BÜYÜK LAROUSSE

SÖZLÜK VE ANSİKLOPEDİSİ

1

A

AMER

Milliyet

BÜYÜK LAROUSSE

SÖZLÜK VE ANSİKLOPEDİSİ

1. CİLT

A — Amerika

Milliyet

İnterpress Basın ve Yayıncılık A.Ş. adına
Hürrem FİLA

genel yayın yönetmeni
Adnan BENK

yayın kurulu
Oya ADALI, Nilgün AKAR, Bedia AKARSU, Engin ALÇORA, Yasemin ALPMAN, Abbas ALTUNKAŞ, Aydın ARIT, Selahattin BAĞDATLI, Mustafa BALEL, Mustafa BAYKA, Nezih COŞ, Güler DEĞİRMENCİ, Melek DENER, Turgut DEVECİ, Tamer ERDOĞAN, Sırrı ERİNÇ, Şenay ERKAN, Peyami ARMAN, Ayşegül EROL, Konur ERTOP, A.Fuat FİDAN, Tankut GÖKÇE, Öznur GÜNDOĞDU, Selahattin HİLAV, Rıfat İNSEL, Cenap KARAKAYA, M.N. KARAKÜÇÜK, Melih KIRANBAĞLI, Gülsen KORALTÜRK, Güzide KOSİFOĞLU, Dilek KÖSEOĞLU, Cevdet KUDRET, Turgut KUT, Deniz MAZLUM, Günnur ORMANLAR, Tahir ÖZÇELİK, Süleyman ÖZÇİFTÇİ, Ufuk ÖZKOLÇAK, İsa ÖZTÜRK, Mehmet SERT, Kenan SOMER, İlhami SOYSAL, Beyhan Aziz TANER, Aksel TİBET, Erdoğan TOMAKÇIOĞLU, Teoman TUNÇDOĞAN, Hale ULUSOY, Doğan ÜLGENCİ, Mara YAKOVLEVSKİ, Aydın YALKUT, Mehmet YARAŞ, Ömür YARS, Tahsin YAZICI, Dilek YELKENCİ, Melih YÜRÜŞEN

sorumlu yayın yönetmeni
Aydın YALKUT

araştırma
Despina ÇİMROĞLU ve yardımcıları Betül GÜVENSOY, Nesrin OĞRAŞKAN, Mine ÖZDİLER, Servet SABAK, Hilda SETYAN, Semra BAL

arşiv
Sevil ÇELEBİCAN ve yardımcıları Nurgül KAYA, Cansel Çolak SAVAŞ

teknik yönetmen
Nazlı TÜRKSOY

sayfa düzeni
Ömer BARANİOĞLU ve yardımcısı Çağatay AKYOL

harita
Mansus TETİK ve yardımcıları Berrin BÜYÜKANIT, Ruhi DİLGİMEN, Seval ÖZLER, Ceyda SAKARYA

düzelti
Hayrettin KARA ve yardımcıları Zeynep ATAYMAN, Fatma AYDIN, Sait GÜRAY, Aydın KARAAHMETOĞLU, Gülsüm ÖZ, Sibel TÜRKMENOĞLU

fotoğraf
Muhlis HASA ve yardımcısı Sedal ANTAY

sekreterler
Funda ARSLAN, Halime DEMİR, Nil HEPER, Kadriye KÖMÜRCÜOĞLU, Lale KURUDAĞ, Belgin SOYCAN, Satı ŞİMŞEK

dizgi
Turgay ŞIK ve yardımcıları Leyla BİRBEN, Âdem ÇALIŞKAN, Betül FERİK, Hülya HASEL, Sakine KAYA

kamera
Gelişim Yayınları kamera servisi

baskı: Milliyet Gazetecilik A.Ş.

Büyükdere Cad. Apa Ofset arkası
Levent-İSTANBUL Tel: 169 66 80 (20 Hat)

BÜYÜK
LAROUSSE
SÖZLÜK VE ANSİKLOPEDİSİ

önsöz

Ansiklopedi dünya gerçeğini her alanda bütün yönleriyle anlamanın ve akıl almaz bir hız kazanan çağdaş gelişmeye ayak uydurmanın en geçerli aracıdır. Güvenilir, kolay anlaşılır, ama aynı zamanda yeni, güncel ve canlı olmalıdır. İnsanlar, ülkeler, olaylar, bilimler, sanatlar üzerine doğru ve eksiksiz bilgileri toplamak; bunları, anlamayı ve hatırda tutmayı kolaylaştıran resimlerle, desenlerle, harita, çizelge ve grafiklerle tamamlamak kolay değildir; gene de asıl güçlük, bütün bu bilgileri taze, güncel ve canlı tutabilmektedir. Bu son çaba harcanmazsa, ansiklopedi kısa sürede işe yaramaz hale gelir; kitaplıklarda aldığı yeri hak etmez duruma düşer.

Cumhuriyet Türkiye'sinde ilk genel kültür ansiklopedisinin yayımı, yarım yüzyıl önce başladı. Adı önce İNÖNÜ ANSİKLOPEDİSİ'ydi, Millî Eğitim Bakanlığı'nca yayımlanıyordu. 1950'de TÜRK ANSİKLOPEDİSİ adını alan eser gerçekten büyük ve değerli bir genel kültür ansiklopedisiydi. Ne var ki, beklenen etkiyi yaratmadı, umulan faydayı sağlamadı. Zira 33 cildin yayımı, 1943'ten 1984'e tam 41 yıl sürmüştü. Bu bir ansiklopedi için, daha yayımı tamamlanmadan işe yaramaz hale gelmek demekti.

Büyük ve genel kültür ansiklopedileri konusunda Türkiye'de asıl gelişme, 1969-1973 yıllarında, yani 5 yılda yayımlanan MEYDAN LAROUSSE'la gerçekleşti. Fransa'da Larousse Yayınevi, içinde tam bir sözlüğe de yer veren ilk büyük genel kültür ansiklopedisini " XIX. Yüzyılın Evrensel Sözlüğü" adıyla 1866-1876 yıllarında yayımla-mıştı. 1878 ve 1888 yıllarında çıkarılan ek ciltlerden sonra bu ilk ansiklopedi rafa kaldırıldı. 1897-1904 yıllarında yayımlanan büyük kültür ansiklopedisinin adı "Yeni Resimli Larousse"tu; 1906 yılında bunun ek cildi çıktı ve ömrü tamamlandı. Eser baştan aşağı yenilendi ve adı da değiştirilerek 1928-1933 yıllarında "XX. Yüzyıl Larousse'u" yayımlandı; araya İkinci Dünya Savaşı girdi ve ek cildi ancak 1953'te çıkarılabildi. 1960-1964 yıllarında yayımlanan "Ansiklopedik Büyük Larousse" (Meydan-Larousse'un aslını oluşturan eser) yepyeni bir ansiklopediydi; 1968 ve 1975 yıllarında 2 ek cildi çıktı, ve o da arşivlerdeki yerini aldı. Nihayet sıra, 1982-1985 yıllarında yayımlanan Larousse'un son büyük kültür ansiklopedisine gelmişti: "Büyük Ansiklopedik Sözlük". Türkçe olarak 1986-1989 yıllarında BÜYÜK LAROUSSE adıyla yayımlanan eserin aslı buydu. Bundan öncekileri Fransa'da bile arasanız ancak büyük devlet kütüphanelerinde bulabilirsiniz; hatıra olarak saklanır, kitabevlerince satılmaz. Eskiyen bir ansiklopediden faydalanmaya kalkmak anlamsız, olanaksız, hatta tehlikelidir; insanı yanıltabilir.

MİLLİYET okuyucularına, sözlük ve ansiklopedi alanında evrensel şöhret sahibi Larousse Yayınevi'nin elbette en son, en yeni, canlı ve güzel eserini vermek üzere harekete geçti. BÜYÜK LAROUSSE'un Türkçe yayımından bu yana henüz 3 yıl geçmişti. Gelişmeler pekala bir ek ciltte de verilebilirdi. Ama daha büyük bir titizlik gösterildi ve eser baştan sona, cilt cilt, sayfa sayfa, madde madde elden geçirilerek bütünüyle yenilendi. Böylece ansiklopedi alanında evrensel bir yenilik gerçekleşmiş ve adeta bir yılda yepyeni bir büyük genel kültür ansiklopedisi yaratılmış oldu. Milliyet'in sevgili okuyucuları böylesine değerli ve benzersiz yenilikte bir eserin sahibi olmaya layıktırlar.

BÜYÜK LAROUSSE gördüğünüz gibi, birinci hamur beyaz kâğıdı, 4 renkli baskısı ve özenli ciltleriyle kitaplıklarınızda alacağı yeri hak eder değerde bir eserdir. 1992 yılında Türkiye'nin en güncel bilgi kaynağıdır.

MİLLİYET

MADDE BAŞLARI

Eşya adları, fiiller, sıfatlar, adıllar ve belirleyicilerden oluşan madde başlarının yanında aşağıdaki sıraya göre şu açıklamalar verilmiştir:
—eklenme sırasında ortaya çıkan kuraldışı durumlar (ç, k, p, t ötümsüz ünsüzlerinden biriyle bitmesine karşın ünlüyle başlayan bir ek aldığında ötümsüzleşmeyen sözcüklerde: KAÇ, -çı, AHLAK, -kı, TOP, -pu, MİLLET, -ti; eklenme sırasında ses yitiren ya da ses türeten sözcüklerde: EMİR, -mri, HAK, -kkı; ünlü uyumuna aykırı ek seçen sözcüklerde: BASKETBOL, -ü);
—sorunlu görülen sözcüklerin fonetik abeceye göre okunuşu (köşeli ayraç içinde);
—dilbilgisel kategori (ad, sıfat, fiil vb.);
—sözcüğün kökenini belirten etimoloji (ayraç içinde) [Arapça ve farsça kökenli sözcüklerin etimolojileri verilirken arap yazısını türk yazısına aktaran çevriyazı işaretleri kullanıldı].

Eşyazımlı sözcüklerin ayrı madde başları, yani ayrı sözcükler olarak ele alınabilmeleri şu koşullara bağlanmıştır:
—dilbilgisel kategorileri değişikse;
—etimolojileri ayrıysa;
—anlam ayrılıkları tamsa, yani herhangi bir karışıklığa, bir geçişime yol açmıyorsa (bu durumda, ikinci madde başının öncekiyle aynı etimolojiye bağlandığı belirtilir).

MADDELERİN DÜZENİ

Sözcüklerin günlük dildeki anlamları maddenin başında toplanır ve sıra numaralarıyla ayırt edilir. Deyimler ana maddenin içinde, abece sırasına göre ve tek numara altında verilmiştir.

Belirli bir teknik ya da bilimsel etkinlik alanına giren anlamlar, sözcüğün genel anlamlarından sonra, başlarına ilgili dalın kısaltılması konularak verilir. Bunların dizilişinde de abece sırasına uyulur.

Sözlük maddelerinde siyah bir baklavayla verilen ek maddelerin seçiminde şu özellikler aranmıştır:
—fiiller, girişte belirtilenden ayrı çatıları varsa;
—adlar, çoğulları ayrı bir anlam taşıyorsa, ya da örneğin sıfat vb. olarak kullanımları varsa;
—sıfatlar, belirteç olarak kullanılıyorlarsa ya da ada dönüşmüş ayrı bir biçimleri vb. varsa.

Fiillerin, gereğinde de sıfatların anlamları sözdizimsel kuruluşlarına göre ayırt edilir; her anlam için ayrı belirtilen bu kuruluşlarda tümleçlerin türü ve biçimi üstüne de bilgi vardır. Bir fiil tümlecinin kullanımı isteğe bağlıysa, bu tümleç ayraç içinde gösterilir. Öteki kategorilerde, belirli bir anlam farkı getirmeyen cümle kuruluş kalıpları tanımlamanın başına konmamıştır.

Anlamların sıralanmasında ya kullanım sıklığına, ya cümle kuruluşlarının karmaşıklık derecesine ve tümleçlerin türüne (fiiller için), ya da geleneksel yönteme (genelden özele doğru) uyulur.

Tanımlamaları izleyen örneklerde, dilin genel kullanımı, alışılagelen cümle kuruluşları, yaygın sözcük öbekleşmeleri gösterilmiş, sözcüklerin kullanım değerleri belirlenmiştir. Dil düzeyleri (edebi, teklifsiz, argo, eski, şiirsel, yöresel, kaba, halk), sözkonusu genel bir anlam ise tanımlamadan ya da cümle kuruluşundan önce, bir deyimse, o deyimden hemen sonra verilmiştir.

çevriyazı işaretleri

آ	ā	ذ	ẕ	ء	ʾ
ا	a,e,i,	ر	r	غ	ġ
ب	b	ز	z	ف	f
پ	p	ژ	j	ق	ḳ
ت	t	س	s	ك گ	k,ñ, g
ث	s̱	ش	ş	ل	l
ج	c	ص	ṣ	م	m
چ	ç	ض	ż,ḍ	ن	n
ح	ḥ	ط	ṭ	و	v,o,ö,u,ū,ü
خ	ḫ	ظ	ẓ	ه	h,e,a
د	d	ع	ʿ	ى	y,ı,i,ī

ANSİKLOPEDİ AÇIKLAMALARI

Ansiklopedi açıklamalarının amacı, sözcüklerin belirlediği "nesneler" ya da kavramlar üstünde okuyucunun daha geniş bilgi edinebilmesini sağlamaktır.

Birkaç satırı geçmeyen açıklamalar, sözcüğün tanımlanmasından sonra ayraç içinde, daha uzun açıklamalar ise başına —ANSİKL. kısaltması konarak verilir.

Aynı sözcüğün birkaç değişik yan anlamı varsa ve her yan anlam da ayrı bir açıklama gerektiriyorsa, her tanımlamanın sonuna ayrı bir açıklaması olduğunu gösteren "Bk. *ansikl.* böl." kısaltması konur. Bu durumda, her açıklamanın başında ilgili olduğu dalın kısaltması yer alır. Bu kısaltmalar da abece'ye göre sıralanmıştır.

ÖZEL ADLARIN SIRALANMASI

Kişi, yapıt ya da kurum adları Büyük Larousse'ta önemli bir yer tutar. Bunları sıralamak için aşağıdaki kurallara uyulmuştur:

1. *De, of, von, 's* gibi soyluluk öntakıları adın bir parçası sayılmamalıdır:
RUNDSTEDT (Karl Rudolf Gerd VON)
GRAVENHAGE ('s-)
Buna karşılık *Le, La, L', Du, Des, De* (soyluluk öntakısı değilse), *D', Della, Del, Dall', Da, Di, Dei, Degli, A, Auf, Am, An, Zum, Mac, Fitz, O', Van, Ter* öntakıları, önünde bulundukları özel adın bir parçası olarak ele alınmıştır:
A BECKETT (Gilbert Abbott)
DALL' ABACO (Evariste)
D' ANNUNZİO (Gabriele)
DA PONTE (Lorenzo)
DE COSTER (Charles)
DE GASPERİ (Alcide)
DEGLİ ANTONİ (Giovanni Battista)
DEL COSSA (Francesco)
DELLA ROBBİA (Luca)
DE MİLLE (Cecil Blount)
DES AUTELS (Guillaume)
Dİ GİACOMO (Salvatore)
FİTZ - JAMES (François, DE *—dükü*)
LA FONTAİNE (Jean DE)
MACARTHUR (Douglas)
O'CONNELL (Daniel)
VAN GOGH (Vincent).

2. *Mac* öntakısını alan özel adlar, özgün yazılışlarını (*M', Mc, Mac*) korumakla birlikte gene de *Mac*'a göre sıralanmıştır.
MACARTHUR (Douglas)
MACLAURİN (Colin)
MCCLELLAN (George Brinton).

3. Anglosakson adlarında son ad esas alınmıştır: **MİLL** (John Stuart)
Ayrıca, bir soyluluk unvanı almışlarsa, sıralandırmada gene de aile adları göz önünde tutulmuştur: **DİSRAELİ** (Benjamin), **Beaconsfield** kontu.
4. Japon adlarının sıralamasında aile adı öne alınmış, fakat yanındaki küçük ad ayraç içine konulmamıştır: **OŞİMA NAGİSA.**
5. Roma tarihinde yer alan kişiler aile adlarıyla (*gentile romen*), ama kimi durumlarda da takma adlarıyla (*cognomen*) alınmıştır (Brutus, Cicero gibi).
6. Kilise ulularının, papaların vb. adları çeşitli batı dillerinde değişik biçimler aldıkları için (*Paul III, Paolo III, Paulo III*) kilisenin resmi dili olan latincedeki ortak biçimleri (*Paulus III*) benimsenmiştir.
7. Aynı biçimde, kişi, ülke, kent vb. adları kural olarak özgün biçimleriyle verilmiş, bu arada türkçedeki yaygın kullanım biçimleri de göz önünde bulundurulmuştur. Türkiye sınırları içinde bulunmayan, ancak türk tarihi ile ilgili yer adları, kural olarak ait oldukları tarihsel dönemdeki türkçe adlarıyla verilmiştir. **MANASTIR, KEFE** gibi.
8. Soyadı kanunundan sonra soyadı almış olanlar, kural olarak soyadlarıyla verilmiştir. Ancak belli bir adla tanınanlar tanındıkları adla verilmiş, adlarının hemen arkasından soyadları belirtilmiş, soyadlarından buraya gönderme yapılmıştır. **AHMET İZZET PAŞA** soyadı **Furgaç, FURGAÇ** (Ahmet İzzet) → AHMET İZZET PAŞA; **ORHAN KEMAL** soyadı **Öğütçü, ÖĞÜTÇÜ** (Orhan Kemal) → ORHAN KEMAL.
9. Türkçeye çevrilmemiş yapıtlar özgün adlarıyla alınmış, fakat ülkemizde yaygın olmayan dillerde (örneğin norveççe) yazılmış yapıtların, ilgilenenlere bir kolaylık olmak üzere, başlıca batı dillerinden birindeki çevirisi verilmiş, bu da yapıtın adından sonra ayraç içinde belirtilmiştir (örneğin fr. çev.). Buna karşılık, türkçeye çevrilen yapıtlar türkçe başlığıyla alınmış, özgün adları da ayraç içine konmuştur.

GÖNDERMELER

Göndermelerin iki işlevi vardır:
1. Bir sözcüğün, bir özel ad'ın çeşitli yazılışları arasında, ya da aynı kişiye, aynı ülkeye vb. çeşitli dönemlerde ve ülkelerde verilen değişik adlar arasında nasıl bir seçim yapıldığını, sözcüğün ya da özel ad'ın hangi biçimiyle madde başı olduğunu okuyucuya belirtmek.
2. Ansiklopedi açıklamaları arasında ya da sonunda, tamamlayıcı ya da ek bilginin hangi madde başlarında bulunabileceğini göstermek.

Göndermeler ya bir ok, ya da bir yıldızla belirtilmiştir: oku izleyen KÜÇÜK KAPİTAL ile dizilmiş sözcük ya da deyim okuyucunun başvuracağı madde başıdır; aynı amaçla kullanılan yıldız ise, başvurulacak sözcüğün sonunda yer alır.
Kırmızı kare, yanında bulunduğu metnin resimli olduğunu gösterir.
Kimi maddelerde rastlanılan (→ Kayn.) göndermesi, her harfin sonunda yer alan kaynakçalar dizinine bakılabileceğine işarettir.

YAZIMLA İLGİLİ AÇIKLAMALAR

Türkçenin yazımında, biçimsel düzeyde kalan işaretlerden, dilin söyleyişini kendi doğal oluşumuna bırakmak amacıyla kaçınılmıştır.
—k ve g ünsüzlerinden sonra gelen ince ve uzun okunan a, u lar üzerine uzatma işareti konuldu: *kâfir, rüzgâr* vb.
—eşyazımlı sözcüklerde, anlam ayrılığını belirtmek üzere aslı uzun olan sözcüğe uzatma işareti; aslı ayın ya da hamze ile yazılanlara ise kesme işareti konuldu: *hala, hâlâ, halâ; asa, âsâ, a'sâ*.
—bugün kullanımı olmayan sözcüklerin yazımında söylenişteki uzatmalar gösterildi: *âb*.
— eski kitap adlarında doğru okunuşu sağlamak için gerekli görülen yerlerde uzatma ve kesme işareti kullanıldı: *câmi üd-düvel, Es'ile-i gamize*.
—arapça tamlamalarda tamlama takısı ikinci sözcüğe kısa çizgiyle bağlandı. Farsça tamlamalar, terimleşmiş olanlar ve kurum, kuruluş adları dışında, kısa çizgiyle gösterildi: *acaib ül-mahlukat, abd-i âciz*.
—iki noktadan sonra küçük harf kullanıldı.
—belirtisiz ad tamlamalarında tamlayan durumdaki özel adlar küçük harfle yazıldı.
—islam dünyasında yaygın arapça ve farsça özel adlar türkçedeki söylenişlerine uygun biçimde verildi: *Ahmet* (Ahmed), *Necmettin* (Necmeddin), *Muhammet bin Abdullah* (Muhammed bin Abdillah), *İbni Sina* (İbn Sina).
—arapça özel adlarda *ebu* sözcüğü, kendinden sonra gelen adın başında belirtme edatı (-el) yoksa sözcükten ayrı, varsa sözcükle bitişik yazıldı: *Ebu Bekir. Ebulhasan* (Ebu el-Hasan).

TÜRKÇENİN SÖYLENİŞİ

	dildeki sesler				*fonetik yazım*	*örnekler*
ünlüler	*a*	art	geniş	düz	[a]	*açık, ara, bakmak, kar*
	a	art	geniş	düz uzun	[a:]	*hâkim, hariç, hain, kâğıt, rüzgâr*
	e	ön	geniş	düz kapalı	[e]	*tencere, gem, nem*
	e	ön	geniş	düz açık	[ɛ]	*ey, en, etmek, temel*
	e	ön	geniş	düz uzun açık	[ɛ:]	*mezun, memur, temin*
	ı	art	dar	düz	[ɨ]	*ılık, ıslak, kıl, ısı*
	i	ön	dar	düz kısa	[i]	*iklim, ilmek, ince, bilgi*
	i	ön	dar	düz uzun	[i:]	*mali, medeni*
	o	art	dar	yuvarlak	[o]	*okul, orman, konuk*
	ö	ön	geniş	yuvarlak	[ö]	*ölüm, örgü, bölüm, bölge*
	u	art	dar	yuvarlak	[u]	*uzun, bulgu, ulu, uzak*
	ü	ön	dar	yuvarlak	[y]	*kürk, ülkü, üşümek, üzüm*
yarı ünlü	*y*				[j]	*ey, yavaş, ayla, yalvarmak*
	kapantılı çift dudaksıl ötümsüz				[p]	*perde, top, papatya, patlak*

	kapantılı çift dudaksıl ötümlü	[b]	*bot, bağırmak, baba, taban*
	kapantılı dişsil ötümlü	[d]	*adá, dolu, ad, adlı*
	kapantılı dişsil ötümsüz	[t]	*tek, etek, tütün, patlamak*
	kapantılı artdamaksıl ötümsüz	[k]	*katı, ak, bakmak, akıl*
	kapantılı öndamaksıl ötümsüz	[c]	*kedi, ekmek, kil, küçük*
	kapantılı artdamaksıl ötümlü	[g]	*galiba, gaz, galip*
	kapantılı öndamaksıl ötümlü	[ɟ]	*gençlik, gelin, gülmek*
	kapantılı dişeti damaksıl ötümsüz	[dʒ]	*acı, civa, cesur*
	kapantılı dişeti damaksıl ötümlü	[tʃ]	*açlık, çıra, ağaç, muhtaç*
ünsüzler	daraltıcı dişdudaksıl ötümsüz	[f]	*fakat, fizik, şef, fes*
	daraltıcı gırtlak ötümsüz	[h]	*hâlâ, hediye, ahlak, hoş, hüküm*
	daraltıcı dişdudaksıl ötümlü	[v]	*vagon, av, vergi, vurmak*
	daraltıcı art dişetsil ötümsüz	[s]	*sevmek, sormak, asker, kisve*
	daraltıcı art dişetsil ötümlü	[z]	*zelzele, ezmek, üzüm, yüz*
	daraltıcı dişeti damaksıl ötümlü	[ʒ]	*jandarma, jip, ajur*
	daraltıcı dişeti damaksıl ötümsüz	[ʃ]	*şal, şema, şehir, aş, aşırmak*
	yan art dişetsil ötümlü	[l]	*kal, kel, elmalar*
	yan dişeti damaksıl ötümlü	[ɫ]	*lale, layık*
	çarpmalı dişetsil ötümlü	[r]	*artık, park, ara, resim*
	genizsil çift dudaksıl ötümlü	[m]	*amca, mali, müjde, kamçı*
	genizsil dişsil ötümlü	[n]	*namus, ana, anlamak, nohut*

SES UYUMLARI

Ünlü uyumları

1. Büyük ünlü uyumu
Bir sözcüğün ilk hecesindeki ünlü kalınsa sonraki ünlüler de kalın; inceyse, sonrakiler de ince olur: *ayak, başarılı, dalgıç, bitişik, görgülü,* vb.
2. Küçük ünlü uyumu
Bir sözcüğün ilk hecesindeki ünlü düzse, sonraki ünlüler de düz olur: *kedi, kayık, eylenmek,* vb.
Bir sözcüğün ilk hecesindeki ünlü yuvarlaksa, sonraki ünlüler ya dar ve yuvarlak (u, ü) ya da düz ve geniş (a, e) olur: *bulut, görgü, kömür, kolay, körleşme,* vb. (Yabancı dillerden aktarılan sözcükler bu kurala uymayabilir.)
Ekler sözcüğün son hecesindeki ünlüye bağlı olarak ve ünlü uyumlarına göre biçim değiştirirler. - leyin, - (i)mtrak, -ken, - (i)yor, -ki ekleri bu kuralın dışındadır.

Ünsüz uyumu

1. Sözcük sonunda b, c, d, g, ötümlü ünsüzleri bulunmaz. Sözcükler, bunların ötümlüleri olan p, ç, t, k sesleriyle biter. Ancak bu ötümlü ünsüzler eklenme sırasında iki ünlü arasında kaldıkları zaman ötümsüzleşirler: *kitap/ kitabı, ağaç/ ağacı, kanat/ kanadı, sokak/ sokağı,* vb.
Yabancı dillerden aktarılmış kimi sözcüklerle, tek heceli kimi sözcüklerde bu uyumun geçerli olmadığı görülür.
2. Ötümsüz bir ünsüzle biten sözcüğe gelen eklerin önsesleri de ötümsüz olur. Ünsüzle başlayan ekler, sözcüğün son ünsüzüne bağlı olarak biçim değiştirirler: *evde/sokakta, evden/sokaktan, geldi/gitti, gözcü/sütçü, bilgi/biçki,* vb.

ÇEKİM EKLERİ

Ad ve fiillerle kullanılan ve ses uyumlarına bağlı olarak biçimlenen çekim ekleri aşağıda gösterilmiştir:

ADLA KULLANILAN EKLER

Ad durumu ekleri		3.tekl.k. iyelikten sonra
yükleme d.	-(y)-i, -ı, -u, -ü	-(n)-ı,-i, -u,-ü
yönelme d.	-(y)-a, -e	-(n)-a, -e
bulunma d.	-da, -de, -ta, -te	-(n)-da, -de
çıkma d.	-dan, -den, -tan, -ten	-(n)-dan, -den
tamlayan d.	-(n)-ın, -in, -un-, -ün	-(n)-ın, -in, -un, -ün

İyelik ekleri	ünsüzle biten sözcükler	ünlüyle biten sözcükler
1. tekl.k.	-ım, -im, -um, -üm	-m
2. tekl.k.	-ın, -in, -un, -ün	-n
3. tekl.k.	-ı, -i, -u, -ü	-sı, -si, -su, -sü
1. çoğl.k.	-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz	-mız, -miz, -muz, -müz
2. çoğl.k.	-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz	-nız, -niz, -nuz, -nüz
3. çoğl.k.	-ları, -leri	-ları, -leri

Çoğul eki: -lar, - ler

FİİLLE KULLANILAN EKLER

Fiil çekim ekleri

ZAMAN EKLERİ	KİŞİ EKLERİ					
	1. tekl.k.	2. tekl.k.	3. tekl.k.	1.çoğl.k.	2.çoğl.k.	3.çoğl.k.
—DI (-di, -du, -dü, -tı, -ti -tu, -tü) —SA (-se)	-m	-n	—	-k	-nız,-niz, -nuz, -nüz	-lar, -ler
—R (ır,-ir, ur,-ür, -ar,-er —YOR (-ı, -i,-u,-ü, -yor) —ACAK (-ecek) —MALI (-meli)	-ım,-im,-um,-üm	-sın,-sin, -sun, -sün/	—	-ız,-iz, -uz,-üz	-sınız,-siniz, -sunuz,-sünüz	-lar,-ler
—A (-e)	-ım,-im,-um,-üm	-sın,-sin, -sun, -sün	—	-lım,-lim, -lum, -lüm	-sınız,-siniz, -sunuz, -sünüz	-lar, -ler
Emir kipi		—	-sın, -sin, -sun, -sün		-ın -in, -un, -ün, -ınız, - iniz, -unuz, -ünüz,	-sınlar, -sinler, -sunlar, -sünler

Ekfiil çekim ekleri

1.tekl.k.	-ım, -im, -um, -üm
2.tekl.k.	-sın, -sin,sun, -sün
3.tekl.k.	- (dır)
1.çoğl.k.	-(y)-ız, -iz, -uz, -üz
2.çoğl.k.	-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz
3.çoğl.k.	-lar (dır)

Çatı ekleri

Edilgen ç.	-l, -ıl, -il, -ul, -ül
Dönüşlü ç.	-n, -ın, -in, -un, -ün
Ettirgen ç.	-r, -ır, -ir, -ur, -ür -dır, -dir, -dur, -dür -tır, -tir, -tur, -tür, -t
İşteş ç.	-ş, -ış, -iş, -uş, -üş

Fiilimsi ekleri

Adfiil	-mak, -mek -ma, -me -ış, -iş, -uş, -üş
Sıfatfiil	-an, - en -ar, -er, -ur, -ir, -ur, -ür (olumsuzu -maz, -mez) -dık, -dik, -duk, -dük -mış, -miş, -muş, -müş -acak, -ecek -ıcı, -ici, -ucu, -ücü
Bağfiil	-a...-a, -e...-e -ıp, -ip, -up, -üp -arak, -erek -alı, -eli -madan, -meden -ken -ınca, -ince, -unca, -ünce

YAPIM EKLERİ

FİİLDEN AD SOYLU SÖZCÜK TÜRETEN EKLER

ek	*örnek*
— A	oy-a, kıs-a, sap-a, basıl-a
— ACAK	yak-acak, gel-ecek, giy-ecek
— AÇAN	sev-ecen, iv-ecen
— AĞAN	dur-ağan, ol-ağan, küs-eğen
— AĞI	yap-ağı, buk-ağı
— ALAK	yat-alak, as-alak
— ALGA	bit-elge, çiz-elge
— AMAK	bas-amak, kaç-amak, tut-amak
— AN	çarp-an, böl-en
— ANAK	ol-anak, gel-enek, gör-enek
— ARAK	tut-arak, es-erek
— ASI	kıy-ası-y-a, ağla-y-ası, .gül-esi
— BAÇ	dolam-baç (dolan-baç), saklam-baç (saklan-baç)
— CA	sakın-ca, düşün-ce, eğlen-ce
— CAK	korun-cak, salın-cak
— Ç	bağla-ç, say-aç
— DI	alın-dı, uy-du, kon-du
— DIK	tanı-dık, bil-dik
— GA	dal-ga, bil-ge, yet-ke
— GAÇ	bur-gaç, kıs-kaç
— GAN	atıl-gan, sıkıl-gan, yapış-kan
— GI	al-gı, çal-gı, at-kı
— GIÇ	dal-gıç, bil-giç, sor-guç
— GIN	dal-gın, bez-gin, seç-kin
— I	yap-ı, asıl-ı, çiz-i, sor-u
— ICI	al-ıcı, ver-ici, gör-ücü
— IN	yığ-ın, bas-ın, tüt-ün
— INTI	at-ıntı, üz-üntü
— IŞ	yağ-ış, bul-uş, dik-iş
— K	ada-k, kork-ak, sığın-ak, çık-ık
— L	oku-l, çat-al, koş-ul
— M	düzle-m, topla-m, dön-em, kıy-ım
— MA	bas-ma, çıkart-ma, kavur-ma
— MACA	bul-maca, kes-mece
— MAÇ	yırt-maç, bula-maç, de-meç
— MAK	çak-mak, ek-mek, ye-mek
— MAN	danış-man, say-man, göç-men
— MAZ	aç-maz, çık-maz
— MIK	kıy-mık, kus-muk
— MIŞ	er-miş, geç-miş, dol- muş
— NÇ	sap-ınç, ürk-ünç, gül-ünç
— R	oku-r, ak-ar, dön-er, gel-ir
— SAK	tut-sak
— SAL	uy-sal, gör-sel, işit-sel
— T	taşı-t an-ıt
— TAY	danış-tay, sayış-tay, kurul-tay
— TI	karar-tı, ürper-ti, öden-ti
— V	öde-v, gör-ev, tür-ev
— Y	dene-y, ol-ay, yat-ay

ADDAN AD SOYLU SÖZCÜK TÜRETEN EKLER

ek	*örnek*
— ACAN	baba-can
— ALAK	koz-alak, kab-alak, civ-elek
— AN	kız-an, bel-en, kök-en
— AR	on-ar, üç-er, altı-şar
— CA	bol-ca, kara-ca, çekme-ce, türk-çe
— CAĞIZ	adam-cağız, köy-ceğiz
— CAK	ılı-cak, yalın-cak, oyun-cak
— CI	arı-cı, demir-ci, ülkü-cü
— CIK	kapı-cık, söz-cük, kurt-çuk
— CIL	ön-cül, erkek-çil, et-çil, ot-çul
— Ç	ana-ç, kır-aç, top-aç
— DA	göz-de, söz-de, yüz-de
— DAM	yor-dam, gün-dem, yön-tem
— DAŞ	arka-daş, öz-deş, yurt-taş
— DIRIK	boyun-duruk, çiğin-dirik
— IN	yaz-ın, kış-ın, ilk-in
— IR	tık-ır, pat-ır, küt-ür
— K	orta-k, baş-ak, ben-ek
— Kİ	akşam-ki, sabah-ki, dün-kü
— L	nesne-l, öz-el, yer-el
— LEYİN	akşam-leyin, sabah-leyin benci-leyin
— LI	para-lı, kent-li, köy-lü
— LIK	taş-lık, ağız-lık, yaz-lık, insan-lık
— MAN	koca-man, uz-man, köle-men
— MSAR	kara-msar, iyi-mser, kötü-mser
— MSI	mavi-msi, sarı-msı, acı-msı
— MTRAK	kırmızı-mtrak, sarı-mtrak, moru-u-mtrak
— NCI	bir-inci, iki-nci, üç-üncü
— RA	bu-ra, şu-ra, son-ra
— RAK	acı-rak, ufa-rak, az-rak,iç-rek
— SAK	yakın-sak, ırak-sak
— SAL	bitki-sel, kum-sal
— SI	ağ-sı, erkek-si, çocuk-su
— SIL	var-sıl, yok-sul, diş-sil
— SIZ	para-sız, dil-siz, ot-suz
— ŞIN	san-şın, ak-şın, kara-şın
— T	göl-et, öz-et, eş-it
— TAY	yargı-tay
— TI	gıcır-tı, tıkır-tı, gürül-tü
— Y	ad-ay, gün-ey, düz-ey
— Z	iki-z, üç-üz

ADDAN FİİL TÜRETEN EKLER

— A	boş-a-mak, kan-a-mak, tün-e-mek
— DA	çıtır-da-mak, fısıl-da-mak, kıpır-da-mak
— K	aç-ık-mak, bir-ik-mek, geç-ik-mek, göz-ük-mek
— KIR	fış-kır-mak, püs-kür-mek
— L	koca-l-mak, az-al-mak,
— LA	suç-la-mak, el-le-mek
— LAN	keder-len-mek, us-lan-mak, hoş-lan-mak
— LAŞ	başka-laş-mak, genç-leş-mek
— MSA	az-ımsa-mak, ben-imse-mek
— R	deli-r-mek, boz-ar-mak, göğ-er-mek
— SA	su-sa-mak, önem-se-mek
— SI	yan-sı-mak

FİİLDEN FİİL TÜRETEN EKLER

— A	yap-a-bil-mek, bak-a-kal-mak, düş-e-yaz-mak
— ALA	oy-ala-mak, serp-ele-mek
— I	kaz-ı-mak, sür-ü-mek
— MSA	an-ımsa-mak, gül-ümse-mek

ÖNEK DEĞERLİ SÖZCÜKLER

ALT —	altbölüm, altyapı, altyazı
ART —	artdamak, artoda, artzamanlı
AS(T) —	askat, astsubay, asteğmen
AŞIRI —	aşırıbellem, aşırıbesi, aşırıduyu
BİR —	bircinsten, biraşamalı, biryapımlı
ÇİFT —	çiftayaklı, çiftküme, çiftparmaklı
ÇOK —	çokeşli, çokgözeli, çokuluslu
DIŞ —	dışbükey, dışderi, dışyüz
EŞ —	eşanlamlı, eşcinsel, eşzamanlı
İÇ —	içderi, içgöç, içgüdü
KARŞI —	karşıdevrim, karşısav, karşıtutum
KARŞIT —	karşıtuç, karşıtyanlı, karşıtyönlü
ÖN —	öngörü, öngerilim, önseçim
ÖZ —	özeleştiri, özgeçmiş, özgüven
TEK —	tekbiçimli, tekbirimli, tekgözeli
TERS —	tersbakışım, tersbağıntı, terstürev
ÜS(T) —	üstderi, üsteğmen, üstyapı
YARI —	yarıgölge, yarıgeçirgen, yarıiletken

ÖZEL İŞARETLER

Latin abecesi birçok ülkede kabul edilmiş, fakat kimileri bu abeceye "ayırtedici" diye nitelediğimiz özel işaretler eklemişlerdir.

Bilimsellikle bağdaşmayacak birtakım fonetik yakıştırmalara sapmaktansa, her latin abecesi'nin kendine özgü ayırtedici işaretlerini vermeyi ve okuyucuya her terimi gerçek yazılışıyla sunmayı uygun bulduk. Bu işaretler, türkçedeki en yakın karşılıklarıyla aşağıda verilmiştir.

Latin abecesini kullanmayan rusça, yunanca, çince gibi dillerin yazımında, sözcükleri özgün okunuşlarıyla yazmak ilke olarak benimsendi. Bu dillerin abecesi üstüne daha geniş bilgi edinmek isteyen okuyucular ilgili maddelerde gerekli açıklamaları bulabilirler.

Latin abecelerindeki başlıca ayırtedici işaretler

harf	*dil*	*yaklaşık söylenişi*
ä	almanca, isveççe ve fince	*her*'deki *e*
ä	slovakça	*a* ile uzun *e* arası
á	macarca ve çekçe	*âdet*'teki *a*
ã	portekizce	geniz *e*'si
â	rumence	*uçak*'taki *u*
å	danimarkaca, norveççe, isveççe	*bol*'daki *o* (ama uzun)
ă	rumence	*örnek*'teki *ö*
ą	lehçe	geniz *o*'su
ç	arnavutça	*çok*'taki *ç*
ć	sırpça-hırvatça	*ihtiyar*'daki *ti* (yumuşak)
ć	lehçe	yumuşak *ç*
č	sırpça-hırvatça ve çekçe	*çok*'taki *ç*
d'	çekçe	*diyar*'daki *d* (yumuşak)
ë	arnavutça	*ömür*'deki *ö*
ě	çekçe	*potansiyel*'deki *iye*
ẽ	portekizce	kapalı geniz *e*'si
ę	lehçe	geniz *e*'si
é	fransızca	*nem*'deki *e*
è	fransızca	*memur*'daki *e*
í	çekçe ve macarca	*ilan*'daki *i*
î	rumence	*uçak*'taki *u*
ł	lehçe	ing. *well*'deki dudaksıl *l*
ń	lehçe	*kanyak*'taki *ny*
ñ	ispanyolca	*kanyak*'taki *ny*
ň	çekçe	*kanyak*'taki *ny*
ö	almanca, fince, macarca	*örnek*'teki *ö*
ö	norveççe, isveççe	*örnek*'teki *ö*
ő	*macarca*	uzun ve kapalı *ö*
ó	macarca ve çekçe	*oğlak*'taki *o*
ó	lehçe	*bu*'daki *u*
õ	portekizce	genizsi *o*
ø	danimarkaca ve norveççe	*ömür*'deki *ö*
ř	çekçe	*arjil*'deki *rj*, *marş*'taki *rş*
š	sırpça-hırvatça ve çekçe	*şarkı*'daki *ş*
ş	rumence	*şarkı*'daki *ş*
ś	lehçe	*şiar*'daki *ş* (yumuşak)
t'	çekçe	*tiyatro*'daki *t* (yumuşak)
ţ	rumence	*Fatsa*'daki *ts*
ü	almanca, macarca	*tül*'deki *ü*
ű	macarca	*tül*'deki *ü*
ú	macarca ve slovakça	*tufan*'daki *u*
ů	çekçe	*tufan*'daki *u*
ý	çekçe	*kil*'deki *i* (ama uzun)
ź	lehçe	*jips*'teki *j* (yumuşak)
ż	lehçe	*jest*'teki *j*
ž	sırpça-hırvatça ve çekçe	*jant*'taki *j*

HARİTALARIN OKUNMASI

Genel haritalarda kentlerin konumunu gösteren işaretlerin boyutu bu kentlerin ülke içindeki önem sırasıyla orantılıdır:

- ○ 1. sıra
- ● 2. sıra
- • 3. sıra
- · 4. sıra

Bu işaretlerin renkleri nüfus ortalamasını gösterir:

ülkeler

mor	=	500 000'den fazla
kırmızı	=	100 000 ile 500 000 arasında
yeşil	=	50 000 ile 100 000 arasında
kahve	=	20 000 ile 50 000 arasında

Türkiye

mavi	=	100 000'den fazla
mor	=	50 000 ile 100 000 arasında
kırmızı	=	20 000 ile 50 000 arasında
yeşil	=	10 000 ile 20 000 arasında
kahve	=	2 000 ile 10 000 arasında
O	=	1 000 ile 2 000 arasında

Yukarıdaki işaretlerle herhangi bir yerleşme nicel ve nitel olarak kesinlikle değerlendirilebilir. İşaretlerin renkli olması, nüfus dağılımının daha kolaylıkla izlenebilmesi içindir.

KISALTMALAR VE KONULAR

Adli tıp	Adli tıp
Afr. mit.	Afrika mitolojisi
Ağ. yet.	Ağaç yetiştirme
Ahl.	Ahlak
Akad.	Akademi
Akışkan. mekan.	Akışkanlar mekaniği
Aktar.	Aktarma ve depolama
Akupunk.	Akupunktur
Akust.	Akustik
alm.	almanca
Al. tak.	Alet takımı
Ambal.	Ambalaj
Anal. kim.	Analitik kimya
Anat.	Anatomi
Anayas. huk.	Anayasa hukuku
Anestez.	Anesteziyoloji
Anorg. kim.	Anorganik kimya
Ansikl.	Ansiklopedi
ansikl. böl.	ansiklopedik bölüm
Antik.	Antik çağ (antikite)
Antropol.	Antropoloji
ar.	arapça
Arabac.	Arabacılık
Arıc.	Arıcılık
Arit.	Aritmetik
Arkeol.	Arkeoloji
arrond.	arrondissement
Asalbil.	Asalakbilim
Ask.	Asker, askerlik, askeri
Ask. cez. huk.	Askeri ceza hukuku
Ask. denizc.	Askeri denizcilik
Ask. havc.	Askeri havacılık
Ask. tar.	Askeri tarih
Astrofiz.	Astrofizik
Astrol.	Astroloji
Aşındc.	Aşındırıcı
Atç.	Atçılık
Atom fiz.	Atom fiziği
Avc.	Avcılık
Ayakkc.	Ayakkabıcılık
Aydınlt.	Aydınlatma
ay.y.	aynı yer
ay.ypt.	aynı yapıt
B.	Batı
Bağc.	Bağcılık
Bağışıkbil.	Bağışıklıkbilim
Bahç.	Bahçecilik
Bakteriyol.	Bakteriyoloji
Balıkç.	Balıkçılık
Balis.	Balistik
Bank.	Banka, bankacılık
Basın	Basın
Bayınd.	Bayındırlık
Bçç.	Bıçakçılık
Bel.	Belagat
Belgl.	Belgeleme
Berbl.	Berberlik
Besl.	Beslenme
Bes. san.	Besin sanayisi
Biçbil.	Biçimbilim

Bilkur.	Bilimkuram
Bilş.	Bilişim
Binc.	Binicilik
Birac.	Biracılık
Bisikç.	Bisikletçilik ve motosikletçilik
Bitki fizyol.	Bitki fizyolojisi
Bitki patol.	Bitki patolojisi
Biyocoğ.	Biyocoğrafya
Biyokim.	Biyokimya
Biyol.	Biyoloji
bk.	bak
Bors.	Borsa
Bot.	Botanik
Boyac.	Boyacılık
Boyar mad.	Boyar maddeler
Böcbil.	Böcekbilim
bsk.	baskı
bsl.	basılış
Bud.	Buddhacılık ya da budizm
Bür. ger.	Büro gereçleri
Büyüc.	Büyücülük
c.	cilt
Camc.	Camcılık
Ceb.	Cebir
Cerr.	Cerrahlık
Cerr. patol.	Cerrahi patoloji
Cev. hazl.	Cevher hazırlama
Cez. huk.	Ceza hukuku
Cez.us. huk.	Ceza usul hukuku
Ciltç.	Ciltçilik
Coğ.	Coğrafya
Çağ. sant.	Çağdaş sanat
Çal. ekon.	Çalışma ekonomisi
Çamaşır san.	Çamaşır sanayisi
Çekird. fiz.	Çekirdek fiziği
Çelik san.	Çelik sanayisi
Çev. mim.	Çevre mimarlığı
Çevrebil.	Çevrebilim
Çiçekç.	Çiçekçilik
Çoc. bak.	Çocuk bakımı
Çoc. hekim.	Çocuk hekimliği
D.	Doğu
Dağc.	Dağcılık
Dalga ve titr.	Dalga ve titreşim
Dantelc.	Dantelcilik
Değirmenc.	Değirmencilik
Demirc.	Demircilik
Deneys. ruhbil.	Deneysel ruhbilim
Denizbil.	Denizbilim
Denizc.	Denizcilik
Deniz huk.	Deniz hukuku
Deniz yap.	Deniz yapıları
dép.	departement
Der. hast.	Deri hastalıkları
Deric.	Dericilik
derl.	derleyen, derleme
Dilbil.	Dilbilim
Dilbilg.	Dilbilgisi
Din	Din
Din tar.	Din tarihi

Diplom.	Diplomasi, diplomatlık
Dişç.	Dişçilik
Dişç.cerr.	Dişçilik cerrahisi
div.	divan
Div. ed.	Divan edebiyatı
Diyet bilg.	Diyet bilgisi
doğm.	doğum, doğumu
doğr.	doğru
Doğramac.	Doğramacılık
Doğubil.	Doğubilim
Dokubil.	Dokubilim
Dokmc.	Dokumacılık
Dülg.	Dülgerlik
düzenlm.	düzenleme
Dy.	Demiryolu
Eczc.	Eczacılık
Ed.	Edebiyat
Ed. sant.	Edebi sanat
Eğit.	Eğitim
Eğl.	Eğlence,
Ekmekç.	Ekmekçilik
Ekon.	Ekonomi
Eldivc.	Eldivencilik
Elekt.	Elektrik
Elektroakust.	Elektroakustik
Elektromanyet.	Elektromanyetik
Elektron.	Elektronik
Elektroradyol.	Elektroradyoloji
Elektrotekn.	Elektroteknik
El sant.	El sanatları
Embriyol.	Embriyoloji
Endokrinol.	Endokrinoloji
Esk. coğ.	Eski coğrafya
Esk. D.	Eski Doğu
Esk. denizc.	Eski denizcilik
Esk. kim.	Eski kimya
Esk. Mıs.	Eski Mısır
Esk. ölçbil.	Eski ölçübilim
Esk. Rom.	Eski Roma
Esk. sil.	Eski silahlar
Esk. Yun.	Eski Yunan
Eşy.	Eşya
Etimol.	Etimoloji
Etnogr.	Etnografya
Etnol.	Etnoloji
Etol.	Etoloji
Ev ekon.	Ev ekonomisi
Ev eşy.	Ev eşyası, ev gereçleri
fars.	farsça
Fels.	Felsefe
Fıçıc.	Fıçıcılık
Filol.	Filoloji
Fişekç.	Fişekçilik
Fiz.	Fizik
Fizs. antropol.	Fiziksel antropoloji
Fizs. kim.	Fiziksel kimya
Fizs. mekan.	Fiziksel mekanik
Fiz. ted.	Fizik tedavi
Fizyol.	Fizyoloji
Fizyopatol.	Fizyopatoloji

Folk. Folklor
Foto. Fotoğrafçılık
Fotogram. Fotogrametri
fr. fransızca
G. Güney
Gastro. Gastroenteroloji
Gazetc. Gazetecilik
Geleneks. giy. Geleneksel giyim
Geleneks. mim. Geleneksel mimarlık
Genet. Genetik
Geom. Geometri
Ger. day. Gereç dayanımı
Germ. mit. Germen mitolojisi
Gerontol. Gerontoloji
Gezbil. Gezegenbilim
Giz. bil. Gizli bilimler
Gökbil. Gökbilim
Gök mekan. Gök mekaniği
Gökölçm. Gökölçüm
Gölbil. Gölbilim
Graf. Grafik
Grafol. Grafoloji
Graf. sant. Grafik sanatları
Grav. Gravür
Gün. enerj. Güneş enerjisi
Güz. sant. Güzel sanatlar
H. Hicri
Halıc. Halıcılık
Halk ed. Halk edebiyatı
Halk hek. Halk hekimliği
Haritc. Haritacılık
Hat. Hat sanatı
Havc. Havacılık
Hayvc. Hayvancılık
haz. hazırlayan
Hematol. Hematoloji
Hepatol. Hepatoloji
Heykc. Heykelcilik
Hırist. Hıristiyanlık
Hidr. Hidrolik
Hidr. bağl. Hidrolik bağlayıcılar
Hidrol. Hidroloji, hidrolik
Hidr. pnöm. Hidrolik pnömatik
Hin. Hinduizm
Homeopat. Homeopati
Huk. Hukuk
Hz. Hazreti
Isıbil. Isıbilim
Isıl mot. Isıl motorlar
Isıt. havld. Isıtma ve havalandırma
İc. ifl. huk. İcra iflas hukuku
İçdekors. İçdekorasyon
İçit san. İçit sanayisi
İda. İdare
İda. huk. İdare hukuku
İğ. işl. İğne işleri
İklimbil. İklimbilim
İkonogr. İkonografi
İkonol. İkonoloji
İkt. İktisat
İkt. düş. tar. İktisadi düşünce tarihi
İkt. tar. İktisat tarihi
İletiş. İletişim
İlkç. tar. İlkçağ tarihi
İnce marangl. İnce marangozluk
ing. ingilizce
İns. bil. İnsan bilimleri
İns. paleont. İnsan paleontolojisi
İnş. İnşaat
İ.Ö. İsa'dan önce
İpekböcç. İpekböcekçiliği
İpekç. İpekçilik
İ.S. İsa'dan sonra
İskand. mit. İskandinav mitolojisi
İsl. İslamiyet
İsl. fels. İslam felsefesi
İsl. huk. İslam hukuku
isp. ispanyolca
İstat. İstatistik
İstihkc. İstihkâmcılık
İş hek. İş hekimliği
İş huk. İş hukuku
İşlem. İşleme
İşl. ikt. İşletme iktisadı
İş örgüt. İş örgütlemesi
ital. italyanca
İtfaiyc. İtfaiyecilik
Jeod. Jeodezi
Jeofiz. Jeofizik
Jeokim. Jeokimya
Jeomanyet. Jeomanyetizma
Jeomorfol. Jeomorfoloji
K. Kuzey
Kabukl. Kabuklular
Kad. doğ. Kadın-doğum
Kad. hast. Kadın hastalıkları
Kâğ. san. Kâğıt sanayisi
Kamu mal. Kamu maliyesi
Kanserbil. Kanserbilim
Karb. kim. Karbon kimyası ve kömür
Kardiyol. Kardiyoloji
Karş. anat. Karşılaştırmalı anatomi
Kasapl. Kasaplık
Katbil. Katmanbilim
Katı. fiz. Katılar fiziği
Katol. Katoliklik
Kauç. Kauçuk ve elastomerler
kayn. kaynakça
Kaynakç. Kaynakçılık
K.b.b. Kulak, boğaz, burun
Kırs. inş. Kırsal inşaat
kısalt. kısaltma
Kibrç. Kibritçilik
Kilitç. Kilitçilik
Kim. Kimya
Kim. müh. Kimya mühendisliği
Kinezit. Kineziterapi
Koop. Kooperatifçilik
Koregr. Koregrafi
Koşumc. Koşumculuk
Kozmet. Kozmetik
Kriminol. Kriminoloji
Krist. Kristalografi
Kronol. Kronoloji
ktp. kütüphanesi
Kur. tar. Kurumlar tarihi
Kuşbil. Kuşbilim
Kuşç. Kuşçuluk
Kuyuc. Kuyuculuk
Kuyumc. Kuyumculuk
Küm. kur. Kümeler kuramı
Kürkç. Kürkçülük
lat. latince
M. Miladi
Mad. oc. Maden ocakları
Mağarabil. Mağarabilim
Mak.san. Makine sanayisi
Mal. Maliye
Mal.ikt. Mali iktisat
Mant. Mantık
Mantarbil. Mantarbilim
Manyet. Manyetizma, manyetik
Marangl. Marangozluk
Marokenc. Marokencilik
Masonl. Masonluk
Mat. Matematik
Matbaac. Matbaacılık
Mat.çözlm. Matematiksel çözümleme
Maz. Mazmun
mec. mecaz
Med. huk. Medeni hukuk
Med.us.huk. Medeni usul hukuku
mes. mesnevi
Metalogr. Metalografi
Metalurj. Metalurji
Meteorol. Meteoroloji
Meyvc. Meyvecilik
Mıs. Mısır, Mısır'a ait
Mıs. mit. Mısır mitolojisi
Mil.muhs. Milli muhasebe
Mim. Mimarlık
Miner. Mineraloji
Mit. Mitoloji
Mobc. Mobilyacılık
Mod. Moda
Muhs. Muhasebecilik
Mutf. Mutfak
Müc. Mücevhercilik
Mühürbil. Mühürbilim
Müz. Müzik
Nalbantl. Nalbantlık
Nefrol. Nefroloji
Niş. mad. Nişan ve madalya
no. numara
Nöroanat. Nöroanatomi
Nörobiyol. Nörobiyoloji
Nörol. Nöroloji
Nöropsikol. Nöropsikoloji
nüf. nüfus
Nüfbil. Nüfusbilim
Nük. müh. Nükleer mühendislik
Nümism. Nümismatik
nz. nazım
Oftalmol. Oftalmoloji
Olasıl. Olasılıklar
Opt. Optik
Org. kim. Organik kimya
orkestr. orkestralama
Ormanc. Ormancılık
Orm. san. Orman sanayisi
Ortaç. tar. Ortaçağ tarihi
Ortaç. uyg. Ortaçağ uygarlığı
Ortop. Ortopedi
osm. osmanlıca
Otelc. Otelcilik
Oto. Otomobil
Oy. Oyun
ö. önce
Öğr. Öğretim
öl. ölüm, ölüm tarihi
Ölçbil. Ölçübilim
Örg. Örgü
örn. örneğin
Örümc. Örümceğimsiler
Paleobot. Paleobotanik
Paleogr. Paleografi
Paleont. Paleontoloji
Parac. Paracılık
Parapsikol. Parapsikoloji
Parf. Parfümcülük
Pastac. Pastacılık
Patol. Patoloji
Patol. anat. Patolojik anatomi
Pedag. Pedagoji
Pedol. Pedoloji
Perspekt. Perspektif
Petrogr. Petrografi
Petrokim. Petrokimya
Petr. san. Petrol sanayisi
Plast. sant. Plastik sanatlar
Pnömol. Pnömoloji
Polim. Polimerler
Postc. Postacılık
Prot. Protezcilik
Protest. Protestanlık
Psik. Psikiyatri
Psikan. Psikanaliz
Psikofizyol. Psikofizyoloji
Psikoterap. Psikoterapi
Pulc. Pulculuk
Rad. Radyo
Radiletiş. Radyoiletişim
Radyol. Radyoloji
Radyotekn. Radyoteknik
Reanim. Reanimasyon
Reklamc. Reklamcılık
Res. Resim
Rom. Roma, romalı
Romatol. Romatoloji
Rom. huk. Roma hukuku
Rom. mit. Roma mitolojisi
Rom. tar. Roma tarihi
Ruhbil. Ruhbilim
Ruhdilbil. Ruhdilbilim
Saatç. Saatçilik
Sabunc. Sabunculuk
Sağl. kor. Sağlık koruma
San. Sanayi
San. boyac. Sanayi boyacılığı
San. seram. Sanayi seramiği
Saraç. Saraçlık
Savunm. Savunma
Say. kur. Sayılar kuramı
Says. çözlm. Sayısal çözümleme
Says. hes. Sayısal hesap
Seksol. Seksoloji
Semeiol. Semeioloji
Sepetç. Sepetçilik
Seram. Seramik
Sesbilg. Sesbilgisi
Sey. oy. Seyirlik oyunları
Sıh. tes. Sıhhi tesisat
Siber. Sibernetik
Sig. Sigortacılık
Sil. Silah
Sim. Simya
sim. simge
Sine. Sinema
Sirk Sirk
Siyas. bil. Siyasal bilimler
Siyas. kur. Siyasal kurumlar
Skolast. Skolastik
Soğut. san. Soğutma sanayisi
sonr. sonra
Sos. antropol. Sosyal antropoloji

Sos. bil.	Sosyal bilimler
Spor	Spor, sporlar
Sterkim.	Stereokimya
Su işler.	Su işleri
Su ür. kül.	Su ürünleri kültürü
Su yapı.	Su yapıları
Sürüngbil.	Sürüngenbilim
Süslem. sant.	Süsleme sanatları
Sütç.	Sütçülük
Şapkac.	Şapkacılık
Şarapç.	Şarapçılık
Şarküt.	Şarküteri
Şehirc.	Şehircilik
Şekerc.	Şekercilik
Şek. san.	Şeker sanayisi
T.	Türkiye
Tanı	Tanı
Tanrıbil.	Tanrıbilim
Tar.	Tarih
Tar. coğ.	Tarihsel coğrafya
Tarım	Tarım
Tarım alet.	Tarım aletleri
Tarımbil.	Tarımbilim
Tarım mak.	Tarım makineleri
Tarım san.	Tarım sanayisi
Tarıms. ikt.	Tarımsal iktisat
Tarönc.	Tarihöncesi
Tasav.	Tasavvuf
Taşbask.	Taşbaskısı
Taşoc.	Taşocakları
Taş oym. sant.	Taş oyma sanatı
Tavukç.	Tavukçuluk
Tayfölç.	Tayfölçüm
tb.	tıpkıbasım
Ted.	Tedavi
Teknol.	Teknoloji
Tek. res.	Teknik resim
Tekst.	Tekstil
Tekton.	Tektonik
Telekom.	Telekomünikasyon
telm.	telmih
Tem. parç.	Temel parçacıklar
Termodin.	Termodinamik
Terz.	Terzilik
Tez. sant.	Tezhip sanatı
Tıp	Tıp
Tıp hidrol.	Tıp hidrolojisi
Tıp tar.	Tıp tarihi
Tic.	Ticaret
Tic. huk.	Ticaret hukuku
Tiyat.	Tiyatro
Toksikol.	Toksikoloji
Topbil.	Toplumbilim
Topdilbil.	Toplumdilbilim
Topogr.	Topografya
Topol.	Topoloji
Topruhbil.	Toplumruhbilim
Tuhf.	Tuhafiyecilik
Tur.	Turizm
Tuzc.	Tuzculuk
türkç.	türkçe
Türkol.	Türkoloji
Tüt.	Tütüncülük
TV.	Televizyon
Ulaş.	Ulaşım
Ulaş. ekon.	Ulaşım ekonomisi
Uluslarar. huk.	Uluslararası hukuk
Uluslarar. ikt.	Uluslararası iktisat
Urganc.	Urgancılık
Us.	Usul
Uz. havc.	Uzay havacılığı
Ürol	Üroloji
vb.	ve benzerleri
vd.	ve diğerleri
Verg. huk.	Vergi hukuku
Vet.	Veterinerlik
Virol.	Viroloji
Yağ. mad.	Yağlı maddeler
Yahudi.	Yahudilik
Yakınç. tar.	Yakınçağ tarihi
yaklş.	yaklaşık olarak
Yapı	Yapı, yapıcılık
Yapış.	Yapıştırıcı
yay.	yayımlayan
Yazıtbil.	Yazıtbilim
Yenç. tar.	Yeniçağ tarihi
Yerbil.	Yerbilim
yörs.	yöresel
Yumş. bil.	Yumuşakçalar bilimi
yun.	yunanca
Yun. mit.	Yunan mitolojisi
Yun. tar.	Yunan tarihi
yüzölç.	yüzölçümü
yy.	yüzyıl
yz.	yazma
Zool.	Zooloji
Zootekn.	Zootekni
Zühr. hast. bil.	Zührevi hastalıklar bilimi

BÜYÜK LAROUSSE'A KATKIDA BULUNANLAR

ABUDARAN (İzak), ibranice danışmanı.
ACUN (Ertuğrul), İstanbul Üniversitesi orman fakültesi'nde doçent.
ADALI (Oya), Büyük Larousse sözlük bölümü yönetmeni.
AKALIN (L. Sami), Boğaziçi Üniversitesi fen-edebiyat fakültesi'nde doçent.
AKAMATU RUTA, japonca danışmanı.
AKARSU (Bedia), felsefe profesörü, İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi felsefe bölümü eski başkanı.
AKMAN (Süheyl), İstanbul Teknik üniversitesi inşaat fakültesi'nde profesör.
AKMAN (Toygar), doktor, sibernetik uzmanı.
AKSOY (Ayşe), doçent, İstanbul Teknik üniversitesi kimya metalurji fakültesi kimya mühendisliği bölümü başkan yardımcısı.
AKSU (Samim), çevirmen.
AKSÜT (Sadun), müzik uzmanı.
AKTAŞ (Cemal), marangozluk uzmanı.
AKTAŞ (Emrah), emekli assubay, silah uzmanı.
AKTAŞ (Necati), Başbakanlık arşivler genel müdürlüğü'nde osmanlı arşivi uzmanı.
AKTUNÇ (Hulki), yazar.
AKÜN (Ö. Faruk), makine profesörü, İstanbul Teknik üniversitesi makine fakültesi eski öğretim üyesi.
AKYURT (Necati), ekmekçilik uzmanı.
AKYÜZ (Levent), emekli hâkim albay.
ALÇORA (Engin), Büyük Larousse dış siyaset bölümü yönetmeni.
ALMAN ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ (İSTANBUL).
ALPAY (Meral), İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi'nde profesör.
ALTINTAŞ (Ayten), İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa tıp fakültesi'nde yardımcı doçent.
ANAM (Murşit), bengali dili danışmanı.
ANILANMERT (Beril), seramik uzmanı, Mimar Sinan üniversitesi güzel sanatlar fakültesi'nde doçent.
ARIBAŞ (Bülent), çevirmen.
ARITAN (Turhan), İstanbul Teknik üniversitesi makine fakültesi'nde profesör.
ARTÜZ (İlham), zooloji profesörü, su ürünleri uzmanı.
ASILYAZICI (Hayati), tiyatro eleştirmeni.
ASLIER (Mustafa), profesör, Marmara üniversitesi güzel sanatlar fakültesi dekanı.
ATABEYOĞLU (Cem), spor yazarı, gazeteci.
ATAK (Esen Demir), ziraat yüksek mühendisi, bağcılık uzmanı.
ATEŞ (Toktamış), İstanbul Üniversitesi iktisat fakültesi uluslararası ilişkiler bölümü'nde profesör.
ATEŞDAĞLI (Muazzez), afganca danışmanı.
AVCIOĞLU (Kâmuran), İstanbul Üniversitesi fen fakültesi astronomi ve uzay bilimleri bölümü'nde profesör.
AYBERS (Nejat), İstanbul Teknik üniversitesi nükleer enerji enstitüsü'nde profesör; Türkiye Atom enerjisi kurumu başkanı.
AYTAN (Dündar), ciltçilik uzmanı.
AZRAK (Ali Ülkü), İstanbul Üniversitesi'nde idare hukuku profesörü.
BAĞDATLI (Selahattin), Büyük Larousse hukuk bölümü yönetmeni.
BALAMAN (Ali Rıza), doçent, Kore Hankuk Üniversitesi yabancı diller okulu'nda konuk öğretim üyesi.
BALEL (Mustafa), yazar, öğretmen.
BAŞ (İbrahim), fıçıcılık uzmanı.
BAŞBAKANLIK VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ.
BATUHAN (Hüseyin), felsefe profesörü.
BATUM (Süheyl), doktor, İstanbul Üniversitesi hukuk fakültesi'nde araştırma görevlisi.
BATUR (Sabahattin), müze ve kütüphane uzmanı.
BAYDUR (Nezahat), İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi'nde profesör.
BAYINDIR (Abdülaziz), din uzmanı, İstanbul Müftülüğü arşivinde görevli.
BAYKA (Mustafa), Büyük Larousse sosyal bilimler çeviri bölümü redaktörü.
BAYSAL (Jale), profesör, İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi kütüphanecilik bölümü başkanı.
BEYAZIT (Mehmet), yüksek mühendis, teknoloji uzmanı.
BİÇER (Halis), grafik sanatları uzmanı.
BİLİR (Özcan Kandemir), terzilik uzmanı, moda muhabiri.
BİNAN (Muhittin), İstanbul Teknik üniversitesi mimarlık fakültesi'nde profesör.
BOLAYIRLI (Yusuf), yüksek mühendis, havacılık uzmanı, THY uçak bakım başkanı.
BORA (Aysel), çevirmen.
BÖLER (Süleyman), veteriner hekim, Dericilik enstitüsü müdür yardımcısı.
BÜYÜKTÜR (Ahmet Rasim), profesör, İstanbul Teknik üniversitesi makine fakültesi termik anabilim dalı başkanı; SEKA genel müdürlük müşaviri.
CANDAN (Mazhar), yüksek kimya mühendisi, kuyumculuk uzmanı.
CANPOLAT (Mustafa), Ankara Üniversitesi dil ve tarih-coğrafya fakültesi türk dili profesörü.
CEMGİL (Adnan), çevirmen.
CENGİZ (Veysi), yüksek mimar, raportör, sanat tarihi uzmanı.
CİNEMRE (Vural), balistik uzmanı.
COŞ (Nezih), Büyük Larousse sosyal bilimler çeviri bölümü redaktörü.
ÇABUK (Vahit), tarihçi.
ÇAĞIN (Hüseyin Kemal), fotoğraf sanatçısı.
ÇAĞRICI (Mustafa), Marmara üniversitesi ilahiyat fakültesi'nde yardımcı doçent.
ÇAKIR (Ali Fuat), profesör, İstanbul Teknik üniversitesi kimya-metalurji fakültesi dekan yardımcısı.
ÇALIŞKAN (Ali), nalbantlık uzmanı.
ÇALKAVUR (Çağlar), ziraat yüksek mühendisi.
ÇAMCI (İbrahim), ağaçişleri uzmanı, Haydarpaşa endüstri meslek lisesi'nden emekli öğretmen.
ÇAMUROĞLU (Reha), Büyük Larousse tarih bölümü redaktörü.
ÇAVUŞOĞLU (Ergin), İstanbul Teknik üniversitesi kimya-metalurji fakültesi'nde profesör.
ÇEDOMİR (Yovanovski), dericilik uzmanı.
ÇELEBİ (Abdülmecid), kaynakçılık uzmanı, İstanbul Teknik üniversitesi makine fakültesi'nde yüksek mühendis.
ÇEPEL (Necmettin), İstanbul Üniversitesi orman fakültesi'nde profesör.
ÇEVİKER (Turgut), yazar.
ÇİÇEKÇİLER (Ersin), Askeri müze doğu eserleri uzmanı.
ÇİZER (Dursun), kilit uzmanı.
ÇOLGAR (Bahadır), çevirmen.
DEĞERLİ (Fikret), yardımcı doçent, İstanbul Teknik üniversitesi türk musikisi devlet konservatuvarı türk halk oyunları bölümü başkanı.
DEMİR (Arzu), balerin.
DEMİRAY (Güngör), Marmara üniversitesi eğitim fakültesi'nde öğretim görevlisi.
DEMİRCİOĞLU (Atillâ), İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi'nde araştırma görevlisi.
DEMİREZEN (Ahmet), nalbantlık, arabacılık uzmanı.
DEMİRİZ (Hüsnü), İstanbul Üniversitesi fen fakültesi'nde botanik profesörü.
DENER (Melek), Büyük Larousse birleştirme ve eşgüdüm bölümü yönetmeni.
DENER (Sezer), bilişim uzmanı.
DENİZ KUVVETLERİ KOMUTANLIĞI İSTANBUL DENİZ MÜZESİ.
DERİN (F. Çetin), İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi tarih bölümü'nde öğretim görevlisi.
DEVECİ (Turgut), Büyük Larousse sosyal bilimler çeviri bölümü redaktörü.
DEVLET OPERA VE BALESİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ.
DEVLET TİYATROLARI GENEL MÜDÜRLÜĞÜ.

DİLLİ (Hüsnü), çevirmen.
DİNÇER (Yüksel), Yıldız üniversitesi mimarlık fakültesi şehircilik bölümü'nde araştırma görevlisi.
DOĞU (Turhan), vergi hukuku uzmanı.
ENERJİ VE TABİİ KAYNAKLAR BAKANLIĞI.
ER (Cemal), eldivencilik uzmanı.
ERDEMLİ (Atillâ), dağcılık uzmanı.
ERDOĞAN (Tamer), Büyük Larousse tarih bölümü yönetmeni.
ERFA (Rauf), İstanbul Üniversitesi orman fakültesi tütün eksperleri yüksek okulu müdürü.
ERGUN (Nurettin), İstanbul Üniversitesi fen fakültesi matematik bölümü'nde doçent.
ERİNÇ (Sırrı), profesör, Büyük Larousse coğrafya bölümü yönetmeni; İstanbul Üniversitesi deniz bilimleri ve coğrafya enstitüsü eski müdürü.
ERK (Şevket), profesör, Yıldız üniversitesi temel bilimler fakültesi fizik bölümü başkanı.
ERKİN (Sermet), illüzyonist.
EROL (Ayşegül), Büyük Larousse fen bölümü yönetmen yardımcısı ve redaktörü.
EROL (Muhtar), yüksek makine mühendisi, demiryolu uzmanı, TCDD emekli genel müdürü.
ERTEL (Mengü), grafik, afiş sanatçısı.
ERTOP (Konur), Büyük Larousse edebiyat bölümü yönetmeni.
ESEN (Nüket), Boğaziçi üniversitesi fen-edebiyat fakültesi'nde okutman.
EVERGEN (Tayfun), yardımcı doçent, İstanbul Teknik üniversitesi maden işletmesi anabilim dalı öğretim üyesi.
EVREN (Güngör), profesör, İstanbul Teknik üniversitesi inşaat mühendisliği bölümü ulaştırma anabilim dalı öğretim üyesi.
FERTEKLİGİL (Azmi), İstanbul Menkul kıymetler borsası başkan yardımcısı.
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI ASKERİ MÜZE VE KÜLTÜR SİTESİ KOMUTANLIĞI.
GENELKURMAY GENEL SEKRETERLİĞİ.
GEZER (Hüseyin), Mimar Sinan üniversitesi güzel sanatlar fakültesi heykel bölümü'nde profesör.
GÖKÇÖL (Tanju), çevirmen.
GÖKNAR (Cem), İstanbul Teknik üniversitesi elektrik-elektronik fakültesi'nde profesör.
GÖKTEKİN (Aytin), profesör, İstanbul Teknik üniversitesi maden fakültesi petrol işletme anabilim dalı başkanı.
GÖKTÜRK (Akşit), profesör, dilbilim uzmanı, İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi ingiliz dili ve edebiyatı anabilim dalı başkanı.
GÖZÜKIRMIZI (Erbil), İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa tıp fakültesi nöroloji anabilim dalında doçent.
GÜNTEKİN (Ela), çevirmen.
GÜRDAL (Erol), İstanbul Teknik üniversitesi mimarlık fakültesi'nde doçent.
GÜRELİ (Hande), çevirmen.
GÜRGEY (İsmet), kimya profesörü, İstanbul Üniversitesi mühendislik fakültesi reaktör tasarı proses anabilim dalı öğretim üyesi.
GÜRSES (Ali), ziraat yüksek mühendisi, böcekbilim uzmanı.
GÜVEN (Kâmil), Büyük Larousse fen bölümü yönetmeni.
GÜVEN (Kasım Cemal), İstanbul Üniversitesi eczacılık fakültesi'nde profesör.
HANİOĞLU (Şükrü), İstanbul Üniversitesi siyasal bilimler fakültesi öğretim üyesi.
HARP AKADEMİLERİ KÜTÜPHANESİ.
HASAN (Mahbub), bengali dili danışmanı.
HEE SOO LEE, kore dili danışmanı.
HİLAV (Selahattin), Büyük Larousse sosyal bilimler çeviri bölümü yönetmeni.
HUŞ (Savni), orman ürünleri kimyası ve avcılık profesörü.
HÜSEMOĞLU (Enver), Halkalı Zirai araştırma enstitüsü ve ziraat meslek lisesi müdürü.
İLAL (Ersan), İstanbul üniversitesi'nde anayasa hukuku doçenti.
İLGÜREL (Mücteba), profesör, Marmara üniversitesi fen-edebiyat fakültesi tarih bölümü başkanı.
İNAN (Mithat), öğretmen yarbay, askeri tarih uzmanı.
İNSEL (Rıfat), dahiliye mütehassısı.
İPEK (Merih), İstanbul Üniversitesi iktisat fakültesi'nde istatistik profesörü.
İSKENDER (Kemal), Mimar Sinan üniversitesi güzel sanatlar fakültesi'nde araştırma görevlisi.
İSTANBUL ARKEOLOJİ MÜZELERİ MÜDÜRLÜĞÜ.
İSTANBUL BÜYÜK ŞEHİR BELEDİYESİ KÜTÜPHANE VE MÜZELER MÜDÜRLÜĞÜ ATATÜRK KİTAPLIĞI.
İSTANBUL BÜYÜK ŞEHİR BELEDİYESİ ŞEHİR TİYATROLARI MUHSİN ERTUĞRUL TİYATROSU KİTAPLIĞI.
İSTANBUL DEVLET OPERA VE BALESİ MÜDÜRLÜĞÜ.
İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ.
İSTANBUL TIP FAKÜLTESİ DEONTOLOJİ ANABİLİM DALI TIP TARİHİ BİLİM DALI BAŞKANLIĞI.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ DENİZ BİLİMLERİ VE COĞRAFYA ENSTİTÜSÜ KİTAPLIĞI VE HARİTA KOLEKSİYONU.
İŞGÜVEN (Hazım), emekli kurmay albay.
İZ (Ahmet Doğan), otelcilik uzmanı.
KARABACAK-ASILYAZICI (Güner), halk müziği sanatçısı, İstanbul Üniversitesi devlet konservatuvarı öğretim görevlisi.
KARACAN (Nuri), iktisat profesörü.
KARAÇAM (İsmail), Marmara üniversitesi ilahiyat fakültesi'nde yardımcı doçent.
KARAKAYA (Cenap), Büyük Larousse sosyal bilimler çeviri bölümü redaktörü.
KARAKAYA (Fikret), müzik uzmanı.
KARSLI (Muharrem), İstanbul Menkul kıymetler borsası başkanı.
KAYA (Reyhan), doçent, Marmara üniversitesi güzel sanatlar fakültesi tekstil anasanat dalı başkanı.
KAYAOĞLU (İ.Gündağ), antika bakır uzmanı.
KAYTAZ (Yalçın), İstanbul Teknik üniversitesi maden fakültesi'nde yardımcı doçent.
KAZICI (Ziya), Marmara üniversitesi ilahiyat fakültesi'nde doçent.
KIRKOĞLU (Serdar Rıfat), çevirmen.
KOCAOĞLU (Timur), Marmara üniversitesi fen-edebiyat fakültesi'nde yardımcı doçent.
KOCAYUSUFPAŞAOĞLU (Necip), İstanbul Üniversitesi'nde medeni hukuk profesörü.
KORALTÜRK (Gülsen), Büyük Larousse arkeoloji ve sanat tarihi telif maddeleri redaktörü.
KOZ (M.Sabri), halk edebiyatı uzmanı.
KUDRET (Cevdet), edebiyat tarihçisi, eleştirmen, Büyük Larousse edebiyat bölümü danışmanı ve yazarı.
KUMBASAR (Işık), profesör, kristalografi uzmanı, İstanbul Teknik üniversitesi maden fakültesi eski öğretim üyesi.
KUMBASAR (Nahit), İstanbul Teknik üniversitesi inşaat fakültesi'nde profesör.
KURDAKUL (Şükran), şair, yazar, edebiyat araştırıcısı.
KURTULUŞ (Turan), saatçilik uzmanı.
KURU (Baki), Medeni usul ve icra iflas hukuku profesörü.
KUT (Günay), Boğaziçi üniversitesi fen-edebiyat fakültesi'nde doçent.
KUT (Tahsin), İstanbul Teknik üniversitesi makine fakültesi ziraat makineleri biriminde doçent.
KUT (Turgut), Büyük Larousse edebiyat bölümü redaktörü.
KUTAL (Metin), İstanbul Üniversitesi iktisat fakültesi'nde çalışma ekonomisi profesörü.
KUTLU (İhsan), sigortacılık uzmanı.
KÜÇÜK (Cevdet), Marmara üniversitesi fen-edebiyat fakültesi tarih bölümü'nde doçent.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI.
LAYOUNİ (Kamel), arapça danışmanı.
LEE MEİ-HUEİ, çince danışmanı.
Lİ Lİ ÇİNG, çince danışmanı.
MADRA (Ömer), çevirmen.
MAGAR (Zareh), diş hekimi.
MAHİR (Banu), Topkapı sarayı müzesi kütüphane araştırmacısı.
MAZLUM (Deniz), Büyük Larousse fen bölümü yönetmen yardımcısı ve redaktörü.
MEE-HYANG-CHUN, kore dili danışmanı.
MEHMETOĞLU (Mustafa), yunanca danışmanı.
MİLLET KÜTÜPHANESİ (FATİH-İSTANBUL).
MİMAR SİNAN ÜNİVERSİTESİ RESİM-HEYKEL MÜZESİ.
MİROĞLU (İsmet), İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi tarih bölümü'nde doçent.
MORAN (Berna), profesör, İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi ingiliz dili ve edebiyatı eski öğretim üyesi.
MUREİ (Mücteba), farsça danışmanı.
NAZLI (Celal), şapkacılık uzmanı.
NOMER (Ergin), İstanbul Üniversitesi'nde devletler hususi hukuku profesörü.
OĞUZ (Mustafa), Başbakanlık arşivler genel müdürlüğü'nde osmanlı arşivi uzmanı.
OKUR (Natali), rusça danışmanı.
OMUR (Ozanay), doktor, Marmara üniversitesi güzel sanatlar fakültesi'nde öğretim görevlisi.
ORMANLAR (Günnur), Büyük Larousse iktisat bölümü yönetmeni.
OVESLATİ (Rauf), arapça danışmanı.
ÖNCEL (Türkan), İstanbul Üniversitesi iktisat fakültesi maliye bölümü'nde profesör.
ÖNEN (Aziz), sigortacılık uzmanı, Türk sigorta enstitüsü müdürü.
ÖVÜNÇ (Turgut), profesör, Yıldız üniversitesi mimarlık fakültesi mimarlık bölümü başkanı.
ÖZARSLAN (Saime), İstanbul Üniversitesi fen fakültesi'nde zooloji profesörü.
ÖZBEK (Sıddık), yüksek mühendis, Sümerbank Defterdar fabrikası müdürü.
ÖZBERKİ (Ayşe), çevirmen.
ÖZCAN (Abdülkadir), İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi tarih bölümü'nde doçent.
ÖZÇELİK (Tahir), tiyatro eleştirmeni, Büyük Larousse tiyatro bölümü yönetmeni.
ÖZDEMİR (Emin), Ankara Üniversitesi basın yayın yüksek okulu türk dili ve edebiyatı öğretim görevlisi; Türk dil kurumu terim kolu eski başkanı.
ÖZDENİZ (Haluk Nur), denizcilik uzmanı, emekli deniz albay.
ÖZGE (Nuran), terzilik uzmanı.
ÖZGÜR (Ercan), Büyük Larousse osmanlıca bölümü redaktörü.
ÖZTOKAT (Erdim), İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi'nde okutman.
ÖZTÜRK (Erdoğan), öğretmen, din uzmanı.
ÖZTÜRK (İsa), Büyük Larousse biyoloji bölümü yönetmeni.
PAKSOY (İ. Günay), İstanbul arkeoloji müzeleri nümismatik uzmanı.
PALA (İskender), doktor, türk edebiyatı uzmanı.
PAMAY (Besalet), Orman yetiştirme ve çevre düzenleme profesörü; İstanbul Üniversitesi orman fakültesi park-bahçe ve peyzaj mimarisi kürsüsü eski başkanı.
PINAR (Nedret), Boğaziçi üniversitesi'nde yardımcı doçent.
RAİ (Kiyamuddin), afganca danışmanı.
SAFOĞLU (Recep), profesör, İstanbul Teknik üniversitesi kimya-metalurji fakültesi metalurji mühendisliği bölüm başkanı.
SAHİLLİOĞLU (Halil), İstanbul Üniversitesi iktisat fakültesi iktisat tarihi profesörü.
SARAÇ (Şevket), çevirmen.
SARI (Recep), inşaat mühendisi, havacılık uzmanı; Havayolları inşaatı eski bölge müdürü.
SAVCI (Mesut), profesör, İstanbul Teknik üniversitesi gemi inşaatı ve deniz bilimleri fakültesi gemi inşaatı anabilim dalı başkanı.
SAVRAN (Sungur), iktisat doktoru.
SELİK (Muzaffer), İstanbul Üniversitesi orman fakültesi'nde orman botaniği profesörü.
SENEMOĞLU (Osman), İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi'nde yardımcı doçent.
SERDAROĞLU (Ümit), arkeoloji profesörü.
SERİ (Burhanettin), denizcilik uzmanı, emekli deniz albay.
SERT (Mehmet), Büyük Larousse sosyal bilimler çeviri bölümü redaktörü.
SEZGİN (Orhan), kilit uzmanı.
SOMER (Kenan), Büyük Larousse sosyal bilimler çeviri bölümü redaktörü.
SONTAŞ (Hasan Runa), tekstil mühendisi, Marmara üniversitesi güzel sanatlar fakültesi tekstil anasanat dalı öğretim üyesi.
SOYKUT (Hulusi), camcılık uzmanı.
SOYSAL (İlhami), gazeteci, yazar, Büyük Larousse iç siyaset bölümü yönetmeni.
SÖKMEN (Suphi), bale uzmanı ve öğretmeni.
SÖZEN (Metin), İstanbul Teknik üniversitesi'nde mimarlık tarihi profesörü; TBMM kültür-sanat genel danışmanı.
SÜLEYMANİYE KÜTÜPHANESİ MÜDÜRLÜĞÜ.
SÜRÜR (Ayten), geleneksel giyim uzmanı, Trakya üniversitesi'nde doçent.
ŞAMİLGİL (Erman), Yıldız üniversitesi, Kocaeli mühendislik fakültesi jeo-

fizik bölümü'nde doçent.
ŞANVER (Suade), emekli biyoloji öğretmeni.
TAHAN (Mehmet), şekercilik uzmanı, gıda teknoloğu.
TANERİ (Semay), inşaat yüksek mühendisi, bayındırlık işleri uzmanı.
TANINDI (Zeren), ciltçilik uzmanı.
TANIŞALI (Vahap), sosyal antropolog, ayakkabıcılık uzmanı.
TANÖR (Bülent), Anayasa hukuku doçenti, İstanbul Üniversitesi hukuk fakültesi eski öğretim üyesi.
TANYOL (Tuğrul), müzik uzmanı.
TEKİN (Şinasi), Harvard Üniversitesi'nde profesör.
TEZCAN (Hülya), doktor, dokumacılık uzmanı, Topkapı sarayı kumaş seksiyonu şefi.
TEZER (Tufan), çevirmen.
THY UÇAK BAKIM BAŞKANLIĞI İNŞAAT AMİRLİĞİ.
TOKMAKÇIOĞLU (Erdoğan), Büyük Larousse telif bölümü redaktörü.
TOKMANOĞLU (Tahsin), İstanbul Üniversitesi orman fakültesi'nde jeodezi ve fotogrametri profesörü.
TOPKAPI SARAYI MÜZESİ MÜDÜRLÜĞÜ.
TOYDEMİR (Nihat), İstanbul Teknik üniversitesi mimarlık fakültesi'nde doçent.
TUNALI (Gökçen), Büyük Larousse hukuk bölümü redaktörü.
TUNCER (Talat), Yıldız üniversitesi Kocaeli mühendislik fakültesi'nde matematik doçenti.
TUNÇDOĞAN (Teoman), Büyük Larousse coğrafya bölümü redaktörü.
TUZCULAR (Aysel), eski silahlar uzmanı.
TÜFEKÇİ (Nida), İ.T.Ü. Türk musikisi devlet konservatuvarı türk halk müziği bölüm başkanı.
TÜRK STANDARTLARI ENSTİTÜSÜ.
TÜRK VE İSLAM ESERLERİ MÜZESİ MÜDÜRLÜĞÜ.
TÜRKER (Şükrü), slav dilleri danışmanı.
TÜRKİYE ORTADOĞU AMME İDARESİ ENSTİTÜSÜ.
TÜRKİYE TURİNG VE OTOMOBİL KURUMU GENEL MÜDÜRLÜĞÜ.
TÜRKKAN (Vedat), uluslararası binicilik hakemi.
TÜRKOĞLU (Pakize), Marmara üniversitesi Atatürk eğitim fakültesi'nden emekli öğretim görevlisi.
ULER (Yıldırım), Ankara Üniversitesi'nde idare hukuku doçenti.
ULUSOY (Hale), Büyük Larousse halk sanatları yönetmeni.
URAL (Merih), otomobil uzmanı.
URHAN (İrfan), zootekni uzmanı, ziraat yüksek mühendisi.
UZMEN (Reşat), kimya nükleer mühendisi, TAEK Çekmece nükleer araştırma ve eğitim merkezi nükleer yakıt teknolojisi bölüm başkanı.
ÜLKER (Muammer), Süleymaniye kütüphanesi müdürü.
ÜNALSIN (Selahattin), matbaacılık uzmanı.
ÜNSAL (İstemi), İstanbul Teknik üniversitesi inşaat fakültesi'nde profesör.
VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ İSTANBUL VAKIFLAR BAŞMÜDÜRLÜĞÜ.
VARDAR (Berke), dilbilim uzmanı, İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi fransız dili ve edebiyatı anabilim dalı profesörü.
YAFET (Benyamen), çevirmen.
YAĞAN (Şahin), doçent, Marmara üniversitesi güzel sanatlar fakültesi tekstil anasanat dalı öğretim üyesi.
YALKUT (Aydın), Büyük Larousse askerlik maddeleri yönetmeni.
YAVUZ (Hilmi), Mimar Sinan üniversitesi fen-edebiyat fakültesi'nde öğretim görevlisi.
YAVUZ (Yüksel), yüksek mühendis, İSKİ plan,proje, inşaat genel müdür yardımcısı.
YAZANSOY (Cenap), hat sanatı uzmanı.
YAZICI (Tahsin), fars dili ve edebiyatı profesörü, islam ansiklopedisi yazı kurulu başkanı.
YAZICIOĞLU (Turgut), beslenme ve gıda teknolojisi profesörü.
YELMEN (Hasan), yüksek kimya mühendisi, dericilik uzmanı.
YERGUZ (İsmail), çevirmen.
YILDIRIM (Nuran), doktor, İstanbul tıp fakültesi'nde tıp tarihi okutmanı.
YILDIRIM (Yusuf), halk edebiyatı uzmanı.
YILDIZ (Doğan), spor uzmanı.
YURDAKUL (Hasan Basri), havacılık uzmanı, emekli hava tümgeneral, THK eski başkanı.
YÜCE (Nuri), İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi türk dili ve edebiyatı bölümü'nde doçent.
YÜCEL (Erdem), Ayasofya müzesi müdürü.
YÜCEL (Tahsin), profesör, dilbilim uzmanı, İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi batı dilleri ve edebiyatları bölüm başkanı.
ZAİM (Feyza), Büyük Larousse sözlük bölümü yönetmen yardımcısı ve redaktörü.

GRAND LAROUSSE'A KATKIDA BULUNANLAR

ABAZOPOULOU (Françoise), Yanya Üniversitesi'nde (Yunanistan) öğretim üyesi.
ABELANET (René), tıp doktoru, Paris-V üniversitesi'nde patolojik anatomi profesörü.
ABELES (Marion), etnoloji uzmanı, kitaplık ve arşiv görevlisi.
ABERLEN (Jean), el sanatları ve yapım sanayisi mühendisi.
ABONDANCE (Florence), Paris Konservatuvarı çalgı müzesi müdür yardımcısı.
ABOU ZAHAB (Mariam), doğu dil ve uygarlıkları uzmanı.
ABSİ (Élie), bilim doktoru, Bilimler akademisi ödülü sahibi.
ADES (Marie-Claire), siyasal incelemeler, basın ve halkla ilişkiler uzmanı.
ADRIAN, sirk gösterileri uzmanı.
AEBİSCHER (Verena), Paris-X üniversitesi'nde toplumruhbilimi öğretim üyesi.
AGUESSE (Mathilde), psikiyatri uzmanı, klinik yardımcı hekimi.
ALBİGES (Maurice), El sanatları ve yapım sanayisi okulu'nda öğretmen.
ALEXANDRE (Egly), doğu dilleri uzmanı.
ALİBERT (Guy), fen uzmanı.
ALİNHAC (Georges), coğrafya ve harita uzmanı.
ALLEGRE (Guy), psikofarmakolog, nörofizyoloji uzmanı.
ALLEMAND (Evelyne-Dorothée), sanat tarihi uzmanı.
ALLİÈRES (Jacques), bask dili uzmanı, Toulouse-II üniversitesi'nde profesör.
ALONSO (Jean-Michel), tıp doktoru, Paris Pasteur enstitüsü'nde araştırma görevlisi.
AMADOU (Robert), edebiyat doktoru.
ANDREASEN (Uffe), sanat uzmanı, yayımcı (Danimarka).
ANSİAU (Béatrice), École du Louvre eski öğrencisi.
ARNALDEZ (Roger), Paris-IV üniversitesi'nde profesör.
ARNOUD (Monique), Fransız doğu dil ve uygarlıkları enstitüsü'nde çince uzmanı.
ARX (Brigitte d'), siyasal toplumbilim doktoru.
ASTORKİA (Madeline), edebiyat öğretmeni, arşivci, eskiyazılar uzmanı.
ATHANASSIOU (Cleopâtre), psikanalizci.
AUBİN (Guy), eczacılık doktoru, Oréal kurumunda cilt biyokimyası araştırma görevlisi.
AUBİN (Marie-Christine), coğrafya uzmanı.
AUBİN (Michel), Paris-IV üniversitesi'nde yugoslav dili ve edebiyatı profesörü.
AUBİNEAU (Michel), tarım mühendisi, Paris-Grignon ulusal tarım enstitüsü'nde öğretim görevlisi.
AUGREAU (Patrick), saat tamircisi.
AURAT (Jean-Louis), tarihsel anıtlar başmüfettişi.
AUTESSERRE (Denis), sesbilgisi doktoru, Provence Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
AUTHIER (André), fen doktoru, Paris-VI üniversitesi'nde profesör.
AVENARY (Hanoch), Tel-Aviv Üniversitesi'nde müzikbilim profesörü.
AVOUT (Françoise d'), tarih uzmanı.
AYMONİN (Gérard), biyoloji ve botanik uzmanı, Ulusal Biyoloji müzesi müdür yardımcısı.
BABONAUX (Yves), edebiyat doktoru, Paris-I üniversitesi'nde profesör.
BACCHUS (Michel), coğrafya uzmanı.
BACHER (Françoise), edebiyat ve insan bilimleri doktoru, "École pratique des hautes études"de müdür yardımcısı.
BACQUÉ-GRAMMONT (Jean-Louis), edebiyat doktoru, Doğu dilleri ve uygarlıkları ulusal enstitüsü'nde öğretim görevlisi.
BAELDEN (Monique), Paris Üniversitesi'nde beden eğitimi profesörü.
BALBİR (Nicole), Doğu dilleri ve uygarlıkları ulusal enstitüsü'nde profesör.
BALİBAR (Françoise), bilim doktoru, Paris Üniversitesi'nde profesör.
BALLE (Francis), Paris Üniversitesi'nde profesör,Fransız Basın enstitüsü müdürü.
BALLE-DERİEUX (Marie), eczacı, biyoloji uzmanı.
BANNEROT (Hubert), tarım mühendisi, Fransa Ulusal tarım araştırma enstitüsü'nde araştırma müdürü.
BARBÉRİS (Pierre), edebiyat doktoru, Caen Üniversitesi'nde profesör.
BARBİER (Jacques), araştırmacı.
BARBİER (Marie-France), gazeteci.
BARİAND (Pierre), fen doktoru, Paris Mineraloji müzesi müdürü.
BARNEVİLLE (François Brisout de), general.
BARRE (Pierre), tarımsal araştırma uzmanı.
BASSEREAU (Dominique), tarım mühendisi.
BATTİNİ (Jean), yarbay, hukukçu.
BAUCHOT (Roland), fen doktoru, Paris-VII üniversitesi'nde karşılaştırmalı anatomi profesörü.
BAUDOUIN (Nicolas), tarım mühendisi, at eğitimi uzmanı.
BAUDRİMONT (Marielle), hekim nöropatoloji ve nöroanatomi uzmanı.
BAYONOVE (Claude), tarımsal araştırma uzmanı.
BEAU (Jacques), uzman mühendis, Paris Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
BEAUCE (Alain), deprembilim doktoru.
BEAUFORT (Louis de), tarihçi, askeri ressam.
BEAUMARCHAİS (Jean-Pierre), lise öğretmeni, École Normale Supérieure mezunu.
BEDİCAM (Jean-Marie), tıp doktoru, akciğer veremi uzmanı.
BEER (Patrice de), hukukçu, Yaşayan doğu dilleri okulu mezunu, *Le Monde* yazarı.
BEGUİN (Michèle), coğrafya doktoru, haritacılık uzmanı, Paris Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
BÉHAR (Henri), edebiyat doktoru, Paris Üniversitesi'nde fransız edebiyatı profesörü, Fransız dili enstitüsü müdürü.
BELLONE (Roger), gazeteci, *Photo-Ciné-Revue*'nün yazı işleri müdürü.
BELTREMİEUX (Édouard), bayındırlık mühendisi, teknik kurullar üyesi.
BENNİGSEN (Alexandre), Toplumsal bilimler yüksek okulu'nda incelemeler müdürü.
BENOİT (Marcelle), edebiyat doktoru, Paris Konservatuvarı'nda müzik öğretmeni.
BERARDİNİ (Claude), Paris-Meudon gözlemevi'nde arşiv sorumlusu.
BERDUCOU (Marie-Claude), Paris Üniversitesi arkeoloji fakültesinde öğretim üyesi.
BERGEAL (Liliane), gökbilim uzmanı.
BERGUE (Anne), tıp doktoru, patolojik anatomi ve biyoloji uzmanı.
BERLOQUİN (Pierre), oyuncakçılık uzmanı.
BERNİNGER (Éric), tarım mühendisi, tarımsal araştırma uzmanı.
BERROİR (André), Paris-VI üniversitesi'nde matematik profesörü, Fransız bilimsel araştırma merkezi'nde dinamik meteoroloji laboratuvarı müdürü.
BERTAUD (Charles), bilim doktoru, Paris gözlemevi'nde gökbilim uzmanı.
BERTRAND (Jean-Marie), Paris Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
BESANÇON (Jacques), edebiyat doktoru, Tours Üniversitesi'nde profesör.
BESSET (Jean), tarım mühendisi.
BESSİERE (Jean), edebiyat doktoru, Amiens Üniversitesi'nde karşılaştırmalı edebiyat profesörü.
BHATTACHARYA (France), Doğu dilleri ve uygarlıkları ulusal enstitüsü'nde öğretim üyesi.
BİANCHİ (Anne-Marie), karşılaştırmalı edebiyat doktoru, Grenoble Yabancı dil ve edebiyatlar üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
BİAYS (Pierre), edebiyat doktoru, Lille Üniversitesi'nde profesör.
BİCHON (Claude), albay, Yüksek harp okulu eski profesörü.
BİDAN (Pierre), tarım mühendisi, teknoloji profesörü.
BLANC (Jean-Charles), çin tarihi doktoru, Yaşayan doğu dilleri okulu mezunu, etnolog.
BLANGUERNON (François), tarım mühendisi.

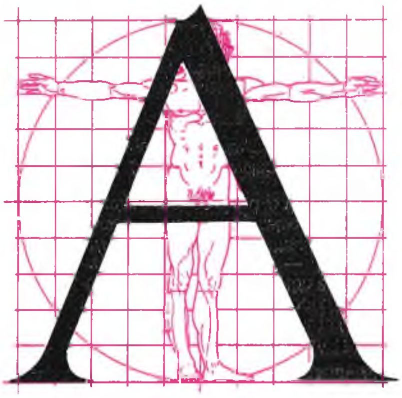
BLONDEAU (Anne-Marie), "École Pratique des hautes études"de incelemeler müdürü.
BLONDEL (Nicole), Fransız anıtlar ve sanat zenginlikleri kurumu müdürü.
BOCH (Philippe), bilim doktoru, Ulusal sanayi seramiği yüksek okulu müdürü.
BOCKELEE-MORVAN (André), tarım mühendisi.
BOİSSAVY (Martine), yerkimyası doktoru.
BOISSELİER (Jean), Paris Üniversitesi'nde Güney ve Güney-Doğu Asya tarihi ve arkeolojisi profesörü.
BOK (Julien), Paris Üniversitesi'nde profesör.
BONİFAS (Jeannine), École du Louvre mezunu, Ulusal seramik müzesi görevlisi.
BONİN (Serge), "École des hautes études en sciences sociales"de grafik laboratuvarı öğretim üyesi.
BONNAUD (Pierre), edebiyat doktoru, Clermont-Ferrand üniversitesi'nde öğretim üyesi.
BONNEFİLLE (Robert), fen doktoru, mühendis, "Conservatoire national des arts et métiers"de profesör.
BOONS (Jean-Paul), Fransız bilimsel araştırma merkezi'nde mühendis.
BORDAS (Alain), matematik profesörü.
BORDAS (Mirentchu), matematik profesörü.
BORGET (Marc), doğa bilimleri uzmanı, Tarım araştırma enstitüsü'nde arşiv sorumlusu.
BOSC (Gérard), Fransa spor ve beden eğitimi enstitüsü'nde profesör, ulusal basketbol takımı antrenörü.
BOTTİNELLİ (Lucie), fizik doktoru, Paris-XI üniversitesi'nde başasistan.
BOUBALS (Denis), tarım mühendisi, Montpellier ulusal yüksek tarım okulu'nda öğretim görevlisi.
BOUCHET (Denise), psikanalizci.
BOUE (Paul), Fransız atom enerjisi komisyonu'nda mühendis.
BOUESSEE (Joel), *Vénerie* dergisinin başredaktörü.
BOUGLER (Jacques), tarım mühendisi, Paris-Grignon ulusal tarım enstitüsü'nde konferansçı.
BOUİLLON (Claude), L'Oreal şirketinin bilimsel araştırma yöneticisi.
BOURCİER (Georges), Paris-X üniversitesi'nde öğretim üyesi.
BOUREAU (Édouard), Paris-VI üniversitesi'nde paleobotanik laboratuvarı yöneticisi.
BOUREL (Yves), sanat tarihi öğretmeni.
BOURGEOİS (Jean-Paul), mühendis, Paris Madencilik okulu'nda öğretim görevlisi.
BOURNEUF (Jacques), hekim, Paris hastanelerinde yönetici.
BOUVİER (Luc), felsefe öğretmeni.
BOY DE LA TOUR (Xavier), fizikçi, Fransız petrol enstitüsü'nde ekonomi bölümü yöneticisi.
BOYELDİEU (Jacques), tarım mühendisi, Paris-Grignon ulusal tarım enstitüsü'nde konferansçı.
BOYER (Jean-Claude), edebiyat doktoru, Paris-VIII üniversitesi'nde profesör.
BOYER (Régis), edebiyat doktoru, Paris-IV üniversitesi'nde görevli.
BRASSEUR (Paule), tarih doktoru, Sosyal bilimler araştırmaları yüksek okulu'nda konferansçı.
BREJON DE LAVERGNÉE (Arnauld), müze yöneticisi, Louvre müzesi'nde sorumlu.
BRETTE (Charles), tarım mühendisi, Paris-Grignon ulusal tarım enstitüsü'nde öğretim görevlisi.
BRİSSEAU-LOAİZA (Jeannine), edebiyat doktoru, Pau Üniversitesi'nde profesör.
BROSSARD (Yolande de), müzik tarihçisi, Paris Ulusal yüksek müzik konservatuvarı birincilik ödülü sahibi.
BROUTİN (Yvonne-Élisabeth), etnolog, Fransız bilimsel araştırmalar merkezi'nde araştırmacı.
BRUNET (Roger), edebiyat doktoru, Fransız bilimsel araştırmalar merkezi'nde araştırma yöneticisi.
BRUNHAMMER (Yvonne), müze yöneticisi, Dekoratif sanatlar müzesi'nde görevli.
BUİRA (Maria), roman filolojisi öğretmeni. Paris-III üniversitesi'nde araştırma görevlisi.
BURLET (Jean), mühendis, Kuzey-Fransa tekstil enstitüsü.
CADİERGUES (Roger), Fransız ısıtma, havalandırma sanayi bilimsel ve teknik komitesi genel müdürü.
CADİOT (Pierre), öğretim görevlisi, Paris-VIII üniversitesi'nde görevli.
CADORET (Gaël), mühendis.
CALLİAS-BEY (Martine), mühendis, Fransa anıtlar ve sanat zenginlikleri uzmanı.
CAMBRONY (Robert), Denizaşırı tarım hizmetleri mühendisi.
CANAPA (Marie-Paule), doğu dilleri ve uygarlıkları uzmanı, Fransa bilimsel araştırmalar ulusal merkezi'nde araştırmacı.
CANEİLL (Jacques), tarım mühendisi, Paris-Grignon ulusal tarım enstitüsü'nde öğretim görevlisi.
CANEVET (Corentin), Haute-Bretagne üniversitesi'nde (Rennes), coğrafya öğretmeni.
CAPİLLON (Alain), tarım mühendisi, Paris-Grignon ulusal tarım enstitüsü'nde öğretim görevlisi.
CAPPE (Danielle), felsefe öğretmeni, Clamart lisesi'nde görevli.
CARDİNAUD-STEYAERT (Marie-Hélène), edebiyat öğretmeni, Doğu dilleri ve uygarlıkları ulusal enstitüsü'nde konferansçı.
CARDOT (Henri), mühendis, Patlayıcı madde imal ve denemeleri merkezi'nde yönetici.
CARMİGNİANİ (Juan), tarihçi.
CASALİS (Didier), felsefeci.
CASALİS (Georges), tanrıbilim doktoru, Strasbourg Üniversitesi'nde görevli.
CASATİ (Louis), edebiyat öğretmeni.
CASSİN (Jacques-Paul), tarım mühendisi, Meyve sebze araştırmaları enstitüsü'nde yönetici.
CESARO (Pierre), hekim, nörofizyolog, Henri-Mondor hastanesi'nde klinik şefi.
CHABERT (Jean), mühendis, Mulhouse tekstil araştırmaları merkezi'nin yöneticisi.
CHABRİER (Édith), rusça öğretmeni.
CHABROLİN (Robert), tarım mühendisi, Tropikal tarım araştırmaları enstitüsü'nde görevli.
CHAİLLER (Raymond le Saintonge), kilit uzmanı.
CHALVİDAN (Pierre-Henri), hukuk doktoru, Paris-XII üniversitesi'nde başasistan.
CHAMARAT (Josselyne), Fransız ulusal halk sanatları müzesi'nde görevli.
CHAMBERT-LOİR (Henri), Fransız Uzak-Doğu okulu üyesi.
CHAMOUTON (Thierry), iktisatçı.
CHAMPİON (Jean), tarım mühendisi, Meyve ve narenciye araştırmaları enstitüsü'nde görevli.
CHARLET (Pierre), tarım mühendisi, Paris-Grignon ulusal tarım enstitüsü'nde öğretim üyesi.
CHARRİER (Anne), klasik edebiyat ve coğrafya öğretmeni.
CHARUEL (Marcel), Bıçakçılık ve sofra donanımları sendikasının sosyal işler komisyonu başkanı.
CHATONET (Jean), hekim, Saint-Jacques hastanesi danışman hekimi.
CHAUFFİER (Roland), Ulusal spor ve beden eğitimi enstitüsü'nde öğretmen.
CHAURAND (Jacques), Paris-XIII üniversitesi'nde öğretim üyesi.
CHAUSSÉ (Véronique), Fransa anıtlar ve sanat zenginlikleri uzmanı.
CHAVANON (Philippe), fizik doktoru, Nükleer fizik ve parçacıklar fiziği ulusal enstitüsü'nde mühendis.
CHEİLAN (Liliane), Provence Üniversitesi'nde (Aix-I), öğretim görevlisi.
CHERBONNİER (Gustave), Doğa bilimleri ulusal müzesi'nde görevli.
CHEVALLİER (François), hukuk doktoru, Paris-I üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
CHEVRİER (Jacques), modern edebiyatlar öğretmeni, Paris-XII üniversitesi'nde görevli.
CLAVAL (Paul), edebiyat doktoru, Paris-IV üniversitesi.
CLÉMENT (Olivier), Paris Saint-Serge ortodoks tanrıbilimi enstitüsü'nde öğretim görevlisi.
CLÉMENT (Olivier), su ürünleri yetiştirme ve kıyı düzenleme (C.T.G.R.E.F.) mühendisi.
CLÉMENT (Philippe), tarım mühendisi.
CLOAREC (Gisèle), gazeteci.
COGNY (Pierre), Mans, Edebiyat ve insan bilimleri fakültesi'nde profesör.
COLENO (Alain), tarım mühendisi, Paris-Grignon ulusal tarımbilim enstitüsü'nde profesör.
COLİN (Lucette), psikopatolog, Paris Üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
COLLARDET (Jean), tarım mühendisi, Ormancılık yüksek okulu'nda profesör.
COLLİNS (Bernard), Halkla ilişkiler servisi'nde müfettiş.
COLSON (Dominique), ekonomi uzmanı.
CONAC (Françoise), Fransız bilimsel araştırmalar merkezi'nde (C.N.R.S.) görevli.
COQUAND (Roger), bayındırlık mühendisi.
CORBİN (Jean), Saint-Louis kristal fabrikaları eski yöneticisi.
CORDONNİER (Robert), araştırma görevlisi, Montpellier Ulusal tarım araştırma enstitüsü, bitki teknolojisi merkezi yöneticisi.
CORGANOFF (Georges de), tıp doktoru, deri hastalıkları uzmanı.
CORNU (Jean), *Équipe* gazetesi eski yazarı.
COUEDEL (Noel), *Équipe* gazetesi yazı işleri müdür yardımcısı.
COUPEROT (Guy), tarım mühendisi, Paris-Grignon ulusal tarım enstitüsü'nde öğretim üyesi.
COURANT (Christiane), fen doktoru, Arı ve toplumcul böcekler araştırma merkezi'nde arşiv sorumlusu.
COURTHİON (Pierre), sanat yazarı.
COURTİNE-DENAMY (Sylvie), felsefe doktoru.
COUTY (Daniel), Rouen Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
COYAUD (Maurice), Fransız bilimsel araştırma merkezi'nde araştırma görevlisi.
CRESTOİS (Paul), eczacılık doktoru.
CRİMAİL (Philippe), tıp doktoru, Montreuil Merkez hastanesi'nde kadın hastalıkları ve doğum servisi şefi.
CROCHET (Bernard), École du Louvre mezunu.
CROİX-MARİE (Agnès), Bitkisel ve hayvansal yağlar araştırma enstitüsü'nde arşiv sorumlusu ve kütüphaneci.
CROSSA-RAYNAUD (Patrice), tarım mühendisi, Tarım araştırmaları ulusal enstitüsü yöneticisi.
CRUMEYROLLE (Jean-Baptiste), Biyoloji enstitüsü araştırma görevlisi.
CUİSENİER (Jean), Fransız bilimsel araştırma merkezi ve Etnoloji merkezi yöneticisi.
DACHARRY (Monique), edebiyat doktoru, Lille Üniversitesi'nde profesör.
DALMASSO (Étienne), edebiyat doktoru, Paris Üniversitesi'nde profesör.
DARD (Serge), tıp doktoru, Tıp fakültesi'nde klinik şefi.
DEBERNARDY (Véronique), tarih ve edebiyat uzmanı.
DECROOCQ (Daniel), fizik ve kimya doktoru, Louvain Üniversitesi'nde profesör.
DEFOİLHOUX (Jean-Michel), Fransa'da Avusturya büyükelçiliği basın ataşesi.
DEJEUX (Jean), edebiyat doktoru.
DELEULE (Didier), Rennes Üniversitesi'nde felsefe profesörü.
DELMAS (Jacques), fen doktoru, Tarım araştırmaları enstitüsü yöneticisi.
DELMAS (Jean), general.
DELPİERRE (Madeleine), Moda ve giysi müzesi yöneticisi.
DELVERT (Jean), edebiyat doktoru, Paris Üniversitesi'nde profesör.
DEMANÉE (Lucien), Paris Bilimler fakültesi'nde görevli, Paris Maden okulu'nda öğretim üyesi.
DEMANÉE (Michèle), Paris bilimsel araştırma merkezi'nde bilim arşivi sorumlusu.
DEMANGE (Jean-Marie), fen doktoru, Biyoloji ulusal müzesi, zooloji laboratuvarı yönetici yardımcısı.
DEMEİLLİERS (Agnès), Fransa Parfümcüler derneği üyesi.
DENİZOT (Michel), fen doktoru, Languedoc Bilimler ve teknik üniversitesi'nde profesör. Montpellier Botanik enstitüsü yöneticisi.
DERRİEUX (Régis,) Nice Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
DÉTRAZ (Claude), fen doktoru, Fransız bilimsel araştırma merkezi'nde araştırma görevlisi.
DEVAUX (Yves), profesör ve yazar.
DEVİLLE (Pascale), hukuk ve haberalma uzmanı. Bakanlıklararası yönetimsel haberalma merkezi'nde görevli.
DEVİSME (Philippe), veteriner hekim.
DE VOS (Luk), Anvers Üniversitesi'nde araştırma görevlisi.
DEVRİES (Annik), müzikbilimci.
DÉZERT (Bernard), edebiyat doktoru, Paris Üniversitesi'nde profesör.
Dİ CRİSTO (Albert), sesbilgisi uzmanı, Provence Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
DOMART (Michel), tıp doktoru, Tıp fakültesi'nde klinik şefi.
DOMENEGHİNİ (Jean-Baptiste), edebiyat doktoru.
DONATİEN (François), edebiyat uzmanı.
DOR (Joël), psikopatoloji ve psikanaliz uzmanı.
DOURNON-TAURELLE (Geneviève), Musée de l'Homme'da müzik aletleri koleksiyonu görevlisi.

DREVON (Guy), École polytechnique'te mühendis.
DREYFUS (François-Georges), Strasbourg Üniversitesi'nde profesör.
DUBOİS (Danièle), ruhbilim doktoru.
DUBOİS (Jean), Paris Üniversitesi'nde profesör.
DUBOİS (Laurent), Paris Üniversitesi yunan filolojisi bölümü'nde öğretim üyesi.
DUBOİS (Pierre), edebiyat doktoru, Paris Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
DUBOİS (Pierre-A.), Fransa Parfümcüler derneği üyesi.
DUBUCS (Jacques-Paul), felsefeci, mantık doktoru.
DUCHENE (Michel), Paris Maden okulu'nda profesör.
DUFLOS (Marie-Christine), École du Louvre mezunu.
DUFLOS-PRİOT (Marie-Thérèse), toplumbilim doktoru.
DUFLOT (Jean), uzman mühendis, Yüksek döküm okulu'nun müdürü.
DUFOURCQ (Norbert), müzik tarihçisi, Paris Saint-Merri kilisesi'nin orgcusu.
DUMAS (Armelle), tıp doktoru, psikiyatri hastaneleri yöneticisi.
DUMAS (Jean-Charles), fen doktoru (çevrebilim), tarım mühendisi.
DUMON (Roger), mühendis, Creusot-Louire derneği araştırma başkanı.
DUMONT (Bernard-Louis), tarım mühendisi, Tarım araştırmaları enstitüsü'nde uzman.
DUMOLİN (Philippe), Paris Maden okulu'nda araştırmacı.
DUPAS (Alain), fen doktoru, Paris-IX üniversitesi'nde başasistan.
DUPOUX (Pierre), tıp doktoru, Tıp fakültesi cerrahi bölümü eski başkanı, Neuilly hastanesi'nde cerrah.
DUPUİS (Jacques), edebiyat doktoru, Paris-X üniversitesi'nde eski profesör.
DURAND (Bernard), uzman mühendis, Fransa petrol enstitüsü araştırma başkanı.
DURAND (Marie-José), matematik profesörü.
DUREVİLLE (Robert), spor uzmanı ve Buz sporları federasyonu'nda yönetici.
DURLİAT (Marcel), Toulouse-Le Mirail üniversitesi'nde profesör.
DUSCH (Raymond), Paris itfaiye örgütü genel müdürü.
DUSSAİX (Olivier), Ulusal sendikalar odası genel sekreteri.
DUTAİLLY (Henri), yarbay, tarih uzmanı, Fransız kara kuvvetleri tarih incelemeleri bölümü başkanı.
DUTARTRE (Jean), mühendis, Tarım araçları inceleme merkezi'nde yönetici.
DUVELLE (Charles), müzikolog, Kültür ve İletişim bakanlığı müzik bölümü'nde görevli.
DVORETZKİ (Robert), tekstil mühendisi, Fransa Tekstil enstitüsü araştırma bölümü başkanı.
EHRHARD (Thierry), tıp doktoru, tropikal bulaşıcı hastalıklar uzmanı.
EHRMANN (Bruno), sosyoloji öğretmeni.
EOCHE-DUVAL (Jacques), tarım danışmanı, hayvan yetiştiriciliğinde uzman.
ESCHAPASSE (Maurice), güzel sanatlar uzmanı, Georges-Pompidou sanat ve kültür ulusal merkezi'nde araştırmacı.
ESCOBAR (Enrique), toplumbilim uzmanı.
ESMEİN (Suzanne), sanat tarihçisi.
ESPİNAY (Melchior d'), tarihçi.
EVENOU (Jean), *la Maison-Dieu* dergisinin yöneticisi.
EYROLLES-OUVARD (Christine), edebiyat doktoru.
FABRE (André), Doğu dilleri enstitüsü Kore kürsüsü'nde profesör.
FACON (Patrick), tarih doktoru, Hava ordusu tarih araştırmaları bölümü yöneticisi.
FARDOULİS-VİTART (Anne), toplumbilimleri uzmanı, Musée de l'Homme'da araştırmacı.
FAVERJON (Philippe), edebiyat doktoru.
FAYOLLE (Rose-Marie), Doğu dilleri ve uygarlıkları enstitüsü mezunu.
FELDER (Éric), maden mühendisi ve araştırmacı.
FELS (Jacqueline de), doğu dilleri ve uygarlıkları uzmanı, Güney-Doğu Asya araştırmalar merkezi'nde araştırma yöneticisi.
FENNER (Jocelyne), tarih uzmanı.
FERCHAULT (Guy), felsefe profesörü, Versailles ve Saint-Maurdes-Fosses konservatuvarlarında öğretmen.
FERRAS (Robert), edebiyat doktoru, Montpellier-III üniversitesi'nde profesör.
FERRİER (Jean-Pierre), Paris-II üniversitesi'nde öğretim üyesi.
FEUİLLET (Jack), Doğu dilleri (bulgarca) ve uygarlıkları enstitüsü'nde profesör.
FİNANCE (Laurence de), Fransa eski anıtlar kurumu'nda yönetici uzman.
FİNK (Mathias), fen doktoru, Paris-VII üniversitesi'nde öğretim üyesi.
FİSCHER (Jean-Claude), fen doktoru, Doğa bilimleri müzesi'nde müdür yardımcısı.
FLAMİON (Jean), Demiryolları kurumu müfettişi.
FLEİSCHMANN (Ivo), Ulusal bilim araştırmaları kurumu'nda araştırmacı, Doğu dilleri enstitüsü'nde öğretim görevlisi.
FLEURİDAS (Claude), Ulusal spor enstitüsü'nde profesör.
FLEURY (André), tarım mühendisi, Paris-Grignon ulusal tarımcılık enstitüsü'nde konferansçı.
FONTAİNE (Jean), edebiyat doktoru, *İbla* dergisinin yöneticisi (Tunus).
FOREST (Jacques), École pratique des hautes etudes'de araştırma yöneticisi.
FORGUE (Guy-Jean), Paris-III üniversitesi'nde profesör.
FORT (Marcel), mühendis; şişe ve cam yapımı uzmanı.
FORTİN (Maïe), tarih, coğrafya ve arkeoloji öğretmeni, Kolomböncesi arkeolojisi uzmanı.
FOUCHÉCOUR (Charles-Henri de), Doğu dilleri ve uygarlıkları enstitüsü'nde profesör.
FOURBET (Jean-François), tarım mühendisi, Tarım araştırmaları ulusal enstitüsü'nde görevli.
FOURNİER (Étienne), tıp doktoru, Fernand-Widal hastanesi'nde hekim, Paris-VII üniversitesi tıp fakültesi'nde profesör.
FREDERİC (Louis), tarihçi, etnolog.
FREMONT (Armand), edebiyat doktoru, Caen Üniversitesi'nde profesör.
FRİEDEL (Henri), doğa bilimleri profesörü.
FROUARD (Jean-Pierre), sivil havacılık mühendisi.
FUERXER (Pierre), telekomünikasyon uzmanı ve araştırıcısı.
FUJİMOTO (Edwige), japonca ve rusça uzmanı.
FUSİL (Jack), Pierre-et-Marie-Curie üniversitesi'nde (Paris-VI) başasistan.
GAGNARD (Madeleine), edebiyat doktoru, müzikolog.
GAGNEPAİNE (Bernard), Eski müzik araştırma kurumu'nda yönetici (Belçika), Paris-IV üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
GAGNON (François-Marc), Montreal Üniversitesi'nde Kanada sanatı tarihi profesörü.
GAİGNARD (Romain), edebiyat doktoru, Toulouse-Le-Mirail üniversitesi'nde başasistan.
GAİLLARD (Jean-Pierre), tarım mühendisi, Meyve ve narenciye araştırmaları enstitüsü.
GALMİCHE (Marie-France), dilbilim uzmanı.
GALMİCHE (Michel), Paris-X üniversitesi'nde asistan.
GAMBLİN (André), edebiyat doktoru, Lille-I üniversitesi'nde öğretim üyesi.
GARANGER (José), Paris-I üniversitesi'nde profesör.
GARCİA (Henri), *Equipe* gazetesi yazışleri müdürü.
GARDAİR (Jean-Michel), edebiyat doktoru, italyanca agrejesi.
GASC (Nadine), Arts Decoratifs de Paris müzesi tekstil bölümü sorumlusu.
GATELLİER (Bernard de), hukuk doktoru, İnstitut d'Etudes Politiques (Lyon) mezunu.
GATELLİER (Marie), sanat ve arkeoloji doktoru, araştırmacı.
GATOUİLLAT (Françoise), Fransa sanat zenginlikleri ve anıtları genel muhafızlığı'nda yönetici teknisyen mühendis.
GAUDEAUX (Jean-François), felsefe doktoru, toplumbilim uzmanı.
GAUDRİAULT (Raymond), hukuk doktoru, genel müfettiş.
GAUTHİER (André), Müzikolog.
GAUTİER (Paul), doğu dilleri doktoru, araştırma görevlisi.
GAVALDA (Jean), tarım mühendisi.
GAVİGNET (Louis), saatçilik ve mikroteknik inşaat profesörü.
GENET (Jean-Philippe), Paris-I üniversitesi'nde başasistan.
GENNES (Pierre-Gilles de), École Normale Supérieure mezunu, Üniversite agrejesi, bilimler doktoru, Enstitü üyesi, College de France'da profesör, Paris Fizik ve kimya yüksek okulu müdürü.
GEYSSANT (Jacques), üniversite agrejesi, Paris-VI üniversitesi'nde baş asistan.
GHANASSİA (Jean-Pierre), tıp doktoru, tıp fakültesi eski klinik şefi, Claude-Bernard hastanesi'nde asistan hekim.
GİACOMO (Mathee), Paris-III üniversitesi'nde başasistan.
GİACOMO (Pierre), Caen Üniversitesi'nde profesör, Uluslararası ölçü ve tartılar bürosu müdürü.
GİACOTTİNO (Jean-Claude), üniversite agrejesi, edebiyat doktoru, Marsilya-III üniversitesi'nde profesör.
GİAUME (Raymond), albay, Draguignan Topçu okulu müzesi sorumlusu.
GİGNOUX (Philippe), École Pratique des Hautes Etudes müdürü, eski İran dinleri profesörü, *Studia iranica* dergisi direktörü.
GİLLİER (Pierre), tarım mühendisi.
GİLSON (Hélène), H.E.C.J.F. mezunu, C.I.M.A.B. başyazarı.
GİRARD (Sylvie), edebiyat fakültesi mezunu.
GİRAUD (Alexandra), tıp doktoru.
GİRET (André), petrografi doktoru, Paris-VI üniversitesi'nde asistan.
GİTEAU (Madeleine), École Française d'Extrême-Orient'da araştırma şefi.
GLOWİNSKİ (Roland), fen doktoru, Paris-VI üniversitesi'nde profesör, École polytechnique'te konferansçı öğretim üyesi.
GOASGUEN (Jean), Ordu sağlık kurumu'nda başhekim.
GORSE (Solange), gazeteci.
GOUBET (André), Su ve yol işleri başmühendisi, Barajlar teknik komitesi başkanı.
GOUJON (Paul), tarım mühendisi.
GOUREVİTCH (Édouard), haham.
GRAPPE (André), felsefe profesörü.
GRAPPİN (Pierre), Metz Üniversitesi'nde profesör.
GRASSER (René), Kırsal bölge, su ve orman işleri mühendisi.
GRELOU (Georges), üniversite agrejesi.
GRESLOU (Martin), alman dili ve edebiyatı uzmanı.
GRİBET (Marie-Françoise), edebiyat doktoru, Paris-VIII üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
GRİLLON (François), mühendis, maden konularında araştırmacı.
GRİMAL (François), Paris-III üniversitesi'nde başasistan.
GRİSON (Pierre), bilimler doktoru, bahçe mühendisi.
GROSS (Maurice), Paris-VII üniversitesi'nde profesör.
GROSSO (René), Üniversite agrejesi, Avignon Üniversitesi'nde başasistan.
GROUCHY (Jean de), tıp doktoru, Araştırma merkezi (C.N.R.S.) müdürü.
GRUSS (Noé), edebiyat doktoru, yazar.
GUALİNO (Jacques), École polytechnique mezunu, silah donanımı başmühendisi.
GUERAS (Roger et Emmanuel), şekerleme yapımcıları.
GUERRA (François-Xavier), tarih agrejesi, siyasal bilgiler mezunu, Paris-I üniversitesi'nde tarih başasistanı.
GUETTAT (Mahmoud), müzikolog, etnomüzikoloji doktoru, Paris-IV ve Paris-X üniversitelerinde öğretim görevlisi.
GUİBET (Jean-Claud), Louvain Üniversitesi fen doktoru.
GUİLHAUMOU (Jacques), Fransız dili enstitüsü'nde araştırma görevlisi.
GUİLLEMET (Serge), Genç körler ulusal enstitüsü'nde pedagoji müdürü.
GUİLLET (Alain), Araştırma merkezi (C.N.R.S.) belge ve dil laboratuvarı mühendisi.
GUT (Agnes), yüksek öğrenim mezunu, doğu etüdleri doktoru.
GUTHMANN (Claudine), fen doktoru, Paris-VII üniversitesi'nde başasistan.
HACHARD (Daniel), tiyatro ve sinema yönetmeni.
HAKİM (Jacques), tıp doktoru, Paris-VII üniversitesi Xavier-Bichat fakültesi hematoloji profesörü.
HALFF (Bruno), üniversite agrejesi.
HARANT (Yves), tıp doktoru, Paris hastaneleri eski hariciye uzmanı.
HARİTSCHELHAR (Jean), edebiyat doktoru, Bordeaux-III üniversitesi bask dili ve edebiyatı profesörü.
HAROT (René), tarih yüksek öğrenim mezunu.
HAUDRY (Jean), Lyon-III üniversitesi'nde profesör, École Pratique des Hauts Etudes, bölüm IV araştırma müdürü.
HAVARD (Christian), üniversite agrejesi.
HENNERİCK-LEGRAND (Monique), hukuk doktoru, avukat.
HENRY (Jean-Loup), fen doktoru, Rennes-I üniversitesi Yerbilimler enstitüsü'nde baş asistan.
HERSKOVİTS (Gilda), fen doktoru, ruhbilim uzmanı, psikanalizci.
HERVE-BORDİER (Huguette), devlet denetimindeki müzik okullarında müzik eğitimi profesörü.
HESS (Remi), toplumbilim doktoru, E. -Delacroix de Drancy lisesi'nde öğretmen, Paris-VIII üniversitesi öğretim görevlisi.
HİERNAUX (Jean), tıp doktoru, fen doktoru, C.N.R.S. araştırma müdürü.
HOANG (Michel), etnoolg.

HODEİR (Marcellin), tarih uzmanı, hava kuvvetleri tarih servisi fotoğraf arşivi sorumlusu.
HOFFMANN (Fernand), felsefe ve edebiyat doktoru, Luxembourg Üniversitesi'nde profesör.
HUBERT (Michel), doğa bilimleri ulusal müzesi'nde baş asistan.
HUBERT-RODİER (Jacques), tarih uzmanı.
HUDELOT (Sylvie), edebiyat uzmanı.
HUET (Philippe), tarım mühendisi, Paris-Grignon ulusal tarım enstitüsü'nde başasistan.
HUETZ DE LEMPS (Alain), edebiyat doktoru, Bordeaux-III üniversitesi'nde profesör.
HOUT (Jean-Lois) Paris-I üniversitesi'nde arkeoloji profesörü.
HUSSONNOİS (Michel), doğa bilimleri doktoru, Fransa bilimsel araştırma merkezi'nde araştırmacı.
İBRAHİM (Amr Helmy), dil doktoru.
JACOBS (Rémi), müzikbilimci.
JACQ (Christian), Eski Mısır araştırmaları doktoru.
JACQUARD (Albert), nüfusbilim uzmanı, Paris-VI ve Cenevre Üniversitesi'nde profesör.
JACQUELOT (Chantal de), tarih uzmanı.
JACQUES (Jean), mühendis doktor, Fransız bilimsel araştırma merkezi'nde araştırmacı.
JACQUİNET (Pierre), albay, Yüksek harp okulu'nda profesör.
JAOUL (Martisce), ulusal müzeler müdürü.
JARCZYK (Gwendoline), edebiyat doktoru (felsefe).
JAULİN (Pierre), tıp doktoru, Bichat hastanesi kan aktarım merkezi müdürü.
JAUNEAU (Roger), Paris-XIII üniversitesi'nde profesör.
JEANDİN (Michel), Lyon Merkez okulu'nda mühendis.
JOİN-LAMBERT (Patrick), veteriner doktor.
JONSSON (Einar), Paris-IV üniversitesi'nde asistan.
JOUZİER (Xavier), tarım mühendisi, Süt endüstri ve ekonomisi yüksek araştırma enstitüsü müdürü.
JULİA (Isabelle), Paris, Ernest-Hébert ulusal müzesi müdürü.
KALİFA (Gabriel), tıp doktoru, elektroradyoloji uzmanı, Paris-V üniversitesi'nde öğretim üyesi.
KANNAS (Claude), edebiyat öğretmeni.
KAPLAN (Jacob), Fransa hahambaşısı.
KASİ (Nagapattinam Muragesam), Paris-III üniversitesi'nde, Doğu dilleri ve uygarlıkları ulusal enstitüsü'nde öğretim görevlisi.
KASPİ (André), edebiyat doktoru, Paris-III üniversitesi'nde profesör.
KASSAİ (Georges), edebiyat doktoru, Fransız bilimsel araştırma merkezi'nde araştırmacı.
KATZ (Elie), keten üretimi ve kullanım derneğinde bölüm başkanı.
KERLEO (Jean), Fransız Itriyatçılar birliği üyesi.
KERNER (Samuel), yahudi dilleri ve edebiyatları doktoru.
KİENER (Eric), tıp doktoru, Fransa akupunktur birliği'nde öğretim üyesi.
KİHM (Alain), dil doktoru, Columbia Üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
KLEİN (Jean), Fransız bilimsel araştırma merkezi'nde araştırmacı.
KOHLER (Denis), Atina Üniversitesi'nde profesör.
KOKKO-ZALCMAN (Anna), Doğu dilleri ve uygarlıkları enstitüsü'nde öğretim görevlisi.
KOLB (Jean), Mum ve cila üreticileri sendikası'nın başkanı.
KOPEL (Joël), tıp doktoru, Saint-Joseph hastanesi'nde araştırmacı.
KOPP (Marcel), Paris özel taşımacılık kurumu'nda müdür yardımcısı.
KREMER-MARIETTİ (Angèle), felsefe doktoru, Amiens Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LABELLE (Nicole), Ottawa Üniversitesi'nde müzik tarihi profesörü.
LABOUREUR (Sylvain), coğrafya uzmanı.
LACHARNAY (Stéphane), Fransız Televizyonu'nda mühendis.
LA COTARDİERE (Philippe de), fen yazarı.
LACOUDRE (Anniek), tıp doktoru.
LADMİRAL (Jean-René), felsefe doktoru, Paris-X üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LAFFORGUE (Gilbert), tarih uzmanı, Paris-IV üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LAGANE (René), Paris-X üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LAGEAT (Yannick), Clermont-Ferrand-II üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LAGİERE (Robert), tarım mühendisi, doğa bilimleri doktoru.
LA GORCE (Jérôme de), Fransız bilimsel araştırma kurumu'nda araştırmacı.
LALANDE (Guy), tıp doktoru, Paris tıp fakültesi klinik şefi.
LALOUETTE (Claire), edebiyat doktoru, Paris-IV üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LAMBERT (Georges), Ulusal spor ve beden eğitimi enstitüsü'nde profesör.
LAMBER (Jean), hukuk doktoru.
LAMEYRE (Jean), doğa bilimleri doktoru, Paris-VI üniversitesi'nde profesör.
LARBİER (Michel), tarım mühendisi, Ulusal tarım enstitüsü'nde araştırmacı.
LARRUE (Suzanne), edebiyat öğretmeni.
LASSERRE (Guy), edebiyat doktoru, Bordeaux-III üniversitesi'nde profesör.
LASSERRE (Raymonde), mühendis doktor, Teknik deri merkezi'nde araştırmacı.
LAUNAY (Marc. B.de), felsefe profesörü.
LAUTH (Jean-Pierre), gazeteci, *Emballages* dergisinin yazı işleri müdürü.
LAUVERJAT (Jacques), hidrojeoloji doktoru, Paris-VI üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LAVAL (Daniel), inşaat mühendisi, Ulusal köprü ve yol inşaatı okulu'nda profesör.
LAZARD (Gilbert), Paris-III üniversitesi'nde profesör.
LE BERRE (Michel), etoloji doktoru, Lyon-I üniversitesi'nde asistan.
LE BOURDİEC (Paul), edebiyat doktoru, Nice Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LE BOZEC (Patrick), tıp doktoru, Saint-Cloud hastanesi'nde görevli.
LECHEVALİER (Claude), coğrafya uzmanı, Paris-X üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LE CLERC (Pierre), Nancy kimya enstitüsü'nde mühendis.
LECLERE (Christian), Fransa bilimsel araştırma merkezi'nde mühendis.
LE COCQ (Catherine), coğrafya uzmanı.
LEDERER (Danielle), fen doktoru, Paris-VII üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LEEMAN (Danielle), Paris X. üniversitesi'nde asistan.
LEFEBVRE (Gilles), fen doktoru, Motor ve petrol ulusal yüksek okulu ve Paris kimya ulusal yüksek okulu'nda öğretim üyesi.
LEFEBVRE (Marc), tıp doktoru, Rothschild hastanesi'nde romatolog.
LEGAY (Jean-Marie), tarım mühendisi, Lyon-I üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LEGRAİN (Michel), kilise hukuku doktoru, Paris katolik enstitüsü'nde rektör yardımcısı.
LEHMAN (May-Brigitte), iskandinav dilleri uzmanı, Paris-IV üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LEMAIGRE-VOREAUX (Pierre), fizik doktoru, Uluslararası aydınlatma komisyonu yönetici sekreteri.
LEMAİRE (André), tüycü.
LEMBOURBE (Fernand), hukukçu, Para ve madalyalar kurumu müdür yardımcısı.
LEMERER-RİTTER (Brigitte), psikanalizci, Paris-VII üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LE MİRE (Pierre), Paris-I üniversitesi'nde kamu hukuku asistanı.
LEMORDANT (Denis), doktor eczacı, Marsilya eczacılık yüksek okulu'nda asistan.
LEMPEREUR (Émile), Valon dili ve edebiyatı uzmanı, yazar.
LENY (Jean-François), Paris-VIII üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LEPRİNCE (Pierre), fizik doktoru, Fransız petrol enstitüsü iktisat müdürü.
LEPVRİER (Claude), fen doktoru, Paris-VI üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LERAT (Serge), edebiyat doktoru, Bordeaux-III üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LEROY (Jean-Bernard), sivil havacılık mühendisi, Sular idaresi başmühendisi.
LESOUEF (Pierre), albay, Yüksek harp okulu, tarih bölümü başkanı.
LESTRİNGANT (Frank), çağdaş edebiyat uzmanı, Haute-Alsace üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LETESSİER (Jean), Ulusal spor enstitüsü müdürü.
LEVANTAL (Christophe), hukukçu.
LEVASSEUR-REGOURD (Anny-Chantal), Paris-VI üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LEVİSALLES (Jacques), fizik doktoru, Paris-VI üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LEVY-LEBLOND (Jean-Marc), fen doktoru, Nice Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
LE YAOUANQ (Jean), Tours edebiyat ve insan bilimleri yüksek okulu'nda asistan.
LİABEUF (Jacques), Fransız kahve ve kakao enstitüsü araştırma müdürü.
LİBERTALİS (Gisèle), Hukuk ve hukuk tarihi yüksek okulu mezunu.
LİBBRECHT (Xavier), spor (bisiklik) muhabiri.
LİNCKELMANN (Françoise), École du Louvre mezunu.
LİVOİS (Pierre de), gemi inşa mühendisi.
LİZET (Bernadette), çevrebilim doktoru.
LOCHARD (Jean), haberleşme mühendisi, Fransız standartları enstitüsü eski başmühendisi.
LOSSOUARN (Jean), tarım mühendisi, Paris-Grignon ulusal tarım enstitüsü'nde asistan.
LOSZYCER (Charles), gazeteci, polisiye roman eleştirmeni.
LOUVEAUX (Jean), Ulusal tarım araştırmaları enstitüsü araştırma müdürü.
LUİZZA (Yvonne), modacı.
MABİLLE (Gérard), Paris dekoratif sanatlar müzesi müdürü.
MADEC (Anne), toplumbilim uzmanı, Paris-Grignon ulusal tarım enstitüsü'nde asistan.
MAHE (Jean-Pierre), Doğu dilleri ve uygarlıkları enstitüsü'nde ermenice öğretmeni.
MAHEU (Pierre), el sanatları ve sanat mühendisi Durrschmidt kurumu'nda danışman müdür.
MAİLLARD (Jean), müzik eğitimi doçenti, Paris Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
MALASSİGNE (Claude), doçent.
MALDİDİER (Denis), Paris-X üniversitesi'nde dil asistanı.
MALGRANGE (Jean-Louis), fen doktoru, Paris-VII üniversitesi'nde öğretim üyesi.
MANCİNİ (Roland), müzikbilimci.
MANİCHON (Hubert), tarım mühendisi, Paris-Grignon ulusal tarım enstitüsü'nde asistan.
MARCADE (Jacques), tarih doçenti, Poitiers Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
MARCADÉ (Jean Claude), Fransız bilimsel araştırma merkezi'nde araştırmacı.
MARCEL-DUBOİS (Claudie), Fransız bilimsel araştırma merkezi araştırma müdürü.
MARECHAL (Ernest), fizik doçenti, Paris-VI üniversitesi'nde öğretim üyesi.
MARGARİTİS (Harry), müzik doçenti.
MARİN-LAFLECHE (André), tarım mühendisi, Ulusal tarım araştırmaları enstitüsü'nde araştırmacı.
MARİON (Jacques), Orman geliştirme enstitüsü müdürü.
MARRAST (Robert), Paris-III üniversitesi araştırma ve öğretim biriminde öğretim üyesi.
MARTEL (Jean), albay, Askeri müze eski müdürü.
MARTENOT (Catherine) etnolog.
MARTİN (Georges), tarım mühendisi, Araştırma enstitüsü yağ ve yağlı bitkiler araştırma bölümü müdür yardımcısı.
MARTİN (Jean Pierre), edebiyat doktoru, Reims Üniversitesi eski tarih öğretim üyesi.
MARTRES (Marie-Josephe), Paris-Meudon gözlemevi'nde gökbilimci.
MASSON (Philippe), edebiyat doktoru, Denizcilik yüksek okulu öğretim üyesi.
MASURE (Marie-Cécile), ruhbilimci.
MATHELİN (Marie), çince öğretmeni, Paris çağdaş sanatlar müzesi'nde uzman.
MAUGEY (Pierrette), müzik yazarı.
MAUREL (Marie Claude), edebiyat doktoru, Montpellier-III üniversitesi'nde asistan.
MAURİN (Gilbert), edebiyat doktoru.
MAURY (Jean Pierre), Paris-VIII üniversitesi'nde asistan.
MAYOUX (Sophie), edebiyat uzmanı, çevirmen.
MAZOYER (Marcel), tarım mühendisi, Paris-Grignon ulusal tarım enstitüsü'nde öğretim üyesi.
MECHLER (Pierre), fen doktoru, Paris-VI üniversitesi'nde öğretim üyesi.
MEDARD (Louis), mühendis.
MEGİE (Christan), tarım mühendisi, Pamuk ve yabani dokuma bitkileri araştırma enstitüsü dokümantasyon bölümü müdürü.

MEİLLON (Gustave), Doğu dilleri ve uygarlıkları profesörü, Fransız-Vietnam enstitüsü'nün müdürü.
MEJANE (Jean), mühendis, Bilimsel araştırmalar ulusal enstitüsü'nde öğretim görevlisi.
MELCHİOR-BONNET (Alain), edebiyat öğretmeni.
MELCHİOR-BONNET (Bernardine), tarihçi.
MELLOR (Alec), avukat, tarihçi.
MELOT (Michel), Bibliotheque national'de yönetici.
MERİAN (Maurice), Fransa kiremitçiler ve tuğlacılar federasyonu'nda dış ilişkiler görevlisi.
MERİNO (José), tarih doktoru, Fransız bilimsel araştırmalar ulusal merkezi'nde araştırmacı.
METZGER (Catherine), Louvre müzesi'nde yönetici.
MEVEL (Pierre), kelt dili ve uygarlığı uzmanı.
MEYNARD (Josette), mühendis, Tarım araştırmaları ulusal enstitüsü'nde asistan.
MEYNET (Michel), iktisatçı, edebiyatçı, ulaştırma bakanlığı'nın deniz balıkçılığı bölümünde genel inceleme ve kaynaklar dairesi şefi.
MİALANE (Pierre), yazar, gazeteci.
MİCHAUD-PRADEİLLES (Catherine), Paris konservatuvarı mezunu ve müzik uzmanı.
MİCHEL (Bernard), edebiyat doktoru, Poitiers üniversitesi'nde profesör.
MİGEOT (Clarisse), hekim, Seine hastanesi'nde psiklyatri uzmanı.
MOHEN (Jean-Pierre), Eski eserler ulusal müzesi'nde yönetici.
MOİNDROT (Claude), edebiyat doktoru, Paris-VII üniversitesi'nde öğretim üyesi.
MOND (Georges), siyasal bilimler doktoru, Paris-II üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
MONNERET (Simon), felsefe doktoru, Paris-VIII üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
MONNERET (Sophie), sanat tarihçisi.
MONNİER (Sabine), iktisatçı.
MONNİER (Yves), edebiyat doktoru, Paris-XII üniversitesi'nde öğretim üyesi.
MONSENERGUE (Francis), gazeteci, *Équipe* dergisi yazı işlerinde görevli.
MONTHEİLLET (Frank), maden mühendisi, Madencilik okulu'nda grup şefi.
MONZON (Suzanna), arkeoloji doktoru, Musée de l'Homme'da araştırmacı.
MORAND-FEHR (Pierre), Tarım araştırmaları enstitüsü'nde bölüm başkanı.
MORANDO (Bruno), fen doktoru, Boylamlar dairesi müdürü.
MOREAU (Christian), hekim, Tours tıp fakültesi'nde klinik şefi.
MOREAU (Jean-Paul), edebiyat profesörü, Amiens Üniversitesi'nde profesör.
MOREAU (Michel), silah mühendisi, Silahlanma teknik merkezi'nde bölüm şefi.
MORİCHON (Jean Pierre), savunma bakanlığı hukuk işleri bölümünde karşılaştırmalı politika uzmanı.
MORİSSET (Jacques), *l'Aéronautique* ve *l'Astronautique* dergilerinin yazı işleri müdürü.
MOURADİAN (Claire), tarihçi, École polytechnique'te çevirmen.
MOUREAU (Magdeleine), hukuk doktoru, Fransız petrol enstitüsü'nde bölüm şefi.
MOUSSY (Claude), Paris-X üniversitesi'nde profesör.
MULHERN (Sherill), etnolog.
MYARD (Georges), kimya mühendisi, Dokuma sanayisi kimyacılar derneği'nin başkanı.
NAAMAN (Abdullah), edebiyat doktoru, yazar, diplomat.
NAKACHE (Danielle), hukuk ve basın uzmanı.
NANTEUİL (Hugues de la Barre de), general, Askeri akademi'de öğretmen.
NARDİN (Catherine), iletişim bilimleri ve edebiyat uzmanı.
NASLİN (Pierre), elektrik mühendisi, NATO'ya bağlı Savunma araştırmaları kurumu'nda bölüm şefi.
NAUDO (Michel), zooloji uzmanı. Doğa bilimleri müzesi'nde öğretim görevlisi.
NAYAK (Anand), sanskrit sanatı uzmanı, Fribourg Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
N'DİAYE (Francine), Musée de l'Homme'da zenci Afrika bölümü sorumlusu.
NİCOT (Jacqueline), fen doktoru. Doğa bilimleri müzesi'nde öğretim görevlisi.
NOEL (Marie-France), Ulusal müze'nin halk sanatları kütüphanesi'nde yönetici.
NOETİNGER (Jacques), havacılık tarihi uzmanı, pilot.
NOİN (Daniel), edebiyat doktoru, Paris-I üniversitesi'nde profesör.
NORMAND (Gilbert), moda uzmanı.
NOVAES (Simone), sanat tarihi uzmanı, Stanford Üniversitesi.
NUSSBAUM (Louis-Frédéric), Asya uygarlıkları tarihçisi.
OGUS (Arnold), sanayi mühendisi, fen doktoru, Paris temyiz mahkemesi'nde ve yargıtayda yetkili uzman.
OİZON (René), edebiyat doktoru.
OKADA (Amina), Doğu dilleri ve uygarlıkları enstitüsü'nde uzman.
OLİVİERI (Christian), tarım uzmanı, Montpellier yüksek tarım okulu'nda öğretim görevlisi.
ORANGE (Marc), Fransız bilimsel araştırma merkezi'nde (C.N.R.S.) mühendis.
ORCEL (Michel), felsefeci, Floransa Avrupa enstitüsü'nde araştırmacı.
ORSİNİ (Léonard), tarım uzmanı, Laon tarım merkezi'nde laboratuvar müdürü.
PAGNEY (Pierre), edebiyat doktoru, Paris-IV üniversitesi'nde profesör.
PAİN (Jacques), eğitim bilimleri doktoru, Paris-X üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
PALLİER (Ginette), edebiyat doktoru, Limoges Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
PALME (Dominique), Japon edebiyatı uzmanı, Paris-III üniversitesi.
PANSU (Évelyne), Sanat tarihi doktoru.
PASSEK (Jean-Loup), sinema eleştirmeni, Georges-Pompidou sanat merkezi'nde danışman.
PASTOUREAU (Michel), paleografi uzmanı. Bibliotheque national'de yönetici.
PATTE (Didier), hekim, Paris tıp fakültesi'nde klinik şefi.
PAYEN (Jacques), Ulusal el sanatları okulu'nda öğretim görevlisi.
PÉBAYLE (Raymond), edebiyat doktoru, Brest Üniversitesi'nde profesör.
PECAUT (Pierre), tarım mühendisi, Tarım araştırmaları ulusal enstitüsü'nde araştırma yöneticisi.
PÉCHOUX (Pierre-Yves), Toulause-Le-Mirail üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
PEDRONCİNİ (Guy), Paris-I üniversitesi'nde öğretim üyesi.
PEİFFER (Jeanne), kültür tarihi doktoru.
PELLERİN (Jacques), hukuk doktoru, Paris-II üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
PELLOSO (Pierre), mühendis, Paris-Val ve Marne üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
PELOU (Pierre), kütüphaneci, Fransız belgecilik merkezinde görevli.
PERA (Jean), bayındırlık mühendisi, Tünel incelemeleri merkezi'nde yönetici.
PERELMAN (Marc), mimar.
PERRİN-KİRCHENBERGER (Elisabeth), edebiyat doktoru.
PETİT (MİCHEL), Paris-Grignon ulusal tarım enstitüsü'nde laboratuvar teknisyeni.
PETİT (Yvon), kürek antrenörü.
PEYRADE (Jean), tarih öğretmeni.
PEZEU-MASSABUAU (Jacques), edebiyat doktoru.
PİCARD (Gilbert Charles), Paris-IV üniversitesi'nde öğretim üyesi.
PİCARD (Olivier), Paris-X üniversitesi'nde öğretim üyesi.
PİERRARD (Pierre), edebiyat doktoru, Paris katolik enstitüsü'nde öğretim üyesi.
PİERRE (Michel), Essone enstitüsü'nde öğretim üyesi.
PİGELET (Philippe), Halk sanatları ulusal müzesi'nde anket yöneticisi.
PLANHOL (Xavier de), edebiyat doktoru, Paris-IV üniversitesi'nde öğretim üyesi.
PLANQUES (Pierre), mühendis coğrafyacı.
PLANTAİN (Paul Henry), Fransız Hayvan ve bitki koruma kurumu'nda danışman biyolog.
POGNAN (Markéta), edebiyat ve plastik sanatlar uzmanı.
POİGNANT (Alain-François), bilim doktoru, Paris-VI üniversitesi'nde öğretim üyesi.
POİRİON (Daniel), Paris-IV üniversitesi'nde öğretim üyesi.
POİSSON (Christian), mühendis, Kaynak enstitüsü'nde bölüm şefi.
POİTRAT (Étienne), tarım mühendisi, Tarım bakanlığı "Düzenleme ve yöntemler" bürosu şefi.
POKORNY (Annick), madenbilimci, Metz Üniversitesi.
POKORNY (Jean), mühendis, Metz Üniversitesi.
POLLET (Michel), tarım uzmanı.
PONDÉ VASSALLO (Ligia Maria), Rio de Janeiro federal üniversitesi'nde (Brezilya) öğretim üyesi.
PONS (Alain), Paris-X üniversitesi'nde felsefe öğretmeni.
PONS (Xavier), edebiyat doktoru, Toulouse-Le-Mirail üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
POPOVIC (Alexandre), Fransız bilimsel araştırmalar merkezi'nde (C.N.R.S.) araştırmacı.
PORTES (Jacqûes), tarih doktoru, Paris-I üniversitesi'nde tarih asistanı.
POSSEMÉ (Evelyne), Paris dekoratif sanatlar müzesi'nde görevli.
POUPÉE (Henri), Sanatlar ve meslekler ulusal konservatuvarı'nda öğretim görevlisi.
POURNOT (Joëlle), nümismatik uzmanı.
PRACHE (Anne), edebiyat doktoru, Paris-IV üniversitesi'nde görevli.
PRADEL (Jean-Louis), sanat eleştirmeni ve öğretmen.
PRALONG (Annie), sanat tarihi uzmanı, Tarihsel araştırmalar merkezi'nde araştırmacı.
PRÉTOT (Xavier), hukukçu.
PUJOLLE (Jean), Fransa Tele-yayın kurumu genel müdürü.
PULVER (Elsbeth), edebiyat doktoru, Bern Lisesi'nde (İsviçre) öğretmen.
PY (Claude), tarım mühendisi, Meyve ve narenciye araştırmaları enstitüsü'nde görevli.
QUİLLİVİC (Anna), sanat tarihçisi.
RAMA (Louis), Lyon Teknik deri merkezi'nde araştırma yöneticisi.
RANDİER (Jean), açık deniz kaptanı, yazar, deniz tarihçisi.
RAULET (Gerard), almanca öğretmeni.
RECONDO (Jean de), Paris Tıp fakültesi'nde öğretim üyesi.
REİN-NİKOLAEV (Nicole), edebiyat öğretmeni.
REİNHORN (Marc), Paris-III üniversitesi'nde öğretim üyesi.
REİTEL (François), edebiyat doktoru, Metz Üniversitesi'nde profesör.
REVENU (Daniel), eskrimci.
REVERCHON (Jacques), istatistikçi.
RİBEYRE (Claude), tarım mühendisi, Paris-Grignon ulusal tarım enstitüsü'nde asistan.
RİCAU (Marcel), mühendis, Saint-Gobain Industries' nin eski yöneticisi.
RİGAUD (Jean Philippe), Akitanya tarihöncesi yapıtları kurumu yöneticisi.
RİTA LOPES (Maria Teresa), Lizbon Üniversitesi'nde toplumsal bilimler öğretim üyesi.
RİVES-NİESSEL (Jean), albay, askeri incelemeler uzmanı.
ROBİN (Sylvie), sanat tarihi öğretmeni, müze müdürü.
ROCHE (Daniel), ruhbilim doktoru.
ROCHE (Marcel), mühendis, Tarım ve besin endüstrileri ulusal yüksek okulu'nda öğretim görevlisi.
ROCHETTE (Marguerite), modern edebiyatlar öğretmeni, Paris-XIII üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
ROİRE (Jacques), kimya mühendisi.
ROLFO (Dominique), bilgisayar uzmanı.
ROQUES-CARMES (Claude), Besançon Üniversitesi'nde profesör.
ROSSİ (Jean-Gérard), felsefe doktoru.
ROUBERTOUX (Pierre), edebiyat ve fen doktoru, Paris-Orsay üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
ROUSSEAU (Jacques), mühendis, Fransa Chrysler Şirketi'nin başmühendisi.
ROUSSEL (İsabelle), Nancy-II üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
ROUX (Bernard), tarım mühendisi, Ulusal tarım araştırmaları enstitüsü'nde araştırmacı.
ROUX (Jean-Paul), edebiyat ve insan bilimleri doktoru, Fransa bilimsel araştırmalar ulusal merkezi'nde (C.N.R.S.) araştırmacı.
ROUX (Michel), Toulouse-Le-Mirail üniversitesi'nde asistan.
ROZENBERG (Paul), Paris-VII üniversitesi'nde öğretim üyesi.
RULLİERE (Gilbert), hukuk doktoru, Fransa bilimsel araştırma ulusal merkezi'nde (C.N.R.S.) araştırma yöneticisi.
RUSSO (François), hukuk doktoru.
RYBAK (Henryk), hekim.
RYNGAERT (Jean-Pierre), Paris Üniversitesi tiyatro incelemeleri enstitüsü'nde öğretim görevlisi.
SABATİER (François), Paris Üniversitesi'nde müzikbilim doktoru.

SAFFAR (Dominique), iktisadî bilimler uzmanı, Fransız Basın enstitüsü mezunu.
SAGAY (Marie-Claude), almanca uzmanı, siyasal bilimler doktoru, İstanbul'daki École française'de almanca öğretmeni.
SAGNES (Jean), tarih doktoru, Perpignan Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
SAGOT (Patrick), beden eğitimi öğretmeni.
SAİNT-MICHEL (Serge), Grafik sanatlar teknik lisesi'nde öğretmen.
SAİSON (François), teknoloji mühendisi.
SALAUN (Lydie), tarih uzmanı.
SALGUES (Michel), Montpellier tarımbilim yüksek okulu'nda öğretim üyesi.
SALKİN (Yves), general.
SALLES (Catherine), klasik edebiyat uzmanı, Paris Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
SAPİS (Jean-Claude), Ulusal tarım araştırma enstitüsü'nde (Montpellier) araştırma görevlisi.
SASSİER (Yves), hukuk doktoru, Rouen hukuk ve iktisadî bilimler fakültesi öğretim üyesi.
SAUVANT (Daniel), tarım mühendisi.
SCHÄERER (Kurt), edebiyat doktoru, Zürih Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
SCHNİTZLER (Marcelle), giyim uzmanı.
SCHWEİTZ (Arlette), Fransız bilimsel araştırma merkezi'nde (C.N.R.S.) uzman, arşivci.
SCRIBAN (René), fen doktoru, profesör, biyoteknoloji uzmanı.
SEEBACHER (Jacques), Paris Üniversitesi'nde profesör.
SERİER (Jean-Baptiste), tarım mühendisi.
SERONDE-BABONAUX (Anne-Marie), edebiyat doktoru, Caen Üniversitesi'nde profesör.
SEURRE (Gérard), çağdaş edebiyatlar uzmanı, lise öğretmeni.
SİGAUT (François), tarım mühendisi, etnoloji uzmanı.
SİLVY (Christine), La Minière biyoloji araştırma merkezi'nde arşiv sorumlusu.
SİNDZİNGRE (Nicole), antropolog, toplumsal bilimler uzmanı.
SİRDEY (François), mağarabilimci.
SİRVEN (Pierre), coğrafya uzmanı, Ruanda Üniversitesi'nde öğretim üyesi.
SOLAS (René), El sanatları okulu'nda mühendis.
SOTTON (Michel), kimya mühendisi, Fransa tekstil enstitüsü'nün laboratuvar müdürü.
SOUCHAL (François), edebiyat doktoru, Lille edebiyat fakültesinde profesör.
SOUCHİER (Bernard), fen doktoru, Nancy Üniversitesi'nde profesör.
SOULEZ (Véronique-Juliette), sanat tarihçisi, restorasyon uzmanı
SOULEZ LARİVİERE (Furcy), École polytechnique mezunu
STEİN (Meir), Kopenhag Üniversitesi sanat tarihi öğretim görevlisi, Fransız Sanat dostları derneği başkanı.
STELLA (Gilbert), yapay çiçek ve bitki yapımcısı.
STERKERS (Olivier), tıp doktoru.
STİRNEMANN (Patricia), New York Columbia üniversitesi'nde felsefe doktoru.
SUBLET (Jacqueline), Fransız bilimler araştırma merkezi'nde (C.N.R.S.) mühendis.
SUDAKA (Charles-Michel), diş hekimi Paris-VII üniversitesi diş cerrahisi fakültesi'nde klinik şefi.
SUTTERLİN (Raymond), École polytechnique mezunu, mühendis.
TABERNA (Pierre), Ulusal spor ve beden eğitimi enstitüsü'nde öğretmen.
TAGAUX (Marie-Josèphe), tarım mühendisi.
TAİLLANDİER (Gérôme) ruhbilimci ve felsefeci.
TAİLLARD (Pierre), Besançon, Jules-Haag lisesi'nde saatçilik öğretmeni.
TEİSSİER DU CROS (Josette), siyasetbilimci ve ruhbilimci
TERRASSON (Jean-Claude), etnolog, felsefe doktoru.
TERRİERE (Irénée), din tarihçisi.
THİBAULT (Pierre), Paris-X üniversitesi'nde öğretim üyesi.
THİERRY (Solange), Ulusal biyoloji müzesi etnoloji laboratuvarında öğretmen, Musée de l'Homme ikinci yöneticisi.
THİLL (Edgar), Ulusal spor ve beden eğitimi enstitüsü ruhbilim laboratuvarı sorumlusu.
TİSSOT (Francine), Guimet müzesi'nde görevli.
TONDU (Gérard), École du Louvre mezunu.
TOUCHARD (Robert), Tourny ve Mars derneği yöneticisi ve başkanı.
TOUPET (Charles), edebiyat doktoru, Lyon-III üniversitesi'nde profesör.
TOURETTE-TURGİS (Catherine), eğitim doktoru, Paris-VIII üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
TRAMONİ (Jacques), edebiyat uzmanı.
TRAN (Van Khê), Fransız bilimsel araştırma merkezi (C.N.R.S.) yöneticisi. Unesco Uluslararası müzik kurulu üyesi.
TRANİE (Jean), yarbay, tarihçi.
TREVELO-ATTANASIO (Joelle), Ulusal spor ve beden eğitimi enstitüsü öğretmeni.
TRİCORNOT (Marie-Chantal de), Sanatlar ve halk gelenekleri müzesi'nde arşivci.
TRİPET (Louis), iş örgütlenmesi mühendisi.
TROGAN (Rosine), Carnavalet müzesi'nde görevli.
TROPER (Michel), Paris-X üniversitesi'nde hukuk profesörü.
TRUTTMANN (Philippe), yarbay, tarih doktoru.
TRZNADEL (Jacek), Paris-IV üniversitesi'nde profesör.
TURMEL (Françoise), doğa bilimleri profesörü.
TURMEL (Jean-Marie), fen doktoru, Ulusal biyoloji müzesi müdür yardımcısı.
TZORTZİS (Catherine), ruhbilimci, araştırmacı.
UNGERER (Catherine), tarih uzmanı.
UZUREAU (Claude), tarım başmühendisi, Tropikal tarım araçları inceleme ve deneme merkezi yöneticisi.
UZZAN (Aldo), Yağlı maddeler enstitüsü genel müdür yardımcısı.
VADOT (Robert), bayındırlık mühendisi, Bayındırlık okulu eski profesörü.
VANDERMEERSCH (Bernard), fen doktoru, Paris-VI üniversitesi'nde öğretim üyesi.
VANNEY (Jean-René), edebiyat doktoru, Paris-IV üniversitesi'nde profesör.
VAN SCHOUTE (Roger), Louvain Üniversitesi'nde profesör.
VAYSSE (Jean-Marie), felsefe öğretmeni.
VENDOME (Jean), mücevherci.
VENNETİER (Pierre), edebiyat doktoru. Fransız bilimsel araştırma merkezi'nde araştırma (coğrafya) yöneticisi.
VENUAT (Michel), fen doktoru, Hidrolik bağlayıcılar sanayisi inceleme ve araştırma merkezi'nde teknik ilişkiler müdürü.
VERDET (Jean-Pierre), bilim doktoru, Paris gözlemevi'nde gökbilimci.
VERLAQUE (Christian), edebiyat doktoru, Montpellier-III üniversitesi'nde profesör.
VERLEY-REİCHEL (İnès), etnoloji uzmanı.
VERNE (Françoise), hukuk uzmanı, Ekonomi bakanlığı'nda şube müdürü.
VERNET (Jean), yarbay, tarih doktoru, Yüksek harp okulu eski öğretim üyesi.
VEYSSİÉ (Jean-Jacques), fen doktoru.
VİATTE (Auguste), Manevi ve siyasal bilimler akademisi üyesi.
VİDAL (Jean-Paul), İspanyolca uzmanı.
VİEL (Jean-Marie), tarım mühendisi, Paris-Grignon ulusal tarım enstitüsü'nde öğretim üyesi.
VİGNAL (Marie), edebiyat uzmanı.
VİGNERON (Claudine), tıp doktoru.
VİLAİN (Jacques), Ulusal müzeler yöneticisi.
VİLLEİN (Michel), iktisat uzmanı.
VİLLARS (Jean), kimya mühendisi. Kâğıt sanayisi teknik kurumu onur başkanı
VİLLAİN (Jacques), Teknik araçlar müdürlüğü'nde görevli.
VİLLEMANT (Benoît), yerkimyası doktoru, Paris-VI üniversitesi'nde öğretim görevlisi.
VİLLENAVE (Jean-Pierre), şahincilik uzmanı.
WAGNER (Jacques), tarih öğretmeni.
WASSERMAN (Michel), doğu incelemeleri uzmanı.
WATTEZ (Edouard), tıp doktoru, röntgen uzmanı, tıp fakültesi laboratuvarı eski yönetmeni.
WEİLL (Claudie), Almanya üstüne incelemeler (tarih) doktoru.
WEİSS (Pierre), hukuk doktoru, edebiyat araştırmacısı.
WERLÉ (Pierre), şapka yapımcısı.
WEULERSSE-BAUDRY (Delphine), Paris-VII üniversitesi'nde çin edebiyatı öğretim üyesi.
WİEDERKEHR (Anne-Marie), sanat tarihi dokturu.
WİSZNİAK (Catherine), tarih ve coğrafya uzmanı.
WLODARCZYK (André), Paris-VII üniversitesi'nde japon dili öğretim üyesi.
WLODARCZYK (Hélène), Doğu dilleri ve uygarlıkları enstitüsü'nde lehçe profesörü.
WOLFF (Jean-Pierre), mühendis, Yağlı maddeler enstitüsü müdürü.
ZACHARİA (Anton), Zagreb Üniversitesi tarih bölümü mezunu.
ZALKIND (Sylvain), devlet demiryolları'nda müfettiş.
ZANİEWICKI (Witold H.), tarih doktoru, Yüksek harpokulu'nda profesör.
ZEMB (Jean-Marie), Paris-X üniversitesi'nde öğretim üyesi.
ZİGONE (Michel), fen doktoru, Paris-VII üniversitesi'nde öğretim üyes

Büyük Larousse

A a. **1.** Türk abecesinin ve fenike abecesinden türeme çoğu abecelerin ilk harfi. **— 2.** Ünlülerin ilki, kalın ünlülerin düz ve genişi. **— 3.** *A'dan Z'ye (kadar),* iki uç arasında yer alan birimlerin ilkinden sonuncusuna (kadar); baştan aşağı: *Trafik A'dan Z'ye bozuk.*

— ANSİKL. Dilbil. A harfinin kökeni roma abecesidir. Romalılar da bu harfi etrüsk ya da italyan abecelerinin aracılığıyla batı yunan abecesinden aktarmış olabilirler. A'nın mısır hiyerogliflerinden alındığı sanılan en eski biçimleri (Byblos, İ.Ö. XIII.-XI. yy.) boynuzlu bir öküz başını andırır. Zaten fenikecedeki adı olan alf (ibranice alef, arapça elif) öküz anlamındadır.

A harfine kimi zaman sessel değerini değiştiren işaretler eklenir: türkçedeki düzeltme işareti (^), fransızca, italyanca, ispanyolcadaki vurgu işaretleri, portekizcedeki uzun A (â), almancadaki kapalı A (ä), üzerinde bir *o* bulunan isveç A'sı (å), lehçedeki genizsi A (ą).

• *Sesbilgisi.* Türkçenin ünlüler dizgesinde iki tür A vardır: *av, kaldı, ada*'da bulunan normal uzunluktaki A [a], ve alim, hâkim, şehla'daki uzun A [a:]. Her ikisi de çok açıktır. Çıkışları sırasında dil, ağız boşluğunda aşağıdadır, dil kökü gırtlağın ön tarafına çekilmiştir. Bu açıdan her ikisi de öndamaksıldır. Aralarındaki ayrım, çıkış noktalarından değil, uzunluklarından kaynaklanır.

[a:] yabancı dillerden, özellikle arapça ve farsçadan dilimize giren sözcüklerde görülür. Uzun A türkçede *alim* (ālim), *mukabil* (mukābil), *seda* (sedā) gibi kimi sözcüklerde korunur, *sultan, berbat* gibi kimi sözcüklerde kısalır. Ancak kısa A ile söylenen bu sözcükler, hece bütünlüğünü bozacak bir ekle ya da vardımcı fiille kullanıldıklarında A'nın uzunluk niteliği yeniden ortaya çıkar: *sultanım* (sultānım), *berbat etmek* (berbādetmek) vb. Bazı sözcüklerde ise uzunluk bütünüyle yok olmuştur: *kebap, kebabı.* Kimi yabancı sözcüklerde normal A'ların uzatılarak söylenişine de rastlanmaktadır: *hatıra* (hātırā), *rabıtalı* (rābıtālı) vb.

Türkçe sözcüklerde Ğ, söyleyişte yitirilir, kendinden önce ya da sonra gelen A ünlüsü uzar. Bu uzunluk Ğ'den önce ve sonra A gelmesi durumunda daha da artar: *ağrı* (ārı), *dağlı* (dālı), *dağ* (dā), *ağam* (ām) vb. *Hane* ile kurulan birleşik sözcüklerde de benzer bir durum görülür. H'den önce bir A gelirse H sesi söyleyişte yitirilir, öndeki ve arkadakini içine alan uzun bir A ortaya çıkar: *pastane* (pasta + hane > pastāne), *postane* (posta + hane > postāne), *hastane* (hasta + hane > hastāne), *eczane* (ecza + hane > eczāne). H'den önceki ses ünsüzse H'den sonraki A, bir öncekiler kadar olmasa da uzundur: *kütüphane* (kütüphāne), *darphane* (darphāne) vb.

Bunun dışında türkçe olmayan *saadet, saat, kanaat* sözcüklerindeki A'lar da aynı değildir. *Saadet*'teki ilk, *saat* ve *kanaat*'teki ikinci A, gırtlağın ön tarafından çıkar. Öndamaksıldır [ȧ]. *Saadet*'teki ikinci, *saat* ve *kanaat*'teki ilk A'lar ise gırtlağın arka tarafından çıkan, türkçe sözcüklerde rastlanmayan artdamaksıl bir A'dır [∝]. Bunlar arap abecesine dayanan eski yazımda [ȧ] elif ve [∝] ayınla gösterilmiştir. Latin abecesine dayanan yazımda gösterilmeyen bu ayrım, söyleyişte de ortadan kalkmış, yerini gırtlak çarpmasına bırakmıştır: saat [sa∝t]. Günümüzde, gırtlak çarpması da yitirilmiş, yerini ünlülerin birbirine ulanmasıyla ortaya çıkan tek bir uzun A almıştır.

Ek kök birleşmeleri sırasında A (E) ile biten sözcüğe Y ile başlayan ya da Y kaynaştırma sesiyle eklenen bir ek geldiğinde A'nın (E'nin) darlaşarak I, U'ya (İ, Ü'ye) dönüştüğü görülür. *- yor* şimdiki zaman eki için kesinlik gösteren bu değişim yazıda da gösterilirken bunun dışındakiler yazıda gösterilmemektedir: *başlıyor* (< başla-yor), *okumuyor* (< okuma-yor), *tarayarak* (> tarıyarak).

• *Sesbilim.* [a] ve [a:] arasındaki ayrım, *hala, hâlâ, halâ; kar, kâr; yar, yâr* gibi sözcüklerde anlam değişikliğine yol açtığından ayırıcı niteliklidir. Bununla birlikte, türkçe konuşanların tümü bu değişimin bilincinde değildir. Ayrıca bu, işlevsel açıdan üstün verimde bir karşıtlık da değildir. Çünkü söz dağarcığımızdaki belli sayıda sözcüğü ilgilendirir. [a] ve [a:] sesleri arasındaki fark çağdaş türkçede giderek belirsizleşmektedir.

• *Tarihsel sesbilgisi.* A ünlüsü türkçede bütün hecelerde bulunabilir. Türkçeden tarihöncesi dönemlerde ayrılarak bugün ayrı birer türk dili olan çuvaşça ve yakutça dışında, genellikle, türkçenin tarihsel gelişiminde en az değişikliğe uğrayan ünlüdür. Türkçenin tarihöncesi dönemlerinde normal uzunluktaki A sesi yanında uzun A sesinin de bulunduğu kabul edilmektedir: *at* (at), *āt* (ad); *aç-* (açmak); *āç-* (acıkmak); *ay-* (söylemek), *āy-* (ayrılmak) gibi. Bu eşadlı sözcüklerin gerçekte uzun ve normal ünlülerle birbirlerinden ayrıldıkları öne sürülmektedir. Göktürkçede ve uygurcada uzun A sesini gösteren işaret yoktur. *Divanü lügat it-türk*'te birtakım

Acaib ül-Mahlukat
Topkapı Sarayı kütüphanesi

sözcüklerin iki elif harfi ile yazıldığı görülür. Bunun uzun A sesini gösterdiği ileri sürülmüşse de, gerçekte uzun A sesini mi gösterdiği, yoksa Kaşgarlı Mahmut'un arap dilbilgisine dayanan dil anlayışına göre bir sözcüğün en az üç harften oluşması gerektiği kanısına mı dayandığı tartışmalıdır.

Türkçenin tarihöncesi dönemlerinde *ben* ve *sen* kişi adıllarının yönelme durumları, *e>a* gelişmesiyle *ben + ge>baña* ve *sen + ge>saña* olmuştur. Bu gelişmenin üçüncü kişi adılının yönelme durumu ekiyle oluşturduğu biçimden (a+ n + ġa> aña) benzetme yoluyla ortaya çıktığı sanılmaktadır. Üçüncü tekil kişi adılının tarihöncesi dönemlerde *a* olduğu, daha sonra bunun yerini *ol* aldığı halde, *anı* (onu), *anıñ* (onun), *aña* (ona), *andan* (ondan) gibi çekimlerinde bu eski adılın kullanıldığı görülmektedir. *Ol> o* gelişmesi ile bu çekimli biçimler de bugünkü durumunu almıştır. XVI. - XVII. yy.'larda meydana geldiği sanılan bu gelişme yazılı metinlerde ancak X!X. - XX. yy.'larda görülmektedir. Eski anadolu türkçesinde *teñri > tañrı* "Tanrı" olmuştur. Bu gelişmenin bu sözcükle birlikte kullanılan *Ḥak, taʿālā* gibi kalın ünlü bulunduran sözcüklerin etkisi ile olduğu ileri sürülmektedir. Bunun yanında din değişmesiyle sözcükte de bir değişme yapma gereksinimi duyularak Allah kavramını karşılamak için sözcükte böyle bir değişiklik yapılmış olabileceği de akla gelmektedir. Eski türkçedeki *kuyaş* sözcüğünün eski anadolu türkçesinde *güneş* biçimini almasında ise bir bulaşma söz konusudur. Aynı anlamda kullanılan *gün* (güneş) sözcüğünün *kuyaş*'la bulaşmasıyla *güneş* biçimi ortaya çıkmıştır. Bütün bu gelişmeler, genellenemeyen gelişmelerdir: *ıġla- > ağla-, ıġaç > ağaç* gibi seyrek görülen *ı>a* gelişmesini de XIII. yy.'dan sonraki metinlerde görüyoruz.

Yine eski anadolu türkçesinde Y ünsüzünün etkisiyle *a>e* gelişmesinin meydana geldiği görülmektedir: *ayıt-> eyit-* (söylemek), *ay> ey* gibi.

a>ı gelişmesi, yazı dilinde *taş>tış* "dış" sözcüğünde görülür. Bu sözcüğün bir türevi olan *taşık-* da, *taşık->çık-* gelişmesine uğramıştır. Bu gelişmeyi XI. yy. metinlerinde görüyoruz.

İkinci hecedeki dar yuvarlak ünlülerin düzleşmesiyle *u>a* gelişmesi görülür: *ortu>orta, ordu> orda* gibi. Bu gelişme geniş zaman ekinde de görülür: *yat-ur> yat-ar, san-ur> san-ar* gibi.

Osmanlıca döneminde türkiye türkçesinde arapça sözcüklerdeki ince L sesine özenme sonucu, şu iki sözcükte *a>e* gelişmesi görülür: *alma>elma, ala> ela.* Kıpçak, harezm ve çağatay lehçelerinde Y sesi yanındaki A'nın O'ya döndüğü görülmektedir: *kavun> kovun, savur->sovur-, tavar> tovar* gibi.Çağataycada bu gelişmenin tersi de görülmektedir: *soġuk> savuk, kov->kav-* gibi. Yakut türkçesinde birinci hecede *a>ı* gelişmesi görülür: *yat->sıt-, yañak>sıñah, yazı* "ova"> *sısı, saç-> ıs-, yaz-* "hatâ etmek"> *sıs-* gibi. Çuvaş türkçesinde A ünlüsü daralarak U olur: *at>ut, ada>udı, as->sus-, yaş>s'ul,taş>cul, ak-> yuh-, sakal> suhal, sat->sut-, san->sun-, sarıġ* "sarı">*surı* gibi. Bu daralmanın daha da ileri giderek *a>ı* olduğu görülür: *kamış>lımıs, çağır->yıhır-, avuç>ıvıs. bal>pıl, balçık>pılçık, al- >ıl-* vb.

— Ask. *Alay*'ın simgesi. ||*A bombası*, nükleer parçalanma bombası.

— Biyokim. Yağda çözünen bir vitamin grubunu belirtir.

— Ceb. A_n^p, *n* elemanın, *p*'şer *p*'şer alınan düzenlemelerinin sayısı.

— Çekird. fiz. Çekirdeğin kütle sayısını gösterir.

— Hematol. Bir kan grubunun adı. ||*Zayıf A*, anti A antikorunun etkisiyle aglütinasyon yoğunluğu bakımından ayrılık gösteren A fenotipinin az rastlanır değişik biçimlerinin tümü.

— Kâğ. san. Standartlaştırılmış bir kâğıt dizisini gösterir (A0, A1, A2, A3, A4).

— Mal. **A** *cetveli*, bütçe kanunlarında giderlere ilişkin ödenekleri gösteren cetvel. (→BÜTÇE.)

— Müz. Kimi ülkelerde (Almanya, İngiltere) ut majör makamının altıncı notası olan *la*'yı gösterir. ||Bir partisyonda alto anlamına gelir.

— Ölçbil. *Amper*'in simgesi.

— Pedol. Toprakların tüm yüzeysel katlarını belirtir; bitkisel döküntüler ve bitki kökleri (A_{oo} ve A_1 katları) ile toprağı sürme sırasında gömülen gübreler (A_p katı) bu katları organik madde bakımından zenginleştirir. (*A* katları kil, demir ve her çeşit mineral öğe bakımından yoksullaşmış olabilir [A_2 katı].)

— Spor. *A takımı*, takım sporlarında, bir kulüp ya da federasyonun seçkin oyunculardan oluşturduğu takım.

— Termodin. Serbest enerjiyi gösterir.

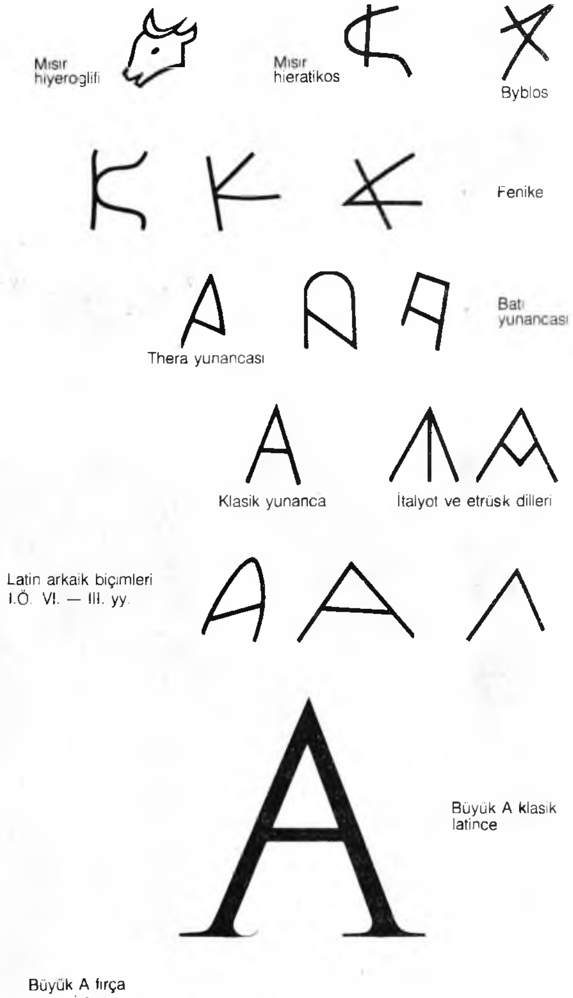
— Tic. **A** *grubu hisse senetleri*, sahibine sağladığı haklar bakımından, öncelik sırasına göre (A, B, C, ... vb.) gruplara ayrılan imtiyazlı hisse senetlerinin ilk grubu. Bu grup hisse senetlerine gerek kâr dağıtımı, gerek oy hakkı bakımından öncelik tanındığı gibi, bu senetler bazı durumlarda öteki gruplardan daha yüksek oranda kâr payı alır, işletme tasfiye payları üzerinde de öncelik hakkına sahiptir.

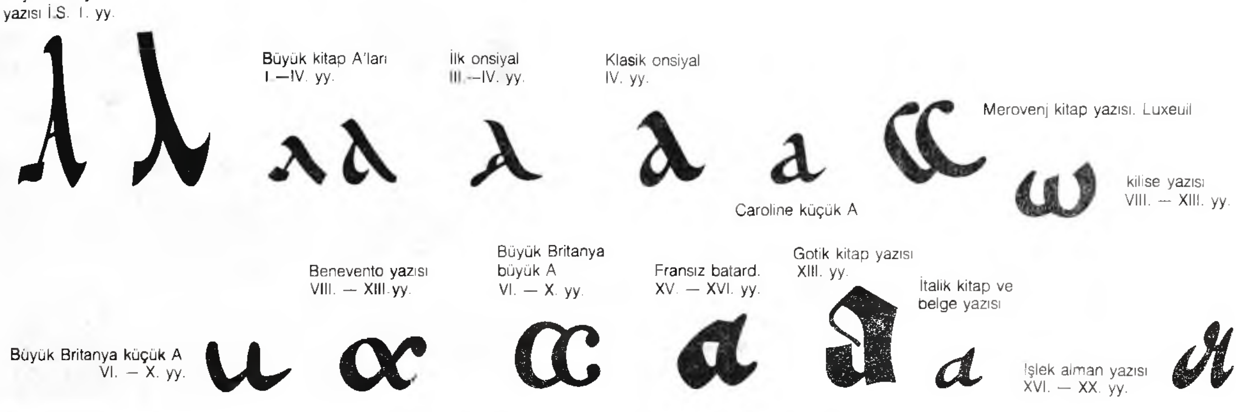
A ünl. **1.** Bir cümleden önce, değişik duyguları belirtir: *A! Ne güzel. A! Siz miydiniz? A! Bunu yapamazsınız. Aa! Yeter artık. A a a! Ne giymiş.* — **2.** Konuşma sırasında birdenbire anımsanan bir şeyi belirtirken kullanılır: *A! Söylemeyi unuttum, yarın size geleceğiz.* — **3.** Sevgi, şefkat göstermek; itiraz etmek, sitemde bulunmak, ayıplamak amacıyla, kişiyi gösteren sözcükten önce kullanılır: *A iki gözüm! A canım! A sersem, sana kim dedi böyle yap diye!* — **4.** *A* ya da *ya*, çekimli bir fiilden sonra, sözü edilen eylem ya da durumun olağan olduğunu, söyleyence umulduğunu, kesinlendiğini belirtir: *İnsandır şaşar a! Sen de bilirsin ya, bu bizim işimiz değil!* — **5.** İsteği güçlendirmek için (dilek kipi 2. tekl. k'den sonra) [ses uyumuna bağlı olarak] kullanılır: *Hadi gelsene! Otursanıza!*

a, *ar*'ın simgesi.

— A, — E. Yapım eki. **1.** Ad soylu bir sözcükten fiil oluşturmakta kullanılır: *adamak* (ad-a-mak), *boşamak* (boş-a-mak), *tünemek* (tün-e-mek), *türemek* (tür-e-mek) vb. —**2.** Fiilden ad türetmekte kullanılır: *dize* (dız-e), *doğa* (doğ-a), *oya* (oy-a), *süre* (sür-e), *yara* (yar-a) vb. — **3.** Fiilden fiil yapmakta kullanılır: *dolamak* (dol-a-mak), *tıkamak* (tık-a-mak) vb.

A HARFİNİN EVRİMİ

— **A, — E.** Bağfiil eki. **1.** Yapım eki işlevini kazanmıştır. Fiilden ad türetmede kullanılır: *Onu beş geçe* (geç-e), *ona beş kala* (kal-a) *gelmek. Gele* (gel-e), *atmak. Basılaya* (basıl-a-y-a) *vermek* vb. — **2.** Yeterlik, sürerlik, yakınlık kavramları içeren bileşik fiillerin oluşumunda yer alır: *yapabilmek* (yap-a-bil-mek), *görebilmek* (gör-e-bil-mek), *bakadurmak* (bak-a-dur-mak), *gidedurmak* (git-e-dur-mak), *düşeyazmak* (düş-e-yaz-mak) vb.

Â ünl. (ar., fars. *ā*) *Esk.* Sözcük sonunda "ey" anlamı verir: *Nedimâ, zahidâ, canâ.* — Dilbilg. Ünlüyle biten sözcüğe -y- ile bağlanır: *Bakıyâ, Zatiyâ.*

— **Â** (fars. -*ā*-) *Esk.* Anlamı güçlendirmek için yinelenen iki sözcüğü bağlamakta kullanılır: *cûş-â-cûş, dem-â-dem, fevc-â-fevç, gûn-â-gûn, leb-â-leb, reng-â-renk* vb.

Å, *angström*'ün simgesi.

a, aylık edebiyat dergisi. 29 sayı yayımlandı (ocak 1956-haziran 1960). Daha çok İkinci* Yeni edebiyat akımına bağlı yazarların ürünlerine yer verilen dergide varoluşçu, gerçeküstücü akımların tanıtılmasına da özen gösterildi. *Yeni a* adıyla yayımlandığı ikinci döneminde (nisan 1972-haziran 1974) özgür düşünceye, toplumcu anlayışa, toplum sorunlarına ağırlık verildi.

AA a. (Havai kökenli sözc.). Jeomorfol. Genellikle bozulmamış bazalt türünde delikli, köpüklü lav akıntısı.

A. A. Anadolu Ajansı'nın kısaltması.

AA, Gauya'nın eski adı.

AA, Fransa'da Flandre kıyısında ırmak. 80 km. Artois tepelerinden iner; Saint-Omer'den geçer ve Gravelines'in aşağısında Kuzey denizi'ne dökülür.

A-A, güneş-tanrı Şamaş'ın karısı olan Mezopotamya tanrıçası.

ĀĀ ya da **AA.** Tıp ve Eczc. Bir reçetede adları kaş işaretiyle birleştirilmiş eczaların eşit miktarda karıştırılacağını belirten işaret.

AABENRAA → ÅBENRÅ.

AACHEN ya da **ACHEN** (Hans VON), alman ressam (Köln 1552-Prag 1615). Önce Köln'de, sonra İtalya'da (1574) öğrenim gördü; İtalya'da Tintoretto ve Veronese'yi inceledi. Prag'a yerleşti (1596'ya doğr.) ve imparator Rudolf II von Habsburg hesabına çalıştı. B. Spranger ile birlikte alman maniyerizminin öncüsüdür *(Paris'in yargısı,* 1588, Douai müzesi).

AACHEN, Federal Almanya'da kent. Rheinland-North Westfalen'in güneyinde, Belçika ve Hollanda sınırları yakınında; 246 000 nüf. Kömür (taşkömürü ve, özellikle linyit) yataklarının yakınında yer alan Aachen, bir yönetim, ticaret, kültür (yüksek okullar) ve kaplıca merkezidir. Ayrıca kentte çeşitli sanayi dalları (dokuma, demiryolu gereçleri, elektrikli gereçler, lastik, besin) bulunur.

• TARİH. Romalılar döneminde de kent olan Aachen, Charlemagne'ın uzun süre kaldığı yerlerden biriydi. Charlemagne kenti genişletti ve bir katedral yaptırdı. İmparatorluk kenti Aachen, "Roma kralları"nın taç giydiği geleneksel yer olarak kaldı; 1356'daki Altın yasası'yla, imparator unvanı daha önce Frankfurt'ta seçilen adaylara Aachen'de verilmeye başladı. 1792 ve 1794'te Fransızlar tarafından alınan, Roer yönetim bölgesinin merkezi olan, 1815'te Prusya'nın eline geçen kent, 1918'den sonra fransız-belçika birliklerince işgal edildi; kentin büyük bölümü İkinci Dünya savaşı'nda yıkıldı.

Aachen'de Charlemagne ve Louis I birçok konsil düzenledi; Kutsal İmparatorluk döneminde, kentte, 11 sinod ve 7 diyet toplandı. Ayrıca kentte imzalanan iki antlaşmayla (mayıs 1668 ve ekim 1748'de), İntikal savaşı ve Avusturya Veraset savaşları sona erdi. 1818'de Aachen'de toplanan kongrede, Fransa'nın işgaline son verilmesine ve Louis XVIII yönetiminin Kutsal İttifak'a katılmasına karar verildi.

• GÜZEL SANATLAR. En ünlü anıt, katedraldir. Mimar Metz'li Eudes'in Bizans geleneğine göre merkezi planda ve tribünlü olarak yaptığı Charlemagne'ın Pfalz capellasına (796-805), XIV. ve XV. yy.'larda gotik üslubunda büyük bir koro (ilginç heykeller) ve capellalar eklendi. 1884 onarımlarında merkezi kubbenin mozaikleri tümüyle yenilendi. Sütun başlıkları ve parmaklıklarıyla alttaki iki kat, kapı sundurması ve bronz kapı kanatları karolenjler döneminden kalmadır. Hazine (kuyumculuk).

Öteki yapılar: XIV. yy.'da, Charlemagne'ın sarayının kalıntıları çevresinde yapılan ve birçok onarımdan sonra günümüze ulaşan belediye sarayı ("Taç Giyme salonu"nda A. Rethel'in fresklerinden parçalar); çok değişime uğramış ve onarılmış ortaçağ kiliseleri; mimar Johann Joseph Couven'a (1701-1763) ya da oğlu Jakob'a mal edilen (1735-1812) yapılar *(Altes Kurhaus,* eski hamamlar).

Müzeler: Suermondt (ortaçağ heykelleri; Hollanda, flamand, alman okullarından resimler; sanat yapıtları); Couven (Jakob Couven'in yaptığı bir evde: Aachen burjuva yaşamının canlandırılması); eski bir şatoda (Burg Frankenberg) kentin tarihçesi; Yeni Galeri (çağdaş sanat).

• MÜZİK. Aachen VIII. yy.'dan başlayarak müzik yaşamının odağı olmuştur: Charlemagne, *Schola Palatina*'yı (saray okulu) burada kurdu. *Dodecachordon* adlı yapıtında Glarean, aachenli çoksesli müzik ustalarının adlarını sayar: Adam Luyr, Thomas Tzamen, orgcu Richard Mangon, çok geniş bir repertuvarı olan capella koro başkanı Jean Mangon. Köln'le birlikte Rhein Festivali'nin yeri olarak seçilen Aachen'de XIX. yy.'ın en büyük sanatçıları ve bestecileri, seslerini duyurdular. Katedralin müzik okulunda öğretimin temelini gregoryen ilahileriyle Rönesans'ın çoksesli sanatı oluşturur. *Aachener Madrigalchor* (Aachen Madrigal Korosu) ise Almanya'nın en ünlü topluluklarındandır.

Aachen savaşı (1944). Siegfried hattına yanaşan 1. Amerikan ordusu (Hodges komutasında) 7 ekim 1944'te Aachen müstahkem mevkilerine saldırdı. 10'unda kuşatılan garnizon, ancak 21 ekimde, kanlı sokak çarpışmalarından sonra teslim oldu.

AAFJES (Bertus), hollandalı yazar (Amsterdam 1914). Başlangıçta *Criterium* dergisinin eleştirel romantizminden etkilenerek şiirler yazdı. Sürekli olarak yolculuk temasını işleyen yapıtlarında antik, egzotik, kutsal öğeleri *(Het Koningsgraf,* 1948; *In den Beginne,* 1949; *Dooltocht van een Griekse Held,* 1965) bir araya getirdi. Bu da onu gitgide öyküye ve bağımlı gazeteciliğe *(Capriccio italiano,* 1957; *Een lampion voon een blinde,* 1973) yöneltti.

AAGESEN (Svend), lat. **Sueno Agonis,** Danimarka'nın en eski tarihçisi (XII. yy. sonu). Yazdığı Danimarka tarihi 300 yılından 1185 yılına kadar olan dönemi kapsar.

AAKJAER (Jeppe), danimarkalı yazar (Skive yakını, Jylland, 1866-Jenle 1930). Şiirlerinde ve romanlarında *(Vredens Born,* 1904), hem doğduğu yere olan sevgisini hem de topluma bağlılığını dile getirir.

AALBERSE (Petrus), hollandalı siyaset adamı (Leiden 1871-La Haye 1948). Katolik parti üyesiydi; çalışma bakanlığı (1918-1925) yaptı. İleri bir sosyal program tasarladı. Kadınlara oy hakkının verilmesini savundu ve bu hakkı 1919'da kabul ettirdi.

AALBORG → ÅLBORG.

AALEN, Federal Almanya'da kent, Baden-Württemberg'de, Stuttgart'ın D.'sunda; 63 000 nüf. Makine yapımı.

AALEN KATI, jura sistemi katı. (→ KATMANBİLİM.)

AALENİYEN a. (Federal Almanya'daki Aalen kentinin adından fr. *Aalénien*) [→ AALEN KATI.]

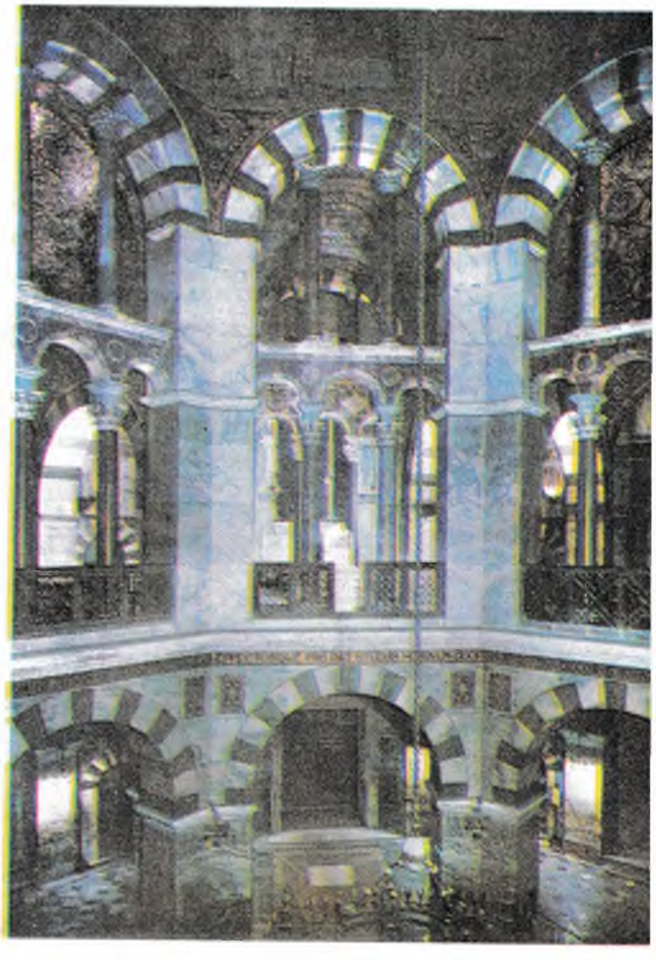
AALESUND → ÅLESUND.

AALSMEER, Kuzey Hollanda'da kent, Haarlem denizi'nin doğu kıyısında; 20 300 nüf. XVI. yy.'dan kalma gotik kilise. Çiçek pazarı.

AALST, Belçika'da kent, Doğu Flandre yönetim çevresinin merkezi, Brüksel'in K.-B.'sında; 81 000 nüf. Grote Markt anıtsal bütünü; eski hastanede müze. Dokumacılık.

Bk. resim sayfa 4

İmparatorluk döneminde Flandre'ın fief'i olan Aalst kontluğu, Waes ülkesi ile Aalst (İmparatorluk döneminde Flandre'ın merkezi), Hulst, Axel, Bauchaut ve Assenede kentlerini kapsıyordu.

Aachen: Metz'li Eudes tarafından yapılan Charlemagne Pfalz capellasının (796-805) iç görünüşü

Aalst çan kulesi XV. yy. sonu

AALTO (Alvar), finlandiyalı mimar (Kuortane 1898-Helsinki 1976). Akademizmin yerini ulusal romantizmin aldığı Helsinki'de yetişen Aalto, kuzeye özgü konut geleneğiyle ilgisini kesmeden, bir öncü rolü oynamayı başardı. Yapıtları her şeyden önce finlandiya sanatının damgasını taşır: Viipuri kitaplığı (1927-1935), Paimio sanatoryumu (1929-1933), tiyatrolar (Turku, 1927), fabrikalar (Oulu, 1930-31); 1945'ten sonra kiliseler, okullar, belediye sarayları; Helsinki kent merkezinin düzenlenmesi, Kültür evi (1955-1958), Kongre evi (1962-1972).

Paris (1937) ve New York (1939) uluslararası sergilerindeki pavyonlarının başarısı üzerine, Harvard'da ders vermeye çağrıldı ve Massachusetts Institute of Technology'nin yatakhaneleri (Cambridge, 1947-48) kendisine sipariş edildi. Bu yapıtta, kütleleri dalgalandırarak "uluslararası üslup"a duyduğu tepkiyi göstermek istedi. "İnsan doğasına aykırı bir pürizm"i açıkça reddetmesi, Almanya'ya (Berlin, Hansa mahallesi, 1955-1957; Essen operası, 1961-1964), İtalya'ya (Riola kilisesi, 1965) ve Yakındoğu'ya çağrılmasını sağladı. Fransa'da, Bazoches-sur-Guyonne'da gerçekleştirdiği Louis Carré evinde (1956-1958) çevreyle ve araziyle bütünleşme, taşıyıcı yapıyı ve yüzeyleri, kıvrılan hacimlerin sürekliliğine uydurma isteği açıkça görülür.

İç düzenlemelerinde de mimarlık alanındaki organik anlayışını uygulayan Aalto, geleneksel gereçleri kullanmakla birlikte, mobilyayı bir sanayi ürünü olarak ele almaktan geri kalmadı. 1930'lu yıllarda, o zaman için yepyeni bir teknik olan, irice kayın ağacı katmanlarını üst üste yapıştırma ve bükme tekniğine uygun mobilya desenleri çizdi. Toplumsal çevreyi değiştirmek amacıyla, halkın, elişi mobilyalardan çok daha ucuza alabileceği fabrika ürünü mobilyalar üretti. Artık klasikleşmiş olan bu mobilyaların yarıdan fazlası bugün de üretilmektedir.

Alvar **Aalto** Helsinki'deki kongre evinin konser salonu (1962-1972)

AALTONEN (Vainö), finlandiyalı heykelci (Marttila, Turku yakınında, 1894-Helsinki 1966). Birçok büst *(Sibelius, Nurmi)* ve resmi anıt yaptı. Bir süre kübizmden etkilenerek katı bir üslupla granit üstünde çalıştı.

AAMU, Eski Mısırlıların, Asya'nın Mısır'a yakın bölgelerinde yaşayan sami kavimlerine verdikleri ad.

AANNİPADDA, birinci Ur hanedanının ikinci kralı (XXV. yy.). El-Ubeyd'de (Sümer) Ninhursag tapınağını yaptırdı.

AAR ya da **AARE,** İsviçre'de ırmak, Ren'in kolu: 295 km. Havzası 17 600 km², rejimi Alp tipidir. Grimsel'in eteğinde 1 879 m yükseltide doğar. İsviçre'nin başlıca ırmağı olan Aar, Bern'e kadar çok turistik (Meiringen, İnterlaken, Thun) bir Alp vadisinde akar. Aşağı kesiminde, Mittelland'ın büyük bölümünü akaçlayarak Biel gölünü geçer ve Jura'nın eteğini boylar. Irmağın bu kesiminde yapılan hidroelektrik santrallar, Biel, Oltan, Solothurn, Aarau kentlerinde sanayi tesisleri kurulmasını kolaylaştırmıştır. Daha sonra başlıca kolları Reuss ve Limmat'ı alan Aar, Waldshut'ın karşısında Ren'e kavuşur.

AARAU, İsviçre'de kent, Aargau kantonunun yönetim merkezi, Aar ırmağı kıyısında, Jura'nın eteğinde; 17 000 nüf. Kentin eski kesiminde güzel evler, eski anıtlar, müzeler. Hassas aletler yapımı. Dokumacılık.

—Tar. XIII. yy.'ın sonunda, Aarau Habsburg kontlarının ve Avusturya düklerinin eline geçti. Bunların aile şatoları, kentin birkaç km ötesindedir. Kent, 1415'te Bernlilere boyun eğdi. Zwingli'nin öldüğü Kappel savaşı'ndan sonra, katoliklerle protestanlar arasında barış yapıldı (1531). Aarau 1803'te yeni kurulan Aargau kantonunun merkezi oldu.

AARBERG, İsviçre'de (Bern kantonu) komün, Aar ırmağı kıyısında; 3 100 nüf. Gotik kilise, şeker fabrikası.

AARE →AAR.

AARESTRUP (Emil), danimarkalı şair (Kopenhag 1800-Odense 1856). Büyük bir teknik ustalıkla yazdığı aşk şiirleri, ölümünden sonra arkadaşı Winther tarafından yayımlandı.

AARGAU, İsviçre'de kanton, Ren-Aar-Limmat-Reuss ırmaklarının birleşme bölgesinde; 1400 km²; 464 600 nüf. (1985) [almanca konuşulur]. Merkezi, Aarau. Kanton, 1803'te, çok çeşitli toprak parçalarının birleştirilmesiyle oluşturuldu; güney kesiminde alçak sırtlar ve Mittelland'ın vadileri, kuzey kesiminde Juralar'ın ucu yer alır. Ilıman iklim ve alüvyonlu topraklar, vadilerde hayvancılık ve çok türlü tarım (meyve, sebze, tütün) yapılmasına olanak verir. Brugg'da güçlü bir İsviçre köylüleri birliği vardır. Ama kantonun iktisadi yaşamında başlıca yeri sanayi tutar. Ulaşım yolları (demiryolu: Zürich-Basel ve Zürich-Bern; Zürich-Bern otoyolu), enerji kaynakları (Ren ve Aar ırmakları üstünde barajlar, iki nükleer santral), Zürich sermayesi ve dinamizmi birçok küçük kentte (Lenzburg, Brugg, Zofingen) sanayinin gelişmesini sağlamıştır; büyük makine yapımcısı Brown Boveri & Cie şirketinin merkezi Baden'dedir. Kantonun kentleri küçük olmakla birlikte, nüfus yoğunluğu ülke ortalamasının iki katıdır.

AAR-GOTHARD kütlesi, İsviçre|Orta Alpleri'nde, yükseltileri 4000 m'yi aşan birçok doruğu (Jungfrau, Mönch, Fiescherhorn, Aletschhorn ve kütlenin en yüksek noktası olan Finsteraarhorn) kapsayan billur kütle. Kütlenin buzulları (Aletsch, Grindelwald, Unteraar, Oberaar) Alpler'in en büyük buzulları arasındadır. Bir su bölümü merkezi olan Aar-Gothard kütlesinden Rhône, Ren, Aar ve Ticino ırmakları doğar. Yüksek geçitler vadileri birbirine bağlar. Kütlenin içine sokulan modern yollar, turizmin gelişmesini sağlamıştır.

AARHUS →ÅRHUS.

AARSCHOT, Belçika'da kent, Brabant'da, Louvain'in K.-D.'sunda, Demer ırmağı kıyısında, 26 000 nüf. XIV.-XV. yy.'lardan kalma kilise (mobilyalar, sanat eserleri).

AASEN (İvar), norveçli dilbilimci ve şair (Volden, Sunnmøre, 1813- Christiania, bugün Oslo, 1896). Kendi kendini yetiştirerek öğretmen oldu. Şiirler yazdı. Yaptığı pek çok yolculuk sırasında çeşitli lehçeleri inceledi ve bunlardan esinlenerek ortaya koyduğu iki yapıtıyla, *landsmål* ya da *nynorsk* denilen asıl norveç dilini ortaya çıkardı *(Det norske folkesprog grammatik,* 1848; geliştirilmiş yeni basımı 1864; *Ordbog over det norske folkesprog,* 1850; geliştirilmiş ve yeni basımı 1873).

AAT →ATH.

ab ya da **gb,** gökbilim biriminin simgesi.

ÂB a. (fars. āb). *Esk.* **I. 1.** *Su: "Âteş-i sûzân bulur gerçi sükûnet âbdan"* (Alaattin Ali Fenari, XV.yy.). — **2.** Deniz, nehir, göl: *"Bir âlem-i hayâle dalan âb uyanmasın"* (Yahya Kemal). **II.** Tamlamalar: — **1.** Suyun sıvılık ve akıcılık özelliğine göre: *âb-ı dide-i cam,* bardağın, kadehin gözyaşı; şarap. ‖ *Âb-ı engûr,*

üzüm suyu, şıra, şarap. ||*Âb-ı harabat,* meyhanelerin suyu, şarap. ||*Âb-ı haram,* yasaklanmış su; şarap. ||*Âb-ı işret,* işret suyu; şarap. ||*Âb-ı rez, âb-ı rezan,* asma kütüğünün suyu; şarap. ||*Âb-ı şor* ya da *âb-ı şûr,* acı su; gözyaşı. ||*Âb-ı telh,* acı su; şarap; gözyaşı. ||*Âb-ı yeh,* eriyen buzun suyu.||*Âb-ı zehre,* safra suyu, safra; şarap; tan ağartısı. *Âb-ı zülal,* berrak su: **— 2.** Suyun donma ve billurlaşma özelliğine göre: *âb-ı beste,* donmuş su, buz, çiğ, dolu, billur, sırça.||*Âb-ı füsürde,* donmuş su, buz, dolu, kar; pelte; kılıç, hançer; billur, şişe.||*Âb-ı hufte,* uyuyan su, durgun su, donmuş su, buz , kar, dolu, kırağı, çiğ; billur, cam, bardak, şişe; kınında duran kılıç.||*Âb-ı huşk,* billur; cam; bardak, şişe.|| *Âb-ı müncemid,* donmuş su, buz, kar, dolu, kırağı, çiğ; billur cam; bardak, şişe; kılıç, hançer, kama.||*Âb-ı mürvârid,* inci suyu; göze su inme hastalığı. **— 3.** Parlaklık verme özelliğine göre: *âb-ı ahmer,* kırmızı su, kırmızı şarap; kanlı gözyaşı.||*Âb-ı ateş,* ateş suyu; şarap.||*Âb-ı ateş-fürûz,* ateş gibi parlayan su; şarap.||*Âb-ı ateşîn,* ateş gibi su; şarap; kanlı gözyaşı.|| *Âb-ı ateş-mizaç,* ateş tabiatlı su; şarap.||*Âb-ı ateş-nâk,* ateşli su, şarap.||*Âb-ı ateş-nümâ,* ateş gibi su; şarap; kanlı gözyaşı.||*Âb-ı ateş-pare,* ateş parçası gibi su; şarap.||*Âb-ı ateş-sûz,* ateş gibi yakıcı su, şarap.||*Âb-ı ateş-zâd,* ateş doğuran su, şarap.||*Âb-ı ateş-zede,* ateşe vurulmuş, ateşten geçirilmiş su; kanlı gözyaşı.|| *Âb-ı âzer,* ateş suyu; şarap.||*Âb-ı âzer-âsâ,* ateş gibi su; şarap; kanlı gözyaşı.||*Âb-ı bade-renk,* şarap renkli su;kanlı gözyaşı.||*Âb-ı-ciğer,* ciğer suyu; gözyaşı.||*Âb-ı ciğer-hûn,* kederden dökülen gözyaşı.|| *Âb-ı çeşm,* gözyaşı.||*Âb-ı dehen,* ağız suyu, salya.|| *Âb-ı erguvani,* erguvan renkli su; şarap.|| *Âb-ı eyyam,* gök kubbesi.||*Âb-ı güşâde,* açılmış su;sulandırılmış şarap ya da rakı.|| *Âb-ı hatır,* hatır suyu, su güzelliği; güzel muhayyile.||*Âb-ı hayat-ı lal,* dudağın hayat veren suyu.||*Âb-ı hurşid,* güneş ışığı; ebedi hayat veren su.||*Âb-ı lal* ya da *âb-ı lali,* parlak kırmızı renkli su; şarap; gözyaşı.|| *Âb-ı nâr,* ateşin suyu; kırmızı şarap; kan; gözyaşı.||*Âb-ı rengîn,* renkli su; şarap; gözyaşı.||*Âb-ı rûşen,* yüzsuyu; ırz, namus, şeref, haysiyet.||*Âb-ı rû* ya da *rûy,* yüzsuyu; ırz, namus, şeref, haysiyet.|| *"Âb-ı rûyun dökme, halka olma kul"* (Ahmedî; XIV.yy.).||*Âb-ı siyah,* siyah su; tufan; şarap; karasu hastalığı.|| *Âb-ı surh,* kırmızı su; şarap.||*Âb-ı şakayık,* şakayık suyu; şarap; gözyaşı.||*Âb-ı şengerfi,* al renkli su; şarap; gözyaşı.|| *Âb-ı yakut,* kırmızı şarap.||*Âb-ı tılâ,* altınsuyu, yaldız.||*Âb-ı zehre,* safra suyu, safra, şarap;tan ağartısı.|| *Âb-ı zer,* altın suyu; altın varak; safran suyu; altın renkli şarap.||*Âb-ı zerd,* sarı su; üzüntüden dökülen gözyaşı. **— 4.** İşlevsel özelliğine göre: **a.** Yararlı: *Âb-ı âbisteni,* gebeliğe neden olan su, meni; bitkilerin yetişmesine neden olan su ve yağmur.|| *Âb-ı adalet,* doğruluğun, bolluk ve bereketi.|| *Âb-ı âşâmi,* içilir su.|| *Âb-ı bârân,* yağan su, yağmur.||*Âb-ı beka, âb-ı cavid, âb-ı câvidan, âb-ı cevânî, âb-ı hayvan, âb-ı hızır, âb-ı zindegâni, âb-ı zindegi,* içene ölümsüzlük verdiğine inanılan su, bengisu.||*Âb-ı hayat-ı tesliyet,* insana teselli veren ölümsüzlük suyu.||*Âb-ı hazan,* sonbahar suyu; sonbahar yağmuru.||*Âb-ı lutf,* lütuf suyu, yağmur; lütufkârlık.||*Âb-ı matar,*yağmur suyu.||*Âb-ı neşat,*neşe suyu; meni, döl suyu.|| *Âb-ı nâfi,*yararlı su; şarap.||*Âb-ı püşt,* döl suyu, meni, nutfe; murdar ilik.||*Âb-ı şirin,* tatlı su, şerbet.||*Âb-ı tîğ,* kılıcın suyu. **b.** Zararlı: *Âb-ı tarab,* şarap.||*Âb-ı zehr,* zehir suyu.||*Âb-ı zîr-i kâh,* entrikacı, ikiyüzlü; dolap, hile. **— 5.** Diğerleri: *âb-ı bün,* ağaç köklerinde bulunan zamka benzer bir nesne, ağaç karası.|| *Âb ü dane,* su ve ekmek, rızk, kısmet.||*Âb-ı kâr,* işin suyu; başarı, refah.|| *Âb u gil,* su ve kil; dünya; fani vücut ||*Âb-ı meleh,* çekirge suyu.||*Âb-ı Meryem,* Meryem suyu, çeşmesi; doğruluk, iffet; şıra, şarap.||*Âb-ı musaffa,* temizlenmiş su, saf su.||*Âb-ı sebük,* hafif su; kolay hazmedilebilir şey.||*Âb-ı sükûn,* durgun su (→ ABİSKUN).||*Âb-ı verd,* gül suyu, gülab.

— Coğr. Güney-batı Asya'da bazı akarsuları tanımlamada kullanılır: Pencab (Pencap), Duab, Murgab, Hoşab (Hoşap) vb.

—ANSİKL. Ed. Divan edebiyatında ab, doğaya hayat vermesi,onu geliştirip güzelleştirmesi aynı zamanda yıkıp zarar verici olması özellikleriyle ele alınır. Akıcılığı ömre, kesintisiz ve dalgalı oluşu zincire ve sevgilinin saçlarına, parlaklığı ve duruluğu sevgilinin yanağına ve yüzüne benzetilir. Ateşi söndürdüğü için onunla bir arada bulunamaz. Sevgilinin yanağında birlikte olmaları (kırmızılık ve saydamlık) olağanüstü bir durumdur. Saydam oluşu nedeniyle " latif " sayılan su sürekli akması,kararsız oluşu,köşk ve sarayların kenarından geçmesi, selvileri sulaması, coşkunluğuna set vurulamaması, çıkardığı sesler ve dalga dalga akışı nedeniyle âşık, âşığın gönlü ve gözyaşı için bir benzetme öğesidir. Çok bulunduğu için değeri az olan su emekle birlikte cömertliğin simgesi sayılır. Toprakta bulunuşu alçakgönüllülük olarak ele alınır. Yansıtma yönünden su ile ayna benzerlik gösterir. Bu nedenle *âyine-dâr, âyine-i âb, âyine-vâr* deyimleri de kullanılır. İnci-ab ilişkisi, incinin denizde oluşması yüzünden kimi hayal ve tasarımlarda ele alınır. Kılıç, hançer ve peykân gibi çelik aletler sözkonusu olduğunda bunların bileşiminde bulunan suya da işaret edilir. Ab üzerinde yürüme ya da gezme kerameti Hızır'a , kimi zaman da dervişlere özgüdür.

ÂB a. (ar. ᶜ*āb*). *Esk.* Ayıp, kusur.

AB grubu, kan grubu. (AB grubu evrensel alıcıdır.)

ABA a. (ar.ᶜ*abā*). **1.** Yünden, döverek ya da bastırarak elde edilen bir tür kalın, kaba kumaş. (Günlük kışlık giyimde şalvar, mest, terlik, salta, yelek, cüppe, yağmurluk; asker giyiminde tozluk ve dizlik yapımında kullanılmıştır.) **— 2.** Aba, keçe, şayak gibi kalın kumaşlardan dikilmiş, uzun, yakasız üstlük: *Aba altında er yatar* (atasözü). **— 3.** *Yörs.* Çoban, deveci, göçerlerin giydiği uzun, yakasız üstlük; kepenek. **— 4.** *Esk.* Tarikat çevrelerinde dervişliğin simgesi sayılan ve dervişlerin elbise üstüne giydikleri, abadan yapılmış geniş kollu üstlük. **— 5.** *(Bir kimseye) aba altından değnek, sopa göstermek,* üstü kapalı bir biçimde karşısındakini korkutmak. ||*Aba giymek,* dervişliğe girmek,derviş olmak (esk.). || *Abayı atmak,* üstlenilen bir sorumluluktan, bir yükten kurtulup ferahlamak. ||*Abayı başkasına atmak,* kendini kurtarmak amacıyla bir suçu başkasına yüklemek. || *Bir yere abayı sermek,* o yere kendi eviymişçesine, teklifsizce yerleşmek(tkz.). ||*Bir kimseye abayı yakmak,* ona âşık olmak, tutulmak (arg.): *Sonunda konaktaki kızların en küçüğüne abayı yakmış.* || *Abayı yaktı Fatma'nın, Fatmacığın bezine,* dış görünüşüne, giyim kuşamına bakıp birine gönlünü kaptıran kimse için söylenir (arg.).

— Oy. *Aba atma,* açık yerlerde, çok sayıda oyunculayla oynanan oyun. (Bk. *ansikl.* böl.). ||*Aba dolambaç oyunu,* aba atma oyununun değişik bir türü.

◆ sıf. Abadan yapılmış kimi giyecekler için kullanılır: *Aba terlik. Aba potur.*

—ANSİKL. Oy. İçine aba,ceket gibi şeyler konarak ağırlaştırılmış bir bohçayla oynanır. Oyuncular iki gruba ayrılır, bir grup öbürünü omuzuna alır. Omuzdakiler arasından seçilen ebe, bohçayı arkadaşlarına fırlatır. Bohça yere düşerse, gruplar yer değiştirir. *Aba dolambaç oyunu*'ndaysa oyuncular yere oturur. Ebe ayakta ve halkanın dışındadır. Bohçayı halkanın içine girmeden yakalamaya çalışır. Bohçayı yakalatan ebe olur.

Aar boğazları

ABA a. (esk. türk. *apa,* anne). **1.** Büyük kız kardeş, abla (çocuk dilinde ve belli yörelerde): *Abam benden iki yaş büyük.* **— 2.** Anne: *Abam beni doğururken ölmüş.* (Kimi yörelerimizde üvey anne, büyükanne, kaynana, yenge, teyze, hala ve yetişmiş, erginlik çağına erişmiş küçük kız kardeş anlamında da kullanılmaktadır.)

ABA ya da **ABBE gölü,** tuzlu göl, Etyopya ile Cibuti Cumhuriyeti sınırında. Etyopya kesiminde Avaş ırmağını alır.

ABA. Tar. coğ. Anadolu'da Karia bölgesinde olduğu sanılan kent. || Çanakkale'nin Ayvacık ilçesi Baharlar köyünde bulunan bir yazıta göre, Lydia bölgesinde kent; Sardeis yakınında olduğu sanılıyor.

ABA, Nijerya'da (İmo eyaleti) kent, Port-Harcourt'un K.-K.-D.'sunda; 216 000 nüf. (1983). Ticaret merkezi. Dokumacılık, bira fabrikası.

ABA, Hakas (Abakan) türkleri boyuna giren küçük bir oymak.(→ HAKASLILAR.)

ABÂ çoğl. a. (ar. *a*ᶜ*bā*). Esk. **1.** Ağırlıklar, yükler. **— 2.** Çift denk ya da sandıklar. **— 3.** Sorumluluklar.

ÂBÂ a. (ar. *eb*'in çoğl. *ābā*). *Esk.* **1.** Babalar. **— 2.** Atalar. **— 3.** İleri gelenler: *"Hükm-i âbâ ile idelden takazâ-yı zuhûr"* (Nevi, XVI. yy.). **— 4.** *Âbâ-yı kenisâiye,* kilisenin ileri gelenleri. ||*Âbâ-yı maneviye,* manevi babalar, eğiticiler; şeyhler. || *Âbâ-yı ulviye,* yedi gezegen ya da dokuz gök. ||*Âbâ vü ecdat,* geçmiş kuşaklar.

ABÂB sıf. ve a. (ar. ᶜ*ab*ᶜ*āb*). *Esk.* Karnından konuşan adam için kullanılır. (XX. yy. başında "vantrilok" karşılığı olarak kullanılmıştır.)

ABACI a. **1.** Aba yapımı, dikimi, satımı ile uğraşan kimse. **— 2.** *Halk.* Bedavacı, asalak. **— 3** *Abacı kebeci,* uzak ya da yakın akraba, tanıdık (yörs.). ||*Abacı, kebeci (ya) sen neci?,* "Bırak ilgililer konuşsun, sana ne oluyor?" anlamında küçümseme yollu kullanılır (tkz.).

ABACI (Muazzez), türk ses sanatçısı (Ankara 1947). Müziğe, 1967 yılında Ankara radyosunda başladı. Türk sanat müziğinin en sevilen icracılarından biri oldu.

ABACI (Panayot), türk viyolacı, yayımcı ve çevirmen (İstanbul 1924). Felsefe öğrenimi gördü; İstanbul Belediye konservatuvarı'nın keman bölümünü bitirdi. İstanbul Şehir orkestrası'nda ve da-

Abadan: petrol rafinerisinden genel görünüm (1980'den önce)

Abadan Yavuz

Abaç Nuri
Resim Heykel müzesi

kuk fakültesi'ni bitirdi. Siyasal Bilgiler fakültesi'nde asistan (1954), doçent (1958), profesör (1966) oldu. Siyasal Davranış kürsüsü başkanlığı, 1970 - 1971 ve 1977 - 1978 öğretim yıllarında Ankara Üniversitesi Basın - Yayın yüksek okulu müdürlüğü yaptı. 1978'de cumhurbaşkanlığı kontenjanından Cumhuriyet senatosu üyeliğine seçildi. 1980'de üniversiteye döndü. Uluslararası Siyasi Bilimler derneği (IPSA) başkan yardımcılığı (1968-1970), Türk Sosyal Bilimler derneği başkanlığı (1978-1984) yaptı. Başlıca yapıtları: *Kamuoyu, kavram ve etki alanı* (1955), *Üniversite öğrencilerinin serbest zaman faaliyetleri* (1961), *Batı Almanya'daki türk işçilerinin sorunları* (1964), *Türk toplumunda kadın* (1979), *Women in developing world-evidence from turkey* (1986).

ABADİ a. (*Devletabad* [Hindistan] kentinin adından). Hindistan'da yapılan bir tür iyi cins ipek kâğıt. (HİNT ABADİSİ de denir.)[Açık saman renginde, yarı mat olan abadinin ince ve kalın türleri vardır. İran ve Çin'de de yapılan bu kâğıtlardan Çin abadisine *hanbalık* denir. Dayanıklı ve yazımı kolay olduğundan hattatlarca aranılan bir kâğıttı.]

ABADİ MEHMET ÇELEBİ, türk hukuk bilgini (Amasya ? - İstanbul 1555). Öğrenimini İstanbul'da tamamladı. Şeyhülislam İbni Kemal'in (Kemalpaşazade) öğrencisi oldu. Fetva eminliği yaptı. *Mecmua-i fetava* adlı bir yapıtı vardır.

ABADİYA (El-), esk. **Carnot,** Cezayir'de (Eş-Şelif vilayeti) kent, Şelif vadisinde. Nüfusu yaklaşık 40 000 olan kent, 1980 ekiminde Eş-Şelif'e büyük zarar veren depremde yıkılmıştır.

ABADİYOTLAR, ataları Girit'te, İda dağının güneyinde yaşamış eski sarazen korsanları.

ABAEİTİS ya da **ABBAİTİS.** Tar. coğ. Anadolu'da, Mysia ile Phrygia bölgeleri sınırında, Simav, Gediz ve Emet sularının doğduğu dağlık kesim.

ABAELARDUS → ABÉLARD (Pierre).

ABAENİ. Tar. coğ. Urartu devletini oluşturan Nairi ülkelerinden. Asur kralı Tiglatpileser I'in (İ.Ö. 1116-1097) Doğu Anadolu'ya yaptığı seferlerde, öteki Nairi prenslikleriyle birlikte ona bağlılık yemini etmek zorunda kaldı.

ABAİ a. Eskiden dokunan bir tür ipekli kumaş. (Kılaptan ve ipekle işlenmiş kalın ve iri desenlidir.)

ABAİ → ABBAİ.

ABAİLARD → ABAELARDUS.

ABAİNDİ. Tar. coğ. Van gölü kıyısında Urartu kenti. Sargon I zamanında Asurluların eline geçti (İ.Ö. 714).

ABAJUR a.(fr. *abat-jour*).**1.** Bir lambanın ışığını belli bir noktaya yöneltmeye ya da yumuşatarak yayma ya yarayan aygıt. (Bk. *ansikl.* böl.) **— 2.** Üzeri siperlikli lamba: *Başucundaki abajuru söndür.*

— ANSİKL. Lambanın abajurla donatılmaya başlaması, Avrupa'da XVII. yy.'a rastlar. İstenilen ışığa göre, abajur ışık geçirmez (kalın kâğıt, metal) ya da yarı saydam olabilir (cam, porselen, kumaş, hasır). Abajurun biçimi ve malzemesi modaya bağlı olarak gelişti: XIX. yy.'da opalinden yarı küresel abajurlar, 1900'de tavan askısı bakır abajurlar; 1930'lu yıllarda yuvarlak lambalara takılan koni biçiminde abajurlar, 1950'li yıllarda silindir biçiminde abajurlar yapıldı. Çağdaş ışıklandırma gereçlerinin geometrik biçimde oluşu, pleksiglastan, kalıba dökülmüş plastikten, lake sacdan, çelikten vb. abajurların yapımına olanak verdi.

ABAJURCU a. **1.** Abajur yapımı ve satımıyla uğraşan kimse. **— 2.** *Abajurcu*

ha sonra İstanbul Devlet opera ve balesi orkestrasında uzun yıllar viyola grup şefi olarak çalıştı, 1981'de emekli oldu. 1954-1962 arasında *Pirsos* adlı rumca edebiyat dergisini çıkardı. *Orkestra* adlı müzik dergisini 1964'ten bu yana yayımlamaktadır. Birçok edebiyat yapıtını, türkçeden yunancaya ya da yunancadan türkçeye çevirdi.

ABACILIK a. Abacının uğraşı.

ABACO, Bahama takımadalarında iki büyük adanın, *Great Abaco* ve *Little Abaco*'nun (Büyük Abaco ve Küçük Abaco) ortak adı; 7 324 nüf. (1980).

ABACO (Evaristo **Dall'**) → DALL' ABACO.

ABACUS a. Avrupa'nın ılıman ya da dağlık bölgelerindeki ormanlarda yaşayan kınkanatlı böcek. (Koşarkınkanatlıgiller familyası.)

ABAÇ (Nuri), türk ressam (İstanbul 1926). Devlet Güzel Sanatlar akademisi mimarlık bölümü'nü bitirdi (1950). Bir süre karikatür yaptı, sonra suluboya ve yağlıboya resim çalıştı. Yurtiçi ve yurtdışında çeşitli sergiler açtı. 1986'da yeni dönem resimlerinin yer aldığı İstanbul sergisiyle dikkati çekti. Aynı yıl 47. Devlet Resim ve Heykel sergisi'nde ödül aldı. Daha önce 1981'de de aynı sergide ödül almıştı.

ABAD → ABAT.

ÂBÂD çoğl. a. (ar. *ebed*'in çoğl. *ābād*). *Esk.* Ebedler, sonsuz gelecekler.

ABADAN a. Yünlü ya da pamuklu bir tür dokuma. (Yaklaşık dört metre kare boyutunda, iki renkli küçük karelidir. Yünlü olanları battaniye, omuz atkısı olarak, ya da yatak, yorgan sarmada kullanılır. Pamuklularından sofra örtüsü yapılır.)

ABADAN, İran'da (Huzistan) liman kenti, Şattülarap adasında, Basra körfezi kıyısında; 296 000 nüf. Havalimanı. Ticaret merkezi. Kent, bir rafinerinin çevresinde gelişti; yapımına 1910'da başlanan ve dünyanın en büyük rafinerilerinden biri durumuna gelen bu rafineri, İran-Irak savaşı sırasında yandı (1980).

ABADAN (Yavuz), türk hukukçu (Eskişehir 1905-Ankara 1967). İstanbul Hukuk fakültesi'ni bitirdi (1929). Heidelberg Üniversitesi'nde doktora yaptı. İstanbul Hukuk fakültesi'nde doçent ve profesör oldu (1942). Milletvekilliği yaptı (1943-1946). Ankara Hukuk fakültesi'nde ve Siyasal Bilgiler fakültesi'nde ders verdi. Siyasal Bilgiler fakültesi dekanlığına getirildi (1952). Başlıca yapıtları: *Hukuk başlangıcı ve tarihi* (1935), *Amme hukuku ve devlet nazariyeleri* (1952), *Hukuk felsefesi* (1954), *Türkiye'de anayasa gelişmelerine bir bakış* (1959, B.Savcı ile), *Mustafa Kemal ve çetecilik* (1964).

ÂBÂDAN sıf. (fars. *ābādān*). *Esk.* Osmanlıcada *etmek, olmak* yardımcı fiilleriyle kullanılır. *Âbâdan etmek,* bir yeri, bir şeyi şenlendirmek, bayındırlaştırmak. ‖ *Âbâdan olmak,* şenlendirilmek: *"Ey rûy-ı zemîn bu ye'simizden sonra / İster viran ol ister âbâdan ol"* (Yahya Kemal).

ÂBÂDANİ a. (fars. *ābādān* ve *-ī*'den *ābādānī*). *Esk.* Bayındırlık, mamurluk.

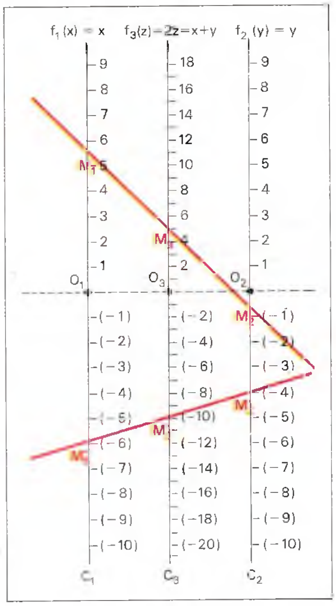
ABADAN - UNAT (Nermin), türk siyaset bilimci (Viyana 1921). İstanbul Hu-

şeridi, abajurcu harcı, kumaştan yapılan abajurların alt ve üst kenarlarına geçirilen süsleme şeridi.

ABAK a. (lat. *abacus;* yun. *abaks, - a - kos,* hesap yapmaya yarayan levha'dan fr. *abaque*). Aritmetik hesap yapmakta kullanılan ve birçok devingen parça dizisiyle donatılmış düzenek. (Bk. *ansikl.* böl.)
— Antik. İçine ince kum konan tahta ya da madeni çerçeveli levha. Kum, tesviye edilir ve bu araç kumun üzerine şekiller çizmek için kullanılır. || Eski Yunan'da tapınaklarda yer alan ve üzerine sungular konan masa; Romalılarda büfe.
— Mim. Bir ayak üzerindeki üzengitaşı gibi, sütun başlığı çanağının üstünde yer alan ve yükleri karşılayan tabla. (Bk. *ansikl.* böl.)
— Says. çözlm. *Descartes abağı,* grafik yolla cebirsel hesaplar yapmakta kullanılan ve dikgen bir konaca çizilmiş düzlemsel eğrilerden oluşan sistem.(Bk. *ansikl.* böl.)
— ANSİKL. Romalıların abağı, üstünde iki koşut oluk bulunan bir tabladır; bu olukların içine yerleştirilmiş taşların konumu, uzlaşmalı işaretler yardımıyla birlikleri ve onlukları gösterir. Bilinmeyen bir zamandan beri Çinliler ve Tatarlar *suvanpan* denilen benzer bir alet kullanmaktadırlar. Bu alet ortaçağın sonuna doğru Moğollar tarafından Rusya'ya sokulmuştu; 1812'den sonra da Avrupa'ya yayıldı.

Çin-Japon abağı, yatay bir kolla iki parçaya bölünmüş, üzerinde belirli sayıda demir çubuk bulunan uzunca bir çerçevedir; bu çubuklar üstünde kolun bir yanında birleri gösteren beş tane, öbür yanında da 5 birlik değerinde bir ya da iki yuvarlak topçuk dizilmiştir. Her çubuğun topçukları hemen bir alttaki çubuktakinin on katı büyük birimleri gösterir. Çinliler ve Japonlar abakla, basit işlemlerin yanı sıra, kök alma işlemini de yapmaktadırlar; bu yöntemin tek sakıncası sağlamanın olanaksızlığıdır.
— Mim. Dor üslubunda yalın ve çıplak olan abak, İon ve Korinthos üsluplarında yontulmuş, yani başlık tablası biçiminde silmelerle donatılmıştır. Klasik sütun başlıklarının bütünleyici bir bölümü olan bu tabla, ayrı bir öğe olarak da ele alınabilir (örneğin Ortaçağ'da).
— Says. çözlm. *Descartes abağı,* bir Γ_k düzlemsel eğriler sistemidir. Bu sistem üç dikaçılı bir üçdüzlemliye aktarılmış üç boyutlu uzayın (1) $F(x, y, z) = 0$ denklemiyle belirtilen bir yüzeyinin, denklemleri $z = k$ olan düzlemlerle yaptığı arakesitlerin xOy düzlemi üstündeki izdüşümünü gösterir; bunların tümü xOy düzleminin kod damasında bir araya getirilmiştir. İki değişkenin özel değerleri bilindiğinde, üçüncüyü karşılayan değer grafik yoldan belirlenebilir. *Doğrudaş noktalı abak,* herhangi üç C_1, C_2, C_3 eğrisindeki üç M_1, M_2, M_3 noktasının bir doğru üstünde bulunmasını zorunlu kılar; sözkonusu eğriler ise x, y, z değişkenlerinin değerlerini gösteren herhangi f_1, f_2, f_3 fonksiyonel ölçeklerini taşır; bu koşul gerçekleştiğinde üç x, y, z kodu arasında belli bir bağıntı elde edilir.
C_1, C_2, C_3 koşut eksenler olursa, bu bağıntı $f_1(x) + f_2(y) = f_3(z)$ biçimini alır. Bir yüzeyin (1) denklemi yukarıda belirtilen biçimde yazılabilirse, bunu karşılayan Descartes abağı bozunabilir. Eğrilerden yalnızca ikisi birbirine koşut eksenler, üçüncüsü bunlara göre eğik bir eksense, $f_1(x)$ $g_3(z) + f_2(y)$. $h_3(z) = 0$ bağıntısıyla belirlenen *N biçiminde bir abak* elde edilir; bu bağıntıda f_3 ve h_3 keyfi• fonksiyonlardır.

ABAKA a. (tagalogca sözc.). Filipinler'de yetişen muz ağacı; manila keteni denilen dokuma maddesinin elde edildiği bu ağacın meyvesi yenmez. (Bil. a. *Musa textilis;* muzgiller familyası.)

Descartes **abak**'ı (sayısal çözümleme)

— ANSİKL. Abaka lifleri, önce suya bastırılıp sonra açık havada kurutulan yaprak saplarından elde edilir. 6 mm uzunluğunda liflerden oluşan ipliklerin boyu 2 m'ye ulaşabilir. En ince iplikler, içteki yaprakların kılıfından (zarından) elde edilir ve hafif ince kumaşların yapımında kullanılabilir; kaba ipliklerse ip yapımında kullanılır. Bununla birlikte, günümüzde ip yapımında abaka lifleri yerine kimyasal lifler kullanılmaktadır.

ABAKA HAN (Moğolistan 1234-Hamedan 1282), ilhanlı hükümdarı (1265-1282). Hulagu Han'ın oğlu ve ardılı. Babasının batı seferine katıldı. Horasan ve Mazenderan valisiyken babasının ölümü üzerine han oldu. Kura ırmağına kadar inen Altınordu kuvvetleriyle çarpıştı (1266). Çağatay hükümdarı Barak Han'ı Herat yakınlarında yendi (1270). Babasının, Mısır Memluklarına karşı başlattığı mücadeleyi sürdürdü. Elbistan yakınında memluk sultanı Baybars'a yenilince (1277) Anadolu'nun bir bölümü Memlukların eline geçti. Bunun üzerine büyük bir orduyla Anadolu'ya yürüdü, ancak Baybars'ı bastıramadı, buna karşılık Kayseri'de müslüman din adamlarını cezalandırdı. Anadolu'yu yönetmekle görevlendirdiği selçuklu veziri Muinettin Pervane'yi öldürttü. Dönüş yolu üzerindeki Anadolu kentlerini yağmalattı. Kardeşi Mengü Timur komutasında Suriye'ye gönderdiği ordu Memluklara yenildi (1281).

abaka

meyve

ABAKAN, Rusya'da kent, Sibirya'da, Abakan-Yenisey ırmaklarının kavşağında, Hakaslar özerk bölgesinin başkenti; 1707'de Büyük Petro tarafından kuruldu; 154 000 nüf (1989). Sanayi merkezi.

ABAKAN, Rusya'da ırmak, Batı Sibirya'da, Altay dağlarının eteğinden doğar, Yenisey'in kolu (sol kıyıdan); 512 km.

ABAKANLILAR, bugünkü Hakaslar özerk bölgesinde yaşayan türk boylarına, eskiden verilen ad. Rusya'da, Abakan ve Yenisey ırmağı kıyılarında yaşayan bu boylara, günümüzde Hakaslar denmektedir. (→ HAKASLAR.)

ABAKANOWİCZ (Magdalena), polonyalı kadın dokumacı (Varşova 1930). Resim ve heykel öğrenimi gördü; daha sonra kaba gereçleri dokuyarak ya da bir araya getirerek kendi yapıtlarını ortaya koymaya başladı. Yaptığı "duvar halısı heykelleri", mekânı insanda tedirginlik uyandıran bir güçle hareketlendirir. Uluslararası ünü olan Abakanowicz, Polonya kumaş sanatı okulunun öncüsüdür.

ABAKÜS → ABAK.

ABALE a. Tropikal Afrika'da yetişen ve *essia* da denilen ağaç. (Bil. a. *Petersianthus macrocarpus*• [Abale, odunu ince dokulu sarımtırak pembeyle mora çalan kahverengi arası bir renkte, orta sert ve ağır bir ağaçtır; kaba yapı işlerinde ve kaplama tahtası olarak da ince marangozlukta kullanılır.

ABALI sıf. **1.** Aba giymiş. — **2.** *Abalı frenk,* kurnaz, işini bilir (yörs.).

ABALIMEMELİLER çoğl. a. Bir patagyumu olan "uçarmemeliler" takımı. (Dişleri, özellikle kesici dişleriyle bütün öbür memelilerden ayrıldığı için başlıbaşına bir takım olarak ele alınır.) [Bil. a. DERMOPTERA; eşanl. UÇARMAKİLER.]

ABALIOĞLU (Nadir Nadi) → NADİR NADİ ABALIOĞLU.

ABALIOĞLU (Yunus Nadi) → YUNUS NADİ ABALIOĞLU.

ABAMAK g.f. *Yörs.* **1.** *Bir kimseyi, bir şeyi birine abamak,* çirkin, kusurlu bir kızı o kimseyle evlendirmek, ona yamamak; kötü bir malı hileye başvurarak o kimseye yutturmak: *Ağa çirkin kızını kâhyasına abadı. Çürük sebzeleri alıcıya abamak.* — **2.** *Bir şeyi (soyut) bir kimseye abamak,* bir suçu, bir sorumluluğu o kimsenin üzerine yıkmak: *Korkarım bu suçu sana abayacaklar.* — **3.** *Bir kimseyi (bir işten) abamak,* onu, bir işi gerçekleştirmekten alıkoymak, oyalamak: *Beni işimden abama!*

ABAMONTİ (Giuseppe), italyan devlet adamı (Caggiano, Salerno yakınında, 1759-Napoli 1818). 1799 yılında Cisalpina cumhuriyeti direktuvar üyesi iken Avusturya-Rusya müdahalesinden sonra ölüm cezasına çarptırıldı. Cumhuriyet yeniden kurulunca bağışlandı (1801).

ÂBAN a. (orta fars. *ābān,* sular.). **1.** Eski İran'da kullanılan zerdüşt takviminde yılın sekizinci ayı (miladi takvimde 21 ekim-21 kasım arasına rastlar) ve her ayın onuncu günü. — **2.** İran mitolojisinde, âban ayında olacaklara hükmeden tanrıçanın adı. (Bk. *ansikl.* böl.)
— ANSİKL. *Avesta* (zerdüşt dininin kutsal kitabı) dilindeki karşılığı Âpô'dur. Hint-İran dilinde, bu sözcük dişil sayılmış ve tanrıçalara Apâs denilmiştir. *Avesta*'da, Âban, Tanrı Ahura'nın eşleri olarak gösterilmiştir. Sular (âban) geçit ve yıkanma olanağı verdikleri için kutsanırdı. Avesta takviminde aylar haftalara bölünmediğinden her ayın her gününün bir adı vardı. Her âban gününde tanrıçalara tapınılırdı.

ABANA, Karadeniz bölgesinin batı bölümünde, Kastamonu'ya bağlı ilçe; 4179 nüf. (1985). 33 km²; 10 köy. Mer-

Dor üslubunda bir sutun başlığının **abak**'ı

kezi,Kastamonu'nun 117 km. kuzeyinde, Karadeniz kıyısında *Abana;* 2 764 nüf. (1985). İskele. Turizm.

ABANCAY, Peru'da kent. And dağlarında, Apurimac ilinin merkezi; 17 300 nüf.

ABANDIRMAK → ABANMAK.

ABANDONE a. (fr. *abandonner*'den). Spor. Boks karşılaşmasında, boksörlerden birinin ya da bir boksör yardımcısının, karşı boksörün üstünlüğünü kabul ederek karşılaşmayı bırakması. (Bu durumda yenilgiyi kabullenen boksörün yardımcısı havlusunu ya da süngerini ringe atar.)

ABANIK sıf. Abanmış olan.

— İnş. *Abanık kemer* ya da *tonoz,* merdiven kolu gibi bir öğeyi taşıyan, bakışımsız kemer ya da tonoz.‖*Abanık kemer profil,* bir rampayı taşımak üzere hazırlanmış madensel eğri. ‖ *Abanık parça,* eğik olarak konulmuş parça.

ABANİ a.(fars. *ābānī*). *Esk.* Sarıya çalan beyaz zemini üzerine açık turuncu ipekle süslemeler işlenmiş bez, kumaş. (AĞBANİ, AĞABANİ de denir.)

—ANSİKL. Abanilerin *edna* ve *âlâ* olmak üzere iki türü vardı. Edna pamuktan, âlâ ise ipekten belirli ölçülerde ya da top kumaş halinde dokunurdu; belirli ölçüde olanlardan kuşak, sarık, başörtüsü, bohça, yorgan yüzü vb.; top halinde dokunanlardan erkek gömleği, kadın giysisi ve hırka yapılırdı. İstanbul, Bursa, Bağdat, Halep ve Hindistan'da dokunan kumaş yapıldığı yere, desenine ve rengine göre adlandırılırdı. En bilinen türleri *akçabeyaz, palamudi, Halep, Hint* abanileriydi. Kimi zaman düz dokunur, üstü sonradan işlenirdi. Kadın giyimi için küçük ve geometrik desenli dokunanları da olurdu.

◆ sıf. Bu kumaştan yapılmış giysi, bohça, örtü vb. için kullanılır: *Abani kundak.*
—Gel. giy. *Abani sarık,* osmanlı döneminde tüccar ve esnaf sınıfından olanların kullandığı, abani kumaştan sarık.

ABANMA a. Abanmak eylemi.
—Spor. Futbolda oyuncunun topa, herhangi bir teknik gözetmeksizin, olanca gücüyle, gelişine vurması.

ABANMAK gçz. f. **1.** *Bir şeye, bir şeyin üstüne abanmak,* ağırlığını o şeyin üstüne vermek, onun üzerine kapanmak: *Masaya, masanın üstüne abanmak.* — **2.** *Bir kimseye, bir şeye abanmak,* ağırlığını ona vererek ondan destek almak, ona yaslanmak: *Bir kimsenin omuzuna abanmak. Kapıya abanmak. Sandalyenin arkalığına abanmak.* — **3.** *Tkz. Bir kimsenin üstüne abanmak,* kötü bir niyetle onun üstüne çullanmak: *Adam üstüne abanmış, çantasını alıp kaçmış.* — **4.** *Arg. Bir kimseye abanmak,* geçimini ona yüklemek, onun sırtından geçinmek: *Yıllardır babasına abandı, iş güç tutmadı.*

◆ **abandırmak** ettirg. f. **1.** *Bir kimseyi (bir yere) abandırmak,* o kimsenin o yere abanmasına yol açmak; yüzüstü düşürmek, çöktürmek. — **2.** *Bir hayvanı (özellikle deveyi) abandırmak,* onu yere çöktürmek; ıhtırmak.

ABANO (Pietro D') → PİETRO D'ABANO.

ABANO TERME, İtalya'da önemli kaplıca merkezi, Veneto'da, Padova'nın G.-B.'sındaki Euganei tepelerinin eteğinde; 13 700 nüf.

ABA NOVAK (Vilmos), macar ressam ve desenci (Budapeşte 1894-*ay.y.* 1941). K. Ferenczy'nin öğrencisi oldu. Şiirsel ve kendine özgü bir tarzda portreler, taşradan görüntüler çizdi. Kuşağının en iyi desencilerinden biri sayılır.

ABANOZ a. (yun. *ebonos*'dan). **1.** *Diospyros* cinsinden abanoz ağaçlarının siyah renkli ya da siyah damarlı, ince dokulu, sert ve ağır odununa verilen genel ad. (Bk. *ansikl.* böl.) — **2.** Bir pelesenk olmasına karşın, ince dokusu ve koyu renginden dolayı *Dalbergia melanoxylon* türünün odununa verilen ad. (Senegal abanozu, mozambik abanozu.) — **3.** *Yeşil abanoz,* tropikal Amerika'da yetişen bir cins abanozun esmer zeytin renginde, oldukça ince dokulu, çok sert ve çok ağır odununa verilen ad. Doğramacılıkta, marangozlukta, travers ve deniz taşıtları yapımında, su içi işlerde ve mobilyacılıkta kullanılır. (*Tabebuia* cinsi; acemborusugiller familyası.) [Eşanl. İPE.]

— ANSİKL. Abanoz, bıçakçılık, fıçıcılık, tornacılıkta; oyun takımı (satranç, domino), büro eşyası, isteka, üflemeli çalgı, piyano tuşu, çekmece yapımında; ince marangozlukta ve kakmacılıkta kullanılır. Modern mobilyacılıkta, daha açık bir zemin üzerinde koyu kahverengi damarlarla belirginleşen *macassar abanozu* dışında, abanoz kullanımı yaygın değildir XIII. yy.'dan bu yana, az bulunur ve değerli bir ağaç olarak kabul edilen abanoz, çekmece, yazı takımı, bıçak sapı, dama, satranç yapımında kullanılmaktadır. Avrupa'da XIV. yy'da küçük mobilya yapımında abanozdan yararlanılmaya başlandı. Önemli sayılabilecek abanoz mobilyalar, genel olarak ve yaygın bir biçimde, ancak XVI. yy.'ın sonunda ortaya çıktı. İnce kaplama tahtası haline getirilen abanoz, değerli ve ustalıklı kaplamacılığı geliştirdi, bu da ince marangozluğun başlangıcı oldu. Abanoz yazı masaları, XVII. yy. boyunca özellikle Fransa'da çok yaygındı. Bu masaların en sadeleri tümüyle siyah, kabartma ve oymalarla kaplı, silmelerle bezeliydi; bazılarının kenarları fildişi ya da kalayla işli, akik süslüydü; ayrıca kapak ve çekmecelerin ince resimlerle süslenmiş olanları da vardı. XVIII. yy.'da getirtilmeye başlanan maun ağacı abanozun yerini aldı ve abanoz artık yalnız kakmalarda zıh olarak kullanılır oldu.

— Halk hek. *Abanoz* ağacının *diospyros* türlerinin dal ve gövde odunu haşlanarak dıştan, özellikle göz iltihaplarında, antiseptik ve yara iyileştirici olarak kullanılır. *Diospros lotus L.* türünün odunundan *(karahurma)* elde edilen dekoksiyon kanı temizler. *Trabzon hurması* da denilen *Diospyros kaki L.* türünün meyveleri de peklik yapar.

◆ sıf. **1.** Abanoz kerestesinden yapılan şey için kullanılır: *Abanoz masa.* — **2.** Parlak siyah; çok sert: *Abanoz saçlarını omuzlarına dökmüş bir kız. Tahtalar abanoz gibiydi.* — **3.** *Abanoz kesilmek,* siyahlaşmak; sertleşmek.‖*Abanoz yürekli,* acımasız kimseler için söylenir: *Abanoz yüreklinin biridir o, böyle şeylere üzülmez.*

ABANOZ a.(öncekiyle eş kökenli). **1.** Siyah damarlı ya da siyah renkli odunu olan birçok ağacın genel adı.,(Bk. *ansikl.* böl.) — **2.** *Yalancı abanoz,* sarısalkım ağacının (cytisus) öbür adı.

— ANSİKL. *Abanoz ağaçları*'nın çoğu *diospyros* türüne girer. Ekvator Afrika'sında, Madagaskar'da ve Güney-Doğu Asya'da yetişen kimi türlerinden kara kehribar gibi som siyah bir odun elde edilir. Kimi türlerinin odunuysa az çok ayrık damarlıdır (mermer damarlı abanoz: coromandel abanozu, macassar abanozu).

Abanoz sokağı, İstanbul Beyoğlu'nda sokak. Balo sokağı ile Sakızağacı caddesi arasındadır. Sokaktaki evler 1908'den sonra genelev olarak kullanıldı. 1948'de kapatılan evler 1958'de yeniden açıldı; 1967'de kapatıldı. Abanoz sokağı türk yazınına da yansıdı (Ziya Osman Saba, *Mesut insanlar fotoğrafhanesi* "O sokak"; Nedim Gürsel, *Kadınlar kitabı* "O kadın"; Cevdet Kudret, *Sokak* "Hoş geldin Victory"; Naim Tirali, *Yirmibeş kuruşa Amerika* "Arka sokak").

ABANOZGİLLER çoğl. a. Tropiklerarası bölgelerde yetişen ağaç ya da ağaççıklar familyası. (Bil. a. *ebenaceae,* 350 tür; familyanın başlıca cinsleri: *koyena, euclea, maba, diospyros, tetraclis.* Bazı türlerinden sert, çoğu siyah renkli, cilalamaya elverişli bir odun elde edilir. Abanozlar takımı.)

ABANOZLAR çoğl. a. Sıcak ülkelerde yetişen orman ağaçları takımı.(Bil. a. *ebenales;* başlıca familyaları: abanozgiller, sıtmaağacıgiller.)

ABANOZLAŞMAK gçz. f. **1.** Ağaç sözkonusuysa, uzun süre suda kalarak ya da bırakılarak sertleşmek, kararmak. — **2.** Bir kimse sözkonusuysa, güneşte çok kalarak kararmak; yanmak.

ABANT ALASI a. Abant gölünde yaşayan alabalık türü *(Salmo trutta abanticus).* [Alabalıkgiller familyası.]

ABANT gölü, Karadeniz bölgesinin batı bölümünde tatlı su gölü. Bolu'ya 35 km uzaklıkta; 12,25 km². Denizden yüksekliği 1299 m. Kıyılarında yer yer turbalık. Turizm.

ABAOĞLU (Cihat), türk hekim (Konya 1914-İstanbul 1979). İstanbul Üniversitesi Tıp fakültesi'ni bitirdi (1939). İç hastalıkları uzmanı olduktan sonra (1945) Sarayburnu Askeri hastanesi'ne atandı. İstanbul Üniversitesi Tıp fakültesi, dahiliye kliniğinde doçent (1947), profesör (1961) ve kürsü başkanı oldu (1973-1978). 1965-1968 arası dekanlık yaptı. Başlıca yapıtları: *Semptomdan teşhise* (1952), *Teşhisten tedaviye* (V. Aleksanyan ile 1953), *Tıptan damlalar* (1972).

ABAPO, Bolivya'da doğu Cordillera yakınında yerleşme. Santa Cruz-Yacuiba demiryolu üstünde tarıma açılan bölgenin merkezi.

ABÂPÛŞ a (ar. *ᶜabā,* fars.-*pūş, giyen*'-den, *ᶜabā-pūş*). *Esk.* **1.** Tarikata bağlı derviş. — **2.** Rint. — **3.** Fakir.

ABAPUŞİ VELİ BALİ EFENDİ, mevlevi tarikati önde gelenlerinden (XIV. yy.). Germiyanoğulları beylerinden Hızır Paşa'nın oğlu. Beylik giysi yerine aba giydiğinden Abapuş (aba giyen) lakabıyla anıldı. Dedesi Süleymanşah, Sultan Velet'in damadıydı. Bu nedenle bütün ailesi gibi o da mevlevi tarikatına girdi ve derviş oldu. Afyonkarahisar'ın ortasındaki dağda yaptırdığı hücreye çekildi. Burada tarikatını yaymaya çalıştı ve mevlevilerin Karahisar Çelebileri kolunu kurdu.

ÂBÂR a. (fars. *ābār*). *Esk.* Hesap defteri.

ABARA a. *Yörs.* **1.** Su değirmenlerinde, suyun akışını hızlandırarak basıncını artırmak amacıyla tahtadan yapılan, büyük huni biçimindeki su yolu, bir tür depo: *Değirmenin abarası.* — **2.** Tarlada suyu akıtmak için yapılan tahta oluk; saban demiri ya da pullukla açılan su yolu: *İki abara*

Abanoz

Abant gölü

Büyük Larousse

da su sızdırıyor. Tarlaya abara çekip su bağladık. — **3.** Saban demirinin tarla sürülürken açtığı çizgi. — **4.** Köy evlerinin tavanlarında iki direk arasında bırakılan boşluk.

ABARAN, Ermenistan'da akarsu; uzunluğu 170 km. Alagöz (ermenice Aragats) dağının kuzey yamaçlarından doğar; doğudan dolanarak batıya doğru akar ve başkent Erivan'ın güneyinde Aras Nehri'ne karışır.

ABARBANEL → ABRAVANEL, ABRABANEL ya da ABARBANEL (Izak).

ABARCA (Lydia), amerikalı kadın dansçı (New York 1951). Juilliard School of Dance ve Harkness Ballet School'da öğrenim gördükten sonra Dance Theatre of Harlem'e girdi (1968), bu toplulukta birinci dansçı olarak oynadı. Uyumlu vücut ölçüleriyle, *Agon* (Balanchine) ve *Bir fauna'nın öğleden sonrası* (Afternoon of a faun) [Robbins] gibi yapıtların ideal yorumcusu oldu.

ABARGİ, Sümerlerin Ur hanedanlığı kralı (yaklş. İ.Ö. 3500). Mezarı, ingiliz arkeolog Sir Leonard Woolley tarafından, Ur kral mezarlarında yapılan kazılar sırasında ortaya çıkarıldı (1926-1930). Bitişiğindeki kraliçe Şub-ad'ın mezarında da kralın adı kazılı bir silindir bulundu.

ÂBÂRGİR a. (fars. *âbâr* ve *-gîr*'den *âbâr-gîr*). *Esk.* Muhasebeci, hesap defterlerini tutan.

ABARİS, kahramanlık çağında Yunanistan'ı dolaştığı sanılan efsanevi iskit rahibi. Mucizeler gerçekleştirdiği ve büyük bir salgın hastalığa son verdiği söylenir.

ABARİŞ, İ.Ö. III. ya da II. yy.'da yaşamış kartacalı mimar. Dugga'da Numidia krallık mozolesini yaptı.

ABARKO a. Tropikal Amerika (Kolombiya, Venezuela) ağacı. (Bil. a. *Cariniana pyriformis.*) [Abarkonun odunu yer yer morlu kırmızımsı esmer, yarı ince dokulu, yarı sert ve yarı ağır niteliktedir; yapılarda, gemi yapımında, kontrplak üretiminde kullanılır. Brezilya'da da buna yakın bir tür vardır: *Cariniana legalis.*]

ABARNA. Tar. coğ. Orta Anadolu'da ilkçağ yerleşmesi. Kültepe (Kayseri) ve Alişar'da (Yozgat) bulunmuş, asur ticaret kolonileri çağından kalma çiviyazılı tabletlerde buradan, aynı adlı kumaşın dokuma ve ihraç merkezi olarak söz edilir.

ABARTI a. Abartılarak ortaya konulan tutum, davranış.

ABARTICI sıf. ve a. ABARTMACI'nın eşanlamlısı.

ABARTICILIK a. ABARTMACILIK'ın eşanlamlısı.

ABARTILI sıf. **1.** Ölçüsüzce büyütülmüş olan şey için kullanılır; mübalağalı: *Abartılı bir sevgi gösterisinde bulundu.* (Eşanl. ABARTMALI.) — **2.** Alışılmışın dışına taşan, aşırı, yadırgatıcı şey için kullanılır: *Abartmalı jestler, mimikler.*

◆ be. Alışılmışın dışında, yadırgatıcı biçimde: *Ne kadar abartılı gülüyor. Rolünü çok abartılı oynuyor.*

ABARTILMAK → ABARTMAK.

ABARTISIZ sıf., be. ABARTMASIZ'ın eşanlamlısı.

ABARTMA a. Aşırı önem verme, olduğundan büyük gösterme; mübalağa etme, mübalağa: *Çok güzel olduğunu söylersem bu bir abartma olmaz. Övgülerinde daima bir abartma sezerdim.*

— Ed. Anlatımı etkili kılmak için bir düşünceyi ya da bir gerçeği aşırı büyütme ya da küçültme biçiminde uygulanan söz sanatı. (Eşanl. MÜBALAĞA.) [Bk. *ansikl.* böl.] ‖ Bir metnin okunuşunda kulağa hoş gelmesi, dinleyeni etkilemesi için sesi yükseltme, alçaltma, heceleri uzatma gibi gösterişli yollara sapma sanatı; yazarken, bu olanakları sağlayacak sözcükler kullanma yolu. (Eşanl. TUMTURAK.)

—ANSİKL. Ed. Eski türk destanlarında, halk edebiyatında doğayı daha canlı betimlemek, duyguları daha güçlü anlatmak için başvurulan abartma, Firdevsi ve onu izleyen iran şairlerinin etkisinde kalan divan şairlerince konuyu daha iyi anlatma amacının dışına taşırıldı. Bu edebiyatta abartma üçe ayrılıyordu: **1.** Akla uygun sayılan ve benzerleri sık kullanılmış abartmalar (→ TEBLİĞ); — **2.** Akla yakın görünen ancak çok seyrek kullanılmış abartmalar (→ İĞRAK); — **3.** Akla yakın olmayan ve hiç kimse tarafından da kullanılmamış olanlar (→ GULÜV). Nef'i başta olmak üzere divan şairlerinin başvurduğu abartma yolu, tanzimat yazarlarınca divan edebiyatına yöneltilen ağır eleştiri konularından biri oldu. Ancak bu edebiyatta Namık Kemal, Abdülhak Hamit Tarhan gibi şairler abartmaya sık sık yer verdiler. Doğal anlatım temeline yönelen günümüz edebiyatında abartma sık kullanılan bir sanat değildir.

ABARTMACI sıf. ve a. Bir şeyi olduğundan büyük göstermeyi huy edinmiş kimse için kullanılır; mübalağacı. (Eşanl. ABARTICI.)

ABARTMACILIK a. Bir şeyi olduğundan büyük gösterme eğilimi, tutumu; mübalağacılık. (Eşanl. ABARTICILIK.)

ABARTMAK g. f. **1.** *Bir şeyi abartmak,* o şeye aşırı önem vermek, onu olduğundan büyük göstermek: *Birinin yanılgılarını, bir girişimin güçlüklerini, bir durumun tehlikelerini abartmak. Hastalığını abartmak. Zenginliğini abartmak.* — **2.** *Bir haberi, bir iletiyi abartmak,* o şeyi aktarırken ölçüsüz davranmak; mübalağa etmek: *Haberleri abartarak vermek.* — **3.** *Bir davranışı abartmak,* o davranışı alışılmışın dışına taşarak yadırgatıcı biçimde gerçekleştirmek: *R'leri abartmak.*

— Tiy. *Bir rolü abartmak,* etkilemede ve mimiklerde aşırılığa kaçarak, metne ekleme yaparak oynamak.

◆ **abartılmak** edilg. f. Abartmak eylemine konu olmak: *Olay basına abartılarak yansıtıldı.*

ABARTMALI sıf., be. ABARTILI'nın eşanlamlısı.

ABARTMASIZ sıf. Ölçüsüz, aşırı, yadırgatıcı olmayan şey için kullanılır; mübalağasız. (Eşanl. ABARTISIZ.)

◆ be. İnanılması güç de olsa gerçek olarak; mübalağasız, hilafsız: *Stadyumda abartmasız yüz bin kişi vardı.*

ABAS, Lygkeus'un oğlu, Argosluların efsanevi kralı, Danae'nin dedesi ve Perseus'un atası. — Kâhin, öncekinin soyundan, Melampus'un oğlu.

ABASCAL Y SOUSA (José Fernando), **Concordia markisi;** ispanyol general (Oviedo 1743-Madrid 1827). 1804'ten 1816'ya kadar Peru genel valisi olan Abascal, bilgili yönetimiyle büyük başarı gösterdi ve bağımsızlık savaşları sırasında, Peru'yu İspanya'ya bağlılığın simgesi haline getirdi.

ABASGLAR ya da **ABASKLAR,** Abhazların atası olan kafkas halkı. Batı Kafkasya'da, Kolhida'nın kuzeyinde otururlardı. Bizans kaynaklarında yurtlarından *Abasgia* diye söz edilir. *Absûa* ya da *Absne,* güney kollarıysa *Apsil* diye adlandırılan Abasgia halkı, 546'da hıristiyan, daha sonra da müslüman oldu. Abasglardan günümüze birçok yapıt kalmıştır. *Abask* diye de bilinen günümüzdeki Abhazlar kendilerine *Absua* derler.

ABASI. Mit. Yakut Türkleri mitolojisinde, kötü ruhların adı. (Doğadaki tüm kötülükleri simgelediklerine inanılan abasılardan korunmak için kurbanlar sunulurdu).

ABASIYANIK (Sait Faik), türk öykücü (Adapazarı 1906-İstanbul 1954). Ortaöğrenimini Bursa Erkek lisesi'nde tamamladı (1928). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümü'nde okudu (1928-30). Yaklaşık üç yıl Grenoble'de (Fransa) dil ve edebiyat öğrenimi gördü. Bir süre babasının iş yerinde çalıştı. Öğretmenlik, gazetecilik yaptı (1940-42). Yaşamının kalan yıllarını, annesinin sağladığı olanaklarla, Burgaz adasında geçirdi. ABD'deki Mark Twain derneği'ne "fahri üye" seçildi (1953). Ölümünden sonra, annesinin Darüşşafaka cemiyeti'ne bağışladığı Burgaz'daki evi *SAİT FAİK MÜZESİ* yapıldı (1964) ve adına bir öykü armağanı kondu (→ SAİT FAİK ÖYKÜ ARMAĞANI.).

Abasıyanık Sait Faik
Ara Güler arşivi

İlk yapıtlarında (*Semaver* [1936], *Sarnıç* [1939], *Şahmerdan* [1940]) Adapazarı, Bursa'daki çocukluk ve ilk gençlik izlenimleri, anıları, Fransa'da kaldığı yıllardan kaynaklanan yabancı çevre ve insan gerçeklerine dayanan hikâyeler yer alıyordu. Zaman zaman İstanbul'un kenar semtlerini, yoksul insanları, küçük insanların serüvenlerini, insan sevgisini anlattı. Asıl ününü, yaşadığı Burgaz adasından ve çevresinden kaynaklanan, rum balıkçıları, denizi, deniz kuşlarını, balıkları, doğayı konu edinen hikâyeleriyle (*Lüzumsuz adam* [1948], *Mahalle kahvesi* [1950], *Son kuşlar* [1951], *Kumpanya* [1951], *Havuz başı* [1952]) yaptı. Türk edebiyatında olaya ağırlık veren, şaşırtıcı bir sonucu hazırlayan geleneksel hikâye modelini değiştirdi. İkinci basımı *Birtakım insanlar* adıyla yayımlanan *Medarı maişet motoru* (1940) ile *Havada bulut* (1951) romanları, tema bakımından olduğu gibi birbirine eklenmiş hikâyeler dizisi oluşturmaları bakımından da öteki kitaplarının bir tekrarı görünümündedir. *Kayıp aranıyor* (1951) romanı ise yerleşik ahlak kurallarını tartışması, toplumun türlü kesiminden insanları karşı karşıya getirmesi ve toplumdan kopmuş aydınları eleştirmesiyle dikkati çeker. Bilinçaltını dile getiren, çağrışımlarla gelişen, sağlığının bozulduğu son dönemlerdeki kendi tedirgin, yalnız dünyasını yansıtan hikâyelerinde (*Alemdağda var bir yılan* [1954]) gerçeküstücü öğeler dikkati çeker. André Gide, Georges Simenon gibi yazarlardan çevirileri de vardır. Dergilerde kalmış hikâyeleriyle röportaj, makale türlerindeki yazıları, kendisiyle yapılan konuşmalar ölümünden sonra derlenerek yayımlandı (*Az şekerli* [1954], *Tüneldeki çocuk* [1955], *Mahkeme kapısı* [1956], *Açık hava oteli* [1980]). Hikâyelerine yansıyan yaşama sevincini, insan sevgisini, avare bir aydının kentte hor görülen ezilmiş insanlara sevecen yaklaşımını dile getiren, serbest nazımla yazılmış şiirleri *Şimdi sevişme vakti* (1953) kitabındadır. (→Kayn.)

ABASKLAR → ABASGLAR.

ABAŞİRİ, Japonya'da liman kenti. Hokkaido adasının kuzeydoğu kıyısında; 43 800 nüf. Balıkçılık ve konservecilik.

ABAŞO sıf. Denizc. Alt kısımda ya da aşağıda bulunan parça için kullanılır. ‖ *Abaşo seren,* aynı direk ya da çubuk üzerinde bulunan iki serenden, alttaki seren. ‖ *Abaşo yakası,* bir yelkenin alt yakasına verilen ad. ‖ *Abaşo yelken,* aynı direk ya da çubuk üzerinde ve ana kare yelken altındaki serene çekilen yelken: *abaşo gabya yelkeni, abaşo babafingo yelkeni.*

ABAT ya da **ABAD** sıf. (fars. *âbâd*). *Esk.* **1.** *Bir yeri abat etmek, eylemek,* orayı bayındır hale getirmek, şenlendirmek: *"Kudret-i Mahmûd Han dünyâyı âbâd eyledi"* (Pertev Paşa, XIX. yy.). — **2.** *Bir kimseyi abat etmek, eylemek,* onu mutlu kılmak, neşelendirmek: *"Yine lütfundur âbâd edecek bu kalb-i virânı"* (Nev'i, XVI. yy.). — **3.** *Abat olmak,* şenlendirilmek, neşelendirilmek; *"Biçâre harâbâtda âbâd olayın dir"* (Ruhi-i Bağdadi, XVI. yy.). — **4.** Arapça ve farsça kimi sözcüklere ek-

lenerek yer adları yapar: *harab-abat* (viranelik; dünya), *gam-abat* (gamı çok olan yer; dünya), *zulmet-abat* (karanlık, kasvetli yer) vb.
— Tar. Lale devrinde İstanbul'da kimi sözcüklere eklenerek semt, mesire yeri ve köşk adları oluşturuldu: Sad*abat*, Mihra*bat*, Şeref*abat* gibi.

ABATE ya da **ABBATE** (Nicolo Dell') → DELL 'ABATE.

ABATE di Tivoli, italyan şair (XIII. yy.) Aşkı tanımlayan bir diyalog yazdı ve bu yüzden Giacomo da Lentini'yle aralarında bir tartışma oldu.

ABATİ (Megliore **degli**), italyan şair (Floransa XIII. yy.); Sicilya okulundandır.

ABATON. Esk. Yun. Biggeh adasında Osiris tapınağı.

A BATTUTA bel. (ital. sözc.). Müz. Daha serbest bir bölümden sonra baştaki tempoya dönülmesi gerektiğini belirtir.

ABAUJ-TORNA, Macaristan'da, Doğu Slovakya ovasında eski comitat.

ABAY (İbrahim), **Kunanbayoğlu** diye bilinir, çağdaş kazak-türk şiirinin kurucusu (Semey Palat 1845-Abay 1904). Medresede ve rus okullarında yetişti. Doğu (türk, iran, arap) ve Batı (rus ve avrupa) şair ve yazarlarının yapıtlarını inceledi. Lermontov, Puşkin, Byron ve Goethe'nin etkisinde şiirler yazdı, onların şiirlerini kazak türkçesine çevirdi. Yapıtlarında (lirik ve öğretici şiirler, taşlamalar) Kazak Türklerini aydınlatıcı, öğrenimin önemini belirten konular yanında aşk, doğa güzellikleri gibi konuları işledi. Derebeylik geleneğini eleştirirken halkı öğrenmeye ve birleşmeye çağırdı. Çağdaş şiir anlatım yollarıyla birlikte halk şiiri kaynağından da yararlandı. Şiir ve düzyazıları *(Kara sözler)* birçok kez basıldı (1922-1970). Şiirlerinden birkaçı türkçeye çevrildi. Kazak-türk yazarı Muhtar Avezov* dört ciltlik ırmak romanında Abay'ın yaşamını konu alır (1949-1959).

ABAYA, Etyopya'nın güney-batısında göl. Yükseltisi 1 400 m'yi aşan tektonik bir çukuru kaplar. Alanı 1 250 km².

ABAYEVSKİ → ABAY.

ABAYİ sıf. (ar. *ᶜabā*ᵓ ve *-î* 'den *ᶜabāᵓī*). *Esk.* El dokuması yün giysi ve hayvan örtüsü için kullanılır.

Abaza destanı, XVII. yy. halk şairlerinin, vezir Abaza Mehmet Paşa'nın (öl. 1634) adı çevresinde yarattığı destan. Paşanın, padişah Genç Osman'ın (Osman II) ölümünden Yeniçerileri sorumlu tutmasını ve Murat IV'e başkaldırmasını anlatır. (→ Kayn.)

ABAZA HASAN PAŞA, türk vezir (?-Halep 1659). Kapıkulu süvarilerinden. Karahaydaroğlu ayaklanmasının bastırılmasındaki yararlığı dolayısıyla Yeni İl voyvodalığına atandı (1648). Ocak ağalarının baskısıyla görevden alınınca ayaklandı; Kastamonu'yu yağmaladı. Sivas valisi İpşir Mustafa Paşa ile birleşti. Üzerine gönderilen Karaman beylerbeyi Katırcıoğlu'nu Aksaray yakınlarında yendi. İpşir Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı sırasında (1654) binlerce sipahiyle İstanbul'a gitti. İpşir Mustafa Paşa'nın idamından sonra (1655) Anadolu'ya çekildi. Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'nın sert yönetiminden kaçanları çevresinde topladı. Erdel seferi için yapılan çağrıya uymadı, Köprülü'nün azlini istedi. Anadolu'da celali isyanlarının en büyüğünü başlattı. Üzerine gönderilen Murtaza Paşa'yı Ilgın yakınlarında yendi (1658). Kışı geçirmek üzere Antep'e çekildi. Bir tertiple Halep'e getirilerek otuz kadar adamıyla birlikte öldürüldü. (→ Kayn.)

ABAZA HÜSEYİN PAŞA → HÜSEYİN PAŞA, Abaza.

ABAZA KESİMİ a. Murat IV dönemi vezirlerinden Abaza Mehmet Paşa'nın (öl. 1634), erkek giyimine getirdiği yeni biçim. Abaza Mehmet Paşa'nın kaftan, cepken, kavuk ve sarıklarında yaptığı değişiklikler, başta Murat IV olmak üzere saray ve varlıklı kişiler çevresinde beğeni kazandı, moda oldu. Bu modaya uygun giysiler *abazalı kavuk, abaza kesimi kaftan, abaza kesimi cepken* diye anıldı. At takımlarına da uygulanan benzer kimi değişikliklere *abaza tarzı raht* dendi.

ABAZA MEHMET PAŞA, türk vezir (?-İstanbul 1634). Celali Canbulatoğlu'nun hazinedarlığını yaptı. Canbulatoğlu'nun bozgununda (1607) yakalandıysa da Yeniçeri ağası Halil Ağa'nın (Paşa) isteğiyle bağışlandı. Halil Ağa'nın kaptanıderyalığında derya beyi oldu. Maraş (1617), Erzurum (1621) beylerbeylikleri-ne atandı. Osman II'nin ölümünden sorumlu tuttuğu yeniçerileri her rastladığı yerde öldürdü. Hükümete ve yeniçeri ocağına meydan okuyarak, Erzurum sancaklarına kendi adamlarını atadı; halktan vergi topladı. Otuz bin kişilik bir kuvvetle Sıvas'ı ele geçirdi, Ankara'yı kuşattı. Üzerine gönderilen Çerkez Mehmet Paşa'ya yenildi; Erzurum'a çekildi. Kuşatma zorlukları karşısında bağışlandı ve Erzurum beylerbeyliğine atandı. Ahıska seferi sırasında bölgeye gelen Dişlek Hüseyin Paşa komutasındaki kuvvetlerden kuşkulandı. Bir baskınla Dişlek Hüseyin Paşa'yı ve ordusundaki yeniçerileri öldürdü. Erzurum'u kuşatan eski koruyucusu sadrazam Halil Paşa'ya karşı koydu. Ancak, yeni sadrazam Hüsrev Paşa'ya teslim olmak zorunda kaldı (1628). Bağışlanarak Bosna valiliğine atandı (1628). Bir süre sonra Tuna komutanlığıyla Vidin valiliğine getirildi. Lehistan'a akın yaptı. Yeniden ayaklanacağı söylentilerinin yayılması üzerine idam edildi. (→ Kayn.)

ABAZA MEHMET PAŞA, türk vezir (?-Sinop 1771). Hekimoğlu Ali Paşa'nın yanında yetişti. Genç Ali adlı eşkıyanın cezalandırılmasındaki başarısı dolayısıyla padişah silahşörlüğüne atandı (1746). Maraş beylerbeyi oldu. Rusların kuşattığı Hotin kalesini ve savunucularını kurtardı. Bu başarısı üzerine vezirlikle ödüllendirildi. Yenilgiyle sonuçlanan Kartal muharebesinde (1770) sağ kola komuta etti. Silistre valiliğine getirildi. Bir süre sonra Köstendil'e sürüldü. Kefe valiliğiyle birlikte Yenikale ve Rubat'ın muhafazasıyla görevlendirildi. Yenikale'nin Rusların eline geçmesinden sorumlu tutularak idam edildi. (→ Kayn.)

ABAZA ŞEYHİ → ABDÜRRAHİM EFENDİ, Seyyit.

ABAZACA a. Kuzey kafkas grubuna (abasg-kerket) giren bir dil. Adige, ubıh, abhaz bu grubun üç temel ağzıdır.
— ANSİKL. Abazacanın başlıca özellikleri şunlardır:
• *Sesbilgisi.* **1.** 56 değişik ses içerir; ünsüz grupları oldukça boldur. — **2.** ḩ (hı), ķ (ka), ĝ (ga), ğ (ğı) gibi gırtlak ve damak ünsüzleri yaygındır. — **3.** s, z gibi ıslıklı ve ş, ś gibi fışıltılı ünsüzler çok kullanılır. — **4.** İlk heceden sonra geniş-yuvarlak (o, ö) ünlüler de görülür.
• *Biçimbilim.* **1.** Sözcüklerin cinsiyeti yoktur. — **2.** Tanımlık olarak "a" öneki kullanılır. — **3.** Adlar, önek biçiminde iyelik ekleri alır; durum eki, yalnız tekil üçüncü kişide kullanılır. — **4.** Kişi adılları, tekil üçüncü kişide erkek ve dişi için ayrı ayrıdır. — **5.** Sözcüklerin birçoğu bileşik yapılıdır.
• *Sözdizimi.* Cümleler "özne + tümleç + yüklem" kuruluşunda; ad ve sıfat tamlamaları da "tamlayan + tamlanan" kalıbındadır.

ABAZALAR, Abhazlara türkçede verilen ad. Özellikle Kuzey Kafkasya'da yaşayan müslüman Abhazlar bu adla anılır. Etnik yönden Abhazlara bağlı olmakla birlikte, günümüzde ayrı bir ulus sayılır. Kuzey Kafkasya'da, Karaçay-Çerkez özerk bölgesinde yaşarlar. Yaklaşık 29 000 nüf. (1979). Tümü sünni müslümandır. 1864'teki rus işgalinde bir bölümü (yaklş. 400 000) Anadolu'ya göç etti. Kendi abeceleri yanında kimi sesler için kabartay abecesini kullanır, abhazcanın dört lehçesinden biri olan ve türkçede *abaza dili* denen dili konuşurlar (→ ABHAZLAR).

ABAZAN a. *Arg.* **1.** Uzun süre cinsel ilişkiden uzak kaldığı için aşırı istek içinde bulunan kimse. — **2.** Aç, yoksul. —**3.** *Abazan kalmak,* uzun süre cinsel ilişkide bulunmamak.

ABAZANLIK a. *Arg.* Abazan olma durumu; bu durumdaki kimsenin niteliği.

ABAZİ a. (fr. *abasie*). Nörol. Hareket ve duyu sinirlerinde belirgin bir bozukluk olmadığı halde yürümede güçlük çekilmesi ya da hiç yürüyememek.

ABBA a. (*Baba* anlamında aramca sözc.). Doğu Kilisesinde piskoposlara verilen unvan.

ABBA (Giuseppe Cesare), italyan yazar (Cairo Montenotte, Savona, 1838-Brescia 1910). Yapıtlarında, garibaldici bir militan olarak yaşadıklarını anlattı *(Da Quarto al Volturno. Noterelle di uno dei Mille,* 1891).

ABBADİ (Emir Kutbettin Ebu Mansur Muzaffer bin Ebülhasan el-Mervezi), islam din bilgini (Merv ?-Ahvaz, Asker Mükrem 1152). Merv'den Bağdat'a gitti. Orada verdiği vaazlarla büyük ün yaptı. Bu konudaki ünü, bazı atasözlerine yansıdı. Abbasi halifesi Muktefi'nin (1136-1160) ilgisini çekip güvenini kazandı. Halife tarafından selçuklu sultanı Sencer'e elçi olarak gönderildi. Dinsel konularda bağnaz değildi. Şarap içmenin haram olmadığını kanıtlamak için bir risale yazdı.

ABBADİE (Antoine THOMPSON D'), fransız gezgin (Dublin 1810-Paris 1897). Kardeşi ARNAUD (Dublin 1815-Urrugne, Basses-Pyrénées, 1893) ile birlikte 1838'den 1848'e kadar Etyopya'yı inceledi. Ülkenin on paftalık haritasını yaptı (1862-1869 arasında yayımlandı). Amharca üstüne dilbilimsel incelemeleri de vardır.

ABBADİLER ya da **ABBADOĞULLARI,** XI. yy.'da Sevilla'da hüküm süren arap hanedan. Kurtuba Emevi halifeliğinin emirliklere *(Tavaif-i Müluk* denir) bölünmesi üzerine ortaya çıkan bu devlet, atalarından biri olan **Abbad'**ın adıyla anılır. İlk abbadi hükümdarı, 1023'ten 1042'ye kadar saltanat süren **Ebu El-Kazim Muhammed bin Abbad** oldu. Onun ardından, *El-Mutadid* diye anılan oğlu **Abbad** başa geçti (1042-1069); Abbad, babasının Endülüs'teki küçük berberi hanedanlarına karşı yürüttüğü savaşı sürdürerek krallığın topraklarını önemli ölçüde genişletti.
El-Mutadid'in oğlu olan ve *El-Mutemid* diye anılan üçüncü abbadi kralı **Muhammed bin Abbad** 1069'dan başlayarak hüküm sürdü. İspanya'daki müslüman emirlerin en güçlüsüydü; iktidarını İberik yarımadasının büyük kesimine yaydı. Ama kastilyalı Alfonso VI'ya haraç ödemek ve bu kralın girişimlerine karşı koymak için, Fas murabıt sultanı Yusuf bin Taşfin'den yardım istemek zorunda kaldı; Sevilla krallığı'nı ele geçiren Yusuf tarafından Fas'a sürüldü ve 1095'te orada öldü.

ABBADO (Claudio), italyan orkestra yöneticisi (Milano 1933). 1958'de Kusevitskiy, 1963'te Dimitri Mitropulos ödüllerini kazanan sanatçı, Salzburg'da çalıştı; daha sonra Milano scala'sı müzik yöneticiliğine getirildi. 1978'de Londra Senfoni orkestrası'nın baş yöneticisi oldu. Günümüzde Milano scala'sının müzik yönetmeni, Viyana Devlet operası'nın seçici

yönetmenidir (1986).

ABBAGNANO (Nicola), italyan filozof (Salerno 1901). Varoluşçu felsefeyi benimsedi; *Esistenzialismo positivo* (1946) ve *Possibilità e libertà* (1956) adlı yapıtlarında gerçek dünyanın, eylem ve tutkularımızın dünyası olduğunu savundu.

ABBAİ ya da **ABAİ,** Etyopya'da ırmak. Mavi Nil'in yukarı kesimini oluşturur. Tana gölünden çıkınca, Etyopya kütlesinde, yatağına derinlemesine gömülür (çavlanlar). Önemli hidroelektrik tesisler (Fincar santralı).

ABBAİTİS. Tar. coğ. → ABAEİTİS.

ABBAS a.(ar.ʿabbās, arslan). **1.** *Esk.*Sert tavırlı, çatık kaşlı kimse. — **2.** *Abbas yolcu,* gitme zorunluluğunu; ölümün yakınlığını belirtmek için kullanılır.

ABBAS, selçuklu vali (?-? 1147). Rey emiri Cevher'in kölesiydi. İsmaililer tarafından öldürülen efendisinin yerine Rey valisi oldu (1140). Onun öcünü almak amacıyla binlerce ismailiyi öldürttü. Sultan Mesut'u devirmeye çalıştıysa da başarılı olamadı, öldürüldü.

ABBAS (Tufarganlı Âşık denir), azeri halk şairi (Tufargan XVI. yy. sonu-? XVII. yy. başı). Yaşamına ilişkin bilgiler, *Tufarganlı Âşık Abbas ile Gülgez peri hikâyesi*'ne dayanır. Kimi şiirlerinde çağının olaylarını, osmanlı-iran savaşlarını ve bunların yol açtığı kötü yönetimi dile getirdi. Dönemindeki ve sonraki âşıklarca usta kabul edildi. Yaşamına ilişkin halk öyküsü, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da yaygındır. (→ Kayn.)

ABBAS I Büyük (Herat 1571-Mazenderan 1629), İran şahı (1587-1629). Safevi hanedanından Sultan Muhammet Şah'ın oğlu ve ardılı. Babası Muhammet Şah'ın durumu sarsılınca, koruyucusu Mürşit Kulu Han tarafından Kazvin'de tahta çıkarıldı (1587). Bir süre sonra Mürşit Kulu Han'ı öldürüp baskısından kurtuldu. Özbeklere karşı harekete geçebilmek için Osmanlılarla bir barış antlaşması yaptı; Azerbaycan ve Luristan'ı onlara bırakmaya razı olmuş göründü (1590). Özbekleri Herat yakınında ağır bir yenilgiye uğrattı(1598),Herat ve Meşhed'i geri aldı. Batıya dönerek Osmanlılarla savaştı. Tebriz yakınında Sufyan'da Osmanlıları yendi (1603), Azerbaycan ve Tiflis'i geri aldı. Sürüp giden savaşlar sonunda Osmanlılarla Serav antlaşmasını yaptı (1618). Daha sonra 1623-1624'te Osmanlıların elinde bulunan Bağdat'ı, şiilerin kutsal kentleri Kerbela ve Necef'i, Musul'u ele geçirdi. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Avrupa'nın ittifakını sağlayamadı. 1621'de türk-hint hükümdarı Cihangir'den Kandahar'ı aldı. Gürcistan'da yerli bir prens bırakmak zorunda kaldı. İngilizlerin yardımıyla Portekizlilerden İran körfezindeki Hürmüz adasını aldı ve karşı kıyıda Bender Abbas limanını kurdu. Geniş bir imparatorluğu tartışmasız bir biçimde yöneterek İsfahan'ı başkent yaptı. Burayı görkemli anıtlarla süsleyerek güzelleştirdi. Yollar, köprüler, kervansaraylar yaptırdı. Ordusunu ingiliz Sherley kardeşlerin yardımıyla yeniden örgütledi. Osmanlı ordusunu örnek alarak gürcü ve ermeni devşirmelerden oluşan tüfenkçi birliklerini kurdu. Şahseven adıyla bir hassa ordusu oluşturdu.

Doğu Anadolu, İran ve Azerbaycan Türkleriyle Türkmenler arasında yaygın kimi halk hikâyelerinde doğrulara yardım eden, kötüleri cezalandıran bir kahraman olarak canlandırılır. Kişiliği şii, alevi topluluklarının edebiyat ürünlerine (örneğin Şah* Abbas Nağılı, Tufarganlı* Abbas Nağılı gibi halk hikâyeleriyle Köroğlu'nun Azerbaycan çeşitlemesinde vb.) adaletli bir padişah olarak yansıdı. Öte yandan kimi halk şairlerinin (örneğin Pir Sultan Abdal) yapıtlarında da kurtarıcı ve sahipzaman niteliğinde gösterildi. Sünni çevrelerin ürünlerinde (örneğin Kayıkçı* Kul Mustafa ve Genç Osman hikâyesi) ise Osmanlıların düşmanı olarak görünür ve nasıl yenilgiye uğratıldığı uzun uzun anlatılır.

ABBAS II, Safevi hanedanından İran şahı (1633-1667). 1642'den 1667'ye kadar hüküm sürdü. Kandahar'ı Moğollardan geri aldı. Fransız gezginleri Chardin ve Tavernier'ye karşı iyi niyetli, hıristiyanlara hoşgörülü davrandı, ülkesinin Osmanlılarla ilişkilerini düzeltti.

ABBAS III (1731-1736), Tahmasp II'nin oğlu ve Safevi hanedanından son iran şahı (1732-1736). Nadir Şah tarafından tahta çıkarıldı, daha sonra yine onun tarafından tahttan indirildi.

ABBAS (Ferhat), cezayirli siyaset adamı (Taher 1899-Cezayir 1985). Setif'te eczacılık yaptı, 1938'de Cezayir halk birliği'ni kurdu;1943'te, fransız sömürgeciliğine karşı suçlama niteliğindeki cezayir halkının bildirisini yayımladı, 1946'da Cezayir bildirgesi demokratik birliği partisi'ni kurdu; bu parti Fransa'ya bağlı federe bir Cezayir öneriyordu. İkinci kurucu meclise, sonra da 1948'de Cezayir kurucu meclisine seçilen Abbas, ayaklanmanın başlaması üzerine Kahire'ye gitti. 1958'den 1961'e kadar Cezayir Cumhuriyeti geçici hükümeti başkanlığı yaptı. 1961'de geçici hükümetin dışında bırakılan Abbas, bağımsızlıktan sonra Cezayir ulusal kurucu meclisi'ne Setif milletvekili seçildi (eylül 1962) ve meclis başkanı oldu, ama Ben Bella'nın köktenci girişimlerine karşı çıktığı için ağustos 1963'te istifa etmek zorunda kaldı. Ulusal kurtuluş cephesinden atılan Abbas, tutuklanarak temmuz 1964'ten haziran 1965'e kadar hapis yattı.

ABBAS AĞA, darüssaade ağası (?-Mısır 1671). Mehmet IV'ün annesi Hatice Sultan'ın zenci ağalarından. Muhlis Ağa'nın ölümü üzerine, darüssaade ağası oldu (1668). İstanbul'da birçok çeşme, hamam, okul ve cami yaptırdı. Görevinden ayrıldıktan sonra gönderildiği Mısır'da öldü. Beşiktaş'da yaptırdığı caminin bulunduğu semt, onun adını taşır.

ABBAS BİN ABDÜLMUTTALİP, Peygamber'in amcası, Abbasi hanedanının atası (?-Medine 652). Zengin bir tüccardı. Müslümanlığı benimsememesine karşın Peygamber'in düşmanlarına katılmadı. Ebu Talip ölünce Peygamber'in koruyuculuğunu üstlendi. Ancak Bedir savaşı'nda (623) müslümanlara karşı savaştı; tutsak oldu, fidye vererek kurtuldu. Mekke'ye döndükten sonra Peygamber ve medinelilerle ilişkisini sürdürdü. Aslında müslüman olduğu, Medine'ye gitmek istediği, Peygamber'in isteğiyle Mekke'de kaldığı söylenir. Mekke üzerine yürüyen Peygamber'e, müslümanlığını açığa vurarak kentin dışında katıldı (630). Mekke müslümanların eline geçtikten sonra eski işi *sikayet* (hacılara su dağıtma görevi) kendisinde bırakıldı. Peygamber'i parasal yönden destekledi. Ömer döneminde (634-644) ganimetlerden pay aldı; buna karşılık Medine'deki bir mescitin genişletilmesi için evini verdi.

ABBAS BİN AMR, abbasi komutan (?-Rakka 918). Abbasi halifesi Mutezit tarafından Yemame ve Bahreyn valiliğine atandı. Karmatilerin ayaklanmasını bastırmakla görevlendirildi; yenildi, tutsak oldu (900). Halifeye haber götürmesi için sağ bırakıldı. Döndükten sonra ününü yitirdi.

ABBAS BİN EBULFUTUH, fatımi vezir (?- 1115-? 1154). İbni Masal'ın vezirliğine karşı ayaklanan üvey babası İbni Sallar'ı destekledi. İbni Sallar vezir olunca Suriye'deki Askalan garnizonu komutanlığına atandı. Oğlu Nasirettin Nasr ile anlaşarak üvey babasını öldürttü; vezir oldu (1153). Daha sonra halifeyi de öldürterek cinayeti halifenin akrabalarına yüklemek istedi. Halkın tepkisi karşısında Suriye'ye kaçtı. Franklar tarafından öldürüldü.

ABBAS BİN EL-AHNEF (Ebülfazl), arap şair (? 750-Basra 808 ?). Ağıt şairi olarak tanınır. Bağdat'ta büyüdü, şiire gençliğinde başladı. Harunurreşit'in sarayına kapılandı, nedimlerinden oldu. Nükteleriyle halifenin beğenisini kazandı. Horasan ve Ermenistan seferlerinde halifenin yanında bulundu. Birçok gazelinde ve içinde aşk duygularını da dile getirdiği ağıt türündeki şiirlerinde, Ömer Bin Ebi Rebia gibi, Hicaz şairlerinin etkisi görülür. Bulunduğu çevre gereği, Harunurreşit ve sarayındaki kadınların hoşlanacağı şiirler yazdı. Bu özellikleri nedeniyle şiirleri dönemin ünlü şarkıcısı İbrahim el-Mavsilî tarafından bestelenip söylendi. El-Abbas'ın aşk duygularını da içeren ağıtları yalnızca Irak'ta değil, müslüman İspanya'sında da yeni bir çığır açtı. Şiirleri önce Zunbur, ardından da Ebu Bekir es-Sulî tarafından bir araya getirildi. Bunların büyük bir bölümü İstanbul'da basıldı (1880).

ABBAS BİN MEMUN, abbasi komutan (?-Menbiç 838). Halife Memun'un oğlu. Elcezire (Mezopotamya) valiliği yaptı. Bizanslılarla savaşlarda ün kazandı. Mutasım'ın halifeliğine karşı, hilafet davasında bulunmaya kışkırtıldıysa da kabul etmedi. Mutasım'a karşı hazırlanan suikast girişiminden sorumlu tutuldu, hapsedildiği Menbiç'te öldü.

ABBAS BİN MİRDAS bin Amir bin Harise bin Abd Kays, arap şair (VI. yy.'ın ilk yarısı) Muhadramun kuşağı şairlerinden. Süleym kabilesinden ve ünlü kadın şair el-Hansa'nın üvey oğlu. Ailece Dimar adlı bir puta tapıyorlardı. Söylentiye göre, bir gece Abbas bin Mirdas'ın rüyasına giren put, artık değerini yitirdiğini, Hz. Muhammet'e inanmak gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Hz. Muhammet'in Mekke'yi fethetme hazırlıklarında bulunduğu bir sırada Medine'ye gitti. Müslümanlığı benimseyerek kabilesine döndü ve putu yaktı. 900 kişiyle Mekke'nin fethine ve Huneyn'deki savaşa katıldı. Savaştan sonra payına düşen ganimeti az bularak bu düşüncesini yazdığı bir hicivde dile getirdi ve payının artmasını sağladı. Yeniden kabilesinin bulunduğu yere döndü. Halife Ömer döneminde de (634-644) yaşadığı anlaşılan Abbas, bu dönemde Basra yakınlarına yerleşti. Sık sık Basra'ya gelerek hadisler nakletti. *Muhâcât* (Hicivleşme) ve Yemen seferi için söylediği *Kaside*'si ünlüdür. Şiirleri, lehçe özelliklerini yansıtması bakımından önem taşır. Şair olduğu kadar savaşçılığıyla da tanınmıştır.

ABBAS BİN MUHAMMET, abbasi komutan (738-? 802). Halife Ebülabbas es-Saffah ve Ebu Cafer el-Mansur'un kardeşi. Malatya'nın ele geçirilmesine katıldı (756). Elcezire (Mezopotamya) valiliğine atandı (759-772). 775'te halife Mehdi'nin Anadolu'ya gönderdiği ordunun komutanı olarak büyük başarı kazandı.

ABBAS BİN VELİT, emevi komutan (?-Harran 750). Halife Velit I'in oğlu. Bizanslılarla yapılan savaşlarda ün kazandı. Velit'in halifeliğinin ilk yıllarında, amcası Mesleme ile birlikte Kapadokya'nın önemli kalelerinden Tuvana'yı ele geçirdi (707). Bir yıl sonra Yalvaç'ı aldı. Irak valisi Yezit bin Muhalleb'in ayaklanmasını bastırdı. Velit II halife olunca, halifelik davasında bulunan kardeşi Yezit'e biat etti. Mervan II tarafından hapsedildiği Harran'da öldü.

ABBAS EFENDİ (Abdül-Baha), bahai hareketinin kurucusu Bahaullah'ın büyük oğlu (Tahran 1844-Hayfa 1921). Babasıyla birlikte İran'dan Bağdat'a sürüldü. Burada Bahaullah'la kardeşi Mirza Yahya Subhi Ezel arasında önderlik konusunda anlaşmazlık çıktı. Osmanlı devleti her iki-

Büyük Abbas
Bir minyatür detayı
Bibliothèque nationale, Paris

sini de önce İstanbul'a sonra Edirne'ye gönderdi. Anlaşmazlıkları sona ermeyince Bahaullah Akkâ'ya, Mirza Yahya Subhi Ezel de Kıbrıs'a sürüldü. Bütün bu sürgünlerde Abbas Efendi babasının yanındaydı. Babası ölünce, taraftarlarının büyük bölümü kendisine bağlandı. 1908 meşrutiyetine kadar hapiste kalan Abbas Efendi, 1910'da Avrupa ve Amerika'yı içine alan büyük bir propaganda gezisine çıktı. Başta New York, Los Angeles olmak üzere, birçok amerikan kentini, İngiltere, Fransa ve Almanya gibi avrupa ülkelerini dolaştıktan sonra Akkâ'ya döndü (1913). Birinci Dünya savaşı sırasında, Osmanlılara karşı tutumu nedeniyle İngiltere tarafından kendisine asalet unvanı verildi. Daha çok babasının düşüncelerine dayanarak yazdığı eserleri arasında, *Risale-i medeniyye;* gezilerini anlattığı *Makale-i şahsi seyyah; Risale-i siyasiyye* ve ilk babiler ile bahailerin yaşamöykülerini anlattığı *Tezkiret ül-vefa* anılabilir. Kimi yapıtları ingilizceye çevrildi.

ABBAS HALİM PAŞA, mısırlı prens (Kahire 1866-ay.y.1934). Halim Paşa'nın oğlu, sadrazam Sait Halim Paşa'nın kardeşi; İsviçre'de öğrenim gördü. Hıdiv Tevfik Paşa'nın kızıyla evlendi (1895). Meşrutiyetten önce Şurayı devlet üyesiydi. Kardeşinin sadrazamlığı sırasında Bursa valisi, nafıa nazırı (1915) oldu. Mütarekeden sonra İngilizlerce Malta'ya sürüldü. Serbest bırakılınca önce İstanbul'a, sonra Mısır'a gitti.

ABBAS HİLMİ PAŞA, Abbas Hilmi I de denir (? 1813-Benha, Mısır 1854), Mısır valisi (1848-1854). Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu, Tosun Paşa'nın oğlu. Amcası İbrahim Paşa'nın ölümü üzerine Mısır valiliğine atandı.Dedesinin başlattığı reformlara karşı çıktı; danışmanları geri gönderdi. Osmanlılara yaklaştı. Fransızların Süveyş'e kanal açılması önerisini geri çevirdi. İskenderiye-Kahire demiryolunun yapımı için İngilizlere izin verdi. Devlet harcamalarını kıstı, vergileri indirdi. Kırım savaşına, Osmanlılar safında çarpışmak üzere birlikler gönderdi (1853). Çerkez köleleri tarafından öldürüldü.

Abbas Hilmi Paşa
T.T. Otomobil kurumu

ABBAS HİLMİ PAŞA, Abbas Hilmi II de denir (İskenderiye 1874-Cenevre 1944), Mısır'ın son hıdivi (1892-1914). Hıdiv Tevfik Paşa'nın oğlu. Batıda eğitim gördü. Mısır'ı İngilizlerin etkisinden kurtarmaya çalıştı; milliyetçileri destekledi. Osmanlı yanlısı bir tutum izledi. Birinci Dünya savaşı başladığında tedavi için İstanbul'da bulunuyordu. Bir bildiri yayınlayarak, Mısır ve Sudanlıları, Osmanlılar yanında, İngilizlere karşı savaşmaya çağırdı. İngiltere, Mısır'ı koruması altına alınca görevinden uzaklaştırıldı (19 aralık 1914). Mısır 1922'de İngiltere'nin koruma ve desteği ile bağımsız olunca, amcası Hüseyin Kâmil, sultan unvanıyla yerine geçirildi. Mısır'a girmesi yasaklandı. İsviçre'de yaşadı. Türkiye, hıdivliğini, Lozan antlaşmasına kadar tanıdı (24 temmuz 1923).

ABBAS KULU AĞA, azeri tarihçi,şair ve yazar (Bakü 1794-Hicaz 1846). Bakü hanları soyundan Mirza Mehmet II'nin oğlu. Arapça ve farsça öğrendi. Tiflis'te rus ordusunda görev aldı (1820). Görevi gereği Kuzey Kafkasya, Rusya, Ukrayna, Letonya ve Polonya'da bulundu. Yazılarıyla cehalete ve boş inançlara karşı çıktı. En önemli kitabı farsça *Gülistan-ı irem'* dir (1841). Bu yapıtında Şirvan ve Dağıstan'ın tarih, coğrafya, etnoloji ve kültür özelliklerini anlattı. 1846'da hacca giderken, İstanbul'da bir süre kaldı. Arapça *Esrar-ül-melekut* adlı astronomi kitabını sultan Abdülmecit'e sundu. (Kitap daha sonra türkçeye çevrilerek basıldı [1846].) Şiirlerinde Kutsi mahlasını kullandı.

ABBAS MİRZA Kaçar, (Nava 1789-Meşhed 1833). İran Kaçar hanedanı veliahtı (1799-1833). Feth-Ali Şah'ın oğlu. Babası tarafından saltanat naibi atandı. Küçük yaşta, iki yardımcı verilerek Azerbaycan valiliğine getirildi. Gürcistan için Ruslarla savaştı. Gülistan antlaşması'yla Bakü, Şirvan ve Gürcistan'ı Ruslara bıraktı (1813). Osmanlıların iç karışıklığından yararlanarak Anadolu'ya yürüdü. Cebbarzade Celalettin Paşa'yı yenerek Van, Bitlis, Muş'u aldı (1821). Ancak, ordusunda baş gösteren salgın hastalık yüzünden durakladı. Erzurum antlaşması'yla aldığı yerleri geri verdi (1823). Gence (1826) ve Abbasabat'ta (1827) Ruslara yenildi. Türkmençay antlaşması'nı yaptı, Aras'ın kuzeyini Ruslara bıraktı (1828). Daha sonra Doğu'ya yöneldi. Meşhet, Kebuşan, Serahs'ı aldı. Ülkesine batılı düşüncelerin girmesini sağladı. Yönetim, ordu ve maliyede yenilikler yaptı. Avrupa'ya ilk kez öğrenci gönderdi.

ABBAS MOLLA, Mirza Abbas da denir, azeri halkbilimci (1870?-1920). Öğretmen ve din adamı. Azerbaycan halkbilimini inceledi, geniş malzeme topladı. Bunlardan, yalnızca yas törenlerinde söylenen ağıtların bir bölümünü yayımladı (*Arvad ağısı,* 1918). Gence isyanı sırasında öldü.

Abbas nağılı, İran şahı Abbas I'in kişiliğinden kaynaklanan azeri halk öyküsü (→ ŞAH ABBAS NAĞILI). ‖ Azeri halk ozanı Tufarganlı Âşık Abbas'ın düzenlediği türkülü halk öyküsü (→ TUFARGANLI ABBAS NAĞILI).

ABBAS VESİM EFENDİ, Kambur Vesim de denir, türk hekim ve gökbilimci (?-İstanbul 1761). Bursalı Ali Münşi ve Ömer Şifai'den tıp, Abdullah el-Mısri'den gökbilim, yanyalı Esat Efendi'den fizik, Kâtipzade Mehmet Ref'i'den hat dersleri aldı. Mesleğini Fatih, Sultan Selim Çarşısı'ndaki dükkânında (muayenehane) yürüttü. Saray hekimliği de yaptı. Galata'da toplanan yabancı hekimlerle ilişki kurdu, latince ve fransızca öğrendi. Yapıtlarında bu hekimlere yaptırdığı çevirilerden de yararlandı. Batı etkisine açık olmakla birlikte İbni Sina tıbbına bağlı kaldı. Batı tıp kitaplarından yaptığı bir derleme olan, yazarın yeni ve eski tıpla ilgili kuralları içeren, *Kitâb-ı düstûr-ı Vesîm fi't- tıbbil-cedîd ve'l-kadîm* adlı kitabı XVIII. yy. osmanlı tıbbının en önemli yapıtlarındandır. Macar hekim Georgios'tan çevirdiği *Vesiletül-metâlib fi ilmi't-terâkib* adlı kodeksinden başka bu konuda, *Tıbb-ı cedîd-i kimyevi* (Kimyasal bakımdan yeni tıp) adlı bir yapıtı daha vardır. Gökbilim alanında da *Nehc ül-buluğ fi şerhi zîci uluğ* (1745) adlı bir kitap çevirdi.

ABBASABAD, İran'da menzil, Siyah-Kuh'ta (Karadağ), Varamin'in 92 km güney-doğusunda. Safeviler döneminde, Isfahan'dan Mazenderan bölgesindeki kalelere giden kral yolu üzerindeydi ve kervansaraylarıyla ünlüydü.

ABBASE, Mısır'da birçok yerin adı. En önemlisi Mısır'ın ilk kenti olan, Tolunoğullarının kurduğu, Eyyubiler döneminde gelişen El-Abbase'dir.

ABBASE, abbasi halifesi Mehdi'nin kızı, Harunurreşit'in kız kardeşi (?-? 825). Güzelliği, şairliğiyle ün yaptı. Üç kez evlendi. Bir söylentiye göre, Abbase ve veziri Cafer Bermeki ile birlikte olmaktan hoşlanan Harunurreşit, ikisinin nikâhlanmasını buyurdu; ancak kendisinin olmadığı yer ve zamanlarda bir araya gelmelerini yasakladı; bu yasağa karşın bir çocukları olunca Cafer'i öldürttü. Abbase' nin yaşamı Doğu'da ve Batı'da yazarlara esin kaynağı oldu: Corci Zeydan'ın *Abbase,* Aime Giron ile Albert Tozza'nın *Les nuits de Bagdad* (Bağdat geceleri), Catherine Hermary-Velle'in *le Grandvizir de la nuit* (Gecelerin veziri)'bunların en ünlüleridir.

ABBASİ a.(ar. *ᶜabbāsī* Abbas'a ait). Nümism. İran şahı Abbas I döneminde bastırılan para.

—ANSİKL. Safevi hükümdarı Şah Abbas döneminde (1587-1629) altın ve gümüş olarak bastırılan abbasiler, XX. yy. başlarına değin kullanıldı. Paraların ön yüzünde şii inanışının simgesi olan "Ali veliyyullah" ve 12 imamın adı, arka yüzünde şahın adı, sikkenin basıldığı yıl ve yeri yazılıydı. Altın ya da gümüş abbasiler 9,330 ya da 7,776 gr ağırlığındaydı. Gümüş abbasiler 200, altınlar 2 000 dinar değerindeydi. 1629-1642 arasında tüm abbasiler 7,776 gr; 1642-1666 arasındaysa, altınlar 7,776 gr, gümüşler 9,330 ya da 7,776 gr basılmıştı.

Süleyman I döneminde (1666-1694) biri 200 dinar, öbürü 250 dinar (büyük abbasi ya da penc-şahi) değerinde 2 tür abbasi vardı. 1687-1688'deki sikke bunalımında, altın ve gümüş abbasilerin ağırlığı 7,387 gr'a düştü. Bu düşüş sonraki yıllarda da sürdü.

Osmanlı padişahı Ahmet III döneminde (1703-1730), Kafkasya ve Azerbaycan alınınca, Tiflis, Tebriz ve Revan'da osmanlı sultanı adına bastırılan sikkeler de abbasilere benziyordu. Abbasinin değeri Nadir Şah döneminde (1735-1747) 4,665 gr'a düştü. Bu dönemde rupi (nadiri) denilen, 2,5 abbasi değerinde yeni bir birim kullanıldı. İran'da Feth-Ali Şah döneminde (1796-1834) abbasi sikkelerin basımından vazgeçildi.

ABBASİ, Emevilerin yerini alan halife hanedanı.
(→ ABBASİLER.)

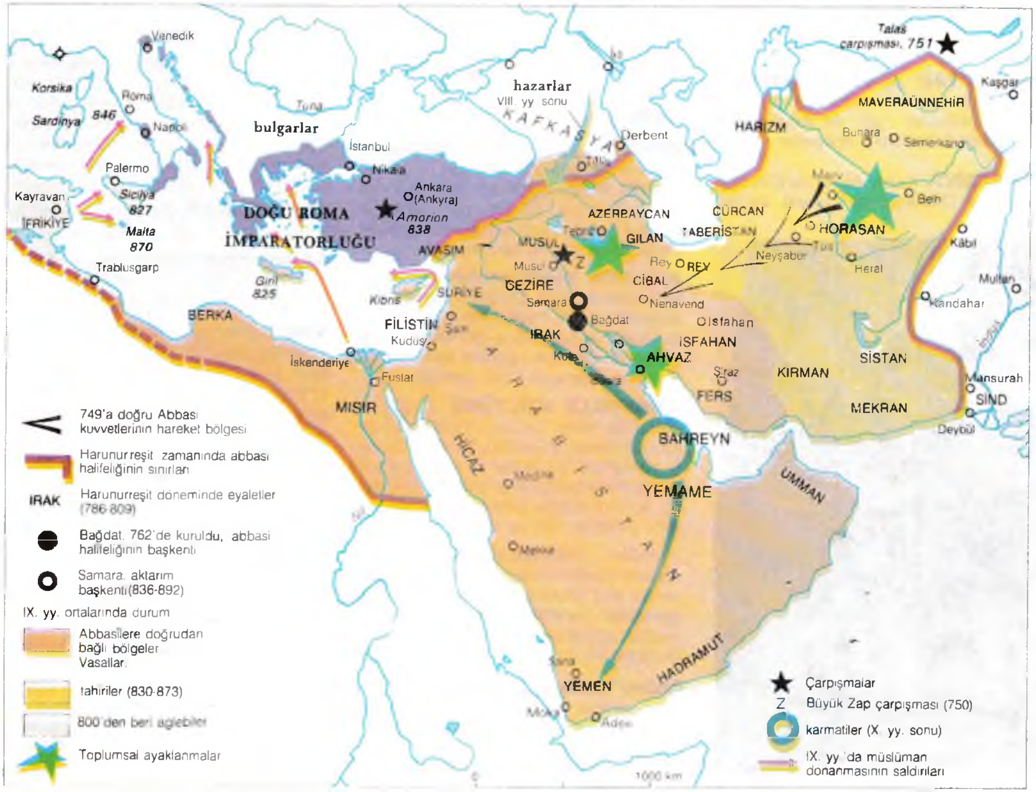
ABBASİ Rabincani, Ebülabbas ya da **Ebu Abdullah,** İranlı şair (X. yy.). Semerkant dolayında Rabincan'da doğdu. Samani hükümdarlarından Nasr bin Ahmet (saltanatı: 914-942) ve Nuh (943-954) dönemlerinde yaşadı. Şiirlerinden ran edebiyatı için çok önemli kimi parçalar (Nasr bin Ahmet'in tahta çıkışı ve ölümü üstüne) günümüze gelebilmiştir.

ABBASİLER, Emevilerin yerini alan halife hanedanı (Bağdat 750-1258; Mısır 1261-1517). Hanedan, adını Peygamber'in amcası Abbas bin Abdülmuttalip' ten alır. Bu soydan gelenler önce Ali ve soyunu desteklediler. Ali'nin halifeliğine karşı çıkan Muaviye, Emevi hanedanını kurunca, Emevilere karşı olanlar Ali'nin çocuklarının çevresinde toplanarak mücadelelerini sürdürdüler. Ali'nin torunu Haşim, halifelik hakkını Abbas soyundan Muhammet bin Ali'ye bıraktı. Haşim'in ölümünden sonra Emevilere karşı mücadeleyi Muhammet bin Ali yönetti. Kendine propaganda merkezi olarak Kufe'yi seçti. Ebu İkrime'yi propaganda için Horasan'a gönderdi. Kısa sürede Horasan, Toharistan, Sogd gibi Türklerin de bulunduğu ülkelerde Abbasi yanlıları çoğaldı. Muhammet bin Ali'nin ölümünden (742) sonra yerine geçen oğlu İbrahim, çok iyi bir örgütçüydü. Emevilere karşı çıkış hareketini yürütmesi için Horasan'a gönderdiği Ebu Müslim, elverişli durumdan yararlanarak ayaklandı. Kısa sürede bölgeyi emevi yanlılarından temizledi, Rey'e yöneldi. Karşısına çıkan emevi kuvvetlerini yendi; Nihavend'i ele geçirerek Irak'a yaklaştı. Doğuda bu olaylar olurken İbrahim, son emevi halifesi Mervan II tarafından tutuklandı ve öldürüldü. Öldürülmeden önce, yerine küçük kardeşi Ebülabbas'ın geçmesini vasiyet etmişti. Mervan II kuvvetlerinin Zap ırmağı yakınlarında yok edilmesi üzerine, sonradan kendisine es-saffah (kan dökücü) lakabı verilen Ebülabbas, Kufe'de halife ilan edildi. Mervan II Mısır'a kaçarken öldürüldü. Ebülabbas dönemi (750-754), Emevi hanedanının yok edilmesi ve karşı koymaların acımasızca bastırılmasıyla geçti. Ebülabbas'ın yerini alan halife Mansur (754-775), iktidara geçmesinde etkili olan Ebu Müslim'i idam ettirdi. Horasan'da, Mezopotamya'da haricilerin, ravendilerin çıkarttığı ayaklanmaları bastırdı. Halifelik başkentini Haşimiye'den yeni yaptırdığı Bağ-

dat'a taşıdı. Mehdi (775-785) acımasız davranışlarıyla tanındı. Bizans'a karşı başarılı seferler düzenledi. Aşırı şii Mukanna'nın başlattığı ayaklanmayı bastırdı. Ülkesine yeni yollar yaptırdı ve posta örgütünü düzene soktu. Döneminde ticaret ve sanayi gelişti. Mehdi'nin oğlu Harunurreşit dönemi (786-809) Abbasilerin en parlak dönemi oldu. Harunurreşit, Yahya bin Halit el-Bermeki'yi tam yetkiyle vezirliğe getirdi. Yahya, iki oğluyla birlikte imparatorluğu bir hükümdar gibi yönetti. Çıkan ayaklanmalar bastırıldı, Bizans'a karşı seferler düzenlendi. Harunurreşit, sanatçıları ve bilginleri korudu.Sarayının bin bir gece masallarına konu olan görkemi yüzyıllar boyu anıldı. Bağdat, saraylar, görkemli yapılar ve kışlalarla süslendi. Hukuk, maliye ve yönetim konularında büyük gelişme sağlandı.Ölümünden sonra oğulları arasındaki halifelik kavgasında Emin'i (809-813) Iraklılar, Memun'u (813-833) İranlılar destekledi. Memun'un savaşı kazanması İranlıların Araplara karşı zaferi biçiminde yorumlandı. Başta Irak olmak üzere imparatorluğun çeşitli bölgelerinde çıkan ayaklanmaların büyük bölümü bastırıldı. Yalnızca Babek ayaklanması sürdü. Memun'un 827'de *mutezile* görüşünü resmileştirmesi, sünnet ehli arasında tepki uyandırdı. Memun, Beytülhikme adıyla bir felsefe ve bilim kurumu oluşturdu. Yunanca, süryanice, farsça ve sanskritçe bilim ve felsefe yapıtlarını arapçaya çevirtti. İmparatorluğun çeşitli yerlerinde yerli hanedanların kurulup güçlenmesini önemsememesi, devlet bütünlüğünün giderek zayıflamasına yol açtı. Halife Mutasım'ın (833-842) Türklerden bir koruma gücü oluşturması, askeri gücün Türklerin elinde toplanmasına neden oldu; halifenin etkin gücü azaldı. Mutasım, başkenti Bağdat'tan Samarra'ya taşıdı. Mutezit'in halifeliğine kadar (892) burası başkent kaldı. Yıllardan beri süregelen Babek ayaklanması bastırıldı. Ancak, bu halifenin de mutezile inançlarını savunması, arap askerleri yerine türk ve berberi askerlerden yararlanması, iyi karşılanmadı. Bizans'la yapılan savaşlardaysa başarılı sonuçlar alındı. Vasık döneminde (842-847) Türklerin başkentteki gücü daha da arttı. Mütevekkil (847-861) Memun'un resmileştirdiği mutezile inançlarını yasaklayarak (851) sünnet ehli halkın hoşnutsuzluğuna son verdi. Mütevekkil'in ölümünü izleyen dokuz yıl içinde (861-870) dört halife değişti. Başkentteki karışıklık, eyaletlere de sıçradı. Halife Mutemit döneminde (870-892), devleti kardeşi Muvaffak yönetti. Muvaffak, halifeliğin eski saygınlığını kazanabilmesi için çaba gösterdi. Zenciler ayaklanması bastırıldı (883). Mutemit'ten sonra sırasıyla halife olan Mutezit (892-902) ve Müktefi (902-908) yetenekli yöneticilerdi. Dönemlerinde halifelik İran ve Mısır'da bir ölçüde ağırlık kazandı. Müktefi, halifeliği güç durumda bırakan Karmatiler ayaklanmasını bastırdığı gibi, Bizans'a karşı düzenlenen seferlerde de başarılar elde etti. X. yy.'ın başlarında Magrip'te ismailiyeden bir kol Tunus'ta Fatımi devletini kurarken Suriye ve Irak'ta Hamdani (929), İran'da Büveyhi (932) devletleri kuruldu. Halife Muktedir'in (908-932) ölümünden sonra Bağdat'taki karışıklık doruk noktasına ulaştı. Kahir (932-934) ve Razi (934-940) dönemlerinde Abbasi halifeliği yalnızca bir addan ibaretti. Sonunda, Büveyhilerden Muizzüddevle, Bağdat'a girerek yönetimi eline aldı (945). Bu tarihten sonraki abbasi halifelerinin işlevi, islam ülkelerindeki dinsel nitelik taşımayan devletlerin bağımsızlıklarının yasallığını onaylamaktan öteye geçmedi. Muizzüddevle, şii olduğu halde, çoğunluğu sünni halkta tepki yaratmamak için halifelik makamına bir şiiyi getirmeyi düşünmedi. Halife için asıl tehlike, Mısır'ı ele geçiren, aşırı şii Fatımilerdi. Fatımiler, Abbasilerin yalnızca adı kalmış olan halifeliklerini tanımayıp, kendileri bir halifelik oluşturup, Abbasilerle savaştılar. Halife Kaim Biemrillah'ın (1031-1075) gizli çağrısıyla selçuklu hükümdarı Tuğrul, Bağdat'taki Büveyhi egemenliğine son verdi (1055). Sultanlığı halifece onaylanan Tuğrul Bey, Büveyhilerin tersine, sünni olduğu için halifeye büyük saygı gösterdi. Abbasiler, Irak, Ahvaz ve Fars'ta egemenliklerini yeniden kurma olanağını buldular. Ancak, daha Mutasım döneminde (833-842) halifelik yönetiminde güç kazanmış olan türk nüfusun Selçukluların batıya göç etmesiyle artması, yalnızca Abbasi devletinin değil, bütün Ortadoğu'nun görünümünü değiştirdi. Selçukluların güçlü merkeziyetçi yönetimi, o döneme değin bağımsız yönetilen yerlerin birçoğunda, halifenin etkisinin ve saygınlığının artmasını sağladı. Büyük Selçuklularla, kolları ve bunların parçalanması sonucu ortaya çıkan atabeylikler dönemlerinde, bir ölçüde feodal yanı da olan toplumsal ve ekonomik bir düzen kuruldu. Şii kımıldanmalara karşı, siyasal ve ideolojik savaş açıldı. Bir yandan şii devletler ortadan kaldırılırken, bir yandan da sünni inançların yerleşmesini sağlamak amacıyla medreseler kuruldu. Şiiliğe karşı alınan önlemler *haşhaşiler'* *'in ortaya çıkmasına yol açtı. Bu oldukça güçlü tepkiye karşı şiilik, Safeviler dönemine (1502-1736) değin İran'da önemli bir rol oynamadı. Halife Nasır (1180-1225), Irak Selçuklularının güçten düşmesi, Mısır ve Şam Eyyubilerinin bütün olanaklarıyla haçlılarla uğraşması ve doğuda Harizmşahların moğol tehdidi altında bulunmasından yararlanarak, halifeliğe eski gücünü kazandırmaya çalıştı. Ancak, önemli bir başarı sağlayamadı. Nasır'dan sonra gelen halifeler güçsüz kişilerdi. Son halife Mustasım (1242-1258), moğol hükümdarı Hulagu Han tarafından öldürtüldü. Böylelikle Bağdat abbasi hanedanı son buldu (1258).

Abbasilerin iktidara gelişiyle imparatorluğun ekonomisi canlandı. Bunun sonucunda, savaş peşinde koşan arap halkın yerini, mülk sahipleri, devlet görevlileri, sanatçılar, asker-yöneticiler, edebiyatçılar, tüccar ve bilginler aldı. İslam kentleri, kültür ve ticaret merkezleri durumuna geldi. Abbasilerin halifelik konusunda, Emevilerden farkları, halifeliğin tanrı tarafından kendilerine verildiğine inanmaları ve islamlığa onlardan daha bağlı olmalarıdır.

Mısır Abbasileri (1261-1517); Bağdat halifeliğinin ortadan kaldırılışı sırasında 35. halife Zahir'in oğlu Ahmet, Mısır'a kaçmayı başardı ve Mustansır unvanıyla halife ilan edildi (1261). Mısır Memlukları, halifelere aylık bağladıkları gibi onlardan ferman aldılar, adlarına sikkeler bas-

VIII. VE IX. YY.'DA ABBASİLER

tırdılar, hutbeler okuttular. Ancak, onları yönetime karıştırmadılar. Bunlardan yalnızca Mustain (1406-1414), Çerkez Memlukları döneminde çıkan bir ayaklanmada mısır sultanı olarak tanındıysa da, kısa süre sonra sultanlıktan ve halifelikten uzaklaştırıldı. 1394'te osmanlı padişahı Bayezit I Mısır abbasi halifesinden kendisine sultan unvanı verilmesi dileğinde bulundu. Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı alarak Mütevekkil'i halifelikten uzaklaştırdı ve Mısır Abbasi hanedanına son verdi (1517).

ABBASİ HALİFELERİ
(Bağdat)

Ebulabbas (750-754), Mansur (754-775), Mehdi (775-785), Hadi (785-786), Harunurreşit (786-809), Emin (809-813), Memun (813-833), Mutasım (833-842), Vasık (842-847), Mütevekkil (847-861), Muntasır (861-862), Müstain (862-866), Mutez (866-869), Mühtedi (869-870), Mutemit (870-892), Mutezit (892-902), Müktefi (902-908), Muktedir (908-932), Kahir (932-934), Razi (934-940), Mütteki (940-944), Müstekfi (944-946), Muti (946-974), Tai (979-991), Kadir (991-1031), Kaim (1031-1075), Muktedi (1075-1094), Mustazhir (1094-1118), Musterşit (1118-1135), Raşit (1135-1136), Muktefi (1136-1160), Mustencit (1160-1170), Mustazi (1170-1180), Nasır (1180-1225), Zahir (1225-1226), Muntansır (1226-1242), Mustasım (1242-1258)

ABBASİ HALİFELERİ
(Mısır)

Mustansır (1261-1261), Hakim (1261-1302), Mustekfi (1302-1340), Vasık (1340-1341), Hakim (1341-1352), Mutezit (1352-1362), Mütevekkil (1362-1377), Mutasım (1377-1377), Mütevekkil (ikinci kez, 1377-1383), Vasık (1383-1386), Mutasım (ikinci kez, 1386-1389), Mütevekkil (üçüncü kez, 1389-1406), Müstain (1406-1414), Mutezit (1414-1441), Mustekfi (1441-1451), Kaim (1451-1455), Müstencit (1455-1479), Mütevekkil (1479-1497), Müstemsik (1497-1508), Mütevekkil (1508-1516), Müstemsik (ikinci kez, oğlu Mütevekkil'in tam yetkili temsilcisi olarak 1516-1517), Mütevekkil (ikinci kez, 1517-1517). [→ Kayn.]

Abbeville kültürü iki yanlı taş alet

ABBASİYAN ya da **ABBASİYUN** çoğl. a. (ar. *ʿabbāsī* ve fars. *-ān*, ar. *-ūn*'-dan *Abbāsiyān* ya da *Abbāsiyūn*). *Esk.* Abbasi halifeleri, Abbasiler.

ABBASİYE, Kuzey Afrika'da (Cezayir, Mısır) ve Ortadoğu'da (Suriye), kimileri günümüze ulaşmamış birçok kent, köy, semt ve mahallenin ortak adı.

ABBASSOS, Tar. coğ. Anadolu'nun Phrygia bölgesinde kent. Roma konsülü Manlius Vulso'nun Galatlar'a karşı düzenlediği seferde (İ.Ö. 189) adı geçer. Amorion'un batısında olduğu sanılıyor.

ABBATUCCİ, Zicave (Korsika) kökenli aile. En ünlüleri: JACQUES PIERRE, general (Zicave 1723-Ajacio 1813). Korsika'da Paoli'yle savaştı, Louis XVI döneminde tugay komutanlığı yaptı.–CHARLES, Jacques Pierre'in oğlu (Zicave 1771 - Hunningue 1796), tümen komutanıydı; Almanya'dan geri çekiliş sırasında Moreau tarafından Huningue'i Avusturyalılar'a karşı savunmakla görevlendirildi (1796), bir çıkış sırasında ağır yaralandı;—JACQUES PIERRE CHARLES, bir öncekinin yeğeni (Zicave 1792-öl. 1857), Temmuz Monarşisi döneminde Korsika, II. Cumhuriyet'te ise Loiret milletvekilliğine seçildi; Louis Napoléon Bonaparte'ın adalet bakanı oldu.

ABBAYE → MANASTIR.

ÂBBÂZ a.(fars. *āb* ve *-bāz*'dan *âbbâz*). *Esk.* Su cambazı.

ABBE (Cleveland), amerikalı meteoroloji uzmanı ve gökbilimci (New York 1838-Washington 1916). Cincinnatti gözlemevi müdürü (1868), sonra Washington üniversitesi'nde meteoroloji profesörü (1886) olarak çalıştı. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde kurduğu meteoroloji servisleri ve geliştirdiği hava tahmin kuramıyla tanındı.

ABBE (Ernst), alman fizikçi ve sanayici (Eisenach 1840 -Jena 1905). Jena üniversitesi'nde kuramsal fizik profesörlüğü (1870) ve gözlemevinde müdürlük yaptı. 1875'te, bir optik araçlar şirketinin kurucusu olan Karl Zeiss'la ortaklık kurdu ve onun ölümünden sonra şirketin yönetimini ele aldı. Optik aygıtların ve merceklerin geliştirilmesi üzerinde durdu. Klasik mikroskop kuramını ona borçluyuz; 1877'de kırınım yasalarını uygulayarak mikroskobun ayırma gücünü hesapladı ve bu deneyde daldırmalı objektif kullandı. 1889'da, Schott'un ürettiği yeni merceklerden yararlanarak ilk apokromatik objektifi gerçekleştirdi. Abbe sinüsleri bağıntısı adı verilen merkezleşmiş sistemlerin geometrik sapınçsızlık koşulunu ortaya koydu ve kırılmaölçeri icat etti.

ABBE gölü → ABA

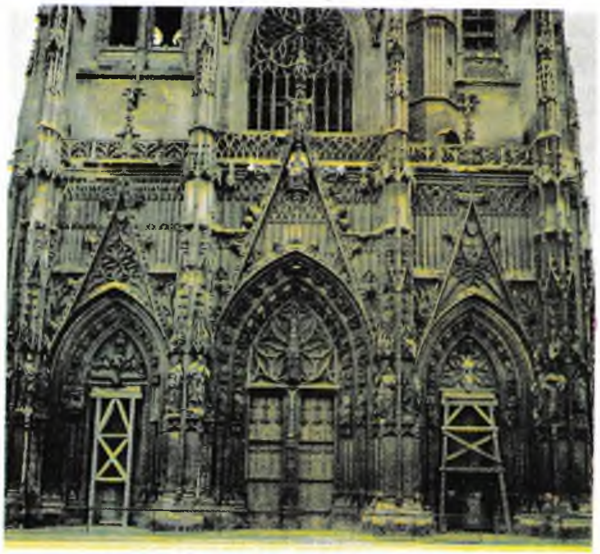
■ **ABBEVİLLE,** Fransa'da, Picardie'de, Somme arrondissement'ının merkezi, Somme ırmağı kıyısında, Amiens'in 46 km K.-B.'sında; 25 988 nüf. Mekanik (musluk fabrikası), besin (şeker fabrikası) ve dokuma (giyim) sanayii.

Abbeville konferansları. 1918'de Abbeville'de itilaf devletleri temsilcileri arasında biri 25 martta, öbürü 2 mayısta yapılan iki konferans. Bu konferanslar sonunda, tüm batı cephesi komutanlığına fransız generali Foch getirildi.

■ **ABBEVİLLE KÜLTÜRÜ** a. (öz. a. *Abbeville*'den). Tarönc. Yontma taş çağının ilk evresinin kültürü. Sanayisi, iki yanı yontulmuş taş aletler ve kaba parçalı avadanlıkla belirginleşir (Abbeville kültürü, Acheul kültürü öncesi dönemde yer alır.) [ABBEVİLYEN de denir.]

—ANSİKL. Abbeville kültüründe sert vuruşlarla yontulmuş iki yanlı taş aletler düzensiz sivri köşelidir. Bu aletlerin biçimi genellikle yapıldıkları ilkel çakmaktaşı yumrucuğuna bağlıdır. Sap bölümleri çoğunlukla korunur.

Abbeville
Saint- Wulfran kilisesinin (XV.-XVI. yy.) anacephesinde taçkapılar

Abbey Theatre, 1904'te Dublin'de kurulan tiyatro. Parnell'in ölümü ve D. Hyde'ın gaelce yazdığı oyunların başarısı üzerine, miss Horniman adlı bir Yeats hayranı, tiyatroyu, Fays kardeşlerin yeni kurdukları topluluğa bağışladı. Abbey Theatre, kısa sürede İrlanda tiyatrosunun yeniden doğuşunu sağladı, İrlanda davasından yana, sansüre karşı ve şiirsel gerçekçiliğe yönelik bir tiyatro durumuna geldi. Burada Yeats, Lady Gregory, Strindberg, İbsen, Shaw gibi yazarların oyunları sahnelendi. Synge'in *Babayiğit* (The playboy of the western world) [1907] adlı oyunu, büyük tepkilere yol açtı. Tiyatronun yöneticiliği 1909'da Yeats'dan Lennox Robinson'a geçti. Topluluk, 1916 ayaklanmasını destekledi. O'Casey'in başarısıyla kapanmaktan kurtulan Abbey Theatre 1924'te devletten yardım görmeye başladı ve eski etkinliğini yitirdi. 1951'de yanan bina, 1966'da yeniden yapıldı ve İrlanda ulusal tiyatrosu oldu.

ABBİATEGRASSO, İtalya'da, Lombardiya'da kent, Milano'nun G.-G.-B.'sında; 27 000 nüf. Cephesini Bramante'nin yaptığı (1497) Santa Maria Nuova kilisesi. Karayolu kavşağı.

ABBİATİ (Franco), italyan müzik eleştirmeni (Verdello, Bergamo 1898). *La Scala* dergisini yönetti (1949). *Storia della musica*'yı (5 cilt, 1939-1946) yazdı.

ABBOT (Charles Greeley), amerikalı astrofizikçi (Wilton, New Hampshire 1872-Washington 1973). 1907'den 1944'e kadar Washington'da *Smithsonian Institution* astrofizik gözlemevini yönetti. Güneş tayfında enerji dağılımını saptayan ve güneş değişmezinin değerini belirleyen ilk bilim adamı oldu.

Abbotsford, Tweed'in sağ kıyısında, Melrose yakınında sir Walter Scott için yaptırılan küçük şato. Scott, yapımına 1812'de başlanan bu şatoda öldü (1832). Romancının bazı eşyaları bu şatodadır.

ABBOTT (*Sir* John Caldwell), kanadalı siyaset adamı (Saint-André-d'Argenteuil 1821-Montréal 1893). 1849'da Birleşme bildirisini imzaladı, 1857'den 1874'e kadar Avam kamarası'nda milletvekili, 1887'de senato üyesi, Muhafazakâr parti'nin lideri oldu. Canadian Pacific Railway'i (Kanada Pasifik Demiryolları) yönetti (1880-1887), Montreal belediye başkanlığı (1887-1889) ve 1891-92 arasında başbakanlık yaptı.

ABBOTT (Lyman), amerikalı rahip ve gazeteci (Roxbury 1835-New York 1922). Sosyal protestanlığın temsilcilerindendi. Darwin'in düşüncelerinden etkilenerek yazdığı *The evolution of Christianity* (1892) adlı yapıtında İncil'in, Kilise'nin ve hıristiyan toplumunun değişmesi gerektiğini savundu. Amerikan kamuoyunun başkan Wilson'un savaş kararını desteklemesinde etkili oldu (1917-18).

ABBOTTABAD, Pakistan'da kent, İslamabad'ın K.'inde; 28 000 nüf.

ABBRACCİAVACCA (Meo), italyan şair (Pistoia, XIII. yy.'ın ikinci yarısı). Guittone d'Arezzo'nun görüşlerini benimsedi.

ABBT (Thomas), alman yazar (Ulm 1738-Bückeburg 1766). Yurtseverliği öven yazıları (*Vom Tode fürs Vaterland* 1761) ve sezgisel Tanrı sevgisine dayanan denemeler yazdı.

ABBUD (İbrahim), sudanlı general ve siyaset adamı (Sinkat 1900). 1956'da sudan ordusunun başkomutanı olan Abbud, 1958'de iktidarı ele geçirdi ve parlamenter rejime son verdi. Güneydeki halkların ayaklanması üzerine 1964'te sivil ve askeri görevlerinden ayrılmak zorunda kaldı.

ABBUŞ → APPU

ABC, Torcuato Luca de Tena y Alvarez-Osorio tarafından kurulan ve 1 Ocak 1905'ten beri Madrid'de yayımını sürdüren monarşist eğilimli günlük ispanyol gazetesi 200 000 basan gazete (pazarları 370 000), aynı zamanda Sevilla ABC'sini denetiminde bulunduran "Prensa

Espanola" grubunun malıdır. Okuyucusunun önemli bir bölümünü büyük ve orta burjuvaziyle toprak sahipleri oluşturur. Liberal eğilimli, tutucu ve sağ yanlısı bir gazete olan ABC, carlosçuları desteklemiştir.

A.B.C. ülkeleri, 1905'e doğru, Güney Amerika'nın en ileri üç ülkesi Arjantin, Brezilya ve Şili'nin Latin Amerika'da söz sahibi olmak ve ABD'nin etkisini dengelemek amacıyla oluşturduğu topluluk. Bu ülkeler 1915'te kendi aralarında karşılıklı saldırmazlık paktı imzaladılar.

ÂBÇİN a. (fars. *ābçīn*). *Esk.* Ölü kurulamada kullanılan peştemal, bez.

ABD a.(ar.ᶜ*abd*).*Esk.* **1.** Kul. **—2.** Köle: *"Aslı pâke lûtf edersen abd olur."* (Halim Efendi XIX.yy.).**—3.**Kimi erkek adlarının oluşumunda Tanrı'nın sıfatlarıyla birlikte yer alır: *Abdülcelil, Abdurrahman* vb. **—4.***Abd-i âciz,*konuşma ve yazı dilinde saygı ve alçakgönüllülük belirtir: *Abd-i âcizleri. Abd-i âciziniz* vb.
— İsl.huk. *Abdi atik,* özgürlüğüne kavuşmuş köle. (Bk. *ansikl.* böl.) ||*Abdi dâl,* kaçma kastı olmadan yolunu kaybederek sahibinin evine dönemeyen köle.|| *Abdi mahcur,* evlenme ve borçlar hukukuyla ayni haklara ait tasarrufları yapmaktan menedilmiş olan köle. (Böyle bir kölenin yapacağı nikâh, alım, satım, ödünç ve rehin, sahibi tarafından onaylanmadıkça geçersizdir.)||*Abdi me'sûr,* düşmana esir düşmüş köle. ||*Abdi me'zûn,* ticaret yapmasına açıkça ya da dolaylı izin verilen köle. (Böyle bir köle ticaret hukukunun kapsamına giren tüm işlemleri yapmaya yetkilidir. Az miktarda hediye verebilir ve kendine ikramda bulunana ikramda bulunabilir. Ancak ödünç veremez, bağışta bulunamaz ve kefil olamaz. Efendisinin onayı olmadan evlenemez. Köleye izin verilmesi ve bunun hukuksal sonuçları islam hukukunda ayrı bir bölüm oluşturur.) [→ KİTAB ÜL-ME'ZUN.]
—ANSİKL. Müslümanlık da,musevilik gibi, kölelik kurumunu kabul ederek yasal saymıştır. Araplarda erkek kölelere *abd* denildiği gibi *memluk* da denirdi. Hz. Muhammet'in arap kabileleriyle yaptığı savaşlarda tutsak edilen erkek, kadın ve çocuklar fidyei necat(kurtarmalık) verilmezse köle durumuna düşerlerdi. İslam hukukunda, köleler sahiplerinin malı sayılırlar. Hiçbir hakka sahip değillerdir, satılabilir, alınabilir, hibe edilebilirler. Kazançları da sahiplerinindir. Bir erkek köle, iki kadın köleyle (maliki mezhebinde dört) nikâhlanabilir. Ancak, bunlardan doğacak çocuklar da sahiplerinin kölesi olurlar. Bir köleyi yalnız sahibi azat edebilir. Sahibi, bir köleye "ben öldükten sonra özgürsün" derse, artık bu sözünden dönemez. Azat edilmiş bir köleyi öldüren kişinin yükümlendiği diyet (kan parası), kölenin eski sahibine ya da mirasçılarına ödenir. Özgür kılınmış bir köle öldüğünde, mirası eski sahibine, o da ölmüşse mirasçılarına kalır.

ABDA ovası → ABDE OVASI.

ABDAL a. (ar. *bedil*'in çoğl. *abdal*). **1.** Gezgin dervişlere eskiden verilen ad: *Abdal tekkede, hacı Mekke'de* (atasözü). - **2.** Davul ya da zurna çalarak herkesi eğlendirmeyi sanat edinmiş çingene: *Abdal düğünden, çocuk oyundan usanmaz* (atasözü). **—3.**Üstü başı perişan,kılıksız, dilenci: *Abdala "kar yağıyor" demişler, "titremeye hazırım" demiş* (atasözü).
— Ed. Kimi derviş şairlerin adlarının başına ya da sonuna getirilerek mahlas olarak kullanılır: *Abdal* Musa, Pir Sultan *Abdal*, Kaygusuz *Abdal*, Genç *Abdal* vb.
— Tar. *Rum abdalları,* Osmanlı devletinin kuruluşu sırasında Anadolu ve Rumeli'de islam dininin yayılması için çalışan dervişlere verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.)
— Tasav. Dünyanın manevi düzenine yön vermeleri için Tanrı'nın görevlendirdiğine inanılan kişiler. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL.Tar.Başlangıçta siyasal ve toplumsal nitelikli Babai ayaklanmasının temeli olan görüşler, Anadolu ve Rumeli'de, Rum abdalları (Abdalan-ı Rum) tarafından yayıldı ve sürdürüldü. Bu terim Yesevi, Kalenderi, Hayderi gibi tarikat mensuplarını, Baba Resul isyanına katılan türkmen babalarını kendi bünyesinde eriten Babai geleneğine bağlı dervişleri kapsar. Rum abdallarının en ünlüleri, Geyikli Baba, Abdal Musa,Kumral Abdal, Abdal Murat vb'dir. İlk Osmanlı padişahları onlara birçok ayrıcalık tanımış, ancak hareketlerini de yakından izlemişlerdi. Rum abdalları arasında şiilik düşüncesi ve inancı da yerleşti (XIV.yy.). Hacı Bektaş müritlerini belirtmek için *Hacı Bektaş velayetnamesi*'nde "abdal" terimi kullanılmıştır. Şair Vahidi'ye göre (XVI.yy.) Rum abdalları sırtlarında tennure, yalınayak, başı açık gezerlerdi. Bellerinde yün örgü kuşak, omuzlarında Ebu Müslim nacağı, ellerinde Baba Şüca çomağı taşırlardı. Tef ve kudüm çalarlardı. Nergisi, abdalların "dört vuruş" anlamına gelen "çardarb" (saç, sakal, kaş, bıyıklarını tıraş etme) uygulamasını sürdüren aleviler olduklarını ve Hacı Bektaş'ı pir tanıdıklarını anlatmıştır. Kendilerine Seyit Gazi Yetimleri adını veren abdallar, her yıl muharrem ayında, merkezleri olan Seyitgazi ilçesindeki Seyit Battal Gazi tekkesinde toplanırlar, eski türk şamanları gibi ateş çevresinde döner, çalgı çalarlardı. XV. yy.'dan başlayarak abdal tekkeleri, topluluk ve gelenekleri bektaşilik içinde erimiştir.
—Tasav. Tasavvuf inancına göre Tanrı, halkın tanımadığı bazı sevgili kullarını görevlendirmiştir. Bu görevlendirilmiş ermişlere *Ricâl ül-gayb denir. Abdallar yedi ya da kırk kişidir. Abdallarla ilgili hadislere medreseli bilginler karşı çıkarken, mutasavvıflar bunları savunmuştur. Hz. Ali'den kaynaklandığı ileri sürülen bir hadise göre abdalların kırkı da Şam'da bulunmaktadır. Kimi mutasavvıflar (İbn Arabi) abdal sayısını yedi olarak kabul etmekte, bunların her birinin bir iklimde (bölge) görevlendirildiklerini söylemektedirler. İslam ve Türk ülkelerindeki halk söylentilerinde geçen yedi abdal, yedi yıldızdaki tanrısal gizi belirler. Tasavvufa göre abdalın özellikleri az konuşmak, az yemek, halktan ayrı yaşamaktır. Görevleri insanlara yardım etmek, yağmur yağdırmak, islama savaş kazandırmak, afetleri önlemektir. Abdal ile ilgili hadislerde, onların bu aşamaya namaz ve oruçla değil, iyilik ve cömertlikle ulaştıkları belirtilir. Birbirlerinin yerine geçtikleri, diledikleri an, kendi yerlerine birini bedel bırakarak istedikleri yere gidebildikleri söylenir.
Abdal sözcüğü XII. ve XIV. yy.'da "abid, zahit, veli, sofu, derviş" anlamlarında kullanılmıştır. Kalenderi dervişleri arasında cezbe halinde bulunan meczublara da serseri derviş anlamında abdal denilmiştir. Abdal, arapça "mecnun, meczub, divane", türkçe "tilbe" (deli) sözcükleriyle eşanlamlı olarak kullanılmıştır. Sonraki yüzyıllarda türkçede "ahmak, şaşkın" anlamında kullanılması da bunun sonucudur. Osmanlı kaynaklarında XV.yy.'dan başlayarak abdal, "ışık, torlak, hayderi, kalenderi" terimleri birbirinin yerine kullanılmış, bu da tarih araştırmalarında karışıklıklara yol açmıştır.

ABDAL, türk halk şairi (XVII.yy.). Hangi dönemde yaşadığı, Şam valisi Küçük Ahmet Paşa (öl. 1636) için yazdığı şiirden çıkarılmıştır. Yeniçerilik ve bektaşilikle ilişkisi olduğu da şiirlerinden anlaşılır. Şiirleri XVII.yy'ın ünlü âşıklarıyla aynı yazmada kayıtlıdır. Araştırmalar, Anadolu ve Azerbaycan'da aynı mahlaslı birden çok âşık bulunduğunu gösterir. (→ Kayn.)

Abdal bekçi ya da **Çivi baskını,** bir karagöz oyunu. Kabadayı Tuzsuz Deli Bekir'den iş isteyen Karagöz mahallenin bekçiliğine getirilir ve Hacivat'ın yardımıyla mahalleye yeni taşınan genç bir kadını ve cariyesini gözetlemeye başlar. Kadınlar "çivi" parolasıyla eve erkek almaktadır. Karagöz de eve girmek ister ama parolayı unutur, bir türlü söyleyemez. Sonunda eve girer, sarhoş olur, taşkınlıklar yapar. Tuzsuz Deli Bekir gelip tümünü dağıtır, Karagöz dayak yemekten zorlukla kurtulur.

ABDAL DAVULCULARI, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yaşayan, geçimlerini davul zurna çalarak sağlayan göçebe topluluk. Kırşehir'in Abdallar köyü halkını bu topluluk oluşturur.

ABDAL DÜZENİ a. Türk halk müziğinde bir düzen. Sazın alt ve orta teli *la,* üst teli *sol* sesine çekilerek karar sesi güçlendirilir. Bu düzen özellikle Ankara ve Kırşehir yöresinde yaygındır. Bozlaklar bu düzenle çalınır. (→ BOZLAK.)

ABDAL HAVASI a. Abdalların davul zurna eşliğinde oynadığı bir halk oyunu. Güney Anadolu'da, özellikle Muğla'nın Fethiye ilçesinde yaygındır.

ABDAL KARA ŞEMSİ → KARA ABDAL.

Abdal masalı, namusun değeri ve evlat sevgisi temasını işleyen türk masallarından biri. Abdalın biri, bir gün bir kapıyı çalar. Kocası evde olmadığı halde kapıyı açan kadın, abdala yiyecek, içecek verir. Abdal bununla yetinmez, daha ileri gider. Kadının direnmesi üzerine de beşikte yatan çocuğu boğazlar. Kadın evlat acısının verdiği güçle abdalı öldürür, kocası gelince de olanı biteni anlatır. Birlikte abdalın ölüsünü dışarı taşımak isterler, bir türlü kaldıramazlar. Bunun üzerine hırkasını çıkarırlar. Hırkayı çıkarınca abdalın cesedi, yerinde bir yığın altın bırakarak gözden kaybolur. Karı-koca zengin olur, mutlu bir hayat sürerler. Masalın Erzurum varyantında ise beşikteki çocuk canlanır, beşik de som gümüşe dönüşür.

ABDAL MUSA, Abdal Musa Sultan da denir, Anadolu erenlerinden (XIV. yy.). Horasan erenleri ya da Rum abdallarının ileri gelenlerindendi. Azerbaycan'da (yanlış olarak Horasan'da diye bilinmektedir) Hoy kentinde doğdu. Osmanlı devletinin kuruluş döneminde (1299-1359) kırk erenle birlikte Anadolu'ya geldi Orhan Bey'in Bursa fethine katıldı ve yeniçeri örgütünün kuruluşuna yardımcı oldu. Sonra Teke iline (Antalya ve yöresi) gitti. Elmalı yakınında Tekeköy'de yerleşti. Burada günümüzde de var olan zaviyeyi yaptırdı. En büyük hizmeti manevi gücü ile Türkmenlerin birleşmesine yardımcı olmasıdır.
Abdal Musa'yı bektaşilerle birlikte aleviler de benimsemiştir. Bektaşiler, onu Hacı Bektaş Veli'nin halifesi saymakta ve bu tarikattaki on iki makam sıralamasında yer alan "ayakçı" makamını, "Abdal Musa postu" olarak anmaktadır. Aleviler de onun adına törenler düzenler ve kurbanlar keserler.
Abdal Musa'nın olduğu sanılan Bektaşi derleme ve cönklerindeki şiirlerin ona ait olmadığı anlaşılmıştır.

Abdal Musa velayetnamesi, yazarı ve yazılış tarihi belli değildir. Dil özelliklerine bakılarak XV. yy.'da yazıldığı ileri sürülüyor. Küçük bir yapıt olan *Abdal Musa velayetnamesi*, Abdal Musa'nın doğumuyla başlar, Teke yöresine gelişi ve buralara yerleşmesi sırasında gösterdiği kerametler sıralandıktan sonra halifelerine icazet vererek onları çeşitli yerlere göndermesiyle sona erer. *Velayetname*'nin bugüne kadar iki yazma nüshası görülmüş, ayrıca değişik zamanlarda iki kez yeni harflerle yayımlanmıştır. (→ Kayn.)

Abdal oğlan, ortaoyunu tiplerinden. Budala, yaygaracı, sırnaşık, küfürcüdür. Özürlü olduğundan mahalleli tarafından korunur, davranışları hoş görülür. *Denyo, *Denilo da denir.

Abdal oyunu, Orta Anadolu'da yaygın

seyirlik bir köy oyunu. Ağaç dallarından bir korkuluk yapılır, ona ceket ve şapka giydirilir. Bir oyuncu karşısına geçip korkulukla konuşmaya başlar. Bir başkası da öküz olur. Korkulukla oyuncu arasında öküz yüzünden kavga çıkar, boğuşurlar. Korkuluk bozulunca oyun biter.

ABDALLAR, Türkiye, Azerbaycan, İran, Afganistan, Türkmenistan ve Çin Türkistanı'nda yaşayan türk asıllı bazı etnik toplulukların adı.

İ.S. V. ve VI. yy.'da Orta Asya'daki türk kökenli Akhun ya da Eftalitler Abdal adıyla da anılıyordu. 495-525 yıllarında Pencab'ı işgal eden Eftalitler, bir imparatorluk kurmuşlardı. 563-567'de Sasanilerin müttefiki olan Göktürkler tarafından egemenliklerine son verildi. Eftalitlerin düzenli bir devlet kuruluşuna ve yasalara sahip oldukları, o dönem Bizans kaynaklarında belirtilmiştir. Çin kaynaklarında da bunların âdetlerinin Göktürklere benzediği belirtilir. Eski İran kaynakları da Eftalitleri türk olarak adlandırmıştır. Büyük bir olasılıkla Eftalitler, Abdal adını bu devleti kuran kabile ya da soyadından almışlardır.

Bugün de Anadolu'nun çeşitli yörelerinde kendilerine Abdal adını veren göçebe alevi toplulukları yaşamaktadır. Anadolu Abdallarının bir kısmı gezici derviş topluluklarıydı. XVIII. yy. başlarında türkmen aşiretleri arasında Abdallu, Köçek Abdallu denilen türkmen oymakları yer alıyordu. Bugün de Anadolu'nun kimi yerlerinde Abdallar genellikle düğünlerde çalgıcılık, türkücülük yaparlar.

ABDALONYMOS (fenike dilinde Abd-olunim), Sidon (bugün Sayda) kralı (öl. İ.Ö. 312). Soylu bir aileden olduğu halde yoksul düştü, çobanlık yaptı. Tyros (Sur) kuşatmasında gösterdiği yararlıklar nedeniyle (İ.Ö. 332), Büyük İskender'in isteğiyle, Straton'un yerine kral oldu. İskender'den sonra çıkan karışıklıklar sırasında Gazze savaşı'nda öldü. Alman bilim adamı Volkmar von Graeve, İstanbul Arkeoloji müzelerinde bulunan İskender Lahdi'ndeki kimi kabartmalarla Abdalonymos'un yaşamı arasında ilişki kurmuş, ünlü lahdin ona ait olduğunu saptamıştır. Kral, lahdin kabartmalarında, İskender'le birlikte pers giysileri içinde betimlenir. Abdalonymos, çoban kral olarak yazın dünyasına da geçmiştir.

Abdi
XVI. yy. divan şairi
Millet kütüphanesi

ÂBDÂN a. (fars. *āb* ve -*dān*'dan *ābdān*). *Esk.* **1.** Su kabı. **— 2.** Göl. **—3.** Bahçe sulamaya yarayan süzgeçli kova. –Tıp. *Esk.* Mesane.

ÂBDÂR sıf. (fars. *āb* ve -*dār*'dan, *ābdār*). *Esk.* **1.** Taze ve sulu meyve için kullanılır. **—2.** Renkli, parıltılı mücevher için kullanılır: *"Dizin dizin güher-i âbdâr mı diyelüm"* (Ahmet Paşa, XIV. yy.). **— 3.** Güzel, nükteli, ince ve hoş anlamı olan şiir, söz için kullanılır. **—4.** Keskin, parlak kılıç, hançer vb. için kullanılır: *"Ayîneveş elinde o şemşîr-i âbdâr"* (Baki, XVI. yy.).

ÂBDÂR → TAŞTDÂR.

ABDE ya da **ABDA ovası**, Batı Fas'ta bölge. Atlas okyanusu kenarında, Tensift uvedi'nin kuzeyinde. Burası kumul kökenli kumtaşları ve kabuklarla kaplı bir ovadır. Çukur alanlarda zengin topraklar (*tir*'ler) tarıma olanak verir (buğday, arpa, mısır); kumlu tepeler hayvancılık için kullanılır (davar, deve). Nüfus, sarnıçları olan büyük çiftliklerin çevresinde toplanmıştır. Tek önemli kent, Safi'dir.

ABD EL-MALİK (Enver), mısırlı toplumbilimci (Kahire 1924). İlk çalışmaları ulusal sorun ve Mısır'da sosyalizm üzerineydi (*Egypte, société militaire*, 1962; *Çağdaş arap düşüncesi, bağımsızlık, sosyalizm* [Materiau pour l'étude de la pensée arabe contemporaine: l'Egypte, 1964]; *Idéologie et Renaissance nationale; l'Egypte moderne*, 1969). Ulusal hareketleri, emperyalizmin toplumbilimini, özellikle de toplumsal gruplarla sınıflar ve kültürlerle uygarlıklar arasındaki etkileşimi inceledi. Gitgide dünyaya daha çok açılma sürecine giren bir ortamda, toplumlar arasındaki ayrımları çözümlemek için özgüllük kavramından yararlandı (*la Dialectique sociale*, 1972).

ÂBDENDÂN sıf. (fars. *ābdendān*). *Esk.* **1.** Şaşkın, saf. **—2.** Aciz, çaresiz.

ABDERA. Tar. coğ. Trakya'da yunan kolonisi, Ege denizi kıyısında, Nestos (bugün Mesta) ırmağının ağzı yakınında. Klazomenaililer tarafından kurulan, Demokritos, Anaksarkhos ve Protagoras'ın doğdukları yer olan Abdera, ünlü bir felsefe okulunun, atomcuların merkezi oldu. İspanya'nın güney kıyılarında Kartacalılar'a ait bir ticaret limanı da (bugün Adra) aynı adı taşıyordu.

ABDERHALDEN (Emile), isviçreli fizyolog (Oberuzwil), Saint-Gall kantonu 1877-Zurich 1950). Enzimler, vitaminler ve hormonlar hakkında incelemeler yayımladı.

ABDEST, -ti → APTES.

ABDESTÂN ya da **ABDESTDÂN** a. (fars. *ābdest* ve -*dān*'dan, *ābdestdān*). *Esk.* Abdest alınan ibrik, su ibriği.

ABDESTHANE → APTESHANE.

ABDESTLİK → APTESLİK.

ABDÎ sıf. (ar. *ᶜabd* ve -*ī*'den *ᶜabdī*). *Esk.* Köleye ait, ona yaraşır.

ABDÎ, türk divan şairi (XVI. yy.). Yaşamı konusunda bilgi yoktur. 1429'da Murat II'ye sunduğu 4877 beyitlik *Camasbname**'siyle tanınır. Yapıt, büyük bir olasılıkla farsçadan çevrilmiştir. Halk deyimlerine geniş yer verilerek yalın bir dille yazılmış bu mesnevide Danyal Peygamber'in oğlu Camasb'ın masalsı serüvenleri, yılanlar padişahı Şahmaran*'la ilişkisi, evrenin sırlarını bilen, bütün ilaçları tanıyan bir hekim olmayı nasıl başardığı anlatılır. (→ Kayn.)

ABDÎ, türk divan şairi (XVI. yy.). Yaşamıyla ilgili bilgi yoktur. Ancak, *Niyazname-i Sa'd ü Hüma* adlı 1071 beyitten oluşan mesnevisini 1545'te, Manisa'da Şehzade Selim'e sunduğu bilinir. *Nüzhetname-i Abdi* (ya da *Gül ü nevruz*) adlı bir başka mesnevisi de vardır. (→ Kayn.)

ABDÎ (Abdullah), türk divan şairi (İstanbul?-Bursa 1667). Tophane Kılıç Ali Paşa Camisi imamı Mehmet Efendi'nin oğludur. Medrese öğrenimi gördü. Şeyhülislam Ahizade Hüseyin Efendi'den mülazemet aldı. *Safayi tezkiresi*'nde *Divan*'ı olduğu kayıtlıdır. (→ Kayn.)

ABDÎ (Abdullah), **Himmetzade,** türk mutasavvıf, şair (İstanbul 1640- *ay.y.* 1710). Bayrami şeyhlerinden Himmet Efendi'nin oğludur. Babasının ölümünden sonra, onun yerine Yenibahçe tekkesine şeyh oldu (1683). Viyana bozgunu üzerine Davutpaşa camisi'nde bir cuma vaazında Mehmet IV'ü, yüzüne karşı eleştirmiş olmasıyla da ünlüdür. Divan ve halk şiiri yolunda yapıtları vardır. Hz. Muhammet'in yaşamıyla ilgili *Gencine-i icaz* adlı yapıtı yazdı. Bir şairler tezkiresi olduğu kaynaklarda belirtiliyorsa da bu yapıt, günümüze ulaşmamıştır. Sülüs ve nesih tipi hatta ustaydı. (→ Kayn.)

ABDÎ (Abdullah), türk divan şairi (İstanbul?- *ay.y.* 1761/62). Şair ve şehreminliği ruznamçecisi Feyzullah Efendi'nin oğludur. Sadaret kethüdalığında bulunduktan sonra babasının görevine atandı (1758). Şiirlerini, Nedim'in açtığı yolda sürdürdü.

ABDÎ, türk halk şairi (XVIII. yy.). Âşıkların "kalem şuarası" zümresindendir. Şiirlerinden, bilinmeyen bir nedenle üç yıl Mekke'de sürgün kaldığı, 1752'de burada bulunduğu anlaşılmaktadır. Aruz ya da heceyle yazdığı şiirlerinin çoğunda İstanbul özlemini dile getirmiştir. İstanbul'un doğal güzelliklerini, tarihsel değerini konu alan, aruzla yazılmış bir destanı, o dönemin yaşama biçimini, gelenek ve göreneklerini, giyim kuşamını yansıtması bakımından önemlidir. Divan şairi Nabi'den etkilendiğini belirten Abdi'de, Aşık Ömer ve Gevheri'nin etkileri de göze çarpar. (→ Kayn.)

ABDÎ Şarkîkarahisarlı, türk divan şairi (Şarkikarahisar?- *ay.y.* 1884). Öğrenimini İstanbul'da yaptı. Kaymakamlık, mutasarrıflık görevlerinde bulundu. Şarkikarahisar bidayet ceza mahkemesi başkanıyken öldü. Bosna'da görevli olduğu sırada yönetimin bozukluğuyla ilgili gözlemlerini *Nevpeyda* adlı yapıtında dile getirdi. *Asır* gazetesinde yayımlanan bu yapıtı, *Nutk-ı bi-perva ile akl-ı dânâ* adıyla basıldı (1870). Bir divan oluşturan, aruz ölçüsüyle yazılmış şiirleri yanında hece ölçüsüyle şiirleri de vardır. *Tuhfe-i Vehbi*'yi örnek tutan ve Erzurum ağzının özelliklerine değinen bir yapıtı da olduğu bilinir. (→ Kayn.)

ABDÎ BEY, Küpeli Çavuş da denir, saray musahibi (?-? 1883). Enderun'da yetişti. Selim III ve Mahmut II dönemlerinde saray musahibiydi. Kendisi gibi musikişinas olan arkadaşı Hayali Sait Efendi'yle yaptığı şaka ve oyunlarla ün kazandı.

ABDÎ BİN ŞABAN, türk ciltçibaşı (XV yy. ortaları-XVI. yy.). Murat III, Mehmet II ve Ahmet I dönemlerinde saray nakkaşhanesinde ciltçilik yaptı. Özellikle, içleri saz üslubunda bezenmiş şemse ve köşebentli, anıtsal ölçülerde cilt yapımında ustaydı. Kullandığı kalıplar bugüne değin, klasik üslupta çalışan türk ciltçilerine örnek oldu. En önemli yapıtları *Hünername* (Cilt I ve II) ve *Siyer-i Nebi*'dir (altı cilt).

ABDÎ ÇELEBİ Sarhoş, türk divan şairi (?-? 1621). Divanı hümayun kâtipliği yaptı. Sadrazam Sinan Paşa'nın maiyetinde bulundu. 1593'te Avusturyalılara karşı yapılan sefere katıldı. Yanık kalesinin ikinci kez alınmasıyla sonuçlanan bu seferi *Zafername-i Kal'a-i Üstüvar* (ya da *Yanık kale fetihnamesi*) adını taşıyan gazavetnamesinde konu edindi. Yapıt farsça düzyazıyla yazılmış bir girişten sonra 317 beyitlik bir manzumeden oluşur. (→ Kayn.)

ABDÎ EFENDİ Hacı (*Mühürdar*), türk devlet adamı (İstanbul 1699- *ay.y.* 1764). Divanı hümayun kaleminde yetişti. Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın mühürdarlığını yaptı. Patrona Halil ayaklanmasında (1730) bir süre gizlenmek zorun-

da kaldı. Üç kez reisülküttaplık (1753-1755, 1757-1758, 1763-1764) ve başdefterdarlık (1761-1763) yaptı.

ABDİ EFENDİ, türk tarihçi (XVIII.yy.). Yaşamına ilişkin kesin bilgi yoktur. *Tarih-i sultan Mahmut Han bin sultan Mustafa Han* ya da *Abdi tarihi* adıyla bilinen yapıtında Patrona*Halil ayaklanmasını gözlemlerine dayanarak anlatır.

ABDİ EFENDİ Basmacı → BASMACI ABDİ EFENDİ

ABDİ EFENDİ Abdürrezzak → ABDÜRREZZAK ABDİ EFENDİ.

ABDİ İPEKÇİ → İPEKÇİ (Abdi).

Abdi İpekçi Barış ve Dostluk Ödülü, Abdi İpekçi'nin anısı için Türkiye'de ve Yunanistan'da ortak bir çalışma çerçevesinde iki yılda bir verilmekte olan ödül. Yunanlı mühendis ve yazar Andreas Politakis'in *Milliyet* gazetesiyle işbirliği sonucu uygulamaya konuldu. Türk ve yunan halklarını düşün ve sanat yoluyla birbirine yaklaştırmak, kültür ve sanat zenginliklerini kaynaştırarak iki ulus arasında kalıcı bir barışı sağlamak amacını güder. Ödül törenleri bir dönem Atina'da, ertesi dönem İstanbul'da düzenlenir.

birincilik ödülü alanlar

1980	araştırma	İbrahim Çamlı
1982	öykü	Muzaffer Abayhan
	şiir	Ali Cengizhan
		Yaşar Miraç
	röportaj	Erhan Akyıldız
	resim	Aydın Ayan
	heykel	Can Erçin
	afiş	Sadık Karamustafa
1986	kısa film	Neşet Kırcalıoğlu
	röportaj	Cengiz Çandar
	şiir	Behçet Aysan
1988	araştırma	Bedriye Aksakal
	senaryo	Feride Çiçekoğlu
	karikatür	Hakan Boyar
	afiş	Özcan Çalışkan
1990	köşe yazısı	Ayseli Uluata
	öykü	Semra Topal
	röportaj	C. K. Gürses
	fotoğraf	Faruk Ertunç

Abdi İpekçi Sanat Yarışması, Abdi İpekçi'nin anısı için kurucu ve yöneticilerinden olduğu *Milliyet Sanat dergisi*'nce her yıl değişik sanat dallarında düzenlenen yarışma.

birincilik ödülü alanlar

1980	röportaj	Yavuzer Çetinkaya
1981	roman	Hulki Aktunç
	oyun	Vüsat O. Bener
		Tuncer Cücenoğlu
1982	grafik	Selahattin Ganiz
		Güney
1983	fotoğraf	Bülent Özgören
1984	kitap kapağı	Hakkı Mısırlıoğlu
1985	karikatür	Atila Özer
1986	film eleştirisi	Haldun Armağan
1987	ed. eleştirisi	Zehra İpşiroğlu
1988	karikatür	Mehmet Zeber
1989	deneme	Kemal Gündüzalp
1990	fotoğraf	Tuğrul Çakar
1991	ütopya	—

ABDİ PAŞA (Abdurrahman), türk devlet adamı, vakanüvis ve şair (Anadoluhisarı, İstanbul ? - Sakız 1692). Enderun'da yetişti. Sarayda çeşitli görevlerde bulundu. 1663'te döneminin tarihini yazmakla görevlendirildi. Bu görevi yapanlara "şehnameci" denilirken ilk kez "vakanüvis" unvanını aldı. Nişancılık (1669), kubbealtı vezirliği, valilik, muhafızlık yaptı. *Vakayiname*'si 1648-1682 yılları olaylarını kapsar. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın emriyle hazırladığı kanunname (*Tevkii Abdurahman Paşa Kanunnamesi*) devlet teşrifat ve teşkilatıyla ilgilidir. Abdi mahlasıyla yazdığı şiirlerini bir divanda topladı. Attar'ın *Pendname*'sini, türkçeye çevirmiştir. (→ ABDİ PAŞA VAKAYİNAMESİ.)

ABDİ PAŞA, türk vezir (? - Hotin 1722). Ağa Abdurrahman Paşa'nın yetiştirmesi. Kapıcılar kethüdası (1693), çavuşbaşı (1695) oldu. Zenta savaşı'nda gösterdiği yararlıktan ötürü vezirliğe yükseltilerek Rumeli valiliğine atandı (1698). Çeşitli eyaletlerde valilik yaptı. Pasarofça antlaşması görüşmelerini yürüten kurulda bulundu. Hotin valisiyken öldü.

ABDİ PAŞA Kiki, türk vezir (? - Halep 1788). Mardin'deki Kiki aşiretinden olduğundan "kiki" lakabıyla anılır. Kapıcıbaşı oldu. Beylerbeyi rütbesiyle Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde valilik yaptı. Vezirlikle Diyarbakır valiliğine atandı (1781), Mısır valiliğine getirildi (1787). Bu görevden azledildikten sonra gittiği Halep'te öldü.

ABDİ PAŞA Koca, türk vezir (? - Silistre 1789). Enderun'da yetişti. Has odaya girdi. Mirimiran rütbesiyle Köstendil'e gönderildi. Vezirliğe yükseltildi (1762), Boğdan seraskerliğine atandı (1769). Osmanlı-rus savaşı sırasında azledildi (1772). Çeşitli eyaletlerde valilik yaptı. Hattat olan Ali Paşa'nın Isparta'da yaptırdığı camide levhaları vardır.

ABDİ PAŞA Çerkez, türk vezir (?-İstanbul 1880). Sadrazam Hüsrev Paşa'nın kölelerinden. Askerlik mesleğine girdi. Yunanlılarla yapılan muharebelere katıldı. İşkodra mutasarrıflığına atandı (1858). Karadağlılarla yapılan savaşta (1862), ordunun bir koluna komuta etti. Şurayı devlet (1871) ve tanzimatı askeriye üyeliklerinde bulundu. Manastır vali vekilliği, Yanya valiliği yaptı.

Abdi Paşa vakayinamesi, Abdurrahman Abdi Paşa tarafından yazılan ve 1648 ile 1682 arasındaki olayları kapsayan vakayiname. Vakayiname, Mehmet IV'ün tahta geçmesiyle başlar. Olaylar kronolojik bir sıraya göre anlatılmıştır. Tek ciltlik yazma eser Mehmet IV'e sunulmuştu. XVII. yy. başında Etienne Roboly tarafından fransızcaya çevrildi. İstanbul ve Avrupa kitaplıklarında çeşitli yazma nüshaları bulunur.

ABDİAS ya da **OBADYA,** on iki küçük peygamberden biri. Olasılıkla İ.Ö.V. yy'da yaşamıştır. Edomluların çektiği sıkıntıları ele alarak Yehova'nın adaletini ve gücünü yüceltti.

ÂBDİH a. (fars. *âbdih*). *Esk.* İncelik ve güzellik veren süs.

ABDİMİ a. Güney Afrika'da kışlayan ve büyük ölçüde çekirge tüketen Afrika leyleği (*Plecorhynchus abdimii*).

ABDİOĞLU, Adana'nın Yüreğir ilçesinde Yakapınar bucağına bağlı köy; 2 452 nüf. (1990).

ABDİYET a. (ar. *ʿabd* ve *-iyet*'ten *'abdiyet*). *Esk.* Tanrı'ya kulluk etme, kulluk.

ABDOMİNO-GENİTAL sıf. (fr. *abdomino-génital*'den). Karına ve cinsiyet organlarına ilişkin. (*Büyük* ve *küçük abdomino-genital sinir*, bel sinir ağının dalları olarak karna, cinsiyet organlarına ve uyluğa duyu sinir dalları ve dalcıkları verir.)

ABDOMİNO-PERİNEAL sıf. (fr. *abdomino-périnéal*'den). **1.** Karınla (abdomen) ve perineyle (apış arası) ilgili olan. — **2.** *Abdomino-perineal ameliyat*, rektumun tümüyle kesilip çıkarılması. Ameliyat iki aşamalıdır, ilkin karın kısmında, sonra apış arasında yapılır.

ABDON, İsrail yargıçlarından biri (İ.Ö. XII. yy.).

ABDUCTOR sıf. (lat., sözc.). Orta çizgiden uzaklaştıran (kas). (→ UZAKLAŞTIRICI.)

ABDUH (Muhammet) → MUHAMMET ABDUH.

ABDULLAH Kırımi, türk hattat (Kırım, ?-İstanbul 1590). Yaşamına ilişkin bilgiler azdır; ancak, Kanuni Sultan Süleyman için yazdığı Kuran'ın (Topkapı sarayı kütüphanesi'nde) kitabesinden, baba adının İlyas olduğu, lakabını doğduğu yerden aldığı biliniyor. Şeyh Hamdullah'ın torunu Derviş Mehmet'ten sülüs ve nesih yazı öğrendi. Özellikle Kanuni döneminde ünlenen sanatçının, nesih, sülüs ve muhakkak yazılarda başarılı yapıtları vardır. Müziğe ilgi duyan ve tambur çalan Kırımi, Emir Buhari camisi yakınında gömülüdür.

Abdi İpekçi Sanat Yarışması töreni (1986)
Milliyet arşivi

Abdullah Kırımi'den bir nesih hat örneği

ABDULLAH (*Şeyh* Muhammet), hintli siyaset adamı (Savra, Srinagar yakınında, Keşmir 1905- *ay.y.* 1982). 1932'de Keşmir Müslüman konferansı'nın kurucusu, 1947-1948 arasında geçici hükümet başkanı oldu; 1948'den 1953'e kadar Cammu-Keşmir hükümetinin başbakanlığını yaptı ve ülkesinin Hindistan'dan tamamen bağımsız olmasını savundu. Birçok kez tutuklandı (ağustos 1953-ocak 1958; nisan 1958-nisan 1964; nisan 1965-ocak 1968). Başında bulunduğu Keşmir için halkoylaması cephesi'nin, 1971 mart seçimlerinde kendi adaylarını ileri sürmek istemesi üzerine ocak 1971'de ülke dışına çıkarıldı; 1972 haziranında ülkesine dönmesine izin verildi. Şubat 1975'te yeniden başkan oldu.

ABDULLAH (Ahmet), komorlu siyaset adamı (Anjouan, bugün Ndzuani, 1919 - Moroni 1989). Komor adaları demokratik partisi lideri. Tek yanlı olarak takımadanın bağımsızlığını ilan etti ve devlet başkanı oldu (1975). Bir ay sonra iktidardan uzaklaştırıldı; ancak ülkede yapılan anayasa referandumunda kazandığı başarıdan sonra geri döndü ve Komor federal islam

cumhuriyeti'nin ilk başkanı oldu (ekim 1978).

ABDULLAH (Mekke 1882-Kudüs 1951), Maveraiürdün emiri (1921-1949), Ürdün kralı (1949-1951). Hicaz kralı Hüseyin bin Ali'nin oğlu. Birinci Dünya savaşı'ndan sonra, İngiliz tasarısına göre kendisi Irak kralı, kardeşi Faysal da Suriye kralı olacaklardı; ancak, 1920'de Irak kralı ilan edildikten sonra, 1921'de kardeşi Faysal'ın Irak krallığına getirilmesi üzerine İngiliz mandası altındaki Maveraiürdün emirliğiyle yetinmek zorunda kaldı. 1944'ten başlayarak, İngiltere'nin desteğiyle, Maveraiürdün, Filistin, Suriye ve Lübnan'ı içine alacak Büyük Suriye devletini kurmayı amaçladı. Öteki Arap devletlerinin muhalefeti ve Sovyetler Birliği'nin karşı çıkması üzerine, bundan vazgeçmek zorunda kaldı. Tasarı ertelendi ve İngiltere'yle yapılan bir anlaşma sonunda Abdullah, 1946'da, bağımsız olan ve bir anayasaya kavuşan (temmuz 1946) Maveraiürdün'ün kralı ilan edildi. 1949'da Haşimi Ürdün krallığı adını alan Maveraiürdün, Filistin'in Arapları barındıran bir bölümünü de, kendi topraklarına kattı (1950). Saltanatı boyunca İngiltere'nin desteğinden yararlanan Abdullah, 1948'de bu devletle bir ittifak antlaşması imzaladı ve İngiltere'den parasal yardım sağladı. Kendisini Filistin davasına ihanet etmekle suçlayan Filistinlilerce, 20 temmuz 1951'de Kudüs'te Mescidi Aksa'ya girerken öldürüldü. Yerine büyük oğlu Tallal geçti.

ABDULLAH AĞA Şehlevendim, türk besteci (1775 ?- 1826). Besteci Kömürcü Hafız Mehmet Efendi'nin kardeşi. Enderun'da yetişti. Hanende (ses sanatçısı) olarak saray fasıllarına katıldı. Güzel yüzlü ve düzgün yapılı olduğundan Şehlevendim takma adıyla tanındı. Otuza yakın yapıtı günümüze kalmıştır.

ABDULLAH AĞA, Paşa Çırağı da denir, darüssaade ağası (? - İstanbul ?). Başmusahiplik, hazinedarlık yaptı. Abdülmecit döneminde darüssaade ağalığına getirildi. Azledildi (1840). Beylerbeyi'nde bir çeşme yaptırmıştır.

ABDULLAH AMASİ, türk hattat (XIV.-XV.yy.'lar). Yaşamına ilişkin bilgi yoktur, ancak amasyalı olduğu, Şeyh Hamdullah ile aynı yıllarda yaşadığı ve 80 yaşlarında öldüğü sanılıyor. Rum diyarının yedi üstadı diye nitelenen hattatlardandır (diğerleri Şeyh Hamdullah, Şeyhzade Mustafa Dede, Celal bin Muhittin, Celal bin Cemalettin, Karahisar Molla Ahmet, Şerbetçizade İbrahim). Molla Şems ve Mustafa Dede ünlü öğrencileridir.

ABDULLAH AZMİ EFENDİ, soyadı **Torun,** türk siyaset adamı (Eskişehir 1869-İstanbul 1937). Din ve hukuk öğrenimi gördü. İkinci meşrutiyet'te üç dönem Kütahya mebusluğu yaptı (1908-1919). Son Osmanlı meclisi mebusanı'na Eskişehir mebusu seçildi (1920). Meclisi mebusan'ın İngilizlerce dağıtılması üzerine Ankara'da toplanan TBMM'ye katıldı. İkinci Fevzi Paşa ve Hüseyin Rauf Bey kabinelerinde şeriye vekilliği yaptı (1922). İkinci dönem TBMM'de Eskişehir milletvekili olarak bulundu (1923-1927).

ABDULLAH BEY Köse Mihal → KÖSE MİHAL.

ABDULLAH BEY K. E. Hammer-schmidt → MACARLI ABDULLAH BEY.

ABDULLAH BEY Dürrizade → DÜRRİZADE ABDULLAH BEY.

ABDULLAH BEY (*Binbaşı*), türk asker (? - Ankara 1921). Harp okulu'nu bitirdi, çeşitli cephelerde çarpıştı. Kurtuluş savaşı'nın ilk yıllarında Kütahya bölge komutanıyken, Çerkez Ethem ile birlikte isyan etti. Daha sonra Ankara'ya geldiyse de, isyancı sayılıp, Ankara İstiklal mahkemesi kararıyla idam edildi.

ABDULLAH BİN ABBAS, arap fıkıh bilgini ve ilk müfessir (Mekke 619-Taif 688). Hz. Muhammet'in amcasının oğlu. Peygamber, seferleri ve soyağacı (ensab) ile Kuran tefsirinde yararlandığı eski arap şiiri hakkında bilgi topladı. Bu alanlardaki geniş bilgisi nedeniyle, Hibr ül-ümmet (ümmetin bilgini) sanıyla anıldı. Kendisine atfedilen Kuran tefsiri ve fıkıhla ilgili fetvaları günümüze kadar gelmiştir.

İslam ordularının Mısır ve İran seferlerine katıldı. Halife Osman döneminde Hac emirliğine, Ali döneminde de Basra valiliğine atandı. Halife Ali'nin yanında, Cemel vakası ve Sıffin savaşı'na katıldı. Halife Ali ile arası açılınca Mekke'ye döndü (658). Bir süre sonra, Basra'ya gitti. Devlet hazinesine ait parayı kendi hesabına Basra'dan Mekke'ye getirmesi dolayısıyla eleştirilere uğradı. Muaviye'nin halifeliğini kabul etti. Yezit'in İstanbul seferine katıldı (669). Sonra Hicaz'a döndü, Abdullah bin Zübeyr'in halifelik iddiasına karşı çıktı. Bu yüzden bir ara hapsedildiyse de kurtulup Taif'e gitti ve orada öldü.

ABDULLAH BİN ABDURRAHMAN CELVETİ, celveti tarikatı şeyhi (? - İstanbul 1750). İstanbul'da Hamza Paşa camisi'nde imamlık yaptı. Karacaahmet'te gömülüdür.

ABDULLAH BİN ABDÜLMELİK, emevi komutan (? 680-Hire 750). Halife Abdülmelik'in oğlu. Bizanslılarla savaştı (700). Muhammet bin Mervan ile birlikte İbni Eşas ile savaşan Haccac'a yardım etmekle görevlendirildi (701). Deyr ülcemâcim görüşmelerine katıldı. Sonra Bizanslılarla savaştı, Masisa'yı (Misis) aldı (703). Abdülaziz bin Mervan'ın ölümü üzerine Mısır valiliğine atandı (704). Öncülünün atadığı memurları görevden aldı. Divan toplantılarında arapçayı zorunlu kıldı. Kötü yönetimi nedeniyle azledildi. Devletin malını kendi çıkarları için kullanmakla suçlandı (713). Abbasiler döneminde Hire'de öldürüldü.

ABDULLAH BİN ABDÜLMUTTALİP, Hz. Muhammet'in babası (Mekke ? - Medine [Yesrib] 570). Kureyş kabilesinin önde gelenlerinden Abdülmuttalip'in onuncu oğlu. Abdülmuttalip, on oğlu dünyaya gelirse bunlardan birini tanrıya kurban edeceği yolunda adakta bulunmuştu. Dileği gerçekleşince, kurbanı belirlemek için çekilen kura Abdullah'a çıktı. Babası onun yerine 100 deve kurban etti. Amine binti Vehb ile evlendi. Bu evlilikten Hz. Muhammet dünyaya geldi. Ticaret gezilerinden birinde Medine'de (Yesrib) hastalanarak öldü. Öldüğünde 25 ya da 27 yaşında olduğu söylenir. Hz. Peygamber'in doğumundan önce mi, sonra mı öldüğü kesinlik kazanmamış olmakla birlikte, doğumundan kısa bir süre önce öldüğü kabul edilir.

ABDULLAH BİN AHMET BİN HANBEL (*Ebu Abdurrahman*), hanbeli mezhebi fıkıh bilgini (? 828-Bağdat 903). Mezhebin kurucusu Ahmet bin Hanbel'in oğlu. Babasının naklettiği hadislere yenilerini ekleyerek *Müsned* adıyla bir araya getirdi. Ayrıca onun *Kitab üz-zühd* adlı yapıtına eklemeler yaptı.

ABDULLAH BİN ALİ, abbasi komutan (? 712-Basra 764). İlk abbasi halifesi Ebülabbas es-Saffah ve halife Ebu Cafer Mansur'un amcası. Son emevi halifesi Mervan II'nin kesin yenilgiye uğratıldığı savaşta komutandı. Şam'ı ve Filistin'i aldı. Emevilere kaşı zalimce davranışları Suriye'de ayaklanmaya neden oldu. Bu ayaklanmayı bastırdıktan sonra, Suriye'ye vali atandı. Halifelik iddiasında bulundu. Komutası altında tutamayacağını anladığı Ebu Muslim yandaşı 17 000 askeri öldürttü. Bizans'a karşı hazırlanmış kuvvetlerle Ebu Muslim'in üzerine yürüdü. Nusaybin yakınlarındaki savaşta yenilince Basra valisi olan kardeşine sığındı. Kardeşinin ölümünden sonra yedi yıl hapis yattı. Kasten götürüldüğü, çökmekte olan bir evin enkazı altında kalarak öldü.

ABDULLAH BİN AMİR, arap komutan ve vali (? 626-Mekke 680). Halife Osman'ın amcasının oğlu. Basra valiliğine getirildi (649). İran'ın büyük bir bölümünü ele geçirdi. Horasan ve Sicistan'ı aldı. Osman'ın öldürülmesi üzerine, öcünü almak için halife Ali'ye karşı Ayşe'nin yanında yer aldı ve ona parasal destek sağladı. Ayşe, Cemel vakasında yenilince Şam'a kaçtı. Muaviye tarafından yeniden Basra valiliğine getirildi (662), 665'te görevinden alındı.

ABDULLAH BİN HASAN, Abdullah-ı Mahz da denir, haseni koluna bağlı alevilerin önde gelenlerinden (Medine 706-Irak 762). Babası Hasan-ı Müsenna, annesi de Hüseyin'in kızı olduğundan, ona "halis Abdullah" anlamına "Abdullah-ı Mahz" denilmiştir. Bu bakımdan gerek emevi, gerek ilk abbasi halifesi es-Saffah tarafından saygı gördü. Ancak, abbasi halifesi el-Mansur döneminde (754-775) oğulları Muhammet ve İbrahim halifelik davasına kalkıştıklarından, Abdullah ailesiyle birlikte Medine'de hapsedildi (758). Halife tarafından Irak'a götürüldü, orada öldü.

ABDULLAH BİN HAZIM, arap komutan ve vali (?-? 692). Sahabeden sayıldığında on sekiz yaşındaydı. Abdullah bin Amir'in Horasan seferine katıldı (651). Basra valisi oldu, Belh ve Sistan'ın fethiyle görevlendirildi. İki kez Horasan valiliğine atandı (661-665, 683-691). Yezit döneminde (680-683) halifelik iddiasıyla ayaklanan Abdullah bin Zübeyr'in yanında yer aldı. Abdülmelik'in para karşılığında kendisine katılma önerisini reddetti. Bunun üzerine başlayan savaşta yenildi, savaş alanında öldü.

ABDULLAH BİN İBRAHİM II, (?-? 903) aglebi emiri (902-903). Babasının verdiği komutanlık görevlerini başarıyla yerine getirdi. Sicilya valiliğine atandı (900). Palermo ve Reggio'yu aldı. Babası tarafından tahta çıkarıldı (902). Oğlu Ziyadetullah tarafından öldürtüldü.

ABDULLAH BİN İSKENDER şeybani özbek hükümdarı (Miyankal'da Afarinkent 1533'e doğr. - Semerkand 1598). İlk önce Buhara hâkimi (1557) olan Abdullah, burayı babası adına yönetti, babasının ölümü üzerine tahta çıkarak (1583) Belh'i, Semerkand'ı, Taşkent'i, Badahşan'ı, Horasan'ı, Gilan'ı ve Harizm'i egemenliği altına aldı. Becerikli bir yönetici ve maliyeci olan Abdullah, halk yararına işler yaptırdı. Belh valisi olan oğluyla arasında bir anlaşmazlık çıktı. Bu anlaşmazlıktan yararlanarak baskın yapan göçebelerle vuruşurken öldü.

ABDULLAH BİN MAHMUT EL-NAKKAŞ, türk nakkaş (XIV. yy.). Anadolu ahşap işçiliğinin özgün örnekleri sayılan üç yapıtta imzasına rastlanır. Bunlardan ilki Ankara Etnografya müzesi'ndeki bir sandukadır (1350). Kastamonu Eligüzel camisi'nin kapısındaki (1356) "Amel-i Abdullah bin Mahmut el-Nakkaş el-Engüriye" yazıtından sanatçının ankaralı olduğu anlaşılmaktadır. Üçüncü yazıt, Kastamonu'nun Kasaba köyündeki Mahmut Bey camisi kapısındadır (1366). Sanatçının yapının öbür ahşap bölümlerinde de çalıştığı sanılıyor.

ABDULLAH BİN MESUT → İBNİ MESUT.

ABDULLAH BİN MEYMUN EL-KADDAH, karmati-ismaili inancının kurucusu ve Fatımi hanedanının atası olduğu öne sürülen kişi (VIII.yy.'ın ikinci yarısı). Göz doktoru (kaddah) olduğu sanılan babası, on iki imamın beşincisi Muhammet el-Bâkır; kendisiyse, altıncı imam Cafer-es Sadık'ın arkadaşı olarak bilinir. Her ikisi de halife Ali'yi tanrılaştırır. Türlü

din ve mezhepleri inceleyen Abdullah, kendine özgü bir inanç sistemi ortaya koydu. Aşırı şii (gulat) kollarından karmati ve ismaili fırkalarının ve Fatımi hanedanının kurulmasında etkili oldu. Ayrıca batınilik akımının doğmasında da önemli rolü olduğu söylenir.

ABDULLAH BİN MUHAMMET (? 844 - ? 912). Endülüs emevi hükümdarı (888-912). Kardeşi el Munzir'in ölümü üzerine tahta çıktı. Baskıcı yönetimi ülkede karışıklıklara yol açtı. Üç kardeşini, iki oğlunu öldürttü. Ülke, çeşitli kesimler arasında savaş alanı durumuna geldi. Başkent Kurtuba ile çevresi dışında denetimi yitirdi. Kurtuba hıristiyanlarınca da desteklenen rakibi Ömer bin Hafsun ile sonuçsuz savaşlar yaptı.

ABDULLAH BİN MUHAMMET ET-TEAŞİ, sudanlı Mehdi'nin halifesi (1850'ye doğr.-Kordofan 1898). Babası ve ailesiyle Hicaz'a göçerken, yolda babası ölünce, henüz mehdiliğini ilan etmemiş Muhammet Ahmet'e sığındı. Onun sağ kolu oldu. Muhammet Ahmet mehdiliğini ilan edip İngilizlere ve Mısır yönetimine karşı halkı ayaklandırınca, onun tüm savaşlarına katıldı. Mehdi tarafından halife ilan edildi. Hartum bölgesini ele geçirdi. Muhammet Ahmet'in ölümü üzerine (1835), ayaklanan Sudanlıların başına geçti. Yönetiminin sınırlarını genişletti. İngiliz sömürge ordusunun Lord Kitchener komutasındaki saldırıları karşısında Atbara ve Omdurman savaşlarında yenildi (1898). Kordofan'a çekildi ve burada yanında kalmış adamlarıyla sonuna kadar savaşarak öldü. Sudan ayaklanması son buldu. Ülke yeniden İngiliz sömürgesi oldu.

ABDULLAH BİN MUSTAFA, türk tezhip sanatçısı (XVIII.yy.). Yaşamına ilişkin bilgi yoktur, ancak tezhiplediği bir Kuran'dan (1711), XVIII.yy.'ın ilk yarısında yaşadığı anlaşılmaktadır. Topkapı sarayı müzesi kütüphanesi'nde bulunan ve onun imzasını taşıyan üç Kuran'da, XVII.yy. tezhip sanatıyla ilgili özellikleri sürdürdüğü görülür.

ABDULLAH BİN ÖMER, ikinci halife Ömer'in oğlu (Mekke 609- *ay.y.* 693) Babasıyla birlikte müslüman oldu. Medine'ye babasından önce gitti. Hendek (627), Mute (628) savaşlarında, Mekke'nin alınışında (629) bulundu. Yalancı peygamberler Müseylime ve Tuleyha bin Huveylit ile yapılan savaşlara; Mısır (639-641), Nihavent, Cürcan (650), Taberistan, Bizans seferlerine katıldı. Kendisine üç kez halifelik öneridiyse de kabul etmedi. Yüksek ahlakı ve dindarlığıyla örnek müslüman sayılır. Hadis nakletme konusundaki titizliği de başlıca özelliklerinden biriydi.

ABDULLAH BİN REVANA, arap komutan, sahabeden (? - Mute 629). Hz.Muhammet'in savaşlarına katıldı. Cesaretiyle ün kazandı. Bedir seferine giden Peygamber tarafından Medine'nin yönetimiyle görevlendirildi. Peygamber'in vahiy kâtiplerindendi. Mute savaşı'nda şehit oldu.

ABDULLAH BİN SAD, arap yönetici ve komutan (? - Eskalan ya da Remle 676/677). Halife Osman'ın sütkardeşi. Emeviler'in önde gelenleri arasında yer aldı. Asıl işi maliyecilikti. Peygamber'in vahiy kâtipliğini yaptı. Bir ara islamlıktan döndü ve vahyi, kendi dilediği gibi bozup değiştirdiğini övünerek söylediği için Hz. Muhammet'in öfkesini çekti. Öldürülmekten Osman'ın araya girmesiyle kurtuldu, yeniden islamlığa döndü. Halife seçilişinde Osman'ı destekledi. Mısır'ın fethine katıldı. Osman döneminde Mısır valiliğine getirildi (645/646). Başarılı yönetimiyle Mısır'ın, maliyesini düzeltti, gelirini artırdı. Müslümanlarla Sudan arasındaki ilişkileri düzene soktu. Bizans'ın Afrika eyaletlerine başarılı akınlar düzenledi; Kartaca'yı aldı (647/648). Zatu'us-Savari deniz savaşında Bizans donanmasını ağır yenilgiye uğrattı. Halifeye karşı başlatılan ayaklanmalarda Osman'ı destekledi ve ona yardım etmek için Mısır'dan ayrıldı. Yolda halifenin öldürüldüğünü öğrenince Muaviye'ye katıldı. Sıffin savaşından önce öldü.

ABDULLAH BİN SEBE,İbnüssevda, İbni Hasb, İbni Vehb de denir, şiiliğin kurucusu olduğu söylenen yahudi kökenli din adamı (Yemen ?-?). Halife Osman döneminde müslüman oldu. Halk arasında Osman'a karşı beliren hoşnutsuzluktan yararlandı. Aşırı bir Ali yanlısı olarak onu tanrılaştırdı. Ali'nin ölmediğini, günün birinde yeryüzüne döneceğini ileri sürdü. Eldeki bilgiler kişiliği ve düşüncelerine açıklık getirecek düzeyde değildir. Öne sürdüğü tüm görüşlerin kendisine ait olup olmadığı belirlenememiştir. İnançlarını sürdüren aşırı şiilere (gulat) sebeiye, sebaiye ya da bunların bozulmuş şekli olan sebebiye ve sebayiye adı verildi.

ABDULLAH BİN SELAHATTİN, türk tarihçi (XVI. yy.). Murat III için *Futuh el-sultan Murat fi bilad el-Yemen* ya da *el-Futuhat el-Muradiyye* adlı arapça bir dünya tarihi yazdı. Yaratılıştan 1595'e kadar olan dönemi ele alan yapıtta Yemen'in fethine özellikle geniş yer ayrılmıştır. Ayrıca, *Esna el-metalib fi'l- coğrafiyye* adlı bir yapıtı daha vardır.

ABDULLAH BİN SEYYİT HASAN HAŞİMİ Yedikuleli, türk hattat (Yedikule, İstanbul ?- *ay.y.* 1731). İmrahor camisi'nde eğitim gördükten sonra, babasının yerine imam oldu ve ölümüne değin bu görevde kaldı. Ünlü hattat Hafız Osman'ın öğrencisi oldu (1686-1690). Kırk ayda icazet almakla ün kazandı. Altı tür yazıda da başarılı olan ve pek çok öğrenci yetiştiren Seyyit Hasan, sarayın hat hocalığına getirildi. Ahmet III'ün isteğiyle 24 Kuran ve Osmanzade Taib Efendi'nin *Meşarik-i Şerif* çevirisini yazdı. Ayrıca bin kadar enamı, evradı, kıtaları, murakkaları ve Peygamber'in yüksek nitelikleriyle ilgili yazıları (hilye-i şerife) vardır. Kuranlarını döneminin ünlü ustaları Ali Üsküdari ve Hezarfen Mehmet Efendi (Bursalı) tezhipledi. Yapıtlarının çoğu Nuruosmaniye kütüphanesi'ne bağışlandı.

ABDULLAH BİN TAHİR, abbasi devlet adamı ve komutan (? 798-Horasan 844). Halife Memun'a önemli hizmetlerde bulundu. Onu, Emin'e karşı yürüttüğü mücadelede destekledi. Rakka ile Mısır arasındaki bölgeye, daha sonra da Mısır'a vali atandı (822). Mısır'daki karışıklıkları bastırdı. Kardeşi Talha bin Tahir ölünce, onun yerine Horasan valiliğine getirildi (828). Taberistan bölgesinde çıkan ayaklanmayı bastırarak ülkede düzeni sağladı. Görevini, halife Mutasım ve Vasık dönemlerinde de sürdürdü. Sanatçı ve bilginleri korudu.

ABDULLAH BİN YASİN, islam bilgin ve komutan (?-? 1059). Eğitimini Fas'ta gördü. Sanhaca Berberilerinin önderi Yahya bin İbrahim'in çağrısı üzerine, islam dinini yaymak amacıyla onlara katıldı. Bazı arkadaşlarıyla Senegal ırmağı karşısındaki bir adaya geçti. Burada *ribat* denilen bir müstahkem mevki kurdu. Bir tür üs olan *ribat*'tan çıkarak islamlığı yayan din savaşçılarına, bu addan esinlenilerek *Murabitun* (Murabıtlar [Ribat'ta oturanlar]) denildi.Murabıtların önderi sayılan Abdullah bin Yasin, Atlas okyanusu kıyılarında giriştiği fetihler sırasında savaşırken öldü.

ABDULLAH BİN YUSUF Kestell, türk dilbilgini (Nazilli, Kestel XVI.yy.). En ünlü yapıtı *Mirkat-ı Kesteli* adlı arapça-türkçe sözlüktür. 1533-34 yıllarında yazdığı, *Mirkat ül -lüga* ya da *Kestelî lügatı* adlarıyla da bilinen yapıtını, Cevheri'nin *Sıhah*, Firuzabadi'nin *Kamus* adlı sözlüklerinden toplam 30 000'ın üstünde sözcüğü derleyerek oluşturdu.

ABDULLAH BİN ZÜBEYR, arap komutan (Medine 622-Mekke 692). Hicretin birinci yılında Medine'de doğan ilk çocuk olmasıyla tanınır. Babası Peygamber'in halasının oğlu, kendisi Ebubekir'in torunu ve Ayşe'nin yeğenidir. Babasıyla birlikte Yermuk savaşına (635) ve Mısır'ın,Kuzey Afrika'nın fethine katıldı. Horasan seferinde bulundu (651). Kuran'ın derlenmesiyle görevlendirilen kurulda yer aldı. Hilafet kavgalarında Osman'ı savunanlar arasındaydı. Cemel vakası'nda (656) teyzesi Ayşe'nin piyade kuvvetlerine komuta etti. Muaviye'den sonra oğlu Yezit'in halifeliğine karşı çıktı. Ali'nin oğlu Hüseyin ile Mekke'ye kaçtı. Üzerine gönderilen kardeşi Amr bin Zübeyr'i yendi ve öldürttü. Hüseyin'i Mekke'den uzaklaştırarak Irak'a gitmek zorunda bıraktı. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülmesi üzerine Mekke'de halifeliğini ilan etti. Önce Mekke, sonra bütün Hicaz halkı tarafından halife tanındı. Yezit'in gönderdiği kuvvetlerce Mekke'de kuşatıldı. Yezit'in ölümü üzerine kuşatma kaldırıldı. Bu durumdan yararlanarak halifeliğinin tanınması için Suriye, Irak, Orta Arabistan'a elçiler gönderdi. Yandaşı Dahhak el-Fihri ile kardeşi Musab Irak'ta Emeviler'e yenilince, etkinliği Mekke ile sınırlı kaldı. Emevi halifesi Abdülmelik'in Haccac komutasında gönderdiği orduya karşı altı ayı aşkın Mekke'de direndiyse de kuşatma sırasında öldü. Mekke düştü.

ABDULLAH BİRADERLER, Türkiye'de fotoğrafçılığın kurucusu sayılan iki kardeş. Asıl adları Vichen ve Kevork'tur. Beyoğlu'nda Tünel yakınlarında bir fotoğraf atölyesi açtılar (1858). Kısa sürede, başta Saray olmak üzere İstanbul'un seçkin çevrelerinde ün yaptılar. Önce Abdülaziz (1861-1876), sonra Abdülhamit II (1876-1909) kendilerine ressamı hazreti şehriyari (padişah hazretlerinin ressamı) unvanını verdi. Müslüman olarak Abdullah Biraderler adı altında etkinlik gösterdiler ve uzun yıllar alanlarında rakipsiz çalıştılar.

ABDULLAH BİRRİ EFENDİ, türk devlet adamı (İstanbul?- *ay.y.* 1798). Devlet hizmetine sadaret mektubi odasında başladı. Mühimme yazıcısı (1768), başhalife (1775), sadaret mektupçusu (1778), beylikçi (1784), reisülküttap (1790) oldu. Selim III'e *Islah-ı umur-ı devlet ve asker* adlı layihasını sundu (1792). Ziştovi (1791) ve Yaş (1792) antlaşmaları görüşmelerinde Osmanlı devletini temsil etti. Dönüşünde rütbesi indirildi. Mustafa III'ün kızı Beyhan Sultan'ın kethüdası oldu (1794). Kısa bir süre sadaret kethüdalığında bulundu.

ABDULLAH BOSNEVİ, bayramiye tarikatı şeyhi (Bosna ?-Konya 1644). Bosna'da başladığı öğrenimini İstanbul'da tamamladı. Arapça öğrendi. Medrese kökenli olmakla birlikte daha çok tasavvufla ilgilendi. Bursa'ya giderek melami şeyhlerinden Hasan Kabaduz'dan el aldı. Şam, Mısır velHicaz'a gitti. Dönüşünde Konya'ya yerleşti. Bayramiyenin bir kolu olan hamzaviye melamileri arasında halife ya da şeyhliğe yükseldi. Muhiddin Arabi'nin *Fusus ül-hikem* adlı yapıtına yazdığı şerhle ün kazandı. Altmışı bulan yapıtlarının en ünlüsü bu şerhidir. Sadettin Konevi'nin yanına gömüldü.

ABDULLAH BUHARİ, türk minyatürcü (XVIII.yy.).Geleneksel minyatür tekniğinden, batı resim geleneğine geçiş döneminin son minyatürcülerinden. İmzalı ve tarihli yapıtlarından, özellikle 1735-1745 arasında verimli olduğu biliniyor.

Bk. resim sayfa 20

Tek figür, çiçek ve manzara çalışmaları vardır. Üslubundan, üçüncü boyutu arayan denemelere giriştiği de anlaşılır. Yapıtlarının çoğu, İstanbul üniversitesi ve Topkapı sarayı müzesi kitaplıklarındadır.

Abdullah Buhari'den bir minyatür *Topkapı Sarayı kütüphanesi*

Büyük Larousse

Abdullah Çavuş

Büyük Larousse

ABDULLAH CEVDET, türk düşün ve siyaset adamı (Arapkir 1869-İstanbul 1932). Mamuretülaziz (Elazığ) Askeri rüştiyesi'ni, Kuleli askeri tıbbiye idadisi'ni, Mektebi tıbbiyei şahane'yi bitirdi (1894). Tıbbiye öğrencisiyken sonradan İttihat ve terakki cemiyeti adını alan İttihadı osmani cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı (1889). O dönemde egemen olan biyolojik-maddeci düşünceleri üstü kapalı biçimde anlatan yazı ve şiirler yayımladı. Cemiyet'in etkinlikleriyle ilgili olarak birçok kez tutuklandı. Geçici görevle gönderildiği Diyarbakır'da ve Adapazarı'nda politik çalışmasını sürdürdü, yeniden tutuklandı, Trablusgarp'a sürüldü (1895). Fizan'a gönderilmek üzereyken Tunus yoluyla Paris'e kaçtı (1897). Ahmet Rıza Bey ile ilişki kurdu, *Meşveret* ve *Mechveret Supplément Français*'de makaleler yayımladı. Yeniden çalışmalara başlayan Cenevre Jön türklerine katıldı (1897). *Osmanlı* gazetesinin redaktörlüğünü yaptı. 1898'de parasal sıkıntılar yüzünden Saray ile anlaştı. Aldığı parayı Cemiyet'in amaçları doğrultusunda kullandığı, siyasal çalışmalarını sürdürdüğü anlaşılınca aylığı kesildi. Cemiyet ile hükümet arasında yapılan yeni bir pazarlık sonrasında Viyana sefareti doktorluğunu kabul etti (1899). Ancak muhalif *Osmanlı* gazetesindeki yazılarını gizlice sürdürdü. 1903'te muhalefete devam ettiği için sefirle arası açıldı, sefirin başvurusu üzerine Avusturya'dan sınır dışı edildi. Cenevre'de *İçtihat* dergisini yayımlamaya başladı (1904). Yokluğunda kalebentliğe mahkûm oldu (1904). Ethem Ruhi ile birlikte Osmanlı İttihat ve İnkılap cemiyetini kurdu; *Osmanlı* gazetesini yayımladı. Basımevinde Sultan aleyhine müstehcen bir yapıtı bastığı gerekçesiyle, osmanlı hükümetinin baskısıyla İsviçre'den sınır dışı edildi (1904). Basımevini Kahire'ye taşıdı ve yayımlarını orada sürdürdü (1905). Osmanlı hanedanına karşı yayımları büyük tartışmalara yol açtı. Bu dönemdeki yazılarında Prens Sabahattin grubunun bazı görüşlerini benimsedi. Meşrutiyetten sonra, ittihatçılarla da arası iyi olmadığından hemen yurda dönmedi. Reinhardt Dozy'nin Peygamber'in yaşamını marazi psikolojiye göre anlatan *Essai sur l'histoire de l'islamisme*'ini *Tarih-i islamiyet* adıyla türkçeye çevirdi. Tartışmalara yol açan bu yapıt yasaklandı. 1911'de İstanbul'a döndü, İçtihat evi'ni kurdu; *İçtihat*'ı yeniden yayımlamaya başladı. Cenevre'de başlattığı *Kütüphanei içtihat* dizisini özellikle Gustave Le Bon çevirileriyle sürdürdü. Meşrutiyet döneminin Shakespeare hayranlarından biri olarak *Julius Caesar* (1908), *Hamlet* (1908), *Romeo ve Juliet* (1909), *Macbeth* (1909), *Kral Lear* (1917), *Antonius ve Cleopatra* (1921) adlı oyunlarını türkçeye çevirdi. Dine karşı tutumu nedeniyle ve meşihatın şikâyetleri sonucu dergisi sık sık kapatıldı. İttihatçılarla arasını düzeltememesi ve tehditler karşısında yayımına ara verdiği (1911) dergisini mütareke koşullarında yeniden çıkarmaya başladı (1918). İngiliz muhipleri cemiyeti'nin kuruluşunda görev aldı. Cumhuriyet döneminde, mütarekedeki tutumu nedeniyle devlet işlerinde çalışması yasaklandı. Ancak biyolojik-materyalist yayımlarını sürdürmekte ve dergisini çıkarmakta bir zorlukla karşılaşmadı.

Siyasal düşünceleri bakımından tam batılılaşmayı, Batı'yı tüm kurumlarıyla benimsemeyi savundu. Le Bon aracılığıyla, siyasal ve toplumsal seçkinlik kuramlarının Türkiye'de tartışılmasında baş rolü oynadı. Kırkı aşkın yapıtının yanı sıra edebiyat, tarih, psikoloji, sosyoloji, eğitim alanlarındaki çevirileriyle batı kültürünü tanıtmaya çalıştı. Başlıca yapıtları: *Masumiyet* (1895), *Kahriyat* (1899), *İki emel* (1900), *Uyanınız! Uyanınız!* (1907), *Cihan-ı islama dair bir nazar-ı tarihi ve felsefi* (1922), *Mükemmel ve resimli adab-ı muaşeret rehberi* (1927), *Karlı dağdan ses* (1931), *Düşünen musiki* (1932). [→Kayn.]

Abdullah Çavuş, Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* oyununun kahramanlarından. Biraz saf, yurtsever, gözüpek bir halk adamı tipidir. Sık sık "Kıyamet mi kopar?" demesiyle dikkati çeker. Yurtseverlik, vatan uğruna savaşma ve ölme konularının işlendiği oyunda tek güldürme öğesidir.

ABDULLAH ÇELEBİ, türk şehzade (? 1457-Manisa 1483). Bayezit II'nin oğlu. Saruhan sancak beyliğinde bulundu. Cem olayından sonra Konya valisi oldu (1481). Amcası Sultan Mustafa'nın kızı Bülbül Hatun ile evlendi. Bursa'da Murat II'nin türbesinde gömülüdür.

ABDULLAH ÇELEBİ Çivizade → ÇİVİZADELER.

ABDULLAH EFENDİ Uşakizade, türk kazasker (? 1657 - İstanbul 1726). Nakibüleşraf (1719), iki kez Rumeli kazaskeri (1719, 1726) oldu. Vebadan öldü. Şiirlerinde Nesib mahlasını kullandı.

ABDULLAH EFENDİ Kâtip, türk kemankeş (XVII. yy.). Okçular şeyhi oldu. Okmeydanı'nda 915,5 gezlik (604,5 m) bir rekor kırdı. Okmeydanı'ndaki düzensizliği gidermek amacıyla hazırladığı *Atıcılar kanunnamesi*'ni padişah Mehmet IV'e sundu.

ABDULLAH EFENDİ Rodosizade, türk tarihçi ve hattat (? - İstanbul 1705). Enderun'da yetişti. Divanı hümayun'da görev yaptı. Mevkufat kalemi amiriyken ilmiye mesleğine geçti. Müderrislik, kadılık yaptı. İstanbul kadılığına atandı (1704). 1688-1692 dönemini kapsayan *Vakıat-ı seferi Sultan Süleyman* adlı bir tarih yazdı. Aynı zamanda tanınmış bir hattattı.

ABDULLAH EFENDİ Ebezade → EBEZADE ABDULLAH EFENDİ.

ABDULLAH EFENDİ Tosunzade → TOSUNZADE ABDULLAH EFENDİ.

ABDULLAH EFENDİ Paşmakçızade → PAŞMAKÇIZADE ABDULLAH EFENDİ.

ABDULLAH EFENDİ Yenişehirli, türk şeyhülislam (Yenişehir, Mora ? - İstanbul 1743). İlköğrenimini tamamladıktan sonra İstanbul'a geldi. Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'ye bağlandı. Öğrenimi sonunda müderris oldu. Süleymaniye darülhadisi'nde müderrisken mevleviyet payesine yükseldi. Halep (1704), Bursa (1711) kadılıklarında bulundu. Fıkıhtaki geniş bilgisi dolayısıyla fetva emini atandı. Ordu kadısı olarak Mora seferine katıldı. Anadolu kazaskerliğine getirildi (1716), bir süre sonra azledildi. Rumeli kazaskeri ve Nevşehirli İbrahim Paşa'nın yardımıyla şeyhülislam oldu (1718). Lale devri boyunca bu görevde kaldı. İbrahim Müteferrika'nın başvurusu üzerine basımevinin kurulması ve dinsel olmayan yapıtların basılması için fetva verdi (1727). Basımevi açıldıktan sonra düzelti işleri için ulemadan dört kişiyi görevlendirdi. Patrona Halil ayaklanması (1730) sırasında Ahmet III'ün tahttan indirilmesinden yana olduğu için azledildi, Bozcaada'ya sürüldü. Bağışlandı, hacca gitti. Dönüşünde İstanbul dışındaki çiftliğinde oturmasına izin verildi. Fetvaları *Behçet ül-fetava maannukul* adı altında toplanmıştır. (→ Kayn.)

ABDULLAH EFENDİ İsazade, türk tarihçi (İstanbul ?- Edirne 1750). Medrese öğrenimi gördü. Çeşitli yerlerde kadılık yaptı. Rumeli kazaskeri payesini aldı. Medine kadısı oldu. 1655-1691 arasındaki olayları kapsayan bir osmanlı tarihi yazdı.

ABDULLAH EFENDİ Tatarcık → TATARCIK MOLLA ABDULLAH EFENDİ.

ABDULLAH EFENDİ Dürrizade *(Seyit)* → DÜRRİZADE SEYİT ABDULLAH EFENDİ.

Abdullah Efendi lokantası, (kur. 1888). İnebolulu Abdullah Efendi'nin, İstanbul'un Galata semtinde açtığı ilk türk lokantası. O dönemde Türkler lokanta ve içkili yer işletmediğinden bir süre *Viktorya lokantası* adıyla hizmet verdi. Türklere de içkili yer açma izni verilince *Abdullah Efendi lokantası* adını aldı (1890). Türk mutfağını temsil eden yemekleri ve hizmetiyle kısa sürede ünlendi. Kurulduğundan bu yana, birçok yerli ve yabancı devlet adamı ve ünlü kişinin ağırlandığı bir uğrak yeri olmuştur.

Abdullah Efendi'nin rüyaları, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın öykü kitabı (1943). Kitaba adını veren öykünün kahramanı Abdullah Efendi'nin, basit görünüşü ardında karmaşık bir ruh yapısı gizlidir. Biri sıradan, içe dönük, korkak ve silik, öteki hükmetmeyi seven, alaycı ve kibirli iki kişiliği vardır. Öykü bu farklı kişilikler arasındaki çatışma üzerine kurulmuştur.

Freudçu anlamda içgüdülerin simgesi *id* ile denetim mekanizmasının simgesi *üstben* arasındaki çatışmayı, kişilik bunalımını, geniş bir hayal gücüyle süsleyerek verir. Gerçekle düş'ün sürekli olarak birbirine karışması, kahramanların dış dünyayı zengin imgeler aracılığıyla değiştirmeleri bu kitaptaki öteki öykülerin de genel niteliğidir. (→ Kayn.)

ABDULLAH I EL-GALİP, fas şerifi (? 1527-? 1574). Sadi hanedanı hükümdarı. Muhammet eş-Şeyh-el Mehdi'nin oğlu. Magazan'ı (bugün Tit) işgalden kurtaramadığı gibi Penon de Velez'i İspanyollar'a bırakmak zorunda kaldı. Marakeş'te bayındırlık alanında büyük etkinlik gösterdi.

ABDULLAH EL-MURTAZA, fas şerifi (? 1729-? 1757). Filali hanedanı hükümdarı. Zenci kölelerden oluşan muhafız birliğiyle (El Barakır) Atlas dağları Berberiler'i arasında kurduğu denge, Fas'a uzun süre egemen olmasını sağladı.

ABDULLAH ENSARİ, Ebu İsmail Abdullah bin Muhammet el-Ensari el-Herevi, iranlı din bilgini, mutasavvıf, şair ve hatip (Herat 1006- ay.y. 1089). Öğrenimini, ünlü hanbeli din bilgini ve mutasavvıfların yanında tamamladı. Dö-

neminin inanç akımlarından mutezile ve eşariyeyi ağır biçimde eleştirdi. İnanıp doğru bulduğunu açıkça söylemekten kaçınmadı. Bu yüzden türlü kovuşturma ve iftiraya uğradı. Allah'ı cisim olarak kabul etmekle (mücessimelik) suçlandı.

İran edebiyatında uyaklı düzyazının (seci) öncülerinden sayılır. Not ettiği her bilginin belleğinde kaldığını söyleyen, güçlü bir hatiplik yeteneği de bulunan Ensari, yazmak yerine, anlattıklarının başkaları tarafından yazıya aktarılmasını yeğlemiştir. Bu yolla saptanarak günümüze kadar gelen yapıtları şunlardır:

Arapça: *Menazil üs-sa'irin ile'l-Hakk* (İsmail Ankaravi'nin *Mirhaç ül-fukara*'sı bu yapıta dayanılarak yazılmıştır.),*Zemm ü. kelam ü ehlihi.* Farsça: *Menazil üs-sa'irin*'in çevirisi olan *Sad meydan, Takat üssufiye (Cami'nin Nefahat ül-üns*'ünün esasını oluşturmuştur), *Münacaat* ya da *İlahiname*.(Sinan Paşa'nın *Tazarruname*'si bunun türkçe bir taklididir.)

ABDULLAH ES-SELİM ES-SABBAH (Kuveyt 1895 - *ay.y.* 1965). Kuveyt emiri (1950-1965). Hükümdarlığı döneminde emirlik bağımsızlığa kavuştu (28 haziran 1961). Ölümünden sonra yerini kardeşi Sabbah es-Selim es-Sabbah aldı.

ABDULLAH HAMDİ BEY Muhsinzade, türk hattat (İstanbul 1832- *ay.y.* 1899). Hafız Mehmet Efendi'den sülüs ve nesih yazı öğrendi. Ünlü hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin en başarılı öğrencilerinden oldu. Ali Mahvi Efendi'den farsça öğrendi. Sadaret mektubi kalemi'ne memur oldu. Mecidi nişanıyla ödüllendirildi. Şevki Efendi'nin ölümünden sonra Menşei küttabı askeri yazı hocalığına getirildi (1877). Reis ül-hattatin unvanını aldı. İstanbul Hırkai şerif camisi ve Hacıköçek camisi'yle yanında bulunan çeşme üzerindeki yazıları ünlüdür. Eyüp Sultan türbesi yakınında gömülüdür.

ABDULLAH HAN, iranlı saray ressamı, nakkaşbaşı (yaklş. 1770-1850). Yaşamına ilişkin bilgi yoktur. Şah ailesinin portreleriyle,Tahran'daki Negarestan ve Kerec'deki Süleymaniye saraylarının duvar resimleriyle ünlüdür. Daha çok yağlıboya çalışmıştır.

Abdullah Han bendi, Orta Asya'da, Semerkand yakınında tarihsel baraj. Buhara emiri Abdullah Han II (1557-1598) yaptırdı (yaklş. 1580). Baraj gölünün uzunluğu 1,5 km, genişliği 75-125 m; baraj kemerinin uzunluğu 73 m, yüksekliği 14,5 m, genişliği altta 15,3 m, üstte 4,5 m'dir.

Abdullah Han medresesi, Orta Asya'da iki medrese. **1.** Buhara'daki medrese, Buhara emiri Abdullah Han II (1557-1598) tarafından yaptırıldı (1588-1590). Önceki medreselerden farklı plandaki yapı, ustalıkla işlenmiş oymalı kapılarıyla ünlüdür. **—2.** Hive'deki medrese, Hive hanı Kutlumurat İnak Han'ın oğlu Abdullah Han adına yaptırıldı (1855).

ABDULLAH HEREVİ Şihabettin, heratlı hattat (XV. yy.). Cafer-i Tebrizi'nin önde gelen öğrencilerinden. Timur'un saray atölyesine girdi. Hattatlığının yanı sıra müzehhip olarak da ünlendi. Herat, Semerkand, Meşhed'de çalışan sanatçı, Timurlu dönemi yapılarındaki anıtsal yazıtlarıyla adını duyurdu. Kadı Ahmet, Herat'taki birçok yapının girişinde onun yazıtı bulunduğunu bildirir. Daha sonra Sultan Şahruh'un isteğiyle, Abdullah Ensari'nin türbesindeki yazıtları gerçekleştirdi (1425-1426). Leningrad'da bulunan bir yazmadan çalışmalarını 1472-1477 arasında da sürdürdüğü biliniyor.

ABDULLAH-I MAHZ → ABDULLAH BİN HASAN.

ABDULLAH İLAHİ-İ SİMAVİ, nakşibendi şeyhi (Simav ?- Vardar 1491). İstanbul'a gelerek Zeyrek medresesinde öğrenim gördü. Dönemin din bilginlerinden Ali Tusi'yle birlikte İran'da Kirman'a gitti. Bir süre bu bilginden ders gördü. Bir ara bunalım geçirerek tüm kitaplarını bırakıp Semerkand'a, oradan da Buhara' ya gitti; daha sonra yeniden Semerkand'a döndü. Burada nakşibendi tarikatının önde gelenlerinden Übeydullah Ahrar'ın isteğine uyarak Simav'a geldi. Simav'da karışıklık çıkınca İstanbul'a gitti. Zeyrek camisi'nde vaizlik yaptı. Evrenoszade Ahmet Bey'in çağrısına uyarak Vardar'a yerleşti. Ölünceye kadar burada kaldı.

ABDULLAH KARATİGİN, gazneli komutan (XI. yy.). Sultan Mesut döneminde saları gaziyan rütbesine yükseldi. Dandanakan savaşı'na katıldı (1040); yenilgiden sonra Sultan Mesut'a bağlı kalan birkaç kişiden biriydi.

ABDULLAH LAMİ BEY, türk siyaset adamı (İstanbul 1873-Suriye 1936). Sadrazam Kâmil Paşa'nın oğlu. Galatarasay sultanisi'ni, Mektebi mülkiye'yi bitirdi (1896). Şurayı devlet'te çalıştı. Mütareke yıllarında ticaret ve ziraat nazırlığı, İstanbul valiliği, maliye nazırlığı yaptı. Kurtuluş savaşı'ndan sonra Suriye'ye gitti.

ABDULLAH PAŞA Köprülüzade → KÖPRÜLÜZADE ABDULLAH PAŞA

ABDULLAH PAŞA Muhsinzade, türk sadrazam (?-Tırhala 1749). Darphane eminliği yaptı. Edirne* vakası'nda (1703) ayaklanmacılar tarafından başdefterdarlığa getirildi. Sadrazam Çorlulu Ali Paşa' ya damat oldu. Mısır'da ayaklanan Kaytas Bey'i cezalandırdı. Rumeli beylerbeyliği ve Mora seraskerliğine (1716), vezirlikle Vidin kalesi muhafızlığına (1717) atandı. İki kez yeniçeri ağası oldu (1718, 1730). Bender muhafızıyken sadrazamlığa getirildi (1737). Bu görevde ancak dört buçuk ay kalabildi. Daha sonra çeşitli yerlerde valilik yaptı. Tırhala valisiyken öldü.

ABDULLAH PAŞA Naili → NAİLİ ABDULLAH PAŞA.

ABDULLAH PAŞA Çeteci, türk vezir ve hattat (Çermik, Diyarbakır? - *ay.y.* 1760). Genç yaşta katıldığı İran savaşlarındaki kahramanlığıyla ünlendi. Beylerbeyi rütbesiyle Sıvas valiliğine atandı (1739). Vezirliğe yükseltildi (1744). Diyarbakır, Sıvas, Erzurum, Rakka, Adana, Faş (Poti), Anadolu, Trabzon, Halep ve Şam valilikleri yaptı. Şam valiliğine ek olarak Hac emirliği ile görevlendirildi (1757). Hacılara saldıran arap eşkıyaya karşı yürüttüğü mücadele ününü artırdı. Askerliğin yanı sıra celi yazı sanatında da ustaydı. Erzurum ve Diyarbakır'daki camilerde yazılarından örnekler bulunmaktadır. *Enhar ül-cinan fi ayat il-kuran* ve *tertib-i ziba* adlı iki yapıtı vardır.

ABDULLAH PAŞA *(Seyit)*, türk sadrazam (?-Halep 1761). Enderun'da yetişti, kapıcıbaşı oldu. Aydın'da ayaklanan Sarıbeyoğlu'nu cezalandırdı (1738). Kıbrıs, Aydın valiliklerine getirildi. Sadrazam oldu (1747). Azledilerek (1749) Rodos'a sürüldü; bağışlandıktan sonra, Mısır, Diyarbakır, Halep valiliklerinde bulundu.

ABDULLAH PAŞA Bostancıbaşı → BOSTANCIBAŞI ABDULLAH PAŞA.

ABDULLAH PAŞA, türk vali (?1795 - İstanbul 1856). Cezzar Ahmet Paşa'nın oğlu. Sayda valiliği yaptı (1815-1820). Şam valisi Derviş Paşa ile anlaşmazlığa düştü, görevden alındı. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın aracılığıyla yeniden aynı göreve getirildi. İbrahim Paşa komutasındaki Mısır kuvvetleriyle Akkâ kalesi önünde altı ay savaştı. Sonunda teslim olmak zorunda kaldı.

ABDULLAH PAŞA *(Ferik)*, türk haritacı, asker (İstanbul ?-Erzurum 1874). Harbiye'yi bitirdi. Sultan Abdülmecit'in emriyle Necef ve Kerbela'nın haritalarını çıkarttı. Harbiye'de topografya dersleri verdi. Moltke'nin İstanbul, Bursa, Edirne ve Anadolu haritalarının taşbaskılarını yaptı. Kırım savaşı'na katıldı. Doğubeyazıt yakınlarındaki Kazlıgöl sınırlarının belirlenmesinde çalıştı. Hanya komutanlığına atandı. Bir süre askeri şura üyeliğinde bulundu. Erzurum'da bulunan IV. orduda görevlendirildi.

ABDULLAH PAŞA, Mekke şerifi (Mekke 1821-*ay.y.* 1877). Meclisi valayı ahkâmı adliye üyeliğine getirildi (1855). Babası ölünce, Abdülmecit tarafından Mekke şerifliğine atandı (1858). Osmanlı devleti ile işbirliği yaparak, Mekke, Taif ve Cidde'de telgraf hatlarının kurulması, yönetimle ilgili yeni düzenlemelerin yerleşmesi için çalıştı.

ABDULLAH PAŞA Kölemen, türk asker ve devlet adamı (Trabzon 1846-İzmir 1937). Galatasaray sultanisi'ni, Harbiye'yi bitirdi. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı'na katıldı. Hicaz fırkası kurmay heyetinde görev aldı; Abdülmuttalip ayaklanmasını bastırdı. İngilizleri izlemek amacıyla, gizli görevle Mısır'a gönderildi. Harbiye'de öğretmenlik yaptı. Goltz Paşa'nın tercümanı, sonra yardımcısı oldu. Anadolu'daki ermeni ayaklanmalarını bastırmakla görevlendirildi. Musul valiliğine atandı. Orada Puşter aşiretinin taşkınlıklarını bastırdı. İkinci Lahey konferansı'na askeri temsilci olarak katıldı. Müşirliğe yükseltildi (1904), mabeyn müşirliğine getirildi. İkinci meşrutiyet'in ardından IV.ordu müşirliğiyle İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Rütbesi ferikliğe indirildi. (1911). Balkan savaşı'nda Doğu ordusu' na komuta etti. Yenilgi üzerine emekliye sevk edildi. Mütareke yıllarında ikinci Ahmet Tevfik Paşa kabinesinde harbiye nazırlığı yaptı. (→ Kayn.)

Abdullah Paşa yalısı, Şerifler Yalı Köşkü de denir, İstanbul Boğaziçi'nde, Emirgân'dadır. Yanındaki Harem yalısıyla birlikte yapıldı (1782); 1850-1860 arasında tümüyle yeniden düzenlendi, eski yapılar topluluğundan yalnızca Yalı Köşkü selamlığı kaldı. Hamidiye camisi'nin yanındaki yalı, Emirgân'ın en eski yapılarındandır. Bostancı defterlerindeki kayıtlara göre (1791-1810) ilk sahibi Hazinei hümayun başyazıcısı Feyzibeyzade Mehmet Bey olmalıdır. Bir süre de Şerif Abdülillah Paşa'nın yazlık konağı olan yapı, son yıllarda *Şerifler Yalısı* olarak tanınır. Köşkün yanındaki büyük yalının sahil yolu genişletilirken yıkılmasıyla (1940'tan az önce), köşk ve divanhane arasındaki bağlantı kopmuştur. Bu değişikliklere karşın, İstanbul'daki sivil mimarinin önemli örneklerinden olan köşk ve divanhane XVIII. yy. ortaları tasarım özelliklerini taşır. Ön sofadan, mermer döşeli fıskıyeli orta sahına varılır. Burada salon üç yönde

Abdullah Paşa yalısı
(Emirgân-İstanbul)

genişler. Alçı ve ahşap üzerine tezhip işleriyle yer yer özgünlüğünü koruyan ocaklı oda, döneminin az rastlanır bezeme örneklerini sergiler.

ABDULLAH RAMİZ PAŞA, türk asker ve dilci (? 1818-İst. 1878). İstanbul Maçka kışlasında Avrupa askeri örgütü örnek alınarak kurulan taburdan yetişerek çavuş oldu (1834). Askeri bilimler, özellikle topçuluk öğrenimi için gönderildiği (1838) Berlin'de altı yıl kaldı. Dönüşünde topçu ve istihkâm sınıflarını Batı orduları düzeyine getirme yolunda çalıştı. Hassa topçu mirlivası oldu (1866). Darı şurayı askeri üyeliğinde bulundu (1874). Abdullah Ramiz Paşa, özellikle arapça-farsça dil kurallarını öğretme amacına yönelik, fiil çekimlerine ağırlık veren, herkesin anlayabileceği bir şekilde hazırladığı *Kavaid-i osmani* (1866) ile *Lisan-ı osmaninin kavaidini havi emsile-i türkî* (1866) adlı türk diline ilişkin yapıtlarıyla tanınmıştır. Ayrıca *Mecmua-i hidemat-ı topçuyan* (1869) adlı bir kitabı vardır.

ABDULLAH RAMİZ PAŞA Kırımlı, türk devlet adamı (Kırım 1765-Yergöğü 1813). Babasıyla birlikte İstanbul'a gitti (1775). Medrese öğrenimi gördü. Müderrislik, naiplik yaptı. Ordu kadısı olarak Mısır'a gönderildi. Mülkiye mesleğine geçti, ruznamçei evvel, başmuhasebeci oldu. Humbarahane ve Mühendishane nazırlıklarında bulundu. Kabakçı Mustafa ayaklanmasından (1807) sonra Alemdar Mustafa Paşa'nın yanına gitti. Selim III'ü yeniden tahta çıkarmaya çalışan ve Rusçuk yaranı denilen yenilikçi grupta yer aldı. Selim III'ü yeniden tahta çıkarmak üzere İstanbul'a yürüyen Alemdar Mustafa Paşa'nın yanında bulundu (1808). Selim III'ün ölümü, Mustafa IV'ün tahttan indirilmesi, Mahmut II'nin tahta çıkmasıyla sonuçlanan olaylar sırasında önemli görevler üstlendi. Kaptanıderyalığa getirildi (1808), Bahriye'de disiplini sağladı. Alemdar vakası (1809) adı verilen yeniçeri ayaklanmasında Kadı Abdurrahman Paşa'yla birlikte sarayın savunmasında görevlendirildi. Ayaklanma bastırılamayınca Rusçuk'a kaçtı. Bir süre Rusya'da yaşadı. Bağışlandığı bildirilince ortaya çıktı. Sonra da boynu vuruldu. (→ Kayn.)

ABDULLAH ŞİRAZİ, iranlı minyatür ressamı ve tezhip sanatçısı (XVI. yy.). Safevi hükümdarı Şah Tahmasp'ın yeğeni olan Meşhed valisi İbrahim Mirza'nın emrinde yirmi yıl çalıştı. Bir kaynağa göre, İbrahim Mirza Kazvin'de öldürüldükten sonra (1577), kısa bir süre Şah İsmail II'nin saray atölyesine girdi. Bir başka kaynaktaysa, Meşhed'e döndüğü, koruyucusu İbrahim Mirza'nın türbesinde bekçilik yaptığı yazılıdır. Şiraz'la bağlantısına karşın, Tebriz'de eğitim gören sanatçının üslubu, Şah Tahmasp atölyesi ressamlarına yakındır. En güzel minyatürleri, Cami'nin, Washington Freer Gallery'de bulunan *Heft evreng* adlı eserinin kopyasındadır. Lake tekniğinde de usta olduğu bilinmektedir.

ABDULLAH ŞÜKRÜ, türk matematikçi (XIX. yy.). Bahattin Amili'nin *Teşrih ül-eflak*'ini *Tavzih ül-idrak* adıyla şerh etti (1857). Bu yapıtı *Tenkih ül-eşkâl* adlı yapıtında irdeledi. Yapıtlarını arapça yazdı.

Abdullah üs-Sagir, Abdülhak Hamit Tarhan'ın dört perdelik manzum oyunu (1919). Aruzla yazılmış olan bu tarihi dramda, Endülüs müslümanlarının halifesiyken İspanya kralına yenik düşen Abdullah üs-Sagir'in, Karolina adlı fahişeyle bir kır kulübesine sığınıp, yaşamını sürdürmesi anlatılır. Konusu ve kurgusu oldukça basit, dili de öteki oyunlarına göre oldukça yalın olan yapıt, yazarın *Nazife* (1876) adlı oyunuyla benzerlikler taşır. (→ Kayn.)

ABDULLAH VASSAF EFENDİ, türk şeyhülislam (Akhisar 1662-İstanbul 1761). İstanbul'da ünlü hoca Kara Halil Efendi'nin derslerini izledi. İmtihanla müderris oldu (1669). Selanik (1724), Mısır (1724) kadılıklarında bulundu. Fetva eminliğine getirildi (1733). Caferi mezhebini tartışmak üzere İran'a gönderilen bilim kurulunda yer aldı (1736). Dönüşünde Anadolu kazaskerliğine atandı (1741), kısa süre sonra azledildi. İki kez Rumeli kazaskeri oldu (1748, 1752). Şeyhülislamlığa getirildi (1755). Yaşlılığı nedeniyle görevden alındı. Bursa'ya sürgün edildiyse de, bağışlanarak İstanbul'da oturmasına izin verildi. Şiirlerinde Abdi ve Vassaf mahlaslarını kullandı. Aynı zamanda talik yazıda usta bir hattattı. Fetvaları *Fetavayı Vassaf* adı altında toplandı.

ABDULLAH ZÜHTÜ, türk hattat (? - Mısır 1879). 1835'te ailesiyle birlikte Kütahya'ya, bir süre sonra da İstanbul'a yerleşti. Raşit Efendi ve Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den sülüs ve nesih yazı öğrendi. Nuruosmaniye mektebine, Mühendishanei berri hümayun'a yazı ve resim hocası olarak atandı. Abdülmecit döneminde, Medine-i Münevvere'de peygamberin mescit ve yapılarının yazılarını yazmakla görevlendirildi. Abdülmecit'in ölümünden sonra işine son verilince, Hıdiv İsmail Paşa tarafından Mısır hattatı olarak görevlendirildi. Mısır'da yetişmiş ünlü hattatların çoğu onun öğrencisi oldu. Mısır kâğıt paralarının yazılarını yazdı. Celi ve sülüs yazı düzenlemeleriyle ün kazanan sanatçı, karakalem resim ve fotoğraf konularında da becerikliydi. Mısır'da, İmam-i Şafii türbesi yakınında gömülü olan Abdullah Zühtü'nün, İstanbul Arkeoloji müzesi kütüphanesi'nde bir Kuran'ı, Matbaai osmaniye'de basılmış bir enamı bulunmaktadır.

ABDULLAH ZÜHTÜ, Baba Zühtü de denir, türk gazeteci, yazar (İstanbul 1896-*ay.y.* 1925). Galatasaray lisesi'ni bitirdi (1890), çeşitli gazetelerde çalıştı. Birinci meşrutiyet'in ilanından sonra *Yeni gazete*'yi çıkardı (1908). İngiliz yanlısı tutumu tepkilere yol açtı. İttihat ve Terakki'ye de karşı olduğundan, Babıâli baskını üzerine gazetesini kapattı (23 aralık 1913). *İkdam*, Ali Kemal'in ayrılmasıyla da *Sabah* gazetelerinde başyazarlık yaptı. Ahmet İhsan (Tokgöz) ile *Le Soir* adlı fransızca gazeteyi çıkardı. Damat Ferit hükümetince Matbuat Umum müdürlüğü'ne getirildi (1920), üç ay sonra istifa etti. Türkiye'de ilk polisiye roman yazarlarından biri olmasının yanı sıra, sohbet yazıları, öykü ve çevirileriyle de tanındı. Türk-Yunan savaşı sırasında yayımladığı *Şanlı asker* adlı yapıtı (1899), dönemin ortamını yansıtmadaki başarısıyla geniş ilgi gördü. Başlıca yapıtları: *Güller dikenler* (1898), *Rehgüzar-ı matbuatta* (1898), *Yandım aman kantosu* (1899), *Bahr-i Müncemid-i Cenubîde* (1906), *Devlet-i Osmaniye ve 1314 muharebesi* (1897; Süleyman Tevfik ile).

ABDURRAHMAN, türk saat ustası (XVII. yy. ikinci yarısı). Yaşamına ilişkin bilgi yoktur. Valide Turhan Sultan'ın, Abdurrahman imzalı bir saati olduğu belgelerden biliniyor. Sanatçının imzalı bir saati de, Topkapı sarayı müzesi'ndedir.

ABDURRAHMAN (?1790'a doğr. - Meknes 1859), Peygamber sülalesinden gelen fas sultanı (1822-1859). Mulay Süleyman'ın ardılı. Cezayir'in Fransa tarafından işgalinden sonra (1830), bu ülkenin bir bölümünü yönetimi altına almaya çalıştı. Emir Abdülkadir'i destekledi, fakat İsli savaşı'nda Bugeaud tarafından yenilgiye uğratıldı (1844). Tanca antlaşması gereği emir Abdülkadir'i yasadışı ilan etmek zorunda kaldı. Emiri Doğu Fas'tan kovdu (1847) ve Lamoricière'e teslim olmaya zorladı. 1856 İngiliz- fas antlaşması'nı imzalayarak ingiliz mallarının Fas'a girmesini sağladı.

ABDURRAHMAN *(Tuanku)*, Negri Sembilan sultanı (Sri Menanti 1895 - Kuala Lumpur 1960). 1957'de, bağımsızlığın hemen ardından, Hükümdarlar kurulu'nca Malezya'nın ilk yüce başkanı (Yang di-Pertuan Agong) seçildi.

ABDURRAHMAN *(Tunku)*, malezyalı prens (Alor Star 1903-Kuala Lumpur 1990). Kedah sultanının oğlu. 1951'de, malezya halkının temsilcisi United Malays National Organization'un (UMNO) başkanı oldu. Malaylar'ın siyasal önceliklerini savunmakla birlikte, 1953'te Çinliler'in ve Hintliler'in başlıca partileriyle, İttifak adı verilen bir koalisyon kurdu. İttifak, 1955'te yapılan ilk genel seçimi kazandı. Bundan az sonra, komünist gerilla lideri Çin Peng ile, ayaklanmayı sona erdirmek için buluştu. Bu girişimi başarısızlıkla sonuçlanınca Londra ile bağımsızlık konusunda görüşmelere oturdu ve 31 ağustos 1957'de bağımsızlık ilan edildi. Tunku Abdurrahman, daha sonra 1959, 1964 ve 1969 seçimlerini art arda kazandı. 16 eylül 1963'te Endonezya ile tam "çatışma" durumundayken Malezya yarımadasını, Singapur'u ve Sabah ile Saravak devletlerini içeren Malezya devletinin, Borneo'da kurulması sırasında meclise başkanlık etti. Singapur, bu yeni devletten 9 ağustos 1965'te ayrıldı. Mayıs 1969 seçimlerinin ardından Çinliler'e ve Hintliler'e yönelik ayaklanmalar baş gösterince Abdurrahman, iktidarı başbakan yardımcısı Abdürrezak'a bıraktı; Abdurrahman'ın 1970 eylülünde istifasından sonra da yerine Abdürrezak geçti.

ABDURRAHMAN ABDİ PAŞA, türk vezir, Budin eyaletinin son valisi (? - Budin 1686). Yeniçeri ocağında yetişti. Yeniçeri ağalığına yükseldi (1668). Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa'nın Lehistan, Girit seferlerine katıldı. Özellikle Kandiye'nin alınmasında yararlık gösterdi; vezirlik rütbesi aldı. Bağdat (1674), Mısır (1676), Bosna (1681) valiliğine, Kameniçe muhafızlığına (1682), Budin valiliğine (1683) atandı. Macaristan serdarlığına getirildi (1684). Aynı yıl Halep valisi oldu. İkinci kez Budin valiliğine atandı (1685). 90 000 kişilik Haçlı ordusunun kuşattığı Budin'i 16 000 askeriyle 78 gün savundu (1686). Bu savunma sırasında şehit düştüğünde 80 yaşlarındaydı. Macarlar, daha sonra Abdi Paşa'nın vurulduğu yere taş bir anıt diktirdiler.

ABDURRAHMAN AĞA Küçük, darüssaade ağası (? - İstanbul 1727). Sarayı atik ağalığı yaptı. Edirne * vakası (1703) sırasında ayaklanmacılar tarafından darüssaade ağalığına getirildi. Edirne'de Valide Gülnuş Emetullah Sultan'ın hareketlerini gözetlemekle görevlendirildi. 1704'te azledildi.

ABDURRAHMAN BİN AVF, sahabenin ileri gelenlerinden (? - ?652). Cennetle müjdelenen on kişiden (aşere-i mübeşşere) biri. Kureyş kabilesindendir. Habeşistan ve Medine göçlerine katıldı. Başta Bedir olmak üzere birçok savaşta Peygamber'in yanında bulundu. Dumat ul-Cendel'i aldı ve yendiği emirin kızıyla evlendi. Ticaret yaparak büyük servet sahibi oldu. Halife Ömer'in ölümünden sonra Osman'ı halife seçen altı kişiden biriydi. Kendisine de önerildiği halde halifeliği istemedi.

ABDURRAHMAN II BİN HAKEM (Tuleytule [Toledo] 792 - Kurtuba [Cordoba] 852). Endülüs emevi hükümdarı (822-852). Endülüs'ün doğusundaki bölgeyi topraklarına kattı. Tuleytule'deki ayaklanmayı bastırdı. Hıristiyanlara, Berberiler'e, Beni Kasiler'e karşı başarılı savaşlar yaptı. Normanlar'ın denizden yaptıkları saldırıları önledi. Bayındırlık işleriyle uğraştı, sanatçıları korudu. Abbasi soylularına özgü yaşam biçiminin benimsenmesine öncülük etti.

ABDURRAHMAN BİN HALİT, arap komutan (? - 666/7). Halit bin Velit'in oğ-

lu. Babası gibi yetenekli bir komutandı. On sekiz yaşındayken Bizanslılar'la yapılan Yermük savaşı'na katıldı. Sıffin savaşı'nda Muaviye tarafını tuttu. Araplar'ın Anadolu'ya yaptıkları akınlara katıldı. Humus valiliğine atandı. Suriye Arapları arasında Muaviye'nin ardılı olarak görülmeye başladı. Bu nedenle Muaviye tarafından zehirletilerek öldürüldüğü söylenir.

ABDURRAHMAN V BİN HİŞAM, endülüs emevi halifesi (1023-1024). Kurtuba'da halife ilan edildi ve *el-Mustazhir* lakabını aldı. Halife olduğunda henüz buluğa ermişti. Halifeliği kırk yedi gün sürdü. Kurtuba halkı tarafından azledildi ve yerine geçen Muhammet III el-Müstekfi'nin emriyle öldürüldü.

ABDURRAHMAN I BİN MUAVİYE (? 731-Kurtuba 788), Endülüs Emevi devletinin kurucusu (756-788). Emevi halifesi Hişam'ın torunu. Soyunun Abbasiler tarafından kılıçtan geçirilmesi (750) sırasında Kuzey Afrika'ya kaçtı; oradan da İspanya'ya geçti. Karışıklıklardan yararlanarak Endülüs Emevi devletini kurdu. Kurtuba'yı başkent yaptı. İspanya'ya saldıran Charlemagne'ın ordularını yendi (788). Güçlü ve adaletli yönetimiyle saygınlık kazandı. Abbasi halifesi Mansur kendisine *Kureyş Şahini* sanını verdi. Berberiler'in bağımsızlık girişimlerini, arap soyluları arasındaki çekemezliği önledi. Kurtuba'daki ünlü camiyi yaptırdı.

ABDURRAHMAN III BİN MUHAMMET (890'a doğr. - Kurtuba 961), endülüs emevi hükümdarı (912-961). Kurtuba'nın birinci halifesi. Topraklarında birliği yeniden kurdu ve İspanya'da otoritesini güçlendirdi: Güney Endülüs'teki isyancı arap derebeylerini egemenliği altına aldı (Bobastro'nun alınması, 928); 939'da Leon kralı Ramiro II tarafından Simancas hendeğinde ağır bir bozguna uğratıldı. Buna karşın yine de, yarımadanın kuzeyindeki hıristiyan prensleri geri püskürttü. Fatımi halifelerine karşılık, halife (929), emirülmüminin ve en-Nasır lidinillah unvanlarını aldı. Fatımiler'i Kuzey Afrika'dan kovmaya girişti (Septe'nin ele geçirilmesi, 931) ve yükselen otoritesinin Fas'ın kuzeyindeki ve Mağrib'in merkezindeki yerli prenslerce de tanınmasını sağladı; ama 958-959'da Fatımiler'den Cevher'in karşı saldırısı sonunda Abdurrahman'ın elinde yalnızca Septe ile Tanca kaldı. Bunlar geçitlerin denetimi bakımından önemli yerlerdi. Halifelik unvanı, müslüman Batı'nın başkenti durumuna getirdiği Kurtuba'nın biçim değiştirmesi, kentin yakınlarında Medinet üz-Zehra krallık konutunun kurulması, sarayın buraya yaydığı zenginlik, vakıfları (Kurtuba tıp okulu, Avrupa'da ilk tıp okulu) Abdurrahman III'ün hükümdarlığı döneminin önemini göstermektedir.

ABDURRAHMAN IV BİN MUHAMMET EL-MURTAZA (? - ? 1018), endülüs emevi halifesi (1018). Kurtuba'daki bir karışıklık sırasında Valancia'ya çekildi. Ali bin Hammut'un öldürülmesinden sonra halife ilan edildi. Ziriler'in egemenliğindeki Gırnata'yı kuşattı. Yenilince adamları tarafından terk edildi. Guadix'e sığındı, öldürüldü.

ABDURRAHMAN BİN MUHAMMET BİN ALİ BİN AHMET EL-BİSTAMİ → BISTAMİ.

ABDURRAHMAN BİN NASR EL-ŞEYZERİ, suriyeli yazar (?-?). Salahattin Eyyubi döneminde (1174-1193) yaşadı. Çoğu kaynakta "Şeyzeri" yerine yanlış olarak *"Şirâzî"* diye gösterilir. Kaynaklarda, Taberiye'de kadı ya da Halep'te doktor olduğu gibi farklı bilgilere rastlanır. *En Nehc ül-meslûk fi siyâset il-mülûk, Ravzat ül-kulûb ve nüzhet ül-muhibb ve'l-mahbûb, Hulasat ül-kelâm fî te'vîli ahlâm* ile, erkek ve kadın cinsel sorunlarıyla ilgili bilgileri ele aldığı *El-îzâh fî esrâr in-nikâh* adlı kitapları vardır.

ABDURRAHMAN BİN ÖMER ES-SUFİ, iranlı gökbilimci (Rey 903-öl.986). Özellikle durağan yıldızlar üzerinde çalıştı. Hocası Ebülfazl Muhammet bin el Hüseyin ile birlikte Dinever ve İsfahan'a gitti. Büveyhiler'den Adududdevle'nin hizmetine girdi. Günümüze kadar gelen yapıtlarından en önemlisi *Kitabu süver il-kevakib is-sabite*'dir. Kitapta, burçların yunan verilerine ve arap söylentilerine göre sınıflandırılmasını yapmış; bu veri ve söylentilere, eleştirel bir yaklaşımla kendi gözlemlerini de eklemiştir. Kitap, Doğu'da yüzyıllar boyu klasik niteliğini yitirmediği gibi Batı'da da tanınmıştır. Abdurrahman bin Ömer, Batı'da "Azophi" (es-sufi) adıyla anılır. Günümüzde, Ay'ın kraterlerinden birine *Azophi* adı verilmiştir. Doğu'da kendisinden yararlanan gökbilimciler arasında Biruni ve Uluğ Bey de vardır. Ayrıca ünlü arap denizci Ahmet bin Macit ve kozmografya yazarı Zekeriya el-Kazvini'nin yapıtlarında da adı geçer. Eseri, *Description des étoiles fixes par Abd al Rahman al-Sufi* adıyla fransızcaya çevrilmiştir (Petersburg, 1874). Bu yapıtı dışında, usturlabın kullanılmasıyla ilgili *Kitâb ül-amel bi'l-astorlab;* gökküresinin kullanılması hakkında *Kitâb ül-amel bi'l-küret il-felekiyye;* gökbilim konusunda *Kitâb ül-medhal fi ilm il-ahkâm* adlı yapıtları da vardır.

ABDURRAHMAN BİN TOGAN YÖRÜK, selçuklu emir (XII. yy.). Irak selçuklu sultanı Gıyasettin Mesut tarafından hacip atandı. Sultana karşı düzenlenen ayaklanmanın elebaşlarından Rey valisi Abbas ve Fars hâkimi Boz Aba ile birleşti. Azerbaycan ile Arran'da yönetimi ele geçirdi. Gıyasettin Mesut'u sarayda gözaltına aldı. Ancak, sultan adamlarına gizlice buyruk vererek Abdurrahman'ı öldürttü.

ABDURRAHMAN CAMİ → CAMİ ABDURRAHMAN.

ABDURRAHMAN ÇELEBİ Gümüşlüoğlu, türk mutasavvıf ve şair (? - Amasya ?). Osmanlı padişahı Çelebi Mehmet döneminde (1413-1421) yaşadı. Şiirlerinde *Hüsami* mahlasını kullandı. Amasya yakınlarında Yakup Paşa zaviyesinde gömülüdür.

ABDURRAHMAN DURSUN BEY, türk siyaset adamı (Zile 1872 - ?). Edebiyat ve felsefe okudu. Öğretmenlik yaptı. Sıvas kongresi'ne Çorum delegesi olarak katıldı. İlk TBMM'ye Çorum milletvekili seçildi.

ABDURRAHMAN EFENDİ Müeyyetzade, türk kazasker, şair, hattat (Divriği 1456-İstanbul 1516). Amasya valisi şehzade Bayezit'in yanında bulundu. Hakkında idam fermanı gönderildiyse de Bayezit tarafından korundu. Bir süre Şiraz'da yaşadı. İstanbul'da müderrislik, kadılık yaptı. Anadolu, Rumeli kazaskeri oldu. Çaldıran seferine katıldı. Hatemi mahlasıyla türkçe, arapça, farsça şiirler yazdı. Usta bir hattattı.

ABDURRAHMAN EFENDİ, türk yazar (XVI.yy.). Milas kadılığı sırasında Murat III'ün isteği üzerine Ahmet b. Ali b. Ahmet Nurettin İbni Zünbül'ün *El-Kanun fi'd-Dünya* adlı astronomi kitabını *Acaib ül-uzma* adıyla arapçadan türkçeye çevirdi (1575).

ABDURRAHMAN EFENDİ Hüsamzade → HÜSAMZADE ABDURRAHMAN EFENDİ.

ABDURRAHMAN EFENDİ Seyrekzade, nakibüleşraf (İstanbul ? - ay.y. 1674). Bağdat ve Medine'de kadılık yaptı. Anadolu payesiyle nakibüleşraf oldu (1648). İpşir Mustafa Paşa olayında şeyhülislam Ebu Sait Efendi'nin (1655) idam edilmesini önledi. Çınar * vakasında (1656) kapıkulu süvari ağalarıyla yeniçerilerden yana çıktı, Mudanya'ya sürüldü. Yeniden Medine kadılığına getirildi. Anadolu kazaskeri atandıysa da (1669) iki ay sonra azledildi. Nesih ve talik yazıda usta bir hattattı.

ABDURRAHMAN EFENDİ Nefesza-de, türk bilgin ve şair (Ankara ?- 1696). Genç yaşta İstanbul'a gitti. Süleymaniye darülhadisi müderrisi oldu. Nakibüleşraflığa getirildi (1688). İstanbul ve Rumeli payelerini aldı. 1690'da azledildi. Türkçe, arapça, farsça şiirler yazdı.

ABDURRAHMAN EL-GAFİKİ, emevi vali ve komutan (? - Poitiers yakınında 732). 721'de yaklaşık iki ay Endülüs'ü yönetti. 730'da ikinci kez Endülüs valisi oldu. Hıristiyanlara karşı düzenlediği sefer sırasında Aquitaine dükü Eudes'i yendi; Loire'a doğru ilerledi. Ancak, Poitiers yakınında Charles Martel tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı. Müslümanlar savaş alanında aralarında Abdurrahman'ın da bulunduğu birçok ölü bırakarak Narbonne'a çekildiler. Bu yenilgiyle müslümanların Avrupa içlerine ilerleyişi durdu. Savaşın yapıldığı yere islam tarihçilerince Balat üş-Şüheda (şehitler yolu) adı verildi.

ABDURRAHMAN EŞREF, Kıbrıs Mollası da denir, türk bilgin ve şair (Merzifon? - İstanbul 1748). Kazasker Mustafa Efendi'nin oğlu, ünlü divan şairi Nedim'in amcası. Medrese öğrenimi gördükten sonra ilmiye mesleğine girdi. Uzun süre Kıbrıs kadılığında bulunduğundan Kıbrıs Mollası diye tanındı. 1738'de yazdığı *Tezkiret ül-hikem fi tabakat ül-ümem* adlı bir ciltlik ansiklopedik yapıtı ünlüdür; Mısır'da (Bulak 1836) ayrı, İstanbul'da Şemsettin Sıvasi'nin *Menakıb-ı İmam-ı Azam* adlı yapıtının kenarına basıldı. Ayrıca, *Uyun ül-ulum; Mir'at üs-safa; İlm ül-ahlak; Şerh-i muamma-yı sagir-i Mevlana Cami* adlı yapıtları vardır.

ABDURRAHMAN FEHMİ EFENDİ, türk yazar (Manastır ? - Urfa 1904). Manastır'da başladığı öğrenimini İstanbul'da tamamladı. Arap, fars edebiyatlarını ve fransızcayı öğrendi. Diyarbakır valiliği yaptı. Fransızcadan genişleterek çevirdiği İslam uygarlığıyla ilgili *Medreset-ül-Arab* (1887), edebiyat kurallarını açıkladığı *Tedrisat-ı edebiye* (birinci cilt 1885) adlı yapıtları vardır.

ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ, türk dilci (Kütahya 1802 - İstanbul 1864). 1829'da İstanbul'a gelerek İmamzade Esat Efendi'den ders gördü. İstanbul müderrisi oldu (1834). Mektebi harbiye'de arapça öğretmenliği yaptı (1835-1863). 1847'de yazmaya başladığı, 25 yılda tamamladığı *Mikyas ül-lisan ve kıstas ül-beyan* adlı yapıtı, Tanzimat döneminde yazılan ilk türkçe dilbilgisi kitabıdır. (Kitabı Ali Ulvi Elöve bugünkü dile çevirdi, TDK yayımladı [1942].)

ABDURRAHMAN GAZİ, Abdurrahman Alp de denir, türk komutan (? - Eskişehir 1329). Ertuğrul Gazi'nin yanında yetişti. Osman Gazi ve Orhan Gazi dönemindeki savaşlara katıldı. Kocaeli ve çevresinin alınmasında önemli rol oynadı. Bizans imparatorunun İznik'in yardımına gönderdiği kuvvetleri Yalakabat (Yalova) yakınlarında yenerek buranın ele geçirilmesini sağladı. Kartal yakınındaki Aydos kalesinin fethi sırasında (1326) ünlendi. Söylentiye göre, kuşatma sırasında kendisine âşık olan kale komutanının kızının yardımıyla kaleye girmeyi başardı.

ABDURRAHMAN HALAYI a. Sıvas yöresinde yaygın, halay türü bir erkek oyunu. Adını Abdurrahman adlı bir tütün kaçakçısından alan oyunda, kaçakçılarla jandarma arasındaki mücadele canlandırılır.

ABDURRAHMAN HAN (1844-1901), afgan emir (1880-1901). On dokuz yaşından başlayarak Dost Muhammet'in mirasçılarının kardeş kavgalarına katılan Abdurrahman Han, Kâbil'i ve Gazne'yi ele geçirdi (1866), ama çok geçmeden rus

topraklarına sığınmak zorunda kaldı (1868). Sonuçta, İngilizler'in Kâbil'i ele geçirmelerinin hemen ardından, ingiliz desteğiyle tahta çıktı; ingiliz himayesini kabul etmek zorunda kaldı. Bu durum Abdurrahman Han'ın Paçtular'ın topraklarında hak iddia etmesine ve Hindistan sınırında güvensizlik durumunu sürdürmesine engel olmadı. Afganistan sınırlarının belirlenmesi ve Kâfiristan'ın din değiştirerek (Nuristan oldu) Afganistan'a katılması Abdurrahman Han döneminde gerçekleşti.

Abdurrahman Şeref
Dergâh arşivi

ABDURRAHMAN HİBRİ, türk tarihçi (Edirne 1604 - *ay.y.* 1659). İlköğrenimini Edirne'de tamamladı. İstanbul'da tanınmış müderrislerden ders aldı. Edirne'de, Dimetoka'da müderrislik yaptı. Edirne tarihine ilişkin *Enis ül-müsamirin* adlı yapıtıyla ünlüdür. Bilgin ve şair olarak da tanınan Abdurrahman Hibri'nin öteki yapıtları: *Hadaik ül-cenan, Defter-i ahbar, Tarih-i feth-i Bağdat, Tarih-i feth-i Revan, Menasık-ı mesalik.* (→ Kayn.)

ABDURRAHMAN LAMİ EFENDİ Hocazade, türk siyaset adamı, müderris (Kilis 1875 - ? 1930). Medrese eğitimi gördü. Evkafta memurluk ve müderrislik yaptı. 1920'de toplanan ilk TBMM'ye Gaziantep milletvekili olarak katıldı.

ABDURRAHMAN MÜNİP EFENDİ, türk tarihçi (? - ? 1742). İstanbul kadılarından şair Abdüllatif Razi Efendi'nin oğlu. *Fihrist-i düvel* adlı yapıtı yaratılıştan Ahmet III dönemine kadar uzanan bir dünya tarihidir. 124 islam devletinin kuruluş ve yıkılışlarını konu edinen yapıt, bu devletlerin hükümdarlarının yaşamöykülerini de verir.

ABDURRAHMAN NAFİZ PAŞA → NAFİZ PAŞA.

ABDURRAHMAN NESİP EFENDİ, türk şeyhülislam (Üsküp 1842 - İstanbul 1913). İstanbul'da kadı yetiştiren Muallimhanei nüvvab'da okudu. Çeşitli devlet hizmetlerinde bulundu. Temyiz üyeliği, Mısır kadılığı yaptı. Dokuzuncu Sait Paşa hükümetinde şeyhülislam oldu (1911). Altı ay kadar sonra hükümetle birlikte istifa etti (1912).

Abdurrahman Nurettin Paşa

ABDURRAHMAN NURETTİN PAŞA, türk sadrazam (Kütahya 1833 - İstanbul 1912). Özel öğrenim gördü, aşar memurluğu, kaymakamlık yaptı. Prizren, Tuna, Ankara, Diyarbakır, Bağdat valiliklerinde bulundu. Umurı nafıa komisyonu üyeliğine atandı. Sadrazamlığa getirildi (mayıs 1882). Mısır'daki Arabi Paşa ayaklanması sırasında padişahla anlaşmazlığa düştü, istifa etti (temmuz 1882). Kastamonu, Aydın, Edirne'de valilik yaptı. Adliye nazırı oldu (1895). Yaklaşık on üç yıl süren bu görevi sırasında adliye örgütünde önemli düzenlemeler gerçekleştirdi. İkinci meşrutiyet'ten sonra adliye nazırlığından alınarak Meclisi vükela'ya getirildi. İsteğiyle emekli oldu. Abdülhamit II'nin ayan üyeliği önerisini rahatsızlığını ileri sürerek geri çevirdi. (→ Kayn.)

ABDURRAHMAN PAŞA, türk devlet adamı (? - ? 1573). Divanı hümayun kaleminde yetişti. Rüstem Paşa'nın tezkireciliğini yaptı. Mısır ve Rumeli tımar defterdarı oldu; Bursa, Maraş, Bağdat beylerbeyliğinde bulundu.

ABDURRAHMAN PAŞA Sarıahmetefendizade, türk matematikçi (Maraş ? - *ay.y.* 1736). Maraş valisiyken öldürüldü. Yapıtları: *Hülasat ül-hesap, Bahaiye şerhi, Mülteka şerhi, Dürer haşiyesi.*

ABDURRAHMAN PAŞA (*Kadı*), türk devlet adamı (Alaiye, bugün Alanya, 1761'den önc. - *ay.y.* 1809). Medrese öğrenimi gördü, ilmiye mesleğine girdi. Kayseri kadısı oldu. Bir ayaklanma sonucu öldürülen amcasının öcünü almak için kadılıktan ayrıldı. Ayaklanmacıları cezalandırdı, Bozkır maden eminliğiyle Alaiye ve İçel mutasarrıflığına atandı. Konya valiliğine getirildi (1803). Konya'da Nizamıcedit birlikleri oluşturdu. Anadolu beylerbeyi oldu (1807). Rumeli'deki karışıklıkları bastırmak ve burada Nizamıcedit birlikleri oluşturmakla görevlendirildi. Ancak bu, yeniçeriler arasında huzursuzluğa yol açınca yeniden Konya valiliğine gönderildi. Mahmut II döneminde orduda yapılacak düzenlemelerle ilgili olarak İstanbul'a çağrıldı (1808). Yeni kurulan Sekbanıcedit'in komutanlığına getirildi. Alemdar* vakası adı verilen yeniçeri ayaklanmasında Saray'ı savundu. Ayaklanmacılar üstünlük kazanınca Alaiye'ye kaçtı. Üzerine gönderilen kuvvetlerce Alaiye'de kuşatıldı. Altı ay kadar direndikten sonra oğullarıyla birlikte öldürüldü.

ABDURRAHMAN SÜREYYA Mirduhizade, türk dilci ve yazar (Bağdat ? - İstanbul 1904). Bağdat ve İstanbul'da arapça ve farsça eğitimi gördü. *Ceride-i askeriye* gazetesinin başyazarlığını yaptı. Lizbon'da Doğu dilbilimcileri kongresi'ne katıldı (1890). Yapıtlarından: *Mizan ül-belaga* (1885) ve *Sefine-i belagat* (1885), Osmanlı edebiyatı kurallarına ilişkindir. *"Talikat-ı belagat-ı osmaniye"* (1882), Cevdet Paşa'nın *Belagat-ı osmaniye* yapıtının eleştirisidir. Ayrıca, Tunuslu Hayrettin Paşa'nın felsefe ve siyasetle ilgili arapça ünlü yapıtını *Mukaddime-i akvam ül-mesalik fi marifeti ahva il-memalik* (1879) adıyla türkçeye çevirdi.

ABDURRAHMAN ŞEREF, türk tarihçi ve siyaset adamı (İstanbul 1853 - *ay.y* 1925). Mektebi sultani'yi bitirdi. Mahreçi aklam'da, Mektebi sultani'de, Darülmuallimin'de, Mektebi mülkiye'de hocalık yaptı. Mektebi mülkiye (1878), Mektebi sultani (1895) müdürlüklerine atandı. İkinci meşrutiyet'ten (1908) sonra Ayan meclisi üyesi, defteri hakani nazırı, posta, telgraf nazırı, iki kez maarif nazırı oldu. Lütfi Efendi'nin yerine vakanüvis atandı (1909). Saltanatın kaldırılmasına kadar süren bu görevi sırasında Kanuni esasi'nin yeniden yürürlüğe girişiyle (1908) Mehmet V'in ölümü (1918) arasındaki dönemin olaylarını yazdı. Tarihi osmani encümeni'nin (Cumhuriyet'ten sonra Türk tarihi encümeni) başkanlığını yaptı. Mondros mütarekesi'nden sonra Ahmet İzzet Paşa kabinesinde evkaf nazırlığı ve posta telgraf nazır vekilliği, Ali Rıza Paşa kabinesinde Şurayı devlet başkanlığı, Salih Hulusi Paşa kabinesinde maarif nazırlığı yaptı. Cumhuriyet döneminde İstanbul milletvekili seçildi (1923). Kızılay başkanlığına getirildi. Çoğu ders kitabı niteliğindeki yapıtlarının yanı sıra *Tarihi osmani encümeni mecmuası*'nda (Cumhuriyet'ten sonra *Türk tarih encümeni mecmuası*) makaleler yazdı, vakanüvis Lütfi Efendi'nin *Tarih*'inin sekizinci cildini yayımladı. Başlıca yapıtları: *Tarihi devlet-i osmaniye* (iki cilt, 1893, 1896), *Sultan Abdülhamid-i Sani'ye dair* (Ahmet Refik ile birlikte, 1918), *Tarih musahabeleri* (1929). [→ Kayn.]

ABDURRAHMAN VEFİK, soyadı **Sayın,** türk maliyeci (Gözleve, Kırım, 1857 - İstanbul 1956). Özel eğitimle yetişti. Maliye nezareti müsteşarı oldu. Maliye mektebinde hocalık yaptı. Ahmet Muhtar Paşa, Kâmil Paşa; Mütareke yıllarında da Ahmet Tevfik Paşa kabinelerinde maliye, iaşe nazırlıklarında bulundu. Yapıtları: *Tekalif kavaidi, Tarih-i mali.*

ABDURRAHMANLAR, Antalya'nın Serik ilçesi Gebiz bucağına bağlı köy; 2 203 nüf. (1980). Belediye. PTT.

ABDUSENS a.(lat. *abducens*) Gözü dış yana döndüren sinir (kafa çiftlerinin 6. çifti); omurgalılarda gözün dış doğru kasının siniridir.

ABDUSSAMET ŞİRAZİ, iranlı minyatür ressamı, hattat, saray nedimi (Şiraz 1517 ? - ? 1605'ten önce). İlk sanat eğitimini Tebriz'de Şah Tahmasp saray atölyesinde yaptı. Kâbil'de Hümayun'un emrine girdi (1549). Ekber döneminde (1556-1605) saray sanatçılığının yanı sıra nedimlik görevinde de bulundu. Çalışmalarını 1600 yıllarına değin sürdürdüğü, Cihangir'in tahta çıkışından önce (1605) öldüğü sanılıyor. Afganistan ve Hindistan'da yaptığı minyatürleri, Şah Tahmasp atölyesi ressamlarının üslubuna bağlıdır. Hat sanatında da usta olan sanatçı, Hümayun'ca, Şirin-kalem unvanıyla onurlandırıldı.

ABDÜL BEY asıl adı **Abdullah Hüsnü, Fraşeri,** arnavut milliyetçisi (Fraşeri, Yanya, 1839 - İstanbul 1892). Şemsettin Sami'nin ağabeyi. Osmanlı - Rus savaşı (1877-1878) sonunda Epir'in Yunanistan'a, İşkodra çevresindeki kimi yerlerin Sırbistan ile Karadağ'a verilmesi tasarısına karşı çıktı. Berlin kongresi'ne katıldı. Dönüşünde oluşturduğu müfrezelerle Yunanlılar'a karşı savaştı. Arnavutluk'un bağımsızlığını savunan Prizren birliği'nin kurulmasına öncülük etti. Örgütün Güney Arnavutluk'a ilişkin anayasasını hazırladı. Arnavutluk'u birleştirmeyi amaçlayan Debre toplantısında Osmanlılar'a da saldırmayı önerdi, önerisi benimsenmedi. Prizren'e giren osmanlı kuvvetlerince tutuklanarak İstanbul'a götürüldü (1881). Ömür boyu kalebentliğe mahkûm edildi. Bağışlanarak (1886) şehremaneti üyeliğine getirildi. Latin harfleriyle bir arnavutça abece düzenledi.

ABDÜLAHAT NURİ, halvetiye tarikat şeyhi (Sıvas 1595 - İstanbul 1651). Abdülmecid-i Sıvasi'nin yeğeni. Öğrenimini İstanbul'da tamamladı. Halvetiye tarikatına girdi. Tarikatını yaymak için bir süre Midilli'de bulundu. İstanbul'a dönüşünde Mehmet Ağa tekkesi şeyhliğine getirildi. Daha sonra Fatih, Bayezit ve Ayasofya gibi camilerin vaizliklerinde bulundu. Yirmiyi aşkın eserinden başlıcaları: *Şerh-i erbeiniyyat, Riyaz ül-ezkâr, Te'dib ül-mütemerridin, Risale fi cevazid-devran is-sufiyye, Risale fi't-tac, Risale fi subüti tayy il-mekân li-evliya il - ümmeti, Merati-bu marifet ir-Rahman.*

ABDÜLALÂ BİN MUSHİR ED-DİMEŞKİ, arap hadis bilgini (Şam 757 - Bağdat 833). Hadis bilgisi dışında, tarih, megazi (savaş destan ya da öyküleri), Araplar'ın savaş günleri (eyyam ül-arap) hakkında geniş bilgisi vardı. Kuran'ın mahluk (yaratılmış) olduğunu kabul etmediği için abbasi halifesi Memun tarafından hapsedildi ve hapiste öldü.

ABDÜLALİ BİN PULAD ŞAH, mimar (XV. yy. sonu - XVI. yy. başı) Bursa şeri sicillerine göre 1490'da Bursa'daki Koza Han'ı yaptı.

ABDÜLALİ EFENDİ (*Şeyh*), türk besteci (? - 1590?) *Hace* takma adıyla da tanınan Abdülkadir Meragi ile Itri arasındaki dönemin en büyük bestecisi sayılır ve *Hacei Sani* (ikinci üstat) diye tanınır. Hayatıyla ilgili bilgi yoktur. Günümüze farsça sözlü dört yapıtı ulaşabildi.

ABDÜLALİM NASRULLAH HAN, *Kamer,* Hint tezkire ve tarih yazarı, dilbilimci (Horçe? - *ay.y.* 1881). Babası Hakim Ömer Han Ahmedi Hışgi'nin ölümü üzerine Nizamabad'da amcası Feth Han'ın yanına gitti. Öğrenimini burada tamamladı, Hindistan'daki ingiliz yönetiminde görev aldı. Daha sonra Haydarabad nizamının hizmetine girerek ceza yargıçlığı yaptı. Doğu türkçesi dilbilgisine ait *Yumn-i ezferi,* dört yüz hint şairinden söz eden *Gülşen-i hemişe bahar* ve *Tarih-i Dekkan* başlıca yapıtlarıdır.

ABDÜLALLAM FEYİZ HAN, tatar dilci ve yazar (XIX. yy.). *Tatar tiline gisgaca sarf* (1887) adlı küçük dilbilgisi kitabıyla Rusya Türkleri'nin ekonomik ve sosyal sorunlarını anlatan *Muharrik ül-efkâr* adlı iki yapıtı vardır.

ABDÜLAZİZ (*cebel*), Suriye'de dağ sırası, Güneydoğu Toros dağları önündeki bölgede, Cezire'de; Balık ile Habur

ırmağının yukarı çığırı arasında, Suriye ovasına doğru yükselen kireçtaşlı bir kıvrımdır.

ABDÜLAZİZ Mektubizade, türk biyografi yazarı (İst. 1801-*ay.y.* 1862). Şeyhülislam mektupçusu Mustafa İzzet'in oğludur. Müderrislik, kadılık ve evkaf müfettişliği görevlerinde bulundu. Halveti tarikatına bağlı olduğundan Üsküdar'da Hüdai dergâhına gömüldü. Taşköprüzade'nin *Şakayık un-numaniye*'sinden yararlanarak *Teracim-i ahval-i ulema ve* meşayih adını taşıyan özeti yazdı. Müstakimzade'nin *Devhat ül-meşayih* adlı şeyhülislam biyografileri kitabına 1832-1862 yıllarını kapsayan bir zeyl (ek) yazdı. Bu zeyl, Münib'in, Müstakimzade' nin kitabına yazdığı zeylin zeylidir. Ayrıca, Yıldırım Bayezit dönemine kadar gelen bir osmanlı tarihi vardır.

ABDÜLAZİZ (İstanbul 1830 -*ay.y.* 1876), türk padişah (1861-1876). Mahmut II'nin Pertevniyal Sultan'dan olan oğlu. Doğu kültürüyle yetişmişti; batı kültürünün de yabancısı değildi. Şehzadeliğinde oldukça serbest yaşadı; daha çok güreş, binicilik, cirit, av gibi sporlarla, müzik ve resimle uğraştı. Devlet yönetimiyle ilgilenmesine izin verilmedi. Ağabeyi Abdülmecit'in aksine sağlıklı ve gösterişliydi. Tanzimatın getirdiği batılı yaşam biçimine karşı oluşu, tutucu çevrelerin kendisine umut bağlamalarına neden oldu. Abdülmecit' in ölümü üzerine 25 Haziran 1861'de tahta çıktı. İlk olarak mali sorunlara karşı önlem almak zorunda kaldı. Maliye teşkilatı bozuk, devlet gelirlerinin toplanması düzensizdi. İç ve dış borçlar çok artmış, karşılıksız para basılması devlet borçlarını daha da yükseltmişti. Sadrazamlığa getirilen Fuat Paşa maliye nazırlığını da üstlenerek gerekli düzenlemelere girişti. Düzenli yıllık bütçeler hazırlanmaya başlandı (1862), değerini yitiren kâğıt para (kaime) tedavülden kaldırıldı (1862). Savurganlığa karşı önlemler alındı. Padişah da Saray'ın giderlerini kısmak, cariyelerin sayısını azaltmak zorunda kaldı. Hassa hazinesinin gelirinin üçte birini devlet hazinesine bırakacağını açıkladı, yeni vergileri onayladı.

Abdülaziz, batılı ülkelerin baskıları karşısında Tanzimat hareketini sürdürdü. Bunu göstermek için de muhafazakârların sevmediği, yenilikçi Fuat Paşa'yı sadrazamlığa getirdi (1861). Reform siyasetini, birbiri arkasından sadrazamlığa atadığı Fuat ve Âli paşalarla sürdürdü.

Âli ve Fuat paşaların yönetimde etkili oldukları bu dönemde Osmanlı devleti önemli iç ve dış sorunlarla karşılaştı. Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla yetinmeyen azınlıkların istekleri giderek arttı. Avrupa devletleri de bu istekler doğrultusunda, Osmanlı devleti üstündeki baskılarını yoğunlaştırdılar. Batılı devletlerin kışkırtmalarıyla Lübnan'da Maruniler ile Dürziler arasında yeniden çatışmalar çıktı; Rusya, Balkanlar'daki Slavları kışkırttı. Bağımsızlığı amaçlayan Karadağlıların ayaklanması bastırıldı (1862). Osmanlı devletinin Karadağ'da aldığı önlemlere Fransa ve Rusya karşı çıkınca uygulama durduruldu (1864). Bundan cesaret alan Sırplar ve Romenler de bağımsızlık için harekete geçtiler. Romanya'nın birliği ve Carol'un prensliği kabul edildi (1866). Sırbistan kalelerindeki osmanlı askeri çekildi (1867). Girit'in Yunanistan'a katılma isteği kabul edilmedi. Sadrazam Âli Paşa'nın hazırladığı nizamnameyle Girit için özel bir yönetim öngörüldü (1867). Abdülaziz'in, Mısır'a, bu eyaletin bağlılığını güçlendirmek amacıyla yaptığı ziyaret (1863) beklenen sonucu sağlayamadı. Mısır valisi İsmail Paşa'nın isteği doğrultusunda valiliğin babadan oğula geçmesi kabul edildi; Mısır valilerine *Hıdiv* unvanı verildi (1867). Böylece Mısır hıdivleri kendi içişlerinde tam yetkiye kavuştular. 1873'te çıkarılan bir fermanla da bu hakları onaylandı. Rum ortodoks kilisesi'nden ayrılarak ulusal kiliseleri çevresinde toplanan Bulgarlar da bağımsızlığa giden yolda önemli bir adım atmış oldular.

Maliye, yönetim, eğitim, hukuk alanlarında yeni düzenlemeler yapıldı. Bunların bir bölümü Avrupa devletlerine verilen ödünlerdi. Fransa ve İngiltere ile imzalanan ticaret antlaşmalarıyla bu devletlere, kapitülasyonlara ek, ticaret ayrıcalıkları verilmiş oluyordu. Ticaret ilişkilerinin geliştirilmesi için Londra ve Paris sergilerine de katılındı. Paris sergisi dolayısıyla Abdülaziz Paris, Londra ve Viyana'yı kapsayan bir Avrupa gezisine çıktı (1867). Ticareti bahriye kanunu, vilayet nizamnamesi çıkarıldı (1864). Fransız *département* sistemi temel alınarak yapılan vilayet nizamnamesi yönetim örgütünü yeniden düzenliyordu. Eğitim alanındaki yeniliklerin ilki, fransızca eğitim yapan Galatasaray sultanisi'nin açılması oldu (1868). Eğitim alanında yeni düzenlemeler getiren *Maarifi umumiye nizamnamesi* yayımlandı (1869). Bunu askeri idadi ve rüştiyelerin açılması, Tıbbiyei mülkiye mektebi'nin öğrenime başlaması izledi. Ordu için yeni silahlar alındı, donanma güçlendirildi. Rumeli ve Anadolu demiryolları yapılmaya başladı. Tuna ve Dicle'de gemi işletmesine girişildi. *Şurayı devlet* kuruldu (1869). Mahkemeler yeniden düzenlenerek bağımsızlıkları tanındı. Türk medeni kanunu sayılabilecek *Mecelle*'nin yayımlanmasına başlandı (1868). *İdarei Aziziye* adıyla bir denizyolları işletmesi kuruldu. Boğaziçinde gemi çalıştırmak üzere de *Şirketi hayriye*'ye imtiyaz verildi.

Öte yandan meşrutiyet yanlısı Yeni Osmanlılar muhalefeti ortaya çıktı. Eleştiriler, giderek güçlenen basına da yansıdığından, hükümet *Kararnamei Âlı* denilen sansür kanununu çıkardı (1867). İsraf ve sefahata eğilimli padişah, alınan mali önlemlerin sağladığı geçici ferahlıktan cesaret alarak harcamalarını geniş ölçüde artırdı. Saray halkı yine kalabalıklaştı (5 500 kişi kadar). Avrupa'dan alınan borçlarla, saraylar, köşkler yapılmaya, kadınlara ve yakınlara ihsanlar yağmaya başladı. Buna ek olarak iç ve dış sorunların çoğalması da mali darlığı doruğa ulaştırdı. Avrupa'daki siyasi gelişmeler devleti zor duruma düşürdü: Osmanlı devletini reformlar konusunda destekleyen Fransa, Prusya'ya yenilince (1870), Rusya bundan yararlanmak üzere harekete geçti ve Paris antlaşması'nın (1856) bağlayıcı hükümlerini tanımadığını ilan etti.

Âli Paşa'nın ölümü (1871) ile Abdülaziz'in saltanatının ikinci dönemi başladı. Bu dönemin sadrazamları arasında Mahmut Nedim Paşa ile Mithat Paşa dikkati çeker. Dış siyasette Rusya yanlısı bir tutum izleyen Mahmut Nedim Paşa, padişahın keyif ve hevesine kayıtsız şartsız teslim oldu. Saray'ın istediği parayı yetiştirebilmek için her çareye başvurdu. Sonunda dış borçların faizinin, yarısını nakit, yarısını da yeni hisse senedi çıkararak, borcu borçla ödemek zorunda kaldı. Böylece devletin iflasını ilan etmiş oluyordu (1875). Tanzimat geleneğine aykırı olarak sürgünler, aziller yeniden başladı. Sadrazam, rus elçisi İgnatiyev'in oyuncağı durumuna geldi. Bu sırada Rusya, Balkan uluslarını kışkırtmayı sürdürüyordu. Hersek'te başlayan ayaklanma, Bosna'ya da yayıldı (1875.) Sırplar ve Karadağlılar ayaklanmaya yardımcı oluyorlardı. Rus yayılmasını durdurmak isteyen Avusturya başbakanı kont Andrassy'nin ıslahat layihası da ayaklanmayı durduramadı. Ayaklanma Bulgaristan'a da sıçradı (1876). Selanik'te çıkan olaylarda iki yabancı konsolos öldürüldü. (→ SELANİK VAKASI.) İstanbul'da meşrutiyet yanlısı Mithat Paşa yandaşlarının kışkırtmalarıyla ayaklanan medrese öğrencilerinin baskısı üzerine padişah, Mahmut Nedim Paşa'yı azletti, yerine Mütercim Rüştü Paşa'yı sadrazamlığa getirdi. Hükümette görev alan Mithat Paşa, serasker Hüseyin Avni Paşa, şeyhülislam Hayrullah Efendi ve sadrazam iç ve dış durumu gözönünde tutarak, Abdülaziz'in hal'ini uygun buldular. Şeyhülislamın kaleme aldığı hal fetvasında, Abdülaziz'in siyasetten anlamadığı, devlet malını israf ettiği ve dengesiz olduğu ileri sürülüyordu. Bu sırada batılı devletler de ağır koşullar içeren Berlin memorandumu'nu hazırlamışlar ve Babıâli'ye vermeyi kararlaştırmışlardı. Buna fırsat kalmadan Abdülaziz 29-30 mayıs 1876 gecesi tahttan indirildi; yerine Murat V çıkarıldı.

Abdülaziz önce Topkapı sarayı'na, daha sonra kendi isteğiyle ile Feriye sarayı' na götürüldü. Sakalını düzeltmek bahanesiyle aldığı ucu sivri bir makasla kol damarlarını keserek intihar etti (4 haziran 1876). Yandaşları ise Abdülaziz'in öldürüldüğünü ileri sürdüler. Abdülhamit II, üç yıl sonra kurdurduğu Yıldız mahkemesi'nde dönemin ileri gelenlerini Abdülaziz' in ölümünden sorumlu tutarak yargılattı. Başta Mithat Paşa olmak üzere, o dönemin ileri gelenleri suçlu bulunarak mahkûm edildiler. Ancak mahkemeye sunulan kanıtların uydurma olduğu savı, günümüze değin, aydınlanmadan sürdü. (→ Kayn.)

Büyük Larousse

Abdülaziz
Topkapı Sarayı müzesi

Abdülaziz'in tuğrası

ABDÜLAZİZ BİN ABDÜLVAHHAB, iranlı minyatür ressamı (XVI. yy.). Safevi hükümdarı Şah Tahmasp döneminde (1524-1576) yaşadı. İranlı Kadı Ahmet, sanatçının keşanlı olduğunu, saray atölyesinde çalıştığını yazar. Mustafa Âli ise, isfahanlı olduğunu bildirir. İki yazar da ceza olarak sanatçının burnunun kesildiğini belirtirler. İmzasını "Behzat'ın öğrencisi Abdülaziz" diye atmasından anlaşıldığı gibi, kişisel üslubu Behzat'a yakındır. Topkapı sarayı müzesi kütüphanesi'nde bulunan bir albümdeki tek figür çalışmalarında, ince bir çizgi üslubu gözlenir. New York metropolitan museum'da bulunan *Houghton şehnamesi*'nde de imzalı minyatürleri vardır.

ABDÜLAZİZ BİN AHMET EL-HELVANİ (*Şemsüleimme Ebu Muhammet*) fıkıh bilgini (Buhara ?- Keş 1056). Yetenekli bir bilgindi. Fıkıhla ilgili *el-Mebrut*; fıkhın dalları hakkında *en-Nevadir, el-Fetava* adlı yapıtlarıyla Ebu Yusuf'un *Edeb ül-kadı* adlı yapıtı hakkında şerhi vardır.

ABDÜLAZİZ BİN EL-HASAN (Marakeş 1878 ya da 1881-Tanca 1943), 1894'ten 1908'e kadar Fas sultanı. Mulay Hasan'ın oğlu olan Abdülaziz, 1900'e kadar mabeynci Ahmet bin Musa tarafından yönetildi. 1901'den başlayarak savaş nazırının ve bir grup avrupalının etkisi altına girdi. Değişik düşünceleri, modernleşme eğilimi ve reformları, hoşnutsuzluklara ve rugi Buhamara'nın ayaklanmasına yol açtı. 1903'te nazırını uzaklaştırmak zorunda kaldı. Elcezire sözleşmesi Abdülaziz'i halkın gözünden daha da düşürdü; ağustos 1908'de kardeşi Mulay Abdülhafız tarafından tahttan indirildi.

ABDÜLAZİZ BİN MERVAN, emevi vali (?- 704). Emevi halifesi Mervan I'in oğlu. Babası tarafından Mısır valiliğine atandı. Babasının ardından halife olan kardeşi Abdülmelik döneminde de aynı görevde kaldı. Mısır'ı yirmi yıl başarıyla yönetti.

ABDÜLAZİZ BİN MUHAMMET (?-Deriye 1803), Vahhabi hükümdarı (1765-1803). Orta Arabistan'daki Vahhabi devletinin sınırlarını Kerbela'ya kadar genişletti. Kerbela'yı yağmalatmasına kızan bir şii tarafından namaz kılarken öldürüldü.

ABDÜLAZİZ BİN MUSA BİN NUSEYR, İspanya fatihi Musa bin Nuseyr' in oğlu ve Şam halifeleri hesabına Endülüs'ün ilk arap valisi. Got Theotemir ile bir antlaşma imzaladı. 716'da Sevilla' da (İşbiliye) öldürüldü.

Abdülaziz III Bin Suud

Abdülezel Paşa

ABDÜLAZİZ III BİN SUUD (Riyad 1880'e doğr. - ay.y. 1953), Suudi Arabistan kralı (1932-1953). 1902'de Necit emiri olarak babası Abdurrahman'ın yerini aldı. Aynı yıl, *İhvan* (kardeşler) adlı örgüt aracılığıyla ülkenin dokuz bölgesini kendi yetkisi altında birleştirdi ve başkent Riyad'ı, bin Raşit'lerden (Necit'in denetimini Suudiler'e karşı ele geçiren aile) geri aldı. 1913'te Hasa'yı ele geçirdi. Birinci Dünya savaşı sırasında, Mekke şerifi Hüseyin'e karşı savaşa girdi, bin Raşit'lerin gücünü kırdı, sonra 1924'te Hüseyin'i Mekke'den, 1925 aralığında da Hüseyin' in oğlu Ali'yi Cidde'den kovdu; ocak 1926'da Hicaz kralı, 1932'de de Suudi Arabistan kralı oldu. Haşimi krallıklarından ve Yemen'den toprak istediğini açıkça belirtmesine karşın, bu ülkelerle barış içinde kaldı. Devletini, yönetimini ve ordusunu çağdaşlaştırmaya özen gösterdi. Ülkenin petrol zenginliklerinin amerikan şirketleri tarafından işletilmesi sayesinde Abdülaziz, dünyanın en zengin kişilerinden biri oldu, ülke de yepyeni bir görünüm kazandı. Dış politikada kral, ABD ile İngiltere arasında dengeyi korumaya çalıştı. Maskat sultanlığı (Bureymi vahası) konusundaki bir anlaşmazlık kralın İngiltere'ye karşı çıkmasına yol açtı. Abdülaziz'in ardılı, 1932'de vâris olarak belirlenen oğlu Suud oldu.

ABDÜLAZİZ ÇELEBİ, türk müzik kuramcısı (XV. yy.). Abdülkadir Meragi'nin küçük oğlu. Tek nüshası Nuruosmaniye kütüphanesi'nde bulunan *Nekavet ül-Edvar* adlı kitabını Fatih Sultan Mehmet'e sunduğu sanılmaktadır.

ABDÜLAZİZ EFENDİ Hekimbaşı →HEKİMBAŞI ABDÜLAZİZ EFENDİ.

ABDÜLAZİZ EFENDİ Hocazade, türk kazasker (İstanbul ?- ay.y. 1618). Şeyhülislam Hoca Sadettin Efendi'nin oğlu. Çeşitli medreselerde müderrislik yaptı (1595-1601). Bursa, Galata, İstanbul kadılıklarında, Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde bulundu, Rumeli kazaskerliğinden emekliye ayrıldı (1615). Aziz ya da Azizi mahlasıyla şiirler yazdı.

ABDÜLAZİZ EFENDİ Karaçelebizade → KARAÇELEBİZADE ABDÜLAZİZ EFENDİ.

ABDÜLAZİZ EFENDİ Suphizade, türk hekim (?- 1736-İstanköy 1782-83). Abdülhamit I'in hekimbaşısı. XII. yy.'ın ünlü hekimi Herman Boerhaave'in *Aphorismi* kitabını, Avusturya elçiliği çevirmeni Thomas von Herbert ile birlikte, *Kıtaat-ı Nekave fi Tercümeti Boerhaave adıyla çevirdi* (? 1771). Gerard van Switen'in açıklamalarından yararlandığı çeviride, tıp literatürümüzde ilk kez William Harvey'in kan dolaşımını buluşundan söz etti. Farsçadan iki astroloji kitabı, italyancadan bir tarih kitabı çevirdi. Ahlak hakkında bir kitabı ve bir de musiki mecmuası vardır. Birkaç bestesi günümüze kadar ulaştı.

ABDÜLAZİZ HAN, Astırhan hanı (?-1680). Şeybanilerden sonra han seçilen Nezir Mehmet Han'ın oğlu. Babasının yerine hükümdar oldu (1645). Ölümünden sonra yerini kardeşi Subhan Kulu Han aldı.

Abdülaziz Han medresesi, Buhara' da medrese (XVII. yy.).Orta Asya türk mimarlığının en iyi örneğidir. Mimar Mimhakan bin Hoca Muhammet Emin'in eseridir (1652), bitkisel bezemelerindeki aşırılıkla dönemin özelliğini yansıtır.

ABDÜLAZİZ MECDİ EFENDİ → TOLUN.

ABDÜLBAKİ Lalizade, türk mutasavvıf ve şair (İstanbul?- ay.y 1746). Melamiliğin önde gelenlerinden Lali Şeyh Mehmet'in oğludur. Sadrazam Şehit Ali Paşa'nın hocasıydı. Onun ölümünden sonra bir ara Limni'ye sürüldü, daha sonra sürgün yeri Bursa'ya nakledildi. Bağışlanınca İstanbul kadılığında, Anadolu kazaskerliğinde bulundu. Yaşamının son dönemini Eyüp'te geçirdi. Mezarı, burada yaptırdığı okul ve kalenderhanenin bahçesindedir. Yetim mahlasıyla dinitasavvufi şiirler yazdı. Yapıtlarından *Menakıb-ı melamiye-i bayramiye*'de babasının anne tarafından büyükbabası Mesnevi şarihi Sarı Abdullah Efendi'nin kendi dönemine kadar gelen melami ulularını konu edindi. Basılı olan bu yapıtta Sarı Abdullah Efendi'nin *Meslek ül-uşşak* kasidesine yazdığı zeyl ile *Sergüzeşt* risalesi de yer alır. Ayrıca bu kaside için bir şerh de yazdı. Tasavvuf konularını nakşıbendilik görüşleriyle ele alan *Mebde ve mead* adlı bir yapıtı vardır. Gazali'nin *Kimya-yı saadet*'ini, Abdülkerim-i Cili'nin *Tercüme-i hakikat ül-yakin ve zülfet üttemkin*'i ile *İnsan ül-kâmil*'ini, Hace Yakub-i Çerhi'nin *Risalet ül-ünsiye*'sini ve *Risalet ül-muradiye*'sini türkçeye çevirdi.

ABDÜLBAKİ ARİF EFENDİ, türk kazasker, şair ve hattat (İstanbul 1633- ay.y. 1713). Medrese eğitimi gördü. Müderrislik yaptı. Selanik, Bursa, Mısır, İstanbul kadılıklarında bulundu (1681-1702). Anadolu, Rumeli kazaskerlikleri yaptı (1702-1711). Dervişane, âşıkane şiirler yazdı. Talik yazıda usta bir hattattı; birçok öğrenci yetiştirdi. Başlıca yapıtları: *Divan* (Mustafa III'e sunulmuştur), *Siyer-i Nebevi* (Peygamber'in hayatını anlatır, damadı Abdurrahim Faiz Efendi tarafından tamamlandı.), *Menahic ül-usul id-diniyye ila Mevakif il-Yakiniyye* (Kelam ilmine ilişkin), *Miracname* (Manzum olarak miraç olayını anlatır), *Marife ve nekre*.(Fazıl Ahmet Paşa'nın Uyvar ve Kandiye fethini manzum olarak anlatır.)

ABDÜLBAKİ NASIR DEDE (*Şeyh*), türk müzikbilimci ve besteci (1765-1821). Yenikapı mevlevihanesi şeyhi Ebubekir Dede'nin oğlu. Arapça, farsça, müzik kuramı ve ney öğrendi. Ağabeyi Ali Nutki Dede'nin ölümü üzerine, uzun yıllar neyzenbaşılık yaptığı Yenikapı mevlevihanesi'nin şeyhi oldu (1804). Burada yetiştirdiği öğrenciler arasında İsmail Dede Efendi de vardır. *Nasır* takma adıyla yazdığı şiirlerini bir divanda topladı. Ali Nutki Dede'nin başlatıp kendisinin sürdürdüğü *Defter-i dervişan*, mevlevilik ve müzik tarihi açısından önemli bir kaynaktır. Ahmet Eflaki'nin ünlü yapıtı *Menakıp ul-arifin*'i, *Terceme-i Eflaki* adıyla farsçadan çevirip Selim III'e sundu. Kendi geliştirdiği bir tür ebcet notasını, yine Selim III'e sunduğu *Tahririye* adlı kitabında açıkladı. *Tedkık u tahkik* adlı yapıtındaysa, 136 makam ve 21 usulün açıklamasını verdi. Kendinden sonra pek kullanılmamış yedi bileşik makam (*dilaviz, dildar, gülruh, hisarkürdi, ruhefza, naz, niyaz*) ve *şirin* adlı bir usul (44 zamanlı, 22 vuruşlu) bulan Abdülbaki Dede'nin günümüze gelebilen tek bestesi *Acembuselik mevlevi ayini*' dir.

ABDÜLBAKİ SADİ EFENDİ, türk tarihçi, şair (Van ?- İstanbul 1748). İlk İran* sefaretnamesi'nin sahibi Ahmet* Dürri Efendi'nin kardeşi. Divan kâtipliği yaptı. Yaşamının sonlarına doğru Hotin'de (Polonya) şıkkı sani defterdarıydı. Mahmut I'in emriyle İdris-i Bitlisi'nin kuruluştan Bayezit II dönemi sonuna kadar Osmanlı devletini konu alan *Heşt* bihişt* adlı farsça tarihini *Kitabü sıfat üs-Samaniye fi evsaf-ı kayasırat ül-Osmaniye* adıyla türkçeye çevirdi.

Abdülcanbaz, çizgi roman kahramanı. Aziz Nesin'in yazı, Turhan Selçuk'un çizgileriyle *Milliyet* gazetesinde doğdu (1957). Metinleri bir süre Rıfat Ilgaz da yazdıktan sonra Turhan Selçuk çalışmalarını yalnız sürdürdü. Daha sonra *Cumhuriyet* ve yeniden *Milliyet*'te yayımlandı. Ayrıca, aylık dergi olarak otuza yakın serüveni kitaplaştı. 1972'de Dostlar tiyatrosu tarafından çalgılı güldürü oyunu biçiminde sahneye de aktarıldı.

ABDÜLCEBBAR BİN ALİ, türk minyatür ressamı (XIII. yy. ilk yarısı). Musul'da yaşadığı sanılan sanatçının imzasına, İstanbul Topkapı sarayı müzesi kitaplığında bulunan Dioskorides'in (İ.S. I. yy.) *De Materia medica* adlı yapıtının arapça çevirisi *Kitab ül-haşâ'iş*'te rastlanır. Üslubu, simetrik görüntüleriyle, islam geleneğine bağlı özellikler yansıtır.

ABDÜLCEBBAR MUTEZİLİ Kadılkudat, fıkıh bilgini (Hamedan ?-Rey 1025). Öğrenimini Bağdat'ta yaptı. Arap dili ve edebiyatıyla islam dini alanında ünlü bir bilgin oldu. Görüşlerinde Mutezile eğilimi bulunmasından ötürü "Mutezile görüşlü" anlamına, "Mutezili" lakabıyla anıldı. Bir süre Bağdat'ta ders verdi. İbn Abbad'ın çağrısıyla Rey'e gitti. Görevi ve fıkıhtaki uzmanlığı nedeniyle "kadılar kadısı" anlamına "Kadılkudat" diye de anıldı. Ölünceye kadar Rey'de kaldı. Başlıca yapıtları: *Tesbitü dela'il in-nübüvve*, *Mebsut* ve *el-Muhit*. Büyük hacimli olan bu yapıtlar, şafii fıkhının ünlü kaynak kitapları arasında yer alır.

ABDÜLCELİL ÇELEBİ →LEVNÎ.

ABDÜLCELİLZADELER, Celililer de denir, Musul dolaylarında aile. XVIII. ve XIX. yy.'da vali ve mutasarrıf olarak bölgeyi yönettiler. Ailenin ilk ünlü kişisi, beylerbeyi rütbesiyle Musul valiliğine atanan İsmail Paşa'dır. Bu aileden gelen valiler özellikle İran ile yapılan savaşlarda başarı gösterdiler. Aileden yetişen ünlü kişiler: Hacı Hüseyin Paşa, Gazi Mehmet Emin Paşa, Mahmut Paşa, Sadullah Paşa, Mahmutpaşazade Abdurrahman ve çocuk sahibi olmadan ölen Musul valisi Yahya Paşa.

ABDÜLEZEL PAŞA, türk komutan (Hadım, Konya, 1831 - Pınarpete, Alasonya, 1897). On altı yaşındayken er olarak orduya katıldı. On iki yıl kaldığı Arabistan' da çeşitli askeri görevlerde bulundu, subaylığa yükseldi. Kırım savaşı'nda, Karadağ, Girit ayaklanmalarında yararlık gösterdi. Sırplarla yapılan Aleksinaç (1876) ve Osmanlı-Rus (1877-1878) savaşlarında ün kazandı. Plevne savunmasındaki kahramanlığı madalyayla ödüllendirildi. Hicaz ve Anadolu'da çeşitli görevlerde bulundu. Mirlivalığa yükseldi (1887). Türk-Yunan savaşı'nda Milona geçidine taarruz eden kuvvetlerin başında savaşırken şehit düştü.

ABDÜLFETTAH EFENDİ, türk hattat (Sakız 1814 - İstanbul 1896). Hüsrev Paşa tarafından İstanbul'a getirildi. Sülüs, celi, nesih, talik, divani ve rika öğrenerek icazet aldı. Seraskerlik dairesinde arapça, farsça, matematik okudu. Hüsrev Paşa'nın divitdarlığına atandı (1831). Sübyan alayı hocalığı ve tabur kâtiplerine rika dersi vermekle görevlendirildi. Sadaret mektubi kalemine girdi (1839). Anadolu ve Rumeli'de çeşitli devlet görevlerinde bulundu. Hace ve ser-hace rütbelerinin yanı sıra, Mecidi ve Osmani nişanlarıyla ödüllendirildi. Sikkezenbaşı oldu (1857), filigran yapımını öğrenmek üzere Viyana ve Paris'e gönderildi (1869). Sülüs, celi, talik yazılarda usta olan sanatçının Bursa Ulu Cami mihrabı yanlarındaki ve kapı üstlerindeki yazıları önemlidir. İstanbul'da, Sultan Mahmut türbesi bahçesinde gömülüdür.

ABDÜLFETTAH PAŞA Hacı, türk kaptanıderya (? - Sakız 1702). 1695'te kapudane oldu. Mezomorto Hüseyin Paşa' nın ölümü üzerine kaptanıderyalığa getirildi (1701). Hastalığı nedeniyle emekliye ayrıldı (1702). Bahriyenin yenileştirilmesine ilişkin kanun, kaptanıderyalığı döneminde uygulamaya konuldu.

ABDÜLGAFFAR EFENDİ Kırımlı, kırımlı tarihçi (? - 1744'ten sonr.). Kırım hanı tarafından sürüldüğü Soğucak'ta yazdığı *Umdet ül-ahbar* adlı yapıtıyla tanınır. 1744'te yazılan yapıtın ilk bölümünde on

iki hayvanlı eski türk takviminden söz edilir. İkinci bölümde, Cucilerin, Kırım Hanlığı'nın ortaya çıkışına kadar olan tarihi anlatılır. Üçüncü bölüm, kuruluşundan, kendi dönemine kadar olan Kırım Hanlığı tarihini içerir. Yapıt 1924'te basıldı. (→ Kayn.)

ABDÜLGANİ (Muhammet bin AHMET, — denir), cezayirli devlet adamı (Ghazaout [el-Gazavet] 1927). Cezayir halk partisi üyesi (1943) olarak Cezayir halk ayaklanmasına katıldı. Bağımsızlıktan 1974'e değin meslek yaşamını orduda sürdürdü ve albaylığa yükseltildi (1969). 1965'te H. Bumedyen'in hükümet darbesini destekleyerek Devrim konseyi'ne girdi. İçişleri bakanlığına atandı (1974), 1979 martında başbakan oldu, 1980 ocağına kadar içişleri bakanlığı görevini de üstlendi.

ABDÜLGANİ AĞA, darüssaade ağası (İstanbul 1839-?). Hamdi Paşa tarafından Saray'a hediye edildi. 1861'de haremi hümayuna girdi. Darüssaade ağalığına yükseldi. Vezir rütbesi aldı. Tümü basma olan 291 kitabını vakfetti. Bunlar Fatih kütüphanesi ile birlikte Süleymaniye kütüphanesi'ne nakledildi (1956).

ABDÜLGANİ BİN İSMAİL EN NABULUSİ, arap mutasavvıf, kelamcı, şair ve gezgin (Şam 1641-*ay.y.*1731). Köklü bir öğrenim gördü. Kadiri ve nakşibendi tarikatına girdi. İbn Arabi gibi ünlü sofilerin yapıtlarını inceledi ve bu alandaki bilgi ve görgüsünü artırmak amacıyla Suriye'yi dolaştı. Ülkesi dışındaki ilk gezisini İstanbul'a yaptı (1664). Arkasından sırasıyla Lübnan ve yöresini (1688), Filistin'i (1689), Mısır ve Hicaz'ı (1693) gezdi. İstanbul dışındaki bütün bu gezileriyle ilgili kitaplar yazdı. Risaleleriyle birlikte yapıtlarının sayısı iki yüzü aşar. Bunlar, tasavvuf, şiir ve gezi olmak üzere üç alanla ilgilidir. Tasavvufla ilgili yapıtlarının çoğu, ünlü sofilerin yapıtları hakkında şerhlerdir. Bu şerhlerinde İspanya-Magrip ile İran-Anadolu tasavvuf akımlarının etkisi görülür. Magrip tasavvufunda Ebu Medyen'in, Anadolu tasavvufunda da Aziz Mahmut Hüdayi'nin etkileri daha belirgindir. Şerhleri dışında mevlevi tarikatı ve semaın mübah olduğu hakkında da risaleleri vardır. Şiir alanında, *Divanüd-devavin* adlı dört ciltlik divanının yalnız ilk cildi basılmıştır. Divanı, genellikle Hz. Muhammet'i öven şiirleri içerir. Gezi kitaplarında, gezdiği ülkelerin topografyası ve mimari yapıtları hakkında çok az bilgi vardır. Buna karşılık, bu kitaplar, döneminin dinsel ve kültürel yaşamıyla ilgili önemli belgeleri içerir. Bu üç tür yapıtın dışında, dönemin doğaüstü düşünce ve batıl inançlarını da yansıtan *Tesir ül-enam fi tabir il-menam* adlı rüya tabirnamesiyle, tütün içmenin mübah olduğu yolunda bir risalesi vardır.

ABDÜLGANİ EFENDİ, türk besteci (öl. 1730?). Gülşeni tarikatındandı. Günümüze ulaşabilmiş tek yapıtı, ünlü *Mahfel sürmesi*'dir. Baştan sona saba makamında bestelenmiş olan bu yapıt *tesbih* adlı dinsel müzik formunun başlıca örneği sayılır.

ABDÜLHADİ (Avni), filistinli siyaset adamı (1889-1970). Nabulus'ta nüfuzlu bir aileden olan Abdülhadi, milliyetçi arap birliği "el-Fetet" in (1911) kurucularındandır; Birinci Arap kongresi'nin (Paris 1913) örgütlenmesine katıldı. 1919-20'de Şam'da emir Faysal'ın sekreterliğini yaptıktan sonra, Maveraiürdün emiri Abdullah'ın hizmetine girdi. Filistin'e dönünce (1924), Filistin ulusal eyleminin en gözde yöneticilerinden biri oldu. 1932'de Bağımsızlık partisi'ni (İstiklal) kurdu; bu parti arap birliği ülküsünü benimsedi, Arap Yüksek komitesi'ne katıldı (1936) ve filistin ayaklanmasını destekledi (1936-1939). 1945'te, Arap Yüksek komitesi'nin üyesi oldu; Emin el-Hüseyni ile arasında çıkan anlaşmazlıktan sonra komiteden çıkarıldı. 1949'da Ürdün'e yerleşerek diplomatlık mesleğini sürdürdü. Senatör (1955-1958), dışişleri ve adalet bakanı oldu (1956).

ABDÜLHAK HAMİT → TARHAN (Abdülhak Hamit).

ABDÜLHAK MOLLA, türk hekim, bilim adamı,şair (İstanbul 1786-*ay.y.* 1853). Divanı hümayun hocalarından Mehmet Emin Şükûhi Efendi'nin oğlu. Süleymaniye medresesinde öğrenim gördü. Üç kez hekimbaşı oldu (1833, 1841, 1847), Mektebi tıbbiye nazırlığı (1836), Maarif meclisi üyeliği ve karantina idaresi başkanlığı yaptı. Anadolu ve Rumeli kazaskeri payeleriyle reis ül-ulema unvanını aldı (1852). Nazırlığı sırasında Tıphane ile Cerrahhaneyi birleştirdi, disseksiyon ve otopsi izni çıkarttı (1841). Çiçek aşısının zorunlu olmasını sağladı. Mahmut II döneminin kimi olaylarını anlattığı *Tarih-i liva* ve Mahmut II'nin hastalığına ilişkin gözlemlerini yazdığı *Ruzname*'si yayımlanmadı. Kardeşi Mustafa Behçet Efendi ile yazmaya başladıkları *Hezar esrar* adlı yapıtı oğlu Hayrullah Efendi tarafından tamamlanarak yayımlandı (1866). Usta bir divan şairi olarak da tanınır. Şiirleri yayımlanmadı.

ABDÜLHALİK NASUHİ, türk devlet adamı (İstanbul 1836-*ay.y.*1912).Tarihçi Hayrullah Efendi'nin oğlu. Harbiye mektebi'nde, Paris'te Mektebi osmani'de okudu. Binbaşı rütbesiyle askerlik mesleğine girdi (1854). Mülkiye sınıfına geçti (1858), Babıâli tercüme odasında çalıştı. Çeşitli yerlerde mutasarrıflık, valilik yaptı. Bulgaristan komiserliğinde (1896), iki kez Tahran sefirliğinde bulundu. İkinci meşrutiyet'ten sonra Ayan meclisi üyesi oldu.

ABDÜLHALİM → KARAYAZICI.

ABDÜLHALİM AĞA, türk besteci (1710? - 1790 ya da 1720? - 1802). Yaşamıyla ilgili bilgi azdır. Suzidil makamını buldu. Dindışı formlarda yapıt bıraktı. Günümüzde ulaşabilmiş on yedi yapıtından en ünlüleri: Hicaz beste *(Olmada diller rübude gamze-i cadusuna)*, suzidil beste *(Hıraman ol çemenlerde gel ey serv-i revanım)*, suzidil yürük semai *(Ne ol peri gibi bir dilrüba görülmüştür)*.

ABDÜLHALİM ÇELEBİ, türk musahip (Kastamonu? - Şam 1518). İstanbul'da ünlü hoca Alaettin-i Arabi'den ders gördü. Bilgisini artırmak için Suriye, Mısır ve İran'a gitti. Selim I'in (Yavuz) şehzadeliği sırasında hocası, padişahlığında da musahibi oldu. Devlet adamlarının söylemekten çekindikleri bazı sorunların padişaha iletilmesine aracılık etti. Yavuz'un İran ve Mısır seferlerine katıldı. Dönüşte yolda öldü. Şiirlerinde Halimi mahlasını kullanmıştır.

ABDÜLHALİM EFENDİ, türk devlet adamı (?-? 1880). Evkaf nezaretinin çeşitli kalemlerinde çalıştı. İki kez Evkaf maliye dairesi müsteşarlığına getirildi (1871, 1875). Sadık Paşa kabinesinde evkaf nazırlığı yaptı (1878).

ABDÜLHALİM EFENDİ, türk şehzade (İstanbul 1895 - Fransa 1923). Abdülmecit'in torunu, Süleyman Efendi'nin oğlu. Askeri okulda okudu. Balkan savaşı'na katıldı; Çatalca muharebelerinde yaralandı. Saltanatın kaldırılmasından sonra Fransa'ya gitti.

ABDÜLHALİM EFENDİ Ahizade → AHİZADE ABDÜLHALİM EFENDİ.

ABDÜLHALİM MEMDUH, türk edebiyat tarihçisi, oyun yazarı, şair (İstanbul 1866-İngiltere 1904). Hukuk öğrenimi gördü, Hariciye nezaretinde kâtiplik yaptı. *Mizan* gazetesine yazılar yazdığı sırada Abdülhamit yönetimine karşı çıktığı için Trablus'a sürüldü. Daha sonra geldiği İzmir'den Fransa'ya kaçtı (1900). Güç koşullar içinde yaşadığı İngiltere'de öldü; cenazesi, isteği üzerine, bir süre bulunduğu Tunus'a götürüldü. Türkiye'de "Edebiyat tarihi" diye adlandırılan ilk yapıt *(Tarih-i edebiyat-ı osmaniye,* 1888) onundur. Bu kitabında eski edebiyatın niteliklerini özetledikten sonra eski (Sinan Paşa, Fuzuli, Nefi, Koçi Bey, Nedim, Ragıp Paşa, Galip Dede, Koca Sekbanbaşı) ve yeni yazarlar (Akif, Pertev ve Reşit paşalar; Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Abdülhak Hamit ve onu izleyenler) ele alınıyordu. Fransızca ilk türk şiiri antolojisini *(Anthologie de l'amour turc,* Paris, 1905) Edmond Fazy ile birlikte o hazırladı. Şiirleri, oyunları da *(Bedriye, Nalan)* vardır.

ABDÜLHALİM MUAZZAM *(Tuanku)*, Kedah sultanı (Alor Star 1927). 1970'ten 1975'e kadar Malezya yüce başkanı (Yang di-Pertuan Agong).

ABDÜLHALİM PAŞA (*Prens* Mehmet), türk vezir ve müzikçi (Kahire 1830-İstanbul 1894). Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu. Mısır valisi İsmail Paşa'nın isteği doğrultusunda Mısır valiliğinin babadan oğula geçmesi kararlaştırılınca (1866) valilik hakkını yitirdi. İstanbul'a yerleşti, vezir rütbesi aldı. Klasik türk müziği yapıtlarını notaya aldırdı. Bu derleme sonradan dağıldı.

ABDÜLHAMİT I (İstanbul 1725-*ay.y.* 1789), türk padişah (1774-1789). Ahmet III'ün Rabia Şermi Sultan'dan olan oğlu, Mustafa III'ün kardeşi. Mahmut I, Osman III, Mustafa III'ün 43 yıl süren saltanat dönemlerini sarayda kapalı geçirdi. 49 yaşında tahta çıktığında, Osmanlı devleti bir yandan Rus savaşı, çeşitli eyaletlerdeki ayaklanmalar, öte yandan da mali sıkıntılarla bunalmış durumdaydı.

Abdülhamit I Ruslara karşı bir başarı sağlamadan barışa yanaşmak istemiyordu. Ruslar üzerine gönderilen kuvvetler Kozluca'da yenilince, Rusların ağır barış koşullarını kabul etmek zorunda kaldı; Küçük Kaynarca antlaşması imzalandı (21 temmuz 1774). Antlaşmaya göre Kırım, Kuban, Bucak yalnız mezhep işlerinde halifelik makamına bağlı kalmak üzere bağımsız oluyor; Yenikale, Kerç, Azak, Kılburun, Büyük ve Küçük Kabartay Rusya'ya veriliyordu. Ayrıca, Rusya'ya türk topraklarındaki ortodokslar üzerinde bir tür koruma hakkı tanınıyordu. Avusturya bu durumdan yararlanarak Boğdan beyliğine bağlı Bukovina'yı işgal etti (1775). Bu arada karışıklıktan yararlanarak Basra'yı kuşatan İran'a savaş açıldı (1776). İran'da başlayan taht kavgasından yararlanan Osmanlılar, Basra'yı geri aldılar.

Saltanatının başında ağır koşullarla barışı kabul eden Abdülhamit I, savaş sırasında çıkan ayaklanmaları bastırmak, askeri kurumları düzenlemek, yenilerini kurmak zorundaydı. Ayaklanmalara karşı kaptanıderya Cezayirli Hasan Paşa'dan, Islahat işlerinde de sadrazam Halil Hamit Paşa'dan yararlandı. Cezayirli Hasan Paşa Suriye, Mısır, Mora'daki ayaklanmaları bastırdı. Donanmadaki düzenin bozulmasından yararlanarak Anadolu halkını rahatsız etmeye başlayan levent teşkilatı kaldırıldı (1776). Özellikle Halil Hamit Paşa'nın çabasıyla sürdürülen ıslahat, daha çok askeri alanda etkili oldu. Rumeli ve Kafkaslar'daki kaleler güçlendirildi, sürat topçuları çoğaltıldı, lağımcı, humbaracı ve topçu ocaklarının ıslahı için Fransa'dan uzmanlar getirtildi. *Mühendishanei berrii hümayun* açıldı, tımarlı sipahinin donanımını düzenlemek için bir nizamname hazırlandı. Yerli malı kullanma zorunluğu getirildi. Terk edilmiş durumdaki İbrahim Müteferrika basımevi canlandırıldı. Yeniçerilere cülus bahşişi verme geleneğine son verildi. Islahat hareketlerini yürüten sadrazam Halil Hamit Paşa, padişahı indirip yerine veliaht Selim'i çıkartmaya çalıştığından azledilip sürüldü; sonra idam edildi.

Küçük Kaynarca antlaşmasından sonra Kırım'ın bağımsızlığı sözde kalmıştı. Ruslar kendi yandaşları Şahin Giray'ın

Abdülhamit I
Topkapı Sarayı müzesi

Abdülhamit I'in tuğrası

Abdülhalik Nasuhi

han olmasını sağladılar. Bu yüzden iki devlet arasındaki anlaşmazlık savaş noktasına kadar geldi. Sonunda, Fransa'nın aracılığıyla Aynalıkavak tenkihnamesi imzalandı (10 mart 1779). Buna göre Kırım bağımsız kalacak, Ruslar askerlerini çekecek, Osmanlılar da Şahin Giray'ın hanlığını tanıyacaklardı. Ruslar'ın Kafkaslar'dan güneye doğru yayılmasından kaygılanan Abdülhamit I, Kafkasya'daki bazı kavimleri türk etkisi altına almaya çalıştı. Bu amaçla gönderdiği Ferah Ali Paşa başarılı çalışmalar yaptı. Kırım'da Rus yanlısı Şahin Giray'a karşı başlayan ayaklanmadan yararlanan rus mareşali Potemkin, Kırım'ı işgal etti. Daha sonra da Kırım'ın Rusya'ya katıldığını açıkladı (1784). Ordudaki düzensizlik nedeniyle Abdülhamit I, yeni bir savaşa girmekten çekiniyordu. 1786'da sadrazamlığa getirdiği Koca Yusuf Paşa Ruslar ile savaşılmasından yanaydı. İngiltere ile Prusya da Babıâli'yi Ruslara karşı kışkırtıyordu. Osmanlı devletinin paylaşılması konusunda anlaşan (Grek projesi) Rus çariçesi Katerina II ile Avusturya imparatoru Joseph II'nin Kırım'da buluşmasına, Babıâli tepki gösterdi. Rusya'ya bir ültimatom verilerek Kırım geri istendi. Olumlu yanıt alınamayınca Rusya'ya savaş açıldı (1787). Abdülhamit I, barış yanlısı olmasına karşın, olupbittiyi kabul etmek zorunda kaldı. Avusturya da savaş ilan etmeden osmanlı topraklarına saldırdı. Avusturya cephesinde Koca Yusuf Paşa başarılı oldu. Şebeş yakınlarında kuşatılan imparator Joseph II komutasındaki avusturya kuvvetleri bozguna uğratıldı. Ancak, Ruslara karşı aynı başarı tekrarlanamadı. Hotin, Yaş kaleleri Rusların eline geçti. Özi kalesi kuşatıldı. Sağlığı giderek bozulan padişah, Özi kalesinin Rusların eline geçtiğini bildiren sadrazam yazısını okurken felç geçirerek öldü.

Abdülhamit I, başarısızlıklarına karşın, iyi niyeti ve reformcu çabalarıyla tanınır. Devlet işleriyle yakından ilgilenir, her konuda düşüncelerini yazarak vezirlerine bildirirdi. Sadrazamlığa atadığı kişilere geniş yetkiler vererek gerekli ıslahatın yapılmasına çalıştı. Beylerbeyi'nde annesi Rabia Sultan adına bir cami, mektep, Emirgân'da karısı Hümaşah Sultan ile oğlu Mehmet için cami, çeşme, Bahçekapı'da bir imaret, sebil, kütüphane ve türbe, Medine'de de bir medrese yaptırdı. Bahçekapı'da günümüzde, 4. Vakıf hanın bulunduğu yerin karşısında, kendi yaptırdığı türbede gömülüdür. (→ Kayn.)

Büyük Larousse

Abdülhamit II
Topkapı Sarayı müzesi

ABDÜLHAMİT II (İstanbul 1842-*ay.y.* 1918), türk padişah (1876-1909). Abdülmecit'in Tirimüjgan Kadın'dan olan oğlu. Tanzimat'ın batılılaşma ortamı içinde yetişti. Saray halkı bu zeki, ama içine kapalı şehzadeyi pek sevmezdi. Amcası Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa gezilerine katıldı. Borsa oyunlarıyla ilgilendi, emlakini yönetti. Tahta çıktığında oldukça büyük bir kişisel serveti vardı. Telaşlı ve kuşkucuydu. Kendisinden önce iki padişahın tahttan indirilmesi tedirginliğini artırmış, hal edilme korkusu, saplantıya dönüşmüştü. Hastalık derecesine varan güvensizliği nedeniyle tümüyle anlamsız işler yaptığı olurdu. Devlet işleriyle yakından ilgilenir, geç saatlere kadar çalışırdı. Bütün önemli kararları tek başına alırdı. Güçlü bir belleği vardı. İnsanları kendisine bağlamayı bilirdi. Usta bir marangozdu; zamanının önemli bölümünü sarayın marangozhanesinde geçirirdi. Batı müziğine düşkündü. Sekiz kadını ve beş ikbalinden on yedi çocuğu oldu. Meşrutiyet yanlısı Mithat Paşa ve arkadaşlarıyla anlaşarak tahta çıktığında (31 ağustos) Bosna, Hersek, Bulgar ayaklanmalarına Sırbistan ve Karadağ savaşları da eklenmişti. Bu ayaklanmaları destekleyen Rusya Şark meselesi'ni kendi çıkarına göre çözmek için fırsat kolluyordu. Abdülaziz'in son yıllarında Mahmut Nedim Paşa'nın aldığı dış borçlarla ilgili kararın Avrupa'da yarattığı olumsuz etki silinmemişti. İstanbul'daki siyaset ve aydın çevrelerinde anayasal ve meşruti bir yönetime geçilmesi tartışılıyordu. Sırplar karşısında sağlanan askeri başarılara karşın, Rusların savaşa son verme konusundaki ültimatomunu Babıâli kabul etmek zorunda kaldı. Sırbistan ile ateşkes imzalandı. Bu arada anayasanın hazırlanması için oluşturulan komisyon çalışmalarına başladı. İstifa eden Rüştü Paşa'nın yerine Mithat Paşa sadrazamlığa getirildi (19 aralık 1876). Dört gün sonra Paris antlaşması'nda imzası bulunan devletler Balkanlar'daki durumu görüşmek üzere İstanbul'da toplandı (Tersane konferansı). Aynı gün osmanlı anayasası (Kanunı esasi) ilan edildi (23 aralık 1876). Anayasa'nın Tersane konferansı'na yetiştirilmesinin amacı Balkanlar'daki azınlıklara verilecek ayrıcalıklar konusundaki aşırı istekleri engellemekti. Ancak, büyük devletler Anayasa'yı ciddiye almadılar ve Osmanlı devletini Balkanlar'da önemli ödünler vermeye zorlayan bir program sundular. Osmanlı hükümeti Tersane konferansı'nın kararlarını reddetti. Abdülhamit II'nin isteğiyle sorun olağanüstü bir mecliste yeniden görüşüldü ve bir kez daha reddedildi. Karar Tersane konferansı'nın son toplantısında (20 ocak 1877) ilgili devletlere bildirildi. Büyük devletlerin elçileri, yerlerine birer işgüder bırakarak İstanbul'dan ayrıldılar.

Abdülhamit II'nin tuğrası

Konferansın dağılmasının ardından Abdülhamit II, Mithat Paşa'yı azletti ve Anayasa'nın ünlü 113. maddesine dayanarak yurt dışına sürdü. Ancak, Kanunı esasi'ye karşı çıkmadı. Seçimleri yaptı ve meclisi topladı (19 mart 1877). Rusya'nın savaş açmasını engellemek isteyen İngiltere'nin girişimiyle hazırlanan Londra protokolü mebusan ve ayan meclislerinde görüşülerek reddedildi. Bunun üzerine Rusya, Osmanlı devletine savaş açtı (24 nisan 1877). Savaş, Osmanlı devleti aleyhine gelişti. Ruslar doğuda Erzurum'a, batıda Edirne'ye kadar geldiler (→ DOKSANÜÇ HARBİ). Abdülhamit II ateşkes istemek zorunda kaldı. Rusların öne sürdüğü barış koşullarının mecliste görüşülerek bir karara varılmasını istedi. Ancak meclis böyle bir sorumluluğu almak istemedi. Anayasa gereğince seçilen ikinci meclis 1878 ocak başlarında toplandı. Mecliste yenilginin gerginliğiyle başta sadrazam olmak üzere devlet adamları sert biçimde eleştirildi, yenilgiye neden olan komutanların yargılanmaları istendi. 31 ocak 1878'de Ruslarla mütareke imzalandı. Ardından Abdülhamit II, Anayasa'nın kendisine verdiği yetkiye dayanarak Meclisi mebusanı süresiz tatil etti (13 şubat 1878). İngilizlerin donanmalarını Marmara'ya sokmaları üzerine Ruslar Ayastefanos'a (Yeşilköy) kadar ilerledi. İmzalanan Ayastefanos antlaşması'yla (3 mart 1878) Karadağ, Sırbistan ve Romanya'ya tam bağımsızlık ve toprak veriliyor; Tuna'dan Ege'ye uzanan ve Makedonya'yı da içine alan bir Bulgaristan kabul ediliyordu. Bosna-Hersek'e, Girit'e, Ermenilerin de bulunduğu vilayetlere ayrıcalık veriliyor; Kars, Ardahan, Batum, Bayezit Rusya'ya bırakılıyor, ağır savaş tazminatı yükleniliyordu. Ayastefanos antlaşması'nı çıkarlarına aykırı bulan İngiltere'nin girişimiyle Berlin'de yeni bir kongre toplanması kararlaştırıldı. Bu arada Kıbrıs'ın yönetimi Berlin kongresi'nde yapacağı yardıma karşılık geçici olarak İngiltere'ye bırakıldı (4 haziran 1878). Berlin antlaşması (13 temmuz 1878) Ayastefanos antlaşması'nı batılı devletlerin çıkarları doğrultusunda değiştirdi. Osmanlı devleti ağır savaş tazminatı yanında büyük toprak kayıplarına uğradı. Antlaşma, Osmanlı devletinin parçalanmasını çabuklaştıran birçok sorunu da birlikte getirdi. Bosna-Hersek'in yönetimi Avusturya'ya bırakıldı (1879), Fransa Tunus'a el koydu (1881), İngilizler Mısır'ı işgal ettiler (1882).

Abdülhamit II Meclisi mebusan'ı tatil ettikten sonra devlet yönetimini yavaş yavaş tekeline aldı. Kişisel konutu Yıldız sarayı'nı devlet yönetiminin de merkezi durumuna getirdi. Çevresinde bir dizi özel danışma komiteleri oluşturdu. Saray'da oluşmaya başlayan yüksek ulema, bürokrasi ve paşalar aristokrasisini rütbeler, maaşlar, ihsanlarla kendisine bağlamayı başardı. Sadrazam ya da başvekil sanıyla atadığı hükümet başkanlarını, Kanuni esasi ile tanınan yetkileri yanında geleneksel yetkilerinden de yoksun kıldı. Durumunu sağlamlaştırınca Mithat Paşa'yı Abdülaziz'in öldürülmesinden sorumlu tutarak Yıldız sarayı'nda kurdurduğu özel mahkemede yargılattı. Mithat Paşa'nın sürgün edildiği Taif'te öldürülmesine göz yumdu. Murat V'i yeniden tahta çıkarmayı amaçlayan Ali Suavi'nin darbe girişimi; aynı amaca yönelik Kleanti Skalieri-Aziz Bey komitesinin açığa çıkarılması hal edilme korkusunu artırdı. Sıkı bir istibdat rejimine yöneldi. Geniş bir hafiye örgütü oluşturdu. Kadrolarını büyük bir gönüllüler ordusunun oluşturduğu bu örgütün asıl hedefi, sadrazam, şeyhülislam, nazır, paşa, genç öğrenciler gibi padişahı düşürebilecek konumdaki kişilerdi. Basına uygulanan sansür gülünç boyutlara ulaştı.

Abdülhamit'ın dış siyasetinin temel amacı var olan durumu korumak, yeni çatışmalardan kaçınmaktı. Fransızların Tunus'ta, İngilizlerin Mısır'da yarattıkları olupbittileri kabul etti. Ancak Girit'teki ayaklanmaya yardım eden Yunanistan'a savaş açtı (1897). Berlin konferansı'ndan XX. yy. başlarına kadar herhangi bir devletle sürekli anlaşma yoluna gitmedi. Bütün yabancı devletlere aynı güvensizlikle yaklaştı. Emperyalistler arasındaki çelişkilerden zekice yararlandı. En tehlikeli devlet saydığı İngiltere'nin karşısına Mısır'da Fransa'yı, Basra körfezinde Almanya'yı çıkardı. Fransa ve İtalya'yı Kuzey Afrika'da karşı karşıya getirdi. Balkan devletlerinin Osmanlı devletine karşı birleşmelerini önlemek için aralarındaki anlaşmazlıklardan yararlandı. Rusya ile yeni bir çatışmaya girmekten özellikle kaçındı. Batılı devletlerin hıristiyan azınlıklarla ilgili olarak Osmanlı devletine baskıları zaman zaman diplomatik bunalımlara ve gerginliklere yol açıyordu. Abdülhamit II bazı konularda geriledi (Makedonya ve Lübnan'da), Ermeni sorunundaysa direndi. Berlin antlaşması'nın Ermenilerin de oturduğu vilayetlerde ıslahat yapılmasına ilişkin hükümlerini, Ermenilerin hiçbir yerde çoğunlukta olmadığını belirterek uygulamadı. Filistin sorununda da aynı biçimde davrandı. Siyonistlerin Filistin'de devlet kurmak için yaptıkları para önerisini geri çevirdi. XX. yy.'ın başlarında gittikçe güçlenen Almanya'ya yanaştı. Almanya ile iktisadi işbirliğinin ülkeyi güçlendireceğini umuyordu. İktisadi düzeyde başlayan ilişkiler Osmanlı İmparatorluğu'nu Almanya'nın siyasal etkisine sokan gelişmelerin başlangıcı oldu. Tanzimat'ın osmanlıcılığına karşı islamcılık siyasetini benimsedi. Özel önem verdiği halifelik kurumunu bir dış siyaset aracı olarak kullandı. Bu yolla imparatorluğun islam öğelerinin Osmanlı devletine bağlılığını güçlendirmeye çalıştı. İslamcılık siyasetinin Batılı devletlerin kışkırttığı

Araplar arasındaki ayrılıkçı eğilimleri etkisizleştireceğine inanıyordu. Bu amaçla Arap eyaletlerinin ulema ve memurlarını yüksek rütbelere yükseltti ve kişisel hizmetine aldı. Arap eyaletlerindeki tekke ve zaviyelere ayrıcalıklar tanıdı, para yardımı yaptı. İstanbul'da topladığı tarikat önderlerine geniş olanaklar sağladı. Avrupa'dan alınmış yöntemlerle değil, geleneklere ve şeriata dayanarak ayakta duran bir düzene kavuştuğuna inanan halk, Abdülhamit II rejiminin asıl dayanağını oluşturdu. Çoğu Avrupalı devletlerin işgalinde bulunan islam ülkelerinde halifenin saygınlığı arttı. Avrupa diplomasisinin, Abdülhamit II'nin halifeliğinde gizli bir güç yattığı sanısına kapıldığı zamanlar oldu. Abdülhamit II dış borçların daha fazla artmamasına, var olanlarının düzenli biçimde ödenmesine özen gösterdi. Ancak, sürekli para sıkıntılarından kurtulmak için, kendisinden önceki padişahlar ölçüsünde olmamakla birlikte o da istikraz yapmak zorunda kaldı. Dış borçların ödenmesi için kurulan Düyunu umumiye idaresi (1881) ülkenin belirli gelirlerine el koyarak tüm iktisadi yaşama egemen oldu. Ülkedeki yabancı sermaye yatırımları arttı. Fransız, ingiliz ve Alman sermayesiyle Anadolu ve Rumeli'de demiryolları yapıldı. Bağdat demiryolu için Almanya'ya imtiyaz verilmesi İngilizlerin ve Fransızların tepkisiyle karşılaştı.

Tanzimatla başlayan yeni düzenlemeler Abdülhamit II döneminde de sürdü. Rüştiye ve idadiler yaygınlaştırıldı. Hukuk mektebi, Sanayii nefise, Ticaret mektebi, Darülfünun açıldı. Polis örgütü batılı örneklerine göre yeniden düzenlendi. Emekli sandığı kuruldu. Ceza usulü ve Ticaret usulü kanunları çıkarıldı. Aralarında Colmar von der Goltz'un da bulunduğu alman askeri uzmanların yardımıyla ordunun yenileştirilmesine çalışıldı.

Abdülhamit II rejimi baskıcı yöntemlerine, görünüşteki durgunluğuna karşın yeni bir muhalif kuşağın doğmasını engelleyemedi. Siyasal düzeyde başkaldırı, genç kuşak arasında ve bir aydın hareketi olarak ortaya çıktı. Yüksek öğrenim kurumlarında özellikle Tıbbiye ve Harbiye'de gizli cemiyetler; çoğunluğu subaylardan oluşmakla birlikte, sivilleri de içine alan gizli komiteler kuruldu. Avrupa'ya kaçan muhalifler Paris'te, Cenevre'de merkezler oluşturdular. (→JÖN TÜRKLER.) 1908 haziranında, Manastır ve Selanik'teki birlikler Abdülhamit II rejimine karşı ayaklandılar. Saraya Kanuni esasi'nin yürürlüğe konmasını isteyen telgraflar yağmaya başladı. Abdülhamit II bu durum karşısında Kanuni esasi'yi yürürlüğe koymak zorunda kaldı (23 temmuz 1908). Yeni meclis 17 aralık 1908'de Abdülhamit II tarafından açıldı. Mecliste çoğunluğu ele geçiren İttihat ve Terakki fırkası'nın komitacı yöntemlerinin yarattığı tepki Meşrutiyet karşıtı "31 mart * vakası"na yol açtı. Rumeli'deki kuvvetlerden derlenen Hareket ordusu İstanbul'a yürüyerek ayaklanmayı bastırdı. Ayastefanos'ta toplanan Ayan ve Mebusan meclisleri Abdülhamit II'nin tahttan indirilmesine karar verdi (27 nisan 1909). Abdülhamit II yakınlarıyla birlikte Selanik'teki Alatini köşküne yerleştirildi. Balkan savaşı sırasında Selanik'in savunulamayacağı anlaşılınca İstanbul'a getirildi. Kalan yaşamını Beylerbeyi sarayı'nda tamamladı. Karaciğer kanserinden öldü. Cenazesi hükümdarlara özgü törenle Divanyolu'ndaki Mahmut II türbesine gömüldü. (→ Kayn.).

ABDÜLHAMİT BİN EBÜLHADİD, (*İzzet'in Ebû Hamîd b. Hibetullah el-Meda'ini*), Mutezile kelamcısı ve yazar (Medayin 1190-? 1258). Bağdat'a giderek iyi bir öğrenim gördü, ünlü bilginlerden dil, dilbilgisi ve kelam dersleri aldı. Çeşitli görevlerde bulundu. Bağdat Moğolların eline geçince, Nasıreddin Tusi tarafından buranın kütüphanelerinde görevlendirildi. *Şerhu Nehc il-belaga, el-Felek üd-dâ'ir,* İbn Sina'nın *Urcuze*'sinin şerhi, mensur ve manzum şiir, kelam, tarih metinlerinden seçmeleri içeren *el-Abkariy ül-hassan* başlıca yapıtlarıdır.

ABDÜLHAMİT BİN VASİ BİN TÜRK (*Ebu'l-fazl Muhammet*).**İbn Türk** de denir, türk kökenli matematikçi (Maveraünnehr, Hottal ?-? IX. yy.'ın ilk yarısı?). Cebir konusunda çağının ilerisindeydi. Yapıtlarından büyük bir çoğunluğu günümüze kadar gelemedi. Adları bilinen yapıtları şunlardır: matematikle ilgili *Kitâb ül-câmi' fi'l-hisâb* (altı kitaptan oluşan bu yapıtın yalnızca *Kitab ül-cebr ve 'l-mukabele* adını taşıyanı ve Aydın Sayılı tarafından *Logical necessities in mixed equations by Abd al-Hamid Ibn Turk and the algebra of his time* [Ankara, 1967] adıyla yayımlandı); matematik işlemlerinden söz eden, *Kitab ül-muâmelât;* ölçümü içeren; *Kitab ül-mesâha.*

ABDÜLHAMİT BİN YAHYA, arap yazar (öl. 750'ye doğr.). Arap mektup edebiyatının yaratıcısıdır. Yapıtlarında Yunan ve İran etkisi görülür.

ABDÜLHAMİT ÇELEBİ → LÂRİ EFENDİ.

Abdülhamit düşerken, Nahit Sırrı Örik'in romanı (ilk basımı *Sultan Hamid düşerken* adıyla, 1957; sadeleştirilmiş ikinci basımı, 1976). II. Meşrutiyet'in ilanından Hareket ordusu'nun Yeşilköy'e gelişine kadar geçen dönemde bazı tarihsel kişileri ve üst düzeyde bir osmanlı devlet adamının ailesi çevresindeki olayları ele alır. *Düşüş* adıyla Kemal Bekir'in oyunlaştırdığı yapıt, bu sanatçıya Ankara Sanatsevenler derneği'nin en iyi oyun yazarı ödülünü kazandırdı (1977).

ABDÜLHAMİT HAN (*Mevlana*), bengalli siyaset adamı (Tangari, Hindistan [bugün Bangladeş] 1883 ya da 1889 - Dakka 1976).Avami Müslüman birliği'nin kurucuları arasında yer aldı. Ancak birliğin izlediği batı yanlısı siyaseti protesto etmek için örgütten ayrıldı. Bunun üzerine, 1954'ten beri yeraltında etkinlik gösteren Pakistan komünist partisi üyeleriyle birlikte Ulusal avami partisi'ni kurdu, daha sonra da bu partinin komünist Çin yanlısı kanadının başına geçti. Mart 1971'de Assam, Meghalaya ve Tripura'nın dağlık bölgelerinde, köylülerden oluşan bir partizan ordusu kurdu. Mart 1973'te, bağımsız Bangladeş'te yasal ilk seçimler için yürütülen kampanya sırasında Abdülhamit Han "islami sosyalizm" temeline dayalı eşitlikçi bir toplum kurulmasını savundu ve Avami birliği'nin kötü yönetimini eleştirdi; ancak kendi partisi seçimlerde yalnızca bir sandalye kazanabildi. Abdülhamit Han 1974'te tutuklandı, sonra serbest bırakıldı.

ABDÜLHAMİT LAHURİ, Hin-Türk imparatorluğu tarihçisi (?-1654). Şah Cihan döneminin (1628-1658) resmi tarihi olan *Padşahname*'yi yazdı. Yapıt her biri on yıllık olayları içeren üç ciltten oluşur. Şah Cihan'ın otuz yıllık saltanatının ilk yirmi yılını kapsayan iki cildi kendisi, kalan on yıllık dönemin olaylarını içeren son cildiyse öğrencisi Muhammet Varisi tarafından yazıldı. *Padşahname,* ayrıca dönemin devlet adamları, hekimleri, şairlerine ilişkin bilgiler de içerir.

ABDÜLHAMİT ZEHRAVİ, arap milliyetçisi (Hama 1871-Şam 1916). Din eğitimi gördü, fıkıh ve felsefede uzmanlaştı. Hama'da Abdülhamit II yönetimine karşı bir dergi yayımladı, Mısır'a kaçtı (1902-1908), meşrutiyet'in ilanı üzerine Hama mebusu seçildi (1908). Hürriyet ve İtilaf fırkası'na katıldı, fırkanın sözcülüğünü yaptı (1911). Paris'teki Arap kongresi'ne başkanlık etti (1913). Ayan üyeliğine getirildi (1913). Birinci Dünya savaşı'nda, ayrılıkçılık güttüğünden Aliye* Divanı harbi'nin kararıyla idam edildi.

ABDÜLHAY CELVETİ, türk tasavvuf şairi (?-? 1705 ya da 1706). Saçlı İbrahim Efendi'nin oğlu. Celvetiye tarikatının şeyhlerinden. Şiirleri bir araya toplanmadı. Asıl ününü çoğu bestelenen ilahileriyle yaptı. Ayrıca İmam Busiri'nin *Kaside-i Bürde* yapıtını manzum olarak çevirdi. Ayrıca *Fatiha* tefsiri vardır.

ABDÜLHAY MUSAVVİR (*Hoca Abdülhay*), minyatür ressamı (XIV. yy. sonu-XV. yy. başı). Önce Celayirli sultanı Üveys bin Hasan'ın (1356-1374) sarayında çalıştı ve onun tarafından eğitildi. Daha sonra sultan Ahmet bin Üveys (1382-1410) döneminin ünlü sanatçısı Şemsettin'in öğrencisi oldu. 1393'te, Timur'un Bağdat'ı işgalinden sonra Semerkand'a götürüldü, ölümüne değin orada yaşadı. Topkapı sarayı müzesi'nde bulunan bir albümdeki imzalı minyatürü, geç celayirli, erken timurlu saray üslubundadır. Kimi eski kaynaklarda, sanatçının mürekkep resimleri yaptığına ilişkin bilgiler vardır.

ABDÜLİLAH (Taif 1913-Bağdat 1958). Hicaz emiri Ali'nin oğlu, Ürdün kralı Abdullah ile Irak kralı Faysal I'in yeğeni. 1939-1953 arasında Faysal II adına Irak kral naipliği yapan Abdülilah, İngiltere'nin müttefiki olduğu için, Raşit Ali'nin 1941'deki hükümet darbesiyle ülkeden kovuldu. Ancak, ingiliz müdahalesi sonucu yeniden iktidara geldi ve 1943'te Mihver devletleri'ne karşı savaş açtı.1953'ten sonra da Faysal II'nin başdanışmanı olarak görev yaptı; cumhuriyeti kuran ve Abdülkerim Kasım'ı da iktidara getiren 14 temmuz 1958 darbesi sırasında kral Faysal'la birlikte öldürüldü.

ABDÜLKADİR, Ankara valisi Abdülkadir diye bilinir, türk yönetici (? 1881-Ankara 1926). Harbiye'yi bitirdi. Balkan komitacılarıyla çatışmalarda yararlık gösterdi. Gizli İttihat ve Terakki cemiyeti'ne girdi; cemiyetin fedaileri arasında yer aldı. 31 Mart ayaklanmasını bastıran Hareket ordusu'na katıldı (1909).Balkan savaşı'nda Çatalca savunmasında bulundu. Birinci Dünya savaşı'nın son yıllarında Musul vali ve komutanlığına atandı. Mütarekeden sonra İngilizlerce tutuklanmak istenince Anadolu'ya geçti. Ankara valiliğine getirildi. Önce Ankara'da sonra İzmir'de Mustafa Kemal Paşa'yı hedef alan suikastin örgütlenmesine katıldı. Suikast girişimi açığa çıkarılınca İstanbul'da saklandı. Bulgaristan'a kaçmak isterken yakalandı. İstiklal Mahkemesi kararıyla idam edildi.

ABDÜLKADİR BİN MELİKŞAH BEDAUNİ → BEDAUNİ.

ABDÜLKADİR BİN MUHAMMED EL-KUREYŞİ (*Muhittin Ebu Muhammet*), mısırlı yazar. Hanefi hadis ve fıkıh bilginlerinin yaşamöykülerini yazdı. Başlıca yapıtları: *el-İnaye fi tahriri hadis il-hidaye,* et-Tahavi'nin *Meani'l-asar* şerhi, *Tertibu tezhib il-esma ve'l-lugat, el-Bustan fi feza'il in-Nu'man,el-Cevahir ül-mudiye fi tabakat il-hanefiye.*

ABDÜLKADİR BİN MUHİTTİN, arap emir (Maskara yakınında [bugün Muaskar] 1808-Şam 1883). 1832'de Araplar'ın sultanı ilan edilen Abdülkadir, Fransızlar'a karşı babasının başlattığı ve 1847'de biten kutsal savaşı *(cihat)* sürdürdü. 1833'te Oran önünde başarısızlığa uğradı, buna karşın 1834'te general Desmichels ile, ülkenin batısında egemenliğini kabul ettirme olanağı sağlayan bir antlaşma yapmayı başardı. Ama anlaşmazlık yeniden ortaya çıktı.1835'te Abdülkadir general Trézel'i Makta'da büyük bir yenilgiye uğrattı. Mareşal Clauzel tarafından yönetilen fransız karşı saldırısı, emirin başkenti olan Maskara'nın, sonra da Tlemsen'in işgal edilmesiyle sonuçlandı.

Yine de sınırlı işgal politikasına bağlı kalan Bugeaud 1837'de Tafna antlaşmasıyla, Abdülkadir'in Oran iline ve Cezayir ilinin kıyı dışındaki bir bölümüne sahip olmasını kabul etti. 1839'da Orléans dü-

Abdülkadir Bin Muhittin

kü, Konstantin kentini Demir Kapılar geçidiyle Cezayir'e bağlayınca Abdülkadir Fransa'nın Tafna antlaşması'nı çiğnediğini ileri sürdü ve cihat ilan ederek ansızın Mitica'ya saldırdı. Kont Valée birkaç yerde Abdülkadir'i yenilgiye uğrattıysa da, Fransızlar'ın bütün Cezayir'i işgal etmeleri, özellikle, aralık 1840'ta genel valiliğe getirilen Bugeaud'nun saldırıları sonunda gerçekleşti. 1843'te ailesinin Aumale dükü tarafından ele geçirilmesi Abdülkadir'e büyük bir darbe oldu. Kabileler boyun eğdiler. Abdülkadir Fas'a doğru çekildi. Ama müttefiki olan fas sultanı Abdurrahman'ın 1844'te İsli savaşı'nda bozguna uğramasından ve sultanın 1846'da Abdülkadir'e karşı aldığı düşmanca tavırdan sonra Abdülkadir, Sidi-Brahim'de (1845) son bir başarı sağladıysa da aralık 1847'de general Lamoricière'e teslim olmak zorunda kaldı. 1852'ye kadar Fransa'da gözaltında tutulduktan sonra, Bursa'ya (1853), sonra da Şam'a (1855) çekildi.

Bugün bağımsız Cezayir Cumhuriyeti'nce ülkenin en büyük kişilerinden biri olarak kabul edilen emir Abdülkadir'in külleri 1966'da Şam'dan getirilerek Cezayir yakınında el-Aliye mezarlığındaki "şehitler bölümü"ne gömüldü.

ABDÜLKADİR BİN ÖMER EL-BAĞDADİ, arap dilbilimci (Bağdat 1621-Kahire 1682). İlköğrenimini Bağdat'ta yaptı, arapçanın yanı sıra farsça ve türkçe öğrendi. 1638'de Şam'a giderek arapçasını ilerletti. Kahire'ye geçti (1640), Ezher'de ünlü bilgin Hafaci'den dinsel ve yabancı kökenli bilimleri öğrendi (1659). Hafaci ölünce zengin kitaplığı Abdülkadir'e kaldı. İstanbul'a gitti (1667). Aynı yıl Kahire'ye döndü, Mısır valisi Kethuda İbrahim Paşa ile tanıştı ve büyük saygı gördü. Paşa azledilince onunla birlikte Edirne'ye geldi. Köprülü Fazıl Ahmet Paşa ile tanıştı, İbn Hişâm'ın *Bânat Su'âd* kasidesi için yazdığı şerhi ona ithaf etti. Başlıca yapıtları: *Hizânet ül-edeb, Serhu, Sevâhid* ve *Lugat-ı Sahnâme* (farsça-türkçe)dir.

ABDÜLKADİR ÇELEBİ EFENDİ Hamidi, türk şeyhülislam (? - Bursa 1548). Hamidli (Ispartalı) olduğundan Hamidi, mevleviliğinden ötürü de Çelebi diye anılır. İlmiye mesleğine girdi, çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. 1520'de Bursa, 1522'de İstanbul kadılığında bulundu. Aynı yıl Anadolu kazaskerliğine getirildi. On dört yıl kaldığı bu görevde dürüstlüğüyle tanındı. Rakiplerinin etkisiyle azledilerek emekliye ayrıldı. Emekliliği sırasında hacca gitti. 1542'de şeyhülislamlığa getirildi. Rahatsızlığı yüzünden üç ay sonra bu görevinden ayrıldı. Kına kullandığı için soyundan gelenlere Kınalızade denilmiştir. *Fetava-yı kadriyye* adlı yapıtı, fetvalarını içerir.

ABDÜLKADİR EFENDİ *(Topçular kâtibi),* türk tarihçi (XVI-XVII.yy.). Yaşamına ilişkin bilgiler kendi yapıtına dayanmaktadır. Topçu ocağında yetişti. 1595'te topçular kâtibi oldu. Eflak seferine (1595) katıldı; Eğri, Haçova savaşlarında (1596), Budin savunmasında (1601), İstoni-Belgrad'ın geri alınmasında (1602) bulundu. Kuyucu Murat Paşa'nın ve Murat IV'ün İran seferlerine katıldı. 1591-1644 yılları olaylarını kapsayan *Tevarih-i al-i osman* ya da *Vekayi-i tarihiye* adıyla bilinen yapıtında ordunun beslenme ve donanımı ile başta top olmak üzere savaş gereçleri hakkında bilgi verir; katıldığı savaşları gözlemlerine dayanarak anlatır.

ABDÜLKADİR EFENDİ Ramazanzade → RAMAZANZADE ABDÜLKADİR EFENDİ.

ABDÜLKADİR EFENDİ *(Seyit),* türk siyaset adamı (? 1851-Diyarbakır 1925). Abdülhamit II'nin baskıcı yönetimine karşı çıktı. 1908 meşrutiyeti'nden sonra ayan üyesi oldu. Mütareke döneminde Kürdistan Teali cemiyeti'ni kurdu (1918). Damat Ferit Paşa'nın ilk kabinesinde Şurayı devlet başkanlığı yaptı (1919). İngiliz ajanı Nowill'le işbirliği yaparak Sıvas kongresi'ni dağıtmak istedi. Şeyh Sait ayaklanması (1925) sırasında yakalandı. Şark İstiklal mahkemesi kararıyla idam edildi.

ABDÜLKADİR EFENDİ (Mehmet), türk şehzade (İstanbul 1878-Sofya 1944). Abdülhamit II'nin ikinci oğlu. Osmanlı hanedanının yurt dışına çıkarılmasından sonra Macaristan'da ve Bulgaristan'da yaşadı. İkinci Dünya savaşı sırasında Sofya'da öldü. (→ Kayn.)

ABDÜLKADİR GEYLANİ, GİLANİ ya da **CİLANİ, Muhittin Ebu Muhammet bin Ebû-salih Cengidost** da denir, kadiri tarikatının kurucusu, hanbeli mezhebi kelamcısı, vaiz, sufi (Gilan 1077/78 - Bağdat 1166). Bağdat'ta hanbeli fıkhı ve hadisle ilgili alanlarda öğrenim gördü. Sonradan tasavvufa eğilim gösterdi. Tarikat hırkası giyerek sufiler arasına katıldı. Elli yaşındayken başladığı vaizliğiyle ünü islam ülkelerine yayıldı. Geylani'ye Gavs-i azam (en büyük yardımcı), Bazullah (Allahın doğanı) gibi unvanlar verildi. Ayrıca fetva, tesfir, hadis ve fıkıh alanlarında da tanındı. Vaizliğindeki başarısı, birtakım yahudi ve hıristiyanın müslüman olmasını sağladı. Kendisi için Bağdat'ta Halbe kapısı dışında bir tekkeyle binalar yapıldı. Kurduğu tarikat, oğulları ve oluşturulan vakıflar sayesinde varlığını korudu. Ancak bu tarikatın merkezi XIII.yy.'da Moğollar, XVI. ve XVIII.yy.'larda da Safeviler tarafından ortadan kaldırıldı. Osmanlıların Bağdat'ı alması üzerine, eskisinden daha görkemli bir biçimde canlandırıldı. Yıkık olan türbesi, Kanuni Sultan Süleyman tarafından, 1535'te yeniden yaptırıldı. Abdülkadir Geylani'nin bilinen yapıtlarının hemen hepsi, dinsel öğüt, hutbe, ahlak ve tasavvufla ilgilidir. Bunlar arasında *el-Gunye li-talibi tarik il-hakk, Fütuh ul-gayb* anılmaya değer.

ABDÜLKADİR İSFAHANİ, türk mimar (XV.yy.). Yaşamına ilişkin bilgi yoktur. Ankara'da, Tabakhane mahallesi, Kahkaha sokaktaki Abdülkadir İsfahani (Tabakhane) mescidinin mimarı olduğu sanılır. Yapı, düzeyli taş-tuğla işçiliği ve mihrabıyla Ankara'nın XV.yy.'da yapılmış önemli mescitlerindendir.

ABDÜLKADİR KEMALİ → ÖĞÜTÇÜ (Abdülkadir Kemali).

ABDÜLKADİR MERAGİ, Hace İbn ül-Gaybi de denir, türk müzikbilimci ve besteci (Meraga, Azerbaycan 1360 ? - Herat 1435). İlk derslerini, tanınmış bilgin ve müzikçilerden olan babası Gıyasettin Gaybi'den aldı. Daha sonra dönemin ünlü öğretmenlerinden müzik, edebiyat ve hat sanatının inceliklerini öğrendi. 1377'de Celayirli hükümdarı Hüseyin'in düzenlediği bir beste yarışmasını kazandıktan sonra Saray'a alındı. 1393'te Bağdat'ı alan Timur, aralarında Abdülkadir'in de bulunduğu birçok bilgin ve sanatçıyı Semerkand'a götürdü; Abdülkadir, Timur'un baş müzikçisi oldu. Bir ara bilim ve sanat adamları, yarı deli oğlunun ahlakını bozdukları gerekçesiyle Timur'un hışmına uğradılar. Bunlar arasında Abdülkadir de vardı. Ancak kendini bağışlatmayı başardı. Daha sonra gelen Timurlu hükümdarlarının da koruma ve desteği altında yaşayan Abdülkadir, bir veba salgınında öldü. Safiyüddin Urmevi'den sonraki türk müziği kuramcılarının en önemlilerinden olan Abdülkadir kuramsal yapıtlarında, bir yandan var olan makam, usul ve çalgılar üzerine bilgi verirken, bir yandan da müzikle ilgili kendi buluşlarını açıklar: *Zübdet ül-edvar, Fevaid-i aşere, Cami ül-elhan, Kenz ül-elhan, Makasıd ül-elhan, Şerh ül-kitab ül-edvar.* Abdülkadir'in bini aşkın bestesinden günümüze ulaşabilen olmamıştır. Ancak, daha sonraki bestecilerce XV.yy. türk müziği biçeminde bestelenmiş kırk dolayında yapıt Abdülkadir'e mal edilmiştir. Bugün, bu olağanüstü güzel yapıtlar, gerçek bestecileri belirlenemediğinden ve açık bir biçem birliği gösterdiklerinden tek bir bestecininmiş (Abdülkadir'inmiş) gibi ele alınırlar. (→ Kayn.)

ABDÜLKADİR PAŞA, türk kaptanıderya (XVII. yy.). Kaptanıderya Hüsam Beyzade Ali Paşa'nın oğlu. Cezayir Beylerbeyliği rütbesiyle kaptanıderya oldu (1661). Aynı yılın sonlarında görevden alındı. Rodos, Kıbrıs, Sıvas valiliklerinde bulundu. 1678'de ikinci kez Rodos valisi oldu. Kaptan Mustafa Paşa'nın İzmir'de ölümü üzerine donanmayı İstanbul'a getirdi (1680). Koyunadaları deniz savaşına katıldı (1695).

ABDÜLKADİR ŞEYHİ EFENDİ, türk şeyhülislam (İstanbul 1514-*ay.y.*1594). Ünlü mutasavvıf Şeyh Kerim Hacı Efendi'nin oğlu olduğundan Şeyhî diye anılır. Dayısı Ebussuut Efendi'den ders gördü. Gelibolu Sarıca Paşa ve İstanbul Süleymaniye medreselerinde müderrislik yaptı. Şam (1566), Mısır (1566), Bursa (1568), İstanbul (1569) kadılıklarında bulundu. Anadolu, ardından Rumeli kazaskerliğine getirildi (1570). Emekliye ayrıldı (1573). Yeniden Süleymaniye darülhadis'ine müderris atandı (1583). Şeyhülislam oldu (1587). Beylerbeyi* vakası sırasında görevden alındı (1589).

ABDÜLKADİR-İ BELHİ Gulam-ı Kadir, türk mutasavvıf,şair (Belh 1839-İstanbul 1923). Belh'te hükümdarlık etmiş Burhanettin Kılıç, Şah Hasan, Şah Hüseyin'in soyundan mutasavvıf Seyit Süleyman'ın oğlu. 300 kadar müridiyle Belh'ten ayrılan babasının yanında İran ve Irak'ı dolaştı, Konya (1860) ve Bursa'da (1864) bulundu. Padişah Abdülaziz'in çağrısı üzerine İstanbul'a gelen ve Eyüp Nişancası'ndaki Şeyh Murat dergâhına şeyh olan (1868) babası Süleyman Efendi'den sonra bu makama geçti (1878), ölümüne değin bu makamda kaldı. Nakşibendi ve hamzavi inancına bağlıydı. Farsça manzum olarak tasavvuf öğretisini konu edinen *Esrar üt-tevhid* adlı kitabı Nazım Paşa tarafından türkçeye çevrilmiştir. *Sünuhat-ı İlahiye, İlhamat-ı Rabbaniyye, Şümus-ı envar, Şems-i rahşan* gibi farsça yapıtları da vardır. *Divan-ı Belhi* adını taşıyan büyük hacimli divanında türkçe, farsça, çağatayca tasavvuf içerikli şiirleri yer alır.

ABDÜLKAHİR CÜRCANİ, Ebu Bekir bin Abdurrahman, İran asıllı arap dilbilimci, retorik ve edebiyat kuramcısı (Cürcan ? - *ay.y.*1078). Öğrenimini ülkesinde yaptı. Arap dilbilgisini konu alan *Kitab ül-cümel ve Mi'e amil* (ya da *el-Evamil ül-mi'e*) ve edebiyat sanatlarına, kuramlarına ilişkin *Delail ül-icaz* ve *Esrar ül-Belaga* adlı kitaplarıyla tanınır. Özellikle son iki kitabı kendi alanlarında çok önemli sayılır. Bunlardan *Esrar ül-Belaga,* H. Ritter tarafından *Die Geheimnisse der Wortkunst* adıyla almancaya çevrildi.

ABDÜLKAYSLAR, Doğu Arabistan'da Bahreyn bölgesinde eski bir arap kabilesi. Rebia kabilelerinin bir koludur. Kabile adını *Kays* denilen bir puttan alır (Abdülkays, Kays'ın kulu anlamına gelir). Bu kabileden olanlara Abdi, seyrek olarak da Abkasi denir. Kabilenin en önemli kolları Labu ve Afsa'dır. Afsalar da Şam ve Lukayz gruplarına ayrılır. Abdülkayslar sık sık İran kıyılarını yağmaladıkları için, Sasanilerden Şapur II (310-379) tarafından ağır biçimde cezalandırıldılar, bir bölümü de Persis'e yerleştirildi. 630'da islamiyeti kabul ettiler. İran'da Fars bölgesinin alınmasına katıldılar. Zübeyr ve Muaviye ile savaşlarında halife Ali'nin yanında yer aldılar. Haricilere karşı yönetimi desteklediler. Abbasiler döneminde Karmati ayaklanmalarına katıldılar.

ABDÜLKAYYUM NASIRİ, Kazan Türklerinden dilci ve yazar (Kazan, Svyajsk 1825-? 1902). Kazan'da medrese eğitimi gördü, rusça öğrendi (1841-1855). Rus okullarında öğretmenlik, Kazan üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Kazan lehçesini ulusal dil durumuna getirmek için çaba gösterdi. Türkler için *Rusça-tatarca sözlük* (1878) ve *Rusça gramer* (1890) kitaplarını yazdı. Tatar masallarını ve türkülerini derledi. *Takvim-salnameler* yayımladı (1871-1897). *Kırk vezir* (1865), *Ebu Ali Sina hikâyesi* (1881) *Kâbusname* (1882) gibi osmanlıca yapıtları, Kazan türkçesine çevirdi. Yapıtlarında Doğu ve Batı türkçesi karışımı, açık, yalın bir dil kullandı. Başlıca yapıtları : *Cevahir ül-hikâyat, Fevakih ül-cülesa, Kazan Tatarlarının eski inanışları ve halk falları, Coğrafya-i kebir* (3 cilt).

ABDÜLKERİM (Muhammet bin), rifli kabile reisi (Ejdir, Yukarı Rif, 1882-Kahire 1963). Uriyagel kabilesi reisinin oğlu. Melilla kadısıyken, Fas'ta bağımsız bir prenslik kurma hayaline kapıldı. 1914'te İspanyollar'ın desteğiyle Almanya ile ilişki kurdu ve asi Abdülmelik'e silah sağladı. Fakat 1915'te, general Lyautey'in isteği üzerine İspanyollar tarafından Melilla'da tutuklandı. On bir ay sonra serbest bırakılınca, 1919'da Ejdir'e yerleşti ve İspanyollar'a karşı direnişi örgütleyen babasına yardım etti. Babasının ölümünden sonra İspanyollar'a karşı cihat açtı. 1921'de general Silvestre'e karşı Enuvel'de önemli bir başarı kazandı. Ancak bu başarı, Ejdir'de kurduğu hükümeti yabancı devletlerin tanımasına yetmedi. 1924'te İspanyollar'ın kıyıya doğru çekilmesinden ve rakibi Resuli'nin 1925'te tutuklanmasından yararlanarak, Fez ve Taza'yı ele geçirmek istedi. Bu amaçla fransız bölgesinin kuzeyine saldırdı (→ RİF savaşı). 1925 ilkbahar ve yazında gerçekleştirdiği şiddetli saldırılar, güçlükle durdurulabildi. Fransa ile İspanya arasında ortak bir tutum sağlamak için antlaşma imzalandı.

Ucda'da yapılan barış görüşmeleri sonuçsuz kaldı (mart 1926); genel bir fransız-ispanyol saldırısı karşısında Abdülkerim mayıs 1926'da Fransızlar'a teslim oldu; Réunion adasına sürüldü. Daha sonra Abdülkerim kendini Fransa'ya naklettirmeyi başardı (1947), oradan kaçarak Kahire'ye sığındı ve Fransa'ya karşı yeniden mücadeleye başladı. Kahire'deki Kuzey Afrika kurtuluş komitesi'ne başkan oldu.

ABDÜLKERİM BEY, türk nışancı (Bolu ?-İstanbul 1717). Divanı hümayun kaleminde yetişti. Üç kez reisülküttaplığa getirildi (1704, 1706, 1712). 1713'te azledilerek Bolu'ya sürüldü.

ABDÜLKERİM BİN ABDURRAHMAN HARİZMİ, iranlı hattat ve şair (Şiraz ? - ? 1486-87). Yazıları benzeştiğinden çoğu kez kardeşi Abdürrahim ile birlikte anılır. Bunda, iki kardeşin de hattatlığı babalarından öğrenmiş olmalarının payı vardır. 10,11,12 yaşlarında yazdığı imzalı yazılarından örnekler, Leningrad ve İstanbul kitaplıklarındadır. Bunlar sanatçının çok küçük yaşta yetkinliğe ulaştığını gösterir. Abdülkerim, Akkoyunlu sultanı Yakup (saltanatı 1478-1490) döneminde Tebriz'de bulundu. Yapıtlarında Hüda, Padişah, Zürafa gibi adlar yanında, el Harizmi mahlasını kullandı.

ABDÜLKERİM CELVETİ, celvetiye tarikatı şeyhi (İstanbul ?-*ay. y.* 1689). Aziz Mahmut Hüdai'nin halifesi Şebinkarahisarlı Veliyettin'in oğlu. Din ve tasavvuf öğrenimini tamamladıktan sonra, Laleli yakınındaki Ahmet Ağa camisi'nde vaizlik yaptı. Başlıca yapıtları: *Tefsir-i sure-i Yusuf, Cami ül-ehadis il-envariye fi ahbar il-Mustafaviye, Hadis-i erbain fi faza'il is-şelat ala'n-nebi, Risale fi hakkı devran-i sufiye zübdet ül-ahbar ve'l-asar.*

ABDÜLKERİM EFENDİ, türk şeyhülislam (? - Edirne 1494). Rumeli'de devşirildi. Murat II döneminin ünlü bilginlerinden Mehmet Ağa'nın yanında yetişti. Şehzade Mehmet'e (Fatih) hediye edildi. Mevlana Tusi, Mevlana Fahrettin el-Acemi'den ders aldı. İstanbul'un fethinden önce müderris oldu. Kazaskerliğe getirildi (1458-1466). Molla Gürani'nin ölümü üzerine şeyhülislam atandı (1488). Mezarı Edirne'de yaptırdığı sıbyan mektebi yakınındadır.

ABDÜLKERİM EFENDİ Buhurizade, türk besteci (1698 ?-1778). Dinsel yapıtler besteledi. Sünbüli tarikatına girdi. Kocamustafapaşa dergâhında zakirbaşılık yaptı. Daha sonra Eyüp'te Şah Sultan tekkesi şeyhi oldu. Kemter takma adıyla ilahiler de yazdı. Günümüze ilahi biçiminde beş yapıtı kaldı.

ABDÜLKERİM NADİR PAŞA Çırpanlı, türk komutan (Çırpan 1807-Rodos 1883). Asakiri mansurei muhammediye'ye girdi, mülazım oldu. Öğrenim için Viyana'ya gönderildi (1835), miralay rütbesiyle döndü. Darı şurayı askeri üyesi oldu (1846). Askeri mektebler nazırlığına atandı (1847). Valilik, Bahriye nazırlığı, serdar-ı ekremlik yaptı. Kırım savaşı'nda Anadolu ordusuna komuta etti. Gümrü'ye ilerlerken geri çekilmesi yüzünden azledildi. Bulgar ve Sırp ayaklanmalarını bastırmakla görevlendirildi. Aleksinaç müstahkem mevkiini ele geçirmesi ününü artırdı. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Rumeli ordusu komutanlığına getirildi. Rusların Tuna'yı geçmelerini önleyemedi. Gerekli önlemleri almadığı savıyla azledildi, divanı harbe verildi. Savunması hükümeti güç duruma düşürdüğünden yargılanmasından vazgeçildi. Önce Midilli'ye, sonra Rodos'a sürüldü. (→ Kayn.)

ABDÜLKERİM PAŞA Yahnikapan, türk vezir (? - 1625). Medrese öğrenimi gördü. Defterdar Ekmekçizade Ahmet Paşa'nın yardımıyla maliye mesleğine geçti. Şıkkı sani defterdarı oldu. Başdefterdarlığa getirildi (1618), bu görevden azledildi (1619). İkinci kez başdefterdar oldu, vezirliğe yükseltildi (1625). Sipahilerin ayaklanması nedeniyle aynı yıl vezirlikten azledildi. Servetini açıklaması için yapılan işkence yüzünden öldü.

ABDÜLKERİM PAŞA, türk kaptanıderya (?-Rodos 1760). Donanmadan yetişti. Kapudane, mirimiran rütbesiyle kaptanıderya oldu (1759). Donanmayı İstanköy'de demirlediği sırada, kürek mahkûmlarının bir gemiyi ele geçirerek kaçmaları yüzünden idam edildi.

ABDÜLKERİM PAŞA, türk komutan (? 1878-İstanbul 1923). Birinci Dünya savaşı'nda kafkas cephesinde II. Kolordu komutanlığına atandı. Sarıkamış yenilgisinin ardından rus kuvvetlerini Malazgirt'te yendi (1915). Kafkasya'da kurulan Gürcistan'ın temsilciliğini yaptı. Mondros mütarekesi'nden sonra İstanbul'a gitti. Divanıharp üyeliği, başkanlığı yaptı.

Abdülkerim Paşa sefaretnamesi, Mehmet Emin Nahifi* tarafından kaleme alınan ve Abdülkerim* Paşa'nın Rusya'ya elçilik göreviyle yaptığı yolculuğu (1775-1776) konu edinen sefaretname. Mehmet Emin Nahifi, Küçük Kaynarca antlaşması (1774) uyarınca Rusya'ya elçi olarak gönderilen Abdülkerim Paşa'nın yolculuğunu ve resmi görüşmelerini kaleme almakla görevlendirilir. Yazar, imparatoriçe Katerina, rus elçisi General Repnin gibi tarihsel kişileri tanıtır; elçilik kurulunun Moskova'da katıldığı törenleri bale ve opera temsillerini, imparatoriçenin sarayında düzenlenen maskeli baloyu, havai fişek gösterisinin, isyancı Pugaçev'in öldürülmesi dolayısıyla düzenlenen donanma ve şenlikleri anlatır. Rusya'daki türk müslüman tutsakların geri verilmesi konusunda Abdülkerim Paşa'nın girişimleri, türlü teşrifat sürtüşmeleri yanında, Moskova kenti ve yetimhaneleri, kış bahçeleri, Rusya'daki para ve banknot sistemi, sefaretnamenin ilgi çekici sayfalarını oluşturur. (→ Kayn.)

ABDÜLKERİM RUHİ EFENDİ, türk mutasavvıf, şair (İstanbul 1840-Bursa 1905). Bir süre Enderun'da eğitim gördü, oradan ayrılarak tütüncülük, arzuhalcilik gibi işler yaptı. Rifai tarikatı halifesi oldu. Seyyit Muhammet Nur'a bağlanarak melamilik öğretisini benimsedi. Evrenle Tanrı'nın bir bütün olduğunu, birbirinden ayrı düşünülemeyeceğini savunan görüşleri yüzünden Bursa'ya sürüldü (1900), burada öldü. Seyyit Muhammet Nur'un *Niyazi şerhi*'ni tamamladı. Melamilikle ilgili *Şehadet ül-Hakk* adlı bir yapıt ve bu görüşü savunan şiirler yazdı.

Abdüllatif ya da **Abdüttif** (*Villa*), Cezayir'de sanat incelemeleri merkezi. XVIII. yy.'dan kalma bir konutta kurulmuştur (1908).

ABDÜLLATİF BHİTAİ, sindhi şair ve sofi (1689-1752). Mistik bir anlam kattığı 35 ezgiden oluşan halk destanları derlemesi *Sahcu Risâlo*'nun yazarıdır.

ABDÜLLATİF EFENDİ, türk yazar ve dilci (İstanbul ? - Mekke 1688). Mevlana'nın *Mesnevi*'sini, *Letaif-i manevi* adı altında yorumladı. *Letaif ül-lüga* adında bir sözlüğü vardır.

ABDÜLLATİF EL-BAĞDADİ (Muvaffakuddin Ebu Muhammet Abdüllatif Bin Yusuf), arap bilgin ve düşünür (Bağdat 1162-*ay. y.* 1232). Döneminin geçerli bilgilerini (fıkıh, hadis, dilbilgisi) edindi. İbni Sina felsefesi, doğa bilimleri ve simya ile uğraştı. Mantığın ve özellikle tasımın, sağlam ve yeni bilgiler vermediğini ileri sürdü. Gözleme dayanan kuşkucu ve eleştirici bir görüş benimseyerek, alışılagelmiş bilim anlayışına karşı çıktı ve bu bakımdan etkili oldu. İlkçağ kuşkucu düşünürlerine, islam dünyasında ilgi duyulmasına ön ayak oldu. Başlıca yapıtları: hadis konusunda *Garib ül-hadis;* edebiyata ilişkin *Şerhu nakd iş-şi'r li-Kudame;* mantık ve felsefe sorunlarını ele alan *el-Cami ül-kebir fi'l-mantık ve't-tabi'i, Havaşi ala kitab il-Burhan li-Farabi, Makale fi'l-medinet il-fazile;* tıp konusunda *Makale fi hakikat id-deva; ve'l gaza, Makale fi' t-teeddi bi sinaat it-tıbb;* topografyaya ve Mısır'a ilişkin *El-ifade ve'l-i'tibar.* Bu sonuncu yapıt, latinceye, almancaya ve fransızcaya çevrilmiştir.

ABDÜLLATİF İzzettin, Firiştezade ya da **Firişteoğlu, İbni Melek** de denir, türk din bilgini (? - ? 1394). Tire'de yaşadı. Aydınoğlu Mehmet Bey'in medresesinde müderrislik yaptı. Tasavvufla da ilgilendi. Din bilgini Abdülmecit Firişteoğlu'nun kardeşidir. İki kardeşin de birer sözlüğünün bulunuşu, birbirleriyle karıştırılmalarına yol açmaktadır. Abdüllatif'in *Kanun-ı lugat-i ilahi* adında arapça-türkçe manzum bir sözlüğünden başka, *Şerh-i meşarik-ı şerif (Meşarik ul-envar şerhi)* ile *el-Vikaye* gibi fıkıhla ilgili öteki birkaç yapıt üzerine yazdığı şerhleri de vardır.

ABDÜLLATİF SUPHİ PAŞA, türk devlet adamı (Tripolis, Mora, 1818-İstanbul 1866). Abdurrahman Sami Paşa'nın oğlu. Mora ayaklanması sırasında babasıyla birlikte Mısır'a gitti. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın özel kaleminde kâtiplik yaptı. 1849'da İstanbul'a gitti. Meclisi maarifi umumiye (1849), Meclisi valayı ahkâmı adliye (1854) üyeliklerine atandı. Evkafı hümayun (1861) nazırı oldu. Maarif nazırlığına getirildi (1867). Şûrayı devlet başkanlığı (1868), vezir rütbesiyle Suriye valiliği (1871), ikinci kez Şûrayı devlet başkanlığı (1873) yaptı. Evkaf, maarif, maliye, ticaret nazırlıklarında bulundu. Devlet adamlığının yanı sıra bir yandan da nümismatik ve tarihle ilgilendi. İbni Haldun'un tarihinin bir bölümünü *Miftah ül-iber* (1860) adıyla türkçeye çevirdi. Bu-

Abdülkerim Nadir Paşa

Abdüllatif Suphi Paşa

na *Tekmilet ül-iber* (1862) adıyla bir açıklama yazdı. *Uyun ül-ahbar fi'n nukuti ve'l asar* (1862) adlı yapıtında islamda sikke tarihinin başlangıcını konu aldı. *Hakaik ül -kalem fi tarih ül-islam* adlı islam tarihinin birinci cildi 1880'de yayımlandı. (→ Kayn.)

ABDÜLLEZİZ ya da **HABBÜLEZİZ** a. (ar. *habb ül-leziz,* tatlı tane). Akdeniz bölgesinde kumluk yerlerde yetişen, 10-60 cm yüksekliğinde, çok yıllık otsu bitki. (Toprak altındaki küçük yumruları [15 mm] eskiden baş ağrısına, idrar yolları ve safra kesesi hastalıklarına, egzamaya karşı kullanılırdı. Bil. a. *Cyperus esculentus;* cyperaceae familyası.) [Eşanl. YER BADEMİ.]

Büyük Larousse

Abdülmecit
Atatürk kitaplığı

Abdülmecit' in tuğrası

ABDÜLMECİT (İstanbul 1823-*ay.y.* 1861), türk padişah (1839-1861). Mahmut II'nin Bezmialem Sultan'dan olan oğlu. Batı kültürüyle yetiştirildi. İyi fransızca konuşur ve batı müziğinden hoşlanırdı. Babası gibi yenilik yanlısıydı. Tahta çıktığında(1 temmuz) Mısır sorunu Nizip yenilgisiyle (24 haziran 1839) çıkmaza girmiş durumdaydı. Babasının cenaze töreni sırasında başvekil Mehmet Emin Rauf Paşa'dan padişahın mührünü zorla alan, Meclisi valayı ahkâmı adliye reisi Koca Hüsrev Paşa, kendisini sadrazam ilan ettirdi (2 temmuz 1839). Henüz Nizip bozgunundan haberi olmayan padişah, sorunu çözmek için orduya ve donanmaya harekâtı durdurmaları için emir gönderdi. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'yı bağışladığını ve anlaşmak istediğini bildirmek üzere Köse Akif Efendi'yi Mısır'a yolladı. Bu arada düşman saydığı Hüsrev Paşa'nın sadarete gelmesinden korkan kaptanıderya Ahmet Fevzi Paşa, donanmayı Mısır'a götürüp, Mehmet Ali Paşa'ya teslim etti (3 temmuz 1839). Nizip yenilgisinin haberi İstanbul'a ulaştı. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya, verdikleri ortak bir notayla Mısır sorununun kendilerine danışılmadan çözülmemesini istediler (27 temmuz 1839). Bu nota kabul edildi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu Avrupa devletlerinin bir tür güdümü altına girmiş oldu. Londra ve Paris'te, Osmanlı devletindeki ıslahat hazırlıkları konusunda görüşmelerde bulunan hariciye nazırı Mustafa Reşit Paşa, bir ıslahat programının gerekliliğine padişahı inandırdı. Hazırlanan Gülhane hattı hümayunu (Hattı Şerif ya da Tanzimat fermanı) Mustafa Reşit Paşa tarafından okundu (3 kasım 1839). Tanzimat dönemini açan bu belgeyle, yargılamasız kimsenin cezalandırılamayacağı, mal ve mülkünün zoralımına gidilemeyeceği ilkesi getiriliyor, devletle birey arasındaki ilişkileri düzenleyecek yasaların çıkarılacağı açıklanıyordu. Tanzimat fermanı'nın uyandırdığı olumlu hava Mısır sorununun çözümünü kolaylaştırdı. İngiltere'nin önerisiyle, beş büyük devlet Londra'da bir araya geldiler. Mısır valisini destekleyen Fransa dışlanarak, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya arasında Londra antlaşması imzalandı (15 temmuz 1840). Mısır valiliği veraset yoluyla Mehmet Ali Paşa'ya bırakılarak, ele geçirdiği topraklar ve Osmanlı donanması geri alındı. Aynı devletlerin, aralarına Osmanlı devletiyle Fransa'yı da alarak imzaladıkları Boğazlar sözleşmesi ile (13 temmuz 1841) Osmanlı devletinin boğazlar üzerindeki egemenliği tanındı ve boğazlar yabancı savaş gemilerine kapatıldı. Tanzimatın öngördüğü ilkeleri uygulamak için *Meclisi âlii tanzimat* kuruldu (1853). Her eyaletten, yörelerinin gereksinmelerini bildirmek üzere ikişer temsilci İstanbul'da toplantıya çağrıldı. Merkezden her bölgeye gönderilen imar meclisleri çalışmaya başladı. Maliye, Fransa'daki örgütlenme temel alınarak düzenlendi. Mali yetkiler, idare amirlerinden alınarak defterdarlara verildi. Vergilerin saptanması vilayet meclislerine, toplanması da *muhassıl* adı verilen vergi memurlarına bırakıldı. İltizam yöntemi kaldırıldı. Aşar, her yerde eşit olarak alınmaya başladı. Hıristiyanlardan alınan vergilerin toplanmasında patrikhanelerin aracılığı kabul edildi. Ticaret meclisleri kuruldu. Fransız ceza kanunu çevrilerek uygulamaya konuldu. Meclisi maarifi umumiye toplandı (1845). İlk *idadi*'ler açıldı. 1847'de Mekâtibi umumiye nezareti kuruldu. 1848'de ilk muallim mektebi, aynı yıl Harbiye'de kurmay sınıfı, 1850'de Darülmaarif adı verilen lise, 1851'de ilk bilim akademisi sayılan Encümeni daniş açıldı. 1846'da Darülfünun binasının temeli atıldı. Askerlik yasası çıkarılarak (6 eylül 1843) kura yöntemi benimsendi, askerlik süresi 4-5 yıl olarak sınırlandı.

Devletin bütün kurumlarında başlatılan yenileşme çabaları, karşılaşılan tepkiler dolayısıyla istenilen sonucu vermedi. Abdülmecit zaman zaman tutucuları görevlendirmek zorunda kaldı. Olanaksızlıklar nedeniyle yeniden iltizam yöntemine dönüldü. 1840'ta kaimei mutebere adıyla ilk kâğıt para çıkarıldı. Devlet ıslahat işleriyle uğraştığı sırada İngiltere ve Fransa'nın çıkar çatışmaları ve kışkırtmalarıyla Suriye ve Lübnan'da Dürziler ile Maruniler arasında olaylar çıktı (1845). 1848 ihtilalleri sırasında Avusturya'ya karşı bağımsızlık savaşı veren Macar yurtseverleri Türkiye'ye sığındı. Babıâli'nin, Avusturya ve Rusya'nın baskı ve tehditlerine karşın sığınanları geri vermemesi Avrupa'da Osmanlı devletinin saygınlığını yükseltti. Eflak-Buğdan'a da yansıyan ayaklanma, Ruslarla yapılan Balta limanı anlaşmasıyla (1 mayıs 1849) geçici olarak sonuca bağlandı. Bir süre sonra ortaya çıkan *kutsal* yerler* sorunu, Osmanlı devleti ile Rusya'yı savaşa sürükledi. Kudüs'teki katolikleri korumak için başvuran Fransa'ya karşı, Rusya da ortodoksların haklarını korumak için harekete geçti. Babıâli'ye verdiği bir nota ile ortodokslara geniş haklar tanınmasını, bunların koruyuculuk hakkının da kendisine verilmesini istedi. Osmanlı hükümeti bunu kabul etmeyince de Eflak-Buğdan'ı işgal etti. Bunun üzerine Abdülmecit, Rusya'ya savaş açtı (4 ekim 1853). Osmanlı devleti, müttefikleri İngiltere, Fransa, Piemonte ile birlikte Kırım savaşı'nı kazandı. (→ KIRIM SAVAŞI.) Yalnız, Paris'te imzalanacak barış antlaşmasından önce padişah, Tanzimat fermanı'nı tamamlayan *Islahat fermanı*'nı ilan etmek zorunda bırakıldı (18 şubat 1856). Azınlıklara, savaştan önce Rusların istediğinden daha fazla haklar veren bu belge, Paris antlaşması'nı (30 mart 1856) imzalayan İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Piemonte tarafından senet kabul edildi. Böylece, bir iç sorun olan ıslahat konusunda yabancılara müdahale hakkı tanınmış oldu. Buna karşılık Osmanlı devleti imzacı devletlerin güvencesi altında bütünlüğünü koruyor ve Avrupa devletleriyle eşit haklara sahip sayılıyordu.

Siyasi buhranları bu şekilde atlatan Abdülmecit, yeniden ıslahat işlerine döndü. 1856'da askerlik teşkilatı yedi ordu esası üzerine kuruldu ve hıristiyanlar da askere alınmaya başlandı. Maarifi umumiye nezareti kuruldu (28 nisan 1857). Avrupa'ya öğrenci gönderildi (1857). Mülkiye mahreç mektebi (1859), Telgraf mektebi (1860) gibi bazı meslek okulları açıldı. Yeni toprak kanunu (Arazi kanunnamesi) yayınlandı (1857). Devletin gelir ve giderleri bir bütçeye bağlandı. Tersane yeniden düzenlendi.

Abdülmecit, çeşitli toplulukları eşitlik ilkesi içinde ve osmanlılık düşüncesi çevresinde birleştirmeye çalıştı. Fakat, özellikle gayri müslimlerde uyanan ve batılı devletlerce desteklenen ulusçuluk duyguları böyle bir birliğin kurulmasını olanaksızlaştırıyordu. 1856 ıslahat fermanıyla gayri müslimlere verilen geniş ayrıcalıklar, müslümanların tepkisine yol açtığı gibi, gayri müslimler de askere alınma kararına karşı çıktılar. Osmanlı toplumu yeniden huzursuz bir ortama sürüklendi. Cidde'de (1857), Karadağ'da (1858) olaylar çıktı. Avrupa devletleri olayların bir avrupa komisyonunca denetlenmesini istediler.

Abdülmecit'in savurganlığından, Avrupa devletlerinin devletin iç işlerine karışmasından hoşlanmayanlar, padişahı ve hükümet erkanını öldürüp Abdülaziz'i tahta çıkarmak için örgütlendiler. *Kuleli* vakası* olarak bilinen bu örgütlenme, bir ihbar üzerine dağıtıldı (14 eylül 1859), önderleri cezalandırıldı. Bu sırada mali durum da çıkmaza girmişti. Savaş giderlerini karşılamak üzere ağır koşullarla alınan dış borçların hazineye büyük yükü yanında padişahın ve Saray'ın sorumsuz harcamaları da durumu gittikçe ağırlaştırıyordu. Devlet Kırım savaşı sırasında ilk kez dışarıdan borç almak zorunda kalmıştı (24 ağustos 1854). Bunu ikinci (1855), üçüncü (1858), dördüncü (1860), borçlanmalar izledi. Beyoğlu sarraflarından alınan borçlar da 80 milyon altın lirayı aştı. Bunlar için rehin verilen mücevherlerle borç senetlerinin bir bölümü yabancı tüccar ve bankerlerin eline geçti. Durumu sert biçimde eleştiren sadrazam Âli Paşa azledildi (18 ekim 1859). İngiltere, Fransa, Avusturya, Prusya ve Rusya Babıâli'ye bir nota vererek, Islahat fermanı'nda sözkonusu edilen reformların gerçekleştirilmesini istediler (ekim 1859). Bunların sağlanması için ayrı ayrı müdahalede bulunacaklarını da belirttiler. Nitekim Rusya ilk adımı atarak, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Hıristiyanların durumunu uluslararası bir kurulun incelemesini istedi. Bu sorun çözülmeden, Lübnan olayları yeniden alevlendi (1860). Ardından Şam olayı patlak verdi. Hollanda ve Amerikan konsolosları bu karışıklıklar sırasında öldürüldü (1860). Hariciye nazırı Fuat Paşa, olağanüstü komiser olarak Lübnan'a yollandı. Fransa, Beyrut'a asker çıkardı. Sonunda Lübnan ayrıcalıklı sancak durumuna getirildi (9 haziran 1861).

Abdülmecit, babası gibi tüberküloza yakalanmıştı. Sağlığına dikkat etmesi gerekirken, sefahate dalmıştı. Alkol komasına girerek Ihlamur Köşkü'nde öldüğünde (25 haziran 1861) 39 yaşındaydı.

Abdülmecit'in tahta çıkışı sevinç uyandırmış, fakat içkiye ve kadınlara düşkünlüğü, özel eğlenceleri, savurganlığı sonunda halkın sevgisini kaybetmişti. Talihi, Mustafa Reşit, Mehmet Emin Âli, Fuat paşalar gibi devlet adamlarına rastlamasıydı. Saltanatı sırasında en çok tutucuların muhalefetiyle karşılaştı. Aracısız halkın dertlerini halkın kendi ağzından dinleyen ilk padişahtır. Tanzimat'ın uygulamasında karşılaşılan güçlükleri yerinde görmek amacıyla yurt gezilerine çıktı. 1844'te İzmit, Mudanya, Bursa, Gelibolu, Çanakkale, Limni, Midilli, Sakız'ı ziyaret etti; 1846'da Silistre'ye kadar uzanan bir Rumeli gezisi yaptı. Her yıl Meclisi valayı ahkâmı adliye'yi bir nutukla açması, onun parlamenter sisteme olan yakınlığını gösterir. Dışardan aldığı borçların bir kısmıyla saray ve köşkler yaptırdı. Dolmabahçe Sarayı 1853) Beykoz Kasrı (1855), Küçüksu Kasrı (1857), Mecidiye Camisi (1849), Teşvikiye Camisi (1854), döneminin başlıca yapıtlarıdır. Bezmiâlem valide sultan Gureba hastanesi'ni yaptırdı. (1845-46). Yeni Galata köprüsü de aynı tarihte hizmete girdi. (→ Kayn.)

ABDÜLMECİT BİN NASUH, zeyniye tarikatı şeyhlerinden (Tosya ? - *ay.y* 1565). Aynı tarikata bağlı ve birtakım yapıtları bulunan Tosyalı şeyh Nasuh'un oğlu. Tümü tasavvufla ilgili olan yapıtlarının başlıcaları: *Tezkiret ül-üli'l-elbâb, el-Havf ve'l-hüzn* ve manzum *Kıyafetnâme*'dir.

ABDÜLMECİT EFENDİ, son türk halifesi (İstanbul 1868-Paris 1944). Abdülaziz'in Hayranıdil Kadın'dan olan oğlu. 33 yıl süren Abdülhamit II döneminde sıkı bir denetim altında yaşadı; yabancı dil öğrendi, güzel sanatlarla, özellikle resimle (*Haremde Beethoven, Saraylı hanım* vb.) uğraştı. Vahdettin'in Mehmet VI adıyla

tahta çıkması üzerine veliaht oldu (1918). Kurtuluş savaşı yıllarında, Anadolu'daki ulusal harekete karşı çıkmamakla birlikte, açık bir yandaşlık da göstermedi. Öte yandan oğlunu Vahdettin'e damat yaparak Saray ile yakınlığını sürdürmeye çalıştı. TBMM, saltanatı kaldırınca, o da veliahtlık sıfatını yitirdi (1 kasım 1922). Halife sıfatını koruyan Vahdettin'in yurt dışına kaçması üzerine, TBMM'nin aldığı kararla halifeliğe getirildi (18 kasım 1922). Halifei müslümin sanıyla yetinmeyerek imzalarında Hadim ül-haremeyn sıfatını da kullanmaya, cuma selamlıklarında Fatih Sultan Mehmet gibi kaftan giyip sarık sarmaya başladı. Bu davranışlarıyla siyasal etkinliğini artırmaya yöneldiği izlenimini yarattı. Cumhuriyetin ilanından sonra, halifeliğin kaldırılması, Osmanlı hanedanının yurt dışına çıkartılmasına ilişkin yasa hükümleri uyarınca ailesiyle birlikte İsviçre'ye gönderildi (3 mart 1924). Ekim 1924'e kadar İsviçre'de Leman gölü kıyısındaki Territet kasabasında oturdu. Daha sonra Nice'e (Fransa) yerleşti. Para sıkıntısı içinde yaşadı. Paris'te bir cami avlusuna gömüldü. Cenazesi Türkiye'ye getirilemeyince 1954'te Medine'ye götürüldü. (→ Kayn.)

ABDÜLMECİT FİRİŞTEOĞLU → FİRİŞTEOĞLU (Abdülmecit).

ABDÜLMECİT SIVASİ, halveti tarikatı şeyhlerinden (Zile ? - İstanbul 1639). Eğri seferinde Mehmet III'ün beğenisini kazanan Şemsettin-i Sıvasi'nin yeğeni olarak İstanbul'a çağrıldı. Bir süre Ayasofya Camisi vaizliğini yaptı, sonra da darüssaade ağası Mehmet Ağa'nın yaptırdığı tekkenin şeyhliğine atandı. Ayrıca birçok camide yine vaizlik görevinde bulundu. Eyüp Nişancası'ndaki türbesine gömüldü. Şiirde Şeyhi mahlasını kullanan Abdülmecit'in *Şerh-i mesnevi*, *Divan-ı ilahiyat*, *Şerh-i cezire-i mesnevi* gibi yapıtları vardır.

ABDÜLMELİK, fas sultanı (1576-1578). Muhammet el-Şeyh'in oğlu ve Abdullah I'in kardeşi. Abdullah I ölünce (1574), yerine oğlu Muhammet el-Mütevekkil sultan oldu. Ancak, amcası Abdülmelik, bir ayaklanmayla sultanlığı ele geçirdi. Muhammet el-Mütevekkil, Portekiz'e sığındı (1575). Portekiz kralı Sebastiao, Muhammet el-Mütevekkil'i yeniden sultan yapmak amacıyla Abülmelik'in üzerine yürüdü. Abdülmelik'in komutasındaki Fas kuvvetleri Kasrelkebir'de (Alcaçar-Quivir) Portekizlileri yendi (1578). *Üç krallar savaşı* da denilen bu savaş sonunda, Mütevekkil öldürüldü, Portekiz kralı Sebastiao ortadan kayboldu. Abdülmelik ise savaştan az sonra öldü.

ABDÜLMELİK BİN MERVAN (Medine 646-Şam 705), emevi halifesi (685-705). Halife Mervan'ın oğlu Muaviye'nin torunu. On yaşındayken halife Osman'ın öldürülmesine tanık oldu. On altı yaşında Muaviye tarafından Bizans'a karşı gönderilen kuvvetlerin komutanlığına atandı. Halife Yezit'e karşı ayaklanma başlayana değin (682) Medine'de kaldı. Babası ölünce halifeliğe getirildi (685). Önce Bizans ile süren savaşı sona erdirdi. Irak ve Hicaz'daki ayaklanmaları bastırmak için harekete geçti. Musab bin Zübeyr'i yenerek Kufe'yi ele geçirdi. Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah bin Zübeyr'in üzerine Haccac bin Yusuf'u gönderdi. Mekke'ye girerek Abdullah'ı öldüren Haccac'ı, Hicaz valiliğiyle ödüllendirdi (692). Daha sonra İran'da ayaklanan haricileri el-Muhalleb komutasında gönderdiği kuvvetlerle sindirdi (697). Sicistan valisi Abdurrahman bin Eşas'ın ayaklanmasını bastırdı (702). İslam ülkesinin tümüne egemenliğini kabul ettirdi; sınırlarını genişletmeye başladı. Bizans ile yapılan savaşlarda başarı kazandı. Kuzey Afrika'daki seferleri Kartaca'ya kadar uzandı. Ülkenin ekonomik ve siyasal yaşamına yönelik önemli yenilikler gerçekleştirdi. İran ve Bizans paralarının yerine, arapça yazılı ilk paraları bastırdı. Farsça, yunanca, süryanicenin yerine de arapçanın resmi dil olmasını sağladı. Yönetimle ilgili işlere Arapların öncelikle alınmalarına önem verdi. Kuran'a harekeleri koydurtarak daha rahat okunmasını sağladı. Kudüs'teki Kubbet üs-Sahra'yı yaptırdı.

ABDÜLMELİK BİN MUHAMMET ŞİRAZİ (Ebülhüseyin) arap astronom. Yaptığı çalışmalarla XIII. yy.'ın başlarında üne kavuştu. Apollonios'un *Conica*'sının çevirisini gözden geçirdi. *Muhtasar kitab ül-Mecisti*'yi (Ptolemaios'un *Almagest*'nin özeti) yazdı; bu yapıt *Dürret üt-tac* adıyla farsçaya çevrildi.

ABDÜLMELİK II BİN NUH Ebül Fevaris, (X.yy.) son samanı hükümdarı (şubat-ekim 999). Tahttan indirilen kardeşi Mansur II'nin yerine hükümdar oldu. Gazneli hükümdarı Mahmut'a Merv yakınında yenildi. Bunun üzerine Horasan'ı Gaznelilere bırakarak Buhara'ya çekildi. Karahanlı İlek Han, Abdülmelik II'yi koruma bahanesiyle Buhara'ya gelerek Abdülmelik'i ve Samani hanedanının üyelerini Özkent'e götürdü. Abdülmelik hapiste öldü.

ABDÜLMELİK I BİN NUH BİN NASR (? 944 - ? 961), samani hükümdarı (954-961). On yaşında tahta çıktı. Abbasilerin Horasan valisi Ebu Aliyi Çaganı'yi ve Ebu Sait'i Fergani'nin yardımıyla da Büveyhoğullarından Ruknüddevle'yi yendi. Çevgan oynarken atından düşerek öldü.

ABDÜLMELİK BİN ÖMER, emevi emiri (öl. 777). Kendisini İşbiliye valiliğine getiren Abdurrahman I'ın kuzeni ve generali.

ABDÜLMELİK II BİN ZEYDAN, (XVI.-XVII.yy.) Marakeş sadi sultanı (1630-1635). Babası Zeydan'ın ölümünden sonra saltanat sürdü. Ancak, Türklerin, hıristiyanların ve din adamlarının etkisinde kaldı.

ABDÜLMUHYİ ÇELEBİ İzniki, türk nişancı (?-? 1592). İznik'teki çiftliğinden ötürü İzniki diye anılır. Reisülküttab (1580), Anadolu defterdarı (1582), nişancı (1583) oldu. Anadolu beylerbeyliği rütbesiyle nişancılıktan uzaklaştırıldı (1588). Yeniden nişancılığa getirildi (1589).

ABDÜLMUTTALİP BİN HAŞİM, Hz. Muhammet'in dedesi (? 500 ? - Mekke 579). Haşımoğullarındandır. Mekke'de egemen olan Kureyş kabilesinin başkanlığını yaptı. Babasız ve annesiz kalan Hz. Muhammet'i büyüttü. Çevresinde saygınlık uyandıran bir kişiliği vardı. İslamlıktan önce de tek Tanrı inancını sürdürenlerdendi (Hanifler).

ABDÜLMÜMİN BİN ABDULLAH (? 1568-? 1598), şeybani hükümdarı (1598). Abdullah bin İskender'in oğlu. Ulug Tac savaşına (1582), Herat kuşatmasına katıldı. Veliahtlığa getirildi. Horasan'ın büyük bölümünü ele geçirdiyse de sonunda Şah Abbas'ın kuvvetlerine yenildi. Babası ölünce hükümdar oldu. Kötü yönetimi yüzünden öldürülünce, Şeybani hanedanı da son buldu.

ABDÜLMÜMİN BİN ALİ (Tlemsen 1094-Sali 1163), Muvahhitler hanedanının kurucusu (1130-1163). Muvahhitler devletinin temellerini atan İbni Tumert'in dostu ve komutanıydı. İbni Tumert ölünce yerine geçti. Murabıt hükümdarı Taşfin bin Ali'yi Tlemsen yakınında yendi. Tlemsen, Fas ve Septe'yi ele geçirdi. Başkentleri Marakeş'i alarak Murabıtlar devletini ortadan kaldırdı. İslamların egemenliğindeki İspanya topraklarını ele geçirdi. Doğu'ya yöneldi, Cezayir'deki Beni Hammat yönetimine son verdi. Tunus'ta Zirilerin yerini alan Normanları yendi. Böylece, Muvahhitler devletinin sınırlarını Mısır'dan Atlas Okyanusu'na, İspanya içlerine kadar genişletti. Birçok yeni kent kurdurdu, eskilerini onarttı. İslam dünyasında ilk kadastro örgütünü oluşturdu.

ABDÜLMÜMİN BİN MUHAMMET, türk minyatür ressamı (XIII.yy.). Azerbaycan'ın Hoy kentinde doğdu; belgelerden Konya'da yaşadığı biliniyor (XIII.yy.'ın ilk yarısı). Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi'nde bulunan *Varka vü Gülşah* adlı selçuklu mesnevisinin resimlerini çizdi. Üslubu, kökleri Uygur-Orta Asya resmine dayanan geleneksel selçuklu resminin özelliklerini yansıtır.

ABDÜLMÜNİM ÂMİLİ, iranlı gökbilimci (XVI.yy.). Tahmasp I onu İsfahan'da bir gözlemevi kurmakla görevlendirdi. 1560'ta adı belli olmayan, ancak bilginlerin *Kitab-ı talim-i alat-i zic* diye adlandırdıkları kitabı yazdı. Kitabında, İskenderiye, Meraga, Semerkand gibi yerlerde daha önce yapılmış gözlemevlerini anlattı.

ABDÜLVADİLER, XIII. yy.'dan XVI. yy.'a kadar Tlemsen'de hüküm süren Berberi Beni Zeyyan (ya da Zeyaniler) hanedanı. Abdülvadiler, 1337'de Tlemsen'i alan Fez Merinilerine karşı savaştılar. Ebu Hammu II Musa ile bir süre yeniden iktidar oldular (1359'dan 1389'a değin). Tlemsen Krallığı art arda Merinilerin, Hafsilerin, İspanyolların ve sonunda, 1550'de Türklerin egemenliğine girdi.

ABDÜLVAHAP (Muhammet), mısırlı

Büyük Larousse

Abdülmecit Efendi : Haremde Beethoven
Resim Heykel müzesi

şarkıcı, besteci ve ut sanatçısı (Şarkıyye ili 1906'ya doğr.).Şair Ahmet Şevki'nin şiirlerini besteledi, sanatının bu döneminde klasik arap müziği kalıplarına bağlı kaldı. 1933'te ilk kez bir müzikli filmde rol aldı. Sonra, sanatına, Avrupa'ya özgü ezgi ve orkestra öğeleri kattı. Bu çizgide çağdaş arap müzikçilerinin öncüsü oldu.

ABDÜLVAHAP EFENDİ Yasincizade (*Seyit*), türk şeyhülislam (İstanbul 1759- *ay.y.* 1833). Seyit Bilal soyundan Osman Efendi'nin oğlu. Ayasofya Camisi'nde yasin okuyan seyit Mustafa Efendi'nin torunu olduğundan Yasincizade, soyu Hüseyin'e dayandığından Seyit diye anılır. Babasından ders gördükten sonra Enderun'a girdi. Dönemin bilginlerinden Palabıyık Mehmet ve Gelenbevi İsmail efendilerden ders aldı. Çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. Selanik kadılığına atandı. Biladı erbaa rütbesine yükseldi (1810). Elçi olarak İran'a gönderildi. Görevindeki başarısı nedeniyle önce Mekke, sonra İstanbul payesi verildi. Anadolu kazaskerliğine (1816), nakibüleşraflığa (1817), Rumeli kazaskerliğine (1819) getirildi. İki kez şeyhülislam oldu (1821-1822, 1828-1833). *Hulasat ül-Burhan fi itaat üs-sultan* (1831) adlı yapıtında sultanlarla ilgili hadisleri açıkladı. (→Kayn.)

ABDÜLVAHİT (Er-Reşit) (? 1218-Marakeş 1242), Muvahhitler devleti hükümdarı (1232-1242). Babasının yerine tahta çıktığında Muvahhitler devleti kargaşa içindeydi. Mehdi döneminin (1121-1128) kurumlarını yeniden oluşturmaya çalıştı. Hanedan içi çatışmaları, Merinilerin güçlenmesine neden oldu. Marakeş'teki sarayının sarnıcında boğularak öldü.

ABDÜLVAHİT BİN MUHAMMET CÜZCANİ (*Ebu ubeyd*), iranlı bilim adamı (? 980-? 1037). İbni Sina'nın öğrencisi. Hocasının ölümünden sonra geometriyle ilgili *Risale der hendese*'yi yazdı. Gökkürelerinin düzeniyle güneş tutulmaları üzerine bir inceleme risalesi hazırladı. İbni Sina'nın ölümünden sonra, onun yapıtlarını bir araya getirdi.

ABDÜLVAHİT BİN SELİM, türk mimar (XIII. yy.). Selçuklu dönemi mimarlarındandır. Mevlana Celalettin Rumi'nin türbesinde (1273) bulunan sandukadaki yazıtta adına rastlanır. Mevlana'nın babası Sultan ül-Ulema Bahaettin'in mezarı üstündeki ceviz sandukanın tasarımını Abdülvahit bin Selim yaptı; Hümamüttin Muhammet bin Künnak el-Konevi ağaca işledi. Üstün bir sanat ürünü olan sandukanın yazıtında, Abdülvahit bin Selim'in mesleği de "el mimar" olarak belirtilir. Türbenin ilk mimarı Bedrettin-i Tebrizi ile birlikte çalıştığı sanılıyor.

ABDÜLVASİ, türk şair (XV. yy.). Yaşamıyla ilgili bilgi yoktur. Tek yapıtı *Dasitan-ı İbrahim Nebi(Halilnâme*)* adlı mesnevidir.

ABDÜLVASİ CEBELİ İmam Bedi-üz-Zaman Abdülvasi bin Abdülcami-i Garcistani-i Cebeli, iranlı şair (Garcistan ?-1160). Garcistanlı Ali yanlısı bir ailenin oğlu. İyi bir edebiyat öğrenimi gördü. Harizm hükümdarı Tuğrul Tekin ile Behramşah bin Mesut Gaznevi hakkında kasideler yazdı. Sonra selçuklu sultanı Sencer'e kapılandı. Şiirlerinde edebiyat sanatlarına büyük ölçüde yer vermiş XII. yy. iran şiirine bir söyleyiş yeniliği getirmiştir. Divanında arapça ve farsça mülemma beyitlere sık rastlanır. *Divan*'ı basılmıştır (Tahran, 1339-1340 h.ş./1960).

ABDÜNNAFİ İFFET EFENDİ Ramazanzade → RAMAZANZADE ABDÜNNAFİ İFFET EFENDİ.

ABDÜRRAHİM BİN ABDÜLKERİM EL-KAZVİNİ, iranlı gökbilimci (?-? 1617). Yaşamı hakkında bilgi yoktur. Gökküreyle ilgili, astronomi cetvellerinden söz eden *Ez-zic fi'l-felek* ve durağan yıldızlarla ilgili *Risale fi'l-kevakib is-sabite* adlı yapıtları vardır.

ABDÜRRAHİM BİN MUHAMMET, gazneli sultanı Muhammet'in oğlu (XI. yy.). Babasıyla kardeşlerinin Dandanakan savaşı'nda (1040) yenilerek Hindistan'a kaçarken tutsak ettikleri amcası Sultan Mesut'a işkence yapmalarına karşı çıktı. Daha sonra öldürülen babası Mesut'un öcünü almak için Mevdut, tüm kardeşlerini öldürdü, ancak Abdürrahim'in canını bağışladı.

ABDÜRRAHİM DEDE Hafız Şeyda, türk besteci (İstanbul 1732?- *ay.y.* 1800). Genç yaşta kör oldu. Galata Mevlevihanesi'nde müzik ve ney öğrendi. Yenikapı Mevlevihanesi'nde kudümzenlik, Üsküdar Mevlevihanesi'nde kudümzenbaşılık yaptı.

Aynı zamanda güç geçkilere meraklı bir hanende olduğundan *Hafız Şeyda* diye tanındı. Şiir ve güfte de yazdı. Günümüze sekiz yapıtı gelebildi. Başlıcaları: *Irak Mevleviayini*, rast yürük semai *(Bir yüzden idi yâr ile üslub-i mahabbet)*.

ABDÜRRAHİM EFENDİ Sarıbabazade, Abaza Şeyhi de denir, bayramiye tarikatı şeyhi (Kayseri ?-İstanbul 1638). İbrahim Tennuri'nin torunlarından. Osman II'nin öldürülmesi üzerine ayaklanan Erzurum beylerbeyi Abaza Mehmet Paşa, Abdürrahim Efendi Kayseri'ye gelince ona bağlandı ve onun etkisiyle ayaklanmada direndi. Ayaklanma bastırılınca, Abaza Mehmet Paşa'nın bağışlanmasıyla ilgili görüşmelere katıldı. Görüşmeler olumlu sonuçlanınca Kayseri'deki tekkesine döndü. Abaza Mehmet Paşa'nın öldürülmesinden (1634) iki buçuk yıl sonra İstanbul'a geldi. Padişah kendisine Üsküdar'da bir konak verdi. Gördüğü rüyaları padişaha anlatan Abdürrahim Efendi, bir seferinde, yeniçerilerin padişaha zarar vereceklerine, onların ortadan kaldırılmaları gerektiğine dair gaipten haber aldığını söyledi. Padişah, bu haberin yeniçerileri ayaklandırabileceğini düşünerek onu idam ettirdi. Abdürrahim Efendi, Abaza Mehmet Paşa'ya olan yakınlığı nedeniyle daha çok "Abaza şeyhi" olarak tanındı.

ABDÜRRAHİM EFENDİ, türk şeyhülislam (Adana ?-Belgrad 1656). Süleymaniye, Yenişehir, Sultan Ahmet Darülhadisi'nde müderrislik yaptı. İstanbul kadısı oldu (1639). Murat IV tarafından Anadolu kazaskerliğine atandıysa da kısa süre sonra azledilerek Edirne'ye sürüldü. Bağışlanınca İstanbul'a döndü, Rumeli sadrına yükseldi. Şeyhülislam oldu (1647). Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi, sonra da öldürülmesi için fetva verdi (1648). Sadrazam Kara Murat Paşa'nın etkisiyle Mehmet IV tarafından azledildi (1649), Mekke'ye sürüldü. Bağışlanarak önce Kudüs, sonra Üsküdar kadılığına getirildi. Ağalar* saltanatına son verilmesi üzerine Belgrad kadılığıyla İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Dönemindeki bilim adamlarına değer veren Abdürrahim Efendi, ünlü bilgin Kâtip Çelebi'ye ilgi göstererek ikinci halifeliğe yükselmesini sağladı.

ABDÜRRAHİM EFENDİ Menteşezade → MENTEŞEZADE ABDÜRRAHİM EFENDİ.

ABDÜRRAHİM EFENDİ (*Seyit*), **Selimmollazade,** nakibüleşraf (Bursa ?-İstanbul 1841). Bursa Hançeriye medresesine müderrislik yaptı. Saraybosna, Sofya, iki kez de İstanbul kadılığında bulundu. Arif Hikmet Bey'in yerine nakibüleşraf oldu (1834-1838).

ABDÜRRAHİM EFENDİ (Hayri), türk şehzade (İstanbul 1894-Paris 1952). Abdülhamit II'nin beşinci oğlu. Almanya'da eğitim gördü. Birinci Dünya savaşı'nda Galiçya ve Filistin cephelerinde bulundu. 1919'da İstanbul hükümetince Anadolu'ya gönderilen Heyeti nasihalardan birinde görev aldı. Osmanlı hanedanının üyeleri yurt dışına çıkarılınca Paris'e yerleşti, orada intihar etti.

ABDÜRRAHİM HAN, Han Mirza da denir, Hint-Türk imparatorluğu devlet adamı, şair (Lahor 1556-Delhi 1627). Karakoyunluların Baharlı boyundan. Küçük yaşta alındığı Ekber Şah'ın sarayında özenle yetiştirildi. Ekber Şah'ın Gucerat seferine katıldı (1573). Gucerat valisi oldu (1576). Şehzade Selim'e atalık atandı (1582). Muzaffer Şah Gucerati'nin ayaklanmasını bastırdı; Han-ı Hanan unvanıyla ödüllendirildi (1583). Dekkan'daki karışıklıkları bastırmakla görevlendirildi (1595). Ekber Şah'ın yerine geçen Cihangir döneminde de bu görevini sürdürdü. Ayaklanan Nekabet Han'ın üzerine gitmeye hazırlanırken öldü. Rahimi mahlasıyla arapça, farsça, hintçe, türkçe şiirler yazdı. *Baburname*'yi farsçaya çevirdi. Bilginleri, sanatçıları korudu.

ABDÜRRAHİM KARAHİSARİ, türk mutasavvıf, şair (Afyonkarahisar XV. yy.). Varlıklı bir ailedendi. Mutasavvıf Şeyh Akşemsettin'e bağlandı, İstanbul'un fethine katıldı. 40 yaşlarındayken Afyonkarahisar'da Gedik Ahmet Paşa medresesinde ders vermeye başladı. Burada kendi adını taşıyan bir cami yaptırdı, bir vakıf kurdu. Öldüğünde 80 yaşını geçmişti. Tasavvuf içerikli ve büyük oylumlu *Vahdetname* (1460) adlı yapıtında evrenin yaratılışından başlayarak islam inançlarını ve dinsel söylenceleri anlatır. Tanrısal aşk, evren-Tanrı birliği (vahdeti vücut) temalarını, yalın ve içten bir anlatımla işler. Bunun yanı sıra İstanbul'un fethi sırasında yazdığı halveti tarikatıyla ilgili *Münyet ül-ebrar ve gunyet ül-ahyar; Kaside-i Bürde* çevirisi vardır. *Risale fi eşvat it-saat* 1457'de İznik'te arapça olarak yazılmıştır. (→ Kayn.)

ABDÜRRAHİM KÜNHİ DEDE *(Şeyh)*, türk besteci (İstanbul 1769- *ay.y.* 1831). Yenikapı Mevlevihanesi'nde yetişti. Önce burada kudümzenbaşılık yaptı; ağabeyi Abdülbaki Nasır Dede'nin ölümü üzerine şeyh oldu. "Künhi" takma adıyla şiirler yazdı; kendi bulduğu anberefşan makamında bir peşrevle bir saz semaisi besteledi. Günümüze gelebilmiş en önemli yapıtı *Hicaz mevlevi ayini*'dir.

ABDÜRRAHİM MUHİP EFENDİ (*Seyit*), türk devlet adamı, sefaretname yazarı (İstanbul ?- *ay.y.* 1821). Divan kaleminde yetişti. Nişancılık göreviyle olağanüstü büyükelçi olarak Paris'e gönderildi (1806). Elçiliği Selim III, Mustafa IV, Mahmut II dönemlerini kapsadı. Altı yıllık elçiliği sırasındaki gözlemlerini yazdı, göreviyle ilgili belgeleri bir yapıtta topladı. Ülkeye döndükten sonra defter eminliği (1812). Tabhanei amire nazırlığı (1819) görevlerine getirildi. Ayrılışından İstanbul'a dönüşüne kadar gördüklerini anlatan kitabı *Küçük sefaretname* diye adlandırılır. Avrupa uygarlığının kendi ülkesine ve daha önceden anlatılmış olanlara göre taşıdığı ayrılıklar, Paris'te gezdiği okullar, mahkemeler, kitaplıklar, basımevleri, pasaport uygulaması, telgraf, teleskop gibi yenilikler üzerinde durur. *Büyük sefaretname* adını taşıyan ve resmi belgelere yer verdiği yapıtındaysa imparator Napoléon ile fransız başbakanları Talleyrand ve Champagny, Paris'e gelen rus başbakanı Romantzoff, rus elçisi kont Tolstoy vb. ile yaptığı görüşmelerle ilgili bilgiler dikkati çeker.

ABDÜRRAHİM NİZAMETTİN Merzifonlu, türk mutasavvıf. (?-Merzifon 1446). Sarı Danişment'in oğlu. Zeyniye tarikatı kurucusu Zeynettin-i Hafi'ye bağlandı. Tasavvuf alanında kendi kendini yetiştirdi. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde dolaştıktan sonra ömrünün geri kalan bölümünü Merzifon'da geçirdi. Şiirlerinde "Ruhi"ya da "Rumi" mahlaslarını kullandı. Başlıca yapıtları: *Işk-name, Divançe, İrşad ül-Enam.*

ABDÜRRAHİM TİRSİ, türk mutasavvıf, şair (Tirse, İznik ?-İznik 1519). Eşrefoğlu Rumi'nin yanında yetişti. Onun ölü-

münden sonra Eşrefiyye dergâhı postnişini oldu. Şiirlerinde Yunus Emre, Eşrefoğlu Rumi etkisi görülür. Kaynaklarda adına rastlanan *Divan*'ı bulunamamıştır. Kimi şiirleri bestelenip, tekkelerde ilahi olarak okunmuştur.

ABDÜRRAZIK (Mustafa), mısırlı filozof (Kahire 1882- *ay.y.* 1947). Muhammet Abduh'un öğrencisi ve öğretilerinin sürdürücüsü. Kahire üniversitesi'nde islam felsefesi tarihi dersleri verdi. Kendine özgü çerçevesi içinde ele aldığı islam felsefesinin evrimini yunan düşüncesine bağlayan geleneksel yoruma başvurmadan araştırmaya yöneldi.

ABDÜRREŞİT BİN ABDÜLGAFUR TATTAVİ, iranlı sözlükçü (Hindistan; Tatta-Sind-?-?1660). Hint-Türk imparatoru şah Cihan'ın sarayına kapılandı. Hazırladığı arapçadan arapçaya, *Munteha'l Lügat-i Şah-Cihanı* (ya da Reşidi *arabi* ve farsçadan farsçaya *Ferheng-i Reşidi* ya da *Reşidi-i Farsi)* adlı iki sözlüğü de Şah Cihan'a sunmuştur. Bunlardan birincisi, Firuzbadi'nin *el-Kamus ül-muhit* ve Cemal Kuraşi'nin *Surah min Sihan*'ından, ikincisiyse, *Ferheng-i Cihangiri* ve *Ferheng-i Sururi*'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

ABDÜRREŞİT BİN MAHMUT (? 1023-?1053), Gazneli sultanı (1050-1053). Sultan Mahmut'un oğlu. Bahaüddevle Ali bin Mesut'tan sonra hükümdar oldu. Selçuklularla Saffarilere karşı büyük başarılar kazanan komutanı Tuğrul tarafından tahttan indirildi, ailesiyle birlikte öldürtüldü.

ABDÜRREŞİT İBRAHİM, türk fikir adamı ve yazar (Sibirya 1853-Japonya 1944). Rusya müslüman Türklerini birleştirme çabalarıyla tanındı. Rusya'daki Türkleri Türkiye'ye göç etmeye özendirdi. Bu girişimlerinde büyük ölçüde başarı sağladı. Siyasal etkinliklerinden ötürü Japonya'ya geçmek zorunda kaldı. Burada Büyük Asya adlı derneği kurdu. İkinci meşrutiyet'te İstanbul'a geldi. *Basiret* gazetesinde yazıları çıktı. İkinci Dünya savaşı'ndan önce Japonya'ya dönerek orada yerleşti, islamiyetin yayılmasına çalıştı. *Alem-i islam* ve *Japonya'da intişar-ı islam* adlı iki ciltlik kitabı basılmıştır (1912-1914).

Abdürrezzak, iranlı sofi şairlerden Attar'ın *Mantıku't-tayr* adlı yapıtının türkçe çevirisindeki bir öykünün kahramanı. Yapıtın farsça aslında bu kahramanın adı Şeyh San'an'dır (→ Şeyh San'an Hikâyesi).

ABDÜRREZZAK, İran'da, safevi döneminde yaşamış iki sanatçının adı.- ABDÜRREZZAK, minyatür ressamı (XV. yy.). XV. yy.'ın ikinci yarısında Herat'ta etkinliğini sürdürdü. Nizami'nin British Museum'da bulunan ünlü *Hamse*'sindeki Miraç sahnesi minyatürü, üslubuyla Herat minyatür okulunun kurucusu Behzat'tan ayrılır.– ABDÜRREZZAK, hattat (XVI. yy.sonu, XVII. yy. başı). İsfahan'da Safevi hükümdarı Şah Abbas I'in (1581-1629) sarayında çalıştı. Ünlü sanatçı Mir İmad'ın (öl. 1615 ya da 1618) yeğeni ve öğrencisiydi.

ABDÜRREZZAK, malezyalı siyaset adamı (Pekan 1922-Londra 1976). 1955'te Tunku (prens) Abdurrahman'ın kabinesine girdi. Sadık yardımcılığını yaptığı Tunku'nun eylül 1970'teki istifasına kadar dışişleri, içişleri, savunma, ulusal ve kırsal kalkınma bakanlıklarıyla başbakan yardımcılığını birlikte üstlendi. Mayıs 1969'da etnik ayaklanmalar başgösterince, tam yetkiyle hareket başkanlığına getirildi. Başkan olarak olağanüstü durumu kaldırdı, parlamentoyu göreve çağırdı Malayların iktisadi hayata daha büyük ölçüde katılmasını öngören "yeni iktisat siyaseti"ni ortaya attı. Daha sonra hükümet koalisyonunu genişletti; bu koalisyon Ulusal Cephe adıyla 1974 seçimlerini kazandı.

ABDÜRREZZAK ABDİ EFENDİ, türk tuluat ve ortaoyunu sanatçısı (İstanbul 1835- *ay.y.* 1914). Oyunculuğa, Zuhuri kolunu yöneten Kavuklu Hamdi'nin çırağı olarak başladı. Bir süre Küçük İsmail ile çalıştı. 1895'te Muzıkai hümayun'a alındıysa da bir nüktesi yüzünden Saray'dan çıkartıldı (1898). Kavuklu Hamdi'nin ölümü üzerine (1911), bir süre Handehanei osmani kumpanyası'nı yönetti. Ölümüne değin sahnede kaldı. (→ Kayn.)

ABDÜRREZZAK BAHİR EFENDİ, türk devlet adamı, tarihçi (İstanbul ?- *ay. y.* 1860). Mustafa Reşit Paşa'nın yanında Paris'e gitti. Nafıa meclisi başkâtipliği, dahiliye kâtipliği yaptı. *Risale-i sagire* adlı sefaretnamesinde Avrupa'nın zenginleşmesinin nedenleri, kültürü, sosyal yardım kurumları üzerinde durur, Paris ve çevresini tanıtır. *Zübdet ül-vekayi ve'l-hakayık* adlı yapıtında 1805-1832 yılları olaylarını anlatır. 1845-1846 yıllarında Paris'ten gönderdiği yirmi iki mektuptan oluşan bir *Mecmua*'sı vardır.

ABDÜRREZZAK BAHİR PAŞA, türk devlet adamı (İstanbul 1730-Urfa 1780). Sadaret mektupçusu, reisülküttap oldu (1772). Bükreş barış görüşmelerine osmanlı temsilcisi olarak katıldı; Rusların öne sürdüğü ağır koşullar üzerine antlaşmayı imzalamadan döndü. Azledilerek (1774) Kütahya'ya sürüldü. Defterdar eminliğine atandı. Küçük Kaynarca antlaşması'nın yeniden ele alındığı Aynalıkavak kasrı'ndaki görüşmelere katıldı. İkinci kez reisülküttaplığa getirildi (1779). Aydın, Rakka, Urfa'da valilik yaptı. *Mecma ul-uhud* adlı yapıtında yabancı devletlerle yapılan antlaşmaları topladı.

ABDÜRREZZAK KEMALETTİN BİN İSHAK, iranlı tarihçi (Herat 1413- *ay.y* 1482). Hindistan (1441-1444) ve Gilan'da (1446) elçilik yaptı. Hüseyin Baykara döneminde, Şahruh'un hankâhının mütevellisiyken öldü. *Matla us-sadeyn ve mecma ül-bahreyn* adlı farsça tarihiyle tanınır. Yapıtta, İlhanlı hükümdarı Ebu Sait'in doğumu (1304/1305) ve tahta çıkışına kısaca değindikten sonra, 1317-1471 arasındaki olayları aktarır. 1426-1427'ye kadar olan bölümde Hafız Ebru'nun *Zübdet üt-tevarih* adlı yapıtından yararlanmıştır.

ABDÜSSABUR (Salah), mısırlı şair (Zagazig 1931). Lirik (*En-nasfi biladi*, 1957), dramatik *(Me'sat el Hallac*, 1965) ve eleştiri türünde *(Ve tebka'l-kelime*, 1969) yapıtlarıyla serbest nazmın başlıca temsilcilerinden ve çağdaş arap şiir dilinin en önemli kuramcılarından biridir.

ABDÜSSELAMOTU → ADAMOTU.

ABDÜSSELAM SAHNUN → SAHNUN ABDÜSSELAM BİN SAİT.

ABDÜSSETTAR EFENDİ, türk fıkıh bilgini (Kırım ?-Taif 1887). İstanbul'daki yükseköğrenim kurumlarında uzun yıllar fıkıh dersleri verdi. Başlıca yapıtları: *Şerhu kavaid il-mecelle, Medhal-i fıkıh, teşrih ül-kavaid il-külliye fi ahkâm il-feriyet il-ameliyet.*

ABDÜTTİF → ABDÜLLATİF.

ABE ünl. *Yörs.* Senlibenli konuşmada karşıdakinin dikkatini çekmek amacıyla (daha çok Rumeli ağızlarında) kullanılır: *Abe kardeş, buraya bak!*

ABEBE BİKİLA → BİKİLA.

ABECE a. (türk yazı dizgesinin ilk üç harfi *a, b* ve *c*'nin birleşmesinden oluşan sözc.[Eşanl. ALFABE].**1.** Saymaca bir sıra içinde dizilen ve bir dilin seslerini yazıya aktarmak için kullanılan yazılı işaretler dizgesi, bu işaretlerin tümü. (Bk. *ansikl.* böl. Dilbil.) **—2.** Okuma ve yazma öğreniminde kullanılan abeceyle ilgili ilk bilgileri içeren kitap. (Bk. *ansikl.* böl. Eğit.)
— Bilş. Bir bilişim sisteminde kullanılan karakterlerin ve bazen bunlara eşlik eden kodların tümü.
—Graf. sant. Çelik çubuklar üstüne kabartma olarak kazılmış zımba takımı.(Takım, abecenin tüm harflerinin yanı sıra, metinlerin oluşturulması için gerekli rakamları ve çeşitli işaretleri de içerir.).—Bu zımbaların izini taşıyan dişi matrislerin tümü.
— İletiş. *Telgraf* ya da *veri abecesi*, abece telgrafı kodu ya da bir veriler kodu tarafından oluşturulan uzlaşmalı eşleme. (Eşleme alfasayısal karakter takımıyla kod birleşimleri kümesi ya da bu karakterleri gösteren işaret öğeleri grubu arasında kurulur.) [Eşanl. ALFASAYISAL KOD.] (Bk. *ansikl.* böl.)
— Müz. *Abece notası*, bir müzik ıskalasındaki yedi sesi abecenin ilk yedi harfiyle belirtme sistemi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Dilbil. İdeografi yazısından abece yazısına geçiş uzun bir evrimin sonucudur. İlkinde, yazı işareti, biçimbirimi ya da bir sözcüğün tümünü (birinci eklemleme birimi) karşılarken, öbüründe sesbirimini ya da sesbirimler dizisini, yani anlamdan yoksun bir ikinci eklemleme birimini karşılar. Demek ki, burada sözkonusu olan, söyleyişi, telaffuzu, temel sayılan birtakım seslere indirgemek için girişilen önemli bir soyutlama çabasıdır. Gerçi hiyeroglif ve çiviyazısına dayanan yazı sistemlerinde kavramsal değerlerinin yanı sıra sesçil değer taşıyan işaretlere de (hece, ünsüz) yer veriliyordu. Örneğin çiviyazısında, özellikle asur-babil yazısında hece varlığı 500 işareti aşıyordu. Bununla birlikte, mısırlı ve mezopotamyalı yazıcılar, sesçil değerli bu işaretleri yeterli bulmadıkları gibi sistemli bir biçimde kullanamadılar. Bu tutuculuk kuşkusuz toplumsal nedenlere bağlıydı. Merkezileşmiş büyük imparatorlukların yazıcıları, dış dünyayla sınırlı ilişkileri olan, ayrıcalıklı, seçkin bir topluluk oluşturuyordu; uzun çabalar sonunda yönetimi, bilim ve dini tekellerine almışlardı. Abece yazısının, genelleştikten sonra bile, hıristiyanlık çağına kadar kullanılan hiyeroglif ve çiviyazılarının yerini alamadığı unutulmamalıdır.
Abece yazısının, Suriye-Filistin bölgesinde, İ.Ö. XVII. ve XIV. yy.'larda, eski yazının güzelliğini umursamayan ve kullanışlı, basit bir yazı sistemine gereksinim duyan ticaret sitelerinde oluştuğu sanılır. Kimi yazı girişimleri (Babil'de bulunan metinler) işaretlerini mısır hiyerogliflerinden, kimi de mezopotamya çiviyazısından almışlardır: Ugarit'te bulunan ve XIV., XII. yy.'lardan kalma otuz kadar işareti içeren abeceler bu türdendir. Sonraları, İ.Ö. 1100 yıllarına doğru, bütün Batı abecelerinin doğrudan atası olan 22 harflik yeni bir abece, fenike abecesi ortaya çıktı. Ahiram kralının mezarındaki yazılardan da anlaşılacağı gibi, fenike abecesinin Babil'de hazırlandığı kuşkusuzdu. Bütün bu abecelerde hecenin ünlü öğeleri hesaba katılmadan yalnızca ünsüzleri kaydediliyordu. Bu sistem, ünlü tema'sının, sözcüğün cümle içinde oynadığı role göre önceden belirlenmesi nedeniyle, sözcüklerin çoğunlukla üç ünsüz sesten oluştuğu sami dillerine uyabilirdi. Fenikeliler yazılarını bütün akdeniz havzasına, VIII. yy.'da Kıbrıs ve Kartaca'ya, VII. yy.'da Malta'ya, sonraları kartaca kolonileri sayesinde Kuzey Afrika, Sardunya ve İspanya'ya yaydılar.
Abece, ortaya çıktıktan hemen sonra ayrımlaşmaya, Suriye-Filistin bölgesinde yaşayan ya da bu bölgeyle ilişkileri olan halkların konuştuğu değişik sami dillerine göre çeşitlenmeye başladı. Nitekim, 1. binyılın başından bu yana, değişik abece yazıları saptanmaktadır; 29 ünsüz harf içeren Güney-Afrika abecesine İ.Ö. X. yy.'dan hıristiyanlık çağına kadar uzanan dönemde rastlanmıştır ve bu abece, Etyopya hece yazısının kaynağı olmuştur (İ.S. IV. yy.); eski ibranice abecesi İ.Ö. VI. yy.'a kadar kullanılmıştı ve hıristiyanlık çağının başlangıcından kalma paralar üzerinde tekrar ortaya çıktı.
Şam krallığında, fenike yazı sistemin-

den kalkarak İ.Ö. IX. yy.'da hazırlanan aram abecesi çeşitli abecelere kaynak oldu, aramcayla birlikte Asur imapatorluğunun her tarafına yayıldı, Akamanışlar yönetiminde yaygınlaşarak çiviyazısının yerini aldı. Bu abecelerin değişik uyarlamaları sonucunda da kare biçiminde ibrani yazısı (İ.Ö. III. yy.) ileride arapçaya dönüşecek olan nabatça (İ.Ö II. yy.) bunun yanı sıra da palmyra ve süryani abeceleri (İ.Ö. I. yy. İ.S. I. yy.) doğdu. Bunlar iran ve orta asya yazılarının kaynağıdır: pehlevi abecesi, avesta abecesi, sogd abecesi (İ.S. I. yy.), manici yazısı (IV. yy.), kendisi de moğol (XIV. yy.) ve mançu (XVII. yy.) yazılarının kökeninde olan uygur abecesi (IX. yy.). Ermeni ve gürcü abeceleri, (V. yy.) harflerinin biçimini pehlevi abecesinden ve ünlüleri yazma fikrini Yunanlılardan almıştır. Arap abecesinin, bütün Hindistan yazılarının kaynaklandığı brahminin modeli olması da olasıdır.

Fenike abecesinden gelen (Kadmos miti) ve kullanımı İ.Ö. IX. yy.'ın başlarına kadar uzanan eski yunan abecesi yazıda ünlülere de yer vermesi bakımından önemli bir ilerleme sayılır: Yunanlılar iki dil arasındaki ortak sesler için fenike abecesindeki işaretleri benimsemekle kalmadılar, kendi dillerinde karşılığı olmayan başka işaretleri de dillerine uyarladılar. Birçok antik abecenin (İberya yarımadası, Anadolu), kıpti (İ.S. II. yy.) ve got (VI. yy.) abecelerinin ve çeşitli çağdaş abecenin (rus, bulgar, sırp vb.) kökeninde bulunan kiril abecesinin dayandığı glagol yazısının kaynağı sözü edilen bu yunan abecesidir. Latin abecesi de, Etrüskler aracılığıyla eski yunancadan doğmuştur. Soluklu ünsüzü olmadığından latin abecesi kimi simgeleri atmış(Φ, θ, χ), F'yi göstermek için digammayı ve V'nin simgesi olarak upsilonu (γ) kullanmıştır. Roma kilisesi tarafından benimsenen, imparatorluğun çöküşünden sonra da yaşayan ve bütün dünyaya yayılan latin abecesi, küçük değişikliklerle ve ayırıcı işaretlerin eklenmesiyle türk yazılarının (1928'de Atatürk devrimi) ve vietnam yazılarının (quôc-ngu) latin harflerine dönüştürülmesinde, zenci Afrika'nın henüz yazılmamış dilleri için yazı sistemleri ya da çevriyazı sistemleri (çince için pinyin) oluşturulmasında kullanılmış, son olarak da uluslararası fonetik abecesinin temelini oluşturmuştur.

Latin asıllı türk abecesi oluşturulurken latin abecesinde bulunan ancak türkçeye uymayan kimi sesler atıldı. Türkçeye özgü kimi sesler için de (ç,ğ, ı,ö,ş gibi) yeni biçimler bulundu. Böylece yeni bir türk abecesi oluşturuldu. (→ TÜRKÇE.)

— Eğit. Türk okullarında latin asıllı türk abecesinin kullanılması, Milli eğitim bakanlığı bünyesinde kurulan bir encümenin çalışmaları sonunda ilk abecenin hazırlanmasıyla ve 1 kasım 1928'de çıkarılan yasayla gerçekleşti.

— İletiş.İletimde en çok kullanılan telgraf ya da veri abeceleri, Uluslararası telekomünikasyon birliği'nce (UTB), bunlardan biri de Uluslararası normalizasyon örgütü'nce normlaştırılmıştır.

Değişken uzunlukta işaret öğelerinden yararlanan ve güvenlik nedeniyle en azından yer değiştiren servislerde kullanılan mors* abecesi dışında, UTB, başlıca özellikleri aşağıda verilen momentli* beş kod abecesini normlaştırmıştır.

Abel Niels Henrik

—Müz. Eski Yunanlılar, diatonik, kromatik, anormonik denilen müzik dizilerinin seslerini kesin biçimde belirtmek için abeceye dayalı bir notalama sistemi yarattılar. Bu sistem Martianus Capella ve Boetius tarafından yeniden kullanıldı (VI. yy.), ama İsidoroı de Sevilla'nın (VII. yy.) abece sistemini bildiğini gösteren kanıt yoktur. Boetius ya da onu yorumlayanlardan biri sesölçer (monocorde) denilen aletle saptanmış sesleri belirtmek için harfleri kullandı; Ortaçağ'ın kuramcı keşişleri de bu yöntemi benimsediler; org borularını ve diatonik ıskalanın notalarını latin abecesi harfleriyle göstermeyi sürdürdüler. İlk biçimde A harfi bizim *ut (do)* notasına karşılıktı; ama X. yy.'dan başlayarak, Odon de Cluny'nin kitabında A, bizim *la* notamıza karşılık düştü. Guido d'Arezzo ile birlikte (XI. yy.) harflerin, yerlerini dizek üzerine konan işaretlere bırakmaya ve bildiğimiz nota adlarını almaya başladığı görüldü: *ut, re, mi* vb. Abece harfleri tümüyle ortadan kalkmadı; kimi zaman çizgisiz neuma'ların yanı sıra kullanıldı ve onların açıklanmasını sağladı, portede "notaların" yerlerinde göründü (XI. yy.'dan XIV. yy.'a kadar). Sonra tablaturalarda yer aldı; sonunda germen ve ingiliz ülkelerinde, modern ıskalanın notalarına adlarını verdi.

ABECESEL sıf. **1.** Abeceye ilişkin; abece sırasını izleyen: *Abecesel dizin.*(Eşanl. ALFABETİK) **-2.** *Abecesel yazı*, ingilizce gibi, her sesbirimini bir ya da birçok grafik işaretle kaydeden yazı. (Buna karşılık türkçenin yazısı fonetiktir.)

ABÉCHÉ, Çad'da kent. Ouaddaï yönetim bölgesinin merkezi;25 600 nüf. Ticaret merkezi.

A BECKETT (Gilbert Abbott), ingiliz mizahçı (Londra 1811-Boulogne 1856). *Punch* dergisinin önde gelen yazarlarından biriydi. *Comic history of England* (1847-48) adlı bir yapıt ve sık sık oynanan birçok başarılı komedi yazdı.

ABED (Mehmet Ali), türk asıllı suriyeli devlet adamı (Şam 1867 -Cenova 1939). Abdülhamit II'nin tahttan inişine kadar Osmanlı imparatorluğunun Washington büyükelçiliğini yaptı. Lozan antlaşması'nda Suriye uyrukluğunu seçti. Fransa, Milletler cemiyeti'nde Ortadoğu ülkeleri mandasını elde ettikten sonra 1922'den 1931'e kadar, Şam'daki Suriye hükümetlerinde birçok kez bakanlık yaptı. Suriye maliyesini düzenledi, birçok sanayi şirketi kurdu. Batı ülkelerinin (özellikle İsviçre ve Fransa) yasalarından büyük ölçüde esinlenerek yasaları değiştirdi, yargılarını yöntemlerini düzeltti ve ülkeye bir danıştay kazandırdı. 1925-26'da, Havran dürzilerine boyun eğdirmek amacıyla onlarla görüşmelere girişen general Sarrail'a yardımcı oldu. 1932'de birinci Suriye meclisince ilk cumhurbaşkanı seçildi. Bir anayasa hazırlattı ve Fransa ile görüşmelerden sonra Suriye'nin bağımsızlığını ilan etti. 1938'de cumhurbaşkanlığını bıraktı.

ABED (Raşit), türk besteci (Vaharan, Cezayir, 1905-İstanbul 1968). Zeki Üngör'den aldığı keman derslerinden sonra, müzik öğrenimini Paris konservatuvarı'nda sürdürdü. Bu okulu 1936'da birincilikle bitirdi, yurda döndü. İstanbul belediye konservatuvarı'nda armoni öğretmenliğine başladı. Konuk şef olarak birçok kez, İstanbul şehir orkestrası'nı (bugünkü İstanbul devlet senfoni orkestrası) yönetti. Başlıca yapıtları: *Mi minör senfoni, yaylı çalgılar için kuartet, koro ve orkestra için üç parça: Fırtınadan sonra , uyku dede, bahar.*

uluslararası abece no	moment sayısı	kod birleşimleri sayısı	kodun türü ve uygulamalar
1	5	32	eşzamanlı telgraf için, Baudot adı verilen kod
2	5	32	teleyazıcılarca teleks ağı tarafından gerçekleştirilen ritimsiz telgraf için
3	7	35	değişmez oranlı hata algılayıcılı yinelemeli kod: uzak mesafeli radyo iletişimde kullanılan duraklamalı ritimsiz telgraf için her birleşimde 3 Z elemanı ve 4 A elemanı
4	6		mültipleks eşzamanlı telgraf için
5	7+1	128	telgraf ve ritimsiz ya da eşzamanlı veriler iletimi için hata algılayıcılı yinelemeli kod.

ABEDE çoğl. a. (ar.*ᶜabid'in* çoğl. *ᶜabede*). *Esk.* **1.** İbadet edenler, tapanlar. **—2.** *Abede-i esnâm, abede-i evsân,* puta tapanlar.

ABEGG (Richard), alman kimyacı ve baloncu (Dantzig 1869 -Köslin, bugün Koszalin, 1910). 1899'dan sonra Breslau üniversitesi'nde profesörlük yaptı. Yayınım hızı,donma noktası ve elektrolitlerin çözünmesi üstündeki çalışmalarıyla tanınır.

ÂBEK a. (fars. *ābek*). *Esk.* **1.** Sulu şeyler. **—2.** Cıva **—3.** Çıban, sivilce.

ABE KOBO, japon yazar (Tokyo 1924). Şiir, oyun (*Tomodaçi*, 1967) ve romanlarında, ülkesinin halk mitoslarını batı yazı türleriyle (polisiye roman ve bilimkurgu) bağdaştırdı ve insan kimliği üzerine araştırmalara girişti (*S. Karuma-şi no hanzai*, 1951; *Suna no onna*, 1962; *Tanin no kao*, 1964; *Moetsukita çızu*, 1967; *Hako otoko*, 1973).

ABEL (1218-1252), Danimarka kralı (1250-1252). Babası Valdemar II'den Slesvig'i yurtluk olarak aldı; burayı babasından miras kalmış gibi düşünerek kendisinden önce kral olan kardeşi Erik'e (1241-1250) karşı mücadeleye girişti, onun öldürülmesinde etkili oldu. Kısa süre sonra kendisi de öldü. Abel'ın Slesvig üzerindeki hak iddiası, Danimarka'yı büyük ölçüde sarsan hanedan çatışmalarına yol açtı.

ABEL (Carl Friedrich), alman müzikçi (Köthen 1723-Londra 1787). Viyola di gamba'nın son büyük ustalarından biri olan sanatçı, 1762'de Londra'da, bir dizi konser düzenlemek için (Bach-Abel konserleri) J.C. Bach ile birlikte çalıştı. Her türde çalgı müziği yapıtı besteledi.

ABEL (Katharina), **Orsich** kontesi, avusturyalı kadın dansçı (Viyana 1856-Baden, Viyana yakınında, 1904). XIX.yy. sonlarında en beğenilen viyanalı kadın dansçılardan biriydi.

ABEL (Niels Henrik), norveçli matematikçi (Finnøy adası 1802-Arendal 1829). Abel, henüz öğrenciyken 5'inci dereceden denklemlerin çözümü problemiyle ilgilendi; italyan Rönesansı matematikçilerinin, 3'üncü ve 4'üncü dereceden denklemlerin köklerini, denklem katsayılarını taşıyan kök işaretleriyle göstermelerinden bu yana bu problemin çözümü bulunamamıştı. Galois'nın çalışmalarına yön veren yöntemlerle, 5'inci dereceden genel denklemi kök işaretiyle çözmenin olanaksızlığını kanıtladı. Öğrenimi sırasında yaptığı Berlin ve Paris yolculuğunda, çağının ünlü matematikçileriyle karşılaştı ve çözümlemenin temel sorunlarıyla ilgilendi. Özellikle, ıraksak serilerin kötü kullanımına karşı çıktı ve ikiterimliler serisinin yakınsama bölgesini titizlikle inceledi. Abel, 4'üncü dereceden bir çokterimliyi $P(t)$ ile göstermek üzere

$$u(z) = \int_0^z \frac{dt}{\sqrt{P(t)}}$$

biçiminde yazılan eliptik integraller kuramında köklü değişiklikler yaptı; bu amaçla integrallerin $z=z(u)$ ters fonksiyonlarını inceledi ve değişkenin karmaşık değerlerini göz önüne aldı. Araştırmalarını $\int R(z,u)\,dz$ biçiminde gösterilen Abel integrallerine değin genişletti; bu gösterimde $R(z,u)$, herhangi bir cebirsel bağıntıyla birbirine bağlı olan z ve u nun oransal bir kesiridir. Avrupa'da bilimsel yaşamın dışında kalan Abel, vereme yakalandı ve sefalet içinde öldü.

Abel denklemi, her kökü, ötekilerden herhangi birine bağlı olarak oransal bi-

çimde ifade edilebilen denklem. (Bu denklemlerin çözümü, daha küçük dereceli denklemlerin çözümüne indirgenebilir).

Abel fonksiyonu, $2p$ kez dönemli ve p karmaşık değişkenli analitik fonksiyon. (Bu tür fonksiyonlar, x i $u=\int_a^x R\,[t,y(t)].\,dt$ yardımıyla ifade etmeye dayanan "evirtim" problemlerinin çözümünde ortaya çıkar.)

Abel grubu → GRUP.

Abel halkası → HALKA.

Abel integrali, y,x in bir P $(x,y)=0$ çokterimli denklemiyle tanımlanmış cebirsel bir fonksiyonu ve R (x,y) oransal bir fonksiyon olmak üzere $\int_a^x R\,[t,y(t)].\,dt$ biçiminde verilen integral. (Bu integral, eliptik integrali genelleştirme çerçevesinde Abel ve Jacobi tarafından incelenmiştir.)

Abel lemması ya da yardımcı teoremi. Mat. çözlm. Değişkenin bir z_0 değeri için yakınsak bir $(a_n z^n)$ tam serisinin, modülü z_0 ınkinden küçük her z için mutlak yakınsak olduğunu ifade eden yardımcı teorem.

ABEL (*sir* Frederick Augustus), ingiliz kimyacı (Londra 1827-*ay.y.*1902). Sir Andrew Noble ile patlayıcı maddeleri inceledi ve nitroselülozu kararlılaştırma olanağı veren işlemi buldu. Ayrıca, ateşlenme noktalarını belirleme ilkesiyle, bu belirlemede kullanılan aleti ona borçluyuz. *Gun cotton* (1866) ve *The modern history of gunpowder* (1866) adlı yapıtların yazarıdır.

Abel deneyi. Fişekç. Patlayıcı maddelerin kararlılığını ölçen pek çok deneyden biri.

A'BEL sıf. (ar. *a'bel*). *Esk.* Gürbüz insan, besili hayvan, çok sert taş için kullanılır.

◆ a. Kayalık dağ.

ABELAİRA (Augusto), portekizli yazar (Coimbra 1926). Gerçekçiliğin alaycı bir anlatımla süslendiği romanlarında diktatör Salazar'ın zulmüne uğramış kuşağının korkularını, öfkelerini dile getirdi.

ABÉLARD (Pierre) ya da **ABAELARDUS,** fransız skolastik filozof ve tanrıbilimci (Nantes yakınında Le Pallet, 1079-Chalon-sur-Saône yakınında Saint-Marcel manastırı, 1142). Babası Pallet'li bir soyluydu, onu askerlik mesleğine yöneltmek istedi, ama öğrenme tutkusuyla yanıp tutuşan Abélard, alacağı mirastan vazgeçerek Paris'e gitti. Orada, Guillaume de Champeaux'nun öğrencisi oldu, ardından, "tümeller tartışması"nda ona karşı çıktı. Guillaume, "gerçekçi" felsefeyi savunuyordu. Abélard ise bunu, "adcı" bir mantıkla, yani tümellerin kendi başlarına var olmadıklarını, ancak kendilerine bir ad verilen zihin kurgularının (kavramların) var olduğunu ileri sürerek yanıtladı. 22 yaşındayken Melun'de, bir okul açtı. Burada Corbeil'de ve daha sonra bir diyalektik okulu açtığı Paris'te, Sainte Geneviève tepesinde dersler verdi. Tanrıbilimde de ün kazanmak istedi; Laon'a gitti; orada kentin rahipler meclisi başkanı Anselmus'un öğrencisi oldu. Yeni hocasıyla da arası açılınca Paris'e döndü; felsefe ve tanrıbilim dersleri verdi (1113-1118). Piskoposluk kurulu üyesi Fulbert'in yeğeni Héloïse ile bu sırada karşılaştı ve ona delice tutuldu. Fulbert, Abélard'ı 'hadım ettirdi, ama ayrı düşen iki sevgilinin yazışması, özellikle 1129'dan sonra sürüp gitti.

Abélard, izleyicilerinin çağrısı üzerine halka açık derslerine yeniden başladı: *Theologia summi boni*'de (bu yapıt, *De unitate et trinitate* adıyla da tanınır) öne sürdüğü savların Soissons konsilince (1121) yakılmaya mahkum edildiğini görünce çok acı çekti. Amansız düşmanları yüzünden Provins'te manastırdan manastıra dolaşmak zorunda kaldı; Nogent-sur-Seine'de Paraclet manastırını kurduktan sonra Bretagne'da Rhuys yarımadasında Saint-Gildas'ya yerleşti. Aziz Bernard tarafından Sens konsilinde (1140) yeniden mahkûm ettirildi. Papaya başvurmak üzere Roma'ya gitmek istedi; ama yolda bitkin düştüğünden yolculuğu sürdüremedi. Pierre le Vénérable, onu, Cluny manastırına aldı ve Bernard ile barışması için görüşmeler yaptı. Abélard, son yapıtını burada yazdı: *Dialogus inter philosophum, judaeum et christianum.*

ABELL (Kjeld), danimarkalı yazar (Ribe 1901 - Kopenhag 1961). bir süre tiyatro dekoratörlüğü yaptı; sonra, *Enkeni Spejlet* (1934) adlı baleyle adını duyurdu *Melodien der Blev* ile (1935) büyük bir başarı kazandı. Özgürlük idealini savunurken opera ve sinema dilinden de yararlandı, bu yolla dram tekniğini yenilemeye çalıştı (*Anna Sophie Hedvig,* 1939; *Silke borg,* 1946, *Skriget,* 1961).

ABELLEŞTİRME a. (Niels Henrik Abel'in adından fr. *abélisation*). *Bir grubu abelleştirme,* bir G grubunun değiştireni ya da birinci türevi C olmak üzere, G den G nin benzer yapılı G/C abel görüntüsüne geçme.

ABELYA a. (özel a. *Abel Clark*'tan). Himalaya dağlarında, Çin'de, Japonya'da ve Meksika'da yetişen ağaççık. (Meksika'da yetişen çok güzel çiçekli bir abelya türü [*Abelia floribunda*] çiçeklerinin güzelliğinden dolayı sera ve fidanlıklarda süs bitkisi olarak yetiştirilir.)

ABELYEN sıf. (Niels Henrik *Abel*'in adından fr. *abélien*). Ceb. DEĞİŞMELİ'nin eşanlamlısı.

ABENAKİLER ya da **ABNAKİLER,** Maine kıyısında (Kuzey Amerika) yaşayan algonkinler ailesinden göçebe kızılderililer. XVIII. yy.'dan başlayarak fransız sömürgecileri tarafından, Fransızlar'ın İngilizlere karşı giriştikleri savaşta kullanıldılar.

ÂBENDAM a. (fars. *āb* ve *endām*'dan *āb-endām*). *Esk.* Güzel vücut, güzellik.

ABEN EZRA → İBNİ EZRA.

ABEN HUMEYA, İspanya'da arap soylu (1520-1569). Ailesi, 1492'de Granada'nın düşüşünden sonra katolik oldu, kendisi de **Fernando de Cordobay Valor** adını aldı. 1568'de Mağribliler Felipe II'ye karşı ayaklanınca Humeya hıristiyanlığı bıraktı ve kral seçildi. Küçük bir orduyla Alpujarras'lara yerleşti, bir süre ispanyol ordusunu güç durumlara soktu. Sonunda yenildi ve bir komplo sonucunda boğularak öldürüldü.

ABENO, Japonya'da eski Settsu ilinde ova. Özellikle Oda Nobunaga'nın Hongan-cı şatosunu kuşatması (1576-1580) ve Ieyasu'nun Osaka seferi (1615) sırasında birçok çarpışmaya sahne oldu.

ABE NO HİRAFU, japon general. 658'de Ebisuslara, sonra da Kore'de (661) korsanlara karşı açılan bir seferi yönetti. Silla Krallığı karşısında Kudara Krallığı'na yardım etmek amacıyla düzenlenen başka bir seferin başında bulundu.

ÅBENRA ya da **AABENRAA,** Danimarka'da kent, Sönderjylland yönetim bölgesinin merkezi, Jutland'ın güneydoğusunda; 21 000 nüf. Eski evler, küçük müzeler. Besin sanayisi.

ABENSBERG, Federal Almanya'da (Bavyera) kent. Regensburg'un G.-B.'sında; 5 000 nüf. Ortaçağ'dan kalma sur. Napoléon 20 nisan 1809'da Avusturyalıları burada yenmişti.

ABEOKUTA, Nijerya'da kent, Ogun eyaletinin merkezi, Ogun ırmağı kıyısında Lagos'un K.'inde; 377 000 nüf. (1991). Ticaret Merkezi.

ABEONA, yolcuları koruyan Roma tanrıçası.

ABER (ar. *ʿāber*). Nuh'un ikinci kuşaktan erkek torunu.

ABERANT sıf. (fr. *abérrant*). Biyol. → SAPKIN.

ABERASYON a. (fr. *abèrration*). → SAPINÇ.

ABERAT çoğl. a. (ar. *ʿabre*'nin çoğl. *ʿaberāt*). *Esk.* Gözyaşları.

ABERCORN, iskoçyalı Hamilton* ailesinden kişilerin taşıdıkları baron (1603), sonra kont (1606), marki (1790) ve dük (1868) unvanları.

ABERCROMBİE (Lascelles), ingiliz yazar (Ashton-upon-Mersey 1881-Londra 1938). Yeni romantik bir şair olan Abercrombie, George dönemine yeni bir hava getirmeyi denedi (*Emblems of love* 1912). Fakat dramlarında (*Deborah,* 1912; *The sale of St. Thomas* 1930) ve eleştiri denemelerinde (*Thomas Hardy, a critical study* 1912; *An Essay towards a theory of art* 1922) Victoria dönemi önyargılarının izlerini taşır.

ABERCROMBY (*sir* Ralph), ingiliz general (Tullibody, Clackmannanshire kontluğu, 1734-Ebukir 1801). Hollanda'da Fransızlara karşı çarpıştı ve 1797-1798'de İrlanda kuvvetlerine komuta etti. Ama asıl, fransız ve ispanyol sömürgelerinden çoğunu fethettiği Antiller'de (1796-1797) ve Ebukir koyunda gerçekleştirdiği başarılı çıkarmayla Mısır'da ün kazandı (1801). Bu çıkarmadan kısa bir süre sonra öldürüldü.

ABERDARE, Büyük Britanya'da Wales'de kent. Merthyr Tydfil'in G.-D.'sunda; 39 000 nüf. Elektrik gereçleri yapımı.

ABERDARE, Kenya'da sıradağ. Kenya dağının B.'sında. Ulusal park.

ABERDARE (Henry Austin BRUCE 1.—baronu), ingiliz siyaset adamı (Duffryn, Glamorganshire, 1815-Londra 1895). Duffryn ve Aberdare'de (güney Wales) ailesinden kalma topraklarda kömür bulunması ona büyük bir servet kazandırdı. Parlak bir parlamento yaşamı sürdürdü; 1873-1874'te Konsey başkanı lord oldu. 1874'te liberal hükümet düştü. Bundan sonra toplumsal ve ekonomik sorunlarla, özellikle de Batı Afrika sorunlarıyla yakından ilgilendi; 1882'de, sonradan Royal Niger Company adını alan National African Company'nin yöneticiliğini yaptı.

ABERDEEN, Victoria'nın banliyösü, Hongkong adasının güney kıyısında.

ABERDEEN, Kanada'da Keewatin'de (K.-B. toprakları) göl. Thelon ırmağıyla Baker gölüne boşalır.

ABERDEEN, Büyük Britanya'da liman, İskoçya'nın K.-D.'sunda (Grampian), Kuzey denizi kıyısında, Dee ırmağının ağzında; 216 000 nüf. XV.yy.'dan kalma katedral, çeşitli anıtlar. Müzeler. Uluslararası havalimanı ve helikopter limanı. Petrol şirketlerinin merkezi ve Kuzey Denizi'ndeki petrol işletmelerinin başlıca üssü. Kuyu açma gereçleri yapımı. Kimya ve dokuma sanayileri. Balıkçılık ve konserve fabrikaları.

— Tar. Kent, XII.yy.'dan başlayarak önem

Bk. resim sayfa 38

kazandı. 1179'da Aslan William kente bir krallık fermanı verdi. O tarihten XIV.yy.'a kadar kralların oturduğu kentlerden biriydi. 1494'te bir üniversite kuruldu.

ABERDEEN, iskoçyalı Gordon* ailesi üyelerinin taşıdığı kontluk ünvanı (1682). Bu unvan 1916'da **Aberdeen and Temair** *markisi* biçimini aldı.

ABERDEEN (George GORDON, 1. -kontu) → GORDON.

Aberdeen petrol limanı

ABERDEEN (George GORDON, 4.–kontu) → GORDON.

ABERDEEN AND TEMAIR (John Campbell GORDON, 1.—markisi) → GORDON.

Aberdeen- Angus ya da **Angus ırkı** (İskoçya limanı *Aberdeen* ile İskoçya'da idare bölgesi *Angus*'tan), siyah renkte, orta boyda et sığırı ırkı. (İngiltere, Arjantin ve ABD'de çok beslenir.)

ABERLİ (Johann Ludwig), isviçreli ressam, desinatör ve gravürcü (Winterthur 1724-Bern 1786). Freudenberger ve Lory'den önce, asitle gravür yapma tekniğini ilk kullanan sanatçı oldu. İsviçre'nin doğal güzelliklerini resmetti.

ABERNETHY (John), ingiliz cerrah (Londra 1764-Enfield, Londra yakını, 1831). Kimi anevrizma olaylarında, dış uyluk atardamarının bağlanmasını ilk kez gerçekleştirdi.

ABERSEE → SANKT WOLFGANG.

ABERTİLLERY, Büyük Britanya'da kent. Wales'in G.'inde; 25 000 nüf. Metalurji.

ABERYSTWYTH, Büyük Britanya'da Wales'de Cardigan koyu kıyısında kent; 12 000 nüf. Kaplıca merkezi. Üniversite (Wales Ulusal kitaplığı buradadır).

ABES sıf. ve a. (ar. *ʿabes*). **1.** Akla ve sağduyuya aykırı olan; yersiz, gereksiz sayılan şey için kullanılır; saçma: *Abes sorularla konuyu dağıtmak. Abes bir teklif. Çocuklardan böyle zor işleri yapmalarını beklemek abestir.* **—2.** *Abesle uğraşmak*, boş, yararsız işlerle uğraşarak vakit kaybetmek: *Proje imzalanmadan uygulamaya geçmek abesle uğraşmaktan başka bir şey değildir.* ‖ *Abesle iştigal etmek*, abesle uğraşmak (esk.).
—Fels. → SAÇMA.
—Mant. *Abese irca*, saçmaya indirgemenin eski terimi.

◆ be. Yersiz, gereksiz: *Bu teklif bana abes görünüyor. Bu durumda ona ne yapması gerektiğini söylemen abes kaçtı.*

ABESAN → İBSAN

Abese suresi, Kuran'ın 80. suresi. 42 ayettir. Mekke'de inmiştir. "Yüzü buruşturmak, ekşitmek" anlamına, *abese* sözcüğüyle başladığından bu adla anılır. *Sahha* ya da *sefere* suresi de denir. İniş nedeni şöyle açıklanır: Hz. Muhammet, bir gün Kureyş kabilesinin önde gelenleriyle müslümanlığa girmeleri için bir konuşma yaparken içeriye gözleri görmeyen Abdullah bin Ümm-i Mektum adında biri girerek: "Ya Muhammet, Allah'ın sana öğrettiği bilimden sen de bana öğret" der. Bu sözü birkaç kez tekrarlar. Ancak, sözünün kesilmesine kızan Hz. Muhammet, yüzünü ekşitip sırtını döner. Hz. Muhammet'in bu davranışı, Allah tarafından hoş karşılanmaz. Allah bu nedenle Abese suresini indirerek Hz. Muhammet'i kınar; hangi durum ve koşulda olursa olsun, bir istekte bulunana karşı güleryüz göstermesi yolunda O'nu uyarır.

ABESEN be. (ar. *ʿabeşen*). *Esk.* Boşuna, boş yere.

ABESİYAT çoğl. a. (ar. *ʿabeṣ*'in çoğl. *ʿabeşiyyāt*). *Esk.* Boş ve işe yaramaz şeyler, akla ve sağduyuya aykırı düşünce ve hareketler; saçmalıklar.

ABESKUN. Tar. coğ. → ABİSKUN.

ABESLİK a. Akla ve sağduyuya aykırı; yararsız, yersiz olma durumu; bu durumdaki şeyin niteliği; saçmalık: *Bu düşüncenin abesliği apaçık ortada. Sorularının abesliği bu konudan habersiz olduğunu gösteriyor.*

Abes-muktebes tartışması, ses ve yazım yönünden hangi sözcüklerin uyaklı

Aberdeen - Angus ırkı

sayılacağı konusunda türk yazarları arasında çıkan ve yeni bir şiir beğenisinin yerleşmesine temel oluşturan tartışma (1895). Divan ve tanzimat şairleri sözcüklerin uyaklı sayılabilmesi için arap abecesine göre yazımlarındaki benzerliği (son harf ve harekelerin aynı olmasını) zorunlu sayıyorlardı. (→ UYAK.) *Malumat* dergisinde Hasan Asaf adlı gencin *Burhan-ı kudret* adlı şiiri yayımlanırken derginin yazarlarından Mehmet Tahir'in eklediği eleştirel not, uyakla ilgili geleneksel görüşü değiştirecek bir tartışmayı başlattı. M.Tahir sözkonusu şiirde "zerre-i nurundan iken muktebes (bir yerden alınmış) /Mihr ü mehe etmek işaret abes (saçma)" dizelerinin, son sözcükleri arap abecesine göre iki ayrı harfle (*se* ve *sin*'le) yazıldığı için, uyaklı sayılamayacağını ileri sürdü. Yanıt veren H. Asaf kendisini savunurken Recaizade Ekrem'in "Kafiye sem (kulak içindir, basar (göz) için değildir" sözünü anarak onu tanık gösterdi. Tartışmaya R.Ekrem de katıldı; uyakta yazılış biçiminin değil ses değerinin gözetilmesi gerektiğini belirtti; arap şiiri kurallarına göre yapılan uyakların artık bırakılması düşüncesini savundu. R.Ekrem'in görüşleri doğrultusunda ürün veren Edebiyatı cedide şairleri "kulak için uyak" uygulamasını sürdürdüler. Türk abecesinin benimsenmesinden sonra "göz için uyak-kulak için uyak" ayrımı geçerliliğini bütünüyle yitirdi. (→ UYAK.) Abes-muktebes tartışması, uyak konusu dışında türk edebiyatına eleştiri türünün gelişmesi bakımından da katkısı oldu. Karşıtları, tartışma boyunca, kişilikleri konu edinir, yersiz sataşmalara başvururken R. Ekrem soğukkanlı, nesnel, bilimsel tutumuyla dikkati çekti.

ABE TOMOCİ, japon yazar (Okayama 1903 - Tokyo 1973). İngiliz romantiklerinden çeviriler yaptı. Bunlar üzerine eleştirilerle düşünsel gelişimini yansıtan romanlar yazdı. (*Fuyu no yado,* 1936). Daha sonraki yapıtlarında bağımlı bir yazar olarak izlediği yolu anlattı.

ABETONE geçidi, İtalya'da geçit. Kuzey Apennin dağlarında, Toscana ile Emilia bölgelerinin sınırında, 1 388 m. yakınındaki Abetone köyü, bir sayfiye ve kış sporları merkezidir (1 388-1 940 m yüks.); 850 nüf.

ABETZ (Otto), alman siyaset adamı (Schwetzingen, Mannheim yakınında, 1903-Langenfeld 1958). Fransa'daki resmi görevi haziran 1940'taki Fransa-Almanya mütarekesinden sonra başladı. Ribbentrop tarafından, Paris'teki alman işgal makamları nezdinde büyükelçi sıfatıyla görevlendirildi. Bu görevinde Abetz, "resmi bir işbirliği" için uygun bir ortam hazırlamakla yükümlüydü; Darlan ve Laval ile dostluk kurdu, onların yanında Hitler rejimi ideolojisinin bir çeşit resmi sözcüsü oldu. Fransa'nın kurtuluşundan az sonra bir fransız askeri mahkemesince tutuklandı ve yargılanarak yirmi yıla mahkûm oldu(temmuz 1949). 1954'te serbest bırakıldı ve Almanya'ya döndü.

ABGABES → ARCHABIS.

ÂBGÂH a. (fars. *ab* ve *gāh*'dan *ʿāb-gah*). *Esk.* Suyun biriktiği yer, havuz.
—Anat. *Esk.* Karın boşluğu.

ABGAR, birçok Edessa kralının adı (İ.Ö.II.yy.-İ.S. III.yy.). Eusebies, Abgar V (İ.S.I.yy.'da) ile İsa arasında bir mektuplaşmadan söz eder. Gerçekliği tartışmalı olan bu mektuplar eski hıristiyan kuruluşlarını kiliseye dayandırma isteğini ortaya koyar. Gerçekte, Edessa krallığının hıristiyanlığa geçişi Abgar IX'un hükümdarlığı döneminde, III. yy.'ın başında gerçekleşti.

ÂBGÎNE a. (fars. *āb* ve *gīne*'den *āb-gīne*). *Esk.* **1.** Billur, cam. **—2.** Kadeh, sürahi, şişe. **—3.** Ayna. **—4.** Elmas. **—5.** Kılıç, hançer, bıçak. **—6.** Şarap. **—7.** Âşığın gözyaşı. **—8.** Sevgilinin elmas gibi sert kalbi: *"Gehî âhen olur geh âbgîne"* (Şeyhi, XIV. yy.).

ÂBGİR a. (fars. *āb* ve *-gīr*'den *abgīr*). *Esk.* **1.** Su biriken yer, çukur. **—2.** Dokumacı fırçası.

ÂBGÎR → ÂBKÛR.

ÂBGÛN sıf. (fars. *āb* ve *gūn*'dan *ab-gūn*). *Esk.* **1.** Su renginde, suya benzer. **—2.** Mavi: *"Âbgûndur günbed-i devvâr rengi bilmezem"* (Fuzuli, XVI. yy.).

ABH sistemi. Hematol. A, B, AB ve O kan grubundan olanları belirleyen ve her kanda her zaman bulunan antijen maddelerin tümü.

ABHA ya da **EBHE,** Suudi Arabistan'ın G.-B.'sında kent, Asir eyaletinin merkezi. Kervanların toplanma yeri. Taraçalanmış yamaçlarda tarım (tahıl, meyve). D.'sunda havalimanı.

Abhayagiri, Sri Lanka'nın eski başkenti Anuradhapura'da, kral Vattagamani Abhaya'nın (İ.Ö. I. yy.) yaptırdığı ünlü manastır. Mahayana buddhacılığının adadaki merkezi oldu.

ABHAZCA, Abhazistan Özerk Cumhuriyeti'nde, yaklaşık 80 000 kişi tarafından konuşulan, Kuzey Kafkasya dili.

ABHAZİSTAN ya da **ABHAZYA,** Gürcistan'ın kuzeyinde, Karadeniz kıyısında, Gürcistan'a bağlı ülke ve özerk

cumhuriyet. 8 700 km², 537 000 nüf. Başkent : *Suhumi* (121 000 nüf.) Ülkede nüfusun çoğunluğu Gürcü'dür (% 44). Ondan sonra Abhazlar (% 17), Ruslar (% 16) ve Ermeniler (% 15) gelir. Abhazistan Batı Kafkasların güneyinde ve kuzey rüzgârlarına kapalı, yumuşak iklimli ve bol yağışlı bir ülkedir. Bu nedenle yarı tropikal tarım bitkileri üretimine elverişlidir: turunçgiller, çay, tütün, üzüm, vb. Karadeniz kıyısında da plajlar ve dinlenme siteleri yaygındır.

— Tar. Abhazistan İÖ I. yy'da bağımsız krallıkken VI. yy'da Bizans egemenliğine girdi. Yüzyılın sonunda özerk hale geldi, 978'de bir Gürcü prensliğine dönüştü. XV. yy'da bağımsız oldu. XVII. yy'da bir kısmı İslamlaştı. 1814'te Rusya'nın eline geçti. 1921'de sovyet yönetimi kuruldu ve Gürcistan'a bağlandı. 1931'de özerk cumhuriyet oldu. SSCB dağılırken Abhazistan da Gürcistan'dan bağımsızlığını ilan etti (1992) ve ülkede iç savaş başladı.

ABHAZLAR, Abhazistan'da yaşayan Kafkasya kökenli yerli halk. Yklş. 92 000 nüf. Çoğunluğu Hıristiyan, bir bölümü Müslümandır. Müslüman Abhazlara Türkiye'de *Abaza* denir. Müslüman Abhazların bir kısmı XIX. yy'da, Rus işgali üzerine Anadolu'ya göçtüler.

ABHER a. (ar. *ᶜabher*). *Esk.* **1.** Nergis; yasemin; zerrinkadeh çiçeği. **—2.** Dolu kap.

ABHERÎ sıf. (ar. *ᶜabher* ve *-î*'den *abherî*). *Esk.* Nergizimsi, nergis kokulu.

ÂBHEST a. (fars. *ābhest*). Bozulmuş meyve, özellikle kavun, karpuz için kullanılır.

Abhidharma ya da **Abhidhamma** (*özel öğreti* ya da *son öğreti* anlamında pali dilinde sözc.), theravada buddhacılığının kutsal öğretisinde üçüncü (ve sonuncu) "sepet"(*pitaka*). [*Sutta-pitaka* öğretisi üzerine yedi hazırlık ve yorum kitabından oluşur.]

ABHİNAVAGUPTA (öl. 1014'e doğr.), Keşmir sivacı okuluna bağlı ozan ve filozof.

ABHİNAYA, sanskritçe sözcük, hindu dansında bedenin ve yüzün anlatımına verilen ad.

ÂBHÎZ a. (fars. *ab* ve *hîz*'den *ab-ḫîz*.) *Esk.* **1.** Dalga, suyun kabarması; sel, tufan. **—2.** Su kaynağı. **—3.** Su kaynaklarının bulunduğu yer. **—4.** Kanal.

ABHLAKHONİA. Tar. coğ. Arap coğrafyacı İdrisî'ye (XI.yy.) göre, Küçük Asya'nın bölgelerinden birinin adı.

ÂBHORD a.(fars. *ab* ve *ḫord*, içme'den, *ab-ḫord*).*Esk.* **1.** Su içme. **—2.** Su içen kimse. **—3.** Su içilen kap. **—4.** İçecek ve yiyecek. **—5.** Günlük kazanç, rızk, kısmet.

ÂBHORDE sıf.(fars. *āb* ve *ḫorde*, içmiş'ten *āb-ḫorde*).*Esk.* **1.** Su içmiş, su almış.

◆ a. İltihaplı, sulu yara.

ABHÛST a (fars. *āb* ve *ḫust*, ada'dan, *āb-ḫüst*).*Esk.* Su içindeki küçük kara parçası, adacık.

ÂBI MÜRGÂN a. (fars. *ab* ve *mürġān*'dan *ab-ı mürġān*, kuşların suyu).Şiraz civarında efsanevi bir pınarın adı; suyu nereye götürülürse götürülsün içinden çıkan sığırcık kuşları orada bulunan çekirgeleri yer.

ABIHAYAT a. (fars. *āb* ve ar. *hayāt*'tan *āb-ı ḥayat*). *Esk.* **1.**Söylencelere göre, insana ölümsüzlük sağlayan su; bengisu: *"Efendi umma sen âb-ı hayât-ı bâdeden hisse"* (Nazif Hasan Dede, XIX. yy.). **—2.** *Abıhayat gibi*, ince, güzel söz; ferahlatan, canlılık veren içecek için kullanılır. **—3.** *Abıhayat içmiş*, ilerlemiş yaşına rağmen dinç görünen.

—ANSİKL. İnsanı ölümsüzlüğe kavuşturduğuna inanılan pınar,ırmak vb. türünde sular. Birçok ulusun efsanelerinde değişik biçimlerde yer alır. Yunan mitologyasında Tanrıça Thetis, Akhilleus'u ölümsüz kılmak için Styx ırmağında yıkamıştı. Roma'da Jupiter'in su perisi Juventa'yı bir abıhayat çeşmesi haline getirmesiyle ilgili bir efsane vardı. Ortaçağ Avrupa'sında gezgin şövalyelerin dünyayı dolaşarak abıhayat çeşmesini arayışları öykülerde anlatılır. Kuran'da Kehf suresinde Hz. Musa'nın iki denizin birleştiği yerde (Mecma ül-Bahreyn), pişirilmeye hazırlanan bir balığın suya düşünce canlandığı, aynı sudan içmiş olan Hızır*'ın da ölümsüzlüğe eriştiği konu edinilir. İslam inancına göre Hızır ile birlikte İlyas'a da abıhayat, ölümsüzlük kazandırmıştır. İnanışa göre bu iki peygamberden ilki karada, ikincisi denizde güç durumda kalanların yardımına koşarlar. İslam dünyasında zülkarneyn unvanıyla anılan Makedonya kralı İskender'in abıhayatı bulmak için karanlıklar ülkesine (Zulemat) yaptığı yolculuk, Nizami'nin *İskendername**sinde, Ali Şir Nevai'nin *Sedd-i İskenderi*'sinde, Ahmedi, Ahmet Rıdvan vb.'nin mesnevilerinde anlatılmıştır. Bu yapıtlara göre abıhayatı bulmak için İskender'in yaptığı yolculuğa Hızır da katılır, karanlığın içinde şebçerağ* ile ışık saçarak yol gösterir. Kendisi önden giderek abıhayatı bulur ve bu sudan içerek ölümsüzlüğe kavuşur. Ancak İskender'e haber vermek üzere işaret koyacağı sırada çeşmenin yok olduğunu görür. Söylence bir yandan evrensel bir özlemi dile getirirken bir yandan da insanoğlunun hiçbir şekilde ölümsüzlük kazanamayacağı yolunda gerçekçi bir sonuca ulaşmış olur.

—Ed. Divan edebiyatında abıhayat, özellikle hayatın uzamasına sevgilinin katkısı dolayısıyla leb ile birlikte kullanılır. Bu mazmunun tanrısal bilgi, manevi feyiz ve neşe, aşk ve bilgelik, kavuşma, söz ve şiir, şarap, arı su gibi anlamları yaygındır.

ABIHİ (ab-ı hi), Amuderya nehrinin kimi eski kaynaklarda rastlanan adı.

ÂBIK sıf. (ar. *ābık*). *Esk.* Kaçak, kaçan.

◆ a. Cıva.

—*İsl. huk.* Sahibine itaat etmeyerek kaçan köle. Kaçan kölelerle ilgili hukuki düzenlemeler islam hukukunun ayrı bir bölümünü oluşturur. (→KİTAB ÜL—ÂBIK.)

ABIKEVSER a.(fars *āb* ve ar. *kevser*'den, *āb-ı kevser*). *Esk.* Kevser, cennette bulunduğuna inanılan ırmağın adı: *"Âbıkevser ırmağından içerken / Susuz pınarlardan kandırdı beni"* (Karacaoğlan, XVII.yy).

ABIKEVSER a. (öncekiyle eş kökenli). *Müz.* Türk müziğinde, XVII. yy.'dan önce kulanılmış bir bileşik makam. Günümüze örneği gelmemiştir.

ABILAY HAN, Abalay da denir, (? 1711-? 1781). Orta cüz kazak hanı (1771-1781). Ebul Membet Han'ın ölümü üzerine han seçildi (1771). Ülkesini Ruslara, Çinlilere ve Buhara ile Hive hanlıklarına karşı ustaca savundu. Kalmuk işgalcilerine karşı kazandığı başarılar sonunda kendisine *Batır* unvanı verildi.

ÂBIREVÂN a. (ar. *āb* fars. *revān*'dan *ab-ı revān*). **1.** Akarsu **—2.** Nehir.

—Ed. Divan şiirinde sevgilinin saçı,yanağı, gözyaşına ilişkin benzetme öğesi. Sevgilinin saçı, "akarsu" gibi uzun ve dalgalıdır. Yanakla ilişkili benzetme ise berraklığı ve parlaklığı dolayısıyladır.Bu bakımdan aynayla da ilgi kurulur:*Âb-ı revan cemaline âyinedârdır.* Gözyaşıyla âb-ı revân arasındaki ilişkiyse ikisinin de akıp gitmesindendir.

ÂBIRÛ ya da **ÂBIRÛY** a. (farsça. *āb* ve *rū, rūy*'dan *āb-ı rū, rūy*). *Esk.* **1.** Yüzsuyu: *"Allah yolunda sarf ide gör âb-ı rûyini"*(İzzet Paşa, XIX. yy.).**—2.** Gurur,şeref, onur.**—3.***Âbırû dökmek*, yalvarıp yakarmak, *"Âb-ı rûyun dökme hâke maslahat bitsün diyü"* (Nevi, XVI.yy.).

ABIŞGA NOYAN, İlhanlı komutan (XIII-XIV. yy.). Anadolu'daki Baltu Noyan ayaklanmasının bastırılmasında görev aldı (1296). Selçuklu sultanı Alaettin Keykubat III'ü denetlemekle görevlendirildi. Konya'ya kaçmak isteyen sultanı yakalayarak Gazan Han'a gönderdi.

ABİ a. Ağabey sözcüğünün günlük konuşma dilindeki biçimi. (Ağabey sözcüğündeki Ğ söyleyişte kaybolur, kendinden önce ve sonra gelen A ünlüleriyle birleşerek uzun okunan bir ā'ya dönüşür. Konuşma dilindeki bu değişim, yazı dilinde de gösterilmeye başlanmıştır.)

ÂBÎ sıf. (ar. *ābî*). *Esk.* Çekinen, sakınan; tiksinen; nazlanan kimse için kullanılır.

ÂBÎ sıf. (fars. *āb* ve *î*'den *ābî*). *Esk.* **1.** Suyla ilgili,suda yaşayan ve oluşan. **—2.** Açık mavi.

◆ a. Ayva.

ABİA, ikinci Yuda kralı (İ.Ö. 913 - 911). İsrail kralı Yeroboam I ile savaştı ve Bünyamin kabilesi'nin topraklarını onun elinden aldı.

ABİCAN, Fildişi Kıyısı'nın başkenti; 2 500 000 nüf. XX. yy'ın başında kuruldu. 1934'te Bingerville'in yerine, sömürgenin yönetim merkezi oldu. 1950'de Vridi kanalının açılmasıyla bir deniz limanı haline geldi ve bu küçük sömürge kenti, Afrika'nın büyük kentlerinden biri oldu. Kentte ayrıca bir üniversite, ulusal müze, borsa ve uluslararası bir havalimanı (Port-Bouet) vardır.

Bk. resim sayfa 40

ABİCH (Wilhelm Hermann), alman yerbilimci (Berlin 1806 - Graz 1886). Kafkasya, Doğu Anadolu ve Batı İran'ın yerbilimsel yapısı, özellikle yanardağları, gölleri, depremselliği ve yeraltı zenginlikleriyle ilgili birçok araştırması ve yayını vardır. Bunlardan Ağrı dağı, Van gölü ve Doğu Anadolu ile ilgili inceleme ve yayınları Türkiye'nin yerbilimine ilişkin önemli bilgiler içerir.

ABİCH a. (yerbilimcisi H. *Abich*'in adından).Mineralleri toz haline getirmeye yarayan küçük çelik havan.

ABİD (uved **el-**) Fas'ta ırmak, Büyük ve

Büyük Larousse

Abıhayat
Topkapı Sarayı kütüphanesi

Abican: kentten bir görünüm.

Orta Atlas dağlarında, Umer-Rebia'nın kolu (sol kıyıdan), yaklaşık 180 km. (→ BIN EL VIDEN.)

ABİD, türk halk şairi (Kayseri XIX. yy. sonu-? XX. yy. başı). Aşıkların "kalem şuarası" zümresindendir. Gezici âşıklık geleneğini sürdürdü, gittiği yerdeki âşıklarla atışmalar yaptı. Koşma ve semaileriyle dikkati çekti. Birinci Dünya savaşı'ndan bir süre önce öldü.

ABÎD çoğl. a. (ar. ʿ*abd*'ın çoğl. ʿ*abīd*). *Esk.* Kullar, köleler.

ÂBİD a. (ar.ʿ*ābid*). *Esk.* Mesel, söz ve mantık oyunlarıyla karşıdakini yanıltma; yanıltmaca.

ÂBİD, ÂBİDE sıf. ve a. (ar. ʿ*ibādet*'ten ʿ*ābid*, dişl. ʿ*ābide*). *Esk.* **1.** Tapan, Allah'a kulluk eden.—**2.** Kendini adayan,kul olan: *"Dil ü can âbid olmuşdur dutar anlara karşu rû."* (Mecmuat ün-nezair, XV.yy.). —**3.** Sofu: *"Bugün şol mâh-ı tâbânun yüzin gör zâhir ey âbid"* (Mecmuat-ün-nezair, XV.yy.).

Abidei Hürriyet

ÂBİD a. (fars. ʿ*ābīd*). *Esk.* Kıvılcım.

Büyük Larousse

ABİD BİN EL-ABRAS, cahiliye dönemi şairlerinden (? - VI. yy.). Yalnızca, en-Nâbiga ez-Zübyâni'nin çağdaşı olduğu ve Hire sarayında yaşadığı bilinmektedir. Kral Münzir tarafından öldürüldü. Şiirlerinde kıvrak bir dil, canlı ve betimleyici bir anlatım görülür. *Divan*'ı basılmıştır (Leiden, 1913).

ABİD EL-BUHARİ, Fas İmparatorluğu'nda sultan Mulay İsmail (1672-1727) tarafından örgütlenen, yalnızca zenci kölelerden oluşan imparatorluk muhafız askerlerine verilen ad. Kuran üzerine değil de alt hadis dergisinden biri olan *Sahih-i Buharî* üzerine and içtikleri için bu adı alırlar. (Abîd, abd'ın [köle'nin] çoğuludur).

ÂBİDAN çoğl. a. (ar.ʿ*ābid* ve fars. *-ān*'-dan ʿ*ābidān*). *Esk.* İbadet edenler.

ÂBİDÂNE be. (ar. ʿ*ābid* ve fars. *-āne*'den, ʿ*ābid-āne*). *Esk.*İbadet edene yakışırcasına; kulcasına.

ÂBİDAT çoğl. a. (ar. *ābide*'nin çoğl. *ābidāt*). *Esk.* Anıtlar: *âbidat-ı atîka* (eskiden kalma anıtlar), *âbidat-ı islamiyye* (islam uygarlığı anıtları), *âbidat-ı kadîme* (ilk çağlardan kalma anıtlar) vb.
—Dilbilg. Bu çoğul aslında *evâbid* iken osmanlıcada *âbidat* olarak kullanılmıştır.

ABİDE a. (ar. *ābid,* ebedi olan'ın dişl. *ābide*). **1.** Kalıcı yapıt; anıt: *Hürriyet Abidesi. Göktürk abideleri. Bizans ve Selçuklu abideleri. Divanü lügat it-türk, türk dili abidelerinden biridir.* —**2.** *Bir şey abidesi,* belirtilen özelliğiyle vurgulanan bir yapıt ya da kimse: *Makalesi bir ukalalık abidesi. Adam bir aptallık abidesi.*

A'BİDE çoğl. a. (ar.ʿ*abd*'ın çoğl. *a*ʿ*bide*). *Esk.* Köleler, kullar.

Abidei Hürriyet, İstanbul'da anıt, Şişli'nin kuzey-batı'sında. Hürriyeti Ebediye tepesindedir. 31 Mart (13 nisan 1909) gericilik ayaklanmasının bastırılması sırasında, Hareket ordusu'ndan şehit olanların anısına, özgürlük savaşımının simgesi olarak dikildi. 1909 nisanında açılan yarışmaya, başta Kemalettin, Vedat, Konstantin Kiryakidi, Aléxandre Vallaury ve Muzaffer Bey olmak üzere, dönemin ünlü mimarları katıldı; birinciliği Muzaffer Bey kazandı. Muzaffer Bey (öl. 1920), anıtı dikine bir top namlusu biçiminde tasarladı. Anıtın kaidesinde, burada gömülü şehitlerin adları yazılıdır. Mermer anıtın öbür yüzlerinde Sultan Reşat'ın tuğrası, "Tarih-i İstirdad-ı Hürriyet, 10 temmuz 1324", "Timsâl-i meşrutiyet, 12 temmuz 1325", giriş kapısı üzerinde "Makber-i şüheda-yı hürriyet" yazıları vardır. 23 temmuz 1911'de, Enver Paşa'nın da katıldığı bir törenle şehitler buraya nakledildi; daha sonra Talat Paşa ve Mithat Paşa'nın kemikleri de buraya getirildi. Mahmut Şevket Paşa'nın, Mimar Kemalettin Bey tarafından yapılan türbesi de buradadır (1913).

ABİDELEŞMEK gçz. f. Anıt niteliği kazanmak; ölümsüzleşmek: *Yapıtlarıyla abideleşmek. Bir toplumun gönlünde abideleşmek.*

◆ **abideleştirmek** ettirg. f. Yüceltmek, ölümsüzleştirmek: *Bir sanatçıyı,bir devlet adamını abideleştirmek.*

ABİDEVİ sıf. (ar. *ābidevī*).Abide niteliğinde olan.

ÂBİDİN çoğl. a. (ar.ʿ*ābid*'in çoğl. ʿ*ābidīn*). *Esk.* İbadet edenler.

ABİDİN BEY, türk siyaset adamı (Manisa 1890-İzmir 1926).Hukuk mektebi'nde okudu. İttihat ve Terakki cemiyeti'ne girdi. İkinci dönem TBMM'ye Saruhan milletvekili seçildi (1923). Terakkiperver cumhuriyet fırkası'nın kuruluşuna katıldı (1924). İzmir'de Mustafa Kemal Paşa'yı hedef alan suikast girişiminden ötürü İstiklal mahkemesi kararıyla idam edildi.

ABİDİN NESİMİ, soyadı **Fatinoğlu,** türk siyaset ve fikir adamı (İstanbul 1909-*ay.y.* 1991). İstanbul Erkek lisesi ve Yüksek mühendis mektebi'ni bitirdi. Mühendis mektebinde talebe cemiyeti yönetim kurulu başkanlığı, Milli Türk talebe birliği genel sekreterliği yaptı. Toplumcu görüşü savunan yazıları *Yeni yol, Yeni ses* dergilerinde yayımlandı. Talha Balkı ile birlikte çıkardığı *Yeni yol* dergisi Sıkıyönetimce 3. sayısında kapatılınca Abidin Nesimi, Bilecik'e sürgün edildi. Sürgünden sonra *Baştan, Milli mücadele* ve kendi çıkardığı *Beşer* adlı dergilerde yazdı. *Beşer* dergisindeki yazılarıyla ilgili davalar, 1950 genel affıyla düştü. 1960'tan sonra Aziz Ziya, Mihri Belli, Fehmi Yazıcı ile birlikte *Yeni yol* ve *Yeni yolda, Yeni dünyada* ve *Birlik* dergilerini çıkardı. Yapıtları: *Türkiyenin tekâmül hamlesinde Ziya Gökalp* (1939), *Sosyalistlere açık mektup* (1969), *Marksçı açıdan kapitalizmin analizi* (1975), *Türkiye'de sosyalizmin teorik sorunları* (1976), *Nazım Hikmet mi, Benerci mi?* (1977), *Yılların içinden* (1977), *Devletin politikası, TKP'den anılar ve değerlendirmeler* (1979).

ABİDİN PAŞA, türk devlet adamı, yazar (Preveze 1843-İstanbul 1906). Kaymakamlık, mutasarrıflık, valilik, borsa komiserliği yaptı. Vezir rütbesiyle Hariciye nazırlığına atandı (1879). Adana (1880), Sıvas (1885), Ankara (1886), Cezair-i Bahr-i Sefit valiliklerinde bulundu. Yemen ıslahatını görüşmek için çağrıldığı Yıldız sarayı'nda öldü. Yunanca şiirleri İstanbul ve Paris'te yayımlandı. Mevlana'nın *Mesnevi*'sini türkçeye çevirdi ve ilk cildini yorumladı. Yapıtları *Tercüme ve şerh-i mesnevi-i şerif* (altı cilt), *Alem-i islamiyeti müdafaa, Meali-i islamiye.*

ABİDİNE → DİNO (Abidin).

ABİDOS. Tar. coğ. Anadolu'da ilkçağ kenti. → ABYDOS.

ABİETACEAE a. Bot. Çamgillerin bilimsel adı.

ABİETAT a. (fr. *abiétat*'tan). Org. kim. Abietik asitin tuzu ya da esteri.(Bazen sabunlara az miktarda sodyum abietat katılır.)

ABİETİK sıf. (fr. *abiétique*'ten). Org. kim. *Abietik asit,* kolofanın başlıca bileşeni ve formülü $C_{19}H_{29}-CO_2H$ olan asit. (Abietik asit, çam oleoreçinesinin kolofana dönüşmesi sırasında levopimarik* asitin izomerleşmesinin son ürününü oluşturur. Açık formülü düzgün bir diterpenin* formülünü karşılamaz.)

ABİETOFORMOFENOLİK sıf. (fr. *abiétoformophénolique*'ten). Abietik asitle tepkimeye girerek değişikliğe uğramış bir fenol formaldehit reçineye denir.
—ANSİKL. Abietoformofenolik reçineler,bir fenol-formaldehit reçine kolofanla eritilerek elde edilir. Tepkimede abietik asitteki çift bağın rol oynaması olasıdır. Serbest kalan işlevsel asit grupları boyalarda topaklaşma olaylarına neden olur; dolayısıyla bu asit grupları istenen asit indisini elde etmek için bir polialkolle esterleştirilir. Esterleştirme reçinenin yağlardaki çözünürlüğünü artırır. Abietoformofenolik reçineler boya ve verniklerde bağlayıcı olarak kullanılır.

ABİETOGLİSEROFTALİK sıf. (fr. *abiétoglycérophtalique*'ten). Ftalik grupların bölümsel biçimde kolofanla yer değiştirerek oluşturduğu gliseroftalik reçineye denir. Boya ve vernik sanayisinde kullanılan abietogliseroftalik reçineler gliseroftal reçinelerinden daha çok çözünür. Ftalik gruplarının bazıları hem kolofan, hem de sıvı yağlarla yer değiştirirse, daha çabuk kuruyan ama suya karşı daha duyarlı olan oleoabietoftalik reçineler elde edilir.

ABİETOMALEİK sıf.(fr.*abiétomaleique*'ten). Ftalik grupların bölümsel olarak maleik ve kolofan gruplarıyla yer değiştirdiği gliseroftal türünde bir reçineye de-

nir. (Abietomaleik reçineler boya ve vernik sanayisinde kullanılır. Maleik anhidrit terpenlerle birlikte kullanılarak benzer ürünler elde edilir.)

ABİETUM a. Alman ormancı H. Mayr'ın sınıflamasına göre, kuzeyde kutup çevresi ormanlarında ya da yüksek dağlarda, en üst orman kuşağı tipi. Tip ağacı göknar *(abies)* olduğundan kuşağa bu ad verilmiştir. Abietum kuşağı, Türkiye'de 1 000-2 400 m arasında bulunur; Toroslarda bunu *Abies cilicica* (Toros göknarı); Uludağ ve Köroğlu dağlarında *A. bornmülleriana* (Uludağ göknarı); Karadeniz dağlarında *A. nordmanniana* (Doğu Karadeniz göknarı) belirler. Bu göknarlara sırasıyla sedir, karaçam, ardıç, sarıçam ve ladin türleriyle bazı kesimlerde kayın, kızılağaç ve titrek kavak katılır.

ABİKO, Japonya'da, Honşu adasında kent, Tokyo'nun K.-D.'sunda; 120 500 nüf.

ABİLA, Eski Suriye'de, Antilübnan dağları eteğinde kent, Abilene tetrarşisinin başkenti.

ABİLDGAARD (Nicolai Abraham), danimarkalı ressam ve mimar (Kopenhag 1743-Frederiksdal 1809). Ülkesindeki yeni klasik ressamların en ünlüsüdür. Bir süre İtalya'da kaldı, 1788'de Kopenhag akademisi'ne öğretim üyesi olarak atandı;. daha sonra buranın müdürü oldu. Thorvaldsen, C.D. Friedrich vd.'ni etkiledi. Christiansborg sarayı için yaptığı (ve yangında yok olan) konusunu tarihten alan (Kopenhag müzesi) taslaklarında romantizmi haber veren bir bakış sezilir.

ÂBİLE a. (far. *âbile*). *Esk.* **1.** Sivilce. — **2.** Su kabarcığı: *"Penbelü dâğlarum zıfnet idüb âbileler"* (Nev'i, XVI. yy.).

ABİLENE, eski Suriye'de tetrarşi; başkenti *Abila,* Antilübnan'dadır. İ.S. 37'den (Herodeslerin egemenliğine geçtiği tarih) önceki tarihi pek bilinmiyor. İ.S. 100'de Roma'nın Suriye eyaletine bağlandı.

ABİLENE, ABD'de (Teksas) kent. Dallas'ın B.'sında; 106 650 (1990).

ABİLİANİKHİ. Tar. coğ. Doğu Anadolu'da, Kars yöresinde küçük bir bölge ve burada Urartu egemenliğinde yaşamış bir beylik. Soğanlı ile Yahniler (Arpaçay) arasındaki yörede oturur, hayvancılık ve tarımla uğraşırlardı.

ABİMİLKİ, Tir kralı (İ.Ö. XIV. yy.). Tel el-Amarna'da bulunan mektuplarında, Mısır ile ittifakını ve Sidon ile çatışmasını anlatır.

ABİNGDON, Büyük Britanya'da kent, Thames ırmağı kıyısında, Oxford'un aşağısında; 19 600 nüf. 675'te kurulan bir manastırın çevresinde gelişmiştir. (Gotik dönemden kalıntılar.)

ABİR a. (ar. *ᶜabîr*). Eskiden beyaz sandal, sümbül kökü, kırmızı gül, turunç ve iğde çiçekleri gibi kokulu maddelerin miskle karıştırılıp dövülmesinden yapılan, güzel koku: *"Bûy-ı abîr ü anber ile doldu her taraf"* (Baki, XVI. yy.).

ABİS a. (lat. *abyssus*; yun. *abyssos*, dipsiz'den fr. *abysse*). Okyanuslarda 2 000 m'den derin dipler.

—ANSİKL. Okyanus yüzeyinin 100'de 80'e yakını (yeryüzünün yarıdan fazlası) abislerle kaplıdır. Abislerin özellikleri, önce sondajla (dipten örnek getiren sondaj kepçeleriyle), sonra doğrudan ulaşılarak (Piccard batiskafı, 1953) ve denizaltı film ve televizyon çekimiyle belirlendi.

Biyolojik bakımdan abisteki koşullar yeraltı sularındaki koşulları andırır: 600 m'den derinde tam karanlık (dolayısıyla "üretici"lerden, yani alg'lar gibi klorofilli bitkilerden tam yoksunluk) ve beslenme açısından, ışık alan yüzeysel sulardaki kaynaklara tam bağımlılık. Bu bağımlılık, abisteki hayvanları üç türlü beslenmeye yöneltir: az derinde yaşayan canlı avları yakalamak için biraz yukarı çıkmak, "hiç durmadan yağan kar gibi" (R. Carson) dibe doğru düşmekte olan ölü varlıkları geçerken kapmak, dibe ulaşan artıkları ya da dipte yaşayan canlıları (bentos) yakalayıp yemek.

Abis balıklarının çoğunda ağız, gövdeye göre oldukça büyüktür; bazılarındaysa yukarıya dönüktür (saccopharynx). Abislerin karanlık oluşu buradaki kör ya da tersine çok iri gözlü türlerin çok oluşunun nedenidir. Bu canlıların birçoğunda, hatta kendileri kör olsa bile, görebilen avları çeken (ışık saçan) organlar vardır. Dipte yaşayan canlılar büyük derinliklerdeki ince unsurlu çamura batmamak için uzun bacak ya da geniş yassı taban gibi özel organlara muhtaçtır. Abislerde hiçbir şey hızlı değişmez ve koşul süreklili̇ği gösteren böyle bir ortama uyarlanmış hayvanlar hızlı basınç, sıcaklık ve tuzluluk değişikliğine pek dayanamazlar. Milyonlarca yıldan beri yüzeyde kaybolmuş pek çok yaratık, yeryuvarın ve biyolojik evrimin dışında kalarak hâlâ abislerde yaşamaktadır.

Abislerde yumuşak yaratıkların çokluğu ve balık iskeletlerinin kırılganlığı, derin sularda kalker oranının çok düşük olması yüzündendir. Bireylerin birbirinden ırak olması erkek ve dişinin karşılaşmasını güçleştirdiğinden, dişinin üzerinde asalak yaşayan "cüce erkek"li türler ortaya çıkmıştır.

Doğurgan ya da çabuk gelişen türlerin çokluğu, kendi yumurtalarını kuluçkalayan ya da herhangi bir biçimde koruyan türlerin varlığı da bu yüzdendir.

Abislerin faunası çeşitlidir: abislerde hemen hemen bütün hayvan şubeleri örneklerine rastlanır; ne var ki abislerin biyokütlesi, yüzey sularının yaşamaya daha elverişli kesimlerine oranla yaklaşık 100 kat daha azdır. Buradaki canlılar arasında yerellik derecesi de oldukça yüksektir, yani bütün dünyada abislerdeki yaşam koşulları, hemen hemen aynı olduğu halde, türlerin büyük bir bölümü okyanusun yalnız bir bölgesine özgüdür.

ÂBİS sıf. (ar. *ᶜâbis*). *Esk.* Saygısız; alaycı.

ABİSAFİ → ALPSOFU.

ABİSİNYA, coğrafyacıların XIX. yy.'a kadar Etyopya kütlesindeki (Tigre, Belgamerder, Gocam ve Çoa illerini kapsayan) yüksek platolara verdikleri ad.

ABİSKO, İsveç'te (Norrbotten) kış sporları merkezi, Laponya'da (380-1 000 m yüksl.), Torneträsk gölünün batı kıyısında. Narvik demiryolu hattıyla ulaşılır, biyoloji araştırmaları merkezi, ulusal park.

ABİSKUN ya da **ABESKUN,** Hazar denizinin eski adlarından; farsça "ab-ı sükûn"dan bozmadır.

ABİSKUN adası ve kenti, İran'da, Hazar denizinin G.-D.'sunda küçük bir ada, bu adada ortaçağ limanı ve ticaret merkezi; Cürcan eyaletinde, Cürcan ırmağının ağzında. IV.-X. yy.'lar arasında bölgenin önemli merkezlerinden olan kentin güçlü bir kalesi ve büyük bir camisi vardı. X. yy.'da rus korsanlarının akınlarıyla yıkıldı, moğol istilasından sonra önemini yitirdi. Arap tarihçi Hamdullah Müstevfi (ölm. 1350), adanın ve kentin sular altında kaldığını yazar.

ÂBİSTEN, ÂBİSTÂN, ÂBİSTE ya da **ÂBİST.** sıf. (fars. *âbisten, âbistân, âbiste* ya da *âbist*). *Esk.* **1.** Gebe, yüklü. **—2.** Bulunduran; saklayan, içine alan.

ÂBİSTENGÂH a. (fars. âbisten ve *gâh*'-tan *âbistengâh*). *Esk.* **1.** Rahim, döl yatağı. **—2.** Dünya, âlem.

ÂBİSTENİ a. (fars. *âbisten* ve -î'den, *âbistenî*). *Esk.* Hamilelik, gebelik.

ABİŞ HATUN, salgurlu soyundan fars atabeyi (?-Ucan, Azerbaycan 1287). Atabey Sad bin Ebubekir'in kızı. Selçuk Şah'ın öldürülmesinden (1264) sonra atabeyliğe getirildi. Gerçekte, yönetim ilhanlı hükümdarlarının gönderdiği şahnelerin elindeydi. Hulagu Han'ın oğlu Mengü Timur ile evlendirildi. Mengü Timur'un ölümünden sonra Şiraz'a giderek yönetimi ele aldı. Bu durum karışıklığa yol açınca Argun Han'ın buyruğuyla Şiraz'dan çıkartıldı.

ABİŞEMU, Byblos kralı (İ.Ö. XIX. yy.). Mısır'ın vasaliydi. Mezarı soygunculara zengin bir Mısır ve Fenike eşyaları koleksiyonu sağladı.

ÂBİŞHOR a. (fars. *âbişhor*). *Esk.* **1.** Yalak.**—2.** Su bardağı.**—3.** Günlük yiyecek, rızk.**—4.** Dinlenmek için kısa bir duraklama.

ÂBİŞTGÂH, ÂBİŞTGEH ya da **ÂBİŞTENGÂH** a. (fars. *âbişt* ve *gâh*'tan *âbiştgâh, âbiştgeh* ya da *âbiştengâh*). Esk. **1.** Gizli yer, gizlenecek yer. **—2.** Aptesane.

ABİT EFENDİ (Mehmet), türk şehzade (İstanbul 1904 - ?). Abdülhamit II'nin oğlu. Tahttan indirilen babasının yanında Selanik'e gitti (1909). Balkan savaşı sırasında, babasıyla birlikte İstanbul'a getirildi. Mütareke yıllarında Harbiye'de okudu. Osmanlı hanedanının Türkiye'den çıkarılması üzerine Fransa'da yerleşti (1924). Paris'te hukuk öğrenimi gördü. Arnavutluk kralı Ahmet Zogo'nun kız kardeşiyle evlendi. Zogo'nun krallığı süresince, Arnavutluk'un Paris maslahatgüzarıydı. Türkistan'da bağımsız bir türk devleti kurmaya çalıştı.

Nicolai Abraham **Abildgaard** Culmin'in hayali annesine görünürken (1794'e doğr.)

ABİT PAŞA, türk komutan (İstanbul 1844 - *ay.y.* 1916). Harbiye'yi bitirdi (1867). Girit olaylarında görev aldı. Harita çıkarma göreviyle Bingazi'ye gönderildi. Yemen'deki İbni Ahit ayaklanmasını bastırmakla görevlendirildi. İstanbul Feshane fabrikası müdürlüğü, askeri idadi tarih öğretmenliği görevlerinde buluntu. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı'nda, Silistre'de Selami Paşa komutasındaki fırkanın kurmay başkanlığını yaptı. Bir jurnal sonucu Abdülhamit II tarafından Kerkük'e, ardından Halep'e sürüldü. İkinci meşrutiyet'ten sonra İstanbul'a döndü. Harbiye nezareti muhakemat dairesi başkanlığına getirildi.

ABİTİBİ, Québec (Kanada) ilinin batısında yönetim birimi, Ontario sınırında (merkez *Amos*). Özellikle Noranda ve Rouyn'da maden (altın, bakır, çinko, gümüş, kurşun) ocakları ve orman işletmeleri.

ABİTİBİ, Kanada'da göl. Québec ve Ontario'nun sınırlarında; 915 km^2. Gölden doğan *Abitibi* ırmağı, kuzeye akarak, James koyuna dökülmeden önce Moose ırmağıyla birleşir.

ABİYE sıf. (fr. *habillé*). Zarif, bir törene, toplantıya uygun giyim için kullanılır: *Abiye bir elbise. Abiye bir kıyafet.*

ÂBİYE sıf. (ar. *ābiye*). *Esk.* Yüzünü örten utangaç kadın ya da kız için kullanılır.

ABİYOD (uved **el-**), Cezayir'de ırmak. Aures kütlesinde; Cebel Şelia'nın eteğinden doğar, vahaları suladıktan sonra güneye doğru şot Melhir'de kaybolur.

ÂBKÂME a. (fars. *āb* ve *kāme*'den *ābkāme*). Bir tür katık. Yoğurt, süt, ekmek kurusu, üzerlik tohumu ve sirkeyle yapılır. Isfahan'dan yayıldığı bilinen bu yiyecek, dereotu, yarpuz ve fesleğenle de yapılır. Arapça *merrî* adıyla bilinir. *Bezirgân aşı* da denir.

ABKARİ sıf. (ar. *ᶜabkarî*, Yemen'de bulunduğuna, içinde cinlerin oturduğuna inanılan *Abkar* kentinin adından). *Esk.* Çok güzel, ince ve ustalıkla işlenmiş kumaşlar için söylenir: *abkari donlar geyüp* (Behçet ül-hadaik, XIII. yy.).

ABKAYK, Suudi Arabistan'da, Hasa'da kent. Sayda'da (Lübnan) Akdeniz'e ulaşan Trans Arabian petrol boru hattı (ya da *Tapline*) ile Basra körfezi kıyısındakı Res Tennure ve Dammam'a ulaşan boru hatlarının birbirinden ayrıldığı petrol merkezi.

ÂBKEND a. (fars. *ābkend*). *Esk.* **1.** Dere, su geçidi. **—2.** Havuz.

ÂBKEŞ sıf. (fars. *āb* ve *keş*'ten *āb-keş*). *Esk.* Su çeken.

◆ **1.** Süzgeç. **—2.** Saka, sucu. **—3.** Kadeh sunan kişi. **—4.** Şarap tiryakisi.

ÂBKÛR ya da **ÂBGİR** a. (fars. *āb* ve *-kūr* ya da *-gır*'den *ābkūr*, *ābgir*). *Esk.* Su biriken çukur, lağım çukuru; göl.

ABLA a. **1.** Kendinden küçük kardeşi olan kız kardeş: *Ablalar kardeşlerini sever ve korur.* **—2.** Yaşça küçük kardeşe göre bu kimse; kardeşin bu kimse için kullandığı sözcük: *Ablana selam söyle. Ablam benden iki yaş büyüktür.* **—3.** Bir kimsenin saygı ve sevgi belirtmek amacıyla, kendisinden yaşça ablası olacak kadar büyük akraba ve yakınları için kullandığı sözcük (genellikle adla birlikte): *En çok elif ablayı severim.* **—4.** Bir kimsenin ablası olacak yaştaki kadınlar için kullandığı genel sözcük: *- Anne, bir abla seni görmek istiyor.* **—5.** Bir kimseye göre meslekte daha eski, okulda ileri sınıfta olan kadın ve kızlardan söz ederken kullanılır: *Okulu başarıyla bitiren ablalarınız basket takımındaki yerlerini de size bıraktılar.* **—6.** *Tkz.* Erkeklerin genel yerlerde kadınlara seslenirken kullandıkları sözcük: *Yol ver de geçeyim abla! Abla, domates de vereyim mi?*

ABLACI a. *Arg.* Eşcinsel kadın; sevici.

ABLACILIK a. *Arg.* Ablacı olma durumu; sevicilik.

ABLAK sıf. (ar. *eblak*, alaca'dan). **1.** Değirmi, dolgun ve yayvan yüz için kullanılır: *Ablak yüzlü bir çocuk.* **—2.** *Yörs.* Budaksız, düzgün ağaç gövdesi için kullanılır.

ABLAKÇA sıf. Ablağa yakın, ablak gibi.

ABLALIK a. **1.** Abla olanın durumu, niteliği: *Ablalık kolay değil. Böyle ablalık olmaz.* **—2.** *Bir kimseye ablalık etmek yapmak*, onu abla gibi gözetmek, korumak: *Bana bir ablalık ediver de şu pantalonumu ütüle. Bana yıllarca ablalık yaptı.*

ABLATİF a. (fr. *ablatif*). → ÇIKMA DURUMU.

ABLATİVUS (lat. sözc.). → ÇIKMA DURUMU.

ABLAUT a. (al. sözc.) Sesbil. ÜNLÜ ALMAŞMASI'nın eşanlamlısı.

ABLEFARİ a. (fr. *ablépharie*). Gözkapağının doğuştan ya da sonradan olan yokluğu.

ABLESİMOV (Aleksandr Onisimoviç), rus yazar (1742-1783). Oyunlarıyla o dönemde çok tutulan operakomik türünün en başarılı örneklerini verdi ve yapıtlarında halk şarkılarına geniş yer ayırdı.

ABLİ a. Denizc. **1.** Gemilerde bumba ya da yarım serenleri sancak ve iskeleye prasya etmeye ya da sabit tutmaya yarayan donanım. (Bumba ve yarım serenlerin cundalarından geçirilerek iskele ve sancaktan kullanılır.) **—2.** *Abliyi bırakmak, kaçırmak*, ne yapacağını bilemez duruma gelmek; soğukkanlılığını yitirmek, ipin ucunu kaçırmak (arg.).

ABLUKA a. (orta hollandaca *blochuus*, küçük tabya, ital. *blocatto*, bloke edilmiş'ten). **1.** Bir kenti, bir limanı, bir mevziyi, bir ülkeyi, dışarıyla her tür ilişkisini kesmek amacıyla kuşatma. (Bk. *ansikl.* böl. Ask. tar., Uluslarar. huk.). **— 2.** *(Bir limanı, bir ülkeyi) denizden abluka etme*, herhangi bir geminin, denetimden geçmeden giriş ve çıkışını engelleme eylemi. (Bk. *ansikl.* böl. Ask. tar., Uluslarar. huk.) ‖ *Abluka filosu*, ablukayı uygulayan deniz kuvvetleri. ‖ *Abluka hattı*, abluka edilen liman ya da bölgenin sınırları. ‖ *Abluka ilanı*, ablukanın bütün devletlere duyurulması. ‖ *Abluka kaçağı*, abluka hattını aşan. ‖ *Abluka kuvveti*, ablukayı uygulayan silahlı kuvvetler. ‖ *Ablukayı bozmak*, zor kullanarak abluka hattını yarmak. ‖ *Ablukayı kaldırmak*, abluka karar ve uygulamasını sona erdirmek. **—3.** *Bir yeri abluka etmek; ablukaya, abluka altına almak*, o yeri askeri ya da siyasal amaçla kuşatmak. **—4.** *Bir kimseyi ablukaya, abluka altına almak*, o kimsenin serbest hareket etmesini engellemek.

—ANSİKL. Ask. tar. "Abluka" terimi kuşatılanın tüm iletişim yollarını kesmeyi amaçlayan hazırlık harekâtını belirtmek için "kuşatma" sözcüğünün eşanlamlısı olarak sık sık kullanıldı. *Deniz ablukası* yelkenli gemiler zamanında, bir filo tarafından yapılırdı. Gözetleme amacıyla açık denizde dolaşan filo, limandaki hareketleri izlemek için de birkaç firkateyni liman çevresinde görevlendirirdi. Günümüzde kıyı bataryaları, denizaltılar, hava kuvvetleri ve mayınlama, yakın ablukayı olanaksızlaştırmaktadır. Bir savaş limanındaki hareketleri gözetleyebilmek için denizaltılar ve uçaklar kullanılmaktadır.

Birinci Dünya savaşı sırasında alman limanları, bir yandan Pas de Calais'nin gözetlenmesi, öte yandan da Norveç ve İskoçya arasında sürekli dolaşan hücumbotlar ve oluşturulan mayın tarlalarıyla abluka altına alındı ve Atlas okyanusu ile bağlantısı kesildi; İkinci Dünya savaşı'nda, Norveç ve Fransa kıyılarının Mihver kuvvetlerince işgal edilmesinden sonra, Müttefikler, Almanya'nın kullandığı ve etkin bir kabotajla birbirlerine bağlı bu limanları abluka altına alamadılar. Gerektiğinde müdahale etmek için düşman savaş araçlarının ya da deniz kuvvetlerinin, Atlas okyanusu'ndaki hareketlerini uzaktan izleme yolunu seçtiler. İkinci Dünya savaşı'ndan sonra abluka yeniden siyasal baskı aracı olarak kullanıldı; önce Sovyetlerin 1948-49'da Berlin'de, kentin batı kesimlerinin karayolundan ikmalini engelleyen ablukası; sonra Amerikalıların 1962'de Küba bunalımındaki hava-deniz ablukası; Amerikan donanmasının 1972'de de Kuzey Vietnam limanlarına girişi yasaklayan ve mayınlayan ablukası gibi. Amerikalılar, bu ablukayı ancak 27 ocak 1973'te ateşkes antlaşmasından sonra kaldırdılar.

Türk Silahlı kuvvetleri'nin gerçekleştirdiği Kıbrıs Barış harekâtı'ndan (20 temmuz 1974) sonra, Yunanistan ile Kıbrıs Rum yönetimi, Birleşmiş Milletler; ABD, Fransa ve İngiltere'ye başvurarak Türkiye'ye karşı abluka ilan edilmesini istediler. Bu girişim, ancak ambargo uygulamasına yol açarak, ABD'nin NATO çerçevesi içinde Türkiye'ye yapmakta olduğu askeri yardımın durdurulması sonucunu doğurdu.

— Uluslarar. huk. 1909 Londra bildirisi ile desteklenen 1856 Paris bildirisi, *fiili abluka* kuralını yani ablukanın, abluka altındaki kıyıya giriş-çıkışı gerçekten önlemeye yetecek güçte savaş gemileriyle yapılması gereğini öngörür. Ablukanın esası *tarafsızlık* kavramında aranmalıdır. Savaşan devletlerden birine yiyecek, para ya da mal göndermek, bu devlete savaşı sürdürme olanağı sağlar ve abluka altına alan devlet, tarafsız devletlere karşı düşmanca davranmadan, abluka altındaki bölgeyle tarafsız devletler arasındaki bağlantıyı fiilen engelleyebilir. Bununla birlikte, I. ve II. Dünya savaşlarında müttefikler, "Almanya'nın ablukası" olarak adlandırılan ve alman deniz ticaretine ambargo koyan eylemlerini, hukuk açısından abluka değil, savaş kaçağı ilkesine dayandırmışlardır.

ABM a. (ing. *AntiBallistic Missile*'ın kısaltması). Nükleer ya da adi patlayıcı taşıyan savunma füzesi; düşman balistik füzesini yok etmeye ya da etkisiz kılmaya yarar. ‖*ABM ağı*, savunma füzelerinin konumlandırma alanlarını birleştiren sistem.

—ANSİKL. ABD ve SSCB'de 1950'li yılların ortalarına doğru stratejik balistik füzelerin ortaya çıkması, kent ve sanayi merkezlerinin yanı sıra bu füze depoları için de büyük ölçüde tehlike yaratıyordu. Amerikalılar ve Sovyetler bir ABM savunma sisteminin kurulmasını aynı zamanda tasarladılar. Sorunun bu biçimde ele alınması, saldırı füzesinin başlığını havada yok edebilecek ya da bazı alt bölümlerini işlevsiz kılacak bir önleme füzesinin tasarlanmasını ve gerçekleştirilmesini gündeme getirdi. Böyle bir görevi başarmak için, önce saldırı füzesinin başlığını saptamak, kimliğini belirlemek, sonra da önleme füzesini ateşleyerek öngörülen önleme noktasına kadar güdümle ulaştırmak gerekiyordu.

ABD'de ilk ABM füzesi çalışmaları, termonükleer patlayıcıyla donatılmış "Nike Zeus" füzesavar programı çerçevesinde 1956'da başladı. 1969'da Kwafalein (Marshall adaları) atış alanından fırlatılan bir "Nike Zeus" füzesi, ABD'nin batı kıyılarından ateşlenen kıtalararası balistik bir füzenin başlık katını yakalamayı başardı. Ne var ki, aynı dönemde saldırı füzelerinin, hedef alanına sızmayı kolaylaştıracak yardımcı gereçlerle donatılmaya başlanması savunma çabalarını karmaşıklaştırıyor ve özellikle saldırı başlığıyla aldatıcıyı ayırt etme zorunluluğu doğuyordu. Öte yandan önlemenin etkili olması için hem yüksek, hem alçak uçuşlarda gerçekleşmesi zorunluydu. Nitekim atmosfer* dışı önleme için 500 km erimli "Spartan" ve atmosfer içi önleme için 40 km erimli "Sprint*" ABM füzeleri bu amaçla yapıldı. "Sprint" özellikle, atmosfere giriş sırasında aldatıcıların frenlenmesi nedeniyle gerçek başlığı kesin olarak ayırt etme olanağı bulunur bulunmaz harekete geçecekti.

1967'de ABD savunma bakanı Robert McNamara, on beş büyük amerikan kentini sovyet füzelerine karşı korumak için "Sentinel" füzesavar ağının kurulmasına karar verdi. Ne var ki karar amerikan kamuoyunda tepkiyle karşılandı. Bunun üzerine, başkan Nixon 1969'da, bu ağın yapımından vazgeçildiğini, yerine kıtalararası "Minuteman" füzelerinin on iki depo alanını korumak için "Safeguard" ağının kurulacağını açıkladı. Her depo alanında, PAR *(Perimeter Acquisition Radar)* yakalama radarlarına bağlı "Spartan" füzelerinin yanı sıra MSR *(Missile Site Radar)* izleme ve güdüm radarlarına bağlı "Sprint" füzeleri bulunacaktı. 26 Mayıs 1972'de ABD ve SSCB, SALT I antlaşmaları çerçevesinde füzesavar savunma sistemlerini iki konumlandırma alanıyla sınırlandırmayı kabul etti; bunlardan biri başkenti, öbürü bir stratejik füze depo üssünü koruyacaktı. 3 temmuz 1974'te imzalanan yeni antlaşma, 100 füzesavarı aşmama koşuluyla bir tek

konumlandırma alanı açılmasına izin veriyordu. ABD'nin ilk ABM füze konumlandırma alanı, 1 ekim 1975'te Kuzey Dakota'da Grand Forks'ta hizmete girdi; ama hemen ardından Kongre, bakım giderlerinin aşırılığı nedeniyle üssün kapatılmasına karar verdi. Bütçeden kaynaklanan bu kapama nedenine, ABM savunma sisteminin gerçekten etkili olup olmadığı kuşkusu da eklendi; çünkü saldırı başlıkları gittikçe artmış, çok başlıklı füze kavramı (MRV ve MIRV) ortaya çıkmış, savunma sistemine karşı önlemler alınmıştı (aldatıcılar, radar algısını azaltma, vb.). 1975 yılı sonundan bu yana ABD'de hiçbir ABM savunma sistemi çalışmamaktadır. SSCB'de ise Moskova çevresinde dört üsse dağılmış "Galoş" tipi 64 füzesavardan oluşan bir ağ hizmette tutulmaktadır.

ÂBNÂK sıf. (fars. *āb* ve *nāk*'tan *āb-nāk*). *Esk.* **1.** Sulu. **—2.** Islak, nemli.

ABNAKİLER → ABENAKİLER.

ÂBNAME a. (fars. *āb* ve *nāme*'den *āb-nāme*). Ed. Divan edebiyatında suyu konu edinen yapıt; nesibi *āb* ya da bunun eşanlamlıları olan kasidelere verilen ad.
—ANSİKL. Yenişehirli Avni'nin Bahariye mevlevihanesine su getirilmesini istemek için Abdülhamit II'ye sunduğu manzum ve mensur yapıt bir *âbname*'dir. Necati ve Ahmet Paşa'nın *ab* redifli kasideleri, Fuzuli'nin *su kasidesi* türün örneklerindendir.

ABNER, Saul'ün generallerinden (İ.Ö. XI. yy.). Saul'ün ölümü üzerine İşboşet'i destekledi, ama sonunda Davut'la birleşti. Kendisini rakip olarak gören Yoab tarafından öldürüldü.

ÂBNÛS a. (fars. *abnūs*). *Esk.* **1.** Abanoz ağacı. **—2.** *Abnûs ok*, divan şiirinde sevgilinin kirpiği için kullanılır.

ÂBNÛSİ sıf. (fars. *ābnus* ve *ī* den, *ābnusī*). *Esk.* **1.** Abanoz gibi; sert, siyah **— 2.** Abanozdan yapılmış eşya için kullanılır.
◆ a. Abanoz işiyle uğraşan kimse, abanozcu.

ÅBO, Turku'nun isveççe adı.

ABO sistemi. Hematol. A,B,AB ve O kan grubundan olanları belirleyen alyuvarlardaki antijen maddelerinin tümü.

ABOBA-PLİSKA, Bulgaristan'da, Şumnu yakınında yerleşme. Omurtağ Han zamanında (814-831), Bulgar Türkleri devletinin merkezi. (Omurtağ Han'ın burada birçok yapı yaptırdığı biliniyor.)

ABOBRA a. 4-5 m boyunda, çokyıllık, tırmanıcı süs bitkisi. (Anayurdu Arjantin'dir; kabakgiller familyası.)

ABOİSSO, Fildişi Kıyısı'nın G.-D.'sunda kent. Dép. merkezi; 11 800 nüf. Aboisso dép.'ı 5 800 km²; 128 000 nüf.

ABOMASİT a. (fr. *abomasite*). Vet. Şirden (abomasum) iltihabı.

ABOMEY, Benin'de kent. Zu dép'ının merkezi ve eski *Abomey Krallığı*'nın başkenti; 41 000 nüf. Üniversite. Eski Gezo ve Gle - Gle saraylarında tarih müzesi.
—Tar. XVII. yy.'da Aca soyu tarafından kuruldu. Fransız egemenliğine değin Dahomey'deki güçlü Fon Krallığı'nın başkentiydi.

ABONE a. (fr. *abonné*) **1.** Bir ücret karşılığında, bir ürünün, gazetenin, tiyatronun vb. ya da bir hizmetin belirli bir süre alıcısı olan kimse: *Gazetemizin on bin abonesi var. Telefon abonelerinin listesi.* (Eşanl. SÜRDÜRÜMCÜ.) ||*Abone numarası*, bir kimseye abone olduğunu göstermek üzere verilen numara. ||*Abone ücreti*, abone olunan bir hizmet için önceden (gazete, dergi vb.) ya da sonradan (su, havagazı vb.) ödenen para. **—2.** ABONMAN'ın eşanlamlısı: *Aboneyi kesmek. Aboneyi yenilemek.* **—3.** *Bir gazeteye, bir hizmete vb. abone olmak*, onu sağlayan kişiyle, kuruluşla anlaşmak. **—4.** *Bir yere abone olmak*, o yerin gediklisi olmak, oraya sık sık gitmek; dadanmak: *Seninki kahveye abone oldu, yine oradadır.*

ABONELİK a. Abone olma durumu.
◆ sıf. *Say. sıf.* + *abonelik*, bir yeri, kayıtlı olan abone sayısıyla belirtmek için kullanılır: *On bin abonelik santral.*

ABONMAN a. (fr. *abonnement*). **1.** Bir ticari kuruluş ya da kamu kuruluşuyla müşterileri arasında, ürünlerin ya da hizmetin düzenli biçimde sağlanması için yapılan anlaşma: *Havagazı, elektrik, su abonmanı. Tren, otobüs abonmanı. Gazete, sinema, tiyatro abonmanı.* **—2.** *Abonman kartı*, aboneliği gösteren kart. ||*Abonman kredisi*, küçük çiftçilerin topluca, yılın belli zamanlarında tarımsal kredi kurumlarından, çoğunlukla borçlarını ödemek için aldıkları işletme kredisine halk arasında verilen ad.
— Huk. *Abonman sözleşmesi*, taraflardan birinin edimini sürekli olarak yerine getirmeyi, buna karşılık diğer tarafın ücreti bir anda ya da belirli aralıklarla ödemeyi üstlendiği sözleşme. (Bk. *ansikl.* böl.)
— Sig. *Abonman poliçesi*, yıl içinde sigortalı değerlerin artış ya da azalışlarına göre değişen rizikolar için teminat veren ve primi yıl sonunda ayarlanan poliçe.
—ANSİKL. Huk. Abonman sözleşmeleri iki tarafa borç yükleyen sözleşmelerdir. Taraflardan biri, bir mal ya da hizmet sunma, diğer taraf da bu mal ya da hizmetin karşılığını ödeme yükümlülüğü altına girer. Tarafların edimlerini yerine getirmelerindeki süre, bu tür sözleşmelerin belirgin özelliğidir. Mal ve hizmet sürekli olarak sunulduğu halde bunların karşılığı bir kerede ya da belirli zaman aralıklarıyla ödenir. Abonman sözleşmelerinin özel hukuk alanındaki tipik örneği, gazete ya da dergi gibi belirli zaman aralıkları içinde çıkan yayınlar için yapılan sözleşmelerdir. Kamu hukuku, özellikle idare hukuku alanındaki bellibaşlı abonman sözleşmeleri, elektrik, havagazı, su, telefon vb. hizmetler için kamu tüzel kişileriyle bu hizmetlerden yararlanan kişiler arasında yapılan sözleşmelerdir.

ABONU TEİKHOS. Tar. coğ. Anadolu'nun Paphlagonia bölgesinde ilkçağ kenti. Karadeniz kıyısında, Sinop'un doğusunda. Kâhin Asklepios ve sahte peygamber paphlagonialı Aleksandros burada yaşamıştı. Daha sonra *Ionopolis* adını aldı. Bugün *İnebolu*.

ABOO ya da **ABUU** ya da **ABOV** ünl. *Halk.* Şaşma ve korku anlatır: *Aboo, insan değil, sanki dev! Aboo! Daha iki saatlik yol var.*

ABORDA a. (ital. *abbordo*, çarpma). **1.** Denizc. Bir geminin başka bir gemiye, bir rıhtım ya da iskeleye bordasını vererek yanaşması. **—2.** *Aborda mevkii*, bir geminin bordasını vererek yanaşacağı rıhtım ya da iskeledeki yer. ||*Aborda olmak*, bir gemi için bordasını vererek yanaşmak.

ABORİGENLER, efsaneye göre, Orta İtalya'nın en eski halkı; meyve toplayıcılığı yaparlardı. Latinus'un egemenliği altına girdiler.

ABOSA a. Denizc. Gemide hareket halinde bulunan bir halatın ya da zincirin, bir an durdurulması için verilen komut. (Demirleme işlemlerinde, demir zincirinin bosaya vurulması için kullanılır.)

ABOU → EBU.

ABOV → ABOO.

ABRA a. *Yörs.* **1.** Terazinin kefelerini denklemek için hafif gelen kefeye konulan ağırlık. **—2.** Bir kabın boş durumdaki ağırlığı; dara: *Bir kabın abrasını almak.* **— 3.** Bir değiş tokuşta üste verilen şey.

ABRA a. Avrupa kıyılarında çamur içinde yaşayan ikiçenetli yumuşakça (Semelidae familyası.) [Kabuğu oval, yassı, beyaz, oldukça dayanıksız; ayağı uzunca, sifonları ince uzundur.] (Eşanl. SYNDESMİA.)

ABRA, Altay şamanlığında efsane yaratığı. Yeraltındaki Tengiz'de (büyük deniz) yaşadığına inanılan timsahı andıran bir canavar.

ABRABANEL (Isaac) → ABRAVANEL, ABRABANEL ya da ABARBANEL (Izaak).

ÂBRÂH ya da **ÂBRÂHE** a. (fars. *ab* ve *rāh*'dan, *abrāh*). *Esk.* Su yolu, kanal.

ABRAHAM (Karl), alman hekim ve psikanalizci (Bremen 1887-Berlin 1925). 1904'ten başlayarak Burghölzli'de (Zürih psikiyatri hastanesi) E. Bleuler ile çalıştı. 1906'da onun başasistanı oldu. C.G. Jung ile burada tanıştı ve onun sayesinde Freud'un kuramlarını öğrendi. 1907'de de Freud'la tanıştı. 1910'da Uluslararası psikanaliz derneği'nin ilk kolu olan Berlin psikanaliz derneği'ni kurdu. 1924'te bu derneğin başkanı oldu. Karl Abraham, psikanaliz akımının, Viyana dışında yaygınlaşmasında ve tutunmasında en çok katkısı bulunanlardan biridir. Psikanaliz kuramını, klinik sınırlar ve gerekler içinde tutmaya çalıştı. Kurama çok yönlü ve zengin katkılarda bulundu: Kısmi nesne kavramını ortaya koyması, içe atım ve alma süreçlerinin tanımlanması, üreme öncesi evrelerin incelenmesi. M.Klein'ın çalışmaları üzerinde büyük etkisi oldu. Freud'a yazdığı çok sayıdaki mektuplarının (1907-1926) dışında, *Traum und mythus* (1909), *Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Libido auf Grund der Psychoanalyse seelischer störungen* (1916) gibi çok sayıda yapıtı ve makalesi, ayrıca kişiliğin oluşumuna ilişkin birçok psikanaliz incelemesi (1925) vardır.

ABRAHAM ECHELLENSİS → İBRAHİM BIN DAVUD EL—BAKILLANİ.

ABRAHAM ovaları, Québec'te Saint-Laurent'a egemen plato. 13 eylül 1759'da burada yapılan savaş, Kanada'da fransız egemenliğine kesin biçimde son verdi. Fransız generali Montcalm ve İngiliz generali Wolfe, burada yapılan savaşta öldüler.

ABRAHAM PAŞA, ermeni kökenli türk devlet adamı (? 1833 - ? 1918). Mısır valisinin sarrafının oğlu. Mısır hıdivi İsmail Paşa'nın İstanbul kapıkâhyalığı görevinde bulundu ve Mısır'a ilişkin ayrıcalıkların genişletilmesinde hıdiv ile Babıâli arasında aracılık yaptı. Birinci meşrutiyet'ten sonra Abdülhamit II tarafından âyan üyeliğine atandı. İkinci meşrutiyet döneminde de ayan üyesiydi. Zenginliğiyle ünlüdür ve İstanbul'da gösterişli bir yaşam sürmüştür.

ABRAHAMS (Peter), ingilizce yazan güney afrikalı yazar (Johannesburg 1919). *Tell Freedom* (1954) adlı büyük ölçüde özyaşamına dayanan yapıtında, melezliğin sorunlarını inceledi ve kendisini yirmi yaşında ülkesinden ayrılmaya iten nedenleri açıkladı. Başlıca romanları: *Song of the city* (1945); *Mine boy* (1946); *The path of thunder* (1948); *Wild conquest* (1950), *Return to Goli*'de (1953) Güney Afrika'daki çeşitli ırktan toplulukları birbirine düşman kılan çatışmaları sergiledi. Değişik kaynaklardan esinlenerek yazdığı *This Island, now*'da (1966), Jamaika'da bir diktatörlüğün çöküşünü anlattı, mit ile gerçeği, günümüzle geçmişi bir araya getiren *Wreath for Udomo*'de (1956) yoksulluk, kabilecilik ve avrupalı azınlığın istekleriyle karşı karşıya kalan roman kahramanının Afrika'ya düşsel dönüşünü çizdi. Irk ayrımı sistemiyle iyice yıpranmış bir toplumun bilinçli ve idealist bir tanığı olan Abrahams, Güney Afrika edebiyatının öncü yazarlarından biridir.

ABRAKADABRA a. Eski çağlarda kimi hastalıkları geçirdiğine inanılan sihirli sözcük.

—ANSİKL. Sihirli *abrakadabra* sözcüğünün bir özelliği de sıtma nöbetlerine iyi gelmesiydi. III.yy.'ın başlarında yaşayan hekim ve şair Serenus Sammonicus'e göre, bu etkiyi elde etmek için sözcüğün harfleri aşağıdaki biçimde sıralanmalı ve bir kâğıda yazılarak boyuna asılmalıydı:

A B R A K A D A B R A
B R A K A D A B R
R A K A D A B
A K A D A
K A D
A

ABRAKSAS a. (yun. sözc.). **1.** Gnostik filozof Basileides'e göre yeraltı dünyasının demiurgos'u. Bu sözcüğü Basileides'in mi bulduğu, yoksa başkasından mı aldığı bilinmiyor (horoz kafalı, bacakları yılan biçiminde bir erkek büstü olarak temsil edilir). Bu ad ve görüntü, bazen ayrı ayrı, bazen birlikte muskaların üstünde sık sık yer alır. **—2.** Üzerinde gnostik yazılar kazılmış taş. **—3.** Üzerine büyülü yazılar ya da Anubis gibi özellikle mısır ikonografisinden alınmış şekiller kazılı taş.

ABRAMAK g.f. *Bir tekneyi abramak,* sert deniz ve fırtınalı havalarda, ortamdaki değişken koşullara ve dalgalara göre bir tekneyi doğru ve güvenli biçimde yönetmek.

ABRAMOV (Fyodor Aleksandroviç), sovyet yazar (Verkola, Arkhangelsk bölgesi 1920 - Leningrad 1983). Kolektifleştirme döneminin romanları üzerine bir tez hazırladı. 1949'da, görenekleri eleştiren yazılarıyla dikkat çekti. *Pryaslin* (1958-1973) adlı üçlemesi, denemeleri, *Pelageya* (1969) ve *Alka* (1972) adlı anlatılarında, savaş sırası ve sonrasında, kuzeydeki kırsal bölgelerin güç koşullarını yansıttı ve köylünün iktisadi ve manevi sorunlarını dikkatli bir biçimde ele aldı.

ABRAMOVA (Anastasya İvanovna), sovyet kadın dansçı (1902), Moskova Bolşoy tiyatrosu bale okulu'nda Aleksandr Gorskiy ile Vasiliy Thomirov'un öğrencisi oldu (1910-1917). Bolşoy balesi'nden hiç ayrılmadı (1918-1948). Moskova sovyet dans okulu'nun yarattığı üslubun ilk temsilcisidir.

Abramoviç Şalom Yakov

ABRAMOVİÇ (Şalom YAKOV, **Mendel Moşe Sefarim —** denir), yiddiş dilinde ve ibranice yapıt veren rus yazar (Kopil, Minsk ili 1835 - Odesa 1917). Halk diliyle yazan Abramoviç, çağdaş ibrani edebiyatının kurucularından biridir; Doğu Avrupa'daki gettoların güç ve renkli yaşamını anlatmak için halk dilini, yiddişi seçti *(Kitsur masus Bünyamin haşlişi,* 1878).

ABRAMOWİTSCH (Ruth), alman asıllı kadın dansçı ve eğitmen (Halle 1907 - Varşova 1974). Mary Wigman'dan ders alan sanatçı, nazilerden kaçıp önce Polonya'ya (bu ülkede *Ruth Sorel* adıyla tanındı), daha sonra Güney Amerika'ya sığındı. Montréal'de bir okul kurdu ve Varşova'ya döndükten sonra kendini öğretmenliğe verdi. Serbest dans ile akademik dansı bağdaştırma denemeleri ve akrobatlık öğelerinden yararlanmasıyla modern dansın gelişmesinde etkili oldu.

ABRAMS (Creighton Williams), amerikalı general (Springfield, Massachusetts 1914 - Washington 1974). West Point mezunu ve zırhlı birlikler uzmanı olan Abrams, 1944'te general Patton'un III. ordusunda kurmay subay olarak görev yaptı, daha sonra Bastogne savaşı'na katıldı. Kore savaşı'nda zırhlı ordunun kurmay başkanı olan Abrams, 1968'de Vietnam orduları başkomutanı general Westmoreland'in yerine geçti; 1971-1974 arasında da kara kuvvetleri kurmay başkanlığı görevini yürüttü. 1979'da hizmete sokulan orta tip amerikan tankına onun adı verildi.

Abrams iğnesi, deri yoluyla plevra biyopsisi yapmaya yarayan, 3 mm çapında kalın iğne.

ÂBRÂNE a. (fars. *āb* ve *rāne*'den *ābrāne*). *Esk.* Su yollarına ve borularına bakan uzman.

ABRANTES, Portekiz'de kent. Estramadura'da, Tajo ırmağının sağ kıyısında egemen bir noktada; 11 000 nüf. Ortaçağ'dan kalma şato ve başka anıtlar.

ABRANTÈS dükü → JUNOT.

ABRAŞ ya da **EBRAS** sıf. ve a. (ar. *ebraş*'tan). Cüzam hastalığına tutulmuş kimse için kullanılır.
— Dilbil. Aslı *ebras* olan sözcüğün arapçadan yapılan çevirilerde genellikle *abraş*'la karşılandığı görülür.
— Din. Kuran'da İsa'nın bu hastalığı bir mucizeyle iyileştirdiği anlatılır: "Sen iznimle, çamuru kuş biçimine sokmuş, ona üflemiştin de, iznimle kuş olmuştu; abraşı, anadan doğma körü, iznimle iyi etmiştin." (Maide suresi, 109-110)

ABRAŞ ya da **EBREŞ** sıf. ve a. (ar. *ebreş*). **1.** Alaca renkli. **— 2.** Değişik renkte benekleri olan at için kullanılır: *Abraş at.* **—3.** *Yörs.* Çilli, çopur yüzlü, sarı saçlı, açık renk gözlü kimseler için söylenir.
— Tekst. İpliklerin boyanması ve mordanlanmasındaki farklılıklar nedeniyle, dokumalarda çoğu kez enine şeritler biçiminde görülen renk değişikliği, açık ya da koyu lekeler.‖*Çözgü ipliği abraşı,* ipek kumaşlarda, dokuma sırasında belli miktarda çözgü ipliğinin solması ya da lekenlenmesinden kaynaklanan özür.
— Zootekn. Atın derisinde, özellikle başın ve bacakların alt kısmında, gözlerin ve cinsel organların çevresinde oluşan ve buralarda pembemsi ve tüysüz lekeler biçiminde görünen pigment yokluğu. (Bk. *ansikl.* böl.)
— ANSİKL. At için burun, kulak, çene gibi sıradan anatomik işaretlere göre abraş lekelerinin önemi büyüktür. Bunlar küçükse, ata *abraş benekli;* abraş yerlerin üzerinde koyu lekeler varsa, bunlara *damar* ve böylesi abraşa *damarlı abraş* denir.

ABRAVANEL, ABRABANEL ya da **ABARBANEL** (İzak), **Don İsaac Abravanel** de denir, yahudi asıllı devlet adamı, filozof ve Kutsal kitap yorumcusu (Lizbon 1437-Venedik 1508). Portekiz kralı Alfonso V'in hazinedarlığını yaptı. 1483'te ülkesinden kaçıp İspanya'ya sığınmak zorunda kaldı; orada Aragon kralı Fernando'nun hizmetine girdi. 1492'de, Yahudileri İspanya'dan kovan fermanın çıkarılmasını engellemek istedi, ancak bunu başaramadı. Napoli'ye geçti ve orada da saray görevlerinde bulundu. Birtakım olaylar yüzünden 1503'te Venedik'e sığınmak zorunda kaldı. Eski Ahit'in bölümleri üzerine önemli yorumlar yapan Abravanel, bu yorumlarında Musa bin Meymun'un felsefi düşüncelerini anımsatan görüşler ortaya koydu. Daha çok **İbranî Leon** adıyla tanınan oğlu YUDA LEON (Lizbon 1460-*ay.y.* 1520), doktor, şair ve filozoftu; platoncu bir gizemciliğin izlerini taşıyan *dialoghi d'Amore*'yi yazdı; büyük yankı uyandıran bu yapıt birçok dile çevrildi.

ABRAVAYA → MARMARALI (Samuel) ABRAVAYA.

ABRAVİ a. Şanlıurfa yöresinde oynanan halay türü halk oyunu. Genellikle halayların sonunda oynanır. *Hızlı lorke* de denir.

ABRAXAS a. Tırtılı frenküzümü yapraklarını kemiren kelebek. (Bil. a. *Abraxas grossulariata;* pulkanatlılar takımı; geometridae familyası.)

ABRAZYON a. (fr. *abrasion*) → AŞINMA.

ABRE a. (ar. *ʿabre*). *Esk.* Gözyaşı.

A-bre Süleyman Ağa, Balkan Türkleri, özellikle de Pomaklar arasında yaygın olan bir türkü. Bu türkü eşliğinde kızlı erkekli oynanan, karşılama türü halk oyununa da aynı ad verilir.

ABREAKSİYON → DIŞATEPME.

ABRETTENE. Tar. coğ. Anadolu'da, Mysia bölgesinin güneyine verilen ad; coğrafyacı Strabon, buranın Zeus Abrettenos'un kutsal alanı olduğunu yazar.

ABREU (João CAPİSTRANO DE), brezilyalı tarihçi ve denemeci (Maranguape, Ceará 1853-Rio de Janeiro 1927). 1500 - 1800 yılları arası Brezilya'sını geniş biçimde anlatan *Capitulos de história colonial* (1907) adlı yapıtın yazarı.

ABRIL (Pedro SIMON) → SIMON ABRIL.

ABRIŞ a. Sil. Menzil atışlarında kullanılan bir tür idman oku. (Öbür oklardaki gibi eşit aralıklarla ve birbirine koşut olarak yapıştırılmış üç parçalı yelek yerine, bu okta, tek ve uzun bir parça tüy, helezon biçiminde sarılmıştır. Yeleğin bu özel biçiminden ötürü, ok havada dönerek ağır ağır gider. Bu oka, *İbriş, Ebrüş, Ebruveş* de denir.)

Abrikossoff uru, deride, solunum ve sindirim mukozalarında, hipofizin arka lobu üzerinde bulunabilen, tanecikli görünüşte hücrelerden oluşan, az görülür, tehlikesiz ur. (En sık görüldüğü yer dil üstüdür. Ufak boyda, sarımtrak gri renkte yüzeysel bir düğüm şeklinde ve siğil görünümündedir). [Eşanl. RABDOMİYOM GRANÜLOSELÜLER.]

ABRİLE a. Denizc. Kabasorta donanımlı yelkenli gemilerde, tirinket ve mayıstra yelkenlerini istinga etmek için verilen komut: *Abrile tirinket, abrile mayıstra,* vb.

ÂBRÎZ a. (fars. *āb* ve *-rīz*'den *āb-rīz*). *Esk.* **1.** Tuvalet, ayakyolu. **— 2.** İbrik. **— 3.** Oturak, lazımlık.

ÂBRÎZCİ a. (ar. *ābrīz*'den). Kur. tar. Osmanlı sarayında padişahın leğen ve ibrik hizmetini görenlere verilen ad. *(İbrikçi* ya da *ibriktar* da denir.)

ABROMA a. (fr. *a.* yokluk eki ve yun. *broma,* besinden). Soymuk lifleri çuval ve ip yapımında kullanılan çokyıllık çalı. (Anayurdu tropikal Asya'dır; sterculiaceae familyası.)

ABRONİA a. Bot. Kumminesinin bilimsel adı.

ABROSTOLA. Tar. coğ. Anadolu'da, Phrygia bölgesinde yerleşme. Sakarya ırmağı kıyısında. antik Pessinus ile Amorion arasındaydı.

ABRU EFENDİ (Sahak), ermeni kökenli türk devlet adamı (İzmir 1823-İstanbul 1900). Babıâli Tercüme kalemi'nde çalıştı. Mabeyn baştercümanı, Hariciye nezareti umumi kâtibi oldu. Şurayı devlet üyeliğine atandı. Voltaire, Machiavelli, Jean-Bapthiste Say'dan çeviriler yaptı.

ÂBRÛD a. (fars. *ābrūd*). *Esk.* Sümbül, nilüfer.

ABRUS a. (lat. *abrus;* ar. *abruz*). İndonezya'da yetişen, ince saplı, çoğunlukla sarılgan, beyaz ya da pembe küçük çiçekli ağaçcık. (Kelebekçiçekligiller familyası.)
— ANSİKL. *Abrus precatorius*'un kökleri hafif meyankökü tadındadır; büyük kara benekli, parlak kırmızı, pürüzsüz tohumları tespih ve kolye yapımında kullanılır, ama zehirlidir.

ABRUZZİ a. Abruzzi bölgesinde konuşulan bir Güney İtalya lehçesi.

ABRUZZİ, Orta İtalya'da bölge. Aquila, Chieti, Pescara ve Teramo illerini kapsar : 10 794 km^2 ; 1 218 000 nüf. (1990). Yönetim merkezi: *Aquila.* Bölge özellikle yükselmiş, kıvrılmış ve kırılmış kalkerlerden (sözgelimi Gran Sasso) oluşmuştur. Karst şekillerinin bulunduğu ve sık sık depremlerden etkilenen bu yer şekilleri geniş çöküntü alanlarını (Aquila, sulmona, Fucino gölü) çevreler. Dağların doğusunda alçak ve düz bir kıyıyla sınırlanan

killi-kumlu tepeler uzanır. İklim oldukça serttir.

Abruzzi, yoksul, hatta kimi bakımlardan geri bir bölgedir. Gerek tarım, gerek hayvancılık gerilemektedir. Sanayi çok az gelişmiştir. Birkaç büyük sanayi tesisi de (Bussi'de, Vasto'da), bölge dışından gelen sermayeyle (Fiat) kurulmuştur. Otoyol yapımı, kıyıda ve Abruzzi Ulusal parkı'nda (1923'te oluşturulan 30 000 hektarlık bu parkın büyük bölümü Aquila ilindedir) turizmi geliştirmiştir. Dağlar, kıyıya ve kentlere yönelen göçler yüzünden tenhalaşmaktadır. Ama bu bölgede gerçek bir bölgesel merkezin olmayışı da sıkıntı yaratmaktadır.

ABRUZZİ (Luigi Amedeo Dİ SAVOİA,— dukası), italyan kâşif, dağcı ve denizci (Madrid 1873-Villagio Duca degli Abruzzi, İtalyan Somalisi, 1933). Savoia-Aosta dukasının oğlu. Alaska'da Saint Elias dağına (5489 m)ilk o tırmandı, sonra Cagni ile Kuzey Kutbu'na yaptığı bir gezi sırasında, Franz-Jozef takımadasını gezdi (1899-1900). Ruwenzori kütlesine gitti. 1906'da Marguerite doruğuna (5119 m) çıktı, sonra, Karakurum'daki Baltaro buzulunun yukarı havzasını dolaştı. K2'yi fethetmeyi amaçladı, "Abruzzi yamacı"nı buldu, ama Bride Peak'e (7654 m) yönelme zorunda kaldı ve doruğa 150 m. kala geri döndü (1909). Daha sonra, Osmanlı-İtalyan savaşı'nda bir italyan filosuna komuta etti. Birinci Dünya savaşı sırasında, 1915'ten 1917'ye kadar italyan deniz kuvvetleri başkomutanıydı. 1919'dan sonra Somali'nin sömürgeleştirilmesinde görev aldı.

ABS. a. (*akrilonitril, bütadien* ve *stiren*'in baş harfleri). Çeşitli akrilonitril, bütadien ve stiren terpolimerlerinin kısa gösterilişi.

— ANSİKL. ABS'ler termoplastik malzemelerdir ve gerek stiren-akrilonitril eşpolimerlerini bütadien kökenli elastomerlerle karıştırarak, gerek polibütadiene stiren ve akrilonitril aşılayarak elde edilir. Bu malzemelerin ısıl, mekanik ve elektriksel nitelikleri çok iyidir. Bununla birlikte temel özellikleri çarpmaya karşı gösterdikleri dirençtir. % 15 ile 35 oranında akrilonitril içeren ABS'lerin başlıca kullanım alanlarını otomobil, telefon, boru ve elektrikli ev eşyaları sanayileri oluşturur. Son günlerde % 60'ın üstünde akrilonitril içeren ABS'ler ambalaj alanında önemli bir gelişme göstermiştir.

ABS, Arabistan'da birçok kabilenin, kişinin, bir dağ ve bir ırmağın adı. Asıl Abslar, Necd'in en geniş vadisi olan Vadi-Rumme'nin orta bölümünde otururlardı. Komşu kabilelerle sık sık savaştılar. Bir at yarışında dürüst davranmayan Zübyaniler ile savaşları,islamlığın ilk yıllarına kadar sürdü. Ama bu savaşlarda çoğu kez yenildiler ve başka yerlere göç etmek zorunda kaldılar. İslamiyeti geç kabul eden Abslar, Peygamber'in ölümünden sonra, yalancı peygamber Tuleyha'ya katıldılar. Abslara, Muaviye ve Abdülmelik dönemlerinde de rastlanır. XIX. yy.'ın ilk yarısında el-Harra adasının karşısındaki Cebel Harsani bölgesinde yaşıyorlardı.

ABS (Hermann Josef), alman maliyeci (Bonn 1901). 1945'te III. Reich'ın teslim olmasından sonra, "bloke paralar" uzmanı oldu. Hjalmar Schacht'ın maliye öğretisine karşı çıktı. Almanya'nın ekonomik kalkınması için çalıştı.

ABSÂL, ABSÂLÂN a. (fars. *ābsāl, ābsālān*). *Esk.* Park, bahçe, koru.

ABSALON, danimarkalı başpapaz ve devlet adamı (Fjenneslev, Sorbyakınında, 1128-Sorbmanastırı 1201). Paris'te öğrenim gördü, önce Roskilde piskoposu, ardından Lund başpiskoposu oldu. Kral Valdemar I'e danışmanlık yaptı. Vend'lere karşı birçok sefere katıldı; bu seferlerin sonunda Rügen adası ele geçirilerek Danimarka'nın Baltık'ta yüz yıl sürecek egemenliği sağlandı. Knud VI'nın krallığı sırasında Absalon gerçek bir naip oldu,Pomeranya'yı fethetti ve Meklenburg'u, vassali durumuna getirdi. Birçok güçlü liman kenti yaptırdı. Bunlardan Hafn, daha sonra Kopenhag adını aldı.

Abruzzi ulusal parkından bir görünüm

Absalom! Absalom! William Faulkner' in romanı (1936). Bir yere yerleşip aile kurma arzusuyla yanıp tutuşan yoksul bir beyazın öyküsü. Öykü hem zaman içinde bir araştırma olarak (olay, kırk yıl sonra, art arda gelen, ya da daha doğrusu eşmerkezli olan dört anlatıcı tarafından aktarılır), hem de bir polis soruşturması olarak sunulur. Roman, Faulkner'ın çok sevdiği temaları ve simgeleri sergiler: İncil'den imgeler, karmaşık cinsellik, bir bireyin yazgısıyla köleci Güney tarihinin çakışması gibi.

ABSANTEİZM a. (ing. *absenteeizm*'den fr. *absentéisme,* yerinde bulunmamak). Tarıms. ikt. Topraklarından uzakta oturan ve bunları kâhyalar aracılığıyla yöneten bazı büyük toprak sahiplerinin tutumu.

— ANSİKL. Uzaktan toprak yönetimi (absanteizm), büyük toprak mülkiyetinin egemen olduğu tarımsal toplumların bir özelliğidir. Büyük toprak sahibi kişilerden pek çoğu kentte ya da yabancı ülkelerde yaşayıp, çoğu kez tarımla ilgisi olmayan mesleklerde çalışırlar. Böyle olduğu halde topraklarının ekonomik ve sosyal denetimini ellerinde bulundurmak isterler. Topraklarına sürekli bir statüden yararlanan çiftçiler yerleştirmekten kaçınan bu toprak sahipleri, bunun yerine işletme şefleri ya da kâhyalar kullanırlar. Tarımsal etkinlikler, ücretli işçilerce, geçici statüdeki küçük çiftçilerce ya da yarıcılarca gerçekleştirilir; üretim işlerinin düzenlenmesi de kâhyalar aracılığıyla sağlanır. Kâhya toprağın gelirini toplayan bir kişiden başka bir şey değildir. Absanteizm Latin Amerika'da yaygınlığını koruyan bir yöntemdir ve Avrupa'da, özellikle İspanya'nın güneyindeki büyük malikânelerin bulunduğu bölgelerde buna hâlâ rastlanır.

Türkiye'de çiftçilik yapmayıp, toprağının tümünü kiraya ya da ortağa vererek kentlerde yaşayan toprak sahibi ailelerin sayısının gözardı edilemeyecek kadar çok olduğu söylenir. DİE, 1970 Tarım Sayımı ve DPT, 1973 Gelir Dağılımı verilerine göre, nüfusu 10 000'den yüksek ilçe ve kentlerde yaşayan 173 551 toprak sahibi hane bulunduğu, bunlardan 100 000'e yakın bölümünün topraklarının tümünü kiracı ya da ortakçı işletmesine veren "absentee" toprak sahibi olduğu sonucu çıkmaktadır.

ABSAROKA RANGE, ABD'nin B.'sında (Montana ve Wyoming, Kayalık Dağlar'da) sıradağlar. *Granite Peak*'te; yükseltisi 3 916 m. Yellowstone havzasının üzerinde yükselir.

ABSE (Dannie), ingiliz yazarı (Cardiff 1923). Neoromantik şiirler ve radyo oyunları yazdı; yapıtlarında yoksul çevrelerde hekimlik yaptığı dönemle ilgili yaşantılarının ve Beckett'in etkisi duyulur (*A small desperation,* 1968; *Collected poems,* 1977).

ABSİDA ya da **APSİT** a. (yun. *hapsis, -idos,* çember, tonoz'dan, erken lat. *absida).* Mım. **1.** Kilisede, iç mekânın eğrisel ya da çokgen uç bölümü (dışına başucu denir). [Bk. *ansikl.* böl.] — **2.** *Kare absida,* aynı bölümün dik plan şemasına göre yapılmış olanı.||*Absida yuvarlağı,* bir kilisenin korosunda, kutsal bölümle deambulatoryum arasında, yarım daire biçiminde destek sırası.

— ANSİKL. Romalıların yarı daire biçiminde ve tonozlu *absida*'sı (hamamlar, sivil bazilikalar), ilkel kilisede de koruduğu *eksedra* işlevini görür. Terim, günümüzde kutsal yerin, dışarıya doğru uzanan arka bölümünü belirtmektedir.

ABSİDİA a. Küfmantarları (mukorlar) takımından mikroskopik mantar (20 tür). [Besinleri bozan bu mantar, insan ve hayvan için zehirleyici olabilir.*Absidia corymbifera* mukormikozis hastalığının etkenidir.]

ABSİDİYOL a. (fr. *absidiole*). Küçük absida; roman üslubunda bir kilisede ikincil absidalardan her biri.

ABSİSİN a. (fr. *abscissine*). Meyve ya da yaprakların kopup düşmesine yol açan bitkisel hormon. (Eşanl. DORMİN.)

ABSORPLAYICI a. (fr. *absorbeur*'den). Soğut. san. SOĞURUCU'nun eşanlamlısı.

ABSORPSİYON a.(fr. *absorption*'dan). Tıp., Bot. → EMME.

ABSTRAKSİYON a. (fr. *abstraction*). → SOYUTLAMA.

ABSTRE sıf. (fr. *abstrait*). → SOYUT.

ABSÜRT sıf. (fr. *absurde*). Saçma.
—Tiyat. *Absürt tiyatro* → SAÇMA TİYATRO.

ABSÜVÂR a. (fars. *āb* ve *süvār*'dan

Abu dağı
Tecahpale caynacılık tapınağı revaklarında oyma süsleme (XII. yy.'ın başı)

āb-süvār). *Esk.* Su ya da şarap üzerindeki kabarcık.

ABSYRTOS ya da **APSYRTOS.** Yun. mit. Medeia'nın kardeşi; İason'la kaçan Medeia, kendilerini kovalayan Apsyrtos'u öldürerek parçaladı.

ABŞALOM, Davut'un oğlu. Babasına karşı düzenlenen bir komploya katıldı ve Kudüs'ten kaçmak zorunda kaldı. Kaçarken uzun saçları bir meşe ağacının dallarına takıldı. Peşine düşen Yoab, Davut'un buyruklarına karşın onu öldürdü.

ÂBŞÂR a. (fars. *āb* ve *şār*, şarıltı'dan *āb-şār*). *Esk.* **1.** Yüksek bir yerden dökülen suyun çıkarttığı ses, şırıltı. **—2.** Çağlayan, şelale.

ABŞİNAS a. (fars. *āb* ve *şinās*'tan *āb-şinās*). *Esk.* **1.** Sudan anlayan, suyun durumunu bilen kimse. **—2.** Gemi kılavuzu. **—3.** Suyolcu.

ÂBTÂB → ÂBÛTÂB.

ÂBTÂB → ÂFİTÂP.

ÂBTÂBE a. (fars. *ābtābe*). *Esk.* **1.** Bahçıvan kovası, süzgeçli kova. **—2.** Güneş biçiminde yapılan takı.

ABTENAU, Avusturya'da kış sporları merkezi. (712 - 1200 m yüksel.) Salzburg'un G.-D.'sunda.

ABU, ASIAN AND PASIFIC BROADCASTING UNION'un (Asya ve Pasifik Yayın Birliği) kısa yazılışı. 1964'te kuruldu. Merkezi Kualalumpur'da olan birliğe Asya ve Pasifik bölgelerindeki ülkelerin radyo-tv kuruluşları üyedir. Örgüt, genel kurul, yönetim kurulu, program ve teknik komiteleri ve bunlara bağlı alt çalışma birimlerinden oluşur. TRT'nin asil üyesi olduğu kuruluş, üye ülkeler arasında bilgi, teknik ve program alışverişini amaçlar.

ABU, Hindistan'da (Racastan) yer, Acmer'in G.-B.'sında *Abu dağı* yakınında. Ünlü caynacılık merkezi. XIV. - XV. yy.'lardan kalma tapınaklar ve beyaz mermerden inşa edilmiş Vimala (XI. yy.) ve Tecahpala (XIII. yy.) tapınakları cayna sanatının en iyi örnekleri sayılır. Siham tarzı çatıları revaklar üstünde asık geniş kubbeler, bol ve zengin oyma süslemeler.

ÂBÛ a. (fars. *ābū*). *Esk.* Nilüfer.

ABU DABİ → ABU ZABİ.

ÂBUDÂNE a. (fars. *āb* ve *dāne*'den *āb u dāne*). *Esk.* **1.** Rızk, insanın günlük yiyeceği. **—2.** *Âbudânesi tükenmemiş*, eceli gelmemiş.

ABU GOŞ, Filistin'de Kudüs'ün K. B.'sında Yahudiye tepelerinde yer alan yenitaş döneminden sit. 1967'den beri sürdürülen kazılarda dörtgen biçiminde pek çok taş ev ortaya çıkarıldı. Çakmaktaşından oraklara ve ok uçlarına rastlanması, değirmentaşları, taştan el havanları ve dibek tokmakları, ava ve tarıma dayalı bir ekonomiyi yansıtır. Gömme töreniyle ilgili gelenekler, ölüyü *hocker* durumunda evin altına gömme, kafatasının özel bir işlemden geçirilmesi gibi uygulamalar Tel eş-Sultan'da görülen *Çanak-çömleksiz Yenitaş B* döneminde de vardır. Sitin tümü bu dönemdendir (yaklş. İ.Ö. VII. bin sonu).

ABUHAVA a. (fars. *āb* ve ar. *havā*'dan *āb u havā*). *Esk.* **1.** İklim: *"Elhak bu ne hâlet, bu ne hoş âbuhevâdır"* (Nedim, XVIII. yy.). **— 2.** Bir yerin hali, havası: *"Hoş geldi bana mey-gedenin âbuhevâsı"* (Baki, XVI. yy.).

ABUJA, Nijerya'da ülkenin orta kesiminde, yeni federal başkentin kurulduğu yer. Kentin kurulmasına 1980'de başlandı, 1983'te ilk bakanlıklar kendilerine ayrılan yapılara yerleştiler.

ABUK AHMET PAŞA, türk asker, bakan (Sivas 1859?-İstanbul 1923). Harbiyeyi bitirdi (1881). Belgrat'ta askeri ataşelik yaptı. Ferikliğe yükseldi. Balkan savaşı'nda Doğu cephesi'ndeki IV. kolorduya komuta etti. Ordunun Çatalca'ya çekilişinde Doğu cephesi komutan vekiliydi. Enver Paşa'nın harbiye nazırlığı döneminde emekli edildi (1913). Damat Ferit Paşa kabinelerinde harbiye (1919), nafia (1919) Ali Rıza Paşa kabinesinde yine nafia nazırlığı yaptı (1919-1920).

ABUK SABUK sıf., be. Aralarında düşünsel bir bağ bulunmayan, akla ve mantığa uymayan söz, davranış ve eylem için kullanılır; anlamsız, saçma sapan: *Abuk sabuk sözler. Abuk sabuk işler yapmak. Abuk sabuk konuşmak.*

ABUK SABUKLUK a. Psik. Düşünce akışı bozukluğu. Tutarlıksız konuşmalar olarak belirir. (Özellikle, manyakların taşkınlık hallerinde görülür.)

ABUKİR → EBUKİR.

ABULİ a. (fr. *a* yokluk eki ve yun. *boulesthai*, istemek'ten fr. *aboulie*). Psikiyatr. İstenç bozukluğu. (Temel özelliği kararsızlık ve eyleme geçememedir ve timus alanına ilişkin rahatsızlıklarda [sinir çöküntüsü, melankoli, psikasteni gibi] görülür.)

ABULLABUT sıf. *Tkz.* Duygu ve davranışlarındaki kabalığı, fiziksel görünümüne de yansıyan kimseler için kullanılır; kaba saba, hantal, yontulmamış: *Abullabut bir adam. Onun abullabut görünüşüne aldanma, incelikleri olan biridir.*

ABULLABUTLUK a. *Tkz.* Abullabut olma durumu; abullabut kimsenin özelliği: *Abullabutluğuna aldanma, yufka yüreklidir.*

ABÛNA a. (*babamız* anlamında ar. sözc.). Doğu ülkelerinde kilise ulularını, özellikle de habeş piskoposlarını belirten onursal unvan.

ABUNGLAR ya da **LAMPUNGLAR,** Lampung (Sumatra) bölgesinde yaşayan insan topluluğu. Nüfusu 220 000'i (1984) bulan bu topluluğu oluşturan kavimler (Maringgalar, Oganmalalar, Paninggirler, Pubianlar ve Rahangalar), yakılarak açılmış tarlalarda pirinç ve karabiber yetiştirerek toplayıcılık, balıkçılık ve hayvancılık yaparak geçinirler. Dinleri, cava ve islam kültürlerinin etkisi altında oluşmuştur.

ABUR CUBUR a. Yararı, tadı ve sırası düşünülmeksizin gelişigüzel yenen şeyler: *Abur cubur yeme, şişmanlarsın.*

◆ sıf. Önemsiz, yararsız, saçma sapan şeyler için kullanılır: *Bu abur cubur programlarla seyircilere ne verilmek isteniyor? Bugüne değin, hep abur cubur işlerde çalışmış.*

Ab Urbe condita libru, Titus Livius'un yapıtı. *Roma'nın kuruluşundan bu yana* başlığını taşıyan Titus Livius'un Roma tarihi bazen *Onluklar* diye de anılır. Bu bölümleme Titus Livius'tan sonra yapılmıştır. Her onluk, 10 kitaptan oluşan bir grubu içerir. Bunlardan eksiksiz olarak yalnız 35 kitap bugüne kalmıştır; ilk 10 kitap Roma'nın kökenini, XXI'den XXX'a kadar olan kitaplar Anibal'a karşı girişilen savaşları, XXXI'den XL'a kadar olan kitaplar ise bundan sonraki yılları ele alır. Yapıtın geri kalan bölümü ancak parçalardan ve özetlerinden bilinmektedir.

ABUS sıf. (ar. *ʿabūs*). **1.** Yüzü gülmez, somurtkan, asık suratlı: *Abus bir adam.* **—2.** Asık, çatık, küskün yüz için kullanılır: *Abus çehreli biri.* **— 3.** *Esk.* Olumsuz, hoşa gitmeyen, kötü şeyler için kullanılır: *"Sâhil, gunûde kütle-i deycûr, ufuk abûs"* (T. Fikret, Rübab-ı Şikeste, XIX. yy.). **— 4.** *Abus ül-vech*, ekşi, karanlık, çatık yüzlü (esk.).

ABUS ya da **ABOS dağları.** Tar. coğ. Doğu Anadolu'daki Bingöl dağlarının İlkçağ'daki adı.

ABUSİR, Mısır'da, Memfis yakınında sit. (Delta'daki Abusir Busiris ile karıştırmamak gerekir.) Bu önemli nekropolis'teki on dört piramit harabesinden başlıcaları, V. sülalenin krallarına ait olanlardır.

ABUSUS a. (Lat. sözc., *tümüyle kullanma* anlamında). *Rom. huk.*, mülkiyet hakkının niteliklerinden biri. Eşyaya tasarruf etme (onu kullanma) anlamına gelir. (→ FRUCTUS, USUS.)

Abuşka sözlüğü, çağatayca sözlük (XVI. yy.). Ali Şir Nevai'nin yapıtlarındaki sözcüklerin türkiye türkçesindeki karşılıklarını verme amacıyla düzenlendi. Asıl adı ve yazarı bilinmeyen sözlük, "Abuşka" (babacık [kadınların kocalarına seslenirken kullandıkları söz]) sözcüğüyle başladığından bu adla tanınır. Vambery tarafından macarcaya çevrilen (1862) metnin aslı ise 1868'de V. Velyaminov Zernov tarafından Rusya'da yayımlandı. Günümüz türkçesine Besim Atalay'ın çevirdiği sözlüğü, onun ölümünden sonra A. Dilâçar ve A. İnan basıma hazırladı (1970).

ABUT (Vedat), türk sporcu, yönetici ve spor yazarı (İstanbul 1902-Ankara 1979). Futbola Galatasaray lisesi'nde öğrenciyken başladı, 1918-1949 arasında çeşitli spor dallarında faaliyet gösterdi. Çeşitli gazete ve dergilere spor yazıları, "Yalı Çapkını" imzasıyla da sporda ilk mizah yazılarını kaleme aldı. 1945-1949 arasında, Spor oyunları federasyonu başkanlığı yaptı.

ABUU → ABOO.

ABUUŞAĞI, Nevşehir'in Gülşehir ilçesi merkez bucağına bağlı köy; 2 006 nüf. (1980).

ABU ZABİ ya da **ABU DABİ,** Birleşik Arap Emirlikleri'nin en genişi (yaklaşık 67 000 km²) ve nüfusu en çok olanı (449 000 nüf. [1990]). Başk. Abu Zabi.

Sınırları iyi belirlenmemiş olan ülke, hâlâ göçebe kabilelerin dolaştığı Doğu Arabistan'ın iç kesimindeki (Rubülhalinin ucu) çöllerin bir bölümüyle vaha gruplarını (El Civa, Suudi Arabistan'ın hak iddia ettiği El Bureymi vb.) kapsar. Bu vahalarda tarım gelişmiştir. Ama emirliğin asıl siyasal ve ekonomik gücü ve yakın dönemdeki nüfus artışı (büyük ölçüde göçmenlerden kaynaklanır) ile, 1960'larda işletilmeye başlanan büyük petrol rezervlerine dayanır.

Yıllık petrol üretimi 70 Mt düzeyindedir (özellikle denizdeki Umm Chaif ve Zakum ile karadaki Bu Hase yataklarından elde edilir). Üretimin (devlet denetimindedir) büyük bölümü, Das adası ile Cebel Zenne'den elde edilir; ülkede iki rafineri bulunmasına karşın ürünün büyük kısmı işlenmeden satılır. Petrol kişi başına (kuramsal olarak oldukça yüksek bir ortalama gelir ve tartışma götürmez bir iktisadi gelişme sağlar. Bununla birlikte, toplum

yapısının geriliği ve petrol rezervlerinin sınırlı oluşu (ancak 600 milyon ton, yani günümüzdeki düşürülmüş üretim hızına rağmen ancak on yıl daha verim elde edilebilir), iktisadi gelişmenin sürekliliği için tehlike yaratmaktadır.

ABU ZABİ ya da **ABU DABİ,** aynı adlı emirliğin başkenti. Basra körfezindeki karaya çok yakın bir ada üzerinde, yaklaşık 243 000 nüf. (1980). Birleşik Arap Emirlikleri federasyonunun da başkenti. Uluslararası havalimanı ve liman.

ABUZETTİN ya da **ABUZİTTİN** a. *Arg.* Züppe. *(Abuzittin bey* kullanımı da vardır.)

ÂBÜTÂB ya da **ÂBTÂB** a. (fars. *āb* ve *tāb*'dan *āb ü tāb*). *Esk.* **1.** Güzellik, letafet. — **2.** Tazelik, canlılık. — **3.** Parlaklık, gösteriş.

ÂBVEND a. (fars. *ābvend*). *Esk.* Su kabı, bardak, maşrapa.

Abwehr (*savunma* anlamında alm. sözc.). İttifak devletlerinin yasakladığı *geheimer Nachrichtendienst*'in yerine 1919'dan sonra Almanya'nın yeniden oluşturduğu askeri istihbarat servisi. Reichswehr, *Abwehrabteilung* adıyla, birliklerin moralini güçlendirme ve karşı-casusluk yapmakla görevli bir örgüt kurmakta gecikmedi. Ama *Abwehr* ayrıca, komutanlık yararına yabancı ülkelerde siyasal ve askeri istihbarat çalışmasında da bulundu. 1935'te amiral Canaris'in yönetimine giren Abwehr'in önemi büyük ölçüde arttı. Doğrudan OKW'ye bağlandı. Dünyanın her yerinde ajanları ve kendi özel birimleri ("alay", sonra Brandenburg tümeni) olan Abwehr, Wehrmacht'ın düzenlediği seferlerin siyasal-stratejik bakımdan hazırlanmasında çok önemli rol oynadı. Reich'ın geleceğinden kaygı duyan ve nazi yöntemlerine karşı olan Abwehr, Hitler'e karşı komplo kuran Almanları korudu. Hatta Müttefikler'le ilişkiler kurdu. SS şefleriyle kişisel düzeyde sürdürülen iyi ilişkiler sayesinde Canaris, şubat 1944'e değin servisinin özerkliğini korumayı başardı; o tarihten sonra Führer'in güvenini yitirince görevinden alındı. *Abwehr* organlarının büyük bölümü, çok geçmeden *Reichssicherheitshauptamt*'ın (Reich merkezi güvenlik bürosu) egemenliğine girdi. Başlıca Abwehr şefleri tutuklandı, sonra da Hitler'in doğrudan emriyle III. Reich'ın son günlerinde öldürüldüler.

ÂBYÂR sıf. (fars. *ābyār*). *Esk.* **1.** Sulayan, sulayıcı. — **2.** Bereketlendiren, verimlendiren.

ÂBYÂRÎ a. (fars. *ābyār* ve *-ī*'den *ābyārī*). *Esk.* **1.** Sulayıcılık. —**2.** Yardım: *Abyarî-yi himmet* (himmet yardımı).

ABYDOS. Tar. coğ. Batı Anadolu'da, Troas bölgesinde ilkçağ kenti; Çanakkale'nin merkez ilçesinde, Nara burnu güneyindeydi. Lydia kralı Gyges'in izniyle, Miletoslularca kuruldu (yaklş. İ.Ö. 670). Dara'nın ordularınca yakıldı (İ.Ö. 512). Kserkses'in ordularını Çanakkale boğazını geçişlerinde de önemli rol oynadı. Attika-Delos deniz birliği üyesi olan kent, İ.Ö. 411'de bu birlikten ayrıldı, Sparta'nın egemenliğine girdi. Peloponisos savaşlarında büyük bir deniz çarpışmasına sahne oldu. Büyük İskender (İ.Ö. 334) ve Philippos V'in (İ.Ö. 200) egemenliklerinden sonra, Roma döneminde gelişti. İ.Ö. V. yy'dan İ.S. III. yy. ortalarına değin pek çok para bastı. Astyra ya da Kremaste'den çıkarılan altın madenlerine sahipti.

ABYDOS ya da **ABİDOS,** Yukarı Mısır'da Nil'in batı kıyısında, El-Beliane'nin 11 km G.-B.'sında ve Kahire'nin 560 km güneyindeki yer. VIII. yy.'da Yukarı Mısır yönetim bölgesinin başkenti ve Thinis Krallığı'nın beşiği olan Tis kenti yakınlarında bulunan Abydos, o çağ hükümdarlarının nekropolisi durumuna geldi. Osiris'in başının kutsal kalıntısını barındırdığı kabul edildiğinden, Abydos, bu tanrının en kutsal kentiydi; ve bu nedenle, kentin ilk tanrısı olan Hentiimentiu, yerini giderek Osiris'e bıraktı. Mısır tarihinin başlangıcından başlayarak nekropolisin kuzeyinde birbiri ardınca bir dizi tapınak yapıldı. VI. sülaleden başlayarak, "Abydos'un Efendisi" sözü, Osiris'in günlük dilde kullanılan sıfatlarından biri olma niteliğini kazandı. Orta İmparatorluk dönemindeyse, tanrının ünü bölgesel sınırı da aşarak kenti, ulusal ölçüde değer taşıyan bir din merkezi durumuna getirdi.

O dönemde, herkes Abydos'ta tanrıya adanmış bir anıt edinmek ve böylece Osiris ile birlikte yeniden dirilmek istiyordu; sonsuz yaşama kavuşmanın en güvenilir yolu buydu. Dünyanın çeşitli müzelerinde korunan Orta İmparatorluk dönemine ait dikilitaşların çoğu, Abydos'ta keşfedilen, XI. ve XII. sülalelerin dikilitaşlarıdır.

"Abydos'un sırları", Osiris'in çektiği acıları ve düşmanlarına karşı kazandığı zaferi anlatan bir bölümü gizli bir ayin düzeniydi. *Abydos gezisi*, aynı zamanda hem simgesel bir tema (ruhların kayık içinde kutsal kente yolculuğu) hem de kimi inananlar için gerçek bir yolculuktu. Çöl kenarında açılmış basit bir delikten, Yeni İmparatorluk dönemiyle ilgili olağanüstü büyüklükte tapınağa varıncaya değin çeşitli mezarlar vardır. Bunlar kralların ve özel kişilerin -başka yerde gömülü olsalar bile- Abydos'ta sahip olmayı zorunlu saydıkları boş anıtkabirlerin yanı sıra uzanıp gidiyordu. Bunlardan yalnızca Yeni İmparatorluk dönemine ait olanlar, varlığını iyi bir biçimde koruyabilmiştir. Seti I tapınağı (Strabon buna Memnonium diyordu) yedili bölümleriyle (yedi giriş kapısı, sütunlu iki salonu katederek, firavunun yaptığı ayinleri tasvir eden kabartmalarla süslü yedi sunağa uzanan yedi geçit), dikkate değer bir yapıdır. *Abydos levhaları* diye bilinen ve üzerinde, Menes'ten başlayarak 76 firavunun adları yazılı olan krallar listesi, bu tapınağın güney kanadında bulunmuştur.

Seti I'in 1903'te bulunan boş anıtkabri, yani Osireion, yan duvarları cenaze töreni metinleriyle süslü bir Osiris mezarıydı. Etrafı bir kanalla çevrili bir ada biçiminde yapılmış olan mezar, dünyanın yaratılışı sırasında sulardan ilk çıkan tepeyi simgeleştirir. Tavanlarından iz kalmamış olan Ramses II tapınağı, genellikle bu firavun döneminde yapılmış başka kabartmalara oranla daha büyük bir incelik taşır.

Birçok dikilitaşın da gösterdiği gibi, Sais döneminin din alanındaki etkileri yaygınlaştıktan sonra, bu kutsal yer değerini yitirmeye başladı.

ÂBZEN a. (fars. *āb* ve *zen*'den *āb-zen*, kadın suyu). *Esk.* **1.** Küçük havuz. — **2.** Yıkanma yeri.
— Tıp. *Esk.* Yarı bele kadar girilen ilaçlı su, havuz. Özellikle kadın hastalıklarında kullanıldığından bu ad verilmiştir. Böbrek ve mesane taşlarının düşürülmesinde de uygulanırdı. *Ferman suyu, derman suyu* da denir.

ÂBZİH a. (fars. *ābzih*). *Esk.* **1.** Su sızıntısı, su kaynağı. — **2.** Gözyaşı.

Ac Anorg. kim. Aktinyumun simgesi.

ÂC a. (fars. *āc*). *Esk.* Ilgın ağacı.

ÂC a. (ar. *ʿāc*). *Esk.* Fildişi, boğa.

ACABA be. (ar. *ʿacebā*). Soru cümlelerinde kişinin merakını, kararsızlığını, kuşkusunu belirtmek için kullanılır: *Acaba kim geldi? Acaba gitsem mi? Beni evde bulamadı da döndü mü acaba?*

◆ a. Kuşku, kararsızlık: *Acabanın sırası değil. Acabalardan kurtulmak.*

◆ ünl. Söylenileni, aktarılanı, inanılmaz, olanaksız, şaşırtıcı bulan kişi tarafından kullanılır: *Yapmadığını söylüyorsun. Acaba!*

ACÂC a. (ar. *ʿacāc*). *Esk.* **1.** Bulut. — **2.** Duman.

ACADİE, Kanada'nın eskiden Fransa'ya bağlı olan doğu bölgesi (bugünkü New Brunswick ve Nova Scotia). Fransızların 1604'te sömürgeleştirdiği bölge uzun çekişmelerden sonra Utrecht antlaşması'yla İngiltere'ye bırakıldı (1713). Acadie halkı, İngiltere'ye karşı düşmanca tutumları yüzünden çeşitli baskılara uğradı, tüm haklarından yoksun bırakıldı.

Abu Zabi'den bir görünüş
Basra körfezi üzerinde
aynı adlı emirliğin başkenti

Abydos
Seti I tapınağının revak'ını
süsleyen görüntülü kabartmalar
(yeni imparatorluk, XIX. sülale)

Acanta dağları kaya resimleri İ.S. VI. yy.

ACADİE EVRESİ a. Hercynia tektoniğinin Acadie'de tanımlanan ve devon sistemiyle karbonifer arasında yer alan evresi (-350 milyon yıl).

ACADİE KATI a. kambria sisteminin katı. (Eşanl. AKADİYEN.) [→KATMANBİLİM.]

ACAENA a. Almaşık dizili, tüysü bileşik yapraklı, uç başağı halinde, küçük çiçekli, sürgündallı bitki. (Güney yarımkürenin soğuk bölgesinde yetişir. Gülgiller familyası.)

ACAİBAT çoğl. a.(ar. *'acā'ib'*in çoğl. *'acā'ibāt*). *Esk.* **1.** Acayip şeyler. **—2.** Olağandışı yaratıklar. **—3.** Olağandışı yaratıkları inceleyen bilgi dalı.

ACAİBİ SEBAİ ÂLEM a.(ar. *'acā'ib-i seb'a-i 'ālem*). → DUNYANIN YEDİ HARİKASI.

Acaib ül- letaif, Hoca Gıyasettin Nakkaş'ın *Hıtay sefaretnamesi* adıyla da bilinen Çin seyahatnamesi (1422). Yapıtta, 1419'da Timur'un oğlu Mirza Şahruh'un Çin imparatoruna gönderdiği elçi heyetinin Herat'tan başlayan ve üç yıl süren yolculuğu konu edinilir. Ayrıca Türk-Çin ilişkilerine yer verilir. Küçükçelebizade İsmail Asım'ın türkçeleştirdiği yapıt 1913'te Ali Emiri tarafından *Acaib ül-letaif* adıyla yayımlandı.

Acaib ül-mahlukat ve garaib ül-mevcudat, islami edebiyatta coğrafya ve kozmografya ile ilgili ansiklopedik bilgileri derleyen yapıt.

İran edebiyatında Ebulhüseyin Abdurrahman ve Ahmet Tusi vb. gibi yazarların işlediği konuyu, arap edebiyatında da Kazvini ele alarak bu yapıtı yazdı. Yapıtın farsçaya ve türkçeye pek çok çevirisi vardır. Türk edebiyatında, ekleme ve kısaltmalarla Ahmet Bican'ın (öl. 1455) çevirdiği metin öteki çevirilerden daha çok bilinir.

Kazvini'nin yapıtı dört önsöz (mukaddeme)ve iki bölümden (makale) oluşmuştur. Birinci bölümde gök cisimleri Ay, Güneş, gezegenler, melekler vb. ilişkin bilgiler, ikinci bölümde gökkuşağı, gök gürlemesi, rüzgâr ve şimşek, dünyanın yedi bölgesi (iklim); bu bölgelerdeki ülke, şehir ve dağlar abecesel bir sırayla anlatılmaktadır. Bunları denizler, adalar, madenler, bitki ve hayvanlara ilişkin bilgiler izler. Daha sonra, insanın yaradılışı, anatomi ve fizyolojisi, sinir sistemi yanında cinler, şeytanlar gibi doğaüstü yaratıklardan da söz edilir. Sonuçta (hatime) ise, canavar ve meleklere ilişkin bilgiler yer alır.

Türk edebiyatındaki çevirilerin kimileri doğrudan doğruya Kazvini'nin yapıtına dayanır; kimileri de İran edebiyatında yazılmış Acaibül mahlukat'ları örnek alır.

Acaib ül-makdur fi nevaibi Timur, İbni Arapşah'ın tarihi. Tumturaklı bir arapça ile yazılmıştır. Kısa bir önsözden sonra, Timur'un yaşamı; Harizm, Horasan, Ermenistan, Gürcistan, Anadolu, Rusya, Hindistan'daki savaşlar anlatılır. Yapıtın sonlarında Semerkand'daki bilgin, fakih, şeyh, müfessir ve sanatkârların bir listesi verilir. Yapıt, Hüseyin Murteza Nazmizade tarafından türkçeye çevrildi (1698). Bu çeviri, iki kez basılmıştır (İstanbul, 1730, 1860). Yapıt, birçok batı diline de çevrildi.

ACAİP → ACAYİP.

ACAJUTLA, Salvador'un başlıca limanı Özellikle petrol dışalımı buradan yapılır.

> **—ACAK, —ECEK.** Yapım eki işlevi de olan gelecek zaman fiil çekim eki. Fiilden ad türetmekte kullanılır: *Giyecek* (giy-ecek), *içecek* (iç-ecek), *yakacak* (yak-acak) vb.

ÂCAL çoğl. a. (ar. *ecel*'in çoğl. *ācāl*). *Esk.* **1.** Eceller, ölümler. **—2.** Sonlar, bitimler.

ACALEPHAE a. (yun. *akalephe*, ısırgan, denizanası). Gerçek medüzler (scyphozoa) sınıfından aurelia, lucernaria, pelagia, cyanea, rhizostoma gibi şemsiyesiz büyük medüzlerin ortak adı. (Bunların başlıca özelliği kurtçuk şeklinin polip [bir yere tutunmuş kurtçuk] olması ve katmanlaşma yoluyla bundan medüzlerin üremesidir.) [Eşanl. SCYPHOZOA.]

ACALLES a. Ilıman bölgelerdeki ormanlarda, odunların üstünde yaşayan kınkanatlı böcek. (Hortumluböcekgiller familyası.)

ACALYPTERA a. (fr. *a*, yokluk eki ve yun. *kalypter*, - *eros*, kın, *tüy*'den). Siklorаf sinekler üstfamilyası. (Bu sineklerde denge organının kılıfı az gelişmiştir; kanatlardaki uzunlamasına dördüncü damar bir doğru şeklindedir; karın halkaları da dörtten fazladır. Başlıca cinsler: kuşkonmaz sineği (*platyparea*), akdeniz meyve sineği (*ceratitis*), zeytin sineği (*dacus*), peynir sineği (*piophila*), sap sineği (*chlorops*), sirke sineği (*drosophila*) [Eşanl. HAPLOSTOMATA, yarı eşanl. HOLOMETOPA.]

ÂCÂM çoğl. a. (ar. *'acem*'in çoğl. *a'cam*). *Esk.* Acemler, İranlılar.

ACAMAPİCHTLİ, ilk aztek hükümdarı; yaklaşık olarak 1372 ile 1391 yılları arasında hüküm sürdü. Halkına zulmeden Tepanecalar'ın boyunduruğuna karşın düzenli bir devlet kurma yolunda ilk adımı attı.

> **—ACAN, —ECEN.** Yapım eki. Ad ya da fiilden ad türetmede kullanılır. *Babacan* (baba-can), *ivecen* (iv-ecen), *sevecen* (sev-ecen).

ACANDİ, Kolombiya'da kent, Choco'nun K.'inde, Panama sınırı yakınında. Bakır madeni.

ACANG ya da **A-ÇANG** Güney Çin'de(Yünnan), Çin - Bırmanya sınırı boyunda yaşayan halk. Sayıları 21 000 kadar olan (1982) bu topluluk şan diliyle karışmış bir tibet-birman lehçesi konuşur. Bundan dolayı, çin-tibet ailesinden bir birman grubuna bağlı oldukları sanılmaktadır. Tarım ve zanaatla uğraşan Acanglar, inanç bakımından, hinayana buddhacılığına bağlıdırlar.

ACANTA, Hindistan'da dağlar. Maharaştra'nın kuzeyinde, Tapti ve Godavari dağları arasında Dekkan'ın kuzey sınırını oluştururlar.-- Ünlü arkeolojik sit. İ.Ö. II. yy.'dan İ.S. II. yy.'a kadar ve V. - VI. yy.'larda, sarp bir kayaya oyulmuş 30 vihara ve şaitya, buddha mimarlığının ve oyma sanatının gelişimini yansıtır. Çeperlerindeki resimler olağanüstü güzelliktedir.

ACANTHACEAE a. Bot. Ayıpençesigillerin bilimsel adı.

ACANTHARİA a. Derin denizlerde yaşayan yuvarlak gövdeli, mineral iskeletli, ışınsal bacaklı, birhücreli ilkel hayvan. (Mineral iskelet içinde, ortada yoğun bir içplazma ve çevrede kofullu, yer yer kasılgan, üzeri sık, dik, ince ve uzun eklembacaklarla dolu bir dışplazma yer alır; örümcek ağını andıran çevresel kuşak çoğunlukla jelatinsi olarak tanımlanır.)

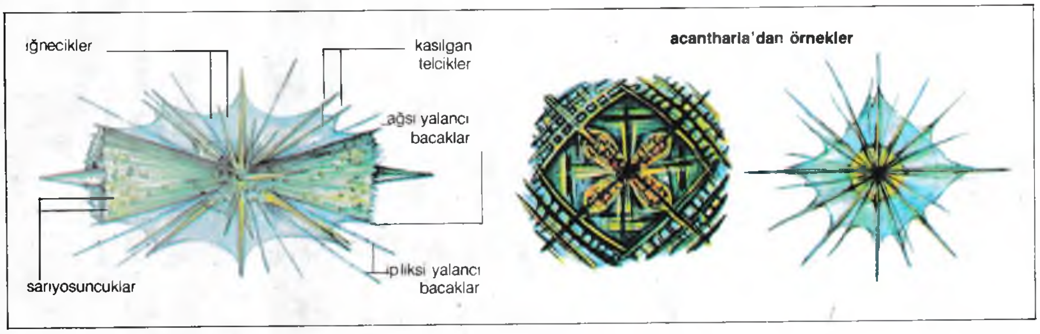
–ANSİKL. Acantharia sınıfındaki birhücrelilerin başlıca özelliği, hayvanın küremsi bedenini belirli noktalardan delip dışarı çıkan (Müller yasası) 10 çap ya da 20 yarıçap biçiminde az ya da çok katı iğneciklerin bir araya gelmesinden oluşan selestin (stronsiyum sülfat) iskeletleridir. Hayvanlar iskeleti oluşturan maddeyi hızla yenilerler. İşte bu nedenle, plankton içindeki birhücrelilerden alınan örnekler üzerinde belirlenen bağıl radyoaktif stronsiyum dozu, Büyük okyanus'taki termonükleer patlamaların "temizlik" değerlendirilmesini gerçekleştirme olanağı vermiştir.

İğneciklerin uçlarına yirmi dışplazma yumakçığı (kasılgan mikrotelcikler) eklidir; protist bu sayede "isterse" hacmini değiştirebilir (derinlik değişikliklerinde en iyi uyarlama).

İçplazma birçok çekirdek ve ortakyaşar sarıyosuncuklar içerir (peridinium).

İkiye bölünerek çoğalma yalnız 10 iğnecikli familyalarda görülür; bütün öbür familyalarda, derinlerde eşleştikleri sanılan gametlerin oluşmasıyla eşeyli üreme vardır. Gençlik evrelerinde çekirdekler birleşiktir.

ACANTHARİA

Acantharia birhücrelileri, hem bitkisel (diyatomeler, peridiniumlar, vb.), hem hayvansal (kurtçuklar, kürekayaklılar, vb.) mikroplanktonlarla beslenir. Avlar koful içine alınır, sindirilir ve kalıntılar dışarı atılır.

Acantharia'nın çok karmaşık olan sınıflandırılması, gövdenin ortasındaki iğneciklerin sayısına (10 ya da 20), karmaşıklık derecesine ve her iğneciğin ucundaki sitoplazma yumacıklarının sayısına dayanır.

ACANTHASTER a. Mercan kayalıklarında yaşayan denizyıldızı.
—ANSİKL. Denizyıldızı *Acanthaster planci*' nin Avustralya Büyük Mercan Seti'ni yıkıma uğratıp zarar verdiği 1963'te ortaya çıkarıldı. 1975'e doğru zarar tehlikeli boyutlara ulaştı. Bu türün her bireyi, her gün, bir kenarı 20 cm olan, kare biçiminde bir polip öbeğini bütünüyle yok edebilir. İşte bu denizyıldızı on yıl boyunca, iyi bilinmeyen nedenlerle olağanüstü çoğaldı; o kadar ki, bu üreme patlamasının, Büyük okyanus ve Hint okyanusu'nda bütün mercan kayalıklarını ve atolleri yok edeceğinden korku duyuldu. Günümüzde bir yandan denizyıldızlarının düzenli biçimde yok edilmesi, öte yandan yavru denizyıldızlarını avlayan kimi karındanbacaklı yumuşakçaların yeniden bollaşması sayesinde bu tehlikenin bütünüyle atlatıldığı söylenebilir. (Sözü edilen yumuşakçaların azalması, güzel kabuk avcılarınca yoğun biçimde toplanmalarından ileri geliyordu.)

ACANTHEPHYRA a. Okyanusların derin sularında yaşayan karides. (Çok uzun bir dişli rostrumu vardır. Oplophoridae familyası.)

ACANTHİZA a. Avustralya, Yeni Gine ve Yeni Zelanda'da yaşayan ötücü kuş. Baştankaraya benzer. Yaprakların altında bulduğu böceklerle beslenir. (Sinekkapangiller familyası.)

ACANTHOBDELLA a. Sibirya ve Rusya'da alabalıklarda asalak yaşayan ilkel sülük. (Halkalısolucanlar şubesi; sülükler sınıfı.)

ACANTHOCEPHALA a. Omurgalıların bağırsağında asalak yaşayan ve başında, üstü çengel çelenkli, ileri uzar bir hortum bulunan bağırsaksız kurtlar şubesi. (Yumurta her zaman eklembacaklı bir arakonakta açılır ve içinden dikensi bir kurtçuk [*akantor*] çıkar.) [Eşanl. ECHINORHYNCHA.]

ACANTHOCERAS a. Tebeşir dönemi topraklarında bulunan ammonit. Kalın kıvrımlı kavkısı, küçük yumru dizileriyle bezelidir. (*Acanthoceratidae* familyası.)

ACANTHOCHİTON a. Kitonlara benzeyen yumuşakça.

ACANTHOCİNUS a. Larvası kozalaklıların ağaçlarında gelişen kınkanatlı böcek. (Erkek *Acanthocinus aedilis*, duyargalarının uzunluğuyla dikkati çeker. Tekeböceğigiller familyası.)

ACANTHODACTYLUS a. Kuzey Afrika ve Batı Asya'daki çöl bölgelerinde yaşayan kertenkele. Kenarları geniş pullarla kaplı uzun parmakları sayesinde kum üstünde koşabilir. (Özkertenkelegiller familyası.)

ACANTHOLABRUS a. Kanarya adalarından Norveç'e kadar, kayalık ya da kumlu-balçıklı deniz diplerinde yaşayan kemik iskeletli balık. (Boyu 20 cm'yi bulabilir. Lapinagiller familyası.)

ACANTHOMETRON a. Zool. Bütün sıcak denizlerde yaygın birhücreli yaratık. (Acantharia sınıfı.)

ACANTHOPANAX a. Çin'de ve Japonya'da yetişen çok süslü ağaççık. (Yılanyastığıgiller familyası.)

ACANTHOPTERYGİİ a. Malacopterygii takımının tersine, yüzgeçleri dikenli olan kemikli balıklar takımı. (Bu adlandırma artık hiç kullanılmamaktadır.)

ACANTHOSTAURUS a. Zool. Bakışım düzlemi orta çizgiden geçen ve bu çizginin iki yanında dizili iğneciklerinden dördü, öbür on altısından büyük olan birhücreli yaratık. (Acantharia sınıfı.)

ACANTHURİDAE a. Tropikal denizlerde yaşayan ve levreği andıran kemikli balıklar familyası. (Bu balıkların kuyruk sapının üstünde, neşter biçiminde, dikleşebilen sert dikenler bulunur.)

A CAPPELLA be. ve sıf. (*capella'da olduğu gibi* anlamında ital. sözcükler). **1.** Eskiden capellalarda seslendirilen, çalgıların katılmadığı, çoksesli dinsel müzik yapıtlarının biçemini belirtirdi. **—2.** Günümüzde çalgı eşliği olmaksızın seslendirilen dinsel ya da dindışı koro yapıtına denir.

ACAPULCO, Meksika'da liman, Büyük okyanus kıyısında Mexico'nun G.-B.'sında; 638 000 nüf. Meksika'nın özellikle ABD'den turist çeken en önemli deniz turizmi merkezi liman; ispanyol egemenliği döneminden bu yana, Doğu (Manila) ile ticaret geleneğini sürdürmektedir.

ACAR sıf. **1.** Kabına sığmayan, güçlü, sağlıklı kimse için kullanılır; atak, atılgan, korkusuz, gözü pek, çevik, gürbüz: *Acar bir delikanlı.* **—2.** Becerikli, giriştiği her işi başarıyla sona erdiren kimselerin bu yönünü belirtmek için kullanılır: *En sonunda, tuttuğunu koparan, acar bir avukat bulduk.* **—3.** *Yörs.* Yeni olan nesneler için kullanılır: *Eskisi olmayanın acarı olmaz* (atasözü). **—4.** Besili, semiz hayvan için kullanılır: *Acar atlara binmiş, köy köy dolaşıyorlardı.*

ACAR (Salih), türk ressam ve dekoratör (Sofya 1927). Sofya Güzel sanatlar akademisi'ni bitirdi. Türkiye'ye geldikten sonra Güzel sanatlar akademisi resim ve heykel bölümü'nde çalıştı. Otel, sinema, tiyatro gibi yerlere yaptığı değişik teknikli dekoratif resimlerle tanındı. Gerçekçi ve stilize edilmiş bir üslupla yaptığı tablolarda en çok kuş motifini, özellikle de kelaynakları işledi. Kimi yapıtları Devlet resim ve heykel müzesi'ndedir.

ACAR (Kuzgun), türk heykelci (İstanbul 1928-*ay.y.* 1976). İstanbul Sultanahmet ticaret lisesi'ni bitirdikten sonra Güzel sanatlar akademisi heykel bölümü'ne girdi (1948). Önce Prof. Rudolf Belling'in, sonra da Hadi Bara'nın öğrencisi oldu. Bara'nın o tarihlerde soyut sanata ağırlık veren yaklaşımının etkisiyle, önceleri Naum Gabo'yu anımsatan yarı saydam hacimler düzenledi. Daha sonra tahta, kemik, tel kafesler, maden parçaları, çivi ve çubuk demir gibi değişik gereçlerle ilginç düzenlemeler ortaya koydu. Akademiyi bitirdikten (1953) sonra serbest olarak çalıştı. Kişisel sergiler açtığı gibi, toplu sergilere de katıldı. Paris genç sanatçılar bienali'nde çivilerden oluşan bir düzenlemesiyle birincilik ödülünü kazandı (1961). Buna bağlı olarak verilen bursla Paris'te bir yıl çalışma ve 1962'de Musée d' Arts modernes'de yapıtlarını sergileme olanağını buldu. Başlıca yapıtları: *Kuşlar* (İstanbul Manifaturacılar Çarşısı'nda), Ankara'da gökdelen cephesinde birkaç yıl kaldıktan sonra kaldırılan düzenleme, İstanbul Resim Heykel müzesi'nde demir çivilerden kurduğu düzenlemeler, Mehmet Ulusoy'un 1975'te Paris'te sahneye koyduğu *Kafkas tebeşir dairesi*'nin maskları.

ACAR (Cevdet), türk bilim adamı (Hopa 1943). İstanbul Teknik üniversitesi elektrik fakültesi'ni bitirdi (1967). Aynı yerde Devreler teorisi kürsüsü'nde asistan oldu (1970). Askerliği sırasında Hava harp okulu'nun elektronik laboratuvarını yönetti (1972-1973). Askerlikten sonra Elektrik fakültesi'ndeki görevine döndü. İşaret akış diyagramlarını istenilen biçimde bir yapıya getirmek için gerekli dönüşüm formüllerini bulduğu gibi, bu formüllerin, devre sentezinde analitik olarak kullanılmasına ilişkin çalışmalar da yaptı. Bu buluş ve çalışmalarından dolayı, Türkiye Bilimsel ve teknik araştırma kurumu kendisine 50. Yıl cumhuriyet ödülü'nü verdi (1973). ABD' de Detroit'teki Wayne state üniversitesi'nde konuk öğretim üyesi olarak bulundu ve konusuyla ilgili araştırmalar yaptı (1974-1976). *Duyarlık analizinde yeni olanaklar* adlı teziyle (1978) Elektrik fakültesi devreler ve sistemler kürsüsü eylemli doçentliğine atandı. Türkiye Bilimsel ve teknik araştırma kurumu tarafından kendisine *Yeni dönüş farkı matrisi* adlı çalışması için Teşvik ödülü verildi (1978). *Duyarlık ve tolerans analizi* (1979) adlı bir kitabı bulunan Acar ABD Davis'teki Kaliforniya Üniversitesi'nde de konuk öğretim üyesi olarak bulundu ve araştırmalar yaptı (1984-1986).

ACAR (Sırrı), türk güreşçi (Yalova 1943). Güreşe 1959'da İstanbul Güreş ihtisas kulübü'nde başladı. 1964'te güreş milli takımına seçildi ve o yıl Balkan üçüncüsü oldu. 1965'te Dünya ve Balkan üçüncüsü, 1967'de Avrupa ve Dünya şampiyonu ve Akdeniz Oyunları üçüncüsü oldu. 1968'de yeniden Avrupa grekoromen şampiyonluğunu kazandı.

ÂCÂR çoğl. a. (ar. *ecr*'in çoğl. *acar*). *Esk.* **1.** Armağanlar, karşılıklar. **—2.** Sevaplar.

ACARA a. Horon türü eski bir halk oyunu. Artvin yöresinde yaygındır. Oyunun çok sayıdaki figürü, öteki halk oyunlarının da kaynağı sayılır. Kadın, erkek birlikte oynanır.

ACARA (H. Altan), türk hidrobiyoloji uzmanı (İstanbul 1930). İ.Ü. fen fakültesi kimya bölümü'nü bitirdi, doktorasını verdi (1956). 1962-1978 arasında, İngiltere ve Kanada'da araştırmacı, öğretim üyesi ve yönetici olarak çalıştı. 1978'de yurda döndü ve DPT'de su ürünleri uzmanlığına getirildi. 1980'de doçent oldu. Çoğu yurt dışında basılmış 58 bilimsel araştırması vardır.

ACARALILAR → ACARLAR.

ACARAY (*rio*), Paraguay'ın doğu kesiminde ırmak. Hidroelektrik santralı.

ACARBAY (Doğan), türk atlet (Tekirdağ 1927). Atletizme Haydarpaşa lisesi'nde başladı (1943). Okullararası yarışmalarda elde ettiği başarılarla adını duyurdu. Fenerbahçe kulübü'ne girdi (1944). Bu tarihten 1954'e kadar 200 m, 400 m, 400 m engelli yarışlarda şampiyon ve rekortmen bir atlet olarak kendini gösterdi, milli takımda sürekli yer aldı. 1948 Londra Olimpiyatları, 1951 Akdeniz Oyunları, 1954 Avrupa Şampiyonası'nda yarıştı.

Büyük Larousse

Kuzgun **Acar**'ın bir yapıtı
İstanbul Resim Heykel müzesi

Erkal Yavi

Kuzgun **Acar**

Büyük Larousse

Salih **Acar**
Çaykalar

Kendi mesafelerinde sekiz kez Türkiye rekoru kırdı. İskenderiye'deki Akdeniz Oyunları'nda 400 m engellide gümüş, 4x400 yarışında bronz madalya kazandı.

ACARİGUA-ARAURE, Venezuela'da yerleşim merkezi. Merida sıradağlarının K.-D.'sunda. Besin sanayileri, makine yapımı, ahşap sanayisi. Yakınında, yeni sulamaya açılan alanlar.

ACARİNA → AKARLAR.

ACARİSTAN, Gürcistan'a bağlı ülke ve özerk cumhuriyet; 3 000 km^2; 393 000 nüf. Merkezi *Batum* (136 000 nüf.). Nüfusun çoğunluğu Acar'dır (% 40). Ondan sonra Gürcüler (% 29), Türkler, Ruslar ve Ermeniler gelir. 1878'de Rusların eline geçen bölge, 1921'de sovyet rejimi kurulunca özerk bir cumhuriyet olarak Gürcistan'a bağlandı. Çoruh'un kollarıyla yarılmış engebeli bir bölge olan Acaristan yumuşak iklimli, bol yağışlı ve yarı tropikal ürünler yetiştirilmesine elverişlidir: çay, tütün, turunçgiller. Türkiye-Gürcistan arasında bağlantı sağlayan Sarp sınır kapısı Acaristan'dadır. Tatil ve deniz turizmi.

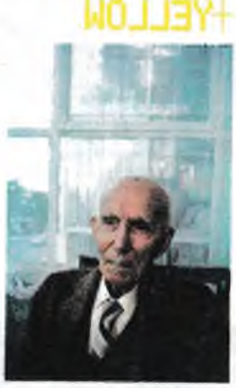
ACARLAR, eski **Abdallar,** Aydın'ın İncirliova ilçesine bağlı belde; 6 554 nüf. (1990). Belediye. PTT.

ACARLAR, Karadeniz'in G.-D.'sunda, Acaristan (*esk.* Kolhida) denen alanda yaşayan kavim. Günümüzdeki acar tipi, yerli kavimlerle yunan ve roma istilacılarının kaynaşmasıyla oluştu. VII. yy.'da Gürcüler'in bir kolu olan Kartveller'in istilası Acarlar'ı dil, kültür ve tip yönünden etkiledi. 1627'de toprakları Osmanlı İmparatorluğu'na katıldı, türk-islam etkisine girdi. Çoğunluğu müslüman oldu. 1878 Berlin antlaşması'yla Rusya'ya verildi. Kısa bir süre yeniden türk egemenliğine girdiyse de 1921'de rus yönetimine bırakıldı. Anadilleri gürcü dilinin bir lehçesidir. Batı Acarlar'ın dili, guri* diline çok yakındır. *Acaralar, Acaralılar* da denir. (→ ACARISTAN.)

ACAROĞLU (M. Türker), türk kütüphanecilik uzmanı, yazar (Bulgaristan, Razgrad,1915).Gazi eğitim enstitüsü edebiyat bölümün'de ve Dil ve Tarih Coğrafya fakültesi hungaroloji enstitüsü'nde okudu. Ankara Üniversitesi'nde;Fransa'da kütüphanecilik, bibliyografya, dokümantasyon öğrenimi görerek kütüphanecilik mesleğinde çalıştı. Basma yazı ve resimleri derleme müdürlüğü'nden emekli oldu (1974).

Bibliyografya (*Türk halkbilgisi ve halk edebiyatı üzerine seçme yayınlar kaynakçası*, -Fitnat Onan ile birlikte-, 1972; *Türk halk ozanları ve destanları kaynakçası*, 1978) ve biyografi (*Şair ve yazarlar*, 1963) türünde ürünler verdi. Bulgarcadan çeviriler yaptı: *Bulgar hikâyeleri antolojisi* (1967).

ACARUS a. (lat. sözc.). Peynir kurdu (*Acarus siro*) ve insan uyuzböceği (*Acarus scabiei*) gibi kimi akarlar için eskiden kullanılan bilimsel ad.

Pamay

Acatay Abdülgafur

ACATAY (Abdülgafur), türk bilim adamı (Denizli 1903). Orman mektebi âlisi'ni bitirdi (1926). Almanya'da Tharandt yüksek orman okulu'ndan lisans diploması aldı ve ormancılık doktoru unvanını kazandı (1937). Yurda dönüşünde Orman fakültesi'ne girdi, 1946'da profesör oldu. Orman fakültesi,İstanbul Üniversitesi'ne bağlandıktan (1948) sonra uzun yıllar Orman entomolojisi ve koruma kürsüsü profesörlüğünde bulundu. Sedir ağaçlarının ölümüne yol açan *Eriophyes cedri Acatay* adlı yeni bir akar (örümcek) ile *Phloeosinus acatayi Scaedl* adlı böceği buldu. *Pinus nigra var. Pyramidata* adlı (Ehrami karaçam) varyetesini tanımladı. Orman botaniği, orman koruması ve orman böcekleri konularında türkçe ve almanca çok sayıda kitabı, araştırmaları ve incelemeleri yayımlandı. Başlıca yapıtları: *Untersuchungen über Menge und Güte des Samenasatzes in verschiedenen Kronenteilen einheimischer Waldbäume* (1937), *İstanbul çevresi ve bilhassa Belgrad ormanındaki zararlı orman böcekleri, mücadeleleri ve işletme üzerine tesirleri* (1943), *Orman koruma kılavuzu* (1946), *Zararlı orman böcekleri teşhis anahtarı* (1948), *Orman korunması* (1959), *Tatbiki orman entomolojisi* (1963), *Gül ve gülyağı* (1969), *Ağaç yaralarının tedavisi* (1971), *Türkiye'de kılkeçisi ve orman ilişkileri* (1978).

ACAVACEA a. Sümüklüböceğe çok benzeyen, karada yaşayan akciğerli yumuşakçalar familyası. (Çok eski kökenli bir familyadır.)

—ANSİKL. Acavacea familyasındaki yumuşakçalar ovovivipar ya da ovipar hayvanlardır. Yumurtaları çok iri, kavkıları sivritepeli helis biçimindedir. Ağız açıklığında kıvrım ya da diş yoktur; çoğunlukla ağaçta yaşarlar. Başlıca cinsleri, Güney Amerika'da *strophochilus* ve *bulimulus*, Güney Afrika'da *dorcasia*, Madagaskar'da *ampelita* ve *helicophanta*, Seychelle adaları'nda *stylodon*, Sri Lanka'da *acavus*, Okyanusya'da *hedleyella, pedinogyra, anoglypta, caryodes*. Bu yumuşakçalar dünyanın değişik yerlerinde (Güney Amerika, Afrika, Madagaskar, Seychelle adaları, Avustralya ve Tasmanya) birbirlerinden kopuk olarak evrim geçirmişlerdir; ilk ortaya çıktıklarında bir arada bulundukları sanılmaktadır.

ACAVİSR ya da **ACAVİSER,** Demeter'i anımsatan etrüsk tanrıçası.

ACAYİP ya da **ACAİP** sıf. (ar. *'acibe*, şaşılacak şeyin çoğl. *'aca'ib*). **1.** Alışılagelmişin dışında, kendine özgü değişik davranışları nedeniyle yadırganan kimse için kullanılır; garip, tuhaf: *Anlaşılması güç, acayip bir insan.* **— 2.** Alışılagelenin dışında, yadırganan, şaşkınlıkla karşılanan şey için kullanılır; garip, tuhaf: *Acayip bir olay. Acayip bir yer. Acayip bir şapka.* **— 3.** Bir şeyin beğenildiğini abartılı olarak belirtmek için kullanılır: *Acayip bir güzellik.* **— 4.** *(Bir) acayip olmak*, söz konusu bir kimse ya da şey ise alışılanın dışına çıkarak insanları yadırgatmak, şaşırtmak: *Bugünlerde bu çocuk bir acayip oldu, hiç söz dinlemiyor. Son yıllarda havalar bir acayip oldu.* **— 5.** *Acayibine gitmek*, sözü edilen şeyi yadırgatıcı, şaşırtıcı bulmak; garibine, tuhafına gitmek: *Her söylenilene gülmesi çok acayibime gitti.*

—Tem. parç. *Acayip parçacık*,acayipliği sıfır olmayan parçacık.

◆ be. **1.** Bir eylemin yadırgatıcı, değişik, şaşırtıcı bir biçimde yapıldığını belirtir: *Acayip yürümek.Acayip konuşmak.* **— 2.** *Tkz.* Bir niteliği abartmak için söylenir: *Kız acayip güzel! Acayip hızlı koşuyor.*

◆ ünl. Sözü edilen şeyin şaşkınlık uyandırdığını, kuşkuyla karşılandığını vurgular: *O mu yapmış? Acayip!*

ACAYİPLEŞMEK gçz.f. Bir durum ya da bir kimse sözkonusu ise, alışılagelmişin dışına çıkarak, şaşırtıcı, yadırgatıcı duruma gelmek: *Bu yıl hava çok acayipleşti, yaz bir türlü gelmez oldu. Son günlerde iyice acayipleştin, ne dediğini bilmiyorsun.*

◆ **acayipleştirmek** ettirg. f. Acayip duruma getirmek.

ACAYİPLEŞTİRMEK → ACAYİPLEŞMEK.

ACAYİPLİK a. Acayip, şaşırtıcı, yadırgatıcı olma durumu, bu durumda olan şeyin niteliği; gariplik, tuhaflık: *Böyle acayiplik görmedim. Yürüyüşünde bir acayiplik var.*

— Psikiyatr. Bir şizofrenin davranışlarının ya da konuşmalarının, karşısındaki kimsede yarattığı tuhaflık ve tutarsızlık izlenimi.

— Tem. parç. Hadronların taşıdığı yük tipi. (Bk. *ansikl.* böl.)

— ANSİKL. Tem. parç. 1950'lerde acayip davranışlı bazı çekirdekaltı parçacıkların bulunuşu modern anlamda parçacıklar fiziğini başlattı. Bu buluşla nükleonlar dışında hızla ortaya çıkarılan başka parçacıkların, hadronlar (kuvvetli etkileşimli parçacıklar) dünyasını oluşturduğu ortaya konuldu. Sözkonusu acayiplik parçacıkların çok çabuk oluşumuyla (kuvvetli etkileşimle) çok yavaş bozunması (zayıf etkileşimle) arasında görülen dengesizlikti; bu nedenle bunlara ''acayip parçacıklar'' adı verildi. Olayın sırrı ''acayiplik'' denilen ve kuvvetli etkileşimler sırasında korunan fakat zayıf etkileşimlerde korunamayan yeni bir yükün bulunmasıyla çözüldü. Bu olgu yalnızca bazı etkileşimlerde geçerli olan kısmi korunum yasasının ilk örneğidir.

A'CÂZ çoğl. a. (ar. *acz*, son bölüm'ün çoğl. *a'câz*). *Esk.* Bir şeyin son bölümleri.

Accademia degli arcadi, İsveç kraliçesi Kristin'in çevresindeki yazarların 1690'da Roma'da kurdukları edebiyat derneği. Amaçları, şiir sanatı üstüne yapılacak incelemelere yeniden saygınlık kazandırmaktı. Akademi, 1925'te bir edebiyat ve tarih incelemeleri enstitüsü oldu.

Accademia del Cimento. 1657'de Floransa'da kuruldu. 1667'de, siyasal ve dinsel nedenlerle çalışmalarını durdurdu. Dokuz üyeden oluşan bu topluluk ilginç fizik deneyleri yapmış (örneğin, yayılan ısı ve termometre üzerinde) ve bu deneylerin sonuçlarını 1667'de *Saggi*'de yayımlamıştır.

Accademia della Crusca. 1582'de Floransa'da kuruldu. İlk üyelerin belki de şaka yollu kabul ettikleri ad (*crusca*, undan ayrılması gereken ''kepek'' demektir) üzerinde bir elek resmi ve *il piú bel fior ne coglie* (''En zarif çiçeklerini toplar'') yazısı bulunan bir armayla süslenmişti. Gerçekten de Akademi'nin amacı, italyan dilini arıtmaktı. 1591'de bir sözlük bastırma tasarısı ortaya atıldı. Bu *Vocabulario* (sözlük) 1612'de yayımlandı ve birçok baskısı yapıldı. 1783 ile 1818 arasında Floransa Akademisi ile birleşen Accademia della Crusca, bağımsızlığına yeniden kavuştuktan sonra filoloji yayımlarını sürdürdü.

Accademia delle scienze dell'Istituto di Bologna, 1690'da gökbilimci Eustachio Manfredi'nin kurduğu bilim enstitüsü; aralarında kurucusunun da bulunduğu ilk on altı meslektaş, okullarına *Accademia degli Inquieti*(Kaygılılar akademisi) adını taktılar; temel sav olarak da ''ruh maddeye egemendir'' anlamına gelen eski *Mens agitat molem* özdeyişini seçtiler. 1711'de bu akademi, L.F. Marsili tarafından Bologna üniversite ya da enstitüsü'ne bağlandı. 1802'de Napoléon tarafından ulusal enstitü durumuna getirildi ve ancak 1829'da yine ilk biçimine döndü. Papa Clemens XI'in sağladığı destek nedeniyle daha sonraları *Clemens akademisi* diye anıldı ve bu enstitüye resim, heykel ve mimarlık akademisi de bağlandı. Carracci ailesi ünlü sanat akademileri İncamminati'yi Bologna'da kurdu.

Accademia Nazionale di San Luca, Roma'daki eski güzel sanatlar akademisi. İtalyan ressamlarının Ortaçağ'da Azız Luca Hayır derneği adını taşıyan birlikleri, XV. yy.'da güzel sanatlar üniversitesi biçimine dönüştü ve tüm ülkelerden yüzlerce sanatçıyı üye kabul etti. 1577'de, papa Gregorius XIII Roma'da Aziz Luca'nın manevi koruyuculuğu altında, bir güzel sanatlar akademisi kurdu. Burası aynı zamanda bir sanat araştırmaları merkezine dönüştü ve çeşitli avrupa akademilerine örnek oluşturdu. Akademi hükümetin yapmak istediği reformlara karşı koydu. Bu yüzden 1874'te aynı işlevlere sahip bir krallık güzel sanatlar ens-

titüsü kuruldu, ancak San Luca akademisi de kapatılmadı. Akademinin bugünkü yeri, güzel bir müze olan Carpegna sarayı'dır.

ACCA-LARENTİA. Rom.mit.Adına 23 aralıktaki *larentinalia* kutlamaları düzenlenen, tarlaların bereket tanrıçası. Romulus'un sütanası olduğu kabul edilir.

ACCARON → EKRON.

ACCELERANDO [atʃelerando] be. (ital. sözc.). Müz. Bir parçanın hızının artırılacağını belirten terim.

ACCER tasilisi, Büyük Sahra'da dağ kütlesi; kuzeyde Hoggar'ı sınırlar. Yer yer volkanik kökenli olan, derin boğazlarla yarılan bu kütlenin yükseltisi 2 000m'yi aşar. Yenitaş dönemi'nden kalıntılar (kayalara oyulmuş gravürler ve resimler), bölgeye VI.- III. bin yıllar arasındaki daha az kurak bir dönemde yerleşilmiş olduğunu gösterir.

ACCÈTTO (Torquato), italyan yazar (Napoli, XVII. yy.'ın ilk yarısı). Tasso'nun yaşamöyküsünün ve *Della dissimulazione onesta* (1641) adlı yapıtın yazarıdır.

ACCİACCATURA [atʃjakatura] a. (ital. *acciaccare*, buruşturmak, ezmek'ten). Müz. Klavsen için yazılmış yapıtlardaki özel süsleme. (Eşanl. APPOGGİATURA, MORDAN.)

ACCİAİUOLİ, Brescia kökenli floransalı aile. 1282'de güçlü bir ticaret şirketi kurmuşlardı. Napoli anjouluları'nın, papalığın ve ingiliz Edward III'ün bankerleri oldular. İtalya'da ve Doğu ile Batı'nın o zamanki başlıca ticaret merkezlerinde temsilcileri vardı. 1345'teki büyük iflasın kurbanı olan şirket borca girdi, 1355'te tasfiye edildi. XV.yy.'da Acciaiuoli ailesinin birçok üyesi Mediciler'e katıldı. —NİCCOLO (Montegufoni 1310-Napoli 1365), Giovanna I döneminde Sicilya yurtluk hazine nazırı. Doğu latin imparatoriçesi Catherine II de Valois tarafından oğulları Robert, Louis ve Taranto'lu Philippe'yi yetiştirmekle görevlendirildi. 1336'dan 1338'e kadar imparatoriçeden, Eleia, Akhaia ve Messenia'da bir dizi yurtluk aldı. Doğu latin imparatoru Tarantolu Robert II adına yönetmeyi sürdürdüğü Akhaia prensliğini Bizanslılar'a karşı yeniden örgütlemeye ve savunmaya çalıştı. —RANİERİ ya da NERİO I (öl. 1394), Niccolo'nun yeğeni ve evlatlığı. Topraklarını Peloponisos'un tüm kuzey-doğusuna yaydı. 1387'de Katalanlar'ı Atina Dukalığı'ndan kovdu ve Atina dukası unvanını aldı. —ANTONİO I (öl. 1435), Atina dukası (1405-1435), Ranieri I'in evlilik dışı oğlu. Dukalığı kendi yararına yeniden düzenledi ve Türkler'le iyi geçindi,bu bölgede kalıcı bir barış sağladı. RANİERİ ya da NERİO II (öl. 1451), Atina dukası (1435-1439 ve 1441-1451) Antonio'nun kuzeni ve halefi. Kardeşi Antonio II'nin (1439-1441) iktidarı gaspetmesine fırsat verdi ve ancak o öldükten sonra yeniden ortaya çıktı. —FRANCESCO I, Atina dukası, Ranieri II'nin oğlu. Annesi Clara Giorgi'nin vesayeti altında saltanat sürdü (1451-1456). — FRANCESCO II, *Franco* denir (öl. 1460), Antonio II'nin oğlu. 1456'da Atina dukası oldu. Ama aynı yıl,Türkler'in fethi sırasında Sultan Mehmet II tarafından tahttan indirildi (1456).

Acción Democrática (A.D.), Venezuela'da 1931'de kurulan siyasi parti. Adı önce *Partido democrátio nacional* iken 1941'de bunu değiştirerek günümüzdeki adını aldı. Eylemini, milliyetçi ve reformcu bir ideolojiyle önemli bir tarım reformu programına dayandırdı. Cumhurbaşkanlığına sırasıyla Rómulo Gallegos (1947), Rómulo Betancourt (1948- 1958), Raúl Leoni (1964-1969) ve Carlos Andrés Perez'in (1973-1979) seçilmelerini sağladı.

ACCİPİTRİDAE a. Zool. Kartalgiller familyasının bilimsel adı.

ACCİPİTRİFORMES a. Zool. Kartalsılar takımının bilimsel adı.

ACCİUS (Lucius), latin trajedi yazarı (Pisaurum İ.Ö. 170-İ.Ö. 84'e doğr.). Çağdaşları tarafından Roma'nın en büyük trajedi yazarı olarak kabul edilir. Euripides'ten esinlenerek yazdığı kırk beş oyunu ve ona mal edilen iki trajedisi vardır. Söyleve dayalı üslubu ulusal konulara çok iyi uyar; yapıtlarından günümüze kalan parçalar (700 dize) renkli ve özgün betimlemelere olan düşkünlüğünü gösterir.

ACCOLTİ, hümanist ve hukukçu italyan aile. —BENEDETTO (Arezzo 1415-Floransa 1466). Cumhuriyet'in adalet bakanı oldu. İlk haçlı seferinin bir tarihçesini yazdı. Kardeşi —FRANCESCO, *Aretino* diye anılır (Arezzo 1416-Siena 1488'e doğr.), Milano dukası Francesco Sforza'nın sekreteriydi. —BERNARDO, Benedetto'nun oğlu (Arezzo 1458-Roma 1535), takma adı *Unico Aretino* idi. Yergileri dışında *Decameron*'dan (III,9) alınma *Virginia* (1493) adlı bir komedi yazdı. —BENEDETTO, Bernardo'nun yeğeni (Floransa 1497-*ay.y.* 1549), 1527'de kardinal oldu. 1532'de papa tarafından Ancona valiliğine getirildi.

ACCONCİ (Vito), amerikalı sanatçı (New York 1940). 1968-69'dan başlayarak, kendi gövdesinin (ve gerektiğinde sesinin) hem gereç hem sanat yapıtı olduğu eylemler düzenledi. Hazırladığı her eylemin, her "parça"nın (bunlar geçicidir, ama film ve fotoğrafla saptanır) özelliği, çoğunlukla acı veren bir uygulama (*Trademarks*, 1970; *Rubbings*, 1970) aynı zamanda da uzamsal ve toplumsal çevreyle ve öbür insanlarla kurulan ilişkilerin değiştirilmesine yönelik eleştirel bir içeriktir. Aynı doğrultuda giderek, ama bu kez gövdesel sanatın sınırlarını aşarak video düzenlemeleri ve çevreler gerçekleştirdi ve bu tür çalışmalarında, seyircinin yapıtın oluşmasına katılmasını sağladı. Ayrıca kent alanına katkıda bulunacak düzenlemelerle de ilgilenmektedir.

ACCRA, Gana'nın başkenti. Gine Körfezi kıyısında; 949 113 (1989) nüf. Üç kale (Crevecoeur, James ve Christianborg kaleleri) çevresinde gelişen kentte, konut, yönetim ve ticaret semtleriyle liman (kakao ve altın dışsatımı) yan yana uzanır. 1950'lerin başında nüfusu yalnızca 150-000 olan Accra, bağımsızlığın ilanından hemen sonra özellikle (kenti Afrika'nın başkenti yapmayı düşleyen K. Nkrumah'ın çabalarıyla) büyük bir gelişme gösterdi. Günümüzde Accra, daha çok yakın çevresinde ve Tema'da toplanmış birkaç sanayi kuruluşu (petrol rafinerisi) dışında bir siyaset, ticaret ve üniversite merkezidir.

ACCRİNGTON, Büyük Britanya'da (Lancashire) kent. Blackburn'ün D'sunda; 41 000 nüf. Dokuma ve makine sanayileri.

ACCUM (Friedrich), alman kimyacı (Bückeburg 1769-Berlin 1838). 1793'ten 1822'ye değin Londra'da yaşadı ve profesör olarak çalıştı. Kentin gazla aydınlatılmasını sağladı.

ACCURSİO (Francesco), italyan hukukçu (Bagnolo, Toscana, 1185'e doğr.-Bologna 1263'e doğr.). Seçkin bir metin yorumcusuydu. Roma hukukunu yenileyenlerden biridir. Azzone'nin öğrencisiydi, *Glossa Ordinaria* ya da *Glossa Magna* adlı yapıtı yazdı.

ACCUSATİVUS → YÜKLEME DURUMU.

ACE [es] a. (ing. sözc.).Teniste, hızlı, iyi yönlendirilmiş ve rakipçe karşılanamayan servis atışı.

A'CEB sıf. (ar.*ᶜaceb*, tuhaf'tan *aᶜceb*). **1.** Çok garip, çok tuhaf. **—2.** *Aceb ül-acaib*, aşırı ölçüde şaşırtıcı ve gülünç olan.

ACEDABİYE, Libya'da yerleşim merkezi, Sirenayka'da, Bingazi'nin G.'inde; 100 500 nüf. (1985).

ACEH, Endonezya'da, Sumatra adasında bölge. Adanın K. ucunda; 55 392 km²; 2 920 500 nüf. (1984). Yönetim merkezi *Banda Aceh*. Hemen kıyıda yükselen sarp dağlık (2 785 m) bir yöredir. G.-D.'da kıyı ovaları uzanır. Pirincin yanı sıra, ticarete yönelik bazı ürünler (hindistancevizi, karabiber, karanfil, küçük hindistancevizi ağaçları) yetiştirilir. Petrol ve doğal gaz yatakları.

ACEH sultanlığı, Sumatra'nın (Endonezya) kuzeyinde eski sultanlık. Portekizliler Malaka'yı aldıktan (1511) sonra, birçok müslüman etkinliklerini özgür kalmış bir merkeze aktarmayı yeğlediler. Bu aktarım üzerine sultanlığın limanı büyük bir önem kazandı. XVI. yy. boyunca ve XVIII. yy. başında Aceh sultanları, öbür Malezya kentlerinin yardımıyla Malaka'yı yeniden ele geçirmeye çalıştılar; hatta 1563'te Kanuni'nin desteğini istediler. Aceh kenti İskender Muda döneminde (1607-1636) karabiber ticaretinin önemli bölümüyle minangkabau ülkesinin altın yataklarını denetimi altında tuttu. Böylece en parlak dönemine ulaştı. Birçok tanınmış yabancı, İskender Muda'nın sarayına uğrayıp onu ziyaret ederdi; bunlardan Augustin de Beaulieu (1620), ziyareti üstüne bir anlatı bıraktı. XIX. yy.'a değin Sumatra'nın en önemli gücü olan Aceh, Hollanda ile uzun bir çatışmaya girmek zorunda kaldı. 1873'te başlayan ve otuz yıl süren bu çatışma sömürgeci devletin başarısıyla sona erdi. Aceh, Endonezya'nın bağımsızlığından (1945) bu yana da, birçok kez ayrılıkçı girişimlerde bulundu.

ACEHLER ya da **AÇEHLER,** eski Aceh (Sumatra) sultanlığında halk. Dilleri Endonezya dil öbeğindendir. Tarımcı ve balıkçı olan Acehler kadın tarafının köyünde (karıyerli) yaşarlar. Bu köyler kazıklar üzerine kurulmuştur. Bazen kast düzenine çok yaklaşan siyasal toplumsal örgütlenmeleri, islam yasalarının etkisi altındadır.

Accra
kent merkezinden bir görünüm

A'CEL sıf. (ar. *aᶜcel*). *Esk.* Çok acele, çok acil.

ACELE a. (ar. *ᶜacele*). **1.** Bir şeyi yapmakta gösterilen telaş: *Acelesinden şapkasını unuttu. Acele ile çıktı. Aceleyi hiç sevmem. Daha hava kararmadı, acelen ne?* **— 2.** *Acele etmek*, çabuk davranmak: *Acele etmezsen treni kaçıracaksın.* **—3.** *Bir işi yapmakta acele etmek*, o iş için erken davranmak: *Sevinmekte, kızmakta, evlenmekte acele etmek.* **— 4.** *Acele acele*, oldukça çabuk, hızlı hızlı: *Önümdekilerden biri acele acele yürüyordu.* || *Acelesi var (yok)*, bir kimsenin çabuk davranma zorunda olduğunu (ya da olmadığını) belirtir: *Acelem var hemen gideceğim. Acelen yoksa biraz daha bekle.* || *Acelesi yok*, bekleyebilecek bir işi, durumu gösterir: *Acelesi yok, sonra*

ödersin. || *Aceleye gelmek*, bir iş sözkonusu olduğunda, zaman darlığı yüzünden o iş için yeterli özeni gösterememek: *Bu çeviriler aceleye geldiğinden istediğim gibi olmadı.*|| *Bir şeyi, aceleye getirmek*, bir şeyi kısa sürede, özensiz yapmak: *Gerekli özeni göstermemiş, bu yazısını aceleye getirmiş.*|| *Aceleye getirmek*, zaman yetersizliğinden karşısındakini aldatacak biçimde yararlanmak; el çabukluğu yapmak: *Manav aceleye getirip çürük domatesleri de araya sıkıştırmış.*

◆ sıf. **1.** Telaşla, ivedilikle yapılan; çabuk yapılması zorunlu olan şey için kullanılır; ivedi, acil: *Acele işe şeytan karışır* (atasözü). *Acele bir işim var, hemen gitmeliyim.* **— 2.** Telefon, telgraf vb. sözkonusu ise, bunlara belli bir öncelik tanındığını gösterir.

—Huk. *Acele işlerde el koyma* → ELKOYMA. || *Acele itiraz* → İTİRAZ. || *Acele kamulaştırma* → KAMULAŞTIRMA.

◆ be. Bir eylemin geciktirilmeden ve çabuklukla yapılması gerektiğini belirtir; derhal, hemen, tez: *Acele gel! Bu mektubu acele gönderin.*

ACELECİ sıf. ve a. Bir işi yapmakta, bir işin gerçekleşmesini beklemekte telaşa varan bir çabukluk, sabırsızlık gösteren kimse için kullanılır; ivecen, telaşlı, sabırsız: *Aceleci bir insan. Ne kadar acelecisin. İşin uzaması onu daha da aceleci yapıyordu.*

◆ sıf. Bu kimsenin davranışı için kullanılır: *Aceleci adımlarla ilerlemek.*

ACELECİLİK a. Bir işi yapmakta, bir işin gerçekleşmesini beklemekte aceleci, sabırsız davranma; bu davranış içindeki kişinin tutumu; ivecenlik: *Acelecilik çoğu durumlarda, kazalara yol açar. Bütün bunlar aceleciliğin yüzünden başımıza geldi.*

ACELELEŞTİRMEK g.f. *Bir işi aceleleştirmek*, ona hız vermek, acele yapılmasını sağlamak, hızlandırmak, çabuklaştırmak, ivedileştirmek.

ACELETEN be. (ar. *ʿacele*'den *ʿaceleten*). İvedilikle, çarçabuk.

ACEM a. (ar. *ʿacem*, yabancı). **1.** Araplar'ın Arap olmayanlara verdikleri ad. **—2.** İranlı. **— 3.** İran'ın fars ırkından olmayan yerli halkı **—4.**Azerbaycan'daki şii Türkler. **—5.**İran ülkesi; Acemistan. **—6.** *Acem arslanı*, yalancı kahraman (acem bayrağının üzerindeki aslan resmini anıştırarak). || *Acem bahçesi*, İran'ın yüksek duvarlarla çevrili, ortası havuzlu, güllerle bezenmiş ünlü bahçelerine Türkler'ce verilen ad. (Halk öykülerinin, divan edebiyatının yaygın motiflerindendir.) || *Acem çapkını*, kentin çevresini dolaşmak için kiralanan at (esk.). || *Acem kaması*, ince keskin kama. || *Acem kılıcı*, iki yanı da keskin kılıç. || *Acem kılıcı gibi*, karşıtlarının yanı sıra yandaşlarına da zarar vererek, onları da kırarak. || *Acem mübalağası, palavrası*, mübalağa ve palavranın aşırılığını göstermek için kullanılır.

—Berbl. *Acem tıraşı*, başın yalnız arkasında saç bırakıp, tepe ve yanlardaki saçları tıraş ederek oluşturulan saç biçimi.

—Ciltç. *Acem kösteği*, eski yazmalarda, dikildikten sonra kitabın arkasına yapıştırılan, tıraş edilmiş ince deri bant.

—El. sant. *Acem işi*, renkli ipekle işlenen, altın ve gümüş boncuklarla bezenmiş döşeme işlemesi. (Yatay yönde çok ince ipekle işlenir, üzeri ince sırmayla örülür, eş ya da değişik renk sırmayla motif bağlantıları yapılarak altın ya da gümüş boncuklarla zenginleştirilir.) || *Acem topağı* → MENGİT.

—Geleneks. giy. *Acem külahı*, eskiden kullanılan bir tür başlık. (Siyah kuzu derisinden yapılır, tepesi sivri olurdu.)

—Halk ed. *Acem koşması*, anadolulu âşıkların düz ya da cınaslı olarak söylediği, Azerbaycan'a özgü bir ezgiyle okunan koşma türü. || *Acem manisi*, biçim ve ezgisiyle Azerbaycan'a ait olan ve Doğu Anadolu'da da söylenen genellikle cınaslı bir mani türü.

Büyük Larousse

Acem
Atatürk kitaplığı

—Kur. tar. *Acem çadırı*, osmanlı sultanlarının atlı gezilerinde (binişi hümayun) kullanılan çadır. (Öteki çadırlarla birlikte mehterhanede saklanırdı.)

—Süslem. sant. *Acem işi yazma*, duvar süsleme amacıyla yapılmış kalıp işi yazma. (Bu yazmalarda, açık krem zemin üzerine karakalem siyah, kırmızı, mavi, sarı ve yeşil renkler kullanılır; figüratif ve yazılı olur. 1.20 x 4 m ya da 1.10 x 3 m boyutlarındadır. İstanbul, Edirnekapı'da yapılırdı.)

ACEM a. Müz. Türk müziğinde bileşik makam. Bayati makamına yakındır. Ondan ayrılan yönü, acem perdesinden ya da dolaylarından başlaması ve çargâh (do) perdesi üzerindeki çargâh dörtlüsünü sık sık kullanmasıdır.

acem makamı

ACEM a. Müz. Türk müziğinde, tiz sekizlideki *fa* sesinin adı. (Orta sekizlideki *fa*'nın adı *acemaşiran*'dır.)

Acem, karagöz oyunu tiplerinden. İran ya da Azerbaycan'dan gelmiştir; varlıklıdır. Eğlenceden, dalkavukluktan hoşlanır, bol para dağıtır. Abartılı konuşur, şiire düşkündür. Kimi kez okuduğu farsça beyitlere Karagöz'ün aynı uyak ve ölçüyle verdiği uydurma yanıtlar, oyunun güldürü öğelerinden birini oluşturur.

ACEM ALİSİ, Acem İsa da denir. İran asıllı türk mimar (Tebriz ?- ? 1539). Yaşamına ve yapıtlarına ilişkin bilgiler yetersizdir. İranlı olduğu, Selim I'in İran dönüşü onu İstanbul'a getirdiği sanılmaktadır. Mimarlığını yaptığı söylenen yapıların, daha sonra Sinan tarafından onarılması, bazı kuşkulara yol açmışsa da, yapım tarihleri, üslupları ve yapı teknikleriyle, ona ait olduğu bilinen yapılar vardır. Gebze'deki Çobanmustafapaşa külliyesi, İstanbul Sultanahmet meydanındaki İbrahimpaşa sarayı bunlar arasındadır.

Atı Acem

ACEM BEKİR EFENDİ, türk reisülküttap (Şirvan ?- İstanbul 1723). Eğitimini Mısır'da tamamladı. Reisülküttaplığa getirildi (1690). Azledilerek (1694) Elbasan sancakbeyliğine gönderildi. Üç kez daha reisülküttap oldu (1704, 1711, 1713). Defter eminliği, darphane eminliği, şıkkı sani defterdarlıklarında bulundu.

ACEM DÜZENİ a. Türk halk müziğinde bir bağlama düzeni. Alt ve orta teller ana düzendeki gibi akort edilip üst tel *fa* sesine yükseltilir. Kontrol edildiğinde orta teldeki iki *fa* sesi ve alt teldeki *fa*, üst telle uyumlu olmalıdır. Üst teldeki *re* sesiyle orta tel, *la* sesiyle alt tel aynı sesi vermelidir. Karar sesi orta teldeki *fa* sesidir. *Kervan* adlı parça bu düzenle çalındığından *kervan düzeni* de denir.

ACEM HALAYI a. Bir halk oyunu. Güney Anadolu'da oynanır. Davul, zurna eşliğinde ağırdan başlayıp hızlanarak süren, bağımlı bir oyundur. *Gelin alayı* da denir.

Acem ve Arap defterdarlığı. Kur.tar. Doğu Anadolu ve Suriye'nin mali işlerini yürüten defterdarlık (XVI. yy.).Selim I döneminde buraların alınmasından sonra, bu bölgelerin mali işlerini yürütmek için Halep'te bir defterdarlık kuruldu. Kuruluduğu kentin adına bağlı olarak *Halep defterdarlığı* da denirdi. XVI. yy. sonlarında Halep, Şam, Trablusşam, Diyarbakır ve Erzurum defterdarlıklarına ayrıldı. Bunlar *kenar defterdarlıklar* adıyla da anılırdı. (→ DEFTERDARLIK.)

ACEMAŞİRAN a. Müz.Türk müziğinde bir göçürülmüş (şed) makam. Dizisi, çargâh makamının dizisi, acemaşiran perdesi üzerine taşınarak (şeddedilerek) elde edilmiştir. Seyir özellikleriyle mahur makamına benzer. Bu makamda, her dönemde, dinsel ve dindışı formlarda çok sayıda yapıt bestelenmiştir.

acemaşiran makamının dizisi

ACEMAŞİRAN a. Müz. Türk müziğinde orta sekizlideki *fa* sesinin adı. (Tiz sekizlideki *fa* ise *acem*'dir.)

ACEMBAZİRKEŞİDE a. Müz. Türk müziğinde XVI. yy.'dan bu yana kullanılmayan bir makam. Günümüze ulaşabilmiş örneği yoktur.

ACEMBORUSU a. Sarı-turuncu renkte borumsu çan biçiminde büyük çiçek açan tırmanıcı ağaççık. (Anayurdu Amerika'dır. Türkiye'de de süs bitkisi olarak yetiştirilir. Bil. a. *bignonia*. Acemborusugiller familyasının örnek tipi.)

ACEMBORUSUGİLLER a. Acemborusu, katalpa, tik ağacı, jakaranda, sarı peroba ve borulu hanımeli gibi sıcak bölgelerde yetişen ağaççık ya da ağaçları kapsayan bitki familyası. (Acemborusugiller familyasında 700'ü aşkın tür vardır.)

ACEMBUSELİK a. Müz. Türk müziğinde bileşik makam. Acem makamının, buselik dörtlüsü ya da beşlisiyle sona eren biçimidir. Az kullanılmıştır.

ACEMCE a. Farsça.

ACEMHÖYÜK, Niğde ilinde höyük. Aksaray ilçe merkezinin 18 km kuzeybatı'sında, Melendiz çayının suladığı ova-

-nın ortasında. Asur ticaret kolonileri çağının önemli merkezlerinden.
—Arkeol. Akkad ve Hitit yazılı kaynaklarında adı geçen Asur ticaret kenti Puruşanda'yı ortaya çıkarmak amacıyla, 1962'den beri Prof.Dr.Nimet Özgüç başkanlığında sürdürülen kazılarda, ilk tunç çağın son evresinde başlayan bu yerleşme alanı bulundu. Aşağı kent ve höyükte yürütülen kazılarda Asur ticaret kolonileri çağına ilişkin dört yapı katı saptandı. Bu katlarda, Sarıkaya sarayı, Hatipler sarayı, evler, damga ve silindir mühürler (bulla), çeşitli bezeme ve biçimlerde çanak çömlek, kumaş izleri, boncuklar, altın süs eşyası, tanrı-tanrıça-kız çocuğu betimli kurşun heykelcik, fildişi yapıtlar ve oyun tahtası gibi önemli buluntular ortaya çıkarıldı. Bunlar o dönemin kültür yaşamında Anadolu dışı (Mısır, Suriye, Mezopotamya) etkileri yansıtan buluntulardır. Helenistik ve Roma dönemlerinden ise bıreyapı katı saptanmıştır.

ACEMIRAK a. Müz. Türk müziğinde XVII. yy.'dan önce kullanılmış bileşik makam. Günümüze örneği ulaşmamıştır.

ACEMİ sıf. ve a. (ar. *ᶜacemî*, yabancıyla ilgili). **1.** Bir işte, bir uğraşta gerekli ustalığı, beceriyi kazanmamış, kazanamamış kimse için kullanılır; deneyimsiz, toy, beceriksiz: *Acemi yüzücüler bu tarafa ayrılsın. Yıllardır araba kullanıyor ama hâlâ acemi.* **—2.** *Bir işin, bir aracın acemisi*, o işi yapmakta, o aracı kullanmakta deneyimsiz olan kimse: *Ben bu elektrikli daktilo makinelerinin acemisiyim.* ‖ *Bir yerin acemisi*, o yerin yabancısı: *Verdiğin adresi bulamaz; buranın acemisidir.* ‖ *Acemi çaylak*, deneyimsiz, beceriksiz bir kimseye takılmak için söylenir.

—Ask. *Acemi er*, askerlik yükümlülüğünü yerine getirmek üzere silah altına alınmış, deneyimsiz, eğitilecek er. (45 gün ya da üç-dört ay sürecek bir temel eğitimden geçirilerek savaşacak düzeye getirilir.)
—Ask. denizc. *Acemi denizeri*, deniz kuvvetlerinde temel askerlik eğitimi görmemiş deniz eri.
—Kur.tar. *Acemi ağa*, sarayın harem hizmetlerini yapan zenci hadım ağalarından bir bölümünün rütbesi. (Bunlar "en aşağı" denilen rütbeden başlayıp acemi ağalığa yükselirlerdi). ‖ *Acemi cariye*, saraya yeni alınan cariyelere verilen ad. (Bunlara önce saray gelenekleri, okuyup yazma, yeteneklerine göre çeşitli işler öğretilirdi.) ‖ *Acemi ocağı* →ACEMİ OCAĞI. ‖ *Acemi oğlanı* → ACEMİ OĞLANI.

A'CEMİ sıf. ar. *aᶜcem* ve *-î*'den *aᶜcemî*). *Esk.* **1.** İranlı. **—2.** Acemce. **—3.** Dilsiz, dil bilmeyen. **—4.** Yabancı.

ACEMİ BİN EBUBEKİR, Azerbaycanlı mımar (XII. yy.). İldeniz atabekleri'nin kurduğu Nahçıvan mimarlık okulu üyesi. Ortaçağ islam mimarlığının ilk anıtlarından olan Nahçıvan'daki Yusuf bin Kuseyyir'in *Atababa türbesi* ile Mümine Hatun'un *Atabek türbesi* onun yapıtıdır. Bunlar, kule biçimi türbelerin ilk örnekleri olmalarıyla da mimarlık tarihi açısından önemlidirler. Bugüne ulaşmayan Nahçıvan'daki *Ulu (Cuma) Cami* de onundur.

Acemi kışlası, İstanbul'da kışla. Şehzadebaşı ile Vezneciler arasındaydı. Fatih Sultan Mehmet döneminde acemi oğlanlar için yaptırıldı. Kethüda ve çavuş daireleri denilen karşılıklı iki sıradan oluşuyordu. Kethüda dairesi on altı, çavuş dairesi on beş odaydı.Yeniçeri ocağı'nın kaldırılmasından (1826) sonra kurulan Asakiri Mansurei Muhammediye'nin acemi eğitimleri de bir süre burada yapıldı.

Acemi ocağı. Ask. tar. Osmanlı devletinde, Yeniçeri ocağı'na alınacak erlerin yetiştirildiği kurum. Acemi ocağı'nın kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, Murat I döneminde Edirne'nin alınışından sonra kurulduğu sanılır. Ocak, ilk olarak Gelibolu'da kuruldu. Gelibolu ağası ocağın başıydı. Emrinde sekiz çorbacı bulunurdu, Gelibolu ağası kıdem sırasına göre bunlardan atanırdı. Acemilerin yetişmişleri, Yeniçeri ocağı'na gönderilir, Acemi ocağı'nda boşalan yerlere de *türke verilmiş* olanlar alınırdı. (→ACEMİ OĞLANI.) İstanbul'un fethinden sonra, İstanbul'da da Acemi ocağı kuruldu. Gelibolu'daki ocak devam ettiyse de, önemini yitirdi. İstanbul'daki ocak, otuz bir *orta*'dan oluşmaktaydı. (→ ACEMİ KIŞLASI.) Acemi ocağı'nda her bölüğün *çorbacı* ya da *yayabaşı* denilen bölük komutanları vardı. Disiplin işlerine ise Meydan kethüdası denilen bir subay bakardı. Acemi ocağı'na önceleri *pençikoğlanı* denilen tutsaklar alınırdı. (→ PENÇİK.) Ankara savaşı'ndan sonra (1402), ocağın gereksinimi *devşirme* yoluyla karşılandı. 1582'de kanunsuz olarak dışardan adam alınmaya başlandığından ocağın disiplini bozuldu. Daha sonra ölen ya da emekliye ayrılan yeniçerilerin çocukları *kuloğlu* adıyla ocağa alındılar. Devşirme yönteminin gevşemesiyle şehirli çocukları da Acemi ocağı'na alınmaya başlandı. 1826'da Yeniçeri ocağı ile birlikte Acemi ocağı da kaldırıldı.

ACEMİ OĞLANI a. Osmanlılar'da Yeniçeri ocağı için yetiştirilmek amacıyla Acemi ocağı'na gönderilen tutsak ve devşirmeler. Acemi oğlanlarına *Torba oğlanı* ya da *Şadi* de denirdi. Tutsak ve devşirmeler önce, bir türk ailenin yanına verilirdi. Burada toprak işleriyle uğraşır, türkçeyi, türk-islam geleneklerini öğrenirlerdi. Buna, *türke vermek* denilirdi. Acemi oğlanı, türk-islam geleneklerini öğrendikten sonra Acemi ocağı'na döner ve Yeniçeri ocağı için askerlik eğitimi görürdü. Gerektiğinde saray, çeşme, köprü ve hastane gibi kamusal yapıların yapımında çalışır, saraya odun çekilmesinde ya da gemilerde görev alabilirdi. Acemiler, bu görevlerini ocak ağasının denetim ve gözetimi altında yaparlardı. Yemekleri ocakta pişer, ulufeleri de her üç ayda bir Acemi ocağı kışlasında dağıtılırdı. Yasa gereği, kendilerine yılda iki kat elbiselik çuha ile sivri uçlu sarı serpuş verilirdi.

Acemi oğlanlar mektebi, Osmanlı devletinde, hıristiyan köylerinden, her kırk evden bir kişi hesabıyla devşirilen çocukların devlet hizmetlerinde görevlendirilmek üzere, "saray acemileri" adıyla eğitildikleri, kışla niteliğindeki okul. Eğitim enderun idadisi düzeyindeydi. Acemi oğlanlar mektebi olarak kullanılmak üzere Manastır'da, Edirne'de ve İstanbul'da (Eski Saray ile Yeni Saray'ın yanı sıra Galatasaray, Atmeydanı, Şehzadebaşı'nda) kışlalar yapılmıştı. Sayılarının dokuz bin kadar olduğu sanılan acemi oğlanların, öteki askerlerden ve halktan ayırt edilmesi için özel giysileri vardı. (→İÇ OĞLANI.)

ACEMİCE sıf., be. Tecrübesizce, beceriksizce: *Acemice işler, arabayı çok acemice kullanıyor.*

ACEMİLEŞMEK gçz.f. Deneyimli bir kimse sözkonusu ise, bu işte şu ya da bu nedenle bocalamak, beceriksizlik göstermek: *Şöyle yap, böyle yap dedikçe iyice acemileşiyordum.*

ACEMİLİK a. **1.** Deneyimden, ustalıktan yoksun olma durumu; bu durumdaki kişinin davranışı; tecrübesizlik, toyluk, cahillik, beceriksizlik: *Acemiliğinden arabayı ağaca bindirdi. Bir gazetecinin acemilik yılları. Acemiliğimde çok kumaş ziyan ettim. Yazarın acemiliklerini yansıtan ilk kitabı.* **—2.** *Acemilik çekmek*, yeni bir işe, yere alışmanın güçlüğünü, sıkıntısını çekmek: *İlk günlerde çok acemilik çektim. Acemilik çekiyor, kentte kaybolurum diye yerinden kıpırdıyamıyordu.*
—Cez.huk. *Meslek ve sanatta acemilik*, belirli bir meslek ve sanatla uğraşan kişinin, gerekli bilgi ve beceriden yoksun olmasından doğan kusurluluk türü. (Meslek ve sanatta acemiliğin sözkonusu olabilmesi için o kişinin belirli bir meslek ve sanatla uğraşmaya yetkili olması gerekir.)
—Kur.tar. Saraya alınan cariyelerin ilk hizmet dönemi. ‖ Hazine, kiler, seferli koğuşları iç oğlanlarına, odalarına yeni alındıklarında verilen para. ‖ Silahtarlığa, çuhadarlığa, bostancılar kethüdalığına atananlara ilk gereksinmelerini karşılamak üzere verilen para.

Acemhöyük
(*Aksaray-Niğde*)

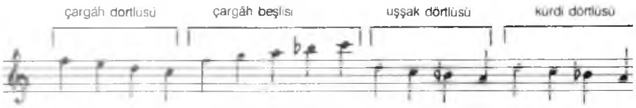
ACEMİSTAN a. (ar. *ᶜacem* ve fars. *-istân*'dan *ᶜacemistân*). *Esk.* İran ülkesi.

ACEMİYAN çoğl. a. (ar. *ᶜacemî*'nin çoğl. *ᶜacemiyan*). **1.** Deneyimsizler,toylar. **—2.** İranlılar.

ACEMİYYE (EL-) a. (ar. *el-acemiyye*, yabancı). Reconquista'dan sonra İspanya'da kalan müslümanların konuştuğu arap harfleriyle yazılan bir roman dili (çoğunlukla da castilla dili). [El-Acemiyye, geleneksel islam öykülerinden oluşmuş bir edebiyatın dilidir.]

ACEMKÂRİ sıf. (ar. *ᶜacem*, fars. *-kâr* ve *-î*'den, *ᶜacemkârî*). *Esk.* Acem ışi, acem yapısı, acem stili: "... *hatt-ı acemkâri bir divan-ı kebiri...*" (İ.Mahmut Kemal İnal).

ACEMKÜRDİ a. Müz. Türk müziğinde bileşik makam. Acem makamının, kürdi dörtlüsüyle sona eren biçimi. XX. yy.'da en çok kullanılan makamlar arasındadır.

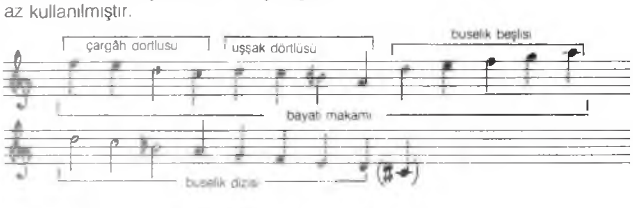

acemkürdi makamı

ACEMLALESİ ya da **GÜNEŞTOPU** a. Tüysüz ve mavimsi yeşil renkte, bir ya da çok yıllık otsu bitki. (Sarı, turuncu ya da beyaz renkte büyük tek çiçekler açar; yaprakları karşılıklı dizili ve çok ince parçalıdır. Kuzey Amerika'da 15 türü bulunur; *Eschsoltzia californica* ve bunun pek çok çeşidi açık alanlarda kolayca yetiştirilebilir. Gelincikgiller familyası.)

ACEMLEŞMEK gçz.f. Bır kımseden, bir topluluktan söz ederken, zamanla, kendi kültür özelliklerini yitirerek, İran kültür ve uygarlığı içinde erimek; İranlı gibi davranmak, kendini İranlı gibi hissetmek.

ACEMLİYEGÂH a. Müz. Türk müziğinde bileşik makam. Bayatı makamına, yegâh (*re*) perdesi üzerine taşınmış buselik dizisinin eklenmesiyle elde edilmiştir. Çok az kullanılmıştır.

ACEMPEREST sıf. (ar. *ᶜacem*, fars. *perest*, tapan'dan *ᶜacemperest*). İran kültürüne hayran olan kimse için kullanılırdı.
—Ed. İran şairlerini örnek alan, onların etkisinde kalmış türk divan şairlerine verilen ad.
—ANSİKL. XIII.yy.'da İran şiirinin biçim, içerik, dil bakımından etkisi altında olan divan şairleri, şiirlerinde zamanla özgün, yerli öğelere daha geniş yer verdiler. Ancak şiirlerini İran şairlerinin yapıtlarını hatırlatan bir ses zenginliğiyle beslemeyi daima bir üstünlük saydılar.

ACEMPERESTİ a. (ar. *ᶜacem*, *-perest* ve *i*'den *ᶜacemperesti*). *Esk.* Acemperestlik: *"Acemperesti-i Rum'un imale devrinde"* (Yahya Kemal).

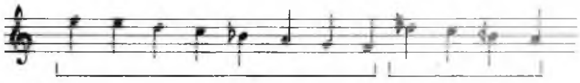
ACEMPERESTLİK a. *Esk.* Sanat ve edebiyatta İran hayranlığı, İran taklitçiliği.

ACEMRAST a. Müz. Türk müziğinde bir bileşik makam. Günümüze ulaşabilmiş örneği yoktur.

ACEMUŞŞAK a. Müz. Türk müziğinde XVII. yy.'dan bu yana kullanılmayan bir bileşik makam. Günümüze örneği ulaşamamıştır.

ACEMZADE → HÜSEYİN EFENDİ.

ACEMZEMZEME a. Müz. Türk müziğinde bir bileşik makam. Muallim İsmail Hakkı Bey (1866 - 1927) tarafından bulunmuştur. Acemaşiran makamının saba dörtlüsüyle sona eren biçimidir. Bağımsız makam olarak çok az kullanılmışsa da, acemaşiran makamındaki birçok yapıtta rastlanan bir çeşni kimliği taşır.

acemzemzeme makamı

ACEMZİRKEŞİDE a. Müz. Türk müziğinde XVI. yy.'dan bu yana kullanılmayan bir makam. Günümüze ulaşabilmiş örneği yoktur.

A CENG, çincede *ya cing*, reçineyle sıvanmış bir tahta çubukla çalınan Kore kitarası. Yedi teli olan ve her teli, hareketli bir eşiğin üzerinden geçen bu çalgı, saray müziğinde kullanılırdı.

ACENTA ya da **ACENTE** a. (ital. *agente*). **1.** Ticari konularla ilgili belirli işleri üstlenen ve genellikle de aracılık yapan kişi ya da kuruluş; temsilci: *Her kentte bir satış acentamız, ayrıca bir bakım servisimiz var. Bankanın yabancı ülkelerde 20 kadar acentası var.* **—2.** *Acentadan çıkma*, yeni, hiç kullanılmamış taşıt için söylenir.
—Bors. *Borsa acentası*, resmi olarak görevlendirilmiş, aracılık imtiyazı olan ve yalnızca müşteri ad ve hesabına aracılık yapan borsa üyesi.(Bk. *ansikl.* böl.)
—Tic. *Tek acenta*, belli bir bölgede, müşteri çevresini genişletmek için girişimlerde bulunmaya, bir markayı tanıtmaya yetkili tek kişi.
—Tic. huk. *Acenta*, ticari mümessil, ticari vekil, satış memuru ya da müstahdem gibi tabi sıfatı olmadan, bir sözleşmeye dayanarak, belirli bir yer ya da bölgede, bir ticari işletmeyi ilgilendiren sözleşmelerde sürekli aracılık etmeyi ya da bunları o işletme adına yapmayı meslek edinen kişi (Türk Tic. k.md.116) [Bk. *ansikl.* böl.] ||*Aracı acenta*, temsil ettiği ticari işletmeye aracılık yapan, onunla diğer tarafı bir araya getirerek sözleşme yapılmasına katkıda bulunan acenta. ||*Seyahat acentası*, kâr amacıyla turistlere turizmle ilgili hizmetler sunan ticari kuruluş ||*Sigorta acentası*, sigorta sözleşmelerinin yapılmasına aracılık eden kişi ||*Temsilci acenta*, ticari işletme adına sözleşme yapma yetkisine sahip olan acenta.
—ANSİKL. Bors. *Borsa acentası*, ülkemizde 1447 sayılı yasayla 1929 yılında kurulan eski borsa düzeninde önemli bir *aracı* türüydü. Fransız sisteminden alınmış olmakla birlikte, bu sistemden bazı yanlarıyla farklıydı: örneğin, borsa acentası yanında ikinci derece aracılık rolü oynayan cober, kulisiye, banker gibi başka aracı türleri de vardı. Acenta, tüccar sayılmaz, portföy işletemezdi. Teminatları bireyseldi. Fransa'daki gibi, ortak bir teminat yöntemine de bağlı değildi.
Ülkemizde borsa acentalığı, 1447 sayılı yasayı kaldıran 91 sayılı kanun hükmünde kararnamenin yayımlanması ve yürürlüğe girmesiyle 1985'te sona erdi.
Bununla birlikte, borsa sistemimizde uzun süre önemli bir yer tutan borsa acentasının halen Fransa'da uygulanan biçimiyle temel özellikleri şunlardır:
- borsa acentası, bir *bakanlık memuru'*dur; gerçek bir mülkiyet hakkı sorumluluğu taşır, bir yeterlik sınavı geçirir, Meslek odası'nın onayını alır, kendinden önceki görevlice önerilir, sonra Maliye bakanlığı'nın bir kararnamesiyle atanır;
- borsa acentası, bir *tacir*'dir; bu sıfatla görevi, gerek kendi, gerek başkaları adına ticari işlemler yapmaktır. Ticaret sicili'ne kayıtlıdır, icra ve iflas kanununa tabidir;
- borsa acentası, bir *kefil-komisyoncu*'dur, yani kendisine tevdi ve emanet edilen işlerin iyi bir biçimde sonuçlandırılmasından sorumludur. Bu garantiyi sağlamak için, borsa acentaları birbirleriyle dayanışma içinde çalışırlar ve Borsa acentaları birliği'ne üye olmak zorundadırlar. Aralarında ortak bir fon kurmuşlardır; bu fon, her acentanın yıllık cirosu üzerinden ödediği ödentilerle beslenir. Ayrıca, her acenta, göreve başlarken, devlet hazinesine bir kefalet akçesi yatırmakla yükümlüdür.
Borsa acentaları yaptıkları işlemler üzerinden *kurtaj* ücreti (dellaliye) alırlar. Devlet hesabına borsa vergisi toplarlar. Kendi aracılıklarıyla alınıp satılan hisse senedi ve tahvillerin, yararlanılması mümkün ve itiraza uğramamış kıymetler olduğunu garanti ederler.
Ülkemizde 91 sayılı kanun hükmünde kararname ile getirilen yeni borsa düzeninde borsa acentası kurumu kaldırılmış ve üç çeşit borsa üyeliği oluşturulmuştur: **1.** Aracı kurumlar (Borsa bankerliği kurumları): Aracı kurumlar en az 200 milyon lira sermayeli (A kategorisi), ya da 50 milyon lira sermayeli (B kategorisi) olarak Sermaye piyasası kurulu'nun izniyle kurulurlar. **—2.** Bankalar. **—3.** Borsa komisyoncuları. Bankalar ve (A) kategorisi aracı kurumlar ikinci el piyasadaki işlevlerinden başka, ihraç edilen menkul kıymetleri pazarlama (Underwriting) yetkisine de sahiptirler. (B) kategorisi aracı kurumlar ve borsa komisyoncuları birinci el piyasa'da satış yükleniminde bulunamazlar. Gerçek kişi olarak borsa komisyoncuları sadece Borsa'da alım satım yapabilirler.
Yeni aracılık sisteminin başlıca özelliklerinden biri, her üç sınıftan borsa üyelerinin hem müşterileri, hem de kendi nam ve hesaplarına işlem yapabilmeleridir. Sistemin diğer önemli bir özelliği de statü olarak, borsada ve aracılık rolünde bankaların ön plana geçmiş olmasıdır.
Aracıların borsa üyeliğine Sermaye piyasası kurulu izin verir. Üyeler, giriş ödentisinden başka, grup ve sınıflarına göre değişen miktarlarda bir teminat yatırmakla yükümlüdürler.
Borsa üyeleri, müşterilerine yaptıkları aracılık hizmeti karşılığında, özel tarifesine göre bir *kurtaj ücreti* alır, kendi portföyleriyle ilgili işlemlerde ise fiyat farkından faydalanırlar.
—Tic. huk. Acenta, tacir yardımcılarından biridir. (→ TACİR* YARDIMCILARI.) Acenta bağımsız bir tacir yardımcısıdır ve kendisi de tacirdir. Acentalık bir sözleşmeye dayanır. Sözleşmenin yazılı olması şart değildir, ancak uygulamada yazılı sözleşme kullanılır. Acenta belirli bir yer ya da bölgede tekel hakkına sahiptir. Acentalık, sürekliliği olan bir faaliyettir. Acentanın bu niteliği Türk Tic. k.'nun 116/1.maddesinde "meslek edinmek" deyimi ile dile getirilmiştir. Acenta, çalışma alanı içinde her türlü ihbar, ihtar ve protesto gibi hak koruyan açıklamaları müvekkili adına yapmaya ve bunları kabule yetkilidir(Türk Tic. k. md. 119/1). Acentanın müvekkili adına sözleşme yapabilmesi için onun yazılı izni gerekir. Yetkisi olmadığı halde müvekkili adına sözleşme imzalarsa, müvekkilinin durumu öğrenir öğrenmez, diğer tarafa sözleşmeyi kabul etmediğini bildirmesi gerekir. Aksi halde sözleşmeyle bağlanmış olur. "Acenta fiilen aracılıkta bulunduğu işlemlerden ya da aracılıkta bulunmamakla birlikte bölgesi içindeki kişilerle müvekkili arasında doğrudan doğruya yapılan ve kendi tekeline giren işlemlerden dolayı ücret isteme hakkına sahiptir (Türk Tic. k. md. 128).

ACENTALIK ya da **ACENTELİK** a. Bazı özel sorunlarla uğraşan, özellikle aracılık hizmetleri gören ticari ya da idari kuruluş; bu kuruluşun yer aldığı bina ya da binalar.

ACEP b. (ar. *ᶜaceb*). **1.** Acaba: *"Seyrani'ye aceb n'olmuş / Derunu derd ile dolmuş "* (Seyrani, XIX.yy.). **—2.** Yoksa. **—3.** Kimbilir. **—4.** Nasıl, nasıl da.
◆ sıf. Tuhaf, garip, acayip: *"Bir acep devrindeyiz Galib ki bezm-i âlemin / Bâdesinde rûh yok, câmında safvet kalmamış"* (Şeyh Galip, XVIII.yy.).

ACERACEAE a. Bot. Akçaağaçgillerin bilimsel adı.

ACERAS a. Soğanlı otsu bitki. (Çiçeğinde, kenarları kırmızı,sarımtırak yeşil renkte, dört loplu uzunca bir taçyaprak bulunur; bakıldığında asılmış bir adamın kol ve bacaklarını andırır. *Yeşil orkide* de denir. (Bil. a. *Aceras antropophora;* salepgiller familyası.)

aceras

ACERATHERİUM a. Gergedana benzeyen, ama boynuzu bulunmayan fosil memeli hayvan. (Avrupa'da Oligosen'den Miyosen'e kadar yaşamıştır; tekparmaklılar takımı.)

ACERBİ (Giovanni), italyan yurtsever (Castelgoffredo, Mantova yakınında, 1825 - Floransa 1869). Garibaldi tarafından, Binler'in Sicilya seferinde genel levazım sorumlusu görevine getirildi, 1867 Roma seferinde de etkin rol oynadı.

ACERBO (Giacomo), italyan tarımbilimci, siyaset adamı (Loreto Aprutino 1888- Roma 1969). 1921'de milletvekili seçildi, "Roma'ya yürüyüş"ün (1922) ardından meclis başkanlık müsteşarı oldu ve ilk faşist yasaların çıkarılmasında rol oynadı. 1926-1928 arasında Millet Meclisi başkan yardımcılığı, 1929'dan 1935'e kadar tarım bakanlığı ve 1943'te maliye bakanlığı yaptı. Büyük konsey'in (Gran consiglio) 1943 tarihli oturumunda Mussolini aleyhinde oy kullandı. 1945'te otuz yıl ağır hapis cezasına mahkûm edildiyse de sonra bağışlandı.

ACERENTOMON a. Protura takımından çok ilkel böcek. (Trake solunum sistemi, gözleri ve duyargaları yoktur.)

ACERİNA a. PLATİKA'nın eşanlamlısı.

ACERRA, İtalya'da kent. Campania'da, Napoli'nin K.-D.'sunda; 30 800 nüf.

ACET (Erdal), türk yüzücü (Adana 1941). Adana Demirspor kulübü'nde yetişti. Kelebek, sırtüstü ve karışık dallarında Türkiye rekorları kırdı. 1962-1972 arasında, hem yüzme hem de sutopu milli takımlarında yer aldı. Manş denizi'ni 9 Saat 12 dakika (1976) ve 9 saat 04 dakikalık (1977) derecelerle geçti. Napoli-Capri Maratonu'nda üçüncü oldu (1976).

ACETABULARİA a. (lat. *acetabulum*, kâse, çanak). Denizlerde bulunan kireçleşmiş, şemsiye biçiminde suyosunu. (Ancak yaşam çevriminin bir bölümü süresince tek bir dev çekirdek içerir; bu nedenle *acetabularia*, çekirdek kalıtımı üstüne önemli araştırmaların yapılmasında kullanılır.)

ACEVEDO (dom Jerónimo), Portekiz Hindistan'ı genel valisi (1612-1617). Madagaskar adasının iç bölgelerinin keşfedilmesini sağladı. Lizbon'da hapishanede öldü.

A'CEZ sıf. (ar. *a'cez*). *Esk.* Çok âciz, çok güçsüz.

ACEZE çoğl. a. (ar. *'aciz*'in çoğl. *'aceze*). *Esk.* **1.** Zavallılar, düşkünler, güçsüzler. **—2** *Aceze-i eytam*, düşkün ve korunmasız olan yetimler. ||*Aceze-i müslimin*, kimsesiz, zavallı olan müslümanlar.

ACHARD (Franz Karl), fransız kökenli alman fizikçi ve kimyacı (Berlin 1753-Kunern, Silezya, 1821). 1747'de Marggraf'ın bulduğu pancardan şeker elde etme yöntemini sanayiye uyguladı (1796).

ACHARD (Marcel), fransız oyun yazarı (Sainte -Foy- les-Lyon 1899-Paris 1974). Hafif komediler (*Jean de la Lune*, 1929; *Patate*, 1957) ve müzikal güldürüler (*la Polka des lampions*, 1961) yazdı. 1959'da Fransız akademisi üyesi oldu. *Aşk acısı*(Le mal d'amour, 1957 - 1958), *Aptal kız* (L'idiote, 1961-1962) gibi bazı oyunları türkçeye de çevrilerek oynandı.

ACHATİNELLİDAE a. Hawaii adalarında, karada, ağaçların üstünde yaşayan akciğerli yumuşakça familyası.
—ANSİKL. Achatinellidae familyasındaki yumuşakçalar yalnız Hawaii adalarında bulunur. Başlıca cinsi *achatinelle*, yalnız nemli bölgelerde yaşayan çok değişik biçimlerde, parlak renkli kırk kadar tür içerir. Bunların hepsi, gece dolaşır, genellikle, pek geniş olmayan tek bir vadiden ibaret dar bir alanda bulunur. Bu özellik, türlerin çeşitlenmesini inceleme açısından achatinellidae familyasını ilginç kılar.

achatinellidae

ACHATİNİDAE a. Tropikal Afrika'da yaşayan, akciğerli, iri kavkılı, karındanbacaklı yumuşakça familyası.
—ANSİKL. Başlıca cinsi, ağaçlık bölgelerde bulunan, iri, uzunca, oval kavkılı türleri içeren ve yaşadığı yerlerde eti yenen achatinadır *(Achatina achatina, A. marginata)*. Bazı türleri *(A. panthera)* Madagaskar'a, Reunion adasına ve Mauritius adasına, Hindistan'a (Kalküta yöresi) ve Okyanusya'nın bazı adalarına götürülmüş ve oralarda yaşamaya uyarlanmıştır; ne var ki bu hayvanlar oralardaki tarım bitkileri için zararlı olmaktadır. Achatinidae familyasının başka cinsleri de vardır: Afrika'nın ekvator bölgesindeki ağaçlık ve çalılık yörelere özgü *limicolaria*, yalnız batı Afrika'da bulunan *lignus*, kavkısı sola sarımlı *columna* (Prens adası).

ACHEAMPONG (İgnatius Kutu), ganalı devlet adamı (Kumasi 1932 - Accra 1979). Aşanti kabilesinin katolik bir üyesi olan Acheampong, Nkrumah'ın devrilmesinden sonra yüksek askeri görevlerde bulundu. K.A. Busia'nın sivil hükümetini deviren darbenin (13 ocak 1972) hazırlayıcısı olarak Ulusal yenileme konseyi başkanı oldu. Sonraki yıllarda ülkenin iktisadi durumu kötüye gittikçe rejimi gitgide sertleştirdi. Mart 1978'de, seçilmiş temsilcilerle orduyu, başlıca devlet organlarıyla organik olarak birleştiren bir yasa tasarısını halkoylamasında güçlükle kabul ettirdi. 5 temmuz 1978'de yakın çevresince görevden alındı (general William Fred Akuffo iktidara geldi); haziran 1979'da yüzbaşı J.Rawlings'in gerçekleştirdiği darbe sonunda kurşuna dizildi.

ACHEBE (Chinua), nijeryalı yazar (Ogidi, Onitsha yakınında, 1930). İbo kabilesinden olan Achebe, ingilizce yazan afrikalı romancıların en tanınmışlarından biridir. Yazdığı roman dörtlemesi Afrika ile Batı'nın tanışmasının bir görüntüsünü verir. Bu görüntü, XIX. yy.'ın ikinci yarısında misyonerlerin kıtaya gelişleriyle başlar (*Things Fall Apart*'ın konusu budur, 1958), *A Man of the People*'da (1966) alaycı bir biçimde yansıtılan 60'lı yıllardaki bağımsızlığa kavuşma ile son bulur. Ara romanları *No Longer at Ease* (1960) ve *Arrow of God* (1964) geleneksel toplumun avrupalı kurumlarla karşılaşması sonucu çözünmesini ve gelenek ile çağdaşlık arasında kalan yeni kuşakların karşılaştığı güçlüğü yansıtır. Achebe'nin Biafra savaşı ertesinde yayımlanan *Girls at War* (1971) adlı öykü kitabında, kişilere bakış açısını belirginleştiren acılı alay yeniden gözlenir. Ayrıca, bir şiir kitabı (*Beware Soul Brother* 1972) ve Afrika'da yazarın işlevini sergilemeye yönelik birçok deneme (*Morning yet on Creation Day* 1970) yayımlamıştır.

ACHENG → AÇING.

ACHENSEE, Avusturya'da (Tyrol) göl, İnnsbruck'un K.-D.'sunda, yüksekliği 929 m. Kıyılarında *Achensee* ve Pertisau turizm merkezleri yer alır. Balıkçılık, hidroelektrik santralı.

ACHENWALL (Gottfried), alman iktisatçı (Elbing 1719 - Göttingen 1772), istatistiğin kurucularındandır.

ACHERONTİA a. Zool. ÖLÜBAŞKELEBEK'in bilimsel cins adı.

ACHESON (Edward Goodrich), amerikalı kimyacı (Washington 1856 - New York 1931). Edison'la birlikte çalıştı, yapay grafitin hazırlanması konusunda bir yöntem ortaya koydu ve 1891'de karborundumu buldu.

ACHESON (Dean), amerikalı siyaset adamı (Middletown, Connecticut, 1893-Sandy Spring, Maryland, 1971). Avukatlık yaptı. Demokrat parti'ye girdi. 7 ocak 1949'da başkan Truman'ın dışişleri bakanı oldu. İkinci Dünya savaşı ertesinde Amerika Birleşik Devletleri dış politikasını belirleyen kişilerden biriydi. UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) ve Marshall Planı'nın ateşli savunucusu olarak Sovyetler Birliği ile iyi ilişkilerden yanaydı, ancak dünyanın soğuk savaşa kaydığı sırada bunun olanaksızlığı anlaşıldı. Kasım 1950'de, onun girişimiyle Birleşmiş Milletler Genel kurulu'nda "Barışın korunması için birlik" kararı (*Acheson kararı* da denir) alındı; bu kararla, barışın tehlikeye düştüğü durumlarda Genel kurul'un yetkileri genişletilmekteydi; çoğunluk sağlanamaması ya da "veto" kullanılması gibi durumlarda ise felce uğrayan Güvenlik konseyi'nin yerini genel kurul alabilmekteydi. Acheson ocak 1953'te görevinden ayrıldı.

ACHEUL KÜLTÜRÜ a. (öz. a. *Saint-Acheul*'den). Yontmataş çağının ilk evresinin genel sanayi görünümü. Üçüncü buzullaşma çağına (Riss) rastlayan bu sanayi abbeville sanayisinin yerini almıştır. Başlıca özelliği de özenle yapılmış, kimileri badem biçimindeki çift yüzlü taşlar, kazıyıcılar, bıçak ve çivi biçiminde düzeltilmiş taş parçalarından oluşan avadanlıktır. (Eşanl. AŞOLEEN, AŞÖLEYEN.)
—ANSİKL. Acheul kültürü yontmataş çağının ilk evresinin en iyi bilinen kültürüdür. Büyük bir olasılıkla ikinci (Mindel) ve üçüncü (Riss) buzullaşma çağları arasındaki dönemden başlayarak tüm üçüncü buzullaşma çağı boyunca gelişti ve dördüncü (Würm) buzullaşma çağında son buldu. Acheul kültürü ve yerel değişkeleri Avrupa'dan Hindistan'a kadar her yerde ve Afrika anakarasının da hemen tümünde belgelendi.
Acheul kültürünü daha önceki yontmataş kültüründen ayıran özellik, taş yontma tekniklerinde görülen belirgin gelişmedir. Vurgu taşı kullanılmakla birlikte, nesnelerin ustaca yontulmuş olması, odun ya da geyik boynuzundan yapılmış yumuşak bir vurucunun da kullanıldığını gösterir. İki yüzlü taşların biçimi daha düzgün ve sivri köşeleri de kıvrıntılı değil, çoğu kez düzdür. Bu iki yüzlü taş sanayisi ilk acheul kültüründen son acheul (ya da MİCOQUE) kültürüne değin gelişti. Orta acheul kültüründeyse LEVALLOİS tekniği ortaya çıktı. İki yüzlü taşlar düzeldi ve son evrelerinde temrenimsi biçimler aldı. Kazıyıcılar, kalemler gibi yeni aletler bulundu. Birçok acheul kültürü yerleşim alanında yapılan yeni kazılar, yadsınamaz bir alan örgütlenmesinin varlığını ortaya çıkardı.

Chinua **Achebe**

ACHİLL adası, İrlanda Cumhuriyeti'nin batı (Connacht ili) kıyılarında ada. Turizm.

Achille kirişi. Anat. Baldır kaslarını (baldır üçbaşlısı) topuk kemiğine bağlayan kiriş.

ACHİLLİNİ (Alessandro), italyan hekim ve filozof (Bologna 1463 - *ay.y.* 1512). *Humani corporis anatomia* (1516), *Annotationes anatomiae* (1520) adlı yapıtların yazarıdır.

ACHİLLİNİ (Claudio), italyan şair (Bologna 1574 - *ay.y.* 1640). Marini'nin üslubundan esinlenerek *Rime e prose* adlı yapıtını yazdı (1632). Benzetme ve eğretilemeler yönünden aşırılıklara kaçtı. Manzoni, onun *Sudate o fochi, a preparar metalli* adlı sonesinin gülünç yönlerini *I promessi sposi* (XIX. böl.) adlı kitabında ortaya koydu.

ACHİM, Almanya'da kent. Aşağı Saksonya'da, Bremen'in güneydoğu banliyösünde; 27 600 nüf.

ACHLEİTNER (Friedrich), avusturyalı yazar (Schalchen 1930). Asıl mesleği mimarlıktı. Viyana grubu'na girdi. Somut şiir, metin kurgusu ve *İnnviertel* lehçesi kullanımını karıştırarak deneysel bir biçim uyguladı (*Hosn rosn baa*, 1959; *Prosa, Konstellationen, Montagen, Dialektgedichte, Studien*, 1970).

ACHTERBERG (Gerrit), hollandalı şair (Langbroek 1905 - Oud Leusden 1962). Protestan eğitiminin etkisiyle önce döneminin gerçekçilik anlayışına karşı çıktı (*Départ* [fr.çev.],1931; *Eiland der seele*, 1939). Ama giderek sanatında tüm ağırlığı kendi kişisel dramına (cinayet ve akıl hastanesine kapatılma) ve bu dramı yenme çabasına verdi. Bu çabayı simgeleştirmek için ana tema olarak aldığı Orpheus temasını (*Eurydice* [fr. çev.],1944), biryandan serbest koşuğu bırakıp geleneksel sone biçimine yönelerek, öte yandan, önce anlatımcı bir bakışı ve teknik-bilimsel bir anlatımı (*Osmose* [fr. çev.], 1940; *Cryptogames* [fr. çev.], 1946-1961), sonra Kierkegaard'ın etkisi altında bir mutlak arayışını (*Livre d'oubli* [fr.çev.],1961) benimseyerek daha da derinleştirdi.

ACHTERNBUSCH (Herbert), alman yazar ve sinemacı (Münih 1939). Hem romanlarında hem filmlerinde düşsel bir hava ve ortam, biçimsel arayışlar egemendir (*Das Andechser Gefühl*, 1974; *Servus Bayern*, 1978; *Das Komantsche*, 1979).

ACI sıf. ve a. (*acımak*'tan *acı-g* 〉 *acı*). Keskin, sert, yakıcı tat ve bu tattaki şey için kullanılır: *Biberin acısından gözlerim yaşardı. Soğanı doğradıktan sonra yıkayıp acısını alın. Bu portakalların tadı acı.*
—Eczc. Tedavide iştah açıcı, sindirimi kolaylaştırıcı olarak kullanılan ve aynı za-

manda tonik etkisi olan centiyan ve kınakına gibi bitkisel maddeler.

◆ sıf. **1.** Sert, içe işleyen rüzgâr ya da soğuk için kullanılır: *Acı poyraz. Acı soğuk.* **—2.** Kulak tırmalayan tiz ses için kullanılır: *Acı fren. Acı çığlık.* **—3.** *Acı kahve*, alçakgönüllülükle, ikramın değerini azaltmak için kullanılır: *Bir acı kahvemizi içmez misiniz? Bir fincan acı kahvenin kırk yıl hatırı vardır* (atasözü). ||*Acı kuvvet*, bir kimsenin karşı durulması zor, fiziksel gücünü belirtmek için kullanılır: *Acı kuvvetiyle bütün rakiplerini yendi.* ||*Acı sarı*, koyu tondaki kirli sarı. ||*Acı su*, içilecek nitelikte olmayan su. ||*Acı yeşil*, koyu öd yeşili.

— Meyvc. *Acı çürüklük*, elmada, *Glomerella cingulata* türü mantarın yol açtığı hastalık. Meyvenin kabuğunda esmer lekeler biçiminde beliren çürüklük, giderek meyve dokusunun derinliğine iner. Böylece, meyve acılaşır ve zamanla mumyalaşarak düşer.

Acıbakla çiçeği

ACI a. (öncekiyle eş kökenli). **1.** Dışardan gelen bir etkiyle bedenin herhangi bir yerinde duyulan sızı: *Kapıya sıkışan parmağımın acısı günlerce geçmedi. Acıdan kaskatı kesilmiş bir yüz. Hastalığı sırasında çok acı çekti.* **—2.** Katlanılması güç bir durum; üzüntü, keder: *Karısının ölümünden büyük bir acı duydu. Eski bir acıyı tazelemek. Çocukluğunda çektiği sıkıntı ve acılar onda derin izler bırakmış.* **— 3.** Ölüm, yas: *Allah başka acı göstermesin. Kocasının acısını görmüş bir kadın. Acınızı paylaşır, başsağlığı dileriz. Çocuğunun acısına dayanamadı.* **—4.** *Acı görmüş*, yaslı, üzüntülü: *Yüzünde acı görmüş bir insanın ifadesi var.* ||*Acısı çıkmak*, yaşanan bir güçlüğün daha sonra olumsuz sonuçlarını görmek, yaşamak: *Dünkü uykusuzluğun acısı bugün çıkıyor.* ||*Acısı içine, yüreğine çökmek, işlemek*, fiziksel ya da ruhsal bir acıyı şiddetle, derinden duymak, yaşamak: *Ayrılığın acısı şimdiden içime çöktü.* ||*Acısını çekmek*, geçmişte yapılan yanlış bir işin, üzücü sonuçlarını görmek: *Okulu bırakma, bunun acısını iş ararken çok çekersin.* ||*Acısını çıkarmak*, gereğince yapıldığına inanılmayan bir şeyi, sırası gelince, fırsat düşünce gerçekleştirmek; telafi etmek: *Bütün kış erken kalkışının acısını tatilde öğlene kadar uyuyarak çıkarıyordu.* ||*Acısını (bir kimseden) çıkarmak*, acıya neden olan kişiden o şeyin öcünü almak. ||*Acısını bir şeyden, başka birinden çıkarmak*, öfkesini, öfkeye neden olanın dışındaki bir şeye yöneltmek, hırsını ondan almak: *Çocuğa duyduğu kızgınlığın acısını oyuncaklardan çıkardı, oyuncakları paramparça etti. Başarısızlığının acısını benden çıkarma.* ||*Acısını içine, bağrına basmak, gömmek*, üzüntü ve acılara sızlanıp yakınmadan sessizce katlanmak.

— Nörobiyol. *Acı duyumu azlığı*, acının algılanmasında ve tepki uyandırma gücünde azalmayla belirgin durum. (Eşanl. HİPOALJİ.) [Bk. *ansikl.* böl.]

— Psik. *Manevi acı*, bedenin belli bir bölümündeki bir acı algısını karşılamayan ve sinirsel çöküntü durumlarında görülen ruhsal acı duyma durumu.

◆ sıf. **1.** Üzüntü veren, düş kırıklığı doğuran durum, davranış için kullanılır: *Okulu bırakmanın acı pişmanlığı. Acı bir aldanış. Hataların acı sonuçları.* **—2.** Acı çeken bir insanın dışa vuran durum ve davranışı için kullanılır; dokunaklı, kederli, elemli: *Acı bir gülüş. Acı bir ifade. Acı bir inilti.* **—3.** Ölümle, yaralanmayla, felaketle sonuçlanan kötü bir olay, bu olayı ileten haber için kullanılır; elim, feci: *Acı bir kaza. Acı bir olay. Acı haber tez yayıldı.* **—4.** Üzücü, kırıcı, yaralayıcı söz için kullanılır: *Acı bir sitem. Acı eleştiriler yöneltti. Acı bir kalemi var.* **—5.** *Acı acı*, bir kimsenin, bir hayvanın acı çektiğini; üzücü, tehlikeli bir durumun varlığını belirtir biçimde. *Acı acı bağırmak. Acı acı gülmek. Sirenler acı acı ötüyor.* || *Acı tatlı*, hem hoş hem hüzünlü: *Acı tatlı anılar.*

—Binc. *Acı damak*, yalnız binek atlarına vurulan ve ağızlığın ortasına damağa değecek biçimde eğrilik verilen zincirli kantarma türü.

◆ be. **1.** Konuşma sözkonusu olduğunda üzücü, kırıcı, yaralayıcı biçimde: *Acı konuşmak. Dost acı söyler* (atasözü) **—2.** *(Bir kimseye) acı gelmek*, bir durum sözkonusuysa, bir kimsede üzüntü yaratmak.

—ANSİKL. Nörobiyoi. Acı duyumu azlığı doğuştan veya edinsel olabilir. Hayvanlar üzerinde yapılan deneylerde ya da klinik muayenelerde ilaç (ağrı dindirici) verilerek ya da acı algılanmasını yok edici sinir lezyonları yaratılarak ve deriye, derin dokuya (akupunktur) ya da sinir sistemine elektrikle uyarma teknikleri uygulanarak acı duyumu azlığı sağlanabilir. Beyinde, özellikle beyin kökünde, elektrikle uyarmanın aşırı ölçüde acı duyumu azlığı yarattığı bölgeler vardır, (rafe çekirdekleri ve sylvius kanalı çevresindeki boz madde). Kimi psikolojik teknikler de bazen acı duyumu azlığı yaratabilir.

ACI GÖLLER, Mısır'da tuzlu göller, Aşağı Mısır'da, İsmailiye'nin güneyinde. Süveyş kanalının geçtiği bu göller, Eskiçağ'da Kızıldeniz ile Nil arasında kurulmuş dolaysız bir ırmak ulaşımının kalıntılarıdır.

Acı tütün, Necati Cumalı'nın romanı (1974). Ege bölgesindeki tütün ekicilerinin sorunlarını konu edinir. 1950'de yönetime gelen iktidar, seçim sürecinde sağladığı destek karşılığı tüccarın çıkarını kollamış ve alacağı tütüne düşük fiyat saptamıştır. Üreticiler bir süre boykotu dener, ancak sonunda istenen fiyattan satış yapmak zorunda kalır. İçlerinden ancak biri, kasaba meydanında ürününü yakarak direnişini belirtmiş olur. Yapıt, toplumsal olaylarda bireysel direnişlerin yetersizliğini vurgularken dönemin uluslararası olayı Kore savaşı'nın kasabadaki yankılarını, yerel yaşama ilişkin görünümleri, kadın-erkek, doğa-insan ilişkilerini gerçekçi çizgilerle yansıtır.

ACIAĞAÇ a. Odunu halk hekimliğinde kullanılan Surinam acıağacı ile Jamaika acıağacının ortak adı.

—ANSİKL. Surinam acıağacı (*Quassia amara* ya da *Quassia surinamense*) Guyana'da yetişen bodur bir ağaçtır; odunundan çıkarılan özüt çok acıdır, kuvvet şurubu ve iştah açıcı olarak kullanılır. Jamaika acıağacı (*Picraena* ya da *Picrasma excelsa*) dal ucunda yeşilimsi salkım çiçekli, zeytinsi meyveli büyük (10-15 m) bir ağaçtır. Çok acı olan odunu çoğu zaman Surinam acıağacı yerine kullanılır. Bu nedenle buna yalancı acıağaç da denir. Antil adalarında ve Guyana'da yetişen başka türleri de vardır. Her iki acıağaç da simarubaceae familyasındandır.

ACIAYIT a. Güney Anadolu bölgesinde doğal yetişen hayt ya da hayıt (*Vitex agnus-castus*) çalısının halk arasında kullanılan bir başka adı. (→ HAYIT.)

ACIBADEM a. Badem ağacının bir türü (*Prunus amygdalus* ya da *Amygdalus communis* var. *amara*) [→BADEM] ve bunun ezildiğinde koku çıkaran acı tohumu.

—Halk hek. Acıbademde bulunan glikozitin (amigdalin) parçalanmasıyla oluşan siyanhidrik asit zehirli bir maddedir. Bademin acılığı buradan gelir. Kurutulmuş acıbademler yumuşatıcı, öksürük kesici, idrar artırıcı ve kurt düşürücü olarak etkilidir. Günde 4-6 tane yenebilir. Fazlası tehlikelidir. (20 tanesi öldürücü olabilir.)

ACIBADEM, İstanbul'un Kadıköy ilçesi kuzey-doğusunda semt; Küçükçamlıca'nın güney-batısında. Geçmişte bahçe içinde konaklardan oluşan semt, şimdi sürekli yerleşim merkezlerindendir. *Ratip Paşa Konağı* (Çamlıca Kız lisesi), *Acıbadem camisi* (Abdülhamit II dönemi), *Acıbadem çeşmesi ve Namazgâhı* (1844), *Acıbadem Nişantaşı* (Mahmut II dönemi) bu semtin belli başlı osmanlı yapılarıdır.

ACIBAKLA a. Yıllık ya da çokyıllık otsu bitki. (Yaprakçıklardan oluşan bileşik yaprakları yıldız biçiminde, çiçekleri dik salkım görünümündedir; kimi türleri kendiliğinden yetişir; kimi türleri de yeşil gübre ve süs bitkisi olarak ya da tohumları için yetiştirilir. [Bil. a. *lupinus*. Kelebekçiçekligiller familyası.]) [Eşanl. LÜPEN, YAHUDİ BAKLASI.]

—ANSİKL. Acıbaklanın kök sisteminde çok sayıda yumrucuk bulunur. Bitki, gelişmek için *Rhizobium lupini* adlı bakterinin ortaklığına muhtaçtır; bu bakteri kirece çok duyarlı olduğu için acıbakla da kireç sevmez. Acıbakla, bazı fakir toprakları iyileştirmek için, özellikle yeşil gübre olarak yetiştirilir. Bitki ve iri tohumu, tehlikeli bir alkaloit (lupinin) içerir; bunun için acıbaklayı ve tohumunu hayvanlar yiyemez, ancak bu alkaloitten arındırılmış olan bazı çeşitleri hayvanlarca yenebilir. Bu çeşitlerden proteince zengin ve hayvan beslemede kullanılabilir bir tohum elde edilir. Türkiye'de kaynatılarak yenen meyvesi, "termiye" adını alır; tarım alanlarında ve fidanlıklarda yeşil gübre, park ve bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilir.

— Halk hek. Acıbaklanın olgun tohumları (termiye) kaynar suda haşlanarak yenince idrar artırıcı, kurt düşürücü ve kuvvet verici etki yapar.

ACIBAL a. DELİBAL'ın eşanlamlısı.

ACIBALIK a. Zool. GÖRDEK'in eşanlamlısı.

ACICA sıf. Biraz acı; oldukça acı tat ve bu tattaki yiyecekler için kullanılır: *Acıca bir çorba. Bu yemek biraz acıca.*

ACICEVİZ a. Kuzey Amerika'da yetişen, cevize yakın, güzel görünüşlü ağaç. (Bazı türlerinin kerestesi [hikori ağacı], bazı türlerininse [*Carya pacan*] cevizleri değerlidir. Türkiye'de park ve bahçelerde süs ağacı olarak yetiştirilir.) [Cevizgiller familyası.]

ACIÇAY, akarsu. Kızılırmak'ın önemli bir kolu. Tatlısu ve Terme çaylarının birleşmesiyle oluşur. Suları geçtiği topraklardaki kaya tuzunun ve jips yataklarının etkisiyle acıdır.

ACIÇAY, akarsu. İran'da Doğu Azerbaycan'da doğar, Tebriz'den geçerek Urmiye gölüne dökülür. Jipsli topraklardan geçtiğinden suyu acıdır.

ACIÇİĞDEM a. Bot. Bir çiğdem türü (*Colchicum autumnale*) ve bunun yumru soğanı ya da tohumu.

—Halk hek. Kurutulmuş olgun tohumları ve soğanı, idrar artırıcı, terletici, iç sürdürücü ve romatizma ağrılarını dindiricidir. Çok zehirli olduğu için hekim denetimi gereklidir. Eskiden, halk arasında, haricen romatizma ağrılarını dindirmek için kullanılırdı. Bunun için bir tutam acıçiğdem tohumu, iki üç diş sarmısak ile havanda dövülür, elde edilen sulu karışım bir tülbende emdirilir, bu tülbent ağrıyan yere sarılırdı. (Eşanl. GÜZÇİĞDEMİ; MAHRUT; SÜRİNCAN.)

ACIDAŞ a. Karşısındakinin acısına ortak olan kimse, hemdert.

ACIDÜLEK a. Bot. EŞEKHIYARI'nın eşanlamlısı.

ACIFINDIK ya da **GÜVERCİNAĞACI** a. Kışın yapraklarını döken küçük ağaç ya da çalı; iki türü, Kuzey Amerika ve Japonya kökenlidir. (Amerika acıfındığı [*Hamamelis virginiana*] sonbahardan kış başına kadar açan demet halinde toplu sarı çiçeklerinin güzelliğinden dolayı bahçelerde yetiştirilir. Yaprakları ile kabuklarından damar hastalıklarına iyi gelen ve kozmetik sanayisinde de geniş ölçüde kullanılan bir madde elde edilir.) [Acıfındıkgiller familyası.]

ACIFINDIKGİLLER a. Almaşık yapraklı, dörtlü tipte çiçekli, kapsül meyveli ağaç ve ağaççıklar familyası. (Meyvesi iki çenetle açılan ve sert besidokulu iki tohum

içeren bu bitkiler Asya, Güney Afrika ve Kuzey Amerika'nın ılıman ve astropikal bölgelerinde yetişir. Yüz kadar türü içeren familyanın en iyi bilinen iki cinsi acıfındık [*hamamelis*] ile sığla ya da günlük ağacıdır [*liquidambar*].)

ACIGÖL, Nevşehir'de il merkezinin güneybatısında ilçe; 26 048 nüf. (1990). 12 köy. Merkezi *Acıgöl*, 6 489 nüf. (1990). Yörede İngiliz Arkeoloji Enstitüsü adına Ian Todd'un yaptığı araştırmalarda (1964-1966), yenitaş döneminden Iğdeli Çeşme höyüğü saptandı. Ayrıca hitit kaya yazıtı vardır.

ACIGÖL, Anadolu'da dışarıya akışı bulunmayan, suları genellikle sodalı kimi göllerin adı. **1.** Afyonkarahisar ile Denizli illeri sınırında tektonik bir çukurda oluşmuş sığ göl; 155 km²; denizden yüksekliği 836 m. Yazın gölün alanı daralır, tuzlu alan ortaya çıkar. IV. zamanda alanı geniş, derinliği 25 m idi. **—2.** Konya'da, Karapınar ilçesinin doğusunda derin krater gölü. **—3.** Nevşehir'in 40 km G.-B.'sında küçük krater gölü.

ACIIRMAK a. Suları acı olan bazı akarsuların adı.**1.** Hafik güneyinde, Kuru gölün doğusunda Acıırmak. **—2.** Tecer dağı kuzeyinde Acıırmak.

ACIK a. (*acımak*'tan *acı-ġ* >*acık*). *Esk.* Acı, dert ıstırap: "Kalmadı ol acık ile ol ağızda dadımız" (Divan-ı Türkî-i Basit, XVI. yy.).

ACIKARA a. *Yörs.* Tarım. Göller yöresinde yetişen, küçük yuvarlak ve sık taneli bir çeşit ekşi üzüm.

ACIKARPUZ a. Karpuz cinsinden bir bitki türü (*Citrullus colocynthis*) ve bunun küçük, portakal biçimindeki, sarılı yeşilli meyvesi.
—Halk hek. Kurutulmuş meyveleri eskiden beri tedavide kullanılır. İç sürdürücü ve idrar artırıcı etkileri vardır. Afyonkeşlerde görülen kabızlığa karşı çok etkilidir. Bugün özellikle veteriner hekimlikte müshil olarak tercih edilir. [Eşanl. EBUCEHİLKARPUZU.]

ACIKAVAK a. Ormanc. Bıgadiç yöresinde, dağkavağına ya da titrekkavağa (*Populus tremula*) verilen ad.

ACIKAVUN a. Bot. EŞEKHIYARI'nın eşanlamlısı.

ACIKILMAK → ACIKMAK.

ACIKLI sıf. **1.** Acıma duygusu uyandıran; kendisi için üzüntü, acıma duyulmasını isteyen kimsenin tutum ve davranışı için kullanılır, üzücü, hazin: *Acıklı bir bakış, gülüş, ses. Acıklı iniltilerle ağlamak. Kadıncağızın acıklı bir görünüşü vardı. Acıklı mektuplar yazarak bağışlanmasını diledi.* **—2.** Acı, üzüntü veren, iç sızlatan şey için kullanılır; dokunaklı, koygun, hüzünlü: *Acıklı bir şeyler anlatmak. Acıklı bir şarkı. Bu çok acıklı bir öyküdür. Film çok acıklıydı.* **—3.** İçeriği acı olaylara dayalı anlatılar için kullanılır; trajik: *Acıklı bir piyes, öykü, roman, film.* **—4.** Bir çabanın boşa gitmesiyle ortaya çıkan durumu alaylı bir biçimde belirtmek için kullanılır; gülünç, komik: *İki saat bekledikten sonra, sıra tam bize geldiğinde bilet bitti. Halimiz çok acıklıydı.* **—5.** Acı görmüş kimseler için kullanılır; yaslı, kederli: *Acıklı başta akıl olmaz* (atasözü).

ACIKLI-GÜLDÜRÜ a. Acıklı ve güldürülü öğelerin birbirini izlemelerinden meydana gelen ve neşeli bir şekilde sona eren oyun türü. XVI.-XVIII. yy.'larda, Aristoteles'in katı kurallarına karşı bir yenilik olarak ortaya çıktı ve gelişti. Acıklı güldürü'nün ilk örneğini Robert Garnier, *Bradamante* adlı yapıtıyla verdi (1582). Daha sonra Lope de Vega, Corneille, Massinger, G.B. Guarini gibi yazarlar da türün belli başlı temsilcileri arasında yer aldılar. Elizabeth çağının birçok ingiliz yazarının, hatta Shakespeare'in acıklı güldürüyü anımsatan yapıtları vardır. Almanya'da ise Hebbel ve Lessing bu türün önde gelen kuramcılarıdır. (Eşanl. TRAJİ-KOMEDİ.)

ACIKMAK gçz. f. **1.** Yeme gereksinimi duymak; açlık duymak: *Bütün gün ağzına bir lokma koymamış, çok acıkmıştı.* **—2.** *Ed. Bir kimseye, bir şeye acıkmak*, ona karşı şiddetli bir gereksinim, büyük bir istek duymak: *Aslı'ya acıkan Kerem. Sevgiye, şefkate acıkmak.*

◆ **acıkılmak** edilg. f. Acıkma eylemine konu olmak: *Kahvaltıdan yeni kalktık, bu kadar çabuk acıkılır mı?*

◆ **acıktırmak** ettirg. f. *Bir kimseyi acıktırmak*, sözkonusu bir kimse ise, bir başkasının aç kalmasına neden olmak; yeme gereksinimi doğuran bir neden ise, ona büyük bir iştah vermek: *Acındırırsan arsız olur, acıktırırsan hırsız olur* (atasözü). *Dağ havası insanı acıktırır. Gezinti çocukları acıktırdı.*

ACIKÖK a. Halk hek. Loğusaotunun (*Aristolochia hirta*) kurutulmuş köklerinden dövülerek elde edilen toz. Acıkök tozu içinde yağ, acı madde, tanin, nişasta, şeker, boya maddeleri ve rezin bulunur; biraz şap ile karıştırılıp yara iyileştirici (sivilce, basur ve çıban) ve kan temizleyici olarak kullanılır. Uzun zaman kullanılırsa zehirlenme yapabilir.

ACIKTIRMAK → ACIKMAK.

ACILANMAK gçz.f. **1.** Tatça acı duruma gelmek; acılaşmak. **—2.** Üzülmek, kederlenmek.

ACILAŞMA a. Acılaşmak eylemi.
—Bes. san. Yağ içeren besinlerde görülen, kötü tat ve koku, bazen de renk değişikliği biçiminde ortaya çıkan bozukluk.
—ANSİKL. Acılaşma enzimsel ve kimyasal olabilir. Yağlı maddedeki enzim ya da mikroorganizmalar, lipitleri hidrolizleyerek kötü kokulu yağ asitlerini açığa çıkarır ya da doymamış yağ asitlerini yükseltgeyerek peroksit, aldehit ve ketonlar oluştururlar. Kimyasal yükseltgenme de, etkisini, doymamış yağ asitleri üzerinde gösterir. Oksijen, kimi madenler, ışık ve ısı, bu yükseltgenmeyi kolaylaştırır. Yağlardaki acılaşma, fenol bileşikleri ve tokoferoller gibi yükseltgenme önleyicileriyle yavaşlatılabilir.

ACILAŞMAK gçz. f. **1.** Tatça acı duruma gelmek. **—2.** Ses sözkonusu ise, üzüntüyü, hüznü yansıtır duruma gelmek: *Yoksul geçen çocukluğunu anlatırken sesi gittikçe acılaştı.* **—3.** Konuşma sözkonusu ise, giderek kırıcı bir nitelik kazanmak.

ACILI sıf. **1.** İçine acı tat katılmış yiyecek ve içecek için kullanılır: *Acılı turşu suyu.* **—2.** Üzüntülü, sıkıntılı: *Onlar çok acılı günlerdi.* **—3.** Bir yakınının ölümünü görmüş kimse için kullanılır; yaslı, kederli: *Acılı bir kadın.* **—4.** *Acılı gicili*, acısı ve baharatı çok olan yemek için kullanılır (halk): *Acılı gicili yemeklerden hoşlanmam.*

◆ a. Acısı çok olan kebap: *Ver bir acılı!*

ACILIK a. **1.** Tat bakımından acı olma durumu; acı tat: *Bu yemekte bir acılık var. İlacın acılığı hâlâ ağzımdan gitmedi.* **—2.** Burukluk, dokunaklılık: *Gurbeti tüm acılığıyla yaşamak. Gülümsemesinde bir acılık vardı.*
—Mutf. Yemeklere konan acı biber, baharat ve soslarla sağlanan acımsı tat. ||Bayatlamış yağlardaki acımsı tat.
—Şarapç. *Acılık* ya da *acılaşma hastalığı*, şarapta laktik asit bakterilerinin neden olduğu bozukluk. (Bu bakteriler gliserolü parçalayarak akroleine dönüştürür ve şarap acılaşır.)

ACIMA a. İnsanı, başkasının acıları, mutsuzlukları, güçsüzlükleri karşısında üzülmeye, başkasına yakınlık göstermeye, hoşgörülü davranmaya iten duygu; merhamet: *Mutsuz insanlara acıma duymak.*

ACIMAK gçz. f. **1.** *Bir kimseye acımak*, ona yakın, hoşgörülü, sevecen davranmak; onun için endişe duymak; ona kıyamamak; merhamet etmek: *Böyle canilere acımamalıdır. Suçlu mahkemede "acıyın bana" diye ağladı. Çoluk çocuğuna acımasam mahkemelerde süründürürdüm onu.* **—2.** *Bir kimseye, bir hayvana acımak*, onlar için üzülmek: *Aç insanlara acımak. Zehirlenen köpeklere acımak. Çok acıdım, genç yaşta öldü.* **—3.** *Bir şeye (somut) acımak*, onun gördüğü zarardan dolayı üzülmek: *Kırılan antika vazoya çok acıdım;* genellikle olumsuz cümlelerde, o şeyi gereken özeni göstermeden ya da kısıtlı, cimrice kullanmak: *Arabasına hiç acımaz. Parasına acımamış, evini çok güzel döşemiş. Yağa acırsan güzel yemek yapamazsın.* **—4.** *Bir şeye (soyut) acımak*, yitirilen ya da boşa giden bir şey için üzülmek; yanmak: *Emeklerine, gençliğine, vaktine acımak.* **—5.** *Acıyorum sana*, bir başkasının yaptığı işi küçültücü, tiksindirici bulan kimsenin, onu aşağılamak amacıyla kullandığı söz: *Para için bu kadar alçaldın demek, acıyorum sana!*

Büyük Larousse

Acıgöl
hitit kaya ya...

Büyük Larousse

Acıgöl
(Karapınar-Konya)

◆ **acındırmak** ettirg. f. *Kendine (bir kimseyi) acındırmak*, başkalarında, çıkarına kullanabileceği bir acıma duygusu uyandırmaya çalışmak: *Kendine acındırarak işlerini yürütebileceğini sanmak. Kendine acındırmak gibi kötü bir huyu vardır.*

◆ **acınmak, acınılmak** edilg. f. **1.** *Bir kimseye, bir şeye acınmak, acınılmak*, onu acıma konusu yapmak: *Böylesi adamlara hiç acınır mı?* **—2.** *Acınacak*, acı-

nılacak, bir kimsenin, bir şeyin acıma uyandıran, düşkün, perişan ya da yıkık, harap durumu için kullanılır: *Acınacak duruma düşen bir kimse. Bir zamanların zengin, görkemli, ihtişamlı konağı şimdi acınacak durumda.*

◆ **acınmak** dönşl. f. *Yörs.* Bir şey için yanmak, yakınmak: *Gelin alayının arkasından "Kızım, kızım!" diye acındı, ağladı.*

ACIMAK gçz. f. **1.** Bedenin bir bölümü sözkonusu ise, orada fiziksel bir acı duymak: *Kolu, bacağı acımak.* **—2.** Yiyecek, içecek sözkonusu ise, bozularak tatça acı duruma gelmek; acılaşmak: *Yağı, tuzlayıp da sakla, yoksa acır. Testinin dibinde kalan su acımış.*

◆ **acıtmak** ettirg. f. **1.** *Bedenin bir yerini acıtmak*, o yerin acımasına neden olmak: *Ayakkabı ayağımı acıtıyor.* **—2.** *Bir yiyeceği içeceği acıtmak*, acılaşmasına yol açmak.

Acımak, Reşat Nuri Güntekin'in romanı (1928). Annesine ve kendisine kötülük ettiği sanısıyla babasına düşman kesilen; bu nedenle, acıma ve hoşgörü duygularından yoksun, katı bir kimliğe bürünen; ilkokul öğretmeni olarak gittiği bir taşra kasabasında öğrencilerine ve çevresine karşı da bu tutumunu sürdüren Zehra; ölen babasının anı defterini okuduktan sonra, annesinin uygunsuz tutumu yüzünden babasının türlü felaketlere uğradığını, kızını kurtarmak için evden uzaklaştırıp yatılı öğretmen okuluna verdiğini öğrenmesi üzerine, acımayı ve bağışlamayı da öğrenir. Konusu ve işlenişi bakımından ağır bir melodram havası taşıdığı için halk arasında tutulan roman, TV dizisi haline de getirilmiştir (1985).

ACIMARUL a. Sapının alt kısmı batıcı tüylü, sarı çiçekli, beyaz sütlü, ikiyıllık otsu bitki. (Yol kenarlarında taşlık yerlerde biter. Kurutulmuş sütü Avrupa ülkelerinde laktukaryum, Türkiye'de marul yağı diye bilinir, uyutucu ve uyuşturucu olarak halk hekimliğinde kullanılır.) [Bil. a. *Lactuca serriola* ya da *virosa;* bileşikgiller familyası.]

ACIMASIZ sıf. ve a. **1.** Eylemlerine, yargılarına duyguları ve insancıl kaygıları karıştırmayan, yakarmalara duyarsız kimse için kullanılır; katı, merhametsiz, gaddar: *Acımasız bir yönetici. Acımasız bir adam. Acımasız baba, yaramazlık yapan oğlunu fena dövdü. Acımasız! Zavallı adamı mahvetti.* **—2.** Değerlendirmelerinde hiçbir hatayı, boşluğu göz ardı etmeyen kimse için kullanılır; katı, insafsız: *Acımasız bir eleştirmen.*

◆ sıf. **1.** Acımasız kimsenin yargısı, tutumu için kullanılır; insafsız: *Acımasız bir karar, ceza. Acımasız bir eleştiri.* **—2.** *Ed.* Bir tasarımı katı bir kesinlikle gerçekleştirdiği izlenimini veren şey için kullanılır: *Gerçekler acımasızdır. Acımasız doğa.*

ACIMASIZCA be. Acıma duygusundan yoksun olarak; insafsızca, zalimce, gaddarca: *Doğayı acımasızca kirletiyoruz. İsyanı acımasızca bastırdılar.*

ACIMASIZLIK a. **1.** Acımasız olma durumu; acımasız kimsenin yargısının, tutumunun niteliği; merhametsizlik, insafsızlık, gaddarlık: *Acımasızlık insanın öteki duygularını da yok eder. Dinamitle balık avlamak, acımasızlıktır. Tarihte acımasızlığıyla ün yapmış bir hükümdar.* **—2.** Ed. *(Bir şeyin) acımasızlığı*, o şeyin acımasızca gerçekleştiği izlenimini veren durumu: *Karakış bütün acımasızlığıyla devam ediyor. Yılların acımasızlığı, yüzünde derin izler bıraktı.*

ACIMSI sıf. Acıya çalan, acıya benzer tat ve bu tattaki yiyecekler için kullanılır: *Greyfurtun acımsı tadı. Dünden kalma acımsı bir çay getirdi.* (Eşanl. ACIMTIRAK.)

ACIMTIRAK sıf. ACIMSI'nın eşanlamlısı.

ACIN be. *Esk.* Aç olarak, açlıkla, açlıktan: *"Meseldir çok yimeğin imtilası / Acın ölmekten artıktır belası"* (Çengname, XV. yy.).

ACINDIRMAK → ACIMAK.

ACINILMAK → ACIMAK.

ACINMAK → ACIMAK.

ACIOT → DÖVÜLMÜŞAVRATOTU.

ACIPAYAM, esk. **Garbikaraağaç,** Akdeniz bölgesi, Antalya bölümünün K.-B.'sında Denizli'ye bağlı ilçe; 69 446 nüf. (1990); 1 925 km²; 2 bucak, 50 köy. Merkezi Denizli'nin 60 km G.-D.'sunda *Acıpayam*; 8 054 nüf. (1990).

Acıpayam tarım işletmesi, Tarım letmeleri genel müdürlüğü'ne (TİGEM) bağlı kuruluş. Denizli'nin Acıpayam ilçesinde Tarım bakanlığı'na bağlı bir hara olarak kuruldu. 1957'de Devlet Üretme çiftlikleri genel müdürlüğü'ne, 1983'te bu kuruluşun yerini alan TİGEM'e bağlandı. 2 482 ha arazi varlığı olan işletmede, 1 374 ha alanda sulu tarım yapılmaktadır. Başlıca etkinlikleri arasında yem bitkileri ve tohumluk üretimi, damızlık büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği, tavuk ve yumurta üretimi sayılabilir.

ACIPAYAMLI (Orhan), türk antropolog ve halkbilimci (Acıpayam, Denizli, 1922). Ankara üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi'ni bitirdi. Profesör oldu (1965). Dil ve Tarih Coğrafya fakültesi antropoloji bölümü başkanı (1985) olarak görev yaptı. Türk folkloruna ilişkin makaleleri ve derlemeleri yayımlandı. Başlıca yapıtları: *Türkiye'de doğumla ilgili âdet ve inanmaların etnolojik etüdü (1961); Zenaat terimleri sözlüğü* (1976); *Halkbilim terimleri sözlüğü* (1978).

ACIPENSER a. Zool. Mersinbalığının bilimsel cins adı.

ACIPENSERIDAE a. Zool. Mersinbalığıgiller familyasının bilimsel adı.

ACIPINAR, Aksaray ilinde merkez ilçeye bağlı bucak; 11 450 nüf. (1990). 15 köy. Merkezi *Acıpınar*, 1 332 nüf. (1990).

ACIRAK sıf. *Yörs.* Acımsı, acımtırak.

ACIRGA a. *Yörs.* Yaban turpu

ACIRLI, esk. **Derizbin,** Mardin'in Midyat ilçesi, merkez bucağına bağlı belde; 3 757 nüf. (1990). PTT.

ACISAKIZ a. Ormanc. Kızılçamdan (*Pinus brutia*) reçine üretimi yapılan bölgelerde, "çamsakızı" ya da "reçine"ye halk arasında verilen ad.

ACISIZ sıf. **1.** İçine acı tat katılmamış yiyecek, içecek için kullanılır: *Acısız bir kebap.* **—2.** Üzüntüsüz, sıkıntısız.

ACISU a. Hidrol. İçerdiği çözünmüş mineral tuzları yüzünden tadı hafifçe tuzlu ya da acı olan suların adı.

—ANSİKL. Acısu kütleleri genellikle çeşitli ortamlarda oluşabilir. Bunların başlıcaları akarsuların denize ulaştığı ağızlarda, iç akıntıların güçsüz olduğu haliçlerde, denizle bağlantısı zayıf olan lagünlerde deniz suyuyla tatlı suyun karışmasıdır. Bu farklı ekolojik ortamlarda uyum sağlamış güncel ya da fosil artığı organizmalar yaşar. Kıyıdan uzak kimi göllerin, akarsuların ve kaynakların suları da acıdır. Bu, çoğunlukla akarsuların aktığı ya da kaynakları besleyen yeraltı suyunun süzüldüğü topraklarda kayatuzu ve jips gibi oluşukların bulunmasından ileri gelir. Kimi göl sularının acılığının nedeni, çözünmüş sodadır (Van gölü, Acıgöl vb.). Suyun bu özelliği acısu, acıçay, acıırmak, acıgöl, acıpınar gibi coğrafya adlarına yansır. Kızılırmak'ın antik adı da (*Halys*: tuzlu ırmak) sularının bu özelliği ile ilgilidir.

ACISU a. Kayatuzu ve jips oluşukları içeren topraklardan geçtikleri ve buralardaki kaynaklar ve yeraltı sularıyla beslendikleri için suları acı olan kimi akarsulara verilen genel ad. Türkiye'de bunlara en çok Sıvas ve Çankırı bölgelerinde rastlanır. Başlıcaları: Zara'nın güney-doğusunda Çengelli dağından inerek Kızılırmak'a karışan Acısu; Şarkışla'nın batısındaki Acısu; Nevşehir batısındaki Acısu; Ulaş güneyinde Teke köyünden gelen Acısu.

ACITKAN sıf. *Esk.* Çok acıtan, çok acı veren: *"Gayette sancısı çok ve acıtkan yara"* (Et-Tuhfet üs-Seniyye, XVI. yy.).

ACITMAK → ACIMAK

ACIYONCA a. Bot. SUYONCASI'nın eşanlamlısı.

ACÎB sıf. (ar. *ᶜacîb*) *Esk.* Şaşırtıcı, alışılmışa aykırı, acayip: *"Saç sakal karmakarışık, şekli acîb / Bakışı, söyleyişi, tarzı garîb"* (Sümbülzade Vehbi, XIX. yy.).

ACÎBÂNE be. ve sıf. (ar. *ᶜacîb* ve fars. *-âne*'den *ᶜacîbâne*). *Esk.* Hayret verici, şaşılacak şekilde.

ACÎBE a. (ar. *ᶜacîbe*). **1.** Hiç görülmemiş, alışılmamış şey. **—2.** *Acîbe-i hilkat*, yaradılıştan anormal, hilkat garibesi.

ACİDALİA a. (lat. *Acidalia*, Venüs'ün lakabı). Kendisi ağaçlıklarda, tırtılı ise kekik, yabani mercanköşk ve merkep ketesi üstünde yaşayan kelebek. (Pulkanatlılar takımı, geometridae familyası.)

ACİDANTHERA a. Afrika'da (Etyopya ve Cap bölgesi) yetişen ve Avrupa'da süs bitkisi olarak kullanılan çokyıllık bitki. (Süsengiller familyası.)

Acid Test (*The Electric Kool-Aid Acid Test*), Tom Wolfe'un romanı (1968). Bu düşsel destanın öğeleri büyük amerikan simgeleri (kovboy ve uzam), eski bir otobüs ve *beat generation* temsilcilerinin (Ken Kesey, Neal Cassidy) yaşamöyküleridir (underground ve uyuşturucu); Ginsberg, Beatles'lar, Vietnam, Berkeley-zen gibi, 60'lı yılların egemen imgeleri de bu destanda yer alır.

ACİL sıf. (ar. *ᶜacele*'den *ᶜâcil*). **1.** Derhal önlem almayı, ivedilikle yerine getirilmeyi gerektiren şey için kullanılır: *Acil bir olay. Acil vaka. Acil durumlarda yapılacak işler. Acil tedbirler almalıyız. Bu, acil bir ihtiyaç değil.* **—2.** *Acil şifalar dilemek*, hasta bir kimseye en kısa sürede sağlığına kavuşması dileğini iletmek.

—Ted. *Acil servis*, hastanelerde, durumları hemen tedavi gerektiren hastaların kabul edildiği servis.‖ *Acil durum*, acele tıbbı ya da cerrahi müdahaleyi gerektiren hastalık durumu.

—ANSİKL. Ted. Elde bulunan araçlara ve süreye göre acil durumun değerlendirilmesi büyük önem taşır. Bazı durumlarda hasta uzman bir kuruma gönderilmeyi bekleyebilir, ama bazı durumlarda derhal müdahale gerekir.

ÂCİL sıf. (ar. *ecel*, vade'den *âcil*). *Esk.* Zamanı gelince yapılacak olan, vadeye bağlı, ertelenmiş.

ACİLÂNE be. (ar. *ᶜâcil* ve fars. *-âne*'den *ᶜacilâne*). **1.** Aceleyle. **—2.** Aceleci kimselere yakışır şekilde.

ACİLEN be. (ar *ᶜacil*'den *ᶜâcilen*). Acil olarak, geciktirmeden, ivedilikle: *Babası hastalanmış, acilen gitmesi gerekti.*

ÂCİLEN be. (ar. *ecel*'den âcilen). *Esk.* Er ya da geç, sonradan, günü geldiğinde yapılmak üzere.

ACİLİUS a. (lat. *Acilius*, romalı bir ailenin adı). Geniş ve elipsimsi gövdeli kınkanatlı böcek. (*Acilius sulcatus* durgun sularda çok görülür; dytiscidae familyası.)

ACİN sıf. (ar. *ᶜacin*). *Esk.* Hamur haline getirilmiş, yoğrulmuş.

◆ a. Hamur, macun.

ÂCİN sıf. (ar. *âcin*). *Esk.* Rengi, tadı değişmiş, bozulmuş pis su.

ACİNETA a. (yun. *akinetos*, hareketsiz'den). Amerika'nın sıcak bölgelerinde ye-

tışen ve birkaç türü seralarda süs bitkisi olarak yetiştirilen orkide.

ACİNETİA a. (öncekiyle eş kökenli). Bir yere tutunarak yaşayan kirpikli protozoer takımı. (Kimi bilginler bunları sınıf sayar.)

—ANSİKL. Acinetia takımındaki protozoerlerin yetişkinlerinde kirpik yoktur. Çeşitli biçimde sıralanmış, emici, çukur dokunaçları vardır; bölünme eşitsiz ve çoğu zaman karmaşıktır; bölünme sırasında meydana gelen kirpikli tomurcuk kısa süren özgür bir yaşama evresinden sonra, türe özgü elverişli bir yere tutunur, kirpiklerini yitirir ve erişkin hale dönüşür.

Çok elverişsiz koşullarda bütün haldeki birey dokunaçlarını soğurabilir, tutunmaya yarayan iskelet bölümlerini yerinde bırakarak kırpikli göçmen biçimine girer ve daha elverişli bır bölgeye gidip orada bir yere tutunur.

Bazı iç tomurcuklanma durumlarında, tomurcuğun dışarı atılması bir doğurma niteliğindedir (*tokophrya, acineta*).

Tatlı ya da tuzlu sularda değişik nesnelere tutunarak yaşayan bu havyancıklar çoğunlukla dışasalaktırlar ya da zehirli salgılar salarak felç ettikleri başka protozoerleri avlar ve avlarını hızla "emerler".

Eşeyli üreme, bütün kirpiklilerde olduğu gibi, kavuşma yoluyla olur. Biyolojileri açısından çok özgün olan bu takımın üyeleri, uzun süre öbür kirpiklilerden ayrı sınıflandırıldılar,sonra günümüzde hiçbir üyesi bulunmayan holotricha (çevrekirpikliler) arasına sokuldular, şimdi de hypostoma grubunda yer almaktadırlar.

ACİP ROSİDİ, endonezyalı yazar (Cativangi, Cava, 1938). 15 yaşında yazmaya başladı. Değişik türde ve çok sayıda yapıt verdi: şiirler (*Fête*, 1956; *Lettre d'amour d'Endac Rasidin*, 1960; *Serpent et Brume*, 1973), romanlar (*Voyage de noces*, 1958), oyunlar (*Masyitoh*, 1969), eleştiriler ve denemeler (*Quand est née la littérature indonésienne?* 1964; *la Littérature soundanaise contemporaine*, 1966; *Précis d'histoire de la littérature indonésienne*, 1969; *Quelques problèmes des musulmans indonésiens*, 1970), antolojiler (*Jakarta dans la poésie indonésienne*, 1972; *Mer bleue, ciel bleu*, 1977). Ayrıca yayımcılık yaptı, dergilerdeki yazılarıyla dikkati çekti. En iyi ürünleri olan öykülerinde belli bir özlemle çocukluğunun geçtiği toprakları anlattı (*Années mortes*, 1955; *En famille*, 1956). Anadilinde de (Batı Cava) önemli çalışmalar yaptı.

ÂCİR sıf. (ar. *acir*). *Esk.* Bir şeyi kiraya veren.

—Isl. huk. Mecelle'nin 409. maddesinde "*Âcir, icareye veren kimsedir, mükâri ve mûcir dahi denilir.*" biçiminde tanımlanmıştır. Mecelle'nin 446. maddesinde bu hakkı kullanabilecek kimsenin nitelik ve yeterliği ise şöyle belirtilir: "*Âcir, icar edeceği şeyin mutasarrıfı ya da mutasarrıfın vekili ya velisi ya da vasisi olmak lazımdır.*"

ACİREALE, İtalya'da kent, Sicilya'nın doğu kıyısında, Etna yanardağı'nın eteğinde; 49 500 nüf. Madensuları, turunçgiller.

ACİTORİZİACUM. Tar. coğ. Anadolu'da, Galatia bölgesinde, Roma yolu üzerinde ilkçağ yerleşmesi. Ankara'nın Kalecik ilçesinde, Kalecik'in biraz kuzey ya da K.D.'sundaydı.

ACİVİKA, caynalarla aşağı yukarı aynı zamanda, Gosala Maskariputra tarafından kurulan bir tarikatı belirten sanskritçe sözcük. Bu tarikat, tam bir gerekirciliği savunur. Tüm evren ve yeniden doğuşlar *niyati* ile (sanskritçe: kural, yazgı) belirlenmiştir. Acivikadan, temel yasada Asoka söz etmiş ve öteki pek çok elyazmasında ve tamul yapıtlarında aynı ad yer almıştır. Bu tarikat, Hindistan'ın güneyinde XIV. yy.'a değin varlığını sürdürdü.

ACİYO. Bank. → ACYO.

ACİZ ya da **ACZ, -czi** a. (ar. *ᶜacz*). *Esk.* **1.** Güçsüzlük, düşkünlük, yetersizlik, beceriksizlik: *Acz içinde olmak. Acze düşmek. Aczini izhar etmek.* **—2.** *Acz-i ikdam*, uğraşıp da bir şey yapamama.

—İc. ifl. huk. *Aciz*, bir kişinin vadesi gelmiş olan (muaccel) borçlarını ödeyemeyecek durumda olması (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Aciz (iflas dışında) borç ödemeden aciz vesikasıyla gerçekleşir ve borçlu yalnızca elinde aciz vesikası bulunan alacaklıya karşı borcunu ödemekten aciz durumundadır. Buna karşılık, iflas etmiş olan borçlu (müflis), ticaret mahkemesinin iflas kararını verdiği andan başlayarak tüm alacaklılarına karşı aciz durumunda sayılır. İflasa tabi bir borçlu, aciz durumunda bulunduğunu bildirerek iflasına karar verilmesini ticaret mahkemesinden isteyebilir. ‖ *Aciz sebebiyle mirastan çıkarma* → MİRAS. ‖ *Aciz vesikası*, haciz ya da iflas yolu ile yapılan icra takibinde alacağını tümüyle alamamış olan alacaklıya icra ya da iflas dairesince verilen belge (İc. ifl. k. md. 143 ve 251). [Alacaklıya verilen bu belge alacağı ortadan kaldırmaz, daha da sağlamlaştırılmış olur. Örneğin alacak zamanaşımına uğramaz; ayrıca bu belge alacaklıya alacağını kanıtlamada kolaylık sağlar. Bu belgeyi göstermesi alacağını kanıtlaması için yeterlidir.]

ACİZ ya da **ACZ** a. (ar. *ᶜacz*). *Esk.* **1.** Bir şeyin son bölümü. **—2.** Arka taraf, kalça kısmı.

— Ed. Beyitte ikinci dizenin son parçası.

ÂCİZ sıf. (ar. *ᶜāciz*). **1.** Bir görevi, bir sorumluluğu yüklenmek, gerçekleştirmek için gerekli güç, yetenek bilgi ve beceriden yoksun kimse ya da topluluk için kullanılır; iktidarsız, güçsüz, beceriksiz: *Âciz bir baba. Âciz bir hükümet.* **—2.** Koruyanı olmayan kimse için kullanılır; zavallı, düşkün, yoksul: *Kimi kimsesi olmayan âciz bir adam.* **—3.** *Bir şeyi yapmaktan âciz*, bir eylemi yapacak durumu, yeteneği, becerisi olmayan kimse için kullanılır: *Konuşmaktan âciz bir insan. Kendini idareden âciz biri.* **—4.** *Bir kimseyi âciz bırakmak*, o kimseyi çaresiz, güçsüz duruma getirmek: *Bu çocuklar, beni âciz bıraktı.* ‖ *Âciz kalmak*, bir şeyin üstesinden gelmeye gücü yetmemek; çaresiz kalmak: *Oyunları karşısında âciz kalıp işi bıraktım.*

◆ **âcizleri, âciz bendeleri** çoğl. a. Yazı ve konuşmalarda kendinden söz ederken alçakgönüllülük ve saygı göstermek için "ben" yerine kullanılır.

ÂCİZAN çoğl. a. (ar. *ᶜāciz*'in çoğl. *ᶜācizān*). *Esk.* Âcizler, güçsüzler.

ÂCİZANE be. (ar. *ᶜāciz, fars.* -ane'den *ᶜācizane*). *Esk.* Yazı ve konuşmalarda, kendisinden söz eden kimsece, saygı ve alçakgönüllülük göstermek için, "âcizlere yakışacak biçimde" anlamında kullanılır: *Ettiğimiz duaları âcizane, hakirane sana yolladık, kabul eyle Yarabbi. Bendeniz âcizane, bu yazıyı yazmıştım.*

ÂCİZİ a. (ar. *ᶜāciz* ve fars. *ī*'den, *ᶜācizī*). *Esk.* **1.** Kabiliyetsizlik, beceriksizlik. **—2.** Alçakgönüllülük.

ÂCİZİYET a. (ar. *ᶜāciz* ve *-iyyet*'ten *ᶜāciziyyet*). *Esk.* **1.** Yeteneksizlik, beceriksizlik. **—2.** Yoksulluk, alçakgönüllülük.

ÂCİZLİK a. **1.** Güçsüzlük, iktidarsızlık, beceriksizlik: *Âcizliğinden haksızlıklara ses çıkaramıyor. Olayların önlenmesinde gösterilen âcizlik.* **—2.** Düşkünlük, yoksulluk.

ACKER (Hans), alman cam ressamı (Ulm 1380? - belgeler 1461'e değin uzanıyor). Güçlü kişiliğine karşın uzun süre tanınmadı; yapıtları da Lukas Moser'inkilerle karıştırıldı. Geç gotik çağ vitraycılığının başyapıtı olan Ulm katedrali Besserer capellası vitraylarının ona ait olduğu anlaşılmıştır.

ACKERMANN (Frans), XIV. yy.'da Gent(Gand) kentinin bağımsızlık savunucusu (Gent 1325/1330-*ay.y.* 1387). Philipp van Artevelde ve Pieter van den Bossche ile birlikte, Flandre kontuna karşı Gent kentinin direniş önderlerinden biri oldu. 1381 mayısında Gent komutanlığına getirildi. Savaş sırasında kentin besin ve cephane gereksinimini sağladı. Diplomat olarak İngiltere'den yardım istedi, denizde 1385'te, stratejik konumlu ekonomik bir merkez olan Damme'ı baskın yoluyla ele geçirdi; ancak Fransa-Bourgogne ittifakı karşısında burayı bırakmak zorunda kaldı. Flandre kontu sanını alan Bourgogne dükü ile yeniden barış yapılınca, Gent'e çekildi ve orada öldürüldü.

ACKERMANN (Konrad Ernst), alman tiyatro oyuncusu (Schwerin 1712 - Hamburg 1771). 1755'e doğru Königsberg'de, Almanya'daki ilk özel tiyatroyu yönetti. 1765'te Hamburg Ulusal tiyatrosu'nun kuruluşuna önayak oldu. Burada Lessing'le birlikte ilk kez, ulusal alman tiyatrosunu oluşturma deneylerine girişti.

ACKERMANN (Rudolph), ingiliz uyruğuna geçmiş alman sanayici (Stollberg, Saksonya, 1764-Londra yakınında Finchley 1834). Londra'daki basımevinde gravürler ve resimli kitaplar bastı. Suluboya ve renkli taşbaskıda uzmanlaştı. Özellikle Rowlandson'la çalıştı. *Repository of Arts, Literature and Fashions* adlı tutulan bir magazin yayımladı (1809-1828).

ACKERMANN (Rosemarie), doğu almanyalı atlet (Hoyerswerda 1952). 1976 Olimpiyat şampiyonu. Yüksek atlamada 2 m'yi aşan ilk kadın atlettir (1977).

ACKLİNS, Bahama takımadalarında ada.

ACMAEİDAE a. Kavkı biçimi bakımından koni kabuklu salyangozlara benzeyen, ama ayrıntı niteliğinde bazı anatomi özellikleriyle onlardan ayrılan, denizde yaşayan, karındanbacaklı yumuşakçalar familyası. (*Acmaea* cinsi, Büyük okyanus'ta Endonezya denizlerinde bulunur. *Lottia* cinsi, Amerika'nın batı kıyılarında esmer deniz yosunları arasında yaşar. Üçüncü Zaman katmanlarından başlayarak fosillerine rastlanır.)

ACMAN, Birleşik Arap Emirlikleri'nden biri, Basra körfezi kıyısında, Dubai'nin K.-D.'sunda, 260 km²; 64 000 nüf. Başkenti *Acman*.

ACMER → ECMİR.

ACMER, 1956'da lağvedilen eski Hint eyaleti.

ACMONİA → AKMONİA.

ACN a. (ar. *ᶜacn*). *Esk.* Macun haline getirme, yoğurma.

ACOCHLİDİİDAE a. (yun. *a*, yokluk öneki ve *kokhlidion*, helis biçimindeki kavkı'dan). Karındanbacaklı, arttansolungaçlı, kavkısız, kalkansız, taraksız, ama rinoforlu ve radulalı çok küçük (birkaç milimetreyle yaklaşık 3 cm arası) yumuşakçalar familyası. (Bunlara bütün denizlerde, kaba kumlar arasında, çoğunlukla haliçlerde rastlanır.)

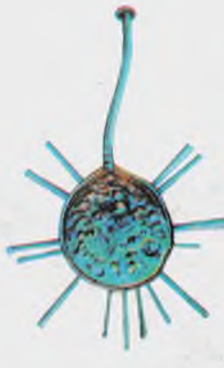
ACOELA a. (yun. *a*, yokluk öneki, ve *koilos*, oyuk'tan lat. sözc.). Sindirim aygıtı boşluksuz bir özekdokudan oluşan yassısolucanlar takımı. (*Convoluta* cinsi, kumsallarda, ortakyaşar zooklorellaları barındırır.)

ACOLHUAS, Meksika'nın eski halkı; Acolhuacan krallığını kurdular (XIII. - XV. yy.); daha sonra Tepanekler'in egemenliğine girdiler, bir süre sonra Tepanekler de Aztekler'in egemenliğine girdi.

Acolman manastırı, Meksika'da, Mexico'nun 38 km K.-D.'sunda manastır (1539-1560). Augustinusçular'ın ön ayak

acinetia larvası hızlı başkalaşım sırasında

yetişkin **acinetia** (tutunma sapıyla birlikte)

olduğu mimari üslubun örnek yapılarındandır. Cephe, plateresco üslubundadır. Ana sahında ve çeşitli avlularda yağlıboya resimler bulunur.

ACOMALAR ya da **AKOMALAR,** New Mexico'nun orta kesiminde kızılderili kabilesi. 2 000 kişi kadar oldukları sanılan Acomalar, bir keresa lehçesi konuşurlar. Dıştan evlenmeye, anasoyluluğa ve anayerliliğe dayanan her klanı, egemen soyun en yaşlı kadınının amcası ya da babası yönetir. Klan aynı zamanda, atalar kültürünün ve çeşitli derneklerin (özellikle büyücülerin dernekleri) çerçevesini oluşturur. Acomalar, tarım (mısır, fasulye), avcılık ve el sanatlarıyla (dokumacılık, sazlardan sepet vb. örücülüğü) geçinirler.

ACONCAGUA, Şili'de yönetim bölgesi. Valparaiso, San Antonio, Quillota, Petorca, San Felipe, Los Andes illerini ve Pasqua (Paskalya) adasını kapsar. Yüzölçümü 16 640 km²; nüfusu 1 128 000. Yönetim merkezi *Valparaiso*.

ACONCAGUA, uzun süre And sıradağları'nın en yüksek noktası sayılan doruk (6 959 m). Arjantin'de, Şili sınırı yakınında. Bolivya'daki Ancohuma doruğunun yükseltisinin 7 000 m'yi aştığı sanılmaktadır. Volkanik kökenli; basık biçimli bir kütledir.

Aconcagua

Aconcagua'ya ilk kez, isviçreli rehber Matthias Zurbriggen, 1897 ocağı'nda tek başına kuzey yamaçtan tırmandı. Tırmanması daha güç olan güney yamaç, 1954 şubatında R. Ferlet yönetimindeki bir fransız ekibince aşıldı. Dağa tırmananlar arasında güney yamaçtan başka yollar izleyen bir Arjantin ekibi (1966), uluslararası bir ekip (1966) ve bir italyan ekibi (1974'te R. Messner yönetiminde) sayılabilir.

ACONİT a. Bot. Boğanotunun bilimsel adı.

ACORUS a. (yun. *akoros*). Göllerde, bataklıklarda ve ırmaklarda yetişen Asya kökenli bitki (Avrupa'ya XVI. yy.'da getirilmiştir, ama orada yetişenler kısırdır, ancak bitkiden alınan parçalarla çoğaltılabilir).

ACOSTA (José de), ispanyol cizvit misyoner ve doğabilimci (Medina del Campo 1540'a doğr.-Salamanca 1600). Çok genç yaşta İsa birliği'ne giren Acosta, 1575'ten 1581'e kadar Peru'daki cizvitlerin bölge başkanı oldu. İspanya'ya dönünce başka yapıtlarının yanı sıra *Historia natural y moral de las indias* adlı kitabını yazdı (1590).

ACOSTA (Gabriel DA COSTA, **Uriel d'**— denir), portekizli soylu (Porto 1585-Amsterdam 1640). Yahudilikten dönme katolik bir ailenin çocuğu olan Acosta, atalarının dinini yeniden benimsemek üzere Amsterdam'a kaçtı. Burada, İncil'i inceleyerek birtakım görüşlere ulaştı. Bu görüşlerle Hollanda'daki dindaşlarının yahudi inançlarını karşılaştırdı, yahudi geleneğinin kimi yanlarını reddetmeye yöneldi. Dindaşlarının zulmüne uğrayan Acosta, geride *Exemplar humanae vitae* başlıklı bir özyaşamöyküsü bırakarak intihar etti. Yaşamı birçok edebiyat yapıtına konu oldu; bunlar arasında Karl Gutzkow'un bir dramı da yer alır (*Uriel Acosta*, 1847).

A.C.P. Biyokim. ACYL - CARRİER - PROTEİN'in kısaltması.

ACQUAPENDENTE (Girolamo FABRİCİ D'), italyan hekim (Aquapendente, Viterbe, 1533 - Padova 1619). Falloppio'nun yanında yetişti; onun yerine Padova üniversitesi'nde anatomi profesörü oldu, günümüze kadar korunmuş olan bir anatomi anfisi yaptırdı. Dolaşım sistemi ve özellikle de toplardamar kapakçıklar üstüne yaptığı çalışmalarla ünlüdür (1603). William Harvey, Padova'da onun öğrencisiydi.

ACQUA – TOFANA a. (ital. *acqua*, su ve *Tofana*, kadın adı'ndan). XVI. ve XVII. yy.'da İtalya'da ün yapan zehir. (Herhalde bir arsenikli anhidrit eriyiğiydi.)

ACQUİ TERME, İtalya'da kent, Piemonte'de, Alexandria'nın güneyinde; 22 000 nüf. Kükürtlü madensuları ve mineralli sıcak çamurlar. Romalılar'dan kalma yıkıntılar. XI. yy.'dan kalma katedral. 1796'da Bonapart'ın Avusturyalılar'a karşı zaferi.

ACRAGAS ya da **AKRAGAS.** Tar coğ. Agrigento'nun yunanca adı.

ACRASİEAE a. Bazen kökbacaklılardan biriymiş (myxamoeba) gibi çıplak, özgür hücre görünümünde olan, bazen kimisi sütuncuk, kimisi sporlar üretmek üzere hücre yığınları (pseudolasmodium) oluşturan protistler sınıfı. (Acrasieae bu yüzden hem kökbacaklılar arasında, hem mantarlar arasında sayılabilir [sütuncuğun selüloz çeperi, yozlaşan somatik öğelerle üretken öğeler arasında iş bölümü yapar].)

ACRE a. (ing. sözc.). İngiltere, Amerika ve Kanada'da kullanılan, 40, 47 ar ya da 4 046,87 m²'ye denk düşen tarımsal yüzölçümü birimi.

ACRE, Brezilya'da eyalet; yüzölçümü 153 000 km²; nüfusu 412 000. Merkezi *Rio Branco*. And dağları'nın eteğinde, Peru ve Bolivya sınırlarında. Geleneksel ekonomi, doğal olarak yetişen kauçuk ağaçlarından elde edilen kauçuğa dayanır. Amazon bölgesini aşan karayollarının yapımı, bölgeyi dışa kapalılıktan kurtarmış, özellikle Sao Paulo'lu yatırımcılar, Amazon bölgesinde kurulan işletmelere tanınan vergi bağışıklıklarından yararlanarak, sığır yetiştirilen büyük çiftlikler kurmuşlardır. Rio Branco - Cruzeiro do Sul karayolunun aştığı topraklar, günümüzde, hızlandırılmış bir kalkınma programının (Polamazonia) kapsamına alınmıştır. Programın amacı, kauçuk ağaçları dikerek kauçuk üretimini artırmak, tarım ve orman işletmelerini yenileştirmektir.

— Tar. Acre yöresi, altın, petrol ve kömür bulunmasından, özellikle de kauçuk işletmelerinin hızla zengin olmak isteyen bir kalabalığı çekmesinden sonra, çevredeki devletlerin ilgisini toplamıştı. 1867'de Brezilya hükümetince Bolivya'ya bırakıldı. Ancak, özellikle Brezilyalılar'ın yaşadıkları bölgede, ispanyol serüvenci Luis Galvez'in önderliğindeki bir ayaklanma sonucunda bağımsız bir cumhuriyet kuruldu (1899). General Velasco 1901'de ayaklanmayı bastırdı ve bölge kaynaklarının işletilmesi bir ingiliz - amerikan kuruluşuna bırakıldı. Brezilya asker yığarak ve Bolivya'ya 50 milyon franklık tazminat ödeyerek Acre'nin kurtarılmasını sağladı (1903).

ACRİ, İtalya'da kent; Calabria'da, Sila'da; 21 000 nüf.

ACRİLAN a. (tesc. edil.ad). Tekst. Akrilik ipliklerin ve elyafın ticari adı.

ACRİS a. Amerika Birleşik Devletleri'nin doğu kısmında yaşayan kurbağa. (Erkeğinin çınlayan ötüşünden dolayı *cırcır kurbağa* da denir. Tür adı *Acris gryllus*. Ağaçkurbağasıgiller familyası.)

ACROCEPHALUS a. Bütün Avrupa'da ve Batı Asya'da su kıyılarında yaşayan, kahverengi - kızıl tüylü ötücü kuş. (Sinekkapangiller familyası; boy 14-18 cm.)
—ANSİKL. *Acrocephalus* cinsi kuşlar kamışların arasında yuva yapar; böceklerle, kimileyin de kurbağa ve balık yavrularıyla beslenir. Türkiye'de görülen türleri arasında palearktik bölgede yuva yapan, Orta ve Güney Afrika'da kışlayan çil

ardıcı *(Acrocephalus arundinaceus)*, bataklık ardıcı *(A.palustris)*, sazlık ardıcı *(A.scirpaceus)*, su ardıcı *(A.paludicola)* ve funda ardıcı *(A. schoenobaenus)* sayılabilir.

Acrocephalus

ACROCHORUS a. (yun. *akrokhordon*, saplı siğil). Güney-Doğu Asya ve Avustralya'da yaşayan, doğurarak üreyen su yılanı. (Ancak iki türü içeren *acrochordidae* familyası suyılanıgillere benzer.)

ACROCİNUS a. Amerika'nın tropiklerarası kesiminde yaşayan, ön ayakları çok uzun, elitraları kırmızı ve kurşuni lekelerle süslü tekeböceği. (Tür adı *Acrocinus longimanus*. Kınkanatlılar takımı; tekeböceğigiller familyası.)

ACROCOMİA a. Büyük boylu, ortası şışkin kongövdeli amerika palmiyesi. (Kimi türlerinde, gövde dikenlerinin uzunluğu 5 cm'ye ulaşır. Birçok türü tropikal ya da Akdeniz tipi iklimlerde yetişir. Meyvesinin etli kısmından zeytinyağına ve bademinden koprah yağına benzer bir yağ elde edilir. Paraguay, başlıca üretici ülkedir.)

ACROMYODEA a. Ötücü kuşlar alttakımı. (Bunların göğüs gırtlağının karmaşık bir kas düzeni vardır: kasların 5-7 çifti solukborusu yaylarına yapışıktır.)

ACRON. Rom.mit. Sabinler'in kaçırılmasından sonra Romulus ile savaşan sabin kralı.

ACRONYCTA a. Parlak renkli kıl tutamlarıyla süslü, tırtılı genellikle ağaçlar üstünde yaşayan gece kelebeği. (*Acronycta psi* başlıca türlerinden biridir. Pulkanatlılar takımı; noctuidae familyası.)

ACROPORA a. Mercan kayalıklarının oluşumuna katılan başlıca madrepor cinslerinden biri.

ACROTHORACİCA a. Vücudu kitinli bir kese içinde bulunan ve 3-6 çift göğüs eklentisi olan saçakbacaklı kabuklular takımı. (Bu takımdaki kabuklular, yumuşakçaların kavkısına oyulmuş odacıklarda ya da mercanlar içinde yaşar.)

ACRYDİDAE a. Zool. Çekirgegiller familyasının bilimsel adı.

Act of Settlement, ingiliz parlamentosunca haziran 1701'de kabul edilen ve tahtın protestanlara geçmesini güvence altına alan yasa. 1701'de William III ağır hastaydı ve vârisi de yoktu. Yerini alacak olan Anne ise son çocuğunu da yeni kaybetmişti. Bu durumda tahtın geleneğe göre, dar bir katoliklik anlayışına sahip olduğu halde, Jacques Stuart'a geçme tehlikesi vardı. Bunun üzerine Avam kamarası'nın Whig çoğunluğu, hemen bir protestan vâris seçilmesini önerdi. Bu önerinin gerekçesi, William ya da Anne'ın vârisleri olmadığına göre tahtın nasıl olsa Jacques I'in torunu Hannover seçmeni Sophia'ya ve onun protestan vârislerine geçeceğiydi. Yasa her ingiliz kralının anglikan kilisesine bağlı olmasını gerekli görüyordu. Tahta geçen yabancı bir hükümdarın ingiliz politikasını etkilemesine karşı da birçok önlem alınmıştı.

ACTA a. (lat. sözc.). Esk. rom. **1.** Kurultayların tutanakları. (*Acta senatus*'ler Sezar'dan başlayarak herkese açık tutuldu.) **—2.** *Acta diurna,* başlıca olayların Roma'da ilan edilen özeti. ||*Acta principis,* imparator kararlarının resmi yazımı.

Acta apostolicae sedis, Papalığın resmi bülteni; Pius X'ün başlattığı (29 haziran 1908) bu yayın, papanın elinden çıkmış çeşitli belgeleri ayda iki kez kamuoyuna duyurur.

Acta conciliorum, hıristiyan konsillerinin tutanakları. Bu tutanakların en eksiksiz derlemesi, Mansi tarafından yayımlanan *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*'dur (1759-1798).

ACTAEA a. Nemli ormanlarda yetişen küçük bitki. (Yaprakları mürver yapraklarına benzer ve üzümsü siyah meyveleri oldukça zehirlidir. Kökünden çıkarılan boyalı sıvı, bazen homeopatide kullanılır. [Bil a. *Actaea alba* ya da *A. pachypoda;* düğünçiçeğigiller familyası].)

ACTAEON a. (yun. *aktaios,* kıyı yakınında yaşayan'dan.) Bütünüyle kavkısına çekilebilen karındanbacaklı deniz yumuşakçası. (Kavkısı sarmal, söbe, ince, kırışıklı biçimdedir; kavkı ağzı kılıç gibi kıvrık boynuzsu bir kapakçıkla örtülüdür. Bütün denizlerde yaygın pek çok türü bilinir; bunlardan *Actaeon tornalis* türü Atlas okyanusu, Akdeniz ve Manş denizinde bulunur. Actaeon cinsi opisthobranchia takımından *actaeonidae* familyasının örnek tipidir. Tebeşir devrinden beri fosillerine rastlanır.)

A.C.T.H. (ing. *Adreno-Cortico-Trophic-Hormone* sözcüklerinin baş harfleri). Böbreküstü korteksinin kortizol salgısını kontrol eden hipofiz hormonu. (Eşanl. KORTİKOSTİMÜLİN, KORTİKOTROFİN, KORTİKOTROP HORMON.)

—ANSİKL. A.C.T.H., 39 aminoasit halkalı bir zincirden oluşan bir polipeptittir. bu halkaların ilk 24 tanesi bütün türlerde özdeştir ve biyolojik işlevlerden sorumludur.

A.C.T.H. salgısı üç çeşit düzenleme etmenine bağlıdır: geriye doğru düzenleme (negatif feed-back); uyku-uyanıklık nöbetleriyle uyumlu düzenleme; herhangi bir tehlike (şok, yanık, kanama) [Selye uyarı sendromu] sonucu ortaya çıkan düzenleme.

A.C.T.H.'nin aşırı salgılanması hiperkortisizme yol açar (Cushing hastalığı). Hipofiz urları A.C.T.H. düzeyini yükseltir. A.C.T.H. salgısının tek başına yetersizliği enderdir. Olsa da hipofizin tüm yetersizliğiyle birlikte görülür (Sheehan sendromu). Bununla birlikte uzun zaman kortikosteroit tedavisi sonucu meydana çıkabilir.

Sentezle elde edilen A.C.T.H. bazı romatizma şekilleriyle alerjik tepkilerin tedavisinde yararlı olabilir. Böbreküstü bezinin iyi çalışıp çalışmadığını anlamak için de kullanılır (Thorn testi).

ACTİAS a. Sıcak ve ılıman bölgelerde yaşayan, arka kanatları kuyruk gibi uzanan ve birçok türünün tırtılı ipek yapan kelebek. (Pulkanatlılar takımı, saturnidae familyası.)

ACTİNARİA a. Dokunaçlarının ve karın bölmelerinin sayısı 6'nın katlarına eşit olan knidliler takımı. (Takımda ya denizşakayığı gibi iskeletsiz, yalnız yaşayan türler ya da ister yalnız *-fungia-* ister meandrina ve madreporlar gibi koloni halinde yaşayan ve kalkerli polipöbekleri salgılayan türler yer alır.) [Hexacorallia sınıfı.]

ACTİNEDİDEA a. Zool. Trakeleri zehir çengellerine bağlı akar takımı.

— ANSİKL. Bu büyük takımdaki akarların kimileri tam asalak, kimileri tam özgür, kimileriyse yaşamlarının yalnızca bir bölümünde asalaktır. Bu akarlara tatlı sularda, denizlerde ya da karada yosunların, yerdeki bitkisel organik maddelerin arasında, vb. yerlerde rastlanır. Thrombididae ve erythreidae familyalarından olanlar yavruyken erişkin eklembacaklılarda asalak yaşar, erişkin çağlarında etçil beslenirler. Thrombiculidae familyasındakilerin kurtçukları, memelilerde, kurbağalarda, ender olarak da akreplerde asalak yaşarken, erişkinleri özgür bir yaşam sürer. Hydracnella cinsinden erişkinler, tatlı sulardaki küçük eklembacaklıları avlar; ama, yumurtaların çatlamasından sonra, kurtçuk sudan ayrılarak uçan bir böceğe yerleşir. Tarsonemidae, tetranychidae, tendipalpidae ve eriophyidae familyalarındakiler bitkicildir. Bdellidae familyasından olanlarsa, tersine az önce adı geçen familyalardaki akarları yiyerek beslenen etçil türlerdir. *Demodex folliculorum,* insanın derisinde ve kimi memeli hayvanların postlarında, syringophilidae ve harpyrhynchidae familyasındakiler kuşların tüylerinde, derisinde, vb. yerlerde yaşar.

ACTİNELİA a. Zool. Işınlıların ilkel bir tipini içeren takım. (En ilkel türlerinde, karmakarışık sıralanmış 500'e yakın ışınsı iğnecik; gelişmiş türlerinde başka ışınlılarınkinden farklı olarak, bakışımlı biçimde sıralanmış 18-32 ışınsı iğnecik bulunur.)

ACTİNG-OUT [aktiŋaut] a. (ing. sözcükler). Psikan. Eylemsel tepki biçiminde ortaya çıkan bastırılmış dürtü etkilerine bağlı olan itkisel, ama rastlantısal davranış. (Eşanl. EDIME-GEÇİŞ, DIŞA VURMA, EYLEME VURUM.)

— ANSİKL. Freud bu terimi, psikanaliz uygulaması çerçevesi içinde, hem eylemsel tepki olarak kendini gösteren bastırılmışın geri dönüşünün gerçekleşmesini, hem de aktarımla ilişkisini belirtmek için kullandı. Freud'a göre hasta, tedavi boyunca sözel olarak simgeleştiremediği dürtüsel tasarımları ve bilinçdışı fantazmaları ''edimleştirme''ye yönelir. Bu durumda, eylemsel tepki, ''kendini hatırlama dürtüsü''nün yerine geçtiği ölçüde, bastırımın belli bir bölümünün kalkmasına yol açabilir. Bundan ötürü, tedavi etkinliğiyle doğrudan ilintili olmasına karşın acting -out, tedavi süresi içinde olduğu gibi, dışında da kendini gösterebilir. Tedavinin harekete geçirdiği bastırılmış dürtüsel etkilerin ya da bilinçaltı çatışmaların geri gelmesi, tedavi süresince bunları simgesel olarak belirtemeyen hastayı, yine bunları tedavi dışında ''edimleştirme''ye sürükleyebilir ve bu da, hastanın hatırlayamadığı eski durumların ve davranımların kalıplaşmış bir biçimde ve çoğunlukla o anda ortaya çıkmasına yol açar.

Acting-out'ın tanımlanması bir anlam belirsizliğine yol açmış ve bu kullanım, karışıklığı gittikçe artırmıştır. Buna karşı bir önlem olarak kimi yazarlar, tedavi süresi içinde ortaya çıkan itkisel bir edimi belirtmek için *acting in* terimini kullandılar ve bunun, tedavi dışında gerçekleşen acting-out'ın karşıtı olarak kabullenilmesi gerektiğini söylediler. Bu anlam belirsizliğinin bir başka yanı da, acting-out'ın *edime-geçiş* ve edime-geçişin de acting-out ile eşanlamlı sayılmasında kendini gösterdi. Nitekim psikiyatrideki anlamıyla edime-geçiş, klinikte bu terimin çoğunlukla şiddet taşıyan, saldırgan ve hatta suça götüren belli birtakım itkisel ve psikopatolojik edimleri (suikastlar, kaçıp-gitmeler, intiharlar, vb.) belirtmesine karşın, bir tür acting-out'ın eşanlamlısı olarak kullanılması, bunun örneğidir.

Lacan, acting-out ile edime-geçiş arasındaki ayrımı, hastanın bu iki çeşit itkisel eylem tepkisini gösterdiği durumdaki yapısal karşıtlığa dayandırır. Lacan'a göre edime-geçiş, hastanın, *a* nesnesiyle kökten özdeşleşimine ve dolayısıyla, yasa kurucu olarak kabullenilen babanın isteği ile karşı karşıya gelmesine dayanır.

Lacan, bu son iki koşulun birleşmesinde, edime-geçişin yapısının ta kendisini bulur ve bu durumda, tat alma nesnesi kazançlı çıkacak biçimde kendisini yitiren hastanın, ''sahneden kaçtığını'', ''sahnenin dışına düştüğünü'' ve kaçıp-gitme ya

da intiharda görüldüğü gibi edimegeçişin çoğunlukla çarpıcı bir kopuş niteliği taşıdığını ileri sürer. Buna karşılık acting-out'ın, hastanın, bir başka kılığa girmiş isteğinden bir şeyler dile getirerek kendini hasta (özne) olarak ortaya koyup ötekine başvurması demek olduğunu söyler. Bu durumda hasta, yoksun olduğu *a* nesnesinin ne olduğunu Ötekine göstermektedir. Bundan ötürü acting-out, temeli bakımından, tıpkı hastalık belirtisi gibi bir "gösterim"dir, ama belirti kendi kendine yettiği halde acting-out'ın hastaya (özneye) gereksinimi vardır.

ACTİNİA a. Zool. Denizgülünün bilimsel adı.

ACTİNİSTİA a. Günümüzdeki latimeria'ya benzeyen saçakyüzgeçli balıkları içeren takım. (Actinistia takımında, latimeria'dan başka, devon devrinden bu yana bilinen çeşitli fosil balıklar yer alır.)

ACTİNOCEPHALİDAE a. Daha çok böceklerde asalak yaşayan gregarina familyası. Bu sporlu hayvancıkların başlıca özelliği, tutunma aygıtında değişik sayıda çengel bulunmasıdır.

ACTİNOCERAS a. Nautilus tipi kafadanbacaklı yumuşakça. Kavkısı sarmalsız, sifonu tespih biçimindedir. (Ordivices devrinden silures devrine kadar fosil.)

ACTİNODON a. Autun'da (Fransa) permiyen tabakada bulunan labyrinthodonta grubundan amfibyum fosili. (Yaklaşık 1 m boyundaki *Actinodon frossardi*'nin kafatası üç köşe, yassı, kocaman ve çok iyi kemikleşmiş durumdadır. Eryopsidae familyası.)

Actinodon fosili

ACTİNOMYCETALES a. Difteri, lepra (cüzam) ve tüberküloz (verem) basilleri gibi mantar miselyumunu andırır biçimde dallı saçaklı görünümde olan bakteriler takımı.

ACTİNOPHRYDİA a. Daha çok tatlı sularda yaşayan ışınbacaklı güneşhayvancıkları takımı.
— ANSİKL. *Actinophrydia* takımındaki hayvancıkların (eşeysiz gelişme halindeyken) mineral iskeletleri olmadığı gibi merkezi gövdeleri de yoktur. Gövde küre biçimindedir ve bu gövdeden her bir yönde ışınsal eksenbacaklar çıkar; eksenbacaklar ya tek orta çekirdeğin yakınından başlayarak ya da ektoplazmayla endoplazmanın bitiştiği çevresel noktalardan başlayarak dışarıya uzanır (*actinosphaerium.* 400 μm). Yoğun endoplazmada bir ya da birçok çekirdek bulunur; kofullarla dolu olan ektoplazma yakaladığı avları (protozoer, omurgasız küçük hayvancıklar) yutup sindirir ve osmoz dengesini sağlamaya katılır. Sitoplazma bölünmesi ille de çekirdek bölünmesini izlemek zorunda değildir, hatta normal tek çekirdekli türlerde bile. Eşeyli üreme karmaşıktır ve otogaminin, yani kendi kendini döllemenin klasik örneğini oluşturur.

ACTİNOPHRYS a. Zool. Tatlı ve tuzlu sularda yaşayan büyük çekirdekli, zonklama kesesi çıkıntılı, küresel güneş hayvancığı.

ACTİNOPODA a. Eşeysiz gelişme evrelerinde (trofozoit) özgül yalancıbacaklar çıkaran protozoerler sınıfı.
— ANSİKL. Actinopoda sınıfındaki protozoerlerin hemen hepsi engin denizlerde yaşar. Bunlarda vücut küre biçimindedir ve birkaçı dışında hepsinin mineral bir iskeleti vardır; iskeletler çok güzel ve süslü özgül biçimler gösterir (yalın ya da süslü, birbirine yapışık ya da ayrı iğnecikler, ince gözenekli kabuklar ya da çanlar).
Actinopoda sınıfı başlıca üç altsınıfa ayrılır. *Acantharia* ve *radiolaria* sınıfından olanlar hep denizde ve enginlerde, *heliozoa* sınıfından olanlar denizde ya da tatlısularda, serbest ya da bir yere tutunmuş olarak yaşamlarını sürdürürler.

ACTİNOPTERYGİİ a. Yüzgeçleri ışınsal kılçıklı, altçenesi hiyositilik askılı, solungaçları kapaklı, iskeleti kemikli balıklar altsınıfı. (Kemikli balıkların büyük çoğunluğunu içeren bu altsınıf, kemikleşme aşamaları göz önüne alınarak üç üsttakıma ayrılır: chondrostei, holostei, teleostei.)

ACTİNOSPHAERİUM a. Zool. Tatlı sularda yaşayan ve 500'e yakın çekirdeği, birçok da zonklar keseciği bulunan iri güneşhayvancığı.

ACTİNOSPORİDİA a. Zool. Yersolucanlarında asalak yaşayan, uçlarında yakıcı kapsüllere benzer zehirli üç kapsülü bulunan sporlu hayvan.

ACTİNOTRİCHA a. Işık vurduğu zaman kabuğu çiftkırılma gösteren akarlar üsttakımı.
— ANSİKL. Zool. *Actinotricha* üsttakımındaki akarlar, polarlanmış ışıkta bakıldığı zaman, kabuğunun dış tabakasının çiftkırılma ve bireksen göstermesiyle, iyotlu iyodürle boyandığında, özellikle kılların ve keliser uçlarının esmerleşmesiyle tanınırlar. Akarların en kalabalık üsttakımını oluşturan actinotricha üç takıma ayrılır:
Actinodidea takımında olanlar (tarsonemus, eriphyes, bdella, tetranychus, thrombicula, arachnurus, vb.) genellikle, ilk eklenti çiftine (zehir çengelleri) bağlı trakelerle solunum yaparlar;
Sarcoptiformes takımında olanların trakeleri yoktur, bunlar deri solunumu yaparlar (acarus, alloptes, analges, sarcoptes, vb.);
Oribates takımındakilerin derileri bir zırhla kaplı olduğundan, bunlarda trake organları değişiktir.
Bütün bu hayvanların son derece hassas kıl duyargaları vardır ve bacakları sabit kalça plakalarıyla gövdeye bağlıdır.

ACTİONES ARBİTRARİAE a. (lat. sözcükler). Rom. huk. Yargıcın, davalıya belirli bir karşılığı davacıya vermesini ve bunu yerine getirmemesi halinde davalıya para cezası verilmesini emrettiği dava türleri.

Action française (*l'*), Fransa'da Dreyfus* aleyhtarı dergi; 1899'da kuruldu. C.Maurras'ın girişimiyle 1908'de günlük gazeteye dönüştü ve milliyetçı-dincikralcı bir hareketi başlattı. Demokrasi ve sosyalizmin devleti yıprattığını savunan C.Maurras, katolik geleneğine bağlı bir monarşinin kurulmasını istiyordu. Özellikle gençlerin desteklediği hareket, katolik çevreler üstündeki olumsuz etkisi yüzünden papalıkça mahkûm edildi (1926), etkinliğini yitirir gibi oldu, ama 1933'te, 1935'te ve Pétain'in Almanlarla işbirliği döneminde (1940) yeniden canlandı, gazetenin kapatılmasıyla da 1944'te son buldu.

ACTİON PAİNTİNG [akʃanpentin] a. Güz. sant. (Eleştirmen Harold Rosenberg'e mal edilen, *eylem resmi* anlamında amerikanca deyim). Soyut anlatımcılığın, özel olarak da Jackson Pollock'ın resim yapma tarzı. (Deyimde "resim yapma" eyleminin vurgulanması, fizik ve ruhsal tepkilerin doğrudan ortaya dökülmesine öncelik tanındığını gösterir.)

ACTİON RESEARCH a. (ing. sözc.). Topruhbil. Belirli bir değişiklik tasarımını göz önünde tutan inceleme. Bu inceleme, ele alınan doğal ortama kuramsal bilgiler aktarır ve kuramsal bir bilgi üretimine götüren genellemelere yol açabilecek bilgiler sağlar.
—ANSİKL. Action research, eylem sürecine, araştırmayı ve dolayısıyla kuramsallaştırmayı sokar. Bunu da, bürolarda, atölyelerde, okullarda, evlerde, vb., ya da temel ve tanı grupları içindeki oluşum durumlarında, yani grubun deneyimlerinin, bu grup içindeki yaşanmış davranışların ve evrimsel bir sürecin incelenmesini olanaklı kıldığı yerlerde gerçekleştirir. Action research'in amaçları şunlardır:
1. öğretim ya da reklamcılıkta eylemin etkilerini denetim altına almak. (Bu durumda incelemenin ereği, bir eylemin amaçlarına varıp varmadığını saptamaktır.);
2. belli bir ereğe göre, çeşitli eylem biçimleri arasında en iyi olan davranışı seçmek;
3. ya da, bir topluluğun ya da grubun göz önünde tuttuğu amaca ulaşma yolunu bulmak.(Bu durumda action research, toplumsal çatışmaları çözmeye [ayrımlar, önyargılar gibi] ya da kimi davranışların değişikliğe uğratılmasına yönelir.)
Action research kavramı, ilk olarak, 1930'ların sonlarında Kurt Lewin'in çalışmalarıyla ortaya çıktı. Lewin'e göre toplumruhbilim, toplumsal değişiklikler yapmak isteyen (karar veren ve eylemde bulunan sorumlular, işletmelerin başında bulunanlar, hükümet sorumluları, militanlar, vb.) ama çoğunlukla etkili olamayan kimselere ele alır ve onlara yardımcı olabilir. Toplumruhbilim, onlara, başka türlü elde edemeyecekleri bir olanağı, yani belli birtakım süreçleri gözlemleme, ölçme ve kavrama olanağını sağlayacaktır.
Action research, yalnızca bir eylemi en iyi biçimde yürütmenin etkili yollarını göstermekle kalmaz, aynı zamanda bilgi üretiminin pratiğinde de yer alır. İlkeleri ve yasaları açıkça ortaya koymak için genelleştirilmeye elverişli bilgiler edinmeye yönelerek, kuramsal bir bilginin üretilmesini de sağlar.

ACTİUM, Yunanistan'da burun, Arta Körfezi'nin girişinde.İ.Ö.2 eylül 31'de Octavianus, bu burnun açıklarında, Antonius ile Kleopatra'nın donanmasına karşı Agrippa sayesinde kesin bir zafer kazanarak tüm Roma'da egemenlik kurdu.

ACTON (*sir* John Francis Edward), ingiliz kökenli napolili devlet adamı (Besançon 1736- Palermo 1811). 1785 yılında Napoli kralı Ferdinando IV'ün başbakanı ve kraliçe Maria-Carolina'nın gözdesi olan Acton, Napoli'ye ingiliz etkisini soktu ve İtalya'da Fransızlara karşı koydu. Fransızların Napoli'ye girdikleri 1798 ve 1806 yıllarında, iki kez ülkesinden ayrılmak zorunda kaldı.

ACTON (John Emerich DALBERG, 1. — *baronu),* ingiliz katolik tarihçi ve gazeteci (Napoli 1834 - Tegernsee 1902), Sir John Acton'ın torunu. Bağımsız düşünceleriyle dikkati çekti ve piskoposlukça sık sık eleştirildi. Dostu Döllinger 1870'te din değiştirdiğinde, kendisi Roma'ya bağlı kaldı. Ateşli bir liberal, Gladstone'ın sırdaşı ve Cambridge üniversitesi profesörü (1895) olan Acton, "Cambridge Modern History" koleksiyonunun hazırlanmasında çalıştı.

ACTOPAN, Meksika'da (Hidalgo eyaleti) köy, Pachuca'nın kuzeybatısında; 2100 nüf Augustinus mezhebi rahiplerinin 1546'da kurdukları manastır, büyük kilisekale ; Kızılderililere ayrılmış dua yeri *(capilla da indios)* Rönesans üslubunda resimlerle süslenmiştir. Manastır merdivenlerindeki süslemeler ilginçtir. Otomi halk sanatı müzesi.

Actor's Studio, amerikan tiyatro okulu. Robert Lewis, Harold Clurman, Cheryl Crawford ve Elia Kazan tarafından 1947'de New York'ta kuruldu. R. Lewis' in gidişinden sonra okulun yönetimini "Group Theatre"ın eski müdürü Lee Strasberg üstlendi. Oyuncu yetiştiren bu okul, Stanislavskiy'in ilkelerinden esinlendi ve *gerçek*'i, *anlatım*'da aramaya yönelen bir yöntem ortaya attı. Actor's Studio pek çok amerikalı oyuncunun oyun biçimi üzerinde belirleyici etki yaptı.(Marlon Brando, James Dean, Marilyn Monroe, Montgomery Clift, Paul Newman, Rod Steiger, Steve McQueen, Caroll Baker, Eli Wallach gibi oyuncular bu okulun derslerini şu ya da bu ölçüde izlemişlerdir.)

Actus tragicus (*Gottes Zeit ist die aller beste Zeit,* — denir), J.-S. Bach'ın 1707'ye doğru yazılmış, solocular, koro, bekli iki flüt, iki viola da gamba için kan-

tatı. Konusu, insanın ölüm karşısındakı tutumudur.

ACUDOĞU (Ratip Aşir), türk heykeltıraş (İstanbul 1897 - *ay.y.*1957). Sanayii nefise mektebi âlisi heykel şubesi'ne girerek İhsan Bey'in (Özsoy) öğrencisi oldu (1918). 1920-1925 arası ve 1925'te Münih ve Paris'te heykel atölyelerinde çalıştı. Yurda döndükten sonra çeşitli liselerde resim öğretmenliği yaptı. Cumhuriyet kuşağının ilk heykeltıraşlarından olan sanatçı, klasik anlayışta, duygulu ve plastik düzeyi yüksek heykeller yapmıştır. Başlıca yapıtları: *Kubilay anıtı* (Menemen), *İnönü anıtı* (Erzincan), *Atatürk anıtı* (Ankara Ziraat fakültesi), *Atatürk heykeli* (Bolu).

ACÛL, -lü sıf. ve a. (ar. *ʿacūl*). *Esk.* İşini ivedilikle, sabırsızlıkla yapan kimse için kullanılır; aceleci, ivecen, tezcanlı: *"Hep müteenni... Biraz acûl olsa!"* (Tevfik Fikret, XIX.yy.). *Acûl bir adam.*

ACÛLÂNE be. ve sıf. (ar. *ʿacūl* ve fars. *-āne*'den *ʿacūlāne*). *Esk.* Acele edene yakışır şekilde, çabuk çabuk.

ACULEATA a. Zool. İğneliler alttakımının bilimsel adı.

ACÛLLÜK a. Acelecilik, ivecenlik, tezcanlılık.

ACUN a. (sanskrit. *acun*). DÜNYA'nın eşanlamlısı.

ACUN (Mihran), yayımcı (Talas, Kayseri, 1870-İstanbul 1936). Kasbar kitabevi'nde çalıştı. Türkiye'de yayımcılığın başlangıç evresinde kendi adına bir basımevi kurdu. Çeviri ve telif yayınlar yaptı. Cihan basımevi'ni açtı (1907), bir yıl sonra da *Cihan* (2 sayı) ve *Karakuş Ezop* (1 sayı) gazetelerini çıkardı. Bu gazeteleri uzun ömürlü olmadıysa da, basım ve yayınevinin yönetimini yaşamının sonuna dek sürdürdü.

ACUNA (Hernando DE), ispanyol yazar (Valladolid 1520-Granada 1580). Diplomat ve asker olan Acuna, serbest nazımlı bir trajedi yazdı: *Contienda de Ayax Telamonio*. 1553'te, Olivier de La Marche'ın Korkusuz Charles onuruna yazdığı *le Chevalier délibéré* (1483) şiirini ispanyolcaya çevirdi (*El caballero determinado*).

ACUNA (Cristóbal DE), ispanyol cizvit misyoneri (Burgos 1597-Lima 1675'e doğr.).1639'da Napo'ya indi, sonra Amazon'a, Pará'ya uzandı. yolculuk anılarında Amazonya üstüne bol bilgi verir.

ACUNER (Ekrem), türk asker ve siyaset adamı (Sıvas 1916). Harp okulu'nu, Harp akademisi'ni bitirdi. 27 Mayıs hareketini gerçekleştiren kadro içinde yer aldı. Milli birlik komitesi üyesi oldu, komitenin genel sekreterliğini yaptı. 1961 Anayasası gereğince Cumhuriyet senatosu tabii üyesiydi (1961-1980). 27 Mayıs sonrası Türk silahlı kuvvetleri bünyesindeki hemen her harekete adı karıştı. 12 Mart muhtırası verildiğinde cuntacılık savıyla dokunulmazlığı kaldırılmak istendi, bu istek senatoca reddedildi. 1980 müdahalesi sonrasında kesilen siyasi faaliyetler yeniden başladığında politikaya girmedi.

ACUNER (Semahat), türk heykeltıraş (Amasya 1927). Güzel sanatlar akademesi heykel bölümü'nü bitirdi (1959). Öğrenimi sırasında Prof. Belling, Hadi Bara ve Zühtü Müritoğlu'nun öğrencisi oldu. Soyut çalışmalarıyla tanındı. Beyazıt meydanındaki *Turan Emeksiz anıtı* en bilinen yapıtıdır.

ACUR a. Sürüngen gövdeli, yıllık otsu bitki ve bu bitkinin hıyara benzer, ama ondan daha sert etli uzunca meyvesi. (Kabakgiller familyası.)
—ANSİKL. Acur (*Cucumis melo* var *flexuosus*) sarı çiçekli, sürünücü, almaşık yapraklı bir bitkidir. Meyveleri 20-100 cm boyunda, üzeri hafif tüylü, boyuna oluklu, beyazdan koyu yeşile kadar değişen renklerde, 3-6 cm çapında düz ya da eğridir (yarım halka biçiminde). Tazesi hıyar gibi tüketilirse de daha çok turşu yapımında kullanılır.

ACUTO (Giovanni) → HAWKWOOD SIR JOHN.

ACUZ ya da **ACUZE** sıf. ve a. (ar. *ʿacūz*, *ʿacuze*). **1.**Yaşlı, huysuz geçimsiz kadın; kocakarı: *Yaşlandıkça acuze oldu çıktı. Bu acuze kadından çektiklerimi anlatamam.* **—2.** Büyücü, hilebaz, arabozan, ihtiyar kadın; cadıkarı. **—3.** Dünya.
—Dilbilg. Türkçede daha çok *acuze* biçimi kullanılır.

ACYL CARRİER-PROTEİN a. (ing. sözcükler). Biyokim. 86 aminoasit ile tiyol fonksiyonlu fosfopantetein denen bir prostetik grubu içeren heteropeptit. (Ona tiyol radikali ile bağlanan yağ asitlerinin biyosentezinde yer alan gerçek bir koenzimdir. Kısaca A.C.P. olarak gösterilir.)

ACYO a. (ital. *aggio*, artık değer). Bankalarca alınan masraf ve ücretlerin tümü.
— ANSİKL. Başlangıçta, *acyo* sözcüğü, madeni paraların itibari değeriyle gerçek değeri arasındaki farkı belirtmek için kullanılıyordu. Daha sonra bir ticari senedin itibari değeriyle, bunu vadesinden önce nakde çevirmek isteyen senet hamiline banka tarafından ödenen tutar arasındaki farkı belirtmek için kullanıldı; yani iskonto tutarına tekabül ediyordu. Bugün, *iskonto koşulları* ile eşanlamda kullanılmaktadır.

ACYOTAJ a. (fr. *agiotage*, borsa oyunu). Huk. Devlet tahvilleri, kambiyo ve menkul değerler üzerinde yapılan spekülatif işlemler.
— ANSİKL. Acyotaj, tahvil ve benzeri menkul değerlerin yasal olmayan yollarla borsadaki değerlerini yükseltip düşürerek çıkar sağlamaktır. Ancak bu terim yasal olarak yapılan borsa işlemleri için de kullanılır.
Borsalarda yapılan spekülatif işlemler, özellikle iktisadı ve mali bunalım dönemlerinde yaygınlaşır.

ACZ → ACİZ.

ACZİ MUSTAFA AĞA Müritzade, türk mutasavvıf, şair (Edremit 1805-*ay.y.* 1866). Edremit yöresinde yaşayan Müritzade adlı derebeyi ailesindendi. Voyvodalık görevinden alınan ve öldürtülen babası Ali Ağa'nın yerine geçti. Daha sonra, Midilli'de kadiri tarikatı ileri gelenlerinden Dombayzade Ali Efendi'ye ve İstanbul'da Kuşadalı İbrahim Efendi'ye bağlandı. Edremit'e dönerek mürit yetiştirdi, tasavvuf içerikli şiirler yazdı. *Divan*'ı ölümünden sonra oğlu tarafından Tayyarzade Ahmet Ata Bey'in önsözüyle bastırıldı (1873).

AÇ, -çı, -cı sıf. **1.** Yeme gereksinimi duyan insan ya da hayvan için kullanılır: *Kaç gündür aç, yiyecek bir lokma ekmeği bile yok. Kışın dallarda titreşen aç serçeler. Aç ayı oynamaz* (atasözü). **—2.** Hiçbir şeyle yetinmeyen, açgözlü kimse için kullanılır: *Her gördüğünü isteyen aç bir çocuk.* **—3.** *Ed. Bir şeye aç*, o şeyi özlemle, tutkuyla isteyen kimse için kullanılır; susamış: *Sevgiye, şefkate aç bir çocuk.* **—4.** *Aç karnına*, hiçbir şey yemeden, açken: *Bu ilacı sabahları aç karnına içeceksiniz.* ‖ *Aç kurt gibi, aç kurtlar gibi*, engellenmesi güç, aşırı bir istekle: *Sofraya konulanları aç kurt gibi yedi bitirdi. Yemeğe aç kurt gibi saldırdı.*

◆ sıf. ve a. **1.**Yoksul, düşkün kimse, topluluk için kullanılır: *Açları doyurur, öksüzleri giydirirdi. Tok açın halinden anlamaz* (atasözü). **—2.***Aç acına*, aç olarak: *Günlerce aç acına dolaştı.* ‖*Acından ölmek*, çok acıkmak: Bütün gün bir şey yemedim, acımdan öleceğim.

◆ be. **1.** Aç olarak: *Bu kadar zaman aç durulur mu? Aç yattığım geceler uyku tutmazdı. Aç bırakma hırsız edersin, çok söyleme arsız edersin* (atasözü). **—2.** *Aç açık kalmak*, evsiz barksız kalmak, yoksul duruma düşmek: *Savaştan sonra binlerce kişi aç açık kalmıştı.* ‖ *Aç biilaç*, yoksulluk, sefalet, çaresizlik içinde: *Aç biilaç sokakta kalmak.* ‖ *Aç gezmek*, yoksulluk, sefalet içinde gün geçirmek, yaşamak: *Bir yıl aç gezdikten sonra boyun eğip babasının teklif ettiği işi kabul etti.* ‖ *Aç kalmak*, yoksulluk ve sıkıntıya düşmek. ‖ *Aç susuz, aç çıplak*, yoksulluk ve sıkıntı içinde: *Aç susuz geziyor. Babaları ölünce çocuklar aç çıplak ortada kaldılar.*

—AÇ → —Ç

AÇACAK a. **1.** Kutu, şişe, konserve vb. açmaya yarayan aygıtlara verilen ad: *Şişe, konserve açacağı. Açacağın yerini biliyor musun?* **—2.** *Kitap açacağı*, ağaç, kemik, fildişi vb.'den yapılan ve kâğıt kesmeye ya da bir kitabın yapraklarını ayırmaya yarayan keski.

AÇALYA ya da **AÇELYA** a. (lat. *azalea*; yun. *adzaleos*, kuru'dan). Değişik renklerdeki bol çiçeklerinden dolayı çok beğenilen küçük ormangülü. (Bil. a. *Rhododendron indicum*; 10 tür; fundagiller familyası.)

AÇAN a. Geom. *Bir* (I, *f*) yayının açanı, (I, *f*)'yi açılan olarak kabul eden (I, *p*) yayı. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Geom. Bu kavramı somutlaştırmak için (I,*f*) görüntü eğrisinin bir noktasına esnek olmayan bir ip bağlanır ve sürekli gergin tutularak, bu eğri çevresinde ipin doğrusal kısmı eğrinin teğetiyle çakışacak biçimde çevrilir: ipin herhangi bir noktasının geometrik yeri, göz önüne alınan eğrinin açanıdır. Bu el işlemi, kuramdaki gibi, açanların kendi aralarında koşut eğriler olduğunu gösterir. Sözkonusu kuram aşağıdaki özelliğe dayanır: ipin eğriye teğet olduğu nokta, karşılık olan noktada her an açanın eğrilik merkezidir.
Bir çemberin açanı, çember üzerinde kaymadan yuvarlanan bir doğrunun bir noktasının geometrik yeri olarak da elde edilebilir.(Açanlarla, dolayısıyla açılanlarla ilgili örnekler için →ZİNCİR EĞRİSİ*, ÇEVRİM* EĞRİSİ.)

AÇANA *(Tel)* ya da **ALALAH.** Arkeol. Anadolu'da höyük. Hatay'ın Reyhanlı ilçesi, Amik ovasında. Yörenin tarihsel katmanlaşmasını vermesi ve Girit - Mykenai - Hitit kültürleriyle ilişkileri aydınlatması açısından önemlidir. Tel Açana,başkenti Halpa (Halep) olan Yamhad krallığına bağlı yerel bir beyliğin merkeziydi. Burada British museum adına,Sir Leonard Woolley başkanlığında yapılan kazılarda (1936-1939), İ.Ö. 3400-1194 arasına tarihlenen 17 kültür katı saptandı; İkinci Dünya savaşı'ndan sonra çalışmalar türk arkeologlarca sürdürüldü.
Höyük özellikle saray, tapınak ve savunma yapılarıyla ilgi çekti. VII.katmandaki *Yarim-lim sarayı* (İ.Ö.1800), düz setler üzerine kurulmuş resmi, yaşama ve yönetim bölümleri, çok katlılığı, kabartma tekniğinde ortostatlarla bezeli dışa taşkın temelleri, ahşap hatıllarla desteklenmiş kerpiç duvarlarıyla, Girit saray mimarlığını andırır. Benzer yapı özellikleri IV.katmandaki *Nigmepa sarayı*'nda da uygulanmıştır (İ.Ö. 1500-1400).
Kazılarda ayrıca aynı yerde üst üste yapılmış 17 tapınak ortaya çıkarıldı. XIV.katmandaki en eski tapınağın planı tümüyle saptanabildi. Hititler'in Halep'e değin indikleri dönemde yapılan III.katman tapınağında (İ.Ö.1358-1285) hitit etkisi belirgindir. Boğazköy metinlerini andıran bir bilicilik yazıtı, aslan bezemeli mızrak ucu, hitit mezar taşı, aslan biçiminde sütun kaideleri de bu etkiyi kanıtlayıcı buluntulardır. II. katmandaki tapınağın planı ötekilerden ayrılır. Burada kapılar bir eksen üzerinde art arda dizilidir.
Tel Açana'da gömme geleneklerini aydınlatıcı buluntular da ortaya çıkarıldı. Kent alanı içinde, evlerin yakınında ya da

Ratıp Aşır **Acudoğu**
bronz baş

Açalya

altında mezarlar bulundu. Ölüler çoğunlukla doğrudan toprağa gömülüydü. Yalnızca V. katmanda bir tabut bulundu.

Tel Açana Deniz Kavimleri göçü sırasında yıkıldı (yaklş. İ.Ö. 1200). [→ Kayn.]

AÇAR a. *Esk.* **1.**Anahtar.—**2.**Doğramacı ya da saatçi tornavidası.

◆ sıf. ve a. **1.**Katılmış, karıştırılmış. —**2.** İştah açıcı salata, turşu ya da içki vb. için kullanılır.

AÇBA (Melih), türk boksör, yönetici, hakem (İstanbul 1910-*ay.y.* 1988). Boksa Galatasaray lisesi'nde başladı (1924). 1930'dan sonra Türkiye'nin en iyi boksörleri arasında yer aldı. Yüksek öğrenim için gittiği ABD'de dünyanın en büyük amatör boks şampiyonası sayılan *Altın Eldiven*'de 66 kilo dünya birincisi oldu (1940). İki dönem boks federasyonu başkanlığı yaptı (1942-1946, 1947-1949). Ayrıca başarılı bir boks hakemi olarak yurt içinde ve yurt dışında kendisini kabul ettirdi.

AÇELYA → AÇALYA.

AÇEVELE a. Denizc. Suda yüzdürülerek çekilen ya da herhangi bir yere asılan bir cismin (şamandıra, bidon, sandal, vb.) sağa sola çarpmasını önleyen donanım.‖*Açevele gönderi*,pupasına seyirlerde, bumbası olmayan yelkenlerin iskota yakasını dışarıya doğru açmaya ya da bir tekneyi kıyıdan uzaklaştırmaya yarayan gönder.

AÇGÖZLÜ sıf. ve a. **1.**Kendisine gerekenden çok daha fazlasını isteyen; doymak bilmeyen kimse için kullanılır; tamahkâr, haris.—**2.** *Açgözlü daya (dadı)çocuğu*, açgözlü kimse, özellikle çocuk için kullanılır.

◆ sıf. Bir kimsenin, sahip olma tutkusu içinde bulunduğunu belli eden davranışı için kullanılır: *Açgözlü bakışlarla etrafı süzüyordu.*

AÇGÖZLÜLÜK a. **1.** Açgözlü olma durumu; açgözlü kişinin özelliği; tamah, tamahkârlık: *Açgözlülüğün sonu böyledir işte, elindekileri de yitirirsin. Pastanın tümünü büyük bir açgözlülükle yedi, bitirdi.* —**2.** *Açgözlülük etmek, yapmak*, bir şeye karşı doymak bilmeyen bencil bir istek duymak; tamahkârlık etmek: *Açgözlülük etme, tatlıdan biraz da kardeşine ayır.*

AÇI a. **1.** İki doğrunun ya da iki düzlemin kesişimi. (Bk. *ansik.* böl. Ölçbil.) —**2.** Bakış, görüş yönü, olayları anlama, ele alma biçimi; bakım, yön: *Bir konuya değişik açılardan bakmak. Bir romanı toplumsal, psikolojik vb. açıdan değerlendirmek. Olaya bir de bu açıdan bakmalısınız.*

— Anat. Vücudun az ya da çok düzgün açı biçiminde olan kısmı (örneğin dudak açısı, göz açısı). ‖ *Açı atardamarı*, burun -çene oluğunu izleyerek gözün iç açısında, göz atardamarının bir dalı olan burun atardamarıyla ağızlaşan atardamar. ‖ *Açı bölgesi*, gözün iç açı bölgesi. ‖ *Açı toplardamarı*, göz üst toplardamarıyla yüz toplardamarını birleştiren toplardamar.‖ *Görme açısı*, bakılan nesnenin uçlarından çıkan ışınların gözün görme merkezinde oluşturduğu açı. (Bakılan nesnenin büyüklüğüyle doğru, göz-nesne arası uzaklıkla ters orantılı olan bu açı, görme keskinliğini ölçmeye yarar.) ‖*Optik* açı, iki gözün birlikte aynı noktaya (açının tepesi) yöneltilmesi sırasında, göz eksenlerince oluşturulan açı. ‖*Yüz açısı* → YÜZ.

— Ask. *Yürüyüş açısı*, yürüyüş yönüyle manyetik kuzey arasındaki açı. (Lambert sapmasını ve açıklık açısını ekleyerek haritaya göre hesaplanan bu açı, pusula üzerinde okunur ve birliğin ilerleyişinde bir denetleme öğesini oluşturur.) [Eşanl. MANYETİK SAPMA* AÇISI.]

— Balis. *Ölü açı*, atış ya da gözetlemenin, doğal ya da yapay bir ekranla engellendiği arazi parçası. ‖*Yan açısı*, hedefle bir tevcih noktası arasındaki doğrultu sapması. ‖*Yükseliş, nişangâh, toprak, varış, düşüş* (hedef), *çıkış, yükseklik, atış açısı*, bir mermi yolunu tanımlamakta kullanılan verilerin tümü.

— Bot. *Iraklık açısı*, bulundukları dal eksenine dik bir düzlemde yer alan iki ardışık yaprağın "dikey" bakışım düzlemlerinin oluşturduğu açı.

— Böcbil. *Kınkanat açısı*, kınkanatlı böceklerde, elitranın ön kenarının omuz düzeyiyle yaptığı açı. (Bu açı sınıflandırmada kullanılır.)

— Deneys. ruhbil. *Açı yanılsaması*, optik -geometrik yanılsama. Bu yanılsama, dar açıların olduğundan büyük, kenarlarınınsa daha kısa, geniş açıların olduğundan dar, kenarlarınınsa daha uzun sanılmasıdır.

— Denizc. *Yaka açısı*, yelken köşe yakalarının, kenar yakalarıyla yaptığı açı. (Yelken tipi ve biçimine göre, bu açıların değerleri değişir.)

— Elektrotekn. *Elektriksel açı*, çok kutuplu bir makinede, kutup çiftlerinin sayısıyla, eksenden geçen iki yarıdüzlemin oluşturduğu geometrik açının çarpımı.

—Esk. İstihkc. Savunma hattı tahkimatının çıkıntı ya da girintisi. ‖ *Koltuk açısı*, bir burcun cephesiyle buna bitişik yanı arasındaki açı.‖*Koltuk savunma açısı*, bir burcun her iki cephesi arasındaki açı. ‖*Makasvari açı*, iki komşu burcun cephelerinin uzantısı arasındaki açı. ‖*Ölü açı*, bir burcun iki cephesinin uzantısı arasındaki açı. ‖*Savunma açısı*, bir burcun yanıyla komşu burcun cephe uzantısı arasındaki açı. ‖*Yan açısı*, bir burcun yanıyla perde hattı arasındaki açı.

— Geom. Bugünkü "açı kesmesi" ya da "bir açı kesmesinin ölçüsü" kavramları için eskiden kullanılan terim. ‖ *Bir* D *doğrusuyla bir* d′ *yarıdoğrusundan oluşan bir ikilinin açısı*, $\{\alpha; \alpha + \bar{\omega}\}$ çifti (α ve $\bar{\omega}$ önceki gibi tanımlanır). ‖ *Bir* D *doğrusuyla bir* P *düzlemi çiftinin açısı*, D de bulunan *d* ve P de bulunan *d′* yarıdoğru çiftinin küçük açısı. ‖ *Bir* d *yarıdoğrusuyla bir* P *düzleminden oluşan çiftin açısı*, *d′* yarıdoğrusu P içinde olduğuna göre, *d* ile *d′* yarıdoğru çiftinin küçük açısı. ‖ D *ve* D′ *doğru çiftinin açısı*, D *ve* D′ de bulunan *d* ve *d′* yarıdoğru çiftinin küçük açısı. ‖ D *ve* D′ *doğru ikilisinin açısı*, $\{\alpha; \alpha + \bar{\omega}\}$ çifti; burada α, sırasıyla D ve D′ deki *d* ve *d′* yarıdoğru ikilisinin açısı, $\bar{\omega}$ da doğru açıdır. ‖ *İki düzlemden oluşan çiftin açısı*, her bir düzleme dikgen iki doğrudan oluşan çiftin açısı. ‖ *Vektör çiftinin açısı*, bunların sırayla doğurduğu vektörel yarıdoğru çiftinin açısı. (Önceki kavramlar afin uzaylara genişletilir; göz önüne alınan afin uzay altkümeleri yerine, buna eşlik eden vektör uzayının, kendilerine bağlı altkümeleri konur.) ‖ *Vektör ikilisinin açısı*, bu vektörlerin doğurduğu vektörel yarıdoğru ikilisinin açısı. ‖*Yarıdoğru çiftinin açısı*, sonlu boyutlu herhangi bir vektör uzayının içerdiği vektörel yarıdoğruların kümesi üzerinde bu uzayın izometrileri yardımıyla tanımlanan eşdeğerlik sınıfı. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖*Yarıdoğru ikilisinin açısı*, vektör düzleminin içerdiği vektörel yarıdoğruların kümesi üzerinde vektör düzleminin doğrudan izometrileri yardımıyla tanımlanan eşdeğerlik sınıfı. (Bk. *ansikl.* böl.)

— Havc. *Hücum açısı* → HÜCUM. ‖ *Konum açısı*, uçağın profil kirişiyle boyuna ekseni arasındaki açı. ‖ *Sıfır kaldırma açısı*, aerodinamik kuvvetlerin bileşkesi rüzgâr doğrultusunu aldığında ve sürüklemeyle çakıştığında, kaldırmanın sıfır olduğu hücum açısı. ‖ *Uçuş açısı*, uçağın boyuna ekseniyle yörünge ekseni arasındaki açı.

— Havc. ve Denizc. *Rota açısı*, uçak ya da geminin izlediği rota ile kuzey doğrultusu arasındaki açı.

— Mad. oc. *Arın kazısı açısı, çıkarma, koparma, kazma açıları*, mekanik kazı makinelerinin başlıklarında yer alan kazmaların biçim ve konumunu belirleyen açı. ‖ *Etki açısı*, bir yeraltı üretim boşluğunun etkisi altında kalarak oluşan toprak yüzeyi açısı. (→ YÜZEY ALÇALMASI*.)

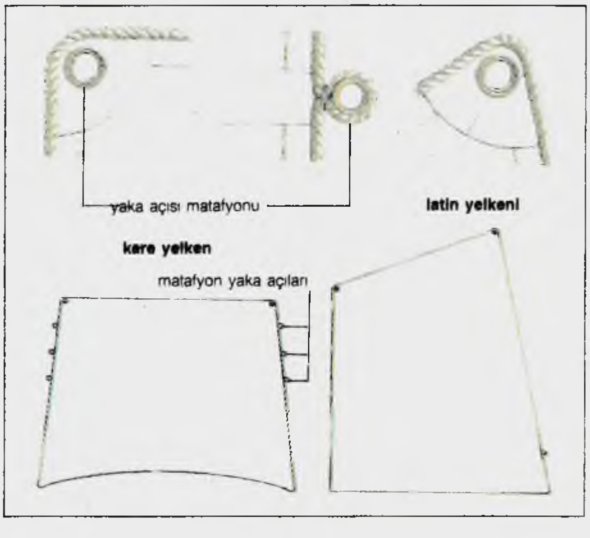
—Sine. *Karşı açı*, karşıt açılı planların dönüşümlü olarak kullanımına dayanan sinema ya da televizyon anlatım tekniği. (Bu yöntem, karşılıklı konuşmayı filme alırken sık sık kullanılır.)

— ANSIKL. Geom. • *Yarıdoğru ikilisinin açısı*. Bu kavramı tanımlamak için bir P Eukleides vektör düzleminde bulunan vektörel yarıdoğru ikilileri göz önüne alınır. Bu ikililerin kümesi üzerinde şu bağıntı tanımlanır: (d,d') ve (d_1, d'_1) ikilileri verildiğinde P düzleminin $f(d) = d'$ ve $f(d_1) = d'_1$ olacak biçimde aynı *f* doğrudan izometrisi varsa, ikili bağıntılıdır. (Böyle bir izometrinin tek olduğu bilinmektedir; bu, düzlemin bir dönmesidir.) Bu bir eşdeğerlik bağıntısıdır, böylece elde edilen eşdeğerlik sınıflarına "yarıdoğru ikilisinin açısı" denir. (d,d') ikilisinin açısı $(\widehat{d,d'})$ ile gösterilir. Çizimde, her yarıdoğru ikilisinin açısı düzlemsel bir dönmede değişmez kalır. *r* düzlemsel dönmeyi gösterdiğine göre, d_0, P de bulunan bir yarıdoğru ve $r(d_0) = d'_0$ olmak üzere, $(\widehat{d,d'})$ nın,bütün (d_0, d'_0) ikililerin kümesi olduğu ispat edilir. Buradan, $\mathcal{R}$ düzlemsel dönmeler kümesinden, üzerine $(\mathcal{R},\circ)$ değişmeli grubu yapısının taşınabildiği yarıdoğrular ikilisi açılarının $\mathcal{A}$ kümesi üstüne uygulamanın örtenliği çıkar. Böylece tanımlanan toplama *Chasles bağıntısı*'nı gerçekleyecektir: $(\widehat{d,d'}) + (\widehat{d',d''}) = (\widehat{d,d''})$; $(\widehat{d',d})$, $(\widehat{d,d'})$ nün tersidir ve $(\widehat{d,d})$ etkisiz elemanına *sıfır açısı* denir. $(\mathcal{A}, +)$, $(\mathbb{R}^2, +)$ ya [dolayısıyla $(\mathbb{C}, +)$ ya] ve modülü 1 olan karmaşık sayılar grubu $(U, \times)$ ile eşyapılıdır.

• *Yarıdoğru çiftinin açısı*. Bu kavramı tanımlamak için, bir Eukleides vektör uzayında bulunan vektörel yarıdoğru çiftleri göz önüne alınır. Bu çiftlerin kümesi üzerinde şöyle bir bağıntı tanımlanır: iki $\{d,d'\}$ ve $\{d_1, d'_1\}$ çifti için $f(d) = d'$ ve $f(d_1) = d'_1$ olacak şekilde aynı *f* izometrisi varsa, çiftler bağıntılıdır. Bu bir eşdeğerlik bağıntısıdır: elde edilen eşdeğerlik sınıflarına da "yarıdoğrular çiftinin açıları" denir. $\{d,d'\}$ nün açısı $\{\widehat{d,d'}\}$ ile gösterilir. (Buna *geometrik açı* da denir.) Bütün bu geometrik açıların kümesi $\mathcal{A}$ ise, $\mathcal{A}$ dan $[-1,1]$ içine bir φ uygulaması tanımlanabilir: $\vec{u}$ ve $\vec{u}'$, sırasıyla *d* ve *d′* ü doğuran birim vektörlerse, $\varphi(\{\widehat{d,d'}\}) = \vec{u}.\vec{u}' = (\vec{u}\,\vec{u}')$, $\vec{u}$ ile $\vec{u}'$ ün skaler çarpımıdır. φ nin azalan olduğu kabul edilirse (bir açının kosinüsü düşüncesinin anımsanması), $\mathcal{A}$ üzerinde bir tümel sıralama tanımlanmış olur. Buna karşılık $\mathcal{A}$ üzerinde her yerde tanımlı bir toplama düşünülemez; yarıdoğrular ikilisi kavramının cebirsel kullanımı daha elverişlidir.

— Ölçbil.• *Açıların ölçümü.* Yaygın açı ölçü birimleri çember yaylarının (→YAY)ölçülmesinde kullanılanların aynıdır: dere-

yaka açıları

ceyle altmışta birlik askatları dakika ve saniye, grad'la onda birlik askatları ve radyan. Kâğıt üstünde açılar iletkiyle ölçülür. Jeodezi ve gökbilimde teodolit ve bölüntülü daire kullanılır. Laboratuvardaysa açıölçerden (gonyometre) yararlanılır.
• *Uzay açıların ölçümü* → UZAY.

AÇICI sıf. Açan, açılmasını sağlayan: *İştah açıcı ilaçlar. Renk açıcı maddeler.*

◆ a. Açma işinde kullanılan aygıt; açma işi yapan kimse.
— Al. tak. Rulo halinde teslim edilen kimi ürünleri (kablo, kâğıt, karton) istendiğinde açmaya yarayan aygıt.
— Verg. huk. Gümrüğe gelen eşyaların zor açılabilen ambalajlarını (sandık, çelik kuşaklı bagajlar vb.) açarak denetlenmesini sağlamakla görevli kimse.
— Kâğ. san. *Lif açıcı*, kâğıt hamuru ya da kâğıt balyalarını parçalayarak bir sıvıda lifli katı asıltı hazırlamaya yarayan aygıt. (Lif açıcı güçlü karıştırma sistemiyle donatılmış bir teknedir. Karıştırıcının kanatlarının itmesiyle tekne suyunda oluşan şiddetli burgaçlar lifli maddelerin parçalanmasına yol açar.)
— Tekst. Yünü, pamuğu ya da ipek döküntülerini açmaya,yani balya içinde sıkışma nedeniyle topaklanmış elyafı çözmeye ve temizlemeye yarayan makine. || *Açıcı işçi*, tekstil maddelerini açan işçi. || *Yün ipliği açıcısı*, yün artıklarını açmak için karde yün iplikçiliğinde kullanılan makine. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. *Yün ipliği açıcısı*, bir besleyici tablayla besleyici silindirlerden ve sert eğik dişlerle donatılmış üst üste iki büyük tamburdan oluşur. Makineye yüklenen bir miktar madde tamburlar tarafından işlendikten sonra çıkarılır ve makine yeniden doldurulur. Bu makine verimi yüksek olmasa da elyafı iyi açar.

AÇIK sıf. **1.** Kapalı, katlı, örtülü, sarılı, bağlı durumda olmayan; açılmış olan şey için kullanılır: *Açık pencereden içeri bir kelebek girdi. Kapı açık, girin. Masanın üzerinde açık bir defter var. Yol açık, rahatça gidebilirsin.*—**2.**Tartışmaya yol açmayacak, hiçbir kuşkuya yer vermeyecek kadar belirgin ve kesin olan şey için kullanılır; aşikâr, bariz, net: *Bu konuda yasa son derece açıktır. Onun bu akşam gelemeyeceği çok açık. Bu kızarıklar hastalığın en açık belirtisidir.*—**3.** Etkinliğini sürdüren, çalışır durumdaki kurum ve kuruluş için kullanılır: *Pazar günleri açık bir mağaza bulmak neredeyse olanaksız. Müze bayram süresince açıktır.*—**4** Kolay anlaşılan, kavranan söz ya da yazı için kullanılır; sarih, aydınlık: *Açık bir anlatım. Açık bir metin.*—**5.**Görevlisi bulunmayan makam ve görev için kullanılır; boş, münhal: *Üç açık kadromuz var. Bakanlıktaki açık müsteşarlıklara atamalar yapıldı.*—**6.** Engebesiz, çıplak, geniş düzlük için kullanılır: *Açık arazide çalışmak.*—**7.**Gizlisi saklısı olmayan kimse için kullanılır: *Açık bir insan.*—**8.** *Bir şeye (soyut) açık*,o şeyi benimsemeye hazır, onu önyargısız hoşgörüyle ele almaya yatkın kimse, topluluk için kullanılır: *Eleştirilere açık bir insan. Yeniliklere açık bir toplum. İlerlemelere açık bir kafa*—**9.** *Bir topluluğa açık*, yalnızca o topluluktaki bireylerin yararlanabileceği, katılabileceği toplantı, yer, hizmet için kullanılır: *Basına açık bir toplantı.*—**10.** *Bir kimseye açık*,onun rahatça girip çıkmasına izin verilen yer için kullanılır: *Evimin kapısı her zaman sana açıktır.*—**11.**Cinsellikle ilgili çağrışımlar uyandıran; cinsel ya da çok kaba betimlemelerle utanma duygusunu yaralayan anlatı için kullanılır; erotik, pornografik, müstehcen: *Açık bir roman. Filmin en açık sahnesi. Açık fıkralar anlatmayı sever.*—**12.** Renk özelliği belirgin, koyu olmayan şey; siyahtan çok beyazla yakınlığı bulunan renk için kullanılır: *Açık mavi, Açık renk.*—**13.**Bulutsuz,aydınlık bir hava, gökyüzü için kullanılır: *Açık bir gökyüzü. Bugün hava açık.*—**14.**Bedenin örtülmemiş bölümü; boynu ve omuzları örtmeyen giysi için kullanılır; dekolte: *Başı, göğsü açık. Açık bir elbise.*—**15.**İyileşip kapanmayan, kanayan yara vb. için kullanılır: *Açık yara, çıban.*—**16.**Boş, doldurulmamış olan yer için kullanılır: *Kâğıtta açık yer kalmadı.*—**17.** Aralıklı: *Açık adımlarla yürümek.*—**18.** *Rüzgâra, fırtınaya vb. açık*,ondan etkilenen yer için kullanılır: *Fırtınaya açık sahil.*—**19.** *Açık adres*, semt, mahalle, sokak, numara vb. bilgilerin eksiksizce belirtildiği adres. || *Açık ağızlı*, salak, sersem, aptal görünüşlü kimse için kullanılır: *Adam da açık ağızlının biriymiş.* || *Açık alınla*, onurla, övünç ve başarıyla: *Çok şükür bugüne değin girdiğimiz her işten açık alınla çıktık.* || *(Bir kimseye) açık bono, kart, çek vermek*, o kimseye bir konuda sınırsız yetki tanımak. || *Açık elli*, cömert: *Açık ellinin biridir, para tutmaz.* || *Açık fikirli*, yenilikleri benimsemeye yatkın, hoşgörülü, liberal kimse için kullanılır: *Arap alfabesini bırakmamızı savunan açık fikirli kişilerden biri de oydu.* || *Açık hava*, yapı dışındaki yer, dışarı: *Açık havada yürümek, sinirlerini yatıştırmıştı.* || *Açık hava oteli*, geceyi sokaklarda geçirenlerin yatıp uyudukları yerlere verdikleri ad (tkz.). || *Açık imza*, bir kişinin ad ve soyadını okunur biçimde gösteren imza. || *Açık kapı bırakmak*, üzerinde görüşülen bir sorunu, gerektiğinde yeniden ele alma olanağı bırakarak son sözü söylemekten kaçınmak, kestirip atmamak: *İyice düşünmeleri için bir açık kapı bırakıp üç günlük süre vermişti onlara.* || *Açıkkapı bırakmamak*, bir iş ya da konunun gerektirdiği her türlü önlemi önceden almış olmak: *Sakın, hiçbir açık kapı bırakmayın, her şeyi tamamlayın.* || *Açık saçık*, insanı utandıran, söz ve anlatım; göreneğe ters düşecek ölçüde açık giyim için kullanılır: *Açık saçık bir fıkra. Açık saçık bir giysi:* açık saçık biçimde: *Açık saçık konuşmak. Açık saçık giyinmek.* || *Açık seçik*, kolay anlaşılan, açık ve net anlatım için kullanılır: *Açık seçik bir anlatımı var;* açık ve net olarak: *Açık seçik anlatmak.* || *Açık teşekkür*, bir kimseye olumlu, yararlı, gönül alıcı bir davranışından ötürü duyuru biçiminde edilen teşekkür.
—Ask. *Açık arazi*, düşman tarafından sürekli olarak gözetlenebilen arazi. || *Açık ateş*, sipere girmeden, gizlenmeden açılan ateş. || *Açık ordugâh*, birliklerin açık havada geçici olarak kamp kurması; kamp yeri. || *Açık şehir*, tahkim edilmemiş ya da savaşta savunulmasından vazgeçilmiş kent.
— Bank. *Açık avans* → AVANS || *Açık kefalet*, rehin ya da ipoteğe dayanmayan kefalet. || *Açık kredi*, bir bankanın bir müşteriye genellikle kısa vadeli olarak verdiği avans para. || *Açık piyasa işlemleri*, pek çok ülkede merkez bankasının, menkul kıymetler alımı ve satımı yoluyla para piyasasını etkileme tekniği. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Binc. *Açık dörtnal*, atın üç tür yürüyüşünden biri olan dörtnalın düzenli, ama hızlandırılmış biçimi. || *Açık manej*, bir yanı kısa, diğer yanı uzun, binicilerin atlarını çalıştırması amacıyla hazırlanmış, zemini kumlu ya da çimli, sınırları belli dikdörtgen biçiminde açık alan. || *Açık yürüyüş*, atın adımlarını uzatması.
—Bors. *Açık pozisyon*, vadeli piyasada fiyatların yükseleceği beklentisiyle menkul kıymet satın alan bir borsa muamelecisinin, fiyatların düşmesi üzerine düştüğü durum. (Bunun tam tersi durumda, vadeli piyasada fiyatın düşeceği beklentisiyle satış yapan bir borsa muamelecisi de fiyatın yükselmesi üzerine açık pozisyondadır. Her iki durumda da, uğranılacak zarar sigorta ettirilebilir.)
—Böcbil. *Açık dolaşım*, böceklerin kan dolaşım tarzı. (Bu sistemde kan vücuttaki geniş boşluklardan geçer, vücuttaki sırt damarının büzülüp genişlemesi kanın oldukça yavaş bir şekilde, ama sürekli olarak karışmasını sağlar. Trake solunumu da kanın oksijen taşımak gibi bir görev yüklenmesine gerek bırakmaz.)
—Cilt. *Açık sırt*, kartona tutturulduktan sonra sırt kenarına takılan sabit kapak sırtı. (Bu parça,kitap açıldığında sırttan ayrılabilmesi için, formaların sırtına değil, sırt kartonuna tutturulur.)
— Coğ. *Açık tarlalar*, Avrupa'da yüzyıllardan beri uygulanan ve özellikle ortaçağın feodal yapısına uygun arazi işleme biçimi.(Köylülere ait dağınık ve çitlerle ayrılmamış toprakların [open fields], büyük arazi sahiplerininkilerle birlikte işlenmesi, tarlalarda dönüşümlü olarak ekim yapılması ve otlakların ortak kullanımı, bu sistemin ana özellikleridir.)
— Çev. mim. *Açık alan*, insanların yaşantılarının önemli bir kısmını sürdürdükleri ve kapalı (mimari) mekânlar dışında kalan küçük, büyük alanlar ya da açık yüzeyler ya da yapı kütleleri arasında kalan boşluklar.
— Denizc. Serbest, geniş, kapalı olmayan yer tanımı için kullanılır. || *Açık demiryeri*, bir limanla korumaya alınmamış, her türlü doğa etkilerine açık demiryeri. || *Açık deniz*, çevresi kara parçalarıyla kapalı olmayan büyük deniz. || *Açık gemi*, güvertesiz gemi. || *Açık koy*, rüzgâr ve dalgalara karşı korunaksız, güvensiz koy. || *Açık liman*, doğa etkilerine karşı korunması olmayan ve açık denize kıyısı bulunan liman.
— Dy. *Açık işaret*, "serbest yol" bildiren mekanik demiryolu işareti. || *Açık vagon*, kötü hava koşullarından etkilenmeyecek malların taşınmasında kullanılan çatısız vagon. || *Açık yol*, eskiden, işaretleri ancak trenler yaklaşırken açılan *kapalı yol* düzeninin tersine, hiç sefer yapılmadığında bile işaretleri sürekli açık duran bir demiryolunun işletme düzeni.
— Ed. *Açık eğretileme*, bir varlığı kendi adı yerine herhangi bir bakımdan benzetildiği başka bir nesnenin adıyla anma biçimindeki edebiyat sanatı. (*Esk.* istiare-i musarraha) [Bk. *ansikl.* böl.] || *Açık hece*, bir sesliden oluşan ya da sesliyle biten hece. "Açı" (a-çı) sözcüğünde birinci hece bir sesliden oluşan, ikinci hece ise sesliyle biten açık hecedir. Aruz vezninde imaleliler ve mısra sonundakiler dışında açık heceler kısa hece değerindedir. Örn. "Mef'ûlü fâilâtü mefâîlü fâilün" (- -.-/-.-.-/.--./-.-) vezniyle yazılmış *"Hüsnün katında doğmaduğa döndü her biri"* (Baki) dizesinde "ka, da, ma, dü" şeklindeki açık heceler kısadır; "ğa" hecesi imaleli olduğu, "ri" hecesi de dize sonunda olduğu için, uzun hece değerindedir. || *Açık mektup*, kamuoyunun bilgi edinmesini ve destek olmasını amaçlayarak, iletişim araçları yoluyla daha çok toplumsal ve siyasal konularda, yetkili kişilere seslenen, mektup türünde yazı.
— Eğit. *Açık hava okulu*, derslikleri ve öteki bölümleri, çocukların açık hava ve güneşten yararlanmalarını sağlayacak biçimde, özel olarak yapılmış okul.
— Elekt. *Açık devre*, bir kesintisi olan, dolayısıyla elektrik akımı geçemeyen devre.
— Elektrotekn. *Açık devre uzaklığı*, bağlantı açıkken, mekanik bir bağlantı aygıtının uçları arasında kalan yalıtım uzaklığı; ayırıcılarla ilgili güvenlik yönergelerine uyar. || *Açık makine*, devingen ya da gerilim altındaki bölümleri özel korunma öğelerinden yoksun olarak yapılmış makine.
— Fels. Descartes'da, insanın doğruluğu (hakikati) kavramasını olanaklı kılan koşullardan biri için kullanılır. (Bk. *ansikl.* böl.) || Leibniz'e göre, "tasarımlanan şeyi bana tanıtmak için yeterli olan" bilginin özelliği (örn. bulanık ya da seçik olabilecek bir rengin bilinmesi). [*Méditation sur la connaissance*]
— Folk. *Açık dizi*, oyuncuların, arada açıklık bırakarak oluşturdukları dizi. (*Açık oyun* da denir.) || *Açık halka dizilişi*, oyuncuların arada açıklık bırakarak oluşturdukları halka dizilişi.
— Geom. *Açık parça*, uç noktaları ya da

sınırı kaldırılmış eğri, yüzey ya da afin uzayın bağlantılı parçası. (Böylece, daire, yuvar, açı kesmesi, doğru parçası, yarıdoğru, afin yarıuzay, vb.'nin açık olduğundan söz edilir.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—Hidr. *Açık akış,* borulardan serbestçe ve özellikle hiçbir engel olmaksızın (vana, musluk, vb.) geçen akış türü.

— Huk. *Açık artırma,* alıcı olmak isteyen herkesin gözü önünde açıkça pey sürülerek (fiyat önerilerek) yapılan ve en yüksek fiyatı veren kişiye malın satılmasıyla sonuçlanan satış yöntemi. (Eşanl. ALENİ MÜZAYEDE.)[Bk. *ansikl.* böl.] ‖ *Açık celse* → CELSE. ‖ *Açık eksiltme,* bir malın alımı ya da bir hizmetin görülmesi için başvurulan ve en düşük fiyatı verenle anlaşma ilkesine dayanan satış yöntemi.(Bu yöntemde tek alıcı ve çok sayıda satıcı bulunur.) ‖ *Açık imza,* bir borca ya da yaptırılacak bir işe karşılık, boş bir kâğıdın altına atılan imza. (BEYAZA İMZA da denir.) [Açık imza, bu kâğıdı dolduracak kişiye güvenildiğini gösterir.]

— Isıbil. *Açık devre,* termik santralda bir soğutma devresi türü; bu devrede su buharı, ısısının tümünü bir ırmağın ya da denizin suyuna bırakır. (Sözkonusu teknik yalnızca büyük debili ırmaklarda kullanılır.)

— İkt. *Açık ekonomi,* uluslararası ticari ilişkileri bulunan ekonomi. (Bir ekonominin açıklık derecesi, ülke ihracat değerinin gayrisafi yurt içi hasılaya bölümüyle elde edilebilir; bu oran ne kadar büyükse, ekonomi o kadar açıktır.) ‖ *Açık işsiz,* iş bulamayan ve kendine iş bulunması için ilgili mercilere başvuran kişi. ‖ *Açık işsizlik,* az gelişmiş ülkelerde gizli işsizliğin karşıtı olarak kullanılan terim. ‖ *Açık kapı politikası* (ing. *open-door policy*), gümrük duvarları rejiminin karşıtı olan serbest ticaret uygulaması. ‖ *Açık pazar,* çok sayıda üreticinin, ürününü satmak için birbiriyle serbestçe yarışabildiği ülke ya da bölge. (Açık pazar terimi, "serbest piyasa" terimi yerine kullanıldığı gibi, yabancı üreticilerin mallarını serbestçe satabildiği piyasa anlamına da kullanılır.) ‖ *Açık ticaret bilançosu,* bir ülke ithalatının ihracatını aştığı durum. ‖ *Açık uçlu yatırım ortaklığı,* menkul kıymet borsalarında aracılık eden bir tür kuruluş. (Bir katılma belgesi karşılığında küçük tasarruf sahiplerinden topladığı fonları, portföy çeşitlendirmesi yöntemiyle çeşitli pay senedi ve tahvillere yatırarak, ortakların tek başlarına gerçekleştiremeyeceği en az riskli ve en yüksek kârlı seçenekleri uygular.)

— Kamu mal. *Açık bütçe politikası,* ekonomik durgunluk ortamında, devletin tam istihdamı sağlamak için yararlandığı bir ekonomi politikası. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Açık finansman,* bir iktisadi durgunluk döneminde, iktisadi etkinliği canlandırmak için hükümetin normal gelirlerinden (topladığı vergilerden) daha fazla harcama yapması. (Aradaki fark, bütçe açığıdır.)

— Mad. oc. *Açık işletme,* maden filizi ne olursa olsun toprak yüzeyinden başlayarak yürütülen işletme.‖*Açık taşocağı işletmesi,* yüzeydeki toprak örtüsü kaldırılarak açılan taşocağı. (Bk. *ansikl.* böl.)

— Mak. san. *Açık depo,* genellikle atmosfer basıncı altında olan ve içinde bir emme basma pompa bulunan küçük depo.

— Mant. *Açık formül,* (*yüklemler mantığında*) serbest (bağsız) değişken içeren formül.

— Manyet. *Açık manyetik devre,* bir çekirdek aralığı bulunan ferromanyetik devre.

—Mat. çözml. *Açık fonksiyon,* kendi tanım bölgesinde, her *x* elemanına, $y = f(x)$ biçiminde bir bağıntıyla tanımlanmış bir görüntüyü eşlik ettiren fonksiyon; sözkonusu bağıntıda $f(x)$, x değişkeni üzerinde yapılacak işlemleri belirten bir ifadedir.

— Org. kim. *Açık zincir,* iki ayrı ucu olan karbon zinciri.

— Petr. san. *Açık deniz teknolojisi,* denizde petrol aramaya, kuyu açmaya ve üretime, özellikle platformlara özgü teknikler.

— Seram. *Açık pişirim,* tarihöncesi çağlardan beri uygulanan ilkel fırınlama türü. (Bu yöntemde, seramikler koruyucu olmaksızın doğrudan alev ve ısıyla temas-tadır. Seramikler güneşte kurutulduktan sonra, aralarına dal parçaları, saman, talaş konularak dizilir, üstleri de kuru ot ve yapraklarla örtülüp bir baca açıklığı bırakılır; alttan ateşlenir.)

— Sesbilg. Eklemlemesi büyük bir açıklığı gerektiren ünlüler için kullanılır.(*gel*'deki [ɛ], *göz*'deki [œ] gibi.) [Karşt. KAPALI]. ‖*Açık hece,* bir ünlüyle son bulan hece.

— Sig. *Açık teminat,* bir tür reasürans sözleşmesi olup, buna göre reasürör, sigortacının sözleşme çerçevesi içinde dilediğince kendisine devredebileceği riskleri kabul etmeyi taahhüt eder. (Bu durumda, işlem sigortacı için ihtiyari, reasürör için zorunludur.)

— Spor. Hem amatörlere, hem profesyonellere açık bir spor yarışması için kullanılır: *Açık turnuva.* ‖*Açık oyun,* hücumun ağırlık taşıdığı oyun.

— Tıp. *Açıkkalp ameliyatı* → KALP. ‖ *Açık yara,* henüz kapanmamış yara, işleyen yara.

— Tic. *Açık bütçe,* gideri gelirini aşan bütçe. (Bütçesi açık veren işletme zarar eder; bu zarar, kâr ve zarar hesabında borç bakiyesi olarak yer alır.) ‖*Açık hesap,* satış anında senede bağlanmayan normal ticari alacak hesabı. ‖*Açık keşide,* poliçenin geçerli olması için, poliçede bulunması zorunlu öğelerden bir kısmının doldurulmadan keşideci tarafından imza edilerek lehdara verilmesi. (Aynı şey, borçlunun bir bonoyu gereği gibi doldurmadan lehdara vermesi durumunda da geçerlidir.)

— Tic. huk. *Açık bono* → BONO. ‖*Açık ciro* → CİRO. ‖*Açık çek* → ÇEK. ‖*Açık poliçe* → POLİÇE. ‖*Açık sermayeli ortaklık,* ortaklık sermayesi yeni hissedarların katılmasıyla ya da tersine kimi hissedarların ayrılmasıyla değişen ortaklık. (Kimi ülkelerde görülen bu ortaklık türü, Türk hukukunda düzenlenmemiştir.) ‖ *Halka açık anonim ortaklık,* ortak sayısı sınırlandırılmamış, sermayesi küçük paylara bölünmüş, hisseleri kolaylıkla devredilebilen çok ortaklı bir anonim ortaklık türü.

— Topogr. *Açık poligon geçkisi,* bir ana poligon geçkisi üstüne bağlanan ve bilinen hiçbir nokta üstünde kapanmayan poligon geçkisi.

— Topol. Topolojik bir $(E, \mathcal{T})$ uzayı üzerinde tanımlanan, $\mathcal{T}$ topolojisinin elemanı. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖*Açık olmak,* bir topolojik uzayın bir parçası sözkonusuysa, bir açık oluşturmak. Bir E_1 topolojik uzayından başka bir E_2 uzayı içinde doğru tanımlanan bir *f* uygulaması sözkonusuysa, E_1'in her açığının *f* aracılığıyla elde edilen görüntüsü için, E_2'nin bir açığı bulunmak. ‖*Açık örtülüş,* bir topolojik uzayın bir parçasının, yalnızca bu uzayın açıklarıyla örtülüşü.

— Tur. *Açık bilet,* satınalma sırasında kullanım tarihi boş bırakılan, ancak hareket gününün işlenmesiyle geçerlik kazanan tren ya da uçak bileti.

— Tüt. *Açık tütün,* kurutma işlemi sarartma evresinde durdurulmuş, koku ve tat verilmiş (amerikan tipi) ya da verilmemiş (ingiliz tipi Virginia tütünü) tütün.

— Uluslarar. huk. *Açık deniz,* denizin, kıyıdan uzakta kalan ve bir devletin iç suları ya da karasularına girmeyen bölümü.

— Zootekn. *Önden* (ya da *arkadan*) *açık* (ya da *çok açık*), dört bacaklı hayvandan, özellikle attan söz edilirken, ön (ya da arka) bacakların aşağı ucu denge çizgisinin dışında olmak. (Tersi kusur: *önden* [ya da *arkadan*] *kapalı.*)

◆ a. **1.** Bir kurum ya da kuruluşta boş olan yer, görev: *Memur açığı. Kadro, kontenjan açığı.* **—2.** Bir yerin kendine göre uzağı; denizin kıyıya göre, kıyıdan uzak kesimi; engin: *Açıktan geçmek. Gemi açıkta demirledi. Açıklara sürüklemek.* **—3.** Giderle gelirin eşit olması için gelire eklenmesi gerekli miktar: *Bütçe açığı. Veznedar, açığını maaşıyla kapattı.* **—4.** Bu eksiklikten doğan mali durum: *Açığı olmak. Sosyal sigortaların açığı.* **—5.** Kusur, suç, zaaf, eksiklik: *Senin açıklarını kapatmaya çalışmaktan bıktım. En küçük bir açığımı yakalasa işten atardı beni.* **—6.** *Açıkta,* açık havada: *Açıkta dolaşma. Hayvanlar açıkta geceliyor.* **—7.** *Açık vermek,* gelirle gider eşitliğini tutturamamak; gizlemek istediği bir şeyi farkına varmadan karşısındakine sezdirmek: *Konuşmanın sonuna doğru açık verdin, gerçek niyetin belli oldu.* ‖ *(Bir kimseyi) açığa çıkarmak,* o kimsenin işine ya da görevine son vermek, onu kadro dışı bırakmak. ‖ *Açığa çıkmak,* bir durum sözkonusuysa, başkalarınca anlaşılmak: *Soruşturma sonucunda suçu onun işlediği açığa çıktı.* ‖ *(Bir şeyi) açığa vurmak,* gizlediği bir duyguyu açıklamak, belli etmek: *Aşkını açığa vurmak;* sözkonusu bir davranışsa, bir niteliğin belirtisi olmak: *Bu sözleriyle bilgisizliğini açığa vurdu.* ‖*Açığı çıkmak,* bir sayım, soruşturma vb. sonucunda, açığı olduğu anlaşılmak: *Açığı çıkan ambarcının işine son verdiler.* ‖ *(Bir kimseyi) açıkta bırakmak,* işine, görevine son vermek: *İşyerini kapayınca bizi açıkta bıraktı;* evsiz barksız kalmasına yol açmak: *Deprem yüzlerce aileyi açıkta bırakmıştı.* ‖ *Açıkta kalmak,* işsiz; barınaksız kalmak: *Belediye'de bütün kadrolar dolmuş, biz açıkta kalmıştık. Çadırlar yetişememiş, birçok aile açıkta kalmıştı;* başkalarının yararlandığı bir olanaktan yararlanamamak: *Herkese kömür dağıtılmış, biz yine açıkta kalmıştık.* ‖ *Açıktan açığa,* gizlemeden, açıkça, göz göre göre: *Adam açıktan açığa rüşvet istedi benden.* ‖ *Açıktan almak,* sözkonusu bir taşıt ya da sürücüyse, virajı, dönemeci geniş bir kavis çizerek geçmek: *Virajı açıktan almak.*

— Çekird. fiz. *Kütle açığı,* bir atomun kurucu parçacıklarının kütleleri toplamıyla bu atomun kütlesi arasındaki fark. (Bu açık, atomun oluşum enerjisini kendi öğelerine dayanarak kütleyle enerjinin eşdeğerliği formülüne göre gösterir.)

— Denizc. *Açığa almak,* bir gemiyi bulunduğu mevkiden ya da kıyıdan uzaklaştırmak. ‖*Açıkta eğlenmek,* bir gemi için, kıyıdan uzakta ya da liman dışında yatmadan (demirlemeden) beklemek, zaman geçirmek.

— Fiz. ve Kim. *Açığa çıkarmak,* kimyasal ya da nükleer bir tepkimede belli bir enerji vermek. — Kimyasal bir tepkimede bir gaz üretmek. ‖*Açığa çıkma,* kimyasal ya da nükleer bir tepkime sırasında enerji oluşumu. — Kimyasal bir tepkime sırasında bir gazın çıkışı.

— Huk. *Açık maaşı,* görevden uzaklaştırılan memurlarla açığa alınan askeri personele ödenen ve görev süresi içinde verilen maaştan daha az olan maaş. ‖*Açığa çıkarma,* yasada belirtilen bazı suçlar nedeniyle haklarında kamu davası açılan subay, askeri memur ve assubayların bağlı oldukları bakanlıklarca geçici olarak görevden alınması (Türk Silahlı kuvvetleri personel k.md.65). [Askeri personel dışındaki devlet memurları için bu usul kaldırılmış yerine görevden uzaklaştırma kurumu getirilmiştir.(→ GÖREVDEN* UZAKLAŞTIRMA.)]

— Kim. *Açığa çıkarmak,* uçucu bir ürünü tutunduğu ve oluştuğu ortamdan ayırmak.

— Pedol. *Bir toprağın doyma açığı,* bir toprakta değişim yetisinin doyması için eksik kalan kalsiyum, potasyum ve magnezyum miktarı. ‖*Bir toprağın su açığı,* yağmur suyuyla akaçlanmış bir toprağın giderek kuruması; toprak fizyolojik bakımdan kuru olduğunda (bitkilerin sürekli solma noktası), su açığı en yüksek değere ulaşır.

– Tic. Hesap yılı sonunda, ticari işletmelerin sonuç hesabında görülen toplam zarar. (Bu zarar, muhasebede, kâr ve zarar hesabının borçlu bakiye vermesiyle kendini gösterir.)
— Uluslarar. ikt. Döviz girişleri, döviz çıkışlarını karşılamakta yetersiz kaldığında, ödemeler bilançosunda ya da onun öğelerinden birinde ortaya çıkan eksi değer.

◆ **açıklar** çoğl. a. Denizin kıyıdan uzak kesimi: *Marmara açıklarında bir gemi battı.* — Tar. telm. *Açıklar livası.* Açık denizlerde sefer yapan gemiciler "açıklar ağası" denilen nehir gemisi kaptanlarını köşeye atılmış, işsiz güçsüz bırakılmış kimseler sayarlardı. Bu yüzden eşanlamda üretilen "açıklar livası" deyimi, "işinden ayrılmış, işten atılmış kimse" anlamını kazandı.

◆ be. **1.** Gizlisi saklısı olmaksızın, içtenlikle; korkmadan, çekinmeden: *Benimle açık konuş. Böylesi konularda açık olmak, düşündüklerimizi söylemekten kaçınmamak gerekir. Açık söylemek gerekirse, tutumunuzu beğenmiyorum.* **—2.** *Açık açık,* gizlemeksizin, olduğu gibi, içtenlikle: *Her şeyi açık açık anlatın.* ‖*(Bir şeyden) açık durmak,* (o işe) karışmamak: *Aman, o işten açık dur, karışma.* ‖ *Açık oynamak,* hile ve düzene başvurmamak, art niyeti olmamak: *Açık oynayacağınızı bildikleri için size güvenleri tamdır.*
— Denizc. *Açık düşmek,* herhangi bir neden ya da etken sonucu bir gemiden ya da istenilen bir mevkiden uzakta kalmak. ‖*Açık geçmek,* bir gemiden, bir mevkiden ya da kıyıdan uzak geçmek. ‖*İki noktayı "n" derece açık tutmak,* tehlikeli bir bölgeden geçerken, geminin tehlikeye uzak ya da yakınlığını denetlemek amacıyla bu bölgedeki belirgin iki nokta arasında, güvenlik nedeniyle n derecelik bir açı bırakmak.
— Spor. *Açık düşmek,* yağlı güreşte, bir pehlivanın kendi hatası ya da rakıbinin oyunuyla sırtüstü yere gelmesi.(Bu şekilde göbeği yukarı bakınca [*göbeği yıldız gördü* de denir] yenik düşmüş sayılır.)
— ANSİKL. Bank. *Açık piyasa işlemleri,* ekonominin ihtiyaçlarına koşut olarak bankaların likidite hacmini düzenlemek, arz ve talep yoluyla belirlenen para piyasası faiz haddini etkilemek amacını güder. Menkul kıymetler alımı, ekonomide likidite miktarını artırır; satışıysa para arzının kısılmasına yol açar. Merkez bankası, çeşitli göstergeler yoluyla piyasanın gereksinmeleri ve borçluların ödeyebilecekleri faiz hakkı konusunda bilgi almakla yetinir, açık piyasa işlemleri yapmaz. Ancak bu işlemlere başlayabilmek için gerekli hazırlıklar sürdürülmektedir.
— Çev. mim. Açık alanlara, kent biliminde ve çevre mimarlığında, "serbest alan", bitkilerle donanımlı olanlarına da "yeşil alan" denir. Açık yeşil alanlardan fonksiyonlarına göre, toplum ya da özel ve tüzel kişiler yararlanır.

Açık yeşil alan gereksinimi; kentlerin dengeli ve organik bir yapı gösterebilmeleri, onların yeter sayıda, genişlikte ve uygun dağılışta açık yeşil alanlara sahip olmalarına bağlıdır. Bu nedenle, koşullara göre değişmek üzere, kent planlamalarında kişi başına en az 20-30 m^2 yeşil alan düşmesi üzerinde durulur. Ülkemiz kentlerinde kişi başına düşen açık ya da yeşil alan miktarı çok düşüktür; örneğin Ankara'da 2,50 m^2/ kişi, İstanbul'da 4,50 m^2/ kişi ve İzmir'de 3,0 m^2/ kişidir. Diğer kentlerimizdeki değerler farklı değildir. Buna karşın batı ülkelerinde açık / yeşil alan miktarı 18 m^2 / kişi (Varşova) ile 80 m^2 / kişi (Stockholm) arasında değişir. Türkiye'de imar yönetmeliği, aktif yeşil alan kriterini en az 7 m^2/kişi olarak benimsemiştir; bu nedenle, en az 20 m^2/ kişilik yeşil alan gereksinimi karşılanamamıştır.
– Ed. *Açık eğretileme,* benzetme öğelerinden (→ BENZETME) yalnızca "kendisine benzetilen"in kullanıldığı bir eğretileme türüdür.(→ EĞRETİLEME, KAPALI EĞRETİLEME.) Örneğin "Bir hilal uğruna yarap ne güneşler batıyor" (M.A. Ersoy) dizesinde "asker, kahraman" yerine "güneş" sözcüğü kullanılarak açık eğretileme yapılmıştır. Bu örnekte "benzeyen" öğesi yoktur; yalnız "kendisine benzetilen"e yer verilmiştir. "Benzeyen", "benzetme yönü", "benzetme edatı" kullanılmamıştır. Bunlar kullanılarak "güneş gibi parlak, kudretli asker" yolunda bir anlatıma başvurulsa, benzetme sanatı yapılmış olacaktı. Divan edebiyatındaki mazmunlar (→ MAZMUN) genellikle birer açık eğretilemedir. Örneğin "ah eylediğim serv-i hıramanın içindir / Kan ağladığım gonce-i handanın içindir" (Fuzuli) beytinde "serv" sözcüğü sevgilinin boyu anlamında, "gonce" ise sevgilinin dudağı anlamında kullanılmış birer mazmundur. Edebiyat sanatları bakımından sa bunlar açık eğretilemelerdir.
— Fels. Descartes şöyle yazar: "Dikkatli bir zihine sunulan ve besbelli olan algıya *açık* diyorum; nitekim gözlerimizin önünde olduğu, onları iyice etkilediği ve gözlerimizin onlara bakar durumda bulunduğu zaman, nesneleri açıkça gördüğümüzü söyleriz; ve onu gerektiği gibi göz önüne alan kimseye açıkça görünenden başka bir şeyi kendinde içermeyecek kadar belirgin ve başka şeylerden farklı olan algıya da, seçik diyorum" (*Felsefenin ilkeleri,* 45).
— Huk. Türk hukukunda iki türlü açık artırma yöntemi vardır: ihtiyari açık artırma ve cebri açık artırma. İhtiyari açık artırmada satıcı malını kendi isteğiyle artırmaya çıkarır ve satış sözleşmesi satıcının ihalesi ile tamamlanır (Borçlar k. md. 225/2). İhtiyari açık artırmada, satıcı ihaleyi yapıp yapmamakta serbest olma hakkını saklı tutabilir ve önerilen fiyatı yeterli bulmazsa malını satmayabilir. Cebri açık artırma ile satışta borçlunun haczedilen ya da iflas masasına giren malları, onun isteğine bakılmaksızın yetkili memurlarca artırmaya çıkarılır. Bu satış, artırma memurunun ihalesi ile tamamlanır (Borçlar k. md. 225). Cebri açık artırmada, sürülen en yüksek pey yasanın aradığı koşullara (ic. if.k. md. 115 ve 116) uygunsa artırmayı yapan yetkili memur, en yüksek pey sürene ihaleyi yapmak zorundadır.
— Kamu mal. Klasik iktisat kuramında bütçe denkliği esastır. Ekonominin bütünü için toplam talep yetersizliği ve buna bağlı olarak yaygın işsizlik sözkonusu değildir. Çünkü her arz kendi talebini yaratır. Her zaman, üretilen mal ve hizmetlerin değerine eşit bir satın alma gücü oluşur. Ekonomide görülen ekonomik dalgalanmalar kısa süreli ve geçicidir. Devlet müdahalesine gerek kalmadan piyasanın yapısındaki istikrar sağlayıcılar kendiliğinden dengeyi sağlar.

Oysa 1930'larda başgösteren durgunluk ve işsizlik bütün sanayileşmiş ülkelere yayılmıştır, dış ticarette koruyucu politikalar, sıkı para politikası ve üretim azalmasının yol açtığı vergi gelirlerindeki düşüş bütçe açıklarını doğurmuş, bu bütçe açıklarını gidermek için hükümetler kamu harcamalarını azaltmıştır. Bu ise işsizlik ve durgunluğu daha da artırmıştır. Bu dönemde ekonominin makro düzeyde işleyişine yeni bir görüş ve analiz tekniği getiren J.M. Keynes'in *General Theory*'si, durgunluk ve işsizliğin yaygın olduğu bir ekonomide devletin ek kamu harcamaları yaparak gelirleri artırabileceğini ortaya koymuştur. Böylece bütçe, ekonomik durgunluk ortamında makro-ekonomik bir işlev kazanmıştır. Modern bütçe kuramları içinde açık bütçe politikası başlıca devrî bütçe kuramı ve telafi edici bütçe kuramı'yla açıklanmaktadır.

Devrî bütçe kuramında, bütçe denkliği bir yıl için değil bir konjonktür dönemi için geçerlidir. Bir konjonktür dönemi birbirini izleyen enflasyonist ve deflasyonist eğilimleri içerir. Konjonktürün daralma dönemlerinde milli gelir ile birlikte vergi gelirleri de azalır. Giderlerde aynı miktarda bir kısıntı yapılmazsa otomatık olarak bütçe açıkları ortaya çıkar. Konjonktürün genişleme aşamasında ise vergi gelirlerindeki artış, harcamaların aynı düzeyde tutulması durumunda bütçe fazlası oluşturur. Bir konjonktür döneminde refah dönemindeki bütçe fazlası atıl bir fonda saklanarak toplam talebin azalmasına yardımcı olurken, konjonktürün daralma dönemindeki bütçe açıkları toplam talebi artırarak konjonktür dalgalanmalarını yumuşatıcı etki yaparlar. Bu yaklaşımda bütçe denkliği terk edilmiş değildir. Ancak denklik bir yıl için değil, 8-10 yıl gibi bir konjonktür dönemi için sözkonusudur.

Telafi edici bütçe kuramı, gelişmiş ülkelerde üretim etkenlerinin piyasa güçlerine göre kullanımının tam istihdamı sağlamadığı, ekonomide yapısal bir durgunluğun bulunduğu düşüncesinden hareket eder. Bu durgunluğun önlenmesi için, bütçenin sürekli açıkla bağlanması gerekir.
— Mad.oc. Yüzeyde bulunan ve çok derinde olmayan cevher yataklarında üretim genellikle *açık işletme* biçiminde yapılır. Bununla birlikte yüzlerce metre derinlikte açık işletmelerin gerçekleştirilmesini ekonomik olarak sağlayan, şantiye araçlarının gelişmesi ve güçlerinin artması olmuştur (birkaç metre küpten yüksek sığalı kovaları olan mekanik kepçeler, büyük draglaynlar, dik rampalara tırmanabilen, büyük kasalı ağır kamyonlar, buldozerler, dikine geniş lağım delikleri açan ağır sondaj makineleri, vb.); örneğin Utah'daki (ABD) Bingham büyük bakır maden ocağının kazı boşluğu 800 m'ye iner. 1940'tan bu yana açık işletmeler dünyada çok gelişmiştir; maden filizi üretimi günde 200 000 tona ulaşan en büyük ocaklar açık işletme biçimindedir. Üretim sınırı, "örtü kaldırma oranı" adı verilen ve filize ulaşmak için kazılan verimsiz malzemenin yüzdesine dayanır. Çok değerli ürünler için (uranyum, kömür) örtü kaldırma oranı % 30'a varabilir. Bugün dünyada metal filizlerinin % 50'sinin ve ametal filizlerinin % 85'inin açık işletmelerden elde edildiği sanılmaktadır. Açık işletmeler iki büyük tipe ayrılır: basamaklı kraterler ve açık ocaklar. Birinci tipte, işletme 10 ile 20 m yüksekliğinde basamaklar halinde yapılır. Bir basamağın arın kazısı, basamak kenarına koşut ve yaklaşık 200 mm çapında, kenardan birkaç metre uzakta açılmış, geniş ve dik lağım delikleriyle gerçekleştirilir. Bu delikler, basamak düzlüğünde hareket eden özdevingen sondaj makineleriyle açılır. Delme işlemi ya bir çelik halata bağlanmış bir matkabın darbeleriyle ya da üç konik dişli bir matkabın dönme hareketiyle yapılır. Deliklerdeki sondaj döküntüleri kaşıkla ya da sondaj çubuğunun içine hava üflenerek temizlenir. Tonlarca patlayıcı doldurulmuş bu lağım deliklerinin atımı sonucunda on binlerce ton toprak kopar. Paletli büyük bir mekanik kepçe, kazılmış basamak tabanında, otuz metre genişliğindeki banket üzerinde hareket eder ve bir buldozerle ya da lastikli yükleyiciyle kazılmış ürünün kamyonlara ya da vagonlara yüklenmesini sağlar. Kamyonlar ya da vagonlar kazı boşluğu kenarından helis biçiminde ya da çok dar bir rampayla doğal toprak düzeyine çıkar. Ocağın önemine göre, mekanik kepçe kovalarının sığası 1,5 ile 20 m^3, kamyonların faydalı yüküyse 30 ile 200 t arasında değişir.

Yüzey örtüsünün onlarca metre altında hemen hemen yatay bir katmanda çalışmak sözkonusu olduğunda, örtü kaldırma işlemi dev mekanik kepçelerle ya da draglaynlarla yapılır. (Sığası 140 m^3 'e ulaşan mekanik kepçeler vardır.) Kazılan toprağın taşınmasında kamyonlar kullanılmaz. Draglaynın dev kolu kazılan toprağı doğrudan doğruya işletmenin öbür yanına döker; bu alandaki toprak daha önce küçük mekanik kepçelerle kaldırılır. Kazı boşluğu, koşut olarak uzanan bir kilometreden uzun bir dilim biçimindedir;

dilimin kenarlarından biri dekapajı yapılmış topraktan, diğeriyse dökülmüş topraktan oluşur. Açığa çıkarılan katman daha küçük boyutlu makinelerle dilimin dibinden kazılır. Yumuşak ve kalın filizler için döner kepçeli ya da kovalı ekskavatörler kullanılır. Bu makineler 50 m yüksekliğinde basamak alnı elde etmeye, günde 50 000 ile 200 000 m^3 filiz üretmeye ve 500 m derinliğe kadar inmeye olanak verir. Bu tip açık işletmede, maden filizi genişliği 3 m'ye varan ve saatte 40 000 t sığalı basamaklı konveyörlerle taşınır.

Açık işletmeler, patlamaların ve makinelerin gürültüsü, toz, moloz yığınları, kazı boşlukları ve toprağın geçici olarak çoraklaşmasıyla ciddi zararlara yol açar. Bununla birlikte bu zararlar zamanla giderilebilir. İşletme sonunda kazı yeri ve delikleri döküntüler ya da suyla doldurarak kraterleri yeniden düzenleme olanağı çoğu kez vardır; örtü kaldırma uygulanan açık işletmelerde, üretim ilerledikçe arkada kalan arazi eski durumuna getirilebilir ve toprak birkaç yılda tarıma açılabilir ve ağaçlandırılabilir: Köln bölgesindeki linyit işletmeleri bu yolla yılda 400 h arazı işlemektedir.

Birçok ülkede kazılan alanların yeniden düzenlenmesi işletme izni için artık zorunlu koşul olmuştur.

Büyük Larousse

Açıkhava tiyatrosu

— Topol. •*Birkaç açık örneği:* 1° ∀ $(a,b) \in \mathbb{R}^2$ için $]a,b[$ aralığı $\mathbb{R}$ nın bir açığıdır; 2° $\forall n \in \mathbb{N}^*$ ve $\forall (a_n, b_n) \in \mathbb{R}^2$ için $\prod_{i=1}^{n}]a_n,b_n[$ tuğlası, $\mathbb{R}^n$ nin bir açığıdır; 3° Bir metrik uzayın her açık yuvarı bir açıktır; 4° F bir topolojik $(E, \mathcal{T})$ uzayının bir parçası ise, F nin bir açığı, E nin bir açığının F üzerindeki izidir.

• *Açıklar elde etmenin başka yolları:* 1° Açıkların sonlu her kesişimi bir açıktır; 2° Açıkların sonlu ya da sonsuz her birleşimi bir açıktır; 3° Sırasıyla topolojik E_i uzayı içinde bulunan A_i açıklarının $\prod_{i \in I} A_i$ çarpımının, $\prod_{i \in I} E_i$ nin boş olmayan bir açığı olması için gerek ve yeter koşul A_i nin E_i nin bir açığı olduğu sonlu sayıdaki *i* indisleri dışında, $A_i = E_i$ ifadesinin gerçeklenmesidir. Öte yandan, bir açığın, noktalarından her biri için, bir dolay olduğunu belirtmek gerekir.

Simgelemeler, örnekler ya da tamamlayıcı özellikler için →KAPALI, İÇ.

AÇIKALIN (Mehmet Cevat), türk diplomat (İstanbul 1898 - Sapanca yakınları 1970). Galatasaray lisesi'ni, Cenevre Hukuk fakültesi'ni bitirdi (1921). Dışişleri bakanlığı'na girdi. Lozan delegasyonunda sekreter olarak görevlendirildi(1923).Dışişleri bakanlığı hukuk danışmanı, Hatay olağanüstü delegesi (1938) oldu. Moskova büyükelçiliğine atandı (1942). Dışişleri genel sekreterliğine getirildi (1943). Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Adana'da Churchill, Kahire'de Churchill ve Roosevelt ile yaptığı görüşmelerde bulundu (1943). Londra (1945 - 1952), Roma (1954 - 1961) büyükelçiliği yaptı. Cumhurbaşkanınca, Cumhuriyet senatosu üyeliğine atandı (1961 - 1968).

Açıkbaş, Ahmet Mithat'ın ilk oyunu (1874). 4 perdelik bir töre komedisidir. Oyunun baş kişisi Hüsnü Bey tipinde, Tanzimat sonrasının alafrangalık özentisi alaya alınır. (→ Kayn.)

AÇIKÇA be. Dolambaçsız, net, açık olarak: *Derdini açıkça anlatmak. Bir daha geç kalmamasını açıkça belirttim.*

AÇIKÇASI bağ. Yer aldığı cümlenin açık ve kısa olarak belirtilen bir sonuç olduğunu gösterir: *Açıkçası, seni görmek istemiyor. Açıkçası, şirketin durumu kötüye gidiyor.*

AÇIKÇI a. Bors. →DÜŞÜŞE OYNAYAN.

AÇIKGÖZ sıf. ve a. **1.** Bir işi kolay yapma ve yürütme yollarını bulan kimse için kullanılır; becerikli: *Tuttuğunu koparan açıkgöz bir adam.* **—2.** Fırsat ve olanakrı, çıkarını sağlayacak biçimde değerlendirmesini bilen kimse için kullanılır; kurnaz: *Savaş yıllarında zenginleşmiş açıkgözlerden biriydi.*

AÇIKGÖZLÜK ya da **AÇIKGÖZLÜLÜK** a. **1.** Açıkgöz olma durumu; açıkgöz kimsenin özelliği; beceriklilik, kurnazlık: *Her işi açıkgözlükle halledeceğini sanma. Açıkgözlüğüyle övünmek.* **—2.** *Açıkgözlük etmek,* işini kolayca yürütmek; fırsatlardan çıkar sağlayacak biçimde yararlanmak.

Açıkhava tiyatrosu, İstanbul'da, Harbiye ile Dolmabahçe arasındaki sırtlarda, antik tiyatrolara öykünülerek yapıldı. 9 ağustos 1947'de açıldı. Yaklaşık 4 bin kişi alabilen tiyatroda ilk olarak *Kral Oidipus* trajedisi oynandı. Ancak konumunun ve çevresel koşulların elverişsizliği yüzünden günümüzde tiyatrodan çok,başka türden toplu gösteriler için kullanılmaktadır.

AÇIKHAVACILIK a. Res. Açık mekânlara ilişkin sahnelerin, doğal ışık oyunlarını da az çok gözeterek sunulması. (Bu sözcük, özellikle XIX. yy.'ın ikinci yarısında resim sanatındaki bir yönelimi belirtir; bu yönelim gerçekçilik, gündelik yaşamı resimleme anlayışı ve izlenimcilik arasında yer alır. (Fransa [Bastien-Lepage, Roll], İtalya, Almanya ve Orta Avrupa'da, Rusya, İskandinavya, ABD, vd. ülkelerde pek çok örneği vardır.)

AÇIKKALPLİ sıf. ve a. AÇIKYÜREKLİ'nin eşanlamlısı.

AÇIKKALPLİLİK a. AÇIKYÜREKLİLİK'in eşanlamlısı.

AÇIKLAMA a. **1.** Açıklamak eylemi: *Bir bilinmeyeni, bir sorunu, bir kavramı açıklama: Bakanın bu konuyu basına açıklaması bekleniyor.* **—2.** Yetkili bir kişi tarafından bir soruyu, sorunu ya da konuyu ayrıntılı bir biçimde aydınlatmak, kavranmasını sağlamak amacıyla verilen bilgi; beyanat, demeç, izahat: *Konuşmacıların gecekondu sorunu üzerindeki açıklamaları gerçekçiydi. Son düzenlemelerle ilgili açıklamalar çok çelişkili.* **—3.** Bir metnin bütününü ya da öğelerini aydınlatmaya yönelik çözümleme; yorum, tefsir: *Kuran'ın türkçe açıklaması.* **—4.** Gizli olan ya da gizli kalması gereken bir bilgiyi, bir haberi duyurma; ifşa: *Gazetenin kaçakçılıkla ilgili açıklaması büyük şaşkınlık yarattı.* **—5.** Anlaşılmadığı ya da yanlış anlaşıldığı düşünülen bir davranışın, bir sözün kapalı kalan yönlerini aydınlığa kavuşturma amacıyla verilen bilgi; tavzih: *Bu konuda yeni bir açıklama bekliyorum. Akşamki davranışınla ilgili açıklamaların beni doyurmadı.* **—6.** *Açıklama yapmak, açıklamada bulunmak,* bir soruyu, bilinmeyen bir şeyi, bir olgunun, durumun nedenini ayrıntılı bir biçimde ortaya koymak; bilgi vermek, izah etmek, izahat vermek, tavzih etmek: *Bakan son atamalar konusunda açıklama yapmaktan kaçındı. Son çıktığı gezi hakkında geniş açıklamalarda bulundu.*

— Bilş. Bir programın içinde yer alan ve yalnızca program okuyucusunu aydınlatmayı amaçlayan açıklayıcı metin. (Açıklamalar algoritma üzerinde etkisizdir ve derlemede ortadan kalkar.)

— Bür. ger. Bir kart üzerindeki delgilerin, aynı kart ya da bir başka kart üzerinde anlaşılır bir dile çevrilmesi.

— Dilbil. Bir ad ya da adıla, açıklama, niteleme amacıyla bir sözcük ya da cümle ekleme yöntemi; bu biçimde eklenen sözcük ya da cümle. (Bk. *ansikl.* böl.) ||Bir söylemde, temaya yeni bir öğe, yeni bir bilgi katan bölüm. (Hint - avrupa dillerinde, açıklama ile yüklem çoğunlukla birbirinden ayırt edilemez.) [Karşıtı TOPİK.]

— Fels. *Toplumsal inanç açıklaması,* Rousseau'ya göre, toplum dışına itilme tehdidi altında yasaları kabul etme. (Bk. *ansikl.* böl.)

— Haritc. *Bir haritanın açıklaması,* haritanın kapladığı yüzey dışında yer alan bilgilerin tümü.

— Huk. Mahkeme kararlarının yeterince açık olmaması ya da çelişik hükümler taşıması durumunda tarafların başvurusu üzerine anlaşılması zor hükümlere ilgili mahkemece açıklık getirilmesi ya da hükümlerdeki çelişkinin giderilmesi (Huk. us. muhakemeleri k. md. 455; İda. yargılama us. k. md. 29). [Eşanl. TAVZİH.] ||*Açıklama hakkı,* bir yapıtı kamuoyuna sunma hakkı. (Eşanl. UMUMA ARZ SELAHİYETİ.) [Bu hak, yalnızca yapıt sahibine aittir: "Bir eserin umuma arz edilip edilmemesini, yayımlanma zamanını ve tarzını münhasıran eser sahibi tayin eder." (Fikir ve sanat eserleri k.md.14/1).]

— Mant. *Bir kavramı açıklama,* bu kavramla, tam eşdeğerli bir başka kavramı gösterme. (Bk. *ansikl.* böl.)

◆ **açıklamalar** çoğl. a. Bir kitapta ayrı bir bölümde verilen ek bilgi, bu bilgilerin yer aldığı bölüm.

— Tiyat. Bir tiyatro yapıtı metninde kişilerin sözleri dışında kalan işaretlerin (sahneyle ilgili bilgiler, kişilerin adları, oyun metninin bölüm işaretleri, vb.) tümü.

— ANSİKL. Dilbil. Açıklama, genellikle konuşma dilinde bir duraklamayla, yazılı anlatımda bir virgülle belirginlik kazanır (En sevdiğim kente, *İstanbul'a* gidiyoruz.). Nitelenen bir addan ya da adıldan sonra gelen bir ad (Selim III, *Osmanlı padişahı*), bir adfiil (Bir tek şey istiyorum, *gitmek.*) açıklama olabilir.

— Fels. J.-J. Rousseau şöyle yazar: "Öyleyse bir salt toplumsal inanç açıklaması vardır: bunun maddelerini egemen varlık (hükümdar), dinin dogmaları gibi değil de, toplumsallık duyguları olarak saptar; bu duygular olmadıkça, iyi bir yurttaş ve sadık bir insan olmak olanaksızdır. Egemen varlık hiç kimseyi onlara inanmaya zorlamaz, ama bunlara inanmayan bir kimseyi de devletin dışına sürebilir. Bu işi de, o kimse dinsiz olduğu için değil, toplum yaşamına ayak uyduramıyor ve yasaları, adaleti yürekten sevmede ve gerektiğinde, ödevi uğruna yaşamını hiçe saymada yetersiz kalıyor diye yapabilir. Ancak, herhangi biri herkesin önünde bu dogmaları kabul ettikten sonra onlara inanmıyormuş gibi davranırsa, bu kimsenin ölümle cezalandırılması gerekir; suçların en büyüğünü işlemiştir o ve yasalar önünde yalan söylemiştir" (*Toplum sözleşmesi,* 4,8).

—Mant. Carnap'a göre, "açıklama, anlamı kesin olmayan, bilim öncesi bir kavramın, yani *açıklanan*'ın , anlamı kesin olan yeni bir kavrama, yani *açıklayan*'a dönüştürülmesi demektir; açıklanan, anlamı tam-belirli deyimlerle dile getirilemezse de, biçimsel olmayan aydınlatmalar (ing. *explanation*) ve örnekler yardımıyla olabildiğince anlaşılabilir bir biçime sokulmalıdır" *(Logical foundations of Probability, 2).*

Eskiden beri tartışılan bir sorun, açıklamaların doğruluğu sorunudur; açıklan-

ması istenen kavramın anlamı belirsiz olduğuna göre, elde tartışma götürmez bir ölçüt yok demektir. Genellikle bir açıklama, sezgisel olarak açık görünen durumlar için geçerli ise iyi bir açıklama sayılır; geçerliliğini böylece kanıtlamış bir açıklamadan, tartışmalı durumlar için de bir karar verme ölçütü sağlanması beklenir. Örneğin, açıklanması istenen kavram bir fonksiyonun sürekliliği kavramı olsun. Burada açıklanan, kalemi kaldırmadan eğrisini çizebileceğimiz $y = f(x)$biçimindeki her fonksiyonla doğrulandığı söylenen sezgisel niteliktir. Pek bilinen modern açıklayan ise şöyledir: eğer bir fonksiyon, tanımlama alanının her noktasında sürekliyse, ayrıca tanımlama alanının x_0 gibi herhangi bir noktasında sürekli olması için her bir ϵ için $x - x_0 < \delta$ içerir $|f(x) - f(x_0)| < \epsilon$'yi geçerli kılan bir δ'nin var olması yetiyorsa, o fonksiyon sürekli bir fonksiyondur. Modern süreklilik kavramının sezgisel süreklilik kavramının uygun bir açıklayanı olarak sıkı biçimde tanıtlanamaz, çünkü eski kavram sıkı tanıtlamalara konu olamayacak kadar belirsizdir. Gene de bu aydınlatmanın basit eğriler için geçerli olduğu kanısına varılabilir, şöyle ki: bir eğrinin eski anlamda sürekli olduğundan emin olduğumuz her yerde onun yeni (modern) anlamda da sürekli olduğu kanıtlanır. Eğer durum bilim-öncesi (sezgisel) kavram yardımıyla sorunu çözmemize olanak vermeyecek kadar karmaşıksa, bu durumda yeni kavramdan yararlanabiliriz. Böylece açıklama kavramının, Kant'ın söylemek istediği gibi, bir kavramda örtük bir biçimde bulunan nitelikleri açmaktan (yani belirtik bir biçime sokmaktan) ibaret olmadığı, dolayısıyla açıklamanın kuralcı bir yönü de olduğu anlaşılıyor.

AÇIKLAMAK g.f. **1.** *Bir soruyu, bilinmeyen bir şeyi (bir kimseye) açıklamak,* bir kimseye o şeyi gerekli ayrıntıları, ana öğeleri belirginleştirerek anlatmak, o kimsenin o şeyi anlamasını sağlamak; bilgi vermek; aydınlatmak, izah etmek: *Yapıtın amacı insan gerçeğini açıklamaktı. Başbakan yeni para politikasını ayrıntılarıyla açıkladı.* **—2.** *Bir şeyi, başka bir şeyle açıklamak,* onun nedenini ortaya koymak: *Elmanın yere düşmesini yerçekimiyle açıklamak.* **—3.** *Bir sonucu (topluma, birisine) açıklamak,* kamuoyuna, ilgililere sonucu bildirmek; duyurmak; ilan etmek: *Sınav sonuçlarını, kazananları, kaybedenleri açıklamak. Yargıç, kararını açıkladı.* **—4.** *Bir şeyi (topluma, birisine) açıklamak,* gizli olan ya da gizli kalması gereken bir bilgiyi, bir haberi açığa vurmak; duyurmak, ifşa etmek: *Polis katilin kimliğini açıklamadı. Gizli bir ilişkiyi basına açıklamak.* **—5.** *Bir şeyi açıklamak,* anlaşılmadığı ya da yanlış anlaşıldığı düşünülen bir davranışın, bir sözün iyi ya da doğru anlaşılmasını sağlamak; tavzih etmek, tasrih etmek: *Niçin gelmediğini açıklamaktan özenle kaçınıyor. Daveti reddediş nedenini açıklamadı. Sözlerinle yazıların arasındaki çelişkiyi nasıl açıklayacaksın? Bu sözlerle kimi kastettiğini açıkla.* **—6.** *Bir metni, bir yazarı, sanatını açıklamak,* metnin ayrıntılı bir yorumunu yapmak, yazarın sanatının amacını, yönelişlerini ortaya koymak, çözümlemek; yorumlamak, tefsir etmek.

◆ **açıklanmak** edilg. f. Açıklamak eylemine konu olmak: *Kan davası, toplumsal baskıyla açıklanabilir. Sınav sonuçları açıklandı. Ziyaretin iptal nedeni henüz açıklanmadı. Açıklanması güç bir durum.*

◆ **açıklatmak** ettirg. f. *Bir şeyi açıklatmak,* bir kimsenin, o şeyi açıklamasını sağlamak.

AÇIKLANAN a. Mant. Açıklama sonunda aydınlanması beklenen kavram.

AÇIKLANMAK →AÇIKLAMAK.

AÇIKLAR AĞASI Ask. tar. Tuna'da işleyen ve "üstü açık" denilen gemilerin bakım ve donanımından sorumlu kaptanlara verilen ad.

AÇIKLAŞMAK gçz. f. Rengi açık hale gelmek.

◆ **açıklaştırmak** ettirg. f. *Bir şeyin rengini açıklaştırmak,* koyuluğunu gidermek, açmak.

AÇIKLAŞTIRMAK →AÇIKLAŞMAK.

AÇIKLATMAK → AÇIKLAMAK.

AÇIKLAYAN a. Mant. Açıklama sonunda elde edilen kavram.

AÇIKLAYICI sıf. Bir sorunu, bir konuyu açıklığa kavuşturan, aydınlatan şey için kullanılır: *Açıklayıcı bilgi. Konferanstan sonra konuyla ilgili açıklayıcı bir film gösterilecek.*

AÇIKLIK a. **1.** Açık olma durumu; açık olan şeyin niteliği: *Yakanın açıklığını örten bir eşarp. Demokrasi, bir açıklık rejimidir. Havanın açıklığı. Bir filmin, bir fıkranın açıklığı. Açıklık koyuluk dereceleri.* **—2.** Kesin, açık olan, kolaylıkla anlaşılabilen şeyin niteliği: *Bir anlatımın açıklığı. Bir düşüncenin açıklığı.* **—3.** İki şeyi birbirinden ayıran uzaklık; aralık, boşluk, mesafe: *Binalar arasında belli bir açıklık bırakıldı.* **—4.** Geniş, boş alan: *Çocuklar evlerin arasındaki açıklıkta oynuyorlar.* **—5.** *Bir şeye açıklık getirmek,* tartışmalı bir konuyu, bir sorunu aydınlığa kavuşturmak; açıklık kazandırmak: *Tüzüğün bu maddesi siyasal suç konusuna açıklık getirmektedir.* || *Açıklık kazanmak, açıklığa kavuşmak,* sözkonusu belirsiz, kapalı bir konu, bir sorun vb. ise açık, anlaşılır duruma gelmek. || *Açıklık yer,* geniş, düz, boş yer; kır. || *(Bütün, olanca vb.) açıklığıyla,* hiçbir şey gizlemeden; apaçık: *Gerçeği olanca açıklığıyla ortaya koymak. Suçlu, olayı bütün açıklığıyla anlattı.*

— Bayınd. Art arda gelen iki mesnedin (kirişte) ya da iki ayağın (köprüde) birbirine bakan yüzleri arasındaki uzaklık || *Hareketli köprü açıklığı,* kimi hareketli köprülerde, gemilerin geçmesine olanak vermek için konsol biçiminde yer değiştiren açıklık. (Örneğin, inip kalkan Scherzer köprülerinde açıklık, uzantısı olan dişli bir parçanın yerde yuvarlanmasıyla yükselir ya da alçalır; bir ya da iki açıklıklı döner köprülerde açıklık ya da açıklıklar düşey bir eksen çevresinde döner.) || *Köprü açıklığı,* köprünün art arda gelen iki dayanak arasında kalan bölümü. || *Mesnet açıklığı,* art arda gelen iki mesnedin merkezleri arasındaki uzaklık ya da bir kemerde ankastrelik merkezleri arasındaki aralık.

— Dy. *Açıklık mastarı,* bir demiryolunda rayların hat genişliğini denetlemek için kullanılan gabari.

— Fels. Descartes'a göre, açık bir algının niteliği. (Açıklık, Descartes'a göre, genellikle seçiklikle birlikte bulunur.)

— Foto. *Bir objektifin göreli açıklığı,* merceğin yararlı çapının odak uzaklığına oranı. (1:*n* biçiminde belirtilir.)

—Haritc. *Açıklık açısı,* bir haritanın doğrusal yön açısı; açı izdüşüm ordinatları ekseni doğrultusundan başlayarak saat ibresi yönünde hesaplanır. (X_A, Y_A, X_B, ve Y_B koordinatlarının bilinen iki noktası A ve B olursa, AB doğrultusunun G açıklık açısı aşağıdaki bağıntıyla verilir:

$$\operatorname{tg} G = \frac{X_B - X_A}{Y_B - Y_A}$$

$$AB = \frac{X_B - X_A}{\sin G} = \frac{Y_B - Y_A}{\cos G})$$

— Havc. *Kanadın açıklık oranı,* kanat açıklığının ortalama derinliğine ya da bu açıklığın karesinin kanat yüzeyine oranı. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Kanat açıklığı,* bir kanadın düşey bakışım düzlemine dik olarak ölçülen boyutu. (Bk. *ansikl.* böl.)

— Huk. Kamuya ait işlerin halkın bilgisi içinde yapılması ilkesi. (Eşanl. ALENİYET.) [Halkın kamu kuruluşlarına güvenini sağlama amacına yönelik olan bu ilke, devletin tüm görevlerinde geçerlidir. Ancak yasalarla bu ilkeye kimi sınırlamalar getirilebilir.] || *Duruşmanın açıklığı,* yargılamanın herkese açık olması. (Duruşmaların bir kısmının ya da tamamının kapalı yapılmasına ancak genel ahlakın ya da kamu güvenliğinin kesin olarak gerekli kıldığı durumlarda karar verilebilir [Anayasa md. 141].) || *Meclis görüşmelerinin açıklığı,* Türkiye Büyük Millet Meclisi genel kurulundaki görüşmelerin açık olarak yapılması. (Türkiye Büyük Millet Meclisi, içtüzük hükümlerine göre kapalı oturumlar yapabilir; bu oturumlardaki görüşmelerin yayımı Türkiye Büyük Millet Meclisi kararına bağlıdır [Anayasa md. 97].) || *Tapu sicilinin açıklığı,* tapu kütüğündeki kayıtların herkese açık olması. (Tapu kütüğü herkese açıktır. İlgisi olduğunu kanıtlayan herkes, önemli saydığı başlıca sayfaların belgeleriyle birlikte kendisine gösterilmesini ya da bunların birer örneğinin verilmesini isteyebilir [Türk Med. k. md. 928]).

— Isıbil. *Pencere açıklığı,* çekmece ayaklarının, buharın silindire girmesini sağlayan pencereleri ya da delikleri açma derecesi. (Genişleme ne kadar büyükse, açıklık o kadar küçüktür. Bununla birlikte açıklık ne kadar genişse, çekmece avansı da o kadar büyüktür.)

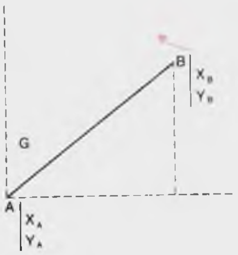
— İnş. Bir yapıda iki dayanak noktası arasındaki mesafe. — Bir kirişin, kemerin, döşemenin ya da tonozun dayanak noktaları arasında ölçülen yatay boyut. — Bir duvar içine gömülmüş bir parçanın serbest bölümünün yatay boyutu. — Çevreyi görmek için bir duvara açılan delik. || *Düğümlerarası açıklık,* çelik çatılı bir yapıda, iki çıta ya da bir çıtayla kalkan duvarı saçağı arasında kalan uzaklık. || *Kiriş açıklığı,* iki ana kiriş arasına yerleştirilen kirişleme. || *Makas ara açıklığı,* iki çatı makası arasında kalan uzaklık. || *Parmaklık açıklığı,* iki taş taban ya da akroter arasında yer alan tırabzan ayaklarının tümü. || *Tonoz açıklığı,* iki pekitme kemeri arasında kalan tonoz parçası.

— Kad. hast. *Dölyatağı boyun-kıstak açıklığı,* dölyatağı boynunun iç deliğinin anormal ve zamansız açılması. (Bk. *ansikl.* böl.).

— Mad. oc. Bir şantiyenin cıdarlara dik olarak ölçülen boyutu. || *Eşdeğer açıklık,* havalandırmada ince bir cidarda bırakılan dairesel açıklık yüzeyi. (Bu yüzeyin hava geçişine karşı gösterdiği direnç, göz önüne alınan ocak direncine eşdeğerdir.)

— Metalurj. Bir yüksek fırının alt bölümünde açılmış delik.

— Opt. Aynaların ve dürbün mercekle nin yararlı yüzeyi, yani bu camların ışık ışınlarına açılan yüzeyleri. (Optik aletlerin açıklığı, bir yandan ışıldama güçlerini, öte yandan da ayırma güçlerinin sınırını belirler. Çok büyük açıklıklar, sapınçların ortaya çıkmasına yol açar.) || *Açıklık çapı,* dairesel olduğunda bu yüzeylerin çapı. || *Bir merceğin göreli açıklığı,* açıklık çapının odak uzaklığına oranı. (Merceğin sapınçları bu sayıyla artar. Kimi kez, bu oranın yarısına *açıklık oranı* denir.) || *Bir mikroskop objektifinin sayısal açıklığı,* n U ifadesi; n cisimle objektif arasındaki ortamın kırılma indisini, U ise gelen demetin en büyük eğimli ışık ışınının objektifin ekseniyle yaptığı açıyı gösterir. (Bu sayısal açıklık olabildiğince büyük olmalıdır [genellikle 1,4'e ulaşır], çünkü onun değeri aletin ayırma* gücünün değerini belirler.)

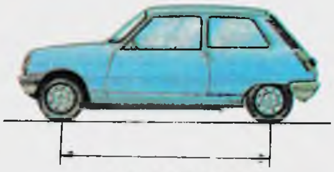

açıklık açısı

— Ormanc. Bir ormanda ağaç bulunmayan yer.

—Oto. *Dingil açıklığı,* bir taşıtın uç dingillerinin eksenlerini ayıran uzaklık. || *Ön tekerleklerin açıklığı,* önden çekişli otomobillerde ön tekerleklere ilerleme yönünde verilen ıraksaklık. (Bu açıklık ilerleme sırasında tekerleklerin koşutluğunu sağlamak için gereklidir. Tersine, çekişli olmayan ön tekerlekler arasında *kapanık-*

lık denilen bir daralma görülür.)

bir taşıtın dingil **açıklığı**

bir otomobilin ön tekerleklerinin **açıklığı**

— Radyotekn. *Bir antenin açıklığı, ışıyan açıklık,* en büyük ışıma yeğinliği doğrultusuna dik olan ve yöneltici bir anten yakınında bulunan düzlemsel yüzey parçası; parça içinden ışıyan gücün hemen hemen tümü geçer.

— Res. *Pergel açıklığı,* pergelin iki kolu arasındaki uzaklık.

— Sesbilg. Bir ünlünün eklemlenmesinde çenelerin birbirinden uzaklaşma derecesi. || Ünlü ya da ünsüz sessel bir birimin çıkarılışı sırasında eklemleyiciyi eklemleme yerinden ayıran mesafe.

— Tekst. *Açıklık mastarı,* tarağın kenarlarını uygun biçimde açık tutabilmek için el dokumacısının kullandığı tahtadan parça. || *Gücü gözü açıklığı,* gücülerdeki aralık ya da açıklığın yanı sıra boş bırakılan ve kullanılmayan gücü gözleri, yani nireler. || *Tarak diş açıklığı,* bir dokumacı tarağının dişleri arasında kalan aralık. (Eşanl. TARAK DİŞ BOŞLUĞU*.)

—ANSİKL. Havc. *Sonlu kanat açıklığı,* uçları profilli bir kenarla son bulan belli boyutlarda bir uçak kanadının belirgin niteliğini verir. *Sonsuz kanat açıklığı,* sonsuz uzunlukta ve her yanında aynı profili olan ideal bir kanadı belirtmekte kullanılır. Sözkonusu durumu yaklaşık olarak gerçekleştirmek için havatünelinde kanat uçlarına, kanat açıklığına dik konumda iki büyük levha yerleştirilir ve ölçümler kanat merkezinde yapılır. Bu teknik adı geçen profil için ortalama bir kaldırma katsayısı elde etmeyi sağlar. Gerçek kanatla sonsuz açıklıklı kanat çevresindeki hava akışları çok farklıdır; dolayısıyla, gerçek kanadın uç kenarlarında burgaçlar ortaya çıkarak kaldırma gücünü düşürür ve sürüklenmeyi artırır. Açıklık, yalnızca kanadın boyutlarını belirler, oysa açıklık oranı onun aerodinamik niteliklerini ortaya koyar.

Kanadın açıklık oranı onun aerodinamik niteliklerini belirtmede önemli bir etkendir; çünkü aerodinamik sürüklenmenin karşıtkaldırmayı oluşturan bölümünü yani indüklenmiş sürüklenmeyi hesaplamada doğrudan doğruya yer alır. Kanadın hücum açısı büyük olduğunda, açıklık oranıyla ters orantılı olan indüklenmiş sürüklenme büyük bir değere ulaşır. Bununla birlikte, açıklık oranı büyük, daha güçsüz, ama daha etkili bir kanat çizerek bu değeri küçültme olanağı vardır; bu etkililik kanat ucunda ortaya çıkan burgaçların öneminin azalmasından kaynaklanır. Yalnızca planör kanatlarının açıklık oranı 20 hatta 25'in üstüne çıkar; nakliye uçaklarında kanat açıklık oranı 6 ile 10, sesüstü savaş uçaklarındaysa 2 ile 3 arasında değişir.

—Kad. hast. *Dölyatağı boyun-kıstak açıklığı,* gebeliğin gelişimini tehlikeye sokan bir durumdur. Çünkü böyle bir açıklık, dölyatağını kilitleme görevini yerine getiremez; oysa yumurtanın dölyatağında kalabilmesi bu kilitlenme olmadan olmaz. Zor bir doğumdan ya da bir düşükten ileri gelen travma, açıklığın en sık görülen nedenidir. Açıklık, gebelikten önce, boyundan 7 mm'den kalın çapta madeni bujilerin kolay geçmesine, histerografiye, dölyatağı içine önceden sokulup sonra içi sıvıyla doldurulan bir baloncuğu çekip çıkarmak için harcanan çekme gücüne bakılarak belirlenebilir. Gebelik sırasındaysa açıklık, dölyolunun parmakla muayenesiyle saptanabilir. Tedavi, boyun iç deliğine normal çapını yeniden sağlamayı öngörür. Bunun için, mukoza altına geçirilen ve düğüm yapılarak sıkılan bir naylon iplikle boyun kısmını "büzmek" gerekir. Bu iplik 38 haftanın sonunda ya da doğum başlangıcında kesilir.

AÇIKLIKÖLÇER a. Bir mikroskobun açıklığını ölçmeye yarayan aygıt. (Eşanl. APERTOMETRE.)

AÇIKOTURUM a. Çeşitli sorunların, dinleyiciler, izleyiciler önünde tartışıldığı toplantı.

—ANSİKL. Açık oturumu yöneten kişi, tartışılacak konunun sınırlarını belirledikten sonra, o konuyla ilgili çeşitli görüşleri savunacak olan konuşmacıları tanıtarak onlara söz verir. Yönetici, kurallara uymayan konuşmacının sözünü kesebilir. Gerekiyorsa toplantının sonunda sonuçları özetler. Türkiye'de özellikle 1960'tan sonra öğrenci dernekleri, sendikalar, siyasal kuruluşlar, sanat örgütleri çeşitli konularda sık sık bu tür oturumlar düzenledi; radyo ve TV'de bu nitelikte görüşmeler yayınlandı. Kimi dergi ve gazetelerde, iki ya da daha çok kişinin katıldığı tartışmalar, önce ses alma aygıtıyla saptanmakta, sonra yazıya dökülerek "açıkoturum" adıyla yayımlanmaktadır.

Açıköğretim fakültesi, Anadolu Üniversitesi'nin (Eskişehir) dokuz fakültesinden biri. 20 temmuz 1982'de kuruldu. Görevi, merkezi yüksek öğretimi ülke çapında yürütmek, eğitim teknolojisi ve uzaktan eğitim olanaklarıyla (radyo, televizyon, programlanmış ders kitapları vb.) geniş kitlelere yükseköğretimde fırsat eşitliği sağlamaktır. Fakültenin uzaktan öğretimin yanı sıra, geleneksel türde öğretim yapan bölümleri de vardır. Eğitim süresi dört yıldır. Diploması, yasal olarak benzeri kuruluşların diplomasına denktir. İki anabilim dalı; iş idaresi ve ekonomi dalları vardır. Özgün eğitim bölümleriyse şunlardır: sinema ve televizyon, basım ve yayımcılık, eğitim iletişimi ve planlaması, iletişim sanatları.

Açıksöz, Kastamonu'da yayımlanan günlük gazete. Hüsnü (Açıksöz), Ahmet Hamdi ve Tahır (Karaoğuz) tarafından kuruldu. 15 temmuz 1919'da iki sayfa ve haftalık olarak çıkmaya başladı. Kurtuluş savaşı'nı destekledi. Gazetenin yazarları arasında İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), İsmail Habib (Sevük), Arif Nihat (Asya), Orhan Şaik (Gökyay), Talat (Onay) gibi düşün ve edebiyat adamları vardı. Zaman zaman ücretsiz olarak dağıtılan gazetenin kimi sayılarında halk, silah eğitimine çağrılıyordu. 1921'de, cumartesi dışında her gün çıkmaya başladı. 1931'de kapandı. Hüsnü Açıksöz, 1937'de *Doğrusöz* adıyla yeni bir gazete çıkardı. Onun ölümüyle (1939) el değiştiren gazete, yerel düzeyde 1972'ye değin yayımını sürdürdü.

AÇIKSÖZ (Hüsnü), türk gazeteci (Edirne, Kırcaalı, 1894 - İstanbul 1939). Lise öğrencisiyken, Birinci Dünya savaşı'na katıldı. Kurtuluş savaşı yıllarında arkadaşlarıyla birlikte *Açıksöz* gazetesini çıkardı (1919). 1927'de gazetenin sahipliğini üstlendi. *Açıksöz*'ün kapanmasından (1931) sonra *Doğrusöz*'ü yayımlamaya başladı (1937). Aynı yıl milletvekili seçilerek parlamentoya girdi. *İstiklal harbinde Kastamonu* (anı) ve *Başefendi* (oyun) adlı yapıtları vardır.

AÇIKSÖZ (İsfendiyar), türk futbolcu (Kastamonu 1929). Futbola, Galatasaray lisesi'nde öğrenciyken başladı. 1948-1958 arası Galatasaray takımında oynadı. 18 kez milli takımda yer aldı.

AÇIKSÖZLÜ sıf. ve a. Bir konuda düşüncelerini saklamadan, açıkça söyleyen kimse için kullanılır; açıkyürekli, içten: *Yalan söylemek açıksözlü bir insana yakışmaz. Açıksözlü olmak.*

AÇIKSÖZLÜLÜK a. Açıksözlü olma durumu; açıksözlü kişinin özelliği; açıkyüreklilik, içtenlik.

AÇIKTAN be. **1.** Emek ve para harcamadan, havadan: *Bu para bana açıktan geldi. Açıktan para kazanmak.* **—2** Sıra ve aşama gözetilmeden yapılan atamayı belirtir: *Açıktan tayin.*

—Bors. *Açıktan satış,* elde mevcut olmayan, fakat ileride daha uygun fiyatla satın alınabileceği tahmin edilen menkul kıymetlerin şimdiki fiyatlarla vadeli satışı.(Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Türkiye'de, 1985 yılı sonunda kaldırılan eski borsa sistemi içinde yer almış bulunan vadeli işlem yöntemi, pratikte uzun zamandan beri bırakılmıştı. Yeni kurulan İstanbul Menkul kıymetler borsası'nda da başlangıçta işlemlerin sadece peşin esasına göre yapılması kabul edilmişti. Ancak gelişmelerin doğuracağı ihtiyaca göre ileride vadeli işlemlere de geçilebilecektir.

AÇIKTOHUMLULAR a. Bot. Yumurtacıkları, sonra tohumları, kapalı tohumlu bitkilerde olduğu gibi önce bir yumurtalık içinde, sonra kapalı bir meyvede değil, az ya da çok açık pulcuklar üzerinde bulunan tohumlu bitkiler. (Açıktohumlular bir altşube oluştururlar.) [Eşanl. GYMNOSPERMAE.]

—ANSİKL. Alt tebeşir dönemindeki çok zengin ve çok çeşitli fosil bir floranın kalıntıları olan bugünkü açıktohumluların hemen hemen hepsi ağaçtır. Bunlarda ham besisuyu halka benekli trakeitlerde dolaşır, yapraklar genellikle her mevsimde vardır ve çoğunlukla iğne ya da ibre biçimindedir. Açıktohumluların birçok türü reçinelidir. Erkek ve dişi çiçekler ayrı yerlerdedir. Açıktohumluların döllenmeleri çok değişiktir ve bu özellik kimi botanikçilerce onları alt bölümlere ayırmakta kullanılır. *Natris* denilen grupta (gingko) çiçektozu, çiçektozu kesesinin iç çeperine tutunur, sonra cücüklenerek kirpikli iki spermatozoit verir; bunlar yüzerek oosferlere ulaşırlar; *vektonatris* denilen grupta (sikas, zamia) çiçektozu cücüklenerek bir çiçektozu borusu oluşturur; bundan da hemen oosferlerin yanı başında kirpikli iki anterozoit doğar; *vektris* grubunda çiçektozu borusu doğrudan yumurta hücresine ulaşır ve bazen bir yıl sonra (çam) kapalıtohumlu bitkilerdeki kadar küçük spermatozoitler oluşturur. Bununla birlikte, hatta bazı üstün yapılı olanlarında bile, döllenme daima "basit"tir, yani sadece besidokusu bulunmayan yumurta hücrelerini etkiler, besidokusu görevini haploit bir endosperm üstlenir. Birçok yumurta hücresi döllenmiş olsa bile, olgun tohum daima bir tek bitki taslağı içerir, fazla bitki taslaklarının dumura uğraması kuraldır. Açıktohumlularda çeneklerin sayısı değişik olmakla birlikte çoğunlukla ikiden fazladır.

AÇIKTOHUMLULUK a. Bot. Yumurtacığı çıplak olan bitki türlerinin özelliği. (Tozlaşmadan sonra tohumu saran pulcuklar, onu kapalı hale getirecek şekilde sıkışır ve böylece açıktohumluluk "ödünlenmiş" olur.)

AÇIKYÜREKLİ sıf. ve a. İkiyüzlülükten kaçınan, özü sözü bir, dürüst kimse için kullanılır. (Eşanl. AÇIKKALPLİ.)

AÇIKYÜREKLİLİK a. Açıkyürekli olma durumu; açıkyürekli kimsenin özelliği; açıksözlülük, dürüstlük: *Her şeyi tam bir açıkyüreklilikle anlattı. Açıkyürekliliği ona çok dost kazandırdı.* (Eşanl. AÇIKKALPLİLİK.)

Açıl susam açıl, *Ali Baba ve kırk haramiler* masalındaki hazine saklı mağaranın kapısını açmak için, masal kahramanı Ali Baba'nın rastlantı sonucu duyup söylediği tılsımlı söz. İstenileni elde etmek, bütün kapıları açmak, engelleri geçmek için kullanılır.

AÇILABİLİR sıf. Açılma olanağı bulunan.
—Geom. Bir doğrucunun her noktasında teğet düzlemi aynı olan düzenli bir yüzey için kullanılır. (Bu yüzeyin vektörel denklemi $\forall t \in I$ için{ $g(t)$, $\vec{g}(t)$, $\vec{f}(t)$ } ailesi bağlı olmak üzere, $m = f(t) + u.g(t)$, $[(t,u) \in I \times \mathbb{R}]$ ile gösterilir ve uygulanabilir yüzeyin özel bir halidir. Koni ve silindir yüzeyleri açılabilir yüzeylerdir; tersine düzlem olmayan bir konoit yüzeyi açılabilir yüzey değildir.)
—Mat. çözlm. Laurent, Taylor vb. serileri gibi tam seri biçiminde bir açılım kabul eden fonksiyon için kullanılır.

AÇILAN sıf. Fiz. ve Kim. IRAKSAK'ın eşanlamlısı.

◆ a. Geom. Afin düzlemin verilen bir eğri yayının normalleri ailesinin zarfı. (Bir dışçevrim eğrisinin ya da bir iççevrim eğrisinin açılanı, genellikle benzer bir eğridir. Bir düzlem eğrinin açılanıysa, eğrilik merkezlerinin kümesidir.)

AÇILGAN sıf. Bot. Olgunlaşınca belirli çizgiler boyunca açılan kapalı organlar için kullanılır.

AÇILIM a. Açılmak eylemi.
— Ed. ve Sant. Genişleme, yeni boyutlar kazanma: *Türk romanında yeni açılımlar.*
—Geom. Açılabilir bir yüzeyin, bir izometri ile elde edilen, düzlemdeki görüntüsü.
—Mat. çözlm. *Bir fonksiyonun* x_0 *dolayında* n *inci basamaktan sınırlı açılımı,* f nin

$$a_0 + a_1(x - x_0) + \ldots + a_n(x - x_0)^n + (x - x_0)^n \cdot \varepsilon(x)$$

biçimindeki ifadesi; burada ε, f gibi x_0 ın dolayında tanımlanan (x_0 dışta bırakılabilir) ve $\lim_{x \to x_0} \varepsilon(x) = 0$ bağıntısını gerçekleyen bir fonksiyondur. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Bir fonksiyonun sonsuzun dolayında* n *inci basamaktan sınırlı açılımı, f* nin

$$a_0 + \frac{a_1}{x} + \ldots + \frac{a_n}{x^n} + \frac{\varepsilon(x)}{x^n}$$

biçimindeki ifadesi; burada ε, *f* gibi $\pm\infty$ dolayında tanımlanan ve

$$\lim_{x \to \pm\infty} \varepsilon(x) = 0$$

bağıntısını gerçekleyen bir fonksiyondur. (a_i ler açılımın katsayıları olmak üzere

$$P(x) = a_0 + \sum_{i=1}^{n} a_i \cdot x^i$$

ile tanımlanan P çokterimlisine bu açılımın *düzgün kısmı* denir.) ‖ *Bir fonkisoyun tam seriye açılımı*, belirli bir bölgede toplamını, gözönüne alınan fonksiyonun oluşturduğu tam seri. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Mat. Çözlm. Bir fonksiyonun sınırlı açılımı, eğer varsa, tektir; dolayısıyla onu elde etmek için kullanılan yönteme bağlı değildir. Böylece Maclaurin formülüyle aşağıdaki açılımlar elde edilir:

$$e^x = 1 + \frac{x}{1!} + \frac{x^2}{2!} + \ldots + \frac{x^n}{n!} + x^n \cdot \varepsilon(x),$$

$$\sin x = \frac{x}{1!} - \frac{x^3}{3!} + \ldots + (-1)^p \cdot \frac{x^{2p+1}}{(2p+1)!} + x^{2p+2} \cdot \varepsilon(x),$$

$$\cos x = 1 - \frac{x^2}{2!} + \ldots + (-1)^p \cdot \frac{x^{2p}}{(2p)!} + x^{2p+1} \cdot \varepsilon(x),$$

$$(1+x)^m = 1 + \frac{m}{1!} \cdot x + \frac{m(m-1)}{2!} \cdot x^2 + \ldots + \frac{m(m-1)\ldots(m-p+1)}{p!} \cdot x^p + x^p \cdot \varepsilon(x),$$

bu açılımlarda yer alan *m* herhangi bir değişmezdir.

• *Birkaç özellik.*
—*p* tane f_k fonksiyonu, 0 dolayında *n* inci basamaktan ve düzgün kısmı P_k olan sınırlı açılımlar kabul ederse, $\sum_{k=1}^{p} \alpha_k \cdot f_k$ fonksiyonu da 0 dolayında, düzgün kısmı $\sum_{k=1}^{p} \alpha_k \cdot P_k$ olan sınırlı bir açılım kabul eder ve *p* tane α_k değişmezi ne olursa olsun durum değişmez.
—*p* fonksiyondan her biri, 0 dolayında, *n* inci basamaktan sınırlı bir açılım kabul ederse, çarpımları da *n* inci basamaktan sınırlı bir açılım kabul eder. Açılımların düzgün kısmı, çarpanların düzgün kısımları çarpılarak ve bulunan çok terimlide yalnız *n* den küçük ya da *n* ye eşit terimler korunarak elde edilir.
— İki *f* ile *g* fonksiyonu 0 dolayında aynı *n* 'inci basamaktan ve düzgün kısımları F ile G olan sınırlı açılımlar kabul ederse, ayrıca G (0)≠0 olursa, $\frac{f}{g}$ fonksiyonu da 0 dolayında sınırlı bir açılım kabul eder; bu açılımın düzgün kısmı, F nin artan kuvvetlerine göre G ile bölünmesinde, *n* tam sayısına ilişkin bölüme eşittir. Dolayısıyla

$$\operatorname{tg} x = x + \frac{x^3}{3} + \frac{2x^5}{15} + \frac{17x^7}{315} + x^7 \cdot \varepsilon(x)$$

elde edilir.
—*f* türetilebilir ya da integrali alınabilirse ve *n* inci basamaktan sınırlı açılımı bilindiğinde, bu fonksiyonun düzgün kısmının integrali alınarak, F ilkelinin *n* + 1 inci basamaktan açılımı elde edilebildiği gibi düzgün kısmı türetilerek *f'* türevinin *n*–1 inci basamaktan açılımı bulunabilir. Dolayısıyla,

$$\ln(1+x) = x - \frac{x^2}{2} + \frac{x^3}{3} + \ldots + (-1)^{n-1}\frac{x^n}{n} + x^n \cdot \varepsilon(x)$$

ya da

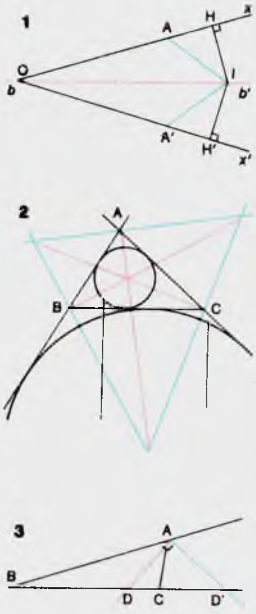
$$\frac{1}{(1-x)^2} = 1 + 2x + 3x^2 + \ldots + nx^{n-1} + x^{n-1} \cdot \varepsilon(x).$$

elde edilir.

AÇILIR sıf. **1.** Açılması olanaklı; açılabilir. **—2.** *Açılır kapanır,* taşınması kolay, küçültülebilen eşya için kullanılır; portatif: *Açılır kapanır sandalye, masa.*
—Mobc. *Açılır bölme,* yumuşak bir kaplama ya da akordeon biçiminde katlanan, eklemli ve bükülmez panolar ya da kayarak birbiri üstüne geçen sürgülü sert panolardan oluşan sistem.
—Oto. *Açılır kasalı araba,* gereğinde açık konuma getirmek için yumuşak maddeden yapılmış katlanabilir körüklü karosesi olan araba. (Bu tür arabalarda camlar kapı içinde hareket eder.) ‖ *Açılır tavan,* bir otomobil tavanının kaydırılarak açılıp kapanabilen bölümü; ön koltukların üstünde yer alan bu bölüm sacdan ya da yumuşak kumaştan yapılır.

AÇILIŞ a. **1.** Açılmak eylemi, biçimi: *Bir çiçeğin açılışı. Fabrikanın zamanında açılamayışı nedeniyle ortaya çıkan zarar.* **—2.** Bir iş yerinde, kurumda, kuruluşta düzenli aralıklarla süren etkinliğe başlama: *Açılış saati. Açılış tarihi. Açılış günü.* **—3.** Sürekli bir etkinliğin, bir olayın resmi başlangıcı; bu başlangıcı belirten konuşma, tören vb.: *Okulun açılışı yapılmadan, öğretime başlandı. Açılış yarın yapılacak.* **—4.** *Açılış töreni,* bir kuruluşun, bir kurumun hizmete açılması, bir şenliğin başlaması nedeniyle yapılan toplu kutlama: *Sinema festivalinin açılış töreni görkemliydi.*
—Ask. *Açılış* ya da *açılma,* yaya ya da motorize bir kıtanın, ilerlerken cephesini genişleterek muharebeye hazırlık düzenini alması. (Yürüyüş kolunda büyük bir derinlik içinde ilerleyen birlikler, önce alay, sonra sırasıyla tabur, bölük ve takımlar halinde yürüyüş caddesini terk ederek gerekli taktik düzeni alırlar.)
— Muhs. *Açılış bilançosu,* bir firmanın dönem başı bilançosu. (Bu bilanço firmanın yeni hesap dönemi başındaki durumunu [varlıklarını, borçlarını, özvarlığını] gösterir.) ‖ *Açılış maddesi,* dönem başında, açılış bilançosunun bir günlük defter maddesi olarak yazılması. (Bu maddede açılış bilançosundaki alacak hesapları borçlandırılır, borç hesapları alacaklandırılır.) ‖ *Açılış tarihi,* bir hesabın ana deftere yazılma tarihi.

AÇILMA a. Açılmak eylemi.
—Ask. *Birliklerin açılması,* yaya ya da motorlu araçlarla yürüyüş düzeninden savaş düzenine geçme.
— Bot. Kapalı bir organın (başçık, meyve, sporkesesi vb.), doğal olarak ve düzenli bir şekilde, yapısının belirlediği bir çizgi boyunca gelişmesi. (Bk. *ansikl.* böl.)
— Dy. *Makas açılması,* onarım çalışmaları ya da değişiklikler yapmak amacıyla, makastaki tüm kilitlemelerin sistemli olarak ortadan kaldırılması.
— Elektrotekn. Bir disjonktör kontaklarının ayrılması. (Bir disjonktörün açılması elle ya da otomatik olarak elektrik rölesiyle kumanda edilebilir.)
— İnş. Bir yapının duvar ve ayak gibi taşıyıcı öğelerinin, tonoz ya da benzer başka öğelerin etkisiyle düşeyliğini yitirerek eğilmesi. (Açılmayı önlemek için gergiler konulabileceği gibi, payanda ayağı ya da destek kemeri gibi pekitme öğelerinin sağlamlaştırılması yoluna gidilebilir.)
— Müz. İcra sırasında parmakların ayrılması.
— Sesbilg. Ses tellerinin birbirinden ayrılmasıyla gırtlağın genişlemesi ve bunun sonucunda da titreşimliliğin kesintiye uğraması. (Karşt. KAPANMA.)
—ANSİKL. Bot. Erkekorgan başçığının açılması, çoğu zaman boylamasına yarıklarla (boyuna çatlama), kimisinde uç delikleriyle (delikli çatlama *solanum*), kimisinde uçtaki bir kapakla (*pyxidanthera*) ya da yanlardaki kapakçıklarla (kadıntuzluğu) gerçekleşir. Başçığın çeperi, deri altındaki iri hücrelerden oluşan mekanik bir tabakayla kaplıdır; bunun yan ve derin çeperlerinde odunlaşmış kalınlaşmalar vardır, oysa dış kısmı selüloz olarak kalır. Başçık olgunlaşınca, hava kuruysa, selüloz çeper büzülür, başçığın tüm çeperinde bir eğriliğe yol açar; o zaman oranda etkisini gösteren yüksek gerilimler, direnci en zayıf olan bölgeyi çatlatır (açılma çizgisi); bu çizginin konumu açıklığın biçimini belirler.
Eğreltilerde sporkeselerinin açılması da, iç yüzlerinde odunlaşmış tek sıra hücreden oluşan bir halka sayesinde tıpkı bunun gibi gerçekleşir. Karayosunlarında kapsüllerin açılması, peristom dişlerince yapılan benzer bir hareketle sağlanır. Ciğeryosunlarında sporogonların kapakları, öncekilere benzer süreçlerle açılır.
Meyvenin açılması boylamasına yarıklarla gerçekleşebilir (kesecik, badiç, hardalsı meyve); yukarıdan aşağıya doğru

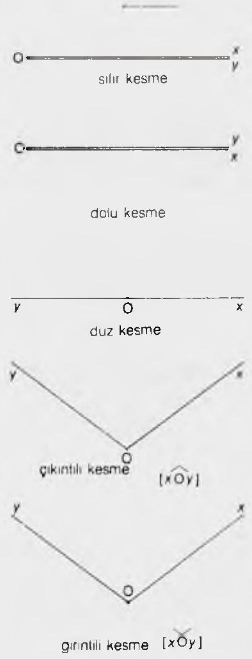

açıortaylar

E_3 vektörel uzayın altkümelerinin afin gösterimi

Bir yarıdoğrunun bir P düzlemine göre **açısal** yüksekliği

açısal kesmeler

oluşan bu yarıklar, az ya da çok uzadığına göre, kabukta kapakçıklar ya da dişler (karanfil) meydana getirir; meyve çok bölümlüyse, yarıklar odacıkların orta ve sırt çizgisinde, yani odacıkları birbirinden ayıran bölmeler hizasında bulunuyorsa ve kabuğun çeperine karşı duran bu yapıları kırmış ya da kırmamışsa, boylamasına açılmaya *bölmeli açılma* denir (zambak, süsen, lale, çiğdem, tütün). Açılma enlemesine bir yarıkla olabileceği gibi (farekulağı, banotu) deliklerle de olabilir (delikli açılma: haşhaş). Bu açılma meyve çeperinin en zayıf dirençli yerinden (açılma çizgisi) yırtılmasıyla başlar. Kurumanın etkisi altında, çeper içindeki sertleşmiş liflerden oluşan birbirine dikey iki tabaka, değişik doğrultularda kasılır, bu bir burulmaya yol açar, o da yırtılmaya neden olur.

AÇILMAK → AÇMAK.

AÇILMIŞLIK a. Psikan. Lacan'ın ortaya attığı bu kavram, dile bağımlı olması dolayısıyla bir yoksunluğa, her zaman açık olması bakımından da insanın temel varlığını açıklar.

—ANSİKL. Psikanalize açılmışlık kavramını sokan Jacques Lacan'dır. Lacan, Bolk, G. Roheim gibi araştırmacılarla birlikte insan varlığının en önemli olgusu olarak gördüğü şeyi, yani yeni doğmuş çocuktaki nörolojik tamamlanmamışlığı belirtmek için daha 1930'larda "çatlama", "yeni doğum uygunsuzluğu", "yoksunluk" gibi terimler önermişti. Lacan, ayna evresi kavramını, bu yoksunluğu temel olarak ele alıp geliştirdi. Eğer çocuk, biyolojik olarak tamamlanmamış bir varlıksa, onun, hareketsel ve duyusal biçiminin *(Gestalt)* daha önceden eşgüdümlenmesini olanaklı kılan bir şeyin bulunduğunu düşünmemiz gerekir. Bu şey ise, aynadaki eksiksiz imgedir.

Lacan, 1950'ye doğru dilin gücü üzerinde düşünürken aynanın, çocuğu istemesi açısından annenin bir eğretilemesi olduğunu ileri sürdü. Bu durumda annenin, Öteki, yani dil alanı (ya da Simgesel) olduğunu ve Saussure'ün anladığı anlamda sözün de, çocuğun bu alanda kendini yerlendirmesini sağlayan "işlev" olduğunu söyledi. Ama bu diyalektiğin içinde erimeyen bir öğe de vardı. Bu da, isteğin, Ötekinin isteği olmasıydı (Hegel). Böylece Lacan, Freud'un Oidipus'unu yeni bir biçimde dile getirmiş oluyordu. Yani Lacan'a göre öznenin bilinçdışı isteği, kendisinin dünyaya getirilmesine yol açan isteği kendisinin kılmaktır ve çocuk, ancak annesinin isteğiyle var olur ve varlık nedenini orada bulması gerekir.

Demek ki dilin gücü, insanoğlunu kültürel değişebilirliğe açarak "insanı sonsuzlaştıran", ama hiçbir zaman çözülmeyen bir soruna, yani annenin isteğine sonsuz olarak bağımlılığa da açan bir güçtür (en yakın akrabayla cinsel ilişki kurma eğiliminin sürekliliği). Ayrıca dilin bu gücü, olumsuzun gücüdür (Hegel, Sartre). Dil, gerçeğin içine olumsuzu sokar ve böylece, insanoğlunun özgüllüğünü oluşturan ölüm kavrayışını ve duygusunu da ortaya çıkarır (Freud'a göre ölüm dürtüsü). İnsanoğlunun varlığında, buradan başlayarak kapanmamış bir yarıklar (açılmışlıklar) dizisi oluşur. Lacan'a göre "Özne", temel yarığın özel adıdır. Ama başka yarıklar da vardır ve bunların biri, hiçbir zaman halledilememesi ve diyalektikleştirilemez olmaması bakımından, istektir.

AÇIM a. AÇIMLAMA'nın eşanlamlısı.

AÇIMLAMA a. Açımlamak eylemi.

—Ed. Bir metni açıklamak amacıyla yazılan yeni metin; şerh. (Eşanl. AÇIM.) ‖ *Eleştirel açımlama*, çeşitli yazımları bulunan bir metnin en doğru olanını belirlemek amacıyla değişik biçimlerini karşılaştıran inceleme yazısı.

—Mant. Tanıtlanmış bir teoremin ya da çözülmüş bir problemin ardından gelen açıklama.

AÇIMLAMAK g. f. **1.** *Bir olayı, sorunu vb. açımlamak*, onunla ilgili tüm ayrıntıları araştırarak sergilemek, ortaya koymak. **—2.** *Bir sözü, metni, cümleyi vb. açımlamak*, onu genellikle daha uzun bir biçimde açıklayarak söylemek.

◆ **açımlanmak** edilg. f. Açıklanarak söylenmek.

AÇIMLANMAK → AÇIMLAMAK.

AÇING ya da **ACHENG**, Çin'de kent, Heilonciang'da Harbin'in G.-B.'sında. İplik, bira, şeker fabrikaları.

AÇINIM a. İnş. ve Res. Geometrik bir cismin tüm yüzlerine ait izdüşümleri taşıyan düzlemlerin tek bir düzleme dönüştürülerek aynı plan üzerinde gösterilmesine dayanan teknik çizim. ‖*Açınım yöntemi uygulamak*, mimari bir öğenin, örneğin bir kemer taşının farklı yüzlerini aynı plan üzerine taşıyarak göstermek.

—Mak. san. Çubuk, boru vb.'nin boyunu ya da bir levhada, bir sacda kesilecek yüzeyi belirleyen çevre uzunluğunu, bükme, katlama ya da yuvarlama ile verilmesi tasarlanan özel biçime göre saptama.

AÇIORTAY a. Geom. *Birinci açıortay*, dikdüzgülü bir işaretle donatılmış E_3 uzayında, denklemi $x = z$ olan düzlem. — Dizdüzgülü işaretle donatılmış düzlem içinde denklemi $y = x$ olan doğru. ‖ *Bir* (D, D') *vektörel yarıdoğru ikilisinin açıortayı*, $i = 1$ ve 2 için $(\vec{D}, \vec{d_i}) = (\vec{d}, \vec{D'})$ olan iki (d_1) ve (d_2) vektörel yarıdoğrunun bileşimi. ‖ *Bir* $(\vec{u}, \vec{u}')$ *vektörel ikilisinin açıortayı*, bunların doğurduğu vektörel yarıdoğru ikilisinin açıortayı. ‖ *İkinci açıortay*, dik düzgülü bir işaretle donatılmış E_3 uzayında, denklemi $x = -z$ olan düzlem. —Dikdüzgülü bir işaretle donatılmış düzlem içinde denklemi $y = -x$ olan doğru. ‖ O *başlangıcı aynı olan iki afin yarıdoğrunun açıortayı*, bu iki yarıdoğrunun doğrultman vektörleri, $\vec{u}$ ve $\vec{u}'$ olmak üzere, $(\vec{u}, \vec{u}')$ ikilisinin açıortayı olan vektörel doğrunun doğrultusunu kabul eden ve O noktasını taşıyan doğru.‖ O *noktasında kesişen iki afin doğrunun açıortayları* $\vec{u}$ ve $\vec{u}'$ bu iki doğrunun doğrultman vektörleri olmak üzere $(\vec{u}, \vec{u}')$ ve $(\vec{u}, -\vec{u}')$ ikililerinin açıortayları olan vektörel doğruların doğrultularını kabul eden ve O noktasını taşıyan doğrular.‖ *Bir* $(A_1A_2A_3)$ *üçgenin açıortayları*, $i \neq j$ ve $i \neq k, i \in \{1,2,3\}$ olduğu bütün hallerde iki (A_iA_j) ve (A_iA_k) doğrusunun açıortayları. (Bk. *ansikl.* böl.)

— ANSİKL. Geom. İki afin yarıdoğrunun açıortayı, bunlardan eşit uzaklıkta bulunan noktaların kümesidir. (Bk. şekil 1.)

Bir üçgende, iki tür açıortay ayırt edilir: *iç açıortaylar ve dış açıortaylar*. Her iki türde de üç açıortay vardır. İç açıortaylar, üçgenin içiyle boş olmayan bir arakesiti bulunanlardır.

Bir üçgenin üç iç açıortayı, üç kenardan eşit uzaklıkta olan bir noktada kesişir; dolayısıyla bu nokta üçgenin içine çizilmiş çemberin merkezidir. İki köşeye ilişkin dış açıortayla üçüncü köşedeki iç açıortay, üç kenarı taşıyan doğrulardan eşit uzaklıktaki bir noktada kesişir; bu nokta bir dış çemberin merkezidir. (Bk. şekil 2.)

Bir başka özellik (Bk. şekil 3): D ve D' noktaları B ve C noktalarının uyumlu eşlenikleridir.

AÇIÖLÇER a. Açı ölçmede kullanılan aygıt. (Eşanl. GONYOMETRE.)

—ANSİKL. Optik açıölçerin ana parçası, çember kadranın eksenine dik ve bu eksen çevresinde dönebilen bir nişanlama dürbünüdür; verniyeli bir gösterge dürbününe bağlıdır ve onun ardışık yönelimlerini, bir açı dakikasından daha üstün bir duyarlılıkla belirlemeye yarar.

Mineraloji ve optikte, ayrıtı bölümlenmiş daire eksenine koşut olarak yönlendirilmiş bir kristal ya da prizmanın iki yüzünün oluşturduğu ikidüzlemli açıyı ölçmekte kullanılır. Uzakta bulunan bir cismin ardışık nişanlamaları iki yüzüne ışık yansıtılarak yapıldığında, dürbünün dönme açısı, ikidüzlemli açının iki katıdır. Sözkonusu uzak cisim çoğu kez bir yönlendiricidir. Bu aygıt, bir delik ya da aydınlatılmış ince bir yarıktan, dürbün eksenine dik ve birbirine koşut bir ışınlar demeti verir. Açıölçer saydam bir prizmanın kırılma indisini de belirlemeye yarar. Bu işlemi, bir yandan yüzlerin oluşturduğu ikidüzlemli açıyı, öte yandan ikidüzlemliden bakışımlı olarak geçen demetin sapma açısını ölçerek yapar.

açıölçer (XIX. yy.)
Conservatoire national des Arts et Metiers. Paris

Jeodezide ve topografyada açıölçer yerine teodolit, mineralojideyse iki çember kadranlı açıölçer kullanılır. Her iki aygıtta dürbün, iki çember kadranının birbirine dik eksenleri çevresinde hareketlidir; bu da, uzayda herhangi iki doğrultu arasındaki açıyı ölçmeyi sağlar.

Kimi kez bugün de açıölçerin ilk biçimleri kullanılır: sarkaçlı alidat, grafometre, arazi açıölçeri. Bütün bu aygıtlarda dürbünün yerini, nişan doğrultusunu belirleyen iki uç ya da iki koşut tel alır.

AÇIÖLÇÜM a. Açı ölçmede kullanılan kuram ve teknik.

AÇISAL sıf. Açı ile ilgili.

—Astrol. Gözlem yerinin meridyeninden geçiş ya da doğuşlarından önce ortalama iki saat boyunca gökcisimlerinin katettiği alan için kullanılır.

— Fizs. mekan. *Açısal hız*, sabit bir eksen çevresinde dönme hareketi evresinin zamana göre türevi. (SI ölçü sistemine göre açısal hız saniyede radyandır [rad/sn]. Birim olarak dakikada devir [d/dak] ve saniyede devir [d/sn] de kullanılır.) ‖*Açısal ivme*, açısal hızın zamana göre türevi. (SI ölçü sistemine göre, birim saniye karede radyandır [rad/sn²].) ‖ *Açısal moment*, eşanl. KİNETİK MOMENT.*

— Geom. Açılara ilişkin ya da açı türünden. ‖*Açısal sapma*, [O, *a*]'dan afin yarıdoğru çiftlerinin açıları kümesi üzerine bir bijeksiyon aracılığıyla afin yarıdoğrular kümesi üzerinde tanımlanan sapma. ‖*Açısal uzaklık*, [O, *a*]'dan vektörel yarıdoğru çiftlerinin açıları kümesi üzerine bir bijeksiyon aracılığıyla (*a* verilmiş bir fazın yarıdönemidir) vektörel yarıdoğrular kümesi üzerinde tanımlanan uzaklık. ‖*Açık açısal kesme*, bir düzlemin, aynı başlangıçlı iki yarıdoğruyla sınırlanan, bu doğrular hariç, iki bölgesinden biri ya da öbürü. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖*Bir yarıdoğrunun bir P düzlemine göre açısal yüksekliği*, ▲ eksenli bir dönmeyle (d, d') nün görüntüsü olabilen vektörel yarıdoğru ikililerinin 3 boyutlu E_3 vektörel uzayındaki eşdeğerlik sınıfı. (Enlemle karşılaştırılabilen kavram). [Bk. şekil.] ‖*Kapalı açısal kesme*, bir düzlemin, aynı başlangıçlı iki yarıdoğruyla sınırlanan, bu doğrular dahil iki bölgesinden biri ya da öbürü. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Gökbil. *Açısal uzaklık*, bir gökcisminin (yıldız ya da gezegen) bir başka gökcismine ya da bir karşılaştırma düzlemine göre uzaklığı. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Opt. ve Gökbil. *İki noktanın ya da iki yıldızın açısal uzaklığı*, gözlemcinin gözüyle iki nokta ya da iki yıldızı birleştiren yarıdoğruların oluşturduğu açı.

—ANSİKL. Geom. Açısal kesmeyi sınırla-

yan iki Ox ve Oy yarıdoğrusu, kesmenin *kenarlar*'ı ve O noktası kesmenin *köşe*'sidir. Ayrıca aşağıdaki kesmeler ayırt edilebilir: *çıkıntılı kesmeler*'in O merkezli her daireyle yaptığı arakesit sıkı sıkıya yarıdaire içinde bulunur; *düz kesmeler*'in arakesiti tam anlamıyla yarıdaireye eşittir; *girintili kesmeler*'in arakesitiyse yarıdaireyi sıkı sıkıya içerir. Öte yandan bu kesmeleri birbirinden ayırmak ve sözkonusu kavramı tek başına Eukleides düzlemi kavramına bağlamaktan kaçınmak için O merkezli bir çemberle eşyapılı herhangi bir eğriden yararlanılabilir. Çıkıntılı ve girintili kesmeler, sınır çizgilerinin ancak bir O ortak noktası bulunan kapalı yarıdüzlemlerin sırayla arakesiti ve birleşimi olarak elde edilebilir. Öyleyse bir düz kesme, sınırının O noktası gelişigüzel seçilmiş kapalı bir yarıdüzlemden başlayarak tanımlanır. Ayrıca O merkezli bir daireyle yaptığı arakesiti bir nokta durumuna gelmiş *sıfır kesme* ve arakesiti dairenin tümünü içeren *dolu kesme* belirtilebilir. Bu alanda aşağıdaki yazımla karşılaşılır:

]xOy[, çıkıntılı açık kesme,
[xOy], çıkıntılı kapalı kesme,
]xOy[, girintili açık kesme,
[xOy], girintili kapalı kesme,
xOy ve xOy sırasıyla kesmelerin açısal ölçülerini gösterir.

—Gökbil. Gökbilimde "açısal uzaklık" deyimi özellikle bir kutupçevresi* yıldızı için kullanılır. Böyle bir yıldızdan geçen düşey düzlem (güney açısı) onun yörüngesine teğet ve saat dairesine dik olduğunda, yıldız en büyük "açısal uzaklıktadır" denir. Bu durumda yıldızın güney açısı (D. ya da B.), ölçülebilir bir zaman aralığı boyunca çok az değişen bir değere göre, en büyük α değerine ulaşır. Paris enleminde gözlenen kutup yıldızı için α açısının değeri yaklaşık 1°27' dir. Sözkonusu açı, S'den geçişten önce ya da sonra 30 zaman dakikası boyunca yalnız 1 yay dakikası kadar değişir. Bu özellik, daha önce belirlenmiş bir yönlendirmeyi kutup yıldızı gözlenerek elde etmek için kullanılan en basit yöntemlerden birini sağlar. Yerden bakıldığında Güneş'e açısal uzaklığı en büyük değerine ulaşmış bir alt gezegenin konum özelliklerini belirtmek için en büyük açısal uzaklık bazen *en büyük uzanım* ile eşanlamlı olarak kullanılır.

AÇIŞ a. **1.** Açmak eylemi, biçimi. **—2.** Bir etkinliği ya da eylemi başlatma işi: *Açışı başbakan yaptı.* **—3.** *Açış konuşması*, bir kuruluşun, bir kurumun hizmete sokulması, bir şenliğin başlaması nedeniyle düzenlenen toplu kutlamayı başlatan konuşma.

AÇIT a. İnş. Bir duvarda bırakılan kemerleme, kapı, pencere, vb. gibi açıklık. (Bir açıt üç bölümden oluşur: geçiş için altta bir eşik ya da pencere için etek üzerinde bir dayanmalık; yanlarda dikmeler, ayaklar ya da aynalar; üstte bir kemer, ya da düz bir saçaklık, lento, atma, kuşak.) ‖*Camlı açıt*, geleneksel boyuttaki pencereden çok daha büyük camlı açıklık. ‖*Serbest açıt*, kapama düzeneği olmayan açıt.

AÇİL a. (fr. *acyle*'den). Org. kim. R-CO- formülünde birdeğerli kök.

> **AÇİL-** (fr. *acly-*'den). Org. kim. Bir molekülde R-CO- açil kökünün bulunduğunu gösteren önek (Örnek açil benzen R-CO- C_6H_5).

AÇİLLEME a. (fr. *acylation*'dan). Bir molekülde bir hidrojen atomunun R-CO- açil köküyle ornatılması. (Asetilleme bir açillemedir.)

—ANSİKL. Açilleme en önemli organik bireşim tepkimelerinden biridir ve genellikle elektroncul bir ornatmadır. Bu tepkimede ayraç, bir ester, bir asit klorürü ya da bir asit anhidridi olabilir. Biyokimyada bu tür bir ayracın etkisi iyice incelenmiştir (→ ASETİLLEME). Sözkonusu tepkimeyi karşılayan nükleofil ornatma, tiaminin etki mekanizmasında önce biyokimyacılar tarafından bulundu. Organik bireşimlerde ise ancak çok yakın zamanlarda bazı genel uygulamalar sağlandı. Bunumla birlikte maskeleme ayraçlarının kullanımı zorunludur. (→ DİTİAN.)

AÇİLLEMEK f. (fr. *acyler*'den). Org. kim. Açilleme işlemini uygulamak.

AÇİLOİN a. (fr. *acyloine*'den). Org. kim. R-CO-CHOH-R formülünde bakışımlı ketol. (→ BENZOİN.)

AÇİLOİNİK sıf. (fr. *acyloïnique*'ten). Org. kim. Açiloinlerle, ilgili.

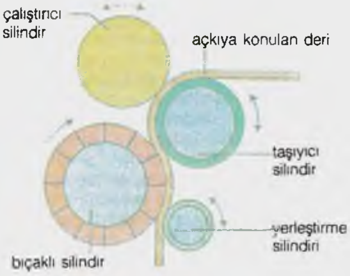
—ANSİKL. Açiloinik yoğunlaşma protonsuz bir ortamda bir RCO-OR' esterini sodyumla indirgemektir. Böylece üretilen RCO-CHOH-R açiloininde yeni bir karbon-karbon yağı oluşturulur. Bu yöntemden diesterlerden başlayarak orta boyutta halkaların kapanmasında yararlanılır.

AÇİLYUM a. (fr. *acylium*'dan). Org. kim. Bir karboksilik asitten ya da bir türevinden biçimsel olarak bir anyonun kopmasıyla elde edilen R-CO^+ katyonu (örn. alüminyum klorürün asit klorürü üstündeki etkisi: RCOCl + $AlCl_3$ → RCO^+ + $AlCl^-_4$). [Açilyum katyonları güçlü açilleme etkenleridir.]

AÇİ NO OMİ, Kore'ye sığınmış ve V. yy.'da Japonya'ya yerleşmiş olduğu sanılan bir çin soyu. Birçok aristokrat japon ailesinin atası sayılan bu soy, japon adalarında dokuma sanayisinin yayılmasında büyük rol oynadı.

AÇİNSK, SSCB'de, Sıbirya bölgesinde sanayi kenti; Krasnoyarsk'ın batısında, Obi ırmağı'nın kaynak kollarından Çulım ırmağı ile Sibirya demiryolu üzerindedir: 120 000 nüf. (1984). Zengin linyit yatakları. Alümin ve çimento fabrikaları.

AÇKI a. **1.** Bir yüzeyi düz, kaygan, parlak bir duruma getirme işlemi, (Eşanl. PERDAH.) **—2.** Demircilikte, delikleri büyütmek için kullanılan alet. **—3.** ANAHTAR'ın eşanlamlısı.

açkı makinesi çalışma şeması

— Deric. Kurutma işleminden önce sepilenmiş deriye uygulanan tamamlama işlemi. Bu işlemde, kıvrımları gidermek, kırışıklıklarını açmak ve deriye düz bir yüzey sağlamak için deri gerilir. (Açkı'nın etkili olması için, önce bir sıkma işlemi yapılmalıdır.) ‖*Açkı aleti*, bir sehpaya tutturulmuş yarım daire biçiminde ve üzerinde sepicinin derileri yumuşattığı düz ve madeni alet. ‖*Açkı bıçağı*, kurutma işleminden önce derilerin pürtüklerini ve kırışıklarını yok etmek ya da kurutma yerlerine asmak için kullanılan tahta saplı, bakır ya da çelikten kör ağızlı bıçak. ‖ *Açkı çubuğu*, tabaklanmış deriyi parlatmada kullanılan, kalın camdan silindir. ‖ *Açkı makinesi*, derileri yumuşatmak için kullanılan makine. (Bu makinede üzerinde kör ağızlı bıçaklar bulunan yaklaşık 30 mm genişliğinde dönen bir çark vardır. Derinin etli bölümü, deriyi yumuşatmak ve açmak için bu çark üzerinde işlenir.)

— Kuyumc. *Açkı tahtası* ya da *açkı masası*, altın işlerinin parlatıldığı tahta masa. (Sert, budaksız şimşirden yapılan açkı tahtası ya da açkı masasının, işlevine uygun değişik biçimleri vardır. Tezhip işleri mühreyle bunun üstünde parlatılırdı.)

— Seram. Seramiklerin dış yüzünü fırınlanmadan önce bir metal parçasının keskin yüzüyle perdahlama.

AÇKICI a. **1.** Bazı metalleri, ayna vb. eşyaları açkılayan kişi; perdahçı. **—2.** Anahtarcı.

— Deric. Derileri açkılayan işçi.

AÇKILAMAK g.f. *Bir yüzeyi açkılamak*, onu mekanik bir işlem sonucu düz, kaygan ve parlak duruma getirmek. (Eşanl. PERDAHLAMAK.)

AÇKILI sıf. Açkılama işlemiyle düz, kaygan ve parlak duruma gelmiş olan şey için kullanılır. (Eşanl. PERDAHLI.)

AÇKISIZ sıf. Açkılama işleminden geçmemiş olan şey için kullanılır. (Eşanl. PERDAHSIZ.)

AÇLIK a. **1.** Besinden yoksun kalmış insanı ya da hayvanı yiyecek aramaya yönelten ve besin alındıktan sonra kaybolan duyumların tümü. (Dünya Sağlık örgütü'nün tanımı); güçlü bir yeme gereksinimi: *Açlıktan kıvranmak.* (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Bir bölgede, bir ülkede yaşanan kıtlık, yetersiz beslenme durumu: *Açlık tehlikesi. Açlıktan kırılmak.* **—3.** *Açlığı beynine vurmak*, açlıktan dolayı anlamsız davranışlarda bulunmak. ‖ *Açlıktan bayılmak, ölmek*, çok acıkmak. ‖ *Açlıktan göbeğine taş bağlamak*, aç ve çaresiz durumda olmak. ‖ *Açlıktan köpük kusmak*, açlıktan ölecek duruma gelmek. ‖ *Açlıktan nefesi kokmak*, gözle görülebilir bir yoksulluk içinde bulunmak. ‖ *Açlıktan ölmeyecek kadar*, yalnızca yaşamsal gereksinimlerini karşılayacak kadar.

— Patol. *Ağrılı açlık*, sindirim sisteminin bazı hastalıkları sırasında (mide ve onikiparmak bağırsağı ülserleri) ya da bir hipoglisemi krizinde ortaya çıkan, mide ve onikiparmak bağırsağının kasılmasından ileri gelen karın ağrısı.

—ANSİKL. Fizyol. Açlık zorlu bir yemek yeme gereksinimidir, iştahsa sadece yemek isteğidir. Açlık duyumu mide kasılmalarıyla gelmekle birlikte (Cannon deneyi), ameliyatla midenin bir kısmı çıkarılsa ya da mide siniri kesilse açlık duyumu gene de ortadan kalkmaz. Bu da açlık konusunda karmaşık mekanizmaların varlığı anlamına gelir.

Beyinde hipotalamusun kimi çekirdeklerinin iki taraflı tahribi, açlığı düzenleyen sinirsel merkezlerin varlığını ortaya çıkardı: üçüncü karıncığa yakın, orta hattaki ve öndeki çekirdekler doygunluk merkezleridir (bunların tahribi aşırı yemeye yol açar), yandaki çekirdeklerse acıkma merkezidir (bunların tahribi iştahsızlığa yol açar).

İnsülinin bulunmasından sonra, şeker hastalarının tedavisi sırasında, bu maddenin hastalarda açlık duyumu meydana getirdiği anlaşıldı. Bu gözlemden yola çıkılarak açlığın kandaki şeker oranının düşmesine bağlı olabileceği düşünüldü. Fakat bu düşünce tümüyle doğru olsaydı şeker hastalarının acıkmamaları ve çok yemek yiyenlerde kan şekerlerinin düşük bulunması gerekirdi. Oysa bu varsayım gerçeklere uymamaktadır. Jean Mayer (1952) hipotalamustaki merkezlerin, atardamarla toplardamar arasındaki glikoz oranı (3 ya da 4 mg dolayında) farkının azalmasına duyarlı olduğu görüşünü öne sürdü.

Buna karşılık, tokluk, atardamarlarla toplardamarlar arasındaki glikoz oranı farkının artmasına bağlı olacaktır. Nitekim glukagonun etkisi altında da bu durum gözlenmektedir. Bu "glikoz düzenleyici kuram", bilinçli iştahsızlık gibi ruhsal bir direncin ya da insülin salgı bezlerindeki urların yol açtığı alışkanlık gibi bir durumun, açlık duyumunun nasıl ortadan kal-

dırdığını açıklayamamaktadır. Bu işte kan şekerinden başka diğer bazı metabolizma etmenlerinin de rol oynadığı anlaşılmaktadır: kandaki aminoasitlerin oranı da glikoz oranı yönünde etki gösterir; oysa esterleşmemiş yağ asitleri oranının etkisi ters yöndedir. Nihayet, ateş yüksekliği tehlikesi halinde tokluk duygusu uyanması ve özellikle protein gibi yüksek dinamik etkisi olan besinlerin besin ayarlayıcı etki yaratması ve böylece şişmanlığı önlemesi ancak ısı ayarlayıcı mekanizmalarla açıklanabilir.

İnsanın ömür boyu hep aynı kiloda kalmasının nedeni bu ayar mekanizmalarının mükemmelliğidir: bu mekanizmaların çalışmasında meydana gelecek %5'lik bir yanılma, insanda yılda, yaklaşık 9 kilo ağırlık değişikliğine yol açabilir.

Öte yandan psikolojik durumlarda açlık duyumunu (iştahsızlık ya da tersine oburluk) değiştirebilir ve beslenme davranışında yiyeceklerin görünüşü, rengi ve adları bile rol oynar.

Başlangıçta sadece duyulan bir ihtiyacı tanımlayan "açlık" sözcüğünün anlamı, şu ya da bu türden bir besin yetmezliği içinde bulunan kitlelerin durumunu da ifade edecek şekilde genişlemiştir. Besinlerle alınan günlük enerji miktarı yetersizse (yaklaşık 2 600 kaloriden az) *yetersiz beslenme* vardır. Enerji miktarı yeterli, ama yiyecekler, vitamin, hayvansal protein vb. bakımından fakirse *kötü beslenme* söz konusudur. Dünyada açlık sorunu ile geri kalmışlık sorunu birbirinden ayrılamaz.

— Patol. *Tam açlık*, hiç besin alınmaması demektir, bu nedenle canlı varlığın kendi bünyesinden beslenmesine yol açar. Nitekim aç bırakılan hayvanlarda çok hızlı ve ileri derecede bir zayıflama görülür, buna karşılık kalp ve beyin çok az zarara uğrar. Genellikle hayvan, başlangıçtaki ağırlığının beşte ikisini kaybedince ölür. İnsanlarda da (özellikle oruçlularda) aynı olgular görülür. Tam oruç ya da tam açlık, kimi durumlarda kırk beş gün kadar sürer, ama su içmeye izin varsa daha uzun sürebilir. Açlığın başlangıcında, besinlerin sağladığı özgün dinamik etkiler ortadan kalktığı için vücuttaki madde akış ve değişimlerinde bir azalma görülür. Bununla birlikte ana metabolizma değişmez ve açlık süresince aynı kalır. Vücut sıcaklığı 0,3 -1 ° C düşer, güç kaybı, sinir bozuklukları, baş dönmeleri, sanrılar, zekâ bozuklukları görülür. *Kısmi açlık*, bazı besin maddelerinin tam ya da kısmi alınmamasıdır. Fizyoloji deneylerinde karbonhidrat, yağ, protein açlıkları yapay olarak yaratılabilir.

Açlık *(Sult)*, Knut Hamsun'ın romanı (1890) ve başyapıtı. Hamsun, Christiania (Oslo) kentinde yaşayan aç bir adamın, gemiyle Amerika'ya gitmeden önceki başıboş günlerini kendi yaşamından öğeler katarak anlattı. Kahramanının bilinçdışı etkinliklerini alabildiğince eksiksiz bir biçimde yansıtma yolunu seçen Hamsun, geleneksel anlatım biçimlerini altüst etti ve yarattığı üslupla, bunaltılarından çılgına dönmüş bir insanın sinir gerginliklerini, sanrılı ruh ve düşünce dünyasını ve derin acılarını aktarmayı başardı. Hamsun'ın bu yapıtını 1966'da danimarkalı yönetmen Henning Carlsen sinemaya uyarladı.

AÇLIK stepi, Balkaş gölünün batısında (Kazakistan), Sovyet Orta Asyası'nda ova. Aşırı kuraklık nedeniyle ıssız bir görünümü olduğundan bu ad verilmiştir. Günümüzde 300 000 hektarlık alanı sulanmakta ve özellikle pamuk ekimi yapılmaktadır.

AÇMA a. Açmak eylemi.

— Berbl. *Renk açma*, saçların doğal rengini daha açık duruma getirme işlemi.

— Cerr. İçine iğne ya da sonda sokmak için yüzeysel bir toplardamarı ortaya çıkarma. (Bu yöntem, çocuklarda, şişmanlarda ve kolaps hali olanlarda, yani toplardamarların deri altında görünemediği durumlarda ve herhangi bir nedenden ötürü uzun süre serum verilmesi gereken hastalarda çok yararlıdır.)

— Eldivc. İki sopa aracılığıyla eldivenlerin kalıba geçirilme işlemi.

— Fels. Heidegger'e göre, insanın, dünyada doğruluğun ortaya çıkmasını sağlayan işlemi. (Bk. *ansikl.* böl.)

— Foto. Film banyosunda gerçekleştirilen ve fototiplerdeki yayılmayı gideren işlem.

— Kâğ. san. Kâğıt hamurunu, kâğıtları ya da kartonları parçalayarak bir sıvı (su) içinde lifli bir katı asıltı hazırlama işlemi. || *Açma atölyesi*, lif açıcılar, hamur inceltiler, karıştırma tekneleri, boya, dolgu ve tutkal gibi çeşitli maddeleri katma düzeneklerini içeren atölye. || *Döküntü açma*, öğütücüler ve lif açıcılarla kâğıt döküntülerini açma işlemi.

— Nalbantl. *Ayar açma*. el çekicinin yuvarlak yüzüyle ve kızdırmadan nala ayar yapma.

— Seram. Fırının kapağını açmak işlemi. (Soğumaya bırakılan bir seramik fırınının kapağı, fırın iyice soğumadan [kural olarak 100°] açılmalıdır.)

— Sil. Ateşli bir silahta yatağın girişini ortaya çıkarmaya yarayan sürgü kolunun hareketi.

— Tarım. *Tarla* ya da *orman açma*, ağaçlarla kaplı bir alanı, kalıcı ya da geçici olarak tarıma elverişli duruma getirme. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Fels. Heidegger'in bu kavramı, eski yunanca *aletheia*, "doğruluk" (hakikat) sözcüğünün etimolojisine ilişkin olarak yaptığı bir çözümlemeden kaynaklanır. Heidegger, bu sözcüğü Sokrates öncesi düşünürlerde bulur. Bu da, filologların olmayanı bildiren *a* önekiyle, "unutulmuş ya da bilinmiyor olmak" anlamındaki *lethein*'den geldiğini söyledikleri bir sözcüktür. Heidegger, doğruluğu, insanoğlunun, görülmüş olmayı engelleyen şeyi ortadan kaldırdığı ve gizli olanı gün ışığına çıkardığı bir edim olarak görür ve açma diye adlandırır. Şöyle der Heidegger: "Kendisini açanın, dış görünüş değil de varlık olması için, [...] bu yolu bilip tanımak gerekir" (*Einführung in die Metaphysik*).

— Tarım ve Ormanc. Ağaçlarla kaplı arazilerin açılması, genellikle tarıma elverişli yeni alanlar elde etmek için yapılır. Bu işlem, gelişmekte olan (tropikal ya da tropiklerarası bölgelerde) ve nüfusu sürekli artış gösteren ülkelerde, ormanlardan yeni ekim alanları kazanmayı amaçlar. Ormanların tarım alanı durumuna dönüştürülmesi, çoğunlukla, toprağın korunması ve bir orman ekosistemi oluşturan bitki ve hayvan türlerinin sürekliliği açısından çok tehlikelidir. Ilıman ülkelerde, özellikle Avrupa'da ormanların tarım alanına dönüştürülmesi günümüzde görülmez; çünkü, bu ülkelerde, ekilebilir alanlar tümüyle değerlendirilmektedir; ayrıca, orman alanları da genellikle tarım yapılamayacak kadar zayıftır. Zaten uygulamada olan yasalara göre birçok ülkede, yönetimin izni olmadıkça ormandan ağaç kesilerek tarla açılması yasaktır. Bununla birlikte, özellikle tropikal bölgelerde (Latin Amerika, Afrika, Güney-Doğu Asya) tarla açma olgusu yaygın biçimde uygulanmakta ve bir tarım sistemi olarak ele alınmaktadır.

— Tar. Ortaçağ'da geniş orman alanlarının tarım alanı durumuna getirilmesiyle, Avrupa'nın kırsal görünümü büyük ölçüde değişti; toprağı verimli kılmak için çeşitli yollara başvuruldu, çalılıklar ve fazla ağaçlar kesildi, bataklıklar kurutuldu, deniz ve ırmak taşkınlarına karşı önlemler alındı; gür ormanlara karşı saldırıya geçildi; ama bunların yanı sıra, akaçlama, setleme (büğetleme) ve sulama gibi önlemlere de girişildi. O zamana değin tarih boyunca yapılanlardan daha geniş, ortaklaşa ve toplu bir çaba sözkonusuydu. İlk işaretler, X.yy.'ın ortalarına doğru görüldü; 1 050'den sonra çoğaldı; XII. yy. bu belirtilerin çok yoğunlaştığı bir dönem oldu. Bu hareket bütün Batı Avrupa'ya özellikle Benelüks ülkelerine, Fransa ve Almanya'ya yayıldı; Elbe ırmağının doğusunda, özellikle Ren kıyılarından gelenler ve Flaman göçmenler tarafından yaygınlaştırıldı. XVIII. yy.'ın ilk yarısında hareketin durakladığı görüldü, ama Aquitaine bölgesinde ve Po ovası'nda daha uzun süre devam etti.

Tarım alanlarının genişlemesine ayrıca nüfus artışı ve buna koşut olarak tarım tekniklerindeki gelişmeler de yol açtı. Tarla açma hareketinin öncüleri, kalabalık ailelerden oluşuyor ve daha etkin araçlar kullanıyorlardı. Tarla açanların kullandıkları başlıca araç, giderek eski karasabanın yerini alan ve o güne değin malaz durumda kalmış, sürülmemiş toprakları işlemeye uygun, kulaklı pulluktu. Tarla açma olayı, elindeki ekilebilir toprağı genişletmek isteyen köylülerin bireysel girişimleriyle (X. ve XI. yy.) başladı. Ancak büyük toprak sahipleri, tarla açmanın ekonomik yararını hemen kavramamış ve XI. yy.'ın sonunda başlayarak bu işe atılmışlardı. Atılmamış olsalardı, iş bu kadar genişlik kazanamaz, bu kadar büyük boyutlara ulaşamazdı. Tarla açma Avrupa'da başlıca üç biçimde gerçekleşti:

1. Eski köylerin çevresindeki ekilebilir alanlar genişletildi ve yeni tarlalar kazanıldı. Böylece otlaklar ve ormanlar geriledi ve son sınırlarına çekildi.

—2. Issız yörelerde yeni köyler kuruldu. Bunlar bugün bile adlarından (Fransa'da "Villeneuve" ya da "Neuville" [Yenişehir], germen ülkelerinde -rode ya da -reuth takıları) ve biçimlerinden bellidir: çoğu uzunlamasına gelişen bu köylerin evleri koruyucu setler ya da ormana giren yollar boyunca sıralanmışlardır.

—3. Boş alanlar çiftçilerce tek tek tutuldu ve bunların yaptıkları kulübeler kimi bölgelerde kendine özgü bir yapılaşma yarattı.

Bu tarımsal yayılma, Batı'da XIII. ve XVI.yy.'da görülen ekonomik yayılmanın temel öğesini oluşturdu. Yaygın toprak açma olaylarını izleyen tahıl üretimi artışı, Avrupa'yı kıtlığa karşı korudu. Yerleşmelerin çoğalması, akarsu vadilerinin düzenlenmesi, insanları birbirinden ayıran uzaklıkları azalttı ve iletişim ile alışverişi kolaylaştırdı. Açılacak alanlara yeni "konuk" çekebilmek için, büyük toprak sahipleri çiftçilere bir statü tanıdı; aynı ayrıcalık göçmesinler diye eski köylülere de tanındı. Avrupa köyleri bugünkü görünümlerini, büyük toprak açma olaylarıyla kazandı; ağaçlı alanların ve ormanların sınırları belirlendi.

Türkiye'nin ormanlarındaki açmalar, ağaçların, ağaççık ve çalıların kesilmesi, sökülmesi, yakılması ya da boğulması gibi yasa dışı eylemlerle yapılagelmiştir; bu eyleme, "açmacılık" ya da "tarla açma"da denir. Türkiye'nin ormanlarında 1967-1985 yılları arasında işlenen tarla açma suçları ve bu yolla ormanlarda meydana gelen hasar ve zarar miktarı, çok büyük boyutlara ulaşmıştır.

yıllar	suç sayısı adet	açılan alan dekar	zarar miktarı yakacak odun (m^3)	zarar miktarı yakacak odun (kental)
1967-70	61.024	185.135	56.467	930.340
1971-75	49.510	305.633	118.560	1.836.586
1976-80	41.427	255.643	162.326	1.572.232
1981-85	43.078	184.988	90.638	645.309

Aslında, ekonomik zorlanmalardan kaynaklanan tarla açmalar, eski çağlardan bu yana süregelmiş nüfus artışı bu eylemi daha da yoğunlaştırmıştır. Anadolu'nun 60 milyon hektar olan orman alanı potansiyeli, bugün 20 milyon hektara düşmüştür. Bu sonuca ulaşılmasında yangınların, otlatmanın ve kesimlerin yanı sıra, tarla açmaların rolü, açıkça görülür. Gerçekten, 28 milyon hektarı aşmış bulunan tarım alanlarının en az üçte biri verimsiz ya da çok düşük verimlidir ve bunların çoğunu ormandan açılmış tarım alanları oluşturur.

AÇMA a. Mayalı ve yağlı hamurla yapılan tekerlek biçimi bir tür çörek.

AÇMAK g.f. **1.** *Bir şeyi açmak*, kapalı, sarılı, bağlı, katlı, buruşuk, vb. bir şeyi ayırmak, çözmek, düzeltmek, vb.: *Paketi açmak. çakıyı, yelpazeyi açmak. Midye kabuğunu açmak. Bir kitabı, gazeteyi açmak. Yumağı, düğümü açmak.* **—2.** *Bir kapama düzeneğini açmak*, onu, dışarıdan içeriye, içeriden dışarıya geçişi sağlayacak biçimde kullanmak: *Kilidi, kapıyı, pencereyi açmak.* **—3.** *Bir şeyi (bir şeyle) açmak*, içeriyi dışarının etkisinden koruyan engeli çıkarmak, sökmek: *Şişeyi, kapağını açmak. Konserve kutusunu açmak.* **—4.** *Bir şeyi (ölçü tümleci +) açmak*, onu aralamak: *Pencereyi biraz daha aç. Kapıyı fazla açma.* **—5.** *Kolları, bacakları açmak*, onları ayırmak: *Kollarını çok açma. Bacaklarını biraz aç.* **—6.** *Bir şey (somut) açmak*, onu oluşturmak: *Kuyu açmak. Yol, tünel, kanal açmak. Kenti, çevresine hendek açarak savundular. Güneş, vücudunda yaralar açtı.* **—7.** *Bir geçişi açmak*, akışı önleyen engelleri kaldırmak: *Bu damla, burnunuzu açacak, rahat soluk alıp vereceksiniz. Bacayı açmak. Elektriği, suyu açmak.* **—8.** *Bir aygıtı açmak*, onu işler duruma getirmek, çalıştırmak: *Radyoyu, televizyonu açmak.* **—9.** *Bir işyeri, kuruluş, vb. açmak*, onu kurmak ve işletmeye başlatmak: *İki sokak ileride bir dükkân açtı. Banka, yeni bir şube daha açtı. Okul, hastane açmak.* **—10.** *Bir mağazayı, bir kuruluşu, vb. (zaman tümleci +) açmak*, onu müşterilerin, halkın hizmetine sunmak: *Dükkânını sabahları 8.00'de açar.* **—11.** *Bir şeyi açmak*, onu başlatmak, açılışını yapmak; başladığını duyurmak: *Başkan toplantıyı açtı. Av mevsimini açmak. Ticaret bakanı tütün piyasasını açtı. Dansı, büfeyi açmak. Bakan hastanenin ek binasını törenle açtı.* **—12.** *Ülkesini, sınırlarını, vb. (bir şeye, bir başkasına) açmak*, ondan serbestçe yararlanılmasına izin vermek: *Limanlarını yabancı gemilere açmak. Pazarlarını yabancı mallara açmak.* **—13.** *Bir şeyi açmak*, görüşü önleyen engelleri ortadan kaldırmak, çevresini genişletmek: *Anıtın çevresini açmak* **—14.** *Sınırları belli bir şeyi açmak*, onu genişletmek, büyütmek: *Bu ilaç damarlarınızı açarak sizi rahatlatacaktır. Kuyunun ağzını biraz daha açın.* **—15.** *Bir şey açmak*, hazırlamak, düzenlemek: *Yarışma, sınav açmak.* **—16.** *Bir yeri geçişe açmak*, yasaklanmış bir geçiş sözkonusuysa, yasağı kaldırarak geçişi sağlamak: *Yolu trafiğe açmak. Köprüyü geçişe açmak.* **—17.** *Bir konuyu, bir sorunu açmak*, onu ayrıntılı olarak açıklamak, genişletmek, derinleştirmek: *Sorunuzu iyi kavrayamadım, biraz daha açar mısınız? Bu noktayı biraz açmak gerek.* **—18.** *Bir sırrı, düşünceyi, konuyu, vb. (bir kimseye) açmak*, onu açıklamak ya da ondan söz etmek: *Evlenme isteğini annene açtın mı? Lütfen bu konuyu bir daha açmayınız. Açma sırrını dostuna, dostunun dostu vardır, o da söyler dostuna* (atasözü). **—19.** *Göğsünü, kollarını, vb. açmak*, onları görünür kılmak. **—20.** *Bir giysiyi, bir bölümünü açmak*, onu, o bölümünü genişletmek, uzatmak: *Elbisenin belini, eteğini açmak.* **—21.** *Bir yarayı, bir organı açmak*, tıbbi bir işlem uygulamak üzere yarmak, kesmek: *Çıbanı açmak. Kalbi, mideyi açmak.* **—22.** *Ses veren bir aygıtı, sesini (ölçü tümleci +) açmak*, sesini yükseltmek: *Radyoyu biraz açar mısınız?* **—23.** *Bir kimseyi açmak*, bir yer, bir söz, yapılan bir iş sözkonusuysa, o kimsenin hoşuna gitmek, sıkıntısını gidermek: *Burası beni açmadı, başka yere gidelim. Bu film beni pek açmadı.* **—24.** *Bir şeyin rengini açmak*, koyuluğunu gidermek: *Duvarın mavisini biraz daha açmak gerek. Güneş saçlarını açmış, saman sarısı yapmıştı.* **—25.** *Bir kimseye, bir topluluğa oda, ev, vb. açmak*, onu, o kimseye ayırmak, tahsis etmek: *Yabancı konuklara üst kattaki odaları açtılar. Hatırlı konuklarına yazlık evini açtı.* **—26.** *Bir kimseyi, bir yeri açmak*, renk, giysi, vb. sözkonusuysa, o kimseye yakışmak; renk, eşya, vb. sözkonusuysa, o yere uymak: *Bu elbise seni açtı. Kırmızı perdeler odayı çok açtı.* **—27.** *Kapalı, katlı bir nesneyi açmak*, o nesneye özgü, o nesne aracılığıyla yapılan eylemi gerçekleştirmek: *Bu gece bir şişe şampanya açalım* (içelim). *Ben o çarşafları daha hiç açmadım* (kullanmadım). *Mektupları açmak* (okumak), *müdür yardımcısının göreviydi.* **—28.** *Esk.* Fethetmek, zaptetmek: *"Orhan Gazi ile atası birleşip iller açmaya başladılar"* (Oruç Bey Tarihi, XV. yy.). **—29.** *Aç ağzını, yum gözünü*, bir kimseyi şaşırtmak amacıyla gözünü yumdurarak ummadığı bir şeyi yedirmek isteyen kişinin söylediği söz. || *Açtı ağzını yumdu gözünü*, öfkeyle ağzına geleni söyledi.

— Ask. İlerleyen bir birliğin hareket ve manevra serbestliği kazanabilmek için ast birliklerini araziye dağıtması. || Birlikler ya da personel arasındaki aralıkların açılmasını sağlamak.

— Ask. denizc. *Geçit açmak*, mayınlanmış bir bölgeden geçiş güvenliğini sağlamak için, mayın tarama gemileriyle, bölgenin bir kısmını tarayarak güvenli bir kanal açmak.

— Bank. ve Muhs. *Bir kimseye bir hesap açmak*, o kimseyi ticari ilişkilere girilecek biri olarak deftere geçirmek. ||*Birisine bir kredi açmak*, o kişinin belirli bir tutardan yararlanmasına, bunu dilediği gibi kullanmasına olanak vermek.

— Berbl. *Saçların rengini açmak*, bir renk açma işleminden geçirerek saçların rengini daha az koyu hale getirmek. (Eşanl. DEKOLORE* ETMEK.)

— Camc. *Kabartıyı açmak*, el camcılığında kabartı biçiminde üflenmiş camı tümüyle açılıncaya kadar büyük uvreye tutmak.

— Ciltç. Kırma işleminden sonra, bir formanın katını ya da katlarını isteka yardımıyla kesmek. (Forma içine bir ek yerleştirmek için yapılır.)

— Denizc. *Ara açmak*, birbirine yakın seyreden iki gemi için çatışmayı önleme tüzüğü gereğince, gerekli manevrayı yaparak birbirlerinden uzaklaşmak. || *İyi yelken açmak*, seyre çıkacak yelkenli bir gemi için, yelkenlerini en iyi kullanacak biçimde toka etmek. || *Lombar açmak*, eski savaş gemilerinde top namlularının önünde bulunan lombar kapaklarını açmak. || *Palangayı açmak*, minde olmuş bir palanganın vetasını uzatmak, yani palanga sistemini oluşturan birbirine çok yaklaşmış makaraların arasındaki halat donanımını işleterek açmak. (*Palangayı tramola etmek* de denir.) || *Rüzgârdan açmak*, büyük fırtınaya yakalanan gemi için fırtınanın hareket yönünü dikkate alarak, fırtına merkezinden uzaklaşmak. || *Yelken açmak*, yelkenleri açarak hareket etmek.

— Deric. Sepilenmiş derileri, bir açkı aletiyle değişik yönlere kuvvetle çekerek yumuşatmak.

— Dy. *Bir işareti açmak*, "açık işaret" konumuna getirmek.

— Ekmekç. ve Pastac. *Hamur açmak*, hamuru oklavayla yayarak yassılaştırmak, inceltmek.

— Eldivc. Eldivenleri, nemlendirdikten sonra, bir maşayla genişletmek.

— Elekt. *Bir devreyi açmak*, akımın geçmesini sağlayan iletken bağlantıları ortadan kaldırmak.

— Geom. Bir yüzeyin açılımını belirlemek.

— Kâğ. san. *Döküntü açmak*, kullanılamayacak kadar kusurlu kâğıdı yeniden hamur haline getirmek.

— Kuyumc. Çekiçle örste genişletmek.

— Kürkç. *Boyuna açmak*, ham bir kürkü genişliğine karşıt olarak boyunu uzatmak için işlemek. (Bu işlem sonunda derinin toplam yüzeyi hemen hemen aynı kalır.)

— Marangl. *Kordon açmak*, gövdesi seçilen profile uygun bir alet kullanarak elle kordonlar yapmak. (Tığın kesme açısı, aletin ancak itilerek çalıştırılmasına olanak verir.)

— Matbaac. Harfler ya da sözcükler, satırlar ya da satır grupları arasındaki boşlukları, aralar ya da satır araları ekleyerek büyütmek. ||*Harflerin arasını açmak*, dizgide, her harf arasına fazladan bir boşluk yerleştirmek.

— Mat.çözlm. *Bir fonksiyonu seri biçimde açmak*, belirli bir bölgede, göz önüne alınan fonksiyonu toplam kabul eden tam seriyi oluşturmak.

— Oy. Briçte, deklerasyonları başlatmak. Pokerde ele para koymak. || Satrançta, bir temel taktiği belirleyecek ilk hamleleri yapmak. || *Elini açmak, kâğıdını açmak*, elindeki bütün kâğıtları, yüzleri görülecek biçimde masanın üzerine bırakmak, sermek.

— Seram. Çömlekçilikte, işlenen maddeyi merkezden çevreye doğru yaymak.

— Sil. *Emniyeti açmak*, atıştan önce, bir ateşli silahın namlusuyla mekanizması arasındaki kilidi açmak. || *Tapayı sıfırda açmak*, kısa mesafeden ateş etmek için top mermisinin tapasını sıfıra getirmek.

— Tekst. *Yünü, pamuğu açmak*, balya içinde sıkışmış elyafı birbirinden ayırmak, çözmek.

— Terz. Bir elbisede, bir oyuğu ve özellikle bir yakayı makasla genişletmek. ||*Dikişi açmak*, bir kumaşın tersinden, dikişin kenarlarını ütüyle bastırarak birbirinden ayırmak.

◆ **açmak** ya da **açılmak** dönüşl. f. **1.** Çiçek sözkonusuysa, olgunlaşmak: *Bahçedeki güller açmadan soldu. Bahar geldi, çiçekler açıldı.* **—2.** Hava sözkonusuysa, giderek bulutsuz, güneşli duruma gelmek: *Yağmurun ardından hava açtı.*

◆ **açılmak** edilg. f. **1.** Açmak eylemine konu olmak: Tıkanan borular açıldı. Bahçeye bir kuyu açılacak. Belediye'de boş kadrolar için sınav açılıyor. Kardan kapanan yol bugün yeniden trafiğe açıldı. **—2.** Bir etkinlik sözkonusuysa, başlamak: *Radyo saat 5'te açılır. Televizyon açıldı mı?*

◆ **açılmak** dönşl.f. **1.** Çekingenliği, sıkılganlığı, sıkıntısı, tutukluğu ortadan kalkmak: *Durgun, içine kapanık bir çocuktu, okula başlayınca biraz açıldı. Dışarı çık, açılırsın. Boksörler ancak ikinci rauntta açıldılar.* **—2.** Sırrını, üzüntüsünü bir başkasına söylemek; anlatmak: *Birine açılmak, içini dökmek istiyordu. İnsan ancak yakınlık duyduğu birine açılabilir.* **—3.** Gelirini aşan oranda harcama yapmak; borçlanmak: *Bu ay fazla açıldık, bakalım bütçeyi nasıl denkleştireceğiz.* **—4.** Hasta bir kimse sözkonusuysa, kendine gelmek, iyileşir gibi olmak: *İlaçları aldıktan sonra ateşi düştü, biraz açıldı.* **—5.** *Bir yere açılmak*, somut bir şey sözkonusuysa, o yerle bağlantısı bulunmak: *Köşkün giriş kapısı salona açılıyordu. Nehrin denize açıldığı yerde büyük bir delta oluşmuştu. Anayola açılan sokak.* **—6.** *Bir yere (doğru) açılmak*, bir gemi, filo vb. sözkonusuysa, o yere gitmek üzere yolculuğa başlamak: *Dünyanın yuvarlak olduğunu kanıtlamak için gemileriyle batıya doğru açıldılar.* **—7.** Denizde, gölde vb. kıyıdan uzaklaşmak: *Fazla açılma! Deniz birden derinleşiyor. Sandalla açılmak.* **—8.** Sis, duman sözkonusuysa, yoğunluğunu yitirmek, görüş uzaklığı artmak: *Sis açıldıktan sonra trafik normale döndü.*

—**9.** Dar, sıkı, küçük bir şey sözkonusuysa, genişlemek, bollaşmak: *Ayakkabılarım bir süre sonra açıldı da rahat ettim.* —**10.** Bedenin eklemli bir bölümü ya da eklemli mekanik bir araç sözkonusuysa, bir çalışma sürecinden sonra tutukluğu geçmek: *Piyanoyu mükemmel bir biçimde çalabilmek için önce parmakların açılması gerekir. Motor 500 km'den sonra açıldı.*—**11.** Sözkonusu kumaş vb.ise,yıpranmak, erimek; dikiş ise, sökülmek: *Pantolonumun dizleri açıldı, yamarsan biraz daha giyebilirim. Fermuarın dikişi açılmış, diker misin?*—**12.** Kalabalık sözkonusuysa, bir şeyin,bir kimsenin geçişine olanak sağlamak; dağılmak: *Açılın bakan geliyor!Çevresinde biriken kalabalık açılınca, hasta biraz ferahladı.* —**13.** *Bir şeye (soyut) açılmak*, o şeyi anlamaya, tanımaya çalışmak, onunla ilişki kurmak: *Batıya açılan pencere. Ekonomide, kültürde vb. dışa açılmak.* —**14.** *Bir şeyden bir şeye (soyut) açılmak*, o şeyden kalkarak başka bir görüşe, düşünceye yönelmek: *Ulusaldan evrensele açılmak* —**15.** Kirinden arınmak, temizlenmek; görünür hale gelmek: *Yıkan da elin yüzün açılsın.* —**16.** Gereksiz ayrıntılara girerek konuyu dağıtmak: *Fazla açılma, sonra toparlayamazsın.* —**17.** Bir şeyin renginden söz ederken,solmak: *Perdelerin rengi açıldı.* —**18.** *Açılıp saçılmak*, kadından söz ederken,açıksaçık giyinmeye, serbest, hafifmeşrep davranmaya başlamak.

— Denizc. *Denize açılmak*,demir yerinden, limandan ya da kıyıdan ayrılmak, uzaklaşmak.

— Folk. *Açılıp kapanan halka*, halka dizilişiyle oynanan oyunlarda, oyuncuların ileri ya da geri hareketiyle büyüyüp küçülen halka.

— Sesbil. Bir ünlüden söz ederken, dili ağız boşluğuna iterek,bir tınıdan ötekine geçmek. (Örn. [e] açılarak [ɛ]' ye dönüşür.)

◆ **açtırmak** ettirg. f. **1.***Bir şeyi açtırmak*, o şeyi bir başkasının açmasını sağlamak: *Kendisi birkaç gündür hasta, dükkânını çırağına açtırıyor. Bozulan kilidi, çilingire açtırdılar.* —**2.***Bir şey açtırmak*, o şeyin açılmasını sağlamak: *Sebzeleri sulamak için bahçeye bir kuyu açtırdım.*

AÇMAZ a. **1.**Tedirginlik, huzursuzluk, bunalım yaratan, içinden çıkılması zor, sıkıntılı durum; çıkmaz: *Bu açmazdan nasıl kurtulacağımı bilemiyorum.* —**2.** Satranç ve damada oyunculardan birini zor duruma sokan oyun.(Bk. *ansikl* böl.)—**3.** *Arg.* Hile, dalavere, oyun. —**4.** *Açmaza düşmek, gelmek*, çözümü oldukça güç, karışık bir durumun içine girmek: *Bir açmaza düştüğümü geç anladım;* tuzağa düşmek (arg.).

— Denizc. *Açmaz halatı*, gemilerin aborda oldukları yerde sahilden esecek bir rüzgârla rıhtımdan açmaması için, palamar ve pürmeçe halatlarına ek olarak gemiden kıyıya dikine verilen halat.

— Mal. ikt. *Bütçe açmazı*, hazine özel hesapları da dahil olmak üzere, izin verilen kamu harcamalarının tümüyle, girişi kesin sayılan vergi hâsılatı toplamı arasındaki fark.

— Oy. Satrançta karşı tarafça tehdit edilen taşın, şahın bazen de vezirin önünde olması durumunda bir başka yere hareket edememesi; dama oyununda, rakibi pusuya düşürerek daha fazla taşını almak ya da damaya çıkmak amacıyla rakibe taş vermek.

—Sey.oy. *Açmaz vermek*, ANAHTAR VERMEK 'in eşamlamlısı.

■**AÇOK** *(Anadolu Çocuk oyunları kolu)*, 1973-1974 yıllarında Cemal Ünlü, Ümit Denizer ve Turgut Denizer tarafından kuruldu. Oyunlarını yurt içinde ve yurt dışında sahneledi. *Keloğlan* 1977'de yılın oyunu seçildi. Yetişkinlere yönelik *Ferhat ile Şirin* oyunu da aynı yıl İsmet Küntay ödülünü aldı. Topluluğun oyunlarında geleneksel motifler önemli bir yer tutar.

AÇOKA → AŞOKA

AÇORES → ASOR.

AÇTIRMAK → AÇMAK.

AÇÚCAR (Pão de) ya da **PAN DE AZÚCAR**, Rio de Janeiro'da Guanabara koyu girişinde granit kaya; 395 m.

AÇVAGOŞA → AŞVAGHOŞA.

AD a. **1.** Bir varlıklar ya da nesneler sınıfını belirtmeye, adlandırmaya ve öteki sınıflardan ayırmaya yarayan sözcük, sözcük öbeği ya da sözkonusu sınıfın bir birimini, bir bireyini belirtmeye, adlandırmaya ve ötekilerden ayırmaya yarayan sözcük, sözcük öbeği; isim: *Odunsu bir yapısı olan bitkilere genellikle ağaç adı verilir. Bu ağacın adı okaliptus.* —**2.** Bir niteliğin karşılığı, göstereni olarak düşünülen sözcük: *Babasının adına layık olmak. Bu tür bir davranışa tek bir ad verilebilir; korkaklık.* —**3.** Bir kenti, bir ülkeyi, bir örgütü, bir kurumu vb. belirten ve bu yolla onların tanınmalarını, diğerlerinden ayrılmalarını sağlayan sözcük, sözcük öbeği: *Bu kasabanın, bu fabrikanın adı nedir? Posta dağıtıcıları hemen hemen bütün sokak adlarını bilirler.* —**4.** Soyadına karşıt olarak kişinin ilk adı; küçük ad: *Adınızı, soyadınızı büyük harflerle yazınız.* —**5.**Bir aileyi belirten,onu bir diğerinden ayıran ve aile bireylerinin her birinin kimliğinin temel öğesini oluşturan sözcük; soyadı, lakap: *Velioğlu adı bana yabancı gelmedi.* —**6.** İlk ad ve soyadının birleşmesinden oluşan bütün: *Adınızı sol üst köşeye yazınız.* —**7.** Bir yazıyı, yazının bir bölümünü, bir edebiyat ya da sanat yapıtını, bir yayını vb. belirtmeye yarayan sözcük, sözcük öbeği, cümle: *Bir romanın, şiirin, şarkının, filmin adı. Bir televizyon programına güzel bir ad bulmak.* —**8.** Ün, nam:*Son yapıtıyla adını ölümsüzleştirdi. Adı duyulmamış bir şair. İyi bir ad bırakmak.* —**9.** Bir bilim ya da sanat dalında başarılı, ünlü kişi: *O bu konuda tek addır.* —**10.** *Bir şey bir kimse adına*, o şeyin, o kimsenin yetkisiyle, onun yerine; namına, hesabına, temsilen: *Çoğunluk adına konuşuyorum. Törene başbakan adına başkan yardımcısı katıldı.* —**11.** *Bir şey adına*, o şey için, onun yoluna, onun uğruna: *Dostluğumuz adına, istifa etmeden biraz daha düşünün. Özgürlük ve bağımsızlık adına verilen savaşlar.* —**12.** *(Bir kimseye, bir şeye) ad koymak, vermek*, onları adlandırmak: *Çocuğa ad koymak. Kitaba ad koymak. Köye ad koymak.* ‖ *Bir kimseye ya da şeye ad takmak*, bir kimseyi ya da bir şeyi, belirli bir özelliğinden ötürü o adla adlandırmak: *Ona şişko adını takmıştık.* ‖ *Ad yapmak, isim yapmak*, bir alanda, bir konuda bilgi ve becerisiyle ünlenmek. ‖ *Adı batası, batasıca*, "adı anılmasın, yok olsun" anlamında söylenen ilenme sözü: *Bu adı batası yerden kurtulamadık işte.* ‖ *Adı belirsiz, adı bellisiz*, adı anılmak istenmeyen ya da inançlar açısından sakıncalı görünen şeyin yerine söylenir (yörs.).‖ *Bir kimseyle adı çekilmek*, onunla adı çıkmak (yörs.). ‖ *Bir kimseyle adı çıkmak*, bir kız ya da kadın sözkonusuysa, bir erkekle toplumca hoşgörülmeyen bir ilişki içinde olduğu söylentisi yayılmak: *O kadının köyde birçok erkekle adı çıkmıştı.* ‖ *Adı çıkmak*, kötü olarak tanınmak; hak etmediği bir üne kavuşmuş olmak: *İnsanın adı çıkacağına canı çıksın* (atasözü).*Onun adı çıkmış bir kere, yoksa hiçbir şey bilmez.* ‖ *Adı bir şeye çıkmak*, gerçekte öyle olmadığı halde öyleymiş gibi tanınmak: *Adı deliye, beleşçiye çıkmak.* ‖ *Adı çıkmış dokuza, inmez sekize*, bir kimsenin iyi ya da kötü ününü değiştirmenin güçlüğünü belirtmek için söylenir. ‖ *Adı duyulmak*, ünlenmek: *Adı yeni duyulan bir ozan.* ‖ *Adı geçen*, anılan, sözü edilen: *Yazıda adı geçen kaynakların tümü de yeni. Adı geçenin tüm mallarına el konulmasına karar verildi.* ‖ *Adı geçmek*, anılmak, sözkonusu edilmek. ‖ *Adın ile bin yaşa*, hoşa giden, güzel, çarpıcı bir söz söyleyenler için "yaşa, var ol" anlamında söylenir: *Hay adınla bin yaşa, ne güzel söyledin!* ‖ *Adı kalmak*, yalnızca adıyla anımsanmak: *Kendi gitti adı kaldı yadigâr.* ‖ *Bir şeye adı karışmak*, uygunsuz bir iş ya da olayla ilgisi bulunduğu söylenilmek: *Altın kaçakçılığına onun da adı karışmıştı.* ‖ *Adı (bile) okunmamak*, bir kimseye hiç değer verilmemek, ona sıra gelmemek: *Böyle bir işte onun adı bile okunmaz.* ‖ *Adı kötüye çıkmak*, kadın sözkonusuysa, iffetsiz olarak tanınmak. ‖ *Adı sanı*, bir kimsenin kimliği, soyu sopu: *Önce adını sanını sor, sonra içeri al. Adı sanı belli olmayan biri.* ‖ *Adı üstünde*, adından da anlaşılacağı gibi: *Adı üstünde biçerdöver bu!* ‖ *Adı var*, haksız ve yersiz bir üne sahip olanlar için söylenir: *Adı var ama, tek bir kitabı yok;* gerçekte var olmayan, salt düşgücüyle zihinde yaşatılan şeyler için kullanılır: *Cinin de, perinin de adı var, kendi yoktur.* ‖ *Adımı güveç koy ama, ocak üstüne koyma*, "beni güç işleri yapan biri gibi tanıt, ancak o tür işleri bana verme" anlamında kullanılır. ‖ *Adına gölge düşürmek, adını lekelemek*, kendisinin ya da bir yakınının saygınlığını sarsacak biçimde davranmak. ‖ *Adımız orospu, ekmeğimizi kuru yeriz*, "kazanç uğruna pis ve sıkıcı işlere katlanmamıza karşılık yine de yokluk ve yoksulluk içindeyiz" anlamında söylenen bir yakınma sözü. ‖ *Adın ne? - Mülayim Ağa. - Sert olsan ne halt edersin?*, sertlikle ya da sert bir kişilikle bir şey elde edilemeyeceğini belirtmek için şaka yollu kullanılır (tkz.). ‖ *Adını ağzına almamak*, bir kimse ya da şeyden hiçbir biçimde söz etmemek: *Bir daha onun adını ağzına almadı.* ‖ *Adını ağzına aptesle almak*, onu saygıyla anmak. ‖ *Adını almak*, sözkonusu bir kimse ya da şeyse, ona bir kimsenin adı verilmek ya da başka bir adla anılmak: *Dedesinin adını aldı. Urfa özel bir yasayla Şanlıurfa adını aldı.* ‖ *Adını anmamak*, bir kimsenin ya da bir şeyin sözünü etmekten kaçınmak: *O günden bu yana oğlunun adını bile anmamıştı.*‖ *Adını bağışla, adınızı bağışlar mısınız*, incelikli biçimde ad sorma durumunda söylenir (halk.). ‖ *Adını koymak*, bir malın fiyatını ya da yapılacak bir işin karşılığını, bir şeyin niteliğini belirlemek: *Önce adını koy, ikimizin de işine gelirse anlaşırız.* ‖ *Adını (defterden) silmek*, bir kimseyle olan ilişkisini kesmek. *Arkadaşlarımın arasında artık öyle biri yok, ben onun adını defterden sildim.* ‖ *Adını taşımak*, bir başkasının adıyla anılmak: *Babasının, kocasının adını taşımak.* ‖ *Adını vermek*, bir kimsenin adını bildirmek, ihbar etmek: *Bize, hırsızlığı birlikte yaptığın arkadaşının adını vermek zorundasın;* birisi tarafından gönderildiğini söylemek: *Benim adımı ver, sana boş bir oda bulurlar.* ‖ *Adıyla sanıyla*, "en belirleyici özelliği ya da ünüyle" anlamında kullanılır: *Bana adıyla sanıyla Topal Osman derler.*

— Dilbil. Bir türü ya da bir tür örneğini (cins adlar), tek bir kişiyi ya da belli bir varlığı (özel adlar) adlandıran ve cümlede özgül sözdizimsel işlevler sağlayan (özne, tamlayan vb.) sözcüklerin oluşturduğu dil-

bilgisel kategori. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Ad cümlesi*, yüklemi fiil olmayan cümle: *Çok çalışkansınız. Söylemesi çok zor. İyi bir insandı.* || *Ad çekimi*, ad öbeğinin dilbilgisel işlevlerini belirtmek için, bükülgen dillerde, bir adın ya da adılın sunduğu sonekli biçimler bütünü. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Ad durumu.* → DURUM. || *Ad gövdesi*, ad ve fiil köklerinden yapım ekiyle türetilmiş ad: *baş-lık, ev-li, dur-ak* vb. || *Ad kökü*, bir sözcüğün yapım ve çekim ekleri atıldıktan sonra geriye kalan ve ad olan en küçük anlamlı birimi: *iş* (-çi-lik), *dağ* (-cı-lık) gibi. || *Ad öbeği* ya da AÖ, bir yayılımdan sonra gelen addan oluşan öbek (*Tekir/kapıcının kedisi [uyuyor]*). || *Ad soylu sözcük*, fiil dışındaki tüm sözcükleri belirtir. || *Ad tamlaması*, bir adın başka bir adı iyelik ilişkisi içinde tamlamasıyla oluşan sözcük öbeği. Bir şeyin, bir nesnenin, neye ya da kime ait olduğunu belirtir: *Elif'in kitabı, bahçe kapısı, su borusu*, vb. İki addan oluşan ad tamlamasında birinci ada "tamlayan", ikincisine "tamlanan" denir. Türkçede bütün ad soylu sözcüklerle, fiilimsiler "tamlayan" ve "tamlanan" olarak kullanılabilir. (→ BELİRTİLİ AD TAMLAMASI, BELİRTİSİZ AD TAMLAMASI.) || *Addan türeme*, bir addan oluşturulan sözcük için kullanılır (*ev'den evcil, evlenmek*).

— Esk. Yun. *Ad veren kahraman*, bir siteye adını verdiği sanılan ve o sitenin az çok efsanevi kurucusu; bir ailenin, bir kabilenin ya da bir hanedanın soyunun başlangıcı olarak gösterdiği ve adını ondan aldığını ileri sürdüğü kahraman. || *Ad veren magistratus*, adı kronolojik gösterge olarak kullanılan ve yıla adı verilen, yıllık yargıç. (Atina'da, Delphoi'de, Delos'ta resmi listenin başında yer alan bu kişi, arkhon idi; Sparta'da, ephorosların başkanı: Argos'ta, Hera rahibesiydi... vb. Kamusal belgelerde her zaman onun adı bulunurdu: "x...'in arkhonluğu döneminde..." gibi. Buna benzer bir tarihleme yöntemi, iki konsülün adı kullanılarak Roma'da da uygulandı.

— Folk. *Ad koyma*, bir kişiyi adlandırma. (Bk. *ansikl.* böl.). || *Addan sakınma*, kimi insan, bitki, hayvan, manevi varlık ve ölü adlarını anmaktan kaçınma. (Bk. *ansikl.* böl.)

— Hırist. *Vaftiz adı*, vaftiz edilen kişiye verilen önad.

— Med. huk. Kişileri birbirinden ayırmaya ve tanıtmaya yarayan sözcük. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Ad değiştirme*, haklı nedenler bulunması durumunda kişinin, adının ve soyadının mahkeme kararıyla değiştirilmesi (Türk Med. k. md.26). || *Adın korunması*, adı anlaşmazlığa konu olan kişinin mahkemeye başvurarak durumun saptanmasını, adının gasp edilmesi halindeyse, durumun önlenmesini isteme hakkı. || *İşletme adı*, bir ticari işletmeyi tanıtmak ve onu benzer işletmelerden ayırmak için kullanılan ad (Türk Tic. k. md. 55). || *Öz ad*, her gerçek kişiye anne ve babası tarafından verilen ad. || *Soy adı* → SOYADI.

— Tarönc. *Ad veren sit*, adını bir kültüre ya da sanayi evresinin özelliklerine veren ve onları tam anlamıyla yansıtan eski yer.

— ANSİKL. Dilbil. Arnault ve Lancelot'nun *Grammaire Générale et raisonnée* (1660) adlı yapıtıyla Batı'da yerleşen gelenek, adı (fiilinkine karşıt söylem bölümü) "sübstantif adlar"dan ve "sıfat adlar"dan oluşmuş bir sınıf olarak görür. Sübstantif adlar değişmez nitelikli nesneleri, bir yandan kişileri, hayvanları, doğadaki varlıkları ("somut adlar"), öte yandan zihnimizin yaratılarını ("soyut adlar") belirtir; "sıfat adlar" ise, nesnelerin oluş biçimlerini ve maddelerin rastlantısal özelliklerini betimler. Biçimsel ve işlevsel ölçütlerle desteklenmesine karşın, bu mantıksal altkategorileştirme, kullanımda birçok değişiklik gösterir. Gerçekten de, bir belirleyiciyle birlikte kullanılan ve tümce içinde yalnızca bir tamlama, bir özne olarak işlev gören adlar "sübstantif adlar" olarak sınıflandırılır; "sıfat adlar" arasında da yoğunluk belirtilerini (karşılaştırma dereceleri) taşıyan sözcükler yer alır. Ancak sözlükçedeki kimi biçimleri *(dev bir yapıt)*, renk ayrıntılarını *(krem bir gömlek)*, üslupları *(Rejans koltuk)*, durumları *(hanım hanımcık bir eş)* karşılamaktaki yetersizliği, adın sıfat olarak kullanılmasıyla giderilir. Buna karşılık sıfatlar arasına yerleştirilen kimi sözcükler, adın işlevlerini yüklenebilirler *(çatışmada üç zenci bir* BEYAZ *öldürüldü)*. Bazı ad biçimleri, rastlantısal bir biçimi de anlatabilirler *(O bir kasaptır/bir efendidir/bir askerdir)*.

Farklılıklarının yanı sıra, "sübstantif adlar"ın ortak özellikleri bir genişleme ve yayılma içermeleridir; bütün bir bireyler sınıfını kapsayan adları ayrımlaştıran da bu özelliktir: "cins adlar" ve yalnızca tek özel bir bireyi karşılayan "özel adlar".

Cins ad kategorisi, öğelerinde biçimsel bir değişmezin (cins) ve sayısal bir değişim olanağının bulunmasıyla tanımlanır; bu özellikler cins adlara zorunlu olarak eşlik eden ve bu adların göndergelerini eyleme dönüştüren belirleyicide de görülür. Özel ad kategorisi ise, doğrudan, tam olarak belirlenmiş, tek nesnelere gönderme yapan adlardan oluşur. Her öğesi, yüklemsel bir birim durumundadır, sözlükçe bize bu birimi belirten işareti gösterir *(Goldoni, töre komedileriyle ünlü)*; buna karşılık kişinin kendisiyle bir olan tanımını bize vermez. Özel adlar, baş harfin büyük yazılmasıyla, bir belirleyici almamalarıyla belirgin nitelik kazanmışlardır. Bununla birlikte cins adlar kategorisiyle, özel adlar kategorisi arasındaki sınır, her zaman bu denli kesin olmayabilir. Özel adlar kimi durumlarda aileleri *(Akerler)*, düzdeğişmeceyle nesneleri *(bir Picasso)* belirtmek, bir tek bireyin birçok yönünü karşılaştırmak *(Benim tanıdığım Ayşe böyle yapmaz)* ya da bir sınıf oluşturmak için *(Atatürkler yetiştiren bir millet)* belirleyici alırlar. Öte yandan belirleyici alan yer adları ve özellikle de cins adın tüm özelliklerini taşıyan marka adları *(birkaç Murat, Muratlar)* özel adla cins adı arasında bir ara sınıf oluştururlar.

Üretimsel dilbilgisinde adlar, görevi sözdizimsel bileşimleri saptamak ve anlamsal yorumlamaya katılmak olan birbirlerinden ayrılmaz bir tanıtıcı demetiyle tanımlanır: [± cins ad], [± sayılabilir], [± canlı] vb.

• *Ad çekimi.* Çekimin fiil biçimlerinin paradigmasını oluşturması gibi, ad çekimi de ad dizim biçimlerinin paradigmasını oluşturur. Durum adı verilen çeşitli biçimler, bir kökten ve farklılık gösteren dilbilgisel kategorilerin bir çekim ekinden oluşur: örneğin latince *novarum*'da (novus'dan, yeni), *-arum* çekim eki aynı zamanda hem dişili, hem çoğulu, hem de tamlayanı belirtir. Durum sayısı dillere göre değişir: sanskritçede 8, eski yunancada 5, eski fransızcada 2. Ad çekimlerinin sayısı, durum çekim ekleri dizgesine göre değişir: latincenin 5, eski yunancanın 3 ad çekimi vardır.

Bitiştimli dillerde bitiştirilmiş ekler, bükülgen dillerdeki çekim ekleriyle aynı işlevi gördüklerinden, sözcüklerin sunduğu bütün ekli biçimler bütünü için de ad çekimi terimi kullanılmıştır; bu ekler çok büyük sayıda da olabilirler; bununla birlikte kaynaşmadan yan yana gelebilirler.

Türkçede ad, durum ekleri ve iyelik ekleriyle çekilir. (→ DURUM EKLERİ, İYELİK EKLERİ.)

— Folk. *Ad koyma*, eski Türkler'de adın ayrı bir önemi vardı. Kişinin adını hak etmesi gereğine inanılırdı. Yeni doğan çocuğa geçici bir ad verilir, on beş yaşına gelip savaşta ya da avda bir yiğitlik gösterdiğinde, boy beyi ya da kam, asıl adını koyardı.

Verilen ad gösterilen yiğitlikle ilgili olurdu. Kişi ancak gerçek adını aldıktan sonra boyun adamı sayılırdı. Kurultay, ulusu için yararlı işler yapan, zaferler kazananlara da bundan sonraki yaşamları boyunca kullanmak üzere yeni adlar, unvanlar verirdi: İdad Şad'a Kutluğ Han, Timuçin'e Cengiz Han adının verilmesi gibi. VIII. yy.'dan başlayarak yaygınlaşan müslümanlıkla, ad alma da islami bir nitelik kazandı. İslam kaynaklarından öğrenilen adlar yaygınlaştı, adla manevi âlem ve kişinin geleceği arasında ilişki olduğu inancı benimsendi. Bu inanışın uzantılarına günümüzde de rastlanır. Özellikle geleneğe bağlı çevrelerde çocuğu yaşamayan aileler, adı onu korusun diye çocuğa Hüdaverdi, Yaşar gibi adlar koyar; ya da doğacak çocuğu yöredeki bir evliya ya da ermişe adar, doğduğunda onun adını verirler. "Adaklı" denen bu çocuklar dini bayram ve özel günlerde (askere gidiş, düğün vb.) evliyanın gömütünü ziyaret eder, kurban kesip gömütün hizmetlerini görerek, ermişi hoşnut etmeye çalışırlar. Kimi zaman da, melekler beğenip almasın diye çocuklara İtalmaz gibi adlar konur. Bir başka uygulama, çocuğu yaşamayan ailenin, doğacak çocuğu sözde para karşılığı çocuklu bir aileye satmasıdır. Bu çocuklara da Satı ya da Satılmış adı verilir. "Ad bırakma" geleneği de aynı inanıştan kaynaklanır. Çocuk bir türlü büyüyüp gelişmiyorsa, "ağır geldi" diye de değiştirilir.

Geleneğe bağlı çevrelerde günümüzde de süren ad koyma geleneklerine göre, çocuğa ilkin, din ulularının adlarından seçilen "göbek adı" konur. İnanışa göre kişiler, ahrette göbek adlarıyla çağrılacaktır. Doğumu izleyen pazartesi, perşembe ya da cuma günü, bir aile büyüğünden çocuğa ad koyması istenir. O da çocuğu kucağına alıp, sağ kulağına ezan okur, göbek adını fısıldar, sol kulağına da asıl adı üç kez yineler, iyi dilek ve dualarla annesinin kucağına verir. Ad verme kimi yörelerde daha törenseldir: yemek verilir, çocuğa bağışlarda bulunulur, ebe, konuklardan topladığı "diş" denilen armağanları beşiğe asar. Günümüzde kültür etkileşimleri sonucu konan adlar çeşitlenmekte, ada ilişkin gelenekler de giderek etkisini yitirmektedir.

• *Addan sakınma*, geleneğe bağlı çevrelerde yasak olarak üzerinde özenle durulan bir uygulamadır. Adla kişi arasında kutsal bir bağ olduğu inancından kaynaklanır. Kişiyi kötülüklerden, büyüden korumak için asıl ad söylenmez, başka adla çağırılır. Ölenin adı söylenirse hortlayacağına ya da gömütünde huzursuz olacağına, zararlı bir hayvanın adı söylenirse gelip zarar vereceğine, manevi varlıklar anılırsa ananın cezalandırılacağına inanılır. Orta Asya türk boyları arasında da yaygın olan bu inanış, bir tür saygı göstergesi olarak Anadolu'nun birçok yöresinde günümüzde de sürmektedir. Sözgelimi, kırsal kesimde kadın kocasından söz ederken adını söylemez, kayınpederinin adını kullanamaz. Kimi islam topluluklarında "domuz" sözcüğünü söylemekten kaçınma da aynı türden bir uygulamadır.

— Med. huk. Ad, kişilik haklarındandır. Doğan her çocuğa bir öz ad koyma zorunluluğu vardır. 1587 sayılı Nüfus kanunu'na göre, ulusal kültürümüze, ahlak kurallarına, gelenek ve göreneklere uygun olmayan ya da kamuoyunu inciten adlar konamaz. Adın değiştirilmesi davası, ilgili kişi tarafından asliye hukuk mahkemesinde açılır. Mahkemece yapılan ad değişikliği nüfus kütüğüne işlenir ve ayrıca ilan edilir. Türkiye, 1973 yılında imzalanan ad ve soyadlarının nüfus kütüklerine yazılış şekline ilişkin sözleşmeye taraftır.

AD, — DDİ a. (ar. ʿ*add*). *Esk.* **1.** Sayı, sayma. **—2.** Öyle sayma, öyle tutma.

Ad, Fiz. *Amper-devir*'in simgesi.

○ **ÂD,** Kuran-ı Kerim'de, peygamber kıssalarında söz edilen eski bir arap kavmi. Bu kıssalardan anlaşıldığına göre, âd kavmi

Nuh çağından sonra yaşadı. Varlıklı ve güçlüydüler, bu nedenle kibir ve gurura kapıldılar. Kavim halkına, soydaşları Hud, peygamber olarak gönderildi. Ama, Hud'un peygamberliğini tanımadıkları gibi ona kötü davrandılar. Bu yüzden, Allah kum tepelerinde oturan bu kavmi cezalandırdı, büyük bir kuraklık ve fırtına sonunda yok odular. Kesinlik kazanmamış olmakla birlikte, Araplar âd kavminin Dahramavt ile Umman arasında oturduklarını öne sürerler.

AD DİZİNİ a. (*ad* ve *dizin*'den). Bir bilimde, bir sanatta ya da belirli bir konuda kullanılagelen tüm sözcükleri sunan yöntemsel sınıflandırma. ||*Ad dizini yöntemi,* bu sınıflandırmanın hazırlanmasında kullanılan yöntem; terimbilim: *Dilbilgisi ad dizini, kimya ad dizini.* (Bk. *ansikl.* Kim.)

— İstat. Nitel bir özelliğin değişik biçimlerini gösteren ve sayımı yapılan kişilerin ya da olayların bu değişik biçimlere göre sınıflandırılmasını olanaklı kılan düzenli liste. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. İstat ve İkt. *Doğal sınıflandırmalar,* sınıflandırılacak nesnelerin doğrudan doğruya görüldüğü gibi gösterilmesine dayanır. Örneğin, 1788'de ortaya konulan ilk sanayi ad dizini böyleydi. Bu ad dizini, sanayileri işledikleri ürünlerin sırasına göre (madensel, bitkisel, hayvansal) sınıflandırıyordu. Çağdaş sınıflandırmaların birçoğu, bunun gibi, ilk göze çarpan özelliğe uyma kuralına dayanır: tüketim maddelerinin "doğal ihtiyaçlar" sıralamasına göre sınıflandırılması, ya da okul ve üniversite eğitimi derecesini esas alan mesleki sınıflandırmalar gibi.

Mantıksal sınıflandırmalar, açık ve etkili sınıflandırma ölçütleri ortaya koymaya çalışır. Örneğin, amerikan istihdam ad dizini DOT (*Dictionary of Occupational Titles*) böyledir. Burada, kodun son üç rakamı, dereceli cetvellerde belirlenen üç ölçüt (verilerle ilişki, kişilerle ilişki, nesnelerle ilişki) yardımıyla istihdamın karmaşıklık derecesini gösterir. Amaç, olabildiğince az ölçüt kullanımıyla ad dizinini açık ve sağlam bir duruma getirmektir.

Sosyo-profesyonel kategoriler ad dizini, sınıflandırılacak nesneler, gerçekte, kendi sınıflandırılmaları üzerinde etkide ya da tepkide bulunabilecek etken kişilerden oluştuğu zaman, böyle bir alanda sınıflandırmanın ne denli güç bir iş olduğunu gösteren bir örnektir. Mesleklerin, sosyo-profesyonel kategoriler halinde gruplandırılması, bu tür bir sınıflandırmaya bağlı tutulan kişilerin, gerek "kendi kendilerince", gerekse "başkalarınca" aynı bir kategoriye ait olarak kabul edildikleri varsayımına dayanır. Örneğin serbest meslekler, ücretli kadrolar, profesörler, memurlar ya da işçiler gibi göz önünde belli tipler canlandırır. Fakat, filan kategoriye bağlılık, adlar üzerinde oynayarak elde edilebilecek bir şeydir ("mühendis" ya da "teknik ve ticari ajan" sözü, "temsilci" ya da "satıcı" sözüne oranla kulağa daha hoş gelir ve anket uygulanan kişilerin bildirimleri esas alındığında, tiplemede onurlandırıcı bir sınıflandırmaya yol açabalir.) Yine, sosyo-profesyonel kategoriler kodunu ortaya koyanlar, "üst kadrolar" ve "orta kadrolar" kategorileri ayrımını yaparlar. Bunu yaparken iktisadi güce sahip ücretliler kadrosu (üst yöneticiler kadrosu), ya da kültürel güce sahip ücretliler kadrosu (profesörler, mühendisler) ile bunlara bağlı ara tabakaları göz önünde bulundururlar.

Ad dizilerinin ilgili olduğu alan daha yansız bir nitelik taşıyabilir. Örneğin, üretim kesiminde, etkinlik ve ürün ad dizinleri, iktisadi bilgi sağlama (informasyon) araçları olarak tasarlanmışlardır. Bu ad dizinleri, bilginin düzene sokulmasını sağlar, tutarlı bir bütün ve ortak bir dil oluştururlar; birçok uygulama alanları için (sosyal yönetmelikler, fiyat yönetmelikleri, vb.), istatistiğin ötesinde, bir başvuru yeri olurlar.

—Kim. *Kimyasal ad dizini.* Gerçek kimyasal ilkelere dayanan bir ad dizininin yerleştirilmesinde ilk çaba gösterenler arasında Lavoisier, Macquer ve Baumé sayılabilir. Bu bilginlerin başlıca katkıları özellikle metal tuzlarını, bileşimlerine giren asit ve metali anımsatacak bir adla tanımlamak, vitriyolik (sülfürik) asitte bir metalin çözünmesi sonucunda oluşan bütün tuzlara "vitriyoller" demek ve nitrik asidin girdiği bütün tuzları "nitreler" adı altında sınıflandırmak oldu. Bergman, *Sciagraphia regni mineralis* adlı yapıtında bir adım daha attı ve tuzlara, bazı belirten bir adla asidi gösteren bir sıfattan oluşmuş bileşik adlar verdi:

GÜNÜMÜZDEKİ ADLAR
Potasyum sülfat
Potasyum nitrat
BERGMAN'IN ADLARI
Alkali vegatabile vitriolatum
Alkali vegetabile nitratum...

Sonraki dönemlerde Bergman daha sistemli bir ad dizini denedi. Önce, bütün metallere *-um* ile biten adlar vermeyi önerdi. Nitekim *platina* sözcüğünden *platinum*'u türetti. Öte yandan bir sıfatın önüne *acidum* sözcüğünü koyarak asit adları oluşturdu. Böylece *acidum vitriolicum*'u (sülfürik), *acidum nitrosum*'u (nitrik) elde etti. Yansız tuzları tanımlanmanın yanısıra ad dizinini, farklı oranlarda birleşen bir asitle bir bazdan türemiş tuzları ayırmaya değin genelleştirdi.

Lavoisier, Guyton, Morveau, Berthollet ve Fourcroy'un ortak yapıtı olan yeni bir ad dizini sistemi 1787'de yayımlandı. Bu yapıt günümüzdeki ad dizininin temelini oluşturur. 1804'te Thomas Thompson çok önemli bir düzeltme getirdi. Bir metalin farklı yükseltgenme derecelerini ayırt etmekte kullanılan "protoksit", "dötoksit" ya da "bioksit", "peroksit" gibi terimleri ona borçluyuz.

Lavoisier'in ad dizini giderek genişletildi; özellikle benzer bileşiklerin tanımlanmasında birliği sağlamak amacıyla yeni düzenlemeler yapıldı.

• *Anorganik bileşiklerin ad dizini* → —ANORGANİK.

• *Organik bileşiklerin ad dizini.* Organik kimya anorganik kimya ile aynı ad idizinini kullanır. Bununla birlikte yeni işlevler vardır ve bunların ad dizinini hazırlamada Cenevre kongresi (19 nisan 1892) bir birlik sağlamıştır. (→ ORGANİK.)

ADA a. **1.** Her yanı su ile çevrili kara parçası. (Değişik kökenli tektonik, östatik, volkanik, hatta organik [Mercan adaları] olan bu kara parçaları bir "anakara"dan [Avustralya] ufacık atole kadar, çeşitli büyüklüktedir; bu da boyuta, başka karalardan az ya da çok uzaklığa, geçmişe, teknik ilerlemeyle [en başta ulaşımdaki ilerleme] değişen ekonomik potansiyele bağlı olarak her ada için özgül sorunlar yaratır.) [Bk. *ansikl.* böl., Uluslarar. huk.] **—2.** *Ada gibi*, çok büyük gemiler için kullanılır.

— Ask. denizc. Bir uçak gemisinde üstyapıların oluşturduğu blok ya da orta kasara; bu blok, uçuş pistini açık tutmak için geminin bordasında yer alır. (Adada, kaptanköprüsü, kamaralar, kumanda kulesi, direk ve bacalar bulunur.)

— Denizbil. *Buz adası*, boyutları çok büyük, yüzeyi kırışık ya da dalgalı bankizin üstünde hafif bir kabartı oluşturan ve onunla birlikte sürüklenen masamsı buzdağı (aysberg). [Yüksekliği 30 ve 60 m arasında değişen buz adalarının uzunluğu onlarca kilometreye ulaşabilir]. Kapalı büyük daireler çevirerek hareket eden buz adalarına özellikle Kuzey Buz Denizi'nde rastlanır. Sovyetler ve Amerikalılar, bunların üzerinde araştırma istasyonları kurmuşlardır.

— Denizc. *Ada yavrusu,* Boğaziçi balıkçılarının iki ya da üç çifte kürekli balıkçı teknelerine verdiği ad.

— Huk. Yol, meydan, deniz, nehir gibi kamuya ait yerlerle çevrili, içinde bir ya da birçok parsel bulunan toprak parçası.

— Nük. müh. *Nükleer ada,* bir nükleer santralda reaktör ve yakıt binalarında bulunan tesislerin yanı sıra nükleer buhar kazanıyla akışkan ve katı artıkların işlendiği bölümlerin yardımcı tesislerinin tümü.

— Pastac. *Yüzer ada,* çırpılmış yumurta beyazlarını sıcak suda pişirerek hazırlanan bir çeşit tatlı.

— Şehirc. Sokaklarla sınırlanan ve genellikle bitişik düzende yapılarıyla sokaklar boyunca sıralanmış parsellerden oluşan en küçük topografya birimi. ||*Yön adası,* bir karayolunda, özellikle bir kavşakta araç trafiğine ayrılmış yolları sınırlayan, taşıtlara kapalı bölge.

—ANSİKL. Biyol. Değişik adaların fauna ve florasının bileşimini belirleyen hiçbir genel kural yoktur, ancak bu bileşimi belirlemede kimi etmenler ötekilerinden daha güçlü olabilir.

1. *Bugünkü uzaklık-ayrılık.* Başka karalardan uzaklık, bitkisel diasporlar (spor, tohum, kanatlı meyve, çiçektozu), kuşlar, iyi uçan birçok böcek, hatta kendi ağ ipliğinin ucuna bağlı olarak rüzgârın taşıdığı örümcekler için asla bir engel değildir: hava yoluyla adalara girişin pek çok şekli vardır. Su yolu için durum aynı değildir; çünkü bu yolu yalnız ikiyaşayışlılar (kaplumbağa, fok...) kullanabilirler, ama onlar da sürekli durucu değildir ve adaların içine asla giremezler; edilgin olarak, umulmadık hayvanlar (örneğin, yılanlar) akıntıların sürüklediği odunların üzerinde bir kıyıya atılmış olabilir ve orada çoğalabilirler, hindistancevizi ise denizde uzun süre ve çürümeden yolculuk yapabilir.

— 2. *Geçmişteki uzaklık-ayrılık.* Bugünkü adaların çoğu, az ya da çok eski bir zamanda anakaralara bağlıyken, deniz onları yavaş yavaş anakaralardan ayırdı. Adalar, anakaraya bağlıyken üzerlerinde bulunan fauna ve floranın büyük bir kısmını olduğu gibi korudu. Bu fauna ve flora, gerek anakaradaki canlılar âlemi değişirken değişmeyerek, gerek başka türlü, hatta her adaya özgü biçimde (Hawaii ve Galapagos adaları) değişerek özgün yapılar kazanmıştır. (→ YERLEŞİKLİK). Uzaklık - ayrılık ne kadar eskiyse endemik canlıların oranı da o kadar yüksektir. **—3.** *Alan.* Bu etmen ancak çok küçük adalar için belirleyicidir; adada kapalı hayvan türleri, besin kaynaklarının yetersizliği nedeniyle fazla çoğalamazlar ve bu yüzden, başlangıçtaki karakterlerini daha da belirginleştirici kesin bir endogamiye dayalı ve sayıca sınırlı bir topluluk oluştururlar.

— Uluslarar. huk. Adaların durumu konumlarına bağlıdır: **1.** Karasuları içinde bulunan ada, kıyının eki olarak onunla aynı statüye sahiptir. **—2.** İki devlet arasında sınır oluşturan bir akarsu üzerinde bulunan ada, akarsuyun thalweg çizgisine göre her iki devlete aittir. **—3.** İki devlet arasında bölünmez bir akarsu üzerinde bulunan ada da her iki devletin ortak toprağı sayılır.

Karasuları ve ekonomik bölge sorunları, deniz hukuku konferanslarında geniş tartışmalara yol açtı: her adaya, devletlerin kıyılarına tanınan haklara eşit haklar tanımak, denizlerin özgürlüğü ilkesinden yararlanamayan bölgeleri alabildiğine genişletecek ve takımada suları üzerinde bulunan devletlerin lehine bir ayrıcalığın doğmasına yol açacaktı. Tartışmalar, çözümü çoğunlukla güç olduğu görülen uyuşmazlıklara neden oldu: Türk kıyılarının çok yakınında bulunan Yunan adalarına ilişkin türk-yunan anlaşmazlığında bu durum görüldü. Yunanistan, kıta sahanlığı konusunda, Ege'deki adalarıyla kıta ülkesinin bir bütün oluşturduğunu, bu nedenle adaların da kıta sahanlığına sahip olduğunu ve bunun eşit uzaklık ilkesine göre belirlenmesi gerektiğini savundu. Karasuları konusunda da 12 millik karasularının artık bir uluslararası hukuk kuralı oluşturduğunu, dolayısıyla bunun

adalara da uygulanabileceğini ve bu uygulamanın kendi egemenlik yetkisi içinde olduğunu ileri sürmektedir. Buna karşı Türkiye, Anadolu'nun doğal uzantısı olan Ege adalarının kıta sahanlığına sahip olamayacağını, ayrıca Ege yarı-kapalı bir deniz olduğundan, kıta sahanlığı sınırlandırmasının *hakça ilkelere* göre yapılması, bunun da Lozan Barış antlaşması ile kurulan dengeye uygun olması gerektiğini savunmaktadır. Karasularının 12 mile çıkarılmasını benimseyen 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku sözleşmesi'ni imzalamayan Türkiye, karasuları genişliğinin saptanmasında tek ve genel bir kural olamayacağını, bunun denizlerin coğrafi özelliklerine göre değişebileceğini ileri sürmektedir. Bu sorunun çözüm yolları konusunda da anlaşma sağlanamamıştır. Türkiye görüşme yolunu savunurken, Yunanistan uluslararası platformlara ve yargı organlarına yönelmektedir.

ADA a. (öz. a. *Ada*'dan). Bilş. Hem sayısal verilerin işlenmesine, hem de temel yazılımların ve gerçek zamanda çalışan sistemlerin yazımına uyarlanmış üst düzey programlama dili.
—ANSİKL. *Ada* dili fransız bilişimci İchbiah tarafından 1979'da tanımlandı ve çeşitli büyük işletmelerde (ABD kara kuvvetleri, vb.) XX. yy. sonunda standart programlama dili olarak benimsendi. Bu dil, koşut etkinliklerin yönetimi ve uygulama sırasında zamanın denetimi için ilkeler içeren gelişmiş bir dildir. Dolayısıyla uygulama ve sistem programlarının gereksinimlerine uyarlanmıştır. (Ada, Lord Byron'un kızının adıdır. Lovelace kontesi ve Babbage'ın dostu olan Ada, ilk kadın programcı sayılmaktadır.)

ADA a. Kolombiya dağlarında yetişen ve soğuk seralarda süs için yetiştirilen orkide. (Bil. a. *Ada aurantiace.*)

ADA. Org. kim. ve Biyokim. *Adenozin difosforik asit*'in kısaltması.

Ada *(Island)*, A. Huxley'in romanı (1962). *Yeni Dünya* yazarı, bu çevrebilim ütopyasında, katılım ve sevecenliğin egemen olduğu bir toplum umudunu yansıttı; hippilerin ve amerikan buddhacılığının ortaya çıkışını önceden sezdi.

ADA, İdrieos'un kız kardeşi, İ.Ö. 344'te Karia kraliçesi oldu. Piksodaros tarafından tahttan indirildi, ancak İskender, topraklarını ona iade etti (334).

ADA (İhsan), türk gazeteci (Rodos 1921-İstanbul 1992). İstanbul Hukuk fakültesi'ni bitirdi. 1942 yılında *Vatan*'da gazeteciliğe başladı. *Halk, Ulus, Tanin, Ekspres, Yeni Ekspres, Yeni Tanin* gazetelerinde yazı işleri müdürlüğü, genel yayın müdürlüğü yaptı. CHP Hatay milletvekili seçildi (1957-1960). Türkiye Gazeteciler Sendikası başkanlığı yaptı. Neyzen Tevfik'in *Azab-ı Mukaddesi*'ni düzenleyip yayımladı.

ADÂ çoğl. a. (ar. *ʿadū*'nün çoğl. *aʿdā*) *Esk.* Düşmanlar; yabancılar: *"Öldürür serzenişle dem-be-dem adâ beni"* (Mecmuat- ün-nezair, XV. yy.)

ADA DÜDÜĞÜ a. İç Anadolu, özellikle Kırşehir yöresinde kaval, ney gibi nefesli sazlara verilen ad.

Ada misafirleri, basının, 31 Mart olayından sonra sıkıyönetimce adalara gönderilen Abdülhamit II döneminin önde gelen yöneticilerine verdiği ad.

ADAB, Mezopotamya'da kent. En parlak dönemi (İ.Ö. 3000'lerin ortaları) Sümerler ve Samiler zamanındaydı. Adab, kısa süre sonra bağımlı bir kent oldu. Günümüzde, *Bismaya*, eskiçağ kenti Nippur'un güney-doğusunda.

ADABIMUAŞERET, -ti a. (ar. *ādāb* ve *muʿaşeret*'ten *ādāb-ı muʿāşeret*). *Esk.* Nezaket ve kibarlıkla ilgili bilgi ve uygulamalar; görgü kuralları.

Âdâb-ı zurafâ, Ramiz Hüseyin'in şairler tezkiresi (1783-1784). Mirzazade Salim, Mehmet Emin'in tezkiresinin bitimi olan 1720/1721 yılından başlayarak 65 yıl içinde yetişen şairlerin yaşam öykülerini konu edinir, yapıtlarını tanıtır. Salim tezkiresinin eki sayılır. 470 kadar şairin yer aldığı tezkire abece sırasıyla düzenlenmiştir. Yazarının elyazısıyla iki nüshası Süleymaniye kütüphanesi'ndedir.

Âdâb ül-meşk, Mir İmad-ı Hasani-i Kazvini'nin (öl.1615) yapıtı. Önsöz ve altı bölümden oluşur; yapıt, nestalik yazı kuralları, hattatın nitelikleri, mürekkep yapımı, kâğıt türleri, aharlama ve mühreleme konularında bilgiler içerir.

ADACIK a. Çok küçük ada: *Kimsenin yaşamadığı bir adacık. Mercan adacıkları.*
— Hematol. *Eritroblast adacağı*, bir ya da iki retikulum hücresinin çevresine toplanmış olan çeşitli yaşta eritroblastların oluşturduğu şekil. (Kemik iliğinde değişik sayıda görülen bu adacıkların işlevleri varmış gibi görünüyorsa da eritroblastların olgunlaşmasında ve farklılaşmasında ne rol oynadıkları bilinmemektedir.)

ADACNA a. Denizde yaşayan, yapışık iki uzun sifonu ve tekneye benzer bir kavkısı olan iki çenekli yumuşakça (Cardiidae familyası).
—ANSİKL. Adacnalar, ırmakların ağzındaki az tuzlu sularda (Karadeniz, Hazar denizi, Aral gölü) yaşar. Viyana havzasındaki, Macaristan'daki, Rusya'nın güneyindeki pliyosen tabakalarında bunların fosilleri pek boldur.

ADAÇAY, rumca **Melanarga**, Kıbrıs'ın Gazi Mağusa ilçesi, Mehmetçik bucağına bağlı köy.

ADAÇAYI a. Başlık biçiminde çiçek açan, otsu ya da çalımsı bitki. (Sıcak ve ılıman tüm bölgelerde 450 tür; ballıbabagiller familyası.) [Bak. *ansikl.* böl].
—ANSİKL. Adaçayı *(Salvia officinalis)*, türüne göre karşılıklı dizili basit ya da parçalı yapraklıdır. Çiçekler çoğunlukla kırmızı, mor ya da mavi renkte, halkavari salkım biçiminde birleşiktir. Orta Avrupa ve Balkanlar'da yabani olarak bulunur. Türkiye'de az da olsa bahçelerde yetiştirilir. Yaprakları ilk çağdan beri tedavi alanında kullanılır.
Anadolu adaçayı *(S. triloba)* çalı görünümünde bir bitkidir (boy en çok 120 cm). 2-6'sı bir arada leylak renginde çiçek açar. Batı ve Güney-Batı Anadolu'da bol yetişir. Türkiye'de *S. officinalis* yerine, bunun yaprakları çay olarak kullanılır. Bunlardan başka Türkiye'de yaygın başlıca adaçayı türleri: *S. aethiopis* (yünlü adaçayı), *S. dichroautha* (kutnu), *S. multicaulis* (kurt reyhanı), *S. sclarea* (misk adaçayı, ayıkulağı), *S. tomentosa* (büyük çiçekli adaçayı), *S. verbenaca, S. virgata, S. viridis.*
—Dokumc. *Salvia Triloba* türünün yaprakları ve gövdesi, kuru ya da yaşa olarak yünün doğal boyanmasında kullanılır. Boyar maddesi *Luteolin*, boyama yöntemi mordanlı boyamadır. Şap mordanla açık sarı renk elde edilir.
—Halk. hek. Adaçayının gölgede kurutulmuş yaprakları gaz söktürücü, kuvvetlendirici, uyarıcı, burun ve boğaz hastalıklarında antiseptik olarak kullanılır. *Diş otu, tıbbî adaçayı* da denir.

ADAÇİ, XII. yy.'da önemli rol oynayan bir japon daimyo ailesi. *Şikken*'e (naip) komplo kurmak, şogunluğa göz dikmekle suçlanan aile üyeleri 1285'te ölüm cezasına çarptırıldı.

A'DAD sıf. (ar. *aʿdad*). *Esk.* İnce, kısa kollu insan için kullanılır.

ADAD, Samilerin fırtına ve yağmur tanrısı. Büyük olasılıkla Suriye bölgesinde ortaya çıktı ve önce *Addu* (III-II. binyıllar), sonra *Hadad* (I. binyıl) olarak adlandırıldı. İ.Ö. 2000'e doğru Mezopotamya'da önemli bir tanrı olarak kabul edildi ve özellikle Asur'da büyük saygınlık kazandı.

ADADA. Tar. coğ. Anadolu'da, Pisidia bölgesinde ilkçağ kenti. Isparta'nın Sütçüler ilçesi, merkez bucağına bağlı Karadiken, esk. **Karabavlu** köyü yakınında. Bizans dönemi piskoposluk merkezi. Zeus tapınağı.

ADAD-NİRARİ, üç Asur hükümdarının adı.—**Adad-nirari I** (1307-1275) Hanigalbat'a karşı başarıyla sonuçlanan seferler aptı; bu ülkeyi önce egemenliği altına aldı, daha sonra topraklarına kattı.
— **Adad-nirari II** (912-889) Asur'un kuzey-doğusandaki dağlık bölgede ve Habur'daki Aramilere karşı zorlu savaşlara girişti ve sonunda bu toprakları ele geçirdi. — **Adad-nirari III** (810-782), Şemsi-Adad V'in oğlu ve ardılı. Annesinin naiplik döneminden sonra Asur'u eski gücüne kavuşturmaya çalıştı. Bütün Suriye'de vergi toplamayı başardı (802 ?), daha sonra bütün gücünü, Asur'un kuzey-doğusundaki Urartuların genişlemelerini önlemeye verdi.

ADAGE a. (fr. sözc., ital. *adagio*'dan). Koregr. **1.** Ders sonunda ve ortasında, dansçıların hareketlerindeki dengeyi ve düzgünlüğü geliştirmek için yapılan ağır tempolu alıştırmalar. **—2.** *Pas de deux*'nün ilk bölümü (ADAGİO da denir).
—ANSİKL. *Tekli adage* klasik balede çok erken tarihte doğdu, ama o dönemlerde koregrafik anlatıda bir anlam taşımıyor, yalnızca sanatçının gövdesini kullanma ve dengeyi sağlama yetilerini ortaya koyuyordu. *İkili adage* çift dansçı düşüncesinden kaynaklandı. Yıldız dansçı parmak ucunda ustalık temrinleri yapmak için genellikle bir dayanak noktasına gereksinim duyardı. Bir erkek (ya da kadın) partner de (ünlü Theresia Elssler örneği; bu sıradan dansçı, kız kardeşi Fanny'nin partneri olmuştur) başdansçının bu konuda başarılı olması için yardımcılık işlevi görürdü. İkili dans Marius Petipa'nin öncülüğüyle gerçekleşti *(Kuğu gölü)*: *adage* tam anlamını *pas de deux*'de buldu; yine de erkeğin işlevi bir taşıyıcı olarak kaldı. Ballets russes ile erkek dansçının *adage*'daki rolü tümüyle tamamlayıcı bir nitelik kazandı. Lirik duyarlığın doruk noktası olarak *adage*, kısa sürede "aşk şarkısı"yla eşanlamlı tutulmaya başlandı; hatta kimi çağdaş balelerde erotizme yöneldi.
Adage acrobatique daha yakın tarihte ortaya çıktı. Önceleri gazinolarda ve kabarelerde görüldü, daha sonra klasik balede benimsendi. Uygulanması güç ola bu biçimde, *saut*'lar, *porté*'ler, adım ve duruş uyuşumları önem taşıyor, bunlar da fiziksel bir beceri gerektiriyordu. (Müziği Moskovskiy'in yazdığı *Vals* balesi, ilk kez 1930'da Vasiliy Vaynonen'in koreografisi ve özellikle Aleksandr Lapuriy ve karısı Raysa Struşkova'nın danslarıyla sahnelendi.)

ADAGİDE a. (Ödemiş'in Adagide bucağının adından). Bir tür peştemal. Pamuklu ya da pamuk-suni ipek karışımı dokunur. Bordo üzerine beyaz çizgilidir. Geleneksel kadın giyiminde, sokağa çıkarken bürünmek için kullanılır. Adagide bucağındaki el tezgâhlarında dokunduğu ve yaygın olarak kullanıldığı için bu adla anılır. Eskiden ipek ya da pamuk ipek karışımı dokunurdu.

ADAGİDE →OVAKENT.

ADAGİETTO a. (ital. *adagio*'nun küçültmesi). Müz. Adagiodan daha içtenlikli, kısa süreli, ağır tempolu parça.

ADAGİO be. (ital. sözc.). Müz. Bir parçanın ağır tempoyla seslendirileceğini belirten terim.
◆ a. Böyle seslendirilen müzik parçası.
—ANSİKL. Adagio, hız belirten terimlerin en eskilerindendir (XVII. yy.'ın başlarında ortaya çıktı); başlangıçta bugünkü *moderato*'nunkine karşılık olan bir tempoyu an-

adaçayı (Salvia officinalis)

çayır adaçayı

adage acrobatique

latırdı; zamanla "yavaş yavaş"ın, hatta "çok yavaş"ın anlamdaşı oldu. *Lento* ile *andante* arasında bir tempoyu belirtir.

ADAGÜME → KONAKLI.

ADAİÇİ a. Nük. müh. *Adaiçi besleme*, elektronükleer bir birimde alternatörün şebekeye bağlı olmadığı ve yalnızca santralın yardımcı tesislerini beslediği çalışma düzeni.

ADAİR (Paul NEAL, **Red** —denir), petrol ve gaz kuyularındaki yangın ve patlamalarla mücadele alanında amerikalı uzman (Houston 1915). Bu tür kazaların uyandırdığı büyük heyecan ve kurtarma çalışmalarının tehlikeleri, onu geniş halk kesimlerine tanıttı ve sevdirdi. Mesleğe Myron Kinley'in yanında başlayan Adair de, ustası gibi "uçan itfaiyeci" diye adlandırıldı.

ADAJA, İspanya'da ırmak, Castilla la Vieja'da; 192 km. Credos dağları'ndan doğar, Avila'dan geçip Valladolid'in güneybatısında sol kıyıdan Duero'ya kavuşur.

ADAK a. **1.** Kutsal bir güce, bir dileği yerine getirmesi için, belli bir inanç çerçevesinde yapılan vaat; adanılan şey; nezir: *Adak adamak. Bir adağı olmak. Telli Baba'ya bir horoz adağım var.* (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Niyet, dilek: *Tanrı adağımı yerine getirdi, bir oğul verdi bana.* ‖ *Adak aşı*, çocukların düzenlediği Çömçe Gelin denen oyunumsu yağmur duası sırasında toplanan yiyeceklerle pişirilen yemek. (→ÇÖMÇE GELİN). ‖ *Adak çocukları*, dinsel bayramların arife sabahları ya da kandil geceleri, ev ev dolaşarak armağan ya da yiyecek toplayan çocuklara verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Adağını kesmek*, AYAK KÖSTEĞİNİ KESMEK'in eşanlamlısı. ‖ *Adak kurbanı*, kurban edilmek üzere adanan hayvan.
—Mim. *Adak taşı, adak masası, adak köşesi*, eski tapınaklarda tanrılara sunulan adakların konulduğu yer. ‖ *Temel adağı*, (→TEMEL).
—ANSİKL. Evrensel bir gelenek olan adağın, Anadolu'da çeşitli uygulamaları vardır. Kurban kesme, mum, yağ, tuz, süpürge, besin adama, böcek yutma, ermiş sayılan birinin gömütünden taş, toprak, gelin teli vb. şeyler alıp, dilek gerçekleştiğinde yerine koyma gibi. Adağın, dilek gerçekleştiğinde mutaka yerine getirilmesi gerekir. Getirilmezse, adayanın başına bir felaket geleceğine inanılır. Adak kurbanı, bu konudaki en yaygın uygulamadır. Kurban alnına sürülür. Adayan, adak kurbanının etinden yiyemez. Tamamını yoksullara, komşulara dağıtmak zorundadır. Bir ermişe adanmışsa, onun gömütü başında kesilir, pişirilip çağrılılara yedirilir. Bir parçası da gömütün başucuna konur.
•Anadolu'da günümüzde de yaşıyan bir geleneğe göre sabahın erken saatlerinde toplanan *adak çocukları*, aralarında bir baş seçerler. Bu başın yönetiminde "adak adak, yağlı budak, armudun sapı, üzümün çöpü" diye başlayan bir tekerleme söyleyerek ev ev dolaşırlar. Evlerden verilen para, kuru yemiş, meyve türü armağanları, aralarında eşit olarak pay ederler. Bu törenin uğuruna ve toplananların bereketi simgelediğine inanılır.
—İsl. Adak adama (nezir), müslümanlığa eski arap geleneğinden geçmiştir. Müslümanlıktan önce kurban edilmek için hayvanlar adandığı gibi çocuklar da adanabiliyordu. İslam inancına göre, her tür kötülükten kurtulmak, esenliğe ulaşmak için yapılırdı. İslam inancında Allah'a verilmiş bir söz olduğundan, mutlaka yerine getirilmesi gerekir. Kur'an-ı Kerim'de adaktan Dehr suresinin 7., Âl-i İmrân suresinin 35. ve Hac suresinin 29. ayetlerinde söz edilir: "O kullar ki adaklarını yerine getirirlerdi, kötülüğü her yeri kaplayan bir günden korkarlardı (Dehr,7)", "Ey Rabbim, karnımdakini sana azatlı köle olarak adadım, bu adağımı onayla (Âl-i İmrân, 35)", "Kirlerini atsınlar, adaklarını yerine getirsinler (Hac,29). İslamlıkta, adak, kurban biçiminde olduğu gibi bağış, günlük yaşamdan el-ayak çekme, Hac'ca yaya olarak gitme, saç kestirme mevlit okutma, oruç tutma, itikâfa çekilme vb. biçimlerinde de olabilir. Dünyasal amaçlara yönelik ve din yasakları içine giren öğeler (içki içmek, kumar oynamak, vb.) adanamadığı gibi türbe ve yatırlara da adakta bulunulamaz. Adayan kişinin aklının başında ve ergin olması gerekir. Adaktan, adakta bulunanın yakınları yararlanamaz. Kişi, ancak kendi malını adayabilir. Din bakımından adağın en geçerlisi, en halisi hiçbir koşula bağlı olmadan yapılanıdır. Adağın, saptanan süreden önce ya da sonra yerine getirilmesi, onun sevabını eksiltmez. Yardım edilecek kişinin değişmesi de amaca aykırı değildir.

ADAK sıf. (ar. *adakk*). *Esk.* Daha dakik, çok ince.

ADAK (Fehim), türk siyaset adamı (Mardin 1931). İstanbul Teknik üniversitesi'ni bitirdi. 1973 ve 1977'de MSP Mardin milletvekili seçildi. Bülent Ecevit'in başkanlığında kurulan CHP-MSP ortaklık hükümetinde ticaret bakanı oldu (1974). Süleyman Demirel'in kurduğu ortaklık hükümetlerinde bayındırlık (1975-1977), tarım (1977-1978) bakanlığı yaptı. 12 eylül 1980 sonrasında tutuklandı. MSP'nin öbür yöneticileriyle birlikte laikliğe aykırı davrandıkları suçlamasıyla sıkıyönetim mahkemesinde yargılandı, aklandı.

ADAKALE, Tuna nehri üzerinde ada ve kent. Orşova kentinin yaklaşık 4 km doğusunda, nehrin Karpat dağları'nın uzantısını yararak Eflak ovası'na çıktığı ve dar Demirkapı boğazı'na girmek üzere keskin bir dirsek yaptığı yerdedir, 0,2 km²; 1,5 km uzunluğunda. Tarihsel kentte, halkın çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu. Ada, 1972'de Romanya ve Yugoslavya'nın işbirliğiyle, Demirkapı boğazı'na kurulan barajın suları altında kaldı.
—Tar. XV. yy., başlarında Osmanlı egemenliğine girdi. Avusturya saldırılarına karşı üzerine bir kale yapıldı. Sırbistan'ın özerklik kazanmasından sonra (1830) Osmanlı devletine bağlı kaldı. Ayastefanos antlaşması'nda (1878) boşaltılmasına karar verilmesine karşın, Avusturya - Macaristan, Romanya, Sırbistan sınırlarının kesiştiği noktada bulunmasından ötürü hangi devlette kalacağı belirlenemedi. Berlin antlaşması görüşmelerinde Adakale'nin durumu unutulunca, Osmanlı devleti egemenliği sürdü. Birinci Dünya savaşı'ndan sonra Romanya'ya bağlı sayıldıysa da Türkiye bu durumu ancak Lozan antlaşması görüşmelerinde onayladı (1923).

ADAKAN (Enver), türk siyaset adamı (Girit 1897 - İstanbul 1984). Mühendis mektebi'nde öğrenciyken askere alındı, Çanakkale'de yedek subay olarak savaştı (1915). Almanya'da mühendislik öğrenimi yaptı. Balıkesir milletvekili seçildi (1933 - 1942). DP İstanbul il Başkanı oldu. 1950'de İstanbul'dan DP milletvekili seçildi. Hürriyet partisi hareketine katıldı.

ADAKARASI a. Şarapç. Avşa'da yetişen, taneleri sık ve yumurta biçiminde, kalın kabuklu, sert etli bir çeşit kırmızı üzüm. (Kuru madde ve asit oranı yeterli, alkol oranı %12 olan iyi bir sofra şarabı verir.)

ADAKLAMAK gçz. f. (türk. *adak*, ayak' tan). Küçük bir çocuktan söz ederken, yürümeye başlamak.
—ANSİKL. Halk arasında erkek çocukların bir, kızların bir buçuk yaşında adaklayacağına inanılır. Çocuklar yürüme çağına geldiğinde, birkaç adım ötede durulur, "adak, budak" diyerek yürümeye yüreklendirilir. Gecikenler "ocak*"a götürülür ya da "ayak köstegi*"kesilir.

ADAKLI sıf. ve a. **1.** Adak adamış olan kimse için kullanılır: *Adaklı insan er ya da geç adağını yerine getirmelidir. Adaklı olduğunu unutma.* **—2.** *Bir şeye adaklı*, o şeyi adamış olan kimse için kullanılır: *Annem üç gün oruca adaklı.* **—3.** Adamak eyleminin konusu olan kimse için kullanılır: *Adaklı çocuk.* **—4.** *Yörs.* Nişanlı, sözlü.

ADAKLI, Bingöl'ün Kiğı ilçesine bağlı bucak. 22 713 nüf. (1980); 33 köy. Merkezi *Adaklı* (esk. Azakpert), 3 919 nüf. (1980).

ADAKLIK sıf. Adak olarak vaat edilen; ayrılan şey için kullanılır: *Adaklık koyun.*
◆ a. Adak adanan yer.

ADAKSU, esk. **Şebboy,** Muş'un Malazgirt ilçesi, Karahasan bucağı merkezi; 1 031 nüf. (1980).

ADAL sıf. (ar. *adall*). *Esk.* **1.** Doğru yoldan pek uzak olan, çok sapıtmış bulunan, çok fena yol tutmuş olan. **—2.** Pek çok hata yapan.

ADAL, Doğu Afrika'da müslüman devlet. Aşağı yukarı bugünkü Cibuti devleti'nin toprakları üstünde kurulmuştu. Halkının bir bölümü Somali, bir bölümü de Afer'di. İslam kaynaklarında bu devletin adına Zeyle Sultanlığı olarak rastlanır. XIII-XVI. yüzyıllar arasında Habeşistan'ın batı ucunda bulunan müslümanlarla Habeş hıristiyanları arasındaki savaşlarda önemli bir rol oynadı, müslümanların sığınağı oldu. Ancak Habeşler, müslümanları bu ülkede de izlemekten geri durmadılar. XVI.yy.'da önemini yitirdi.

ADAL (Hasan Şükrü), türk yönetici (Limni 1908). Mülkiye mektebi'ni bitirdi (1933). İçişleri bakanlığı ve Başbakanlık özel kalem müdürlüklerinde bulundu. Siyasal Bilgiler fakültesi'nde idare hukuku okuttu. Bolu'dan CHP milletvekili seçildi (1943-1950). Serbest gazetecilik, Yapı Kredi Bankası genel sekreterliği, Devlet personel dairesi başkanlığı (1961-1966), öğretim üyeliği (1966-1973) yaptı. *Siyasi ilimler mecmuası*'nı yayımladı(1931-1958). Yapıtı: *Modern devlette memur* (1940).

ADALA → KARATAŞ.

ADALAN (Şevket), türk maliyeci ve siyaset adamı (İzmir 1901) Mülkiye mektebi'ni bitirdi (1923). Sayıştay'da denetçilik, Maliye bakanlığı'nda denetim kurulu başkanlığı yaptı (1930-1939). İzmir milletvekili seçildi (1943-1950). Tarım (1947), gümrük ve tekel (1947-1948), maliye (1948-1949), bayındırlık (1949-1950) bakanlığı yaptı. 1961 Kurucu meclisi'ne İzmir temsilcisi olarak girdi. 1965 ve 1969 seçimlerinde CHP listesinden İzmir milletvekili seçildi. CHP içindeki ortanın solu hareketine karşı çıkarak, Cumhuriyetçi Güven partisi'ne katıldı.

ADALAR, Marmara bölgesinde, İstanbul iline bağlı ilçe; 19 413 nüf. (1990); yaklş. 11 km². İkisi boş 9 adadan oluşur.

Adalar

Bayram Dalay

Merkezi *Büyükada*. Adalar, Kocaeli yarımadasının Bostancı-Kartal kıyıları karşısında kuzey-batı-güney-doğu doğrultusunda sıralanmıştır. Batı dillerinde *Prens adaları*, türkçede kızıl renkli topraklarından ötürü, *Kızıladalar* adıyla tanınırlar. Sürekli yerleşme olanlar, büyüklük sırasıyla, Büyükada (esk. Prinkipo, 5,4 km²), Heybeli (esk. Halki, 2,3 km²), Burgaz (esk. antigon, 1,5 km²), Kınalı (esk. Proti, 1,3 km²), Sedef adası (esk. Androvita), Yassıada (esk. Plati, deniz üssü) ve Pide ya da Kaşık (esk. Ptis) adalarıdır. Sivriada, (esk. Oksiya) ve Tavşanadası'nda (esk. Neandros) sürekli yerleşme yoktur. Engebeli bir topografyası olan adaların en yüksek yeri, Büyükada'da Kocatepe'dir (208 m). Kocaeli şelfi üzerinde yer alır ve kıyıdan derinliği 50 m'yi geçmeyen, yer yer çok daha sığ bir kanalla ayrılırlar. Bunlar, Pliyosen yaştaki bir aşınım yüzeyi (peneplen) üzerinde yükselen ve dirençli kayalardan (çoğunlukla Birinci Zaman kuvarsitleri) tepelerdi. Yaklaşık 25 000 yıl önce deniz düzeyinin yükselmeye başlaması (Flandre transgresyonu) ve aşınım yüzeyinin alçak kesimlerini örtmesiyle adalar oluştu. Bizans döneminde birçok ünlü kişinin sürgün edildiği, bu yüzden "Prens adaları" adıyla anılan adalar, doğal güzellikleri, çamlıkları ve yumuşak iklimiyle İstanbul'un gözde yazlıklarındandır; yaz aylarında adaların nüfusu birkaç kat artar. (→ Kayn.)

ADALAR denizi, türk coğrafyacıların XIX. yy.'da Ege denizine verdikleri ad.

ADALAR koyu, ing. **Bay of Islands,** Yeni Zelanda'nın kuzey ucunda koy. Adalar koyu, XIX. yy. başında, balina avı gemilerinin ve Büyük Okyanus'un güneybatısına giden avrupalı kaçakçıların en sık kullandıkları buluşma yeriydi.

ADALARD ya da **AETHELARD Bath'lı,** ingiliz skolastik filozof (XII. yy.). Öğrenimini Fransa'da yaptıktan sonra İspanya'yı, İtalya'yı, Yunanistan'ı, Kuzey Afrika'yı ve Anadolu'yu dolaştı. Filozof ve matematikçi olan Adalard, Arapların, felsefe ve matematik yapıtlarını ve bu arada Eukleides'in *Stoikheia*'sını (Öğeler) [1482'de Venedik'te Novaralı Campanus'un açımlamasıyla yayımlandı] latinceye çevirdi ve tanıttı. *De eodem et diverso* adlı incelemesinde açıklanmış olan felsefesi, doğrudan doğruya platonculuğa bağlanır.

ADALAT çoğl. a. (ar. *ʿaḍale*'nin çoğl. *ʿaḍalāt*). *Esk.* Adaleler, kaslar.

ADALBERT Praglı (*Aziz*), çekçe **Vojtěch, Bohemyalı Albert** olarak da adlandırılır (956'ya doğr. - Fischhausen, bugün Primorsk, 997). Bohemyalı büyük bir aileden gelen Adalbert, Magdeburg başpiskoposunun yanında dokuz yıl geçirdi, sonra Bohemya'ya döndü (981), burada Prag piskoposu Detmar'ın emrine girdi; 983'te Detmar'ın yerine geçti. 992'de, Prag yakınında Brevnov manastırını kurdu, sonra kendini Prusyalıların hıristiyanlaştırılmasına adamak için piskoposluğundan feragat etti. Fischhausen yakınındaki bir ormanda öldürüldü. Kemikleri Polonyalılar tarafından Gniezno katedraline getirildi, sonra Prag'a götürüldü (1039). Aziz Adalbert'in, Batı Slavları yanı sıra Polonyalılar ve Çekler arasında da ünü çok yaygındır.

ADALBERT I (1000'e doğr. -Goslar 1072), Hamburg ve Bremen başpiskoposu (1043). Papalık temsilcisi olarak iskandinav piskoposluklarına gönderildi. Bu ülkelerde hıristiyan uygarlığının öncülerinden biri oldu. İmparator Heinrich III döneminde önemli bir siyasal işlev üstlendi. 1063'te genç Heinrich IV'ün vasiliğine getirildi. Alman prenslerini Heinrich IV'e karşı ayaklandırdı, daha sonra prensler tarafından saraydan uzaklaştırıldı (1066). Ancak Heinrich IV, onu geri çağırdı (1069).

ADALBERTO I, Toscana markisi (846-884). —Oğlu, Toscana markisi **Adalberto II** (884-915), Spoleto dükü Guido ve Germanya kralı Arnold ile savaştı.

ADALBERTO, İtalya kralı (950-961). İmparator Otto I tarafından tahtından indirildi ve 972-975 arasında Autun'da öldü.

ADALE a. (ar. *ʿaḍale*). Kas.

ADALELİ sıf. Kasları gelişkin, gergin, sıkı olan beden ya da bedenin bir bölümü için kullanılır: *Adaleli kollar*.

ADALESİZ sıf. Kasları gelişmemiş, yumuşak, gevşek olan beden ya da bedenin bir bölümü için kullanılır: *Adalesiz gövde*.

ADALET, -ti a. (ar. *ʿadālet*). **1.** Hakka ve doğruluğa saygıyı temel alan ahlak ilkesi: *Adalet aşkı. Adalet düşüncesi. Adaleti egemen kılmak. Adalet için savaşmak.* **—2.** Başkalarının haklarına saygılı olunmasını, başka bir deyişle herkese hakkı olanın verilmesini ve herkesin toplumsal yaşamdaki görevlerini yerine getirmesini bekleyen ahlaki nitelik: *İşçilerine yaptığın haksızlığı adaletine yakıştıramadım. Adaletin bu mu?* **—3.** Yasal açıdan, haklı ya da haksızı, suçlu ya da suçsuzu ayırma, doğru olanı söyleme hakkı: *Adaleti kesinlikle, yansızlıkla uygulamak.* (Bk. *ansikl.* böl. Fels., İkon., Isl. huk., Rom. huk.) **—4.** Yargı gücü ya da bir otorite tarafından bir kimsenin şikâyetinin yerinde bulunması ve ona hakkının verilmesi eylemi: *Adaletin yerine getirilmesini, topraklarının geri verilmesini bekledi. Davacı mahkemede "adalet istiyorum" diye bağırdı.* **—5.** Bir toplumda yargı yetkisini kullanmakla, yasayı uygulamakla yükümlü kurum: *Adalet karşısına çıkarılmak. Suçlu olan adaletin pençesinden kurtulamaz. Adalet mülkün temelidir.* **—6.** *Adalet dağıtmak*, düzenin ve yasaların sağladığı hakları tanımak ve herkese haklarını vermek (esk.).‖ *Adalet kapısı*, mahkeme: *Adalet kapısı herkese açıktır.*‖ *(Bir kimseyi) adalete teslim etmek*, zarılı ya da suçlu bir kimseyi yargılanmak üzere yetkili makama götürmek.‖ *Adalete tesim olmak*, yargılanmak üzere yetkililere başvurmak.‖ *(Bir kimsenin) adaletine sığınmak*, ondan anlayış, hoşgörü, yakınlık, bağışlanma ummak, beklemek.

—Huk. Haklılık, hakka uygunluk. Öznel anlamda adalet herkesin hakkını tanıma konusunda değişmez, kesin istektir. Nesnel anlamda adaletse karşılıklı karşıt çıkarlar arasında hakka uygun bir denkliktir. ‖*Adalet komisyonları*, 2802 sayılı Hâkimler ve savcılar kanununun 113. maddesine göre kurulan ve aynı kanunun 114. maddesinde sayılan memur ve hizmetlilerin özlük işlerini yerine getiren komisyonlar. (Adli yargı adalet komisyonları, ağır ceza mahkemelerinin bulunduğu yerlerde, başkanı ve bir asıl, bir yedek üyesi Hâkimler ve savcılar yüksek kurulu'nca belirlenecek hâkimlerle o yer Cumhuriyet savcılarından oluşur. İdari yargı adalet komisyonları, bölge idare mahkemelerin bulunduğu yerlerde, bölge idare mahkemesi başkanının başkanlığında, iki asıl ve bir yedek üyesi Hâkimler ve savcılar yüksek kurulu'nca belirlenecek idari yargı hakimlerinden oluşur. Bu komisyonların görevleri Hâkimler ve savcılar kanunun 114. maddesinde belirlenmiştir.) ‖ *Adalet örgütü*, bir toplumda yargı yetkisini kullanan kurumlar. Adliye teşkilatı.

—İkt. *Sosyal adalet*, servet ve gelirin yeniden dağılımında uyulması gereken ahlâki ölçüt. Bu ölçüte göre, "eşit işe eşit ücret" verilmesi, toplumsal yükümlülüklerin bireyler arasında eşit olarak dağılması, kıtlıktan doğan iktisadi rantların ortadan kaldırılması gerekir.

—İsl. huk. *Adalet-î şühûd*, mahkemede tanıklık edenlerin adil, yani dürüst ve güvenilir olmaları demektir. Dürüst ve güvenilir olmak demek, iyi davranışların yanlış tutum ve davranışlardan fazla olması demektir (Mecelle 1705). Bunun ölçüsü, kişinin dininde haram sayıldığına inandığı şeylerden sakınmasına göre saptanır. Bu ölçüye uyan bir gayri müslimin tanıklığı da mahkemede kabul edilir. (→ TA'DİL VE TEZKİYE.)

—Kur. tar. *Adalet emri*, halka zulmedilmemesi için sadrazam tarafından eyalet valilerine gönderilen yazılı emir. ‖ *Adalet fermanı*, daha çok adaletname olarak bilinen ferman. (→ ADALETNAME.)

—ANSİKL. Fels. Platon'a göre ideal Site'nin (devletin) temelindeki ilke, herkesin kendi yerinde kalmasıdır ve adalet bu ilkeden kaynaklanır. "Kendi işimizi yapmak [...] işte budur adalet "[...] "Devlette bulunan üç doğal kurucu öğenin [üretici-savaşçı-yönetici] her biri, sırasıyla ılımlı, yiğit ve bilge davranarak kendi öz işini yaptığı zaman, devlet adaletlidir. [...] aynı şey, birey için de geçerlidir" (*Devlet*, 4, 433-435). Nitekim, Site'de olduğu gibi bireyde de adaletin bulunması ve aklın, tutkuları her zaman yönetmesi gereklidir. Aristoteles, adaleti, "adaletli eylemler gerçekleştirebilmemizi, onları somut olarak gerçekleştirmemizi ve gerçekleştirmek istememizi sağlayan yatkınlık" olarak tanımlar (*Nikhomakos ahlakı*, 5, 1). Ama, kimi zaman yasaya uygunluğu (yasallığı) belirten ve "evrensel adalet" diye adlandırdığı, kimi zaman da eşit olanı dile getiren ve "özel adalet" dediği adalet kavramının bulanıklığı üzerinde durur. Sonuncu anlamda adaletsiz adam, hakkı olandan daha fazla mal ve onur kapan kimsedir. Aristoteles, "özel adalet"in de iki anlamı olduğunu söyler: *dağıtıcı* adalet ve *düzeltici* adalet (yasal ve onarıcı da denir bunlara). Bunlardan birincisi, yurttaşlar arasında, malları ve onurları bölüştürmektir ve belli bir geometrik oran çeşidinin kurulmasına dayanır ve aslında, yetenekler arasındaki eşitsizliği onaylar. Örneğin, iki kişi arasında dağıtılacak bir mal, onların A/B gibi iki farklı yeteneği arasındaki orana eşit bir C/D oranına göre bölünecektir (yani ancak, iki tarafın görece durumu, dağıtım yapılmadan önceki durumda kaldığı zaman adaletli davranıldığı söylenecektir). Aristoteles şöyle diyor: "Matematikçiler, bu orana geometrik derler. [...] Eğer adaletli, geometrik oransa, adaletsiz, bu orana karşıt olandır" (*ay. y.*, 5,3.). Düzeltici adaletse, isteyerek gerçekleştirilmiş hukuksal bağıntılarda (satış sözleşmeleri gibi) ya da hukuksal nitelik taşıyan ama karşılıklı anlaşmaya dayanmayan edimlerde (hırsızlık gibi) sözkonusudur. Bu adalet, aritmetik bir orana dayanır ve kişilerin yeteneklerini göz önüne almaz. Kişiler, zarar ve ziyandan sonra, A + C, B—C durumundaymış gibi ele alınırlar. Böylece düzeltici adalet, A'dan aldığını B'ye verir ve A ile B, kazanç ile kaybın aritmetik ortalaması olan bir duruma dönmüş olurlar. Aristoteles şöyle yazıyor: "Kısacası, adaletli-olan, karşılıklı anlaşmayla girişilmemiş ilişkilerde belli bir kâr ile bir kayıp arasındaki orta durumdur ve her iki tarafın da, daha önce olduğu gibi daha sonra da eşit payı almasını gerektirir" (*ay. y.*, 14).

Hobbes'a göre, adalet kavramının iki anlamlılığı, yasal ile haklı arasındaki ayrımdan kaynaklanır. Adaletli eylemlerin, yasaya uygun eylemler olduğu ileri sürülebilir. Hobbes şöyle der: "*İyi* ile *kötü*'nün, *adaletli* ile *adaletsiz*'in, *namuslu* ile *namuslu-olmayan*'ın bağlı olduğu kuralların, yurttaşlık yasaları olduğunu ve bundan ötürü, yasa koyucunun buyurduğunun *iyi*, yasakladığının da *kötü* olduğunu gösterdim" (*De cive*, 12, 1). Ama bu durumda, herhangi bir yurttaşlık yasasının adaletsiz, yani haksız olduğunu düşünme olanağı ortadan kalkmaktadır. Haklılık kavramını savunanlar, bundan ötürü doğal hukuk kavramını öne sürdüler. Doğal olanın üstünlüğü düşüncesi, Aydınlanma filozofları tarafından geliştirildi. Montesquieu şöyle diyordu: "Yasalar yapılmadan

önce adaletin gerçekleşebileceği durumlar vardır. Bundan ötürü ortaya konmuş yasaların buyurduklarından ve yasakladıklarından önce, adaletli ve adaletsiz diye bir şeyin olmadığını ileri sürmek, daire çizilmeden önce yarı çapların eşit olmadığını söylemekten farksızdır" (*Kanunların ruhu üzerine*, 1, 1). Hukuksalın, siyasal ve ekonomik gerçeğe oranla ağır bastığı insan ve yurttaş hakları öğretisi, işte bu doğal hukuk anlayışı üzerinde temellenmiştir.

Hegel'in ve Marx'ın felsefeleri, özgül yanlarıyla, bu anlayışa karşı çıkarlar. Hegel'e göre, gerçekleşmiş akıl olarak devlet'in taşıdığı önem, doğal hukukun önceliği kavramının bir yana atılmasını gerektirir. Hegel şöyle diyor: "Doğa hukuku, bundan ötürü, kuvvetin ve şiddetin egemenliğinin dile gelişidir ve doğa durumu, bir şiddet ve adaletsizlik durumudur ve söylenebilecek biricik doğru da, bundan sıyrılmak gerektiğidir" (*Enzyklopädie*).

Hegel'den farklı bir bakış doğrultusunda olmakla birlikte marxçılık için de adalet, ekonomik ve siyasal sınıf ilişkilerinden bağımsız değildir. Marx'a göre adalet, bir sınıfın öteki sınıf üzerindeki egemenliğini, hukuk düzeyinde sağlayan bir üstyapı öğesinden başka şey değildir. Nitekim Marx şöyle der: "İnsanların birçoğu, adalet ideallerini, ticaret üretimi üzerinde temellenen hukuksal bağıntılara dayandırırlar. Yeri gelmişken söyleyeyim ki, bu görüş de onlara, adalet varlığını koruyup sürdürdükçe, bu tür üretimin de sürüp gideceği kanıtını kolayca sağlar" (*Kapital*, kitap 1, 2, not).

—İkonogr. Firavunlar dönemi Mısır'ında, Adalet ve evrensel düzen tanrıçası Maat,

Adalet
İyi yönetim alegorisi'nden ayrıntı
Ambrogio Lorenzetti'nin freski
Siena belediye sarayı (İtalya)

ölünün psykhostasia*'sına katılırdı: terazinin, ölünün kalbinin bulunduğu kefenin karşı kefesinde, Maat kuştüyüyle simgelenirdi. Yunan ve latin antik çağı, Adalet'i Themis tanrıçası biçiminde göstermiştir. Ortaçağ'daki görünümüyse elinde kılıç tutan bir kadındır: bazı duvar halılarında (*Davut ile Batşeba'nın öyküsü*, [Ecouen]; *Traianus'un adaleti*, [Basel]), Floransa'da S.Maria Novella kilisesindeki Andrea da Firenze freskinde bunun örneğine rastlanır. Rönesans'ta Adalet, elinde terazi ya da kılıç tutarak (Spranger'in tablosu, Louvre), bazen de gözleri bağlı olarak gösterilir. Erkeklerin kötülüklerinden kaçmak için yeryüzünden ayrılan ve zodyak üzerinde terazi ve aslan burçlarının arasına sığınan bakire Astraia'nın anısına, bir aslanın sırtında oturmuş olarak canlandırıldığı da olur. Kamu yapılarında en çok yer verilen figür Erdem'dir: Siena Belediye saray'ında (A.Lorenzetti), Venedik'te Dukalar sarayı'nda (Tintoretto. *Dukaya kılıcı ve teraziyi uzatan Adalet*), Floransa'daki Vecchio sarayı'nda (Vasari'nin yağlıboya tabloları, Benedetto da Maiano'nun heykelleri), Paris'te milletvekillerinin toplantı salonunda (Delacroix), Brüksel'de Palais de la Nation'da (Godecharle'ın alınlığı). Diğer Erdem'ler arasında Adalet imgesi birçok mezar anıtını da süsler: M.Colombe'un François II anıtı (Nantes), B. Prieur'ün Anne de Montmorency anıtı (Louvre), F.Anguier'nin Longueville dükleri anıtı (*ay.y.*), Bernini'nin Urbanus VIII anıtı (Roma). Ayrıca Giotto'nun bir freski (Padova arenası), Dürer'in bir gravürü (bunda Adalet imgesi erkektir), Raffaello'nun bir freski (Vatikan, imza odası) Rottenhammer'in *Adalet ve Barış* adlı tablosu bunlar arasındadır. Ortaçağ minyatürlerinde yargı erkini kullanan krallar ve piskoposlar görülür. Adaletle ilgili çeşitli olaylar tarih resimlerine de konu olmuştur. Bunların arasında *Kambiz'in yargılanması* (Brugge) ya da Delacroix'nın *Traianus'un adaleti* (Rouen) sayılabilir.

—İsl. Adalet kavramından Kuran'ın çeşitli surelerinde (Nahl, Nisâ, Mâide, Enam, Hûd, Rahman) söz edilmiştir. Mâide suresinin 8. ayetinde: "...Bir cemaat (müşrikler ya da Yahudiler) hakkında öfkelenmeniz, adalet etmemekle sizi vebale sürüklemesin. Adalet edin. Adalet takvâya (Allah korkusuyla dinsel yasaklardan kaçınma) pek yakındır."; Nahl suresinin 90. ayetindeyse: "Gerçekten Allah adaleti, iyiliği, yakınlara karşı elaçıklığını buyurmuştur." denilir.

Hadis usulünde adalet, hadis râvisinin (Peygamber'in sözlerini nakleden) güvenirliği için şart olarak aranır.

—İsl. huk. Adalet insaflı olmak, zulüm ve haksızlıktan ve her türlü aşırılıktan kaçınmak, yapılması gerekeni tam bir doğrulukla yapmaktır.

Yaygın kullanımıyla adalet, yasanın herkese eşit olarak uygulanması, renk, dil, kültür, mevki ve bilgi farkının hukukı eşitliği bozmamasıdır. İslam hukuku, devlet başkanı da içinde, hiç kimseye yasal dokunulmazlık tanımaz. Bir köle, bir gayrimüslim vatandaş ve devlet başkanı yasalar karşısında eşittir. Yalnız köleler ceza konusunda farklıdır. Onlara verilen ceza özgür vatandaşlara verilen cezanın yarısıdır.

Kuran yasal adalet üzerinde önemle durur: "Allah size, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor..." (Kuran 4/58)

—Rom. huk. Roma özel hukuk alanında adaleti gerçekleştirenler: magistra denilen belirli yüksek görevliler (praetor, aedilis curulis, censor, consul, quaestor, başrahip); özel kişiler, hakemler ve yargıçlar (İ.Ö.123'e ve 81'den 70'e kadar senatörler, 123'ten 81'e kadar şövalyeler, 70'ten sonra her iki sınıfın temsilcileri); mahkemeler (decemvir'ler, centumvir'ler, recuperator'lar). Formula usulünde (bu usul eski legis actio usulünün yerini almış ve İmparatorluk döneminde de isteme bağlı yeni bir yargılama usulü olan libellos yönteminin yanında varlığını korumuştur) yüksek magistra, davaya bakacak yargıcı ve uygulanacak hukuku belirler. İmparatorluk döneminde yüksek yargılama yetkisini elinde bulunduran imparator, onu ya bir magistra'ya ya da yüksek bir görevliye (vali, yönetici) devreder.

Ceza hukuku alanında ise halk meclisleri, yetkilileri, sürekli bir duruma dönüşen özel mahkemelere (quaestiones) ya da yüksek magistra'lara devrederler.

Adalet, Adalet Mensucat fabrikası'nın bir müessese kulübü olarak kuruldu (1946). 1. Türkiye ligi kurulunca 1. lige alındı. 1959-1960 sezonundaysa ikinci lige düştü. 1971'de Alibeyköy ile birleşti ve 1980'e dek "Alibeyköy Adalet" adıyla futbol yaşamını sürdürdü. Bu tarihten sonra "Adalet" sözcüğü kulübün adından kaldırıldı.

Adalet bakanlığı, devlet örgütü içinde adalet işlerinin bağlı olduğu en yüksek yönetim birimi. Adalet bakanlığı 1920 yılında "Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerine Dair Kanun'un 1. maddesine göre Adliye ve mezahip vekâleti adıyla kurulmuştu. Günümüzde bakanlığın teşkilat ve görevleri, 1982 Anayasasının 113. maddesine dayanılarak çıkarılan 2992 sayılı yasayla yeniden düzenlendi. Bu yasaya göre Adalet bakanlığı, adalet kurumlarını açmak, geliştirmek ve denetlemek, adalet hizmetleriyle ilgili hukuki düzenlemeler yapmak, yasa ve yasa hükmünde kararname taslaklarının türk hukuk sistemine ve yasa tekniğine uygunluğunu incelemek ve yasalarla verilen diğer görevleri yerine getirmek üzere kurulmuştur. Bakanlığın en üst amiri, adalet bakanıdır. Adalet bakanı bakanlığın merkez ve taşra teşkilatıyla, bağlı kuruluşunun etkinliklerini, işlemlerini ve hesaplarını denetlemekle görevli ve yetkilidir. Bakanlığın ana hizmet birimleri Ceza işleri genel müdürlüğü, Hukuk işleri genel müdürlüğü, Ceza ve tevkifevleri genel müdürlüğü, Adli* sicil ve İstatistik genel müdürlüğü ve Kanunlar genel müdürlüğü'dür. Hâkimler ve savcılar yüksek kurulu, bakanlığa bağlı sürekli bir kuruldur. Adalet bakanlığı'nın bağlı kuruluşu Adli* tıp kurumudur.

Adalet bakanlığı kütüphanesi, Adalet bakanlığı hukuk işleri genel müdürlüğü'ne bağlı kitaplık.

Adalet dergisi, Adalet bakanlığı'nın yayın organı. İlk sayısı Osmanlı Adliye nezareti tarafından (1 Aralık 1909) *Ceride-i adliyye* adıyla çıkarıldı. Dergi, 1919'a kadar on beş günde bir, bu tarihten sonra aylık olarak yayımlandı. Temmuz 1929'da *Adliye ceridesi*, 1945'te *Adalet dergisi, 1959'da Adliye dergisi*, 1960'tan sonra yine *Adalet dergisi* oldu. Bu yayın organında yerli ve yabancı hukukla ilgili yazılara, ve örnek olabilecek kararlara, çeviri ve tebliğlere yer verilir.

Adalet kasrı, Edirne'de saray. Sarayiçi'nde, Fatih köprüsünün ucunda. Kanuni döneminde Mimar Sinan'a yaptırılmıştır (1561). Kule biçimi, üç katlı bir yapıydı. Günümüzde tarla olan yörede, dört köşe kule kalıntısı vardır.

Adalet partisi (A P), türk siyasal partisi (11 şubat 1961-16 ekim 1981). 27 Mayıs 1961 devriminden sonra kapatılan Demokrat parti'yi (D P) destekleyen kitleleri yeni bir parti çevresinde toplama amacıyla kuruldu. (→ DEMOKRAT PARTİ.) DP'nin geniş oy tabanından yararlanarak iktidara gelmek amacını güden partinin kadrolarında DP'ye yakınlığıyla tanınmış kimseler yer aldı. Parti, 27 mayıs'ı izleyen günlerde orduda yapılan tasfiye sırasında emekli edilen genelkurmay eski başkanı Ragıp Gümüşpala başkanlığında kuruldu. AP'nin programında, parti *"...Türk Milletini milli tarih şuuru içinde, Batı Medeniyeti seviyesine çıkarmayı ideallerinin temeli yapmış bir siyasal teşekkül"* olarak tanımlanıyor ve *"Türk milletini geri kalmışlıktan, sefaletten ve siyasi vesayetten kurtarmak, Hür dünya'nın demokratik, ileri ve müreffeh, hür bir üyesi haline getirmek için"* çalışılacağı öngörülüyordu (Md.1). Parti *"Batılı manada demokratik düzeni"* kabul ediyor; bu düzeni, insan şeref ve haysiyetine yaraşır, özgürlüklerine saygılı ve *"mükemmel bir cemiyet düzeni"* gördüğü için savunuyordu. Programa göre uygar bir toplum olabilmenin ilk koşulu *"hür bir siyasi nizam içinde"* yaşamaktı. Parti, *"vatandaşı siyasi vesayet altına almak isteyen, insan haysiyetini rencide eden, insan hak ve hürriyetini hiçe sayan... totaliter düşüncenin"* karşısında yer alıyor (Md. 2), temel hak ve özgürlüklerin gerçekleşmesini ve korunmasını, kişilere eşit olanaklar sağlayan bir *"Refah Devleti"*nin kurulmasını (Md.6), *"ırk, kültür, din, mezhep ve mahalli gelenek farkları coğuran cereyanlara"* karşı çıkılmasını (Md.9) amaçlıyordu.

Partinin, kuruluş dönemindeki amblemi, arkasında doğan güneş bulunan açık bir kitaptı. Daha sonra, halk arasında DP ile özdeşleştirilen *"demirkırat"*'ı simgele-

yen beyaz at amblem olarak seçildi.

1961 seçimlerinden sonra AP, Millet meclisi'nde ikinci, çoğunluk esasına göre yapılan seçimle Cumhuriyet senatosu'nda birinci parti olarak yer aldı, CHP ile ortaklık hükümeti (koalisyon) kurdu. CHP genel başkanı İsmet İnönü'nün başbakanlığındaki hükümet ortaklığı oluşturan partilerin uyumsuzluğu nedeniyle sık sık bunalımlarla karşılaştı. DP'nin mirasçısı olduğunu savunan AP ile, DP iktidarıyla on yıl mücadele eden CHP'nin ortaklık hükümeti 22 Şubat 1962 ayaklanma girişimini göğüslemek zorunda kaldı. AP genel merkezine, AP yanlısı gazete idarehanelerine saldırılar oldu. AP, ortaklıktan ayrıldı. Bu arada kurucu genel başkan Gümüşpala öldü (1964), yerine yardımcısı Sadettin Bilgiç bir süre vekâlet etti. Toplanan AP kongresi, teknokrat Süleyman Demirel'i genel başkan seçti. 1965 seçimlerinden önce, AP'nin öncülük ettiği bir girişimle, İnönü'nün bağımsızlarla kurduğu ortaklık hükümeti düşürüldü. Bağımsız senatör Suat Hayri Ürgüplü'nün kurduğu MP-CKMP-YTP ve bağımsızlardan oluşmuş 4. ortaklık hükümetinde AP de yer aldı, genel başkan Demirel başbakan yardımcısı oldu. 1965 seçimleri AP'yi tek başına iktidara getirdi. 1969 seçimlerinde AP'nin aldığı oy daha da yükseldi. Ancak, halktan gelen bu destek, partinin bölünmesini önleyemedi. 71 AP'li milletvekili ve senatör, hazırladıkları bir muhtırayı AP genel başkanı Demirel'e verdiler. Muhtırada günden güne artan sosyal,ekonomik, siyasal istikrarsızlıkların, asayişsizliklerin önlenmesi, parti programına ters düşen uygulamaya son verilmesi, kimi parti üyelerinin partiden çıkarılmalarının durdurulması isteniyordu. Parti içi muhalefet, CHP ve öteki muhalif partilerle birlikte 1970 bütçesini reddedince 1. Demirel hükümeti düştü. Demirel, eski hükümet üyeleriyle yeni kabinesini kurarken (2. Demirel hükümeti, 1969) AP'den çıkarılan ve istifa eden milletvekili ve senatörler Demokratik parti'yi (1970) kurdular. (→ DEMOKRATİK PARTİ.) AP içindeki bazı eski DP'liler Demokratik parti kadrolarına geçtiler (18 Aralık 1970). Demirel başkanlığındaki 3. AP hükümeti, 12 Mart 1971'de ordu adına verilen bir muhtırayla iktidardan uzaklaşmak zorunda kaldı (→ 12 MART MUHTIRASI). Ancak parti, 12 Mart sonrasında kurulan partiler üstü hükümetlere bakan ve güvenoyu verdi. 12 Mart dönemini noktalayan 1973 seçimlerinde AP, CHP karşısında bir kez daha ikinci parti durumuna düştü. Kurulan CHP-MSP ortaklık hükümeti başbakan Bülent Ecevit'in istifasıyla iktidardan düşünce, Demirel'in başbakanlığında AP'nin ağırlıkta olduğu sağ ortaklık, iktidarı devraldı (31 mart 1975). Milliyetçi cephe adıyla MSP, MHP ve CGP'nin katıldığı bu ortaklık hükümeti, 1977 seçimlerine kadar ülkeyi yönetti. 1977 seçimlerinde en çok oyu olan CHP'nin genel başkanı Ecevit'in kurduğu azınlık hükümeti, güvenoyu alamadı (21 temmuz 1977). Demirel'in başkanlığında kurulan II. Milliyetçi cephe ortaklığına MSP ve MHP katıldı. Bu dönemde, AP meclis grubunda hükümet ve genel başkan sert eleştirilere hedef oldu. AP'den ayrılıp bağımsız kalan 12 milletvekilinin desteğini sağlayan CHP, CGP ve Demokratik parti'yle işbirliği yaparak hükümeti düşürdü (31 aralık 1977).

AP, Meclis içinde ve dışında kendisinden ayrılan bağımsızlarla kurulan CHP ağırlıklı hükümete karşı yoğun bir muhalefet sürdürdü. Tırmanan terör ve anarşik olayları konu alan gensoru önergeleriyle, CHP ağırlıklı iktidar yıpratılmak istendi. Hükümetle diyalog kurmayı reddeden AP genel başkanı Demirel, cumhurbaşkanı Korutürk'e, sıkıyönetimin uzatılmasına karşı olduklarını açıkladı (21 şubat 1979). Yapılan ara seçimlerini AP büyük farkla kazandı (14 ekim 1979). CHP'nin hükümetten çekilmesi üzerine Demirel başkanlığında MHP ve MSP desteğinde bir azınlık hükümeti kuruldu (12 kasım 1979). Genelkurmay başkanı Orgeneral Kenan Evren'in 1 ocak 1980'de cumhurbaşkanına verdiği uyarı mektubu, AP ve CHP başkanlarına da iletildi. Ancak iki büyük parti arasında işbirliği gerçekleşmedi. Süresi dolan ve görevi bırakan cumhurbaşkanının yerine yenisinin seçimi bir sorun haline geldi. Giderek artan siyasi cinayetler ve anarşi silahlı kuvvetlerin yönetime el koymasına yol açtı (12 Eylül 1980). AP genel başkanı ve Başbakan Demirel, öteki partilerin başkanlarıyla birlikte güvence altına alındı. Siyasi partilerin etkinlikleri durduruldu. Tüm partilerle birlikte AP' de feshedildi (16 ekim 1981).

Merkez sağ bir parti olan AP tek başına iktidar olduğu dönemde, programını bir dereceye kadar uygulama olanağı buldu. Koalisyonlarla iktidara ortak olduğu dönemlerde, ortağı olduğu sağ partiler yönünde ödünler vermek durumunda kaldı. Ekonomik durum, partiyi 24 Ocak önlemlerini (24 ocak 1980) almak zorunda bıraktı. Partinin genel seçimlerde aldığı oyların genel oya oranı: 1961'de % 35,5; 1965'te % 52,9; 1969'da % 56,9; 1973'te % 29,8; 1977'de % 36,8. (→ Kayn.)

Adalet yüksekokulu, 1979'da İstanbul'da Adalet meslek yüksekokulu adıyla kuruldu. 1982'de yükseköğretim kurumlarını yeniden düzenleyen 41 sayılı kanun hükmünde kararnameyle Adalet yüksekokulu adını aldı. Aynı tarihte, İstanbul, Ankara ve İzmir Dokuz Eylül üniversiteleri hukuk fakültelerine bağlı olarak üç Adalet yüksekokulu öğretime başladı. Okulun amacı, adalet hizmetlerinin görülmesinde, gereksinim duyulan personeli yetiştirmek ve bu hizmetlerde görev alan personele hizmet içi eğitim vererek, bilgi düzeylerinin yükselmesini sağlamaktır. Ön lisans düzeyindeki öğrenim süresi iki yıldır. Okulu bitirenler, zabıt kâtibi, icra memuru, cezaevi müdürü vb. olabilir.

ADALETKÂR sıf. (ar. *ʿadālet* ve fars. *-kār*'dan, *ʿadāletkār*). *Esk.* Adil, adaletli, hak gözetir.

ADALETKÂRÂNE be. (ar. *ʿadālet* ve fars. *-kār ve āne*'den *ʿadāletkārāne*).*Esk.* Adilce, adaletli olarak.

ADALETKÂRİ a. (ar. *ʿadālet*, fars. *-kār* ve *-ī* den *ʿadāletkārī*.) *Esk.* Adillik, adil olma.

ADALETLİ sıf. **1.** Adalet kaygısı duyan, yargılarında, başkalarıyla ilişkilerinde, doğruluk ve eşitlik ilkelerine saygılı davranan kişi ya da kurum için kullanılır; adil, dürüst: *Adaletli bir baba. Adaletli bir mahkeme.* **—2.** Hak ve doğruluk açısından gerekene uygun olan şey için kullanılır; adil, dürüst: *Adaletli bir karar. Adaletli bir seçim.*

◆ be. Hak ve doğruluk ilkelerine bağlı olarak, adil; *Buyruğundakilere adaletli davranmak.*

ADALETNAME a. (ar. *ʿadālet* ve fars. *nāme'den ʿadālet-nāme*). *Esk.* Kanunları uygulamayan, görevlerini kötüye kullanan yöneticileri yola getirmek için padişahların yayımladıkları olağanüstü hükümler. (Adalet fermanı, Adalet hükmü, Adalet emri de denir.)

—ANSİKL. -Kur. tar. Bu tür ferman çıkarma geleneği, İran kökenlidir. Selçuklular kanalıyla Osmanlılar'a geçti.Bir tür padişah fermanı olan adaletnameler olağanüstü durumlarda çıkartılırdı. Merkezi otoritenin sarsıldığı, ülkede karışıklık çıktığı dönemlerde yürürlükteki yasa ve kuralların yeterli olmaması durumunda, hükümdar, halkı korumak için bu yetkisini kullanırdı. Osmanlılar'da yasadışı vergileri, rüşveti, angaryayı, yolsuzlukları, tefeciliği engellemek için adaletnameler çıkarıldı. Böylelikle devletin taşradaki yöneticileri de denetim altına alınmış oluyordu. Bazı padişahlar tahta çıkışlarında da adaletnameler yayımlayarak ülkeyi adalet ve doğrulukla yöneteceklerini duyururlardı. Adaletnameler, taşrada kadılara gönderilirdi. Kadılar, bu fermanları okutarak halka duyurur, şeriyye siciline geçirirlerdi. Kadı, isteyene adaletnamenin bir örneğini vermekle yükümlüydü. Bilinen en eski adaletname, Eflak bölgesiyle ilgili olarak 15 mart 1516 tarihinde çıkarıldı. Bu adaletname sancak beyleriyle voyvodaların reayadan zorla yiyecek almalarını yasaklıyordu.(→ Kayn.)

ADALETPENÂH sıf. (ar. *ʿadālet* ve fars. *penāh*'tan, *ʿadālet-penāh*).*Esk.* Adil, adaletli.

ADALETPEREST sıf. (ar. *ʿadālet* ve fars. *perest*'ten *ʿadālet-perest*). *Esk.* Adalete tapan, adalete önem veren.

ADALETSİZ sıf. **1.** Hak ve doğruluk ilkelerine saygılı davranmayan kimse ya da kuruluş için kullanılır: *Adaletsiz bir hükümdar. Adaletsiz bir mahkeme.* **—2.** Doğruluğa, dürüstlüğe, hak ve eşitliğe uymayan şey için kullanılır: *Adaletsiz ceza. Adaletsiz karar. Adaletsiz bir vergi düzeni.* —Fels. a. Platon'da Adalet ve İyi idea'sına karşıt olan.

◆ be. Adalet ve dürüstlük ilkelerine bağlı olmaksızın: *Adaletsiz davranmak.*

ADALETSİZLİK a.**1.** Adalet eksikliği, adaletsiz olan şeyin, kimsenin özelliği: *Vergi dağılımındaki adaletsizlik. Cezanın adaletsizliği. Kardeşlerin kavgası babanın adaletsizliğinden kaynaklanıyordu.* **—2.** Doğruluğa, dürüstlüğe aykırı eylem, karar: *Bir adaletsizliğin kurbanı olmak.*

ADALGİS, lombard kralı Didier'nin oğlu (öl. 788'den sonra). Eniştesi Charlemagne tarafından 773-774'te bütün hakları elinden alınınca İstanbul'a çekildi; 788'de İtalya'yı yeniden fethetmek için başarısız bir girişimde bulundu.

ADALI sıf. ve a. Ada halkından olan, adada yaşayan; adadan gelen kimse için kullanılır: *Adalı kız. İzmir'de pek çok adalı var.*

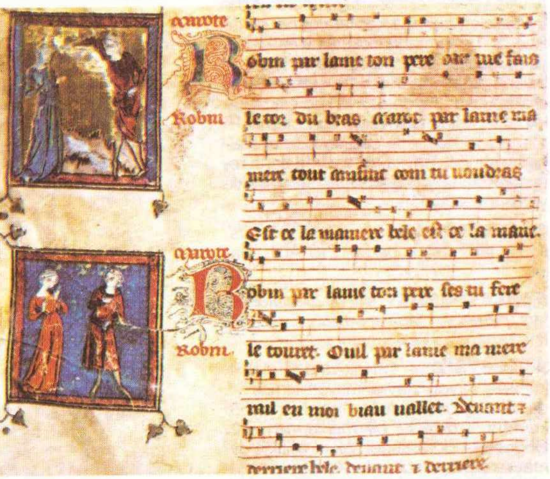
ADALI HALİL, türk güreşçisi (Kilise köyü, Adaiçi bucağı, Edirne, 1870-*ay.y.* 1927). Güreşe küçük yaşta, döneminin ünlü pehlivanı Aliço'nun yanında başladı. Koca Yusuf ve Kurtdereli gibi yağlı güreşin ustalarıyla karşılaştı. Almanya'nın çeşitli kentlerinde, Paris, Viyana, Boston, Chicago, New York'ta güreşti. 1.98 boyunda ve 150 kilo ağırlığında olduğu için Amerika'da *Türk Aslanı* diye adlandırıldı. Kırkpınar'da 18 yıl başpehlivanlık kazanarak, yağlı güreşin en büyük ustaları arasında yer aldı. Adalı Halil, grekoromen güreşin de ustasıydı. Chicago'da yaptığı bir maçta kaçak güreşen rakibine kızarak kaburga kemiklerini kırdığı için izleyiciler tarafından az daha linç ediliyordu. Zatürre'den öldü. Edirne'deki Kasımpaşa camisi'nin yanına gömüldü. Her yıl, bu mezarın önünde, Kırkpınar'da güreş tutacak pehlivanların katılmasıyla bir tören düzenlenir.

ADALİ sıf. (ar. *adale*'den *ʿadalī*) *Esk.* **1.** Adaleyle ilgili olan. **—2.** Kasları iyi gelişmiş, adaleli.

ADALİA →ANTALYA.

ADALOALD (603'e doğr. - 626), lombard kralı. 616'dan 626 yılına kadar, onu bir katolik olarak yetiştiren annesi Theodolinda'nın vesayeti altında saltanat sürdü. Yerine Arioald geçti.

ADAM a. (ar. *ādem*'den). **1.** Genel anlamda insan: *Adam adamdan korkmaz, utanır* (atasözü). *Adamın yere bakanından, suyun sessiz akanından kork* (atasözü). **—2.** İnsan teki; birey, kişi, şahıs, kimse: *Adam başına düşen gelir.* **—3.** Belgesiz adıl gibi kullanılır: *Adamın keyfini kaçırma. Derdini önüne gelen adama anlatır.* **—4.** Erkek: *İlginç bir adamla evlendi.* **—5.** Erkek,çocuğa ve delikanlıya karşıt olarak yetişkin erkek: *Delikanlılığını gerilerde bırakmış olgun bir adam.*

Adam le Bossu'nün rondosu
Jeu de Robin et Marion'dan
neuma notalaması
Bibliothèque Méjanes
Aix-en-Provence

—**6.** Yüksek mevkide olan, ünlü kimse: *Yıllardır bu okuldan birçok adam yetişti.* —**7.** Erdemli, dürüst, yürekli, güvenilir kimse: *Önemli olan yalnızca yüksek mevkilere gelmek değil, aynı zamanda adam da olabilmektir.*—**8.** Etkinliğine, davranışlarına, geldiği yere göre düşünülen kimse: *Bilim adamı. Sanat adamı. Halk adamı.* —**9.** Belli bir alanda, konuda görülen kimseler (genellikle çoğul olarak): *Adamlar bu işi bizden iyi biliyor.* —**10.** Bir kimsenin, bir kurumun, kuruluşun hizmetinde çalışan kimse; görevli, hizmetli, yardımcı müstahdem: *Ev işlerinde çalışacak bir adam arıyorum.* —**11.** *Tkz.* Erkek eş; koca: *Benim adam bu akşam yine gecikti.* —**12.** *(Bir kimsenin, bir örgütün) adamı,* onun buyruğunda, onun adına çalışan, onu koruyup kollayan kimse: *Ağayla adamları, kaçan kızla oğlanın peşine düştüler. Şirketin adamı.* —**13.** *Adam + iyelik eki,* koruyucu arka: *Adamın varsa işin kolayca yürür.* —**14.** *(Bir işin) adamı,* bir işe uygun, ondan anlayan, o işte usta kimse: *Bir mühendis olarak tam bu işin adamıydı. Adamını bulursanız işiniz iki haftada biter. Şansınız varmış ki işiniz tam adamına düştü.* —**15.** *Bir kimseyi adam etmek,* onu eğitmek, yetiştirmek, iş sahibi etmek. —**16.** *Bir şeyi, bir yeri adam etmek,* onu düzenlemek, kullanılır, yararlanılır duruma getirmek. —**17.** *Adam olmak,* sözkonusu bir kimseyse, eğitilmek, iş güç sahibi olmak; bir şey, bir yerse, işe yarar duruma getirilmek, onarılmak, düzenlenmek. —**18.** *Adam almamak,* bir yer sözkonusuysa, çok kalabalık olmak. || *Adam, insan azmanı,* çok gelişmiş, çok iri yapılı kimseye denir. || *Adam, kişi başına,* bir topluluktaki her bir kimseye (düşen). || *Adam beğenmemek,* herkeste bir eksiklik bulmayı alışkanlık edinmek. || *Adam boyu, boyunda,* yükseklik sözkonusuysa, ortalama insan boyu: *Çiftliği çevreleyen dikenli teller yaklaşık bir adam boyuydu.* || *Adam değil, cüdam,* bir kimseden söz ederken insanlık yönü zayıf adamdan sayılmaz anlamında kullanılır. || *Adam değilim,* olumsuz bir olasılığı ya da koşulu kesinlemek için kullanılan ant ve gözdağı sözü: *Bu işi başaramazsam adam değilim.* || *Adam evladı,* iyi soylu bir aileden gelmiş, asil, terbiyeli, dürüst kimse. || *Adam gibi,* insana yaraşır biçimde; gerektiği biçimde, iyice: *Adam gibi davranmak. Adam gibi konuşmak. Vidaları adam gibi sıkıştır.* || *Adam içine çıkmak, karışmak,* topluluğa katılmak, eşle dostla görüşür olmak. || *Adam içine çıkamamak,* utangaç dolayı insanların arasına karışamamak, onlarla karşılaşmaktan çekinmek, onlardan uzak durmak: *Rüşvet olayından beri adam içine çıkamıyor.* || *Adam kayırmak,* iltimas etmek: *Adam kayırmayacak, herkesi bir tutacaksınız.* || *Adam kıtlığı, yokluğu,* bir işte, bir yerde, bir konuda istenen nitelikte insan bulunmama durumu. || *Adam kullanmak,* işlerine başkalarını koşmak: *Adam kullanmayı iyi bilir.* || *Adam, insan sarrafı,* insanların iyi ya da kötü olduğunu hemen anlayabilen kimse. || *Adam sen de,* "umursama, boş ver" anlamında kullanılır. || *Adam sırasına girmek, geçmek,* önemsiz biriyken önemsenir olmak, saygınlık kazanmak: *Dün bir hiçti, bugün adam sırasına girdi.* || *Bir kimseyi adam yerine kovmak,* ona saygı göstermek: *Evde onu adam yerine koyup da bir şey sormazlardı.* || *Adama benzemek, dönmek,* bir kimseden, bir şeyden söz ederken görünüşçe düzelmek, derlenip toparlanmak: *Saçını, sakalını kestirince adama benzedin. Boya ve badanadan sonra ev adama döndü biraz.* || *Bir kimseyi adamdan saymak,* onun erdemli, dürüst, güvenilir olduğunu düşünmek; ona değer verip itibar göstermek: *Ben de seni adamdan saymış, yardım istemiştim.* || *Adamına göre,* insanlar arasında ayrım gözeterek: *Adamına göre davranmak,* kişilerin yeteneğine uygun olarak: *Adamına göre iş vermek.*

— Oy. *Adam asma oyunu,* ilk ve son harfi belli olan bir sözcüğü harf harf bulma oyunu. (Her yanlışta sözcüğü arayan oyuncu, asılmış adam resminin bir öğesini çizer. Resmini tamamlamadan önce aradığı sözcüğü bulursa oyunu kazanır.)

— Cez. huk. *Adam kaldırma,* para, eşya ya da hukukça geçerli bir senet almak için bir kişiyi bir yere kapatma, dağa ya da ıssız bir yere kaçırma (T.C.K. md. 499). || *Adam öldürme* → ÖLDÜRME.

— Huk. *Gemi adamları,* bir iş sözleşmesine dayanarak gemide çalışan kişiler. (Bk. *ansikl.* böl.)

— Ruhbil. *Adam testi,* test uygulanacak çocuğun yaptığı bir insan resminin incelenmesine dayanan zihinsel gelişim testi. (Bk. *ansikl.* böl.)

— Spor. *Adam adama oyun,* futbol, hentbol ve özellikle basketbol gibi takım oyunlarında, bir takımın belli oyuncularının, karşı takımın belli oyuncularını tutarak oynamaları. || *Adam adama savunma,* basketbolde, her oyuncunun karşı takımdan belli bir oyuncuyu tutarak, sayı yapabilme gücünü engellemeyi amaçlayan savunma yöntemi. || *Adam tutma,* takım oyunlarında, bir oyuncunun karşı takımdan belli bir oyuncunun sayı yapmasını önlemek amacıyla oynaması.

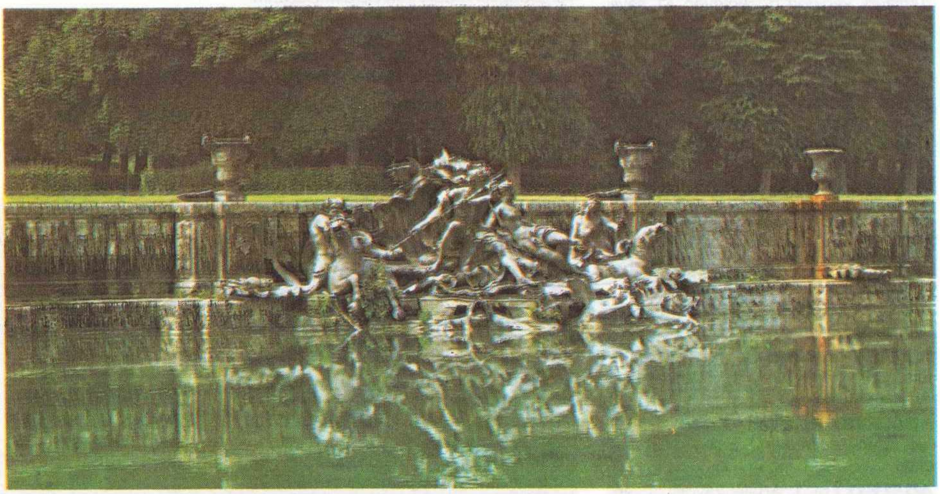
—ANSİKL. Huk. Gemi adamlarını, Türk Ticaret kanunu, "kaptan, gemi zabitleri, tayfalar ve gemide istihdam edilen diğer kimseler" diye, Deniz iş kanunu ise "bir hizmet akdine dayanarak gemide çalışan, kaptan, zabit ve tayfalarla diğer kimseler" biçiminde tanımlar. Her iki yasanın tanımına göre, gemide çalışan kişiler, teknik bir hizmet görmeseler de, "gemi adamı" sayılırlar.

— Ruhbil. Süre kısıtlaması konmadan ve silgi kullanmadan bir adam resmi yapması çocuktan istenir. Daha sonra bu resim, bir dizi ayrıntının bulunup bulunmadığına göre değerlendirilir. Verilen not, zekâ yaşına çevrilir. Çocuk beş yaşına doğru, bedensel ve cinsel farklılığı belirterek çizer; profili ise, ancak on iki yaşına doğru çizer. Bu test, F. Goodenough tarafından düzenlenmiştir.

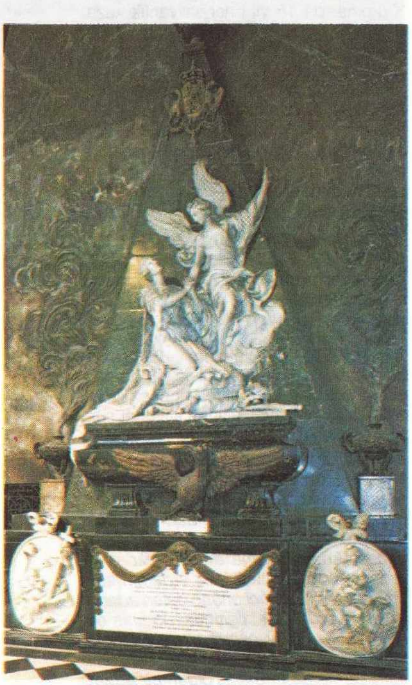
Adam *(Jeu d')* → JEU D'ADAM.

ADAM von Bremen, XI. yy. alman tarihçisi. 1067'de, Bremen piskoposluk meclisi üyesi ve okul yöneticisi oldu. *Hamburgische und Bremenische Kirchengeschichte* (Hamburg ve Bremen kiliseleri tarihi) [788'den 1072'ye kadar] adlı bir yapıtı vardır.

ADAM le Bossu ya da **de la Halle,** picardieli halk şairi (Arras, XIII. yy.'ın ikinci yarısı). XIII. yy.'da Arras müzik okulunun en önemli ustalarından biri olan Adam, bestelediği 3 sesli 16 rondo ya da balad' da ve 7 mote'de çoksesli teknikten yararlanmış tek saz şairidir. Fransız dindışı tiyatrosunu kurdu, nakaratlarla karışık (*le jeu de la feuillée*) ve (*le jeu de Robin et Marion*) notaya alınmış 34 şarkı, doğduğu kentteki toplumu yergili bir biçimde ele alan duygulu *Congé*'ler ile Anjoulu Carlo için bir destan parçası (*le Roi de Sicile*) ve *Vers sur l'amour*'u yazdı. Yapıtlarında yer alan anıştırmalar, Paris'teki öğ-

Lambert Sigisbert
Adam *Neptunus ile Amphitrite'nin zaferi* (1740) kurşun heykel grubu
château de Versailles parkında

Nicolas Sébastien
Adam Katarzyna Opalinska'nın mezarı (1749)
Bon-Secours capellası
Nancy yakınları

Robert **Adam**: 1761'e doğru Northumberland dükü için yeniden düzenlenen Syon House'ın sofası (Brendford. Londra yakını)

rencilik yıllarının özlemini, burjuva toplumunun güçlüklerini, Anjoulu Carlo'nun Napoli'deki sarayında Robert d'Artois'yla ilişkilerini yansıtır.

■ **ADAM** (Lambert Sigisbert), fransız heykelci (Nancy 1700-Paris 1759). Babası JACOB SIGISBERT'in (Nancy 1670-Paris 1747) öğrencisidir; Lorraine dükünün heykelcisi oldu, 1723'te heykelde birincilik ödülünü aldı, Fransa akademisi'nin bursunu kazanarak Roma'ya gitti ve 1733'e kadar orada kaldı, Polignac kardinalinden yardım gördü, 1737'de Akademi üyesi, 1744'te Akademi'ye profesör oldu. Saint-Cloud'da Orléans dükü için çalıştı, sonra 1790'da kardeşi Nicolas Sebastien'le birlikte Versailles'daki Neptune havuzunda, pek belirgin bir Bernini etkisi taşıyan *Neptunus ile Amphitrite'nin zaferi* (Triomphe de Neptune et d'Amphitrite) adlı heykel grubunu yaptı. Ayrıca *Balık avı* (la Pêche) ve *Av* (la chasse) adlı mermerden iki heykel grubu, Louis XV tarafından Prusya kralı Friedrich II'ye hediye edildi ve Potsdam sarayı'nın parkına kondu. Adam'ın Pompadour markizi tarafından ısmarlanan *lirik şiir* (la Poesie lyrique) adlı heykeli bugün Louvre müzesi'ndedir. Adam, heykelcilikte rokay üslubunun XVIII. yy.'daki en iyi temsilcisidir.

■ **ADAM** (Nicolas Sébastien), fransız heykelci (Nancy 1705 - Paris 1778). Öncekinin kardeşi ve onun gibi babasının öğrencisidir. Ancak ikincilik ödülü alabildi, kendi parasıyla Roma'ya gitti ve giderken Montpellier bölgesine (la Mosson şatosu'na) uğrayarak burada çalıştı. Fransa'ya dönünce Versailles'daki Neptunus havuzu için kardeşine yardım etti, şatonun küçük kilisesi için bronzdan bir alçak kabartma yaptı ve Marais'deki Soubise konağının dekorasyonuna katkıda bulundu. Prométhé enchaîné adlı, zamanında büyük bir hayranlık uyandıran bir grup heykeliyle ancak 1762'de Akademi üyesi olabildi. En önemli yapıtı kral Stanislas'ın karısı Katarzyna Opalinska için Nancy yakınında, küçük Bon-Secours kilisesinde yaptığı mezardır.

■ **ADAM** (Robert), iskoçyalı mimar ve dekoratör (Kirkcaldy 1728 - Londra 1792). Çok seyahat ederdi. Fransa ve italya'da ilkçağ anıtlarını ve 1764'te Clérisseau ile Spalato'daki (bugün Split) Diocletianus sarayı'nı inceledi. Kardeşi JAMES (Kirkcaldy 1730 - Londra 1794) ile Londra ve İskoçya'da birçok bina yaptı; özellikle çeşitli ingiliz şatolarını (Harewood, Kedleston, Osterley, Syon House, Nostell priory) büyük bir yetenekle yeniden düzenledi. *Works of Architecture* (Mimarlık yapıtları) [1778] adlı kitabı büyük bir yankı uyandırdı ve Pompei üslubunun verilerini ingiliz konut yapımına uyarlayan yeniklasikçiliğin yaygınlaşmasına katkıda bulundu.

ADAM (Albrecht), alman ressam, gravürcü ve taşbaskıcı (Nördlingen 1786 - Münih 1862). Savaş ve at ressamı olarak Rusya seferine katıldı ve savaşın öyküsünü yüz litografyadan oluşan bir diziyle açık ve özlü bir biçimde canlandırdı (1812). Bavyera saray ressamı olan Adam, kralın Münih'teki konutunun dekorasyonlarını hazırladı. —Adam'ın dört oğlu, babalarının hem öğrencisi, hem sanatının sürdürücüsü oldular: BENNO (1812-1892), hayvan ressamı; FRANZ (1815-1886), savaş sahneleri ressamı; EUGEN (1817-1880), savaş ve günlük yaşamdan sahneler ressamı; JULIUS (1826-1874), manzara ressamı.

ADAM (Adolphe), fransız besteci (Paris 1803- *ay.y.* 1856). Piyanocu Louis Adam'ın oğlu, F. Benoist'nın, A.Reicha'nın ve F. Boieldieu'nün öğrencisi, elli kadar lirik sayfa yazdı, bunlar arasında *Dağ köşkü* (le Chalet 1834), *Longjumeau posta arabacısı* (le Postillon de Longjumeau, 1836), *Eğer kral olsaydım* (Si, j'étais roi, 1852) adlı yapıtları opera-comique repertuarında uzun süre kaldı. *Giselle* (1841) ve *le Diable à quatre* (1845) adlı baleleri ve *Noël'i* adını ölümsüz kıldı. 1844'te Fransız enstitüsü'ne seçildi, devrim sırasında Théâtre-National adlı tiyatrosunun yıkılması üzerine, 1849'dan başlayarak Paris konservatuvarı'nda ders vermeye başladı. Anılarını topladığı iki derleme (*Souvenirs,* 1857; *Derniers Souvenirs d'un musicien,* 1859) bıraktı.

ADAM (Paul), fransız yazar (Paris 1862- *ay.y.* 1920). Ortak yönü coşkun bir söz ve düş gücü olan tarihsel (*la Force*, 1899) ya da toplumsal (*le Trust*, 1910) romanlarında doğalcılıktan (*Chair molle*, 1885) simgeciliğe (*Soi*, 1886) geçti. *Lettres de Malaisie* (1897) ve *Cité prochaine* (1908) adlı yapıtlarıysa bilimkurguyu müjdeleyen yapıtlardır.

ADAM (Henri Georges), fransız heykelci ve gravürcü (Paris 1904-Perros-Guirec 1967). Heykel alanındaki ilk araştırmalarında (1942) görülen anlatım özgürlüğü, kütlelerin mekânda birbirine geçmesi sorununu vurgulayan güçlü bir anıtsallığa ve mimari kaygıların ağır bastığı bir kesinliğe ve biçimsel arılığa dönüştü (*İşaret* [le Signal], Havre müzesi'nin içavlusu, 1955-1961). Bitkiler dünyasından ve denizden esinlenmiş basit biçimlerin (*Deniz köpüğü ve Venüs* [Vénus écume de mer], 1964) yalınlığıyla gravür deneyimini, hatta halıcılık tekniğine (*Meridyen düzlemi*, [Meridien], Paris'te Unesco sarayı) yakın bir düzey çalışmasını (hafif kabartmalar, çizikler ve çentikler) birleştirdi.

Adam Bede, George Eliot'ın romanı (1859). Köy dülgeri Adam, biri uçarı, öteki dindar iki kadın arasında kararsızlık içindedir; sonunda methodist kadınla evlenir, uçarı kadın da çocuğunu öldürür. Roman, kırsal gelenekleri ve katı ahlak ilkelerini gerçekçi bir bakışla inceler.

Adam Yayıncılık ve Matbaacılık A.Ş., Nazar Büyüm'ün İstanbul'da kurduğu (1981) yayınevi. Şiir, öykü, roman, deneme, inceleme ve araştırma türlerinde kitaplar yayımladı.

ADAMA (Richard ADAMS.**Richard** –denir), amerikalı dansçı ve koreograf (Long Beach, Kaliforniya, 1928). Birçok öğretmenin, bir ara da New York'ta Bronislava Nijinska ve Paris'te Nora Kıss'in öğrencisi oldu, dansçılık mesleğini, rus Original Ballet'sinde ve Cuevas markisinin Grand Ballet'sinde ve Viyana operası'nda icra etti. Hannover'de bale öğretmen yardımcılığı (1961-1965), Bremen'de bale öğretmenliği (1965-1968) görevlerinde bulundu. Hannover balesi'nin yönetmenliğini yaptı (1970-1973). Hannover'de Y.Georgi ile birlikte çalıştı, M.Wigman'ın anlatımcı üslubunu benimsedi. Klasik repertuara hâkimiyetini *Giselle* (özgün yorum; 1961), *La Sylphide* (1964), *Don Juan* (koreografinin aslı G.Angiolini, (1761, [1969]) gibi yapıtları başarıyla sahneye koyarak gösterdi.

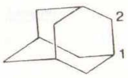
ADAMA VAN SCHELTEMA (Carel Steven), hollandalı yazar (Amsterdam 1877 - Bergen 1924). Çok tutulan yalın şiirlerindeki (*Première Récolte* [fr.çev.] 1912) iyimser sosyalizm, savaş deneyiminin karamsarlığıyla dengelendi (*le Torse* [fr.çev.], 1924).

ADAMAK g.f. **1.** *Bir şey adamak.* Bir dileği gerçekleştirmesi amacıyla kutsal bir güce, belli bir inanca göre belirlenmiş bir şey vaat etmek; nezretmek: *Kurban, oruç, mum adamak.* **—2.** *Kendini bir şeye, bir kimseye adamak,* çok değerli ya da kutsal sayılan bir şeye büyük bir özveriyle hizmet etmek, hizmet edeceğine söz vermek, bağlanmak: *Kendini vatanına, mesleğine, bir ülküye adamak. Kendini çocuklarına adamak.* **—3.** *Bir yapıtı bir kimseye, bir topluluğa adamak,* o yapıtın onurunu, saygılarının belirtisi olarak, ona armağan etmek; sunmak, ithaf etmek: *Bu kitabı babama adıyorum. Şiirlerini halkına adadı.*

◆ **adanmak** edilg. f. Adak konusu olmak.

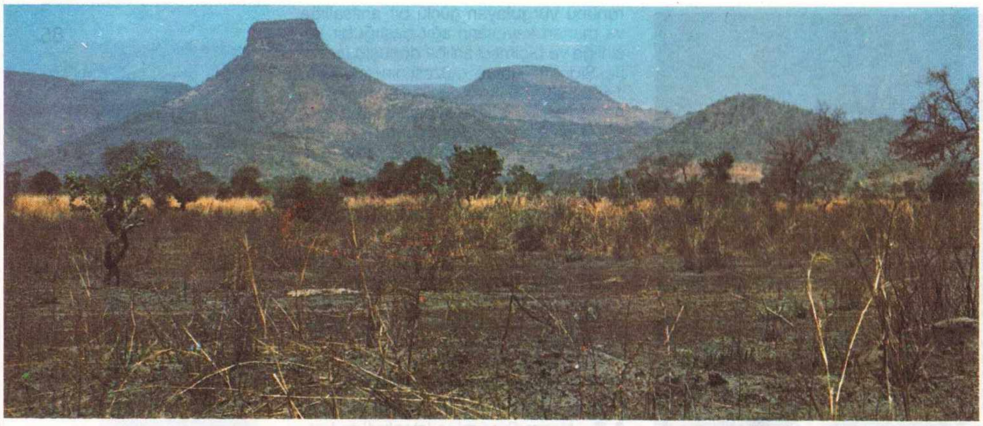
ADAMAKILLI be. Bir niteliği, bir durumu, bir eylemi pekiştirmek için kullanılır: *Adamakıllı sarhoş. Adamakıllı sıcak. Adamakıllı çalışmak. Adamakıllı ıslanmışsın.*

■ **ADAMANTAN** a. (fr. *adamantane*'dan). Org.kim.Formülü $C_{10}H_{16}$ ve karbon atomlarının dizilişi elmasla aynı olan hidrokarbon.
—ANSİKL. Kimyada uzun süre merak konusu olan adamantan yapısal çözümlemeden de anlaşıldığı gibi $C_{10}H_{16}$ formüllü izomerlerin en kararlısıdır. Son günlerde Schleyer, bütün bu izomerlerin uygun bir katalizör (alüminyum klorür) eşliğinde ısıtıldığında adamantana dönüştüğünü, dolayısıyla adamantanın disiklopentadienden çok kolay hazırlanabileceğini göstermiştir.

adamantan

ADAMANTİN sıf. (fr. *adamantine*). Bir dişin başlangıcında dermik kabarcığı kaplayan epitelyumdan olma taslak için

Adamaua engebeler eteğinde bozuk ağaçlı savan

kullanılır. (Dermik kabarcık ileride dişin fildişi kısmını oluşturacak, üstündeki adamantin de mineyi üretecektir.)

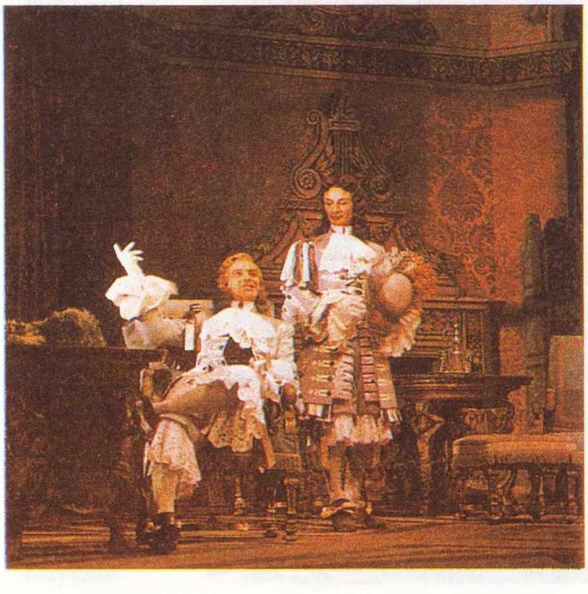
ADAMANTOBLAST a. (fr. *adamantoblaste*). Bir dişte, epiderm kökenli, prizmatik epitelyum hücresi. (Bu hücre tepe kısmından tomurcuklanır [Tomes süreci], onun çevresinde mineden bir prizma oluşur ve kireçli bir harçla komşularına bitişir.)

■ **ADAMAUA,** Kamerun'da yüksek plato. 1 100 m yükseltili, 6°-8° K. enlemleri ve Nijerya ile Orta Afrika Cumhuriyeti arasında. Bir bölümü bazaltlarla örtülü billurlu bir blok olan, üstünde granitli kütleler ve sönmüş yanardağlar yükselen yayla, kuzeyde sarp yarlarla Benue çöküntü alanına iner. Sudan iklimini (yedi ayda 1 600 mm yağış) yumuşatır. (Yıllık ortalama sıcaklık 22° - 24° C.)

Adamaua, çok sayıda ırmağın su toplama alanıdır. Ağaçsı savanalar ve galeri ormanlar, yangınların da etkisiyle otlu savanalara dönüşmektedir. XIX. yy.'da, yöreye adını veren Adama yönetimindeki Fulbeler'in ele geçirdikleri platoda nüfus yoğunluğu çok düşüktür (km²'ye 4 kişi). Buna karşılık, önemli bir sığırcılık (modern ve geleneksel yöntemlerle) alanıdır ve ülkenin güneyinde tüketilen etin bir bölümü bu yöreden sağlanır. Ayrıca, geçim ve ticaret için tarım (hintdarısı, mısır, manyoka, tatlı patates) yetiştirilir. Minim-Martap ve N'Gaundal'da boksit yatakları vardır. Turizm gelişmektedir. Kuzey ilindeki bir yönetim bölümü de (62 800 km²; 238 000 nüf.; yön. merk. *N'Gaundere*) aynı adı taşımaktadır.

ADAMAUA dil öbeği *(Doğu)*, Nijerya'nın doğusunda, Kamerun'un kuzeyinde, Merkezi Afrika Cumhuriyeti'nde ve Zaire'nin kuzeyinde konuşulan, Nijer-Kongo dil ailesi öbeği.

Molière'in ***Adamcıl*** oyununun Comédie-Française'deki temsili (Paris, 1977)

ADAMCA be. **1.**Bir takım, taraf sözkonusuysa, kişi sayısı bakımından: *Adamca fazla. Adamca güçlü.* **—2.**Adam gibi, insanca.

ADAMCAĞIZ a. Kendisine acıma, sevgi duyulan bir erkekten söz ederken kullanılır: *Adamcağız üç gündür hasta yatıyor.*

ADAMCIK a. **1.**Kendisine acıma duyulan bir erkekten söz ederken kullanılır; adamcağız: *Ne yapsın adamcık, oturup ağlamış.* **—2.**Aşağılık kimse: *Adam değil, adamcıksın sen!*

ADAMCIL sıf. ve a. **1.**İnsanları seven, onlarla olmaktan hoşlanan kimse için kullanılır; sıcakkanlı, insancıl, sokulgan: *Adamcıl, cana yakın bir çocuk.* **—2.***Esk.* İnsan yiyen; insana saldıran hayvan için kullanılır: *"Bundan böyle bu adamcıl (bir hayvan) oldu, biz bu dağda gezemezüz"* (Müslim, XV. yy.).

■ **Adamcıl** (*le Misanthrope*), Molière'in 5 perdelik manzum güldürüsü (1666). Öfkesi burnunda bir kişi olan Alceste, Philinte'in güleryüzlü kuşkuculuğunu, Oronte'un züppeliğini, Arsinoé'nin erdemlilik taslayışını ve Célimène'in hafifmeşrepliğini kendi açıksözlülüğüyle bir türlü bağdaştıramaz ve dünyadan elini eteğini çekmeye karar verir. Oyunun kaba bir güldürü mü yoksa patetik bir yapıt mı olduğu, daha oyunun sahnelendiği ilk günlerde bir tartışma konusu olmuştu.

Molière, oyununda, kendine karşı hoşgörülü olan ve sabırsızlığını biraz da abartan Alceste'in gülünç yönüne ağırlık vermiştir. Bununla belki de erdemin de kusur kadar boş ve eleştirilebilir bir şey olduğunu göstermek ister. Ama *Adamcıl*, kadınların ve sosyete yaşamının tuzaklarına karşı bir öz savunmadır da; hele bu yaşam ahlak ilkelerini çarpıtırsa. Karşısındakini oyuna getirmek isterken kendi oyuna gelen, Fronde'un yaldızlı gençliğinin ve soyluluk özentisinin simgesi olan Célimène'dir. Oyundan Alceste gerçek bir sınavı kazanmış ve yücelmiş olarak çıkar: kahramanı olduğu oyunun türünü bir bakıma değiştirmiş, güldürü kalıbını toplumsal hayaller ve iletişim gizleri üzerine bir paradoksa dönüştürmüştür. Oyun, *İnsandan kaçan* adıyla 1976-77 döneminde Devlet tiyatroları'nda sahnelendi.

ADAMELLO - PRESANELLA, İtalyan Alpleri'nin orta bölümünde, yer yer buzlarla kaplı granitli kesim. Trentino ile Lombardia sınırında, Camonica ve Rendena vadileri arasında; yükseltisi 3 554 m. Hidroelektrik santrallar, turizm.

ADÂMET a. (ar. *'adâmet*). *Esk.* Akılsızlık, ahmaklık.

ADAMİ (Valerio), italyan ressam (Bologna 1935). Önce anlatımcı sonra da gerçeküstücü etkilerden kurtuldu; 1960'larda kendi yolunu buldu; gündelik eşya ve yerlerin yanı sıra uzamı ve kişileri soğuk ve acımasız bir katılık içinde çözümleyerek ortaya koydu (siyah bir çizgiyle çevrelenmiş saf akrilik renklerden düz zeminler). Resmi, gelişimi içinde gitgide karmaşıklaştı; kimi anlamlı öğelerden kalkarak seçilen bir durumu yeniden yarattı, yeniden kurdu ve ustalıklı bir çağrışım yöntemiyle bu durumun içeriğini zenginleştirdiği gibi çağdaş dünyanın ve insanın boyutlarına ulaştırdı (*Sigmund Freud in Viaggio versa Londra,* 1973).

ADAMİT a. (fr. *adamite*'ten). Zn_2AsO_4 (OH) formülünde hidratlı doğal çinko arseniyat; menekşe, sarı, pembe ya da yeşil kristalleri ortorombik bakışımlıdır. (Olivenitin eşyapılısıdır.)

ADAMKİEWİCZ (Albert), polonyalı hekim (Zerkow 1850-Viyana 1921). Krakova Üniversitesi'nde patoloji profesörü olarak çalıştı (1878). Bakışık iki yanlı sinirlerin işlevleri üstüne bir inceleme yazdı.

Adamkiewicz atardamarı ya da **bel şişkinliği atardamarı.** Nöroanat. Kaburgalararası bir atardamardan doğan ve çoğu zaman IX. ve XII. omurilik arka kökleri arasındaki bir omurilik kökünü izleyerek omurilik ön atardamarı ekseninin oluşumuna katılan atardamar. (Omuriliğin bel şişkinliğinin damarlanmasında çok önemli rol oynar.)

Adamklissi zafer anıtı. Esk. Rom. Güney Dobruca'da Tuna'nın Romanya kıyısına dikilen büyük Roma anıtı. Restore edilen bu anıt, günümüze kadar gelebilen kule biçimindeki iki anıttan biridir (öteki Turbie'de). Konik çatılı, kalın, yuvarlak bir kule, alt bölümünde tutsak heykelleri bulunan bir taş kümesini tutuyordu. Kule'nin üst bölümünde Daçya'nın Traianus tarafından fethini (İ.S. 101-106) anlatan kabartmalar vardı. Anıtın, arkeologlar arasında sert çekişmelere neden olan yapım tarihi, kimine göre İ.Ö. I. yy., kimine göre de İ.S. IV. yy.'dır.

ADAMKÖKÜ a. Halk hek. Adamotu kökünün başka adı.

ADAMLIK a. **1.**İnsanın doğasını oluşturan özelliklerin tümü; insanlık. **—2.** *Adamlık sende, bende kalsın.* "bir işi zorla yapacağına kendi isteğinle yap, onurunu kurtar; kötülüğe karşılık vermeyerek insanlığını göster," anlamında kullanılır.
◆ sıf. ve a. *Yörs.* Gündelik ev giysilerine karşıt olarak özel günlerde giyilen giysi için kullanılır; yabanlık: *Adamlık elbise. Adamlıklarını giy.*

ADAMLIKSIZ sıf. *Yörs.* Değerbilmez kimse için kullanılır; insanlıktan uzak.

Adamodana. Tar. coğ. Kilikia bölgesinde ortaçağ kalesi, Adana'nın Ceyhan ilçesi, Sağkaya bucağına bağlı Dumlu köyü yakınında. Kalede mahzen, sarnıç kalıntıları, çevrede kaya mezarları vardır.

ADAMOTU a. Kökünün görünüşüne dayalı boş inançlarla ünlü otsu bitki. (Bil.a. *Mandragora autumnalis*; patlıcangiller familyası.)

—ANSİKL. Adamotu, kazık köklü, çokyıllık otsu bir bitkidir. Kökü kalın ve genellikle iki çatallıdır; görünüşü iki bacaklı bir insan vücudunu andırır; belki de bundan dolayı bu bitki için birtakım efsaneler uydurulmuştur. Sapı körelmiş gibidir; yaprakları dipten sürer, saplıdır ve çok büyüktür; mavi, beyaz, kırmızı ya da mor renkli çiçekleri pek çoktur ve kökten süren bir çiçek sapının ucunda, bir arada bulunur. Akdeniz'in kıyı bölgelerinde yetişen beş türü vardır. Adamotu sonbaharda çiçek açar ve genellikle tıbbi amaçla yetiştirilir. Güzelavratotundan daha güçlü gözbebeği genişletici özellikler taşır. O da aynı alkaloitleri içerir: hiyosiyamin ve skopolamin.

—Halk hek. Musevi geleneklerinde adamotunun yeryüzü cennetinde yetiştiği söylenir; eski Yunanlılar ve Romalılar, bu

bitkiyi aşk şerbeti yapımında kullanırlardı. Bunlara göre bitki, aşkın doğmasını sağlar, kısırlığı giderir, şehveti artırırdı. Museviler cumartesi ayinine gitmeden önce adamotu merhemi sürünürlerdi. Bitki ıssız yerlerden, genellikle darağacı dikilen yerlerin yakınından toplanırdı. Adamotunun kurutulmuş kökü ağrı kesici, uyuşturucu, yatıştırıcı ve cinsel gücü artırıcı etkilerinden dolayı çok eskiden beri kullanılır. Ortaçağ'da büyük bir ün kazanan bu kök büyücülerin de tılsımlı ilacıydı. Eski Türkler'de sıgun otu diye adlandırılan adamotunun Türkiye'de pek çok yerel adı vardır: *abdüsselamotu, ademotu, atelması, hacılarotu, insanotu, kankurutan, toskafakavunu, yerelması, muhabbetotu, hüngürükotu.*

■ **ADAMOV** (Arthur), fransız oyun yazarı (Kislovodsk, Kafkasya,1908-Paris 1970). Tiyatro çalışmalarına ve siyasal bağımlılığına rağmen Adamov sonuna kadar kendini dünyaya yabancı duydu. Varlıklı (Bakü'de petrol kuyuları bulunan), ama nefret edilen bir baba, erken bir sürgünün acıları (Birinci Dünya savaşı onu Almanya'da yakaladı) ve yoksulluk bütün çocukluğunu etkiledi. Jung'u ve Kafka'yı okuduktan sonra (1946'da yadsınan, sonra 1969'da *Je, ils* adıyla yeniden yayımlanan *l'Aveu*'de Kafka'dan esinlendi). Strindberg'i keşfetti, daha sonra gerçeküstücülükle ilgilendi ve tiyatro aracılığıyla tiksintilerini ve boğuntularını açıklama olanağını buldu. Önce alegorili oyunlar yazdı; bu oyunlarda derinliksiz kişiler kendilerini belirsiz uğraşılara ya da karşılıklı işkencelere sokuyorlardı (*la Grande et la Petite Manoeuvre* [1950]; *la Parodie* [1952]). Sonra "ortak değerler"i giderek yeniden bulan (söz alışverişinin bayağılığı ve somut bir zaman-mekân'ın tanımlanması) Adamov, Brecht'i izleyerek (*le Professeur Taranne* [1953]; *le Ping-Pong* [1955]; *Paolo Paoli* [1957]) daha belirgin bir toplumsal ve siyasal bağımlılığa ve daha kesin, öğretici bir üsluba yöneldi. (*Printemps 71* [1963]; *M.le Modéré* [1968]). Ama kapalı ve çökmüş bir dünyanın çekiciliği bu ortaklaşmacı ve ılımlı ütopyayı her yanından sarstı(*off limits*[1969]); bunun sonucunda Adamov *Ici et maintenant*(1964)ve *l'Homme et l'Enfant*(1968) adlı eleştirel ve özyaşamöyküsel yapıtlarında bu durumu her yönden ele aldı ve bu çöküntüye ancak intiharla son verebildi.

ADAMS (William), ingiliz denizci (Gillingham, Kent,1564'e doğr. - Japonya 1620). Nisan 1600'de gemisi, Kiyuşu'nun bir limanına sığınmak zorunda kaldı. Şogun Leyasu tarafından Osaka'ya davet edildi, ölünceye değin teknik danışman olarak Japonya'da kaldı. 1609 yılından başlayarak Japon yetkilileriyle ilk avrupalı tüccarlar arasında aracılık yaptı.

ADAMS (Samuel), amerikalı siyaset adamı (Boston 1722- *ay.y* 1803). İngiltere'ye karşı mücadelede yararlık, gösterdi, Massachusetts ve öteki sömürgelerdeki yurtseverlerin birleşmelerini sağladı ve bağımsızlık mücadelesinde büyük rol oynadı. Daha sonra, gerek hastalık, gerek yurttaşları arasındaki yeni eğilimleri kavrayamaması yüzünden etkinliği azaldı. Adams, özellikle merkezi hükümetin güçlendirilmesine karşı çıktı ve federalizme karşı olanların safında yer aldı.

ADAMS (John), amerikalı devlet adamı (Braintree [bugün Quincy], Massachusetts, 1735- *ay.y.* 1826). 1758'de baroya kabul edildi ve İngiltere ile sömürgeleri arasında vergiler konusunda uyuşmazlıklar çıktığı sırada güçlü muhakemesi ve medeni cesaretiyle kısa sürede kendini kabul ettirdi. Whig partisi üyelerini çevresinde toplayarak iki ülkenin birbirinden kopmasını önlemeye çalıştı. 1774 ve 1775 kongrelerine gönderildi ve Jefferson'la birlikte bağımsızlık bildirgeleri ve bildirilerinin yazılmasına katkıda bulundu. Uğradığı saldırılar karşısında Washington'u destekledi. Cumhuriyet'in ilanı üzerine, yardım sağlamak üzere Fransa ve Hollanda'ya gönderildi. Barıştan sonra kral George III nezdinde ABD'nin ilk büyükelçisi oldu (1875). Ülkeye döndüğünde, Anayasa'ya son şeklini vermek için yapılan çalışmalara katıldı. 1788 ve 1792'de başkan yardımcısı seçildi; 1797'de Washington'un yerine başkan oldu. Başarıları bu tarihte son buldu; başkanlık dönemi pek talihli geçmedi: Fransa ile savaş yüzünden demokratların sert hücumlarına uğradı; mali güçlükler, yabancılara karşı ve düzeni korumak için aldığı önlemler halkı ondan soğuttu. 1800 seçimlerinde Jefferson'a yenilince Braintree'ye çekildi.

ADAMS (John Quincy), amerikalı devlet adamı (Braintree [bugün Quincy], Massachusetts,1767 - Washington 1848). Başkan John Adams'ın oğludur. Yurt dışı görevlerinde babasının yanında bulundu, yetenekli bir siyaset adamı olarak yetişti.1817-1825 arasında başkan Monroe'nun dışişleri bakanlığını üstlendi, İspanya'yla (Florida konusunda) görüşmeleri başarıyla yürüttü ve Monroe doktrini'nin hazırlanmasına etkin biçimde katıldı (1823). 1825-1829 arasında başkanlık yaptı, General Andrew Jackson'un yenileyip canlandırdığı Demokrat parti ile çalıştı. Beyaz Saray'dan ayrıldıktan sonra da Temsilciler meclisi'nin etkili bir üyesi oldu.

ADAMS (Charles Francis), amerikalı diplomat (Boston 1807- *ay.y.* 1886), John Quincy Adams'ın oğludur. 1858'den başlayarak Federal senato'da Massachusetts'i temsil etti. Köleliğe karşı olan Adams, İç savaş sırasında orta elçi olarak Londra'ya gönderildi, Cenevre'de Alabama uyuşmazlığının çözümünde rol oynadı.

ADAMS (John Couch), ingiliz gökbilimci (Laneast, Cornwall, 1819-Cambridge 1892). Le Verrier'den ayrı, ama aynı anda Uranüs gezegeninin devinimindeki düzensizlikleri açıklamak için çalışmalar yaptı. Bununla birlikte yaptığı hesaplar, daha uzak bir gezegenin, Neptün'ün varlığını kanıtlama ve konumunu belirleme olanağı verdi. Araştırmalarının sonuçları, çağında dikkate alınmadığından, Le Verrier'nin ulaştığı sonuçlar daha önce yayımlandı.

ADAMS (Charles Kendall), amerikalı tarihçi (Derby, Vermont, 1835-Redlands, Kaliforniya, 1902). Michigan Üniversitesi ne profesör oldu; en önemli yapıtları: *Democracy and Monarchy in France* (1874) ve *A manuel of Historical Literature* (1882).

ADAMS (Charles Francis), amerikalı iktisatçı ve tarihçi (Boston 1835- Washington 1915). Charles Francis Adams'ın oğludur. 1884'ten 1890'a kadar Union Pacific Railroad'un başkanlığını yaptı ve özellikle Massachusetts'in tarihi üstüne kitapları yazdı.

ADAMS (Henry), amerikalı tarihçi (Boston 1838-Washington 1918), *History of the United States from 1801 to 1817* adlı bir yapıtı, ayrıca ortaçağ Avrupa'sı üstüne çalışmaları vardır.

ADAMS (Walter Sydney), amerikalı gökbilimci (Antakya 1876 -Pasadena 1956). 1923'ten 1946'ya değin Wilson tepesi gözlemevini yönetti. Kimi yıldızların, tayflarına göre hesaplanan mutlak kadirleriyle görünür kadirlerini karşılaştırarak uzaklıklarını belirleyen ilk bilim adamıdır.

ADAMS (Roger), amerikalı kimyacı (Boston 1889-Champaign, İllinois 1971). Önce Harvard'da, sonra Almanya'da öğrenim gördü. 1919'da Urbana'ya (İllinois) organik kimya profesörü olarak atandı. Organik kimya konusundaki sayısız araştırmaları arasında özellikle, çok etkili bir hidrojenleme katalizörünü (Adams platini) buluşu, bifenil dizisinde optik izomerlikle ilgili çalışmaları ve çeşitli doğal ürünler üstündeki incelemeleri yer alır.

ADAMS (Ansel), amerikalı fotoğrafçı (San Francisco 1902- Monterey, Kaliforniya, 1984). Weston'la birlikte *f.64* topluluğunu kurdu. Bu akımın kuramlarını titizlikle uyguladı. Bu akımın ilkelerini tam bir kesinlikle, fakat duyarlılığa da hakkını vererek uyum ve yoğunluk bakımından unutulmaz manzara resimleri çekti. Sanatçının *The High Sierra* (1927), *Illustrated Guide to Yosemite Valley* (1940) adlı albümleri bu anlayışı yansıtır.

ADAMS (Neal), amerikalı çizgiromancı (New York 1941). Etkili çizgileriyle *Batman* (Yarasa Adam) gibi üstün kahramanları resimlemede ustalaştı. 1968'de Batman'ın serüvenlerini yeniden ele aldı. Gerek ABD'de, gerek Avrupa'da gerçekçi çizerlerin çoğunu yakından etkiledi.

ADAMS (Carolyn), amerikalı kadın dansçı (New York 1943). Üstün teknik yetenekleri ve güçlü bir kişiliği olan sanatçı, Paul Taylor Dance Company topluluğunda 1965'ten beri "Taylor üslubu"nun en iyi yorumcusudur. 1966'da *Post Meridian and Orbs* adlı yapıtı sahneye koyan Adams'ın öbür yapıtları arasında *Public Domain* (1967), *Private Domain* (1969), *Big Bertha* (1971), *American Genesis* (1973) sayılabilir. Ayrıca, 1977'den beri Harlem Dance Studio'yu yönetmektedir.

ADAMSENDECİ sıf. İlişki ve davranışlarında umursamazlık gösteren, hiçbir şeyi ciddiye almayan kimse için kullanılır; nemelazımcı.

ADAMSENDECİLİK a. Adamsendeci olma durumu ve böyle davranan kimsenin niteliği; nemelazımcılık: *Bu toplum adamsendecilik yüzünden çok sıkıntı çekti. Adamsendeciliğiyle tanınan biri.*

ADAMSIZ sıf., be. Kocasız kadın; yardımcısız kimse; bu kadının,kimsenin durumu için kullanılır: *Adamsız kadın. Adamsız yaşamak. Adamsız kalmak.*

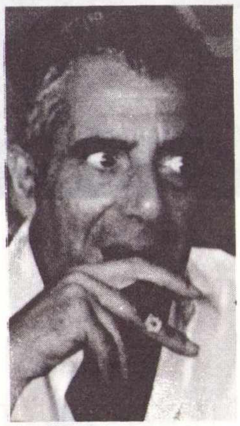
ADAMSIZLIK a. Erkek, ya da yardımcı, hizmetçi yokluğu: *Adamsızlık zor. Adamsızlık yüzünden işler yürümüyor.*

ADAMSİA a. (ing. doğabilimci C.B. *Adams*'ın adından). Zool. Çoğunlukla pavuryaları barındıran karındanbacaklı yumuşakça kavkıları üstünde yaşayan iskeletsiz denizgülü. (Burada bir ortakyaşam sözkonusudur: denizgülü, pavuryanın yiyecek artıklarından yararlanır, buna karşılık, dalayıcı iplikçikleriyle onu korur.)

Adams-Stokes sendromu, ansızın başlayıp ansızın sona eren baygınlık. Kulakçıklarla karıncıklar arasında iletimi sağlayan His demetinde geçici ya da sürekli kesinti olan hastalarda beklenmedik bir zamanda ortaya çıkar. O zaman karıncıklar kendi ritimleriyle, yani dakikada 35 ya da 40 kez kasılırlar, aralarda da duraklama yaparlar; bu duraklama baygınlığa neden olur. Bu sürekli yavaş nabız sendromu irlandalı Robert *Adams* (1791-1875) ve William *Stokes* (1804-1878) adlı hekimler tarafından tanımlanmıştır.

■ **ADANA,** (01), Akdeniz bölgesinde il; 1 934 907 nüf. (1990); 18 428 km^2; merkezi *Adana*; 916 150 nüf. (1990); 17 ilçe, 13 bucak; 740 köy. Üniversite. Bölge idare mahkemesi. Ziraat sanayisi, ticaret odaları; ticaret borsası.

Çukurova deltası kıyılarından kuzeyde Toroslar'ın yüksek tepelerine uzanır. Yeryüzü şekilleri bakımından farklı iki bölümden oluşur. Güneyde, il alanının yaklaşık % 27'sini kaplayan alçak, sıcak, verimli ovalar yayılır. Bunların başlıcaları, Seyhan, Ceyhan ve Tarsus ırmaklarının yüzyıllardan beri sürüklediği alüvyonlarla oluşan Çukurova deltası (Adana ovası) ve Ceyhan ırmağının açtığı boğaz ile bu deltadan ayrılan Ceyhan ovasıdır. İlin kuzeyi tepelikler, yaylalar ve büyük bir bölümü

Arthur **Adamov** (1968'de)

Adana'dan genel bir görünüm

Toros sistemine bağlı dağlarla kaplı çok engebeli bir bölgedir. İl topraklarının yaklaşık % 73'ünü kaplayan bu bölümün batısında Karanfildağ (3 059 m), Güzeller tepesi (3 461 m) ve il sınırının biraz dışında Demirkazık tepesi (3 756 m) gibi Orta Toroslar'ın, Aladağlar adıyla bilinen, yer yer sürekli kar ve küçük buzulların görüldüğü en yüksek dorukları yer alır. Doğuda dağlar Doğu Toroslar adıyla, K.-D. yönünde birbirine koşut ve yer yer 2 500-3 000 m'yi aşan sıralar halinde uzanır. İlin kuzey ve güney bölümleri arasında yer şekillerindeki bu ayrılık, iklim, bitki örtüsü, tarım etkinliklerinin niteliği, nüfus yoğunluğu, kentleşme derecesi gibi birçok konuda farklılıklara yol açar. Denizden uzaklaştıkça karasal bir nitelik kazanan Akdeniz iklimi egemendir. Adana, nüfus sayısı, yoğunluğu, artışı, kentleşme ve ekonomik gelişme hızı bakımlarından başta gelen illerdendir. Nüfus yoğunluğu, Türkiye ortalamasının iki katına yakındır (km²'ye 95 kişi). Nüfusun yaklaşık % 66'sı (1/3'ten çoğu il merkezinde) kentsel; % 34'ü de kırsal yerleşmelerde yaşar. İlçe merkezlerinden kimileri (Kadirli, Kozan, Ceyhan, Osmaniye) nüfus sayıları ve işlevleri bakımından birer orta boyutlu kent niteliğindedir. İl, nüfus artış hızı bakımından üçüncü sırayı alır (yılda yaklaşık % 36). Çalışan nüfusun genel nüfusa oranı % 40'ın üstündedir. Bunun yaklaşık % 65'i tarım, % 15'i işleme endüstrisi kollarında çalışır. Türkiye'nin iç ve dış ticaretinde önemli rol oynayan kimi tarım ürünleri büyük ölçüde Adana'da yetiştirilir. İl topraklarının yaklaşık % 36'sı tarıma ayrılmıştır. Tarımda makineleşme ve sulama çok gelişmiştir. Ekili alanın yaklaşık % 20'sinde tarım yapılır. Bu, Türkiye ortalamasının iki katından çoktur. XIX. yy.'ın ikinci yarısında ABD'deki uzun iç savaşın pamuk üretimini aksatmasıyla artan dış istem, tarımın gelişmesinde etkili oldu. Göçerlerin bir bölümü, kışlakları olan ovalarda yerleşik yaşama geçirildi, bu arada birçok yeni yerleşme kuruldu. İçel ve Hatay da, Adana'nın güneyindeki bu ovalarla ekonomik bir bütünlük içinde aynı gelişme sürecini yaşadı. 1950'den sonraki yıllarda yolların, liman ve sulama tesislerinin yapılması, taşkınlıklara karşı önlem alınması, bataklıkların kurutulması, yeni endüstri alanlarının kurulması, giderek artan ve çeşitlenen tarımsal ürünlerin yetiştirilip işlenmesi sonucu buraya başka bölgelerden gelip yerleşenlerin sayısı arttı. Adana sürekli ya da geçici en çok göç alan illerdendir. Her yıl özellikle pamuk hasadı sırasında on binlerce tarım işçisi, geçici olarak Adana'ya gelir. İşleme endüstrisi, özellikle tarımsal ürünleri işleyen kollar, 1950'den sonra büyük gelişme gösterdi. Başlıcaları çırçır, pamuk ipliği, pamuklu dokuma, besin maddeleri (un, bitkisel yağ), sabun, kereste, çimento endüstrileridir. İlde ayrıca birçok tamirhane ve dökümhane de vardır. Türkiye'deki endüstri işçilerinin yaklaşık % 7'si Adana'dadır. İlin İç Anadolu'dan Suriye ve Mezopotamya'ya uzanan yollar üzerindeki konumu önemlidir. Toroslar ve Amanos dağları Birinci Dünya savaşı yıllarında demiryoluyla aşıldı. 1950'den sonra il, İç, Güney-doğu ve Doğu Anadolu'ya stratejik önemi de olan düzenli kara yollarıyla bağlandı.

Adana il haritası

■ **ADANA.** Nüfus çokluğu bakımından 4. sırada yer alan Adana ilinin merkezi. Türkiye'nin 4. kalabalık kenti. Ankara'nın 484 km G.-D.'sunda; 916 150 nüf. (1990).

• COGRAFYA. Adana kenti, Seyhan ve Ceyhan ırmaklarının oluşturduğu Çukurova deltasından kuzeydeki dağlara doğru hafif bir eğimle yükselen alüvyal dolgu taraçalardan biri üzerinde, denizden yaklaşık 40 km içeride kurulmuştur. Denizden yüksekliği merkezde 23 m'dir. Seyhan ırmağı, bu düzlükte birkaç metre gömülmüş geniş bir yatak içinde akar. Irmakla kentin kurulduğu düzlük arasındaki düzey farkının azlığından doğan sel baskınları, Seyhan barajının yapımından sonra hemen hemen ortadan kalkmıştır.

Adana kentinin çekirdeğini, sırtını doğuda Seyhan ırmağına dayamış olan Tepebağ yükseltisinin çevresindeki dairesel yerleşim oluşturur. Roma döneminden kalma Taşköprü, burayı Seyhan'ın sol kıyısına bağlar. Uzun süre orta halli bir taşra kenti özelliğini koruyan, nüfusu 20-30 bini aşmayan Adana; XIX. yy.'ın ikinci yarısında gelişmeye başladı. Bu gelişme, özellikle 1950'den sonra hızlanarak Adana'ya bugünkü büyük kent özelliğini kazandırdı.

1886'da, kent, demiryoluyla Mersin limanına bağlandı. Hicaz demiryolu Birinci Dünya savaşı yıllarında Toroslar'ı aşarak Adana'ya ulaştı. Bu gelişmeler sonucu kent, özellikle 1950'den sonra eski çekirdeğin çevresinde daha çok K.-B.'daki istasyona ve batıya doğru olmak üzere hızla yayıldı, çekirdek bölümde kimi düzenlemeler yapıldı, planlı yeni mahalleler kuruldu, geniş caddeler ve parklar, açıldı. Bu gelişmeler sırasında büyüme Seyhan'ın sol yakasına da taştı.

Türkiye'de kentleşme sürecinin en hızlı olduğu yerleşmelerden biri olan Adana, Akdeniz bölgesinin ticaret, sanayi ve sermaye piyasası bakımlarından en önemli merkezidir. (→ADANA ili.) Gelişmiş bir yol şebekesinin kavşak noktası olan Adana'da, havaalanı, çeşitli düzeyde eğitim kurumları, Çukurova üniversitesi ve Devlet Güzel sanatlar galerisi vardır.

• TARİH. İlkçağda Adana, Anadolu'yu baştan başa geçerek Külek boğazından Tarsus'a inen yol üzerinde bir konak yeriydi. Hitit tabletlerinden Hititler döneminde kent ve çevresinde Kizzuvatna krallığının egemen olduğu anlaşılmaktadır. Yöre, İ.Ö. XVI. yy.'da Hitit federasyonuna, Hitit devleti yıkıldıktan sonra Çukurova'da kurulan Kue krallığına bağlandı; İ.Ö. IX. yy.'ın sonlarına doğru Asur, İ.Ö. VI. yy.'da Pers, İ.Ö. 333'te Büyük İskender'in egemenliğine girdi; İskender'in ölümünden (İ.Ö. 323) sonra da Selefkiler'e bağlandı; İ.Ö. 66'da romalı konsül Pompeius tarafından ele geçirildi. Roma ve Bizans dönemlerinde, elverişli konumu nedeniyle önemli bir ticaret merkezi durumuna gelen kent 704'te Halife Abdülmelik tarafından Emevi topraklarına katıldı. Abbasi halifesi Harunurreşit eski ilkçağ

kalesini (Adana kalesi) yeniden yaptırdı. IX. yy.'da Adana, Çukurova'nın önemli bir kültür ve ticaret merkezi durumundaydı. Aynı yüzyılda Yazman adlı bir Türk komutan bölgeyi yarı bağımsız yönetti. Bölge daha sonra Mısır'daki Tolunoğulları'nın eline geçti. Bizanslılar, Abbasiler'in zayıf düşmesinden yararlanarak X. yy.'ların başlarında kenti yeniden topraklarına kattılar. Malazgirt zaferini (1071) izleyen yıllarda Adana, Selçuklular'ın egemenliğine girdi (1083-1097). Bu dönemde Çukurova'ya Doğu'dan gelen birçok Türk boyu yerleşti. 1097 Haçlı seferiyle Adana'da Selçuklu egemenliği sona erdi. XIV. yy.'ın ilk yarısında Memluklar'ın eline geçen Çukurova'ya çok sayıda Türkmen oymağı yerleştirildi. 1352'de yöreye Memluklar'a bağlı türkmen beylerinden Yüreğiroğlu Ramazan Bey egemen oldu. Ramazanoğulları adını alan beyliğin merkezi Adana'ydı. Ramazanoğulları'nın yönetiminde kent genişledi, camiler, hanlar, kamu binalarıyla süslendi. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi (1517) sırasında osmanlı topraklarına katılan Adana'yı 1608'e kadar yine Ramazanoğulları beyleri yönetti. 1672'de Adana'ya uğrayan Evliya Çelebi, kente ilişkin ayrıntılı bilgi verir. Adana, XIX. yy.'ın ortalarına doğru Osmanlı devletine karşı ayaklanan Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından ele geçirildi; Mısır ordusunun karargâhı olarak kullanıldı. Londra antlaşması'yla (1840) Osmanlılar'a geri verildi. 1867'deki yönetsel düzenlemede vilayet oldu. 1886'da Mersin-Adana demiryolunun açılması, pamuk tarımının ve kentin ekonomisinin canlanmasına, nüfusunun artmasına neden oldu. Ermeniler'in 1909'daki ayaklanma girişimleri bastırıldı. (→ ADANA VAKASI). Birinci Dünya savaşı sırasında (1914-1918) Toros ve Gâvurdağı tünelleri ve Bağdat demiryoluyla kent İstanbul ve Suriye'ye bağlandı. Birinci Dünya savaşı sonrasında 24 aralık 1918'de fransız birlikleri, işbirlikçi ermeni çeteleriyle Adana'yı işgal etti. Türk milis kuvvetlerinin şiddetle direnmesi, işgalcilerin önemli kayba uğramalarına neden oldu. 20 ekim 1921'de imzalanan Ankara itilafnamesi hükümleri uyarınca 5 ocak 1922'de Fransız işgal kuvvetleri kentten çekildi.

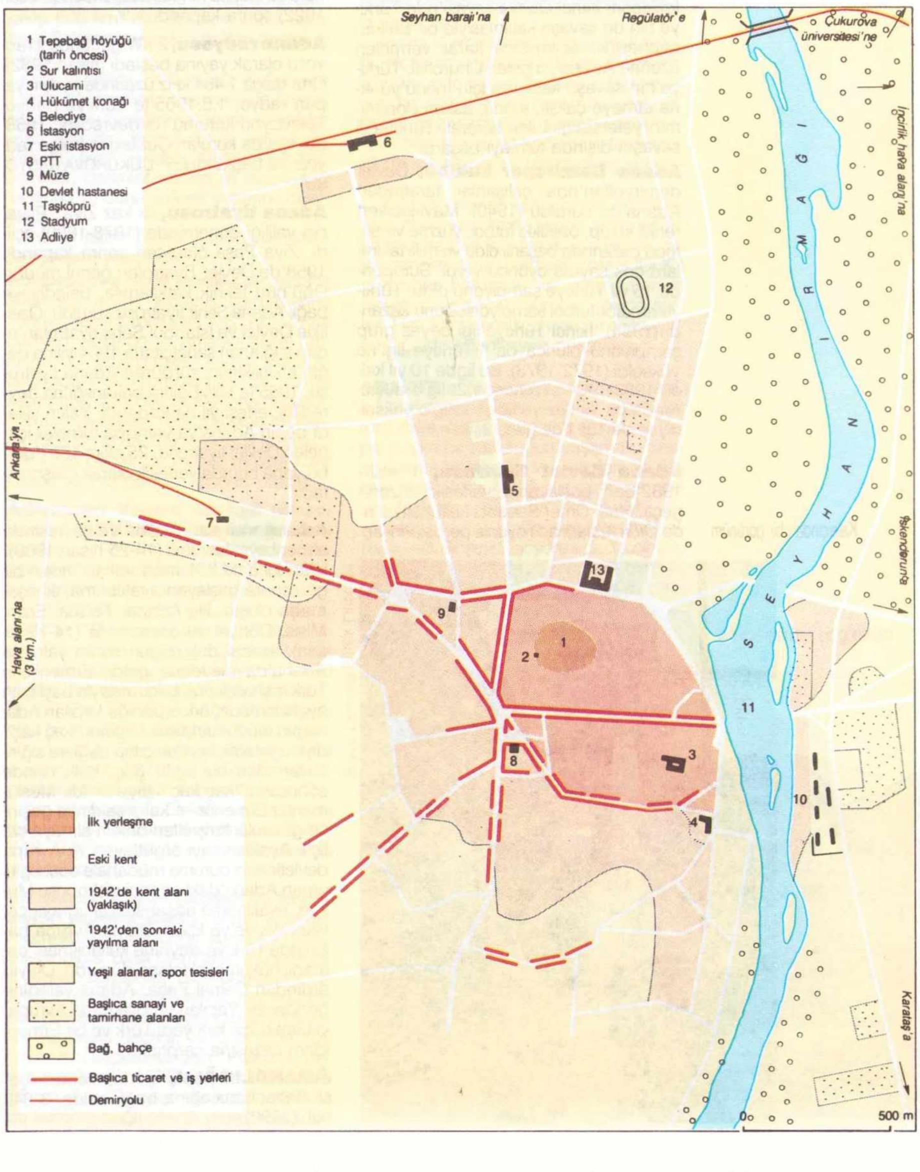
• ARKEOLOJİ VE MİMARLIK. Adana'daki *Tepebağ Höyüğü*, Çukurova'nın ilk yerleşim yerlerindendir. Höyükte açığa çıkarılan surlarla çevrili yerleşme, yenitaş dönemine tarihlendirilir.

Adana ve çevresinde ilkçağ kalıntılarının en önemlisi, Adana yakınında, Seyhan ırmağı üzerindeki *Taşköprü*'dür. Roma imparatoru Hadrianus (117-138) zamanında yapıldığı sanılan köprü, bizans imparatoru İustinianos I tarafından yenilendi (VI. yy.). Daha sonra da birkaç kez onarılan yapı 317 m uzunluğunda ve 21 gözlüdür. Halen 14 gözü sağlamdır. Yine Bizanslılar döneminde kentin su kemerleri ve hisarı yapıldı. Abbasi halifesi Harunurreşit'in ilkçağ kalesinin yerine yaptırdığı *Adana kalesi*'ni (781), Mehmet Ali Paşa yıktırdı (1836). Adana ve çevresine damgasını vuranlar Ramazanoğulları'dır. Yöreye uzun yıllar egemen olan Ramazanoğulları (1378-1608), döneminde bayındırlık çalışmaları hızlandırılmış, kentte birçok cami, medrese, mescit, han, hamam yapılmıştır. Bunlar siyah-beyaz taş işçilikleriyle zengi ve memluklu; çini bezemeleriyle de osmanlı etkisini taşır. Dönemin ilk yapısı *Akça (Ağca) mescit* (1409), büyük kesme taştan, kare planlı gövdesi, yüksek kasnağa oturan kubbesiyle bir türbeyi andırır. Taçkapıdaki taş bezemelerde, hatayi, rumi ve çiçek motifleri arasında görülen kuş ve aslan figürleri ilgi çekicidir. Kiliseden camiye dönüştürülen *Yağ camisi* (Eski cami, 1501), selçuklu ulu camileri planındadır. Minaresi (1525) ve medresesi (1558) Piri Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kentin en büyük tarihsel yapısıysa selçuklu, memluklu, osmanlı üsluplarının bir bireşimi olan *Ulu cami*'dir (1513). Ramazanoğlu Halil Bey'in başlattığı yapı, 1541'de oğlu Piri Mehmet Paşa tarafından bitirilmiştir. Avlu ve taçkapı çevresindeki siyah-beyaz mermer kaplamalar, mihrap, minber ve sekizgen gövdeli minare zengi ve memluklu üslubundadır. Mihrap, XVI.-XVII. yy.'ların İznik çinileriyle kaplıdır. Caminin doğusundaki medrese (1540), külliyenin en önemli yapılarındandır. Buradaki ağızları açık ejderha kabartmalı bezemeler, mukarnaslı külah biçimi kule, Mezopotamya-Irak etkisindeki selçuklu üslubundadır. Caminin güneydoğu'sundaki *Ramazanoğlu türbesi* (1540/1541), XVIII.-XIX. yy. Tekfur sarayı çinileriyle kaplıdır. *Ulu cami* ile *Tuz hanı* arasında Ramazanoğlu Halil Bey'in yaptırdığı sarayın harem dairesi (Vakıf sarayı) vardır (1495). Bunların dışında yine Ramazanoğlu Halil Bey'in yaptırdığı *Küçük mescit* (1492), *Tuz hanı* (1497), roma hamamının temelleri üzerine yaptırılan *Irmak (Yalı) hamamı* (1494), Ramazanoğulları Halil Bey'in kölesi Abdullah bin Hasan Kethüda'nın yaptırdığı *Hasan Ağa (Hasan Kethüda) camisi* (1558, minaresi 1730), *Cuma Fakih mescidi* (1541), Savcıoğlu Mustafa'nın yaptırdığı *Kemeraltı (Tarsuskapı) camisi* (1548), Piri Mehmet Paşa'nın yaptırdığı *Bedesten (Arasta)*, *Gön hanı* (1530), *Çarşı hamamı* (1529) dönemin özelliklerini yansıtan yapılardır. Osmanlı yapıları arasında *Mestanzade camisi ve hamamı* (1682), memluklu etkisi gösteren *Yeni (Antaki) cami* (1724, minaresi 1729), *Yeşil mescit* (1751), *Alemdar mescidi* (1748), *Alidede mescidi* (1704), *Hasırpazarı mescidi* (XVII. yy.), *Şeyh zülha camisi* (1844), Memişpaşa camisi (1825), *Yeni hamam* (1720) sayılabilir. Adana'da valilik yapan Ziya Paşa'nın, onun adını taşıyan parktaki mezarını vali Abidin Paşa yaptırmıştır (1881). Adana belediyesince yaptırılan (1881) *Saat kulesi*, bugün de kullanılmaktadır. Heykeltraş Ali Hadi Bara'nın *Atatürk anıtı* (1935) anılmaya değer önemli bir yapıttır.

Adana "Altın Koza" film şenliği. Türkiye'de, Antalya "Altın Portakal" film festivalinden sonra, en uzun ömürlü ulusal film şenliği. 1969-1973 yıllarında beş kez yapıldı. Çeşitli dallar arasında, en iyi film, yönetmen, kadın ve erkek oyuncu ödülleri şöyle belirlendi: *1969*'da *Kuyu*, M. Erksan, F. Girik, Y. Güney; *1970*'te *Umut*, B. Olgaç, F. Girik, Y. Güney; *1971*'de *Ağıt*, Y. Güney, F. Girik, Y. Güney; *1972*'de Kara doğan, Y. Duru, H. Koçyiğit, C. Arkın; *1973*'te *Gelin* E. Eğilmez, T. Şoray, K. İnanır.

Adana bölge müzesi, Cafer Paşa medresesinde, osmanlı dönemi yapıtlarıyla açılmıştır (1924). Müze önce Kuruköprü'deki rum kilisesine, 1970'te de Kültür sitesi yanındaki yapısına taşındı. Müzenin, arkeoloji ve etnografya salonlarında, Yenitaş, bakırtaş, tunç çağları, hitit, genç hitit, urartu, helenistik, roma, bi-

Adana şehir planı

Adana saat kulesi

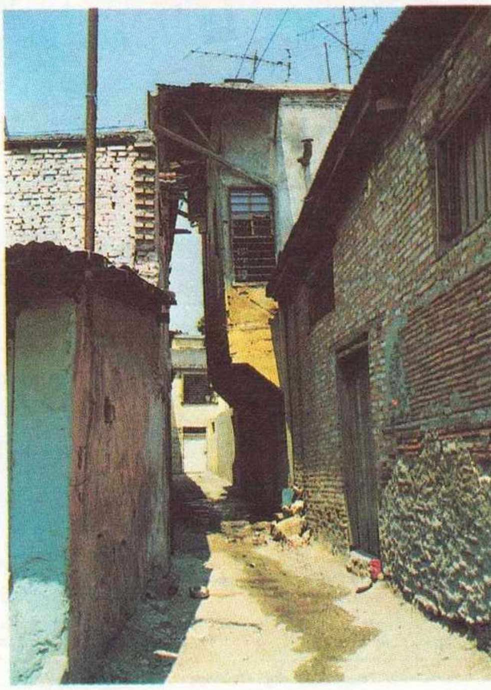
zans, selçuklu, osmanlı dönemlerini kapsayan yapıtlar sergilenmektedir. Eserlerin çoğunluğunu Yümüktepe (Mersin), Karatepe (Adana), Misis, Gözlükule (Tarsus) kazılarından elde edilen buluntular oluşturur. Müzenin ayrıca konferans salonu, laboratuvarları, 449 ciltlik şeri mahkeme sicilleri koleksiyonu bulunan bir kitaplığı vardır.

Adana buluşması, Türkiye cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile İngiltere başbakanı Churchill arasında Adana'da yapılan görüşme (30 ocak - 1 şubat 1943). Müttefiklerin, İkinci Dünya savaşı'nda Türkiye'nin de savaşa katılmasıyla bir Balkan cephesinin açılmasına karar vermeleri üzerine Adana'ya gelen Churchill, Türkiye'nin savaşa katılması için İnönü'yü ikna etmeye çalıştı. İnönü, askeri donanımın yetersizliğini ileri sürerek Türkiye'yi savaşın dışında tutmayı başardı.

Adana Demirspor kulübü, Devlet demiryolları'nda çalışanlar tarafından Adana'da kuruldu (1940). Mavi-lacivert renkli kulüp, özellikle futbol, yüzme ve sutopu dallarında başarılı oldu ve milli takımlara çok sayıda oyuncu verdi. Sutopunda 15 yıl Türkiye şampiyonu oldu. Türkiye amatör futbol şampiyonluğunu kazandı (1954). İkinci Türkiye ligi beyaz grup şampiyonu olunca da 1.Türkiye ligi'ne yükseldi (1972-1973). Bu ligde 10 yıl kaldı, 1983-1984 sezonunda 2. lig'e düştü. Arada bir iki kez yeniden 1. lig'e yükseldiyse de 1991'de gene 2. lig'e indi.

Adana devlet tiyatrosu, 1 ekim 1982'den başlayarak yerleşik düzene geçti. Hacı Ömer Sabancı kültür sitesi'nde *Ölüm tuzağı* adlı oyunla perdelerini açtı; Adana Devlet tiyatrosu, düzenlediği turnelerle de yörede tiyatro sanatının benimsenip sevilmesine katkıda bulundu. İlk müdürü Şakir Gürzumar (1982-1984), şimdiki müdürü ise Ferdi Merter'dir.

Kaleiçinden bir görünüm

Büyük Larousse

Adana gazetesi → YENİ ADANA.

Adana havaalanı, Adana ilinde..... merkezine 4 km uzaklıkta havaalanı. (1937'de hizmete açıldı. Tarifesiz dış hat seferleriyle iç hat seferlerine açık olan alanın pist kapasitesi yılda 44 000 iniş-kalkış, terminal kapasitesi 920 000 yolcudur. Ancak, gerçekleşen kullanım bu kapasitenin altındadır. 1988'de alana toplam 6 646 iniş-kalkış yapılmış, 348 592 yolcu taşınmıştır.)

Adana kâğıt torba sanayii T.A.Ş., Adana çimento fabrikası alanı içinde kurulan tesis. 1964'te 3 katlı bazda 6 milyon kâğıt torba olan üretim kapasitesiyle işletmeye açıldı. Şirket sermayesinde Türkiye çimento ve toprak san. T.A.Ş.'nin (ÇİTOSAN) % 60, Niğde, Söke, Trakya ve Çukurova çimento san. T.A.Ş.'lerinin %10'ar payı vardır (1985). Fabrikada 11 memur ve 114 işçi çalışır.

ADANA OKALİPTÜSÜ → OKALİPTÜS.

Adana postası, Mondros mütarekesinden (30 ekim 1918) sonra Adana'da yayımlanan gazete. *Ferda* adlı bir gazeteyle birlikte Hürriyet ve İtilaf partisi'nin sözcülüğünü yaptı; Kuvayı milliyecilere cephe aldı. Adana'nın kurtuluşundan (5 ocak 1922) sonra kapandı.

Adana radyosu, 2 kW gücünde il radyosu olarak yayına başladı (nisan 1962). Orta dalga 1 484 kHz üzerinden yayın yapan radyo, 1.5.1965'te Türkiye Radyo-Televizyon kurumu'na devredildi. 1968'de, İçel'de kurulan Çukurova bölge radyosuna bağlandı (→ ÇUKUROVA RADYOSU).

Adana tiyatrosu, ilk kez Ziya* Paşa'nın valiliği döneminde (1878-1880) açıldı. Ziya Paşa öldükten sonra kapandı. 1958'de Devlet Tiyatroları genel müdürlüğü'nün teknik katkılarıyla, belediyeye bağlı Adana Şehir tiyatrosu kuruldu. Özellikle Devlet ve İstanbul Şehir tiyatroları'ndan sağlanan sanatçılarla 1964 yılına değin etkinliklerini sürdüren Adana tiyatrosu, 1965'te Milli Eğitim bakanlığı'na devredildi; ertesi yıl da kapandı. Yakın yıllara değin Adana'ya yalnızca turneler için gelen Devlet tiyatrosu, 25 ekim 1981'den bu yana burada yerleşik olarak çalışmaktadır.

Adana vakası, Adana ve çevresinde ermeni ayaklanması (14-25 nisan 1909). İstanbul'daki "31 mart vakası"ndan bir gün sonra başlayan ayaklanma, iki aşamada oluştu. İlki Adana, Tarsus, Erzin, Misis, Dörtyol ve çevresinde (14-16 nisan), ikincisi dokuz gün sonra yalnızca Adana'da meydana geldi. Ermenilerin Türk mahallelerine saldırmasıyla başlayan ayaklanmada, önce paniğe kapılan Adana'nın müslüman halkı birbirini "kaç kaç" diye uyararak kentten çıkıp dağlara sığındıklarından bu toplu göç, halk dilinde sonradan "kaç kaç" diye anıldı. Müslümanlar Ermeniler'e karşı saldırıya geçince güvenlik kuvvetleri önlem almaya çalıştı. Ayaklanmayı örgütleyen ve Avrupa devletlerinin duruma müdahale edeceğini uman Adana'daki ermeni piskoposu Muşeg, ayaklanma başarısızlığa uğrayınca, İskenderiye'ye kaçtı. Olayın Avrupa basınında Türkiye aleyhine kullanılması osmanlı hükümetini telaşa düşürdü. Olayın ardından Cemal Paşa, Adana valiliğine gönderildi. Yapılan yargılamada Avrupa'yı tatmin için kırk yedi Türk ve bir Ermeni idam cezasına çarptırıldı.

ADANALIOĞLU, İçel'in, merkez ilçesi, Kazanlı bucağına bağlı belde; 3 648 nüf. (1990).

Adanaspor kulübü, Adana'da, futbol ağırlıklı olarak kuruldu (1966). Forma rengi önce sarı-lacivertken sonra turuncu-beyaza çevrildi. 1. lig'e yükseldi (1972-1973). Aynı yıl Türkiye kupası'nda çeyrek finale kadar çıktı. Türkiye 1. Lig'inde 1975-1976 ve 1978-1979 sezonlarında ilk dörde girdiğinden UEFA kupası'nda oynadı. Salzburg (Avusturya) ve Honved (Macaristan) karşısında ilk turda elendi. 1983-1984 sezonunda 2. lig'e düştü. 1988-1989'da yeniden 1. lig'e yükseldiyse de 1990-1991'de gene düştü.

ADANIR (Recep), türk futbolcu (Ankara 1929). Futbola Ankaragücü'nde başladı. 1950'lerde Beşiktaş, Kasımpaşa, Galatasaray takımlarında top oynadı, sağ iç olarak ün yaptı. 15 kez milli takım forması giydi. 1963'te futbolu bıraktı, Kıbrıs'ta antrenörlük, Beşiktaş'ta antrenör yardımcılığı ve menajerlik yaptı.

ADANMAK → ADAMAK.

ADANSON (Michel), fransız botanikçi (Aix-en-Provence 1727-Paris 1806). Yirmi yaşındayken Senegal'de beş yıl süren araştırma gezisine başladı. 1795 yılında Bilimler akademisi üyesi oldu. "İlişkilerinin tümü göz önüne alınarak belirlenen doğal sıralarına göre, bilinen tüm canlılar"ı anlatmak amacıyla dev bir yapıtın planını tasarladı. Yapıtları: *Histoire naturelle du Sénégal* (1757), *Familles naturelles des plantes* (1763), *Nouvelle méthode pour apprendre à connaître les différentes familles de plantes* (1764), vb. Adanson'un bitki koleksiyonu Paris müzesi'ndedir.

ADAP a. (ar.*edeb*'in çoğl. *ādāb*) **1.**Toplumda benimsenen töreler bütünü: *Ahlak ve adaba aykırı davranmak, Adab-ı umumiye.* (Bk.*ansikl.* böl.) **—2.**Yol, yöntem, yordam: *Her şeyin bir adabı vardır.* **—3.***Adap (ve) erkân*, yol, yöntem, saygı sırası: *Adap ve erkân bilmemek.* ‖ *Adabına uygun*, bir şeyin gerektirdiği biçimde: *Adabına uygun giyinmek, konuşmak.*
—Huk. *Adap*, Türk hukukunda "ahlak" anlamında kullanılan sözcük ‖ *Adabı umumiye aleyhine cürümler*, UMUMİ* ADAP VE AİLE NİZAMI ALEYHİNE CÜRÜMLER'in eşanlamlısı.
—İsl. *İbadet adabı*, ibadetlerde yerine getirilmesi salık verilen davranışlar. Bunları bırakmak günah değildir, fakat bunlara uyan daha çok sevap kazanmış sayılır. Örneğin, daha vakit girmeden aptes alıp namaza hazır bulunmak, aptes alırken yüzü kıbleye çevirmek aptesin adabındandır.
—Tar. Klasik arap uygarlığında önemli bir sosyal ve kültürel kavram içeren bu sözcüğün anlamı tarihin akışı içinde değişti. İlk önce, "adalet", "ecdat geleneği"anlamına gelen *sünnet* sözcüğüyle eşanlamlı olan adap sözcüğü, önce ahlaki, sonra düşünsel olarak iki yönde gelişti. Ahlaki olarak "görgü, muaşeret kuralları", "iyi eğitim" anlamına, düşünsel olarak da "iyi eğitim ve davranışların" incelenmesini sağlayan bilgilerin tümü anlamına geldi. Adap, giderek islamda kelamın tersine, dindışı kültürün tümünü içeren daha genel bir anlam kazandı (VIII-X.yy.). Böylece adap kavramı Ciceron' un *urbanitas* kavramına ya da Fransa'da XVII.yy.'ın "honnête homme" kavramına karşılık oldu. Ne var ki, abbasi döneminden başlayarak adap, "belirli bir toplum ve yönetim görevinin (kâtiplik, yargıçlık, vb.) yerine getirilmesi için gerekli kültür" gibi daha teknik bir anlamla sınırlandı. En sonunda adap, aslında başlangıçtaki hümanist esinden çok (ibn el-Mukaffa, el-Cahiz, İbn Kuteybe) üslup çalışmasına (Hariri) daha yakın olan bütünüyle edebi bir anlam kazandı.

ADAPA, bir mezopotamya mit'inin kahramanı. Tanrı Ea'nın koruduğu Adapa, kayığını deviren güney rüzgârının kanatlarını kırdığı için Tanrı Anu tarafından hu-

Adana bölge müzesi

zura çağrılır. Ea, sunulacak ölüm ekmeği ve suyunu reddetmesini Adapa'ya öğütler. Adapa'nın yaptığı konuşmadan hoşlanan Anu, ona sonsuz yaşam veren ekmek ve su sunar. Adapa öğüde uyarak bunları geri çevirir ve böylece ölümsüzlüğe ulaşma fırsatını kaçırır.

■**ADAPAZARI,** Sakarya ilinin merkezi kent. İstanbul'un 157 km. D.'sunda; Ankara'nın 308 km K.-B.'sında; 171 225 nüf. (1990).

• COĞRAFYA. Adapazarı, "Akova" da denilmekle birlikte daha çok kentin adıyla anılan bereketli bir ovanın batı kenarı yakınında, Sakarya nehri ile Sapanca gölünün sularını boşaltan Çarksuyu arasında, denizden yaklaşık 31 m yükseklikteki alüvyal düzlüklerde kurulmuştur. Adını bu iki akarsu arasındaki adaya benzer konumundan ve geçmişte yerel pazar yeri olmasından alan Adapazarı, Arifiye'den ayrılan 9 km'lik bir şube hattıyla İstanbul-Ankara demiryoluna bağlıdır. Eskiden bir kasaba görünümünde olan yerleşme, XIX.yy.'da çevresindeki ovaya yerleştirilen göçmenlerle nüfusunun yoğunlaşmasına, ticari toprak ürünlerinin çeşitlenerek zengin bir tarım alanına dönüşmesine koşut olarak hızla kentleşti. Cumhuriyet döneminde kurulan çeşitli endüstrilerle (şeker, yem, tarım araçları, vagon ve ağır bakım tesisleri) kentleşme hızlandı, 1935'te 25 000'i bulamayan nüfus 1985'te 6 katına çıktı.

Deprem kuşağı üzerinde kurulu Adapazarı, depremlerden birçok kez zarar gördü.

Çarksuyu boyları, Sapanca gölü çevresi ve Karadeniz kıyısındaki Karasu plajları, dinlenme ve eğlence yerleridir.

—Tar. XVI.yy.'da Adapazarı, Tığcılar adıyla bir köydü. Yöre köylülerinin her hafta kurdukları pazar, köyün gelişmesine yol açtı. Kentin bulunduğu yer, Sakarya ile Çarksuyu arasında bir ada görünümünde olduğundan önce Ada Karyesi, sonra da Adapazarı adını aldı. 1692'de kadılık, 1742'de nahiye, 1837'de kaza durumuna getirildi. 1852'de İzmit sancağına bağlı bir kaza merkeziydi. 1869'da belediye örgütü kuruldu.

Kent, "suhte" denilen medrese öğrencilerinin çıkardığı karışıklıklardan etkilendi. Kırım savaşı, Doksanüç harbi ve Balkan savaşı'ndan sonra Adapazarı ve yöresine büyük çapta göçler oldu. Göçmenlerin çoğunluğu Kafkas kökenliydi. Ulusal Kurtuluş savaşı'nda Adapazarı, ayaklanmacı Anzavur tarafından işgal edildi (8 mayıs 1920). Kuvayı Seyyare komutanı Çerkez Ethem 23 mayıs 1920'de kenti Anzavur kuvvetlerinden çarpışmasız geri aldı. Kuvayı İnzibatiye güçlerinin kent ve yöresine yapmayı tasarladıkları saldırı da Ali Fuat Paşa'nın aldığı önlemler sonucu gerçekleştirilemedi. Adapazarı, 27 mart 1921'de Yunan kuvvetlerince işgal edildi. Aynı yıl 21 haziran'da kurtarıldı. Cumhuriyet döneminde İzmit iline bağlı bir ilçeyken 1954'te kurulan Sakarya ilinin merkezi oldu.

ADAPAZARI OVASI, Samanlı dağları ile Karadeniz arasında, kuzey Anadolu fay bölgesi üzerinde, Sakarya nehrinin alüvyonlarının birikmesiyle oluşmuş tektonik kökenli ova. (*Akova* da denir.) Birinci derecede deprem kuşağında yer alan ovanın sularını, batısından geçen Sakarya nehri Karadeniz'e boşaltır. Denizden yüksekliği ortalama 30 m, kapladığı alan yaklş. 600 km²'dir. Bataklık, sazlık alanlar ve Sakarya'nın eski yatakları geniş yer kaplar.

Ova, özellikle, XIX.yy.'da Kafkas ve Balkan göçmenlerinin gelmesiyle önemli bir yerleşme niteliğini kazanmış verimli bir tarım alanıdır. Kırsal nüfus yoğunluğu yüksektir (km²'ye yaklş. 80-100 kişi). Yerleşmeler, taşkınlar nedeniyle ovanın kenarlarına ve daha yüksek yerlerine çekilmiştir.

Ovada tütün, patates, mısır, şekerpancarı üretimi yaygındır.

Adapazarı şeker fabrikası, 1953'te işletmeye açıldı. Kuruluş sermayesine Türkiye şeker fabrikaları A.Ş, T.C. Ziraat bankası, Şekerbank, Amasya şeker fabrikası A.Ş. ile İş bankası katıldı. Kuruluşta günde 1 800 ton olan pancar işleme kapasitesi, 1980'de 6 000 tona çıkarıldı. Kampanya süresi 100 gün olan fabrikada 1984-85'te 88 209 ton kristal tozşeker, yan ürün olarak da melas, melaslı kuru küspe ve yaş pancar küspesi üretildi.

Adapazarı Vagon sanayii müessesesi (ADVAS), TCDD'ye bağlı kamu kuruluşu. 1951'de Adapazarı'nda "Vagon atölyesi" adıyla kuruldu. Başlangıçta, vagon onarım işleriyle uğraşan kuruluş, 1961'de vagon yapımına başladı. 1964'te, "Demiryolu fabrikası" adını aldı. I.Plan döneminde, genişletilerek yılda 100 yolcu vagonu yapabilecek ve 1 600 vagon onarabilecek kapasiteye yükseltildi. 1975'te, TCDD'ye bağlı, tüzel kişiliği olan bir kuruluşa dönüştürüldü ve bugünkü adını aldı. Fransa ile yaptığı bir patent anlaşmasıyla, 1979'da, elektrikli tren dizileri üretimine geçti. Yapım, Onarım, Donatım fabrikaları ile Elektrik ve Elektronik fabrikası olmak üzere 4 işletmesi olan ADVAS, THY için otobüs ve ambülanslar da yapmaktadır.

Adapazarı Ziraat aletleri ve makineleri müessesesi, Türkiye Zirai donatım kurumu'na bağlı kuruluş (1944). Başlangıçta, basit tarım araç ve gereçleri yapılan kuruluşta, 1950'den sonra, ülkenin bölgesel özelliklerine göre hazırlanan pulluk, mibzer, treyler gibi tarım araçları yapımına geçildi. 1973'te yılda 100 bin üretim kapasitesi olan "Pulluk-uç demiri fabrikası", 1976'da yıllık kapasitesi 15 bin olan "Treyler fabrikası", 1984'te bu kuruma bağlı olarak yılda 5 bin traktör üreten "Bahçe traktörü (ya da Başak 12) fabrikası" ve bir adı da "Motor işletme bandı" olan "Tarım araçları işletmesi" kuruldu.

ADAPİS a. (lat. *ad*, yakın ve *Apis*, kutsal sığır; bu fosili geviş getiren bir hayvan sanan Cuvier'nin önerdiği ad). Köpek boyunda fosil maki. (Adapis fosiline Üçüncü Zaman'ın başlangıç dönemlerinden kalma katmanlarda, özellikle Quercy fosforitlerinde rastlanır. *Adapidae* familyasının örnek tipi.)

ADAPTASYON a. (fr. *adaptation*). Bir şeyi başka bir şeye uyarlama.

—Ed. → UYARLAMA'nın eşanlamlısı.

—Elekt. Bir devrenin ya da herhangi bir elektrik düzeneğinin, en uygun enerji ya da sinyal aktarımı sağlayacak biçimde bir empedans yüküne bağlanması. (Eşanl. UYARLAMA.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—ANSİKL. Almaşık bir gerilim ya da akım kaynağıyla bir yükün adaptasyonu, en yüksek enerji aktarımını sağlar. Bu durum, kaynağın iç empedansı Z_s ile yüksek empedansı Z_c, birbirinin eşlenik karmaşığı olduğunda elde edilir. $Z_s = R_s + jX_s$ ve $Z_c = R_c + jX_c$ eşitlikleri, R_s ve R_c direnç bölümlerinin eşit, X_s ve X_c tepkin bölümlerinin ters işaretli olmalarını gerektirir. Alçak frekanslarda, yük yalnızca dirençseldir ve adaptasyon, dönüştürme oranı $n = \sqrt{\frac{R_c}{R_s}}$ olacak biçimde seçilmiş bir transformatörle sağlanabilir.

Ayrıca iç empedansı yüksek bir kaynağı, alçak empedansta kullanmak gerektiğinde, yine bir empedans adaptasyonundan söz edilir. Bu durumda geçiş, etkin bir öğe yardımıyla gerçekleştirilir (ortak toplaç biçiminde bağlanmış transistor ya da izleyici olarak birleştirilmiş yükselteç).

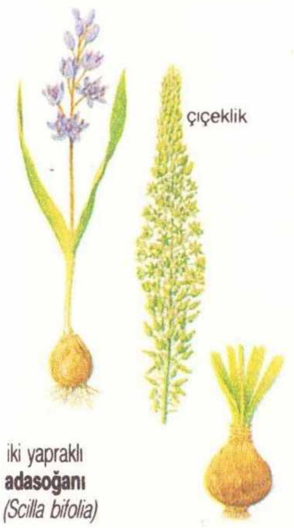
Yüksek frekans bölgesinde adaptasyon, enerji koşullarını yerine getirmek ve yansımalardan kaçınmak için yapılır; bu yansımalar duran dalgaların oranı (DDO) yüzünden hatlardaki kayıpları artırır ve sinyallerin niteliğini olumsuz yönde etkiler. Hat, karakteristik empedansıyla yüklendiğinde adaptasyon gerçekleşir.

ADAPTE a. (fr. *adapter*, uyarlamak'tan). **1.**Uyarlamak eylemi. **—2.***Bir yapıtı bir topluluğa, bir şeye adapte etmek*, o yapıtı başka bir topluluğun yaşama biçimine, başka bir tekniğe, vb. uyarlamak: *Ahmet Vefik Paşa, Moliére'in çeşitli yapıtlarını Türk toplumuna adapte etmiştir. Bir romanı sinemayı, televizyona adapte etmek.* **—3.***Bir şeye, bir yere adapte olmak*, onunla uyum içinde olmak, ona uymak: *Koşullara adapte olmak. Bir kente adapte olmak.*

◆ sıf. ve a. Uyarlanmış yapıt.

Adapazarı'ndan bir görünüm

iki yapraklı **adasoğanı** *(Scilla bifolia)*

sahil **adasoğanı** ya da adi **adasoğanı** *(Urginea scilla)*

soğan

ADAPTOMETRE a. (fr. *adaptomètre*). Oftalmol. Karanlığa uyum zamanını ölçmek için kullanılan aygıt. (En çok kullanılanı Goldmann'ınkidir.)

ADAPTÖR a. (fr. *adaptateur*'den). Bir elektrik organını çeşitli kullanımlara uyarlama olanağı veren küçük aygıt; özellikle, bir elektrik ampulünün duyuna uyarlanan elektrik prizi buşonu. (Eşanl. UYARLAYICI.)

ADAR → AZAR.

ADAR DOUTCHİ, Nijer'in güneyinde kumtaşı platosu. K.-D.'dan (746 m) G.-B.'ya (300 m) doğru alçalır. Maggia vadisinde sulamayla tarım (pamuk) düzenlemeleri.

AD – ÂRÂS. Tar. coğ. Doğu Anadolu'da konak yeri, Melitene (Eski Malatya) ile Amida (Diyarbakır) yolunda, Fırat ırmağı kıyısındaydı.

ADÂS çoğl. a. (ar. *ᶜadas*'ın çoğl. *aᶜdās*). *Esk.* **1.** Mercimekler. **—2.** Mercekler. **—3.** Büyüteçler.

ADASAL (Rasim), türk hekim (Girit 1902- İzmir 1983). Vefa lisesi'ni (1920), İstanbul Üniversitesi tıp fakültesi'ni bitirerek (1925) tabip teğmen oldu. İstanbul askeri hastanesi'ne sinir ve ruh hastalıkları asistanı olarak girdi (1946). Doçentliğe yükseldi (1932). Çeşitli kentlerdeki askeri hastanelerde çalıştı. İstanbul Üniversitesi felsefe ve psikoloji bölümlerini de bitirdikten sonra bir süre Paris Tıp fakültesi nöroloji ve psikiyatri kliniği'nde görev aldı (1936-1939). Profesör oldu (1943). Ankara Üniversitesi tıp fakültesi psikiyatri kürsüsü'ne atandı ve emekli oluncaya (1972) değin bu görevi sürdürdü. Türkiye'ye psikanaliz yöntemini getirdi. Başlıca yapıtları: *Sara sendromları* (1939), *Çocuğun ruh sağlığı* (1944), *Ruh hastalıkları-psikozlar* (1955), *Ruh hastalıkları psikonevrozlar* (1955), *Medikal psikoloji I,II* (1964-1973), *Klinik psikiyatri* (1969).

ADASALLIK a. **1.** Bir ada oluşturan ya da adalardan oluşan bir ülkenin özelliği, durumu. **—2.** Bir ada halkının özelliği, anlayışı.

ADASOĞANI a. Eski dünyanın ılıman bölgelerinde yetişen, dipten yaprak süren, beyaz, mavi, eflatun ya da pembe çiçekler açan soğanlı bitki. (Bil. a. *scilla;* 80 tür; zambakgiller familyası.)

— Halk. hek. Adasoğanının sonbaharda toplanıp dilim dilim kesildikten sonra kurutulan yaprakları,Eski Mısırlılar'dan beri tedavide kullanılır. İdrar artırıcı ve kalp kuvvetlendirici nitelikleri vardır. Toz haline getirildikten sonra günde 0,1 gr'ı hap ya da güllaç olarak alınır. Fazlası tehlikelidir, zehirlenme yapar. İlaç olarak pek çok yerel adı vardır: aksoğan, ayısoğanı, beyazsoğan, loteşirsoğanı, nuteşirsoğanı, ölüsoğanı.

ADAŞ a. (türk. *ad* ve *-daş*'tan). Adları bir olan kimseler; bir kimseye göre aynı adı taşıyan diğer kişi: *İki adaş yanyana oturuyorlar. O benim adaşımdı.*

ADAŞEV (Aleksey Fyodoroviç), rus boyar (öl. 1561). Yaklaşık 1547'den 1560'a kadar çar İvan IV'ün kişisel konseyi üyeliğini (*izbrannaya rada*) yaptı, onun döneminin büyük reformlarında görev aldı.

ADÂT çoğl. a. (ar. *ᶜaded*'in çoğl. *aᶜdād*). *Esk.* Sayılar, rakamlar: *".... gözünün önünden takım takım uçan sehâib-i adâd karşısında..."* (Halit Ziya Uşaklıgil).

— Dilbilg. *Esk. Adâtı rütbiye,* sıra sayı sıfatı. || *Adâtı tevziiye,* üleştirme sayı sıfatı.

— Mat. *Esk. Adatı mütebayine,* "aralarında asal sayılar"ın eski adı. || *Adatı mütevafike,* "uygun sayılar"ın eski adı.

—Muhs. Cari hesap ve faiz hesaplamalarında, anaparanın, faiz getireceği günlerin sayısıyla çarpımı sonucunda elde edilen rakam.

ÂDAT çoğl. a. (ar. *ᶜadet*'in çoğl. *ᶜadat*). *Esk.* Âdetler, görenekler, usuller; tabiatlar, alışkanlıklar: *"Halbuki ahlak ve âdatımız her zaman buna cevaz vermemiştir"* (Hüseyin Cahit Yalçın).

ADATA ya da **ADATTHA.** Tar. coğ. Doğu Anadolu'da, Kommagene bölgesinde stratejik önemi olan bir kale. Adıyaman'ın Gölbaşı ilçesi merkez bucağına bağlı İnekli köyü yakınlarında, Germaniceia'nın kuzeyindeydi. Arabissos'a giden geçidi koruyan kale, Arap-Bizans savaşlarında sık sık el değiştirdi. 1150'de Anadolu Selçukluları'nca zaptedildi. Mısır memluklu sultanı Baybars I'in Anadolu seferinde yakıldı (1276-1277).

ADATAVŞANI → TAVŞAN.

ADATEPE. a. Jeomorfol. Aşınmadan arta kalmış tek tepelere verilen ad. Aslında bu terim, önceleri savan iklimi bölgelerindeki geniş düzlükler üzerinde ada gibi duran tepeler (İnselberg'ler) için kullanılmıştır. Ancak günümüzde, karstik kumlara ve normal aşınım bölgelerinde gerileyen yamaçlar önündeki tanık tepelere de "adatepe" denir.

ADATEPE, Kütahya'nın karayoluyla 88 km G.'inde, Afyonkarahisar'ın 40 km K.-B.'sında tepe (1 338 m). Kurtuluş savaşı'nda Başkomutanlık meydan muharebesi'nin önemli savaş alanlarından. Savaş anıtı.

ADATEPE, Çanakkale'nin Ayvacık ilçesi, Küçükkuyu bucağına bağlı köy; 307 nüf. (1990). Homeros'un İlyada destanında adı geçen Zeus sunağı buradadır.

ADATEPE (Ertan), türk futbolcu (Ankara 1938). Ankaragücü ve PTT takımlarında oynadı. 1965-1966 ve 1966-1967 sezonlarında Türkiye I.Ligi gol kralı oldu.A. B ve Genç milli takımlarında görev aldı.

ADATİS a. (ing. sözc.). Eskiden, Doğu Hindistan'dan getirilen çok ince ve çok seyrek muslin ya da pamuklu bez. (En güzelleri Bengal'de dokunurdu.)

ADÂVET a. (ar. *ᶜadâvet*). *Esk.* Düşmanlık, kin: *Adâvet kıима kimseyle sana nefsin yeter düşman."* (Niyazi, XVII.yy.).

ADAVU a. (sanskritçe sözc.).Hint kutsal dansının temel hareketi. (On tür adavu vardır. Bunlar *tiramanalar* ya da *sekanslar* biçiminde bir araya gelirler ve altı bölümlük bir gösteri oluştururlar.)

ADAY a. **1.** Bir unvana, bir göreve, vb. istekli olan, bu isteği kendisi ya da başkası tarafından yetkili makamlara bildirilen; sınava, seçime katılan kimse; namzet: *Bu işe ben de adayım. Hacı adayları. Belediye başkanlığı için üç aday var. Adaylar sınava alındı.* **—2.** Bir unvan, bir görev, bir meslek için yetiştirilmekte olan, hazırlık döneminde bulunan kimse; namzet: *Doktora adayı. Yedek subay adayları. Öğretmen adayları kuralarını çekerek görev yerlerine gittiler.* **—3.** *Birisinin ya da bir kuruluşun adayı,* bir görev ya da bir unvan için o kişi ya da kuruluş tarafından aday gösterilen kişi. **—4.** *Bir kimseyi aday göstermek,* o kimseyi bir unvan, bir görev için aday olarak önermek. || *(Bir şeye) aday olmak,* bir unvana, göreve alınmak, seçilmek için istekli olmak.

— Eğit. *Aday öğrenci,* bir eğitim kurumuna geçici olarak yazılmış, ancak kesin kayıt işlemleri sonuçlanmamış öğrenci.

— Esk. Rom. *Sezar'ın* ya da *prensin adayı,* yargıç seçimi için, Roma imparatoru tarafından halk meclisi ya da senatonun oyuna sunulan resmi aday.

— Huk. Bir seçimde, yasaların belirttiği niteliklere sahip ve seçilme isteğinde bulunan ya da başkaları tarafından önerilen kişi. (Eşanl. NAMZET.) || *Aday adayı,* milletvekili adayı olabilmek için siyasal partilerin bir seçim çevresi içinde, ön seçimle saptadığı listede bulunan aday||*Memur adayı,* asli memurluğa onaylanmamış kişi. ||*Merkez adayı,* bir seçim çevresinde örgütlenmemiş ya da gerekli aday sayısı kadar istekli aday adayı olmayan siyasi partinin, merkez karar ve yönetim kurulunca saptadığı aday. (Siyasi partiler k.md.38.)

— Spor. Özellikle spor dallarında, ön elemeleri kazanmış kişi.

ADAYLIK a. **1.** Aday olma durumu. **—2.** *Adaylık süresi,* bir unvana, bir göreve, bir mesleğe aday olan kişinin yetiştirilme, hazırlanma, deneme süresi: *Yedek subay adaylık süresi dört aydır.* || *Adaylığını koymak,* bir unvan, bir görev için gerekli işlemleri yaparak aday olduğunu bildirmek.

— Eğit. *Adaylık eğitimi,* gerekli koşul ve yetenekleri taşıyan kişilere, belli bir dalda çalışmaları ya da o dalda bir unvan kazanmaları için uygulanan, süresi belirlenmiş hazırlayıcı çalışma.

— Huk. Seçilme yeterliğine sahip olan birinin aday olması (Bk. *ansikl.* böl.) [Eşanl. NAMZETLİK].

—İda. huk. *Memur adaylığı,* devlet memurunun asli memurluğa atanmasından önceki durumu. (Adaylık süresi bir ile iki yıl arasında değişir. Bu süre içinde başarılı olanlar asli memurluğa atanırlar.)

— ANSİKL. Seçilme yeterliliğine sahip olan her Türk, bir siyasi partiye bağlı olmasa da milletvekilliğine adaylığını koyabilir (Milletvekili seçimi k.md.12). Anayasada ve yasalarda yazılı koşullara uygun olarak, seçilme yeterliliğine sahip olan her vatandaş il genel meclisi üyeliğine, belediye başkanlığına ya da belediye meclis üyeliğine adaylığını koyabilir. (Mahalli idareler seçimi k. md.10.)

ADBİLİM a. Dilbil. Bir kavramdan kalkarak, o kavramı karşılayan işaretleri araştırmaya dayanan anlambilimsel inceleme. (Örneğin "zorluk" kavramı, türkçede *sıkıntı, engel, sorun, güçlük* vb. ile belirtilir.)

ADBİLİMSEL sıf. Adbilime ilişkin.

ADCI sıf. Adcılığa ilişkin.

◆ sıf. ve a. Adcılığı savunan.

ADCILIK a. Fels. Başlıca temsilcisi Ockham'lı William olan öğreti. Bu öğretiye göre, kavramların zihin dışında varlığı yoktur; gerçek olarak (*in re*) var olduklarından söz edilemez (bu, tümel terimleri, *tözler*'in adları olarak kabul eden gerçekçi ya da platoncu görüşe karşıttır). [Bk. *ansikl.* böl.]

— ANSİKL. Ockham'lı William'ın adcılığı, varlıkbilimsel (gerçek olarak var olanlar yalnızca bireylerdir); tanrıbilimsel (tanrısal öz tektir ve istenç ya da sınırsız-güç gibi tanrısal yüklemlerin kavramları, ancak birer addır) ve hatta siyasal ve ekonomik (daha sonraları ingiliz filozof Hobbes'un "ele geçirici bireyciliği" savunmasında açıklığa kavuştu) özellikler taşır.Ama adcı düşünce akımının, kimi zaman çeşitli ve beklenmedik biçimlere bürünerek çağdaş dönemde büyük ölçüde ortaya çıktığını unutmamak gerekir. Matematik mantığın tekniklerinin, tutarlı ve belirli bir programın dile getirilmesini olanaklı kılması, bu durumu daha da pekiştirmiştir. "Issız manzaralardan zevk aldıkları için" (Quine) adcı görüşe bağlanabilen düşünürler, "olanaklı olan her yerde, çıkarsanmış soyut varlıkların yerine, mantıksal kuruluşları" (Russell) koyarak bir "varlıkbilimsel azaltma" işlemini gerçekleştirdiler. "Dünyanın eşyası"nı azaltmayı amaçlayan bu programın gerçekleştirilmesinin örneği olarak, Norbert Wiener'in ve K. Kuratowski'nin, bağıntı kavramını, sınıfların sınıfı kavramına ayrıştırmasını gösterebiliriz (*Fundamenta Mathematicae,* 1920). Buna göre, bir asimetrik bağıntı olan $\mathcal{R}$, düzenli çiftlerin bir sınıfı olarak tanımlanabilir; ama düzenli çift (*a, b*) de düzensiz sınıfların $\{a,\{a,b\}\}$ düzensiz sınıfı olarak tanımlanabilir. Demek ki, bağıntılara ilişkin her söylem, sınıfların sınıfları üzerine söylemin bir kısaltmasından başka şey değildir. Böylece, kendinde bağıntıların var olduğunu kabul etmenin gereksiz ol-

duğu ve Ockham'ın usturasına göre bunların geçerliğinden söz edilemeyeceği gösterilmiş oluyor. Bu açıdan, Hilbert'in sonlulukçu girişimi de adcı programın bir çeşidi olarak görülebilir.

Adcı görüşlerin fizik felsefesi ile ilişkisi hem daha dolaysız hem de karışıktır. Adcılık, geleneksel olarak deneye güvenmiş ve söylemin araçlarına karşı kuşku duyduğunu belirtmiştir. Adcılık, bu anlamda, bilimsel gelişimin bütünleyici bir parçasıdır. (Afyonun uyutucu etkisini, "uyutucu bir kuvvet"in sözde varlığıyla kanıtlamayı reddetmek, adcılıktan esinlenen bir tutumdur.) Ama, deneyin verilerinin aşılmaz olduğu düşüncesi, adcıların benimsediği bir düşüncedir. Nitekim, çağdaş bilginin, kuvanta mekaniği gibi en önemli alanlarından birinde bile deneysel bilgide bir mutlaklık olmadığını söyledikleri (örneğin, Heisenberg'in kesinsizlik bağıntılarında olduğu gibi) halde, bu düşünceden vazgeçmezler. Çağdaş adcılık, kimi zaman, "araççılık" biçimine bürünür. Bu anlayışa göre bilimin görevi, gerçeğe ilişkin deneylerimizin tümünü, upuygun ve sistemli bir biçimde betimlemektir. (Nitekim kuvanta mekaniği, temel parçacıkların davranışını betimlemekten çok, bu davranışın bize sunduğu deneyi -ki, parçacıkların davranışını bozmaktadır- sistemleştirmemizi olanaklı kılar.) Bundan ötürü en tutarlı adcılar, kimi zaman görüngüselciliği (fenomenalizm) benimserler. Buna göre, fizik bilimindeki her önermenin, duyum karmaşalarına ilişkin bir önermeye indirgenmesi gerekir.

ADÇEKME a. Rastlantıya ve şansa bağlı ayırmalarda başvurulan uygulama; kura: *Öğretmen adaylarının adçekme işlemleri tamamlandı.*

ADÇEKMEK gçz. f. Şansa dayalı ayırmalarda, saptanmış olasılıklardan birini seçmek; kura çekmek: *Genç hekimler, atanacakları yerler için adçektiler.*

◆ **adçektirmek** ettirg. f. *Birisine adçektirmek,* adçekme işini başkasına yaptırmak.

ADÇEKTİRMEK →ADÇEKMEK.

ADDA, İtalya'da ırmak, Po ırmağının kolu (sol kıyıdan); 313 km; havzası, yaklş. 8 000 km², Alp dağlarından doğan Adda, elektrik santrallarını beslediği Valtelina'nın sularını toplar; getirdiği alüvyonları Mezzola gölünü Como gölünden ayırmıştır. Como'yu aştıktan sonra Lombardia'da akar ve Cremona yakınında Po' ya kavuşur.
— Tar. Adda, eskiden önemli bir stratejik çizgi oluşturuyordu; çevresindeki bölgede Theodorich, 490'da Odoaker'ı yendi; 10 mayıs 1796 Napoléon'un birlikleri, ırmağı Lodi köprüsünden aştılar.
— Napoléon döneminde, İtalya krallığı'nda bir yönetim bölgesine (merkezi *Sondrio*'ydu) Adda adı verildi.

ADDAKS a. Sarmal boynuzlu, beyaz postlu antilop. (Kuzey Afrika ve Arabistan'ın yarı çöl kesimlerinde, yirmi başlık sürüler halinde yaşarlar. Tek türü *Addax nasomaculatus*, yaşamasına elverişli doğal çevrenin daralması ve evcil keçilerin rekabeti yüzünden tükenme tehlikesi içindedir. Boynuzlugiller familyası.)

ADDAMS (Jane), amerikalı kadın reformcu (Cedarville, İllinois,1860 - Chicago 1935). Sosyal yardım kurumunun öncüsü; 1889'da Chicago'da ilk sosyal yardım kurumu olan Hull House'ı kurdu. Kadınların oy hakkı ve barış için mücadele etti. 1915'te, Barış ve özgürlük için uluslararası kadınlar birliği'nin başkanı oldu. 1931'de Nobel barış ödülü'nü aldı. Sosyal sorunlar ve sosyal yardım üzerine birçok kitap yazdı (*Democracy and Social Ethics*, 1902).

ADDEDİLMEK → ADDETMEK.

ADDEĞİŞİMİ → MECAZI MÜRSEL.

ADDERLEY (Julian **Cannonball**— denir), amerikalı saksofoncu ve orkestra yöneticisi (Tampa, Florida,1928-Gary, İndiana, 1975). Altosaksofon çalan sanatçı, 1950'lerin sonlarına doğru, gerek kendi beşlisinin başında, gerekse Miles Davis beşlisinde büyük bir üne kavuştu.

ADDETMEK g.f. (ar ᶜadd'den). *Bir kimseyi, bir şeyi bir şey (olarak) addetmek,* bir kimseyi ya da bir şeyi öyle görmek, ona şu ya da bu niteliği yüklemek; saymak, kabul etmek: *Seni her zaman kardeş addetmişimdir. Bu cevabınızı red addediyorum.*

◆ **addedilmek** ya da **addolunmak** edilg. f. *Bir şey (olarak) addedilmek, addolunmak,* bir kimse ya da bir şey sözkonusu ise, bir kimse ya da topluluk tarafından öyle görülmek; ona şu ya da bu nitelik yüklenmek; sayılmak, kabul edilmek: *Muvaffak olmuş addedilerek kendisine mükâfat verilmiştir.*

ADDİNGTON (Anthony), ingiliz hekim (1713-1790). Georges III delirdiği zaman, kralın akli dengesi hakkında bilgi vermek üzere Lordlar kamarasına davet edildi. *İskorbüt hastalığını* anlatan kitabı yapıtlarının en önemlisidir.

ADDİNGTON (Henry), ingiliz devlet adamı, **Sidmouth** vikontu (Londra 1757-ay.y. 1844). Politikaya ikinci Pitt yandaşları arasında başladı, ama katoliklere özgürlük verilmesi sorununda Pitt'ten ayrıldı ve bu görüşe karşı çıktı. Avam kamarası başkanı olduktan sonra 1801'de başbakanlığa getirildi ve Amiens antlaşması görüşmelerini yürüttü. Ancak barışın korunamayacağını sezemedi; savaş yeniden başlayınca, yetersizliğini anladı ve 1804'te istifa etti. 1812-1821 arasında Perceval ve Liverpool hükümetlerinde görev aldı. Bu kargaşalı yıllarda uygulanan baskı politikasında büyük sorumluluğu vardı.

ADDİS ABEBA ya da **ADDİS-ABABA,** Etyopya'nın başkenti ve Çoa ilinin merkezi; 1 495 300 nüf. Müzeler. Kent, yaklaşık 2 500 m yükseltide engebeli bir yerde kurulmuştur. Yönetim, kültür (üniversite) ve ticaret işleri ağır basar. Afrika birliği örgütü'nün ve B.M. örgütü' ne bağlı olan Birleşmiş milletler afrika ekonomik komisyonu'nun merkezleri buradadır. Sanayi, çalışan kent nüfusunun ancak onda birinin (küçük işletmelerde) uğraşısıdır. (Dokuma, besin sanayileri; ayakkabı, bira, çimento fabrikaları, yapı gereçleri, lastik, eczacılık ürünleri yapımı.) Bunun yanı sıra el sanatları da yaygındır. Büyük işletmeler asıl başkentin dışında, özellikle demiryolu ve güney-doğu karayolu boyunca Akaki, Moco, Nazret'te toplanmıştır. Cibuti'ye giden demiryolu (1917'den bu yana Addis Abeba'ya bağlanmıştır) ve Assab'a giden bir karayolu (bir hatla ayrılarak Cibuti'ye ulaşır), dış ülkelerle ulaşımı sağlar.
— Tar. Menelik II'nin sarayı çevresinde kurduğu kent, 1899'da Entotto'nun yerine başkent oldu ve Çoa çevresinde oluşturulan devlet bütünlüğünün simgesi haline geldi. 1896'da İtalya'yla antlaşmanın imzalandığı kente, 1917'de demiryolu ulaştı. 5 Mayıs 1936'da Badoglio komutasındaki italyan birliklerinin işgal ettiği Addis Abeba'yı Cunningham komutasındaki ingiliz birlikleri kurtararak, Aosta dukasını kentten püskürttüler. (→ ETYOPYA.) Kent 1942'de yeniden, Etyopya hükümetinin merkezi oldu.

Addis Abeba konferansı, 22-25 mayıs 1963'te afrikalı devlet ve hükümet başkanlarını bir araya getiren konferans. Sömürgeciliğe ve ırkçılığa karşı tüm kıtanın birlik olmasını önererek Afrika birliği örgütü'nün kurulmasını sağladı.

ADDİSON (Joseph), ingiliz yazar ve siyaset adamı (Milston, Wiltshire, 1672 - Kensington 1719). Marlborough'un Blenheim'daki zaferini yücelten manzum bir yapıt (*The Campaign* 1704) yazdı. Whig partisi'ne girdi. Bu partiden parlamento üyesi (1708), İrlanda kral naibi sekreteri (1709), devlet bakanı oldu (1717). Steele ile birlikte *The Tatler* (1709) ve tirajı 30 000'e ulaşan *The Spectator* (1711-1714) dergilerini çıkardı. Deneme örnekleri sayılacak yazılarında, yer yer alaycı bir dil kullanarak, taşralı sir Roger de Coverley şahsında kusursuz centilmen tipini canlandırdı. Bu tipin öteki yüzünü, keyfi yönetime karşı özgürlük yanlısı kahramanı *Cato* (1713) adlı trajedisinde işledi.

ADDİSON (Thomas), ingiliz hekim (Long Benton, Newcastle-on-Tyne yakını,1793 - Brighton 1860). *On the constitutional and local effects of disease of the supra-renal capsules* (1855) [Böbreküstü bezleri hastalığının yerel ve yapısal etkileri] adlı yapıtında böbreküstü bezlerinin yavaş gelişen yetmezliğini ilk o tanımladı (Addison hastalığı). Pratik tıp profesörlüğü yaptı. *Element of the practice of medicine* (1839) [Pratik tıbbın öğeleri] adlı bir kitap yayımladı.

Addison hastalığı, böbreküstü bezlerinin salgı yetersizliğinden ileri gelen hastalık. (1855 yılında Thomas Addison tarafından tanımlanmıştır.)

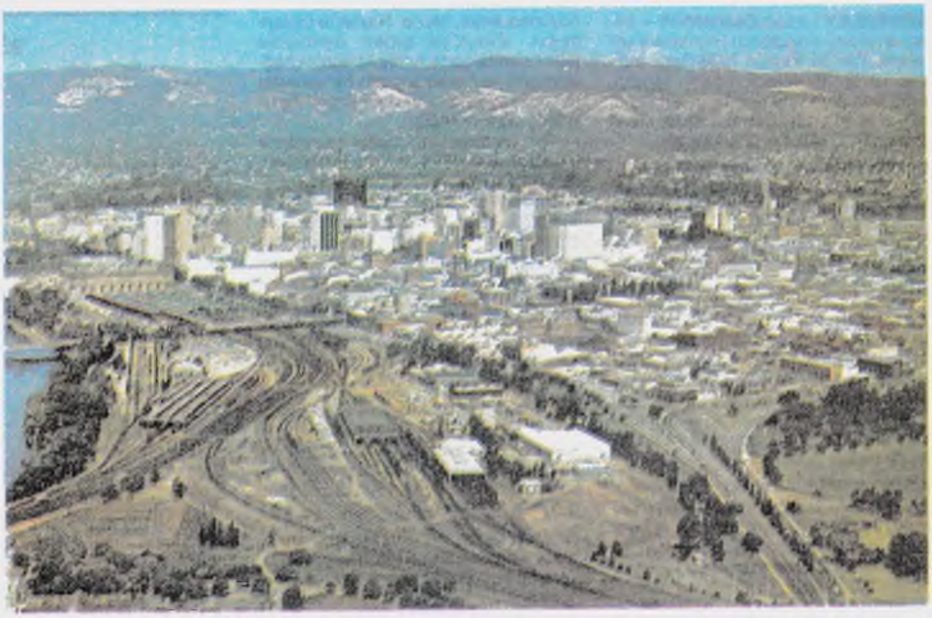
Addison hastalığı, çoğu zaman her iki böbreküstü bezinin, verem nedeniyle kısmen ya da tamamen tahrip olmasına bağlıdır. Ender olarak, böbreküstü bezi-

Addaks

Addis-Abeba
Etyopya dışişleri bakanlığı

Adelaide
kentten bir görünüm

nin kabuk bölümünde, nedeni bilinmeyen bir körelme sözkonusudur; özellikle anglo-sakson ülkelerinde görülen bu körelmenin bir özbağışıklık hastalığı olabileceği üzerinde durulmuştur. Hastalık beden ve ruh yorgunluğu halinde sinsi bir başlangıç gösterir ve hızla ilerler. Bu büyük yorgunlukla birlikte deride ve mukozalarda karakteristik bir pigment değişikliği, bir zayıflama ve atardamar basıncında bir düşme görülür; derideki pigment değişikliği, özellikle açık kısımlarda ve normalde çok pigmentli olan bölgelerde görülür (melanodermi); derinin kararması nedeniyle eskiden buna *esmerleşme hastalığı* denirdi. Mukozalardaki pigment değişikliği özelikle ağızda koyu gri-mavi lekeler şeklinde belirir. Bu belirtilere kılların azalması, cinsel bozukluklar (iktidarsızlık, libido kaybı), sindirim bozuklukları (kusmalar, yağlı ishaller) eklenir. Saldırılara karşı vücudun direnci azalır. Biyolojik yönden su ve sodyum kaybı ortaya çıkar, kanda sodyum düzeyi azalırken potasyum düzeyi yükselir. Plazma kortizol düzeyi düşer. Kanda şeker azalır (hipoglisemi). İdrar tahlili yapıldığında, böbreküstü bezinin kabuk bölümünden salgılanan maddelerin ve bunların yıkım ürünlerinin (bazı androjenler, 17 ketosteroitler ve hidrokortizonun metabolitleri, 17 hidrokortikoitler) büyük ölçüde azaldığı anlaşılır. ACTH iğnesi yapıldığı zaman (Thorn testi) böbreküstü bezi cevap vermez, plazma ve idrar steroitlerinde artış görülmez.

Addison hastalığı eskiden ölümcül bir hastalıktı. Günümüzde yaşam boyu sürdürülen bir hormon ikame tedavisi (kortizon, hidrokortizon ve gerekirse dezoksikortikosteron) ve buna ek olarak tuzlu bir yemek rejimi, bütün rahatsızlıkların ortadan kalkmasını ve normal bir yaşam ümidi sağlamaktadır.

Addison-Biermer hastalığı → BIERMER hastalığı.

ADDİTİF → KATKI MADDESİ.

ADDOLUNMAK → ADDETMEK.

AD-DRAKONES. Tar. coğ. Anadolu'da, Gümüşhane yöresinde eski bir konak yeri. Satala'dan (Sadak köyü), Nikopolis'e (Pürk köyü, Yeşilyayla) giden yol üzerinde olduğu sanılıyor.

ADE (George), amerikalı yazar (Kentland, İndiana,1866-*ay.y.* 1944). Masalları (*Fables in Slang*, 1899) halk dilinin kullanımı ve köylü kahramanların gerçekliğiyle dikkati çeker.

ÂDE a. (ar. *ᶜadet*). Dilbilg. *Esk.* "Âdet" sözcüğünün arapça tamlamalarda aldığı biçim: *harikul-âde, alel-âde, fevkal-âde* vb.

ADEDEN be. (ar. *ᶜadeden*).*Esk.* Adetçe, sayıca, miktar olarak.

ADEDİ, ADEDİYE sıf. (ar. *'aded* ve *-î*'den, *ᶜadedi*, dişl. *ᶜadediyye*). *Esk.* Sayısal, sayıyla ilgili.

ADEDİYAT çoğl. a. (ar. *ᶜadedi*'nin çoğl. *ᶜadediyyat*). *Esk.* **1.** Adetle,sayıyla ilgili şeyler. **—2.** Sayılan şeyler.
—İsl. huk. *Adediyatı mütefâvite*, sayılabilen, ancak birimleri arasında değer yönünden birbirinden farklı olan şeyler. (Sayı ile alınıp satılırlar. Örneğin, bir karpuz 1 000 TL ederken bir başkası 500 TL, bir ötekisi ise 300 TL edebilir. Çünkü aralarında değer bakımından fark vardır. Bu tür şeylerle ilgili kurallar, tanımıyla birlikte Mecelle'nin 148. maddesinde hükme bağlanmıştır.) ‖ *Adediyatı mütekâribe*, sayılabilen ve değer bakımından birimleri arasında önemli farklılık bulunmayan şeyler (her tür tahıl, yumurta, vb.). Bu tür şeyler sayılabilir ve birimleri birbirine benzer. Ayrıca çarşı ve pazarda aşırı fiyat farkı olmadan benzeri bulunabilir. Adediyatı mütekâribe ile ilgili tanım ve hükümler, Mecelle'nin 147. maddesinde hükme bağlanmıştır.

ADEDİYE → ADEDİ.

ADEİMANTOS, İ.Ö. V. yy.'da yaşamış atinalı strateji uzmanı. Alkibiades'in dostuydu. Peloponisos savaşı sırasında Philokles, lakedaimonlu tutsakların başparmaklarının kesilmesini önerince, bir tek Adeimantos buna karşı olduğunu söyleme cesaretini gösterdi. Spartalılar da Aigos-Potamos'da kazandıkları zaferden (İ.Ö. 405) sonra, yalnız onun canını bağışladılar.

ADEL sıf. (ar. *aᶜdel*).*Esk.* **1.** En adaletli, çok doğru. **—2.** *Adel ül-adilin*, adillerin en adaletlisi, Allah.

ADELA a. (yun. *adelos*, karanlık).Avrupa'da yaşayan, parlak renkli, çok uzun duyargalı küçük kelebek. (Pulkanatlılar takımı, güvegiller familyası.)

ADELAİDE, Avustralya'da kent, Güney Avustralya eyaletinin merkezi; 1 050 000 nüf. Kent, 1836-1837'de, Wakefield'in "Güney Avustralya birliği"ne bağlı protestan göçmenler tarafından kuruldu. İlk kenti içine alan günümüzdeki iş merkezi, Torrens ırmağının geçtiği parklarla çevrilidir. Konut semtleri kıyı ovasında iç kesime doğru, Lofty dağının eteklerine ve Saint Vincent koyuna kadar uzanır. Sanayi tesisleri (petrol rafinerisi, otomobil fabrikaları) özellikle Port Adelaide yakınında toplanmıştır.

ADELAİDE Susa'lı → SAVOİA.

ADELANTADO a. (isp. sözc.). **1.** İspanya'da, Ortaçağ'da, müslümanlarla sınır komşusu bölgelerin başına getirilmiş soylulara verilen unvan. **—2.** Amerika'da, XVI. yy.'da, fetih seferlerinin önderlerine verilen unvan. (Bu unvan siyasal, askeri ve yargısal konularda krala çok geniş yetkiler de veriyordu. Bu görevler daha sonra, yavaş yavaş, kral naipleri ve audiencialar tarafından üstlenildi.)

ADELBODEN, İsviçre'de (Bern kantonu) Engstlingen vadisinin yukarı kısmında (Bern Oberland'ı) yazlık yer ve kış sporları merkezi (1 400-2 300 m yüksl.); 3 300 nüf.

ADELCRANTZ (Carl Fredrik), isveçli mimar (Stockholm 1716- *ay.y.* 1796). Stockholm krallık sarayını tamamlama çalışmalarını yönetti, Küçük Tessin'in üslubunda çeşitli saray ve konaklar yaptı, Drottningholm sarayı'nın yapımında çalıştı (Çin pavyonu).

ADELER (Kurt SIVERTSEN, — denir), norveç kökenli danimarkalı amiral (Brevik 1622- Kopenhag 1675). Önce hollanda, sonra venedik donanmasında görev aldı, Türkler'le savaştı(1651-1656). Danimarka'ya geri çağrıldı ve donanma komutanlığına getirildi.

ADELFOFAJİ a. (fr. *adelphophagie*'den). Biyol. Kapalıtohumlu bitkilerle birtakım hayvanlarda (yer solucanı, yumuşakçalar, siyah semender, vb.) görülen ve ilk ya da en iyi gelişen embriyonun öbür embriyonları soğurarak büyümesine dayanan beslenme biçimi. (Örneğin bitki taslağı, besidokusunu özümler, dişinin vücudunda ya da kozada açılan yumurtadan çıkan embriyon daha açılmamış olan yumurtaları özümler, vb.)

ADELHEİD (931'e doğr. - Seltz manastırı, Alsace,999). İtalya kralı Lotario II'nin (947-950), daha sonra da, 962'de imparator seçilecek Otto I'in karısı oldu (951). Gelini Theophano'nun ölümünden sonra, torunu Otto III'e naiplik etti (991-994). Cluny tarikatının Almanya'da yayılmasını destekledi.

ADELİE arazisi, Antarktika kıtasının fransız bölümü, Güney kutbuyla kıyı ve 136° 20'ile 142° 20'D. boylamları arasında (Avustralya'nın güneyinde); Yaklaşık 350 000 km². 1840'ta araziyi bulan Dumont d'Urville, buraya karısının adını vermiştir.

Güney yarıküredeki ve Antarktika'daki fransız topraklarının en büyük bölümünü oluşturan ve hemen hemen bütünüyle buzlarla kaplı olan Adelie arazisine, 1950'den sonra Paul-Emile Victor yönetiminde birçok bilimsel sefer düzenlenmiş, kıyının hemen açığındaki *Coğrafya Noktası* takımadalarında da Dumont d'Urville bilimsel üssü (1952'de bir yangında yanan Port-Martin üssünün yerini aldı.) kurulmuştur. Sözkonusu üs, kıtanın iç kesiminde sürekli olmayan "Komutan Charcot" üssüyle bağlantılı olarak çalışmaktadır. Kutup çemberinin ötesinde, iklim doğal olarak son derece sert, sıcaklıklar hep 0°C'ın altındadır (-5 ile -60°C arasında değişir).

ADELİT a. (fr. *adelite*'ten). Miner. $CaMgAsO_4(OH)$ formülünde, ortorombik bakışımlı doğal kalsiyum ve magnezyum arsenat.

ADELOMİSET a. (yun. *adelos*, karanlık, belirsiz ve *mykes*, mantar'dan fr. *adelomycète*). Sistematik bir birim oluşturmayan basit mantarların (*fungi imperfecti*) bazılarına verilen ad.

Adelphi, ingiliz edebiyat dergisi. J. Middleton Murry ile K. Mansfield'in yönetiminde, 1923'ten başlayarak, feminizmin

yeniden doğuşuna öncülük etti.

ADELPHOİ sıf. (*kardeşler* anlamında yun. sözc.). Sağlıklarında tanrılaştırılan Lagos kralı Ptolemaios II ve kız kardeşi Arsinoe II'nin dinsel törenlerdeki adı. (İ.Ö. 272/271'den başlayarak, Theoi Adelphoi'ye ["kardeş tanrılar"] bağlı bir papazın varlığı kanıtlanmıştır.)

ADELUNG (Johann Christoph), alman dilbilimci (Spantekow,Pomeranya,1732-Dresden 1806) *Versuch eines Vollstandigen Grammatish -Kritischen Vörterbuch der Hochdeutschen Mundart*'ın (1774-1886) [Gramerli ve incelemeli edebi almanca sözlüğü] yazarı. Yazı dilinin ve modern almancanın yazım kurallarını belirlemede büyük etkisi oldu. Ömrünün son yıllarında, Dresden'de Saksonya seçicisinin kütüphaneciliğini yapan Adelung bu dönemde, dünyada bilinen tüm dilleri kapsayacak bir çalışmaya giriştiyse de yalnızca Asya dillerini içeren birinci cildi tamamlayabildi: *Mithridates, oder Allgemeine Sprachenkunde* (Mithridates ya da dünya dilleri tablosu).

ADEM a. (ar. ᶜ*adem*). *Esk.* **1.** Yokluk, hiçlik, ölüm: "*Sahn-ı cennet görünür âdeme sahra-yı adem*" (Akif Paşa, XIX.yy.). **—2.** Osmanlıcada çeşitli sözcüklerle birleşerek "-sızlık" anlamı kazandırır: *ademi basiret*, (basiretsizlik); *ademi dikkat*, (dikkatsizlik); *ademi emniyet*, (güvensizlik); *ademi imkân*, (imkânsızlık); *ademi mesuliyet*, (sorumsuzluk); *ademi müsavat*, (eşitsizlik) vb.

— Huk. *Ademi ifa*, borcun yerine getirilmemesi. (Borç hiç ya da gereği gibi yerine getirilmezse alacaklı, uğradığı zararı istemek ve sözleşmeyi bozmak hakkına sahip olur. Borç, bir şeyin yapılması borcuysa, alacaklı, masrafı borçluya ait olmak üzere borcun kendisi tarafından yerine getirilmesine izin verilmesini isteyebilir. [Borçlar k. md. 96, 97].) ‖ *Ademi kabul* → KABUL ETMEME. ‖ *Ademi merkeziyet* → YERİNDEN YÖNETİM. ‖ *Ademi mesmuiyet* → DİNLENEMEZLİK.‖ *Ademi mesuliyet* → SORUMSUZLUK.‖ *Ademi selahiyet* → YETKİSİZLİK. ‖ *Ademi takip* →TAKİPSİZLİK.

—İsl. huk. *Ademi ilme yemin*, islam muhakeme hukukunda, tanığın bir olay ya da sorun hakkında bilgisi olmadığına ilişkin ettiği yemin.

— Mant. *Ademi tenakuziyet mebdei*, çelişmezlik ilkesinin eski adı.

— Mat. *Ademi tahavvül* ya da *tagayyür*, değişmezliğin eski adı.

— Tasav. Madde ve eşyanın var olmadan önceki durumu. (Eşanl. YOKLUK.) [Bk. *ansikl.* böl.]

— Tıp. *Ademi iktidar*, erkekte cinsel gücün yetersizliği ya da yokluğu. (→ GÜÇSÜZLÜK.)

— Topbil. *Adem-i merkeziyetçilik* → ADEMİMERKEZİYETÇİLİK.

— Verg. huk. *Ademi tahsis prensibi* → TAHSİS YAPILAMAMA KURALI.

—ANSİKL. İsl. fels. *Adem*, Aristoteles'deki *steresis* (*bulunmayış, yokluk*) teriminin çevirisidir ve varlığın ya da varoluşun yokluğu anlamına gelir. İslam düşünürleri, varolmayanı ya da hiçliği, bu kavramın çerçevesi içinde ele aldılar. Özellikle de Stoa felsefesinin, hiçliğin varlığı konusundaki tartışmalarından etkilendiler. Mutezile düşünürlerine göre hiçlik, bir şey'dir; soyut bir gerçekliktir ve olumluluk taşır. Dünyanın yaratılmasından önce Tanrı, yaratacağı soyut gerçeklikleri biliyordu ve bilmesinden ötürü de bunların belli bir gerçekliği vardı. Ayrıca Tanrı, dünyayı yaratarak bu soyut gerçekliklere varoluş niteliği kazandırdı.

— Tasav. Tasavvuf anlayışına göre, Allah'ın varlığının bir başlangıcı yoktur. Onun dışındaki bütün varlıklar sonradan yaratılmıştır. Bu varlıkları yok edecek ve yeniden yaratacak olan da Allah'tır. Yokluk, Allah için hiçbir zaman düşünülemez, fakat yaratıklar için daima düşünülebilir. Varlıklar, bir varoluş ve yokoluş ikilemi içindedir. (→ KIDEM, TEKVİN.)

ADEM(El). Libya'da (Sirenayka) yerleşme merkezi. Tobruk yakınında eski bir İngiliz hava üssü olan (1953-1970) El Adem, 1979'dan sonra sovyet yardımlarıyla, Libya hava kuvvetleri'nin başlıca deposu ve eğitim merkezi haline geldi.

ÂDEM a. (ar. *ādem*).*Esk.* **1.** İnsan, insanoğlu, adam: "*Bak Sitanbulun şu Sadâbâd-ı nev-bünyânına/Âdemin canlar katar âb ü havâsı cânına*" (Nedim, XVIII.yy.). **—2.** İnsanda olması gereken olumlu niteliklere sahip kimse. **—3.** *Âdem evladı*, âdemoğlu.

ÂDEM, kutsal kitaplara göre ilk yaratılan insan ve ilk peygamber. Kuran, Tevrat ve İncil'de farklı anlatımlara konu olan Âdem'in, müslümanlıkta künyesi "Ebül beşer" (İnsanlığın babası), lakabı ise "Safiyy-ullah"tır (Allah'ın seçtiği). Kuran'a göre Allah Âdem'i "kumlu toprak ve pis kokan çamurdan" yarattı, sonra meleklere Âdem'in önünde secde etmelerini buyurdu. Bütün melekler bu emri yerine getirirken İblis (Şeytan) emre uymadı (Bakara suresi, 36). Allah, Âdem'in eşi Havva'yı Âdem'in sol kaburga kemiğinden yaratarak, onlara bir ağaç dışında cennetteki bütün ağaçların meyvelerini yiyebileceklerini söyledi. Fakat, onlar şeytana aldanarak yasak meyveyi yediler ve şeytanla birlikte cennetten çıkarıldılar (Araf suresi, 6). Hıristiyan kaynakları Âdem'ın cezalandırılarak Serendip (Seylan) adasına, Havva'nın ise Cidde'ye indirildiğinden söz ederse de Kuran'da buna ilişkin bir açıklama yoktur .Âdem ile Havva'nın dişi ve erkek olmak üzere yirmi kez ikiz çocuğu oldu. Âdem, inanışa göre dünyaya indiğinin 960. yılının nisan ayının 6. cuma günü öldü. Ebu Kubays dağı eteğindeki Hazineler mağarasına (Magarat elkünuz) gömüldü. Cennetten kovuluş şekli üzerinde hıristiyanlıkla müslümanlık arasında önemli bir tartışmanın odak noktası olan Âdem, XIX.yy.'a kadar tarihsel bir kişilik olarak kabul edilirdi.

— Ed.Âdem Peygamber'e dini ve dindışı türk edebıyatında, Kuran'da anlatıldığı biçimiyle ya da tefsirlerdeki efsanevi ayrıntılarıyla geniş yer verildi. Bu peygamber'in çamurdan yaratılması,öteki meleklerin ona secde ettiği halde şeytanın etmemesi, Âdem'in Havva yüzünden cennetteki yasak meyveye el uzatması ve cennetten kovulmalarıyla ilgili *telmih*ler yapıldı.

Divan ozanlarının tenasüp sanatı yaparak yılan, şeytan, cennet, yasak meyve sözcükleriyle birlikte kullandığı Âdem adı "mutlak insan" anlamını da taşır. Başta Hz. Muhammet olmak üzere "eşref-i mahlukat" (yaratılmışların en şereflisi) olan insan soyu ortaya çıkarken Hz. Muhammet'in nurunun (Nur-ı Muhammet) Âdem'in alnında yer alışı anlatılır. Acz ve kudreti kendisinde birleştiren âdem (insan) ile adem (yokluk) sözcükleri arasında cinaslar kurulur: İlk yaratılan ve ilk aldatılan insan olduğu için "safiyullah" (Tanrı'nın temiz kulu); bütün insanların babası kabul edildiğinden de "ebülbeşer" diye anılarak istiare yapılır.

Batı edebiyatında Âdem, bir günahkâr örneği olarak ortaya çıkar; ancak çektiği vicdan azabı yine de insanlığın kurtuluşunun güvencesi olarak gösterilir. Âdem'in bu özelliğini Grotius'un *Adamus exul* (1601), G. Andreini'nin *Adamo* (1613), Van den Vondel'in *Adam in Ballingschap* (1664) ve Milton'ın *Paradise Lost*'ında (1667) görünür; İmre Madach da onu *Az ember tragediaja* (1861) adlı yapıtında yeniden işler. Bu arada Âdem, çocuklarının başından geçenler (Klopstock'un *Der Tod Adams*, [1758]; Gessner'in *Der Tod Abels* [1758]) ya da romantik başkaldırı (Byron'ın *Cain*'i [1821], Espronceda'nın *El Diablo Mundo*'su [1840]) üzerinde düşünen bir kışilik olarak da ele alınmıştır.

—İkonogr. → HAVVA ve CENNET.

ÂDEM ÇELEBİ, türk halk şairi (XVIII. yy.). Aruz ve heceyle yazdığı şiirleri, Âşık Ömer'in etkisini taşır. Koşmalardan, kalenderi, semai, satranç gibi aruzla yazılan âşık şiiri türlerinden oluşan, düzenlenmemiş bir *Divan*'ı vardır.

ÂDEM DEDE, türk mutasavvıf, şair (Antalya? - Kahire 1653). Antalya'da Çavuşoğulları ailesinden. Sipahi olarak Hotin seferine katıldı. Seferden döndükten sonra Konya ve İstanbul'da ünlü mevlevi şeyhlerinin yanında bulundu. Şeyhi İsmail Rusuhi'nin ölümünden sonra Galata mevlevihanesi postnişinliğine getirildi (1630). Hac yolculuğu sırasında Kahire'de ölümüne değin bu görevde kaldı. Mevleviler arasında hece vezniyle yazılan ilk şiir onundur. Bestelenmiş bazı şiirleri mevlevi tekkelerinde okunurdu.

Adem kasidesi, Akif Paşa'nın "adem" redifli, felsefi içerikli kasidesi. Varlık ve yokluk kavramlarını karşılaştırır; insanın varlık dünyasının verdiği acıdan, ancak yokluğa ulaşarak kurtulabileceğini öne sürer, dünyanın ve ahiretin dışında mutlak bir yokluk arar.

ÂDEM köprüsü ya da **RAMA köprüsü,** Sri Lanka ve Hindistan arasında mercan kayalıkları dizisi. Efsaneye göre Rama'nın yaptırdığı bir yolun kalıntısıdır.

ÂDEM tepesi, Sri Lanka'da doruk, adanın güneyinde; 2 243 m; buddhacıların ve müslümanların önemli hac yeri. Bir kayanın üstündeki oyuğu, buddhacılar Buddha'nın, müslümanlar da Âdem'

Adélie arazisi
Dumont-d'Urville üssünde iyonosfer sonda füzesi fırlatma hazırlıkları

in ayak izi sayarlar.

ADEMÂBÂD a. (ar. ᶜ*adem* ve fars. *âbâd*'dan, ᶜ*adem-âbâd*). *Esk.* Yokluk dıyarı, ölüm.

ÂDEMBABA a. Arg. **1.** Hapishanede geçimini haraççıların hizmetini görerek sağlayan mahkûm. **—2.** Afyonkeş. **—3.** Giyimi ve görünüşüyle yoksul, pis olduğu izlenimi veren turist.

ÂDEMCE sıf. (öz.a. *Âdem*'den). Fels. *Âdemce dil,* Jakob Böhme ve Leibniz'e göre, Âdem'in yeryüzü cennetinde oluşturduğu sözcükler listesi. (Bu varsayım, bütün insanların, başlangıçta, aynı dili konuştuklarını öne süren bir yunan düşüncesinin ussal bir biçimde dile getirilişidir. Leibniz şöyle yazar: "Eğer, bu dile, katışıksız haliyle hâlâ sâhip olsaydık ya da onu tanınabilecek ölçüde korumuş bulunsaydık, bu dilde, ya maddesel bağlantıların ya da Yaradana yaraşır, bilgece ve özgür bir kuruluşun bağlantılarının nedenlerini görmemiz gerekirdi" [*İnsan zihni üzerine bir araştırma*, 3, 2, 1]).

ÂDEMCİ sıf. ve a. Âdemcilik yanlısı.

ÂDEMCİLİK a. (öz. a. *Âdem*'den). Hırist. II. yy.'daki kimi din sapkınlarının öğretisi. Bu kişiler, yaradılış anında Âdem'in suçsuz olduğunu dile getirmek için, toplantılarına çıplak olarak katılırlardı. (Evliliği yasaklayan bu kişilerde kadın ortaktı. Âdemcilik ile XII. ve XV.-XVI. yy.'ların kimi din sapkınlıkları arasında kurulan yakınlıklar, sağlam bir temele dayanmaz.)

ÂDEMELMASI a. Boynun önünde bulunan çıkıntı; gırtlak çıkıntısı.

ADEMİ, ADEMİYE sıf. (ar. ᶜ*adem* ve *-î*'den ᶜ*ademî*, dişl. *ademiyye*). *Esk.* Yoklukla ilgili, ölümle ilgili.

ÂDEMİ sıf. (ar. adem *ve -î*'den, *âdemî*). *Esk.* İnsanla ilgili.

◆ a. Âdemoğlu, insan.

ADEMİMERKEZİYETÇİLİK a. Prens Sabahattin'in türk toplumu için öngördüğü temel ilkelerden biri. Sabahattin'e göre bütüncü, kamucu, her şeyi devletten bekleyen, kaderine razı osmanlı toplumunun gelişebilmesi için bireyci bir yapıya geçmesi gerekiyordu. Ademimerkeziyetçilik (yerinden yönetim), bireyci yapıya geçilirken devlet düzeninin yenilenmesinde temel ilke olacaktı. Yeni yetişecek burjuva sınıfının girişimciliğini engellemeyecek bir yönetim biçimi, ancak, ingiliz-amerikan örneğine uygun, bir yerinden yönetim modeli olabilirdi. Uygulama için öngörülen temeller şunlardı: ülkede uygulanacak yenileştirme (ıslahat) bütün vatandaşları kapsayacak, yerinden yönetim ve yetki devri ilkeleri uygulanacak, seçimle gelecek belediye meclisi üyeleri yerel yönetimde söz sahibi olacak, vilayet meclislerinde azınlıklar nüfusları oranında temsil edilecek, osmanlı uyruklular arasında ayrıcalıklı hiçbir grup bulunmayacak, jandarma örgütünde her azınlık grubu, nüfusu oranında yer alacaktı. Yalnız vali, mutasarrıf, defterdar, mahkeme reisleri, savcılar merkezi yönetim tarafından atanacaktı.

Ademimerkeziyetçi görüş kimi Jön Türklerce tepkiyle karşılandı. Sabahattin Bey'in, bu görüşün azınlıklara özerklik verilmesi anlamına gelmeyeceği yolunda açıklamasına karşın, devleti bölünmeye götürecek bir ilke olarak değerlendirildi. Sabahattin Bey'in, özel girişimcilik (teşebbüsi şahsi) ilkesini benimseyen İttihat ve Terakki partisi yönetimi, ademimerkeziyet ilkesine şiddetle karşı çıktı. 1913'ten sonra İttihat ve Terakki partisi'nin iktidarı döneminde muhalif partilerden (Osmanlı) Ahrar fırkası, Hürriyet ve İtilaf fırkası ademimerkeziyetçi görüşü programlarına aldılar.

Ademimüdahaleciler, 1902 Jön Türk kongresinde, yenileştirmenin yabancı müdahale ve yardımıyla gerçekleşeceğini savunanlara karşı çıkan grup. Kongrede ermeni delegeleri, vaat edilen ıslahatın gerçekleşmesi için yabancı ülkelerin müdahalesinin şart olduğunu ileri sürdüler. Prens Sabahattin Bey ve arkadaşları da bu önergeyi desteklediler. Ahmet Rıza Bey ve arkadaşları ise, yabancı müdahalesine karşı çıktılar. Kongrede azınlıkta kalan ademimüdahaleciler, daha sonra Terakki ve İttihat cemiyeti'ni kurdular; Mısır'da *Şurayı ümmet* gazetesini çıkardılar.

ÂDEMİYAN çoğl. a. (ar. *âdemî*'nin fars. çoğl. *ademiyân*). *Esk.* İnsanlar, âdemoğulları, adamlar.

ÂDEMİYANE be. (ar. *âdemî* ve fars. *âne*'den, *âdemiyâne*). *Esk.* Erkekçe, mertçe.

ÂDEMİYET a. (ar. âdem ve *-iyet*'ten *ademiyet*) **1.** İnsanlık âlemi: "*Ne mümkün zulm ile bîdâd ile imhâ-yı hürriyet / Çalış idrâki kaldır muktedirsen âdemiyetten* (Namık Kemal, XIX.yy.).**—2.** İnsana yaraşır davranış; insanlık.

ÂDEMOĞLU, a. İnsan türünün belirgin özelliklerini kendinde toplayan varlık; insanoğlu.

ADEMOLLO (Alessandro), italyan gazeteci, tarihçi ve sanat eleştirmeni (Floransa 1826-*ay.y.* 1891). Birçok monografi yazdı; XVI. ve XVII. yy.'lardaki italyan toplumunu incelemeye ağırlık verdi.

ÂDEMOTU → ADAMOTU.

ÂDEMZÂD a. (ar. *âdem* ve fars. *-zâd*'dan, âdem - zâd). *Esk.* **1.** Ademoğlu, insan. **—2.** İyi insan.

ADEN, ADİN, ADN ya da **EDEN** a. (ar. ᶜ*adn*).*Esk.* **1.** Kutsal kitaba göre yeryüzü cenneti. **— 2.** Cennet: "*Değil dürr-i aden rahşında derdir ya Resulallah*" (Âşık Ömer, XVII. yy.). **— 3.** *Adn-i âlâ*, yüce cennet. ||*Aden bahçesi*, cennet.

ADEN, Güney Yemen'in başkenti ve başlıca kenti, *Aden körfezi* kıyısında; 318 000 nüf. (1986). (Somali halkı Hintliler'in ve Levantenler'in yerli Araplar'la karıştığı son derece kozmopolit bir halkı vardır.)

Kent, volkanik iki yarımada arasındaki geniş bir koy kıyısında, Güney Arabistan'ın en elverişli doğal limanının kenarında kurulmuştur. Hem stratejik önemi vardır, hem de Hint adaları yolu üstündeki başlıca uğrak yeridir. Ayrıca, bir petrol rafinerisi kurulmasıyla önemli bir sanayi merkezi de olmuştur. Kentte kabotaj ticareti etkindir.

— Tar. Liman çok eski dönemlerden bu yana, Kızıldeniz'e giren ya da çıkan gemilerin başlıca demirleme yeri olmuştu. XI.-XVI. yy.'lar arasındaysa, Doğu ile Batı arasındaki ticaretin başlıca antreposu durumuna geldi. 1839'da İngiltere, limanı ele geçirerek bir açık pazar haline getirdi. Süveyş kanalının açılması (1869), Hindistan yolu üstünde zorunlu bir durak durumuna gelen Aden limanının trafiğini, büsbütün artırdı. Her iki dünya savaşı sırasında Hint okyanusu'nda önemli bir stratejik üs olan Aden, İngiliz Ortadoğu komutanlığı'nın (Middle East Command) merkeziydi. 1967'de İngilizler'in çekilmesiyle, Sovyetler'in kullandıkları ve geliştirdikleri bir deniz üssü durumuna geldi.

ADEN (Abdullah Osman), somalili siyaset adamı (Belet Uen 1908). Somali'nin bağımsızlığına kavuşmasından (1960) sonra cumhurbaşkanlığına seçildi ve 1967'ye kadar bu görevde kaldı.

ADEN himaye idaresi, Aden körfezi kıyısında, eskiden İngiltere'nin himayesinde olan topraklar.

Aden kentini ele geçirdikten sonra, İngiltere'nin etkinliği giderek arttı; bu etkinlik bir bölümünü Sukutra adasının oluşturduğu Mahra Sultanlığı'na kadar yayıldı (1886). Aden ve yakın çevresi, 1937'de İngiliz İmparatorluğunun sömürgesi durumuna geldi, himaye idaresinin yirmi kadar küçük sultanlığı kapsayan geri kalan bölümüyse Doğu himaye idaresi (Hadramut bölgesi) olarak ayrıldı. Aden sömürgesi ve himaye idaresi, özerkliğe doğru ilk adımlarını, valinin yanında bir yasama meclisinin kurulmasıyla attı (1947). 1959'dan başlayarak meclis üyelerinin çoğunluğu seçimle işbaşına geldi. 1962'de, bir anayasayla özerk bir rejim kuruldu ve 1963'te yeni Aden devleti Güney Arabistan Federasyonu'nun üyesi oldu. 1964'te Londra'da düzenlenen bir konferansta en geç 1968'de bağımsızlık verilmesi öngörüldü. Ne var ki, eski sömürgenin, temelde kentli olan halkı, feodal şeyhlerin egemenliğindeki geniş bir siyasal topluluğa katılmaktan dolayı tedirgin oldu. Bu yüzden, federasyona karşı cephe alan çeşitli ulusalcı akımlar oluştu; aynı zamanda Aden yönetiminin yerini alan yerel yönetimler ortaya çıktı. Karışıklıklar ve terörizm eylemleri Londra'nın anayasayı askıya almasına yol açtı (25 eylül 1965) ve başbakan Makkavî de dışarı kaçmak zorunda kaldı. Artık iktidar ingiliz yüksek komiserinin elindeydi. Ocak 1966'da, Makkavî'nin yönetiminde Front for the Liberation of Occupied South Yemen (İşgal Altındaki Güney Yemen'in Kurtuluşu Cephesi [FLOSY]) kuruldu. Bu örgüt, Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne dayanıyordu. Örgütün karşısında, İngilizler'in iktidarı teslim etmeye çalıştıkları ve Güney Arabistan'ın büyük kesimini denetimi altında tutan Ulusal Kurtuluş Cephesi (FNL) vardı. İki örgüt, eylül 1967'de silahlı çatışmaya girdiler. Bağımsızlık 28 kasım 1967'de ilan edildi. Yeni devlet, Güney Yemen Halk Cumhuriyeti adını aldı.

Aden
kentten bir görünüm

ADEN körfezi, Hint okyanusu'nun kuzey-batı bölümü. Arabistan'ın güney kıyısıyla Afrika'nın Somali kıyısı arasında; Babülmendeb boğazıyla Kızıldeniz'e açılır. Uzunluğu yaklaşık 900 km, genişliği 120 km kadardır. Çeşitli koylar (Cibuti gibi) oluşturur.

ADENA, Amerika Birleşik Devletleri'nde (Ohio), Steubenville'in G.-D.'sunda köy. Bu yer,Birleşik Devletler'in K.-D.'sunun tarih öncesi kültür evresine (İ.Ö. 1000-300) adını vermiştir. Burial mounds'un 700 yılına kadar süren ilk dönemi, süslü mezarların, ölü yakılan yerlerin ve kemikliklerin üzerinde yükselen çeşitli büyüklükteki tümülüslerle dikkati çeker. Tümülüslere en çok, Mississippi ve Ohio vadilerinde rastlanır. Buradaki küçük köy toplulukları, mısır yetiştirmeyi, seramik yapmayı ve dokumacılığı biliyorlardı. Ölü gömme törenleri çok karmaşıktı ve cesetlerin yanına, kırıp parçaladıkları sunu eşyası koyuyorlardı. Cilalanmış taş gerdanlıklar, kabartmalı taş pipolar, üzerine hayvan görüntüleri ya da geometrik şekiller yapılmış taş tabletler ve işlenmiş kemikler bunun örnekleridir.

ADENALJİ → BEZ AĞRISI.

ADENANDRA a. Birkaç türü soğuk seralarda yetiştirilen, idrar söktürücü ve uyarıcı etkiler taşıyan kokulu ağaççık. (30 türü bulunan bu cinsin anayurdu Güney Afrika'dır. Sedefotugiller familyası.)

ADENANTHERA a. Tropikal ülkelerde yetişen ve tohumundan yağ elde edilen bitki. (Kökü, kusturucudur; yağı yemeklik olarak ve sabun yapımında kullanılır; baklagiller takımı.)

ADENAUER (Konrad), alman siyaset adamı (Köln 1876-Rhöndorf, Rheinland Westphalia, 1967). Rheinlandlı küçük bir burjuva ailesinin çocuğuydu; avukat, imparatorluk savcısı, 1906'da Köln belediye başkan yardımcısı, 1917'de belediye başkanı oldu. Başkanlığı sırasında başardığı en önemli işlerden biri, Köln Üniversitesi'ni kurmak (1919), diğeri de kenti nüfus ve ekonomi bakımlarından geliştirmek oldu. Rheinland'ın siyaset hayatında önemli bir rol oynadı ve 1918 mütarekesinden sonra Müttefikler'i ustaca idare etti. 1928'den 1933'e kadar Prusya Devlet şûrası başkanlığını yürüttü ve alman katoliklerinin partisi Merkez*'in yürütme kuruluna girdi. Bir demokrat ve hıristiyan olarak nazizme karşı çıktı, bu nedenle görevlerinden alındı (1933); ardından hapse atıldı (1934 ve 1945). 1945'te yeniden Köln belediye başkanı olduysa da, İngilizler tarafından görevinden uzaklaştırıldı; ancak siyaset alanında yükselmeye devam etti. Rheinland'da Hıristiyan demokrat partisi'nin (CDU) kurucu üyesi oldu, 1946'da ingiliz işgal bölgesinin tümünde bu partinin başkanlığına getirildi; 1949'dan başlayarak da partinin genel başkanı oldu.1948'de Müttefikler'in desteğinde oluşturulan kurucu parlamenter meclisin başkanıyken, 15 eylül 1949'da yeni Alman Federal Cumhuriyeti başkanı Theodor Heuss tarafından başbakanlığa (şansölyelik) getirildi. 1953'te partisi seçimlerden zaferle çıktı. Marxçılığın amansız düşmanı, devletleştirmelere karşı, iktisat alanında liberal olan Adenauer, Almanya'yı Avrupa'daki eski konumuna kavuşturmak için bir yandan hızlı bir iktisadi kalkınmayı gerçekleştirirken öte yandan da ordusunu yeniden güçlü kılmak amacıyla çeşitli Batı devletleri arasında bir uzlaşma siyaseti yürüttü. Fransız-Alman uzlaşmasının ve Avrupa ekonomik topluluğu'nun yaratılmasının en etkin yandaşlarından biri oldu. 1957'de partisi, onun sayesinde oyların ve sandalyelerin mutlak çoğunluğunu kazandı. Fakat Adenauer cumhurbaşkanı olmak yerine, başbakanlık görevini sürdürmeyi yeğledi. 1961 kasımında yeniden başbakan seçildi.Almanya'nın iktisadi kalkınmasını ve Avrupa Topluluğu ile bütünleşmesini sağlama siyasetini sürdürdü. Fransa ile Elysée anlaşması'nı imzaladı (ocak 1963). Birkaç ay sonra Adenauer istifa etti ve yerini Ludwig Erhard'a bıraktı. 90 yaşında da CDU başkanlığından ayrıldı (mart 1966). *Anılar*'ını yayımladı (1965-1968).

Konrad **Adenauer** (1964'te)

ADENAZ a. (fr. *adénase*). Biyokim. Adeninin hidroliz yoluyla amin kaybetmesini ve hipoksantine dönüşmesini sağlayan enzim; hipoksantin de karaciğer tarafından ürik aside dönüştürülür.

ADENEKTOMİ a. (fr. *adénectomie*). Cerr. **1.** Bir ya da birkaç lenf bezinin ameliyatla çıkarılması. **—2.** Eşanl. ADENOİDEKTOMİ.

ADENET le Roi, brabantlı halk şairi (1240'a doğr. -1300'e doğr.). Henri III de Brabant dükünün, sonra da Gui de Flandre kontunun (1265'ten sonra) saz şairi oldu. Gui kontuna İtalya'da eşlik etti (belki "saz şairlerinin kralı" adını da böyle aldı). Ayrıca, Philippe le Hardi'nın karısı Fransa kraliçesi Marie için şarkılar yazdı.

ADENİLİK sıf. (fr. *adénylique*). Org. kim. ve Biyokim. *Adenilik asit*, eşanl. ADENOZİN MONOFOSFORİK ASİT.

ADENİLSİKLAZ a. (fr. *adenylcyclase*). Biyokim. Halkalı MPA'nın sentezini katalizleyen zar enzimi. (Bu enzimin etkinleşmesi için adrenalin ya da glükagon gibi hormonların sitoplazma zarı üzerinde özel yerlere bağlanması gerekir. Glikojenin yapımında, yıkımında ve yağların parçalanmasında da bu enzimin rolü vardır.)

ADENİN a. (fr. *adénine*). Org. kim ve Biyokim. Nükleik asitlerin bileşimine giren $C_5H_5N_5$ formülünde pürik baz. (Adenin canlı hücrenin temel bileşenidir; biyokimyasal rolleri çok önemli olan adenozinin ve dezoksiadenozinin oluşumunda görev alır.)

ADENİT a. (fr. *adénite*). **1.** Lenf düğümü ya da bezi iltihabı. **— 2.** *Akut mezenter adeniti*, kıvrımbağırsak-körbağırsak bölgesindeki bağırsakaskısı lenf düğümlerinin iltihaplanmasıyla beliren ve akut apandisit iltihabına çok benzeyen hastalık. (AKUT MEZENTER ADENOLENFİTİ de denir.)
— ANSİKL. Adenit, lenf düğümünde son bulan lenf damarlarındaki bir iltihaptan doğar. Mikroplardan ileri gelebileceği gibi tepkisel de olabilir. Kimi genel hastalıklarda (melitokoksi, kızamıkçık, ikincil frengi, vb.) hep görülür. Akut, süreğen, irinli, irinsiz olabilir.

Veteriner hekimlikte, kesilen hayvanların muayenesinde beslenme sağlığı açısından adenitlerin araştırılması çok önemlidir, çünkü adenitlerin varlığı mikroplu bir hastalığın varlığını gösterir. Bu da ilgili bölgenin karantinaya alınmasını gerektirir.

ADENO-AKANTOM a. (fr. *adénoacanthome*). Üstderiyle bezdokusunu içeren çift kaynaklı ur oluşumu. (Adeno-akantomların kimisi tehlikesiz [ter bezlerinden gelişenler], kimisi tehlikelidir. Oluştukları başlıca yerler deri, dölyatağı ve yumurtalıktır.)

ADENOCARPUS a. Güney-Batı Avrupa'da, Fas'ta ve Kanarya adalarında yetişen salkım biçiminde sarı çiçekli ağaççık. (*Adenocarpus*, ağaççık topluluklarında birinci sırada yer alır. Bazı türleri [*A. parvifolius*], Türkiye'de de yetişir. Kelebekçiçekligiller familyası.)

ADENOFİBROM a. (fr. *adénofibrome*). Hücrelerarası bağ dokusu çoğalması ile salgıbezi epitelyum yapılarının çoğalmasından oluşan çiftdokusal tehlikesiz ur.

ADENOFLEGMON a. (fr. *adénophlegmon*). Komşu hücre dokularına yayılan ve sınırları tam belirli olmayan lenf düğümü apsesi.

ADENOGRAM a. (fr. *adénogramme*). Hematol. Bir lenf düğümünden ponksiyonla alınıp lam üzerine yayılarak boyanmış bir parçanın hücresel incelenmesinin sonucu. (Adenogram, normalde % 92-99 lenfosit, % 1-3 lenfoblast, % 1 plazmosit, % 3'ten az immünoblast ve çok az sayıda makrofaj içeren bir sinir düğümünün hücresel bileşimi hakkında bilgi verir. Bazı teşhislerin konmasına yarar.)

ADENOHİPOFİZ a. (fr. *adénohypophyse*). Hipofizin beyne ait olan arka bölümüne (nörohipofiz) karşıt olarak hipofizin iç salgıyla ilgili bölümü. (Eşanl. HİPOFİZ* ÖN LOBU.)

ADENOİDEKTOMİ a. (fr. *adénoidectomie*). Adenoit vejetasyonların ameliyatla çıkarılması. (Eşanl. ADENEKTOMİ.)

ADENOİDİT a. (fr. *adénoidite*'den). Adenoit vejetasyonların iveğen ya da süreğen iltihabı.

ADENOİT sıf. (fr. *adenoïde*'den). **1.** Adenom görünümünde olan. **— 2.** Bez dokusuyla ilgili olan. **— 3.** *Adenoit vejetasyon* → VEJETASYON.**— 4.** *Adenoit yüz*, ağzında adenoit vejetasyon (et) bulunan çocuklara özgü yüz (üst çene fırlak, ağız hep açık, damak sivri kubbe biçiminde).

ADENOKANSER a. (fr. *adénocancer*'den). İçsalgı bezleri epitelyomalarını, yani adenokarsinomları belirtmek için kullanılan terim.

ADENOKARSİNOM a. (fr. *adénocarcinome*'dan). İçsalgı bezlerinin özek dokusundan ve silindirimsi örtü hücrelerinden doğup gelişen tehlikeli epitelyum uru. (Eşanl. BEZE KARSİNOMU, BEZE EPİTELYOMASI.)

ADENOLENFOSEL a. (fr. *adénolymphocèle*'den). Lenf damarları varislerine verilen ad.(Eşanl.LENFANJİEKTAZİ[*kistik*].)

ADENOM a. (fr. *adénome*'dan). Bir salgı bezi dokusunda, o doku aleyhine gelişen tehlikesiz epitelyum uru.
— ANSİKL. Çoğalma tek yönlü ve saf olabileceği gibi (pankreas adenomu), başka dokularla karışık da olabilir (meme adenofibromu ve prostat adenomiyomu). ["Prostat adenomu" deyimi yanlış bir deyimdir; çünkü adenom, prostat dokusundan oluşmuş değildir; sadece prostatın içinde gelişir ve prostatı dışa doğru iter, öyle ki sonunda bu bezi kendisine gittikçe incelen bir kılıf haline getirir.]

Bronşların içinde gelişen bronş adenomu ya da epistom, günümüzde "tehlikesi az epitelyomalar" arasında sayılır; çünkü bu cins urlar oldukları yerde büyür, metastaz yapmazlar. Ur, ameliyatla alınarak iyileşme sağlanır.

ADENOMATOZ a. (fr. *adénomatose*'dan). *Poliendokrin adenomatoz*, çoğu zaman kromozom baskınlığına bağlı olarak otozomlarla geçen kalıtımsal hastalık. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖*Akciğer adenomatozu*, adenokarsinomun ender görülen oldukça özel bir türü. (İlksel bir ur olmasına rağmen, adenom doğasında olduğu için bazı ikincil karsinomlardan ve atelektazi hallerinde görülen adenoma benzer tepkimelerden zorlukla ayırt edilir.) [Eşanl. BRONKO-ALVEOLER KARSİNOM.] ‖ *Koyun akciğer adenomatozu*, virüs kökenli koyun pnömonisi. (Hava peteklerinin çeperlerinde tipik adenoma benzer urlarla kendini belli eder.)
—ANSİKL. Poliendokrin adenomatozlar Werner sendromu (tip I) [bunda bir pankreas içsalgı uru, bir hipofiz adenomu, bir paratiroit büyümesi vardır] ile Sipple sendromunu(tip II)[bunda tiroit bezi özeğinde iki yanlı bir kanser, bir ya da iki feokromositom, bir paratiroit büyümesi vardır] içerir. Bunlardan başka da içsalgı bozukluklarına rastlanabilir: böbreküstü bezlerinde hastalıklar ya da karsinoit tümörlerle beraberlikler gibi.

ADENOMEKTOMİ a. (fr. *adénomectomie*). Bir adenomun ameliyatla çıkarılması. (Aslında bu terim, prostat bezi adenomlarının çıkarılması için kullanılır).

ADENOMİYOM a. (fr. *adénomyome*). Kad. hast. Dölyatağı kasında yer alan ve

çoğu zaman fibrom ile birlikte bulunan endometrium hastalığı çeşidi. (Eşanl. ENDOMETRİOZ [*iç*].)

ADENOPATİ a. (fr. *adénopathie*). Lenf bezlerinin baştan ya da sonradan olma her türlü (iltihap, enfeksiyon, ur) hastalığı ve bozukluğu.

—ANSİKL. Adenopati iveğen ya da süreğen, tek ya da birden çok olabilir. Genellikle lenf bezlerinin şişmesiyle belli olur. Bulunduğu yerler son derece çeşitlidir: çevre organlar (boyun, koltukaltı, kasık) [bu gibileri elle yoklanırsa belli olur], göğüs kafesi (göğüs radyografisiyle anlaşılır); karın (elle yoklanarak pek anlaşılmaz, çoğu zaman bir hastalık [sindirim organlarında ödkesesinde ya da başkasında] nedeniyle karın açıldığı zaman, bazen de yalnız lenfografi yoluyla anlaşılır).

ADENOSTİL a. (fr. *adénostyle*). Bileşikgiller familyasından bitki. (Birçok türü, süslü yapraklarından dolayı bahçelerde yetiştirilir. [Bil. a. *adenostyles*].)

ADENOVİROZ a. (fr. *adénovirose*). Bir aden virüsün özellikle solunum yollarına yerleşerek burada yaptığı hastalık (trakeobronşit, akciğer-bronş hastalığı). Adenoviroz, akut yutak iltihabına, konjonktivite, bağırsakaskısı lenf bezleri iltihabına yol açabilir. Sık görülmekle birlikte tehlikeli değildir; ama yeni doğmuş çocukta ya da bağışıklığı azalmış kişilerde ağır görünümle re bürünebilir.

Clement **Ader**'in 1897'de tamamladığı *Avion III*. *Conservatoire national des arts et métiers. Paris*

ADENOVİRÜS a. (fr. *adénovirus*). İnsanda solunum yolu enfeksiyonlarına yol açan virüs. (Laboratuvarda deney hayvanı olarak kullanılan kemirgenlerde kanser yapabilecek gücü vardır.)

ADENOZİN a. (fr. *adénosine*). Org. kim ve Biyokim. Adeninle D-ribozun yoğuşumu sonucunda oluşan, $C_{10}H_{13}N_5O_4$ formülünde pürinli nükleotit. (Bu nükleotitin fosforik asitle bileşimi adenilik asit ya da AMP'yi verir.)

—ANSİKL. Adenozinin monofosforik (AMP), difosforik (ADP) ve trifosforik (ATP) esterlerinin tuzları (5' karbon atomu üzerinden), biyokimyasal enerjinin taşınmasında temel bir rol üstlenir. Öte yandan adenozinin ve öbür nükleozitlerin "riboz" kısımlarının fosfat köprüleriyle birleşimi (3' ve 5' karbon atomları üstündeki diesterler) nükleik asitleri verir.

Adenozin-monofosfatta (AMP) adenozinin $-CH_2-OH$ grubunun yerini $-CH_2-O-PO_3^{2-}$ grubu, adenozin difosfatta (ADP) $-CH_2-O-P_2O_6^{3-}$ grubu ve adenozin trifosfatta (ATP) $-CH_2-O-P_3O_9^{4-}$ grubu alır.

ADENOZİNDİFOSFORİK sıf. (fr. *adénosine-diphosphorique*). Biyokim. *Adenozindifosforik asit* (kısalt. ADP), adenozinle iki molekül fosforik asidin birleşmesinden oluşan dinükleotit.

ADENOZİNMONOFOSFORİK sıf (fr. *adénosine-monophosphorique*). Biyokim. *Adenozin monofosforik asit* (kısalt. AMP), adeninle fosforik asidin birleşiminden oluşan ve başlıca metabolizma yollarının allosterik düzenleyicisi olan mononükleotit. (Eşanl. ADENİLİK asit.) || *Halkalı adenozin monofosforik asit* (kısalt. 3'5' halkalı AMP), bir zar enzimince (adenilsiklaz) ATP'den yapılan ve birçok hormonun işlevinde aracı olarak temel rol oynayan halkalı mononükleotit. (→ Halkalı AMP.)

ADENOZİNTRİFOSFAT ya da **ATP** a. (fr. *adénosine-triphosphate*). Adenozintrifosforik asidin esteri.

ADENOZİNTRİFOSFATAZ a. (fr. *adénosine-triphosphatase*). Adenozin trifosforik asidin, adenozin-difosforik asit ve fosforik asit halinde hidrolizini katalizleyen enzim.

ADENOZİNTRİFOSFORİK sıf. (fr. *adenosine-triphosphorique*). Biyokim. *Adenozintrifosforik asit* (kısalt. ATP), ADP'nin (adenozindifosforik asit) oksitleyici fosforillenmesiyle oluşan, enerjice zengin bağlı trinükleotit. (ATP burada fosforilli radikal ve enerji taşıyıcı olarak çok önemli rol oynar.)

ADEONA, yurtlarına dönen yolcuları koruyan Roma tanrıçası.

ADEPHAGA a. (yun. *adephagos*, obur' dan). Kınkanatlı böcekler alttakımı. (Genellikle böcek yiyerek beslenirler. Karın halkalarının alt bölümü ve kanatlardaki damar düzeni özgül bir yapı gösterir; kurtçukları çok hareketlidir ve bunların bir ayağında iki tırnakçık bulunur.) [Karşt. POLYPHAGA.]

ADER (Clément), fransız mühendis (Muret 1841-Toulouse 1925). Daha gençliğinde hava yolculuğu sorunu kafasını kurcalamaya başlamıştı; önce, bir insanı kaldırabilecek güçte bir uçurtma, daha sonra manivelalı ve kauçuklanmış tekerlekleri olan, teneke bir velosipet gerçekleştirdi. Ponts et Chaussées idaresinde çalışmaya başladı; 1870 savaşı sırasında kendi parasıyla bir balon yaptı 1876'da memurluktan ayrıldı; elektrik alanındaki buluşları (mikrofon, tiyatrofon) kısa sürede başarıya ulaştı ve bu sayede zenginleşti. Ardından havadan daha ağır araç yapımına girişti ve bütün bu çalışmaların sonucunda bir buhar motoruyla donatılmış *Eole*'u gerçekleştirdi ve ona *avion* (uçak) adını verdi. 9 ekim 1890'da bu uçakla havalanıp kendi olanaklarıyla 50 m kadar uçmayı başardı. Bu, havacılık tarihinde bir aşamadır ve uçakla yapılan ilk uçuş olması bakımından da önemlidir. 1897'de, daha gelişmiş bir uçak olan Avion III ile yaptığı denemeler, devlet yetkililerinin ilgisini çekecek kadar inandırıcı olmadı. Ader, çağdaşlarının ilgisizliği karşısında doğduğu kente çekildi. Daha sonraları kendisine "havacılığın babası" unvanı verildi.

ADERANS a. (fr. *adhérence*). Dy. *Aderans ağırlığı*, bir lokomotifin motris dingillerince hatta aktarılan ve çekme kuvveti hesabında, aderans katsayısıyla göz önüne alınan yüklerin tümü. (Eşanl. YAPIŞMA.)

ADERMİN a. (fr. *adermine*). B_6 vitamininin öbür adı. (Eşanl. PİRİDOKSİN.)

ADEROMETRE a. (fr. *adheromètre*). YAPIŞMAÖLÇER'in eşanlamlısı.

ADES, ADESE. (ar. ᶜ*ades*, dişl. ᶜ*adese*). *Esk.* **1.** Mercimek. **—2.** Mercek: "...*gözlerini bir dürbün adesesi gibi küçültüp*..." (Hüseyin Rahmi Gürpınar). **—3.** Büyüteç.

ADESAT çoğl. a. (ar. ᶜ*ades*'in çoğl. ᶜ*adesât*). *Esk.* **1.** Mercimekler. **—2.** Mercekler. **—3.** Büyüteçler.

ADESİ sıf.(ar. ᶜ*ades* ve *i*'den ᶜ*adesî*). *Esk.* **1.** Mercimekle ilgili. **—2.** Merceğe benzeyen.

ADESSOS. Tar.coğ. G.-B. Anadolu'da, Karia bölgesinde ilkçağ yerleşmesi; Alinda (Karpuzlu, Aydın) ile Mylasa (Milas, Muğla) arasındaydı.

ADET a. (ar. ᶜ*aded*'den). **1.** Sayı; miktar: *Yediği böreklerin adedini kendi de bilmiyor.* **—2.** Birim olarak kabul edilen nesnelerden her biri; tane: *Adetle satılan meyve. Adedi 20 gram. Üç adet elma.*

—Dilbilg. Arapça tamlamalarda ADE (ᶜ*ade*) biçimini alan sözcük, kimi bileşik sıfatların ya da belirteçlerin oluşumunda yer alır: *alalade, harikulade, fevkalade,* vb.

—İsl. huk. *Adetlerin vakfı*, İslam miras hukukunda, mirasçıların paylarının oranında herhangi bir değişiklik yapmadan, pay tutarlarını gösteren rakamları küçültmek için kullanılan yöntem.(Payların en büyük ortak bölene bölünmesiyle elde edilen sayıya payların vakfı denir.)

—Mat. Sayının eski adı. || *Adedi asli*, asal sayının eski adı. || *Adedi ferd*, tek sayının eski adı. || *Adedi hakiki*, gerçek sayının eski adı. || *Adedi rütbiyye*, sıra sayısının eski adı. || *Adedî silsilei alelvila*, aritmetik dizisinin eski adı. || *Adedi tam*, tam sayının eski adı. || *Adedi zevc*, çift sayının eski adı.

ÂDET, -ti a. (ar. ᶜ*adet*). **1.** Bir topluluk-ta, bir toplumda aynı biçimde yapılagelen davranış, uyulması gerekli davranış kuralı; görenek; töre: *Atalardan kalma bir âdet. Düğün âdetleri.* **—2.** Bir kimsenin sık tekrarlama sonunda edindiği davranış biçimi; alışkı, huy, alışkanlık: *Geç kalma âdetinden vazgeçmelisin. Yüksek sesle konuşmak âdetiydi. Onda her söze karışmak âdeti var.* **—3.** *Esk.* Vergi, rüsum. **—4.** *Bir şeyi âdet etmek, edinmek*, o eylemi, davranışı alışkanlık, huy haline getirmek. **—5.** *Âdet olmak*, sözkonusu bir eylem, bir davranışsa, gelenek, alışkanlık haline gelmek: *Buralarda da geline para takmak âdet oldu.* **—6.** *Bir şey âdeti çıkarmak*, bir eylemi, davranışı, huy, alışkanlık haline getirmek: *Şimdi de yaz kış soğuk suyla yıkanma âdeti çıkardı.* || *Âdet (olduğu) üzere*, alışıldığı, her zaman olduğu gibi: *Âdet üzere sofradan kalkmadan önce dua edildi.* || *Âdet yerini bulsun diye*, gerekli ya da zorunlu olduğu için değil, yalnızca alışkanlığa dönüştüğü için: *Âdet yerini bulsun diye iki üç lokma atıştırdık işte.*

—Huk. *Âdet* → ÖRF VE ÂDET.

—İsl. huk. Ayet ve hadislere aykırı olmamak koşuluyla *âdet*, bir hukuk kaynağıdır. Anlaşmazlıkların çözümünde örf ve âdet'e uyulur, ama ayet ve hadislere aykırı âdetler kabul edilemez.

—Kur. tar. *Âdeti ağnam*, koyun ve keçiden alınan vergi. || *Âdeti kemanbaha*, yeniçerilere son ulufe dağıtımı olan lezez maaşı ile birlikte verilen yay parası. || *Âdeti nevruziye*, düzenleyip padişaha sundukları takvimlerden dolayı müneccimbaşılara padişah tarafından verilen ihsan. || *Âdeti zerpul*, acemi oğlanlarına ayrıca verilen pabuç parası.

ÂDET, -ti a. (öncekiyle eş kökenli). Sağlıklı kadında, belirli aralıklarla dölyolundan kan gelmesi şeklinde beliren, erinlikten menopoza kadar süren fizyolojik olgu. (Eşanl. AYBAŞI.) || *Âdet devresi*, kadında bir ay içinde düzenli olarak meydana gelen hormonsal değişikliklerin ve bunların ilgili organlarda yarattığı etkilerin tümü. || *Âdet görmek*, âdet kanaması başlamak. || *Âdetten kesilmek* → MENOPOZ.

—ANSİKL. Âdet, üreme işlevinin başarıya ulaşmadığını gösterir. Çünkü döllenmiş yumurtanın yerleşip yuvalanacağı dölyatağı mukozasının dışarıya atılması demektir. Çoğu zaman yerel ve genel kimi belirtilere neden olur (memelerde ve kasıkta gerginlik, karakter değişiklikleri, vb.). Bu belirtiler kimi kez tam bir âdet öncesi sendromu görünümü alabilir. Aslında akıntı, kandan, sudan ve dölyatağı içzarı artıklarından ibarettir ve normalde 3-5 gün sürer.

• *Âdet devresi*. FSH ve LH hipofiz hormonlarının etkisi altındadır; bu hormonlar arabeyin kökenli etmenlerce uyarılır. Esas hareket noktası LH'nın ani artışına bağlı olarak devrenin 14. günü meydana gelen yumurtlamadır. Yumurtlamadan önce endometrium (dölyatağı içzarı) yavaş yavaş kalınlaşır, dölyatağı boynunun akıntısı gittikçe artmaya başlar. Yumurtlamadan sonra, yumurtayı içinde taşıyan folikül, "sarı cisim" denilen ve progesteron salgılayan geçici yeni bir salgı bezine dönüşür. Döllenmiş yumurtanın yuvalanması için gerekli endometrium salgısı değişikliklerini pro-

gesteron sağlayacaktır. Yumurta döllenmediğinde, gereksiz yere hazırlanmış olan bu mukoza dışarı atılır ve âdet meydana gelir. Normal bir âdet devresi 28 gündür.

— Folk. *Âdet hali*, geleneksel toplumlarda, kimi yasak ve sakınmaları da birlikte getirir. Bu durumdaki kadın tinsel olarak kirli sayıldığından loğusa ziyaretine, yeni doğmuş bebeği görmeye gidemez, ava gidecek erkeğin tüfeğini elleyemez. Bu yasaklara uymayan loğusaya ve çocuğa zarar geleceğine, avın verimsiz geçeceğine inanılır. Anadolu'da çok yaygın olan "uğur kesme, sakal kesme" inanışı da bu anlayıştan kaynaklanır. Kadın yol boyunda bir erkeğin önünü, enlemesine kesemez. Âdet halinde olabileceği düşünülen kadının bu davranışıyla erkeğe uğursuzluk getireceğine inanılır.

— İsl. Âdet durumunda olan kadınlar islam kurallarına göre namaz kılamaz, oruç tutamaz, hacda tavaf edemez, camiye giremez, Kuran'a el süremez. Bunun nedeni âdet halindeki kadının gayri tahir (temiz olmama) kabul edilmesidir. Kuran, bu durum süresince kadınların cinsel ilişkide bulunmalarını da yasaklar. Âdet hali geçtikten sonra mutlaka boy aptesi alınması gerekir. Kanama süresi içinde kılınmayan namazlar için kadınların herhangi bir yükümlülükleri yoktur. Ancak, aynı sürede tutulmayan oruçların sonradan tutulması gerekir. İslam şeriatı,âdet halini 9-55 yaşları arasında sınırlamıştır. Bu sınır dışındaki kanamalar âdet hali sayılmaz.

— Vet. Hayvanlarda âdet görme yoktur; bununla birlikte dişi köpekte, kızgınlık devresinde kanla karışık bir akıntı görülür.

ÂDETA be. (ar. *ᶜadetā*). Varsayılan bir durumla yakınlık, benzerlik belirtir; sanki, hemen hemen, neredeyse, basbayağı: *Bugün hava çok güzel, âdeta bahar. Görmeyeli serpilmiş, âdeta genç kız olmuştu.*

—Binc. Atın en yavaş, doğal yürüyüşü. Bu yürüyüşte adımlar önce arka sağ ön sol, sonra arka sol ön sağ düzeninde çapraz olarak gelişir. Âdeta'nın kısa,orta ve uzun olmak üzere üç hız biçimi vardır. Bir de toplu âdeta vardır ki, dizginler iyice kasılarak eğitim hareketlerinde atın art ayaklarını karın altına sürmesi için uygulanır.

ÂDETARASI a. *Âdetarası bunalımı*, âdet devresinin tam ortasında, yumurtlama evresinde görülen ve kasık ağrısıyla birlikte hafif bir kanama şeklinde beliren klinik sendrom.

ADETÇE be. Sayı bakımından; sayıca, miktarca, adeden: *Adetçe faik olmak.*

ÂDETEN be. (ar. *ᶜādeten*). Âdet olduğu üzere, basbayağı, âdet olarak.

ÂDETÖNCESİ a. *Adetöncesi sendromu*, kadında âdetten önceki günlerde meydana gelen belirtilerin tümü.

— ANSİKL. Âdetöncesi sendromunda memelerde ağrılı gerilme, karında şişkinlik, leğene kan oturması ve çeşitli sinirsel aksaklıklar (çabuk sinirlenme, baş ağrıları, huzursuzluk) ortaya çıkar. Bazen bunlara ek olarak deri ve sindirim bozuklukları, ayrıca net bir kilo artışı görülür. Sendromun nedeni, âdet devresinin ikinci yarısında, progesteron yetersizliğinden doğan folikülin artışıdır.

ÂDETULLAH a. Allah'ın kanunu. (→ SÜNNET.)

ADFİİL a. Dilbil. Fiilin sayı ya da kişi belirtisi taşımadan durum ya da eylem belirten ad biçimi.(Bk. *ansikl.* böl.)|| *Adfiil dönüştürümü*, bir tümleyenin (bu tümleyenin öznesi kalıp cümlenin öznesi, ya da edat tümleci olduğu durumda) kalıp cümleye geçirilmesiyle gerçekleşen dönüştürüm (örn. Çocuk geldi, annesi çok sevindi/*Çocuğun gelişi annesini çok sevindirdi*).|| *Adfiil tümcesi*, yüklemi adfiil olan bağımlı tümleyen tümcesi (örn. *Çocukların bağırmalarını duyuyorum*). [→ YANTÜMCE.]

—ANSİKL. Türkçede adfiil, fiil kök ve gövdelerine getirilen üç ayrı ekle yapılır:

1. *-mek/-mak*. Bu ekle yapılan adfiiller, fiilin sözlüksel biçimidir. Fiilin karşıladığı işi, oluş, kılış ya da hareketi soyut olarak belirten bu adfiile MASTAR da denir. Bunlar çoğul eki almaz, belirtili ad tamlamalarında tamlayan ya da tamlanan olarak kullanılmazlar. Yönelme ve yükleme durumlarında *-me/-ma* ekiyle yapılan adfiillerle örtüşürler: *gitmeyi* (git-me-y-i, gitmek-i, gitmeği), *gitmeye* (git-me-y-e, gitmek-e, gitmeğe) gibi.

—2. *-me/-ma*. Bu ekle yapılan adfiiller, fiilin belirttiği oluş, kılış,hareketten çok, o hareketle gerçekleşen işi adlandırırlar. Bu yönden *-mek/-mak* ekiyle yapılmış adfiillere oranla ada daha yakındırlar.

—3. *ış/-iş/-uş/-üş*. Bu ekle yapılan adfiiller, fiilin belirttiği hareketin ya da oluş ve kılışın yapılış biçimini gösterir.

Adfiiller cümle içinde adların bütün görevlerini üstlenir. Cümlede adlar gibi özne ve yüklem olarak kullanılır: *Kazanç/Kazanmak onu şımarttı. Yaşamı anlamlı kılan sevgidir/sevmektir.* Adfiiller, adlar gibi durum eki alırlar: *Anlatmaya çalışmak, Oturmaktan bıkmak, Anlaşmakta güçlük çekmek, Düşüşünü görmek, Yükselişine engel olmak.*

-Mek/-mak ekiyle yapılanlar dışındaki adfiiller, iyelik ve çoğul eki alırlar, tamlama oluştururlar: *Gelmem, gelmen, gelmesi, gelişi. Söylemenin anlamı, Dağılışın ilkesi* vb. *Koşuşmalar ve bağırmalar sabaha değin sürdü.* Adfiiller, fiiller gibi olumsuzluk ve çatı eki, tümleç ve nesne alırlar: *Gereksiz sözden kaçınmak, İstediğini yapma, El sallayış* vb. Üretici dilbilgisi bu olguları, adfiil dönüştürümünün sonucu olarak çözümler. Bu dönüştürüm öznesi, kalıp cümlenin öznesine ya da tümlecine eş olan bir tümleyeni ya da durum tümlecini kalıp cümleye aktarır.

Adfiil yapan bu ekler aynı zamanda yapım eki işlevi de görür: *ekmek, çakmak, dolma, kazma, asma köprü, buluş, bakış* vb. (→ —MAK, —MA, —IŞ.)

A.D.H., *Anti Diüretik Hormon* sözcüklerinin kısaltılması. (→ VAZOPRESİN.)

ADHÂ çoğl. a. (ar. *adha*). *Esk.* Kurbanlar.

ADHAM sıf. (ar. *adham*). *Esk.* İriyarı kimse için kullanılır.

ADHATODA a. Ot ya da yarı çalı görünümünde yüz kadar bitkinin cins adı. (Hindistan'ın, Güney Afrika'nın ve Güney Amerika'nın tropikal ve astropikal bölgelerinde görülen bu cinsin bazı türleri süs bitkisi olarak yetiştirilir. Ayıpençesigiller familyası.)

ADHERBAL, kartacalı general. Drepanum'da roma donanmasını yendi (İ.Ö. 249).

ADHERBAL, Numidia kralı (İ.Ö.118'den 112'ye kadar), Micipsa'nın oğlu. Kardeşi Hiempsal ve kuzeni Jugurtha ile birlikte babasının yerini aldı. Jugurtha Hiempsal'ı öldürdü, Adherbal'ı Cirta kentinde kuşatıp ele geçirdi ve öldürttü.

Adıgüzel barajı ve hidroelektrik santralı, Denizli ilinde Çal ilçesinin sınırları içinde, Büyük Menderes nehri üzerinde 1976 yılında başlanıp 1989 yılında tamamlanarak faaliyete geçirilen baraj ve santral. Taşkın kontrolu amacıyla da kullanılmaktadır. Göl hacmi 1 188 milyon m^3; göl alanı 26 km^2; sulama alanı yklş. 95 000 ha; güç 62 MW; yıllık üretim 280 milyon kWsa.

ADIL a. Dilbil. Daha önce belirtilmiş bir sözcüğe ya da dil dışı bir gerçekliğe dayanan ve sözdizimsel işlevleri adınkine özdeş olan sözcük. (Eşanl. ZAMİR.) || *Adıl n'si*, 3.kişi adılı, gösterme adılları ve 3.kişi iyelik ekiyle ad durumu ekleri arasına giren *n* ünsüzüne verilen ad: *Onu* (o-n-u), *ona* (o-n-a), *bunda* (bu-n-da), *evinden* (ev-i-n-den) örneklerinde olduğu gibi.

—ANSİKL. Adıl terimi, cümlede adınkine özdeş işlevler (özne, tamlayan, tamlanan, tümleç vb.) yüklenen bir sözcükler sınıfı için kullanılır. Türkçede adıl işlevi gören ekler de vardır: bir adı bir kişiye özgüleyen iyelik ekleri ve ilgi eki *ki*. Adların dilbilimsel işlevlerinin çözümlenmesi iki tür sözdizimsel-anlamsal işlev ortaya koyar. Kimi durumlarda, "temsilci" denilen adıllar, öncüllerinin yani yinelenmelerini gereksiz kıldıkları sözcüklerin içerdikleri bilgiyle bağıntılıdırlar; bu adıllar o sözcüğün belirtilerini üstlenirler: *Senin kızlarınla* BENİMKİLER *Tahiti'ye gittiler;* ONLAR *çok şanslı;* kimi zaman işlevlerinin işaretlerini taşırlar: *İşte sana sözünü ettiğim/hoşlandığım/sevdiğim kız;* kişiyle/kişi olmayan karşıtlığını ortaya koyabilirler: *Tahiti'ye gitmek, ah* BU *ne güzel hayal! Bu kızlar arasında Ahmet'in*Kİ *de var.* Bütün bu kullanımlar, adılların "yinelemeli" ve "göndergesel" işlevlerine bağlıdır. Başka durumlarda, adıllar söylemde daha önce anılan herhangi bir terime gönderme yapmazlar ya da bir önceleme yaparlar: KİM *gelecek*? ya da özel adlar gibi bu sözcükleri doğrudan karşılarlar ve gösterici bir işlev yüklenirler: SEN *bu elbiseyi görmüş müydün*? BU *beni çok rahatsız ediyor.* Biçimbilimsel ve anlamsal ölçütlere göre belirlenen yedi adıl kategorisi (gösterme, belgisiz, soru, sayı, kişi, iyelik, ilgi) temsilcilik ve gösterme işlevlerini aralarında paylaşırlar.

ADILLAŞMA a. Dilbil. Bir adılın bir ad dizimi yerine kullanılmasını sağlayan dönüştürüm.

ADIM a. **1.**Yürümek ya da koşmak için bir ayağı diğerinden belli bir uzaklığa götürme hareketi: *Bir adım sağa, bir adım ileriye, bir adım öne atmak. Bahçeye doğru birkaç adım atmak. Adımlarını yavaşlat.* **—2.**Yürüme sırasında iki ayak arasında meydana gelen uzaklık: *Bir kimseyi üç adım geriden izlemek. Evle okulun arası beş yüz adım kadar.* **—3.**Bir süreçteki aşama ve evrelerden her biri; kademe, evre: *Yazmanın üç temel adımı, konuyu seçme, sınırlandırma ve bilgi toplamadır. Her adımda yeni bir güçlükle karşılaştım.* **—4.**Atılım, hamle: *Cesur bir adım.* **—5.***Say. sıf.* + *adım* (genellikle bir, iki, üç),bir yerin yakınlığını vurgulamak için kullanılır: *İki adım yer, yürüyüver. Düşman üç adım ötemizdeydi.* **—6.***Adım adım*, her bir aşamayı sırasıyla geçerek, hiçbir ayrıntıyı gözden kaçırmadan; sürekli, yavaş yavaş. *Adım adım ilerlemek, yürümek. Adım adım izlemek. Bir kenti, bir yeri adım adım dolaşmak, gezmek, bilmek.* || *Adım adım yer edeyim, gör sana neler edeyim.* "Senin bulunduğun yere bir kez yerleşeyim, sana neler yapacağımı ben bilirim" anlamında söylenir. || *Adım atmak*, yürümek için gerekli ayak hareketini yapmak; bir işe başlamak, girişmek: *Kapıya doğru birkaç adım attı, durdu. Bu mesleğe adım attığımda on sekiz yaşındaydım.* || *Bir yere adım, adımını atmamak*, o yere gitmemek, bir daha ya da hiç uğramamak, girmemek: *Beni öyle kırdı ki, evine yıllarca adım atmadım. Bu çocuk, onu tanımazdan önce meyhaneye adım atmamıştı.* || *Bir yerden dışarı adım atmamak*, oradan dışarı hiç çıkmamak. || *Bir yere adım, adımını attırmamak*, bir kimsenin o yere gelmesine ya da gitmesine engel olmak. || *Adım başı, başına , başında*, sık sık,birbirine yakın yerlerde: *Adım başı bir tanıdığa rastlıyoruz. Bu sokakta adım başına bir kahvehane var. Adım başında değişikliklerle karşılaşıyoruz.* || *Adım uydurmak*, uyum sağlayabilmek, ayak uydurmak. *Yeniliklere değişikliklere adım uydurmak* || *Adımını atsan para*, her şeyin paraya dayandığını, parasız hiçbir şeyin yapılamadığını belirtmek için söylenir. || *Adımını açmak*, hızlanmak. || *Adımını denk, tek at*, birine davranışlarında dikkatli olması gereğini bildiren uyarı: *Adımını denk at, başına bir iş gelmesin.* || *Adımını geri almak*, geri dönmek, caymak || *Adımları geri geri gitmek*, bir yere giderken isteksiz, ikircikli olmak. || *Adımlarını seyrekleştirmek*, hızlı hızlı yürürken yavaşlamak. || *Adımlarını sıklaştır-*

Abdülhak Adnan **Adıvar**
Tıp tarihi müzesi

Halide Edip **Adıvar**
Ara Güler arşivi

mak, yürüyüşünü hızlandırmak.
—Al. tak. *Testere dişi adımı,* bir testere lamasının ardışık iki dışı arasında kalan uzaklık.
—Ask. *Adi adım,* birliğin rahat yürüyüşe geçtiğinde atılan doğal adım. ‖ *Bozuk adım,* birliğin yürüyüş temposuna uymayan adım. ‖ *Kaz adımı,* nazi birliklerinin, geçit törenlerinde dizlerini kırmadan attıkları adım. ‖ *Koşar adım,* yürüyüş hızını belli bir tempoya göre artırmak amacıyla koşar biçimde atılan adım. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Sert adım,* tören yürüyüşlerinde kalçadan ve ayağın yere sertçe vurulmasıyla atılan adım. ‖ *Uygun adım,* boyu yaklaşık yetmiş beş cm ve dakikada yüz yirmi kez olmak üzere, birliğin aynı anda attığı adım. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Elektrotekn. *Bobinaj adımı,* bir kesitin iki yanını içeren oyukları birbirinden ayıran diş adımları sayısı. ‖ *Diş adımı,* ardışık iki diş üzerinde aynı konumda olan noktalar arasındaki çevrel uzaklık. ‖ *Geri adım,* makine sargısının bağlantılarına ters yanda yer alan bobinaj adımı. ‖ *İleri adım,* bir sargının bağlantılarıyla aynı yanda yer alan bobinaj adımı. ‖ *Kolektörde adım,* bir kesitin başıyla sonunu ayıran kolektör lamalarının sayısı. ‖ *Kutup adımı,* ardışık iki kutup üzerinde aynı konumdaki noktalar arasında yer alan ve dış adımları sayısıyla belirtilen çevrel uzaklık.
—Geom. Bir çembersel helisin, doğuranlarından herhangi biriyle ardışık arakesitinin iki noktası arasındaki değişmez uzaklık.
—Havc. *Çevrimsel adım kumandası,* helikopterlerde rotor* palalarının adımını dönme süresince değiştiren düzenek. (Pala havaya göre her zaman aynı göreli hızla dönmez. Yörünge üstündeki konumuna bağlı olarak, helikopterin genel yerdeğiştirme hızına göre kendi dönme hızını azaltır ya da çoğaltır. Çevrimsel adım değişimi bu olayın rotorun her iki yarısı üstünde doğurduğu kaldırma dengesizliğini yok etme amacı güder.)
—Koregr. Dansçının ayaklarıyla yaptığı hareketlerin ortak adı. (Bu hareketler, yürüyerek ya da yürümeyerek yerde yapılabileceği gibi, sıçrayarak ya da havada dönerek de yapılabilir.) [Bir koregrafi birimi olan adım, başka adımlarla birleşince, bir adım zincirlemesinin halkası olur. Adım olanakları hemen hemen sınırsızdır. Adımlar, eğer *coupe, assemble, plié* gibi ayrı adları yoksa, ikinci bir terim eklenerek belirlenirler (*bourrée adımı, bask adımı, kedi adımı*).] ‖ Bir ya da birkaç dansçının canlandırdığı yapıt bölüntüsü (*ikili adım* [pas de deux], *dörtlü adım* [pas de quatre]; tek bir dansçının adımına *çeşitleme,* ya da *tek adım* [pas seul] denir). ‖ *Arjantin adımı,* öne ve arkaya yürüyerek yapılan hareket. (Tango'ya özgü olan bu adımda, her ölçü biri ağır, ikisi hızlı üç adımdan oluşur.) ‖ *Büyük ikili adım* (grand pas de deux), klasik balelerde geleneksel olarak yer alan bölüntü.(Genellikle, erkek başdansçıyla kadın başdansçı tarafından oynanır. Dört bölümü vardır: adage, erkek dansçının çeşitlemesi, kadın dansçının çeşitlemesi, coda.) ‖ *Dörtlü adım,* ingiliz kökenli dans. (Dörtlü adım bir "çift" dansıdır; ritmi dört tempolu [onikisekiz], her tekrarı da dört ölçülüdür. İlk iki ölçüde kavalye damının sağ elini tutar, her ikisinin de serbest kalan elleri kalçalarındadır. Son iki ölçüyse, iskoç dansında olduğu gibi, bir sağ, bir sol ayak üstünde sıçrayarak oynanır.) ‖ *Veda adımı,* operalara bağlı italyan bale okullarında (özellikle de Scala di Milano'da) yeni mezun olmuş ve okuldan ayrılacak genç dansçıların katıldıkları ilk genel gösteri.
—Mak. san. Bir dişlide iki komşu dişin benzer profilleri arasında bulunan ve yuvarlanma dairesinden ölçülen uzaklık (adım, modül ile π'nin çarpımına eşittir). [Eşanl. HATVE.] ‖ *Bir dişli düzeninin adımı,* küçük dişli ya da dişli çarkın iki ardışık dişinin kenarortay düzlemleri arasında kalan uzaklık. ‖ *Bir somunun, bir vidanın adımı,* bir doğrultman üstünde, vida yiviyle onun iki ardışık kesişimi arasında ölçülen uzunluk. ‖ *Çapsal adım* → MODÜL. ‖ *Sızdırmazlık adımı,* vidayla somun arasında sızdırmazlık sağlayan özel vida adımı.
—Masonl. Rütbeye göre değişen tören yürüyüşü.
—Metalurj. Karma kesimde istenen parçaları elde etmek için presin her darbesinde metal bandın aldığı yol.
—Nörol. *Kaz adımı,* bacakların ön-dış oylum kaslarının felcinden ileri gelen yürüme bozukluğu. (Ayak, baldır üstüne kıvrılamadığından, ayak ucu yere takılmasın diye bacaklar dız bükülmeden aşırı ölçüde yukarı kaldırılır; bu bozukluk özellikle alkolik polinevritlerde görülür; kaz adımı yürüyüşü bazı atların *tırıs* denen yürüşüyünü andırır.)
—Nük. müh. Heterojen bir nükleer reaktör ağında komşu hücrelerin merkezleri arasındaki uzaklık.
—Oy. *Adım atlamaca,* bir çocuk oyunu. Oyuncular yere bir çizgi çizer, sol ayaklarını bu çizgi üzerine koyup öbür ayaklarıyla ileri sıçramaya çalışırlar. Tek adımda en uzağa sıçrayan oyunu kazanır.
—Says çözlm. *İntegralleme adımı,* verilmiş bir fonksiyonun integralinin sayısal hesabında ya da bir diferansiyel denklemin yaklaşık çözümünde kullanılan nokta ağının inceliğini değerlendirmeye olanak veren nicelik.
—Sil. *Tırtıl adımı,* bir tankta art arda gelen iki baklanın eksenleri arasındaki uzaklık.
—Spor. *Alternatif adım,* az eğimli parkurda yapılan kayakta, kayakçının normal olarak sol sopayla birlikte sağ ayağını, sağ sopayla birlikte sol ayağını ileri atmasıyla oluşan adım. ‖ *Bağlantı adımı,* artistik patinajda, iki sıçrayış, iki yarım dönüş, vb. arasındaki adımlar dizisi. (Bu, artistik patinajın en önemli öğesidir; hız, hafiflik, güç, ustalık, kayma özelliği, sanatsal duygu vb.'nin bileşimini kapsar ve serbest hareketlerde puanlamanın temelini oluşturur.) ‖ *Paten adımı,* çok eğimli parkurda yapılan kayakta, düz ya da hafif inişli alanlarda kaymayı hızlandırmak için vücudun tüm ağırlığını bir bacağa verip öbür bacağı yukarı kaldırma. ‖ *Adım dönüşü,* yön değiştirmeyi sağlamak için kayakları dönüşümlü biçimde sağa ve sola çevirme. ‖ *Tek adım,üç adım* → ATLAMA.
—Taşoc. ve Mad. oc. Kazı makinesinin bir tek işlem çevriminde yaptığı iş. (Potkopaç makinesiyle kazı işlemi, alın boyunca birbirini izleyen adımlarla gerçekleştirilir.)
—ANSİKL. Ask. *Uygun adım*'ın ilk uygulaması, eski Yunan ve Roma birliklerinde yapıldı. Boru ve trampet eşliğinde yapılan bu yürüyüşte aynı ayağı aynı anda atma zorunluluğu yoktu. Ancak XVIII.yy.'dan sonra, çeşitli devletlerin ordularında, zamanımıza kadar gelen kural uygulanmaya başladı. Bu kurala göre, bir komuta ya da bandoya uyularak yürüyüşe sol adımla geçilir ve izleyen adımlar aynı anda atılarak birlik sağlanır. *Koşar adım,* kimi devletlerin ordularında geçit törenlerinde, ordumuzdaysa eğitim amacıyla uygulanmaktadır. Koşar adımda hız, dakikada yaklaşık 90 cm'lik 180 adım atılarak yapılır.

ADIMLAMAK g. f. *Bir yeri adımlamak,* o yeri eşit aralıklı adımlarla ölçmek; o yerde dolaşmak, gezinmek: *Adımladım, 500 adım geldi. Sokakları adımlamak.*

Adımlar, aylık düşün edebiyat dergisi. Behice Boran yönetiminde mayıs 1943'ten nisan 1944'e kadar 12 sayı yayımlandı. Hümanizm, doğu-batı ve ulusal kültür sorunları çevresinde, çağdaş düşün akımlarının tartışıldığı dergide Hilmi Ziya Ülken, Niyazi Ağırnaslı, Muzaffer Şerif, Behice Boran, Y.Kâzım Köni, Zeki Baştımar yazdılar. Ayrıca Rıfat Ilgaz, Orhan Kemal, Sabahattin Ali, Suat Taşer gibi sanatçıların ürünlerine de yer verildi.

ADIMLI sıf. Mak. san. ve Sibern. Çoğunlukla elektriksel yapıda bir kumanda sinyali aldığında doğrusal ya da açısal bir koordinatın, *adım* adı verilen değişmez bir miktarda ilerlemesini sağlayan mekanizmaya ve buna denk düşen çalışma biçimine denir. ‖ *Adımlı motor,* adımlı çalışacak biçimde ayarlanmış elektrik, hidrolik ya da pnömatik motor.
—ANSİKL. Adımlı mekanizmalar yapmak için pek çok ilkeden yararlanılabilir. Bu mekanizmalardan en eskisi ve en çok bilineni özellikle saatçilikte ve otomatik telefonlarda (adımlı seçiciler) kullanılan eğri dişli çarktır; sözkonusu telefonlarda ilerlemeyi bir elektromıknatıs sağlar. Adımlı elektromanyetik motorlardaysa belli sayıda sargı çifti vardır ve dönel bir armatüre, sayıları kadar açısal konum verirler. Bazı adımlı doğrusal mekanizmalar, elektromıknatıs ya da hidrolik kriko yollarının birikimiyle oluşan mekanik toplam alma ilkesinden yararlanır ve yolların genlikleri kendi aralarında 2'nin ardışık kuvvetlerine benzer; dolayısıyla ikili sayı biçiminde ifade edilen bir genliği otomatik olarak çözerler.

ADIMLIK sıf. *Say. sıf.* + *adımlık* (küçük sayılarla birlikte), bir yerin küçüklüğünü, yakınlığını belirtmek için kullanılır: *İki adımlık yerde dolanıp duruyoruz. Arabayla gitmeye ne gerek var, üç adımlık yer.*

ADIMSAYAR a. Ölçbil. Yayalar için yolölçer.

ADIVAR (Abdülhak Adnan), türk siyaset ve bilim adamı, hekim (Gelibolu 1882-İstanbul 1955). Tıbbiye'yi bitirdi (1905), aynı yıl Avrupa'ya kaçtı. Berlin Tıp fakültesi'nde iç hastalıkları asistanıyken Meşrutiyet'in ilanı üzerine Türkiye'ye döndü (1909). Tıbbiye'de müderrislik, müdürlük yaptı. Hilaliahmer (kızılay) müfettişi olarak Trablusgarp savaşı'na katıldı, bu kurumun genel sekreterliğini üstlendi. Birinci Dünya savaşı sırasında Sahra Sıhhiye umumi müfettiş muavinliği görevinde bulundu. 1917'de yazar Halide Edip ile evlendi. Son Osmanlı Meclisi mebusanı'na İstanbul milletvekili seçildi (1919). İstanbul'un işgali üzerine eşiyle birlikte Anadolu'ya geçti, ilk TBMM'ye katıldı. İstanbul hükümetince yokluğunda idama mahkûm edilen yedi kişi arasında yer aldı. Sağlık bakanlığı (1920-1921), içişleri bakan vekilliği, Büyük Millet meclisi ikinci başkanlığı yaptı. Ankara hükümetinin İstanbul temsilciliğine atandı (aralık 1922). Yeniden İstanbul milletvekili seçildi (1923). Terakkiperver cumhuriyet fırkası' nın kurucuları arasında yer aldı (1924). Eşiyle birlikte Avrupa'ya gitti (1926). İzmir suikastı olayıyla ilgili olarak yokluğunda İstiklal mahkemesi'nde yargılandı, aklandı. Paris'te École des Langues Orientales Vivantes'da türkçe dersleri verdi (1929-1939).Osmanlı Türkleri'nde matematik, doğal bilimler, tıp konularını ele aldığı *La Science chez les Turcs Ottomans*'ı yayımladı (1939). Türkiye'ye döndü (1939).Milli eğitim bakanlığı'nca yayımlanan *İslam Ansiklopedisi*'nin yayın kurulu başkanlığında bulundu (1939-1954). *La Science chez les Turcs Ottomans*'ı *Osmanlı Türklerinde ilim* adıyla yeniden yazdı (1943, yeni basımı 1970), *Faust, tahlil tecrübesi-Hülasa* (1940), *Tarih boyunca ilim ve din* (1944) yapıtlarını yayımladı. DP listesinden İstanbul bağımsız milletvekili seçildi (1946-1950). Milletlerarası Şark tetkikleri cemiyeti'nin kuruluşuna katıldı ve ilk başkanı oldu (1947). Makalelerinin bir bölümünü *Bilgi cumhuriyeti haberleri* (1945), *Dur düşün* (1950), *Hakikat peşinde emeklemeler* (1954) adlı yapıtlarında topladı.

ADIVAR (Halide Edip), türk romancı (İstanbul 1882- *ay. y.* 1964). Babası sarayda kâtiplik görevi de yapmış bir devlet memuruydu. Adıvar'ın küçükken okuduğu ilk kitaplar Battal Gazi, Ebu Muslim el -Horasani ve Hazreti Ali'nin cenkleri gibi

halk kitaplarıydı. Edip Bey kızını ingiliz terbiyesi ile büyütmek istediği için ingiliz mürebbiyeler tuttu ve onu Üsküdar'daki Amerikan koleji'nde okuttu. Yazar, Rıza Tevfik'ten fransızca ve doğu edebiyatlarını öğrendi. Özel ders aldığı matematikçi Salih Zeki Bey ile evlendi (1901). Okuduğu fransız yazarlarından Alfonse Daudet ve Emil Zola'dan etkilendi. İkinci meşrutiyet'in ilanı üzerine çıkmaya başlayan *Tanin* gazetesinde siyasal nitelikte yazılar yayımladı. Bir yandan da *Resimli Kitap*, *Demet*, *Aşiyan* gibi dergilere yazdı, kadın haklarını savundu. 31 mart ayaklanmasında iki küçük oğluyla Mısır'a kaçmak zorunda kaldı. Dostu, yazar Isabel Frye'ın çağrısı üzerine İngiltere'ye geçti ve orada Bertrand Russell gibi ünlü kimi kişilerle tanıştı, aynı yıl (1909) İstanbul'a dönerek Salih Zeki'den ayrıldı. O yıllarda yazdığı ilk romanları *Raik'in annesi* (1909), *Seviyye Talip* (1910) ve *Handan* (1912), kocası tarafından aldatılmış, terk edilmiş ya da kocasıyla uyum sağlayamamış kadınları kanu edinir. Bunlar, bireysel sorunlar çevresinde dönen duygusal aşk romanlarıdır ve yeni bir kadın kahraman tipi getirmişlerdir: batı eğitimiyle yetişmiş kültürlü, duyarlı ama batılılaşarak yozlaşmamış bir türk kadını tipi. Seviyye Talip, Handan ve Kâmuran gibi roman kahramanları açık fikirli oldukları kadar namuslu ve şereflerine düşkündürler, ama içinde yaşadıkları toplumun değer yargılarını, ahlak anlayışını aştıkları da görülür. Herkes gibi düşünmek zorunluluğunu duymayan ve sıradan insanlar olmayan kişilik sahibi bu kadınlar, yazarın o yıllarda ideal saydığı türk kadınının imgesi, biraz da kendisidirler. Adıvar 1911-1912 yıllarında Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura gibi türkçülerle dostluk kurdu ve Türk ocağı cemiyeti'nde çalıştı. Bu çalışmalar sırasında yazdığı *Yeni Turan* (1912) bireysel sorunlardan toplumsal sorunlara geçtiği ilk romanı oldu. Bir çeşit ütopya da sayılabilecek bu yapıtta, türkçülüğü nasıl anladığını, nasıl bir eğitim ve ne tür bir toplum düşlediğini anlattı. Bir yandan da Evkaf okullarında öğretmenlik yaparken, Cemal Paşa'nın çağrısına uyarak, kurulacak okullar işi için Suriye'ye gitti (1916). İstanbul'a döndükten sonra Dr.Adnan (Adıvar) ile evlendi (1917). Mütareke yıllarında İstanbul'da siyasal çalışmalarını sürdürürken, İzmir'in işgalini protesto için Türk ocağı'nın düzenlediği mitingde konuştu. Sultanahmet meydanında yaptığı coşkulu konuşma ününü yaygınlaştırdı. 1919'da Dr.Adnan ile birlikte Anadolu'ya geçerek katıldığı Kurtuluş savaşı'nda, onbaşı ve üstçavuş rütbelerini aldı. Bu arada İstanbul'da kurulan sıkıyönetim mahkemesince Mustafa Kemal ve arkadaşlarıyla birlikte idama mahkûm edildi. Savaş yıllarında bir süre Ankara'da kaldıktan sonra Eskişehir'de Kızılay hastanesi'nde çalıştı. Daha sonra Tetkiki mezalim komisyonu'nda görev aldı (1921-1922). Kurtuluş savaşı'nı konu edinen *Ateşten gömlek* (1923) ve *Vurun kahpeye* (tefrika 1923-24, ilk baskı 1926) romanlarında savaş sırasında Anadolu'da tanık olduğu kahramanlıkları, hastanelerin acıklı durumunu, gericilerin ihanetini, yine birer aşk öyküsü çevresinde anlattı. Bu romanların kadın kahramanları yüceltilmiş güçlü kişilerdir, ama bireysel aşk sorunları içinde çırpınmazlar, yurdun kurtuluşu uğrunda ölürler. Savaştan sonra, Cumhuriyet halk fırkası'nın siyasal görüşlerine ve tutumuna karşı çıktı. Terakkiperver cumhuriyet fırkası'nı kuranlardan biri olan kocası Dr.Adnan Bey ile birlikte Türkiye'den ayrıldı (1926), Fransa ve İngiltere'de yaşadı. Anılarının 1917 yılına kadar gelen birinci kısmı *Memoirs of Halide Edip* (1926) adıyla İngiltere'de yayımlandı (türkçe yayımı: *Mor salkımlı ev*, 1963). Yıllar sonra bastırdığı anılarının ikinci bölümü (1918-1923 yılları) yine İngiltere'de yayımlandı: *The Turkish Ordeal* (1928; türkçesi: *Türkün ateşle imtihanı*, 1962). 1928'de Amerika'da verdiği bir seri konferans sonradan *Turkey Faces West* (1930) adıyla basıldı.Bu konferanslarda Türkler'in Anadolu'ya gelişinden Cumhuriyet dönemine kadarki tarihlerini, batılılaşma hareketlerini ele aldı. Amerika'ya ikinci kez çağrıldı ve Columbia Üniversitesi'nde yine Türkiye ve Türkler ile ilgili dersler verdi (1931). Yazdığı ingilizce kitapları ve makaleleri, çeşitli ülkelerde verdiği konferanslar, ününün Türkiye dışında da yayılmasını sağladı. 1935'te Hindistan'a çağrıldı. Oradaki üniversitelerde verdiği (1935) ve Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşu, çöküşü, Kurtuluş savaşı, devrimler ve kültür konularını işlediği konferanslarıysa *Conflict of east and west in Turkey* (1935) adı altında topladı. *Inside India* (1937) bu gezinin ve ziyaretin ürünüdür. İngiltere'deyken yazdığı *The Clown and his daughter* (1936) aynı yıl *Sinekli bakkal* adıyla Türkiye'de yayımlandı. Bu romanda toplumsal, siyasal, dinsel sorunları ele aldı ve bunları belli bir dünya görüşü açısından felsefi bir düzeyde anlattı. Bu romanda Batı-Doğu sorunsalı ana temadır ve yazara göre Batı'yı taklit ederken kendi köklerimizden ve geleneklerimizden kopmamamız gerekir. Siyasal bakımdan da, devrim, köktenci değişimler getireceği ve toplumun temellerini sarsacağı için zararlı sonuçlar verebilir. Doğru olan, gelenekçi bir tutumla evrime inanmaktır. *Sinekli bakkal* 1942 Cumhuriyet halk partisi roman ödülü'nü aldı. *Yolpalas cinayeti* (1937) ve *Tatarcık* (1939) adlı romanlarında komünizm ve faşizm gibi öğretileri eleştirdi.Eşi A.Adıvar ile birlikte Türkiye'ye döndüğünde (1939) İstanbul Üniversitesi'nde İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümü'nün başına getirildi. Bu dönemde düzenlediği Shakespeare seminerlerinde öğrencileriyle birlikte *Hamlet* (1941), *Nasıl hoşunuza giderse* (1943), *Coriolanus* (1945), *Antonius ve Kleopatra* (1949) oyunlarını türkçeye çevirdi. 3 ciltlik *İngiliz edebiyatı tarihi*'ni yine bu yıllarda yazdı. Gene bu dönemde yazdığı *Sonsuz panayır* (1946), *Döner ayna* (1954), *Akile hanımın sokağı* (1958) gibi romanları daha önceki yapıtları kadar başarı kazanamadı. Demokrat parti listesinden bağımsız milletvekili seçildi (1950-1954). Bütün yaşamı boyunca üzerinde durduğu ve konferanslar verdiği konuları *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan tesirleri* (1954) adlı bir kitapta yeniden ele aldı. Yapıtlarında Türkiye'deki yüzeysel batı taklitçiliğini yerdi ve milli değerlere bağlı kalmak gerektiği düşüncesini savundu. Bireyin özgürlüğünü kısıtlayan öğreti ve rejimlere karşı çıktı, bireyciliğe, demokrasiye gelenekçiliğe ve evrime inancını tekrarladı. Türkiye dışında romanlarından çok tarihsel toplumsal ve siyasal yazılarıyla tanınmış, yapıtlarından bazıları fransız, alman, rus, macar, fin, urdu ve sırp dillerine çevrilmiştir.

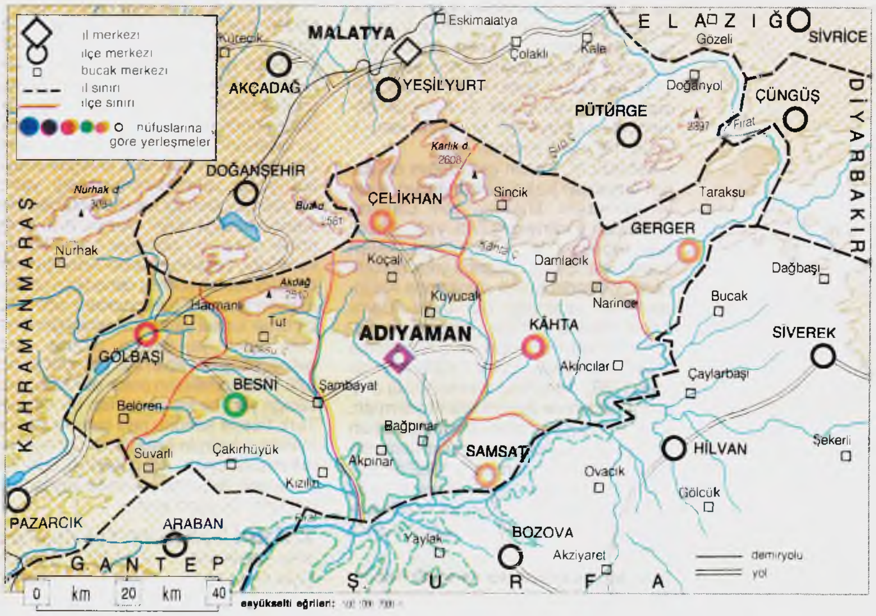

Adıyaman'dan bir görünüm

■ **ADIYAMAN** (02), G.-D. Anadolu bölgesinde il; 513 131 nüf. (1990). 7 871 km²; 9 ilçe; 15 bucak; 355 köy. Merkezi *Adıyaman*, 100 044 nüf. (1990). Gaziantep bölge idare mahkemesi'ne bağlı.

Adıyaman toprakları, Güney-doğu Toroslar'ın batı kesimiyle dağların eteklerinden Fırat nehrine değin uzanan platolara yayılır. Kuzeydeki çok engebeli kesimde, 2 500 m'yi aşan dağlar yükselir (Karlıkdağ 2 583 m, Akdağ 2 510 m). Yer yer seyrek meşe ormanıyla kaplı dağlar, doğuda Fırat nehriyle derin boğazlar oluşturur. Dağların güneyinde Fırat'a doğru hafif bir eğimle alçalan ve genellikle bozkır görünümünde olan 600 - 800 m yükseklikteki yaylalar uzanır. Fırat nehri ile kuzeydeki dağlardan inen kollarıyla ilin batısında bir dizi gölün sularını boşaltan Aksu ırmağı, il topraklarından geçer. İlin G.-D.'sunda geniş bir alan, tarihi Samsat kasabası da dahil, G.-D. Anadolu Projesi (GAP) gereği boşaltılmaktadır. Adıyaman

Adıyaman il haritası

ilinin nüfus yoğunluğu ortalama 56 kişiyle Türkiye ortalamasının altındadır. Başka bölgelere göç etmesine karşın ilin nüfus artış oranı oldukça yüksektir (Yaklş. %35). Köylerden kasabalara göç olmakla birlikte kentleşme hızı düşüktür. Halkın yaklaşık % 64'ü kırsal yerleşmelerde yaşar; tarım ve hayvancılıkla uğraşır. Başlıca tarım ürünleri, başta tahıl olmak üzere pamuk ve tütündür. Çok sayıda küçükbaş hayvan beslenir. İl sınırları içinde krom ve bakır yatakları vardır. Kâhta dolaylarında petrol de üretilir. Kente ulaşım kara ve demiryoluyla sağlanır. Malatya-Fevzipaşa demiryolu üzerindeki Gölbaşı istasyonu önemli bir ulaşım merkezidir. Karayolları, toprakların engebeli olması nedeniyle azdır.

ADIYAMAN, esk. **Hısnımansur,** Adıyaman ilinin merkezi kent. Malatya'nın 174 km G.'inde, Gaziantep'in 153 km K.-D.'sunda, Ankara'nın 769 km G.-D.'sunda; 100 044 nüf. (1990).

• COĞRAFYA. Uzun süre, 10 000 dolayında nüfusu, elverişsiz ulaşım koşullarıyla yerel bir ticaret merkezi ve küçük bir kasaba olarak kaldı. İl merkezi olduktan sonra nüfusu hızla artarak 50 000'i aştı ve orta büyüklükte bir kent görünümü kazandı. Günümüzde karayollarıyla öteki bölgelere ve 66 km'lik bir yolla batısındaki Gölbaşı istasyonunda demiryolu şebekesine bağlandı.

• TARİH. Adıyaman'ın antik Perre* kentinin yerine geçmiş olması olasıdır. Bölgeye İ.Ö.1650 - İ.Ö.1340 arası Hititler egemendi. Bunu, sırasıyla Hurri, Mitanni, Kummuh krallığı, Babil, Urartu, Asur egemenlikleri izledi. Asur devleti yıkıldıktan-sonra, önce Med, sonra Pers egemenliğine girdi. Pers egemenliği, İskender'in doğu seferine kadar (İ.Ö. 333) sürdü. İskender'in ölümünden sonra Selefkiler'in payına düştü. Bölgede yönetim İ.Ö. 69 - İ.S. 72 arası Kommagene krallığındaydı. İ.S. 72'de imparator Vespasianus bölgeyi roma topraklarına kattı. Adıyaman, VII. yy.'da islam egemenliğine girdi ve islam ülkesini Bizans'tan ayıran sınır bölgesinde yer aldı. Adıyaman'ın eski adı Hısnımansur'un bu kentte Abbasiler'e karşı koyan emevi komutanı Mansur bin Cavene'den geldiği söylenir. Abbasi halifesi Harunurreşit kentin kalesini onarttı. Müslümanlarla Bizans arasında birkaç kez el değiştirdikten sonra X.yy. ortalarında Bizans'a geçti. XI. yy. sonunda Selçuklular'ın etkisine girdi, kısa süre sonra Haçlılar'ca istila edildi. XII. yy. ortalarında Selçuklular tarafından geri alındı. Artuklular'ın, Eyyubiler'in eline geçti. XIII. yy. ortasında Hulagu'nun saldırısına uğradı. Aynı yüzyılın sonlarında Memluklular'ın egemenliğine girdi. Adana merkezli bir beylik kuran Dulkadiroğullar'ınca yönetildi. 1516'da Yavuz Sultan Selim, kenti Osmanlı topraklarına kattı. Cumhuriyet döneminde Malatya'nın bir ilçesiyken, 1 aralık 1954'te il merkezi oldu.

• MIMARLIK. Kentin çekirdeğini oluşturan *Adıyaman Kalesi* (Hısnımansur), emevi komutanı Mansur bin Cavene tarafından yaptırılmıştır (VIII. yy.). Abbasiler döneminde Harunurreşit kaleyi onartmıştır. Bugün oldukça yıkık durumdadır. Dulkadiroğulları zamanında Alaüddevle'nin yaptırdığı *Ulu cami* (Camii Kebir) 1863'te tümüyle yenilenmiştir. Osmanlı döneminde yaptırılan *Çarşı camisi* (1557), *Eski Saray camisi* (1638), *Kab camisi* (1768), *Yeni Pınar camisi* (1720) onarımlar nedeniyle özgünlüklerini yitirmiştir.

• SANAT. Adıyaman müzesi. Adıyaman çevresinde yapılan kazı ve araştırmalardan elde edilen buluntularla 1982'de açıldı. Müzede Gritille höyük, Hayaz höyük, Horiskale, Tilla höyük, Samsat kazı buluntuları, roma ve selçuklu sikkeleri sergilenmektedir.

Adıyaman çimento sanayii müessesesi, Türkiye çimento ve toprak sanayii T.A.Ş'ne (ÇITOSAN) bağlı kamu kuruluşu. 1983'te Adıyaman ilinin Börkenek köyü yakınında kuruldu. Ön ısıtıcılı kuru sistem teknolojisiyle çalışan tesis, yılda 590 bin klinker, 620 bin ton çimento üretebilecek kapasitededir. Fabrikada yakıt olarak kömür; katık maddesi olarak tras ve cüruf kullanılır, TS 19-PÇ portland çimentosu ve TS 19-KPÇ katkılı portland çimentosu üretilir. Sermayesinin tamamı devletin olan kuruluşta 55 memur ve 249 işçi çalışmaktadır (1985).

ADİ sıf. (ar. *ʿādī*.) **1.**Alışılagelene uygun olan; belirgin, seçkin hiçbir özelliği bulunmayan şey, kimse için kullanılır; sıradan: *Adi suçlu. Adi kumaştan yapılmış bir elbise. Her gün görülen adi olaylardan biri.* **—2.**Tiksinti uyandıran, utanma duygusunu inciten, yaralayan şey, kimse için kullanılır, bayağı: *Adi emeller beslemek. Adi bir kadın. Çok adi tavırları var.*
—Bank. *Adi çek* → ÇEK.
—Denizc. *Adi yeke*, dümen basmak için adi dümenin boynuna geçirilen baston ya da boyunduruk biçiminde tek çubuktan oluşan basit yeke. (Genellikle, filika ve takka gibi küçük teknelerde kullanılır.)
—Huk. *Adi alacak* → ALACAK. ‖ *Adi faiz* → FAİZ. ‖ *Adi kefalet* → KEFALET. ‖ *Adi kira*, Borçlar kanunu'nun 248. maddesinde düzenlenen ve hasılat kirası karşıtı anlamında kullanılan kira.(→ KİRA.) ‖ *Adi ortaklık*, iki ya da daha çok kişinin ortak bir amaca ulaşmak için emeklerini ve mallarını birleştirmeyi kararlaştırdıkları bir sözleşmeyle kurulan ortaklık. (Borçlar k. md. 520.)[Bk. *ansikl.* böl.] ‖ *Adi senet* → SENET. ‖ *Adi yargılama usulü* ya da *adi muhakeme usulü*, yasaların özel bir yargılama yöntemine bağlı tutmadığı tüm davalarda genellikle uygulanan yargılama biçimi.(Asliye hukuk mahkemelerinde uygulanan genel bir usuldür. En önemli özelliği yazılı olmasıdır. Bu usulde taraflar iddia ve savunmalarını, yasanın ya da yargıcın belirlediği süre içinde bir dilekçeyle mahkemeye vermek ve karşı tarafa tebliğ ettirmek zorundalardır. Bu usulde, yasal yollara başvurma süresi, mahkeme kararının taraflara tebliğinden sonra işlemeye başlar.) ‖ *Adi zamanaşımı*, Türk Medeni kanunu'nun 638. maddesinde düzenlenen ve olağanüstü zamanaşımı karşıtı anlamında kullanılan zamanaşımı. (→ ZAMANAŞIMI.)
—Kâğ. san. *Adi ambalaj kâğıdı*, eski kâğıttan yapılmış ambalaj kâğıdı ya da paketlemede kullanılan kaba kâğıt.
—Muhs. *Adi defter* → DEFTER.
—Tekst. Her kumaşın en düşük kalitesine verilen ad. (*Edna* da denir.)
—ANSİKL. Huk. Adi ortaklıkların tüzel kişilikleri yoktur. Bunun sonucu olarak bağımsız malvarlıkları da bulunmaz. Ortaklığa getirilmiş malvarlığı için iştirak halinde mülkiyet hükümleri uygulanır. Adi ortaklık sözleşmesi, şekle bağlı değildir. Sözleşmede aksi kararlaştırılmış olmadıkça ortakların kâr ve zarar payları eşittir. Ortaklardan biri yalnızca emeğini ortaya koyuyorsa, zarara katılmayacağı, yalnız kârdan pay alacağı kararlaştırılabilir. Her ortak, ortaklığa nakit, alacak, mal ya da emek olarak bir sermaye koymakla yükümlüdür. Ortaklık kararları oybirliğiyle alınır. Aksi kararlaştırılmış olmadıkça ortaklık işlerinin yönetimi tüm ortaklara aittir. Hiçbir ortak kişisel yararı için ortaklığın amacına aykırı ya da bu amaca zarar getirecek işler yapamaz. (Borçlar k.md. 526.) Tüm ortakların onayı olmadıkça ortaklığa yeni bir kişi alınamaz. Bir ortaklık, Türk Ticaret kanunu'nda tanımlanan ortaklıkların belirgin özelliklerini taşımıyorsa, adi ortaklık sayılır. Adi ortaklık, Borçlar kanunu'nun 535. maddesinde sayılan nedenlerle de sona erer.

ADİ BİN HATİM ET-TAİ (Ebu Tarif), arap kabile reisi (? - Kûfe 687). Cömertliğiyle ün yapmış şair Hatim et-Tai'nin oğlu. Babası gibi o da cömertliğiyle tanındı. Müslüman oldu (630). Kabilesinin sonradan müslümanlıktan dönmesini önledi. Cemel vakası'nda halife Ali'nin yanında çarpıştı, Sıffin savaşı'nda sancaktarlığını yaptı. Ali'den sonra, onun yandaşı olarak Kûfe'de yaşadı.

ADİ BİN MÜSAFİR EL-HAKKARİ, adeviye tarikatı kurucusu arap sufi (Baalbek, Beyt Far, 1072 - Laliş 1162). Akil ül-Menbici, Hammad ud-Debbas gibi döneminin ünlü sufileriyle ilişkisi vardı. Zamanının çoğunu çöllerde geçirdi. Uzak yerlere geziler yaptı. Musul yakınlarında, şimdi yezidilerin ziyaret yeri olan Laliş'e yerleşti. Burada bir tekke (1111) ile "Adeviye" adı verilen bir tarikat kurdu. Müridi olan ilk sufilerden biri olduğu söylenir. İnancı, şeriata tam uygundu ve olağandışı bir yanı yoktu. Mutezile akımına ve yeniliğin her türlüsüne karşıydı. Dinsel inançları bakımından imam Şafii'ye, tasavvuf bakımındansa Abdülkadir el-Gilâni'ye benzetilir. Şeyh Adı, sonraları yezidilerce benimsendi; düşünceleri, başka türlü yorumlanarak, sanki ayrı dine bağlı bir kişiymiş durumuna getirildi.

ADİ BİN ZEYD, arap şair (Hira ? - ? 600). Sasani hükümdarı Husrev-i Perviz'e kâtiplik ve tercümanlık yaptı. Elçi olarak İstanbul'a, Bizans imparatoruna gönderildi. Armağanlarla döndü. Lahmi hükümdarı Münzir, onu, oğlu Numan'ın mürebbiliğine atadı. Münzir ölünce, Numan'ın hükümdar olması için İran hükümdarının desteğini sağladı. Bu tutumuna kızan düşmanları kötüleyince Numan, bir vesileyle Adi'yi Sasani sarayı'ndan Hire'ye getirdi, zindana attırdı ve orada öldürttü. Adi, A'şâ, Nâbiga gibi kent yaşamını şiirlerinde yansıtan bir cahiliye dönemi şairidir. İslamiyet dönemi şairlerini etkiledi. Şiirlerinin çoğunda şarap ve coşkuyu dile getirmiştir. Bunlar ancak parçalar halinde günümüze ulaşabildi.

ÂDİ GRANTH → GRANTH.

ADİABENOS. Tar. Coğ. Güney-Doğu Toroslar'ın önülkesinde Dicle ve Büyük Zap arasındaki bölgenin İlkçağ'daki adı. Önceleri Asur İmparatorluğu'nun olan bölge, sonradan Persler'in eline geçti. İ.S. 40'a doğru Adiabenos kralı İzates, yahudi dinini benimsedi. Annesi Helene beş oğluyla Kudüs'e gidip, "Krallar Mezarı" adı verilen bir mezar yaptırdı. 1863'te orada Helene'nin lahti bulundu (günümüzde Louvre müzesinde). Parthlar'a bağımlı olan Adiabenos krallığı'nın, Marcus Aurelius döneminde Lucius Verus'un legatus'ları tarafından Roma himayesini kabul etmeye zorlandığı sanılmaktadır. Krallık sonradan yeniden Parthlar'a, daha sonra da Sasaniler'e boyun eğmiştir.

ADİADOKOKİNEZİ a. (fr. *adiadococinesie*). Nörol. Almaşık hareketleri, örneğin kukla oynatma hareketlerini hızlı yapamama hali. (Beyincik sendromunda görülür.)

ADİAFOREZ a. (fr. *adiaphorèse*). Terleme yetersizliği ya da yokluğu.

ADİANTUM a. Bot. BALDIRIKARA'nın bilimsel adı.

ADİAPHORACI a. ve sıf. (yun. *adiophora*, farksız şeyler'den). Melanchthon'un etkisindeki lutherci akımın üyesi. Bu görüşü benimseyenler, kimi katolik din ve ahlak kurallarının yerine getirilmesiyle getirilmemesi arasında bir fark olmadığını ileri sürüyorlardı.

ADİCE sıf. ve be. Tiksindirici, utanma duygusunu incitici, ahlaka aykırı şey, eylem için kullanılır: *Adice tavırlar takınmak. Bir kimseyi adice aldatmak.*

ADİD, ADİDE sıf. (ar. *ʿadid*, dişl. *ʿadide*). *Esk.* Çok, birçok, pek çok: *Defaat-i adide* (birçok kere), *sinin-i adide* (birçok yıllar) vb.

ADİD LİDİNİLLAH (Ebu Muhammet bin Yusuf el—) [? 1151 - ? 1171], on birin-

ci ve son fatımi halifesi (1160-1171). Çocuk yaşta güçlü vezir Salih Talai'nin girişimiyle halife seçildi. Yönetimi sırasında vezirlerinin etkisi altında kaldı. Eski vezirlerden Şaver, yeniden vezir olabilmek için Franklar'ın Kudüs kralı Amaury I'den yardım istedi. Bundan yararlanan hıristiyanlar, ülkenin kimi bölgelerini ele geçirdiler. Adid, Mısır'ın hıristiyanların eline geçmesine engel olmak için Nurettin Zengi'ye başvurdu.Zengi'nin gönderdiği Selahattin Eyyubi bölgeye egemen oldu; hutbelerde Abbasi halifesinin adı okunmaya başladı. Adid bir süre sonra ölünce Fatımi devleti son buldu.

Adie sendromu. Nörol. Işıkla uyarılma ve uzaklığa uyum sırasında, gözbebeğinin kasılmasında yavaşlama ve gerginlikle birlikte, bacaklarda aşil refleksinin etkisiyle kemik-kiriş reflekslerinin yok olması.

ADİGE, İtalya'nın uzunluk bakımından ikinci ırmağı (410 km). Hidrografik havzasının (12 200 km²) dörtte üçlük bölümü Alpler'dedir. Bu nedenle ilkbaharda suları yükselir. Resia boyunda doğan Adige, Trentino'nun Alp kesimini baştan sona aşar, Verona'dan biraz önce ovaya girer. Sonra Adriya denizi'ne doğru akar. Çığırının son kesiminde, kendi alüvyonları nedeniyle ovanın üstünde yükselir.
— Tar.1805'ten sonra İtalya krallığı'nda bir Yukarı Adige yönetim bölgesi (merk. Trento) ve bir Adige yönetim bölgesi (merk. Verona) vardı. Trentino'yu oluşturan Adige vadisi, uzun süre Avusturyalılar'ın elinde kaldı. Trentino, Saint-Germain anlaşması'nın imzalanmasından (10 eylül 1919) sonra İtalya'ya geri verildi. 1939'da Yukarı Adige yönetim bölgesi nüfusunun almanca konuşan kesimi, Almanya'ya gönderildi. Trentino Yukarı Adige bölgesine, günümüzde bölgesel özerklik tanınmıştır.

ADİGELER → ÇERKEZLER

ADİGEY a. Yaklaşık 100 000 kişi tarafından konuşulan, *batı çerkesçesi* olarak da adlandırılan Kuzey-Batı Kafkasya dili.

ADİGEY özerk bölgesi, rusça **Adigeyskaya Avtonomnaya oblast,** Rusya Federasyonu toprakları içinde özerk bölge. Batı Kafkas dağlarının kuzeyinde; 7 600 km²; 417 000 nüf. Yön. merk. *Maykop,* 149 000 (1989).

ADİL sıf. (ar. *ʿadil*). Adaletli, dürüst: *Adil bir hükümdar. Çocuklarına eşit davranan adil bir baba. Adil bir karar, tutum. Adil bir seçimle işbaşına geldi.*
— İkt. *Adil fiyat,* ahlaki bakımdan doğru olarak kabul edilebilecek bir fiyat. Bu terimi ilk kez Thomas Aquinius kullandı. Ortaçağ'da avrupalı düşünür ve yazarlar, kıtlık dönemlerinde bir tacirin fiyatı yükseltmesini ve bolluk zamanında alıcıların daha düşük bir fiyat önermesini ahlaka aykırı buldular. Adil fiyatın, piyasa fiyatı gibi kaynakları belirleyici bir işlevi yoktur.
— Kamu mal. *Adil vergi,* vergi adaletine uygun vergi.(Maliye kuramına göre vergi adaleti, en azından şu iki ilkeye uymayı gerektirir: **1.** Eşit durumda olanlar eşit vergi ödemelidir (yatay vergi adaleti); **— 2.** Farklı durumda olanlar farklı vergi ödemelidir (dikey vergi adaleti). Artan oranlı gelir vergisi, her iki ilkeye de uygun olduğu halde, vasıtalı vergiler bu ilkelere uymaz.)

◆ be. Adalet ilkelerine bağlı olarak, adaletli: *Adil davranmak.*

ADİL (EL) → MELİKÜ'L-ADİL.

ADİL (Selahattin), türk asker (İstanbul 1882-ay.y. 1961). Mühendishane-i berri-i hümayun'u (1900), Harp akademisi'ni (1902) bitirdi. Bükreş'e askeri ataşe atandı (1910-1911). Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya savaşlarına katıldı. Çanakkale müstahkem mevki kurmay başkanıyken müttefik donanmalarının boğazdan geçme girişimini engelleyen topçu harekâtını yönetti (18 mart 1915). Milli mücadele'ye katılmak üzere Anadolu'ya geçti (1920). Adana cephesi komutanlığına getirildi. Sakarya savaşı'nda ikinci grup komutanı, Milli savunma bakanlığı müsteşarı oldu(1922).Kurtuluş savaşı'ndan sonra, İstanbul komutanlığı'na atandı (1922). Müttefik kuvvetleri İstanbul'u terk edinceye kadar bu görevde kaldı (6 ekim 1923). Tümgenerallikten emekliye ayrıldı. Ticaretle uğraştı; ilk kablo fabrikasını kurdu (1929). DP'den Ankara milletvekili seçildi (1950-1954).

ADİL (Fikret) → FİKRET ADİL.

ADİL sıf. (ar. *ʿadil*). *Esk.* **1.** Eş, denk. **—2.** Benzer, akran.

ADİL ALİ ATALAY → VAKTIDOLU.

ADİL BEY, Candaroğulları beyi (Kastamonu 1345- ay.y. 1371). Yakup Bey'in oğlu. Babasının ölümü üzerine beyliğin başına geçti. Adına sikke bastırttı. Söylentiye göre, bir savaşta şehit düştü. Yerine Kötürüm Beyazıt diye tanınan Celalettin Beyazıt geçti.

ADİL BEY, türk siyaset adamı (İstanbul 1865-? 1932). Babıâli'de yetişti. 31 Mart vakası'ndan sonra Ahmet Tevfik Paşa kabinesinde dahiliye nazırı oldu. Damat Ferit Paşa'nın üçüncü kabinesinde de aynı görevi yürüttü. Anadolu'daki ulusal harekete karşı çıktı. Sıvas kongresi'ni engellemeye çalıştı. Yüzellilikler listesine alınarak yurt dışına çıkarıldı.

ADİL GİRAY, Kırım veliahtı (? 1548-Kazvin 1579). Kırım hanı Devlet Giray'ın oğlu. Kardeşi Mehmet Giray'ın hanlığı döneminde kalgay (veliaht) oldu. Osmanlı-İran savaşında, komutasındaki Kırım birlikleriyle Özdemiroğlu Osman Paşa'ya yardım etti. Birinci Şamahı savaşı'nda İranlılar'ın yenilmesinde büyük katkısı oldu (1578). Çekilen Safevi ordusunu izleyerek başkomutan Oros Han'ı ordusu ve hazineleriyle birlikte ele geçirdi. Ancak ikinci Şamahı savaşı'nı kazanan Safevi ordusunun Mirza Selman komutasındaki bir birliği, baskınla Adil Giray'ı tutsak etti, Kazvin'e gönderdi. Tutsak veliaht, Kazvin'de saray bahçesindeki bir köşkte kaldı. Söylentilere göre, şahın eşi ve kız kardeşleriyle ilişki kurduğunu sezen Saray muhafızlarınca, bu kadınlarla birlikte öldürüldü. Adil Giray'ın serüveni, Namık Kemal'in *Cezmi* romanına esin kaynağı olmuştur.

ADİL GİRAY, Kırım hanı (? 1617 - Karinabat, Bulgaristan, 1672). Devlet Giray'ın oğlu. Babasının hanlığı sırasında Vize ve Rodos'a sürüldü. Babası ölünce yerine han atandı (1666). Baskıcı yönetimi nedeniyle osmanlı padişahınca azledildi (1672). Karinabat'ta oturmaya zorlandı, orada öldü.

ADİL HAN → ADİL ŞAH.

ADİL MUSTAFA → MUSTAFA ADİL.

ADİL ŞAH ya da **ADİL HAN** (Yusuf) [? - 1510], Adilşahlar devletinin kurucusu (1489-1510). Behmeni hanedanı vezirlerinden Mahmut Gavan'ın kölesiydi. Onun hizmetinde emiriahurluğa yükseldi; Devletabad eyaletinin valisi oldu. Behmeniler'in çöküş döneminde bağımsızlığını ilan etti. Hükümdarlığı, müslüman Dekkan emirleri, hindu krallar ve Portekizliler'le savaşmakla geçti. Hanedanın müslüman tarihçileri, Adil Şah'ın osmanlı padişahı Murat II'nin oğlu olduğunu, kardeşi Mehmet II tarafından öldürülmemesi için, annesinin onu iranlı bir tacire verdiğini ileri sürerler. Bu söylentinin Adil Şah'a asalet kazandırmak için uydurulduğu sanılır. Bu söylentiye göre Adil Han, İran üzerinden Hindistan'a giderek Mahmut Gavan'ın hizmetine girmiştir.

ADİL ŞAH Afşar (? - Meşhed 1748), İran şahı (1747-1748). Afşar hanedanından. Adı Alikulu Han'dı. Nadir Şah tarafından Meşhed valiliğine atandı (1737). 1747'de Nadir Şah'a başkaldırdı; Herat'ı aldı. Nadir Şah öldürüldükten sonra Meşhed'de, Adil Şah unvanıyla tahta çıktı. Nadir'in soyundan tüm erkekleri öldürttü; yalnız torunu Şahruh'u bağışladı. Kardeşi İbrahim'i, İsfahan'a vali atadı. Kendisini tahttan indirmek için plan yaptıklarından kuşkulandığı yakın yardımcılarını idam ettirdi. Başkaldıran Kaçarlar'ı ezmek için Mazenderan'a yürüdü. Kaçarlar'ın önderi Muhammet Hasan Han'ı ele geçiremeyince, onun oğlu Muhammet'i (sonra Ağa Muhammet Han) yakalayarak hadım ettirdi. Başkaldıran kardeşi İbrahim Mirza ile yaptığı savaşta yenildi; tahttan indirilerek gözleri kör edildi. Nadir Şah'ın torunu Şahruh, iran tahtına geçince Adil'i, Nadir Şah'ın haremindeki kadınlara teslim etti; onlar da işkenceyle öldürdüler.

ADİLANE be. (ar. *ʿādil* ve fars. *-āne*'den, *ʿādilane*). *Esk.* Adalete uygun olarak, hakça, doğrulukla.

ADİLCEVAZ, Bitlis'e bağlı ilçe; Van gölü kuzeyinde; 26 980 nüf. (1990); 812 km²; 1 bucak, 25 köy. Merkezi, Bitlis'in 91 km K.-D.'sunda *Adilcevaz* (esk. Arcıağa, Arçike); 10 103 nüf. (1990).
• TARİH. Önemli Urartu merkezlerinden olan Adilcevaz,İ.Ö. VII. yy.'da Asurlular'ın eline geçti. Sırasıyla Pers, Makedonya, Selefki, Parth, Roma, Bizans, Arap, Selçuklu, İlhanlı, Safevi egemenliklerinde kaldı; sonra Osmanlı topraklarına katıldı (1514). Birinci Dünya savaşı'nda Rus işgaline uğradı (1915). Yıkık bir durumda geri alındı (23 mart 1918). Cumhuriyetten sonra Bitlis'in Ahlat ilçesine bağlıyken, 1936'da ilçe oldu.
• ARKEOLOJİ ve MİMARLIK. Kentin 6 km kuzeyindeki Kef Kalesi'nde Prof. Emin Bilgiç ve Prof. Baki Öğün başkanlığında yürütülen kazılarda (1964-1972), Urartu devletinin önemli bir ticaret ve yönetim merkezi ortaya çıkarıldı. Bir yazıta göre kale, Rusa II döneminde (İ.Ö. 685-645) yaptırılmıştır. İçinde çok odalı büyük bir saray, sarayın kimi bölümlerinde iki sıra halinde dizilmiş pek çok küp (pithos), hayvan, bitki ve çok katlı, kuleli yapı kabartmalarıyla bezeli büyük bazalt bloklar bulundu. Ayrıca tanrı Haldi'yi aslan, tanrıça Teişeba'yı boğa üstünde betimleyen kabartmalar ortaya çıkarıldı. Adilcevaz'ın Durakbur mahallesinde yapılan kazılarda da (1971), doğal kaya oyuklarından ve kayalara oyulmuş basamaklı odalardan oluşan zengin buluntulu mezarlar ortaya çıkarıldı. Ahlat yolunda, Van gölüne uzanan kesimde de urartu kale kalıntıları vardır. Adilcevaz'ın batısındaki urartu kalesinin, Selçuklu döneminde onarıldığını gösteren yazıtı bulunmaktadır. Kale surları içindeki *Ulu cami* (Mescid-i Kebir), yapı özellikleriyle XV. yy.'a tarihlenir. Kale eteklerinde, Van gölü kıyısındaki *Paşa camisi* (XV. yy.), içten dört sütunla dokuz bölüme ayrılmış, kare planlı bir yapıdır. Birbirine koşut üç sahından oluşan *Hüsrevpaşa kervansarayı*'nın yalnızca kışlık bölümü sağlamdır. Bu yapıların yanı sıra, bugüne ulaşmayan *Hatuniye medresesi* ve *Celalettinharzemşah türbesi*'nden söz edilebilir.

ADİLE, türk halk şairi (XIX. yy.). Şiirlerinden, Silifke yöresi Türkmen aşiretlerinden olduğu, az çok öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır. Öteki kadın âşıklardan farklı olarak, beşeri aşk konularını işler.

ADİLE a. ve sıf. (ar. *ʿādil*'in dişl. *ʿadile*). *Esk.* Adaletli, doğru.
— İsl. huk. *Ferâizde,* mirasçı payları (sehimlerin) toplamının ortak paydaya (mahrece) eşit olması. Örneğin bir kadın ölüp geriye kocasını, bir oğlunu ve bir kızını bırakacak olsa, koca mirasın 1/4'ünü alır, kalan kısım da kızla oğul arasında ikili birli paylaştırılır. Buna göre oğlan malın 2/4'ünü, kız da 1/4'ünü alır ve böylece payların toplamı, paydaların toplamına eşit olmuş olur. Paylarda artma ya da ek-

Büyük Larousse

Selahattin **Adil**

silme olmadığı için, bu bölüşüme "adile" denir.

ADİLE HATUN, Bağdat valisi Ahmet Paşa'nın kızı (XVIII.yy.). Babasının azatlı kölesi Süleyman Paşa ile evlendi. Eşinin valiliği döneminde, Bağdat'a egemen olan Kölemenler arasında etkinlik kazandı. Eşinin ölümünden sonra vali olan Saadettin ve Ali paşalara karşı kölemenlerle yeniçerileri ayaklandırdı; yakını Ömer Ağa'nın vezir rütbesiyle vali olarak atanmasını sağladı. Bağdat'ta kendi adına bir camiyle kervansaray yaptırdı.

ADİLE NAŞİT, soyadı **Keskiner,** türk tiyatro ve sinema sanatçısı (İstanbul 1930 - *ay.y.* 1987). Babası ünlü tuluat sanatçısı Naşit Özcan'dır. 1944 yılından başlayarak İstanbul Şehir tiyatrosu'nda çocuk oyunlarıyla sahneye çıktı. Karaca, Gönül Ülkü-Gazanfer Ozcan vb. topluluklarda çalıştı. 1961 yılında eşi ve kardeşiyle Ankara'da kurduğu Naşit tiyatrosu bir yıl sonra kapandı. *Yedi kocalı hürmüz, Hababam sınıfı, Şen sazın bülbülleri* gibi müzikli oyunlarda, *Sefil Bilo, Renkli dünya, İşte hayat* gibi filmlerde oynadı. Bu son filmdeki rolüyle 1976 Antalya film şenliğinde en iyi kadın oyuncu ödülünü aldı.

ADİLE SULTAN, türk şair (İstanbul 1826-*ay.y.* 1899). Mahmut II'nin Zernigar Kadın'dan doğan kızı. Tophane müşiri Mehmet Ali Paşa ile evlendi (1845). Nakşibendi tarikatına girdi, hayır işlerinde bulundu. Osmanlı hanedanından, *Divan*'ı olan tek kadın şairdir.

ADİLEŞMEK gçz. f. Kendini küçümsenecek duruma düşürmek; küçülmek, alçalmak, bayağılaşmak: *Öyle adileşti ki, artık hiç kimse onunla görüşmüyor.*

◆ **adileştirmek** ettirg. f. *Bir kimseyi adileştirmek*, o kimseyi alçaltmak; basit, bayağı göstermek: *İçki ve kumar onu gittikçe adileştirdi. Bu makyaj, bu elbise bu tavırlar onu adileştiriyor.*

ADİLİK a. Adi olma durumu, adi olan kimsenin özelliği; basitlik, bayağılık, sıradanlık: *İkiyüzlülük gibi bir adiliğe hiçbir zaman düşmedi. Adiliği her halinden bellidir.*

ADİLŞAH KADIN, Mustafa III'ün kadınefendisi (? - İstanbul 1804). Beyhan Sultan ile Hatice Sultan'ın annesi. Laleli'deki Mustafa III türbesi haziresinde gömülüdür. Ölümünden sonra adına kızları tarafından bir okulla Şişhane'de bir mescit ve bir cami yaptırıldı.

ADİLŞAHİ sıf. (ar., fars. *ᶜādilşāhī*). Kâğıtç. Özellikle XVII. yy. başlarında kullanılmış bir tür kâğıt.

ADİLŞAHLAR, Hindistan'da Bicapur'da kurulan islam devleti (1489-1686). Behmeniler'in yıkılmasından sonra bağımsızlığını ilan eden Yusuf Adil Şah tarafından kuruldu. (→ ADİL ŞAH.) Yusuf Adil Şah'ın şiiliği benimsemesi iç karışıklıklara ve sünni devletlerin düşmanlığına yol açtı. Adilşahlar XVII. yy. başlarına kadar Dekkan'daki müslüman hanedanlar ve Hindular'la çarpıştılar. 1565'te komşu müslüman devletlerle birleşerek Vicayangar'daki hindu imparatorluğunu yendiler, başkentlerini işgal ettiler. Muhammet Adil Şah döneminde Delhi'deki Hint-Türk imparatorluğu'na bağlanmak zorunda kaldılar (1636). Bölgedeki etkilerini gittikçe yitirdiler. Maharatlar, bir ordularını tümüyle yok etti. Bunun üzerine başkentleri Bicapur saldırıya açık duruma geldi. Çocuk yaşta tahta çıkan (1672) İskender bin Ali döneminde Hint-Türk hükümdarı Evrengzib, Bicapur'u ele geçirerek Adilşahlar devletine son verdi. Adilşahlar, Bicapur'da islam mimarisinin görkemli binalarını yaptılar, şair,yazar ve bilginleri korudular.

ADİM sıf. (ar. *ᶜadīm*). *Esk.* **1.** Yok olan, bulunmayan: *adîm ül-imkân* (imkânsız, olamaz), *adîm ül-ihtimal* (ihtimali olmayan, imkânsız). **—2.** *Adîm ü heder etmek, eylemek*, ziyan etmek, yok etmek.

ADİMARİ (Alessandro), italyan şair (Floransa 1580-*ay.y.* 1649). Sone derlemeleri (*Polinnia*, 1628; *Clio*, 1639), Marino'nun yapmacıklı üslubunun kaba ve gülünç bir çeşitlemesidir.

ADİMARİ (Ludovico), italyan şair (Napoli 1644-Floransa 1708). *Poesie sacre e morali* adlı bir şiir kitabı, müzikli dramlar ve ölümünden sonra yayımlanan beş taşlama yazdı (1716).

ADİN → ADEN

ADİNAMİ a. (fr. *adynamie*) Tıp. → KUVVETSİZLİK.

ADİPAT a. (fr. *adipate*). Org. kim. Adipik asidin tuz ya da esteri.

ADİPİK sıf. (fr. *adipique*). Org. kim. *Adipik asit*, formülü HO—CO— $(CH_2)_4$ — CO—OH olan dikarboksilik asit. (Eşanl. HEKSANDİOİK.)‖*Adipik nitril*, formülü N≡C —$(CH_2)_4$ — C≡N olan nitril. (Eşanl. ADİPONNİTRİL.)

— ANSİKL. Adipik asit, sanayide adiponitrilin hidrolizi ve özellikle sikloheksan ya da sikloheksanonun yavaş yükseltgenmesiyle hazırlanır. Heksametilendiaminle yoğuşması sonucunda, *Naylon* adıyla bilinen, poliamit 6-6 elde edilir.

Adipik nitril, sanayide butadien ya da akrilonitrilden elde edilir; hidrolizi yapıldığında adipik asit, hidrojenlendiğindeyse heksametilendiamin verir. Dolayısıyla *Naylon* yapımında ana aramaddedir.

ADİPOKSANTOZ a. (fr. *adipoxanthose*). Vet. Etlerin muayenesi sırasında, karkaslar üzerinde görülen tüm yağların, tekdüze bir biçimde sarı renkte olması. (Yaşlılıktan ileri gelen adipoksantoz ile hastalıktan [sarılık] ileri geleni karıştırmamak gerekir; bu son durumda etin satışı yasaklanır.)

ADİPOLİZ a. (fr. *adipolyse*). LİPOLİZ'in eşanlamlısı.

ADİPONİTRİL a. (fr. *adiponitrile*'den) Org. kim. ADİPİK NİTRİL'in eşanlamlısı.

ADİPOSİR a. (fr. *adipocire*). Tıp. Kadavraların çürümesi sırasında lipitlerin bozulması sonucunda ortaya çıkan amonyaklı sabun. (Çoğu zaman cesedin soğuk su içinde, anaerop çürümeyi kolaylaştıran bir sıvıda [hela çukuru] uzun süre kalması ya da nemli ve soğuk bir toprağa gömülmesi sonucunda görülür.)

ADİPOSİT a. (fr. *adipocyte*). Ağırlığının % 95'ine yakın bir yağ kofulu içeren ve yağ dokusunun yapıtaşını oluşturan, 10 ile 200 μm çapında yuvarlak hücre.

— ANSİKL. Yağ dokusu biyopsisi, adipositlerin toplam miktarının ve ortalama hacminin, erkeğe göre kadında daha büyük olduğunu ortaya çıkardı; şişman bir insanda ya normal miktarda büyük boy adiposit (hipertrofik şişmanlık) ya da fazla miktarda normal boy adiposit (hiperplosik şişmanlık) ya da ikisi birden bulunur (karma şişmanlık).

Normal yetişkinde adipositlerin sayısı sabittir ve kişinin ağırlığındaki değişiklikler hücre büyüklüğündeki değişikliklerle sağlanır. İnsan vücudunun % 15-25'i adipositlerdeki yağlardan oluşur. Adipositlerin büyüklüğüyle açken kanda bulunan insülin miktarı arasında bağıntı vardır.

Adipositlerde gliserit biçiminde depolanmış yağ asitleri, şekerlerden, aminoasitlerden ya da laktattan sentezlenir.

Enerjiye çok ihtiyaç olduğu zaman organizma adipositlerdeki yedek yağları kullanır. Hidrolize uğrayan gliseritler ve açığa çıkan yağ asitleri kan plazmasıyla onu kullanacak dokulara (kaslar, yürek, böbrek) ve bir kısmı da beynin kullanabileceği ketonlu maddelere dönüştürülür.

ADİPOSO-GENİTAL sıf. (fr. *adiposo-génital*). İçsalgı bil. Şişmanlıkla cinsel yetersizliğin (hipogonadizm) birlikte bulunduğu sendrom için kullanılır.

— ANSİKL. Ailece şişmanlığa yatkınlıktan kaynaklanan ve bazen önemli dereceye varan bir kısım çocuk şişmanlıklarında cinsel organların gelişmesi duraklar. Burada genellikle bir ergenlik gecikmesi söz konusudur. Bu "yalancı sendrom" (ya da distrofi) geçici ve işlevseldir; ağırlığın azalmasıyla kaybolur. Bunu, daha seyrek görülen ve organik kusurdan ileri gelen Babinski-Fröhlich sendromuyla karıştırmamalıdır.

ADİPOZ a. (fr. *adipose*). Patol. **1.** Hücre dokusunun aşırı yağ yüklenmesiyle belirgin marazi durum. **—2.** *Ağrılı adipoz*, eşanl. DERCUM HASTALIĞI.

— ANSİKL. Adipoz, adipositlerin hem aşırı yağ yüklenmesi hem sayıca artması hem de kümelenerek oluşturdukları lopçukların sayısının artmasıdır. Yerel ve sınırlıysa bir yağ urudur (lipom); yaygınsa şişmanlığın yapı maddesidir.

ADİPSİ a. (fr. *adipsie*). Tıp. Susama duyusunun azalması ya da bütünüyle yok olması. (Az çok uzun bir süre hiçbir şey içmeden durabilme, kimi kişilerde doğal bir yetenektir.)

ADİRONDACK dağları, ABD'de kütle, New York eyaletinde. Adirondack dağları pek yüksek olmayan (Marcy doruğunda 1 629 m), bakışıksız (doğuda, Champlain gölü- Hudson ırmağı oluğuna inen dik yamaçlar; batıda tatlı eğimli bir yamaç) bir kütle oluştururlar. Apalaş tektonik hareketiyle çarpılmış eski aşınma yüzeyi, akarsu aşındırması (derin vadiler) ve buzullarla (sirkler, göller) yarılmıştır. Yerbilim açısından kütle, Kanada kalkanı'nın çıkıntılarından biridir. Adirondack dağları'nda başlıca gelir kaynakları orman (koruma altına alınmıştır) ve turizmdir (Lake Placid'de kış sporları).

ADİTYA (sanskritçe sözc.), veda tanrıları. Adı "ebedi" anlamına gelen tanrıça Aditi'nin oğulları. Başları Varuna'dır. *Aditya* aynı zamanda Güneş'in adlarından biridir.

ADİUKRULAR, Fildişi Kıyısı'nın güney kesiminde halk; göl topluluklarının bir bölümü. Yaklaşık 70 000 kişi olan Adiukrular, kva dil öbeğine bağlıdırlar: geçimlerini tarımdan sağlarlar, karmaşık bir yaş sınıfları sistemine göre örgütlenmişlerdir. Akar tipindeki bütün toplumlarda (özellikle Agniler ve Bauleler) olduğu gibi aile reisliği ve miras, anasoylulukla aktarılır.

ADİVASİ (sanskritçe sözc.), Hindistan'da kastlar halinde değil de, kabileler halinde örgütlenmiş ve kültürleri hindu olmayan yerli halk.

ADİYABATİK sıf. (fr. *adiabatique*'ten). Denizbil. Dip yakınında, su basıncının oluşturduğu hafif ısınma (1 °C'ın onda birkaçı) için kullanılır.

— Meteorol. Yükselen bir hava parçacığının sıcaklık değişimlerini gösteren eğri. (Bk. *ansikl.* böl.)

— Termodin. Isı geçirmeyen, ısı alışverişine engel olan. ‖Bir cisimler sisteminin çevreyle ısı alışverişi yapmadan uğradığı dönüşüm için kullanılır; böyle bir dönüşümle ilgili olan. (Bk. *ansikl.* böl.). ‖*Adiyabatik eğri*, termodinamik bir sistemin adiyabatik evrimini gösteren eğri. ‖*Adiyabatik mıknatıslık giderme*, ısıl olarak yalıtılmış bir cismin mıknatıslığını giderme. (Bu sürece sıcaklık düşmesi eşlik ettiğinden, çok düşük sıcaklık [0.001 K] elde etmede kullanılır.)

— ANSİKL. Meteorol. Soğurma ve ışınım yüzünden doğan sıcaklık kayıpları serbest havada (3 000 m'nin üstünde) çok zayıftır. Öte yandan, hava kötü bir iletkendir. Dolayısıyla, sıcaklık değişimleri aşağı yukarı adiyabatiktir. Bu değişimler parçacıkların hareketsiz komşu parçacıklarla ısı alışverişi yapmadan karşılaştığı yükselme ve alçalma hareketlerinden kaynaklanır.

Kuru adiyabatik, doymamış bir hava parçacığının düşey hareketi sırasında sı-

caklık değişimlerini veren bir eğridir. Kuru parçacık yükselirken genleşme sonucu her 100 m'de 1 °C soğur ve alçalırken sıkışma sonucu yeniden aynı oranda ısınır. Her 100 m'de 1 °C'lık bu değişim *adiyabatik gradyan*'ı gösterir.

Doymuş adiyabatik ya da *psödoadiyabatik*, doymuş bir hava parçacığının yükselme hareketi sırasındaki sıcaklık değişimlerini gösteren eğridir. Genleşme nedeniyle soğuma, su buharının yoğunlaşmasına ve yoğuşma ısısının serbest kalmasına yol açar (gram başına 600 kalori). Bu durumda dönüşüm tümüyle adiyabatik değildir ve sıcaklık azalması her 100 m'de 0,5 °C'a iner (*psödoadiyabatik gradyan*). Alçalma hareketi sırasında doymuş hava parçacığı, doymuşluğunu yitirinceye kadar psödoadiyabatik oranında yeniden ısınır. Göreceli nemi 100'ün altına indiğinde parçacık kuru adiyabatiği izler. Öyleyse psödoadiyabatik dönüşümler tersinir değildir.

Adiyabatik ve psödoadiyabatik, göz önüne alınan hava kütlesi miktarı ne olursa olsun, değişmezleri verir; çünkü her iki olay da değişmez fizik yasalarını izler. Belli bir bölgedeki hava kütlesinin niteliklerini veren hal eğrisiyle yukarıda betimlenen iki olayın karşılaştırılması, o bölgede havanın kararlılığı* ya da kararsızlığını belirleme olanağını sağlar

— Termodin. Adiyabatık sözcüğüne temel anlamını vererek onu bilim diline kazandıran R.E. Clausius'tur. Sadi Carnot ve Clapeyron, sözkonusu terime bugünkü anlamı verdiler: bir cismin ya da cisimler sisteminin uğradığı her tür dönüşüm çevreyle hiçbir ısı alışverişinde bulunmadan gerçekleşiyorsa, bu cisim ya da cisimler sistemi adiyabatik bir işlem görmüştür. Tersinir ve adiyabatik bir dönüşüm eşentropilidir, yani değişmez entropide oluşur. Bir diyagramda sistemin hali bir noktayla belirtildiğinde, eşentropili dönüşüm bir adiyabatik eğriyle gösterilir. (→ TERMODİNAMİK.)

Kuramsal fizikte, bir etkileşim son derece yavaş gerçekleştirilmişse, bunun bir adiyabatik etkileşim olduğu söylenir.

ADİYAT çoğl. a. (ar. *ʿadiyyat*) *Esk.* **1.** Alışılmış şeyler, her zaman olan şeyler. **—2.** *Adiyat-ı umur*, değersiz, günlük, ufak tefek işler.

ADİYE sıf. (ar. *ʿadi* 'nin dişl. *ʿadiyye*). Alışılmış, bir üstünlüğü olmayan: *eyyam-ı adiye*, (alışılmış, herhangi bir özelliği olmayan günler), *vukuat-ı adiye* (alışılmış olaylar).

ADİYEN be. (ar. *ʿādiyen*). *Esk.* Bayağı, her zamanki gibi, basbayağı.

ADİYET a. (ar. *ʿadi* ve *-iyyet*'ten *ʿadiyyet*). *Esk.* Adilik, aşağılık, bayağılık.

ADİYÖ → ADYÖ.

ADKÛ → EDKU. ADKU ya da İDKU

ADL a. (ar. *ʿadl*). *Esk.* **1.** Adalet, doğruluk: *"Bir mahkemeden hakk u adle muvâfık hükümler sudûrunu ümid etmek."* (İ. Mahmut Kemal İnal). **— 2.** *Adl ü dâd*, doğruluk, adalet, *"Eğer bir padişah ola ki işi adl ü dâd ola"* (Mecmuat ün-nezair, XV.yy.).

—Din. Allah'ın adalet sıfatı. (Bak. *ansikl.* böl.)

—İsl. huk. Bir kişinin tanıklığının mahkemece geçerli sayılabilmesi için "adl" olması koşulu aranır. (→TANIKLIK.) ‖ *Adl ve makbul üş-şehade*, adaletli ve tanıklığı geçerli bir kişi anlamında kullanılır. Tanıklar bu ifade ile tezkiye edilir. (→ TEZKİYE.)

—ANSİKL. İslam düşüncesinin önemli bir okulunu oluşturan mutezile felsefesinin dayandığı beş ilkeden biri. Onlara göre, Allah zorunlu olarak adildir. Ehli sünnet ise, Allah için hiçbir şekilde zorunluluktan söz edilemeyeceğini, O'nun, iradesinde kesinkes özgür ve kullarına karşı merhametinden dolayı da adil olduğunu savunur.

ADLA çoğl. a.(ar. *ḍilʿ*'ın çoğl. *adlaʿ*). *Esk.* **1.** Kaburgalar. **— 2.** Arapçada sayı kökleri.

—Mat. Geometrik şekillerin kenarları.

ADLAMAK g. f. *Esk.* *Bir kimseyi, bir şeyi adlamak*, ona ad vermek: *"Bunca dürlü hasiyet kim sadladuk / Değmesin bir künyet ile adladuk"* (Mantıku't-tayr, XIV. yy.).

◆ **adlanmak** dönşl. f. Kötü ün kazanmak; dile düşmek.

ADLANDIRILMAK → ADLANDIRMAK.

ADLANDIRMA a. Dilbil. *Bir şeyi adlandırma*, ona ad verme eylemi. (Adlandırma, tanımlanmanın ters işlemidir: bir gerçekten ya da bir gösterilenler sırasından kalkarak, onları bir tek gösterene dönüştürmeye dayanır: "sığır, dişi, genç" → *düve*.)

—Nöropsikol. *Adlandırma bozukluğu*, sözcük unutkanlığıyla beliren ve nesneleri, resimleri vb. adlandırmaya çalışırken ortaya çıkan bellek yitimi.

ADLANDIRMAK g. f. **1.** *Bir şeyi adlandırmak*, yeni bir nesneye, duruma, akıma vb. ad vermek; ad koymak. **— 2.** *Bir şeyi (bir şey diye) adlandırmak*, bir davranışa, bir duruma vb. öznel bakış açısıyla bir nitelik yüklemek; onu o nitelikle anmak; nitelendirmek: *Bu davranışını nasıl adlandıracağım, bilemiyorum. Onun bu davranışını ancak korkaklık diye adlandırabilirim.*

◆ **adlandırılmak** edilgin. f. Ad verilmek.

ADLANMAK → ADLAMAK.

Adlar okulu, çincede **ming-cia,** çin düşünce okulu (İ.Ö. IV. -III. yy.). Bu okulun iki büyük düşünürü, Huei Şi ve Gongsun Long dur. Okul adlandırmalarla gerçeklikleri denk duruma sokmaya; adlandırmaların eylemi yönlendirdiğini düşündüğü için de bir siyasal düzenin egemen olmasını sağlamak üzere, bir söylem düzeni kurmaya çalıştı. Çağın tartışmacılarını, yani sofistlerini eleştiren bu okulun düşünürleri, söylemin reformdan geçirilmesiyle, yaşamın, doğadaki ve toplumdaki ritimlerini akılla kavranabilir duruma getirmeyi ve böylece insan davranışlarını, kurulu düzenle uyum içine sokmayı amaçladılar.

ADLAŞMA a. Dilbil. İlk elden adlar sınıfında yer almayan bir sözcüğün ad olarak kullanılması. (Örneğin *göğün mavisi* tamlamasında *mavi* adlaşmıştır, çünkü bir ad tamlaması içinde tamlanan durumundadır.)

ADLAŞMAK gçz. f. Dilbil. Sözkonusu bir sözcükse, adlaştırma işlemine uğramak.

◆ **adlaştırmak** ettirg. f. Dilbil. Bir cümlenin, bir sıfatın, bir ilgecin vb. adlaştırma işlemini gerçekleştirmek.

ADLAŞTIRICI a. Dilbil. Bir sıfatın ya da bir fiilin ada dönüşmesini sağlayan ek. (Örn. *-ım* soneki [yapmak → yapım] ya da *-lık* soneki [büyük → büyüklük].)

ADLAŞTIRMA a. Dilbil. Bir cümleyi bir ad dizimi biçimine sokan dönüştürüm.

—ANSİKL. Adlaştırma dönüşümü, cümle tipi bir kurucudan kalkarak ad dizimi tipi bir kurucu elde etmeyi ve onu başka bir cümle (ya da kalıp cümle) içine yerleştirmeyi sağlayan bir işlemdir. Örneğin *duvarlar badanalandı* cümlesinin adlaştırılması *duvarların badanalanması*'nı verir. *Bu gerekliydi* cümlesine yerleştirilmesi de *duvarların badanalanması gerekliydi* cümlesini verir. Bu dizimin temel adının bir fiil kökenine (badanalan [mak] → badanalanması) ya da bir sıfat kökenine (*işler yoğundur* → *işlerin yoğunluğu*) sonek almasıyla elde edildiği göz önünde bulundurulmalıdır.

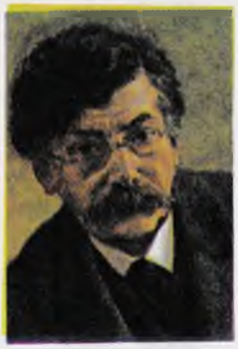
Kalıp cümle içinde bir ad diziminin yerini tuttukları (ve ad dizimi işlevini yüklendikleri) ölçüde, daha geniş bir anlamda adfiil adlaştırmasından (HAVA ALMAK *istiyorum*) ve tümleyen adlaştırmasından da (YANILDIĞINI *sanıyorum*) söz edilebilir.

ADLAŞTIRMAK → ADLAŞMAK.

ADLECTİO, *seçme, seçim* anlamında lat. sözc.,antik Roma'da bir topluluğa girmeyi sağlayan listeye resmi olarak kaydetme işlemi. Senatörler listesinin gözden geçirilmesine censorlar, sonra imparator başkanlık ederdi. Bu işlem eski quaestorlar, eski praetorlar arasından seçilen şövalyelere senatörlüğe yükselme olanağı sağlıyordu.

ADLER (Christian), porselen ressamı (Triesdorf, Aşağı-Franken, 1786-Münih 1842). Nymphenburg imalathanesinin ustalarındandı.

ADLER (Victor), avusturyalı sosyalist (Prag 1852-Viyana 1918). Varlıklı bir tüccar ailedendi.Viyana Üniversitesi'nde tıp öğrenimi gördü ve Freud'un derslerini izledi. 1880'de Deutsch-nationaler Verein'ın (Alman Ulusal birliği) kurulmasına katkıda bulunarak alman milliyetçilerinin safında siyasete atıldı. İşçi hareketi militanlarıyla, Karl Kautsky ile ve 1883'te de Engels ile tanıştı. 1886'da Sosyal-demokrat partiye girdi, partideki ılımlı ve radikal eğilimleri marxçı bir programla birleştirmeyi başardı. Hainfeld kongresinde bu programın benimsenmesi için çalıştı (1888 sonu). Bu tarihten ölümüne değin, özellikle sendika hareketleri içinde önemi gitgide artan Avusturya Sosyal demokrat partisi de birinci derecede rol oynadı. Partinin merkez yayın organı *Arbeiterzeitung*'u (İşçilerin gazetesi) kurdu (1890); 1894'ten başlayarak bu gazete günlük olarak yayımlandı. Oy haklarının herkese tanınması için çaba gösterdi, 1895'te kısmi, 1907'de tam bir başarı elde etti, fakat kendisi Viyana Reichsrat'ına seçilemedi. İktidarın yasal yollardan ele geçirilmesi yöntemlerini, giderek daha büyük bir ısrarla savundu ve genel greve karşı çıktı. Viyana liberal burjuva çevrelerinin yahudi düşmanlığına karşı yaşamı boyunca savaştı.

Victor **Adler**
A.D. Goltz'un yapıtı
(ayrıntı)
Devlet müzesi, Viyana

ADLER (Guido), avusturyalı müzikbilimci (Eibenschitz, bugün İvançice, Moravya, 1855-Viyana 1941). 1898'de Viyana'da, hocası Hanslick'in yerini aldı. Armoni tarihi ve avusturyalı müzikçiler üzerine yazılar yazdı. *Denkmaeler* der Tonkunst in Österreich*'ı (Avusturya'nın müzik anıtları) yayımladı.

ADLER (Alfred), avusturyalı hekim ve ruhbilimci (Viyana 1870-Aberdeen 1937). 1902'de Freud'un öğrencisi oldu ve Salzburg'daki ilk psikanaliz kongresine katıldı (1908). Psikanaliz akımından çok çabuk ayrıldı (1910). Freud'un cinsel dürtünün rolü konusundaki görüşlerini paylaşmıyor; bireyin ruhsal yaşamının, herkesin çocukluğunda yaşadığı bağımlılık durumundan kaynaklanan *aşağılık duygusu*'ndan yola çıkılarak anlaşılabileceğini düşünüyordu. Ona göre aşağılık duygusu, çocuğu, öteki çocuklardan üstün görünmeye iten bir güçlülük istenciyle giderilir. (Freud ise, aşağılık duygusunun, sık görülen bir belirti olduğunu; ama bu duygunun, bilinçdışı güdüleri gizleyen bir yapı taşıdığını belirtir ve bundan ötürü, derinlemesine irdelenmesi gerektiğini vurgular.) Adler, kendi araştırma grubunu kurdu ve kuramına, *bireysel ruhbilim* adını verdi. Başlıca yapıtları: *Über den nervösen charakter* (1912), *Praxis und Theorie der Individual Psychologie* (1918), *Der Sinn des Leben* (1933).

ADLER (Max), avusturyalı filozof (Viyana 1873- *ay. y.* 1937). Otto Bauer ve Rudolf Hilferding ile birlikte, Avusturya marxçılığının başlıca temsilcilerinden biri. Avusturya sosyal-demokrasisinin sol kanadına bağlı olmasına karşın leninciliği, siyasal strateji düzeyinde olduğu gibi kuramsal düzeyde de reddetti. Yenikantçılık ile marxçılığı birleştirerek toplumbilimin bilimkuramsal sorunlarıyla uğraştı (*Marxistische Probleme*, 1913; *Das Soziologisc-*

Friedrich **Adler** (1925-1930'a doğru)

he in Kants Erkenntniskritik, 1924). Ayrıca, marx felsefesinin Hegel'den kaynaklanan yanları üzerinde önemle durdu.

ADLER (Friedrich), avusturyalı sosyalist (Viyana 1879-Zürich 1960). Victor Adler'in oğlu. 1914'ten önce Avusturya Sosyal demokrat partisi'nde sol kanadın lideri ve parti sekreteriydi. Ekim 1916'da, başbakan kont Stürgkh'ü öldürdü. Mahkûm oldu; 1918 mütarekesinde çıkarılan afla serbest bırakıldı. Avusturya Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında etkin bir rol oynadı. 1923'te, Zürich'te, III. Enternasyonal'den kopan Sosyalist enternasyonal'in sekreterliğine getirildi.

Adler tepkimesi, insan ya da hayvan kanı lekelerinin duyarlı ve özgün biçimde tanınmasını sağlayan kimyasal tepkime.

ADLERCİ s. Ruhbil. Alfred Adler'in kuramına ilişkin; Adler'in kuramından yana olan. (Bu kurama, BİREYSEL RUHBİLİM de denir.)

ADLERCREUTZ (Carl Johan, —kontu), isveçli general (Kiala, Finlandiya, 1757-Stockholm 1815). Finlandiya'da Ruslar'a karşı direnerek 1808 seferinde önemli bir rol oynadı; sonra, Adlersparre ile birlikte 1809 devriminin liderlerinden biri oldu. Kral Gustaf IV Adolf'u esir aldı ve 13 mart 1809'da şiddetli bir çarpışmadan sonra Stockholm'da düzeni sağlamayı başardı.

ADLERSPARRE (Georg, —kontu), isveçli general (Myssjö, Jämtland, 1760- Gustavsvik, Kristinehamn yakınında 1835). Albayken, Finlandiya yenilgisinden sonra Gustaf IV Adolf'a karşı başlatılan ayaklanmanın elebaşlarından biriydi. Stockholm üzerine yürüdü ve Adlercreutz kralı esir alınca, bir süre hükümette kaldı. Kültürlü bir kişiydi; tarihi yapıtlar yazdı.

ADLGASSER (Anton Cajetan), alman besteci ve orgcu (İnzell, Bavyera, 1729 - Salzburg 1777). Eberlin'in öğrencisi ve damadı. 1750'de Salzburg'da ilk saray orgcusu oldu. Senfoniler, sonatlar, konçertolar ve özellikle Mozart'ın büyük değer verdiği dinsel müzik parçaları yazdı. 1767'de Mozart, Michael Haydn ve Adlgasser, *Die Schuldigkeit des ersten Gebotes* adlı dinsel operetin birer perdesini bestelediler.

ADLI sıf. **1.** *Öz. a. + adlı*, adında: *İsmet adlı bir genç.* **—2.** *Esk.* Ünlü: *Nice adlı beyler.* **—3.** *(Bir şeyi) adlı adınca, adlı adı ile (söylemek)*, söylenmesi, adıyla anılması ayıp sayılan bir şeyi açıkça (söylemek): *Her şeyi adlı adınca söyledikçe bizim yüzümüz kızarıyordu.* ‖ *Adlı sanlı*, ünlü, tanınmış kimse için kullanılır.

ADLİ sıf. (ar. *ᶜadl* ve *i*'den *ᶜadlî*). Adaleti, adalet örgütünü ilgilendiren; onun yetkisiyle yapılan şey için kullanılır: *Adli bir olay, bir sorun. Adli soruşturma.*

—Huk. *Adli hata*, kesinleşmiş bir mahkeme kararında yargıcın karara dayanak olarak aldığı maddi olayların gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda ya da bu olayları nitelemede yanılması. ‖ *Adli idare rejimi*, idari etkinliklerin özel yöntemlere ve ayrıcalıklara bağlı olmadığı sistem. (Bu sistem özellikle İngiltere ve ABD'de uygulanır. İdari rejimin tersine, bu sistemde idareye herhangi bir ayrıcalık tanınmaz. [Karşıt anl. İDARİ REJİM]) ‖ *Adli imtiyaz* → KAPİTÜLASYON. ‖ *Adli istatistik*, açılan ve karara bağlanan davaları, suç ve suçluyla ilgili bilgileri yıllık olarak gösteren belge. ‖ *Adli merci*, adalete ilişkin sorunların çözümü için başvurulan mahkeme vb.resmi daireler. ‖ *Adli muamele*, bir anlaşmazlığın mahkeme önüne getirilmesinden son kararın verilmesine kadar, tarafların ve yargıcın usule ilişkin olarak yaptıkları işlemler. (ADLİ İŞLEM de denir.) ‖ *Adli müşavir*, nezdinde askeri mahkeme kurulan kıta komutanı ya da askeri kurum amirine hukuk işlerinde danışmanlık yapan kişi. (Adli müşavirler askeri hâkim sınıfındandır. Kıta komutanı ya da askeri kurum amirleri adına soruşturma ve dava dosyalarını inceleme yetkileri vardır.) ‖ *Adli sicil*, mahkûmiyet kararlarının işlendiği sicil. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Adli tasfiye* → TASFİYE. ‖ *Adli tatil*, mahkemelerin her yıl 20 temmuzdan 5 eylüle kadar çalışmaya ara verdikleri dönem. (Adli tatilde, yasalarda açıkça belirtilen dava ve işler dışında hiçbir işlem yapılmaz.) ‖ *Adli teşkilat* → ADALET* ÖRGÜTÜ. ‖ *Adli tevbih*, hafif cezalı suçlarda, suçlunun özel durumuna ve suçun işlenmesindeki koşullara göre, yargıcın ceza verme yerine, sözlü olarak suçluyu uyarması (Türk Cez. k.md.26). ‖ *Adli yardım*, haklı bir kişinin, yoksulluk yüzünden bir davanın gerektirdiği harç ve masraftan bağışık tutulması. (ADLİ MÜZAHERET de denir.) —Adli evrak tebliği, tanık dinlenmesi ya da suçluların geri verilmesi vb. konularda ülkeler arasında yapılan yardımlaşma. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Adli yardım bürosu*, avukatlık yasasına göre, adli yardım yapılacak kişilere gerekli yardımları yapmak üzere kurulmuş büro. ‖ *Adli yargı*, anayasa yargısıyla idari yargı ve askeri yargı dışında kalan, adliye mahkemelerinin tüm yargı etkinliklerini kapsayan en geniş yargı alanı. (Yargı etkinliğinin en önemli bölümünü oluşturan adli yargı, ceza ve hukuk olmak üzere iki bölüme ayrılır. Adli yargının en yüksek organı Yargıtay'dır.) [→YARGI] ‖ *Adli zabıta*, bir suç işlendikten sonra, sanığı ve suç delillerini araştırarak adli yetkililere yardımcı olan kolluk kuvveti (Bk. *ansikl.* böl.)

—Tıp. *Adli tabip*, mahkemelere bilirkişi olarak rapor veren, adli tıp konusunda uzman hekim. ‖ *Adli tıp*, mahkemeleri tıp ve doğa bilimleri konusunda aydınlatan tıp dalı. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Huk. *Adli sicil.* Adli sicil kayıtları Adalet bakanlığı tarafından tutulur. Türk mahkemelerince verilip kesinleşen mahkûmiyet kararları adli sicile işlenir. Bunun dışında türk yasalarına göre, suç sayılan bir fiilden dolayı türk vatandaşları hakkında yabancı bir devlet mahkemesince verilerek kesinleşen ve türk hükümetine bildirilen mahkûmiyet kararları da sicile işlenir. Mahkûmiyet kararlarının dışında, şartla salıvermeye, tecile, affa (...) ilişkin kararlar da adli sicile geçirilir. Adli sicil kayıtları gizlidir. Bu siciller hakkında ancak, Cumhuriyet savcılıklarına, mahkemelere ve hakimlere bilgi verilebilir (Adli sicil k. md.19).

• *Adli yardım*. Türkiye, adli yardıma ilişkin çok sayıda iki taraflı sözleşmenin yanı sıra, 1954 tarihli *Hukuk usulüne dair sözleşme*, 1959 tarihli *Ceza işlerinde karşılıklı adli yardım Avrupa sözleşmesi*, 1965 tarihli *Hukuki veya ticari konularda adli ve mahkeme dışı evrakın yabancı ülkelerde tebliğine dair sözleşme*, 1974'te imzalanan *Ceza koğuşturmalarının aktarılmasına dair Avrupa sözleşmesi* ve *Ceza yargılarının uluslararası değeri konusunda Avrupa sözleşmesi* ile 1977'de imzalanan *Adli yardım taleplerinin iletilmesine ilişkin Avrupa sözleşmesi*'ne taraftır.

• *Adli zabıta.* Adli zabıtanın en yüksek amiri savcılardır. Adli zabıta, kamu düzeninin bozulmasını önleyen idari zabıtadan farklı olarak koğuşturucu ve ceza yargılamasına yardımcı bir nitelik taşır. Türk hukuk sisteminde adalet örgütüne bağlı bir zabıta kuvveti bulunmadığı için, adli zabıta görevi genel zabıta görevlileri tarafından yerine getirilir. (→ ZABITA.)

—Tıp. *Adli tıp*, eskiden mahkemelere tıp ve doğa bilimlerine ilişkin raporlar vermek için kurulmuştu. İlk adli tıp kitapları mahkemelere verilen bu tür raporların derlemeleriydi. Tıpta, doğa bilimlerinde ve sosyal bilimlerde ortaya çıkan gelişmeler, uzmanların çok karmaşık alanlara müdahale etmelerini gerektirdi. Diğer yönden, kamu sağlığını düzenleyen yasa, tüzük ve yönetmeliklerin gelişmesi, adli tıbba daha bütünsel bir tanım verme gereğini duyurdu. Fransız hekimi ve kimyacısı Orfila, 1830'larda, adli tıbbi hukukun çeşitli sorunlarını aydınlatan ve yasa koyucuları bu çalışmalarında yönlendiren tıbbi bilgiler bütünü olarak tanımladı. Bu, adli tıp düşüncesine pozitif bir değer vermek demekti. Gerçekten alkolizm, uyuşturucu alışkanlığı ve akıl hastalıkları üzerindeki birçok çağdaş mevzuat, tıbbın ve adli tıbbın görüşlerini yansıtır. Günümüzde, tıbbın bazı dalları (özellikle travmatoloji, psikiyatri, toksikoloji) adli tıptan derin bir biçimde etkilenmişlerdir. Bunun dışında, tüm tıp dalları bazı noktalarda adli tıbba başvururlar: gebeliğin sona erdirilmesi, baskılarla ya da zor kullanılarak değişime uğratılan hastalıklar, hekimlerin ve uzmanların sorumlulukları gibi. Adli tıp ayrıca, hekimlerle hukukçuların bir araya gelmesine, tıp ve sağlıkla ilgili örgütlerin, sosyal sigorta kurumlarının, tıbbi yardım örgütlerinin kuruluşuna da yardımcı olmuştur.

Ölüm olaylarının nedenlerini doktorlar saptarlar. Cinayet olaylarında, olay yerine giden ve cesede otopsi yapanlar, hükümet tabipleri ya da uzman doktorlardır. Bütün bu durumlarda, görevli doktorlar, yargıcın belirlediği sınırlar içinde, incelemelerini yapar ve adalete yardımcı olmak üzere bir rapor yazarlar.

Türkiye'de adli tıptan yararlanılmaya 1840 yılında başlandı. Cumhuriyetten önce, Mektebi fünunı tıbbiyei şahane'de ve Darülfünun Tıp fakültesi'nde adli tıp dersleri okutuluyordu. Meşrutiyetten sonra Sıhhiye müdürüyeti umumisi'ne bağlı olarak tababeti adliye şubesi kuruldu. Ancak bu dönemde adli tıp görevlerini hükümet ve belediye tabipleriyle resmi kuruluşlardaki hekimler yürüttüler. Günümüzde tıp ve hukuk fakültelerinde adli tıp dersleri okutulduğu gibi mahkemelere rapor hazırlayan bir Adli tıp kurumu vardır.

Adli tıbbın alanına giren başlıca konular şunlardır: cesedin incelenmesi, ölüm nedenlerini saptama, müessir fiiller, öldürücü ve yaralayıcı aletlerin incelenmesi, zehirlenme, gebelik, çocuk düşürme, ırza geçme fiilleri, akıl hastalıkları, alkolizm, uyuşturucu madde alışkanlıkları vb.

ADLİ, Bayezit II ve Mehmet III'ün şiirlerinde kullandıkları mahlas; Mahmut II'nin lakabı.(→ BAYEZİT II, MEHMET III, MAHMUT II.)

ADLİ HASAN EFENDİ Sümbüli, sümbüliye tarikatı şeyhi (İştip ?-İstanbul 1617). İstanbul'da Sümbül Sinan dergâhında yetişti. Hasan Efendi'nin yerine, aynı dergâhın şeyhi oldu. *Tergibat* adlı bir yapıtıyla *Divan*'ı vardır.

Adli tıp enstitüsü, İstanbul ve Ankara üniversitelerine bağlı olarak 1983'te kuruldu. Her iki kentte etkinliğini sürdüren bu yüksek öğretim kurumlarında lisansüstü adli patoloji eğitimi verilir.

Adli tıp kurumu, adalet işlerinde bilirkişilik görevi yapmak üzere kurulmuş, Adalet bakanlığına bağlı kurum. Adli tıp kurumu mahkemeler ve savcılıklar tarafından gönderilen Adli tıpla ilgili konularda bilimsel ve teknik görüşlerini bildirmekle yükümlüdür (Adli tıp kurumu k.md.2).

AD LİBİTUM (*isteğe göre* anlamında lat. sözcükler). Müz. Yorumu, icracının isteğine bırakılmış vokal ya da çalgısal bir bölümün karakteri. ‖ Bir bölümün temposunu belirlemede, icracıya tanınan özgürlük.

ADLİSWİL, İsviçre'de (Zürih kantonu) kent, Zürih'in güneyinde; 15 900 nüf.

AD LİTEM (*bir dava için* anlamında lat. sözcükler). Rom. huk. Belirli bir davaya ilişkin vekâlet, avans, vb.

ADLİYE a (ar. *ᶜadlî* ve *-iyye*'den *ᶜadliyye*). **1.** Adaleti yerine getirmek, yasaları uygulamakla yükümlü devlet örgütü. **—2.** Bu örgüte ilişkin işlemlerin yürütüldüğü resmi bina.

—Cez. huk. *Adliye aleyhine cürümler*, adalet örgütünü yanıltmaya, oyalamaya, ona zorluk çıkarmaya yönelik suçlar (Bk. *ansikl.* böl.) || Huk. *Adliye encümeni*, (Eşanl. ADALET* KOMİSYONU). || *Adliye mahkemeleri*, adli yargı sistemi içindeki mahkemeler. (→ ADLİ* YARGI, MAHKEME.) ||*Adliye memurları*, bağlı bulundukları mahkeme hâkiminin emrinde çalışan, yazı işleri müdürleri (başkâtipler), zabıt kâtipleri, mübaşirler ve diğer memurlar. || *Adliye vekâleti*, (Eşanl. ADALET* BAKANLIĞI).

—ANSİKL. Cez. huk. Adliye aleyhine cürümler, Türk Ceza kanunu'nda "Kanunen ifası lazım gelen bir hizmetten imtina" "suç tasnii ve resmi mercileri iğfal", "iftira", "yalan şahadet ve yalan yere yemin", "avukat ve davavekillerinin suistimali"... gibi 282. ile 310. maddeler arasında düzenlenmiş suçlardır. Bu suçların ortak özelliği, adalet örgütünü yanılgaya uğratmalarıdır.

Adliye ceridesi → ADALET DERGİSİ.

Adliye dergisi → ADALET DERGİSİ.

Adliye meslek mektebi, yardımcı adliye personeli yetiştirmek amacıyla İstanbul'da açıldı (1924). Okulun Müstantik (sorgu yargıcı), İcra ve Zabıt kâtipliği bölümleri vardı. Adliye Meslek mektebi, 1929'da kapatıldı..

Adliye nezareti, Osmanlı devletinde batı anlayışına göre kurulan adliye örgütünün bağlı olduğu nezaret (1868-1922). Mahmut II döneminde kurulan "Meclisi valayı ahkâmı adliye", Adliye nezareti'nin kuruluşu yolunda ilk adımı oluşturdu (1837). Günümüzdeki Yargıtay ve Danıştay'ın görevlerini üstlenen bu kurum, aynı zamanda yasa ve tüzükleri de hazırlıyordu. 1868'de Meclisi valayı ahkâmı adliye, "Şurayı devlet" ve "Divanı ahkâmı adliye" olarak ikiye ayrıldı. Aynı yıl "Divanı ahkâmı adliye reisliği" adı "Dıvanı ahkâmı adliye nezareti" olarak değiştirildi. Reis unvanıyla bu kurumu yönetme görevine atanmış olan Cevdet Paşa, adliye nazırı unvanını aldı. Yüksek mahkeme niteliğindeki Divanı ahkâmı adliye, temyiz ve istinaf mahkemelerinden oluşuyordu. Cevdet Paşa, her iki bölümün başkanı olarak, bakanlar kuruluna da katılıyordu. Divanı ahkâmı adliye üyeleri, haklarında mahkeme kararı olmadan azledilemez, padişah ve hükümet, Divan'ın kararlarına karışamazdı. Böylece, yürütmeyle yargı kuvvetleri birbirinden ayrılmış, yargının bağımsızlığı ve hâkim teminatı ilkeleri benimsenmişti. Şeyhülislamlığa bağlı olarak etkinliklerini sürdüren Şeriye mahkemeleri dışında kurulan mahkemelere *Nizamiye mahkemeleri* adı verildi. Bu mahkemeler müslim ve gayri müslim halk için ortak mahkemelerdi. Şeriye mahkemeleriyle, kiliselerde kurulan cemaat mahkemeleri evlenme, boşanma, miras gibi konularda çıkan anlaşmazlıkları dinsel kurallara göre çözmeyi sürdürdüler. 1875'te temyiz mahkemesi başkanlığı Divanı ahkâmı adliye nezareti'nden ayrıldı. Adliye nezareti kurularak temyiz mahkemesi başkanlığı ve Ticaret nezaretine bağlı ticaret mahkemeleri de buraya bağlandı. 1877'de Hariciye nezareti'ne bağlı olan gayri müslim azınlıkların mezhep işleri de nezaretin görevi kapsamına alındı ve adı Adliye ve mezahip nezareti oldu. 1916'da Şeriye mahkemeleri ile Eytam idaresi,şeyhülislamlıktan alınarak Adliye nezareti'ne verildiyse de 1918'de yeniden şeyhülislamlığa bağlandı. Adliye nezareti, 1880'den başlayarak haftalık *Ceride-i mehakim*, 1909'dan başlayarak on beş günlük *Ceride-i adliye* dergilerini çıkardı.

ADLİYECİ a. Adliye örgütünde adalet işleriyle görevli kimse.

ADLİYYE a. Nümism. Mahmut II döneminde (1808-1839) çıkartılan altın sikke; arka yüzünde yer alan sultanın Adlî mahlasından ötürü bu adla anıldı. 1 adliyye altını 12 kuruş, 1 adliyye nısfiyyesi (yarımı) 6 kuruş, 1 adliyye altını rubbiyyesi (çeyreği) 2 kuruş 20 para (1 kuruş 40 paraydı) değerindeydi. Atik (eski) ve cedit (yeni) olmak üzere iki tür adliyye altını vardı. Mahmut II'nin tahta çıkışının 15. yılında (1823) çıkartılan ilk adliyye altınları (atik adliyye) 19 mm çapında, 7 3/4 kırat (1,553 gr) ağırlığında, binde sekiz yüz otuz (19 29/32) ayarındaydı. Aynı tarihlerde çıkartılan cedit adliyye altınları da aynı çap ve ağırlıkta, 748 (17 30/32) ayarındaydı.

ADLUNG (Jakob), alman müzik kuramcısı (Bindersleben 1699-Erfurt 1762). Erfurt'ta orgculuk yaptı. *Anleitung zu der musikalischen Gelahrtheit* (1758), *Musica mechanica organoedi* (1768) ve *Musikalisches Siebengestirn* (1768) adlı kitaplarıyla tanındı.

ADMETOS, Tesalya'da Phrai'nin efsanevi kralı; Argonautlar'dan. Olympos'tan sürülen Apollon'a konukseverlik gösterdi. Apollon da, ailesinden biri kendini feda ederse Admetos'un ölümsüz kılınacağına dair Parkalar'dan söz aldı. Bunun üzerine, karısı Alkestis kendini feda etti.

ADMETOS, Moloslar'ın kralı. Kaçak Themistokles 472'de ona sığındı. Admetos, kişisel düşmanı olduğu halde yine de Themistokles'i teslim etmedi.

ADMİRALTI a. (ing. *admiralty*'den). Denizc. *Admiraltı demiri*, kollarıyla çiposu birbirine dik, tutma gücü yüksek bir demir türü. (Sabit çipoluların istifi zor olduğundan çiposu hareketli olanlar yapılmıştır.)

ADMİRALTY adaları, Melanezya'da takımadalar, Yeni Gine'nin kuzeyinde; 2 100 km²; 33 300 nüf.Başlıca adası,*Manus*. 1616'da Le Maire ve Schouten'in bulduğu adalar, 1885-1914 arasında alman işgalinde kaldı, sonra Avustralya mandasına verildi.1942'de Japonlar'ın aldığı adaları, 1944'te Amerikalılar ele geçirdiler. 1945'te Avustralya konfederasyonu'na bağlanan Admiralty adaları, günümüzde Papua Yeni Gine devletinin bir parçasını oluşturur.

ADMİTANS a. (ing. *admittance*, kabul edilme'den). Akust. *Akustik admitans*, akustik empedansın evriği ya da bir dalga yüzeyi arasından geçen akustik hız akısının, bütün bu yüzeyde düzgün olduğu kabul edilen akustik basınca bölümü.

—Elekt. Edilgin bir devreden geçen yararlı elektrik akımı değerinin, bu devrenin uçlarına uygulanan sinüzoidal gerilimin etkin değerine oranı. (Bu oran, almaşık akımın, kendisine uygulanan elektromotor kuvvetin etkisi altındayken sözkonusu devreden ne kadar kolay geçtiğini gösterir. Admitans, Ω simgesiyle ve ohm birimiyle ifade edilen *empedans*'ın tersidir. Admitans birimi, S simgesiyle gösterilen Siemens'tir ve 1 S 1 Ω⁻¹ dir.) || *Karmaşık admitans*, modülü admitansa eşit olan karmaşık büyüklük; büyüklüğün argümanı, akımın faz açısıyla gerilimin faz açısı arasındaki farka eşittir.

Adnan Menderes havalimanı, İzmir kentinin uluslararası havalimanı (1989 yılı boyunca, 20 226 iniş-kalkış, 1 570 254 yolcu, 29 060 ton yük kapasiteyle çalışmıştır).

ADN → ADEN.

ADNİ, Sadrazam Mahmut Paşa'nın şiirlerindeki takma adı. (→ MAHMUT PAŞA.)

ADNİ RECEP DEDE, türk mutasavvıf, şair (Siroz ?- Belgrat 1688). Mevlevi tarikatının ünlü şairlerinden Neşati ve Ağazade'nin yanında yetişti. Belgrad mevlevihanesi şeyhiyken öldü. Eserleri: *Nahl-i tecelli* (Mesnevi'den seçilmiş beyitlerden her birinin beşer beyitle yorumlanarak şerhi), *Şerh-i kaside-i Örfi*, *Divan* (bu eserinde tasavvuf içerikli şiirlerini bir araya getirmiştir).

ADO EKİTİ, Nijerya'da kent, Oshogbo'nun kuzeyinde; 265 800 nüf. (1983).

ADOLA, Etyopya'nın güneyinde yer. Altın işletmesi.

ADOLF VON NASSAU (1248 ya da 1255-1298), germen imparatoru. Habsburglar'ın egemenlik hırsına karşı alman bölgesel özerkliğini savundu. Yerine geçtiği Rudolf I'inkine karşıt bir politika izleyerek imparatorluğun dikkatini yeniden Batı'ya yöneltti. Güzel Philippe'e karşı İngiltere kralı Edward I ile ittifak kurdu. İmparatorluk tacına göz diken hasmı Albrecht von Habsburg'a karşı savaşırken öldürüldü (Gölheim savaşı).

ADOLF VON NASSAU (Biebich 1817-Hohenburg 1905), Lüksemburg grandükü (1890 - 1905). Prusya, 1866'da Nassau'yu topraklarına katınca, Nassau düklüğünden vazgeçmek zorunda kaldı; ikinci dereceden kuzeni Hollanda kralı Willem III yalnızca bir kız çocuğu bırakarak ölünce de Lüksemburg grandüklüğüne atandı.

ADOLF-FREDRİK (Gottorp 1710-Stockholm 1771), İsveç kralı (1751-1771). Holstein-Gottorp dükünün oğlu. 1727'de Lübeck piskopos prensi oldu. Rusya'nın etkisiyle 1743'te İsveç krallık prensi unvanını aldı. 1751'de tahta geçtiyse de, otorite sağlayamadı ve Prusya kralı Friedrich II'nin kızkardeşi ve Şapkalılar* partisi'nin baş destekleyicisi olan karısı Luise Ulrike'nin etkisinde kaldı. Bu partinin Takkeliler* partisi ile çekişmesine seyirci kalmaktan başka bir şey yapamadı: Meclis kararları, kendi imzası olmadan da, bir mühür basılarak onaylanabiliyordu. Hükümdarlığının sonu, aynı zamanda "özgürlük çağı"nın da sonu oldu; oğlu Gustav, tahta geçer geçmez krallık otoritesini yeniden kurdu.

Adolf-Fredrik
Lorens Pasch'ın yapıtı (ayrıntı)
Gripsholm şatosu, İsveç

Adonais, Keats'ın ölümü üzerine Shelley'in yazdığı eleji (1821). Shelley'e göre Keats, yaşadığı dönemde küçümsenmiş, ama şiirleriyle yaşayacak güçlü bir şairdir: spenser dörtlüklerinden oluşan şiir, yeniplatoncu bir düşünceyi yansıtır.

ADONİ, Hindistan'da (Andhra Prades) kent, Bellary'nin K.-D.'da; 85 300 nüf.

ADONİA a. (yun. sözc.) Fenikeliler, Yunanlılar ve daha sonra Romalılar'da Adonis'i anmak için yapılan törenler.

ADONİAS, Davut'un dördüncü oğlu. Üvey kardeşi Şelomo ile taht kavgasına tutuştu. Şelomo tarafından öldürtüldü.

ADONİDOZİD a. (fr. *adonidoside*). Eczc. *Adonis vernalis*'ten (sarı kandamlası) elde edilen az zehirli heterozit. (Kardiotonik ve diüretik etki gösterir.)

ADONİS, 1936'da belçikalı gökbilimci Delporte tarafından keşfedilen Apollo* tipi küçük gezegen (Günberi uzaklığı: 0,441 gökbirim; tahmini çapı 0,3 km).

ADONİS a. Bot. Kandamlasının bilimsel adı.

ADONİS a. Lycaena cinsinden parlak mavi renkli, gündüz kelebeği. (Eşanl. BELARGUS.)

ADONİS. Tar. coğ. Fenike'de ırmak, Byblos'un güneyinde. Kırmızı kumlar sürükleyen suları, Adonis'in kanıyla bu rengi almış sayılırdı. Günümüzde *Nehr-İbrahim*.

ADONİS (Fenike dilinde *adon*, senyör' den), byblos'lu genç fenike tanrısı; avlamak istediği yabandomuzu tarafından öldürüldü. Sevgilisi Aştar, onu kurtarmak için cehenneme indi. Adonis'in öyküsüne, Temmuz (Babil), Osiris, Telibinu (Hitit) ve Baal (Ugarit) mitlerinde rastlanır. Adonis öyküsü, bitkilerin hayat sürecini simgeler. Bu tapınmayla birlikte öykü de Kıbrıs yoluyla Yunanistan'a geçti ve şair Panyasis (i.Ö. V.yy.) Adonis'in yaşamını

yunancaya uyarladı. Byblos kralı ile kızı Myrrha'nın (Smyrna) oğlu olan Adonis, ağaca dönüştürülen anasından düşerek dünyaya geldi. Aphrodite onu bulup aldı. Daha sonra avda öldürülünce, kendini Persephone diyarında buldu. Yılın bir kısmını Persephone'nin ölüler diyarında, öbür kısmını da canlılar arasında, Aphrodite'nin yanında geçirmesi kararlaştırıldı.

Yunanlılar, efsaneye ufak tefek bazı değişiklikler ve olaylar ekleyerek, bu fenike tanrısını yunan mitologyasının tanrılar topluluğuna kattılar. Mevsimlere bağlı olarak ortaya çıkışı, Adonis tapınmasında, çok açık bir biçimde kendini gösterir: adonialar, Adonis bahçeleri.

Aphrodite ile Adonis'in aşkları teması, İlkçağ sanatçılarını sık sık esinlendirdi. O zamandan bu yana, Tiziano, Albani, Rubens, Nicolas Poussin, Michelangelo, Canova, vb. aynı konuyu işlediler.

Edebiyat alanında, Adonis öyküsü ve tapınması, Theokritos'a (*Eidhyllia*, XV) ve Ovidius'a (*Değişimler*, X [Metomorphoseis, X]) esin kaynağı oldu, La Fontaine de *Adonis* adlı şiirinde (1669) ondan söz etti. Aphrodite'ye hem başkaldıran (Shakespeare'in *Venus and Adonis*'i) hem de bu tanrıçanın büyüsüne kapılan (G. Marino'nun *Adonis*'i) Adonis, Shelley'de şiirin yeniden doğuşunun simgesi oldu (*Adonais*, 1821).

Adonis bahçeleri, eskiçağ insanlarının, özellikle Yunanlılar'ın, sonradan güneşte kurutulmak üzere bitki yetiştirdikleri sepetler ya da saksılar. Bunlar bitkisel yaşamın ve Adonis'in ömrünün kısalığını belirten simgelerdir.

ADONİUS s. (lat. sözc.). Ed. Bir khoriambos ile eşit uzunlukta bir heceden oluşan eski yunan vezni.

ADONİVERNOZİT a. (fr. *adonivernoside*). Eczc. *Adonis vernalis*'in (sarı kandamlası) heterozidi.

ADOR (Gustave), isviçreli devlet adamı (Cenevre 1845 - *ay.y.* 1928). Cenevre hükümetinde bakanlık yaptı. 1889 ve 1906'da başbakan oldu. 1889'dan 1917'ye kadar İsviçre Ulusal konseyi üyeliğinde, 1901'de bu konseyin başkanlığında bulundu. Birinci Dünya savaşı başında, savaş tutsakları ile aileleri arasında haberleşmeyi kolaylaştırma amacına yönelik bir yardım derneği kurdu. Daha sonra Federal konsey üyesi, 1919'da da Konfederasyon başkanı oldu. 1920'de, ülkesinin Milletler cemiyeti'ne girmesi sırasında, İsviçre'nin tarafsızlık ilkesini kabul ettirmek üzere Londra ve Paris'e giden heyete başkanlık etti. 1924'e kadar İsviçre'yi Milletler cemiyeti'nde temsil etti.

ADORAL sıf. (lat. *ad*, yakınında ve *oris*, ağız'dan, fr. *adoral*). Zool. Bir hayvanın ağzı yakınında, özellikle kimi kirpikli paşlamlılarda ağız bölgesini sınırlayan kirpik saçağının yakınındaki her çeşit oluşum için kullanılır.

ADORATİO, bir duanın sonunda eli ağza götürme ve imparatorun karşısında diz bükme hareketleri için kullanılan latince sözcük.

Yunanlılar tarafından *proskynesis* olarak adlandırılan Pers ayin usulüne benzeyen adoratio bir alçakgönüllülük ve boyun eğme işaretidir. Caligula bu âdeti senatörlere zorla kabul ettirmek istedi. Adoratio, Diocletianus'un kendi kişiliği için belirlediği törenlerin en göze çarpanlarından biriydi. Bu tören Bizans'ta dinsel bir ayinin tüm özelliklerini taşıyordu: imparator, asası ve tacıyla ipek giysiler içerisinde tahtında kımıldamadan duruyor, kendisini gizleyen *vela*'lar (perdeler) ansızın çekilince de kendisine tapanlara o halde görünüyordu.

adoxus

ADORATSKİY (Vladimir Viktoroviç), rus marxçı kuramcı (Kazan 1878-Moskova 1945). 1905 devriminde bolşeviklerin safında yer aldı ve Astrahan'a sürgün gönderildi. 1917'den sonra Lenin Enstitüsü ve SSCB Bilimler akademisi müdürü oldu. Marx, Engels ve Lenin'in yapıtlarının yayımını yönetti.

ADORNO, XIV. yy.'dan XVI. yy.'a kadar Ceneviz'de iktidar mücadelesini sürdüren büyük tüccar ailelerden biri. Bu aileden ANTONİOTTO I, 1384'te başyönetici seçildi ve 1396'da Ceneviz'i zorla Charles VI' nın himayesine soktu. Andrea Doria, 1528'de Adorno'ları iktidardan kesin olarak uzaklaştırdı.

ADORNO (Theodor Wiesengrund), alman filozof, toplumbilimci ve müzikbilimci (Frankfurt-am-Main 1903-Viège, İsviçre, 1969). 1925'ten 1928'e kadar Viyana'da Alban Berg'in yanında müzik öğrenimi gördü. Doğduğu ülkeye dönünce Frankfurt okulu'na katıldı. 1938'de Toplumsal araştırmalar okulu'nun üyesi oldu. İkinci Dünya savaşı sırasında İngiltere'ye ve daha sonra Birleşik Amerika'ya sığındı. Almanya'ya dönünce, Frankfurt okulu'na yeniden katıldı. Horkheimer ile birlikte, bu okulun başında yer aldı ve süreklilğinin simgesi durumuna geldi.

Theodor Wiesengrund **Adorno**

Adorno'nun felsefesi, "toplumun eleştirel kuramı" diye bilinen Frankfurt okulu programının sürdürülmesidir. Ama bu kuram Adorno'da, köklü bir yadsımanın getirdiği kötümser bir hava taşır. Adorno, psikanalizi, eleştirel bir bakış açısı içinde bütünleştirir; acı çekmeyi, felsefesel bir kategori düzeyine yükseltir, bir "barışıklık"ın özlemini de duyar. Aristokratça bir nitelik taşıyan estetiği, kültürel tüketim sanayisine(*Kulturindustrie*) karşı çıkar ve sanatın, kurulu düzenle ilişkisini tümüyle keserek eleştiri ve karşı çıkma görevini yerine getirmesi gerektiğini ileri sürer. Adorno, çeşitli alanlarda çok sayıda yapıt ortaya koydu. Felsefe alanında Kierkegaard, Hegel ve Husserl üzerine incelemelerinin yanı sıra, Birleşik Amerika'dayken Horkheimer ile birlikte yazdığı *Dialektik der Aufklarung*'u (1947), *Negative dialektik*'i (1966) ve *The Autoritarian Personality* (1950) gibi toplumbilim çalışmalarına geçişi sağlayan ve özdeyişlerinden oluşan *Minima Moralia*'yı (1951) saymak gerekir. Wagner, Berg ve Mahler üzerine yaptığı incelemeler ve *Philosophie der neuen Musik* (1949) adlı müzikbilimsel araştırması da önemlidir. Geniş kapsamlı *Aestetische Theorie* (1970), ölümü dolayısıyla yarıda kalmıştır.

ADOULA (Cyrille), zaireli siyaset adamı (Leopoldville 1923-Lozan 1978). Sendikacı, yerel meclis üyesi ve Kongo Ulusal hareketi'nin kurucularından. Bu parti içinde, Lumumba'nın radikalciliğine karşı, Albert Kalonji'nin ılımlı tutumunu benimsedi. 1960'ta Coquilhatville senatörü, Ileo'nun iki kabinesinde de (1960 ve 1961) içişleri bakanı oldu. Başbakan olarak (ağustos 1961-haziran 1964), Katanga'nın ve Güney Kasai'nin ülkeden kopma sarsıntısını atlatmayı başardı.

ADOUM (Jorge Enrique), ekvatorlu yazar (Ambato 1923). Pablo Neruda'nın eski özel sekreteri. Şiir kitapları (*Los cuadernos de la tierra*, 1953-1961; *Informe personal sobre la situación*, 1973; *No son todos los que están*, 1978), eleştiriler (*Poesia del siglo XX*, 1957), romanlar (*Entre Marx y una mujer desnuda*, 1976) ve tiyatro oyunları yazdı.

ADOUR, Fransa'da ırmak. Orta Pireneler'in ve G.-B. Akitanya'nın sularını toplar; uzunluğu 335 km; havzası yaklaşık 15 000 km².

ADOXUS a. Kurtçuğu kökleri kemirerek asmaya zarar veren kınkanatlı böcek. (Bil. a. *Adoxus obscurus* ya da *A. vitis*. Chrysomelidae familyası.) [Eşanl. BROMİUS.]

ADRA, İspanya'nın güneyinde (Endülüs) liman, Almeria'nın batısında, Akdeniz kıyısında; 16 300 nüf. İspanya'da Araplar'ın elinde kalan son kentti.

ADRAMYTTEİON. Tar. coğ. Anadolu'nun Mysia bölgesinde antik liman kenti. Euenos (Havran) çayının ağzı yakınındaydı. Lydia kralı Alyattes tarafından, kıyıyı Kimmerler'e ve Yunanlılar'a karşı savunmak amacıyla kuruldu (İ.Ö. 584). İ.Ö. 422'de Deloslular'ın eline geçti. Büyük İskender'den sonra Roma egemenliğine giren kent, Anadolu'daki gezici mahkemelerin merkezlerindendi. Bugünkü *Edremit*.

ADRAMYTTENOS KOLPOS. Tar. coğ. → EDREMİT KÖRFEZİ.

ADRANO, İtalya'da kent, Sicilya'da, Etna yanardağı'nın eteğinde; 32 000 nüf. Eski Yunanlılar'dan kalma yıkıntılar. Norman şatosu (arkeoloji müzesi).

ADRAR, Büyük Sahra'da, özellikle Moritanya ve Mali'de dağ kütlesi. (Adras, arapça CEBEL terimiyle eşanlamlıdır.)

ADRAR ya da **EDRAR,** Büyük Sahra'nın Moritanya bölümünde bölge. Kumtaşlı bir platodan oluşur. Vahalar dışında, bölgede, yalnızca göçebe deve ve koyun çobanları yaşar. Başlıca kenti: *Atar*.

ADRAR, Büyük Sahra'nın Cezayir'e bağlı bölümünde vaha. Tuat'ta; 22 800 nüf. Vilayet ül-Adrar'ın (422 498 km²; 161 900 nüf. [1984]) yönetim merkezi.

ADRÂS çoğl. a. (ar. *dırs*'ın çoğl. *adras*). *Esk.* Azı dişleri.

ADRAS dağı, Taşeli platosunda dağ (1 750 m). Adını Göksu ırmağının batısındaki antik Adrassos yerleşmesinden alır.

ADRASAN, Antalya körfezi batı kıyılarının güney kesiminde bir burnun ve onun güneyindeki koy ile aynı yerdeki köyün adı.

ADRASTOS, Argos kralı ve dorlu fatihlerin Argos kökenli kahramanı. Sikyon'u fethettiği söylenir. Kardeşi Eteokles'in Thebai'den kovduğu Polyneikes'i ülkesine kabul etti ve onun yeniden haklarına kavuşmasını sağlamak için Yedi Şefler denilen savaşı başlattı. Adrastos dışında hepsi öldü, ama oğulları Epigono'lar Thebai'yi ele geçirip yerle bir ederek onların öcünü aldılar. Aristokrasinin gücünü kırmak isteyen tiran Kleisthenes, İ.Ö.VI.yy. başında Sikyon'da Adrastos'a tapmayı yasakladı ve bu tapma, 510'a doğru Spartalılar'ın müdahalesiyle yeniden geçerlik kazandı.

ADRASTOS, Midas'ın oğlu; İ.Ö. 600 yılına doğru Phrygia kralı. İstemeyerek vurduğu kardeşinin ölümünden sonra, Lydia kralı Karun'un sarayına sığındı ve kralın oğlu Atys'in eğitimiyle görevlendirildi. Fakat Mysia'ya dehşet saçan bir yabando-

muzunu avlamak isterken, yeni bir felakete uğradı ve hayvana attığı okla Atys'i vurdu. Umutsuzluğa kapılan Adrastos, Karun'un bağışlamasına karşın, Atys'in mezarı başında intihar etti.

AD-REFERENDUM (*onaylanmak koşuluyla* anlamında lat. deyim). *Ad referendum imza,* bir devlet temsilcisinin antlaşmaya attığı ve ancak sözkonusu devletin bunu onaylamasıyla bağlayıcılık kazanan imza.

ADRENALİN a. (lat. *ad,* yanında ve *renalis,* böbreklerden fr. *adrénaline*). Org. kim. ve Biyokim. Sola çevirici enantiomeri böbreküstü bezlerince ve yedek olarak sinir düğümleri ve düğümötesi sempatik sinir liflerince salgılanan hormonlardan biri olan, ayrıca, sentetik olarak da hazırlanabilen $C_9H_{13}NO_3$ formülünde bileşik. (Eşanl. EPİNEFRİN.)

—ANSİKL. Adrenalin, 1901 yılında böbreküstü bezinin özeğinden elde edildi. Hormon orada granüllerde stoklanır ve splanknik sinirin uyarılmasından sonra doğrudan kana geçer. Nikotinli maddeler ve insülin de adrenalinin bulunduğu yerden ayrılmasını sağlar. Bütün iç kaynaklı katekolaminlerde olduğu gibi, adrenalinin fizyolojik etkisi geçicidir, çünkü hem plazmadaki monoaminooksidazla (MAO), hem de nöron içi ve nöron dışı yakalanmayla çabucak etkinliğini yitirir. Çevre toplardamarlarından birine çok düşük dozda adrenalin şırınga edilmesi, elektroansefalogramla eşzamanlı olarak bir uyanıklık tepkisi doğurur; oysa, beynin yan karıncıklarına şırınga edilmesi, tersine, uyku hali yaratır.

Adrenalinin fizyolojik etkisi, asetilkolinin etkisine karşıt ve sempatomimetiktir: adrenalin çevre kan damarları üzerinde tansiyon yükseltici ve damar daraltıcı niteliklere ve düz kaslar üzerinde düzenleyici güce sahiptir (bazı astım krizlerinde bronşları genişletici etki ve midriyaz). Adrenalin kan şekerini yükseltir. Böbreküstü özeğince aşırı adrenalin salgılanması, sürekli ya da paroksistik (feokromositom) birtakım hipertansiyonlara yol açar.

Tedavide ağır alerjik tepkilerden doğan şiddetli kollaps durumu gibi acil hallerde adrenalin kullanılır (adrenalin bulaşık şırıngayla fizyolojik serum verme tekniği). Durmuş kalbi yeniden çalıştırmak amacıyla kalbin içine adrenalin şırınga edilebilir. Aerosol olarak, astım olaylarında büyük bir ihtiyatla kullanılmalıdır. Yerel olarak, özellikle mukozalar üzerinde, kan dindirici olarak kullanılır.

Çoğu kez, klorhidrat halinde, yerel ağrı dindiricilerle (prokain) birlikte kullanılır, böylece adrenalin onların dağılmasını geciktirir. Küçük ameliyatlarda kanamayı azaltmaya ve acı yitimini uzatmaya da yarar.

Tedavide kullanılan adrenalin, atların böbreküstü bezlerinden çıkarılır, ya da tirosinden yararlanılarak biyosentezle elde edilir.

ADRENALİNEMİ a. (fr. *adrénalinémie*). Fizyol. Kanda adrenalin bulunması; oranı.

ADRENERJİK a. (fr. *adrénergique*). Nörobiyol. Sempatik sinir sistemindeki alfa ve beta almaçlarını etkileyen, adrenalin gibi madde. || *Adrenerjik almaç,* bu almaçların her biri. (Bilinen adrenolitik etkidir ki, katekolaminlerin etkilerini kısmen köstekler, alfa ve beta almaçlarını ayırt etmeye olanak sağlar.)

ADRENOLİTİK a. ve sıf. (fr. *adrénolytique*). Adrenalin'in α veya β adrenerjik almaçlar üzerindeki etkisini azaltabilen ya da kaldırabilen maddelere (*alfa adrenolitik* ya da *alfa engelleyici, beta adrenolitik* ya da *beta engelleyici*) denir.

—ANSİKL. Alfa adrenolitikler ya da alfa önleyiciler çevre damarlarında genişleme meydana getirerek atardamar kan basıncını düşürürler (çavdarmahmuzu alkaloitleri, raubazin, rejitin ve yohimbin bu gruba girer). Beta adrenolitikler ya da beta önleyiciler kalp üzerinde, özellikle kalp kasının çalışmasını ve kalbin oksijen tüketimini azaltıcı etki gösterir.

ADRES a. (fr. *adresse*). **1.** Bir kimsenin oturduğu yeri ya da bir kuruluşun (firma, devlet dairesi vb.) yönetim yerini açık olarak belirten bilgilerin (sokak, numara, semt, il, ülke vb.) tümü: *Yeni adresini bildirmek. Birine yanlış adres vermek. Adres bırakmadan gitti. Bir dükkânın, bir şirketin adresi.* **—2.** Posta hizmetlerinde kullanılan, özellikle de mektuplarda yer alan, bir kimsenin, bir kuruluşun adıyla birlikte bulunduğu yeri de içeren yazılı açıklama: *Adres okunamadığı için mektup geri geldi. Adres defteri.*

—Bilş. **1.** Bir simge, bir sayı ya da genelde bir karakterler dizisi olabilen ve bilgisayarın belleğindeki bir yeri birebir biçimde tanıtan bilgi. **—2.** Bir simge ya da sayı ile tanınan bellek yeri. **—3.** *Dönüş adresi,* bir hesap makinesinin, bir alt program ya da işlemi yaptıktan sonra yerine getirmesi gereken komutun adresi. || *Göreli adres,* bir taban kütüğünün ve gerektiğinde bir dizin kütüğünün içeriği eklenerek mutlak değeri elde edilen adres. || *Mutlak adres,* bir belleğin her yerinin sayısal olarak tanımlanması.(Genellikle belleğin kapsayabileceği *n* yere,0'dan n-1'e kadar numara verilir.) ||*Taban adresi,* tabanla ve kaymayla adreslemede, taban kütüğünde bulunan adres. || *Varsayılan adres,* varsayılan bir belleğin bir aralığında ifade edilen adres. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Bür. *Adres makinesi,* zarfların ya da gönderilecek gazete, katalog vb. bandrollerinin üzerine kâğıt, stensil, plastik ya da madenden klişelerle adres basan makine.

—Tic. *Adres kartı,* isim ve adreslerin abecesel olarak kaydedildiği indeks kartları dizisinden her biri.

—ANSİKL. Bilş. Bir bilgisayar komutunda adres bölümü, bu komutça kullanılan işlenenlerin adresini içerir. İşlenenlerin mutlak adresiyse, bu bölümün içeriği, kullanılan adresleme* yöntemine göre dönüştürülerek elde edilir. Bir komut, kullanılacak işlenen sayısı kadar adresten yararlanır.Bu sayıya, sonucun yerleştirildiği adres ve izleyen komutun adresi eklenir. Genellikle komutların sahip olduğu tek açık adres, işlenenin adresidir; bu durumda komutun işlem koduna göre, ikinci olası işlenenin biriktiricide bulunduğu, sonucun yeniden biriktiriciye verileceği ve izleyen komutun özel durumlar dışında, işlemdeki komutun adresinden sonra gelen adreste olduğu kabul edilir.

ADRESLEME a. Bilş. **1.** Adreslemek eylemi; bu eylemi gerçekleştirme yöntemi, bu eylemin sonucu.(Bk.*ansikl.*böl.) **— 2.** *Çağrışımlı adresleme,* adres olarak göz önüne alınmış ortak bir bölümü içeren tüm bilgilerin aranan bilgiler olduğunu belirten adresleme biçimi. || *Dizinlenmiş adresleme,* komut adres bölümünde belirtilen kayma, taban kütüğü ve dizin kütüğü toplanarak gerçek adresin elde edildiği adresleme biçimi. || *Dolaylı adresleme,* bir komutun adres bölümünde, işlenenin adresini değil, onun adresi olarak göz önüne alınacak bir bellek sözcüğünü bulunduran adresleme biçimi. || *Mutlak* ya da *doğrudan adresleme,* bir komutta adres için ayrılan bölümü, aranan bilginin bellekteki gerçek adresi olarak ve dönüştürmeden alan adresleme biçimi. || *Tabanla* ve *kaymayla adresleme,* komutta adrese ayrılan bölümün "kayma" adı verilen içeriğini, "taban kütüğü" denilen bir kütüğün içeriğine ekleyerek gerçekleştirilen adresleme biçimi; bu işlemle, bellekte aranan bilginin gerçek adresi elde edilir.

—ANSİKL. Bilş. Adresleme, "adres" adı verilen bir bilginin hesaplanmasıdır; bu bilgi bir bellekte sözkonusu adreste bulunduğu kabul edilen sözcüklere erişmeyi sağlar. Adı geçen adresi hesaplama teknikleri, çeşitli adresleme yöntemlerini oluşturur. Bu yöntemler, merkezi birimce hesaplanan bir komutta adrese ayrılmış bölümdeki bilgiden yola çıkılarak, komutça araştırılan bilginin yer aldığı bellekte (genellikle bu komutun bir işleneni) son gerçek adrese ulaşma olanağı verir. Bu amaçla yapılacak dönüşümler, gerçekleştirilecek işlemleri (işlem kodu) gösteren komutun bölümlerince belirtilir. Dolaysız ya da mutlak adresleme, kullanılan bilgilerin gerçek yerinin bilinmesini gerektiren özel programlara ayrılmıştır. Sıradan uygulama programlarıysa, bir kütükle (tabanla adresleme) ya da iki kütükle (tabanla ve dizinle adresleme) adreslemeden yararlanır. Böylece bu programlar, bellekte kullanıcı tarafından bilinmeyen bölgelere yerleştirilir; ama bu bölgeler hesap biriminin işletim sistemince taban kütüğünün değeri sayesinde belirlenir. Bir işlemcinin adresleme sığası, uygulanabilir komutların bu işlemci üzerinde kullanabileceği en büyük adres sayısıdır.

ADRESLEMEK g. f. Bilş. Bilgisayar belleğindeki bir öğeye adres sağlamak.

ADRESLENEBİLİR sıf. Bilş. Aranan bilgilerin konumunu belirten adreslerin kullanımı yoluyla erişilen bellek için kullanılır.

ADRET a. (fr. *adret*'ten). Güneşe bakan yamaç. (→ GÜNEY.)

ADRİA, İtalya'da kent, Veneto'da, Rovigo'nun doğusunda, Bianco kanalı kıyısında; 21 400 nüf. Po ve Adige ırmaklarının alüvyonları, kenti eskiden Atria limanının bulunduğu deniz kıyısından uzaklaştırmıştı. *Adriya* denizinin adı bu kentten gelir.

ADRİAMİSİN a. (fr. *adriamycine*). Eşanl. DOKSORUBİSİN.

ADRİAN (*sir* Edgar Douglas), ingiliz fizyolog (Londra 1889-Cambridge 1977). C. Sherrington ile birlikte sinir sistemi ve nöronların çalışması üzerine yaptığı araştırmalarla 1932 yılında Nobel fizyoloji ödülünü kazandı.

ADRİANA *(villa)* → HADRİANA *(villa).*

ADRİANİ (Giovan Battista), floransalı tarihçi (Floransa 1511-*ay.y.* 1579). 1536 ile 1574 arasındaki dönemi kapsayan *İstoria de'suoi tempi* adlı yapıtı, Guicciardini'ninkinin devamıdır.

ADRİANOPOLİS → HADRİANOPOLİS.

ADRİANUS II (Roma 792-*ay.y.* 872), 867'den 872'ye kadar papa. Lothar'ın boşanma sorunuyla İstanbul'da (Konstantinopolis), Photios ile İgnatios arasında yargılama alanı konusunda çıkan anlaşmazlığı çözümleme zorunda kaldı; Kiril ile Metodiy'in kendisine önerdiği slav ayin usullerini onayladı.

ADRİANUS VI (Adriaan FLORİSZOON) [Utrecht 1459-Roma 1523], 1522'den 1523'e kadar papa. Karl V'in eğitmeni, daha sonra bakanı oldu. Papa Leo X'un ölümü üzerine, hollanda kökenli olmasına karşın, papa seçildi (9 ocak 1522). Papalığın yönetim örgütünde bir reform yapmayı ve yeni bir haçlı seferi düzenlemeyi denedi, başaramadı.

Papa **Adrianus** VI
ressamı belli değil (ayrıntı)
Uffizi galerisi, Floransa

ADRİYA denizi, Akdeniz'e bağlı deniz, İtalya ve Balkan yarımadaları arasında, dar (200 km) ve uzun (800 km) bir körfez halinde, Otranto boğazına (eni 70 km, derinliği 648 m) kadar uzanır. Adriya denizi'nin büyük bölümünü, Apenninler ile Dinar dağları arasındaki çöküntü bölgesinde oluşmuş bir kıta sahanlığı kaplar. Sözkonusu sıradağların yükselen denizin altında kalmaları, Dalmaçya kıyılarının büyük ölçüde girintili-çıkıntılı olmasına yol açmıştır: derin ve güvenli koyları (Kotor' un ağızları) ile "kanal"ları çevreleyen yalıyarlarla kesilmiş antiklinal yapısındaki takımadalar ve burunlar. İtalya kıyısı, Gargano ile Apuglia'nın etekleri dışında, sel akışlı ırmakların getirdiği alüvyonlarla düzleşmiştir: kıyı ovaları (özellikle, kıyı okları-

nın ilerlemesi sonucunda lagünlerin dolma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı Po ovası) deltamsı ve bataklıktır. Po ırmağının denizaltı deltası, Şibenik ile Pescara arasında uzanan dar bir çanak olan Jabuka çukurluğuna (260 m) kadar, Adriya'nın kuzey kesiminin üçte birini kaplar; bu çukur, geniş bir kanal aracılığıyla güney-doğuya uzanır ve yer kaymaları nedeniyle çevresindeki yamaçların eğimi azalmış oval biçimli bir havzayla (-1 260 m) birleşir.

Adriya denizi'nin su rejimi büyük ölçüde kıtasal etkilere bağımlıdır. Güney yarısında suların ılık ve tuzlu (‰ 35'ten çok) olmasına karşılık, Venedik körfezinin suları soğuk (kışın bora estiği zaman 5°C) ve çok daha az tuzludur (‰ 18). İyon denizi'nden gelen sular, Gargano'dan Dubrovnik'e uzanan bir çizginin her iki yanında, saat ibresinin ters yönünde bir çifte akıntı oluşturur. Kuzey bölümdeki suların hareketini, seyş hareketleri (Dalmaçya kıyısı) ve gelgit (Venedik körfezinde 1 m'lik genlik) karmaşıklaştırır. Sözkonusu kesimde oluşan çok yoğun sular, dipte güney bölümüne kadar akarak, Otranto boğazından dışarı çıkar. Adriya denizi XVIII. yy.'a kadar süren ticari önemini günümüzde yitirmiştir. Balıkçılık (Dalmaçya kıyılarında sardalya ve hamsi); sanayi (Venedik, Trieste, Bari) ve turizm limanları dışındaki limanlar yalnızca yerel hizmet verir. Denizde geniş çaplı petrol arama çalışmalarına girişilmiştir.

Endre Ady

ADRİYAN (1627-1700), onuncu ve sonuncu Rusya patriği. Büyük Petro, kendisine karşı geldiği için, onun ölümünden sonra patriklik makamını kaldırdı.

ADSIZ sıf. **1.** İsimsiz; adı sanı işitilmemiş, sıradan kimse için kullanılır. **—2.** *Esk.* Şerefsiz, kötü tanınmış: *"Adlı kişi adından korktukça adsız Tanrıdan korkmaz."* (Atalar sözü, XV. yy.). **—3.** *Adsız kahraman,* büyük işler başaran ancak adı anımsanmayan kimse için söylenir.
—Folk. Eski türk töresinde, henüz yiğitlik gösterip gerçek adını alamamış olanlara verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Yeni doğan çocuğa geçici bir ad verilir, on beş yaşına gelip savaş ya da avda bir yiğitlik gösterdiğinde asıl adını alırdı. Bu adı boy içinde kullanabilir, dışarıdaysa boyunun adıyla anılırdı. Törelere aykırı davranıp boydan atılanlar, boy adını da kullanamaz, başka bir boya sığınmak zorunda kalırdı. Bu gelenek Yakutlar'daXIX. yy.'a,Kırgız Kazakları'nda da günümüze değin sürmüştür.

ADSIZ, Konya'nın Akşehir ilçesi, merkez bucağına bağlı köy; 2 043 nüf. (1980).

Adsız köşk (*le Grand Meaulnes*), Alain Fournier'nin romanı (1913). Augustin Meaulnes adında bir çocuğun düşle gerçeği birbirine karıştırarak yaşadığı bir aşkı dile getiren Alain Fournier, insanoğlunun,hayalindeki dünyayı ve gençliğin coşkunluğunu uzun zaman sürdüremeyeceğini vurgular. Gençliğin kaygılarını ve kaçış özlemini belirten bu roman, zamanında büyük bir ilgi görmüş ve birçok yazarı etkilemişti.

Adsız risale, Mimar Sinan'ın yaşamöyküsü ve yapıtlarını içeren yazılı kaynaklardan biri. Özellikle Sinan'ın yaptığı hamamların listesini verir.

ADSIZPARMAK a. Ortaparmakla serçeparmak arasındaki parmak. (Eşanl. YÜZÜKPARMAĞI.)

ADÛ ya da **ADÜV** a. (ar. *'adüvv*). *Esk.* Düşman, yağı: *"Tahammül gerektir adû taşına"* (Âşık Dertli, XIX. yy.).

ADUA ya da **ADVA,** Etyopya'nın kuzeyinde kent, Asmara'nın güneyinde; 16 000 nüf. Tigrien'in eski başkenti. 1836'da Baratieri komutasındaki italyan birlikleri, burada Etyopyalılar karşısında bozguna uğradılar.1935'te İtalyanlar'ın yeniden ele geçirdikleri kent, 1941'de ingiliz birlikleri tarafından kurtarıldı.

ADUATUCİ. Tar. coğ. Belçika'da eski halk; Tongres bölgesinde, Meuse ırmağının orta kesimi kıyılarında yerleşmişlerdi.

ADUD a. (ar. *'aḍud*). *Esk.* **1.** Kol, pazı. **—2.** Yardımcı, dayanak.

ADÛD a. (ar. *'aḍūḍ*). Lokma, ısırımlık.
◆ sıf. Acıklı, üzücü durum; zalim kimse için kullanılır.

ADUDUDDEVLE (Fenna Hüsrev bin Rüknüddevle) [İsfahan 936-Bağdat 983], büveyhi hükümdarı (949-983). Amcası İmadüddevle tarafından veliaht gösterildi. Amcasının ölümü üzerine Fars eyaleti hükümdarı oldu. Kısa sürede egemenliğini Umman'a kadar yaydı (967). Kirman ve Sistan'ı buyruğu altına aldı, ülkesini Mekran'a doğru genişletti. Irak'ta hüküm süren amcasının oğlu Bahtiyar'a karşı ayaklanan Türkler'i yenilgiye uğrattı. Babasının ölümünden (976) sonra Bahtiyar'ın üzerine yürüyerek Irak'ı ele geçirdi. Irak, Diyar-ı Rabia, Diyar-ı Bekr gibi ülkelerin hükümdarı olarak Bağdat'a girdi (979). Yaptığı iki seferle İran'da sınırlarını Taberistan ve Cürcan'a kadar uzattı. Saltanatının son yıllarında Bizans ve Fatımiler'le iyi ilişkiler kurdu. Halife Taillilah'ın kızıyla evlendi ve büyük ayrıcalıklar elde etti. Ele geçirdiği ülkelerde düzeni sağladı. Bağdat'ı yeniden büyük ölçüde geliştirdi; bilgin ve şairleri korudu.

ADUDÜDDİN ABDURRAHMAN → İCİ (Adudüddin).

ADULA, İsviçre Orta Alpleri'nde bir bölümü buzlarla kaplı kütle. San Bernardino geçidine bakan ve Rheinwaldhorn'da yükseltisi 3 402 m'yi bulan kütle. Ticino ile Ren arasındaki su bölümünü oluşturur.

ADULER sıf. ve a. (*Adula*'dan ital. *adularia*, fr. *adulaire*). Miner. Alpler'deki yarıklarda bulunan heterojen yapılı, gümüş parıltılı, potasyumlu feldspat. (Eşanl. AYTAŞI.)

ADULİS. Tar. coğ. Etyopya'da Kızıldeniz kıyısında liman (günümüzde *Zula*). Aksum uygarlığına bağlı, İskenderiye gemilerinin uğrak yeri olan liman, VIII. yy.'da Araplar tarafından yakılıp yıkılmıştı.

ADUNİS (Ali Ahmet SAİT,—denir), suriyeli yazar (Ceble 1930). Şam'da felsefe öğrenimi gördükten sonra, 1956'da Lübnan'a yerleşti. Orada *Şiir* dergisinde çalıştı (1957) ve *Mevâkıf* adlı dergiyi kurdu (1960). Onu en önemli çağdaş arap şairlerinden biri yapan lirik derlemelerinde, sürekli bir metafizik kaygı göze çarpar. Bu derlemeler dışında bir arap şiiri antolojisi ve denemeleri vardır.

ADÜV → ADÛ.

ADVA → ADUA.

ADVAİTA, sanskritçe sözc. (*a* yokluk öntakısı ve *dvatia,* ikilik'ten). Vedanta'ya özgü üç felsefe görüşünden birini, belki de en yaygın olanını belirtir. Bu anlayışa göre tek gerçeklik *brahman*'dır; benlik ve dünya arasındaki ikiliğin yaşanması, yanılsamadan (*maya*) ya da bilgisizlikten (*avidya*) kaynaklanır. Bu düşünce akımının belli başlı temsilcilerinden Şankara'ya göre, değişip duran olaylarıyla dünya gerçek değildir (*mithya*); benlik (*atman*), *brahman*'la özdeşleşmeyi başarınca, her türlü acı ve sınırlamanın nedeni olan ikili yaşantı bağından kurtulup özgürlüğe (*mukti*) ulaşır.

AD VALOREM sıf. (*değere göre* anlamında lat. sözcükler). Verg. huk. *Ad valorem vergi,* bir malın değeri üzerinden hesaplanan vergi. (*Ad valorem* vergilerin karşıtı, miktar üzerinden hesaplanan spesifik* vergilerdir.)

ADVEKSİYON a. (lat. *advectio,* taşıma'dan fr. *advection*). Meteorol. Hava kütlesinin yatay doğrultudaki hareketi.
—ANSİKL. Kış boyunca okyanus havası, daha önce soğumuş Avrupa kıtasına ulaştığında, ılık deniz havasının adveksiyonundan söz edilir. Deniz havasıyla daha soğuk kara arasındaki sıcaklık farkları sislere ya da ince yağmurlara yol açar (*adveksiyon sisleri** ya da *adveksiyon yağmurları**).

ADVENTİS a. (fr. *adventice*). Dokubil. Genellikle tüp şeklindeki bir organı çepeçevre saran özgül bağdokusu.

ADVENTİST sıf. ve a. (ing. sözc.).ABD'de 1831'e doğru William Miller tarafından kurulmuş olan protestan mezhebi. Bu mezhebi benimseyenler Yeni Ahit'i harfi harfine yorumlayarak İsa'nın çok yakında ikinci kez yeryüzüne geleceğine (*second advent*) inanırlar. Mezhebin üyelerine de *adventist* adı verilir. (Dünyanın her tarafına, özellikle de ABD'ye yayılmış ve bir milyondan fazla inananı bulunan bu topluluk, misyonerlik ve sağlık hizmetleri alanındaki etkinliğiyle dikkati çeker.)

Adventures of Augie March (*The*) [Augie March'ın serüvenleri], Saul Bellow'un romanı (1953). Chicagolu genç yahudi Augie March'ın öyküsünü, nükteli, taşlamalı anlatımıyla, sonu başarısızlığa ve iyimserliğe varan bir eğitim ve öğretim romanı parodisi durumuna getirir.

■**ADY** (Endre), macar şair (Ermindszent 1877-Budapeşte 1919). Calvinci soylu bir köylü ailesinin çocuğu. Devrimin büyük habercilerinden ve macar edebiyatının yenileşmesinde birinci derecede rol oynayan *Nyugat* dergisi edebiyat hareketini yönetenlerden biri oldu. *Uj Versek* (1906); *Vér és Arany* (1907); *Az Illés szekerén* (1909) adlı yapıtlarının "Leda"sı olan zengin, ihtiraslı ve kıskanç bir kadınla birlikte, uzun yıllar Paris'te ve Côte d'Azur'de kalması, fransız simgeci şairleriyle dostluk kurarak sanatını geliştirmesine yardımcı oldu. Ulusal şiiri düşünce ve biçim bakımından yeniledi, eski dilin kaynaklarına ve her şeyden önce İncil'in macarca çevirisine yöneldi, bunları inceleyerek macarcaya yeni bir dirilik kazandırmayı bildi. Hastalık ve aşırı ilaç kullanma, intihar girişimleri, ölüm ve Tanrı korkusuyla iyice yıpranan Ady, köklü geçmişiyle sarhoş olmuş ve acı gerçeğin bilincine varamamış ulusunun hatalarını bir peygamber tavrıyla Macarlar'ın yüzüne vurdu; *Minden Titkok Verseiböl; A Menekülő Elet* (1912); *A magunk szerelme* (1913); *Ki lattot engem?* (1914). Dinsel yanı ağır basan bir sosyalizm ile coşkun bir erotizmi bir arada sunan, İncil'deki ölüm meleği imgesiyle macar süvarisini birleştiren (*A Halottak Elén,* 1918), bu "son şaman", ilk avrupalı boğuntu ve hiçlik şairlerinden biridir (*Utolso Hajik,* 1923).

ADYAR, tamil dilinde **Adaiyar,** Güney Hindistan kıyısında ırmak; Madras'ın güney kesiminde denize dökülür. Madras kentinde Adyar semti 1886'dan bu yana Teozofi derneği'nin (1875'te ABD'de kuruldu) merkezidir.

ÂDYENDE a. (fars. *ādyende*). *Esk.* Gökkuşağı, eleğimsağma.

ADYÖ ya da **ADİYÖ** a. (fr. *adieu*). "Hoşçakal" anlamında bir esenleme sözü.

ADYTON a. (ulaşılmaz anlamında yun. sözc.).Esk. Yun. Yalnızca din adamlarının girebildiği gizli tapınak odası.

ADZOPE, Fildişi Kıyısı'nda kent, yönetim bölgesi merkezi, Abican'ın kuzeyinde; 12 300 nüf. *Adzope yönetim bölgesi,* 5 140 km²;162 800 nüf.

AE ya da **A.E.,** George William RUSSELL'ın takma adı.

AECHMEA → MIZRAKLIROZET.

AEDEAGUS a. Böceklerde erkek cinsellik organının sertleşmiş uç bölümü. (Bu organ çok özel biçimi nedeniyle, çoğunlukla sınıflandırmada esas alınır.)

AEDES a. (yun. *aedes,* hoş olmayan'

dan). Çizgili sinek de denen sarıhumma sivrisineğinin bilimsel adı. (→ SİVRİSİNEK.)

AEDİCULA a. (lat. sözc). Roma sanatında, tapınak ya da mezarlarda tanrı heykelinin, ölü heykelinin ya da kutsal eşyanın konulduğu küçük niş. (Daha sonra antik dönem mimarlığından esinlenen tüm mimarlık akımlarında da kullanıldı.) || Roma evlerinde, ailenin kutsal eşyasının saklandığı alınlıklı küçük hücre.

AEDİLİS a. (*aedes*, ev'den lat. sözc.). Rom. tar. Resmi binaların denetlenmesiyle, kamu oyunlarının yönetimiyle ve kentin iaşesini sağlamakla yükümlü yüksek rütbeli memur. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Aedilis curulis*'ler, pleblerden ya da patriciatuslardan seçilirlerdi ve daha sonra *tahıl aedilisleri*'yle birleştirildiler. || *Pleb aedilisleri*, plebler arasından seçilirdi. || *Tahıl aedilisleri*, kentin her türlü azık-gereç gereksinimini sağlamak amacıyla Sezar (Caesar) tarafından görevlendirilen iki sorumlu.

—ANSİKL. Pleblerin tribunuslarıyla aynı zamanda, İ.Ö. 493'te, tribunusların kararlarını uygulamak için kurulan iki *pleb aedilis*'i, başlangıçta, Aventino eteklerinde bulunan Ceres-Liber-Libera tapınağının bekçileriydiler ve burada saklanan plebisit sonuçlarını korumakla görevliydiler. 367'de ayrıca *aedilis curulis* kuruldu; bunlar da bir öncekiler gibi halk meclisleri tarafından seçiliyorlardı. Pleb aedilisleri ve onlar gibi iki yılda bir pleblerin aedilis olduğu aedilis curulisler, güvenlikten, sokakların ve resmi binaların bakımından, pazara mal sağlama ve buğdayın uygun fiyatla satılmasından sorumluydular; tartı ve ölçüleri denetler, suçluları, buyruklarındaki kurallara göre cezalandırırlardı. Köle ve evcil hayvan satışlarındaysa, alıcıları hilelere karşı korumak için önlemler alırlardı. Özellikle, gizli ve kötü eğilimlere karşı, *aedilis yasası* diye adlandırılan iki yasa çıkardılar. Bir görevleri de, *tabu'arium* denilen resmi arşiv binalarında saklanan evrakı korumaktı. Bu teknik görevlere ek olarak dini bayramlarda oyunların düzenlenmesinden sorumluydular: harcamalara kendi kişisel servetleriyle de katılan aedilisler, daha yüksek görevlere seçilmelerini sağlayan bir ün elde ediliyorlardı. Ama aedilisler, senatonun verdiği ödeneğe kendileri de katkıda bulunarak, oyunların düzenlenmesi konusunda, kendi aralarında göz kamaştırıcı bir rekabet yarattılar: 65 yılında Sezar, tümü gümüş zırhlarla donatılmış 160 çift gladyatörü dövüştürmeyi başardı. Sezar, aedilislerin yetkilerini kısıtladı ve 4'ten 6'ya çıkararak sayılarını artırdı. İmparatorluk döneminde, aedilislerin yetkilerinin büyük bölümü kentlerdeki preatorlara, quaestorlara ve valiye aktarıldı ve bu yetkiler giderek, yolların bakımı ve pazar yerlerinin denetimiyle sınırlandırıldı.

AEDON. Yun. mit. Pandareos'un kızı ve Thebai kralı Zethos'un karısı. Oğlu İtylos'u bir yanlışlık sonucu öldürdü. Zeus, onu bülbül biçimine soktu.

AEDUİ, Nivernais ve Bourgogne bölgelerinin bulunduğu yerde yaşamış Galya halkı. Aedui halkının başkenti, Beuvray dağında bulunan Bibracte'tı. Romalılar'ın müttefiğiydiler; ancak, Vercingetorix'le birleşmek için Romalılar'ı bir süre için terk ettiler. "Vergobret" diye adlandırılan ve seçimle başa getirilen bir önder tarafından yönetilirlerdi.

AEETES. Yun. mit. Okeanos'un kızı Perseis ile Helios'un oğlu ve Kirke'nin kardeşi. Kolkhis'te Aia kralı oldu. İason, Aeetes'in kızının yardımıyla ondan altın postu çaldı.

A.E.G. → ALLGEMEINE ELEKTRICITATS - GESELLSCHAFT.

AEGATES → EGADİ ADALARI.

AEGERİA a. Zool. TROCHİLİUM'un eşanlamlısı.

AEG-ETİ Elektrik Endüstrisi A.Ş., elektrikli araçlar üreten sanayi kuruluşu.

1968'de, Etibank ve alman AEG şirketinin ortak olarak Gebze'de (Kocaeli) kurdukları tesiste üretime geçti. 1972'de Etibank'ın payını, Türkiye Elektrik Kurumu (TEK) devraldı. Üretiminde uzmanlaştığı ürünler ve bunların toplam üretimi içindeki payları şöyledir: güç transformatörleri (% 37), dağıtım transformatörleri (% 21), şalt cihazları (% 20), şalt tesisleri (%12), elektrik motorları (% 10). Şirkette 835 kişi çalışmakta ve TEK % 47.9, AEG Aktiengesellschaft % 47.8 paya sahip bulunmaktadır (1985).

AEGEUM MARE → EGE DENİZİ.

AEGİDİ (Ludwig Karl), alman hukuk bilgini ve siyaset adamı (Tilsit 1825-Berlin 1901). Erlangen, Bonn ve Berlin'de hukuk profesörü. "Nationalverein"ın (Ulusal Birlik) kurucularından ve Bismarck'ın sadık yardımcılarından. Çeşitli yapıtlarının yanı sıra 1861-1870 arasında *Staatsarchiv*'i yayımladı.

AEGİDİUS → EGİDİUS.

AEGİLOPS a. Bot. Buğdayotunun bilimsel adı.

AEGİRİNİK sıf. (fr. *aegyrinique*'ten). Ca/Na + Ca oranının 0,2 ile 0,8 arasında olduğu ogit tipi klinopiroksenlere denir.

AEGİRİT ya da **AEJİRİT** a. (fr. *aegyrite*'ten). Miner. Aşırı alkali kayaçlarda bulunan ve formülü $NaFeSi_2O_6$ olan piroksen.

AEGİSSUS ya da **AİGİSSOS,** Romanya'nın Dobruca kesiminde, Galati'nin 64 km D.-G.-D.'sunda kale. Bugünkü Tulcea kentinin yerindeydi. Ovidius, kenti Tuna kıyısında Caspios Aegisos'un kurduğunu yazar. Roma dönemi duvar kalıntıları. Trak soylusu ve cenaze töreni betimli kabartmalar. Kazı yapılmadı.

AEGLA a. (yun. *aigle*, parıltı, ışıltı'dan). Güney Amerika'da tatlı sularda yaşayan, onayaklı kabuklu hayvan.

AEGLE a. (yun. *aigle*, parıltı'dan). Doğu Hint adalarında, Cava'da ve Afrika'nın tropikal bölgelerinde yetişen limon ağacına benzer ağaççık. (Lezzetli meyvesi yenir. Bil. a. *Aegle marmelos;* sedefotugiller familyası.)

AEGOCERA a. (yun. *aiks, aigos*, keçi ve *kerastes*, boynuz'dan). Zool. HİPPOTRAGUS'un eşanlamlısı.

AEGOCERAS a. Zool. LİPAROCERAS'ın eski eşanlamlısı.

AEGOPODİUM a. Avrupa'da yetişen, tüysüz, sürüngen köklü bitki. (Maydanozgiller familyası.)

AEGOSOMA a. (yun. *aiks, aigos*, keçi ve *soma*, vücut'tan). Reçinesiz ağaçların odununda gelişen ve geceleyin ortaya çıkan, pürtüklü, uzun duyargalı, kırkanatlı böcek. (Bil. a. *Aegosoma scabricorne*. Cerambycidae familyası.)

AEGOS-POTAMOS → AİGOS-POTAMOS.

AEGOTHELES a. (yun. *aigothelas*, çobanaldatan'dan). Avustralya ve Yeni Gine'de yaşayan, podargus cinsi kuşları andıran gececil kuş. (Bil. a. *Aegotheles cristata*. *Aegothelidae* familyasının örnek tipi.)

AEHRENTHAL (Alois), *baron* (sonra LEXA VON—*kontu*), avusturyalı diplomat (Gross-Skal, bugün Hrubá Skalá, Bohemya, 1854-Viyana 1912). 1895'te Romanya'ya, üç yıl sonra da Petersburg'a özel temsilci olarak gönderildi. 1906'da kont Gotuchowski'nin yerine imparatorluk saray nazırı ve dışişleri bakanı oldu. Dış siyasetinin temeli Üçlü İttifak'a sarsılmaz bir bağlılık, İtalya ile dostça ilişkiler ve Balkanlar'da sırp siyasetinin sıkı bir denetimiydi. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda kötü sonuçlar doğuracağından korktuğu sırp birliği hareketini dizginlemek amacıyla Bosna-Hersek'i ilhak etti. Bu olay, sırp aleyhtarlığı siyasetinin ve savaşın ilk belirtisi oldu.

A.E.İ.O.U., latince *Austriae est imperare orbi universo*'nun ("Tüm evrende egemen olmak Avusturya'nın hakkıdır") ve almanca *Alles Erdreich ist Österreich untertan*'ın ("Tüm dünya Avusturya'nın uyruğudur") kısaltması, Avusturya sarayının dövizi. İmparator Friedrich III'ün buluşudur.

AEJİRİT → AEGİRİT.

AELİA a. (Kudüs'ün lat. özel adı *Aelius*'tan). Tahıllara zarar veren kımıl böceğinin bilimsel cins adı. (*Aelia acuminata* Batı Avrupa ülkelerinde, *A. rostrata* [kımıl] Türkiye'nin Güney-Doğu Anadolu bölgesinde tahıllara büyük zarar verir.) [Heteroptera takımı, pentatomidae familyası.]

AELİA CAPİTOLİNA, Yahudiler'in ayaklanmaları ve kentten sürülmeleri (İ.S.135) üzerine, Hadrianus'un Kudüs'e verdiği ad.

AELİANUS CLAUDİUS, yunanca yazan italyan yazar (170'e doğr. —235'e doğr.). Retorik öğretmeni olan Aelianus Claudius, Aristoteles'ten esinlenerek, *Peri zoon idhiotetos* adlı yapıtını yazdı. Bu çalışmasında ahlakçı görüşlere yer vermesi, yapıtın bilimselliğini olumsuz yönde etkilemiştir. Öykü anlatma merakı, bir uzmanlık derlemesi olan *Poikile Historia* adındaki yapıtında belirgindir.

AELİANUS TACTİCUS ya da **AELİAN,** Hadrianus döneminde yaşamış asker yazar. *E taktike theoria* adlı bir yapıtı vardır.

AELİUS ARİSTİDES ya da **AİLİOS ARİSTEİDES,** yunanlı sofist ve hatip (Mysia 117-189'a doğr.). Büyük bir ünü vardı; Roma'da halk önünde bu seçkin kent üzerine bir *Övgü söylevi* verdi. Çok sayıdaki yapıtları arasında *Kutsal söylevler*, sağlığını borçlu olduğu Asklepios'a karşı duyduğu derin bağlılığı dile getirir.

Aelius hukuku. Esk.Rom. İ.Ö. II. yy.'da Sextus Aelius tarafından oluşturulan roma yasa derlemesi. Bu yapıt, On İki Levha yasası'nın metnini ve çeşitli yasaların açımlamalı derlemesini kapsıyordu.

AELİUS TUBERO, romalı tarihçi (İ.Ö. I.yy.). Aineias'tan başlayarak Sezar ve Pompeius anlaşmazlığına kadar olan dönemi kapsayan, Roma üzerine on iki *Historiae* kitabının yazarı.

AELLE, 477'ye doğru Britanya adasının güney kıyısına çıkan bir sakson grubunun önderi, Sussex krallığının kurucusu, Anglosaksonlar'ın ilk bretwalda'sı. 514'e doğru öldü.

AELOPİTHECUS a. (yun. *aiolos*, çevik ve *pithekos*, maymun). Üst oligosende yaşamış maymun. (Belki de şimdiki antropoit maymunların atasıdır.)

AELOSOMA a. (yun *aiolos*, hareketli ve *soma*, vücut'tan). Tatlı suların dip çamuru içinde yaşayan az kıllı, halkalı, küçük solucan. (Daha çok paratomi yoluyla eşeysiz ürer.)

Aemilia bazilikası, Roma forumunun kuzey yanında, Comitium'un doğusunda yer alan bazilika. İ.Ö. 179'da M. Aemilius ve M. Fulvius Nobilior adlı censorlarca kurulmuştur; Roma'daki cumhuriyet dönemi bazilikaları arasında ayakta kalan tek yapıttır. Aemilia ailesi üyelerince birçok kez onarılmıştır. Günümüzdeki durumu, İ.Ö. 34 ile 14 ve İ.S. 24 yıllarında yapılan onarım çalışmalarının sonucudur. Roma kentinin kuruluş efsanelerini betimleyen yontulmuş bir friz, büyük bir olasılıkla İ.Ö. 34'ten kalmadır.

AEMİLİANUS, lat. **Marcus Aemilius Aemilianus** (Moritanya'da 206'ya doğr.—Spoleto 253), Roma imparatoru (253). Moesia valisiyken Gotlar'ı püskürttü

aegopodium

ve ordusu tarafından augustus (imparator) ilan edildi. Senato, imparatorluğunu tanıdı, ancak Trebonianus Gallus'un birlikleri, Valerianus'u imparator ilan etti. Aemilianus, kısa bir süre sonra kendi askerlerince öldürüldü.

AEMİLİUS LAETUS (Quintus), Commodus döneminde muhafız komutanı (öl. 193). Commodus'u banyosunda boğdurttu ve vali Pertinax'ı, imparatorluk muhafızlarına imparator olarak alkışlattı. Didius Julianus döneminde öldürüldü.

AEMİLİUS LEPİDUS (Marcus), romalı konsül (öl. İ.Ö.77). Soylular sınıfından bir demagogdu; 78 yılında konsül oldu. Sulla'nın emekli askerlerine dağıttığı toprakları köylülere geri vermek istedi. Etruria' da başkaldıranların tarafını tuttu; iki kez yenildi, Sardinya'ya kaçtı, orada öldü.

AEMİLİUS LEPİDUS (Marcus), romalı siyaset adamı (öl. İ.Ö. 13 ya da 12); öncekinin oğlu. Varlıklı bir patricius idi. Sezar'ın yanında yer aldı. Sezar, onu atlılar sınıfının başına geçirdi, sonra 46 yılında kendi gibi onu da konsül yaptı. Sezar'ın ölümü üzerine Antonius'un desteğiyle başrahip oldu. Bologna görüşmesinde Antonius ve Octavianus'u bir araya getirerek kurucu triumviratus'un oluşmasını sağladı (43). Kendisiyle birlikte üçlü yönetimi oluşturan öteki iki arkadaşı tarafından yavaş yavaş iktidardan uzaklaştırıldı. 36 yılında Octavianus, Circeii'den ayrılmasını yasakladı, başrahip olarak orada öldü.

AEMİLİUS SCAURUS (Marcus), romalı konsül (İ.Ö. 163 ya da 162-89). Caecilii Metelli'nin desteğiyle İ.Ö. 120'den sonra soyluların önderi oldu ve o dönemin tüm olaylarına karıştı; giriştiği eylemler sık sık Marius'un arkadaşları tarafından baltalandı.

AENEAS → AİNEİAS.

Aeneis, Vergilius'un yazmaya İ.Ö. 29 yılında başladığı 12 türkülük destan. Vergilius, ölümünden az önce, üstünde daha üç yıl çalışması gerektiğini düşünerek yapıtını yoketmek istemişti. Destan, şairin ölümünden sonra, Augustus'un emriyle tamamlanmamış olarak yayımlandı. Vergilius, *Aeneis*'in konusunu Truva'ya ilişkin eski öykülerden aldı ve *İlyada* ile *Odysseia*'yı örnek tutarak Truva yangınından birkaç arkadaşıyla birlikte kaçan Aeneas' ın (Aineias) yolculuklarını anlattı. Yedi yıl oradan oraya giden ve çeşitli sınanmalardan geçen Aeneas, sonra, Tevere ırmağının ağzına ulaşır ve Roma'nın kurulacağı topraklara yerleşir. Cehenneme iniş (VI. türkü), *Odysseia* örnek alınarak yazılmış olan ve Aeneas'ın yolculuklarını anlatan ilk 6 türküyle *İlyada*'dan esinlenilerek oluşturulan son 6 türküyü birbirine bağlayan temel öyküdür.

Iuno'nun öfkesinden kurtulamayan ve annesi Venus tarafından korunan Aeneas, gemileriyle birlikte Afrika kıyısına sürüklenir (I. türkü). Kartaca kraliçesi Dido tarafından konuk edilir ve kendisini ağırlayanlara Truva'nın ele geçirilmesini ve yakılışını anlatır (II. ve III. türküler). IV. türküde, Dido'nun ve Aeneas'ın aşkı dile getirilir; Aeneas, Jupiter'in buyruğu üzerine kraliçeden ayrılır ve kraliçe umutsuzluğa düşerek canına kıyar. Sicilya'ya uğradığı sırada babası Ankhises'in anısına ölüm törenleri düzenletir (V. türkü) ve sonra Cumae kıyılarına varıp cehenneme iner (VI türkü). Bu deneyimden sonra Latium'da yerleşmeyi kararlaştırır ve oranın kralı Latinus tarafından kabul edilir (VII. türkü). Aeneas, daha sonra Rutuli şefi Turnus, Truvalılar'a saldırdığı zaman, kral Euander'in yanında yer alır (VIII. türkü). Pallas ın ve Volsci kraliçesi Camila'nın başarılarının anlatıldığı X. ve XI. türkülerde, Turnus'u teke tek savaşta yenilgiye uğratan (XII. türkü) Aeneas'ın kesin zaferi haber verilir. Aeneas, bir avuç insanın serüveni olmaktan çok, Roma'nın büyüklüğünü yeniden gerçekleştiren Augustus'un yüceliğine adanmış ulusal bir destandır. Bu yapıtta, her eski öykü, Roma'nın tarihini önceden haber verir, sınamalardan ve başarısızlıklardan geçerek ağır ağır gerçekleşen kentin yazgısındaki yerini alır. Tanrıların yardım ettiği Roma kudreti, Aeneas'ın annesinden aldığı kalkanın üzerine işlenmiş görüntülerde bellidir. Bunun gibi onu cehennemde bekleyen savaşçı soyunun çok sayıdaki topluluğunda da kendini önceden belli eder. Aeneis Roma'nın büyüklüğünü anlatan ulusal bir şiir, "dindar" Aeneas'a bir övgüdür. Roma'nın ahlak idealinin bir örneği olan *Aeneis*, kahramanın zayıflıkları ve tereddütleri ve Dido'nun Aeneas'a duyduğu yakıcı tutku yönünden de insansal yanı çok güçlü bir yapıttır. Yapıtının simgeselliği ve tarihle masal arasında gerçekleştirmesini bildiği kaynaşmayla Vergilius, Roma' ya tümüyle özgün bir destan kazandırmıştır.

AENİGMATİT a. (lat. *aenigma*, bilmece'den, fr. *aenigmatite*). Miner. Alkali kayalarda bulunan siyah renkli triklinik amfibol.

AEOLİDİA a. AEOLİS'in eşanlamlısı.

AEOLİDİİDAE a. Sırtının ortası çıplak, iki yanı memeciklerle kaplı, kavkısız, genişçe gövdeli, arttansolungaçlı, karındanbacaklı yumuşakçalar familyası.

AEOLİS ya da **AEOLİDİA** a. (yun. *aiolos*, yanardöner parıltılı, parlak'tan). Denizde yaşayan, sümüklüböceğe benzer, kavkısız, karındanbacaklı yumuşakça.

aeolis

—ANSİKL. Aeolislerin gövdesi yumuşak ve uzuncadır, sümüklüböceğinkini andırır. Başında, çok uzun, silindir biçiminde dokunaçlar vardır. Gövdesinin sırt kısmı solunum memecikleriyle kaplıdır. Aeolisler dünyanın her yerinde engin denizlerde yaşayan güzel renkli, sevimli hayvanlardır. Aeolis cinsi, *aeolidiidae* familyasının örnek cinsidir.

AEPİNUS (Franz Ulrich Theodor HOCH,—denir), alman fizikçi ve hekim (Rostock 1724-Dorpat 1802). Önce Berlin'de gökbilim dersleri verdi. 1757'de Petersburg'a yerleşti; orada profesör ve Fen bilimleri akademisi üyesi oldu. Elektrostatik ve manyetiklik üstüne araştırmalarıyla tanınır. Elektrofor ve elektrik kondansatörünü ilk tasarlayan odur. En önemli yapıtı: *Tentamen theoriae electricitatis et magnetismi* (1759).

AEPUS MARİNUS a. (yun. *aipus*, yüksek). Deniz kıyısında, deniz kabardığı zaman sularla örtülen taşların altında yaşayan çok küçük yengeç. (Bil. a. *Aepus marinus*.)

AEPYORNİS, EPİORNİS ya da **EPYORNİS** a. (yun. *aipys*, yüksek ve *ornis*, kuş'tan). Afrika kökenli koşarkuşlar sınıfından fosil kuş. (Üçüncü Zaman'ın sonunda yaşadı ve X. yy.'a kadar Madagaskar'da varlığını sürdürdü. *Aepyornithiformes* takımının örnek tipi ve en büyük türü olan *Aepyornis maximus*'un boyu 3 m'yi buluyordu; kanatları küçüktü, ayakları kocaman ve üç parmaklıydı.)

aepyornis

AEQUANS a. (lat. sözc.). Eskiçağ gökbilimcilerinin kullandığı sistemde, gezegenlerin dünya çevresindeki yörüngelerini gösteren çember.

AEQUİ. Tar. coğ. İtalya'da (Latium) Volsci halkıyla akraba olan topluluk. Yukarı Anio bölgesindeki toprakları, İ.Ö. 304'te Romalılar'ca alındı. Başkenti *Praeneste* (bug. Palestrina).

AERANKİMA a. (fr. *aerenchyme*'den). Bot. Kimi su bitkilerinin, suyun altındaki organlarında bulunan ve hava boşlukları içeren doku (nilüferin yaprak sapı, hasırsazının sapı).

AERARIUM, Roma cumhuriyeti döneminde kamu hazinesinin adı. İlk önce, Forum'da, Saturnus tapınağı'nın podiumunda korunan hazine, tapınağın adıyla anıldı (*Aerarium Saturni*). Hazine, senatonun denetiminde kent quaestor'u tarafından yönetilirdi; harcamalara yalnızca senato izin verebilir, hazinenin kaynağını *tributum*, yani illerden toplanan vergiler ve ganimetler oluştururdu. İmparatorluk döneminde, başka bir kamu kasasının, imparatora bağlı *fiscus*'un ortaya çıkmasıyla bu hazine önemini yitirdi. İki vali tarafından yönetilen *Aerarium Saturni* önemli gelirlerinin çoğundan yoksun kaldı. İ.S. III. yy.'daysa Roma'nın belediye kasası durumuna dönüştü.

Augustus döneminde yeni bir kasa, *Aerarium Militare* (İ.S. 6) kuruldu; bu kasa askeri bir vali tarafından yönetilir, vergilerle beslenirdi (mirasların yirmide biri, köle satışlarının ve azatların yüzde biri...) ve lejyonerlerle yargıçların emekli aylıklarına ayrılmıştı.

AERCİNŞANMAİ → ALTINDAĞ.

AERØ, Danimarka'da ada, Küçük Belt boğazının güney girişinde; 88 km²; 10 000 nüf. Turizm.

AEROAMBOLİZM a. (fr. *aéroembolisme*). Ortamdaki ani basınç değişikliği yüzünden kanda ya da dokularda gaz kabarcıklarının (azot) oluşumuna bağlı patolojik süreç. (Eşanl. GAZLI AMBOLİ, VURGUN HASTALIĞI, DİZBARİZM.)

—ANSİKL. Aeroambolizm yüksek bir basınçtan normal bir basınca hızlı geçiş sırasında (örneğin deniz altı dalgıçlarında) ya da normal atmosfer basıncından çok alçak bir basınca geçişte (astronotlar, çok yükseklere büyük hızla çıkan pilotlar) oluşur. Önemine göre klinik belirtileri değişiktir: kaşıntı, eklem ağrısı, baş dönmesi, konvülsiyon, felç ve kimileyin de acil tedavi yokluğunda ölümle sonuçlanabilen koma.

AEROBİ a. (fr. *aérobie*). Biyol. Ancak hava ya da serbest oksijen bulunan yerlerde gelişebilen mikroorganizma.(Bk. *ansikl.* böl.)

—Fizs. antropol. *Aerobi kapasitesi,* bir zaman biriminde, organizmanın en yüksek oksijen tüketimine denir. (Aerobi kapasitesi, fizik çalışma kapasitesinde en çok kullanılan ölçütlerden biridir. Bireyler arasında gösterdiği farklar, kalıtıma dayanmakla birlikte, daha çok kas kütlesine bağlıdır ve bu kütle gibi aerobi kapasitesi de yaşa, cinsiyete, fiziksel idmana ve beslenmeye göre değişir.)

—ANSİKL. Biyol. Aerobi organizmalarından kimileri, özellikle aerobi bakterileri, artık suların temizlenmesinde kullanılır. Biyolojik arıtmaya da "aerobi" denir. Aerobi, genellikle havalandırma yoluyla, organik kirliliği tutan ve bununla beslenen mikroorganizmaların gelişmelerini kolaylaştırır. Yüzeyde ince bir tabaka ya da su içinde kümeler halinde toplanmış bakterilerden oluşan çamurlar süzme yoluyla sudan ayrılır.

AEROBİK a. (ing. *aerobic*'ten). Müzik eşliğinde yapılan bir tür jimnastik. Astronotların *uzay jimnastiği*'nden esinlenilerek oluşturuldu. Kenneth Cooper adlı ABD'li bir doktorun geliştirdiği aerobik, sinema oyuncusu Jane Fonda'nın öncülüğüyle dünyanın birçok ülkesine yayıldı.

AEROBİYOLOJİ a. (fr. *aérobiologie*). Havadaki planktonun, yani rüzgârla taşınan ya da atmosferin içinde havayla dolaşan canlıların toplanıp incelenmesi.

—ANSİKL. Uçakların çektiği ağlarla toplanan bu planktonlar arasında bakteriler, mantar sporları, çiçektozları, böcekler, örümcekler vb. yer alır. Tuhaftır, havada yaşayan planktonların miktarı, ancak 2 000-3 000 m yüksekliğe ulaşıldığında azalır ve 3 000 m'den sonra hızla artar. Bu yükseklikte, özellikle okyanusların üstündeki bulutların alt kısmında, bazen yere yakın hava tabakalarındaki kadar, hatta daha fazla plankton bulunur.

AEROBİYOZ a. (fr. *aérobiose*). Metabolizması (büyüme, solunum, biyokimyasal özellikler), oksijenin varlığına bağlı olan (zorunlu aerobiyoz) ya da oksijene katlanabilen (istemli aerobiyoz) mikroorganizmaların yaşamı için gerekli koşul.

AERODİN a. (fr. *aerodyne*'den). Aerodinamik kuvvetlerle havada tutunan her tür uçan aygıt. (Uçaklar, planörler ve helikopterler, *balon*'ların karşıtı olan aerodin türleridir.)

AERODİNAMİK sıf. (fr. *aerodynamique*'ten). **1.** Hareket halindeki bir cisim üzerinde havanın etkisiyle ilgili olan. **— 2.** *Aerodinamik havatüneli,*bir maketin hava akışı içindeki davranışını incelemek amacıyla, çevresinde değişik hız ve basınçlarda hava dolaşımı sağlamaya yarayan deney düzeneği. **—3.** *Aerodinamik profil,* özellikle ilerlemeye karşı direnci minimuma indirecek biçimde tasarlanmış profil.

—Akışkan. mekan. *Aerodinamik tünel,* HAVATÜNELİ'nin eşanlamlısı.

—Havc.*Aerodinamik biçim vermek,*havada hızla yer değiştirmesi istenen cisimlere, ilerlemeleri için gerekli gücü en düşük düzeye indirecek ve en az direnç gösterecek biçimi vermek. ||*Aerodinamik biçimi olmak,* bir cisimden söz ederken, ilerlemeye en az direnç gösterecek, özel olarak hesaplanmış bir biçimi olmak.

◆ a. Bir cisimle çevrel hava arasındaki her tür bağıl harekete eşlik eden olayları inceleyen bilim. (Cisim, ya rüzgârın etkisindeki bir yapı gibi hareketli bir hava içinde bulunabilir ya da mermi, otomobil, uçak gibi hareketsiz hava içinde yer değiştirebilir.)

—ANSİKL. Aerodinamik, bir cismin dinamik dengesi üzerinde hava akışının etkisini o cismin biçimiyle bağıntılı olarak inceler. Akış içinde bir cismin bulunması yüzünden, akışkanda oluşacak değişiklikleri inceleyen "akışkanlar mekaniği" aerodinamiği tamamlar.

• *Kuramsal aerodinamik,* matematiksel çözümlemenin yöntemlerine başvurur; böylece bir yandan, havanın fiziksel özellikleri ve katı çeperlerin yakınında gösterdiği davranışla ilgili bazı varsayımlara dayanarak değişmez koşullarda onun hareketini düzenleyen yasaları kurmaya çalışır; öbür yandan da, göz önüne alınan cisme etki yapan kuvvetleri hesaplar. Havanın sıkıştırılabilirliğinin ihmal edilebileceği düşük akış hızlarında, havanın özgül ağırlığının, tıpkı bir sıvı gibi değişmediği varsayılır. Böylece, havanın özgül ağırlığının çok az olması nedeni, .e yerçekiminin genellikle ihmal edilebileceği olgusu bir yana bırakılırsa, kuramsal aerodinamik, hidrodinamikle aynı temel teoremlere dayanır. Akış hızları sesin yayılma hızından (15°C sıcaklıkta 340 m/sn) daha küçük değilse, havanın sıkıştırılabilirliğini göz önüne almak zorunludur.

• *Deneysel aerodinamik,* havanın cisimler çevresinde ya da borular içinde akışını, fiziksel yöntemlerle inceler. Uçakların gittikçe daha yüksek hızlarda uçmaları, çevrelerinde oluşan hava akışına bağlı olayların kesin olarak bilinmesini zorunlu kılar. Bu nedenle gerekli incelemeler hava tünellerinde, hareketli hava demeti içine yerleştirilen ve gözlemcilere göre sabit olan modeller üzerinde yapılır. Bununla birlikte kimi problemlerin çözümü için hareketsiz hava içinde yer değiştiren modellerin kullanımı zorunludur. Bu modeller, dönel deney düzeneklerinde ya da gerçek uçuşlarda incelenir. Bütün çağdaş uçaklar, yetkinliklerini (performans) belirlemek ve kararlılıklarını denetlemek için havatünellerinde ön incelemelerden geçirilir.

Aerodinamik, değişik kullanım koşullarında kanatlara verilecek biçimlerin saptanmasını sağlar; benimsenecek profiller, kaldırma ve sürüklenme kuvvetlerinin değerini belirleme olanağı verir; ayrıca uçuş halindeki uçağın çeşitli kararlılık ve denge niteliklerinin bulunmasına yardım eder. Uçak hızının sürekli artışı, yeni olayların ortaya çıkmasına yol açmaktadır; nitekim *şok dalgaları** 'nın, *sınır* katmanı*'nın incelenmesi ve aerotermodinamiğin konusu olan yüksek hızlardaki ısıl olayların araştırılması zorunludur.

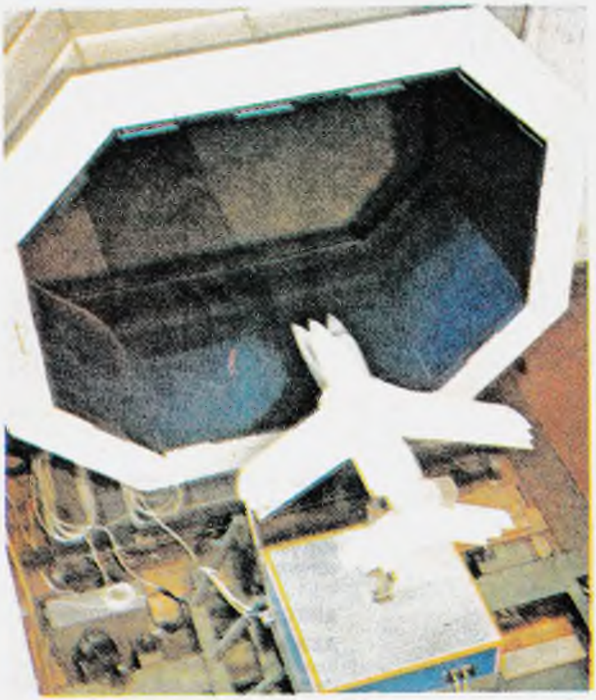
AERODİNAMİKÇİ. a. Aerodinamik uzmanı.

AERODİNAMİKLİK a. Havanın etkisinde kalan hareketli bir cismin biçimi: *1 formülünde bir arabanın aerodinamikliği.*

AEROFAJİ a. (fr. *aérophagie*). Tıp. HAVA YUTMA'nın eşanlamlısı.

Aeroflot, 1923'te kurulan Rus (eski SSCB) havayolları şirketi. Rusya'nın tüm havacılık etkinliklerini bünyesinde toplar. Gerek Rusya içinde, gerek eski sovyet ve Doğu Avrupa ülkelerinden oluşan geniş topraklarda öteden beri yoğun bir havayolu bağlantısı vardır. Bu ülkelerdeki başkentlerin ve büyük şehirlerin yanısıra dünya şehirleriyle de (Montreal, New York, Havana, Pekin, vb.) ulaşım sağlar.

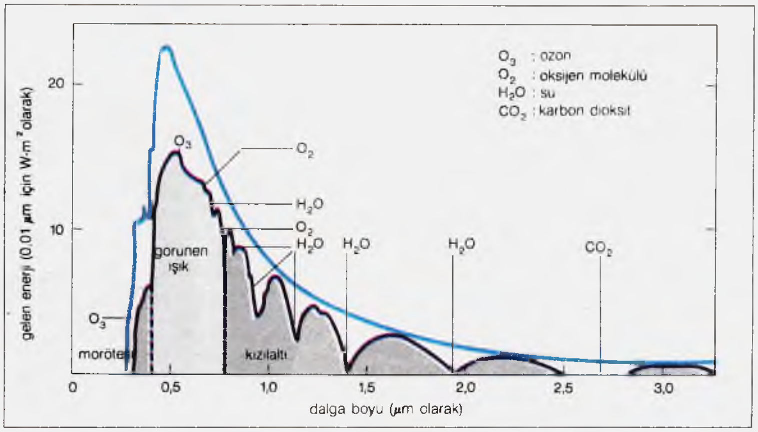
AEROFON a. (fr. *aérophone*). Müz. Küre ya da boru biçimli gövdesindeki havanın ya da rhombos gibi çevredeki havanın titreşmesiyle ses veren çalgıların oluşturduğu sınıfın adı. (Birinci türden olanlarda hava sütunu, ya soluğun çarptığı bir çanak [flüt] sayesinde ya da bir dilin

deneysel **aerodinamik**
havatünelinde bir askeri uçak maketinin düşük hızla denenmesi
(DFVLR havatüneli, **F. A. C.**)

deneysel **aerodinamik**
bir hidrodinamik tünelde delta kanatlı bir maket çevresinde oluşan hidrolik akışların boyalı sıvı çiziciler yardımıyla görüntülenmesi

Güneş ışınımının Yer'in atmosferi tarafından soğurulması: üstteki eğri Güneş enerjisinin atmosfer dışındaki tayfını, alttaki eğri ise deniz düzeyinde alınan tayfı göstermektedir: bu ışınımı stratosferde ozon, troposferde ise su buharı soğurur.

[obua, klarinet] titremesiyle titreşir.)

AEROGASTRİ a. (fr. *aérogastrie*). Midede hava bulunması ve bu organda gerilim yaratması. (Sindirim bozukluklarına, ağrılara, solunum zorluklarına yol açabilir.)

AEROGRAM → HAVA MEKTUBU.

AEROJEL a. (fr. *aérogel*'den).Fizs. kim. Kurutulmuş bir peltenin öğütülmesiyle elde edilen çok ince, katı ve gözenekli parçacıkların bir akışkanda, özellikle havada oluşturdukları koloidal asıltı. (Silis aerojeli kurutucu etken olarak kullanılır.)

AEROKLASÖR a. (fr. *aéroclasseur*'den). TOZAYIRICI'nın eşanlamlısı.

AEROKOLİ a. (fr. *aérocolie*). Gerginliğe yol açacak derecede aşırı gaz birikimi. (Aerokoli, karın şişkinliğiyle belirir, buna bazen sindirim bozuklukları eşlik eder.)

AEROKONDANSÖR a. (fr. *aérocondenseur*'den). HAVALI YOĞUŞTURUCU'nun eşanlamlısı.

AEROLİK a. (fr. *aérolique*'ten). Sıkıştırılmamış havanın borulardaki akışını inceleyen bilim. (Aeroliğe bağlı teknikler havalandırma, havanın koşullandırılması, toz giderme, kurutma ve pnömatik taşımadır.)

AEROLİT a. (fr. *aérolithe* ya da *aérolite*'ten). Özellikle silikattan oluşmuş bir tür göktaşı.

AEROLOJİ a. (fr. *aérologie*'den). Serbest atmosferi, yani yeryüzü engebelerinin etkisi dışındaki katmanları inceleyen bilim dalı; bu katmanlar 3 000 m'nin üstünde yer alır.
—ANSİKL. Coğrafi etkenlerin önemi ne olursa olsun, büyük atmosfer hareketlerinin yüksek katmanlardan kaynaklandığı gün geçtikçe kesinlik kazanmaktadır. Dolayısıyla, uygulamadaki değişkenlerin (hava tahmini, hava taşıtlarının korunması) çağımızda aerolojinin gelişimini hızlandırdığı kabul edilir.

Ortaya çıkan sorunlar, her şeyden önce düşey yapıyla ilgilidir: yükseltiye göre basıncın, sıcaklığın ve kimyasal bileşimin dağılımı. Ayrıca bu öğelerin, belli bir yükseklikte yer alan yatay bir düzlem üstündeki dinamizmini bilmek önemlidir: farklı yüksekliklerdeki basıncı ve sıcaklığı gösteren haritalar günde birkaç kez çizilir; bunlar çağdaş tahminlerin temelini oluşturur. Aerolojide önce üçgenlemeyle hesaplama, ses yayılmasında sapaklıkların gözlemi gibi dolaylı yöntemler kullanılmıştır. Ama dolaysız yolların gelişmesi (aerolojik sondajlar), son elli yılın temel buluşlarını sağladı. Pahalı ve tehlikeli yöntem olan insanlı balonlarla yükselme, XX. yy.'a kadar sürdü: profesör Auguste Piccard'ın, rus balonu *Ossoaviakim*'in (1934'te 22 607 m), amerikan balonu *Explorer 2*'nin (1935'te 22 066 m) yükselişleri. Balon patladıktan sonra kendiliğinden paraşütle inebilen kaydedici aletlerle donatılmış sondaj balonları, XIX. yy. sonunda fransız fizikçi Teisserenc de Bort'a stratosferi keşfetme olanağını verdi. Bir teodolit ya da radarla gözlenen *pilot balon*, değişik yüksekliklerde rüzgâr hızını ölçmek için hâlâ kullanılmaktadır. 1927'de fransız fizikçi Robert Bureau'nun bulduğu *radyosonda** bütün dünyada aeroloji istasyonlarında bugün de yararlanılan bir alettir. Bu alet bir saatte, 30 000 m yükseltiye kadar atmosferin düşey kesitini elde etme olanağını verir.

Meteoroloji füzesi, ilk olarak 1937'de Auvergne'de, Banne d'Ordanche'da kullanıldı. Bu tür füzelerin yörüngenin sonunda bir miktar barut, paraşütle donatılmış bir kaydediciyi fırlatır ve kaydedici iniş boyunca çalışır. İlk füzeler yalnızca 1 500 m'ye ulaşıyordu. İkinci Dünya savaşı bu tip füzelerin gelişmesini sağladı: alman V 2'lerden *sondaj füzeleri* türetildi. ABD'de yapılan Aerobee ve Viking füzeleri 300 km'yi aştı. Ancak atmosferin keşfi alanında en kayda değer gelişmeler, yapay uydularla sağlandı. 1958'den bu yana uydulardan alınan dolaysız veriler, onların devinimleri incelenerek elde edilenler, güneş ışınımı ve üst atmosferin yapısı konusundaki bilgimizi şaşırtıcı boyutlara ulaştırdı; özellikle üst atmosferde yataklanan yoğun radyoaktif ve elektromanyetik olaylara ilişkin veriler büyük ölçüde arttı. Öte yandan çok çeşitli aygıtlarla donatılmış meteoroloji uyduları, 1960'tan beri Yer ve onu saran bulut örtüsünün fotoğraflarını iletmektedir. Bu bilgiler bulut sisteminin gerçek yapısını ortaya çıkarmış ve dinamik meteorolojide büyük gelişmeler sağlamıştır.

Değişik tipte radarlar (meteoroloji ve göktaşı radarları) ve radyoelektrik sondalar da aeroloji araştırmaları için etkili araçlardır.

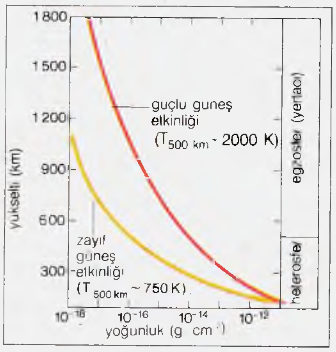
AEROLOJİK sıf. (fr. *aérologique*'ten). Atmosfer koşullarıyla ilgili.
—Balis. *Aerolojik düzeltmeler*, bir silahın atış çizelgelerindeki öğelerde atış anındaki atmosfer koşullarına (sıcaklık, basınç, rüzgâr, vb.) göre yapılması gereken düzeltmeler.

AEROMONAS a. Aerop yaşayan, gerekirse anaerop da yaşayabilen gram negatif bakteri. (Dış ortamda, özellikle suda ve toprakta çok yaygın olarak bulunur. Aeromonas türlerinin birçoğu, insan için hastalık yapıcı sayılır, bir kısmıysa balıklar için patojendir.)

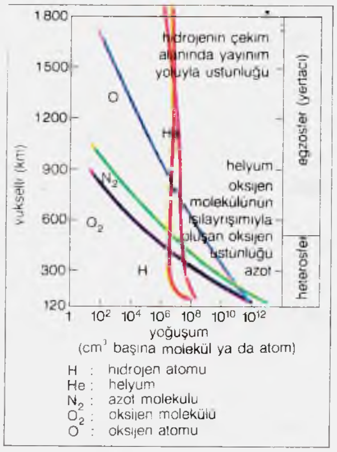
AERONOM a. (fr. *aéronome*'dan). Aeronomi uzmanı.

AERONOMİ a. (fr. *aéronomie*'den). Yer'in ya da genel olarak gezegenlerin atmosfer özelliklerini koşullandıran fiziksel ve kimyasal olayları inceleyen bilim dalı.
—ANSİKL. Eskiden üst atmosfer konusundaki bilgimiz kutup ışıklarının ya da kayan yıldızların gözlemiyle sınırlıydı; yüzyılımızın başında Marconi'nin iyonosferi keşfetmesi, 1930 yılına doğru Chapman, Dufay ve lord Rayleigh'ın atmosferin zayıf ışık yayımını ortaya koymaları bu bilgilerin gelişimini sağladı; sözkonusu ışık yayımı Güneş'in Yer çevresiyle etkileşimini yansıtıyor ve atmosfer ışımasını oluşturuyordu. Sonraki dönemlerde, radyotelgraf, kutup ışıklarının incelenmesi ya da Güneş-atmosfer ilişkilerinin fiziği gibi çok çeşitli bilim dallarının tek bir bilim dalına, yani Yer'in orta (15-100 km) ve yüksek

AERONOMİ

Yer'in üst atmosferinde zayıf ya da güçlü bir güneş etkinliği halinde, yükseltinin fonksiyonu olarak, yoğunluğun evrimi

orta güçte güneş etkinliği için Yer'in üst atmosferinde yükseltinin fonksiyonu olarak temel bileşenler biçiminde yoğuşumun evrimi

(100 km üstünde) atmosferinin fiziksel kimyasına bağlı olduğu ortaya çıktı. 1951'de S. Chapman, bu yeni uzmanlık dalı için "aeronomi" adını önerdi. Böylece eski Uluslararası Yer manyetizması ve elektrik birliği, Uluslararası Yer manyetizması ve aeronomi birliği adını aldı. 1950'den sonra Barbier, atmosfer yayımını sistemli olarak Yer'de inceledi; Nicolet de ortaya çıkan kimyasal tepkimeleri ilgi çekici biçimde betimledi. Öte yandan, atmosfer parametrelerini doğrudan doğruya ölçme olanağını sağlayan uzay teknikleri, yirmi yıldan bu yana Yer aeronomisinin büyük ölçüde gelişimine katkıda bulundu; ayrıca Venera, Mariner, Pioneer, Viking ve Voyager gibi gezegen sondaları sayesinde Venüs, Mars, Jüpiter, Io ya da Titan aeronomileri büyük ilerleme gösterdi. Aeronomi, bir gezegen atmosferinin fiziksel hali üstünde Güneş enerjisinin kimyasal etkisini temel problem olarak ele alır; dolayısıyla yansız ya da iyonlaşmış parçacıklardan (plazma) oluşan, çok seyreltik bir ortama kimya ve fiziğin temel kavramlarını uygulama yollarını arar. Troposfer (meteoroloji) ve manyetosferin incelenmesinden kaynaklanan sorular, genellikle aeronominin konusu dışında kalır; ayrıca stratosferdeki hareketlerin betimlenmesi de meteorolojinin alanına girer; bununla birlikte, stratosfer kimyası daha çok aeronominin konusudur. Öte yandan, iyonosfer (→ İYONOSFER) ve kutup ışıkları ile ilgili sorunlar da (→ KUTUP IŞIĞI) bu gelişimin dışında tutulur. Uzay ve Yer'de yapılan deneysel incelemeler, çeşitli bölgeler arasında olduğu kadar (orta troposfer, yüksek atmosfer, iyonosfer, manyetosfer, gezegenlerarası ortam), bu bölgelere yerleşen etkenler arasında da (parçacıklar ya da dalgalar) sıkı bir bağ bulunduğunu ortaya koymuştur. Günümüzde gezegen çevresi, özellikle aeronomi yardımıyla kavranabilecek genel bir problemdir.

• *Aeronomide kullanılan ad dizini.* Bir gezegen atmosferinin uzlaşmalı olarak katmanlar halinde yapılandığı varsayılır; katmanların bir parametresi sabittir ya da tekdüze olarak değişir. Yer'in atmosferi aşağıdan yukarıya doğru, Güneş ışınımlarını soğurma oranına göre sıcaklığı almaşık olarak azalan ya da artan bölgelere bölünmüştür: *troposfer* (yaklaşık 0-12 km), *stratosfer* (12-50 km), *mezosfer* (50-85 km) ve *termosfer* (85-600 km). Öte yandan bileşimleri göz önüne alınarak bir başka ayırım yapılmıştır: *homosfer*'in (0-100 km) bileşimi karışım yoluyla sabit kalır; *heterosfer*'de (100-500 km) farklı kütleli gazlar, çekim alanı içinde birbirinden ayrılır; *egzosfer*'de (500 km üstünde) en hafif atomlar (Yer'in ilkel atmosferinin temel bileşenleri H ve He) balistik yörüngeler çizer ve yerçekiminden kurtulabilir. Nihayet elektromanyetik yapının incelenmesi, güçlü bir iyonlaşma gösteren D (60-85 km), E (90-120 km) ve F (150-600 km) bölgelerinin yanı sıra, manyetosferi ortaya çıkarmıştır; bu sonuncu bölgede seyreltik atmosfer plazmasına Yer'in manyetik alanının etkisi egemendir.

• *Araştırma yöntemleri.* Bir gezegenin atmosferini betimlemek için, onun yeterli sayıda bölgesinde, basınç, sıcaklık, yoğunluk, kimyasal bileşim, rüzgâr vb. gibi parametreleri ve bunların zamanla değişimlerini belirlemek gerekir. Parametrelerden bir kısmı uçak, balon, füze ya da uyduyla yerel olarak ölçülebilir. Uyduyla ölçümde çok iyi bir uzay-zaman örtüsü elde edilir; ama uydular büyük yükseltilerde yörüngeye oturtulduğundan (çok yoğun atmosferin yıpratıcı sürtünmesinden kaçınmak için), orta atmosfer, yalnızca üstten sondaj yapılarak incelenebilir. Uzaktan ölçüm teknikleri arasında en yaygın olanlar şunlardır: soğurulan Güneş ışığının ya da atmosfer ışımasının gözlemi (ışıkölçüm, tayfölçüm ya da girişimölçüm) kimyasal bileşimi verir; göktaşı izleri ya da füzeyle püskürtülen yapay bulutlar (sodyum) incelenerek yüksek katmanlardaki rüzgâr belirlenir; ayrıca radyoelektrik dalgaları (radar) ya da ayarlanır laserden (lidar) yayılan ışık dalgalarıyla sondaj yapılır ve yapay uyduların yörünge verileri çözümlenir. Uzay mekiğiyle fırlatılacak Avrupa Uzay laboratuvarı nın (Spacelab) ilk görev yolculuğunda yapılması düşünülen dokuz deney aeronomiye, özellikle atmosferin azınlık bileşenleriyle ilgili araştırmalara ayrılacaktır.

• *Kimyasal aeronomi elementleri.* Bir gezegen atmosferinde oluşan bütün kimyasal tepkimelerin bilinmesi, oradaki olayların ve özellikle ortaya çıkan ısı alışverişinin anlaşılması için zorunludur. Kimyasal olaylar, atmosferin üst bölgesine ulaşan, Güneş'in morötesi, görünen ışık ya da kızılaltı ışınımlarından kaynaklanır. (→ *Güneş* DEĞİŞMEZİ.) Bu ışınımlar, hava molekülleri (Rayleigh yayınımı) ve aerosollar (Mie yayınımı) tarafından dağıtılır ve atmosfer penceresi dışında tümüyle soğurulur. Yer atmosferinde kızılötesinin soğurulmasına, (O_2, H_2O, CO_2 ...) molekül kuşakları neden olur; morötesinin soğurulmasıysa, atmosferdeki moleküllerin ayrışmasına, iyonlaşmasına ya da uyarılmasına yol açar ve 20 ile 85 km yükseltilerde (kimosfer) yoğun bir kimyasal etkinliğe olanak verir. Yeni bileşenler, özellikle oksijen atomları *ışılayrışım*'la ortaya çıkar ($O_2 + h\nu \rightarrow O + O$); sonra bu bileşenler etkileşerek hidroksil ya da ozon oluşturur ($O + H_2O \rightarrow OH + OH$; $O + O_2 + X \rightarrow O_3 + X$); öte yandan 25 km dolayında oluşan dayanıksız *stratosfer ozon* katmanının, karmaşık kimyasal kataliz sonucunda azot oksidin tehdidinden çok, freonların ışılayrışımından kaynaklanan klor atomlarının tehdidi altında kalması olasıdır.(Klor: $O_3 + Cl \rightarrow ClO + O_2$; $ClO + O \rightarrow Cl + O_2$. Azot oksitleri: $O_3 + NO \rightarrow NO_2 + O_2$; $NO_2 + O \rightarrow NO + O_2$.) *İyonlaşma*, NO^+, O_2^+, N_2^+, O^+, He^+, H^+) iyonlarının yerleştiği, D, E ve F iyonosfer bölgelerinin oluşumunu belirler; iyonlar ise yeniden bileşim ya da yük alışverişi tepkimelerine yol açar. Nihayet *uyarma*, Güneş ışınımı ya da öbür parçacıklarla tepkimeye girme olayı yüzünden doğar ve geceleri gökte görünen atmosfer ışımasının tayf çizgileri ya da kuşakları ortaya çıkar. (Örneğin $O + O + O \rightarrow O_2 + O^*$, yıldız işareti uyarılmış durumu gösterir; $O^* \rightarrow O$ + oksijen atomunun yeşil tayf çizgileri yayımı; ayrıca $O_2^+ + e^- \rightarrow O^*, O^*$; $O^* \rightarrow O$ + oksijen atomunun kırmızı tayf çizgileri yayımı.)

• *Bir gezegen çevresinin fiziksel öğeleri* (hidrostatik ve termodinamik). Atmosfer, çevrelediği gezegenin çekim alanının etkisinde kalır; bu yüzden yükselti büyüdükçe yoğunluğu düşer. Nitekim Yer atmosferinde yoğunluk düşüşü, yeryüzüyle 100 km arasında 10^6 çarpanıyla gerçekleşirken, yükseldikçe yavaşlar ve Güneş etkinliği hafiflediği ölçüde zayıflar. Hidrostatik ve ideal gaz denklemleri, bir atmosferin basınç özelliklerini $dP/P = dz/H$ bağıntısıyla belirleme olanağını verir; bağıntıda P basıncı, z yüksekliği ve $H = kT/mg$ ölçek yüksekliğini gösterir (k Boltzmann değişmezi, T kelvin cinsinden sıcaklık, m molekül kütlesi, g yerçekimi ivmesi). Homosferin ince bir katmanı için (T ve g değişmezdir) bu bağıntı, basıncın yükseltiyle üstel olarak düştüğünü gösterir; bu denklem genel hale uygulanabilir; bu amaçla z'ye göre g'nin değişimi göz önüne alınır, H'nin değişmez bir gradyanı gösterdiği varsayılır ve heterosferde m'nin değişimi hesaba katılır. Yer için H aşağı atmosferde 8,5 km düzeyindedir ve T'nin çok yüksek olduğu egzobazda 100 km'ye ulaşır. Atmosfer havası, izobar ve adiyabatik dönüşümlerin benzerlerine uğrayabilir; bu dönüşümler içinde su buharı zenginliği (orta atmosferde çok zayıf, ama Yer troposferinde önemsenecek ölçüde), belirgin biçimde olaya katılır. Bir atmosferde başlıca ısı kaynakları şunlardır: Güneş ışınımını soğurma, kimyasal tepkimeler, yüklü taneciklerin enerjisini soğurma (kutup ışığı olayı), hidrodinamik dalgaların dağılımı (ağırlık dalgaları ve gelgit) ve Joule etkisiyle ısınma (iyonosfer akımı); en önemli ısı kuyusu, atmosfer bileşenlerinin kızılaltı ışınımlarını soğurması sonucunda oluşur. Bu kaynaklar ya da ısı kuyuları bilinirse, enerjinin korunumu denklemi kullanılarak ısıl bilanço bulunabilir; ölçülemeyen çeşitli parametrelerin yaklaşık değerlerini bulmak için kütle ve kinetik momentin korunumuna ilişkin temel denklemlerden yararlanılabilir.

• *Bilanço.* Demek ki, bir atmosferin fiziksel kimyası, bazı parametrelerin yöresel ölçümünün ya da uzaktan belirlenmesinin yanı sıra, göz önüne alınan ortamın fiziksel yapısının ve orada oluşan kimyasal tepkimelerin (hızları laboratuvarda ölçülebilir) bilinmesi durumunda da ortaya konabilir. Günümüzde Yer'in üst atmosferi yeterince bilinse bile, kuramsal ve deneysel güçlükler orta atmosferin incelenmesini sınırlar. Uluslararası orta atmosferi inceleme programı, gelecek yıllarda bu gecikmeyi giderebilir ve stratosferin kirlenme tehlikesiyle iklim değişikliklerine ilişkin problemleri daha iyi belirleme olanağını verebilir.

AEROPE. Yun. mit. Minos'un torunu, Katreus'un kızı. Pleisthenes ya da Atreus'la, ya da önce biri, daha sonra ötekiyle evlendi ve Agamemnon ile Menelaos adında iki oğlu oldu. Kayınbiraderi Thyestes tarafından baştan çıkarıldı. Atreus, bu sadakatsizliği öğrendiği zaman Aerope'yi denize attı.

AEROSEL a. (fr. *aérocèle*). Boyunda gazlı tümör.

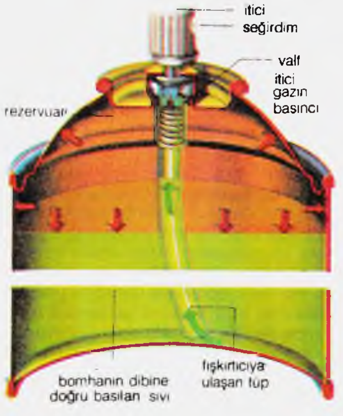
AEROSİST a. (fr. *aérocyste*). Bot. Kimi suyosunlarının talında bulunan ve bu yosunların yüzmelerine yarayan gazla dolu (azot ve oksijen) keselerin ya da kabarcıkların her biri.

AEROSKOP a. (fr. *aéroscope*'tan). Kim. müh. Eşanl. TOZOLÇER.

AEROSOL a. (fr. *aérosol*). Bir sıvının, bir çözeltinin ya da katı bir cismin çok küçük ve ince parçacıklarının havada ya da bir gaz içinde dağılması ya da asılması. (Bk. *ansikl.* böl. Tıp.)

—Gökbil. *Atmosferik aerosol,* troposfer ya da stratosfer havasında asıltı halinde bulunan ve çok küçük parçacıklardan oluşan koloidal sistem; parçacıklar doğal kökenli (okyanus tuzu, yanardağ tozları, çiçektozu taneleri vb.) ya da yapay kökenli kirleticilerdir (kurşun tetraetil, amyant, kuvars...). [Bk. *ansikl.* böl.]

—ANSİKL. Gökbil. *Atmosferik aerosol.* Parçacıklar çapları mikrometre düzeyinde olduğunda, havada uzun süre asıltı halinde kalır ve çok uzak bölgelere ulaşır.

aerosol
işleme ilkesi ve seğirdim ayrıntısı

Doğal aerosollar değişik kökenli ve çeşitli boylarda olabilir. Kara kökenli aerosolların başlıcaları, iyonlardan (sülfat, nit-

rat, kalsiyum), organik bileşiklerden ve çözünmez toprak parçacıklarından oluşur. Okyanustan gelen aerosollar ise, kara kökenli bazı parçacıklar içerse bile genellikle deniz tuzundan kaynaklanır. Öte yandan doğal radyoaktif parçacıklara her iki ortamda da eşit ölçüde rastlanır.

Radyoaktif parçacıkları toplayıp karalara ve denizlere bırakan, yağışlardır. Bu parçacıklar havaya oranla yağmurda yaklaşık bir milyon kez daha yoğundur. Yağmurlar atmosferi temizleyen temel etkenlerdir ve kimi topraklara sülfat ya da nitrat sağlayan tek kaynak oluşturur.

Ayrıca aerosollar çok çeşitli kökenden gelen kirletici parçacıklar içerir. Bazı ürünler aerosol biçiminde taşınır ve yayıldıkları yerlerden çok uzak ortamlara ulaşır. Atmosferde aerosolların dolaşımı hava kütlelerinin yer değişimiyle gerçekleşir. Stratosferde havanın dolaşım hızının çok düşük olması nedeniyle parçacıklar yıllarca kalabilir; oysa troposferde yaklaşık bir ay tutunurlar. Dolayısıyla askeri amaçlı nükleer denemeler yüzünden stratosferde büyük miktarda radyoaktif elementler yığılmıştır; bu elementler yağmurla toprağa düşmeden önce aerosol biçiminde bir yıldan uzun süre stratosferde kalır.

Sanayi atıklarından kaynaklanmış parçacıklar içeren ve dumanla havaya yayılan aerosolların, yağmur damlaları için bir yoğuşum merkezi oluşturdukları kanıtlanmıştır; nitekim bu tür aerosolların bulaştığı bölgelerde yağmurlar hissedilir ölçüde artmaktadır.

Öte yandan aerosollar, atmosferdeki nemlilik sürecinde ve güneş ışınımında rol oynaması nedeniyle yöre, bölge, hatta gezegen düzeyinde (yanardağ külleri) hava ve iklim değişiminin etkenleridir.

Bugün tüm dünya yüzeyinde değişik miktarlarda bulunan D.D.T. gibi böcek öldürücüler de aerosollar biçiminde yayılmıştır. Bu maddeler uygulama sırasında asıltı halinde havaya karışmalarının yanı sıra, topraktan ve bitkilerden rüzgâr etkisiyle yükselebilirler. Araştırmalar uçakla püskürtülen ensektisitlerin yalnızca % 25'inin ekili topraklara ulaştığını göstermektedir; kalan bölümü ise aerosol biçiminde değişik uzaklıklardaki çevreye taşınır. Günümüzde her yıl yeryüzüne dökülen 1,5 milyon ton pestisitlerin yaklaşık % 60'ı uçaklarla atılır. Dolayısıyla bu ürünlerin aerosol olarak yayılımı, bazı ortamlarda yaşamı ağır bir tehdit altında tutmaktadır.

Ayrıca aerosollar, bitkisel sporlar gibi biyolojik parçacıklar taşır. Bu nedenle kimi hastalıkların çok uzak bölgelere yayılmasına yol açabilirler. Nitekim Afrika kıtasıyla sınırlanan kahve pasının, kısa sürede Brezilya'ya ulaşması ancak bu şekilde açıklanabilir.

—Tıp. Aerosol küçük çapta bir sis meydana getirerek bazı ilaçların taşınmasını sağlar. Önceleri akciğer ve bronş hastalıklarında kullanılan aerosollar, bugün çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmaktadır; sinüzit, fistül, deri ve dölyolu hastalıkları. Bu yolla verilen başlıca ilaçlar, antibiyotikler, kortikoitler, bronş genişleticilerdir. Veterinerlikte aerosollar etçil hayvanların solunum yolu hastalıklarının ve koyunda solucanlardan ileri gelen bronşitlerin tedavisinde kullanılır.

Aerosol meydana getiren aygıtlar, elektrikli bir pompayla bir çeper yüzeyine şiddetle çarptırılarak toz haline gelen bir sıvının bulunduğu özel bir boru sisteminden oluşur. Bu yöntemle ortaya çıkan damlacıkların çapı mikrometreyi geçmez ve bu sayede karıştıkları hava içinde asıltı olarak kalabilirler. Solunumla akciğerlere giren aerosollar kolaylıkla hava peteklerine kadar ulaşırlar ve bunların çeperlerinden geçebilirler.

AEROSTAT a. (fr. *aérostat*'tan). BALON'un eşanlamlısı.

AEROSTATİK a. (fr. *aérostatique*'ten). Dingin halde bulunan hava ve gazların dengeleriyle ilgili yasaları inceleyen fizik dalı.

AEROTEKNİK a. (fr. *aérotechnique*'ten) Havc. Havada yer değiştiren cisimleri, gerek aerodinamik, gerek yapım yönünden incelemeyi konu edinen teknik.

AEROTERMİK sıf. (fr. *aérothermique*'ten). Hem aerodinamikle hem de termodinamikle ilgili olan. (Aerotermik olaylar atmosferde, uçakların ses hızını aşmasından hemen sonra görülür.)

AEROTERMODİNAMİK a. (fr. *aérothermodynamique*). Çok yüksek hızlarda aerodinamik akışların yol açtığı ısı olaylarını inceleyen bilim. (Aerotermodinamik, havanın akış koşullarının yanı sıra, sıcaklık duvarı ya da ısı duvarı denilen olgunun doğduğu yüksek hız alanında ısı geçişi olaylarıyla da ilgilenir.)

AEROTERMOTERAPİ a. (fr. *aérothermothérapie*) → HAVA* TEDAVİSİ.

AERTSEN (Pieter), **Lange Pier** denir, hollandalı ressam (Amsterdam 1508-*ay.y.* 1575). Konusu ne olursa olsun, yapıtlarında gerçekçi ve zengin bir üslupla işlenmiş natürmortlar egemendir. (*İsa ile samiriyeli*, Frankfurt-am-Main, İnstitut Stadel.)

Pieter **Aertsen** *Köylülerin yemeği (1556) Mayer Van den Bergh müzesi*

AES, roma tarihinin başlangıcında, para yerine geçen işaretsiz (*aes rude*) ya da işaretli (*aes signatum*) tunç çubuk; tunçtan ilk para. (Sonraları Roma cumhuriyeti devrinde piyade ve süvarilerin ücretleriyle süvarilerin kamu atlarını satın alabilmeleri için verilen tazminat anlamında kullanıldı.)

AESCHBACHER (Hans), isviçreli heykelci (Zürich 1906). Önce baskı, sonra alçı işleriyle uğraştı, 1936'dan sonra heykelci olarak çalıştı. Başlangıçta figüratif yapıtlar verdikten sonra, çoğunlukla lav kullanarak dikey, diyagonal ya da yatay biçimler oluşturan yüksek dikilitaşlar yaptı.

AESCHNA a. Avrupa ve Kuzey Amerika'da yaygın, parlak renkli, silindirimsi karınlı, hızlı uçuşlu, iri kızböceği. (Larvaları suda yaşayan ve etçil olan aeschnalar, çoğunlukla yalnız yaşar ve av alanlarını canla başla savunurlar. Kızböcekleri takımı, *aeschnidae* familyası.)

aeschna

AESCHNİDAE a. Dinlenme halindeyken kanatları yatay duran aeschna ve anax gibi böcekleri içeren, değişik kanatlı böcekler familyası. (*Anisoptera* alttakımı.)

—ANSİKL. *Aeschnidae* familyasındaki böcekler, kızböceğigillerle aynı özellikleri taşır. Erişkinleri iri kızböceklerini andırır; tropikal bölgelerde pek çok olan türleri, alaca ve göz alıcı renklidir. Yumurtalarını, çoğunlukla bataklık bitkilerinin dokuları içine sıkıştırırlar.

AESCULAPİUS, Yunanlılar'ın Asklepios'u ile özdeşleştirilen Roma hekimlik tanrısı.

AESKİNİT a. (fr. *aeschynite*'ten). Miner. Kalsiyum, lantan, itriyum, demir, seryum ve toryum gibi elementlerin ortorombik bakışımlı titanoniyobatı.

AESON → ESON.

AESTHESİA a. (yun. *aisthesis*, duyum'dan). Amphineura grubundan yumuşakçaların (kitonlar) sırt bölümünde bulunan ışığa duyarlı alıcı.

AET Avrupa ekonomik topluluğu'nun kısaltması. (→ AVRUPA TOPLULUKLARI.)

AET Tarımsal meslek örgütleri komitesi, AET ülkeleri çiftçilerinin çıkarlarını Topluluk kurumları katında savunmakla görevli, hükümetdışı danışma kurumu. Komite, inceleme ve temsil etkinlikleri dolayısıyla, özellikle tarım piyasalarıyla ilgili konularda Avrupa komisyonuna bilgi verir.

AETALAR, Filipinler'de Luzon adasının doğu kesiminde oturan ve Malaya-Polinezya lehçesiyle konuşan negrito halk. Yarı göçebe olan bu halk, bitki köklerini ve yumrularını toplayarak, tatlı patates, manyok, taro gibi bitkileri, yakılarak tarıma açılmış topraklarda yetiştirerek, arıcılık yaparak ve yabandomuzu, maymun, fare gibi hayvanları avlayarak geçinir. Aetalar, dışevlilik yaparlar; evli çiftler, kazıklar üzerindeki evlerde, kocanın akrabaları yanında yaşarlar.

AETHELARD →ADALARD.

AETHELBALD ya da **ETHELBALD,** Wessex kralı (858-860), Aethelwulf'un oğlu.

AETHELBERHT ya da **ETHELBERT,** Kent kralı (560-616). 593'ten sonra bretwalda olarak tanındı ve gücünü İngiltere'de Humber'in güneyine kadar yaydı. Bir Merovenj prensesiyle evli olan Aethelberht, Canterbury'li aziz Augustine'in telkiniyle hıristiyan dinine geçti ve Roma'ya bağlı bir anglosakson kilisesi kurması için ona yardım etti.

AETHELBERHT ya da **ETHELBERT** (*aziz*), East Anglia kralı. Offa'nın emriyle 794'te öldürüldü.

AETHELBERHT, Wessex kralı (860-866), Aethelbald'ın kardeşi.

AETHELFLAED, Büyük Alfred'in büyük kızı. Mercia kontu Aethelraed'in eşi. Kocası ölünce (911) "Lady of the Mercians" unvanını aldı ve oranın suzereni olan kardeşi Edward'la birlikte ülkeyi yönetti; onunla birlikte Danimarkalılar'a karşı zaferle sonuçlanan bir savaşa girişti. Ölümünden (918) sonra Mercia kontluğu Wessex'e bağlandı (919).

AETHELFRİTH ya da **ETHELFRİTH,** önce Bernicia prensi, sonra Nortanhymbre'nin ilk kralı oldu (593-616). Acımasız otoritesi ve savaşçılığı sayesinde krallığı, Kent ile birlikte en önemli anglosakson hükümdarlığı haline geldi. Aethelfrith, 603'te Scotlar'ı ve Cumbrialılar'ı, 613'te de Galyalılar'ı yenilgiye uğrattı; topraklarını İrlanda denizi'ne kadar genişletti. East-Anglia kralı Redwald'a yenildi ve öldürüldü.

AETHELNOTH ya da **EGELNODUS,** 1038 yılında Canterbury başpiskoposuydu. Büyük Knut üzerinde önemli etkisi oldu.

AETHELRED I ya da **ETHELRED,** Wessex ve Kent kralı (866-871), Aethelwulf'un üçüncü oğlu. Saltanatı sırasında tüm İngiltere Danimarkalılar'ın istilasına uğrama tehlikesiyle karşı karşıya kaldı.

AETHELRED II Müteredıdit, üvey kardeşi Edward'ın ölümü üzerine Anglosaksonlar'ın kralı oldu.İngilizler'in iyice çökmesine (978-1016) yol açarak İskandinavlar'ın amaçlarına ulaşmalarını kolaylaştırdı. Rakiplerinin bölünmesi ve Danimarka kralı Sven'in 1014'te zamansız ölümüyle krallığını koruyabildi.

AETHELSTAN ya da **ATHELSTAN** (895-939). Anglosaksonlar'ın kralı (924-939) ve Baba Edward'ın oğlu ve ardılı. Brunanburh savaşı'nda Northumbrialı Danimarkalılar ile müttefiklerini kesin bir yenilgiye uğrattı. Böylece, anglosakson birliği sağlanarak dış tehlikeler uzaklaştırılmış oldu.

AETHELWULF ya da **ETHELWULF,** Wessex ve Kent kralı (839-858). Ockley' de danimarkalı istilacıları yendikten sonra (851) Mercia'yı ele geçirdi.

AETHRA ya da **AİTHRA.** Yun.mit. Atina kralı Aigeus'un eşi ve Theseus'un annesi. Daha sonra Helene'nin kölesi oldu.

AETHUSA a. (yun. *aithussein,* sallanmak, titremek'ten). Tarlalarda ve bahçelerde yetişen ve bazen homeopatik hekimlikte kullanılan zehirli ve acı bitki. (Maydanozgiller familyası.)

AETHUSA → AITHUSA.

AETİUS, romalı general (Durostorum, öl. 454). Valentinianus III döneminde en yüksek askeri rütbelerle ödüllendirildi. 434 yılından 454'e kadar, Batı Roma İmparatorluğu'nun tartışmasız önderi ve Roma'yı ayakta tutan son kişilerden biri oldu. Franklar ve Burgundlar ile savaştı, Galya'da yaşayan germen topluluklarını Hunlar'a karşı birleştirdi. Catalaunum meydan savaşı'nda Attila'yı yendi (451). Ününden ve gücünden çekinen imparator Valentinianus III, onu kendi eliyle öldürdü.

Aetna, İ.Ö. 55 ile 79 arasında yazılmış ve yazarı bilinmeyen (Vergilius? Manilius? Lucilius?) felsefi ve bilimsel şiir. Büyük ölçüde Lucretius'un yapıtından esinlenerek yazılmış olan *Aetna,* volkanik püskürmeleri konu alan bir denemedir; yazar mitoloji öykülerine karşı çıkarak püskürmeleri toprağın içinde sıkışmış esintilerin şiddetlenmesi olarak görür. Yapıt Catania'nın Etna yanardağı tarafından yok edilişini anlatan duygulu bir bölümle biter.

AETOSAURUS a. Wurtemberg'deki üst trias tabakasında bulunan, timsaha benzer sürüngen fosili. (Thecodontia takımı.)

AF, -ffı a. (ar. *ᶜafv*'dan). **1.** Bir kimsenin kusurunu hoşgörme; bağışlama. **—2.** Bir sorumluluktan uzak tutma ya da uzak tutulma: *Toplantıya gelemeyeceğim, affınızı rica ederim.* **— 3.** Bir kimseyi görevinden uzaklaştırma; işten el çektirme, azil: *Bu işten affı uygun görüldü.* **—4.** *Af buyurun,* bağışlayın. || *(Bir kimseden) af dilemek,* bir suç ya da kusurun bağışlanmasını istemek: *Bunun için sizden af diliyorum.* || *Affa uğramak,* ceza sözkonusu ise, bağışlanmak: *Cezasının üçte ikisi affa uğramıştı.* || *(Bir iş ya da görevden) affını istemek, dilemek,* o iş ya da görevi yapamayacağını incelikle bildirmek; istifa etmek: *Sağlık nedeniyle görevinden affını istedi.* || *Affınıza mağruren,* affınızdan gurur duyarak (esk.). || *Affınıza sığınarak,* "acıyıp bağışlayacağınıza güvenerek" anlamında kullanılan nezaket sözü.

—Cez. huk. Bazı suç ve cezaları ortadan kaldıran yasama ya da cumhurbaşkanlığı tasarrufu. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Genel af,* kamu davasını ve hükmolunan cezaları bütün sonuçlarıyla ortadan kaldıran yasama tasarrufu. || *Özel af,* kesinleşmiş bir cezayı kaldıran, azaltan ya da daha hafif bir cezaya çeviren yasama ya da cumhurbaşkanlığı tasarrufu.

—İsl. Allah'ın kullarını bağışlaması, sorumlu tutmaması ve onların günahlarını ve günahlarının cezasını silmesi. (Bk. *ansikl.* böl.)

—İsl. huk. Bir kimsenin kendisini yaralayan, bir organını kesen ya da işlemez hale getiren kişiye karşı "kısas", "diyet" ya da "hükümet-i adl" hakkından vazgeçmesi. (Görülen zararın türüne göre, *af an -il cerahe* [yaralama], *af an-il cinaye* [öldürme], *af an-il kat* [kesme] *af an-il şecce* [yarma] diye adlandırılır.) [Bk. *ansikl.* böl.] || *Af an-il kısas,* kendisine karşı öldürme girişiminde bulunulan kişinin ya da velisinin kısas hakkından vazgeçmesi.

—Verg. huk. *Af talebi,* bir vergi mükellefinin, ilgili vergi dairesine bir vergiden tümüyle bağışık tutulması için yaptığı başvuru. || *Kısmi vergi affı,* bir verginin bir cezanın ya da bir borcun miktarında, istek üzerine, indirim yapılması.

—ANSİKL. Cez. huk. Türk hukukunda iki çeşit af vardır: genel af ve özel af. Genel af, toplumsal barış ve kamu yararı düşüncesiyle yapılan yasama tasarrufudur. Genel af yetkisi yasama meclisine aittir. 1982 Anayasası'nın 87. maddesi, genel ve özel af yetkisini TBMM'ye verirken kimi eylemlerden dolayı hüküm giyenlerin af kapsamına alınmayacağını özel olarak belirtir. Bunlar anayasanın 14. maddesinde açıklanan siyasal nitelikteki eylemlerdir. Genel af, kamu davasını ve kesinleşmiş mahkûmiyet kararlarını ortadan kaldırır. Mahkûmiyet kararı kesinleştikten sonra genel af çıkmışsa ceza infaz edilmez, infaza başlanmışsa durdurulur. Genel af, ceza çekildikten sonra çıkmışsa mahkûmiyetin sonuçları olan ehliyetsizlikler ortadan kalkar. Genel afla kaldırılan mahkûmiyet tekerrüre esas olmaz. Genel afla, asli cezalarla birlikte fer'i cezalar da ortadan kalkar. Böylece, asli cezaya bağlı olarak verilen, kamu hizmetlerinden yasaklılık ve diğer ehliyetsizlikler sona erer. Genel af cezayı bütün sonuçlarıyla ortadan kaldırdığı için aftan yararlanan kişi mahkûm olmamış sayılır. Özel af ise yalnız cezayı etkileyen bir tasarruftur. Özel af, cezayı ya tümüyle ortadan kaldırır ya azaltır ya da onun niteliğini değiştirir. Özel af, akşi kararlaştırılmadıkça fer'i cezaları kapsamaz. Özel af yetkisi TBMM ile cumhurbaşkanınındır (Anayasa md. 87, 104).

Cumhuriyetten sonra çıkarılan başlıca af yasaları: **1.** 26 teşrinievvel 1933 tarih ve 2330 sayılı *Af kanunu;* **—2.** 29 haziran 1938 tarih ve 3527 sayılı *İstiklal mahkemelerinde hüküm giyenlerle, Yüzellliklerin affına dair kanun;* **—3.** 14 temmuz 1950 tarih ve 5677 sayılı *Bazı suç ve cezaların affı hakkında kanun;* **—4.** 11 mart 1954 tarih ve 6385 sayılı *Bazı orman suçlarının affına ve bazı suçlardan mütevellit tazminatın terkinine dair kanun;* **—5.** 23 haziran 1958 tarih ve 7132 sayılı *Bazı orman suçlarının affına ve bunlardan mütevellit idari şahsi haklarının sukutuna dair kanun;* **—6.** 28 haziran 1960 tarih ve 4 sayılı *Hürriyet mücadelesi uğrunda işlenen bazı suçların affına dair kanun;* **—7.** 28 haziran 1960 tarih ve 5 sayılı *Silah taşıyan veya bulunduranların affına dair kanun;* **—8.** 10 mayıs 1962 tarih ve 50 sayılı *Asker kişiler tarafından 22-23 şubat 1962 olayları dolayısıyla veya daha evvel bu olaylara esas teşkil edebilecek mahiyette işlenen fiil ve hareketler için ceza koğuşturması yapılmaması hakkında kanun;* **—9.** 16 ekim 1962 tarih ve 78 sayılı *Anayasayı ihlal suçundan Yüksek adalet divanınca mahkûm edilenlerin cezalarının kısmen affı hakkında kanun;* **—10.** 23 şubat1963 tarih ve 218 sayılı *Bazı suç ve cezaların affı hakkında kanun;* **—11.** 3 ağustos 1966 tarih ve 780 sayılı *Bazı suç ve cezaların affı hakkında kanun;* **—12.** 26 aralık 1967 tarih ve 977 sayılı *Af kanunu;* **—13.** 15 mayıs 1974 tarih ve 1803 sayılı *Cumhuriyetin ellinci yılı nedeniyle bazı suç ve cezaların affı hakkında kanun.*

—İsl. İslam inancına göre af, bağışlayıcı olan Allah'a özgüdür (affı ilâhi). Müslümanlar ölümden sonra,Peygamber'in arka çıkmasıyla (şefaat) günahlarından arınıp affolacaklarına inanırlar. Afüv (bağışlayıcı) sözcüğü, Allah'ın 99 adından biridir. Kuran'ın çeşitli surelerinde (Nûr, Âli İmrân, Şûra), insanların da birbirlerini bağışlayıcı olmaları gerektiği belirtilmiştir.

— İsl. huk. İslam ceza hukuku, suçları affedilmez ve affedilebilir suçlar olmak üzere ikiye ayırır. Affedilemez suçlar beş tanedir: zina, hırsızlık, üzüm şarabı ya da başka bir alkollü içki alarak sarhoş olmak, yol kesmek, namuslu bir kişiye zina iftirasında bulunmak. Affedilebilir suçlar da ikiye ayrılır: mağdurun affedebileceği suçlar ve Devlet başkanının affedebileceği suçlar.

A.F., ALÇAK FREKANS'ın kısaltması.

AFACAN sıf. ve a. Yerinde duramayan, hareketli, sevimli, zeki çocuk için kullanılır; haşarı, yaramaz: *Ne şirin, ne afacan çocuksun sen! Bu afacanlarla baş etmek zor olsa gerek.*

Afacan, haftalık çocuk dergisi. M. Faruk Gürtunca tarafından kuruldu. 1934'ten 1940'a kadar 309 sayı yayımlandı. 1942-1943'te de 42 sayı çıktı. Tek bantlık çizgi roman, derginin adını taşıyan bir kahramanın yaratılması, çizim ve başyazılarda imzanın kullanılması Afacan'ın çocuk dergiciliğine getirdiği başlıca yeniliklerdir.

AFACANLAŞMAK gçz. f. Giderek yaramazlaşmak, haşarılaşmak: *Son günlerde bu çocuk pek afacanlaştı, ele avuca sığmıyor.*

AFACANLIK a. Afacan olma durumu, afacan çocuğun niteliği; yaramazlık, haşarılık: *Afacanlığıyla baş edemiyorum artık.*

A Fadimem, güvende türü bir halk oyunu. Bursa yöresinde yaygın, türkülü bir oyundur.

AFAF ya da **AFAFET** a. (ar. *ᶜafaf, ᶜafafet*). *Esk.* **1.** Temizlik, namusluluk; temiz ve namuslu olma. **—2.** Günah ve kötülükten kaçınma.

AFÂİF çoğl. a. (ar. *ᶜafife*'nin çoğl. *ᶜafâ'if*).*Esk.* İffetli, namuslu kadınlar.

AFAK çoğl. a. (ar. *ufk*'un çoğl., *afak*). *Esk.* **1.** Ufuklar: *"Afakı tutsun ateş-i dilden çıkan duhan"* (Baki, XVI. yy.). **—2.** İnsanın dışındaki tüm varlık âlemi, dünya:*"Aç dîde-i basireti afaka kıl nazar"* (Münif Muhammet Paşa, XX. yy.). **—3.** *Afakı tutmak,* şan, ün sözkonusuysa, dünyanın dört bucağına yayılmak.

AFAK sıf. (fr. *aphake*). Oftalmol. Göz-

merceği olmayan göze denir.

AFAKAN ya da **HAFAKAN** a. (ar. *ḫafaḳan.*) **1.** *Esk.* Geçici olarak duyulan sıkıntı, yürek çarpıntısı. **—2.** *Afakanı kalkmak,* aşırı ölçüde sinirlenmek.‖ *Afakanlar basmak, afakanlar boğmak,* aşırı sıkıntıdan içi daralmak, bunalmak: *Film o kadar sıkıcıydı ki seyrederken afakanlar bastı.*

AFAKGİR sıf. (ar. *afaḳ* ve fars. *-gir*'den *āfāḳgir*). *Esk.* Her tarafa yayılmış; herkesçe bilinmiş, duyulmuş.

AFAKİ sıf. (ar. *afaḳi*). **1.** Belli bir amacı olmayan, dayanıksız söz, konuşma için kullanılır; dereden tepeden: *Afaki bir konuşma.* **—2.** *Esk.* Mekke'ye yalnız hac amacıyla giden, Mekke'de sürekli oturmayan, yabancı.
—Fels. NESNEL'in eski eşanlamlısı. (XX. yy. başlarında, fransızca *objectif* teriminin karşılığı olarak kullanılmıştır.)

AFAKİ a. (fr. *aphakie*). Oftalmol. Göz merceğinin doğuştan yokluğu ya da sonradan yok oluşu.

ÂFÂKİYE a. (ar. *āfāḳi*'den *āfāḳiyye*). NESNELCİLİK'in eski eşanlamlısı.

AFAL AFAL be. Ne yapacağını, ne edeceğini bilmeksizin, şaşkın şaşkın: *Niye öyle afal afal bakıyorsun?*

AFÂLLÂHU ANH ar. *ᶜafa- llāhu ānhu*, "Allah onu bağışlasın" anlamında deyim.

AFALLAMAK ya da **AFALLAŞMAK** gçz. f. Beklenmedik bir olay karşısında ne yapacağını bilemez duruma düşmek; şaşırmak, sersemlemek: *Bizi karşısında görünce afalladı. Caddeyi dolduran yüzlerce araba arasında afallayan çocuk ne yöne gideceğini bilmiyordu.*

◆ **afallatmak** ettirg. f. *Bir kimseyi afallatmak,* o kimseyi şaşırtarak ne yapacağını, ne söyleyeceğini bilemez duruma getirmek, sersemletmek, serseme çevirmek: *Sınavda beni bir afallattı ki, sorma.*

AFALLAŞMAK → AFALLAMAK.

AFALLATMAK → AFALLAMAK

AFANASİYEVO, Rusya'da köy, Güney Sibirya'da Minusinsk'in 100 km kuzeyinde. Köyün adı I.Ö. III. bin yılın sonu ile II. bin yılın ilk yarısında var olmuş bir tunç devri kültürüne verilmiştir. Metalurjinin ilk belirtilerinin (bakır ve tunç) ortaya çıktığı sözkonusu kültür (avcılık ve hayvan yetiştiriciliğiyle geçinirlerken yerleşik yaşama geçen ve özgün bir baskı yöntemiyle süsledikleri çanak çömlekler yapan kafkas halklar tarafından oluşturulmuştur), etkilerini, Yenisey'in batısında Altay dağları'na ve Güney Türkistan'ın dağlık bölgelerine kadar yaymıştır.

AFANASYEV (Aleksandr Nikolayeviç), rus folklor ve etnografya uzmanı (Boguçar, Voronej ili 1826-Moskova 1871). *Rus halk öyküleri*'ni yayımladı (1855-1864).

AFANİTİK sıf. (yun. *aphanes,* görünmez'den fr. *aphanitique*). Jeol. Çıplak gözle hiçbir kristali seçilemeyen bir püskürük kayacın dokusu için kullanılır.

AFAR a. Saho'ya çok yakın, Afarlar'ın konuştuğu kuşi dili.

AFARA a. *Yörs.* Ana ürün alındıktan sonra, harman yerinde taş, toprak ve öbür çöplerle kalan ürün kalıntısı.

AFÂRET a. (ar. *ᶜafāret*). *Esk.* Şeytani, ifritçe niyet, kötü düşünce.

AFÂRİT çoğl. a. (ar. *ᶜifrit*'in çoğl. *ᶜafārit*). *Esk.* İfritler, şeytanlar.

AFARLAR, Kızıldeniz ile Etyopya yaylası arasındaki bölgede oturan bir etnik grup. Kuşi dil ailesine bağlı olan Afarlar (ya da Danakiller), müslüman ve sünnidirler. Ekonomileri, sahip oldukları sığır sürülerine dayanır; bu sığırların eti ve sütü, temel besinlerini oluşturur. Afarlar çoğunlukla göçebe çobanlardır ve develeriyle düzenli pazarlar arasında kervanlarla ticaret yaparlar. Eskiden tuz madenlerini işletir ve ürünlerini bütün Kuzey-Doğu Afrika'ya ihraç ederlerdi.

AFARS ET DES ISSAS *(Territoire français des),* 1967-1977 arasında (bağımsızlığına kavuşmadan önce) Cibuti Cumhuriyeti'nin adı.

ÂFÂT çoğl. a. (ar. *āfet*'in çoğl. *āfāt*). *Esk.* Büyük dertler, belalar: *Âfât-ı arziye. Âfât-ı semaviye.*

AFAZİ a. (fr. *aphasie*) → SÖZYİTİMİ.

AFELANDRA a. (yun. *apheles,* basit ve *aner, andros,* erkek'ten). Çiçeklerinin ve yapraklarının güzelliği için sıcak seralarda yetiştirilen tropikal Amerika kökenli bitki. (Bil. a. *Aphelandra;* yaklş. 50 tür; ayıpençesigiller familyası.)

AFEMİ a. (fr. *aphémie*). Dilbil. Sesleme yeteneğinin sağlamlığına karşın, eklemli dil yetisinin yitimini belirtmek için Broca'nın 1861'de önerdiği ve Trousseau'nun "afazi" ile değiştirdiği terim.

AFEN a. (ar. *ᶜafen*). *Esk.* Çürüme, bozulma.

AFEREZ a. (fr. *aphérèse*) → ÖNSESDÜŞÜM.

ÂFERİDE sıf. ve a. (fars. *āferide*). *Esk.* Yaratılmış, mahluk: *"Hiç âferîde ehle nazar eylemez dirîğ"* (Amri, XVI. yy.).

ÂFERİDGÂR sıf. ve a. (fars. *āferid,* yaratma ve *-gār*'dan *aferidgar*). *Esk.* Yaratan, yaratıcı.

◆ a. Tanrı.

ÂFERİDGÂRİ a. (fars. *āferidgār* ve *-i*'den *āferidgāri*). *Esk.* Yaratıcılık.

AFERİN ünl. (fars. *aferin*). **1.** Bir kimseyi yaptığı olumlu bir iş ya da davranıştan ötürü kutlamak için söylenir; bravo: *Aferin sana! Derslerinde çok başarılı olmuşsun.* **—2.** Yapılan bir işin yakışık almadığını belirtmek için (özel bir vurguyla) söylenir: *Aferin! Sonunda vazoyu da kırmışsın.*

◆ a. **1.** *Esk.* Öğrencilere beğenildiğini göstermek üzere verilen ve derece bildiren belge. *Üç aferin bir tahsin ederdi.* **—2.** *Aferin almak,* bir başkası tarafından beğenilmek, övücü sözler hak etmek: *Aferin alabilmek için gece gündüz çalışırdı.*

ÂFERİN sıf. (fars. *āferin,* yaratan). *Esk.* Kimi birleşik sıfatların oluşumunda yer alır: *can-âferîn, cihan-âferîn* (can veren, dünyayı yaratan, Tanrı), *mani-âferîn* (anlam, söz yaratan) vb.

ÂFERİNENDE sıf. (fars. *āferinende*). *Esk.* Yaratıcı, yaratan.

ÂFERİNİŞ a. (fars. *āferiniş*). *Esk.* **1.** Yaratılış, huy, fıtrat. **—2.** Evrenin yaratılışı.

AFERİST a.(fr. *affairiste*'ten). Sürekli çıkarını kollayan, vurguncu, dalaveracı.

AFET, -ti a. (ar. *āfet*). **1.** Toplumsal yıkımlara yol açan olağandışı büyük olay: *Kızılay, afetten kurtulanlara yardım elini uzattı.* (Bk. *ansikl.* böl. huk.) **—2.** Çok kötü olay ya da durum; felaket: *Hava kirliliği bir afet halini aldı.* **—3.** *Tkz.* Olağanüstü bir güzelliği olan kadın: *Bu kız büyüyünce bir afet olacak.*
—Esk. *Afet-i can,* güzelliğiyle insanı çok etkileyen kadın.‖ *Afet-i devran,* çağın en güzeli: *"Gittikçe hüsnü afet-i devran olup gider"* (Leskofçalı Galip, XIX. yy.).‖ *Afet -resān,* dert çektiren.
—Dilbil. Halk ağzında "afat" biçiminde de kullanılır: *Çekirge afatı.*
—Ed. Divan şiirinde seven kişiyi aşk belalarına düşürecek kadar güzel olan sevgiliye "afet" denir. Sevgilinin gözüyle, gamzesiyle, boyuyla fitneler yarattığı kabul edilir.
—Esk. Rom. Kaosu bildiren, insanlarla tanrılar arasındaki bir bozuşmayı gösteren, açıklanması olanaksız, doğaya aykırı (yer sarsıntısı, canavarların doğuşu, vb.) olay. (Tanrılarla insanlar uzlaşmayı ancak dualar, yalvarmalar ve kurbanlar sağlardı.)
—Yerbil. *Afet teorisi* → KATASTROF KURAMI.
—ANSİKL. Huk. Anayasa, doğal afetleri olağanüstü hal nedenlerinden biri sayar (md. 119). Afet bölgelerinin sınırlarını Bakanlar kurulu belirler ve ilan eder. Bir yerin afet bölgesi olarak ilan edilmesinin önemli hukuksal sonuçları vardır. Buralarda olağanüstü bir hukuksal düzen yürürlüğe girer, çeşitli önlemler alınır.

A'FET sıf. (ar. *aᶜfet*). *Esk.* **1.** Solak. **—2.** Akılsız adam için kullanılır. **—3.** En güç, en zor olan.

AFET EFENDİ, asıl adı **Hapet Mısırlıyan, Udi Afet** de denir, türk besteci (İstanbul 1850 - *ay.y.* 1922). Birçok üyesi müzikçi olan ailesiyle, çocukluğunda Mısır'a gitti. İstanbul'a döndükten sonra, gazinolarda ut çalarak hayatını kazandı. 1905-1908 arasında *Saz ve Söz* adlı dergiyi çıkardı. *Nale-i cangâhı canan duymuyor* dizesiyle başlayan neveser şarkısı çok ünlüdür.

AFETZEDE sıf. ve a. (ar. *āfet,* fars. *-zede*'den *āfet-zede*). Bir afet olayından zarar görmüş kimse için kullanılır: *Afetzede bir kadın. Afetzedelere açılan yardım kampanyası.*

AFETZEDEGÂN a. (ar. *āfet,* fars. *-zede* ve *-gan*'dan, *afetzedegan*). *Esk.* Afete uğramış kimseler.

AFF a. (ar. *ᶜaff*). *Esk.* Namus, iffet.

affectio societatis. Huk. Ortakların, bir işi ortaklaşa üstlenme ya da yürütme niyetini belirten latince deyim.

AFFEDİLMEK → AFFETMEK.

AFFEKT [afekt] a. (alm. *Affekt*). Psikanal. **1.** Dürtüsel enerji boşalımı süreci; dürtünün iki temel belirim biçiminden biri (öteki, tasarımdır). [Bk. *ansikl.* böl.] **—2.** *Affekt niteliği,* Freud'a göre gerçek affektin nicel dayanağını oluşturan ve ruhsal aygıtı etkileyen uyarılmaların toplamı. (Yoğunluğu değişebilen bu uyarılmalar, çağrışımsal ilintiler içine girer ve bir ya da birçok tasarıma bağlanır.)
— ANSİKL. Freud, daha 1895'te ve *Studien über Hysteri*'de, histeri belirtilerinin ortadan kalkması için hastanın, affekti sözel olarak dile getirmesi gerektiğini belirtmişti. Kısa bir süre sonra da, affektin, hatırlama sürecinden kopuk olabileceğini ve tasarımdan farklı bir yol izleyebileceğini gördü. Freud bu yolu, 1915'teki psikanaliz araştırmalarında ortaya koydu. Freud'a göre, tasarımı bastırılmış olduğu için affekt, bir başka tasarıma bağlanmak zorunda kalır ve bilinç tarafından, bu tasarımın belirimi olarak görülür. Affekt, dürtüsel gerçekliğin tasarımıyla birlikte, bastırım sırasında bu ikisinin ayrılışına tanıklık eden şeydir. Freud, bilinçdışı affektle bilinçdışı tasarımı birbirinden titizlikle ayırır. Sonuncusu "bastırıma uğrayınca, gerçek bir oluşum olarak bilinçdışı sistem içinde kalır, oysa bilinçdışında, bilinçdışı affekte, kendini geliştirememiş olan bir taslak tekabül eder ancak". Bilinçli sisteme ulaşabilmek için affektler bir boğuntuya dönüşürler. Öte yandan, dürtüsel etkinin belirimi, bilinçli sistemin ikame bir tasarım vermesine bağlı olabilir ve "o zaman, bu ikameye dayanarak affektin gelişmesi olanaklı olabilir ve affektin nitel özelliğini de bu ikame belirler". Böylece, dürtüsel etkinin nicel etkenini betimledikten sonra Freud, "bilinçli sistemde bir başka kılıkta tasarım olarak ortaya çıkmasını sağlayan delip-geçme başarılı olmadıkça", affektin genel olarak ortaya çıkmasını engelleyen sürecin önemini saptayabilmiştir. Bilince varabilmeleri için bilinçdışı tasarımların, bilinçönü sistemi içinde birçok ara evrelerden geçmeleri

gerekir; çünkü "tasarımlar, hatırlamalar üzerinde temellenen yatırımlardır, oysa afektler ve duygular, son belirimleri duyumlar olarak algılanan boşalım süreçlerine tekabül ederler". Bu sonuncular, bilinçönüyle bilinç arasında bir ayırt etme yapmaya elvermeyecek biçimde doğrudan doğruya yayılırlar.

AFFETMEK g.f.(ar. *'afv'* dan).**1.** *Bir kimseyi, suçunu, hatasını, günahını affetmek,* onu, suçundan, hatasından, günahından dolayı cezalandırmamak; bağışlamak: *Hatamı affetmesi için çok yalvardım, ama bir daha benimle konuşmadı. Bu sorumsuzluğunu bu defalık affediyorum. Seni ben affediyorum, ama Tanrı affeder mi bilemem?* **—2.** *Bir kimseyi (bir şeyden) affetmek,* o kimseyi (o şeye) zorlamamak, (o şeyin) dışında tutmak; mazur görmek, bağışlamak: *Beni affedin, toplantıya gelemeyeceğim.* **—3.** *Bir kimseyi, bir görevden affetmek,* onu görevinden almak; işten el çektirmek, azletmek: *Bu işten affedildiğinizi üzülerek bildiririm.* **—4.** *Bir şeyi affetmemek,* bir kimsenin hatasını, yaptığı yanlışı gözden kaçırmamak; ondan yararlanmak: *Güreşçi, rakibinin bir anlık dalgınlığını affetmedi.* **—5.** *Affedersiniz,* bir kimsenin yanlışını düzeltmek, düşüncesine karşı çıkmak isteyen; kaba sayılan bir sözü söylemek zorunda kalan, istemeden kaba davranan kişinin, incelik gereği söylediği özür sözü; bağışlayın, özür dilerim: *Affedersiniz, bu sözcüğü yanlış yazdınız. Affedersiniz, bu düşüncenize katılmadığımı söyleyebilir miyim? Affedersin ama senin bu yaptığına münasebetsizlik denir. Affedersiniz, biraz bağırsaklarım bozulmuş. Ayağınıza istemeyerek bastım, affedersiniz. Affedersiniz sözünüzü kestim.* ‖ *Affetmez,* kesin, bağışlaması olmayan: *Doğanın affetmez yasaları.* ‖ *Affetmişsin (sen onu),* "yanılıyorsun, hiç de öyle değil" anlamında kullanılan karşı çıkma sözü: *Affetmişsin sen, hepsi de pırlanta gibi çocuk.*

◆ **affedilmek, affolunmak** edilg. f. Bağışlanmak.

◆ **affettirmek** ettirg. f. *Bir kimseyi affettirmek,* onun affedilmesini sağlamak, bağışlatmak: *Kendini bir demet çiçekle affettireceğini sanma.*

AFFETTİRMEK →AFFETMEK.

AFFETTUOSO [afɛtwozo] be. (ital. sözc.). Müz. Bir parçanın ya da bölümün yumuşaklık ve sevecenlikle seslendirilmesi gerektiğini belirten terim.

AFFEYLEMEK g.f. *Esk.* Affetmek.

AFFİDAVİT a. (ing. sözc.). Bazı hisse senedi ve tahvillerle bunların kuponları üzerinden alınan vergilerin tümünden ya da bir bölümünden bağışıklık sağlandığını gösteren belge.

AFFOLUNMAK →AFFETMEK.

AFFREUİLLE →HEMİS MELYANA.

AFGAN sıf. ve a. Afganıstan halkından olan; Afganistanlı: *Afgan şairi. Afgan yazını.*

Afgan muahedesi (Türk-Afgan antlaşması), Kurtuluş savaşı sırasında TBMM Hükümeti'yle Afganistan arasında imzalanan antlaşma (1 mart 1921). Sovyetler Birliği ile yapılacak antlaşmayı görüşmek üzere Moskova'ya giden türk heyetiyle Afganistan yetkilileri arasında Moskova'da imzalanan antlaşmada, TBMM Hükümeti uluslararası düzeyde ilk kez türk ulusunun gerçek temsilcisi olarak kabul edildi. Onaylanmamış olan Gümrü antlaşması dışında, Ankara Hükümeti'nin imzaladığı ilk bağıt olan antlaşmada, doğu uluslarının uyanışından, bağımsızlık ve özgürlüklerinden söz ediliyordu. Antlaşmayla Türkiye, Afganistan'a eğitim alanında yardım yapmayı üstleniyordu.

Afgan tazısı, süs köpeği olarak kullanılan afganistan kökenli, uzun kıllı tazı ırkı. (Afgan tazısı, anayurdunda çoban köpeği olarak ve ceylan avında kullanılır.)

AFGANCA a. Dilbil. Eşanl. PAŞTO.

AFGANİ a. Afganistan'ın, 100 pul'a bölünen başlıca para birimi.

AFGANİ →CEMALETTİN AFGANİ.

AFGANİ (Ali Muhammet), iranlı yazar (Kirmanşah 1925). Subayken hapse girdi; ticari kuruluşlarda memurluk yaptı. Kirmanşahlı bir küçük burjuva ailesinin günlük yaşamını yansıtan *Şevher-i Ahu Hanım* (1961) adlı romanıyla ün kazandı.

AFGANİSTAN, Orta Asya'da devlet, B.'da İran, G.'de Pakistan, D.'da Çin, K.'de Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan'la çevrilidir, 650 000 km²; 17 850 000 nüf. Başkenti: Kâbil. Resmî dil: Paşto ve Farsça.

COĞRAFYA

doğal ortam

Afganistan dağlık bir ülkedir. B.'da (bu kesimde Murgab ve Heri Rud ırmaklarının yukarı vadileriyle birbirine paralel üç bölüme ayrılır) ve orta kesimde (burada tek bir kütle halini alır: Kûh-i Baba) B.-D. yönünde uzanan, doğuda (güneybatıdan kuzey-doğuya doğru) Hindu Kuş'ta yükselerek Pamir'deki dağlar düğümüyle birleşen dağlık bir eksen, ülkenin ana çatısını oluşturur. Bu ana dağ yayının kuzey yamacında, Afganistan Türkistanı'nın dağ eteği ovaları ve tepeleri, sovyet sınırını belirleyen Amu Derya' ya (Ceyhun) doğru 250-300 m'ye kadar alçalırlar. G.-B.'da, Hilmend ırmağının içlerinde yitip gittiği Sistan çanaklarıysa, 460 m'ye kadar iner. Pakistan sınırını, Kâbil havzası (1 800 m) hizasında Hindu Kuş dağlarıyla birleşen ve ondan güneybatıdaki Kandehar - Gazne çukurluğuyla ayrılan başka bir dağlık eksen (Paktiya sıradağları, 3 500 m) kaplar. Doğuda, Kâbil ırmağının vadisi, Celalâbâd havzası ve Hayber geçidi aracılığıyla Pakistan'a giriş sağlar.

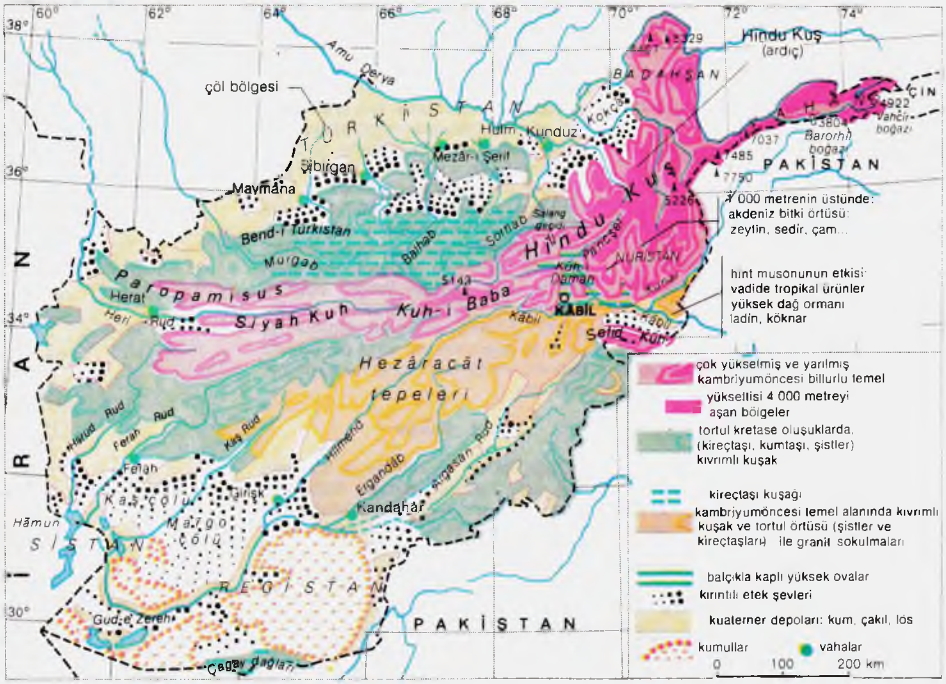
Bu yüksek toprakların iklimi çok serttir, aşırı karasal iklim özelliklerini taşır, aynı zamanda da çok kuraktır; ülkenin büyük bölümü ancak ilkbahar fırtınaları sırasında ya da yöreye çok zayıflamış olarak gelen Akdeniz kökenli kış alçak basınç alanlarının taşıdığı yağışlarla orta derecede yağmur alır. Yalnızca güney-doğu kesimine, Hint okyanusu musonunun son yağışları düşer (Kâbil bölgesine kadar yağışların büyük bölümünü oluşturan yaz yağmurları). Sıstan'da toplam yağış oranı yılda 100 mm'nin altındadır. Ama yağışlar dağlık eksenin kuzey ve güney dağ eteklerinde 200-400 mm dolaylarındadır ve yalnızca Doğu Hindu Kuş doruklarıyla (1 m'yi aşabilir) muson yağışlarını alan güney-doğudaki sıradağlarda yağışlar önemli boyutlara yükselir. Ülkedeki gerçek ormanlar (aşağılarda meşe ve çam ormanları, yükseklerde sedirler) da bu kesimde yer alır ve Pakistan'a doğru etkin bir kaçakçılıkla düzenli bir dışsatımı besler. Orta kesimdeki dağlarda, dağ eteklerinde fıstık ağaçları yetişen bozkırın yukarısında (yüksek bozkırın altında, 2 000 - 2 700 m arasında) yalnızca dar bir ardıç ağacı katı yer alırsa da, bu örtü günümüzde hemen hemen tümüyle yok edilmiştir.

halklar

Çoğu farsça kökenli bir dil konuşan halk (ülke halkının yaklaşık dörtte üçü farsça konuşur) bu kurak ortamdan kaçarak ana dağ eksenindeki sulak vadilere çekilmiş, taraçalar halinde düzenlenmiş yamaçları ekerek geçimini sağlamaya çalışmıştır; buna karşılık bozkırlarla örtülü dağ etekleri Ortaçağ'daki büyük türk-moğol akınları sırasında göçebe halkların istilasına uğramıştır. Ama dağlık eksen, yükseldiği ve yağış aldığı ölçüde, göçebelerin yerleşmesini engellemiştir. Doğuda, derdçe (hint ve fars ağızları arasında bir öbek) konuşan, XIX. yy. sonuna kadar pagan kalan halklarla (kâfirler ya da Nuristanlılar) farsça konuşan, nüfus bakımından daha kalabalık olan ve dağ eteğindeki kasabalarda, kentlerde (Kâbil) geçimini el sanatları ve tarımla sağlayan Tâcikler yerleşmişlerdir. Eski İran halkının soyundan gelen Tâcikler, bir Horasan farsçası ağzı (deri) konuşurlar. Uzunca bir süredir yerleşik yaşama geçmiş ve aşiret düzenini bırakmışlardır. Orta kesimde, yine farsça konuşan Hezâreler, türk-moğol etkisini çok daha derinlemesine duymuşlardır. Bunlar Türk-Moğollar'a farsçayı benimsetmişlerse de, yaşama biçimi yönünden Türk-Moğollar'dan büyük ölçüde etkilenmişlerdir (yaylalarda "yurt" adı verilen türk-moğol çadırlarından türeme barınaklar). Daha parçalanmış ve daha kurak olan batıda, yine farsça konuşan, ama yarı göçebe olan Çahar oymaklar ise ("dört kabile"), Türkler'in sürdürdüğü günlük yaşamın iyice etkisinde kalmışlardır. Ana

AFGANİSTAN

AFGANİSTAN'IN DOĞAL ORTAMI

dağ ekseninin kuzey yamaçlarındaki Türkler, dağ eteğindeki eski yerli çiftçileri bütünüyle özümsemişlerdir. Günümüzde Afgan Türkistanı adı verilen bölge, Aşağı Orta Asya'nın başlıca iki kavminden oluşan, türkçe konuşan önemli bir azınlık (ülke toplam nüfusunun % 15-20'si) tarafından bölüşülmüştür: doğuda, 1,5 milyon Özbek (büyük bölümü, Sovyet devrimi'nden sonra ülkeye SSCB'den göç etmiştir); batıda, aşiret düzenini bırakma sürecinde olan yaklaşık 200 000 Türkmen.

Ana dağ ekseninin güneyindeyse, bir Doğu İran dili (paşto) konuşan bir halk oluşmuş (Paştular ya da Pathanlar) ve büyük bölümü, Ortaçağ'daki akınlar yüzünden (güney çöllerinde) göçebe yaşamına başlayarak çölde büyük konfederasyonlar halinde örgütlenmiştir; güneyde Dürraniler, orta kesim dağlarında yazlarını geçiren Gılzeyler. Ülkedeki en kalabalık etnik öbek Paştular (yaklş. 7 milyon), XVIII. yy.'da afgan devletinin kurulmasını sağlamışlardır; Abdurrahman (1880-1901) ve onu izleyen hükümdarlar, siyasal egemenliklerini güçlendirmek amacıyla ülkelerini oldukça geliştirmişler, afgan devletinin hemen hemen bütün ülkeyi içine alacak biçimde genişlemesine katkıda bulunmuşlardır. Hezaracat yüksekliklerini güneyli göçebelere yaz otlağı olarak açmışlar, sonra Türkistan'a önemli göçebe ya da göçebe olmayan topluluklar yerleştirmişlerdir. Hindu Kuş'un kuzeyindeki Paştular'ın sayısı bugün bir milyon dolayındadır. Paştular'ın çoğu göçebeliği sürdürmekte ve kimileri kış mevsimini Pakistan'da geçirmektedir.

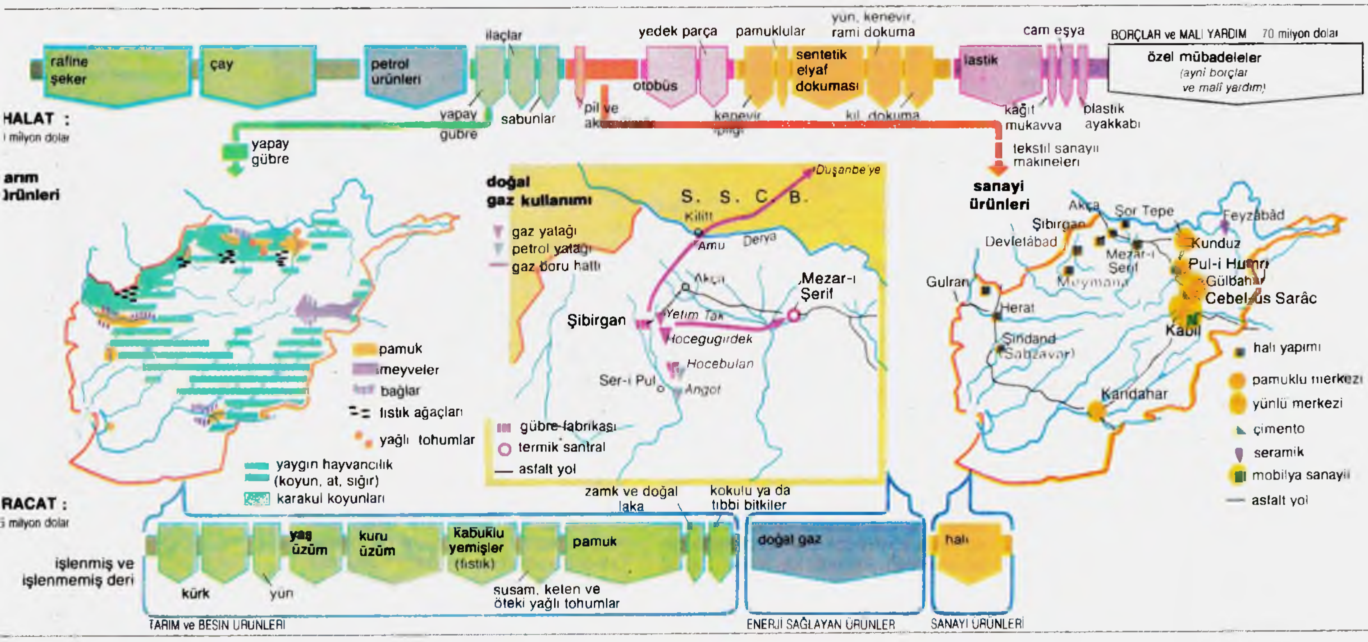
Başlıca karma azınlıklar, G.'de Beluciler, K.-D.'da Kırgızlar ve Cetler, Kızılbaşlar, Sihler ve Arap olarak nitelenen topluluklardır. Müslüman olan bu topluluklar arasında sünni hanefiler çoğunluktadır. Hezâreler ve İran kökenli halkın bir bölümü isna aşeriye şii, kimileri de ismailiye mezhebindendir. Paştu aşiretleriyle, daha az ölçüde olmakla birlikte, Hezâreler dışındakilerin aşiret yapıları genellikle parçalanmıştır. Geleneksel siyasal gücü, han ya da mir ile ona yardımcı olan aşiret meclisi ("beyaz sakallılar") elinde tutar. Toprak mülkiyeti sulama suyuna bağımlıdır: sulanmayan topraklar aşiretin ortak mülküdür. Yaygın olan yarı göçebelik, ya kısa mesafelerde (yazları nadasa bırakılmış tarlalarda geçirilerek verimliliklerinin sağlanması) ya da orta ve uzak mesafelerde (yazların dağlardaki otlaklarda, kışların vadilerde geçirilmesi) yapılır. Kış konutları, genellikle düz ya da kubbe biçimi damlı toprak evlerdir; yaz konutlarıysa K.'de daire biçimli türk-moğol çadırı "yurt"lar, G.'de keçi kılından dokunmuş siyah çadırlardır. Etnik öbekler arasında evliliklere çok ender rastlanır; kardeş çocukları arasında evlilikler ya da çapraz evlilikler, çeyizin yüksekliğinden ötürü yeğlenir. Ülkede tekeşlilik ağır basar. Türkmenler ve Özbekler arasında çeşitli el sanatları (halı, keçe yapımı, metal işçiliği, vb.) gelişmiştir.

iktisat

Afganistan az gelişmişliğin en aşırı örneklerinden biridir; bunun başlıca nedenleri, Afganistan'ın denize kıyısı olmamasıdır. Bunun yanı sıra Asya'da uzun bir süre rus topraklarıyla İngiltere toprakları arasında bir tampon devlet oluşturması ve SSCB'nin de İngiltere'nin de Afganistan'ın dışarı açılmasında yarar görmemiş olmalarıdır. Ancak 1964'te, Salang boğazında (3 000 m yükseltide) açılan bir tünel, Hindu Kuş'un iki yamacı arasında kışın ulaşıma elverişli bir karayolu yapılmasını sağlamıştır; sarp kayalıklar arasında ülkeyi dolaşan sağlam kaplamalı karayoluysa, K.-B. kesiminde daha tamamlanmamıştır; üstelik Afganistan'da demiryolu da yoktur. Ulaşımın büyük bölümü hâlâ kervanlarla yapılmaktadır; ne var ki kervanların yerini, yavaş yavaş, büyük bölümü taşımacalık işine el atan göçebelerin edindiği kamyonlar almaktadır.

Ülke nüfusunun yaklaşık % 90'ı geçimini tarımdan sağlar. Tarım, sulamaya dayanır; sulamada, orta kesim dağlarıyla kuzey dağ eteğinde akarsulardan, güney yamaçlarında (Kâriz) yeraltı sularını akaçlayan galerilerden yararlanılır. Yağışlara bağlı tarım, yalnızca orta kesim dağlarının oluşturduğu yay üstünde

AFGANİSTAN'IN EKONOMİSİ

önemlidir. Beslenmede yararlanılan tahılların üretimi büyük ölçüde ağır basar; buna ek olarak yapılan meyve ağacı (özellikle üzüm) yetiştiriciliği, Pakistan ve Hindistan'a biraz dışsatım (kuru üzüm ve kuru kayısı, fıstık) yapılmasını sağlar. Önemli sayılabilecek, sanayiye yönelik tek ürün, küçük bir bölümü yurt dışına satılan pamuktur (özellikle Hindu Kuş'un kuzeyindeki sulanan dağ eteklerinde yetiştirilir). Şekerpancarı (kuzeyde) ve şekerkamışı (doğuda, Celalâbâd ovasında) üretimi duraklamıştır. Kandahar'ın batısındaki bölgede, ana dağ ekseninin güneyinde ve Celalâbâd bölgesinde, Hilmend ile kolu Ergandab üstünde kurulan barajlardan yararlanılarak sulanan geniş alanlar düzenlenme aşamasında olduğundan verim düşüktür. Etkin el sanatlarının (halıcılık, ipekçilik, kuyumculuk) yanında, modern sanayi, özellikle Doğu Hindu Kuş'un oluşturduğu su deposunun her iki yanında, kuzey ve güney dağ eteklerinin vadilerinde ve Kâbil'de toplanmış az sayıda dokuma ve besin maddeleri fabrikasıyla sınırlıdır. Şibirgân yakınında, Mezarı Şerif'in batısında işletilen bir doğal gaz yatağı, SSCB'ye yönelik bir dışsatımı beslemekte ve Mezarı Şerif'te gelişmekte olan bir petrokimya sanayisinin temel enerjisini oluşturmaktadır. Büyük bölümü SSCB'ye gönderilmekte olan başlıca dışsatım ürünleri doğal gaz, kuru meyve, halı, Türkistan'da çok sayıda yetiştirilen karakul koyunlarının postları, kimi değerli taşlar ve biraz pamuktur. Dışsatım, 1979-1980'deki sovyet işgalinden önce, büyük bölümü uluslararası yardımla sağlanan dışalımı dengelemekten çok uzaktır; ülke üzerindeki siyasal ve iktisadi etkisi çok daha eskilere dayanan SSCB'nin burayı işgali, Afganistan'ı ona daha da bağımlı duruma getirmiştir.

TARİH

Asya'nın ortasında bulunan Afganistan, iskit, hun, türk, moğol halklarıyla İran, Çin ve Hindistan'daki, çoğunlukla yayılmacı bir siyaset izleyen, büyük yerleşik uygarlıkların karşılaşma yeri oldu. Çok eski dönemlerde kullanılmaya başlanan büyük uluslararası yollar (en önemlisi Eskiçağ'da Çin ile Roma arasında ticareti sağlamış olan "İpek yolu"dur; İpek yolunun bir başka çeşidi olan başka birçok yol da, yüzyıllar boyunca ordular, misyonerler ve ticaret kervanları tarafından kullanıldı) ülkeyi boydan boya katediyordu. Bu nedenle, Afganistan, her türlü etkiye açık kaldı; ama yalnızca bu etkileri almakla kalmayarak belki de aldığından çoğunu verdi. Sözgelimi, buddhacılığın doğuya, islam dininin Hindistan'a yayılmasında başlıca rolü oynadı. Temelde büyük ölçüde İran dünyasına bağımlı olduğundan, ancak yakın dönemde bir devlet haline geldi; yüzyıllar boyunca kimileri yalnızca bugünkü Afganistan toprakları üstünde yaşayan halklar tarafından kurulan, kimileriyse geniş alanlara yayılmakla birlikte afgan halklarını da içine alan büyük imparatorluklara bağımlı kaldı. Aşiret yapısının ağır basmasına ve türk, özellikle de moğol fetihleri sonucu halkının büyük ölçüde çeşitlenmesine karşın, Afganistan'da kültür ortaklığını ve eski geleneklere bağlılığı yansıtan bir ulusçuluk gelişti. Halkının hemen hemen bütünü sünni müslüman olduğundan ülkede dinin önemi çok büyüktür.

• *Kökenler.* Afganistan'ın tarihöncesi dönemi henüz pek bilinmemektedir. Bununla birlikte, fransız arkeologları, Mündigek'te, IV. binyıl ile İ.Ö. 500 arasında yedi uygarlık katı ortaya çıkarmışlardır. Henüz belirlenemeyen bir dönemde, batıdan gelen Ariler'in ülkeyi işgal ederek, ülkenin temel ırkını oluşturdukları bilinmektedir. Keyhüsrev'in bütünüyle işgal ettiği sanılan Afganistan, Ahemeniler'in egemenliği döneminde, Dara I tarafından beş satraplığa bölünmüş, iki yüzyıl boyunca *pax iranica*'nın (İran barışı) etkisinde kalması sayesinde, İran'ın büyük gelişmesine katılmış ve Zerdüşt'ün dinsel reformundan etkilenmiştir. Büyük İskender'in fethi ülkede, Yunan, İran ve Hindistan etkilerinin başka yerlerde olduğundan çok daha fazla kaynaşmasına yol açmıştır.

Bununla birlikte, satraplıklar ortadan kalkmadı ve Büyük İskender'in ölümünden sonra satraplıklar arasında iç savaş başladı. Ülkeye, Selefkiler, hint hanedanı Mauryalar ve Baktria krallığı zaman zaman egemen oldular. İ.Ö. II. yy.'ın sonunda, yeni arı istilaları sırasında Kuşana kabilesi büyük önem kazandı. Kuşanalar, İ.S. I. yy.'da Kucula (yun. *Kadphises*) ve İ.S. II. yy.'da Kanişka döneminde en parlak çağlarını yaşadılar. Başka dinsel akımların da bulunmasına (Surh Kotel'de ateş sunağı) karşın ülke, buddhacılığa (Bamıyan'daki büyük tapınak) yöneldi. Sasaniler döneminde (III. yy.) İran'ın kurduğu egemenlik ve Ak Hunlar'ın (türk-moğol) fetihleri ülkedeki büyük gelişmeyi yavaşlattı.

• *Araplar'dan Safeviler'e.* 651'de (Herat'ın fethi) Sasaniler'i yenen Araplar, ülkeyi işgal ettilerse de, her türlü araplaştırmayı engelleyen ve islam dininin yayılmasını çok yavaşlatan bir direnmeyle karşılaştılar. Eskiçağ'daki Kâpisa (Kâbil bölgesi) ancak IX. yy.'ın sonunda islam dinini benimsedi ve XIII. yy.'a kadar birçok bağımlı ya da bağımsız küçük krallık varlığını sürdürdü. Kuzeyde Samaniler (Belh yakınındaki Saman kenti kökenli İranlılar), üstünlüklerini kabul ettirdiler ve onlarla birlikte savaşan türk askerler, ülkede yeni bir çağı başlattılar. 962'de, türk beylerinden Alp Tigin, Gazne bölgesinde bağımsızlığını ilan etti. Alp Tigin'den sonraki hükümdarlar, özellikle de Gazneliler hanedanının kurucusu Gazneli Mahmut (999-1030), egemenliklerini Isfahan'a kadar yaydılar ve Hindistan'a on yedi sefer düzenlediler. Bağdat'ın rakibi Gazne'yi, pek çok sanatçı ve yazarın (özellikle İran'ın ulusal ozanı Firdevsi) toplandığı bir merkez haline getirdiler. Ama Gazneliler, çok geçmeden, İran'daki Büyük Selçuklular'ın üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldılar ve afganlı Guriler'in saldırıları sonucu yok oldular: o tarihten sonra hintmüslüman krallıkların görevlileri ve yöneticileri Afganlar'la afganlaşmış Türkler arasından seçilmeye başladı.

Eski buddhacı Afganistan'ınkine eşit bu büyük uygarlık (XI.-XII. yy.'lar), Cengiz Han'ın akınları (1221-1222) sonucunda çöktü; sonra da ülke 1370'te Belh'te taç giyen Timurlenk'in eline geçti. Bununla birlikte, Herat'ın çevresinde Şahruh'un (1405-1447) başlattığı Timurlular rönesansı gelişti ve Hüseyin Baykara (1469-1506) ile veziri Mir Ali Şir Nevai döneminde doruğuna ulaştı. İçine kapanan Doğu Afganistan, türk hakanı Babür Şah'ın Kâbil'e yerleşip (1504), Hindistan'ı fethederek orada Hint-Türk İmparatorluğu'nu kurmasıyla yeniden gündeme geldiyse de, bu imparatorluğun ancak uzak ve önemsenmeyen bir eyaleti olarak kaldı. Aynı dönemde Batı Afganistan, İran'daki Safeviler'in eline geçti.

• *Çağdaş Afganistan'ın doğuşu.* XVIII. yy. başında Hint-Türk İmparatorluğu'nun gerilemesi ve Safeviler'in zayıflaması, kaynaşan afgan aşiretlerinin yeniden özgürlüklerine kavuşmalarını ve modern Afganistan'ın kurulmasını sağladı. Bunun ilk belirtisi Gılzeyler aşiretinin reisi Mir Veys'in ayaklanarak, bağımsızlığını ilan etmesi (1707) oldu. Ama Gılzeyler'e karşı ulusal bir hareket başlatan Nadir Şah, 1738'de Kandahar ve Kâbil'i ele geçirdi. Nadir Şah, 1747'de öldürülünce, subaylarından Ahmet Han (Abdaliler aşiretindendi), kendisini Kandahar'da kral ilan etti ve ilk bağımsız afgan hanedanı olan Dürrani hanedanını kurdu. Hindistan'a birçok sefer düzenleyerek, büyük, ama sağlam temellere oturmayan bir imparatorluk oluşturdu. Yerine geçen Timur Şah, başkentini Kâbil'e taşıdı ve barışı korumayı başardı. Timur Şah'ın ölümünden (1793) sonra oğulları ve onlara bağlı aşiret reisleri taht için birbirleriyle çatıştılar. Sonunda, 1818'de etkinlik gösteren Dost Muhammet, Kâbil'de emir olarak tanındı (1839) ve Barakzeyler ya da Muhammedzeyler hanedanını kurdu. Hindistan'daki eyaletlerden vazgeçerek, kendini bütünüyle ingiliz ve rus emperyalizmi arasında bir tampon devlet haline gelen Afganistan'a adadı. İngiliz müdahalesinden kimi zaman yarar kimi zaman zarar gören Dost Muhammet'in yerini, birinci ingiliz-afgan savaşı sırasında (1839-1842) Şücaülmülk aldı (1839); bir ayaklanmadan ve Alexander Burnes komutasındaki ingiliz ordusunun yok edilmesinden (1842) sonra Dost Muhammet yeniden tahta çıkarıldıysa da, bir yarı-himaye rejimini kabul etmek zorunda kaldı.

Ruslar'ın Orta Asya'ya baskıları sonucunda, 1878'de İngiltere ikinci ingiliz-afgan savaşı'nı başlattı ve afgan kralı Abdurrahman (1880-1901) "Durand hattı"nın sınırlarını kabul etmek zorunda kaldı (1893). Habibullah (1901-1919) ve Emanullah'ın (1919-1929) dışa açılma çabaları İngilizler'in tepkileri sonucunda boşa çıktı. Ancak, üçüncü ingiliz-afgan savaşı ("bağımsızlık savaşı" olarak nitelenir) sonucunda, Afganistan tam bağımsızlığını onaylatabildi: Ravalpindi ateşkesi (8 ağustos 1919), Kâbil antlaşması (22 kasım 1921). Emanullah, ülkesini modernleştirmeye girişti: Anayasa (1922); idari yasalar (1923); öğrenimin kadınlara açılması (1924); yeni anayasa (1928). Emanullah, Avrupa'ya bir yolculuk yaptıktan sonra, krallığını ilan etti. Ama, sözkonusu devrimlere tutucu tepkiler gecikmedi. Emanullah tahttan uzaklaştırıldı ve Habibullah Han adında bir maceracı altı ay boyunca kanlı zorbalığını sürdürdü.

Emanullah'ın akrabalarından Nadir Han, diktatörü devirerek, kendini kral ilan etti (1929). Önceki deneyimden ders alarak, reformları temkinli bir tutumla yeniden başlattıysa da 1933'te o da öldürüldü. Yerine oğlu Zahir Şah geçti. Fransız eğitimiyle yetişen, yeni düşüncelere açık olan Zahir Şah, ülkesinin Milletler cemiyeti'ne girmesini (1934) ve yavaş yavaş dışa açılmasını sağladı. 1937'de Türkiye, İran ve Irak ile Sadabad antlaşması'nı imzaladı ve İkinci Dünya savaşı'nın dışında kalmayı da başardı.

• *Yakın dönemdeki sorunlar.* Hindistan'ın bölünmesi "Durand hattı" sorununu yeniden gündeme getirdi ve Zahir Şah, yeni Pakistan devletindeki Afganlılar üstünde hak iddia etti (Paştunistan sorunu): bunalım 1963'e kadar sürdü ve o tarihte Pakistan ile bir anlaşma imzalandı; aşağı yukarı aynı günlerde Çin ile de bir anlaşma yapıldı. Bu dış sorunlar çözülünce Zahir Şah, reform yapma isteğinin yeni bir kanıtını ortaya koyarak, 1964'te Kurucu meclis'e yeni bir anayasa hazırlattı ve 1959'da peçesiz dolaşma hakkını elde eden kadınlara eğitim görme hakkını da tanıdı. Federal Almanya, ABD, özellikle de SSCB'nin (1964 antlaşmaları) katıldıkları uluslararası yardım daha da arttı. Ama böylesi bir değişikliğe hazır olmayan ülke, çağdaşlaşmanın getirdiği sarsıntılardan kurtulamadı: 1965'te aydınların *Hizb-i demokratik-i halk-ı Afgani*'yi (Afgan halkının demokratik partisi: AHDP) kurmaları ve partinin iki yıl sonra Halk ve Perçem (bayrak) hiziplerine bölünmesi, bu hizipler arasındaki şiddetli çekişmeler; öğrenci hareketleri (1969), parlamentonun güçsüzlüğü. Ayrıca 1970 ve 1971 hasatlarının çok düşük olması yüzünden ülkede kıtlık başgösterdi. Hükümetin değiştirilmesi de durumu düzeltemedi. 16-17 temmuz 1973'te kralın yeğeni ve kayınbiraderi Serdar Muhammet Davut, muhalefetin de desteklediği bir askeri darbeyle, Zahir Şah'ı devirdi. Zahir Şah, Roma'ya sürgüne gitti. Cumhuriyet ilan

edildi. Ancak çok az destek gören bir toprak reformu ve cumhurbaşkanının aşırı otoritesi gibi nedenler Serdar Muhammet Davut'un da nisan 1978'de devrilmesine yol açtı.

AHDP'nin Halk kanadının düzenlediği darbeyle AHDP genel sekreteri Nur Muhammet Tereki (Taraki), Devrim konseyi başkanı olarak iktidara geçti. Yeni rejim komünist düşüncelerden esinlenmekle birlikte, marxçılığa şu ya da bu biçimde değinmekten özenle kaçındı. Ancak sovyet baskısı günden güne artıyordu. Aralık 1978'de Kâbil ile Moskova arasında bir dostluk ve işbirliği antlaşmasının imzalanması, SSCB'ye askeri müdahalede bulunma olanağını verdi. Bunun üzerine Afganistan, tam anlamıyla anarşinin kucağına yuvarlandı. Aralarında Pamir'deki kırgız topluluğunun da yer aldığı 200 000 Afganlı Pakistan'a sığındı; on yedi ay içinde 300 000 kişinin öldürüldüğü, 12 000-15 000 kişinin siyasal tutuklu olarak cezaevlerine kapatıldığı, birçok ilin ayaklandığı, büyük bölgelerin merkezi iktidarın denetiminden çıktığı, kanlı çarpışmaların başladığı söylentileri yayıldı. 14 eylül 1979'da Nur Tereki öldürüldü. Yerine geçen Hafızullah Emin hem Kremlin'e bağlılığını bildirdi, hem de islamiyetin desteklenmesi için gerekli bütün önlemlerin alınacağını açıkladı. Ama, aralık 1979'daki sovyet müdahalesi sırasında o da devrildi; yerine AHDP'nin Perçem kanadından Bebrek (ya da Babrak) Karmal getirildi. Sovyet müdahalesi içte ve dışta tepkiyle karşılandı. Mücahitler, hükümete bağlı orduyla onu destekleyen 100 000 kişilik sovyet birliklerine karşı gerilla savaşına giriştiler. Birleşmiş milletler örgütü, İslam konferansı, Avrupa parlamentosu gibi uluslararası örgütler yanında pek çok ülke yabancı güçlerin Afganistan'dan çekilmesi için çağrıda bulundu. Mücahitlere Pakistan sınırı üzerinden silah yardımı da ulaştırıldı. ABD, 1984 yılı içinde resmi kaynaklardan 85 milyon dolar yardımda bulundu. Ayrıca CIA (Amerikan merkezi haberalma örgütü) da mücahitleri desteklemek için bir yılda (1 kasım 1984-30 eylül 1985) 250 milyon dolar harcadı. Bu para CIA'nın gizli operasyonlar için yıllık bütçesinde ayırdığı paranın % 80'ini oluşturuyordu. Sayıları 100 000'e varan mücahitler bu destekle gerilla savaşını ülkenin dört yanına yaydılar. Buna karşı, sovyet desteğiyle çarpışan afgan ordusunun mevcudu iç savaş süresince 30 000'i aşamadı. Askerlik süresinin uzatılması, üniversite öğrencilerinin askerlik tecillerinin kaldırılması gibi önlemlere karşın, askerden kaçanların çokluğu, mevcudun artmasını engelliyordu. Çeşitli yörelerde savaşı sürdüren yedi mücahit grubu 1983 mayısında Afgan mücahitleri islam birliği'ni kurdular. Pakistan'a sığınan Afganlılar'ın sayısı üç milyonu geçti (20 kasım 1983). Bu kitle, dünyadaki en büyük göçmen birikimini oluşturuyordu.

1986'da Babrak Karmal Afgan Komünist partisi genel sekreterliğinden ve devlet başkanlığından ayrıldı. Yerine Muhammed Necibullah geçti. İç savaşa son vermek amacıyla 1987'den itibaren Cenevre'de, Pakistan'la Afganistan arasında dolaylı görüşmeler yürütüldü. Nisan 1988'de varılan anlaşma, sovyet askerlerinin 15 şubat 1989'a kadar tamamen çekilmesini öngörüyordu. Bu sırada ülkenin büyük bölümünü ellerinde bulunduran afgan mücahitleri sürgünde bir hükümet kurdular. Mücahitlerle hükümet kuvvetleri arasındaki çarpışmalar giderek kızıştı ve 1990 boyunca da sürdü. Necibullah 1991'de, beş maddeden oluşan bir barış planı önerdi. Bu barış planı mücahitler tarafından reddedildi. BM'nin beş maddelik planı da kabul edilmedi. Hizbi İslami ve lideri Gulbeddin Hikmetyar iktidarın kendilerine devredilmesini istiyordu. 1992'de Necibullah Afganistan'dan ayrıldı. Mücahit gruplarının iki kuvvetli adamı, Hizbi İslami'nin başkanı G. Hikmetyar ile yeni hükümetin savunma bakanı mücahit Şefi Şah Mesud, bir barış antlaşması imzaladılar (25 mayıs 1992) ve yeni bir hükümet kurdular. Fakat hükümeti yeteri kadar islamcı bulmayan Hizbi İslami çok geçmeden anlaşmayı bozdu ve Kâbil'i terkederek yeniden mücadeleye girişti.

Türkiye ile Afganistan arasında ilişkiler 1 mart 1921 tarihli antlaşmayla başlamıştı. (→ AFGAN MUAHEDESİ.) Bu antlaşmaya göre Türkiye, öğretim için Afganistan'a öğretmen, hekim ve subay gönderdi. İki ülke arasında dostluk gelişti. Afganistan kralı Emanullah Han, Atatürk'ü ziyaret etti (1928). Afganistan'a sovyet müdahalesini izleyen dönemde Pakistan'a sığınan türk asıllı 4 350 göçmen Türkiye'ye getirilerek yerleştirildi (3-23 ağustos 1982).

EDEBİYAT

Fatih-şair Babür'ün XVI. yy.'da Kâbil bölgesinde sayımını yaptığı on iki kadar dilden özellikle ikisi, farsça ve paşto, edebiyat dili olarak kullanıldı. Afgan farsçası *deri* dilinde. IX. yy.'dan başlayarak Badgısli Hanzele, sonra da Mahmut Varrak, Belhli Rabia Kozdari, Rudaki ve Dakiki ile zengin bir şiir geleneği kuruldu. XI. yy.'da Ensari ile Senayi, sonra XV. yy.'da Cami, mistik yazılarıyla ün kazandılar. Hint üslubundan etkilenen birçok şair, XVI. ve XVII. yy.'larda deri dilinde yapıtlar verdiler. XIX. ve XX. yy.'ın en tanınmış yazarları arasında şunları saymak gerekir: Afganistan'ın ilk gazetesinin kurucusu ve islam reformcularından Cemalettin Afgani (1838-1897), şair Tarzi (1868-1935), romancı ve siyaset adamı Nur Muhammet Tereki (1917- 1979) ve Süleyman Layık.

Paşto dilindeki edebiyat, ancak XVII. yy.'da, VIII. yy. şiirlerini içeren ve örnek alınan bir antoloji niteliğindeki *Pota Hazane*'nin doğruluğundan kuşkuya düşülünce bir gelişme gösterdi. İlk ulusal yazar, savaşçı-şair Huşal Han Hatek'tir (1613-1689). Mirza Ensari ile Abdurrahman ise tasavvuftan esinlendiler. Halk şarkılarında, özellikle de ilk dizesi 9, ikincisi 13 heceli lirik bir beyit olan *Lendey*'lerde, paşto şiirine özgü bir üslup gelişti. XX. yy.'da, Bineva, Şpun, Gani Han ve Bitap ile şiir temaları toplumsal ve siyasal nitelik kazandı.

ARKEOLOJİ VE SANAT

Tarihöncesi dönem, Dere-i kür (orta yontmataş), Ak Kupruk (üst yontmataş) ve Gar-ı Mar'da (burada daha VII. binyılda tarımla uğraşılıyordu) yapılan kazılarla belgelenmiştir. Eski iran kültürleri etkilerinin Kandahar ovası üzerinden Güney Belucistan'a ulaştığı sanılmaktadır. Mündigek kazılarından anlaşıldığına göre ilk sürekli yerleşimler IV. binyılın sonlarına doğru başlamış, konutlar ve ardından şehircilik III. binyıl boyunca gelişmiş ve bu dönemin sonunda, yeni bir kültür (Şortugay) yerleşmiştir. İ.Ö. VIII. yy.'dan başlayarak (Mündigek, Nad-i Ali), Kafkas bölgeleriyle bir araç -gereç benzerliği gözlemlenebilmektedir. Önceleri yunanbaktria krallarının varlığıyla (İ.Ö. 250-130'a doğr.), Ay-Hanum örneğinde de görülebileceği gibi, yunan uygarlığının izlerini taşıyan sanat, ardından Part İmparatorluğu geleneklerinin etkisi altında kalır: kuşani kralları, yerel sanatçılara hiç kuşkusuz kendi görünümlerini yansıtan büyük heykeller ısmarlamışlardı. Daha önceleri Begram'da da gözlenen baktria sonrası ve kuşan dönemleri sanatının bu resmi görünümü, kuşan heykelciliği örneklerinin bulunduğu Surh Kotel ve Şutorek'te daha da belirgindir.

III. yy.'da Sasani ve belki de IV. yy.'dan başlayarak Hindistan'daki Gupta dönemi etkileri, I. yy.'ın sonunda oluştuğu sanılan buddhacı dinsel sanatın gelişimi üzerinde rol oynar. Tacirlerle birlikte, "İpek yolu"nu izleyen batı ve hint modellerinden etkilenen birçok zengin kişiden sipariş alan sanatçılar, tapınak ve manastırları (Hadda, Bâmiyan) heykel ve resimlerle donatırlar. Yöresel olmakla birlikte gerçekçi bir dehaya, canlı hayal gücüne ve süsleme sanatı ustalığına sahip oldukları yadsınamaz. Öte yandan da oluşturdukları süsleme biçimleriyle Sovyet Türkistanı'nda,Çin Türkistanı'nda (Tarim) Çin ve hatta Japonya'da İpek yolu sanatçılarını büyük ölçüde etkilediler. Ne Eftalit Hunları'nın (V. yy.'ın ilk yarısı), ne Türkler'in (V. ve VI. yy. sonu), ne de Araplar'ın akınları (VIII. yy.'ın başı), Fundukistan'da olduğu gibi Gazne ve Kunduz'da da buddhacı topluluklarının oluşmasını, bir süre için dağılsalar da yeniden canlanmalarını kesintiye uğratamamıştır. Bunun gibi (VII. ve X. yy.'lar arasında Kâbil'deki Turki-şahiler'in koruduğu) Hindistan dinlerinin yarattığı tasvirlere Hayır Hane'de, Şiga-Saray ve Tepe-yi - İskender'de rastlanmıştır.

İslam mimarisi her yerde olduğundan daha fazla, XIII. yy. moğol istilalarından

Goldara stupası (Kâbil yakınları) şist tabaka ve bloklarıyla yapılmış IV. yy. buddha sanatı

Dilbercin tapınağında (Mezar-ı Şerif yakınları) bulunan bir resimden ayrıntı V-VII. yy. buddha sanatı *Kâbil müzesi*

etkilenmiş ve eski anıtlar yıkılmıştır (Şehr-i Gulgule). Ancak bir tanesi, bir bölümü bugün de ayakta kalmış olan, Belh'teki küçük Hacı Piyad camisi, islamın ilk dönemlerinin etkinliğine tanıklık eder ve baktria sanatının samarra sanatından belki de daha eski olup olmadığı sorununu ortaya koyar. Gazneliler döneminde durum daha açıktır. Yıkılmış Gazne'de günümüze XII. yy.'dan iki tuğla minare ve Mahmut'un harap olmuş mezarı kalmıştır. Ama, büyük önem taşıyan Leşker-i Bazar sit alanında Fransızlar'ın elde ettiği buluntular, italyan kazılarıyla daha da zenginleşmiştir. Bunlar en azından üç olgunun saptanmasını sağladı: saraylarda, daha önce yalnızca medreselerde kullanıldığı sanılan, dört eyvanlı haç biçimindeki plan uygulanması; IX. yy.'dan sonra unutulduğu sanılan büyük bir duvar resmi geleneğinin varlığı; Anadolu'da ya da Dağıstan'dakini andıran mermer levhalar üzerine yapılan bir heykelciliğin varlığı. Buna karşılık Guriler döneminden bir tek ama çok önemli bir yapı kalmıştır. Bu, 1957'de bulunan 60 m yüksekliğindeki Câm minaresidir. XV. yy.'da Herat, Behzat Usta ile en büyük minyatür merkezi oldu ve burada "Timur dönemi rönesansı" gelişti (musalla, el-Ansari'nin mezarı [1425]; 1200'de yapılan, ancak çok değişikliğe uğrayan Büyük cami). Bu rönesans Mezar-ı Şerif'te de etkisini gösterdi ve burada, Hz. Ali'ye ait olduğu varsayılan mezarın üzerinde kurulmuş olan külliye Herat'ın Büyük cami'siyle karşılaştırılabilecek bir güzelliğe ulaştı. Her iki yapıtta da çok kubbelilik görülür; kobalt ve firuze renklerinin egemen olduğu sırlı çini süslemeler göz alır. XVI. yy.'dan başlayarak doğu bölgeleri hint-moğol sanatının etkisinde kaldı (Kâbil'de Babür'ün mezarı, cami ve bahçesi). Ama yine Kâbil'deki Timur Şah anıt kabrinin de kanıtladığı gibi, ülke genelde, yani islam etkisi altındaki durumda olduğu gibi, iran sanatının bir taşra ili durumunda kalmıştır.

MÜZİK

Afganistan, üç büyük müzik geleneğini yaşatan Hindistan, İran ve Orta Asya'nın arasında kalır. Kullanılan çalgılarda ve makamlarda, bu üç geleneğin izleri görülür. Afganistan'a özgü başlıca çalgılar Orta Asya lavtası *dütâr*, eski İran'ın ve arap ülkelerinin lavtası *tanbur*, Hintliler' in *surûd*'una benzeyen *rubâb*, Türkiye'de olduğu gibi *davul*'un eşlik ettiği *zurna* ve Hindistan'da olduğu gibi *tabla*'nın eşlik ettiği, yine bir tür lavta olan *sitâr-i dütâr*'dır.

AFGANİSTANLI sıf. ve a. Afganistan halkından olan; Afgan.

AFGANLI sıf. ve a. Afganistanlı.

AFGOOYE, Somali'de kent, Mukdişo'nun B.'sında; 17 300 nüf. Şebeli ırmağı vadisinde sulamayla tarım. Meyve konserveciliği.

AFİ a. *Arg.* **1.** Çalım, kurum, gösteriş, caka: *Hırbonun işi hep afi.* **—2.** *(Bir kimseye) afi kesmek, afi satmak*, böbürlenmek, kabadayılık, üstünlük taslamak: *O paçozun afi kesmekten başka ne işi var?*

ÂFİ sıf. (ar. *'afi*). *Esk.* **1.** Affeden, bağışlayan. **—2.** Yalvaran, rica eden.

AFİBRİNOJENEMİ a. (fr. *afibrinogénémie*). Kanda fibrinojen yokluğuyla ya da çok az bulunmasıyla belirgin kalıtsal ya da edinsel hastalık.

—ANSİKL. Afibrinojenemi, kanamanın durmasındaki ve pıhtılaşmasındaki yetersizlikten ileri gelen bir kanama sendromuyla kendini gösterir. Afibrinojenemi iki türlüdür: ya kalıtımla geçer ya da sonradan edinilir. Kalıtımsal afibrinojenemi az görülen bir hastalıktır, otozomalardan çekinik genlerle geçer. Fibrinojenin sentezindeki bir bozukluktan ileri gelir. Kanama sendromu erken görülür ve ağırdır. Kan, plazma ya da fibrinojen nakli en iyi tedavi yoludur. Edinsel afibrinojenemiler çoğunlukla hipofibrinojenemi cinsindendir. Bunun dört ayrı nedeni vardır: karaciğer yetersizliğinden kaynaklanan sentez yokluğu, damariçi pıhtılaşmalar sırasındaki aşırı tüketim, fibrinoliz ya da protein kaybı.

AFİCİON [afisjɔn] a. (isp. sözc.). Boğa güreşinde, bir kişiyi boğaların karşısına çıkmaya iten ya da bir aficionadoyu boğa güreşlerini izlemeye yönelten iç dürtü.

AFİCİONADO [afisjɔnado] a. (isp. sözc.). **1.** Boğa güreşi meraklısı. **—2.** Herhangi bir spora düşkün kişi.

AFİF, AFİFE sıf. ve a. (ar. *'afif*, dişl. *'afife*). *Esk.* İffetli, namuslu, temiz: *"Bir afif aile sessizliği var evlerde"* (Yahya Kemal).

AFİFANE be. (ar. *'afif* ve fars. *-âne*'den *'afifâne*). *Esk.* Temiz olarak, tertemiz, temizce.

AFİFE → AFİF.

Afife Anjelik, Recaizade Mahmut Ekrem'in oyunu (1872). Dram türünün türkçedeki ilk örneği olarak kabul edilir. Konusunu eski bir fransız efsanesi olan *Geneviève*de Brabant*'tan alan 4 perdelik oyun, teknik yetersizliğine karşın, çok tutuldu ve çeşitli topluluklar tarafından değişik adlarla oynandı. (→ Kayn.)

■**AFİFE JALE,** türk tiyatro sanatçısı (İstanbul 1902 - *ay.y.* 1941). Cumhuriyet'in ilanından önce, türk ve müslüman kadınların sahneye çıkmalarının yasak olduğu dönemde, Darülbedayi'ye girdi (1918). 1920'de Apollon tiyatrosu'nda oynarken *Tatlı sır* oyununun ilk perdesi sonunda, bir müslüman kızının sahneye çıkarıldığı gerekçesiyle tiyatroyu polis bastı. Afife kaçırıldı. 1921'de baskılar sonucu Darülbedayi'den çıkarıldı. Bir süre Burhanettin Tepsi ile çalıştı. En son Yeni Sahne'de oynadı. Uyuşturucu düşkünlüğü nedeniyle yaşamının son yıllarını Bakırköy akıl ve sinir hastalıkları hastanesi'nde geçirdi. Hayatı filme (yön. Şahin Kaygun) ve tiyatro eserine (Nezihe Araz) konu oldu. (→ Kayn.).

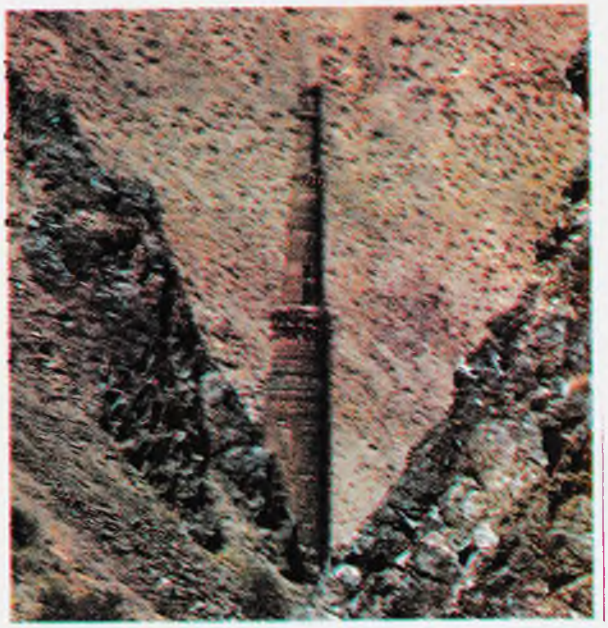
AFİFE KADIN, Mehmet IV'ün kadınefendisi (XVII. yy.). Hürrem'den sonra osmanlı sarayında ikinci şair kadın sultandır.

ÂFİL sıf. (ar. *âfil*). *Esk.* **1.** Batan güneş, yıldız için kullanılır. **—2.** Kaybolan, görünmez olan.

AFİLAKTİK sıf. (yun. *a* yokluk eki, ve yun. *phylaktikos*, koruma niteliği olan'dan fr. *aphylactique*). Jeod. Bir yüzeyin, uyuşumlu (açıların korunumu) ve eşdeğer olmayan (yüzeylerin korunumu) bir başka yüzey üstündeki gösterimi için kullanılır.

AFİLİ sıf. Arg. Gösterişli, cakalı, fiyakalı, çalımlı kimseyi ve davranışlarının bu yönünü belirtmek için kullanılır: *Afili delikanlı. Afili bir yürüyüş. Afili bir selam.*

■**AFİN** sıf. (lat. *affinis*, komşu, hısım'dan fr. *affine*). Ceb. *Afin fonksiyon*, A, bir E vektörel K-uzayına bağlı bir afin uzay olmak ve dolayısıyla K kendi afin kanonik yapısıyla donatılmak koşuluyla A dan K içine bir uygulama. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Afin grup*, bir E vektör uzayına bağlı bir A uzayının özyapı uygulamalarının GA (A) biçiminde yazılan kümesi. [GA (A)dan doğrusal GL(E) grubu içine doğru tanımlanan uygulama, A nın her φ özyapı uygulamasına E nin f eşlik özyapı uygulamasını karşılık getirir ve bir grup benzeryapı uygulamasıdır; bu uygulamanın çekirdeği ise A nın

Câm'daki büyük minare geometrik motifler ve kûfi yazıtlarla bezeli XII. yy. gûri islam sanatı

ötelemeler grubunu oluşturur.] ‖ *Afin uygulama*, E ve F vektör uzaylarına sırayla bağlanmış bir A afin uzayından bir B afin uzayına tanımlanan φ uygulaması; şöyle ki E den F içine, $\forall \vec{v} \in$ E ve $\forall$ M $\in$ A için $\varphi(M + \vec{v}) = f(\vec{v}) + \varphi(M)$ bağıntısını gerçekleyen bir f doğrusal uygulaması vardır. (f doğrusal uygulaması tektir ve φ ye eşlik ediyor denir.) [Bk. *ansikl.* böl.].

— Geom. *Afin aşın düzlem*, n boyutlu afin bir uzay içinde $n-1$ boyutlu doğrusal katmanlı uzay. ‖ *Afin doğru*, 1 boyutlu afin doğrusal katmanlı uzay. ‖ *Afin doğrusal katmanlı uzay*, bir A afin uzayının A′ altkümesi; şöyle ki A′ nün M_i noktalarının herhangi bir sonlu ailesinin bütün ağırlık merkezleri A′ ye aittir. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Afin dönüşüm*, bir afin uzayın kendi içinde birebir örten afin uygulaması. ‖ *Afin düzlem*, 2 boyutlu afin doğrusal katmanlı uzay. ‖ *Afin geometri*, doğrusal afin uzaylarla katmanlı uzayların ve değişmezlerin afin grupla incelenmesi. ‖ *Afin olarak bağımsız noktalar*, $\{M_i\}_{1 \leq i \leq k+1}$ noktaları k boyutlu afin doğrusal katmanlı uzay doğurmak üzere bir afin uzayın $k+1$ tane M_i noktası. [$(M_1, ..., M_{k+1})$ _ $k+1$ lisine bazen bu afin doğrusal katmanlı uzayın *afin tabanı*, bazen de *afin konacı* denir.] ‖ *Afin uzay*, değişmeli bir cisim üzerinde bir E vektör uzayına, A × E den A içine bir f uygulamasıyla bağlanmış A kümesi; şöyle ki $\forall$ (M, V) $\in$ AxE için A

Afife Jale

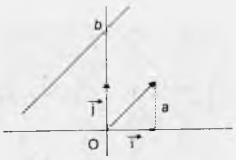
içinde $f(M, \vec{v}) = M + \vec{V} = N$ biçiminde belirtilen bir tek N ve $\forall(M, N) \in A^2$ için E içinde $N = M + \vec{V}$ biçiminde verilen bir tek $\vec{V}$ vardır. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Bir* B *parçasının doğurduğu afin doğrusal katmanlı uzay*, A afin uzayının B yi içeren en küçük doğrusal afin katmanlı uzayı. (A nın B yi içeren bütün afin doğrusal katmanlı uzaylarının kesişimi alınarak bu doğrusal afin katmanlı uzay elde edilir.) ‖ *Descartesçı afin konaç*, O (A afin uzayının noktası) ve A nın bağlı olduğu *n* vektörden (E vektör uzayının tabanı) oluşan $(n+1)$-li.

—ANSİKL. Ceb. •*Afin uygulama.* φ, *A* dan B ye tanımlanmış bir uygulama ve *f* onun doğrusal eşlik uygulaması olursa, $\forall (M,N) \in A \times A$ için $\overrightarrow{\varphi(M)\varphi(N)} = f(\overrightarrow{MN})$ elde edilir.

A dan B ye afin uygulama, A nın bir noktasının görüntüsüyle doğrusal eşlik uygulaması verilerek tümüyle belirlenir. Ancak ve ancak *f* bire-birse (örtense), φ bire-birdir (örtendir); ancak ve ancak *f* bir vektör uzayının eşyapı uygulamasıysa, φ bir afin uzayının eşyapı uygulaması olur. φ ile ψ iki afin uygulama ve *f* ile *g* bunların eşlik uygulamalarıysa, $\varphi \circ \psi$, doğrusal eşlik uygulaması $f \circ g$ olan bir afin uygulamadır. Bir afin uygulama, ağırlık merkezini korumanın yanısıra bir doğru üzerinde bulunma özelliği taşır (bu uygulama bir doğruyu bir doğruya ya da bir noktaya dönüştürür.)

•*Afin fonksiyon.* Kendi üzerinde bir vektör uzayı oluşturan $\mathbb{R}$ ye bağlı afin bir uzay $\mathbb{R}$ olduğuna göre, $\mathbb{R}$ den $\mathbb{R}$ içine tanımlanan afin bir fonksiyon, $(a,b) \in \mathbb{R} \times \mathbb{R}$ olmak üzere, $\varphi(x) = ax + b$ genel biçimiyle verilir.

$\mathbb{R} \times \mathbb{R}$ bir descartesçi konaç $(O, \vec{i}, \vec{j})$ ile donatılmışsa, afin fonksiyonların grafik gösterilişi, (0, *b*) koordinatlı bir noktadan geçen doğrularla ve (1, *a*) doğrultu vektörüyle sağlanır [Bk. şekil]. *a* pozitifse *f* artandır; *a* negatifse *f* azalandır.

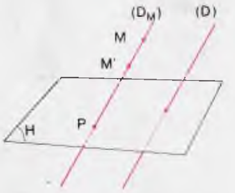
afin fonksiyon

—Geom. •*Afin uzay*, $f(M, \vec{V}) = N$ ise, $\overrightarrow{MN} = \vec{V}$ yazılır. A nın sabit bir O noktası için, M ye $\overrightarrow{OM}$ yi eşlik ettiren ve A dan E ye yapılan uygulama, birebir örtendir; ayrıca O ile donatılmış A nın E ye özdeşliğini sağlar. Bir E vektör uzayına bağlı bayağı bir afin uzay örneği, $(\vec{U}, \vec{V})$ ye $\vec{U} + \vec{V}$ yi eşlik ettiren E x E nin E içine uygulaması aracılığıyla E nin kendisini oluşturur. Dolayısıyla E nin $\vec{O}$ vektörüne E afin uzayının kanonik başlangıcı adı verilir. Bir vektör uzayının boyutuna, kendisine bağlı olan bir A *afin uzayının boyutu* denir. Günümüzdeki eğilim, afin uzayları, ilk kavram olarak göz önüne alınan vektör uzaylarına dayanarak tanımlamaktır. Bununla birlikte, uzun süre yapıldığı gibi, elemanlarına nokta denilen bir A kümesinden başlamak (elemanlar üzerinde doğru, düzlem, koşutluk v.b. kavramları tanımlanır) ve A^2 üzerinde sınıfları bir vektör yapısı taşıyan (denklik) bir eşdeğerlik bağıntısını belirlemek olanağı vardır. Afin uzayın bu belitsel kuruluşunda, denkliğin geçişme özelliğini ortaya koyarken önemli bir zorlukla karşılaşılır. Her iki durumda da, elde edilen afin uzaya, A nın noktaları üzerinde işlem gören ötelenmelerin vektör uzayı eşlik edebilir.

• *Afin doğrusal katmanlı uzay.* A nın bir A′ altkümesinin afin doğrusal katmanlı uzay olması için gerekli ve yeterli koşul şudur: "A′ nün herhangi bir O noktası verildiğine göre, M∈A′ için bütün $\overrightarrow{OM}$ vektörleri kümesi E nin bir E′ vektörel altuzayıdır." Bu uzay O noktasına bağlı değildir ve dim E′ = dim A′ dür. Ayrıca A′ kendisine bağlı olan bir afin uzay olarak göz önüne alınabilir.

AFİNLİK a. Geom. Kesişimleri bir noktaya indirgenen bir (D) afin doğrusu ve bir H afin aşırıdüzleminin yer aldığı bir E afin uzayında, $\forall M \in E$ için $f(M) = M'$ biçiminde tanımlanan *f* dönüşümü: $k \in R^*$ ve $P \in H \cap (D_M)$ olmak koşuluyla [(D_M), M den geçen (D) ye koşut], $\overrightarrow{PM'} = k.\overrightarrow{PM}$ dır. f *dönüşümü,* D *doğrultulu,* k *oranlı ve* H *ya ilişkin afinlik*'tir. (Bk. *ansikl.* böl.)

— ANSİKL. Geom. E nin afinliği E nın afin grubuna aittir. H, nokta nokta değişmezdir ve D ye koşut bütün doğrular geniş uzamda değişmez olur. Aynı D doğrultulu H ya ilişkin afinlikler bir Abel grubunu ve bunların pozitif olanları da *doğru afinlikler* altgrubunu oluşturur. H ya göre bir afin bakışım H ya ilişkin $k = -1$ oranlı bir afinliktir. Bir Eukleides ya da Hermite uzayında H ile D dikse *f* dönüşümü *dık afinlik* adını alır. 3 boyutlu E_3 afin uzayında bir kürenin böyle bir afinlikle dönüşmüşü bir dönel elipsoittir.

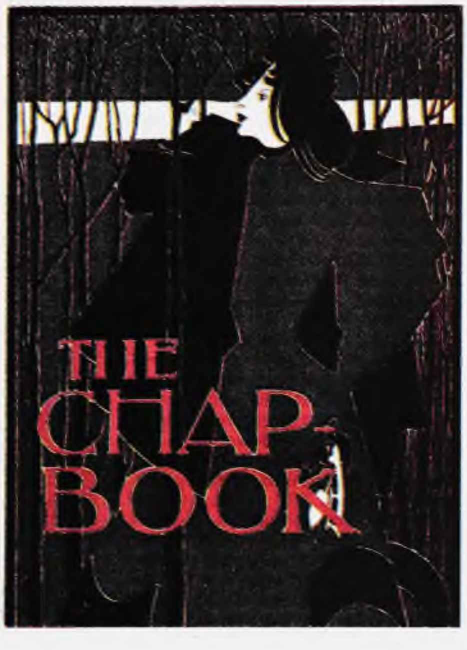
$0 < k \leq 1$ ve üç boyutlu E_3 afin uzayı halinde **afinlik**

AFİŞ a. (fr. *affiche*). **1.** Reklam ya da propaganda yapmak, bir duyuruyu iletmek amacıyla halka açık yerlere asılan, genellikle resimli, basılı kâğıt; duvar ilanı: *Afişlerle kaplı bir duvar. Afiş yapıştırmak yasaktır. Göz alıcı bir afiş.* **—2.** Bir filmin, bir oyunun, bir serginin vb. duyurulması için hazırlanan ve üzerinde gösterinin başlığı, oyuncuların adları, serginin konusu, katılanların listesi vb. bulunan ilan. **—3.** *Afiş vurmak*, duvarlara afiş yapıştıranların, yaptıkları eylemi anlatmak için kullandıkları deyim. ‖ *Afişte kalmak*, bir oyun, film vb. sözkonusuysa gösterimi başarıyla sürmek: *Oyun üç yıl afişte kaldı.* ‖ *Afişten inmek*, bir oyun, film vb. sözkonusuysa, gösterimine son verilmek: *İyi bir film olduğu halde kısa sürede afişten indi.*

—Reklamc. *Afiş listesi*, afişlerin konulduğu yerleri boyutlarıyla birlikte gösteren liste.

—ANSİKL. Güz. sant. Afiş sanatı, ancak XIX. yy.'ın başında, iki ana koşulun bir araya gelmesiyle ortaya çıktı: bir yandan taşbaskı sayesinde metinle resim birleşti, çoğaltma olanağı doğdu ve yüzyılın ikinci yarısında renkli taşbaskısı gerçekleşti; öte yandan afişin gelişmesi, tüketim mallarının toplu üretiminin ve rekabete dayalı ekonominin ilerlemesine bağlı kaldı. Önceleri, kitap resmine ya da basın ilanlarına benzeyen afiş, modern sanatla birlikte kendi estetiğini yarattı: kısa ve çarpıcı bir metnin yalın ve çekici bir resimle birleşmesi. Manet gibi ressamlarla Gavarni ve Daumier gibi sanatçılar afişe önemli katkılarda bulunurlarken Chéret, ayrıntıları basitleştirerek net çizgilerin ve yan yana düz renklerin dikkati çektiği renkli, canlı, yenilikçi bir üslup geliştirdi. Bu ilkeler, önce Bonnard ya da Toulouse-Lautrec gibi sanatçılarla, sonra da Art nouveau ve onun uluslararası düzlemdeki değişik temsilcileriyle (Mucha, amerikalı William Bradley, belçikalı Henry Van de Velde, hollandalı Jan Toorop, vb.) başarıya ulaştı. Aşırı süslemeciliğe tepki olarak afişte yalınlık akımı (İngiltere'de "Beggarstaff kardeşler" [William Nicholson ve James Pryde], Almanya'da Ludwig Hohlwein) ortaya çıkarken, Cappiello, eğretilemeler, çarpıcı renklerle üslubunu kabul ettirdi.

Birinci Dünya savaşı, kimi zaman anlatımcı nitelikte bir gerçekçiliğe yol açtıysa da, sovyet Ekim devrimi ile birlikte ortaya çıkan öncü sanatçılar (El Lisitskiy) soyut afişi başlattılar; bunun değişik biçimleri Almanya'da, özellikle biçimsel tipografi ve fotoğrafçılık alanlarında Bauhaus tarafından geliştirildi (Moholy-Nagy, Joost Schmidt, Herbert Bayer, Jan Tschichold, vb.). Arıtmacılık ve kübizm etkisinin büyük rol oynadığı sert kompozisyonlar, iki savaş arası ürünlerinin belirgin niteliği oldu (Fransa'da Cassandre, Paul Colin, Loupot, Jean Carlu, Amerika'da McKnight Kauffer, vb.). İkinci Dünya savaşı, John Heartfield'ın fotomontajları, Ben Shahn ya da Carlu'nün kompozis-

afiş (1894)
W. Bradley
Chicago'da yayımlanan *The Chap-Book* dergisi için taşbaskı
bibliothèque des Arts décoratifs, *Paris*

afiş (1894)
Toulouse-Lautrec
V.Joze'un *Babylone d'Allemagne* adlı kitabı için taşbaskı
özel kol., Paris

afiş (1898)
Edmont Edel
Leipzig'deki bir afiş sergisi (1899) için
bibliotheque des Arts decoratifs
Paris

afiş (1978)
Jan Lenica
"Alman sinemasının 20 yılı, 1913-1933" adlı sergi için
Paris

yonları gibi başarılara karşın, afişe hiçbir yenilik getirmedi; ama savaş sonrasında fotoğraf sanatının büyük bir gelişme göstermesiyle birlikte, fotoğrafın en iyi kullanıldığı alan, afişçilerin çalışmaları oldu (isviçreli Joseph Müller-Brockmann). Öte yandan, dizayn alanında görülen çarpıcı gelişme, özellikle İtalya ve İsviçre'de çoğu kez bir işletmenin estetik programından ya da bir üründen sorumlu olan *tasarımcılar*'ı ortaya çıkardı. Daha geleneksel olarak, tam ve nesnel canlandırmaya başvurma, kimi zaman gerçeküstücülükten düşçü bir atmosfer ya da alışılmamış etkiler devralan bir resimlemeyle bir arada görüldü; öte yandan, genellikle yoğun araştırmalara konu olan mizah (özellikle İngiltere'de), afişte incelikli ve hafif (H. Leupin) ya da saçmalığı vurgulayan bir anlayışla (Savignac) yer aldı; giderek belli bir şiir içerdi (A. François, J.-M. Folon). Polonya'da, 50'li yılların sonundan başlayarak dikkate değer bir afiş akımı ortaya çıktı; bu akım, grafik araştırmalarında, gerçeküstücü ve anlatımcı mirastan yararlanma olanağını verdi (Cieslewicz, Lenica, Waldemar, Swierzy); bu çalışmaların etkisi ve grafik dizaynın çeşitli katkıları Küba'da çok önemli ürünlerin ortaya çıkmasını sağladı.

Günümüzde, gündelik yaşamın dekoruyla bütünleşmiş bir öğe olan afiş, kimi ünlü afişçilerin (özellikle Milton Glaser) ortaya çıkmasını sağlayan "pop art"ta belirleyici bir rol oynadı; öte yandan, yeni gerçekçi çizgideki plastik sanatçılar, afişi en temel gereçlerinden biri durumuna getirdiler.

• *Türkiye'de afiş.* Türkiye'de afişin ilk örnekleri, Osmanlılar'ın son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında görülmeye başladı. Bunlar, daha çok yazı içerikli; tiyatro, sinema, yardım dernekleri vb.'nin afişleriydi. Dışalım tüketim mallarını tanıtan afişler de vardı. Bunların bazıları yurt-

afiş (1920)
Leonetto Cappiello
Mistinguett'in Casino de Paris'deki bir gösterisi için
Bibliothèque nationale, Paris

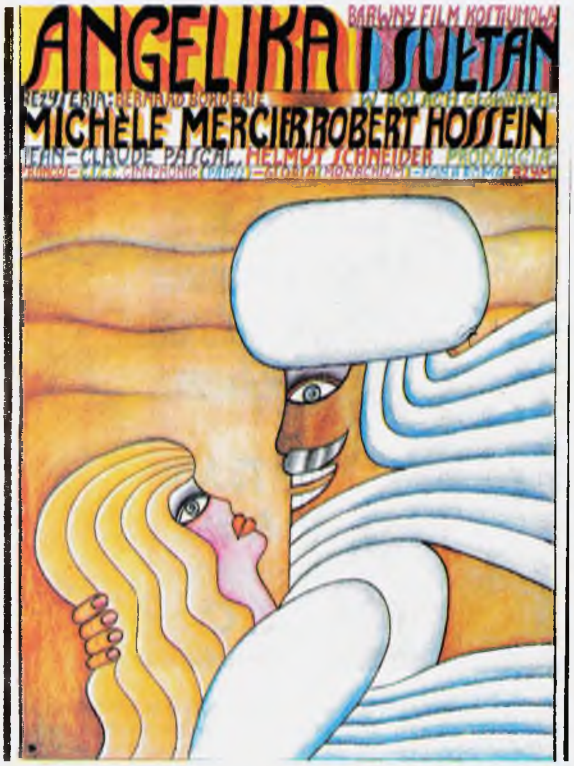
afiş (1927)
Jan Tschichold
alman yönetmen Rudolf Meinert'in *Laster der Menschheit* adlı filmi için
Gerverbmuseum, Basel

afiş
Mengü Ertel

yanda sağda:
afiş (1970)
Andrzej Krajewski
fransız yönetmen
Bernard
Borderie'nin *Anjelik ve Sultan*
(Angélique et le
Sultan) [1968]
filminin
Polonya'daki
gösterimi için

içinde yapılırken çoğu yurtdışından getiriliyordu. Afişler sokak, meydan gibi dış mekânlardan çok, tiyatro girişleri, dükkân vitrinleri gibi iç mekânlarda sergileniyordu. Batıda, o yıllarda bir sanat dalı düzeyine erişmiş olan afişçilik alanında, Türkiye'de herhangi bir etkinlik yoktu. Almanya'da afiş öğrenimi görerek 1925'te yurda dönen İhap Hulusi (Görey), batılı anlamda afişçiliğin öncüsü oldu. Bu alanda uzun yıllar tek ad olan İhap Hulusi'nin özellikle ilk afişleri, o günlerin alman afişçilerinin ortak çalışma üslubunu yansıttı.

Güzel Sanatlar akademisi'nde ilk afiş atölyesi 1927'de, Namık Ismail'in müdürlüğü sırasında açıldı ve başına Weber getirildi. Öğrenimi sırasında kendisini yetenekli bir öğrenci olarak kabul ettiren Mithat Özar, büyük boy afiş-resimler yaptı (1924-1927). Bir süre Paris'e giderek resim öğrenimini tamamlayan sanatçı, yurda döndükten (1932) sonra Güzel Sanatlar akademisi'nde Weber'in yerine afiş atölyesinin başına getirildi, bu görevde 1940'a kadar kaldı. Bu dönemde yetişen Yusuf Karaçay ve Selahattin adlı iki öğrenci, afiş çalışmalarıyla dikkatleri çekti. Ancak, ikisi de fazla yapıt veremeden genç yaşta öldüler. Aynı dönemin afişçilerinden Kenan Temizan, yapıtlarında İhap Hulusi gibi, fotoğraflardan geniş çapta yararlandı. Mazhar Resmor, Faruk Morel, Tarık Uzmen, Natık Soyeren, Yusuf Karaca, Orhan Omay 1950'ye kadar afiş alanında adlarını duyuran sanatçılardı. Bu tarihten sonra, Güzel Sanatlar akademisi'nden yetişen afişçiler (Mesut Manioğlu, Selçuk Önal, Vedat Sargın, Rauf Alazan, Atilla Bayraktar vb.) yapıtlarında 1930-1945 arası fransız afiş sanatına egemen olan bir estetik anlayışından esinlenerek, kendi yeteneklerinin doğal gücüne, uluslararası güncel beğeniyi katarak eser ürettiler. 1950'li yılların sonlarına kadar süren bu dönemde hemen tüm afişlerde bu özelliklere rastlanır. 1960-1972 yılları arasındaki dönemde, sanatçılar afiş sanatına biraz daha farklı yaklaştılar. Bu dönemde, konu-içerik önem kazandı, içerikle özdeşleşme ön plana geçti. Hemen her afiş için özgün bir espri yakalama çabası ağır bastı. Bu kuşağın esinlendiği estetik, Polonya merkezli denilebilecek bir Orta Avrupa beğenisi ve deneyimleri oldu. Böylesi koşullar altında türk afiş sanatı, ulusallaşma sürecini tamamlamadan uluslararası beğenilerin odaklaştığı noktayı amaçlayan bir gelişme gösterdi.

Bu dönemde, Türkiye'de afişçiliğin gelişmesine, daha çağdaş bir içerik kazanmasına katkıda bulunan başlıca sanatçılar şunlar oldu: Yurdaer Altıntaş, Metin Edremit, Turgay Betil, Sungu Çapan, Bülent Erkmen, Sait Maden, Mengü Ertel, Erkal Yavi, Aydın Erkmen, Sinan Bozkurt, Sadık Karamustafa, Fahrettin Sepetçioğlu, Leyla Uçansu vb.

afiş
Yurdaer Altıntaş

1960'lı yıllarda başlayarak 1970'li ve daha sonraki yıllarda özellikle tiyatro, sinema, opera ve başta bankalar olmak üzere özel kuruluşlar için birçok özgün afiş üretildi. Endüstrinin hızla gelişmesi, reklam ajanslarının çoğalması gibi nedenlerle tüketim mallarını tanıtan afişlerin sayısı arttı. Günümüzde, televizyon reklamlarının olumsuz yöndeki etkisine karşın, Türkiye'de afiş sanatı gelişimini sürdürmekte, türk afişçileri uluslararası bienallere katılmakta, ödüller kazanmaktadır. Afiş, yalnızca asıldığı yerde kalan bir sanat ürünü olmaktan çıkmış, her yıl toplu ya da kişisel birçok sergi açılmaya başlanmıştır. Bu konunun da ilk öncüsü İhap Hulusi olmuş (1923), onu yıllar sonra Atilla Bayraktar (1958), Yurdaer Altıntaş (1964) ve Mengü Ertel gibi sanatçılar izlemişlerdir.

AFİŞÇİ a. **1.** Mesleği afişleri duvarlara yapıştırmak olan kişi. **—2.** Afiş yaratımında uzmanlaşmış sanatçı, desinatör.

AFİŞE sıf. (fr. *affiché*). **1.** Açığa çıkan, duyulan şey için kullanılır. **—2.** *Bir kimseyi afişe etmek,* onun gizli olduğu düşünülen bir şeyini, şu ya da bu biçimde ortaya dökerek adını herkese duyurmak: *Gezip tozduğunu söyleyerek kızı afişe etme.* **—3.** *Afişe olmak,* sözkonusu bir kimseyse, gizli tutulan bir yönü ortaya konularak tanınır, bilinir duruma gelmek: *Afişe olduğu için ona artık gizli görev verilmiyor.*

—Kâğ. san. *Afişe karton,* KÂĞIT KAPLI* KARTON'un eşanlamlısı.

—İkt. *Afişe fiyat,* petrol piyasalarında ve borsalarında işlem görüp tescil edilen ve ham petrol kotasyon cetvellerinde gösterilen fiyat. (Başlangıçta, bu fiyat, üretimin yapıldığı yerlerde bir afişle ilan edilirdi.)

AFİTABİ, türk şair (Amasya ? - ? 1494). Medreseden yetişti. Amasya valisi şehzade Ahmet'in (Bayezit II'nin oğlu) sarayında görevli olduğu, bir süre sonra gözden düştüğü bilinmektedir. Tezkirelerde sözü edilen *Divan*'ı bulunamamıştır. Şiirleri, yazma mecmualardadır.

AFİTAL sıf. (yun. *a,* yokluk eki ve *phyton,* bitki'den fr. *aphytal*) → BİTKİSİZ.

ÂFİTÂP, ÂFTÂB ya da **ÂBTÂB** a. (fars.

af, güneş ve *tab*, aydınlık'tan *afitâb. âf-tâb, ab-tâb*). *Esk.* **1.** Güneş *"Semâ ile felekler çarh urur meh âfitâb oynar"* (Kâzım Paşa, XIX. yy.). **—2.** Gün ışığı, parlaklık: *"Cemâlin âfitâbından alır nur"* (Baki, XVI. yy.). **—3.** Güzel dilber: *"Âfitâbum yüzün ağ, alnın açuğdur gerçi kim"* (Necati. XV. yy.). **—4.** Güzel yüz. **—5.** *Âftâb-gîr*, şemsiye; güneşli yer. || *Âftâb-iştihâr*, büyük ve ünlü kimse. || *Âftâb-perest*, güneşe tapan; nilüfer çiçeği, ayçiçeği; bukalemun. || *Âftâb-rû*, güneş yüzlü, güzel dilber, güneş gören yer. || *Âftâb-süvâr*, güneşe binen; sabahları erken kalkan kimse. || *Âf-tâb-ı Kureyş, Aftâb-ı Kureyşı*, Hz. Muhammet'i anlatmak için kullanılan deyimler.

AFİTAP KADIN, Selim III'ün kadınefendisi (?-İstanbul 1807). Selim III'ün tahttan indirildiği gece öldü.

AFİYET sıf. (ar. *ʿafiyet*). **1.** Bir kimsenin fiziksel ve ruhsal açıdan sağlıklı olma durumu; sıhhat, esenlik: *Sıhhat ve afiyet haberlerinizi beklerim. Afiyettesiniz inşallah.* **—2.** *Afiyet bulmak*, sağlığına kavuşmak. || *Afiyet olsun*, yemek yiyen kimselere, saygı gereği söylenen iyi dilek sözü; yarasın. || *Afiyet şeker olsun, afiyet olsun*, bir alışveriş ya da ilişkide "hakkım geçti ama helal olsun" anlamında söylenir. || *Afiyetle*, tadına vararak, zevkle: *Her yemekten sonra bir kilo üzümü afiyetle yiyordu.*

AFLATOKSİN a. (eczayı veren bitkinin adı *A [spergillus] fla [vus]* ve *toxine*'den fr. *aflatoxine*). *Aspergillus flavus* ve *A. parasiticus* adlı mantarlarca salgılanan ve kimyasal yönden birbirine benzeyen bir toksin dizisine verilen genel ad.

—ANSİKL. Büyük bir olasılıkla nükleik asitlerin biyosentezini önlediklerinden, aflatoksinler kanser yapıcı ve son derece zehirli maddelerdir. *A. flavus*, nemli yerlerde saklanan yerfıstığı tohumlarının ve küspesinin üzerinde ve çeşitli bitkisel ürünlerde gelişir. Önemli bir karaciğer zehiri olan aflatoksin, çok düşük dozda bile ördek yavruları için öldürücü bir zehirdir. Danalar ve domuz yavruları bu zehire karşı daha az duyarlı, kuzularsa oldukça dirençlidirler. Öte yandan, 1 litre suda mikrogram düzeyinde bile aflatoksin bulunursa, tere çimlenemez.

AFL-CIO, AMERICAN FEDERATION OF LABOR-CONGRESS OF INDUSTRIAL ORGANIZATIONS, adlı amerikan işçi sendikaları federasyonunun kısa adı.

AFLU, Cezayir'de kent, cebel Amur'un kuzey yamacında, 1 426 m yükseltide; 30 000 nüf.

AFOKAL sıf. (fr. *afocal*'dan). ODAKSIZ'ın eşanlamlısı.

AFONİ a. (yun. *aphonia*; fr. *aphonie*). Tıp. Ses tellerinden ses çıkmaması. (→ SESYİTİMİ.)

AFONSO I Henriques (Guimaraes 1110'a doğr. - Coimbra 1185), Lusitania kontu (1112-1139), Portekiz kralı (1139-1185), Bourgogne hanedanının ilk hükümdarı.Capet prenslerinden ve Lusitania kontu Bourgogne'lu Henrique ile Castilla kralı Alfonso VI'nın evlilik dışı kızının oğludur. Annesinin vasiliği altında babasının yerine tahta geçti; reşit olunca da annesini iktidardan uzaklaştırdı (1128). 1139'da Mağribiler'i Ourique'te yenince, savaş alanında askerleri tarafından Portekiz kralı ilan edildi ve böylece, kuzeni Castilla kralı Alfonso VII'nin metbuluğundan kurtulduysa da, Alfonso VII'nin İspanya imparatoru ilan edilmesiyle Portekiz kralı olarak onun üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldı. Afonso I, 1147'de Lizbon'u, 1166'ta Evora'yı aldı ve ülkesini güçlü bir biçimde düzenledi. Castillalı komşusuna karşı birçok sefer düzenledi (1163, 1165, 1166, 1180), Muvahhitler'in istilasına karşı koydu ve onları Santarem'de durdurdu (1184). Kont Amedeo III'ün kızı Savoialı Mahaut ile evliliğinden (1146) yedi çocuğu oldu; bunlardan Sancho I onun yerine geçti.

Afonso I
N. Chantereine'in bir heykelinden ayrıntı.
Santa Cruz kilisesi, Coimbra

AFONSO II Şişman (Coimbra, 1185-1223), Bourgogne hanedanından Portekiz kralı (1211-1223). Kral Sancho I'in ve Dolce de Barcelona'nın oğlu. Ünlü bir hukukçuydu; ülkesinin adalet örgütünü sağlamlaştırdı. Otoritesini kıskandığı için kiliseyle mücadeleye girişti ve bu yüzden ölünceye kadar aforoz edilmiş olarak yaşadı. Kral Afonso VIII'in kızı Castillalı Urraca ile evliliğinden beş çocuğu dünyaya geldi; bunlardan ikisi, Sancho II ve Afonso III, daha sonra kral oldular.

AFONSO III Bolognalı (Coimbra 1210-Lizbon 1279), Portekiz kralı (1248-1279).Bourgogne hanedanından;Afonso II'nin ikinci oğlu. Mahaut II ile evlenince Bologna kontu oldu; naiplik yapmak için 1245'te Portekiz'e döndü ve üç yıl sonra kardeşinin yerine geçti. İlk karısını boşadı ve kendisine sekiz çocuk verecek Castillalı Beatriz ile evlendi; oğullarından Dionisio, kral oldu. Afonso III, soyluların etkisini engellemeye çalıştı; fakat piskoposların aşırı zenginliğini sınırlandırmaya kalkışınca aforoz edildi. Saltanatı sırasında, Faro'nun alınması (1249) ve Algarve'nin işgaliyle Reconquista tamamlanmış oldu.

AFONSO IV Yiğit (Lizbon 1291 - *ay.y.* 1357), Portekiz kralı (1325-1357). Bourgogne hanedanından ,kral Liberal Dionisio ile Aragonlu İsabel'in oğlu. ÖnceCastilla'ya karşı savaştı,sonra Mağribiler'ile savaşmak üzere damadı Alfonso XI ile barıştı; 1340'ta iki kral Tarifa zaferini kazandılar. Veba salgınına uğrayan ülke, ayrıca bir iç savaşlar dönemi de yaşadı. Oğlu Pedro'nun Castrolu İnes ile gizlice evlenmesinden kuşkulanan Afonso IV, kadını öldürttü (1355), bu da ikinci oğlunun ayaklanmasına neden oldu. Ölümünden az önce oğluyla barıştı ve aralarındaki mücadele sona erdi. Saltanatı sırasında, *juizes de fora*, yani kral tarafından atanan yargıçlar, seçimle iş başına getirilen memurların yetkilerini sınırlandırdılar. Afonso IV, Yiğit Sancho IV'ün kızı Castillalı Beatriz ile evlendi ve aralarında kral Pedro I'in de bulunduğu yedi çocuğu oldu.

AFONSO V Afrikalı (Sintra 1432 -*ay.y.* 1481), Aviz hanedanından Portekiz kralı (1438-1481) Kral Eduardo ile Aragonlu Eleonora'nın büyük oğlu, İsabel de Portugal'in kocası, Kusursuz Joao II'nin babası. Fas'ın kuzeyinde portekiz egemenliğini güçlendirmek amacıyla birçok sefer düzenledi (1458-1471), Arzila zaferini kazandı. 1455'te karısı ölünce, Castilla kralı Enrique IV'ün kızı olan yeğeni Juana ile nişanlandı ve Katolik İsabel'den Castilla tahtını alabilmek için mücadele etti.

AFONSO VI (Lizbon 1643-Sintra 1683),Portekiz kralı(1656-1683).Bragança hanedanından; kral Juan IV ile Luisa de Guzman'ın oğlu. Annesinin naipliğinden sonra, ülkenin yönetimini Castello Melhor'a bıraktı. Ameixial'da (1663) ve Estremoz yakınında Montes Claros'ta (1665) İspanyollar'ı yenilgiye uğratması, Portekiz'in bağımsızlığını sağlayan Lizbon antlaşması'yla (1668) sonuçlandı. Hastalanan Afonso VI, kasım 1667'de tahttan indirildi; önce Terceira adasına sürüldü, sonra Sintra'da hapsedildi. Kraliçe Maria di Savoia-Nemours onunla evliliğini iptal ettirdi ve 1683 yılına kadar ülkeyi naipprens sıfatıyla yönetecek olan eski kayınbiraderi Pedro ile evlendi.

AFONTOVA GORA, SSCB'de, Krasnoyarsk (Sibirya) kenti yakınında tarihöncesi (yontmataş) sit. Afontova Gora kültürü, yontmataş türünde aletlerle ve oldukça zengin kemik araç gereçle ayırt edilir; sit, 20 000 yıl önce kurak iklimde, würm'ün buzullaşmasına yakın bir evre boyunca gelişmiştir.

AFORİZMA (ital. *aforisma*). ÖZDEYİŞ'in eşanlamlısı.

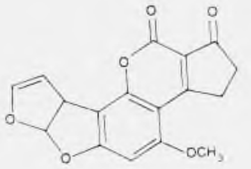
AFOROZ a. (yun. *aphorismos*'tan). **1.** Birçok dinde, bir kimseyi bağlı olduğu dinsel topluluktan çıkarma.(Genellikle katoliklerde, vaftiz edilerek kilise topluluğuna alınmış bir kimsenin, inananlar topluluğundan atılmasıyla sonuçlanan bir kınama biçimi ya da dinsel cezadır.) [Bk. *ansikl.* böl.] **—2.** Bir kimseyi bağlı olduğu topluluktan çıkarma, dışlama. **—3.** *Bir kimseyi aforoz etmek*, o kişiyi, dinsel yasaklara uymadığı durumlarda kilise birliğinden çıkarmak, kovmak; o kimseyle ilişkiyi kesmek, onu dışlamak.

—ANSİKL. •*Yahudi aforozu*. Eski Ahit'te aforoz, büyük bir günah (sünneti reddetmek, Moloh'a çocuk kurban etmek, yortuyu kutlamamak gibi) işlendiği zaman, suçluyu bağlı bulunduğu dini topluluktan çıkaran bir karardı. Hahamlık öğretisi, aforozun birkaç derecesi olduğunu söyler. Küçük aforoz cezasına uğrayan bir kimse, ancak kendi ailesinin üyeleri ve uşaklarıyla ilişki kurabilirdi; bütün yas kurallarına uymak zorundaydı. Büyük aforoz cezasına uğrayan bir kimseyse, hiçbir dindaşıyla ilişki kuramazdı. XVIII. yy.'da büyük reformcu Mendelssohn, topluluktan dışlama yetkisinin her türlüsüne karşı çıktı. Aforoz edilmiş Yahudiler'in en ünlüsü Spinoza'dır.

• *Katolik aforozu*. Aforoz, aforoz edilen kişiyi, vaftizin yok edilmezlik niteliğinden ya da Kilise ile olan temel bağından yoksun bırakmaz, ancak dindarların yararlandığı bazı manevi desteklerî ondan esirger. Her sivil ya da dinsel toplum gibi, Kilise de kuruluşunun ilk döneminde, tutum ve davranışı açıkça utanç verici, dolayısıyla topluluk için tehlikeli sayılan kimi üyelerini, geçici bir süre için ya da kesin olarak kendi dışına atabilme hakkına sahip olmayı gerekli bulmuştu. Paulus'un, zina yapan bir Korinthoslu hakkındaki kararı (*Korinthoslular'a mektuplar*, I,V) bu uygulamanın en tanınmış örneklerinden biridir. Gregorius IX zamanında (XIII. yy.), bir tören düzenlenerek açıkça ilan edilen aforoza *anathema* denirdi. Suçların değişik ağırlıkta olması, çeşitli aforoz sınıflandırmalarının doğmasına neden oldu: manevi desteklerden tümüyle ya da kısmen yoksun bırakmasına göre, *büyük aforoz* ya da *küçük aforoz*; Kilise'nin aşama düzeni içinde yer alan ve af hakkına sahip makamın yüksek ya da aşağı olmasına göre, *yüksek aforoz* ya da *aşağı aforoz*; *latae sententiae* ya da *ferendae sententiae*: birincisinde, ağır suçun kendisi cezanın verilmesi için yeterlidir; ikincisindeyse, suçu mahkûm eden ya da bildiren bir yargı kararına gerek vardır.

Kilise'nin tarihinde, aforoz kurumunun kötü uygulanması yüzünden, bu kurumun kendi iç düzeninin bozulduğu dönemler oldu. Örneğin, XIV. yy.'da bir Pierre d'Ailly, aforozların "saygı uyandıracak kadar ender" olduğu zamanların özlemini duyabiliyordu.

1917 Yasası, hâlâ aforoza neden olabilecek 50 kadar suç sayar. Örneğin bir çocuk düşürme olayına, işlenen suçun ağırlığının bilincinde olarak katılıp yardım eden herkes aforozla cezalandırılır ve bu-

aflatoksin

nun affı, olayın geçtiği yerin piskoposuna bağlıdır ve bu piskopos da, bu konuda, genellikle herhangi bir günah çıkarıcı rahibi kendi yerine yetkili kılar. II. Vatıkan konsilinden sonra, Kilise ceza hukukunun basitleştirilmesini ve hafifletilmesini isteyen eğilim, aforoz konusunu da açıkça etkiledi. Böylece, mart 1966'da *katolik olmayan* bir rahibin ya da diğer bir deyişle başka bir hıristiyan mezhebinden olan bir rahibin önünde evlenen her katoliğe verilen aforoz cezası kaldırıldı.

• *Protestan aforozu.* Calvinci kurallara sıkı sıkıya bağlı reformcu kiliselerde aforoz, kuramsal olarak hâlâ yürürlüktedir. Sonuçları yurttaşlık alanında değil de, dinsel alanda görülür (*Cena* ayininden atılma, çocukların dini eğitiminin vaftiz babalarına ve vaftiz analarına verilmesi, evlenme kutsamasından yoksunluk). Gerekli olduğu durumda, "ihtiyarlar" meclisi, ilgiliyi dinledikten sonra, aforoza karar verir; ilgilinin sinod meclisine başvurma hakkı her zaman vardır. Özellikle, *Kutsal Cena'*ya katılma hakkını geçici olarak kaldırma cezası verilir; bu tür aforoz ilgili kişinin gerçek bir pişmanlık göstermesi durumunda kaldırılır. Günümüzde bu gibi işlemler ancak dine ve ahlaka aykırı rezaletler çıkaran ve bu tür davranışlarını sürdüren hıristiyanlara uygulanmaktadır.

AFOROZLAMAK g. f. *Bir kimseyi aforozlamak*, o kişiyi bağlı olduğu bir topluluktan çıkarmak, kovmak; aforoz etmek.

AFOROZLU sıf. ve a. Aforoz edilmiş kimse için kullanılır.

AFOTİK → IŞIKSIZ.

A.F.-P. AGENCE FRANCE*-PRESSE'in kısa yazılışı.

AFRA TAFRA ya da **AFUR TAFUR** a. Üstünlük gösterisi; çalım, caka: *Afra tafrasından geçilmiyor. Benim afra tafraya gelemediğimi çok iyi bilirsin. Bir afra tafrayla geldi, ilgi görmeyince kös kös gitti.*

AFRAGOLA, Napoli'nin (İtalya) K.-D. banliyösünde yerleşme merkezi; 50 000 nüf.

AFRAHAT (Aziz), suriyeli kilise yazarı (öl. 345'ten sonra). Tanrıbilim ve ahlak üzerine yirmi iki kısa dinsel inceleme yazdı; bunlar, hıristiyanlığın Pers İmparatorluğu'ndaki tarihi açısından önemli bir kaynak oluşturur ve süryani edebiyatının ilk önemli yapıtlarıdır.

AFRAMOMUM a. Madagaskar ve Afrika'da yetişen etli, sulu, üzümsü, büyük meyveli otsu bitki. (Zencefilgiller familyası.)

AFRANCESADO a. (isp. sözc.). 1808'de Joseph Bonaparte yanlısı İspanyollar'a verilen ad. (1814'te çoğu sürgün edildi, 1820'de bağışlandılar. (Bunlara JOSEFİNO'LAR da denir.)

AFRASİYAB → EFRASİYAB.

AFRİCANTHROPUS a. Paleont. Kohl-Larzen'in, 1935'te Tanzanya'da Njarasa ya da Eyasi gölü yakınında bulduğu fosil. (*Africanthropus njarasensis*, hem Broken Hill, hem Kopefield kafatasını andıran özellikleriyle *Homo erectus*'un yeni bir çeşidi olabilir.)

AFRİKA, Yaklş. 30 200 000 km² kaplayan 648 milyon nüfuslu kıta.

FİZİKSEL COĞRAFYA

Afrika, ekvatorun her iki yanında, Beyaz burundan Agulhas (İğne) burnuna kadar uzanır; genel biçimi nedeniyle, yüzölçümünün üçte ikisinden çoğu kuzey yarıkürede, 69° boylam derecesi boyunca Cabo Verde (Senegal) ile Guardafui burunları (Somali) arasında yer alır. Madagaskar dışında, çevresindeki adalar küçüktür. Sıcak bir kıta olan Afrika, hem dünyanın en büyük çölünü, hem de bütün yıl yağış alan bölgeleri kapsar; kütlesel bir bütün oluşturması, yalnızca yükseltinin değiştirebildiği iklim tiplerinin ve biyocoğrafya ortamlarının kuşaklar biçiminde dizilişini açıklar.

• *Yapı ve morfoloji.* Günümüzdeki kuramlara göre, Gondwana kıtasının parçalanmasıyla doğan Afrika levhası, yavaş yavaş kuzeye doğru kayarak Avrupa levhasının altına dalmaktadır. Kıtanın hemen tamamı, Cambriaöncesi'nden bu yana ardışık yükselme ve aşınma evreleri sırasında katılaşmış olan granitleşmiş ve başkalaşmış kayalardan oluşur. Tarihi pek iyi bilinmeyen bu evrimin bir aşamasında, Afrika'nın orta ve güney kesimlerindeki tillit çökellerini oluşturan yaygın bir buzullaşma döneminin yeraldığı sanılmaktadır. Böylece, son derece sert bir temel ya da kalkan meydana gelmiştir. Büyük bölümü Birinci Zaman'dan başlayarak su yüzüne çıkan ve aşınan Afrika kıtası, daha sonra, daha çok kurak iklimler altında çökelmiş ve bazen çok büyük kalınlıklara (8 000 ya da 10 000 m'ye kadar) ulaşabilen, kumtaşlarının ve kumların ağır bastığı deniz (kuzey yarısı) ve özellikle de kara kökenli bir tortul örtüsüyle kaplanmıştır.

Daha Birinci Zaman'dan başlayarak kıtayı ilgilendiren toptan tektonik hareketler olmuşsa da, temel ile örtüyü etkileyerek günümüz morfolojisinin ana çizgilerini belirleyen büyük biçim değişiklikleri ve başlıca kırılmalar İkinci Zaman'ın sonunda ve Üçüncü Zaman'da gerçekleşti. Batı, Güney ve Orta Afrika'da, eski peneplenlerin kestiği yüksek sırtlarla birbirinden ayrılan büyük çanaklar (Nijer, Çad, Kongo [ya da Zaire], Kalahari, vb.) meydana geldi. Orta ve Doğu Afrika'da çok büyük kırıklar, yükselen bölgelerde binlerce km boyunca izlenen çökme çukurları oluşturdu: doğu ve batı riftleri ve Atlas okyanusu'nda bir dizi ada ile yeri belirlenen Tibesti-Kamerun çukuru. Yerbilim tarihinin bu evresine, günümüzde hâlâ sona ermemiş olan şiddetli volkanik etkinlikler eşlik etmiştir (yanardağ konileri oluşumu, çok büyük lav yayılmaları [Etyopya, Kamerun]). Bu, günümüzde de süren etkin bir aşınmanın başlamasına yol açmıştır. Günümüzdeki görünümler, bu evrimin ürünüdür: çanakların tabanında çok az eğimli geniş ovalar; örtü kayaçları üzerinde görkemli yarlarla son bulan yarı yatay platolar; iç kuvvetlerle yükselmiş eski yüzeylerin yumuşak dalgalanmaları ve bunların üzerinde yükselen birbirinden ayrı kalıntı engebeleri (inselbergler) ya da aşındırmanın ortaya çıkardığı eski kıvrımların kökleri olan dirençli kayaç dizileri; ırmakların yukarı çığırlarında, aşağı çığırlarına doğru, ivintilerle kesilmiş derin boğazlara dönüşen olgun vadiler; çoğunlukla dar kıyı ovalarının yanı başında yükselen eski temelin çevre kabartılarının görkemli diklikleri; içlerinde göllerin sıralandığı ve kırık basamakları ya da Ruvenzori gibi granitik horstlarla ya da Kilimancaro, Kamerun dağı gibi büyük yanardağlarla çevrili çöküntü hendekleri; çok az girintili çıkıntılı, yanaşılması güç kıyılar.

Büyük Sahra'nın K.'inde Afrika kalkanı, büyük bir tektonik hatla sınırlıdır; onun ötesinde Alp tipi kıvrım biçimleri egemendir. Yüksek Atlas dağlarında ve Atlas Sahrası'nda, aynı şekilde Cezayir yüksek ovalarıyla Fas mesetasında örtü kıvrımları yüzeye çok yakın olan temel parçalarına uyum gösterirler. Tell Atlası, Üçüncü Zaman'da, bir jeosenklinal içinde biriken tortullardan oluşmuştur ve yapısı karmaşıktır. Yüzey şekilleri burada büyük ölçüde parçalanmıştır; dar ovalar ve havza dizileri, şiddetle aşınan sivri doruklarla sarp sıradağlar arasına gömülürler.

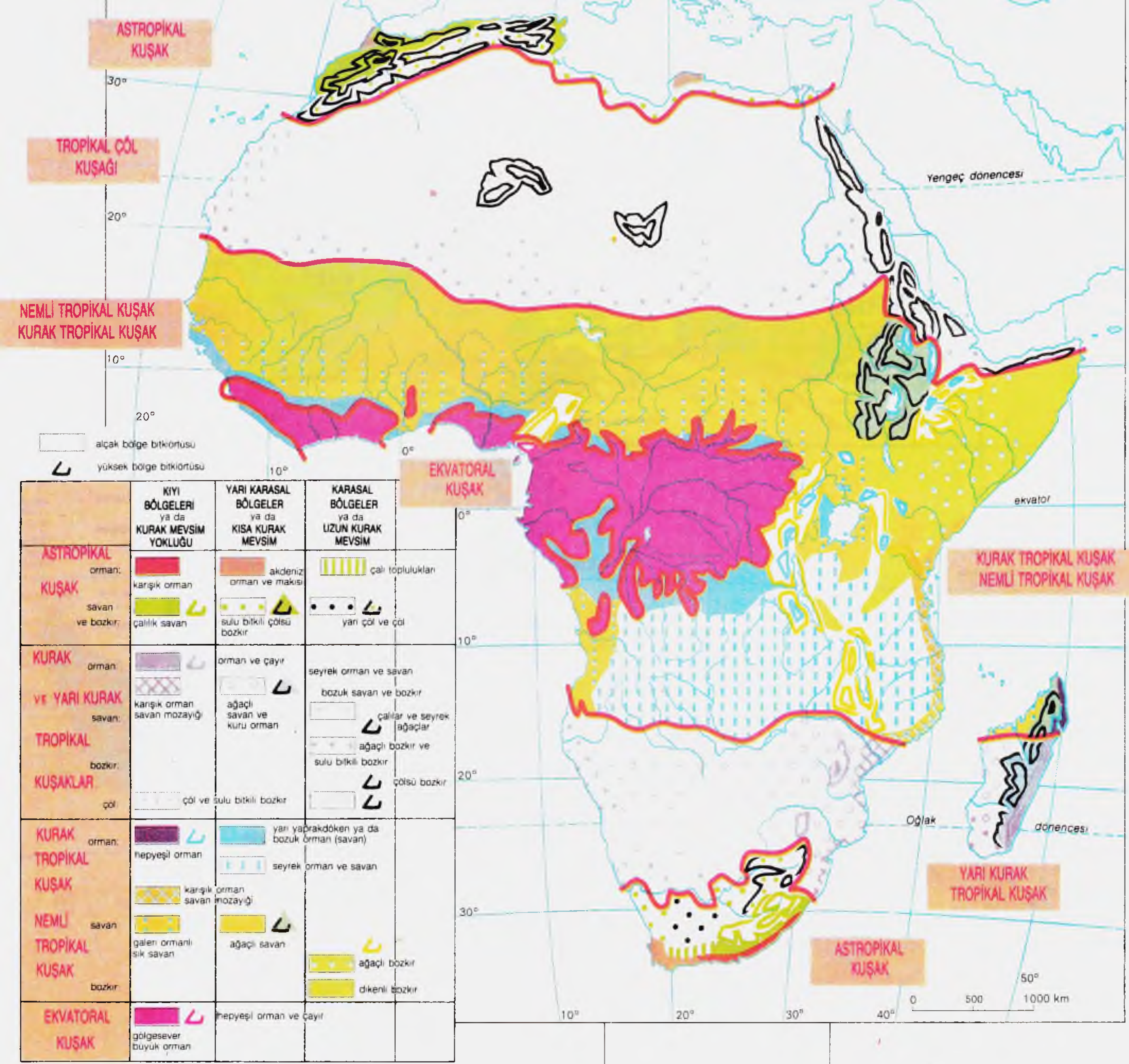
• *İklim ve akarsular.* Afrika'nın kuzey ve güney uçlarında, Akdeniz tipi bir iklim egemendir: kışları çoğunlukla şiddetli yağışlı (yüksek yerlerde kar yağışı), yazları çok kurak ve sıcak (Fas'ta, Atlas okyanusu'nun etkisi, mevsimler arasındaki bu karşıtlığı büyük ölçüde yumuşatır). Akarsular genellikle, rejimleri son derece düzensiz, alüvyonla yüklü ve taşkınları bazen büyük zarar verebilen uvedlerdir. Afrika'nın geri kalan kesimindeyse, kıtanın enlemi ve kütlesel biçimi, kozmik iklim etmenlerinin oynadığı büyük rolü açıklar. Güneşin dönenceler arasında yer değiştirmesi, büyük hava kütlelerinin de aynı biçimde yer değiştirmelerine yol açar ve hava kütlelerinin birbirine yakınsaması, ilgili alanı yıl boyunca süpüren bir yağış kuşağının oluşmasına neden olur. Ekvator enlemlerinde, ortalama sıcaklıklar 26°C dolaylarındadır; yıllık sıcaklık farkları 2°C'yi hiçbir zaman aşmaz ve bütün yıl boyunca düşen yağışlar (1 500 mm'den çok) iki gündönümü sırasında en yüksek düzeylerine ulaşırlar. Havanın nem oranı her zaman yüksektir. Ama bu iklimin coğrafi yayılma alanı sınırlıdır (özellikle Kongo çanağı). Dönencelere yaklaşıldıkça, yılın çok farklı iki mevsime bölünmesi de belirginleşir: kara kökenli alizelerin (harmattan) egemen olduğu ve süresi bulunulan enleme bağlı olarak artan kurak mevsim; kıtaya okyanus havasının akın etmesiyle (muson olayı) belirlenen yağışlı mevsim. Yağışlı mevsim altı ayı aştığında, yağışların durakladığı bir dönem (küçük kurak mevsim) görülür. Tropikal iklimli kesimde, ortalama sıcaklıklar daha yüksek, ama yıllık sıcaklık farkları büyüktür (enleme göre 10°C-20°C). Düzeni yıldan yıla değişen yağışlar, K.'ye ve G.'ye doğru azalarak, Sahel bölgesinde son derece önemsizleşir; çölsü bölgelereyse yok denecek kadar az yağış düşer.

Bu çok genel şemada, birçok sapmaya rastlanır. Sözgelimi, batı kıyılarında akıntılar ya da soğuk suların yüzeye çıkması (*upwelling*), Angola ve Zaire'nin kıyı bölgelerinde yağışların anormal derecede azalmasına neden olur. Doğu Afrika'da, yağış rejimi her yerde tropikal tiptedir ve yılda düşen yağış miktarı oldukça azdır; ama kuzey-doğu kesimi dışında kurak alan yoktur; oysa kurak alanlar batıda (Namib çölü) çok genişler. Yüksek engebeler, rüzgâra açık yamaçlarda yağışların büyük ölçüde artmasına neden olur (Futa-Calon, Kamerun dağı...). Çöl alanında akışlar çok seyrektir ve denize ulaşmaz. Tropikal bölgedeki büyük ırmaklar, ulaşımı güçleştiren ya da engelleyen, çağlayanların kestiği eşiklerle ayrılan bir dizi hafif eğimli kesimlerden oluşur: bunlar, kötü ulaşım yollarıdır. Havzalarının, değişik oranda yağış alan bölgelerde uzanması, ırmakların, akarsu ağı kollarının art arda gelen katkılarını yansıtan karmaşık bir rejim kazanmalarına yol açar. Suların yükselme döneminde ırmaklar taşarak çok geniş bataklık alanları kaplar. Debilerinin yüksek olması, sözkonusu ırmakları önemli bir hidroelektrik rezervi (henüz işletilmemektedir) durumuna getirir. Tektonik çukurlar ve çanaklar, bazıları çok büyük olan (Victoria, Tanganyika, Malavi gölleri...) göllerle örtülüdür; ayrıca yakın dönemde barajların arkasında (Kariba, Kossok, Volta, vb.) birçok göl oluşturulmuştur. Bütün ırmaklar bölgesel iktisatta önemli rol oynar (balıkçılık, hayvancılık, ulaşım); ama, Nil ırmağı dışında bunların hiçbiri, Afrika uygarlıklarının gelişmesinde belirleyici bir rol oynamamıştır.

• *Biyocoğrafya öğeleri.* Bitki örtüsünün niteliği, yıllık yağışların miktarı ve dağılımıyla açıklanır; dolayısıyla, bitki örtüsü tipleriyle iklim kuşakları arasında yakın ilişki vardır; ama insanların etkinlikleri de önemli rol oynar. Kuzey Afrika'da ağaçlı bitki toplulukları (meşe, mantar meşesi) yerini, çoğunlukla mazılara ve ardıçlara bırakır. Cezayir yüksek ovaları ve Sahra Atlası, buğdaygillerden (alfa, yavşan) oluşan bir bozkırla kaplıdır. Güney Afrika'da ağaççıklardan ve çalılardan oluşan bir maki ağır basar ve bu makiden buğdaygil çayırlarına (veld) geçilir. Çöllerde bitki örtüsü yoksuldur: ırmak yataklarında, yüksek yerlerde ve dağların Atlas okyanusu'na bakan

demiryolu
tasarı halinde demiryolu
Afrikaaşırı yol
tasarı halinde Afrikaaşırı yol
anayol
tasarı halinde yol
Kanarya adl.
Batı Sahra
CEZAYİR
LİBYA
MISIR
İskenderiye
Port-Said
Süveyş
Kahire
Gize
Embabeh
Asyut
Asuan
MORİTANYA
MALİ
NİJER
ÇAD
SUDAN
Hartum
Omdurman
Port Sudan
Asmara
Cibuti
Addis-Abeba
ETYOPYA
SOMALİ
Mukdişo
CABO VERDE
Dakar
SENEGAL
GAMBİYA
Banjul
Bissau
GİNE BİSSAU
GİNE
Conakry
SIERRA LEONE
Freetown
Monrovia
LIBERYA
FİLDİŞİ KIYISI
Bouake
Yamoussoukro
Abican
GANA
Kumasi
Accra
TOGO
Lome
BENİN
Kotonu
Porto Novo
NİJERYA
Kano
Abuja
Ogbomosho
Ibadan
Lagos
Port Harcourt
Niamey
Bamako
BURKİNA FASO
Uagadugu
Bobo - Diulasso
KAMERUN
Douala
Yaounde
N'Djamena
ORTA AFRİKA CUMH.
Bangui
EKVATOR GİNESİ
Malabo
SAO TOME E PRİNCİPE
GABON
Libreville
KONGO
Brazzaville
Pointe-Noire
Cabinda
Matadi
Kinshasa
ZAİRE
Kisangani
Mbandaka
Bukavu
Bujumbura
Kananga
Mbuji-Mayi
Likasi
Lubumbashi
UGANDA
Kampala
KENYA
Nairobi
Mombasa
RUANDA
Kigali
BURUNDİ
TANZANİYA
Dodoma
Darüsselam
Tanga
Luanda
ANGOLA
Huambo
Benguela
ZAMBİYA
Kitwe
Ndola
Lusaka
Harare (Salisbury)
ZİMBABVE
Bulawayo
MOZAMBİK
Nampula
Maputo
NAMİBYA
Windhoek
BOTSVANA
Gaborone
Pretoria
Johannesburg
SVAZİLAND
LESOTHO
Durban
GÜNEY AFRİKA CUMH.
Cape Town
East London
Port Elizabeth
MADAGASKAR
Antananarivo
Mahajanga
Toamasina
Fianarantsoa
KOMOR
Mayotte
ekvator
Oğlak dönencesi
km
Atlas Okyanusu
Sahra
Hoggar
Tibesti
Air
Ennedi
Darfur
Kordofan platosu
Etyopya masifi
Kongo havzası
Bie platosu
Kalahari çölü
Karroo platosu
Gine körfezi
Kızıldeniz
Aden kör.
Mozambik kanalı
HİNT OKYANUSU
Arap yarımadası
Libya çölü
Victoria Gölü
Tanganyika Gölü
Malavi Gölü
Çad Gölü

AFRİKA

	KIYI BÖLGELERİ ya da KURAK MEVSİM YOKLUĞU	YARI KARASAL BÖLGELER ya da KISA KURAK MEVSİM	KARASAL BÖLGELER ya da UZUN KURAK MEVSİM
ASTROPİKAL KUŞAK orman:	karışık orman	akdeniz orman ve makisi	çalı toplulukları
savan ve bozkır:	çalılık savan	sulu bitkili çölsü bozkır	yarı çöl ve çöl
KURAK VE YARI KURAK TROPİKAL KUŞAKLAR orman:	karışık orman savan mozayiği	orman ve çayır	seyrek orman ve savan
savan:		ağaçlı savan ve kuru orman	bozuk savan ve bozkır; çalılar ve seyrek ağaçlar
bozkır:			ağaçlı bozkır ve sulu bitkili bozkır; çölsü bozkır
çöl:	çöl ve sulu bitkili bozkır		
KURAK TROPİKAL KUŞAK orman:	hepyeşil orman	yarı yaprakdöken ya da bozuk orman (savan)	
		seyrek orman ve savan	
NEMLİ TROPİKAL KUŞAK savan:	karışık orman savan mozayiği; galeri ormanlı sık savan	ağaçlı savan	
bozkır:			ağaçlı bozkır; dikenli bozkır
EKVATORAL KUŞAK	gölgesever büyük orman	hepyeşil orman ve çayır	

AFRİKA

yıllık yağış

50 mm
100
250
500
1 000
2 000
3 000
5 000

• yılda 3 m'den fazla yağış alan istasyonlar

1. Kamerun Dağı (9.6 m.)
2. Freetown
3. Douala
4. Toamasina

meteoroloji istasyonları

- kurak ayı olmayan
- kurak ayı olanlar:
  - ardarda 3 ay
  - iki kurak mevsimde 3 ay
  - ardarda 5 ay
  - 8 ay

yüzünde dikenli ağaçlar (akasyalar) ve buğdaygillerden birkaç otsu bitki. Bazen gerçek bir bozkır gelişir (Kalahari). Bozkır, Sahel bölgesinde ağaçsılarla zengin leşir: dikenli bitki toplulukları Doğu Afrika da geniş alanları kaplar ve bulundukları yere göre sık bir çalılık ya da seyrek b. orman (Masai bölgesi) görünümü alır. Yağmur mevsimi uzayınca, otlarla örtülü kat daha büyür ve gürleşir: yükseklikleri 2 m'yi aşan, kurak mevsimde sararıp kavrulan kalın kümelerden oluşmuş savan. Savanların, odunlu bitkilerin görünümüne ve sıklığına bağlı birçok tipi vardır: otsu, ağaçsı, ağaçlı, korulu. Odunsu bitkiler yapraklarını dökerek, su depolayarak (baobab), köklerini geliştirerek, vb. kurak mevsime uyarlanırlar. İnsanoğlu da yararlı türlerin (karite, *Acacia albida*) gelişmesini destekleyerek işe karışır ve bir savan -meyvelik görünümü yaratır. Ormana geçiş ya birdenbire ya da büyük bölümü insanoğlunun etkisiyle oluşan savan-orman mozaiğı aracılığıyla gerçekleşir. Savan bölgelerindeki demirli ya da lateritli kahverengi-kırmızı toprakların başlıca özelliği, üst katların az ya da çok yıkanmasıdır; kurak ve yağışlı dönemlerin almaşması, sertleşmiş bir kat ya da verimsiz bir kabuk oluşmasına kadar gidebilen bir demir ve alümin birikimine yol açar. Savanda küçük ve büyük otçul hayvanlarla bunların doğal düşmanları yaşar. Dolaşılması kolay olduğundan savan, Afrika'daki büyük krallıkların kurulmasına son derece elverişli bir alan oluşturmuştur.

Ekvator iklimi bölgelerinde sıcaklık ve yağışlar, sık ormanı ya da yağmur ormanını besler: son derece karışık türlerden, en yükseği 50 m'yi bulan kat kat ağaçlar; dip kısmı odunlu bitkiler; yoksul ot örtüsü, bol bol epifit. Bu kesim böcekler, yılanlar, kemirgenler, kuşlar ve maymunlarla doludur. Ormanın toprakları demir oksitlerle kırmızıya boyanmıştır (laterit); organik maddeler bu topraklarda hızla ayrışır ve ancak ince, yüzeysel bir zar oluşturur. Çoğunlukla ikinci derecede önem taşıyan, tarla açma çalışmalarından büyük zarar gören, hassas dengeli büyük orman günümüzde yalnızca Zaire ırmağının büklümüyle Nijer ırmağının deltası arasındaki alanı kaplar. Bu kuşak dışındaki ormanlar, ya daha küçük alanlar halindedir, ya da akarsu boylarında galeriler oluşturur. Belirgin bir kurak mevsimin ortaya çıktığı kesimlerdeyse, özel biçimler gelişmiştir: yaprakdöken türlerin oluşturduğu mezofil orman; kurakçıl bitkilerin ağır bastığı sık kurak orman; ormanaltı otsu bir örtüyle kaplı 10-15 m'lik ağaçlardan oluşan seyrek orman. Bazı deniz kıyılarında ve haliçlerde, karadan girilmesi güç bir mangrov ormanı gelişmiştir. Göçebe Pigmeler'in uğradığı sık orman, yerleşik yaşam için elverişli değildir; bu yüzden de yerleşik yaşayanlar bu ormanları ya düzenlemekte ya da yok etmektedirler.

Dağlık bölgelerde, bitki örtüsü katları, yükseltiye bağlıdır. Sık ormanın üstünde, yosunlar ve epifitlerle, bambularla kaplı sis ormanı (Nebelwald) yer alır; onu ağaçsı eğreltiler, garip biçimli kanaryaotları, seyrek çayırlar izler, daha sonra da kayalıklara ve molozlara (Afrika'da çok yer kaplamaz) ulaşılır.

İKTİSADİ COĞRAFYA

Zorlayıcı toprak ve iklim koşulları, az gelişmiş tekniklerin kullanılması ve başka birçok neden, Afrika kaynaklarının işletilmesini uzun süre engellemiş ve sözkonusu kaynaklardan yalnızca besin gereksinimi karşılayacak ya da sınırlı ölçüde mübadele sağlayacak kadar (altın, bakır, tuz vb.) yararlanılmıştır; ama önce köle ticareti, sonra da sömürgecilik, tarım olanaklarının ve doğal kaynakların daha çok değerlendirilmesine yol açmıştır. Ana çizgileriyle ele alındığında, Akdeniz tipi iklimli ve kurak tropikal iklimli bölgeler, tahıl ekimine (buğday, arpa, darı, hintdarısı, mısır) ve göçebe olarak ya da yaylaya çıkarak yapılan hayvan (sığır, koyun, keçi, deve) yetiştiriciliğine, daha yağışlı bölgeler, yumruluların (manyok, tatlıpatates, taro, ignome) ve meyve ağaçlarının (muz, mango, sagu palmiyesi, yağ palmiyesi, hindistancevizi ağaçları) yetiştirilmesine ayrılmıştır. Ama birçok bitkinin uyarlanma yeteneği, yeni tekniklerin benimsenmesi ve beslenme rejimlerinin gelişmesi, bu dağılımı büyük ölçüde değiştirmektedir; günümüzde buğday, aşağı enlemlerde yetiştirilmekte, manyok yetiştirilen alanlar Sahel bölgesine, sığır yetiştirilen kesim de ekvatorun altına kadar uzanmaktadır. Dünya pazarının gereksinimleri, dışsatıma yönelik ürünlerin büyük ölçüde gelişmesine yol açmış, böylece Afrika kakao, kahve, palmiye yağı, hurma, yerfıstığı, muz ve pamuk dünya üretiminin az ya da çok önemli bir bölümünü sağlamaya başlamıştır. Son yıllarda kıtanın, besin gereksinimlerini daha iyi karşılar duruma gelmesi yolunda büyük çabalar harcanmış (şekerkamışı, pirinç...), üstelik birçok alanda, üretim olanaklarının sınırına henüz ulaşılamamıştır. Afrika'da ayrıca, çok büyük doğal kaynaklar vardır. Ormanların işletilmesine çok erken bir dönemde başlanmıştır; şiddetli bir rekabete ve dünya bunalımından etkilenmiş olmasına karşın orman ürünleri, Gine körfezi kıyılarındaki ülkelerin başlıca gelir kaynağını oluşturmaktadır. Tatlısu balıkçılığı, çok eski tarihlerden bu yana halkın protein gereksiniminin çok büyük bir bölümünü karşılamasının yanı sıra, ticaretin canlılık kazanmasına da yardım etmektedir. Özellikle doğu kıyısında yapılan balıkçılığın yanı sıra, ulusal ve uluslararası balıkçı filoları, Atlas okyanusu sularında gittikçe daha çok avlanmaya başlamışlar ve bunun sonucu olarak yer yer *overfishing* (aşırı avlanma) tehlikesi bile ortaya çıkmıştır. Kıta tabanının mineralleşmiş olması maden yataklarının çokluğunu açıklar. Afrika, dünya bakır, manganez, özellikle de platin, kobalt, altın, fosfat ve elmas rezervlerinin büyük bir bölümüne sahiptir. Kalay, demir, boksit rezervleri aynı derecede önemli değilse de, bu madenlerin üretimi bazı devletlerin temel gelir kaynağını oluşturmaktadır.

Kıtada, gelecekteki sanayileşmenin temelini oluşturacak enerji kaynakları, dengesiz, eşitsiz biçimde dağılmıştır. Kıta, kömür bakımından çok yoksuldur ve kömür üretimi yalnızca Güney Afrika Cumhuriyeti ile Zimbabve'de önemlidir. Bununla birlikte kıtada, dünya petrol rezervlerinin onda birine yakını yer almakta ve dünya üretiminin onda birine yakını sağlanmaktadır (özellikle Nijerya, Libya ve Cezayir'de; ama üretici ülkelerin sayısı gün geçtikçe artmaktadır). Doğal gaz rezervleri de aynı derecede önemlidir. Uranyum üretimi (yılda 15 000 tondan çok), oldukça hızla artmaktadır ve rezervler de zengindir (Güney Afrika Cumhuriyeti'nde, Nijer'de, Gabon'da). Hidroelektrik enerji olanakları son derece büyüktür (dünya potansiyelinin % 35-40'ı), ama bunlardan henüz yeterince yararlanılmamaktadır. Bununla birlikte elektrik üretimi, büyük barajların çoğalması sayesinde, yılda % 10-15 oranında artmaktadır. Ne var ki bu gelişmenin sürekliliği, ülkelerin çoğunda henüz bulunmayan büyük tüketici sanayilerinin kurulmasıyla gerçekleştirilecektir.

AFRİKA'NIN KEŞFİ

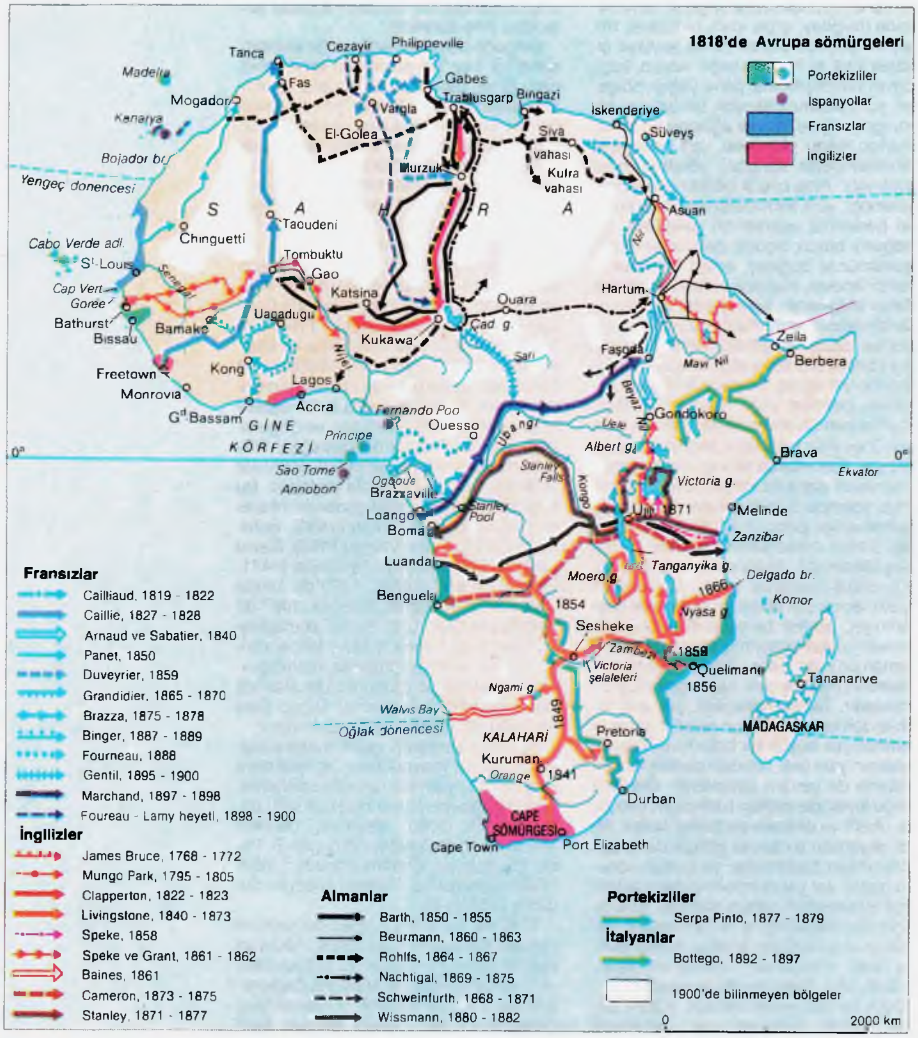
Eskiçağ'da Afrika'nın denizlerle çevrili olduğu düşünülmüş, ama bu düşünce hiçbir zaman kanıtlanamamıştı. Naho II döneminde Fenikeliler, Senegal'e ulaşmışlarsa da, alizelere karşı yol alamadıklarından, karadan geri dönmek zorunda kalmışlardı. Aynı biçimde Hannon da, sözkonusu koşullar altında, Bojador burnunu aşamamıştı (bununla birlikte bazı tarihçiler Hannon'un Kamerun'a kadar ilerlediğini öne sürerler).

Delgado burnuna kadar doğu kıyısının, daha İ.S. I.yy.'da yunanlı ve sabii denizciler, III.yy.'dan önce de Araplar tarafından keşfedildiği ve Araplar'ın etki alanlarını bu kesime yaydıkları sanılmaktadır. Büyük Sahra ile Gine körfezi arasındaki iç kesimse (Bilâd üs-Sudan), Ortaçağ boyunca arap gezginler tarafından aşılmıştır. Arap gezginlerin gözlemleri, El Bekri (XI.yy.),El İdrisi (XII.yy.), El Umari ve İbn Haldun (XIV.yy.), El Makrizi (XV.yy.) vb. coğrafyacılar tarafından günümüze aktarılmıştır. İbn Battuta 1352-1353'te Mali'ye; El Marhili, 1495-1502 arasında Gao'dan Kano'ya; Afrikalı Leon, 1510'da ve 1512-1514 arasında Tombuktu ve Gao'ya gitmişlerdir. Ama Murabıtlar'ın ve Tombuktu'yu ele geçiren Faslılar'ın dışında Araplar,Sudan'a doğru sefer düzenlememişlerdir. Afrika'nın batı ve doğu kıyıları, Gemici Enrique'nin desteğiyle Hindistan yolunu arayan portekizli gemiciler tarafından ancak XV.yy.'da keşfedildi. Bu keşfin başlıca aşamaları şunlardır: Madeira (1418), Bojador burnu (1434), Rufisqeue (1444), Cabo Verde (1460), Sierra Leone (1460'a doğru), Altın kıyısı (1471, Elmina), Benin (1486). 1482'de Diogo Cao, Kongo ırmağının deltasına, 1487'de Bartolomeu Dias, Ümit Burnu'na ulaşmışlar, Vasco da Gama, 1497-1499 arasında deniz yolculuğu sırasında kıtanın çevresini Melinde'ye (günümüzde Malindi) kadar dolaşmayı başarmış, Diogo Dias da 1500'de Madagaskar'ı bulmuştur.

Sonraki yüzyıllarda, çeşitli ticaret şirketlerinin ya da misyonerlerin iç kesimlere ulaşmak için yaptıkları önemsiz denemelerden başka girişimde bulunulmadı; buna karşılık Doğu Afrika'ya, özellikle XVII.yy.'da birçok cizvit rahibi gitti: P. Paez, Etyopya'ya; Charles Poncet, (1698-1700) Abisinya'ya; Carsten Niebuhr Sudan'a (1761); vb.

1788'de, Londra'da Afrika derneği'nin (*African Association*) kurulması, Afrika'ya yapılan seferlerin başlangıç noktası oldu ve Trablus ile Karsina arasında bağlantıyı kuran F.K. Hornemann (1798) ve Nijer ırmağına ilk kez ulaşan Mungo Park (1795-1797 ve 1805) gibi birçok gezginin yaşamına mal olmasına karşın, yüzyılı biraz aşkın bir süre içinde, Afrika haritasındaki boşluklar dolduruldu. Sonra, coğrafya dernekleri ve aydınlar, başlangıçta kesinlikle bilimsel amaçlı olan, ama çok geçmeden ticaretin ve bir süre sonra da siyasal emellerin karıştığı bu yolculuklarla yakından ilgilenmeye başladılar. Yolculukların temel hedefi, Afrika'daki büyük ırmakların (Senegal, Nijer, Nil, Kongo, Zambezi ırmakları) havzalarının keşfi ve havza sınırlarının belirlenmesiydi.

Batı Afrika'da Mollien, Senegal ve Gambiya ırmaklarının kaynaklarını buldu (1818); H. Clapperton, D. Denham ve W. Oudney, Çad gölüne ulaştı (1823) ve Nijerya'nın kuzeyini dolaştı; Clapperton, Nijerya'nın kuzeyine Richard Lander ile birlikte bir kez daha gitti (1825); Richard ve John Leynder, 1830'da Nijer ırmağının ağızlarını keşfetti; albay A.G.Laing Tombuktu'ya ulaştıysa da (1826) orada öldü; René Caillié ise aynı yolculuğu 1827-1828 arasında yapmayı ve geri dönmeyi başardı. Sudan'ı, J.B.Raffenel (1843, sonra 1847-1848), A.E.Mage (1863-1866), özellikle de H. Barth (1850-1855), keşfetti; sonra L. Binger, Nijer'in kıvrımından Fildişi Kıyısı'na (1887-1889), P.L.Monteil, Saint Louis-de-Senegal'den Trablusgarp'a (1850-1892) kadar uzanan toprakları dolaştı. G. Rohlfs, Akdeniz kıyısından Benin körfezine, karadan deltayı aşarak gelmeyi başarırken (1864-1867), yurttaşı G. Nachtigal Orta Sudan'da Çad gölü çevresinde, Barth'ın çalışmalarını tamamladı (1869-1875). Gabon'un iç kesimini, Atlantik okyanusu deniz üssü'nden fransız deniz subayları ve amerikalı Paul Du Chaillu (1856-1860) keşfettiler. 1768-1773

XIX.YY DA **AFRİKA**'NIN KEŞFİ

DOĞU AFRİKA SANATI tahtadan ayin heykelciği bari sanatı Batı Sudan *musée de l'Homme, Paris*

arasında Etyopya'yı dolaşan James Bruce, 1613'te P. Pâez'in, rahip Abbadie kardeşlerin ve italyan misyonerlerin ulaşmış oldukları Mavi Nil'in kaynaklarını yeniden buldu. M.A. Linand de Bellefonds'un 1827'de arayıp bulamadığı Beyaz Nil'in kaynakları, R. Burton ve J.H. Speke (1857-1863) ile S. Baker (1861-1864) tarafından bulundu. Baker ayrıca Victoria, Albert ve Tanganyika göllerini buldu. G. Schweinfurth ise 1868-1871 arasında ırmağın yukarı vadisini aşıp Uele'nin çığırına, yani Kongo ırmağının havzasına ulaştı.

Afrika'nın güney ucu, ingiliz misyonerleri ve gezginleri, Angola'nın kuzeyinden yola çıkarak Kalahari çölünü ve Beçuanaland'ı aşıp Pretoria'ya ulaşan portekizli Serpa Pinto (1877-1879) tarafından keşfedildi.

Orta Afrika, 1850'den başlayarak büyük devletlerin çeşitli gezginler aracılığıyla ele geçirmeye çalıştıkları başlıca alan haline geldi. Livingstone, Zambezi ırmağını aşarak Beçuanaland'dan Luanda'ya ulaştı, sonra, Victoria çağlayanlarından başlayıp ırmak boyunca inerek batıdan doğuya doğru geri döndü (1853-1856), 1866-1873 arasında, Tanganyika bölgesinde, Nil ve Kongo ırmaklarının havzalarını belirlemeye çalıştı; daha sonra, V.L. Cameron (1873-1875), özellikle de Stanley aynı şeyi denediler ve Stanley, Kongo ırmağını denize döküldüğü yere kadar izlemeyi başardı (1876-1877). Aynı dönemde Pierre Savorgnan de Brazza, Ogove'nin çığırından ayrılıp, Alima ve Likoula ırmaklarının vadilerine ulaştı. 1879'da yeniden yola çıkıp, sonunda Kongo ırmağına ulaştı ve 1880'de ırmakta, bir yıldır Leopold II hesabına çalışmakta olan Stanley ile karşılaştı.

1880-1900 arasında, gerek İngilizler'in ve Almanlar'ın alanı olan Doğu Afrika'da, gerek Madagaskar'da (Fransızlar), askeri harekâtlarla gerçek keşif seferleri birbirine karıştı. Madagaskar'da A. Grandidier'nin girişiminden (1865-1870) sonra, Ubangi ırmağı (P.Crampel, 1891) ve Çad yönündeki keşifler tamamlanırken (Cezayir'den gelen Foureaulamy ekipleri [1898-1900] ve Kongo'dan gelen Gentil [1900]), Marchand, Ubangi'den Yukarı Nil'e ulaştı.

Fetih sona erince, Afrika'nın keşfinin tamamlanması sömürge yönetimlerine geçti.

AFRİKA *(Alman Doğu—sı)*, alm. **Deutsch-Ostafrika,** eski alman sömürgesi, Hint okyanusu ile Victoria ve Tanganyika gölleri arasındaki toprakları içine alıyordu. 1884-85 arasında Alman Doğu Afrika şirketi'nin örgütlediği sömürge, 1891'de doğrudan Alman İmparatorluğu'na bağlandı. 1914-1917 arasında askeri yöneticisi albay Von Lettow Vorbeck'in başarılı savunmasına karşın İtilaf devletleri birliklerince (İngiltere, Belçika, Portekiz) alındı. Almanlar kasım 1917 ile kasım 1918 arasında gerilla savaşı biçiminde çarpışmayı sürdürdüler. Birinci Dünya savaşı sonunda Alman Doğu Afrikası, Ruanda-Urundi (Belçika'ya verildi) dışında, ingiliz mandasına girdi.

AFRİKA *(Britanya Doğu— sı)*, ing. **British East Africa** ya da **Imperial British East Africa,** 1920'de Kenya sömürgesi haline getirilen toprakları başlangıçta belirtmek için kullanılan terim. Terimin kapsamı çoğunlukla Uganda ve Tanganyika'ya da genişletilmiştir: oysa üç ülkenin yalnızca bazı kamu hizmetleri ve gümrükleri ortaktı.

AFRİKA *(Doğu)*, Afrika'nın doğusuna, Etyopya ile Malavi arasındaki kesime bazen verilen ad. Doğu Afrika özellikle Somali, Kenya, Uganda ve Tanzanya'yı içerir.

PALEONTOLOJİ

Doğu Afrika, K.'de yukarı Nil'in bataklık ovalarından (Sudan Cumhuriyeti), G.'de insanlığın beşiği Limpopo vadisine (Mozambik ile Güney Afrika Cumhuriyeti arasındaki sınır) kadar uzanan alandır.

Tanzanya'daki Oldoway boğazının yanardağ kökenli tabakalarında ve Etyopya'daki Omo vadisinde insansı fosil kalıntılarının ortaya çıkarılması ve bunların potasyum-argon yöntemiyle tarihlendirilmesi, ilk insanlar konusunun büyük uzmanı profesör Leakey'e, insan türünün öbür primatlardan ayrılma tarihini geçmişin çok daha eski dönemlerine (birçok milyon yıl öncesine) kaydırma olanağı verdi. *Australopithecus, Zinjanthropus,* 100 m'lik kalınlıkta Üçüncü Zaman sonuyla geç Yontmataş devri alüvyonlarının katmanlandığı Oldoway boğazında ortaya çıkarıldı. Oldoway boğazında, birbirini izleyen tabakalar halinde, prehominiyenlerin ve parahominiyenlerin kemik kalıntılarına ve "çakıltaşı kültürü"nden (düzeltilmiş çakıltaşı sanayisi) geç Acheul kültürüne ve daha sonrasına kadar uzanan sanayilerin kalıntılarına rastlandı. İlk insanlar, yani kafatası kapasitesi değilse de iskelet çatısı bakımından modern insanlarla aynı çatıya sahip *Homo erectus,* önce Doğu Afrika'da ortaya çıktı. *Homo erectus* da (kendisinden önce yaşamış *Australopithecus* gibi —çünkü *Zinjanthropus*'un soyu tükenmişti)— toplayıcılık ve avcılıkla karnını doyurdu; zekâsının daha gelişmiş olduğu yaptığı araç ve gereçlerden anlaşılmaktadır: düzeltilmiş çakıltaşı evresinden iki yüzlü kesici araçlar evresine geçti. 40 000 yıldan daha eski olarak tarihlendirilen *Homo sapiens* kalıntıları Omo vadisinde (Etyopya) de ortaya çıkarıldı. Bu bakımdan yürütülmekte olan araştırmaların sonucunu beklemek yerinde olur: yeni buluşlar yapıldıkça veriler yıldan yıla değişmekte ve sorun aydınlığa kavuşmaktadır.

ARKEOLOJİ VE SANAT

Uzun boylu incelenmiş olan Batı ve Orta Afrika sanatlarının tersine, Doğu Afrika sanatları hâlâ iyice bilinmemektedir. Sanatçıları, yeteneklerini takı, müzik, dans, şiir gibi alanlarda gösterdiklerinden ve heykelcilik ürünleri az olduğundan bu bölgeler, gerektiği gibi incelenemedi.

Sudanlı Nilotlar'da ve Etyopya'nın güney-batısındaki bazı Etniler'de, çoğunlukla kırmızı, bazen de sarı ve sert tahtadan bir tür heykel yapımına rastlanır. Bu heykeller, cinsiyetleri açıkça belli olan erkek ve daha seyrek olarak da kadın figürleridir ve ilkel maddelere,örneğin ağaç kütüğüne kabaca oyulmuşlardır. Gövde her zaman ince ve uzun; bacaklar uzun, ayrık ve dümdüz; kollar da dümdüz, uzun ve gövdeye yapışıktır. Yok denecek kadar kısa boynun üzerinde, yuvarlak, bazen de piramit biçiminde bir kafa bulunur. Bu tasvirlere baş süslerinde, yüzüklerde, kulübe çatılarında da rastlanır. İnsan bedeninin genellikle "kaba" olarak nitelendirilen bu tür canlandırılışı, Orta Afrika Cumhuriyeti'ndeki zande, Kuzey-Doğu Zaire ve Kuzey Nijerya heykelciliğini hatırlatmaktan geri kalmayan bir şemalaştırmaya ulaşabilmektedir. Büyük göller

bölgesinde, tahta heykelciği daha da silik bir varlık gösterir. Buna karşılık sık örgülü, sarmal süslemeli sepetçilik, inci süslemeciliği, çömlekçilik, deri ve sukabağı işçiliği, aristokratik tipte toplumların her zaman taşıdıkları estetik kaygıları dile getirir. Bu toplumlar özellikle oturdukları konutlara özen gösterirler. Kral konutlarını çevreleyen incir ağacı dallarından ve kamışlardan yapılmış ve uyumlu arabesk biçimlerle bezenmiş tahta perdeler, kulübelerin iç duvarlarına yapılmış renkli figüratif ya da geometrik motifler, bunun örnekleridir.

Gerçek bir toplumsal kurum olan savaş da, bir sanat araştırmaları kaynağıdır. Takılar, işlemeli silahlar, boyalı kalkanlar, buna tanıklık eder. Figüratif heykelcilikse Tanzanya'da, Mozambik'in kuzeyinde Kondeler arasında yeniden ortaya çıkar. Kuzeyde Victoria, güneyde Nyasa gölleriyle batıda Tanganyika gölü ve doğuda deniz kıyısı arasında kalan alanda (yani önce arap, sonra da portekiz etkisinin kendisini özellikle mimarlık ve mücevhercilik konularında hissettirdiği bölgede) birçok heykel bulunmuştur. Malavi'deki Angurular'ın, Tanzanya'daki Sukumalar'ın, Şambalalar'ın ve Nyamveziler'in heykelciliği, büyük farklılıklar gösterir; kuzeyden (Güney Rodezya, Zaire) ve doğu kıyılarından gelerek (XIII. ve XV.yy.'lar arasında, buralardaki ticaret kentleri Güney Arabistan pazarlarıyla sürekli bir ilişki içindeydi) birbirine karışan çeşitli etkilerin varlığını ortaya koyar.

AFRİKA *(Fransız Batı—sı)*, 1895-1958 arasında, Afrika'daki fransız sömürgelerini bir araya toplayan federasyon. K.'de Rio de Oro ve Büyük Sahra'nın Cezayir'deki kesimi, K.—D.'da Libya, D.'da Çad, G.'de Gine körfezi, eski Portekiz Ginesi, Liberya ve Commonwealth toprakları, B.'da Atlas okyanusu ile sınırlı olan bu çok büyük alanın (4 425 000 km²) merkezi, Dakar'dır. Federasyonu oluşturan ülkeler Senegal, Moritanya, Sudan (eski Yukarı Senegal-Nijer), Yukarı Volta (bugün Burkina Fasso),Nijer, Fildişi Kıyısı, Fransız Ginesi ve Dahomey idi.

28 eylül 1958 referandumu sonucunda federasyon dağıldı ve Gine dışında (Gine, yapılan oylamada oyçokluğuyla bağımsızlığı seçti) tümü Fransız uluslar topluluğu üyesi olan devletlere bölündü. 1960 yılı içinde, bu ülkelerin tümü tam bağımsızlığa kavuştu.

AFRİKA *(Fransız Ekvatoral—sı)* [FEA], fransız Kongosu'nun ve Batı Afrika'daki fransız topraklarının (1891-1910) vârisi olan federasyon; 1910'dan 1958'e kadar Gabon, Orta Kongo, Ubangi-Şari ve Çad kolonilerini bir araya getirdi. K.'de Cezayir Sahrası ve Libya, D.'da ve G.'de Sudan ve Belçika Kongosu, B.'da Atlantik ve Kamerun ile sınırı vardı; 2 510 000 km²; başkenti *Brazzaville* idi. Tüzel kişiliğe ve mali özerkliğe sahip olan bölgeler (4 nisan 1957), referandumla onaylanan 1958 Anayasası'na göre, topluluğa üye cumhuriyetler halini aldılar; 1960 yılında da tümüyle bağımsız devletler oldular.

AFRİKA *(İngiliz Güney—sı)*, XIX.yy. sonunda, ekim 1889'da, Londra'da kurulan İngiliz Güney Afrika şirketi'nden kalan topraklara verilen ad. (→ RODEZYA ve ZİMBABWE.)

AFRİKA *(Kuzey)*, Fas, Cezayir ve Tunus'un oluşturdukları bölgesel bütün. Libya'yı da Kuzey Afrika'ya katanlara rastlanır.

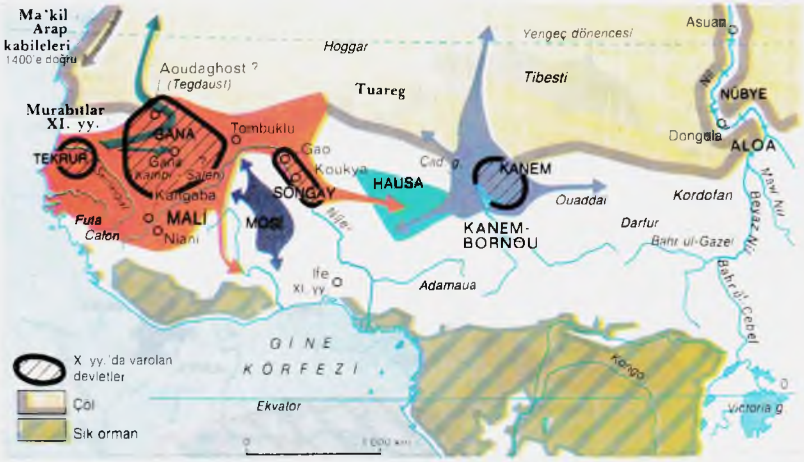
AFRİKA *(Portekiz Doğu—sı)*→ MOZAMBİK.

AFRİKA *(Zenci)*,halkları bütünüyle ya da büyük çoğunlukla siyah ırktan oluşan afrika ülkelerine topluca verilen ad.

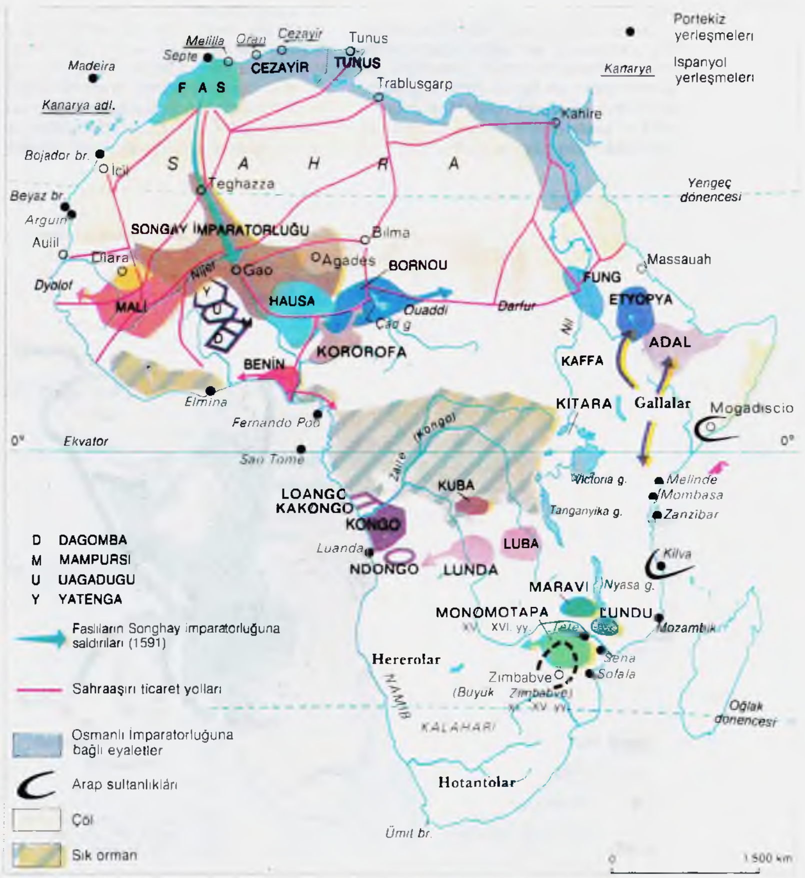
Zenci Afrika'yı oluşturan uluslar (Liberya dışında), sömürge paylaşımından doğmuş ve o dönemde çizilmiş son derece yapay sınırları korumuşlardır. Yüzölçümü ve nüfus bakımından son derece farklıdırlar; Zaire ya da Nijerya'nın, Gambiya ya da Ekvator Ginesi ile hiçbir benzer yanı yoktur. Bütünüyle ele alındığında nüfusu düşük olan zenci Afrika'da, buna karşın, gerek devletler gerekse bölgeler (nüfus yoğunluğu düşük bölgeler içinde çok yoğun nüfuslu merkezler vardır) düzeyinde çok büyük nüfus yoğunluğu karşıtlıkları gözlenir. 1950'ye kadar toplam nüfusun yaklaşık % 95'ini köylüler oluştururken, o tarihten sonra güçlü bir "köyden kente göç" hareketi, hızlı bir kentleşmeye yol açmıştır ve günümüzde kentliler nüfusun 1/5'ini ya da 1/4'ini oluşturmaktadır. Bu hızlı evrimin pek çok sonucu ortaya çıkmıştır.

İKTİSADİ COĞRAFYA

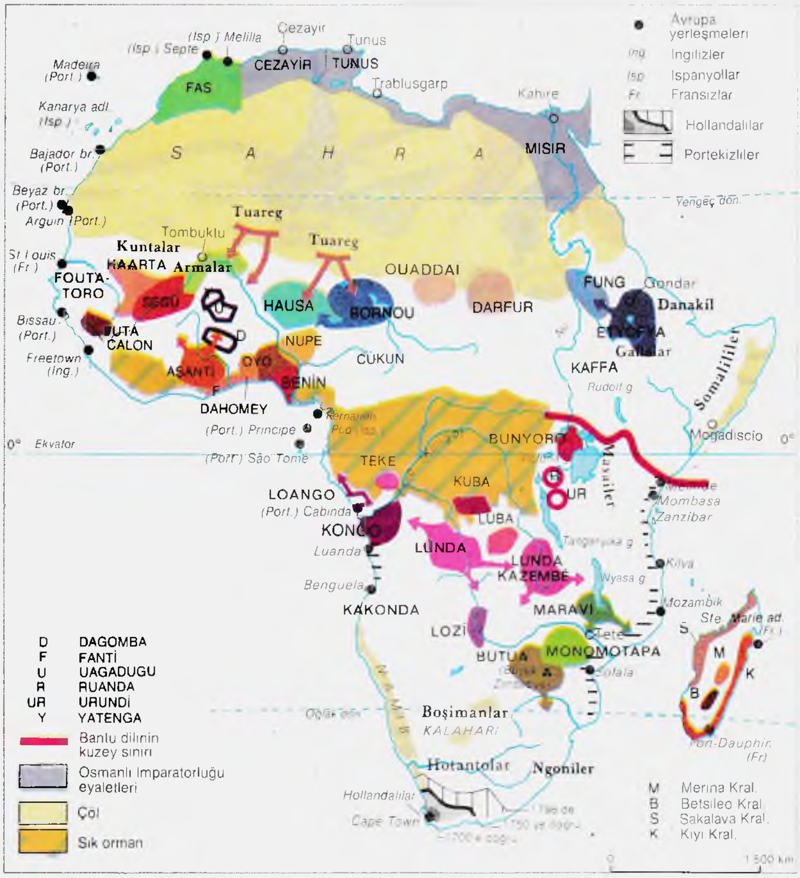
Uzun süre besin tarımının ağır bastığı zenci Afrika iktisadı, büyük ölçüde çeşitlenmiştir. Kırsal kesimde, iki tarım bir arada uygulanmaktadır: basit tekniklerle (her yıl sürme, çapalama, aile üyelerinin çalışması) sürdürülen besin tarımı; gerek aynı gelişmemiş tekniklerle (köylü çiftlikleri) gerekse sanayi tipinde tarım işletmelerinde gerçekleştirilen dışsatım ürünleri tarımı. Bununla birlikte, kent pazarlarının artan gereksinimleri darı, manyok ve tatlı patatesi de ticari ürünler haline getirmektedir. Kurak mevsimi uzun süren bölgelerde uzun süre ağır basmış olan hayvancılığa yavaş yavaş tarım eklenmekte, buna karşılık hayvancılık da, soy ayıklama yöntemlerinin gelişmesi sayesinde yağışlı bölgelere yayılmaktadır. Bazı ırmak ve göllerde, kıyılarında yaşayan halk ya da her yıl suların alçalma döneminde başka bölgelerden gelenler, suların çekilmiş olduğu dönemde yoğun bir balık avcılığı uygulamaktadırlar. Sömürgeci devletlerin geliştirmiş olduğu doğal kaynaklardan yararlanma, bağımsızlıktan bu yana, devletlerin denetimi altında artmıştır: orman işletmeleri (ormanlık bölgelerde), petrol, uranyum, bakır, demir, manganez, kalay

SUDAN DEVLETLERİ X.–XIV. YY.

XVI.YY.'DA AFRİKA

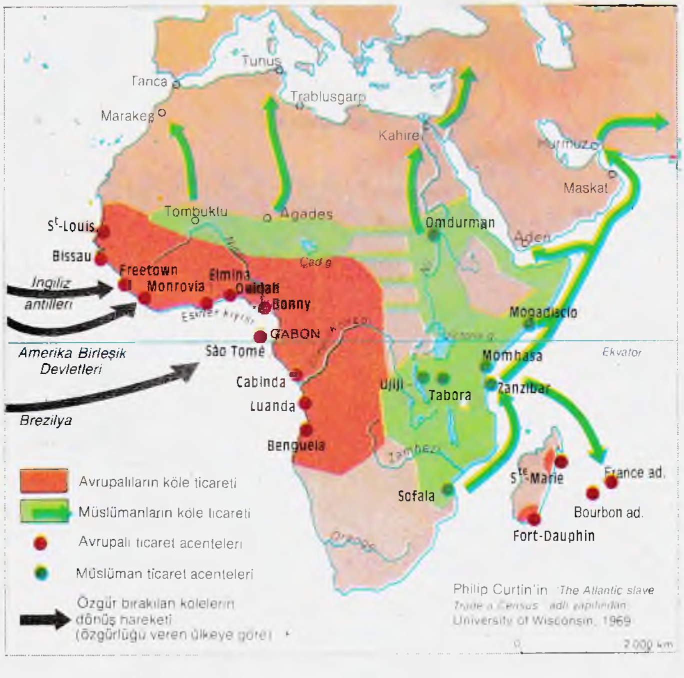

XVII. VE XVIII. YY.'DA **AFRIKA**

ülkelerin gelirlerinin önemli bir bölümünü sağlamaktadır.

Genel olarak büyük kentlerde toplanmış olan sanayı etkinlikleri önem kazanmıştır: hammaddelerin ilk işlenmesi, besin maddeleri ve içecek üretimi, dayanıksız tüketim maddeleri üretimi, montaj sanayileri, petrol arıtımı. Bununla birlikte sanayi hâlâ ikinci plandadır ve etkinliği hiç azalmayan çok çeşitli el sanatları kesimini kapsamaktadır. Zenci Afrika'nın başlıca güçsüz yanlarından biri yapılması güç, bakımı masraflı olan ulaşım ağının kötülüğü ya da yetersizliğidir. Tartışılmaz gelişmeler gerçekleştirilmiş olmasına karşın, devletlerin çoğunda kişi başına gayrisafi milli hasıla 100-400 dolar arasındadır; bu düşük ortalama, gelişme süreci içindeki

KÖLE TİCARETİ

toplumların kendi içlerinde önemli farklılıklar gösterir.

TARİH
imparatorluklar

Eskiçağ Avrupalıları'nın pek tanımadıkları (sahraaşırı ticaret, ancak IV.yy.'da deve kullanımının yaygınlaşmasıyla ortaya çıktı) Çad'ın batısındaki zenci Afrika, Yenitaş çağından Demir çağına yavaş yavaş geçmiştir (Nijerya'da Nok ve İfe, Çad'da Sao ülkesi, Senegal'de Sine-Salum megalitleri, Mali'de Tondidaro megalitleri...). Arkeoloji araştırmalarındaki gelişmelere karşın bu bölgelerin tarihi henüz aydınlatılamamıştır.

Arkeoloji çalışmaları arap kaynaklarınca tamamlandığı oranda, yüzyıllar boyunca birbirini izleyen, besin ürünleri (tahıl, karite, davar), altınları, daha sonra da köle ticareti sayesinde zenginleşen, Büyük Sahra göçebelerine karşı kendilerini savunmaya hazır olan ve Kuzey Afrika ile ticaretin büyük bölümüne katılan imparatorluklara ilişkin bilgiler de artmaktadır. Senegal ile Nijer arasında Gana İmparatorluğu, en azından IX.yy.'dan başlayarak gelişti ve 1076-77'de Murabıtlar tarafından yıkıldı. XIII.yy.'ın hemen başında Sosso krallığı'nın denetimine giren toprakları, 1240'ta Mali İmparatorluğu'nun egemenliğine geçti. Gana İmparatorluğu'nun zenginliklerinden yararlanan Mali krallığı, Batı Sudan'da çok büyük bir bölgeye yayıldıktan sonra, XV. yy.'dan başlayarak gerileme dönemine girdi. XV.yy. sonundan başlayarak yavaş yavaş topraklarını Songhay İmparatorluğu'na kaptırdı ve 1670'e doğru Segu krallığı tarafından yıkıldı. Murabıtlar'ın yaydığı islam dini Tombuktu, Cenne gibi kentlerin gelişmesine karşın,yönetici sınıfları etkilemedi ve Songhaylar İmparatorluğu'nun en parlak döneminde Sonni Ali, islam dinine karşı çıkıp animizme olan bağlılığını sürdürdü.

Çad yöresinde birçok krallık birbirini izledi ya da bir arada yaşadı: savanadaki öbür krallıklarda, özellikle Mossi krallığı'nda olduğu gibi,Bagirmi,Uaddai, Kanem -Bornu'da islam dininin yüzeysel biçimde yayılmasına karşılık, ülkenin geri kalan bölümü, İslam'a kesin biçimde direnen toplumlardan oluşuyordu. Bununla birlikte islam dini, erken sayılacak bir dönemde teokratik krallıkların (Senegal ırmağı vadisinde, Futa-Calon'da) kurulmasına yol açtı. İslam dininin büyük yığınlarca benimsenmesi (Hausa ülkesi, Masina...) XIX.yy.'daki ardı kesilmeyen Pöl cihadlarından sonra gerçekleşti.

Benin körfezi kıyısında, o güne kadar görülmemiş kentsel bir gelişmeyle belirlenen daha küçük, ama son derece merkezleşmiş krallıklar gelişti: İfe, Oyo, Benin, daha sonra da Aşanti, Dahomey krallıkları.

Libya çölünün doğusunda, hıristiyan Nübye krallığı yavaş yavaş islam denetimine girdi; Aksum krallığı'nın VI.yy.'a doğru çökmesinden sonra yüksek dağlara sığınmış olan Habeşistan (günümüzde Etyopya) krallığı ise XIX.yy.'ın ikinci yarısında, yine bir habeş hanedanı tarafından yeniden örgütleninceye kadar geçirdiği karışıklıklara karşın, ayakta kalmayı başardı.

Bantular'ın büyük ormanın güneyine göçleriyle ilgili bilgiler, henüz yetersiz olmalarına karşın bu verilerden, Monomotapa İmparatorluğu'nun (Zimbabve'deki yıkıntılar) görkemi ortaya çıkmakta ve Monomotapalar'ın Güney Afrika'ya çok eski bir tarihte yerleşmiş oldukları anlaşılmaktadır.

Afrika'nın doğu kıyısında Araplar'ın kurduğu bir dizi sultanlık doğmuş (özellikle Mukdişo ve Kilua) ve bu sultanlıklar portekiz sömürgesi olana dek refah içinde yaşamışlardır.

Madagaskar'a, bilinmeyen bir tarihten XIII. yy. dolaylarına kadar Endonezyalılar

yerleştiler ve doğu kıyısında iki Sakalava krallığı kurdular; İmerina krallığı'nın bütünlüğüyse, XVIII.yy.'dan XIX. yy.'a geçilirken sağlandı. Doğu kıyısıyla sahraaşırı ticarete aracılık eden bölgeler dışında (sahraaşırı ticaret, Gine körfezi yönünde oldukça uzak bölgelere kadar ulaştı), Afrika yüzyıllar boyunca dünyanın geri kalan bölümünden kopuk yaşadı; savaşlarla, göçlerle sarsıldı. Alışverişlerinde basit değiş tokuştan başka, cauriler (Araplar'ın getirdikleri deniz kabukları), bakır çubuklar ve inciler kullandılar.

Avrupalılar'ın gelişi ve zenci köle ticareti

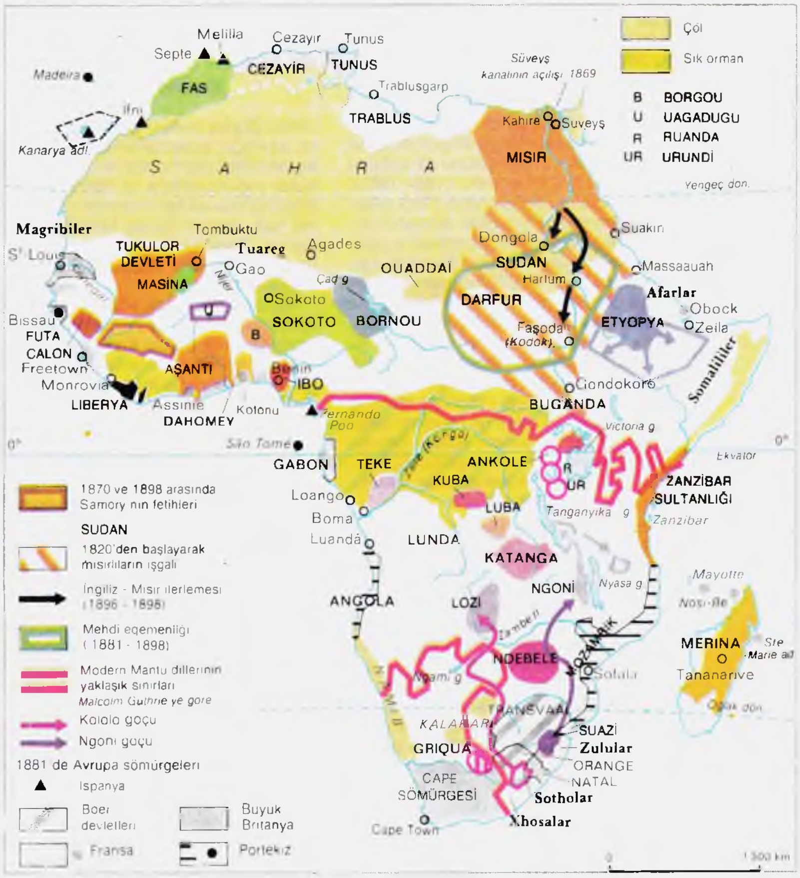
Portekizliler'in Afrika'ya ayak basması, büyük değişikliklere yol açtı. Büyük Sahra ticareti, XIX. yy. sonuna kadar ayakta kalmayı başardıysa da, akarsuların denize döküldükleri noktalarda köle ticareti merkezleri kurulmasıyla, yavaş yavaş önemini yitirdi; sözkonusu merkezler, ayrıca, kıyı devletlerinin zenginleşmesine, islam dinini benimsemiş eski imparatorluklarınsa yoksullaşmasına yol açtı. Portekiz'in, çok geçmeden de öbür avrupa devletlerinin (Hollanda, Danimarka, İngiltere, Fransa) özel şirketlerle yürüttükleri ticaret daha çok köle ticaretiydi.

Büyük Sahra ve doğu limanları aracılığıyla VII.-XX.yy. arasında arap dünyasına gönderilen kölelere (yaklaşık 14 milyon kişi), XV.-XIX.yy.'lar arasında Amerika'ya gönderilenler (yolda ölenler dışında 15-20 milyon kişi) eklendi. Amerika'ya gönderilen bu köleler, "üçgen ticareti" adı verilen bir ticaretin öğelerinden birini oluşturdular: Avrupa'dan getirilen mallar (dokuma, silah, hırdavat, inci, alkol), Afrika'da zenci köleyle değiş tokuş ediliyor, köleler, içlerinden birçoğunun ölümüne yol açan son derece kötü koşullar içindeki bir yolculukla Atlas okyanusu'nu aşarak Kuzey Amerika kıyılarına, Antil adalarına, Orta Amerika'ya ya da Brezilya'ya getiriliyor, oralarda Avrupa'da para eden tropikal ürünlerle (özellikle şeker) değiş tokuş ediliyor ve bu ürünler de Avrupa'ya götürülüyordu. Amerika'da köleler, büyük tarım işletmeleri iktisadının temel direğini oluşturuyordu.

Kuzeydeki köleci islam devletleriyle Benin körfezi kıyılarındaki zenci köle tüccarlarının arasında kalan animist halklar ile Angola ve Mozambik arasında yaşayan topluluklar, bu tiksindirici ticaretin temel kaynağıydı (taşınan halkların kökenine ilişkin bilgiler çok azdır). Başlıca köle ticareti merkezleri Cabo Verde ile Sierra Leone arasında, özellikle Dahomey ve Nijerya'da, Köleler Kıyısı'nda yer alıyordu. XVIII yy.'da sistem, İngilizler'in özellikle Jamaika'ya, Fransızlar'ın San Domingo'ya, Portekizliler'in Brezilya'ya yığınlar halinde köle götürmeleriyle doruğuna ulaştı. Bununla birlikte, köle ticaretinin Afrika'nın iç kesimini son derece eşitsiz biçimde insansızlaştırmasına karşın, zenci köle tüccarlarının maddi kazançları her zaman çok yüksek olmadı: İngiltere'de sanayi devriminin parasal olanaklarını onların sağladığını öne süren savın yanlışlığı, günümüzde kanıtlanmıştır.

XVIII. yy. sonunda, Granville Sharp, Thomas Clarkson, William Wilberforce'un çabalarıyla İngiltere'de köleciliğe karşı çıkan bir akım gelişti ve İngiltere'de kölelik 1772'de kaldırıldı (Mansfield Act); akım Fransa'da da yayıldı (rahip Grégoire, Zenci dostları derneği). Önce Danimarka, sonra İngiltere 1807'de köle ticaretini yasakladılar; bu karar, Viyana kongresi'nde tüm Avrupa ülkelerince kabul edildi. Ama sonuçlar hemen alınamadı ve yetersiz kalan önlemler, tüm XIX. yy. boyunca,özellikle Brezilya ve ABD'ye yönelik yasadışı köle ticaretini engelleyemedi.

Afrika'nın kıyı bölgelerinin yönetimini elinde tutanlar, XIX.yy.'da, köle ticaretinin yerine yavaş yavaş, tropikal ürünler (gene değiş tokuş sistemiyle sağlanıyordu) ticaretini getirdiler. Gine körfezi kıyılarında, palmiye yağı başlıca ticari mal haline geldi. Avrupalılar palmiye yağıyla değiştirmek için kumaş, barut silah getiriyor, bunlar iç kesimde bu ticaretin tekelini ele geçiren aracı kabileler tarafından yeniden dağıtılıyordu. Afrikalı reisler,kıtanın bölünmesine kadar,ülkenin efendileri (Avrupalılar'ca böyle kabul ediliyorlardı) olarak kaldılar.

XIX. YY.'DA **AFRİKA**

Afrika'nın bölüşülmesi

Bir avrupa devletinin gerçekleştirdiği ilk sömürgeleştirme denemesi, İngilizler'in 1806'da Cape'e yerleşmeleri oldu:bu,ki-

AFRİKA'NIN BÖLÜŞÜLMESİ 1924

şisel girişimleriyle XVII.yy.'dan sonra Cap'a yerleşmiş Boerler'in, kuzeye doğru (Natal, sonra Orange ve Transvaal) çekilmelerine yol açtı.

1815'ten sonra Fransa, 1683'te el atmış olduğu Senegal'den gelir sağlamaya çalıştı; ama sömürgenin gerçek kurucusu, Fransa'ya Nijer yolunu da açmaya uğraşan Faidherbe oldu (1864-1865). Fransız ticareti, donanmanın 1843 yıllarına doğru destek noktaları siyasetini uygulamaya başladığı Gine körfezi kıyılarına yavaş yavaş kök saldı. Büyük Britanya, Gold Coast'a 1875'ten sonra, Nijerya'ya da 1880'den başlayarak, öncesine oranla çok daha ciddi biçimde yerleşti. Ama "ağır aksak koşu"yu başlatan, Nijer'e doğru ilerleyen Fransa oldu; Orta Afrika'da Branza'nın can çekişmekte olan Gabon'dan başlattığı (1880'de Makoko ile imzalanan ve 1882'de mecliste onaylanan antlaşma) kararlı eylem, Belçika kralı Léopold II'nin aynı eğilimdeki kararının uygulamaya konmasından kısa süre önce gerçekleştirildi.

Berlin konferansı (kasım 1884-şubat 1885), Afrika'nın bölüşülmesini karara bağlamadıysa bile, avrupa devletlerinin kıtaya yerleşmelerini kolaylaştırdı. Kıtanın her yerinde çatışmalar, avrupa devletlerini yerel olarak karşı karşıya getiren bir dizi antlaşmayla barışçı yoldan çözümlendi: Brüksel konferansı (1889-90), fransız-italyan (1902) ve fransız-ingiliz (1904) antlaşmaları, El Cezire konferansı (1906). Bununla birlikte, İngiltere-Fransa arasındaki Faşoda anlaşmazlığı (1898) ve fransız-alman ilişkilerinin gerginleşmesi (Agadir darbesi [1911]) silahla çözümlenebildi. XX. yy. başlangıcında durum şöyleydi:

—Büyük Britanya İmparatorluğu (imparatorlukların en genişi), Batı Afrika'da birbirinden kopuk birçok toprak içeriyordu: Gambiya, Sierra Leone, Gold Coast, Nijerya. Ama, Mısır'dan başlayıp (Habeşistan [bugün Etyopya] dışında), ingiliz-mısır yönetimindeki Sudan, İngiliz Somalisı, Uganda, Kenya, Nyassaland, Rodezya ile Becuanaland, Basutoland ve Svaziland himaye bölgelerinden geçerek Güney Afrika birliği aracılığıyla güneye doğru uzanan ve böylece Afrika'nın tüm doğu kesimini kuşatan geniş bütün, çok daha önemliydi. Güney Afrika birliği, bantu halklarının ortadan kaldırılmasından ve kanlı Boer savaşından (Vereeniging barışı da denen Pretoria antlaşması, 1902) sonra 1910'da kuruldu. Alman Tanganyikası'nın varlığı, Cecil Rhodes'un düşlediği Cape'i Kahire'ye bağlama tasarısını suya düşürüyordu.

—Portekiz, Angola ve Mozambik'i ilhaktan vazgeçti, ama bu toprakları İngiltere ve Fransa'ya karşı "koruma"yı sürdürdü; ayrıca, Cabo Verde adalarına, Gine'ye, São Tome e Principe adalarına, Cabinda'ya yerleşti.

—İspanya, XVI.yy.'da Kanarya adalarına yerleşti ve İspanyol Ginesi'ni, Fernando Poo adasını işgal etti;

—Almanya, sömürgeleştirme hareketine geç katılmakla birlikte, büyük bir alanı ele geçirdi: Togo, Kamerun, Alman Güney-Batı Afrikası ve Alman Doğu Afrikası (Versailles antlaşması'yla [1919],Milletler Cemiyeti'nin mandasına verildi ve sömürgeci öbür devletler arasında bölüşülerek yönetildi.);

—Fransa, Senegal'den Çad'a kadar uzanan topraklara ve Kongo havzasına yerleşti ve topraklarını yeniden gruplaştırarak iki federasyon halinde örgütledi: 1895'te kurulan Fransız Batı Afrikası (FBA) ve 1910'da kurulan Fransız Ekvator Afrikası (FEA). Fransa ayrıca, Somali'lerin Fransız kıyısı'nı, Komor adalarını ve Madagaskar'ı (1895'te himayeye alındı, 1896'da ilhak edildi) da elinde tutuyordu;

—Belçika, 1908'de, Léopold II'nin kurmuş olduğu bağımsız Kongo devletini miras olarak aldı.

—İtalya önce Eritrea ve Somali'yi, sonra da 1934-1942 arasında Habeşistan'ı (bugün Etyopya) işgal etti.

sömürge dönemi

İkinci Dünya savaşı'na kadar, zenci Afrika, ağır ağır, bununla birlikte çevreye ve kaynaklara, ulaşım yollarının kötülüğüne, nüfus yoğunluklarına ve kentleşme oranına bağlı olarak farklı hızlarda gelişti. Beyaz halk yalnızca Güney Afrika Cumhuriyeti'ne, Rodezya'ya, Kenya'nın yüksek yaylalarına, daha az ölçüde de Portekiz sömürgelerine yerleşti.

Köylüler, her yerde, sömürgeciliğin girişinden etkilendi; XVI. yy.'dan başlayarak kıtaya yeni bitkiler getirilmesi, özellikle Orta Afrika'nın ayrıcalıklı şirketler tarafından işletilmesi, bir pazar iktisadının kurulması, değiş tokuşun yerine madeni para ödemesinin geçişi, XIX. yy.'daki büyük çatışmalardan sonra, -yer yer kısa süreli ya da Angola'da olduğu gibi hemen hemen sürekli ayaklanmalar bir yana- barışın genel olarak sağlanması ve geniş ölçekli bir sağlık örgütü kurulması, o güne kadar rastlanmamış bir nüfus artışına yol açtı. Yönetim örgütünün kurulması, daha zengin, ulaşım yolları daha iyi olan bazı bölgeleri daha da geliştirirken, en geri kalmış bölgelerde yönetim yerel reislerin elinde kaldı; buna karşılık sözkonusu bölgeler, en azından Birinci Dünya savaşı'ndan sonra, doğal yıkımlara ve büyük kıtlıklara karşı bir ölçüde korundular. Öte yandan kentler zenginleşti ve halk yavaş yavaş buralara göç etmeye başladı. XIX.yy.'daki cihatların bütün Sudan bölgesinde yol açtığı islamlaştırma hareketini, ingiliz ve fransız yönetimleri genellikle desteklediler. İslam dini, 1880'den sonra Doğu Afrika'da (özellikle kıyıya sağlam biçimde yerleşmiş islam merkezleri sayesinde) büyük ölçüde gelişti. Animist topluluklar, sömürgeci devletlerin az çok destekledikleri hıristiyanlaştırma hareketine olumlu yanıt verdiler: Gine körfezi kıyıları, Tanzanya, Uganda, Belçika Kongosu. Ama hıristiyanlık bazen yerel inançlarla da iç içe geçti (Fildişi Kıyısı, Kenya, Belçika Kongosu, vb.).

Nüfusun %90'ından çoğunu oluşturan köylü kitlesi, avrupalı yönetimler tarafından ağır vergiler (bunlar, çoğu kez zorunlu çalışmayla ödeneb'liyordu) altında ezilmesine karşın, tepkisini pasif direnişle gösterecek kimliğini korumayı başardı. Zaten tarımın dönüştürülmesi için gerekli yatırımlar da savaştan önceki yıllara kadar büyük ölçüde yetersiz kaldı. Sanayiyse, yalnızca bazı ayrıcalıklı bölgelerde (Güney Afrika Cumhuriyeti, Katanga) gelişebildi.

sömürgelikten kurtuluş

Bütün bu olumsuz koşullara karşın, zenci Afrika'nın uluslararası ticaret ağına katılması, önce sınırlı, savaştan sonraysa çok hızlı gelişen kentleşme, öğrenim görmüş bir seçkin kesimin oluşması, henüz milliyetçilik sözkonusu olmadan, afrikalılık bilincinin doğmasına yol açtı.

Savaş öncesi gözlenen Afrika'nın birliğine yönelik hareketlerin propagandasına oranla çok daha geniş kitleleri etkileyen İkinci Dünya savaşı, Afrika'da beyazların saygınlıklarını yitirmelerine (1940 bozgunu, fransızlar arası iç çekişmeler, Fransa-İngiltere rekabeti) neden oldu.

1947'deki Malgaş ayaklanması, Kenya'da 1952-1956 arasındaki Kikuyu (Mau-Mau) ayaklanmaları ve Kamerun'da Kamerun halkları birliği'nin ayaklanması (1955-1958) dışında, gelişme genellikle barışçı bir süreç gösterdi.

Fransızlar yönünden, açılışını 30 ocak 1944'te general de Gaulle'ün yaptığı Brazzaville konferansı'nda, merkeziyetçilikten vazgeçme tasarlandı ama, her türlü özerklik düşüncesine de karşı çıkıldı. Union française'in pek önemli olmayan başarısı (özellikle seçimle işbaşına gelen meclisler kurulması yeniliğini getiren 1946 Anayasası) bu siyasette bir değişikliğe yol açtı. 1965 "çerçeve-yasa"sıyla, FBA ve FEA topraklarıyla Madagaskar için geniş bir merkeziyetçilikten vazgeçme süreci başlatıldı. 1958 Anayasası'yla bu topraklar(topluluğa girmeye karşı çıkan Gine dışında) önce Fransız Topluluğu çerçevesi içinde özerk cumhuriyetler haline getirildi; 1960'tan sonra ise tam bağımsızlığa kavuşan bu ülkelerin federal yapıları ortadan kalktı. En "zengin" ülkelerin, Fransa ile işbirliği yaparak, küçük, bağımsız ülkeler yaratma isteme siyaseti, en yoksul durumdaki ülkeleri kendi kaynaklarıyla baş başa bıraktı. Girişilen yeniden bir araya toplanma denemelerinin tümü, siyasal düzlemde başarısızlıkla sonuçlandı. Komor adaları (1975; Mayotte dışında) ve Cibuti (1977) bağımsızlıklarına daha geç kavuşabildiler.

İngilizler yönünden, "dolaylı yönetim" ilkesi, ingiliz sömürgeleri için öbür sömürge halklarıyla büyük farklılıklar getirmediyse de, en azından (uzun vade için öngörülen) "özyönetim"in getirilmesiyle, sömürgelikten kurtulmayı kolaylaştırdı. Sudan (1956), Gana adını alan Gold Coast (1957), Nijerya ve Somali (1960), Sierra Leone ve Tanganyika (1961), Uganda (1962), Zanzibar ve Kenya (1963), Malavi adını alan Nyassaland, Zambiya adını alan Kuzey Rodezya (1964), Gambiya (1965), Botsvana adını alan Becuanaland ve Lesotho (1966) Commonwealth'te kaldılar. Güney Afrika Cumhuriyeti ise, 1961'de Commonwealth'ten ayrıldı. Güney Rodezya'ya gelince, beyaz azınlık 1965'te tek yanlı olarak bağımsızlığını ilan etti; iktidar ancak 1980'de zencilerin eline geçti ve ülke Zimbabve adını aldı.

Belçika, ciddi karışıklıklardan sonra, 1960'ta Kongo'ya bağımsızlık tanıdı; böylece Kongo, hiçbir geçiş dönemi yaşamaksızın, bir anda egemenliğine kavuştu. Himaye altındaki Ruanda ve Burundi ise ancak 1962'de bağımsızlıklarını elde edebildiler.

İspanyol Ginesi adı altında birleştirilmiş olan Rio Muni ve Fernando Poo, ekim 1968'de bağımsızlığa kavuşarak Ekvator Ginesi adını aldı.

Portekiz İmparatorluğu nisan 1974'te Lizbon'da yapılan askeri darbeden sonra yıkıldı. Aynı yılın eylül ayında Gine-Bissau, 1975'te de Mozambik, Cabo Verde adaları São Tomee Principe ile Angola bağımsızlıklarına kavuştular. Fakat Zimbabve'de beyaz azınlık 1980'e kadar iktidarda kaldı ve Namibya'nın Güney Afrika sultasından kurtulması ancak 1990'da gerçekleşebildi. Ağır ekonomik sorunlar (Etyopya'da açlık, Ekvator-Büyük Sahra arası kuraklık) ve çoğu zaman etnik kökenli yerel boğuşmalarla uğraşmak zorunda kalan Afrika kıtası, 1988'e kadar Doğu-Batı çekişmesinin belli başlı sahnelerinden biriydi (özellikle Angola'da ve Afrika Boynuzu ülkelerinde). 1990'dan sonra, Afrika'da da demokratikleştirme hareketi başladı.

bağımsızlık sonrası

Bağımsızlıklarına kavuşan afrika ülkeleri, eskiden bağımlı oldukları devletlerin desteğine karşın, iktisadi ve siyasal açıdan ciddi sorunlarla karşılaştılar. Bazı ülkelerde, bağımsızlığın ilk yıllarında kanlı etnik çatışmalar ya da merkezi hükümetlere karşı kanlı direnişler (Ruanda ve Burundi'de Utular ve Tutsiler arasında, Sudan'da kuzey bölgedeki müslüman halklarla güneyde yaşayan animist halklar arasında) patlak verdi. Sömürgecilerin yerleştirdikleri demokratik yapılar, yerini, çoğunlukla ve hızlı biçimde, tek bir partinin ya da kimi zaman yabancı güçlerin desteklediği bir diktatöre dayanan rejimlere bıraktı. Kimi zaman kişisel çekişmelerin kızıştırdığı bu etnik çatışmalar, iktisadi güçlükler, böylesi sert rejimlerin yol açtığı bıkkınlık, birçok ülkede, hatta bin yıllık Habeşistan İmparatorluğu'nda bile çoğu askeri nitelikte birçok hükümet darbesine yol açtı ve bu darbeler kimi zaman yine

lendi. Bununla birlikte Senegal, Fildişi Kıyısı, Kenya, Tanzanya gibi bazı ülkeler hükümet darbelerinden kurtulmayı başardılar.

Ayrıca, önce marxçı eğilimli rejimlerin kurulması, daha sonra da, özellikle son yıllarda Doğu bloku ülkeleri ve Küba'nın (ve Etyopya, Angola, vb.'nin) askeri yardımlarıyla Afrika, Doğu-Batı çekişmesinin başlıca alanı oldu.

Birçok afrika ülkesinin iktisadi zayıflığı, hatta gerçek yoksulluğu, eski sömürgeci ülkelerden ve çok çeşitli başka ülkelerden, özellikle de, başlangıçta çok büyük tutarlarda ABD'den, sonra SSCB ve Çin'den, son olarak da uluslararası kuruluşlardan (BM örgütü, AET, vb.) yardım alınmasını gerektirmiştir.

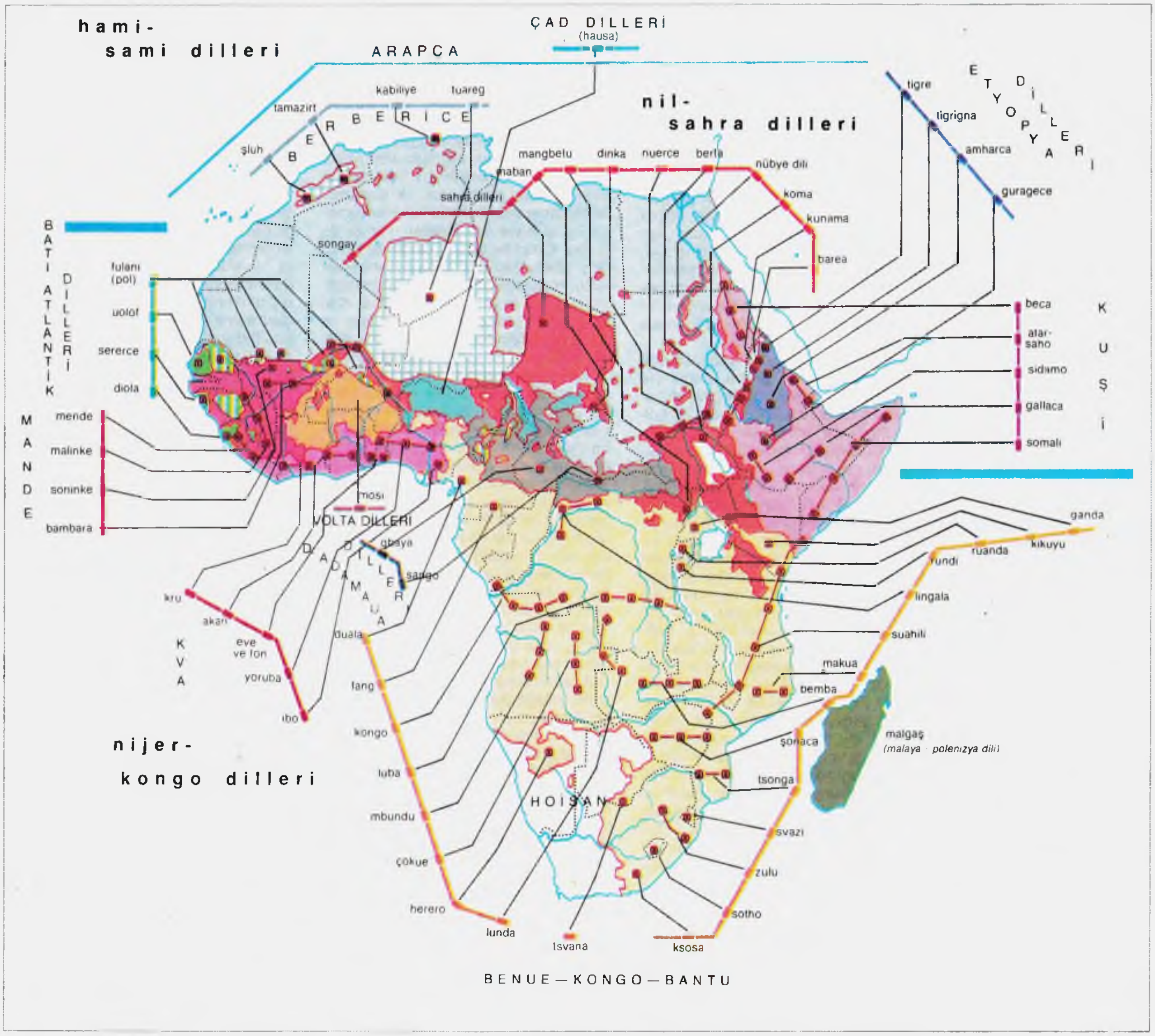
Zayıflıklarının bilincinde olan afrika ülkeleri, 1963'te Addis-Abeba'da kurulan Afrika Birliği örgütü'nde birleşmeyi denediler. Ama örgüt, çok erken bir dönemde ciddi bir sınavla karşı karşıya kaldı; ülkeler arasında silahlı çatışmaları sınırlamakta ve iç anlaşmazlıkların çözülmesinde (Çad) hakemlik etmekle birlikte, sömürgecilikten kalma sınırların dokunulmazlığı ilkesini savunduğu Biafra savaşı sırasında etkili olamadı. Tüm kıtadaki gerginlikleri yansıtan örgüt, henüz birleştirici rolünü oynayabilmekten çok uzaktır.

Daha sınırlı kapsamda ve daha özel nitelikte başka örgütler (iktisadi, mali örgütler, gümrük örgütleri) de kurulmuştur ve bunların gelecekleri kimi yönlerden daha parlak görünmektedir.

DİLLER

Afrika, dünyanın, dil durumu en büyük çeşitlilik gösteren (buradaki dillerin sayısı binden az değildir) ve en az bilinen bölgesidir. Yüz yıldan bu yana önerilen dil sınıflandırmalarının hepsi tartışma konusu oldu ve J.Greenberg'in son sentezi de kesinlikle kabul edilmedi. Kıtanın kuzeyinde, arapçanın güçlü etkisi altındaki hami-sami dilleri yaygındır. Güney'de ise, az sayıda insanın konuştuğu hoısan dillerine rastlanır. İkisi arasındaysa, en büyük bölümü Zaire, Uganda ve Tanzanya'nın kuzeyinden geçerek Kamerun'dan Kenya'ya uzanan bir çizginin güneyine inen iyi belgelenmiş ve uzunca bir zamandan beri de bilinen bantu dil grubunun ağır bastığı "zenci-afrika dilleri" alanı yer alır. Üzerinde en fazla tartışılan konular, güney-sahra sınırıyla Bantu'nun kuzey sınırı arasında bulunan (ve gerek dillerin, gerekse yorumlanmalarının en büyük çeşitlilik gösterdiği) bölgenin kimi dilleriyle ilgilidir. Bu alandaki görece bilgisizlik (günümüzde incelemeler çoğalmaktadır) Afrika'ya ilişkin araştırmaların yeniliğinden kaynaklanır. Afrika kıtasının keşfi ve sömürgeleştirilmesi ancak XIX.yy.'da ve yavaş yavaş gerçekleşti; sömürgeciler, özellikle de Fransızlar, Afrika dillerini değerlendirmeye pek önem vermediler. Öte yandan, zenci - afrika uygarlıkları sözlü uygarlıklardır ve kültür, yazı yoluyla değil, ses (insan sesi, davul, düdük) ve bellek (kolektif bellek ve kimi uzman bireylerin belleği) yoluyla iletilir. Elimizde bulunan tüm belgeler, görece yeni (en eskilerinden biri, yani arap harfleriyle yazılmış bir suahili şiiri, 1714 tarihini taşır) ve yerli olmayan ama Araplar ve Avrupalılar gibi bu dilleri konuşanlar tarafından derlenmiş belgelerdir: ilk sözlük derlemeleri XVII. yy. sonlarında başlar, ancak XIX. yy.'ın ikinci yarısında yoğunlaşır. Hint-avrupa dillerinin bütünlüğünü büyük bir başarıyla ortaya koyan karşılaştırmalı dilbilim, kendi yöntemini zenci Afrika dillerinin çok farklı olan alanına, özelliğe düşmeden uygulayamazdı. Bu dillerin tarihleri yoktu ve yazılı kaynaklar hem çok azdı, hem de yalnızca sözdağarına ilişkindi. Bu diller üzerine ilk sentezler ancak XIX. yy. sonlarında başladı. W.H. Bleek, bantunun dil birliğini 1860'a doğru ortaya koydu; ilk genel sınıflandırmalar, yani, F.Müller'in sınıflandırmaları ve bütün zenci afrika dillerini (bir yandan bantuyu, öte yandan tüm öbür dilleri) tek bir aile içinde toplayan K.Lepsius'un sı-

AFRİKA DİLLERİ

nıflandırması, 1880'e doğru ortaya atıldı. XX. yy. başlarında iki yeni senteze, yani C.Meinhof'un ve D. Westermann'ın sentezlerine rastlıyoruz. Sonuncu sentezde hami, bantu ve sudanca olarak üçlü bir bölünme öneriliyordu. Hoisan dilleriyse, bazen hami diline bağlanmış, bazen de ayrı olarak ele alınmıştı. Bu sınıflandırma, hoisan dillerini ayıran ve tüm zenci afrika dillerini, bantuyu kapsayan geniş bir zenci-afrika dil ailesi içinde toplayan fransız M.Delafosse ile fransız L.Homburger tarafından eleştirildi. En son ortaya atılan J. Greenberg'in sınıflandırmasıysa (1955; 1963'te yeniden gözden geçirilmiştir) 730 ayrı dili göz önünde bulundurur ve dört büyük öbeğe ayırmayı önerir. Bu öbekler şunlardır: dördü içinde en benzeşmez öğeleri kapsayan ve en çok eleştirilmiş olan nil-sahra ailesi; nijer-kongo (ya da kongo-kordofan) ailesi; hoisan ailesi (özellikle Hotanto ve Boşimanlar'ın şaklamalı dilleri); son olarak da sami (arapça ve etyopya dilleri), berberi, mısır (eski mısırca ve kıptice), kuşi ve en önemlisi hausa olan kimi zenci afrika dillerini (Çad grubu) kapsayan (ve Greenberg'in "afrika-asya" diye nitelediği) hami-sami ailesi.

Nil-sahra dilleri alanı, Mali ve Nijer'e (Songhay) kadar genişleyen ve Çad,Orta-Afrika Cumhuriyeti, Sudan, Kenya, Uganda ve Zaire'ye uzanan kesikli bir bölgeyi kapsar ve altı grup ya da aile içerir. Bunlar, en karmaşık ve en benzeşmez öğelerden oluşan nil-çad grubundan başka songhay, sahra (kanuri, tubu), maban, koman ve fur gruplarıdır. Nil-çad grubu, dörde bölünür: en önemlileri merkezi sudan dili (sara, lugbara, lendu, mangbetu) ile özellikle mubi dillerini kapsayan doğu sudan dili, bir de Sudan ile Etyopya sınırında konuşulan dillerdir.

Nijer-kongo (ya da ona bağlanabilecek bir kordofan diller grubu nedeniyle Kongo-Kordofan) ailesi, 32 tropikal ve güney afrika ülkesinde 200 milyondan çok insan tarafından konuşulan ve 800'ü aşkın dili kapsayan bir topluluk oluşturur. Bu aile 6 gruba bölünür: 1. Özellikle Senegal'den Sierra Leone'ye uzanan kıyı bölgelerini (fulani, uolof, sererce, diola) kapsayan batı atlantik grubu (kırk dolayında dil); 2. Senegal'ın doğusundaki Gine, Fildişi Kıyısı ve Liberya'nın içleriyle Mali'nin güneyindeki bambara, malinke, mande, soninke gibi kimi önemli dilleri kapsayan mande grubu ya da mandegil grup (yirmi dolayında dil); 3. Yukarı Volta'yı, Fildişi Kıyısı, Gana, Togo ve Benin'in (eski Dahomey) kuzeyini kapsayan volta ya da gur grubu (70 dolayında dil; mosi dili bu grubun en önemli dilidir); 4. Bir önceki grubun güneyindeki yoruba, ibo, akan, fon, eve, kru, vb. birçok topluluk tarafından konuşulan dilleri kapsayan kva grubu (70 dolayında dil); 5. Kamerun, Orta-Afrika Cumhuriyeti'nin güneyi, Zaire'nin kuzeyi ve Sudan'ın güneyinde, batıdan doğuya yayılan doğu Adamaua grubu (yirmi dolayında dil); 6. Özellikle Nijerya'nın doğusundaki birkaç dilin (efik, tiv) eklendiği bantu dillerince oluşturulan Benue - Kongo grubu (500'ü aşkın dil).

Çok farklı yapılarda olmalarına karşın, zenci-afrika dilleri sesbilimsel ve dilbilgisel birçok ortak özellik taşır. Sesbilgisi düzeyinde, ses perdelerinin (söylemin tonal yapısını davullu mesajlar iletir) ve yoğunluk vurgusunun ayırt edici işlevi; başlardaki genizsileştirilmiş ünsüzlerin (*mb*, *nd* ya da *ng*) sıklığı ve ünlüler dizgesinin zenginliği (açık ve kapalı *e* ve *o* ayrımı, birçok genizsil ünlü). Dilbilgisel düzeyde, fiil çekimi, görünüş belirtilmesine, zamanın belirtilmesinden daha büyük bir önem kazandırır; ad, çoğu kez aynı kategoride yer alan ve kendine özgü bir heceyle belirginleştirilen varlık ya da nesneleri bir araya getiren bir sınıflar sistemiyle bütünleşmiş durumdadır.

Otuz dolayında zenci-afrika dilini bir milyonu aşkın kişi konuştuğu halde, konuşan sayısı üç milyonu bulan ancak on dil vardır. Bu dil çeşitliliğine karşı koymak için, geniş coğrafi bölgelerde ikincil dil olarak konuşulan "ilişki dilleri" gelişmiştir. Bunlar, kültürlü müslümanların edebiyat dili ve kıtanın en çok konuşulan dili olan arapça, suahili (Kenya'dan Mozambik'e değin Afrika'nın doğusu, Zaire'nin doğusu), lingala (Zaire'nin batısı), bambara (Mali, Gine, Fildişi Kıyısı), hausa (Nijerya'nın kuzeyiyle bu ülkeyi çevreleyen bölgeler), vb. dillerdir. Nihayet, sömürgeleştirmenin kalıtları olan avrupa dilleri (ingilizce, fransızca, portekizce), kültürlü sınıflar tarafından konuşulmakta ve çoğu kez birçok devlette dil bakımından birleştirici öğe rolü oynamaktadır.

EDEBİYAT

geleneksel edebiyatlar

• *Sözlü edebiyat.* Afrika uygarlığının temel iletişim tekniği sözlü iletimdir. Levi-Strauss (*Anthropologie structurale*, 1958) ya da Marcel Jousse (*l'Anthropologie du geste*, 1969) gibi avrupalı etnologlar, afrika toplumlarının, bireyler arasındaki somut ilişkilere dayandığı olgusu üzerinde durmaktadırlar. Bu tür ilişkilere ayrıcalık tanıyan bir toplum, doğal olarak söze ve belleğe daha büyük bir önem vermeye yönelir. Afrika toplumunda görevi koruyuculuk ve aktarıcılık yapmak olan kişiler vardır. Bunlar şecereleri anımsar, soyları yüceltir, atalarının deneyimini atasözleri ya da bilmeceler halinde korurlar: örneğin Fildişi Kıyısı'nda Beteler'in lir ya da tambur çalan bir çalgıcı eşliğinde konuşan "söyleyiciler"i, Mali sarayının büyücüleri. Halkın ya da klanın ruhunu simgeleyen bu kadın ve erkek (Yorubalar'daki gibi) şair ve tarihçiler, kutsal bir güç ve kutsal bir eylem sayılan sözün bekçileridir. Tarihi anlatan ya da bilgeliği öğreten bu kişiler hem kendi topluluğu için, yani ona bilgi vermek amacıyla, hem de onun adına konuşurlar. Ağızdan çıkan söz, topluluğu bağlar ve belirli bir diksiyon (halkın dikkatini canlı tutmak için sesin temiz ve ritimli olması gerekir) ve belleme tekniğini (dinsel törenlerdeki sözlerin kolektif yaptırım kaygısıyla yanılgısız okunması gerekir), özel yer ve zaman koşullarını (törenler, köyün ya da mahallenin de katıldığı aile içi olaylar) gerektirir. En uygun zaman gecedir; alanda ya da bu amaca ayrılmış binada bir araya gelen topluluk, masal "oyun"una katılır; böylece şarkı söylenir, dans edilir, çalgı çalınır; kimi zaman gruplar arasında hitabet yarışmaları yapılarak toplumsal saygınlık sağlanır.

Bu sözlü edebiyat'ın yapısı her şeyden önce belleğe dayanır. Bu yapı, temelde, her Afrika dilinin doğal yapısına bağlı bir ritimden oluşur. Yine, birçok boyut taşıyan bu ürünleri tek bir metin olarak yazmak çok zordur. Edebiyat genellikle okunur, oysa Afrika'nın sözlü edebiyatı yaşanır. Fransızlar'ın "Classiques africains" (Julliard), İngilizler'in "The Oxford Library of African Literature" yapıtlarına ve Belçikalılar'ın Tervuren müzesi yayınlarına karşın, sözlü afrika edebiyatının kendine özgü yanını çok az tanıyabilmiş olduğumuzu kabul etmek zorundayız. Bununla birlikte, epik (Sundiata'nın Ruanda kutsal krallığını yücelten şiirlerden oluşan malinke destanı) ve tarihsel (Futa-Calon yöresinden pöl dili'nde kronikler) türler açısından bunun zengin bir edebiyat olduğunu biliyoruz. Ama yoruba *(ijala)* ya da nzakara şiirlerinde olduğu gibi, çoğu zaman, efsanelerin anımsanması güncellikle iç içedir. Afrika'daki sözlü anlatımda tiyatro, dinsel ayinler ve şarkılı eğlenceler aracılığıyla önemli bir yer tutar: genellikle de Bambaralar'da olduğu gibi (Bamako'nun *koteba*'sı) bilinçli bir yergi ve toplumsal eleştiri içerir. Ne yazık ki, dilbilgici ve antropologların gösterdikleri bilgince ilgiye karşın, bu sözlü edebiyatın yazgısı Afrika'nın sosyal ve ekonomik değişimlerine bağlıdır (kentleşme, göç, sanayileşme, kuşak çatışmaları): Amadou Hampaté Bâ, "ölen bir yaşlı, yanan bir kütüphanedir" demiştir.

• *Yazılı edebiyat.* Afrika dillerinde (yoruba, hausa, suahili) latin harfleriyle yazılmış metinler vardır; bunların dinsel esin taşıyan bir bölümü, hıristiyan misyonerlerin eylemlerinden kaynaklandı; laik nitelikte olan diğerleri, siyasal eylemlerden ve daha çok da Nijerya'da doğdular. Ama geleneksel yazılı edebiyatlar, kaynağını IX. yy.'dan başlayarak zenci Afrika'nın islamlaştırılmasından aldı. Arap yazısı önceleri, pöl, hausa, suahili, uolof dillerindeki metinlerin yazılmasını sağladı. Daha sonra, din değiştiren soylu zencilerin anlatım aracı oldu. Bunlar, klasik arapçayı okuyup yazıyor ve arap yazarlarını kendi dillerinde açımlıyorlardı. XVI. yy.'dan başlayarak, kendi uyrukları arasında islamı yaymaya çalışan bu aristokrasi, bir çeşit oyalanma yazısından, öğretici ve din savunucu bir edebiyata geçti, bilim ve sanat koruyuculuğu yaptı. Yapıtlar, temelde, Kuran'ın ilkelerini halka öğretmeyi amaçlayan dinsel şiir ve destanlardı: uzunluğu sınırlı olan (ortalama yüz dize) bu şiirlerde çoktanrıcıların ve animistlerin cehennemiyle inananların cennetini canlandırmak için somut ve ilginç imgelere başvuruldu. Afrika dillerinde yazılmış metinlerin yer aldığı birçok elyazması, arapça bir önsöz, bir sonuç bölümü ve yorumlar içerdi.

Ama en canlı yapıtlar, kadınlara ve siyasal gelişmeye karşı kaleme alınmış, çoğu kez aristokrasiye ve geçmişe bağlı özlemler taşıyan koşuklu yergiler ve IX-XIX. yy.'lar arası islam imparatorluklarının kurucularını yücelten kroniklerdi. Sömürgeleştirme müslüman zenci aristokrasisinin çökmesine yol açtı. Ama bu kesimin kültürü birtakım aydınlar arasında günümüze kadar yaşadı. Bunlar, arapça ve afrika dillerinde kaleme aldıkları kronikler ve şiirlerde, çağımızdaki siyasal ve toplumsal bunalımların nedenlerini ortaya koymaya çalışmaktadırlar.

çağdaş edebiyat

• *Kökenler ve fransızcanın önceliği.* Çin, Fortunatae insulae denilen adalar ve Iroquois'ler ülkesi, XVIII. yy.'ın büyük bir bölümü boyunca avrupalının imgelemini derin biçimde etkilemişse de, gezginler için uzun süre bilinmez kalan Afrika kıtasına karşı gerçek bir ilginin başlaması için, XIX. yy. başlarını beklemek gerekti. Bununla birlikte, 1830'da René Caillié'nin ünlü *Journal d'un voyage à Tombouctou et à Djenné*'yi yayımlaması, zengin bir keşif edebiyatının ilk adımı oldu; kısa süre içinde, ilk sömürge keşifleri bu edebiyatın güncelleşmesini sağladı. Bunun üzerine misyoner, yönetici ve subaylar etnografya bilgileri toplamak için birbirleriyle yarışa girdiler. Bu koşullar altında, ilk afrikalı yazarlar olan senegalli Ousmane Socé (*Karim*, 1935), dahomeyli Paul Hazoumé (*Doguicimi*, 1938) ya da sudanlı Fily Dabo Sissoko'nun, her yönden tehdit altında olduğu görülen bir geleneği işlemeye büyük özen göstermeleri olağandı. Daha birkaç yıl önce, Blaise Cendrars'ın *Anthologie nègre*'i yayımladığı sırada guyanalı René Maran, sömürge sisteminin Ubangi-Şari'li geleneksel toplumlar üzerindeki yıkıcı etkilerini *Batouala*'da anlatmıştı. Özellikle yankılar uyandıran önsözü yüzünden yarattığı skandalla Maran'ın 1921 Goncourt ödülünü alması, fransız dilindeki afrika edebiyatının çıkış noktası sayılabilir. Zaten yapıtın ilk afrikalı okurları da bu gerçeği hemen sezdiler, *Batouala*, zenci aydınların başucu kitabı oldu. Afrika kültürlerinin saygınlığı ve sömürgeciliğin girişiyle başgösteren tehlike konusundaki bu bilinçlenme, XX. yy.'ın başlangıcında dünyayı altüst eden bir dizi bunalımdan ayrı düşünülemez. Birinci Dünya savaşı'nda senegalli askerlerin kitlesel biçimde çarpışmalara katılmalarından doğan ırk karışımına ve bundan do-

ğan çeşitli sonuçlara, 20'li yıllarda, yeni bir sorun eklendi: bu sorun batı uygarlıklarının üstünlüğüne o güne kadar beslenen inancın sarsılmasıydı. Leo Frobenius (*Und Africa sprach*, 1912), Maurice Delafosse (*l'Âme nègre*, 1923) ya da Théodore Monod gibi etnologların etkisiyle, "zenci insanı"nın da geçmişsiz olmadığı; dolayısıyla Afrika'yı üzerine herhangi bir şeyin inşa edilebileceği bir boşluk (*Karim*'in önsözü) saymanın saçmalığı anlaşıldı. Bu kültürel görecelik hareketi ve aynı doğrultuda, Haiti'de doktor Jean Price-Mars'ın (*Ainsi parla l'Oncle*, 1928) gösterdiği çabalar, kısa süre sonra Londra'da, Paris'te toplanan zenci aydınlar tarafından benimsendi ve böylece daha sonraları "zencilik" olarak adlandırılan düşünce akımı ortaya çıktı. Bu akımın ilk örneği, edebiyat alanından önce, 1932'de *Légitime Défense* (Meşru Müdafaa) gibi kışkırtıcı bir başlıkla yayımlanan bir çeşit program-bildirge oldu; ama özellikle Léon Gontran Damas, Aimé Césaire ve Léopold Sédar Senghor tarafından 1934'te Paris'te kurulan *l'Etudiant noir* (Zenci üniversiteli) gazetesi çevresinde, bir zenci kültür rönesansına yönelik istek ve özlemler belirginleşti. Başlangıçta temel olarak fransızcanın etkisindeki bu hareket, olağanüstü bir lirizm patlamasına yol açtı. Akımın örnekleri aşağıdaki yazarların artık klasikleşmiş kitaplarıydı: Léon Gontran Damas (*Pigments*, 1937; *Black Label*, 1956; *Névralgies*, 1966), Aimé Césaire (*Cahier d'un retour au pays natal*, 1939; *Ferrements*, 1960; *Cadastre*, 1961), Léopold Sédar Senghor (*Chants d'ombre*, 1945; *Hosties noires*, 1948; *Éthiopiques*, 1956) ve Jacques Rabemananjara (*Antsa*, 1948). Şiir alanındaki bu sıçramanın kökeninde, tüm bu insanların batı kültürünün üstünlüğünü kırmak ve hor görmeyi öğrendikleri bir geçmişle yeniden bağ kurmak için gösterdikleri ortak isteği görmek gerekir; böylece, öz kaynaklara dönüş temasının ve derin bir ürperişle tüm zenci şiirini kaplayan başkaldırı duygusunun kazandığı önem, kolayca anlaşılabilir. Bu duyguyu Senghor, kusursuz biçimde şu dizeyle özetler: "Fransa duvarlarındaki o sırıtkan *banania* afişlerini yırtacağım." Bu büyük zenci yortusunu izleyen dönem, şiir alanında kısır olmadıysa da -Gerald Tchicaya U Tam'si(*le Mauvais Sang*, 1955; *Feu de brousse*, 1957; *Épitome*, 1962), David Diop (*Coups de pilon*, 1956), Lamine Diakhaté (*Primordiale du sixième jour*, 1963), Patrice Kayo (*Hymnes et Sagesse*, 1971), Maxime N'Debeka (*Soleils neufs*, 1969; *l'Oseille, les citrons*, 1975) gibi adlar bunun kanıtıdır-.İkinci kuşak afrikalı yazarlar büyük ölçüde romana ve lirik çalışmalardan çok, eleştiri yazılarına yöneldiler.

Gerçekten de 50'li yıllardan başlayarak, sömürge toplumunu ödünsüzce betimleyen, keskin ve alaycı bir dille, saygınlığını gitgide yitiren bir sistemin tıkanışını anlatan bir dizi öykü ortaya çıktı. Ezo Boto adıyla yazan Mongo Beti, dışardan ülkeye sokulan uygarlıkla ilişki içindeki köylülerin yozlaşmasını anlatır (*Ville cruelle*, 1955; *Mission terminee*, 1957), Kamerun'daki hıristiyanlaştırma girişiminin başarısızlığını eleştirirken (*le Pauvre christ de bomba*, 1956; *le Roi miraculé*, 1958) aynı ülkeden Ferdinand Oyono, *Une vie de boy* ve *le Vieux Nègre et la médaille* adlı yapıtlarında (1956) yurtlarından uzaktaki avrupalıların değersizliğini ve kibirini alay konusu yaptı. Daha bağımlı ve daha sert bir tutum içindeki Ousmane Sembene aynı dönemde, *Ô pays, mon beau peuple!* (1957) ve özellikle 1947 Dakar - Nijer grevine açık göndermeler yapan *les Bouts de bois de Dieu*'de (1960) sömürge egemenliğinin içyüzünü sergiledi. Bu yazarlar sömürge toplumuna karşı çıkarken, romancılar da haklı olarak kendilerini geçmişin kahramanlarıyla, ünlü kişileriyle özdeşleştirme gereksinimi duydular; bu kaygı, Djibril Tamsir Niane'nin *Soundiata ou l'Epopée mandingue* (1960) kitabındaki epik öykülerin başarı kazanmasını ve eski zamanların anısını tazelemeyi amaçlayan masalların, kroniklerin, efsanevi öykülerin bollaşmasını sağladı: Jean Malonga'nın *Légende de M'Pfoumou Ma Mazono* (1954); Nazi Boni'nin *Crépuscule des temps anciens: chronique de Bwamu* (1962) ya da Birago Diop'un *les Nouveaux Contes d'Amadou Koumba* (1947 ve 1958). Ama, geçmişin saygınlığı ne olursa olsun, yeni kuşakların yazgılarını kendileri belirlemeleri gerekiyordu. Batı öğretileri ve yöntemleriyle yetişen afrikalı gençlerin birçoğu Avrupa ile ilişkileri sonucu, anayurtlarına dönmekte belirli bir güçlük çektiler; bu oldukça acı deney, birçok "çıraklık romanı"na konu oluşturdu: senegalli şeyh Hamidou Kane'nin *Aventure ambigue* adlı romanı (1961) bunların en iyi örneğiydi; gineli Camara Laye'nin *Enfant noir*'ı (1953) ve fildişi kıyılı Bernard Dadie'nin *Climbie*'si (1956) öbür başlıca örnekleri oluşturdu. "Köksüzleşme" temalı bu romanlarda hep üstü örtülü biçimde yer alan boğuntu teması, çizgidışı iki yapıtta doruk noktasına ulaştı: Olympe Bhêly-Quenum'un *Un piège sans fin*'i (1960) ve Camara Laye'nin *le Regard du Roi*'sı (1954); bu ikinci romanın kahramanı efsanevi bir Afrika'da mistik bir arayış içindedir. 1959-60'ta afrika ülkelerinin bağımsızlığa kavuşmalarıyla birlikte siyasal yergi ve sömürge mirasını elinde tutan "komprador" burjuvazilerin yolsuzluklarının sergilenmesi, aşağıdaki romanlarda yeniden gündeme geldi: Ahmadou Kourouma'nın *les Soleils des Indépendances* (1968), Alioum Fantouré'nin *le Cercle des Tropiques* (1972), Mongo Beti'nin *Remember Ruben* ve *Perpetue* (1974), Henri Lopes'in *Tribaliques* (1971), Ousmane Sembene'nin *Mandat* (1969) ve *Xala* (1973), Valentin Yves Mudimbe'nin *Bel İmmonde* (1976) adlı yapıtları. Bununla birlikte, bu köksüzleşme temasının yerini, bir ölçüde geleneksel toplumun gerek yüceltmek, gerek mahkûm etmek üzere işlenmesi aldı; bu tema Jean Pliya (*l'Arbre fetiche*, 1971), Rémy Medou Mvomo ve özellikle de *le Sang des masques* (1976) ve *Noces sacrées* (1977) ile Seydou Badian gibi birçok çağdaş yazar için çekiciliğini korudu.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, ilk afrika romanlarının pek çoğunu besleyen özyaşamsal esin kaynağı, hiçbir zaman kurumadı ve yeni yapıtları biçimlendirmeyi sürdürdü. Kuşkusuz bu olay, bugün Avrupa'da gelişen ve "teyp edebiyatı" denilen çok sayıda yapıtta kendini gösteren "yaşamöyküleri" biçimine tümüyle yabancı değildi; ancak Batı'nın olası etkilerinden ayrı olarak, afrika insanının, özel biçimsel araştırmalardan uzak, kendi deneyimlerini anlatma gereksinimi duyan yazarların yazdığı yapıtları okumaktan zevk aldığı düşünülebilir. Buna tipik örnekler, Seydou Traoré'nin *Vingt-Cinq Ans d'escalier ou la Vie d'un planton* (1975) ve daha küçük çapta da Amadou Hampate Bâ'nın bir çevirmenin serüvenlerini anlattığı *Étrange Destin de Wangrin* (1973) romanlarıdır. Son olarak çağdaş yazarlardan bir bölümünün bireyin bağlı olduğu topluluktan çok, bireye önem verme eğilimi taşıdıkları belirtilebilir. Özellikle teknik ilerlemeye ve göreneklerdeki gelişmeye karşın, sosyal bağların hâlâ çok güçlü olarak sürdüğü ve geleneğin kişisel girişimleri çoğu zaman yasakladığı, ya da en azından kısıtladığı bir toplumda bu eğilim dikkat çekicidir. Ayrıca toplum kurallarına karşı koyan kişilerin çoğunlukla "iyi yetişmiş" kesimden geldiğini, bu tutumlarında yurt dışında bir süre kalmaları ve orada öğrenim görmelerinin etkili olduğunu da kabul etmek gerekecekti. Bununla birlikte, V.Y. Mudimbe (*Entre les eaux*, 1973) gibi romancıların yapıtlarında bu tür kişileri işlemeyi göze almaları yeni bir durumdu; bu yapıtlarda kahramanın ruhsal açıdan incelenmesi -burada Tanrı ile devrim arasında kararsızlığa düşmüş bir papaz eskisi sözkonusudur- toplumsal çevrenin betimlenmesine göre büyük öncelik taşıdı. Yeni kuşak yazarları bilinçli olarak ya da olmayarak, kendilerinden önce toplumsal romana ya da etnografik röportaja tutsak kalmış ağabeylerini bunaltan durumdan gerçekten kurtulmak ve haklı olarak daha tam bir anlatım özgürlüğü elde etmek istediler.

Afrika tiyatrosuna gelince; Dakar'da William Ponty okulu deneyimiyle simgelenen uzun etnografya geleneğinden sonra, tiyatro da sömürge ve sömürgecilik sonrası düzenini sergilemeye ve bu düzene karşı çıkmaya girişti. Bugün tiyatro başlıca üç yönde gelişmektedir: sömürgeciliğin ve onun yarattığı sıkıntıların sergilenmesi (Seydou Badian'ın *la Mort de Chaka*, 1961; Jean Pliya'nın *Kondo le Requin*, 1966; Aime Cesaire'in *Une saison au Congo*, 1967; Sylvain Bemba'nın *Tarentelle noire et Diable blanc*, 1977), kuşak çatışmalarının çözümlenmesi (Guillaume Oyono Mbia'nın *Trois Pretendants et un mari*, 1964; Jean Pliya'nın *la Secrétaire particulière*, 1973), bugünkü siyasal tutumların eleştirisi (Césaire'in *la Tragédie du roi Christophe*, 1964; Bernard Dadié'nin *Monsieur Thogo-Gnini*, 1970; Maxime N'Debeka'nın *le President*, 1970).

Bugün yeni kuşaklar, eskiye bağlılığı ve gericiliğinden dolayı zencilik ideolojisini kınayıp ona karşı çıkıyorlarsa da, bu akımın yaklaşık on yıl boyunca, afrika kıtasının tümü yönünden hem gerçek bir edebiyat tekeli gerçekleştirdiğini, hem de bir kültür lokomotifi görevini yaptığını kabul etmek gerekir.

1945'ten 1955'e kadarki on yıllık dönemde, apaçık bir düşünsel kaynaşmanın belirtisi olarak, edebiyat yapıtlarında gerçekten zengin bir gelişme görüldü. Özellikle 1947'de zenci aydınların tümünü bir araya getiren *Presence africaine* dergisi ve yayınevinin kurulmasıyla Paris, on yıla yakın süre edebiyat üretiminin tek merkezi olarak kaldı. Aynı dönemde ingilizce yazan yazarlardan yalnız ikisi, güney afrikalı Peter Abrahams ile nijeryalı Amos Tutuola belli bir üne kavuştular; 1962'de çağdaş afrika edebiyatının ilk ingilizce yapıtlarından biri olan Gerald Moore'un *Seven African Writers*'ı en büyük yeri yine fransızca yazan yazarlara ayırdı. Sonuçta, doğal olarak Paris, birinci uluslararası zenci yazar ve sanatçılar kongresinin toplandığı kent oldu (1956). Bu toplantı, afrikalı aydınlar arasında çok büyük yankı yaptı: sert bir sömürgecilik karşıtlığı ve kavgacı bir lirizmle pekişen zencilik ideolojisinin yayılmasına katkıda bulundu; Lizbon'da, "Casa dos estudentes do Imperio"da toplanan lusitanialı afrikalı öğrenciler arasında Léopold Sédar Senghor ile David Diop'un kazandıkları başarının kaynağı oldu.

• *İngilizce konuşan zenci Afrika.* Ne var ki, 1934'te Sen kıyılarında doğan hareket, özellikle ingilizce konuşan zenci Afrika'da etkisini gösterecekti. 1957'de Nijerya'nın İbadan kentinde *Black Orpheus* dergisini çıkaran Janheinz Jahn ve Ulli Beier adlarında afrika uzmanı iki alman, böylece dokuz yıl önce Jean-Paul Sartre'ın Léopold Sédar Senghor'un *l'Anthologie de la nouvelle poesie nègre et malgache de la langue française* (1948) adlı yapıtına yazdığı *l'Orphée noir* başlıklı önsöze saygılarını açıkça göstermiş oldular. Zaten derginin ilk sayılarında *african personality*'yi araştırma düşüncesiyle, özellikle fransızca yazan afrikalı ve antilli yazarlardan çevirilere yer verildi. Ancak 1960'tan başlayarak, çok kuramsal ve aşırı idealist bir anlayış sayılan Senghor'un zenciliğine karşı bir tepki hareketi ortaya çıktı. Nijeryalı büyük oyun yazarı Wole Soyinka da, fransızca yazmaya karşı çıkarak şu espriyi yaptı: "Kaplan, ben kaplanım demez, avına saldırır!"

İngiliz dilindeki afrika edebiyatı, uzun süre yoksul bir akraba sayılırken zamanla fransız dilindeki afrika edebiyatını kıskanmayacak bir duruma ulaşabildi. Bağımsızlık hareketlerinin doğurduğu çalkantıların (1966'da Nkrumah'ın devrilmesi, 1967-1970 arasındaki Biafra savaşı) ardından, birdenbire eski ingiliz sömürgelerindeki durumun eleştirici bir dökümünü yapan romancı, şair ve oyun yazarlarının ortaya çıktığı görüldü: Nijerya'da Wole Soyinka (*The Interpreters*, 1965; *A Dance of the forests*, 1960), Cyprian Ekwensi (*People of the city*, 1954), Timothy Aluko (*Chief The Honourable Minister*, 1970) ve Chinua Achebe, yapıtlarında öz olarak yeni siyasal sınıfın yeteneksizliği ve çürümüşlüğü tehlikesiyle yüz yüze olan bir toplumu betimlemeyi seçtiler. *Things fall apart*'ta (1958) Achebe, ilk misyonerlerin İbo ülkesine gelişini ve halkın öz kültüründen koparılması sürecinin başlamasını anlattı. Bu sürecin kötü sonuçlarını *Arrow of God*'da inceledi (1964). Toprağından kopmuşlara ve güçsüzlere karşı acımasız kent tema'sı da *No Longer At Ease*'de (1960) Achebe ve *Jagua Nana*'da (1961) Cyprian Ekwensi tarafından işlendi. Yapıtlarında aynı bakış açısını yansıtan şairler de şunlar oldu: Pepper Clark (*A Reed in the Tide*, 1965; *The Ozidi of Atazi*, 1966), Biafra savaşı sırasında öldürülen Christopher Okigbo (*Heavensgate*, 1962; *Labyrinths with Path Of Thunder*, yazarı öldükten sonra 1971'de yayımlandı). Achebe'nin tarih karşısındaki derin karamsarlığı ganalı iki yazar tarafından da paylaşıldı: Ayi Kwei Armah (*The Beautiful Ones are not yet born*, 1968) ve Kofi Awoonor (*This earth, my brother*, 1971). Bu yazarların romanları toplumdaki sonradan görme tabakanın kazanç hırsını ve ikbalciliğini betimledi. Kenya'da bu acımasız tanıklık görevini James Ngugi Wa Thion'go üstlendi; Thion'go, görkemli romanlarında (*Weep not, child*, 1964; *The River between*, 1965; *A Grain of wheat*, 1967) Mau-Mau'ların ingiliz tahtına karşı ayaklanmasını anlattı; son öyküsü *Petals of blood* (1977) onu cezaevine götürdü.

Son olarak Uganda'da, Okat P'Bitek'in yapıtlarının büyük bölümünü uzun düzyazı-şiirleri oluşturdu (*Songs of Lawino*, 1966; *Songs of Ocol*, 1970); Robert Serumaga ise, *Return to the Shadows* (1969) adlı romanında sömürge sonrası döneminin üzücü siyasal gerçeklerini betimledi.

Ne var ki, bu birkaç ad ingiliz dilindeki afrika edebiyatını hiçbir biçimde özetlemez. Örneğin bu edebiyat tiyatro yapıtı alanında büyük gelişme gösterdi -özellikle Hubert Ogunde (*Yoruba Ronu*, *Ologbo Dudu*) ve Duro Ladipo'nun oyunlarıyla (*Oba Moro*, *Oba Koso*, *Oba Waja*) yoruba tiyatrosu-. Bunun yanı sıra Onitsha'da düşük fiyatlı niteliksiz kitapçıklardan oluşan zengin bir halk edebiyatı hızla yeşerdi; bu edebiyat çoğu zaman ahlak dersi verme eğilimi taşıyor, konu olarak da toplumdışına itilmiş kişilerin serüvenlerinden ya da destanlardan yararlanıyordu (*Beware of Harlots and many friends*, *How to get a Lady in love*).

• *Portekizce alanı*. Gerektiği gibi değerlendirilemeyen portekiz dilindeki afrika edebiyatı -Castro Soromenho'nun *Terra Morta* (1949) adlı romanı belki bunun dışında tutulabilir- özellikle angolalı yazarlarca temsil edildi. Bunlar 1948'den başlayarak "Vamos descobrir Angola" hareketi içinde bir araya geldiler ve Senghor'un zencilik ideolojisinden derinlemesine etkilendiler. Mario De Andrade'nin 1959'da bu yazarlar (ve cabo verde'li, são tome'li ve mozambikli şairler) için hazırladığı antoloji, Antonio Jacinto, Viriato da Cruz ve özellikle de başkaldırı temalarına canlı bir duyarlılık katan Agostinho Neto'nun şiirlerinin keşfedilmesini sağladı. Mozambik'te Valente Malangatana, José Cravirinha ve Noémia de Souza, amerikan zencilerinin negro-spiritual'lerinin etkisinde kaldılar ve kimi zaman pidgin, kreol ve portekizcenin karışımı bir dille fahişelerin ve Güney Afrika'ya göçe mahkûm edilen madencilerin büyük yoksulluğunu konu edindiler.

• *Bilanço ve yönelimler: afrikalı edebiyatı ve ulusal edebiyatlar*. Afrika edebiyatının bilançosunu yapmaya çalıştığımızda, bugün birçok yazarın temalarını yenileme gereksinimi ve okurlarına uygun bir şiir, roman ya da tiyatro dili kullanma kaygısı gibi ikili düşünceyle hareket ettikleri izlenimini ediniyoruz. Çok sayıda çağdaş yazarı okuyunca anlıyoruz ki, afrikalı yazarın konu alanı gerçekten bir sorun haline gelmiştir; yapıtlarında artık iki istek, evrenselcilik ve sınırları iyice belirli bir toprağa yerleşme isteği hesaba katılmak zorundadır. Henüz gerçek anlamda ulusal edebiyatlardan söz edilemezse de, son yıllarda ortaya çıkan bazı yapıtlar yalnız yazarlarının imgeleminin değil, aynı zamanda ortaya çıktıkları toplumların ve bu toplumlarda sözkonusu olan ideolojik söylev tiplerinin de ayrılmaz bir parçası olmuştur: beninli Jean Pliya'nın *Kondo le Requin* (1966), togolu Félix Couchoro'nun tüm yapıtları, Francis Bebey ya da René Philombé'nin ("Kamerun'daki yaşamdan birkaç sahne" gibi açıklayıcı altbaşlıklar taşıyan) birçok öyküsü gibi. Kongolu romancı E.B. Dongala'nın çok haklı olarak belirttiği gibi "bir *afrika edebiyatı*'ndan söz etmek her ne kadar yerindeyse de, eski dönemde sömürgeleşme sonucu birbirine tıpatıp benzer hale getirilmiş ülkelerin, her geçen yıl daha çok farklılaşmaları ve her toplumun siyasal rejim türüne göre ayrı kaygılara ya da en azından ayrı önceliklere yol açışı gitgide kesinleşmektedir".

Temalarındaki bu gelişmeye koşut olarak afrika edebiyatının ve özellikle fransız dilindeki edebiyatın biçimsel görünümleri konusunda da sorular ortaya çıktı (Fransızca yazmayı sürdürmeli mi? Hâlâ canlı olan sözlü geleneklerden esinlenmeli mi?) ve doğal olarak yazarla okurları arasındaki ilişkiler sorunu gündeme geldi. Fransızca yazan afrikalı yazarların bir bölümü, kendi anadillerine, hiç değilse yazı diline yeteri kadar egemen olmadıkları halde, eski sömürgeci dilini kullanmaktan rahatsız oldular; bu ikilem kimi yazarları ilginç biçimsel denemelere yöneltti. Örneğin Amadou Kourouma, anadili olan malinke dilini fransızcaya aşılamaktan çekinmezken, fildişi kıyılı Bernard Zadi Zaourou, *l'Oeil* (1975) adlı oyununda kimi kişilerini, Abican'ın kenar mahallelerinde çok yaygın biçimde kullanılan bir çeşit pidgin, "Moussa fransızcası" ile konuşturdu. Zaireli Mbwil a Mpaang Ngal ise *Giambatista ou le Viol du discours africain* (1975) adlı ilginç öyküsünde, sözlü anlatımın tadıyla batılı anlatım tekniğinin kesinliğini bağdaştırmaya kalkışan ve bu yüzden köy ihtiyarlarının tepkisiyle karşılaşan bir kahramanı ve onun bu yoldaki denemelerini ele aldı.

Bu birkaç örnek, yazarların, hem batı yazım biçiminin kıskacından kurtulmuş, hem de geleneksel sözlü edebiyata daha yakın olan bir dil yaratma kaygısını açıkça ortaya koyar. Gerçekten, batılı aydınlar tarafından tanınmaya öncelik veren zencilik ideolojisi "önder"lerinin tersine, birçok genç yazar, uluslararası ilgiyi yadsımaksızın, bugün gerçek okurlarıyla kaçınılmaz bir diyalog kurmanın yollarını arar görünmektedir. Ama burada zor olan ve bugün hâlâ teknik, dilbilimsel ve ideolojik nitelikte sayısız engellerle karşı karşıya bulunan bir çaba sözkonusudur. Fransızca konuşan ülkelerde, öncelikle yayın sorunu vardır. Son yıllarda Afrika'da yayınevi sayısının artışı, kimi yazarlara yapıtlarını ülkelerinde yayımlama olanağı sağlamışsa da, pazarlama koşulları karşısında kitap,Afrikalılar'ın çoğu için hâlâ ateş pahası, lüks bir metadır. Bu durumun nedenleri şöyle sıralanabilir: yayıncıların deneyimsizliği, hâlâ büyük ölçüde yabancı dağıtım ağına bağımlı olan satış düzeninin yetersizliği ve özellikle halkın okumasını sağlamaya yönelik gerçek bir siyasetin yokluğu. Kamuoyunu edebiyata yöneltebilecek tek şey de böylesi bir siyasettir. Yazarlar ister ulusal dilleri yeğlesinler, ister ancak şu ya da bu kültür alanını renklendirip çeşitlendirecek uydurma bir yeni dil yaratmak pahasına avrupa dillerini komplekssizce kullansınlar (fransızca yazan pek çok mağripli şair ve yazar gibi), gerçek bir halk edebiyatının yaratılması için dil sorununun çözümü gerek-

ZENCİ AFRİKA SANATI

tarihöncesi mağara resmi (Accer tasilisi) "yuvarlak kafalar" dönemi; *musée de L'Homme, Paris*

mektedir (yalnız iki afrika dili, Doğu Afrika'nın suahili'si ve Kuzey Nijerya'nın hausa dili on milyonu aşkın insan tarafından konuşulmaktadır.).

ARKEOLOJİ VE SANAT

"Zenci uygarlığı" kavramı, sanat eşyaları aracılığıyla ortaya çıktı: bu eşyalar hiçbir "maddi anı" bırakmamış bir tarihin başlıca tanıklarıdır.

• *Önemli evreler.* Tarihöncesiyle ilgili buluşlar ve afrika arkeolojisinin son verileri, zenci Afrika'daki plastik sanatlar tarihinin ana hatlarını belirleme olanağı verdi. Yenitaş çağının başında Sahra henüz bir çöl değildi; burada çok ilginç sanatsal etkinlikleri olan zenci topluluklar yaşıyordu. Accerler tasilisinin kaya oyuklarında, Hoggar'da, Tibesti'de, Ennedi'de boyalı gravürler ve freskler bulundu. Tropikal Afrika'da, pişmiş toprak parçaları, başlar, süslemelerle bezenmiş insan figürü parçaları ile Nijerya'nın Jos yöresindeki kalay madenlerinde keşfedilen ve Nok uygarlığına mal edilen yuvarlak oturaklarla birlikte bulunan ilk demir sanayisi III. yy.'a aittir. Yoruba ülkesinin (Nijerya'nın güneybatısı) en önemli dinsel merkezi olan İfe'nin sanatı X. ve XIV. yy.'lar arasında gelişti. Nok sanatıyla İfe sanatı karşılaştırıldığında ikincisinin birincisinden türemesi olasılığı yalnızca pişmiş toprak kalıntılarına dayanır; çünkü İfe'de de bronzdan baş ve heykelcikler, kuarsitten kaideler ve birkaç taş heykel bulunmuştur. İbo ülkesinde (Güney-Doğu Nijerya) İgbo-Ukvu'da bulunan bronzlarınsa İfe bronzlarından önce geldiği, yapılan radyokarbon testlerinin tarih olarak İ.S. VIII. yy.'ı göstermelerinden anlaşılmaktadır. Ama, İfe'dekiler gibi, tanrısal krala tapınma törenleriyle ilgili olduğu sanılan bu eşyaların barok, süslü üslubuna bakılırsa, bu tarihlendirme şaşırtıcıdır.

Daha az olmakla birlikte, Güney Afrika'da da birçok arkeolojik buluntu çıkarıldı. Nijer ırmağının sol yakasında, Mopti'nin aşağısında bulunan insan biçimindeki pişmiş toprak heykelciklerin, Batı Afrika'da cenaze törenlerinde günümüzde de kullanılan heykelciklerle bağıntılı olduğu görülüyor. Çok önemli başka bir arkeolojik merkez olan Çad gölü, Nijerya ve Kamerun arasında yer alır: Sao ülkesinde bulunan 120'den çok sit alanında, X. yy.'dan XVI. yy.'a uzanan dönemle ilgili çok sayıda eşya (pişmiş toprak ve bronzlar) ele geçmiştir.

• *Malzeme ve yöntemler.* Afrika sanatının günümüze kadar bilinen sanatsal veriminin en büyük bölümü tahta ve taş heykelciliği ile toprak kabartılardan oluşur; bu plastik çalışmaların en büyük bölümüyse Orta ve Batı Afrika'da gerçekleşti. Bununla birlikte, plastik gelenekleri zengin olan bu yörelerde sanatsal anlatıma ayrıcalıklı yer vermiş bir halkla, bu gelenekten hiç pay almamış bir halkın yan yana yaşadığı sık görülen bir durumdur.

En gözde malzeme, tahtadır. Sanatçı, seçtiği ağacı kendi eliyle kesip yonttuktan sonra, ağacın bir figürü anımsatan doğal bir çıkıntısını değerlendirebilir. Çoğunlukla, kendisini belli bir kısıtlama içine sokan silindir biçiminde bir kütükle işe başlar. Yontma işlemi her zaman doğrudan yapılır. Ancak kaba yontulara olanak veren geniş ağızlı bir baltayla başın ve bedenin taslağını çıkaran sanatçı, daha sonra bir ya da iki aydemiriyle çalışır. Bu aletler, bir ucunun şişkin bölümüne boydan boya uzun ve ince bir bıçak ucu takılı kısa bir saptan oluşmuştu;bıçağın ucu yelpaze biçiminde yassıltılmıştır ve keskindir. Heykelci aynı zamanda taş makası olarak kullandığı sapsız demirlerden, çeşitli boy ve biçimdeki bıçaklardan yararlanarak ayrıntılar üzerinde çalışır (gözkapakları, saçlardaki çizikler...).

Cilaya ve patinaya büyük önem veren halklarda heykeller yapıldıktan sonra sert ve tüylü yapraklarla ya da póstekilerle perdahlanır.

Tahta dışında, yontulan başka malzemeler de vardır: taş - hemen her zaman yumuşak olan ve bıçakla işlenen steatit türünde bir taştır bu - ve fildişi. Kabartma tekniğiyle yapılan eşyalara gelince, doğrudan güneşte kurutulmuş ya da ateşe tutularak pişirilmiş kili doğrudan yoğurarak yapılmış olanlarla mum kalıpla döküm yöntemine göre bronz, bakır ya da altından yapılmış olanlar arasında ayrım yapmak gerekir. Afrika çömlekçiliği geleneksel olarak kadın işidir, çömlekçi kadınsa demircinin karısıdır. Akdeniz ya da Ortadoğu'dan geldiği sanılan balmumu dökümü tekniğiyse Afrika'nın batısında geliştirilmiş ve dikkate değer bir inceliğe kavuşturulmuştur. Balmumu ya da kilden oluşturulan model, üstüne ince bir kat balmumu dökülerek, modelin biçimini alan, ateş toprağından bir kalıbın içine yerleştirilir; kalıbın üstünde bulunan bir tür huniden dökülen erimiş maden, önceden eriyen balmumunun yerini kaplar. Kalıp soğuduktan sonra özenle kırılır, yapıt ortaya çıktıktan sonra da, pürüzler makasla temizlenir.

Özellikle uzmanlık gerektiren heykelcilikte, mesleki bilgiler ve üzerinde çalışılan modeller, meslek sırlarını kıskançlıkla koruyan sanatçılar çevresinde, babadan oğula geçerdi. Kural olarak, heykelciler, dinsel bir "tarikatın", önderlerin ya da geleneksel olarak sipariş verme hakkına sahip olan kişilerin isteği üzerine çalışırlar. Sanat yapıtları, dinsel ya da siyasal bir hiyerarşiyi yansıtır. Estetik sözcük dağarının dökümünü yapan anketler, sanatçıların ve "sipariş verenlerin" yalnızca estetik hazzı gözeterek isteklerde bulunmuş olabileceklerini gösterse de "sanat sanat içindir' kavramının var olmadığı kesindir. Sanat yapıtı bir işe yaramalıdır; kullanacak kişinin, nesnenin belirli bir modele uymasını istemesi, o eşyanın işlevsel bir değeri bulunduğunu gösterir; zenci Afrika sanatını ele alan birçok kitapta, bu eşyalar amaca uygunlukları açısından tam anlamıyla incelenmiştir.

Zenci Afrika sanatı, kesinlikle figüratif ve betimleyicidir; en çok işlenen motif, insandır: ataları betimleyen heykeller ve masklar, ölmüşlerin ruhları için geçici bir sığınak meydana getirirler ya da yalnızca anma değeri taşırlar; bunlar tapınılan ya da kendilerine kurbanlar sunulan tanrısal varlıkların imgeleri, demir kazıkların saplandığı ya da üzerine büyülü nesnelerin asıldığı insanbiçimli "fetiş"lerdir. Evlerin temel direkleri, kapı ve kilitler, oturma yerleri, dokuma tezgâhlarının makara destekleri, çoğu zaman insanbiçimci konularla işlenmiştir. Geometrik süsleme motiflerine gelince, taşıdıkları adlardan belirli bir gerçeği canlandırdıkları ve belli bir mesajı aktardıkları anlaşılır.

Zenci Afrika ülkeleri gibi, sözlü geleneğin egemen olduğu yerlerde, tarihsel verilerin bir bölümünün kurtarılması ve geleceğe aktarılması işinin,yani başka halkların yazılı metinlerle sağladıkları sürekliliğin, sanat eşyalarıyla sınırlı kalışı şaşırtıcı değildir.

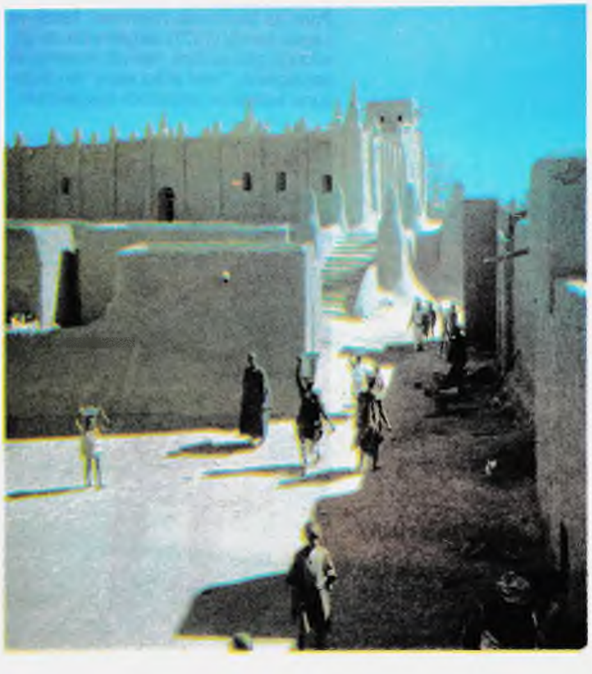
• *Mimarlık.* Taş mimariye ancak Rodezya bölgesinde (→ ZİMBABVE) rastlanmıştır. Diğer yerlerde yapılar genellikle kerpiç ya da ahşaptandır. Bozulabilir malzemeden yapıldıkları için çok eski izlere rastlamak olası değildir ve topluca inceleme konusu edilmemişlerdir. Son yıllarda Moritanya sit bölgelerinde, Gana krallığı'nın eski başkentinin bulunduğu yerde ve Audagost'ta yapılan kazılar,tekniklerin Ortaçağ'dan bu yana değişmemiş olduğunu kanıtlamıştır. Bunlar temelde, ya tropikal bölge çanak çömlekçiliğiyle ya da ekvator bölgesindeki sepetçilikle bağıntılıdır. Ekvator bölgesinde, bükme ve birbirine geçme dallardan oluşan en ilkel yapılara, örneğin pigmelerin barınaklarına raslanır. Biçimler büyük bir çeşitlilik gösterir; ancak Paul Mercier'nin sınıflamasına göre bunlar dört büyük tipe indirgenebilir. Tarıma dayalı uygarlıklarda görülen "kovan" kulübelerde olduğu gibi, yapı yüzleri ve çatı tek parçadan oluşabilir. Diğer üç tipteyse bu öğeler ayrı ayrı yapılmıştır: nemli bölgelerde, çatıları üç etekli, dört etekli ya da eyer biçimli kare, dikdörtgen kulübeler: savan bölgelerinde, bir orta direk konularak büyütülebilen koni çatılı yuvarlak kulübeler; Sudan'ın kurak bölgelerindeki düz çatılı, kare ya da yuvarlak kulübeler (en güzel örnekleri, Mali'deki Dogonlar'ın kulübeleridir). Bunlar, Ortaçağ'da kurulan Cenne, Kano, Tombuktu gibi ticaret kentlerinde en güzel örneklerine rastladığımız geniş yapılara ve katlı evlere dönüşür. Afrika halklarından birçoğu özgün bir mimari geliştirmiştir: çoğu zaman basit olan askeri mimarinin (toprak, yığma taş ya da yanyana getirilip bitiştirilmiş sırıklardan oluşan siperler ve surlar) karmaşık örneklerine de zaman zaman raslanır (Gabon'daki Fanglar'ın ya da Mitsogolar'ın köylerinde, girişi koruyan karakollarda görüldüğü gibi). Krallık mimarisi, genellikle boyutların büyüklüğü ve süslemeler yönünden ayrıcalık gösterir; Kamerun'daki Bamileke önderlerinin sarayları kraliyet mimarisinin ilginç örneklerindendir. Dinsel mimariyse Sudan savanalarında yaşayan, erken islamlaşmış halkın yapıtları dışında, çok sadedir. Gerçekte, inananların toplanabilecekleri yapılar yoktur. Çok küçük boyut-

tahtadan ana heykelciği
baule sanatı, Fildişi Kıyısı
musée des Arts africains et océaniens. Paris

pişmiş topraktan heykelcik. Cenne bölgesi (Mali)
musée royal de L'Afrique centrale. Tervuren (Belçika)

songhay mimarısı
Cenne (Mali)
arka planda, cami

larda olan tapınaklarda ancak bazı tören eşyaları bulunur; sunaklarıysa çoğu zaman açıktadır. Genellikle krallıkların başkentleri de hanedanla birlikte iz bile bırakmadan çöken büyükçe köyler oldukları için, mimari gelişmemiştir. Bu yüzden günümüzde bu başkentlerin yerlerini belirlemek güçtür (Gana ve Mali krallıkları başkentlerinin yeri kesinlikle saptanmış değildir). Bazı kentler gelişmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır; Yoruba ülkesinde (Nijerya) bazı kentlerin nüfusu 100 000'i aşar. Her biri başlıbaşına birer devlet sayılan yoruba kentlerinin surları, kapıları, kent içinde kent oluşturan sarayları vardır.

Mali Cumhuriyeti'nin kuzeyinde somba sivil mimari örneği

Kentlerin planı belirsizdir: birbirine girmiş evler ve yalnızca sarayın geniş alanına ve pazar yerlerine açılan çetrefil, dar yollar. Kentlerde ilginç bir mimari gelişmiştir: orta avlulu ve havuzlu, geniş evler, odaların yer aldığı, çatısı örtülü bir galeriyle çevrilidir. Bu yapılar iklime ve aile yapısına tam bir uyum gösterir.

• *Resim.* Geleneksel dönemde mağara resimlerine rastlanır; ancak tarihöncesine dayanan bu gelenek, XIX. yy.'ın sonunda güney afrikalı son boşiman ressamıyla sona erdi. Buna karşılık Fildişi Kıyısı'ndaki Danlar ve Guereler, Gine'deki Bagalar, Nijerya'daki İbolar, kulübelerinin duvarlarına çokrenkli desenler yapmayı sürdürüyorlar. Birçok kavim, resimleri insan bedeni üstüne yapar. Birkaç örnek dışında geleneksel Afrika'da tuval üzerine resim yoktur. Bu bakımdan, yabancı ülkeler aracılığıyla aktarılan bu sanat türünün doğuşunu görmek ve Dakar (1966), Cezayir (1969), Londra (1969), Paris (la Musée de l'Homme, 1969) ve Lagos şenliği (1977) sergilerinde de görüldüğü gibi, sudanlı, nijeryalı ve senegalli sanatçıların, "yeni afrika resmi"nin doğuşuna katkılarını belirlemek ilgi çekicidir.

MÜZİK

Zenci Afrika'nın çeşitli biçimler altında zengin bir geleneksel müziği vardır. Bazı çalgılar ancak belirli durumlarda ve usta kişilerce çalınabilir; bazı şarkı ve danslara ancak özel törenler ya da işler sırasında yer verilir. Dinsel içerikli olsun ya da olmasın, her müzik türünün bir işlevi vardır; üsluplar birbiriyle çelişir. Örneğin, aynı köyde, şarkıcıların cinsiyetine ya da ayrı ayrı dönem ve uygarlıkların kalıntısı olan çeşitli durum ve koşullara göre değişik türlerde vokal çoksesliliğe rastlanır. Özellikle Batı Afrika'da griot denilen profesyonel müzikçinin, belirlenmiş bir toplumsal konumu vardır; hatta kimi zaman gerçek bir kasta bağlıdır. Afrika müziğinde kullanılan çalgılar sonsuz bir çeşitlilik gösterir. Bir yörede davul biçimlerinde büyük bir çeşitlemeye, bir başkasında çok basit çalgıların yanı sıra usta işi arplara rastlanır. Kimi çalgılara verilen önemin, kimi zaman sağladıkları müzik olanaklarıyla ters orantılı olması, bunların şu ya da bu dinsel töreye, kuruma ya da toplumsal sınıfa özgü olmasındandır. Zenci Afrika müzikçileri en ilkel çalgıları en etkili biçimde kullanmasını bilirler; bunu ritim ustalıklarına, tını konusundaki aşırı titizliklerine ve ritim kalıplarına bir ezgi niteliği verebilme yeteneklerine borçludurlar; böylece çalgılar anlatım açısından önem kazanmakta, örneğin düdük ve davullar yalnızca kodlanmış işaretleri, belirli kalıpları değil, sözlü formülleri de aktarabilmektedir. Zenci Afrika'da arkaik kökenli çalgılara (rhombos, dans zilleri, çeşitli çıngıraklar, ağız tamburası, ritim borusu, vurmalı çalgılar, mısır lavtası vb.) rastlandığı gibi, Afrika'ya özgün çalgılara da rastlanır (sansa, balafon). Ayrıca, tahta davul, dikey, yatay davul, tek ya da çift derili davul, koltuk altına sıkıştırılarak çalınan kum saati biçiminde davul, kertikli kaval, yan kaval, harp, kitara, lavta, lir çeşitleri, kora (arp-lavta), mvet (arp-kitara) ve tek telli viel sayılabilir.

Kullanılan ıskalalar çoğunlukla pentatonik ya da heptatoniktir. Gerçek makam sistemlerine de rastlanır (kora müziği). Ses teknikleri, gerek solocularda, gerek korolarda çeşitli bölgelere göre büyük değişiklikler gösterir. Vokal çokseslilik ve pentatonik ıskalalar Pigmeler ve Boşimanlar gibi en eski kabilelerde rastlanan arkaik kalıntılar olarak değerlendirilebilir. Yine yaygınlıklarına ve en uzak yerlerde rastlanmalarına bakılırsa, paralel üçlü ya da sekizli aralıkla ikisesli olarak ya da karşılıklı söylenen şarkılar, bir dış etkinin sonucu sayılmamalıdır. Yalnızca karşılıklı okuma biçiminde, koro başının ya da başlarının okuyuşuyla koronun verdiği karşılıklar arasında görülen çeşitlemelerin zenginliği bile uzun bir deneyimin varlığını kanıtlamaya yeter.

ZENCİ AFRİKA MÜZİĞİ

sara çalgıcıları (Çad) balafon'cu (solda) tambur'cu (ortada) ve tamtam'cı

AFRİKA BAMYASI a. Bot. Bamyaya benzer biryıllık otsu bitki *(Hibiscus sabdariffa)* ve bunun koyu kırmızı, etli ve ekşi meyvesi.

— Halk hek. Yaprakları ıspanak gibi sebze olarak, meyveleri safra artırıcı, kuvvet ve koku verici olarak kullanılır. Kabız etkisi vardır. Reçeli ya da şurubu yapılır. Türkiye'ye son yıllarda Suudi Arabistan'da çalışan türk işçileri tarafından getirilmiştir.

Afrika Birliği örgütü, bağımsız Afrika devletlerinin birlik, dayanışma ve istikrarını güçlendirmeyi amaçlayan hükümetlerarası kuruluş. İmparator Haile Selasiye'nin tasarısını temel alan Addis Abeba konferansı'yla(22-25 mayıs 1963) kuruldu. Örgüt, 1982'de Güney Afrika Cumhuriyeti ve onun eski bantustanlarının dışında, bağımsız 50 Afrika devletini bir araya getiriyordu. Örgütün klasik bir yapısı vardır ve organları şunlardır: yılda bir kez toplanan eşit haklı üyelerden kurulan ve örgütün en yüksek organı olan devlet ve hükümet başkanları konferansı; yılda iki kez toplanan, gerekirse olağanüstü toplantı yapan bakanlar konseyi (genellikle dışişleri bakanlarından oluşur); merkezi Addis Abeba'da olan genel sekreterlik. Bu organlardan hiçbirinin karar alma yetkisi yoktur. Afrika Birliği örgütü'nün etkinliği, genellikle çok sınırlı kaldı. Bunun gibi, örgütün arabuluculuk, uzlaşma ve hakemlik komisyonu da, Afrika devletleri arasındaki birçok anlaşmazlıkta herhangi bir etkinlik gösteremedi. Yalnızca, sömürgelikten kurtulma ilkesi üzerinde bir anlaşma yapıldı, ama bunun hangi yoldan sağlanacağı konusunda görüş birliğine varılamadı. Bu yüzden Katanga, Biafra ve Batı Sahra olayları sırasında az ya da çok ciddi bunalımlar patlak verdi. Etkinliği sınırlı da olsa bu örgüt, Afrika devletleri arasındaki anlaşmazlıklara büyük devletlerin toptan ve doğrudan müdahale etmelerini önledi. Örgüt, şubat 1982'de, Batı Sahra Arap Cumhuriyeti'ni üyeliğe aldı. Bu devlet, örgütün 51. üyesi oldu.

AFRİKA BOYNUZU, Afrika'nın doğu ucu, Hint okyanusu kıyısında. Dar anlamda, Somali'nin kuzey yarısını (Cibuti Cumhuriyeti'ni, hatta Etyopya'nın bir bölümünü de içine alarak) belirtir.

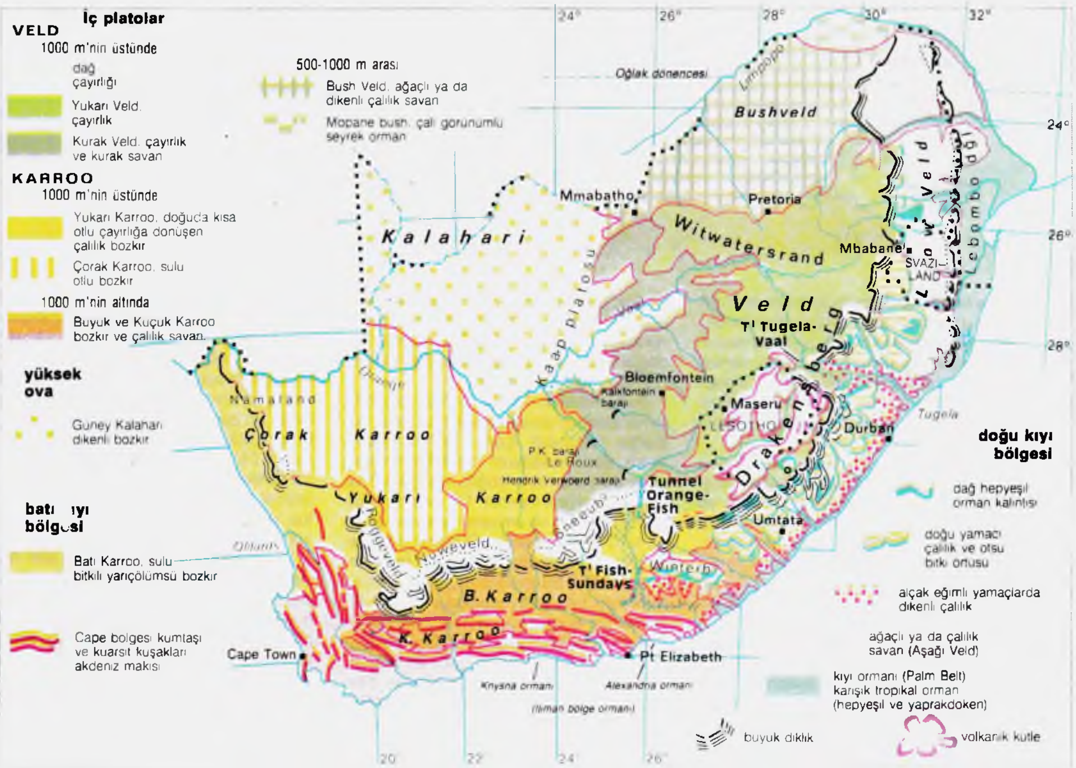
AFRİKA CUMHURİYETİ *(Güney),* Güney Afrika'da devlet, 1 221 000 km^2; 31 394 000 nüf. Başkenti *Pretoria* (yasal başkenti Cape Town). Resmi dilleri *afrikaans* ve *ingilizce.* Cumhuriyet dört eyalete bölünmüştür: Cape, Natal, Transvaal ve özerk Orange eyaleti. Bu eyaletler de 9 özerk toprağa (bantustan) ayrılmıştır. Güney Afrika Cumhuriyeti, Afrika kıtasında eşine rastlanmayan iktisadi gücüyle ırk bileşiminden kaynaklanan zayıf temelleri arasında büyük bir çelişki içindedir.

GÜNEY AFRİKA

COĞRAFYA
doğal çevre

22. ve 35. G. enlemleri arasında yer alan, Limpopo ırmağından Agulhas (iğne) burnuna kadar uzanan Güney Afrika Cumhuriyeti topraklarının çok büyük bir bölümü, tropikal kuşakta yer alır (ülkenin %87'sine yağışlar yazın düşer). Merkezi ortalama olarak 30° G. enlemine denk düşen bir maksimum basınç kuşağının doğrudan etkisindedir. Bununla birlikte, yalnızca Mascareignes antisiklonu ile Güney Atlas okyanusu maksimum basıncı süreklidir; oysa, kıta kökenli öbür yüksek basınçlar, mevsimden mevsime büyük değişiklikler gösterirler: mayıs-ekim ayları arasında 32. enlemin K.'ine yerleşir, alanı güney-batı kıyısına kış yağışları getiren kutup cephesi düşük basınçlarına bırakırlar; yazınsa, daha yüksek enlemlere kayarak zayıflayıp, Mascareignes antisiklonu kökenli alizenin, Kalahari çölü üstündeki ince tabakalar halinde bulunan alçak basınçlara doğru ilerlemesine engel olmazlar. Bulunulan enlem bütünüyle ele alındığında, ülkede, sıcak ve kurak bir iklime neden olur; ama Kuzey yarıküreye oranla kıtanın daralması, okyanusun etkisini artırır ve antisiklon dolaşımının ağır basan etkisini azaltır. Bunun sonucunda,

GÜNEY AFRİKA'NIN DOĞAL ORTAMI

iklimde, bir çeşitlilik gözlenir ve dağlar iklim çeşitlenmesini büsbütün artırır.

Ana çizgileriyle son derece yalın olan yüzey şekillerinin ana özelliği, iç kesimdeki yüksek yaylayla ülkenin kenar kesimlerindeki alçak bölgeler arasında gözlenen çelişkidir. Merkezini Transvaal'in güney kesimindeki Highveld'in, özerk Orange eyaletinin, Cape eyaletinin kuzeydoğu kesiminin oluşturduğu yaylanın yükseltisi, 1 200 - 1 800 m arasında değişir. Yükseltinin K.'e doğru artması, enlemin etkilerini yok eder. Avrupalılar'ın yayılma alanını apansızın genişletmiş olan Büyük Göç, yüzey şekilleriyle iklimin bu elverişli özelliğinden büyük ölçüde destek görmüştür. Yaylanın kenarları, ulaşımı engellemeyen sarp kayalıklar halinde yükselir. Bu kesintisiz yüksekliklerin çizdiği daire yayının eteğinde yer alan alçak topraklarda (içerilere doğru 60-240 km sokulurlar) birbiriyle çelişen görünümler gözlenir: G.-D.'ya doğru basamak dizileri, G.'e doğru Cape sıradağcıkları ve B.'da tekdüze görünümlü dağ eteği. Yüzey şekillerinin bu şematik dizilişi, Cambrianöncesi'nden oranı çelişkisinin dışında kalır ve akarsu ağı da bu durumu yansıtır: akan su hacminin % 85'i, ülke yüzölçümünün 1/4'indedir (doğu ve güney kenarları).

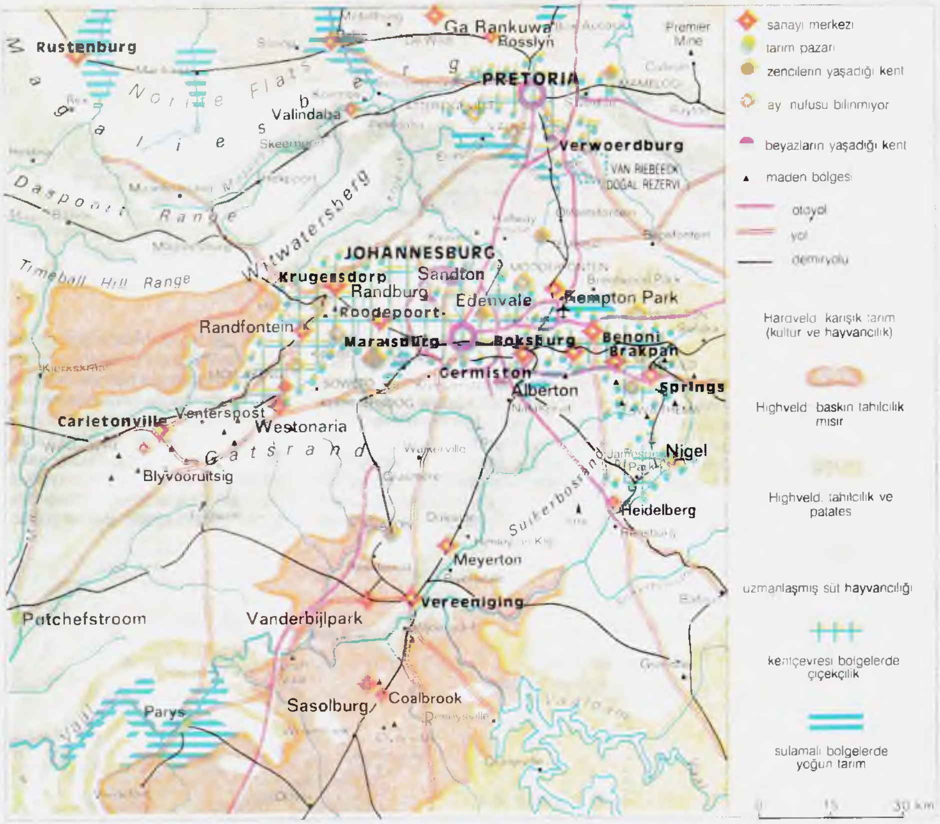
Güney Afrika Cumhuriyeti'ndeki bütün akarsuların toplam verdisinin, Nil'in Assuan barajına akıttığı suyun verdisini aşmadığı göz önüne alındığında, su sorununun ne kadar önemli olduğu daha iyi kavranır: Güney Afrika Cumhuriyeti topraklarının üçte ikisi, 500 mm'den az yağış alır (bu, kuru tarım için gerekli en düşük miktardır). Üstelik, yağışların yıl içindeki dağılımında gözlenen büyük düzensizlik, ciddi kuraklıklara yol açar. Ayrıca, en bol yağış alan bölgeler (Cape eyaletinin güney kesimi ve Natal), başka bir sınırlayıcı etmenin etkisindedir: yamaçların dikliği. Güney Afrika Cumhuriyeti'nın 122 milyon hektarlık yüzölçümünden 102 milyon hektarı ilke olarak tarıma elverişlidir; ama iklim koşulları ve yüzey şekilleri, sulamasız tahıl üretimi için sürülebilen alanı, bu toplamın yaklaşık 1/10'ine düşürür. Geri kalan yararlanılabilecek kurak topraklar hayvancılığa elverişliyse de, otlardan oluşan

nüfus ve apartheid

Halkların dağılımı ırk sorununu açıkça ortaya koyar.

	%	doğum oranı %	ölüm oram %
Zenciler	71,2	40,5	11,7
Beyazlar	16,7	23,3	8,3
Melezler	9,3	42,6	13,0
Hintliler	2,8	30,5	6,6

Bu ırk mozaiğinin coğrafi dağılımı, özellikle çeşitli kümeleri 500 mm'lik eşyağış eğrisinin doğusuna itmiş olan tarihsel etmenlerin sonucudur. Ülkeye dışarıdan getirilen zenci köleler (Boşimanlar ve Hotantolar) ile beyaz sömürgecilerin karışmasından doğmuş olan melezler (*Colo ureds* = renkliler) Cape eyaletinde toplan

JOHANNESBURG BÖLGESI

kalma tabanı ve Permie-Jura döneminde çökmüş kalın bir tortul örtüyü (Karroo sistemi) etkilemiş olan büyük biçimsel bozulmalarının sonucudur; bu yüzden, kenarlardaki ilk bükülmelerden sonra, Tebeşir devrindeki ve Üçüncü Zaman'daki deniz ilerlemeleri dar bir kıyı saçağının ötesini etkileyememiştir.

Hint okyanusu üstündeki nemli hava kütleleri, yağışların başlıca kaynağını oluştururlar. Drakensberg kütlesi, Natal ve Transvaal'de güney-doğu alizesinin etkisini sınırlar; böylece, Güney Afrika kıtasının temel özelliği ortaya çıkar: eşyağış eğrisinin boylam yönünü izlemesi. Yıllık en yüksek yağış toplamları, rüzgâra açık yamaçta gözlenir; buna karşılık, B.'ya doğru yağışlılık oranı düzenli biçimde azalır ve 400 mm'lik yağış sınırı, ülkeyi ikiye böler. Bu bakışımsızlık, batı kıyısında, Benguela soğuk akıntısının kuraklaştırıcı etkileriyle artar. Yalnızca, ülkenin Akdeniz tipi iklimli güney-batı kesimi bu yağışlılık ve pek gür olmayan bitki örtüsü, aşırı otlatmadan ötürü yozlaşma eğilimindedir: dolayısıyla, Güney Afrika Cumhuriyeti'nin doğal kozları varsa da, bu kozları tarımın dışında aramak gerekir.

Buna karşılık, yeraltı, zengin biçimde mineralleşmiş taban sayesinde, uçsuz bucaksız rezervleri içerir. Dünya platin, krom, altın, vanadyum rezervlerinin yarısı ya da yarısından çoğu, manganez ve spat fluor rezervlerinin 1/3'inden çoğu, uranyum, nikel ve amyant rezervlerinin en az 1/10'i, Güney Afrika Cumhuriyeti'ndedir. Karroo'daki maden kömürü rezervlerine gelince, bu yatakların 300 m'den az derinlikte, yarı yatay tabakalar halinde 85 milyar ton kömür kapsadıkları hesaplanmıştır. Ama, ülkede hidrokarbon yoktur.

Tarım ve hayvancılıkla geçinen ülkede, yüzyıl içinde madencilik çevriminin devreye girmesi, ülke coğrafyasını ve farklı ırk gruplarının bir arada yaşama koşullarını altüst etmiştir.

mışlardır. XIX. yy.'da ingiliz hükümetinin çağrısıyla şekerkamışı tarımında çalışmak için gelmiş hintli emekçilerin soyundan gelen Asyalılar, Natal'da toplanmışlardır. İki sömürgeleştirme dalgasının (hollandalı ve ingiliz) sonucu olan avrupa kökenli topluluk, en zengin bölgelere dağılmıştır ve bu topluluklarda kentleşme oranı çok yüksektir. Zenci halka karşı sürdürülen siyasal baskılar, bu topluluğun yarısının toplanmış olduğu sınırlanmış alanlarda nüfus yoğunluğu yüksekliğinin sürmesine yol açmaktadır.

Irk eşitsizliğinin bozulması ve altın madenlerinin işletilmesi (ülkenin iktisadi yapısını kökten değiştirdi) büyük bir coğrafi ve toplumsal hareketlilik yaratır yaratmaz, ırk ayrımı siyaseti (*apartheid*, afrikaans dilinde sözlük anlamıyla "ayırma" demektir) güdülmeye başladı. Güney Afrika birliği'nin kurulmasından kısa süre sonra birlik, sistemin dayandırıldığı ırk ayrımıyla ilgili üç büyük yasa hazırlamıştır.

Bu yasaları şöyle sıralayabiliriz: "Beyaz olmayanlar"ın uzmanlık isteyen işlerde çalışmalarını yasaklayan 1911 ta rihli Native Labour Act (bu *Colour bar* [renk engeli], 1924'ten sonra pekiştirilmiştir); beyaz olmayanların kentlerde yerleşmelerine yalnızca iktisadi gereksinimler çerçevesinde ve sürekli bir denetim altında tutulmaları koşuluyla göz yuman 1923 tarihli *Native Urban Areas Act;* zencilerin kendilerine ayrılmış kabile rezervleri dışında (yani 91 900 km²) toprak satın almalarını yasaklayan (zencilere ayrılmış topraklara, 1936'da çıkarılan *Native Trust and Land Act*'la 62 100 km² eklendi) 1913 tarihli *Native Land Act.* Bu dağınık toprakları temel alan milliyetçi hükümet, 1955'ten sonra, bantustanlar kurmaya girişti ve 1936 yasasında öngörülmüş son toprakları da satın alarak bu işi kararlılıkla sürdürdü. Ama bağımsızlık tanınması, bantustanların geçici işçi depoları olma özelliğinde hiçbir değişiklik yapmadı.

Güney Afrika Cumhuriyeti'nin sanayileşmesi, ırk ayrımcılığıyla ayrımcılığın oluşmasına yardım etmiş olan iktisadi ve toplumsal koşullar arasında bir çelişki sergiler. Kaliteli işçi sıkıntısı, iktisadi yaşamı dar bir boğaza sokmuş ve Avrupa'dan beyaz göçmen getirtme siyaseti, bu sorunun çözümlenmesine yetmemiştir. Üretim artışı, iç pazarın genişlemesine bağlıdır ve bu da ırk toplulukları arasında son derece eşitsiz paylaşılan gelirlerin yeniden dağıtılmasını gerektirmektedir. Geçici işçi çalıştırma sistemi, büyük bir iktisadi savurganlığa ve özellikle de, dış yatırımları ürkütebilecek düzeyde toplumsal sorunlara yol açmıştır.

Sonuç olarak, Güney Afrika Cumhuriyeti'nin yüzyıldan bu yana geçirmiş olduğu iktisadi dönüşümlerin, yaratmış oldukları ırk ayrımının gerilemesini hızlandıracak bir etmen oluşturdukları söylenebilir.

İktisadın ana kesimleri

Tarımın gayrisafi yurtiçi hasılaya katkısı sürekli gerilemektedir: 1911'de % 21, 1978'de % 7. Doğal çevrenin içerdiği olumsuz öğelere karşın, güçlü ve çeşitlilik gösteren bu kesim, ürünlerin büyük bölümü açısından ülke gereksinimini karşılamakta ve dışsatımın değer olarak % 30'unu sağlamaktadır (özellikle şeker, mısır ve yün sayesinde). Ürünler yelpazesi çok geniştir: en çok üretilen tahıl olan mısır (zencilerin temel besini), ekilen alanların üçte birinden çoğunu kaplar (başlıca üretim bölgesi Highveld'dir); Cape eyaletinin geleneksel ürünü buğday (ekilen toprakların % 15'i), iç platoya yayılmaktadır, XVIII. yy. sonunda protestan fransız göçmenlerin diktiği üzüm bağları Cape'in Akdeniz iklimli kesiminin belirleyici özelliğidir; meyve bahçeleriyse çok daha geniş bir alana dağılmıştır. Tarım gelirlerinin yarısından çoğunu sağlayan hayvancılık, Güney Afrika Cumhuriyeti topraklarının 2/3'sini kaplar. Sayı bakımından koyunlar ağır basarsa da (31 M baş), sığır (8,8 M baş) yetiştiriciliği değer bakımından çok daha önemlidir. Ülke su kaynaklarının % 80'i tarıma gider; bu da yüzey ya da yeraltı sularının en verimli biçimde değerlendirilmesini gerektirir; özellikle *Orange River Project*'le (Orange ırmağı tasarısı), Orange vadisinde 230 000 ha toprağın sulanması öngörülmüştür. Tarım üretiminin başlıca bölümünü 80 000 beyaz çiftçi sağlar: bu toplumsal sınıf, başlangıçtan bu yana kamu güçlerinin desteğinden yararlanmıştır (1937'den sonra tarım ürünleri pazarlarını devlet düzenlemeye başlamıştır). Bununla birlikte, sözkonusu destek, verimlilikte ve üretkenlikte önemli değişikliklere yol açmamıştır. Yine de, üretimleri toplam üretimin ancak % 6'sını karşılayan ve verimlilik oranları son derece düşük olan bantustanlarla karşılaştırıldıklarında verimleri yüksektir. Bantustanların tarım üretimine katkılarındaki bu düşüklüğün nedenleri toplumsal (besin tarımı), çevrebilimsel (toprakların hızla aşınması) ve iktisadidir (madencilik ve sanayi bölgelerine göçten ötürü, tarımla uğraşan zencilerin sayısının azalması, sermaye eksikliği).

Kalkınmanın başlıca desteği olan madenler, gayrisafi yurtiçi hasılaya katkılarının (1911'de % 27, 1974'te % 15) düşündürdüğünden çok daha önemli rol oynarlar. 1970'ten sonra pazarlarda altın fiyatlarının yükselmesi, hazinenin, dış borçlarının tümünü ödemesini ve para rezervlerini önemli ölçüde artırmasını sağlamıştır. Ayrıca, kırk kadar ocakta üretilen değerli madenin (yılda yaklaşık 700 ton, dünya üretiminin yarısı) satışına, altın dışındaki metallerin günden güne artmakta olan satışı da eklenir: demir (yılda yaklaşık 18 Mt üretim), amyant (400 000 t), manganez (2,4 Mt), krom (1 Mt'den çok), uranyum (6 000 t), kömür (105 Mt). Üstelik, Güney Afrika Cumhuriyeti, dünyanın ikinci elmas üreticisidir (yaklaşık 7 M krat). Öte yandan, madenler ülkeyi yabancı yatırımlara karşı sorun yaratacak bir bağımlılığa girmekten kurtararak başlıca sermaye birikimi sağlayıcı kesimi oluşturur.

Ülke, 1925'ten sonra bir sanayileşme programının başlatılmış olmasını devlet girişimine borçludur. Ulusal çıkar açısından önem taşıyan dallarda kamu sektörü, toplam sanayi üretiminin % 40'ını karşılar. En büyük üç devlet işletmesi *Escom* (enerji gereksiniminin % 86'sını karşılar); *Iscor* (çelik açısından iç gereksinimin % 85'ini sağlar) ve *Sasol* (1984'ten sonra ülkenin hidrokarbon gereksiniminin yarısını karşılamak için, kömür sıvılaştırma kapasitesini önemli ölçüde artıracak bir tasarı uygulamaktadır). Görüldüğü gibi, sanayinin petrol ve boksit dışında, bol doğal temeli vardır; bunlara İkinci Dünya savaşı'nın etkileri (sanayiyi iç istemin artışını karşılamak zorunda bıraktı) ve hükümetin uyarıcı çabaları (1948'den sonra dışalımın denetlenmesi siyaseti) eklenmektedir. Sanayinin gayrisafi yurtiçi hasıladaki payı, madenciliğinkini 1950'de geçmiştir; günümüzdeyse sanayi, madencilik ve tarımın ortaklaşa katkısını aşmıştır. Büyük olmayan sanayi tesisleri (ortalama 100 işçi), coğrafi bakımdan son derece yoğunlaşmıştır (dörtte üçü Witwatersrand'da ve Cape, Durban, Port Elizabeth liman tesisleri) ve buralarda oldukça yüksek bir oranda beyaz işçi çalıştırılır. Bu kesimde büyük bir çeşitlenme gerçekleştirilmiştir. Üretim değeri bakımından azalan önem sırasına göre besin sanayisi, dokuma sanayisi, kimya sanayisi, temel metalurji ve imalat metalurjisi birbirini izler. Bununla birlikte, yüzyılın başından bu yana sanayide gerçekleştirilen gelişmenin son derece önemli olmasına karşın, dış ticaretinin yapısı bakımından Güney Afrika Cumhuriyeti henüz gelişmiş ülkeler arasına girememiştir: hammaddeler ve yarı işlenmiş ürünler dışsatımı; donatım (20 yıldan bu yana ortalama % 70) ve dayanıksız tüketim maddeleri (% 20) dışalımı. İktisadi gelişme, yakın bir gelecekte, komşu ülkelerdeki siyasal değişikliklerin daha da güncelleştirdiği ırkçılık sorununa getirilecek çözümlere bağlı olacaktır.

TARİH

• *Afrikalılar dönemi.* Tarihöncesi insanları bir yana bırakılırsa, Güney Afrika Cumhuriyeti topraklarına ilk yerleşenler, hoisan dilini konuşan halklar oldu. Günümüzde çöl bölgelerine itilmiş olan bu halklar, eskiden çok daha büyük bir alana yayılıyorlardı. Avcılık ve toplayıcılıkla geçinen Boşimanlar'ın (ya da Bushmen) yaşadıkları ülkeye, XII. yy.'a doğru Namalar (Hotantolar) yerleşti.

XVI. yy.'da gelen Bantular iki yön izlediler. Ambolar ve Hererolar güneybatı'dan gelerek, eskiden Namalar'ın aşmış oldukları yolu izlediler. Zulular, Sotholar (ya da Basutolar), Tsvanalar (ya da Beçuanalar) ve Vendalar, Hint okyanusu kıyısı boyunca, Drakensberg'in kenarına kadar uzandılar. Namalar'ı ve Boşimanlar'ı iç kesimlere püskürten Bantular, bu halkların bir bölümünü de yok ettiler. Namalar'ın ve Boşimanlar'ın bir bölümü de Bantular'la karışarak melezleşti.

• *Hollandalılar'ın yerleşmesi.* Ülkeyi kendileri keşfetmiş oldukları halde, Portekizliler, bütün XVI. yy. boyunca, yaşamaya elverişsiz ve yoksul buldukları bu ülkede herhangi bir tesis kurmaktan kaçındılar. Buna karşılık İngilizler'in Güney Afrika'da resmen olmasa da bir tesisleri (Union Jack) vardı. Sonunda, Jan Anthonisz Van Riebeeck'in komutasında üç gemiyle gelen Hollandalılar, 1652'de ilk sürekli tesisi, Cape'i (o sıralar Hindistan şirketi gemilerinin küçük bir uğrak yeriydi) kurdular.

Başlangıçta, tesiste yaşayanların tümü, birkaç alman ve iskandinavyalı dışında, Hindistan şirketi'nin ücretli memuruydu. Amsterdam bunlara yavaş yavaş "burger" (yurttaş) unvanı verdi. "Özgür" çiftlikler kuruldu. Namalar da, Boşimanlar da, Hollandalılar'a karşı koyacak kadar iyi silahlanmış ya da örgütlenmiş değillerdi. Bu yüzden, yavaş yavaş iç kesimlere çekilmek zorunda kaldılar.

İlk sömürgecilerin *(free burghers)* tarihe, *Boerler* adıyla geçmeleri, "boer"in hollanda dilinde köylü anlamına gelen bir sözcük olmasındandır. Toprak sıkıntısı, "öncü" ruhunu (sonradan "Büyük Göç" sırasında büyük bir güç halini aldı) geliştirdi. Bir tarım sömürgesi yaratma kuruluşu değil, yalnızca bir ticaret işletmesi olan Hindistan şirketi, bu arada çiftçilerle sürekli çatışmaktaydı.

1685'te Fransa'da Nantes Fermanı'nın yürürlükten kalkması, önemli bir fransız protestan göçmen dalgasına yol açtı. Simon Van der Stel valilik görevinden ayrıldığında (1699), bu yeni gelenler uyum sağlamaya başlamışlardı(o sıralar protestan Fransızlar'ın, sömürgedeki beyaz nüfusun 1/6'ini oluşturdukları sanılmaktadır). Toprak genişlemesi sürerken, kölecilik de gelişmekteydi: köleleri, kabile düzenleri bozulan Namalar ya da Madagaskar ve Mozambik'ten satın alınan zenciler oluşturuyordu.

• *Zencilerle çatışma.* Bantu kabilelerinin göçe başlamaları, 1775'te Bantular ile Boerler'i karşı karşıya getirdi. 1779-80 yıllarında bir dizi çatışma birbirini izledi: ilk "Ksosalar" savaşı. Sayı bakımından azınlıkta olan Boerler, *laager* yöntemine başvurarak (modern afrikaans dilinde *laer*) öküz arabalarıyla çevrili ordugâhlar kurdular; böylece, Bantular'ın saldırıları, arabaların oluşturduğu engel karşısında durakhyor, sonra boer binicileri, savaşçıları kovalamaya başlıyorlardı. Böylece Boerler yavaş yavaş üstünlük sağladılar; ama dönemin valisi, Hindistan şirketi'nin parasal durumu büyük ölçüde sarsılmış olduğu için Bantular'la bir anlaşma yapmayı yeğledi. Great Fish ırmağı sınır olarak saptandı.

• *İngiliz müdahalesi ve ingiliz-boer çatışmasının patlak vermesi.* Çeşitli olaylar, Boerler'in hoşnutsuzluğunu artırdı; Hindistan şirketi 1791'de ödemelerini kesip dağıldı; Avrupa'da Fransız devrimi'nin yol açtığı savaşlar sırasında, İngilizler Cape'e saldırılarda bulundular (1795 ve 1806 çıkarmaları).

Yerel garnizonların teslim olmasından ve 1814 antlaşması'nın imzalanmasından sonra sömürge, ingiliz yönetimine girdi. Başlangıçta, İngilizler pek kötü karşılanmadılar. Ama 1806-1834 arasında aldıkları bir dizi önlem, Boerler'i çok öfkelendirdi. Boerler, İngilizler'i, zencileri savunmakla suçluyorlardı. Öte yandan, Orange ırmağının sınır olarak saptanması, toprak edinme sisteminin değiştirilmesi ve İngilizler'in sömürgeye yerleşme hareketinin 1819'dan başlayarak geliştirilmesi, anlaşmazlık nedenlerini oluşturdu. Sonunda, 1833'te köleliğin kaldırılması Boerler'i çılgına çevirdi.

• *"Büyük Göç."* 1834-35'te, özellikle ülkenin doğu ucundan gelen boer toplulukları, Cape sömürgesinden ayrıldılar; 7 000 kişinin göçmesine yol açan bu hareket, 1852'ye kadar sürdü; Boerler bu ayrılış hareketine, mistik bir hava da katmışlardı. İncil'den etkilenerek Çıkış'ı yeniden yaşadıklarını ve "Adanmış Topraklar"a doğru ilerlediklerini düşünüyorlardı.

Büyük Göç, Boerler'i Orange yaylalarına, Limpopo ırmağı kıyılarına ve Natal dolaylarına ulaştırdı. Bu arada Ksosalar, Tsvanalar ve Suaziler ile kanlı çarpışmalara giriştiler. 3 000 zencinin ölümüne yol açan Bloodriver çarpışmasıyla sonuçlanan Zulular'a karşı savaş, Boerler'e Natal yolunu açtı (1838).

Boer Natal devleti, çok kısa ömürlü oldu: İngilizler 1842'de saldırdılar, 1843'te buraları ingiliz toprağı ilan ettiler ve 1856'da İngiltere krallığı'na bağlı bir sömürge durumuna getirdiler.

Ayrıca İngilizler Cape sömürgesi çevresinde bir "tampon eyaletler" kuşağı oluşturdular. Ama bazı kabilelerle ciddi anlaşmazlıklara düşünce, zencilere karşı müttefik kazanacaklarını umarak, Boer eyaletlerinin bağımsızlığını tanımaya karar verdiler. Transvaal'a 1852'de, Orange'a 1854'te (Bloemfontein antlaşması) bağımsızlık tanındı.

• *Boerler savaşı.* Özgür ve görünüşte yazgılarını belirleme hakkını ellerinde tutan, ama yoksul, topraksız, siyasal deneyimden yoksun Afrikalılar ile çevrili olan Boerler'in durumu sağlam değildi. 1877'de, İngiltere'nin Transvaal'i ilhak etmesinden sonra, 1880'de Pretorius, Joubert ve Kruger'in desteğiyle ayaklanarak, İngilizler'i Majuba Hill'de yendiler (1881). Pretoria barışıyla (1881), Boer cumhuriyetlerinin bağımsızlığı tanındı.

İngiltere'nin Bechuanaland'ı ilhak etmesi ve Zambezi ırmağının kuzeyindeki toprakların British South Africa Company'ye (daha çok *Chartered* adıyla tanınan bu şirket, sonradan Güney Afrika Cumhuriyeti ekonomisinin tümüyle değişmesine damgasını vuracak olan Cecil Rhodes'un yönetimindeydi) bırakılması sonucunda, cumhuriyetler yavaş yavaş İngilizler tarafından kuşatıldı. Altın (1885'te bulundu) ve elmas yataklarının işletilmeye başlanması, ülkeyi yeni kurulan kentlerde toplanan ve çıkarları (büyük şirketlerle, İngiltere hükümetince savunuluyordu) Boerler'inkiyle taban tabana çelişen yabancı serüvencilerle (*uitlanders*) doldurdu.

Cape sömürgesinin başbakanı olan (1890) Cecil Rhodes'un, altın madenleri sayesinde Güney Afrika'nın en zengin devleti olma yoluna giren Transvaal'i bir gümrük birliğine çekmek, böylece bütün İngilizler'in denetiminden kurtulmak denemeleri başarısızlıkla sonuçlandı. Kruger'den hiçbir şey elde edemeyince, Johannesburg'da, zamanı gelince *Chartered* birliklerinin de destekleyeceği yeni bir ayaklanma hazırladı. Chamberlain'in etkisiyle Rhodes'un son dakikada fikir değiştirmesine karşın, doktor Jameson, Transvaal'e bir baskın düzenlediyse de (1895) başarıya ulaşamadı. Bunun üzerine Boerler'i büyük ölçüde tutan Avrupa kamuoyu, şiddetli bir tepki gösterdi. Ne var ki, Chamberlain ile ingiliz yüksek komiseri sir Alfred Milner, yavaş yavaş Güney Afrika kıtasında ingiliz egemenliğini kesin biçimde kabul ettirmeyi yalnızca savaşın sağlayabileceğini düşünmeye başlamışlardı. Savaşa, Kruger'in uitlander'lere oy hakkı vermeyi reddetmesi ve ingiliz birlikleri gönderilmesine son verilmesini isteyen ültimatomu bahane oldu: 11 ekim 1899'da Transvaal savaşı patlak verdi. Savaş, 1902'de boer devletlerini ortadan kaldıran Vereeniging antlaşmasıyla sona erdi.

• *Güney Afrika birliği.* Savaştan sonra temel sorun, yerle bir olmuş ülkeyi yeniden kurmaktı; Boerler, işgalcı birliklere karşı pasif direnmeye girişmişlerdi.

Ama çok geçmeden Boerler, güvenceli gibi görünen bir federasyon çerçevesinde siyaset ve kültür yaşamına yeniden kavuştular. Yeni bir dilin (afrikaans) gelişmesini sağlayacak özel öğretim kurumları, kültür dernekleri kurdular. 1906'da boer partileri "Het Volk" ile "Oranje Unie", Transvaal'de ve Orange'da yapılan seçim yoklamalarında önemli başarılar kazandılar.

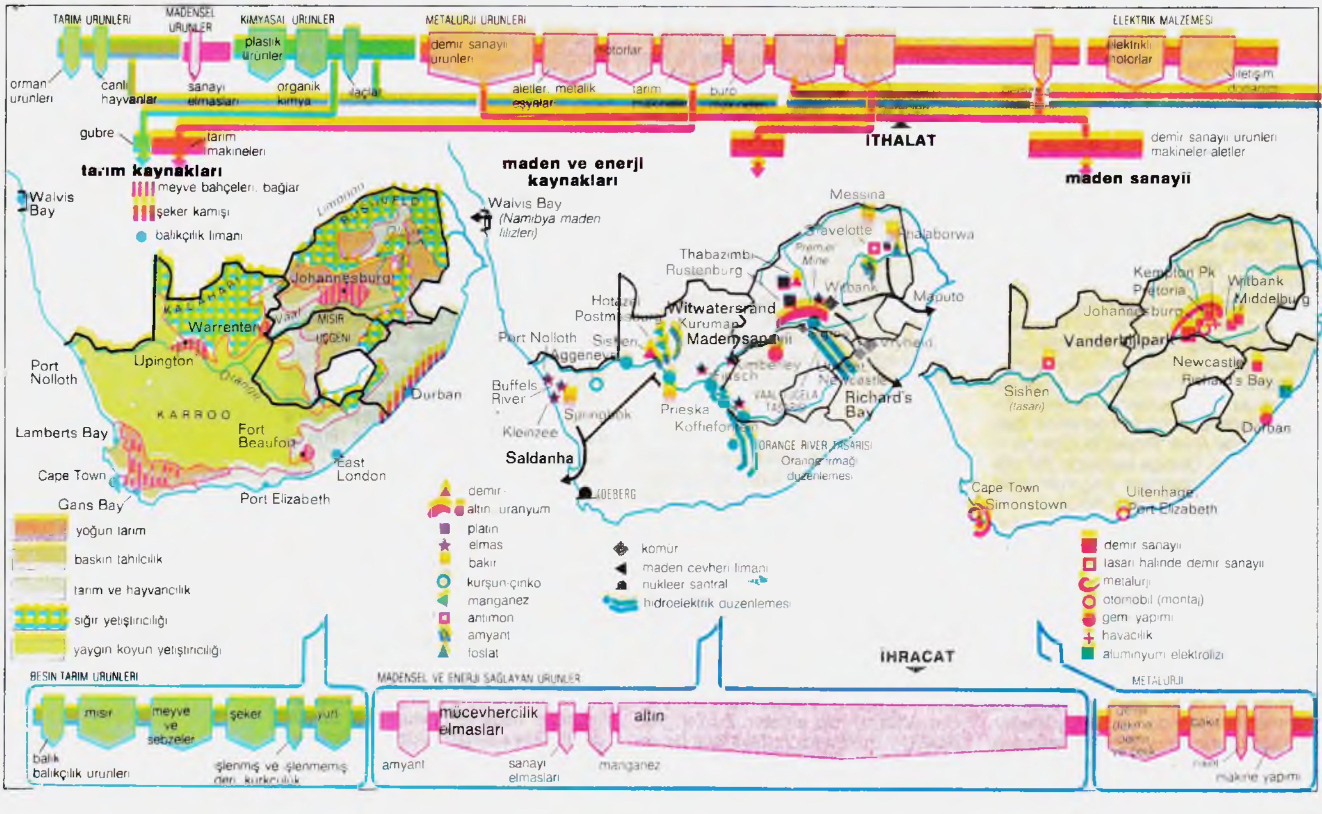
1910'da, dört sömürgenin ortak anayasası "South African Act"'in yürürlüğe konmasıyla, Güney Afrika birliği kuruldu. Bir valinin yönettiği ve yerel birer meclisleri bulunan eyaletler, okul ve toplum sorunlarıyla sınırlı bir özerklikten yararlanıyorlardı. Bütün birliğin yasama gücü, iki meclisli bir parlamentodaydı: Avrupa kökenlilerin oylarıyla seçilen Millet meclisi; atamayla ışbaşına gelen Senato. Yürütme gücünü, Londra'dan atanan bir genel vali üstlenmişti. Başbakanı–Pretoria'da görev yapıyordu– çoğunluk partisinin başkanı olan hükümet, parlamentoya karşı sorumluydu. Atanan ilk başbakan bir Afrikaner'di: Louis Botha (1910-1919). Birlik toprakları içinde iki sömürge kalmıştı: Basutoland ve Svaziland. Ayrıca, güney-batı kesim, Almanlar'ın elindeydi.

1914 ağustosunda birlik, Almanya'ya savaş açtı; Güney-Batı, gönderilen birliklerle alındı (Almanlar 1915 temmuzunda teslim oldular). 1916'da, Alman Doğu Afrikası da, Jan Christiaan Smuts'un saldırılarıyla ele geçirildi. Savaştan sonra, Milletler cemiyeti, Güney-Batı Afrika'yı yönetme mandasını Güney Afrika birliği'ne verdi.

• *Afrikaner ulusçuluğunun gelişmesi.* 1913 ocağında general James Hertzog, Louis Botha'nın (öl. 1919) ve hükümet başkanlığında onun yerini alan general Smuts'un (1914-1924) Güney Afrika partisi'nin (→ AFRİKANER *partisi.*) bölünmesi üzerine ingiliz karşıtı Ulusal parti'yi (*National Party*) kurdu. Smuts, işçi partisiyle Ulusal parti'nin koalisyonuna yenildi: Ulusal parti başkanı Hertzog, başbakan (1924-1939) oldu ve 1926'daki imparatorluk konferansında, ülkesinin egemenliğini onaylatmayı başardı.

Ulusal parti, bu bağlam içinde, *eerbaare apartheid* (onurlandırılan ayırım) diye nitelediği, yerlilerin beyazlardan ayrılmasını öngören siyasetin baş savunucusu kesildi. Afrikaner ulusçuluğu, Güney-Batı kesiminin fiilen ilhakıyla ve Güney Afrika kıtasındaki öbür devletler, özellikle de Rodezya üzerinde hak istekleriyle ortaya çıktı. Irkçılık ve ulusçuluğun ortaya çıkışı, 1922'de Avrupa kökenli işçilerin, zencilerin işe alınma sistemini değiştiren 1921 tarihli Madenciler kurulu kararına karşı

GÜNEY AFRİKA'NIN EKONOMİSİ

başlattıkları grev dönemine rastladı. Alınan önlemler, Afrikalılar'ın bazen, beyazların 1/10'i kadar ücretlerle çalıştırılmasını sağladı.

İki dünya savaşı arasında, apartheid önlemleri yoğunlaştırıldı. 1933-1939 dönemi boyunca, parlamentodaki ırkçı ve aşırı görüşlü azınlığın temsilcisi, "Birleşik ulusçu parti"nin (*United Nationalist Party*) başkanı doktor Daniel François Malan oldu.

• *İkinci Dünya savaşı ve ırkçılığın gelişmesi (1939 - 1961).* Ülkesinin savaşta yansız kalmasını öğütleyen başbakan Hertzog, 1939'da meclisteki çoğunluğunu yitirdi. Yerine geçen Smuts (1939-1948), nazi etkisine karşı savaşım verdiyse de doktor Malan'ın önderliğinde, Afrikaner'ler'in İngilizler'den, beyazların da zencilerden üstün olduğunu savunan "zavallı beyazlar" dalgasına karşı koyamadı.

1948 seçimlerini kazanan Malan, başbakan oldu (1948-1954): o tarihten sonra, apartheid siyaseti yalnızca zencilere uygulanmakla kalmayarak, Natal'daki Hintliler'e de yayıldı (1948'de oy kullanma hakları ellerinden alındı). Beyazlarla beyaz olmayanlar arasında evlilikler yasaklandı; bir dizi yasayla, beyaz olmayanların özgürlükleri kısıtlandı; hatta, bu yasayla İngilizler'in Güney Afrika birliği'ne yerleşmeleri ve bir komünist partinin gelişme olasılığı engellenmeye çalışıldı. Buna koşut olarak, toprak genişletme siyaseti sürdürüldü: örneğin 1949'da güneybatı toprakları fiilen ilhak edildi.

Malan'ın yerine geçen J.C. Strijdom (1954-1958) ve H.F. Verwoerd (1966'da öldürüldü), onun siyasetini pekiştirdiler: ama Cape eyaletindeki melezlerin 1956 seçimleri için hazırlanan seçmen kütüklerinden silinmesi gibi önlemler, Hintliler'in ve zencilerin muhalefetini şiddetlendirdi. 1952'de Afrika Ulusal kongresi ve önderi Albert John Luthuli, pasif direnmeyle nitelenen bir "meydan okuma" hareketini başlattı. Bastırma çabalarına karşın, hareket sürüp gitti ve 1960'ta Sharpeville'de, 1963'te Transkei'de patlak veren kanlı sokak çatışmaları sırasında doruğuna ulaştı.

Uyguladığı siyasetin, özellikle de ırk ayrımcılığının BM ve Commonwealth tarafından eleştirilmesinden usanan Ulusal parti'nin, 1961'de düzenlediği referandum, Cumhuriyet'in ilan edilmesinden ve Commonwealth'den ayrılmaktan yana olanların ezici oy üstünlüğüyle sonuçlandı. 31 mayıs 1961'de tam bağımsız Güney Afrika Cumhuriyeti'nin kurulduğu açıklandı ve Charles Swart ilk cumhurbaşkanı oldu.

• *Bağımsız cumhuriyet.* Birleşmiş Milletler örgütü, 1962'den sonra sürekli olarak, Güney Afrika Cumhuriyeti ile ilişkilerin kesilmesini ve ürünlerinin boykot edilmesini istediyse de sonuç alamadı; 1964'te Lagos'ta aldırdığı kınama kararının da hiçbir etkisi olmadı.

1966 seçimlerinde Ulusal parti, durumunu sağlamlaştırarak, 166 milletvekilliğinden 126'sını kazandı. 1966'da başbakan H. Verwoerd'ün bir beyaz tarafından öldürülmesi ve yerine B.J. Vorster'in geçmesi, önemli bir değişikliğe yol açmadı. 1970'te Birleşik Muhalefet partisi (İngilizce konuşanlar ve daha ılımlı bir ırkçılıktan yana olanlar) görece bir başarı göstererek, milletvekili sayısını 37'den 47'ye yükseltti.

Aslında, iktidar partisi apartheid siyasetini dilediğince yoğunlaştıracak güçteydi. Nitekim, mayıs 1968'de çıkarılan bir yasayla, melezlerin (1 800 000 nüf.) meclise temsilci göndermeleri yasaklandı. Melezler Temsili meclisi'nin (*Coloured Persons Representative Council* ya da *CRC*) çoğunluk dengesi, bu meclise 1969'da hükümet yanlısı 20 üye atanarak değiştirildi. Farklı ırklardan siyasal topluluklar arasında her türlü ilişkiyi yasaklayan yeni bir yasa çıkarılması, çok ırklı bir siyasetten yana olan Liberal parti'nin dağılmasına yol açtı.

1968'de beyaz öğrencilerin önce Cape Üniversitesi'nde, sonra öbür üniversitelerde (özellikle Johannesburg ve Durban'da) düzenledikleri ırk ayrımına karşı gösterileri din yetkilileri de destekledi. Aynı yıl, ülkenin kuzey kesiminde gerillalara karşı manevralar yapıldı. Güvenlik örgütü ve gizli servisler güçlendirildi. Ülke, en yeni silahlarla donatılarak, Afrika'daki öbür devletlere karşı tartışmasız bir üstünlük sağladı.

Güney Afrika Cumhuriyeti, 1969'da, BM'nin Afrika'nın güney-batısından (Namibya) çekilmesi uyarısını reddetti. Namibya fiilen bir Güney Afrika Cumhuriyeti eyaleti oldu ve ırk ayrımı burada da uygulandı.

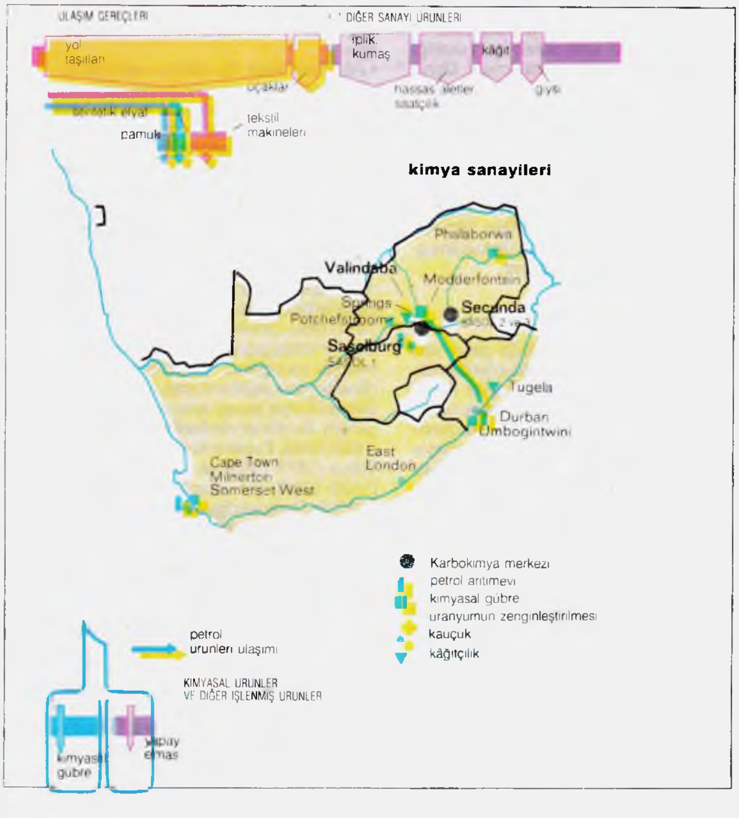
1970'ten sonra B.J. Vorster, ülkesini kuşatan yalnızlık çemberini kırmaya uğraştı. Malavi ile diplomatik ilişki kuruldu. Fildişi Kıyısı cumhurbaşkanı, Uganda cumhurbaşkanının da onayıyla, Güney Afrika Cumhuriyeti ile diyaloga hazır olduğunu açıkladı. Bu arada, Mozambik ve Rodezya sınırları yakınında, ulusçu gerilla hareketleri gelişmekteydi.

1973'ten sonra, dünya petrol bunalımının etkileri duyulmaya başlandığı sırada, toplumsal anlaşmazlıklar arttı. Hükümet nisan 1974'te, erken seçime (20 milyonluk nüfustan yalnızca 2 milyon beyaz seçmen) gitti. Sonuçta, B.J. Vorster'in meclisteki çoğunluğu arttı (169 milletvekilinden 122'si). Dolayısıyla hükümet, çokuluslu bir Güney Afrika devletinin kurulmasını amaç alan bantustanlar siyasetini daha da hızlandırarak sürdürdü. Kurulacak devletin, bağımsız ya da özerk (aslında iyice bağımlı) bantu eyaletleriyle beyazlar hükümetinden oluşacak bir tür federasyon olması, bu federasyonda halk topluluklarının iktisadi ve siyasal bağlarını koruyarak birbirine koşut evrim geçirmeleri tasarlanmıştı. Ayrıca Pretoria hükümetinin, sanayileşmiş beyazlar kesiminde çalışan zencileri, zorla doğdukları yerin uyruğuna geçirmesi, bu işçileri Güney Afrika Cumhuriyeti içinde birer yabancı haline getirmişti.

1974'te ABD, İngiltere ve Fransa'nın vetosu, Güney Afrika Cumhuriyeti'nin BM'den çıkarılmasını önledi. 1975'te Angola ve Mozambik'in bağımsızlıklarına kavuşmaları, Afrika kıtasının bütün güney kesimindeki siyasal koşulları değiştirdi. Londra'daki İşçi partisi hükümeti, 1975'te İngiltere'nin Cape yakınındaki Simonstown deniz üssünü gerektiğinde kullanmasını öngören askeri antlaşmayı bozdu.

1976'da Johannesburg yakınındaki büyük zenci yerleşim merkezi Soweto'da, okullarda afrikaans dilinin zorunlu ders olarak okutulmasına karşı direnen zencilere, güvenlik kuvvetlerinin ateş açması, yüzlerce zencinin ölümüne neden oldu. Karışıklıklar Cape eyaletine yayıldı. Siyah Bilinç hareketi önderi Steve Biko'nun, tutuklu bulunduğu cezaevinde işkenceyle öldürülmesi üzerine çıkan olaylara karşı, devlet, 50 örgüt önderini tutukladı. Uygulanan devlet terörüne karşı çeşitli ülkelerden, uluslararası kurumlardan tepkiler geldi. B.M. Güvenlik konseyi aldığı bir kararla Birleşmiş Milletler örgütü üyesi devletlerin Güney Afrika Cumhuriyeti'ne silah satışını yasakladı (1977). Bu, konseyin Birleşmiş Milletler üyesi bir devlete karşı aldığı ilk ambargo kararı oldu. Buna karşı, iktisadi yaptırım uygulanması istekleri, Güvenlik konseyi'nde yeterli desteği bulamadı.

Irk ayrımı politikasının temel uygulamalarından biri olan özerk zenci devletçikleri (homeland/bantustan) içinde zencileri toplama sonra da bu birimlere bağımsızlık verme girişimi uygulamasına başlandı. 1976'da Transkei bu duruma getirildi. Üç "homeland" onu izledi (Bophuthatswana, Venda, Ciskei). Bu siyaset doğrultusunda, geri kalan altı devletçiğe verilecek bağımsızlıkla, Güney Afrika'da çoğunluğu oluşturan zencilerin tümünün vatandaşlık hakkından yoksun bırakılması planlanmıştı. Kasım 1977'de yapılan seçimlerde B.J. Vorster'in başkanı olduğu Ulusal parti, ingilizce konuşan seçmenlerin bir bölümü Afrikaner'leri desteklediği için, 165 milletvekilliğinden 134'ünü kazandı. Cumhurbaşkanı Diederichs ağustos 1978'de ölünce, yerine B.J. Vorster geçti; Pieter Willem Botha da başbakan oldu. Bu durum siyasal çizgide gözle görülür bir değişikliğe yol açmadı. Adı bir mali rezalete karışan B.J. Vorster, haziran 1979'da istifa etti; yerine Ulusal parti'nin adayı Marais Viljoen geçti. Nisan 1981'de yapılan seçimin

sonuçları Ulusal parti'nin yine 131 milletvekili çıkararak çoğunluğu koruduğunu gösterdi.

Uluslararası ilişkileri hemen hemen kopan yönetim, sert ırkçı siyasetinden ödünler vermeye başladı. Zencilere sendika kurma hakkı tanındı (1979). Zenciler dışında, melezler ve hintlilerin de yer alabileceği bir danışma kurulu olan Başkanlık konseyi kuruldu (1980). Dış ilişkilerde düştüğü yalnızlıktan kurtulmak isteyen yönetim, ABD'nin desteğini aradı. Carter'in başkanlığı döneminde kopan ilişkiler Reagan yönetiminde yeniden canlandı. Dışişleri bakanı Pik Botha, Reagan ile buluştu (15 mayıs 1981). Şubat 1982'de Carter döneminde ABD'nin Güney Afrika ile ticaretine koyduğu sınırlamalar kaldırıldı. İsrail ile ilişkiler kesintisiz sürdü.

Namibya'nın sömürgelikten çıkması için savaşım veren uluscu SWAPO (Güney Batı Afrika Halkı Örgütü), Güney Afrika ordu birliklerine karşı gerilla savaşı başlattı. Komşu ülkeler, Angola ve Zambiya'dan desteklenen bu eylemler yönetimin durumunu güçleştirdi. Getirilen bir dizi sert önlemle direnişlerin kırılmasına çalışıldı. Haberleşmenin korunması yasasıyla basın denetim altına alınırken, İç güvenlik yasasıyla yayın organlarında kimi kişilerden söz edilmesi bile engellendi (1982). Kilise, ırkçı iktidara karşı ılımlı direnişini sürdürdü. Güney Afrika Kiliseler konseyi başkanı Peter Storey, operasyon yürütülen alanlarda çıkan olaylardan % 90'ında, Güney Afrika silahlı kuvvetlerinin sorumlu olduğunu açıkladı (1983). Uluslararası Af örgütü de hükümetten, yaygınlaşan yargılamasız idamların, işkencenin, sivillere karşı işlenen cinayetlerin durdurulmasını istedi. Yaşam boyu hapis cezasına çarptırılan Afrika Ulusal kongresi başkanı Nelson Mandela, yeni anayasa tasarısına karşı zencileri direnişe çağırdı; Soweto'da gösteriler başladı. Güney Afrika Kiliseler konseyi genel sekreteri rahip Desmond Tutu, tüm hıristiyanların anayasaya red oyu vermelerini istedi (eylül 1983). Rahip Tutu'ya, ırk ayrımıyla mücadelede birleştirici rolü için 1984 Nobel Barış ödülü verildi.

Baskılar karşısında Ulusal parti yönetimi melez ve hintli azınlıklara siyasal haklar tanıyan reformlar yapma gereği duydu. Aşırı sağ kanat milletvekillerinden 17'si Andries P. Treurnicht önderliğinde, partiden ayrılarak Muhafazakâr parti'yi kurdular (mart 1982). Aşırı sağ partilerin ve büyük zenci çoğunluğun karşı çıktığı yeni anayasa mecliste kabul edildi. Bu anayasayla başkanlık sistemine geçildi. Beyazların, melezlerin ve Hintliler'in üç ayrı meclisi oldu. Tüm zenci direniş örgütleri Afrika Ulusal kongresi adı altında birleştiler. Kimi devlet kurumlarına yönelik eylemler, hükümet kuvvetlerince acımasızca bastırıldı. Anayasanın kabulünden sonra başlayan olaylar sürdü. Bir yıl sonunda gösteri ya da grevlere katıldıkları için öldürülenlerin sayısı 500'ü geçti. Yapılan seçimlerde Ulusal parti yerini korudu. P.W. Botha devlet başkanı seçildi (5 eylül 1984).

Soweto olaylarının 10. yıldönümünde hükümet olağanüstü hal ilan etti. Soweto kenti asker tarafından işgal edildi. Komşu ülkelerle ilişkiler gerginliğini korudu. Lesotho, Güney Afrika birliklerince kuşatıldı (ocak 1986), Angola'ya saldırılar başladı (ağustos 1986). Zambiya ve Zimbabve'nin, iç siyaseti eleştirmelerine karşılık olarak bu ülkelerden ithal edilecek mallara vergi konacağı açıklandı (ağustos 1986). Güney Afrika hükümeti ağustos 1988'de Angola ve Küba'yla, Afrika'nın güneybatısında ateşkesi ve Güney Afrika birliklerinin Angola'dan çekilmesini öngören bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşma aynı zamanda Küba birliklerinin Angola'dan çekilmesi karşılığında Namibya'nın 1 nisan 1990 itibariyle bağımsızlığını kazanmasını öngörüyordu. Botha istifa edince, 1989'da cumhurbaşkanlığına F. W. de Klerk seçildi ve şubat 1990'da, bir süre sonra zencilere de oy hakkı tanınacağını ve azınlıkların korunacağını açıkladı. Afrika Ulusal kongresi'ni ve o güne kadar yasaklanmış öbür cemiyetleri yasallaştırdı, Nelson Mandela'yı serbest bıraktı. Ama siyahlar, Birleşik demokratik cephe'yle (United Democratic Front [UDF]) Zulu İnkatha hareketinin Natal'daki çatışmalarından zarar gördüler. Bu yüzden, hükümet, 1990'da, acil durumu yalnız Natal'da muhafaza etti. Ağustos 1991'de ırk ayrımcılığını düzenleyen son yasalar da kaldırıldı. Cumhurbaşkanı F. de Clerk'ın reform politikası hakkında düzenlediği referandum büyük bir başarı kazandı (% 68,7 evet).

ASKERİ TARİH

Süveyş kanalının yeniden hizmete girmesinden (1975) sonra da Avrupa petrolünün bir bölümünün Cape yoluyla transit taşınması sürdürüldüğü için, Güney Afrika Cumhuriyeti'nin stratejik önemi büyüktür. Hükümet, dışta (Hint okyanusu'nda sovyet gücünün artması) ve içte (zenci sorunu nedeniyle), gün geçtikçe tehlikenin arttığının farkındadır. Güney Afrika Cumhuriyeti BM'nin silah satımına koyduğu ambargolar (bu ambargolara İngiltere 1964'ten bu yana, hükümet değişikliklerine göre az ya da çok, Fransa ise 1974'ten bu yana tam olarak uymaktadır) nedeniyle, siyasal yalnızlığının yanı sıra, askeri açıdan da yalnızdır. Pretoria hükümeti bu yüzden, ülkeyi güçlü ve çağın koşullarına uygun silahlarla donatmayı kendi olanaklarıyla gerçekleştirmeye çalışmakta, ama çabası, asker sayısını artırmakla ve askeri donatımın yenilenmesiyle sınırlı kalmaktadır. Güney Afrika Cumhuriyeti'nin savunma bütçesi 1979'da 2,23 milyar doları (yani gayrisafi yurtiçi hasılanın % 5'ini) bulmuştur. Sürekli silah altında bulundurduğu asker sayısı 63 000'dir (her erkek iki yıl zorunlu askerlik hizmeti yapmaktadır). Bu kuvvet, sekiz yıl süreyle her yıl 30 gün silah altına alınan yedeklerin oluşturduğu *Citizen Force*'a bağlı 100 000 kişinin çağrılmasıyla çabucak büyüyebilmektedir. Ayrıca, ülke savunması için eğitilmiş sivillerden oluşan 90 000 kişilik bir de komando kuvveti vardır. Kara kuvvetleri, 9 bölge komutanlığına ayrılmış 15 alaydan oluşur. 250 ingiliz Centurion tankı, patentle ülkede üretilen 1 600 AML Panhard tankı ve gelişmekte olan silah sanayisinin ürettiği 500 hafif zırhlı araçla donatılmıştır. Deniz kuvvetleri, 1 000 tonluk üç denizaltı (1972'de Fransa'dan alınmıştır), 2 eski destroyer ve 20 kadar çeşitli gemiden oluşur. Hava kuvvetleri, 400 kadar savaş uçağı (70'i fransız yapımı Mirage III) ve büyük bölümü fransız yapımı 170 helikopteri kapsar. Silahlı kuvvetler bütünüyle beyazlardan oluşmuştur. Bununla birlikte, 1978'de melezlerden oluşan bir alay da kurulmuştur: *Cape coloured regiment.*

KURUMLAR

21 eylül 1983'te yürürlüğe giren yeni anayasayla ingiliz tipi parlamenter demokrasiden başkanlık sistemine geçildi. İlk kez melez ve hintli azınlığa temsil hakkı verilirken ülkenin çoğunluğunu oluşturan zencilere yine oy hakkı verilmedi. Eski anayasada başkanla başbakan arasında paylaşılan yetkiler devlet başkanında toplandı. Parlamento üyeleri gibi 5 yıl için seçilen devlet başkanı, üç meclisten seçilecek 50 beyaz, 25 melez ve 13 hintli üye tarafından seçilir. Parlamento üç meclisten oluşur: Meclis (beyazlar) 178 üye, Temsilciler meclisi (melez vatandaşlar) 85 üye ve Delegeler meclisi (hintli vatandaşlar) 45 üye. Devlet başkanı meclisleri toplantıya çağırır, gerekirse toplantıları erteler ya da belli koşullarda, dağıtabilir. Toplumun tümünü ilgilendiren konularda üç meclisin kararının uyumlu olması gerekir. Bu uyum sağlanamamışsa konu Başkanlık konseyi'ne iletilir; kesin kararı konsey verir. Bir danışma meclisi niteliğinde olan bu konsey, kamuyu ilgilendiren konularda başkanın dikkatini çeker, başkanın havale ettiği konuları inceler. Zencilerle ilgili konuları doğrudan devlet başkanı karara bağlar. Parlamento Cape Town'da, başkan ve bakanlar kurulu Pretoria'da çalışır.

EDEBİYAT

Güney Afrika edebiyatı, üç büyük dil alanına bölünür: bantu dilleri, afrikaans alanı ve ingilizce edebiyat alanı.

• *Bantu alanı.* Sotho, ksosa ve zulu edebiyatlarıyla temsil edilen bu alan kuşkusuz en eskisidir; çünkü XIX. yy.'ın ilk yarısından başlayarak misyonerler, İncil'den ve John Bunyan'ın *Pilgrim's Progress*'inden bu dillere çeviri yapmaya başlamışlardı; güney afrika edebiyatının çıkış noktası bu çevirilerdir. E.L. Segoete ile Z.D. Mangoela, sotho edebiyatının öncüleri sayılabilirse de bu edebiyat, ününü özellikle Thomas Mofolo'ya borçludur; onun 1925'te yayımlanan ve 1931'de ingilizceye çevrilen *Chaka*'sı tüm Afrika'da çok büyük bir başarı sağladı. Mofolo bu yapıtıyla birçok yazara örnek oldu. Ksosa dilinde en seçkin yazarlar şunlardır: S.E.K. Mqhayi – *Ityala Lama Wele* (1905) adlı romanı, ilk Avrupalılar'ın gelişinden önce, eski hükümdarlar saraylarındaki yaşamı canlandırma çabasıdır – ; *UmYezo* adlı şiir kitabıyla tanınan J.R. Jolobe ve *Ingqumbo Yeminyana* (1951) adlı öyküde, misyonerler tarafından öngörülen edebiyat kurallarına karşı çıkan ve geleneksel kabile değerlerinin sürekliliğini savunan A.C. Jordan. Bantu alanı edebiyatlarının en yenisi olan zulu edebiyatı, J.L. Dube'nin, *İsitha Esikhulu Somuntu Emnyama Nguya Ugobo Iwa Khe* (Zenci adamın en büyük düşmanı kendisidir) [1922] başlıklı yergisiyle daha baştan, Güney Afrika'daki zencilerin sorunlarına el attı; ama bu edebiyatın en iyi temsilcisi, hiç kuşkusuz, romancı ve şair B.W. Vilakazi idi (1906-1947). Onun en tanınmış yapıtı olan *Amal'ezulu* (1945), zencileri yoksulluğa sürükleyen koşulları yüreklilikle ortaya koydu. Si King Masinga ve Welcome Msomi (*Umabatha*, 1972), Shakespeare'i zulu diline çevirdiler; hıristiyan misyonları içinde ortaya çıkan bantu edebiyatları, ezilenlerin karşı çıkışlarını dile getirmek üzere, yavaş yavaş ilk yapıtların ahlakçılığını ve folklorunu dışlar duruma geldiler.

• *Afrikaans alanı.* Bu dildeki edebiyat, tümüyle değişik bir gelişme çizgisi gösterdi. Ortaya çıkışı ve gelişimi XVII. yy.'dan başlayarak Cape bölgesine gelen Hollanda kökenli sömürgecilerin buraya yerleşmeleriyle sıkı sıkıya ilgilidir. Bu sömürgeciler, afrikaans denilen dillerini (Güney Afrika'da konuşulan hollanda dili) sonunda ulusal bağımsızlığın simgesi ve boer topluluğunun temel kültür öğesi haline getirdiler. Boer topluluğu için dil sorununun önemini ilk kez kavrayan, Hollanda protestan kilisesinin bir papazı, aziz S.J. Du Toit (1847-1911) oldu. Onun çabaları, 1914'te, afrikaansın ortaöğrenimin resmi dili kabul edilmesiyle sonuçlandı. Bununla birlikte, bu dilde ilk yazılı yapıtların ortaya çıkması için Birinci Dünya savaşı sonrasını beklemek gerekti. Bu dönemde özellikle Jan Celliers (1865-1940), Eugène Marais (1871-1936), Totius (1877-1953) ve Louis Leipoldt'un (1880-1947) şiir kitapları yayımlandı. 1930'da *Dertigers* hareketi gelişti: tarihsel fresk, romantik içdökme ve metafizik düşünüş arasında henüz kararsız durumdaki bir edebiyatın karmaşık eğilimlerini en iyi anlatan yapıtlar, N.P. Van Wyk Louw'un (1906-1970) çalışmaları oldu. Van Wyk Louw, yaratımına katkıda bulunduğu edebiyat dili üzerine de önemli bir çalışma yaptı ve uzun süre yaşamöyküsü bilgileriyle sınırlı kalan eleştiriye derin bir yenilik getirdi. Daha küçük çapta iki şair onun izinden gittiler: Elisabeth Eybers (*Die stil Avontuur, Die Ander Dors*) ve Uys Krige (*Rootdag, Hart Sonder Hawe*). Krige'nin lirizmi büyük romantiklerin etkisini açı-

ğa vurdu; yazar o zamandan beri, duygu ve düşüncelerini ingilizce anlatmayı yeğledi. İkinci Dünya savaşı'nın neden olduğu çalkantıların ardından ilk sırayı yine şairler aldı. Bunlar arasında özellikle şu adlar dikkati çekti: D.J. Opperman *(Heilige Beeste, Joernaal van Jorik)*, S.J. Pretorius, Ernst Van Heerden, Peter Blum. Ama 1960'tan başlayarak, o güne kadar önemsiz kalan roman (yine de, 30'lu yılların en çok satan kitaplarından Hettie Smit'in *Sy Kom Met Die Sekelmaan*'ını ayrı tutmak gerekir), afrikaans edebiyat ürünleri arasında ayrı bir yer tuttu. Bir ölçüde fransız "yeni roman"ının etkisinde bir "öfkeli gençler" topluluğu olan *Sestiger*'ler ("60'lı yılların" yazarları), güney afrika toplumundan gerçeğe daha uygun bir görüntü vermeye koyuldular; yapıtlarında tutucu çevrelerin zaman zaman onaylamadıkları bir içtenlik tasası gözlendi. Böylece, akımın en ünlüsü olup *Die Ambassadeur* romanıyla adını çoktan duyurmuş olan André Brink, 1973'te, *Kennis van die aand*'ın yayımı sırasında sansürün sert tutumuyla karşılaştı (o zamana kadar sansür, afrikaans diliyle yazan yazarlara çok hoşgörülü davranmıştı). Romancı Etienne Leroux da *(Sewe dae by die Silbersteins, Die Derde Oog)* bu sertlikten yakasını kurtaramadı; bu durum, yaşça küçüğü olan Brink gibi, Leroux'nun da yapıtlarında *(Een Vir Azazel)* tabu konu olan, beyazlarla beyaz olmayanlar arasındaki cinsel ilişkileri ele almasından kaynaklanıyordu: bu konuyu işleyip ilgili yasayı hiçe saydığı için şair ve ressam Breyten Breytenbach (doğ. 1939) da birçok kez hapsedildi.

• *İngilizce alanı.* Buna karşılık, ingilizce yazan yazarlar, ister beyaz ister zenci olsunlar, "apartheid" (ırk ayrımı) sistemini sürdürmeye çok önem veren Pretoria yönetiminin uzun süre baş hedefi oldular. Özellikle, güney afrika edebiyatının, Thomas Pringle (1789-1834), William Scully (1855-1943) ve A.S. Cripps (1869-1952) gibi yazarlarla salt ingiliz etkisinden çıkması ve yalnızca doğayı, *Veld*'i anlatmakla yetinmemesi yetkilileri çileden çıkardı. Bununla birlikte, şair Roy Campbell (1901-1957) ile iki romancı Sarah Gertrude Millin (*God's Stepchildren*, 1924) ve Stuart Cloete'yi (*Turning Wheels*, 1937) ayrı değerlendirmek gerekir; bunlar zenci-beyaz aşklarının tehlikeleri üzerinde ısrarla durarak öncüler dönemini, Olive Schreiner (*The Story of an African Farm*, 1883) ve Pauline Smith'ten (*The Little Karoo*, 1925) devraldıkları bir bakışla övdüler. Bu sorun son yıllarda beyaz ya da melez yazarların en iyi yapıtlarında tümüyle karşıt bir bakışla işlendi: William Plomer (*Turbot Wolfe*, 1925), Peter Abrahams (*Mine boy*, 1946), Nadine Gordimer (*A world of strangers*, 1958), Alan Paton (*Ağla, sevgili yurdum* [Cry, the Beloved Country], 1948), Jack Cope (*The Dawn Comes Twice*, 1969) ve ingilizce yazan Athol Fugard (*The Blood-knot*, 1973). Wilbur Smith (*A Sparrow Falls*, 1977) halk serüvenlerinden hoşlanırken, bir Afrikaner olan başka yazar Laurens Van der Post da Boşimanlar'ın kökenlerini anlatıyordu (*A story like the Wind*, 1972).

Bu yazarlardan birçoğunun iktidarla başı derde girdi; kimileri yurtlarını terketmek zorunda kaldı; ama kuşkusuz, en büyük zararı görenler, özellikle militan etkinlikleri yüzünden zenci yazarlar oldu. Bunlardan birçoğu (Alex La Guma [*A walk in the night*, 1962; *The Stone country*, 1965], Dennis Brutus [*Poems from Algier*, 1969], Ezekiel Mphahlele [*The wanderers*, 1970], Lewis Nkosi [*The Rhythm of violence*, 1964], Bessie Head [*Question of Power*, 1973]) değişik sürelerle cezaevlerinde ya da toplama kamplarında kaldıktan sonra, yabancı ülkelerde yaşamayı yeğlediler; ama yurttaşlarının uğradıkları baskıyı buralarda da açıklamayı sürdürdüler. Büyük bölümü özyaşamöyküsü niteliğindeki yapıtlarında (Mphahlele'nin *Down second avenue*, 1959; Bloke Modisane'in *Blame me on history*, 1963; Todd Matshikiza'nın *Chocolates for my wife*, 1961) apartheid'in nasıl aşağılandığını en ince ayrıntılarıyla (gecekondu mahallelerinin yoksulluğu, polis baskınları, horgörücü uygulamalar) anlattılar.

Bu eleştirel tutum, hükümetin önlem alma girişimlerine, özellikle de bantu dilleri edebiyatlarının atılımını yüreklendirmeyi amaçlayan "ırkların ayrı gelişimi" siyasetine karşı, aşırı bir tepkiyle atbaşı gitti. Bu nedenle giderek daha çok zenci yazar, uluslararası kamuoyunu duyarlılaştırma aracı olarak ingilizce yazmayı seçtiler ve Leopold Senghor'un dile getirdiği biçimdeki zencilik ideolojisini şiddetle reddettiler. Mphahlele (*The African image*, 1962) ya da Lewis Nkosi (*Home and exile*, 1965) gibi kimi yazarlara göre bu ideoloji, birtakım bağımlı estetikçilerin bir oyunu ve ırk ayrımı tezlerinden yana olanlar için beklenmedik bir destekten başka bir şey değildi.

Douglas Livingstone (*A Rosary of Bones*, 1975) ya da Sheila Couzyn'e (*Christmas in Africa*, 1977) karşın, zenci şairler yine en ön safta yer aldılar. Bunlar arasında Oswald Mitshali (*Sounds of a Cowhide Drum*, 1971), Wally Serote, Dennis Brutus ya da melez yazarlar James Matthews *(Cry Rage)* ve Don Mattera dikkati çekti. Brutus, *Letters to Martha and other poems from a south african prison* (1969) adlı yapıtında Robben İsland zindanında hapsedilmesini anlattı. Sonuç olarak, dil ayrılığı bir yana, çağdaş Güney Afrika edebiyatına bütünlüğünü veren öğe, Nadine Gordimer'in belirttiği gibi *(The novel and the Nation)*, her şeyden önce, ırk ayrımı sorununa ve bununla ilgili siyasal tutumlara sıkı sıkıya bağlılıktır. Bununla birlikte, beyaz ve zenci yazarların durumu çok değişiktir. Öyle ki, ikinciler zenci ve melez topluluklarının sözcüleri durumundadır; oysa dışlananların ve ezilenlerin savunusunu üstlenen beyaz yazarlar, yurttaşları tarafından reddedilmek ve Afrikalılar tarafından babacılıkla (paternalizm) suçlanmak gibi ikili bir tehlikeyle karşı karşıyadırlar.

ARKEOLOJİ VE SANAT

Afrika kıtasının güneyinde (Güney Afrika Cumhuriyeti, Namibya) bulunan pekçok kaya-altı barınağı, mağara ve kaya duvarlarının yüzeylerinde, çok çeşitli tekniklerle (gravür, dövme, monokrom ya da polikrom resim) yapılmış insan ya da hayvan betimlemeleri vardır. Kalahari çölünde yaşayan Boşimanlar XIX. yy.'ın sonuna kadar av sahneleri çizerlerdi; ama ancak en son yapılan resimleri onlara maletmek doğru olabilir, çünkü karbon 14 tarihlendirmesine göre yapılan son çalışmalar en eski resimlerin birkaç binyıl öncesine ait olduklarını göstermektedir. Resimler açısından zengin sitlerse Natal, Svaziland ve Basutoland'ı ve Transvaal'in bazı yörelerini kapsamaktadır. Gravürler açısından zengin sitlerse Orange bağımsız bölgesindedir. Son olarak kuzey yönünde, çöl sınırına dağılmış bazı sitler ve daha ilerde de, Walvis Bay yakınlarında (Namibya) birtakım resimler bulundu. Eldeki belgelerin çokluğu, dağınıklığı, özellikle de hiçbir kronolojinin olmayışından kaynaklanan büyük güçlükler yüzünden bu sitler henüz toplu olarak incelenemedi. Patin, korunma, heykelcikler, renk, üslup bakımlarından yapılan çalışmalar çok dağınıktır. Bununla birlikte birtakım sınıflandırmalara girişilmiştir. Betimlemelerin soyut ya da figüratif özelliklerine göre, soyutlayıcı yanı ağır basan yapıtların bulunduğu, Zambezi'nin kuzeyindeki bir yöreyle figüratif eğilimin ağır bastığı daha güneydeki bir yöre arasında ayrım yapılabilir. Figürlerin yetkinlik derecesini (en şematik olandan en ayrıntılıya) temel alan tiplendirmeler vardır. Ama genellikle aynı pano üzerinde bu farklı figürlendirme biçimleri bir arada bulunabilmektedir; gerçeğe uygun olarak çizilmiş bir dizi iri hayvanın yanında belli belirsiz çizilmiş bir atlılar topluluğu ya da bir dizi savaşçı yer alabilmektedir. Üslupların çeşitliliği dışında nesne, giysi, kişi betimlemeleri tümüyle dağınık bir yıkıntı durumundadır. Motiflerin karışıklığına ve iç içeliğine karşın bu sanatçıların, bu yetenekli hayvan ressamlarının eşsiz bir ustalığa sahip oldukları görülür. Kullanılan renkler toprak rengi, kömür siyahı ve beyazdır. Sanatçı bir hacim duygusu uyandırmak için genellikle kayanın doğal bir çıkıntısından yararlanıyordu. Çizimlerin sağlamlığındaki ustalık duruşların büyük bir gerçekçilikle yansıtılmasında da görülür.

Güney Afrika'nın mağara resimleri yontmataş dönemi Batı Avrupası ile (İberya resimleri) kesin benzerlikler ortaya koyar; Güney Afrika'daki mağara sanatıyla Sahra'da bulunmuş freskler arasında da sıkı bir ilişki vardır.

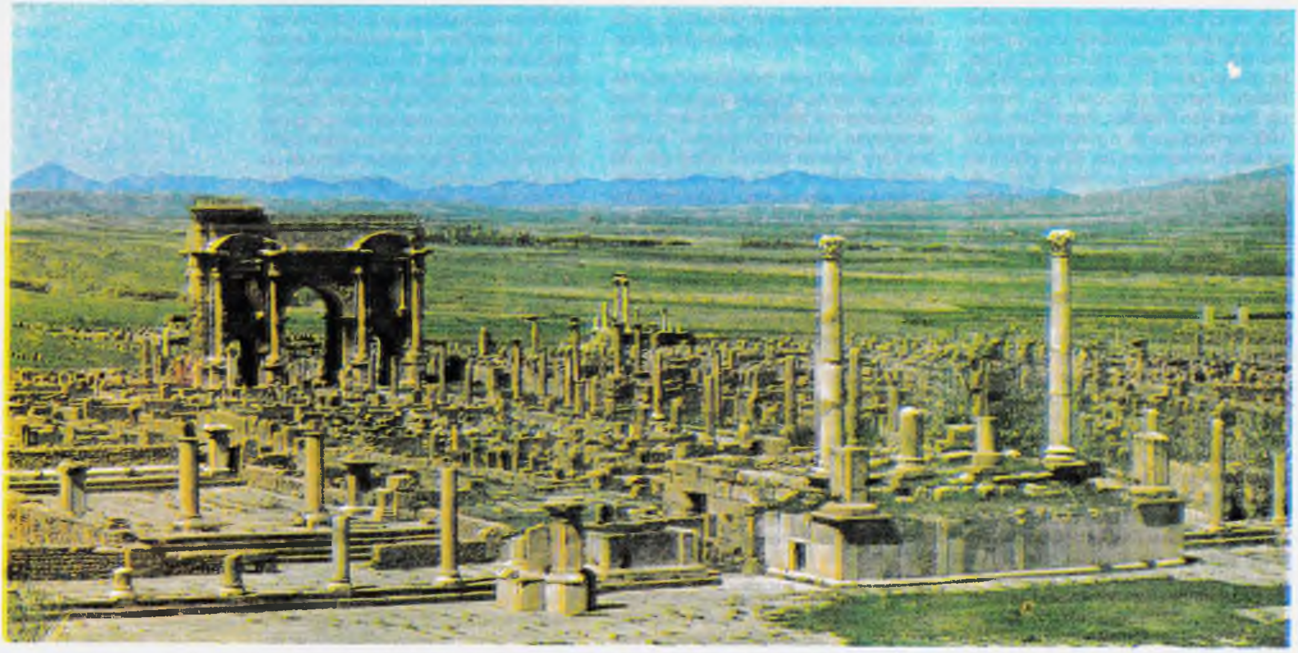
Bantu dilini konuşan ve Zambezi ile Ümit Burnu arasında yaşayan halkların plastik sanat ürünleri, Avrupa sanat kataloglarında çoğu kez yer almadı; gerçekte Avrupa sömürgeciliği ve misyonerlerin gelişi, geleneksel sanatların neredeyse bütünüyle yok olmasına yol açtı.

Loziler'in ve Sotholar'ın çeşitli teknikler arasında yeteneklerini en iyi yansıtan sanat, çömlekçiliktir. Loziler'den günümüze kalan ve genellikle astarlı olan kap-kacaklarda, açık ve toprak rengi yüzeyler, baklava biçimleri ve yuvarlak şeritler görülür. Sotholar ise toprak rengi bir koruyucu tabakayla sıvanmış, karın kısmı çok düzgün bir küre biçiminde, geniş ağızlı ince bir boğazla çevrili tencereler kullanırlardı. Seramik biçimlerin kusursuzluğu tahtadan yapılmış düz kapaklarda da görülür; bunların üzerlerinde birbirine benzer hayvan ya da insan figürünün yinelenmesiyle oluşturulmuş motifler vardır. Ense dayamaya yarayan arkalıkların bolluğu da şaşırtıcıdır: bu eşyalarda Zambeziler'in en çok sevdiği motif gene karşımıza çıkar: bir bakıma iki memeyi andıran, testere dişi biçiminde aynı düzey üzerine dizilmiş eşmerkezli çemberler. Tongalar, Zulular, Sotholar ve Tsvanalar birçok eşyada (oyuncak bebekler, asma kabakları, tütün kutuları, mücevherler) incilerden oluşan bir süslemeyi seçerken, Loziler tüm dikkatlerini deri işlemeciliğine yöneltirler. Silahlardaki zariflik, süsleme merakı her yerde kendini gösterir ve bu halkların estetik etkinliklerini tahta heykelciliğinden daha iyi yansıtır.

AFRİKA ÇEKİRGESİ a. Göçmen çekirge türü. (Bil. a. *Locusta migratoria*; düzkanatlı coelifera alttakımı; çekirgegiller familyası.) [Eşanl. GÖÇMEN ÇEKİRGE.]
—ANSİKL. Afrika çekirgesi, değişik boyda ve renkte olur: erkekler kahverengi, dişiler yeşildir; yalnız yaşama döneminde Güney Avrupa ve Kuzey Afrika'da ekilmemiş yerlerde rastlanır ve zararsızdır. Ne var ki, bu çekirgeler sürüyle harekete geçtiği zaman Avrasya bozkırlarında, Hin-

GÜNEY AFRİKA SANATI
boşiman mağara resmi
XIX. yy.'ın başı
musée de l'Homme, Paris

Afrika'da Roma sanatı Timgad harabelerinden genel bir görünüm ve Traianus Zafer takı İ.S. II.yy. sonu-III.yy. başı

distan, Güney-Doğu Asya adalarında, Afrika'nın tropikal bölgelerinde, Madagaskar ve Avustralya'da istila ettiği alanlarda büyük zararlara yol açar. Afrika çekirgesi dünyanın en zararlı çekirgesidir.

AFRİKA DOMUZU a. Ekvator Afrikası'nın sık ormanlarında yaşayan kaba postlu, kocaman ağızlı, çiftparmaklı memeli hayvan. (Bil. a. *Hylochoerus meinertzhageni*; domuzgiller familyası; omuzuna kadar yüksekliği 90 cm. ağırlığı 280 kg.)

afrika domuzu

bir erkek **afrika domuzu**'nun kafa ayrıntısı

Afrika Ekonomik topluluğu *(Batı)*, 17 nisan 1973'te kurulan ve Fildişi Kıyısı, Yukarı Volta, Mali, Moritanya, Nijer ile Senegal'i içine alan iktisadi örgüt. Amacı, bu ülkelerde benzer bir vergi sistemi kurmak ve ülkeler arasındaki mübadeleleri, sınai işbirliğini ve taşımacılığı örgütlemektir.

AFRİKA eyaleti *(Roma)* lat. **Africa,** Kartaca'nın alınması ve yıkılmasından (İ.Ö.146) sonra, bugünkü Mağrip'in doğu kesiminde kurulan roma eyaleti. Pön savaşları sırasında bu yerlere *Africa* adı verildi. Yunan yazarları o döneme kadar burayı *Libya* diye adlandırırlardı. Yine de o dönemde *Africa* adı, Roma'nın egemenliğine giren Kartaca topraklarını belirtiyordu.Ama, İ.Ö. I.yy.'ın sonunda kıtanın bütününe *Africa* denildi.

Roma Afrikası'nın batısında iki krallık vardı: Numidia krallığı (bugünkü Konstantin'deki yüksek yaylalar) ve Atlantik'e kadar uzanan Moritanya krallığı. Afrika'nın ve Numidia'nın güneyinde, çölün kıyısında yağmacı kabileler, *Gaetullar* yaşıyordu.

Roma dönemi boyunca bu eyaletin düzeni ve statüsü değişti.Asıl Afrika,senatonun yönetiminde, yani boyun eğmiş bir eyalet olarak, bir prokonsül tarafından yönetildi. O dönemde, Roma eski krallıkları eyalet haline getirdi: Sezar tarafından daha İ.Ö.46'da *Africa Nova* adıyla kurulmuş olan Numidia (başkenti *Cirta*), İ.Ö.25'te Augustus tarafından kesin olarak Roma İmparatorluğu'na katıldı. Moritanya krallığı ise, yerel hanedanın son bulmasından (Bocchus'un İ.Ö.33'te ölümü) sonra resmen ilhak edilmeden Roma tarafından yönetildi.

Augustus, Gaetullar ülkesinin de eklenmesiyle büyüyen Moritanya krallığı'nı, Juba II'yi gözeterek yeniden kurdu. Juba II'nin oğlu Ptolemaios'un Caligula'nın buyruğuyla idam edilmesinden sonra, krallık İ.S.40'ta kesin olarak Roma'ya bağlandı. Claudius'un imparatorluğu sırasında Moritanya iki eyalete bölündü: *Mauritania Caesariensis* (başkenti *Iol Caesarea*, bugün *Şerşel*) ve *Mauritania Tingitana* (başkenti *Tingis*, bugün *Tanca*).Her iki eyalet de süvari sınıfından procuratorlar tarafından yönetiliyordu (imparatorluk eyaletleri). II. yy.'da, Roma topraklarının tümü, Sahra'nın çevresindeki bir *limes* tarafından korunmaktaydı. Tunus ile bugünkü Konstantin'in güneyinde ve Fas'ta, Volubilis'in hemen güneyindeki yörede bu birliklere ait kalıntılar bulunmuştur.

Diocletianus döneminde, 297 ile 315 arasında yazıldığı sanılan Verona Listesi'n den öğrendiğimize göre, bütün Roma eyaletleri yeniden düzene sokuldu. İspanya piskoposluğuna bağlanmış olan Mauritania Tingitana dışındaki eyaletler, bir Afrika piskoposluğu olarak birleştirildi ve bir vicarius tarafından yönetilmeye başladı. Kartaca'da oturmakla birlikte bu vicarius'un yetkisi, prokonsüllükle yönetilen Afrika'yı kapsamıyordu. Bölgenin gene Kartaca'da oturan prokonsülü ise, doğrudan imparatora bağlıydı. Bu durumda Afrika piskoposluğu İtalya genel valiliğine bağlandı. Afrika ancak olağanüstü hallerde genel valilik durumuna getirildi; özellikle Constantinus ve Constantius II döneminde (355-356) böyle bir uygulamaya gidildi.

Theodosius'un 395'te ölümünden sonra, Afrika prokonsüllüğü ve Afrika piskoposluğu Batı İmparatorluğu'nun yazgısını paylaştı. 429'da İspanya'dan gelen Geiserich'in yönetimindeki Vandallar eski prokonsüllüğe yerleştiler. Bir yıldan çok süren bir kuşatma sonunda Hippo Regius, temmuz 431'de teslim oldu. Aziz Augustinus bu kuşatma sırasında, 28 ağustos 430'da öldü; son direnme noktası olan Kartaca da 29 ekim 439'da düştü.

533'te Belisarios, *Ad Decimum* ve *Tricamarum*'da Vandallar'ı yenerek Afrika'dan uzaklaştırdı. 534'ten sonra da İustinianos Kuzey Afrika'yı yeniden düzene soktu. Bu bölgedeki yedi eyalet İstanbul'a bağlı yeni bir preatorium'luk oluşturdu. Güçlükle bastırılabilen berberi ayaklanmaları yüzünden Bizanslılar 585'te sivil yüksek görevli olan preatorium valisinin üzerine askeri bir genel vali (*eksarkhos)* atamak zorunda kaldılar. 647'deki bir seferle başlayan arap fetihlerinden sonra Bizanslılar 697-698'de Afrika'dan kesin olarak koptular. 709'daysa Kuzey Afrika, islamın koruyuculuğunda yeniden birliğine kavuştu.

O dönemden sonra *Africa* sözcüğü yalnızca, Araplar'ın *İfrikıye* diye adlandırdıkları Kayrevan yöresini gösterir oldu. Roma'nın eski Afrika eyaleti bundan sonra *El-Mağrip* ("Batı'daki" ülke, yani Mısır'ın batısındaki ülke), çöllük yöre de *Sahra* diye adlandırıldı.

• *Afrika'da roma etkisi.* Galya bir yana bırakılırsa, Kuzey Afrika, roma uygarlığının belki de en etkili olduğu imparatorluk bölgesidir.

Hukuksal statü (koloniler, siyasal hakları olmayan roma ya da latin kentleri) değişken olmakla birlikte her zaman roma kurumlarından esinlenmiştir. Roma, buğdayının (afrika annonası) ve yağının bir bölümünü, Afrika'dan sağlamaktaydı. Bunun için, daha I. yy.'dan başlayarak imparatorlar, burada küçük kırsal işletmeleri geliştirmeye çalıştılar. Neron'un romalı sahiplerinin elinden zorla aldığı ve o zamandan beri işlenmemiş olan yukarı Mecerda vadisindeki büyük çiftlikler, Hadrianus döneminde görevlilerin ve küçük köylülerin denetiminde bölündü ve geçici olarak, bu yerlerin gerçek sahipleri olan köylülere verildi (*Lex Hadriana de rudibus agris* adlı yasa işlenmeyen toprakların işgal edilmesine izin veriyordu). Bu küçük işletmelerin yanı sıra, merkezini *villa*'nın oluşturduğu büyük tarım işletmeleri de gelişmekteydi. Villa'lar kırsal bölgelerin ortasında romalılaştırma merkezleri durumundaydılar ve yöredeki mozaiklerden anlaşıldığına göre, buralarda büyük bir refah hüküm sürüyordu.

Öte yandan Afrika, imparatorluğun kültür mirasının zenginleşmesine de katkıda bulundu. Arnobius, Apuleius Saturninus orada doğdular. III. yy.'ın başında yaşamış, hıristiyanlığın büyük savunucusu Tertullianus Kartaca'da dünyaya geldi; gene en ünlü hıristiyan ulularından Aziz Augustinus Suk Ahras'ta doğdu. Ayrıca Afrika, batı eyaletleri arasında hıristiyanlığın hem çok çabuk, hem de derinliğine yayıldığı yer oldu. IV.yy.'ın başında, donatusçu sapkınlıkla ortaya çıkan dinsel tartışmalar, hemen hemen doğu eyaletlerindeki şiddetli kavgalar kadar sertleşti. Eyaletler halinde kümelenmiş pek çok kent piskoposluğu en büyük dinsel önder olarak Kartaca piskoposunu tanıyorlardı. Sık sık toplanan eyalet dinsel kurullarıysa, Afrika kilisesinin etkinliğini gösteriyordu. Vandallar bu kiliseye son verdiler.

• *Afrika'da Roma sanatı.* Kartaca toprakları üzerinde, Numidia'da ya da Mağrıp krallıklarında birçok kent vardı. Ama bunlar, imparatorluk döneminde, özellikle II.

ve IV. yy.'lar arasında hemen hemen tümüyle yeniden inşa edildi. Bunlardan planları kadastrolanmış olanlarda sokaklar birbirini dik açıyla kesiyordu (Kartaca, Timgad); kimi kentlerin planı yalnızca topografyayla belirlenmişti (Cuicul, bugün Cemile; Tugga, bugün Dugga). Forum adı verilen kamu alanı, ya dikdörtgen ya da kare biçimindeydi. Alanın çevresinde senato, bazilika ve çoğu kez birçok tapınak bulunurdu. Tapınaklar ya roma tarzına uygun olur (özellikle Capitolium'larda olduğu gibi) ya da fenike tarzıyla bir karma oluştururdu. (Tugga'daki Saturnus tapınağında olduğu gibi, girişinin karşısında pek çok capella bulunan avlu.) Çarşılar, roma tipindeydi. Roma Afrikası kentlerinin hepsinde bir ya da birçok hamam vardı. (Pönler ise yalnız özel banyolarda yıkanırlardı.) Gene bütün kentlerde tiyatro binaları bulunurdu. Kimi tiyatrolarda seyircilerin oturduğu taş sıralar (cavea), Sabratha'da olduğu gibi inşa edilir ya da bir tepenin yamacına yerleştirilirdi (Tugga); bazı tiyatrolarsa Kartaca'da olduğu gibi karma tipteydi. Hepsinde de birçok heykelin süslediği bir *frons scaenae* vardı. Bunlardan Sabratha'daki, yeniden yapıldı. Amfitiyatrolar ya kayanın içine oyulmuş (Thysdrus'taki ilk amfitiyatro) ya oval halka biçimindeki iki duvardan oluşturulmuş (Maktar) ya da Colisseum örneğine göre yapılmıştı (Thysdrus'ta III. yy. başında yapılmış olan büyük amfitiyatro). Evlerde çok ender olarak atrium bulunurdu, çoğu kez merkezde bir peristylon vardı. Sayıları yüzü geçen takların (Trablusgarp ve Leptis Magna'dakilerin dışında) bezemeleri çok yalındı. Pek çok heykel yapılmıştı. En özgün anıtlar Saturnus'a armağan edilen adak dikilitaşlarıydı. Bunlardan bazıları (Tunus yakınlarında Bardo müzesi'ndeki Gurfe dikilitaşları) saf ve katı bir üslupla ve klasik etkilerden tümüyle sıyrılmış olarak tüm bir evren tanrıbilimini dile getirmekteydi. Bunların yapıldığı atölyeler, II. yy.'ın başında Kartaca'da ve özellikle Tunus'un doğusunda (Byzacium) ve Trablus'taydı. Bu atölyeler önce Roma etkisindeyken, daha sonra yarattığı çok renkli, figürlü döşeme taşlarıyla kendini bu etkiden kurtardı (Acholla'da-Traianus kaplıcaları, deniz thiasus'ları, Neptunus tapınağı - Thysdrus'ta - Dionysos ayinlerinin yapıldığı tapınak). II. yy.'ın sonunda afrikalı mozaik sanatçıları özellikle mekânın betimlenmesinde, klasik estetik kurallardan tümüyle kurtularak, aile yaşamından sahnelerden ve özellikle amfitiyatro gösterilerinden esinlendiler; II. yy. boyunca ve IV. yy.'da, senyörlük yaşantısını canlandıran gerçek başyapıtlar yarattılar (275'e doğru Althiburos'un büyük avı; 300'e doğru Şerşel tarım çalışmaları; IV. yy. sonunda senyör Julius'un Kartaca'daki yurtluğu). Süsleme alanında da birçok yeni formül buldular; etkileri kısa sürede Sicilya'ya (Piazza Armerina), İtalya'ya, İspanya'ya, Galya'ya, hatta doğuya yayıldı.

Afrika İngiliz - Amerikan çıkarması *(Kuzey)* [kasım 1942]. Torch harekâtı, Kuzey Afrika'yı alman-italyan işgalinden kurtarmak ve böylece daha sonra İtalya'ya yapılacak bir çıkarmanın koşullarını hazırlamak amacını güdüyordu.

Müttefik kuvvetlerin(yaklaşık 65 000 kişi) Fas ve Cezayir'e çıkarma yapmaları kararlaştırılmıştı.Ama Tunus'a çıkarma yapılmamasının bir hata olduğu kısa zamanda görüldü. 22 ekimde Şerşel'de yapılan gizli görüşmeler sırasında (general Mark Clark, general Charles Mast, Robert Murphy) fransız yetkililerin haberi olmadan tasarlanan çıkarma, 8 kasım 1942'de şafakla Casablanca'da, Oran'da ve Cezayir kentinde başladı. General Juin'in gündüzden mütareke imzaladığı Cezayir kentinde pek fazla olmamakla birlikte, her tarafta ateş açıldı. Rastlantı sonucu Cezayir kentinde bulunan Darlan, Amerikalılar'dan tam yetki aldı; 9 kasımda general Clark ile görüştü ve 10 kasım öğleyin, Oran ve Fas'taki yoğun çarpışmaların durdurulması emrini verdi. Nitekim Almanlar hemen harekete geçmişlerdi; 9 kasım sabahında alman uçakları Tunus'a inmişti. Böylece yeni bir cephe açılıyor ve Kuzey Afrika kuvvetleri, Mihver'e karşı yeniden savaşa girişmiş oluyordu.

Afrika kalkınma bankası, 1963'te Abican'da, Afrika ülkelerinden çoğunun ortaklığıyla kurulan ve sanayileşmiş ülkelerden yardım gören bir banka.

AFRİKA KÖPEĞİ a. Afrika'da yaşayan yabani etçil memeli. (Bil.a. *Lycaon pictus;* köpekgiller familyası.)
—ANSİKL. Afrika köpeği, Büyük Sahra'nın güneyindeki bütün savanlarda bulunur. Yuvarlak, iri kulaklarından ve deseni köpekten köpeğe çok değişik olan siyah, sarı ve beyaz benekli alaca postundan tanınır. Beş on köpekten oluşan sürüler halinde avlanır, avını uzun süre kovalayabilir. Yavrular yılın her ayında doğabilir ve hep birlikte yetiştirilir.

Afrika kurtuluş nişanı, 1879'da Liberya tarafından çıkarılan kurtuluş nişanı. Üç rütbesi vardır. Üzerinde altı beyaz ince yol bulunan, kenarı mavi kuşaklı kırmızı bir kurdeledir.

AFRİKA MENEKŞESİ a. Gesneriaceae familyasından bitki cinsi. (Bumen Ukuru dağında bulunan bir türü *[Saintpaulia ionantha]* evlerde saksı çiçeği olarak yetiştirilir. Afrika menekşesi, yaprakları saplı, kendisi sapsız, tüylü, koyu yeşil rozet görünümünde bir bitkidir; koyu mavi-mor ya da pembe renkteki çiçekleri 15 cm uzunluğunda, ince sapların ucunda demet halinde bulunur; tacı bitişik taçyapraklı ve düzensizdir, yani iki üst taçyaprak öbürlerinden daha küçüktür.)

AFRİKA SÜMBÜLÜ a. Güney Afrika'da bulunan, beyaz çiçeklerinden dolayı süs bitkisi olarak yetiştirilen soğanlı, çok güzel bitki. (Bil. a. *galtonia;* zambakgiller familyası.)

Afrika Uluslararası birliği, 1876'da Brüksel'de toplanan coğrafya konferansı sırasında kral Leopold II tarafından kurulan birlik; birliğin önerisi üzerine Leopold II, başkanlık görevini kabul etti. Hayır ve bilim kurumu merkezlerinin bakımını ve devamını sağlamak amacıyla kurulmuş ulusal komitelerde uluslararası anlayışın başarısızlığa uğraması üzerine birliğin etkinliği çok sınırlı kaldı; bu topluluk kral Leopold'un Stanley'i, kendi adına çalışmaya razı etmesi sayesinde Belçika'nın Afrika'da bir sömürge elde etmesini sağladı.1878'de, Afrika Uluslararası birliği'nden bağımsız olarak Yukarı Kongo incelemeleri komitesi oluşturuldu; çok geçmeden bu komitenin yerini, 1883'e dek gizli kalan ve Leopold'un egemenliğinde bulunan Kongo Uluslararası birliği aldı. Leopold gene Afrika Uluslararası birliği'ne dayanarak 1884'te kendi kurduğu Kongo Uluslararası birliği'ni, sonra bağımsız ve yansız Kongo devletini, öteki büyük güçlere Şubat 1885'te Berlin Konferansı'nda da kabul ettirdi.

Afrika yıldız nişanı, Belçika Kongosu'nda verilen hizmetleri ödüllendirmek için 1888'de konulan belçika nişanı. Altı rütbe. Sarı orta kuşaklı gök mavisi kurdele. (Bu nişan 1960'tan beri verilmiyor. Liberia'da 1920'de konulmuş bir Afrika yıldızı nişanı vardır.)

AFRİKAANDER sıf. (fr. *hollandaca sözc.*). AFRİKANER'in eşanlamlısı.

AFRİKAANS a. Güney Afrika'da konuşulan hollandaca. (1925' ten bu yana Güney Afrika Cumhuriyeti'nin iki resmi dilinden biri olan Afrikaans [öteki ingilizcedir] doğrudan doğruya hollandacadan türemiş olmakla birlikte ses düzeniyle, kimi dilbilgisel özellikleriyle ve gerek ingilizceden, gerek yerel dillerden aktarma birçok sözcüğüyle hollandacadan ayrılır.)

Afrika - Asya halkları dayanışma örgütü, Asya ve Afrika halklarını çıkarlarını savunmakla görevli örgüt. Merkezi Kahire'dedir. Birinci Asya-Afrika konferansı nisan1955'te Bandung'da toplandı. Asya ve Afrika halkları dayanışma örgütü, daha sonra üç konferans düzenlediyse de, 1965'ten beri neredeyse çalışmaz durumdadır. Bununla birlikte örgüt, bağlantısız devletlerin Cezayir'deki konferansına gözlemci sıfatıyla katıldı (1973).

Afrika - Asya örgütü, Afrika-Asya halklarının, merkezi Kahire'de olan dayanışma örgütü. 1958'de kuruldu. 1960 Conakry, 1963 Moşi, 1965 Winneba ve 1966 Havana konferanslarını düzenledi.

Afrika - Asya ve Latin Amerika halkları dayanışma örgütü Ocak 1966'da Havana'da kurulan örgüt. Merkezi Havana'da bulunan örgüt sekreterliği, Havana konferansı'nda alınan kararların uygulanmasını gözetir ve denetler. Çin ve Sovyetler Birliği arasındaki etki (nüfuz) mücadelelerinden sonra, örgüt ve onun yan kuruluşları (ulusal bağımsızlık hareketlerine katılma ve yardım komitesi, Sovyetler Birliği'nin öncülüğüyle kurulan Vietnam'ı destekleme dünya konseyi vb.)Sovyetler'in ve Küba'nın hareket ve eylem çizgisine girmişlerdir. Bu örgütün ve yan kuruluşlarının etkisi, 1972'den başlayarak oldukça açık bir biçimde azaldı.

AFRİKA - ASYACILIK a. Afrika ve Asya'daki eski sömürgeleri bir araya getiren ve bu ülkelerin eskiden bağlı bulundukları devletlere, daha genelde Avrupa'ya ve ABD'ye karşı ortak bir tutum saptamalarını öngören dayanışma hareketi.
—ANSİKL. Afrika-asyacılık hareketinin kökenleri ağustos 1926'da Bierville'de toplanan Uluslararası Barış konferansı ve özellikle şubat 1927'de Brüksel'de düzenlenen Ezilen Halklar kongresi'ne kadar uzanır. 1947'de Nehru, Hindistan Dünya sorunları meclisi (Indian Council for World Affairs) aracılığıyla Asya İlişkileri konferansı'nı(Asian Relations Conference) toplantıya çağırdı. Konferans 23 mart 1947'de, Yeni Delhi'de toplandı. Bağımsızlıklarını elde etmek isteyen ulusların bu ilk dayanışma gösterisi, yalnızca Asya uluslarının delegelerini bir araya getirdi. Delhi'de toplanan ikinci konferansa Etyopya ile Mısır'ın da katılması, 20 ocak 1949'dan başlayarak harekete giderek artan bir Afrika havası getirdi. O tarihten sonra, Birleşmiş Milletler'de önce Arap-Asya, sonra da Afrika-Asya adı verilen bir gruplaşma oluştu. Başlangıçta on iki üyesinden yalnızca biri (Mısır) afrikalı olan, sömürgeciliğe ve bloklaşmaya karşı çıkan bu grup, kısa bir süre sonra "Üçüncü Dünya" adı verilecek halkları, amerikan ve sovyet blokları arasındaki çekişmenin

afrika köpeği *(Lycaon pictus)*

afrika menekşesi

Afrika'da Roma sanatı Cirta'da (Konstantin) bulunan çok renkli mozaik İ.S. III. yy. *Louvre müzesi, Paris*

dışında tutmayı amaçlayan bir siyaset izledi. Afrika-Asya grubu, Çin'de komünizmin kurulması (aralık 1949), Çinhindi'ndeki savaşın 1954'e kadar uzaması ve Kore savaşı'nın patlak vermesi üzerine sarsıntı geçirdi. Üyelerinin birçoğunun yine içlerinden bazı üyelere karşı (Mao Zidong'un Çin'ine ve Nasır'ın Mısır'ına) kurulan örgütler bünyesinde ABD, İngiltere ve Fransa ile bir araya getiren SEATO Paktı'nın (6 eylül 1954) ve Bağdat Paktı'nın (24 şubat 1955) kurulmasıyla bölündü.O tarihte Çin Halk Cumhuriyeti de dahil olmak üzere yirmi dört devletten oluşan Afrika-Asya grubu bir konferans düzenleyerek birlik ve bütünlüğünü yeniden gözden geçirme gereğini hissetti.

Güney-Doğu Asya'dan beş bağımsız devletin (Hindistan, Endonezya, Birmanya, Seylan ve Pakistan) isteği üzerine Bandung'da toplanan konferans, Afrika-Asyacılık hareketinin en yüksek aşaması olduğu kadar, gerilemeye geçişinin başlangıcıdır da. Çin'in bu toplantıya katılması, komünistler ile komünist olmayanları birbirine düşüren ideolojik farklılıklar ayrılık tohumlarının atılmasına yol açtı. Zaten hareketin ağırlık merkezi de Afrika'daki ingiliz ve fransız sömürgelerinin bağımsızlıklarına kavuşmaları (1956-1964) nedeniyle Batıya kayıyordu. Yeni Afrika-Asya konferansları da bu yüzden Afrika'da toplandı. Kahire Konferansı'nda, Bandung'da yirmi dört olan üye sayısı otuz beşe ulaşmıştı. Aynı konferansa aralık 1957'de Japonya ve SSCB temsilcileri de (asyalı büyük devletler olarak) kabul edildiler. Daha sonra da Conakry'de (aralık 1960), Tanzanya'da Moşi kentinde (4-10 şubat 1963), Gana'da Winneba kentinde (1965) konferanslar düzenlendi.

Öte yandan ABD, SSCB ve hatta Çin, Afrika-Asya ülkelerine ekonomik gelişmelerini yönlendirmek üzere, giderek daha yoğunlaşan ısrar ve vaatlerde bulunmaya başladılar. Böylece çeşitli bölünmeler ortaya çıktı. Kimi ülkeler, pozitif yansızlık ve bağlantısızlık öğretisine oldukça sadık kalmakla birlikte SSCB'den ekonomik yardım almaktan geri durmadılar (Arap blokunun ve özellikle Nasır Mısırı'nın Asuan barajının yapımı için Sovyet yardımı alması). Kimisi, SSCB'ye çok yakın olmakla birlikte, aynı zamanda Çin'in yardımına gerek duydu (Gine, Mali, Doğu Afrika ülkeleri) ya da İsrail'e başvurmayı yeğledi (bu eğilim genellikle 1962'de son buldu). Ve sonunda, içlerinde Tanzanya'nın da olduğu bir grup ülkeyse Çin'i örnek almakla birlikte, ABD'den yardım gördü. Öte yandan, afrikalı bazı ülkeler, sistemli bir Batı aleyhtarlığını ve eskiden bağlı bulundukları devletlerle tüm ilişkilerini kesmeyi reddettiler (Senegal, Fildişi Kıyısı, Kenya, vb.). Örneğin, Madagaskar ve Afrika Birliği devletleri, 1962'de Avrupa Ekonomik topluluğu'yla bir ortaklık sözleşmesi imzaladılar.

Ayrıca, önce Çin ile Birmanya'yı (1956-1959), sonra da Çin ile Hindistan'ı (1959-1963) karşı karşıya getiren sınır anlaşmazlıkları, Afrika-Asya ülkeleri arasındaki dayanışmayı daha da sarstı. 28-30 haziran tarihlerinde Kahire'de Eyüp Han, Nasır, Sukarno ve Cou Inlai arasındaki son uzlaşma girişimlerine karşın 1965'te grubun belli başlı üyeleri arasındaki çekişmeler Cezayir konferansının belirsiz bir tarihe ertelenmesine neden oldu: Asya-Afrika ülkeleri arasındaki dayanışma bozuldu.

1966 yılı başında (3-15 ocak) Havana konferansı, Asya, Afrika ve Latin Amerika halkları arasında, merkezi Havana olan bir dayanışma örgütü kurdu, harekete üç kıta boyutu kazandırarak Bandung'da egemen olan görüşü sürdürmeye çalıştı.

AFRİKA-İ OSMANİ, XIX. yy.'nın ikinci yarısından sonra Mısır ve Libya'ya kimi kaynaklarda verilen ad.

Afrikakorps, Libya'da italyan bozgununu durdurmak için şubat 1941'de cepheye sevkedilen alman birliklerine verilen ad. Rommel'in komutasındaki bu birlikler, önce 2 sonra 4 zırhlı ya da mekanize tümenden oluştu ve Trablus'ta üslendi. *Afrikakorps*, Mihver güçlerinin mayıs 1943'te Tunus'ta teslim olduğu tarihe kadar Afrika'daki tüm operasyonlara katıldı. (→LIBYA *seferi* ve TUNUS *seferi*.)

AFRİKALI sıf. ve a. Afrika halkından.

AFRİKALILAŞTIRMAK ettirg. f. Kurumlara, özellikle afrikalı niteliği vermek; avrupalı memurların yerine Afrikalılar'ı atamak.

AFRİKALILIK a. Afrika kültürünün özgül ve ayırt edici niteliği.

AFRİKANER a. (Güney Afrika hollandacasında *Afrikaander*).Güney Afrika Cumhuriyeti'nde doğmuş ya da uzun süredir orada yaşayan ve afrikaans dili konuşan beyaz ırktan kişiler, özellikle de Hollanda kökenliler için kullanılır. (AFRIKAANDER de denir.)

— Zootekn. Güney Afrika'da yaşayan ve et üretimi için yetiştirilen, zebu tipinden sığır ırkı.

afrikaner birliği *(Afrikaner Bond)*, Cape bölgesinde, Afrikaans'ın dil olarak kabulünü sağlamak için J. Du Toit tarafından 1879'da kurulan birlik, Afrikaans'ın 1885'te parlamentoda ingilizceyle eşit değerde bir dil olarak kabul edilmesiyle amacına ulaştı. Afrikaner birliği, Uitlander'lere karşı çıkan Boerler'i bir araya getirdi. Cecil Rhodes ve Commonwealth (ingiliz uluslar topluluğu) ile dostluk siyaseti izlemekten yanaydı, ancak bu siyaset Jameson baskınıyla yarıda kaldı. Afrikaner birliği 1898 - 1900 arasında iktidara geldi; sonra muhalefete geçti ve daha sonra Güney Afrika birliği anayasasıyla tüm varlık nedeni ortadan kalkınca, 1910'da general Botha'nın afrikaner partisi'ne (South African Party) katıldı.

afrikaner parti ya da **güney afrika partisi** *(South African Party)*, 1910'da, Güney Afrika birliği'nin kurulması sırasında general Louis Botha tarafından kurulan parti. 1913'te General Hertzog tarafından kışkırtılan Boerler, uzlaşmaz bir tutum alarak National Party'yi (Ulusal parti) kurmak üzere ayrıldılar. Güney afrika partisi kimliğini korudu ve 1920'de İngiliz yanlısı Birlikçi parti tarafından güçlendirildi.

Afrikaner'in parlamento grubu, general Botha hükümetine(1910-1919), sonra da general Smuts hükümetine (1919-1924) katıldı. Parti yavaş yavaş bağımsızlaşma programını gerçekleştirdi; ama 1924'te Ulusal parti tarafından iktidardan elendi. Bununla birlikte, iki parti 1933'teki seçimlerde işbirliği yaptılar ve 1936'da, Smuts ile Hertzog'un önderliğinde Birleşik parti'de *(United Party)* birleştiler. Bu sırada Dr. Malan'ın liderliğindeki uzlaşmaz milliyetçiler, İngiltere ile tüm bağları koparmak isteyen Milliyetçi birlik partisi'ni *(United Nationalist Party)* kuruyorlardı. İkinci Dünya savaşı 1939'da United Party'nin bölünmesine neden oldu; tarafsızlıktan yana olan Hertzog, iktidarı Smuts'a bıraktı ve 1940'ta yeni bir afrikaner partiye, Orange'lı devlet adamı Havenga'nın partisine katıldı.

United Party 1948 seçimlerini kaybetti. Dr. Malan ile Havenga seçimleri kazanarak iktidarı birlikte aldılar; bu da iki partinin 1953'te birleşmesiyle sonuçlandı.

Afrika'nın ekonomik kalkınması için arap bankası (ABEDA), Afrika Birliği örgütü devlet başkanlarınca kurulan, 1975'ten bu yana arap olmayan Afrika devletlerine arap sermayesi sağlayan banka. Merkezi Hartum'dadır. Çok düşük faizlerle ve 11-25 yıl vadeyle ödünç para verir.

AFRİN, BURÇ* DERESİ'nin eski adı.

AFRO sıf. (fr. afro).Boyları kesilip kısaltılmadan, kıvırcıklık verilmiş saçların baş çevresinde geniş bir yığın oluşturduğu saç biçimi için kullanılır.

AFRODİSİAS ya da **APHRODİSİAS.** Tar. coğ. Tanrıça Aphrodite onuruna, hellen kentlerinin bir bölümüne verilen ad; Kuzey Afrika'da Sirenayka, Anadolu'da Kilikia bölgelerindeki kentler bunlardandır. En ünlüsü Anadolu'da, Karia bölgesinin kuzey - doğusunda, Aydın'ın Karacasu ilçesi, merkez bucağına bağlı Geyre köyünün yerindeydi. Büyük İskender'den önce adı *Ninoe* iken, Aphrodite tapınağı yapıldıktan sonra Aphrodisias, Bizans döneminde de *Stauropolis* oldu. Roma ve bizans dönemlerinde gelişti; pek çok yazar, hatip ve filozofun yetiştiği, heykeltraşlık okulunun bulunduğu önemli bir sanat merkezi oldu. Aphrodite adına düzenlenen şenlik ve törenler tüm hellen dünyasında ünlüydü. Bizans döneminde piskoposluk merkeziydi.

—Arkeol. Yörede ilk kazılar Fransızlar (1904-1913) ve İtalyanlar (1937) tarafından yönetildi. New York Üniversitesi adına Prof. Dr. Kenan Erim başkanlığında başlatılan kazılar ve restorasyon çalışmaları (1961) halen sürüyor (1986). Kazılarda yenitaş, bakırtaş ve tunç çağlarına ilişkin taş gereçler, seramikler bulundu; Roma ve bizans dönemlerinden yapılar açı-

Afrodisias
genel bir görünüm

ğa çıkarıldı. Aphrodite tapınağı, stadium (30 000 kişilik, Anadolu'daki en iyi korunmuş örnek), agora, hamamlar, tiyatro, gymnasium, su kanalları, kent surları ve kapıları, odeon, nymphaeum, bazilika, martyrion bunların başlıcaları.

Bizans döneminden Piskoposluk sarayı pek çok odası, üçlü yonca biçimi salonuyla, bu türün Anadolu'daki özgün örneği. 1979-1982 kazılarında açığa çıkarılan Sebasteion, imparator kültüyle ilgili önemli bir yapı. (→ Kayn.)

Afrodisias müzesi, Aydın'ın Karacasu ilçesinde, Aphrodisias antik kentinde müze. Prof. Dr. Kenan Erim başkanlığında, 18 yıl süren kazı, onarım ve düzenleme çalışmaları sonucu 21 temmuz 1979'da açıldı. Müzede, yenitaş, bakırtaş, tunç çağlarına ilişkin taş gereçler, seramikler, roma ve bizans yapılarından kalıntılar, yontular, yazıtlar, lahitler, kabartmalar, sikkeler sergileniyor.

AFRODİZİYAK a. (fr.*aphrodisiaque*). Cinsel istek uyandıran ya da uyandırdığı varsayılan madde.

◆ sıf. Bu maddeyle ilgili.

AFROMETRE a. (fr.*aphromètre*'den). Köpüklü şarap şişelerinde karbon dioksit gazının basıncını ölçmeye yarayan manometre.

AFRORMOSİA a. ASSAMELA'nın eşanlamlısı.

AFRUN (El), Cezayir'de kent, Mitice'de; 20 300 nüf. Ticaret ve tarım merkezi.

ÂFRÛŞE a. (fars. *āfrūşe*). *Esk.* Bal ve undan yapılan bir tür helva.

AFS a. (ar. *ᶜafṣ*). *Esk.* Mazı tohumu.

◆ sıf. Acımtırak; buruk ve ekşimsi.

AFSUN ya da **EFSUN** a. (fars. *efsūn*'dan). Halk. **1.** Büyü, sihir. **—2.** Doğada varolduğu düşünülen gizli güçleri etkileme amacıyla söylenen sözlerin tümü; büyü, arpağ, rukye.

AFSUNCU a. Afsun yapan kişi; büyücü, üfürükçü, arpağcı.

AFSUNLAMAK g.f. **1.** *Bir kimseyi (bir şeye karşı) afsunlamak,* onu afsun okuyarak bir şeyin zararından, kötülüğünden uzak tutmak, korumak. **—2.** *Bir kimseyi (bir şeyle) afsunlamak,* onu bir şey aracılığıyla etki altına almak, büyülemek: *Güzel gözleriyle beni afsunladı.*

◆ **afsunlanmak** edilg. f. Büyülenmek: *Köyde önce çocuklar afsunlandı, sonra kadınlar.*

AFSUNLANMAK →AFSUNLAMAK.

AFSUNLU sıf. Afsunlaşmış; büyülü, sihirli.

AFŞAR, Ankara'nın Balâ ilçesi, merkez bucağına bağlı belde; 3 529 nüf. (1990). Belediye.

AFŞAR, Konya'nın Taşkent ilçesi, merkez bucağına bağlı belde; 5 386 nüf. (1990). Belediye.

AFŞAR ya da **AVŞAR,** Oğuzlar'ın 24 boyundan biri. Nüfus ve tarihte oynadıkları rol bakımından Oğuzlar'ın en önemli boylarındandır. Büyük göç öncesi, Orta Asya'dan çıkarak Siriderya ırmağı boylarına yerleştiler. Kaşgarlı Mahmut, tarım ve ticaretle uğraşan bu yerleşik Afşarlar'a "yatuk" dendiğini yazar. Afşarlar'ın hangi tarihte İran, Suriye ve Anadolu'ya göç ettiklerine ilişkin belge yoktur. Bununla birlikte XI. ve XII.yy.'da Aksungur ve oğlu İmadettin Zengi önderliğinde bir grubun Suriye'ye göç ettiği biliniyor. Aynı tarihlerde bir grup da Yakup bin Aslan ve Aydoğdu bin Küçtogan yönetiminde Huristan (Suriye) bölgesine göç etmiştir. Aydoğdu bin Küçtogan, Melikşah bin Mahmut'un ölümünden sonra, Huristan'ı bağımsız bir hükümdar gibi yönetmiş, ölümünden sonra çıkan kargaşada (1175), Afşar soyu bu bölgeden silinmiştir.

İran'a yerleşen Afşarlar'a ilişkin en sağlıklı belgeler, XIV.yy. sonuna aittir. Bu belgelerde Akkoyunlular'dan söz edilirken Afşar boyundan emirlerin de adı geçer. Şah İsmail, Safevi devletini kurarken (XVI.yy.), Afşarlar'dan da yardım ve destek görmüştür. Afşarlar, Abbas I dönemine (1588-1629) değin Safevi devletinin askeri ve sivil örgütünde önemli rol oynadılar. XVIII.yy.'da İran'a egemen olan Nadir Şah da Afşarlar'dandı. Afşarlar'ın devlet yönetiminde önemli görevler yüklenmeleri, XIX.yy. ortalarına değin sürdü. Bu döneme ait bir kaynakta, İran'da türkçe konuşan oymaklar arasında birinci sırada Afşarlar'ın adı geçer.

Afşarlar'ın en kalabalık kesimi, Selçuklu ordusuyla birlikte Anadolu içlerine yürümüştür. Bunların büyük bölümü, yeni kurulan Büyük Selçuklu devletinin sınırlarını korumak üzere uç noktalara yerleştirildi. Karaman beyliğinin kuruluşunda, öbür Oğuz boylarıyla birlikte Afşarlar da önemli rol oynadılar. Afşarlar XIX.yy.'ın ikinci yarısına değin göçebe yaşamlarını sürdürmekte direndiler. Osmanlı yönetimi, göçerleri yerleşik düzene geçmeye zorlayınca Afşarlar ile merkezi yönetim arasında sık sık büyük çatışmalar çıktı. Göçerlerin üzerine *Fırkai ıslahiye* gönderildi. (1865). Ayaklanan Afşarlar kıyıma uğradı, ayaklanma kanlı bir biçimde bastırıldı. Bir bölümü zorla Kayseri ve Göksun (Kahramanmaraş) yöresine yerleştirildi.

Afşarlar, günümüzde, Türkiye'den başka İran, Azerbaycan, Afganistan ve Suriye'de küçük topluluklar halinde yaşarlar. Türkiye'de en çok İçel, Çukurova, Kahramanmaraş, Kayseri ve Toros yaylalarında bulunurlar. Bir bölümü geleneklerine bağlı kalarak göçebe yaşamlarını sürdürmektedir. Başta Sıvas, Ankara, Bolu ve Isparta olmak üzere, Türkiye'de 44 Afşar köyü olduğu sanılmaktadır.

Anadolu'da "Afşar" ya da "Avşar" adını taşıyan birçok köy ve yer adı vardır.

AFŞAR (Kerim), türk tiyatro oyuncusu (İstanbul 1930). Ankara devlet konservatuvarı yüksek bölümünü bitirdikten (1953) sonra Devlet tiyatrosu'na girdi. *Tanrıdağı ziyafeti, On ikinci gece, Gergedan, Ay herkese gülümser, Küheylan, Bağdat hatun, Hamlet* vb. oyunlardaki rolleriyle türk tiyatrosunun önde gelen oyuncuları arasında yer aldı. 1980'e dek Devlet tiyatrosu'nda çalıştıktan sonra 1980-1983 yıllarında Berlin türk tiyatrosu'ndan sahnelenen *Keşanlı Ali Destanı* ve *Kurban* oyunlarında, 1983'te AST'ta konuk oyuncu olarak sahneye çıktı. Sinemada *Çalıkuşu* (1966), *Yılan soyu* (1971), *Arkadaş* (1974), *Mine* (1982) gibi filmlerde rol aldı.

Afşar barajı, Manisa ilinin G.-B.'sında, Alaşehir çayı üzerinde kurulu baraj. 1977'de işletmeye açıldı. 69 milyon m^3 su toplama hacmi olan barajdan Alaşehir ovasında 13 270 ha alanın sulanmasında yararlanılmaktadır.

AFŞİN, G.-D. Anadolu'da Kahramanmaraş'a bağlı ilçe; 99 321 nüf. (1990); 1 387 km^2; 1 bucak, 55 köy. Merkezi Kahramanmaraş'ın 162 km K.'inde *Afşin*; 28 524 nüf. (1990). Linyit yatakları, termoelektrik santral.

— Arkeol. ve Mim. Kılıç Kökten'in yüzey araştırmalarıyla yöre kültürünün, tarihöncesine indiği saptandı. W.Ramsay'in antik Tandaris olduğunu öne sürdüğü Tanır köyü yakınındaki Yassıhöyük, Maltepe ve Bozhöyük'te yapılan araştırmalarda İ.Ö. IV.bine tarihlenen buluntulara rastlandı. Çevrede Roma döneminden su yolları, duvar ve bent kalıntıları bulunuyor. Kaşanlı köyü yakınında, Kız-oğlan kayası üstündeki Bizans döneminden kalma mezar-capella'nın duvarları İsa, Meryem, Yuhanna betimli freskierle süslüdür. Marabız köyündeki Hurman kalesi'nin de Bizans dönemi yapısı olduğu sanılıyor. Afşin'in batısında, aynı adı taşıyan mağaranın önündeki ESHAB-I KEHF KÜLLİYESİ, yöredeki selçuklu yapılarının en önemlisidir. Ayrıca merkezindeki Ulu cami (1570) ve yine selçuklu yapısı olduğu sanılan Kuruhan da önemli türk yapılarıdır.

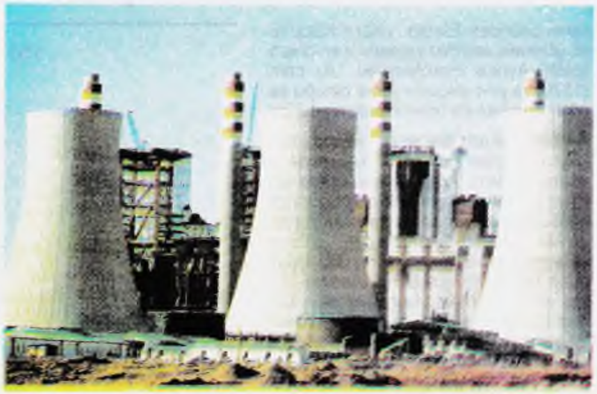
AFŞİN, asıl adı **Heyzar bin Kavus,** türk kökenli abbasi komutan (Uşrusana ? -Samarra 841). Arap kaynaklarında adı Haydar olarak geçer. Bir düşmanını öldürdüğü için Horasan'a kaçmak zorunda kaldı. Oradan Bağdat'a gitti. Halifenin sarayında yükseldi. Müslümanlığı kabul eden babası ölünce Uşrusana beyi (Afşin) oldu. Halifenin Mısır valisi olan kardeşi Ebu İshak Muhammet'in muhafız komutanlığını yaptı. Sonra Barka valiliğine atandı. Ebu İshak, Mutasım adıyla halife olunca, onun Mağrip'teki ordusunu düzenledi. İslama karşı, yeni mazdekçiliği savunan hurremiler'in önderi Babek'in çıkardığı ayaklanmayı bastırmakla görevlendirildi (835). Arsak savaşı'nda yendiği Babek'i, sığındığı Bad kalesinde ele geçirdi; tutsak olarak Samarra'ya yolladı (837). Ermeniye, Azerbaycan valiliğine ek olarak Sind vilayeti de kendisine verilerek ödüllendirildi. Mutasım'ın Anadolu seferine katıldı, Amuriye (Amorion) savaşı'nda ordunun sağ kanadına komuta etti (838). Kendisine rakip saydığı Horasan valisi Abdullah bin Tahir'e başkaldıran Mazyar'ı el altında destekledi; Mazyar yenilince durumu sarsıldı. Düşmanlarınca islama karşı olmak, gizlice eski İran dinini gütmekle suçlandı. Suçlu bulunarak Samarra'da hapsedildi ve açlıktan ölmeye terk edildi.

AFŞİN, selçuklu komutan (XI.yy.). Gümüştigin ile birlikte Anadolu'da gaza ile görevlendirildi. Malatya yakınlarında bizans ordusunu yendi (1064), Kayseri'yi ele geçirdi (1067), Kilikya'ya girdi. Alparslan'a karşı ayaklanan şehzade El-Basan'ın (Er-Basgan) üzerine gönderildi. Bizans'a sığınan El-Basan'ı izlerken Amuriye'yi ve Denizli yakınlarındaki Honaz'ı aldı, Marmara kıyılarına kadar ilerledi. Malazgirt savaşı'na (1071) katıldı. Melikşah'ın Suriye emiri Tutuş'un emrine girmek istemesine karşı çıktı, çevreyi yağmalayarak Diyarbakır'a gitti (1079).

Kerim **Afşar** *"Galileo'nun yaşamı"* adlı oyunun bir sahnesinde (AST 1984-85)

Afşin-Elbistan termik elektrik santralı, Kahramanmaraş ilinin kuzeyinde kurulu termik elektrik santralı. 1967'de, TKİ ve MTA'nın ortak çalışmalarıyla Afşin-Elbistan linyit havzasında 3,2 milyar ton rezervi olan ve 100 km^2'lik bir alana yayılan düşük nitelikli linyit yataklarının varlığı saptandı. Kışlaköy, Afşin ve Çöllolar adlı üç ana damarla bunların kollarından oluşan bu yataklardaki linyitlerden yararlanılarak bir termik santral kurulmasına karar verildi. 5 000 MW'lık bir santralın kurulmasıyla bölgedeki linyitlerin 60 yılda tüketilebileceği hesaplanarak hazırlanan proje, TEK'in 1968 yatırım programına alındı ve 1973'te santralın yapımına başlandı. Her biri 340 MW gücünde dört birimden oluşan santralın A ünitesinin ilk birimi 1984'te işletmeye girdi. Türkiye'nin

Afşin- Elbistan termik elektrik santralı
Hürriyet arşivi

en büyük termik elektrik santralı olacak ve Türkiye toplam elektrik enerjisi üretiminin % 20'sini karşılayacak olan tesis, tümüyle üretime geçtiğinde, havzadan yılda 20 milyon ton linyit çıkartılarak bunun 18,6 milyon tonu santralda kullanılacak, kalanı bölge halkının yakacak gereksinimini karşılayacaktır.

AFT a.(fr.*aphte;* lat. *aphtae,* yun. *aphthai, aptein,* yakmak'tan). Mukozalarda oluşan yüzeysel yara. (Bk.*ansikl.* böl.)
— Dişç. Bednar aftları → BEDNAR.
— ANSİKL. Aft, özellikle ağız mukozasında, dilde ve dudakta çok sık görülen, çevresi kızarmış iltihaplı bir halkayla sınırlı, mercimek büyüklüğünde, taze tereyağı renginde ve yüzeysel yaralar halinde tehlikesiz bir hastalıktır. Çok ağrılı olduğunda beslenmeyi ve konuşmayı zorlaştırır. Birkaç günde geçmekle birlikte sık nükseder. Genital aftlar, ağız aftlarıyla birlikte görülebildiği gibi (iki kutuplu aft) tek başına da görülebilir. Büyük yaralara dönüşebilen deri aftları da vardır. Henüz kanıtlanmamış olmakla birlikte, aftların virüs kökenli olduğu söylenebilir.

AFT HUMMASI a. Tıp. Hayvanlarda şap hastalığı yapan virüslerin insanda yaptığı hastalık.
—ANSİKL. Aft hummasının mikrobu insana deri ya da sindirim yoluyla bulaşır (hasta hayvanlarla temas ya da hasta ineğin sütünü içmek). Belirtiler her enfeksiyonda görüldüğü gibidir (ateş, başağrısı,vb.); buna ağızda ve boğazda aft kabarcık ve akıntılarının belirmesi eklenir; bazılarına göre iç organlarda da aynı şey olur. Koruyucu önlem olarak sütü kaynatarak içmek ve hasta hayvanlarla temastan sakınmak gerekir. Hastalık kendiliğinden iyileşir, ama bazen geç geçer.

ÂFTÂB→ ÂFİTÂB.

ÂFTÂBE a. (fars. *āftabe*). *Esk.* **1.** Su kabı. **—2.** Güneş biçiminde yapılan mücevher.

ÂFTÂBİ a. (fars. *āftab* ve *-ī*'den *aftabī*). *Esk.* Tente, güneşlik.

◆ sıf. Güneşe ait, güneşle ilgili.

AFTALİON (Albert), fransız iktisatçı (Rusçuk, Bulgaristan, 1874- Chambery 1956). Dış mübadeleler dengesi ve para konularında çalışmalar yaptı ve iktisatta buzlanma ilkesini ilk olarak ortaya koydu. Başlıca yapıtları: *les Crises périodiques de surproduction* (Dönemsel aşırı üretim bunalımları) [1913], *La Valeur de la monnaie dans l'économie contemporaine* (Çağdaş ekonomide paranın değeri) [1948-1950].

After Eden, John Butler'ın Harkness Ballet için gerçekleştirdiği pas de deux; müz. Lee Hoiby; dekor R.Ter-Arutunian. Yapıt, ilk kez Monte-Carlo'da oynandı (başrollerde Lone Isaksen ve Lawrence Rhodes). *After Eden*, 1971'den beri Nederlands Theater'ın repertuvarında yer alıyor.

AFTER-EFFECT [aftœrefɛkt] a. Yeni bir dışsal uyarma olmadan, bir etkinin ardından ortaya çıkan bir başka etki. (Daha çok, algı alanında kullanılan bir terimdir.) [Eşanlam. ARTETKİ.]

Afternoon of a faun, Jerome Robbins'in balesi. Müziği C.Debussy, sahnelenmesi Jean Rosenthal, kostümü Irene Sharaff tarafından yapılmıştır. İlk oynanışı Tanaquil Le Clercq ve Francisco Moncion'un başrolleriyle New York City Ballet topluluğu tarafından New York City Center'da gerçekleştirild ; Kay Mazzo ve John Jones'in başrollerini paylaştıkları bale, 1959'da yeniden oynandı. 1971'deyse başrollerde Antoinette Sibley ve Anthony Dowell vardı (Royal Ballet, Londra). Konusu bir dans stüdyosunda geçen oyun *Bir faunus'un öğleden sonrası*'nın modern bir biçimidir.

AFTİTALİT a. (fr. *aphtitalite*'ten). Miner. Sodyum ve potasyum sülfat. (Eşanl. GLASERİT.)

Aftonbladet (AB), İsveç'in en eski günlük gazetesi. 1830'da L.J. Hierta tarafından kuruldu. Polemikçi yazıları ve hızlı haber almasıyla isveç gazeteciliğine yenilik getirdi ve kısa sürede ülkenin en büyük gazetesi oldu. 1890'a dek burjuva liberalizminin sözcülüğünü yaptı. Her iki dünya savaşında da Almanya yanlısı sağ eğilimi destekledi. 1963'ten bu yana İsveç sosyal-demokrasi partisi'nin başlıca organıdır.

AFTONJİ a. (fr. *aphtongie*). Ses çıkarma yetisinin kaybolması. (Hasta ne zaman konuşmak istese,dudaklarında ve dilinde kasılma olur.)

AFTOS a. (yun. *autos*). *Arg.* Bir erkeğin evlilik dışı cinsel ilişki kurarak gönül eğlendirdiği kadın; oynaş, metres.

AFTOSPİYOS sıf. (yun. *autos pios*). *Arg.* Önemsiz, değersiz ,derme çatma şey için söylenir: *Aftospiyos sözler. Aftospiyos şeyler.*

◆ a. "Bu da kim oluyor" anlamında kullanılır: *Aftospiyos be...*

AFTOZ a. (fr. *aphtose*). 1941'de Albert Touraine'in tanımladığı az rastlanan ağır hastalık. Ağızda, deride, genital organlarda çok sayıda derin aftlar oluşur, iç organlarda (göz, sinir, damak) çeşitli araz belirir, ateş yükselir, hastanın durumu ağırlaşır. (→ BEHÇET HASTALIĞI.)

AFULA, İsrail'de kent, Taberiye gölünün G.-B.'sında; 18 600 nüf. Yizreel vadisinin karayolları merkezi. Besin ve dokuma sanayileri.

AFUR TAFUR → AFRA TAFRA.

AFÜV sıf. (ar. *ʿafüvv*). *Esk.* Daima affeden, bağışlayıcı, merhametli.
—Din. Kuran'da geçen "esmâyı husnâ"-dan (Allah'ın güzel adlarından) biridir.

AFVİLİT a. (fr. *afwillite*'ten). Miner. Hidratlı doğal kalsiyum silikat.

AFYON a. (fars. *efyūn*'dan). **1.** Çeşitli haşhaş türlerinin kapsüllerine atılan çentiklerden akan, çekilince ya da çiğnenince insana keyif veren, ardından da bol rüyalı bir uykuya yol açan koyu özsu. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Afyon çekmek*, afyonu nefesle içine almak. ‖ *Afyon içmek*, yutmak, afyonu ağızdan almak. ‖ *Afyon içmiş ya da yutmuş gibi*, uyuşuk, dalgın, uyuşmuş. ‖ *(Birinin) afyonu başına vurmak,* ölçüsüz davranışlarda bulunmak (tkz.) ‖ *Afyonu patlamak*, uyuşukluktan sıyrılıp kendine gelmek (arg.). ‖ *Afyonunu patlatmak*, bir kimsenin keyfini kaçırıp öfkelenmesine yol açmak (arg.).
—Tar. telm. *Din halkın afyonudur.* Karl Marx'ın, dinsel öğretilerin, sömürülen toplumsal sınıfları, kendilerini sınıf olarak ilgilendiren temel sorunlardan uzaklaştırmak için kullanıldığını öne süren sözü *(Zur Kritik der hegelschen Rechtsphilosophie).*
—ANSİKL. Haşhaş kapsüllerinin çiziklerinden akan özsu, havada koyulaşır; kırmızımsı, tıkız, acı lezzette ve tahriş edici bir zift görünümü alır. Afyonun fizyolojik etkileri, morfine yakın olmakla birlikte daha zayıftır. Tedavide tentürü, tozu ve özütü kullanılır. Laudanum ve paregorik iksiri, hâlâ reçetelerde yer alır. Bununla birlikte afyon kullanımı, doğal ve sentetik opiaselerin kullanılmaya başlanmasıyla terkedilme yolundadır. Afyondan, morfinden başka, çok sayıda alkaloit elde edilir: kodein, narsein, papaverin, vb.

Afyon müessesesi (SEKA), Afyon' un Çan ilçesinde kurulan ve 1979'da işletmeye açılan SEKA'ya bağlı kuruluş. Afyon Göller bölgesi kamışlarını değerlendirerek kısa elyaflı selüloz üretmek amacıyla kuruldu. 17 milyar TL sermayesi olan kuruluşta 1 000 kişi çalışmaktadır (1984).

Afyon savaşı, Çin ile İngiltere'yi karşı karşıya getiren anlaşmazlık (1839-1842). İngilizler'in desteklediği kaçakçılık nedeniyle afyon tüketiminin artmasından kaygılanan Çin imparatoru, ülkeye afyon ithalini yasakladı ve mandarin Lin Zişü 20 000 sandık afyonu denize attırdı (1839). Palmerston, buna savaş ilan ederek karşılık verdi (1840). Şanghay'ı işgal eden İngilizler, Nankin antlaşması (29 ağustos 1842) ile Hongkong'un kendilerine bırakılmasını, Kanton, Amoy, Fucou, Ningbo ve Şanghay'ın avrupa ticaretine açılmasını, gümrük vergilerinin % 5'e indirilmesi ve ingiliz yurttaşlarının konsoloslar tarafından yargılanmasını sağladılar. Bu antlaşma, Çin'in kapılarını batılılara açmış oldu. 1856-1860 savaşı bazen *İkinci Afyon savaşı* diye adlandırılır. (→ ÇİN.)

Afyon terakki-i servet bankası, 1910'da Terakki-i Servet şirket-i osmaniyesi adıyla Afyon'da kuruldu. 1914'te Terakki-i servet milli şirketi, 1926'da Afyon Terakki-i servet bankası TAŞ adını aldı. 1979'da, merkezi İstanbul'da, tek şubesi de Afyon'da olmak üzere Hisarbank AŞ adıyla yeniden örgütlendi. Ancak izlediği kredi ve faiz politikası mali bir kriz içine düşmesine yol açtı. 1983'te Bankalar Kanunu gereğince TC Ziraat Bankası'na devredildi.

AFYONKARAHİSAR (03), İçbatı Anadolu'da il, güneyde Akdeniz bölgesinin göller yöresine, doğuda İç Anadolu'ya taşar. 14 435 km², 433 014 nüf. (1990); merkezi *Afyonkarahisar* ya da kısaca *Afyon*; 95 643 nüf. (1990). 18 ilçe, 5 bucak, 482 köy. Eskişehir bölge idare mahkemesine bağlıdır.

Afyonkarahisar ili, Ege bölgesi ile İç Anadolu arasındaki eşik ve bu iki bölgeyi bağlayan yollar üzerindedir. İlin yaygın topoğrafya biçimi olan 1 100-1 200 m yükseklikteki platolarda, yer yer, 2 000 m'yi aşan dağlar yükselir. Başlıcaları kuzeyde Emirdağı (2 281 m), G.-D.'da Sultandağı (2 519 m), G.-B.'da Sandıklı dağları (en yüksek tepesi Kurtkaya 2 117 m) ve Akdağ'dır (2 446 m). Platolar arasında Eber, Akşehir, Afyon, Sandıklı, Dinar, Dazkırı gibi tektonik kökenli ovalar yer alır. Bunlardan bazılarının en çukur yerinde sığ göller yerleşmiştir (Eber, Akşehir, Acıgöl). İlin suları üç havzaya yönelir. Batıda büyük bir bölümün suları, Sandıklı dağlarından inen kolların, Dinar'ın ünlü Marsyas kaynağından çıkan sularla birleşmesinden oluşan Büyük Menderes ırmağıyla Ege denizi'ne boşalır. Kuzey bölümün suları Porsuk ve Sakarya ile Karadeniz'e gider. Doğusu ise İç Anadolu kapalı havzasının bir parçasıdır.

Afyonkarahisar, Türkiye ortalamasının altında nüfuslanmıştır. Km²'ye ortalama 47 kişi düşer. Kentli nüfus oranı da düşüktür. Nüfusun yaklaşık % 65'i kırsal yerleşmelerde yaşar, tarım ve hayvancılıkla uğraşır.

İl topraklarının yaklaşık 1/3'ünü kaplayan tarım alanlarının % 80'den çoğu tahıla ayrıldığından Afyonkarahisar, Türkiye'nin önemli buğday ve arpa üretim

alanlarındandır. Ayrıca şekerpancarı, haşhaş ve ayçiçeği gibi endüstri bitkileri de yetiştirilir. Çok sayıda koyun ve tiftik keçisi beslenen ilde, hayvancılık ve hayvan ürünleri, başlıca gelir kaynakları arasındadır. Afyonkarahisar, renkli mermer ve linyit gibi bazı yeraltı kaynakları bakımından zengindir. Faylarla parçalanmış ve volkanik etkinliklere sahne olmuş bir bölgede bulunan il, maden suları ve kaplıcaları (Gazlıgöl, Kızılkilise, Geçek, Ömer ve Hüdai) ile ünlüdür. Demir ve karayolu ağı kavşaklarından çoğu il sınırları içinde bulunduğundan, Afyon ulaşım açısından da önemlidir.

AFYONKARAHİSAR, Afyonkarahisar ilinin merkezi kent. Halk arasında ve bazı resmi yayınlarda kısaca *Afyon* da denir. Geçen yüzyıllardaki adıysa *Karahisarısahip*'tir. İzmir'in 327 km D.'sunda, İstanbul'un 447 km G.-D.'sunda, Ankara'nın 259 km G.-B.'sında. Üç büyük merkeze demiryoluyla da bağlı. 95 643 nüf. (1990).

• COĞRAFYA. Sarp yamaçlarla çevrili volkanik Sivritepe'nin (1 220 m) eteklerinde kurulmuş olan Afyonkarahisar, adını tepedeki hisardan ve geçmişte yörenin başlıca gelir kaynağı olan haşhaştan alır. Kara ve demiryolları üzerinde çok önemli bir kavşak olan Afyonkarahisar'a İç Anadolu'nun kapısı da denir. 1950'lerde karayolları şebekesinin gelişmesinden sonra bu rolü daha da belirginleşti. O yıllarda 30 000'e bile ulaşmayan kent nüfusu, 1985'te 3 katına ulaştı. Bu dönemde kent, tepenin eteklerinden ovadaki istasyona doğru genişledi. Eski yerleşmelerden farklı olarak kentin yeni mahalleleri düzenli caddeler, parklar ve çağdaş yapılarla donandı.

•TARİH. İlk yerleşim dönemi belirsiz olan Afyonkarahisar'ın bizans döneminde ovaya hâkim kayalık tepesinde *Akroenos* ya da *Akronium* kalesi bulunuyordu. Birçok kez arap ordularının saldırısına uğradı. Efsanevi İslam kahramanı Battal gazi, kentin yakınlarında yenilgiye uğratılınca "zafer kenti" anlamına gelen *Nikopolis* adıyla anılmaya başlandı. Daha sonraları geniş ölçüdeki afyon üretimi nedeniyle kente *Afiun* (Afyon) da denildi. Kent, Malazgirt savaşı'nı izleyen yıllarda türk egemenliğine girdi. Selçuklu hükümdarı Alaettin Keykubat I hazinesini bu kalede sakladığından Karahisarıdevle adıyla anıldı. Selçuklu veziri Sahip Ata Fahrettin Ali Karamanlılar'ın ve Moğollar'ın saldırısına karşı bu kaleye sığındı ve ardılları Afyonkarahisar'da Sahipataoğulları beyliği'ni kurdu (1275). Kentin Cumhuriyet dönemine kadar kullanılan Karahisarısahip adı Sahip Ata ile ilgilidir. Kent XIV. yy.'ın ilk yarısında Germiyanoğulları'nın yönetimine girdi. 1390'da Yıldırım Bayezit tarafından ele geçirildiyse de Timur istilasından sonra yeniden Germiyanoğulları'nın eline geçti. 1428'de Murat II Afyonkarahisar'ı kesin olarak osmanlı topraklarına kattı. Kurtuluş savaşı sırasında 27 mart-7 nisan 1921 arasında yunan işgalinde kaldı, sonra boşatıldı. Yunanlılar 13 temmuz 1921'de kenti yeniden işgal ettiler. Büyük taarruz Afyonkarahisar cephesinde başladı ve 27 ağustos 1922'de kent kurtarıldı. Cumhuriyet döneminde, Afyonkarahisar adıyla il merkezi oldu.

• ARKEOLOJİ ve MİMARLIK. Afyonkarahisar ve çevresinde yeterli kazı yapılmadığından, yörenin ilkçağına ilişkin bulgular azdır. Kentin 16 km D.'sunda Çavdarlı köyündeki *Çavdarlıhöyük*'ün alt katmanları bakırtaş döneme tarihlenir. Kentin 30 km K.-D.'sunda Yanarlar mevkiindeyse Hititler'den kalma mezarlar vardır. Phrygialılar döneminden *Tatarlı* tümülüsünde, pişmiş topraktan, boyalı, asker betimli panolar bulunmuştur.

Kentin ortasında sarp bir kaya üzerinde yükselen *Afyon Kalesi*'ni hitit kralı Mursilis II'nin Arzava seferi sırasında yaptırdığı sanılmaktadır (yaklş. İ.Ö. XIV. yy. ortaları). Bu dönemde Hapanova olarak bilinen kale Phrygia, Roma, Bizans dönemlerinde de önemini korumuştur. Selçuklular zamanında, iç kalede Alaettin Keykubat'ın yaptırdığı çinili cami, ambarlar, cephane, barut depoları, sarnıçlar; orta kaledeyse (palanga) dizdar sarayı, dideban evleri, divanhane ve cami vardı. Kale, Osmanlılar döneminde onarıldı (1573).

Kentin en önemli yapısı, selçuklu veziri Sahip Ata Fahrettin Ali'nin oğlu, Afyon sancakbeyi Nasrettin Hasan'ın yaptırdığı Ulu cami'dir (1272). Anadolu Selçukluları'nın ağaç direkli ahşap camilerinin önemli örneklerinden olan yapı 40 direkle, mihrap duvarına dikey dokuz sahına ayrılmıştır. Kiriş kaplamaları, ahşap tavan, mukarnas başlıklar renkli kalem işleriyle bezelidir. Mimarı Emir Hac el-Neccar, nakkaşı Mahmut oğlu Hac Murat'tır. Yapı, Karamanoğulları döneminde önemli bir onarımdan geçmiştir (1341).

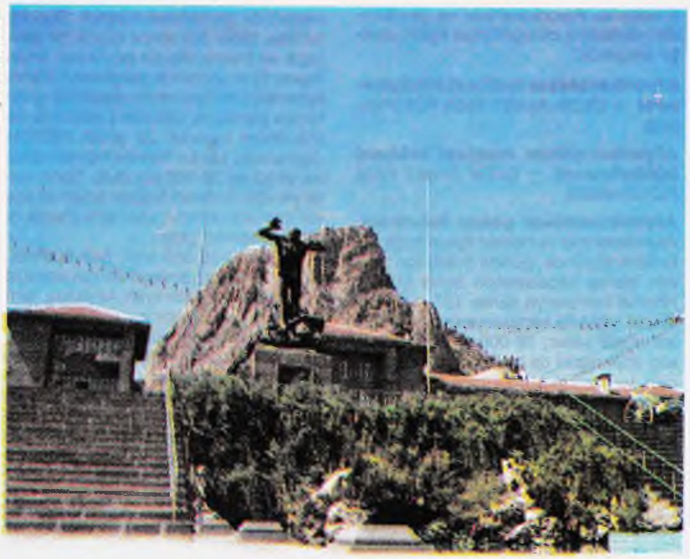
Sırlı tuğla minaresiyle dikkati çeken Kuyulu mescit yazıtsızdır; ancak selçuklu yapısı olduğu sanılmaktadır. İki eyvanlı açık medreseler planındaki Hisarardı medresesi (XIII. yy. ikinci yarısı), Alaettin Keykubat III'ün kızı Naime Hatun için yaptırılan Kadınana türbesi (XIII. yy.), akkoyunlu oymağı beylerinden İlyas bin Oğuz'un yaptırdığı (1214), Akarçay üzerindeki Altıgöz köprüsü de yöredeki ilk türk mimarlık örnekleridir. Karamanoğlu Yusuf beyin yaptırdığı Yukarıpazar mescidi (1264), daha sonra Turgut bin İsmail tarafından onarılmıştır (1465).

Beylikler dönemi yapıları arasında Germiyanoğulları zamanında Hacı Ali bin İdris tarafından yaptırılan Kubbeli mescit (1330), Hacı Mehmet bin Yusuf'un yaptırdığı Kâbe mescidi (1397), Ketencioğlu Hacı Hamza'nın yaptırdığı Ak mescit (1397), Hacı İsmail bin Mehmet'in yaptırdığı, dükkânlarla çevrili Arasta mescidi (XIV. yy. ortaları) sayılabilir.

Osmanlı yapılarının en önemlisi İMARET* CAMİSİ'dir (Gedik Ahmet Paşa camisi). Şakkancıoğlu Evliya Kasım Pa-

Afyonkarahisar il haritası

Büyük Larousse

Zafer anıtı ve **Afyon** kalesi

şa'nın yaptırdığı, özellikle mavi çinili mihrabıyla dikkati çeken Mısri camisi (1483), caminin güney duvarına bitişik Abdürrahimkarahisari türbesi (XV. yy.). Hacı İlyas oğlu Hacı Mustafa'nın yaptırdığı Bağçeşme camisi (1496), Mustafa bin Umar'ın yaptırdığı Çavuşbaşı camisi (1575), Felekzade Süleyman Çavuş'un yaptırdığı Otpazarı camisi (XV. yy. sonları), Yeni cami (1711, onarım 1809), Abdülmecit zamanında yaptırılan Türbe (Mevlevi) camisi (1844) dönemin öbür yapılarıdır. Kentin yunan işgalinden kurtarılışını simgeleyen ZAFER ANITI (1936), avusturyalı heykeltraş Krippel'in yapıtıdır.

Afyonkarahisar arkeoloji müzesi, kuruluş çalışmaları 1931'de başladı; 1933'te ziyarete açıldı. Daha sonra Kusura salonu (1937), etnografya salonu (1948) tamamlandı. 1970'te türk-islam yapıtları eski yapıda bırakılarak, arkeolojiye ilişkin buluntular yeni müze yapısına taşındı. 1971'de halka açıldı. Afyonkarahisar ve çevresindeki illerden (Uşak, Kütahya, Isparta, Burdur) getirilen yapıtların yanı sıra Kusura, Yazılıkaya (Afyonkarahisar) ve Hacılar (Burdur) kazı buluntuları 9 salonda sergilenmektedir. Yapıtlar yenitaş, bakırtaş, tunç çağları, Hitit, Phrygia, Lydia, Roma ve Bizans dönemlerini kapsar. Müzede ayrıca konferans salonu, laboratuvar ve kitaplık vardır.

Agadir
XVI. ve XVIII. yy.'lardan kalma hisarın egemen olduğu limandan bir görünüm

Afyonkarahisar cephesi, Ulusal Kurtuluş savaşı'nda, işgalci yunan kuvvetlerine karşı savaşın yürütüldüğü Batı cephesi'nin güney bölümü. (1922 ağustosundaki Büyük taarruz'da,asıl kuvvetler bu cepheden saldırdı.)

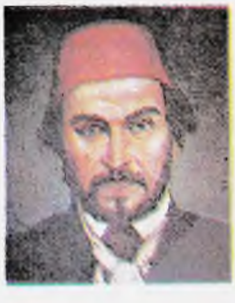
Afyonkarahisar etnografya müzesi. Gedik Ahmet Paşa medresesinde açılan bu müzede türk-islam sanatından örneklerle, Afyonkarahisar ve çevresinden derlenmiş etnografyaya ilişkin yapıtlar sergilenir.

Afyonkarahisar halkevi kütüphanesi → GEDİK AHMET PAŞA KÜTÜPHANESİ.

Afyonkarahisar mevlevi tekkesi kütüphanesi → GEDİK AHMET PAŞA KÜTÜPHANESİ.

Afyonkarahisar şeker fabrikası, Afyonkarahisar'ın merkez ilçeye bağlı Sülümenli köyünde, günde 6 000 ton pancar işleme kapasitesiyle açıldı (1977). Normal kampanya süresi 137 gün olan tesisin 1984-85 kampanyasında, 88 000 ton kristal şeker, 18 000 ton küp şeker, yan ürün olarak da melas,yaş pancar küspesi ve melaslı kuru küspe elde edildi. Aşırı üretim nedeniyle, bütün Türkiye'de olduğu gibi bu fabrikada da üretim sınırlandırıldı.

AFYONKEŞ sıf. ve a. (fars. *efyūn* ve *-keş*,içen'den *efyūnkeş*).Afyon çekme ya da yutma alışkanlığında olan kimse için kullanılır; afyon tiryakisi.

Agâh Efendi

AFYONKEŞLİK a. Afyon çekme ya da yutma alışkanlığı.

AFYONLAMAK g.f. *Bir kimseyi, bir topluluğu afyonlamak,* telkin yoluyla o kimse ya da topluluğun gerçekleri görmesini, doğru düşünmesini engellemek.

◆ **afyonlanmak.** edilg. f. Doğru düşünemeyecek, gerçekleri göremeyecek duruma getirilmek: *Afyonlanmış gibiydim, onun sözünden dışarı çıkamıyordum.*

AFYONLANMAK → AFYONLAMAK.

AFYONLU sıf. **1.** içine afyon katılmış şey için kullanılır: *Afyonlu sigara. Afyonlu şarap. Afyonlu ilaç. Afyonlu çörek.* **—2.** Afyon içmiş.

AFZELİA a. (özel a. *Afzelius*'dan). Afrika ve Asya'nın sıcak bölgelerinde yetişen, çiçekleri çok kokulu ağaç. (Madagaskar'da yetişen bir türünden pelesenge benzer bir odun elde edilir. Baklagiller takımı; erguvangiller familyası.)

AFZELİUS (Adam), isveçli botanikçi (Larf 1750 - Uppsala 1837). Linné'nin öğrencisiydi;Uppsala Üniversitesi'nde profesör oldu. 1792'de Gine'de araştırma yaptı ve Linné Enstitüsü'nü kurdu.

Ag Anorg. kim. *Gümüş*'ün simgesi.

AGA a. (*ağa*'dan). Açakgönüllü, gösterişten kaçınan, babacan tavırlı mert kimse için özel adla birlikte kullanılır: *Memet aga, eli açık, gönlü zengin bir insandı.*

AGA MİREK, Aka Mirek de denir. iranlı minyatür ressamı (XVI.yy.). İsfahanlıdır; Safevi sultanı Şah Tahmasp'ın (1524-1576) yakın dostu olarak, saray atölyesinde çalıştı. Özellikle mürekkep resimleri yapmada usta olan sanatçı, osmanlı ülkesine gelen ressam Şah Kulu'nun hocasıydı. Mir Musavvir ile birlikte hazırladıkları *Nizamî hamsesi*'nde (British Museum) imzalı minyatürleri vardır.

AGADE, Akkad kentinin sümerce adı.

AGADES, Nijer'de kent, Air'in G.-D.'sunda yönetim bölgesi merkezi; 20 000 nüf. Büyük Sahra'yı aşan yol üzerinde bir konaklama yeri olan Agades, aynı zamanda bir ticaret ve el sanatları merkezidir; XVI.yy.'dan kalma cami. Madencilik okulu. —Agades yönetim bölgesi: 652 000 km²; 82 000 nüf.

AGADİR a. (berberice sözc.). Fas'taki dağlarda, özellikle Büyük Atlas dağlarının batı kesiminde, tahkim edilmiş ortak tahıl ambarlarına verilen ad.

AGADİR, Güney Fas'ta liman, il yönetim merkezi, Sus ovasının denize açıldığı yerde; 110 000 nüf. XV. - XVIII. yy.'larda Fas ile Avrupa arasındaki ticaret ilişkilerinde önemli rol oynadı ve o tarihten sonra, özellikle Mogador limanının rekabeti nedeniyle gerilemeye başladı. Bununla birlikte, 1950'den sonra büyük bir atılım yaptı ve önemli ölçüde büyütülen liman, ticaret (Sus vadisinde yetiştirilen turfanda sebzelerin ve meyvelerin dışsatımı) ve balıkçılık (sardalya, uskumru) alanında büyük önem kazandı. 29 şubat 1960'taki depremde, kentin hemen hemen tamamı yıkıldı ve 10 000 kişi öldü. Daha sonra yeniden kurulan Agadir, liman ve ticaret merkezi olmanın yanı sıra önemli bir turizm merkezi oldu.
—*Agadir ili:* 18 855 km²; 848 000 nüf.
—Tar. El Cezire antlaşması'nın sonuçlarından hoşnut kalmayan Almanya, temmuz 1911'de Agadir'e, "uyruklarının çıkarlarını korumak" için *Panther* gambotunu gönderdi. Bu ürkütme harekâtı sonucunda Almanya ile Fransa arasında imzalanan (4 kasım 1911) uzlaşma gereğince,Almanya, Kongo'ya bir giriş yolu elde etti ve buna karşılık da Fas'ta fransız protektorasının kurulmasına karşı çıkmaktan vazgeçti.

AGÂH (Hacı Bulak), türk şair (Semerkand 1630 ? - Diyarbakır 1728). Semerkand ve Buhara'da öğrenim görerek nakşibendi tarikatına girdi. İran, Irak, Mısır da bulundu. 1669'da Diyarbakır'a yerleşti, ölümüne kadar orada hocalık yaptı. Farsça ve türkçe şiirler yazıyordu; çevresindeki şairlerle oluşturduğu edebiyat topluluğunda Nabi de vardı. Hat, tezhip, cilt, hakkâklık, minyatür alanlarında da çalışan Agâh'ın şiirleri bir *Divan*'da toplanmıştır.

ÂGÂH ya da **ÂGEH** sıf. (fars. *āgāh*, *āgeh*). *Esk.* **1.** Bir şeyden haberi olan; bir şeye vâkıf: *"Kimi derviş olur başında külah/ Tarikat sırrına değildir âgâh"* (Gedayi, XIX. yy.). **—2.** Uyanık. **—3.** Öngörülü. **—4.** *Âgâh etmek,* uyandırmak, aklını başına getirmek: *"Eder her şahsı Hak ruhundan ilhâmat ile âgâh"* (Leskofçalı Galip, XIX. yy.).

AGÂH EFENDİ (Yusuf), türk devlet adamı (Tripolis, Mora, 1744 - İstanbul 1824). Devlet görevine sadaret mektubi kalemi'nde başladı (1774). Selim III döneminde, ilk sürekli osmanlı elçisi olarak İngiltere'de bulundu (1793-1796). Dönemin siyasal olaylarını, avrupa ülkelerinin durumunu ele aldığı sefaretnamesini *(Havadisname)* Selim III'e sundu. Yeniçeri kâtipliği, sadaret kethüdalığı, nişancılık, matbah ve tersane eminliği yaptı.

AGÂH EFENDİ, türk gazeteci (İstanbul 1832-Atina 1885). Yozgatlı Çapanzade ailesindendir. Galatasaray Tıbbiye mektebi'nde gördüğü öğrenimini yarıda bırakarak Babıâli tercüme odasına girdi (1849). Elçilik kâtibi olarak Paris'te bulundu (1852-1854). Dönüşünden sonra Rumeli ordusu çevirmenliği başta olmak üzere çeşitli görevler aldı. İbrahim Şinasi Efendi ile birlikte Türkiye'nin ilk özel gazetesi *Tercüman-ı ahval*'i kurdu (1860). Şinasi altı ay sonra ayrılınca, gazeteyi tek başına çıkardı. Postahanei amire nazırlığı (1861) yaptı. Vapur işletmeleri, Ereğli Kömür idaresi, Divanı muhasebat'ta görevler aldı. Nazırlığı sırasında Türkiye'de ilk kez posta pulu kullanımını başlattı (1862). Genç Osmanlılar cemiyeti'nin kuruluşunda yer alarak siyasal yenileşme hareketlerine katıldı. Cemiyet üyelerinin tutuklanmasıyla birlikte o da görevinden uzaklaştırıldı. Paris'e kaçtı. Gazetesi kapandı (1867). Brüksel'e, oradan Londra'ya geçti. *Tercüman-ı ahval*'in harf kalıplarını ve baskı ustasını Londra'ya getirterek *Hürriyet* gazetesinin yayımlanmasında etkin rol oynadı; ancak, siyasal etkinliklere katılmadı. 1884'te bağışlanarak "bâlâ" rütbesiyle Rodos, sonra da Midilli mutasarrıflığına atandı. Atina elçiliğine getirilmesinden bir ay sonra öldü. Türk gazeteciliğinin kurucu ve öncülerinden sayılır.

AGÂH İBRAHİM PAŞA, türk tarihçi (İstanbul ?- *ay.y.* 1916). Kasidecizade ailesinden. Mektebi harbiye'yi bitirdi (1864). Askerlik yaşamının büyük bölümü Arabistan'da geçti. Mezarı İstanbul Yüksekkaldırım'da yeniden yaptırdığı Sarı Musa mescidi avlusundadır. *Vekayi-i tarihiye* adlı yapıtı İstanbul'da, *İkd ül-cemil fi müteşâbih i't-tenzil* adlı dinsel yapıtıysa, Mekke'de (1893) yayımlandı. Yemen tarihiyle ilgili çalışması yazma halindedir.

AGÂHAN çoğl. a. (fars. *agâh*'ın çoğl. *āgāhān*). *Esk.* Alimler, bilginler, bilgililer.

AGÂHİ ya da **AGEHİ** a. (fars. *āgāh* ve *-î*'den *āgāhī, āgehī*). *Esk.* **1.** Bir şeyden haberli olma. **—2.** İleri görüşlülük, uyanıklık.

AGÂHİ, asıl adı **Veli,** türk halk şairi (Kılıçlı köyü, Şarkışla, 1874-Şarkışla 1917). Bektaşi tarikatındandı. Şiirlerinde arapça, farsça sözcüklerden, tamlamalardan kaçındığını belirtir. *Sürmeli* redifli deyişi ünlüdür. Kimi koşmaları günümüzde de türkü olarak söylenir.

AGÂHİ DEDE, asıl adı **Yaşar,** türk şair (XIV. yy.). Belgradlı olduğu sanılır. Hacıbektaş dergâhı kilerevine vakfettiği ne-

fes mecmuasında yer alan mührü üzerindeki tarihten (1858-1859), yaşadığı çağ kesinlik kazandı. Tarikat konularına ilişkin aruzla yazılmış iki şiiri yayımlanmıştır.

AGALAKSİ a. (fr. *agalaxie*). Tıp. Süt salgısının yokluğu ya da kesilmesi.
— Vet. *Bulaşıcı agalaksi*, Akdeniz ülkelerinde koyunlarda ve keçilerde yaygın olarak görülen ve bir mikoplazmadan *(mycoplasma agalactiae)* ileri gelen hastalık. (Bu hastalıkta genellikle üç sendrom birlikte görülür: meme iltihabı, panoftalmi ve artrit. Ölüm oranı oldukça yüksektir, hasta hayvanların % 10-30'u ölür.)

AGALEGA adaları, Hint okyanusu'nda takımadaları, bağlı oldukları Mauritius adasının K.-B.'sında ; 400 nüf.Hindistancevizi içi.

AGAM (Yaacov GIPSTEIN, **Yaacov** — denir), İsrailli sanatçı (Rishon-le-Zion 1928). Geometrik soyutlamanın açtığı yolda, 50'li yıllardan başlayarak araştırmalarını temellendiren kesin bir renk kuramı ve hareket kavramı oluşturdu. İzleyici tarafından "değiştirilebilen"ya da bakış açısına göre birçok biçime girebilen (boru parçalarından heykeller), hatta sınırsız düzenlemelere olanak veren (videokasete alınmış elektronik soyut resimler), kimi de "dokunsal" olan yapıtları, araştırmacılığı ve tükenmez yaratıcılığıyla kinetik sanatın en saygın adları arasında yer aldı (*Elysée Salonu*, Art moderne müzesi, Paris.)

AGAMA a. Afrika'da, genellikle köylerin yakınında, yerde ya da ağaçta yaşayan ve böcek ya da otla beslenen kertenkele. (Agama'nın birçok türü vardır. *Agama agama*, Batı Afrika'da, Büyük Sahra'nın güneyindeki savanlarda ve seyrek ağaçlı ormanlarda yaşar. Böceklerle beslenir, insanlardan kaçmaz, renk değiştirme özelliği vardır. Çöl agaması *(A.mutabilis)* Kuzey Afrika'da, hardun *(A.stellio)* Doğu Akdeniz bölgesinde yaşar. Agamagiller familyası.)

Âgama, hindu tarikatlarının, tapınaklara ve tanrılara tapınmaya ilişkin "gelenekler" konusundaki kitapları. Bu kitaplara *samhita* ya da *tantra* denir. Kimi budhacılık metinleri de bu adı taşır.

AGAMAGİLLER a. Afrika, Güneydoğu Asya ve Avustralya'da yaşayan ve iguanaya benzeyen kertenkeleler familyası. (Bil. a. *agamidae.)*
—ANSİKL. Agamagiller yalın kamışlı, öne fırlamayan, etli, kaba dilli sürüngenlerdir; dört ya da iki bacak (arka bacaklar) üzerinde yürürler; gözkapakları hareketli. kulakdavulu çok belirgindir; dişleri akrodont ve heterodonttur. Agamagillerin 300'e yakın türü bulunur. Bu türlerin çoğu gündüz avlanır ve üzerlerinde dikensi çıkıntılar taşır. Afrika agamaları, Asya'da yaşayan ve deri değiştirdikleri için "yalancı bukalemun" adıyla anılan *Calotes versicolor* türünün Afrika'daki karşılığıdır. Uçan agama *(Draco volans)* ağaçta yaşar, süzülerek uçar. Kamçı kuyruklu agama *(uromastix spinipes)* otçuldur ve Büyük Sahra'nın yarı çöl kesimlerinde yaşar. Endonezya'da yaşayan su agamaları iki yaşayışlıdır. Avustralya'da yaşayan yakalı agama *(chlamydosauras Kingi)*, tehlike anında boynunun çevresine yayabildiği bir yaka taşır. Gene Avustralya'da yaşayan dikenli agama *(Moloch horridus)*, dikenli kabarcıklarla kaplı tıknaz gövdeli bir hayvandır, böceklerle beslenir.

AGAMEDES. Yun. mit. Yunanistan'daki çeşitli büyük tapınakları yaptığı söylenen efsanevi mimar.

AGAMEMNON, efsanevi Mykenai ve Argos kralı, Atreus'un oğlu ve Menelaos'un kardeşi. Helena'nın kız kardeşi Klytaimnestra ile evlendi ve ondan İphigeneia, Elektra ve Orestes adlarında üç çocuğu oldu. Truva savaşı'nda Yunanlılar'ın başkomutanı olan Agamemnon, Artemis'in gazabından kurtulmak için İphigeneia'yı kurban etmek istedi. Briseis'i, Akhilleus'un elinden alarak, onun savaşlardan çekilmesine yol açtı. Truva yenilince, ganimet payı olarak Kassandra'yı aldı ve on yıllık bir ayrılıktan sonra, baba ocağına döndü. Orada da Klytaimnestra ile âşığı Aigisthos tarafından öldürüldü.
—Ed. *İlyada* ve *Odysseia*'da zaman zaman kibirli, zaman zaman kararsız bir kahraman olarak betimlenen Agamemnon, Aiskhylos'a *(Oresteia)* ve Euripides'e (*İphigeneia Aulis'te* [İphigeneia be en Aulidi]) göre kaderin oyuncağıdır. Seneca' da *(Agamemnon)* duygulu ve mert, Racine'de *(İphigénie)*, gözü yükseklerde ve ne istediğini bilen biridir. Alfieri'ye göre yüce gönüllü ve gözü dünyayı görmeyen bir kişi olan Agamemnon, O'Neill'de kuzeyli bir general oldu (*Elektra'ya yas yaraşır* [Mourning Becomes Electra]).

Agamemnon, Aiskhylos'un trajedisi. *Oresteia*'nın birinci bölümüdür. İlk kez İ.Ö. 458'de temsil edilmiştir. Truva'nın düşüşünden sonra Argos'a dönen Agamemnon, karısı Klytaimnestra tarafından öldürülür. Kralın kadın kölesi Kassandra yeni cinayetler işleneceği kehanetinde bulunur; sonra o da öldürülür. Yunan efsanelerindeki "dönüş" temasından hareket eden Aiskhylos, bu korku ve körlük trajedisi çerçevesinde kendi özgün temalarını işler: insan yaşamının temelsizliği ve boşluğu, kendini beğenmenin cezasız kalamayacağı (kral, ölçüsüzlüğünü yaşamıyla öder), suç işlemede soyaçekim (Atreidai'nin kanlı yazgısı).

AGAMİ a. Zool. BORAZANKUŞU'nun eşanlamlısı.

AGAMİA. Tar. coğ. → AGAMMEİA.

AGAMİDAE a. Zool. Agamagillerin bilimsel adı.

AGAMMAGLOBÜLİNEMİ a. (fr. *agammaglobulinémie)*. Kanda çok az gammaglobülin bulunması ya da hiç bulunmamasıyla beliren, kalıtımla geçen ya da sonradan edinilen humoral bağışıklık hastalığı.
—ANSİKL. Agammaglobülinemiler iki türlüdür: ya kalıtımla geçer, yani baştan beri olur ya da sonradan edinilir. Asıl agammaglobülinemilerde eksiklik, ya tüm immünoglobülinleri (cinsiyete bağlı şekil) [Bruton hastalığı] ya da IgA'ları (A immünoglobülinler) ve IgM'lerin çoğalmasıyla IgG'leri (bu da cinsiyete bağlıdır) ilgilendirir ya da sadece bir sınıf immünoglobülinlere, özellikle IgA'lara ilişkindir. Asıl tam agammaglobülinemi, hücresel bağışıklığın yokluğuyla birlikte de olabilir ve o zaman isviçre tipi agammaglobülinemi meydana gelir (lenfositoftizi). Bu hastalıklara, özellikle tam olanlara ağır mikroplu hastalıklar eşlik eder. Antibiyotiklerle tedavi ve agammaglobülinin ayrıca verilmesi iyileşme olasılığını artırır. Sonradan edinilen agammaglobülinemiler, lenfositlerin artmasıyla birlikte ortaya çıkan sendromlarda, özellikle süreğen lenfoit lösemilerde görülür.

AGAMMEİA ya da **AGAMİA.** Tar. coğ. Batı Anadolu'da Troas bölgesinde antik yerleşme. (Beşik burnu yakınında olduğu sanılıyor.)

ÂGANDE sıf (fars. *āgande*). *Esk.* Minder, yastık, sucuk gibi sıkıca doldurulmuş nesneler için kullanılır.
◆ a. **1.** Pamuk yumağı. **—2.** Bir tür zehirli böcek.

AGÂNİ ya da **EGÂNİ** çoğl. a. (ar. *uğniyye*'nın çoğl. *ağanī*) *Esk.* Şarkılar, türküler, güfteli müzik eserleri: *"Geh sâz ü tarab gehi agâni / Eyyâm-ı neşât idi zamanı"* (Nabi, XVIII. yy.).

AGANİGİ a. *Arg.* Aşk ilişkisi; sevişme.

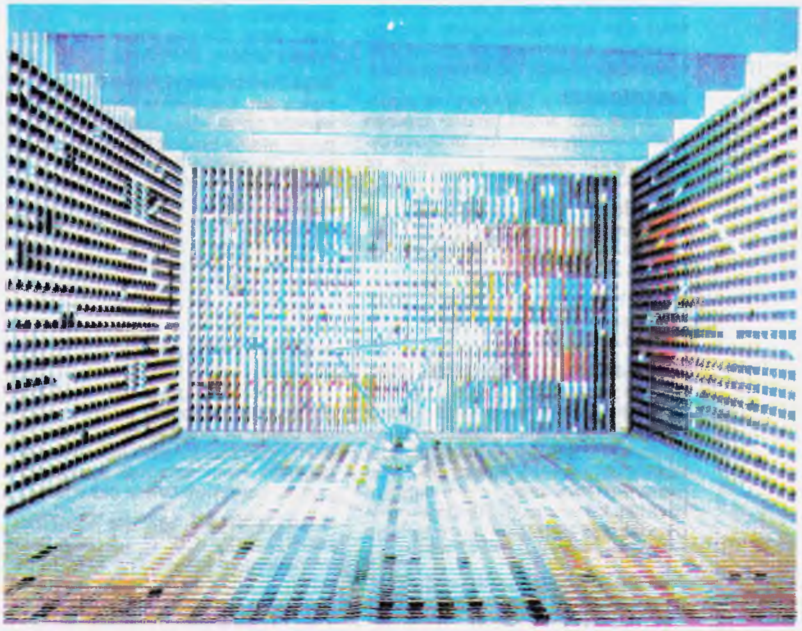
AGANTA. Denizc. Hareket halindeki bir halatın ya da zincirin bir süre tutularak bırakılmaması için verilen komut. || *Aganta burina burinata*, dört köşe yelkenlerde iskota yakasına yakın burina patalarına bağlı halatların manevrasında, bu halatların ayarlandığı biçimde tutulması için verilen komut.

Aganta burina burinata, Halikarnas Balıkçısı'nın romanı (1946). Adını bir denizci teriminden alan yapıt, Bodrumlu bir denizci olan Mahmut'un ağzından denizi ve deniz insanını anlatır. Yazar, denize ve insanına beslediği sevgiyi şiirsel bir dille, coşkuyla anlatmıştır.

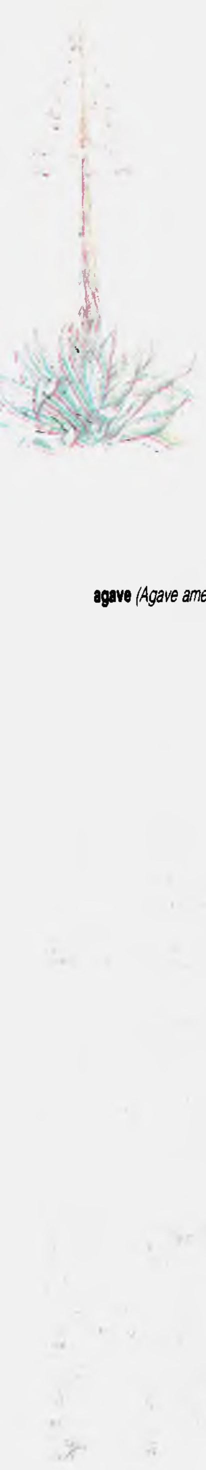
AGAPANTHİA a. Zool. Birçok türü, çeşitli otsu bitkilerin sapında gelişen uzun duyargalı böcek. (Kınkanatlılar takımı, cerambycidae familyası.)

AGAPE a. (yun. sözc., aşk, kardeşçe yemek anlamında). İlk dönem Kilisesi'nde, hıristiyanların bir arada yedikleri, ayinsel nitelikte kardeşçe yemek.

AGAPEMONİTLER, eski anglikan papazı Smyth Pigott'un Bridgewater (İngiltere) yakınında kurduğu dinsel topluluk. Pigott, İsa'nın kendi bedeninde cisimlendiğini öne sürüyordu. Topluluk, dinsel ha-

Yaacov **Agam**
Elysée sarayı daireleri için bekleme odası (1974) boyanmış kabartmalı duvarlar, goblen halılar
Art moderne müzesi, Paris

agave *(Agave americana)*

yır kurumu olarak etkinliğini hâlâ sürdürmektedir.

AGAPENOR. Yun. mit. Arkadyalılar'ın Truva savaşı'ndaki önderi. Dönüşünde, Kıbrıs'ta Paphos kentini kurdu.

AGAPETES a. (yun. *agapêtos*, sevgili, sevimli). Avustralya'da ve tropikal Asya'da yetişen ve mersini andıran çalı görünümünde bitki. (Güzel çiçeklerinden dolayı süs bitkisi olarak yetiştirilir; fundagiller familyası.)

AGAPETUS I (Aziz) [öl. İstanbul 536], 535'ten 536'ya kadar papa. İstanbul patriğini görevden aldı.

AGAPETUS II (öl. Roma 955), 946'dan 955'e kadar papa. Roma'da 927'den sonra Odon de Cluny tarafından girişilen keşişlik reformunu destekledi ve Berengario II'ye karşı Germanyalı Otto I'i destekledi.

AGAR ya da **AĞAR** sıf. (ar. *ağarr*). *Esk.* **1.** Alnında beyaz beneği olan at için kullanılır. **—2.** Beyaz renkli. **—3.** Açık tavırlı, samimi. **—4.** Asil, onurlu, şerefli.

AGAR - AGAR a. (malezya dilinde sözc.). Özellikle Asya denizlerinde yaşayan çeşitli kızılsuyosunlarından çıkarılan şekerli, helmeli ve kolloidal madde. (Yumuşatıcı ve iç sürdürücü özellikleri olan agar agar, mikrobiyolojide kültür ortamı sağlar; besin ve kozmetik sanayilerinde pelteleştirici ya da emülsiyonlaştırıcı olarak, dişçilikte protez yapımında kullanılır.

AGARBİCEANU (Ion), rumen yazar (Cenade 1882-Cluj 1963). Uniat katolik papazıydı. *Samatorul* dergisinin edebiyat hareketine katıldı ve daha sonra *Luceafarul* adlı dergiyi çıkardı. Hikâyelerinde ve romanlarında Transilvanya'nın köy yaşamını (*À la campagne* [fr.çev.], 1906; *les Archanges* [fr.çev.], 1914; *l'Epouvante* [fr.çev.], 1922) ya da köy papazlarının sorunlarını (*le Père Man* [fr.çev.], 1920; *la Loi de la chair* [fr. çev.], 1926) işledi.

AGARDH (Carl Adolph), isveçli botanikçi (Bastad, Scanie, 1785-Karlstad 1859). 1812'de Lund Üniversitesi'nde botanik ve iktisat kürsüsünü yönetti. Yapıtlarının çoğunda suyosunlarını inceledi. —Oğlu JACOB GEORG (Lund 1813-*ay.y.* 1901), babası gibi o da Lund'da botanik dersleri verdi ve suyosunlarını inceledi. *Species, genera et ordines algarum* (Suyosunlarının türleri, cinsleri ve takımları) [Lund, 1848-1876] adlı kitabı en önemli yapıtıdır.

AGARİCACEAE a. Şapkalı, lamelli, bazitli mantarlar familyası. (Çok büyük bir familya olan agaricaceae içinde, birçoğu yenilebilen, bir kısmıysa çok tehlikeli, hatta öldürücü yaklaşık 5 000 tür bulunur.)

AGARİCALES a. Şapkasının alt yüzünde ışınsal dizili sporlu lameller bulunan bazitli mantarlar takımı. (Üç familyaya ayrılır: hygrophoraceae, russulaceae ve agaricaceae.)

AGARİCUS a. Şapkalı ve lamelli tüm mantarları belirten ortak ad. (Üretimi yapılan yatak mantarları agaricusların örnek tipi sayılabilir.)

AGARTALA, Hindistan'da kent, Tripura eyaletinin merkezi, Dakka'nın D.-K.-D.'sunda; 100 300 nüf.

AGASSİZ, Kanada (Manitoba) ve ABD (Minnesota ile Kuzey Dakota) sınırında göl. Buzların gerilemesi sırasında içbuzulun kenarında oluşmuş göllerin en büyüğü olan, Kuzeyde Keewatin ve Labrador buzullarının set çektiği Agassiz gölü, o zamanlar Red River vadisiyle Winnipeg gölü havzasını kaplıyordu. Günümüzde, gölün dümdüz olan eski tabanı verimli bir tarım bölgesidir.

AGASSİZ (Louis), isviçreli doğabilimci (Môtier, Fribourg kantonu, 1807 - Cambridge, Massachusetts 1873). Neuchâtel'de doğa tarihi profesörü oldu (1832); 1846'da ABD'ye yerleşti; Cambridge Üniversitesi'ne bağlı Bilimler okulu'nda zooloji ve jeoloji kürsüsünün başına geçti. *Recherches sur les poissons fossiles* (Fosil balıklar üzerine araştırmalar) [1833-1842] adlı kitabı balıkları anlatan temel kaynaklardan biridir. Yaşayan türleri inceledi ve *Histoire naturelle des poissons d'eau douce de l'Europe centrale*'de (Orta Avrupa tatlı su balıklarının doğabilimi) embriyon oluşumuna geniş yer verdi. Ayrıca, buzulbilim alanında önemli çalışmalar yaptı. Başıboş büyük buz kütlelerinin buzullarla uzaklara taşınmasının, tarih çağlarından önceki bir dönemde gerçekleştiğini ilk o kanıtladı ve bu döneme *buzul çağı* adını verdi. Charpentier ile birlikte, buzul kuramının kabul edilmesine katkıda bulundu.

AGASTYA, bir bilgenin adı. *Rigveda* ilahilerinden birçoğunu yazdığı söylenen bu bilgenin destanlarda önemli bir yeri vardır. Brahman kültürünü Güney Hindistan'da yaydığı ileri sürülür.

ÂGAŞTE ya da **ÂGİŞTE** sıf. (fars. *âgeşte, agişte*). Esk. **1.** Islak, ıslanmış; sulanmış. **—2.** Bulaşık, bulaşmış.

AGATANUŞİ, 645'ten önce Japonya'da, imparatorluk topraklarındaki çiftlik kiracılarına verilen ad; bunlar, öbür kategorilerdeki görevlilerle birlikte küçük bir toprak burjuvazısı oluşturuyorlardı. Bu burjuvazi, Nara (VII.-VIII. yy.) döneminde çok büyük bir nüfuza sahip oldu.

AGATHE KOME. Tar. coğ. Anadolu'da, Phrygia bölgesinde piskoposluk merkezi; Acıpayam'ın (Denizli) K.-B.'sında olduğu sanılıyor.

AGATHİAS Skolastikçi, VI. yy.'da yaşamış bizanslı yazar. Myrina'da (Anadolu) doğdu. İustinianos dönemi tarihini inceleyen (552-558 yılları) bir yapıt ve pek çok şiir ve yergi yazdı. Yapıtlarında özenli bir dil kullandı ve nazım kurallarını ustaca uyguladı. Kendi şiirleriyle önceki yüzyılların ve kendi çağının en iyi yapıtlarını birleştirerek bir antoloji oluşturdu; bu yapıt *Palatine Anthologia*'nın kaynaklarından biridir.

AGATHİS (yun. *agathis*, demet). Doğu Avustralya, Yeni Zelanda, Yeni Kaledonya, ayrıca Malezya ve Filipin takımadalarında yetişen, reçineli büyük ağaç. (Eşanl. DAMMARA).
—ANSİKL. Agathis derimsi, kısa saplı ve hep yeşil yapraklı bir ağaçtır. Sarımsı ya da kırmızımsı beyaz renkte, kaplamacılıkta kullanılan güzel bir odun verir. Agathis orientalis'in saydam reçinesine "dammar" denir. On beş kadar türü vardır; Araucarioideae altfamilyası.

AGATHODAİMON, tanrı Hnum'un yunanca adı; Elephantine'de, *Çağlayanın efendisi* olarak kabul edilirdi. Halk inancında, Mısır'a bereket getiren suyun fışkırdığı "iki mağara"da saklanmış bir yılan olarak tasarlanır. Yunan mitolojisinde de tarlaların, bağların ve kentin koruyucusu olan ve kimi zaman bir yılan biçiminde, kimi zaman da bir elinde bolluk boynuzu, öbür elinde buğday başakları tutan genç bir erkek biçiminde tasarlanan, aynı addaki bir başka tanrıyla özdeşleştirilmiştir.

AGATHOKLEİA, İskenderiye'nin gözde kadınlarından; öl. İ.Ö. 204. Erkek kardeşi Agathokles gibi o da, Mısır kralı Ptolemaios IV Philopator'un gözüne girerek büyük bir nüfuz kazandı. Kralın ani ölümünden sonra, Agathokles iktidarı ele geçirmek istedi; ama halk ayaklanarak onu kız kardeşiyle birlikte öldürdü.

AGATHOKLÊS, Siracusa tiranı (Thermae İ.Ö. 361'e doğr.-öl. İ.Ö. 289). Serüvenci bir çete reisiydi; İ.Ö. 317/316'da, adada Siracusa'nın üstünlüğünü yeniden sağlayarak tiranlığını kurdu. Kartacalılar'a karşı savaştı; Afrika'ya geçti ve Kyreneli Ophellas ile anlaştı. 306'ya doğru krallığını ilan etti ve diadokhoslarla birlikte Siracusa etkisini kendi sınırlarının çok ötesine taşıran bir politika güttü. Söylendiğine göre tahttan feragat etti.

AGATHOKLES, Trakya kralı Lysimakhos'un oğlu; kendisine rakip olmasından korkan babası tarafından İ.Ö. 284'te öldürtüldü. Karısı Lysandra Babil kralı Seleukos'un yanına sığındı ve onu Lysimakhos'a savaş açmaya ikna etti.

AGATHON Atinalı, yunan trajedi yazarı (İ.Ö. 448'e doğr.-401'e doğr.). Trajedi ve komedilerinin hiçbiri günümüze kalmamıştır. Aristophanes'in *Thesmophoriazusai*'sinde ve Platon'un *Şölen*'inde (Symposion), sofistlerin etkisinde, kadınsı, yapmacıktan kurtulamayan bir yazar olarak gösterilir.

Agathon, Christoph Martin Wieland'ın romanı (1766); pratik ahlak kurallarının sergilendiği bir özyaşam anlatısıdır.

AGATHOSMA a. (yun. *agathos*, güzel ve *osme*, koku'dan). Güney Afrika kökenli çalıotu görünümünde yüz kadar bitkinin cins adı. (Hoş koku yayan birçok türü seralarda yetiştirilir. Sedefotugiller familyası.)

AGATON EFENDİ (Kirkor), türk devlet adamı (İstanbul 1823-Paris 1867). Paris'te tarım öğrenimi yaptı. Halkalı Ziraat mektebi'nin kurulmasında etkili oldu (1847), İstanbul'da yayımlanan *Journal de Constantinople* adlı gazeteye tarımla ilgili yazılar yazdı. Divânı muhasebat üyeliğine getirildi. Âli ve Fuat paşaların isteğiyle Hazine hassa nezaretinin muhasebe defterlerini düzenledi (1860). Uluslararası bir posta örgütünün kurulması için Paris'te toplanan kongrede Osmanlı devletini temsil etti (1863). Posta nazırlığına atandı (1866). Nafıa nazırlığına atandıysa da göreve başlamadan öldü.

AGAV a. Kuşi grubu dilleri öbeği. (Etyopya'nın kuzeyinde aşağı yukarı 100 000 kişi tarafından konuşulur.)

AGAVE a. (yun. *agaue*, görkemli). Dipten süren, gri, sivri ve etli yaprakları bazen 3 m'ye varan, sarısabır görünümünde çok büyük bitki. (50 tür; nergisgiller familyası.)
—ANSİKL. Agaveler Amerika kökenlidir, ama Akdeniz havzasında da yetiştirilir. Yüksekliği 10-12 m'ye varan çiçek sapı, bitkinin uzun yaşam süresi içinde (türüne göre 8-100 yıl) bir kere tohum verir. Bazı agave türleri, kolomböncesi dönemde, Meksika'da Toltekler'ce geniş çapta yetiştirilmiş, sonra Amerika ve Afrika'nın pek çok tropikal bölgelerine götürülmüştür. En az üç yıllık yapraklardan çok değerli dokuma elyafı elde edilir; piyasada bunlar, sisal *(Agave rigida sisalana* ve *A.r. elongata)*, maguey *(A. vivipara)*, pita *(A. americana)* ve Tampico keneviri adıyla bilinirler. Yapraklar kazınıp temizlenerek, yaklaşık 1 m uzunluğundaki lifler ortaya çıkarılır ve urgan yapımında kullanılır. *A. Salmiana*'nın çiçeklenmesi önlenerek bol miktarda şekerli bir özsu elde edilir. Bu özsu mayalandırılarak *pulque* denilen bir özsu şarabı, damıtılarak yüksek alkollü çeşitli içkiler yapılır.

AGAVE. Yun. mit. Kadmos ile Harmonia'nın kızı. Zeus'un sevgilisi olan ablası Semele'ye kara çaldığı için, Dionysos tarafından delilikle cezalandırıldı ve Thebai kralı olan oğlu Pentheus'u parçaladı.

ÂGAZE a. (fars. *âğâze*). *Esk.* Müzikte, fasıla başlamadan önce yapılan giriş: *"Dehri etti cây-ı raks âgaze-i bang-ı sürûr / Çerhi kıldı pür-tanin âvaze-i çeng-i garam"* (Üsküdarlı Hakkı Bey, XIX. yy.).

AGAZEİ KABİLİ a. Müz. Türk müziğinde bileşik makam. (XV. yy.'dan bu yana kullanılmadığından günümüze hiç örneği kalmamıştır.)

AGAZZARİ (Agostino), italyan besteci (Siena 1578 - *ay.y.* 1640). Pastoral'i (*Eu-*

melio, 1606) yeni teksesli şarkı üslubunun Roma'da yaygınlaşmasına katkıda bulundu. *Del Sonare sopra il basso con tutti li stromenti* (1607) adlı kitabıyla sürekli bas'ın ilk kuramcılarındandır.

AGBES sıf. (ar. *ağbes*). *Esk.* Kül renkli.

AGBİYA ya da **EGBİYA** çoğl. a. (ar. *ğabi*'nin çoğl. *ağbiya*). *Esk.* Budalalar, geri zekâlılar, ahmaklar.

AGBOVİLLE, Fildişi Kıyısı'nda kent ve yönetim bölgesi merkezi, Abican'ın K.-B.'sında, Abican-Magadugu demiryolu hattı kenarında; 18 300 nüf. Pamuk sanayisi.-*Agboville yönetim bölgesi*: 4 170 km²; 141 900 nüf. (1975).

■**AGDE,** Herault (Fransa) kantonunun yönetim merkezi, Akdeniz'e 4 km uzaklıkta; 13 235 nüf. Herault ırmağı kıyısında, ırmağın Agde burnu eteğinde Midi kanalıyla kesiştiği yerde.

AGDİSTİS. Yun. mit. Zeus'un bir düşünden doğan asyalı erdişi. Attis'i Pessinus'da gömdü ve Attis kültünü düzenledi.

AGDİYE ya da **AGZİYE** çoğl. a. (ar. *ğıda*'nın çoğl. *ağdiye*). *Esk.* Besinler, yenilip içilecek şeyler, gıdalar.

Age of Anxiety, Jerome Robbins'in balesi; konusu W.H.Auden'in aynı adlı şiirinden esinlenilerek J.Robbins tarafından yazıldı. Müziği Leonard Bernstein'ın 2. senfonisi, dekor Oliver Smith'in, kostümler İrene Sharaff'ın. Dünya prömiyeri, 1950'de New York City Ballet topluluğu'nca New York'ta gerçekleştirildi.Baş dansçıları Tanaquil LeClercq, Todd Bolander, Francisco Moncion, Jerome Robbins idi. ABD'de balenin gelişimi üstüne büyük etkisi olan bu yapıt, çağdaş insanın bunalımını işler.

AGEE (James), amerikalı yazar (Knoxville, Tennessee, 1909-New York 1955). Gazetecilik, senaryo yazarlığı ve sinema eleştirmenliği yaptı. Ekonomik bunalım sırasında yaptığı Alabama röportajındaki (*Let Us Now Praise Famous Men*, 1941) etnografik havayı, tüm şiir ve romanlarına yansıttı (*The Morning Watch*, 1951; *A Death in the Family*, 1957).

AGEH → AGÂH.

AGEHİ → AGÂHI.

AGEHİ, asıl adı **Mansur,** türk şair, tarihçi (Vardar Yenicesi ?- İstanbul 1577). Piyale Paşa'nın yanında deniz seferlerine çıktı. Gelibolu'da müderrislik yaptı. Gemicilik terimlerini divan şiirinin geleneksel söz oyunlarıyla birleştiren kasidesiyle tanınır. Piyale Paşa aracılığıyla Kanuni Sultan Süleyman'a sunduğu bu kaside sayesinde kendisine İstanbul'da *şeref kadılığı* verildi. Kasidesine Molla Mehmet Mısri, Za'fi gibi şairler tarafından yazılmış tahmisler vardır. Kanuni'nin Zigetvar seferini konu edinen *Fetihname-i kal'a-i Sigetvar* adlı gazavat kitabının tarihsel kaynak olarak değer taşımadığı ileri sürülmüştür. (→ Kayn.)

AGEHİ, asıl adı **Muhammet Rıza Erniyakbekoğlu,** türk şair ve tarihçi (? 1809-Hive, Kıyat köyü, 1874). Tarihçi Munis Harizmi'nin yeğeni. Şiirlerini *Ta'viz ül-âşıkın* adlı divanda topladı. XIX. yy.'da Harizm'deki (Hive) olayları anlatan *Riyâz üd-devle* (1844), *Zübdet üt-tevârih* (1846), *Câmi ül-vakı'ât-ı sultanî* (1857), *Gülşen-i devlet* (1865), *İkbâl-i fîrûzî* (1872) adlı tarih yapıtlarını yazdı. Ünlü türk ve iran tarihçi ve şairlerinin yapıtlarını Çağatay türkçesine çevirdi.

AGEL ya da **AGİL** a. Arap erkek giyiminde, kefiyenin kaymaması için başa geçirilen ayarlı çember.

AGELAİ, İlkçağ'da Girit'te gençlik toplulukları. On altıyla yirmi beş arasındaki üyeler, birlikte beden ve askerlik eğitimi görüyor ve hep birlikte yemek yiyorlardı.

■**AGELENA** a. (yun. *agele*, sürü'den). Yerde, otlar ya da çalılar arasında yaşayan ve orada huni biçiminde geniş ağlar ören kül renginde, iri örümcek. (Agelena türleri, bütün kuzey yarımkürede yaygındır. Agelenidae familyasının örnek tipi.)

AGELİİ (Johan Gustav), **İvan Aguéli** diye de bilinir, isveçli ressam (Sala, Dalarna, 1869 - Barcelona 1917). 1890'dan sonra, çoğunlukla Fransa ve Mısır'da yaşadı. Paris'te bireşimcilik ve simgecilik akımları içinde yer aldı ve anarşist çevrelerle ilişki kurdu; din felsefesi konusunda incelemeler yaptı; yazılarıyla islam kültürünü yaymaya çalıştı. Küçük boyutlarda yaptığı resimlerle, İsveç'teki bireşimci resim araştırmalarının öncüsü oldu.

AGEN, Lot-et Garonne (Fransa) dep. merkezi, Garonne ırmağının sağ kıyısında. Paris'in 609 km G.-G.B.'sında; 35 839 nüf.

AGENA, Erboğa*'nın β yıldızına verilen ad. Kadiri 0,6. Tayf tipi B1. Uzaklığı 190 ıy.

Agena, amerikan füzesi; birçok uydu fırlatıcısının sonuncu katı olarak kullanılır; bunlar: Thor-Agena, Atlas-Agena, Titan III A, B, C fırlatıcılarıdır. 1959'da hizmete giren Agena füzesinin üç türü vardır: A, B ve D. Agena yaklaşık 7 t'luk bir itme gücüne sahiptir ve çoğunlukla ABD'nin keşif uyduları için itme modülü olarak kullanılır. Füzenin iticisi nitrik asit ve bakışımsız dimetilhidrazinle çalışır. Onarılarak pek çok kez kullanılabilir.

AGENDE a. (lat. *agenda*, yapılacak işler). Lütherci Kiliseler'de dinsel ayin usullerine ve derlemelerine verilen ad. (1821-1824 Prusya agendesi, protestanlarla lütherciler arasında "Birlik" sağlama amacını güdüyordu.)

ÂGENDE sıf. (*fars. agenden*, doldurmak, tıkamak'tan *agende*). Esk. **1.** Dolu, doldurulmuş, tıkalı (şeyler). **—2.** *Âgendegûş*, kulağı dolu, kulağına söz girmez, söz dinlemez.

ÂGENDEGÛŞ sıf. (fars. *âgende* ve *güş* kulak'tan *âgendegûş*). *Esk.* **1.** Sağır. **—2.** Hayırsız, günahkâr; öğüt dinlemeyen kimse.

AGENEZİ a. (fr. *agénésie*'den). Biyol. Embriyon gelişimi sırasında bir organın oluşmaması.

AGENİA a. Böcbil. Özellikle Akdeniz bölgesinde bulunan, siyah renkli küçük böcek. (Topraktan yaptığı yuvasını, yemek için öldürdüğü örümceklerle doldurur. Zarkanatlılar takımı, pompilidae familyası.)

AGENİASPİS a. Hyponomeuta tırtıllarında asalak yaşayan böcek. (P. Marchal, çokembriyonluluğu bu böceklerden *Ageniaspis fuscicollis*'te keşfetti. Zarkanatlılar takımı, chalcididae familyası.)

AGENOR. Yun. mit. Mısır kralı, Poseidon ile Libye'nin oğlu, Belos'un kardeşi. Suriye'de hüküm sürdü. Kadmos, Phoiniks, Kiliks ve Europa'nın babasıdır.

AGENTES IN REBUS, *imparatorluk komiserleri* anlamına gelen, resmi buyrukları iletmek ve illerden bilgi toplamak üzere Büyük Constantinus I tarafından atanan görevlileri belirten lat.sözc.; bunlara çoğu zaman *curiosi* denilirdi. (IV. yy.'ın sonunda, askeri kurallara göre örgütlenmiş gerçek bir gizli polis kuruluşu haline geldiler.)

AGEO, Japonya'da kent, Tokyo'nun kuzey banliyösünde; 194 952 nüf. (1990).

AGER PUBLİCUS, *halka ait toprak* anlamına gelen ve Roma'da kamu topraklarını belirten lat. sözc. Fetihten sonra Roma, yenilenlere ait topraklara bütünüyle ya da kısmen el koyunca devlet geniş bir araziye sahip oldu ve bu topraklardan çeşitli biçimlerde yararlandı: bir bölümünü özel kişilere sattı; bir bölümünü de koloniler kurmak için ayırdı. Devletin elinde kalan topraklarsa *ager publicus*'u oluşturdu. Tarıma elverişsiz ya da kullanılmayan bu toprakları devlet, oraya yerleşmek isteyenlere bırakıyordu. Yerleşenler, toprağın sahibi olmuyor, yalnızca kullanma hakkını (*possessio*, zilliyet) elde ediyordu; böylece devletin mülkiyet hakkı da düşük bir vergi (*vectigal*) ödenmesiyle tanınmış oluyordu. Ne var ki, işletilmeleri sermaye gerektirdiğinden bu topraklar kısa zamanda zenginlerin eline geçti; bu durum onlara hayvan, bağ ve zeytin yetiştirmeye ayrılan *latifundia*'larını genişletme olanağını verdi.

Bu siyaset ülkede dengesizliklere neden oldu; en önemlisi silah altına alınabilecek kadar varlıklı olan küçük toprak sahipleri sayısının azalmasıydı. İlk kez bir yasayla (İ.Ö. III.yy.'ın başı), *possessio*'ya bir sınır konulmak ve fazla topraklar "düşük fiyatla" yoksullara dağıtılmak üzere geri alınmak istendi. Ancak, yasa uygulanamadı. Caius Laelius Sapiens'in 140'taki girişimi de başarısızlığa uğradı. Durumun kötüye gitmesi üzerine, 133'e doğr. Tiberius Gracchus, 123'e doğr. da kardeşi Caius, sorunu kökünden çözecek bazı tarım yasalarını oya sundular. Onların başarısızlığı durumu daha da kötüleştirdi; sorun, ancak Cumhuriyet'in son dönemindeki iç savaşlarla çözüme ulaştı. Toprakların özellikle Sylla ve Sezar tarafından müsadere edilerek küçük parçalar halinde emekli askerlere ve romalı yoksul pleblere dağıtılması İtalya'da küçük toprak sahipliğinin yeniden oluşmasını sağladı.

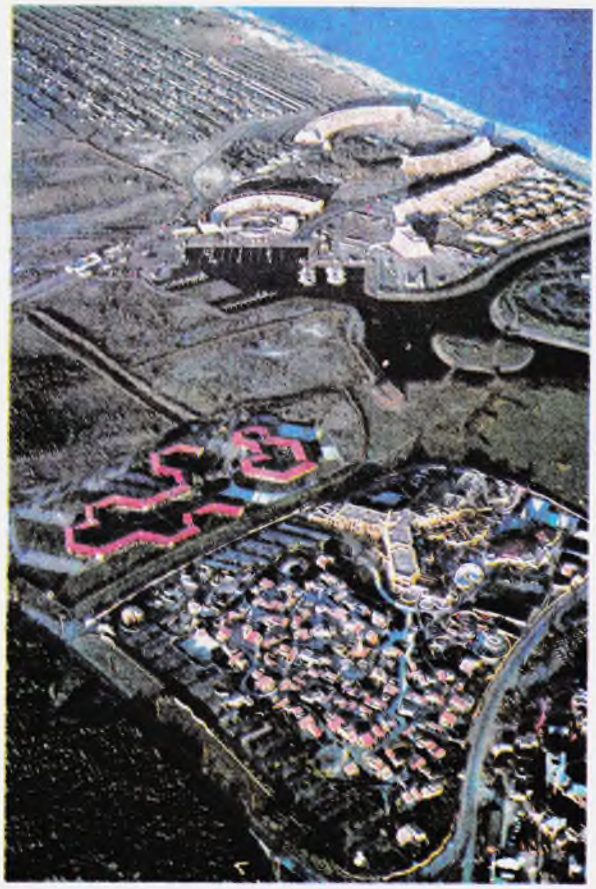
AGERSØ, Danimarka'da küçük ada, Sjaelland adasının G.-B.'sında. Balıkçılık. Plaj yeri.

AGESANDRİDAS, spartalı amiral. İ.Ö. 411'de Eretria yakınında Atinalılar'ı yenilgiye uğrattı ve Eğriboz adasının ittifaktan kopmasını sağladı.

AGESİLAS I ya da **AGESİLAOS I,** Sparta kralı (İ.Ö. X.yy.). **Agesilaos II,** Eurypontidler ailesinden geliyordu; İ.Ö. 399'dan 360'a kadar Sparta kralı oldu.

agelena

Agde burnunda Languedoc kıyı düzenlemesinden bir görünüm.

Lysandros sayesinde ağabeyi Agis II'nin yerine geçti. Ufak tefek, çirkin ve topal olduğu için önceleri pek sayılmayan Agesilas, becerikliliğiyle herkesin saygınlığını kazandı. Asya'da Persler'e karşı bir sefer düzenledi (396), ama Sparta, Atına ile Thebai'den oluşan bir birliğin tehdidiyle karşı karşıya kalınca geri çağrıldı. Birlik ordusunu Koroneia'da yenilgiye uğrattı (394), daha sonra da Mantinea bozgununun (362) ardından zor duruma düşen Sparta'yı kurtardı; ne var ki ülkesinin üstünlüğünü yeniden sağlayamadı; bunun üzerine isyancı Mısırlılar'ın kralı Takhor'un hizmetine girdi, onu tahttan indirip yerine Nectanebo'yu geçirdi. Dönüş yolculuğunda fırtınaya yakalanarak öldü.

AGESİLAS, Themistokles'in kardeşi. Kserkses'in yerine, yanlışlıkla Mardonios'u öldürdü. Ölüm cezasını büyük bir soğukkanlılıkla karşıladığını gören Kserkses onu bağışladı.

AGESTA, İsveç'te yer, Stockholm'un güney banliyösünde. 1963'te hizmete giren İsveç'in nükleer reaktörü burada kurulmuştur.

AGFACOLOR a. (tescilli ad). Agfa firması tarafından uygulanan bir renkli fotoğraf ve sinema filmi tekniği. (Bu teknikte, 3 kat emülsiyonlu bir film ve çıkarmalı sentez sistemi kullanılır.)

AGGER [aʒɛr], Antik Roma'da bir kamp ya da kenti korumak için az çok özenle yapılmış toprak ya da taş şev anlamına gelen latince sözcük. ("Servius Tullius" aggeri adıyla anılan, ama İ.Ö. IV.yy.'a inen [378 ?] bir agger, 11 km boyunca Roma'yı kuşatıyordu. Sağlam bir duvara dayanan, yaklaşık 40 m yüksekliğinde geniş bir şev biçimindeydi. Duvarın önünde yaklaşık 15 m'derinliğinde ve 36 m genişliğinde bir hendek vardı.)

AGHİA TRİADHA → AYA TRIADA.

AGHİOİ THEODHOROİ, Yunanistan'da petrol limanı; Korintos'un D.'sunda, Argosaronikcs körfezinin kıyısında.

AGHİON OROS → AYNAROZ.

AGHİOS NİKOLAOS ya da **HAGİOS NİKOLAOS,** Yunanistan'da kent. Girit'in doğusunda, Mirabello körfezi kıyısında, Lasithi nomosunun yönetim merkezi; 5 200 nüf. Turizm.

AGİHRİNİON, Yunanistan'da (Aitolia ve Akarnania nomosu) kent, Aghrinion gölünün K.-B.'sında; 31 000 nüf.

AGİK → AVRUPA GÜVENLİK VE İŞBİRLİĞİ KONFERANSI.

AGİLA, İspanya Vizigotları'nın kralı (549-555); got soyluları tarafından iktidara getirildi, başkenti Barselona'dan Merida'ya taşıdı, ancak Baetica bölgesine egemen olamadı. Merida'da kendi askerleri tarafından öldürüldü.

AGİLOLFİNGER ya da **AGİLULF'LAR,** Bavyera düklerinin kurduğu ilk hanedan.533'te Bavyera'yı fethettiği söylenen **Agilulf** adındaki frank ya da lombard savaşçısı tarafından kuruldu.

AGİLULF, lombard kralı (590 - 616); 603'te imparator Phokas tarafından tanındı. Hıristiyanlığı kabul etti; Friuli'nin 614'te Avarlar tarafından istilasına karşı koymaya çalıştı, başaramadı.

AGİLULF'LAR → AGİLOLFINGER.

ÂGİN sıf. (fars. *agin*). *Esk.* "Dolu" anlamı katarak kimi bileşik sözcüklerin oluşumunda yer alır: *zehr-âgin* (zehir dolu), *vahşet-âgin* (vahşet dolu) vb.

AGİS I, Eurysthenes'in oğlu; sparta krallık ailesi Agisler'in ilk kralı. Tarihten çok, mitolojiye mal olmuştur.

AGİS II, İ.Ö. 427'den 398'e kadar Sparta kralıydı; Eurypontid ailesinden geliyordu. Nikias barışı'ndan (421) sonra sparta birliklerinin başına geçti. Argoslular tarafından tehdit edilen Epidauros'u destekledi, Argoslular'ı yenilgiye uğrattı, sonra da hiç gereği yokken onlarla bir ateşkes imzaladı; ateşkes beklenmedik bir anda Argoslular tarafından bozuldu. Buna kızan Spartalılar evini yerle bir ettiler ve ona para cezası verdiler. Agis,Mantineia'da Argoslular'ı yenerek (418) kendini toparladı ve daha sonra, Aigos-Potamos savaşı'nın (405) ardından Atina kuşatmasına katıldı.

AGİS III, İ.Ö. 338'den 331'e kadar Sparta kralı; Eurypontidler ailesinden gelen Agis III, Arkhidamos III'ün oğluydu. Persler'in yardımıyla Makedonya'ya karşı savaştı; Girit'in büyük bir bölümünü Persler adına fethetmek için onların parasını ve gemilerini kullandı. 332'de Makedonya'ya karşı bir ayaklanmanın başına geçerek Peleponisos'un büyük bir bölümünü peşinden sürükledi. Megalopolis'te Antipatios tarafından yenilerek öldürüldü.

AGİS IV, 244'ten 241'e kadar Sparta kralı. Stoacı Sphairos'un etkisinde kalarak reformlara girişti; geleneksel yasaları ve eğitimi yeniden düzenlemek istedi, ama ihtiyarlar meclisinin, zengin toprak sahiplerinin ve dostu Leonidas'ın sert direnişiyle karşılaştı. Radikal (borçları kaldırdı) ve yasadışı (Leonidas'ı dışladı) önlemlere başvurdu; yokluğundan (Korinthos kıstağındaki askeri sefere katılmıştı) yararlanan rakipleri siteyi ele geçirdiler; dönüşünde, baştan savma bir yargılamadan sonra hücresinde boğduruldu.

AGİSLER, Sparta'nın kahraman Tlepolemos ile Herakles'in soyundan geldiğini öne süren kral ailesi. Agisler birinci Messinia savaşı'nı yönettikten sonra Sparta'da İ.Ö. III.yy.'ın ikinci yarısına kadar Eurypontidler ile birlikte hüküm sürdü. En ünlüleri Kleomenes I ve III, Leonidas ve Pausanias'tır.

ÂGİŞ sıf. (fars. *agiş*). *Esk.* **1.** Sarkık, ilişik, yapışık. **—2.** Uzatılmış, asılı.

AGİTATO bel. (*telaşlı* anlamında ital. sözc.).Müz. Genellikle tempo belirtici bir terime eklenen ve o parça ya da bölümün fırtınalı ve kaygılı karakterde seslendirilmesi gerektiğini anlatan terim. (Tempoyu belirtmek için kullanılan bir terim olmamakla birlikte agitato icra, oldukça hızlıdır.)

AGİT-PROP a. (fr. *agit [ation]* ve *prop [agande]*'ın kısaltması). Özellikle Ekim devrimi'nden sonra, komünist partilerin, üretimin sekteye uğratılması, çalışmanın zaman zaman durdurulması, söylevler verilmesi ve broşürler dağıtılması yoluyla sosyalist fikirleri yaymak için kullandıkları yöntem.

— ANSİKL. Ajitasyon ve propaganda görevi, SSCB Komünist partisi Merkez komitesi'nin 1920'de kurulan bir bölümüne verilmişti. 1938'de partinin basın ve yayın kolu da bu bölüme bağlandı. Propaganda ve merkez bölümü, partinin yerel örgütlerindeki agit-prop bölümlerinin çalışmalarını yönetiyordu. Kamuoyunu, partinin ulusa önerdiği hedefler çevresinde seferber etmekle görevliydi. Agit-prop örgütünün çeşitli kesimleri, basın, yayın, radyo, TV, sinema, sanat, bilim ve eğitimle ilgili devlet kurumlarını kapsayan bir denetim yaparlardı. SSCB dağılıp komünist parti kapanınca Agit-prop da sona erdi.

AGLAİA a. (mit. a. *Aglaia*'dan). Meyvesi, odunu ve çiçekleri için yetiştirilen Okyanusya ve Asya kökenli ağaç. (*Aglaia odorata*'nın çiçekleri Çin'de çaya koku vermek için kullanılır. Bu ağacın doğramacılıkta ve ince marangozlukta kullanılan kırmızı-esmer iyi bir odunu vardır. Hindistan'da yetişen *A. edulis*'in meyveleri çok sevilir. Tespihağacıgiller familyası.)

AGLAİA. Yun. mit. Üç Kharistes'den biri.

AGLÂL çoğl. a. (ar. *ğull*'un çoğl. *ağlâl*). *Esk.* Mahkûmların, delilerin boyunlarına ve bileklerine takılan demir halkalar, laleler, kelepçeler, prangalar.

AGLAOPE a. (yun. *aglaops*, güzel gözlü'den.) Meyve ağaçlarına zarar veren bir kelebek. (Tırtılları yaprakları kemirir. Zygaenidae familyası.)

AGLASPİDA a. Xiphosura altsınıfına giren fosil kabuklular takımı. (Takım üyelerinin temel özelliği, karın kısmının on bir bölütlü olması, yanlarda gelişmiş gözler ve karında yürüme bacakları bulunmasıdır. *Aglaspida* takımı, Xiphosura altsınıfının bilinen en eski biçimlerini içerir.)

AGLÂT çoğl. a. (ar. *ğalat*'ın çoğl. *ağlat*). *Esk.* Hatalar, yanlışlar.

AGLAUROS. Yun. mit. Kekrops'un kızı. Athena tarafından Erikthonios'un beşiğini korumakla görevlendirildi, ama görevini yapamadı.

AGLÂZ sıf. (ar. *ağlaz*). *Esk.* Çok kaba, çok çirkin.

AGLEB sıf. (ar. *ağleb*). *Esk.* **1.** En kuvvetli, daha kuvvetli: *Agleb-i ihtimal.* **—2.** *Agleb-i zuhur*, olağan.

AGLEBİLER, Kuzey Afrika'da, adını 765'ten 767'ye kadar Kuzey Afrika valisi olan el-Agleb bin Salim'den alan arap hanedan. Abbasi valisi İbrahim bin el-Agleb'in kurduğu bu hanedan, 800'den 909'a kadar Abbasiler'in sözde egemenliği altında Kuzey Afrika'nın doğusundaki (İfrikıye) hüküm sürdü, Sicilya'yı (827) ve Malta'yı (870) ele geçirdi. Başkenti Kayravan bu dönemde en yüksek aşamasına ulaştı ve İfrikıye çok etkin bir islam din bilimleri merkezi oldu: burada maliki mezhebi, daha yumuşak olan hanefi mezhebine üstün geldi. Son hükümdar Ziyadetullah III, şiilerin üstesinden gelemeyerek Mısır'a kaçtı, hanedanın yerini Fatımiler aldı.

İslam sanatları tarihinde Aglebiler önemli bir rol oynadılar. Tunus'taki en güzel anıtlar, başta Kayravan camisi olmak üzere, onların yapıtlarıdır. Başka dini ve askeri vakıflar *(ribat)* ve halk yararına yaptıkları çalışmalarla (büyük Kayravan havuzu), Aglebiler ülkede silinmez bir iz bırakmışlar, Cezayir ve Sicilya'yı da etkilemişlerdir.

AGLEBİYET a. (ar. *ağleb* ve *-iyyet*'ten *ağlebiyet*). *Esk.* En kuvvetli olma.

AGLENUS a. (yun. *aglenos*, kör'den). Ağaç kırıntıları altında yaşayan kınkanatlı böcek. (Tür a. *Aglenus brunneus*. Colydiidae familyası.)

AGLİA a. Güneşli havalarda ormanlarda hızla uçan ve tırtılı kayın, dışbudak, gürgen ve meşe ağaçlarının yapraklarıyla beslenen kelebek. (Tür a. *Aglia tau.* Pulkanatlılar takımı Saturniidae familyası.)

AGLİBOL, Palmyra'da kutsanan ve ayırt edici özelliği, omuzları üzerine konmuş hilal olan ay tanrısı.

AGLOMERA a. İnş. Bir bağlayıcıyla atıl gereçler karışımının priz yapması ve sertleşmesi sonucunda elde edilen, düzgün geometrik biçimli, dolu ya da boşluklu yapay inşaat gereci.

— ANSİKL. İnş. İnşaatta kullanılan aglomeraların, çeşitli gereçler (kum, çakıl, kırmataş, cüruf, uçucu küller, puzolanlar, bitkı lif ya da artıkları) bir bağlayıcıyla (çimento, kireç, alçı, organik reçine) karıştırılıp kalıp içinde, tokmaklamayla, basınçla ve gereğinde titreşimle sıkıştırılarak elde edilir. En çok kullanılan aglomeralar, mıcırlı beton bloklar ve asmolenlerdir.

AGLOS sıf. ve a. (yun. *aglossos*, dili olmayan'dan fr. *aglosse*).

— Tıp. Doğuştan ağzında dil olmayan.

AGLOSİ a. (fr. *aglossie*). Tıp. Dilin doğuştan yokluğu. (Çoğu zaman alt çene yokluğu *[agnati]* ile birlikte görülür.)

AGLOSSA a. Dili ve göz kapakları olma-

yan, bütün ömrü suda geçen kurbağa. (Bu grupta yalnızca dilsiz kurbağagiller familyası yer alır: başlıca türleri: Surinam kurbağası *[Pipa pipa]* ve pençeli Cap kurbağası *[Xenopus laevis].*)

AGLÜKON a. (fr. *aglucone*). Org. kim. Bir heterositin hidrolizi sırasında oluşan glusitsiz bileşik. (Adenin, adenosinin aglükonudur.) [Eşanl. AGLİKON.]

AGLÜTİNAN sıf. (fr. *agglutinant*). Bağışıkbil. **1.** Bakteri, hücre, antikor gibi özel antijenleri aglütinasyona uğratan maddelere denir. **—2.** *Aglütinan serom,* doğal ya da edinsel olarak, bakteriler gibi bazı özel antijenleri aglütinasyona uğratabilen serom. (Tifolu hastaların kan seromu, tifo basillerini aglütinasyona uğratır.)

AGLÜTİNASYON a. (fr. *agglutination*). Bağışıkbil. Antikorların (bazı immünoglobülin çeşitlerinin) özel antijene bağlanması ve böylece partiküllerin toplaşmasına yol açması (Bk. *ansikl.* böl.)

— Kad. doğ. *Dölyatağı boynu aglütinasyonu,* daha önce oluşmuş anatomik bir doku bozukluğu olmaksızın, dölyatağı boynunun yumuşayıp incelmesinden sonra, boyun dudaklarının birbirine yapışarak genişlemeyi durdurması.

— ANSİKL. Bağışıkbil. Bakterilerin yüzeyinde ya da kamçısında bulunan antijenlerin ilgili antikorla karşılaşması aglütinasyon olgusunu yaratır. Yüzeydeki antijene *somatik antijen* ya da *O antijeni,* kamçıdaki antijene *H antijeni* denir. O aglütinasyonu yavaş, H aglütinasyonu hızlıdır. Aglütinasyon *özgül* bir olgudur; yani belli bir antikor, belli bir antijene, dolayısıyla belli bir mikroba karşılık olur. Bunun bazı mikroplu hastalıkların tanı ve tedavisinde büyük önemi vardır. Bununla birlikte bir bakteri familyasının tümü, aynı somatik antijeni taşıyabilir *(salmonella).* [→ ANTİKOR, SERODİYAGNOSTİK.]

AGLÜTİNİN a. (fr. *agglutinine*). **1.** Antijene yapıştığı zaman onu taşıyan bakteriyi aglütinasyona uğratan antikor (immno-globülin). **—2.** *Soğuk aglütinin,* düşük sıcaklıkta (4° C-37° C) antijene daha iyi yapışan aglütinan antikor.

— ANSİKL. Aglütininler seromda, bulaşıcı hastalıklar sırasında doğal olarak, aşılama sonucunda yapay olarak bulunan antikorlardır. Organizmada da doğal olarak bulunabilirler. Her antijenin özgül aglütinini vardır, ona karşı etki gösterir. Bazı özel antijenlere (örneğin alyuvarlara) karşı etki gösteren ve mikroplarla ilintili olmayan aglütininler de vardır, değişik kan grupları arasındaki uyuşmazlığın nedeni bunlardır.

İki çeşit aglütinin vardır: Düzenli aglütininler ve düzensiz aglütininler. *Düzenli aglütininler* A, B, O grubu bireylerin serumlarında doğal olarak bulunur. *Düzensiz aglütininler* (Rh^- grubu kişilerde bulunmaz, ama bunlar Rh^+ kan alarak ya da bir Rh^+ dölüte gebe kalarak duyarlı hale geldiklerinde ortaya çıkarlar. Bu aglütininlerin varlığı dölütte, kan uyuşmazlığına bağlı tehlikeli sonuçlara yol açar.

AGLÜTİNOJEN a (fr. *agglutinogène*). Aglütinin denilen uygun antikorlar oluşmasına neden olan ve bu antikorlarla aglütinasyona uğrayan antijen madde. (Bu terim özellikle kan gruplarının antijenleri için kullanılır.)

AGMATİN a. (fr. *agmatine*). Biyokim. Argininin karboksil kaybetmesinden çıkan amin (δ- guanidil α- butilamin); ringa balığının tohumunda, bazı kafadanbacaklılarda, süngerlerde ve çavdar mahmuzunda bulunur.

AGNADELLO, İtalya'da (Lombardia, Cremona ili) komün, Crema'nın, K.-B.'sında. Fransa kralı Louis XII, 14 mayıs 1509'da Venedikliler'i burada yendi.

AGNANO gölü, İtalya'da eski göl, Campi Flegrei'de, Napoli yakınında. XIX. yy.'ın ikinci yarısında kurutuldu ve yerine İtalya'nın en büyük hipodromlarından biri kuruldu. Kaplıcalar.

AGNATHA a. Zool. Çenesizler sınıfının bilimsel adı.

AGNATİ a. (fr. *agnathie*). Tıp. Doğuştan alt çene kemiği yokluğu.

AGNATİO a. (lat. sözc.).Kan bağına dayalı doğal bir hısımlık olan *cognatio*'nun tersine, aile reisliğine dayanan hısımlık bağı.

AGNATUS a. ve sıf. Aynı baba soyundan geldikleri için aynı aileden sayılan kişilere denir.

— ANSİKL. Rom. tar. Roma'da aile, aynı aile reisinin egemenliği altındaki aile bireylerinin (agnatusların) bir araya gelmesinden oluşuyordu. Bir aileye evlenme ya da evlatlık (evlat edinilme) yoluyla girmek, aile reisinin egemenliği altına girmek ve aynı zamanda agnatusların (aile bireylerinin) haklarını kazanmak demekti. Aile bireyinin *amancipatio* yoluyla ya da başka bir ailenin evlatlığına girerek aileden çıkması da bu hakların kaybı demekti. Aynı aileden olan kişiler (agnatuslar) şunlardı: Aile reisinden olan çocuklar (ex justis nuptiis), aile reisi tarafından evlat edinilen (adoptio ve adrogatio) çocuklar ve onun egemenliğindeki karısı (in manu). Çeşitli insanlar arasındaki bu hısımlık bağı, aile reisinin velayet hakkı (babalık egemenliği) sürdükçe ancak gizil olarak vardı, bu egemenlik ortadan kalktığı zaman hısımlık bağı, aile bireyinin kendi kanından mirasçı bırakmadan ölümü halinde *agnatus*'a dahil herkese *ab intestato* mirasçılık (yasal mirasçılık) hakkı veriyordu. Bunun dışında, agnatus'a dahil erkekler, küçük çocuklar ve hatta ergen kadınlar üzerinde vesayet hakkına sahiptirler.

Agnatio hısımlığı, kan bağına dayalı doğal bir hısımlık olan cognatio hısımlığın karşıtıydı. (→ COGNATUS, COGNATİO.)

AGNE. Tar. coğ. G.-B. Anadolu'da, Karia kenti; Knidos ile Physkos arasında olduğu sanılıyor.

AGNELLİ (Giovanni), italyan sanayici (Villar Perosa 1866-Torino 1945). 1899'da Fiat'ı kurdu, 1920'den sonra da işletmenin başkanlığını yaptı.

AGNELLİ (Giovanni), italyan sanayici ve iş adamı (Torino 1921), öncekinin torunu. 1966'dan bu yana Fiat grubunun, ayrıca da birçok finans ve sanayı kuruluşunun başındadır —Kardeşi UMBERTO (Lozan 1934), G. Agnelli ile birlikte Fiat grubunu yönetmektedir.

AGNÈS DE FRANCE, Anne denir, fransız prenses (1171-1220), Fransa kralı Louis VII ile Adèle de Champagne'ın kızı.1179'da Doğu imparatoru genç Aleksios II Komnenos (1180-1183) ile nişanlanarak İstanbul'a gönderildi. Aleksios II' nin öldürülmesinden sonra, onun katili olan imparator Andronikos I Komnenos (1183-1185) ile evlendirildi. Daha sonra Teodoros Branas ile evlendi.

AGNÈS DE MÉRAN, Fransa kraliçesi (öl. Poissy şatosu 1201). 1196'da danimarkalı Ingeburge'yi boşayan Fransa kralı Philippe Auguste ile nikâhlandı. Ama papa Innocentius'un baskısı üzerine, Philippe Auguste onu boşayarak ilk karısına döndü.

AGNÈS SOREL → SOREL (Agnès).

AGNESİ (Maria Gaetana), italyan matematikçi (Milano 1718- *ay.y.* 1799). Çağının çözümleme sonuçları ve yöntemlerini bir araya getiren *Istituzioni Analitiche* adlı yapıtı, Newton'un akışkanlar yöntemiyle Leibniz'in diferansiyeller yöntemini birleştiren ilk çalışmadır. Özgün buluşları olmasına karşın, ününü, daha önce Fermat ve Guido Grandi'nin incelediği kübik eğri denklemi $x^2y = a^2(a-y)$'ye borçludur.

AGNİ, *ateş* anlamına gelen sanskritçe sözcük; birçok ilahinin kendisine mal edildiği başlıca *Rigveda* tanrılarından biri için kullanılır. Agni, "rahip" ve "aracı" olarak kabul edilir; çünkü kendisine verilen kurban sungularını tanrılara götürür ve insanlara "armağan"lar getirir. Gökte, güneştir; havada şimşek; yerde de kurban "ateş"i.

AGNİLER ya da **ANYİLER,** Akan öbeğinden halk. Nüfusu 200 000 kadar olan bu topluluk Fildişi Kıyısı'nın ormanlık güney-batı kesiminde yaşar. Çeşitli devletlere (Sanvi, Morunu, Ndenye) ayrılmış toplulukların oluşturduğu Agni toplumu bir aristokrat sınıfı içerir ve reisliklere bölünmüştür. Kralın, yüksek görevlilerin ve reislerin emrinde eskiden kölelerden, günümüzdeyse tarım işçilerinden oluşan büyük bir işgücü vardır. Gana kökenli olan Agniler, anasoylu bir toplumdur. Ülkenin kuzey kesiminde yaşayan müslüman Murabıtlar ile çok eskiden beri ilişkide olmalarına karşın Agniler'de geleneksel din hâlâ ağır basar.

AGNODİKE, Antik Yunan'ın ilk kadın hekimi (İ.Ö. III.yy.). Tıp öğrenimini İskenderiye'de yaptı. Hocası Herophilos'tan kadın ve doğum hastalıklarını öğrendi. Atina'ya döndü. Atina yasaları kadınların hekimlik yapmasını yasakladığından, çalışmalarını erkek kılığında sürdürdü. Hastalarını baştan çıkardığı gerekçesiyle tutuklanınca, kimliğini açıklamak zorunda kaldı. Bu kez yasalara aykırı davrandığı için yargılandı. Hastaları başarılı bir hekim olduğunu kanıtlayınca serbest bırakıldı.

AGNOLETTİ (Fernando), italyan yazar (Floransa 1875- *ay.y.* 1933). Savaş anıları (*Dal giardino all'Isonzo,* 1918) ve Pascoli etkisinde şiirleri vardır.

AGNON (Samuel Joseph CZACZKES,— denir), yiddiş diliyle ve ibranice yazan israilli yazar (Buczacz, Galiçya, 1888-Rehovoth 1970). Küçük bir avusturya-macaristan köyünde doğdu. Bu köy, onun için kuşakların uyuşmazlığı, dinsel değerlerle modern dünyaya yöneliş arasındaki karşıtlık üzerinde uzun uzun düşündüğü,

Samuel **Agnon**

ayrıcalıklı bir yer oldu (*Bir gecelik misafir,* 1930). 1907'den sonra Filistin'e gittiğinde ilk ibranice hikâyesi *Agunot*'u (1908) yayımladı ve kullandığı takma ad 1924'te yasal adı oldu. Tel Aviv'in kurulmasına katkıda bulundu (1935), bir süre için gittiği Almanya'da (1913-1924), avrupalı musevi topluluğunun bölünmekte olduğunu farketti ve bununla filistinli öncülerin heyecanını kıyasladı (*Vayihi heakov lemişor,* 1938, *Etmol Şilşom,* 1945.) Yapıtları günlük etkinliklere ışık tutacak değişmez örnekler oldu: hassidim geleneklerinden vazgeçmeksizin modern musevi bilincini tanımlamaya çalıştı (*Kudüs masalları,* 1959), [1966'da Nelly Sachs ile Nobel ödülü'nü paylaştı].

AGNOSTİSİZM a. (fr. *agnosticisme*). Fels. → BİLİNEMEZCİLİK.

AGNOSTUS a. (yun. *agnostos*, bilinmeyen). Çok küçük (8 mm), kör trilobit. (Karın kısmında yalnızca iki bölüt bulunur. En ilgi çekici özelliği bedeninin ön bölümüyle arka bölümünün birbirine çok benzemesidir. Fosiline cambria ve silures devri tabakalarında rastlanır.)

agonidae

AGNOZİ a. (yun. *agnosia*, bilgisizlik'ten fr. *agnosie*). Nöropsikol. **1.** Duyuların sağladığı bildirimleri tanıyamama rahatsızlığı. Bu rahatsızlık, beyin zarındaki bölgesel doku bozulmasından kaynaklanır ve temel algılamaları etkilemez. **—2.** *Görsel agnozi*, nesneleri, fizyonomileri, renkleri ya da grafik simgeleri tanıyamama. (Görmede temel bir bozukluk ve yüksek zihinsel işlevlerde bir eksiklik olmadığı halde beyin sarsıntısı sonucunda ortaya çıkar.)

—ANSİKL. Agnozi biçimleri, duyuların niteliğine (görsel, işitsel, dokunsal agnoziler) ya da tanınması gereken nesneye (bedensel agnozi ya da *azomatognozi*, müzik agnozisi ya da *amüzi*, vb.) göre birbirinden ayırt edilirler. Bu agnozilere yol açan beyin zarı doku bozukluğunun yeri, yukardaki özelliklere bağlı olarak değişir. Görsel agnozilerin birçok çeşidi vardır: nesne agnozisi, imge agnozisi, renk agnozisi, çehre agnozisi ya da *prozopagnozi*, mekansal agnoziler. Bu son grup, kendi arasında da bölümlere ayrılır: tek yanlı mekân agnozisi (mekânın bir bölümüne ve özellikle sol yanına dikkat edememe), topografik bellek kaybı (yerleri tanıyamama), topografik kavramları yitirme (yönünü saptayamama). *Zamandaş agnozi (simültagnozi)* ise, bir imgeyi ve anlamını tek tek ayrıntılar algılanabildiği halde, birlikte kavrayamamadır.

agonum

AGNUS DEİ (*Tanrı kuzusu* anlamında lat. sözcükler). **1.** Missa ayininde bu sözcüklerle başlayan yakarma. **—2.** Missa ayininde söylenen beş şarkıdan sonuncusu. (Kilise şarkıcısı ya da koro tarafından söylenen önerme tümcesine *[Agnus Dei, qui tollis peccota mundi]* cemaat, başlangıçta üç kez [daha sonraları üçüncü kezinde yerini *dona nobis pacem* almıştır] *miserere nobis* yanıtını veriyordu. Gregoryen ayinlerde, birinci ve üçüncü yakarma, çoğu kez aynıdır.)

Ago Paşa'nın hatıratı, Refik Halit Karay'ın mizahi öykü ve denemelerini derleyen yapıtı (1922). Kitaba adını veren öyküde "Ago Paşa" adlı papağan konu edinilerek istibdat, İkinci meşrutiyet dönemleriyle Kurtuluş savaşı yıllarının siyasal sloganları ele alınır; bütün bu dönemlerde güçlüden, yönetim örgütünden yana olan çıkarcıların tutumları eleştirilir. Damak zevkiyle (meyveler, yemekler) ilgili denemeler yanında, insan hallerini (işrete, ikbale, parasızlığa, korkuya dair), insan ilişkilerini (dargınlığa, barışıklığa, misafirliğe, misafirlere dair) konu edinen yazılar yer alır. Yapıt, mizah ustalığı yanında dilindeki yalınlıkla da dikkati çeker.

Büyük Larousse

Agop Paşa
Deniz müzesi kütüphanesi

AGOGE, *hal ve gidiş* anlamında ve sparta gençliğinin eğitimini belirleyen yun. sözcük; bu eğitimin amacı disiplinli, acıya dayanıklı bir asker, uyumlu bir yurttaş yetiştirmekti.

AGOGİK sıf. (alm.sözc.). Müz. İcra sırasında geçici tempo değişikliği yapılacak yerleri belirler. (Bu terim H.Riemann tarafından önerilmiştir.)

AGOLLİ (Dritero), arnavut yazar (Vlore 1931). Şair ve romancı olarak yapıtlarında hem savaş dönemindeki Arnavutluk'un toplumsal sorunlarını, hem de sosyalist Arnavutluk'u tehdit eden engelleri, özellikle de bürokrasiyi ele aldı.

Agon, G.Balanchine'in on iki dansçı için soyut balesi; müziği İ.Stravinskiy, aydınlatması N.Porcher. Yapıt ilk kez 1957'de, New York City Center'da oynandı. Başroller: Diana Adams, Melissa Hayden, Todd Bolender ve Arthur Mitchell.

AGONİDAE a. (yun. *agonatos*, eklemsiz). Kuzey kutbu dolayındaki soğuk denizlerde ya da derinlerde yaşayan, başı ve gövdesi bütünüyle kemikleşmiş plakalarla kaplı, iskorpit benzeri kemikli balıklar familyası. (*Agonus cataphractus* türüne Kuzey denizi'nin Avrupa kıyılarında rastlanır.)

AGONİST sıf. (lat. *agonista*, oyunlarda savaşan, yun. *agonistes*'den, fr. *agoniste*). Fizyol. **1.** İstenilen hareketi gerçekleştiren kasa denir. (*Antagonist*'e karşıt olarak). **— 2.** *Agonist maddeler*, etkileri ya da etkime biçimleri aynı olan maddeler.

AGONOTHETES. Esk.Yun.Bir yarışmanın *(agon)* para ve gereç yönünden örgütlenmesiyle görevli yüksek memur; bu memur aynı zamanda harcamalardan da sorumluydu ve bazen bu harcamalara katkıda bulunmak zorunda kalırdı.

AGONUM a. Böcbil. Su kıyılarında ya da taşların altında yaşayan kınkanatlı böcek. (Tür sayısı pek çoktur; *Agonum marginatum* türü akarsu kenarlarında çok bulunur. Kınkanatlılar takımı; Carabidae familyası.)

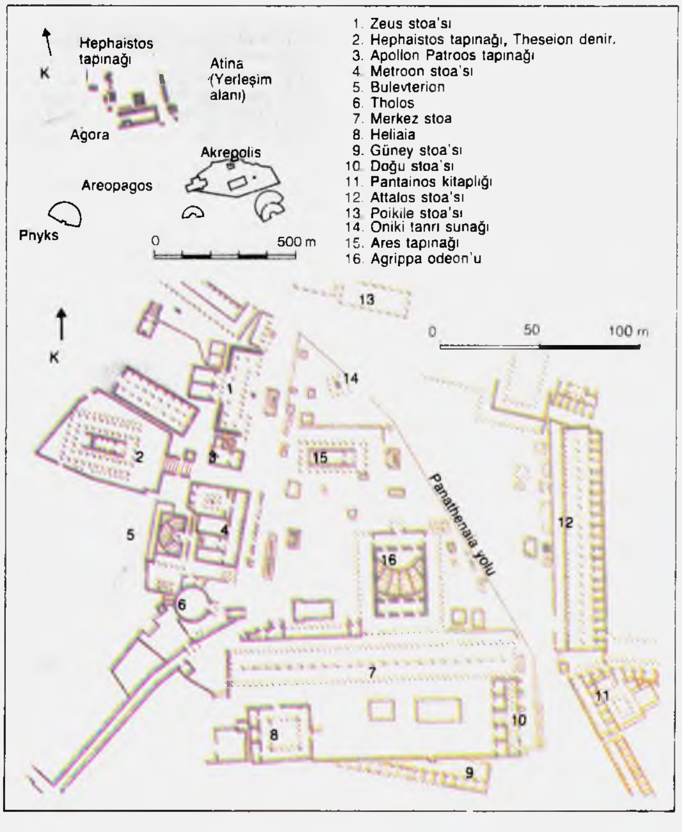
AGOP GÜLLÜ → GÜLLÜ AGOP.

AGOP PAŞA, aile adı **Kazasyan,** ermeni kökenli türk nazır (İstanbul 1832-*ay.y.* 1891). Düzenli bir öğrenim görmedi. Galata Ermeni kilisesi tahsildarıydı. Daha sonra şehremini Server Paşa'nın daire müdürlüğünü yaptı. Şehremaneti ebniye meclisine (imar meclisi) üye oldu. Galata voyvodası kaymakamlığı, Osmanlı bankası türkçe muhabere kalemi müdürlüğü görevlerinde bulundu. Hazinei hassa müdürlüğüne getirildi (1879). Abdülhamit II, çalışmasını beğendiğinden Hazinei hassa müdürlüğünü nazırlık yaptı, Agop Paşa'yı da vezirliğe yükseltti. Maliye nazırlığına getirilen (1885) Agop Paşa, bu görevdeyken osmanlı maliyesinde birçok yenilikler yaptı, bu arada çekle ödeme yöntemini başlattı. Papa Pius IX, kendisine Sanctus Gregorius nişanını verdi.

AGORA a. (*yurttaşlar meclisi*, daha sonra *halk meydanı* anlamına gelen yun. sözc.). Klasik Yunan'da bir sitenin halk meydanı; yönetim, din ve ticaret merkezi.

—ANSİKL. Agora, yunan sitelerinde toplumsal yaşamın yoğunlaştığı yerdir. Bu meydanlardan bazıları çok ünlüdür: Atina, Thasos ya da Miletos'taki hellenistik agoralar gibi. Amerikalılar'ın kazıları sonunda gün ışığına çıkan Atina agorası en tipik örnektir. Akropolis'in, Aeropagos'un, Pnyks'in ve "Theseion" diye anılan Hephaistos tapınağının bulunduğu tepenin yamaçlarıyla sınırlanan ve Eleusis ile Akropolis'i birleştiren kutsal yolun (Panathenaia'nın izlediği yol) geçtiği geniş bir bölgede bir yapı topluluğu bulunuyordu: daire ve arşivleriyle meclis salonu ya da Bulevterion; senatörlerin oturduğu daire planlı Tholos; Metroon ile Ares ve Apollon Patroos tapınakları; aralarında oniki tanrı sunağının da bulunduğu birçok sunak; klasik döneme (Stoa Basileia) ve hellenistik devre ait revaklar (onarılan Attakos revakında kazı buluntuları korunmaktadır); bir roma odeonu, bir gymnasion ve Heliaia; strategosların oturduğu yapı; sitenin darphanesi; kahramanların adlarını taşıyan ve duvarlarına kamu duyurularının asıldığı yerler; Pantainos kitaplığı. Biraz daha doğuda yer alan bir roma forumu oldukça iyi korunmuştur. Agora önceleri halk toplantıları için kullanılıyordu; Kleisthenes'ten sonra Ekklesia'daki toplantı yeri önce Pnyks'e, sonra tiyatro binasına taşındıysa da, tüm yönetim etkinlikleri agorada kaldı. Stoaların ticari rolü ancak hellenistik dönemde ortaya çıktı; daha önceleri esnaf ve tüccarlar işliklerini barakalarda kuruyorlardı.

Atina **agorası**nın planı İ.Ö. II. yy.'da

Anadolu'daki önemli örnekler arasında Miletos, Smyrna, Priene, Pergamon, Aphrodisias, Magnesia e epi Maiandroi, Assos, Sardeis, Aizanoi, Ephesos, Perge, Side, Aspendos kentlerinin agoraları sayılabilir.

AGORA a. Şekel'in yüzde biri değerindeki israil parası.

AGORAFOBİ a. (fr. *agoraphobie*). Psik. Açık alanlardan ve kalabalık yerlerden korkma. Ayırt edici özelliği, geçilmesi gereken bir açık alanın görüntüsünden ve kalabalığa karışma düşüncesinden kaynaklanan şiddetli bir boğuntu duygusudur.

AGORAKRİTOS Paroslu, İ.Ö. V. yy. sonlarında yaşamış yunanlı heykeltraş. Phidias'ın öğrencisiydi. Ramnus tapınağı için Nemesis'in mermerden dev bir heykelini yaptı (420'ye doğr.).

AGORANOMOS a. (yun.sözc.). Esk. Yun. Pazar yerlerinde polis işlevi gören yüksek görevli.
—ANSİKL. Yazıtlar Argos, Atina, Delos, Aighina, Meghara, Paros, Miletos vd. kentlerde agoranomosların bulunduğunu gösterir. Papirüslerde, bunların Ptolemaios döneminde Mısır'da da bulundukları yazılıdır. Atina'da, her kabileye bir tane olmak üzere, on agoranomos vardı; bunlar her yıl kurayla seçilirdi. Beşi kentte, beşi de Pire'de görev yapardı. Pazar yerlerinde düzeni korumak ve küçük ticari işlemlerde hileyi önlemekle görevliydiler. Tahıl dışındaki tüm malları denetlemek ve yurttaşlara parasız olarak, yabancılara ve kentli olmayan Yunanlılar'a da belli bir ücret karşılığında, besin maddelerini Agora'da perakende satma izni verirlerdi.

AGORDAT, Etyopya'nın (Eritrea) kuzeyinde kent, Massaua demiryolu ile Kassala'ya (Sudan'da) giden karayolunun kenarında.

AGORESOS. Tar. coğ. G.-B. Anadolu'da Karia kenti; yeri bilinmiyor.

AGOROT çoğl. a. AGORA'nın çoğulu.

AGOSTİNİ (Ludovico), italyan hümanist (Pesaro 1536-Gradara 1609). Kutsal topraklara yaptığı bir yolculuk anlatısıyla bir toplumsal ütopya *(I dialoghi dell'infinito)* yazdı. Bu iki yapıt da 1957'de yayımlandı.

AGOSTİNİ (Peter), amerikalı heykeltraş (New York 1913). Çalışmalarında buruşuk ya da kırışık biçimlerin (yastık kılıfları, kuru deriler vb.) alçıdan kalıplarını, yumurta ya da top gibi basit günlük eşyaları kullandı. Bu nesneleri bir araya getirirken, hem kendi aralarındaki bağıntıyı, hem de bu nesnelerle alçının donuk beyazlığı arasındaki karşıtlığı değerlendirdi. Oldenburg ve Segal gibi sanatçıların "pop art" anlayışı ve yorumlamalarının temelinde, Agostini'nin 1950'lerdeki özgün araştırmaları vardır.

AGOSTİNİ (Giacomo), italyan motosiklet sürücüsü (Brescia 1942). 350 ve 500 cm³ kategorilerinde on beş kez dünya şampiyonu oldu. 300'den çok yarış kazandı.

AGOSTİNO Dİ DUCCİO, italyan heykeltraş ve mimar (Floransa 1418-Perugia 1481). Alberti ile birlikte Rimini'deki Malatesta tapınağında çalıştı ve buranın heykel süslemelerini yaptı (1447-1454). Kaplama dekorasyon uzmanı (Perugia'daki San Bernardino capellasının cephesi; Siena'daki San Domenico kilisesi'nin mihrap arkalığı) olan Agostino, XV. yy. seramik sanatının gelişmesinde büyük rol oynadı.

AGOSTİNO Dİ GİOVANNİ, sienalı heykeltraş ve mimar (adına 1310-1347 arasında rastlanır). 1330'a doğr., Agnolo di Ventura ile birlikte, Arezzo katedralinde, piskopos Guido Tarlati'nin mezarını yaptı; bu yapıt, ölünün kişi olarak betimlenmesi ve yüceltilmesi yönünden mezar heykelciliğinde büyük bir ilerlemeyi gösterir. Agostino, Siena'da belediye sarayının ve katedralin yapımında da çalışmıştır.

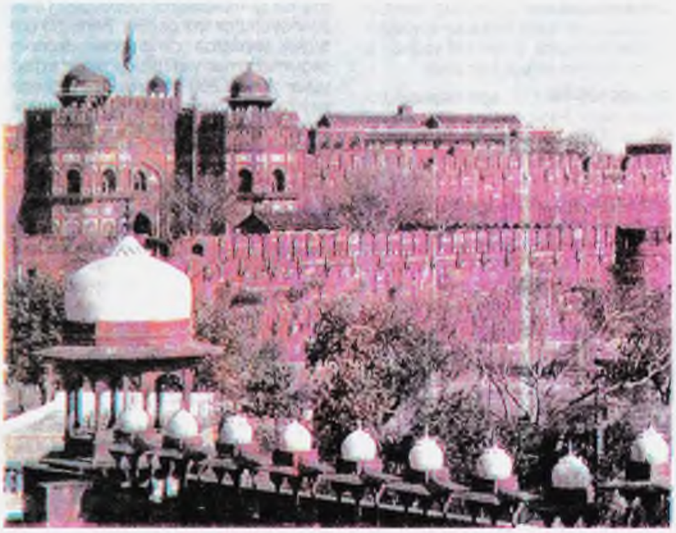
AGOULT (Marie de FLAVIGNY, — *kontesi*), fransız yazar (Frankfurt-am-Main 1805-Paris 1876). Soylu olmasına karşın yeni düşüncelere açıktı. Evine romantik yazarları topladı. **Daniel Stern** takma adıyla romanlar (*Nelida*, 1846), tarihsel incelemeler (*Histoire de la Révolution de 1848* [1848 devriminin tarihçesi] 1850-1853) yayımladı. Liszt ile olan çekişmeli ilişkisinden iki kızı oldu: biri Émile Ollivier, öteki Richard Wagner ile evlendi. Evi imparatorluk döneminde liberal muhalefetin buluşma yeriydi.

AGOUT, Fransa'da ırmak, Massif Central ile Albigeois'nın güneyinde, Espinouse'un kuzey yamacından doğar; 180 km.

rif olan Büyük cami (1648), Sikandara'nın banliyösünde bulunan Ekber (1613), İtimadüddevle (1628) lahitleri ve özellikle Taç Mahal ünlüdür.

AGRAB *(Tel)*, Dıyale vadisinde Mezopotamya uygarlığı sit alanı. 1936-1937 yıllarında, bir araştırma ekibine başkanlık eden H. Frankfort kazılar yaparak burada, eski Hanedan dönemine ait sümer anıtları ortaya çıkardı.

AGRADASYON a. (fr. *agradation*). Toprak içinde ayrışma sırasında minerallerin kristal yapılarındaki dolgu pekişme mekanizmalarını belirtmek için Millot'nun önerdiği terim (1964); kısmi çözünmeyle bozulmanın karşıtıdır.

Âgrâ: Moğol imparatoru Ekber tarafından 1565'te yaptırılan Kızıl sur'dan bir görünüm

AGÖZİ a. (fr. *agueusie*'den). Tatma duyusunun belirgin ölçüde azalması. (Doğuştan ya da sonradan olabilir; koklama ya da tatma sinir yollarındaki [dil - yutak ve dil sinirleri] bir bozukluktan kaynaklanır.)

AGPAİT a. (fr. *agpaite*'ten). Petrogr. **1.** Agapaitlik katsayısı 1'den büyük olan kayaç. (Bu özellik alkalice zengin minerallerin bolluğu [aegirin] ve feldispatlara göre ferromagnezyumlu minerallerin daha geç kristalleşmesiyle açıklanır.) **—2.** Dar anlamda, silisle doymamış alkali kayaç (lüjavrit, kakortokit).

AGPAİTLİK a. Petrogr. *Agpaitlik katsayısı*, bir kayaçın $Na_2O + K_2O/Al_2O_3$ oranı. (Agpaitlik katsayısı 1'den büyük olduğunda kayaça "hiperalkali", 1'den küçük olduğundaysa "alüminli" denir.)

AGR [aʒeɛr] a. (ing. *a[dvanced] g[as] [cooled] r[eactor]*'dan). Yakıtı az zenginleştirilmiş uranyum, yavaşlatıcısı grafit ve soğutucu akışkanı basınçlı karbondioksit gazı olan nükleer reaktör. (İngiltere'de, ikişer AGR reaktörü olan iki elektronükleer santral vardır.)

ÂGRÂ, Hindistan'da (Uttar Prادeş eyaleti) kent, Yamuna ırmağı kenarında; 899 195 nüf. (1991). Havalimanı; Hindistan'ın başlıca turizm merkezi. Gelişmiş el sanatları (beyaz mermer üzerine işlenmiş Taç Mahal motifleri, halılar, altın ve gümüş işlemeler) yanında modern sanayi kolları da kurulmuştur (ayakkabı, yün örtüler, pamuk ipliği, kimya sanayileri).
—Güz. sant. Bir imparatorluk kenti olan Âgrâ, görkemli moğol anıtlarıyla önemli sanat kentlerinden biridir; 1565'te bir kale olarak inşa edilen kentteki 500'e yakın, kırmızı kum taşından yapılmış ilkel binaların (Cihangir Mahal) çoğunun yerini Şah Cihan döneminde yapılmış beyaz mermerden binalar aldı; bu binalar, eğrilerin egemen olduğu zarif,oymalı yapılardı (Taç Mahal, Müsemmem Burç, İnci camisi, genel ve özel toplantı salonları); Delhi'deki cami kadar büyük olmamakla birlikte daha za-

AGRAF a. (fr. *agrafe*'tan). **1.** Bir giysinin iki parçasını birleştirmeye yarayan ve "dişi" adı verilen bir halkaya ya da bir ilmeğe geçirilen madeni ya da plastik kanca. (İplikle sarılmış olduğu ve kenara ters tarafından tutturulduğu için genellikle dıştan görünmez; bununla birlikte, parlak madeni agraflar, açık olarak süs gibi kullanılmaktadır.) **—2.** Broş, iğne: *Yakayı bir agrafla tutturmak.*
—Cerr. *Dujarier agrafı*, bazı osteosentezlerde kullanılan küçük madeni çengel. || *Michel agrafı*, iki ucu sivri olan ve yaraların iki dudağını bitiştirmeye yarayan küçük madeni şerit.

cerrahi **agraf** ile bir yaranın dikilmesi

—Dy. Bir onarım çalışması ya da kaza dolayısıyla makas dilini olası iki konumundan birinde sabitleştirme olanağı veren düzenek.
—Şarapç. *Şişelere agraf vurma*, şampanya ya da köpüklü şarap yapımında, şişeye tıpalanan mantarın üzerine agraf ge-

çirme işlemi. (Bu işlem, şişedeki mayalanma sırasında oluşacak basıncın, mantarı fırlatmasını önlemek için yapılır.)

AGRAFAJ a. (fr. *agrafage*). Cerr. İki dokunun birbirine kavuşturularak hızla dikimini sağlayan yöntem. || Agraf yardımıyla osteosentez yapma tekniği.

AGRAFİ a. (fr. *agraphie*). Ruhbil. →YAZIYİTİMİ.

AGRAK. Tar.coğ. Doğu Anadolu'da Ani'nin (Kars, Arpaçay) güneyinde yerleşme; kilise ve yapı kalıntıları.

AGRAM →ZAGREB.

AGRAMATİZM a. (fr. *agrammatisme*). →DİLBİLGİSİYİTİMİ.

AGRANDİSMAN a. (fr. *agrandissement*, büyültme'den). Bir fototipin büyütülmüş baskısını elde etmek için yapılan işlem; bu işlemle elde edilen baskı.

AGRANDİSÖR a. (fr. *agrandisseur*, büyültücü'den). Agrandisman işlemiyle büyütülmek üzere bir fototipi duyarkatlı bir yüzeye yansıtan makine. (BÜYÜTÜCÜ de denir.)

AGRANÜLER sıf. (fr. *agranulaire*). Nöroanat. *Agranüler kabuk*, granüllü katmanların (2 ve 4 sayılı katmanlar) piramidal hücreli katman (5 sayılı katman) yararına köreldiği beyin kabuğu kısmı (örneğin motor korteksin 4 sayılı Brodmann alanı).

AGRANÜLOSİTOZ a. (fr. *agranulocytose*). Hematol. Kanda nötrofil çok çekirdekli akyuvarların yokluğuyla ya da çok azalmasıyla belirgin (ortalama olarak mm³'te 300'den az) yapısal ya da çoğu zaman edinsel hastalık.

—ANSİKL. Yapısal olan biçimlerine az rastlanır. Genetik çocuk agranülositozunu (→KOSTMAN hastalığı) ve pankreas yetmezliği ile birlikte görülen agranülositozu (→SCHWACNMAN hastalığı) kapsar. Edinsel olanlar daha sıktır ve başlıca nedeni amidopirin, fenilbütazon, fenotiazinler, fenindion, antimetabolitler gibi ilaçlardır. Agranülositozlar, akut ya da süreğen olabilirler ve ağır enfeksiyon tehlikesine açıktırlar. Antibiyotiklerin meydana çıkması akut agranülositozların sonuçlarını değiştirmiştir.

AGRAR çoğl. a. (ar. *ġırre*, mağrur'un çoğl. *aġrar*). *Esk.* Deneyimsiz, kolayca aldanan kimseler.

AGRARİZM a. (fr. *agrarisme*). Tarımı ve kırsal kesimi kendilerine özgü ve birbirine bağlı iktisadi ve toplumsal bütünler olarak gören ve açıklayan ideoloji.

AGRAVİADOS a. (*haksızlık kurbanları* anlamına gelen isp. sözc.) **1.** İspanya'da XVIII. yy'ın başında, tahta geçen Bourbonlar a karşı olan soylulara, daha sonra da bütün siyasi muhaliflere verilen ad. **—2.** 1827'de Fernando VII'ye karşı ayaklanan koyu mutlakiyetçi Katalonyalılar.

Agrigento
dor üslubu tapınak Concordia ... İÖ V. yy.

AGREGA a. (lat. *aggregare*, toplamak' tan *aggregatum*, fr. *agrégat*). Harç ve betondaki atıl bileşenlerin tümü (kum, ince malzeme, çakıl, kırılmış çakıl). [Bk. *ansikl. böl.*] || *Yuvarlak agrega*, kimi betonlarda kullanılan, doğal biçimi yuvarlak alüvyon gereci.

—Su yapı. *Agrega parçalayıcı*, bazı emici tarak gemilerinde, mafsallı kolun ucuna yerleştirilen düzenek; molozun katı asıltı durumuna getirilmesini kolaylaştırır.

—ANSİKL. İnş. ve Bayınd. Çakıl, ince çakıl, kum gibi çimento dışındaki bütün katı bileşenler beton agregalarıdır. Betonun uygun nitelik göstermesi için özenle seçilmiş bir granülometrisi (*eşboyutlu* ya da *çokboyutlu*) olması gerekir. Baraj gibi çok büyük yapılarda, çimentodan ekonomi sağlamak amacıyla (150 kg/m³'ten az) boyutları 200 ve 250 mm'ye ulaşan agregalar kullanılır. Agregaların türü de önemli bir etkendir: bazı kalker agrega türleri dayanıksızdır; granit olanlar çimentoyla alkali tepkimesine girebilir, vb. Ayrıca agrega biçimi ezilme dayanımında rol oynar: örneğin yassı agregalar çok elverişsizdir ve büyük ölçüde anizotrop betonlar verir. Doğal, yapay, hafif ya da ağır türlerin yanı sıra, ateşe dayanıklı olanlar da vardır.

Yüzey etkileri (özellikle estetik etkiler) elde etmek için bazen gereç içindeki agregalardan yararlanılır (görünür agregalı beton). Bu amaçla yüzey bölgesinin az çok kalın bir katmanı tümüyle kaldırılır (taşlama, parlatma, merdaneleme, kumlama, yarma ya da patlatma, alevle ısıl işlem) ya da belirli bir yüzey bölgesi aşındırılır (su ya da asitle yıkama, beton prizini belli bir derinliğe kadar geciktiren ya da önleyen bir katkı maddesi kullanma).

AGREGAÖLÇER a. Bayınd. Huni çıkışında agreganın belli bir debiyle ya da ağırlıkla düzenli ve sürekli akışını sağlayan aygıt.

AGREGOMETRE a. (fr. *agrégamètre*'den). Hematol. Cam bir kapta hücrelerin, özellikle trombositlerin topaklanmasını ölçmeye yarayan optik aygıt.

AGREJE a. (fr. *agrégé*). Kimi ülkelerde öğretim üyeliği sınavında başarı gösterek, bu göreve yetkili sayılmış ya da sanına, yeteneğine bakılarak öğretim üyeliğine atanmış kimse.

AGREMAN a. (fr. *agrément*). Uluslarar. huk. Ülkesine atanan yabancı bir diplomat için devletin verdiği onay. (Agreman alan diplomat "persona grata" [makbul kişi] sayılır.)

AGRESİN a. (fr *agressine*). Bağışıkbil. Hücre yutarlığı gibi, organizmanın koruma tepkilerini azaltan ya da yok eden ve hastalık etmenlerinin daha kolay yayılmalarını sağlayan, bağışıklık kaldırıcı madde (örneğin, Gram negatif bakterilerin çeperlerindeki endotoksin ya da lipopolisakarit).

AGRİANE. Tar. coğ. Anadolu'da, Kappadokia bölgesinde yerleşme; Yozgat'ın Akdağmadeni ilçesi, merkez bucağına bağlı Çalışkan köyü (Muşalikalesi) yakınında.

AGRİBE çoğl. a. (ar. *ġurāb*'ın çoğl. *aġribe*). *Esk.* Kargalar.

AGRİCOLA (Cnaeus Julius), romalı senatör (Forum Julii [Frejus] İ.S. 40-öl.93). *Cursus honorum*'un ilk kademelerini aştıktan sonra, Vespasianus döneminde Aquitania valisi ve 77'de, ölen bir konsülün yerine konsül oldu. 77'den 84 yılına kadar Britanya'da görev yaptı, orada kentleşmeyi destekledi, adanın kuzeyine kadar barışı sağladı ve 83'te Kaledonyalılar'a karşı büyük bir zafer kazandı. Bunun üzerine Domitianus tarafından geri çağırıldı; damadı Tacitus 98'de kaleme aldığı *De Vita Julii Agricola*'da Domitianus' un Agricola'yı kıskandığı için geri çağırttığını öne sürer.

AGRİCOLA (Roelof HUYSMANN, **Rudolf** — denir), hollandalı bilgin ve filozof (Baflo, Friesland, 1443 - Heiderberg 1485). Heidelberg Üniversitesi'nde profesörlük yaptı. *De inventione dialectica* (1479) adlı yapıtında skolastik felsefeyi eleştirir.

AGRİCOLA (Alexander), alman ya da hollanda kökenli besteci (?-1446'ya doğr. - Valladolid 1506). Milano'da Sforzalar'a hizmet ettikten sonra, Mantova'da, Cambrai'de (1476) ve Floransa'da bulundu ve bir olasılıkla da Fransa'ya, Charles VIII'in sarayına geçti. 1500'de Brüksel' de, Güzel Philippe'in sarayında görev aldı. Missa, motet, fransız, flaman ve italyan şarkı türlerinde verdiği ürünler, inceliğiyle olduğu kadar kendine özgü süslü anlatımın zenginliğiyle de dikkati çekti.

AGRİCOLA (Martin), alman müzik kuramcısı ve besteci (Schwiebus, Sorau, 1486'ya doğru - Magdeburg 1556). Başlıca kitabı *Musica instrumentalis deudsch*'da (1529) ortaya koyduğu öğreti, Josquin Des Prés'nin görüşlerine yakındır.

AGRİCOLA (Georg BAUER, — denir), mineraloji uzmanı ve hekim (Glauchau, Saksonya, 1494 — Chemnitz 1555). Mineraloji ve metalurji dallarında özgün çalışmalar yaptı. En ünlü yapıtı *De re metallica*'da (Metal üstüne) [1556] yerbilim, madencilik ve metalurji konusunda o çağın bilgilerini yansıtır.

AGRİCOLA (Johann SCHNEIDER ya da SCHNITTER, — denir), lutherci tanrıbilimci (Eisleben 1494'e doğr. - Berlin 1566). Tanrının bağışlayıcılığına sığınarak yasalara karşı kayıtsız kalmayı savunuyordu. Alman atasözlerinden oluşan bir derlemenin de yazarıdır. Çoğu kez MAGISTER İSLEBIUS (Eisleben'li üstat) olarak adlandırılır.

AGRİCOLA (Mikael), finli yazar ve Turku piskoposu (Pernaja 1510'a doğr. Kuolemajarvi 1557). Wittenberg'de Luther ile Melanchton'un öğrencisi oldu. Finlandiya'da reformun öncülüğünü yaptı. Fince basılan ilk yapıtın (*Abece kitabı*, 1542) yazarı olması ve *Yeni Ahit*'ten yaptığı çeviri (1548) ona "Fin edebiyatının babası" unvanını kazandırdı.

AGRİCOLA (Georg Andreas), alman hekim (Regensburg 1672 - ay.y. 1738). Ağaçların, ağaççıkların ve bitkilerin çoğalması üzerine yazdığı deneme zamanında büyük yankılar uyandırdı ve birçok dile çevrildi.

AGRİCOLA (Johann Friedrich), alman besteci ve müzik kuramcısı (Dobitschen 1720 - Berlin 1774). J.-S. Bach'ın öğrencisiyken, Friedrich II'nin saray bestecisi (1751), sonra da krallık kilisesinin müzik yöneticisi olan sanatçı operalar, oratoryolar, kantatlar ve çalgı müziği parçaları besteledi.

Agricultural Adjustement Act (AAA), 12 mayıs 1933'te F.D. Roosevelt'in başkanlığa seçilmesinin yüz birinci gününde kabul edilen ve tarım ürünleri fiyatlarının artırılmasını amaçlayan tarım yasası. AAA, çiftçilerin ekili alanları daraltması halinde sübvansiyon alacaklarını öngörüyordu. 1936'da Yüksek mahkeme, yasanın belli başlı hükümlerini iptal etti. İki yıl sonra Kongre, Anayasa'ya daha uygun ikinci bir AAA kabul etti. AAA, *New Deal* reform yasalarının önemli bir parçasıdır.

AGRİGENTO (1927'ye kadar **Girgenti**), İtalya'da kent, Sicilya'da, il yönetim merkezi, 50 500 nüf. Ticaret merkezi. Valle dei Templi'de (Tapınaklar vadisi) Eskiçağ sitesinin görkemli kalıntıları. Agrigento ili; 3 042 km²; 486 300 nüf. Adanın güney kıyısında yer alan il toprakları tam anlamıyla azgelişmiş bir alan görünümündedir: düşük yıllık gelir, yoğun göç, işsizlik. Başlıca etkinliği tarım (bağlar, zeytinlikler, meyve

ağaçları) oluşturur. Kükürt işletmeleri güç durumdadır.

• TARİH. Eskiçağdaki Agrigento *(Akragas)*, eğimli bir platoda, modern kentin kurulduğu akropolis ile deniz (Porto Empedocle) arasında yer alır. Sicaniler'in toprakları üstünde, İ.Ö. 583-579 arasında, Gela'lı Rodoslular tarafından kuruldu. O dönemde Kartaca'ya şarap ve zeytin satan bir tarım kentiyken, İ.Ö. VI. yy.'da zorba Phalaris'e boyun eğmek zorunda kaldı; sonra Kartaca tehlikesi ortadan kalkar kalkmaz boyunduruktan kurtuldu. İ.Ö. V.yy.'da özellikle Theron döneminde, Siracusa ile kader birliği etti ve en parlak dönemini yaşadı, nüfusu 50 000'i buldu. Himera'nın zaferiyle (İ.Ö. 480) zenginleşti, savaş tutsakları tapınakların yapımında işçi olarak çalıştırıldı. Zeus Olympos'a adanan tapınak işte bu dönemde yapıldı. Kartacalılar'ın İ.Ö. 406'daki genel saldırısı sırasında Sicilya'daki öbür yunan kentlerinin yanı sıra Himilkon'un ele geçirdiği Agrigento da yakılıp yıkıldı. Timoleon tarafından kalkındırılan kentin İ.Ö. IV. yy.'da nüfusu yeniden arttı. İ.Ö. III. yy.'da Kartacalılar ile Romalılar arasında bir çekişme konusu olan kent, 262'de Romalılar'ın eline geçti. 255'te Kartacalılar kenti geri aldılar. Ne var ki, birinci Pön savaşı sonunda kent yeniden roma egemenliğine girdi. İ.S. 829'da İspanya müslümanlarınca yakılıp yıkıldı. (*Girgenti* adı, müslümanların kente verdikleri *Gergent* adından gelmedir.)

• ARKEOLOJİ. Zeus Olympos tapınağı, 113 m x 56 m'ye ulaşan taban boyutlarıyla, yunan dünyasının en büyük Dor yapısıydı. Yarım gömme sütunlar (7 x 14) ve bunlarla almaşarak saçaklığı taşıyan atlantlarla ("telamonlar") bezenmiş bir sağır duvarla çevriliydi. İç mekân, aynı genişlikte üç sahına ayrılmıştı. Bu yapı topluluğu büyük olasılıkla tamamlanamadı. "Herakles", "Hera Lacinia", "Concordia" tapınakları diye anılan Dor yapı kalıntılarının yanı sıra, onarılmış Dioskurlar tapınağı da Agrigento'da yer alır.

AGRİLLUM. Tar. coğ. Anadolu'nun Bithynia bölgesinde ilkçağ kenti. Bilecik'in 4 km G.-D.'sunda, Beşiktepe'deydi. XIX. yy.'da Anadolu'yu gezen A. Körte kentten söz eder.

AGRİLUS a. (yun. *agros*, tarla'dan). Uzun gövdeli, metal renkli, kınkanatlı küçük böcek. (Buprestidae familyası.)

— ANSİKL. Agrilisun larvaları ağaçların kabuğunun altında ya da odunsu bitkilerin saplarının içinde yaşar, bazen orman ya da meyve ağaçlarına büyük ölçüde zarar verir. Başlıca türlerinden *Agrilus biguttatus* mantar meşesine, *A. derasofasciatus* asmaya, *A. sinatus* armuda, *A. viridis* kayına, *A. chrysoderes* ağaççileğine saldırır. Bu cinsin bilinen iki bin türü vardır.

AGRİON a. (yun. *agrios*, vahşi). İnce ve silindirimsi gövdeli, parlak renkli küçük kızböceği. (Agrion su kenarında yaşar ve yavaş uçar; suda yaşayan larvaları etçildir. Kızböcekleri takımı, agrionidae familyası.)

AGRİONİA a. (yun. sözc., vahşi anlamına *agrios*'tan). Dionysos onuruna düzenlenen şenlikler. Boiotia'da başlatılan bu şenliklerde Dionysos'un arabası kaplanlarla çekilirdi.

AGRİONİDAE a. Kızböceklerinin Zygoptera alttakımından böcek familyası. (Bu böcekler eşit ve dibi ince, döllenme sırasında dik ve birbirine yapışık duran iki çift kanatla öbür kızböceklerinden ayrılırlar. Larvaların gövde bitiminde üç solungaç bulunur. Familyanın başlıca cinsleri *calopteryx, lestes, platycnemis, agrion.*)

AGRİOTES a. Larvaları çoğu zaman tahıl, şekerpancarı, vb. gibi tarım bitkilerine zarar veren küçük, külrenkli ekin kurdu. (Başlıca türleri: *Agriotes lineatus, A. obscurus, A. sputator*. Kınkanatlılar takımı, elateridae familyası.)

AGRİOTYPES a. Avrupa'da yaşayan ve larvaları, phryganes larvalarına asalak olan zarkanatlı küçük böcek. (Zarkanatlılar takımı, ichneumonidae familyası.)

AGRİ-POWER a. (ing. sözcükler). Bazı devletlerin, buğday gibi hayati önemi olan besin maddeleri bakımından uluslararası ticarette elde ettikleri üstünlüğü siyasal amaçlarla kullanmaları.

AGRİPPA (Menenius), İ.Ö.503'te Roma konsülü oldu. Pleb'in kutsal dağ'a çekilmesi (İ.Ö.494) sırasında, *Uzuvlar ve Mide* adlı mesel'i anlatarak uzlaşma çağrısında bulundu.

AGRİPPA (Marcus Vipsanius), romalı general ve siyaset adamı (İ.Ö.63-12). Apollonia'dan sonra (İ.Ö. 45-44) Octavianus'un yanından ayrılmadı ve onun adına Naulchus (İ.Ö. 36) ve Actium (İ.Ö. 31) deniz zaferlerini kazandı. Octavianus, Augustus olunca Agrippa'yı kızı Julia ile evlendirdi (23) ve ona prokonsül *imperium*'u vererek kendine bağladı; daha sonra, 18'de roma egemenliğini beş yıllığına onunla bölüşerek bir çeşit gerçek ortak naiplik yarattı; 17 yılında kendine halef kılmak amacıyla, Agrippa'nın iki oğlu, Caius ve Lucius'u evlat edindi. 13'te, Agrippa'nın yetkileri beş yıllık bir süre için yenilendi. İmparatorun gözde danışmanı olarak Germenler'in tehdidi altındaki Galya, 20 yılından 19 yılına kadar ona emanet edildi; bu ülkede Lyon üzerinden geçen ilk roma yolları şebekesini yaptırdı; Roma'ya, bir imparatorluk başkentine yakışan görkemli bir görünüm kazandırdı: iki tiyatro, dört büyük revak, kendi adını taşıyan Roma'nın ilk büyük kaplıcaları ve başta Pantheon olmak üzere birçok tapınak onun eseridir. Augustus ona büyük bir dünya haritası hazırlama görevini de verdi, ancak, bunu bitiremeden öldü. Yine de Augustus, bu harita taslağını Roma'daki Agrippa revağına astırarak halka sergiledi.

AGRİPPA, yunanlı kuşkucu filozof (İ.S. I. yy. sonu-III.yy. başı). Ainesidemos, kuşkulanmamız için on neden bulunduğunu ileri sürmüştü; Agrippa, bu sayıyı beşe indirdi. Kendisinden öncekiler doğruyu bulamayacağımızı söylüyorlardı; Agrippa, bunun tersini kanıtlamaya çalıştı.

AGRİPPA (Herodes) → HERODES.

AGRİPPA POSTUMUS, Agrippa ve Julia'nın son oğlu; babasının ölümünden sonra dünyaya geldiğinden "postumus" takma adıyla anılır. Dedesi Augustus tarafından İ.S. 4'te evlat edinildi, akli dengesizliği yüzünden Augustus tarafından bir adaya sürüldü ve Tiberius'un hükümdarlık döneminin başında onun emriyle öldürüldü.

AGRİPPA VON NETTESHEİM (Heinrich Cornelius), hekim, filozof, simyacı ve hıristiyan kabalacı (Köln 1486-Grenoble 1535). Louise de Savoie'nın hekimiydi; Karl V'in tarihçisi oldu. Büyücülükle suçlanarak hapsedildi ve sefalet içinde öldü. *De occulta philosophia*(Gizli bilimler felsefesi) adlı yapıtı (üç kitap halinde yayımlandı; dördüncü kitap [1531], büyük bir olasılıkla düzmecedir) önemli bilgiler içerir. Son yapıtı, *De incertitudine et vanite scientia* (Bilimlerin belirsizliği ve hiçliği [1530], kuşkuculuğu bakımından çelişkili gibi gözükmektedir. Gizli bilimlerin günümüzdeki kaypaklığı, bu yapıtta da görülür.

AGRİPPİNA, Augustus'un torunu, Marcus Vipsanius Agrippa ile Julia'nın kızı (İ.Ö. 14-İ.S. 33). Livia'nın torunu Germanicus ile evlendi, ondan dokuz çocuğu oldu (Caligula ile genç Agrippina bunlar arasındadır). Germanicus'un [illegible] Antiokheia'dan Roma'ya getirdi. Tiberius tarafından Pandateria adasına sürüldü (29).

AGRİPPİNA Genç. Germanicus ile Yaş[illegible] Agrippina'nın kızı (İ.S. 15-59). Önce Domitius Ahenobarbus ile evlendi, ondan Neron'u dünyaya getirdi, sonra amcası imparator Claudius ile üçüncü evliliğini yaptı

Genç **Agrippina**
Roma sanatı
Carlsberg heykel müzesi. Kopenhag

(49), ona Britannicus'un hakkını yiyerek oğlunu evlat edindirdi. Locusta'nın yardımıyla Claudius'u zehirledi ve Neron'u tahta çıkardı (54). Neron, annesinin vesayetine katlanamayarak onu öldürttü. Roma'da Capitolino müzesi'nde *Oturan Agrippina* adlı güzel bir antik heykel vardır.

AGRİYUN (uved), Cezayir'de akarsu. Üç uvedin birleşmesiyle oluşur, Baborlar Kabiliyesi'ni bir dizi derin boğazla aşıp Bicaye körfezi'ne dökülür. Hidroelektrik tesis.

AGROBAKTERYUM a. (fr. *agrobacterium*). Kesin aerobik yaşam süren gram negatif bakteri. (Bazı bitkilerde asalak ya da patojen olabilir, insanda kimi zaman rastlanabilirse de patojen olup olmadığı tartışmalıdır.)

AGROEİRA, ALLOEİRA ya da **ATTALEİA.** Tar. coğ. Anadolu'da, Lydia bölgesinde antik kent. Manisa'nın Akhisar ilçesi, merkez bucağına bağlı Selçikli köyünün 2 km G.-B.'sında, Koca Mezarlık kesiminde. Bergama kralları Attaloslar döneminde (İ.Ö. III.yy.) *Attaleia* adını aldı.

AGROMYZA a. Çok küçük sikloraf sinek. (Larvası çok çeşitli bitkilerde yaprakların ve saplarının iç dokularını oyar. İkikanatlılar alttakımı.)

AGRON, İ.Ö. III.yy.'ın ortasında bir devlet kuran illiryalı yağmacıların önceri, daha sonra da kralı. Epeiros'un birçok kentini ele geçirdi, 231'de Peloponisos'u talan etti, Aitolialılar'a karşı makedonyalı Demetrios II'yi destekledi ve Aitolialılar'ı Akarnania'da, Medion şehrinin kuşatmasını kaldırmaya zorladı; ama tam zafere ulaştığı sırada öldü (İ.Ö.230).

AGROPYRUM a. Bot. Ayrığın bilimsel cins adı.

AGRO ROMANO, İtalya'da, Lazio'da bölge; Roma çevresindeki ovadan oluşur. Bir bölümü kentleşmiştir; geri kalan bölümü, oldukça düşük verimli tahıl tarlaları ve otlaklarla kaplıdır.

AGROS. Tar. coğ. Anadolu'da Phrygia bölgesinde ilkçağ yerleşmesi. Afyonkarahisar'ın, Sandıklı ilçesi, merkez bucağına bağlı Koçhisar köyü yakınındaydı. Şifalı suları yüzünden *Agros Thermon* da denirdi.

AGROSTEMMA a. Bot. Karamuğun bilimsel cins adı.

AGROTİS a. Tırtılına "boz kurt" denen kelebek. (Pulkanatlılar takımı, noctuidae familyası.)

—ANSİKL. Agrotis tırtılları gündüzü bitkile[illegible] ru çok zarar [illegible] kiler pamuk, [illegible] zeler [illegible] [illegible] Agrotis [illegible] *pronuba*

AGSÂN çoğ. [illegible]

agrilus

agrion

agriotes
(Agriotes lineatus)

agrotis

aguti

AGŞİYE ya da **AĞŞİYE** çoğl. a. (ar. *ġışā*, örtü, zar'dan *ağşiye*). *Esk.* Örtüler, zarlar.

AGU ya da **AĞU** ünl. **1.** Süt çocuğunun neşe ve sevincini belirtmek için çıkardığı ses. **—2.** *Agu bebek*, süt çocuğu; büyüdüğü halde bebekliğe özenen, öyle davranan çocuklar için alay yollu kullanılır.

AGU tepesi, Togo'da dağ kütlesi, Lomé'nin K.-K.-B.'sında, Gana sınırı yakınında. Ülkenin en yüksek doruğu (Baumann, 986 m) bu kütlededir. —*Agu kenti*'nde yağ fabrikası.

AGUA, Guatemala'da yanardağ, başkentin G.-B.'sında, 3 752 m.

AGUA AMARGA *(val del Charco del)*. İspanya'da Alcañiz (Aragón) bölgesinde tarihöncesi mağara. İçinde, duvar resimleri (yaralı bir yaban domuzunun izlenmesi) bulunmuştur.

AGUADA KÜLTÜRÜ, a. Arjantin'in K.-D.'sunda İ.S. 650 ile 850 yılları arasında gelişen kolomböncesi kültür. Burada yaşayan tarımcı köylülerin el işlerindeki ustalıkları, uzmanlaşmış bir zanaatçı sınıfının bulunduğunu gösterir; ayrıca bazı mezarlardaki zengin eşyalar aşamalı bir toplum düzeninin ve insan kurban etme âdetinin varlığını düşündürtmektedir. Seramikte en çok rastlanan oyma ya da boyama süsleme motifleri kedi cinsleri ve savaşçı rahiplerdir. Alet ve takı yapımında bakır ve bronz kullanılmıştır.

AGUADİLLA, Porto Riko'nun K.-B.'sında liman; 21 000 nüf. Tütün.

AGUASCALİENTES, Meksika'da kent, Aguascalientes eyaletinin merkezi, orta yaylada, 1 800 m'yi aşkın yükseltide; 359 000 nüf. (1989). XIII. yy'dan kalma barok üslubunda eyalet meclisi sarayı ve katedral. Kaplıcalar. Sayfiye yeri. Metalürji. — *Aguascalientes eyaleti*, 5 589 km²; 430 000 nüf.

Agua Vermelha, Brezilya'da (Minas Gerais) hidroelektrik santral, Rio Grande üstünde.

AGUCUK a. **1.** Süt çocuğu. **—2.** *Agucuk bebek*, agu bebek: *Koskoca çocuk oldun, hâlâ agucuk bebek gibi ilgi bekliyorsun.* **—3.** *Agucuklar yapmak*, süt çocuğunun rahatını, sevincini göstermek için çıkardığı ses.

AGUESSEAU (Henri François D'), fransız siyaset adamı (Limoges 1668-Paris 1751). Paris yüksek mahkemesinde savcı yardımcısı (1690) ve savcı (1700) oldu.

Henri François D' **Aguesseau**
ressamı belli değil (ayrıntı) XVIII. yy. *Versailles şatosu*

1717'de Adalet bakanlığına atandı. Uzun süre, Papa'ya karşı fransız katolikliğinin temsilcisi durumundaydı. Aynı zamanda Malebranche'ın izinden giden bir akılcı ve bir hümanistti. 1746'da *Encyclopédie*'nin yayımlanmasına izin veren belgeyi imzaladı. Hukukçu olarak yayımladığı yapıtları, yasaları birleştirme ve açıklığa kavuşturma çabaları ve hukuku, törenin yerine geçirme yolundaki birçok tasarısıyla fransız medeni kanunu'nun (Code civil) öncüsü sayılabilir. Law sistemine, sonra da Dubois'ya karşı çıktığı için iki kez bakanlıktan ayrılmak (1718-1720, 1722-1737) zorunda kalmıştı. Fleury'nin ölümünden (1743) sonra devletin en önemli kişilerinden biri oldu. 1750'de görevinden çekildi.

Aguilar, 1923'te, Madrid'de, Manuel Aguilar Munoz'un kurduğu yayınevi. Ansiklopedik, bilimsel ve teknik yapıtlar, edebiyat tarihiyle ilgili diziler ve gençler için kitaplar yayımladı.

AGUİLARİT a. (fr. *aguilarite*). Miner. Doğal gümüş sülfoseleniyür.

AGUİLERA MALTA (Demetrio), ekvatorlu yazar (Guayaquil 1905). Pasifik kıyıları yerlilerini konu alan ilk romanlarında (*Don Goyo*, 1933; *La Isla virgen*, 1942) ve daha karmaşık bir yapısı olan öykülerinde (*Siete lunas y si ete serpientes*, 1970; *El Secuestro del general*, 1973), büyülü ve gerçeküstü bir evrenle günlük yaşamın gerçekliğini birleştirdi. Ayrıca birçok oyun yazdı: *Lázaro* (1941), *Sangre azul* (1948), *Dientes blancos* (1955), *El tigre* (1956).

AGUİNALDO (Emilio), filipinli yurtsever (İmus 1869 - Manila 1964). 1896'da İspanyollar'a karşı ayaklanan yurtseverlerin başına geçti. General Blanco ayaklanmayı bastırınca İspanyollar tarafından Hongkong'a sürgün edildi. 1898'de İspanya'ya karşı savaşan ABD ile ittifak kurdu. Amerikalılar Filipinler'i ele geçirince bu kez onlara karşı mücadeleye başladı, ama 1901'de esir düştü. 1935 seçimlerinde başkanlığı kazanamadı; İkinci Dünya savaşı'nda Japonlar'la işbirliği yaptı. 1945'te hapsedildi. 1950'de başkan Quirino'nun çağrısı üzerine hükümette görev aldı.

AGUİRRE (Lope DE), ispanyol fatih (Oñate, Guipuzcoa ili, 1518'e doğr. - Barquisimeto, Venezuela, 1561). Peru iç savaşında çarpıştıktan sonra, 1554'te, El Dorado'yu (Altın ülke) aramak üzere Peru'dan yola çıkan Pedro de Ursua'nın seferine katıldı. Maranon'dan inip Amazon'a ulaşınca Ursua'yı öldürttü ve kral Felipe II'ye bağlılık yeminini bozarak Fernando de Guzman'ı prens ilan ettirdi. Aguirre komutasındaki birlik, sayısız güçlükleri aşarak Atlas okyanusu'na ulaştı. Venezuela'da çeşitli suçlar işleyen askerleri bu arada Aguirre'yi de öldürdüler. *Deli* diye adlandırılan Aguirre'nin serüvenleri kimi zaman güney amerika ulusal bilincinin bir simgesi olarak gösterildi, birçok edebi yapıta ve bu arada W. Herzog'un *Aguirre der Zorn Gottes* (1971) adlı filmine esin kaynağı oldu.

AGUİRRE (Domingo DE), bask dilinde yazan, ispanyol rahip ve yazar (Vizcaya, Ondárroa, 1864-Zumaya, Guipuzcoa, 1920). Basklar'ın ilk önemli romancısıdır (*Kresala*, 1906; *Garoa*, 1912).

AGUİRRE (José Maria DE) → LİZARDİ.

AGUİRRE Y LECUBE (José Antonio), bask siyaset adamı (Guecho, Bilbao yakınında, 1903-Paris 1960). Önemli bir maliyeci aileden gelen Aguirre, bask katolik gençliğinin lideri, Guecho belediye başkanı ve özerklikçi bask hareketinin yöneticisi oldu; 1931 ve 1936'da bu hareketin temsilcisi olarak ispanyol meclisi Cortez'e girdi. 1936'da Vizcaya'daki özerk hükümetin başkanı oldu, milliyetçilerin zaferinden sonra Amerika ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde sürgündeki bask hükümetini temsil etti.

AGUL a. Kuzey-doğu kafkas dili (lezgı grubu). Dağıstan'da yaklaşık 12 000 kişi tarafından konuşulur.

AGULAMA a. Agulama eylemi; anlamsız sözler.
—Ruhbil. Yeni doğmuş bebeklerin çıkardıkları sesler.
—ANSİKL. Agulama, yaşamın ikinci ayına doğru kendiliğinden ortaya çıkar; her çocukta aynıdır ve işitsel deneyimlerden bağımsız olarak oluşur. Nitekim, doğuştan sağır çocukların da agulaması bunu gösterir. Agulama, genellikle, dokuzuncu aya doğru sona erer. Bundan sonra, sırasıyla sesliler; dudaksıl, dişsil, son olarak da damaksıl ve boğazsıl sesler ortaya çıkar.

AGULAMAK gçz. f. Bebeğin agu sesi çıkarması.

AGULLAR → DAĞISTAN

AGUM, üç Kasit kralının adı. Babil kralı **Agum II,** Marduk'u ve onun paredros'unu Babil'e geri getirdi (İ.Ö. 1571).

AGUNG, Bali'de (Endonezya) yanardağ, adanın en yüksek noktası; 3 142 m.

AGUSTİ (Ignacio), ispanyol yazar (Llissá de Vall 1913 - Barcelona 1974). Önceleri katalonya dilinde masal ve şiirler (*El Velero*) yazdı, 1939'dan başlayarak castilla dilini kullandı. 1944'ten 1957'ye kadar haftalık *Destino* dergisini yönetti. *La ceniza fue árbol* genel başlığı altında, katalonya burjuvazisini çizen bir roman dizisi yayımladı: *Mariona Rebull* (1943), *El Viudo Rius* (1944), *Desiderio* (1957), *El 19 de Julio* (1965) ve *Guerra civil* (1972).

AGUSTİN CODAZZİ ya da **CODAZZİ,** Kolombiya'nın kuzey kesiminde kent, Valledupar'ın güneyinde; 30 000 nüf.

ÂGUŞ ya da **ÂĞUŞ** a. (fars. *āġūş*). *Esk.* **1.** Kucak: *"Yâr âguşunda yatsın cism ü canın duymasın"* (Yenişehirli Avni, XIX. yy.). **—2.** Yatak. **—3.** Sığınılacak yer. **—4.** *Âguş be âguş*, kucak kucağa. ‖ *Bir kimseye âguşunu açmak*, onu sevgiyle karşılamak, ona kucak açmak.

AGUTİ a. (guarani dilinde sözc.). Latin Amerika'nın nemli ormanlarında büyük sürüler halinde yaşayan, iri kobay boyunda kemirici. (Agutiler kolayca evcilleştirilir ve önemli bir et kaynağı oluşturur. Bil. a. *Dasyprocta aguti*; dasyproetidae familyası.)
—Zootekn. Hayvanların tüylerindeki siyah ve kırmızı melaninlerin dağılımını denetleyen ve hayvanın kıllarında ya da tüm postunda değişik renkli kesimlerin ortaya çıkmasına yol açan allel genler dizisi.

AGYER sıf. (ar. *ġayret*'ten *ağyer*). *Esk.* **1.** Çok gayretli. **—2.** Kıskanç.

AGYEYA (S. H. VATSYAYAN,— denir), hindî dilinde yazan hintli yazar (Kasiya, Pencab, 1911). Marxçı eğilimli ilericiliğe tepki olarak şiirlerinde "deneycilik"i benimsedi. Freud ve Sartre'ın etkisini taşıyan öykülerinde ve romanlarında kahramanların psikolojik açıdan incelenmesine önem verdi (*Sehara: ek civani*, 1941: *Nadi ka dvip*, 1951).

AGYİEUS, yolların koruyucusu Apollon'un adı ya da takma adı.

AGYRRHİOS, İ.Ö. IV. yy.'ın ilk yarısında yaşamış atinalı siyaset adamı. Bir demokrat olan Agyrrhios, ellide birlik tarım vergisi kanununa işlerlik kazandırarak Eklesia'da yer alan yurttaşlara günde üç obolos tazminat verilmesi demek olan *misthos ekklesiastikos*'u oluşturmayı ve *theorikon*'u yeniden kurmayı başardı; bundan dolayı çok büyük bir ün kazandı.

AGYRTÊS a. (dilenci anlamında yun sözc.). Dilenci ve şarlatan Kybele rahiplerine verilen ad.

AĞ a. **1.** Balıkları, hayvanları avlamak için ipleri çaprazlayarak yapılan örgü. (Bk. *ansikl.* böl. Balıkç.) **— 2.** Çaprazlama örgülere verilen genel ad; file: *Ağ ipliği. Top ağlarda.* **— 3.** Tuzak *Ağına düşmek. Kader ağlarını örüyordu* **— 4.** *Bir şey ağı*, ülkenin ya da coğrafi bir bölgenin her ta-

rafına yayılmış olan bağlantılar bütünü; şebeke: *Karayolu, demiryolu, havayolu ağı, telefon ağı.*
— Anat. Damarların, sinirlerin, vb. ağızlaşarak ya da birbirlerine dolaşarak meydana getirdikleri karmaşık yapı. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Ağ sinir sistemi*, knidliler ya da yassısolucanlar gibi bazı hayvan şubelerinde görülen ilkel sinir sistemi tipi. (Bu sistemde nöronlar, örtü epitelyumunun dibinde yer alır ve enine ya da boyuna özel bir yön almaksızın aksonlarla birbirine bağlı bulunur.) || *Yetkin damar ağı*, kan damarlarından bazılarının yolu üstünde yer alan ince damar ağı. (Eşanl. RETE MIRABILIS.) [Bk. *ansikl.* böl.]
— Ask. *Gizleme ağı*, bir miğferi, bir silahı, bir savaş araç ve gerecini, vb. gizlemek için kullanılan küçük dal ve bez parçalarını, vb. tutturmaya yarayan ağ. || *Ot ağı*, eyere takılan ve binicilerin, atlarının ihtiyacı olan otu taşımalarına yarayan ağ.
— Ask. denizc. *Ağ gemisi*, çelik engel ağlarını atıp toplamakta kullanılan yardımcı gemi. (Bk. *ansikl.* böl.)
— Astrofiz. *Güneş ağı*, Güneş'in aşağı atmosferinin geniş dingin bölgelerinde özellikle güneş lekelerinden uzakta gözlenen, bitişik hücreler biçiminde motif. (Bk. *ansikl.* böl.)
— Avc. ve Balıkç. *Ağ atmak*, balık avlamak için ağı suya salmak. || *Ağ ayıklamak*, ağ gözlerini içindekilerden temizlemek. || *Ağa vurmak*, balığın ağ gözüne takılması. || *Ağ çatmak*, ağın boyutlarını küçültmek amacıyla ağ gözlerini küçültmek. (Bunun için sıradan bir göz alınır, üst sıradan bitişik iki göz ona yedirilerek üçü bir göz haline getirilir.) [Eşanl. DARALTMAK.] || *Ağ çekmek*, ağa yakalanan balıkları toplamak için ağı sudan çıkarmak. || *Ağ donatmak*, balık tutmak için kıyıda ağ hazırlamak. || *Ağ dökmek*, ağı tekneden av alanına salmak. || *Ağ döşemek*, ağı suyun dibine yerleştirmek. || *Ağ gözü*, ağı oluşturan gözlerden her biri. (Ağ gözlerinin büyüklüğü, ağ gerildikten sonra ölçülür; iki düğüm arasındaki uzaklık büyüklük ölçüsüdür ve milimetre ile belirlenir. Balıkların ağdan kurtulmalarını önlemek için ağ gözleri balığın cinsine göre ayarlanır; henüz olgunlaşmamış balıkların gözden kaçıp kurtulması dikkate alınır.) || *Ağ iğnesi*, ağın dokunmasında kullanılan iğ biçiminde tahtadan ya da plastikten aygıt. || *Ağ ipliği*, ağ yapmakta kullanılan iplik. (Keten, kenevir, pamuk ya da naylondan bükülmüş ince iplerdir.) || *Ağ kayığı*, balık ağı dökmekte ve toplamakta kullanılan, kıç üstü bu amaçla geniş yapılan ve az su çeken kayık. || *Ağ kurmak*, vahşi bir hayvanı ya da bir kuşu yakalamak için ağ yerleştirmek. || *Ağ kurşunu*, ağları derinde ya da suyun dibinde tutmaya yarayan zeytin biçiminde delikli kurşun parçası. || *Ağ mantarı*, ağın üst yakasını suyun yüzünde tutmaya yarayan mantar parçası. || *Ağ örmek*, balık ağı yapmak. || *Ağ reisi*, balıkçı teknelerinde ağın suya dökülmesi ya da sudan toplanması için gerekli manevraları emreden gemi adamı. || *Ağ sermek*, ağı tekneye çekerek gözleri karışmayacak biçimde yaymak. || *Ağ serpmek*, serpme ağını sırta yerleştirip kurşunlu yakası açılacak biçimde hafifçe dönme verilerek savurmak. || *Ağ toplamak*, ağı sudan çekmek. || *Ağ vinci*, balıkçı teknesinde bulunan ve ağın sudan çekilmesine yarayan vinç.
— Bağışıkbil. Antijenlerle birleşen antikorların çökelince oluşturduğu, gözle görülebilen karmaşık yapı. || *Jerne ağı kuramı*, normalde, organizmada antikor ağlarının bulunabileceğini ileri süren kuram. Bu antikorlardan bazıları, dengeli oranlarda, başka antikorların anti-idiyotipilerini kapsar. (Bir antijen uyarısı, bu ağın dengesini bozabilir; bu da belli idiyotipileri içeren antikorların oluşmasıyla açığa çıkar.)
— Belgl. *Belge ağı*, belge ve bilgi değişimini gerçekleştirebilmek için, bir anlaşma protokolüyle birbirlerine bağlanmış belgeleme merkezleri topluluğu.
— Bilş. Verileri işleme ya da bilgi alışverişi amacıyla sayısal bağlarla birbirine bağlanmış bilgisayarlar kümesi. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Genel ağ*, bir kamu kurumunca (PTT) kurulan bilişim haberleşme taşıyıcıları. || *Heterojen ağ*, farklı tipten bilgisayarların birbirine bağlanması sonucunda oluşan ağ. || *Yerel ağ*, aynı yerleşim bölgesinde genel telefon şebekesini kullanmadan birçok bilgisayarın ve terminalin bağlantısını sağlayan ağ. || *Yıldız ağı*, bütün bilgisayarları merkezi bilgisayara bağlayan ağ.
— Coğ. *Kent ağı*, bir bölge, bir il ya da devlette, yerleşimleri, nüfus ve iktisadi ağırlıkları bakımından aralarında ilişkiler bulunan kentler bütünü.
— Denizc. *Denizyolu ağı*, denizleri ticari amaçla kullanmak için limanlar arası trafiğe göre düzenlenmiş seyir yolları. || *Yalpa ağı*, yelkenli gemilerde cıvadralara açılan flok yelkenlerinde çalışacak personeli korumak için, cıvadra altına gerilen sağlam ağ.
— Dokubil. *Malpighi mukoza ağı*, üstderinin derin tabakaları (Eşanl. MALPİGHİ MUKOZA CİSİMCİKLERİ ya da MALPİGHİ MUKOZA TABAKASI.)
— Foto. Ancak mikroskopla görülebilecek kırmızı, yeşil ve mavi saydam maddelerden oluşan tanecik ya da çizgiler mozayiği. (Bunlar katmalı fotoğraf işlemlerinde ışığı süzmeye yarar.)
— Geom. Bir düzlemin cebirsel eğrilerinin ya da uzayın cebirsel yüzeylerinin ailesi; bu aile $\mathbb{R}$'yi ya da bunun sonlu ya da sonsuz parçalarından birini tarayan iki λ ve μ parametresiyle indislenmiştir. (Eğrilerin ya da yüzeylerin λ ile μ ye bağlı denklemi birinci derecedense, ağ doğrusaldır.) [Bk. *ansikl.* böl.]
— Havc. Balonun kılıfını saran ve sepeti taşıyan halat örgü. || *Uçuş ağı*, bir şirketin çalıştığı hava katlarının tümü.
— Hidrol. *Akarsu ağı*, az ya da çok geniş bir bölgeyi akaçlayan nehir ve kollarının tümü. (Bk. *ansikl.* böl.)
— İletiş. *Eşzamanlı ağ*, kilometrelik ya da hektometrelik dalga boyunda, aynı taşıyıcı frekansta yayın yapan ve aynı programı yayınlayan radyo vericilerinin tümü. || *Kamu telgraf ağı*, halka telgraf hizmeti sunmak için oluşturulan telekomünikasyon ağı. || *Radyo* ya da *televizyon ağı*, aynı programı yayınlayan vericilerin tümü; geniş anlamıyla bir kuruluşun, bir bölgenin ya da bir ülkenin bütün vericileri. || *Radyoelektrik ağı*, yöneltici bir istasyonun yetkisi altında düzenli haberleşen radyoelektrik istasyonlarının tümü. || *Sayısal ağ*, sayısal işaretler ileten telekomünikasyon ağı. || *Telefon ağı*, özellikle telefon konuşmalarına ayrılan telekomünikasyon ağı. || *Telekomünikasyon ağı*, belli sayıda yer arasında telekomünikasyon kurmayı sağlayan iletim hatlarının ve donanımlarının tümü. || *Uzaktan dağıtım ağı* ya da *ortak ağ*, radyo ya da televizyon yayınlarını çok sayıda kullanıcıya dağıtmaya olanak veren kablolar ve birleşik donanımlar bütünü. || *Veri ağı*, bir veri terminalleri kümesinin bağlaştırılmasını sağlayan telekomünikasyon ağı.
— Jeod. ve Topogr. Fiziksel olarak birbirine bağlı, genellikle maddileştirilmiş ve kararlı arazi noktalarının tümü. (Gerçekleştirilen konumlama tipine göre çeşitli ağ türleri vardır: planimetrik ağlar ya da jeodezik ağlar, yükseltiölçüm ağları ya da nivelman ağları ve üç koordinatı saptanan uzaysal ağlar.)
— Metalogr. *Ferrit ağı*, dönüşüm bölgesine değin ısıtılmış çeliklerin ferritik taneleriyle üst üste gelen donuk çizgi ağı. || *Katılaşma ağı*, çeliklerde katılaşma sırasında beliren ve katılaşma eşsıcaklıklarını gösteren, birbirinden hafifçe farklı bileşimde metal çizgiler.
— Mim. *Kaburga ağı*, bir sivri tonozda, birbiriyle kesişen nervürlerin oluşturduğu karmaşık sistem.
— Nük. müh. *Çoğaltıcı ağ*, bir nükleer reaktörün kalbinde, yakıtın ve öbür gereçlerin düzgün bir geometrik şekil oluşturacak biçimde düzenlenmesi; bu düzen sonucu kalp, *hücre* denilen, hemen hemen özdeş elemanter birimlerden oluşur.
— Opt. Birbirine çok yakın, eşit aralıklı bir dizi koşut çizgi taşıyan yüzey. (Bu çizgiler bir düzlem [*düzlemsel ağlar*] ya da küre kapağı üzerine [*içbükey ağlar*] çizilmiş olabilir.) [Bk. *ansikl.* böl.] || *Kuşaklı ağ*, kırınımın incelenmesinde kullanılan bir tür ekran. (Ekranda art arda gelen saydam ve opak bir dizi eşmerkezli halka vardır; halkaları ayıran çemberlerin yarıçapları ardışık tüm sayıların kare köklerine göre değişir.)
— Petr. san. *Dağıtım ağı*, bir merkezde toplanan gazı taşımaya ve hat çevresindeki kullanıcılara dağıtmaya yarayan kanalların tümü.
— Spor. Oyun alanlarını ortadan ikiye bölmek, kalelerin arkasına konularak kaleye giren topun takılıp kalmasını sağlamak amacıyla yapılmış örgü. (Futbol, hentbol, buz hokeyi ve sutopunda, kalelerin oyun alanları dışındaki bölümünde yer alır. Kaleyi geçerek içeri giren top, ağa takılır; böylelikle atılan gol, yapılan sayı, belirgin

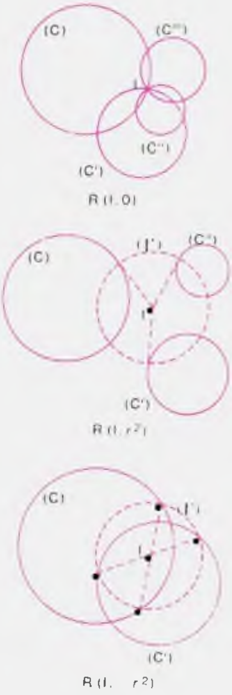

balık **ağları**

bir biçimde saptanmış olur. Tenis ve voleybolde ise ağ, oyun alanını dikey olarak iki eşit bölüme ayırır. Ağlar, jüt, kenevir, kendir ya da naylondan yapılır.)
— Su işler. *Ağ şebeke*, bütün uçlarından beslenen ve ana borulardan oluşan ağ; *dal* şebekeler*'den farklı olarak, ikincil kollar ana borulardan çıkar ve birbiriyle kesişir. (Ağ şebekeler, ağın bir bölümünün hizmet dışı kalması durumunda bile [boru çatlaması, onarım, vb.] su dağıtımını aksatmaz.)
— Tekst. *Ağ örmek*, ağın gözlerini oluşturmak.
— Zool. Örümceğin, avını yakalamak ya da barınmak için karın kısmındaki ağ bezlerinden salgıladığı kuru ya da yapışkan ipek ipliklerle oluşturduğu örgü. (Bk. *ansikl.* böl.)
— ANSİKL. Anat. Toplardamar ağları arasında, dölyatağı toplardamar ağını, sperma kanalları toplardamar ağını, çatı kemiği arkası toplardamar ağını *(santorini sinir ağı)*, beyin yan karıncıkları toplardamar ağlarını *(korioid ağlar)* sayabiliriz. Sayıca pek çok olan sinir ağları ya beyin -omurilik sinirlerinden ya da otonom sinir sistemi sinirlerinden oluşur. Omurilik sinirleri omurilik kanalından çıktıktan sonra, omurga boyunca dizili bir dizi ağ oluşturur: bunlar yukarıdan aşağıya doğru *boyun, kol, bel, kuyruksokumu* ve *edep sinir ağları*'dır. Bu ağlardan çıkan sinirler, kol ve bacakların ve gövdenin hareket ve duyu sinirlerini sağlar. Vejetatif sistem sinirleri de, çoğunlukla vejetatif yaşam organlarına komşu çok sayıda ağlar meydana getirir. Başlıcaları şunlardır: *kalp sinir ağı, çölyak sinir ağı, mide-dalak-karaciğer sinir ağı, üst* ve *alt mezenter sinir ağları, akciğer sinir ağı, böbrek sinir ağı* ve *güneş sinir ağı*.
• *Yetkin damar ağı*. Bir damarın (çoğunlukla bir atardamar) daha küçük çapta birkaç paralel damara bölündükten biraz sonra birleşerek başlangıçtaki damarı meydana getirmesiyle oluşan bir damar ağıdır. Bu yetkin damar ağlarına balıkların yüzme kesesinin çeperinde; balinagillerin, su samurunun, yüzgeçayaklıların, dişsizlerin ve primatların yüzgeç ve bacaklarında ve omurga bölgesinde; etçillerin ayak tabanı yumuşak kısımlarında, vb. rastlanır. Bu ağların işlevsel rolüne ilişkin bilgi azdır: suya dalan ya da ağaçlarda yaşayan hayvanlarda basınç değişikliklerini hafifletme, kol ve bacakların uç kısımlarının ısınması, indirgemeye uğramış kanın, apne devrelerinde beyin dolaşımından uzak tutulması, suda yaşayan memelilerde çevre organlardaki kan akımının (soğukla karşı karşıya bulunan) yavaşlatılması, vb.
— Ask. denizc. Ağ gemileri çelik engel ağlarını taşır; savaş sırasında liman ağızlarıyla önemli geçitleri bu çelik ağlarla kapatarak düşman gemi ve denizaltılarının geçişini engeller. Deniz kuvvetlerine bağlı olan bu gemilerden barışta liman hizmetlerinde ve şamandıra atıp toplamada yararlanılır.
— Astrofiz. *Güneş ağı*. Ağlar ışıkküre ve renkküre düzeylerinde gözlenir. Renkküre düzeyinde ağ, taneciklerin* yan yana gelmesiyle oluşur. Hücrelerin boyutu 1 000 ile 2 000 km arasında değişir ve davranışları altta yer alan hücre taşınımı tarafından denetlenir. Hücreler görünen ışıkta Güneş kenarına yakın bölgelerde görülür; Güneş'in ışıkkürede oluşan tayf çizgileri ise diskin her yanında bu hücrelerin gözlenmelerini sağlar. Renkküre düzeyinde ağ spikül* zincirleriyle birbirinden ayrılan daha büyük boyutta ilmiklerden, yani süpertaneciklerden* oluşur. Bu taneciklerin çapı 5 000 ile 10 000 km arasında değişir. Renkküredeki ağ, özellikle tekrenkli ışıkta, $H\alpha, Ca^+$ tayf çizgilerinde ve Güneş'in morötesi tayfında gözlenir.
— Balıkç. Balık ağları çeşitli biçimde olur: serpme, huni, torba, perde, vb. Biçimi ne olursa olsun, ağın örgü ipi ve ağ gözünün büyüklüğü, avlanacak balığa ve kullanılacak avlanma yöntemine bağlıdır. Örneğin, ağ gözünün büyüklüğü hamsi ağında 7 mm, istavrit ağında 15 mm, palamut ağında 33 mm'dir. Ağlar başlıca beş grupta toplanır: sade ağlar (sardalya, uskumru, torik-palamut, kalkan, kılıç, mevsim ağları, vb.), voli ve sürütme ağları (ığrıp, manyat, vb.), alamana ağları (alamana, çakar, gırgır), difana ağları ya da fanyalı ağlar (kefal ve lüfer ağı, tekir ağı, pisi ağı, vb.), sabit ağlar (çökertme, karne, vinter, serpme, vb.).
— Bilş. Bir ağ, özel kullanıcıya, doğrudan doğruya kendisine bağlanan bilgisayardan çok daha zengin ve daha çeşitli hizmetler verir; bu çeşitliliği ağ bünyesinde, kendisine dolaylı ya da dolaysız bağlanmış öbür bilgisayarlara erişim yoluyla elde eder. Böylece kullanıcı ortak veri tabanlarına, herhangi bir bilgisayarın özel programlarına erişebilir ve öteki kullanıcılara, elektronik mesaj göndererek iletişim kurabilir. İlk büyük bilişim ağı, 1968'de ABD'de, Savunma bakanlığı'nca kurulan ve özellikle çok sayıda amerikan araştırma kuruluşunu bağlayan Arpanet'tir.
— Geom. Çember ağı önemli ağ türlerinden biridir; bu ağ, merkez denilen değişmez bir noktanın bir düzlemin çemberlerine göre kuvveti p değişmezi olmak üzere bu çemberler kümesidir. Merkezi I ve kuvveti p olan ağ, çoğu kez R(I,p) ile gösterilir. Bu ailenin üç çemberinin I kuvvet merkezi aynıdır. p nin işareti üç tip ağ belirler: $p = 0$ olduğunda, bir I noktasından geçen çemberlerin R(I,0) ailesi; $p = r^2$ olduğunda bir $\Gamma(I,r)$ çemberine dikgen R (I,r^2) çember ailesi; $p = -r^2$ olduğunda bir $\Gamma(I,r)$ çemberini bir çap boyunca kesen $R(I, -r^2)$ çember ailesi. C_1', C_2'' ve C_3''' denklemleri sırayla $f_1(x,y) = 0$, $f_2(x,y) = 0$ ve $f_3(x,y) = 0$ olan ve ağın aynı denemte bağlı olmayan üç çemberi olduğuna, C_2'' için $(\lambda,\mu) = (\infty,0)$ ve C_3''' için $(\lambda,\mu) = (0,\infty)$ kabul edildiğine göre ağın her çemberinin denklemi $(f_1 + \lambda f_2 + \mu f_3)$ $(x,y) = 0$ biçimindedir.
Küre ağları da vardır; bu ağlar kuvvet ekseni üçer üçer aynı olan E_3 uzayı küreleridir; kuvvet merkezi dörder dörder aynı olan ise E_3 küreleridir.
İki ağın bileşimi bir demettir.
— Hidrol. *Akarsu ağı*. İklime ve yağış miktarına olduğu kadar toprağın türüne de bağlıdır: toprak ne denli geçirimsizse, ağ o denli sık dokuludur (çok dallı ve saçsı ırmak ağı). Ağın genel çizgisi jeolojik yapının ve aşındırıcı eski etkenlerin (özellikle buzulların) biçimlendirdiği engebenin bir sonucudur. Ayrıca akarsuların etkisi, birbirini izleyen farklı iklimlerde kendini göstermiş ve ağlara bugünkünden çok farklı özellikler kazandırmıştır. Ağın çizgileri, dandritik, balıksırtı dikgen, kafesli, yelpazemsi, ışınsal ve koşut biçimler alabilir. Bu biçimlerin akarsu rejimi ve taşma üzerinde önemli etkileri vardır. (→ HAVZA).
— Opt. İlk Fraunhofer ağları cam üzerine elmasla çizilmiş çizgilerden oluşuyordu; Rowland'ın metal ağlarıysa özel bir alaşıma çizilmiştir ve yansımayla gözlenir. Çizgiler arasındaki uzaklık, gözlenen ışınımın dalga boyuyla aynı büyüklük basamağını taşımalıdır.
λ dalga boyunda tekrenkli düzlemsel bir dalga, N + 1 çizgili ağ üzerinde i_0 geliş açısıyla ulaşırsa, i_k doğrultularında düzlemsel dalgalar biçiminde kırılır ve aşağıdaki bağıntıyla gösterilir:

$$a\,(\sin i_0 + \sin i_k) = k\lambda,$$

bağıntıda a ardışık iki çizginin uzaklığı (ağın adımı) ve k bir tam sayıdır (kırınım basamağı). Öyleyse k nın her değeri için i_k, λ dalga boyuna bağımlıdır. Karmaşık bir ışıma, bir ağ yardımıyla birçok kırınım sistemine dağıtılır (her kırınım basamağı için bir tane); dolayısıyla prizmalarda olduğu gibi, tayf ölçerlerde de ağlardan yararlanılır. $a(\sin i_0 + \sin i_k)$ terimi, ardışık iki çizginin kırınıma uğrattığı dalgalar arasındaki yol farkını gösterir. İlk ve son çizgi tarafından kırılmış ışınlar arasındaki yol farkı, ağın genişliği l olduğuna göre şöyledir:
$\Delta = Nk\lambda = Na\ (\sin i_0 + \sin i_k) = l\,(\sin i_0 + \sin i_k)$.
Bir ağın ayırma gücü $\Delta/\lambda = Nk$, açısal dağılması da $di_k/d\lambda = k/a \cos i_k$ ile verilir.
Prizmaya oranla ağ, kırınım basamaklarının çokluğu nedeniyle sakıncalıdır; bu olgu verilen bir basamakta ışıldama gücünü azaltır ya da belli bir doğrultuda farklı basamaklardan çeşitli ışınımların üstüste gelmesine yol açar; çoğu kez tekrenk üretici ya da filtre ile ışınımların ayrılması gerekir. Bununla birlikte ağın, gittikçe daha yaygın kullanımını açıklayan üstünlükleri vardır: açısal dağılımı 10 ile 30 kez daha büyüktür; ayrıca, i_0 ile i_k arasındaki geometrik bağıntı, ayarlamaya başvurmadan kesin dalga boyu karşılaştırmaları yapılmasını sağlar. Çağdaş ağların çoğu (düzlemsel ya da içbükey) ince alüminyum katmanıyla kaplanmıştır ve yansımada kullanılır. Bazısı saydam bir yüzeye kazılmıştır ve geçişte kullanılır.
Ağ yapımında iki yol vardır: gravür ve holografi. Gravür ağlar, bir cam matrisin döküm yoluyla elde edilen kopyalarıdır; matris ise optik bakımdan parlak bir cam blok, ince bir alüminyum katmanıyla kaplandıktan sonra çok duyarlı bir makineyle kazılarak hazırlanır. Gravür ağlarda kusur, ağ adımının dönem hatasından kaynaklanabilir ve parazit tayf çizgilerinin ortaya çıkmasına yol açar (Hayalet tayf çizgileri ya da Rowland gostları). Gravür sırasında ilerleme kumandasında girişim yöntemlerinin kullanımı bu kusurdan kaçınma olanağı verir. Holografi ağları, büyük uzamsal ayırma gücünde, ışığa duyarlı bir reçine üzerine aynı laserden çıkan iki dalganın verdiği girişim saçakları kaydedilerek üretilir (holografi teknikleri). Girişim yapan dalgaların düzlemsel ya da küresel olmasına göre düzlem ya da içbükey ağlar elde edilebilir. Bu yöntemle, milimetre başına çok sayıda çizgi içeren (6 000 basamağında), dönemsel adım hataları yapmayan ve iyi bir ışık etkililiği sağlayan büyük boylu ağlar üretilir (200 mm'ye kadar).
— Zool. Her örümcek türünün kendine özgü bir ağ biçimi vardır. Bunların mekanik özellikleri (gerginlik, esneklik, gereçlerde tutumluluk) incelendiğinde, bazılarının kusursuz (araneus), bazılarınınsa karışık ve düzensiz olduğu görülür. Yine, kimi ağlar her gün yeniden örülürken, kimileri tüm etkinlik dönemi boyunca korunur.

çember **ağları**

ağ (optik)

AĞ a. Pantolon, don, şalvar vb. giyeceklerin apış arasına gelen yeri: *Kimi yörelerimizde ağı neredeyse yere kadar uzanan şalvarlar giyilir. Ağı geniş bir don.*
— Çamaşır san. Özellikle bir pantolonun ya da bir donun apış arasına, rahatlık amacıyla konan eşkenar dörtgen biçimindeki ek parça.
— Terz. Bir pantolonun iç kısmında, orta dikişle her bir parçanın iki iç dikişinin kesişme noktası.

AĞA. 1. Kırsal kesimde geniş toprakları olan, sözü geçen, zengin kimse. (→AĞALIK.) **—2.** Kırsal bölgelerde saygıdeğer, yaşlı, kentlerde okur yazar olmadığı izlenimi veren saygıdeğer, yaşlıca erkekler için özel adla birlikte kullanılan san. **—3.** Bu tür kimseler için genel yerlerde kullanılan seslenme sözü. **—4.** Yetkisini ve gücünü kendi çıkarı doğrultusunda kullanan kimselere suçlama yollu söylenir: *Gecekondu ağası. Sendika ağası.* **—5.** *Yörs.* Ağabey; büyük oğul: *"Han uruzun ağası, Bayındır Han güvegisi"* (Dede Korkut, XIV. yy.). *Ağam askerden döner, dönmez ben gideceğim.* **—6.** *Yörs.* Erkek eş, koca: *"Ağamı yolladım Yemen eline, ayrılık olur mu taze geline"* (halk türküsü). **—7.** *Esk.* Efendi, büyük, amir: *Zira kulluk-*

çu aç olsa ağasını şikâyet bednam eder (Kabusname XV.yy.). **—8.** *Esk.* Büyük konaklarda çalışan hizmetlilerin başı.

—Ask. ve Kur. tar. Osmanlı sarayında, yönetsel ve askeri örgütte çeşitli görevler için kullanılan san. || *Ağa arzı,* yeniçeri ağasının ocağın işleriyle ilgili olarak sadrazama yazdığı yazı. || *Ağa babası,* bevvabanı sofiyanı kule denilen Harem kapıcılarının başı. || *Ağa bayrağı,* yeniçeri ocağında ağaya ait bayraklardan birine verilen ad. (Alay bayrağı biçimindeydi. Yarısı sarı, yarısı kırmızıydı ve üzerine Zülfikâr resmi işlenmişti.) || *Ağa bölüğü,* İstanbul ağasının (İstanbul acemi oğlanları ağası) odasına verilen ad. || *Ağa bölükleri* →YENİÇERİ. || *Ağa çırağı,* 1582'den başlayarak geleneğe aykırı biçimde acemi ocağına alınanlara verilen ad. || *Ağa divanı,* yeniçeri ağasının başkanlığında toplanan divan. (Bak. *ansikl.* böl.) || *Ağa gedikliler*i, yeniçeri ağasının on dokuz yardımcısına verilen ad. (Bak. *ansikl.* böl.) || *Ağa hasekileri,* yeniçeri ocağının 14, 49, 66, 67. ortaları olan hasekilere verilen başka bir ad. || *Ağa imamı,* OCAK* İMAMI'nın eşanlamlısı. || *Ağa kapısı* → AĞA KAPISI. || *Ağa kapısı şakirtleri,* Ağa kapısı'ndaki kalem dairesinde çalışan görevlilere verilen ad. (Bak. *ansikl.* böl.) || *Ağa kapısı zindanı,* Ağa kapısı'nda bulunan zindan. (Bu zindana katiller, hırsızlar, suçlu yeniçeriler kapatılırdı. Suçlular genellikle ölümle cezalandırılır, cesetleri bir taş bağlanarak Ahırkapı ya da Kumkapı kıyılarından Marmara denizine atılırdı.) || *Ağa kârhanesi,* yeniçeri ağasına bağlı imalathaneler. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Ağa mektubu,* devşirme görevlisine yeniçeri ağasınca verilen yetki belgesi. || *Ağa paşa,* vezirlik verilen yeniçeri ağalarının sanı. || *Ağa yamağı,* yeniçeri ağasının hizmetine bakan emir çavuşu. (Bunlar kendilerine özgü fesleri, mavi şalvarları, uzun cüppeleri, kırmızı yemenileriyle öteki hizmetlilerden ayırt edilirlerdi.) || *Ağa yazıcısı,* Ağa kapısı'nın yazışmalarını düzenleyen görevli.

—El sant. *Büyük ağa,* el örgüsü erkek çoraplarına işlenen bir motif. (Giyenin evli olduğunu gösterir.) || *Küçük ağa,* bekâr erkeklerin çoraplarına işlenen bir motif. || *Baş ağa,* giyenin toplum içinde önemli bir konumu olduğunu gösteren bir motif türü.

—Esk. denizc. *Kalyon ağası* ya da *ağayı kalyon,* osmanlı donanmasının kalyon (üç ambarlı) ve kapak kalyon (iki ambarlı) sınıfı gemilerinde, XIX. yy.'dan başlayarak reisten sonra gelen en kıdemli subaya (geminin yönetim ve gemicilik işlerinden sorumluydu) verilen ad. || *Sefine ağası* ya da *ağayı sefine,* osmanlı donanmasının fırkateyn sınıfı (bir ambarlı) gemilerinde, XIX. yy.'dan başlayarak, reisten sonra gelen en kıdemli subay (geminin gemicilik işleri ve yönetiminden sorumluydu).

—Spor. *Kırkpınar ağası,* Ağa, Kırkpınar yağlı güreşlerinde, ulusal giysi giyerek, karşılaşmalar boyunca törenleri yöneten, konukları ağırlayan en seçkin ve sorumlu kişi. (Kırkpınar'da her yıl güreşlerin son günü, gelecek yılın ağasını saptamak amacıyla bir kuzu, sembolik olarak satışa çıkarılır. Ağalık, kuzuya en yüksek ücreti ödeyenin olur.)

—ANSİKL. Ask. ve Kur. tar. *Ağa divanı.* Ocak işlerini görüşmek, şikâyet ve davaları dinlemek, yeniçerilerin maaş ve terfi işlerini ayarlamak için kurulan bu divan, Ağa kapısı'nda toplanırdı. Genellikle Divanı hümayun toplantılarından sonra çalışırdı. Bu divana "yeniçeri ağası divanı" da denirdi. Sekbanbaşı, kul kethüdası, zağarcıbaşı, saksoncubaşı, başçavuş gibi yüksek rütbeli subaylar ile İstanbul ağası, yeniçeri kâtibi katılırlardı.

•*Ağa gedikliler*i, Ağa kapısı'nda bulunurlardı. Yeniçerilerden ayırt edilebilmek için "seraser" denilen sırmalı bir kuşak sararlardı. Bundan dolayı onlara "seraser kuşaklılar" da denirdi. Birinci gedikliye "baş mehter" denir ve ağanın en yakını olarak onun hizmetlerini görürdü. İkinci mehter, ağa divanının düzenlenmesiyle görevliydi. Üçüncü mehter, ağa kârhanesinin işletilmesinden sorumluydu. Öbür ağa gediklilerinin de çeşitli görevleri ve unvanları vardı.

•*Ağa kapısı şakirtleri,* on kişiydiler. En kıdemlisi, "baş şakirt" sanını alır, reislerine "ağa divanı kâtibi" denirdi. Görevleri maaş defterlerinin birer kopyasını tutmak, ferman ve buyrukları kaydetmek, *memhur* denilen ağa tezkerelerini hazırlamaktı. Bu ocak Kanuni Sultan Süleyman döneminde kurulmuştu.

•*Ağa kârhanesi.* Buradaki zanaatkârları üçüncü mehter yönetirdi. Amirlikleriyse kethüda yeriydi. Bunlardan saraç, çizmeci, aşçı, ekmekçi, gazzaz, kuyumcu, berber, doğramacı mesleğinde olanlar Ağa kapısı'nda bulunurdu. Demirci, terzi, çamaşırcı, cerrah, cebeci, semerci, hallaç, saka, seyis, şamdancı, kırbaççı, kazancı, teğeltici, kapıcı, köşk bekçisi, mutemet, kılerci, karcı, keçeci, mumcu, nalbant, meşkçi, yaycılar Ağa kapısı dışındaydılar.

AĞA HAN, a.Nizari ismaili imamlara verilen unvan.Doğu türkçesinde ağabey;osmanlı türkçesinde önder ya da efendi demektir. Bu sözcük XIX.yy. İran şahları olan türk kökenli Kaçarlar'ın sarayında bir onur unvanıydı.

AĞA HAN III (Muhammet Şah), Hindistan'da, Orta Asya'da, İran'da Suriye' de ve Doğu Afrika'da yaşayan Nızari ismaililerin, 1885'ten başlayarak dini önderi (Karaçı 1877-Versoix, İsviçre, 1957). Hindistan'daki nizari ismaililerin üzerinde dini otoritesini kuran Ağa Han I'in (1800-1881) torunu olan Ağa Han III, Kuran'a dayalı dini bir eğitimle birlikte batı eğitimi de gördü ve Avrupa'da birçok geziye çıktı. Çok genç yaşta siyaset işlerine etkin bir biçimde katıldı, ama İngiltere'ye sıkı sıkıya bağlılıktan asla vazgeçmedi. Hindistan'da panislam birliğinin ve Aligarh islam üniversitesi'nin kurucusu olan Ağa Han, hint göçüne Doğu Afrika'da bir çıkış kolaylığı sağlamaya çalıştı. Birinci Dünya savaşı'nda Müttefikler'i destekledi ve ingiliz hükümeti tarafından Mısır'da ve İsviçre'de özel görevlere getirildi.

AĞA HAN IV (Kerim), Ağa Han III'ün torunu ve halefi (Creux-de-Genthod 1936) 1977 yılında, İslam toplumlarına uygun mimari mekanın yaratılması ve bu toplumların kültürel kimliklerinin araştırılmasını teşvik amacıyla üç yılda bir verilen, "*Ağa Han mimarlık ödülü*" uygulamasını başlattı.

AĞA HÜSEYİN PAŞA, türk vezir (Edirne 1776-Vidin 1849). Yeniçeri ocağında yetişti. Zağarcıbaşılığa yükseldi. Yeniçeri ocağını kaldırma hazırlıkları içinde bulunan Mahmut II'nin yanında yer aldı. Kul kethüdası, yeniçeri ağası (1823) oldu. Aynı yıl kendisine vezirlik payesi verildi. Yeniçerilerin suikastına uğramaması için ağalıktan alınarak Bursa, İzmit sancaklarıyla boğaz muhafızlığına atandı. Yeniçeriliğin kaldırılmasında *(Vakai* Hayriye)* büyük yararlık gösterdi (1826). *Asakiri Mansurei Muhammediye* adıyla kurulan yeni ordunun seraskerliğine getirildi (1827). Bir süre sonra yeniden boğaz muhafızlığına atandı. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı'nda Tuna seraskeriydi. Edirne valiliğine (1832), aynı yıl Mısır seferi komutanlığına atandı. İbrahim Paşa komutasındaki Mısır kuvvetlerine yenildi. Görevden alınarak Vidin muhafızlığına getirildi (1833).

Ağa kapısı, yeniçeri ağalarının görev yaptığı daire. Bayezit II'ye kadar yeniçeri ağaları, ocak halkı arasından atanırdı. Bu padişahın tahta çıkışında (1481) ocakta görülen bazı disiplinsiz hareketler üzerine, yeniçeri ağalarının Enderun'dan çıkmaları kuralı getirildi. Yeniçeri ağaları artık ocakta kalmadıklarından, kendilerine görevlerini yürütecekleri özel bir daire vakfedildi. "Ağa kapısı" denilen bu daire, önceleri eski ve yeni yeniçeri odalarının ortasında, Çarşıkapı-Türbe arasındaydı. XVII. yy. başlarında, günümüzde İstanbul müftülüğü ile İstanbul Üniversitesi biyoloji enstitüsü'nün bulunduğu yere taşındı. Burası, yeniçeri ocağının kaldırılmasından (1826) sonra bir süre Babı seraskeri (Seraskerlik dairesi), daha sonra Babı meşihat (Şeyhülislamlık dairesi) olarak kullanıldı. Ağa kapısı'nda, yeniçeri ağasının dairesinden başka, çeşitli işlerin görüldüğü birçok daire daha vardı. Yeniçeri ağaları, denizi gören, gösterişli bir konakta otururlardı. Sefer ilan edilince Yeniçeri ağasının ve ocağın tuğları Ağa kapısı önüne dikilirdi. Kapıkulu ocaklarının kente giriş ve çıkışlarında düzenlenen törenlerin bir bölümü de burada yapılırdı. Ağa kapısı, ahşap bir yapılar topluluğu olduğundan birçok kez yandı (1660, 1681, 1750, 1771 ve 1782'de). Son olarak Mahmut II döneminde tümüyle yanınca, yeni baştan yaptırıldı (1820). Ağa kapısı'nda İstanbul'da çıkan yangınları gözetlemek için *Harık köşkü* denilen bir de ahşap yangın kulesi vardı. Bayezit kulesi yapılıncaya (1828) kadar bu amaçla kullanılan kuledeki görevlilere *dideban* denirdi.

AĞA MUHAMMET ŞAH (1742-1797), İran'da Kaçar hanedanının kurucusu (1789-1797). Kaçar kabilesi başkanı Muhammet Hasan Han'ın oğlu. Çocukluğunda Adil Şah'ın buyruğuyla hadım edildi (Muhammet'e saray hadımları gibi "ağa" sanının yakıştırılması bu yüzdendir). Babası, Zend hanedanından Kerim Han'a yenilip öldürülünce Kaçarlar'ın başkanı oldu. Kerim Han ölünce onun yerine geçmek için önce kendi kardeşleri, sonra Zendler'le savaştı. Zendler'den Ali Murat Şah'ı yenerek Tahran'ı ele geçirdi (1785) ve Tahran'da tahta çıktı (1789). 1794'te son Zend hükümdarı Lutf Ali Han'ı öldürttü. Horasan'ın kuzeyindeki Türkmenler'i yendi; Gürcistan krallığını, egemenliği altına girdiği Rusya'dan ayırdı. Nadir Şah'ın torunu Şahruh'u yenerek Horasan'ı ele geçirdi. 1796'da Erdebil' de törenle Safevi şahlarının kılıcını kuşandı, taç giydi. Ertesi yıl saray muhafızları tarafından öldürüldü.

AĞABABA a. **1.** Ailedeki erkeklerin en yaşlısı ya da büyükbaba; ağa çocuklarının baba yerine kullandıkları sözcük: *Ağababaya her akşam hesap verirdik.* **—2.** Etkili, sözü geçen, yaşlı kimse. **—3.** *Bir şeyin ağababası,* o şeyin benzerlerine göre güçlü, değerli olanı: *Hayvanların ağababası aslandır.*

AĞABANİ → ABANİ

AĞABEY a. **1.** Küçük kardeşi olan erkek: *Bir kardeşin doğdu, artık ağabey oldun.* **—2.** Küçük kardeşe göre büyük erkek kardeş.*Ağabeyin kaç yaşında? Ağabeyim liseye gidiyor, ben ortaokula gidiyorum.* **—3.** Yaşça büyük erkeğe sevgi ve saygı belirtmek için kullanılan sözcük: *Mehmet ağabey, gerçek ağabeyimden daha yakındır bana. Ağabey, beni karşıya geçirir misin?* **—4** Bir kimseye göre, meslekte daha eski, okulda daha ileri sınıfta olan erkeklerden söz ederken kullanılır: *Son sınıftaki ağabeylerinizi örnek alın.*

AĞABEYLİ, yeni **ALİBEYLİ,** Kahramanmaraş'ın merkez ilçesinde Alibeyli bucağının mer.; 1 018 nüf. (1990).

AĞABEYLİK a. **1.** Ağabey olanın durumu, niteliği: *Zor günlerimde ağabeyliğini her zaman gösterirdi.* **—2.** *Bir kimseye ağabeylik etmek, yapmak,* onu ağabey gibi gözetmek, sakınmak, korumak: *Bana her zaman ağabeylik etmiştir.*

AĞACALIK a. *Yörs.* **1.** Bir işte çalışana, ücreti dışında verilen armağan ya da para. **—2.** Çobanların, hizmetkârların, belirli hizmet süreleri dolduktan sonra, ücretsiz olarak fazladan çalıştırıldıkları süre **—3.** Gelinin erkek kardeşine, oğlan evi tara-

Yeniçeri **ağası**
Atatürk kitaplığı

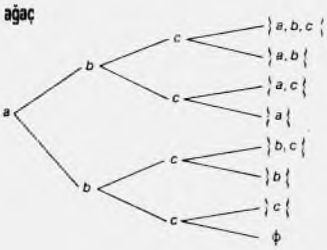
fından "kardeş hakkı" olarak yaptırılan takım elbise.

AĞAÇ a. **1.** Genel yapısı, yani dış görünümüyle (top, çalı, piramit, sütun biçiminde ya da sarkık) ilk bakışta dikkati çeken boylu ve odunsu kara bitkisi. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** İşlenme aşamasında ele alındığında kereste, tahta, odun, direk. **—3.** Elde taşınabilecek hafiflikte ve incelikteki biçimiyle ele alındığında değnek, sopa, sırık, çıta. **—4.** *Ağaç olmak*, bir kimseyi ayakta uzun süre beklemek (arg.). || *Ağaca çıksa pabucu yerde kalmaz*, dilediği gibi davranmasına hiçbir engel yok anlamında kullanılır.

—Ask. *Ağaç engeli*, devrilmiş ağaçlarla yapılan, genellikle patlayıcı tuzaklarla donatılmış engel.

—Bilş. Bir programın ya da bir algoritmanın çizimle gösterimi; çizim çeşitli hesap sıralarını, bu sıraların dizilimlerini ve aralarındaki yönlendirmeleri yansıtır. || *Sözdizimi ağacı*, bir çizimle gösterilebilen ve sözdizimi çözümlemesinin araştırma konusu olan cümle yapısı. (Bk. *ansikl.* böl.)

ağaç

—Ceb. x, y den büyükse,ağacın x,y elemanları ne olursa olsun, [x,y] aralığının bir zincir oluşturduğu yarı kafes. || Graflar kuramında, çevrim ve devrelerin yokluğunu, kaynaktan sonraki yolların tekliği koşuluyla zorunlu kılan bağlantılı graf. (Bu ağaç yapısına birçok halde rastlanır: sözgelimi, üretim kaynağından başlayarak boru ağının gittikçe artan dallanımını gerektiren ve her kullanım noktasına bir tek boruyla ulaştırılan bir akışkanın dağıtımında; soyağacının incelenmesinde; dilbilimde, tümceyi gittikçe daha küçük çeşitli bileşenlerine ayırmak gerektiğinde. Matematikteyse, bir kümenin altkümelerinin ağacı, bir şekilde verilir.)

—Çev. mim. *Ağaç bakımı*, park, bahçe ve yol ağaçlarıyla, fidanların belirli zamanlarda budanmaları, gübrelenmeleri beslenmeleri, köklerin havalandırılması, hormon sevki ile ağaç yaralarının doldurulması; böcek ve mantarlara karşı korunması ve yaşam koşullarının iyileştirilmesiyle ilgili tüm teknik önlemler. (Özellikle kirli kent havası içinde ya da tarihi çevrede yetişen ağaçlarda, ağaç bakımının özel bir önemi vardır.) || *Ağaç korunması*, ağaçların yaşam koşullarını bozan tüm çevre koşullarına (taban suyuna, toprak sıkıştırmasına, toprak altı ve üstü yaralanmalara, güneş yakmalarına, zararlı maddelere vb.) ve özellikle yapı çalışmaları sırasında ağaçlara yönelik zararlı davranışlara karşı alınması gerekli teknik önlemler.

—Denizc. *Ağaç gladora döşemesi*, ambar gladora ağızlarını kapatan, gladora güvertesi kapaklarının tümü. || *Ağaç gladora güvertesi*, iki ya da üç katlı gemi ambarlarını birbirinden ayıran ve ahşap gladora kapaklarından oluşan güverte. || *Ağaç kaplama*, ahşap gemi yapımında kullanılan ve gemi teknesini oluşturan kaplama tahtası (çıralı çam, tik, maun gibi ağaçlar yeğlenir). || *Ağaç kavele*, bitkisel ya da sentetik halatların dikişlerinde halat kollarının aralarını açmak için kullanılan, sert ağaçtan yapılmış havuç biçiminde alet.— Ahşap teknelerde kaplama tahtalarını eğrilere (postalara) bağlamada kullanılan ve meşe ya da danzig çamından yapılan silindir biçiminde ağaç çivi. || *Ağaç şamandıra*, ağaçtan yapılmış koni biçiminde şamandıra (denize düşen bir maddenin yerini işaretlemek ya da demirlemek için kullanılır.) || *Ağaç usturmaça*, genellikle, duba, mavna, salapurya gibi deniz araçlarının bordalarını korumada kullanılan ağaçtan yapılmış usturmaça. || *Eğri ağaç*, ahşap geminin ana yapısını oluşturan, ağaçtan yapılmış eğri.

—Dilbil. Bir cümlenin kurucu öğelerinin yapısını gösteren çizim. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Elektrotekn. Bir elektrik ağının bütün düğümlerini göz oluşturmadan birbirine bağlayan dalların tümü. || *Elektrik ağacı*, iki ya da daha çok mekanik ağacın eşzamanlılığını kalıcı biçimde sağlayan düzenek. (Her ağaç, üç fazlı, asenkron, halkalı bir motor tarafından çalıştırılır. Rotorlar koşut olarak bağlanır ve statorlar üç fazlı aynı ağla beslenir. Bir kayma direnci, kalıcı olarak rotorların ortak devresine yerleştirilmiştir.)

—Esk. sil. *Ağaç topu*, XVI. yy.'da, kale kapılarını parçalayarak açmak için kullanılan ateşli silah. Çan biçiminde olup iki tekerlek üzerine yerleştirilmiştir. Ağzı 8-10 cm kalınlığında bir kalas parçasıyla kapatılmıştır. Kalas parçasının üzerinde sivri uçlu madeni çubuklar bulunur. Namlu ağzı diyebileceğimiz bu bölümün gerisinde, paralama hakkını ve onun gerisinde de karabarutu taşıyan bölüm gelir. Bunun da gerisinde, topu hedefe kabaca yöneltebilecek kuyruğa benzer bir kol bulunur. Top hedefe doğrultulduktan sonra, karabarut bölümünün ardındaki falya deliğinden ateşlenir. Karabarutun ateş almasıyla oluşan itme gücü, topu tekerlekleri üzerinde hızla ilerleterek kale kapısına çarpar. Bu arada paralama hakkına ulaşan ateşleme düzeniyle elde edilen patlama, hedefin parçalanmasını sağlar.

—Genet. *Soy ağacı* → SOY* AĞACI. || *Yesse ağacı* → YESSE* AĞACI.

—Giz. bil. *Hayat ağacı*, gökyüzüyle yeryüzü arasındaki ilişkinin evrensel simgesi.

—Halıc. *Ağaç kazık* → ÇÖZGÜ* KAZIĞI.

—İstat. *Ağaç diyagramı* → DANROGRAM.

— Kâğ. san. *Ağaç hamuru*, ağaç işlenerek elde edilen ve kâğıtçılıkta kullanılan hamur.

—Kim. Dallanma biçiminde çeşitli metal çökeltilerine verilen ad. || *Diana ağacı*, gümüş nitrat ve cıva nitrat çözeltileri karıştırılarak elde edilen gümüş amalgam çökeltisi. || *Jüpiter ağacı*, bir kalay tuzu çözeltisine daldırılmış çinko yaprak üzerinde oluşan kalay çökeltisi. || *Mars ağacı*, alkali silikat çözeltisine demir sülfat kristali daldırılarak elde edilen demir silikat çökeltisi. || *Satürn ağacı*, kurşun tuzu çözeltisine daldırılmış çinko yaprak üzerinde oluşan kurşun çökeltisi.

—Mad. oc. *Ağaç direk*, bazı maden ocaklarının işletme şantiyelerinde ve galerilerde destekleme malzemesi olarak kullanılan küçük boyutlu, yuvarlak ağaç.

—Mant. *Özyeterlik ağacı yöntemi*, bazı formülleri denetlemeye yarayan yöntem. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Ağaç testi*, bir önermenin geçerliliğini belirlemeye yarayan yöntem.

AĞAÇ

—Nöroanat. *Hayat ağacı*, beyinciğin bozmadde kısmının kesitinde ağaç dalları biçiminde görülen içteki akmaddeye fizyolog Pierre Flourens'ın verdiği ad.

—Ormanc. *Ağaç ırkları*, orman ağacı türlerinin binlerce yıllık süre içinde, bir yetişme yerine en iyi uyabilen tipleri (yetiştirme yeri ırkları). [Bk. *ansikl.* böl.] || *Ağaç ölçme*, ağaçların boyutlarını ölçme yoluyla biçimlerini inceleme, hacimleri konusunda fikir edinme ve büyüme biçimlerini araştırma tekniği. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Ağaç sınırı*, orman ağaçlarının doğal yayılışlarında kutup bölgesinde ya da yüksek dağlarda oluşturduğu sınır. (Bk. *ansikl.* böl).

—Ruhbil. *Ağaç testi*. Bu testte, denekten bir ağaç çizmesi istenir. (Testin yorumlanması, ağacın, resmi yapan deneğin kendi bedeninin simgesel bir canlandırılması olduğu varsayımına dayanır.)

◆ sıf. Gövdesi işlenmeye elverişli ağaçlardan yapılan eşya için kullanılır: *Ağaç büfe. Ağaç konsol.*

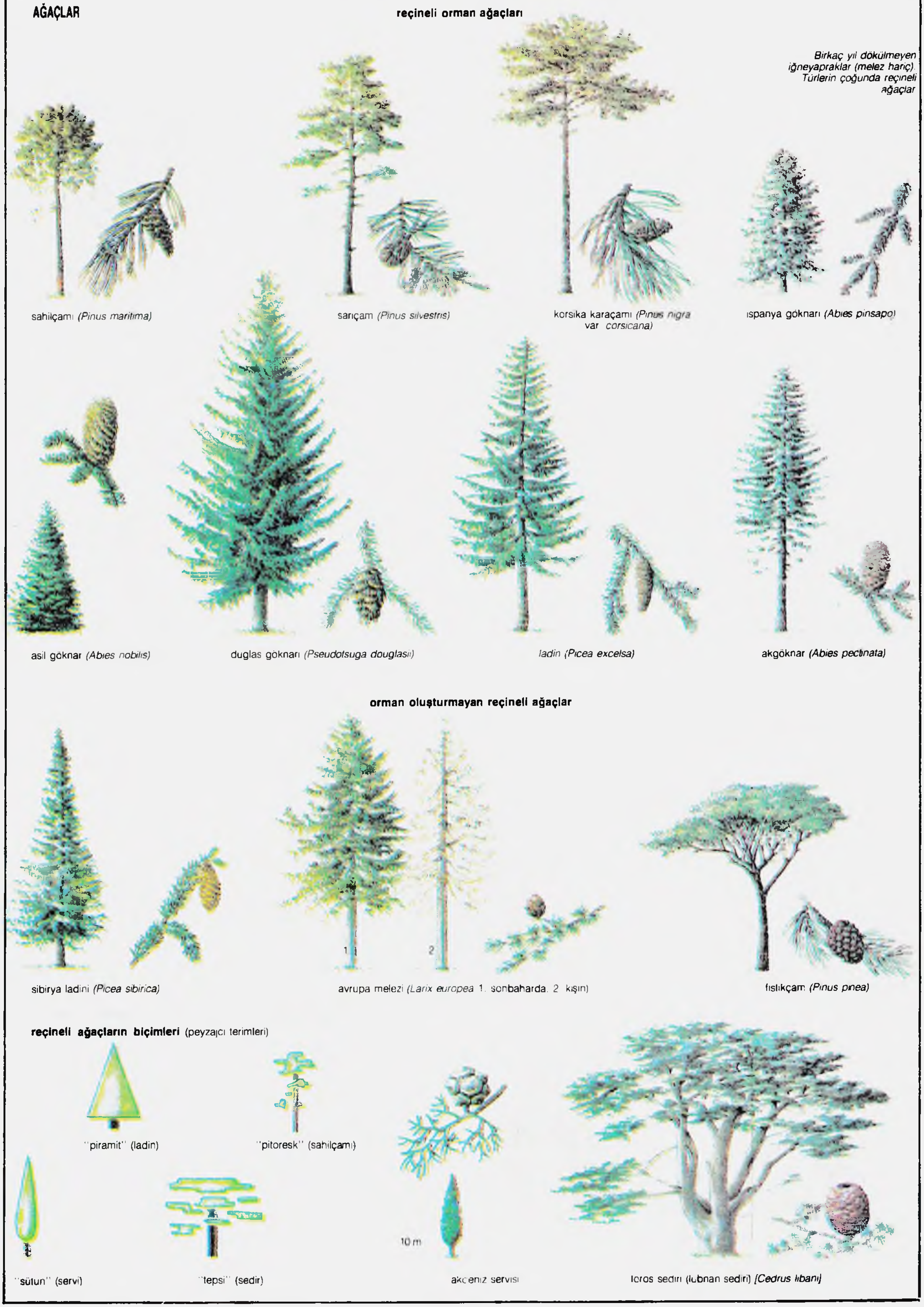
—ANSİKL. Bir ağaçta üç kısım göze çarpar: kök sistemi (kazık kök, sığ kök), gövde ve tepe tacını oluşturan dallar. Ağaçların boyları çok değişiktir. En yüksek ağaçların (Kuzey Amerika'da sekoya, Avustralya'da okaliptüs) boyu 100 m'yi bulur, hatta aşar. Avrupa'daki ağaçlarda yükseklik rekoru ladin ve göknardadır (55-60 m). Bazı ağaçlar (sekoya, porsuk ve zeytin) çok uzun ömürlüdür: 2 000-2 500 yıl.Meşe 350-400 yıl,kayın 250-300 yıl, göknar 150-200 yıl yaşayabilir. Türkiye'deki orman ağaçlarından sedir 40-50 m boy yapar, 800-1000 yıl yaşar ve büyük, kalın bir gövde oluşturur. Ancak, işletilen ormanlarda ağaçlar, fazla yaşlanmaları beklenmeden kesilir; çünkü yaşları ilerledikçe gövdeleri ve tepeleri bozularak ticari değerlerini yitirir.

Ağaçlar, yapraklarını kışın döken (meşe, kestane, melez) ve dökmeyen, yani bütün yıl boyu yapraklı ağaçlar (pırnal meşesi, çam, göknar) olarak iki gruba ayrılır. Ormancılar da, ağaçları geniş yapraklı (meşe, kayın, vb.) ve iğne ya da ibre yapraklı (çam, göknar, vb.) olmak üzere ikiye ayırırlar. İğne yapraklıların meyveleri kozalak, yaprakları iğne ya da ibre biçimindedir. Ağaç, ormanın bir parçası olarak değer taşıdığı gibi (→ ORMAN), tek başına da önemli bir yaşam kaynağıdır. Köklerinde genellikle kökmantarları barınır; hatta bazılarının köklerinde (kızılağaç) azot biriktiren kökmantarları bulunur. Kabuğunun altında ve diri odununda, ağaçkakanın gagalayarak aradığı birçok böcek yaşar. Yaprakları sayısız tırtılı besler; yaprak mazılarında çeşitli kurtlar, akarlar, hatta zarkanatlı böcekler barınır. Dallarında ötücü kuşlar yuva yapar; öte yandan,

ağaç
uluçınar
(Gönen-Balıkesir)

AĞAÇLAR

reçineli orman ağaçları
Birkaç yıl dökülmeyen iğneyapraklar (melez hariç). Türlerin çoğunda reçineli ağaçlar
sahilçamı (Pinus maritima)
sarıçam (Pinus silvestris)
korsika karaçamı (Pinus nigra var. corsicana)
ıspanya göknarı (Abies pinsapo)
asil göknar (Abies nobilis)
duglas göknarı (Pseudotsuga douglasii)
ladin (Picea excelsa)
akgöknar (Abies pectinata)
orman oluşturmayan reçineli ağaçlar
1
2
sibirya ladini (Picea sibirica)
avrupa melezi (Larix europea 1. sonbaharda. 2. kışın)
fıstıkçam (Pinus pinea)
reçineli ağaçların biçimleri (peyzajcı terimleri)
"piramit" (ladin)
"pitoresk" (sahilçamı)
"sülün" (servi)
"tepsi" (sedir)
10 m
akdeniz servisi
toros sediri (lübnan sediri) [Cedrus libani]

geniş yapraklı orman ağaçları

Her yıl dökülen geniş ve düz ayalı yapraklar. Reçinesiz ağaçlar.

sığıllı huş *(Betula verrucosa)*

gürgen *(Carpinus betulus)*

kestane *(Castanea sativa)*

saplı meşe *(Quercus pedunculiflora)*

yalancı çınaryapraklı akçaağaç *(Acer psudoplatanus)*

adi dişbudak *(Fraxinus excelsior)*

avrupa kayını *(Fagus silvatica)*

karaağaç *(Ulmus campetris)*

orman oluşturmayan yapraklı ağaçlar

ceviz *(Juglans regia)*

selvi kavak *(Populus nigra pyramidalis)*

doğu çınarı *(Platanus orientalis)*

aksöğüt *(Salix alba)*

kuş üvezi *(Sorbus aucuparia)*

büyük yapraklı ıhlamur *(Tilia grandifolia)*

yapraklı ağaçlarda başlıca biçimler (peyzajcı terimleri)

"top" (ceviz)

"kule" (kayın)

"bulut" (dışbudak)

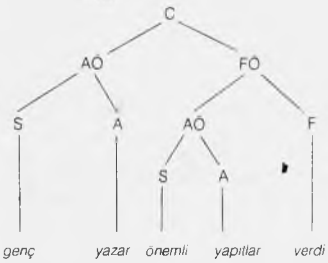
"resim fırçası" (selvi kavak)

yarı asalak ökseotu, onun üstünde yumaklanır. Meyveleri, sincap gibi bazı kemirgenlerin besinidir.

Yeşil perde, yeşil çit ya da yeşil kuşak oluşturacak biçimde dikilen ağaçlar iyi bir rüzgâr kırıcıdır. Ağaçlar süs bitkisi olarak park ve bahçelere, yol kenarlarına, ayrıca aşınmayı önlemek için dağ yamaçlarına dikilir. Yeraltı suyuna ya da taban suyuna dayanıklı ağaçlar (söğüt, kavak), sulak toprakların kurutulmasını sağlayabilir. Ağaçların gölgesi, otlak hayvanları için çok değerlidir. Ağaçlar, bulundukları ortamda toprağa, çevre iklimine ve canlılara ilişkin etmenleri büyük ölçüde değiştirir.

—Bilş. Sözdizimi ağacını araştırmanın, yani bir ağaç biçiminde gösterilebilen sözdizimi yapısını incelemenin konusu bir cümledir (karakterler zinciri). *Sözdizimi çözümleyicisi* önce bu cümlenin, tasarlanan dilde ve onun yazım kurallarıyla yazıldığını varsayar. Böylece derleyici, anlamsal çözümleme evresinde, eldeki sözdizimi ağacını kullanarak çalışmasını sürdürür. Çözümleyici, sözdizimi ağacını bulamazsa, derleyici, kullanılması gereken dilde verilmemiş bir cümleyle karşı karşıya olduğu sonucuna varacak ve bilişim sistemi de programcıya sözdizimi hatası yapıldığını bildirecektir.

—Dilbil. *Genç yazar önemli yapıtlar verdi* cümlesinin yapısı, şu öğelerden oluşan bir ağaçla gösterilebilir: C = cümle, AÖ = ad öbeği, FÖ = fiil öbeği, S = sıfat, A = ad, F = fiil.

C,AÖ,FÖ birer damgalı boğumdur; bir başka deyişle, birer kategorik simgeyle damgalanmışlardır. Eşdeğer bir gösterim, damgalı ayraçlama yöntemiyle elde edilebilir.

—Ed. Türk destanlarında ağaç önemli motiflerden biridir. Oğuz destanında kahraman, eşlerinden birini bir ağacın gövdesinde bulur. Oğuz'un ordusu İtil suyunu ağaç üstünden geçer, ganimetleri ağaçtan yaptıkları kağnılarla taşırlar. Uygurlar'ın göç destanında tahta oturacak Bugu Tigin dört kardeşiyle birlikte, üzerine kutsal ışığın indiği bir ağacın gövdesinden doğarlar. Âşıkpaşazade tarihinde Osman Gazi'nin düşünde gördüğü ağacın, kurulup büyüyecek Osmanlı devletine işaret ettiği anlatılır. Altay kamlarının kutsal ağaçlar için söyledikleri ilahilerin benzerleri, *Dede Korkut* kitabında da görülür: "Mekke ile Medine'nin kapısı ağaç/ Musa Kelim'in asası ağaç/ Büyük büyük suların köprüsü ağaç/ Kara kara denizlerin gemisi ağaç/ Şah-ı merdan Ali'nin Düldül'ünün eğeri ağaç... vb." Bu hikâyelerin sonlarındaki dualarda da "devletli kaba ağacın kesilmesin" yakarışı yer alır. Servi (sevgilinin uzun boyuna işaret eder), yasemin (sevgilinin güzel kokusunun simgesidir), çınar (güçlülüğü simgeler) gibi ağaçlara sık sık yer verilir. Doğaya yakınlığı dolayısıyla halk edebiyatı, ağaç motiflerini daha sık kullanır. Gerçekçi edebiyat, özellikle köyü anlatan romancılar ağacı da gerçek nitelikleriyle tanımladılar. Necip Fazıl Kısakürek'te ağaç, insanın karmaşalı iç dünyasının bir simgesidir (*Bir adam yaratmak*). Halk edebiyatı kaynağından geniş ölçüde beslenen Yaşar Kemal ise, roman kahramanı yaşlı köy kadını Meryemce'nin ağaç karşısındaki davranışını anlatırken Dede Korkut kitabına uzanan bir geleneğini sürdürür (*Ortadirek*). Ancak romancının daha sonraki yapıtlarında ağaçlar, trajik olaylara karışan, kurşun yarası alıp kanayan, yangında yanıp kalıntısıyla yılgı salan fantastik görünüm de kazanırlar (*Kimsecik*). Ağaç, çağdaş türk edebiyatında bir doğa varlığı olarak somut niteliklerinden çok simgesel niteliklerle canlandırılmaktadır (Pınar Kür, *Bir deli ağaç*).

—Folk. Anadolu'nun birçok yöresinde kimi ağaçlar, özellikle tek ağaç kutsal sayılır. Tek ağaçların çoğu birer adak yeridir. Ağaca bir bez ya da yemeni bağlanıp dilekte bulunulur. Kimi yörelerde de demir parçası çakılır. Bu geleneğin kökeni, şaman inanışlarına değin uzanmaktadır. Yeni doğan çocuk adına bir ağaç dikip, onun gelişimiyle ağacın büyümesi arasında ilişki kurma da şaman inanışlarından kaynaklanır. Eski Türkler'de şaman olmak isteyen, bir ağaç diker; ağaç büyüdükçe rütbesi yükselir, öldüğünde de ağacı kesilirdi. Ağaçların da insanlar gibi ruh taşıdığına inanılırdı. Günümüzde gece vakti ağaç altına su dökmek, işemek iyi sayılmaz. Ağacın ruhunun ya da ağaçta konaklayan cinlerin rahatsız olup kötülük yapacağına inanılır. Ağaçlara yıldırım düşmesi, ağaç kovuklarına sinen şeytanın kötülük yapmasını önlemek içindir. Elma ağacı bereketi simgeler. Elma ağacı altında uyuyan ya da oynayan kadının çocuğu olacağına inanılır. Çam, karaçam, ardıç, kayın, elma, çınar, zeytin vb. ağaçların kutlu sayılmasına karşın, incir ve ceviz ağacı tekin sayılmaz. Altında uyuyanın başına bir kötülük geleceğine inanılır.

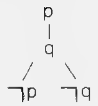
—Huk. Ağaç, Türk Medeni k.'na göre toprağın bütünleyici* parça'sıdır. Yasaca konulmuş kayıtlamalar saklı olmak üzere, toprak üzerindeki mülkiyet hakkı, onun üzerine dikilen ve yapılan nesnelerle kaynakları da kapsar. Bu nedenle toprağa, sahip olan, onun üzerindeki ağaca da sahip olur. Ağaçlar ve ormanlar üzerinde üst* hakkı kurulması yasaktır (Türk Med.k.md. 655/2). Başkasının toprağına ağaç dikmek ve yetiştirmek ağaçlara sahip olma sonucunu doğurmaz. Ancak bir yere, iyi niyetli dikilen ağaçların değeri o yerin değerinden fazla olursa ağaçları diken kişi, haklı bir tazminat (giderim) karşılığında o yerin kendisine devredilmesini isteyebilir. Medeni k.'un yürürlüğe girmesinden önce, topraktan ayrı olarak ağaçlar üzerinde mülkiyet hakkı kurulabilirdi; eski yasa döneminde ağaçlar üzerinde kazanılan mülkiyet hakları, Medeni k.'un yürürlüğe girmesinden sonra da geçerlidir. Medeni k.'un yürürlüğe girmesinden sonraysa topraktan ayrı olarak ağaçlar üzerinde mülkiyet hakkı kurulamaz.

Toprak sahibi, kendi yerinde dilediği ağacı dikebilir, ancak komşularının haklarına zarar verecek davranışlardan da çekinmek zorundadır. Kural olarak, başkasına ait ağaçlara zarar vermek özel hukuk açısından giderim borcu doğurduğu gibi ceza hukuku da bu tür eylemleri suç sayar. Türk Ceza k.'nun 516. maddesine göre başkasına ait ağaçların kesilmesi ve sökülmesi cezayı gerektiren bir eylemdir. Türk Medeni k. ağaç konusunda komşuluğa ilişkin özel hükümler de getirmiştir. Buna göre, bir ağacın dalları ve kökleri, komşunun mülküne geçer ve zarar verirse, komşunun isteği üzerine ağaç sahibi bunları kaldırmak zorundadır, kaldırmazsa komşusu o dal ve kökleri kesebilir. Ağaç dallarının kendi bina ve ekinleri üzerine geçmesine izin veren kişinin dalda yetişen meyvaları toplamaya hakkı vardır (md.664). Ancak, bu kurallar komşu ormanlar için uygulanmaz.

—Mant. *Özyeterlik ağacı yöntemi.* Elementer mantığın formüllerini denetlemek için kullanılan doğruluk çizelgeleri yönteminden daha basit mekanik bir işlem sağlayan bu yöntemi, mantıkçı Evert Wilhelm Beth geliştirmiştir. Yöntemin özü şudur: önce geçerliliği denetlenmek istenen F formülünün değillemesi, yani $\neg F$ alınır, sonra bu F içinde yalnız değilleme ($\neg$), birlikte evetleme ve ayrıklık eklemleri geçen formüller dönüştürülerek bir ağaç elde edilir. Ağaçta p ile q'nun birlikte evetlenmesi p | q biçiminde altalta; p ile q'nun ayrıklığı p / \ q biçiminde dile getirilir.

Bu işlemler bittikten sonra elde edilen ağacın her dalının kapalı olup olmadığına, yani p gibi atomsal bir önermeyle $\neg P$ gibi bir önerme bulunup bulunmadığına bakılır. Bütün dallar kapalıysa formül geçerli (totolojik), bir dal açıksa, özyetersizdir (çelişiktir).

Örneğin, $p \Rightarrow [q \Rightarrow (p \wedge q)]$ formülünün ağacını yaparsak

elde ederiz. Burada, her iki dal da kapalı olduğuna göre, formül geçerlidir.

—Ormanc. • *Ağaç ırkları.* Orman ağaçlarının, binlerce yıllık bir süre içinde çeşitli iç ve dış ya da ani etkilerle (değişinim gibi), genlerinde bazı değişikliklere uğramasıyla ortaya çıkan birçok yeni ağaç tipi, ekolojik koşullar altında elenir, o yetişme yerinin koşullarına en iyi uyabilen dayanıklı tipler (yetişme yeri ırkları) ortaya çıkar ve bunlar hayatta kalır, bunlara "ağaç ırkları" denir ve yetişme yerinin adlarıyla anılırlar. Türkiye'de orman ağaçları içinde bu ırklar vardır. Örneğin, aladağ sarıçamı (Bolu), oltu sarıçamı (Kars), alaçam (karaçam) [Balıkesir], pos karaçamı (Adana), elekdağ karaçamı (Kastamonu), lengüme kızılçamı (Antalya), melli kızılçamı (Burdur), çığlıkara sediri (Antalya), çangal kayını (Sinop), hatila ladini (Çoruh) vb. Bu ağaç ırklarının seçkin (elit) ve üstün (plus) bireylerinden alınan tohumlarla, daha nitelikli ve ekonomik değeri yüksek orman kurma olanağı elde edilir.

•*Ağaç sınıfları* ya da *ağaç gövde sınıfları.* Uluslararası ormancılık araştırma kurumları birliği'nin (IUFRO), ormanda yetişen ağaçları, sosyolojik konumlarını, niteliklerini, boylarını, gövde ve tepe biçimlerini dikkate alarak, yapmış olduğu sınıflamada (1903) yenen ağaçlar 2, yenik ağaçlar 3 sınıfa ayrılmıştır. Çok kısaltılmış olarak bu sınıflar şunlardır:

A—*yenen ağaçlar:*
1. sınıf: nitelikleri yüksek
2. sınıf: nitelikleri düşük

B—*yenik ağaçlar:*
3. sınıf: gerikalmış
4. sınıf: ezilmiş
5. sınıf: ölmüş ya da ölmek üzere olanlar.

Bunun dışında kimi uzmanlarca da değişik ağaç sınıflamaları yapılmıştır; ancak, Türkiye'de ormancılık öğretiminde ve uygulamalarında bu sınıflamalar kullanılmaz.

• *Ağaç sınırı.* Orman ağaçları doğal yayılışlarında, gerek kuzey yönde, gerek yüksek dağlarda, kapalı orman sınırından sonra gelen savaş zonunda dağınık halde ve boyları kısalarak bir süre daha ilerleyebilirler. Bu ileri durumda bulunan ağaçlardan geçirilen çizgiye, *ağaç sınırı* denir.

Türkiye'de orman ağaçları içinde sarıçam, göknar ve sedirlerle ardıç ağaçları ve huşlar Güney Anadolu'da, 2 000 - 2 200 m, Orta ve Doğu Anadolu'da 2 600-2 700 m, Kuzey Anadolu'da 1 800-2 000 m arasında ağaç sınırı oluştururlar.

Ağaç, Necip Fazıl Kısakürek'in yayımladığı haftalık düşün ve sanat dergisi (14 mart 1936-29 ağustos 1936, 17 sayı). Maddeci dünya görüşüne karşı, ruhçu-mistik dünya görüşünü savundu. Yazarları arasında A.Kutsi Tecer, Sabahattin Ali, A.H. Tanpınar, A.M. Dranas, C.S.Tarancı, S.Eyüboğlu vd. de vardı.

ağaç bayramı, Türkiye'de ağaçlandırmayı yaygınlaştırmak, topluma ağaç sevgisini aşılamak için her yıl düzenlenen bayram. İlkbaharda başlayan orman haftasındaki törenlere ilk ve orta öğretim öğrencileri katılır. Törenlerde çeşitli yarışmalar düzenlenir ve fidan dikimi yapılır. Ağaç bayramları, 1972'den başlayarak, bakanlar kurulunca çıkartılan Kamu Ağaçlandırmaları ve Ağaç Bayramı yönetmeliği uyarınca kurulan ve her yerin mülki amirinin başkanı olduğu Kamu Ağaçlandırma kurulu tarafından planlanarak yürütülür.

AĞAÇ DENİZİ, Kuzey-batı Anadolu'da, Kocaeli yarımadasıyla Bolu dağının batısı arasındaki yörede eskiden yer alan geniş ve gür ormanların adı. (Nemcil türlerden oluşan bu ormanlar günümüzde ancak bazı alanlarda ilksel özellikleriyle korunmuş; büyük bölümü, özellikle XIX.yy.'da birçok yeni kırsal yerleşmenin kurulması, tarım alanlarının genişletilmesi, çeşitli amaçlarla ormanların tahrip edilmesi ya da işletilerek tüketilmesi sonucunda ya tümüyle ortadan kalkmış, ya da ilksel özelliğini yitirmiştir.)

ağaç kurbağası *(Hyla arborea)*

■**AĞAÇ KURBAĞASI** a. Ağaçlarda yaşayan, böceklerle beslenen ve parmaklarında çekmen bulunan küçük kurbağa. (Bil. a. hyla; ağaçkurbağasıgiller familyası.)
—ANSİKL. Ağaç kurbağaları, parmaklarında fazladan bir parmak kemiği bulunan kurbağalardır. Hemen hemen hepsi tropikal bölgelerde, özellikle Güney Amerika'da ve çoğunlukla ağaçlarda yaşar. Asıl ağaç kurbağası (*Hyla arborea*) Avrupa'da da bulunur. Döllenmiş yumurtalarını dişinin sırtında olgunlaştıran türlere *keseli ağaç kurbağası* denir. Ağaç kurbağalarının çoğu, yeşilin egemen olduğu renklerdedir; böylece ağaç yapraklarının üstünde farkedilmeden durup avını bekleyebilir.

Ağaçayırı muharebesi, Osmanlılar'la mısır Memluklar'ı arasında savaş (17 ağustos 1488). Osmanlılar'ın Mehmet II döneminde Karaman ülkesini ele geçirmeleri ve Memluklar'a karşı savaşan Dulkadiroğulları'nı desteklemeleri iki ülkeyi savaşa itti. Bayezit II döneminde başarısızlığa uğrayan iki seferden sonra vezir Hadım Ali Paşa komutasındaki ordu ve Hersekzade Ahmet Paşa komutasındaki donanma Memluklar üzerine gönderildi. Çukurova'da, Ağaçayırı'nda yapılan savaş Osmanlı ordusunun yenilgisiyle sonuçlandı.

AĞAÇBEYLİ esk. **Kureyş,** Uşak'ın Sivaslı ilçesi, merkez bucağına bağlı belde; 2 200 nüf. (1990). Belediye. PTT. Ufuk Esin ve Nezih Fıratlı'nın çevrede yaptıkları araştırmalarda, insan figürleriyle bezeli arkaik üslupta lahitler, Gâvurkuyusu yöresinde tarihöncesinden Yortan kültürü türünde küp gömütler bulundu.

AĞAÇBİLİM a. Botaniğin ağaçları inceleyen dalı. (Eşanl.DENDROLOJİ.)

büyük alaca **ağaçkakan** (erkek) *(Dryobates major ya da Dendrocopos major)*

Yeşil **ağaçkakan** (erkek) *(picus viridis)*

centurus carolinus (erkek)

centurus carolinus'un ayağından ayrıntı

AĞAÇÇIK a. (lat. *arbustum*). Boyu 10 m'yi geçmeyen, gövdeleri hemen toprak yüzünden dallanmayan odunsu bitki.(Belirgin bir gövde, ancak ağaççık yaşlandığı zaman ayırtedilebilir. *Ağaççık* ve *çalı* terimleri günlük dilde sık sık birbirinin yerine kullanılır.)

AĞAÇÇIL sıf. Ağaçların üstünde yaşayan hayvanlara ve bu hayvanların yaşama biçimine denir. (Bitkiler için *epifit* terimi kullanılır.)
—ANSİKL. Ağaççıl yaşam, iki tamamlayıcı davranış gerektirir: ağaçta sürekli bir barınak (örneğin yuva) kurmak ve ağacın her yerine, her yanına kolayca gidip gelebilmek. Ağaçların tepesinde yuva yapan balıkçıllar dışında, ağaççıl kuşların hemen hepsi küçük boy ötücü ve yuva yapıcı, esnek ve yavaş uçuşlu kuşlardır. Ağaçta yaşayan memeli hayvanlar (maymun, sincap) tırmanıcı ve sıçrayıcıdır. Yılanlar ağacın üstünde, yaprakların arasında dolaşmak için dallardan destek alırlar. Ağaçlarda toplu yaşayan böcekler (eşekarısı), kuşlar gibi yaşar ve yuva yaparlar; geri kalan çok sayıda böcek, kabukla odun arasında barınır; tırtılların çoğu yaprakları kemirerek yer ve ağaç üstünde başkalaşma geçirir. Çeşitli hayvanlar (mazızarkanatlıları; akarlar) ağaçların yapraklarında oluşan mazılarda gelişir.

AĞAÇÇILIK a. Ağaç yetiştirme.
—ANSİKL. Ormancılık, toplu ağaç yetiştiriciliği ve işleticiliği olarak nitelendirilirse, ağaççılık da ağaçların tek tek değerlendirilmesi olarak tanımlanabilir. Her türlü meyve ağacı (meyvecilik), park ya da bahçe için süs ağacı yetiştirmeciliği de ağaççılığın kapsamına girer.

AĞAÇÇİLEĞİ a. AHUDUDU'nun eşanlamlısı.

AĞAÇELİ esk. **Ilıcalar,** Bingöl'ün merkez ilçesine bağlı bucak; 13 421 nüf. (1990); 14 köy. Merkezi *İçpınar* (esk. Fahran); 1 538 nüf. (1990).

AĞAÇERİ, İran'da yer, Huzistan'da Bender Maşûr'un K.-D.'sunda. Petrol.

AĞAÇERİLER→ TAHTACILAR.

AĞAÇFULÜ a. Filbahri *(Philadelphus)* adlı kökenin halk dilinde karşılığı.

AĞAÇHATMİ a. (lat. *hibiscus*, hatmi çeşidi). 150 türü içeren büyük bir cins; otsu yıllık ve ağacımsı çokyıllık hatmiler eski ve yeni dünyanın ılıman ve tropik bölgelerinde yetişir. (Diğer adı *ketmi*. Ebegümecigiller *[Malvaceae]* familyası.)
—ANSİKL. Hatmi'nin yaprakları, oldukça büyük, tam kenarlı ya da loblu; çiçekleri büyük, canlı renkli, fakat günlük ya da kısa ömürlüdür. Birçok hatmi türü, açıkta ya da seralarda süs bitkisi olarak yetiştirilir; ılıman bölgelerde, bazı türlerinden besin olarak yararlanılır.
Hibiscus tiliaceus türünün odunu, hafif tekne yapımına elverişlidir. *H.abelmoschus*'un tohumları misk kokulu bir yağ verir: amberyağı. *H.esculentus* ya da "gombo = bamya" denen ve yenebilen bir meyve verir. On kadar hatmi türü, büyük ve canlı renklere sahip çiçekleri nedeniyle süs bitkisi olarak yetiştirilir (ağaçhatmi = *H.syriacus*, *çin hatmisi* = *H.rosa sinensis*, vb.).
Bazı hint hatmileri *(H.sabdariffa)* Fransız Guyanası ya da Antiller'in hatmileri *(H.cannabinus)*, farsçada "kenaf" (ya da kenneb = keten/kenevir) denen ve ip, halat ve ambalaj bezi yapımında kullanılan elyaf verirler. Lifli kabukları, suya batırılıp ayıklanarak saplarından ayrılır.
Hatmi lifi, 1960 yılına kadar, uluslararası pazarlarda "Bimlipatan" keneviri adı altında satılmış; İkinci Dünya savaşı'na kadar süren kenevir kıtlığının sonucu olarak, keten için yağış sınırına sahip bölgelerde, kenaf'ın yerini almıştır. Dünyada, hatmi lifinin üretimi 1970'te 1 milyon tona ulaşmıştı.
H.sabdariffa, ya da *H.karkade*, ya da *pembe çay*'dan, ekşimsi ve serinletici çiçek yaprakları elde edilmiştir.

Ağaç-İş sendikası, ağaç iş kolunda kurulu işçi sendikası. Türkiye Ağaç İşçileri sendikası (Ağaç-İş) 1949'da kuruldu. Üyelerinin çoğunluğunu kamu kesiminde çalışan işçiler oluşturmaktadır. Ankara ve İstanbul'da profesyonel yönetim kadrosuna sahip şubeleri vardır. Üye sayısı 1985'te 27 000 olan Ağaç-İş, kurulu bulunduğu iş kolunda yüzde 10'u aşan (% 27,7) temsil gücüne sahip bulunduğundan kamu ve özel birçok işyerinde toplu görüşmelere katılma ve toplu iş sözleşmesi imzalama hakkına sahiptir.

AĞAÇİŞLERİ a. Ağaçla yapılan iş ve etkinliklerin tümü.
—ANSİKL. Ağaçişleri ağacın ormandan kesilerek taşınması, kereste haline getirilmesi, depolanması ve kurutulmasının yanı sıra ağaçtan yapılan her tür yan ürünü de içerir (yonga levha, kontrtabla, kontrplak, kaplama, vb.). Ağaçişleri arasında ayrıca şunlar sayılabilir: ahşap yapılar ve çatılar; her tür ahşap kapı ve pencere; mobilyalar; dekorasyon, oyma ve kakma işleri; gemi ya da yatlardaki ağaç parçaları, vb.

■**AĞAÇKAKAN** a. Dünyadaki tüm ağaçlık yerlerde yaşayan, avını ağaçların üstünde, kabuğunda ya da odununda yakalayan böcekçil kuş. (Ağaçkakangiller familyası.)
—ANSİKL. Gerçek ağaçkakanların 180 türü vardır. Tümünde, odunu oyabilen güçlü bir gaga, böcek ve larvaları toplamaya yarayan uzun bir dil bulunur; ağaç gövdelerinde böcek aramalarını kolaylaştırmak üzere, ayak başparmakları küçük, öteki parmaklardan ikisi öne, ikisi arkaya dönüktür (tırmanıcı ayak tipi). Kuyruklarındaki sert telekler, ağaç gövdesinde dolaşırken destek görevi görür.Tüyleri genellikle gözalıcı renktedir. Uçuşları kesintili ve kısadır. Ağaçlara oyulmuş kovuklara yuva yaparlar. Kuluçkaya daha çok erkekler yatar. Dünyanın her yanına yayılmış olan ağaçkakanlara özellikle Amerika, Endonezya ve Malezya'da sık rastlanır. Ağaçkakanlar gagalarıyla bir dala iki kez vurarak birbirleriyle haberleşirler. Türkiye'de 9 ağaçkakan türü yaşar: beyazsırtlı ağaçkakan *(Dryobates leucohos)*; büyükalaca ağaçkakan *(D.major)* [siyah-beyaz tüylü, kırmızı donlu, erkekleri kırmızı enselidir, yerleşik yaşar, böcek ve örümceklerin larvaları ile, kayın kozalığı ve kozalak taneleriyle beslenir, Avrasya'nın tüm ılıman bölgelerine ve Çin'e yayılmıştır]; gri ağaçkakan *(Picus canus)* [yaşama alanı Batı Avrupa'dan Japonya'ya dek uzanır]; kara ağaçkakan *(Dryocopus martius)*[erkeğinin paçaları ve dişisinin ensesi dışında, tümüyle siyah tüylüdür, daha çok karınca ve arıyla beslenir]; küçük alaca ağaçkakan *(D.minor)* [siyah-beyaz tüylü, erkekleri kırmızı başlı olan küçük bir kuştur, ağaçların en yüksek tepesine yuva kurar ve yerleşik yaşar, Avrasya'nın tüm ılıman bölgelerinde bulunur]; yeşil ağaçkakan *(Picus viridis)* [yeşil-sarı tüylü, kırmızı başlıklı, 30 cm boyunda büyük bir kuştur, yerleşik yaşar]; *Drycopus medius; Dryobates syriacus; Jynx torquilla.*

AĞAÇKAKANGİLLER a. Ormanlarda, onun bir parçasıymış gibi ağaçlarla bir arada yaşayan kuşlar familyası. (Bil. a. *picidae*) [*Ağaçkakangiller*'in 200'ü aşkın türü vardır. Bunların 180'i gerçek ağaçkakandır; 30 kadarı yumuşak kuyruklu ağaçkakandır; kuyruk telekleri, kuş ağaç boyunca ilerlerken bacaklarına yardımcı olamaz; 2 türü de yer ağaçkakanıdır; karıncayla beslenir.]

AĞAÇKAKANIMSILAR a. Ayaklarındaki dört parmağın ikisi öne, ikisi arkaya yönelik olan kuşlar takımı. (Bil. a. *piciformes.*) [*Ağaçkakanımsılar*'da hav tüyü yoktur; bu kuşlar ağaç kovuklarında ya da yeraltı yuvalarında kuluçkaya yatar;

beyaz yumurtalardan yuvaya bağımlı yavrular çıkar. Takımda altı familya yer alır: Ağaçkakangiller, galbulidae, bucconidae, capitonidae, indicatoridae ve rhamphastidae.]

AĞAÇKAVUNU a. Kavunağacının *(Citrus medica)* limondan büyük ve kalın kabuklu sarı meyvesi. (Ağaçkavunu, Güney Avrupa ülkelerinde özellikle pastacılıkta, şekerleme ve reçel yapımında kullanılır. Türkiye'de Osmanlı döneminde tanınmış bir ilaç maddesiydi. Çekirdekleri günümüzde de halk hekimliğinde emülsiyon halinde mide hastalıklarında ve kurt düşürücü olarak kullanılır.)

AĞAÇKESEN a. Genellikle kara gövdeli sarı karınlı, zarkanatlı böcek. (Tırtılı andıran larvası, bitkilerin yapraklarını kemirir. *Hylotoma* ya da *Arga rosae* türü gül ağacında yaşar. *Argidae* familyası.)

AĞAÇKURBAĞASIGİLLER a. Çoğunlukla ağaçta yaşayan, parmakları yapışıcı disklerle son bulan kuyruksuz kurbağalar familyası. (Örnek tipi ağaçkurbağası; bil. a. *hylidae;* familya üyeleri Güney Amerika'da çok yaygındır.)

AĞAÇLAMA a. Metalurj. Ham bakır, çinko ya da kalayın tane küçültme tavı sırasında erime banyosuna yaş ya da kuru odun sırıkları koyma işlemi.
—Ormanc. Ağaçlamak eylemi; orman ağaçlarıyla yapılan dikim.

AĞAÇLAMAK → AĞAÇLANMAK.

AĞAÇLANDIRILMAK → AĞAÇLANMAK

AĞAÇLANDIRMA a. Ormanc. Ağaç dikerek ağaçlık ya da orman kurma; ağaçlandırma, çıplak araziler ya da eski ağaçlı topraklar üzerinde yapılır. (Eşanl. ORMANLAŞTIRMA.)
—ANSİKL. *Ağaçlandırma,* birçok amaçla yapılabilir: verimsiz ya da az verimli arazileri değerlendirmek, yamaç topraklarını aşınmaya karşı korumak, kent çevresi ormanları ve eğlence/dinlence parkları kurmak.

Ağaçlandırma, dağlık bölgelerde sel derelerinin düzenlenmesinde, kıyı kumullarının ve toprakların tutulmasında son evreyi oluşturur. Ağaçlandırmanın başarısı, uygun koşulların yerine getirilmesine bağlıdır: iyi bir tür seçimi, iyi bir tohum üretimi ve ayıklama fidanlıkta iyi bir fidan üretimi, iyi bir toprak hazırlığı, aynı biçimde iyi bir dikim, iyi bir bakım ve ot alma, zararlılara ve hastalıklara karşı iyi bir korunma ve savaşım.

• *Türkiye'de ağaçlandırma.* Tarihi dönemlerde, doğal orman alanı 60 milyon ha olan Anadolu ormanlarının 2/3'si, 5 000 yıllık bir geçmiş içinde yok edilmiştir. 20 milyon ha olan bugünkü orman alanının da % 57'si (11,4 milyon ha) bozuk, verimsiz ya da çok düşük verimlidir (0-2 m^3/ha/yıl). Buna karşılık, ülkenin ve halkın orman ürünlerine olan yıllık gereksinimi (bugün 25 milyon m^3, 2 000 yılında 30 milyon m^3) karşılanamamakta ve büyük açık verilmektedir. Bu açık kapatılmazsa, ülke ormanlarının XXI. yy. yarısından önce, tümüyle yok olması sözkonusudur.

Bu durumda orman alanlarını genişletmek, bozuk ve verimsiz ormanları yenilemek, verimli ormanları gençleştirmek, hızlı gelişen ve yüksek verimli (15-30 m^3/ha/yıl) yabancı kökenli ağaç türleri üzerinde durarak orman ürünleri üretimini artırmak için, ağaçlandırma ve ormanlaştırmaya gidilmesi, büyük bir zorunluluk halini almıştır. Bu amaçlarla 1945'te başlayan orman dışı ağaçlandırmalardan, pek iyi sonuç alınamamıştı. 1949-1951 yıllarında yapılan ilk bilimsel araştırmanın sonuçlarının alınmasından sonra başlatılabilen orman içi ağaçlandırma çalışmaları, 1956'ya kadar bir hazırlık dönemi geçirmiştir. 1957'de Orman genel müdürlüğü içinde kurulan "ağaçlandırma ve erozyon kontrol" gruplarıyla, etkin ve başarılı ağaçlandırma ve ormanlaştırma çalışmalarına geçilmiştir. Örneğin, bu tarihten sonra gerçekleştirilen ağaçlandırma, gençleştirme, erozyon kontrolu ve orman içi mera ıslahı çalışmalarının durumu şöyledir:

Dönem	Yıl	Ağaçland. ha	Gençl. ha	Eroz.kon. ha	Or.iç.m.ıs. ha	Toplam ha
1937-1962	25	75 583	—	14 806	961	91 350
1963-1967	5	148 529	—	39 886	7 000	195 415
1968-1972	5	94 257	—	20 152	5 682	120 091
1973-1977	5	134 855	69 211	29 635	13 925	247 626
1978-1982	5	186 509	228 818	20 947	13 275	449 549
1983-1985	3	254 080	145 174	42 140	9 148	450 542
Toplam	48	893 813	443 203	167 566	49 991	1 554 573

1960-80 dönemine düşen yıllık ağaçlandırma ortalaması 30 000 ha/yıl civarındadır. Bu değer, öteki ülkelerde daha yüksektir (İspanya'da 60 000, Güney Kore'de 104 000, Japonya'da 310 000, ABD'de 826 000, SSCB'de 1 200 000 hektar).

Son yıllarda alınan kararlara göre Orman genel müdürlüğü, yıllık orman içi ağaçlandırma kapasitesinin en az 150 000 ha'a çıkarılmasını benimsemiştir. Ayrıca, aynı genel müdürlük hızlı gelişen yabancı çam türleriyle 80 000 ha, kavaklarla 5 000 ha, okaliptüslerle 9 000 ha ağaçlandırma yapmıştır. Orman dışı ağaçlandırma alanlarının toplamı, 17 000 ha civarındadır.

Ülkemizde, Orman genel müdürlüğü dışında, öteki bazı devlet ve özel kuruluşlarca da (DSİ, Karayolları, EEİ, Ziraat teşkilatı vb.) küçük alanlarda ağaçlandırmalar yapılmıştır.

AĞAÇLANDIRMAK → AĞAÇLANMAK.

AĞAÇLANIM a. Ceb. Bir grafta bir kökü ve bir sırası olan ağaç.

AĞAÇLANMAK gçz. f. Ağaçlı duruma gelmek.

◆ **ağaçlandırmak** ya da **ağaçlamak** g.f. *Bir yeri ağaçlandırmak, ağaçlamak,* ağaçsız bir alana ağaç dikmek; orayı ağaçlık hale getirmek.

◆ **ağaçlandırılmak** edilg. f. Ağaçsız bir alandan söz ederken, ağaç yetiştirilerek ağaçlık, orman haline getirilmek.

AĞAÇLI sıf. Üzerinde çevresinde, kenarlarında ağaçlar bulunan yer için kullanılır: *Ağaçlı ülke. Ağaçlı yol.*
—Coğ. *Ağaçlı savana,* yer yer ağaç kümelerinin ya da tek tek ağaçların bulunduğu savanalara verilen ad.

AĞAÇLI, Diyarbakır'ın Kulp ilçesine bağlı bucak; 13 074 nüf. (1990); 14 köy. Merkezi *Ağaçlı* (esk. Cıksı); 2 116 nüf. (1990).

AĞAÇLI esk. **Coğera,** Trabzon'un Akçaabat ilçesi merkez bucağına bağlı köy; 2 253 nüf. (1990).

AĞAÇLI, İstanbul'un Eyüp ilçesi, Kemerburgaz bucağına bağlı köy; 1 834 nüf. (1990). Linyit.

AĞAÇLIK sıf. **1.** Ağaçlarla kaplı, ağaçlandırılmış yer için kullanılır: *Ağaçlık alan. Ağaçlık yol.* **—2.** *Say. sıf. + ağaçlık,* bir yeri o yerdeki ağaç sayısıyla belirtmek için kullanılır: *200 ağaçlık bir koru.*

◆ a. Ağaçlık yer, koru: *Her gün dinlenmek için ağaçlığa giderdik. Evin arkasında bir ağaçlık vardı.*

AĞAÇLIK esk. **Avzini,** Van'ın Çatak ilçesi, merkez bucağına bağlı köy; 414 nüf. (1990). Yörede Urartu dönemi konut mimarisinin örnekleri bulundu.

AĞAÇMİNESİ a. Sıcak bölgelerde, özellikle Yeni Dünya'da yetişen ve kimisi tırmanıcı olan ağaççık ya da ağaç. (Karşılıklı ya da çevresel dizilmiş yaprakları basit, kenarları dişli ve tüylüdür; çiçekleri sık bir buket ya da başak biçiminde biraraya gelmiştir ve çeşitli renktedir. Birçok türü bahçelerde yetiştirilir. 50 türü vardır; mineçiçeğigiller familyası.)

AĞAÇÖLÇER a. Bir ağacın boyutlarını, özellikle yüksekliğini ölçmeye yarayan alet. (Eşanl. BOYÖLÇER.)
—ANSİKL. Ağaçölçerin birçok çeşidi vardır. *Levhalı ağaçölçer,* 10 cm eninde ağaçtan bir levhadır; açılarının birinde ucuna kurşun bağlanmış bir ip ve o açının karşısındaki kenar üzerinde de santimetreli bir bölümleme bulunur. Ağacın boyunu ölçmek için, ağaçtan 10 m uzakta durulur ve levhanın üst kenarıyla ağacın tepesine bakılır; kurşunlu ip, bölmeli kenar üzerinde hareket ederek bir noktada durur; bu noktanın bulunduğu santimetre okunur; bu değer, levhadan ağaç tepesine kadar olan yüksekliği metre olarak verir. Ağacın tam boyunu bulmak için, levhanın toprak yüzeyinden olan yüksekliğini (göz hizası) okunan yüksekliğe eklemek yeterlidir. *Blume Leiss ağaçölçeri,* ağacın tepesine nişan alındığı zaman dereceli bir cetvel önünde duran halkalı bir eğimölçerden oluşur. Ağaçölçerler, *Bitterlich rölaskopu* ya da *orman pusulaları*'na da eklenmiştir. Ağaçların enine büyümesi (çap ya da çevre olarak), gövdenin çevresine sürekli bir ölçü şeridi bağlanarak bunun üzerindeki değişiklik zaman zaman okunarak da ölçülebilir.

AĞAÇÖREN, Aksaray iline bağlı ilçe; 17 962 nüf. (1990). 27 köy. Merkezi *Ağaçören* (eski Panlı); 3 543 nüf. (1990). — Ağaçören Ankara'nın Şereflikoçhisar ilçesine bağlı bir bucak iken Aksaray 1989'da il olunca ilçe yapılarak bu ile bağlandı.

Mehmet Ali **Ağakay**
Dergâh arşivi

■**AĞAKAY** (Mehmet Ali), türk dilci, hekim (Girit 1893-Ankara 1965). Askeri tıbbiye öğrencisiyken Balkan ve Birinci Dünya savaşı'nda hekim yardımcısı olarak görev yaptı. Tıbbiye'yi bitirdi (1917). Kurtuluş savaşı'na katıldı. Savaştan sonra Anadolu'nun çeşitli yerlerinde hekim olarak çalıştı. Dil üzerine yazdığı yazılarla Atatürk'ün dikkatini çekti. Türk Dil kurumu terim kolu başkanlığına getirildi. CHP Gaziantep milletvekilliği yaptı (1937-1946). TDK Sözlük kolu başkanlığında bulundu (1941-1962). Türkçenin özleştirilmesini savunan yazılar yazdı. Başlıca yapıtları: *Kelime yapma yolları* (1943), *Türkçe sözlük* (TDK Sözlük kolu başkanı olarak, 1945), *Yakın anlamlı kelimeler sözlüğü* (1958), *Fransızca-Türkçe sözlük* (1962).

AĞALANMAK gçz. f. Ağa gibi davranmak; böbürlenmek, caka satmak, kabadayılık taslamak: *Başımızda ne ağalanıp duruyorsun?*

Ağalar menzili, İstanbul'da, Okmeydanı'ndaki menzillerden birinin adı. Menzilin kurucusu Mehmet IV'ün hocası Reyhan Ağa'dır. Okçular, Hasköy'de Kâğıthane caddesi tarafına atış yaparlardı. Bu menzilde, aralarında seyahatname yazarı Evliya Çelebi'nin de bulunduğu dönemin ünlü okçuları ok atmışlardır.

Ağalar saltanatı, Osmanlı devletinde yeniçeri ağalarının devlet yönetimine ege-

Ahmet Ağaoğlu

Samet Ağaoğlu

Adalet Ağaoğlu

men oldukları dönem (1648-1651). Çıkarılan samur ve amber vergisi, ulema ve askerlerden de alınmaya başlanınca ocak ağaları vergi vermemekte direndiler. Sadrazam Ahmet Paşa, ağaları ortadan kaldırmak istedi. Kara Murat Ağa'nın önderliğinde, toplanan ağalar, ulemanın da katılmasıyla Ahmet Paşa'nın yerine Sofu Mehmet Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesini sağladılar. Daha sonra Sultan İbrahim'i tahttan indirerek, yedi yaşındaki Mehmet IV'ü tahta çıkardılar (8 ağustos 1648). Ayaklanan sipahi bölükleri de yeniçerilerce ezilince, ağalar üç yıl boyunca iktidarda rakipsiz kaldılar. Ağalardan yakınmalar artınca, ulema ve sipahiler Saray'a çağrıldı; Sancakı şerif çıkarılarak halkın sancak altında toplanması istendi. yeniçeriler de ağalarını bırakarak sancak altına geldiler; kaçan ağaların tümü, yakalanarak öldürüldü (3 eylül 1651).

AĞALIK a. **1.** Ağa olma durumu. **—2.** Ağa olan kimseden beklenen davranış biçimi, cömertlik, olgunluk: *Ağalığın töresi yoksullara yardım etmeyi gerektirir.* **—3.** *(Bir kimseye) ağalık etmek,* büyüklük, olgunluk, cömertlik göstermek: *Bir ağalık edin de kusurunu bağışlayın.*

—Kur. tar. *Ağalık hakkı,* has, zeamet ve tımar gibi dirlik sahiplerinin, topraklarındaki arazi mutasarrıflarından birinin ölümüyle boş kalan araziyi bir başkasına verirken aldıkları para. || *Ağalık tevcihi,* bir devlet görevlisine ya da savaşlarda yararlılık göstermiş bir askere, bir yerin ağalığının verilmesi.

—Tar. Doğu ve Güney - doğu Anadolu'da toprak mülkiyetine dayalı feodal düzen. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Osmanlılar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu ele geçirdiklerinde toprak düzenine dokunmadılar. Aşiretlerin ya da aşiret ağalarının sayılan topraklar, yurtluk ve ocaklık adlarıyla yine eski sahiplerine bırakıldı. Aşiret ağaları, giderek toprakları kişisel mülkleri durumuna getirdiler, yörelerinde güçlerini pekiştirdiler. Atatürk döneminde ağalık lakabının kullanılması yasaklandı (26 kasım 1934). 27 mayıs 1960 devrimi'nden sonra da 105 sayılı yasayla ağalardan 55 tanesi batıda iskâna zorlandı (19 ekim 1960). Ancak ağalık kurumunu oluşturan iktisadi ve toplumsal koşullar ortadan kalkmadığı için düzen sürdü. Ağaları iskâna zorlayan kanun iki yıl sonra kaldırılınca, bunlar geri döndüler (18 ekim 1962). [→ Kayn.]

Ağalık, bir karagöz oyunu. Başlıca tiplemelerini Karagöz, Hacivat ve Acem oluşturur. Kentli, zengin bir tüccar olan Acem'in yaşama biçimine öykünerek kendini ağa diye tanıtan Karagöz'ün başından geçenler sergilenir (*Karagöz'ün ağalığı* da denir.)

AĞALİMANI. Tar. coğ. Güney Anadolu'da, İçel'in Silifke ilçesinde bir yer; Silifke'nin 15-20 km B.'sında. Burada Aya Theodoros'a ait olduğu sanılan kilise kalıntısı vardır.

—AĞAN,—EĞEN. Yapım eki Fiilden ad türetmede kullanılır: *Artağan* (art-ağan), *küseğen* (küs-eğen), *olağan* (ol-ağan).

Ağani *(Kitab ül),* Ebülferec Isfahani'nin (897-967) yapıtı. Harunureşit'in buyruğuyla derlenen ve 100 şarkıyı içeren bir antoloji niteliğindedir. Yapıtta, şarkıların güfte ve besteleriyle, bestecileri, bunları söyleyenler ve bunların öteki yapıtlarına ilişkin bilgi vardır. Kitap, ayrıca eski arap kabileleri; eyyamlar, toplumsal yaşayışları, emevi ve abbasi saraylarıyla ilgili geniş bilgileri de içerir. Yapıt, cahiliye döneminden IX. yy. sonuna kadar, Araplar'ın bütün kültür ve uygarlığını yansıtır. Kitabın, önemli bir özelliği de eski arap yazarlarının, bugün elde bulunmayan yapıtlarından uzun parçaları içermesidir.

AĞAOĞLU (Ahmet), türk fikir ve siyaset adamı (Şuşa, Azerbaycan, 1868-İstanbul 1939). Ortaöğrenimini doğduğu şehirde tamamladıktan sonra Paris'e gitti. Sorbonne Üniversitesi'nde tarih ve filoloji okudu. Fransız dergilerinde, çoğu fars edebiyatıyla ilgili, makaleler yazdı. Ahmet Rıza Bey ile tanıştı. Eğitimini tamamladıktan sonra Tiflis'e döndü (1894). Hüseyinzade Ali (Turan), Ali Merdan Topçubaşı, İsmail Gaspıralı ile birlikte milliyetçi fikirleri yaymaya çalıştı. *Hayat* gazetesini çıkardı (Hasan Bey Zerdani ile birlikte); *İrşat* dergisini yayımladı. Yazıları Jön Türkler'in ilgisini çekti. *Şura-yı ümmet* dergisi de bu yazıların bir bölümünü yayımladı. Rusya Türkleri'nin haklarını savunacak dernekler kurulmasına da öncülük etti. İkinci meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a gitti (1909). Maarif müfettişi, sonra Süleymaniye kütüphanesi müdürü oldu. *Hikmet, Sebilürreşat, Ateş* dergilerinde yazılar yazdı. Darülfünun'da rusça ve türk-moğol tarihi hocalığına getirildi (1909). Türk Yurdu ve Türk Ocağı'nın kurulmasında öncülük etti. *Türk Yurdu* dergisinde ''Türk Âlemi'' adlı yazı dizisini yayımladı. 1912'de Afyon mebusu seçildi. Aynı yıl İttihat ve Terakki fırkası'nın merkez-i umumi üyeliğine getirildi. Matbuat cemiyeti'nde kurucu üyelik yaptı. 1919'da İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleriyle birlikte İngilizler'ce tutuklandı; Malta'ya sürüldü. Sürgünden önce Ankara'ya gitti, ulusal harekete katıldı. Ankara'da Matbuat umum müdürlüğü yaptı. *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinin başyazarı oldu. 1923-1931 yılları arasında Kars milletvekilliği ve Ankara Hukuk mektebi'nde anayasa hukuku hocalığı yaptı. 1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet fırkası'nın fikir önderiydi. Fırkanın kendisini feshetmesinden sonra Darülfünun'da hukuk tarihi profesörlüğüne atandı. Kurduğu *Akın* gazetesinde, İnönü hükümetini eleştiren yazılar yazdığı için gazete kapatıldı (1933). Aynı yıl üniversiteden emekli oldu. Çeşitli yayın organlarında yazılar yazdı, kitaplar yayımladı.

Ağaoğlu yazılarında türk milliyetçiliği fikrini işledi. Dünyada bağımsız kalan son islam ülkesi Osmanlı İmparatorluğu'nun tutsak olmaması için milliyetçiliği uyandırmanın gerekli olduğunu savundu. Malta'da yazdığı *Üç medeniyet* adlı kitabında avrupa uygarlığının öteki uygarlıklar arasında üstün duruma yükseldiğini, türk ve islam toplumlarının avrupa uygarlığına ayak uydurdukları ölçüde varolabileceklerini ileri sürdü. Başlıca yapıtları: *Şii mezhebi ve menbaları* (1892), *İslam ve ahund* (1900), *İslama göre ve islam âleminde kadın* (1901), *Üç medeniyet* (1920; Malta), *Hindistan ve İngiltere* (1927), *Serbest insanlar ülkesinde* (1931), *Devlet ve fert* (1936), *İhtilal mi, inkılap mı* (1942), *Serbest fırka hatıraları* (1950). [→ Kayn.]

AĞAOĞLU (Samet), türk siyaset adamı, yazar (Karabağ, Kafkasya, 1909 - İstanbul 1982). Ahmet Ağaoğlu*'nun oğlu. Ankara Üniversitesi hukuk fakültesi'ni bitirdi (1932). Strasbourg Üniversitesi'nde ihtisas eğitimi gördü. Yurda dönünce iktisat ve ticaret bakanlıklarında çalıştı. 1946'da devlet memurluğundan ayrılarak avukatlığa başladı. Bu dönemde Demokrat parti saflarında siyasal yaşama atıldı. Parti içindeki etkinliğiyle DP hareketinin önde gelen adlarından biri durumuna geldi. DP Manisa milletvekili olarak TBMM'de bulundu (1950-1960). Menderes kabinelerinde başbakan yardımcılığı; çalışma, işletmeler, sanayi, devlet bakanlıkları yaptı. 27 mayıs 1960 hareketinden sonra tutuklanarak Yassıada'da yargılandı; süresiz hapis cezasına çarptırıldı. Kayseri cezaevi'ndeyken af yasasından yararlanarak serbest bırakıldı (1965). *Strasbourg hatıraları* (1945) adlı kitabında bu Avrupa kentindeki öğrencilik döneminin anılarıyla beslenen öykülerini derlemişti. Türlü uluslardan, türlü yaratılışlardaki öğrencilerin dünyasını, çatışmalarını, kişilik düğümlerini yansıtan öykü çalışmaları *Zürriyet* (1950), *Öğretmen Gafur* (1953), *Büyük aile* (1957), *Katırın ölümü* (1965) adlı kitaplarında topladı. Öyküleri, özellikle kişilerin bilinçaltlarını, korkularını, hastalıklı psikolojilerini yansıtmadaki başarılarıyla dikkati çekti. *Kuvayi milliye ruhu* (1944) incelemesinde, türk kurtuluş savaşının nasıl gerçekleştirildiğini konu edinmişti. *Babamdan hatıralar* (1939) yapıtı, Ahmet Ağaoğlu'nun kişiliğini, düşüncelerini ve eylemini sergiler. *Babamın arkadaşları*'nda (1958), İkinci meşrutiyet'ten başlayarak türk kamuoyunu etkilemiş siyaset, sanat adamlarının portrelerini canlandırır. *Aşina yüzler*'de (1965) kendi kuşağından portreler vererek aynı çizgiyi sürdürür. Yassıada serüveninden sonra kaleme aldığı *Arkadaşım Menderes* (1968), *Marmara'da bir ada* (1972), *Demokrat parti'nin doğuş ve yükseliş sebepleri* (1973) gibi kitaplarındaysa anı ve belge olma değerinin yerini polemikçi bir tavrın aldığı görülür. (→ Kayn.)

AĞAOĞLU (Adalet), türk yazar (Nallıhan, Ankara, 1929). Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi fransız dili ve edebiyatı bölümü'nü bitirdi (1950). Ankara Radyosu'nda dramaturg olarak çalıştı, Radyo Tiyatrosu müdürlüğü yaptı. TRT program dairesi uzmanlığı, bu dairede başkanlık görevlerinde bulundu; 1970'te radyodan ayrıldı. Radyo ve sahne için oyunlar yazdı; bu türdeki ürünleri *Oyunlar* (1982) adı altında topluca yayımlandı. *Üç oyun* yapıtıyla TDK 1974 Tiyatro ödülü'nü aldı. Taşrada eski eşraf ailelerinin yaşamı, Cumhuriyet döneminde toplumsal değişikliklerin yol açtığı sarsıntılar, toplumcu aydınlara uygulanan baskılar gibi konuları öykü (*Yüksek gerilim* [Sait Faik Hikâye Ödülü, 1975]; *Sessizliğin ilk sesi*, 1978; *Hadi gidelim* 1982) ve romanlarında (*Ölmeye yatmak*, 1973; *Bir düğün gecesi* [Sedat Simavi Edebiyat Armağanı 1979, Orhan Kemal ve Madaralı roman ödülleri, 1980]; *Yaz sonu*, 1980; *Üç beş kişi*, 1984) konu edindi. Toplumcu eylemin insanları yanında, yurt dışında çalışan işçileri ya da yerli sanayici modelini irdelemeye koyulması ilgi alanının genişliğini gösterir. Metnin tekdüzelikten kurtulmasına yönelik arayışlar, kurgu deneyleriyle dikkati çeker. Yaşamı ve edebiyat dünyasıyla ilgili anıları *Göç temizliği* (1985), deneme-eleştiri yazıları *Geçerken* (1986) yapıtlarındadır. (→ Kayn.)

AĞAOĞLU (Tektaş), türk yazar ve siyaset adamı (İstanbul 1934). Samet Ağaoğlu*'nun oğlu. Oxford Üniversitesi hukuk fakültesi'ni bitirdi (1956). *Ölümden hayata* (1956) adlı öykü kitabını yayımladı. Türkiye İşçi partisi'ne girdi. Kardeşi Mustafa Kemal ile Ağaoğlu yayımevi'ni kurdu, yönetti. Marx ve Engels'ten derlediği *Politika ve felsefe* (1970) adlı çevirisi nedeniyle yedi buçuk yıl hapse mahkûm oldu (1973). Af yasasıyla salıverildi (1973). Türkiye Sosyalist işçi partisi'nin kurucu ve yöneticileri arasında yer aldı (1974). Bu partinin organı *Gerçek* gazetesinin sorumlu müdürüyken bir yıl hapse mahkûm oldu (1975). 1980'de yurt dışına çıktı. 1989'da döndü ve Sosyalist birlik partisi'nde siyasi faaliyetini sürdürdü.

AĞAR → AGAR.

AĞARIK sıf. Aklaşmış, rengi solmuş.

AĞARMA a. İpekböcç. Kuluçka döneminde ipekböceği yumurtalarında görülen ve yakında gerçekleşecek açılmayı haber veren değişiklik.

AĞARMAK gçz. f. (*ak*'tan). **1.** Beyaz duruma gelmek, beyazlaşmak. **—2.** Kumaş, giysi sözkonusuysa, renginin parlaklığını yitirmek, solmak, açılmak: *Perdeler güneşten ağardı. Dizleri ağarmış bir pan-*

tolon. **—3.** Gün sözkonusuysa, güneşle birlikte aydınlanmaya başlamak; ışımak: *Tanyeri ağarırken yola çıktık. Yazın ortalık erkenden ağarır.* **—4.** Çamaşır sözkonusuysa, temizlenmek, rengi açılmak, *Çok yoruldum ama değdi, beyazlar iyice ağardı.* **—5.** Saç, sakal sözkonusuysa, beyazlaşmak, kırlaşmak: *Saçları erken ağarmak.*

◆ **ağartmak** ettirg. f. *Bir şeyi ağartmak,* bir kimse, bir etken sözkonusuysa, o şeyin ağarmasını sağlamak, ağarmasına yol açmak: *Çamaşırlar çok kirliydi, ancak kaynatarak ağartabildim. Aradan geçen yıllar saçlarını ağartmış, bembeyaz etmiş. Güneşin ağarttığı perdeler.*
—Ev ekon. Kumaş ya da ipliklerin, çeşitli bileşikler yardımıyla rengini açmak.
—Deric. Bitkisel sepileme yapılmış bazı tip derilerin etli yüzüne, keskin bir açkı bıçağı ya da ağartma makinesiyle temiz ve düz bir görünüş vermek.
—Tekst. Ağartma işlemini gerçekleştirmek.

◆ **ağartılmak** edilg. f. Kirli, kararmış bir şey sözkonusuysa, temizlenmek, beyazlatılmak.

AĞARTI a. **1.** Karanlıkta güçlükle seçilebilen belli belirsiz aklık: *Ağaçların arasında bir ağartı belirip kayboldu.* **—2.** *Yörs.* Sütten elde edilen ürünlerin genel adı.

AĞARTILMAK → AĞARMAK.

AĞARTMA a. Ağartmak eylemi.
—Foto. Bir duyarkatın işlenme evresi. (Bu evrede bir fototipin indirgenmiş gümüşü, çözünür bir tuza dönüştürülür ve tespit banyosuyla giderilir.) || *Optik ağartma,* flüorışıl maddelerin katılmasıyla beyazların ve açık tonlu yerlerin ışığını artırma.
—Kuyumc. Kararmış maden yüzeyine gerçek rengini kazandırma işlemi (Bk. *ansikl.* böl.)
—Kürkç. Bir kürkün doğal beyaz ya da sarı rengini talkla canlandırma işlemi.
—Şekerc. Pişirilmiş bir şeker topağını parlak, yumuşak ve saydamsız duruma getirmek için çekip uzatma işlemi.
—Tekst. Tekstil elyafının rengini gidermek, onu susever duruma getirmek ve bütün yabancı maddelerden arındırmak amacını güden işlemlerin tümü. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Kuyumc. Değerli maden alaşımları, süs eşyası olarak işlenirken, ateşle sürekli temas sonucu kararır. Ağartma işlemi, kaynak işlerinin sağlıklı yürütülmesi ve son cila işleminden önce parçanın gerçek rengine kavuşturulması açısından önemlidir. Bunun için, parçanın oksit gideren çeşitli kimyasal bileşiklerle işlem görmesi, çoğunlukla da *zaçyağı* denilen sulu sülfrik asit çözeltisinde bir süre kaynatılması yeterlidir.
—Tekst. Sanayide ağartma, kumaşlara, örgülere ve az miktarda da olsa dokuma işleminden önce boyanacak eğrilmiş ipliklere uygulanır. İplikleri ağartma işlemi, bobinler ya da çileler halinde banyo dolaşımlı aygıtlarda kesikli olarak gerçekleştirilir. Eskiden kumaş ağartma işlemi kesikli bir sürece göre teknede yapılırdı; günümüzdeyse sürekli ya da yarı sürekli bir süreç uygulanır; bu süreçte sıcaklık, ağartma etkeni ve dolayısıyla tepkime hızı gözönüne alınır. Geniş ve sürekli süreçte kumaş parçaları emdirme fularından sonra buharlama kazanından (100°C) ve ters yönde yerleştirilmiş bir dizi yıkama teknesinden geçirilir. Yarı sürekli yöntemde buharlama kazanının yerini bir olgunlaştırma kazanı alır; kumaş gerek açık (J-Box) gerek sarılmış (Pad-Roll) biçimde, tepkime süresi boyunca ve sürekli yıkama uygulanmadan önce bu kazanda tutulur. Örgüler ilmiklerinin dayanıksızlığı yüzünden çoğu zaman kesikli süreçle ağartılır; bu amaçla ağartılacak madde ya dolaşımlı aygıtlara (Jet, Overflow) konur ya da katlanmış örgünün yavaş ilerleyişiyle banyo hareketini ayarlayan makineler kullanılır.
• *Doğal selüloz elyafını ağartmak.* Bu işlem elyafın önemli ölçüde bozunmasına ve ağırlık kaybına yol açar; bu nedenle yalnızca beyaz renkte satılan, pastel nüanslarda boyanan ve baskıya giren kumaşlara uygulanır. En yaygın ağartıcı, oksijenli sudur ve çok nadir olarak klorit ya da sodyum hipoklorit kullanılır (Javel suyu); hipokloritten daima soğuk ağartmada yararlanılır. Ağartmadan önce yapılması gereken iki işlem vardır: birincisi *haşıl sökme*'dir ve nişastalı maddeleri ya da kumaşın çözgü ipliklerinde bulunan sentetik haşıl karışımlarını gidermek için baş vurulur; ikincisiyse sıcakta ve alkali ortamda *kaynatma*'dır; bu işlem mumları, çözünür boyar maddeleri ve yabancı maddeleri elemek için uygulanır. Ağartma, kumaşlara parlak bir beyazlık veren optik beyazlatıcı vurularak tamamlanabilir.
Bu tekniklerle pamuk, keten, ender olarak kenevir ve jüt gibi tekstil ürünleri ağartılır. Sözkonusu teknikler, uzun süre kullanılan zanaatkâr yöntemlerinin yerini almıştır; bu yöntemlerde kumaş çayıra serilir ve ağartıcı eylem bir olasılıkla havayla ışığın etkisinden kaynaklanırdı.
• *Yün ağartma.* Yapağı yünü ya da kaba yün *yıkama* ile giderilen katı yabancı maddeler ve doğal yağlar içerir. Kimi durumlarda yüne iyice işlemiş bitkisel tanecikleri ayıklamak için *kömürleştirme* ya da kimyasal *pıtrak temizleme* yoluna gidilir. Bu evrede yün ilk durumuna oranla göreli bir beyazlık kazanmıştır. Bu nedenle kumaş ve ipliklere indirgeyici ya da oksijenli suyla uygulanan kesikli ağartma, yalnız açık renge boyanacak malzemeler için öngörülür. Kuşkusuz, iplik çekme ya da dokumaya hazırlama sırasında ipliklere yapışmış yağlayıcı ve haşıllayıcı maddeleri boyama işleminden önce gidermek gerekir.
• *İpek ağartma.* Pişirme'den sonra ipek, iplik, şerit, hurda ya da kumaş halinde, çoğunlukla kesikli tekniklere göre oksijenli suyla ağartılabilir.
• *Kimyasal elyaf.* Kimyasal elyaf, özellikle bireşimsel elyaf, doğal olarak beyazdır ve ağartma işlemi gerektirmez. Yalnızca doğal elyafla karışık halde olursa işlemden geçirilir.

AĞARTMAK → AĞARMAK.

AĞARTMA-TESPİT a. Foto. Çokrenkli bir duyarkatın, ağartmayla tespiti birleştiren ve yalnızca görüntünün renk verici öğelerini koruyan işleme evresi.

AĞAVAT çoğl. a. (türk. *ağa*'nın ar. çoğl. *ağavât*). *Esk.* Ağalar: "... *bazı ağavâtın bir miktar Türk kuvvetiyle birlikte Malatya istikâmetine hareket ve* ..." (Atatürk).
—Kur. tar. *Ağavat ocağı,* harem ağalarının bağlı oldukları ocak. Ocağın başında "darüssaade ağası" bulunurdu. Hünkâr saraylarına ya da hanedandan birine haremağası gerektiğinde, bu ocaktan seçilip gönderilirdi. Hizmetinden memnun kalınmayan haremağaları, ocağa geri yollanırdı. Ocak, haremağalarının barınağıydı.

AĞAYAN a. (türkçe *ağa*'nın fars. çoğl. *ağayan*). *Esk.* Ağalar, daha çok saray, tarikat vb. kuruluşlarda baş durumunda olanlar.
—Ask. tar.*Ağayan-ı bektaşiyan,* yüksek rütbeli yeniçeri subaylarına, ağalarına verilen ad.

AĞAZ a. (fars. *ağaz*). *Esk.* **1.** Başlangıç, **—2.** *Ağaz etmek,* başlamak.

AĞAZGÂH a. (fars. *ağaz* ve *gah*'tan, *ağaz-gah*). *Esk.* Başlama yeri ya da zamanı; asıl, kaynak; başlangıç.
—Astrol. *Esk.* Dokuzuncu gök.

AĞAZIDESTAN a. (fars. *ağaz* ve *destan*'dan; destana başlama, hikâyeye başlangıç.) Ed. Mesnevilerde asıl konunun başladığı bölüme verilen ad.
—ANSİKL. Genellikle yapıtın niçin yazıldığını açıklayan "sebeb-i telif" bölümünden sonra gelir. Bu bölüme doğa betimlemeleriyle girildiği gibi tanrısal gücün özelliklerinden ya da aşktan söz edilerek de başlanabilir. Ağazıdestana başlık olarak bir beyit, kafiyeli bir söz, secili uzun bir cümle vb. kullanılabilir. Ağazıdestan başlığı yerine "dibace-i hikâye", "ibtida-i destan", "ibtida-i manzume", "mukaddime-i destan", "matla-ı destan", "ağaz-ı kitab" gibi tamlamalar da kullanılmıştır.

AĞBANİ → ABANİ.

AĞBENEK a. Asklı bir mantarın *(Pyrenophora teres)* arpa yapraklarında oluşturduğu, açıklı koyulu kahverengi ağ görünümünde bitki hastalığı.

AĞBEZ → AKBEZ.

AĞBÖREK a. Cicim tekniğiyle desenlendirilmiş bir tür çuval dokuma. (Daha çok Yörükler tarafından kullanılır; yüzeyde dörtgen motifler çoğunluktadır.)

AĞCA sıf. *Yörs.* Siyahlı beyazlı, alaca renk için kullanılır.

AĞCA (Mehmet Ali), türk terörist (Malatya 1958). İstanbul Üniversitesi iktisat fakültesi birinci sınıfındayken sağ terör örgütleriyle ilişkilere girdi. Gazeteci Abdi İpekçi'yi 1 şubat 1979'da öldürdüğü savıyla tutuklandı (haziran 1979). Sıkıyönetim mahkemesinde yargılanırken tutuklu bulunduğu Kartal Maltepe askerî cezaevi'nden kaçırıldı (kasım 1979). İstanbul'da bazı soygun ve öldürme olaylarına karıştıktan sonra Avrupa'ya kaçtı. Yokluğunda idam cezasına çarptırıldı (1980). Vatikan'da Papa Paulus II'yi tabancayla yaraladı (13 mayıs 1981), olay yerinde yakalandı. Roma'da yargılanarak ömür boyu hapis cezasına çarptırıldı.

Mehmet Ali **Ağca**
Milliyet arşivi

Ağca ferikler, türkülü bir kız barı. Ergen kızların davranışlarını canlandıran oyun; Doğu Anadolu'da, özellikle Erzurum, Kars yöresinde oynanır.

AĞCI a. Balıkç. Balıkçı teknelerinde ağla ilgili işleri gören tayfa. || Ağla balıkçılık yapan kimse.

AĞCIK, XVIII. yy.'da La Caille tarafından betimlenen küçük güney takım yıldızı; dört ana yıldızın kadirleri 3,4 ile 4,5 arasında değişir ve Büyük Macellan Bulutu'nun yakınında bir eşkenar dörtgen çizer. (→ GÖK haritası.) [Eşanl. RETİKÜL.]

AĞCILIK a. Balıkç. Ağla avlanmaya ve bununla ilgili işlere verilen ad.

AĞDA a.**1.** Pekmez ya da şekerin, limon katılarak kaynatılmasıyla elde edilen koyu, macun kıvamında yapışkan madde. **—2.** *Ağda yapmak,* vücuttaki gereksiz görülen tüyleri ağda ile temizlemek.
— Mutf. Su ve limonla kaynatılan şekerin ulaştığı kıvam. || Bu kıvamdaki şekerli eriyik. (Kimi tatlılarda ve şekercilikte kullanılır.)

AĞDACI a. **1.** Şeker, tatlı ve helva gibi maddelerin yapım yerlerinde ağda hazırlayan kimse. **—2.** Ağda ile fazla tüyleri temizlemeyi meslek edinmiş kimse.

AĞDALANDIRMAK → AĞDALAŞMAK.

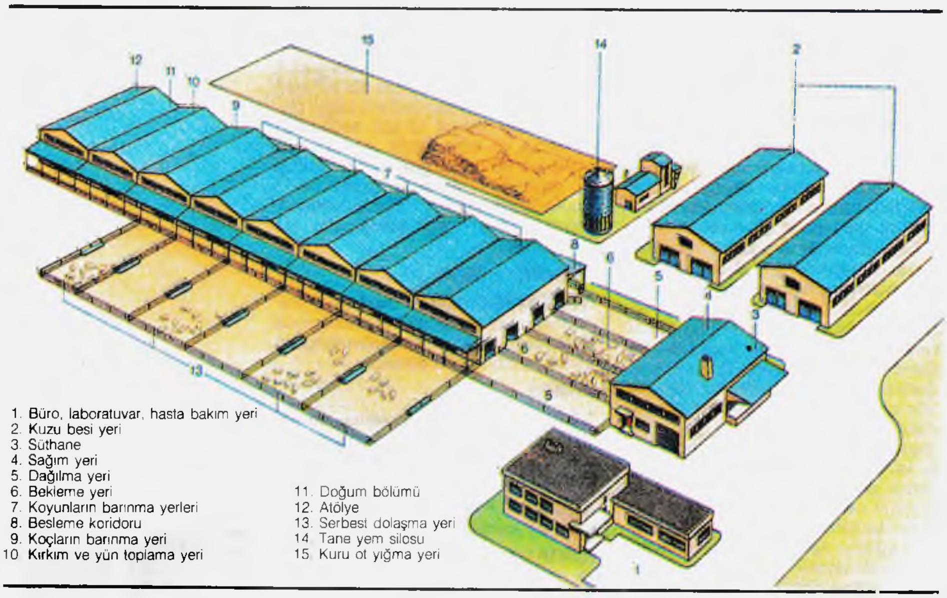
AĞDALANMAK → AĞDALAŞMAK.

AĞDALAŞMAK ya da **AĞDALANMAK** gçz.f. Tatlı ya da şerbetten söz ederken, koyu şurup kıvamına gelmek; koyulaşmak: *Şerbeti çok kaynatmışsın, ağdalaşmış.*

◆ **ağdalaştırmak, ağdalandırmak** ettirg.f. *Bir şeyi ağdalaştırmak, ağdalandırmak,* o şeyin ağda durumuna gelmesine yol açmak, ya da bunu sağlamak.

AĞDALAŞTIRMAK → AĞDALAŞMAK.

AĞDALI sıf. **1.** Koyulaşıp ağda durumuna gelmiş tatlı ve şerbet için kullanılır: *Bu tatlının şerbeti çok ağdalı.* **—2.** Anlamı bilinmeyen sözcüklerden, karmaşık, güç anlaşılır cümlelerden oluşan anlatımın bu

1 000 süt koyunu için öngörülen bir **ağıl** planı

yönünü belirtmek için kullanılır: *Ağdalı bir dil. Yazarın ağdalı anlatımıyla düşünüşü arasında sıkı bir ilişki var.* **—3.** *Tkz.* Okkalı, sunturlu küfür için kullanılır.

AĞDALIK a. Ağdalaşmış, koyu kıvamlı bir maddenin özelliği.
— Elekt. *Dielektrik ağdalık,* DİELEKTRİK AKIŞMAZLIK*'ın eşanlamlısı.
— Fiz. Ger. day. AKIŞMAZLIK'ın eşanlamlısı.

AĞDIK → AĞDUK.

AĞDIRMAK → AĞMAK.

AĞDİYE ya da **AĞZİYE** çoğl. a. (ar. *ağzıye). Esk.* Gıdalar, besinler, yenilip içilecek şeyler.

Ağdiye risalesi, XVIII.yy.'a ait olduğu sanılan yazma yemek kitabı. Yazarının adı bilinmeyen kitap, daha sonra yazılan yemek kitaplarına kaynaklık etmiştir.

AĞDUK ya da **AĞDIK** a. *Esk.* Bozukluk, aksaklık, kusur: *"Eğer melikin işinde bir hata ve ağduk görse, bir görklü ibaret ile ve bir tatlı kaleci ile anı uyarırdı"* (Kelile ve Dimne, XIV.yy.).

◆ sıf. *Esk.* Bozuk, aksayan şey için kullanılır: *Ağduk söz. Ağduk avaz. Ağduk cevap.*

◆ be. *Esk.* Eksik, yanlış olarak: *Nefesin ağduk alır.* (Sözcük bu anlamlarıyla Anadolu'nun çeşitli yörelerinde kullanılmaktadır.)

AĞFER sıf. (ar. *ağfer*). *Esk.* **1.** Çok affeden, çok bağışlayan. **—2.** *Ağfer ül-gafirîn,* bağışlayıcıların en bağışlayıcısı, en yücesi, Tanrı.

AĞI ya da **AĞU.** a. *Yörs.* **1.** Zehir, sem: *"Tas tas içtim ağuları sağ iken"* (Karacaoğlan, XVII.yy.). **—2.** *Ağı gibi,* çok acı; keskin, sert.
— Bot. *Yörs.* BALDIRAN'ın eşanlamlısı.
— Tıp. ZEHİR'in eşanlamlısı.

AĞI a. *Esk.* Altın ya da gümüşle işlenmiş, sırmalı, ipek kumaş: *"Çün ulaldı oğul evermek gerek / Ağı atlas, at, katır vermek gerek"* (Âşık Paşa. *Garibname,* XIV.yy.).

—AĞI, —EĞİ. Yapım eki. Addan ad türetmede kullanılır: *Bukağı* (buk-ağı), *kırağı* (kır-ağı), *yapağı* (yap-ağı).

AĞIÇALIK a. *Yörs.* Bol ve uçkurlu kadın şalvarı. (Hareketi kolaylaştırmak için, iki parça arasındaki geniş ağ kısmı, içe doğru oyulmuştur; daha çok iş yaparken giyilir.)

AĞIL a. *Yörs.* Ayın ve güneşin çevresinde kimi zaman görülen beyazlık: *Ay ağılı. Güneş ağılı.*
— Foto. Konudaki ışıklandırılmış (güneş ya da lamba) bir noktanın fotoğraf görüntüsünü çevreleyen hale. (Ağıl, hassas duyarkatta, ışık ışınlarının saydam katın arka bölümüne yansımasından doğan bir parazit resimden oluşur. Ağıl, filmin sırtına siyah ya da renkli bir ağıl giderici sürülerek önlenebilir.)

AĞIL a. Koyun ve keçi sürülerinin barındıkları üstü açık, yarı açık ya da duvarla çevrili yer.
—ANSİKL. Ağıllar, yüksek, kuru bir yamaçta, kuru bir zemin üzerinde ve güneydoğu yönünde kurulur. Kışı çok sert olmayan bölgelerde ağılların önü açık yapılır. Kimi ağıllarda soğuk havalarda örtülmek üzere özel kepenkler bulunur. Ağılın büyüklüğü, hayvan sayısına göre hesaplanır ve her hayvana 0,6-1,20 m²'lik bir alan ayrılır. Soğuk bölgelerde hazırlanan kapalı ağılların yüksekliği 3 m, genişliği 9-12 m olur; havalandırma, duvarlara açılan hava delikleri ya da çatıya kurulan hava bacasıyla sağlanır. Ilıman bölgelerde kurulan dikdörtgen biçimindeki ağılların çevresi çitle çevrilir (açık ağıl).
Koyunlar soğuk bölgelerde 3-5 ay, ılık bölgelerde az bir süre ağılda tutulur. Hayvanlar ağılda serbestçe hareket edebilmeli ve yemliklerden kolayca yararlanabilmelidir. Yemlikler sabit ya da gezici olabilir. Her ağılda bir yem odası ve çoban bulundurulur.
Modern ve büyük ağıllar daha karmaşık bir yapı ve düzenleme gerektirir: doğum bölümü, sağım yeri, yemleme ve barınma yerleri, kuzuluk, kırkım yeri, süthane, vb. Bu gibi ağıllarda aşım zamanı için koç katımına elverişli alanlar da bulunur. Modern bir ağılın şematik yapısı şekilde gösterilmiştir.
—Coğ. Anadolu'da kimi kırsal yerleşmelerin çekirdeğini ağıllar oluşturur. Hayvan barındırmak için yapılan ağıllar zamanla yerleşim yerine dönüşmüş, bu yolla kurulan yerleşmeler adını ağıldan almıştır (Taşağıl, Başağıl vb.).

Ağıl oğlanları, ağılcılar da denir, kasap ve celeplere yamaklık eden esnaf. Bunlar genellikle hırvat, bulgar ve arnavut kökenli hıristiyanlardı. Kavgacı oldukları için kente silahlı girmeleri yasaktı. Evliya Çelebi'ye göre XVII.yy.'da İstanbul ve çevresinde 2 000 ağıl ve 4 000 ağıl oğlanı bulunmaktaydı.

AĞILAMAK ya da **AĞULAMAK** g.f. *Yörs.* **1.** *Bir kimseyi, bir hayvanı ağılamak,* onu zehirlemek. **—2.** *Bir şeyi ağılamak,* o şeyin içine zehir koymak: *Yemeği ağılayıp adamcağıza yedirmiş.* **—3.** *Ağaçları, bitkileri vb. ağılamak,* onları ilaçlamak.

◆ **ağılanmak** edilg. f. Herhangi bir nedenle ya da bir başkası tarafından zehirlenmek.

◆ **ağılatmak** ettirg. f. Zehirletmek; ilaçlatmak.

AĞILANMAK → AĞILAMAK.

AĞILATMAK → AĞILAMAK.

AĞILBAŞI esk. **Engüzek,** Malatya'nın Darende ilçesi Balaban bucağına bağlı belde; 2 540 nüf. (1990). Belediye. PTT.

AĞILI ya da **AĞULU** sıf. Zehirli.

AĞILIBÖCEK a. Madeni parlak renkte, etçil kınkanatlı iri böcek. (Bil. a. *carabus;* carabidae familyası.)
—ANSİKL. Kuzey yarımkürede yüzlerce türü bulunan ağılıböceklere tropikal bölgelerde rastlanmaz. Yaldızlı ağılıböceğin (bahçe ağılıböceği) *[Carabus auratus]* larvaları öteki etçil böcekler gibi sümüklüböcekleri, tırtılları, mayısböceklerini vb. böcekleri yiyerek tarıma yardımcı olurlar.

AĞILLAMAK g. f. sıf. *Yörs. Sürüyü ağıllamak,* koyunları, keçileri sağmak için ağılda toplamak.

◆ **ağıllanmak** dönşl. f. *Yörs.* Sürü sözkonusu olduğunda, bir yere toplanmak, toplu halde bulunmak.

AĞILLANMAK gçz. f. *Yörs.* 1. Ay ya da yıldızlardan söz ederken, çevresinde ayla oluşmak; halelenmek. **—2.** Çıban sözkonusuysa, çevresi çember biçiminde kızarmak.

AĞILLANMAK → AĞILLAMAK.

AĞILLAR, rumca **Mandres,** Kıbrıs'ın Gazi Mağusa ilçesi İskele bucağında köy.

AĞIM a. *Yörs.* Ayağın parmakla bilek arasındaki tümsek bölümü.

AĞIMLI sıf. *Yörs.* Ağımı fazla olan ayak için kullanılır.

AĞIN, Elazığ'a bağlı ilçe; 4 625 nüf. (1990). 260 km²; 17 köy. Merkezi Elazığ'ın 130 km K.-B.'sında *Ağın;* 2 794 nüf. (1990).
—Arkeol. XII.yy.'a değin canlı bir ortaçağ yerleşmesi olan Ağın'ın, antik yazarların *Dascusa* ya da *Dagusa* diye söz ettikleri kent olduğu sanılıyor. Yörede yapılan araştırmalarda, Keban-Ağın arasında Kaşpınar (esk. Hastek) köyü yakınında Küllüini'nde, Öğrendik köyü yakınında Madler mevkiinde, yontmataş dönemi buluntularına rastlandı. ODTÜ'nün Yukarı Fırat-Keban projesi kapsamında, Ümit Serdaroğlu yönetiminde Kalaycıktepe, Kalecikler, Kiliseyazısı mevkilerinde başlatılan kazılarda (1968), ilk tunç çağ'dan (İ.Ö. IV.bin) Artukoğulları'na (İ.S. XIII.-XIV.yy.'lar) uzanan bir kültür katmanlaşmasının buluntuları gün ışığına çıkarıldı.

AĞINMAK → AĞNAMAK.

ağıl

İsa Çelik

AĞIR sıf. **1.** Bir diğerine oranla ağırlığı fazla olan nesne, madde için kullanılır: *Demir, bakırdan ağırdır.* **—2.** Taşıyanın, hareket ettirenin kas gücünü zorlayan şey için kullanılır: *Ağır bir bavul. Ağır bir taşı kolayca kaldırdı.Çok ağırsın, seni taşıyamam.* **—3.** Diğerlerine göre daha uzun bir sürede gerçekleşen hareket, bunu belirten tempo için kullanılır; yavaş: *Ağır adımlarla ilerlemek. Slov, ağır bir danstır.* **—4.** Bir işi gereğinden daha uzun bir sürede gerçekleştiren, hareketleri yavaş kimse için kullanılır: *Amma ağır adamsın, bir kapının boyasını üç günde bitiremedin.* **—5.** Niteliği, niceliği, ciddiyeti vb. ile önem taşıyan; bir kimse, bir topluluk tarafından yük olarak kabul edilen şey için kullanılır: *Ağır bir darbe, ağır kayıplar. Ağır bir sorumluluk. Ağır bir borç altına girmek. Şartları ağır bir mütareke. Bu yıl dersler çok ağır.* **—6.** İncelikten, nezaketten yoksun; kırıcı söz, yazı için kullanılır: *Ağır bir şaka. Ağır hakaretler. Ağır bir mektup.* **—7.** Hayati tehlikesi olan hastalık, operasyon vb.; hastalığı, yarası hayati tehlike gösteren kimse için kullanılır: *Çocuk, ağır bir kızamık geçirdi. Ağır bir ameliyat. Ağır bir tifo vakası. Ağır bir ilaç. Ağır hasta, yaralı.* **—8.** Davranışları dengeli, ciddi, ağırbaşlı kimse için kullanılır: *Ağır bir kız.* **—9.** Sindirimi güç, mideyi dolduran yemek için kullanılır: *Yemek çok ağırdı, mideme dokundu.* **—10.** Düşünce bakımından yoğun, anlaşılması güç ya da akışı yavaş bir sanat ürünü, bu ürünün dili, üslubu için kullanılır: *Film çok ağırdı, biraz sıkıldık. Ağır bir musiki. Ağır bir dil kullanıyor.* **—11.** Değerli, nitelikli şey için kullanılır: *Ağır hediye, giysi, kumaş.* **—12.** Keskin, çarpıcı, rahatsız edici koku için kullanılır: *Parfümün ağır kokusu.* **—13.** Bunaltan ya da kirli, kötü kokan hava için kullanılır:*Hava çok ağır, yağmur yağsa da kurtulsak. Odanın havası çok ağır, pencereleri biraz açıver.* **—14.** Sıkıcı, tedirgin edici ortam için kullanılır: *Toplantının ağır havasını esprileriyle dağıtmaya çalışıyordu. Ağır bir sessizlik.* **—15.** *Ağır ağır,* acele etmeden; yavaş yavaş: *Yokuşu ağır ağır çıkmış, yine de ter içinde kalmıştı;* fazlasıyla: *İki kilodan da çok, ağır ağır üç kilo gelir bu.* || *Ağır aksak,* pek yavaş, düzensiz olarak: *İşleri ağır aksak da olsa yürütmeye çalışıyoruz.* || *Ağır elli,* eli ağır. || *Ağır endam, ağır ezgi fıstıki makam,* kişinin bir eylemi çok yavaş, sallanarak yaptığını anlatmak için alay yollu söylenir: *Öylesine ağır endam fıstıki makam ile sahneye çıkışı vardı ki...* || *Ağır işçi,* güç ve tehlikeli işlerde çalışan kimse. || *Ağır kanlı,* davranışları insana sıkıntı veren, tembel, uyuşuk kimse için kullanılır. || *Ağır top,* bir toplulukta sözü geçen, o topluluğu etkileyip yönlendirme gücü olan kimse. (tkz.) || *Ağır uyku,* hiçbir şeyle bozulmayan derin uyku: *Öyle ağır bir uykusu var ki top atsan duymaz.*

—Ask. Güçlü silah, araç ve gereçlerin tanımında kullanılır: *ağır kruvazör, ağır tank, ağır topçu, ağır zırhlı araç, ağır havan topu, ağır makineli tüfek* vb.

—Cez. huk. *Ağır hapis cezası,* cürümlere verilen, özgürlüğü bağlayıcı ceza. (Bk.*ansikl.* böl.) || *Ağır para cezası* → PARA CEZASI.

—Cez. us. huk. *Ağır ceza işleri,* Ceza muhakemeleri usulü kanunu'na göre ağır ceza işleri, ölüm, ağır hapis ve on yıldan fazla hapis cezalarını gerektiren davalar. (md.421) || *Ağır ceza mahkemesi,* ağır ceza işlerine bakan, bir başkan ve iki üyeden oluşan mahkeme. (Ağır ceza mahkemeleri, asliye mahkemelerinin birer dairesidir. Bu mahkemelerdeki duruşmalara C.savcısı da katılır. Her il merkeziyle işleri çok olan ilçelerde ağır ceza mahkemesi vardır.)

—Denizc. *Ağır deniz,* dalga yüksekliği 10 metreyi aşan büyük deniz.(Çok şiddetli fırtınalar oluşturur ve gemiler seyirde güçlük çeker, hatta tehlikeye düşer.) || *Ağır hava,* kaba dalgalı denizlerin oluşturduğu fırtınalı hava. || *Ağır kasırga,* rüzgârın saatte 70-80 deniz mili ya da daha yüksek hızlara ulaştığı şiddetli fırtına. || *Ağır yük,* istif faktörü küçük, yoğunluğu büyük maddelerden oluşan yük; kütle olarak hacmi ve ağırlığı fazla olan makine ya da araçlar.

—Folk. *Ağır görücü,* Ege bölgesinde, özellikle Denizli çevresinde, kız evinden uygun cevap alındıktan sonra, oğlan evinin ikinci kez gönderdiği kadın görücü. || *Ağır misafir,* geleneksel kesimde, özenle ağırlanması gereken, yaşça ya da konumca büyük konuklara verilen ad.

—Huk. *Ağır ihmal* → İHMAL. || *Ağır kusur* → KUSUR.

—İkt.Sanayide kullanılan, yoğunluk derecesi yüksek maddelere denir: *Ağır metalar.*

—İş huk. *Ağır ve tehlikeli işler,* iş kazası ve meslek hastalığı tehlikesinin fazla olduğu işler. (Bk. *ansikl.* böl.)

—El sant. *Ağır divan rahtı,* divan günlerinde önde gelen devlet görevlilerinin atlarına vurdukları altın işlemeli, uzun eyer örtüsü.(→RAHT.)

—Kim. müh. Atom kütleleri yüksek olan elementlere denir. || Ağır su → AĞIRSU.

—Kur. tar. *Ağır esame,* ulufeyi zamlı olarak alan yeniçeriler için kullanılan deyim. (Yedi yıllık terfilerde, derecelerine göre gerekli rütbeye gelemeyenlere kıdem zammı verilir, defterdeki adları yanına ağır esameli oldukları yazılırdı.) || *Ağır hizmet,* saray ağalarının rütbelerine oranla yaptıkları fazla hizmet. || *Ağır ulufe,* yükselmeleri gereken rütbeye gelemeyen yeniçerilere verilen zamlı ulufe (ağır esameli yeniçerilerin aldıkları ulufe).

—Mad. oc. *Ağır ortam yıkayıcısı,* 6 mm'den büyük kömür parçalarını yıkama aygıtı; aygıt arı kömürle şist arasındaki yoğunluk farkından yararlanır, dibe çöken maddeler (ağır şist) yükseltici bir çarkla boşaltılırken, yüzenler (daha hafif kömür) taşan yoğun çözelti tarafından sürüklenir. (Eşanl. DREW-BOY.)

—Mal. *Ağır vergi,* vergiler vergi artışının özel harcamalarda yol açacağı azalmanın şiddetine göre, *ağır* ve *hafif* olmak üzere sınıflandırılabilir. Özel harcamalardaki azalma şiddetliyse bu vergilere ağır vergiler denir.

—Miner. *Ağır mal,* oldukça düşük ticari hızla kütle taşımacılığı gerektiren, çok yoğun malzeme. (Maden filizleri, kömür ağır mallardır.)

—Müz. Kimi usul adlarından önce geldiğinde, o usulün bir kat daha yavaş tempolu olduğunu anlatır. *Ağır ağır aksaksemai* örneğindeyse, temponun iki kat yavaş olduğunu belirtir. (Karşıt. YÜRÜK.)

—Ormanc. *Ağır odun,* yoğunluğu 0,80 ve 0,95 arasında olan reçinesiz ağaçlara denir. (Yoğunluk, 0,95'i aşarsa "çok ağır" odun denir.)

—Oto. *Ağır taşıt,* mal taşımaya yarayan yüksek tonajlı sanayi aracı.

—Sine. *Ağır çekim,* gösterim sırasında, bir hareketin filme alındığı andaki gerçek durumundan daha ağır izlenmesini sağlayan çekim yöntemi.

—Spor. *Ağır sıklet,* kimi sporlarda, sınırsız tutulan en yüksek kilo kategorisi; bu kategoride yer alan sporcu. (Süper-ağır kategorinin bulunduğu boksta, ağır sıklet, 79,378 ile 85 kg arasıdır.)

—Şarapç. *Ağır şarap,* yüksek alkollü, incelikten yoksun, kimi zaman da taninin çok fazla olması nedeniyle bukesi maskelenmiş şarap için denir.

—Tarım ve pedol. Killi, tıkız, işlenmesi güç, büyük bir çeki gücü gerektiren toprak için denir. (Bir toprak killi olduğu ölçüde ağırdır; killi toprak ne denli kuruysa işlenmesi de o denli güçtür.)

—Teknol. Bazı büyüklükler (sıcaklık, basınç) olağanüstü değerlere ulaştığında, bir aygıt ya da işlemin içinde bulunduğu koşullar için kullanılır.

—Verg. huk. *Ağır kusur cezası,*Vergi usul kanunu'nda belirtilen durumlardan biriyle vergi yükümlü ya da sorumlusunun kayba uğrattıkları verginin bir katı tutarında kesilen vergi cezası. (Bk. *ansikl.* böl.)

◆ be. **1.** Ağırlıkça fazla: *Su çeken balya tartıda 300 kg daha ağır geldi. Bu bavul ötekilerden ağır çekiyor.* **—2.** Gerçekleşmesi, yapılması uzun süren eylem için kullanılır; yavaş: *İşler ağır gidiyor. Adalet mekanizması ağır işliyor.* **—3.** Ciddi, ağırbaşlı biçimde, ağırbaşlı olarak: *Ağır otur ki bey desinler* (atasözü). **—4.** *Ağır basmak,* üstünlük sağlamak, başkalarından daha etkili olmak: *Karşı taraf ağır basınca hakem kararını değiştirdi.* || *(Bir kimseye) ağır gelmek,* sözkonusu bir söz ya da davranışsa, bir kimseyi kırmak, incitmek; bir işse, bir kimsenin gücünü aşmak: *Bu sözleri kardeşinden duymak, ona çok ağır gelmişti. Bu iş, doğrusu bana ağır geliyor, sürdüremeyeceğim.* || *Ağır gel; ağır ol!* "haddini bil, davranışlarına çekidüzen ver" anlamında kullanılır (arg.): *Ağır gel, burada böyle davranamazsın!* || *(Kulakları) ağır işitmek, duymak,* kulakları iyi işitmemek: *Çok yaşlandı, kulakları da ağır işitiyor.* || *Ağır konuşmak,* karşısındakinin onurunu kıran, onu küçülten sözler söylemek: *Benimle çok ağır konuştu, bir daha onun semtine uğramam.* || *Ağır ol!,* sürücülere "yavaşla, dur" anlamında söylenen uyarı sözü (arg.). || *(Bir işi) ağırdan almak,* (o işi) geciktirmek, gereken sürede bitirmemek: *Yayımcı nedense kitabın basımını hep ağırdan alıyor;* isteksiz, gönülsüzcesine davranmak: *Ben söyledikçe o ağırdan alıyor, nazlandıkça nazlanıyordu.* || *Ağırına gitmek,* bir söz ya da davranış sözkonusuysa, onuruna dokunmak, gücüne gitmek: *Söylediklerim ağırına gitmiş çok üzülmüştü.*

—Denizc. *Ağır ağır gel!,* geminin hızla savrulmasını önlemek amacıyla dümeni ağır ağır basması için serdümene verilen komut. || *Ağır ağır kaçır!,* aganta edilmiş ve yük taşıyan bir halat ya da zinciri, ağır ağır gevşeterek kaçırmak için verilen komut. (Bu komutta çok dikkatli olmak gerekir; ani kaçırılan bir halat ya da zincir, çevresinde tehlike yarattığı gibi yapılan manevrayı da bozar.)

—ANSİKL. Cez. huk. Türk ceza kanunu'nda iki tür ağır hapis cezası vardır: ömür boyu hapis cezası, hükümlünün ölümüne kadar sürer; geçici ağır hapis cezasınınsa, aşağı sınırı bir yıl, yukarı sınırı yirmi dört yıl olabilir. Ağır hapis cezası, yasada açıkça

Bazı yerli ağaçlarımızın yoğunluğu (g/cm³)

Hafif odunlular	
Ihlamur	0,35
Kavak	0,37-0,45
Ladin	0,43
Göknar	0,43
Kızılağaç	0,48-0,6
Ardıç	0,49-0,67
Sarıçam	0,5
Huş	0,58
Kestane	0,6
Servi	0,6
Sedir	0,6
Halepçamı	0,6

Ağır odunlular	
Akçaağaç	0,59-0,68
Karaağaç	0,64-0,7
Gürgen	0,64-0,8
Çınar	0,64-0,7
Dişbudak	0,65-0,7
Kayın	0,66-0,7
Karaçam	0,67
Y.Akasya	0,73-0,8
Porsuk	0,8
Meşe	0,86-0,9
Şimşir	0,92-1,0
Zeytin	1,0

belirtilen durumlarda bir yıldan aşağı olabileceği gibi, yirmi dört yıldan yukarı da olabilir (örneğin Türk Cez. k. md. 448).

—İş huk. İş kanunu'nun 78. maddesine göre 16 yaşını doldurmamış çocuklar ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılamazlar. Hangi işlerin ağır ve tehlikeli sayılacağı "Ağır ve tehlikeli işler tüzüğü" ile belirlenmiştir. Bu tüzükte, 16 yaşını doldurup 18 yaşını bitirmemiş çocuklarla kadınların da hangi tür ağır ve tehlikeli işlerde çalışabilecekleri belirtilmiştir. Bu tür işlerde çalıştırılanların işe girişte ve işin devamı süresince, bedence bu işlere uygun ve dayanıklı olup olmadıklarının hekim raporuyla saptanması zorunludur.

—Verg. huk. Vergi usul kanunu'nun 347. md'sine göre, *ağır kusur*, mükellef ya da sorumlu tarafından aşağıdaki hallerden birisiyle vergi kaybına yol açılmasıdır: **1.** Yıllık olarak verilmesi gereken beyannamelerde 10 bin liradan az olmamak üzere, beyannamede yazılı vergi matrahının % 10'unu geçen bir miktarın eksik bildirilmesi (10 bin ve 50 bin liralık hadler 1985'te çıkartılan 3239 sayılı yasa'nın 37. md ile 10 kat artırılmıştır); **2—** vergilendirme dönemi ve tarh zamanı geçtiği halde, götürü usule tabi ticaret ve serbest meslek sahiplerinin, kazançlarıyla ilgili faaliyetlerini vergi dairesine bildirmemiş olması; **3—** beyanname verme süresi ve buna ek süre geçtiği halde, götürü gider esasına tabi çiftçilerin, zirai faaliyetlerini vergi dairesine bildirmemiş olması; **4—** ücret, gayrimenkul sermaye iradı, menkul sermaye iradıyla sair kazanç ve irat elde edenlerin beyanname süresi ve ek süre geçtiği halde, bu kazançlarını vergi dairesine bildirmemiş olması; **5—** ticari, zirai ve mesleki kazanç sahiplerinin, faaliyetlerini vergi dairesine bildirmekle birlikte, beyanname süresi ve ek süre geçtiği halde beyanname vermemeleri.

AĞIR BAR → ARTVİN BARI

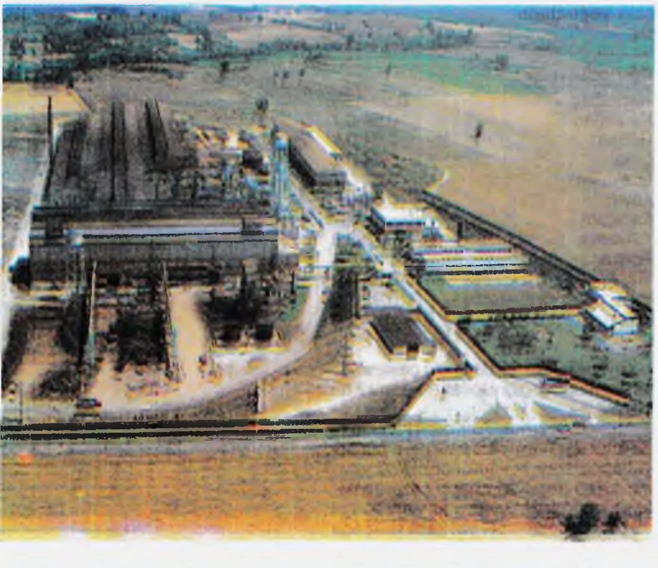
AĞIR GOVENT a. Halay türü bir halk oyunu. Bitlis, Van, Muş, Siirt illeri ve çevresinde yaygındır. (AĞIR GÜVENK de denir.)

AĞIR GÜVENK → AĞIR GOVENT.

AĞIR HALAY a. Ağır devinimli, halay türü bir halk oyunu ve eşlik ezgisine verilen ad. (Elazığ ve çevresinde yaygın olan bu oyun, daha çok yaşlılarca oynanır. Ağırlama, üç ayak hoplatma bölümlerinden oluşur. Bölümler beş, dört, iki zamanlı ritmik yapıdadır.)

Ağır sanayi ve otomotiv kurumu (ASOK), 8.6.1984 tarih ve 233 Sayılı Kanun hükmünde kararname çerçevesinde kurulan İktisadi devlet teşekkülü. Sanayi ve Ticaret bakanlığı'na bağlı olan ASOK tüzel kişiliğe sahip, faaliyetlerinde özerk, sorumluluğu sermayesiyle sınırlı bir kuruluştur. Sermayesinin tümü devlete aittir. Kurumun amacı "makine imalat, takım tezgâhları, çelik ve elektronik sanayisi gibi teknoloji ağırlıklı sanayi dallarının kurulmasını ve geliştirilmesini sağlamak"tır. ASOK'a bağlı ortaklıklar: Takım tezgâhları san. ve tic. A.Ş. (TAKSAN), *Türk Motor san. ve tic. A.Ş. (TÜMOSAN), Aksaray Motor san. ve tic. A.Ş. (AKMOSAN), *Türkiye Elektronik san. ve tic. A.Ş. (TESTAŞ), *Asıl Çelik san. ve tic. A.Ş.'dir. Bu ortaklıklardaki Makine ve kimya endüstrisi kurumu'na ait olan hisseler 1984'te ASOK'a devredilmiştir.

Asil Çelik fabrikası *(Orhangazi-Bursa)* *Asil Çelik arşivi*

AĞIR ZEYBEK a. Batı Anadolu ve Ankara yöresinde oynanan, ağır devinimli zeybek oyunlarının ve bunlara eşlik eden ezgilerin genel adı. (Ağır tartımlıdır. Dokuz ikilik ya da dokuz dörtlük notalarla yazılır. Davul, zurna, bağlama, sipsi, kemane ile çalınır; sözlü olanları da vardır.)

AĞIRAYAK sıf. ve a. *Yörs.* **1.** Doğurması yakın hamile kadın için kullanılır.—**2.** Tembel, ağır hareket eden kimse için kullanılır.

AĞIRBAŞLI sıf. **1.** Ölçülü davranan, ciddi, olgun kimse, bu kimseye özgü davranış biçimi için kullanılır: *Ağırbaşlı bir öğrenci.* —**2.** Klasik çizgilerin hâkim olduğu, uyumlu giysi için kullanılır: *Ağırbaşlı bir manto.*

AĞIRBAŞLILIK a. Ağırbaşlı olma durumu; ağırbaşlı kimsenin, davranışın niteliği; ağırlık, ciddiyet: *Ağırbaşlılığı somurtkanlık sanma. Şakalarında bile bir ağırbaşlılık vardı. Giysilerindeki ağırbaşlılık.*

AĞIRDAĞ rumca **Ağirda,** Kıbrıs'ın Girne ilçesinde köy.

AĞIRKÜRE a. Eskiden yerkürenin iç bölümüne verilen ad; bu bölümü ötekilerden ayıran özellik yoğunluğunun yüksek olmasıdır. (Eşanl. BARİSFER.)

AĞIRLAMA a. Ağırlamak eylemi.

— Ed. Bir şiir parçasının, özellikle de bir baladın sonuna, birini övmek amacıyla konan dize.

— Sey. oy. Ortaoyununda, oyun başlamadan izleyicilerin ilgisini sahneye yöneltmek amacıyla çalınan parça.

AĞIRLAMA a. **1.** Ağır oynanan halk oyunlarının genel adı. —**2.** Bar, halay ve semahların ağır oynanan ilk bölümüne ve bu bölüme eşlik eden ezgilere verilen ad. (Oyun figürleri ve eşlik ezgisi ağır tempoludur. *Kırklar semahı ağırlaması, avşar ağırlaması* gibi, oyunun adıyla birlikte söylenir.) —**3.** Türk sanat müziğindeki yürük aksak usulü için, kimi kaynaklarda kullanılan ad.

AĞIRLAMAK g. f. *Bir konuğu, bir konuk topluluğunu (bir yerde) ağırlamak,* onun, onların gereksinimlerini karşılamak, rahat etmelerini sağlamak; ikramda bulunmak, itibar göstermek: *Sizi otelimizde ağırlamaktan mutluluk duyacağız. Beni çok iyi ağırladı.*

◆ **ağırlanmak** edilg. f. *(Bir yerde) ağırlanmak,* ikram ve itibar görmek: *Gezi boyunca uğradığımız her yerde krallar gibi ağırlandık.*

◆ **ağırlatmak** ettirg. f. *Bir kimseyi ağırlatmak,* bir başkasının o kimseyi ağırlamasını sağlamak.

AĞIRLANMAK → AĞIRLAMAK.

AĞIRLAŞMAK gçz. f. **1.** Somut bir şey sözkonusuysa, ağır duruma gelmek: *Su çeken tuğlalar ağırlaşmış.* —**2.** Sözkonusu bir yükse, taşıyan kişide ağırlığının giderek arttığı izlenimi uyandırmak: *Attığım her adımda yüküm sanki biraz daha ağırlaşıyordu.* —**3.** Sözkonusu yüklenilen bir sorumluluk ya da sorumluluk gerektiren bir işse, taşınması, yürütülmesi zor bir duruma gelmek, güçleşmek, çoğalmak: *Ağırlaşan sorumluluklar altında ezilmek. Yıl sonuna kadar dersler çok ağırlaştı. Yardımcısı gidince işleri adamakıllı ağırlaştı.* —**4.** Sözkonusu işleyen bir düzenek, süregiden bir hareketse, hızı azalmak; yavaşlamak: *Ağırlaşan makinenin tıkırtısı. İşlerin ağırlaşması.* —**5.** Sözkonusu bir hareket ya da bedenin bir bölümüyse, esnekliğini, çevikliğini, duyarlığını yitirmek: *Yaşı ilerledikçe yürüyüşü de ağırlaştı. Yarışın sonuna doğru yüzücülerin kulaçları ağırlaştı. Dili ağırlaşmak. Kulakları ağırlaşmak.* —**6.** Bir kimseden söz ederken, düşünceleri, davranışları tutarlılık, ağırbaşlılık, incelik kazanmak; durulmak, olgunlaşmak: *Yaşı ilerledikçe hoppalıktan züppelikten kurtuldu, ağırlaştı, iyi bir ev kadını oldu.* —**7.** Sözkonusu hastaysa, hastalığı tehlikeli bir duruma gelmek: kötüleşmek: *Dün çok iyiydi, bu sabah birdenbire ağırlaşıp komaya girdi.* —**8.** Sözkonusu hamile kadınsa, doğum zamanı yaklaşmak: *Bugün yarın doğurur, iyice ağırlaştı.* —**9.** Sözkonusu havaysa, sıkıntılı, kasvetli bir hal almak, bozmak, kapamak; kirlenmek: *Hava iyice ağırlaştı, yağmur geliyor. Pencereleri aç, bu odanın havası çok ağırlaşmış.* —**10.** Sözkonusu yiyecek bir şeyse, kokusundan anlaşılacak biçimde bozulmak: *Bu yemek bütün gün açıkta kaldı, biraz ağırlaşmış. Türlünün eti ağırlaşmıştı, yiyemedim.*

◆ **ağırlaştırmak** ettirg. f **1.** *Bir şeyi ağırlaştırmak,* onun ağırlaşmasına yol açmak, ağırlaşmasını sağlamak; ağırlığını artırmak, güçleştirmek: *Yağmurun ağırlaştırdığı pamuk balyaları. Kocasının ölümü sorumluluklarını ağırlaştırdı. Sınav sorularını iyice ağırlaştırdılar.* —**2.** *Bir kimseyi ağırlaştırmak,* onun ağırlaşmasına neden olmak; olgunlaştırmak, kötüleştirmek: *Babasının ölümü onu değiştirdi, adamakıllı ağırlaştırdı. Bu ilaç hastayı birden ağırlaştırabilir, doktor gözetiminde kullanılmalıdır.*

◆ **ağırlaştırmak, ağırlatmak** ettirg. f. *Bir şeyi ağırlaştırmak, ağırlatmak,* onu ağır duruma getirmek, yavaşlatmak: *Tempoyu ağırlaştırmak. İşi ağırlatan işçiler, ücretlerin artırılmasını istediler.*

AĞIRLAŞTIRMA a. Ağırlaştırmak eylemi.

—Tekst. Doğal ipeğin ağırlığını artırmaya yarayan işlem; amaç, ham ipeğin pişirilmesinden kaynaklanan ağırlık kaybını kısmen ya da tamamen dengelemektir. (İpeği ağırlaştırma işlemi, elyaf üstüne kimyasal yolla silikofosfat çökeltilerek yapılır. Genellikle istenilen ağırlığı sağlamak amacıyla art arda birçok ağırlaştırma işlemi uygulanır. Ayrıca koyu renk elde etmek için bu işleme boya sırasında da başvurulur.) [Eşanl. ŞARJ.]

AĞIRLAŞTIRMAK → AĞIRLAŞMAK.

AĞIRLATICI sıf. Ağırlaştıran, çoğaltan.

—Cez. huk. *Ağırlatıcı sebepler,* bir suçun cezasını artıran ve suçun unsurlarının dışında kalan sebepler. (Bu sebepler olmasa da yine suç oluşur. Ağırlatıcı sebepler, bütün unsurları var olan bir suçun yalnız cezasını artıran hallerdir.) || *Fiili ağırlatıcı sebepler,* suçun işlendiği zamana, yere, suç işlenmesinde kullanılan araçlara ilişkin nesnel sebepler. || *Kanuni ağırlatıcı sebepler,* yasada açıkça ağırlatıcı sebep olarak belirtilen haller. (Örneğin kasten adam öldürme suçunda fiilin zehirleme suretiyle işlenmesi kanuni ağırlatıcı sebeptir. TCK.'nın 449.maddesinde bu durum açıkça belirtilmiştir.) || *Kişisel ağırlatıcı sebepler,* suçlunun kişisel durumuna, suçlu ile mağdur (suçtan zarar gören kişi) arasındaki ilişkilere ve mağdurun özelliklerine bağlı olan sebepler. || *Takdiri ağırlatıcı sebepler,* yasada açıkça ağırlatıcı sebep olarak belirtilmeyen, yargıcın takdirine bırakılmış sebepler.

AĞIRLATMAK → AĞIRLAMAK.

AĞIRLATMAK → AĞIRLAŞMAK.

AĞIRLIK a. **1.** Ağır olma durumu; ağır olan kimsenin, şeyin niteliği: *Hareketlerindeki ağırlık insana sıkıntı veriyor. Ağırlığı, ciddiyeti ile dikkatleri çeken bir kız. Bir görevin ağırlığı altında ezilmek. İlacın dozu*

hastalığın ağırlığına göre değişir. Metnin ağırlığı, bir giysinin, hediyenin vb. ağırlığı. **—2.** Yerçekiminin bir nesne üzerine uyguladığı güç: *Yağmurda kalan pamuk balyalarının ağırlığı artmış, taşınmaları güçleşmişti. 10 kg ağırlığında bir paket.* **—3.** Bedenin herhangi bir yerinde duyulan, belli belirsiz bir ağrı, tedirginlik; iç sıkıntısının zihne ve hareketlere verdiği uyuşukluk, gevşeklik: *Midemde bir ağırlık var. Başımda bir ağırlık hissediyorum. Sabah uyandığımda üstümde bir ağırlık vardı.* **—4.** Bir kimseye külfet olan şey: *Size ağırlık olmak istemem.* **—5.** Kişinin bir topluluk içinde kendini kabul ettirme yeteneği: *Bir yerde ağırlığını duyurmak. Müdür ağırlığı olmayan bir kimseydi.* **—6.** Eşya, yük: *Ağırlığımız fazla, bizi taşımaya bir kamyon yetmez.* **—7.** *Yörs.* Damadın geline verdiği para; kalın. **—8.** Takı, mücevherat: *Geline takılan ağırlıklar.* **—9.** Terazinin bir kefesine tartılacak şeyin karşılığı olarak konulan nesne. **—10.** *Ağırlık basmak, çökmek,* uyuma isteği duymak: *Birden bir ağırlık bastı, bir türlü gözlerimi açamıyorum.* || *(Üstüne, hareketlerine vb.) bir ağırlık gelmek,* durulmak, ağırbaşlı olmak: *Bu yıl hepten değişti, bir ağırlık geldi üzerine.* || *Ağırlık merkezi,* bir iş ya da konunun en önemli noktası: *Konuşmanın ağırlık merkezini güneş enerjisinden yararlanma yolları oluşturuyordu.* || *Ağırlığınca altın etmek, değmek,* çok değerli olmak. || *(Bir şeye, bir şeyden yana) ağırlığını koymak,* etki ve yetkisini bir şeyi desteklemek için kullanmak: *Ağırlığını koysaydın seçimi kazanırdık.* || *Bir şeye ağırlık vermek,* dikkatini onda yoğunlaştırmak, ona öncelik tanımak: *Bütün ağırlığı dil öğrenmeye verdi. Gündemde nükleer silahlara ağırlık verilmişti.*

—Ask. Silahlı kuvvetlerin donatımı, beslenmesi ve çeşitli hizmetlerinin yürütülebilmesi için gerekli ikmal maddelerinin tümü. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Binc. Belli bir yarışta, belli bir atın taşıyabileceği kilogram tutarı. || *Ağırlık avantajı,* belli bir sayıda yarış kazanmamış olan aprantilerin ötekilerden daha az ağırlık taşıması. (Handikaplarda uygulanmaz.) || *Ağırlık kaydırmak,* gövdenin ağırlığını öne ya da arkaya kaydırarak atın ön ya da arka tarafını hafifletmek.

—Bür.ger. *Kâğıt ağırlığı,* uçmalarını önlemek için kâğıtların üzerine konan ağır nesne.

—Denizbil. Bir denizbilim aygıtını taşıyan kablo üstünde yer değiştiren kütle. (Söz konusu kütlenin özel bir düzeneğin üstüne çarpması, aygıtın çalışmasını ya da durmasını sağlar. Bu uzaktan kumandalı aygıt, karot alma aygıtı ya da su örneği alma şişeleriyle birlikte kullanılır.)

—Dy. Aderans ağırlıklarını artırmak için kimi lokomotiflerin üstüne konulan ve genellikle dökme demirden yapılma ağır parça. || *Fren ağırlığı,* bir trenin frenleme hesabında kullanılan ve frenleme gücünü belirten sanal ağırlık. (Fren ağırlığı kavramı, giderek yerini *frenlenen kütle* kavramına bırakmıştır.)

—Elektroakust. *Ağırlık verme,* bir işaretin kimi tayf bileşenlerinin göreli genliğini sistemli olarak artırma; örneğin, alçak ya da yüksek frekansların göreli genlikleri, iletimi ya da kaydı kolaylaştırmak, bir ön düzeltme yapmak amacıyla büyütülür. (Ön düzeltme dışında, ağırlık verme işlemini, kaydın iletiminden ya da okunmasından sonra, dengeleme işlemi izler.) || *Ağırlık vermek,* ağırlık verme işlemini yapmak.

—Fiz. *Ağırlık merkezi,* bir cismi oluşturan parçacıkların tümü üzerine etki eden yerçekimi kuvvetleri bileşkesinin uygulama noktası. (Homojen bir cismin bakışım öğeleri [nokta, doğru, düzlem] varsa, bu öğeler ağırlık merkezini içerir. Düzgün bir çekim alanında, ağırlık merkezi kütle merkeziyle çakışır.) || *Bir enerji düzeyinin istatistik ağırlığı,* bir fiziksel sistemin aynı enerjiyi taşımasına olanak veren, farklı kuvantum hallerinin sayısı.

—Fizs. kim. *Atom ağırlığı, molekül ağırlığı,* ATOM* KÜTLESİ, MOLEKÜL* KÜTLESİ'nin eşanlamlıları.

—Fizs. mekan. Yeryüzünde dingin bir cismin atomlarına etki eden kuvvetlerin bileşkesi. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Geom. *Ağırlık merkezi,* bir afin uzayın, n tane A_1, A_2..., A_n noktasına, toplamı sıfır olmayan m_1, m_2, ..., m_n katsayıları eşlik ettirildiğinde

$$\sum_{i=1}^{n} m_i \overrightarrow{GA_i} = \vec{0}. \qquad (1)$$

ile tanımlanan G noktası. (Eşanl. KÜTLE MERKEZİ.) [Bk. *ansikl.* böl.] || *Bir M noktasının ağırlık merkezli koordinatları,* $(a_0, a_1, ..., a_n)$ skalerler $(n+1)$-lisi, öyle ki, $(A_0, \overrightarrow{A_0A_1}, ..., \overrightarrow{A_0A_n})$ afin karşılaştırma uzayının bir afin işareti olduğuna göre, M noktası, A_0, A_1, ..., A_n gibi $n+1$ noktanın, yukardaki skaler katsayılarla etkilenen ağırlık merkezidir.

—Kim. müh. *Ağırlık aygıtı,* sıvının kendi ağırlığının etkisiyle aktığı dağıtım aygıtı.

—Kuyuc. *Ağırlık borusu,* kuyu açmada kullanılan olağan borulardan daha kalın ve daha ağır özel boru. (Yön vermek ve boru takımına ağırlık sağlanmak için matkaba vidalanır.)

—Mak. san. *Denge ağırlığı,* genellikle devinimli bir organın dengesini sağlamak için eklenen ve eylemsizlik, ağırlık ya da merkezkaç kuvvet ile etki yapan küçük kütle.

—Mim. *Ağırlık kulesi,* osmanlı mimarlığında, kubbe kemerlerini taşıyan ayakların ağırlığını artırarak merkezi kubbelerin yanlara doğru açılmasını önlemek amacıyla örtü düzenine eklenen kulecikler. (Bk. *ansikl.* böl.) || Gotik mimarlıkta, payanda ayaklarının ve uçan payanda omuzlamalarının, ince uzun ve piramit biçimli tepeliği. (Başlangıçta statik dengeyi artırmak için konulan ağırlık kulesinde, XIII. yy.'dan başlayarak büyük ölçüde süslemeler kullanıldı; böylece ağırlık kulelerinde, mimarlık değil, marangozluk ve kuyumculuk ağırlık kazanmaya başladı.)

—Ölçbil. Kütle ölçümüne yarayan bir yasal birim halinde adsal kütle işaretini görünür biçimde taşıyan katı cisim. (Eşanl. MARKALANMIŞ KÜTLE.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—Parac. *Para ağırlığı,* eskiden ağırlığı yasa ya da kararnamelerle belirlenen ve paraların ağırlığını denetlemekte ölçü birimi olarak kullanılan maden (bakır, demir, kurşun, bronz) parçası.

—Saatç. *Sarkaç ağırlığı,* bir duvar saati sarkacının alt ucuna bağlanan bakırdan yapılmış ağırlık.

—Şek. san. *Normal ağırlık,* 100 ml. saf suda eritilen ve şekerölçerin 100 derecesine denk düşen şekerin ağırlığı. (Uluslararası normal ağırlık 26 gr'dır; bu birim Türkiye için de geçerlidir.)

—Tekst. El dokuma işçisinin, bir ya da birçok çözgü ipliğine onları germek için astığı karşı ağırlık.

—Terz. Bir giysi eteğinin rüzgârla havalanmasını önlemek için, aşağı çekilmesini sağlayan, ipliğe geçirilmiş, şerit altına ya da kılıf içine konulmuş küçük kurşun disklerden oluşan dizi.

—ANSİKL. Ask. Muharip birliklerin özellikle seferde gereksinim duyacakları çeşitli ikmal maddeleri, *muharebe ağırlıkları, iaşe ağırlıkları* ve *eşya ağırlıkları* olarak adlandırılır. Muharebe ağırlıkları, cephane, mühimmat ile istihkâm tahkim ve engel malzemelerini; iaşe ağırlıkları, insan ve hayvan yiyecek, içecek maddelerini; eşya ağırlıklarıysa, konmada gereken çadır, kazık, tel, kazma, kürek vb. ikmal maddelerini içerir. Benzin, mazot, madeni yağ vb. maddeler, ordudonatım sınıfının sorumluluğundaki ağırlıklar arasında yer alır. Eski dönemlerde öküz, manda, at, katır, deve, merkep kol ve katarlarıyla yürütülen ağırlıkları taşıma hizmetleri günümüzde modern ulaştırma araçlarıyla yapılmaktadır.

—Fizs. mekan. Asılı bir cismin ağırlığı askı kuvvetine eşit ve karşıt yönlüyse, o cisim dengededir; öyleyse ağırlık, cismi tutabilmek için harcanması gereken kuvvetle nitel olarak giderilebilir. Öte yandan merkezkaç eylemsizlik kuvvetini doğuran Yer'in dönmesi nedeniyle ağırlık, çekim kuvvetleri toplamından biraz farklıdır ve düşey doğrultu Yer'in merkezinden geçmez. İçsel bir özellik olan kütlenin tersine, ağırlık yere göre değişir. Ağırlık, cismin kütlesiyle bulunduğu yerdeki yerçekimi ivmesinin çarpımına eşittir. Terazi, iki cismin aynı yerde taşıdığı ağırlıkların, dolayısıyla kütlelerinin eşitliğini doğrulama olanağı verir; bu yüzden *ağırlık* ve *kütle* kavramları sık sık karıştırılır. Oysa kütlesi belli bir cisim Ay'a götürüldüğünde ağırlığı Yer'dekinden yaklaşık altı kat daha düşük olacaktır.

—Fizyol. İnsanın vücut ağırlığı doğumdan ergin çağa gelinceye kadar düzenli bir biçimde artar. Bununla birlikte bu artışı gösteren eğri, düz bir çizgi değildir. Artışın çok hızlı olduğu bazı devreler gözlenir; bunlar özellikle yaşamın ilk ayları ve ergenlik dönemleridir. (→ BÜYÜME.) Ergin insanda kuramsal ya da normal ağırlığı hesap etmek için çeşitli formüller vardır. Metropolitan Insurance Life Company'ninki (Metropolitan yaşam sigortası şirketi) şöyledir:

A = 50 + 0,75 (B—150) erkek için

A = 50 + 0,75 (B—150) x 0,9 kadın için

(B santimetre cinsinden boy). Monnerot-Dumaine ile Broca'nınki el bileği çevresini (BÇ) santimetre cinsinden hesaba katarak iskelet kütlesini de işe karıştırdığı için daha doğrudur:

$$A = \frac{B \cdot 100 + 4BÇ}{2} \quad \text{erkek için}$$

$$A = \frac{B \cdot 100 + 8BÇ}{3} \quad \text{kadın için}$$

Normal ağırlıkta görülebilecek farklar % 15'i aşmadıkça patolojik sayılamaz.

—Geom. O afin uzayın başlangıcıysa (1) bağıntısından,

$$\left(\sum_{i=1}^{n} m_i\right)\overrightarrow{OG} = \sum_{i=1}^{n} m_i \overrightarrow{OA_i}$$

çıkarılır. Dolayısıyla $(O, \vec{i}, \vec{j}, \vec{k})$ konacıyla donatılan 3 boyutlu E_3 afin uzayı içinde, A_i nin koordinatları (x_i, y_i, z_i) ise G nin koordinatları

$$\frac{\sum_{i=1}^{n} m_i \cdot x_i}{\sum_{i=1}^{n} m_i}, \quad \frac{\sum_{i=1}^{n} m_i \cdot y_i}{\sum_{i=1}^{n} m_i}, \quad \frac{\sum_{i=1}^{n} m_i \cdot z_i}{\sum_{i=1}^{n} m_i}$$

olur. Bütün A_i noktalarına eşit katsayılar verilerek elde edilen özel haldeyse G ye *eşağırlık merkezi,* yani A_i noktalarının ağırlık ya da eylemsizlik merkezi adı verilir.

• *Ağırlık merkezinin özellikleri.* 1. m_i katsayılarının eşlik ettiği A_i noktalarının ağırlık merkezi, sıfırdan farklı k skaleri ne olursa olsun $k.m_i$ katsayılarının eşlik ettiği A_i noktalarının ağırlık merkeziyle aynıdır.
2. A_i noktalarından p tanesi yerine, p katsayılarının sıfır olmayan toplamının eşlik ettiği ağırlık merkezi konursa, n tane A_i noktasının G ağırlık merkezi değişmez. (Bu durumda ağırlık merkezinin "birleşmeliliğinden" söz edilir.) Bir afin uzayda [A, B] doğru parçası,

$$M \in [A, B] \Leftrightarrow \exists (a, b) \in \mathbb{R}^+ \times \mathbb{R}^+ / \quad a \cdot \overrightarrow{MA} + b \cdot \overrightarrow{MB} = \vec{0}$$

ve $\quad a + b \neq 0.$

biçiminde tanımlanabilir. (AB) afin doğrusu ve A, B ve C noktaları aynı doğru üzerinde bulunmadığına göre (ABC) afin düzlemi sırayla aşağıdaki biçimde verilebilir:

$$M \in (AB) \Leftrightarrow \exists (a, b) \in \mathbb{R}^2 / \quad a \cdot \overrightarrow{MA} + b \cdot \overrightarrow{MB} = \vec{0}$$

ve $\quad a + b \neq 0;$

$$M \in (ABC) \Leftrightarrow \exists (a, b, c) \in \mathbb{R}^3 / \quad a \cdot \overrightarrow{MA} + b \cdot \overrightarrow{MB} + c \cdot \overrightarrow{MC} = \vec{0}$$

ve $\quad a + b + c \neq 0.$

—Mim. Osmanlı mimarlığının temel öğelerinden olan ağırlık kulelerinin tasarımında, yapısal gereksinimin yanında bezeme kaygısı da rol oynar. Bunlar, örtü düzeninde, merkezi kubbeyle çevresinde basamak basamak yükselen kubbecikler ve yarım kubbeler arasında uyumlu bir geçiş sağlayarak tekdüzeliği önler. Kubbeyle ör-

Ağımaslı Niyazi

tülü, yuvarlak ya da köşeli, masif ya da içi bir ölçüde boş ağırlık kulelerinin, özellikle Mimar Sinan'ın yapılarında uyumlu, dengeli örnekleri bulunmaktadır.

—Ölçbil. Ticarette kullanılan ağırlıkların biçim ve maddesi bir tüzüğe bağlanmıştır. Ağırlıkların üstünde yazılı değerlerin, yasayla saptanmış bir tolerans içinde kütlelerine uygun olduğunu güvence altına alan bir ayar damgası bulunması zorunludur. Dökme demir ağırlıklar kesik piramit biçimde yapılır; ağır seri (50 kg ile 20 kg) dörtgen piramit, hafif seri (10 kg ile 0,5 kg) altıgen piramittir. Kaldırmak için bir sap ya da halka bulunur. Pirinç ağırlık serisi 20 kg'dan 1 kg'a kadar inen bir dizi oluşturur; silindir biçimindeki bu ağırlıkların üstünde tutmaya yarayan bir çıkıntı vardır.

Çok küçük kütlelerin tartılmasında kullanılan ağırlıklar yükseltgenmeyen küçük metal levhalardan oluşur (5 kg'dan 1 mg'a kadar).

Miligramın askatları için çatal yöntemi kullanılır.(→ TERAZİ.)

AĞIRLIKLANDIRMA a. İstat. → TARTILAMA.

AĞIRLIKLI sıf. **1.** Benzerleri arasında önemi, değeri, önceliğiyle belirginleşen şey için kullanılır: *Gündemde yer alan ağırlıklı konulardan biri de konut sorunuydu.* **—2.** *Bir şey ağırlıklı*, onda yoğunlaşan, ona öncelik tanıyan şey için kullanılır: *Matematik, fen vb. ağırlıklı puan. Yabancı dil ağırlıklı bir eğitim.* **—3.** *Esk.* Saygıdeğer, değerli kimse için kullanılır: "... *ey ağırlıklı dost*" (*Kelile ve Dimne*, XIV.yy.).

AĞIRLIKÖLÇÜM a. Anal. kim. Tartımla yapılan nicel kimyasal çözümleme. (Eşanl. GRAVİMETRİ.)

—ANSİKL. Anal. kim. Ağırlıkölçüm, bir nicel çözümleme yöntemidir ve dozu belirlenecek cisim ya da iyon miktarı tartımla bulunur. Sözkonusu cismi arı halde ayırma olanağı varsa, tartım doğrudan cisim üstünde uygulanır; öte yandan dozu belirlenecek elementin iyi tanımlanmış bir bileşiği de tartılabilir. (Örneğin dimetilgliok-simle nikelin dozunu belirleme.)

Ağırlıkölçüm en duyarlı yöntemler arasında yer alır; ama işlemlerin yavaşlığı ve çokluğu gibi sakıncaları vardır. Başlıca işlemlerse tartımlar, çözelti hazırlama, seçimsel çökeltme, süzme, kurutma ve gerekirse kavurmadır.

AĞIRLIKSIZLAŞMA Fiz. Bir kimsenin ya da bir nesnenin uzamda yerçekimi etkisinden kurtulmuşçasına yükselmesi olayı.

AĞIRLIKSIZLIK a. Yerçekimi etkilerinin yok olduğu durum.

—ANSİKL. Bir nesne yalnızca gökcisimlerinin çekim etkisiyle balistik bir yörünge çiziyorsa, ağırlıksız durumuna girmiş demektir. Bu koşullarda ağırlığın görünürde yokoluşu, nesneyle nesneyi tartan terazinin aynı yörüngeyi izlemesinden ve birbirine hiçbir kuvvet uygulamamasından kaynaklanır. Aynı şekilde, bir astronot da kabininde yüzme eğilimi gösterecektir; çünkü onu kabin çeperine çekecek bir kuvvet yoktur. Bu durumda duvar, döşeme, tavan kavramları bütün anlamlarını yitirir ve yalnızca uzlaşmalı bir anlam taşır. Astronotlar aracın çeperlerine bağlanmadıkça ne çalışabilir ne de uyuyabilirler. Sıvılar yalnızca yüzeysel gerilimlerin etkisiyle yuvar biçimi alır.

Gerçekte bir uzay aracının içinde ya da yakınında yerçekimi hiçbir zaman tümüyle yokolmaz. Aracın kendi ağırlık merkezi çevresindeki hareketi, titreşimleri ve araçtaki nesnelerin karşılıklı çekimleri nedeniyle çok zayıf parazit ivmeler sürer. Dolayısıyla ağırlıksızlık yerine "mikroağırlık" terimini kullanmak daha doğrudur. Bu parazit etkilerin varlığı, ancak yerçekimsiz bir ortamda sonuç verebilecek deneyleri güçleştirmektedir.

Ama bunun üstesinden gelmenin belki de yolu vardır. Örneğin, aracı kendi ekseni üzerinde döndürerek oluşturulacak bir merkezkaç kuvvetiyle yapay bir ağırlık elde edilebilir.

• *Yörünge uçuşlarında ağırlıksızlığın fizyolojik etkileri.*

1. *Hayvanlar üstündeki etki.* Kas kasılması, kalp atışı, solunum ritmi ve beyin etkinliği incelenir. Bütün bu öğeler hızlanma döneminde (fırlatma) büyük değişimlere uğrar; sonra ağırlıksızlık durumuna ulaşıldığında, elektromiyogram, kasılmaların hemen hemen tümüyle yokolduğunu gösterir, solunum güçleşir ve düzgünleşir; kalp atışları yavaşlar ve düzgünleşir, elektroansefalogram büyük genlikli dalgalar kaydeder ve bu olgu beyin etkinliğinin azaldığını kanıtlar (aynı hayvanlara sakinleştirici ilaçlar verildiğinde de benzer grafikler elde edilir).

2. *İnsanın sinir sistemi ve duyu alıcıları üstündeki etki.*

A. *Denge.* Denge duyusunu algılayan organlar içkulak labirentindeki yarım dairesel kanallardır. Başın konumuna ve ivmeye karşı duyarlı olan bu kanallar, havalanma sırasında büyük ölçüde etkilenir. Ağırlıksızlık durumuna gelindiğinde alışılmış uyarı halinin ortadan kalkması, dengeyi sağlayan sinir yollarında düzensizliğe yol açar: okülojir krizleri (gözlerin istem dışı dönmesi), bulantı eşliğinde başdönmesi, fırlatılma ve dengesizlik duyumları. Ağırlıksızlık işitmede bir değişiklik doğurmaz; ama uçuş koşulları (kalkışta şiddetli gürültü ve sonra mutlak sessizlik) boşlukta kalma duygusunu yoğunlaştıran bir çelişkiye yol açar.

B. *Görme.* Amerikalılar gerek uyduda, gerek ağırlıksızlık koşulları altında görme gücünün arttığını açıklarken Ruslar bir değişiklik olmadığını bildirdiler.

C. *Kas ve eklem duyumları.* Bu duyumlar vücudun ve öğelerinin konumunu anlamak, davranışları sürdürmek ve hareket etmek için çok önemlidir.

Vücutta ve her bir öğesinde ağırlığın yok oluşu, genellikle bu öğeleri (taban, kabalar) etki altında tutan basıncın kalkmasına yol açar. Aynı olgu eklem yüzeylerinin ve kas gerilimlerinin karşılıklı etkisi için de geçerlidir. Bu yüzden başlangıçta vücut öğelerini birbirine göre ve vücudu ortama göre (mürettebat kabini) yönlendirmenin yanı sıra öğelerin ve vücudun konumlarını belirlemede de güçlükler doğabilir. Kozmonotlar ağırlıksızlığın bu belirgin özelliğine kısa sürede alışırlar.

D. *Psikolojik etkiler.* Çeşitli duyu organları düzeyinde yukarıda incelenen engelleme etkileri, aklın üst işlevlerinin bozulmasına neden olmaz; yani zekâda, düşünmede, karar vermede ve kararlaştırılmış eylemleri gerçekleştirmek için gereken mekanizmada (bilinçli hareketler) sapmalara yol açmaz. Nitekim kozmonotlar, seyir kumandaları yerden hesaplanan ve denetlenen ilk uçuşlar boyunca, temel yaşamsal eylemlerden başka çeşitli ölçümler, gözlemler ve deneyler yapmışlardır.

3. *Kan dolaşımı, solunum ve sindirim sistemi üstündeki etki.* Yer'de yerçekimi kan kütlesini bacaklara doğru inmeye zorlarken bunun uyandırdığı damar daralması refleksi kanı yukarı iterek yerçekimini dengeler. Ağırlıksızlık damar daralması refleksini yok eder ve basınçları yalnızca kalp atışları sağlamaya başlar; bu nedenle kalp hareketlerinin genliği ve ritmi azalarak yeni bir denge kurulur. Bacak damarlarında daralma yokluğu, bacaklarda hacmin artmasına yol açar; ama ivmenin etkilerini sınırlamak için öngörülen anti-g bileşimi bu sıvı göçüne karşı koyar. Solunum, arı oksijenden ya da havayla aynı oranda oksijen-azot karışımından oluşan, atmosferden daha düşük basınçlı gaz ortamda olağan biçimde sürer.

Sindirim sistemi, Yer'de olduğu gibi sıvıların mide ve bağırsakta "sıvı düzeyleri" halinde toplanmayarak dağılmasına karşın normal çalışır. En önemli sorun beslenme, özellikle içecek sorunudur; katı besinler çiğnenebilir ve yutulabilir, içeceklerse bardakla değil dışmacunu tüpleri gibi küçük hacimli plastik kaplarla içilir.

4. *Metabolizma üstündeki etki.* Su altında yapılan ağırlıksızlık deneylerinde göğüs boşluğundaki sıvıların hacimlerinin büyümesi, diürez artışına (çok miktarda idrar salgısı) yol açmakta ve dolayısıyla susuzluğa neden olmaktadır. Astronotlar koşullara çabuk alışır ve ağırlıksızlık benzeşimi deneylerinde gözlemlenen rahatsızlıkları (huzursuzluk, baygınlık) göstermez.

Kalsiyum metabolizması en çok kaygı veren olgudur. Gerek benzeşim deneylerinde, gerek yörünge uçuşlarında idrarda kalsiyum artışı gözlenmiştir. Kalsiüri denilen bu rahatsızlık, iskeletin sağladığı ya da karşılaştığı kuvvet ve destekten yoksun kalan kemiklerin kalsiyum yitirmesi anlamına gelir. Bu metabolizma değişikliği uzun süreli uçuşlarda sorun doğurmaktadır.

AĞIRNASLI (Niyazi), türk siyaset adamı, hukukçu (Kayseri 1910-Ankara 1987). Ankara Hukuk fakültesi'ni bitirdi, serbest avukatlık yaptı. CKMP'den Ankara senatörü seçildi (1961). TİP'e girdi (1963) Sosyalist kültür derneği'nin kurucuları arasında yer aldı (1963). Çağdaş hukukçular derneği genel başkanlığı (1977-1978) yaptı. 1979 senato seçimlerine, Türkiye Emekçi partisi'nin desteğiyle İstanbul bağımsız adayı olarak katıldı, kazanamadı.

AĞIRSAMAK g.f. **1.** *Bir kimseyi ağırsamak*, o kimseyi yük olarak düşündüğünü belli edecek biçimde davranmak. **—2.** *Bir şeyi ağırsamak*, onu savsaklamak, ağırdan almak.

◆ **ağırsanmak** edilg. f. Önemsenmemek, küçültücü davranışlar karşısında kalmak: *Ağırsanacağım eve konuk gitmem.*

AĞIRSANMAK → AĞIRSAMAK

AĞIRSEMAİ a. Müz. Klasik türk müziğinde sözlü bir form.

—ANSİKL. Aksaksemai ya da senginsemai usullerinden ya da bunların daha ağır mertebelerinden biriyle bestelenen güfte, genellikle dört dizelidir. Ağırsemailerin çoğunda birinci, ikinci ve dördüncü dizelerin ezgisi aynıdır. Meyan adı verilen üçüncü dize, değişik bir makamda bestelenir. Çoğunlukla *ten nen nı te ne na, yel lel li ve le la* gibi anlamsız hecelerden oluşan *terennüm* adlı nakarat bölümü, her dizeden sonra yinelenir. Birinci ve ikinci dizesinin ezgileri farklı olan ağırsemailer de vardır. Bunlara *nakış ağırsemai* denir.

AĞIRSU a. Oksijen ve döteryumdan oluşan, D_2O formülünde, suya benzer bir bileşik.

—ANSİKL. Ağırsu, renksiz, kokusuz ve tatsız bir sıvıdır, yoğunluğunun 1,106 olması nedeniyle bu adı alır. 3,8°C'ta donar ve 101,4°C'ta kaynar. Kırılma indisi suya oranla daha küçüktür. Tuzlar ağırsuda genellikle az çözünür. Soğukta sodyumun ve kızıl halde demirin etkisiyle bileşikten döteryum ayrılabilir. Doğal suda 6 760'a bir oranında ağırsu bulunur.

Elektrolizle hafif suya göre daha yavaş ayrışan ağırsu, elektrolit tanklarında çökelekler içinde derişir. Üstün bir nötron yavaşlatıcısıdır ve bu nedenle reaktörlerde kullanılır (ağırsu reaktörleri). Nükleer alanda harcanan suyun % 99,75'i ağırsudur. (→ ZENGİNLEŞTİRME.) Ayrıca laboratuvarlarda kimyasal ve biyokimyasal araştırmalarda izotop izleyicisi olarak yararlanılır.

Ağırsu savaşı, İkinci Dünya savaşı sırasında, atom bombası yapımı yarışında Almanya'nın yenilgiye uğramasına yol açan harekâta verilen ad. 1940 yılı ilkbaharında, fransız bakan R. Dautry'nin girişimiyle Rjukan'daki (Norveç) fabrikada bulunan ağırsu stokunun Fransa'ya getirtilmesi, oradan da İngiltere'ye gönderilmesi sağlandı. Daha sonra, İngiltere'den Norveç'e indirilen norveçli direnişçilerden oluşan bir komando grubu, önce fabrikayı (1943), arkasından da, kalan ağırsu stokunu Almanya'ya taşıyan araba vapurunu havaya uçurdu (1944).

AĞIRŞAK a. **1.** Ortası delik, disk biçiminde nesne; ağırlığı elle eğirme sırasında iğin düzenli dönmesini sağlar. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Araç ve gereçlere takılan teker biçiminde, değirmi ve yassı parçaların genel adı. ‖ *Çadır ağırşağı,* çadır direklerinin tepesine takılan, basık küre biçiminde tahta tepelik. ‖ *Değirmen ağırşağı,* değirmen taşını tutan milin topu; el değirmeninde, iki taş arasına yatay olarak konan madeni ya da tahta parça. ‖ *Kağnı ağırşağı,* kağnıda, tekerleklerin üzerine konan ağaçları germek amacıyla kullanılan parça. ‖ *Kandil ağırşağı,* askılı kandillerde, yarım daire biçimindeki alt kısım; asma lambanın alttaki yuvarlak kısmı. **—3.** *Yörs.* Memenin uç kısmı, tepesi.

—Denizc. *Kürek ağırşağı,* küreğin topacıyla bedeni arasında yer alan ve ıskarmozlara oturmasını ya da bağlanmasını sağlayan bölüm.

—Saatç. *Ağırşak taşı,* balans üstüne yerleştirilmiş ve maşayla bağlantı sağlayan itme tırnağı ya da arşak pimi.

—ANSİKL. Yapılan araştırmalar, ağırşağın, yenitaş döneminden beri bilindiğini ortaya çıkarmıştır. Çeşitli yerlerdeki kazılarda, taş, kil ya da kemikten yapılmış ağırşaklar bulunmuştur. Bazılarının üzerinde geometrik bezemeler vardır. Çok değişik ölçü ve ağırlıkta olmaları, çeşitli incelikteki iplikler için kullanıldıklarını düşündürmektedir. Bugün de geleneksel yöntemlerle iplik eğirmede, tahta, kemik ya da maden ağırşaklar kullanılır.

AĞIRŞAKLANMAK gçz. f. *Yörs.* **1.** Çıban sözkonusuysa kızararak sertleşmek, katılaşmak. **—2.** Meme sözkonusuysa ergenlik döneminde büyümeye, belirmeye başlamak: *Göğsü ağırşaklanmış.*

AĞIRYAĞ a. Petr. san. GRES'in eşanlamlısı.

AĞIT a. (*ağmak,* yükselmek'ten). **1.** Birinin ölümünden ya da büyük bir yıkımdan sonra geride kalanların ölen ya da ölenlerle ilgili acılarını, düşüncelerini, duygularını dile getiren ezgili söz, şiir: *Bir kimsenin ardından ağıtlar yakmak, söylemek.* (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Ağlama, sızlama: *Kes artık şu ağıdı da olanları anlat.*

—Halk ed. Bir ölünün ya da acıklı bir olayın ardından, sekiz heceli dörtlükler halinde söylenen ve özel bir ezgiyle okunan şiir. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Folk. Anadolu'da çok yaygın olan ağıt söyleme geleneğinin geçmişi, şamanlığa değin uzanır. Kimi yörelerde ölenin başucunda toplanan kadınlar, sırayla ağıt söyler, ölü gömüldükten sonra ağıtlar da sona erer. Kimi yörelerdeyse cenaze evden çıktıktan sonra ağıtlar başlar. Ağıt söylemeyi meslek edinmiş *ağıtçı, ağlayıcı, matemci* ya da *yasçı* denen kadınlar vardır. Ağıtçılar ölü evinde toplanır, ölenin eşyalarını teker teker odadakilere gösterip dövünerek ağıtlar söylerler. Ölenin kişiliği, yaşı, konumu ve ölüm biçimine göre, kimi zaman ağıtların bir hafta ya da daha uzun sürdüğü olur.

—Halk. ed. Ağıt, öteki halk şiiri türlerine göre biraz daha özgürce uyaklanır ve çoğunun ilk söyleyeni bir süre geçtikten sonra unutulur. Daha çok Orta ve Güney Anadolu'da Afşar ve Türkmen kökenli toplumlarda, belli geleneksel eylemlere uyularak, ölünün başında ya da gömüldükten sonra, genellikle kadınlar tarafından söylenir. Ağıt'a islamiyetten önce "sagu", Azerbaycan'da "ağı", Kerkük Türkleri'nde "sazlamağ", türkmencede "ağı", "tavs" ya da "tavşa" denirdi. Âşıkların da ağıt olarak adlandırılan sekiz ve on bir heceli ya da aruzla söylenmiş şiirleri vardır. Ağıt söyleme geleneği, eski Türkler'de ölenin ardından düzenlenen yuğ törenlerindeki sagu söyleme geleneğinin günümüze gelmiş biçimi sayılmaktadır. Anadolu ağıtlarında ölenin kişiliği, toplumdaki önemi ve bu kişinin ölümü dolayısıyla duyulan üzüntü, yer ve zaman göz önünde tutularak dile getirilir.

Ağıt, Yılmaz Güney'in oynayıp yönettiği türk filmi (1971). Güney-Doğu'da bir kaçakçı çetesinin dünyasını, kıyısında yaşadığı toplumla çelişkilerini ve trajik yazgısını işleyen film, Arif Erkin'in müzik, Gani Turanlı'nın renkli görüntü çalışmalarıyla insan dramı üzerine kurulu bir destan niteliği kazanır. 1971 Adana "altın koza" ulusal film şenliği "en iyi film" ödülü.

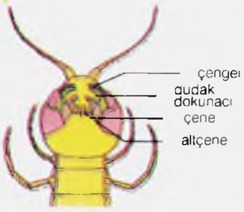
AĞITÇI a. Ölen bir kimsenin arkasından ağıt söylemek, ağıt düzmek için tutulan kimse.

AĞITLAMA a. Ölüm yıldönümlerinde ölenin anısını yaşatmak için yapılan övücü konuşma.

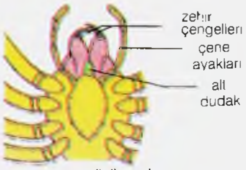
AĞIZ, -ğzı. a. **1.** Sindirim borusunun başlangıcında yer alan ve besinlerin alınmasına, çiğnenmesine ve tükürükle ıslanmasına yarayan, ayrıca sürekli solunum (balıklar, amfibyumlar) ya da gerektiğinde solunum (sürüngenler, kuşlar, memeliler) ve ses çıkarma gibi başka işlevler de sağlayan boşluk. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Yüzün dudaklarla çevrelenen bölümü: *Küçük, biçimli bir ağzı var.* **—3.** Çanak ya da boru biçimindeki oyuk yerlerin, şeylerin girişi: *Volkanın, fırının ağzı. Tünelin ağzı.* **—4.** Ara yolların anayola açıldığı yer: *Sokağın ağzında beni indirin.* **—5.** Akarsuyun denize ya da göle kavuştuğu yer: *Kızılırmak'ın ağzı.* (Bk. *ansikl.* böl. Jeomorfol.) **—6.** Bir körfezin, limanın, bir boğazın girişi. **—7.** Kesici aletlerin keskin yanı: *Bıçağın ağzı körlenmiş.* **—8.** Bir kimsenin kişiliğine, toplumsal ve kültürel durumuna uygun düşen konuşma biçimi, üslubu: *Bir çocuğun ağzından bunları duymak çok şaşırtıcı. Bu sözler senin ağzına hiç yakışmıyor.* **—9.** *Meslek adı + ağzı,* bir mesleğin alışılagelen düşünme ve anlatış biçimi: *Benimle, dostluğumuzu unutup avukat ağzıyla konuşma.* **—10.** *Bir kimsenin ağzından,* o kimsenin söylediği gibi; onun yerine, onun adıyla: *Bu masalı yazılı kaynaklardan değil, yaşlı bir köylünün ağzından derledim. Benim ağzımdan ona bir mektup yazmış.* **—11.** Kez, defa: *Çamaşırı üç ağız yıkadım.* **—12.** *Ağız ağıza, ağzı ağzına, ağzına kadar,* içinde hiç boş yer kalmayacak biçimde: *Oda eski püskü eşyalarla ağız ağıza doluydu.* ‖ *Ağız ağıza vermek,* iki kişi sözkonusuysa, birbirine çok yaklaşarak kimsenin duymayacağı biçimde alçak sesle konuşmayı sürdürmek. ‖ *Ağız alışkanlığı,* sık sık söylendiği ve yinelendiği için bir sözü ağzından kaçırma durumu: *Kusura bakmayın, sizin için söylemedim, ağız alışkanlığı işte.* ‖ *Ağız atmak,* övünmek, böbürlenmek: *Öyle ağız attı ki söylediklerine hiçbirimiz inanmadık* (*yörs.*). ‖ *Ağız dalaşı,* karşılıklı atışma, ağız kavgası: *Şu ağız dalaşını bırakın da beni dinleyin* (tkz.). ‖ *Ağız değiştirmek,* daha önce söylediklerini içinde bulunduğu ortama göre değiştirmek, başka türlü konuşmak: *İkinci duruşmada tanıkların bir bölümü ağız değiştirip eski söylediklerini yalanlayan şeyler söylediler.* ‖ *Ağız dil vermemek,* bir şey söyleyemez, konuşamaz durumda olmak, susmak: *Ağız dil vermeden günlerdir yatıyor.* ‖ *Ağız dolusu küfretmek,* ağzına gelen kötü sözleri birbiri ardınca sıralamak. ‖ *(Bir kimseye) ağız eğmek,* bir kimseden bir şeyi yalvarırcasına istemek: *Böyle önemsiz bir iş için ona ağız eğmeye değer mi?* ‖ *Ağız eskitmek,* boş yere konuşmak: *O parayı vermeyeceksen biz burada ne diye ağız eskitiyoruz?* ‖ *Ağız kalabalığı,* çabuk çabuk söylenen, birbirini tutmayan boş sözler. ‖ *Ağız kalabalığına getirmek,* ağız kalabalığı ederek bir kimseyi şaşkına çevirmek: *Ağız kalabalığına getirip evimi ucuza kıpaladı.* ‖ *Ağız kavafı,* karşısındakini kandırmak için çok konuşan kimselere denir; geveze, çalçene (tkz.). ‖ *Ağız kavgası,* söz düzeyinde kalan çekişme; münakaşa. ‖ *Ağız kullanmak,* duruma ve koşullara göre konuşmak, sözünü amacına göre değiştirmek: *Ben hangi yönde ağız kullanırsam sen de o yönde konuşursun.* ‖ *Ağız satmak,* üstesinden gelemeyeceği bir işi, yapacakmış gibi göstererek kendini övmek: *Ağız satma, sen bu işi yapamazsın.* ‖ *Ağız suyu,* salya, tükürük. ‖ *Ağız şakası,* sözle yapılan şaka. ‖ *Ağız tadı,* bir topluluktaki dirlik, düzenlik. ‖ *Ağız tamburası çalmak,* karşısındakini sözle oyalamaya, avutmaya çalışmak; soğuktan dişleri birbirine vurmak. ‖ *Ağız yapmak,* karşısındakini inandırmak, kandırmak amacıyla isteğini gizleyecek biçimde konuşmak: *Sinemaya gitmek istediğini biliyorum, ağız yapma da açık açık söyle.* ‖ *Ağız yarı,* tükürük, salya, ağız suyu (esk.). ‖ *Ağızdan ağıza,* herkes birbirine söyleyerek: *Haber kısa zamanda ağızdan ağıza yayıldı.* ‖ *Ağızdan kapma,* dinleyerek edinilen, yarım yamalak bilgiler için kullanılır: *Ağızdan kapma bilgilerle bu konuya bir açıklık getiremezsin.* ‖ *Ağza alınmaz, ağza alınmayacak,* söylenmesi ayıp sayılan, kaba, çirkin söz ve küfürler için kullanılır: *Ağza alınmaz sözler söylüyor, pis pis gülüyordu.* ‖ *Ağza tat, boğaza feryat,* sevilen, ancak miktarca az olan yiyecekler için söylenir. ‖ *Ağzı açık,* şaşkın kimse için kullanılır; saf, bön. ‖ *Ağzı açık ayran delisi, budalası,* yeni gördüğü her şeye şaşkınlıkla bakan kimseleri anlatmak için kullanılır. ‖ *Ağzı (bir karış) açık kalmak,* gördüğü şeyler karşısında şaşakalmak, donakalmak: *Kente ilk geldiği gün, dev binaların karşısında ağzı bir karış açık kalmıştı.* ‖ *Ağzı aya gözü çaya bakmak,* bir işe gerektirdiği özeni göstermemek, işi gelişigüzel yapmak. ‖ *Ağzı bir,* bir konuda ağızbirliği etmiş kimseler için kullanılır: *Herkes soruyu aynı biçimde yanıtlıyor, hepsinin ağzı bir.* ‖ *Ağzı bozuk,* sık sık küfreden, küfretmeyi huy edinmiş kimse için kullanılır. ‖ *Ağzı burnu birbirine karışmak,* merak, üzüntü, öfke, şaşkınlık, yorgunluk vb. nedenlerle yüzünün görünümü değişmek; dayaktan yüzü yara bere içinde kalmak. ‖ *Ağzı burnu yerinde,* güzel, yakışıklı kimse için kullanılır. ‖ *Ağzı çiriş çanağına dönmek,* ağzı kuruyup acılaşmak. ‖ *Ağzı dili bağlanmak,* üzüntü, merak, korku vb. nedenlerle konuşamaz duruma düşmek. ‖ *Ağzı dili kurumak,* bir konuyu bıkıp usanacak kadar çok tekrarlamak: *Ağzım dilim kurudu, yine de inandıramadım onları.* ‖ *Ağzı dili varmamak,* acıklı bir durumu söylemeye, bildirmeye içi elvermemek. ‖ *Ağzı eğri,* laf taşıyıcı, arabozucu, münafık. ‖ *Ağzı gevşek,* sır saklamaz, geveze kimse için kullanılır. ‖ *Ağzı havada,* gerçeklerden ve çevresinde olup bitenlerden habersiz; şaşkın, alık. ‖ *Ağzı kalabalık,* çok ve gereksiz konuşan kimse için kullanılır. ‖ *Ağzı kara,* kötü haberler veren, şom ağızlı. ‖ *Ağzı kilitli, kenetli,* sır saklamasını bilen kimse; ağzının kenarları beyaz olan at için kullanılır. ‖ *Ağzı kulaklarına varmak,* çok sevindiği yüzünden belli olmak. ‖ *Ağzı, ağzın kurusun,* kötü ve uğursuz şeyler dileyenler için söylenir. ‖ *Ağzı kutlu,* hayırlı sözler söyleyen. ‖ *Ağzı laf yapmak,* etkileyici ve inandırıcı bir konuşma gücüne sahip olmak: *Aramızdan ağzı laf yapan birini seçelim, sorunumuzu o anlatsın.* ‖ *Ağzı paça olmak,* çok keyifli, neşeli olmak (arg.). ‖ *Ağzı oynamak,* bir şeyler yemek; çok yavaş sesle konuşmak. ‖ *Ağzı pis,* küfretmeyi, açık saçık konuşmayı alışkanlık edinmiş kimse için kullanılır. ‖ *Ağzı sıkı, ağzı pek,* sır saklamasını bilen kimse için kullanılır. ‖ *Ağzı sulanmak,* bir şeyi yeme ya da edinme isteği duymak; canı çekmek, imrenmek: *Vitrindeki tatlıları gördükçe ağzım sulanıyordu.* ‖ *Ağzı, ağzın süt kokuyor,* çok genç, toy, deneyimsiz kimsenin bu yönünü belirtmek için kullanılır: *Bu iş sana göre değil, daha senin ağzın süt kokuyor.* ‖ *Ağzı teneke kaplı,* ağzı sıcağa karşı dayanıklı kimse için kullanılır. ‖ *Ağzı var dili yok,* derdini anlatamayan, sessiz, uysal kimse için kullanılır: *O zavallının ağzı var dili yok, her şeye sessizce katlanır.* ‖ *(Bir şeyden) ağzı yanmak,* (o şeyden) olumsuz olarak etkilenmek, zarar ve kötülük görmek: *Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek yer*

ağıt yakan kadın
Hürriyet arşivi

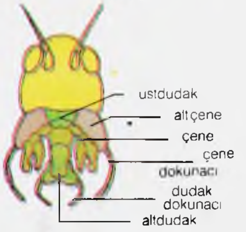
kırkayak

örümcek

yengeç

çekirge

BAZI EKLEMBACAKLILARDA **AĞIZ** PARÇALARI

kızböceğinin larvası

(atasözü). || *Ağzına bakakalmak*, bir kimsenin sözlerini çok beğenmek, onu hayranlıkla dinlemek: *Hepimiz duygulanmış, kürsüdeki yaşlı adamın ağzına bakakalmıştık.* || *Ağzına, ağzının içine bakmak*, bir kimse ne söyleyecek diye beklemek; bir kimsenin buyruk ve isteklerine göre davranmak. || *Ağzına, ağzının içine baktırmak*, konuşmasını ilgi ve beğeniyle dinletmek. || *Ağzına, ağzının içine girmek*, o kimseye çok yaklaşmak. || *Ağzına (bir parmak) bal çalmak*, bir kimseyi hoşuna gidecek tatlı sözlerle oyalamak ya da onu küçük, önemsiz iyiliklerle kandırmak. || *Ağzına bir şey, bir çöp, bir lokma koymamak*, hiçbir şey yememiş olmak: *Sabahtan beri ağzıma bir şey koymadım.* || *Ağzına bir zeytin verip altına bir tulum tutmak*, bir kimseye yapılan küçük bir iyilik karşılığında ondan büyük çıkar sağlamayı düşünmek. || *(Bir işi) ağzına burnuna bulaştırmak*, o işi beceremeyip bozmak, berbat etmek. || *(Bir kimsenin) ağzına etmek*, o kimseye karşı kötü ve kaba davranmak (kaba.). || *Ağzına geldiği gibi*, sözün nereye varacağını hesaplamadan: *Ağzına geldiği gibi konuşup herkesi gücendiriyor.* || *Ağzına geleni söylemek*, bir kimseye ağır ve kırıcı sözler söylemek; düşüncesizce konuşmak. || *Ağzına gem vurmak*, bir kimseyi susturmak, konuşturmamak: *Kimsenin ağzına gem vuramazsın, herkes istediğini söyler.* || *Ağzına kilit takmak, vurmak*, bir kimseyi susturmak. || *Ağzına kira istemek*, bir şeyi söylemekte nazlanmak, gönülsüz davranmak: *Neden söylemiyorsun, ağzına kira mı istiyorsun?* || *Ağzına, ağızlara layık*, bir yemeği lezzetli bulan kimsenin karşısındakine "onu sen de yesen beğenirsin" anlamında söylediği söz. || *Ağzına, önüne bir kemik atmak*, bir kimseye susması, oyalanması için değersiz bir şey vermek. || *Ağzına sağlık*, yerinde söz söyleyen kimselere söylenir. || *Ağzına sakız olmak*, sürekli olarak bir kimsenin dedikodusuna konu olmak. || *(Bir şeyi) ağzına sürmemek*, o şeyi hiçbir zaman yememek. || *Ağzına taş almak*, hiçbir şey söylememek, söze karışmayıp susmak. || Ağzına tat bulaşmak, yaptığı ilk işten yarar sağladığı için aynı işi sürdürerek aynı sonuca ulaşmak istemek. || *Ağzına tükürmek*, bir kimseyi küçültmek, ona hakaret etmek amacıyla kullanılır. || *Ağzına verilmesini beklemek, istemek*, kendi işini başkasına yükleyip başkasının emeğiyle geçinmeyi beklemek; hazıra konmak. || *Ağzına yakışmamak*, yakışık almamak, uygun düşmemek: *Böyle iğrenç sözler senin gibi okumuş birinin ağzına yakışmıyor doğrusu.* || *Ağzında bakla ıslanmamak*, sır tutmamak, sır saklamamak. || *Ağzında büyümek*, sözkonusu yiyecek bir şey ise, sevmediğinden ya da içi götürmediğinden onu yutamamak: *Aldığım her lokma ağzımda büyüyor, kusacak gibi oluyordum.* || *Ağzında gevelemek*, bir sözü açıkça söylememek. || *Ağzından baklayı çıkarmak*, gizlediği, söylemek istemediği şeyi sonunda söylemek: *Çıkar bakalım ağzındaki baklayı. Nihayet ağzındaki baklayı çıkartıp parayı kaybettiğini söyledi.* || *Ağzından bal akmak*, tatlı ve etkileyici biçimde konuşmak. || *Ağzından burnundan gelmek*, bir eğlence, toplantı sözkonusu ise, beklenenin tersine kötü geçmek, kötü sonuçlanmak. || *Ağzından burnundan getirmek*, bir kimseyi yaptığına pişman etmek. || *Ağzından çıkanı kulağı işitmemek, duymamak*, ölçüsüzce konuşmak, kaba ve ağır sözler söylemek. || *Ağzından çıkmak*, söylememesi gereken bir şeyi istemeden söyleyivermek. *Nasıl oldu bilmiyorum, ağzımdan çıktı bir kez.* || *Ağzından çıt çıkmamak*, hiçbir şey söylememek. || *Bir şeyi ağzından düşürmemek*, o şeyden hemen her zaman söz etmek: *O büyük kenti, oradaki arkadaşlarını hiç ağzından düşürmezdi.* || *Ağzından girip burnundan çıkmak*, sözle ya da başka yollar deneyerek bir kimseyi kandırıp bir işe razı etmek. || *Bir şeyi ağzından kaçırmak*, gizli tutmak istediği bir şeyi ayrımına varmadan söyleyivermek. || *Ağzından laf almak*, bir kimseyi konuşturarak gizli şeyleri öğrenmek. || *Ağzından laf, söz, lakırdı dirhemle çıkmak*, çok az konuşmak. || *Ağzından lokmasını almak*, bir kimsenin hakkı olan şeyi ondan almak: *Ağzından lokmasını alsan sesi çıkmaz.* || *Ağzından yel, yeller alsın*, "kötü şeyler söyleme, dilerim ki söylediğin kötü olasılıklar gerçekleşemez" anlamında söylenen söz. || *Ağzını açacağına gözünü aç*, "dikkatli ol, dikkatli olsaydın böyle bir zarara uğramazdın" anlamında söylenir. || *Ağzını açmak*, söz söylemek, konuşmak: *Toplantıda ağzını açıp da tek söz söylemedi;* bir kimseye sert, kötü ve kırıcı sözler söylemek, azarlamak, çıkışmak: *Bir ağzımı açarsam görürsün o zaman.* || *Ağzını açtırmamak*, gereğinden çok konuşarak bir kimseye konuşma olanağı bırakmamak: *Sürekli kendi konuştu, ağzımızı açtırmadı bize.* || *Ağzını aramak, yoklamak*, ne düşündüğünü öğrenmek amacıyla bir kimseyi konuşturmaya çalışmak: *Ağzını ara bakalım, ne düşünüyor?* || *Ağzını bıçak açmamak*, hiçbir şey söyleyemeyecek kadar üzüntü ve sıkıntı içinde olmak: *Öylece susuyor, ağzını bıçak açmıyordu.* || *Ağzını bozmak*, kaba, çirkin sözler söylemek; küfretmek: *Birkaç kadeh içmeyegörsün, ağzını bozar, sağa sola sataşırdı.* || *Ağzını burnunu dağıtmak*, bir kimseyi adamakıllı dövmek. || *Ağzını dilini bağlamak*, bir kimseyi, konuşamaz, söz söyleyemez duruma düşürmek: *Büyü yaptırıp kocasının ağzını dilini bağlamış.* || *Ağzını havaya, poyraza, yele açmak*, elindeki olanakları, fırsatları kaçırdıktan sonra hâlâ ondan bir şeyler ummak, boş yere beklemek. || *Ağzını hayra aç*, "kötü olasılıklardan söz etme" anlamında söylenir. || *Ağzını ıslatmak*, içki içmek: *Kırk yılda bir ağzımızı ıslatalım dedik, cebimizde metelik yok* (arg.). || *Ağzını kapamak*, çıkar sağlayarak bir kimseyi susturmak. || *Ağzını kapat*, "konuşmayı kes, sus" anlamında kullanılır. || *Ağzını kiraya vermek*, konuşması gerektiği halde konuşmaktan kaçınmak, konuşmamak. || *Ağzını kullanmak, satmak*, bir kimsenin düşüncesini kendisininmiş gibi anlatmak. || *Ağzını mühürlemek*, susmak, konuşmamak. || *Ağzını öpeyim, seveyim*, sevindirici bir haber veren ya da söz söyleyen kimselere söylenir. || *Ağzını sıkı, pek tutmak*, sır vermemek, boşboğazlık etmemek. || *Ağzını tıkamak*, bir kimsenin konuşmasını engellemek, onu susturmak. || *Ağzını topla*, "kaba, çirkin sözler söylemeyi kes, doğru konuş" anlamında söylenir: *Benimle böyle konuşamazsın, ağzını topla.* || *Ağzını tutmak*, boşboğazlık etmekten kaçınıp ileri geri konuşmamak. || *Ağzını yaymak*, ağzını yaya yaya konuşmak. || *Ağzının kâhyası*, başkasının sözüne, işine, üstüne vazife olmadığı halde karışan kimse: *Ağzımın kâhyası mısın, dilediğim gibi konuşurum.* || *Ağzının kaşığı, lokması, kalıbı olmamak*, bir iş, bir eylem sözkonusuysa, bir kimsenin üstesinden gelebileceği nitelikte olmamak ya da bir kimse için sözünü edemeyeceği ölçüde değerli olmak. || *(Bir kimseye) ağzının kalayını vermek*, ağzının payını vermek (arg.). || *Ağzının kokusunu çekmek*, bir kimsenin sıkıcı, ezici, katlanılması güç davranışlarına dayanmak. || *Ağzının mühürüyle*, oruçlu olarak. || *(Bir kimseden) ağzının payını, ölçüsünü almak*, bir kimseden hak ettiği karşılığı görmek: *Aldın mı ağzının payını.* || *(Bir kimseye) ağzının payını, ölçüsünü vermek*, onu, sert ve kırıcı sözlerle paylamak, yaptığına pişman etmek. || *Ağzının perhizi yok*, "ağzına ne gelirse çekinmeden söyler" anlamında kullanılır. || *Ağzının suyu akmak*, bir şeyi çok beğenmek, ona imrenmek. || *(Bir şeyden) ağzının tadını almak*, o şeyle ilgili acı bir deneyim edinmek. || *Ağzının tadını bilmek*, yemeğin iyisini, herhangi bir şeyin güzel ve nitelikli olanını seçmek, bu tür şeylerden hoşlanmak. || *Ağzıyla kuş tutsa*, "ne yapsa, ne etse" anlamında kullanılır.

—Akışkan. mekan. Bir kap içindeki akışkanın akmasını sağlayan delik.

—Akust. *Yapay ağız*, insan ağzının yönlendirme ve yayma özelliklerini taşıyacak bir biçim verilen ve olağan konuşma sesi yayan küçük hoparlör.

—Balıkç. *Ağız açkısı*, ağlarda balığın girmesi için ağ ağzını açık tutmaya yarayan demir ya da ağaçtan gergi. —Çeneleri güçlü balıkların ağzından iğneyi çıkartırken ağzı açık tutmaya yarayan telden araç.

—Bayınd. *Giriş ağzı*, yol hendeği ya da yaya şeridi kenarında yağış sularını toplayarak kanalizasyona boşaltmaya yarayan giriş yeri.

—Bçç. *Bıçak ağzı*, bıçaklarda namlunun keskin yüzüne verilen ad.

—Binc. *Ağız yumuşatma*, süvarinin dizgin hareketlerine, atın anında ve gerektiği gibi uyabilmesi için yapılan çalışma. Çene yumuşatma da denir. || *Nemli ağızlı*, kantarma demirini geveleyerek ağzını köpürten ve salya çıkaran ata denir. || *Sert ağızlı*, dizgin işaretlerine ve yardımlara duyarsız kalan at için kullanılır. || *Yumuşak ağızlı*, dizgin işaretlerine kolayca uyan at için kullanılır.

—Camc. Küçük cam şişelerde boğazın çıkıntılı kenarı. || Fırının eritme havuzunun tepkime odası dışında çıkıntı yapan bölümü; bu bölüm harman yükleyicisini takma (eritme havuzunun ön iç yüzeyine) *[fırınlama ağzı]* ya da kepçeyle camın kirlerini yüzeyden alma olanağı verir. (eritme havuzunun yan iç yüzeylerinden) *[temizleme ağzı]* || *Delik ağız*, ağız kenarı ya da boynu olmayan cam kaplarda, gövde tepesindeki yalın açıklık. || *Kaburgalı ağız*, ağız kenarının dışa, aşağı ya da yukarı katlanıp enine yivlenmesiyle oluşan ağız biçimi. || *Yakalı ağız*, ağız kenarının boyuna koşut olarak aşağı ya da yukarı doğru genişçe dışa katlanmasıyla oluşan ağız biçimi.

—Cerr. *Ağızlaştırma ağzı*, içi boş iki organı, örneğin mide ile ince bağırsağı birleştirmeye yarayan yapay delik.

—Ciltç. Bir kitapta formaların kalınlığını veren ve kapaklar arasında görülen üç yüzeyden her biri. (Bu yüzeyler üzerine yaldız sürülebilir.) || *Ön ağız*, kitap sırtının karşısında yer alan ve ciltlenmiş kitapların birçoğunda içbükey olan yüzey.

—Deniz yap. Bir nehrin katı ve sıvı yükünü denize boşaltmasını sağlayan tek ya da çok kollu uç bölümü. (Nehrin akıntısıyla denizin devinimi [özellikle gelgit] arasındaki etkileşim, ağızda morfolojik ve hidrolojik özel bir dinamiği belirler.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—Denizc. Kancaların uçlarıyla sırtları arasındaki açıklık. || *Ağız bağı*, ağır yük altında çalışan bir kancanın ağzının açılmasını önlemek için yapılan bağ. || *Ağız kuşağı*, gemi ya da filikada en üstte bulunan borda kaplaması. (*Çapa tahtası* da denir.) || *Ağız kuşağı tirizi*, ağız kuşağıyla küpeşte kaplamasını birbirinden ayıran tiriz. || *Ambar ağzı*, gemilerde yükleme boşaltma amacıyla kullanılan ve güvertede mezarnalarla çevrilen kapaklı açıklık.

—Dilbil. Sınırlı bir alanda ve belirli bir toplulukta (genellikle kırsal) kullanılan ve kul-

lananlarca, resmi dilden daha aşağı bir düzeyde görülen, genellikle sözlü dil dizgesi.
—Ekmekç. Hamur kazanında, bir kerede yoğrulan hamur miktarı.
—Esk. sil. Miğferin başa geçirilen bölümü; önünde, peçelikli türde bir çift göz oyuğu, siperlikli türdeyse alın siperliği vardır. || *Ağız otu*, osmanlı ordusunda kullanılan, ağızdan dolma toplarda, falye deliklerine konulan baruta verilen ad. || *Ağız otu tavası* → FALYE TAVASI.
—Hidrol. Bir maden suyu kaynağının çıktığı delik.
—Isıt. havld. *Doldurma ağzı*, bir metal sobanın önünde ya da üstünde bulunan ve bir kapı ya da kapakla donatılan açıklık. || *Hava ağzı*, bir şömine ocağını beslemek için dış havanın aralarından geçtiği alçı levhaların tümü. —Bir duman borusuna bağlı olmayan ve kimi gaz aygıtlarında hem yanma havasını sağlamakta, hem de yanma ürünlerini boşaltmakta kullanılan özel deliklerin tümü. —Bir hava kanalının dış çeperine ya da yanlarına yerleştirilen düzenek. (Hava ağzı, havalandırma, ısıtma ya da iklimlendirme havasının girip çıkmasını sağlar.) || *Sıcak hava ağzı*, bir yere sıcak hava vermede kullanılan ağız.
—İşlem. Bir matkabın kesici kenarı. —Bir freze bıçağının kesici kenarının uç bölümü.
—Jeomorfol. *Akarsu ağzı*, akarsuyun denize ya da göle kavuştuğu yer. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Kaynakç. *Ağız açma*, kaynaktan önce parçaların kenarlarını hazırlama işlemi. (İşlem, öğelerin yüzeyiyle 90°'den farklı açı yapan, doğrusal profilli kaynak yüzeyleri elde etme olanağı verir.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Mak. san. Bir aygıtın ya da bir makinenin kapağına açılan delik. —Bir merkezkaç pompada akışkanı emme deliği. || *Hadde ağzı*, hadde deliğinin en geniş yanı.
—Marang. Rendede talaş boşluğunun tabana açılan bölümü.
—Metalurj. Bir yüksek fırının yüklenmesini sağlayan üst bölümü. —Gövdeli fırının üst bölümü. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Ağız gazı*, dökme demirin erimesi sırasında yüksek fırının ağzından çıkan ve % 30 ile 35 oranında karbon monoksit içeren gaz; kalori gücü 1 kcal/m^3 düzeyindedir.
—Müz. Belli bir topluluk ya da bölge müziğinde görülen söyleyiş biçimi, üslup. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Patol. *Ağız kuruması*, tükürük salgısının azalmasına, hatta yok olmasına bağlı olarak ağzın ileri derecede kuruması. (Bazen ihtiyarlarda ve melankoliklerde ya da nevrasteniklerde görülür. Gougerot-Sjörgen sendromu da nedenlerden biri olabilir.)
—Polim. Enjeksiyonla kalıplamada besleme kanalından gelen maddenin kalıba girdiği delik. (Ağız çapı ile besleme kanalı çapı eşit olursa kalıplama türüne "doğrudan enjeksiyon" adı verilir; bu çap daha küçükse ağız "kılcal" ya da "toplu iğne kafalı ağız" adını alır.) [Eşanl. GİRİŞ KANALI.]
—Sepetç. Sepet ve küfelerin, daha sıkıca örülmüş uç kısmı.
—Seram. *Orta ağız*, kütahyalı çini ustalarının, ateşhanede, alev ve ısının ana fırın gövdesine geçtiği deliğe verdikleri ad.
—Sesbilg. *Ağız boşluğu*, kesici dişler, damak ve dil ile sınırlı hançere üstü çınlayıcı.
—Sil. Ateşli bir silahta, merminin çıktığı namlu ucu. || *Ağız kapağı*, top, havan gibi ağır silahların namlu içini toz, toprak vb. maddelerle rutubetten korumak amacıyla namlu ağzına takılan kapak. (Çoğunlukla deri, branda ya da çadır bezinden yapılır. Silah hizmete girdiğinde ve namlu terlemesinin önlenmesi gerektiğinde çıkarılır.) || *Ağızdan dolma tüfek*, ateşli silahlarda, namlusu kaval (yivsiz) ve barutu ağızdan doldurulan tüfek.
—Su işler. *Boşaltma ağzı*, yağmur sularını kanalizasyona boşaltan delik. || *Sulama ağzı*, bir rakoru ve su alma musluğu olan, dökme demirden yapılmış kutu; kutular yol kenarına ya da bahçeye yerleştirilir.
—Tıp. *Ağız iltihabı* → STOMATİT.
—Zool. *Ağız parçaları*, eklembacaklılarda ağzı çevreleyen ya da ağız yakınında bulunan eklemli parçalar; böceklerin üç çift parça (altçene, üstçene ve dudaklar) ile tek parçalardan (üstdudak ve altdudak) oluşan baş eklentileri. (Bk. *ansikl.* böl.)

◆ be. *say. sıf.* + *ağız*, kez, defa: *Çamaşırı iki ağız yıkadıktan sonra komşuya gitti.*
—ANSİKL. Ağız embriyondaki blastoporun gelişmesiyle (protostomia grubu hayvanlar: omurgasızların çoğunluğu) ya da bir dışderi kalınlaşmasıyla *(stomodeum)* oluşur (deuterostomia grubu hayvanlar: derisidikenliler, protokordalar ve omurgalılar). Işınsal bakışımlı hayvanlarla bazı yassı kurtlarda (turbellaria) ortada, ötekilerde öndedir. Suyun girişi için pek çok delik bulunan süngerler dışında, hayvanlarda bir tek ağız vardır. Sindirim aygıtı torba biçiminde olan ilkel hayvanlarda (selentereler, taraklılar, yassısolucanlar, kimi denizyıldızları) bu delik aynı zamanda anus ödevi görür. Ağızda yakalamak, gerektiğinde öldürmek, çiğnemek, katı avları sindirmek için organlar (dokunaçlar, eklembacaklıların ağız parçaları, yumuşakçaların dişlidili, kuşların gagası, omurgalı öteki sınıfların dişleri), sıvıları emmek için organlar (sokucu ya da emici böceklerin hortumu, sülüklerin vantuzu, kolibrinin gagası, dudaklar), besinleri kimyasal açıdan kontrol için organlar (tatma organı: dil, vb.), yutmak için organlar (tükürük bezleri) yer alır. Ama ağız sindirimle ilgili olmayan işlevler de yapar: balıklarda solunum, karada yaşayan omurgalılarda ses çıkarma ve yardımcı solunum, kuşlarda yavruları ve çeşitli nesneleri taşıma, yuva yapma, birçok hayvan grubunda saldırma ya da savunma (ısırma), ipek salgılama (tırtıl) ve vücudun ön kısmının duyarlığı, devingenliği ve ayrıcalı durumuyla ilgili olarak daha başka birtakım işlevler.
—Anat. İnsanda ağız boşluğunun iki deliği vardır: biri önde, dudaklarla sınırlı olan delik, öteki arkada yutak deliği. Burayı yanlarda yumuşak damağın ön kenarı, yukarıda küçük dil ve aşağıda dil kökü sınırlar. Üst ve alt diş kemerleri ağzı ikiye böler: önde ve sağlı sollu yanlarda bulunan ağız-yanak boşluğu ve diş kemerlerinin arkasında kalan gerçek ağız boşluğu.
Ağız, üstte sert damak ile daha arkadaki yumuşak damak, altta dil ve ağız tabanı ve yanlarda yanak mukozası ile çevrilidir. Mukoza tabakası diş etleri de dahil olmak üzere içten tüm ağzı kaplar ve yanlarda *Stenon*, altta *Warton kanalları* ile devam eder. *Stenon kanalı* kulakaltı bezinin tükürük salgısını ağza ileten ve üst birinci azı dişi hizasında yanakların iç kısmında sonlanan kanaldır. Warton kanalı ise, çene altı bezinin salgısını iletir. Ağza alınan besinler kesici dişler ile köpekdişleri tarafından parçalanır, üst ve alt azı dişleri ile de öğütülür. Çiğneme sırasında besinler tükürük ile karışır. Tükürük, besinleri ıslatır ve parçalanmaları sağlar. Ayrıca yapısında bulunan *pityalin* aracılığıyla karbonhidratlar üzerinde özel bir etkisi vardır; bunları dekstrin ve maltoza dönüştürür. Besinler bu hazırlık döneminden sonra lokma haline gelir ve yutularak yemek borusuna geçer. Bütün bu işlemler sırasında tat alma olayı da gerçekleşir ve bu sayede çeşitli besinlerin tat duyumu sağlanmış olur.
—Deniz yap. Deniz ulaşımını düzenleme açısından sualtı ya da suüstü deltaları taşıyan ağızlar haliçlerden büyük farklılık gösterir; haliçlerde gelgit olayının etkileri daha ağır basar. Delta diplerinin biçimini ise gerçekte, nehrin debisi ile taşıdığı maddeler belirler; ama olayda solugan dalgaları, kıyı akıntıları ve tuzlu su kaması mekanizması* etkin rol oynar. Dolayısıyla kanalların derinleştirilmesi ve düzeltilmesi için ya mendirek, ya taraklama yöntemi ya da ikisi birlikte kullanılır.
Mendirek yöntemi, nehrin kıyılarını (setle tutulu ya da değil), koşut ya da hafifçe yakınsak iki bentle denize doğru uzatmaya dayanır; böylece nehrin taşıdığı maddeler, solugan dalgaları ve akıntıların daha çok dağıtıcı etki gösterdiği derin bölgelere aktarılır. Ama bu işlem, engelleyici çökellerin zamanla mendirek ağzında birikimi yüzünden sınırlı kalır. Mendireklerin uzatılması çok pahalıya malolacaksa taraklama yöntemine başvurmak gerekir.
Taraklama yöntemi, iki halde kullanılır: *a)* daha önce setle tutulmuş bir bölümü uzatacak bir kanalın açılması ve bakımı. Taraklanacak kanal, çökellerin en az olduğu bölgede, yani nehir akıntısına göre kıyı akıntısının geldiği yönde açılmalı ve egemen solugan dalgalarının girişini olduğunca engellemelidir (örneğin Mississippi'nin güney ve güney-batı geçitleri); *b)* ağız açıklarında kurulan ve onu az çok çevreleyen setle bir geçit oluşturma. Geçitin yeterince dar açılması ve ekseninin egemen solugan dalgaların sırtlarına dik olması gerekir; çünkü yerel derinlik artışından kaynaklanan akarsu akıntısının güçlenmesi, bu derinliğin korunmasına katkıda bulunur (örneğin Gironde ağzı). Bu sonuncu etki, ağız açıklarında tatlı su ile deniz suyu burgaç yüzünden karıştığında belirginleşir; yukarıdaki olaya 1900 yılına doğru rus mühendis V.E. Timonov'un kullandığı terim uyarınca "suları sürükleme ilkesi" adı verilir.
—Ed. Divan şiirinde sevgilinin ağzı nokta kadar küçüktür. Arap alfabesindeki minik bir gözü olan mim harfine benzetilir, hatta "yok" diye tanımlanır. Bu niteliği ağzın küçüklüğünü ifade ettiği gibi, onun görünmediğini, dudakların onu sakladığını ve içindeki mücevherleri (dişler) göstermediğini belirler. Ağız, kapalılığı ve gizliliği ile bir goncayı andırır; bu bakımdan bir sırdır. Cömertlik sözleri söylemesi bakımından abıhayat; güzellik kaynağı olması açısından Kevser kuyusu; tatlı söz söylediği için kadeh, şeker ve şirin olarak nitelenir. Mücevher ve inci dişleri sakladığı için de dürç (inci kutusu), hokka ve sedefe benzetilmiştir. Ayrıca dudak ile birlikte lâl, yakut, mercan, akik, lale, erguvan, kan, şarap, zerre, cevher, nükte, mana, ruh, can, serap, zülal, İsa-dem olarak kullanılır.
—Jeomorfol. Akarsu ağızları çeşitli nedenlerle değişik biçimlerde oluşur. Bazıları akarsuyun çığırı boyunca karaya doğru sokulmuş uzun bir koy gibidir. Haliç

akarsu **ağzı**

denilen bu tür, karanın alçalması ya da düzeyi yükselen denizin vadilere sokulması ile oluşmuştur. Gelgit hareketlerinin, dalgaların ve akıntıların, akarsuların getirdiği alüvyonlardan daha çoğunu uzaklaştırdığı kıyılar, haliç oluşumuna elverişlidir. Birikimin egemen olduğu deltalarda akarsu ağızları daha farklıdır. Buralardaki akarsular zaman zaman meydana gelen taşkınlar sonucunda birkaç kola ayrılır. Ağız kolları denilen bu yeni çığırlar, kendi doğal yatakları içinde denize doğru ilerler. Bunlardan, yeterince su geçirmeyenlerin ağızları yanında kıyı okları meydana gelerek lagünler oluşur.

Akarsu ağızları, özellikle haliçler, İlkçağ'dan beri yerleşme, av, liman ve ticaret yeri olarak önemli rol oynamışlardır. Geçmişteki büyük uygarlıkların çoğu buralarda geliştiği gibi, günümüzün birçok önemli limanı (Londra, Hamburg, New York, Liverpool, Bordeaux vb.) da haliçlerde kurulmuştur.

Akarsu ağızları değişik bir biyolojik ortamla belirlenir. Burada, alttan bir kanca gibi sokulan tuzlu deniz suyu, üstteki daha hafif tatlı su ile karışır. Fiziksel ve kimyasal parametrelerin sık sık değiştiği bu devingen acısu ortamında, koşullara uyabilen çeşitli solucanlar, yumuşakçalar, kabuklular, bazı balıklar ve bunlarla geçinen kuşlar yaşar.

—Kaynakç. Ağız, küçük parçalarda elle, büyük parçalarda makinelerle açılır. Genellikle gemi, depo vb.'nin yapımına yarayan kalın saclardan başka, kaynakla kolayca birleştirmek için çelik borulara da (örneğin boruhatları) uygulanır.

—Metalurj. Modern gövdeli fırınların ağzında (yüksek fırınlar, kireçli fırınlar, kupol fırınları), çoğunlukla otomatik yükleme, yük dağıtımı ve yanma gazlarının gerikazanımı düzenekleri vardır. Kok ve maden filizi, röset bölümünden ağıza kadar çıkıp inen küçük vagonlarla ya da kepçelerle taşınır.

—Müz. Kadın, erkek söyleyiş biçimini ayrımlamak için kadın ağzı, erkek ağzı biçiminde kulanıldığı gibi, yöre adlarıyla birlikte de söylenir: *Eğin ağzı, Harput ağzı, azeri ağzı, acem ağzı gibi.*

—Zool. Üstün yapılı kabuklu hayvanlarda, örneğin ıstakozda, ağız sağa ve sola açılabilen, bir çift sert ve dişli *altçene* ile kapanır; bunun biraz gerisinde bir çift çok küçük *üstçenecik* ve bir çift biraz daha büyük *üstçene* görülür; daha geride bulunan ve gittikçe daha büyük olan üç çift *çeneayağı* da avların parçalanıp yenmesine yardım eder. Örümceklerde yalnız bir çift zehir çengeli (keliser) [gerçek örümceklerde zehirlidir] ve onun ardında bir çift pedipalp bulunur; bunlar akreplerde kıskaç biçiminde gelişmiş, örümceklerde körelerek sadece avlarının vücut sıvısını emmeye yarar organlar halini almıştır. Kırkayaklarda bir üstdudak, bir çift altçene, bir çift çene, üzeri dokunaççıklarla dolu bir altdudak bulunur. Aynı parçalar böceklerde de bulunur, ama her türün beslenme rejimine göre önemli ölçüde değişik olarak. Özgülleşmemiş ilkel tipte bir böcekte (hamamböceği) önden arkaya doğru, bir üstdudak, bir çift güçlü altçene, üzeri dokunaççıklarla dolu karmaşık yapılı bir çift üstçene ve birbirine benzer iki üstçene parçasının kaynaşmasıyla oluşan ve üzerinde dokunaççıklar bulunan bir altdudak bulunur. Öğütücü ağzı olan etçil (cıcındella) ya da otçul (mayısböceği) böceklerde bu tip pek az değişiklik gösterir. Yabanarısında (öğütücü ve yalayıcı) altdudaktan kaynaklanan bir dil taslağı görülür; balarısında (balözü emici) uzun ve tüylü bir dil vardır ve öteki parçalar da uzundur. Emici bır böcek olan sinekte, kendine özgü tek parçalar, ucu bir çeşit emici süngeri andıran bükülgen bir boru oluşturur; sokucu bir sinek olan çeçesineğinde ağız parçaları uzun iğnelere dönüşmüştür. Balözü emici böcekler olan kelebeklerde çene parçalarının birleşmesinden oluşan ve uzunluğu bazılarında gövde uzunluğunu aşan, düzelip açılabilen sarmal bir hortum bulunur. Daha başka böcekler, büvelekler, sivrisinekler ve tahtakuruları sokar ve ağız parçalarının yardımıyla kan emerler; bunlarda parçaların kimisi sivrileşmiş, kimisi değişik parçaların bir araya gelmesiyle karşılıklı oluklar halinde birleşerek tam bir boru biçimini almıştır. (→KARDO, GALEA, GLOSSUM, DUDAK, LACINIA, ALTÇENE, ÜSTÇENE, PALP, PARAGLOSSUM.)

AĞIZ a. Yeni doğurmuş memelilerin koyu, yapışkan ilk sütü.

—ANSİKL. Folk. Anadolu'nun birçok yöresinde bir kişi,ineği ya da koyunu yavruladığında, komşularına birer tas ağız sütü gönderir. Komşular da, tuzun bereketi simgelediğine inanıldığı için, tası tuzla doldurarak geri verirler.

—Kad. doğ. Ağızın bileşimi sütün bileşiminden çok değişiktir; ağızda albümin ve madensel tuz daha çok, lipit daha az, kazein yoktur. Çok geçmeden onun da bileşimi sütünkine yaklaşır.

—Zootekn. Memelilerde, doğumu izleyen ilk günlerde salgılanan ağız, normal sütten oldukça değişik nitelikler taşır. Ağız çok yoğun, sarımsı ve yapışkandır. İnekte, normal süte göre, azotlu madde bakımından dört kat, madensel tuzlar ve yağlı maddeler bakımından üç kat daha zengindir. Buna karşın, laktoz bakımından o kadar zengin sayılmaz. Gebelik sırasında dölütün bağırsağında biriken artık ürünlerin dışarı atılmasını sağlayan ağız, bağırsakları yumuşatıcı özellikler taşır. Öte yandan, çeşitli bulaşıcı hastalıklara karşı yavruya bağışıklık kazandıran antikorlar içerir. Dahası, ağız yeni doğan için yararlı bir besindir.

Süt ineğinden sağılan ağız sütüne gelince, kaynatıldığında kesilen bu süt, işlemeye ve içilmeye elverişli değildir. Doğumdan sonra beşinci günden başlayarak inek sütü satışa sunulabilir.

AĞIZAĞIZA a. Tıp. Hastanın ağzından ya da burnundan üfleyerek doğrudan akciğerlerine basınçla hava doldurmayı öngören yapay solunum yöntemi.

—ANSİKL. •*Teknik. 1. aşama:* yaralı sırtüstü yatırılır, ağız boşluğu ve geniz temizlenerek üst solunum yollarının açıklığı sağlanır. Bir elle baş geriye doğru itilerek iyice gergin hale getirilir, burun kapatılır; öteki elle altçene yarı çıkık hale getirilir; bunun için ya çene yukarı çekilir ya da el, ense altına konur.

2. aşama: yaralının ağzı açılır ve kurtarıcının dudakları, hiçbir aralık kalmayacak şekilde yaralının dudaklarına yapıştırılır.

3. aşama: üfleme aşaması. Kurtarıcı üflemeden önce hastanın göğsünü şişirip genişletecek kadar derin soluk almalıdır. Üfleme ritmi dakikada 15-20'dir; çocuklarda daha hızlı olmalıdır.

4. aşama: soluk verdirme aşaması. Kurtarıcı kendini geri çeker, yaralının göğsü kendi kendine iner ve soluk verilmiş olur.

Hasta sırtüstü yatırılamadığı hallerde, örneğin yol üstünde ya da bir yıkıntı içinde bulunan kişilerde, ağızağıza tekniği, gene enseyi gerginleştirerek oturur durumda da uygulanabilir. Genç ve küçük çocuklarda kurtarıcı hem ağızdan hem burundan aynı zamanda üfleyebilir.

• *Ağızağızanın yararı:*

—özel bir niteliği olmayan birisi tarafından da her yerde ve her durumda uygulanabilir;

—yaralanan kişiyi zamansız kaldırmayı gerektirmez;

—hiçbir araca ihtiyaç göstermez; bununla birlikte kurtarıcının ağzı ile yaralının ağzı arasına çeşitli kanüller yerleştirilebilir.

Bununla birlikte, ağızağızanın da bazı sakıncaları vardır:

—kurtarıcının çabuk yorulması, sık sık başkalarıyla yer değiştirmesini gerektirir;

—kanama, kusma ya da aşırı sümük ve balgam salgısı olduğu zaman, durum tıksindirici olacağı gibi soluk verme de etkisini önemli ölçüde yitirir. Üst solunum yollarının yeni baştan temizlenmesi ile birlikte, hastayı çabucak yan yatırmak gerekir. Ağızağıza yöntemi çok acil bir reanimasyon yöntemi ve herhangi bir solunum sıkıntısı ya da tehlikesi halinde ilk tedavi aracıdır, hatta dıştan kalp masajını da katmak koşulu ile kalp durmasında da uygulanabilir.

AĞIZBİRLİĞİ a. **1.** İki ya da daha çok kişinin anlaşarak bir konuda aynı şeyleri söylemesi: *Tanıklar ağızbirliğiyle onu suçladılar.* **—2.** *Ağız birliği etmek, yapmak,* bir konuda aynı şeyleri söylemek üzere anlaşmak, aynı şeyleri söylemek: *Tanıkların ağızbirliği etmiş oldukları yargıcın da dikkatini çekti.*

AĞIZBURUNA a. Tıp. Ağızağıza yönteminin dayandığı ilkelere dayalı yapay solunum yöntemi. (Altçeneyi tutan elin baş parmağı ile alt dudak üst dudağa bastırılarak ağız kapatılır, dudaklar boğulanın burnuna sıkıca yapıştırılır, öteki el de alnı tutar. Küçük çocukta, özellikle süt çocuğunda kurtarıcının ağzı, burna ve ağza aynı zamanda üfler. Özellikle bu durumda mideye üfürmemeye çok dikkat edilmeli ve midenin üstüne düzenli olarak bastırılmalıdır.)

AĞIZCIL sıf. Psik. Ağızsallığa ilişkin.

—Psikan. Ağızcıl döneme ilişkin. || *Ağızcıl aşama,* libido evriminin ilk dönemi. Ayırt edici özelliği, meme çocuğunun, beslenmeden, ağzın ve dudakların etkinliğinden tat almasıdır. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Psikan. Başlangıçta, fizyolojik bir gereksinime bağlı olan emme zevki, her tür cinsel doyumun ilk şeklini oluşturan özgül bir özerotizm (otoerotizm) etkinliği bölgesi haline gelir. S. Freud, 1915'te, ağızcıl aşamanın yamyamsı yanını vurgulamıştı. Buna göre, isteğin nesnesiyle kurulan bağıntı, "yemek-yenmiş olmak"tır ve buna "bedene alma" denir. Bu belirimler, daha sonralara, ya ilk şekliyle ya da şekil değiştirerek, ama yatırım bölgesi her zaman ağız olarak yeniden ortaya çıkabilir.

K. Abraham, ağızcıl aşamada, iki evreyi birbirinden ayırt eder: emme evresi ve sonra da, dişlerin çıkışıyla ısırma ve yeme fantazmalarına denk düşen sadik ağızcıl dönem. Abraham'ın öğrencisi M. Klein için ağızcıl aşama, çocuk ile anne memesi arasındaki ilişkiye bağlıdır: doyum ve engelleme, çocuğun memeyle hem iyi hem kötü olabilen ilişkisini belirler. Daha sonraları bunun eşdeğeri, yine aynı ayrımı taşıyan baba penisi olacaktır. Ayrıca ileri sürdüğü Oidipus anlayışının da açıkça gösterdiği gibi, M. Klein'a göre, ağızcıl evrenin özgül isteklerine, üremsel istekler de karışır.

AĞIZDAN be. Bir haberin, bilginin, çağrının sözle iletildiğini belirtmek için kullanılır; şifahen: *Davetiyeler yetişmediği için düğüne herkesi ağızdan çağırdılar.*

AĞIZLAK a. Kimi nefesli çalgılarda, ağızlığın dudağa dayanan bölümündeki hunimsi tepe çukurluğu.

AĞIZLAMA → VOKALİZ.

AĞIZLAMAK g. f. **1.** *Bir şeyi ağızlamak,* herhangi bir parçayı yuvasına oturtmak için ayarlamak. **—2.** *Yörs. Bir işi ağızlamak,* o işe başlamak: *Hele ekinleri ağızlayalım, arkası kolay gelir.* **—3.** *Yörs. Bir kimseyi, hayvan topluluğunu ağızlamak,* yolcu etmek, yola çıkmak: *Onu dün akşam ağızladık. Sürüyü ağızlamak.* **—4.** *Yörs. Yemeği ağızlamak,* üstünden yemek.

—Denizc. *Bir yeri ağızlamak,* bir limana, bir kanala, bir geçite girecek gemi için liman ya da geçit ağzını ortalamak. || Bir çubuğu destemorasına, bir direği ıskaçasına geçirmek.

—Halk müz. Nefesli sazları çalmak üzere ağızlığı dudaklara dayamak.

◆ **ağızlamak** gçz. f., **ağızlanmak** dönşl. f. *Yörs.* Sözkonusu bitki ise, yeşermeye

başlamak; yeşermek, büyümek: *Ekinin ağızlamış mı? Artık ağızlandılar.*

◆ **ağızlaşmak** işt. f. *Yörs.* Anlaşmak, ağızbirliği etmek: *Ağızlaşmışlar, hepsi de beni suçluyorlar.*

◆ **ağızlatmak** ettirg. f. *Yörs. Bir şeyi ağızlamak,* kesici bir aletin körleşen ağzını keskinleştirmek; bilemek.

AĞIZLANDIRMA a. Cerr. Boru biçimindeki bir içorganı kestikten sonra yerinde kalan bölümünü bir başka içorgana ya da deriye bağlama (örneğin üreteri rektuma ağızlandırma).

AĞIZLANMAK → AĞIZLAMAK.

AĞIZLAŞMA a. Anat. İki damarın birbiri içine geçerek birleşmesi. (Eşanl. ANASTOMOZ.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Bot. Aralarındaki ayırıcı zarların ortadan kalkmasıyla bitkisel iki öğenin birleşmesi. || *Damarların ağızlaşması,* yaprak damarlarındaki uç kolların birbirleriyle birleşmesi ve tümünün bir ağ biçimini alması.
—ANSİKL. Anat. İki damar arasında ağızlaşma ya damarlar boyunca uzunlamasına (kemer biçimi ağızlaşma) ya da birbirine koşut iki damarı birleştiren kısa bir damar yardımıyla (enine ağızlaşma) yapılır. Atardamar ağızlaşması, damar kökünün işlevini yitirdiği durumlarda kan akımının yolunu değiştirmeye yarar ve damarlanma bozukluğuna yol açmadan kimi atardamarların bağlanmasını sağlar.

AĞIZLAŞMAK → AĞIZLAMAK.

AĞIZLAŞTIRMA a. Cerr. İki yolu, kanalı ya da boşluğu birleştirme. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Kapıtoplardamar-anatoplardamar ağızlaştırması,* kapıtoplardamarda basınç yüksekliği hallerinde cerrahi olarak kapıtoplardamarını alt anatoplardamarla ağızlaştırma.
—ANSİKL. Ağızlaştırmalar, çoğunlukla sindirim kanalında, safra yollarında, kan damarlarında ve üreterlerde gerçekleştirilir. Bu ağızlaştırmaların amacı ya bu yollarda çıkarılan parçadan sonra devamlılığı sağlamak ya da bu yolları kısaltmaktır. Ağızlaştırma iki ayrı organı ilgilendirebilir: örneğin *safra yolu-sindirim kanalı* arasında yapılan ağızlaştırmalar, safra yolları ile bağırsağın bir parçasını birbirine bağlar. Ağızlaştırmalar çeşitli biçimde yapılabilir: uç uca ya da ağızağıza; yan yana ya da sırt sırta; bir uç bir yana (kesilen organın ucu öteki organın yanına açılan ağıza).

AĞIZLATMAK → AĞIZLAMAK.

AĞIZLI sıf. *Nit. sıf.* ya da *say. sıf. + ağızlı,* ağzı belirtilen nitelikte ya da nicelikte olan şey için kullanılır: *Küçük ağızlı bir testi. Kocaman ağızlı bir bebek. İki ağızlı balta.*

AĞIZLIK a. **1.** İçmek için ucuna sigara ya da puro yerleştirilen, tahtadan, lüle taşından, kehribardan vb. içi delik çubuk. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Nargile marpucunun ağza alınan uç kısmı. **—3.** Telefon vb. aygıtlarda, kulaklığa karşıt olarak ağza yaklaştırılan, sesi ileten bölüm. **—4.** Kuyu ağzına konulan yuvarlak, taş ya da demirden delikli bilezik; kuyu bileziği. **—5.** Hayvanların ısırmalarını engellemek ya da yemelerini denetlemek için ağızlarına takılan tel ya da iplik kafes. **—6.** Boruların, boşaltıcıların ağzına takılan uç. **—7.** *Yörs.* Meyve küfelerini örtmek için yaprak ve dallardan yapılan kapak. **—8.** *Yörs.* Huni. **—9.** *Yörs.* Fırını tutuşturmak için ağzına konulan odun.
—Al. tak. *Mengene ağızlığı,* sıkıştırma sırasında kırılgan parçaların bozulmasını önlemek için bir mengenenin her iki çenesine takılan levha. (Bu parça kurşun, bakır, hafif alaşım, plastik, vb. gibi yumuşak malzemeden yapılır.)
—Binc. Gemin atın ağzında bulunan demir bölümü.
—Dokmc. Atkıların ya da desen ipliklerinin geçirilmesi için alt ve üst çözgülerde oluşturulan boşluk, açıklık. (Eşanl. FIRK.) || *Açık ağızlıkla çalışma,* ağızlık tamamen düşmeden tefenin vurmasını sağlayan dokuma biçimi. || *Ağızlık açısı,* çözgülerin iki gruba ayrılmasıyla oluşan açı. (Açı içinde dokuma tezgâhının mekiği gidip gelir.). —Gücü çerçevelerinin bir bölümünün kalkması ve aynı anda öbür bölümünün inmesi sonucunda elde edilen açı. || *Ağızlık açma,* dokuma sırasında çözgü ipliklerini indirme ya da kaldırma eylemi. || *Ağızlık arama,* son atılan atkının ağızlığını bulmak için tezgâhı ileri ya da geri çalıştırma. || *Ağızlık değiştirme,* desenli kilim tekniğinde, desendeki renk sınırları arasında kalan boşluğu dokumak için el ile bastırarak çözgülerin durumunu değiştirme. || *Ağızlık değneği,* el tezgâhlarında, çözgüleri ayırmak için kullanılan, kalınca, uzun tahta. || *Ağızlık eğrisi,* dokuma tezgâhında, ipliğin bir yanının gerilip öbür yanının gevşemesiyle oluşan eğrilik. || *Ağızlık mesafesi,* gücü çerçeve takımından, dokuma tezgâhının iplik taşıyıcısına kadar uzanan çözgü boyu. || *Ağızlık yapma,* çözgü tellerinin birbirine karışmaması için, her telin baş ve işaret parmağı yardımıyla çapraza alınması. || *Kapalı ağızlıkla çalışma,* ağızlık düştüğü anda tefenin atkıya vurmasını sağlayan dokuma biçimi. || *Yanlış ağızlıkla çalışma,* bir iplik yerine yanılgıyla öbürünü alma.
—Halıc. *Ağızlık açma,* goblen tezgâhında, çözgü ipliklerini iki gruba ayırmak için ayakçalardan birini harekete geçirme.
—Hidrol. ve Bahç. Bir sulama hortumunun ucuna takılan ve suyu ayarlayıp yönlendirmeye yarayan düzenek.
—Kilitç. Kapıya tespit edilen kilit levhası; kilide karşıt yönde ya da kilidin her iki yanına gelecek biçimde kapıya tespit edilen bu levhanın üzerinde anahtarın geçmesi, kapı kolunun çevrilmesi için bir ya da iki delik bulunur.
—Müz. Üflemeli çalgılarda, dudakların yanaştırıldığı, dil görevi yapan parça. (Bakır üflemeli çalgıların ağızlığı çanak biçimindedir ve genişliği, çalgının tizlik ya da pesliğine bağlıdır. Kıvrımlı trompetin, borunun ve konik büğlülerin özel biçimli ağızlıkları vardır. Çanak, ağızlık dibiyle son bulur. Ağızlık, çalgının tınısına göre ayırıcı özellikler taşır.) || Yan flütlerde, yumurta biçiminde yanal delik. || *Ağızlık dibi,* bir ağızlığın çanağının en dar bölümü. (Ağızlık dibi, çalgının seslerine canlılık ve güç verecek biçimde hesaplanır.)
—Sil. Tahta ya da madenden yapılmış kınlarda, kesici silahın ağzının aşınmasını ve iki parçadan oluşan kının açılmasını önlemek için konulan halka biçiminde parça. (*Kın ağızlığı* da denir.)
—ANSİKL. Ağızlık, XIX. yy.'ın ikinci yarısında, tütünü sigara kâğıdına sararak içme alışkanlığının yaygınlaşmasıyla kullanılmaya başlandı. Yasemin, gül, kiraz ağacından; kehribar, lületaşı, oltutaşı ya da tahtadan yapılırdı. Altın, gümüş, sedef işlemeli olanları, savatlı, mineli türleri vardı. Oyma, hâk, telkârî, mine, savat, ağızlık yapımında kullanılan süsleme teknikleriendendi. Ucu genellikle kehribardan yapılırdı. Üç parçadan oluşanların ağza gelen bölümüne *başlık,* uç bölümüne *etek,* uçtaki kertikli yuvarlak bölüme *imame* denir; ucu yassıysa *damaklı* adını alırdı. Başı yuvarlak ve oval, ortası kalın, uca doğru incelenine *keçi memesi* denirdi. Eskişehir'in lületaşı, Erzurum'un oltutaşı, Bursa'nın yasemin, İstanbul'un gümüşlü, Sivas'ın eski çubukları andıran tahta ağızlıkları ünlüydü. (TAKIM, SİGARALIK da denir.)

AĞIZLIKÇI a. Ağızlık yapan, satan kimse.

AĞIZSAL sıf. Antropol. *Ağızsal gösterge,* dudak yüksekliğinin, ağız genişliğine oranının yüzle çarpımının verdiği sonuç.

AĞIZSALLIK a. Psik. ve Ruhbil. Uyarlanmış ya da uyarlanmamış olsun, beslenme davranışının temelini oluşturan ayırt edici özellik.

AĞIZSIL sıf. Ağızla ilgili olan şey için kullanılır.
—Sesbilg. Havayı yalnızca ağız boşluğundan vererek çıkarılan bir ses birimi (ünlü ya da ünsüz) için kullanılır.

AĞIZSILAŞMA a. Sesbilg. Bir genizsi sesin tüm ya da kısmi olarak ağızsı bir sese dönüşmesi (örn. "bana"daki [ŋ]'nin ağızsılaşması).

AĞIZSILAŞTIRMAK a. Sesbilg. Söyleyiş sırasında bir sesin genizsiliğini yok etmek ya da hafifletmek.

AĞIZSIZ sıf. **1.** Ağzı olmayan şey için kullanılır. **—2.** *Ağızsız dilsiz,* yumuşak başlı, sessiz.

AĞIZSIZLAR a. Zool. Ağzı olmayan, ağız yerinde bir zar ve bunun çevresinde tekdüze bir kirpik dizisi bulunan protozoer takımı. (Çoğunlukla büyük boyda, kimi zaman zincirleme diziler halinde bulunan *ağızsızlar,* genellikle az kıllı solucanların sindirim borusunda asalak yaşar. Kimilerinde bir iç iskelet ve tutunma organları [kancalar] vardır. Bil. a. *astomata.*)

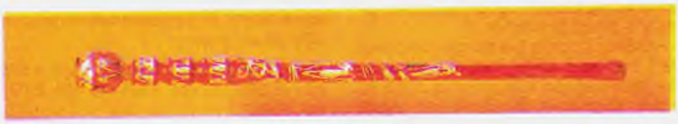
AĞIZSIZLIK a. Tıp. Doğuştan ağız yokluğu biçiminde ucubelik. (Eşanl. ASTOMİ.)

AĞKEPÇE a. Balıkç. İpten örülerek yapılan sepet biçiminde saplı kepçe.

AĞKURDU a. Ördükleri ağ içine gizlenerek beslenen ve bu sırada meyve ağaçlarına zarar veren kelebek tırtılı. (Elma ağkurdu *[Hyponomeuta malinellus]* elma ağaçlarında, erik ağkurdu *[H. padellus]* erik ağaçlarında yaprak ve filizleri yiyerek zarara neden olur.)

AĞLA a. *Yörs.* **1.** Hayvanların girmesini önlemek için tarla ya da bahçelerin çevresine çalı çırpıdan yapılan çit. **—2.** Tarlaların arasında kazıklara, yatay durumda uzun sırıklar çakılarak oluşturulan sınır.

AĞLAMA a. Ağlamak eylemi.
—Elektroakust. Gerek kayıtta, gerek okumada dayanağın geçiş hızındaki çalkalanmalardan kaynaklanan parazit etki. (Kulak bu etkiyi okuma sırasında sesin alçalması ve yükselmesi biçiminde algılar.)
—Kayıt ve okuma aygıtlarında hız çalkalanmalarının tümü. (Fonografik plakların okunması sırasında bazen gözlenen ağlama olayının en sık rastlanan nedenleri, pikap tablasının dönme hızındaki düzensizlik, plağın merkezden uzaklaşması ya da yapım hatasıdır.)

ağızlık

Ağlama duvarı, Kudüs'te Herodes tapınağının (Şelomo tapınağının değil) kalıntılarına verilen ad. İsrail arkeologları tarafından "Batı duvarı" diye adlandırılan bu kalıntılar, geleneksel ibadet yerlerinden biridir. Musevi müminler buraya gelir ve Yehova tapınağının yıkılışını ve yahudi kavminin dağılışını anmak üzere toplanırlar. *Ağlama duvarına dönmek,* herkesin derdini dinlemekten kendi işini yapamaz durumuna düşmek, deyimi buradan gelir.

AĞLAMAK gçz. f. **1.** Bir kimse sözkonusuya, bir üzüntü, acı ya da şiddetli bir duyumun etkisi altında gözyaşı dökmek: *Gözlerin kızarmış, ağladın mı? Çok sulu gözlüdür, sevinince de üzülünce de ağlar.* **—2.** *Bir kimseye ağlamak, bir kimsenin arkasından ağlamak,* yitirilen bir

Fuad Ağralı

Jean de Berry dukunun mezarındak ağlayıcı kaymaktaşından (XV. yy.) Bourges müzes

kimse için üzülmek, gözyaşı dökmek: *Babasının arkasından çok ağladı. Ona hâlâ ağlarım, ne iyi çocuktu.* **—3.** *Bir şeye (soyut) ağlamak,* onun için üzülmek, yanmak: *Kaderine haline ağlamak. Boşa geçen yıllarına ağlamak.* **—4.** *(Bir kimseye) ağlamak,* halinden yakınarak kendisini o kimseye acındırmak: *Müdüre ağlayıp zam koparmak istedi.* **—5.** Ağaç sözkonusu ise, budanan yerinden besisuyu akmak. **—6.** *Ağlamış suratlı,* yüz ifadesi hüzünlü, kederli olan kimse için kullanılır. || *Ağlaya ağlaya,* ağlayarak, gözyaşı dökerek.

◆ **ağlanmak** edilg. f. Ağlamak eylemine konu olmak: *Onun ardından çok ağlandı, çok yas tutuldu.*

◆ **ağlanmak** dönşl. f. *Esk.* İçin için ağlamak: *Gözleri yaş ile dolmuş ağlanur / Kendü kendüye turuben söylenür"* (Tazarruname, XV. yy.).

◆ **ağlaşmak** işt. f. Sözkonusu bir topluluk ise, birlikte gözyaşı dökmek: *Ölü evinde ağlaşan insanlar.*

◆ **ağlaşmak** dönşl. f. Durumundan sürekli yakınmak,sızlanmak: *Her zaman ağlaşacak bir şey bulur. Ağlaşmayı bırak, ne istiyorsan onu söyle. Ağlaştığına bakma, hali vakti yerindedir.*

◆ **ağlatmak** ettirg. f. *Bir kimseyi ağlatmak,* onun gözyaşı dökmesine, üzülmesine neden olmak: *Çocukcağızı kızdırıp ağlattılar. Bu film beni nedense çok ağlattı.*

AĞLAMAKLI sıf. **1.** Bir kimsenin sızlandığını, başkalarında acıma uyandırmaya çalıştığını belirten şey için kullanılır: *Ağlamaklı bir yüzle borç istedi. Ağlamaklı bir bakış.* **—2.** *Ağlamaklı olmak,* ağlayacak gibi olmak, ağlayacak duruma gelmek.

AĞLAMALI sıf. Ağlayan, sızlayan; ağlamaklı.

AĞLAMSAMAK gçz. f. Ağlar gibi olmak, ağlamaklı olmak.

AĞLAMSI sıf. Ağlar gibi görünen.

AĞLANMAK →AĞLAMAK.

AĞLASUN, Burdur'a bağlı ilçe; 11 505 nüf. (1990); 317 km²; 8 köy. Merkezi Burdur'un 29 km G.-D.'sunda *Ağlasun* (antik Sagalassos); 5 252 nüf. (1990).

AĞLASUN çayı, Akdeniz bölgesinde akarsu; yaklş. 20 km uzunluğunda. Başköy yakınlarından doğar; Akdeniz'e dökülen Aksu ırmağına karışan Isparta çayının kolunu oluşturur.

AĞLASUN dağı, Burdur'a bağlı Ağlasun ilçesinde dağ. İlçenin K.-D.'sunda, Akdağ kütlesinin uzantısıdır (2 271 m). Jura-Kretase yaştaki kalkerden oluşur. Yamaçları diktir.

AĞLAŞIK sıf. (*ağ*'dan). Polim. *Ağlaşık polimer,* ağ oluşturmak için zincirlerin birbiriyle birleştiği polimer.
—ANSİKL. Zincirler (ya da makromoleküller) bağımsız değil, birbirine kimyasal bağlarla bağlıdır. Kükürtlenmiş doğal kauçuk, stirenin ve divinilbenzenin eşpolimerleri, fenoplastların ve aminoplastların çoğu ağlaşık polimerlerdir. Ağlaşık bir polimer çözünmez ve erimez; bununla birlikte, birçok çözücüde şişer.

AĞLAŞMA a. Polim. Bir polimerin, bağımsız makromoleküllerden oluşmuş bir halden, kimyasal bağlarla bağlı makromoleküller içeren bir hale geçişi. (Bir polimerin ağlaşması, bir ağ oluşumuna denk düşer.)

AĞLAŞMAK → AĞLAMAK.

AĞLAŞTIRMAK f. Polim. Bir ağ oluşturmak üzere polimer zincirini kendi aralarında bağlamak.

AĞLATICI sıf. Ağlamaya yol açan.

AĞLATMAK →AĞLAMAK.

Ağlayan kadınlar lahdi, Sidon (Sayda) krallar mezarlığında bulunmuş lahit; sütunlu lahitlerin ilk ve önemli örneklerindendir. Osman Hamdi Bey'in İskender lahdi ile birlikte bulduğu yapıt (1887), İstanbul Arkeoloji müzesi'ndedir. İon tapınakları biçimindeki ak mermer anıtın kapağını çevreleyen greko-pers üslubundaki cenaze töreni betimi önemli özelliklerindendir. Yarım sütunlar arasındaki yüzlerde yüksek kabartma tekniğiyle işlenmiş yas tutan 18 kadın figürü vardır. İ.Ö. 360-350'ye tarihlenen lahdin, Sidon kralı Straton I'e ya da zengin bir Sidon'luya ait olduğu sanılıyor.

Büyük Larousse

Ağlayan kadınlar lahdi
İstanbul Arkeoloji müzeleri

Ağlayan nar ile gülen ayva, Billur köşk masalları'ndan biri. Anadolu'da oldukça yaygındır. Erkek çocuk sahibi olmak isteyen bir padişahın ve kızken erkek olan çocuğunun başından geçenleri konu edinir. Cinsiyet değiştirme ve bu yolla mutlu bir sona ulaşma, masalın ana motifini oluşturur. Masalda, aşk üçgeni içinde kimi insanların mutlulukla, kimilerinin de mutsuzlukla karşılaşacağı anlatılır. Erkek çocuğa sahip olmayan babası tarafından öldürtülmek korkusuyla ülkesinden kaçan genç kız, başka bir ülkede, konuşan atının yardımıyla birtakım güç işleri başarır. Devlerin bedduasıyla erkek olur, fakat o ülkenin padişahının kızıyla evlenerek babasının ülkesine mutlu döner.

AĞLAYICI a. Kimi ülkelerde cenazeyi izlemek ve ölüye ağıt yakmak için parayla tutulan kimse.(AĞITÇI, YASÇI da denir.)
—ANSİKL. Güz. sant. Ağlayıcıları gösteren kabartmalar ve heykelcikler Ortaçağ batı sanatında çok kullanılmıştır. Bunlar, ya mezarı çepeçevre sararlar (Yiğit Philippe'nin mezarı),ya da lahit kapağına taşıyıcılık ederler (Philippe Pot'un mezarı, Louvre müzesi).

AĞLAYIŞ a. Ağlamak eylemi ya da biçimi.

AĞLI sıf. *Nit. sıf. + ağlı,* ağı belirtilen nitelikte olan don, şalvar ve pantolon vb. için kullanılır: *Bu yörede erkekler de uzun ağlı şalvar giyer.*

AĞLI, Kastamonu iline bağlı ilçe; 4 805 nüf. (1990); 15 köy. Merkezi *Ağlı*; 2 631 nüf. (1990).

AĞMA a. *Yörs.* Akanyıldız, Şahap.

AĞMAK gçz. f. **1.** *(Yukarıya doğru) ağmak,* yükselmek, havalanmak: *Peygamber Aleyhisselâm eyitti: Ol gece kim Mirac'a ağdım, Cebrail beni anda iletti* (Kısas-ı Enbiya, XIV. yy.). *İt ünü göğe ağmaz* (atasözü). **—2.** *(Bir yere) ağmak,* ağırlaşarak o yana eğilmek; sarkmak, meyletmek: *Terazinin ağan kefesini bir türlü dengeye getiremiyordu.* **—3.** *(Bir yere) ağmak,* gökcisimleri sözkonusuysa, (bir yöne doğru) kaymak, akmak: *Batıya ağan güneş. Gökte bir yıldız ağdı.*

◆ **ağdırmak** ettirg. f. *Bir şeyi ağdırmak,* onun ağmasını sağlamak, ağmasına yol açmak.

AĞMAN a. *Yörs.* Kusur, kabahat, ayıp, ağduk.

AĞMANTARLAR a. Kimi türleri insanda ve hayvanlarda hastalık yapan ilkel hifli mantarlar. (Üreme biçimleri tam bilinmediği gibi sistematikteki yerleri de pek belirgin değildir. Bil. a. *hyphomycetes.*)

AĞMÂZ çoğl. a. (ar. *ġamż*'ın çoğl. *aġmāż*). *Esk.* Gözyummalar, kayırma ve kolaylık göstermeler.

AĞNÂ sıf. (ar. *ġına*'dan *aġnā*). *Esk.* Çok zengin, pek zengin.

AĞNAK a. *Yörs.* At, eşek, katır gibi hayvanların yatıp debelendikleri tozlu, topraklı yer.

AĞNAM çoğl. a. (ar. *ġanem*'in çoğl. *aġnām*). *Esk.* **1.** Koyunlar, keçiler. **—2.** Koyun ve keçilerin sayım vergisine verilen ad.

AĞNAMAK ya da **AĞINMAK** gçz. f. Hayvan sözkonusu olduğunda, arkası üstü yatarak yere sürtünmek; yuvarlanmak, debelenmek: *Eşeğe marifetini göster demişler, yıkılıp ağnamış* (atasözü).

AĞNAMCI a. *Esk.* Ağnam vergisini toplayan kimse.

AĞNİYÂ a. (ar. *ġanī*'nin çoğl. *aġniyā*). *Esk.* **1.** Zenginler: *"... tüccar ve ağniya takımı dahi...."* (Ahmet Cevdet Paşa, XIX. yy.). **—2.** Gözü gönlü tok olanlar.

AĞRALI (Fuad), türk siyaset adamı (Midilli 1878-İzmir 1957). Mülkiye mektebi'ni (1903), Hukuk mektebi'ni (1908) bitirdi. Maliye mesleğine girdi. Kurtuluş savaşı başlayınca Anadolu'ya geçti. Lozan konferansı'nda, türk delegasyonunun saymanlığını yaptı (1922). İstanbul (1923-1931), Elazığ (1931-1950) milletvekili seçildi. Divanı muhasebat başkanlığı (1924-1934), İnönü, Bayar, Saydam ve Saraçoğlu hükümetlerinde aralıksız on yıl maliye bakanlığı (1934-1944) yaptı.

AĞRALI (Sedat), türk gazeteci (Ankara 1930). İstanbul Erkek lisesi'ni, Gazetecilik enstitüsü'nü bitirdi. Gazeteciliğe Cumhuriyet gazetesinde başladı (1947). Çeşitli gazetelerde çalıştı, işçi ve sendikacılık konularında uzmanlaştı. TGS Genel sekreterliği ve Genel başkanlığı yaptı. Yapıtları: *Günümüze kadar belgelerle türk sendikacılığı* (1969), *Sendikacı gözü ile demirperde* (1969), *Sosyalist ülkelerde sendikacılık* (1969).

AĞRÂZ çoğl. a.(ar. *ġarez*'in çoğl. *aġrāz*). *Esk.* **1.** Amaçlar, istekler: *"Ağrâzı için hakkı feda eylemez âkıl"* (Ayetullah Muhammet Bey, XIX. yy.). **—2.** Kötü ve gizli niyetler. **—3.** Kinler, düşmanlıklar.

AĞREB sıf. (ar. *ġarīb*'den *aġreb*). *Esk.* **1.** En garip, pek tuhaf: *"Ağlar düşen âguş-i zamandan agreb"* (Cudi Efendi, XIX. yy.).

AĞRI a. **1.** Bedenin herhangi bir yerinde kendini duyuran, rahatsız edici, hoş olmayan duyum: *Baş, diş ağrısı. Romatizma ağrıları.* (Bk. *ansikl.* böl. Nörobiyol.) **—2.** *Ağrı kesme,* ağrı duyumunu ilaçla yok etme. || *Ağrısı tutmak,* sözkonusu doğumu yakın bir kadın ise, doğum sancıları başlamak: *Ağrısı tutunca doğumevine götürdüler;* bir organ ise, yeniden ağrımaya başlamak: *Midemin ağrısı tuttu.*
—Sesbilg. ve tıp. *Ağrı eşiği,* işitilmesi çekilmez hale gelen sesin şiddeti.
—ANSİKL. Nörobiyol. İki çeşit ağrı vardır: gerçek ağrı, sanal ağrı.
• *Gerçek ağrı.* Normalde bedenin belli bir bölgesindeki sinirler aracılığıyla sinir sistemine gelen değişik ve rahatsız edici bir uyaranın ortaya çıkardığı duyumdur. Çeşitli uyaranlar ağrı meydana getirebilir ve tüm bu uyaranlara *ağrı* ya da *acı verici uyaran* adı verilir: batma, yanık, ezik, iç organlarda gerilme (kolik durumu), kan akımının azalması ya da kesilmesi (miyokard enfarktüsü ağrısı), vücutta bazı kimyasal maddelerin açığa çıkması, bazı kimyasal maddelerin yapılarında değişiklik olması, vb. Tüm bu değişiklikler, genellikle

serbest sinir uçlarından oluşan ağrı ya da acı alıcılarında algılanır. Sinirsel uyartılar omuriliğe iki yoldan iletilir: *yavaş ağrı*'dan sorumlu miyelinsiz ince lifler ve *hızlı ağrı*'dan sorumlu hızlı iletken miyelinli lifler. Bu çift ağrı sürecine, parmağımızı çok sıcak bir maddenin üzerine koyduğumuz zaman duyduğumuz yanma duyusu örnek gösterilebilir: önce yeri belli ve kısa süreli bir ağrı, sonra yeri pek belli olmayan ve uzun süren daha rahatsız edici bir ağrı duyulur.

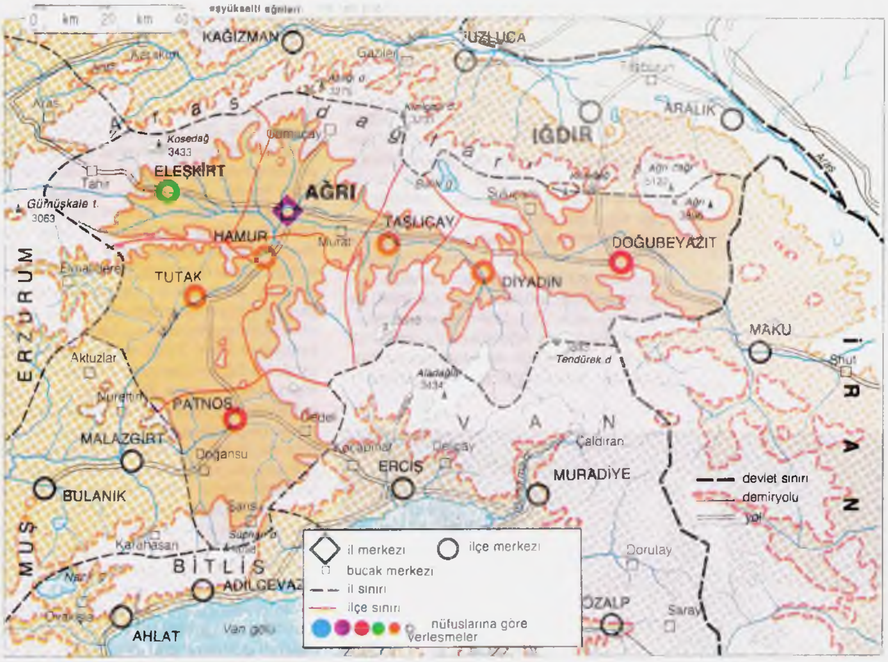
Sinirsel uyartılar omuriliğe geldikten sonra çok değişik türden sinir hücrelerine aktarılır. Bunların birçoğu omuriliğin arka boynuzunda yer alan nöronlardır. Bu nöronlar omurilikte derinlemesine I'den X'a kadar derecelenmiş değişik bölümlerde ya da tabakalarda yer alır. Başka uyartıların yanı sıra, ağrı ya da acı verici uyartıları alan sinir hücreleri I, II, V ve VIII. tabakalarda bulunur. Birinci tabakadaki hücreler özgüdür, yani ağrı ya da acı verici uyartıları alabilirler. Beşinci tabakadaki hücreler çokyönlü alıcıdır; yani hem dokunsal uyartıları, hem ağrı ya da acı uyartıları alırlar. Örneğin, bazı hücreler hem yürekten, hem sol koldan gelen uyartıları alırlar. Bu durum bir iç organ ağrısının (göğüs ağrısı) bir koida duyulmasını açıklayıcı niteliktedir: buna *yansıyan ağrı* denir.

Sözkonusu uyartılar daha sonra üst merkezlere gönderilir. Bu merkezler, beyin sapındaki ağsı oluşum, talamus, hipotalamus ve son olarak beyin kabuğudur. Şematik olarak iki sinir yolu sözkonusudur; biri yalnızca ağrıya özgü olan yoldur, dokunma duyumu ile eklemlerden gelen duyumları birlikte alır. Bu yol ağrının kaynaklandığı bölgenin yerini kesinlikle belirler; öteki yol toplayıcıdır ve ağrının şiddetini algılamaya yarar. Böylece bu ikinci yol genellikle ağrının duyulması ile birlikte ona ilişkin vejetatif, emosyonel ve motor tepkilerin başlatılmasını sağlar.

Nörokimya, ağrı olayının daha iyi tanınmasına büyük katkılarda bulunmuştur. Nitekim çevresel sinir sistemini oluşturan lifler sözkonusu olduğunda, polipeptit yapısındaki P maddesinin ağrı iletiminde önemli rol oynayan bir molekül olduğu artık kesin olarak bilinmektedir. Ayrıca, ağrının denetimiyle ilgili birçok sistemin varlığı gösterilmiştir. Bu da bize normalde çok ağrılı olması gereken bazı lezyonlarda kişinin, bir süre için de olsa, kayıtsız kalabilmesini açıklar. Nitekim savaş sırasında bazı yaralanmalarda ağrı duyumu hemen algılanmaz, ama daha sonra dayanılmaz ölçüde acı verebilir.

Alıcılar bölgesinde, ağrıların algılanmasını kolaylaştıran bazı kimyasal maddeler, duyarlılığı ayarlayabilmektedir: P maddesinin, bradikininin, vb. omurilik bölgesinde, dokunma duyusunun, aynı vücut bölümünden gelen ağrı duyumlarını "sılebildiği" kanıtlanmıştır. Bu gözlem, derinin elektrikle uyarılmasının (elektrostimülasyon) ağrı tedavisinde kullanılmasına yol açmıştır. Özellikle, omurilikteki bazı hücrelerin, morfinin biyolojik etkisine benzer etkiler gösteren maddeler içerdiği anlaşılmıştır: bu maddeler *ankefalinler*'dir. Bunlar, gerektiğinde ağrı uyartılarını "süzme"ye yarar. Bu maddelerin etkinliğini beyin sapındaki bazı merkezler *serotonin* aracılığıyla denetler. Bu merkezler tıpkı hipotalamusun *endorfinler*'i içerdiği gibi, ayrıca ankefalinleri de içerir. Ağrının denetiminde beyin kabuğu da rol oynar: nitekim frontal korteksin bazı lezyonları (örneğin lobotomiler) süreğen ağrılara karşı bir çeşit kayıtsızlık yaratabilir.

• *Sanal ağrı.* Ya kendiliğinden ya da, aslında ağrı yaratıcı olmayan uyaranlarla ortaya çıkan bir ağrıdır. Burada anormal olan, sinir sisteminin kendisidir. Bu tür ağrı algılanmasına örnek olarak, kol veya bacağını kaybetmiş olanların duydukları "sanal ağrılar" gösterilebilir. Bir kolun kesilmesinden sonra birçok kişi hâlâ o kolunun var olduğu ve hareket ettiği duygusuna kapılabilir. Bunların bir kısmı ise bu sanal kolda dayanılmaz ağrılar duyar, hatta bazı hastalar bu nedenle intihara bile kalkışabilirler. Bunun açıklaması, kesilen kolun sinir merkezlerindeki yerinde meydana gelen değişikliklerde aranmalıdır: getirici bağlantılarını kaybetmiş olan hücreler bu bölgede daha bir duyarlılık kazanır ve önlenemez aşırı bir etkinlik edinebilirler. Sinir sistemini ilgilendiren birçok başka rahatsızlık da sanal ağrılardan sorumlu olabilir: ortak nokta, bir duyum yolunun kesintiye uğraması ya da duyumla ilgili bir sinir sistemi merkezinin bozulmasıdır.

Ağrı il haritası

AĞRI (04). Doğu Anadolu bölgesinde il; 437 093 nüf. (1990); 11 488 km²; 7 ilçe, 7 bucak, 561 köy. Merkezi *Ağrı*: 58 038 nüf. (1990). Erzurum bölge idare mahkemesi. Hayvancılık.

Jeolojik yapı bakımından il topraklarında volkanik alanlar geniş yer tutar. Türkiye'nin en yüksek dağı Büyük Ağrı' dan (5 122 m) başka, sınırları içinde yüksekliği 3 000 m'yi aşan çok sayıda dağ vardır (Küçük Ağrı, Tendürek, Kösedağı, Hamadağı). Dağlık alanlar arasında kabaca D.—B. doğrultusunda tekne biçiminde havzalar yer alır. Bunlar boyuna uzanan ovalar görünümündedir. En büyükleri Eleşkirt-Karaköse ovası ile Patnos ve Diyadin ovalarıdır.

Ağrı az nüfuslanmış illerimizden biridir. Nüfus yoğunluğu Türkiye ortalamasının çok altındadır (km²'ye 37 kişi). Nüfusun büyük kısmı (% 64) kırsal yerleşmelerde yaşar. Ekonomisi, tarımın yanında yurt ölçüsünde önemli hayvan (özellikle koyun) yetiştiriciliğine ve canlı hayvan ticaretine dayanır. İl karayolları ile öbür illere bağlıdır. Ayrıca Türkiye'nin en önemli karayollarından İran transit yolu, il topraklarından geçip Gürbulak sınır kapısına ulaşır.

AĞRI, Ağrı ilinin merkezi. Ankara'nın 1 064 km, Erzurum'un 182 km D.'sunda; 58 038 nüf. (1990).

• COĞRAFYA. Doğu Anadolu bölgesinin gelişmekte olan kentlerinden Ağrı, Erzurum ile yakın ilişkidedir. Kentleşme hızı oldukça yüksektir. 1800'lerin başında küçük bir köy görünümündeyken, 1900'lerin başında hızla gelişti; Hamur ilçesine bağlı bir yerleşme iken, merkez ilçe durumuna geldi. İran transit yolu üzerinde bulunuşu kentin gelişmesinde etkili oldu. 1964'te, ilk imar planıyla planlı kentleşme başladı; kent merkezi ile çevresinde çok katlı binalar yapıldı. İş merkezi İran transit yolu üzerinde, yerleşmelerse kent merkezi çevresindedir. Çevre ilçelerle karayolu bağlantısı olan kent, Doğu Anadolu'nun en önemli canlı hayvan pazarıdır.

• TARİH. Osmanlılar döneminde Ağrı (Karakilise), Erzurum vilayetinin Beyazıt sancağına bağlı bir kaza merkeziydi. 1828, 1854, 1887 ve son olarak da Birinci Dünya savaşı'nda (1914-1918) rus orduları tarafından işgal edildi, Ekim devrimi sonrasında imzalanan Brest-Litovsk antlaşması gereğince 14 nisan 1918'de boşaltıldı. Cumhuriyet döneminde, Karaköse adıyla Beyazıt iline bağlı bir ilçe merkeziyken 1927'de il merkezi yapıldı. 1938'de ilin adı Ağrı olarak değiştirildi.

Ağrı ayaklanmaları, Ağrı dağı yöresinde 1926 ve 1930 yıllarında başgösteren iki ayaklanma. 14 mayıs 1926'da, Soğanlı, Kızılbaşoğlu, Cilkanlı, Bılhanlı, Cinganlı aşiretleri, Ağrı'daki Celali ileri gelenlerinden Brosonlu Ali Mirza, oğlu İbrahim ve yanındakilerle birleşerek yönetime karşı ayaklandılar. İran'daki aşiretlerden de 1 000 kadar atlının Brosonlu'

Ağrı
kent merkezinden genel bir görünüm

nun yardımına gelmesi üzerine ayaklanma büyüdü. Ordu birlikleri gönderilerek ayaklanma bastırıldı: ayaklanmacıların büyük bölümü İran'a kaçtı. Ağrı'daki ikinci ayaklanma, İran'a sığınmış aşiretlerden Kör Hüseyinoğulları ile Yusuf Abdal'ın burada donattıkları 110 atlıyla Haydaranlı yöresine sokulmasıyla başladı. Sınırdaki Hanık köyüne düzenledikleri saldırı jandarmalarca püskürtülünce ayaklanmacılar yeniden İran'a kaçtılar, ama bu kez de Çalikanlı Halit Ağa 100 kadar yandaşıyla Çığlı köyü çevresine geldi, Belikanlılar aşireti de sınırın üç kilometre yakınında çadır kurdu. 5 temmuz-11 ağustos tarihleri arasında yürütülen Zeylan harekâtı sonunda eşkıya dağıtıldı. İran hükümeti de 12-17 ağustos 1930 tarihinde sınır boyunda toplanan Halit Ağa aşiretini sindirdi. 22 mayıs 1932'de Ağrı ayaklanmasına katılanlardan Adana ağırceza mahkemesi'nde yargılanan 34 kişi ölüm cezasına çarptırıldı. Aynı yıl İran ile yapılan bir sınır düzeltme anlaşmasıyla, türk toprakları dışında kalan Küçük Ağrı dağını kapsayan ve ayaklanmacıların barınağı olan topraklar Türkiye'ye verildi.

"Ağrı dağı efsanesi" adlı oyundan bir sahne (1974) *İst. Şehir tiyatrosu*

AĞRI buzulu, Büyük Ağrı dağının yaklaşık 4 000 m'den daha yüksek doruk kısmını kaplayan takke buzulu. 12 km²'yi bulan yüzölçümüyle Türkiye'nin en büyük buzuludur. Tümüyle buzla maskelenmiş krater çukurluğundan beslenir. Çevresinden çıkan dil, 3 800-3 900 m'ye değin uzanır. Doruğun kuzeyindeki derin Cehennemdere vadisini izleyerek daha da aşağılara sarkan dil bunların en önemlisidir. Bundan kopmuş bazı ölü buz kütlelerine, vadi tabanında 2 400 m'ye kadar rastlanır.

Ağrı dağı'ndan genel bir görünüm

AĞRI dağı, esk. **Ararat,** Türkiye'nin en yüksek dağı (Büyük Ağrı 5 122 m). Doğu Anadolu'nun simgesi olan ve İranlılar'ın Kuhi Nuh dedikleri Ağrı, batıda hâlâ Ararat adıyla bilinir. Iğdır ovasının güneyinde, K.-B.-G.-D. doğrultusunda, yukarı kesimleri 35 dereceye varan dik eğimlerle yükselen Ağrı, yaklaşık 1 200 km²'lik bir alanı kaplar. Etek çevre uzunluğu 130 km'yi bulur. Tepesi, Türkiye'nin en büyük takke buzuluyla örtülüdür. (→ AĞRI* BUZULU.) Strato-volkan türünde genç bir volkan yapısı olan dağ, binlerce metre kalınlıktaki andezitik ve bazaltik lavlardan, breşlerden ve tüflerden oluşur. Bu volkanik malzeme Pliyosen ve hatta Pleistosen tortullarını örter. 3 000 m'den başlayarak ortak bir taban üzerinde yükselen iki belirgin koni oluşturur. Bunlardan K.-B.'daki Büyük Ağrı (asıl Ağrı), ondan Serdarbulak geçidiyle ayrılan G.-D.'daki Küçük Ağrı'dır (3 896 m). İkisinin çevresinde de çok sayıda parazit koni ve daha taze lav akıntıları vardır. 1840'taki bir heyelan sırasında meydana gelen gürültüler ve toz bulutları önce bir patlama belirtisi sanıldı, ancak sonradan bunun doğru olmadığı anlaşıldı. Ağrı, jeolojik ve jeomorfolojik bakımdan genç, ancak geçmişte etkinlik gösterdiğine ilişkin bilgi olmayan sönmüş bir yanardağdır. Dağın dik yamaçları doruktan eteklere doğru uzanan derin ışınsal vadilerle yarılmıştır. Bitki örtüsü ve su kaynakları yönünden fakirdir. Aşağı kesimlerde çalılıklar ve yaylacıların davar beslemek için yararlandıkları otlaklar bulunur.

Halk arasında uzun süre ulaşılamayacağına inanılan Ağrı doruğuna ilk kez 1829'da F. Parrot yönetimindeki bir grup tırmandı. Onları Antonomof (1834, 1843), Wagner ve Abich (1845), Chodsko (1850), Monteith ve Stuart (1856) izledi. Cumhuriyet döneminde türk dağcılar da hemen her yıl doruğa ulaşmayı başardılar. Görkemli bir dağ olan Ağrı, efsanelere (→ NUH* 'UN GEMİSİ), edebiyat yapıtlarına (→ AĞRI* DAĞI EFSANESİ) konu oldu.

Ağrıdağı efsanesi, Yaşar Kemal'in romanı (1970). Halk edebiyatından geniş ölçüde esinlenen ve bazı efsaneleri yeni bir anlatımla dile getiren yazarın destan biçeminde kaleme aldığı yapıtlarındandır. Konusu Ağrı dağının zulme ve kötülüğe öfkelenmesiyle ilgili bir halk inancı çerçevesinde gelişir. Beyazıt Paşası zalim Mahmut Han'ın atı halktan bir delikanlı olan Ahmet'in kapısına gelir. Töreye göre at onun olmalıdır. Olaylar Mahmut Han'ın töreye karşı çıkması, hapsettirdiği Ahmet'e kızı Gülbahar'ın sevdalanması, Gülbahar'ı seven zindancı Memo'nun Ahmet'i serbest bıraktıktan sonra kendi canına kıyması, Gülbahar'ı Memo'dan kıskanan Ahmet'in dağdaki gölde boğulması biçiminde gelişir. At, kutsal meşe ağacı, demirci gibi destansı motifler, sofi, kervan şeyhi, paşanın kızını vermek için dağın doruğuna çıkma koşulunu koyması gibi masal ve halk hikâyesi motiflerinin yer aldığı yapıt renkli doğa betimlemeleriyle de dikkati çeker.

— Yapıt, Ali Taygun'un uyarlamasıyla 1974'te İstanbul Şehir tiyatroları'nda, Macit Koper'in uyarlamasıyla da 1981-1982'de Dostlar tiyatrosu'nda sahnelendi.

AĞRIK a. *Yörs.* **1.** Vücudun belli bir yerinde duyulan ağrı; sancı. **—2.** Hastalık.

AĞRIKESİCİ sıf. Tıp. **1.** Ağrı gideren bir madde için kullanılır. **—2.** *Ağrıkesici davranış,* ağrılarını hafifletmek için bazı hastaların takındıkları tavır. (Bu davranış acının yerine göre [mide, safra kesesi hastalıkları] değişir ve özellikle kemik ve eklem hastalıklarında [romatizma] rastlanır.) Eşanl. ANTALJİK.

◆ a. Ağrıkesici madde.

—ANSİKL. Etki mekanizmalarına göre ağrıkesiciler iki büyük gruba ayrılır: merkez ağrıkesicileri ve çevresel ağrıkesiciler. *Merkez ağrıkesicileri,* merkez sinir sistemi üzerinde (omurilik ve/ya da omurilik yukarısında) etkilerini gösterirler. Bu grupta süreğen ağrıları dindirmek için yüksek dozlarda kullanılabilen birtakım trisiklik depresyon gidericiler ve psikotropnöroleptikler bulunmasına rağmen, esas ilaçlar yine de morfinli maddelerdir. Morfinli ilaçlar geçici bir ağrıkesme sağlar, öteki duygular bozulmaz ve tedavi dozlarında hasta bilinçli kalır. Acı duyumu tam ortadan kaldırılamasa bile, özellikle ona karşı duyulan tepki değişikliğe uğrar: ağrının kesilmesiyle birlikte ağrıya karşı bir kayıtsızlık duygusu da belirir (morfinli maddelerin psikodisleptik etkisi).

Afyonlu maddelerin ağrıkesici etkisini açıklamak için birçok mekanizma öne sürülmüştür: omurilikte ağrı ve acı mesajları iletiminde durgunluk, beyin sapında bu mesajları önleyen denetimlerin pekiştirilmesi, merkezde acının bilinçlenmesi üstünde görülen etki. Bu ilaç grubunda afyondan başka, afyonun doğal alkaloitleri (morfin, kodein), yarı sentetik türevleri (eroin, oksikodon) ve petidin ile dekstromoramit gibi sentetik ağrıkesiciler sayılabilir. Gözlenen ağrıkesme etkısinin niteliği ve hızı kullanılan maddeye, kullanım şekline, bireyin duyarlığına ve doza bağlıdır. Bununla birlikte doz aşılsa bile, ağrıkesici etkinin artmadığı bir eşik vardır; bu eşiğin ötesinde kullanılan maddenin zehirleyici etkisi giderek daha belirginleşir; bu etkinin kısa vadede en tehlikelisi özellikle sindirim yolu kullanıldığında ortaya çıkan solunum durgunluğudur. Ama morfinli maddelerin en büyük tehlikesi bunlara karşı bedensel ve ruhsal bağımlılıktır; dolayısıyla bu ilaçlar başka ilaçlarla yatıştırılamayan ya da ölümcül duruma gelmiş olan acıları dindirmek amacıyla kullanılmalıdır.

Bedensel ve ruhsal alışkanlık yapmaları bakımından birinci gruptan ayrılan *çevresel ağrıkesiciler* grubuna ılımlı ağrılara karşı kullanılan değişik kimyasal yapıdaki maddeler girer. Bunlar doğrudan doğruya ağrının olduğu yerde (ağrı iç organlarda değilse) etkisini gösteren maddelerdir. Ağrıkesici etki, ateş düşürücü ve/ya da iltihap önleyici etkilerle birlikte olup olmadığına göre üçe ayrılır: iltihap önleyici-ateş düşürücü ağrıkesiciler ya da steroit olmayan iltihap önleyiciler (örneğin asetilsalisitlik asit tipi); ateş düşürücü ağrıkesiciler (amidopirin ya da parasetamol tipi); genellikle yalın halde bulunan çevresel ağrıkesiciler (glafemin tipi).

AĞRIKESİLMESİ a. Ağrı duygusunun yok olması ya da azalması. (Yerel ağrıkesilmesi [belirli bir alanda çevresel ağrı duyusunun yok olması] ve genel ağrıkesilmesi (tüm organizmada yaygın olarak ağrı duygusunun kaybolması) diye iki türü vardır.)

AĞRIKLI sıf. *Yörs.* **1.** Bedenin ağrıyan yerleri için kullanılır; ağrılı. **—2.** Hastalıklı.

AĞRILI sıf. **1.** Bedensel bir ağrıya neden olan şeye denir: *Ağrılı bir ameliyat.* **—2.** Vücudun ağrıyan yerine denir: *Ağrılı eklem. Ağrılı ayak.*

—Tıp. *Ağrılı nokta,* belli bir noktada duyulan ağrı. Bu ağrı ya kendiliğinden duyulur ya da muayene sırasında elle yoklama ya da vurmayla ortaya çıkar. (Ağrılı noktalar, karın ve iskelet hastalıklarında [yara ve özellikle kırıklar] hastalığın yerini belirlemede yardımcı olur. Ancak, organlar birbirine yakın, bazen de üst üste olduğu için ve duyu sinirlerinin izlediği yollar nedeniyle ağrı, hastalığın bulunduğu yerden daha uzak bir yerde duyulabildiğinden hastalığın yerini kesin olarak saptamak mümkün olmaz.)

AĞRIMA a. Vet. Memeli hayvanlarda görülen, kenelerin bulaştırdığı asalaklardan (babesia) ileri gelen ateşli hastalık. (Eşanl. BABESİYOZ, HAYVANSITMASI, PI-

ROPLASMOZ, KIRÇAN, ZERİK.) [→ BABESİYOZ.]
—Zool. *Ağrıma asalakları*, memeli hayvanlara (sığır, koyun, köpek) kenelerle bulaşarak alyuvarlara yerleşen ve bu hayvanlarda kansızlık, sarılık ve kan işeme gibi hastalıklar yapan asalak protozoerler (bil. a. *babesidae*).

AĞRIMAK gçz. f. **1.** Bedenin herhangi bir yeri sözkonusu ise, sürekli ve acı verecek biçimde sancımak: *Başı, dişi ağrımak. Midesi ağrımak.* **—2.** Başı ağrımak → BAŞ.

◆ **ağrıtmak** ettirg. f. Bedenin herhangi bir yerinin ağrımasına neden olmak: *Kahvenin kirli havası başımı ağrıttı.*

AĞRINMAK gçz. f. *Yörs. Bir kimseye ağrınmak*, kırıcı bir söz ya da davranışından dolayı ona gücenmek: *Ona hiç ağrınıp incinmedim.*

AĞRIPAR ya da **AĞRİBAR** a. *Esk.* Denizc. Osmanlı donanmasının çektiri döneminde kullanılan büyük tekne. (Vurucu gücü, hafif, orta ve ağır toplardan oluşurdu.)

AĞRISIZ sıf., be. **1.** Ağrı, acı vermeyen hastalık, operasyon vb. için kullanılır: *Ağrısız ama tehlikeli bir hastalık. Ağrısız diş çekmek.* **—2.** Dertsiz, tasasız, rahat: *Ağrısız baş mezarda gerek* (atasözü). *Azıcık aşım ağrısız başım* (atasözü). || *Ağrısız başına kaşbastı bağlamak*, hiç gereği yokken kendine iş çıkarmak, başına dert açmak.

AĞRITMAK → AĞRIMAK

AĞRİBAR → AĞRIPAR.

AĞROS. Tar. coğ. Isparta iline bağlı *Atabey** ilçesinin 1924'ten önceki adı

AĞROTUR, rumca **Akrotiri.** Güney Kıbrıs'ta, İngiliz üssü. Limasol batısında, Yalova (Episkopi) körfezi kıyısında.

AĞSI sıf. Ağ görünümünde olan şey için kullanılır.
—Anat. *Ağsı oluşum*, beyin kökünün tepesinden ortasına kadar yaygın halde bulunan çeşitli boy ve biçimdeki hücreler yığını. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Ağsı tabaka*, sidik torbasında bulunan ve işemede önemli bir rol oynayan kasılgan kas tabakası.
—Ceb. *Ağsı küme* → KAFES.
—Jeomorfol. *Ağsı toprak* → POLİGONAL* ARKTİK TOPRAK.
—Mat. Çözlm. *Ağsı küme*, sıralı bir küme olarak göz önüne alınan kafes. (Değerlerini ℝ'den alan $\forall (h_1,h_2) \in H^2$, Sup $(h_1,h_2) \in H$ ve Inf $(h_1,h_2) \in H$ biçimindeki fonksiyonların oluşturduğu H kümeleri ağsıdır.)
—Yerbil. Lifleri ağı andıracak biçimde düzenlenmiş bir mineral için kullanılır.
—ANSİKL. *Ağsı oluşum* beyin kökünün üç katında yer alır: köprüdeki ağsı oluşum, soğanilikteki ağsı oluşum ve ortabeyindeki ağsı oluşum.
Dokusal bakımdan ağsı oluşum ikiye bölünür: ortadaki üçte ikisi büyük hücreli, yandaki üçte biri küçük hücrelidir. Ağsı oluşumdaki hücrelerin başlıca özelliği uzun dendritli oluşlarıdır; bu dendritler beyin kökünün büyük eksenine dikey bir düzlemde yer alır.
Ağsı oluşumun bağlantıları çok karmaşıktır. Getirici sinirler en başta omurilikten, beyincikten, beyin kabuğundan ve ağsı oluşumun öteki bölümlerinden gelir. Kimyasal aracılar kullanılarak ağsı oluşumun içinde özgül oluşumlar belirlenmiştir: noradrenerjik, dopaminerjik ve serotoninerjik sistemler.
Ağsı oluşum pek yaygın biyolojik birtakım işlevlerle ilintilidir:
1. beynin canlandırılması: uyanıklık tepkisi, ağsı oluşumun uyarılmasıyla alınır, buna karşılık uyartılardan yalıtılmış beyin, sürekli uykuya eğilimlidir. Beyin kökünün tepe bölümündeki ağsı oluşum içinde bir *yükselen canlandırıcı sistem* bulunduğu düşüncesinin kökeni budur;
2. yönelme tepkisi;
3. ayakta duruş hareketleriyle göz hareketlerinin eşgüdümü;
4. ağsı oluşum-omurilik sistemleriyle kas geriliminin denetlenmesi. Kas gerilimini köstekleyen bir sistemle kolaylaştırıcı ayrı bir sistem vardır ve bu ikincisinin rolü deserebrasyon katılığında görülür;
5. uyanıklık-uyku çevriminin denetlenmesi;
6. bazı yaşatkan işlevlerin (solunum, kalp kasılması, atardamar basıncı) denetlenmesi.
Bu işlevlerin ve bağlantıların karmaşıklığı bütünüyle aydınlatılamamıştır; ama ağsı oluşumun özellikleri öz nöronlarının özellikleriyle açıklığa kavuşturulmuştur: gerçekten de bu nöronlara pek çok sinir akısı (duyumsal, duyusal ya da merkez kökenli) yönelir ve akson'dan çıkan çok sayıdaki dallar sayesinde birçok hedefe götürücü sinirlerle mesajlar iletilir.

AĞSILAŞMA a. Yapış. Bir yapıştırıcının tutmasıyla sonuçlanan tersinmez dönüşüm; bu dönüşüm uygun bir sertleştiricinin etkisiyle sağlanabilir.

AĞŞİYE → AGŞİYE.

AĞTABAKA a. RETİNA'nın eşanlamlısı.

AĞTONOZ a. Mım. Gotik mimarlıkta kullanılan, ağ biçiminde parçalı tonoz.

AĞU → AĞI.

AĞU → AGU.

AĞULAMAK → AĞILAMAK

AĞULU → AĞILI.

AĞULU GÜRGEN a. Kastamonu (Araç) yöresinde porsuk *(Taxus baccata)* ağacına verilen yerel ad. (→ PORSUK.)

AĞUSTOS a. (lat. *Augustus [mensis]*, bu ayın adandığı imparator Augustus'un adından). **1.** Yılın sekizinci ayı. **—2.** *Ağustosta suya girse balta kesmez buz olur*, bir kimsenin talihsizliğini, her işinin ters gittiğini vurgulamak için kullanılır.
—ANSİKL. Latinler'de ağustos ayının ilk adı, o zamanlar altıncı ay sayıldığı için *sextilis* idi. Daha sonraları imparator Augustus'a yaranmak için ay'a Augustus denildi.

Ağustos ışığı *(Light in August)*, William Faulkner'ın romanı (1932). Yazar, zenci kanı taşıyan ve daha sonra derbeder bir yaşam süren bir yetimin, Joe Christmas adında bir kadını öldürmesini konu alır ve ABD'nin güneyini, bu bölgenin manevi yazgısını, zencilere duyulan nefreti ve bir genç kadının, Lena'nın aracılığıyla, Mississippi'nin romana adını veren vahşi parıltılı ışığını anlatır.

■**AĞUSTOSBÖCEĞİ** a. **1.** Bitkilerin besisuyunu emerek beslenen, erkeğinde bir ses aygıtı bulunan iri böcek. **—2.** *Ağustosböceği gibi*, çok konuşan, geveze kimse için kullanılır.
—ANSİKL. Ağustosböceklerinin bedeni kısa, kanatları bütünüyle zarsıdır. Karnın altında bulunan ses organları, açık renk, geniş kapakçıklarla korunur. Erkekler, günün en sıcak saatlerinde keskin ve tekdüze bir ses çıkarır. Larva, bitkilerin köklerindeki özsuyunu emerek uzun süre toprak altında yaşar. Büyük ağustosböceği *(Cicada plebeja)* ve noktalı ağustosböceği *(C. orni)* Güney Avrupa'da çok yaygındır. ABD'nin bazı yörelerinde bulunan *C. septemdecim*'in larva gelişimi on yedi yıl sürer. Ağustosböcekleri eşkanatlı böceklerdir ve ağustosböceğigiller familyasının örnek tipidir.

AĞUSTOSBÖCEĞİGİLLER a. Ağustosböceği gibi ağzı başın altında bulunan eşkanatlı böcekler familyası. (Örnek tipi ağustosböceği; bil. a. *cicadidae*.)

AĞUSTOSBÖCEKLERİ a. Kısa duyargalı, ayakları üç parçalı, eşkanatlı böcekler altkakımı. (Bunlarda hortum ya da rostrum başın alt kısmında yer alır. Alttakımda birçok familya bulunur. Başlıca familyalar: *ağustosböceğigiller, cercopidae, typhlocybidae, fulgoridae, tettigometridae.*)

ÂĞUŞ → ÂGUŞ.

AĞVA, esk. **Yeşilçay,** İstanbul'un Şile ilçesine bağlı bucak; 6 118 nüf. (1990); 13 köy. Merkezi *Ağva*; 2 364 nüf. (1990).

AĞVANİS → GÖLOVA.

AĞYAPI a. Miner. Birbirine yakın, küçük ve çapraz birçok damardan oluşan cevher yatağı. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Polim. Bir maddenin bileşen zincirlerinin kimyasal olarak birbirine bağlandığı ve bir ağ oluşturduğu makromolekül yapı.
—ANSİKL. Miner. Bu tür yataklarda kalınlığı 3,5 m'yi ve uzunluğu 50 cm'yı aşan damarlara ender rastlanır. Damarların birbirine uzaklığı ise yalnızca birkaç santimetre ile birkaç desimetre arasında değişir. Araya giren toprağa mineral karışmıştır ve dolayısıyla yatak kütle halinde işletilir.

AĞYAR çoğl. a. (ar. *ġayr*'ın çoğl. *aġyar*). *Esk.* **1.** Yabancılar, başkaları. *"Ağyarı sürüp gönlüm evin halvet edindim"* (Ahmet Dai, XV. yy.). **—2.** Rakipler. **—3.** Düşmanlar.

AĞZAB sıf. (ar. *aġzab*). *Esk.* Pek gazaplı, çok öfkeli adam için kullanılır.

■**Ağzıkara han,** Niğde'nin Aksaray ilçesinde selçuklu hanı. 1231 ve 1237 tarihli yazıtları bulunan yapıyı, Alaettin Keykubat I döneminde Hoca Mesut bin Abdullah yaptırdı; Keyhüsrev II zamanında bitirildi. Anıtsal taçkapısı ve kuleleriyle kale görünümündedir. Avlu ortasında kare planlı köşk mescit vardır.

AĞZIYÜCE a. El sant. → SİVRİ.

AĞZİYE → AĞDİYE.

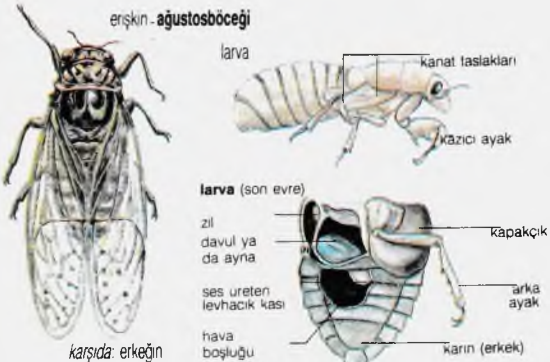
AH ünl. **1.** Vurgulamaya bağlı olarak değişik duyguları iletmek üzere kullanılır: *Ah zavallı çocuk! Ah nerde o eski günler! Ah*

Ağzıkara han
taşoymacılığından ayrıntı
(Aksaray-Niğde)

Ağzıkara han
selçuklu mimari örneği
(Aksaray-Niğde)

karşıda: erkeğin ses aygıtından ayrıntı

ne alımlı, ne güzel bir kız! Ah nasıl da incittim onu! **—2.** Bedensel bir acıyı, bir rahatsızlığı belirtir: *Ah başım! Ah, bütün sırtım ağrılar içinde!*
—Ed. Divan şiirinde, sevgilisinden ilgi görmeyen âşığın yakınmasını belirten ünlem. (Bk. *ansikl.* böl.)

◆ a. **1.** İlenç, beddua: *Kimsenin ahı kimsede kalmaz.* **—2.** Yakınma: *Bir dokun bin ah işit.* **—3.** *Ah etmek, eylemek,* iç çekmek; inlemek; durumundan yakınmak: *Ben ah etmeyeyim de kimler etsin?* **—4.** *Bir kimseye ah etmek,* ona beddua etmek. **—5.** *Ah almak, bir kimsenin ahını almak,* çektirdiği acılardan dolayı kendisine beddua edilmiş olmak: *Alma mazlumun ahını, çıkar aheste aheste* (atasözü). || *Ah çekmek,* ah diyerek acısını, özlemini dile getirmek. || *Ah ile vah ile,* yakınarak: *Ah ile vah ile geçti ömrü.* || *Ah ü feryat, ah ü figan, ah ü vah, ah ü zâr,* ağlayıp inleme, yakınma (esk.). || *Ahı gitmiş vahı kalmış,* geçmişte güzel ve çekici olan birinin bu özelliklerini yitirdiğini belirtmek için söylenir. || *Ahı tutmak,* edilen bir beddua sözkonusu ise, hak eden kimse üzerinde etkisini göstermek: *Anasının ahı tuttu, oğlu da şimdi kendisini eve almıyor.* || *Ahı yerde kalmamak,* bedduası er ya da geç yerine gelmek. || *Ahım şahım,* olumsuz cümlelerde, beğenilecek değerli olağanüstü bir yanı olmayan kimse ya da şey için kullanılır: *Övdükleri kadar ahım şahım bir şarkıcı değilmiş. Öyle pek ahım şahım bir ev değil.* || *Bir kimsenin ahını çekmek,* aldığı ahın bedelini ödemek: *Nice yetimlerin hakkını yemiştir, şimdi onların ahını çekiyor.*
—ANSİKL. Ed. Ah, seven kişinin sevgi ateşiyle yanan yüreğinden çıktığı için ateş, bu benzetmeyle ilgili olarak duman, sevgiliye doğru yöneldiği için ok, geceden sabaha dek süren ağlayıp sızlanmalarla ilgili olarak sabah vakti, buna bağlı olarak sabah yeli ve yel, arap abecesiyle ah sözcüğünün yazımı dolayısıyla güneş ve güneş ışınlarına vb. benzetilip bu mazmunlarla birlikte anılır. Seven kişi, sevgisi dolayısıyla yüreği yanarak ah eder. Bu ah öylesine şiddetlidir ki sevgilinin demir kadar sert gönlünü yumuşatacaktır. Ahın etkisiyle sevgilinin yaşadığı semt tutuşacak, âşığın gözyaşları bu ateşi söndürmek için o yöne akacaktır. Abartmalı benzetmelerle ah ve ok arasında ilgi kurularak sevgili ah okuyla avlanacak bir keklik gibi gösterilir. Âşığın ah çekerken ağzından sıcak bir soluk çıktığı ve yel, âşığın derdini sevgiliye götürdüğü için ah ile yel arasında ilgi bulunur. Yelin önüne katıp sürüklemesi, dağıtıp yıkması, üşütmesi, ateşi söndürmesi bu benzetmede kullanılır. Arap abecesinde ah sözcüğünü oluşturan iki harften uzun bir çizgi biçimindeki elif güneş ışınına, yuvarlak biçimdeki he harfi ise güneş kursuna benzetildiği (ه ا) için ah ile güneşin doğuş ve batış anları arasında da bağlar kurulur.

AH a. (ar. *aḫ*). *Esk.* **1.** Erkek kardeş. **—2.** Dost, arkadaş. "*Söylemem derdimi hemderdim olan aha bile*" (Sait Efendi, XIX. yy.). **—3.** *Ah li-eb,* anneleri ayrı, babaları bir olan kardeşler. || *Ah li-ebeveyn,* öz kardeşler. || *Ah li-üm,* babaları ayrı, anneleri bir olan kardeşler.
—Dilbilg. Arapçada cümle içinde *ahâ, ahû, ahî* olarak geçtiği için, osmanlıcada bu biçimlerde de kullanılmıştır.

ÂH ünl. (fars. *āḫ*). *Esk.* Aferin, bravo anlamında kullanılır.

AHA ünl. *Halk.* Zamanda ya da mekânda yakınlık belirtmek ya da bir şeyin tarzını göstermek için kullanılır: *Çayı, aha şimdi demlerim. Aha işte Mehmet Ağa da geliyor. Otobüs durağı aha şurada. Yüreği aha böyle pıt pıt ediyor.*

AHAB sıf. (ar. *aḥabb*). *Esk.* Çok, en çok sevilen.

AHAB, yedinci İsrail kralı (İ.Ö. 874-Ramot Galaad İ.Ö. 853). Omri'nin oğlu, İsrail krallığı'nın büyük krallarından biriydi. Kardeş yahudi krallığı Yahuda ile İsrail arasındaki çekişmenin, her ikisi için de zararlı olduğunu anladı ve Yahuda kralıyla barış içinde yaşamaya çalıştı. Şam'daki Aramiler'in baskısından kurtuldu, ancak Asur'a karşı kurulan birliğe katıldığı için 853 yılında Salmanasar II tarafından Asi ırmağı üzerindeki Karkar'da yenilgiye uğratıldı. Ahab'ın tehlikeli politikası Kutsal Kitap'ta sert bir biçimde eleştirilir. Karısı Tir'li Yezavel'in etkisinde kalarak krallığa putperest törelerin girmesine izin verdi ve Yehova dininin terk edilmesine karşı çıkan peygamber İlyas'ı öldürttü.

AHÂBİR ya da **EHÂBİR** çoğl. a. (ar. *ḫaber*'in çoğl. *aḫābir*). *Esk.* Haberler, söylentiler.

AHÂBİŞ ya da **EHÂBİŞ** çoğl. a. (ar. *ḥabeş*'in çoğl. *aḥābiş*). *Esk.* Habeşistanlılar.

AHACIK ünl. *Halk.* Çok yakındaki bir yeri, bir kimseyi ya da bir nesneyi göstermek için kullanılır: *Kardeşim ahacık orada.*

AHAD ya da **EHAD** a. (ar. *aḥad*). *Esk.* **1.** Bir tek. **—2.** Kişi, kimse. **—3.** *Yevm-i ahad,* pazar günü.
—Din. Allah'ın Kuran'da geçen ad ve sıfatlarından biri. Allah'ın her bakımdan tekliği ve eşsizliği inancının en kısa anlatımı olan *kelime-i tevhit* (lâ ilâhe illallah), Allah'ın bu sıfatına inancı dile getirir.

ÂHÂD çoğl. a. (ar. *aḥad*'ın çoğl. *āḥād*). *Esk.* **1.** Birler, tekler. **—2.** Kişiler, bireyler. **—3.** *Âhâd-ı nâs,* halktan kişiler, avam tabakası.
—Mat. Birlerin eski adı. || *Âhâd-ı basite,* birinci basamaktan birlerin eski adı. || *Âhâd-ı basite cümlesi,* birler bölüğünün eski adı.

AHAD HAAM (Aşer Hırş GİNZBERG — denir), ibranice yazan rus yazar (Skvira, Kiev ili, 1856-Tel-Aviv 1927). "Siyon ülküsü" hareketinin yandaşı ve "manevi siyonizm"in kurucularından olan Ahar Haam, Filistin'deki ilk yerleşme denemelerine ve Herzl'in siyasi görüşlerine karşı çıktı (*Al Paraşat Derahim,* 1895).

AHÂDİS ya da **EHÂDİS** çoğl. a. (ar. *ḥadis*'in çoğl. *aḥādis*). *Esk.* **1.** Hadisler: "*...ahâdis-i şerife zanniyle ellerini kaldırıp*" (Safvet Paşa, XIX. yy.). **—2.** *Ahâdis-i nebeviye,* Hz. Muhammet'in sözleri, hadisleri.

AHADİYET ya da **EHADİYET** a. (ar. *aḥad* ve *-iyyet*'ten, *aḥadiyyet*). *Esk.* Birlik, bir olma durumu, özellikle Allah'ın birliği: "*Görünür ârife vech-i ahadiyyet sende*" (Ali Efendi, XIX. yy.).
—Din.(→ VAHDANİYET.)

AHAF ya da **EHAF** sıf. (ar. *aḫaff*). Esk. **1.** Çok hafif. **—2.** Pek düşüncesiz.

AHAGGAR → HOGGAR.

AHAK ya da **EHAK** sıf. (ar. *aḥakk*). *Esk.* **1.** Çok haklı. **—2.** En layık.

AHALİ a. (ar. *ehl,* sahip, malik'in çoğl. *ahālī, ehālī*). **1.** Aynı yerde oturan ya da bulunan insanların tümü; halk: *İstanbul ahalisi. Müslüman ahali için çıkarılan fermanlar. Ahali sokağa döküldü. Ey ahali!* **—2.** *Ahali-i kura,* köy halkı.

Ahali, İstanbul'da çıkmış günlük gazete (1919). İmtiyaz sahibi ve sorumlu müdürü Ohannes Ferit idi. Örnek sayısı Milli kütüphane'dedir.

Ahali, Edirne'de yayımlanmış gazete (8 aralık 1919-1922). Yunan işgaline direnmek amacıyla İhtiyat Zabitleri (yedeksubay) cemiyeti tarafından çıkarıldı. Haftada iki gün çıkarken 1920'nin mart ayından sonra günlük yayıma geçti. Edirne işgal edilince (25 temmuz 1920) kapandı. Başyazarı Mehmet Behçet (Perim) bey yaralı olarak kaçtığı Sofya'da gazetenin yayımını sürdürdü (24 aralık 1920). Gazete, 20 eylül 1922'den sonra Rahova kasabasında yayımlandı. Bulgarlar, Mehmet Behçet beyi tutuklayınca kapandı.

Ahali, Samsun'da yayımlanmış haftalık gazete (1919-1944). İsmail Cenani (Oral) tarafından çıkarıldı. Kurtuluş savaşı'nı destekledi. Bir süre haftada iki gün yayımlandı. *Ahali mecmuai edebiyesi* adıyla bir sanat eki de verdi. Başyazarlığını öğretmen Kemal Emin beyin yaptığı gazete, sahibinin ölümü üzerine kapandı.

Ahali, İzmir'de yayımlanmış günlük gazete (1924). 87 sayısı Milli kütüphane'de olan gazetenin sahibi ve başyazarı Agâh Sırrı (Levent),yazıişleri ve yönetim müdürü Abdurrahman Şeref (Laç) idi.

Ahali cumhuriyet fırkası, türk siyasal partisi (29 eylül 1930-21 ocak 1931). Çok partili düzene geçiş denemesi sırasında Serbest cumhuriyet fırkası kurulurken eski Kuvayı milliyeci ve ilk TBMM üyelerinden Abdülkadir Kemali Bey'in (Öğütcü) önderliğinde Adana'da kuruldu. Belediye seçimlerine katıldıysa da başarı sağlayamadı.Bakanlar kurulu kararıyla kapatıldı.

Ahali fırkası, türk siyasal partisi (21 şubat 1910-aralık 1911). Meşrutiyet döneminde meclis içinde kurulan ikinci muhalefet partisi. Gümülcine mebusu İsmail Bey önderliğinde İttihat ve Terakki partisi'nden ayrılan mebuslarca kuruldu. Mecliste, Mutedil Hürriyetperveran fırkası ile birlikte soru ve gensorularla etkili bir muhalefet sürdürdü, Meclis'e çoğulcu, çok partili bir nitelik kazandırdı. Ancak tutucu bir siyaset izledi, kurucuları arasında ilmiye sınıfından gelenler çoğunluktaydı. Parti, meclis dışında örgütlenemedi; mebuslarının sayısı yirmiyi aşmadı. Fırka, 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilaf fırkası'na katıldı.

Ahali iktisat fırkası, türk siyasal partisi (kasım 1918-1919). Programında toplumsal ve iktisadi sorunlara yer veren ilk partidir. Yayın organı *Ticaret-i umumiye* gazetesiydi. 1919 seçimlerine katılmak için *Milli kongre* ile işbirliği yaptı. İstanbul'da *Milli ahrar fırkası* ile ortak bir liste hazırlayarak seçimlere katıldıysa da başarılı olamadı. Meclisi mebusan'ın işgal kuvvetlerince basılmasını izleyen günlerde siyasal yaşamdan çekildi.

AHAL TEKE, Türkmenistan Cumhuriyeti'nin G.-B.'sında bölge. Kopet dağının kuzey etekleriyle Karakum çölü arasındadır. Adını, Türkmenlerin Teke aşiretinden alır. 1881'de Çarlık Rusyası tarafından işgal edildi. Bugün yönetim açısından başkent Aşkabad'ın bulunduğu yönetim biriminin sınırları içindedir. Başlıca yerleşmeler Aşkabad ve Kızıl-Arvat.

AHAMKARA, sanskritçe sözc. Bir kişinin "ben" (aham) ve "benim" (mama) demesini sağlayan ruhsal işlevi belirtir. İstekten kaynaklanan ahamkara, insanı bu bilgisizlik *(avidya)* dünyasına *(samsara)* bağlar. Ahamkara'nın ortadan kaldırılması, hindu anlayışının gizemci ve çileci özgürleşme *(mukti)* çabasının en önemli evresini oluşturur.

AHAR ya da **EHAR** sıf. (ar. *aḥarr*). *Esk.* Daha sıcak, çok sıcak, en sıcak.

AHAR a. (fars. *āhār*). Hat. Ham kâğıtların yüzeyine sürülerek yazmayı kolaylaştıran, nişasta ve yumurta akından oluşan karışım. Bunlara, tek ya da karışık olarak nışadır, kitre, arap zamkı, üstübeç, beyaz şap, balık tutkalı, un, hatmi çiçeği, gül yaprağı, pirinç gibi maddeler eklenirdi. (→ AHARLAMAK.)

AHAR ya da **AHER,** İran'da, Doğu Azerbaycan ostatına (iline) bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Tebriz'in 95 km K.-D.'sunda; yüksek dağlarla çevrili, suları Karasu'nun kolu olan Aher çayı ile Aras nehrine boşaltan havzada. Yaklş. 30 000 nüf. Tarım, hayvancılık, kilim dokumacılığı.

ÂHAR ya da **ÂHER** sıf. (ar. *āḫar*). *Esk.* Başka, diğer, gayri: *"Bir sınıfın âher sınıftan aşağı tutulması..."* (Islahat fermanı, XIX.yy.).*Bahs-i âhar* (başka konu). *Vakt-i âhar* (başka zaman).
—Gökbil. *Esk. Aher ün-nehr*, gökyüzünün güney yarımküresinde bulunan ırmak takımyıldızının yıldızı.

AHARCI a. Ham ve pürüzlü kâğıdı aharla cilalayan, ahar yapan kimse.

AHARLAMAK g. f. *Bir kâğıdı aharlamak*, bir kâğıdın yüzeyine ahar sürmek; bir kâğıdı aharla parlatmak.

◆ **aharlatmak** ettirg. f. Aharlanmasını sağlamak.
—ANSİKL. Eski ve ham kâğıtları aharlamada iki yöntem uygulanırdı: ya kâğıtlar ahar hamuruna batırılır ya da ahar süngeri, pamuk vb. ile kâğıda sürülürdü. Kâğıtlar, kurumaya bırakılır, bir hafta geçmeden de mühreIenirdi. Aharlama bir kâğıda ancak 2-3 kez uygulanırdı. Bir yanına yazılacak kâğıtlara kalın ahar, iki yanına yazılacaklaraysa ince ahar yapılırdı. Ünlü hattatlar, kullanacakları kâğıtları özel olarak kendileri aharlardı.

AHARLATMAK → AHARLAMAK.

AHARLI sıf. Yüzeyi aharlanmış, parlatılmış. ||*Aharlı kâğıt*, hattatlarca kullanılan yüzeyi aharlanmış kâğıt. (Tek kat ahar sürülmüşlere *tek aharlı*, çift kat sürülmüşlere *çift aharlı* ya da kısaltılarak *çiftali* denirdi. Eskisi değerli olan aharlı kâğıtlar, mürekkebi emmediğinden, yaş bir süngerle silinip yeniden kullanılabilirdi. Aharlı ve mühreli kâğıtlar zamana, neme, küfe ve kitap kurtlarına karşı daha dayanıklıydı.)

AHARONYAN (Avedis), ermeni yazar ve siyaset adamı (Iğdır yakınında 1866-Marsilya 1948). Yükseköğrenimini Lozan ve Paris'te yaptı, Tiflis'te Narsesyan koleji'ne müdür oldu (1907-1909); pek çok ermenice gazetenin çıkarılmasına katkıda bulundu. *Taşnaksütyun* partisi'nin üyesi olan Aharonyan, Çarlık polisince tutuklandı (1909-1911). Paris konferansı'nda,Taşnak komiteleri yönetiminde kurulan Ermeni cumhuriyeti heyetinin başkanı olarak Sevr antlaşması'nı imzaladı (10 ağustos 1920). Ermenistan'ın sovyetleştirilmesinden sonra (aralık 1920) Fransa'da sürgünde yaşadı.

AHAS ya da **EHAS** sıf. (ar. *ḫass*'tan, *aḫaṣṣ*). *Esk.* En has; en özel; en belli başlı: *ahas-ı amal* (dileklerin, emellerin en özeli, en önde geleni), *ahas-ı ehibba* (tanıdıkların, dostların en önde geleni, en değerlisi).

◆ be. Başlıca.

AHAS ya da **EHAS** sıf. (ar. *hasis*'ten, *eḫass*). *Esk.* **1.** Pek hasis, en cimri. **—2.** Bayağı, çok adi.

AHÂSİN ya da **EHÂSİN** çoğl. a. (ar. *ahsen*'in çoğl. *aḥāsin*). *Esk.* Çok güzel olan şeyler.

AHASVERUS,Gezgin Yahudi de denir, çarmıha giden İsa'ya kötü davrandığı için sonsuzluğa dek yürümeye mahkûm edilen efsanevi kişi. Çok eski olduğu sanılan ve kimi uzmanların kaynağını buddha dönemi Hindistan'ına bağladıkları bu efsane, XIII. yy.'dan başlayarak değişik biçimler aldı. XVII.yy.'da bir alman yazarı (Duduloeus?) bu kişiyi bir yahudi, Ahasverus adlı bir "Ebedi Yahudi" olarak canlandırdı (1602). Yapıt fransızcaya çevrilirken bu kişilik "Gezgin Yahudi" adını aldı (1609). O zamandan beri efsane, Batı'da halk resimleri, estamplar ve ağıtlarla yayıldı. Bu ağıtların en ünlüsü İsaac Laquedem'inkidir. Hıristiyanlıktan bu yana, kişiliğiyle halkın yazgısını simgeleyen Gezgin Yahudi, yahudiler aleyhine tehlikeli bir toplumsal yerginin kaynağı oldu. Bir ölçüde de çağımızdaki yahudi düşmanlığının doğmasına yol açtı.

Ahasverus
(Épinal resmi, XIX. yy.)

AHAT, Uşak'ın Banaz ilçesi, merkez bucağına bağlı köy; 803 nüf. (1990). PTT. Antik Akmonia* kenti bu köyün yerindeydi.

AHAT BEY, türk denizci (XIV.yy.). Aydınoğlu Umur Bey'in filo komutanı. Ege denizi'ndeki bazı adalara ve Yunanistan kıyılarına (1333-1348) akınlar yaptı.

AHAUS, Federal Almanya'da kent; Nordrhein-Westfalen'de, Münster'in K.-K.-B.'sında; 27 400 nüf.

AHAVAT çoğl. a. (ar. *uht*'un çoğl. *aḫavāt*). *Esk.* **1.** Kız kardeşler, bacılar. **—2.** Kadın arkadaşlar. **—3.** Birbirine benzeyen şeyler.

AHAVEYN ya da **EHAVEYN** a. (ar. *aha*'nın ikili çoğl. *aḫaveyn*). *Esk.* İki kardeş.
—ANSİKL. İslam bilginlerinden Urfalı Mustafa Kâmil Efendi ile kardeşi Mehmet Efendi için kullanılır.

AHAVEYNİ BUHÂRİ (Ebu Bekr Rebî' bin Ahmet), iranlı hekim (X.yy.). Buhara'da yaşadı. Tıp öğrencileri için kılavuz kitap olarak hazırladığı *Hidâyet ül-muteallimin fi't-tıbb* adlı kapsamlı yapıtında, Ebülkasım Tâhir bin Muhammed bin İbrahim Mekanei Razi'nin öğrencisi olduğunu belirtir. Kitabından, çalışmalarını X. yy.'ın ikinci yarısında sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Yapıt, o dönem tıp çalışmalarının önemli ilk örneklerinden sayılır. Kitapta, temel tıp bilgilerinin yanı sıra çevre koşullarının sağlığa etkisi de incelenmiş,ayrıca koruyucu hekimlikle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Ahaveyni, eski tıp literatürünü çok iyi bildiği halde kitabında bunlara bağlı kalmamıştır. Kalp atışlarına ilişkin *Kitâb-ı nabz*, anatomiye ilişkin *Kitâb-ı teşrih* adlı yapıtlarıyla birkaç monografisi de vardır.

AHAVİ sıf. (ar. *aha* ve *-i*'den *ahavi*). *Esk.* **1.** Kardeşçe, dostça, kardeş gibi. **—2.** Ahi topluluğuna ait.

AHAZ, on ikinci Yahuda kralı (İ.Ö. 736 -İ.Ö. 716). İsrail ve Suriye'nin Asur'a karşı kurdukları birliğe katılmayı reddettiği için, bu ülkelerin saldırısına uğradı. Peygamber İşaya'nın kınamalarına kulak asmayarak Tiglatpileser III'ten yardım istedi, ama bu yüzden ülkenin bağımsızlığını tehlikeye düşürdü. Kutsal Kitap, Kenan kültlerini hoşgördüğü için onu dinsizlikle suçlar.

AHAZYA (öl. İ.Ö.852), Ahab'ın oğlu, İsrail krallığı'nın sekizinci kralı. Kutsal Kitap yazarları, Kenan'daki dinlere gösterdiği hoşgörü yüzünden onu şiddetle kınamışlardı.

AHAZYA (öl. Samaria İ.Ö.841), Altıncı Yahuda kralı. Yehu'nun gırıştiği komploda öldürüldü. Onun ölümünden sonra iktidar, annesi Athalie'ye geçti.

AHBAP a. (ar. *habib*, dost'un çoğl.*aḥbāb*). **1.** Kendisiyle dostluk ve yakın ilişki kurulan, sevilen sayılan kimse: *Eski bir ahbap. Bugün bir ahbabıma uğradım.* **—2.** Tanıdık, bildik: *Ahbap ve akrabalara selam.* **—3.** *Tkz.* Tanıdık olmayan bir kimseye seslenirken kullanılır: *Hey ahbap, biraz gelir misin?* **—4.** *Ahbap çavuşlar*, her zaman birlikte görülen, aralarında çok sıkı bir bağlılık ve dostluk bulunan arkadaşlar için söylenir: *O ahbap çavuşları bu işe verelim, daha iyi sonuç alırız.* || *Ahbap olmak*, bir kimseyle dostluk, arkadaşlık, yakınlık kurmak.

AHBAPÇA be. İçtenlikle, dostça, teklifsiz olarak: *Her şeyi olduğu gibi, ahbapça konuşalım.*

AHBAPLIK a. **1.** Arkadaşlık, yakınlık: *Birkaç ay içinde ahbaplığı ilerlettiler.* **—2.** *Ahbaplık etmek*, arkadaşlık ve dostluk etmek; şundan bundan konuşmak: *Onunla üç yıl ahbaplık ettim, hiçbir kötülüğünü görmedim. Ahbaplık ediyor, vakit geçirmeye çalışıyorduk.*

AHBÂR çoğl. a. (ar. *ḫaber*'in çoğl. *aḫbār*). *Esk.* **1.** Haberler, bilgiler. **—2.** Hikâyeler, rivayetler, menkıbeler. **—3.** Olaylar.
—Din. Hz. Muhammet'in verdiği haberler; hadisler.

AHBÂR çoğl. a. (ar. *ḥibr*'in çoğl., *aḥbār*). *Esk.* **1.** Bilginler. **—2.** Yazı mürekkepleri.
—Din. Kuran'da yahudi din bilginleri anlamında kullanılmıştır.

Ahbar it-tival (Kitab ül-), Ebu Hanife Ahmet bin Davut bin Venend-i Dineveri' nin (öl. 895) arapça genel tarihi, Âdem' den başlayarak abbasi halifesi Mutasım dönemine (833-842) kadar olan olayları içerir. Peygamberler, Arap ve Güney Arap tarihi hakkında efsanevi ve yarı efsanevi bilgiler verir. Efsanevi İran hükümdarlarından, zerdüşt hareketinden, Dara' dan, İskender'in istilasından ve Sasaniler' den söz eder. Daha sonra Hz. Muhammet ve peygamberliği, Irak ve İran'ın islam ordularınca ele geçirilmesi, Osman'ın öldürülmesi, Cemel vakası, Ali ve çocuklarıyla ilgili olaylar, Emeviler, Abbasi hareketi, Babek ve Afşin ayaklanmaları anlatılır. Yapıt, Taberi'nin verdiği bilgileri tamamlaması bakımından olduğu kadar İran tarihi bakımından da önemlidir. Leyden'de basılmıştır (1888).

Ahbar mecmua, yazarı bilinmeyen arapça tarih. Endülüs'ün Araplar tarafından ele geçirilişinden başlayarak Abdurrahman III dönemine (912-961) kadarki olayları anlatır. Önceleri tümüyle özgün sayılan bu yapıt, İbni Hayyan'ın (öl. 1076) *el-Muktabis* adlı eserinin büyük bir bölümünün bulunması üzerine önemini kaybetti. Bu tarih, olasılıkla, Valencia'nın İspanyollar tarafından alındığı (1238) dönemde yazılmıştır. Yapıtta, İsa bin Ahmet er-Razi'nin daha önce yazdığı vakayinameden aktarılmış parçalar yer alır.

Ahbar üd-devlet is-Selçukiye, İran ve Irak Selçukluları hakkında yazılmış arapça tarih. Yazarı belli değildir. Kitap, British Museum'da bulunan tek nüshasının başında adı yazılı Sadrettin Ebülhasan Ali'ye ve mısırlı yazar Ebu Zafir'e (öl. 1226) atfedilmek istenmiş, ancak kimin yazdığı kanıtlanamamıştır. Yapıt olasılıkla Azerbaycan Atabekleri döneminde, 1225'te yazılmıştır. Kitap, üç bölümden oluşur: I. bölüm, Selçuklular'ın Orta Asya steplerindeki yarı efsanevi kökenlerini, Horasan ve Cebel'i ele geçirmek için Gazneliler'le savaşlarını ve Melikşah'ın ölümüne (1092) kadarki genişlemelerini anlatır. II. bölüm, Muhammet II bin Mahmut'un saltanatına kadarki (1153) olaylar-

dan söz eder. III. bölüm, Irak Selçukluları'nın Tuğrul III'ün (Rüknettin) ölümü (1194) ile sona eren egemenliklerini, köle komutanlar ve Atabekler hakkında kısa bilgileri içerir. Yapıt, Selçuklular'ın kökeni, Anadolu'nun fethi ve Gazneli - Selçuklu ilişkileri hakkında verilen bilgiler bakımından İbnülesir'in *el-Kamil* adlı yapıtını tamamlar.

Ahbâr ül-ahyâr, Abdülhak Muhaddis-i Dihlevî'nin (öl. 1642) hint velileriyle ilgili tezkiresi. Bu alandaki ilk çalışmadır. Yazarı muhaddis olduğundan, hadis biliminin yöntemine göre yazılmış, gerçek dışı bilgiler ayıklanmıştır. İlk taslağı 1588'de, son şekliyse, 1591'de tamamlandı. Tezkirede çiştiye, firdevsiye, şattariye, kalenderiye tarikatlarından, velilerinden ve örgütlerinden söz edilir. Bu türdeki birçok tezkireye örnek olmuş ve taş basması olarak dört basımı yapılmıştır (Delhi 1854; 1865; 1891; 1972).

AHBÂRÎ sıf. (ar. *aḫbār* ve *-î*'den *aḫbārî*). *Esk.* Haber veren, rivayet eden.

AHBÂS çoğl. a. (ar. *habs*'ın çoğl. *ahbās*). *Esk.* **1.** Su bentleri. **—2.** Su bentleriyle yapılan havuz. **—3.** Hapisler, zındanlar. **—4.** Herhangi bir koşula bağlanmadan vakfedilen topraklar, binalar.

AHBÂZ çoğl. a. (ar. *ḫubz*'un çoğl. *aḫbaz*). *Esk.* Ekmekler.

AHBES sıf. (ar. *habis*'ten *ahbeṣ*). *Esk.* Çok kötü, en kötü.

AHBESEYN a. (ar. *aḫbes*'in ikili çoğl. *aḫbeseyn*). *Esk.* **1.** Çok kötü iki şey. **—2.** İdrar ve dışkı.

ahemeni sanat: Dara I sarayındaki (Persepolis) bir alçak kabartma (ayrıntı)

AHBEŞ a. (ar. *aḫbeş*). *Esk.* Habeşistanlı, Habeş.

AHBUN → AHPUN.

AHBUNLAMAK → AHPUNLAMAK.

AHCÂR çoğl. a. (ar. *hacer*'in çoğl. *ahcar*). *Esk.* Taşlar: *"Anun ahcârına nisbet n'ederler dürrü mercanı"* (Mecmuat ünnezair, XV.yy.).

AHÇI → AŞÇI.

AHÇIBAŞI → AŞÇIBAŞI.

AHÇILIK → AŞÇILIK.

AHD → AHİT.

AHDÂN çoğl. a. (ar. *ḫadin*'in çoğl. *aḫdān*). *Esk.* Dostlar, yoldaşlar, yaşıtlar.

AHDAR ya da **AHZAR** sıf. (ar. *aḫdar*). *Esk.* Yeşil.

AHDAR *(Cebel)*, Libya'da bölge, Sirenaika'nın K.-B'sında. Orta derecede yağış alan platoda birkaç orman, tahıl tarlaları, meyve ağaçları, sulu tarım alanları ve özellikle otlaklar vardır.

AHDAR *(Cebel)*, Umman'ın orta kesiminde dağ sırası;Maskat'ın B.-G.-B.'sında. Vadilerde sulamalı tarım.

AHDAR ya da **AHZAR,** arap coğrafyacıların Büyük okyanus'a (Pasifik) verdikleri ad. *Bahr-i sefid* diye adlandırdıkları Akdeniz için de kullanılmıştır.

AHDARİYE *(El-)*, esk. **Palestro,** daha sonra **Lahdariye,** Cezayir'de kent. Kabiliye'de; 28 200 nüf.

AHDARİYET ya da **AHZARİYET** a. (ar. *aḫdar* ve *-iyyet*'ten, *aḫdariyyet*). *Esk.* Yeşillik.

AHDÂS çoğl. a. (ar. *hadeṣ*'in çoğl. *aḥdaṣ*). *Esk.* **1.** Yeni olaylar. **—2.** Kötü şeyler, dertler, belalar. **—3.** Talih değişmeleri. **—4.** Gençler.

AHDEB sıf. ve a. (ar. *aḥdeb*). *Esk.* **1.** Kambur. **—2.** Zor; şaşırtıcı.

AHDEBİYET a. (ar. *aḥdeb* ve *-iyyet*'ten *aḥdebiyyet*). *Esk.* Kamburluk.

AHDEN be. (ar. *ʿahden*). *Esk.* Sözleşerek, sözleşme gereği.

AHDER a. (fars. *aḫder*). *Esk.* Kardeş çocuğu, yeğen.

AHDETMEK gçz. f. (ar. *ʿahd*'den). *(Bir şeye, bir şey yapmaya) ahdetmek,* bir şeyi gerçekleştirmeye söz vermek, bunun için yemin etmek: *Öcümü almaya ahdettim. Okulu bitirirsem, ahdettim, bütün sınıfa ziyafet çekeceğim.*

AHDİ sıf. (ar. *ʿahd* ve *-î*'den, *ʿahdî*). *Esk.* Anlaşmayla, sözleşmeyle ilgili; onun gereği.

AHDİ, asıl adı **Ahmet,** türk tezkire yazarı ve divan şairi (?-Bağdat 1593). Bilgin ve şair Bağdatlı Mevlana Şemsi'nin oğludur. 1552'de Bağdat'tan ayrılarak İstanbul'a gitti. Tanıdığı şairlere ilişkin gözlem ve değerlendirmelerini, daha eski dönemlerin şairleri için topladığı bilgilerle birleştirerek *Gülşen-i şuara* adlı tezkiresini kaleme aldı. Bu ad, ebced kuralına göre tezkirenin tarihini de gösterir. 1563'te Şehzade Selim'e (Selim II) sunduğu yapıtının üzerinde Bağdat'a döndükten sonra da çalışarak 1592'de tezkiresine son biçimini verdi. Son düzenlemesiyle 370 kadar şairin konu edinildiği yapıtı, *Latifi tezkiresi*'ne bir ek sayılır. Babası gibi amcası Hüseyin, ağabeyi Riyazi ile kardeşi Muradi de şair olan Ahdi'nin şiirleri bir divançe oluşturur. Bu şiirlerde Bağdat'ta tanıştığı ileri sürülen Fuzuli'nin etkileri görülür. Ancak bu şiirlerin kendine özgü yönleri bulunduğu, anlatım güzelliği ve ustalık taşıdığı kabul edilmektedir. (→Kayn.)

ÂHE, ÂHET a. (ar. *ʿāhe, ʿahet*). *Esk.* Büyük bela, afet.

ÂHEK a. (fars. *ahek*). *Esk.* Kireç. || *Âhek-i siyah,* neme dayanıklı bir çimento türü. || *Âhek-i tefte,* sönmemiş kireç.

AHEMENES, Ahemeniler hanedanından gelme pers krallarının efsanevi atası.

AHEMENİLER ya da **AKAMANIŞLAR,** Pers hanedanı (İ.Ö. 550-İ.Ö. 330). Tarihçi Herodotos'a göre hanedan, on pers kabilesi içinde en cesurları sayılan Pasargadlar'dan gelir. Kabilenin daha sonraki yıllarda imparatorluğu kuracak olan kanadı, Taht-ı Cemşit (Persepolis) ve Nakş-i Rüstem çevresinde bulunuyordu. İ.Ö. IX. yy.'da Kuzey İran'da Orumiye gölü yakınında yerleşmiş olan Ahemeniler, Asurlular'a bağımlı olarak Persler'i yönetiyorlardı. Daha sonra Med, Asur ve Urartu baskısıyla güneye, Zagros yöresine göçtüler. Teispes, Elam'a bağımlı olan küçük devletinin sınırlarını genişletti ve "Anzan kralı" sanını aldı (VII. yy.). Teispes, krallığını iki oğlu arasında böldü: Ariaramme'ye yeni alınan Anzan ve Fars yöreleri, Keyhüsrev'e de Parsuma düştü. Bu iki küçük krallık, Medler ve Asurlular'a bağımlı olarak varlıklarını korudular. Parsuma kralı Keyhüsrev I, Asur kralı Asurbanipal'a vergi ödüyordu (İ.Ö. 639). İki krallığı birleştiren Keyhüsrev II, Anzan kralı oldu. Sonra Med hükümdarı Astyages'e başkaldırdı; İran'a egemen oldu (İ.Ö. 550). Kral Karun'u yenerek Lydia'yı, yani Küçük Asya'nın büyük bölümünü ele geçirerek "Pers kralı" sanını aldı (İ.Ö. 546). Babil devletini yıktı (İ.Ö. 539). Oğlu Kambiz II, Mısır'ı (İ.Ö. 525), Sirenayka (Libya) ve Nübye'yi imparatorluğa kattı. Ahemeni krallarının en büyüğü sayılan Dara I, imparatorluğun sınırlarını korumakla yetinmedi. Ülkedeki ayaklanmaları bastırdığı gibi, sınırları kuzeyde Sakalar'ın ülkesinden, güneyde Sudan'a, doğuda İndus ovasından batıda Trakya ve Makedonya'ya kadar genişletti. Otuz beş yıl süren saltanatında merkezi bir yönetim kurdu; yerel yönetimi örgütledi. Bütün Orta Doğu'yu kapsayan imparatorluğunu, başlarında satrapların (valiler) bulunduğu eyaletlere bölmüştü. Her eyalet, imparator tarafından atanan ve ona bilgi veren denetçilerce sürekli denetlenirdi. Ahemeniler, egemenlikleri altındaki, birbirlerinden çok farklı gelenek, kurum, dil, din ve kültürlere sahip kitleleri liberal biçimde yönettiler. Dara'nın oğlu Kserkses döneminde imparatorluk gerilemeye başladı. İmparatorluğun eyaletlerinde satrapların başkaldırması, tahta geçen yeteneksiz hükümdarlar, devletin çöküşünü hızlandırdı. Son ahemeni imparatoru Dara III (Kodaman), Büyük İskender'in saldırısı karşısında impatorluk topraklarını savunamadı.

Ahemeni hanedanında krallık babadan oğula geçerdi. Kimi dönemde baba-oğulun bir arada hüküm sürdükleri de oldu. Kralın ardılı bulunmadığı durumlarda yeni imparator, Dara I'in imparatorluğa gelişinde olduğu gibi, soylu ailelerin oylarıyla seçilirdi. Ahemeni hükümdarının, tanrı Ahura Mazda'nın koruduğu, sevdiği kişi olduğuna inanılırdı. Dara I ve onu izleyen hükümdarlar, Ahura Mazda tarafından iktidara getirildiklerini ileri sürdüler. Ahemeni hanedanından gelmek ve tanrı tarafından seçilmek, iktidarlarının temel dayanağı oldu.

Feodal bir yapısı olan Ahemeni İmparatorluğu'nda kral ailesinin, soyluların geniş toprakları vardı. Yönetimin ve ordunun başında bulunan satrap ve komutanlar, hükümdarın *bandaka*'sı, yani vasalı sayılırlardı. Bunlar krala bağlılıklarını belirten kuşaklar (band) takarlardı. Satraplar, "krallığın koruyucusu" sanını taşırdı. Kral, nasıl tanrı Ahura Mazda'ya karşı sorumluysa, satraplar da yalnız krala karşı sorumluluk taşırlardı. Kral kendi adına altın sikke bastırırken, satraplar da kendi adlarına gümüş ve bakır para bastırabiliyorlardı. Para sistemini yaygınlaştıranlar da Ahemeniler oldu. Alışverişte takas yerine paranın kullanılması, ticaretin gelişmesini hızlandırdı. Ölçü ve tartı birimleri kurallarla düzenlendi.

İmparatorluğun, çağın uygar ve zengin yöresi olan Orta Doğu'da egemenlik kurması, ekonomik gelişmeyi sağlayacak huzurlu bir ortam yarattı. İmparatorluktaki ticaret merkezleri arasında etkili bir iletişim ve ulaşım sistemi kuruldu. Bu merkezleri bağlayan yollar, kervanların, postanın, orduların, krallık denetçilerinin hızla, güvenle gidiş gelişini sağlıyordu. Susa'dan Sardeis'e, oradan da Efes'e uzanan ünlü "Kral Yolu" gibi pek çok yol, imparatorluk tarihe karıştıktan sonra da uzun yıllar kullanıldı. Dara I zamanında Süveyş'ten Nil'e bir kanal açılarak Akdeniz, Kızıldeniz'e bağlandı. Bu kanal, imparatorluğun batı eyaletleriyle doğu eyaletleri arasındaki ulaşımı kolaylaştırıyordu.

—Arkeol. Ahemeni sanatı, gezginlerin XII. yy.'dan başlayarak söz ettikleri Persepolis harabeleri ve ancak 1852'ye doğru Loftus'un bulduğu Susa harabeleri dolayısıyla gündeme gelmiştir.

Ahemeni mimarisinde, sarayların kapı ve pencere çerçevelerinde taş kullanılıyordu. Kaya çıkıntıları üzerinde inşa edi-

len bu saraylara alçak kabartmalarla süslenmiş geniş merdivenlerle girilmekteydi. Bu anıtsal mimari, sütunların bolluğuyla dikkatı çeker. Örneğin, çatısı 20 metre yüksekliğinde altışarlı altı sıra halinde dizilmiş sütunlar üzerinde duran *Apadana* (taht salonu), bir Ahemeni eseridir. Sütunlar, sırt sırta vermiş iki boğa (ya da kartal başlı aslan) ön-gövdesinden oluşan tipik bir başlık taşır ve çatı kirişleri bu başlıklar üzerine oturtulur.

Kaya yamaçlarına oyulan kral mezarlarında, Keyhüsrev'e ait olduğu sanılan, Pasargad'daki, basamaklar üzerine oturtulmuş dikdörtgen taş anıt bir yana bırakılırsa, Persepolis ve Nakş-i Rüstem'de görüldüğü gibi kayaya işlenmiş iki yanı sütunlu bir kapı ile kapının üstünde kralı sedir biçiminde çok büyük bir taht üzerinde oturmuş olarak canlandıran alçak kabartmalar bulunur. Yığma taştan dört köşe kule biçiminde yapılmış iki yapı, pencere yerine kullanılan siyah taşlarla süslenmiştir. Nakş-i Rüstem yakınlarında, dörtköşe taşlardan yapılmış, alçak kabartma mazgallarla süslü Ateş mihraplarına rastlanır. Sarayların duvar altlarında ve merdiven boylarındaki, mimari ya da dekoratif amaçlı bu alçak kabartmalar, büyük boyutlu tahtı üzerinde "bütün görkemiyle" oturan kralın önünden geçen muhafızları,armağanlarını sunan haraçlıları ve saraylıları alabildiğine uzayan diziler halinde gösterir. İmparatorluk yolları üstünde de, kralın şanlı başarılarını hatırlatan eserlere rastlanır (Dara'nın Bisütun kayalığı üstündeki alçak kabartması). Sarayların tuğla duvarları, Babil'de olduğu gibi, cilalı süslemelerle kaplıydı. Dara'nın okçularını gösteren Susa'daki sarayın panoları da bu şekilde restore edildi. Bir yangında harap olan saray, Artakserkses Mnemon tarafından restore edilmiş ve lacivert taşından zemin üzerinde efsanevi hayvanlarla,gezinen aslanlarla ve sfenkslerle süslenmişti.

Dara'nın başkanlık mührü, süsleme sanatının çok güzel bir örneğidir. Bu mühür, silindir mühürlerin ve üzerinde kral ya da satrap tasvirleri bulunan para ya da "Dara altın sikkeleri"nin birçoğu gibi ince bir zevkle işlenmiştir. Sarayda ağır basan biçimciliğe daha az bağlı olan kuyumcular, Luristan'lı uzak atalarından kalma bir yetenekle, hayvan biçimlerini ustaca üsluplaştırmakta ve bunlara büyük bir dekoratif değer kazandırmaktaydılar. Nitekim, Persepolis hazineleriyle "Oxus" (Amuderya) hazinesi ve Susa'daki bir mezarda bulunan, bir prensese ait ziynet eşyasının kenar tırtıllarında ve bölmeli mine işçiliğindeki büyük ustalık da bunu kanıtlar. (→ PERSLER) [→ Kayn.]

ÂHEN a. ve sıf. (fars. *âhen*). *Esk.* **1.** Demir: *"Encamda âhenden olur rahne-i sühan"* (Ziya Paşa, XIX. yy.). **—2.** Sert, katı, merhametsiz. **—3.** *Âhen-âşiyan*, demir yuva, yüksük.‖ *Âhen-câme*, zırh, sağlamlaştırmak ya da süslemek için kullanılan demir ya da çelik parça. ‖ *Âhen-çûb*, demir çubuk, şiş. ‖ *Âhen-keş, âhen-rübâ*, demir çeken, mıknatıs. ‖ *Âhen-sâ, âhen-say*, eğe, törpü, bileğitaşı. ‖ *Âhen-i cüft, âhen-i gâv*, saban demiri. ‖ *Âhen-i nerm*, yumuşak demir. ‖ *Âhen-i sebz, âhen-i ter*, iyi işlenebilen çelik.

◆ a. **1.** Kılıç. **—2.** Zincir.

ÂHENGER a. (fars. *âhen* ve *ger*'den *âhen-ger*). *Esk.* Demirci.

ÂHENGERİ a. (fars. *âhenger* ve *-î* 'den *âhengerî*). *Esk.* Demircilik.

AHENGİ TARAB a. (fars. *ahenk* ve ar. *tarab*'dan *aheng-i tarab*). Müz. Türk müziğinde bileşik makam. (Yalnızca makamı yaratan İbrahim Vefa Efendi [1871-1903] tarafından kullanılmıştır.)

ÂHENİN sıf. (fars. *âhenin*). *Esk.* **1.** Demirden; demir gibi, sert, sağlam. **—2.** *Âhenin-can*, demir canlı; dayanıklı, sabırlı; katı yürekli. ‖ *Âhenin-ciğer*, demir ciğerli; kahraman, mert; dayanıklı. ‖ *Âhenin-kemer*, demir kuşaklı, demir belli, güçlü. ‖ *Âhenin - kaba*, demir elbiseli, zırhlı. ‖ *Âhenin - reg*, demir damarlı; at vb. için dayanıklı, kuvvetli.

AHENK a. (fars. *aheng*). **1.** Parçaları ya da öğeleri uyuşum içinde olan, bir amaca uyarlanan bütünün niteliği; uyum: *Evrenin ahengi. İnsanın bedenindeki ahenk.* **—2.** Bir bütünün, genellikle de sanatsal ya da edebi bir yapıtın parçaları (biçim, renk, ses, ritım vb.) arasında aranan ilişki, uyum: *Bir tablodaki renklerin ahengi. Şiirdeki seslerin ahengı.* **—3.** Bir topluluk içinde bireyler arasında var olan anlaşma, bu anlaşmadan doğan huzur: *Aile bireyleri arasındaki ahenk. Bir işyerindeki ahenk. Çevresiyle ahenk kurmak. Bir yerde ahenk sağlamak. Bir topluluğun ahengini bozmak. Topluluğun ahengine uymak.* **—4.** Çalgılı, müzikli toplantı, eğlence: *Dün gece ahengimiz sabaha kadar sürdü.* **—5.** *Ahenk yapmak*, sazlı, içkili eğlence düzenlemek, eğlenmek: doğru ya da anlamlı bir şey söylemeksizin sürekli konuşmak (arg.). ‖ *(Bir toplantıya) ahenk katmak*, onun havasını değiştirmek.

—Binc. Atın yürüyüşündeki düzenlilik.

—Ed. Edebiyat yapıtında, özellikle de şiirde seslerin kulağa hoş gelecek biçimde sıralanmasıyla yaratılan uyum. (Benzer seslerin art arda gelmesinden kaynaklanan söyleniş güçlüğü, gereksiz yinelemeler, çok uzun zincirleme tamlamalar, aruzda ünlülerin söyleyişi bozacak biçimde uzatılması ve kısaltılması, anlatımı yersiz uzatma, ahenge aykırı sayılır.) ‖ *Aheng-i taklîdi*, canlı ve cansız doğa varlıklarına ait seslerin sözcüklerde taklit edilmesi. (Çın çın, mırıl mırıl vb.) ‖ *Aheng-i tasviri*, özellikle şiirde kelimelerin sıralanış biçiminden yararlanılarak içeriğe uygun düşecek yolda oluşturulan ses düzeni.

—Fels. → UYUM.

—Müz. XX.yy.'dan önce, akorları ve onların birbirlerine bağlanışlarını inceleyen ARMONİ disiplinini belirtirdi. ‖ AKORT'un eski karşılığı. ‖ *Ahenk deliği*, halk müziğinde oyma bağlamanın gelişmiş biçimlerinde, ses yoğunluğunu ve titreşimi artırmak için tel takacağının alt tarafına açılan delik. (Genellikle 3 ya da 6 cm çapında, daire biçimindedir. Tel takacağının 4 cm altına açılır.)‖ *Ahenk telleri*, kimi mızraplı ya da yaylı çalgılara, yalnızca titreşimi artırmak amacıyla takılmış ince teller.

—Sesbilg. *Ahenk kaidesi*. SES UYUMU' nun eski eşanlamlısı.

Ahenk, İzmir'de yayınlanan günlük siyasi gazete (1900-1928), başlığının altında *siyasi, fenni ve ilmi Osmanlı gazetesidir* yazısı vardı. İzmir'in işgali üzerine yayınına bir süre ara verdi (1919). 1922'den sonra yeniden çıkmaya başladı. Gazetenin İzmir Milli kütüphane'de tam, Ankara Milli kütüphanesi'nde tama yakın, Hakkı Tarık Us kütüphanesi'nde oldukça eksik bir koleksiyonu vardır.

ÂHENKDÂR → ÂHENKTÂR.

AHENKLİ sıf. Uyumlu: *Ahenkli bir giyim. Ahenkli bir aile. Ahenkli bir şiir.* (→ UYUMLU.)

—Binc. Gövdesinde ve yürüyüşünde ahenk bulunan at için kullanılır.

—Şarapç. Tadı, aroması ve bukesi çok iyi oranlanmış şaraba denir.

AHENKSİZ sıf. Uyumsuz: *Ahenksiz bir ses. Ahenksiz bir aile.* (→ UYUMSUZ.)

AHENKSİZLİK a. Uyumsuzluk.

AHENKTÂR ya da **AHENKDÂR** sıf. (fars. *âheng* ve *dar*'dan, *âheng-dar*). *Esk.* Ahenkli, düzenli, uyumlu, *"... benim işitmediğim âhenkdâr sesleri işitiyorsunuz"* (Celal Sahir).

ÂHENPUŞ sıf. ve a. (fars. *âhen* ve *puş*). *Esk.* Zırh giyen.

—Kur. tar. Osmanlı ordusunda zırhlı cebecilere verilen ad.

AHER → AHAR.

ÂHER → ÂHAR.

AHESTE sıf. (fars. *aheste*). **1.** Yavaş, ağır izlenimi veren hareket ve hareketi bu biçimde olan şey için kullanılır: *Aheste adımlarla yürümek. Kıyı boyunca ilerleyen aheste kayıklar.* **—2.** Sakin, durgun. **—3.** Yumuşak. **—4.** Hafif, alçak ses için kullanılır. **—5.** *Aheste aheste*, yavaş yavaş, salınarak. ‖ *Aheste beste*, yürüyüş için salınarak, nazlanarak anlamında alay yollu kullanılır.

◆ be. *Esk.* Ağır ağır, yavaşça, usulca: *"Âheste çek kürekleri, mehtâb uyanmasın"* (Yahya Kemal). *"Erişür menzil-i maksuduna aheste giden"* (Maruzat, XIX. yy.).

ÂHESTEGİ a. (fars. *âheste* ve *-î*'den *âhestegi*). *Esk.* **1.** Yavaşlık. **—2.** Sakinlik, durgunluk. **—3.** Yumuşaklık. **—4.** Ses için hafiflik, tatlılık.

AHESTELİK a. Durgunluk, yavaşlık, sakinlik, yumuşaklık.

ÂHESTEREV sıf. (fars. *âheste* ve *rev*'den *âheste-rev*). *Esk.* Yavaş yürüyen: *"Süratle kaçar zaman benden / Aheste - rev ol, ben ona derken"* (Sadullah Paşa, XIX. yy.).

AHFÂ sıf. (ar. *hafi*'den *ahfa*). *Esk.* Çok gizli, en gizli: *"Ârzeder hacetlerini kenz-i ahfâdır güneş"* (Âşık Ömer, XVII. yy.).

AHFAD → AHFAT.

AHFAT ya da **AHFÂD** çoğl. a. (ar. *hafid*'ın çoğl. *ahfad*). *Esk.* **1.** Torunlar: *"Karahan'ın kardeşlerinin birçok oğulları ve ahfadı vardı"* (Süleyman Paşa, XIX. yy.). **—2.** Gelecek kuşaklar. **—3.** Yardımcılar, hizmet edenler.

AHFAZ sıf. (ar. *hıfz*, ezberlemek, korumak'tan *ahfaz*). *Esk.* **1.** Belleği çok kuvvetli kimse; Kuran'ı en iyi bellemiş kimse için kullanılır. **—2.** Alçakgönüllü. **—3.** Alçak ve çukur.

AHFEŞ sıf. (ar. *hafeş*'ten *ahfeş*). *Esk.* Gözleri aydınlıkta iyi seçemeyen, ancak karanlıkta iyi görebilen kimse için kullanılır; gündüz körü.

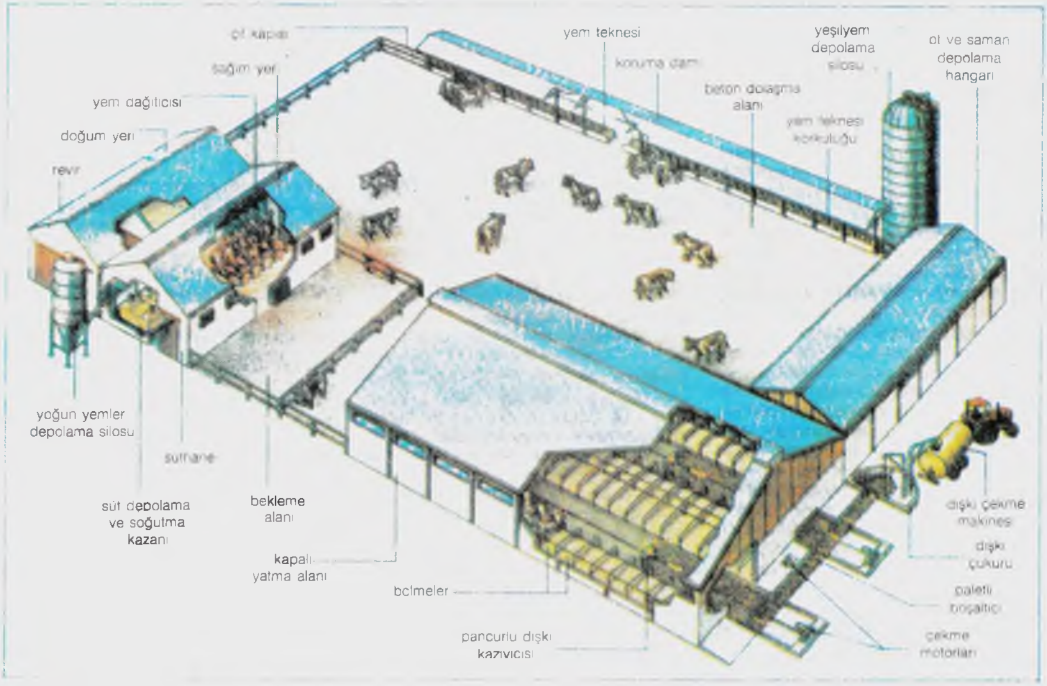
AHFEŞ, bazı arap dilbilimcilerinin adı: EL—ÜL-EKBER (Ebül Hattab Abdülhamit bin Abdülmecit) [Bahreyn ?-? 793], azatlı bir köle ve ünlü dilci Ebu Amr bin Alâ'nın öğrencisiydi. Arap lehçeleriyle ilgili birçok deyimi topladı. Sibeveyhi, Ebu Zeyd, Asmai öğrencileri arasındaydı; EL—ÜL-EVSAT (Ebül Hasan Sait bin Mesede), aynı adı taşıyan dilcilerin en ünlüsü (Belh ?-? 825 ile 835 arası), azatlı bir köle ve Sibeveyhi'nin öğrencisiydi. Hocasının *El kitab* adlı yapıtının tanınmasını sağladı. Kendi yapıtları günümüze ulaşmadı; EL-ÜL ASGAR (Ebül Hasan Süleyman bin Mufaddal) [?-Bağdat 928]. Bağdat'taki arap dili çalışmalarının Mısır'da sürdürülmesini sağladı.

—Dey. *Ahfeşin keçisi gibi başını sallamak*, söylenenleri anlamadan karşısındakını onaylamak: *Bir şey anlamadan ahfeşin keçisi gibi başını sallıyordu.* (Söylentiye göre dilbilimci Ahfeş'lerden biri, çok bağlı olduğu dil kurallarını kimseye benimsetememiş, sonunda o konuştukça başını sallayan keçisiyle baş başa kalmıştı.)

AHGER → AHKER.

AHGÜL a. (fars. *ahgül*). *Esk.* **1.** Başak kılçığı. **—2.** Sakal.

AHHİYAVA, Hititler'in merkezi Hattuşaş'taki (Boğazköy) devlet arşivlerinde bulunan çivi yazılı tabletlerde adı geçen bağımlı devletlerden biri. Yunan kaynaklarında Akha ülkesi diye bilinen bu devletin sınırları tartışmalıdır; ancak Anadolu'nun G.-G.-B.'sıyla Rodos adasını kapsadığı kabul edilir. Kimi tarihçilere göreyse Mykenai halklarından Akhalar'la bağlantısı olan Ahhiyavalılar Mısır belgelerinde *Akaivaşa* diye anılır. Hitit kaynakların-

serbest ahırlama tipi **ahır** ve ek tesisler

da Ahhiyava soylularının, at bakımı ve araba kullanmayı öğrenmek için Hitit imparatorluk saraylarına geldikleri bildirilmekte; altın, gümüş ve bakırdan yapıtları övülmektedir. Hitit kralı Muvattallis ile Ahhiyava kralının ittifak yaptıkları, Muvattallis'in Mısır'a karşı girişeceği savaşta Ahhiyava kralından yardım istediği bilinmektedir. Ancak daha sonra bu dostluk bozulmuştur. Ahhiyavalılar, İ.Ö. 1230'larda, Mısır'a saldıran deniz ötesi halklar arasındaydı. Anadolu'da Hititler'i yıkan göç dalgaları, Ahhiyava devletinin de son bulmasına neden oldu (yaklş. İ.Ö. 1200). [→ Kayn.]

AHHOTEP (anlamı: "Ay hoşnut olsun"), iki mısır kraliçesinin adı: kral Kames ve kral Ahmosis'in annesi olan **Ahhotep I,** 1859'da mezarında bulunan mücevherleriyle tanınır; — **Ahhotep II,** Amenhotep I'in karısı.

AHI → AHİ.

AHI ya da **AHU dağı,** Bilecik'in batısında, yüksekliği 1 200 m dolayında dağ. G.-D. uzantısında Bozdağ adını alır. Bu alandan Eskişehir'i Bursa'ya bağlayan karayolu geçer.

serbest ahırlama tipi bir **ahır**da sağım tesisi

AHI BABA → AHİ BABA.

AHILIK → AHİLİK.

AHILKELEK, resmi adı **Ahalkalaki,** gürcü dilinde yeni kent anlamında, Gürcistan'da kasaba ; Kura nehrinin Ahılkelek kolu kıyısında, Türkiye sınırına 32 km uzaklıkta. Ahalisinin az bir bölümü türktür.

AHIR → AHİR.

AHIR a. (fars. *āḫūr*). **1.** Büyükbaş hayvanların barınması için yapılan kapalı yer; hayvan damı. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Ahır gibi,* bakımsız, pis, çirkin görünümlü yer için kullanılır. ‖ *Ahır sekisi,* kışın ahırın sıcaklığından yararlanmak amacıyla ahırın bir yanına yapılan yüksekçe yer: *Oturduğu ahır sekisi, çağırdığı İstanbul türküsü.* ‖ *At ahırı* → TAVLA.

—Binc. *Ahır çulu,* üşümemeleri için gece atların üstlerine örtülen çul. ‖ *Ahır kolanı,* ahır çulunun kaymasını önlemek için, çulun üstünden geçirilen kolan.

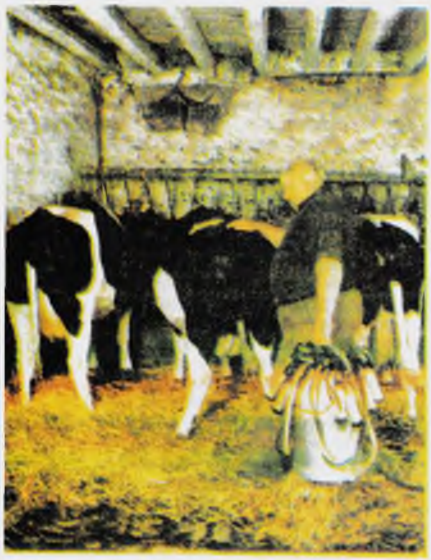
—ANSİKL. Ahırda hayvanlar ya *bir yere bağlı* ya da *serbest* sürü halinde barındırılır.

Bağlı ahırlama tipindeki ahırda, hayvanların tek tek yan yana bağlandığı bir dizi bölme, bu bölmelerin önünde de yemlerin konduğu yem tekneleri bulunur. Bölmelerin ardında dışkıların toplanması için çukur bir tekne kanal yer alır. Ahır anlayışı hayvanların barındırılma tarzına, yemlerin dağıtımına yarayan donatımın cinsine ve yapının temizlik biçimine bağlıdır. Bölmeler uzun ya da kısa olabilir; uzun olursa dışkılar bölmenin içine düşer; kısa olursa hayvan ister istemez gübre yalağına dışkılamak zorunda bırakılır. Birinci durumda hayvanların bir yataklığa gereksinimi vardır, ikincisinde bundan vazgeçilebilir.

Eski tip ahırlarda gübre, dirgen ve kürekle toplanarak el arabasıyla ya da tezkere ile taşınır. Modern ahırlarda, gübreyi ve şerbeti ahır dışındaki bir alana ya da gübre çukurlarına aktaran kazıyıcı mekanik taşıma sistemleri bulunur. Bunun gibi, yemler (ot, saman, un, yoğun yem, vb.) depolama ve aktarma sistemleriyle sağlanır (sonsuz vida, yürüyen bant, dağıtma hunileri, vb.). Bunlar yemin otomatik dağıtılmasına yarar. İneklerin sağımı için gerekli donatım da (otomatik sağım güğümleri, sağım bölmeleri) ahırların yapısı bakımından önemli bir etmendir.

Serbest ahırlama tipindeki ahırda bir yatma alanı, beton ya da sap, saman döşeli bir dolaşma alanı, yukarıda anlatılana benzer, dağıtım düzenekleriyle (yem tekneleri) çevrili bir yemleme yeri bulunur. Bu merkezi tesislerin yakınında yemlerin depolandığı, yataklık ve gübrelerin yığıldığı başka tesisler yer alır. Süt inekleri için yapılan ahırlarda bunlara bir de sağım tesisleri eklenir: sağımdan önceki bekleme yeri, sağım bölümü, doğurma yeri, hasta hayvanlara bakım yeri ve yeni doğan buzağılar için bakım yeri, vb. Hayvanların serbest bırakıldığı ahırlar için belli bir biçim yoktur; çok değişik biçimde yapılabilir. Ama bu çeşit ahırların tümü, hayvanların yatış tarzına bağlı olarak belli başlı iki tipe ayrılır: sap ve saman döşeli toplu bir alan (samanlı ahırlama) ve yataklık kullanılmasına gerek kalmayan ve hayvanların tek başına kaldığı çok bölmeli bir alan (bölmeli ahırlama). Bu iki tip de, ahırın hava koşullarından çok etkilenmesine (açık ahırlama) ya da tersine kapalı bir çatının altında bulunmasına göre (kapalı ahırlama) değişik tiplere ayrılır.

AHIR dağı, eski **Ahur,** Afyonkarahisar'ın batısında, Sincanlı ile Sandıklı arasında dağ kütlesi (1 940 m). Kurtuluş sava-

bağlı ahırlama tipinde geleneksel **ahır**

şı'nda, Büyük Taarruz'un önemli savaş alanlarındandır.

AHIRDAĞ, Akdeniz bölgesinin K.-D. bölümünde, Kahramanmaraş ovasının K.'inde yükselen dağ (2 301 m). D.-B. doğrultulu, faylarla sınırlanmış dik yamaçlı bir kütledir.

AHIRKAPI, İstanbul sur kapılarından biri; bu kapının bulunduğu semt. (Eminönü ilçesinde, Sarayburnu ile Çatladıkapı arasındadır; eskiden burada belediye ahırları vardı. İstanbul'un en büyük fenerlerinden *Ahırkapı feneri* (1755) buradadır.

AHIRLAMA a. Sığırların, geçici ya da sürekli olarak ahıra konması ve ahırda bakılması.

—ANSİKL. Kışın dışarda yiyebilecekleri hiçbir şey kalmadığından hayvanlar ahıra döner; buna "ahırlama dönemi" denir. Bazı hayvanlar için bu dönem uzayabilir, hatta sürekli hale gelebilir; buna da "sürekli ahırlama" denir. Örneğin, genç sığırlar merada otlayarak asalak almasınlar diye yazın ahırda tutuldukları gibi, büyük süt ineği sürüleri de günübirlik meradan sağım yerine getirilmeleri güç olduğundan hep ahırda tutulurlar. Bu gibi durumlarda sürekli ahırlama, kışın olduğu gibi yazın da her türlü yemin, ahırdaki yem teknelerine taşınmasını gerektirir. Buna "yeşil yemleme" tekniği denir. Sürekli ahırlama, besiye çekilen tüm hayvanlar (kasaplık dana ve tosunlar) için de kuraldır. (→ AHIR.)

AHIRLAMAK gçz. f. *Yörs.* Uzun süre ahırda kalma sonucunda hareketliliğini, çevikliğini yitirmek, hamlaşmak.

◆ g. f. *Yörs. Bir hayvanı ahırlamak,* onu kış mevsimi boyunca, doğanın olumsuz etkilerinden korumak amacıyla ahıra kapatmak, ahırda beslemek.

AHIRLI, Konya ilinde ilçe. 10 573 nüf. (1990); 11 köy. Merkezi *Ahırlı*; 3 037 nüf. (1990).

AHIR ŞOH, Hindukuş dağlarında (Afganistan) doruk, 7 020 m. Doruğa ilk olarak avusturyalı R. Göschl ve H. Schell tırmandılar (1966).

AHIRTOPU a. İki takım halinde, topla oynanan bir çocuk oyunu. Yere bir daire çizilir, takımlardan biri içine girer. Öteki takım çevresine dizilir. Dıştakiler, içerideki oyuncuları topla vurmaya çalışır. Vuramayan oyun dışı kalır, top içerdekilere geçer. En sona oyuncusu kalan takım oyunu kazanır.

AHISKA, Gürcü dilinde Ahaisihe, Gürcistan'da kent. Ardahan iline bağlı Posof kasabasının kuzeydoğusunda, Eminbey sınırkapısına 21 km uzaklıkta. Kura nehrinin kollarından birinin kıyısında olan kent, 1828'de Osmanlı-Rus savaşı'ndan sonra Türkiye sınırları dışında kaldı.

Ahızka gülü. Kars'ta, tek ya da çift kişiyle oynanan bir kız oyunu.

AHİ ya da **AHI** a. (ar. *ah* ve *-i* 1. tekl. k. iyelik ekinden, *ahi*, kardeşim). *Esk.* **1.** Arkadaş, dost: *"Bir namazı fevt edenin ya ahi / Çoğimiş bunlardan isyanı dahi"* (Ahmedi, XIV yy.). **—2.** Ahiliğe bağlı kimse.

AHİ, Benli Hasan da denir, türk şair (Niğbolu 1476-Karaferye 1517). İstanbul'da medrese öğrenimi gördü. İçine kapanık, az konuşan bir kişi olduğu için "Dilsiz Danışment" diye anılıyordu. Yazmaya başladığı *Hüsrev ü Şirin* mesnevisinin kahramanı Hüsrev'in kâfir olduğu, ondan söz eden bir eser yazmanın şeriata uymayacağı ileri sürülünce bu eseri yarım bıraktı. Bunun yerine kaleme aldığı, bugün elimizde bulunmayan *Şirin ü Perviz* mesnevisini beğenen Yavuz Sultan Selim, onu Bursa'da Bayezit Paşa medresesi müderrisliğine atadığında bu görevi kabul etmek istemeyişi, gözden düşmesine yol açtı. Son yıllarında Karaferye medresesinde görevlendirildi. Bu sırada Lamii'nin *Hüsn ü Dil*'ine nazıre olarak yazmaya başladığı yapıtı, ölümü yüzünden yarım kaldı. Âşık Çelebi onun bu çalışmasını Lamii'ninkinden daha üstün bulur. (→ Kayn.)

ÂHİ (XVII. yy.) türk halk şairi. Âşık* Ömer'in *Şâirnâme**'sinde adı anılan âşıklardan. Bir süre Bursa'da kaldı ve burada ün kazandı. Yaşamı üstüne fazla bilgi bulunmayan Âhî'nin iki koşması yayımlanmış, bazı cönklerde de eserlerine rastlanmıştır. (→ Kayn.)

AHİ AHMET ÇELEBİ, türk hekim (Kastamonu 1434 ?-Mısır 1524). Hekim Şirvani Mevlana Kemalettin'in oğlu. Hekimliği babasından, Kutbettin Şirazi ve Altuncuzade'den öğrendi. Edirne Darüşşifası hekimliğine, Fatih Darüşşifası başhekimliğine getirildi. Beyazıt II döneminde hassa hekimi ve matbah-ı âmire emini oldu. İlk kez Beyazıt II (1512), daha sonra Yavuz Sultan Selim ve Kanuni dönemlerinde hekimbaşılığa atandı. İstanbul'da cami, Edirne'de medrese, okul ve hamam yaptırdı. Hac dönüşü Mısır'da öldü. Böbrek ve mesane taşları üzerine yazdığı *Risâle-i hasat il-kilye vel-mesâne* (Böbrek ve mesane taşları kitabı) en önemli yapıtıdır. İbn ün-Nefis'in *Mu'cez al-kânun*'una Cemalettin Aksarayi'nin yaptığı *Hall ül-mu'cez* şerhini türkçeye çevirdi. Önsözünde bilim dili olarak türkçenin gelişmesi gereği üzerinde durdu.

AHİ AHMETŞAH, Konya ahilerinin başkanı (?-Konya 1298). Emrinde sürekli birkaç bin silahlı ahi bulunurdu. Konya'da büyük gücü ve saygınlığı vardı. Bir selçuklu görevlisi tarafından öldürülmesi Konya'yı yasa boğdu.

AHİ BABA ya da **AHI BABA** a. Kırşehir'deki Ahi Evren tekkesi şeyhinin ve yerel loncalardaki vekillerinin unvanı. Kırşehir'deki Ahi Baba'nın Ahi Evren soyundan geldiği ileri sürülürdü. Yerel esnaf loncalarının üyeleri tarafından seçilen yerel ahi babalar şeyhi temsil ederlerdi. Bunlar, Kırşehir'deki şeyhten bir icazetname ve seçildiklerini gösteren bir berat almak zorundaydılar. Ahilik, önce debbağ ve deri loncalarında yaygınlaştığı için bu loncaların ahi babaları kentteki tüm loncaların başı sayılırdı. Gerekli beceriyi kazanan esnafın usta olabilmesi için, bağlı bulunduğu esnaf loncasının ahi babası-

Büyük Larousse

Ahırkapı feneri
İstanbul

nın ona kuşak ya da peştemal kuşatması gerekirdi. Ahi babalar bu yetkilerini yaygınlaştırarak bütün eyaletlerdeki lonca örgütlerini denetlemeye başladılar. Yalnızca Arabistan'da örgütlenmediler. Kırşehir'deki tekkenin önemi ve zenginliği arttı. Daha sonra Batı'nın etkisiyle iktisadın gerilemesi ve esnaf örgütlerinin çökmesi sonucunda ahilik de önemini yitirdi. Kır-

serbest **ahırlama** usulü sığır yetiştiriciliği

Büyük Larousse

Ahi Baba
Ahi Evren camisi ve türbesi *(Kırşehir)*

şehir'deki Ahi Baba'nın denetleme gezilerine çıkması, eyaletlere temsilci göndermesi geleneği ortadan kalktı. Ahi Baba'nın son temsilcisi, 1887 yılında Bosna'ya gitti. 1908'de, esnaf örgütlerinin kaldırılmasıyla ahi babalık ortadan kalktı. (→AHİLİK.)

AHİ ÇELEBİ, Balkan savaşı'ndan önce, Edirne vilayetinin Gümülcine sancağına bağlı beş kazadan biri. Merkezi *Paşmaklı* (bugün Smoljan) idi. Güney Bulgaristan'da, Rodop dağlarında, Arda nehrinin kaynak kollarının bulunduğu çok engebeli bir yörede yer alır.

Ahi menzili, Ok meydanındaki ok atıcılarının yarışma menzillerindendir. Öteki adı Parpul menzilidir ve bu ad XVII. yy. ortalarında rekor kıran bir ok atıcı pehlivanın adından gelir. Yıldız rüzgârıyla ok atılan bu menzilin ayak taşı, Çakıltepe'de Ali Bali taşı ile Yeksüvar menzili arasında, ana taşı ise Ağa menzilinin ilerisindeydi.

AHİBBÂ ya da **EHİBBÂ** çoğl. a. (ar *habib*'in çoğl. *ahibbā*). *Esk.* Dostlar, tanıdıklar: *"Ahibbâ muntazır, meclis müheyyâ"* (Nev'i, XVI. yy.).

AHİCO ya da **AHİDJO** (Ahmadu), kamerunlu devlet adamı (Garoua 1922-Dakar 1989). Bir pöl reisinin oğluydu; memurluk yaptı. 1947'den başlayarak ülke meclisinden Benoue milletvekili, 1956-57'de meclis başkanı ve Union française'in danışmanı oldu. 1958'de kurulan Afrika birlik partisi'ne yazıldı. 1958 şubatında başbakan olunca, Kamerun'un bağımsızlığı için Fransa'yla görüşmelerde bulundu. 1960'ta Kamerun Federal cumhuriyeti (doğu) cumhurbaşkanı seçildi, 1961'de Kamerun Federal cumhuriyeti başkanı ilan edildi. 1982'ye kadar hep başkan seçilen Ahico, ülke içinde baş gösteren birçok ayaklanmayı bastırdı ve 1966'da, kendisinin başkanı olduğu Kamerun Ulusal birliği adlı tek partiyi kurdu.

ÂHİHTE sıf. (fars. *ahihte*). *Esk.* Kınından sıyrılmış, çekilmiş kılıç için kullanılır.

AHİKERYE → İKARİA.

AHİKÖY, YATAĞAN'ın eski adı.

AHİLİ, Ankara'nın Kırıkkale ilçesi, merkez bucağına bağlı köy; 3 217 nüf. (1980). Belediye. PTT.

AHİLİK ya da **AHILIK** a. *Esk.* Kardeşlik, arkadaşlık, dostluk.
—Tar. Anadolu'da XII. ve XIV. yy.'larda etkin olan toplumsal kurum.
—ANSİKL. Ahilik, bir yönüyle *fütüvvet**'e dayanır. Türkler'in egemenliğindeki Anadolu'da fütüvvet ayrı bir gelişme gösterdi ve üyeleri kendilerini ahi diye adlandırdıklarından, ahilik adını aldı. Ahi adının "kardeşim" anlamına gelen arapça *ahi*, ya da "cömert" anlamına gelen türkçe *akı* sözcüğünden geldiği ileri sürülür. Ad olarak ahiye ilk kez XI. yy.'da Kuzey-Batı İran'da yaşayan Ahi Ferec Zencani'nin adında rastlanır. Mevlevi menkıbelerinin yazarı Eflaki, Mevlana'nın çağdaşı Anadolu ahilerini XII. yy.'da Kuzey-Batı İran'da yaşayan Ahi Türk ve Ahi Beşşare'nin ardılları olarak tanıtır. Kuzey-Batı İran'ın, Türkler'in çoğunlukla yaşadığı ve Anadolu'ya göçtüğü bir merkez olması, ahiliğin Anadolu'da gelişmesini bir dereceye kadar açıklayabilir. XI. yy.'da Anadolu'da yerleşmeye başlayan Türkler'in, Türkistan'da ticaret ve sanayi merkezlerinde yaygın fütüvvet ilkelerini Anadolu'ya taşımış olmaları olasıdır. XII. yy.'da Anadolu'da ahi bulunup bulunmadığına ilişkin belge yoktur. İlk ahi adı, Antalya'da 1216-1217 tarihli bir vakıf senedinde geçer. Bu da bu kurumun müslümanların kente yerleşmesiyle eşzamanlı olarak kurulduğunu ve kentsel yaşamın bir parçası durumuna geldiğini göstermektedir. Öte yandan halife Nasır'ın saray fütüvvetinin de Anadolu'ya girdiği bilinmektedir. Bir fütüvvet reformcusu olan Nasır, komşu hükümdarları da kendi himayelerinde fütüvvet örgütleri kurmaya yöneltti. Nasır ile ilişki kuran İzzettin Keykavus I ve Alaettin Keykubat I fütüvvet örgütüne katıldılar ve Nasır geleneği doğrultusunda bir saray fütüvveti geliştirmeye çalıştılar. Ancak Anadolu'da fütüvvet, gerçek niteliğini esnaf ve zanaatkârlar arasında yaygınlaştıktan sonra kazandı. Anadolu'nun kendine özgü fütüvvet biçimi olan ahilik, daha çok kentlerde fütüvvet ilkeleri çerçevesinde örgütlenmiş esnaf ve zanaatkâr topluluğu biçiminde gelişti. Ancak, üyeleri esnaf ve zanaatkârla sınırlı değildi. Ahiler arasında, askeri, siyasal, dinsel önderler de bulunmaktaydı. Ahi önderleri ticaretle, tarımla uğraşan varlıklı kişilerdi. XIV. yy.'ın ilk yarısında Anadolu'yu dolaşan kuzey afrikalı gezgin İbni Batuta, Türkmenler'in yaşadığı her kent, kasaba ve köyde karşılaştığı ahilerle ilgili geniş bilgi verir. Batuta'nın Ahiyyat ül-fityan diye söz ettiği genç ahiler, gündüzleri çalışırlar, ikindiden sonra kazançlarını ahi babaya getirirler, bir arada yaşadıkları zaviyede, topluca yemek yerler, Kuran okurlar, şarkı söyler, raksederlerdi. Batuta'ya göre konukları ağırlamada, zorbaların hakkından gelmekte, zalim ve edepsiz takımıyla bunlara yardım eden şirretleri katledip ortadan kaldırmakta ahilerin eşi yoktur. Batuta'nın toplantılarına katıldığı ahiler sırtlarına aba hırka, ayaklarına mest giymekteydiler; bellerine, ortasına hançer sokulmuş iki arşın uzunluğunda bir kemer bağlıyor, başlarını beyaz keçe külah üzerine sardıkları bir arşın uzunluğunda ve iki parmak eninde sof bir sarıkla örtüyorlardı.

XIV. yy.'ın ilk yarısı ahiliğin yükseliş dönemi oldu. Moğol baskısı altında merkezi yönetimin ve ordunun zayıflamasıyla ahiler, kentlerde, bir siyasal güç olarak önem kazandılar. Siyasal iktidarın zaafa uğradığı dönemlerde, kentlerin eşrafı ürküten ve zaman zaman karışıklık çıkaran egemen gücü durumuna geldiler. Dinsel ve milliyetçi açıdan Moğollar'a, ekonomik ve toplumsal açıdan da Türkmenler'e karşıydılar. Moğollar'ın yolladığı vezir Fahrettin Kazvini'nin zorbalığına ve ağır vergilerine karşı çıktılar. Germiyan Türkmenler'i Konya'yı kuşattığında kentin savunması, ahi önderlerince örgütlendi. Selçuklu-Moğol yönetiminin çökmesinden sonra ahiler birçok kentin yönetimini ele aldılar. Gezgin İbni Batuta gittiği her yerde ahilerin güçlerinin resmen tanındığına, beyierden gördükleri saygıya tanıklık etmektedir. Beyi olmayan kentlerde ahi başkanları kentlerin gerçek egemeniydiler. Bunun en belirgin örneği Ankara'ydı. Osmanlılar'ın eline geçene değin Ankara'yı, kendilerine "Ahi-i muazzam" diyen Ankara ahileri yönetti. Ahi örgütü Osmanlı devletinin kuruluşunda abdal, gazi ve bacı örgütleriyle birlikte etkin rol oynadı. Devleti kuran Osman Bey'in kayınbabası Şeyh Edebali etkili bir ahi şeyhiydi.

Ahi örgütü, yarı dinsel bir derviş topluluğu biçiminde örgütlenmişti. Örgüt üyeleri yiğit, ahi ve şeyh olmak üzere üçe ayrılıyordu. Yiğit (arapça feta) örgütün genç, evlenmemiş üyelerine denirdi. Ahi, yiğitlerin (fityan) başkanı ve bir zaviye sahibiydi. Olasılıkla bir derviş kuruluşunun başkanı olan şeyhin, üyelerin kendilerini ona bağlı saymaları dışında bir rolü yoktur. Örgütün sıradan üyeleri *kavliler* ve *seyfiler* olarak ikiye ayrılıyordu. Birinciler bağlılıklarını söz, ikincilerse kılıçla (kılıç: arapça *seyf*) ifade ediyorlardı. Sonuncuların amblemi bıçaktı (sikkin). Selçuklular döneminde *rünud* adı verilen seyfilerin Bağdat'taki *ayyarlar*'a benzeyen ürkütücü etkinlikleri vardı. Bunların başlarına giydikleri, ucundan, bir karış uzunluğunda ve iki parmak genişliğinde parlak bir kumaş sarkan külahlarla yeniçerilerin keçe külahları arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Ahiler, mevlevilik, bektaşilik ve olasılıkla öteki tarikatlarla ilişkiliydiler. Fütüvvet örgütlerindeki, örgüte yeni girenlere şalvar giydirmek, tuzlu su içirmek, saçlarını kesmek gibi töreler ahilerde de vardı.

Osmanlılar tarafından Anadolu'nun siyasal birliği sağlandıktan ve merkezi yönetim güçlendirildikten sonra ahiliğin etkisi azaldı. Ahilik lonca örgütlerine, dervişlik kurumuna sığındı. Derici esnafı (debbağlar) gibi kimi loncalar ahi geleneğinin doğrudan izleyicisiydi. Bunlar Kırşehir'de yaşadığına inanılan yarı efsanevi Ahi Evren'i pir sayıyorlardı. Debbağlar ahi geleneklerine bağlılıkları nedeniyle öbür loncalar üzerinde etkinlik kazandılar. (→ Kayn.)

AHİLOGNOZİ a. (fr. *ahylognosie*'den). Nöropsikol. Beyindeki bir doku bozukluğundan dolayı dokunma yoluyla maddenin niteliklerini (yoğunluk, ağırlık, pütürlülük, vb.) ayırt edememe biçiminde astereognozi çeşidi.

AHİMSA, hint dinlerinin hiçbir canlı varlığa "zarar vermeme"ye dayanan temel ahlak ilkesini belirten sanskritçe sözcük. (Gandhi "pasif direnme" stratejisini bu ilkeye dayandırıyordu.)

AHİOĞLU, türk halk şairi. Elde bulunan hece ölçüsüyle söylenmiş tek semaisindeki dile bakılarak XVIII. yy.'da yaşadığı sanılır. Yaşadığı yer ise belli değildir.

AHİR ya da **AHIR** a. ve sıf. (ar. *ahir*). **1.** Son, sonraki, sonuncu: *"Her mihnete bir ahir olur, her gama pâyan"* (Ziya Paşa, XIX. yy.). **—2.** *Ahir nefes*, son nefes, ölüm soluğu: *"Ahir nefeste sohbeti oldu muhabbet ah"* (Şeyh Galip, XVIII. yy.). || *Ahir olmak*, bitmek, sona ermek: *"An ol günü ki ahir olup nevbahâr-ı ömr. / Berg-i hazâna dönse gerek rûy-i lâlereng"* (Bakı, XVI. yy.). || *Ahir ömür*, ömrün sonu. || *Ahir zaman*, dünyanın sonu, son dönem: *"Kitabın dediği günler geliyor / Yoksa devir döndü ahır zaman mı"* (Dadaloğlu, XIX. yy.).
—Din. *Ahır zaman*, Hz. Muhammet'ten kıyametin kopmasına kadar geçecek olan zaman. (Bu nedenle Hz. Muhammet'e "ahir zaman peygamberi" de denir.)

AHİR, AHİRE sıf. (ar *ahir* dişl. *ahire*). *Esk.* Son, en son, en sondaki.

ÂHİR a. (ar. *'ahr*, zina etmek'ten *'āhir*). İsl. huk. Başkasının nikâhlı karısı ile cinsel ilişkide bulunan kişi. (→ ZİNA.)

ÂHİR, Kuran'da geçen *esmâ-yi hüsna*'dan (Allah'ın güzel adları) biri. Bütün varlıkların sonluluğu karşısında Allah'ın son-

suzluğunu belirtir.

AHİRAM, Byblos kralı; lahtının üstünde, önce İ.Ö. XIII. yy.'a,sonra X. yy.'a ait olduğu saptanan bir metin bulundu. Bu, fenike alfabesiyle yazılmış, bilinen en eski metindir.

AHİRBİN sıf. (ar. *ahir* ve fars. *bin*, gören'den *ahir-bin*). *Esk.* Uzağı gören, basiretli, akıllı kimse için kullanılır.

AHİRE → AHİR.

AHİREN be. (ar.*ahir*, son'dan *ahiren*). *Esk.* Sonradan "... *âhiren sadaret mektubî kalemine girdi.*" (İ.M. Kemal İnal, XIX. yy.).

AHİREN be. (ar. *ahır*'den *ahiren*). *Esk.* Son olarak, son zamanda, bu yakınlarda.

AHİRET → AHRET.

AHİRETLİK → AHRETLİK.

AHİRETLİK HANIM → DÜRRÜŞEHVAR.

ÂHİRİKÂR a. (ar. *ahir* ve fars. *kâr*'dan *âhir-i kar*). *Esk.* Sonuç, semere, ürün.

◆ be. Sonunda, en sonunda.

ÂHİRİN ya da **ÂHİRÛN** çoğl. a. (ar. *ahir*'in çoğl. *ahirin, ahirûn*). *Esk.* Sonrakiler, sonlar.

ÂHİRÛN → AHİRİN.

ÂHİRÜLEMR a. (ar. *ahir ve emr*'den, *ahir ül-emr*). *Esk.* İşin sonunda, sonunda: "*Tâ bulasın âhir ül-emr eşiğinde izzeti*" (Mecmuat ün-nezair, XV. yy.).

AHİT ya da **AHD, -hdi** a. (ar. *ʿahd*). **1.** Herhangi bir şey için verilen söz; edilen yemin, ant: *Merak etme, ahdimi tutar, borcumu öderim. Ahdim olsun intikamımı alacağım. Ahdine hıyanet etmek.* **—2.** *Esk.* Bir padişahın saltanat süresini kapsayan dönem; zaman: "*Ahdini vakt-i saadet bilir ebnâ-yı zaman*" (Şinasi, XIX. yy.). **—3.** *Esk.* Antlaşma, muahede, ittifak. **—4.** *Ahde vefa*, sözünü tutma. || *Ahd-i karib*, yakın zaman, önceki zaman: *Din-i islamın ibtida-yı zuhurundan tâ ahd-i karibe gelince...*" (Pertev Paşa layihası, XIX. yy.). || *Ahd-i milli*, ulusal anlaşma, ulusal sözleşme. || *Ahd-şiken*, anlaşmayı bozan, sözünden dönen. || *Ahd ü peyman*, söz ve yemin.

—Din. *Eski* ve *Yeni Ahit*, hıristiyanlarca iki kesime bölünen kutsal kitaplar bütünü. Eski Ahit ya da Eski İttifak, Tanrı'nın yahudi kavmiyle İttifakı'nın tarihine ilişkindir. Yeni Ahit ise, İsa tarafından gerçekleştirilen Yeni İttifak'la ilgili yazıların bir derlemesidir. (→ KUTSAL KİTAP.)

—Huk. *Ahde vefa*, tarafların, devletlerin, sözleşme hükümlerine uymak zorunda olduklarını belirten ilke. (→ PACTA* SUNT SERVANDA.)

—Kur. tar. Dört halife döneminde (632-661), halifelerin adaletle ilgili olarak valilere yazdıkları buyruklara verilen ad.

—Tasav. Müridin tarikata girerken şeyhe verdiği söz.

—ANSİKL. İsl. Kuran'da ahdin yerine getirilmemesinden "ahdi bozmak" diye söz edilir ve böyle davrananların sorumlu olacakları belirtilir (Bakara XXVII. CLXXVI, Ali imran LXXVI; Maide I,XIII; Ra'd XX).Kuran'da ayrıca İsrailoğulları'nın ve hıristiyanların,Allah'a kulluğun her türlü koşullarını yerine getireceklerini ahdettikleri, ancak bu ahdi bozdukları anlatılır. Hz. Muhammet'in bir hadisinde, ahdini bozanlar kötülenmiş ve *münafık* olarak nitelenmiştir.

AHİTLEŞMEK gçz. f. *(Bir kimse ile) ahitleşmek*, onunla sözleşmek; antlaşmak.

AHİTNAME a. (ar. *ʿahd* ve fars. *name*'den *ʿahidname*). *Esk.* Antlaşma, anlaşma, antlaşma belgesi.

AHİZ ya da **AHZ** a. (ar. *ahz*). *Esk.* **1.** Alma, kabul etme, tutma: *ahz-ı mevki* (yer alma), *ahz-ı malumat* (bilgi alma, sorup öğrenme) vb. **—2.** Tutuklama, tevkif etme: "*Eğer cürme göre ahz ola âsi*" (Şeyhi, XVI.yy.). **—3.***Ahz-ı asker*, askere alma. | *Ahz-ı sâr*, öç alma. || *Ahz ü girift*, tutuklama, tevkif etme.|| *Ahz ü ita*, alışveriş:... *ahz ü itaların vasıta olan kahveci ve baltacılar pek acîb su-i istimâlâta koyuldular*" (Ahmet Cevdet Paşa, XIX. yy.) || *Ahz ü kabz*,teslim alma ve tutma yetkisi.

AHİZ a. (ar. *ahz*'dan *ahiz*). *Esk.* Esir, tutsak.

ÂHİZ sıf. (ar.*ahz*'dan *âhiz*). *Esk.* Alan, alıcı; tutsak eden.

AHİZADE ABDÜLHALİM EFENDİ, türk kazasker, şair, hattat (? 1555-İstanbul 1604). Pir Mehmet Dede'den sülüs ve nesih yazılarını öğrendi. Çeşitli medreselerde ders verdi. Bursa, Edirne İstanbul'da kadılık yaptı. İki kez Anadolu, bir kez Rumeli kazaskerliğinde bulundu. Şiirlerinde *Halimi* mahlasını kullandı. Fıkıh konusundaki çeşitli yapıtlara şerh, haşiye yazdı. Düzenlediği vakfiyeler, hüccetler, temessükler kendinden sonra gelenlere örnek oldu.

AHİZADE HÜSEYİN EFENDİ, türk şeyhülislam (İstanbul 1572-*ay.y.* 1634). Osmanlı tarihinde idam edilen üç şeyhülislamdan ilki. Anadolu kazaskerlerinden Mehmet bin Nurullah Efendi'nin oğlu. Hoca Sadettin Efendi'den icazet aldı (1588). Papazoğlu medresesinde müderris yardımcılığı; Süleymaniye, Bursa medreselerinde müderrislik yaptı. Üç kez İstanbul kadısı (1605, 1608, 1614), iki kez Anadolu kazaskeri (1611, 1616), üç kez Rumeli kazaskeri (1622, 1625, 1631) oldu. Topal Recep Paşa'nın körüklediği sipahi ayaklanmasının sonunda, Yahya Efendi'nin yerine şeyhülislamlığa getirildi (1632). Murat IV'ün Bursa'ya giderken İznik kadısını soruşturmasına asımasına Valide Kösem Sultan'a gönderdiği mektupla tepki gösterdi. Bir ziyafette yapılan dedikoduları düşmanları şeyhülislamın padişahı hal etmek düşüncesinde olduğu biçiminde yorumladılar. Mektup ve söylentileri öğrenen Murat IV, İstanbul'a döndü; Hüseyin Efendi ile oğlu İstanbul kadısı Mehmet Çelebi'yi birer gemiye bindirerek Kıbrıs'a sürdü (1634). Öfkesini yenemeyen padişah ikinci bir fermanla Hüseyin Efendi ile oğlunun öldürülmelerini buyurdu. Ahizade Hüseyin Efendi, Marmara'dan çıkamadan yakalanarak karaya çıkarıldı; Florya'da idam edildi.

AHİZADE YUSUF EFENDİ, türk fıkıh bilgini (Tokat ?-İstanbul 1499). Döneminin ünlü bilginlerinden öğrenim gördü. Çeşitli merdeselerde müderrislik yaptı. Fatih camisi yakınında, kendisinin yaptırdığı Ahizade camisi'nin haziresine gömüldü. Başlıca eserleri: *Feraiz-i siraciye tercümesi* (Topkapı Sarayı kütüphanesi,Ahmet III, no 3124), *Beyzavi tefsirine talikat, Haşiye alâ Şerh il-Vikaye.*

AHİZE a. (ar. *ahz*'dan *ahize*). Bir telefon kulaklığı ve bir mikrofonun bükülmez bir destek içinde birleştirilmesiyle oluşan düzenek. (Ahize, her iki aygıtın aynı anda kulak ve ağız karşısında tutulmasını sağlar.)

AHKÂM çoğl. a. (ar. *hükm*'ün çoğl. *ahkam*). **1.** Yargılar, hükümler **—2.** Toplum düzenini sağlamak amacıyla verilen emirler, çıkarılan yasalar. **—3.** *Ahkâm çıkarmak*, bir olay ya da davranıştan kendi düşüncelerine uygun anlamlar ve sonuçlar çıkarmak. || *Ahkâm kesmek, savurmak, yürütmek*, yetkili olmadığı bir konuda, çekinmeden, kanıtlanması güç yargılar ileri sürmek.

—Huk. *Ahkâmı şahsiye*, kişilerin ehliyet ve durumlarına ilişkin hukuk kuralları.

—İsl. *Ahkâm ayetleri*, Kuran'ın hukuk ve ibadetle ilgili ayetleri. Bunlardan bir bölümü doğrudan, bir bölümü de dolaylı olarak ibadet ve hukuk konularına değinir. Bu yüzden sayıları konsunda değişik değerlendirmeler vardır. Yalnız hukukla ilgili olanların sayısı 200 kadardır. || *Ahkâmı teklifiye*, müslümanların dinsel bir görevi yapma ya da yapmama konusundaki sorumluluk oranını belirleyen hükümler. Sekiz tanedir: *farz, vacip, sünnet, müstahab, mendub, mubah, haram, mekruh.*

—İsl. huk. *Ahkâmı ahlakıye* → AHLAKI HÜKÜMLER. || *Ahkâmı ameliye* → AMELİ HÜKÜMLER. || *Ahkâmı amire* → EMİR, FARZ. || *Ahkâmı asliye*, iman ve itikatla ilgili hükümler. (→ İMAN.) || *Ahkâmı fer'iye*, bir müslümanın günlük hayatta sorumlu bulunduğu dini emir ve yasaklar (namaz kılmak, oruç tutmak, haram yememek vb.) [→ AMELİ HÜKÜMLER.] || *Ahkâmı itikadiye* → İTİKADİ HÜKÜMLER. || *Ahkâmı nahiye* → NEHİY, HARAM. || *Ahkâmı sultaniye*, sultanın hak ve yetkilerini, devlet teşkilatını ve yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkileri düzenleyen hukuk dalı. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Ahkâmı şer'iyye*, şer'i hükümler. (Bunlar *itikadi, ameli* ve *ahlaki* hükümler olmak üzere üç kısma ayrılır.)

—Kur. tar. *Ahkâm defterleri*, Osmanlılar'da Divanı hümayunda tutulan defterlerin bir türü.(Bk. *ansikl.* böl.) ||*Ahkâmı şerife*, padişahın verdiği yazılı emirler (Divanı hümayun kalemlerinde hazırlanan bu emirler, *ferman, ruus* gibi adlar da alırdı).

—Tar. *Ahkâmı esasiye beyannamesi*, Tanzimat fermanı'na verilen başka bir ad.

—ANSİKL. İsl. *Ahkâmı sultaniye*. Fıkıh kitaplarının çeşitli bölümlerine dağılmış bulunan ahkâmı sultaniye ile ilgili olarak ayrı kitaplar da yazılmıştır. Bunlar arasında en bilinenleri hanefi mezhebinden İmam Ebu Yusuf'un (113/731 - 182/798) *Kitab ül-harâc*'ı, şafii mezhebinden Ali bin Muhammed el-Mâverdi'nin (364/974 - 450/1058) *El-ahkâm üs-sultaniye*'si ve hanbeli mezhebinden Ebu Ya lâ Muhammet bin el-Huseyn bin Muhammet bin el-Ferrâ'nın (380/990 - 450/1066) *El-ahkâm üs-sultaniye*'sidir. Bu kitaplarda genel hatlarıyla şu konular işlenmiştir: halifenin seçilmesi ve hukuksal durumu; vezirlerin atanması, vezirlik kurumu; ordu komutanlığı, adliye örgütü ve kadıların atanması; nüfus işleri; imamların atanması; hac seferlerinin düzenlenmesi; zekât; cizye, haraç vb. vergilerin toplanması; toprak hukuku; savaşlar sonunda elde edilen fey ve ganimetler, divanlar, cürümler ve hisbe örgütü; gümrükler; iç güvenliğin ve sınır güvenliğinin sağlanmasıyla ilgili hukuksal düzenlemeler.

—Kur. tar. Ahkâm defterleri'ne eyaletlerle ilgili işler hakkında Divanı hümayundan çıkan hükümler yazılırdı. Başlangıçta mühimme defterleri içinde ve onlarla birlikte değerlendirilen ahkâm defterleri, 1645'te şikâyet defterleri, 1742'den sonra ahkâmı şikâyet defterleri adını aldı ve eyaletlere göre sınıflandırıldı. 1876'dan sonra bu tür kayıtlar için mukteza defterleri kullanıldı.

Ahkâm ül-Kuran, Kuran'ın ahkâm ayetlerini açıklayan kitaplara verilen ad. Bu konudaki başlıca kitaplar: Ebu Bekir el-Cessâs'ın *Ahkâm ül-Kuran*'ı (3 c. 1917), İbn ül-Arabi Ebu Bekir Muhammet bin Abdullah'ın *Ahkâm ül-Kuran*'ı (4 c.1967), Kurtubi'nin *el-Câmi'il ahkâm il-Kuran*'ıdır (20 c. Mısır). Aynı konudaki türkçe kitaplardan başlıcaları: Konyalı Mehmet Vehbi Efendi'nin *Ahkâm-ı Kuraniyye*'si (1971), Celal Yıldırım'ın *Kuran ahkâmı ve mezheb imamlarının görüş farkları* (1971) adlı eseriyle Ömer Nasuhi Bilmen'in *Kuran-ı Kerim'in türkçe meâl-i âlisi ve tefsiri*'dir (1963).

AHKAR sıf. (ar. *ahkar*). *Esk.* **1.** Daha hakir, çok horlanmış olan, aşağılanmış olan, hor görülen: "Kaildir ahkar olmasa da nail-i visal" (Haşim Bey, XIX. yy.). **—2.** Alçakgönüllülük göstermek için kullanılır: *Ahkar-ı ibad* (kulların en aşağılığı, yani "ben").

AHKARÂNE be. (ar. *ahkar* ve fars.

-*ane*'den, *ahkarâne*). *Esk.* Zavallı ve değersizlere yaraşır biçimde, naçizane.

AHKEM sıf. (ar. *ahkem*). *Esk.* **1.** En çok hükmeden. **—2.** En kuvvetli.

AHKEMÜLHÂKİMİN a. (ar. *ahkem* ve *hakimin*'den, *ahkem ül-hakimin*). *Esk.* Hâkimlerin en kuvvetlisi, Tanrı.

AHKER ya da **AHGER** a. (fars. *ahger*). *Esk.* Ateş koru, yakıcı ateş: *"Ahger-i dilden sürüp âhum beden hâkisterin"* (Nev'i, XVI.yy.).

AHKÛK a. (fars. *ahkuk*). *Esk.* Ham zerdali.

AHLÂ sıf. (ar. *hulv*'dan *ahla*). *Esk.* Daha tatlı, pek şirin, en tatlı.

AHLÂF çoğl. a. (ar. [illegible]). *Esk.* Birleşikler, bağlaşıklar.

AHLÂF çoğl. a. (ar. *halef*'in çoğl. *ahlaf*). *Esk.* Birinin yerine geçenler, geçecek olanlar, halefler; sonraki kuşaklar: *"...ahlâfa yadigâr bırakmak emelindeyim"* (Cevdet Paşa, XIX. yy.).

AHLAK, -kı a. (ar. *hulk*'un çoğl. *ahlak*). **1.** Mutlak olarak iyi olduğu düşünülen ya da belli bir yaşam anlayışından kaynaklanan davranış kuralları topluluğu: *Katı bir ahlak anlayışı.* **—2.** İyinin ve kötünün bilimi; etik ilkeler tarafından yönlendirilmeleri bakımından ele alınan insan davranışlarının kuramı. (Bk. *ansikl.* böl.) **—3.** Bir kimsenin iyi niteliklerini ya da kişiliğini belirten tutum ve davranışlar bütünü; huy: *Ahlakı bozulmak. Yüzü güzel ama ahlakı nasıldır bilemem.*

—Esk. *Ahlak-ı fazıla*, erdemli davranışlar, iyi ahlak. ‖ *Ahlak-ı hamide*, övülecek huylar, övülmeye değer ahlak. ‖ *Ahlak-ı hasene*, güzel huylar.

—Fels. *Ahlak yasası.* Kant'a göre, mutluluğa ulaşmayı sağlayan yasa. (Kant, şöyle der: "Mutluluğa layık olmanın yolunu göstermekten başka bir nedene dayanmayan yasaya [eğer böyle bir şey varsa], ahlak yasası ya da töreler yasası diyorum" [*Pratik aklın eleştirisi*, 2, 2]).

—Huk. *Ahlak kuralları*, devletin yaptırım gücünden yoksun olsalar da toplum hayatında düzenleyici etkinlikleri olan kurallar. (Ahlak kuralları, bir toplumda zaman içerisinde gelişen ve insan davranışlarını iyi ya da kötü diye niteleyen kurallardır.) ‖ *Ahlak ve adap*, türk hukuk sisteminin aynı anlamda ama, ayrı ayrı kullandığı iki sözcük. ‖ *Ahlak ve adaba aykırı işlemler*, ahlak kuralının, uyulması zorunlu nitelik kazanmış ilkelerine aykırı işlemler. (Türk hukuk sisteminde ahlaka [adaba] aykırı işlemler geçersizdir [Borçlar k. md. 19,20]; bir işlemin ahlaka aykırı olup olmadığı tarafların sübjektif düşüncelerine göre değil, objektif ölçülere göre yapılır.) ‖ *Ahlak zabıtası* →ZABITA.

—İsl. Kuran ve hadislere dayanan islam ahlakı beş ana temeli içerir: 1. İnsanın Allah'a karşı görevleri (kulluk); 2. İnsanın kendisine karşı görevleri; 3. İnsanın ailesine karşı görevleri; 4. İnsanın ülkesi ve ulusuna karşı görevleri; 5. İnsanın bütün insanlara karşı görevleri.

Kuran'ın çeşitli surelerinde (Bakara, Enam, Yunus, Hud, İbrahim, Kehf, Nahl, İsra, Taha, Enbiya, Rum, Secde, Fatır, Furkan, Enfal vb.) çok sayıda ayet, doğrudan ahlakla ilgilidir.

Hz. Muhammet, hadislerinde onur, cesaret, doğruluk, konukseverlik, sabır gibi eski kabile yaşamında var olan ahlaksal kavram ve değerlere, Allah ve kıyamet korkusu, iyilik, sevecenlik, içtenlik, merhamet ve müminler arasında kardeşlik gibi öğeleri işleyip ekleyerek islam ahlakına ayrı bir özellik kazandırdı.

İbn ül-Mukaffa'nın *Kelile ve Dimne* çevirisiyle iran, İshak bin Huneyn'in Aristoteles çevirileriyle de yunan görüşleri bir sentez niteliğindeki islam ahlakının oluşmasında etkin rol oynadı. Yunan ahlak görüşünün islam dünyasında daha da yaygınlaşmasınıysa İbn Miskeveyh'in *Tezhib ül-ahlak* adlı eseri sağladı. Nitekim ondan sonra gelen ve eserleri geniş ün yapan Nasrettin-i Tusi ve Celalettin Devvani, İbn Miskeveyh'ten yararlandılar. İbn Miskeveyh'in bu kitabı *Ahlakı olgunlaştırma* adıyla türkçeye de çevrildi. Ahlak konusunda eser veren islam yazarlar arasında el Maverdi, Haris-i Muhasibi, Abdullah bin Mübarek, Kınalızade Ali ve Yakub el-Kindi'nin adları belirtilebilir.

—Tanrıbil. *Ahlaksal erdemler*, toplumda kişinin kendisine ya da başkalarına karşı iyi davranma eğilimleri. (Genellikle, dört ana erdemde toplanırlar: adalet, ileri-görüşlülük, ılımlılık ve güç. Bunlara, *ana erdemler* de denir.) ‖ *Tanrıbilimsel ahlak*, tanrıbilimin, insan davranışının kuralları- [illegible]

—Ahlakb. Fels. Platon [illegible] ahlakın bir önyargılar topluluğu olmadığını ve insan davranışlarını düzenleyen yargının, bir sanıya indirgenemeyeceğini, ama herkes için geçerli bir nedene dayandığını temellendirmek istedi. Platon'un bulup ortaya çıkarmak istediği şey, bu temeldi, yani bu değerler bilimiydi.

Sistemli ilk ahlak öğretisi, Aristoteles' le birlikte ortaya çıktı. Bu filozofa göre herkes iyiye ulaşmak ister; iyinin doğası ve ona ulaştıran araçlar üzerinde düşünür. "Bütün edimlerimiz, yalnız kendisi için istediğimiz bir erek taşıyorsa (bütün öteki şeyler yalnızca onun için istenmişse) ve seçişlerimiz bir başka şeyle hiçbir zaman belirlenmemişse [...] bu ereğin iyiden, yani en yüce iyiden başka bir şey olamayacağı apaçıktır" (*Nikhomakhos ahlakı*, 1, 2, 1094). Mutluluk da tıpkı böyledir. Çünkü mutluluğu, "her zaman kendisi için seçeriz ve hiçbir zaman bir başka şey için seçmeyiz" (*ay. y.*). Ama Aristoteles'e göre bu yüce iyi, belli bir etkinlik, yani aklın etkinliğiyle belirlenmiş insan davranışı sonucunda elde edilir.

Descartes'a göre, "ruhun hoşnutluğu" demek olan yüce iyiye ulaşmamızı engeleyen şey, tutkulardır. Bundan ötürü Descartes, günlük yaşamda eylemde bulunabilmek için yargıları askıya alır ve bir "geçici ahlak" benimser. Bu ahlak, doğruluğun (hakikatin) ve bilimin bulunacağı ana kadar yaşamın yönlendirilmesi için geçici olarak gerekli ve pratik kurallardan oluşmuştur. "Şimdilik, bir ahlak oluşturuyordum kendime ve bu ahlak, üç ya da dört kuralı kapsıyordu [...] Bunların birincisi, ülkemin yasalarına ve törelerine uymaktı [...]" (*Yöntem üzerine konuşma*, 3). Descartes'ın ikinci kuralı, en sağlam görüşleri ve aklın yönlendirdiği görüşleri izlemekti. Üçüncüsü, yerleşmiş kurallara saygı duymak için bireysel istekleri yenmekti: "Yazgıdan çok kendimi yenmeye, dünyanın düzeninden çok isteklerimi değiştirmeye çalışmaktı" (*ay. y.*).

Kant'a göre, bütün bu ahlakların kusuru, çıkar gözetmez olmamalarıdır. Gerçekten de birey, iyiliği, dünyadaki ya da öbür dünyadaki mutluluk umuduyla yapmaktadır her zaman. Oysa Kant'a göre ahlaksal değer, "iyiliği, eğilim sonucu değil de ödev olarak" yapmakta aranmalıdır (*Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi*, 1). Kant'ın ahlakı, insanlarda ortak bir nitelik bulunduğu düşüncesine dayanır. Bu nitelik, yasaya uyması gereken iyi istençtir (iradedir). Ama iyi istenci, yasanın -bu yasa evrensel olarak geçerlidir - yalın bir ortaya konuşu belirleyebilir ancak. Yasanın ve aklın yargısının böylesine biçimci bir anlayışla ele alınması, kantçı ahlakın, deneyimin öğrettiklerine dayandırılamaması sonucunu doğurur. "Ahlakı, örneklerden çıkarsamak ona yapılabilecek en kötü hizmettir. Çünkü bana önerilen her örneğin, özgün bir örnek, yani bir model olmaya layık olduğunun bilinmesi için, daha önceden, ahlaklılık ilkelerine göre yargılanması gerekir ve bu örnek ilk ağızda hiçbir zaman ahlaklılık kavramını sunamaz bize" (*ay.y.*, 2). Demek ki ahlak, deneyimlerin ya da çıkar gözetmenin tüm etkilerinin dışında, ancak önselin (*a priori*'nin), ancak aklın ilkelerinin üzerinde temellendirilebilir. Bundan ötürü istencin özerk olması ve evrensel istence saygıdan dolayı ve bu saygı içinde ahlaksal olarak eylemde bulunması gerekir. "Bir evrensel yasa olabilecek kurala göre eylemde bulunmak gerekir yalnızca; yani istencin kendini, kendi kuralıyla bir evrensel yasa kurucusu olarak görebildiği kurala göre" (*ay.y.*, 2). Kant ahlakı "koşulsuz (kategorik) buyruklar"a dayanır ve bu da şöyle dile getirilir: "Bir genel yasa haline gelebilecek kurala göre eyle" (*ay.y.*, 2).

Kantçı ahlakın biçimciliği ve sertliği Hegel'in eleştirilerine uğradı. Hegel'e göre, insan etkinliğinin merkezinde somut ola- [illegible] nel tin ile öznel tin arasına yerleştirilmiştir). Ama Hegel bu görüşüyle, Kant'ı reddetmiş olmaz ve şöyle der: "İstencin bilgisi, kantçı felsefe sayesinde güçlü bir temel ve çıkış noktası bulabilmiştir ancak ve bu da, istencin sonsuz özerkliği düşüncesi sayesinde gerçekleştirilebilmiştir (*Philosophie des Rechts*, 135). Ama Hegel'e göre, kantçı ahlak, her ahlakın temeli olmakla birlikte, bütünsellikten uzaktır. Hegel ahlakın, gerçek olarak ancak devlet içinde düşünülebileceğini ileri sürer. "Nitekim Platon, kendinde ve kendiiçin adaletin ne olduğunu, onun tüm doğasını tinin egemenliğine bağımlı kılmasına rağmen ancak nesnel biçimi içinde, yani ahlaksal (*sittlich*) yaşam olarak devletin kurulmasıyla açıklayabileceğini gösterdi ve böylece, gerçek bilgeliğe sahip olduğunu kanıtladı (*Enzyklopädie*, 3). Böylece, siyaseti düşünmeden ahlakı düşünmek olanaksız duruma girdi.

Ahlakı, bireylerin toplum içindeki davranışlarını ve yaşamını belirleyen kuralların topluluğu olarak gören Marx ve Engels de ahlakı, siyasetten ayırmadılar. Onlara göre bu kurallar, toplumun ekonomik gelişim düzeyine ve sınıflar arası ilişkilere bağlıdır ve ahlak, toplumsal grubun maddesel (ekonomik) yaşam koşullarının sonucudur. Kapitalist üretim tarzına bağlı insan sömürüsü, özgürlükle ve özgürlük içinde saygın olma özlemiyle maddesel yaşamın gerekimlerini karşılamak özlemi arasında bireyin parçalanmamasını isteyen bir evrensel ahlakın temeliyle çelişme içine düşer. Bundan ötürü, ekonomi-politik ile ahlak arasında ancak bir çelişik bağıntı, bir yabancılaşma bağıntısı bulunabilir.

Nietzsche ise, ahlakın üç eksen çevresinde incelenmesi gerektiğini ileri sürer:

1° *Kural koyucu ahlak*, yani bazı şeylerin iyi bazı şeylerin kötü olduğunu ileri süren tavır. Bu anlamda ahlaktan yoksun bir insan, yani ahlakdışı bir insan yoktur. Çünkü ahlakı bir yana bırakmak, yaşamı bir yana bırakmakla aynı kapıya çıkacaktır (Nietzsche, burada, ahlak deyince "bir insanın yaşam koşullarıyla ilişkili bir değer yargıları sistemi"ni anlar):

2° *Geleneksel anlamda ahlak*, yani 1° anlamın özel bir tipi olan ahlak. Nietzsche'ye göre bu ahlak, yaşamanın tatlarından yüz çevirmiş çileci düşüncelere, "tepkiye" dayanır ve dolayısıyla, "yaşamdan gizlice öç almak niyetindeki yoz kişilerin mizacının sonucu olan bir ahlaktır ve bu niyet, başarıya da ulaşır" *(Ecce homo)*.

3° *Değerlerin yeni tablosu*, yani Nietzsche'nin eski ahlakın yerine koymak istediği yeni değerlendirmeler sistemi. Bu, yaşamı yüce değer olarak benimseyecek "aristokratik" ahlaktır. Bu anlamda "her eylemimiz, eski biçimine başkaldırmış bir ahlaklılıktan başka şey değildir" *(Wille zur Macht)*.

Ahlak, Aristoteles'in ahlaka ilişkin üç kitabının ortak adı: *Eudemos ahlakı*'nın *(Ethike Eudhemia)* [Eudemos tarafından yayımlandığı için böyle adlandırılmıştır], Aristoteles'in Assos'a yaptığı bir gezi sı-

rasında (İ.Ö. 345) yazılmış olduğu sanılıyor. *Nikhomakhos ahlakı (Ethika Nikomakheia), Eudemos ahlakı*'ndaki konuları ele alır, geliştirir ve bunlara kesinlik kazandırır. Son olarak *Büyük ahlak (Ethika Megala)*, aynı düşünceleri, çok kısa, özlü ve biraz da düzensiz biçimde açıklar. Bu yapıtın, daha önceki iki *ahlak* arasında bir bağ kurduğu söylenebilir. *Nikhomakhos ahlakı*, Aristoteles'in ahlaka ilişkin düşüncelerinin son aşamasını kapsar ve Lykeon'da okutulmuş olması gerekir. Yapıtın X.kitabı, Aristoteles'in son yıllarının ürünüdür. Mutluluk, burada, insan etkinliğinin en yüksek amacı olarak ortaya konmuştur ve erdem de, iki aşırı uç arasındaki orta yol olarak belirlenmiştir. "İstençli" ve "istençli-olmayan" kavramlarıysa, erdemin kendine özgü doğasını daha iyi anlamamızı sağlar. Aristoteles burada, başlıca erdemleri titizlikle inceler; köklü bir ayırma yaparak, düşünsel erdemleri (örneğin sakıngan-bilgelik gibi), manevi erdemlerin (güçlülük, ılımlılık, adalet gibi) karşısına koyar. Kendine egemen olmayı, haz ve acıyı, uzun uzun inceler. İki kitap (VIII ve IX), tümüyle dostluğa ve onun doğasına, çeşitli türlerine, özelliklerine ve etkilerine ayrılmıştır. Sonuncu kitapta, başlangıçtaki soruna dönen Aristoteles, en yüksek mutluluğun,Tanrı'yı düşünceyle seyretmekten kaynaklandığını ileri sürer.

AHLAKÇI sıf. ve a. **1.** Çağının törelerini eleştiren, betimleyen ve bunlardan yola çıkarak, doğa ve insana ilişkin koşullar üzerine bir düşünce geliştiren denemeci, romancı, dramatik yazar. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Ahlakla uğraşan filozof. **—3.** Düşünce ve eylemlerinde ahlak ilkelerine bağlı kalmaya özen gösteren kimse için kullanılır.

◆ sıf. Ahlak ilkelerine uygun; ahlakçılığa ya da ahlakçılara ilişkin.

—ANSİKL. Ed. Ahlakçı, başkalarının maskelerine olduğu kadar öteki ahlakçıların maskelerine de düşmandır ve her zaman güçsüzlüğü ortaya koymaya özen gösterir. Ahlakçının yapıtı, betimlemeye ve kesinlemeye dayanır; bu, inceleme (Seneca), yergi (Horatius, Persius, Juvenalis) ya da risale (Boileau) türünde bir yapıt olabileceği gibi, bir özdeyişler kitabı (La Rochefoucauld), karakterler ve portreler (la Bruyère), düşünceler, denemeler, söyleşiler (Marcus Aurelius, Montaigne, Epiktetos) ya da mektuplar (Seneca'nın *Ad lucilum epistolarum moralium libri*'si, Pascal'ın *Provinciales*'i) biçiminde de olabilir. Bosseut'nin "oraison"larında, Molière'in komedilerinde, Ortaçağ atasözlerinde, La Fontaine'in masallarında, baştan sona ahlaki düşünceler egemendir. Ama ahlakçı, her şeyden önce törelerin ve onların dile getirilişinin hesabını tutan bir yazardır. Ahlakçının yapıtı kanıtlamaya yönelik oluşuyla tutarlı bir bütün oluşturur; öyle ki, bu bütün açıklamak ve ortaya koymak için birçok anlamı içinde barındırmak zorundadır. Bunun sonucunda, yazının kaçınılmaz ikiliği ortaya çıkar; bu da, kısalığı, okurun külyutmazlığını ve manevi çabasını gerektiren yerginin ve hatta özdeyişin ikiliğidir. Erdemin ve kötülüğün çatışması ana temadır ve çeşitli kültürlerle dinlerde, esin kaynağının değişmezliğini açıklar. Burada bir tür adcılığın sözkonusu olduğu kesindir: törelerin incelenmesine girişildiği an, her davranış özgüldür artık; nitelenmeyi ve yargıyı gerektirir.

Ahlakçının uğraşı, temellendirmenin ve yararcılığın alanına, yani yetersiz tanımların alanına girer. Bu uğraş, işte bunun için kesinlikle edebidir. Özdeyişli yazılar ve Montesquieu'den Camus'ye uzanan ve tam anlamıyla manevi ve toplumsal felsefeler ortaya koyan *realia* irdelemelerinden doğmuş sistematikler gibi önceller arasında sıkışmış olan bu uğraş, dönemiyle sınırlıdır. Montaigne, La Rochefoucauld ve La Bruyère'in karamsarlığı, ahlakçının uğraşıyla kendisi arasındaki uzlaşmayı gösterir; söylemini haklı göstermenin zorunlu koşulu olan, manevi ve kültürel anlamda dürüstlüğünü ortaya koymanın tek yolu da budur. Dolayısıyla ahlakçı, kendisini toplumun hem üyesi hem de yargıcı sayar; hatta ideal bir örnek olarak görür. Yargı verme otoritesini bu biçimde yerlendirme ve koruma Valéry'de ve Gide'de açıkça görülür ve aslında bunun, kendinden hoşnut düşüncenin içine düştüğü bir tuzak olduğu belirtilir.

AHLAKÇILIK a. **1.** İnsanın bütün eylemlerine ahlaksal bir erek kazandırma kaygısını benimsetmek isteyen felsefe dizgesi. **—2.** [illegible] olarak ve sıkı sıkıya bağlı olma.

—Din. Ahlakı, her çeşit manevi, tanrıbilimsel ya da varoluşsal bağlamın dışında ya da yanında yer alan bir mutlak yargılayıcı olarak gören öğreti.

AHLAKDIŞI sıf. Yerleşik ahlak ilkelerine uymayan, geleneklere ters düşen davranış ve düşünce ya da bunu ortaya koyan şey için kullanılır, töredışı: *Ahlakdışı düşünceler. Ahlakdışı bir film.*

Ahlak-ı Alai, Kınalızade Ali Efendi'nin ahlak kitabı (1564). Yazar, Nasirettin-i Tusi *(Ahlak-ı Nasiri)*, Celalettin Devvani *(Ahlak-ı Celali)* Hüseyin Vaiz Kâşifi *(Ahlak-ı Muhsini)*, İmam Gazzali *(Eyyüh el velet)* gibi yazarların konuyla ilgili kitaplarından yararlanırken Aristoteles,Platon gibi filozofların görüşlerinden de dolaylı olarak esinlendi. Dönemin geçerli ahlak kurallarını öykücüklerden de yararlanarak açıklayan yapıtın ilk bölümünde bireysel ahlak konusu işlenerek kişilerin kendi varlıkları ve dış dünyayla ilişkileri anlatılır. İkinci bölümde aile yapısı işlenir ve aile terbiyesi anlatılır; odalık edinmeden, birden çok eş almanın sakıncalarından söz edilir. Son bölüm, devleti yönetenlerin görev ve yetkileriyle ideal yönetim biçimini tarihsel örneklere dayanarak açıklar. Oldukça sanatlı ve ağır dille yazılan yapıt, Tanzimat'a kadar ders kitabı olarak okutuldu. Bazı bölümleri Avrupa dillerine de çevrildi.

Ahlak-ı Nasırı, Nasirettin-i Tusi'nin (1201-1274) eseri. Tusi, bu eserinde *ahlak, ev yönetimi* (tedbir-i menazil), *toplum* ya da *devlet yönetimi*'ne (siyaset-i müdün) ilişkin görüşlerini açıklar. Eserin yazılışında İbni Miskeveyh'in Tehzib ül-ahlak adlı kitabından yararlanmıştır. Kitap bir *giriş* ile *ahlak, ekonomi* ve *politika* bölümlerinden oluşur; yunan felsefe ve bilimsel geleneğiyle islamın insan, toplum ve evrenle ilgili görüşlerinin başarılı bir sentezidir. Kendisinden sonra yazılan, ancak, bilimsel olmaktan çok eğlendirici nitelikteki bazı eserlere *(Ahlak-ı Celaii, Ahlak-ı Muhsini)* örnek olmuştur.

AHLAKIYAT a. (ar. *ahlakıyyat*). Ahlak bilgisi, ahlakla ilgili konular ve görüşler.

AHLAKİ sıf. (ar. *ahlakı*). Ahlakın gerektirdiği, ahlaka uygun; ahlakla ilgili: *Ahlaki bir sorumluluk. Bir eylemin ahlaki sonuçları. Ahlaki bir eser.*

—İsl. *Ahlaki hükümler*, bir müslümanın Allah'a, kendine, ailesine, vatanına, milletine ve tüm insanlığa karşı görevlerini belirleyen dini emir ve yasaklar.

AHLAKİLİK a. Ahlak ilkelerine uygunluk.

AHLAKİYÛN çoğl. a. (ar. *ahlaki*'nin çoğl. *ahlakiyyun*). *Esk.* Ahlak sorunlarıyla uğraşan, ahlak konusunda kitap yazan filozoflar.

AHLAKLI sıf. **1.** Davranışı ahlak ilkelerine uygun, erdemli kimse için kullanılır; namuslu, dürüst: *Ahlaklı bir adam.* **—2.** *Nit. sıf.* + *ahlaklı*, huyu, yaradılışı, belirtilen nitelikte olan kimse için kullanılır: *Güzel ahlaklı bir insan.*

AHLAKLILIK sıf. Ahlaklı olma durumu; ahlaklı kimsenin, eylemlerinin niteliği.

—Fels. Hegel'de eylem ile istencin uygunluğu. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Fels. Hegel'de ahlaklılık terimi (*Moralität*), Kant'tan alınmıştır ve her zaman istemenin içselliğini, "özgürlüğün kendiiçin sonsuz öznelliğini gösterir" (*Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 104). Öznenin kendisinden kaynaklanan bu olanak, basit bir "olması gereken" soyutlamasında yitip gitmekten kaçınmak zorundadır; bunun için ahlaksal bilinç, iyi ile olan somut birliğini, etik düzenin biçimleriyle, yani, aile, ekonomik toplum, siyasal toplum gibi nesnel ahlaklılık biçimleriyle dile getirecektir.

AHLAKSAL sıf. Ahlakla ilgili.

AHLAKSIZ [illegible] aykırı davranan kimse, bu kimsenin davranışı için kullanılır: *Zimmetine para geçiren ahlaksız bir adam. Oyunda hile yapan ahlaksız bir oyuncu. Düşünce dürüstlüğü olmayan ahlaksız bir araştırmacı.* **—2.** Toplumsal ahlakı, edep ve hayayı zedeleyen kimse; iffetsiz, hayasız, utanmaz: *Herkesle düşüp kalkan ahlaksız bir kadın.*

AHLAKSIZCA be. Ahlaksız biçimde: *Ahlaksızca konuşmak. Ahlaksızca davranmak. Ahlaksızca tekliflerde bulunmak.*

AHLAKSIZLIK a. **1.** Ahlaksız olma durumu; kötülük: *Ahlaksızlık bütün çevremizi sardı.* **—2.** Ahlaksız kimsenin niteliği.

Ahlak ül-eşrâf, Übeyd-i Zâkâni'nin yapıtı. Döneminin ileri gelen kişilerini şaka yollu yeren bu yapıt (1339), eski ve yeni ahlaksal değerlerin karşılaştırılması ve eleştirisidir. Biçim ve içerik bakımından Nasirettin-i Tusi'nin *Ahlak-ı Nasırı*'sı, Sadi'nin *Gülistan*'ı, Firdevsi'nin *Şehname*'sinden izler taşıdığı gibi, Batı'nın yergi edebiyatı geleneğinde yer almasını sağlayan özelliklere de sahiptir.

AHLÂM çoğl. a. (ar. *hulm*'un çoğl. *ahlâm*). *Esk.* **1.** Düşler, hülyalar, rüyalar: *"Ahlâm ü ibtilâdır adgâs u hulyadır"* (Bursalı Mehmet Tahir, XIX. yy.) **—2.** Açık saçık rüyalar.

AHLAMAK gçz. f. **1.** Sıkıntıyla, üzüntüyle iç çekmek. **—2.** *Ahlayıp oflamak*, iç çekerek dolaşmak; yakınmak, sızlanmak.

AHLAMU, asur belgelerinde, sami soyunun kuzey-batı grubunu oluşturan Arami'ler'e verilen ad. Adına tarihte ilk kez Tell el-Amarna tabletlerinde rastlanılan kavim, Kuzey Suriye'de yaşıyor ve Asur devleti için sürekli tehlike oluşturuyordu.

AHLAS sıf. (ar. *ahlaş*). *Esk.* **1.** Çok temiz, iyi ahlaklı kimse için kullanılır. **—2.** Çok saf, katıksız.

AHLAT sıf. (ar. *ahlat*). *Esk.* Çok karışık, karmakarışık, karıştırılmaya elverişli.

AHLAT -tı a. **1.** Anadolu'da hemen yer yörede doğal olarak yetişen yabani armut ağacı ve bunun meyvesi. (Bil. a. *Pirus eleagrifolia*; gülgiller familyası) **—2.** *Arg.* Davranışları incelikten yoksun, kaba kimse: *Onu aldırma, ahlatın tekidir.* (*Ahlat ağa* da bu anlamda kullanılır.)

—ANSİKL. Orman açıklıklarında, kırsal alanlarda, güneşli alanlarda ve taşlı, kurak topraklar üzerinde kendiliğinden ye-

ahlat armudu
(Pirus eleagrifolia)

tişen, 5-6 m kadar boy yapan, yuvarlak tepeli, dalları dikenli, beyaz çiçekli, meyvesi 3-4 cm çapında uzun saplı, tatlımsı, sulu ve buruk lezzetlidir; kırsal yörelerde meyvesi toplanır, yenir ve kurutulur; ayıların da çok sevdiği yabani meyvedir. Ahlat kültür armutlarının ve çeşitlerinin aşılanmasında aşı anacı olarak da kullanılır.

AHLAT, -tı çoğl. a. (ar. *ḫılṭ*'ın çoğl. *aḫlāṭ*). *Esk.* **1.** Bir karışımı oluşturan parçalar, öğeler. **—2.** Karışım, karışık şeyler. **—3.** *Ahlat-ı faside*, bozulmuş, uyumsuz öğeler, bozuk mizaç. ‖ *Ahlat-ı mahmude*, uyumlu, sağlam öğeler, uyumlu mizaç. ‖ *Ahlat-ı erbaa*, insan bedeninde varolduğu düşünülen dört sıvı. (Bk. *ansikl.* böl.)

Ahlat
Emirbayındır kümbeti (1492)
(Bitlis)

—ANSİKL. Tıp tar. Tıpta XIX. yy. ortalarına değin egemen olan *ahlat-ı erbaa* görüşüne göre evren, ateş, hava, su ve toprak olmak üzere *anasır-ı erbaa* denen dört öğeden oluşmuştur. İnsanda da besinlerden oluşan dört hılt (sıvı) vardır: kan, balgam, sevda ya da kara safra ve sarı safra. Bu hıltların bulunduğu yerler ve özellikleri farklıdır. Bedende dolaşan kan akıcı ve sıcak, beyinde bulunan balgam akıcı ve soğuk, dalak ve midede saklanan kara safra kuru ve soğuk, karaciğerde bulunan sarı safra kuru ve sıcaktır. Alınan besinler bu dört maddeye dönüşür. İlkbahar kanı, yaz safrayı, sonbahar sevdayı, kış balgamı harekete getirir. Hıltlar arasındaki dengenin bozulması, hastalıklara neden olur. İlaçlar yardımıyla denge yeniden kurulunca, hasta sağlığa kavuşur. İnsanların kişilikleri de vücutlarındaki bu hıltların oranına bağlıdır.

AHLAT, Doğu Anadolu'da, Bitlis'e bağlı ilçe; 34 217 nüf. (1990); 1 044 km^2; 1 bucak, 25 köy. Merkezi Bitlis'in 70 km K.-D.'sunda *Ahlat*: 16 742 nüf. (1990).

Ahlat açıkhava müzesi
(Bitlis)

• TARİH. Ahlat, Ortaçağ'da bölgenin en önemli merkezlerinden biriydi. Bizans'a yarı bağımlı yerel beylerin yönetimindeki kent, IX. yy.'da Araplar tarafından ele geçirildiyse de 928'de Bizanslılar'ca geri alındı, XI. yy.'da Doğu'ya ilerleyen Selçuklular'ın egemenliğine girdi; bir süre askeri üs olarak kullanıldıktan sonra, ikta olarak Mervanoğulları'na verildi. Kenti Mervanoğulları'ndan alan Sökmen el-Kutbi, Ahlat merkezli Ahlatşahlar beyliğini kurdu (1100). Ahlatşahlar'ın yönetiminde kent, önemli bir bilim ve sanat merkezi olarak gelişti. Daha sonra Eyyubiler'in (1207), Anadolu Selçukluları'nın, İlhanlılar'ın egemenliğinde kaldı. Akkoyunlular döneminde Anadolu'nun önemli merkezlerinden biri oldu. 1473'te Osmanlılar'ın eline geçti. Kısa bir süre Safevi egemenliğinde kaldıktan sonra Çaldıran savaşı'nın (1514) ardından, kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldı.

• MİMARLIK. Ahlat, türk sanat tarihi açısından, mezar taşları ve kümbetleriyle önemli merkezlerdendir. Beyhan ve Haluk Karamağaralı'nın yöredeki altı tarihsel mezarlıkta yaptıkları araştırmalarda (1967-1970), XII.-XIV. yy.'ları kapsayan binlerce mezar taşı ortaya çıkarıldı. Bunların üzerinde ahi örgütüne bağlı ünlü ustaların imzalarının bulunması, kültür tarihi açısından da önemlidir. Şahideli, şahidesiz mezarlar, çatma lahitler biçimindeki anıtlar; kûfi, nesih, rumi yazılar; geometrik, bitkisel motifler, eski bir türk geleneğini yansıtan koç başlarıyla bezelidir. Onarımlarla kurtarılmaya çalışılan mezar anıtları ise köşeleri üçgenlerle kesilmiş kare kaideli, silindir biçimi gövdeli, mukarnas kornişli, sivri külahlı yapılardır. *Usta-şagirt kümbeti* (*Ulu kümbet*, 1273), *Hasanpadişah kümbeti* (1275), *Çifte kümbetler* olarak bilinen *Hüseyin Timur* (1279) ve *Bugatayaka* (1281) kümbetleri bu türün önemli örnekleridir. *Şeyhnecmettin kümbeti* (1222) kare planlı gövdesi ve piramit biçimi külahıyla bu örneklerden ayrılır. Mimar Kasım bin Üstad Ali'nin yapıtı olan *Erzenhatun kümbeti* (1396/1397) yörenin en süslü yapısıdır. Dıştan çokgen, içten daire gövdeli, piramit biçimi külahıyla değişik özelliktedir. Akkoyunlular döneminden *Emirbayındır kümbeti* (1492) ise, kare kaide üstünde, kemerlerle bağlanmış 12 sütunlu, silindir biçimi gövdesi, basık külahıyla yöredeki tek örnektir.

Ahlat'ta bunların dışındaki önemli yapılar arasında Harapşehir sırtlarındaki urartu kalesi *Eskikale*, Van gölü kıyısındaki *Yenikale*, bu kalenin içindeki *İskenderpaşa camisi* (1564/1565) ve *Kadımahmut camisi* (1584) sayılabilir.

Ahlat açık hava müzesi, XII.-XIV. yy.'lardan kalma binlerce mezar taşından oluşan Meydanlık mezarlığı, kazı ve onarım çalışmalarıyla açık hava müzesine dönüştürüldü; mezarlığın köşesindeki müze yapısında ise (açılışı 1971) türk-islam sanatından örneklerle etnografik eserler sergilenmektedir. Yazıtları ve bezemeleriyle, selçuklu taş işçiliğinin özgün örnekleri olan mezar taşlarında, dönemin önemli ustalarının adları vardır.

AHLATLI KAVALCI RECEP → DERVİŞOĞLU.

AHLATLI ŞAŞI MUFADDAL (Eb ün-Nema bin Mufaddal ül-Ahval ül-Hilati), türk mimar (XII. yy. sonu-XIII. yy. başı). Anadolu Selçukluları döneminde yaşadı. Tercan'daki (Erzincan) *Mamahatun türbesi*'ni yaptı. Anadolu-türk mimarlığında özel bir yeri olan bu yapı, tasarım anlayışıyla uzun yıllar tartışmalara neden oldu.

AHLATLIBEL. Arkeol. Ankara'nın 14 km G.-B.'sında höyük. Haymana'dan geçerek güneye inen eski yolun batısındadır. Milli eğitim bakanlığı adına Dr. H. Z. Koşay başkanlığında yapılan kazılarda (1933), İ.Ö. 3000-2000 arasına tarihlenen bakırçağ kalesi saptandı. Sur duvarlarının temeli taştan, üst bölümleri kerpiçtendir. Burada, yerleşme içi ölü gömme geleneğiyle karşılaşılmış, kale içinde ve odaların döşemeleri altında, taşlarla çevrili mezarlar ve ölülerin "hocker" durumunda bulunduğu küp mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Kazıda cilalı el baltaları, öğütme taşları, pişmiş topraktan kurs ve keman biçimi idoller, hayvan figürleri, bakırdan süs eşyası, bakır, kurşun ve altından hançerler, kılıç, halhal gibi savaş araçları bulundu. Çeşitli biçimlerdeki el yapımı çarksız çanak-çömlekler, astar ve bezekleriyle gelişmiş bir işçiliği ortaya koyar. Bunlar Truva (Troya) II ve Alişar I kültür evreleriyle benzerlikler gösterir. Ayrıca Yümüktepe (Mersin) XII A yapı katı buluntularıyla da yakınlıklar saptanmıştır. Bu bulgulara göre Ahlatlıbel, iki büyük kültür bölgesi arasında bir geçit oluşturmuştur.

AHLATŞAHLAR, ERMENŞAHLAR ya da **SÖKMENLİLER,** Ahlat'ta beylik kuran türk hanedanı (1100-1207). Hanedanın kurucusu Sökmen, Selçuklular'ın azerbaycan valisi Kutbettin İsmail'in kölesiydi. 1100'de Mervanoğulları'ndan Ahlat'ı aldı ve bağımsız bir beylik kurdu. Oğulları ve köleleri yüz yıl kadar Ahlat'a egemen oldular. Malazgirt, Erciş, Adilcevaz, Eleşkirt, Van, Tatvan, Bitlis, Muş, Hani, Meyyafarikin ve Bargiri kentlerini egemenlikleri altına aldılar. Başkentleri Ahlat'ı sanat, ticaret, bilim ve kültür merkezi durumuna getirdiler. 1207'de Eyyubiler tarafından ortadan kaldırıldılar.

AHLE (Johann Rudolf), alman besteci ve orgcu (Mühlhausen 1625-*ay.* *y.* 1673). Müzik üstüne iki kitap yazdı; birden çok ses için şarkılar, oda sonatları, motetler, kilise konçertoları besteledi. —Oğlu JOHANN GEORG (Mühlhausen 1651-*ay.* *y.* 1706), Mühlhausen, St. Blasius kilisesinde orgcu olarak onun yerini aldı. Bu göreve daha sonra J.-S. Bach getirildi. Biri besteye ilişkin olan iki kitap yazdı; pek çok dans parçası bıraktı.

AHLEF sıf. (ar. *aḫlef*). *Esk.* Sol elini kullanma alışkanlığındaki kimse için kullanılır, solak.

AHLEN, Federal Almanya'da kent, Münster'in G.-D.'sunda; 53 600 nüf. Gotik kilise. Taşkömürü.

AHLFORS (Lars Valerian), Finlandiya kökenli amerikalı matematikçi (Helsinki 1907). Nevanlinna'nın öğrencisi olan Ahlfors karmaşık çözümleme ve Riemann'ın genelleştirilmiş yüzeyleri üstüne araştırmalar yaptı. Örtülüş yüzeylerini (bir Riemann yüzeyinin bir başkası içinde çözümsel uygulamaları) topolojik ve metrik bakış açılarından inceledi; kuramını, karmaşık bir değişkenin meromorf fonksiyonlarının incelenmesine uyguladı. 1936'da Fields madalyasıyla ödüllendirildi.

AHLGREN (Victoria BENEDICTSSON, kızlık adı BRUZELIUS, **Ernst**— denir), isveçli edebiyatçı (Dommu, Skane, 1850-Kopenhag 1888). Gerçekçi romancılığın en iyi temsilcilerinden biridir (*Pengar*, 1885; *Fru Marianne*, 1887). Ayrıca, hikâyeler (*Fran Skane*, 1884) ve bir günce yayımladı.

AHLİN (Lars), isveçli yazar (Sundsvall 1915). Bir işçi ailesindendi. Kendi kendini yetiştirdi. "Proleter" yazarlar çizgisinde yer aldı. Romanlarında (*Tobb au manifeste* [fr. çev.], 1943; *Bout-de-Cannelle* [fr. çev.], 1953; *la Nuit sous la tente foraine* [fr.çev.], 1957) ve hikâyelerinde (*Personne ne m'attend* [fr. çev.], 1944; *Joie des prisonniers* [fr. çev.], 1947) hıristiyan simgeleri ile marxçı temaları bir araya getirerek yoksul halkın sıkıntılarını duyarlı ve gerçekçi bir dille yansıttı.

AHLSEN (Leopold), batı alman tiyatro yazarı (Münih 1927). Yapıtlarında mitolojik ve tarihi temalara yer vererek, savaşı (*Philemon und Baucis*, 1956) ve savaşın yarattığı ölüm korkusunu, yıkımla dolu bir dünyayı canlandırdı (*Sie werden sterben*,

Sıre, 1964). Daha sonra radyo ve televizyona yöneldi (*Der arme Mann Luther*, 1965).

AHLWARDT (Hermann), prusyalı siyaset adamı (Krien, Anklam yakınında, 1846-Leipzig 1914). Yahudi aleyhtarı broşürleri büyük bir tepkiyle karşılandı. Bu yayınlarından dolayı tutuklandı ve mahkûm edildi. Yahudi aleyhtarı partinin liderlerinden biri oldu ve 1892'de Arnswald-Friedberg'den milletvekili seçildi.

AHMÂ sıf. (ar. *ahma*). Çok hamiyetli.

AHMADU TALL(? 1833-Maikulki, Sokoto, 1898), Tukulorlar hükümdarı. Fatih Elhac Ömer'in oğlu ve vârisi. 1862'de Segu naibi oldu ve babasının ölümü üzerine (1864) onun yerine geçti. Kardeşlerinden birçoğunun isyanıyla, kuzeni Ticani'nin Masina'daki başkaldırısıyla ve Bambaralar'ın çoğu kez silahlı ayaklanmalarıyla uğraşmak zorunda kaldı. Fransa ile ilişkileri uzun süre dostça kaldı. Ama, Gallieni ile yapılan Nango (1880) ve özellikle Guri (1887) antlaşmaları Ahmadu'yu gerçek bir himaye yönetimini kabul etmeye zorladı. Archinard, 1889'dan başlayarak, Tukulorlar İmparatorluğu'nu parçalamaya girişti; Segu (1890), Nioro (1891) ve Masina (1893) ele geçirildi. Nijer ırmağının kıvrımı boyunca dört yıl süren bir göçten sonra Ahmadu, Sokoto'ya gitti ve orada öldü.

AHMAK sıf. ve a. (ar. *ahmak*). **1.** Anlama, kavrama, sezme, yargılama gücü yeterince gelişmemiş, duyarsız kimse için kullanılır; kafasız, ebleh, aptal. **—2.** *Ahmak ıslatan*, ince ince, toz gibi yağan yağmur; çisenti.

AHMAKANE be. (ar. *ahmak* ve fars. *-ane*'den *ahmakane*). *Esk.* Ahmakça: *"Ahmakâne mukabeleye cüret edip"* (Naîma, XVIII. yy.).

AHMAKÇA sıf., be. Ahmak kimseye özgü, ona yakışan şey, eylem için kullanılır: *Ahmakça bir söz. Böyle ahmakça konuşma.*

AHMAKİ a. (ar. *ahmak* ve fars. *-î*'den, *ahmak-î*). *Esk.* Akılsızlık, bönlük, ahmaklık.

AHMAKLAŞMAK gçz. f. Giderek aklı, zekâsı işlemez duruma gelmek; aptallaşmak.

◆ **ahmaklaştırmak** ettirg. f. *Bir kimseyi ahmaklaştırmak*, onu aklı, zekâsı işlemez duruma getirmek; aptallaştırmak.

AHMAKLAŞTIRMAK → AHMAKLAŞMAK

AHMAKLIK a. Ahmak olma durumu; bu durumdaki birine uygun davranış; kafasızlık, eblehlik, aptallık.

AHMÂL çoğl. a. (ar. *himl*'in çoğl. *ahmal*). *Esk.* **1.** Yükler. **—2.** Ağırlıklar, ağır şeyler. **—3.** *Ahmâl ü eskal*, ağır yükler.

AHMAR *(Tel)*→ TIL BARSIP

AHMATOVA (Anna Andreyevna GORENKO, – denir), sovyet şair (Odesa 1889-Moskova 1966). İlk kocası Gumilev'le akmeci okulun kuruluşuna katıldı; Derjavin ve Annenskiy'in etkisinde kalarak, hüzünlü bir içebakışla mistik coşkunun oluşturduğu klasik tarzda şiir kitapları yayımladı (*Veçer*, 1912; *Çyotki*, 1914; *Belaya Staya*, 1917). Sovyet devrimiyle pek uyuşamayan Ahmatova, iç savaşın anılarıyla dolu içtenci bir lirizme yöneldi, ama ülkesinden ayrılmayı reddetti (*Podorejnik*, 1921; *Anno Domini MCMXXI*, 1922). Uzun bir suskunluk dönemi geçirdikten sonra yalnızlık içinde, *Trotsnik* destanının (1924-1944) ve ilerde tamamlayacağı *Rekviem*'inin (1935-1940) dizelerini yazdı. Nazi saldırısı, onda, zafere inanan gerçek bir sovyet şairinin yurttaşlık duygularını uyandırdı (*Vent de guerre* [fr. çev.], 1942-1944). 1946'da yapıtları sansür edilen Ahmatova, ancak Sovyetler Birliği komünist partisi'nin XX. kongresinden sonra, *Stihotvoreniya 1909-1950* adlı bir antolojiyi (1961) ve yaşamının tarihsel ve metafizik bir bilançosu sayılabilecek *Poema bez geroya*'yı yayımladı (1963). Puşkin üzerine incelemeleri, sırp ve koreli şairlerden çevirileri vardır. Ahmatova'nın şiirlerinden türkçeye çevrilerek yapılan seçmeler iki ayrı kitapta (*Seçilmiş şiirler*, 1984; *Yaban balı özgürlük kokar*, 1985) yayımlandı.

AHMED→ AHMET.

AHMEDABAB, Hindistan'da kent (Gucerat'ın en çok nüfuslu kenti), Sabarmati ırmağı kıyısında; 2 872 865 nüf. Ahmedabad, Cambay körfezi bataklıkları kenarında, Bombay-Delhi yolu üzerinde stratejik bir konumda yer alan çok eski bir yerleşme yöresinde gelişmiştir. Eski kent, genellikle her birinde özel bir kastın yaşadığı semtlere (*'pol'*'lar) bölünmüştür. Bombay'ın yanı sıra Hindistan'ın ikinci sanayi bölgesini oluşturan Ahmedabad'da, başlıca etkinlik olan dokuma (özellikle pamuklu) sanayisinin yanı sıra, başka sanayi kolları da (yağ, un, sabun, kibrit fabrikaları, ipek işçiliği, tuhafiye gereçleri yapımı, dericilik, tütün işlenmesi, cam sanayisi, halıcılık) gelişmiştir. Ayrıca, geleneksel el sanatları da (brokar kumaş yapımı, ağaç ve deri işlenmesi, mücevhercilik) önemini korumaktadır.

• GÜZEL SANATLAR. Elliyi aşkın caminin ve aralarında çok güzel mozolelerin de bulunduğu başka birçok anıtın zenginleştirdiği kent, XV. yy.'dan kalma birkaç tuğla yapıya karşın, çarpıcı bir üslup birliği sergiler. Geniş ve alçak bir zafer takının altından geçerek Kale'den Ulu cami'ye doğru uzanan yol, kentin eksenini oluşturur. Cesur ve çok özenli tasarımıyla Ulu camı (1423), kentteki en güzel anıttır. Camiler, zarif minareler ve göz kamaştırıcı pencere kafesleriyle bezenmiştir: Sıdı Seyyid'in taş pencere kafesleri özellikle ünlüdür (1515) ve Muhafız Han camisi (1492) benzerlerinin en güzelidir. Ne var ki, XVI. yy.başında, dönüşü olmayan bir çöküş dönemi başlamıştır. Resulabad (Şah-ı Âlam mozolesi, 1475), Batva (Kut-i Âlam mozolesi, 1490) gibi kenar mahalleler de yapılar yönünden zengindir. Camiler, saraylar ve bahçelerle bezenmiş Sarkhec mahallesi, kraliyet nekropolisidir. Modern kent, Le Corbusier'nin planlarına göre gerçekleştirilmiş (1954-1957) güzel belediye yapıları içerir. Gandhi'nin kurduğu ünlü asram (1917). Müzeler.

AHMEDAYİ, branice sözc. Tobya'nın kitabı'nda sözü edilen iblis ruhlu kişi. Bayağı aşkın ve şehvet eğilimlerinin simgesi olarak görülürdü. Kutsal kitap, Ahmedayi'nin, Raguel'in kızı Sara'nın ilk yedi kocasının art arda öldürttüğünü, Tobya'nın, Sara'ya evlenme teklifinde bulunduğunu; dua ve tövbe istiğfar yoluyla şeytanı alt ettiğini söyler. Mahşer'i konu alan edebiyatta, Talmud da ve büyücülükle ilgili Batı kaynaklarında da Ahmedayi'nin adı geçer. —Ahmedayi, evlerin çatılarını kaldırıp içerisindeki insanların sırlarını ortaya döken bir topal şeytan kılığında, ispanyol halk edebiyatı ve folklorunun, Luis Velez de Guevara (1641) ile Lesage'ın (1707) romanlarının bir kişisi olarak da karşımıza çıkar. F.Mauriac ise ilk oyununa (1938) başlık olarak onun adını seçti.

AHMEDİ sıf. (ar. *ahmed* ve *-î*'den *ahmed-î*). **1.** Müslüman. **—2.** Hz. Muhammet'in adlarından biri olan Ahmet'e bağlı anlamına kullanılırdı (Musa'ya bağlı olana "musevi" denilmesi gibi).

AHMEDİ a. Nümism. Tolunoğulları'ndan Ahmet bin Tolun'un (868-884), Mısır'da kendi adına kestirdiği dinar değerinde altın sikke.

—ANSİKL. Müslümanların fethinden sonra bir emirlik biçiminde yönetilen Mısır'da önceleri emevi, sonraları da abbasi halifelerinin sikkeleri kesilirdi. Ahmet bin Tolun, Mısır'da kestirttiği yeni sikkelerin arka yüzlerinde yer alan abbasi halifesinin adının altına kendi adını da ekletti. Bundan dolayı *Ahmedi* olarak adlandırılan bu sikkeler, ayarları açısından El-Sindi bin Şahik ve Mutasım'ın sikkelerinden daha üstün nitelikteydi.

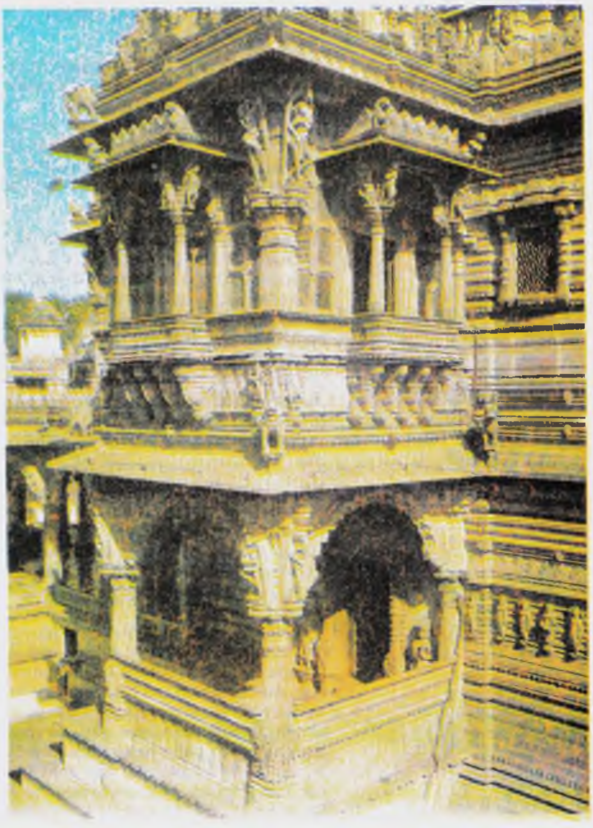
AHMEDİ, Kuveyt'te kent, başkent Kuveyt'in güneyinde, petrol çıkarılan bölgede; 21 300 nüf.

AHMEDİ, asıl adı **Tacettin İbrahim bin Hızır,** türk şair (? 1330-? 1413). Germiyan Beyliği bölgesinde Uşak ve Kütahya'da doğduğu ileri sürülmüştür. Babasının adı Hızır'dır. Kütahya'da öğrenim gördükten sonra Kahire'de Şeyh Ekmeleddin'in öğrencisi oldu. İslami bilimler yanında tıp ve matematik okudu. Dönüşünde bir süre Aydınoğulları'nın hizmetinde bulundu. *Mirkat ül-edep, Mızan ül-edep, Miyah ül-edep* gibi kitaplarını Aydınoğlu İsa Bey'in öğrenimi için kaleme aldı. Germiyan beyi Süleyman Şah'ın hocası ve danışmanı oldu. Murat I'in Germiyan'ı ele geçirmesinden sonra Osmanlılar'ın hizmetine geçti. Germiyan'a vali olarak gelen Yıldırım Bayezit'in yanında bulundu. Ankara savaşı'ndan sonra bir süre Timur'un himayesinde yaşadı. Bursa'da Emir Süleyman'ın hizmetine girdi. *Cemşid ü Hurşit, Tervih ül-ervah* gibi mesnevilerini sunduğu şehzadenin ölümünden sonra Mehmet Çelebi'nin hizmetinde çalıştı. 80 yaşını aşmış olarak Kütahya'da, bir söylentiye göre ise, Amasya'da öldü.

Divan edebiyatının kuruluş döneminde İran şairlerinden alınan ortak öğelere yerel nitelikler ekleyen ve özellikle dindışı konuları işleyen; sevgi, içki, doğanın güzellikleri gibi temaları ele alan şiirleriyle tanındı. *Divan*'ı halk diline dayanan kelime dağarcığı, özentisiz, sade söyleyişiyle dikkati çeker. Ömer bin Mezit, *Mecmuat ün-nezair*'de onun şiirlerine Dehhani, Ahmet Dai, Şeyhoğlu, Şeyhi, Şeyyat Hamza, Nesimi gibi şairlerin nazireler yazdığını, onun da Ahmet Dai, Dehhani gibi çağdaşlarına nazireleri bulunduğunu göstermiştir. XIV. yy.'da İbn-i Kemal, Bakı gibi ozanla-

Ahmatova

Ahmedabad
Dharma'ya adanan Hathı Singh'teki cayna tapınağından bir görünüm (1848)

rın da Ahmedi'ye yazdıkları nazireleri vardır. Fuzuli *Leyla vü Mecnun*'unda, Anadolu'da mesnevi yazanlar arasında Şeyhi ile birlikte onun adını anar.

Yapıtlarından *İskendername*, Makedonya kralı Büyük İskender'in yaşamını, Doğu ülkelerindeki fetihlerini anlatan bir mesnevidir. Burada İskender'in tarihsel kişiliğine dayanan bilgiler yanında dinsel-destansı motifler de yer alır. Olgun insanı yetiştirecek bir ders ve öğüt kitabı niteliği taşıyan bu mesnevi din, tasavvuf, ahlak, felsefe, coğrafya, tıp, siyaset gibi alanlarda bilgileri içerir. Yapıtın bir bölümü de İran destanına göre ilk insan olan Keyumers ile başlayıp Emir Süleyman ile sona eren dönemin dünya tarihi özetidir. Buradaki "mevlid" bölümünde Hz. Muhammet'in doğumu, Mekke'den Medine'ye göçü, Mirac'ı, mucizeleri, ahlakı, ölümü gibi konular Süleyman Çelebi'nin ünlü Mevlid'i (*Vesilet ün-necat*) ile benzerlikler gösterir. Ahmedi'nin *Mevlid*'inde Süleyman Çelebi'den farklı ve daha ayrıntılı yerler de bulunmaktadır. Bursalı Süleyman Çelebi aynı kentte yaşamış olan Ahmedi'den iki yıl sonra *Mevlid*'ini yazmıştı. Süleyman Çelebi'nin Ahmedi ile görüştüğü, ondan etkilendiği, hatta yapıtını ona özenerek kaleme aldığı ileri sürülmüştür. *İskendername*'nin "*Dasitan-ı tevarih-i mülûk-i âl-i Osman*" başlığını taşıyan bölümü ise, manzum ilk osmanlı tarihi olarak değer taşır.

Büyük Larousse

Ahmet I ve tuğrası
Topkapı Sarayı müzesi

Ahmedi'nin *Cemşid ü Hurşit* adlı ikinci büyük mesnevisi Çin'de egemen bir hükümdarın Cemşit adlı oğluyla Rum kayserinin kızı Hurşit arasındaki aşk serüvenini konu edinir.

İskendername'yi yazarken İran şairleri Firdevsi ile Genceli Nizami'nin; *Cemşid ü Hurşit*'te ise Selman-ı Saveci'nin mesnevilerinden yola çıkan Ahmedi, farsçadan çevirdiği türlü bölümlere türk tarihinden, çağının yaşamından ve halk inançlarından söz eden özgün bölümler de eklemiştir.

Ahmedi'nin yapıtları arasında tıp, astronomi, matematik konularını ele alan manzum *Tervih ül-ervah*, arapça-farsça manzum sözlüğü *Mirkat ül-edep*, arapçanın sözdizimi ve dilbilgisi *Mizan ül-edep* ve *Mıyar ül-edep* de bulunmaktadır. (→ Kayn.)

AHMEDİYE a. Halvetilik ve şazelilik tarikatlarının birer kolunun adı. Halvetiler ahmediye koluna *orta kol* da derler. Yiğitbaşı adıyla da bilinen Şeyh Ahmet Şemsettin (öl. 1504) tarafından kurulan bu koldan *bahuriye, sınaniye, ramazaniye, mısriye, cerrahiye* ve *unakiye* kolları türemiştir.

Ahmedlye, 1889'da Hindistan'da, Mirza Gulam Ahmet tarafından kurulan reformcu müslüman cemaat. 1908'de ölen Ahmet'in fikirleri, müslümanlar, hindular ve hıristiyanlar arasında çok tartışıldı. Bu cemaat iki ayrı topluluğa bölündü. Genel merkezlerinden biri Pakistan'da Lahor'da, öbürü Rabva'da bulunan bu topluluk Avrupa'da büyük bir misyonerlik etkinliği gösterdi. Daha etkin ve daha batılı olan Lahor topluluğu, İngiltere'de çok güçlüdür.

Ahmediye, Ahmet* Mürşidi'nin öğretici ve öğüt yollu mesnevi tarzında manzum dinsel yapıtı (XVIII. yy.). Döneminde halk tarafından okunmuş, birçok kez de basılmıştır (ilk basımı 1863). Kimi kaynaklarda yanlış olarak Ahmet Bican'ın yapıtı olarak gösterilir.

Ahmet Mürşidi, yapıtını Aydınlı Müridi'nin *Pendname*'sine nazire olarak yazdı ve buradan on sekiz hikâyeyi kendi kitabına aldı. *Ahmediye* on bin beyitten fazladır. XVIII. yy.'da yazılmasına karşın XIV. yy.'ın birçok dil özelliklerini taşır. Kısa bir girişten sonra, ana baba ve komşuluk hakları, namus, hırs, zenginlik, yoksulluk, ihanet, tütün, simya, sihir, alışverişte hileye girişenler, tanrıklık, zina, halka acı söz söyleyenler, saz çalma vb. gibi konular ele alınmıştır. Her bölümün sonunda çeşitli hikâyeler yer alır.

Ahmedlye. Kur. tar. Mahmut II'nın yeniçerilerin yeni odalarının bulunduğu yere verdiği ad. Yeniçerilik kaldırıldıktan sonra (1826), *yeni* ve *eski odalar* adındaki kışlalar yıktırıldı. Eski odaların bulunduğu yere *fevziye*, yeni odaların bulunduğu yere ise *ahmediye* denildi.

AHMEDİYE a. (Ahmet III'ün adından). **1.** Çatma adlı dokumanın Ahmet III ve sadrazam Damat İbrahim Paşa dönemindeki örneklerine verilen ad. Üsküdar ve Bursa'da dokunur, daha çok döşemelik olarak kullanılırdı. (→ ÇATMA.) **—2.** Kırmızıya çalan mor ya da turuncu ipekten, üzeri yaprak desenli, ucu püsküllü bir tür bohçalık kumaşa ve bundan yapılan sarığa verilen ad.

AHMEDNAGAR, Hindistan'da (Maharaştra) kent. Bombay'ın doğusunda; 181 015 nüf. Pamuk pazarı. 1494'te kurulan kent, 1599'da moğol imparatoru Ekber Şah I'in, 1760'ta Maratalar'ın, 1803'te İngilizler'in eline geçti. Evrengzib, 1707'de orada öldü ve söylentiye göre orada gömüldü.

AHMER sıf. (ar. *ahmer*). *Esk.* Kırmızı, kızıl: "*Lâle-veş gerçi ruyi ahmer olur*" (Nev'i, XVI.yy.).

AHMERAN ya da **AHMEREYN** çoğl. a. (ar. *ahmer*'in ikili çoğl. *ahmeran, ahmereyn*). *Esk.* **1.** İki kırmızı şey: şarapla et. **—2.** Altın ile safran.

AHMEREYN → AHMERAN

AHMES ("O'nu ay yarattı" anlamında), birçok mısır kraliçesinin taşıdığı ad. **Ahmes Nefertari,** Ahmosis'in eşi;Teb yeraltı mezarlığının koruyucusu olarak kendisine tapılırdı (İ.Ö. XVI.-İ.Ö. XV. yy.). **—Ahmes,** Tutmosis I'in eşi, kraliçe Haçepsut'un annesi (İ.Ö. XVI. yy.).

AHMET ya da **AHMED** sıf. (ar. *ahmed*). *Esk.* Çok övülmüş, en çok övülen.

AHMET, Hz. Muhammet'in, müslümanlar tarafından kullanılan adlarından biri. *Mahmut* (övülen), *Hamit* (yüksek derecede Allah'ı öven) sözcüklerinin üst düzeydeki biçimi. Hicri II. yy.'ın başlarından sonra kullanılmaya başlandı. Bu adın müslümanlarca Hz. Muhammet'e verilmesi, Kuran'ın Saf suresinin (LXI) 6. ayetine dayanır. Bu ayette Hz. İsa İsrailoğulları'na "...Benden önceki Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek, adı *Ahmet* olan peygamberi de müjdeleyici olarak geldim" der. İncil'de bu ayete paralel bir parça yoktur. Ancak, Ahmet'in, İncil'de "ünlü" anlamına gelen *Periklytos*'un çevirisi olduğu öne sürülür. *Periklytos*'un ise, İncil'de (Yuhanna XIV, 16; XV, 23-27) geçen *Parakletos* sözcüğünün bozulmuş biçimi olduğu sanılmaktadır. Sözcük Yuhanna incilinde "tesellici" anlamına kullanılarak türkçeye şu biçimde çevrilmiştir: "Ben de Babaya yalvaracağım, ve o size başka bir *Tesellici*, Hakikat Ruhu'nu, verecektir; ta ki, daima sizinle beraber olsun (XIV, 16)". Hıristiyanlar, *Parakletos*'un *Ruhu'l-Kudüs* ya da doğrudan Hz. İsa'nın kendisi anlamına geldiğini öne sürerler. Müslümanlar ise, Saf suresinin 6. ayetine dayanarak *Ahmet*'in Hz.Muhammet'in adlarından biri olduğunu kabul ederler.

AHMET, selçuklu emir (XI. yy.). Sultan Melikşah'ın emriyle Bizans komutanı Gregorios Bakurian'ın üzerine yürüdü. Bakurian'ın emrine giren gürcü kralı Georgiy II'yi yenerek Oltu, Erzurum, Kars'ı, Türkmenler'le birleşerek de Çoruh vadisini ele geçirdi (1080).

AHMET, türk şehzade (Amasya 1465-Bursa 1513). Bayezit II'nin büyük oğlu. Babasının sultanlığı sırasında Amasya valiliğine getirildi (1481). Küçük kardeşi Yavuz Sultan Selim'in padişahlığına karşı çıktı. Bursa yakınlarında Yenişehir ovasında, kardeşiyle yaptığı savaşı kaybetti (1513) ve idam edildi.

AHMET, türk şair (XV.yy.). Yaşamı ve *Mevlid*'i dışındaki yapıtları konusunda hiçbir bilgi yoktur. Hz Muhammet'in doğumunu konu edinen *Mevlid* (1468-1469), Süleyman Çelebi'nin ünlü yapıtından (*Vesilet ün-necat*, 1409) sonra bu konuda yazılmış en başarılı örnek sayılır. Mevlid'deki ünlü "Merhaba bahri"nin asıl sahibinin Ahmet olduğu, Süleyman Çelebi'nin yapıtına bu bölümün sonradan hemen hemen aynen eklendiği ileri sürülmektedir.

AHMET İçkoz, türk yay ustası ve okçu (XV. yy.). Ünlü okçu pehlivan Tozkoparan, onun yaptığı yaylarla 1271 gez (839 m) ve 1279,5 gezlik (845 m) atışlarıyla iki rekor kırdı.

AHMET Dukakinzade, türk şair, tasavvuf adamı (öl. İstanbul 1556). Osmanlılar'dan önce, Arnavutluk'ta İşkodra yöresini ele geçirip egemenlik süren Dukakin (Dug-gin) beyleri soyundandır. Büyükbabası Ahmet Paşa, Yavuz Sultan Selim'in vezirlerindendi. Babası Mehmet Paşa, Bayezit II'nin kızlarından Gevher-i Mülûk Sultan'la evlenmiş, Dukakinzade Ahmet bu evlilikten doğmuştu. Zeamet mutasarrıflığı yaptı, sancak zaimliğinden ayrılarak yaşamını dünyadan el etek çekmiş, melamet yolunu benimsemiş bir tasavvuf adamı olarak tamamladı. *Divan*'ı, melamilerin görüşlerini yansıtan coşkulu, etkileyici şiirlerden oluşur. Şiirleri Ahmet Sarban'ınkilerle karışmış,bu iki şairin aynı kişi olduğu da ileri sürülmüştür.

AHMET Bursalı, Pârepârezade, türk divan şairi (? - Tırhala 1560). Kazasker Fenarizade Mehmet Efendi'nin hizmetine girdi. Müderrislik yaptı. Silivri, ardından Tırhala kadılığına atandı.

Silivri'de kadı olarak bulunduğu sırada Kanuni Sultan Süleyman'ın fetihlerini anlatan ve *Şehname*'yi örnek alan manzum bir osmanlı tarihi yazdı. Şiirlerinde Lamii'nin etkisi görülür.

AHMET I (Manisa 1590-İstanbul 1617), türk padişah (1603-1617). Mehmet III'ün Handan Sultan'dan olan oğlu. Babasının yerine tahta çıktı. Kardeş katli geleneğine son vererek kardeşi şehzade Mustafa'yı öldürtmedi ve Osmanlı hanedanının en büyük erkek evladının padişah olması kuralını koydu. Murat III ve Mehmet III dönemlerinde devlet yönetimine olumsuz etkileri olan büyükannesi Safiye Sultan'ı saraydan uzaklaştırdı. Tahta çıktığında Osmanlı devleti doğuda İran, batıda Avusturya ile savaş durumundaydı. Doğu cephesine Cıgalazade Sinan Paşa'yı, batı cephesine sadrazam Malkoç Yavuz Ali Paşa'yı serdar atadı. Kışı Karabağ'da geçirmek isteyen Sinan Paşa, ordu ileri gelenlerinin zorlamasıyla, askerini dağıtarak Van'da konakladı. Bundan yararlanan Şah Abbas I, Van'a saldırınca Erzurum'a çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra, Selmas'ta İran kuvvetleri karşısında bozguna uğradı (1605). Yavuz Ali Paşa, Belgrad'da ölünce sadrazamlığa atanan Lala Mehmet Paşa, Peşte, Vaç (Waitzen) kalelerini (1604) ele geçirdi. 1595'te yitirilen Estergon'u geri aldı(1605). Uyvar, Weszprim, Polata kaleleri Türkler'in eline geçti. Doğu serdarlığına atanan Lala Mehmet Paşa bu görevine başlamadan İstanbul'da öldü. Yerine Derviş Mehmet Paşa getirildi. Batı cephesi serdarı Kuyucu Murat Paşa, Avusturya ile Zitvatoruk* antlaşması'nı yaptı (11 Kasım 1606).

Ahmet I, Avusturya ile savaş sona erince iç sorunlara döndü. Anadolu'yu kasıp kavuran Celali ayaklanmalarına karşı sadrazamlığa getirdiği Kuyucu Murat Paşa ile Tiryaki Hasan Paşa'yı görevlendirdi. Ayaklanmacıların büyük bölümü ortadan kaldırıldı; elebaşılardan Canbulatoğlu Ali Paşa ve Kalenderoğlu sindirildi. Ahmet I, kendisine sığınan Canbulatoğlu'nu bağışlayıp Tameşvar'a atadı, sonra da Belgrad'

da öldürttü. Kalenderoğlu ise İran'a kaçtı. İran seferiyle görevlendirilen Murat Paşa ölünce, yerine getirilen Nasuh Paşa İranlılar'la Osmanlı devletine yılda 200 yük ipek vermeleri koşuluyla bir antlaşma yaptı (1611). Donanmanın güçlenmesine önem veren Ahmet I, on yeni kadırga yaptırdı. Kaptanıderya Halil Paşa Akdeniz'in güvenliği için Malta ve Floransa korsanlarıyla başarılı savaşlar yaptı; Malta kıyılarını yağmaladı, Trablusgarp'ta Sefer Dayı'yı cezalandırdı. Donanmanın Akdeniz'de bulunmasından yararlanan Kazaklar, Sinop'a baskın yaptılar. Nasuh Paşa'nın yaptığı antlaşmaya uymayan İran'a savaş açıldı (1615). Ahmet I, sadrazam Damat Mehmet Paşa'yı İran seferiyle görevlendirdi, Revan'daki başarısızlığı üzerine de, yerine Halil Paşa'yı atadı.

Ahmet I, uzun süren bir mide hastalığından sonra öldü. Hüküm sürdüğü dönemde güçlü bir yönetim kurdu. Ayaklanmaları şiddetle bastırdı; sadrazamları Derviş Mehmet ve Nasuh paşaları idam ettirmekten çekinmedi. Dindardı; Selim II'nin kaldırdığı içki yasağını yeniden koydu. Şiirlerinde *Ahmet Han* ve *Bahti* mahlaslarını kullandı. Ayasofya karşısında mimar Mehmet Ağa'ya yaptırdığı altı minareli cami (Sultanahmet camisi) ile çevresindeki semt onun adını taşır. (→Kayn.)

AHMET II (İstanbul 1643-Edirne 1695), türk padişah (1691-1695). Sultan İbrahim'in ikinci haseki Muazzez Sultan'dan olan oğlu. Şehzadeliğini sarayda kapalı geçirdiğinden iyi bir öğrenim göremedi. Kardeşi Süleyman II'nin yerine tahta çıktığında, Osmanlı devletini İkinci Viyana kuşatmasını izleyen savaşlar içinde buldu. Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın Salankamen'de şehit edilmesi (1691), ardından ordunun Belgrad'a çekilmesi üzerine zor durumda kaldı. Sadrazamlığa getirdiği Arabacı Ali Paşa sefere çıkmaktan kaçındı. Kamaniçe'yi kuşatan Lehliler, İsakçı yakınlarına indilerse de Kahraman Paşa tarafından püskürtüldüler. Bir süre sonra da Varat'ı (Gross-Wardein) ele geçirdiler (1692). Sefere çıkan yeni sadrazam Hacı Ali Paşa, Belgrad kalesini güçlendirip geri döndü. Aynı yıl Venedikliler'in, Girit'te Hanya kalesine saldırıları püskürtüldü. Ahmet II, Defterdar Ahmet Efendi'nin azline karşı çıkan Hacı Ali Paşa'nın yerine, Bozoklu Mustafa Paşa'yı atadı. 1693'te Erdel seferine çıkan Mustafa Paşa, Avusturyalılar'ca kuşatılan Belgrad'a yöneldi; Avusturyalılar'ın geri çekildiğini öğrenince, kaleyi onartıp geri döndü. Kızlarağasının etkisinde kalan Ahmet II, Mustafa Paşa'nın görevine son vererek, Sürmeli Ali Paşa'yı sadrazamlığa getirdi. Bu sırada Venedikliler Dalmaçya'da Gabella kalesini ele geçirdiler (1694). Sürmeli Ali Paşa Varadin'i kuşattıysa da kaleyi ele geçiremedi (1694). Aynı yılın eylülünde Sakız kalesi Venedikliler'in eline geçti. Öte yandan, Suriye'de Sürhanoğulları ile Dürzi Maanoğulları; Irak ve Hicaz bölgesinde ise Arap kabileleri ayaklanarak karışıklık çıkardılar. Ahmet II, iç ve dış sorunlarla başa çıkabilmek için haftada iki kez toplanan divanı hümayunu dört kez toplamaya başladı. Hastayken bile divan görüşmelerini izledi. Edirne sarayında öldü; cenazesi İstanbul'a getirilerek, Kanuni Sultan Süleyman'ın türbesine gömüldü. (→Kayn.)

AHMET (İshak Hocası—denir), türk bilim ve tasavvuf adamı, şair (Aydın ?-Bursa 1708). Aydın'da başlayan öğrenimini Şirvan'da tamamladı. Bursa medreselerinde ders okuttu. Bursa zenginlerinden İshak Efendi'nin oğluna da ders verdiği için "İshak Hocası" diye anıldı. Niyazi-i Mısri'ye bağlanarak tasavvufta halvetilik yolunu benimsedi. *Ahmedi* takma adıyla türkçe, *Hoca* takma adıyla da farsça şiirler yazdı. Dil (Zemahşeri'nin *Mukaddimet ül-edeb*'i), mantık (Teftazani'nin *Tehzib ül-mantık*'ı), din (Beyzavi'nin *Envar üt-tenzil* adlı tefsiri, Tirmizi'nin *Şemailname*'si) konularında çeviri ve şerhleri, müspet bilimlerle ilgili kitapları (*Risale-i irtifa, Daire-i hendesiye şerhi, Sandukat ül-maarif*) vardır. *Kırk hadis* çevirisi ile *Manzume-i akaid*, türkçe ve farsça manzum *Vahdetname-i âlemengiz* gibi yapıtları da vardır.

AHMET III (Hacıoğlupazarı 1673 - İstanbul 1736), türk padişah (1703-1730). Mehmet IV ile Rabia Gülnuş Emetullah Sultan'ın oğlu, Mustafa III ve Abdülhamit I'in babası. Edirne* vakası adı verilen ayaklanma sonucunda kardeşi Mustafa II'nin yerine Edirne'de tahta çıkarıldı (23 ağustos). Yeniçeri zorbalarının isteği üzerine Kavanoz Ahmet Paşa'yı sadrazamlığa, İmam Mehmet Efendi'yi şeyhülislamlığa atamak zorunda kaldı. İstanbul'a döndükten kısa süre sonra bostancıların ayaklanma girişimiyle karşılaştı, bunlara şiddetle karşı koyarak 700 kadar bostancıyı saraydan çıkardı. Damat (Enişte) Hasan Paşa'nın yardımıyla Edirne vakasını düzenleyenlerin tasfiyesine başladı. Ayaklanmacıların en kudretlisi olan yeniçeri ağası Çalık Ahmet Paşa'yı Rodos'a sürerek boğdurttu. Kavanoz Ahmet Paşa'nın yerine Damat (Enişte) Hasan Paşa'yı sadrazamlığa getirdi. Saltanatının ilk yedi yılında yedi sadrazam değiştirmek zorunda kalan padişah, daha çok devletin iç sorunlarıyla uğraştı.

Büyük Larousse

Ahmet III ve tuğrası
Topkapı Sarayı müzesi

Avrupa'da süren İspanya Veraset savaşları ile Rusya-İsveç arasındaki savaşlarda tarafsız kalmaya çalıştı. Poltova'da Ruslar'a yenilen İsveç kralı Karl XII'nin (Demirbaş) osmanlı topraklarına sığınmasını izleyen gelişmeler karşısında Rusya'ya savaş açmak zorunda kaldı (1711). Sadrazam ve serdarıekrem Baltacı Mehmet Paşa komutasındaki osmanlı ordusu Prut'ta rus kuvvetlerini kuşattı. (→ PRUT SAVAŞI.) Ruslar'ın barış istemesi üzerine Prut antlaşması imzalandı (23 temmuz 1711). Antlaşmayla sağlanan sonuç kamuoyu ve özellikle Baltacı'nın rakiplerince olumlu karşılanmadı. Bunun üzerine Ahmet III, Edirne'ye dönen Baltacı'yı görevden alarak yerine Gürcü Yusuf Paşa'yı getirdi ve antlaşma hükümlerini uygulamaktan kaçınan Rusya'ya karşı yeni bir sefer düzenlemek üzere Edirne'ye gitti (1712). Felemenk (Hollanda) ve İngiltere elçilerinin arabuluculuğuyla İstanbul'da yapılan görüşmeler sonunda (16 nisan 1712) Ruslar'ın antlaşma hükümlerini kısmen yerine getirmeleri sağlandığından seferden cayıldı. Karl XII'nin ülkesine dönmesi sorunu, Osmanlı devletini bir süre daha uğraştırdı. Bu yüzden çıkan Osmanlı-Rus anlaşmazlığı Damat Ali Paşa'nın sadrazamlığında Edirne antlaşması'yla çözüldü (24 haziran 1713). Antlaşmaya göre Karl XII ülkesine döndü; Azak kalesi Osmanlılar'a bırakıldı; Eflak-Buğdan'a yönetici olarak Fenerli rum beylerinin gönderilmesine karar verildi. Ahmet III, böylece Karlofça barışı ile kaybedilen toprakların bir kısmını geri almış oluyordu. Sıra Venedik'e gelmişti. Mora'yı ele geçirmek amacıyla Venedik'e savaş açıldı. Orduyla birlikte Edirne'ye giden Ahmet III, sadrazam Damat Ali Paşa'yı serdarıekremlikle Mora üstüne gönderdi (1715). Bu sefer sonunda Mora yeniden osmanlı topraklarına katıldı. Çuha (Çerigo), İstendil (Tinos) adalarıyla Girit'te Venedikliler'in elinde bulunan Suda ve Spinalonga kaleleri ele geçirildi. Venedik seferinin kazançlarından vazgeçilmesini isteyen Avusturya'ya savaş açıldı. Damat Ali Paşa'nın şehit olması üzerine osmanlı ordusu Varadin'de Avusturya kuvvetlerine yenildi (5 ağustos 1716). Belgrad Avusturyalılar'ın eline geçti (18 ağustos). Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın çabalarıyla imzalanan Pasarofça* antlaşması'yla (21 temmuz 1718) savaşa son verildi. Bundan sonra batıda Avusturya, Venedik ve Ruslar'la iyi ilişkiler kuruldu.

Pasarofça antlaşması'ndan sonra, İran savaşları dışında, uzun süren bir barış dönemi başladı. *Lale* devri* (1718-1730) adı verilen bu dönemde, devlet adamlarında önemli zihniyet değişikliği oldu. Devlet yöneticileri uzun savaş yıllarının yorgunluğunu unutmak istercesine zevk âlemlerine daldı. Batılı yaşam biçiminin kimi öğeleri sınırlı da olsa ülkeye girmeye başladı. Fransız bahçeleri örnek alınarak köşkler, bahçeler yapıldı. Ahmet III ve vezirlerinin çevresinde, doğu yaşamından esin arayan ressamlar (Van Moor gibi) görülmeye başladı. Kâğıthane, yeniden düzenlendi. Fenerbahçe, Aynalıkavak, Sadabat, Bebek, Kalender, Florya ve Sultanıye köşkleri yapıldı. İbrahim Müteferrika'nın girişimiyle ilk türk basımevi kuruldu (1727). Avrupa'dan subay, mühendis getirtilerek orduda yenilik yapılmaya çalışıldı. Tulumbacı ocağı kuruldu, ilk kez üç ambarlı kalyonların yapımına başlandı. Kütahya ve İzmit'teki çini fabrikaları yenileştirildi, İstanbul'da bir çini, Yalova'da da bir kâğıt fabrikası açıldı. Bir bilim kuruluna doğu ve batı dillerinden çeviriler yaptırıldı. Saray'da ve İstanbul'un çeşitli semtlerinde kütüphaneler kuruldu.

İran'da 1694'ten beri süren karışıklık, Şirvan ve Dağıstan bölgesindeki sünni müslümanların Osmanlı devletinin himayesini istemeleri ve Ruslar'ın İran'a inme girişimleri karşısında İran'a savaş açıldı. 1723'te Tiflis, 1724'te Hoy ele geçirildi. Bu sırada Ruslar'ın Derbent ve Bakû kalelerini işgal etmesi Osmanlı-Rus ilişkilerini gerginleştirdi. Fransız elçisinin aracılığıyla imzalanan İstanbul antlaşması (İran mukasemenamesi) ile Osmanlı devleti ile Rusya, İran'ın paylaşılması konusunda anlaştı (24 haziran 1724). Osmanlı devleti, payına düşen Kirmanşah, Hamedan, Revan ve Şiraz'ı işgal etti. İsfahan'da şalılığını ilan eden Eşref, Hamedan seraskeri Ahmet Paşa'yı yendiyse de (1726) Osmanlılar'ın İran'daki fetihlerini tanımak zorunda kaldı (Hamedan barışı, 1727). Afşar Türkleri'nden Nadir, Tahmasp II adına Nehavend ve Hamedan'ı geri aldı (1729). İran'daki başarısızlıklar, devlet adamlarının gösterişli yaşayışı, halkın hoşnutsuzluğunu artırdı. İstanbul'da bir esnaf ve yeniçeri ayaklanması (→ PATRONA HALIL AYAKLANMASI) ile Lale devri sona er-

Büyük Larousse

Ahmet II ve tuğrası
Topkapı Sarayı müzesi

di (28 eylül 1730). Ahmet III tahttan çekilmek zorunda kaldı. Bir süre Saray'da kapalı yaşadıktan sonra 1 temmuz 1736'da öldü; Yenicami türbesine gömüldü. Şair, hattat ve münşi olan Ahmet III, bilim ve sanat adamlarının koruyucusuydu. Üsküdar'da annesi adına bir cami (Valdei cedit, Yeni valide camisi), Bebek cami ve külliyesini, Ayasofya karşısında kendi adını taşıyan çeşmeyi yaptırdı. (→ Kayn.)

Ahmet III çadırı, sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın, İran seferi için yaptırdığı Otağı hümayun (XVIII.yy. ilk yarısı). Türk çadır sanatının özgün bir örneği olarak nitelenen, altın sırma işlemeli çadır, Üsküdar alanına kurulmuştu. Kapı üstüne, divan şairi Dürri'nin bir kıtası işlenmişti.

Ahmet III çeşmeleri, İstanbul'da iki çeşme. Birincisi Topkapı Sarayı Babıhümayun'u önündedir. Ahmet III döneminde Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, başmimar Mehmet Ağa'ya yaptırdı (1728 / 1729). Yapı, mimarlığı ve bezemeleriyle türk rokoko üslubunun önemli örneklerindendir.

Ahmet III çeşmesi
Sultanahmet-İstanbul

Büyük Larousse

Geniş saçaklı, kurşun kaplı çatıda, biri merkezde, öbürleri köşelerde altın alemli 5 kubbe yer alır. Yapının yüzlerinde renkli mermerden çeşmeler, yuvarlatılmış köşelerde sebiller vardır. Zengin bezemelerinin yanı sıra, Seyyit Vehbi'nin 56 dizelik kasidesinden oluşan yazıtının bir bölümü Ahmet III'ün imzasını taşır; ikincisi, Üsküdar'da, İskele meydanı'ndadır. Yine başmimar Mehmet Ağa'nın yapıtıdır (1728/1729). Dört köşeli, mermerden yapının yüzlerinde çeşmeler, köşelerde kabartmalı selsebiller ve burmalı sütunlar vardır. Yapı, rokoko bezemeleri, şair Nedim, Şakir, Kırımlı Mustafa Rahmi'nin dizelerinden oluşan, bir bölümü Ahmet III imzalı sülüs yazıtlarıyla türk çeşme mimarlığının öncü örneklerindendir.

Ahmet III çeşmesi
Üsküdar-İstanbul

Büyük Larousse

Ahmet III kütüphanesi, İstanbul'da tarihsel kütüphane (1719). Topkapı Sarayı enderun avlusundadır. XVIII. yy. osmanlı mimarlığının özgün örneklerinden olan yapı, kitapların nemden korunması amacıyla bodrum katı üzerine kurulmuştur.Kubbeli orta mekânın üç yanında, boyalı alçı bezemeli tonozlarla örtülü oturma yerleri vardır. Duvarları kaplayan İznik çinileri, renkli cam işçiliği, fildişi bezemeli alt pencere kapakları, bükme gümüş tel kafesli ahşap dolapları dönemin beğenisini yansıtır. Kütüphanenin vakfiyesi Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından düzenlenmiştir (1719). Burada arapça, farsça ve türkçe olmak üzere, çoğu islam bilimlerine ait yaklaşık 20 000 el yazması kitap, değerli haritalar, batı dünyasının eski baskı kitapları ve çoğu islam dünyasından yaklaşık 15 000 minyatür bulunmaktadır. Yapı, *Topkapı Sarayı müzesi enderun kütüphanesi* adıyla da bilinir.

AHMET Hacı, Halife, türk mimar(XVIII. yy.). Mustafa III döneminde başmimarlık yaptı (1767-1771). Deprem sonucu yıkılan Fatih camisi'nin yeniden yapımını yönetti.

AHMET Hazine, türk tezhip ve cilt sanatçısı, hattat (XVIII. yy.). Yaşamına ilişkin bilgi yoktur, ancak sanından ötürü sarayın hazine dairesinde görevli olduğu sanılmaktadır. Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi'ndeki Ahmet III tuğralı albümde imzası vardır. Albümün cildi, bezemeleri ve kabındaki talik yazı, sanatçının başarısını göstermektedir.

AHMET Mahmutoğlu, türk ruznamçeci (XVIII.yy.). Taşra kâtibi, ruznamçeci ve mevkufatçı oldu. Ahmet III dönemindeki olayları içeren *Münşeat*'ında 1711 Prut seferinden 1725'e kadarki olayları ayrıntılı biçimde anlatır, 1759'a kadarki olaylara ise kısaca değinir. Yapıtın İsveç kralı Karl XII'nin Osmanlı devletinde bulunduğu döneme ilişkin bölümü, Akdes Nimet Kurat tarafından belge ve eklerle birlikte yayımlanmıştır (1943).

AHMET Seyit, türk tezhip sanatçısı (XVIII.yy.). Yaşamına ilişkin bilgi yoktur, ancak Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi'nde bulunan 1791 tarihli bir Kuran'da Seyit Ahmet imzası bulunmaktadır. Üslubunda klasik osmanlı süslemeciliği ile rokoko özelliklerini kaynaştırmıştır.

AHMET, Cezayir dayısı (?—? 1808). Yeniçeriydi, bir yeniçeri ayaklanması sonunda öldürülen Cezayir dayısı Mustafa'nın yerine dayılığa getirildi (1805). Vergi sorunu yüzünden bazı Avrupa devletlerinin konsoloslarını tutuklattı. Ticaret ilişkileri nedeniyle Napoleon ile bozuştu. Cezayir'de düzeni sağlayamadı. İstanbul'un uyarılarına rağmen Tunus'a savaş açtı. Savaştan yenik dönen askerlerini idam ettirmesi huzursuzluğu artırdı. Yeniçeriler tarafından sarayı basılarak öldürüldü.

AHMET (Fahrettin Ali), hintli devlet adamı (Delhi 1905- *ay.y.* 1977). Hukuk öğrenimi gördü, 1931'de Kongre partisi'ne girdi; 1935'ten başlayarak Assam'da siyasal yaşama atıldı. Üstlendiği birçok bakanlık görevinden sonra, 1966'da *Racya Sabha*'ya (Hindistan parlamentosunda üst meclis) seçildi. Temmuz 1974'e kadar birkaç kez bakanlık yaptıktan sonra, 24 ağustos 1974'ten ölümüne kadar cumhurbaşkanlık görevini sürdürdü.

AHMET (Celal Âli), iranlı yazar (Ahvaz 1916-Tahran 1969). Etnografi incelemeleri (*Harg dürr-i yetîm-i Halîc,* 1960) yazdı; sanayi ve ticaret dünyasının, ülkesi üzerindeki kötü etkisini ortaya koyan masal ve denemeler yayımladı (*Garbzedegi*, 1962). Daha çok, kasaba öğretmenliği deneyimini yansıtan öyküsüyle (*Müdîr-i medrese*, 1958) tanındı.

AHMET AĞA Mirialem, türk kemankeş (XVI. yy.). Enderun'da yetişti. Silahtar, kaptanıderya oldu (1532-1534). Lodos menzilinde, dönemin ünlü ok atıcılarından Tozkoparan İskender pehlivanın rekorunu 35 gez aşarak kırdı, bu menzil "Mirialem menzili" olarak anılmaya başlandı. Kanuni'nin Rodos seferi sırasında bir gülleyi kaleden aşırıp içeri düşürmesiyle ünlüdür. (→Kayn.)

AHMET AĞA Ebukuf, darüssaade ağası (?- İstanbul 1757). Saray hizmetinde çalıştı, Darüssaade ağası oldu (1755). Padişah üzerindeki etkisinden yararlanarak Koca Ragıp Paşa'nın yerine kaptanıderya Ali Paşa'yı sadrazam yapmaya çalıştı, başaramadı. Azledilerek Mısır'a sürüldüyse de (1757), yola çıkmadan kapatıldığı Rumelihisarı'nda idam edildi.

AHMET AĞA, türk mimar (XVIII. yy.). 1749-1753 arasında hassa başmimarı olarak görevliydi.

AHMET AĞA Vardakosta → VARDAKOSTA AHMET AĞA.

AHMET AĞA Çilingirzade → ÇİLİNGİRZADE AHMET AĞA.

AHMET ALİ REMZİ PAŞA → AHMET REMZİ PAŞA.

AHMET ANZAVUR → ANZAVUR.

AHMET ARABİ EL HÜSEYNİ → ARABİ PAŞA.

AHMET ARİF, türk şair (Diyarbakır 1927-Ankara 1991). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi felsefe bölümü'nde okudu. Siyasal eylemiyle ilgili tutukluluk ve mahkûmiyeti (1950, 1952-1953) yüzünden öğrenimi yarım kaldı. Yaşamını gazetecilik yaparak sürdürdü. 1940 toplumcu şiir kuşağı içinde dikkati çekti. Ancak asıl ününü yaşamından, cezaevi gözlemlerinden, toplumsal görüşlerinden kaynaklanan *Hasretinden prangalar eskittim* (1968) kitabıyla kazandı. Bu yapıt, 12 Mart'la 12 Eylül arasında en çok okunan şiir kitaplarından biri oldu. Ahmet Arif'in şiiri, türk yazınının son 40 yılı içindeki moda akımların dışında, özel bir dil ve anlatımla kurulmuştur. Yüksek perdeden, yer yer abartmalı bir söyleyişi, teklifsiz bir anlatımı olan şair, argodan, halk edebiyatının özellikle destan ve ağıt türündeki ürünlerinden de yararlanmış görünür.

AHMET ARİFİ BEY → ARİFİ BEY.

AHMET ATAULLAH HEZARGRADİZADE Seyit, türk tezhip ve cilt sanatçısı (XIX. yy.). Mahmut II dönemi saray başmücellitlerindendir. Dönemin tanınmış tezhip sanatçılarından Hüseyin Hüsnü'nün hocası olduğu sanılır. Yapıtlarında, rokoko üslubunu başarıyla uygulamıştır.

AHMET BADİ Kaltakkıranzade → BADİ* AHMET KALTAKKIRANZADE.

AHMET BEDEVİ (Sidi, Ebülfityan ya da Ebülabbas), adı, ahmediye ya da bedevi diye anılan tarikata verilen veli (Zukak-el-Haccar, Fas, 1199- 1200- Tanta, Mısır, 1276). Halife Ali soyundan olduğu söylenir. Ataları, Arabistan'da çıkan karışıklıklar yüzünden Fas'a göçmüşlerdi (711). Ahmet Bedevi burada doğdu. Çocukluğunda ailesiyle birlikte hac için Mekke'ye gitti (1206-1211 arası). Gençliğindeki hareketli yaşamı nedeniyle kendisine Gazban (kızgın), Attab (cesur süvari) gibi lakaplar verilmişti. 30 yaşlarındayken bir bunalım geçirdi. Hareketli yaşamayı, eğlenceyi bırakarak kendini dine ve bilime verdi. Kuran'ı yedi ayrı okunuşuna göre hıfzetti. Şafii fıkhıyla ilgili bilgi edindi. Kendisini bütünüyle zühd (her türlü istekten vazgeçip kendini ibadete verme) ve takvaya (Allah korkusuyla dince

yasak olan her şeyden kaçınma) verdi. Ancak bir huriyle evlenebileceğine inandığından hiç evlenmedi. Gördüğü rüya üzerine kardeşiyle birlikte Irak'a gitti. Burada Abdülkadir Geylani ve Ahmet Rifai'nin türbelerini ziyaret etti. Hiçbir erkeğin elde edemediği Fatima binti Berri adlı bir kadını kendine bağlamayı başardı. Ancak, kadının evlenme önerisini kabul etmedi. Bu kadınla arasında geçenler, Arap edebiyatında Cevahir başta olmak üzere romanesk bazı hikâyelere konu oldu. Hikâyelerde Mısır mitolojisinin etkisi de görülür. Ahmet Bedevi, Irak'ta gördüğü başka bir rüya üzerine Mısır'a giderek Tanta'ya yerleşti. Burada, oturduğu evin damına çıkar, hiç kımıldanmadan gözlerini güneşe dikerek durur, bazen sessiz kalır, bazen çığlıklar atardı. Dam üstünde yemeden içmeden kırk gün kaldığına inanılırdı. Dam üstünde durmayı bir tür töre haline getirdiğinden müritlerine sutuhiye ya da eshab üs-sath (dam arkadaşları) adı verildi. Memluk sultanı Baybars'ın, kendisine ayaklarını öpecek kadar saygı gösterdiği söylenir. Ahmet Bedevi, yaşamının sonlarına doğru bütün Mısır'ı etkisi altına almıştı. Davranışları bakımından Hint yogilerini andırır, ahlak ve düşünce yönündense önemli kabul edilmez. Bir rastlantı sonucu 24 ağustos 1276'da Hz. Muhammet'in ölümünün yıldönümünde öldü. Öldükten sonra, çocukluk arkadaşı, 40 yıl birlikte yaşadığı Abdülal kendisine halife oldu. Ahmediye ya da bedevi denilen tarikatı asıl kurup düzenleyen Abdülal'dir. Ahmet Bedevi, *Hizb* (virdler, tekrar edilen dualar), *Selat* (namazlar) ve *Vasaya* (vasiyetname) adlı üç eserin sahibi görülür. Bunlardan *Selat* hakkında Abdurrahman bin Mustafa Aydarus (1722-1778) *Feth ür-rahman* adlı bir şerh yazmıştır.

AHMET BEDEVİ → KURAN AHMET BEDEVİ.

AHMET BESİM PAŞA Bahriye feriki, türk mühendis (Girit 1850 - ? 1914'ten sonr.). Mektebi bahriye'yi bitirdi (1869). Tersanenin ingiliz başmühendisi Shanks'ın yardımcılığına atandı. Tersane başmühendisliği yaptı (1873-1909). Osmanlı döneminde yapıldığı bilinen tek makine planını hazırladı. İngiliz donanması başmühendisi Durtson'a danışarak hazırladığı bu makine İstanbul tersanesinde yapılarak bir gemiye takıldı (1902). İngiltere'deki Institution of Mechanical Engineers'a üye oldu (1887); bu kuruluşun 1914'e kadarki tüm yaz toplantılarına katıldı. Sosyalist görüşlere yakınlık duyarak İngiliz İşçi partisi'ne üye yazıldı. Trablusgarp savaşı sırasında ingiliz sosyalist kamuoyunu Türkler'den yana etkilemeye çalıştı. Savaş karşıtı European Unity League'in danışma kurulu üyeliğine seçildi (1914).

AHMET BEY Nusretettin, Sahipataoğulları beyi (XIV. yy.). Şemsettin Mehmet'in oğlu. Germiyanoğulları ile savaşırken ölen babasının yerine bey oldu (1287). İlhanlılar'ın Anadolu valisi Demirtaş'ın komutanı Eretna, Afyonkarahisar'ı kuşatınca Germiyanoğulları'na sığındı, Yakup Bey'in kızıyla evlendi. Demirtaş Mısır'a kaçınca, ülkesine döndü; Germiyanoğulları'nın egemenliğini tanıdı (1327).

AHMET BEY Şehabettin, Ramazanoğulları beyi (? 1378- ? 1416). Ramazan Bey'in oğlu. Mısır Memlukları'nca öldürülen kardeşi Sarımettin İbrahim'in yerine bey oldu (1383). Memluklar'a bağlılığını bildirdi. Timur'un Suriye'den ayrılmasından yararlanarak, Memluklar adına Halep'i aldı (1400). Tarsus'u Karamanlılar'dan alarak oğlu İbrahim'in yönetimine bıraktı.

AHMET BEY Kızıl → KIZIL AHMET BEY

AHMET BEY → ŞİKÂRİ.

AHMET BEY (öl. Cezayir 1851), Konstantin'in son beyi (1827-1837). Cezayir beyine düşman olan Ahmet genç de 1830'da onu destekledi. Konstantin'in ele geçirilmesinden sonra Aures'e kaçtı. 1848'de mücadeleden vazgeçerek boyun eğdi ve Cezayir'e yerleşti.

AHMET BEY, Hüseyni ailesinden Tunus beyi (?-? 1854). Babası Mustafa Paşa'nın yerine Tunus valisi oldu (1837). Vezirlik rütbesi aldı (1840). Tunus'u çağdaşlaştırmaya çalıştı; kız, erkek okulları açtırdı, köleliği kaldırdı. Fransızlar'a dayanarak Osmanlılar'a karşı çıktı; vergi göndermedi. Osmanlı devleti çıkardığı özel bir fermanla onun Tunus beyliğini tanıdı. İngiltere'nin girişimiyle Osmanlılar'la olan ilişkisini düzeltti (1848). Kırım savaşı'na 8 500 kişilik bir tunus birliği gönderdi.

AHMET BEY Melek, türk tarihçi (?-Selanik 1871). Tiryaki Hasan Paşa'nın torunlarından Eğribozlu Bekir Efendi'nin oğlu. Çeşitli devlet görevlerinde bulundu. 1821 yunan ayaklanmasıyla ilgili bir risalesiyle, *Tarih-i kudema-yı Yunan ve Makedonya* adlı yapıtı vardır.

AHMET BEY Hacı, türk siyaset adamı (?—Fizan 1908'den önce). Harbiye nezareti dördüncü şube müdürüydü. İttihat ve Terakki cemiyeti İstanbul örgütü, tutuklamalar ve sürgünlerle 1895'te dağıtıldıktan sonra İstanbul'da yeniden örgütlendiğinde, cemiyet başkanlığını üstlendi. Abdülhamit II'nin tahttan indirilmesi için çaba gösterdi (1897). Avrupa'daki Jön Türkler ile ilişkiye girdi. Cemiyet'in İstanbul merkezi umumisi yazmanı Nadir Bey'in ihbarı üzerine öteki arkadaşlarıyla birlikte tutuklandı. Divanı harpte yargılandı. Fizan'a sürgüne yollandı. Fizan'da sürgünde, Meşrutiyet'in ilanını göremeden öldü.

AHMET BEY Çürüksulu, türk asker ve siyaset adamı (?-1908'den sonr.) Harbiye'de fransızca öğretmeniyken Jön Türk hareketine katıldı. Tutuklandı, sürüldüğü Rodos'tan Avrupa'ya kaçtı. Fransızca Mechveret gazetesinin yayımına katkıda bulundu. Ahmet Rıza Bey'e muhalefet eden gruba katıldı ve Mizancı Murat'ı destekledi. Mizancı Murat'ın İstanbul'a dönmesi üzerine Cenevre grubunun önderi oldu. Osmanlı gazetesinin yayımcıları arasında yer aldı. Jön Türkler'den bazılarıyla birlikte, hükümetten görev kabul etti ve Belgrad askeri ataşeliğine atandı (1897).

AHMET BEY Kürkyakalı, türk müzikçi (öl. 1918 ?). Gazinolarda kanun çalarak hayatını kazandı. *Cânâ, sana âşık nice bir münhasır olsun* dizesiyle başlayan Bestenigâr şarkısı ünlüdür.

AHMET BİCAN Yazıcızade, türk mutasavvıf ve yazar (Gelibolu ?- *ay.y.* 1455). *Şemsiye* adlı türkçe manzum astroloji kitabının yazarı olan Kâtip Selahattin'in oğlu ve mutasavvıf yazar Yazıcıoğlu Mehmet'in kardeşidir. Ağabeyi ile Hacı Bayram Veli'nin müridi oldu. Dünyadan el etek çektiği, kendini ibadete verdiği, yemeyi içmeyi azaltarak cansız sanılacak kadar zayıfladığı için *Bican* (Cansız) diye anıldı. Mezarı Gelibolu'dadır. Yapıtlarından en ünlüsü, *Envar ül-aşıkin*; ağabeyinin dünyanın yaratılışını, peygamberlerin yaşam öykülerini, islam dininin ilkelerini ve ahlak öğütlerini derleyen *Megarib üz-zaman* adlı arapça kitabının düzyazı çevirisidir. Duru bir türkçe ile yazılan yapıt, XV. yy.'dan bu yana türk halkınca en çok okunan kitaplardandır. *Dürr-i meknun* canlı ve cansız varlıkların özelliklerinden söz eder. *Münteha* (1453), İbni Arabî'nin *Fusûs ül-hikem* adlı yapıtına ağabeyi tarafından yapılan şerhin çevirisidir. Ayrıca Kazvini'nin *Acaib ül-mahlukat* adlı ansiklopedik yapıtını aynı adla özetleyerek çevirdi; babasının yapıtı *Şemsiye*'nin, *Bostan ül-hakayık* adıyla düzyazı çevirisini yaptı.

AHMET BİN ABDULLAH, türk mimar, çini ustası (XIV. yy. sonu- XV. yy. başı). Karamanoğulları döneminde yaşadığı sanılıyor. Akşehir'deki *Seyyitmahmut-hayrani kümbeti* ile Konya'daki *Mevlana türbesi*'nin yenilenmesinde çalıştığı sanılır. Hayrani kümbeti'nin yazıtındaki *Asli* adlı sanatçının dedesine aittir.

AHMET BİN ALİ *(Kutbüddevle)* [?-1018], Karahanlı hükümdarı (998-1018). Abbasi halifesini tanıdı. Samani devletinde yüksek düzeydeki devlet adamları arasındaki çelişkilerden yararlandı. Başkentleri Buhara'yı alıp, Samaniler'in tümünü Özkent'e getirtti. Gazneliler ile Amu Derya nehri sınır olmak koşuluyla bir antlaşma yaptı. Mahmut'un Hindistan'da bulunuşundan yararlanarak Gazne devletine saldırdıysa da başarılı olamadı (1006). Bir süre sonra Hotan'daki ortak kağan Yusuf Kadir Han'ın desteğiyle ikinci bir saldırıya geçti (1008), Mahmut'a yenildi. Gazneli Mahmut ile bir dostluk antlaşması yaptı. Kendisini "Büyük kağan" ilan eden kardeşi Mansur bin Ali ile savaştı. Balasagun'a yaklaşan 100 000 çadırı aşkın gayri müslim göçebeyi yendi, üç ay süreyle Turfan'a kadar kovaladı. Bu seferden döndükten kısa bir süre sonra öldü.

AHMET BİN ALİ ER-RIFAİ *(Ebülabbas)*, rıfai tarikatının kurucusu (Karyet Hasan, Basra, 1118 ?-Vasıt Ümm Abide 1183). Rıfai nisbesi (bir yer ya da kişiyle ilgili ad, lakap) ataları arasındaki *Rifae* adlı birinden kaynaklanır. Doğduğu yer, Bataih bölgesi içinde bulunduğundan *Bataihi* nisbesini de almıştır. Yedi yaşında yetim kalınca, aynı zamanda bir tarikat şeyhi

Ahmet III kütüphanesi
Topkapı Sarayı

Büyük Larousse

olan dayısı Mansur el-Bataihi tarafından büyütülüp yetiştirildi. Öğrenimini tamamlaması için Basra'ya gönderildi. Yirmi yedi yaşında öğrenimini tamamladı (1145 ?). Dayısı, onu Ümm Abide'ye gönderdi. Oraya yerleşti. Bir yıl sonra dayısı ölünce yerine kendi oğlunu değil, onu bıraktığından şeyh oldu.

Tarikatında, kendisinden sonra görülen bedene şış sokma, cam yeme, kızgın fırına girme gibi âdetler, bu tarikata Moğollar'dan gelmiştir.

AHMET BİN ALİ NUŞTİGİN, gazneli komutan (XI. yy.). Kirman'ı ele geçirdi (1032). Tus ve Nişapur kentleri arasındaki çekişmede Nişapur halkını destekledi. Nişapur'a saldıran Tuslular'ı yenilgiye uğrattı (1034).

AHMET BİN BÂLİ FAKİH Akhisarlı, türk hekim (Akhisar, Manisa, XVI.yy.). Kanuni döneminin ünlü bilginlerinden Molla Arap'ın öğrencisiydi. Bir süre kadılık yaptıktan sonra hekimliğe yöneldi. İlyas Şirazi'nin *Havi-i Sagir* adıyla ünlü *El-hâvi fî ilm it-tedavi* adlı yapıtını, *Mecmâ ül-mücerrebat* (Tecrübelerin toplamı) adıyla türkçeye çevirdi. İç ve dış hastalıklar, ilaçlar konusunda bilgi veren yapıtta, ek ve açıklamaları vardır.

AHMET BİN BİZL ÜL-MERENDİ
→ AHMET BİN EBUBEKİR.

AHMET BİN CEMİL EL-AMİDİ, arap mimar (IX. yy. sonu - X. yy. başı). Anadolu'da, islam mimarlığının adı bilinen ilk sanatçısıdır. Diyarbakırlı olduğu ve *el-mühendis* sanını taşıdığı yazıtlardan bilinir. Abbasi halifesi Muktedir Billah döneminde (908-932) Diyarbakır surlarının bir bölümünde, özellikle *Mardin* ve *Harput* kapılarının yapımında çalıştı.

AHMET BİN EBU DUAD, mutezile kadısı (Basra 776 - Bağdat 854). Halife Memnun'un yakınlığını kazandı. Mutasım döneminde baş kadı oldu. Bu sıfatla devletin desteklediği mutezile'yi benimsemeyenler için kurulan mahkemeye başkanlık etti. Bu görevi sırasında hoşgörüsüyle tanındı. Halife Vasık döneminde yerini korudu. Mutezile'ye karşı sünnilere yaklaşan Mutevekkil döneminde nüfuzu sarsıldı. Felç geçirdi ve yerine oğlu Muhammet atandı. Bir süre sonra mallarına el konuldu ve oğulları hapse atıldı. Oğulları serbest bırakıldıktan kısa süre sonra da öldü. Geniş bilgisi, soylu davranışlarıyla sünnilerin bile saygısını kazanmıştı.

AHMET BİN EBU HALİT, abbasi vezir (?-? 826). Bermekiler'le ilişkileri sayesinde vezir Fazıl bin Sehl'in yazmanı oldu. Memun halife olduktan bir süre sonra Yahya bin Halit el-Bermeki'nin önerisiyle vezir atandı. Halifeye yakınlığı dolayısıyla yönetimde etkinlik kazandı. Tahir bin el-Hüseyin'in Horasan valiliğine atanmasını sağladı. Kefil olduğu vali başkaldırınca onu öldürttü, yerine Tahir'in oğlu Talha'nın atanmasını önerdi. Valiliğe atanan Talha'yla birlikte Horasan'a gitti; Maveraünnehir'e girerek Uşrusana'yı ele geçirdi. Etkinliğinden yararlanarak halifenin taht davasına kalkışan amcası İbrahim bin Mehdi'yi bağışlattı.

AHMET BİN EBUBEKİR, Ahmet bin Bizl ül-Merendi de denir, türk mimar (XII. yy. sonu-XIII. yy. başı). İran'ın Azerbaycan bölgesindeki Merend kentinden kendisinin ya da ailesinin Anadolu'ya geldiği sanılır. XIII. yy.'ın ilk çeyreğinde selçuklu hükümdar ailesinin hizmetinde bulundu. Sivas'taki ünlü İzzettin Keykavus I'in türbesi içinde bulunan *şifahane* ile Niksar'daki *Kırkkızlar türbesi*'nde çalıştığı bilinmektedir.

AHMET BİN ERTAŞ, selçuklu komutan (?-? 1059). Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'e karşı ayaklanan amcası İbrahim Yınal'ı destekledi. Rey yakınlarında yapılan savaşta (1059) yenilen Yınal'la birlikte esir düştü ve öldürüldü.

AHMET BİN ESED BİN SAMAN HUDA, Samaniler hanedanının ilk üyelerinden (?- Fergana 864). Abbasi halifesince Fergana'ya yönetici atandı (819). Kardeşi Nuh'un ölümü üzerine Semerkand'a (842), öbür kardeşi Yahya'nın ölümü üzerine de Şaş'a (855) egemen oldu. Semerkand'ın yönetimini oğlu Nasr'a bıraktı.

AHMET BİN HACI HASAN Kahvecizade, türk hekim (XV. yy. sonu, XVI. yy. başı). Edirne Sultan Bayezit şifahanesi başkehimi oldu. Deneyimlerini *Ceridet ül-etibbâ* adlı yapıtta topladı.

AHMET BİN HACI MAHMUT Aksarayi, türk tezhip sanatçısı (XV. yy.). Sanından Aksaraylı olduğu anlaşılan sanatçının yaşamına ilişkin bilgi yoktur. *Tevarih ül-ervah* adlı tıp kitabının tezhiplerini ve resimlerini yaptığı bilinmektedir (1436).

AHMET BİN HASAN, Ahmet Togan Han II de denir (?-? 1056'dan sonra), Karahanlı hükümdarı (1024-1026). Kardeşi Yusuf Kadir Han'ın büyük kağanlığını tanımadı. Öteki kardeşi Ali Tigin'le birleşerek büyük kağanlığını ilan etti. Balasagun, Hocent, Fergana, Özkent ve Ahsikes'te hüküm sürdü. Özkent'le Balasagun'u geri alan Yusuf Kadir Han'ın egemenliğini tanımak zorunda kaldı.

AHMET BİN HASAN Nurüddevle (XII. yy.), Doğu Karahanlı hükümdarı (1103-1130). Halife Mustazhir'den hükümdarlık beratıyla birlikte "Nurüddevle" lakabını aldı. Karahıtaylar'ı yenerek batıya doğru ilerlemelerini önledi (1128). Selçuklu sultanı Sencer tarafından tahtından indirildi, yerine oğlu geçti.

AHMET BİN HIZIR (?-? 1095), Batı Karahanlı hükümdarı (1081-1089). Ebu Şuca el-Hızır'ın oğlu. Babasından sonra tahta çıktı. Ulema ile arası açıldı; onların isteğiyle üzerine gelen Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'a yenildi, tutsak oldu; İsfahan'a götürüldü (1089). Selçuklular'a bağlı kalmak koşuluyla bağışlandı. Ülkesine döndü, dinsizlikle suçlanarak yargılandı, idam edildi.

AHMET BİN İBRAHİM (İzzettin), Harput Artukoğulları beyi (?-? 1233'ten sonra). Nizamettin İbrahim'in oğlu. Babasının ölümünden sonra bey oldu. Beyliği döneminde Selçuklu hükümdarı Alaettin Keykubat I, Harput'u alınca (1233) Artukoğulları'nın bu kolu son buldu.

AHMET BİN İBRAHİM Tokatlı, türk gezgin (XVI. yy.). Murat III döneminde yaşadı. Tacir ve gezgin olarak Kâbil üzerinden Hindistan'a kadar gitti. Yemen ve Hicaz yoluyla geri döndü. *Acaipname-i Hindistan* adlı yapıtında gezdiği yerleri anlatır.

AHMET BİN İBRAHİM, türk tıp ve fıkıh bilgini (XVI. yy.). Süleymaniye Külliyesi darüşşifası'nda öğrenim gördü, müderris oldu. *Teshil üt-tedabir* (Tedbirlerin kolaylaştırılması) adlı bir tıp kitabı, hadis ve farzlara ilişkin iki risalesi vardır.

AHMET BİN İBRAHİM Gran, islam savaşçısı (Hubat, Adal, 1506-Zantera 1543). Gran (Solak) lakabıyla anılır. Somali kökenlidir. Hıristiyan Habeşliler'e düşman bir kabilenin başkanlığını ele geçirdi. Habeşistan imparatoruna vergi ödemeyi reddetmesi savaşa yol açtı. Habeşliler'i ağır bir yenilgiye uğrattı (1529). Habeşistan'ın büyük bölümünü ele geçirmeyi başardıysa da Portekiz saldırıları karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Zebid'deki osmanlı paşasından sağladığı askeri yardım sayesinde Portekizliler'i yendi. Ancak, saldırıya geçen habeş imparatoruna yenildi, savaş alanında öldü.

AHMET BİN İSMAİL
→ MOLLA GÜRANI.

AHMET BİN MESUT, türk mimar (XIII. yy.). Yaşamına ilişkin bilgi yoktur. Ancak, mimarlık tarihi açısından önemli olan Akşehir'deki *Güdükminare mescidi*'ni yaptığı bilinmektedir (1226).

Büyük Larousse

Ahmet bin Mesut'un bir yapıtı: Güdükminare mescidi (1226) *Akşehir-Konya*

AHMET BİN MUHAMMET, Gazneli hükümdarı Muhammet'in oğlu (XI. yy.). Dandanakan savaşı'ndan (1040) sonra Hindistan'a çekilen amcası Sultan Mesut'u Gırı hapishanesinde öldürttü (1041). Mesut'un oğlu Mevdut da onu öldürerek (1042) babasının öcünü aldı.

AHMET BİN MUHAMMET BİN ABDÜSSAMET EBUNASR, Gazneli vezir (XI. yy.). Harizm valisi Ebu Sait Altuntaş'ın kethüdasıydı. Gazne sultanı Mesut'un veziri oldu (1032), bu görevi Mesut'un saltanatı boyunca sürdü. Dandanakan savaşı'ndan (1040) sonra Belh ve Toharistan'ı Selçuklular'a karşı savunmakla görevlendirildi. Mesut'un oğlu Mevdut'un hükümdarlığında da iki yıl vezirlik yaptı. Düşmanlarınca azlettirilerek hapse atıldı, zehirlenerek öldürüldü.

AHMET BİN MUHAMMET BİN AHMET EL-FERİGUNİ, Cüzcan egemeni (?-? 1011). Gazneli Sebük Tigin'le iyi ilişkiler kurdu. Kızını Gazneli Mahmut'la, oğlu Ebu Nasr Muhammet'i ise, Mahmut'un kız kardeşiyle evlendirdi. Sebük Tigin'in ölümünden (997) sonra başlayan taht kavgasında Mahmut'un yanında yer aldı. Sultan olan Mahmut'un egemenliğini tanıdı. Karahanlılar'la yaptığı Katar savaşı'nda (1008) Mahmut'a yardım etti.

AHMET BİN MUHAMMET BİN HANBEL, İbni Hanbel de denir, hanbeli mezhebinin kurucusu, kelam, fıkıh ve hadis bilgini (Bağdat 780 - ay.y. 855). Beni Şeyban adlı arap kabilesindendir. Üç yaşındayken kaybettiği babasından geçimine yetecek bir miras kaldı. Bağdat'ta arap dili, fıkıh ve hadis öğrenimi gördükten sonra kendini hadis araştırmalarına verdi. Bu amaçla Irak, Yemen ve Suriye'ye giderek çalışmalarını sürdürdü. Bir ara Kûfe'de ve sık sık da Basra'da bulundu. Birçok kez hacca, sonra da Sana'da ünlü hadis bilgini Abdürrezzak'ın yanına gitti. Bağdat'ta kadı Ebu Yusuf'un ve Huşeym bin Beşir'in derslerini izledi. Ancak, asıl hocası, Hicaz fıkıh okulunun başlıca yetkilisi sayılan Süfyan bin Üyeyne'dir. Eş-Şafii'ye öğrencilik ettiği yolundaki bilgilerse doğru değildir. Eş-Şafii'yle tüm yaşamı boyu, yalnızca bir kez karşılaşmıştır.

Mutezile inancını resmi hale getiren abbasi halifelerinden Memun, Mutasım ve

Vasık dönemlerinde, bu okulun, Kuran'ın mahluk (yaratılmış) olduğu yolundaki görüşünü şiddetle eleştirdi ve reddetti. Bu yüzden halifenin buyruğuyla inanç sorgulamasına (mihne) çekildi. Prangaya vurularak Tarsus'ta bulunan Memun'a gönderildi. Daha yoldayken Memun'un ölüm haberi gelince yeniden Bağdat'a getirilerek hapsedildi. Yeni halife Mutasım, onu sarayına çağırttı ve görüşünden dönmediği için kırbaçlattı. İki yıllık bir tutukluluktan sonra serbest bırakıldı ve evine dönerek yalnızlığa çekildi. Mütevekkil halife olunca sünniliği canlandırdı ve İbni Hanbel'e saygınlığını geri verdi; sünniliğin dirilmesine yardımda bulunması ve oğlu Mutezz'e ders vermesi için kendisini Samara'daki sarayına çağırdı. Sarayda görkemli bir biçimde ağırlandı. Bir süre burada kaldıktan sonra Bağdat'a döndü ve temmuz 855'te öldü. Bağdat'ın Harbiye semtindeki şehitler mezarlığına (Mekabir üş-şüheda) gömüldü. Mezarı, Bağdat'ın ünlü bir ziyaret yeri durumuna geldi. Mezar, XIV. yy.'da Dicle nehrinin taşması sonucu yıkılarak yok oldu. Başlıca yapıtları: *Müsned, Redd ale'l-Cahmiyye ve'z-zenadika, Kitab üs-sünne, Kitab üs-selat, Kitab ül-Câmi, Kitab ül-emr, Kitab ül-ilel ve ma'rifet ir-rical, Kitab ül-mesâ'il, Kitab üz-zühd* .

AHMET BİN MUHAMMET NİHAVENDİ, Abbasiler dönemi astronomu (VIII. yy.). Adı, yalnızca İbni Yunus'un *Ez-zie ül-hakemi* adlı yapıtında geçer. Yahya bin Halit el-Bermeki döneminde İran'da Cündişapur'da gözlemlerde bulundu. Bu gözlemlerinden elde ettiği sonuçlar, *Ez-zie ül-müştemil* adlı yapıtında yer aldı.

AHMET BİN MUHAMMET SAGANİ, iranlı astronom (?-Bağdat 990). Büveyhiler döneminde Bağdat'ta çalıştı. Biruni, onun güneş ya da ay tutulma düzleminin eğikliği ile Bağdat'ın enleminin belirlenmesinden söz eden *Kitab ül-kavanin*'ini anar. Ancak, bu yapıt günümüze gelmemiştir. Başlıca yapıtları: *Kitab fi keyfiyet-ı tasdik il-küre ala sath il-asturlab* ve bazı gök cisimlerinin uzaklıkları ve büyüklükleriyle ilgili *Makale fi'l-ebâd ve'l-ecram*, daire içinde birbirine eşit yedi kenar çizmeden söz eden *Risâle fi amel zel'il-müsebba alâ mütesaviy ül-adlâ fi'd-dâire*.

AHMET BİN MUHAMMET TEBRİZİ, iranlı şair (XIV. yy.). *Şahinşahname* adlı 18 000 beyitlik manzum yapıtıyla tanınır. İlhanlılar'dan Ebu Sait'in (saltanatı: 1317-1335) emri ile yazılan yapıt, Nuh peygamberin oğlu Yafet'ten başlayarak Moğol hükümdarı Cengiz ve soyunu İlhanlı devletinin kurucusu Hulagu ve onu izleyenlerin tarihini konu edinir. Türk-moğol tarihi açısından önemlidir.

AHMET BİN RECEP, Recepzade de denir, türk tarihçi (İstanbul ?-*ay.y.* 1726). Medrese öğrenimi gördü. İstanbul'da Atik Ali Paşa medresesinde müderrislik yaptı. *Nüzhet ul-ahbar* ya da *Mecma ül-ahbar* adını taşıyan bir osmanlı tarihi yazdı. 1719 İstanbul depremine ilişkin bir yapıtı daha vardır.

AHMET BİN SİNANETTİN YUSUF KARAMANİ, türk tarihçi (Şam 1559-*ay. y.* 1611). Karaman asıllıdır. Şam'da Haremeyn vakıfları naipliği yaptı. *Ahbâr üd-düvel* ve *Âsâr ül-üvel* ile *Menâkıb-ı ulemâ* adlı yapıtları yazdı. Başlıca kaynağı Cenabi'nin *Aylem üz-zâhir* adlı kitabı olan *Ahbâr üd-düvel*, Bağdat (1865) ve Bulak'ta yayımlandı. Genel bir islam tarihi olan yapıtta olaylar Ahmet I dönemine kadar getirilir. Her iki yapıt da arapçadır.

AHMET BİN TOLUN (835-Antakya 884), Tolunoğulları hanedanının kurucusu (868-884). Babası Tolun, Buharalı bir türk ve halife Memun'un muhafız birlikleri komutanıydı. Askeri eğitimini Samara'da, din eğitimini Tarsus'ta gördü. Babasının etkisiyle yükseldi. Halife Mustain'in yakınları arasına girdi. Mısır valiliğine atanan üvey babası Bayakbak'ın vekili olarak Mısır'a gitti. Fustat'ı eyalet merkezi yaptı (868); Mısır'ın kıyı kesimi dışında kalan bölgelerini yönetti. Valiliğinin ilk yıllarında askeri ve mali işleri denetimi altına aldı. Barhuh et-Türki'nin Mısır valiliğine atanmasından sonra da vali vekilliğini sürdürdü; ayrıca Mısır'ın kıyı kesiminin yönetimini üstlendi. Filistin valisinin ayaklanmasını bastırmakla görevlendirilmesinden yararlandı, satın aldığı esirlerle güçlü bir ordu kurdu. Irak'taki zenci ayaklanmasıyla uğraşan halifenin kardeşi Muvaffak'a istediği parayı göndermedi. Kendisine karşı hazırlanan ordunun harekete geçememesinden cesaret alarak Suriye'yi işgal etti. Mısır'da bıraktığı oğlunun ayaklanmasını bastırdı. Kendini Mısır ve Suriye hükümdarı ilan etti. Mutemit'in halifeliğini destekledi. Kardeşi Muvaffak tarafından tehdit edilen halifeye kendisine sığınmasını önerdi. Muvaffak'la arasındaki sürtüşme, birbirleriyle savaşmaya çekindiklerinden, propaganda düzeyinde sürdü. Kuzey Suriye'ye yaptığı bir sefer sırasında öldü. Yönetimi süresince Mısır'ı kalkındırmaya çalıştı; tarımı geliştirdi, maliyeyi düzene soktu, yönetim reformu yaptı. Artan gelirle güçlü bir ordu oluşturdu; Fustat'ı önemli bir merkez durumuna getirdi, onun yakınında El-Katta kentini kurdu. Ünlü İbni Tolun camisi'ni yaptırdı.

AHMET BİN VEYS Sultan, azeri hükümdar ve şair (XIV. yy.). 1336-1410 yılları arasında, Bağdat ve Azerbaycan'da hüküm süren Celayir soyunun dördüncü hükümdarı (1382-1410). Bilim ve sanat sevgisiyle tanındı. Türkçe bir gazeli bilinmektedir. Farsça bir divanı, Ayasofya kitaplığındadır.

AHMET BİN YAHYA (Taiz 1895-Sana 1962), Yemen imamı (1948-1962). Kardeşi İmam Yahya, şubat 1948'de güçlü Veziri ailesi şeyhi Abdullah tarafından öldürülünce, vârisi prens Ahmet, mart 1948'de tahta geçti. 1955'te, kendisine tahttan feragat belgesi imzalatan iki kardeşini idam ettirdi. Bunun üzerine oğlu Muhammet el-Bedr tahtın vârisi ilan edildi. Muhammet'in girişimiyle Yemen, komünist ülkelerle yakınlık kurdu ve onlardan askeri malzeme satın almaya başladı. İmam Ahmet, yine oğlunun etkisiyle, Birleşik Arap Cumhuriyeti ile bir federasyon kurmayı kabul ettiyse de (mart 1958), kasım 1959'da bu federasyondan ayrıldı.

AHMET BİN ZEYNELABİDİN ALEVİ, iranlı filozof ve yazar (XVII. yy.). İsfahan felsefe okulundandır. Aristoteles ve Farabi'den sonra *muallim-i salis* (üçüncü öğretmen) diye adlandırılan, aynı okulun büyük filozofu Mir Damat'ın damadı ve manevi oğlu. Bazı kaynakların kendisini bir aristotelesçi olarak göstermelerine karşılık, görüşleri daha çok islam platoncularının (işrakiyyun) görüşlerine yakındır. Özellikle Sühreverdi'nin etkisi altında kaldı. Mantık, metafizik, ilahiyat (bu alanda özellikle İbni Sina'nın *Şifâ*'sına *Miftâh üş-şifâ ve'l-urvet ül-vuska* adıyla yaptığı şerhi çok önemli sayılır), kıyamet (öteki dünya bilgisi, eskatoloji) üzerine çeşitli yapıtları vardır.

AHMET CAVİT, türk tarihçi (İstanbul ?-*ay. y.* 1803). Enderun'dan yetişti. İstanbul şehreminliği görevinde bulundu. Osmanzade Taib'in sadrazamların yaşam öykülerini içeren *Hadikat ül-vüzera* adlı yapıtına *Verd-i mutarra* adını verdiği eki yazdı. Yapıt, Koca Ragıp Paşa'nın sadrazamlığa atanmasından (1757) Yusuf Ziya Paşa'nın sadarete ilk gelişine (1798) kadar geçen dönemi kapsar. Ahmet Cavit, ayrıca Şeyh Ahmet Cemalettin Ebu İshak (Buşhak) Hallac-ı Şirazi'nin (öl. 1427) *Divan-ı et'ime* ya da *Kenz ül-iştiha* adlı kitabında geçen farsça yemek, içmek ve bunlarla ilgili malzemeyi tarayıp, bunların karşılıklarını ve tariflerini *Burhan*-ı katı'*dan bularak türkçe bir yemek sözlüğü düzenledi. (→ Kayn.)

AHMET CELAL PAŞA, türk devlet adamı (İstanbul 1830-*ay. y.* 1886). Mustafa Reşit Paşa'nın oğlu. Babıâli kalemlerinde yetişti. Meclisi valayı ahkâmı adliye (1854), Meclisi alii tanzimat üyeliği yaptı. Ayan meclisi üyeliğine getirildi (1877).

AHMET CELALETTİN Dede, soyadı **Baykara,** türk şair (Gelibolu 1853-İstanbul 1946). Gelibolu mevlevihanesi şeyhi Hüseyin Azmi Dede'nin oğlu. Babası ile birlikte Mısır'a gitti. Camiülezher'de okudu. Mısır mevlevihanelerinde kudümzenbaşılık ve neyzenbaşılık yaptı. Üsküdar ve Galata mevlevihanelerinde mesnevi, tasavvuf ve islami bilimler okuttu. Arapça, farsça, türkçe şiirleri vardır.

AHMET CELALETTİN PAŞA Serhafiye, türk siyaset adamı (?-İstanbul 1908'den sonra). Abdülhamit II'nin güvenini kazanarak serhafiye oldu. Mısır ve Avrupa Jön Türkleri'nin mücadelelerini önlemeye çalıştı. Contrexéville'de yaptığı antlaşmayla bir grup Jön Türk'ün İstanbul'a dönmesini ve bazı Jön Türk gazetelerinin kapatılmasını sağladı. Sultan'ın vaatlerini tutmadığını görünce muhalefete geçti. Paris'e yerleşerek Jön Türkler'i maddi bakımdan destekledi. Abdülhamit II'ye suikast düzenlemek amacıyla cemiyet kurdu, İstanbul'a fedai sokmaya çalıştı.

AHMET CELAYİR, 1382'den 1410'a kadar Bağdat'ta hüküm süren moğol celayiri hanedanından sultan Uveys I'in oğlu. 1393'te ve 1401'de kendi başkentinden iki kez Timur tarafından uzaklaştırıldı. Mısır'a sığınan Ahmet, her seferinde, Timur'un ayrılışından sonra yeniden Bağdat'a döndü. 1401'de yakılıp yıkılan ve halkı kılıçtan geçirilen kenti onarttı. Timur'a karşı eski müttefiki olan, Karakoyunlu Türkmenler'den Kara Yusuf tarafından 1410'da yenilgiye uğratılarak öldürüldü.

Ahmet Cemil, Halit Ziya Uşaklıgil'in *Mai* ve siyah* romanının kahramanı. Duyarlıklı, düşçü, kararsız bir genç olarak canlandırılmıştır. Edebiyata tutkundur. Edebiyat-ı cedide yazarlarının ortak niteliklerini taşır. Mülkiye'yi bitirdikten sonra basın hayatına atılmıştır. Eski şiir geleneğini kökünden değiştireceği inancıyla bir yapıt hazırlamaktadır; arkadaşı Hüseyin Nazmi'nin kız kardeşi Lamia'yla evlenmeyi düşlemektedir. Bunlar, onun "mavi" hayallerini oluşturur. Ancak tamamladığı yapıtının eski edebiyat yandaşlarından yıkıcı eleştiri alması, mutsuz bir evlilik yapan kız kardeşi İkbal'in ölümü, hoşlandığı Lamia'nın başkasıyla nişanlanması Ahmet Cemil'in Yemen'de bir kazaya kaymakam olarak İstanbul'dan uzaklaşmasına yol açar. Bu bölümde "mavi" hayallerin yerini "kara"ya, mutsuzluğa bırakması dile getirilir.

AHMET CEVAT PAŞA → CEVAT PAŞA.

AHMET CEVDET BEY, türk gazeteci (İstanbul 1861-Ankara 1935). Mektebi mülkiye'yi bitirdi, ardından Mektebi hukuk'ta öğrenciyken Tercüman-ı hakikat'e yaptığı çevirilerle gazeteciliğe başladı (1882). Öğrenimini tamamladıktan sonra Takvim-i vekayi'nin yazı kurulunda görev aldı. Dönemin ünlü gazetelerinden Sabah, Tarik ve Saadet'te başyazarlık yaptı. Öğretici nitelikteki yazıları, yalın dil ve anlatımıyla geniş ilgi uyandırdı. İkdam gazetesini satın alarak yayın ve yönetimini üstlendi (23 temmuz 1894). Türkçülük düşüncesinin savunucuları arasına katıldı. İkdam kütüphanesi'ni kurarak *Evliya Çelebi seyahatnamesi*'nin ilk altı cildi başta olmak üzere birçok yazma eserin basımını gerçekleştirdi. İkinci meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra türk basınında ilk kez rotatif kullanarak basım tekniğine yenilik getirdi. İttihat ve Terakki'ye karşı olduğun-

Ahmet Cevdet Bey

dan, 31 Mart olayının ardından Avrupa'ya gitti (1909). Birinci Dünya savaşı'nda İsviçre'ye geçti, orada yazdıklarını İkdam'da yayımlattı. Cumhuriyetin ilanından sonra yurda döndü. Gazetesindeki bir yazı nedeniyle İstiklal mahkemesi'nde yargılandı ve aklandı. Ankara'da düzenlenen I. Basın kongresi'nin ilk oturumunda kalp krizi geçirdi, ertesi gün öldü.

AHMET CEVDET PAŞA → CEVDET PAŞA.

AHMET ÇELEBİ, Hürremşah bin Mugis el-Hılati de denir, türk mimar (XIII. yy.). Mengücükoğulları'ndan Ahmet Şah'ın isteği üzerine süslemeci ve taşçılardan oluşan bir sanatçı grubuyla Divriği'ye geldi. Başka çevrelerden gelen sanatçıları da örgütleyerek mimarlığı ve bezemeleriyle Anadolu-türk sanatında özel bir yeri olan *Divriği Ulu camisi* ve yanındaki *şifahane*'yi yaptığı sanılıyor. Şifahanenin (1228-1229) içindeki yazıtta adı bulunmaktadır.

Ahmet Eyüp Paşa

AHMET ÇELEBİ Fenarizade, türk vezir (?-? 1495'ten sonr.). Şeyhülislam Şemsettin Fenari'nin oğlu. Rumeli defterdarı oldu. Otlukbeli savaşı'na (1473) katıldı; Uzun Hasan'a esir düştü, kaçarak Hindistan üzerinden İstanbul'a döndü; başdefterdarlığa getirildi (1474-1479). Fatih *Kanunname*'sinin mali hükümlerini uyguladı. Amasya valisi şehzade Bayezit'in lalalığına atandı (1479). İki kez nişancı oldu (1480-1481, 1482-1485). Vezirliğe yükseltildi (1485). Saraydan uzaklaştırılarak Bursa'da oturmaya zorlandı (1487).

AHMET ÇELEBİ Nane → NANE AHMET ÇELEBİ.

AHMET ÇELEBİ Hezarfen → HEZARFEN AHMET ÇELEBİ.

AHMET ÇITAK → ÇITAK AHMET.

AHMET DAİ, türk divan şairi (XIV. yy. sonu - XV. yy. başı, Bursa). Germiyan beyliği bölgesinde yetişti. Burada kadılık yaptı. Germiyan beyi Yakup II'nin yanında bulundu. Yakup II'nin Yıldırım Bayezit tarafından hapsedilmesi üzerine koruyucusuz kalınca Edirne'ye, Bayezit'in oğlu Emir Süleyman'ın yanına gitti. Murat II'ye şehzadeliği sırasında hocalık etti. Onun tahta geçmesinden (1421) bir süre sonra öldü. Bursa'da adına bir cami olmasına rağmen, mezarının yeri kesin olarak bilinmemektedir. Özellikle, İran şiirini örnek alan divan şiiri geleneğinin kurucularındandır. *Divan*'ında çağdaşlarına göre daha akıcı bir şiir diliyle, aşkın anlamını kavramamış kaba sofuya çatan, sevgilinin güzelliklerini dile getiren, sevgilinin sunduğu içkinin ham insanları nasıl olgunlaştırdığını anlatan, okurlarını yaşamın tadını çıkarmaya çağıran şiirleri dikkati çeker.

Emir Süleyman'a sunduğu *Çengname* (1406) mesnevisi, yapıtlarının en ünlüsüdür. Bu mesnevide çeng adlı çalgının at kılı, ipek tel, servi ağacı, ahu derisi kullanılarak yapılması, tasavvufi anlayışa bağlı olarak alegorik bir biçimde anlatılır. Sadrazam Hacı Halil Bey'e sunduğu farsça *Divan*'ı (1413), türkçe *Divan*'ı Murat II'nin şehzadeliği sırasında onun için hazırladığı *Ukud ül-cevahir* adlı lugatı, Nasırettin-i Tusi'nin *Camasbname* adlı yapıtının türkçeye çevirisi, kısa bir mesnevi olan *Vasiyyet-i Nuşirevan*, manzum yapıtlarındandır. Düzyazı ile kaleme aldığı rüya yorumlarını içeren *Tabirname* çevirisini Yakup II'ye ve *Tezkiret ül-evliya* çevirisini Murat II'ye sundu. *Tefsir-i Ebülleys-i Semerkandi* çevirisi ve yazı yazma kurallarını içeren *Teressül*, düzyazı iledir. *Tıbb-ı nebevi* çevirisi, *Ayet ül-kürsi* tefsiri, *Miftah ül-cenne*, *Sirâc ül-kulûb* düzyazı ile kaleme aldığı dinsel yapıtlarıdır. (→ Kayn.)

AHMET DEDE (Müneccimbaşı) → MÜNECCİMBAŞI AHMET DEDE.

AHMET EFENDİ Muit, Kazabatlı, türk şeyhülislam (Tokat ?-İstanbul 1647). Öğrenimini İstanbul'da yaptı. Şam (1625), Mısır (1629), Edirne (1633), İstanbul (1635) kadılıklarında bulundu. Anadolu kazaskeri oldu (1637). Sertliği nedeniyle görevine son verilerek Belgrad'a sürüldü. Bağışlanarak eski görevine getirildi (1642). Rumeli kazaskeri (1644), şeyhülislam (1646) oldu. Ölümüne değin bu görevde kaldı.

AHMET EFENDİ Şarihülmenarzade, türk tarihçi (Amasya ?-İstanbul 1657). Menar şarihi Abdülhalim Efendi'nin oğlu. Muit Ahmet Efendi'den icazet alarak müderris oldu. Davutpaşa medresesi müderrisiyken öldü. Osmanlı tarihinin 1591-1655 yılları olaylarını kapsayan, ancak günümüze kadar bulunamayan tarihiyle ünlüdür. Vakayiname tarzında kaleme alındığı anlaşılan bu yapıt, Naima'nın yararlandığı başlıca kaynaklardan biridir. *Şamil ve Kâmil* adlı bir islam tarihiyle, *Silsile-i ulema* adlı bir yapıtı daha vardır.

AHMET EFENDİ Ebülhayr Damadzade → EBULHAYR AHMET EFENDİ.

AHMET EFENDİ Ebubekirzade → EBUBEKİRZADE AHMET EFENDİ.

AHMET EFENDİ Müftizade → MÜFTİZADE AHMET EFENDİ.

AHMET EFENDİ (*Şeyh, Hacı*) **Şikarizade,** türk besteci (1752 ?-? 1831). İlahi, tevşih, durak, şugl gibi formlarda bestelediği pek çok yapıttan günümüze bayati makamında bir durak ile rast ve segâh makamlarında iki ilahi kalabildi. *Der beyân-ı ahvâl-i Medîne* (Medine'deki durumun beyanı) [1791] adlı bir kitabı vardır.

AHMET EFENDİ Yağlıkçızade, türk ses sanatçısı (öl. 1880 ?). Dede Efendi'nin en ünlü öğrencilerinden. Çok sayıda eseri ezbere biliyordu. Bu eserlerin günümüze ulaşmasında büyük payı vardır.

AHMET EFENDİ Mutafzade → MUTAFZADE AHMET EFENDİ.

AHMET EFENDİ Selanikli → SELANİKLİ AHMET EFENDİ.

AHMET EFLAKİ DEDE el-Mevlevi, türk saat ustası (Tekirdağ 1808-İstanbul 1876). Halveti şeyhlerinden Kırımlızade Ali Efendi'nin oğludur. 18 yaşında İstanbul'a geldi. Yenikapı mevlevihanesi'nde yetişerek dede oldu. Bu arada saatçiliği de öğrendi; gelişmeleri izlemek üzere Abdülmecit tarafından Paris'e gönderildi. Dönüşünde Mahmut II'nin muvakkıti olduğu, Topkapı Sarayı müzesi'ndeki yazıtlı saatten anlaşılmaktadır. Sanatçının yaptığı on saatten biri de Dolmabahçe sarayı'ndadır. Topkapı Sarayı müzesi'ndeki bir belgede, Eflakı Dede'nin yaptığı saatlerden birinin Paris'te sergilendiği yazılıdır.

Ahmet Eflaki Dede el-Mevlevi'nin yapıtı bir saat
Nacı Keskin arşivi

AHMET EL-MANSUR (Fas 1549 - *ay.y.* 1603), Fas sadi sultanı (1578-1603). Abdülmelik'in kardeşi; ağabeyinin Alcaçar-Quivir ya da Üç Kral savaşı'nda (Portekizli Sebastiao, Abdülmelik ve tahttan uzaklaştırılmış olan sultan Muhammet II El Mütevekkil) ölümü üzerine onun yerine geçti ve kazandığı zaferden sonra El Mansur (Muzaffer) unvanını aldı. Akdeniz politikasını çok iyi bilen Ahmet İngiltere, İspanya, Toscana ve Fransa ile kesintisiz diplomatik ve ticari ilişkiler kurdu. Bu güçler tarafından büyük bir hükümdar olarak kabul edildi. Bağlısı olduğu osmanlı sultanının isteklerine karşı direnirken Avrupa'nın güçlü ülkelerini de birbirlerine karşı kullanarak Fas'ın bağımsızlığını korudu. 1587'de beylerbeyi Kılıç Ali Paşa'nın ölümü Ahmet'i, Cezayir'deki Türkler'in tehdidinden kurtardı. Osmanlı ordusunu örnek alarak esirlerden bir ordu kurdu. Yönetimi merkezileştirdi; yöneticilere toprak vererek onların vergi yükümlülüklerini kaldırdı. Tarım ve şeker sanayisini geliştirdi, başkent Marakeş'e eski görkemini kazandırdı. 1591'de Sahra'dan geçen Sudan ticaret yolu üzerindeki Tombuktu ve Gao'yu ele geçirerek Sahra ticaretine egemen oldu ve Fas'ın ekonomik ve kültürel gelişmesine katkıda bulundu.

AHMET II EL MELİK ÜS-SALİH Şihabettin, son Mardin Artukoğulları beyi (1406-1408). Davut II'nin oğlu. Kardeşi El-Melik us-Zahir Mecdettin İsa Akkoyunlular'dan Kara Yuluk Osman'a yenik düşüp öldürülünce onun yerine geçti. Akkoyunlular'ın saldırıları karşısında Mardin'i Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'a teslim etti. Karşılığında kendisine Musul verildi. Ancak burada sekiz günlük beylikten sonra öldü.

AHMET I EL-MELİK ÜL-MANSUR, Mardin Artukoğulları beyi (1363-1367). El-Melik ül-Adil İmadettin Alpı'nın oğlu. Babasının ölümü üzerine onun yerine geçti. Karakoyunlular'a karşı Celayir hükümdarı Sultan Üveys'ten yardım istedi. Ölünce yerine oğlu El-Melik üs-Salih geçti.

AHMET EL-MİMAR, türk mimar. Yaşamına ilişkin bilgi yoktur. Ancak, Topkapı sarayı, Çinili koşk'te bulunan ve Mısır'dan getirildiği sanılan ağaç işleme Kuran mahfazasında adına rastlanmıştır.

AHMET ESAT EFENDİ Salihzade → ESAT EFENDİ.

AHMET ESAT EFENDİ Uryanizade → URYANIZADE AHMET ESAT EFENDİ.

AHMET ESAT PAŞA → ESAT PAŞA.

AHMET EYÜP PAŞA, türk komutan (İstanbul ?-*ay.y.* 1893). Harp okulu'nu bitirdi, kurmay yüzbaşı oldu (1858). Müşir rütbesiyle VII. ordu komutanlığına ve Yemen valiliğine getirildi (1873). 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı'nda Tuna cephesinde Doğu ordusu'na komuta etti. Yanya valiliği (1883), Yunan sınırı genel komutanlığı, Manastır ve Kosova valiliği (1889) yaptı. Aynı yıl, Abdülhamit II'nin fermanını Mısır hıdivi Abbas Hılmı Paşa'ya götürdü. Dönüşünde, padişahın yaverliğine atandı.

AHMET FAKİH, türk mutasavvıf, şair (XIII. yy.). Konya'da yaşadı, fıkıh bilgini olduğu için "Fakih" diye anılıyordu. Yaşamıyla ilgili menkıbeleşmiş bilgiler Eflakı'nin *Menakıb ül-arifin*'inde, Muhyittin'in *Hı-*

zırname'sinde ve bektaşi velayetnamelerindedir. Bunlar onun bir tasavvuf ulusu olarak hem mevlevi, hem de bektaşi tarikatı çevrelerinde benimsendiğini gösterir. XVIII. yy.'dan kalma *Menakıb-ı Hace Fakih Ahmet Sultan*'dan tarikat çevrelerindeki anısının bu döneme kadar yaşadığı anlaşılmaktadır. Anadolu'da, Selçuklular döneminde türkçe ürün vermiş şairlerin en eskisi sayılır. Kaside biçiminde yazılmış *Çarhname*'si dünyanın geçiciliği, dünya zevklerine kapılmanın kötülüğü, öbür dünya için hazırlanmak gerektiği, bunun da ancak ibadet, insanlara iyilik yoluyla sağlanabileceğini anlatır. Manzum, *Kıtabü evsafı mesacid üş-şerife* adlı yapıtında Hac yolculuğu sırasında bulunduğu Mekke, Medine, Kudüs, Şam kentlerini, gezdiği kutsal yerleri, yapıları ayrıntılı biçimde anlatır. Kudüs için yazdığı övgü şiirleri hece vezniylidir. Konuşma dilinden kaynaklanan anlatımı yalındır. (→ Kayn.)

AHMET FEHİM, türk tiyatro sanatçısı (İstanbul 1857-*ay.y.* 1930). 1876'da Güllü Agop'un yönetimindeki Osmanlı tiyatrosu'na girerek *İki sağırlar* adlı oyunda ilk kez seyirci karşısına çıktı. Ertesi yıl Fasulyeciyan ile birlikte Bursa'ya gitti. Üstün yeteneğiyle, tiyatrosever Bursa valisi Ahmet Vefik Paşa'nın dikkatini çekti ve desteğini kazandı. Uzun yıllar komedyenlerin önde gelen adlarından biri oldu. 1908 Meşrutiyeti'nden sonra kendi kurduğu topluluklarla turnelere çıktı.Darülbedayi-i Osmani kurulunca (1914) tiyatro bölümü öğretim kadrosuna alındı. Çok yönlü bir sanatçıydı. Zaman zaman oyun dekorlarını da hazırlamaktan kaçınmadı.

Türkiye'de gerçekleştirilen ilk filmlerden bazılarının (*Mürebbiye*, *Binnaz*,1919) yönetmenliğini de yaptı. Anılarını Vakit gazetesinde yayımladı. Bu anılar 1977'de kitap halinde de basıldı.

AHMET FERİDUN BEY → FERİDUN AHMET BEY.

AHMET FERİT (Ferdi), türk şair (Yenişehir 1866-İstanbul 1910). Öğrenimine doğduğu şehirde başladı. Yenişehir, Yunanlılar'ın eline geçince İzmir'e (1879), daha sonra İstanbul'a (1882) gitti. Burada medrese öğrenimi gördükten sonra Selanik ve İstanbul'da rüştiyelerde ders okuttu. Üsküdar'da Hallaç Baba dergâhında sadiye tarikatı şeyhi olarak bulundu (1906-1910). Şiirleri divan edebiyatı geleneğini sürdürür.

AHMET FETHİ PAŞA Rodosizade, türk asker,devlet adamı (İstanbul 1801-*ay.y.* 1854). Enderun'da yetişti. Yeni kurulan Asakiri mansurei muhammediye ordusuna yazıldı; yükselerek paşa oldu (1831). İki kez Viyana (1834, 1835), Moskova (1835), Paris (1837), Londra (1838) büyükelçiliklerinde bulundu. Bu görevleri sırasında Avusturya hükümdarı Ferdinand I ve İngiltere kraliçesi Victoria'nın taç giyme törenlerinde Osmanlı devletini temsil etti. Meclisi valayı ahkâmı adliye üyeliğine, ticaret nazırlığına getirildi (1839). Mahmut II'nin kızı Atiye Sultan ile evlendi. Serasker kaymakamlığı, Meclisi valayı ahkâmı adliye başkanlığı (1843), mühimmatı harbiye nazırlığı, iki kez tophane müşirliği yaptı. Askeri müzenin çekirdeğini oluşturan Mecmai eslihai atika'yı kurarak türk müzeciliğinin temellerini attı. Ülkenin çeşitli yerlerinden arkeolojik eserler topladı, bunların tanıtımı için rehberler hazırlattı.

AHMET FEVZİ PAŞA Firari, Hain, türk kaptanıderya (Girit ? - Kahire 1843). Gençliğinde İstanbul'a gitti; bir süre Çengelköy'de kayıkçılık yaptı. Bostancıbaşı Osman Paşa'nın koruyuculuğunda devlet hizmetine girdi, Koca Hüsrev Paşa'nın desteğiyle mabeyn müşirliğine kadar yükseldi. Olağanüstü elçi olarak Rusya'ya gönderildi (1833). Kaptanıderyalığa getirildi (1836). Tersanede düzenlemeler yaptı. Trablusgarp ve Adalar'da bir denetleme seferine çıktı (1838). Mısır sorunu dolayısıyla Çanakkale'de hazır tutulan donanmanın başındayken, Abdülmecit'in tahta çıkması (1839) ve rakibi Koca Hüsrev Paşa nın sadrazam atanması üzerine donanmayı Mısır'a götürüp Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya teslim etti. Bunun üzerine "firari" ve "hain" lakaplarıyla anılmaya başlandı. Mısır sorunu çözüldükten ve donanma gemileri geri alındıktan sonra da bağışlanmadı. Sığıntı olarak yaşadığı Kahire'de cariyeleri tarafından zehirlendi.

AHMET FEYZİ PAŞA Tatar, türk komutan (Gözleve, Kırım, 1839-İstanbul 1914). Kurmay yüzbaşı rütbesiyle Yemen'e gönderildi (1864). Yemen'deki ayaklanmaların bastırılmasında etkin rol oynadı. Yemen valisi ve VII. Ordu komutanı oldu (1882). Hicaz komutanlığına atandı (1886). Müşir rütbesiyle ikinci kez Yemen valiliğine (1891), Bağdat vali ve komutanlığına (1898) getirildi. Yemen'deki ayaklanmayı bastırmak göreviyle yeniden Yemen vali ve komutanlığına atandı (1905), İmam Yahya'nın ele geçirdiği Sana'yı geri aldı. 1908 Meşrutiyeti'nden sonra emekliye ayrıldı.

AHMET GAZİ, Menteşe beyi (?-Peçin 1391). Babası İbrahim Bey'in ölümünden (1360) sonra beyliğin Fethiye (Meğri) ve Marmaris yöresini yönetti. Kardeşi Musa Bey'in ölümü üzerine Milas ve Peçin'i de egemenliği altına aldı. Eskihisar'ı ele geçirdi. Oluşturduğu donanmayla Kıbrıs krallığı ve Rodos şövalyeleriyle savaştı. Etkinliklerinden rahatsız olan ve Aydın, Menteşe kıyılarını tehdit eden Kıbrıs krallığıyla Venedikliler aracılığıyla barış yaptı (1365). Peçin ve Fethiye'de medrese, Milas ve Eskihisar'da cami yaptırdı.

Ahmet Halit kitabevi, İstanbul'da Ahmet Halit Yaşaroğlu'nun kurduğu (1928) yayınevi. Ahmet Halit ve eşi Naime Halit, kendi hazırladıkları ders ve çocuk kitapları, okul ve kadın dergileri, ansiklopedilerle yayımcılığa başladılar. Yaşar Nabi, Faruk Nafiz, Şukûfe Nihal vb.'nin şiirleri; Ömer Seyfettin, Halide Edip, Reşat Nuri Güntekin gibi yazarların tüm yapıtları Ahmet Halit kitabevi'nde basıldı. "Doğudan Batıdan Seçme Klasikler" dizisinde de Hayyam, İbni Sina,Dostoyevskiy,Cronin'in yapıtlarına yer verildi.

Ahmet Halit'in ölümüyle (1958) eşinin yönettiği yayınevi, 1967'de onun da ölümüyle etkinliğini yitirdi ve kapandı.

AHMET HAMDİ → HAMDİ EFENDİ.

AHMET HAMDİ PAŞA, türk sadrazam (İstanbul 1826-Beyrut 1885). Babıâli kalemine girdi (1841). Şeyhülislam Arif Efendi'nin kızıyla evlendi. Evkafı hümayun (1868), maliye (1869) nazırlıklarında bulundu. Aydın valiliğine gönderildi. İkinci kez maliye nazırlığına getirildi (1871). Şûrayı devlet üyeliği (1876), dahiliye nazırlığı (1877) yaptı. 1877-1878 Osmanlı - Rus savaşı sırasında sadrazamlığa getirildi (1878). Edirne Ruslar'ın eline geçince, Abdülhamit II'ye Yıldız sarayından Beşiktaş sarayına geçmesini önerdi. Padişahın, bunu tahttan indirilmesi için bir düzen olarak değerlendirmesi sonucu azledildi. Aydın, Suriye valiliklerinde bulundu.

AHMET HAN (?-? 1481),Altınordu hükümdarı (1445-1481). Babası Küçük Muhammet Han'dan sonra hükümdar oldu. Timur'un saldırısıyla dağılan Altınordu devletini diriltmeye çalıştı. Moskova knezliği (prenslik) ve Kırım hanlığı ile savaştı, 1465'te Moskova'yı yağmaladı; ancak başkenti Saray'daki ayaklanma ve Kırım hanlığının saldırısı üzerine geri çekildi. Moskova knezi İvan III'e karşı Lehistan-Litvanya ile anlaştı. Buna karşı Kırım hanı Mengli Giray da İvan III ile ittifak yaptı. 1475'te Gedik Ahmet Paşa komutasındaki Osmanlı donanması Kefe ve Azak'ı alınca Ahmet Han, Mehmet II'ye mektup göndererek Osmanlılar'la iyi geçinmek istediğini, gerekirse onlara asker vererek yardımda bulunacağını bildirdi. Lehistan kralından aldığı güvenceyle yeniden Moskova üzerine yürüdü (1480). Lehliler'den beklediği destek gelmeyince seferi sürdüremedi. Başkenti Saray, yokluğunda Kırım hanı tarafından yağmalandı. Ahmet Han seferden dönerken, Don kıyısındaki kışlağında, Seybani hanı İbak (İbrahim) ile Mangıt beyi Musa'nın yaptıkları baskında öldürüldü.

Ahmet Fehim (ayakta ortada) bir piyesin provasında
İsa Çelik arşivi

AHMET HAN → AHMET ŞAH.

Ahmet Harami destanı, dil özelliklerine dayanılarak XIII.-XIV. yy.'larda yazıya geçirildiği sanılan manzum masal. Mesnevi biçiminde yazılmış olan ve şairi bilinmeyen yapıtın günümüze 816 beyitlik bir bölümü kalmıştır. Bu bölüm Ahmet Talat Onay tarafından *Dasıtan-ı Ahmat Harami* adıyla yayımlandı (1933). Masalın kahramanı olan Ahmet adlı haramı, Ebu Ali Sina'nın sihir biliminden yararlanarak Bağdat sultanının sarayını soymaya kalkar. Sultanın kızı Gülendam, Ahmet'in arkadaşlarını öldürür. Ahmet'in öç alma girişimleri masalın çatısını kurar.

AHMET HASİP EFENDİ Müminzade, türk tarihçi, şair (Bursa ?-İstanbul 1753). Müderrislik yaptı. Tokat, Kayseri, Bağdat, Manisa kadılıklarında bulundu. *Silk ül-leâl-i âl-i Osman* adlı manzum tarihinde Süleyman Şah'tan Mehmet II'ye kadar gelen dönemi, her dönemin devlet adamlarını, şairlerini, bilginlerini konu edindi. Hekimoğlu Ali Paşa'nın ikinci kez sadrazam olması üzerine yazılan kasideleri, düşürülen tarihleri *Mecmua-i tevarih*'te derledi. Edirne vakası'nı *Ravzat ül-kübera*'da,kendi döneminde İstanbul'da bulunan tekkeleri *Dergâhname* adlı mesnevisinde, Bursa'daki içmeleri *Miyahiye*'de anlattı.

Ahmet Fethi Paşa Rodosizade

AHMET HAŞİM, türk şair ve yazar (Bağdat 1885-İstanbul 1933). Irak Türkleri'nden mülkiye kaymakamı Alûsizade Arif Hikmet Bey'in oğludur. Çok küçük yaşta annesini kaybetti. Babasıyla birlikte İstanbul'a gelince, bir yıl kadar Numunei terakki mektebi'nde okuyarak türkçesini kuvvetlendirdi (1895), daha sonra Mektebi sultani'de okudu (1896-1907). Okulu bitirince, sınavla Reji idaresine memur olarak girdi; Meşrutiyet'in ilanından sonra İzmir idadisi fransızca öğretmenliğine atandı (1908-1911), Fecr-i ati edebiyat topluluğuna katıldı (1909), İzmir dönüşünde maliye nezaretine çevirmen olarak girdi (1911), Birinci Dünya savaşı'na ihtiyat zabiti olarak katıldı (1914-1918), savaştan sonra Düyunu umumiye'ye girdi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında birkaç ay için Paris'e gitti (1924), orada Mercure de France dergisinde, yeni türk edebiyatı üzerine bir makale yayımladı (ağustos 1924), Paris dönüşünde bir süre Osmanlı bankası'nda çalıştı; son yıllarında, Güzel

Ahmet Hamdi Paşa

Ahmet Haşim
Dergâh arşivi

Ratip Tahir

Ahmet Haşim'in bir karikatürü

sanatlar akademisi'nde estetik ve mitoloji (1929), Mülkiye mektebi'nde fransızca öğretmenliği yaptı; Anadolu demiryolları şirketi yönetim kurulu üyesi oldu; böbreklerinden hastalanınca tedavi için Frankfurt'a gitti (1932) ise de, iyileşemedi, ertesi yıl İstanbul'da öldü.

Ahmet Haşim, Mektebi sultani'de daha on beş, on altı yaşlarındayken yazdığı ilk şiirlerini Mecmua-i edebiye'de yayımlamaya başladı (1901); bunlar Servet-i fünun şairleri yolunda yazılmış şiirlerdir. İlkgençlik yıllarında, bir rastlantı sonucu aldığı sembolist fransız şairlerinin seçme şiirlerini toplayan *Les poètes d'aujourd'hui* adlı antolojide okuduğu şiirleri kendi mizacına yakın bularak, onların bağlı bulunduğu akımı inceleme ve o yolda yazma denemelerine girişti. Dergilerde Emile Verhaeren, Henri de Régnier (*Musavver muhit*, 1908), Mallarmé (*Hayat*, 1927) üzerine yayımladığı makaleleri, *Piyale* önsözünde Abbé Bremond'un "saf şiir" ile ilgili görüşünü benimsediğini belirten sözleri, onun şiir anlayışının hangi temellere dayandığını gösteren ipuçlarıdır.

Okuyucuya, "Bu kitabın gecesinde mehtabı senin için yere serdim" sözleriyle sunduğu *Şiir-i kamer* (ayın şiiri) dizisindeki ilkgençlik şiirlerinde de, olgunluk çağındaki şiirlerinin çekirdeğini bulma olanağı vardır.

Ahmet Haşim, *Göl saatleri* adlı ilk kitabının manzum "mukaddeme"sinde "Hayatın şekillerini ben hayal havuzunun sularında seyrettim; onun için, yeryüzünün taşları ve bitkileri bana renkli bir akistir" der. Bu görüş, Fransa'da 1885'ten sonra başlayan sembolizm* akımının temelini oluşturan bir görüştür. Alman filozofu Schopenhauer'in ileriye sürdüğü "Dünya bir tasarımdır, bir hayalden ibarettir" yolundaki idealist felsefeden kaynaklanan bu görüşe göre, duyularımız dış dünyayı olduğu gibi değil, onun asıl halini değiştirerek bize ulaştırır. Kimi sembolist ozanlar, bunu Ahmet Haşim'den çok önce, "Eşyayı hulyalı ruhlarının biçim bozucu prizmasından seyretmeye dalmak" (Rodenbach), "Eşyayı değil, eşyanın etkisini dile getirmek" (Mallarmé) sözleriyle anlatmışlardır. Daha önceki dönemlerin şiirlerinde, doğa, hiç değiştirilmeden, olduğu gibi verilmeye çalışılmıştı; Ahmet Haşim ise, bağlı bulunduğu akımın yöntemine uyarak, doğayı kendi izlenimlerine göre değiştirerek, yeniden yaratma yolunu seçti. Sembolizmin müjdecisi sayılan Baudelaire'in *Uyuşum* (Correspondance) adlı şiirinden esinlenilerek, evrenin bir bütün olarak görüldüğü, bütün duyuların birbirleriyle bağlantılı olduğu *(Kokular, renkler, sesler söyleşir birbiriyle)*, insanla doğanın kaynaştığı görüşünün Haşim'in şiirinde de esintileri vardır; onun, *"Göller de bu dem bir kamış olsam"* dizesi, doğayla kaynaşma özlemini dile getirir. Olgunluk çağının şiirlerini bir araya toplayan *Piyale*'nin önsözünde *(Şiir hakkında bazı mülahazalar)* şair, sanat anlayışını ayrıntılı olarak açıkladı. *Bir günün sonunda arzu* adlı şiiri yayımlandığı zaman (1921) anlaşılmaz bulunduğu için, eski zevke bağlı kişilerce eleştirilen, hatta mizah dergilerinde şakayla karışık alaylarla karşılaşan, karikatürleri yapılan şair, sanat anlayışını anlatmak için yazıp yayımladığı "Şiirde mana ve vuzuh" başlıklı yazıyı (Dergâh, 1921, sayı 8), sonradan adını değiştirerek, *Piyale*'nin başına önsöz olarak koydu.

Bu görüşlerin hemen tümü sembolizm akımını benimseyen şair ve yazarların savunduğu görüşlerdi. (→ SEMBOLİZM.)

Haşim, yine fransız sembolistlerine uyarak, kendine özgü mecazlarla kurulmuş özel bir dünya *(Gök yeşil, yer sarı, mercan dallar)* düşünür; günlük hayatın gürültüsü ve çiğ aydınlığı yerine, akşam, gece, mehtap, sessizlik, durgun göller, suyu yakuta döndüren sonbahar, ufuklarda bir lamba hüznüyle kısılan güneş, geceleyin derin sularda yıldızları avlayan kuşlar, akşamları ufukta kesik bir başı andıran güneşi yiyen kara kuşlar, mehtaplı gecede su kenarında hayale dalan leylekler, ayın büyülü ülkesine gitmek için göklerin yolunu arayan kuğular, sessizce uçuşarak acının yıldızlarıyla gece karanlığını ören yarasalar, dallarda alev gibi duran bülbüller... onun şiirlerinin temel öğeleridir. Kullandığı kimi mecazlarda çok sevdiği Régnier'nin etkisi saptanmıştır (kanlı güller, altın kamışlar arasında düşe dalan leylek vb.); hatta, *Yollar* adlı şiirinin kimi dizeleri Régnier'nin aynı adı taşıyan şiirinden alınmıştır; bilinmedik uzak ülkeler özlemini işlediği *O belde* şiirini, Baudelaire'den esinlenmiştir. Haşim, batı şiirine bu aşırı bağlılığına karşılık, olgunluk dönemi şiirlerinin bazılarında *(Bülbül, Karanfil, Mukaddeme)* divan şiiri mazmunlarını (gül ile bülbül, pervane ile alev, lale ile piyale) çağdaş bir anlayışla kullandı.

Fecr-i ati dönemi şiirlerinde "serbest müstezat" biçimine düşkünlük göstermişse de (*O belde, Yollar* vb.), daha sonraki şiirlerinde klasik biçimleri yeğlemiştir.

Régnier ve Mallarmé üzerine yazdığı yazılarda, "...Şiir, günlük hayata karşı kayıtsızdır; yararlı olmayı düşünmez, güzel olmakla, güzelliği duyurmakla yetinir.", "...Zamanın olaylarını yazmakla görevli olan yazarlarla hiçbir yakınlığı olmayan şair zaman ve mekânın dışındadır." diyen Ahmet Haşim, yaşadığı dönemin çok önemli toplumsal olaylarına, siyasal akımlarına şiirlerinde hiç değinmedi; içinde yaşadığı "zaman ve mekânın dışında" kaldı, sadece "güzelliği duyurmakla" yetindi.

İlkgençlik şiirlerinde Edebiyat-ı cedide etkisi görülen şair, Fecr-i ati döneminde (1909'dan sonra) bu etkiden kurtulmuşsa da, o dönemde yazdığı şiirler dil bakımından yine Edebiyat-ı cedide şiirlerinin özelliklerini taşıdı; bunlarda yabancı sözcükler ve yabancı dil kurallarına fazlaca yer verdi. Birinci Dünya savaşı'ndan sonraki şiirleriniyse, "Yeni lisan" akımının etkisiyle, sade dille yazdı.

Kendinden sonra yetişen kuşakların şairlerinden Ahmet Hamdi Tanpınar, Ahmet Muhip Dıranas ve Cahit Sıtkı Tarancı üzerinde etkisi görüldü.

Nesir alanında sohbetler, fıkralar, mensur şiirler ve birtakım gezi notları yazdı. Bunlar, anlam bakımından açık yazılar olmakla birlikte, şiirleri gibi mecazlarla yüklüydü.

Fecr-i ati döneminde ağır bir dille yazmış olduğu şiirlerini *Göl saatleri* (1921) adlı bir kitapta, Birinci Dünya savaşı'ndan sonra sade dille yazdığı şiirleriniyse *Piyale* (1926) adlı bir kitapta topladı; ölümünden sonra bu iki yapıt ve bunlara girmemiş olan son şiirleri bir araya getirilerek *Ahmet Haşim'in şiirleri* (1938) adıyla yayımlandı.

Akşam ve İkdam gibi gazetelerde yer alan sohbet ve köşeyazılarını *Gurabahane-i laklakan* (leylekler hastanesi) [1928], *Bize göre* (1928) adlı kitaplarda topladı, hastalık dolayısıyla tedavi için gittiği Frankfurt gezisi ile ilgili gezi notlarını *Frankfurt seyahatnamesi* (1933) adlı bir kitapta yayımladı. (→ Kayn.)

AHMET HİKMET MÜFTÜOĞLU → MÜFTÜOĞLU AHMET HİKMET.

AHMET HİLMİ, türk tarihçi (İstanbul ?-*ay. y.* 1878). Tercüme odasında çalıştı. Mülkiye mektebi kurulduğunda burada hukuk, tarih ve coğrafya dersleri okuttu. Bir süre Türkiye'nin Tebriz konsolosluğunu yaptı. İlk Meclisi mebusan'a İstanbul mebusu seçildi. Başlıca yapıtları: *İlm-i tedbir-i servet* (Otto Hubner'den çeviri, 1869), *Tarih-i umumi* (ingilizceden çeviri, 1868-1878 VI cilt).

AHMET HİLMİ Şehbenderzade → ŞEHBENDERZADE AHMET HİLMİ.

AHMET HİLMİ → HOCAZADE AHMET HİLMİ.

AHMET HİLMİ PAŞA Kayserili, türk hekim (Kayseri ?-İstanbul 1905/1906). Askeri tıbbiye'yi bitirdi (1864). Aynı yerde patolojik anatomi, sivil tıbbiye ile Mektebi mülkiye'de kimya dersleri okuttu. Askeri sağlık dairesi ikinci başkanı ve tıbbiye nazırı oldu. Cemiyeti tıbbiyei Osmaniye'nin kurucuları arasında yer aldı. Tıp öğreniminin türkçe yapılması için çaba gösterdi. Başlıca yapıtları: *Emraz-ı umumiye-i cerrahiye, Tahlil-i kimyevi* (1881), *İlm-i ensac-ı maraziye* (1887/1888).

AHMET HULUSİ EFENDİ Şirvanizade, türk müderris, kadı (Amasya ?-*ay. y.* 1889). İstanbul kadılığına getirildi (1874). Meclisi tetkikatı şeriye başkanlığı, Mecelle cemiyeti üyeliği yaptı. Abdülhamit II'nin mektup ve armağanlarını Afganistan emirine götürmekle görevlendirildi. Dönüşünde, Diyarbakır kadılığına atandı. Sürgüne gönderildiği Amasya'da öldü.

AHMET HULUSİ EFENDİ, türk din adamı (Denizli 1861-*ay. y.* 1931). Kuvayı milliye önderlerinden. Denizli müftülüğü sırasında İzmir'i işgal eden Yunanlılar'a karşı ilk cihat fetvasını verdi. Denizli'de ilk Heyeti milliye'nin kurulmasına öncülük etti (Haziran 1919).

AHMET HULUSİ PAŞA, türk devlet adamı (Çorum ?-İstanbul 1837). Babıâli kaleminden yetişti. Reisülküttap kisedarı, ikinci ve birinci tezkireci oldu (1822). Darphane eminliği, çavuşbaşılık yaptı. Sadaret kethüdası (1826), mühimmatı harbiye nazırı, vezir rütbesiyle sadaret kaymakamı oldu (1828). Hariciye nazırlığına getirildi (1836).

AHMET HÜSEYİN BEY, türk hekim ve kimyager (? 1872-Balıkesir 1939). Saray ağası Hüseyin Bey'in oğlu. Tıbbiye birinci sınıf öğrencisiyken 1890'da dört arkadaşıyla birlikte Fransa'ya gönderildi. Lyon'da askeri tıp okulunda, önce eczacılık sonra da tıp öğrenimini gördü. İstanbul'a dönünce tıbbiyede fenn-i ispençiyari (eczacılık) muallim muavini olarak çalıştı. Binbaşı rütbesindeyken kendi isteğiyle emekliye ayrıldı (1912). Sonra şehremaneti kimyagerliğine atandı. Buradan da istifa ederek (1917) Balıkesir'e gitti. Ölünceye kadar serbest hekimlik yaptı. Eczacılık okulu bitirme tezi *Note sur les produits chimiques* (Lyon 1895) [Kimyasal ürünler üzerine not] adıyla yayımlandı. *La section du sympathique cervical dans l'exophtalmie et autres symptômes de la maladie de basedow* (Ekzoftalmide boyun sempatik sinirinin cerrahi kesilmesi ve basedow hastalığının diğer arazı) adlı bitirme tezi Lyon'da tarihsiz olarak basıldı.

AHMET İHSAN → TOKGÖZ AHMET İHSAN.

AHMET İNALTİGİN, Gazneli komutan (? -Sind 1035). Gazneli Mahmut'un hazinedarıydı. Mahmut'un yerine sultan olan Mesut tarafından, topladığı serveti geri vermeye zorlandı (1030). Askerlik deneyimi olmamasına karşın Hindistan'daki Gazneli kuvvetlerinin komutanlığına atanmayı başardı (1031). Türk muhafızlarıyla anlaşarak ayaklandı (1033). Sultan Mesut'un kuvvetlerini önce yendiyse de bir dizi çarpışma sonucunda yenildi. Sind'e kaçtı, İndus nehrini geçerken boğuldu.

AHMET İSLAMBOLİ EL-HAC, türk tezhip sanatçısı (XIX. yy.). Yaşamına ilişkin bilgi yoktur, ancak imzasından istanbullu olduğu bilinmektedir. Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi'ndeki Yahya Hilmi imzalı *Delail ül-hayrat*'ın minyatür üslubundaki tezhiplerinden usta bir sanatçı olduğu anlaşılır.

AHMET İZZET BEY, Kambur İzzet diye bilinir, türk yönetici (İstanbul 1871-İzmir 1919). Hürriyet ve İtilaf partisi yanlısıydı. Van valisi oldu (1912). İttihat ve Terakki partisi'nce görevden alındı (1913). İkinci Ahmet Tevfik Paşa kabinesinde evkaf nazırlığı (1918), Üçüncü Ahmet Tev-

Büyük Larousse

Ahmet İslamboli el-Hac'dan bir minyatür
Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi

fik Paşa kabinesinde vekâleten dahiliye nazırlığı (1919) yaptı. Damat Ferit Paşa tarafından merkezi İzmir olan Aydın valiliğine atandı (1919). İzmir'in işgali sırasında pasif ve işgali kolaylaştıran tutumuyla tepki topladı. Işgalden sonra da süren valiliği sırasında Yunanlılar'la işbirliği yaptı. Vali iken öldü.

AHMET İZZET PAŞA, soyadı **Furgaç,** türk sadrazam (Naslic, Manastır, 1864-İstanbul 1937). Erkânı harbiye mektebi'ni tamamladıktan sonra kurmay yüzbaşı olarak orduya katıldı (1887). Askeri okullar müfettişi Goltz Paşa'nın yardımcılığına getirildi. Öğrenim için Almanya (1891), Hamburg ve Berlin'e gitti. Dönüşünde Sofya'ya atandı, bulgar çetecileriyle savaştı (1895). Yemen isyanı sırasında, ferik rütbesiyle Hudeyde fırka komutanlığı (1907) yaptı. İkinci meşrutiyet'in ilanından sonra Erkânı harbiyei umumiye reisliği görevine getirildi. Mahmut Şevket ve Goltz paşalarla arasındaki anlaşmazlık üzerine reislik görevi kendisinde kalmak üzere Yemen'e gönderildi (1911). Balkan savaşları sırasında önce Trakya ordusu kurmay başkanlığına, Kâmil Paşa kabinesinin istifasından sonra da başkomutanlığa getirildi (1913). Aynı yıl, Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra, harbiye nazırı oldu. Ordunun gençleştirilmesi girişimleri sırasında istifa etti. Padişah yaveri oldu. Birinci Dünya savaşı'na girilmesine karşıydı. Enver Paşa'nın Sarıkamış bozgunundan sonra, II. Ordu ve Kafkas Cephesi genel komutanı olarak yeniden göreve çağrıldı (1916). Brest-Litovsk ve Bükreş konferanslarına askeri delege olarak katıldı. Savaşın yenilgiyle sonuçlanması üzerine görevi bırakmak zorunda kalan İttihat ve Terakki kabinesinin yerine yeni bir hükümet kurmakla görevlendirildi (14 ekim 1918). Kurduğu hükümette sadrazamlığa ek olarak harbiye nazırlığını da üstlendi. Sadrazamlığı sırasında Mondros mütarekesi imzalandı (30 ekim 1918). İttihatçı önderlerin yurt dışına kaçması nedeniyle kendisine yöneltilen suçlamalar karşısında istifa etti (8 kasım 1918). İki ay işbaşında kalan ikinci Damat Ferit Paşa kabinesinde Meclisi hassı vükela'ya (sandalyesiz bakanlık) atandı (1919). Beşinci Tevfik Paşa kabinesinde dahiliye nazırlığını üstlendi (1920). Ankara ile iyi ilişkiler kurmak isteyen hükümetinin, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere Bilecik'e gönderdiği kurulda yer aldı (aralık 1920). Bir oldubittiyle Ankara'ya götürülerek bir süre alıkonuldu. Ankara'da kalması için yapılan öneriyi kabul etmedi. Hükümetten istifa etmek koşuluyla İstanbul'a dönmesine izin verildi (mart 1921). Dönüşünde hükümetten istifa ettiyse de bir süre sonra hariciye nazırlığını kabul etti. Ulusal hareketin başarıya ulaştığını gördüğünde, Ankara'ya siyasal gelişmeler üzerine bilgi sağlanmasına yardımcı oldu. Cumhuriyet döneminde kendisine resmi bir görev verilmedi.

AHMET KARAHİSARİ Şemsettin, türk hattat (Afyonkarahisar 1468-İstanbul 1556). XVI. yy. türk hat sanatının önde gelen adlarındandır. Hattı Seyyit Esedullah Kirmanî'den öğrendi. "Müsenna" da denilen celi yazıda ve değişik bir biçimde yazdığı sülüste ustaydı. Şeyh Hamdullah karşısında yeni bir okul oluşturan sanatçının en önemli izleyicisi manevi oğlu Hasan Çelebi'dir. Altı tür yazıda da başarılı olduğundan kendisine Yakut-ı Rum deniliyordu. Topkapı Sarayı müzesi'ndeki, Kanuni Sultan Süleyman için yazdığı Kuran'da aynı sayfada reyhani ve nesih yazıyı birlikte kullanmıştır. Süleymaniye camisi'nin giriş yazıtı, Mimar Sinan'ın sebil ve türbe yazıtları, Piyalepaşa camisi'ndeki ayet onundur. İstanbul, Türk ve İslam Eserleri müzesi'nde bulunan enamı, hat sanatı yönünden çok ünlüdür.

Ahmet Karahisari Şemsettin'den bir tezhip örneği
Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi

AHMET KEMALETTİN EFENDİ, türk şehzade (İstanbul 1847 - ? 1905). Abdülmecit'in Nüketseza Kadın'dan olan oğlu. Babası Rumeli'de gezideyken Çırağan sarayı'nda doğdu.

AHMET KUTBETTİN-İ ACEMÎ, iran asıllı hekim (? - 1497). Hekim Kirmanlı Nefis'in oğlu. Babasıyla, Timur'un torunu Ebu Sait Gürganî'ye hizmet etti. Ebu Sait, Uzun Hasan'a yenilince (1469), Anadolu'ya gelerek Fatih Sultan Mehmet'in hizmetine girdi. Fatih Darüşşifası tıp medresesi'nin başına getirildi.

AHMET LÜTFİ EFENDİ → LÜTFİ EFENDİ

AHMET MAHİR EFENDİ, türk din bilgini ve siyaset adamı (Kastamonu 1861 - *ay.y.* 1926). Medrese eğitimi gördü. Çeşitli mahkemelerde çalıştı. Yargıtay üyeliğinde, Şûrayı evkaf başkanlığında bulundu. Medreselerde tefsir, ilm-i kelam dersleri verdi. I, II, III. dönem İkinci meşrutiyet meclislerinde ve II. dönem TBMM'de Kastamonu milletvekilliği yaptı. Başlıca yapıtları: *El-Muhkem fi şerh ül-Hikem* (iki cilt), *Hikmet-i Atai şerhi, Mucizat-ı Kur'aniye.*

Ahmet Metin ve Şirzat yahut roman içinde roman, Ahmet Mithat Efendi'nin romanı (1892). Ahmet Metin adlı roman kahramanının, Şirzat adlı bir selçuklu prensinin serüvenini örnek alarak yaptırdığı özel gemiyle Akdeniz'deki yolculuğunu anlatır. Bilim, teknik, coğrafya konularında Jules Verne'in etkisini taşıyan romanda türk tarih ve uygarlığının zenginliği, batı dünyası karşısındaki değeri savunulur. Kadın hakları, ulusal kültürün korunması gibi konular üzerinde durularak, gelenekle çağdaş uygarlığı birleştirecek bir çıkış yolu önerilir.

AHMET MİTHAT, türk romancı ve gazeteci (İstanbul 1844- *ay.y.* 1912). Vidin eyaletinde kaza müdürü olan üvey ağabeyi Hafız Ağa'nın yanında ilk öğrenimine başladı; rüştiyeyi Niş'te bitirdi (1863). İlk memurluğu Rusçuk'ta mektubi kaleminde kâtiplik oldu. Tuna gazetesine yazıyor, fransızca öğreniyor, aynı zamanda doğu kültürünü edinmeye çalışıyordu. Kendisine Mithat adını, çalışmalarını beğenen vali Mithat Paşa verdi. Bağdat'a atanan Mithat Paşa onu da birlikte götürdü ve vilayet gazetesi Zevra'yı yönetmekle görevlendirdi. Bir okul kitabı olan *Hace-i evvel* (1870), bazıları Aesopos'tan ve Fénelon'dan çevrilmiş, bazıları telif fıkralardan oluşan *Kıssadan hisse,* bu yılların ürünleridir. 1871'de İstanbul'a geldi. Beykoz'daki evinde kurduğu basımevinde, *Letâif-i rivâyât* genel adı altında yirmi beş yıl sürecek hikâye-roman dizisini yayımladı. Bir yandan da, Ceride-i askeriye ve Basiret gazetelerine yazıyordu. Basımevini sonunda Babıâli'ye taşıdı. Dağarcık (1872) ve Kırk anbar (1873) bu yıllarda çıkardığı dergilerdir. Dağarcık'ta çıkan "Duvardan bir sada" başlıklı yazısı islam inançlarına aykırı sayıldığından Rodos'a sürgüne gönderildi (1873). Sürgünde geçirdiği üç yıl içinde *Hasan Mellah* (1874), *Dünyaya ikinci geliş* (1874), *Hüseyin Fellah* (1875), *Felatun Bey ile Rakım Efendi* (1875) romanlarını yazdı. Batı romanından etkilenen ilk romanı *Hasan Mellah*'ı Alexandre Dumas Père'in *Monte Cristo*'sunun bir benzerini yazmak amacıyla kaleme almıştı. Heyecanlı serüvenlerden oluşan, sade bir dille, halk için yazılmış bir romandı bu. *Felatun Bey ile Rakım Efendi* ise, toplumsal bir bildiri taşır. Batılılaşmayı yanlış anlayan alafranga insan tipi, türk romanına bu yapıtla girmiştir. 1876'da affedilerek İstanbul'a döndü, Takvim-i vekayi ve Matbaa-i amire müdürlüğüne getirildi. 1878'de, Tercüman-ı hakikat gazetesini çıkarmaya başladı. Stockholm'da toplanan doğubilimleri kongresine katılıp (1888) üç ay Avrupa'da kaldıktan sonra batı uygarlığı hakkındaki gözlemlerini dile getirdiği *Avrupa'da bir cevelan* adlı yapıtını yazdı. Bu yıllarda edebiyattaki yeni gelişmelerle de ilgileniyordu. *Nedamet mi ? Heyhat*'a (1888) yazdığı önsözde, artık *Monte Cristo* gibi inanılmaz rastlantılara ve şaşılacak olaylara dayanan masalsı romanların Fransa'da da gözden düştüğünü, günlük yaşamdan alınan gerçekçi romanların daha olgun bir zevke seslendiğini söyler. Doğalcılığı doğru bulursa da Émile Zola'nın toplumdaki çirkinlikleri yansıtmasını onaylamaz. Nitekim, doğalcı tarzı denemek için yazdığı *Müşahedat*'ta (1890) güzel ve soylu davranışlara ağırlık verdi. *Yeryüzünde bir melek* (1879) ve *Henüz onyedi yaşında* (1881) adlı romanlarında kadın haklarını savundu ve düşmüş kadınların da kurtarılması gerektiğini anlatmaya çalıştı. Romanlarında okura batı uygarlığını tanıtmaya çalıştı, onu eğitmek için tarih, coğrafya, felsefe ve ticaret konularında araya bilgiler sıkıştırmakta sakınca görmedi. Halka seslenebilmek için sade bir dille, konuşur gibi yazdı ve halkın alışık oldu-

Büyük Larousse

Ahmet İslamboli el-Hac'dan bir tezhip örneği
Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi

Büyük Larousse

Ahmet İzzet Paşa
Deniz müzesi kütüphanesi

Ahmet Mithat

ğu meddah hikâyecilerinin söyleyişini roman anlatımına uyguladı. Bir operet denemesi olan *Çengi yahut Dâniş Çelebi*'nin (1884) dışında *Açıkbaş* (1874) ile *Çerkes özdenleri* (1884) dikkate değer oyunlarıdır.

AHMET MUHTAR Beyefendi, Molla Bey, türk şeyhülislam (İstanbul 1807-*ay.y.* 1882). Beyefendi diye anılması paşa torunu olmasından ileri geliyordu. Divanı hümayun kalemine girdi (1826). Takvim-i vekayi gazetesinde musahhihlik yaptı (1845-1855). Selanik mollası (1855), İstanbul kadısı (1861). Anadolu kazaskeri (1863) oldu. Meclisi tetkikatı şeriye üyeliğine getirildi (1869). Abdülaziz ve Abdülhamit II dönemlerinde iki kez şeyhülislamlık görevinde bulundu (1871-72, 1878).

Büyük Larousse

Ahmet Muhtar Paşa Gazi
Deniz müzesi kütüphanesi

AHMET MUHTAR BEY, türk siyaset adamı, diplomat (Çanakkale 1870 - ? 1934). Hukuk öğrenimi gördü. Dışişleri mesleğine girdi. 1911'de Atina elçiliğine atandı. Balkan savaşı sırasında kısa bir süre hariciye nazır vekilliği yaptı. Osmanlı devletinin Lahey (1916), Ukrayna (1919) elçiliklerinde bulundu. Son Osmanlı Meclisi mebusanı'na İstanbul mebusu seçildi. bu meclisin İngilizler'ce dağıtılması üzerine Ankara'da toplanan ilk TBMM'ye katıldı. 1920 ve 1921'de iki kez dışişleri bakan vekilliği yaptı. Bir süre Moskova'da elçi olarak bulundu. 1923 seçimlerinde yeniden İstanbul milletvekili seçildi. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Washington büyükelçiliğine atandı (1927). Lozan Barış antlaşması'nı kabul etmemiş olan ABD'de protestolarla karşılandı. Yurda döndüğünde Kastamonu milletvekili seçildi (1934). Kısa bir süre sonra öldü.

AHMET MUHTAR BEY, türk asker (İstanbul 1877 - *ay.y.* 1909). Galatasaray lisesi'ni, Harp okulu ve akademisini bitirdi. Rumeli'de III. Ordu'da görev yaptı. Bağdat'ta açılan Harp okulu'nun müdürlüğüne atandı. Binbaşı rütbesindeyken,31 Mart* vakasında, Hareket ordusu'nun öncü kuvvetleri komutanı olarak İstanbul'a girdi. Taksim'den Harbiye'ye ilerlerken üzerine açılan ateş sonucunda öldü. Öteki hürriyet şehidi arkadaşlarıyla birlikte Hürriyet-i Ebediye tepesine gömüldü.

AHMET MUHTAR EFENDİ Turşucuzade, türk şeyhülislam (İstanbul 1812 - *ay.y.* 1875). Selase-i Lütfi Paşa medresesi'ne müderris oldu (1849). İstanbul mahkemesi başnaipliği yaptı (1864). Mülkiye mektebi'nde fıkıh dersleri verdi. Galata kadısıyken İstanbul payesi aldı (1867). Divanı ahkâmı adliye üyeliğine atandı (1868). Kazaskerlik yapmadan şeyhülislamlığa getirilmesi (1872-1874) hoşnutsuzluk yarattı.

■**AHMET MUHTAR PAŞA Gazi,** türk komutan (Bursa 1839-İstanbul 1919). Harbiye'yi sınıf birincisi olarak bitirdi (1860). Bir yıl erkânı harbiye sınıfında okuduktan sonra kurmay yüzbaşı rütbesiyle orduya katıldı. Serdarıekrem Ömer Paşa'nın komutasında Hersek isyanının bastırılmasında ve Karadağ savaşı'nda görev aldı. Az bir kuvvetle Ostrok geçidini ele geçirmesi ve savunması, adının duyulmasını sağladı.Kozan ıslah komisyonu'nda görevlendirildi (1864). Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzettin Efendi'ye hoca atandı (1866). Şehzadeyle birlikte Abdülaziz'in Avrupa gezisine katıldı (1867). Asır ayaklanmasını bastırmak göreviyle Hudeyde'ye gönderildi. Ayaklanmayı bastırmaktaki başarısı dolayısıyla önce ferikliğe, sonra da müşirliğe yükseltildi. Yemen ile Asir'in birleştirilmesiyle oluşturulan Yemen vilayetinin vali ve komutanlığına getirildi (1871). Yemen ayaklanmasını bastırarak Sana'yı vilayet merkezi yaptı. 1873'te nafia nezaretine getirilince İstanbul'a döndü. Kısa süren nazırlığının ardından Girit vali ve komutanlığına atandı. Bu görevine başlamadan II. Ordu komutanlığına atanarak komutanlığına ve Erzurum valiliğine getirildi. Ardından Hersek'teki ayaklanmayı bastırmakla görevlendirildi; on üç ay süren çabaları sonunda bölgede düzeni sağladı. İkinci kez Girit vali ve komutanlığına, hemen ardından IV. Ordu komutanlığına atandı (1876). 12 gün Girit'te kaldıktan sonra İstanbul'a döndü. Rusya ile çıkması olası savaş konusunda önemli uyarılarda bulundu, Saray'a harp planları sundu. Savaşın yaklaşması üzerine İstanbul'dan ayrılarak, görev yeri olan Erzurum'a gitti. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı'nda Zivin, Gedikler, Yahniler muharebelerinde Rusları yendi. Gedikler muharebesindeki başarısı dolayısıyla kendisine "Gazi" unvanı verildi. Alacadağ bozgunu izleyen rus baskısı karşısında Erzurum'a çekildi; Erzurum'un savunmasını yönetti. İstanbul'a çağrıldı, Ruslar'ın Balkanlar'ı aşması üzerine Çatalca hattı başkomutanlığına atandı. İstanbul'un savunulması konusunda Abdülhamit II ve öbür komutanlarla görüş ayrılığına düştüğünden istifa etti. Erkânı harbiyei umumiye reisliğine ve Tophane müşirliğine getirildi. Berlin antlaşması hükümlerine göre Girit'in ıslahıyla görevlendirildi (1878); Girit'te düzeni sağladı. III. Ordu komutanlığıyla Manastır valiliğine (1879), Abdülhamit II'nin başkanlığında kurulan Yüksek askeri teftiş komisyonu'nun başkan vekilliğine (1880), Mısır olağanüstü komiserliğine (1892) atandı. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra İstanbul'a döndü, Âyan üyeliğine getirildi. 1909'da askerlikten emekli oldu. 31 Mart olayından sonra Yeşilköy'de toplanan mecliste Abdülhamit II'yi ülkedeki sorunların tek nedeni olarak gösteren bir konuşma yaptı. Abdülhamit II, tahttan indirildikten sonra veliaht Reşat Efendi'ye (Mehmet V) saltanatını bildiren kurulda bulundu. Mehmet V'in padişahlığını bildirme göreviyle Avrupa'ya gönderildi. Dönüşünde Âyan reisliğine atandı (1911). Sait Paşa kabinesinin istifa etmesi üzerine sadrazamlığa getirildi (22 temmuz 1912). Kurduğu hükümet, görev verdiği üç eski sadrazam (Kâmil, Ferit, Hüseyin Hilmi paşalar) dolayısıyla "büyük kabine" adıyla anıldı. İlk iş olarak 31 Mart olayından sonra konulan sıkıyönetimi kaldırdı. Ancak, İttihat ve Terakki ile anlaşmazlığı, etkisiz yönetimi, Balkan savaşı'nın yarattığı huzursuzluk gibi nedenlerle istifa etmek zorunda kaldı (29 ekim 1912). Başarısız sadrazamlığı, parlak askerlik şöhretini gölgeledi. Askeri ve siyasal yaşamının yanı sıra gökbilim alanında kişisel çalışmalar yaptı. Doğu ülkelerinde kullanılan saat ve takvimle ilgili kitaplar yazdı: *Islah üt-takvim* (Mısır, 1889), *Takvim-i sâl* (İstanbul, 1910). Ayrıca anı niteliğinde *Sergüzeşt-ı hayatımın cild-i sanisi* (1877), *Anadolu'da Rus muharebesi* (1910) adlı yapıtları vardır.

AHMET MUSA, iranlı minyatür sanatçısı (XIV.yy.). İlhanlı hükümdarı Ebu Sait Hüdabende döneminde (1316-1336) yaşadı. Dost Muhammet'in verdiği bilgiye göre sanatçı, *Tarih-i Cengiz Han, Ebu Saidname, Kelile ve Dimne, Miraçname* adlı yapıtları resimledi. Ahmet Musa, sonraki sanatçıları etkileyen kişi olarak bilinir. Dost Muhammet'in yazılarının bulunduğu Behram Mirza albümündeki 10 *Miraçname* minyatürü sanatçıya bağlanır (Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi, H. 2154). Kimi sanat tarihçilerine göre, İstanbul Üniversitesi kütüphanesi'ndeki *Kelile ve Dimne* yazmasının minyatürleri de onundur. Üslubunda, Uzakdoğu ve Orta Asya sanatının yanı sıra, İlhanlılar döneminde tüccar misyonerlerle İran'a ulaşan batı sanatının da etkileri vardır.

AHMET MÜRŞİDİ, türk mutasavvıf, şair (Diyarbakır ? -*ay.y.* 1760). Birecikli Ebubekir Efendi'nin halifesiydi. *Mevlid-i şerif* ve *Yusuf ü Züleyha* gibi dinsel -didaktik mesnevileri vardır. Ününü *Ahmediye* diye tanınan *Pendname*'siyle

AHMET MÜŞTAK BEY Kargılı, türk hekim (?-?).Askeri tıbbiye'yi birincilikle bitirdi. Aynı yerde anatomi dersleri veren Mazhar Paşa'nın yardımcısı oldu. Balkan savaşı'nda tutsak düştü. Meşrutiyet'in (1908)ilanından önce Darülfünun'da tabâkat ül-arz (jeoloji) okuttu. *Dârülfünun ilm-i arz dersleri* (1925) adlı bir kitabı vardır.

AHMET NAFİZ PAŞA, türk devlet adamı, şair (Bursa 1837-İstanbul 1889). Oltu eşrafından Örik ağası Mehmet Sabit Bey'in oğluydu. Öğrenimini yaptığı Bursa'da vilayet meclis-i kebir kalemine kâtip olarak girdi (1850), ticaret mahkemesi başkanlığına yükseldi (1860). Bu son görevini İzmir'de de yaptı (1862). Çanakkale'de Akdeniz Adaları mektupçuluğundan (1867) sonra Aydın ve Tuna vilayetinde aynı görevde bulundu. Muş mutasarrıflığına getirilince kendisine paşalık rütbesi verildi. Erzurum Bidayet mahkemesi başkanlığından emekli oldu. Divan edebiyatı yolunda yazdığı aşk şiirlerini derleyen yapıtı basılmamıştır.

AHMET NAİM → BABANZADE AHMET NAİM.

AHMET NAKKAŞ HİLATİ, türk nakkaş (XIII. yy.). Yaşamına ilişkin bilgi yoktur. Ancak Ahlatlı olduğu, Mengücükoğulları'ndan Ahmet Şah'ın yaptırdığı Divriği Ulu camisi'nde nakkaş olarak çalıştığı bilinmektedir (1228-1229). Bununla ilgili yazıt caminin doğu kapısındadır.

■**AHMET NAKŞİ,** türk minyatür sanatçısı, astrolog, şair (İstanbul XVI. yy. sonu - ? XVII. yy. başı). Yaşamına ilişkin bilgiler Âşık Çelebi'nin tezkiresindedir. Ahırkapı semtinden olan sanatçı, Ahmet I döneminde (1603-1617) Süleymaniye camisi'nin muvakkitliğini de yapmıştı. Taşköprülüzade'nin Osman II'ye sunduğu *Şakaik-i Numaniye* adlı çevirisindeki minyatürleri, XVII.yy. osmanlı sanatının önemli örnekleridir. Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi'nde bulunan bu yapıtta, sanatçının metindeki betimlemelere dayanarak çizdiği, din adamlarının ve bilginlerin düşsel portreleri vardır.

Büyük Larousse

Ahmet Nakşi den
bir minyatür (XVII.yy.)
Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi

AHMET NAZİF EFENDİ Sahaflarşeyhizade, türk biyografi yazarı (İstanbul

tafa Efendi, amcası Sahaflarşeyhizade Esat Efendi'ydi. Müderrislik mesleğine girdi (1830). Takvimhane nezareti vekilliğinde bulundu (1836). Kudüs (1840), Şam (1850), Mekke (1851) kadılıklarından sonra Anadolu kazaskeri oldu. Bayezit II döneminden 1834 tarihine dek nakibüleşraflık görevi yapmış 56 kişinin yaşam öyküsünü, şeyhülislam Ârif Hikmet Bey'in isteği üzerine *Riyaz ün-nukaba* adlı yapıtında derledi. Kaptanpaşaların yaşamöykülerini *Sefinet ül-vüzera* kitabında derledi. *Binbir gece masalları*'nı arapçadan türkçeye çevirdi. *Telhis ül-maani, Risale-i kevakıbî. Talim ül müteallim* çevirilerinden başka bir kafiye sözlüğü, manzum *Seragaz-ı Hıcaz, Surname-i meserret* gibi yapıtları vardır.

AHMET NAZİF PAŞA, türk vezir (İstanbul 1841 -*ay y.* 1905). Cami derslerinden icazet aldı. Özel eğitimle fransızca öğrendi. Maliye mesleğine girdi. Maliye nezareti müsteşarlığına, maliye nazırlığına getirildi (1890). Cevat Paşa'nın sadrazamlığı sırasında vezirliğe yükseltildi. İki kez daha maliye nazırlığına atandı (1897, -1904).

AHMET NECİP, türk tiyatro oyuncusu (İstanbul 1850- *ay.y.* 1898). Batı örneğine uygun tiyatroda sahneye çıkan ilk müslüman sanatçıdır. Güllü Agop'un yönetimindeki Osmanlı tiyatrosu'nda *Ayyar Hamza* oyunuyla sahneye adım attı (1871). Kendisini izleyen Hüsnü Ethem, İsmail Hakkı, Hamdi Efendi gibi oyuncularla, ermeni sanatçıların bozuk söyleyişlerinin yerini doğru ve temiz türkçenin almasını sağladı. 1885'ten sonra Mınakyan topluluğuna geçti. *İdbar ve ikbal* (1874), *Nedamet yahut hırsız evlat* (1875) adlı iki oyunu Osmanlı tiyatrosu'nda sahnelendi.

AHMET NECİP PAŞA, türk müzikçi (İstanbul 1812- *ay.y.* 1883). Yesarizade Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin oğlu. Enderun'da yetişti. Mızıkayı hümayun'da batı müziği, flüt, piyano ve keman öğrendi. 1846'da flütçü olarak Saray bandosu'na girdi. Abdülaziz'in alafranga'ya karşı tutumunu eleştirdiğinden görevinden uzaklaştırıldı. Abdülhamit II'nin tahta geçmesini sağlayan olaylara karıştı, yeni padişah tarafından Mızıkayı hümayun komutanlığına atandı. Rutbesi ferikliğe yükseldi. Abdülhamit II dönemi boyunca milli marş olan ünlü *Hamidiye marşı*'nı besteledi. Teksesli ve çoksesli başka besteler de yaptı. XIX. yy.'a kadarki klasik türk müziği eserlerini notaya aldırarak, doğru bir biçimde günümüze ulaşmalarını sağladı.

AHMET NESİMİ Giritli, soyadı **Sayman,** türk siyaset adamı (? - ? 1958). Paris'te École des sciences politiques'de okurken Jön Türk hareketine katıldı. İttihat ve Terakki cemiyeti merkezi umumi üyeliği, İstanbul mebusluğu (1908-1918), Birinci Dünya savaşı yıllarında ziraat, hariciye nazırlığı yaptı. Brest-Litovsk barış antlaşması'nı imzalamaya giden Osmanlı delegasyonunda görev aldı (1918). İstanbul'un işgali üzerine İngilizler'ce Malta adasına sürüldü (1919-1921). Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı hedefleyen suikast girişimi dolayısıyla tutuklandı (1926); İstiklal mahkemesi'nde yargılandı, aklandı.

AHMET NİYAZİ BEY → NİYAZI BEY Resneli.

AHMET OKTAY, soyadı **Börteçene,** türk eleştirmen, şair (Ankara, 1933). Gazetecilik, TRT'de redaktörlük ve haber müdürlüğü yaptı. Destansı söyleyişe açık şiiri (*Her yüz bir öykü yazar,* 1965-Yeditepe şiir ödülü- vb.) yaşantı ve gözlem kadar yazınsal kaynaklardan da beslenmiştir. Yazar-yapıt-okur ilişkilerini konu edinen deneme-eleştiriler (*Yazılanla okunan,* 1983 vb.) yazdı. Toplumcu-gerçekçi edebiyatı özgür bir anlayışla yorumladı (*Toplumcu gerçekçiliğin kaynakları,* 1986)

AHMET PAŞA Gedik → GEDİK AHMET PAŞA.

AHMET PAŞA Bursalı, türk divan şairi (Edirne ? - Bursa 1497). Murat II döneminde kazaskerlik yapan Veliyettin bin İlyas'ın oğludur. Bursa'da Muradiye medresesi'nde ders verdi, bu şehirde kadılık yaptı. Mehmet II döneminde kazaskerliğe getirildi; padişahın hocası ve musahibi oldu. Vezirlik rütbesi kazandı. İstanbul kuşatmasına katıldı. Sarayda hatırlı bir yeri bulunduğu dönemde padişahın gazabına uğrayarak vezaretten azledildi. Kapatıldığı Kapıcılar odası'nda verilecek ağır bir cezayı beklerken *Kerem kasidesi*'ni yazması suçunun bağışlanmasını sağladı. Orhan ve Muradiye külliyeleri mütevelliliği göreviyle Bursa'ya gönderildi. Daha sonra Sultanönü, Tire ve Ankara sancak beyliklerine atandı. Bayezit II döneminde Bursa sancak beyi oldu. İran şiirinin konularını yerli çizgilerle birleştirmiş, bu şiirdeki mazmunları ustaca türkçeye uygulamıştır. XIII-XIV yy.'larda aruz vezninin kullanışında görülen tutukluklar onun şiirinde artık ortadan kalkmış görünür. Bayezit II'nin isteği üzerine düzenlediği *Divan*'ında halk şiirinin koşma türünü divan şiirine uygulayan murabba'ları özellikle dikkati çeker.

AHMET PAŞA Dukakinzade, türk sadrazam (? - Amasya 1515). İşkodra'da bir dukalık kuran Dukakin ailesinden. Müslümanlığı benimsedi. Yavuz Sultan Selim döneminde vezirliğe yükseldi. Çaldıran savaşı'na katıldı (1514). Savaştan sonra sadrazam oldu. Yeniçerilerin Amasya'da çıkardıkları ayaklanmadan sorumlu tutularak padişah tarafından hançerlendi; ardından idam edildi.

AHMET PAŞA Hersekzade, türk sadrazam (?-? 1517). Hersek dukası Stephan Vukchic'in oğlu. Hersek'in bir bölümünün kendisine bırakılmasını isteyen babası tarafından rehin olarak İstanbul'a gönderildi. Hersek, Osmanlı topraklarına katılınca İstanbul'da kaldı, müslümanlığı benimsedi, Ahmet adını aldı. Enderun'da yetişti. Fatih'in İşkodra seferine (1479) katıldı. Anadolu beylerbeyliğine atandı. Tahta çıkmasına yardım ettiği Bayezit II'nin kızı Hundi Hatun'la evlendirildi. Memluk seferi serdarlığına getirildi (1486), yenildi, tutsak oldu. Bir yıl kadar Kahire'de kaldı. İstanbul'a döndü, yeniden Anadolu beylerbeyi oldu. Mısır'a düzenlenen yeni bir seferde (1488) donanmaya komuta etti. Sadrazamlığa getirildi (1497). Ertesi yıl azledildi. İnebahtı seferine katıldı (1500), limanın ele geçirilmesinde önemli rol oynadı; Venedikliler'le barış yaptı (1502). İkinci kez sadrazamlığa getirildi (1503). Azledildi (1506), aynı yıl Akdeniz de güvenliği sağlama göreviyle kaptanıderyalığa atandı. Üçüncü kez sadrazamlığa getirildi (1511). Bayezit II ile şehzade Selim arasındaki taht çekişmesi sırasında yeniçerilerce sadrazamlıktan çekilmeye zorlandı. Selim I (Yavuz) tahta çıktıktan sonra dördüncü kez sadrazam oldu (1512). Çaldıran seferine katıldı (1514). Yeniçerilerin yağmacılığından sorumlu tutularak azledildi. Beşinci kez sadrazamlığa getirildiyse de (1515), sekiz ay sonra yeniden azledildi. Bir süre Yedikule zindanında tutuklu kaldıktan sonra bağışlandı, Bursa muhafızlığına atandı.

AHMET PAŞA hain, türk vezir (?-? 1524). Enderun'da yetişti. Mirialem, yeniçeri ağası oldu. Belgrad seferine (1521) Rumeli beylerbeyi olarak katıldı. Üçüncü vezirliğe yükseltildi (1521). İkinci vezirlikle Rodos seferine serdar atandı (1522). Pıri Mehmet Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirilmeyi beklerken, Hasodabaşı İbrahim Paşa'nın bu göreve getirilmesini sindiremedi. Mısır valiliğine atandı (1523). Mısır'daki Çerkezler'le birleşerek başkaldırdı. Kahire kalesini ele geçirdi. Hükümdarlığını ilan etti. Melik Mansur Sultan Ahmet sanıyla hutbe okutarak pa-ra bastırdı (1524). Vezir atadığı Mehmet Bey'in padişaha bağlı kalarak, onu öldürmeye kalkışması üzerine Beni Bekr kabilesine sığındı. Bir süre sonra ele geçirilerek öldürüldü.

AHMET PAŞA Kara, türk sadrazam (?-İstanbul 1555). Enderun'da yetişti. Yeniçeri ağası, Rumeli beylerbeyi oldu. Macaristan seferinde (1543) kaleler aldı. Üçüncü vezirliğe yükseltildi. İran seferinde (1545), doğu sınırına serdar atandı. Kemah yakınlarında İranlılar'ı yendi (1549). Gürcistan harekâtını yönetti. Tortum, Nacah, Akçakale, Mirahor kalelerini aldı (1550). Macaristan serdarlığına getirildi (1552). Temeşvar, Lıppa, Szolnok kalelerini aldı. İkinci vezir olarak katıldığı ikinci İran seferinde sadrazamlığa getirildi (1553). İranlılar'ın Nahçıvan, Karabağ çevresine yaptıkları saldırıları önledi. Osmanlı-İran antlaşması (1555) sadrazamlığı döneminde imzalandı. Sefer dönüşü, şehzade Mustafa'yı desteklediği savıyla idam edildi.

AHMET PAŞA Cenabi, türk beylerbeyi (?-Ankara 1562). Haremi hümayun'da yetişti. Çaşnıgirbaşı, Anadolu beylerbeyi oldu. Bu görevdeyken öldü. Adına Ankara'da bir camiyle türbe yapıldı.

AHMET PAŞA Semiz, türk sadrazam (? - İstanbul 1580). Enderun'da yetişti. Yeniçeri ağası, Anadolu beylerbeyi oldu (1558). Rumeli beylerbeyiyken Mihrimah Sultan'ın kızı Ayşe Sultan'la evlendi. Vezirliğe atandı. Kanuni'nin cenazesini Belgrad'dan İstanbul'a getirdi. Rumeli serdarıyken Dalmaçya kıyılarında Budua (Budva), Antivan (Bar) ve Dulcigno (Ülgün) kalelerini aldı (1571). Ayaklanan Boğdan voyvodasını yenilgiye uğrattı (1574). İkinci vezirliğe getirildi. Sadrazam oldu (1579).

AHMET PAŞA Dalgıç, Çavuş, Ağa, türk mimar ve beylerbeyi (? - Gönen 1608). Mimar Sinan'ın en ünlü öğrencilerindendir. Davut Ağa'nın ölümünden sonra başmimar oldu (1598-1603). Onun başlattığı Yeni cami'nin ve Ayasofya'daki Murat III türbesinin yapımını sürdürdü. Türbenin sedef kakmalı ahşap kapı kanatlarında da sanatçının sedefkâr olarak imzası bulunmaktadır. Ahmet I'in isteğiyle Ayasofya'daki Mehmet III türbesini yaptı. Mehmet Ağa'nın başmimarlığa getiril-

Ahmet Necip

Ahmet Paşa, Dalgıç. Çavuş. Ağa yapıtı Mehmet III türbesi, *Sultanahmet-İstanbul*

Büyük Larousse

Dalgıç **Ahmet Paşa**'nın yaptığı Mehmet III türbesinin girişi

mesinden sonra paşa rütbesiyle Silistre beylerbeyliğine atandı. Bu görevi sırasında Silivri köprüsünün bina eminliğini üstlendi. Vezir Nakkaş Hasan Paşa ile birlikte Kalenderoğlu ayaklanmasını bastırmakla görevlendirildi. Gönen yakınındaki savaşta yenildi, savaş alanında öldü.

AHMET PAŞA Ekmekçizade, türk vezir (Edirne ? -İstanbul 1618). Maliye mesleğine girdi, başdefterdar oldu (1606-1613). Rumeli, Karaman, Halep valiliklerinde bulundu. Sadaret kaymakamlığı yaptı (1615), başarılı olamadı.

AHMET PAŞA Nişancı, türk devlet adamı (İstanbul ?- *ay.y.* 1622). Yeniçeri ağalığı, Mısır valiliği yaptı. Nişancılığa atandı (1618). Genç Osman Lehistan seferine çıktığında İstanbul kaymakamlığına getirildi (1621). Askerin ulufesini geciktirince konağı taşlandı. Genç Osman olayında *(Hailei Osmaniye)* başını isteyen ayaklanmacılardan kaçarak kurtuldu.

AHMET PAŞA Hafız → HAFIZ AHMET PAŞA.

AHMET PAŞA Küçük Hasan Beyzade, türk tarihçi, devlet adamı (? -İstanbul 1637). Tezkireci olarak Eğri (1595), Varat (1598), Uyvar (1599) seferlerine katıldı. Reisülküttaplık, baştezkirecilik yaptı. Anadolu defterdarı oldu (1609). Karaman, Tuna, Halep defterdarlıklarında, Karaman, Kefe beylerbeyliklerinde bulundu. *Hasan Beyzade tarihi* adlı yapıtının ilk bölümü *Tac üt-tevarih*'in bir özeti niteliğindedir. İkinci bölüm, Kanuni Sultan Süleyman'dan başlayarak Murat IV dönemi ortalarına değin gelir Tarihi, Peçevi, Kâtip Çelebi ve Naima tarihlerine kaynak olmuştur. *Hamdi* ve *Ahmet* mahlaslarıyla şiir de yazmıştır.

Ahmet Rasim

AHMET PAŞA Hezarpare, türk sadrazam (İstanbul ? -*ay.y.* 1648). Maliye mesleğine girdi. Vezirlikle başdefterdar (1646), sadaret kaymakamı (1647) oldu. Salih Paşa'nın yerine sadrazamlığa atandı (1647). Sultan İbrahim'in iki yaşındaki kızıyla nikâhlandı. Padişaha yaranmak için cephelerdeki yenilgi ve bozgunları gizledi. Samur ve amber vergisi koyması hoşnutsuzluk yarattı. Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan ayaklanma sırasında parçalandığından "hezarpare" diye anıldı.

AHMET PAŞA Voynuk, türk kaptanıderya (?-Suda, Girit, 1649). Bostancı ocağında yetişti. Çanakkale muhafızıyken kaptanıderyalığa atandı (1648). Çanakkale boğazındaki Venedik ablukasına karşın Girit'e yardım götürmek üzere Akdeniz'e çıkmayı başardı. Foça yakınlarında Venedik donanmasıyla savaştı, yardımı Girit'e ulaştırdı. Suda kalesini kuşattı. Kaleye yaptığı bir hücum sırasında şehit oldu.

AHMET PAŞA Tarhuncu → TARHUNCU AHMET PAŞA

AHMET PAŞA Seydi, türk kaptanıderya (Sıvas-? 1661). Köle olarak satıldığı Mısır'da silah kullanmada ustalaştı, "Seydi" lakabını aldı. İstanbul'a getirilerek Saray'a alındı. Çaşnigirbaşı, Tortum sancakbeyi oldu. Maraş (1654), vezirlikle Anadolu (1655) beylerbeyliklerine atandı. Vali atandığı Şehrizor'a halkın direnmesi yüzünden giremedi. Çanakkale boğazı muhafızlığına atandı. Venedikliler'e karşı yiğitçe çarpıştığından "deli türk" lakabıyla anıldı. Silistre valisiyken kaptanıderyalığa getirildi (1656). Sadrazamlıkta gözü olduğu gerekçesiyle dört ay sonra azledildi. Bosna seraskerliğiyle İstanbul'dan uzaklaştırıldı, idam edildi.

AHMET PAŞA Melek → MELEK AHMET PAŞA.

AHMET PAŞA Cebeci → CEBECİ AHMET PAŞA.

AHMET PAŞA Ankebud, türk vezir (? - Hanya 1680). Enderun'da eğitim gördü. Mirahurluk, sancakbeyliği yaptı, Budin valiliğinde, Çanakkale boğazı muhafızlığında bulundu. Sadaret kaymakamı oldu (1567). Karaman valiliğine, Girit serdarlığına (1661) gönderildi. Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, Girit'e gelene kadar bu son görevde kaldı. Kandiye'nin ele geçirilmesinde yararlık gösterdi. Girit valiliğine atandı. Azledildi (1671), emekli oldu.

AHMET PAŞA Kalaylıkoz, türk sadrazam (Kayseri 1638 - İnebahtı 1715). Saray'da yetişti. Cidde, Van valiliği yaptı. Vezirlikle kaptanıderyalığa atandı (1688-1690). Trabzon, Sıvas, Kıbrıs valiliklerinden sonra İstanbul kaymakamlığına getirildi (1693). Trabzon valisiyken Azak kalesinin Ruslar'ın eline geçmesini önleyemedi (1697). Bu olaydan sonra idam edilmek korkusuyla üç yıl kadar gizlendi. Bağışlanarak, Kandiye valiliğine atandı. Sadrazam oldu (1704). Üç ay sonra azledilerek Limni'ye sürüldü. Hanya (1705), İnebahtı (1706) muhafızlığına atandı. Hakkındaki şikâyetler üzerine İstanköy'e sürüldü (1706). Bir kez daha bağışlanarak Kandiye valiliğine getirildi (1710). Kiliselerden gümüş eşya istemesi üzerine yeniden İstanköy'e gönderildi, bir süre sonra İnebahtı muhafızlığına atandı (1712). Yeniden Trabzon valiliğine getirildiyse de göreve başlayamadan öldü.

AHMET PAŞA Kavanoz, Şöhraplı, türk sadrazam (? 1655-İnebahtı 1705). Kısa boylu ve şişman olduğundan Kavanoz; Şöhrap Mehmet Paşa'nın adamı olduğu için de Şöhraplı diye anılır. Enderun'da yetişti. Sayda, Basra, Musul valiliklerinde bulundu. Amcazade Hüseyin Paşa'nın kızıyla evlendi. Edirne* vakasında ayaklanmacıların desteğiyle sadrazam oldu (1703). Üç ay sonra azledilerek Sakız'a sürüldü. İnebahtı muhafızlığına atandı (1704). Bu görevdeyken öldü.

AHMET PAŞA Humbaracı → HUMBARACI AHMET PAŞA.

AHMET PAŞA, türk vezir ve komutan (İstanbul 1700'e doğr.-Bağdat 1747). Bağdat valisi Eyüplü Hasan Paşa'nın oğlu. Babasının etkisiyle on beş yaşındayken Şehrizor ve Kerkük valiliğine getirildi (1715). On dokuz yaşında vezir oldu (1719). İran seferinde ölen babasının yerine Bağdat valiliğine atandı. Hamedan'ı aldı (1724). Afgan emiri Eşrefşah'a yenilmesine karşın (1726) imzaladığı Hamedan antlaşması ile (1727) Kirmanşah, Revan, Nahçıvan, Tebriz osmanlı topraklarına katıldı. İran seferine çıktı. Kurıcan zaferini kazandı (1731). Ancak savaşın sürmesi üzerine Hamedan antlaşması'nda elde edilen toprakları İran'a bırakan bir antlaşma imzaladı (1732). Nadir Şah'ın kuşattığı Bağdat'ı savundu. Bağdat'a ek olarak Basra valiliği de kendisine verildi (1733). Bir süre sonra bu görevden alınarak (1734) Halep, ardından Rakka'ya vali atandı. Nadir Şah'ın yeniden saldırıya geçmesi üzerine İran seraskerliğine getirildi (1735). İkinci kez Bağdat valiliği yaptı. Sonraları Bağdat'a vali olarak atanmaları gelenek halini alan Bağdat kölemenleri, onun kölelerinden sağlanırdı.

AHMET PAŞA Şehla, Hacı, türk sadrazam (Foça ? -Halep 1753). Amcası Cidde valisi Hacı Ebubekir Paşa'nın kethüdalığını yaptı. Sarayda çeşitli görevlerde bulunduktan sonra Mirahuri evvel oldu. Vezirlikle Aydın muhassıllığına gönderildi (1738). Sadaret kethüdası (1739), nişancı atandı. Sadrazamlığa getirildi (1740). Sınır olaylarına gereken önemi vermediği gerekçesiyle azledilerek Rodos'a sürüldü (1742). İçel sancağı arpalık verilerek Rakka ve çevresindeki eşkıyanın cezalandırılmasıyla görevlendirildi (1743). Sayda valiliği yaptı. Anadolu valisi ve Kars seraskeri oldu (1744). Kars önlerine gelen Nadir Şah'a karşı başarılı bir savunma savaşı verdi (1744). Diyarbakır (1747), Mısır (1748), Adana (1750), Halep (1752) valiliklerinde bulundu.

AHMET PAŞA Kâmil, türk vezir (Belgrad ? -Resmo 1763). Kâmil takma adını Osman III'ten aldı. Sokullu Mehmet Paşa soyundandır. Defterhanede yetişti. Başdefterdar (1751-53), reisülküttap (1755), sadaret kethüdası oldu. Sadrazam Yirmisekiz Çelebizade Mehmet Sait Paşa tarafından vezirlikle Selanik valiliğine gönderildi. Hanya, Bosna, Mısır, Kandiye valiliklerinde bulundu. İkinci kez Hanya valiliğine giderken yolda öldü.

AHMET PAŞA Seyit, türk vezir (? - Erzurum 1798). Vezir rütbesiyle Girit (1782), Silistre (1785) valilikleri yaptı. Mustafa III' ün kızıyla evlendi (1786). Rumeli valisi oldu (1789). Boğaz muhafızlığı (1790), Yenişehir mutasarrıflığı, Sıvas ve Erzurum valiliklerinde bulundu.

AHMET PAŞA Cezzar → CEZZAR AHMET PAŞA.

AHMET PAŞA Laz, türk sadrazam (Trabzon ? - Erzurum 1819). İbrail yöneticiliği sırasında gösterdiği yararlıklardan ötürü mirahur payesine yükseltildi. Rumeli'de asker sürücülüğü yaptı. Şakir Ahmet Paşa'nın önerisiyle sadrazamlığa getirildi (1811). Rusçuk'un Ruslar'dan geri alınmasını sağladı. Bükreş antlaşması'nın imzalanmasından sonra azledildi (1812); Bursa'ya sürüldü. Anadolu, Halep, Erzurum valiliklerinde bulundu.

AHMET PAŞA Pabuççu, türk kaptanıderya (Rize 1760-İstanbul 1830). İstanbul'a geldiğinde pabuççuluk yaptığından Pabuççu diye tanındı ve anıldı. Tersanede çalıştı, başçavuşluğa yükseldi. Başağa.tersane kethüdası oldu. Yeniçeriliğin kaldırılmasında (Vakai hayriye) gösterdiği yararlığa karşılık kapıcıbaşılık rütbesiyle Galata, ardından liman nazırlığına atandı. Beylerbeyiliğe yükseltilerek kaptanıderya oldu (1828). Donanmayı Karadeniz'e çıkardı, bir rus gemisini esir alarak döndü. Ancak üç ambarlı Mahmudiye kalyonunu Akıntıburnu'nda karaya oturttuğu için üzüntüden hastalandı, öldü.

AHMET PAŞA, türk asker (? -Şam 1860). Harbiye'yi bitirdi ve Osmanlı ordusunun ilk kurmay subaylarından biri oldu. Birkaç arkadaşıyla Viyana'ya askeri eğitime gönderildi (1837). Mektebi harbiye nazırlığına atandı. Kırım savaşı'nda önce Anadolu, sonra Rumeli ordusunun kurmay başkanlığını yaptı. Çatana zaferinin (1854) kazanılmasında önemli rol oynadı, rütbesi müşirliğe yükseltildi (1854). Rumeli valiliğine getirildi (1856). Arabistan ordusu müşirliğine ve Şam valiliğine atandı (1857). Lübnan ve Şam'da müslümanlarla hıristiyanlar arasında çıkan çatışmada ihmali bulunduğu gerekçesiyle yargılandı, suçlu görüldü, kurşuna dizildi.

AHMET PAŞA Kayserili → KAYSERİLİ AHMET PAŞA

AHMET PAŞA Şeker, türk ressam (İstanbul 1841 -*ay.y.* 1907). Asıl adı Ahmet Ali. Küçük yaşta sınavla Tıbbiye mektebi'ne girdi (1855). Okulda resim yapma

konusundaki yeteneğiyle dikkati çekti ve resim öğretmenliği yardımcılığına getirildi. Tıbbiye'den ayrılarak Harbiye'ye geçti. Kendisi de bir ressam olan Abdülaziz'in buyruğuyla resim öğrenimi için Paris'e gönderildi (1864). Paris Güzel sanatlar okulu'na girdi. Oryantalizm akımının başta gelen temsilcilerinden Gustave Boulanger'nin, Doğu'yu çok iyi tanıyan (1854'te Türkiye'ye gelmişti) Jean-Leon Gerome'un atölyelerinde çalıştı. Yapıtları Paris'te açılan devlet sergisi *Salon*'a kabul edildi (1869, 1870). Okulunu üstün başarıyla, *Roma ödülü*'nü de kazanarak bitirdi (1870). Okulu tarafından üç aylığına Roma'ya gönderildi. Türkiye'ye dönüşünde kolağası rütbesiyle Sanat mektebi'nin resim öğretmenliğine getirildi (1871). Rüştiyelerde de resim dersleri verdi. Türkiye'de ilk resim sergisi, öğretmenlik yaptığı Sultanahmet'teki Sanat mektebi'nin bir salonunda onun tarafından açıldı (27 nisan 1873). Sergide birçok türk ve yabancı ressamın eserleri yer aldı. Bunu, Darülfünun salonlarında düzenlediği ikinci bir karma sergi izledi (1 temmuz 1875). Sanayi-i nefise mektebi'nin kuruluşunda, okulun yöneticiliğine getirilen Osman Hamdi Bey ile birlikte etkin rol oynadı. Bir ara Abdülaziz'in yaverliğini yaptı. Rütbesi ferikliğe kadar yükseldi (1890). Saray'da yabancı konuklar teşrifatçılığına getirildi (1895).

Şeker Ahmet Paşa, Osman Hamdi ve Süleyman Seyyit ile birlikte Batı sanatına dönük türk resminin öncüleri arasında yer alır. Daha çok peyzaj ve natürmort türlerinde yapıt verdi. Bazı manzaralarında kullandığı figürleri, doğanın görkemini vurgulamak için çok küçük boyutlarda işledi. Avrupa'ya gitmeden önce yaptığı *Tepe üzerindeki kale* ve *Talim yapan erler* adlı yapıtları, resim bilgisinden yoksun, naif bir yaklaşımın ürünleridir. Paris'te kaldığı sırada yakınlık duyduğu Courbet'nin etkisiyse, *Orman* ve *Geyikli* peyzaj adlı yapıtlarında açıkça görülür. Şeker Ahmet Paşa, türk resminde, minyatürden yağlıboyaya geçildiği bir aşamada, ışık-gölge biçimselliğine ve ölçülü bir oylum anlayışına dayanan realist bir biçem geliştirerek, bir sonraki kuşağa bir başlangıç sağlamıştır. Yapıtları yurt içinde ve dışında çeşitli müze, galeri ve koleksiyonlardadır. Başlıcaları: *Natürmort, Peyzaj, Kendi portresi, Geyikli peyzaj, Talim yapan erler, Tepe üzerindeki kale, Orman, Manolya ve meyveler.*

AHMET PAŞA Abuk › ABUK AHMET PAŞA

AHMET PAŞA, Tunus beyi (1929-1942). 1882'de Muhammet es-Sadık'ın yerine geçen Ali Paşa'nın üçüncü oğlu, 1902-1906 arasında kral olan Muhammet el-Hac'ın kardeşi. 1923'te, kardeşi İsmail'in yerine veliaht, 1929'da da, Muhammet el-Habib'in yerine Tunus beyi oldu.

AHMET RAKIM EFENDİ, türk hattat (XIX. yy.). Yaşamına ilişkin bilgi azdır. Hattat Haşim Efendi'nin öğrencilerinden olan sanatçının girift yazıda usta olduğu ve kımı rüştiyelerde hocalık yaptığı biliniyor. Habib Efendi'nin "Küçük Rakım" diye söz ettiği sanatçının, İstanbul Hırka-i Şerif camisi'nde bir besmelesi vardır. Ayrıca beş şifai şerif ve birçok delail yazdı.

AHMET RASİM, türk yazar, gazeteci (İstanbul 1864 - *ay.y.* 1932). Kıbrıs'tan gelerek Ermenek'e yerleşmiş posta-telgraf memuru Bahattin Efendi'nin oğlu. Ahmet Rasim doğduğunda annesiyle babası birbirinden ayrılmış bulunuyordu. Güç koşullar içinde, annesinin fedakârlıklarıyla yetişen Ahmet Rasim, eniştesi tarafından korundu. *Falaka* yapıtında konu edineceği Sarıgüzel semtindeki Hafızpaşa mektebi'nden yediği dayak yüzünden alındı, eniştesinin ölümü üzerine de Dürüşşafaka'ya girdi (1876). Buradaki öğrenimini tamamladıktan (1883) sonra kısa bir süre Telgraf nazareti'nde kalem'de memur olarak çalıştı. Tercüman-ı hakikat'ta yayımlanan fransızcadan çevirileriyle yazı yaşamı başladı. Ceride-i havadis'e çevirmen oldu (1884), telgrafhanedeki görevinden ayrıldı ve kendini bütünüyle yazarlığa verdi. Tercüman-ı hakikat yazı ailesine katıldı (1885). Mektebi behrami'de, Kamanto musevi okulu'nda öğretmenlik yaptı. Cumhuriyet döneminde, 1927'den ölümüne dek süren İstanbul milletvekilliği dışında, yazarlıktan başka bir işi olmadı. 1891'den başlayarak Servet-i fünun, Mektep, Maarif, Hazine-i fünun gibi dergilerde fen ve edebiyat çevirileri yaparken öyküler, fıkralar, şiirler, sanatlı düzyazı örnekleri de yayımladı. 1894'te İkdam gazetesi yazarları arasına katıldı. Edebiyat-ı Cedide hareketine cephe aldı. Malumat'ta bu yenilikçi edebiyat hareketini eleştiren yazıları çıktı, eski şiiri savundu. İrtika, Musavver fen ve edep (1899) dergilerinin yazarı olarak, dilde sadeleşmeyi savunan yazarlar kuşağına da eleştiriler yöneltti. Sabah gazetesinde, İkinci meşrutiyet'ten sonra bu gazeteyle birlikte Musavver Muhit, Şûra-yı ümmet, Resimli kitap, Donanma dergilerinde; Birinci Dünya savaşı sırasında Tasvir-i efkâr'da, Mütareke yıllarında Yeni gün, Vakit gazetelerinde çalıştı. Sorumlu müdürü olduğu Yeni gün'de Vahdettin aleyhindeki yayın yüzünden tutuklanarak divanıharbe verildi. Cumhuriyet döneminde Cumhuriyet, Akşam gazetelerinde yazdı. Son günlerinde K harfine kadar getirdiği geniş oylumlu bir türkçe sözlük üzerinde çalışıyordu. Ahmet Mithat Efendi geleneğiyle beslenmiş, öğretici bir halk yazarıydı. Daha ilk yapıtlarından başlayarak bilim ve teknik (*Fonograf*, 1885; *Elektrikiyet-ı sakıne*, 1885; *Elektrik*, 1887; *Teşekkül-i cihan*, 1887 vb.), tarih (*Tarih-i muhtasar-ı beşer*, 1887; *Resimli ve haritalı osmanlı tarihi*, 4 cilt, 1910-1912; *İki hatırat, üç şahsiyet*, 1916; *İstibdattan hâkimiyet-i milliyeye*, 2 cilt, 1924-1925), Uygarlık tarihi (*Terakkiyat-ı ilmiye ve beşeriye*, 1887; *Arapların terakkiyat-ı medeniyesi*, 2 cilt, 1887; *Eski Romalılar*, 2 cilt, 1887-1889) konularında ürünler vermiştir. Çoğu, ilkokullar için yazılmış abece, yazım, okuma kitabı, dilbilgisi, tarih, sağlık, matematik konularında 30 kadar yapıtın sahibidir. Gazete fıkraları ve makaleleri, öğretici niteliği yanında İstanbul'da halkın sürdürdüğü yaşama tanıklık eden, gelenek ve görenekleri canlandıran, kentin türlü semtlerini, alışveriş yerlerini, eğlence yerlerini, taşıtları, her sınıftan, her meslekten insanları anlatan ürünlerdir (*Şehir mektupları*, 1896; *Eşkâl-i zaman*, 1918; *Gülüp ağladıklarım*, 1926). Eğlence yerleri (*Fuhş-i atik*, 2 cilt 1922), edebiyat ve basın dünyası (*Muharrir, şair, edip*, 1924) bu kitaplarında sergilenir. Türk basın tarihiyle ilgili bir araştırması da vardır (*İlk büyük muharrirlerden Şinasi*, 1927). Kimi kitaplarında (*Muharrir bu ya*, 1927) ilgilendiği belli başlı konular bir araya gelmiştir. Aile yaşamını, kadın-erkek ilişkilerini ele alan hikâye ve kısa romanları (*İlk sevgi*, 1890; *Bir sefilenin evrak-ı metrûkesi*, 1891; *Leyal-i ıstırap*, 1891 vd.), eski tarz duyarlıklı şiirleri türk edebiyatının gelişim çizgisinin dışındadır. Dürüşşafaka'da Zekâi Dede'den öğrenim görerek müzikle de ilgilenmiş ve bazılarının sözlerini de kendisinin yazdığı 60'ı aşkın şarkı (Suzinak: *Pek revâdır sevdiğim ettiklerin;* segâh: *Benim sen nemsin ey dilber;* Bayatiaraban: *Gözümde işvenümâdır hayal-i bibedeli* vd.) bestelemiştir.

AHMET RASİM PAŞA, türk devlet adamı (İstanbul 1826 - *ay.y.* 1897). Babıâli tercüme odası'na girdi (1844). Çeşitli devlet hizmetlerinde bulundu. Vezirliğe yükseltildi (1868). Yanya, Tuna, Trabzon, İşkodra, Konya, Aydın valiliklerinde bulundu. Kısa bir süre İstanbul şehreminliği yaptı (1878). Trablusgarp valiliğine atandı (1881). Şûrayı devlet üyeliğine getirildi (1896).

AHMET RATİP PAŞA, türk kaptanıderya (Yenişehir, Mora, 1711-Mora 1758). Sadrazam Topal Osman Paşa'nın oğlu. Babasının İran savaşı'nda (1733) şehit düşmesi üzerine, kendisine vezirlik rütbesi verildi. Mora muhassılı (1735), Rumeli beylerbeyi (1740) oldu. Ahmet III'ün kızlarından Ayşe Sultan ile evlendi (1740). Kaptanıderyalığa getirildi (1743-1744). Mora, Rumeli, Eğriboz, Aydın, Tırhala, Vidin, Yanya valiliklerinde bulundu. Şiirle de uğraşmıştır.

Büyük Larousse

Ahmet Paşa Şeker
Manzara.
Resim Heykel müzesi

AHMET REFİK, türk asker (?- Kişinev, Romanya, 1930). Harp okulu'nu, Harp akademisi'ni bitirdi. Gizli İttihat ve Terakki cemiyeti'ne girdi, sonra muhalefete geçti. Ulusal kurtuluş hareketine karşı çıktı. Nigehban cemiyeti askeriyesi'nde yer aldı (1919). Hilafet ordusu'nun (Kuvayı inzibatiye) kurmay başkanlığını üstlendi. Kurtuluş savaşı'nın başarıya ulaşması üzerine Bulgaristan'a sığındı, sonra Romanya'ya geçti. Yüzellilikler listesine alındı (1924).

AHMET REFİK, soyadı **Altınay,** türk tarihçi ve yazar (İstanbul 1880- *ay.y.* 1937). Harbiye'yi bitirdi (1898). Askeri okullarda coğrafya, fransızca dersleri verdi. İkinci meşrutiyet'in ilanından sonra Harbiye mektebi tarih öğretmenliğine atandı. Tercüman-ı hakikat, Millet gazetelerinin başyazarlığını yaptı. İkdam gazetesinde yayımladığı tarihe ilişkin yazıları büyük ilgi uyandırdı. Genelkurmay başkanlığı yayın şubesine atandı (1909). Askeri mecmua'yı yönetti. Aynı yıl Tarihi osmani encümeni'ne sürekli üye seçildi. Balkan savaşı sırasında askeri sansür kurulu müfettişliğini yürüttü. Savaş sonrasında askerlik mesleğinden emekli oldu (1912). Birinci Dünya savaşı'nda yeniden orduya alındı. Ermeni sorunuyla ilgili incelemeler yapan yabancı gazetecilerle birlikte Doğu Anadolu'ya gitti; *Kafkas yollarında* (1919) adlı kitabında izlenimlerini yazdı. Savaştan sonra Darülfünun'da osmanlı tarihi okuttu (1918). Türk Tarih en-

Ahmet Refik Altınay

Ahmet Paşa Şeker
Kahvaltı tepsisi
Resim Heykel müzesi

cümeni başkanlığına atandı (1924). Üniversite reformundan sonra (1933) açıkta kaldı. Edebiyat fakültesi mecmuası, Türk tarih encümeni mecmuası, Harb mecmuası, Yeni mecmua ve Hayat dergilerinde yayımladığı yazı ve belgeler, osmanlı tarihi açısından önemlidir. Bilimsel çalışmaları yanında, sade bir dil ve akıcı bir üslupla kaleme aldığı tarih yazıları ve yapıtları geniş bir okur kitlesinin ilgisini çekti. Yüzü aşkın kitap ve çeviri yayımladı. Başlıca yapıtları: *Büyük tarihi umumi* (1912, altı cilt), *Köprülüler* (1915, iki cilt), *Lale devri* (1915) *Memalik-i Osmaniye'de Demirbaş Şarl* (1916), *Kadınlar saltanatı* (1916-1923, dört cilt), *İki komite-İki kıtal* (1919), *Türkiye tarihi* (1923), *İstanbul hayatı* (1930-1935, dört kitap). [→ Kayn.]

AHMET REMZİ AKYÜREK → AKYÜREK AHMET REMZİ.

Ahmet Remzi Paşa Rodoslu
Tıp tarihi müzesi

AHMET REMZİ PAŞA Rodoslu, Ahmet Ali Paşa da denir, türk hekim (Rodos ? - İstanbul 1889/1890). Askeri tıbbiye'yi bitirdi (1858/1859). Müfredat-ı tıp muallimi oldu. Cemiyeti tıbbiyei osmaniye'nin kurucuları arasında yer aldı, başkanlığını yaptı. Tıbbiyede öğretimin türkçe yapılması için çalıştı. Ders nazırı oldu, ferikliğe yükseldi. Peşte'de, uluslararası tıp kongresinde (1871) veremin bulaşıcı bir hastalık olduğunu savundu. Bundan dolayı kongrenin onursal başkanlığına seçildi. Reçetelerin türkçe yazılması için çaba gösterdiyse de karşı görüşte olanların çokluğu yüzünden başarı sağlayamadı. Kendisiyle ilgili olarak macarca bir kitap yazıldı. Tıp konusunda birçok çevirisi vardır. En ünlüleri *Müfredat-ı tıp* (Bouchardart'dan çeviri, 2 c., 1873) ve *Zeyl-i müfredat*'tır.

AHMET RESMİ EFENDİ, Resmolu da denir, türk devlet adamı, tarihçi (Resmo, Girit, 1700-İstanbul 1783). Öğrenimini İstanbul'da tamamladı. Reisülküttap Mustafa Efendi'nin yanına girdi, damat oldu. Çeşitli devlet görevlerinde bulundu. Mustafa III'ün tahta çıkışını bildirmek üzere Viyana'ya gönderildi (1757). Maliye tezkirecisi (1758), Anadolu muhasebecisi (1762) oldu. Elçilikle Berlin'e gitti (1763). Dönüşünde tersane eminliği, ruznamçecilik yaptı. Sadaret kethüdalığına atandı (1771). Küçük Kaynarca antlaşması (1774) görüşmelerine başdelege olarak katıldı. Başlıca yapıtları: *Hadikat ür-rüesa* ya da *Sefinet ür-rüesa* (reisülküttapların yaşamöyküleri), *Hamilet ül-kübera* (darüssaade ağalarının yaşamöyküleri), *Hülasat ül-itibar* (1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı). (→ Kayn.)

AHMET REŞİT → REY AHMET REŞİT.

AHMET REŞİT EFENDİ, türk şeyhülislam (İstanbul 1758 - *ay.y.* 1834). Medrese öğrenimi gördü. Müderrislik, kadılık yaptı. Anadolu kazaskeri (1816), iki kez Rumeli kazaskeri (1817, 1821), şeyhülislam (1822) oldu. 1823'te azledildi.

Ahmet Rıza
Deniz müzesi kütüphanesi

Büyük Larousse

AHMET REŞİT EFENDİ, nakibüleşraf (İstanbul 1762 - *ay.y.* 1839). Rumeli kazaskeri Tatarcıkzade Abdullah Efendi'nin oğlu. Kudüs (1801), Kahire (1807) kadılıklarında bulundu. Anadolu (1821), Rumeli (1827) kazaskeri oldu. Daha sonra atandığı nakibüleşraflıktan istifa etti (1832).

AHMET RIDVAN Tütünsüz ya da **Biduhan Ahmet Bey,** türk şair (Ohri ?- Edirne 1528-1539 arası). Anadolu ve Rumeli'nin değişik yerlerinde sancakbeyliklerinde bulundu. Tüm şiirlerini kapsamayan *Divan*'ından başka çoğunu Bayezit II adına yazdığı *İskendername, Hüsrev ü Şirin, Leyla vü Mecnûn, Rıdvaniye, Mahzen ül-esrar* ve *Heft peyker* gibi mesnevileri vardır. Kimi yapıtları *Hayati* mahlaslı bir şairin aynı adları taşıyan mesnevileriyle benzerlik gösterir.

AHMET RIFAT EFENDİ Yağlıkçızade, türk tarihçi (Isparta ? - İstanbul 1895). Bahriye muhasebeciliğinde (1868), Girit

Selanik defterdarlıklarında bulundu. Mali ıslahat komisyonu'nda, Şûrayı devlet'te görev aldı. Yedi ciltlik *Lugat-ı tarihiye ve coğrafiye* (1881) adlı yapıtı, özellikle yer adları açısından önemlidir. Ayrıca *Nakd üt-tevarih* (1879) adıyla kronolojik bir dünya tarihi vardır.

AHMET RIZA, türk siyaset adamı (İstanbul 1859 - *ay.y.* 1930). Galatasaray sultanisi'ni, Grignon (Paris) Ziraat mektebi'ni bitirdi. Bursa İdadii mülkı müdürü, ardından maarif müdürü oldu. Fransız devrimi'nin 100 yılı dolayısıyla açılan sergiye katılmak üzere gönderildiği Paris'te görevinden istifa etti. Fransız pozitivistlerinden Pierre Laffitte'in derslerini izledi. Jön Türk hareketine katıldı. Sonradan İttihat ve Terakki adını alan İttihadı Osmani cemiyeti'nin Paris şubesi başkanlığını üstlendi. Cemiyetin ilk resmi yayın organı Meşveret'i ve fransızca eki *Mechveret supplément français*'yi çıkardı (1895). Mızancı Murat ve çevresinin serhafiye Ahmet Celalettin Paşa ile yaptıkları Contraxeville anlaşmasını tanımadı. Abdülhamit II'ye karşı uzlaşmaz muhalefetini, her türlü engellemeye karşın, sürdürdü. Birinci Jön Türk kongresinde (1902) yabancı müdahalesini savunan Sabahattin Bey grubuna karşı ademimüdahale yanlısı milliyetçi grubun önderi oldu. Terakki ve İttihat cemiyeti'nin kuruluşuna öncülük etti (1902). Şûra-yı ümmet gazetesini yönetti (1902-1906). Hareketin Bahaettin Şakir Bey tarafından devrimci yapıda yeniden örgütlenmesini kabul etti. 1906'da yazdığı *Vazife ve mesuliyet: asker* adlı kitapçığında ordunun devrimdeki yerinin kuramsal açıklamasını yaptı. İkinci Jön Türk kongresine katıldı (1907). Terakki ve İttihat'ın Selanik'teki Osmanlı Hürriyet cemiyeti ile birleşmesinden sonra, görünürdeki liderliğine karşın, etkisini yitirdi. 1908 Meşrutiyeti'nden sonra ülkeye döndü, İstanbul mebusu seçildi. Hürriyetçiler arasındaki büyük saygınlığı dolayısıyla Meclisi mebusan başkanlığına getirildi. Komitacı yöntemleriyle bağdaşamadığı İttihatçılarla sık sık anlaşmazlığa düştü; sonunda İttihatçılardan koptu. Âyan üyeliğine atandı (1911). İttihat ve Terakki'ye, özellikle savaş yıllarında, şiddetle karşı çıktı. Mütarekeden sonra Meclisi âyan reisliğine getirildi (1919). Kişisel ününe dayanarak mütareke ortamının parçaladığı örgütleri birleştirme girişimlerinde bulundu. *Vahdeti milliye heyeti*'ni kurdu ve başkanlığını üstlendi (1919). İtalya ve İsviçre yoluyla Paris'e gitti. Mondros ve Sevr'de değişiklik yapılmasını amaçlayan bildiriler, demeçler yayımladı. Ancak yeni ve ulusal bir devletin kuruluşu konusuna yabancıydı. Müdafaai hukuk hareketini tam olarak benimseyemedi. Kurtuluş savaşı'ndan sonra ülkeye döndü. Cumhuriyet döneminde tarihsel rolünü tamamlamış bir emekli olarak yaşadı. Yazılarında pozitivizmi osmanlı toplumunun temel taşı haline getirme ve onu otoriter biçimde benimsetme eğilimi görülür. Yapıtları: *Mektup* (Cenevre, 1894), *Birinci layiha* (1894), *Tolérance musulmane* (Paris, 1897), *Vazife ve mesuliyet: asker* (Mısır, 1904; Paris, 1908), *La crise de l'orient* (Paris, 1907), *La faillite morale de la politique occidentale en orient* (Paris, 1922). Anıları, derlenerek Cumhuriyet gazetesinde yayımlandı (1950). [→ Kayn.]

AHMET RİFAİ → AHMET BİN ALİ ER-RİFAİ.

AHMET RİFAT EFENDİ Topal, Seyit, türk tarihçi (İstanbul ? - *ay.y.* 1876). Rüsumat muhasebeciliği (1863), Bursa defterdarlığı yaptı. *Devhat ül-meşâyih ma'a zeyl* adlı taşbaskısı yapıtında, Süleyman Saadettin'in başladığı, Mehmet Münib Efendi'nin 1806'ya ve Süleyman Faik'in 1832'ye kadar getirdikleri şeyhülislam yaşamöykülerini 1871'e kadar sürdürdü. Bundan başka *Devhat ün-nükabâ* (nakibüleşrafların yaşamöykülerini içerir, 1866), *Verd ül-hadaik; Hadikat ül-vüzera*

(1809-1866 yılları sadrazamlarının yaşam öykülerini içerir, 1866), *Ravzat ül-aziziye* (önemli müslüman hükümdar sülaleleriyle 1863'e kadar gelen Osmanlı devlet adamlarının kronolojik listesini içerir) adlı yapıtları da vardır.

AHMET RÜSTEM BEY Alfred, Polonya kökenli türk diplomat (Midilli 1862-? 1935). Müslümanlığı kabul ederek Sadrettin Nihat adını alan ve osmanlı hizmetine giren polonyalı Bilinski'nin oğlu. 1882'de Osmanlı devletinin Bulgaristan komiserliği fransızca mütercimliğine atandı. Müslüman oldu; Alfred Bilinski adını Ahmet Rüstem olarak değiştirdi. 1886'da ABD'ye konsolos olarak atandı. Oradaki meslektaşlarının yolsuzluklarını Babıâli'ye şikâyet etti. Bu şikâyet dikkate alınmayınca istifa edip Londra'ya gitti (1903). Oradan İskenderiye'ye geçip 1908'e kadar Mısır'da gazetecilik yaptı. 1909'da ABD'ye işgüder olarak gönderildi. Ertesi yıl Paris elçiliğindeki bir yolsuzluğu soruşturmakla görevlendirildi. 1911'de Çetine (Karadağ) elçisi olarak atandı. 1912'de Balkan savaşı çıkınca er olarak osmanlı ordusuna gönüllü yazıldı. 1914'te Washington büyükelçiliğine atandı. 1915'te amerikan basınında ermeni tehciri konusundaki yayınlara karşı gazetelere gönderdiği yazılar ve verdiği demeçlerle İngiliz, Fransız sömürgelerinde, Çarlık Rusyası'nda, Avusturya'da azınlıklara uygulanan baskılardan, işkencelerden örnekler verdi. ABD'nin zencilere karşı tutumu, Filipinler'de halka yaptığı baskıyı anlatıp Türkiye'de bunların hiçbirisinin olmadığını belirtti. Bu davranışı ABD başkanı Wilson'u ve yönetimi kızdırdı. ABD dışişleri bakanlığı Rüstem Bey'in özür dilemesini istedi. Osmanlı devletinin onurunu korumak için özür istemini reddeden Rüstem Bey, ABD tarafından "istenmeyen kişi" sayıldı. ABD'yi terk etmesi istendi. İstanbul'a döndükten sonra Adana Müdafaai hukuk cemiyeti'nde görev aldı. Çağrılı olmadığı halde Sıvas Kongresi'ne katıldı. Mustafa Kemal Paşa'nın dış siyaset danışmanlığını üstlendi. Heyeti temsiliye danışmanı ve çevirmeni olarak Fransa temsilcileri ve ABD'li general Harbort ile yapılan görüşmelere katıldı. Sıvas'ta, kolordu komutanları toplantısından sonra hazırlanan tutanağı o da imzaladı. Mustafa Kemal ile birlikte Ankara'ya geldi. Seçimlerde Ankara milletvekili seçilerek İstanbul'da Meclisi mebusan'a katıldı. Meclis dağıtılınca Ankara'ya dönerek TBMM'ye girdi. Mustafa Kemal Paşa ve öteki Kurtuluş savaşı önderleriyle birlikte. Nemrut Mustafa başkanlığındaki Divanıharp tarafından idama mahkûm edildi. 9 eylül 1920'de milletvekilliğinden ayrılarak Avrupa'ya gitti. Mustafa Kemal Paşa'nın önerisiyle, kendisine milletvekili maaşına denk bir maaş bağlandı. Ahmet Rüstem Bey yurt dışında da Avrupa gazetelerine Kurtuluş savaşı'nı, Türkiye Cumhuriyeti'ni savunan yazılar yazmayı sürdürdü. Yapıtları: *La guerre mondiale et la question turco-arménienne* (1918), *La crise proche-orientale et la question des detroits de Constantinople* (1922).

AHMET SADIK ZİVER PAŞA, türk devlet adamı, şair (İstanbul 1793-Medine 1862). Koruyucusu Halet Efendi ile birlikte Konya ve Balıkesir'e sürüldü (1822). Darphanei âmire (1840), Emlakı hümayun fabrikaları (1847), Tersane (1848), Evkaf (1852) nazırlıklarında bulundu, vezirliğe getirildi. Haremi şerif meşihatı'na atandı (1861). Şiirleri, ölümünden sonra *Asar-ı Ziver Paşa* adıyla oğlu tarafından yayımlandı (1916).

AHMET SAFFET, soyadı **Ohkay,** türk asker (İstanbul 1876- ? 1938). Heybeliada Bahriye mektebi'nde öğrenim gördü (1889-1895). Binbaşı iken Muavenet-i Milliye muhribine süvari atandı (1912). Çanakkale savaşı'nda, ingiliz devriye gemilerinden sıyrılarak Seddülbahir'deki Morto limanına demirli olan Goliath zırhlısını

batırdı (13 mayıs 1915). Albay rütbesiyle deniz kuvvetleri komutanı (1924), genelkurmay bahriye reisi (1925) oldu. Emekli olduktan sonra (1926) Elazığ milletvekilliği yaptı (1927-1938).

AHMET SAİP, türk siyaset adamı ve tarihçi (Kafkasya 1859-İstanbul 1920). St.Petersburg Harp akademisi'nde öğrenim gördü. Rus ordusunda yüzbaşılığa yükseldi. Osmanlı uyruğuna geçti. Mısır olağanüstü komiseri Ahmet Muhtar Paşa'ya yaver atandı. Ordudan ayrılarak Jön Türk hareketine katıldı. Mısır Jön Türkleri'nin yayın organlarından Sancak gazetesini çıkardı. Yazı ve kitaplarının Türkiye'ye sokulması yasaklandı. İkinci meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a gitti. Darülfünun'da rusça öğretmenliğine atandı (1911). Türkiye'nin yakın çağdaki tarihsel olaylarını konu alan başlıca yapıtları: *Vaka-i sultan Abdülaziz* (Kahire, 1908), *Tarih-i sultan Murad-ı hamis* (Kahire,1908), *Abdülhamit'in evail-i saltanatı* (1908), *Son Osmanlı-Rus muharebesi* (Kahire,1909), *Rehnüma-yı inkılab*.

AHMET SAİT, türk hekim (?-? 1900). Askeri tıbbiye'yi yüzbaşı rütbesiyle bitirdi. Bir süre Avrupa'da da tıp öğrenimi gördü. Harbiye'de fizik ve kimya dersleri verdi. Başlıca yapıtları: *İllet-i efremciye* (Frengi hastalığı, 1871), *Hıfzıssıhhat-i askeriye* (Askeri sağlık koruma, 1894), *Kolera risalesi*.

AHMET SALAHATTİN BEY, türk hukukçu ve siyaset adamı (İstanbul 1872-*ay.y.* 1921). Kurmay albay İbrahim Muhittin Bey'in oğlu. Mektebi mülkiye'yi bitirdi (1910). Ziraat bankası'nda, Düyunu umumiye idaresinde çalıştı. Darülfünun'da öğretim üyesi oldu. Hukuk mektebi müdürlüğü ve Maarif nezareti tedrisat müdürlüğü yaptı. Darülfünun temsilcisi olarak katıldığı birinci Saltanat şûrası'nda (26 mayıs 1919) tam bağımsızlık ilkelerini savundu. Son Meclisi mebusan'a İstanbul milletvekili seçildi (1920). Başlıca yapıtları: *Hukuk-ı umumiye-i düvel* (9 cilt), *Makedonya meselesi*, *Balkan harb-ı ahiri*.

AHMET SAMİM, türk gazeteci (Prizren 1884 - İstanbul 1910). Galatasaray Mektebi sultanisi'nde ve Robert Kolej'de okudu. Ahrar fırkası nın yayın organı Osmanlı gazetesindeki yazılarıyla mesleğe başladı (1908). 31 Mart olayının ardından Hilal gazetesini çıkardı. Sonra İstanbul Emniyet müdürlüğü'nde görevlendirildi. Cidâl, İtilaf gazetelerinde yazdı. İttihat Terakki karşıtı Sadayı millet gazetesinin başyazarlığını yaptı (1909). Makaleleri ve öteki yazılarıyla İttihatçıları ve hükümeti kıyasıya eleştiriyordu. Divanı harbi örfi beigeleriyle işkenceleri, Soma-Bandırma demiryolu imtiyazındaki yolsuzluğu sergiledi. Bu nedenle İstanbul'dan uzaklaştırılmak istendi, önerilen mutasarrıflık görevini kabul etmedi. 9 haziran 1910 akşamı vurularak öldürüldü. Cenaze töreni engellenerek tabutu Hilal basımevi'nden kaçırıldı ve gizlice gömüldü. Hasan Fehmi Bey'den sonra, siyasal nedenlerle öldürülen ikinci türk gazetecidir.

AHMET SÂNÎ BİN HASAN, türk hekim (XVIII.yy.). Yaşamı konusunda bilgi yoktur. Bir saray hekimi olan Mehmet Mümin Hüseyni Tankabûni'nin farsça yazdığı (1669) *Tuhfet ül-müminin* adlı tedavi kitabını, türkçeye çevirdi (1733). *Gunyet ül-muhassılin fi tercemet-i tuhfet il-müminin* adını verdiği kitap, arapça, farsça ve süryanice pek çok yapıttan yararlanılarak hazırlandığı gerekçesiyle osmanlı hekimlerinin temel başvuru kaynaklarından biriydi. Bu yapıt bitkisel drogların türkçe adlarını vermesi nedeniyle, botanik açısından da önemli bir kaynaktır.

AHMET SARBAN, türk tasavvuf adamı, şair (Hayrabolu ?- *ay.y.* 1545). Orduda görev yapmış, Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak seferine (1534) sarbanbaşı olarak katıldıktan sonra Hayrabolu'ya yerleşti. 1528'de İstanbul'da öldürülmüş olan İsmail Maşuki'nin öğretisini, melamilerin baskı altında tutulduğu bir dönemde, bütün tehlikelerine karşın yaymayı sürdürdü. Adına yaptırılmış tekkenin türbesinde yatmaktadır. Bayrami melamileri arasından yetişen şairlerin en güçlüsü sayılır. *Divan*'ında tasavvuf inancını coşkulu bir dille anlatır. Din dışı konularda lirik şiirleri de vardır. Hece vezniyle içtenlikli nefesler yazmıştır. "Kaygusuz" takma adıyla yazılmış bazı şiirlerin Ahmet Sarban'a mı, müritlerinden birine mi ait olduğu konusu tartışmalıdır. Ahmet Sarban'ın şiirleri Dukakinzade Ahmet Bey'in şiirleriyle de karışmıştır.

AHMET ŞAH (öl. Morhab, Kandahar yakını, 1773), ilk afgan hükümdarı (1747-1773). Abdali boyundan gelen Ahmet Han, Nadir Şah'a sadakatle hizmet etti. Nadir'in öldürülmesinden sonra, Dürr-ı Dürran ("inciler incisi") unvanıyla şahlığını ilan ederek Dürrani hanedanını kurdu. Herat'ı, Nişapur'u ve Belh'i fethederek (1751) topraklarını genişletti ve Hindistan'a birçok sefer yaptı (1747, 1749, 1752). 1761'de burada Maratalar'a karşı kesin bir zafer kazandı. Öldüğünde imparatorluğu, Oxus'dan Hindistan'a, Tibet'ten Horasan'a kadar uzanıyordu, ama sağlam bir temele oturtulmamıştı.

AHMET ŞAH *(Tengku)*, Pahang sultanı (Pekan 1930). 1979'da, görev süresi bitmeden ölen Tuanku Yahya Petra'nın yerine, Hükümdarlar konferansı'nca Malezya yüce hükümdarı (yang di-pertuan) seçildi.

AHMET ŞAH BAHADIR Mücahideddin Ebû Nasr (? 1725 - ? 1775), hint-türk imparatoru (1748-1754). Nasireddin Muhammet Şah'ın oğlu. Saltanatı sırasında devleti, veziri Safder Ceng yönetti. Ancak ülke iç savaş ve kargaşaya sürüklendi. Ahmet Şah, zayıf iradeli, zevkine düşkün bir adamdı. Safder Ceng'in görevinden uzaklaştırılması kendisinin de sonu oldu. İmad ül-mülk Gaziettin Han adlı yeni veziri onu hapse attı ve gözlerine mil çektirdi (1754).

AHMET ŞEFİK MİTHAT PAŞA → MİTHAT PAŞA.

AHMET ŞEMSETTİN EFENDİ Kadızade, türk şeyhülislam (İstanbul 1512-*ay.y.* 1580). Edirne kadısı Bedrettin Mahmut Efendi'nin oğlu. Ebussuut Efendi'den icazet aldı. Bursa'da Ahmet Paşa, İstanbul'da Atık Ali Paşa medreselerinde ders verdi. Halep (1555), İstanbul (1563) kadılıklarında bulundu. 1566'da Rumeli kazaskerliğine yükseldi. Sokullu Mehmet Paşa'nın sadrazamlığında azledilerek Edirne'ye sürüldü. Murat III döneminde Süleymaniye medresesi'ne müderris,ikinci kez Rumeli kazaskeri (1575) oldu. Şeyhülislamlığa getirildi (1577). Doğru bildiğini her şeye karşın savunur, şeriata aykırı bulduğu padişah fermanlarını reddetmekten çekinmezdi. *Hidaye* ile *Miftah* şerhleri ünlüdür. İstanbul'da Çırçır'da bir mescit yaptırmış ve bir darülkurra kurmuştur.

AHMET ŞERİF, türk yazar ve gazeteci (? 1883 - İstanbul 1927). Yaşamı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Tanin gazetesinde çalıştığı yıllarda Balkan ve özellikle bulgar komitacıları arasında gazeteci olarak bulundu. 1909-1910 yıllarında Anadolu'ya yaptığı gezi gözlemlerini *Anadolu*da Tanın*'de (1910) topladı. 1913-14 yıllarında Adapazarı'ndan Çankırı/Çerkeş'e kadar yaptığı bir başka gezinin gözlemlerini, başyazarlığını yaptığı Tanin'de yayımladı.

AHMET ŞİBLİZADE, Şiblizade Ahmet Çelebi de denir, türk minyatür sanatçısı (Bursa, XVI.yy.). Mustafa Âli'nin *Menakıb-ı hünerveran* adlı yapıtına göre, Mehmet II'nin (Fatih) saray ressamı olan portre ustası olan sanatçının bugüne ulaşan yapıtı bulunmamıştır.

AHMET ŞUAYİP, türk eleştiri yazarı, hukukçu (İstanbul 1876 - *ay.y.* 1910). Fatih rüştiyesi ve Vefa idadisi'nden sonra Mektebi hukuk'u bitirdi. Burada sadrazam Hakkı Paşa'nın yardımcısı olarak idare hukuku okuttu. Devletler hukuku dersleri de verdi. Maarif meclisi üyeliği, İlköğretim genel müdürlüğü, İstanbul milli eğitim müdürlüğü, Divanı muhasebat savcılığı görevlerinde bulundu. Gecikmiş bir apandisit ameliyatı sonucu öldü. Rıza Tevfık (Bölükbaşı) ve Mehmet Cavit ile Ulum-ı iktisadiye ve içtimaiye mecmuası'nı çıkardı (1908-1910). *Hukuk-i idare* ve *Hukuk-i umumiye-i düvel* kitapları ölümünden sonra arkadaşları tarafından yayımlandı. Edebiyat dünyasında Servet-i fünun dergisinde çıkan haftalık yazılarıyla tanındı. Edebiyat yapıtlarını inceleyip değerlendiren *Esmar-ı matbuat*, *Hayat ve kitaplar*, *Ulum-i siyasiye ve içtimaiye* genel başlıkları taşıyan yazılarından bazıları Edebiyat-ı cedide kütüphanesi yayınları arasında *Hayat ve kitaplar* adıyla yayımlandı (1901). Hyppolite Taine, Gustave Flaubert, Gabriel Monod, Ernest Lavisse, Niebuhr, Ranke ve Mommsen'i yaşam öyküleri, yapıtları, düşünceleriyle ayrıntılı biçimde inceleyen kitabı, bilimsel eleştirinin oluşması yolunda Türkiye'deki bilgi birikimine katkıda bulundu. Yazar, içinde yer aldığı *Servet-i fünun* akımının getirdiği yenilikleri eleştirel bakışla değerlendirmiş, ele aldığı yapıtların özelliklerini belirlemişti. Servet-i fünun yazarlarını eski edebiyat yandaşlarına karşı savunurken kendi arkadaşlarının bireyci tutumunu, kötümser dünya görüşünü yermekten de çekinmedi.

AHMET ŞÜKRÜ BEY, Sağır Ahmet Bey de denir, türk devlet adamı (? - ? 1877). Vezir Gürcü Mehmet Necip Paşa'nın oğlu, sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın ağabeyi. Babıâli'nin çeşitli kalemlerinde çalıştı. Posta nazırlığına atandı (1841). Meclisi valayı ahkâmı adliye üyesi oldu (1846). İstanbul şehreminliği yaptı (1859-1861). Posta ve telgraf işlerinin tek nazırlıkta birleştirilmesi üzerine bu göreve getirildi (1872). Posta ve telgraf memuru yetiştiren bir okul açtı.

AHMET TAHİR Hanifzade, türk yazar ve bibliyografyacı (? - İstanbul 1802). Divan şairi Hanif İbrahim Efendi'nin oğludur. Kâtip Çelebi'nin *Keşf* üz-zünun*'una *Asar-ı nev* adını verdiği zeyli yazdı. Yapıt Gustav Flügel tarafından latinceye çevrilerek arapça aslıyla basıldı (1852).

AHMET TAİP Osmanzade → OSMANZADE AHMET TAİP.

AHMET TEBRİZİ, türk mimar (XV.yy.). Mehmet I'in (Çelebi) Bursa'daki *Yeşil türbe*'sı onun yapıtıdır.

AHMET TEKELÛ, türk saray kuyumcusu (XVI.yy.). Yaşamına ilişkin bilgi az-

Ahmet Şemsettin Efendi Kadızade'nin imzasını taşıyan bir fetva örneği
İlmiye salnamesi
Turgut Kut arşivi

Ahmet Rüstem Bey

Büyük Larousse

Ahmet Tekelû'nun Kanuni için yaptığı yatağan
Topkapı Sarayı müzesi

Ahmet Vefik Paşa
Turgut Kut arşivi

Büyük Larousse

Ahmet Vehbi'den bir tezhip örneği
Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi

Ahmet Vefik Paşa tiyatrosu
Biz Almanyadayken adlı oyundan bir sahne

dır; ancak Kanunı Sultan Süleyman zamanında (1526-1566) saray kuyumcusu olduğu biliniyor. Klasik dönem osmanlı sanatının benimsediği bezeme üsluplarını kuyumculuğa uygulamadaki başarısıyla tanınır. İmzasını taşıyan en görkemli eseri, Kanuni için yaptığı yatağandır (1526/1527).

AHMET TEKÜDAR HAN (? 1247 - ? 1284), ilhanlı hükümdarı (1282-1284). Hulagu'nun oğlu. Büyük kardeşi Abaka Han'ın ölümü üzerine toplanan kurultayca han seçildi. Müslümanlığı benimsedi; Ahmet adını aldı. Cüveyni ailesine saygınlığını geri verdi. Ünlü tarihçi Alaettin Atamelik Cüveyni'yi Bağdat valiliğine, Şemsettin Muhammet Cüveyni'yi de vezirliğe atadı. Müslümanlığı benimsemesinin yarattığı olumlu etkiden yararlanmaya çalıştı. Memluk sultanı Kalavun'a elçi göndererek iyi ilişkiler kurmak istediyse de Kalavun, İlhanlılar'ın zulmünü ileri sürerek bu isteği geri çevirdi. Tekûdar daha sonra yeğeni Argun'un (Abaka Han'ın oğlu) ayaklanmasını bastırdı. Onun müslümanlığı seçmesini olumlu karşılamayan emirleri, Argun'u hapisten çıkartıp han ilan ettiler. Tekûdar da öldürüldü.

AHMET TEVFİK PAŞA → TEVFİK PAŞA

AHMET VASIF EFENDİ → VASIF EFENDİ.

AHMET VEFA, türk şair (Mekke 1868-İstanbul 1901). Darüşşafaka lisesi'ni bitirdi (1886). Gümrük müdürlüğünde memurluk yaptı. Genç yaşta yakalandığı ruhsal hastalıktan akıl hastanesinde öldü. Şiirlerinde doğayı, aşkı, özlemi, kişisel bunalımlarını dönemine göre oldukça yalın, yapmacıksız, lirik bir anlatımla dile getirdi. Bir bunalım anında çoğu şiirlerini yaktı, kalanlar ölümünden sonra *Eş'arı Vefa* adlı kitapta yayımlandı (1911). Ağabeyi şair İsmail Safa ile Emmanuel Gonzalez'in bir romanını *Vehametli sevdalar* adıyla türkçeleştirdi.

■ **AHMET VEFİK PAŞA,** türk devlet adamı, yazar (İstanbul 1823- *ay.y.* 1891). Mühendishane'de öğretmenlik, Divanı hümayun'da çevirmenlik yapan Bulgarzade Yahya Efendi'nin torunu; Paris elçiliği ışgüderı Ruhettin Efendi'nin oğludur. Mühendishanei berrii hümayun'da başlayan öğrenimini babasıyla birlikte gittiği Paris'te Saint Louis lisesi'nde sürdürdü (1834-1837). Meslek yaşamı Babıâli tercüme odası'nda başladı (1837). Dışişleri hizmetinde çalıştı; Londra'da elçilik kâtibi (1840-1842), Tahran (1851-1855) ve Paris'te (1861-1862) büyükelçi olarak bulundu. Dışişleri hizmetinde çeşitli tarihlerde Sırbistan, Memleketeyn (Eflak-Buğdan), İran-Irak sınırının denetlenmesi, Macaristan göçmenleri gibi sorunları ele almakla görevlendirildi. Zaman zaman Meclisı valayı ahkâmı adliye'de (1855, 1858, 1861, 1863) görev aldı. Edirne (1877), Bursa (1879-1881) valiliklerinde, Deavı nezareti'nde (1857), Evkaf-ı hümayun nezareti'nde (1861), iki kez Maarif nezareti'nde (1878) bulundu. Sadaret müsteşarı oldu (1872). İki kez başbakanlık (İçişleri bakanlığı da üzerinde olarak, 1878; üç gün süreyle, 1882) yaptı. Birinci meşrutiyet'in ilanı üzerine toplanan ve kısa süre sonra kapatılan Mebusan meclisi'nin başkanıydı (1878). Haksızlığa sert tepki gösteren kişiliği, sabırsız davranışları, atandığı görevlerden sık sık alınmasına yol açıyordu. Yaşamının son dönemi de, bu nitelikleri yüzünden resmi görevden uzakta geçti. Asıl önemli etkinliği tarih, dil, tiyatro alanlarında görüldü. Darülfünun'da tarih felsefesi okuttu. *Fezleke-i tarih-i Osmani* (1869) adlı kitabı uzun süre okullarda okutuldu. Ebülgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk*'ünü çağatay lehçesinden osmanlı türkçesine çevirerek yayımladı (1864). *Lehçe-i Osmani* (1876) adlı sözlüğü, Anadolu türkçesini konu edinen zengin bir derlemedir. Bu yapıtında Oğuzlar, Selçuklular ve Osmanlılar hakkında ileri sürdüğü görüşleriyle XX. yy. başında gelişecek Türk ulusçuluğunun öncülerinden sayılır. Batı kültürünü küçük yaşta tanımaya başlamış, bu kültürün kaynaklarından olan bazı klasik yapıtları türkçeye çevirmişti: Victor Hugo'dan *Hernani*, Voltaire'den *Hikâye-i hikemiye-i mikromega* (1872), Fenelon'dan *Telemak* (1882), Lesage'dan *Gil Blas Santillani'nin sergüzeşti* (1887). Ancak, asıl büyük başarısı Molière'dan yaptığı çevirilerdedir. Bursa valiliği sırasında yaptırdığı tiyatroda Tomas Fasulyeciyan* topluluğunun bu çevirileri sahnelemesine önayak oldu. Molière çevirilerinden bazıları düzyazıyladır: *İnfial-i aşk* (Le depit amoureux), *Don Civani* (Don Juan), *Dudukuşları* (Les précieuse ridicules). Bazıları duraksız 10 heceli vezinledir: *Tartüf* (Tartuffe), *Adamcıl* (Le Misanthrope), *Okumuş kadınlar* (Les femmes savantes), *Kocalar mektebi* (L'École des maris), *Kadınlar mektebi* (L'École des femmes), *Savruk* (L'Etourdi). Yaratıcı bir ustalıkla yerli yaşama uyarlayarak çevirdikleri ise şunlardı: *Zor* nikâhı* (Le Mariage force), *Tabib-i aşk* (L'Amour medecin), *Zoraki* tabip* (Le Médecin Malgré Lui), *Dekbazlık* (Les Fourberies de Scapin), *Meraki* (Le Malade Imaginaire). Konuları, canlandırılan aile ilişkileri bakımından müslüman türk toplumuyla bağdaşmayacak bazı güldürüleri de Osmanlı azınlıklarından oyun kişileri çevresinde uyarladı: *Azarya* (L'Avare), *Yorgaki Dandini* (Georges Dandin). Bütün bu yapıtlar halkın konuştuğu türkçeden kaynaklanan yerli sahne dilinin oluşmasına katkıda bulunmasıyla, uyarlamalarda ise XIX. yy. Osmanlı toplum yaşamını canlandırmasıyla büyük bir değer taşır. (→ Kayn.)

■ **Ahmet Vefik Paşa tiyatrosu,** Bursa'da, Ahmet Vefik Paşa'nın ilk tiyatro binasını yaptırdığı yerde bulunan eski Tayyare sinemasının bugünkü adı. Gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra 28 eylül 1957'de açıldı. Yaklaşık 500 kişi alabilen tiyatro. Devlet tiyatroları genel müdürlüğü'nce yönetilmektedir.

AHMET VEFKİ EFENDİ *(Şeyh)* **Dırağman Zakiri,** türk besteci (İstanbul 1680? - *ay.y.* 1748). Ali Şir u gani'den müzik öğrendi. Dırağman tekkesi zakirbaşılığı ve Abdülmecit Sıvasi tekkesi şeyh vekilliği yaptı. Tevşihler ve ilahiler bestеledi. Günümüze ancak birkaç yapıtı ulaşabilmiştir.

■ **AHMET VEHBİ,** türk tezhip sanatçısı (XVIII.yy.). Yaşamına ilişkin bilgi yoktur. Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi'ndeki Ahmet Rasim imzalı Kuran'ın tezhipleri onundur. Özellikle halkâr bezemede ustaydı.

Ahmet Veli Menger holding A.Ş. 1970'te bu topluluğa adını veren Ahmet Veli Menger tarafından kuruldu. Sermayesi yüzde yüz bu kuruluşa bağlı ticaret ve hizmet şirketleri arasında, Mengerler ve Dizel magnet tic. ve san. A.Ş.'leri; imalat şirketleri arasında Ölçüsan ölçü aletleri ve Anadolu otomotiv san. ve tic. A.Ş.'leri sayılabilir. Ayrıca turizm ve tarım alanlarında etkinlik gösteren şirketleriyle birçok alanda katılımları vardır.

■ **AHMET VESİM PAŞA Hacı,** türk kaptanıderya (İstanbul 1825- *ay.y.* 1909). Mühendishanei bahrii hümayun'u bitirdi. Girit ayaklanmasının bastırılmasında görev aldı. Öğrenim için İngiltere'ye gönderildi. Kırım savaşı'na katıldı. Abdülaziz tahta çıkınca ferik rütbesiyle yaverliğine getirildi (1861). Vezir rütbesiyle Osmanlı donanmasının son kaptanıderyası oldu (1865). Donanma giderlerini kısmak isteyen sadrazam Fuat Paşa ile anlaşmazlığa düşünce azledildi. Daha sonra donanma komutanlığına atandı, Girit'i ablukaya almakla görevlendirildi. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı'nda (93 Harbı) Tuna ırmağı ve İstanbul boğazının savunmasını üstlendi. Bahriye nazırı atandı (1878). Abdülhamit II'nin donanmayı Haliç'e çekme önerisine karşı çıkınca azledildi. Başka bir görev verilmedi, ancak bir süre daha en yaşlı vezir (şeyhü'l vüzera) sanını korudu. (→ Kayn.)

AHMET YESEVİ, türk tasavvuf şairi, tarikat öncüsü (Türkistan, Çimkent, Sayram, ? - Yesi 1166). İbrahim adlı bir şeyhin oğludur. 7 yaşındayken babasının ölümü üzerine ablası Gevher Şehnaz ile Yesi'ye gitti. Burada bir süre öğrenim gördü. Daha sonra gittiği Buhara'da Hemedanlı Şeyh Yusuf'un (1049-1140) öğretisini benimsedi. Onun ölümünden bir süre sonra üçüncü halifesi olarak yerine geçti (1160); şeyhinin vasiyetine uyarak Yesi'ye geri döndü ve ölümüne dek orada tasavvuf öğretisini yaydı. Yesi'de türbesi ve adına kurulmuş hankâh, Timur tarafından görkemli bir yapı haline getirildi. Burası Ortaasya ve Volga Türkleri'nin, Özbek Kazakları'nın kutsal ziyaret yeri oldu.

Yaşadığı dönemde ünü, Sırderya yöresinde, Taşkent ve dolaylarında, Seyhun ötesindeki bozkırlarda hızla yayılmıştı. Halifeleri arasında Hakim Süleyman Ata da (öl.1186) yer alıyordu. Anadolu'da geniş kitleler halinde yandaşlar kazandı. Tarikat ulularl, düşün ve yazın adamları onun soyundan geldiklerini ileri sürdüler. Evliya Çelebi bunlardan biriydi. Sünni nakşıbendi tarikatına bağlı olanlar kadar babai, hayderı, bektaşi gelenekleri de kendilerini onunla ilişkili sayıyorlardı.

Benimsediği tasavvuf öğretisini göçebe türk toplulukları arasında yayan, halk edebiyatı geleneğine dayanan, hece vezniyle yazılmış ortak Ortaasya türkçesi özelliklerini taşıyan şiirlerinden hangilerinin kesinlikle ona ait olduğu bilinmemektedir. *Hikmet* diye adlandırılan bu şiirlere türlü dönemlerde Yesevi dervişlerince Ahmet Yesevi'nin görüşlerini ve anlatım özelliklerini sürdüren yeni örnekler katıldığı kabul edilmektedir. En eski yazmaları ancak XVII.yy.'a ait olan *Divan-ı hikmet*'te, dervişliğin erdemleri, dinsel ahlaksal sonuçlara bağlanan islam menkıbeleri, peygamberler ve tasavvuf adamlarıyla ilgili öykücükler, dünyadan yakınmayı dile getiren, kıyamet günlerinin yaklaştığını hatırlatarak mümінleri Tanrı yoluna çağıran, lirizmden oldukça uzak ve öğretici yanları ağır basan ürünler yer alır. Hakaniye türkçesi ürünleri arasında yer alan *Divan-ı hikmet*'in yazmaları dışında Kazan, Taşkent, İstanbul gibi merkezlerde yapılmış arap harfli basımları bu şiirlerin XIX.yy. sonuna dek geniş çevrelerde okunduğunu gösterir. Fuat Köprülü'nün *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (1919) adlı yapıtı Ahmet Yesevi'nin yaşamının, kişiliği ve düşüncelerinin yakından tanınmasına olanak verdi. *Divan-ı hikmet*'ten seçilmiş örnekler, Türkiye türkçesine çevrilmiş karşılıklarıyla Prof. Dr. Kemal Eraslan tarafından yayımlandı (*Divan-ı hikmet'ten seçmeler*, 1983). [→ Kayn.]

AHMET ZÜLKİFL PAŞA, türk devlet adamı (? - Kahire ?). Kurt İsmail Paşa'nın oğlu. Sultan Abdülaziz'in kızlarından Saliha Sultan ile evlendi. İngiliz Muhipleri cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı (1919). 1922'de Kahire'ye yerleşti, orada öldü.

AHMETBEY, Kırklareli'nin Lüleburgaz ilçesi, Büyükkarıştıran bucağına bağlı belde; 3 985 nüf. (1990). Belediye. PTT.

AHMETBEYLİ, esk. **Gâvurköy,** İzmir'in Menderes ilçesi, Değirmendere bucağında köy; 1 455 nüf. (1990). Antik Klaros* kenti bu köyün yerindeydi.

Ahmetgazi medresesi, Peçin'de (Milas, Muğla) Menteşeoğlu yapısı (1375). Güneydeki taçkapıdan giriş eyvanına, oradan da avluya geçilir. Revaksız avlu çevresinde iki katlı medrese odaları yer alır. Geniş, sivri bir kemerle avluya açılan kubbeli ana eyvan medreseyi yaptıran Ahmet Gazi'nin türbesidir.

AHMETLİ, esk. **Güran,** Diyarbakır'ın Ergani ilçesine bağlı bucak; 8 777 nüf. (1990). 10 köy. Merkezi *Ahmetli* (esk. Pirahmet); 963 nüf. (1990).

AHMETLİ, Manisa iline bağlı ilçe; 19 554 nüf. (1990); 15 köy. Merkezi *Ahmetli*; 10 190 nüf. (1990).

Ahmetpaşa camisi, İstanbul Topkapı'da cami. Sadrazam Kara Ahmet Paşa tarafından Mimar Sinan'a ısmarlanan yapı (1555), paşanın aynı yıl idam edilmesi yüzünden on yıl sonra tamamlanabildi. Bu yapıda Sinan, dört yarım kubbe ile desteklenmiş, yayvan bir orta kubbe ile örtülü, enine açılan bir plan uygulamıştır. Son cemaat yeri ise beş kubbeyle örtülüdür. Özellikle minber bezemeleri ve çinileriyle ünlüdür. 1894 depreminde yıkılan kubbesi, Abdülhamit II tarafından onartılmıştır (1896). Kara Ahmet Paşa'nın kubbe ile örtülü, altı köşeli türbesi caminin bitişiğindedir. Bu camiye, bulunduğu semte bağlı olarak *Topkapı camisi* de denir.

Ah min el-aşk, seven kişinin sevgiden yakınışını belirten ve "aşkın elinden ah!" anlamına gelen arapça sözcükler. *"Ah min el-aşk ve hâlâtihi/Ahraka kalbî bihârârâtihi"* (Aşktan ve onun hallerinden ah; kalbimi ateşleriyle yaktı) dizeleri Divan edebiyatında alıntı yoluyla zaman zaman kullanıldı. Şeyh Galip'in bir terkib-i bendinde de aynı söz yer alıyordu. "Ah min el-aşk" sözüne XIX.yy.'da ve XX.yy.'ın başlarında İstanbul'da, özellikle kahveleri, dükkânları süsleyen halk resimlerinde yer verilmiştir. Bu resimlerde "ah" sözcüğünü oluşturan a (elif) harfı, Allah'ın adının ilk harfi olarak da değerlendirilir. Kalbe saplanan hançer ya da ok figüründen dumanlar yükselir. Bakan iki göz gibi canlandırılan "he" harfinin deliklerinden "ah çeşmesinin sel gibi suları" dökülür. "Elif" ve "he", yan yana oldukları halde birleşemeyen âşıkla sevgilisini simgelerler. Temayı, Asaf Halet Çelebi de "He" adlı şiirinde işlemiştir.

AHMOSİS, Mısır'da XVIII. hanedanın ilk kralı, Mısır'ın kurtarıcısı (İ.Ö. 1580-1558). İstilacı Hyksosları ülkeden kovdu (Avarıs ve Şarahon zaferleri) ve Teb'in üstünlüğünü sağladı.

AHNÂS çoğl. a. (ar. *hıns*'ın çoğl. *ahnaṣ*). *Esk.* **1.** Yeminden, sözden dönmeler. **—2.** Yalan yere edilen yeminler.

AHNEF BİN KAYS, arap komutan (Basra ? - Kûfe 686). Basra Temimileri'nin ileri gelenlerinden. Çarpık bacakları yüzünden "ahnef" diye anıldı. Temim kabilesi islamiyeti onun ısrarıyla kabul etti. Ebu Musa'l-Eşarı, ardından da Abdullah bin Amir'in komutasında İran'a yapılan seferlere katıldı. Kum, İsfahan, Merv, Herat'ın alınmasında önemli katkısı oldu. Cemel* vakası'nda (656) tarafsızlığını korudu. Sıffin savaşı'nda Ali'nin yanında yer aldı. Haricîler'e karşı birleştirici bir unsur oldu. Huyunun yumuşaklığı, bilgece sözleriyle tanınan Ahnef'in Temimiler arasındaki ünü, yüzyıllar boyunca sürdü.

AHNIT sıf. *Yörs.* **1.** Hasta, kötürüm, bedence özürlü kimse için kullanılır. **—2.** Her şeye kolayca kanan safdil, akılsız kimseye denir.

AHO (Juhani BROFELDT, **Juhani**— denir), fince yazan finlandiyalı yazar (Lapinlahti 1861 - Helsinki 1921). Fransız gerçekçiliğinin etkisinde kalan ve yurdunun doğasına tutkun olan Aho, önceleri kısa öykülerinde *(Au temps où père acheta la lampe* [fr.çev.], 1882; *le Chemin de fer* [fr.çev.], 1884) daha sonraları psikolojik *(la Fille du pasteur* [fr.çev.], 1885; *la Femme du pasteur* [fr.çev.], 1893; *l'Écume des rapides* [fr.çev.], 1911) ya da tarihsel romanlarında *(Fanu*, 1897) fin halkının törelerini dile getirdi. Sekiz ciltlik *Copeaux* (fr.çev., [1891-1921]) adlı yapıtıysa, izlenimci öykülerini içeriyordu.

AHOD → EHUD.

AHOMADEGBE (Justin Tometin), beninli devlet adamı (Abomey 1917). 1956'da, Afrika demokratik topluluğu partisi'nin bir kolu olan Dahomey demokratik birliği'nin genel sekreteri, aynı yıl Abomey belediye başkanı oldu, 1959'da Ulusal Meclis başkanlığına seçildi. 1961'de partisi, H. Maga tarafından kapatıldı, Ahomadegbe de 1962'ye kadar hapiste yattı. 1963'te albay Sogio'nun hükümetinde yer alan Ahomadegbe, aynı yıl H.Maga'nın tasfiyesinden sonra başbakan oldu; cumhurbaşkanlığına S. M. Apithy getirildi. İkisi arasındaki rekabet, Sogio'nun her ikisini de iktidardan uzaklaştırmasına yol açtı (kasım 1965). Fransa'da sürgüne giden Ahomadegbe, 1969'da tekrar Dahomey'e döndü. Aralık 1969'da ordu iktidara el koydu ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinin hazırlıkları başladı; mart 1970'te yapılan seçimler askeri yönetimce geçersiz sayıldı. Ülkenin başlıca üç siyaset adamı olan S. M. Apithy, J. T.Ahomadegbe ve H.Maga'nın sırayla cumhurbaşkanı olmasına ve bu üç kişinin başkanlık konseyini oluşturmasına karar verildi. Mayıs 1972'de Ahomadegbe, Maga'nın yerine başkan oldu; ekim 1972'de bir askeri darbeyle devrildi. Yeniden hapse atıldıysa da, 1981'de serbest bırakıldı.

AHONEN (Leo), finlandiyalı dansçı, eğitimci ve bale öğretmeni (Viipuri [bugün Vyborg] 1939). Helsinki ulusal operası'nın bale okulunda yetişen sanatçı, ayrıca ABD'de ve Leningrad koregrafi enstitüsü'nde eğitim gördü. Uluslararası Varna yarışmasında birincilik ödülünü kazandı (1965). Finlandiya ulusal balesi'ne giren Ahonen (1954) bale müdür yardımcılığı yaptı (1967), daha sonra San Francisco Ballet (1968) ve Houston Ballet'de (1972) çalıştı. Sanatçı, kendi koregrafik notalama sistemini kullanmaktadır.

AHPUN ya da **AHBUN** a. *Yörs.* Hayvan dışkısı; gübre. (Değişik yörelerde *ahpın, ahbın* söyleyişleri de vardır.)

AHPUNLAMAK ya da **AHBUNLAMAK** g.f. *Yörs. Toprağı ahpunlamak,* verimini artırmak için toprağa hayvan dışkısı dökmek; gübrelemek.

AHRÂ sıf. (ar. *ahra*). *Esk.* Daha uygun, en layık: *"Sana mecmuâ-ı şi'r-i mahâsin dense ahrâdır"* (Haşim Bey, XIX. yy.).

AHRÂM çoğl. a. (ar. *harem* ya da *harim*'in çoğl. *ahram*). *Esk.* **1.** Kutsal yerler, alanlar. **—2.** Kadınlar için daireler, haremler. **—3.** Kadın eşler, zevceler; kızlar, kadın hizmetçiler, kadın yakınlar.

AHRÂR çoğl. a. (ar. *hurr*'un çoğl. *ahrār*). *Esk.* **1.** Özgür olanlar, tutsak ya da köle olmayanlar. **—2.** Özgürlük yanlısı olanlar.

Ahrar fırkası (Osmanlı), türk siyasal partisi (14 eylül 1908-30 ocak 1910). Prens Sabahattin'in yandaşı olarak bilinen Nurettin Ferruh (Alkend), Ahmet Fazlı, Celalettin Arif, Mahir Sait ve Kıbrıslı Tevfik, Nazım ve Şevket Beyler tarafından kuruldu. Parti başkanlığı Prens Sabahattin'e önerildiyse de, kabul etmedi. Parti, prensin Paris'te kurduğu *Teşebbüs'i şahsi ve adem-i merkeziyet cemiyeti*'nin görüşlerini sürdüren bir çizgi izledi. Bu görüşlerden biri olan yerinden yönetim (adem-i merkeziyet) ilkesi, İttihatçılar'ın sert eleştirileriyle karşılaştı. Ahrarcılar, ermeni komitacılarıyla işbirliği yapmakla ve bölücülükle suçlandılar. 1908 seçimlerinde İttihat ve Terakki karşısında yenilgiye uğrayan partiye, seçimlerden sonra İsmail Kemal, Dr. Rıza Nur, Kirkor Zöhrap gibi mebuslar katıldı. Muhalif basın, partiyi destekledi. Osmanlı gazetesi de partinin yarıresmi yayın organı niteliğindeydi. 31 Mart vakasını desteklediği ileri sürülen parti, olayların gelişmesi karşısında hesap vermek durumunda kaldı. Prens Sabahattin ve Ahmet Fazlı Bey bir süre tutuklandılar. Divanıharp, Mevlanzade Rıfat Bey'i on yıl sürgün cezasına çarptırdı. Parti büyük bir sarsıntı geçirdi, dağıldı. Genel sekreter Nurettin Ferruh, fırkanın kapandığını bir bildiriyle duyurdu. Fiilen altı ay yaşayabilen Ahrar, ilk muhalif ve liberal parti olarak siyasal yaşamda iz bıraktı.

AHRARİYE, nakşibendi tarikatının bir kolu. Hoca Ubeydullah Ahrar tarafından kuruldu.

AHRAS sıf. ve a. (ar.*ahras*). *Esk.* Dilsiz.

AHRAZ sıf. ve a. (ar. *ahras*'tan). *Yörs.* Dilsiz ya da hem sağır hem dilsiz kimse için kullanılır.

Büyük Larousse

Ahmet Vesim Paşa
Deniz müzesi kütüphanesi

Büyük Larousse

Ahmetpaşa camisi ve türbesi
Topkapı — İstanbul

Büyük Larousse

AHREB sıf. (ar. *ḫarab*'dan *aḫreb*). *Esk.* Çok harap, en harap, yıkık.

◆ a. *Esk.* **1.** Küpe deliği. **—2.** Kulağı yarık kimse.

—Ed. Aruz vezninde rubai türü için kullanılan ve "mef'ûlü" tefilesiyle başlayan 12 kalıp.

—ANSİKL. Ahreb kalıpları fa' ve fâ' ya da feul ve feûl tefilelerinden biriyle biter. Bu çiftlerin her birinin karşılığı dize sonlarında uzun okunan heceler olduğu için türk aruzunda yalnız fa' ve feul ile biten biçimler kullanıldı. (Buna göre "mef'ûlü mefâîlü mefâîlü feul" ile "mef'ûlü mefâîlü mefâîlü feûl" kalıbı aynı değerdedir ve "——. .——. .——. .—" biçiminde okunur). 12 ahreb kalıbının fa' ve feul ile biten 6'sı şunlardır: mef'ûlü mefâîlü mefâîlü fa' (——. .——. .——. —), mef'ûlü mefâîlün mef'ûlün fa' (——. .——— ——— —), mef'ûlü mefâilün mefâîlün fa' (——. .—.— .——— —), mef'ûlü mefâîlü mefâîlü feul (——. .——. .——. .—), mef'ûlü mefâîlün mef'ûlü feul (——. .——— ——. .—), mef'ûlü mefâilün mefâîlü feul (——. .—.— .——. .—). Ahreb kalıplarından biriyle yazılan bir rubainin bazı dizelerinde öteki ahreb vezinleri de kullanılabilir.

AHREC sıf. (ar. *aḫrec*). *Esk.* Alacalı, benekli kürk, post, deri için kullanılır.

AHREM a.(ar. *aḫrem*). Aruz vezninde rubai türü için kullanılan ve "mef'ûlün" tefilesiyle başlayan 12 kalıp.

—ANSİKL. Türk aruzunda ahreb* kalıplarında olduğu gibi ahrem kalıplarının sonundaki fa've fâ ya da feul ve feûl tefilelerinden yalnız fa' ve feul şekilleri kullanıldı. Bundan dolayı 12 kalıbın yalnız şu 6'sı ile rubai yazıldı: mef'ûlün mef'ûlü mefâîlün fa' (——— ——. .——— —), mef'ûlün mef'ûlün mef'ûlün fa' (——— ——— ——— —), mef'ûlün fâilün mefâîlün fa' (——— —.— .——— —), mef'ûlün mef'ûlü mefâîlü feul (——— ——. .——. .—), mef'ûlün mef'ûlün mef'ûlü feul (——— ——— ——. .—), mef'ûlün fâilün mefâîlü feul (——— —.— .——. .—). Ahrem kalıplarından biriyle yazılan bir rubainin bazı dizelerinde öteki ahrem vezinleri de kullanılabilir.

AHRENS (Heinrich), alman hukuk bilgini (Kniestedt, Hannover, 1808 - Salzgitter 1874). 1831 demokratik hareketine katıldı ve ülkesinden ayrılmak zorunda kaldı. Paris'e gitti; orada dergilere yazılar yazdı, felsefe okuttu (1836). Daha sonra Brüksel Üniversitesi'nde profesör oldu. 1848'de Frankfurt Ulusal meclisi'ne milletvekili seçildi, liberallerle birlikte oy kullandı ve sonra Graz Üniversitesi'nde hukuk profesörü oldu. Hukuk ve hukuk felsefesi üzerine çeşitli yapıtları vardır.

AHRENSBURG KÜLTÜRÜ a. (Hamburg'un K.-D.'sunda bulunan *Ahrensburg*'dan), yontmataş döneminin son evresine ait bir kültür. Almanya'nın kuzeyinde yaşamış ren avcılarına özgü bu kültürün başlıca özelliği, sivri uçlu ve kabzalı küçük mızraklardır.

AHRES → AHRAS

AHREŞ sıf. (ar. *aḫreş*). *Esk.* **1.** Katı, sert, pürtüklü. **—2.** Balığın pulu, devenin sırtı ve yeni basılmış para için kullanılır.

AHRET ya da **AHİRET, -ti** a. (ar. *âḫiret*). **1.** Dinsel inançlara, özellikle de islam inançlarına göre insanların öldükten sonra gittikleri yer, öbür dünya: *Ahret korkusu.* **—2.** *Ahret adamı*, dünya işlerini bir yana bırakıp, kendini ibadete veren kimse. ‖ *Ahret hakkı*, dinsel inanışa göre öteki dünyada kulun ödeyeceği hak: *Bende alacağınız kalmadı, kaldıysa ahret hakkı olsun, öteki dünyada yakama yapışın.* ‖ *Ahret kardeşi, babası, evladı*, bir kimseye göre dini inançla bağlı olduğu, bu bağlılığı ahrette de sürdüreceğine inandığı kimse: *İnsan ahret kardeşini unutur mu? O benim ahret kardeşimdir, akrabamdan da ileri.* ‖ *Ahret sorusu, suali*, yanıtlaması güç, karmaşık, bezdirici soru. ‖ *Ahret yolculuğu*, ölüm. ‖ *Ahrete intikal etmek*, ölmek. ‖ *Ahreti boylamak*, ölmek (tkz.). ‖ *Ahretini yapmak, mamur etmek*, Tanrı'ya kulluk ödevlerini yerine getirerek sevap kazanmak. ‖ *Ahrette iki eli, on parmağı yakasında olmak*, ahrette bir kimseden davacı olmak, hesap sormak: *Dediğimi yapmazsan, bize yardımdan kaçınırsan, ahrette on parmağım yakanda olacaktır.*

—Folk. *Ahret dalı*, ahret kardeşlerden biri evlendiğinde öbürünün armağan ettiği, bereketi ve aydınlığı simgeleyen süslü dal. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Folk. Gelin olacak kızın ahretliği, düğünden önce bir dalı ayna, tarak, oyuncak, iğne, iplik, meyve vb. şeylerle süsler, bir saksı ya da tenekeye diker. Gelin, düğün alayı gelmeden, gelinlik giysileriyle ahretliğinin evine gider. Çalgılar çalınır, oyunlar oynanır. Ahret dalı ve armağan bohçası alınıp geri dönülür. (Bu dala ŞİMŞİT de denir.)

—İsl. Müslümanlıkta ahret ve kıyamet gününe inanmak şarttır. Ahret kavramı, Kuran'ın birçok suresi (Vakıa, Necm, Bakara, Kıyamet sureleri vb.) ve ayetlerinde geçer. İslam inancına göre, Allah dünyayı ve dünyadaki bütün canlıları geçici olarak yaratmıştır. Günü geldiğinde (kıyamet), dünya ve üzerindeki bütün canlı -cansız varlıklar yok olacaktır. Kıyametin hemen ardından ahret dünyası ve ahret yaşamı başlayacaktır. İsrafil, "sur"a (kıyamet günü çalınacak boru) ikinci defa üflemesiyle (nefha-i saniye), ölülerin *berzah âlemi*'nde bekleyen ruhları, yeni baştan yaratılan bedenleriyle buluşup dirilecektir. Dirilenler, mahşer yerinde bir araya geleceklerdir. Bu olay, ölümden sonra diriliş (basübadelmevt), ikinci yaradılış (neş'e-i uhra), cesetler karmaşasıdır (haşr-i ecsad). Bu aşamadan sonra, insanların dünya yaşamlarındaki günah ve sevapları ölçülerek (mizan), cennet ve cehennemlikler belirlenecektir. Sırat köprüsünden sevapları ağır gelen inananlar geçerek cennete ulaşacak, günahları ağır basanlar ise cehenneme düşeceklerdir. Cennet ve cehennemdeki yaşam, sonsuza kadar sürecektir. (→ CENNET, CEHENNEM.) İslam inancına göre, bu iki kavram, yalnızca ölümden sonraki sonsuz bir mutluluk ya da azap yeri değil, kişilerin dünyadaki yaşamlarında, kendi elleriyle hazırladıkları kaçınılmaz bir gelecektir.

AHRETLİK ya da **AHİRETLİK** a. **1.** *Esk.* Ev işlerinde çalıştırılmak üzere küçük yaşta eve alınan kız çocuğu; besleme, evlatlık: *Fazıl Paşaların ahretliği, konağın bütün işlerini çekip çeviriyor.* **—2.** Birbirlerini bu dünyada ve öteki dünyada kardeş kabul eden iki kadın; birbirlerine göre bu kadınlardan her biri: *İki ahretlik şurada yaşayıp gidiyorlar. Ahretliğim iyi bir kadındı.*

AHRİMAN → EHRİMEN.

AHRUF çoğl. a. (ar. *ḥarf*, son'un çoğl. *aḥruf*). *Esk.* **1.** Uçlar, kenarlar, sınırlar. **—2.** Lehçeler, şiveler.

AHSÂ → HASA

AHSÂM çoğl. a. (ar. *ḫaṣm*'ın çoğl. *aḫṣam*). *Esk.* Hasımlar, rakipler, düşmanlar.

AHSÂS çoğl. a. (ar. *ḥiss*'in çoğl. *aḥsas*). *Esk.* Duygular.

AHSEB sıf. (ar. *aḥseb*). *Esk.* **1.** Çok iyi hesap edilmiş, hesaplı, uygun. **—2.** Cimri. **—3.** Miskin, cüzamlı.

AHSEN sıf. (ar. *ḥasen*'den *aḥsen*). *Esk.* **1.** Daha güzel, çok güzel, en güzel: "... *bu âlem dâire-i imkânda bulunan âlemlerin en ahsen ve alâsıdır*" (Ali Haydar, XIX. yy.). **—2.** *Ahsen-i takvim*, en uygun biçimde; insan. ‖ *Ahsen-i vech-i şebeh*, iki şey arasındaki en uygun benzetme yönü. ‖ *Ahsen ül-halikîn*, yaratıcıların en güzeli, Tanrı. ‖ *Ahsen ül-kasas*, hikâyelerin en güzeli; Yusuf ile Züleyha kıssası. ‖ *Ahsen ül-vecheyn*, iki seçenekten en iyisi.

Ahsen ül-hadis (sözün en güzeli anlamında, ar. *ahsen* ve *hadis*'ten), Okçuzade Mehmet Şahi'nin (öl. 1630) manzum -mensur kırk hadis çevirisi (İstanbul, 1895). Kıtalardan oluşan şiir bölümlerinin ilk üç dizesi türkçe çeviriye, son dize hadisin aslına ayrılmıştır. Her kıtadan sonra yorumlamalar ve hikâyeler yardımıyla sözkonusu hadisin açıklaması vardır.

Ahsen ül-kasas (*Hikâyelerin en güzeli*), Kuran'da Yusuf Suresi'ni (on ikinci sure) niteleyen deyim. Surenin üçüncü ayetinde "Biz bu Kuran'ı sana vahiy etmekle en güzel kıssayı sana hikâye ediyoruz" denilir. Bu nitelemeyle anılan kıssa, türk -islam edebiyatında *Yusuf* ile Züleyha* mesnevilerini besledi. Peygamber Yusuf'un, kardeşlerinin kıskançlığı yüzünden çektiği çile, yüreğinin temizliği ve dürüstlüğüyle ulaştığı sonuç, Züleyha ile yaşadığı sevgi serüveni bu mesnevilerin konusunu oluşturur. Üçüncü ayetteki "peygamberlerin kıssalarında tam akıllılar için ibret vardır" deyimi, Yusuf Suresi'nin güzel bir öykü olması yanında öğüt verici, doğru yolu gösterici niteliğine de işaret eder.

Ahsen üt-takasim, fî marifet il-ekalim islam coğrafyacı Muhammet bin Ahmet el-Makdisi'nin arapça yazdığı coğrafya kitabının adı. Yazarın çeşitli ülkelere yaptığı gezilerdeki gözlemlerine dayanan kitap, X. yy. islam dünyasının fiziksel ve beşeri coğrafyası bakımından önemli bir belgedir. El yazması iki nüshadan biri İstanbul'da, öteki Berlin'dedir.

Ahsen üt-tevarih, İran ve komşu ülkelerinin kronolojik tarihi (iki cilt). Yazarı Hasan Bey Rumlu'dur. I. cilt, İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nu, Şahruh'un tahta çıkışından (1405) başlayarak Maveraünnehir'le ilgili olayları kapsar ve 1493-1494'e kadar gelir. Şahruh (1405-1447) ve ardıllarından başka, bilginler, şairler, sanatçılar ve yapıtları üstüne ayrıntılı bilgi verir. II. cilt, 1577'ye kadar İran'daki olaylardan söz eder. Akkoyunlular'ın son yılları, Şah İsmail II dönemi ve ayrıca osmanlı sultanları, Özbekler ve çağatay hanlarına ilişkin bilgiler yer alır.

AHSENT ya da **AHSENTÜ** ünl. (ar. *aḥsent, aḥsentü*). *Esk.* Pek iyi, mükemmel, aferin: "*Didi dilden hezar ahsent ü şâbâş*" (Şeyhi, XV. yy.).

AHSENTÜ → AHSENT.

AHŞA çoğl. a. (ar. *ḥaşa*'nın çoğl. *aḥşa*). *Esk.* **1.** İnsan ya da hayvanın iç organları. **—2.** Yönler, bölgeler, mahalleler.

AHŞAP a. (ar. *ḫaşeb*'in çoğl. *aḫşab*). Kereste, tahta.

—Orm. san. *Ahşap deseni*, bir ahşabın özel dekoratif görünümü; biçme sırasında özellikle tahtada ortaya çıkan ve gerek renklenmeyle (damarlı olma), gerekse odunun lifleri ya da anatomik yapı elemanları üzerinde ışığın kırılma ve yansımasıyla ortaya çıkan görünüm. (Odun liflerinin desenleri, gövdenin bazı özelliklerinden ya da düzensizliklerinden [çatal, ur, budak] kaynaklanabilir. Desenlere, bazen, bütün gövde boyunca da [örneğin dalgalı desen] rastlanabilir.) ‖ *Ahşap dokusu*, ahşabın yüzeysel görünümü; biçilmiş ahşapta odunsu maddelerin (özellikle geniş yapraklı türlerde, iletken borular) oluşturduğu doku (kaba, orta ve ince doku). ‖ *Yapay ahşap*, çok küçük çapta ve uzunlukta odun parçalarının (yonga, talaş) birleştirilmesiyle (yapıştırılması) elde edilen yapay ağaç malzemenin genel adı. (Örneğin kontrplaklar, yapay tahtalar, yonga levhalar.) ‖ *Yumuşak ahşap*, her yeri bir biçimde olan ve kolay işlenebilen ağaç. (Ülkemizde göknar ve ladin kerestesi yumuşak ahşap sayılır.)

◆ sıf. Kereste ve tahtadan yapılmış yapı ve eşya vb. için kullanılır: *İstanbul'un*

ahşap evleri birer birer tarihe karışıyor. Ahşap mobilya.
—Mim. *Ahşap bina,* taşıyıcı elemanları ahşaptan olan bina. || *Ahşap çatı,* makas, dikme, aşık, mertek ve kaplamaları ahşaptan olan çatı. (Eşanl. AHŞAP DAM.) || *Ahşap döşeme,* ahşap kirişler ya da betonarme kaba döşeme üzerine döşeme tahtası ile kaplanmış döşeme. || *Ahşap iskele,* demir-çelik, kâgır ve betonarme inşaatta üst yapıyı taşıyan ve çalışma olanağı sağlayan geçici köprü. || *Ahşap iskelet yapı,* ahşap kolon ve kirişlerle taşıyıcı iskelet oluşturarak bu iskelet arasındaki boşlukların dolgu ve kaplama gereciyle kaplanmasıyla oluşturulan yapı. || *Ahşap iş,* yapının ahşaptan yapılmış bölümleri, dülgerlik işi. || *Ahşap işçilik,* ahşap gereç kullanılarak bina yapma sanatı, dülgerlik. || *Ahşap kalıp* ya da *ahşap betonarme kalıbı,* beton ve betonarme inşaatta betonun döküleceği ve beton, taşıma gücünü kazanıncaya değin taşınacağı kalıp. || *Ahşap kazık,* yumuşak zeminlerde temel tutturmak için zemine çakılan, çürümeyen ağaçtan yapılmış kazık. ||*Ahşap köprü,* ayakları, kirişleri ve taban kaplamaları ile korkulukları ya da bunların büyük bir bölümü ahşaptan olan köprü. || *Ahşap kör döşeme,* ahşap parke kaplaması yapımına olanak sağlamak üzere yapılan kaba ahşap döşeme kaplaması. || *Ahşap kubbe,* omurgaları ahşaptan yapılan, iç ve dış yüzeyi ahşapla kaplanan yarım küre dam yapısı, kubbe. || *Ahşap yapı,* taşıyıcılarında ahşap elemanlar (masif ya da yapıştırma kiriş, kolon vb.) kullanarak, ahşap inşaat yöntem ve hesaplarına uyularak yapılan yapı, ahşap inşaat. (Bk. *ansikl.* böl.) ||*Ahşap yığma yapı,* tümüyle ya da kısmen işlenmiş ahşabın üst üste getirilerek duvar oluşturulmasıyla yapılan yapı.
—ANSİKL. Mim. İnşaatlarda kullanılan ahşap, her tür ağaçtan sağlanabilir. Ancak her ağacın özelliği farklı olduğundan, yapının değişik yerlerinde farklı ağaçlar kullanmak gerekir. Kerestelik ağaç, özsuyunun en az olduğu sonbahar ve kış aylarında kesilir. Böylelikle bu ağaçlardan elde edilecek ahşabın çürümeye ve kurutma sırasında çatlama ve yarılmaya karşı dayanıklılığı artırılmış olur. Kimi ağaçların yapılarındaki nişasta, yaz aylarında yağa dönüştüğünden, bunların en uygun kesim dönemi yaz aylarıdır.

Ahşabın güvenlikle kullanılabilmesi, çalışmama*'sı ve kolaylıkla işlenilebilmesi için kurutulması gereklidir. Temellerde kullanılacak tomruklar ise kurutulmadan kazıklar haline getirilir ve sürekli su altında kalacak biçimde kullanılır. Kurutma doğal ya da yapay yöntemlerle yapılabilir. Doğal kurutmada tomruklar önce helezon biçiminde yer yer soyularak her yanının homojen olarak kuruması sağlanır. Böylece ağacın nemi % 50'den % 30'a düşürülür. Üstü örtülü çardaklar altında, rüzgâr yönüne doğru ızgara biçiminde istiflenmiş kerestelerde nem oranı birkaç yılda % 15-20'ye düşürülebilmektedir. Bu keresteler dülgerlik ve doğrama işleri için uygundur. Mobilyacılık ve daha özenli işler için ahşabın nem oranının daha da düşük olması gerekir. Kurutma süresinin kısaltılması için yapay kurutma yöntemleri uygulanabilir. Bunun için tomruk ya da keresteler, kurutma tünellerinde ya da kurutma odalarında, ağacın cinsine göre programlanan ısıtma-nem rejimiyle kurutulur. Ağacın çürümemesi ve parazitlere karşı daha dayanıklı hale getirilmesi için bu aşamadan sonra lizol, bakır vitriyol, çinko sülfat ve kreozot gibi ilaçlara batırılır; bu ilaçlar enjekte edilir ya da otoklavlarda yüksek basınç ve sıcaklıkta emdirilir. Kurutulan ve ilaçlanan tomruklar kereste fabrikalarında hızar ve katraklarla kullanıma uygun kesit ve biçimlerde biçilir; kiriş, kalas, tahta, lata ve çıta gibi adlarla satılır. Depolarda ya da satış yerlerinde bu keresteler dik olarak, bol hava alacak biçimde saklanır.

Ahşap yapıda kullanılacak ağaçlar dört grupta toplanabilir. Yumuşak ya da beyaz ağaçlar, yaş halkaları belirsiz ya da çok aralıklı olan, hızlı büyüyen türlerdir (kavak, ıhlamur, akasya, söğüt vb.). Geç büyüyen sert ağaçların ise yaş halkaları sık, öz ışınları belirgindir (meşe, kestane, karaağaç, gürgen vb.). Çıralı ağaçlar kışın yaprağını dökmeyen, iğne yapraklı, reçineli türlerdir (çıralı çam, akçam, kızıl ve karaçam, sedir vb.). Değerli ağaçlar, yavaş ve güç büyüyen, yerli ve tropikal türlerdir (ceviz, dişbudak, gül, abanoz, tik, maun vb.).

Türkiye'de inşaatlarda daha çok çam kullanılır. Kalıp ve iskelelerde, kolon ve döşeme kirişlerinde, çatı makaslarında çam, doğramalarda ise çıralı çam kullanımı yaygındır. Meşe yoğun ve dayanıklı olduğundan sualtı yapıları için uygundur; pahalı olduğu için özel doğrama işlerinde, parke ve mobilyacılıkta kullanılır. Kayın, lifleri sık ve mekanik özellikleri iyi olduğu halde, suya dayanıksızlığı yüzünden yapıların dışında ve doğrama işlerinde kullanılmaz; kontrplak ve parke için uygundur. Kavağın lifleri ince, yaş halkaları belli belirsiz, hafif ve yumuşaktır. Ihlamur yumuşak ve dayanıklıdır.

Ahşap, esnekliği, ısıya ve suya karşı dirençli olması, çeşitli önlemlerle korunabilmesi, sualtı ve suüstü yapılarında gösterdiği daynıklılık, kolaylıkla bulunabilmesi, birkaç kez kullanılabilmesi, istenildiği gibi yontulabilmesi, görünüşünün sıcak ve estetik olması gibi nedenlerle, doğramacılık yanında, inşaat ve bayındırlık işlerinde yaygın biçimde kullanılır. Temeller, istinat duvarları, geçit ve köprüler, çatılar, hangar ve haller, iskele ve kalıplar ahşaptan yapılabilir. Ancak ahşabın organik yapısından gelen kimi sakıncaları da vardır. Niteliklerinin homojen olmaması kullanımındaki güvenlik derecesini azaltır. Nemin etkisiyle oylumu büyür ya da kuruma ile küçülür (ahşabın çalışması). Yüksek sıcaklıkta yanar. Böcek, mantar ve bakterilerin etkisiyle çürür. Bunların yanı sıra ahşabın boyutları ağacın boyutlarıyla sınırlıdır. Bu sakıncaların yanında, ağacın büyümesi sırasında oluşan özürler de vardır. Budakların düşmesi, don yüzünden kabuktan öze doğru oluşan yarık ve çatlaklar, dönerek büyüme sonucu bozulan lif düzeni bunlar arasında sayılabilir. Bu tür kusurları olan ağaçlar yapılarda kullanılmaz. Ancak, ahşabın sakıncaları tomruğun seçimi ve işlenmesi ile önlenebilir. Uygun kurutma ile ahşabın çalışması en aza indirilebilir. Ayrıca havalanan yerlerde, uygun detay seçimiyle ve boyanarak dış etkilerden korunabilir. Tüm bunlara karşılık ahşabın ömrü yine de sınırlıdır.

Günümüzde ahşap daha çok yapıyı bütünleyen değerli bir yapı gereci olmuştur. Buna bağlı olarak ahşabın sakıncalarını giderici yöntemler geliştirilmiş; yangına dayanıklı, mekanik nitelikleri yüksek, çalışması önlenmiş ya da en aza indirilmiş, büyük boyutlu levhalar üretilmeye başlanmıştır. Kontrplak, marangoz levhaları (kontratabla), ahşap lif levhaları, ahşap yonga levhaları, ahşap talaş levhaları, reçine emdirilmiş ve preslenmiş ahşap gibi kullanım biçimleri geliştirilmiştir.

Ahşap, mimarlığın başlangıcından bugüne değin kullanılan üç ana yapı gerecinden biri olmuştur. Türkler tarafından kullanılışı, daha çok Anadolu'ya yerleşmelerinden sonra yaygınlaştı. Türk mimarlığında batı etkisinin başladığı XVIII.yy. sonuyla, XIX. yy.'da İstanbul ve çevresinde, kimi büyük kentlerde ahşap yapılar artmıştır. Özellikle İstanbul Boğaziçi'ndeki yalılar, köşkler, Safranbolu, Kula, Birgi vb. evleri bu türün önemli örnekleridir. Geniş saçaklar, kafes ve cumbalar, kapı ve pencere kapakları, oymalı korkuluklar, raflar, dolaplar, ocak yaşmakları ahşabın yaygın biçimde kullanıldığı yapı öğeleridir. Ayrıca ahşap Anadolu'nun çeşitli yörelerinde farklı biçimlerde değerlendirilmektedir. Kuzey-Batı Anadolu'da Gerede, Bolu, Zonguldak ve Adapazarı'nın kimi kesimlerinde görülen çantı mimarlık, tümüyle ağaca dayanan bir yapılaşmadır. Karadeniz bölgesinin doğu bölümünde, Artvin, Rize, Trabzon'da görülen serenderler de yöresel gereksinimlerden doğmuş ahşap mimarlık örnekleridir.

AHTAL (Gıyas bin Gavs bin es-Salt) arap şair (Hire ya da Rusafe 640 ?-Şam 710). Kuzey Suriye'deki hıristiyan Taglip kabilesindendi. Müslüman olmamasına karşın Emeviler'in saray şairliğini yaptı. Düşmanlarına karşı Emeviler'i öven şiirleri, döneminin toplumsal yaşamını ve si yasal çekişmelerini yansıtır. *Divan*'ında hamriyat adı verilen şarapla ilgili şiirleri çağdaşlarının yazdıklarından üstün sayılır. Şair Cerir ile giriştiği şiir atışmaları (nekaız) Ebu Tammam tarafından *Kitabu nekaiz Cerir ve'l-Ahtal* adlı yapıtta derlendi.

Büyük Larousse

ahşap
kafesli köşk (ayrıntı)
(Surname-i Vehbî'den, XVIII.yy. ilk yarısı)
Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi

AHTAMAR → AKDAMAR.

AHTAPOT a. (yun. *oktapus*'tan). Eşit uzunlukta ve uçları çekmenli sekiz benzer kolu bulunan kavkısız kafadanbacaklı hayvan. (Bil. a. *octopus*; ahtapotgiller familyasının ve ahtapotlar takımının örnek tipi.)
—ANSİKL. Ahtapotlar hemen bütün denizlerde görülür, boyu 2 metreyi bulan türleri de vardır. Adi ahtapot *(octopus vulgaris)* bir kabuklu yiyicidir; ucu çekmenli uzun kollarıyla yengeçleri, ıstakozları ve çeşitli kabuklu hayvanları yakalar ve çengelli gagasıyla yırtıp parçalar. Yarı açık kabuklu büyük hayvanların çenetleri ara-

Büyük Larousse

onarılan Soğukçeşme sokağı
ahşap evlerinden biri

sına, kapanmasınlar diye bir taş parçası soktuğu, ondan sonra yumuşakçayı parçaladığı görülmüştür. Tükürük bezlerinden şiddetli bir zehir salgılar; ya ısırırken bu zehiri kurbanlarına sokar ya da yengeçleri boğmak için çevresine yayar. Ahtapotun eti yenir ve çok makbuldür. Derin olta avcılığında yem olarak da kullanılır. Ahtapotlar barındıkları oyuklardan çengelle tutulup çıkarılır ya da açık suda zoka ile avlanır. Ahtapotlar orta jura çağından beri fosil olarak bilinir. (→ PROTEROCTOPUS.)

AHTAR çoğl. a. (ar. *hatar*'ın çoğl. *ahtār*). *Esk.* Tehlikeler.

AHTEL (EL-), arap şair (Hira ya da Ruşafa, Suriye, 640'a doğr. - Kûfe 710'a doğr.). Nasturi bir hıristiyan olan El-Ahtel Şam'da Emeviler'in sarayında yaşadı ve bedevi geleneğini yansıtan övgüler, şarap ve aşk şiirleri ile yergiler yazdı. Arap edebiyatı tarihinde El-Ahtel ile Cerir'in çekişmesi, Fransa'daki Corneille-Racine çekişmesine benzer.

AHTELER gediği, Doğu Anadolu bölgesinde, Ağrı ilinin kuzeyinde geçit; çok dağlık bir kesimde, Murat ırmağının yukarı havzasını Aras ırmağı vadisine bağlayan yerde (2 500 m). Büyük ölçüde ulaşıma elverişsiz.

AHTER a. (fars. *ahter*). *Esk.* **1.** Yıldız: *"Nüh felek burc-i menâzil yedi ahter bizdedir"* (Haşim Mustafa Baba, XVIII. yy.). **—2.** Talih, baht: *"Veli bende saadet yok muvâfık olmadı ahter"* (Nev'i, XVI. yy.). **—3.** *Ahter-i dünbâle-dâr*, kuyrukluyıldız. ‖ *Ahter-suhte*, yıldızı güneş ışığında kaybolmuş olan, talihsiz. **—4.** Bazı sözcüklerle birleşerek "müneccim" anlamını kazanır: *ahter-bîn* (yıldız gören), *ahter-gû* (yıldızlarla konuşan), *ahter-şinas* (yıldız tanıyan), *ahter-şümar* (yıldız sayan).

Ahter, farsça gazete. Aka Muhammet Tâhir-ı Karacadaği (ya da Tebrizi) tarafından 13 ocak 1876'da İstanbul'da yayımlanmaya başladı. İran dışında yayımlanan ilk farsça gazetedir. Haftalık olmasına karşılık iki üç günde bir çıktığı da oldu. Yazarları arasında Mirza Aka Han-i Kirmani, Şeyh Ahmet Ruhi ve Mirza Mehdi-i Tebrizi bulunuyordu. Yayını siyasal ve toplumsal yönden İran'da hoş karşılanmadı. Bu yüzden, İran hükümetinin Osmanlı hükümetine başvurusu üzerine kapatıldı (1895/1896).

AHTERİ → SİPÜRDE.

AHTERİ (Muslihittin Mustafa,—denir), türk dilci ve bilim adamı (Afyon ? - Kütahya 1561). Siyer, fıkıh, arap edebiyatı ve sözlük alanlarında ürünler verdi. En ünlü yapıtı *Ahterî-i kebir*'dir. Öteki yapıtları; Hz. Âdem'den Hz. Muhammet'e kadar gelen olayları ve kişileri anlattığı *Tarih*, fıkıh konulu *Cami ül-lisan* ve *Cami ül-mesail*, kadınların yararlanacağı din, sağlık vb. bilgilerini kapsayan *Hâmil ül-muhadarat*'tır.

Ahteri ya da **Ahteri-i kebir,** Ahterî*' nin arapçadan türkçeye sözlüğü (1545). *Sihah-ı Cevheri, Düstur ül-luga, Mugrib ül-luga* ve *Mukaddimet ül-edeb* gibi arapça sözlüklerden yararlanılarak yaklaşık 40 000 sözcüğün türkçe karşılıkları verilmiştir. Başka arapça sözlükler gibi madde başları arapça köklerine göre sıralanmamış, abece sırasına göre dizilmiştir. Bundan dolayı türk okurları tarafından daha kullanışlı bulunmuştur. Afyon ve Kütahya bölgelerinin ağızlarıyla yazıldığı için,Türkiye şivelerinin araştırılması bakımından ayrıca önem taşır. Sözlüğün *Vasat* ve *Sagir* adlı iki kısaltması vardır.

AHTOPOL, Bulgaristan'ın G.-D.'sunda balıkçılık limanı, Karadeniz kıyısında, Türkiye sınırı yakınında.

AHU a. (fars. *ahū*). **1.** Ceylan. **—2.** Güzel, ince, alımlı kadın. **—3.** *Ahu gibi*, çok güzel kadın için kullanılır. ‖ *Ahu gözlü*, güzel gözlü.

—*Esk.* *Ahu-bere*, ceylan yavrusu; güneş. ‖ *Ahu güzeşt*, ceylan geçti; fırsat elden gitti. ‖ *Ahu-pa*, ahu ayaklı; ayağına çabuk, çevik. ‖ *Ahu-yı ateşin*, sıcak, yakıcı ceylan; koç burcu. ‖ *Ahu-yı Çin*, Çin'in misk kokulu karacası. ‖ *Ahu-yı felek*, güneş, koç burcunun işareti. ‖ *Ahu-yı hâveri*, güneş. ‖ *Ahu-yı Hoten*, Hoten ceylanı; güneş. ‖ *Ahu-yı leng-giriften*, topal ceylan tutmak; düşkün ve zavallılara acımasız davranmak. ‖ *Ahu-yı Tatar*, göbeğinden misk elde edilen Tatar ceylanı. ‖ *Ahu-yı zerrin*, altın yaldızlı sürahi, kadeh; güneş.

—ANSİKL. Ed. Gözlerinin güzelliği, büyüleyiciliği, ürkekliği, avlanarak ele geçen bir hayvan olması ve göbeğinden elde edilen misk dolayısıyla sevgilinin gözleri ve saçları ile ahu arasında bağ kurulur. Sevgili ürkekliği ve âşığın gönlünün onu ele geçirmek isteyip de bir türlü bunu başaramaması açısından ahuya benzetilir. Ahu ile güzel kokusu dolayısıyla sevgilinin saçı arasında ilgi bulunur. Ahu, gözlerinin güzelliği dolayısıyla sevgilinin gözü olarak hayal edilir. Yüz, Kâbe olarak düşünüldüğünde göz kendisini güvene almak için Kâbe' ye sığınmış sayılır. Yüz, gül bahçesine benzetilince göz gül bahçesinde yatan çifte ahu olur. Sevgilinin saçlarının kokusu ile ahunun ilişkisi genellikle hüsn-i talil sanatıyla anlatılır. İnanışa göre ahu, sevgilinin güzel kokusunu öylesine kıskanır ki iç organları kanla dolar ve bunun sonunda misk meydana gelir. Ahunun periye benzetilmesi ise avcının önüne çıkan ahunun bir türlü yakalanamaması ve avcıyı ardından bir mağaraya sürüklemesi, orada silkinip peri kızı haline gelmesi efsanesine dayanır. Ahunun *Çin, Tatar, Hutan* ve *Hıtay* sözcükleriyle ya da *ahu-yı Çin, ahu-yı Tatar* gibi tamlamalarla adlandırılması ise misk ahusunun yetiştiği ülkeye işaret bakımından tenasüp sanatını oluşturur. Efsaneye göre Mecnun, Leyla'nın aşkı yüzünden çölde düşünce ahularla dost olur. Bu olaya da işaret etmek için Mecnun (âşık), ahu (sevgili) ve çöl öğeleri birlikte kullanılır. Ahunun bütün bu özelliklerini bir arada anlatan yapıt, Ahmet Dai'nin *Çengname*'sinde ahu ile ilgili bölümdür.

AHU BABA, asıl adı **Ali, Karaoğlu** da denir, türk halk şairi (Diyarbakır XVII. yy.). Şiirleri ve Ahu Baba diye de anılması nedeniyle bektaşi olduğu düşünülmektedir. Diyarbakır'da geçen çocukluk yıllarından sonra, İstanbul'a yerleşti. Bağlama çalmada ve hanendelikteki ustalığıyla Murat IV'ün beğenisini kazandı. Sarayda düzenlenen âşık meclislerine katıldı. Şiirlerinde din, tasavvuf konularına ağırlık verdi. Güçlü tekniği, söyleyiş rahatlığıyla dikkati çekti. Mehmet IV döneminde de saray hanendeleri arasındaydı. Kimi kaynaklardaki Ahu Dede mahlaslı şiirlerin de onun olduğu öne sürülür. Tarihçi Hammer, *Osmanlı şairleri* adlı yapıtında, belli kurallara göre düzenlenmiş bir şarkı mecmuası olduğunu belirtir.

AHU dağı → AHI DAĞI.

AHUACHAPÁN, Salvador'un batı kesiminde kent, yönetim bölgesi merkezi; 17 300 nüf. —*Ahuachapán yönetim merkezi*, 1 240 km², 199 500 nüf.

AHUBABA, Samsun'un Çarşamba ilçesi, Dikbıyık bucağına bağlı köy; 1 091 nüf. (1990).

ahududu
(Rubus idaeus)

AHUDUDU a. Böğürtlene benzer, çalı görünümünde dikenli bitki. (Gülgiller familyası.) [Eşanl. AĞAÇÇİLEĞİ.]

—ANSİKL. Ahududu (birçok batı dilinde "İda dağı böğürtleni" de denir; bu nedenle ahududunun bilimsel adı *Rubus idaeus*'tur), dallarının az sarılgan olması, meyvesinin beyazlığı ya da kırmızılığı ve çiçek sapçığına yapışık dut biçimindeki çiçekliğinin yapısıyla böğürtlenden ve yakın türler arası çaprazlamadan doğan melez çeşitlerden ayrılır. Avrupa'da ahududunun yumuşak, sulu, bazen çok kokulu ve mayhoş mevveli bir alttürü *(Rubus idaeus vulgatus)*, Kuzey Amerika'da ve Sibirya'nın doğusunda çok tatlı ve yuvarlak meyveli bir başka alttürü *(Rubus idaeus strigosus)* vardır. Ahududunun bugünkü çeşitleri, belli başlı asalaklara dayanıklılık gibi yeni özellikler taşıyan, başka rubus türleri anaç alınarak yapılan karmaşık çaprazlama yöntemleriyle elde edilmiştir. Çokyıllık bir bitki olan ahududu, her yıl yeni sürgünler verir, bunların sayısı ve canlılığı denetlenir. Bitkinin, toprak üstü bölümü, iki yıllık dönemler içinde (iki yıllık sürgünler üzerinde) meyve verir. Yediveren denen bazı ahududu çeşitleri, sonbahar sürgünlerinin üst bölümlerinde ilk yıldan başlayarak meyve verirler. Ahududunun meyve verimini artırmak için kış boyunca toprak üstünde kalan bölümleri kesilir; böylece bitki, yapay olarak iki yıllık yerine bir yıllık çevrim kazanır: sonuçta, bir yıllık sürgünlerin üstünde oluşan ve sonbaharda toplanan ürünle, bir yıl önce çıkan sürgünlerin alt ve orta bölümleri üzerinde oluşan ve yazın toplanan ürün arasında, bitkinin beslenmesi ve buna bağlı olarak, verimliliğiyle ilgili sakıncalı bütün çelişkiler giderilmiş olur. Ahududu, toprak yapısı ve ekim koşulları açısından, istekleri fazla olan bir bitkidir.

—Eczc. Ahududu yaprakları kaynatılarak elde edilen su göz iltihaplarında ve peklik verici olarak bağırsak hastalıklarında kullanılır. Kaynatılmış çiçeklerinden elde edilen su romatizma ve nikris (damla) hastalığında terletici olarak verilir. Meyveleri tazeyken iştah açıcı, idrar söktürücü ve kuvvet vericidir. Meyvelerinden yapılan şurup dil yaralarına ve bademcik iltihaplarına iyi gelir.

AHUDUDU a. Ahududu bitkisinin meyvesi. ‖ *Ahududu likörü*, ahududuyla yapılan şekerli,alkollü içki.

—ANSİKL. Ahududu çiçek sapçığına yapışık bir çiçekliğin taşıdığı 30-80 küçük meyvenin birleşmesinden oluşan koni biçiminde ya da yuvarlak dut irisi bir meyvedir. Yabani ahududu ortalama 0,8-2 g ağırlıktadır. Bahçelerde elde edilen bazı çeşitlerse en çok 10 g (ortalama 3-5 g) gelir. Bu tatlı meyve çok çabuk bozulduğundan koparıldıktan sonra çok kısa bir süre saklanabilir. Ahududundan meyve suyu,şurup,şekerleme,meyveli dondurma ve likör yapımında yararlanılır. Ahududu dondurularak taze de saklanabilir.

AHUİTZOTL, sekizinci aztek hükümdarı (öl. Tenochtitlán 1502). Egemenliği döneminde (yaklş. 1486-1502), *pochteca*'ların statüsü de belirlendi; seyyar satıcı olan *pochteca*'lar, aynı zamanda Meksika devleti için casusluk da yaparlardı. Ahuitzotl,büyük Tenochtitlán tapınağı'nın yapımını tamamlatmıştır.

ÂHÛN a. (fars. *âhūn*). *Esk.* **1.** Delik, yarık, gedik; lağım. **—2.** *Âhûn-ber*, hırsız. ‖ *Âhûn-bür*, delik açan, yer kazan kimse; lağımcı.

AHUND sıf. (fars. *āhūnd*). *Esk.* Büyük, ulu kimseler için söylenir.

◆ a. **1.** Şiirlerde hoca, imam. **—2.** İran'da erkek öğretmen.

AHUNDZADE (Fethali), azeri yazar, Azerbaycan uyanış hareketinin öncüsü (Şeki, Noha, 1812-Tiflis 1878). Bir süre

medresede okuduktan sonra şair Mirza Şefi'nin etkisiyle müslümanlar için açılmış bir rus okuluna devam etti. Askerlik mesleğine girerek çarlık ordusunda albaylığa kadar yükseldi (1873). Rus edebiyatını ve rusçaya çevrilen Batı yapıtlarını yakından tanıdı. İran, Türkiye ve Hindistan'daki aydınlarla tanıştı ve mektuplaştı. Şiir, tiyatro dallarında ürünler verdi. Kafkasya genel valisi Varantsof'un Tiflis'te yaptırdığı tiyatroda *Hikâye-i Molla İbrahim Halil Kimyager, Mösyö Jordan hekim-i nebatat ve Derviş Mest Ali Şah meşhur cazuger, Sergüzeşt-i vezir han-ı serap yahut Lenkeren veziri, Hikâyet-i Guldurbasan, Sergüzeşt-i merd-i hasis* (Hacı Kara), *Mürafaa vekilleri'nin hikâyeti* gibi oyunları sahnelendi (1850-1856). Bazıları uyarlama niteliğindeki bu yapıtlar Batı tiyatrosu örnek tutularak Azerbaycan türk halkının konuşma diliyle kaleme alınmıştı. İçerik bakımından dinsel bağnazlığa, toplumsal bozukluklara karşı çıkıyorlardı. Ülkesinde Batı bilim ve kültürüne yönelme çığırının öncülerinden olan yazar, çıkarcı softalara, ağalara taşlamalar yöneltiyordu. Rusçadan başka farsçaya da çevrilen güldürüleri bu ülkelerde de halkın uyanışına yardımcı oldu. Azerbaycan edebiyatında *Aldanmış kevakib yahut hikâyet-i Yusuf Şah* (1857) adını taşıyan yapıtıyla çağdaş anlamda ilk öykü kitabını da o yazmıştı. Kafkasya genel valisi grandük Mişel'in yanında binbaşı rütbesiyle arapça-farsça çevirmeni iken yaptığı Tahran ve İstanbul yolculuklarında devlet ve bilim adamlarıyla bu ülkelerin kalkınmaları için görüşmeler yaptı. İstanbul'da 1863'te arap abecesinin düzenlenmesi için sadrazam Fuat Paşa'ya sunduğu öneri Cemiyeti ilmiyeyi Osmaniye'de görüşülmüştü. (→ Kayn.)

AHUNDZADE (Ahmet Cevat), azeri şair (Gence 1892-? 1937 ?). Medrese öğrenimi gördü. Balkan savaşı'nda gönüllü olarak türk ordusuna katıldı. Azerbaycan'ın bağımsızlık savaşını konu alan hece vezinli şiirleriyle tanındı. Bağımsızlık hareketi bastırılınca kovuşturmaya uğradı, 1936-37 yıllarında kayboldu. *Dalga* ve *Koşma* (1917) adlı iki şiir kitabı yayımladı.

AHURAMAZDA (Avesta'da "Bilgelik Tanrısı" ya da "Bilge Tanrı"). Eski İran dininin, özellikle de zerdüşt dininin yüce tanrısı (İ.Ö. VII.-V. yy.).

Yaratıcı, ilk baba olan Ahuramazda, tanrısal düzeni (aşa), suları ve bitkileri, ışığı, yeryüzünü ve iyi olan her şeyi meydana getirir. Tanrısal düzenin bekçisidir de; bütün iyi varlıkların yerlerini ve etkinliklerini belirler, insanların açık ya da gizli eylemlerini denetler; uyumaz, dolayısıyla da aldatılamaz. Ahuramazda, iki karşıt ruhun, doğruluğu, aydınlığı ve yaşamı simgeleyen iyilik ruhu (Spenta-Mainyu) ile yalanı, karanlığı ve ölümü simgeleyen yokedici ruhun da (Angra-Mainyu) yaratıcısıdır.

Bu ruhlar arasındaki çekişme, dünyanın tarihini oluşturur. *Avesta*'da, Ahuramazda, iyilikçi ruhla bir tutulur.

ÂHUVAN a. (fars. *ahu*'nun çoğl. *ahuvan*). *Esk.* Ceylanlar, karacalar. *"Dendân-ı şîre lokma olur âhuvân-ı zâr"* (Ziya Paşa, XIX. yy.).

AHVAL, -li çoğl. a. (ar. *ḥāl*'in çoğl. *aḥvāl*). **1.** Bir kimsenin ya da bir topluluğun içinde bulunduğu durumlar, koşullar: *"Elhasıl Kozan ağaları hariçten kimesneyi Kozan'ın ahvaline vâkıf etmezler..."* (Cevdet Paşa, XIX. yy.). **—2.** Olaylar. **—3.** Davranışlar: *Onun ahvalini beğenmedim.* **—4.** *Ahval-i âlem*, dünyanın gidişi, olaylar: "Hayalime ahval-i âlem, gönlüme bir garip elem geldi" (Namık Kemal, XIX. yy.). ‖ *Ahval-i hazıra*, şimdiki durumlar. ‖ *Ahval-i mutade*, alışılagelen durumlar, günlük olaylar, olağan haller. ‖ *Ahval-i perişan*, üzücü durumlar. ‖ *Ahval-i pür-melal*, acınacak haller. ‖ *Ahval-i ruhiye*, ruhsal durumlar. ‖ *Ahval-i sıhhiye*, sağlık durumları ‖ *Ahval-i siyasiye*, siyasal durumlar. ‖ *Ahval-i umumiye*, genel durumlar.

—Ask. *Ahvalı hususiye muharebeleri* → ÖZEL* HALLERDE MUHAREBELER.

—Huk. *Ahvali şahsiye*, gerçek kişilerin hukuksal varlıklarıyla ilgili doğum, evlenme, boşanma gibi hukuki durumları. (→ ŞAHSİ HAL.) ‖ *Ahvali şahsiye sicili*, kişinin hukuki durumu ve varlığı üzerine etkili olan olayları tescile yarayan resmi kütük. Türk Medeni kanunu'nun 37.maddesine göre ahvali şahsiye sicillerini tutma yükümlülüğü nüfus memurlarına aittir. (→ NÜFUS KÜTÜĞÜ.)

—İsl. huk. *Ahvali erbain* → KIRK HAL ‖ *Ahvali şahsiye*, yeni islam hukukçularının, aile hukuku terimi yerine kullandıkları terimdir. Ancak bu terimin kapsamına vasiyet ve miras hukuku da girmektedir. (→ AİLE HUKUKU.)

Ahval, İstanbul'da yayımlanmış gazete (1920). Belirsiz aralıklarla çıkan gazetenin başyazarı Celal Nuri (İleri), sorumlu müdürü Giridi Ahmet Saki Bey idi.Eksik bir koleksiyonu Milli kütüphane'dedir.

AHVAZ, İran'da kent. Huzistan ilinin yönetim merkezi. Karun ırmağı kıyısında (ırmakta ulaşımın başlangıç noktasıdır); 579 826 nüf. İran'ın G.-B.'sında, günümüzde en etkin merkez durumundadır. Zengin petrol yatakları ve devlet yönetimi bakımından önemli bir merkez oluşu yanında akarsu ulaşımı, kara ve demiryollarının (İran'ı baştan başa kateden demiryolu hattı üzerindedir) kavşak noktası olması sayesinde hızla gelişmiştir. Kent, 1980'de, İran-Irak savaşı sırasında, önemli ölçüde hasar gördü.

AHVÂZİ, iranlı matematikçi (X. yy.). *Şerh ül-makalât il-aşere min kitâbi Oklides* (Eukleides'in onuncu kitabı üzerine açıklama) adlı sekiz bölümlük yapıtı vardır. Yapıtın birkaç elyazması günümüze kadar gelmiştir. Bunlardan biri de kendisine maledilen *Risale fi'l-mizan*'dır (Ölçme üzerine kitapçık).

AHVEC sıf. (ar. *aḥvec*). *Esk.* Daha muhtaç, en muhtaç, çok muhtaç.

AHVEF sıf. (ar. *aḥvef*). *Esk.* **1.** En korkak. **—2.** Çok korkunç.

AHVEL sıf. (ar. *aḥvel*). *Esk.* Bir şeyi iki gören, şaşı: *"Biri iki görür ahvel ne yere kim bakar derler"* (Ömer bin Mezit, XV. yy.).

AHVENANMAA, isveççe **Aland,** Finlandiya'da kıyı ili; 1 505 km²; 23 000 nüf. Yönetim merkezi: *Maarianhamina.* İlin ana bölümü asıl Baltık denizi'ni Botni körfezinden ayıran 6 554 ada ve adacığın oluşturduğu bir takımada üzerine kurulmuştur. Halkın başlıca gelir kaynakları tarım ve balıkçılıktır (çevredeki küçük adalarda özellikle ringa avcılığı). Takımadalar, uzun süredir bir turizm ve sayfiye merkezidir.

• TARİH. Vikingler zamanında İskandinav topraklarının en kalabalığıydı (bilinen mezarlık sayısı 376'dan çok). Çok yaygın ticaret ilişkileri kurdu; İsveç ile aynı dönemde hıristiyanlığı benimseyen takımadalar, İsveç savunma sisteminin bir bölümünü oluşturmaktaydı. Yasama ve yönetim bakımından özerklik tanınarak, 1310'da, Abo piskoposluğu toprakları içine alındı.

Halkın isveççe konuşmasına karşın, 1809'da Finlandiya ile birlikte, çarlık topraklarına bağlandı. Kırım savaşı sırasında, ingiliz-fransız donanması Bomarsund kalesini kuşattı (1854).

30 mart 1856'da Fransa, Büyük Britanya ve Rusya arasında imzalanan bir anlaşma sonucu, silahsızlandırılan adalar üstünde, 1920'de İsveç hak iddia etti; büyük bölümü isveç kökenli olan halkın Finlandiya'dan ayrılmak istediğini ileri sürerek, o sıralarda henüz kurulmuş olan Milletler cemiyeti'nden bir plebisit düzenlenmesini istedi. Ama cemiyet, ulusal topraklar konusunda karar vermenin ilgili devletin işi olduğunu, dolayısıyla Finlandiya'yı, topraklarının bir bölümünden yoksun etmeye zorlayacak hiçbir neden bulunmadığını ileri sürerek, İsveç'in isteğini geri çevirdi. Bu karar, bir devletin kendi topraklarıyla ilgili karar verecek tek yetkili olduğunu ileri süren kuramın ilk ve en açık uygulaması sayıldı.

6 mayıs 1920 yasasıyla özel bir özerklik tanınan takımadalarda, o tarihten sonra özel il meclisi kuruldu. Ayrıca, 1921'de imzalanan ve Paris antlaşması'yla (1947) yenilenen uluslararası bir uzlaşmayla adaların yansızlığı güvence altına alındı; Finlandiya parlamentosu 13 ekim 1951 tarihli yasayla bu uzlaşmayı tanıdı.

AHVER sıf. *Esk.* **1.** Akyüzlü ve güzel gözlü kimse için kullanılır. **—2.** Akıllı, zeki.

◆ a. *Esk.* Jüpiter gezegeni. (Büyük harfle yazılır.)

AHYÂ çoğl. a. (ar. *ḥayy*'ın çoğl. *aḥyā'*). *Esk.* Canlılar, diriler.

AHYÂN çoğ. a. (ar. *ḥîn*'in çoğl. *aḥyān*). *Esk.* Zamanlar.

AHYÂNÂ ya da **AHYÂNEN** be. (ar. *aḥyanā, aḥyanen*). *Esk.* Zaman zaman, arasıra.

AHYÂNEN → AHYÂNÂ.

AHYÂR çoğl. a. (ar. *ḥayyir*'in çoğl. *aḥyar*). *Esk.* İyi ve erdemli olanlar.

AHYER sıf. (ar. *aḥyer*). *Esk.* Daha hayırlı, en hayırlı.

AHYOLU → PAMORİE

AHYOLU BURGAZI, Bulgaristan'da Burgaz liman kentinin Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki adı.

AHZ → AHİZ.

AHZÂB çoğl. a. (ar. *ḥizb*'in çoğl. *aḥzāb*). *Esk.* Bölükler, kısımlar

—Din. Kuran'ın otuz cüz'ünden her birinin adı. ‖ *Ahzâb muharebesi* → HENDEK* SAVAŞI. ‖ *Ahzâb suresi* → AHZAB* SURESİ.

Ahzab suresi, Kuran'ın 33. suresi (73 ayet). Ahzab olayı da denen *Hendek savaşı*'ndan sonra indirildiğinden bu adla anılır. Surede, Hendek savaşı sırasında Allah'ın çıkardığı bir fırtınayla Mekke'yi kuşatan dinsizleri çekilmek zorunda bıraktığı anlatılır.

AHZAK sıf. (ar. *aḥzak*). *Esk.* En usta hekim, bilgin için kullanılır.

AHZÂN çoğl. a. (ar. *ḥüzn*'ün çoğl. *aḥzān*). *Esk.* Kederler, sıkıntılar, üzüntüler: *"Galiba sandın ki şem-i külbe-i ahzânı nem"* (Fuzuli, XVI. yy.).

—Ed. *Külbe-i ahzân*, hüzünler kulübesi, dert içinde yaşanan yer. (Divan şairleri sevgiliden uzak kaldıkları zaman bulundukları yeri böyle adlandırırlar.)

AHZAR → AHDAR.

AHZAR Coğ. → AHDAR

AHZARİYET → AHDARİYET.

AHZEN sıf. (ar. *aḥzen*). *Esk.* Çok hüzünlü, kederli.

AHZETMEK gçz. f. (ar. *aḫz*'dan). *Esk.* *Bir şeyi ahzetmek*, onu almak, kabul etmek, tutmak.

AİA ya da **AEA.** Esk. coğ. Birçok kent ve adanın adı. Başlıcaları: **Aia,** Kolkhis'te kent, Aeetes tarafından Karadeniz yakınında, Phasis'in denize döküldüğü yerde kuruldu. Medeia, Kirke ve Argonautlar efsanesinde anlatılanlar burada geçmiştir; **— Aia,** Teselya'da kent.

AİAKİDAİ, Aiakos'un soyundan gelenler (Peleus, Akhilleus, Pyrrhos ya da Neoptolemos, Telamon, Aias vb.). Epeiros'un eski kralları bu adı, Akhilleus'un oğlu Pyrrhos'un torunları oldukları için aldılar.

AİAKOS. Yun. mit. Zeus'la nymphe Aighina'nın oğlu, Aighina adasındaki Myrmidonlar'ın kralı. Bütün Yunanlılar'ın en dindarıydı. Bilgeliğinden dolayı, Yunanlılar'

Fethali **Ahundzade**
Dergâh arşivi

ın hakemi ve tanrılar katında aracısı oldu. Platon'dan başlayan bir geleneğe göre, Minos ve Rhadamanthus ile birlikte Hades'in yargıçlarından biri olarak kabul edildi.

AİANTEİON. Tar. coğ. Batı Anadolu' da Troas bölgesinde Aias'ın mezarı olduğu sanılan tepe; Çanakkale'nin merkez ilçesi, İntepe bucağında, Erenköy ile Kumkale arasında; —İstanbul'da Fındıklı (Salıpazarı) semtinin antik adı; burada da bir Aias tapınağı vardı.

AİAS, Truva savaşı'na katılan iki yunan kahramanın adı. —Oileus'un oğlu, Lokrisliler'in kralı, *Küçük Aias* adı verilen **Aias,** Truva'ya karşı savaştı ve Athena tapınağı'nda rahibe Kassandra'ya tecavüz etti, sonra da onu kaçırdı. Poseidon, onu bir fırtınada yok etti. —Telamon'un oğlu,

Akhilleus'un cesedini taşıyan **Aias** bir yunan krater'inin süslemesinden ayrıntı (İ.Ö. VI. yy.) *Floransa arkeoloji müzesi*

Salamis kralı **Aias,** çarpışmalarda kahramanlık gösterdi ve Hektor'u yaraladı. Akhilleus'un ölümünden sonra, onun silahlarını almak için Odysseus ile tartışmaya girdi, ama Odysseus üstün geldi. Bunun üzerine Aias, üzüntüsünden kendini öldürdü.

Aias, Sophokles'in İ.Ö. 445'e doğru oynanan trajedisi. Aias, bir çılgınlık anında, kendisine Akhilleus'un silahlarını vermek istemeyen yunanlı önderleri öldürüyorum diye, ordunun hayvan sürülerini kılıçtan geçirir. Aklı başına gelince de düşmanlarını lanetleyerek ve Erinyesler'in eline düşmelerini dileyerek kendini öldürür. Odysseus, yunanlı önderlerin direnmesine rağmen Aias'a cenaze töreni yapılmasını sağlar. İki bölümden oluşan oyun, Aias'ı olağanüstü, ama insanlık gereği birtakım zayıf yanları da (haşinlik, ölçüsüzlük) bulunan bir kahraman olarak gösterir. Oyun aynı zamanda, sorumluluğun (yunanlı önderler Aias'ı umutsuzluğa itmişlerdir) ve tanrıların umursamazlığının da (Aias, Athena'nın kurbanı olmuştur) dramıdır. Uzlaştırıcı bir hava içinde sona eren trajedi (ölümün ötesinde de öç almaya kalkışmak doğru değildir, düşmanın ölüsü toprağa verilmelidir), patetik etkileriyle de (katliam gecesi ile kahramanın ıssız bir kumsalda, güneş alnında kendi canına kıyması arasındaki karşıtlık, Tekmessa'nın Aias'a yakarışları) dikkati çeker.

AİB. Nük. müh. AYIRMA İŞ BİRİMİ'nin kısaltması. (Eşanl. SWU.)

AİCARD (Jean), fransız yazar (Toulon 1848-Paris 1921). Lamartine tarzında şiirler (*les Jeunes Croyances*, 1867) ve burjuva dramları yazdı (*le Père Lebonnard*, 1899), doğduğu toprakları lirik ya da romansı bir üslupla dile getirdi (*Poèmes de Provence*, 1874; *Maurin des Maures*, 1908).

AİCHHORN (August), avusturyalı eğitimci ve psikanalizci (Viyana 1878-*ay.y.* 1949). Genç suçlular konusunda eğitimci olarak çalıştıktan sonra 1922'de Viyana psikanaliz derneği'ne kabul edildi ve kendisine P. Federn tarafından psikanakanalizin uygulama alanına girebileceğini gösteren az sayıda kişiden biridir. Toplumsal yaşama uyumsuzluğunu, nevrozları incelerken kullandığı yöntemlerle ele aldı; bu uyumsuzluğu, öznenin nesnesel ilişkileri erken kurmasından kaynaklanan bir bozukluğa bağladı ve psikanalizciye genç suçlunun "ideal ben"ine girmesini önerdi. Başlıca yapıtı *Verwahrloste Jugend*'dir (1925).

AİCHİNGER (Gregor), alman besteci (Regensburg 1564-Augsburg 1628). Münih'te, Lassus'un öğrencisi olduğu sanılır; yükseköğrenimini İngolstadt'ta tamamladı ve 1584'te Augsburg'da orgcu oldu. Fuggerler tarafından korunan sanatçı, bir İtalya yolculuğuna çıktı; Venedik' te, Andrea Gabrieli'nin öğrencisi, Roma' da da papaz oldu. Augsburg'a dönüşünde, Fuggerler'in orgculuğunu üstlendi. Çok sayıda dinsel bestesi arasında missalar, mezmurlar vb. sayılabilir (*Sacrae Cantiones*, 1590-1597; *Canzonette spirituali*, 1603). Ayrıca çalgı müziği yapıtları da verdi. İtalya'dan sonra Almanya'da orgun sürekli bas çalgısı olarak kullanılmasını başlattı (*Cantiones ecclesiasticae... cum basso generali*, 1607).

AİCHİNGER (İlse), avusturyalı edebiyatçı (Viyana 1921). Kafka'dan büyük ölçüde etkilenerek, romanlarında (*Die grössere Hoffnung*, 1948), hikâyelerinde ve dramatik anlatılarında (*Der Gefesselte*, 1953; *Schlechte Wörter*, 1976) insan yazgısının ve acıların anlamı üzerinde durdu. Radyo için yazdığı oyunları (*Auckland*, 1969) yer yer Beckett'i anımsatır. 1953'te, şair Günter Eich ile evlendi.

AİÇİ, Japonya'da il. Honşu adasının ortasında, İse koyu kıyısında. 5 109 km^2; 6 356 000 nüf. Yönetim merkezi *Nagoya*.

Aİ ÇİNG ya da **Aİ QİNG** (CİANG HAİ-CİNG, — denir), çinli yazar (Ciciang 1910). 40'lı yılların en iyi şairi (*Vers le soleil* [fr. çev.]) ve modern şiirin kuramcısı (*Chant de la lumière* [fr. çev.], 1978).

AİD (ing. *Agency for International Development*'ın kısaltması) [Uluslararası Kalkınma teşkilatı]. 1961'de ABD Dışişleri bakanlığı bünyesinde, askeri nitelikte olmayan dış yardımları yönetmek amacıyla kuruldu. ABD kongresi dış yardım miktarını belirler, AİD bu fonları gereksinim derecesine göre az gelişmiş ülkelere, özellikle tarım, sağlık, nüfus planlaması, eğitim, enerji gibi alanlara ayırır. AİD'nin sağladığı yardımın büyük bölümü uzun vadeli, düşük faiz hadli borçlar ve teknik hizmet biçimindedir. Bu borçlarla satın alınacak bütün mal ve hizmetlerin ABD'den satın alınması zorunludur. Örgüt, ABD' nin özel ilgi duyduğu bölgelerde iktisadi ve siyasi istikrarı sağlamak için bir Ekonomik destek fonu programı düzenler. AİD, 1979'dan bu yana ABD Uluslararası kalkınma işbirliği teşkilatı bünyesinde görevini yürütmektedir. Türkiye merkezi Ankara'dadır.

Aida ya da **Ayda,** Verdi'nin operası. Süveyş kanalının hizmete giriş tarihine rastlayan Kahire operası'nın açılışı için Hıdiv tarafından ısmarlandı. 1870 savaşı yüzünden ilk oynanışı geciken yapıt, ancak 24 aralık 1871'de izleyicilere sunuldu. Eski Mısır tarihçisi Mariette'in verdiği bir konuya dayanarak A. Ghislanzoni'nin yazdığı ve C. du Locle'un düzenlediği libretto, firavunun kızı Amneris ile Habeşistan kralı Amonasro'nun kızı olan tutsak Aida arasındaki rekabete dayanır. İki genç kadın da, Amonasro'yu yenen Radames'i sevmektedir. Aida uğruna, yurduna ihanet eden Radames, sevgilisiyle birlikte diri diri gömülür. Don Carlos'tan sonra Aida, dram anlatımında senfoni öğesinin önemini daha da artırır ve burada melodi yönü ağır basar.

Verdi'nin bu ünlü yapıtı ilk kez 1874 yılında türkçeye çevrilerek "Ayda ısminde yâdolunan operanın tercemesidir" adıyla yayımlandı. Türkiye'deki ilk yorumlanışı ise, 1958 yılının ocak ayında Ankara Devlet opera ve balesi'nce gerçekleştirildi. Necil Kâzım Akses ile Ulvi Cemal Erkin'in çevirdiği operayı sahneye Vedat Gürten koydu.

AİDAT, -tı a. (ar. *'a'ide*'nin çoğl.*'ai'-dat*). **1.** Ortak bir gidere, bir derneğin, partinin vb. giderlerine katılmak amacıyla verilen para; ödenti: *Aidat toplamak. Aidatını ödemek. Üye aidatı.* **—2.** *Esk.* Gelirler, kazançlar.

AİDE sıf. (ar. *'a'id*'in dişl. *'a'ide*) *Esk.* Ait, ilgili: *daire-i aide* (ilgili daire), *makamat-ı aide* (ilgili makamlar) vb.

◆ a. *Esk.* **1.** Bir kimseye ait olan gelir, kazanç. **—2.**Yarar. **—3.**Lütuf, bağış.

AİDİT (Dipa Nusantara), endonezyalı siyaset adamı (Sumatra 1923 - Solo 1965). 1943'te Endonezya komünist partisi'ne (EKP) girdi, önce Japonlar'a, sonra da Hollandalılar'a karşı direniş hareketine katıldı. Merkez komite üyesi (1947), ardından politbüro üyesi (1948) oldu. Madiun ayaklanmasının başarısızlığı üzerine ülkeden kaçmak zorunda kaldı. Çin ve Vietnam'da iki yıl sürgün yaşadıktan sonra Cakarta'ya döndü ve eski yöneticileri eleyip 1951'de partinin yönetimini ele geçirdi. Hükümet, komünist partisinin canlandırılmasına sert tepki gösterdi; Aidit, partinin yeniden serbest bırakıldığı 1952 yılına kadar gizlendi. İdeolojik bakımdan Pekin'e yakın olan EKP'yi, kitle hareketlerine dayanan başlıca siyasal örgütlerden biri haline getirmek istiyordu. Sukarno'nun "güdümlü demokrasi" rejimiyle işbirliğine girdi ve orta sınıflarla, özellikle müslümanlarla ve orduyla çatışmaya girmemek için ılımlı bir yol izledi. 1962'de, yardımcısı Lukman'la birlikte sandalyesiz bakan olarak hükümete girdi. 31 eylül 1965 tarihli hükümet darbesinden sonra ordu EKP'yi yasakladı ve kanlı bir bastırma harekâtına girişti. Aidit yeniden gizlendiyse de yakalandı ve kasım 1965'te idam edildi.

AİDİYET, -ti a. (ar. *'a'idiyet*). Ait olma durumu; ilişkinlik: *Mahkemeden mülkiyetin kendisine aidiyetine karar verilmesini istedi.*

—Dilbil. *Aidiyet eki* → İYELİK EKİ.

AİDS, a. (ing. Acquired İmmuno Deficiency Syndrom'un kısaltması). Patol. Edinsel bağışıklık yetersizliği.

— ANSİKL. Aids 1981'de ABD'de ortaya çıktı. Giderek hastalığın en yaygın olduğu kıtanın Afrika olduğu anlaşıldı. AİDS'in etkeninin bir retrovirüs olduğu belirlendi. 1986'da bu virüsün HIV (Human İmmunodeficiency Virus) adıyla anılması kararlaştırıldı. Virüs bağışıklık sistemi hücrelerinin özel bir tipine saldırır: lenfositler. Hastalık, HİV virüsü enfeksiyonunun geç ortaya çıkmış şeklinden başka bir şey değildir. Kişi hasta olmadan da virüsü taşıyabilir. Böylesine *seropozitif* denir, çünkü vücudunda virüse karşı antikor taşımaktadır. Hastalığın klinik belirtileri çok çeşitlidir. Bulaşması da çeşitli yollardan olur: cinsel ilişkiyle, kan nakliyle ve ana rahminde ve daha sonra ana sütü vasıtasıyla anadan çocuğa. Bugüne kadar başka kesin geçiş yolu belirlenmemiştir. AİDS'in özgül tedavisi henüz bulunamamıştır. Korunma, prezervatif kullanmakla, kan vericilerine sistemli testler uygulanmasıyla ve tıbbi âletlerin bir defa kullanılmasıyla sağlanır.

AİELE a. Tropikal Afrika'da yetişen ağaç. Sarımtrak griye, bazen hafif pembeye çalan beyaz, kaba dokulu, çok yumuşak ve çok hafif odunu ambalaj sandığı yapımında, marangozlukta, kaplama ve kontrplak sanayisinde kullanılır. (Bil. a. *Canarium schweinfurthii*.)

AİEUEKO a. Tropikal Amerika'da (Guyana) yetişen ağaç. Esmere çalan sarı renkte, kaba dokulu, orta ağır, orta sert

odunu, doğramacılık, marangozluk ve mobilyacılıkta ve karoseri yapımında kullanılır. (Bil. a. *Dimorphandra hohenkerkii.*)

AİGAİ. Tar. coğ. İlkçağ yunan kentlerinden bir bölümünün ortak adı. Çoğu deniz, göl ya da su kıyısında kurulmuştu. — Eskiden kralların gömüldüğü ve Galatialılar'ın İ.Ö. 274-273'te yağmaladıkları Makedonya başkentlerinden birinin (bugün *Vergina*) adı da Aigai idi. Burada Antigonos Gonatas dönemine (İ.Ö. III. yy.) ait hellenistik bir saray ortaya çıkarıldı. Sarayın sütunlarla çevrili dörtgen biçiminde bir avlusu ve avlunun dört bir yanında mozaik döşemeli oturma odaları bulunuyordu. Saray, İ.Ö. III. yy.'ın sonlarıyla II. yy.'ın başlarında büyütülmüştü. Vergina'nın kuzey-doğusunda bir nekropolis uzanıyordu. İlk mezarlar, demir çağı başlangıcına (İ.Ö. 1100-600) aitti; mezarlarda çok sayıda çanak-çömlek ile zengin bronz süs eşyası bulundu. 1977'de, M. Andronikos, Philippos II'ye ait olduğunu öne sürdüğü, IV. yy.'dan kalma bozulmamış bir höyük keşfetti. Höyükte, Persephone'nin Hades tarafından kaçırılışını betimleyen bir duvar resmiyle süslü taş lahitli bir mezar, daha önemlisi, yine resimlerle (av sahneleri) süslü anıtsal odası olan bir mezar bulunuyordu. Bu ikinci mezarın eşyası son derece zengindi: fildişi ve altın kakmalı bir yatak kalıntısı, fildişinden iki küçük baş, içinde küller ve altın bir taç bulunan som altından bir çekmece, gümüş vazolar, bir iklil, bacak zırhları, bir kılıç, bir zırh. İkinci bir odada da daha küçük bir altın çekmece, altın yapraklardan bir taç, bir ok kılıfı ve bacak zırhları vardı. Bu mezarın zenginliği bir krala ait olduğunu gösteriyordu. 1978'de bir mezar daha bulundu. Daha az zengin olan bu mezarda, içinde küller bulunan, altından yapılmış meşe yapraklı motiflerle bezeli, gümüşten bir üç kulplu vazo, vb. ortaya çıkarıldı; — Peloponisos'ta (Mora yarımadası), Akhaia'nın kuzeyinde, Poseidon'un tapınım yeri olan antik kent; — Euboia (Eğriboz) adasının batısında antik kent. Burada bir Poseidon tapınağı bulunuyordu; —Anadolu'nun Kilikia bölgesinde ilkçağ kenti. Adana'ya bağlı Yumurtalık (esk. Ayas) ilçe merkezinin yerinde olan kentte bir Asklepios tapınağı vardı; —Batı Anadolu'da, on iki Aiolis kentinden biri. İzmir'in Bergama ilçesi, Zeytindağ bucağına bağlı Hacıömerli köyü yakınında kalıntıları vardır. Yörede *Köseler kalesi* ya da *Nemrut kalesi* olarak bilinen kent, safranıyla ünlüydü. Ana yollar üzerinde bulunduğundan Bergama krallığı döneminde ticaret merkezi olarak gelişti. Bergamon (Bergama) kenti örnek alınarak yeniden düzenlendi. Geçirdiği büyük bir depremden sonra Roma imparatoru Tiberius zamanında (İ.S. 14-37) yeniden kuruldu. Surlar, agora, stoa, bulevterion, Apollon ve Demeter tapınakları, tiyatro, stadium, akropolis eteğindeki nekropol başlıca kalıntılardır.

AİGAİON. Yun. mit. Yüz eli olan dev Hekatogkheiroi'den biri. Briareos da denir. Olymposlular'ın müttefiki olarak Titanlar'a karşı savaştı ve daha sonra onları Tartaros'ta tuttu.

AİGESTES. Yun. mit. Tanrı-nehir Krimisos ile truvalı Aigesta'nın (ya da Segesta'nın) oğlu. Aineias'ın dostu ve Segesta'nın kurucusudur.

AİGEUS. Yun. mit. Pandion'un (Kekrops'un ardılı) oğlu ve Atina'nın efsanevi kralı. Oğlu Theseus, yelkenleri siyah bir gemiyle Minotauros ile savaşmaya gider ve galip gelirse dönüşte gemisine beyaz yelkenler çekeceğini babasına söyler. Ama dönüşünde, kararlaştırılan işareti unutur ve zavallı Aigeus, oğlunun öldüğünü sanarak kendini, daha sonra adını alacak olan denize, yani Ege'ye atar.

AİGHİNA ya da **EGHİNA.** Esk. yun. **1.** Aighina adasındaki antik anıtlara verilen ad. **—2.** *Aighina okulu,* Aighina'da eski bir heykelcilik ve mimarlık okulu. || *Aighina sistemi,* Aighina'da geliştirilmiş antik tartı sistemi. Bu sistemde, ticari ağırlık birimi olan *mina,* 628 gr, drahmi de 6,28 gr çekiyordu. İ.Ö. VI. yy.'da Aighina'da basılan paralar, gümüş didrahmi idi, ağırlığı yaklaşık 12,5 gr'dı ve kaplumbağa biçimindeydi. Aighina para sistemi, özellikle birçok Peloponisos ve Girit kentinde uygulandı.

AİGHİNA ya da **EGHİNA,** Ege denizi'nde yunan adası (Attike nomosu). *Aighina körfezi*'nde, Pire'nin karşısında; 85 km²; 10 000 nüf. Merkezi *Aighina.* Balıkçılık limanı. Çömlekçilik. Müze. Atina'nın bir banliyösü haline gelen kentte meyve tarımı (şamfıstığı, badem) yapılır.
—Tar. Toprakları çok verimsiz olan ada, önceleri Argos'a bağlıydı; daha sonra özgürlüğüne kavuştu ve deniz tiacaretiyle güçlendi. Hiçbir zaman zorbalıkla yönetilmedi. Usta denizciler olan ada halkı, İ.Ö. VII. yy.'da Miletos ve Samos ile birlikte Naukratis'te (Mısır) bir ticaret acentesi kurdu. Doğu'nun etkisini taşıyan geometrik motiflerle bezeli seramik yapımında uzmanlaşan Aighina, kısa sürede *çömlek kenti* haline geldi. Usta bronzcuları, dışarıdan getirilen bakır ve demirle, ev eşyaları ve el sanatı çalışmaları yaptılar. Aighina'nın etkisi giderek büyüdü ve kent, tüm Peloponisos'a, Orta Yunanistan'a ve Teselya'ya kendi para sistemini kabul ettirdi. Aighina'nın parası *(Aighina kaplumbağası),* Mısır'dan Pontos Eukseinos'a, Kilikia'dan Umbria'ya kadar yayıldı; Atina parası gibi Aighia parası da Ahemeniler döneminde İran'a girdi. Aighina'nın büyük zenginliği kıskançlıklara yol açtı ve İ.Ö. VI. yy.'da Atina, Aighına ile çekişmeye başladı. İ.Ö. 457'de yenilen Aighina, surlarını yıkmak zorunda kaldı; daha sonra Atina'ya bağlandı ve halkının topraklarından sürülmesi (İ.Ö. 431) üzerine buraya Atinalılar yerleşti. Hellenistik döneminde Aighina, Akhaia konfederasyonu'na girdi. Birinci Makedonya savaşı'nda Romalılar'ın eline geçen ada, daha sonra Aitolialılar'a bırakıldı, onlar tarafından da Bergama kralına satıldı.
—Güz. sant. Yapılan kazılar, Yenitaş çağından beri burada oturulduğunu göstermiş (pek çok seramik örneği) ve bronz çağından çeşitli kalıntıları (megaron, dökme eşya, seramik) ortaya çıkarmıştır. Eskiçağ'da ve adanın Atinalılar egemenliğine girmesine kadar, Aighina ünlü bir heykel ve özellikle bronz işçiliği okulunun merkeziydi. Bu okul üstüne fazla bilgimiz yoktur. En önemli arkeolojik kalıntılar, kentin kuzeyinde yer alan, İ.Ö. VI. yy. sonuna ait Apollon tapınağı (temeli ile bir sütunu kalmıştır) ile Aghıa Marina koyunun üst kesimindeki Aphaia tapınağı'dır. İ.Ö. V. yy. başlarından kalan bu Aphaia tapınağı, Athena ile özdeşleştirilen eski bir yerli tanrıça için yapılmıştı. Boyutları 13,80x28,50 m olan heksastylos, "distylos in antis" ve yan tarafı 12 sütunlu dor üslubunda bir yapıdır. Cella, iki katlı çift revakla (bir bölümü restore edilmiştir) üç sahına bölünmüştür. Sunak, anıtsal bir rampa ile tapınağa bağlanmıştır. 1811'de keşfedilen ve Bavyera'lı Ludwig II tarafından Münih heykel müzesi için satın alınan alınlık heykelleri, aighinalı ve truvalı kahramanları Athena'nın önünde dövüşürken göstermektedir. Thorvaldsen tarafından eklemelerle restore edilen bu heykeller, biraz farklı tarihlere ait iki bütün oluşturmaktadır. Daha serbest bir üslupta olan doğu alınlığı figürleri, arkaik havadan yoksun kalmıştır. Bir üçüncü alınlığa ait pek çok başka parça da Atina müzesi'ndedir. Kaplumbağa (deniz ya da kara kaplumbağası) biçimindeki Aighina paraları, Eskiçağ paracılık sanatının güzel örnekleridir.

AİGHİON yaygın biçimiyle **Eghio,** Yunanistan'da liman kenti, Peloponisos'un kuzey kıyısında; 18 900 nüf. Eskiçağ'dan kalma sur yıkıntıları. Agamemnon, Truva savaşı'ndan önce yunan önderlerini burada toplamıştı. Yakınındaki, Zeus'a adanmış Ainarion ormanında, Akhaia birliği'nin meclis oturumları yapılırdı.

AİGİALEİA. Yun. mit. Argos kralı Diomedes'in karısı. Truva'dan dönen kocasına karşı, sevgilisiyle birlikte tuzak hazırladı. Diomedes bundan güçlükle kurtuldu.

AİGİALOS. Tar. coğ. Karadeniz kıyısında, Amastris'in (Amasra) doğusunda bir bölge ve yerleşmenin adı. Kastamonu'nun, Cide ilçesinde, Aydos (Karaağaç) iskelesi olduğu sanılıyor.

AİGİMİOS. Yun. mit. Doros'un oğlu, Dorlar'ın efsanevi atası. Dorlar'ın yasalarını yaptı ve Herakleios ile birlikte bu halkı Lapithai'ye karşı savundu.

AİGİNA. Yun. mit. Tanrı-nehir Asopos' un kızı. Kendisiyle buluşmak için alev biçimine giren Zeus'un sevgilisi oldu. Zeus Aigina'yı Oinone adasına kaçırdı ve Aigina'nın, bu birleşmeden bir oğlu (Aikos) oldu. Ada, daha sonra, genç kızın adını aldı.

AİGİPAN (yun. *aeg [o]-* ve *Pan*'dan). Keçi ayaklarından ötürü Pan'a yakıştırılan takma ad.

AİGİR, iskandinav mitolojisinde vahşi ve taşkın denizi simgeleyen tanrı. Karısı *Ran*'dır; dokuz kızı da denizin dalgalarıdır. Barınağı olan *Brimir,* ölülerin bulundukları yerlerden biriydi.

AİGİROESSA. Tar. coğ. Tarihçi Herodotos'un saydığı 12 Aiol kentinden biri; Bornova'nın (İzmir) doğusunda olduğu sanılıyor.

Aighina
tanrıça Aphaia (Athena'ya özdeş) tapınağı
İ.Ö. V. yy. başı

Aigues-Mortes'un havadan görünüşü

(Joyce) ve freudculuktan etkilendi. Dikkat çekici romanlar (*Blue Voyage*, 1927; *The Great Circle*, 1933), şiirler (*Senlin: A Biography and other poems*, 1918; *Landscape West of Eden*, 1935) yazdı. Ünlü ingiliz hukukçu William Blackstone'ı konu edindiği *The Kid* (1947), amerikan bireyciliği üstüne bir destandı. *An essay* (bir deneme) altbaşlığıyla yayımladığı *Ushant* (1952) adlı özyaşamöyküsünde E. Pound ve T. S. Eliot'ı anlattı ve bir yazarın bütün yapıtlarını kapsayacak bir ruhsal eleştiri yöntemi önerdi.

■**AİKİDO** a. (japonca sözc.). 1925'e doğru ortaya çıkan bir japon dövüş sanatı. (Çıplak elle yapılan bir dövüş biçimi olan aikido'nun uyumlu hareketlerden oluşan tekniği dansa benzer; bununla birlikte, hasım bir anda yere çalınabilir. Aikido dalında karşılaşma yapılmaz.)

Aikido

AİGİS a. Zeus ve Athena'nın, Amaltheia adındaki keçinin derisiyle kaplı büyülü zırhı ya da kalkanı.
—ANSİKL. Mit. Yunancada *aigis* sözcüğü, hem "fırtına", hem de "keçi derisi" anlamına geliyordu. Aigis taşıyan Zeus, başlangıçta yıldırım yağdıran Zeus idi. Daha sonra, aigis, Amaltheia'nın derisinden yapılmış bir giysiye dönüştü. Yılandan püsküllerle bezenmiş olarak gösterilirdi. Zeus'un, aigis'i, öbür tanrılara, özellikle Apollon ve Athena'ya verdiği de olurdu. Bu yüzden, aigis, giderek Athena'nın bir simgesi durumuna geldi. Bu tanrıça tarafından taşındığında, bir zırh ya da bir kalkan biçimindeydi; kalkanın çevresinde yılan figürleri, ortasında da bir Gorgonia başı bulunurdu. Aigis, hellenistik dönemde ve roma döneminde egemen iktidarın simgesiydi.

AİGİSSOS → AEGİSSUS.

AİGİSTHOS. Yun. mit. Atreidai ailesinin bir üyesi, Thyestes ile Pelopia'nın yasak beraberliklerinden doğan oğulları. Atreidai soyuna yaraşır bir dizi korkunç efsanenin kahramanıdır. Agamemnon'u öldürtür ve kendisi de Orestes tarafından öldürülür. Aigisthos'un yazgısı, Aiskhylos, Sophokles ve Euripides'e esin kaynağı oldu.

AİGLE, İsviçre'de, Vaud kantonunda kent, Rhône'un kolu Grande - Eau kıyısında, 417 m yükseltide; 6 000 nüf. XII. ve XV. yy.'lardan kalma şato. Şarapçılık. —Yakınında petrol rafinerisi.

Aiguille tepesi

AİGOS-POTAMOS ("Keçi ırmağı"). Esk. coğ. Trakya'da, Khersonesos'ta (Gelibolu yarımadası) ırmak. Sestos'un (Eceabat yakını) kuzeyinde Çanakkale boğazına (Hellespontos) dökülürdü. Spartalı Lysandros, Peloponisos savaşı sonunda (İ.Ö. 405, ağustos sonu - eylül başı) Atina donanmasını burada yenmişti.

AİGOUAL, Fransa'da Massif central'in güney-doğu kenarında kütle. Cévennes' in en yüksek doruğu buradadır (*mont Aigoual*, 1 563 m). Hérault ırmağı buradan doğar. Meteoroloji gözlemevi. Orman işletmesi.

■**AİGUES-MORTES,** Fransa'da Gard kantonunun merkezi, Akdeniz'e 6 km uzaklıkta; 4 536 nüf. Tuzlu bataklıklar. 1240'ta kral Saint Louis tarafından kuruldu. Louis, gemileriyle Mısır haçlı seferine (1248) ve Tunus seferine (1270) buradan çıktı. François I ile Karl V 1538'de bu kentte görüştüler.

■**AİGUİLLE tepesi,** Fransız Önalpleri'nde, İsère *département*'ının güneyinde doruk. Vercors'un doğu kenarında, Urgon evresine ait kireçtaşından oluşmuş, faylarla çevrili, güzel görünümlü bir doruktur (2 086 m).

AİGUİLLES-ROUGES, Fransız Kuzey Alpleri'nde kütle, Yukarı Arve ırmağının sağ kıyısında. Mont Blanc'ın karşısında. Bu kütle, buzul yalaklarıyla biçimlenmiş sürekli bir sırt oluşturur ve Belvédère'de en yüksek (2 965 m) noktasına ulaşır.

AİGUN → AİHUN.

AİGYPTİADES. Yun. mit. *Aigyptos*'un elli oğlunun soy adları. Bunlar elli Danaos kızıyla evlenmiş ve gerdek gecelerinde karıları tarafından öldürülmüşlerdir.

AİGYPTOS. Yun. mit. Mısır'a adını veren kahraman. Bu ülkenin en eski krallarından biriydi. Belos ve Ankhinoe'nin oğluydu; soyu, babası tarafından Poseidon'a, annesi tarafından Nil nehrine bağlanır. Aigyptiades diye adlandırılan elli oğlu vardı.

AİHOLE, Maysor'da arkeolojik sit. Çalukya'nın eski başkenti (VI.-VIII. yy.'lar). Çalukya'nın heykelcilik ve mimarlıktaki gelişimini yansıtan çok sayıda brahman tapınağı (Lad Khan, Durga vb.), XII.-XIII. yy.'lardan kalma cayna tapınakları.

AİHUN ya da **AİGUN,** K.-D. Çin'de (Heilongciang) kent, Amur ırmağının sağ yakasında, Blagoveşçensk'in karşısında.

AİKEN (Conrad Potter), amerikalı yazar (Savannah 1889 - *ay.y.* 1973). Şiir, roman ve eleştiri dallarındaki verimli ve titiz ürünleriyle kültür alanındaki güney-kuzey ikilemini vurguladı. Amerikan toplumunun önemli sorunlarıyla ilgilendi; Avrupa'dan

AİKİN (Lucy), ingiliz edebiyatçı (Warrington 1781 - Hampstead 1864). Romanlar (*Lorimer*, 1814) ve tarihi incelemeler yazdı.

AİKİNİT a. (ingiliz kimyacı Arthur *Aikin*' in [1793-1854] adından) Miner. Kurşun, bizmut ve bakır sülfür.

AİKMAN (William), iskoç ressam (Cairney 1682-Londra 1731). Uzun süre Roma'da ve İstanbul'da kaldı; İskoçya'da, sonra Londra'da çalıştı, kendini iyi portre ressamı olarak kabul ettirdi.

Aikokukoto ("Yurtseverler kamu derneği"), Japonya'da temsili bir hükümet kurulmasını isteyen ilk siyasal derneklerden biri. 1874'te kurulan bu dernek, Batı'nın siyasal görüşlerini yayması bakımından japon aydınları üzerinde etkili oldu.

ÂİL ya da **ÂYİL** sıf. (ar. *'a'il* ya da *'âyil*). *Esk.* **1.** Ailesinin geçimini sağlayan **—2.** Kalabalık ailesi olan. **—3.** Yoksul. **—4.** Dengesi bozuk terazi. **—5.** Sapmış, yoldan çıkmış: *"Aşkın şerbetinden içen âildir"* (Hatayi, XV. yy.).

◆ a. Kalp sıkıntısı, çarpıntı.

◆ be. Fazlasıyla, aşırı olarak.

Aİ LAO, Annam sıradağlarında (Vietnam) geçit; 350 m. Hue-Savannakhet yolu buradan geçer.

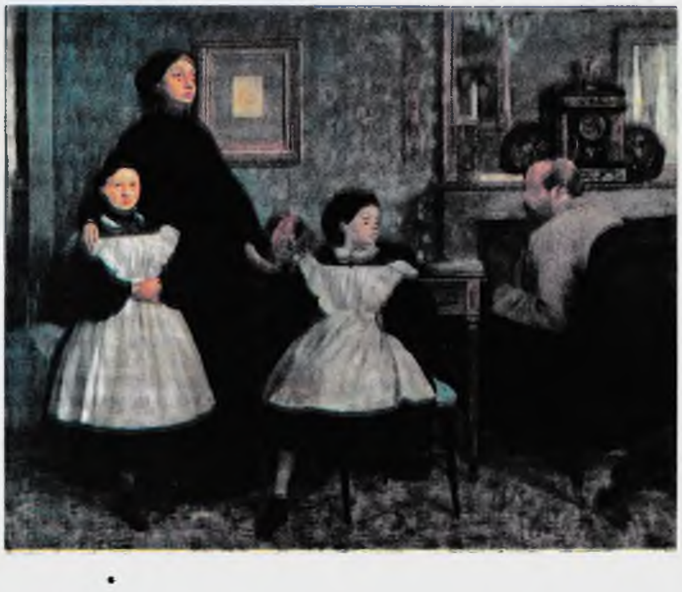
AİLAT çoğl. a. (ar. *'a'ile*'nin çoğl. *'a'ilât*). *Esk.* Aileler.

■**AİLE** a. (ar. *'â'ile*). **1.** Aynı soydan birbirini izleyerek gelen kuşaklar bütünü; sülale: *İstanbul'un en eski ailelerinden biri.* **—2.** Evlilik ya da akrabalık bağıyla birleşmiş kimselerden oluşan topluluk: *Amcalar, yengeler, yeğenlerden oluşan geniş bir aile.* (Bk. *ansikl.* böl. Fels., Med. huk. ve Tar.) **—3.** Anne, baba ve çocuklardan oluşan bütün: *Bir aile kurmak.* (Bk. *ansikl.* böl. Med. huk., Tar. ve Topbil.) **—4.** Bir kimseye göre eşi, çocuğu, birlikte yaşadığı ebeveyn ve akrabaları: *Bütün ailesini tatile götürdü.* **—5.** Erkeğe göre karısı: *Ailem ev kadınıdır.* **—6.** Ortak ya da benzer özellikler taşıyan canlı ya da cansız varlıklar bütünü: *Aynı aileden çiçekler. Balina memeliler ailesindendir. Ural Altay dil ailesi.* **—7.** *Aile arasında,* aile bireyleri ve sınırlı sayıdaki yakınlarla birlikte: *Nişanı aile arasında kutlamak.* ‖ *Aile bahçesi, aile gazinosu,* ailece gidilebilen, alkollü içki satılmayan bahçe, gazino. ‖ *Ai-*

le boyu, birden çok kişiye yetecek büyüklükteki şişelerde satılan içecek için kullanılır: *Aile boyu gazoz*. || *Aile dostu*, ailece iyi görüşülen, sevilip sayılan kimse: *Bu eski aile dostumuzun sözünden dışarı çıkmazdık*. || *Aile faciası*, aile bireyleri arasında geçen, yaralama ya da öldürmeyle sonuçlanan kötü olay. || *Aile ocağı*, ailenin yaşayageldiği, barındığı ev, yuva.
—Antropol. *Çekirdek aile*, baba, ana ve çocukları tarafından oluşturulan topluluk. || *Geniş aile*, aynı yerde oturan baba ve ana, çocuklar, torunlar, amcalar, dayılar, halalar, teyzeler ve yeğenler tarafından oluşturulan topluluk.
—Bilş. *Bilgisayar ailesi*, komut düzeniyle işletme sistemleri açısından benzer nitelikler gösteren ve aynı yapımcıya ait olan bilgisayarların tümü. (Bu nitelikler en küçük modelden en büyüğüne kadar ailenin çeşitli makinelerinde yazılan programların taşınabilirliğini kolaylaştırır.)
—Ceb. Bütün elemanları, verilmiş bir kümenin altkümeleri olan küme.
—Çekird. fiz. *Radyoaktif aile*, art arda bozunmalarla birbirinden türeyen radyoaktif elementler dizisi. (Ağır radyonükleitlerin doğal olanları üç ailede toplanabilir ^{238}U, ^{235}U ve ^{232}Th ile başlayan bu aileler, kütleleri 206, 207 ve 208 olan kararlı kurşun izotoplarıyla son bulur. Aile üyelerinin kütle sayıları genel bir formülle ifade edilir: toryum serisi için $4n$, ^{238}U serisi için $4n+2$ ve ^{235}U serisi için $4n+3$ kullanılır. $4n+1$ ailesi yapay olarak elde edilmiştir ve serinin en uzun yarıömürlü elementi olan neptünyumun adıyla anılır.) [Eşanl. RADYOAKTİF SERİ.] || *Radyoaktif aile bağı*, bir radyoaktif ailenin değişik üyeleri arasındaki bağ. (Genellikle ana madde denilen bir radyonükleit, yavru madde denilen bir başka radyonükleit doğurarak bozunuyorsa, bu iki madde arasında aile bağı olduğundan söz edilir. Değişik maddelerin etkinliklerinin evrimini, radyoaktif çözülme yasaları belirler.)
—Dilbil. *Alt aile*, bir dil ailesinin alt bölümü. || *Dil ailesi*, ortak kökenleri tanıtlanabilmiş diller kümesi. || *Dönüştürüm ailesi*, üretici dilbilgisinde, bitiş sıralarına aynı yapısal çözümlemeyi uygulayan dönüştürümler kümesi (örn. ingilizcedeki olumsuzluk, soru ve tumturaklı dönüştürümleri). || *Sözcük ailesi*, bir kökten gelen ve birbirlerinden türeyen sözcükler kümesi (örn. *ev, evli, evcil, evlenmek* vb.).
—Huk. *Aile adı* → SOYADI. || *Aile hukuku*, aile kurumunu ve aileyi oluşturan kişilerin hak ve görevlerini düzenleyen, medeni hukukun bir dalı. (Aile hukuku, evlenme ve boşanma, karı-koca mallarının yönetimi, hısımlık, velayet, vesayet... konularını inceler.) || *Aile malları*, ailenin çıkarlarını ve sürekliliğini sağlamak amacıyla ayrılmış mallar. (Türk Medeni kanunu'na göre bu ayırma, *aile vakfı, aile şirketi emvali* ve *aile yurdu* şeklinde olur [Med. k. md. 322, 323, 336].) || *Aile meclisi*, aile vesayeti sisteminde vesayet makamının görevini yerine getiren ve vesayet altındaki kişinin vasiliğe ehil olan kan ya da sıhri hısımlarından en az üç kişiden oluşan meclis (Med. k. md. 350). || *Aile nizamı aleyhine cürümler* → UMUMİ ADAP ve AİLE NİZAMI ALEYHİNE CÜRÜMLER. || *Aile reisliği* → EV REISLİĞİ. || *Aile şirketi emvali*, hısımların, terekedeki hisselerinin tümünü ya da bir kısmını bırakarak ya da ortaya başka mallar koyarak oluşturdukları ortaklık (Med. k. md. 323). || *Aile vakfı*, aile içindeki kişilerin öğrenim ve eğitimiyle buna benzer amaçlar için kurulan vakıf (Med. k. md. 322). || *Aile vesayeti*, vesayet altındaki kişinin çıkarı gereği, vesayetin aile meclisine verilmesi hali, hususi vesayet (Med. k. md. 348). || *Aile yurdu*, aile içindeki kişilerin geçimini ve ikametini sağlamak amacıyla ve ancak bu amaca yetecek ölçüde, tarım ve sanayi işletmelerine ya da ikamete yarayacak taşınmaz malların ayrılmasıyla (tahsisiyle) kurulan aile malları (Med. k. md. 336).
—İkonogr. *Kutsal aile*, Yusuf, Meryem ve çocuk İsa; onları canlandıran resim ya da heykel. (Bk. *ansikl.* böl.)
—İkt. *Aile planlaması*, eşlerin, dünyaya getirecekleri çocuk sayısını ve doğum zamanlamasını denetim altında tutması. (Bu denetim, doğumu önleyici yöntemlerin bilinmesini ve bazı tıbbi araçlar kullanımını gerektirir. Bu bilgi ve araçların yaygın olmadığı aşırı nüfuslu az gelişmiş ülkelerde, devletin bu olanakları sağlaması, doğum oranının düşmesinde önemli rol oynayabilir.) [→ DOĞUM DENETİMİ.]
—İsl. huk. *Aile hukuku*, Kuran'da fıkıh ve hadis kitaplarında aile ile ilgili düzenlemeler. (Bk. *ansikl.* böl.)
—İstat. *Aile bütçesi anketleri*, ailelerin tüketim yapısı ve tüketim giderleri hakkında bilgi edinmek amacıyla düzenlenen anketler. (Bu tür anketler, çoğunlukla aile reisinin ücretli olarak çalıştığı aileler arasından örnekleme yöntemiyle seçilerek düzenlenir. Anket sonuçları, tüketim harcamalarında ağırlıklı yeri olan maddelerin saptanarak, ücretliler geçinme indekslerinde [tüketici fiyatları indeksi] kullanılan katsayıların belirlenmesini sağlar.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Kamu mal. *Aile reisi beyanı*, aile reisinin, aile bireylerinin vergiye tabi gelirlerini toplayarak kendi yıllık beyannamesinde bildirmesi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Meteorol. *Siklon ailesi*, bozulmuş bir hava akımına bağlı, ardışık 3-5 kutup cephe siklonundan oluşan dizi. (Dönencel siklonlar da birbirini izlemeye elverişlidir.)
—Mit. *Aile tanrıları*, Romalılar'ın evi koruduğuna inandıkları tanrılar. || *Aile tanrısı, cini, perisi, şeytanı*, Antikçağ'da, korumak için ailelere ya da göz kulak olmak ve yüreklendirmek için bir kişiye bağlı olduğuna inanılan kutsal varlıklar.
—Nüfbil. *Aile istatistikleri*, bir nüfus sayımının sonuçlarını yorumlayan ve başvuru noktası olarak yalnızca bir ana-baba ile onlardan doğma çocukları alan istatistikler bütünü. (Ailelerin çocuk sayısına, gelirlerine, konuştuğu dile, aile reisinin mesleğine, oturduğu bölgeye göre sınıflandırılması gibi.)
—Oto. *Aile arabası*, limuzin ya da station -wagon biçiminde karoserisi olan ve toplam 6 ile 9 yolcu alabilen özel bir otomobil türü.
—Rom. tar. *Aile babası* → PATERFAMİLİAS. || *Kamu ailesi*, bir kamu hizmeti yapmakla görevli kölelerin tümü.
—Ruhbil. *Aile çizimi*, çocuklara uygulanan bir yansıtmalı test; çocuktan, bir ailenin ve/ya da kendi ailesinin resmini yapması istenir.
—Seram. Dekorlarındaki hâkim rengi dolayısıyla aralarında yakınlık bulunan Uzak-Doğu porselenleri gruplarını belirtmek için XIX. yy.'dan başlayarak Batı'da kullanılan deyim. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Sesbilg. *Eklemleme ailesi*, aynı açıklıktaki sesbirimlerini kapsayan sesler kümesi.
—Sig. *Aile geliri poliçesi*, geçici bir hayat sigortası sözleşmesi. (Bu tür poliçede, sigortalanan kişi poliçe vadesi içinde ölürse, ölümle vade sonu arasındaki süre için bir gelir ödenir; sigortalı, vade bitiminde hayattaysa, sigorta sözleşmesi sona erer ve bir ödeme yapılmaz.)
—Topbil. *Aile toplumbilimi*, toplumbilimin, aileyi, ya çeşitli toplumlardaki yapısı ve toplumsal işlevleri içinde, ya bireyler arası özgül ilişkiler ortamında, ya da toplumsal sistemin bir öğesi olarak inceleyen bölümü. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Verg. huk. *Aile indirimi*, en az geçim indiriminin aile gelirinin vergilendirilmesine uygulanma biçimi, aile yükü ve durumu göz önünde bulundurularak, gelir vergisi miktarında yapılabilecek indirimi belirleyen yöntem. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Aile reisi esası*, aile reisinin, aile bireyleri gelirlerinin tümünü bildirmekle yükümlü olduğu vergi bildirim biçimi.
—ANSİKL. Fels. Hegel'e göre, yapılması gerekenin soyut içselliğinden sıyrılan nesnel ahlak, tarihsel biçimler olan ailede (alm. *Familie*), ekonomik toplumda ve devlet'te dile gelir. Bu gerçekliklerin birin-

Sanatçı ve ailesi (1762)
Nattier
Versailles şatosu

Bellelli ailesi
(1858-1860)
Degas
Louvre-musée d'Orsay, Paris

cisi, "Tinin dolayımsız tözselliğidir" ve böyle olması dolayısıyla, "duyulmuş birliğiyle, aşkla belirler kendini" (*Rechts philosophie*, 158). Birey, ailede, sıcaklık, dayanışma ve destek bulur, ama asıl özüne göre kendini ortaya koymak için bu çok dar çerçeveden kurtulması ve daha geniş olan mesleksel ve siyasal yaşamda kendini dile getirmesi gerekir.

Aile portresi (1654)
Adriaen Van Ostade
Louvre müzesi, Paris

• Marx ve Engels şöyle yazarlar: "Bizimkinden önceki bütün tarihsel aşamalarda var olan üretim güçleriyle koşullanan ve bu güçleri koşullayan değiştirim (mübadele) biçimi (formu), sivil toplumdur [...] ve bu toplumun önkoşulu ve ilk temeli, bileşik ailedir, yani klan denilen şeydir."
• Engels ise, aileyi oluşturan üyelerin toplumsal-ekonomik rolü üzerinde durur: "Çağdaş karı-koca ailesi, kadının, açık ya da gizli evcil köleliğine dayanır ve çağdaş toplum, molekülleri andıran karı-koca ailelerinden oluşmuş bir kitledir. Günümüzde, erkek, en azından mal mülk sahibi sınıflarda, çoğunlukla ailenin dayanağı olmak ve onu beslemek zorundadır ve bu, ona, hiçbir hukuksal ayrıcalığın desteklemesi gerekmeyen buyurucu bir otorite kazandırır."

—İkonogr. Eski mısır sanatında (prens Rahotep ile karısı Nofret'in mezar heykelleri, Kahire), etrüsk (Cerveteri'nin lahdi, Roma) ve roma sanatında (ekmek yapımcısı Eurysakes ve karısının Roma'da porta Maggiore yakınındaki anıtmezarı) karı-koca betimlemelerine rastlanırsa da, aile betimlemeleri azdır (Mısır'da Amenhotep IV [Kahire] ve Akhenaton aileleri [Berlin] üstüne alçak kabartmalar; Roma'da L. Vibius ailesinin mezar taşı [Vatikan], *Ara Pacis*'te betimlenen imparator ailesi).

Ortaçağ'da, azizlerin yaşamlarıyla ilgili betimlemeler, aile topluluklarını işledi (*Aziz Adalbert'in çocukluğu,anne ve babası*, Gniezno katedrali, Polonya); ama daha çok, bağışçı kişiler, kimi zaman aileleriyle birlikte canlandırıldı (*Jouvenel des Ursins ailesi*, XV. yy., Louvre; Memling'in *Moreel ailesi* adlı üçkanatlı tablosu, Brugge; Moulins Ustası'nın *Meryem* üstüne üçkanatlı tablosu). Bu geleneğe XVI. yy.'da da rastlandı (L. Costa'nın *Bentivoglio madonnası*, Bologna; Tiziano'nun *Pesaro ailesinin madonnası*, Venedik); ayrıca dindışı portreler (Holbein'in *Sanatçının ailesi*,Basel;Van Heemskerck'in *Aile portresi*, Kassel) ve mezar heykelleri dikkati çekti (*Karl V'in ailesi*, Pompeo Leoni'nin, Escorial).

XVII. yy.'da betimlemeler çeşitlendi ve genellikle gösterişten çok doğallık yeğlenmeye başlandı: Le Nain'lerin *Köylü ailesi* (Louvre) ya da *Köy evi içi* (Washington), A. Van Ostade'nin *Aile portresi* (Louvre), C. De Vos'un *Van der Aa ailesi portreleri* (mihrap arkalığı, Nantes), Nocret'nin *Louis XIV ailesi* (Versailles), Mignard'ın *Veliahtın ailesi* (ay. y.), Rubens'ın *Sanatçı ve Hélène Fourment evlerinin bahçesinde* (Münih), Th. De Keyser'in *Meebeeck Crugwaghen ailesi* (Amsterdam), Rembrandt'ın *Aile portresi* (Brunswick), A. Van de Velde'nin *Çobanın ailesi* (Louvre), Martínez del Mazo'nun *Sanatçının ailesi* (Viyana), vb.

XVIII. yy.'da, Greuze'ün ahlakçı kompozisyonları (*Cezalandırılan oğul*, Louvre) ya da F. Drouais'nın kılık değiştirmiş kişi portreleri (*Souches markisi ve ailesi müzikçi giysileri içinde*, Versailles) yanı sıra şunları sayabiliriz: Largillière (*Aile portresi*, Louvre), Vigée-Lebrun (*Marie-Antoinette ve çocukları*,Versailles),Tiepolo (*Soderini ailesinin yücelmesi*, Treviso), Goya (*Carlos IV'ün ailesi*, Prado) ve İngilizler'den Hogarth(*Fountaine ailesi*,Philadelphia), Reynolds (*Marlborough ailesi*, Blenheim) ve Gainsborough (*Bailey ailesi*, Londra).

XIX. yy.'da, İngres burjuva aileleri için birçok portre ve özellikle de desenler verdi (*Forestier ailesi, Alexandre Lethiere ailesi, Stamaty ailesi*, Louvre); Millet de köylüleri canlandıran portreler çizdi (*Köylü ailesi*, Cardiff). İzlenimciler ve onların arkadaşları da aile topluluklarıyla ilgilendiler: Bazille'in *Aile toplantısı* (Louvre), Degas'nın *Bellelli ailesi* (Louvre), Renoir'ın *Madame Charpentier ve çocukları* (New York), Gauguin'in *Schuffenecker ailesi* (Louvre). Picasso, cambaz ailelerinin, Matisse kendi ailesinin (Leningrad)resimlerini yaptılar; gerçekçi ressamlar da büyük bir istekle aynı temayı işlediler (Mario Sironi'nin *Aile*, Roma).

• *Kutsal aile.* Çevresi ailesiyle sarılı çocuk İsa, Rönesans ressamlarına sık sık esin kaynağı oldu. Bu topluluk, Tanrı Çocuk'un tüm yakınlarını içine aldığında, buna Kutsal* akrabalık dendi. Daha dar bir Kutsal aile, kimi zaman Yusuf, Meryem ve İsa'yı, kimi zaman da Hanna, Meryem ve İsa'yı içerdi; küçük aziz Yahya da kimi zaman bu gruplardan birinde yer aldı. En ünlü Kutsal aile tabloları, hiç kuşkusuz, Leonardo da Vinci (Louvre) ve Michelangelo'nunkiler (Floransa) ile Raffaello'nun *François I'in Kutsal ailesi*'dir (Louvre). İtalyan ustaların çoğu, özellikle XVI. yy.'da bu temayı işlediler (Andrea Del Sarto, Correggio, Parmigianino, Veronese, vb.). Bu, Murillo (Louvre, Madrid, Londra, vd.) ve Poussin'in de (Louvre, Sarasota ve ABD'de Cambridge, vd.) ağırlık verdikleri bir konu oldu; Rubens (Köln) ve Rembrandt da (*Kutsal aile ve melekler*, Leningrad) aynı konuyu işlediler. Mısır'a kaçış teması da, sanatçıların yapıtlarında sık sık Meryem, İsa ve Yusuf'u canlandırmalarına yol açtı.

—İsl. huk. Kuran'da aile hukuku ile ilgili 100'den fazla ayet vardır. İslam aile hukuku fıkıh kitaplarında nikâh, talak, hulû, rec'a, rada', nafaka, iddet ve hidane başlıkları altında incelenirdi. Hadis kitaplarında da Hz. Muhammet'in aile hukuku ile ilgili sözleri aynı başlıklar altında birleştirildi. Hz. Muhammet döneminde ve sonraki ilk iki yüzyılda hukukla ilgili tüm sorunlar ilgili ayet ve hadislerin ışığında çözüldü. Bundan sonra islam hukukçularının görüşleri yazılı duruma getirilerek, mezhepler ve fıkıh kitapları oluşturuldu. Osmanlı devletinin son zamanlarına kadar davalar bu kitaplara göre çözümlendi. Kanun tekniğine uygun olarak hazırlanan ilk islam aile hukuku 25 ekim 1917 yılında Osmanlı devleti tarafından yürürlüğe konan *Hukuku aile kararnamesi*'ydi. Bu kararname 19 haziran 1919'da yürürlükten kaldırıldı.

—İstat. Kökeni sanayi devrimine uzanan aile bütçesi araştırmaları, Le Play'in monografileriyle başlar. Bu monografilerde işçi ailelerinin yaşamlarına ilişkin türlü veriler bulunmakla birlikte, en önemli yeri bütçe alır. Engel yasaları'na yol açan bu çalışmaları, işçi ailelerinin tüketim giderlerine ilişkin gerçek anketler izler. Devlet müdahalesi, reform yapma zorunluğu gibi nedenler, sözkonusu anketlere resmi nitelik kazandırır. Amaç, ücret tartışmalarına kaynak olacak indeks hazırlamaktır.

Sonraları çok amaçlı nitelik kazanan bu anketler, ailelerin yaşam düzeyi, tüketimin türlü maddelere ya da gereksinim kategorilerine dağılışı, gelir bölüşümü, beslenme ve sağlık konularında araştırma malzemesi sağlayarak, özellikle planlı ekonomilerde, toplumsal ve ekonomik politikaların biçimlendirilmesinde yardımcı olurlar.

Türkiye'de, 1938 yılında İstanbul'da 70, Ankara'da 40 aileyle yapılan ilk anketler, Konjonktür dairesi'nin sözkonusu iller için hazırlayıp yayımladığı geçinme indekslerine katsayı sağlamıştır.

İstanbul Ticaret odası'nın 1953 yılında İstanbul Üniversitesi istatistik enstitüsü'nün yardımıyla işçi ve memur aileleri arasında düzenlediği ilk geniş kapsamlı anket, Oda'nın "İstanbul ili ücretliler geçinme indeksi"ne giren 107 maddenin ağırlıklarının saptanmasına olanak vermiştir. (1983 yılında İst. Tic. odası, geçerliğini yitirebilecek katsayıları düzeltip yeni bir indeks hazırlamak üzere, yeni bir anket düzenlemiştir.)

Devlet istatistik enstitüsü de, 1954'te, Ankara'daki memur ailelerine yönelik bir anket yaparak, 135 maddelik geçinme indeksinin katsayılarını elde etmiştir. Aynı enstitü, 1964'te Adana'da başlattığı hane halkı anketlerini, İstanbul ve Ankara'

Kutsal **aile** (1504'e doğr.)
Michelangelo
Uffizi müzesi, Floransa

yı da içeren başka illerde de sürdürerek 14 il için geçinme indeksleri yayımlamaya başlamıştır. Sözkonusu anketlerden milli gelirin tüketim yönünden kestiriminde de yararlanılmıştır.

—Kamu mal. Aile reisi eşler arasında kocadır. Küçük çocuklar için, baba ölmüş ya da velayeti kaldırılmışsa, aile reisi annedir. Aile reisi, eşinin ve velayeti altında bulunan çocuklarının vergiye tabi ve yıllık bildirime girmesi gereken gelirlerini tek bir beyannamede toplayarak bildirir. Vergi borcu buna göre hesaplanır. Ancak, aile reisinin yıllık beyannamesine girmeyecek gelirler ve girmesi isteğe bağlı gelirler Gelir vergisi kanunu'nda ayrıca belirtilmiştir.

Türkiye'de eşler arasında mal ayrılığı rejimi olmasına rağmen gelir vergisinde aile beyanı benimsenmiştir. Bununla birlikte, eşler kendi gelirlerine düşen verginden yükümlüdürler. Bu yükümlülük, eşlerin toplam gelir içindeki paylarına göre belirlenir. Aile gelirlerinin toplanıp vergilendirilmesindeki esas amaç, artan oranlı vergi tarifesinin etkinliğini korumaktır. Bu şekilde, aile gelirlerinin danışıklı olarak aile bireylerine bölünerek az vergi ödenmesi engellenir.

—Med. huk. ve Tar. İnsanlığın tarihsel gelişimi içinde aile deyimi çeşitli anlamlar taşımıştır. Ailenin tarihi incelendiğinde genel bir değişim gözlemlenebilir: çeşitli toplumlarda aile, iktisadi gelişmeye sıkı bir şekilde bağlı olarak gittikçe küçülmektedir. Değişik uygarlıklardaki kaçınılmaz farklılıklar da gözardı edilmeden, genel olarak tümüyle tarıma yönelik toplumlarda görülen geleneksel ailenin ataerkil aile tipi olduğu ve bu ailenin, ortak bir atanın otoritesi altında bulunan evli erkek çocukları, onların eşleri ve çocuklarını bir arada bulundurduğu söylenebilir. Bu biçimde örgütlenmiş bir aile grubunun üç tür işlevi vardır: **1.** İktisadi işlevi: aile bir üretim topluluğudur. Ortak malvarlığını değerlendirir. Bu malvarlığının yönetimi (işletilmesi) yalnızca aile reisinin elindedir. **—2.** Toplumsal işlevi: aile bireyin eğitim ve güvenliğini sağladığı alışılagelmiş yaşam alanıdır. Bunun karşılığında da birey, grubun öteki üyeleriyle tam bir dayanışma içindedir. **—3.** Ahlaki işlevi: aile tümüyle kendi geleneklerinin koruyucusu olduğu gibi toplumda egemen olan ahlaka saygı gösterilmesinin de güvencesidir. Bu tıp ailenin örneği Eski Roma'daki ataerkil ailede görülür. Bu aile, *domus famileale*'de (aile evi) yaşayan ve tümüyle *paterfamilias*'ın (aile babası) otoritesi altında olan *agnatuslar*'la onların eşlerinden oluşuyordu. Günümüzde birçok ülkede — genellikle tarımsal alanlarda, kimi zaman da kentsel alanlarda— bu tür ailelere rastlanır.

Medeni kanun'un kabulünden önce, Osmanlı **imparatorluğu** döneminde aile dinsel temellere dayanıyordu. Evlilik, devlet müdahalesinden uzak özel bir kurumdu. Evlenme akdi özel bir akit sayılıyordu. Kocanın tek taraflı olarak boşanma iradesini açıklamasıyla evlilik sona erebilirdi. Karının boşanma isteminde bulunabilmesi çok sınırlandırılmıştı. Eski aile hukukunda kadın, çocukların velisi olmadığı gibi, evlilik birliğini temsil etmeye yetkisi de yoktu. 1926 yılında Medeni* kanun'un kabul edilmesiyle aile kurumu değişikliğe uğradı. Medeni kanun, dinsel temellere dayanan eski sistemi tümüyle ortadan kaldıran yeni bir düzen getirdi. Ancak uzun süre yürürlükte kalmış olan eski sistem, uygulamada bir süre daha varlığını korudu. Toplumun tüm kesimlerinin birdenbire yeni sisteme ayak uydurması kolay olmadı. Dini nikâhla evlenenlerden olan çocukların neseplerini düzeltmek için zaman zaman af yasaları çıkarıldı. Günümüzde, Medeni kanun'un getirdiği sistemin büyük bir oranda kabul gördüğü, eski alışkanlıkların giderek bırakıldığı söylenebilir. 1926 yılında kabul edilen Medeni kanun'un aile kurumuna getirdiği yenilikler şöyle özetlenebilir: Medeni kanun'un getirdiği sistemde tek evlilik ilkesi benimsendi, medeni nikâh zorunlu hale getirildi, dini nikâh geçersiz sayıldı. Böylece evlenme laik bir nitelik kazandı. Evlenmede devletin müdahalesi kabul edildi, evlenme sözleşmesi ancak evlenme memurunun önünde imzalanabilecekti. Boşanmada erkeğe tanınan serbestlik kaldırıldı. Yeni sisteme göre, boşanma ancak yasada belirtilen sebeplerin varlığı halinde ve mahkeme kararıyla gerçekleşebilir. Medeni kanun'un dışında anayasalarda da aileye ilişkin hükümlere yer verildi. 1982 Anayasası'nın 41. maddesine göre aile türk toplumunun temelidir: "Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır..."

yeşiller **ailesi**
porselen tabak, Çing dönemi
Guimet müzesi, Paris

pembeler **ailesi**
porselen tabak
XVIII. yy. ortaları
Guimet müzesi. Paris

—Seram. En tanınmış porselen aileleri, yeşiller ailesiyle pembeler ailesidir. Ming hanedanı sonlarının hâkim rengi kırmızı ve yeşil olan porselenlerinden kaynaklanan yeşiller ailesi, doruk noktasına Kangşi'nin saltanatı döneminde (1662-1722) ulaştı. Bu dönemde, kırmızıyla karışık yeşilin değişik nüanslarıyla çok çeşitli dekorlar meydana getirildi. Pembeler ailesinin özelliği, lal rengine çalan bir pembelikte olmasıdır (altın klorürden ötürü). Çin'de, Kangşi'nin saltanatı döneminde, kuş ve çiçek açmış dal dekorları taşıyan porselenler halinde ortaya çıkan pembeler ailesi, Yongcing (1725-1735) ve Çienlong'un (1736-1796) saltanat dönemlerinde karmaşıklaşan dekorlarla — yedi bordürlü tabaklar— daha da gelişerek günümüze kadar varlığını sürdürdü. Ayrıca, siyahlar ailesiyle sarılar ailesini de sayabiliriz (siyah veya sarı fonlu bisküviler).

—Topbil. *Aile toplumbilimi.* Aile, L. H. Morgan, F. Engels ve J. J. Bachofen'in çalışmalarıyla, ilk kez XIX. yy.'da deneysel (empirik) incelemelerin konusu oldu. Etnolojinin ve tarihin verilerine dayanılarak, yapı ve işlevleri, içinde bulunduğu toplumun gelişme derecesiyle belirlenen toplumsal bir kurum olarak tanımlandı. Bu çalışmalar, evrimci bir yorumun izlerini taşıdıkları halde, çeşitli toplumlardaki aile yapıları ve aynı toplum içindeki çeşitli aile tipleri üzerine betimsel ve karşılaştırmalı bir araştırma temeli sağlamıştır.

Birinci Dünya savaşı'ndan sonra ABD' de başka bir araştırma yolu açıldı. "Etkileşimci" Şikago okulu (E. W. Burgess ve öğrencileri), aileye, aile içi ilişkiler bakımından yaklaşmak istedi ve aile içindeki davranışları incelemek üzere yeni araştırma yöntemleri (örn. deneysel oyunlar aracılığıyla doğrudan gözlemleme) geliştirdi. Amaç, eşlerin yaşamındaki ve çocuklarla büyükler arasındaki ilişkide otoritenin uygulanışını, ödevlerin bölünüşünü, aile bireyleri arasındaki iletişim biçimlerini, anlaşma ve çatışma noktalarını, vb. incelemekti. Bundan başka, ailenin çeşitli evrelerinde (çiftlerin oluşumu, çocukların doğuşu, çiftlerin ölüm ya da boşanma nedeniyle dağılışı, vb.) rollerin ve gereksinmelerin değişmeleri, aynı ailenin üç kuşağı üzerinde yapılan incelemelerle saptanmaya da çalışıldı.

Aile içi dinamik üzerinde yapılan araştırmalar, ailenin kendi toplumsal çevresiyle sürdürdüğü ilişkilere, öteki kurumlarla olan ilişkilerinden daha az önem verdi. Bu açıdan, üçüncü bir yaklaşım, aileyi daha geniş bir toplumsal bütünlüğün bir bileştireni olarak ele aldı ve birey, yerini ve davranışlarını düzenleyen roller ve statülerle, bu bütünlüğe bağlandı. Amaç, bu daha geniş sistemin parçası olarak ailenin işlevlerini olduğu kadar, sistemin aile yapısının özellikleri üzerinde etkilerini de incelemekti. Bu yaklaşım, özellikle işlevcilerin (T. Parsons) ve yapısalcılıktan esinlenenlerin çalışmalarının ayırt edici bir özelliğidir. (→ Kayn.)

—Verg. huk. En az geçim indirimi uygulamasında aile durumu dikkate alınır. Yükümlünün bekâr ya da evli, çocuklu ya da çocuksuz olması, çocuk sayısı, yükümlünün bakmak zorunda olduğu öbür kimselerin sayısı aile indirimi miktarını etkiler. Aile indiriminde gelirden indirim usulü ve vergiden indirim usulü olmak üzere iki yol izlenebilir.

Türkiye'de 1980 yılına kadar gelir vergisinde en az geçim indirimi adıyla, ve 1980-1986 arasında da genel indirim başlığı altında yükümlünün kendisi, eşi ve çocukları için aile indirimi uygulanmaktaydı. Ancak, genel indirim 1986'da kaldırıldı. Günümüzde yükümlünün kendisini, eş ve çocukları dikkate alan bir aile indirimi uygulanmamaktadır.

Aile, aile ve edebiyat dergisi. Yapı Kredi Bankası tarafından, Vedat Nedim Tör yönetiminde İstanbul'da, nisan 1947'den kasım 1952'ye kadar üç ayda bir 22 sayı yayımlandı. Aile yaşamı, ev işleri, sağlık, çocuk gibi konuların işlendiği dergide, dönemin tanınmış edebiyatçılarına da geniş yer verildi.

Aile antlaşması, 15 ağustos 1761'de Paris'te Yedi yıl savaşları sırasında, Fransa (Louis XV), İspanya (Karlos III), Parma (Philippe de Bourbon) ve Napoli (Ferdinando IV) Bourbonları'nın kendi aralarında imzaladıkları antlaşma; bunun sonucunda Fransa'nın müttefiki olan İspanya, İngiltere'ye karşı savaşa girdi (2 ocak 1762). Amerikan bağımsızlık savaşı sırasında bu antlaşma, Fransa ve İspanya Bourbonları arasında yenilendi (Aranjuez antlaşması, 12 nisan 1779).

aile planlaması derneği *(Türkiye)*, aile planlaması uygulamasına yardım etmek, ana ve çocuk sağlığı hizmetlerine katılmak, aile planlaması klinikleri ve ana sağlığı tesisleri açmak amacıyla 1963'te kurulmuş kamuya yararlı dernek. Uluslar-

Yaralı **Aineias**
Pompei'deki Sincio sarayı'nda bulunan bir resim (ayrıntı)
Ulusal arkeoloji müzesi. Napoli

Aineias ile Ankhises
Bernini'nin heykel grubu 1615'ten sonr.
Villa Borghese, Roma

arası planlı aile federasyonu'na üyedir.

AİLECE ya da **AİLECEK** be. **1.** Aile bireylerinin tümü; aile olarak: *Annem, babam ve kardeşlerim ailece spor yapmayı severiz. Onlar ailece zengindir.* **—2.** Aile bireylerinin katılmasıyla: *Ailece gezmeye gitmek.*

AİLECEK → AİLECE

AİLELİK sıf. *Sayı sıf.* + *ailelik*, bir yeri, orada barınabilecek aile sayısıyla belirtmek için kullanılır: *On ailelik bir pansiyon.*

Ailenin, özel mülkiyetin ve devletin kökeni *(Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats)*, Friedrich Engels'in yapıtı (1884). Yazar, bu kitabında, modern toplumun ortaya çıkmasıyla sonuçlanan toplumsal oluşumların tarihini açıklar. Kendisinden önce başkalarının "ilkel komünizm" dediği toplum yapısını inceler; sonra da üretimin artmasıyla savaş tutsaklarının köleye dönüşmelerini ve toplumdaki ilk büyük bölünmeyi, yani sömürenlerle sömürülenler arasındaki bölünmeyi irdeler. Buna koşut olarak, ilkel anaerkilliğin yerini, kadını, aile içinde sömürülenler düzeyine düşüren, ataerkilliğin aldığını söyler. Kademeli ve yıkıcı bir temel üzerinde oluştuğunu düşündüğü aileyle birlikte, egemen sınıfın hizmetinde bir baskı aracı olan devletin ortaya çıktığını belirtir. Engels, modern biçimiyle ailenin, kadının özgürlüğe kavuşması, özel mülkiyetin kaldırılması ve devletin yok olmasıyla ortadan kalkacağını savunur.

AİLEVİ sıf.(ar.*ʿaʾile* ve *-i* den *ʿaʾilevi*). Aileye ilişkin, aileye ait şey için kullanılır: *Ailevi bir mesele. Ailevi durumu iç açıcı değil.*
—Tıp. Aynı ailenin birçok üyesinde gözlemlenen hastalık ya da özellik için söylenir. (Yeteneğe ilişkin olağan özellikler [müzik, resim] ya da kalıtsal özellikler [başın önündeki beyaz saç tutamı] için kullanıldığı gibi, bir ailenin üyelerini aynı yaşta ve aynı biçimde etkileyen doğuştan hastalıklar için de kullanılır. Genel olarak bir hastalığın ailevi özelliği, o hastalığın genetik kökenini yansıtır. Özelliklerin kuşaktan kuşağa nasıl aktarıldığını belirlemek genetikçinin görevidir.)

AİLEY (Alvin), amerikalı zenci dansçı ve koregraf (Rogers, Teksas, 1931-New York 1989). Klaket dansçısıydı; Lester Horton'la birlikte dans çalıştı. Horton'un 1953 yılında ölümünden sonra, topluluğun sanat yönetmeni oldu, ilk koregrafilerini gerçekleştirdi. 1959 yılından başlayarak kendi topluluğunu, Alvin Ailey Dance Theater'ı kurdu, bu arada çeşitli topluluklarla işbirliği yaptı (Köln Operası, Harkness Ballet, American Ballet Theatre). Başlangıçta yalnız zenci sanatçılardan oluşan topluluğu, uluslararası bir üne kavuştu. Caz'dan, zenci nüktelerinden ve çağdaş düzenlemelerden esinlenen canlı ve otantik yapıtları, klasik ve modern tekniğin zengin bir bireşimini oluşturur. Elliyi aşan koregrafisi arasında en önemlileri şunlardır: *Blues Suite* (1958); *Revelations* (1960); *Roots of the Blues* (1961); *The river* (1970 ve 1972); *Cry* (1971); *Hidden Rites* (1973); *Night Creature* (1974); *Shigaon* (1978).

AİLLAUD (Emile), fransız mimar (Mexico 1902-? 1988). Önce, Lorraine kömür ocakları için sanayi yapıları, sonra çeşitli fransız kentlerinde toplu konutlar yaptı. Genellikle, kent ölçeğindeki ve tümüyle sanayileşmiş yapılarında, insan öğesine değerini vermek ve alışılagelmişin dışında bir tür denemek istedi. Bu amaçla, hareketli planlı alçak yapıları kulelere yeğledi; yayalar için alanlar ayırdı; simgesel "engebeler" yarattı ve çok renkli bir çevre tasarladı.

AİLLAUD (Gilles), fransız ressam (Paris 1928), Émile Aillaud'nun oğlu. Arroyo ve Recalcati ile birlikte Genç Ressamlar salonu'nu kurdu ve 1965'te bu ressamlarla birlikte, *Fin tragique de Marcel Duchamp (Vivre et laisser mourir)* [Marcel Duchamp'ın trajik sonu (Sen yaşa,ölen ölsün)] adlı kışkırtıcı tabloyu yaptı; 1960'lı yıllarda Yeni Resim akımının öncülerinden biri oldu. Yapıtlarında, hayvanat bahçesinin hapishaneye benzeyen evreni içinde, hayvanları soğuk ve kesin bir gerçekçilikle yansıtır; zamanı hareketsizleştiren, uzamı donduran bu görüntüler, hem simgesel ve eleştirel bir anlam taşırlar, hem de plastik ilişkilerin incelikli oyununu geliştiren ve görüntünün gerçeklikle olan bağıntısı üzerinde düşünmeyi sağlayan birer aracı işlevi görürler.

AİLLY (Pierre D'), fransız din adamı ve tanrıbilimci (Compiègne 1350-Avignon 1420). 1411'de kardinal oldu, Batı'daki Büyük Ayrılık'a son verme girişimlerinde ve Konstanz konsili'nde (1414-1418) önemli bir rol oynadı. En önemli yapıtı, Kilise reformuyla ilgili bir kitaptır (1416). Ailly, 170'ten çok yapıt yazdı; Ptolemaios'un dünyanın yuvarlaklığı konusundaki düşünceleri ele alan *Imago Mundi* de bunlardan biridir. Surlu Marin gibi Ailly de, Avrasya'nın boyutlarını büyük ölçüde abarttı; böylece Avrupa'nın batı ucuyla Doğu Asya arasındaki uzaklık, XV.yy. gemileriyle, hiç değilse kuramsal olarak aşılabilecek kadar kısalmış görünüyordu; daha sonra Kolomb da *İmago Mundi*'den esinlendi.

AİLO ya da **EGİLONA,** İspanya Vizigotları'nın son hükümdarı Rodrigo'nun karısı. Kocasının ölümü üzerine ülke Araplar'ın eline geçti (711). Ailo, Merida'da Musa bin Nuseyr tarafından tutsak edildi ve onun oğlu Abdülaziz ile evlendi.

AİLSA CRAİG, Büyük Britanya'da (İskoçya) küçük ada, Arran adasının güneyinde; deniz kuşlarının barınağı.

AİLURİNAE a. (yun. *ailouros*, kedi'den). Orta Asya dağlarında yaşayan küçük panda *(Ailurus fulgens)* gibi etçil memelileri içeren altfamilya.

AİMARD (Olivier GLOUX, **Gustave** — denir), fransız yazar (Paris 1818 - *ay.y.* 1883). Ömrünü dünyayı dolaşarak geçirdi, serüvenlerini halk tipi romanlarda (*Les Trappeurs de l Arkansas*, 1858; *Les Bandits de l'Arizona*, 1882) anlattı.

AİMÉE → NAKŞİDİL SULTAN

AİN, Rhône-Alpes bölgesinde (Fransa) *département*, 5 756 km²; 418 516 nüf. Merkezi *Bourg-en-Bresse*. Ain, iki büyük doğal bölümden oluşur: Saône ovaları ve güney Jura dağları. Nemli iklimi, ovalık ve dağlık kesimlerde ulaşımın uzun süre güçlükle yapılmış olması, bölgede otlak ve ormanların değerlendirilmesine dayalı bir köy ekonomisinin sürüp gitmesinin başlıca nedenleridir.

AİN, Jura'da (Fransa) ırmak, Rhône'un kolu (sağ kıyıdan); 200 km. Nozeroy platosunun güneyinden doğan Ain, Champagnole'dan geçer, soldan önce Bienne'i, sonra Albarine'i alır. Yukarı kesimde Ain boğazını yaran ırmak, daha sonra, bugün bir bölümü Vouglans barajının (aynı adı taşıyan önemli santralı besler) suları altında kalmış olan Ain boğazlarından geçer.

AİNEİAS, lat. **Aeneas,** Truva prensi, Vergilius'un *Aeneis** adlı yapıtında yeniden ele alıp işlediği bir yunan efsanesinin kahramanı. Ankhises ile Aphrodite' nin oğlu olan Aineias, Truva savaşı sırasında, belli başlı truvalı önderlerden biriydi. Kentin ele geçirilişi sırasında babasını sırtında taşıyarak kaçmayı başardı, ancak karısı Kreusa'yı kaybetti. Birkaç savaşçıyı İda dağında toplayarak Yunanlılar'a karşı mücadeleyi sürdürmeyi denedi; sonra, yeni bir yurt bulmak amacıyla gemiyle denize açıldı. Çeşitli yerlerde (Sicilya'da, Kartaca'da [burada Dido ona âşık olur], Campania'da [burada cehenneme iner]), dolaştıktan sonra, Latium'a vardı ve burada kral Latinus'un kızı Lavinia ile evlendi. Bu efsane, Roma'nın Truva kökenli olduğu efsanesiyle bağlantılıdır. *İulia gens'*i, Aineias ve oğlu Iulius (ya da Ascanius) aracılığıyla Venüs'ten (Aphrodite) geldiğini ileri sürer.
—İkonogr. Roma'nın kökenine ilişkin efsanede, Aineias'ın taşıdığı önem, truvalı kahramanın roma sanatında niçin bu kadar sık canlandırıldığını açıklar. Ama, bu canlandırmalar arasında pek az fark vardır. En sık rastlanan tema, Truva'dan kaçış temasıdır: burada Aineias, bir yandan kötürüm babasını sırtında taşırken, bir yandan da oğlu Ascanius'un (ya da Iulius'un) elinden tutar. Bu, etrüsk sanatından alınma bir temadır ve İ.Ö. V.yy.'dan başlayarak boyalı etrüsk vazolarında ve heykelciklerinde görülür. Daha sonra sayısız taklitleri yapılan Augustus forumu' nun heykel gruplarından birinin konusu-

da budur. Ara Pacis'teki kabartmalardan biri de Aineias'ı otuz yavrulu dişi domuzu bulduğu sırada gösterir. Aineias'a, Esquilinus'daki bir mezarda Roma'nın kuruluşunu konu alan resimlerde ve Pompei'deki bir resimde de rastlanır.

Aineias efsanesinin çeşitli bölümleri (tümü, *Codex Vergilianus*'taki [Floransa XIV.yy.] minyatürlerdedir), N. Dell'Abate' nin (Modena), Carracci ve Albani'nin (Bologna), Claude Lorrain'in, A. Coypel'in (Paris'te, kubbesi gravürüyle ünlü Palais -Royal'deki Aineias galerisi; Louvre ve Montpellier'deki tablolar...) yağlıboya resimlerinde, A. Bosse'un gravürlerinde görülür. Bunlardan başka, Tintoretto (Brunswick, Louvre), L. Giordano (Madrid), Pietro da Cortana (Louvre), Tiepolo (Madrid), J. Miel (*Aineias ile Dido avda*, Cambrai),Van Dyck (Mantova),Jordaens (Kopenhag), Elsheimer (Münih), Poussin (Londra) ve Carle Van Loo'nun (Louvre) yağlıboya resimlerini; Bernini (Borghese galerisi), Girardon (Troyes) ve P. Lepeautre'un (*Aineias ile Ankhises*, Tuileries bahçeleri) heykel gruplarını da sayabiliriz.

AİNEİAS Taktikos, lat. **Aeneas Tacticus,** İ.Ö. IV. yy.'da yaşamış yunanlı askeri yazar. Kuşatılmış bir kentte alınacak önlemleri anlatan *Ta peri ton strategikon hypomnemata* adlı yapıtının bir parçası elimizdedir.

AİNEİAS Gazze'li, filozof (Gazze, Filistin, 450'ye doğr. - öl. 520'ye doğr.). İskenderiye'de yeniplatonculuk üzerine bir süre ders verdikten sonra, hıristiyan oldu. Özellikle, ruhun ölümsüzlüğü ve bedenin dirilmesi konularını işleyen *Theophrastos* adlı diyalogunda çoktanrıcı kuramlara karşı çıktı.

AİNESİDEMOS, yunan filozof (Knossos İ.S. I.yy. [?]). İskenderiye'de ders verdi. Felsefesi, kuşkuculuk tarihinde bir aşamadır. Kuşkuculuğu savunan ve geleneksel olarak *on tropos* (on kanıt) denen başlıca kanıtları açıkladı ve sınıflandırdı.

AİNHUM a. (Güney Afrika'daki bir zenci halkın dilinden). Der. hast. Bir ayak parmağının (genellikle beşinci) kendiliğinden kopmasına kadar varan ve parmağı bir halka şeklinde sararak boğan deri hastalığı. (Ainhum salt zencilerde görülür ve salt erkekler bu hastalığa yakalanır.)

AİNOS. Tar. coğ. Edirne'ye bağlı Enez ilçesinin antik çağdaki adı. Traklar döneminde *Poltyobria*. Trakya'nın önemli liman kenti ve kültür merkezi.

—Arkeol. Prof. Afif Erzen başkanlığında sürdürülen kazılarda (1971-1972, 1979' dan sonra), geç arkaik dönemden Osmanlılar'a uzanan bir katmanlaşma saptandı. Kale içinde kayaya oyulmuş mahzen, Değirmenlik-Killik yöresinde ilk hıristiyanlık döneminden kiremit çatılı, semerdamlı mezarlar, çömlekçi fırını açığa çıkarıldı. Yörede bulunan 6 satırlık grekçe yazıttan, kalede bir *praetorium*'un bulunduğu anlaşıldı. Dionysos kült merkezi. (→ Kayn.)

AİNSWORTH (William Harrison), ingiliz yazar (Manchester 1805-Reigate 1882). Ünlü suçluları yücelttiği serüven (*Rookwood*, 1834; *Jack Sheppard*, 1839) ve tarihi romanlarıyla (*The Tower of London*, 1840; *Old St. Paul's, a Tale of the Plague and the Fire of London*, 1841; *Windsor Castle: An Historical Romance*, 1843) büyük ün yaptı.

AİNSWORTH (William Francis), ingiliz hekim, yerbilimci ve gezgin (Exeter 1807- ay.y. 1896). Romancı W.H. Ainsworth*' ün yeğenidir. Edinburg Üniversitesi'ne devam ederek oldu (1827). Journal of Natural and Geographical Science'nin başına geçti (1829) ve üniversitede yerbilim dersleri verdi. Anadolu'nun Fırat vadisini (1835-1837), Doğu ve Güney-doğu Anadolu'yu dolaştı. Başlıca yapıtları: *Researches in Assyria, Babylonia and Chaldea* (Asur, Babil ve Kalde araştırmaları) [1838]; *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition* (Fırat araştırmaları üzerine kişisel bir anlatı, 2 cilt) [1888].

AİNTREE, Liverpool'un (Büyük Britanya) kuzey banliyösünde yer. Her yıl mart ayında, çok uzun mesafeli bir engelli at yarışının (Grand National) düzenlendiği yarış alanı.

AİOİ, Japonya'da kent. Honşu adasında, İç deniz kıyısında, Kobe'nin K.-B.'sında; 42 000 nüf. Tersaneler.

AİOLİS. a. Arkeol. *Aiolis sütun başlığı*, sütun gövdesinden düşey olarak çıkan ve araları palmetli iki kıvrımdan oluşan sütun başlığı tipi. (İ.Ö. VI. yy. başlarında Anadolu'nun kuzey-batı kıyılarındaki mimarlık yapıtlarında kullanıldı ve el sanatlarında hellenistik çağa kadar varlığını sürdürdü.)

AİOLİS. Esk. coğ. Anadolu'nun kuzey -batısında bölge. Büyük Mysia'da, Troas ile İonia arasında; Ege denizi ile sınırlıdır. Adını, İ.Ö. XI. yy.'da Tesalya'dan gelen Aiolisliler'den alır. Refah düzeyinin bir bölümünü, şarap dışsatımına borçlu olan Mytilene dışında Aiolis, yerel soylu sınıfın egemenliğinde olan bir kırsal siteler ülkesiydi; siyasal ve iktisadi açıdan İonia' nın gölgesinde kalan Aiolis, kültür ve şiir (lirik şiir burada doğdu) ülkesiydi.

AİOLİS LEHÇELERİ, a. Boiotia'da, Tesalya'da, Midilli adasıyla Küçük Asya'nın bu adaya bakan kıyısında konuşulan yunan lehçeleri.

—ANSİKL. Coğrafya bakımından çok dağınık olan Aiolis lehçeleri, birbirlerinden derinlemesine farklılaşmalarına karşın birçok ortak özelliklerini de (digamma'nın korunması, tamlayan durumu yerine soyu belirten sıfatın kullanılması, vb.) sürdürmüşlerdir. Dor istilasını (İ.Ö XI.yy.) izleyen göçlerle Asya'ya yayılan Aiolis lehçeleri en eski destanların dilidir. Homeros'da, Ailois lehçelerinin biçimbilimsel özelliklerini taşıyan arkaizmler görülür. Edebiyatı olmayan Boiotia ve Tesalya lehçelerine karşılık, Midilli lehçesi İ.Ö. VII.yy.'da kısa bir süre parlak bir edebiyatın dili olmuştur.

AİOLİSLİLER, Eskiden Akhaioi'nin komşusu olan balkan kavimleri topluluğu. Uzun süre Tesalya'da kaldılar. Dor istilası başlayınca Orta Yunanistan'a göç ettiler. Bir bölümü Peloponisos'un kuzey - batısına yayıldı; diğerleri Küçük Asya'ya (Anadolu) geçerek Çanakkale kıyılarına ulaştılar. Klasik çağdaysa Tesalya, Boiotia, Fokis, Eleia ile Küçük Asya'daki Aiolis ve çevre adalarına yerleştiler. Lehçelerinden ve kimi kurumlarından anlaşıldığına göre, bu kavimler topluluğu, tüm Hellenler arasında eski geleneklere belki en bağlı olanlardır.

AİOLOS. Yun. mit. Rüzgâr tanrısı ve Poseidon'un oğlu. Tulumlara doldurulan rüzgârları yönetirdi. Öyküsü Odysseus' unkiyle iç içedir; Aiolos ona, içine ters rüzgârları kapattığı bir tulum vermiş, bu rüzgârlar tulumdan çıkarak fırtınalar yaratmıştı.

AİORA a. Esk. Yun. Eski Attike'de dinsel yaz bayramı. (Salıncak oyunu, dinsel törenlerin bir bölümünü oluşturuyordu.)

Aİ QİNG → AI ÇİNG.

AİR → AYR.

Air Canada, Kanada havayolları. 1937'de "Trans-Canada Air Lines" adıyla Montreal'de kurulan şirket, ilk düzenli ticari uçuşunu aynı yıl Vancouver ile Seattle arasında yaptı. Daha sonra havayolu ağını kıtalararası bağlantılarla genişletti. Özellikle Kuzey Amerika ile SSCB arasında düzenli ulaşım sağlayan ilk şirkettir.

Air France, Fransa ulusal havayolu şirketi. 1933'te birleşen dört hava şirketinin devamı olarak, 1948'de devlet sermayesiyle kuruldu. Bugün, Batı'nın en uzun havayolu ağına sahip olan Air France, kıtalararası (Kuzey, Orta ve Güney Amerika, Afrika, Uzak-Doğu) ve orta menzilli yollarda (Avrupa, Akdeniz ülkeleri) 75 ülkeye (590 500 km) hizmet verir. Sesüstü Concorde uçağı bu şirketindir.

Air İndia, Hindistan havayolu şirketi. Bugünkü örgütlenmesine Hindistan havacılık şirketlerini ulusallaştıran 1 ağustos 1953 kararnamesiyle kavuştu. J.R.D. Tata'nın 1932'de kurduğu Tata Airlines'ın yerine geçti. J.R.D. Tata, Charles Lindberg'in New York ile Paris arasında tek başına yaptığı uçuştan (1927) üç yıl sonra, küçük bir sivil uçakla, ilk kez İngiltere'den Hindistan'a uçmuştu. Air İndia, ulusallaştırılmasından bu yana, etkinliklerini önemli ölçüde geliştirdi.

Air liquide şirketi, Georges Claude tarafından geliştirilen yöntemle sıvı havanın sanayide kullanımını gerçekleştirmek üzere 1902'de kurulan fransız şirketi. Kısa sürede uluslararası düzeyde gelişme gösteren şirketin 350 fabrikayla 52 ülkeye ve 5 kıtaya dağılmış 100'den çok şubesi vardır.

AİRAİNİ, Urartu panteonunda mağaralar tanrısı.

AİRDRİE, Büyük Britanya'da (İskoçya) kent. Glasgow'un doğusunda; 36 000 nüf.

AİRD RİGH ya da **ARD Rİ,** gael İrlandası'nın yüce kralı. Eski İrlanda'nın siyasal bakımdan bölünmesi, krallık yüksek görevlilerinin ast-üst düzeniyle kuramsal olarak sınırlanmıştı; bu düzenin en yüksek rütbesi, eylemsel olmaktan çok onursal bir nitelik taşıyan Aird Righ idi. Conn* soyundan gelenlerin hemen hemen aralıksız taşıdığı bu unvan, V.yy.'ın sonundan XI.yy.'ın başına değin Kuzey O'Neill'leri ile Güney O'Neill'leri arasında bölüşüldü. XII.yy.'ın sonunda Anglonormanlar'ın etkisiyle ortadan kalktı.

AİRE, Büyük Britanya'da ırmak, Ouse ırmağının kolu (sağ kıyıdan). Pennin dağlarının doğu yamacını akaçladıktan sonra Leeds'den geçer.

AİRE, Fransa'da Champagne ve Lorraine sınırlarında ırmak; 131 km. Commercy yakınında, Barrois platosunda doğar; Argonne'un doğu kenarı boyunca aktıktan sonra, Vouziers'nin güneydoğusunda sağ kıyıdan Aisne ırmağına kavuşur.

AİREDALE TERYESİ a. (İngiltere'de Aire ırmağının bulunduğu yüksek vadinin adı *Airedale*'den). İngiliz terye ırkı. (Kılları sert, bedeni tıknaz, ama güçlü ve gözü pek bir köpektir. Hem süs, hem av köpeği olarak kullanılır.)

airedale teryesi

AİRLANGA ya da **ERLANGGA** (991-1049), Cava kralı (1019-1049), eski ada tarihinin en önemli kişilerinden. Bali adası krallarından biriyle cavalı bir prensesin oğluydu. Birçok rakibin paylaşamadığı Cava'nın büyük bir bölümünü yeniden ele geçirmeyi ve Sumatra'daki Şrivicaya krallığı'yla yeniden denge kurmayı başardı. Hükümdarlığı döneminde büyük bir edebi etkinlik görüldü.

AİRLESS a. (tescil edilmiş marka). Boyac. Boya ve vernik vurmaya yarayan tabanca; tabancaya basınçla doldurulan boya meme çıkışında genleşerek atomizasyona uğrar.

—ANSİKL. Airless, boya parçacıklarını kabın içine püskürttüğünden boya kayıplarının azalmasını sağlar. Ayrıca sıcak boyayla beslenerek verimi artırılır; böylece düşük oranda çözücü taşıyan ve ısıtıldığında gerekli kıvamı alan boyaların kullanımına olanak verir.

AİROLO, İsviçre'de (Ticino) köy. Sankt Gothard'ın güney eteğinde, demiryolu ve karayolu tünellerinin ucunda; 2 100 nüf. Kış sporları merkezi ve sayfiye yeri (yüksl. 1 175 m).

Aiskhinês'in büstü
Vatikan müzesi

AİROPSİS a. (yun. *aira*, delice ve *opsis* görünüş'ten). Buğdaygillerden timsahotuna benzeyen ince ve narin bitki.

AİRY (*sir* George Biddell), ingiliz gökbilimci (Alnwick, Northumberland, 1801-Londra 1892). 1835'ten 1881'e kadar Greenwich gözlemevi'nin müdürlüğünü yaptı. Gökfiziği ve gökmekaniği üstüne birçok inceleme ve araştırma kitabı vardır. Ayrıca, gökkuşağının oluşum kuramını eksiksiz açıklayan ilk bilim adamıdır; yerkabuğu katmanlarında yoğunluğun dağılımıyla ilgili *izostazi** varsayımı onun adını taşır.

Airy lekesi. Opt. Noktasal bir nesnenin noktasal görüntüsünün yerine geçen çembersel bakışımlı ışık lekesi. Bu lekenin oluşmasının tek nedeni, optik aletten geçen ışık demetinin, çembersel bir diyafram tarafından sınırlandırılmasından kaynaklanan kırınımdır.

AİSAKOS. Yun. mit. Priamos ile Arisbe'nin oğlu. Usta bir rüya yorumcusuydu. Bir yılan tarafından sokulan karısı Hesperia'nın ölümünden sonra, kendini denize attı ve dalgıçkuşuna dönüştü.

AİSEN ya da **AYSEN,** Şili'de il. Merkezi, *Puerto Aisén.*

AİSEN DEL GENERAL CARLOS İBANEZ DEL CAMPO, Şili'de yönetim bölgesi; Aisén, General Carrera ve Capitán Prat illerini kapsar; 113 957 km²; 65 478 nüf. Yön. merk. *Coihaique.*

AİSEPOS çayı, GÖNEN çayının İlkçağ'daki adı.

AİSKHİNES, yunan filozof, Sokrates' in öğrencisi (İ.Ö. V.yy.). Platon'un, *Sokrates'in savunması* (Apologia) ve *Phaidon* adlı yapıtlarında adı geçer. Siracusa'ya gitmek üzere Atina'yı, genç Dionysios'un kovulmasından sonra da Atina'ya dönmek üzere Siracusa'yı terk etti. Her iki kentte de yoksulluk içinde yaşadı. Elimizde, yapıtlarından ancak birkaç parça vardır.

AİSKHİNES, yunan hatip (İ.Ö. 390'a doğr.- 314). Peloponisos savaşları'nın yoksul düşürdüğü orta halli bir aileden gelen Aiskhinês, sırasıyla mahkeme kâtipliği, oyunculuk ve halk meclisi sekreterliği yaptı. Eubulos partisi'ne girerek siyasal yaşama atıldı; Makedonya kralı Philippos II'ye karşı bir birlik kurmak amacıyla Peloponisos'a bir elçilik heyeti gönderilmesini önerdi. Bu tasarı başarısızlığa uğrayınca, Makedonya kralıyla ittifak yapılmasını destekledi. Sonraki yaşantısı, Demosthenes'e karşı mücadele içinde geçti. Demosthenes tarafından, ortada gizli bir anlaşmanın varlığını gösteren gerçek bir kanıt bulunmamasına karşın, kendini Philippos II'ye satmakla suçlanan Aiskhinês, bir süre için Efes ve Rodos'a çekilmek zorunda kaldı; burada hitabet dersleri verdi. Daha sonra, belki de kendisini suçladığı için Timarkhos'a dava açtı (*Kata Timarkhu*, 345). 343'te Demosthenes tarafından aleyhine açılan yeni bir davadan beraat etti *(Peri tes parapresbeias).* Khaironeia'dan sonra, Ktesiphon'u, Demosthenes'e altın bir çelenk verilmesi için yasadışı bir öneride bulunmakla suçladı *(Kata Ktesiphontos).* Çelenk davasına 330 yılında bakıldı; Aiskhinês, oyların beşte birini bile sağlayamadığından göç etmek zorunda kaldı. Haksız olarak yüzeysel bir zekâya sahip olduğu söylenen Aiskhinês, parlak ve uyumlu bir dil kullanan büyük bir hatiptir. Yapıtları barışa duyulan içten bir özlemi yansıtır.

AİSKHYLOS, yunan trajedi yazarı (Eleusis İ.Ö. 525'e doğr.-Gela, Sicilya, 456). Kimon ve Aristides'in çağdaşı olan Aiskhylos da onlar gibi eski Attike'nin görkemini temsil eder. Kendilerini Atina'nın başarısına adamış bu kuşağa katılarak Marathon'da, on yıl sonra da Salamis'te dövüştü. Oyun yazmaya 500 yılında başladı ve sahnede ilk başarısını 484'te elde etti. 472'de herkesin beğenisini kazanan *Persler*'in (Persai) başarısı üzerine Hieron'un sarayına çağırıldı; bu, Sicilya'ya ilk yolculuğu oldu. *Oresteia* (458) adlı yapıtının başarısından sonra, Hieron'un sarayına döndü ve orada öldü.

Aiskhylos, doksan kadar trajedi yazmıştır. Bunlardan çoğunu, ancak elimize geçen parçalardan tanıyoruz. Yalnız yedi tanesi tam olarak kalmıştır: *Hiketides* (490'a doğr.); *Persler* (Persai) [472]; *Hepta epi Thebas* (467); *Prometheus Desmotes* (tarihi bilinmiyor); *Oresteia Trilogia* (458) *[Agamemnon, Khoephoroi, Eumenides].* Yunan trajedisinin kurucusu olarak kabul edilen Aiskhylos, sahneye ikinci oyuncuyu sokan ilk yazardır. Ayrıca, tiyatro tekniklerini (diyaloglar ve lirik bölümlerin art arda gelişi, araç gereç kullanımı ve dekor) geliştirerek kişilerine daha gösterişli kostümler giydirdi.

Aiskhylos'un trajedilerindeki temel nitelikler, din duygusunun egemenliği, olay örgüsünün ve kişilerin sadeliğidir. Aiskhylos'a göre insanların ve tanrıların isteklerinden önce gelen birtakım değişmez yasalar vardır: "gereklilik" *(Anagkê),*"kısmet" *(Moira)*, "kaderin laneti" *(Atê).* Olayların akışını belirleyen bir üst düzen vardır ve bu olayların ortaya çıkışı ve birbirlerine zincirlenişi değiştirilemez. Karanlık ve anlaşılmaz güçlerin varlığına dayanan bu evren anlayışı, yine de tanrıların, kimi zaman kıskançlıkla (*Prometheus*'da Zeus), kimi zaman kayırmayla *(Eumenides*'te Oresteia'nın önce Apollon, daha sonra da Athena tarafından kurtarılması) insan kaderiyle oynamalarına engel değildir. Aiskhylos'un kınadığı şey, doğal dengeyi bozan (*Agamemnon*, Hepta epi Thebas) gururdur (*hybris*, aşırılık). Yazgısından kaçınamayacak bir durumda olan insanoğlunun ve ne kadar büyük olurlarsa olsunlar bütün imparatorlukların güçsüzlüğünü *(Persler)* ortaya koyarken bile, Aiskhylos' un insana bakışı kötümser değildir. Kötümserliği yalnızca, insanın geçiciliğini ve kurulu düzeni değiştirmeye kalkışmanın ne kadar tehlikeli olduğunu vurgulamasındadır. Yine de insanlara baskı yapan katı ve acımasız eski yasaların, zamanla yerlerini daha hakgözetir bir adalete bırakacaklarına inanır. Atina ahlakı işte bu adalete dayanacaktır *(Eumenides).*

Aiskhylos'un trajedisinin özelliği, konusundan çok havasındadır. Olay örgüsü hiç önem taşımaz. Aiskhylos yalnızca mitler arasından seçimini yapar ve bu mitlere bağlı efsaneleri işler. Bütün oyunlarında (ve özellikle *Agamemnon, Khoephoroi, Hepta epi Thebas*'da), hep içdaralması, kaygılı bekleyiş, korku vardır. Bazı oyunlarında hiç olay yoktur; hiç, ya da hemen hemen hiçbir şey geçmez *(Persler, Hiketides).* Trajedi kahramanına gelince, o da iç çelişkilerden habersizdir: kendisini harekete geçiren bir yüce gücün ifadesinden başka bir şey değildir (*Khoephoroi*'de Klytaimnestra, *Hepta epi Thebas*'da Eteokles). Gerçekliğini, bilincindeki değişikliklerin incelenmesinden çok, kendi yoğun varlığına borçludur.

Yunan trajedisi, bu soylu ve görkemli tiyatroyla başlar. Soluğunun genişliği, ağırbaşlılığı, görkemi ve yetkinliğiyle sayısız başyapıta yol göstermiştir. Eskiler de bunu hissetmişlerdi; gerçekten de *Kurbağalar*'da Aristophanes kendine örnek olarak, Euripides'i değil, Aiskhylos'u seçer.

AİSNE, Fransa'nın Picardie bölgesinde dép., 7 378 km²; 533 970 nüf. (1984). Merkezi *Laon.*

AİSNE, Paris havzasında (Fransa) ırmak. Uzunluğu 280 km; yaklaşık 8 000 km²'lik bir havzayı akaçlar. Argonne'da doğan Aisne, önce kuzeye, sonra batıya kıvrılıp, Soissons'u suladıktan sonra Oise'a kavuşur (sol kıyı). Ayrıca, Compiègne'in kuzeyinde de, bir kanalla (Oise-Aisne kanalı) Oise'a ulaşır. Başlıca kolları Aire (sağ kıyıdan) ve Vesle'dir (sol kıyıdan).

AİSOPOS ya da **EZOP,** yunan masalcı (İ.Ö. VII. yy. - VI. yy.). Aisopos'un kambur, ama zeki bir frigyalı köle olduğu, azat edildikten sonra Doğu'ya birçok yolculuk yaptığı söylenir. Onunla ilgili olarak anlatılan birçok fıkra, XIV. yy.'da yunanlı rahip Planudes tarafından *Aisopos*'un *hayatı* adlı kitapta bir araya getirildi. Atinalılar'ın İ.Ö. V. yy.'ın sonlarından beri bildiği kısa masallar bu yarı efsanevi yazara atfedilirdi. Konusunu halktan alan ve hayvanların başrolü oynadığı bu masallarda, küçük sade hikâyecikler aracılığıyla pratik ahlak dersleri verilir. Hıristiyanlık çağına doğru Aisopos masallarını Babrias dizeler halinde yazdı. Phaedrus, ortaçağ masalcıları ve daha sonra da fransız yazar La Fontaine bundan esinlendiler.

—İkonogr. Masalcının heykelleri arasında en tanınmışı, çok gerçekçi bir ilkçağ büstüdür (Villa Albani, Roma). Velásquez, Aisopos'u Menippos ile birlikte gösterir (Madrid). Bu tablo Goya tarafından ofort olarak yeniden yapıldı.

AİSTOLF ya da **AİSTULF,** Lombardlar'ın kralı (749-756). Ravenna eksarkhosluğundan Bizanslılar'ı uzaklaştırdı ve Roma'yı tehdit etti. Papa Stephanus II tarafından yardıma çağırılan Franklar'ın kralı Pépin, Aistolf'u 754 ve 756'da yapılan savaşlarda yendi; Doğu imparatoru Konstantinos V'in itirazlarına karşın Pépin, ele geçirilen kentleri, Romagna'yı, Urbina dükalığını ve Ancona sınır eyaletinin bir bölümünü birleştirerek *Aziz Petrus ülkeleri*'ni oluşturdu.

AİSTOPODA a. (yun. *aistos*, görünmez ve *podos*, ayak'tan). Karbonifer tabakalarında bulunan üzeri pullu, ayaksız, yılanımsı fosil amfibyumlar takımı. (Lépospondyli grubu.)

AİSYMNETER a. (yun. sözc.). Esk. Yun. Bir yarışmanın başkanı ya da hakemi.

AİT ilg (ar. *ᶜavdet*, geri dönmek'ten *ᶜāʾid*, dönen, geri gelen). **1.** Bir kimseye, bir şeye ait (olan), onun, onunla ilgili; onun içinde yer alan: *Bu çanta bana ait. Mirasın ona ait olan bölümü. Size ait olan sorunlar bizi ilgilendirmez. Uzmanlık alanına ait konular. Yazarın hayatına, yetiştiği çevreye ait bilgiler. İ.Ö. V.yy.'a ait bir heykel.* **—2.** (*Bir kimsenin) ait olduğu yer,* o kimsenin geldiği, etkilerini taşıdığı yer: *Sonunda ait olduğu yere döndü.*

—Küm. kur. *Ait olma bağıntısı,* $\in$ biçiminde yazılan ve solundaki simgeyle gösterilmiş varlığın, sağındaki simgeyle verilmiş varlığa ait bir eleman olduğunu belirten ikili bağıntı. (Ait olma, kümelerdeki kapsamayla karıştırılmamalıdır.) || *Ait olmak,* bir matematiksel varlığın elemanı olmak.

AİTHER. Yun. mit. Işığın en katışıksız olduğu yüksek gök katı. Erebos ile Nykes' in oğlu ve hem soyut (Yalan, Öfke) hem de somut (Okeanos, Tartaros) birçok tanrısal varlığın babasıdır.

AİTHİLLA. Yun. mit. Laomedon'un kızı ve Priamos'un kızkardeşi. Protesilaos' un truvalı tutsağıydı. Protesilaos'un gemilerini yakarak onu Trakya'ya yerleşmek zorunda bıraktı.

AİTHRA → AETHRA.

AİTHUSA ya da **AETHUSA.** Tar. coğ. Anadolu'nun G.-B.'sında, Myndos (Gümüşlük) karşısındaki iki Kiremit adasından biri.

AİTKEN (Robert Grant), amerikalı gökbilimci (Jackson, California, 1864-Berkeley 1951). Çiftyıldızlar üstündeki gözlemleriyle ün yaptı; *New General Catalogue of Double Stars* (1932) adlı yapıtı, günümüzde de başvuru kitabı niteliğindedir.

Aitken yöntemi. Says. çözlm. Sayı ya da vektör dizilerinin yakınsamasını çabuk-

laştırmaya yarayan yöntem; özellikle bir ya da çok bilinmeyenli denklemlerin ya da denklem sistemlerinin yinelemeli çözülüşü sırasında kurulan yaklaşık çözüm dizilerine uygulanır. δ^2 yöntemi ve ε -algoritması yakınsamayı çabuklaştırmada kullanılır ve Aitken yöntemine oldukça yakın bir yoldur.

AİTKEN (William) → BEAVERBROOK (1879-1964).

AİTLİK a. Ait olma durumu.
—Dilbil. **Aitlik eki** → İLGİ EKİ.

AİTOLİA, Yunanistan'ın kara kesiminde bölge, Korinthos körfezinin kuzeyinde, Aitolia ve Akarnania nomos'u; 5 447 km²; 229 000 nüf. Yönetim merkezi *Mesolongion*.

—Tar. Dağlık ve ormanlık bir ülke olan Aitolia, güneyde Korinthos körfeziyle sınırlıydı. Atina, Naupaktos (İnebahtı) limanından yararlanarak, uzun süre bu körfezi denetledi;batıda Akheloos ırmağı Aitolia'yı Akarnania'dan ayırıyordu; ülkenin kuzeyinde Epeiros, doğusundaysa Lokris bulunuyordu; Trikhois gölü güneydeki bir ovanın ortasındaydı. Aitolia tarihinin ilk dönemlerine ilişkin bilgilerimiz azdır; ancak, Meleagros'un öldürdüğü boğa Kalydon ile ilgili efsane ve İlyada'daki bir parça bilinmektedir. Daha sonraki dönemlerde Aitolia'da uygarlığın gelişimi yavaş oldu; ülke ticaret ve düşünce hareketlerine uzak kaldı (Naupaktos'tan başlayan yollar ya Amfissa ve Delphoi'den ya da Sperkhios vadisinden geçiyordu); belli başlı bir site yoktu, tahkim edilmemiş kasabalar vardı ancak; Euripides'e göre, Aitolialılar yarı barbar insanlardı, Thukydides'e göre de, çiğ et yiyen ve haydutlar yüzünden hep silah taşıyan kişilerdi. Ayrıca hafif silahlarıyla, Atinalılar'a karşı direnmiş (İ.Ö. 426) usta askerlerdi. Aitolialılar, askeri alandaki başarıları ve Thermos Apollonu kültüne bağlılıkları sayesinde (Trikhois gölünün kuzey- doğusundaki eski tapınak ve İ.Ö. VI.yy.'da yenilenen ikinci tapınak yakınında, bir süre sonra bir yerleşme merkezi doğdu), İ.Ö. IV. yy.'dan sonra Aitolia'da kurulan bir birliğin önderliğini ele geçirdiler. Yunanistan Roma egemenliğine girince, Aitolia da Akhaia eyaletinin bir parçası oldu; Bizans dönemindeyse, Latin imparatorluğu kurulurken Epeiros despotluğuna bağlandı. Murat II döneminde Türkler tarafından alınan (1457) Aitolia, İskender Bey sayesinde bağımsızlığına kavuştu, bir süre Venedikliler'in yönetimine geçti, yeniden Türkler tarafından alındı. 1829'da Yunanistan'a geçen Aitolia, Akarnania ile birlikte, Mesolongion'a bağlı bir yönetim merkezi oldu.

—Dilbil. *Aitolia lehçesi*, Aitolia'da konuşulan, Don grubundan eski yunan lehçesi. (Aitolia birliği döneminden kalma yazıtlardan tanınan bu lehçe, birliğin etkisiyle İ.Ö. II.yy.'da kendi sınırları dışına yayıldı.)

Aitolia birliği, yunan birliklerinden biri (İ.Ö. IV.-II.yy.). İ.Ö. IV.yy.'ın ilk yarısında varlığını sürdürdüğü kesin olarak bilinen Aitolia birliği, İ.Ö. 226'ya doğru, topraklarını en çok genişlettiği döneme girdi; bu tarihte birlik, Aitolia'nın yanı sıra, güneyde Kalydon kentlerini, Naupaktos (İnebahtı) ve Oiniadiai'yi, batıda, kıyı bölgesi dışında Akarnania'yı, kuzeyde ise Tesalya'nın bir bölümünü ele geçirmişti. Üstünlüğünü Delphoi meclisine kabul ettiren birlik, sınırlarını doğuda Thermopylai ve Boiotia'ya kadar genişletti. İonya kentlerinden çoğunu denetimi altına aldı ve Adriya denizi'ne bir korsan donanması yerleştirdi. Birliğin federal kurumları şunlardı: eli silah tutan tüm yurttaşların girebildiği ve yılda iki kez toplanan bir halk meclisi; Thermos'ta sürekli olarak toplanan ve sonbahar gündönümünde yargıçları seçen Thermika meclisi; her ilkbahar gündönümünde başka bir yerde toplanan Panaitolion meclisi. Ayrıca, birliğe üye kentlerin askeri ve mali güçlerine göre temsil edildikleri, 500 ile 1 000 üyeden oluşan ve gündelik işlerle uğraşan — *bule* ya da *synedrion* adlı — bir konsey vardı. İvedi kararları almak, yargıçlarla işbirliği yapan daha küçük (30 üyeli) bir kurulun yetkisindeydi. En önemli üyeler, III.yy.'ın sonunda yetkisi artırılan bule sekreteriyle askeri konularda hyparkos'a yardım eden bir strategos'tu. Siteler arasındaki ilişkiler — bunlar bağımsızlıklarını sürdürüyorlardı — ve birliğin federal gücü şöyle belirleniyordu: tüm Aitolialılar, konfederasyon siteleri içinde aynı haklara sahipti (buna "sympoliteia" deniyordu); birlikle güçbirliği etmiş bağlaşıkların da bazı hakları olduğu varsayılıyordu (buna da "isopoliteia" deniyordu). Merkezi otorite federal site hakkını verebilirdi. Dış siyaset ve gümüş para basımı gibi konulardaysa konfederasyon yetkiliydi. Aitolia birliği'nin kurumları Akhaia birliği'nin kurumlarına göre daha demokratikti; ancak, bule meclisi üyelerine ve yüksek görevlilere ücret *(misthos)* verilmemesi, bu görevlerin en varlıklı kişilere bırakılmasına yol açtı.

Mütteffikler savaşı (220-217) ve birinci Makedonya savaşı, Roma ile kurulan ittifaka karşın, Birliğin Tesalya'da kayıplara uğramasına neden oldu. Durumdan hoşnut kalmayan Aitolialılar "Aitolia-Suriye savaşı" sırasında, suriyeli Antiokhos III ile ittifak yaptılar: Fulvios Nobilior'a yenilince de (189), Roma egemenliğini tanımak ve Roma'nın öne sürdüğü koşulları kabul etmek zorunda kaldılar; böylece, konfederasyonun temeli olan siyasal bağımsızlıklarını yitirdiler. Üçüncü Makedonya savaşı'ndan sonra (167), önderleri öldürülen ya da sürgün edilen Aitolia birliği çöktü. (→ YUNAN birlikleri.)

AİTOLOS. Yun. mit. kardeşi Epeios'dan sonra tahta geçen Eleia kralı. İstemeden işlediği bir cinayet nedeniyle sürgün edildi ve adını verdiği Aitolia'da hüküm sürdü.

AİTONİA a. (özel a. *Aiton*'dan). Afrika'nın güneyinde yetişen ve başka yerlerde süs bitkisi olarak yetiştirilen ağaççık. (Sapindaceae familyası.)

AIUD, macarca **Nagyenyed,** Romanya'da kent, Erdel'de (Transilvanya), Cluj'un güneyinde; 11 000 nüf. XIII.yy.'da Mureş ırmağı kıyısında Saksonlar tarafından kurulan Aiud bir kırsal ürünler pazarıdır. Üzüm bağları.

Aİ VU ya da **Aİ WU** (TANG DAOGING, —denir), çinli yazar (Sıçuan'da 1904), Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu üzerine romanlar yazdı *(Sur le fleuve* [fr. çev.], 1944; *Comment on trempe l'acier* [fr. çev.], 1958).

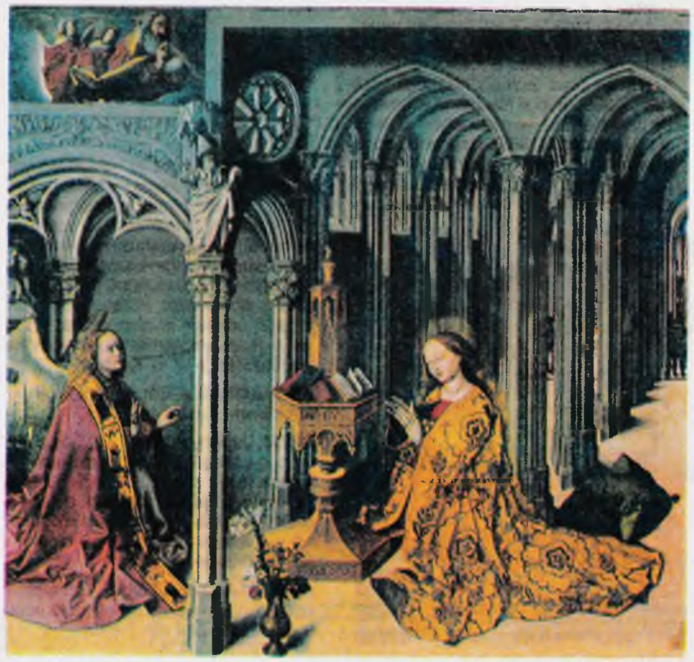
Aix muştusu, Aix-en-Provence'taki St.-Sauveur katedrali için, zengin tüccar Pierre Corpici'nin siparişi üzerine 1443-1445 arasında yapılan üçkanatlı tablo; bugün parçalanmış durumdadır. Halen Madeleine kilisesi'nde korunan orta panosu (1,65x1,76 m), adı bilinmeyen ressamın, Van Eyck'in ve Maître de Flémalle'in yapıtları hakkında geniş bilgisi olduğunu kanıtlamaktadır. Ressam, aynı zamanda Sluter'in de etkisinde kalmıştır, ama tablonun konusunu düzenlemek ve alanları sadeleştirmek için, ışığın yumuşatma özelliğini kullanma biçimi, bütünüyle Provence tarzındadır.

AİX-EN-PROVENCE, Fransa'da Bouches - du - Rhône arrondissement'ının merkezi, Étoile sıradağlarının kuzeyinde *Aix* havzasında; Arc ırmağının sağ kıyısında; 127 000 nüf. Üniversite. Damar hastalıklarına iyi gelen kaplıcalarının karbonatlı, kireçli, magnezyumlu, oligometalik, radyoaktif ve kolloidal silis de içeren suları Romalılar döneminden bu yana bilinmektedir (Sextius kaplıcaları).

• GÜZEL SANATLAR. Aix'teki en eski anıt, güneyde, St. Sauveur katedrali'ne bitişik vaftizhanedir. Katedralin ana sahınında XII. yy.'dan kalma sutün başlıkları bulunur.

Ste. Marie-Madeleine kilisesi, *Aix muştusu** adlı üçkanatlı tablonun (XV. yy.) orta panosuyla ve özellikle heykelci J. Chastel'in (XVIII. yy.) mermerden Meryem heykeliyle ünlüdür. Kentin yakınında, kuzey-batıda Cézanne'ın atölyesi, batıdaysa Vasarely vakfı vardır.

• MÜZİK. Daha XI. yy.'dan başlayarak, özellikle de XIII. yy.'dan sonra, Provence kontlarının burada yaşamalarıyla canlı bir müzik merkezi olan Aix, René d'Anjou'nun yönetiminde ve bütün XVII. yy. boyunca, katedralin koro okulu ve burada sağlanan eğitimle haklı bir ün kazandı. A. Gantez'den sonra, G. Poitevin, 1667'den öldüğü tarihe kadar çok ünlü bir eğitici olarak tanındı. A. Campra, J. Gilles (geçici olarak onun yerini aldı), J. F. Salomon, G. Cabassol ve E. Blanchard onun yanında yetiştiler. Daha sonra E. J. Floquet ve F. David de koro okulunun öğrencisi oldular. Aix katedrali XVII. yy.'dan başlayarak, P. Marchand'ın çabalarıyla

Aix muştusu:
üç kanatlı tablonun
orta panosu, (1443-1445)
Aix'teki Saint-Sauveur katedrali için
kumaşçı Pierre Corpici tarafından
ısmarlandı
Madeleine kilisesi, Aix-en-Provence

Aix-en-Provence
Vendôme köşkü (XVII-XVIII.yy.)
A. Matisse ve P. Pavillon tarafından
Vendôme dükü Louis de Mercoeur
için yapıldı;
J.-Cl. Rambot'nun yapıtı heykeller

değerli orglara sahip oldu. 1948'den bu yana Aix'te her yaz büyük lirik eserlere (özellikle Mozart) ve çağdaş bestecilere ağırlık veren bir müzik festivali düzenlenmektedir. Aix-en-Provence müzeleri arasında *Granet müzesi* diye bilinen Güzel sanatlar müzesi'nde Puget, Houdon ve David d'Angers'nin heykelleri, Verrocchio, Correggio, Rubens, Rembrandt, Van Loo, vb.'nin resimleri bulunmaktadır.

AİX-LES-BAİNS, Savoie'da (Fransa) kanton merkezi. Bourget gölünün doğu kıyısında, 260 m yükseltide; 23 534 nüf. Turizm merkezi. Kaplıca merkezi.

ÂİZ sıf.(ar. *ʿāʾiz*). *Esk.* **1.** Karşılık olarak veren. **—2.** Karşılık olarak verilmiş.

AİZANOİ ya da **AZANOİ,** Anadolu'da, Phrygia bölgesinde antik kent. Kütahya'nın Emet ilçesi, Örencik bucağına bağlı Çavdarhisar köyünün yerindeydi. Günümüze en sağlam ulaşan eskiçağ kentlerindendir. Phrygialılar döneminde Kybele kutsal alanı, Bizanslılar döneminde de piskoposluk merkeziydi.
—Arkeol. Yörede ilk araştırmaları yapan Earl Ashburnham yazıtları çözdü (1824). Daha sonra Martin Schede ve Daniel Krencker Zeus tapınağı'nda kazı yaptı (1926-1928). Rudolf Naumann yönetiminde başlatılan kazı ve restorasyon çalışmaları sürmektedir (1986). Hadrianus döneminde (İ.S. 117-138) yapılmış olan *Zeus tapınağı,* Anadolu'daki roma tapınaklarının en sağlamıdır. Podium üzerinde, yedi basamaklı krepis ile yükseltilen yapı, sütunlu, sahte dipteros planıyla, hellenistik tapınakların mimari geleneğini sürdürür. Tonoz örtülü mahzeni, bu yapı türünde tek örnektir. Batı akroterindeki Kybele betimlemesi, tanrıçaya tapınmanın Roma döneminde de sürdüğünü gösterir. Yapı, Bizans döneminde kiliseye dönüştürülmüştür. Stadium, tiyatro, agora, sütunlu yol, gymnasium, hamam ve köprüler başlıca kalıntılardır. (→ Kayn.)

Aizanoi
Zeus tapınağı
(Kütahya)

Aix-en-Provence'daki
Saint-Sauveur katedrali
roman üslubunda manastır avlusu
(XII.yy. sonu)

AİZOACEAE a. Bot. Makasotugiller familyasının bilimsel adı.

AİZU, Japonya'da (Honşu) bölge, Tokyo'nun yaklaşık 200 km kuzeyinde (Fukuşima ili). Bir çöküntü ovasıyla dağlık kenarlarından oluşan bu eski derebeylik mülkü, bölgesel özelliğine sıkı sıkıya bağlıdır ve yalnızca tarıma dayalı bir ekonomi sürdürmektedir.

AİZU-VAKAMATSU, Japonya'da kent; Honşu adasında, Fukuşima'nın G.-B.'sında; 119 084 nüf. (1990).

AİZZE ya da **EİZZE** çoğl. a. (ar. *ʿaziz'* in çoğl. *aʿizze*). *Esk.* Azizler, saygılılar, saygı duyulanlar: *"...bu işi gören Kuman beylerinin Bizans eizzesi gibi telâkki edildiği kaydolunmuştur"* (Yahya Kemal).

AJACCİO, Fransa'da, Korsika bölgesinin ve Güney Korsika *département*'ının merkezi olan kent; adanın batı kıyısında (Ajaccio körfezinde); 59 000 nüf.

AJAN a. (fr. *agent*). **1.** Bir ülkede yabancı bir gücün yararına bilgi toplamakla görevli kimse; casus. **—2.** Başkalarının işlerini yürütmek, mülkleri yönetmek, sözleşmeler üzerinde görüşmek; davaları izlemekle görevli, resmi ya da gayriresmi aracı: *Artist ajanı. Spor ajanı.* **—3.** *Ajan provokatör* → KIŞKIRTICI AJAN.

AJANDA a. (lat. *agenda*, yapılması gereken şeyler'den). Yapılacak işlerin günü gününe not edildiği ve içinde genellikle bir adres listesinin bulunduğu, önceden tarihlendirilmiş defter; andaç.

AJANLIK a. **1.** Ajanın görevi, yaptığı iş. **—2.** Ajan olma durumu.

AJANS a. (fr. *agence*). **1.** Haber toplama ve yayma ya da reklam işiyle uğraşan kuruluş; bu kuruluşun etkinliğini sürdürdüğü yer, büro. **—2.** Genellikle radyoda belli saatlerde okunan haber bülteni: *Sabah, öğle ajansı.*
—Basın. *Haber ajansı,* gazete ve dergilere makale, haber, röportaj ve başka her tür yazı sağlayan ve başlıca gelir kaynağı bu hizmetler olan basın kuruluşu.
—Reklamc. *Reklam ajansı,* bir reklam kampanyasının çeşitli evrelerini (piyasa araştırması, programın tasarlanması, senaryoya da metinlerin yazımı, reklam sahibiyle önceden belirlenen bir bütçe çevresinde dağıtım [yer ve zaman alımı] ve uygulama) gerçekleştiren kuruluş. || Bir mecra için reklam (ticari reklam ya da küçük ilanlar) toplamakla görevli temsilci kuruluş. (Temsilcilik, bir tekel hakkı sözleşmesine bağlanmış olabilir; karşılığı genellikle sabit bir komisyon ya da kimi zaman ek bir kâr payıdır. Mecra [ya da "media"] basın olduğu zaman, bir basın ajansı söz konusu demektir.)
—ANSİKL. Basın. Bugün dünya çapında etkin beş büyük haber ajansı bulunmaktadır: amerikan Associated Press ve United Press International, ingiliz Reuter, sovyet Tass ve fransız Agence-France-Presse. Bu beş ajansın 180 ulusal ajansla anlaşmaları vardır; bunlar, bu ulusal ajanslara, ücret karşılığında ve teleks, radyoteleks

ya da uydular aracılığıyla uluslararası nitelikli haberlerini iletirler.

Türkiye'deki ilk haber ajanslarının Osmanlı İmparatorluğu döneminde kurulmuş Osmanlı Telgraf Ajansı ve Ajans Konstantinopol* olduğu söylenebilir. Ancak bunlar ulusal nitelikte kuruluşlar değildi. Bu nitelikteki ilk ajans, Kurtuluş savaşı yıllarında faaliyete geçen Anadolu Ajansı (A.A.) oldu (6 nisan 1920). Hisselerinin büyük bölümü devletçe satın alınmış bir anonim ortaklık olan A.A. dışında, Türkiye'de kurulmuş özel haber ajanslarının başlıcaları şunlardır: Ankara Ajansı (1946-1952), Türk Haberler Ajansı (1950-1986), Hürriyet Haber Ajansı (1963), Ankara Ajansı (ANKA, 1972), Akdeniz Haber Ajansı (Akajans, 1976), Ulusal Basın Ajansı (UBA, 1980).

Ajans Konstantinopol, İstanbul'da kurulmuş haber ajansı (1889). Dr. Grosser'in başkanlığındaki ajansın kuruluşuna, başta Avusturya ajansı Corbureau olmak üzere İstanbul'daki yabancı ajanslar önayak oldular. 20 eylül 1889'dan başlayarak, ajans İstanbul haberlerini dünyaya yaydığı gibi yurt dışı haberleri de sansürsüz olarak İstanbul basınına verdi.

Ajans-Türk, basın-yayın kuruluşu. Şevket ve Necdet Evliyagil tarafından Ankara'da haber ajansı olarak kuruldu (1953). Tipo ve ofset tekniğinin yeni olanaklarını da kullanarak, 1960 sonrasında Türkiye'nin en iyi basımevlerinden biri niteliğini kazandı. 1966'da ilk kabartma posta pulunun basımını gerçekleştirdi. Aynı yıl İtalya'da düzenlenen uluslararası bir yarışmada, afiş ve broşür basımı dalında ödül kazandı. Birleşmiş Milletler pulu'nun basımı da Ajans-Türk tesislerinde yapıldı (1972). *Türkiye Cumhuriyeti'nin 50. Yılı* ve *Ajans-Türk Takvimi* ünlü yayınlarındandır.

AJAR (Émile), yazar Romain Gary'nin, yeğeninin oğlu Paul Pavloviç'e koyduğu takma ad. Edebiyat tarihinin en şaşırtıcı yutturmacalarından birini gerçekleştiren R. Gary, P. Pavloviç'in, öteki adıyla E. Ajar'ın maskesi ardına gizlenerek, bunalımlı bir kimlik arayışını dile getiren yapıtlar yazdı (*Gros Câlin,* 1974; *Onca yoksulluk varken* [la Vie devant soi], Goncourt ödülü 1975; *Pseudo,* 1976; *Kral Salomon'un bunalımı* [l'Angoisse du roi Salomon, 1979]).

AJAX, Kanada'da kent; Ontario'da, Toronto'nun K.-D.'sunda, Ontario gölü kıyısında; 21 000 nüf.

AJAYEV (Vasili Nikolayeviç), sovyet yazar (Sotskoye 1915- Moskova 1968). Halka yönelik hikâyeler yazdı: savaş sırasında Sibirya'da bir petrol boru hattının döşenmesini anlatan *Loin de Moscou* (fr. çev.) [1948] ve birinci beş yıllık plan dönemi gençliğinin kahramanlığını anlatan *Préface à la vie* (fr. çev.) [1961].

AJİTASYON a. (fr. *agitation*). Psik. *Psikomotor ajitasyon,* genel olarak kişisel ruh bozukluğu nedenlerine, ama aynı zamanda çevrenin tutum ve davranışına da bağlı olarak davranışsal ve ruhsal heyecanlılık şeklinde beliren az ya da çok tutarsız aşırı davranış. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Bazı ajitasyon çeşitleri, teşhis koymada işe yarar belirtiler bakımından yeterince açıkseçiktir. Bunlar nevroz, psikoz ya da yetersizlik durumlarıyla birlikte bulunmalarına göre gruplandırılabilir.

Nevrozlu ajitasyon krizleri, kızgınlık davranışları ya da umutsuzluk biçiminde, özellikle çevreyle uyum sağlayamayan kişilerde görülür. Bu davranışlar, çoğunlukla, çevrenin engellemelerine verilen tepkisel yanıtlardır.

Psikoz süreçlerinde, ajitasyon nöbetleri, hezeyan durumlarıyla birlikte bulunmalarına göre az çok bir sisteme bağlanabilirler. Zihin karışıklığı-düşsellik durumlarında, hezeyan bir alkol zehirlenmesinden kaynaklandığında, genellikle korkunç bir düşselliğin (onirizm) etkisi altında saldırganlık özelliği taşıyan ajitasyon halleri görülür. *Mani* nöbetlerinde görülen ajitasyon davranışları, oyun, euphoria ve erotizm özellikleri taşıyan gürültücü ve taşkın davranışlarla dile getirilen aşırı ruhsal heyecanlılık olarak belirir. Bunun tersine, sinirsel *çöküntü nöbetlerinde,* ajitasyon davranışları, boğuntulu bir zeminde (çığlık, inleme) ya da kendine saldırı (intihar) şeklinde gelişir. Bir *çözücü psikoz* sırasında ortaya çıkan ajitasyon nöbetleri, belli bir ölçüde çeşitlilik gösterir, ama hebefreni' de ve şizofreninin katatonik biçiminde, basmakalıp bir biçime bürünür. Birincisinde ajitasyon, mani ajitasyonuna oldukça benzer (logore, yapmacıkçılık, hyperkinezi), ama başkalarına yönelik değildir ve şizofrenide, birbiriyle çatışan düşüncelerin ve anlamların tutarsızlığını dile getirir. Katatonide ise ajitasyon, haz ve acı heyecanları düzeyinde olduğu kadar, hyperkinezi stereotipilerinin düzeyinde de itkilerin sonucu olarak ortaya çıkar.

Yaşlılardaki yetersizlik ajitasyonu, yetersizlik hallerinin en tipik örneği sayılabilir. Özellikle bellek bozukluğunun sonucudur. Tedirginliği dile getirir ve öçgüdücü ve klişeleşmiş bir özellik taşıması, bu ajitasyonun, hastanın duyduğu güvensizlik duygusunu gidermeye yönelmesinden kaynaklanır.

Sara durumlarında, ajitasyon nöbetleri üç tipte olabilir: saralının kişiliğine bağlı olan nevrozlu tip; kasılma krizleri sırasında ortaya çıkan hiperkinetik ve karışık tip ve beyinsel bozukluklardan kaynaklanan sara tipi. Bu sonuncusunda kimi zaman, alışılagelmiş epileptik taşkınlık hali, kimi zaman da geceleri ortaya çıkan, ani ve denetimi olanaksız saldırgan itkiler gözlemlenebilir.

Aşırı geri zekâlılık durumlarında görülen itkisel ve şiddetli davranışlar gibi (klastik krizler, kızgınlıklar) birtakım psikomotor ajitasyon davranışları, nörolojik nedenlere bağlanabilir. Bu haller, kişilerin yetersizliklerini bilmelerinden kaynaklanan bağımlılık durumuna tepki olarak ortaya çıkar. Aynı şekilde, bazı zehirlenmeler ve mikroplu hastalık süreçleri, zihin karışıklığı (menengoansefalit) ve/ya da düşsellik (süreğen ve hızlı alkol ve ilaç zehirlenmeleri) özelliği taşıyan ajitasyon davranışlarına yol açabilir.

Ajitasyon davranışları genel olarak, çoğunlukla şaşırtıcı, şiddetli ve kimi zaman tehlikeli görünüşleri nedeniyle toplumda uyandırdıkları düşmanlık ve anlayışsızlık duygusunun sonucu olan bir savunma ve korunma tepkisi yaratır. Kuşkusuz, ajitasyon, bireysel hastalık sayılabilecek bir davranıştır. Bununla birlikte ajitasyon, hastanın, çoğu zaman başkalarıyla ilişki kurmak için kullandığı dolaylı bir uzlaşma yoludur. Bu bakımdan, çevrenin bastırıcı ve zorlayıcı tepkisi, ajitasyon davranışını sınırlayacağına devam ettirir. Bu da, sözkonusu tepkinin, bu tepkiyi bir bakıma davet eden hastanın dolaylı beklentisine tastamam yanıt verdiğinde gerçekleşir. Çevrenin yanıtı, bu anlamda, iyileştirici olmaktan çok kötüleştirici bir etki yapar. Gerçekten de, ajitasyon davranışları, durumun şiddeti ve tehlikeliliği karşısında kimi zaman hemen önlem alınmasını gerektirmesinin yanı sıra; hastanın, yersiz ve anlaşılmaz bir iletişim kurma çabasını boşa çıkarabilecek bir özneler-arası ilişki gerçekleştirmeye yönelik bir tedaviyi de gerektirir (sözkonusu çaba, başkalarıyla özneler-arası iletişimin alışılagelmiş simgesel yollarından ilişki kuramayan hastanın yalnızlığını açıkça göstermektedir).

Genel olarak yatıştırmayı amaçlayan kimyasal tedavi, günümüzde tüm ajitasyon nöbetleri üzerinde yararlı etki sağlamaktadır ve bundan ötürü, eski iyileştirme yöntemlerinin bir yana bırakılmasına yol açmıştır. Üstelik bu tedavi araçları (nöroleptikler, sedatifler, trankilizanlar) hızlı yatıştırıcı etkileriyle, ruhsal tedavinin gerçekleştirilmesi için elverişli koşulları çabucak yaratmayı olanaklı kılar.

AJİTE a. (fr. *agité*). **1.** Çok sert ve tutarsız hareketlerde bulunan akıl hastası. **—2.** Yerinde duramayan kimse.

AJJER → ACCER TASİLİSİ.

AJKA, Macaristan'da kent. Bakony dağlarının batı yamacında; 28 700 nüf. Sosyalist Macaristan'ın linyit ve boksit yatakları yakınındaki "yeni kenti" Ajka, hızla gelişmekte olan bir sanayi (termik santral, çelik sanayisi, alümin ve alüminyum işlenmesi, cam fabrikası, porselen) kentidir.

AJMALİN a. (fr. *ajmaline*). Org. kim. $C_{20}H_{26}N_2O_2$ formülünde, *Rauwolfia serpentina* (zakkumgiller) köklerinden elde edilen alkaloit. (Çarpıntıya ve düzensiz kasılmaya karşı kalp hastalıklarının tedavisinde kullanılır.)

AJOİT a. (kızılderili rezervi Ajo'nun adından fr. *ajoite*). Miner. Hidratlı bakır ve alüminyum silikat.

AJUGA a. (lat. *ajuga,* perdeli boru). Mayasılotunun bilimsel adı.

AJUN → ACUN.

■ **AJUR** a. (fr. *ajour*'dan). Kumaştan iplik çekilmesi ya da kumaşın delinmesi yöntemiyle oluşturulan desenleri sararak ya da tutturarak yapılan işleme. (Bk. *ansikl.* böl.)

—El sant. Madeni yapıtların üzerine, kesici ve delici aletler kullanılarak yapılan delikli bezemeler. (*Delik-işi, kesme* de denir.) || *Ajur bağlama* → ÖRÜMCEK* BAĞLAMA.

—Marangl. Bir parçada kafes biçiminde oyma süs.

—Mim. *Ajur açmak,* KAFES OYMAK'ın eşanlamlısı.

bir keten mendili süsleyen **ajur** danteli, XX.yy. başı
musée des Arts décoratifs, Paris

Ajaccio limanından bir görünüm

Enver **Aka**

Aka Gündüz
Dergâh arşivi

bir **akaçlama** sisteminin plastik borularla yerleştirilmesi

—Seram. *Ajur işi,* seramik hamurunu henüz yumuşakken oyarak delikli bir dekor meydana getirme tekniği. (Ajur işi, sepetlere, tabaklara, komposto kâselerine uygulanır. Çin porselenlerinde "pirinç tanesi" denen dekor bu teknikle elde ediliyordu.)

—ANSİKL. Ajurun birçok türü vardır. İşlenecek kumaşın desen yapılacak bölümdeki boyuna gelen iplikleri çekip, enine olanları tutturarak yapılanına *basit ajur* denir. Enine gelen iplikler bir alttan bir üstten iplik geçirerek işlenirse, *çekme ajur* adını alır. Yapılacak desene göre, enine ipliklerden kimisini kesip, kalanını değişik motifler oluşturacak biçimde sararak ya da tamamını kesip yeniden birit atarak yapılanınaysa *kesme ajur* denir.

AJUR a. (fr. *àjour*). Muh. İşlemlerin günü gününe defterlere yazıldığı durum. (Kayıtlar ajur değilse, işlemler günü gününe defterlere geçmemiş demektir.)

AJURİAGUERRA (Julian DE), ispanyol asıllı fransız nöropsikiyatr (Bilbao 1911). Özellikle J. Lhermitte'in, H. Walson'un ve J. Piaget'nin etkisiyle nöropsikiyatri araştırmalarına yöneldi. 1949'da H. Hécaen ile birlikte *Cortex cérébral* adlı yapıtı yayımladı. Sözkonusu yapıt yeni bir uzmanlık alanını gündeme getirdi: nöropsikiyatri. Bu yöneliş tüm meslek yaşamı boyunca ve özellikle klinik çalışmalarıyla çocuk psikiyatrisine ilişkin araştırmaları sırasında iyice belirginleşti. Bu çalışmalarını 1970'te yayımlanan *Manuel de psychiatrie de l'enfant* adlı yapıtında topladı. Bu yapıt 1959'dan 1975'e değin profesörlük yaptığı Cenevre Tıp fakültesi'nde verdiği derslerin bir derlemesi niteliğindedir. 1975'te Collège de France'da, gelişme nöropsikolojisi kürsüsüne profesör atandı. Büyük bölümü çocuğun ilk yıllardaki gelişimi üzerinde yoğunlaşan araştırmalarında, deney malzemelerini, nöroloji, psikiyatri, deneysel pisikoloji ve psikanaliz alanındaki gözlemlerini geniş bir sentez içinde bir araya getirmeye çalıştı.

AJURLU sıf. Ajuru olan; her yanı gözenekli biçimde işlenmiş şey için kullanılır: *Ajurlu çorap.*

—El sant. *Ajurlu örgü,* ilmik artırıp eksilterek, üzerine desen oluşturacak biçimde delikler yapılmış örgü.

—Seram. *Ajurlu çini,* bisküvi fırınlamasından önce, çeşitli biçimlerde deliklere bezenmiş çini, seramik ya da porselen eşya.

—Tekst. *Ajurlu dokuma,* ilmikleri gevşek ve çözgü iplikleri arasından ışık geçiren dokuma.

AK sıf. **1.** Rengi beyaz olan şey için kullanılır: *Ak kanatlı bir kuş. Ak saçlı, ak sakallı bir ihtiyar.* **—2.** Beyaz, duru ten için kullanılır: *"Ak elleri boğum boğum kınalı"* (Karacaoğlan,XVII. yy.). *Ak gerdan.* **—3.** Sıkıntısız, mutlu geçen zaman için kullanılır: *Ak gün ağartır, kara gün karartır* (atasözü). **—4.** *Ak akçe,* gümüş para (*esk.*). ‖ *Ak arap,* arap sözcüğünün zenci anlamına kullanıldığı yerlerde beyaz tenli araplar için kullanılır. ‖ *Ak gözlü,* gözlerinin akı, renkli kısmından büyük olan, bakışlarının nazar değdirdiğine, uğursuzluk getirdiğine inanılan kimse için kullanılır. ‖ *Ak pak,* tertemiz. ‖ *Ak sakaldan yok sakala gelmek,* güçten kuvvetten düşecek kadar yaşlanmak. ‖ *Ak sıcak,* güneşin yakıcı, kavurucu sıcağı. ‖ *Ak süt emmiş,* soyu sopu temiz, erdemli kimse için kullanılır.

—Büyüc. *Ak büyü,* kötülük içerikli kara büyü'yü bozmak ya da kötülük ve felaketlerden korunmak amacıyla yapılan büyü. (Kökeni, şaman inanışlarına değin uzanır.)

—Etnogr. *Ak ev,* yörük soylularının kullandığı ak keçeden çadır. (Bu çadırlarda oturanlara da *akevli* denir). ‖ *Ak toprak,* köylerde çamur sıvalı evleri beyaza boyamakta kullanılan bir tür özel toprak. ‖ Pekmez yapmak için üzüm kaynatılırken katkı maddesi olarak içine atılan bir toprak türü.

—Seram. *Ak çini,* kırmızı hamurlu, beyaz astarlı, ilk dönem osmanlı seramiği. Siyah, mavi, firuze ve patlıcan moru renklerinde bezemelidir. *Miletos işi* diye de bilinir. (→ MİLETOS İŞİ.) ‖ *Ak porselen,* çin porselenlerine verilen ad. (→ PORSELEN.)

◆ a. **1.** Beyaz. **—2.** Bir şeyin beyaz bölümü: *Yumurtanın akı. Gözün akı.* **— 3.** Beyaz leke: *Bir gözünde ak var.* **—4.** *(Saçına, sakalına) ak düşmek,* saçında sakalında tek tük aklar belirmek, yaşlanmak: *Geçti bizden artık, baksana saçımıza da sakalımıza da ak düştü.* ‖ *(Bir zaman) ak dediğine (daha sonra) kara demek,* daha önce söylediği bir şeyi inkâr etmek, onun tersini söylemek. ‖ *Bir kimsenin ak dediğine öteki kara demek,* birbirine karşıt sözler söylemek. ‖ *(Saçın, sakalın) ak mı kara mı önüne düşünce görürsün.* "Durumu az sonra sonuç ortaya çıkınca kendin anlarsın" anlamında kullanılır. ‖ *Akı kara, karayı ak göstermek,* olayları, sorunları tersine çevirerek aktarmak. ‖ *Akı karadan seçmek,* iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırmak. ‖ *Akım derken bokum demek,* iyi bir şey söyleyeyim derken, söylemek istediğine ters düşen kötü bir şey söylemek (kaba). ‖ *Akını bokuna karıştırmak,* bir şeyin temizini kirlisine, doğrusunu yanlışına karıştırmak. ‖ *Akla karayı seçmek,* bir işi gerçekleştirirken büyük güçlüklerle karşılaşmak, yorulmak, sıkıntı çekmek: *Evi yaptık bitirdik ama bitirinceye değin de akla karayı seçtik.* ‖ *Aktan karadan haberi yok,* okuması yazması olmayan; dünyada olup bitenden habersiz.

—Anat. *Göz akı,* skleranın görünen bölümü.

—Biyol. *Yumurta akı,* yumurtanın sarısını çevreleyen ve pişirilince beyazlaşan saydam ve akışkan madde; albümin.

—Nöroanat. *Ak madde* → AKMADDE.

—Oftalmol. Gözün saydam tabakasında (kornea) travmadan ya da yaralardan ileri gelen kalıcı beyaz leke. (Bk. *ansikl.* böl.) [Eşanl. MİSAFİR, AKBENEK.]

—ANSİKL. Oftalmol. İki çeşit ak vardır. Hafif aklar (nefelion), genellikle ancak yandan bakılınca görülebilir, ama kimi zaman gözde uyum zorlukları yaratabilir. Derin aklar (albugo, lökom) görmeyi bozar ve düzenli bir tedavi ister.

—AK → —K

Ak hadım ağaları → AKAĞALAR

AKA (Enver), türk asker ve siyaset adamı (Edirne 1901-Ankara 1988). Kuleli lisesi'ndeyken Kurtuluş savaşı'na katılmak üzere Anadolu'ya geçti (1920). Zabit namzetleri talimgâhı'nı birincilikle bitirdi; süvari subayı oldu. İnönü ve Sakarya savaşları'yla Büyük taarruz'a katıldı (1920-1922). Harp akademisi'ni bitirdi (1930). Moskova, Paris, Londra'da askeri ataşe olarak bulundu. Korgeneral oldu (1957). NATO'da türk askeri temsilciliği, Genelkurmay İstihbarat başkanlığı, kolordu komutanlığı, CENTO'da türk askeri temsilciliği yaptı. Emekli olunca (1960), Adalet partisi'ne girdi, bu partinin listesinden Balıkesir senatörü seçildi (1961-1968). Cumhuriyet Senatosu başkanı oldu (1963-1965).

AKA GÜNDÜZ, asıl adı **Enis Avni,** türk yazar (Selanik 1886- Ankara 1958). Harp okulu'ndan sağlık nedeniyle ayrılarak Paris'e gitti; 3 yıl kadar hukuk ve güzel sanatlar öğrenimi gördü. İstanbul'a döndükten sonra giriştiği siyasal eylem yüzünden Selanik'e gönderildi. 1908'de gönüllü olarak katıldığı Hareket ordusu ile İstanbul'a geldi. Gazetecilik yaparken mütareke'de Malta'ya sürüldü. Cumhuriyet döneminde rejimi ve devrimi savunan makaleler yazdı. Ankara milletvekili olarak parlamentoya girdi (1931-1943). Milli Edebiyat akımının ünlü temsilcilerindendi. Geniş halk topluluklarına seslenen, duyarlıklı, sade anlatımlı, duygusal yapıtlarıyla tanındı. Bu nitelikteki bazı romanları (*Bir şoförün gizli defteri,* 1928; *İki süngü arasında,* 1929) filme de alındı. Kurtuluş savaşı'nı konu edinen *Dikmen yıldızı* (1928) romanı gibi, öteki yapıtlarında da (*Bu toprağın kızları,* 1927; *Üç kızın hikâyesi,* 1933; *Aysel,* 1933; *Yayla kızı,* 1940; *Bir kızın masalı,* 1954 vb.), özellikle genç kızların, kadınların yaşamlarını kuşatan güçlükleri ve sorunları, romantik ve gerçekçi bir halk romancısı anlatımıyla sergiledi. (→ Kayn.)

AKAB ya da **AKIB** a. (ar. *ᶜakıb*). *Esk.* **1.** Topuk, ökçe. **—2.** Arka, art. **—3.** Son, bitim.

AKÂB çoğl. a. (ar. *ᶜakıb*'ın çoğl. *aᶜkāb*). *Esk.* **1.** Oğullar, torunlar. **—2.** Ökçeler.

AKABAŞİ MORİTOKİ, Hoco'lar ailesinden gelen, Kamakura kentinin son *şikken*'i (naip) [1326-1333]. Kent, resmi yönetim yanlısı Nitta Yoşisada birlikleri tarafından alınınca intihar etti (1333).

AKABE a. (ar. *ᶜakabe*). *Esk.* **1.** Tepe, yokuş. **—2.** Zor geçit. **—3.** Hastalığın ya da bir durumun en korkulu anı.

AKABE, Ürdün'ün G.-B.'sında liman; Kızıldeniz'de, adını taşıyan körfezin kıyısında; 9 700 nüf. Ürdün'ün tek limanıdır (fosfat dışsatımı). Havalimanı. Turizm.

—Doğudaki Etsion Geber siti, kral Şelomo'nun limanıydı ve o dönemde büyük bir ticaret yolu buradan geçerdi.

Akabe biatı, Peygamber ile Medineliler arasındaki antlaşma. Mina ile Mekke arasında Akabe adı verilen sarp ve tenha yolda, Peygamber ile Medineliler arasında iki antlaşma yapıldı. İlkinde Mekke'ye gelen Medineliler'den on kişi, Peygamber'in önerdiği dini kabul ettiklerini, ancak kendisine maddi yardım yapamayacaklarını söyledikleri için bu antlaşmaya, kadınlar antlaşması anlamına gelen *Bey'atün-nisâ* ya da *Birinci Akabe* adı verildi (621). Medineli yetmiş erkek ve iki kadınla Peygamber arasında ikinci kez bir antlaşma yapıldı. İslamiyeti kabul ettiklerini söyleyen bu Medineliler, aynı zamanda Peygamber'i silahla korumayı yükümlendikleri için bu antlaşmaya *Bey'atül-harb* ya da *İkinci Akabe* denildi (622).

AKABE körfezi, Kızıldeniz'in kuzey kesiminde körfez; Sina yarımadası (Mısır) ile Suudi Arabistan arasında. Körfezin kuzey ucunda birkaç kilometrelik kıyı kesimi, Akabe limanını elinde bulunduran Ürdün ile Eilat limanını kuran İsrail arasında bölüşülmüştür. Uzunluğu 200 km'ye yaklaşan körfezin eni 30 km'yi aşmaz. Akabe körfezi, Lut gölü uzantısında yer alır ve büyük tektonik çöküntüler sonucunda oluşmuştur. Çok derin (1 828 m) olan körfezin girişi, önemli stratejik konumu olan

Tiran adalarının denetimi altındadır. — Nâsır'ın 1967 mayısında, İsrail'in Eilat limanına uğrayan gemilere Akabe körfezinden geçmeyi yasaklaması, 1967 haziranında İsrail-Arap savaşı'na yol açmıştır.

Akabe meselesi, Osmanlı devletiyle İngiltere arasında siyasal anlaşmazlık (1906). Mısır'a yerleşen İngiltere (1882), Hindistan yolunu güvenceye almak amacıyla Hicaz bölgesini de ele geçirmeyi tasarlıyordu. Bölgenin en önemli kentleri, Basra'ya açılan Kuveyt ile Kızıldeniz'e açılan Akabe, İngiltere'nin hedefleriydi. Bölgedeki arap kabilelerini ayaklandıran İngilizler'in bu girişimlerine karşı Abdülhamit II, Rüştü Paşa komutasında gönderdiği kuvvetlerle Akabe'yi işgal ettirdi (15 şubat 1906). Bunun üzerine İngiltere bir notayla Babıâli'yi protesto etti, Akabe körfezine bir savaş gemisi gönderdi. Sorun, İngiltere'nin on gün içerisinde Sina yarımadasının boşaltılmasını isteyen ültimatomuyla alevlendi (3 mayıs 1906). Padişah bu ültimatoma karşı İngiltere'nin Mısır üzerindeki egemenliğini yasal saymadığını, yeni sınırın yalnızca türk ve mısır subaylarından oluşacak bir komisyonca saptanabileceğini belirtti. Komisyonun benimsediği sekiz maddelik protokolde, sınırın Akabe körfezinin batısındaki Tabe'den başlayıp Akdeniz kısıyındaki el-Ariş'e uzanacağı saptandı. Böylece, Akabe Osmanlılar'da kaldı. Osmanlı devleti Birinci Dünya savaşı'na katılınca İngilizler'in ilk girişimi Akabe ve limanını topa tutmak ve kenti almak oldu (3 kasım 1914).

AKABİNDE be. (ar. ʿaḳab'dan). Bir şeyin ardından, bir olayın hemen sonunda: *Savaşın akabinde yapılan antlaşma. Önce bir ışık göründü, akabinde patlama oldu.*

AKACA, rumca **Akaki,** Kıbrıs Rum kesimi'nde, Lefkoşa ilçesine bağlı köy. Lefkoşa'nın 22 km G.-B.'sında.

AKAÇ a. **1.** Topraktaki fazla suyu atmak için yeraltına döşenmiş delikli künk ya da plastik borudan oluşan akıntı yolu. (Akaçlar genellikle yatay döşenir ve suyun kendiliğinden akabilmesi için hafif eğimli olur. Borular dikey olduğu zaman, suyun pompayla yukarı çıkarılması gerekir. Akaç, borusuz ark biçiminde de olabilir; ancak, bu durumda arka taş döşemek gerekir.) **—2.** *Akaç namlusu,* bazı dipkazar makinelerde payandanın altına bir zincirle bağlanan ve akaçlamayı kolaylaştırmak için yeterince yumuşak topraklarda galeri açmaya yarayan, ucu sivri uzunca parça.

AKAÇLAMA a. Tarım. Çok nemli bir topraktan, fazla suyun kendiliğinden ya da bir boru şebekesi ya da arklar yardımıyla boşaltılması. Bu boşaltma işini sağlamak amacıyla uygulanan yöntemlerin tümü; suların boşaltılmasını kolaylaştırmak amacıyla toprak yüzeyinin düzenlenmesi. (Bk. *ansikl.* böl. Tarım.) || *Akaçlama kuyusu,* toprağa fazla gelen akıntı ve sızıntıları toplamaya yarayan içi taş dolu kuyu. || *Akaçlama makinesi,* uzun çukur açarak içine delikli plastik boru yerleştiren geniş paletli makine. (İki tip akaçlama makinesi vardır: zincirli kesici-yerleştirici akaçlama makineleri ve kazıcı akaçlama makineleri.)

—Pedol. *Akaçlama suyu,* toprağa süzülen yıllık su yüksekliği; bu yükseklik iklim bilançosuna (yağmur, su yitimi) ve topografya ile bağıntılı olarak toprağın hidrodinamik karakteristiklerine bağlıdır. (İklimsel akaçlama, toprakların evrim biçimini, su örtülerinin beslenmesini, gübrelerin etkisini ve kirlenmeyle taşınmaları belirler.) [Eşanl. DRENAJ.]

—Petr. san. Ham petrolün, depo kayaçların gözenekleri arasından işletilen kuyu yönünde yer değiştirmesi. (Akaçlama, doğal ya da yapay olabilir.) [Bk. *ansikl.* böl.] || *Su ile akaçlama,* hidrokarbonların elde edilişini kolaylaştırmak için bir yatağa su püskürtme.

—ANSİKL. Petr. san. El değmemiş bir yatakta bulunan akışkanlar, derinliğe bağlı olarak önemli bir basınç altında kalır; dolayısıyla genleşmeye ve hacmini artırmaya elverişlidir. Öte yandan gözeneklerde bulunan akışkanların üstündeki basınç düşerse, gözenekli kayacın katı örgüsü de hacmini artırabilir. İşte doğal akaçlamayı sağlayan başlıca etken, akışkanların va kayacın bu genleşme yeteneğidir.

Birçok akaçlama türü vardır:

Bir su örtüsünün genleşmesiyle akaçlama'da, petrol yatağının altındaki su örtüsünün genleşmesi, ham petrolün çıkarılmasından doğan basınç düşmesini yavaşlatır; çünkü su yayılarak hidrokarbonun doldurduğu hacmi küçültür; genleşme ve yayılma petrol düzeyinin altında bulunan su örtüsünden ya da çevredeki su katmanlarından kaynaklanabilir.

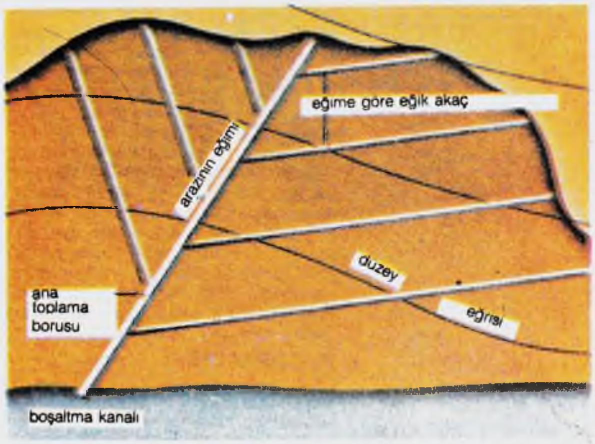
Çözünmüş gazın genleşmesiyle akaçlama'da önce ham petrolün basıncı kabarcık basıncının altına düştüğünde, petrol içinde çözelti halinde bulunan gaz serbest kalır; basınç düştükçe petrol-gaz karışımı hacmini hızla artırır ve petrol yeryüzüne doğru itilir.

Serbest gazın genleşmesiyle akaçlama'da, yatağın üstünde bulunan bir gaz cebi ham petrolün yüzeye itilmesine neden olur.

—Tarım. Toprakta fazla su toplanmasının çeşitli nedenleri vardır: toprağın kötü fiziksel özellikleri yüzünden yağmur suları toprağa yeterince işlememesi, su kaynaklarının bulunması, toprakaltı suyunun yüzeye yakın olması. Toprakta geçici ya da sürekli olarak fazla su bulunması, bitki yetiştirilmesinde büyük sakıncalar doğurur: tarımsal çalışmaların zamanında yapılamaması, havalanma yetersizliği (köklerin boğulması), sıcaklık alışverişinin kötü olması ("soğuk topraklar") nedeniyle, ekilen bitkilerin büyüme ve gelişmelerinin gecikmesi. Bu sakıncalı durumları ortadan kaldırmak için fazla nemli toprakların tarımsal yönden akaçlanması gerekir. Toprak altına ince borulardan (akaçlar) bir şebeke döşenerek fazla su, bu borularla daha kalın borulara aktarılır, oradan da akarsulara verilir. Bu şebekenin özellikleri, akaçlanacak bölgenin haritası yapılarak ve hidrodinamik yapısı incelenerek belirlenmelidir. Hazırlanan akaçlama planı, suyun kendi ağırlığıyla akmasına engel olan herhangi bir yükseklik ya da çukurluk kalmayacak biçimde uygulanmalıdır. *Köstebek sistemi akaçlama,* ancak yeterince killi topraklar için geçerli bir tekniktir; fakat az masrafla bir akaçlama ağı kurulmasını sağlar.

Türkiye'de akaçlanması gereken topraklar tüm tarım alanı içinde % 5'tir; buna karşılık akaçlama uygulamaları çok sınırlıdır. Yağışlı ve sulak topraklı ülkelerde akaçlama gereksinimi fazladır. Örneğin Fransa'da kullanılan tarım topraklarının % 5-8'inde, İngiltere'de yarıdan fazlasında, Hollanda'da çok daha fazlasında akaçlama uygulanır.

Borulu akaçlama pahalıdır ama, döşenen şebeke uzun ömürlüdür (60-100 yıl). Üstelik günümüzde boruların yerleştirileceği hendekler bu işe özgü makinelerle yapılmakta, bu da maliyeti önemli ölçüde düşürmektedir.

yukarıda bir **akaçlama** sisteminin şeması

çukurlu **akaçlama**

borulu **akaçlama**

köstebek sistemi **akaçlama**

AKAÇLAMAK g. f. *Toprağı akaçlamak,* akaçlama teknikleriyle toprağı su fazlalığından arındırmak.

◆ **akaçlanmak** edilg. f. Akaçlamak eylemine konu olmak.

◆ **akaçlatmak** ettirg. f. *Bir yeri akaçlatmak,* o yerin akaçlanmasını sağlamak.

AKAÇLANMAK → AKAÇLAMAK.

AKAÇLATMAK → AKAÇLAMAK.

AKAD (Lütfi Ömer), türk film yönetmeni (İstanbul 1916). Galatasaray lisesi'ni ve Yüksek iktisat ve ticaret okulu maliye bölümü'nü bitirdi (1942). Tiyatroyla ilgilendi. Yönetmen yardımcılığı yaptı. H. Edip Adıvar'ın aynı adlı romanından uyarladığı ilk uzun filmi *Vurun kahpeye* ile dikkati çekti (1949). *Kanun namına* (1952), *Altı ölü var, Katil* (1953), *Öldüren şehir* (1954) gibi yapıtlarıyla türk sinemasında tiyatrocuların etkisinin kırılmasına ve bir "sinema dili" kurulmasına öncülük etti. Bir belgeselin (*Tanrının bağışı orman,* 1964) yanı sıra, kent insanının dünyasına değişik yaklaşımlar taşıyan *Yalnızlar rıhtımı* (1959), *Üç tekerlekli bisiklet* (1962; 1966'da M. Ün bitirdi), *Vesikalı yarim* (1967), *Kader böyle istedi* (1968), *Yaralı kurt* (1972) gibi filmleri imzaladı. Tarihsel ve güncel düzlemde kırsal kesimi anlatan filmleriyle "toplumsal gerçekçilik" anlayışının başlıca temsilcilerinden biri oldu (*Beyaz mendil,* 1955; *Hudutların kanunu,* 1966; *Kızılırmak-karakoyun, Ana,* 1967; *Irmak,* 1972; *Gökçe çiçek,* 1973). Bu çizgiyi, büyük kentte tutunma savaşına giren taşra-

Lütfi Ömer **Akad**
Gelişim arşivi

lıları anlattığı dikkate değer üçlemesiyle sürdürdü (*Gelin, Düğün,* 1973; *Diyet,* 1974). Bu yapıtlarından ilk ikisi Adana Altın Koza şenliklerinde "en iyi film" seçildi; *Düğün* ile "en iyi yönetmen" ödülü aldı. 1975'te TV için Ömer Seyfettin'in öykülerinden çektiği orta metrajlı filmleri *(Topuz, Ferman, Diyet, Pembe incili kaftan)* "kerim devlet" gibi temalarıyla tartışma yarattı. 1978'de de Faruk Erem'in *Bir ceza avukatının anıları*'ndan TV için üç kısa film yaptı; ancak bunlar ekrana çıkarılmadı. 1975'te kuruluş çalışmalarına katıldığı Sinema-TV enstitüsü'nde on yıl kadar ders veren Akad, 1984 Antalya Film festivali'nde tüm çalışmaları için "onur ödülü" aldı.

AKADEMGORODOK, Rusya'da kent (Sibirya); 60 000 nüf. Novosibirsk'in 30 km G.-D.'sunda, Obi ırmağı kenarında yer alan bu "bilginler kenti" Rusya Bilimler akademisi Sibirya bölümünün merkezidir. 1957'de kurulan bu bölümün görevi, Sibirya'nın hızla değerlendirilmesi için gerekli koşulları incelemektir. 20'yi aşkın enstitüde tüm bilim dallarından uzmanlar çalışır (temel araştırma ve en yeni tekniklerin uygulanması). 1958'de, araştırmacılara ayrıcalıklı bir inceleme alanı yaratmak için kurulan Akademgorodok, sovyet şehirciliğinin belirgin örneklerinden biridir. Ormanın ortasında yer alan, spor ve eğlence alanlarıyla çevrili konut toplulukları (yüksek binalar, blok apartmanlar, Akademi üyelerinin köşkleri) temel gereksinimleri karşılanmış komşu birimler halinde gruplaştırılmıştır. Araştırma enstitüleri, bilimsel nitelikli donanımlar, geniş bir caddeyle ulaşılan ikinci bir işlevsel bütün oluşturur.

AKADEMİ a. (fr. *académie*; ital. *accademia*; lat. *academia*; yun. *akademia*, Platon'un ders verdiği Akademos bahçesi). **1.** Üyelerin edebiyat, güzel sanatlar, bilim vb. dallarından birinde etkinlik gösterdiği kültür kuruluşu: *Müzik, tarım, güzel sanatlar akademisi.* (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Desen, resim, dans akademisi,* bu sanat dallarından ya da etkinliklerinden birinin genellikle bir öğretmen yönetiminde uygulandığı okul. (Bk. *ansikl.* böl. Güz. sant. ve Koregr.)

—Eğit. Türkiye'de kimi yüksek dereceli eğitim, öğretim ve araştırma kurumlarına verilen ad.

—ANSİKL. İtalya'da, XV. yy.'ın ortasından başlayarak, hümanistlerin toplantıları, *akademi* denilen düzenli topluluklar halini aldı. Bunlar, resmi bir korumaya sahip olmakla birlikte, kendi özerkliklerini korudular ve çok ünlü bilginler tarafından yönlendirildiler (Venedik'te Aldo Manuzio, Roma'da Julius Pomponius Laetus, Floransa'da Marsilia Ficino). Zaten *akademi* sözcüğü de, Platon ile öğrencilerini bir araya getiren Akademos bahçelerinden doğdu. Ancak sözkonusu resmi korumacılığın daha derin bir anlamı vardı: Türkler'in fethinden sonra İtalya'ya göçen Bizanslılar'ın getirdiği el yazmaları, aydın kişilere, yunan yazarlarıyla, latin süzgecinden geçmeden, doğrudan tanışma olanağı verdi. Edebiyattaki Rönesans, düşüncede de bir yenilenmeye neden oldu. İtalya'da XVI. yy.'da akademiler, felsefe ve edebiyatta öncü rolü oynadılar. Bu akademilerin sayıları artarken, amaçları ve uzmanlıkları belirlendi. Böylece, Roma'da Julius Pomponius Laetus tarafından kurulan akademi, arkeoloji araştırmalarıyla uğraştı; Floransa'daki Accademia della Crusca, italyan dilini arılaştırmaya çalıştı. Daha sonraları, Roma'da kurulan Lincei ulusal akademisi ile Floransa'daki Accademia del Cimento tümüyle bilimsel çalışmalar yapıyorlardı; oysa Accademia degli Arcadi şiir sanatıyla ilgileniyordu. Akademiler tüm İtalya'ya yayıldılar ve gerçek üniversiteler gibi teknik ve sanatsal eğitim verdiler. Ancak bu bilimsel modernleşme ve özgür düşünme çabaları, akademilerin özgürlüklerini yitirmelerine, bir prense bağlanmalarına yol açtı. Kilise'nin ve skolastik üniversitelerin şüpheci gözle baktıkları, meslek kuruluşlarının karşı çıktıkları akademiler, kısa sürede Toscana'lı büyük dukaların ya da romalı kardinallerin desteğine başvurmak zorunda kaldılar. Ortaçağ kurumlarına gerektiği gibi karşı koyabilmek için de kurumlaşmak, kendilerini bir tüzüğe ve daha sıkı kurallara bağlamak zorunluluğunu duydular.

İtalya örneğine bakarak, tüm hümanist Avrupa'da ve özellikle de Fransa'da akademi modası yaygınlaştı. Bu yayılma, büyük konaklardaki toplantıların edebiyat yaşamının odakları olduğu bir toplumun alışkanlıkları sayesinde kolaylaştı. Richelieu, Académie française'i kurarak (1634) tüm düşünsel ve yaratıcı öğretileri yönlendirme ve gözetme siyaseti izledi; aynı siyaset Mazarin (Krallık resim ve heykel akademisi, 1655) ve özellikle Colbert tarafından da sürdürüldü. Akademi tasarısının daha akılcı bir biçime sokulması —yazıtlar ve edebiyat akademisi (1633), bilim akademisi (1666), müzik akademisi (1669), mimarlık akademisi (1671) [bu akademi 1793'te kapandı]— "colbertçiliğin" genel siyasetinde önemli bir öğeydi: uygulamalı bilimler alanında yapılacak yeni buluşlarla Fransa'yı dış rekabete yanıt verecek duruma getirme zorunluluğu duyan, aynı zamanda kralın kişiliğine duyulan saygıyı koruma çabası içinde bulunan Colbert, teknik buluşlarla uğraşan bilim adamları kadar, bronz ya da taş üzerine kralın tasvirini yapan sanatçılara ve zafer taklarına konacak yazıtların yazılarını hazırlayan şairlere de destek ve kredi sağladı.

Akademilerin rolünün bu biçimde anlaşılması tüm Avrupa'yı etkiledi: 1662'den başlayarak Londra Krallık derneği, kamu yararına dernek kabul edildi; XVIII. yy. boyunca Prusya'da, İspanya'da, İsveç'te edebi ya da bilimsel nitelikte krallık akademileri kuruldu. 8 ağustos 1793 tarihinde Konvansiyon, akademileri ortadan kaldırarak (bunlar 25 ekim 1795'te Fransa enstitüsü çerçevesinde yeniden kuruldu) "yeteneği demokratlaştıracağını" sandıysa da, gerek XIX. yy. boyunca bağımsızlığa kavuşan uluslar, gerekse XX. yy.'da kendini yenileyen (SSCB, Çin) ya da gelişmekte olan ülkeler, bilim, sanat ve edebiyatta en ünlü adları bir araya getiren bilgin birlikleri oluşturdular; bunlar, çoğu kez geleneksel akademi adlarını korudular ve ulusal saygınlığa, bilimsel araştırmaya ve ülkelerinin kültürel gelişmesine katkıda bulundular.

—Eğit. Akademilerin en eskisi 1848'de Mektebi fünunu harbiyei şahane adı altında kurulan Harp akademileri'dir. Onu, 1882'de Sanayii Nefise mektebi adı altında kurulan Güzel Sanatlar akademisi izledi. 1889'da Ticaret mektebi adı altında açılan Yüksek ticaret ve iktisat okulu, 1959'da İktisadi ve Ticari ilimler akademisi adını alarak İstanbul'dan başka Ankara, Eskişehir, Adana, İzmir ve Bursa gibi kentlerde de kuruldu. Özel girişim tarafından kurulan mühendislik ve mimarlık yüksekokulları devletleştirildikten sonra 3. 6. 1969 tarihli ve 1184 sayılı kanuna dayanılarak İstanbul, Elazığ, Eskişehir, Konya, Sakarya, Ankara ve Zonguldak'ta devlet mühendislik ve mimarlık akademisi adı altında yeniden faaliyete geçirildi. Genel Kurmay Başkanlığı'na bağlı olan Gülhane askeri tıp akademisi ise, 1957'de kuruldu. Bu akademilerden yalnızca İktisadi ve ticari ilimler akademisi idari özerkliğe sahipti. 30. 3. 1983 tarihli ve 2809 sayılı kanun, iktisadi ve ticari ilimler akademileri, Devlet güzel sanatlar akademisi ve devlet mühendislik ve mimarlık akademilerini üniversite statüsüne kavuşturduğundan, günümüzde "akademi" adını taşıyan yükseköğretim ve eğitim kurumları sadece Harp akademileri ile Gülhane askeri tıp akademisi'dir. Bir ara Ankara ve İstanbul'da kurulmuş olan spor akademileri de çeşitli üniversitelerin bünyesine alınarak (1983) adları değiştirilip yüksekokul durumuna getirilmişlerdir.

—Güz. sant. Akademilerin, Rönesans döneminin sonlarına doğru, sanatçıların meslek kuruluşları içindeki zanaatçı konumlarının dışına çıkma isteğinden doğduğu söylenebilir. Böylece bir tek ustanın yanında çıraklık yapmaya oranla daha geniş bir eğitim olanağı ortaya çıktı. Bu eğitim, amaçlar (güzellik, beğeni...), araçlar (akla uygun, bilimsel bilgi) ve sanatın örnek alacağı gerçekler ("doğa", Antikite, Raffaello gibi ustalar) üstüne tartışmalara olanak sağladı. Yapmacıkçılığa bağlı ilk akademiler, XVI. yy.'ın ikinci yarısında kuruldu (Floransa'da Vasari); yüzyılın sonunda, Carracci'lerin akademisi, ustaların yapıtlarının incelenmesi ile doğaya dönüşü bir arada yürüttü; ardından Fransız Krallık akademisi içinde Le Brun'ün "seçkin beğeni"ye ("grand goût") ilişkin olarak ortaya koyduğu kesin kurallar geldi. Bu akademi, öbür teknik tartışmalar ve önerilerin yanı sıra, resimde desenin önceliğini kabul ettirmek istedi; ancak yüzyılın sonunda renk ağır bastı: bunun örneği, başlarında Le Brun'ün yer aldığı Poussin yandaşları ile Roger de Piles'in önderliğindeki Rubens yandaşları arasında geçen ünlü tartışmadır. Fransa'da resmi sanatın boyunduruğu, XVIII. yy.'ın ikinci yarısında gittikçe ağırlaştı; eğitimi elinde tutan Akademi, *tarih resmi*yapımını egemen kılmak ve herkesi arkeoloji araştırmalarına zorlamak istiyordu.

Akademgorodok'ta toplu konutlar

Paris'te Akademi tarafından yönetilen Güzel sanatlar okulu'nun, alıcıların zevksizliğinden etkilenerek büyük yetenekler (İngres) dışındaki sanatçılara benimsettiği, kısırlaştırıcı kurallar, XIX. yy.'da, genellikle içi boş ve yaratıcılıktan yoksun bir ustalığın yerleşmesine yol açtı. Bunun sonucu, genç sanatçı kuşaklarının başkaldırısı ve romantizm, gerçekçilik ve izlenimciliğin "şişirmeci" akademizm üzerinde geç de olsa üstünlük kurması oldu. Yine, olumsuz anlamda "akademik" damgası, belli bir klasikçiliğe bağlı kalmış birçok sanatçıya çok erken vuruldu; XX. yy.'ın son otuz yılında bu klasikçilik yeniden saygınlık kazanmaya başladı. (→ SEÇMECİLİK.)

XIX. yy.'da "bağımsız" bir sanatın oluşması, çeşitli yerlerde, özellikle de Paris'te birçok *özel* akademinin kurulmasına yol açtı. Başlıcaları şunlardı: yüzyılın ortalarına doğru açılan ve Delacroix, Courbet, Manet, Pissarro, Monet ve Cézanne'ın sık sık gittikleri İsviçre akademisi (burada düzeltmesiz taslak çalışmaları yapılırdı); Roma yarışmalarına hazırlayan ve bünyesinde 1888'de Nabi'ler grubunun oluştuğu Julian akademisi (1868'de açıldı, bugün de etkin); Grande - Chaumière akademisi (1902'de kuruldu, hâlâ etkin); Nabi'lerin ders verdikleri Ranson akademisi (1908); ressam André Lhote tarafından Montparnasse'da kurulan ve birçok türk ressamını yetiştiren Lhote akademisi. (→ PLASTİK SANATLAR *eğitimi*.)

—Koregr. *Dans akademileri*. XVI. ve XVII. yy.'da, kimi ülkelerde, Fransa'da kurulmuş derneklerden esinlenerek, bir geleneği korumak, dans sanatını geliştirmek ya da yenilemek için akademiler açıldı. (→ İMPERİALE REGİA ACADEMIA Dİ BALLO, ROYAL ACADEMY OF DANCİNG.)

Daha yakın dönemlerde ve çok kısa sürede kurulan tüm "yaz akademileri" bu anlayışın ürünleri oldular; bunların en ünlülerinden biri, 1957'de kurulan ve etkinliklerini önceleri Krefeld'de sürdüren Köln akademisi'dir (Sommerakademie des Tanzes). [→DANS, *ansikl.* böl.]

AKADEMİ dağları, Tacikistan Cumhuriyeti'nde sıradağlar. Ülkedeki en yüksek doruk bu dağlar üzerindedir (7 495 m). Akademi dağları büyük Fedçenko buzulunun da kaynağıdır.

Akademi müzesi (Galleria dell' Accademia) → VENEDİK.

AKADEMİA, Atina'nın kuzey-batı'sında bulunan ve adını kahraman *Akademos*'tan alan orman. Klasik dönemde burada, Hippias'ın, çevresini duvarlarla kuşattığı ve Kimon'un ağaçlarını diktiği bir gymnasion kuruldu. Bu yörede bir mülkü olan Platon, öğrencilerini burada toplardı (İ.Ö. IV. yy.).

—Fels. *Akademia felsefesi*, Platon ve öğrencileri, daha sonra da Arkesilaos tarafından öğretilen felsefe. Ahlak ve kesinlik kavramlarına önem veren platoncu akademia felsefesi (*Eski Akademia*) ile bunun devamı olan ve her tür doğruluğu kuşkuculukla ele alan Arkesilaos'un akademia felsefesini (*Yeni Akademia*) birbirinden ayırtetmek gerekir. Arkesilaos'un izleyicileri, birçok felsefeyi birbirine karıştırıp tek felsefede toplayan bir öğretiyi (bağdaştırmacılık) benimsediler.

AKADEMİACI sıf. ve a. Eski Yunan'da, Platon ve izleyicileriyle yakınlık kuran ve onların düşüncelerini savunan filozof.

Akademia Verlag, 1946'da kurulan doğu alman yayınevi. Bilimsel kitap ve dergilerin yanı sıra, Almanya Demokratik Cumhuriyeti'ndeki büyük bilimsel araştırma merkezlerinin çalışmalarını yayımladı. Ayrıca, sözlükbilim kitapları ve ADC Bilimler akademisi'nin önemli sözlüğü *Wörterbuch der deutschen Gegenwartsprache*'yi bastı.

AKADEMİK sıf. (fr. *académique*). **1.** Akademiyle ilgili olan. **—2.** Bilimsel nitelikli çalışma, konuşma vb. için kullanılır.

—Koregr. *Akademik dans*, Académie royale de danse'ın öğretim geleneğine uygun dans. (Eşanl. KLASİK* DANS.)

AKADEMİZM a. (fr. *académisme*). *Bir kişinin ya da bir şeyin akademizmi*, kendiliğinden ve özgün yaratıcılığın tersine, akademik öğretilere ve geleneksel estetik kavramlara sıkı sıkıya bağlı kalan sanatçı, yazar ya da yapıtın niteliği: *Bir ressamın, bir edebiyat akımının, bir dönem heykelciliğinin akademizmi. Akademizmden kurtulmak.*

AKADEMOS, eski yunanlı kahraman. Atina Akademia'sı, adını onun mezarından aldı.

A. KADİR, asıl adı **Abdülkadir Meriçboyu,** türk şair (İstanbul 1917 - *ay.y.* 1985). Kuleli askeri lisesi'ni bitirdi (1936). Harp okulu son sınıfındayken, Nazım Hikmet'in bu okulda propaganda yaptığı gerekçesiyle açılan davada yargılandı, on ay hüküm giydi, okuldan çıkarıldı (1938). Hukuk fakültesi'ne girdi (1941). Tan gazetesinde çalıştı. Savaş karşıtı şiirlerini içeren ilk kitabı *Tebliğ* (1943) toplatılınca, İstanbul dışına sürgün edildi (1943-47). Dönüşünde çeşitli gazete ve yayınevlerinde düzeltmenlik yaptı. 1965'ten sonra şiir çevirileri ve kitaplarının yayımıyla uğraştı. İlk şiirleri Ali Karasu imzasıyla yayımlandı. 1940 kuşağının önde gelen toplumcu gerçekçi şairlerinden oldu. Bireysel dramını toplumsal sorunların birlikteliği içinde ele aldığı şiirlerini *Hoş geldin Halil İbrahim* (1959) ve *Dört pencere* (1962) kitaplarında topladı. Bütün şiirlerini *Mutlu olmak varken* (1968) adıyla yayımladı. Azra Erhat ile birlikte *İlyada* (1955, Habip Edip Törehan 1959 ve TDK 1961 çeviri ödülleri) ve *Odysseia*'yı çevirdi (1970). *Bugünün diliyle Mevlana* (1955), *Bugünün diliyle Hayyam* (1964), *Bugünün diliyle Tevfik Fikret* (1967) ve *Eski çağlar tarihi* (1965, T. Fikret'in *Tarih-i kadim*'i) adlı kitaplarda bu şairlerin şiirlerini çağdaş şiir ölçülerinde düzenledi. Dünya şiirinden çevirilerini *Asıl adalet* (1960), *Dünya halk ve demokrasi şiirleri* (üç cilt, 1973-75-80) ve *Bu rüzgârı toplayın* (1982) kitaplarında yayımladı. Çeviri edebiyatına katkılarından dolayı T.Y.S. Hasan Âli Ediz (1980) ve Yazko çeviri ödüllerini kazandı. Şairin ayrıca bir anı (*1938 Harp okulu olayı ve Nazım Hikmet*, 1966) ve bir gezi (*Sovyet Rusya'da on beş gün*, 1978) kitabı vardır.

■ **AKADİYEN** a. (fr. *acadien*). ACADİE KATI'nın eşanlamlısı.

AKADLI (Lütfi), türk hukukçu (İstanbul 1902). Ankara Hukuk fakültesi'ni bitirdi. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yargıçlık yaptı. Yargıtay üyesi oldu, Yargıtay ikinci ceza dairesi başkanıyken, yargı organları temsilcisi olarak Kurucu Meclis'e katıldı (1961). Anayasa Mahkemesi üyesi, ardından Anayasa Mahkemesi başkanı seçildi (1961-1966). Cumhurbaşkanı kontenjanından Cumhuriyet Senatosu üyeliğine atandı (1966-1972).

AKAĞAÇ a. Huş ağacının beyaz kabuklu türüne (Betula alba) verilen ad.

AKAĞALAR, tavaşi de denir, Osmanlı sarayında iç kapıcılık yapan bir grup hadım edilmiş görevli. Asıl görevleri sarayın iç kapılarını beklemekti. Sayıları kırk kadardı. Kapı ağası (Ağa-i Babüssaade), akağaların en kıdemlisiydi. Çoğu Boşnak ya da Anadolulu olan akağalar, Murat II döneminde hizmete başladılar. Kıdem sırasına göre yaptıkları görevler kapı ağalığı, hazinedarbaşılık, saray ağalığı, saray kethüdalığı, has odabaşılık, üzengi ağalığıydı. Saraydan ayrılarak devlet hizmetine geçenlere vezirlik payesi verilirdi. Aralarında Hadım Ali Paşa, Gürcü Mehmet Paşa gibi sadrazamlığa yükselenler de olmuştur. Akağalar, halifeliğin kaldırılmasına kadar Topkapı sarayı kapı bekçiliği görevini sürdürdü.

Akağalar kapısı, Babüssaade ya da **Taht kapısı** da denir, Topkapı sarayı'nın enderun ve birun bölümlerini ayıran kapı. Akağalarca korunurdu. Cülus, Abdülaziz saltanatının ilk yıllarına kadar bayramlaşma törenleri bu kapı önünde yapılır, serdarlara sancak-ı şerif padişahlarca bu kapı önünde verilirdi. Yeniçeri ocağının kaldırılması sırasında sancak-ı şerif buraya dikilerek halk yardıma çağrılmıştı. Padişahların cenaze namazları kapının sağındaki çınar ağacının altında kılınırdı. Osmanlı tarihindeki ayaklanmalar genellikle Babıhümayun ve Ortakapı'yı aşmış, Akağalar kapısı önünde durmuştur. Yalnızca Osman II'nin tahttan indirilmesi sırasında ayaklananlar, Akağalar kapısı'ndan içeri girmişlerdi. Kapı, osmanlı tarihi boyunca bir kez de kırılarak açıldı: eski padişah Selim III'ü, yeniden tahta çıkarmak için İstanbul'a gelen Alemdar Mustafa Paşa, kapalı bulduğu Akağalar kapısı'nı kırdırdı, kapı ile arz odası arasında, Selim III'ün ölüsüyle karşılaştı.

AKAİD çoğl. a. (ar. *ʿakīde*'nin çoğl. *ʿaka ʾid*). Müslümanlıkta dinin inançla (iman ve itikat) ilgili esaslarını, kısa ve özlü bir biçimde anlatan genel kuralların tümü. Konusu biçimle (ibadet) değil, özle (iman ve itikat) ilgilidir. Bir bilim olmaktan çok, bir tür düstur (kural) sayılır. Nitekim, bütünüyle tedvin edilmemiş (kitap haline getirilmemiş, saptanmamış), çeşitli dinsel yapıtlarda parça parça belirlenmiştir. Allah'ın varlığı ve sıfatları, melekler, kutsal kitaplar, peygamberler, kaza ve kader, ahiret hayatı gibi iman esasları, akaidin konusu içine girer. Basite indirgenerek halk için kaleme alınmış akaid kitaplarına *ilmihal* adı verilir.

—Tar. Ashab (Hz. Muhammet'in meclislerinde ve konuşmalarında bulunanlar, sahabeler), akaidin bütün esaslarının Kuran'da gösterildiğine, Peygamber'in de sözleri ve davranışlarıyla bunları açıklayıp tanıttığına inanır, bu konuda tartışmaya girmezlerdi. Ancak, islam topraklarının genişlemesi, iç anlaşmazlıklar, başka din ve kültürlerin etkileri gibi nedenler, akaid konularında bazı tartışmaların başlamasına ve çeşitli mezheplerin doğmasına yol açtı. Bu durumu önlemek, akaide açıklık getirmek amacıyla birçok müslüman din bilgini eserler yazmak gereğini duydu. Ebu Hanife (öl. 756), İbn Kullâb (öl. 850), el-Muhâsibî (öl. 857), el-Gazâlî (öl. 1111) ve Ömer en-Nesefî (öl. 1142) bunların önde gelenlerindendir.

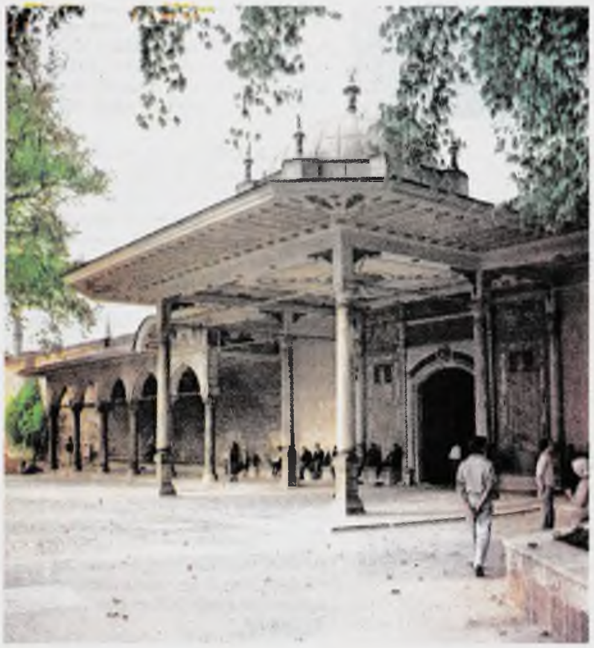
Akajans (Akdeniz haber ajansı A.Ş.),

Lütfi Akadlı

A.Kadir
İsa Çelik arşivi

Akağalar kapısı
Topkapı sarayı

Uğur Reyhan'ın İstanbul'da kurduğu özel haber ajansı (1 mayıs 1976). Yönetici kadro değişince, ajans Ankara'ya taşındı (1978). Faaliyetine 1988 yılında son verdi.

AKAJU a. (fr. *acajou*). Mobc. ve Ormanc. Tropikal ülkelerde yetişen ve odunu mobilyacılıkta kullanılan orman ağacı. (→ MAUN.)

◆ sıf. **1.** Bu ağaçtan yapılan eşya için kullanılır. **—2.** Bu ağacın rengine benzeyen damarlı, kızıl kahve renk için kullanılır.

AKAK a. *Yörs.* **1.** Akarsu yatağı; mecra. **—2.** Irmak, dere, çay, küçük akarsu. **—3.** Su akışının hızlandığı yer. **—4.** Eğimi fazla olan yer.

AK'AK a. (ar. *ʿakʿak*). *Esk.* Saksağan.

AKAKALLİS. Yun. mit. Minos'un kızı, Garamantlar'ın efsanevi atası.

AKAKİ, Etyopya'da kent, Addis Abeba'nın güneyinde; 17 300 nüf. Sanayi merkezi: dokuma (pamuklu) sanayisi ve metalurji.

AKAKİOS (öl. 489), 471'den 489'a kadar İstanbul (Konstantinopolis) patriği. İmparator Zenon'a Henotikon'u imzalattı ve papa Felix III tarafından aforoz edildi. Bu anlaşmazlık sonucunda, Roma ile Doğu kiliseleri arasında, 484'ten 519'a kadar sürecek bir kopukluk oldu.

AKAL ya da **EKAL** sıf. (ar. *akall*). *Esk.* **1.** Daha az, çok az. **—2.** Değerce en düşük. **—3.** *Akall-ı kalil,* en az, en aşağı.

AKAL (Haşmet), türk ressam (Selanik 1918 - İstanbul 1961). İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi'ni bitirdi (1946). Prof. Léopold Lévy'nin öğrencisi oldu. Öğrencilik yıllarında *Yeniler** grubunun karma resim sergilerine katıldı. Ankara Gazi eğitim enstitüsü ve Mersin lisesi'nde resim öğretmenliği yaptı. Paris'e giderek André Lhote ve Fernand Léger'in atölyelerinde çalıştı (1951-1953). Paris'te (1953), dönüşünde İstanbul'da açtığı (1954) sergiler ilgi gördü. Toplumsal gerçekçi sanat anlayışını figüratif, nonfigüratif, geometrik yapıtlarında dile getirdi. Konu olarak İstanbul'un çalışan kesimini, kimi zaman da halk efsanelerinin kahramanlarını işledi. 21. Devlet resim ve heykel sergisi'nde mansiyon kazandı. Yapıtları Ankara Milli kütüphane'de ve çeşitli koleksiyonlardadır.

Haşmet **Akal**
İsa Çelik arşivi

AKALA a. Eskiden Çukurova ve Ege bölgesinde geniş çapta yetiştirilen uzun lifli amerikan pamuğu. (Çukurova'da akala 130'un yerini, ondan daha verimli ve daha üstün lifli olan deltapın 15-21; Ege bölgesinde akala 1086'nın yerini, ondan daha verimli ve üstün kaliteli olan koker A/2 ve bundan üretilen nazilli 66/100 almıştır.)

AKALAN, Denizli'nin Acıpayam ilçesi, merkez bucağına bağlı belde; 3 308 nüf. (1990). Belediye. PTT.

AKALAN, Samsun'un merkez ilçesi, merkez bucağına bağlı köy; 686 nüf. (1990).

—Arkeol. T. Makridi ve H. H. von Osten'in yaptığı araştırmalardan sonra, U. B. Alkım yörede incelemeler yaptı (1970). İlk tunç çağ ve hitit buluntularının yanında, Phrygialılar'ın Karadeniz kıyılarına değin yayıldıklarını gösteren buluntular açısından önemlidir.

AKALAR →AKHALAR.

AKALAZİ a. (fr. *achalaise*; yun. *a,* yokluk eki, ve *khalasis,* gevşeklik'ten). Sindirim borusundaki herhangi bir bölümün öteki bölümlerle uyumlu biçimde hareket edememesi. (Bu durumda sindirim borusundaki besinler ilerleyemez. Doğuştan megaözofagus ile megakolon, sindirim borusunun aşağı bölütündeki akalaziden ileri gelir.)

Besim Ömer **Akalın**
Tıp Tarihi müzesi

Akalem, yedi Osmanlı saltanat sancağından birinin adı. Elviye-i Sultanî, alem-i padişahî adlarıyla da anılan yedi sancaktan biri yeşil, biri alaca (sarı-kırmızı), ikisi kırmızı, öteki ikisi de yeşil-kırmızı renklerdeydi. Akalem adındaki beyaz sancak, asıl saltanat sancağıydı. Geleneğe göre, Anadolu selçuklu sultanı tarafından beylik simgesi olarak Osman Bey'e gönderilen sancak buydu. Akalem, yalnızca padişahın hazır bulunduğu yerlerde çekilirdi. Sancağın gönderi ucunda altından bir alem bulunur, sefer sırasında bu bölüme Mushaf-ı Şerif takılırdı. Sancak üzerinde fetih ve zafer ayetleri yer alırdı. Öteki saltanat sancakları mirialemin emrinde bulunan alemdarlarca taşınırken, Akalem mirialem tarafından taşınırdı.

AKALIN (Besim Ömer Paşa), türk hekim (İstanbul 1862 - Ankara 1940). Kosova rüştiyesi'nden sonra Askeri tıbbiye'yi tabip yüzbaşı rütbesiyle bitirdi (1883). Devlet tarafından Paris'e gönderilerek başta Boudin olmak üzere dönemin ünlü otoritelerinin doğum kliniklerinde çalıştı. Yurda dönüşünde tıbbiyede fenn-i kıbâle (çocuk doğurtma bilgisi) ve ebeler muallimi oldu. Kadın hastalıkları ve çocuk bakımı konularının kamuoyunda tanınıp benimsenmesini sağladı. Hastabakıcılık örgütünü kurdu. Tıp fakültesi'ne bağlı bir ebe okulu açtırdı. Fakülte binasındaki doğum kliniği yerine ayrı bir doğumevi binası yaptırdı. Hilali ahmer'i (Kızılay) yeniden örgütledi ve etkinliğe geçirdi. Himayei etfal (Çocuk esirgeme kurumu), Süt damlası, Veremle mücadele gibi derneklerin kurucu ve yöneticileri arasında yer aldı. Ferik rütbesine yükselmişken, Abdülhamit II'ye olan yakınlığı nedeniyle II. Meşrutiyet'te (1908) rütbesi albaylığa indirildi. Bu durum, halkın kendisine yine de "paşa" demesini önleyemedi. Sıhhiye umum müdürlüğü yaptı (1912). İlk Darülfünun emini (rektör [1919]) ve Tıp fakültesi'ne seçilen ikinci dekandır (1914). 1921'de ikinci kez Darülfünun emini oldu. Üniversite reformunda kadro dışı kaldı (1933). Bilecik milletvekili olarak TBMM'de görev yaptı (1935-1940). Türkiye'de ilk tıp yıllığı *Nevsâl-i âfiyet* (4 c, 1889, 1900, 1904, 1906) onun tarafından yayımlandı. Kadın-doğum, çocuk hastalıkları ve hijyen konularında 77 yapıt verdi. Başlıcaları: *Sıhhatnümâ-yı aile* (1886), *Sıhhatnümâ-yı izdivaç* (1887), *Sıhhatnümâ-yı tenasül* (1891), *Tabib-i etfal* (1898), *Hıfzıssıhha* (1899), *Üzüm ve üzümle tedavi* (1891), *Çiçek hastalığı ve su çiçeği* (1894), *Çocuk büyütmek* (1902), *Hastabakıcılık* (1915), *Fenn-i vilâde* (3 c, 1922), *Nüfus meselesi ve küçük çocuklarda vefiyât* (1923), *Fen ve izdivaç* (1924), *Doğum tarihı* (1932), *Türk çocuğu yaşamalıdır* (1936).

AKALIN (Lütfullah Sami), türk yazar (İstanbul 1924). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi'ni bitirdi (1948). 1984'te doçent olduğu Boğaziçi üniversitesi'nde öğretim görevlisidir. Dünya şiirinden yaptığı çevirilerinin yanı sıra *Halit Ziya Uşaklıgil* (1953), *Mehmet Rauf* (1953), *Erzurum manileri* (1954), *Edebiyat terimleri sözlüğü* (1966), *Türk manileri* (1972) gibi incelemeler yayımladı.

AKALIN (Şahap), türk tiyatro sanatçısı ve yönetmeni (İstanbul 1916- Ankara 1978). Devlet konservatuvarı yüksek bölümü'nü bitirdikten sonra Tatbikat sahnesi'nde (1943-1949), Devlet tiyatrosu'nda oyuncu ve yönetmen olarak çalıştı. İlk rejisi olan *Alın yazısı*'nı 1952'de sahneye koydu. *My fair lady* müzikalindeki rolüyle 1967'de Ankara Sanatsevenler derneği'nce en başarılı oyuncu seçildi. Ertesi yıl, *Deli İbrahim* oyunuyla en iyi yönetmen ödülüne değer görüldü. 1961'de Devlet tiyatroları ve bölge tiyatroları yasa tasarılarını hazırlayan kurulda görev aldı. En önemli reji çalışmalarından bazıları şunlar: *IV. Murat, Cadı kazanı, Foto finiş, Çemberler.*

Akali Dal, Hindistan'da siyasal parti (tam çevirisi "Akali'ler partisi"; Akali, sih'lere bağlı bir mezheptir.). 1920'de kuruldu. Bölgeci ve tutucu bir parti olan Akali Dal'ın önderlerinde biri, 1967'de ölünceye kadar başkanlık görevini sürdüren Tara Singh'dir. Parti, yandaşlarının dayanışmasından ve din birliğinden destek aldı. 1966'da Eski Pencap'tan, sih çoğunluğuna dayalı yeni bir Pencap'ın ve Hindu çoğunluğuna dayalı yeni bir Haryana'nın oluşmasını sağladı. Pencap'ın ve Haryana'nın günümüzdeki başkenti olan Şandigarh kenti üzerinde hak iddia etti.

AKALİFA a. (yun. *akalyphos,* çıplak, örtüsüz'den). Her iki kıtanın sıcak bölgelerinde yetişen otsu ya da çalımsı bitki. (Bil. a. *acalypha*; sütleğengiller familyası; yaklaşık 200 tür.)

AKÂLİM ya da **EKÂLİM** çoğl. a. (ar. *iklîm*'in çoğl. *akâlim*). *Esk.* **1.** İklimler: *akâlim-i bâride* (soğuk iklimler), *akâlim-i harre* (sıcak iklimler). **—2.** Memleketler, diyarlar. **—3.** *Akâlim-i seba,* yeryuvarlağının bölünmüş olduğu varsayılan yedi bölgesi.

AKALİSSOS. Tar. coğ. Anadolu'nun Lykia bölgesinde antik kent. Antalya'nın Kumluca ilçesinde, ilçe merkezinin 27 km kuzeyindeki tepelerde kalıntıları vardır: kilise ve yapı kalıntıları, lahitler ve kaya mezarları.

AKALLİYET ya da **EKALLİYET** a. (ar. *akall* ve *-iyyet*'ten, *akalliyyet*). *Esk.* **1.** Azlık. **—2.** Azınlık.

AKALP (Ayhan), türk afiş ve grafik sanatçısı (İstanbul 1929). İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi afiş bölümü'nü bitirdi (1952). Profesör Kenan Temizan'ın öğrencisi oldu. Öğrencilik yıllarından başlayarak serbest grafiker olarak çalıştı. Katıldığı yarışmalarda çeşitli ödüller aldı. Belli başlı yapıtları: Ziraat bankası amblemi, Zirai donatım kurumu amblemi, İstanbul'da Harbiye orduevi'nde dekoratif panolar.

Ayhan **Akalp**
Harbiye orduevi (Roof) dekoratif pano
İstanbul

AKALIN (Mithat), türk orkestra yöneticisi ve besteci (İstanbul 1920 - Ankara 1984). Ankara Devlet konservatuvarı'nın yüksek besteleme ve orkestra yönetimi bölümlerini bitirdi; aynı kurumda müzik bilgisi, çalgı bilgisi ve kontrapunto öğretmenliği yaptı. Cumhurbaşkanlığı senfoni orkestrası'nda, Devlet opera ve balesi'nde korepetitör, koro ve orkestra yönetmeni olarak çalıştı. "Konuk şef" sıfatıyla Nürnberg, Hannover, Bad Reichenhall filarmoni ve senfoni orkestralarını yönetti. 1948-1958 arasında kendi orkestrası ile türk bestecilerini tanıtmaya yönelik konserler verdi. Besteleri: *Üç orkestra parçası, Üflemeli çalgılar için beşli, Yaylı çalgılar için prelüd ve füg, Batı enstrümanları ile türk müziği* (300'e yakın beste), *Koral prelüd ve envansion, Çıplaklar* filmi için müzik.

AKAMA, Kıbrıs'ın batısında, Hacısofu körfezinin güneyinde, üçgen biçimi bir çıkıntı oluşturan tepelik yöre. Ucunda *Arnavut burnu* vardır.

AKAMANİŞLAR → AHEMENİLER.

AKAMANSİON ya da **AKAMANSİA DORYLATİON.** Tar. coğ. İlkçağ kenti Dorylation'un (Eskişehir) adlarından. Bu ad, yunan mitoloji kahramanlarından Theseus'un oğlu Akamas'tan kaynaklanır.

AKAMAS, Truva savaşı'nda rol oynamış üç kahramanın adı. Bunlardan Theseus ile Phaidra'nın oğlu Akamas, Kıbrıs'ta bir koloni kurdu; Atina'daki *Akamantia* boyuna adını verdi.

AKAMATSU, Harima'da (Japonya) daimyo ailesi. Bu ailenin bireylerinden Norimura ve Norisuke, XIV. yy.'da iki hanedan arasındaki savaşlarda büyük bir rol oynadılar. Ailenin son bireyi Mitsusuke, gözden düştü, şogun Aşikaga Yoşinori'yi öldürttü ve intihar etti (1441).

AKAMBER a. AMBER'in eşanlamlısı.

AKAMET, -ti a. (ar. *ʿakāmet*). **1.** Kısırlık, verimsizlik. **—2.** Sonuçsuzluk, yarıda kalma: *Akamete ve nedamete mahkûm bir teşebbüs.* **—3.** *Akamete uğramak,* bir iş ya da girişim sözkonusu ise, yarıda kalmak, kesilmek, sonuca ulaşamamak: *Müzakereler akamete uğradı.*

AKAMPSİS. Tar. coğ. Çoruh ırmağının İlkçağ'daki adı.

AKAN sıf. Akmakta olan şey için kullanılır.

—Geom. ve Tek. res. *Akan nokta, akan teğet,* tasarı geometride, iki yüzeyin arakesiti olan bir eğride herhangi bir nokta ve geometrik çizimi yatay ve alın izdüşümleriyle kapalı biçimde verilmiş olan bu noktadaki teğet.

AKAN a. Kva öbeğine bağlı dil. Gana ve Fildişi Kıyısı'nda 5 milyon kişi tarafından konuşulur. (Eşanl. TVİ.)

■**AKAN** (Tarık ÜREGÜL, Tarık -denir), türk sinema oyuncusu (İstanbul 1948). Çeşitli işlerde çalıştı; Gazetecilik enstitüsü'nü bitirdi. Ses dergisi yarışmasında birinci olarak (1971) geçtiği sinemada, önceleri "romantik jön" rollerine çıktı. Aynı dönemde daha nitelikli yapıtlarda da rol aldı (*Umut dünyası, Canım kardeşim,* 1973; *Esir hayat,* 1974; *Nehir,* 1977). 1978'den başlayarak, özellikle toplumsal konulara yönelik, sanat kaygısı taşıyan filmlere ağırlık verdi (1978: *Maden, Kanal, Seninle son defa;* 1979: *Sürü, Adak, Demiryol;* 1980-81: *Yol,* 1981: *Deli kan;* 1982: *Derman. Kaçak;* 1984: *Pehlivan;* 1985: *Kan, Bir avuç cennet;* 1986: *Ses*). Antalya şenliklerinde beş kez (1973: *Suçlu;* 1978: *Maden;* 1984: *Pehlivan;* 1989: *Üçüncü göz;* 1990: *Karartma geceleri*) "en iyi erkek oyuncu seçildi; 1985 Uluslararası Berlin şenliği"nde *Pehlivan*'daki oyunuyla "özel ödül" kazandı.

AKANA ya da **AKENE,** Altay panteonunda deniz tanrıçası. Altay yaradılış efsanesinde, su (deniz) içinde yaşadığı, tanrı Ülgen dünyayı yaratmayı düşünürken, birdenbire su yüzüne çıkarak Ülgen'e akıl verdiği ve Ülgen'in bundan sonra yerle göğü yarattığı anlatılır.

Akananuru, *Sangam*'ın tamul derlemelerinden biri (IV.-IX. yy.). 13 ile 37 dize arasında değişen, dört yüz şiiri içerir. İnsan yaşamının *akam* yönünü, yani iç yönünü, özellikle de sevginin iç yönünü işler. Bununla birlikte bu derlemede, krallar ve dönemin bölgesel yöneticileri hakkında birçok bilgi de yer almaktadır.

■**AKANTHOS** a. (yun. sözc.). Mim. Özellikle korinthos sütun başlığında kullanılan ve akanthos yaprağından esinlenen bezeme motifi. (Eşanl. KENGER.)

—ANSİKL. Sepet bölümü akanthos yapraklarıyla bezenmiş korinthos sütun başlığının yaratıcısı, Vitruvius'un deyişine göre, yunanlı heykelci Kallimakhos'tur (İ.Ö. V. yy. sonu). Başka bir görüşe göreyse, sanatçı bu motifi yalnızca yetkinleştirmiştir. Önce natüralist, sonra klasik biçimde ele alınan bu yunan motifi, başka yapı öğelerine de gittikçe yayıldı (kıvrıkdallar, gülçeler); öte yandan yunan mimarisinden türeyen roma, bizans, gotik ve islam mimarlıklarının bezemede esinlendikleri bir motif oldu.

AKANTHOS. Esk. coğ. Makedonya'da (Khalkhidike'de) kent. Kserkses'in Khalkhidike'yi Akte yarımadasına (Athos dağı) bağlayan kıstağı bir kanalla kestiği yerin yakınında. Günümüzde *Yerissos.*

AKANTİT a. (fr. *acanthite*'den). Miner. Ortorombik doğal gümüş sülfür Ag_2S.

AKANTODYA a. Birinci Zaman'da yaşamış fosil balık. (Placoderma cinsi balıkları andıran, köpekbalığı görünümünde, vücudu üst üste binişmiş küçük pullarla kaplı, çift yüzgeçleri iğneye dönüşmüş bir balık olan akantodya, silures devrinden permie devrine kadar yaşamıştır. (Bil. a. *acanthodia.* Bazı bilginlere göre bu balıklar *acanthodea* adıyla ayrı bir sınıf oluşturur.)

AKANTOLİZ a. (fr. *acantholyse*). Der. hast. Deri dokusu lezyonu. (Dezmozomların [hücrelerarası bağlantı köprüleri] kopması sonucu üstderideki Malpighi katmanında bulunan hücrelerin birbirine yapışma özelliğinin azalması ve bunun sonucunda üstderinin içinde kabarcıklar oluşmasıyla belirir.)

AKANTOM a. (fr. *acanthome*). **1.** Üstderideki Malpighi katmanında gelişen deri uru. **—2.** *Açık renk hücreli akantom,* Robert Degos ve Jean Civatte'ın tanımladığı tehlikesiz deri uru. (Üstü mühür biçiminde bir kabukla kaplı tek bir kabarcık halinde bacaklarda belirir.)

AKANTOR a. (fr. *acanthor*). Acanthocephali şubesinden kurtların mikroskopla görülebilecek kadar küçük, dikensi kurtçuğu. (Bir eklembacaklının bağırsağında yumurtadan çıkar, oradan kan boşluğuna geçer ve son konağına [bu hep omurgalı bir hayvandır] geçmeden önce orada kistleşir.)

AKANTOSİT a. (fr. *acanthocyte*). Ayıpençesi (acanthus) yaprağı biçimindeki alyuvar. (Düzensiz zar çıkıntılarının etkisiyle biçimi bir daha düzelmemek üzere bozulmuş, değişik boy ve biçimde, tabanı geniş ve tepesi yuvarlak bir alyuvar çeşididir. Bu özellikleriyle ekinositten ayrılır.)

AKANTOSİTOZ a. (fr. *acanthocytose*). Alyuvarların yapısal anomalisi. (Çeşitli hastalıklar sırasında görülür ve çoğunlukla hemolitik bir anemiye eşlik eder.)

—ANSİKL. Ailevi ve edinsel olmak üzere iki çeşit akantositoz vardır. *Ailevi akantositoz* ya da *Bassen-Konzweig sendromu,* ender rastlanan ve otozomik çekinik olarak geçen kalıtımsal bir hastalıktır. Alyuvar anomalisi ile birlikte bağırsaklarda emme bozukluğu, pigmenter retinit, ataksi ve kanda *betalipoprotein yokluğu* görülür (hastalığa bu nedenle *abetalipoproteinemi* de denir). *Edinsel akantositoz*'a, alkolün neden olduğu sirozda, süt çocuğu ağır bir karaciğer-safra hastalığı geçirdiğinde ve dalak çıkarıldığında (splenektomi) rastlanır.

AKANTOZ a. (fr. *acanthose*). Der. hast. İnsan üstderisindeki Malpighi katmanının kalınlaşması. (Çoğu kez hiperkeratoz ile birlikte görülen akantoza, birçok deri urunda [siğil, papilom] ve tehlikesiz dermatozlarda [sedef hastalığı, düz liken] rastlanır.) [Eşanl. HİPERAKANTOZ.]

—Vet. Özellikle köpekte görülen ve en çok deri kırışıklıklarında aşırı keratozlaşmayla ve deride pigment birikmesiyle belirginleşen deri hastalığı.

AKANTOZİS NİGRİKANS a. Paraneoplastik deri sendromlarından biri olan ve ender görülen dermatoz.

—ANSİKL. Akantozis nigrikans, çoğunlukla koltuk altında, ense, makat ve cinsel organ bölgelerinde beliren ve deriye "kirli deri" görünümü veren, bakışık, külrengi plaklarla başlar. Üzeri pürtüklenen ve mememsi kabarcıklarla örtülen bu plaklar yavaş yavaş kararır. Gençlerde görülen (kalıtımsal) tehlikesiz biçimleri de vardır. Doku muayenesinde, kötücül hücrelere rastlanmasa da, olayların yarısından fazlasında akantozis nigrikans bir iç organ kanseriyle, özellikle mide kanseriyle birlikte görülür. Dermatoz kanserle eşzamanlı olarak ya da daha önce meydana çıkar; bazen hiçbir klinik belirti vermeyen bir kanserin ortaya çıkarılmasını sağlar.

AKANTOZOİT a. (fr. *acanthozoide*'den). Zool. Hidra kolonilerinde savunmayla görevli polip. (Ağızsız, dokunaçsız ve üreme organsızdır.) [Eşanl. DAKTİLOZOİT.]

AKANYILDIZ a. Gökbil. METEOR'un eşanlamlısı.

AKAR sıf. ve a. **1.** Sıvı, mayi. **—2.** *Akarı, kokarı yok,* akıntı ve koku ile kendini gösteren bir hastalığı yok.

AKAR a. (ar. *ʿakār*). *Esk.* Gelir getiren taşınmaz mal.

AKAR (Necip), türk eczacı ve sanayici (İstanbul 1904 - *ay.y.* 1957). Eczacılık mektebi'ni bitirdi (1924). *Gripin Laboratuvarı*'nı kurdu (1933). Türkiye'de ilaç ve temizlik malzemesi üretim ve tanıtımında çağdaş yöntemleri uyguladı. Yerli ilaç sanayisinin önderlerinden sayılır. Kuşkulu bir deniz kazasında boğularak öldü.

AKAR (Nasuh), türk güreşçi ve çalıştırıcı (Yozgat 1925 - Ankara 1983). Güreşe Eskişehir'de başladı (1942). Olağanüstü tekniğiyle tanındı. Avrupa ikincisi (1946), Londra olimpiyatları şampiyonu (1948), Avrupa şampiyonu (1949) oldu. Dünya

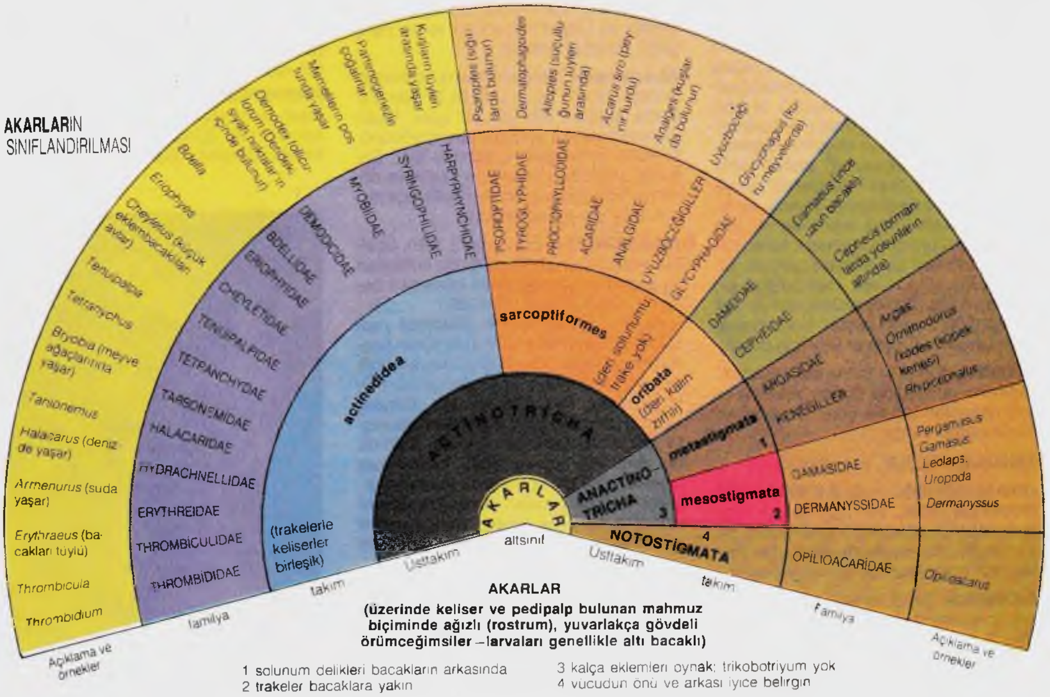
Şahap **Akalın**
Mançalı Don Quijote
adlı oyunda (1971)
Ankara Devlet tiyatrosu

Tarık **Akan**
Şerif Gören'in *Kan* filminden
bir sahne
Gelişim arşivi

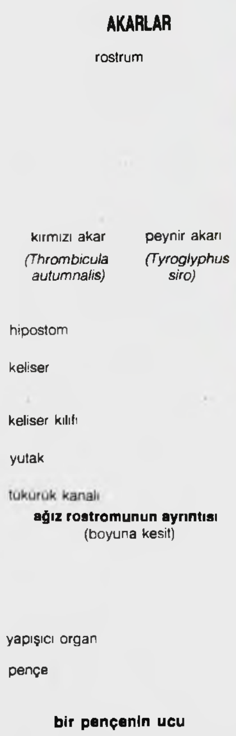

akanthos
korinthos sütun başlığı
Epidauros müzesi
İ.Ö. IV.yy. sonu

AKARLAR
(üzerinde keliser ve pedipalp bulunan mahmuz biçiminde ağızlı (rostrum), yuvarlakça gövdeli örümceğimsiler – larvaları genellikle altı bacaklı)

1 solunum delikleri bacakların arkasında
2 trakeler bacaklara yakın
3 kalça eklemleri oynak; trikobotriyum yok
4 vücudun önü ve arkası iyice belirgin

şampiyonluğunu kazandığı yıl (1951) güreşi bıraktı. Kulüplerde ve milli takımda çalıştırıcı olarak görev yaptı.

AKARAMBER a. Bot. SIĞLA'nın eşanlamlısı.

AKÂRAT çoğl. a. (ar. *ᶜakar*'ın çoğl. *ᶜakārāt*). **1.** *Esk.* Akarlar, gelir getiren taşınmaz mallar. **—2.** *Akârat-ı mevkufe,* vakıflara bağışlanmış, gelir getiren taşınmaz mallar.

AKARCA a. *Yörs.* **1.** Akarsu. **—2.** Sürekli olarak akan çeşme. **—3.** Kaplıca.

AKARCA, Uşak'ın Sivaslı ilçesi, merkez bucağına bağlı köy; 191 nüf. (1990). Ufuk Esin ve Nezih Fıratlı'nın araştırmalarında, keman biçimli idollerin bulunduğu ilk Tunç çağ gömütlüğü ortaya çıkarıldı.

AKARÇAY, esk. **Mengelli, Megelli,** Tokat'ın Almus ilçesi, merkez bucağına bağlı belde; 1 571 nüf. (1990). Belediye. PTT

AKARÇAY, İçbatı Anadolu'da akarsu. Yazılıkaya platosundan ve Sincanlı ovasından gelen derelerin birleşmesiyle oluşur. Uzunluğu 130 km. Tektonik bir çöküntü alanı olan Afyonkarahisar ovasının doğrultusunu izleyerek G.-D.'ya yönelir. Önce Eber gölüne ve bu gölün Eber akarı denilen gideğeni ile Akşehir gölüne dökülür.

AKARDİT a. (fr. *acardite*). Fişekç. Nitroselülozlu itici barutlarda kararlılaştırıcılar grubu.

AKARET a. (ar. *ᶜakāret*). *Esk.* Kiraya verilerek gelir elde edilen ev, dükkân.

Akaretler, İstanbul'da, Beşiktaş'ta vakıf konutları ve bu yapıların bulunduğu semt. Abdülhamit II, mimar Sarkis Balyan'a saray çalışanları için konut olarak yaptırdı (XIX. yy. ortası). İstanbul'da bitişik düzende toplu konutların ilk örneği olan yapılar bugün Vakıflar genel müdürlüğü'ne bağlanmıştır.

AKARİSİT a. (fr. *acaricide*'den). Hayvanlarda ya da bitkilerde asalak yaşayan akarları öldürmeye yarayan madde.

AKARİYOZ a. (fr. *acariose*). Akarların insanda ve hayvanda yaptığı hastalık.

AKARLAR a. Genellikle diskimsi toparlak gövdeli, örümceğimsi böcekler altsınıfı. (Bu hayvanlarda gövdenin önünde kozalağa benzer hareketli bir bölüm, bu bölümün yanlarında birinci çift eklentiler *[zehir çengelleri]* ve onların altında ikinci çift eklentiler *[pedipalp]*, ucunda da ağız bulunur. Sayıca zengin olan türlerinin çoğunluğu zararlı asalaktır.)

—ANSİKL. Akarların birçok türü meyve ağaçları için zararlıdır: *Panonychus ulmi,* 0,4 mm boyunda, toparlakça ve kırmızımsı (dişi); uzunca ve beyazımsı (erkek); *Bryobia rubricolus,* çizgili esmer; *Tetranycus viennensis* uzun silindirimsi biçimde.

Akarlar, özellikle yapraklara saldırır. Üstünde kabartılar oluşan ve gri bir renk alan yapraklar erken dökülür. Bu böcekler en çok elma, armut, kiraz, erik, şeftali ağaçlarına ve asmaya dadanır. Kimi etmenler, bitkiyle beslenen akarların üreyip çoğalmasını kolaylaştırır: iklim (sıcak ve kurak yaz), tarım (bakım, gübreleme) ve canlılar (doğal düşmanların bulunmaması ya da yok edilmesi, akarlara az ya da çok duyarlı bitkilerin ekimi). Akarları avlayıp yiyen pek çok böcek türü vardır: ikikanatlılar (mazısineği), kınkanatlılar (uğurböceği), heteroptera (malacocoris). Akarların zararlı türlerini öldürmek için akarisit bileşikleri belli bir evrede, en uygun zamanda kullanılmaktadır. Bunun için üç elverişli dönem seçilebilir: 1. kış sonunda durgunluk evresi sona ererken (yumurtaların üstüne öldürücü ilaç atılması); 2. ilkbaharda, yaz yumurtalarını yumurtlamadan önce ilk döle karşı öldürücü ilaç uygulanması; 3. bitki büyümesi sırasında yaz yumurtalarının üstüne öldürücü ilaç püskürtülmesi.

Akarların insan üzerinde gerek dışasalak ve sağlık bozucu olarak (uyuzböceği, demodex ve tesadüfen deriye yapışan kırmızıkurt, vb.), gerek alerji yaratıcı olarak (süprüntü akarlarından ileri gelen astım; deri yiyici akarların ev tozu alerjisindeki önemli rolü) doğrudan doğruya hastalık yapıcı etkisi vardır. Keneler bulaşıcı hastalıkların (boreliyoz, riketsiyoz, bazı arbovirozlar, tülaremi) taşıyıcısı olduğundan akarlar dolaylı olarak hastalık etmenidir. Akarlar hayvanlar için de zararlıdır; *Acarapis woodi,* arıların solunum aygıtında bulaşıcı bir hastalığa yol açar. Trakelere (ilk çift) girerek, orada çoğalır ve doku bozuklukları yaratarak arıların güçten düşüp ölmesine neden olur. Kovanlara, arılara zararı dokunmayıp yalnız akarları öldüren duman verilerek hastalığı yok etme yoluna gidilir.

AKARNAN, yunan kahraman. Akhelı os ırmağının kızı olan Kallirrhoe ile Alkmı on'un oğlu. Akarnanialılar'a adını verdi

AKARNANİA, Yunanistan'ın batı kes minde bölge, Patras ve Arta körfezleı arasında; Akheloos ırmağı tarafından su lanır. Bölgede yaşayan halkların (Akarna nialılar ya da Akarnanlar) oluşturdukları konfederasyon, İ.Ö. 225'e doğru Makedonyalılar'ın egemenliğini kabul etmek zorunda kaldı. İ.Ö. 146'dan başlayarak bölge, Roma'nın Akhaia eyaletine katıldı. Günümüzde Etolya ya da Aitolia-Akarnania nomosuna bağlıdır.

AKARSU a. Durgun suya karşıt olarak, yeryüzünde ve yeraltında akan bütün sulara verilen genel ad.

—Çevrebil. *Hızlı akarsu fasiyesi,* hızlı akan tatlı sulara (seller, çağlayanlar, ırmakların ivinti yerleri, vb.) özgü fauna ve floranın ve ölçülebilir fiziksel-kimyasal niceliklerin tümü.

—Kuyumc. Platin üzerinde, bir dizi elmas ya da pırlantadan oluşan gerdanlık.

—Yerbil. ve Jeomorfol. *Akarsu çökelleri,* akarsuların taşıyıp çökelttiği kara kökenli tortullar. ‖ *Akarsu morfojenezi,* akarsuların döküntüleri taşıyıp çökelterek yaptığı etkinin sonucu. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Jeomorfol. Bir yatakta toplanan akarsuların morfojenez üstünde oynadığı rol çok önemlidir: döküntülerin karalar üstünde çok uzaklara taşınması, olgunun ana sürecini oluşturur. Ayrıca nehirler ve ırmaklar geniş coğrafi bölgelerin evrimini etkiler.

Akarsuyun etkilerini, gerçek anlamda yüzeyden eritme olayından çok, bir taşınma mekanizması olarak görme eğilimi vardır. Gerçekten de, akarsular sağlam yerli kayaçları çok yavaş etkiler. Yuvarlak çakıllardan ve kumlardan oluşan aşındırıcılar taşıması koşuluyla, burgaçlar, kayaçta dev oyuklar açar, kanalcıklar kazır ve eteklerini oyarak çağlayanların gerilemesine neden olur; ama bütün bu olaylar çok yavaş gelişir. Bununla birlikte akarsu yatağı, yalnızca gevşek kayaçlar içinde ve döküntülerin boyu akıntının taşıma gücünü aşmadıkça hızla kazılır ve bir "yoğuşma yüzeyi" oluşur. Bu oluşum sağlam yerli kayaç yüzeylenmesi kadar etkili biçimde gelişimi durdurur.

Akarsu etkileri, su yükünde bulunan kı-

rıntılı iri maddelere sıkı sıkıya bağımlıdır (çevrinti sırasında aşındırma işlevi gören yuvarlak çakıllar ve kumlar, cilalayan limonlar). Ayrıca akarsuyun etkisi iklime göre de değişir. Ilıman bölgelerde mekanik parçalanma güçlüdür ve nehirler önemli miktarlarda döküntü taşır; bu yükten yararlanarak yataklarını yerleştirir, düzenler ve kuramsal denge profiline yönelir. Ayrıca nehirler dik kıyıların altını oyar, set biçiminde kum ve çakıl yığar, etkin menderesler çizer, sert kayaç kütlelerini yararak boğazlar oluşturur. Tersine, nemli tropikal kuşakta bulunan ırmaklar aşındırıcıdan yoksundur. Yoğun bitki örtüsü dik kıyıların alttan oyulmasını ve yamaçlardan gelen iri döküntülerin ırmağa ulaşmasını önler; kayaçları çürüten güçlü kimyasal ayrışma, ırmaklara taşınacak madde olarak limonlardan başka bir şey bırakmaz. Irmak ayrışmaya elverişli kayaçları yardıkça yatağı biçimlenir ve yalnızca ince maddeler taşıdığından çok hafif bir eğim kazanır. Ama, yatakta kimyasal ayrışmaya dayanıklı bir kayaç seti ortaya çıkarsa nehir bunu yaramaz, ivintiler halinde seti aşar. Bu noktada denge profili kavramı anlamını yitirir.

Soğuk iklimlerde yaygınlaşan donla parçalanma ve buzul çevresi akışı nedeniyle yamaçların katkısı oldukça büyüktür. Kışın donan ırmaklar, karların erimesiyle oluşan gerçek su akıntısı yamaçlardan gelen döküntülerin tümünü boşaltamaz. Dolayısıyla vadi tabanları birikinti altında kalır.

Böylece, temelde bütün iklimlerde özdeş olan hidrodinamik mekanizmalar, çeşitli morfoklimatik kuşaklarda çok farklı biçimlerde işler ve kuşakların her birine özel bir morfojenetik evrim kazandırır; bu nedenle büyük inşaatlarda ve çevre düzenleme çalışmalarında sözkonusu evrimin bilinmesi zorunludur.

—Huk. Türk. Med. k.'nun 641. maddesine göre akarsular kamuya aittir. Devlet bunların özel mülkiyete girmesine izin vermez; ancak yararlanma hakkı tanır. Akarsulardan yararlanma, çeşitli biçimlerde olabilir. Kural olarak, herkes akarsulardan yararlanabilir. Kamuya ait akarsuların özel mülkiyete konu olamayacağı çeşitli yargıtay kararlarında açıklanmıştır. Akarsular, çevre halkının gereksinimlerini karşılamazsa nöbetleşe olarak kullanılır.

AKARSU, esk. **Alakilise,** Erzincan'ın Refahiye ilçesine bağlı bucak; 2 036 nüf. (1990); 20 köy. Merkezi *Akarsu* (esk. Alakilise); 145 nüf. (1990).

AKARSU, Mardin'in Nusaybin ilçesine bağlı bucak; 14 740 nüf. (1990); 25 köy. Merkezi *Akarsu* (esk. İstilil); 3 652 nüf. (1990).

AKARSU, rumca **Akurso,** Kıbrıs'ta, Baf ilçesine bağlı köy; Baf'ın yaklaşık 15 km kuzeyinde.

AKARSU (Mediha), türk seramik sanatçısı (İstanbul 1918- *ay.y.* 1976). Ankara Kız Teknik öğretmen okulu'nun resim bölümünü bitirdi (1940); aynı okulda resim öğretmeni olarak görev aldı. Seramiğe yönelen sanatçı, yurt içi ve yurt dışı grup sergilerine katıldı, kişisel sergiler açtı. Sanatçının yapıtlarında en belirgin özellik, hitit kaynaklarına yönelmesidir. Özellikle pano çalışmalarıyla tanınır. Çanakkale seramik yarışmasında birincilik ödülü kazandı (1970).

AKARSU (Bedia), türk felsefeci (İstanbul 1921). Doktorasını Ernst von Aster ve Joachim Ritter ile yaptı. 1960'ta doçent, 1968'de profesör oldu, 1960'tan 1984'e kadar İstanbul Üniversitesi'nde sistematik felsefe ve felsefe tarihi okuttu; bölüm başkanıyken isteğiyle emekliye ayrıldı. 1963'ten 1983'e kadar Türk Dil Kurumu'nda yönetim kurulu üyeliği yaptı. Daha çok kültür, ahlak ve dil felsefesiyle ilgilenen Akarsu Humboldt, Scheler, Kant ve çağdaş felsefe üzerine çalışmalarıyla, özellikle de *Felsefe terimleri sözlüğü*'yle, türkçenin felsefe dili bakımından zenginleşmesine katkıda bulundu. Yapıtları: *W. von Humboldt'ta dil-kültür bağlantısı* (1955); *Max Scheler'de kişilik problemi* (1962); *Modern toplumda kadın* (1963); *Mutluluk ahlakı* (1965); *Kant'ın ahlak felsefesi* (1968); *Atatürk devrimi ve yorumları* (1969); *Felsefe terimleri sözlüğü* (1975); *Çağdaş felsefe* (1979).

AKARSU (Sabri Günay), türk tiyatro eleştirmeni ve yayımcı (İstanbul 1933- *ay.y.* 1982). Öğrenimini İTÜ elektrik fakültesi'nde yaptı, 1958'den başlayarak sürekli tiyatroyla, özellikle de gençlik tiyatrolarıyla ilgilendi. Çeşitli gazetelerde ve dergilerde oyun eleştirileri, kuramsal yazılar yazdı. İTÜ Sanat kulübü tiyatrosu'nu kurdu. Oyun (1963-1966, 1979-1980), Tiyatro 70 (1970) dergilerini yayımladı. İzlem yayınevi'ni (1962), ayrıca 1975'te İzmir'de amatörlerden oluşan Merhaba Gösteri topluluğu'nu kurdu ve yönetti.

AKARSU-BUZUL sıf. Buzulların erimesiyle beslenen akarsuların etkisi sonucu oluşmuş çökel ve topografik biçimler için kullanılır. (En belirgin akarsu-buzul olayları Dördüncü Zaman buzullaşmalarının gerileme dönemlerinde gelişti.) || *Akarsu-buzul topluluğu*, buzuldan akarsuya geçişte oluşan çökellerin tümü (dil çanağı, alın buzultaş yayı, geçiş konisi; buradaki akarsu-buzul oluşumunun öğeleri akıntı aşağı yönünde birleşir ve daha iyi katmanlaşır).

akarsu Melendiz ça
Nevşehir

AKARSUCUL sıf. Akarsularda yaşayan hayvan ve bitkilere denir.

AKARSU-DELTA sıf. Jeomorfol. *Akarsu-delta süreci, çökeli* ve *biçimi*, nehirlerin zayıf gelgitli ya da kapalı denizlerde ağızları üstünde yaptıkları etkiyle ilgili süreç, çökel ve biçim.

AKARSU-DENİZSEL sıf. Özellikle haliçlerde, ırmak ve denizin ortaklaşa etkisinin yol açtığı süreçlerin, çökellerin ve yer biçimlerinin topluluğu için kullanılır.

AKARSU-GÖLSEL sıf. Akarsu ve göl kökenli karma karasal tortullara denir. (Akarsuların getirdiği kırıntılı bölümün [kum, kil] üstüne, göl suyu içinde eriyik karbonattan kaynaklanan kireçli bir tabaka çökelir.)

AKARYAKIT a. Sıvı yakıtlara verilen genel ad. (→ PETROL, YAKIT.)

—Ask. *Akaryakıt ikmali*, silahlı kuvvetlerde, araç ve gereçlerin akaryakıt gereksinimini karşılamak için verilen hizmetin adı. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Denizc. *Akaryakıt gemisi* ya da *tankeri*, sıvı yakıtları dökme yük biçiminde taşımak için özel olarak yapılmış gemi.

—Havc. *Akaryakıt tankeri*, sabit dağıtım ağı bulunmayan havaalanlarında uçaklara yakıt vermeye yarayan sarnıçlı kamyon.

—Uz. havc. *Akaryakıt taşıtı*, sıvı ergolu taşımada ve fırlatıcı füzenin yakıt tankını doldurmada kullanılan sarnıçlı taşıt.

—ANSİKL. Ask. İkmal akışı, akaryakıtın ana ikmal depolarından kıta ve kuruluşlara varil ve tankerlerle taşınmasıyla sağlanır. Birlikler üzerinde araç deposu, çanta bidon ya da varillerde saklanan kıta payı akaryakıt bulunur. İkmalde temel kural, bir harekât sırasında uygun bölgelerde açılacak dağıtım noktalarını işleterek sarfedilen kıta payı akaryakıtın yerine yenis sağlamaktır. Hava kuvvetlerinde bu hizmet, meydanların çevresinde kurulmuş depolardan tankerlerle; deniz kuvvetlerindeyse üslerin yakınındaki depolardan tanker filolarıyla yapılır.

AKASAKA, Edo'da (Tokyo) semt. (Adı, Tadomasa'nın XVII. yy.'da kurduğu ünlü kılıç bileyicileri ailesine verilmiştir.)

AKASMA a. **1.** Kuzey yarımkürenin ılıman bölgelerinde yetişen, genellikle tırmanıcı, çokyıllık bitki. (Bil. a. *clematis;* düğünçiçeğigiller familyası.) **—2.** Halk hek. *Akasma kökü*, şeytanşalgamı *(Bryonia alba* ve *B.dioica)* köküne verilen ad. (→ ŞEYTANŞALGAMI.)

—ANSİKL. Akasmanın çiçeklerinde taçyaprak yoktur, az çok gelişmiş 4 ya da 8 çanakyaprak, çok sayıda erkekorgan ve dökülmeyen bir dişiorgan bulunur. Aken

büyük çiçekli **akasma**

küçük çiçekli **akasma** *(Clematis vitalba)*

Famay

akasma
(Clematis chrisocoma)

biçimindeki meyvesi pek çoktur ve her aken genellikle çepeçevre tüysü sorguçlarla kaplıdır. Büyük çiçekli ve odun gövdeli akasmalar, çoğunlukla süslü ve çok gelişmiş çanakyaprakları nedeniyle bahçelerde yetiştirilir *(Clematis campanitolia, C.lagunisa, C.viticella, C.patens)*; küçük çiçekli ve odun ya da yarı-odun gövdeli akasmalar *(C.vitalba)* batı Avrupa'nın yerli türüdür (çit akasması). Ayrıca bir yıllık otsu akasmalar da vardır *(C.recta)*. Akasmaların bazı türlerinden *(C.recta* ve *C.vitalba)* homeopatide yararlanılan bir boya çıkarılır. Akasma, ormanda ağaçlara sarılarak zarar verir.

AKASTOS, Tesalya'nın efsanevi kralı; Argonautlar'dan biri. Kız kardeşleri tarafından öldürülen babası Pelias'ın onuruna yas törenleri düzenledi. Peleus tarafından öldürüldü ya da tahttan indirildi.

AKASYA a. **1.** Genellikle hep yeşil yapraklı ve dikenli ağaç ya da ağaççık. (Bil. a. *acacia;* baklagiller familyası.) [Başta Avustralya olmak üzere (300 tür) sıcak ılıman ve yarı tropikal bölgelerde kendiliğinden yetişen 600 türü içerir.] **—2.** *İstanbul akasyası*, batılıların gülibrişim *(albizzia)* adlı süs ağacına verdikleri ad. || *Savan akasyası, Parkinsonia aculeata*'nın yaygın adı. || *Yalancı akasya (Robinia pseudoacacia)*, salkımağacının öbür adı. (→ SALKIMAĞACI.)

Yeni dünya **akbaba**larından *(sarcorhamphus papa)*

baş ayrıntısı

pençe ayrıntısı

kızıl **akbaba** *(Gyps fulvus)*

AKASYALAR

A. decurrens

A. arabica
meyveler ve çiçekler

A. catechu
çiçek ve çiçekleri

—ANSİKL. Çok değişik biçimleri bulunan akasyanın çiçekleri genellikle sarı, bazen beyaz ya da kırmızı renkte, başak ya da toparlak baş biçimindedir; erkekorganlar çok sayıda ve çıkıntılıdır. Meyve baklamsıdır. Yapraklar, kimisinde tüysü bileşik, kimisinde, özellikle Avustralya'da yetişen türlerin çoğunda yeşil lam halinde yaprak sapı biçimindedir; bu da onlarda terlemeyi önemli ölçüde azaltır. *Acacia heterophylla* türündeyse bu özelliklerin tümü bir arada görülür. Birçok akasya türü (en başta *A.dealbata, A.decurrens, A.baileyana, A.longifolia*) bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilir.

"Kadıhindi" denen bir madde, Çin'de ve Birmanya'da *A.catechu*'nun odununun suda kaynatılmasıyla hazırlanır. Kadıhindi deri sepilemesinde, kumaş boyamada ve tıpta kullanılır. Akasyanın bazı türleriyse, özellikle *A.arabica* ve *A.senegal*, hücre erimesiyle oluşan ve halk arasında "arap zamkı" adıyla anılan bir zamk verir. Tanen bakımından zengin olan akasya kabukları dericilikte kullanılır. Akasyanın Afrika'nın Sahel ve Sudan -Sahel bölgelerinde yetişen bazı türlerinin *(A. albida* ve *A. seyal)* yaprakları ve badıçları gevişgetiren hayvanlarca yenir. İki akasya türünde *(A. sphaerocephala* ve *A. fistula)* karınca toplulukları barınır.

AKAŞA, hindu evrenbiliminin maddesel, ama son derece ince beş öğesinden birini belirten sanskritçe sözcük. Sesin maddesel dayanağıdır.

AKAŞİ, Japonya'da kent, Honşu adasının güneyinde, Kobe'nin batısında; 270 728 nüf. (1990). Kimya ve dokuma sanayileri. Motor yapımı.

AKAŞİ MORİŞİGE, Okayama (Bizen eyaleti) daimyo'su. Tokugava İeyasu'ya karşı kahramanca dövüştü ama yenildi, sonra Osaka'da Hideyori'ye katıldı ve Tokugavalar'a karşı ona yardım etti. 1615'te Tokugavalar kenti ele geçirince, Morişige oradan kaçma olanağını buldu. 1618' de öldü. 1596'da, **Jean Akaşi Kamon** adıyla hıristiyan olmuştu.

AKAT a. Aşık ve bilye oyunlarında kullanılan, içi oyulup kurşun akıtılarak ağırlaştırılmış boyalı kemik. (Aşık ve bilyeler bununla vurulur; çoğu, aşık kemiğinden yapılır.)

AKATAFAZİ a. (fr. *akataphasie*; yokluk belirten *a* ile yun. olumlama eylemi anlamına *kataphasis*'ten). Psik. Sözsel anlatım bozukluğu. Daha çok sözdiziminin düzensiz oluşuyla kendini gösterir. (Akatafaziye, genellikle, şizofrenide rastlanır.)

AKATALAZEMİ a. (fr. *acatalasémie*' den). Patol. Katalaz eksikliği. (Doğuştan gelen akatalazemi, otozomik çekinik olarak geçen ailevi bir hastalıktır. Özellikle Uzakdoğu'da, daha ender olarak Avrupa'da görülür. Ağız yaraları ile belirir.)

Akataleptos manastırı, Meryem Diakonissa da denir → KALENDERHANE CAMİSİ.

AKATHEKSİS a. (fr. yokluk öneki *a* ile içermek anlamına yun. *katheksis*'ten). Psikan. Bazı yazarların, dürtünün psişik temsilcisi düzeyinde, affekt kuvantumu ile temsilci-tasarım arasındaki ayrımı belirtmek için kullandıkları terim.

AKATİZİ a. (yun. *a* yokluk eki ve *kathizis*, oturma eylemi; fr. *akathisie*'den). Nörol. Nevralji, miyokloni ve Parkinson sendromuna tutulmuş kişilerde görüldüğü gibi oturur durumda kalamama. (Özellikle nöroleptiklerle tedavi sonucu meydana çıkan Parkinson sendromunda belirgindir.)

AKATLAR (Celâl), türk obuacı (İstanbul, 1920). İstanbul Belediye konservatuvarı'nı bitirdi, İstanbul Şehir orkestrası'nda uzun yıllar çalıştı. İstanbul Devlet senfoni orkestrası kurulunca birinci obuacı olarak görev aldı.

AKATLI (Füsun), türk yazar ve eleştirmen (Ankara 1944). Eleştirilerinde 1960 sonrası türk edebiyatında, özellikle öncü yazarların yapıtlarını ele aldı. Yaz başına neler gelir (1980), Edebiyat defteri (1987), Felsefe kıyılarında (1989) adlı eleştiri, inceleme ve deneme kitaplarını yayımladı.

AKAYEV (Askar), kırgız devlet adamı (Kızıl Bayrak, Kemin vilayeti, 1944). Leningrad Mekanik-optik enstitüsünden mezun oldu. Moskova Mühendislik ve fizik enstitüsünde doktora yaptı. 1976'da Kırgızistan'a dönerek Bişkek Politeknik enstitüsünde kürsü başkanlığı yaptı. 1989'da Kırgızistan Bilimler akademisi başkanı oldu. Aynı yıl milletvekili seçilen Akayev, 27 ekim 1990'da Kırgızistan parlamentosunca cumhurbaşkanı seçildi. 19-21 ağustos 1991 tarihlerindeki darbe girişiminden sonra SBKP ve KKP icra komitesinden istifa etti ve muhafazakâr çevrelere karşı mücadelesini sürdürdü. 12 ekim 1991'de yapılan halkoylamasında % 95 oyla yeniden cumhurbaşkanı seçildi. Askar Akayev, optik sayım tekniği alanında öndegelen bir bilim adamıdır.

AKAYGEN (Enis), türk siyaset adamı, diplomat (Filibe, Bulgaristan, 1881 - İstanbul 1956). Hukuk mektebi'ni bitirdi. Dışişleri mesleğine girdi. Atina büyükelçisi oldu (1939). Emekliye ayrılarak DP'nin kuruluş çalışmalarına katıldı (1945). DP'den İstanbul milletvekili seçildi (1946). Partisinden ayrıldı, MP'nin kurucuları arasında yer aldı (1948); bu partinin Hikmet Bayur' dan sonraki genel başkanı oldu (1952). MP'nin mahkeme kararıyla kapatılmasından sonra siyasetten çekildi (1954).

Akba yayınevi, Bilal Akba, Adil Akbay, Aka Gündüz ve Kemal Salih Sel'in Ankara'da kurdukları yayın-dağıtım şirketi (1932). Dağıtımın yaygınlaşmadığı bir dönemde, Ankara içine ve Anadolu'ya gazete ve kitap dağıtan tek kuruluştu. Ortaklar ayrılınca, Bilal Akba ve Adil Akbay tarafından yönetildi. 1940'lı yıllardan başlayarak *Evliya Çelebi seyahatnamesi*, Sabahattin Ali ve Nurullah Ataç'ın tüm yapıtları gibi türk yazınından seçmeler, klasik ve çağdaş dünya romanından örnekler yayımladı. Bilal Akba'nın ölümünden sonra vârislerince yönetilen yayınevi, 1968'e dek varlığını sürdürdü. —İlhan Uras'ın aynı adla İstanbul'da kurduğu (1962) yayınevi ise, tarih, din, polisiye türlerine ağırlık verdi, renkli ve özenli kapak ve ciltleriyle geniş bir okuyucu kesimine ulaşmayı başardı.

AKBABA a. Leşle beslenen büyük kuş. (Eski dünyada [kartalgiller familyası] ve Yeni dünyada [cathartidae familyası] yaşayan türleri vardır.)

—ANSİKL. Eski ve Yeni dünyada yaşayan akbabaların bazı ortak özellikleri vardır: koyu renk tüy, çıplak baş ve boyun (kuzu kartalı hariç), güçlü gaga, zayıf pençeli ayaklar, süzülerek uçmaya elverişli uzun ve geniş kanatlar ve leş yemeye dayalı beslenme. (Akbabaların çoğu, tropikal ülkelerde konaklar ve leşle beslenerek bu ülkelere sağlık açısından faydalı olur.) Bununla birlikte, aralarındaki farklar yeterince belirgin olduğundan bu kuşlar iki ayrı familyada toplanır. Eski dünya akbabaları çok kurak ya da dağlık bölgelerde yaşar. Türkiye'de yaşayan başlıca akbaba türleri: kızıl akbaba (*Gyps fulvus*, boy 1 m); mısır akbabası da denilen gerçek leş akbabası (*Neophron percnopterus*, boy 70 cm); başı ve boynu tüylü tek

akbaba türü olan kuzu akbabası (*Gypaetus barbatus*). Yeni dünya (Amerika) akbabalarının 7 türü vardır. Bunların kondor cinsinden olan ikisi günümüzde yaşayan en büyük kuşlardır. kanat açıklıkları 3 m'ye varır. Öbür 5 türü, tam anlamıyla akbabadır: urubu ya da kara akbaba (*Coragyps atratus*), cathartes cinsinden 3 akbaba ve boyu 80 cm, kanat açıklığı 2 m olan *sarcorhamphus papa*.

Akbaba, haftalık siyasal mizah dergisi. Yusuf Ziya (Ortaç) ve Orhan Seyfi (Orhon) tarafından çıkarıldı. 7 aralık 1922'den 28 aralık 1977'ye kadar çeşitli aralıklarla yayımlandı. Yusuf Ziya Ortaç'ın yönettiği Türkiye'nin en uzun ömürlü bu mizah dergisinde günümüzde adlarını duyurmuş hemen bütün mizah yazarı ve karikatürcülerin ürünleri yer aldı. Ortaç'ın ölümünden sonra (1967) bir süre oğlu Ergin Ortaç tarafından yönetilen dergi 1977'de kapandı.

AKBABAGİLLER a. Zool. Akbabaları kapsayan kuş familyası. (Bil. a. *vulturidae*.)

Akbabalar dikilitaşı, İ.Ö. III. binyılın ortasında Lagaş kralının Umma kentine karşı kazandığı bir zaferin anısına dikilmiş sümer dikilitaşı. XIX. yy. sonunda, parçalar halinde bulundu. Tepesi değirmi ve iki yanıyla üst kesimi işlenmiş, bir yanda bir savaş sahnesini, öte yanda zaferden sonraki bir dinsel töreni canlandıran kabartmaların bulunduğu bir kapaktaşı biçimindedir. Üzerinde, sümer yazısıyla olayı anlatan uzun bir yazıt vardır.

AKBAL (Oktay), türk edebiyatçı, fıkra yazarı (İstanbul 1923). Özel İstiklal lisesi'ni bitirdi (1942). İstanbul Üniversitesi hukuk ve edebiyat fakültelerinde okudu. Servet-i fünun dergisinde çalıştı (1943-1944). MEB Tercüme bürosu'nda çevirmenlik yaptı (1947-1951). Vatan gazetesinde sanat yazıları, kitap eleştirileri yazdı (1951-1956), aynı gazetede fıkra yazarlığı yaptı (1956-1969); 1969'dan bu yana Cumhuriyet gazetesinde fıkra yazarlığını sürdürüyor. Öykülerinde (*Önce ekmekler bozuldu* [1946], *Berber aynası* [1958] -Sait Faik hikâye armağanı-) çocukluk ve gençlik anılarını, İkinci Dünya savaşı'nın büyük kentte yarattığı tedirginlik ve korkuyu dile getirdi; herkesin başından, her gün geçebilecek olayları şiirsel bir dille anlattı; gezi ve izlenimlerini, yaşamın dikkat çekmeyecek görünümlerini öyküleştirdi. Romanlarında (*Garipler sokağı* [1950] -Türk Dil kurumu roman ödülü-) aynı temaları, öykülerinin anlatım ve kurgu özelliklerini sürdürerek yineledi. Edebiyat anılarını, çağının yerli ve yabancı yazarlarıyla yapıtları üzerindeki izlenimlerini yansıtan denemeler (*Dost kitaplar* [1967], *Konumuz edebiyat* [1968] vb.) yazdı; edebiyat dünyasına tanıklığını güncesinde (*Geçmişin kuşları* [1979]) dile getirdi. İnsan haklarını, toplumsal eşitliği, Atatürk devrimini savunan fıkraları (*Gençler bize bakıyor* [1978], *Atatürkçülük savaşı* [1981] vb.) dolayısıyla iki kez Gazeteciler cemiyeti güncel yazı ödülü'nü kazandı. 1991'de Cumhuriyet'ten ayrıldı, 1992'de Milliyet gazetesinde yazmaya başladı.

AKBALIKÇIL a. Beyaz ve parlak kül renginde büyük balıkçıl. (Omuz telekleri, üreme mevsiminde çok saçaklıdır ve bu nedenle süs için aranır. Balıkçılgiller familyası.)

—ANSİKL. Akbalıkçıllar, tropikal ülkelerden sıcak ılıman ülkelere değin çok yaygın kuşlardır. Oralarda göllerin ya da bataklıkların yakınında kalabalık sürüler halinde yaşar, aynı ağaçların üstünde ortaklaşa yuva yaparlar. Sığırgüden akbalıkçıllar sığır sürülerinin ardında dolaşır ve bu hayvanların dolaşırken ürküttükleri böceklerle beslenirler. Başlıca akbalıkçıl türleri: büyük akbalıkçıl (*Egretta alba*), boz balıkçıl büyüklüğünde ve en yaygın türdür; küçük akbalıkçıl (*E. garzetta*) Avrasya ve Avustralya'da yaşar (bu iki türe Türkiye'de de rastlanır); Amerika akbalıkçılı (*E. thula*) büyük amazon ormanları dışında tüm Amerika'da bulunur; kaya akbalıkçılı (*E. sacra*) Güneydoğu Asya'da ve Yeni Zelanda'da sığ kayalıklarda yaşar; sığırgüden akbalıkçıl (*Ardeola ibis* ya da *Bubulcus ibis*) Büyük Sahra'nın güneyinde Afrika'da, Hindistan'da ve Çin'de bulunur, ama yaşama alanı gittikçe genişlemektedir.

AKBALIKLAR a. Zool. İç sularda yaşayan, sazangiller familyasından, rutilus ve pararutilus cinsi balıklara verilen ad.

Akbank T.A.Ş., özel banka. 1948'de, Hacı Ömer Sabancı ve bir grup işadamı tarafından, 5,7 milyon TL sermayeli yerel bir banka olarak Adana'da kuruldu. 1954'te merkezi İstanbul'a taşındı. Bu dönemde, gerek mevduat ve aktif gerek örgütlenme açısından hızlı bir gelişme gösterdi. Bankaya, 1970'lerin başında Sabancı Holding egemen oldu. 1970-1985 arasında, sermaye ve ihtiyatlar toplamı 95,2 milyon TL'den 92 milyar TL'ye, toplam mevduatı 3 milyar TL'den 582 milyar TL'ye, ticari plasmanları 2,7 milyar TL'den 400 milyar TL'ye yükseldi. Şube sayısı 250'den 602'ye, çalışan eleman sayısı 4 050'den 9 699'a çıktı. 1984 sonunda 257 milyar TL'yi bulan Akbank kredilerinin dağılımında en büyük payları sanayi ve ihracat kesimleri almış, kredilerin % 17'si orta ve uzun vadeli olarak plase edilmişti. Yurt dışında 4 temsilcilik ve 6 bölge temsilciliği bulunan Akbank, 1981'de, Londra'da, yurt dışındaki ilk uluslararası türk bankası olan "Ak International Limited" adlı bankayı kurdu. 1984 sonunda 49 iştiraki olan bankanın önemli bazı iştirakleri arasında Ak çimento, Çukurova elektrik, Lassa lastik san., Bossa, Çelik halat, Çimsa çimento san., Olmuk mukavva san. sayılabilir. Türkiye'nin en büyük özel bankalarından biri olan Akbank, aynı zamanda dünyanın önde gelen 500 büyük bankası içinde yer almaktadır.

AKBASMA a. Katarakt hastalığına halk arasında verilen ad. (AKSU, PERDE de denir.)

AKBASMAK gçz. f. *Yörs. Gözüne akbasmak*, katarakt hastalığı nedeniyle görme yetisini yitirmek.

AKBAŞ (Hüseyin), türk güreşçi (Tokat 1933-Almus 1989). Bir ayağının sakat olmasına karşılık, yetenek ve tekniğiyle başarılı oldu. Yaşar Doğu, minder güreşine başlamasını sağladı. Kısa süre sonra Türkiye şampiyonluğunu kazanarak milli takıma girdi (1953). Ertesi yıl ilk dünya şampiyonluğunu kazandı (1954). 1955'te greko-romende dünya üçüncüsü, 1956'da Dünya kupası şampiyonu ve olimpiyat üçüncüsü (Melbourne); 1957, 1958 ve 1959'da üst üste dünya şampiyonu, 1961'de dünya üçüncüsü, 1962'de dünya şampiyonu, 1964'te olimpiyat ikincisi (Tokyo), son olarak 1965 dünya şampiyonu oldu. Böylelikle 52 ve 57 kilolarda yedi dünya ve bir Dünya Kupası şampiyonluğunu kazanarak kırılması güç bir rekor elde etti. Akbaş uzun yıllar Türkiye şampiyonluğunu elinde bulundurdu (1953-1965).

Akbaş cephaneliği baskını, Kuvayı milliye birliklerinin fransız askerlerinin koruduğu Akbaş silah deposuna baskını (26-27 ocak 1920). Mondros mütarekesi'ni izleyen günlerde Osmanlı ordusunun silah ve cephanesi belirli depolarda toplanmıştı. Bu silah ve cephanenin ulusal kurtuluş hareketinde kullanılması için Edremit eski kaymakamı, Balıkesir redd-i ilhak cemiyeti yöneticilerinden Köprülü Hamdi Bey, arkadaşları Dramalı Rıza ve Kâni beylerle birlikte, Gelibolu yakasındaki Akbaş cephaneliğini bastı. Cephaneliği koruyan fransız askerleri etkisiz duruma getirildikten sonra sekiz bin tüfek, kırk mitralyöz, yirmi bin sandık cephane bir motor ve sandallarla Anadolu sahilinde Umurbey iskelesine, oradan da Yenice'ye taşındı. Silah ve cephaneyi Balıkesir'e götürecek araç bulmak için uğraşan Hamdi Bey ve arkadaşları, Kuvayı milliye'ye karşı olan Anzavur çetesinin saldırısı üzerine cephaneyi havaya uçurmak zorunda kaldılar. Hamdi ve Kâni beyler vuruşmalar sırasında şehit oldular. İstanbul'a geçen Dramalı Rıza Bey de Damat Ferit Paşa'nın adamları tarafından öldürüldü.

AK-BAŞ-AT, Orta Asya'da karluk kenti; VI. yy.'da kuruldu. IX.-X. yy.'larda Karluk, XI. yy.'da Karahanlı egemenliğindeydi.

AKBAŞLI a. *Yörs.* Geleneksel düğünlerde, düğün alayının en ardında giden yaşlı kadına verilen ad.

AKBAYTUGAN (Ali Sait), türk general (Manyas 1872-İstanbul 1950). Harp okulu'nu (1893), Harp akademisi'ni bitirdi (1896). Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya savaşlarına katıldı. 1915'te mirlivalığa yükseldi. Yemen'de İngilizler'e esir düştü (1918). Salıverildikten sonra 25. Kolordu komutanlığı ve İstanbul muhafızlığı'na atandı (1919). İngilizler'ce tutuklanarak Malta'ya sürüldü (1920). Malta dönüşünde Kurtuluş savaşı'na katıldı (1921). Korgeneral oldu (1922). Orgeneralliğe yükseldi (1927). Askeri şûra üyesiyken emekliye ayrıldı (1937). Kocaeli milletvekilliği yaptı (1937-1943).

AKBEHMEN a. Bot. PEYGAMBERÇİÇEĞİ'nin eşanlamlısı.

AKBENEK a. Oftalmol. AK ya da MİSAFİR'in eşanlamlısı.

AKBERİ a. Müz. Türk müziğinde XVII. yy.'dan bu yana kullanılmayan bir makam. Günümüze ulaşabilmiş örneği yoktur.

AKBEZ a. Beyaz, pamuklu düz dokumaların genel adı.

AKBEZ, Hatay'ın Hassa ilçesi, merkez bucağına bağlı köy; 4 954 nüf. (1980). Belediye. PTT.

AKBIYIK AHMET (Şemsettin), türk mutasavvıf (XV. yy.). Asıl adı bilinmiyor. Kendisine Akbıyık Abdullah Sultan da diyenler vardır. Hacı Bayram-ı Veli'nin kurduğu bayramiye tarikatına bağlandı. Murat II ile Kosova meydan savaşı'na (1448) katıldı. Fatih'in hizmetinde bulundu. Fetihten (1453) sonra Bursa'ya yerleşti. Burada bir ev ve mescit yaptırdı. Tarikatının yayılması için uğraş gösterdi. Bayezit II'nin tahta çıkmasından (1481) bir süre sonra öldü. İstanbul ve Bursa'da birer semte adı verilmiştir.

Akbıyık caddesi, İstanbul Eminönü ilçesinde cadde; Sultanahmet ile Cankurtaran arasındadır. Adını, Mehmet II (Fatih) zamanında yaşamış Ahmet Şemsettin Akbıyık*'tan alır. Ayrıca bu kesimde Akbıyık sokağı, Akbıyık camisi, Akbıyık

Oktay **Akbal**
Gelişim arşivi

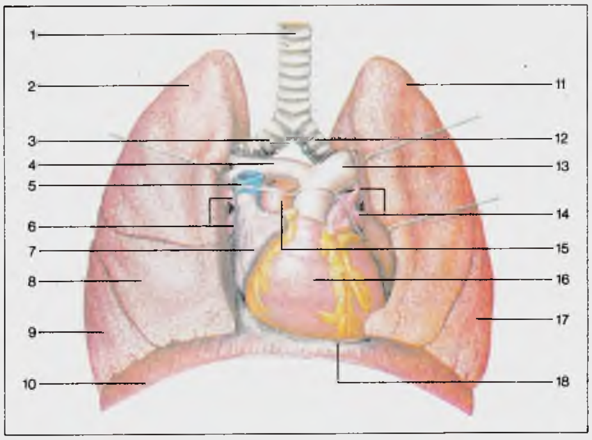
Hüseyin **Akbaş**

küçük **akbalıkçıl**

Akbabalar dikilitaşı
Girsu'da bulundu.
sümer sanatı
III. bin ortaları kireçtaşından
Louvre müzesi. Paris

akciğerler:
1. Soluk borusu; 2. Sağ akciğer (üst lop); 3. Sağ bronş; 4. Sağ akciğer atardamarı; 5. Üst anatoplardamar; 6. Sağ akciğer toplardamarları; 7. Sağ kulakçık; 8. Orta lop; 9. Sağ alt lop; 10. Diyafram; 11. Sol akciğer (üst lop); 12. Sol bronş; 13. Sol akciğer atardamarı; 14. Sol akciğer toplardamarları; 15. Aort yayı; 16. Kalp; 17. Sol alt lop; 18. Kalp dışzarı (kesit).

dergâhı ve İstanbul'daki ilk türk dönemi yapılarından Akbıyık hamamı vardır.

AKBOĞA CELAYİR, moğol emir ve komutan (?-? 1295). Abaka Han döneminde komutanlık yaptı. Ahmet Teküdar'ın nedimi olduysa da sonradan Argun'u destekledi. Hükümdar olmasını sağladığı Argun'un kızı Ulcatay Hatun ile evlendi. Geyhatu döneminde beylerbeyi oldu. Geyhatu'nun yerine geçen Baydu tarafından öldürüldü. Torunlarından Hasan-ı Buzurg (Büyük Hasan) ya da öteki adıyla Hasan-ı İlekâni Celayirliler devletini kurdu.

AKBÖRK a. YENİÇERİ* KEÇESİ'nin eşanlamlısı.

AKBU, Cezayir'de kent, Summam'ın kıyısında, Beceye'nin G.-B.'sında; 41 900 nüf. Pazaryeri.

AKBUĞDAY a. Tarım. Kışa az, kurağa çok dayanıklı, sürmeye az, pasa çok dirençli, beyaz kabuklu ekmeklik buğday. (Batı geçit bölgesinde ve kısmen Konya'da yetiştirilir. Çok tane döktüğünden giderek ekimi azalmaktadır.)

AKBULUT (Ahmet Ziya), türk ressam (İstanbul 1869 - a.y. 1938). 1887'de bitirdiği Harp okulu'nda Hoca Ali Rıza'dan resim öğrendi. Genelkurmay resimhanesinde çalıştı ve Kuleli askeri lisesi resim hocası Osman Nuri Paşa'nın yardımcılığını yaptı. 1898-1938 arası Sanayii nefise mektebi'nde perspektif hocalığı ve müdür yardımcılığı görevlerinde bulundu. Matematik ve astronomi gibi fen bilimlerine ilgisinin yanı sıra o dönemde *menazır* denilen perspektif konusunda otorite sayılabilecek düzeyde uzmanlaşmıştı. Perspektifle ilgili *Ameliye-i menazır* (1896) ve *Ameliye-i fenn-i menazır* (1922) adlı kitapları, Türkiye'de türünün ilk örneklerindendir. Resim dışındaki bu uğraşlarının yanı sıra müzecilik alanında da çalışmalar yaptı. Bir süre Evkaf islam müzesi müdür yardımcılığında bulundu. İstanbul Belediyesi İnkılap müzesi'ni kurdu (1934). Resimlerinde figüre az yer verdi. Daha çok mimari öğelerin yer aldığı görüntüleri konu edindi. *Bayezit camisi, Sultanahmet camisi, Mihrimah camisi* gibi yapıtlarını, fotoğraflardan gerçekleştirdiği sanılır.

Ahmet Ziya **Akbulut**
Köy evi
Resim Heykel müzesi

AKBULUT (Yıldırım), türk devlet adamı (Erzincan 1935). ANAP'tan milletvekili seçildi (1983, 1987, 1991). İçişleri bakanı (1984-1987), TBMM başkanı (1987-1989), başbakan (1989-1991) oldu.

AKCİĞER a. Anat. Göğüs boşluğunda bulunan çift organ. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Akciğer atardamarı,* kalpten akciğere kan götüren atardamar. (Sağ karıncıktan doğar, sonra çatallaşarak sağ ve sol olmak üzere iki dala ayrılır ve her biri ait olduğu akciğerin göbek kısmına ulaşır. Akciğer atardamarının yapısı öteki atardamarlarınki gibidir, ama o, sağ karıncıktan çıkan oksijence fakir ve karbohemoglobin yüklü kanı [kirli kan] akciğere taşır.) ‖ *Akciğer sinir ağı,* vagus ve sempatik sinir dallarından oluşan ve akciğerlerin göbek kısmında yer alan sinir ağları. ‖ *Akciğer taşı,* bazen akciğer parankimasında bulunan katı kütle. ‖ *Akciğer toplardamarları,* her akciğerin üst ve alt kısmında bulunan toplardamarlar. (Akciğerlerin göbek kısmında ortaya çıkar, içeriye doğru yönelerek sol kulakçıkta son bulurlar.) ‖ *Yapay akciğer* ya da *çelik ciğer,* vücut dışında çalışarak solunumu sağlayan aygıt.

—Karş. anat. *Akciğer yayı,* balıklarda sonuncu solungaç yarığı çiftini kanla besleyen ve çiftsolunumlularda *(dipnoi),* çoksaçaklı balıkta *(polypterus)* ve dörtbacaklılarda da bulunan altıncı aort yayı. (Akciğer atardamarı bu 6. yaydan doğar ve sırt aort kökleriyle bağlantısını yitirir. Bütün omurgalıların embriyonlarında bulunan ve kuyruklu amfibyumların erişkin halinde, ayaksızlarda ve bazı kaplumbağalarla latteria'da bulunan bu bağlantı "Botal kanalı"nı oluşturur. Temizlenmiş olan kan, akciğer toplardamarıyla kalbin sağ kulakçığına, çiftsolunumlularla çoksaçaklı balıktaysa atriumun sağ bölümüne ulaşır.)

—ANSİKL. Anat. Akciğerler biri sağda, biri solda olmak üzere iki tanedir. Derin soluk alınca akciğerlerin sığası 5 000 cm³'ü bulur, normal soluk almada 3 000 cm³ dolayındadır. Akciğerlerin dış yüzü düzgün ve parlak, erişkinde mavimtrak renktedir. Dokusu gevşektir. Biçimi, bir tabanı, bir de tepesi ya da kubbesi bulunan yarım koniyi andırır. Dış yüzü göğüs çeperine kalıp gibi uyar, "loplararası" denilen yarıklarla birkaç loba ayrılır: sol akciğer iki, sağ akciğer üç lopludur. İç yüzde akciğer göbeği bulunur; göbeğin içinde bir ana bronş, bronş damarları, akciğer atardamarı ve akciğer toplardamarı yer alır. Alt yüz kalıp gibi, diyaframın dışbükeyliği üzerine oturur. İki akciğer arasında mediastin bulunur.

Her iki akciğer de, göbekte kavuşup kapanan ve "plevra" denen seröz bir kılıfla kaplıdır. Akciğerler bronşların ardışık dallanmasından oluşmuştur, en son dallanmalar "akciğer lopçukları" denen çok kenarlı küçücük topaklarla son bulur. Bu lopçukların içinde sona eren bronşun uç dalı, orada bronşçuklara ayrılır ve hava peteği ya da "alveol" denilen küçük boşluklarla birleşir. Alveol, akciğerin işini gören bölümdür; akciğer atardamarının uç dallarından çıkan çok sayıda kılcal damarın oluşturduğu damar ağını taşıyan ince ve esnek bir zardan yapılmıştır. Toplardamar kanı burada atardamar kanına dönüşür; bu olaya kanın temizlenmesi denir.

—Karş. anat. Akciğerli karındanbacaklılarda "akciğer"den ancak benzerliğe dayanılarak söz edilebilir. Onlarda solunum boşluğu hemen hemen kapalı ve çok damarlıdır; bu da o yumuşakçaların havalı bir ortamda soluk almasını sağlar. Akreplerde karındaki dört çift cepte *kitapsı akciğer* denilen ince lameller bulunur ve içlerinde lenf kanı dolaşır. Akciğerler, kelimenin tam anlamıyla omurgalılara özgü bir yapıdır. Embriyonda yutağın arka bölgesinde sindirim borusunun içine açılan endodermik bir kese şeklinde belirir. Akciğer, yuvarlakağızlılarla kıkırdaklı balıklarda yoktur, ama, devon devrinden başlayarak kemikli balıklarda ortaya çıkar ve bu balıkların hem su altında (solungaçla) hem havada solumalarını sağlar. Dipnoi takımı ile polypterus gibi bazı ganoyit balıklar akciğerlerini korumuşlar, buna karşılık öteki balıklar bu organı hidrostatik denge sağlayan bir yüzme kesesine dönüştürmüşlerdir. Sözkonusu balıkların akciğerleri amfibyumlarınki gibi çok ilkeldir: organın ön bölümünde ince lamlar akciğer boşluğunu basit alveollara bölüştürür, bölümsüz arka kısım ise "hava kesesini" meydana getirir. Hayvan solunumunu sağlamak için havayı yutmak zorundadır. Sürüngenlerde bölme sistemi karmaşıktır, hava getiren yollar (soluk borusu, bronşlar) oluşursa da hava kesesi gene kalır. Memelilerde hava getiren yollar daha da karmaşıklaşır (çeşitli çapta bronşçuklar), hava keseleri kaybolur ve alveolları birbirinden kalın bir parankima tabakası ayırır. Karmaşıklık kuşlarda doruğuna ulaşır; hava keseleri vücudun çeşitli bölgelerine, hatta *hava boşluklu* denilen bazı kemiklerin içine kadar yayılır. Her iki akciğerde, kan dolaşımına karşıt yönde bir hava kılcal boruları sistemi gelişir, böylece gaz alışverişi daha etkili biçimde gerçekleşir. Uçuş sırasında kuşların göğüs kafesi ve göğüs kasları durakladığından hava keseleri, özellikle karındakiler, iç hacimlerini değiştirerek akciğerlerin soluk alıp vermesini sağlarlar.

Akciğerler genelde çifttir. Bununla birlikte yılanlarda ve çiftsolunumlularda tek akciğere rastlanır. Deri solunumu önemli yer tutan amfibyumlarda akciğerlerin rolü sınırlıdır, plethodontidae* familyasındaysa akciğer yoktur.

—Patol. Akciğer travmaları (basit ezilme ya da kesici silahlarla, kurşunla açılan derin yara) bronşlardan boşalan bir kanamaya ya da plevrada kan toplanmasına yolaçar.

• *Akciğer hastalıkları. Başlıca akut hastalıklar:* çeşitli akciğer hastalıkları, bronkopnömoni, akciğer tıkanması, akciğer apsesi, akut akciğer ödemi. *Veremden başka süreğen akciğer hastalıkları:* kalp hastalarında görülen süreğen kan oturması, asalaklardan ya da mantarlardan ileri gelen hastalıklar, doğuştan ya da sonradan olan çeşitli bozukluklar (hava kistleri, bronşların genişlemesi, akciğer anfizemi), mesleki zehirlenmeye bağlı meslek hastalıkları. Bunlardan başka akciğerlerin iki ağır hastalığı vardır: tehlikeli ya da tehlikesiz *akciğer urları* (çoğunlukla bronş-akciğer kanseri) ve çok değişik biçimlerde ortaya çıkan akciğer veremleri.

AKCİĞERLİ SALYANGOZLAR a. Karındanbacaklı yumuşakçalar altsınıfı. (Örtenek boşluğu solunum boşluğuna, yani "akciğer"e dönüşerek bir delikle dışarıya açılan [solunum ağzı] bu hayvanların çoğu karada yaşar ve İkinci Zaman'dan beri fosil olarak bulunur.)

—ANSİKL. Akciğerli salyangozlar erdişidirler (karmaşık yapılı eşeysel organlar; bir dışkılığa açılan erkek ve dişi eşey deliği birbirinden uzak ya da birbirine biti-

Québec eyaleti'nde şeker **akçaağacı** *(Acer saccharum)* besisuyu hasadı (Kanada)

şik), genellikle hepsinde bir çene ve dişlidil (radula) vardır; yüreklerinde kulakçık hemen her zaman karıncıktan önce gelir; seyrek olarak çıplak ya da basit bir iç kavkısı olanlar varsa da (sümüklüböcek, vaginula), çoğunluğu bir kavkıyla korunmaktadır ve bu kavkının hemen hemen hiçbir zaman kapağı olmaz. En iyi bilinen örneği, bahçe salyangozu *(helix)* olan akciğerli salyangozlar, gerek karada, gerek tatlısularda yaşayan pek çok familyayı, cinsi ve türü içerir; bazı cinsler (sifonoforlar, amphibola) deniz kıyılarında, gelgitlerin süpürdüğü bölgede yaşar. Kimi türlerde akciğerlerin, hayvanın çok etkin olmadığı dönemlerde, birkaç saat su içinde solunum yapmaya olanak sağladığı kabul edilmektedir.

AKCİĞERSEL sıf. Sesbilg. Başlangıç evresinde akciğerlerden gelen hava akımıyla üretilen ünsüzler için kullanılır.

◆ a. Akciğersel ünsüz.

AKCİĞERSİZ sıf. Akciğerli zoolojik bir gruptan olmasına karşın akciğeri bulunmayan hayvan türüne denir. (Örneğin kuyruklu omurgalılardan akciğersiz semendergiller, örümceğimsilerden palpigrada takımı akciğersizdir.)

AKÇA sıf. **1.** Beyaza yakın; oldukça beyaz renk için kullanılır: *Bu tür kuşların akça bir rengi olur.* **—2.** *Akça pakça,* beyaz tenli, güzel kadın için kullanılır.

AKÇA → AKÇE.

AKÇA, esk. **Fidi,** Tokat'ın Erbaa ilçesi, merkez bucağına bağlı belde; 2 135 nüf. (1990).

AKÇA (Ertuğrul), türk siyaset adamı, hukukçu (İstanbul 1915). İstanbul Hukuk fakültesi'ni bitirdi (1938). Yargıçlık yaptı. Demokrat parti saflarında siyasete atıldı (1946). İktidardaki CHP'ye karşı daha sert bir muhalefet yürütülmesini isteyen grupta yer aldı. DP'den ayrıldı; Millet partisi'nin kuruluşuna katıldı (1948). MP'nin yayın organları Millet ve Kudret gazetelerinde başyazılar yazdı. MP genel yönetim kurulu'nda görev aldı, genel sekreter oldu (1952). MP mahkeme kararıyla kapatılınca (1954), bir süre siyasetten uzak kaldı. Avukatlık yaptı. Adalet partisi'ne girdi. Erzurum (1961), Manisa (1965-1969) milletvekili seçildi.

AKÇAABAT, Karadeniz kıyısında Trabzon'a bağlı ilçe; 99 826 nüf. (1990); 425 km²; 1 bucak, 78 köy. Merkezi, Trabzon'un 10 km batısındaki *Akçaabat* (esk. Platama, Polathane); 25 285 nüf. (1990) Karadeniz'in işlek bir iskelesi.

AKÇAAĞAÇ a. Ilıman bölgelerde yetişen orman ağacı. (Bil. a. *acer;* akçaağaçgiller familyası.)

—ANSİKL. Akçaağaçlar, karşılıklı ve kışın dökülen, bazen bir süre kalıcı yapraklara sahiptir; çoğunlukla hem erdişi hem bireşeyli (poligam) çiçekli, taçyapraklı ya da taçyapraksız, ama birbirine bağlı iki samardan (kanatlı kapçık meyve) oluşan bileşik meyvelidir. Akçaağacın, birçoğu Türkiye'de doğal olarak yetişen, yüzü aşkın türü vardır.

1. *Dağ akçaağacı (Acer pseudoplatanus),* boylu akçaağaç ya da "yalancı çınar yapraklı akçaağaç" adını da alır; ormanlarda dağınık olarak yetişir ve 1 500 m yüksekliklere kadar çıkar. Bu akçaağaç türü, hızlı büyür ve 20-30 m boy yapabilir. Bol doğal tohumlama yapar ve bu yeteneğiyle vadi tabanlarını kaplar. Dağ akçaağacı, soğuklara (donlara) ve gençliğinde gölgeye iyi dayanır. Doğal budanmayı gerçekleştirmek için dağ akçaağacı sık yetiştirilmeli, daha sonra kuvvetli bir seyreltme yapılmalıdır. Bu akçaağaçta büyük ve hızlı bir gelişme izlenir ve bu da odununun niteliği açısından sakıncalı sayılmaz. Dağ akçaağacının parlak ve açık renkli olan odunu marangozlukta, ince marangozlukta, tornacılıkta ve müzik aletleri yapımında çok aranır. Dağ akçaağacının odunu iyi bir yakacaktır ve bu odundan nitelikli bir kömür de elde edilir. Sonbaharda kızaran yaprakları, çok güzel görünüşlüdür; çevre düzenlemelerinde alle ve grup ağacı olarak ya da tek tek kullanılır.

2. *Çınar yapraklı akçaağaç (Acer platanoides),* dağlarda ve yüksek tepelerdeki ormanlarda dağınık olarak bulunur. Bu akçaağaç, dağ akçaağacından daha yavaş gelişir ve odunu onun odunundan daha düşük niteliklidir.

3. *Dişbudak yapraklı akçaağaç (Acer negundo),* tek tüysü yaprakları, tek evcikli oluşu, bölmeli tipte erkek çiçekleri, salkım biçimindeki dişi çiçekleri ile tanınır. Kuzey Amerika kökenlidir. Odunu çok sert değildir; ama benzeşik ve ince bir dokuya sahiptir; özellikle kakmacılıkta kullanılır. Süs ağacı olarak da yetiştirilir. Türkiye'de çok yetiştirilen bu tür, park ve bahçelerde, kent içi yollarda süs ağacı olarak, tek tek ya da grup halinde kullanılır. Bu türün sarı ve beyaz alacalı yapraklı kültür çeşitlerinden çevre düzenlemelerinde yararlanılır.

4. *Ova akçaağacı (Acer campestre),* dağ akçaağacından ve çınar yapraklı akçaağaçtan küçüktür; ovalarda ve tepelik yerlerdeki baltalık ormanlarında dağınık olarak yetişir. Ova akçaağacının büyümesi ve gelişmesi yavaştır. Odunu sert, hafif sarımtrak renkte, perdah işlemine yatkın, müzik aletleri yapımında, ince marangozluk işlerinde ve çeşitli gereç sapların'n üretiminde aranır.

5. *Kartopu yapraklı akçaağaç (Acer opalus),* özellikle Pirene ve Alp dağlarından Jura'lara kadar uzanan bölgede dağınık biçimde yetişir; açık pembe renkli odunu dağ akçaağacının odunundan daha ince dokuludur.

6. *Fransız akçaağacı (Acer monspessulanus),* daha çok Güney Avrupa'da, Kafkasya, İran ve Türkiye'de yetişen bir ağaççıktır. Hafif kırmızımtrak, ağır ve sert odunu marangozlukta ve tornacılıkta kullanılır. Ayrıca, iyi bir yakacaktır. Kuzey Amerika'da yetişen şeker akçaağacının *(Acer saccharum)* ısıtılan ve sonra yoğurulan besisuyundan çok değerli bir şeker elde edilir.

Türkiye'de yetişen öteki belli başlı akçaağaç türleri: *A. cappadocicum* (beşparmak akçaağacı), *A. trautvetleri* (kayın gövdeli akçaağaç), *A. orientale* (doğu akçaağacı), *A. hyrcanum* (toros akçaağacı), *A. quinquelobum* (beşloplu akçaağaç), *A. tataricum* (tatar akçaağacı). [Bunlar henüz kültüre alınmamıştır.] *A. negundo* ve varyeteleri dışında, *A. saccharum* (şeker akçaağacı), *A. rubrum* (kırmızı akçaağaç), *Acer palmatum* (alev akçaağacı) gibi yabancı kökenli akçaağaçlarla çeşitli kültür tipleri, Türkiye'de çevre düzenlemelerinde kullanılmaktadır.

AKÇAAĞAÇGİLLER a. Akçaağaç gibi yaprakları karşılıklı dizili ve az çok parçalı türleri kapsayan ağaç familyası. (Bil. a. *aceraceae;* yaklaşık 150 tür; kuzey yarımkürenin soğuk bölgeleri.)

—ANSİKL. Akçaağaçgillerin çiçekleri çoğunlukla erdişidir; meyvesi kuru, çatlamaz, kanatlı ve her biri tek tohum içeren iki bölümlüdür. Bu yapısal özellik, tohumların rüzgârla dağılmasını kolaylaştırır. Birçok türü bahçelerde yetiştirilir: dişbudak yapraklı akçaağaç *(Acer negundo),* dağ akçaağacı *(A. pseudoplatanus),* vb. Akçaağaçgillerin odunu ince marangozlukta kullanılır. Şeker akçaağacının *A. saccharum)* anayurdu Kuzey Amerika'dır (Kanada); bunun sakarozca zengin besisuyu deriştirilerek akçaağaç şurubu elde edilir.

dağ **akçaağacı** *(Acer pseudoplatanus)*

AKÇAARMUDU a. Yerli, yazlık, turfanda armut çeşidi. (Akçaarmudu orta iri, ... te ve koni biçimindedir. Kabuğu ince, yeşilimsi sarı, eti sulu, tatlı, hoş kokulu ve kumsuzdur. Temmuzda olgunlaşır. 8-10 günden fazla bekletilmez.)

AKÇAÇİÇEĞİ a. Ilıman ve soğuk bölgelerde yetişen, beyaz ya da parlak kırmızı çiçekli, yıllık ya da çokyıllık otsu bitki. (Rozet biçimindeki yaprakları düz kenarlı ya da tırtıklı, sap üstündeki yapraklarıysa almaşık dizili ve mızrak biçimindedir. Bahçecilikte "tlaspi" adıyla anılan akçaçiçekleri, gerçekte *iberis* cinsindendir. Turpgiller familyası.)

ova **akçaağacı** *(Acer campestre)*

AKÇADAĞ, Doğu Anadolu'da Malatya'ya bağlı ilçe; 51 226 nüf. (1990); 1 193 km²; 2 bucak, 71 köy. Merkezi, Malatya'nın 34 km batısındaki *Akçadağ* (*esk.* Arka ya da Arga); 10 839 nüf. (1990). 1940'ta açılan Akçadağ köy enstitüsü, 1946'da öğretmen okuluna dönüştürüldü; 1953'te adı ilköğretmen okulu, daha sonra da öğretmen lisesi oldu.

AKÇAHİSAR → KRUJE.

Dursun **Akçam**

Nihat **Akçan**

Akça Koca
Atatürk kitaplığı

AKÇAKALE, Güney-Doğu Anadolu'da, Şanlıurfa'ya bağlı ilçe; Suriye sınırı yakınında Nusaybin demiryolu üzerinde; 48 550 nüf. (1990); 1 903 km^2; 1 bucak, 61 köy. Merkezi, Şanlıurfa'nın 53 km güneyindeki *Akçakale*; 15 221 nüf. (1990).

AKÇAKALE, Ardahan'ın Çıldır ilçesi, Doğruyol bucağında köy; 371 nüf. (1990). Kılıç Kökten'in yörede yaptığı araştırmalarda, yenitaş dönemine tarihlenen, Avrupa'daki örneklerine benzer, menhir, dolmen ve kromlekelerle kalede duvar resimleri bulundu.

AKÇAKALE kapısı, Türkiye-Suriye sınırındaki gümrük kapılarından biri. Akçakale ile Tellabiat (Suriye) arasındadır. Şanlıurfa'yı Rakka'ya bağlayan karayolu buradan geçer.

AKÇAKARA dağları, Bingöl ilinde güney-doğu Toroslar'ın bir kesimi. En yüksek noktası 2 940 m.

AKÇAKAVAK a. Bot. AKKAVAK'ın eşanlamlısı.

AKÇAKENT, Kırşehir ilinde ilçe; 15 821 nüf. (1990). 1 bucak, 26 köy. Merkezi *Akçakent* (esk. Şehircedid, Sıtma); 1 448 nüf. (1990).

AKÇAKESME. Özellikle Akdeniz bölgesinde yetişen ve her mevsim yeşil yaprakları bulunan süs ağacı. (Yaprakları karşılıklı, yaprak kenarı düz ya da dişlidir. Çiçekleri küçük, beyaz, kokulu ve kömeç biçimindedir.) [Bil. a. *phillyrea;* zeytingiller familyası.]

AKÇAKIŞLA, Sıvas'ın Şarkışla ilçesine bağlı bucak; 8 070 nüf. (1990). 23 köy. Merkezi *Akçakışla* (*esk.* Ağcakışla); 2 387 nüf. (1990).

AKÇAKİRAZ, esk. **Pergenç,** Elazığ'ın merkez ilçe, merkez bucağına bağlı belde; 5 009 nüf. (1990). Belediye.

AKÇAKOCA, esk. **Akçaşehir,** Karadeniz kıyısında, Bolu iline bağlı ilçe; 32 839 nüf. (1990); 77 km^2; 43 köy. Merkezi Bolu'nun 75 km K.-B.'sında *Akçakoca*; 13 582 nüf. (1990). İlkçağ kenti Dia ya da Diaspolis'in burası olduğu sanılıyor. Turizm.

AKÇA KOCA, türk akıncı (? - Kandıra 1328). Osmanlı devletinin kuruluşunda önemli hizmetlerde bulundu. Sakarya ve İzmit çevresindeki birçok kaleyi ele geçirdi. Öteki akıncı gazilerden Konuralp ile birlikte Aydos ve Samandra'yı aldı. Sakarya'nın batısındaki bölgeye ve bir ilçeye başarılarından ötürü onun adı verildi. Ailesinden gelen birçok asker ve devlet adamı, Osmanlı devletinin gelişmesinde etkin görevler üstlenmiştir.

AKÇAKOYUN, Çanakkale'nin Yenice ilçesi, Kalkım bucağına bağlı belde; 1 597 nüf. (1990). Belediye.

AKÇAKÖY, esk. **İle,** Trabzon'un Akçaabat ilçesi, Derecik bucağına bağlı belde; 3 021 nüf. (1990). Belediye. PTT.

AKÇAL sıf. Akçalı, parasal.

AKÇAL (İzzet), türk siyaset adamı (Rize 1906). İstanbul Hukuk fakültesi'ni bitirdi. Bursa savcısıyken istifa edip DP'ye girdi. Rize milletvekili seçildi (1950-1960). Partinin yönetim kademelerinde görev aldı, Adnan Menderes'in son hükümetinde devlet bakanlığı yaptı (1959-1960). 27 mayıs 1960'tan sonra tutuklandı. Yassıada'da Yüksek adalet divanı'nda yargılandı (1961). Ömür boyu hapse mahkûm oldu. Kayseri cezaevi'nde tutukluyken bağışlandı (1965). Adalet partisi'ne girdi, Rize milletvekili seçildi (1977-1980).

AKÇAL (Erol Yılmaz), türk siyaset adamı (Diyarbakır 1931). Demokrat parti bakanlarından İzzet Akçal'ın oğlu. Hukuk öğrenimi gördü. 27 Mayıs'ta babası tutuklanınca politikaya girdi (1961). Adalet partisi'nden milletvekili seçildi (1961-1973). 12 Mart döneminde Erim ve Melen hükümetlerinde turizm ve tanıtma bakanlığı yaptı (1971-1973). AP genel başkanı Demirel ile anlaşmazlığa düştü, politikadan ayrıldı. Yerine babası İzzet Akçal AP'ye girip milletvekili seçildi.

AKÇALAR, Bursa'nın Nilüfer ilçesinde Görükle bucağına bağlı belde; 2 444 nüf. (1990). Belediye. PTT.

AKÇALI sıf. Parayla ilgili.(Eşanl. MALİ.)

AKÇALI, esk. **Ağcalı,** Hatay'ın İskenderun ilçesi, Uluçınar bucağına bağlı belde; 3 724 nüf. (1990).

AKÇAM (Dursun), türk yazar (Kars 1930). Cılavuz köy enstitüsü'nü bitirerek köy öğretmenliğine başladı (1950). Gazi Eğitim enstitüsü edebiyat bölümü'nde yükseköğrenimini tamamladı (1958), ortaokul öğretmeni oldu. Milli Eğitim bakanlığı'nca İngiltere'ye gönderildi (1965). Yönetiminde görev aldığı Türkiye Öğretmenler sendikası'nın 12 Mart sonrasında kapatılmasıyla öğretmenlikten uzaklaştırıldı ve yargılandı (1971). Ekim 1974'te yeniden görev verildi. Almanya'ya yerleşti. Edebiyat alanına, Karacan armağanı'nı kazandığı *Analarımız* adlı röportajıyla girdi (1962). Yetiştiği yörenin, Kuzey-Doğu Anadolu insanının yaşam gerçeklerini gözlemci bir tutumla işledi. *Haley* adlı öyküsüyle Antalya Festivali sanat ödülü'nü (1975), *Kanlı dere'nin kurtları* ile de TDK Roman ödülü'nü kazandı (1977). Hikâye türünde *Maral* (1964), *Ölü ekmeği* (1966), *Taş çorbası* (1970), *Köyden indim şehire* (1973), *Kafkas kızı* (1978); inceleme -röportaj türlerinde de *Analar ve çocuklar* (1964), *Doğunun çilesi* (1966), *Kan çiçekleri* (1977), *Altta kalanlar* (1979) adlı kitapları yayımlandı.

AKÇAN → MERCİMEKKALE.

AKÇAN (Nihat), türk tiyatro oyuncu ve yönetmeni (İstanbul 1926). Ankara Devlet konservatuvarı yüksek bölümünden ayrılarak henüz kuruluş aşamasında bulunan Devlet Tiyatrosu ve operası'na oyuncu olarak girdi. *Fidelio* operasında, *Tebessümler diyarı* operetinde ve birçok oyunda rol aldı. 1974 ve 1978'de sahneye koyduğu *Bu hesapta yoktu* ve *Cimri* oyunlarıyla Ankara Sanatsevenler derneği'nce yılın en iyi yönetmeni seçildi.

AKÇAOVA, Aydın'ın Çine ilçesine bağlı bucak; 6 924 nüf. (1990); 10 köy. Merkezi *Akçaova*; 2 971 nüf. (1990).

AKÇAOVA, Kocaeli'nin Kandıra ilçesine bağlı bucak; 6 833 nüf. (1990); 14 köy. Merkezi *Akçaova*; 807 nüf. (1990).

AKÇAPINAR, esk. **Vaskovan,** Tunceli'nin Çemişkezek ilçesine bağlı bucak; 4 272 nüf. (1990); 9 köy. Merkezi *Akçapınar*; 466 nüf. (1990).

AKÇASU (Hüseyin Alaettin), türk hekim (Kuşadası 1921). İstanbul Üniversitesi tıp fakültesi'ni bitirdi (1944). Aynı fakültede profesör oldu (1962). Cerrahpaşa tıp fakültesi'ne geçti (1968). Farmakoloji enstitüsü direktörü oldu (1971). Afyon ve morfin konularında çalışmalar yaptı. İlk kez türk afyonlarında özel bir kristal biçimini tanımladı. Birleşmiş milletler uyuşturucu maddeler komisyonu, bu kristallere "Akçasu kristalleri" adını verdi. Morfinin mast hücrelerinde toplandığını kanıtladı (1972). Başlıca yapıtları: *Farmakoloji ve tedavide tatbikatı* (S. Tavat, R. Garan, S. Artunkal ile. 1961), *Farmakoloji ve tedavi* (1973).

AKÇAŞEHİR, AKÇAKOCA'nın Cumhuriyet öncesi adı.

AKÇAŞEHİR, esk. **Ağdışar,** Karaman ilinde merkez ilçeye bağlı belde; 3 595 nüf. (1990). Belediye. PTT. Karamanoğulları döneminden cami.

AKÇAŞIR, Diyarbakır'ın Kulp ilçesine bağlı bucak; 4 264 nüf. (1990); 4 köy. Merkezi *Aygün* (esk. Mehmetkan); 1 591 nüf. (1990).

AKÇAY, Ege denizi kıyısında turizm merkezi. Erdemit körfezi kuzeyinde, Balıkesir'e bağlı Edremit ilçesinin iskelesi.

AKÇAY, Antalya'nın Elmalı ilçesine bağlı bucak; 6 753 nüf. (1990); 10 köy. Merkezi *Akçay* (esk. Ayvasıl, Kaşçiftliği); 2 416 nüf. (1990).

AKÇAY, rumca **Argaki,** Kıbrıs'ın Lefkoşa ilçesi, Güzelyurt bucağına bağlı köy.

AKÇAY, antik **Harpasos,** Büyük Menderes ırmağının önemli kollarından. Menteşe yöresinden doğar, Nazilli'nin güneyinde Büyük Menderes'e kavuşur.

AKÇAY (Ahmet Şevki), türk veteriner (İzmir 1888 - İstanbul 1959). Askeri baytar mektebi'ni bitirdi (1912). Balkan savaşları'nda Çatalca'da görev aldı. Adana'da bir hayvan hastanesi kurulmasını sağladı. Birinci Dünya savaşı'nın bitiminden sonra askeri ve sivil baytar okullarında histoloji ve patolojik anatomi dersleri verdi. 1922'de oluşturulan Yüksek baytar mektebi'nde de aynı dersleri okuttu. Müderris oldu (1925). Almanya'ya gönderilerek hayvan patolojisi konusunda uzmanlık öğrenimi gördü (1927-1930), askerlikten ayrıldı. Dönüşünde Ankara'da Yüksek ziraat enstitüsü'nde görevlendirildi. Profesör (1936) ve ordinaryüs profesör (1944) oldu.1954'te emekliye ayrıldı. Türkiye'de veterinerlik hizmetlerinin yaygınlaşmasında ve hayvan patolojisinin kurulmasında öncüler arasında yer aldı. Başlıca eserleri: *Hayvanlarda patolojik anatomik teşhis* (1935), *Hastalıklı örü bitkisinde köknel teknikler* (1938), *Evcil hayvanlarda otopsi teknikleri* (1938), *Muaddel otopsi raporu numunesi* (1939), *Otopsi ruhsatnamesi* (1941), *Evcil hayvanlarda özel patolojik anatomi* (1945).

AKÇAY (Recai), türk mimar (Bartın, Zonguldak, 1909- Ankara 1967). İstanbul Güzel sanatlar akademisi'ni bitirdi (1931). Prof. E. Egli'nin özel mimarlık atölyesinde çalıştığı sırada (1931-1933), Ankara'da *19 Mayıs stadyumu*, *Koçzade hanı*, İstanbul Bebek'te *Ragıpbey villası*, Ankara'da *Tarım bakanlığı*, Edirne'de *Yanıkkışla cezaevi* yapılarının tasarımını gerçekleştirdi. Manisa, İzmit, Mersin belediyelerinde mimar olarak çalıştı. Bayındırlık bakanlığı şehircilik fen heyeti'nde görev aldı (1937-1939). Bu görevi sırasında Arifiye Köy enstitüsü ile Seyhan Düziçi köy enstitüsü proje yarışmasında birincilik ödülünü kazandı. *Ankara Hukuk fakültesi*'nin tasarımını hazırladı. İller bankası'nın yapı işleri müdürlüğü (1950-1954) ve genel müdür teknik yardımcılığı (1958-1967) görevlerinde bulundu.

AKÇAY (İsmail), türk atlet (Balıkesir 1942), Atletizme Jandarma Astsubay okulu'ndaki öğrenim yıllarında uzun mesafe koşularıyla başladı. 1964 ve 1965'te Türkiye maraton şampiyonu olduktan sonra uluslararası alanda da adını duyurdu. Balkan şampiyonalarında maratonda birinci (1966-1968-1971), ikinci (1967-1972-1973), üçüncü (1969) oldu. Akdeniz oyunları'nda gümüş (1967, Tunus) ve bronz (1971, İzmir) madalya kazandı. 1968 Mexico olimpiyatları'nda maratonda 2 saat 18.18'lik derecesiyle dördüncü gelirken, olimpiyatlarda Ruhi Sarıalp'ten sonra en iyi dereceyi elde eden ikinci türk atlet oldu. Las Vegas (1967), Tokyo (1969) maratonlarında ikincilik kürsüsüne çıktı. Uluslararası Ankara 19 Mayıs maratonu'nda birinci (1970) ve ikinci (1969) oldu. 1984'ten sonra atletizme çalıştırıcı olarak hizmet verdi.

AKÇE ya da **AKÇA** a. *Esk.* **1.** Para: *Akçesi ucuz olanın kendisi kıymetli olur* (atasözü). — **2.** Osmanlı devletinin kuruluşundan XIX. yy.'a değin kesilmesi sürdürülen gümüş sikke türü ve para birimi.(Bk. *ansikl.* böl., Nümism.) — **3.** *Akçe etmez,* değeri olmayan, kıymetsiz; beş para etmez: *Akçe etmez işler.* ‖ *Akçe kesesi,* içine madeni para koymak amacıyla kumaş, deri ya da çeşitli örgülerden yapı-

lan küçük torba. ‖ *Akçe kesmek*, madeni para basmak; sikke kesmek. ‖ *Akçe tahtası*, eskiden üzerinde madeni para sayılan bir tür masa. (Bk. *ansikl.* böl., Eşy.)
—Tar. *Akçe başı*, Osmanlı devletinin borçlanma yoluyla aldığı anaparaya verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Eşy. *Akçe tahtası*, üzerinde para sayılan, oluklu yanına doğru daralan, kenarlı tahta. Geniş bölümde sayılan para, oluklu bölümden dökülüyordu. Kimilerinin üzerinde sayılanla sayılmayan paraların karışmaması için bir ara bölme bulunuyordu. Oymalı, sedefli, bağa işlemeli olanları vardı.
—Nümism. Emevi valilerinden el-Haccac bin Yusuf'un (661-714) ilk gümüş sikkelerinin halk arasında Dinar-ı ebyaz (beyaz dinar) olarak adlandırılması gibi, Osmanlılar'ın gümüş sikkelerine de Akça-i Osmani (Osmanlı beyazı) dendi. Hadîdî (öl.1559) dışındaki kaynaklarda Osman Gazi'nin sikke kestirttiğine ilişkin bilgiye rastlanmaz; ancak İstanbul Arkeoloji müzeleri islami nümismatik kabinesinde korunan bir gümüş sikke üzerinde Osman bin Ertuğrul adı okunur. Nümismat İsmail Galib Bey'e göre ilk osmanlı akçelerinin gerçek vezinleri 1/4 miskaldi (1,203 gr). Ancak akçe, ağırlık ve ayar açısından ilk değerini koruyamadı; Mehmet IV zamanında (1686) % 50 ayara, 0,200 - 0,220 gr ağırlığa, değeri de 5 paraya düştü. Bursa'nın alınışından Mehmet II'nin (Fatih) ilk osmanlı altın sikkesini kestirmesi (1477) arasındaki süre, akçenin altın dönemi olarak nitelendirilir. Buna karşılık, kuruşun osmanlı paralarında vahid-i kıyasî (temel karşılaştırma birimi) olarak kabul edilmesine değin akçe, ana birim olarak kaldı. Osmanlı İmparatorluğu'nda akçe bastırılan dönemler ve bunların özellikleri: — Osman Gazi dönemi (1299-1326): bu dönemden kesim yeri ve yılı bulunmayan tek örnek vardır. —Orhan Gazi dönemi (1326-1359): kesim yeri ve yılı bulunmayan 3; kesim yeri Bursa olan 1 ve kesim yeri Bursa, yılı 1327 olan 1 akçe ile bir tür "Beş akçelik"i vardır. — Murat I dönemi (1359-1389): üç tür akçesinde de kesim yeri ve yılı yoktur. — Bayezit I dönemi (1389-1402): kesim yeri bulunmayan 1389 tarihli tek tip akçesi vardır. Bu dönemde 40 akçe, 1 altın Venedik dükası değerindeydi. — Mehmet I dönemi (1413-1421): Amasya, Bursa, Ayasuluğ, Edirne, Karahisar, Serez'de kestirilmiş, 1413 ve 1419 tarihli, 2 tür vardır. — Murat II dönemi (1421-1445, 1445-1451): Amasya, Ayasuluğ (Selçuk), Bursa, Edirne, Engürriye (Ankara), Germiyan, Novar, Serez, Üsküp darphaneli, 1421, 1422, 1423, 1431, 1445 tarihli akçeleri vardır. 1450'de 100 dirhem gümüşten 375,5 akçe kestirildiğine ilişkin kayda göre 1 akçe 0,854 gr idi. Ancak bu akçelerin örneği yoktur. — Mehmet II dönemi (1444-1445, 1451-1481): Amasya, Ayasuluğ, Bursa, Edirne, Serez darphanelerinde basılmış 1444 tarihli tek tip (ağırlığı 6 kırattan 5 kırat 1 habbeye [1,052 gr] indirilmişti); 1451, 1461, 1476, 1481, 1482 tarihli, ağırlıkları 0,916-0,818 gr arasında değişen akçeleri vardır. Novar ve Konstantiniyye'de (İstanbul) kesilen 10 akçelikler de bulunur. Bu dönemde kestirilen ilk osmanlı altın sikkesi, 45,5 akçe değerindeydi. — Bayezit II dönemi (1481-1512): tek tip ve 1481 tarihli Amasya, Ankara, Bursa, Edirne, Gelibolu, Kastamonu, Konya, Konstantiniyye, Kratova, Novar, Serez, Tire, Trabzon, Üsküp darphaneli akçeleri vardır. Ayarları % 90'dan % 85'e, ağırlıkları 0,801-0,751'e düşmüştü. Bu dönemde has altının miskali 57, sultânî ve frengî 47, eşrefî ve engürüs altınları 45 akçe değerindeydi. — Selim I dönemi (1512-1520): üç ana tip akçe kestirilmişti. Bu dönemde 1 akçe 1/60 altın ya da 1/35 arslanlı kuruş değerindeydi. — Süleyman I (Kanuni) dönemi (1520-1566): süsleme ve tür sayısında büyük bir artış oldu. 1 Flori (altını) 60 akçe değerindeydi; ancak 60 akçenin ağırlığı zamanla 13,5 dirhemden 10 dirheme kadar indi (1 akçe 0,721-0,534 gr). — Selim II dönemi (1566-1574): Amasya, Ardanuç, Belgrad, Canca, Çaniçe, Edirne, Koçaniye, Kratova, Novaberde, Serberniçe, Sidrakapsi darphanelerinde kestirilen akçeler tek tipti; Halep, Dimaşk, Mısır darphanelerinin tipleri ise değişikti. Vezin ve ayar bozulmadığından 60 akçe yine bir altın değerindeydi (1 akçe 0,640 gr). — Murat III dönemi (1574-1595): bu dönemde altınlarda bir değişiklik olmamasına karşılık, akçelerin vezninde azalma oldu, 1581'de 1 altının değeri 70 akçeye kadar yükseldi. Bunun üzerine İstanbul kadısına yazılan bir emirle 1 altının 60 akçe, 1 kuruşun da 40 akçe olduğu ilan edildi. — Mehmet III dönemi (1595-1603): aynı tarihli tek tür akçe kesilmişti. 1597'de 0,400 gr ağırlığında gümüş akçe bastırılması düşünülmüşse de, bu gerçekleşememiş, altın 220 akçeye yükselmişti. 14 eylül 1600'de altın 120 akçeye düşürülmüştü. Dönemin akçeleri 0,240-0,330 gr ağırlığındaydı. —Ahmet I dönemi (1603-1617): Tunus'ta bastırılan % 80 ayarında, 0,300 gr ağırlığındaki akçeler dönemin yeniliğidir. Amid akçeleri dışında da % 80 ayarında, ağırlıkları 0,350-0,250 gr arasında değişen 2 tür akçe kesildi. 1 altın önceleri 120, 1616'dan sonra 130 akçe değerindeydi. — Mustafa I dönemleri (1617-1618, 1622-1623): Edirne darphaneli 1 akçesi 0,250 gr ağırlığındaydı. Altın 1618'de 120 akçeye indirildi. 1622 mayısında 1 altın 150, ekimindeyse 170 akçe idi. — Osman II dönemi (1618-1622): Amid, Dimaşk, Halep ve Van akçeleri dışında 2 tür akçe kestirildi. Dönemin örnekleri 0,200 - 0,350 gr ağırlığındaydı. 1618 aralığında bastırılan 10 akçe ağırlığındaki yeni sikkeler halk arasında *Bekir Efendi akçesi* olarak adlandırıldı. — Murat IV dönemi (1623-1640): genellikle 1,5 kırat (0,300 gr), ayarları % 75'e düşürülmüş birkaç tür akçe vardı. Bu dönemde yeni çıkartılan paralar 4 akçe değerindeydi. — Sultan İbrahim dönemi (1640 - 1648): 10 akçe 1 dirhem olduğundan 1 akçe yaklaşık 0,320 gr ağırlığındaydı. — Mehmet IV dönemi (1648-1687): Güvenilirliğini yitiren akçe tartılarak alınır satılır oldu. Akçeler *kızıl akçe, meyhaneci akçesi, züyûf* gibi adlar aldı. Gerçek ağırlıkları 1,5 kırat (0,300 gr) olan akçeler 0,130 gr'a kadar düştü.—Süleyman II dönemi (1687-1691): 1 akçe yaklaşık 0,160 gr idi. 1690/1691'de sikkelerin akçe olarak değerinin saptanması zorunlu oldu. Buna göre 1 kuruş 120, şerifî altını 270, mangır (bakır sikke) 2 akçe değerindeydi. 1688 aralığında 1 mangırın 1 akçe değerinde olduğuna ilişkin yeni bir emir çıkarıldı. — Ahmet II dönemi (1691-1695): 1691 kasımında frenk altını 400, şerifî altını 360, para 4 akçe değerindeydi.
— Mustafa II dönemi (1695-1703): sefer masraflarını karşılamak üzere, 3 akçeye düşen paranın değeri yine 4 akçeye çıkarıldı. Şerifî altını da 300 akçe değerindeydi. — Ahmet III döneminden (1703-1730) Mahmut II dönemine değin (1808-1839), akçenin değerinde değişiklik olmadı. Mahmut II döneminde % 90 ayarında gümüşten kesilen akçelerin varlığı 1820'ye değin sürdü. Bundan sonra, küçülerek ele alınmaz duruma gelen, alınıp sayılması güçleşen akçelerin kesilmesine son verildi.
—Tar. Tanzimat'tan önce devlet mali sıkıntıya düştüğü zamanlarda sarraflardan, murabahacı ya da muamelecilerden faizle borç para alınırdı. Anapara (resülmal), "akça başı"; faiz de "sarrafiye" ya da "güzeşte" adıyla ödenir, hazine defterlerine bu adlarla yazılırdı.

AKÇELTİK a. Tarım. Orta boy taneli (5,5-6,4 mm) yerli çeltik çeşidi. (Kılçıkları beyaz olduğu için bu adla anılır ve değişik bölgelerde yetiştirilir. Orta-Kuzey Anadolu, Güney-Doğu ve Karadeniz bölgelerinde "akkılçık" denir. Hastalıklara karşı zayıf ve geçikmeli bir çeşittir.)

AKÇIL sıf. İçinde yer yer beyaz olan şey; rengi ağarmış, giysi, kumaş için kullanılır: *Sakalları akçıl bir ihtiyar.*

AKÇIL (Saim), türk kemancı (Biga 1940). İstanbul Belediye konservatuvarı'nı bitirdikten sonra İtalya ve Almanya'da tekniğini ilerletti. Köln Oda orkestrası'nda başkemancı ve solocu olarak çalıştı. Yurda dönünce (1971) İstanbul Devlet opera ve balesi orkestrası başkemancılığına atandı. 1973-1976 arasında Badensee (Almanya) Senfoni orkestrası'nda, 1976-1981 arasında Leenwarden (Hollanda) birinci orkestrası'nda başkemancılık yaptı. İstanbul Üniversitesi konservatuvarı'nda keman öğretmenliği yapmaktadır.

Büyük Larousse

Fatih devri **akçe**leri
Vefa Ülkü koleksiyonu

AKÇILLANMAK ya da **AKÇILLAŞMAK** gçz. f. Bir şeyin renginden söz ederken, rengini atmak ya da atmaya yüz tutmak; solmak.

AKÇILLAŞMAK → AKÇILLANMAK.

AKÇILLIK a. Akçıl olma durumu.

AKÇİÇEK, rumca **Sisklipos,** Kıbrıs'ın Girne ilçesinde köy.

Akçimento tic. A.Ş., 1967'de Akbank, Akbank emekli sandığı ve dört işadamınca İstanbul'da kuruldu. Üç üretim tesisinden ilki 1969, diğerleri 1971 ve 1975 yıllarında işletmeye açıldı. Yıllık üretim kapasitesi 1 milyon 350 bin ton klinker, 1 milyon 500 bin ton çimento olan kuruluş, 1985'te 1 milyon 107 bin ton klinker ve 1 milyon 350 bin ton çimento üreterek Türkiye toplam çimento üretiminin % 7,5'ini karşıladı. 1983'te traslı çimento üretimine başladı ve 1984'te 835 bin ton, 1985'te 964 bin ton traslı çimento üretti. Kuruluşun, yıllık üretim kapasitesi 35 milyon çimento torbası olan bir kraft torba fabrikası da bulunmaktadır.

AKÇÖPLEME a. Bot. → ÇÖPLEME' nin eşanlamlısı.

Yusuf **Akçura**

AKÇURA (Yusuf), türk siyaset adamı, tarihçi (Simbirsk, bugün Ulyanovsk, 1876-İstanbul 1935). Küçük yaşta ailesiyle İstanbul'a göç etti. Harp okulu'nu bitirdi. Kurmay öğrencisiyken 1897 Jön Türk hareketine katıldığı için tutuklandı. Divanı harpte yargılandı; Şeref vapuruyla Trablusgarp'a gönderilen sürgün kafilesi içinde yer aldı. 1899'da Hüseyin Tosun ve Câmi beylerin yardımıyla Paris'e kaçtı. Şûra-yı ümmet ve Fransızca Mechveret gazetelerine makaleler yazdı. École libre des sciences politiques'de siyasal bilimler öğrenimi yaptı. Öğrenimini tamamlayınca Osmanlı ülkesine dönemediğinden Kazan'a gitti. Mısır'da çıkan Türk gazetesinde *Üç tarz-ı siyaset* başlığıyla yayımladığı yazı dizisinde osmanlıcılık, islamcılık, türkçülük olarak tanımladığı seçenekleri tartıştı. 1905 Rus devrimi sonrasında Rusya müslümanları ittihadı adlı siyasi partinin kuruluşuna öncülük etti. Kazan

muhbiri gazetesini çıkardı. Siyasi etkinlikleri nedeniyle Rusya'da da tutuklandı. 1908 Meşrutiyeti'nin ilanından sonra İstanbul'a döndü. Türkçülük akımının önde gelen savunucularından oldu. Türk yurdu ve Türk ocağı derneklerinde çalıştı, Türk yurdu dergisini yönetti. Türkçü düşünceye dayalı Milli meşrutiyet fırkası (1912), Milli türk fırkası'nın (1919) kurucuları arasında yer aldı. Savaş esirlerinin değişimi için Kızılay temsilcisi olarak Rusya'ya gitti (1917). Kurtuluş savaşı başlayınca Anadolu'ya geçti, ulusal harekete katıldı. Cumhuriyet'ten sonra İstanbul (1923-1934), Kars (1934-1935) milletvekilliği yaptı. İstanbul Edebiyat ve Ankara Hukuk fakültelerinde tarih dersleri verdi. Oluşturulan Türk tarih kurumu'nun başkanlığına getirildi (1932).

Akçura, eylem bakımından karşıt olmakla birlikte, yazılarında marxçı çözümleme yöntemleri kullandı. Osmanlı toplumunun gelişmesini iktisadi yapıya ve ilişkilere ağırlık vererek açıklamaya çalıştı. Özellikle Türk yurdu dergisindeki yazılarında bu rahatlıkla gözlenebilir. Temel görüşü, Osmanlı İmparatorluğu'nda (sonra Türkiye'de) milliyetçi düşüncenin yayılmasıydı. Bu açıdan imparatorluk döneminde, herhangi bir unsurun milliyetçilik yapmasının, çok uluslu yapıyı çökerteceğini, dolayısıyla tek çarenin osmanlıcılık olduğunu ileri süren osmanlıcılar ile islam dininin milliyetçilik fikrinin uyuşmadığını ileri süren islamcılar tarafından ağır biçimde eleştirildi. Yapıtları arasında, Fransa'da verdiği bitirme tezi *Osmanlı saltanatı müesseselerinin tarihine ait bir tecrübe* (özet olarak Meşrutiyet sonrasında çıkan Bilgi dergisinde yayımlanmıştır); *Üç tarz-ı siyaset* (İstanbul 1912); *Eski Şûra-yı ümmet'de çıkan makalelerimden* (İstanbul 1913); *Ulum ve tarih* (Kazan 1906); *Mevkufiyet hatıraları* (Kazan ve İstanbul 1914); *Üç haziran vak'a-i müessifesi* (Orenburg 1907); *Rusya'daki türk-tatar müslümanların şimdiki vaziyeti ve emelleri* (İstanbul 1914); *Şark meselesine ait tarihi notlar* (İstanbul 1920); *Muasır Avrupa'da siyasi ve içtimai fikirler ve fikir cereyanları* (1923); *Türk yılı* (İstanbul 1928); *Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma devri* (İstanbul 1940); *Ta kendim - yahut defter-i âmalim* (İstanbul 1944) sayılabilir.

AKD → AKİT.

AKDAĞ, Göktürk devleti hükümdarlarından İstemi Han'ın yazlık başkenti. Doğu Türkistan'da Tarım havzasını kuzeyden çeviren Tanrı (Kuen Lun) dağlarının orta kesimindeki Yıldız ırmağı vadisinin K.-B.'sında.

AKDAĞ, Amasya'nın merkez ilçesine bağlı bucak; 7 899 nüf. (1990); 9 köy. Merkezi *Çiğdemlik* (esk. Zana); 636 nüf. (1990).

AK DAĞ, çek dilinde *Bilá hora*, Prag civarındaki tepeler: 8 kasım 1620'de imparator Ferdinand II'nin general Tilly komutasındaki birlikleri, Bohemya prenslikleri ordusunu Ak Dağ'da yenilgiye uğrattı. Bu yenilgi, ayaklanan soyluların mallarına el konulmasına ve binlerce protestanın göç etmesine yol açtı.

AKDAĞ, Türkiye'nin özellikle açık renkli kalker kayaçların yer aldığı kesimlerinde görülen yükseltilerin adı. Anadolu'da bu adla bilinen pek çok dağ vardır. **1.** Eşen çayı vadisinin doğusunda Fenike'nin kuzeyinde Beydağları'nın en yüksek tepesi (3 070 m). **—2.** Denizli kentinin yaklaşık 10 km G.-B.'sında dağ (2 300 m). **—3.** Isparta kentinin güneyinde dağ (2 271 m). **—4.** Beyşehir gölünün güneyinde, Kemboz ovasının doğusunda dağ (2 135 m). **—5.** Çivril ovasında Işıklı göl yakınında dağ (2 445 m). **—6.** Karaburun yarımadasının en yüksek tepesi (1 218 m). **—7.** Simav çayının yukarı kesiminde dağ (2 080 m.). **—8.** Kayseri-Sıvas arasında Hınzır dağları üzerinde tepe (2 641 m). **—9.** Sıvas-Yozgat arasında Akdağmadeni ilçesi yakınında dağ (1 933 m). **—10.** Amasya Ladik arasında tepe (2 061 m). **—11.** Malatya-Adıyaman arasında tepe (2 546 m). **—12.** Oltu'nun batısında dağ (2 933 m). **—13.** Hınıs'ın K.-D.'sunda dağ (2 953 m). **—14.** Palu'nun güneyinde dağ (2 578 m).

AKDAĞ (*Şeyh* Servet), türk siyaset adamı, nakşi şeyhi (Tosya 1880-İstanbul 1962). İdadi ve medrese eğitimi gördü. Hatay müftülüğü yaptı. TBMM'ye Bursa milletvekili seçildi (1920). Yeşil Ordu hareketine katıldı. Yasadışı Türk halk iştirakiyun fırkası'nın kurucuları arasında yer aldı. Dokunulmazlığı kaldırılarak İstiklal mahkemesi'nde vatana ihanet suçuyla yargılandı, aklandı (1921). Yapıtları: *Asrı saadetten bir yaprak* (1920), *Hayatın hayatı-dinin ruhu* (1948).

AKDAĞ (İshak Avni), türk asker ve siyaset adamı (Harput 1888-Ankara 1965) Harp okulu'nu, Harp akademisi'ni bitirdi. Balkan, Birinci Dünya, Kurtuluş savaşlarına katıldı. Orgeneral rütbesinden emekli oldu. Demokrat parti'den Erzurum (1954-1957), Konya milletvekilliği (1957-1960) yaptı. 27 Mayıs sonrasında Yassıada'da Yüksek adalet divanı'nca yargılandı; dört yıl iki ay hapse mahkûm oldu (1961). Afla salıverildi.

AKDAĞ (Mustafa), türk tarihçi (Boğazlıyan, Yozgat, 1913-Ankara 1972). Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi'ni bitirdi (1940). *Celali isyanlarının başlangıcı* adlı doktora tezini hazırladı (1945). 1951'de *Celali fetreti 1597-1603* adlı teziyle doçent, 1958'de profesör oldu. 1959'da yayımladığı *Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi* adlı çalışmasının birinci cildinde, 1243-1453 döneminin iktisadi ve toplumsal yapısını ele aldı. 1963'te *Celali isyanları*'nı yayımladı. *Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi*'nin II. cildinde 1453-1559 arasını inceledi (1971). Celali isyanlarının geniş biçimde, yeniden işlendiği *Türkiye halkının dirlik ve düzen kavgası* adlı yapıtı, ölümünden sonra yayımlandı (1974).

AKDAĞ (Vehbi), türk güreşçi (Tokat 1949). Güreşe karakucakla başladı (1965). Milli formayı ilk kez genç milli takımda giydi (1967). Balkan gençler şampiyonluğunu kazandı (1969). A milli takımına yükseldi (1971). Münih olimpiyatları'nda gümüş (1972), Avrupa Serbest güreş şampiyonası'nda bronz (Lozan, 1973), Dünya Serbest güreş şampiyonası'nda gümüş (İstanbul, 1974) madalya kazandı. Milli formayı 75 kez giydi.

AKDAĞMADENİ, İç Anadolu'da Yozgat'a bağlı ilçe; 62 776 nüf. (1990); 2 053 km²; 96 köy. Merkezi Yozgat'ın 102 km doğusunda bulunan *Akdağmadeni*; 12 220 nüf. (1990).

AKDÂM çoğl. a. (ar. *kadem*'in çoğl. *akdām*). *Esk.* Ayaklar.

AKDAMAR, AHTAMAR ya da **AKTAMAR,** Van gölünde iki küçük ada. Gölün G.-D. kıyısından yaklaşık 4 km uzaklıkta olan adaların su üzerindeki yük-

AKDENİZ'İN YÜZEY ŞEKİLLERİ

Akdamar adası
Van

seklikleri azdır. Doğudaki büyüğünün uzunluğu 1 km'den çok, küçük olanın birkaç yüz m'dir. Adalarda yerleşme yoktur.

Büyük ada üzerindeki Akdamar kilisesi'ni prens Gagik yaptırmıştır (921). Doğu hıristiyan sanatının önemli örneklerinden olan yapı, koni biçimi külahlı, köşe kuleli, merkezi haç planlıdır. Yapıyı dolanan kabartmalı frizde elinde kilisenin maketini tutan Gagik, dinsel betimlemeler, bitki ve hayvan motifleri vardır.

AKDARI a. Bot. KUMDARI'nın eşanlamlısı.

AKDEDİLMEK → AKDETMEK.

AKDEM sıf. (ar. *akdem*). *Esk.* **1.** Önce: *"Yunanlılar girmezden akdem İskeçe'de komite belediye intihabını yapmış...."* (Atatürk). **—2.** İlk, önceki, daha önceki: *"Kendisinin akdem-i şakirdanı olan Hafız Tevfik Efendi..."* (Cevdet Paşa, XIX. yy.). **—3.** En önemlisi, ilk planda olan: *"İzz ü şerefde ola bin mertebeyle akdem"* (Şeyhi, XIV. yy.).

AKDEMİR, esk. **Şevak,** Tunceli'nin Pertek ilçesine bağlı bucak, 2 378 nüf. (1990); 8 köy. Merkezi *Akdemir* (esk. Abşeker); 360 nüf. (1990).

AKDENİZ, Atlas okyanusu'nun Avrupa, Asya ve Afrika arasında kalan kenar denizi. Yüzölçümü yaklaşık 2,5 milyon km²; Cebelitarık boğazı ile Atlas okyanusu'na, İstanbul ve Çanakkale boğazlarıyla Karadeniz'e bağlanır.

COĞRAFYA

Akdeniz, Alp sıradağları sistemi içinde (B.'da) ve kenarında (D.'da) çöküntülerle oluşmuş derin (ortalama 1 500 m) bir kıtalararası denizdir. Akdeniz'in bugünkü biçimi, Avrupa ve Afrika levhalarının birbirine yaklaşmasıyla gelişen bir jeoloji evriminin sonucudur. Büyük denizaltı diklikleri (örneğin, Balear adalarının G.'indeki Emile-Baudot dikliği), ada eşikleri, B.'da derin denizaltı ovalarının (Cezayir-Provence havzası) ve D.'da Ege yayının güneyinde derin çukurların (Hellen çukurları) yer alması Akdeniz'in tektonik kökenli olduğunu ve denizaltı şekillerinin gençliğini gösterir. Atlas okyanusu ile bağlantının kapanması (Messina çekilmesi), Doğu Akdeniz eşiği, ilksel türbiditlerinin kıvrımlanması, deniz taraçalarının ilksel biçimlerinin bozulması ve yakın dönemlerdeki yanardağ etkinlikleri gibi olgular yerkabuğu hareketlerinin geç zamanlara kadar sürdüğünü ortaya koyar. Bugünkü hareketler, etkin türbidit akıntılarına yol açan depremlerle kendini gösterir. Kıyılar, daha çok ria'larla (Costa Brava'da, Calabria'da ve Cezayir bölgesindeki eski kütlelerde) ve kalanklarla (daha çok, Provence'da ve Dalmaçya kıyılarında olduğu gibi, kıvrımlı kireçtaşı dizilerinde) kesilen yalıyarlardan oluşur. Yalıyarlı kıyıların önünde dar kıta sahanlıkları bulunur (Tunus' un önü ve Adriya kıyıları hariç). Lagünlü ve kıyı kordonlu alçak kıyılar, büyük tektonik havzaların (Languedoc, Valencia körfezi, Po ovası) önünde yer alır.

Kışın karadan esen rüzgârların soğutucu etkisiyle ortalama yıllık sıcaklığın 17°C'a (Lion körfezi) ve 14°C'a (Adriya denizi'nin kuzeyi) düştüğü kuzeydeki bazı körfezler bir yana bırakılırsa, Akdeniz ılık bir denizdir: ortalama 19°C. Yaz mevsiminde sıcaklığın düşey dağılışı dikotermik olduğu halde (yüzey sularının sıcaklığı 24-28°C), kışın homotermiktir ve yüzeyden dibe kadar su sıcaklığı yaklaşık 13-15°C arasında aynı kalır. Bu mevsimde Lion, Venedik ve Selanik körfezlerindeki olağanüstü soğuğun etkisiyle, yüzey suları dibe dalar. Ayrıca Akdeniz, su açığı olan bir denizdir. Tuzluluk B.'dan (‰ 37) D.'ya (‰ 39,5) doğru artar. Buharlaşmanın şiddetli olmasına karşın, Atlas okyanusu'ndan ve Karadeniz'den gelen suların dengeleyici etkisi ve daha tuzlu derin suların Cebelitarık boğazının dibinden akması nedeniyle deniz düzeyi ve tuzluluk oranı değişmez. Akdeniz'in öbür denizlerden kopuk olması ve eşikler aracılığıyla bölümlere ayrılması, akıntı halkalarının bağımsız olmasına -Gabes körfezi ile Adriya denizi dışında- gelgitin genellikle zayıf kalmasına yol açar. Atlas okyanusu sularının Akdeniz'e girmesi ve rüzgârların itmesi, yüzey sularının D.'ya doğru büyük ölçüde sürüklenmesine neden olur. Akdeniz'deki başlıca akıntı, saat yelkovanına ters yönde ilerleyen bölgesel akıntı halkalarına ayrılır ve bu halkalar, havzaların biçimine bağlı olarak, yelkovan yönünde gelişen çevrintilerle tamamlanır. Daha yoğun olan alttaki suda (ara su tabakası) B.'ya doğru bir yavaş dönüş hareketi görülür. Bazı havzalarla sınırlı kalan dip suları daha da yavaş ve aynı yönde akar. Gelgit farkının az olması, tuzluluk, ılıklık, düşey hareketlerin sınırlanması, derinliği az ve daha çalkantılı bölgeler dışında, Akdeniz'i az verimli bir deniz haline getirir. En verimli bölgeler, Alboran ve Katalan denizleri, Gabes ve Lion körfezleri, çeşitli boğazlar (Sardinya ve Sicilya boğazları) ve lagünlerdir. Balık avı alanları D.'ya doğru yavaş yavaş yoksullaşır. Çoğunlukla eskimiş yöntemlerle ve küçük çapta yapılan balıkçılık, etkinliği Kuzey ve Orta Atlas okyanusu'na yönelik limanlarda (özellikle italyan limanları) sanayileşmiştir. Doğu ile Batı arasında geleneksel ulaşım yolu olan Akdeniz, etkin deniz ticaret filoları (dışarıya da çalışırlar) ve birçok limanla donanmıştır. Güney limanlarının daha çok ham petrol dışsatımı görevini yüklenmelerine karşılık, kuzey limanlarında (özellikle Marsilya, Barselona, Cenova ve Venedik) sanayi etkinliği ağır basar. Göğün, suların ve kıyıların güzelliği bu denizi seçkin bir deniz turizmi alanına dönüştürmüştür.

Akdamar adası kilisesi
Van

TARİH

Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının birbirine kavuştuğu yerde bulunan Akdeniz, İlkçağ'dan beri, kültürel temaslar, ticari ilişkiler ve siyasal çatışmalar bakımından ayrıcalıklı bir bölge oldu.

İlkçağ dünyasının ekseni

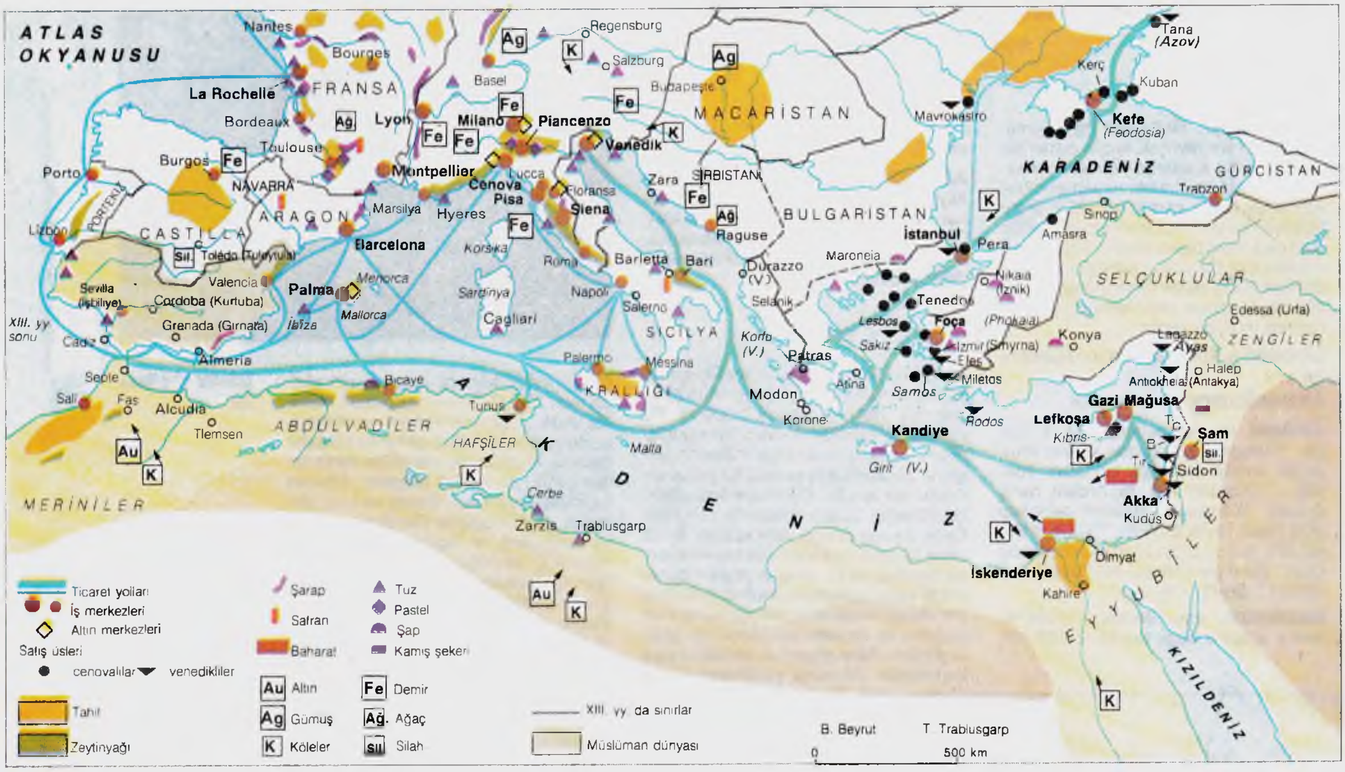
Akdeniz'in tarihi, ilkel ama canlı mübadelelere (bakır, demir, seramik, kereste, reçine, mermer) dayalı ticaret ilişkilerinin gelişmesiyle, İ.Ö. V. ve III. binyıllar arasında, bölgenin doğu kesiminde ege ve mısır uygarlıklarının yayılmasıyla başladı. Kıyı taşımacılığıyla sınırlı olmasına karşın deniz ulaşımının, Yakındoğu'ya ait kültürlerin, teknik yeniliklerin ve özellikle yazının yayılmasına katkısı oldu. II. ve I. binyıllarda, Doğu Akdeniz'e iki güçlü deniz devleti egemendi: bir yanda VIII. yy.'a kadar egemenliğini sürdüren Ugarit, Byblos, Tir ve Sidon gibi fenike siteleri, öte yanda Mykenailer sayesinde XII. yy.'a kadar sür-

dürülen Girit'teki Minos devleti. Doğu-batı yönüne ilerleyen bir kültür akımı Yakındoğu uygarlıklarının batı havzasına girmesine neden oldu. Bunun sonucunda ortaya çıkan güçlü bir sömürgeleştirme akımının etkisiyle Fenikeliler, adalarda, İspanya'nın güneyinde ve Afrika kıyısında, Mısır'dan Cebelitarık boğazına kadar uzanan bir dizi ticaret merkezi kurdular. Söylentiye göre İ.Ö. 820'ye doğru Tirliler Batı Akdeniz'in girişine hâkim bir kıyıda, Kartaca şehrini inşa ettiler; bu şehir denizin güney-batı bölgesini bir kartaca gölü haline getirdi. Pişmiş topraktan çanak-çömlek, erguvan rengi boya, Lübnan'ın sedir ağacından yapılmış kereste ve aynı zamanda İngiltere'den gelen kalay ile İspanya'nın gümüşü, Fenikeliler'in çok canlı olan ticaretlerini besliyordu. VIII. yy.'da Fenikeliler'in yerini Yunanlılar aldı ve bunlar, VI.yy.'a kadar, kıyılarını ticaret deniz dünyasının birliğinin ana çizgileri ortaya çıkmış oldu.

Akdeniz'in bütün kıyılarını egemenliği altında toplayan (İ.Ö.30) Roma, Akdeniz'in birliğini tamamladı. Doğusu da batısı da bir roma gölü halini alan ve *mare nostrum* (bizim deniz) veya *mare internum* (iç deniz) diye nitelendirilen Akdeniz, üstün bir uygarlık birliğinin en önemli öğesi ve roma dünyasının yaşam ekseni oldu.

Yukarı imparatorluk döneminde, o tarihe kadar eşine rastlanmamış önemde ve çok büyük miktarlarda mal içeren bir pazar oluştu. Bu ürünler arasında, yıllık tahılı taşıyan filo tarafından Kartaca ve İskenderiye'den Ostia'ya gönderilen buğday ve yağ; Galya ve İtalya'dan gelen şarap ve madenler (demir, bakır, kalay) ve özellikle Suriye yoluyla Uzakdoğu'dan gelen lüks ürünler (baharat, kokular, ipekliler) bulunuyordu. Savaş gemileri ve deniz üsleri (Mesina, Ravenna, Kartaca, İskenderiye) korsanlığı bastırdı ve çoğu kez yükleri 200 tonu geçen ticaret gemilerini ve denizyollarını korudu; bunların başlıcaları Ostia ve İskenderiye'yi Seleukis'e (Pieria) ve Narbon ile Kartaca'yı İskenderiye'ye birleştiren deniz hatlarıydı.

bozuldu. Bizans tarafından terk edilen Tirren denizi, Provence ve Campania'da yerleşmiş sarazen korsanlarının hüküm sürdüğü bir müslüman denizi oldu. Bu arada, doğu havzasında Araplar, bizans filosunu Ege denizi'ne ve Karadeniz'e çekilmeye zorladılar. Böylelikle IX. yy.'da Akdeniz, islam, latin ve yunan olmak üzere üç uygarlığın buluşma yeri oldu ve müslüman dünyasının (Hindistan, Çin, Orta Asya, Sudan) çok geniş ticaret alanıyla Akdeniz'i bütünleştiren islamlaşmış denizcilerin nerdeyse tamamen egemenliği altına girdi. Bu denizciler, başlıca uğrak yerleri Almeria, Tunus, Palermo, İskenderiye ve Antakya olan kıyılar arasında çok canlı ve kârlı bir deniz ulaştırmacılığı yaptılar. Latin Batı dünyası ile yunan Doğu dünyası arasındaki ilişkiler zorlaşmıştı. Bununla birlikte, Amalfiler ile Venedikliler ticaret işlemlerini canlı tutmaya çalışıyorlardı. Bunlar, hem Bizans ile ticaret yapıyor, hem de müslüman limanlara uğrayarak bunlara köle, kereste, maden, silah satıyor ve karşılığında baharat, ipekliler, güzel kokulu bitkiler, kokular ve kıymetli madenler alıp, bunları batıdaki hıristiyan ülkelerde piyasaya sürüyorlardı.

XIII. YY.'DAN XV. YY.'IN BAŞINA KADAR **AKDENİZ**

merkezleriyle donattıkları (Bizans, Sinop, vb.) Karadeniz'e, Afrika ve Uzakdoğu'ya açılan Mısır'a (Naukratis), Foçalılar'ın Marsilya'yı (Massalia) kurdukları Provence'a ve özellikle, Batı Yunanistan'ı oluşturan Sicilya ve İtalya kıyılarının zengin ovalarına kadar etki alanlarını genişlettiler. VI.yy.'da Akdeniz'de geniş çapta bir deniz etkinliği göze çarpıyordu. Gemiler, Yunanistan'dan çanak-çömlek, şarap ve zeytinyağı; Sicilya'dan, Mısır'dan, İtalya'dan ve Skythia'dan tahıl; Trakya ve Anadolu'dan kereste ve demir taşıyorlardı. V. ve VI.yy.'larda Akdeniz, yunan hegemonyasına girdi ve daha sonra egemenliğini İndus nehrine kadar uzatan Büyük İskender, Doğu Akdeniz'in birliğini sağladı. III. yy.'dan I.yy.'a kadar, İskender imparatorluğundan doğan devletlerde (lagid Mısır'ı, selefki Suriye'si, antigonos Makedonya'sı, attalos Bergama'sı) Yunanlılar'ın ve barbarların ortak yanlarını birleştiren hellenistik uygarlık yaygınlaştı. Yoğun bir mal mübadelesiyle, Rodos'un ve özellikle de mısır ürünlerinin (tahıl, papirüs) yanı sıra çöl ve hindistan ürünlerini de (mermer, fildişi, kıymetli taşlar, baharat) ihraç ederek bunların bütün Akdeniz'de dolaşımını sağlayan İskenderiye'nin gelişmesiyle kendini belli eden bu dönemde, ak-

Ortaçağ'daki doruktan Yeniçağ'daki çöküşe kadar

İ.S.V.yy.'da büyük istilalar, Akdeniz'deki birliği bozdu ve batı havzasındaki deniz etkinliğinin gerilemesine neden oldu. Karaya bağlı olan barbar krallıkları (Geiserich'in vandal krallığı hariç) denizle ilişkilerini kestiler ve denizyoluyla gerçekleşen mübadeleler, bölgesel pazarlarla sınırlı kaldı. Buna karşılık, istilalardan sonra da zenginliğini ve canlılığını koruyan Doğu'da, deniz yolu, Bizans İmparatorluğu eyaletleri arasındaki ilişkilerin temelini oluşturdu. Batı havzasının Justinianos tarafından yeniden fethedilmesinden (533-554) sonra Akdeniz, yeniden bir roma denizi halini aldı. Ama bu birlik, İspanya, Güney İtalya ve denizlerin kilit noktasını oluşturan adaların (Kıbrıs, Girit, Sicilya, Rodos, Malta) Araplar tarafından fethedilmesi üzerine (VII.-IX.yy.'lar) yeniden

Araplar'ı Sicilya'dan çıkaran Normanlar (1061-1091), Doğu Akdeniz havzasını yeniden Batı'ya açmış oldular. Bu durumun akdeniz ekonomisi üzerindeki etkisi, Haçlıların İstanbul'u almalarıyla (1204) daha da pekişti. Avrupa'da lüks eşya isteminin giderek artması, Haçlı seferleri, Doğu Akdeniz'de latin devletlerinin kuruluşu ve Provence (Marsilya), Katalonya (Barcelona) ve özellikle Piza, Cenova ve Venedik gibi italyan kıyı kentlerinin (bunlar Ortaçağ'ın sonuna kadar Akdeniz'deki mübadele ilişkilerine egemen olmuşlardır) iktisadi gelişmesi sonucunda Batı ile Doğu arasındaki ticaret ilişkileri yeniden çok canlı bir görünüm kazandı. Buna karşılık Cenevizliler, anadolu ürünleriyle (özellikle Foça'dan şap) yürüttükleri Karadeniz ticaretinin tekelini, Venedikliler ise Güney-Doğu Akdeniz'in baharat ticaretinin tekelini ellerinde bulunduruyorlardı. Batı havzasında da Katalonyalılar, Barcelona-Palermo ekseni üzerinde ku

maş, yağ ve tahıl ticaretini yürütüyorlardı.

Uzakdoğu'ya ve baharatına erişmenin tek yolu olan Akdeniz, XV. yy.'ın sonunda önemini kaybetti. Gerçekten de Doğu Akdeniz'i yavaş yavaş Avrupalılar'ın girişine kapayan Osmanlılar'ın İstanbul'u almalarından (1453) sonra, İspanyollar'la Portekizliler, yasaklanan doğu yollarının yerini alabilecek bir çözüm aradılar ve Hindistan'ın zenginliklerine ulaşmayı sağlayacak olan okyanus yollarını keşfettiler. Avrupa'nın yaşamsal etkinliklerini kıyılarında toplayan Atlas okyanusu'nun gittikçe önem kazanması, Akdeniz'in değerini kaybetmesine neden oldu. O tarihe kadar Doğu ile ticaretin merkezi olan Akdeniz,XVI.yy.'dan başlayarak bölgesel nitelikte bir ticaret merkezi ve dolayısıyla savaş alanı olmaya aday, ikinci derecede bir göl durumuna geldi ve özellikle Fransa ile İspanya (İtalya savaşları), hıristiyanlıkla müslümanlık (İnebahtı savaşı, 1571), Fransa ile Büyük Britanya (XVII-XVIII. yy.) arasındaki çatışmalara sahne oldu.

Çağdaş yenilenme

Kendi çıkarları bakımından bölgesi dışında kalan bu denizden uzun süre uzak duran Büyük Britanya, İspanyol ve Osmanlı devletlerinin çöküşünden yararlanarak XVIII.yy.'ın başından başlayarak Hindistan yolunu güven altında bulundurmak için gerekli önlemleri aldı. İngiltere'nin Akdeniz üzerinde hesaplı bir biçimde yerleştirilmiş bir dizi üssü vardı: Cebelitarık (1704-1713), Malta (1800), Kıbrıs (1878). Batı'daki fransız karşı-saldırısı (Korsika'nın alınışı, 1768; Cezayir'in fethi, 1830) başarılı olmakla beraber, Doğu'daki saldırı başarısızlıkla sonuçlandı (Mısır seferi, 1798-1800). Fransızlar'la İngilizler, Kırım savaşı'ndan (Paris antlaşması, 1856) sonra Boğazlar'ın kapatılmasını sağlamakla Ruslar'ı engellemiş oldular. Deniz yollarını ve etki alanlarını ele geçirme yarışı, bir yandan Doğu sorununa yol açarken, bir yandan da sanayi devrimi ve kapitalizmin gelişmesiyle yeni bir boyut kazandı. 1869'da Süveyş kanalı'nın açılması, Akdeniz'i yeniden uluslararası ticaret alanına soktu. Bundan sonra, dünya ticaret filosunun dörtte biri akdeniz limanlarına uğramaya başladı. Geleneksel bir ekonominin mübadeleleriyle (tahıl, zeytin, şarap, koyun vb.) yetinmeye mahkûm "eski deniz", bundan böyle, büyük şirketlerin (Messageries Maritimes, Lloyd Triestino, Peninsular and Oriental Steam Navigation) buharlı gemilerinin seferleriyle canlılık kazandı. Marsilya, Cenova ve Trieste modernleştirilerek yeni işlevlerine uygun duruma getirildiler. Akdeniz eski itibarını parlak bir biçimde yeniden elde etti: 1888'de büyük devletler Süveyş'in uluslararası bir statüye sahip olmasına karar verdiler. Akdeniz, Avrupa ilişkilerinde de birinci derece bir rol oynamaya başladı ve bu yüzden emperyalist güçlerin çatışmasına sahne oldu: Mısır konusunda fransız-ingiliz anlaşmazlığı (1882), Tunus ile ilgili fransız-italyan uyuşmazlığı (1881-1883). Bir dizi anlaşmayla nüfuz alanları paylaşılmaya başlandı (Büyük Britanya, İtalya, İspanya ve Avusturya arasında anlaşma [1887], fransız-italyan anlaşması [1902], fransız-ingiliz anlaşması [1904]). Fakat, bu istikrarlı bir sistem değildi. Gerçekten de alman politikası, biri Anadolu'dan (1899), biri Fas'tan (1905-1911) olmak üzere, denizin iki ucundan fransız-ingiliz "ilerleyişi"ni çembere alırken, İtalya da On iki ada ile Sirenaik ve Trablusgarp'ı işgal etti (1911-1912).

Birinci Dünya savaşı sonunda yapılan barış antlaşmaları, fransız-ingiliz üstünlüğünü ve batılıların doğu havzasına dönüşünü kesinleştirdi. Fransa, Suriye ve Lübnan'ın mandasını elde etti. Büyük Britanya ise Filistin, Ürdün ve petrol zenginlikleriyle birlikte Irak'ın mandasını aldı. İskenderun'dan Tanca'ya kadar Akdeniz'in doğu ve güney kıyı şeridi, Libya hariç, fransız-ingiliz egemenliğine girdi. Ne var ki bu hegemonyanın kuruluşu, Akdeniz'in Avrupa için enerji ihtiyacının karşılanması bakımından bir can damarı, Ortadoğu petrolünün olduğu ve taşındığı tehlikeli bir geçiş yolu halini aldığı bir zamana rastlıyordu. Bundan başka, sömürge fethi savaşlarının sonuncusuna girişen İtalya (Etyopya'nın fethi, 1935-1936; Arnavutluk'un ilhakı, 1939) bu hegemonyaya karşı çıktı. İkinci Dünya savaşı, sömürgeciliğin tasfiye edildiği bir dünyada ve arap milliyetçiliğinin güçlendiği bir çevrede tutunması artık mümkün olmayan fransız-ingiliz hegemonyasının sonunu çabuklaştırdı.

50'li yıllardan başlayarak Akdeniz "hassas bölge" oldu. Gerçekten de, batı ekonomisinin can damarı burasıydı; Ortadoğu petrol boru hatlarının uçları Sayda, Trablusgarp, Tartus ve Banyas'taydı. Süveyş kanalından geçen gemilerin yıllık tonajı, İkinci Dünya savaşı'ndan önce 25 milyon ton iken, bunun on katına çıktı. Sanayideki patlama (1950-1973), büyük arıtma komplekslerinin (Augustia, Berre, Cenova ve Trieste'de) ve deniz kıyısı demir-çelik sanayisinin (Fos ,Taranto) gelişmesiyle kendini gösterdi. Soğuk savaşın başlangıcından başlayarak, fransız-ingiliz hegemonyasının yerini amerikan barışı "pax americana" aldı (Truman doktrini, Marshall planı).İngilizler'in Hindistan yolu stratejisini yeniden ele alan ABD, NATO çerçevesi içinde, Fas'tan İran körfezine ve İspanya'dan Türkiye'ye kadar bir hava ve deniz üssü zinciri kurdu. Akdeniz dünyasına sıkıca bağlı olan amerikan çıkarları, fransız-ingiliz Süveyş seferinde olduğu gibi, gerektiğinde kendi batılı müttefiklerinin aleyhine bile dönebiliyordu. VI. filo, düzeni koruma görevini üstlendi (Lübnan çıkarması, 1958). Ama sömürgelikten kurtulma hareketi, kapitalizm ve batı aleyhtarı boyutlarıyla, batı düzeninin güney kanadını zayıflatarak sorunun özünü değiştirdi. 1951'de Libya bağımsızlığına kavuştu, onu mağrib devletleri izledi (1956-1962); bu arada, Mısır ve Suriye, SSCB yanlısı oldular. Üstelik, israil-arap anlaşmazlığı ilişkilerin bozulmasına yol açtı. Süveyş kanalının kapatılması (1967'den 1975'e), batı ticaretine büyük bir darbe indirdi. 1973'te, ilk petrol şoku, uluslararası iktisadi bunalım sürecini başlattı. Bundan böyle, Akdeniz sorunları, güncellikte ilk sırayı aldı.

ASKERİ TARİH

Akdeniz, 1914-1918 ve 1939-1945'teki iki dünya savaşının stratejisinde önemli rol oynadı.

• İngiliz zırhlılarının takibinden kurtulmak için Çanakkale boğazı yoluyla Karadeniz'e çıkan Goeben (Yavuz) ve Breslau (Midilli) zırhlıları Osmanlı devletinin Almanya yanında savaşa girmesine yol açtılar. Osmanlı devleti ve merkezi devletler, Fransa ve İngiltere'yi müttefikleri Rusya'dan tecrit ettiler. İtilaf devletlerinin Türkiye'yi alt etmek ve Boğazlar yoluyla Rusya'ya yardım ulaştırabilmek için başlattıkları Çanakkale seferi başarısızlıkla sonuçlandı. İtilaf devletlerinin Gelibolu ya da Süveyş'e yönelik deniz ulaşımı karşı yanın büyük suüstü gemilerince engellenmiş değildi. Fransız donanması, savaşa daha sonra katılan İtalya'nın da desteğiyle Adriyatik'teki Avusturya-Macaristan donanmasını ablukaya aldı. Osmanlı donanması da Çanakkale boğazını ablukaya alan itilaf devletleri donanmaları nedeniyle Akdeniz'e açılamadı. Ancak 1916'dan başlayarak Cebelitarık ve Otranto kanalından geçen denizaltılar fransız-ingiliz taşıma gemilerine büyük zarar verdiler. Akdeniz'i denetimi altına tutan itilaf donanması Suriye'ye asker yollanmasını engellemek için İskenderun demiryolunu topa tuttu (1915). Osmanlı gemileri İngilizler'in Goliath, Majestik, Triumph zırhlılarını batırdılar (1915). Buna karşılık itilaf devletlerinin Marmara'ya sızan denizaltıları, Çanakkale'ye asker ve malzeme götüren gemilere zarar verdiler. Osmanlı devleti, Filistin cephesinde çarpışan orduya Akdeniz yoluyla asker ve cephane yollayamadı. 1917'den başlayarak itilaf devletlerinin birlikleri, Taranto ile Patras limanları arasında bir gecede duraklamadan taşınıyor; oradan da kamyonlar ve demiryolu ile Yunanistan üzerinden, Selanik'e ulaştırılıyordu. Akdeniz'i denetimlerinde tutan itilaf devletlerinin karakol gemileri Bizerte, Malta, Korfu, Navarin, Argostoli, Limni, Santorin, İskenderiye, Port Said, Kıbrıs, Hanya (Girit) gibi pek çok üsten yararlandılar. 1918'de osmanlı donanmasının Çanakkale boğazındaki itilaf donanmaları ablukasını yarma girişimi başarısızlıkla sonuçlandı.

• 1939-1945 arasındaki askeri durum çok değişik bir gelişme gösterdi. İtalya'nın savaşa girişi, fransız donanmasını ve kıyılarını yansızlaştıran fransız-alman ateşkes anlaşmasıyla aynı döneme rastladı ve İngiltere'yi, Orta Akdeniz'i geçici olarak terk etmeye zorladı. Bu bölgenin Sicilya-Libya arası italyan donanmasınca denetlenmekteydi. İngilizler'in Mısır ve Uzakdoğu ulaşımları Ümit burnu yoluna çevrildi. Cebelitarık ve İskenderiye'de üslenerek Akdeniz'in iki ucunu sıkı sıkıya denetim altına alan ingiliz donanması, italyan donanmasını yok etmeye (Taranto, 11 kasım 1940; Matapan, 28 mart 1941), Girit'i boşu boşuna savunmaya (mayıs 1941), İtalya ile Libya arasındaki ilişkileri koparmaya ve özellikle şiddetli saldırılara uğrayan Malta*'yı kurtarmaya çalıştı. Buna karşılık İtalyanlar, çok sınırlı olanaklarla, Kuzey Afrika'da çarpışan Mihver ülkeleri kara kuvvetlerinin yiyecek ve gereç gereksinimlerini karşılamaya çaba gösterdiler. Fas ve Cezayir'e yapılan 1942 kasım çıkarması Müttefikler'e, Batı Akdeniz'de egemenlik kazandırdı. Tunus'un kurtuluşundan sonra, 1943 mayısında, Akdeniz'in tüm güney kıyısı Müttefikler'in eline geçti. Temmuzda, Sicilya'ya çıkarma yapıldı. Korsika, Sardunya ve Güney İtalya'daki müttefik hava ve deniz üslerinden koruma altında tutulan batı-doğu ulaşımı, Almanlar'ın Ege denizi adalarının işgalini sürdürmelerine karşın (Uzakdoğu'ya yönelik olarak) yeniden Akdeniz'den yapılmaya başlandı. Adriyatik ve Balkanlar'a saldırı düzenlemekte bir duraksama geçiren Müttefikler, 15 ağustos 1944'te Güney Fransa'nın Provence kıyılarına çıkarma yaptılar; ama Almanlar 8 mayıs 1945'te teslim olduklarında Kyklades adaları hâlâ işgalleri altındaydı.

AKDENİZ, rumca **Ayairini,** Kıbrıs'ın Girne ilçesinde köy.

AKDENİZ (Halil), türk ressam (Antalya 1944). Ankara Gazi eğitim enstitüsü'nü bitirdi (1965). Resim çalışmalarını Berlin Devlet güzel sanatlar akademisi'nde sürdürdü (1969-1974). Geometrik-soyut anlayışın temsilcilerindendir. Devlet Resim ve heykel sergisi başarı ödülü'nü (1975 ve 1982), Viking Baskı resim ödülü'nü (1984), DYO Resim sergisi başarı ödülü'nü kazandı (1985).

Akdeniz Balıkçılık genel konseyi, 1952'de kurulan ve Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım örgütü'ne bağlı olan hükümetlerarası örgüt. Amaçları, su kaynaklarının geliştirilmesinin ve kullanılmasının denizbilimsel ve teknolojik yanlarını belirlemek; balıkçılık ve ona bağlı sanayi dallarında araştırmaları özendirmek ve eşgüdümlemek; bilgi toplamak ve yayımlamak; bilimsel donanımı, teknikleri ve terminolojiyi bir örnekleştirmeyi tavsiye etmektir. 19 üyesi vardır. Türkiye, 10 mart 1954 tarihli ve 8662 sayılı yasa ile örgüte üye oldu.

Akdeniz bitkileri, dağılım alanının sınırları Akdeniz'in kıyılarını yakından izleyen bitkiler. (İyi gelişebilmek için akdeniz

iklimine benzer bir iklim isteyen bazı bitkilere de denir [Cape'deki, Japonya'nın güney adalarındaki bitkiler].)

Akdeniz bölgeleri, Akdeniz'deki kıyı bölgelerinin tümü; bu bölgeler zeytin ağaçlarının ve sulamasız tahılların yetişmesine elverişli iklim kuşağında, iklimi ve bitki örtüsü aracılığıyla tanımlanır.(Akdeniz ülkeleri, Avrupa'da kuzeyde, üç yarımadayı [İberik, İtalya ve Balkan], güneyde, Kuzey Afrika'yı ve doğuda Yakındoğu ülkelerinin kıyı şeritlerini içerir.)

• *Fiziksel coğrafya.* Akdeniz ülkelerinin temel özelliği, iklimleri, kışlarının yumuşaklığı (Antalya'da ocak ayı ortalaması 10°C) ve yazlarının sıcaklığıdır (Antalya'da temmuz ayı ortalaması 28,1°C). Yağışlı günlerin sayısı azdır (Cebelitarık'ta 85 gün, Adana'da 76 gün), ama yağışlar çoğunlukla çok şiddetli sağnaklar biçimindedir. Bu iklim, yazın merkezi deniz üzerinde bulunan yüksek basınç alanlarının yağışları engellemesinin, kışın ise kutup cephesi boyunca yağış sağlayan alçak basınçların kaymasının sonucudur. Akdeniz bölgelerinin her yanında, iklim olayları bir yıldan öbür yıla büyük değişiklikler gösterir; ne var ki enleme ve denizin etkisinin derecesine bağlı olarak birçok iklim tipi ortaya çıkar. Ocak ayında, Lizbon'dan Atina'ya uzanan 9,5°C'lık eşsıcaklık eğrisi iki alanı birbirinden ayırır: kuzeyde, yağışların en çok olduğu mevsim ilkbahar ve sonbahardır; kışın şiddetli rüzgârlarla (mistral ve borayla) birlikte soğuk dalgaları görülür; kurak yaz mevsimi bir ile üç ay sürer. Güneyde, kışlar yumuşaktır, yağmurlar aralık ve ocakta düşer; yaz kuraklığı, dört ile beş ay sürer. Bu arada sıcak Sirocco rüzgârları eser.

Öte yandan, İber ve Balkan yarımadalarında ve aynı zamanda Kuzey Afrika'da, karasallık ve yüzey şekilleri sıcaklık farklılıklarını (ortalamalar Madrid'de 4,9°C ile 24,5°C arasındadır) artırır. Yağış açıklık derecesi batı yüzleri doğu yüzlerinden çok yağış alan yarımadalar boyunca çok büyük farklılıklar doğurur: Örneğin Karadağ'ın doğu kıyısında 5,27 m yağış saptanırken (Avrupa'nın en yüksek yağışı), yarımadaların doğu kıyılarında yağışlar 500 mm'nin altındadır.

Akdeniz ülkelerinin manzaraları, kurakçıl türlerin egemen olduğu çok özel bitki örtüsünün sonucudur. Kireçli topraklar garig'le örtülüdür; silisli topraklar, genellikle çok sık ağaçsı bitkilerden oluşan makilerle kaplıdır. En kalın topraklar, başlıca türü yeşil meşe olan ormanların yetişmesine olanak sağlar. Yüksek kesimlerde yeşil meşeyle, yaprakdöken ağaçlar (kestaneler) karışık bulunur; daha sonraysa meşe, yerini, iğneyapraklılara ya da bodur meşelere bırakır.

Jeoloji açısından, Akdeniz ülkelerinde her yaşta ve her yapıda oluşuklara rastlanır: İber yarımadasının ve Fas'ın billurlu temelden oluşan "meseta"ları; çoğunlukla kırıklarla karışık, temele ait parçalar ve tortul örtüler içerebilen kıvrımlanmış bütünler (Yüksek Atlaslar, İber sıradağları, Apeninler, Balkanlar); Tirren denizi boyunca sıralanan etkin yanardağlar. Bu öğelerin yer yer üst üste gelmesi yüzey şekillerinin ve jeomorfoloji birimlerinin bölük pörçüklüğünü açıklar.

• *İnsan coğrafyası.* Doğal koşullar nedeniyle Akdeniz ülkelerinde ekilen toprakların yayılışı sınırlıdır: toprakların oranı Kuzey ve Batı Avrupa'da % 64 olmasına karşın Avrupa'nın Akdeniz ülkelerinde % 54, Yunanistan'da yalnızca % 30'dur. Ekilen topraklar arasındaki bu farklılık, yoğun tarım yapılan ovalarla dağ kütleleri (çoğu kez çıplaklaşmış ve hayvancılık [bazen yaylacılık biçiminde] alanlarına dönüşmüşlerdir) arasında daha da belirgindir.

Yağmurlar ve topraklar, tarım tipini belirler: kurak iklimli ve az verimli topraklarda, tahıl tarımı yeğlenir; bu topraklardan her yıl ürün alınamaz ve her üründen sonra toprağı nadasa bırakmak gerekir. Verim düşüktür. Daha bol yağışlar ve daha zengin bir toprak, nadasa bırakmayı gerektirmeyen daha yaygın, ama çoğunlukla çetin bir çalışma gerektiren (sarp ve taşlı yamaçlarda taraçalar yapmak ve bunları korumak) çok ürünlü, sulamasız bir tarıma olanak verir. Çok uzun yaz kuraklığının sulamayı zorunlu kıldığı ovalarda, çok özenli ve yüzyıllardır süregelmiş olan çalışmaların sonucu olan ve topluca gerçekleştirilen uygulamalara dayanan toplumsal ve iktisadi bir yapıyla dikkati çeken *huerta*'lar gelişmiştir. Huerta'lar besin maddeleri tarımına (Yunanistan), bostan ürünlerine (Ortadoğu), turunçgillere (İspanya, İtalya, Kuzey Afrika) ayrılmıştır; buralar verimin en yüksek olduğu bölgelerdir.

Bu geleneksel toprak kullanma tipleri, dönüşümleri engelleyen iktisadi azgelişmişliğin bazı temel özelliklerini daha da belirginleştirdi. Aşırı işletme ve dağlardaki ormanların yok edilmesi, aşırı toprak aşınmasına yol açtı; ovalarda ve iç platolarda yaygın tahıl ekimi yapılması, büyük toprak sahiplerinin umursamazlığı ve işin kâhyaların yönetimine bırakılması, latifundia'nın gelişmesini engelledi. Buna karşıt olarak, sulanan ovalarda toprakların aşırı sayıda parçalara bölünmesi de gelişmeleri engelleyici bir etken oldu. Ekilebilen toprakların sınırlılığı, çoğunlukla güçlü bir nüfus baskısına yol açtı ve nüfus yoğunlukları çok yükseldi. Yakındoğu'daki kıyı ovalarında kilometrekareye 200 kişiden Murci'deki huerta'da 1 200 kişiye kadar (bu yoğunluk Asya deltalarınınkiyle boy ölçüşebilir).

Ulaşım yollarının gelişmesi, yeni pazarların açılması, teknik gelişmeler, geleneksel tarım tiplerindeki gelişmenin temel nedenleridir. Mükemmel hale getirilen sulama sistemleri, ticari ürün konusunda uzmanlaşmayı geliştirdi: turunçgiller (Türkiye, İspanya, İsrail, Kuzey Afrika), İtalya'da Puglia'da ve Tunus'ta zeytin ağaçları, Fransa'da Vaucluse'de ya da Lübnan'da turfanda sebze ve meyve. Sulama, zaman zaman bunalım yaratan tek ürünlü tarımın tehlikeleriyle mücadele etmek ve ürünleri çeşitlendirmek için de geliştirildi (Fransa'da Languedoc).

Öte yandan, olanakları değerlendirme konusundaki ulusal kaygılar, çağdışı bir tarımın bütünüyle değişmesine yol açtı: İtalya'da, toprakların verimlileştirilmesi ve tarım reformları bazı bölgelerin tarımsal yapısını büyük ölçüde değiştirdi; eksik istihdama çözüm bulmak için küçük köylü birimleri oluşturuldu; yaygın tahıl tarımı ve hayvancılık, yerini, kuru ya da sulamalı çok ürünlü bir yoğun tarıma bıraktı (Toscana Maremma'sı, Pontine ovası, Puglia, Calabria). İsrail'de bakir toprakları, ürünleri pazarlama amacıyla (özellikle turunçgiller) değerlendirildi.

Akdeniz ülkelerinin iktisadi gelişme bakımından geri kalmalarının bir nedeni de enerji ve hammadde kaynaklarından çoğunlukla yoksun olmalarıdır; akarsu rejimleri hidroelektrik santralların kurulmasına elverişli değildir. Bu konuda tarihsel etkenler de rol oynadı. Akdeniz bölgeleri XVI. yy.'ın sonuna kadar, Bizanslılar'ın mirası, İtalyan limanlarının ticari ve mali önemi, İspanya'nın siyasal büyüklüğü nedeniyle büyük bir iktisadi etkinlik yaşadı. Ama ticaret burjuvazisinin gerilemesi, gemicilik tekniklerindeki duraklama ve korsanlık, sanayi devrimi Kuzeybatı Avrupa'yı dönüşüme uğrattığı sırada sermayeden yoksun Akdeniz dünyasını âdeta uyuttu. Bu durum petrol ve doğal gaz gibi yakıtların yakın dönemlerde çıkarılmaya başlaması, daha genel olarak da, iklim ve çoğunlukla sitlerin zenginliğinden ve manzaraların güzelliğinden destek alan uluslararası turizmin gelişmesiyle yer yer (özellikle Kuzey Afrika'da Cezayir, Libya, hatta Mısır) değişikliğe uğraması, sanayileşmiş ülkelerde yaşama düzeyinin yükselmesini ve taşıma olanaklarının modernleşmesini sağladı. Akdeniz turizmi, İspanya (kıyı bölgeleri ve Balear adaları), Fransa (Côte d'Azur ve daha yakın dönemden başlayarak Languedoc ve Korsika), İtalya ve adaları, Yunanistan, Fas, Tunus, Mısır vb. için temel bir gelir kaynağı oluşturur.

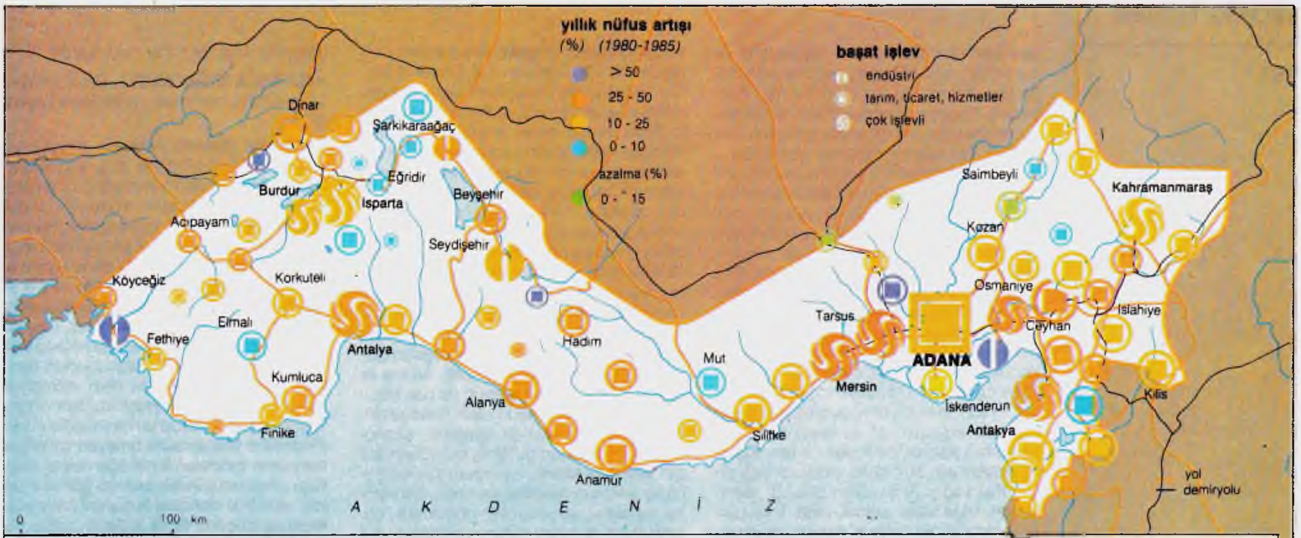
Akdeniz ülkeleri, dünyanın en eski kentleşmiş ortamlarıdır. Günümüzde nüfusun büyük bir bölümü küçük kentlerde yaşar, ama "hizmet" etkinliğinin en aza indiği (Güney İtalya) bazı yerleşmelerde kırsal kesim nüfusunun önemini de hesaba katmak gerekir. Güney kıyılarındaki ve Asya'daki kentler özgün özelliklerini korur: buralarda zenginliği toprak mülkiyetine (Şam, Sfaks) dayanan bir geleneksel yaşam görülür; bazılarında, eski müslüman çekirdek, Avrupalılar'ın oluşturduğu topluluklarla ve dış mahallelerle yan yana varlığını sürdürür (Tunus, Fas, vb.). Kuzey Akdeniz kıyısındaki kentler arasında en etkin olanlar, ticaretin önemli sanayilerin doğmasına yol açtığı limanlardır. Büyük iktisadi etkinliklerin gerçekleştiği Marsilya, Barcelona ve Cenova gibi kentler de gelişmiştir.

AKDENİZ BÖLGESİ, Anadolu'da Toroslar'ın kuzey etekleriyle Akdeniz kıyıları arasında, Marmaris yakınlarından Gaziantep platosuna kadar yaklaşık 700 km boyunca uzanan 100-200 km genişlikte coğrafi bölge. Yaklaşık 108 000 km² (Türkiye'nin % 14'ü), 7 100 000 nüf. (1985). [Türkiye nüfusunun yaklaşık % 13,8'i.] Gazipaşa'dan kuzeye çekilen hattın batı kesimine Antalya bölümü, doğusuna Adana bölümü denir. Hatay, Adana, İçel, Antalya, Burdur ve Isparta illerinin tümünü, Kahramanmaraş'ın büyük kesimini, komşu illerin bazı ilçelerini kapsar.

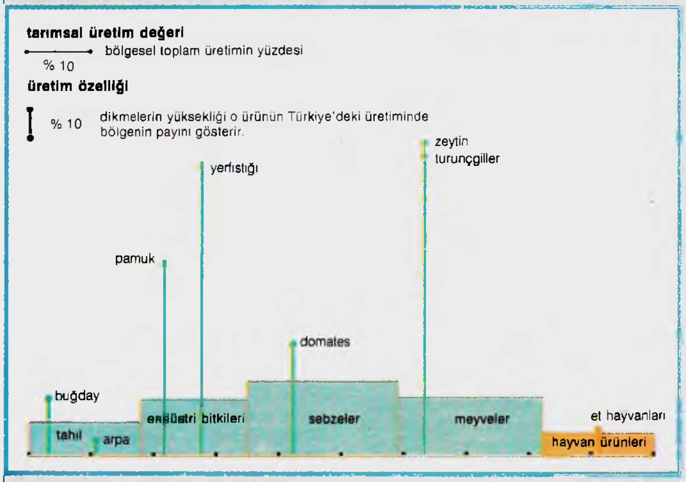
Alanının ancak 1/4 kadarı ovalardan oluşan bölgenin en büyük kısmını, Türkiye'nin tektonik yapısında "Toridler" birimi adıyla ayırt edilen Toroslar kaplar. Güneyden sokulan Afrika-Arap plakası ile Anadolu ve Ege plakacıkları arasında sıkışarak Eosen sonlarında, birçok bindirmeler ve şaryaj örtülerinden oluşan karmaşık kıvrımlı bir yapı kazanan ve bugünkü yükseltilerine Tersiyer sonlarındaki epirojenik hareketlerle erişen Toroslar'ın yapısında, yer yer Paleozoyik yaşta eski kütleler de görülür. Ancak en geniş yeri Mezozoyik oluşukları (özellikle kireçtaşları) kaplar. Neojen, Taşeli platosu ile dağların kuzey ve güney eteklerinde yaygındır. Sistemin çeşitli kesimlerinde ultrabazik magmatik malzeme (ofiyolitik seri) yüzeye kadar yükselmiştir.

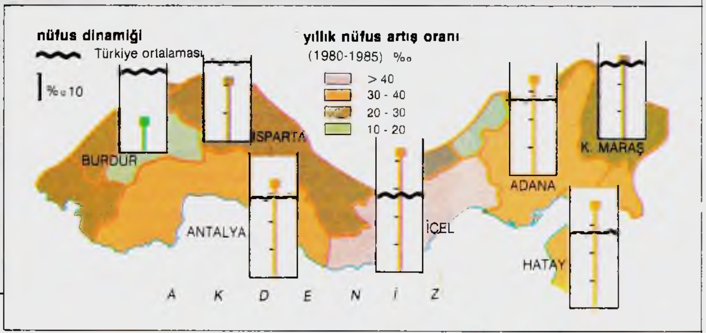
Coğrafi olarak Toroslar bazı kısımlara ayrılır. Antalya körfezinin iki yanında, kuzeye doğru birbirine yaklaşarak uzanan sıralara (doğuda Geyik dağları 2 890 m, batıda Bey dağları 3 069 m) Batı Toroslar denir. Antalya körfezinin batısındaki dağlar ve platolar alanına Teke yöresi; körfezin kuzeyinde birbirine girişen dağ sıraları arasında, bir kısmı göllerle kaplı depresyonlardan oluşan alana da Göller yöresi adı verilir. Bölgenin orta kesimini kaplayan 1 500 - 2 000 m yükseklikteki Taşeli platosunun doğusunda, üzerinde Dördüncü Zaman'dan kalma geniş buzullaşma izleri ve bazı küçük güncel buzullar bulunan daha yüksek Orta Toroslar (Bolkar dağlarında Medetsiz tepesi 3 520 m, Aladağlar'da Demirkazık 3 756 m) kuzeydoğu doğrultusunda sıralar halinde uzanırlar. Toros sisteminin bir parçası olan ve doğu yamaçları Kızıldeniz'den Kahramanmaraş'a kadar uzanan bir çöküntü alanıyla sınırlanan Amanoslar da aynı doğrultudadır.

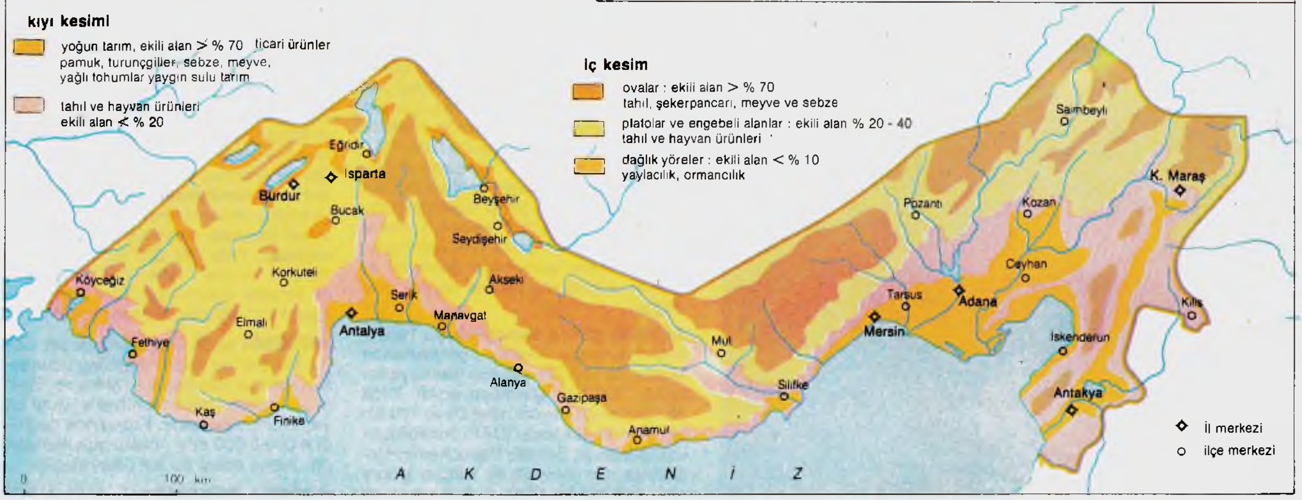
Güçlü eğimler, bunun sonucu olan şiddetli toprak aşınması, ovaların az yer tutması ve karstik şekillerin yaygınlığı bölgenin başlıca jeomorfolojik özellikleridir. Geniş ovalar ancak Adana bölümünde görülür. Bunlar Ceyhan nehrinin çökelttiği alüvyonlardan oluşan Ceyhan ovası (Yukarıova), Ceyhan ve Seyhan nehirlerinin ortak deltası olan Adana ovası (Çukurova) ile Göksu deltası ve doğudaki Amik

yıllık nüfus artışı
(%) (1980-1985)
> 50
25 - 50
10 - 25
0 - 10
azalma (%)
0 - 15
başat işlev
endüstri
tarım, ticaret, hizmetler
çok işlevli
Dinar
Şarkikaraağaç
Eğridir
Burdur
Isparta
Beyşehir
Acıpayam
Seydişehir
Köyceğiz
Korkuteli
Elmalı
Fethiye
Antalya
Hadım
Kumluca
Alanya
Finike
Anamur
Mut
Silifke
Mersin
Tarsus
ADANA
Saimbeyli
Kahramanmaraş
Kozan
Osmaniye
Islahiye
Ceyhan
İskenderun
Antakya
Kilis
yol
demiryolu
A K D E N İ Z
0 100 km

KENTLER : nüfus dinamiği ve işlev
kent nüfusu
bölgesel anakent
> 100.000
> 25.000 - 100.000
10.000 - 25.000
5.000 - 10.000
< 5.000

tarımsal üretim değeri
bölgesel toplam üretimin yüzdesi
% 10
üretim özelliği
% 10
dikmelerin yüksekliği o ürünün Türkiye'deki üretiminde bölgenin payını gösterir.
zeytin
turunçgiller
yerfıstığı
pamuk
domates
buğday
tahıl
arpa
endüstri bitkileri
sebzeler
meyveler
et hayvanları
hayvan ürünleri

nüfus dinamiği
Türkiye ortalaması
‰ 10
yıllık nüfus artış oranı
(1980-1985) ‰
> 40
30 - 40
20 - 30
10 - 20
BURDUR
ISPARTA
ANTALYA
İÇEL
ADANA
K. MARAŞ
HATAY
A K D E N İ Z

kıyı kesimi
yoğun tarım, ekili alan > % 70 ticari ürünler
pamuk, turunçgiller, sebze, meyve, yağlı tohumlar yaygın sulu tarım
tahıl ve hayvan ürünleri
ekili alan < % 20
iç kesim
ovalar : ekili alan > % 70
tahıl, şekerpancarı, meyve ve sebze
platolar ve engebeli alanlar : ekili alan % 20 - 40
tahıl ve hayvan ürünleri
dağlık yöreler : ekili alan < % 10
yaylacılık, ormancılık
Eğridir
Isparta
Burdur
Bucak
Beyşehir
Seydişehir
Köyceğiz
Korkuteli
Akseki
Serik
Manavgat
Antalya
Elmalı
Fethiye
Alanya
Gazipaşa
Kaş
Finike
Anamur
Mut
Silifke
Mersin
Tarsus
Adana
Pozantı
Kozan
Saimbeyli
K. Maraş
Ceyhan
Kilis
İskenderun
Antakya
il merkezi
ilçe merkezi
A K D E N İ Z
0 100 km

ovasıdır. Antalya bölümü kıyılarında ve buradaki vadilerin aşağı çığırlarında daha küçük bazı alüvyal ovalar vardır (Dalaman, Kocaçay, Demre, Aksu, Köprüsuyu, Manavgat ırmağı aşağı çığırlarındaki ovalar). Toroslar'ın yapısında geniş yer tutan kireçtaşlarının erimesi sonucunda oluşan karstik şekiller büyük ölçüde gelişmiştir. Büyüklü küçüklü dolinler, uvalalar, polyeler, mağaralar, düdenler, yeraltı çığırları (Yerköprü) ve suçıkanlar çok yaygındır. Antalya traverten taraçaları da, Düden suyunun içerdiği kalsiyum karbonatın çökelmesiyle oluşmuştur.

Bölge genelde astropikal Akdeniz ikliminin etkisindedir. Ancak kıyı kesimiyle iç kesimler arasında, bitki örtüsünü, toprak tiplerini ve tarım ürünlerini geniş ölçüde etkileyen önemli iklim ayrılıkları vardır. Dağların kuytusunda ve deniz etkisinde kalan kıyı kesiminde kışlar ılık (en soğuk ay ortalaması 10° dolayında) ve yağışlıdır. Kar yağışı azdır. Don olasılığı, denize yakınlığa bağlı olarak yılda 1-10 gün arasındadır. Bununla beraber yüksek sıcaklık isteyen bitkilere zarar verecek şiddetli donlar çok daha seyrektir. Sıcaklık ancak 10 yılda bir -3 ile -5 dereceye düşer; -10 dereceye düşme olasılığı ise 100 yıldan daha fazladır. Yazın hava sıcak (28 -30° dolayında), çok kurak, fakat nemlidir. Çoğunlukla kışın görülen yağışlar Antalya bölümünde ve batıya bakan kıyılarda daha fazla (1 000 mm'den çok), doğuya ve güneye bakan kıyılarla alçak alanlarda daha azdır (600 - 700 mm). Kıyı kesiminde Terra rossa ve Terra fusca ile azonal alüvyal topraklar en yaygın toprak tipleridir. Burada doğal bitki örtüsünü 600-700 m'ye kadar maki, garig ve çam toplulukları oluşturur. Bunları 1 000 m'ye doğru meşe ve kızılçam ormanları; 1 000 - 2 000 m arasında karaçam, köknar, ardıç ve sedirlerin egemen olduğu iğneyapraklı orman katı izler. Ormanın üst sınırı 2 000 m dolayındadır. Fethiye ve Marmaris çevresindeki bazı nemli kıyılarda relik bir topluluk olan sığla (Liquidamber orientalis) ormanları yer alır. Bölgenin karasal etkiler altındaki iç kesimlerinde koşullar çok daha farklıdır. Burada kışlar kıyıdan 8 - 10 derece daha soğuk, karlı ve donlu; yazlar sıcak, fakat daha kısadır. Yıllık yağış, konuma göre 400-700 mm arasında değişir. Bu yarı kurak kesimin başlıca bitki topluluklarını seyrek meşe ormanları ile yağışın daha az olduğu yerlerde yayılan bozkırlar oluşturur.

Bölge genelinde nüfus sıklığı (km²'ye 65,8 kişi) Türkiye ortalamasına (66) eşittir. Ancak doğal koşullar bakımından kıyı ve iç kesimler arasındaki ayrılıklar nüfuslanma, arazi kullanımı ve diğer bütün beşeri özelliklere de geniş ölçüde yansımıştır. Türkiye'nin en tenha yörelerinden bazıları çok engebeli ve olanakları kısıtlı olan iç kesimdedir. Buradaki illerde, 1980-1985 arasında yıllık nüfus artışı, öteki bölgelere, özellikle kıyı kesimine yönelen iç göçler nedeniyle düşüktür (Burdur ‰ 11, Isparta ‰ 23). Hatta bazı ilçelerde nüfus ya duraklamış ya da azalmıştır (Ağlasun ‰ 4,6; Pozantı - 4,4; Elmalı - 0,68). Çok fonksiyonlu birkaç kent dışında (Kahramanmaraş, Isparta ve Burdur) genellikle birer yöresel tarım, ticaret ve yönetim merkezi işlevi gören küçük kentler ve kasabalar yaygındır. Buna karşılık bölge nüfusunun 3/4'ü kıyı kesiminin doğu yarısında, özellikle Tarsus'tan Hatay'a kadar uzanan bir alanda kümelenmiştir. İç kesimle kıyı arasındaki bu fark iç göçler nedeniyle giderek belirginleşmektedir. Kıyı kesimindeki illerde nüfus 1980-1985 döneminde ‰ 30-40 dolayında artmış, özellikle çok fonksiyonlu kentler büyük bir hızla büyümüştür. Bunların başlıcaları bölgenin metropolü durumundaki Adana ile Mersin, Tarsus, İskenderun ve batı bölümünün en büyük kenti olan Antalya'dır. İlkçağ'da dünyanın en kalabalık, ekonomi bakımından en gelişmiş bölgelerinden biri olan kıyı kesimi, sonraları Akdeniz ticaret yolunun önemini yitirmesi, depremler, savaşlar, su yollarının bozulması, bataklıkların ve malaryanın yayılması sonucunda sönükleşti. Günümüzün verimli ovaları XIX.yy. ortalarında göçebelerin kışlağı durumuna geldi. Bugünkü kalabalıklaşmanın nedeni pamuk tarımının XIX.yy.'ın ikinci yarısında önem kazanmasıyla başlayan ve öteki ticari toprak ürünleri üretiminin bunu izlemesi ile hızlanan ekonomik gelişmedir.

İklim farkları bölgede arazi kullanımını da etkiler. Kıyı kesiminde, özellikle buradaki ovalarla ekili alanların oranı % 70'ten çoktur. Sulu tarım ve tarımda makineleşme yaygındır. Çok değerli ticari ürünler (pamuk, turunçgiller, turfanda sebze, yağlı tohumlar, muz) yetiştirilir. Oysa kışı soğuk iç kesimde ekili ve dikili toprakların oranı düşüktür (% 20-40). Burada, bazı sanayi bitkileri (şekerpancarı Göller bölgesinde ayrıca gül ve haşhaş) dışında tahıl üretimi ve küçükbaş hayvancılık yaygındır.

Bölgenin tarım ekonomisinde değer olarak en önemli yeri sebze (bölgeiçi tarımsal gelirin % 24'ü), meyve (% 23), 4/5 kadarı buğday olmak üzere tahıl (% 18) ve sanayi bitkileri (% 17) üretimi tutar. Kıyı kesimi bu gruptaki bazı ürünlerin yetiştirilmesinde Türkiye'de birincidir. Ülkede üretilen turunçgillerin % 96'sı, yerfıstığının % 92'si, pamuğun % 60'ı, muzun tamamı, baklagillerin yaklaşık % 33'ü, susamın ve pirincin % 50'si burada üretilir. Daha çok iç kesimlerde olmak üzere hayvancılığın ve hayvan ürünlerinin bölgesel üretimdeki değeri yaklaşık % 18'dir.

Akdeniz bölgesi'nin Türkiye imalat sanayiindeki katkısı tarıma oranla daha azdır (% 10 dolayında). Bunun büyük kısmını Adana bölümü sağlar. Bu bölümde birçok endüstri kolları toplanmıştır (petro-kimya, demir-çelik, suni gübre, pamuk ipliği, pamuklu dokuma, besin endüstrileri). Yurt ölçüsünde önemli ticaret ve sermaye merkezleri (Adana, Mersin) ve çok iş yapan bazı limanlar da (Mersin, İskenderun) buradadır. Irak petrollerini taşıyan bir boru hattı bu bölümdeki Yumurtalık limanında kıyıya ulaşır. İlk ve Ortaçağ'dan görkemli kalıntıları, güzel plajları, uzun ve güneşli yazıyla kıyı kesiminde, özellikle Antalya bölümünde iç ve dış turizm büyük bir hızla gelişmiştir. Bölgenin değerlendirilen başlıca maden cevherleri krom (Antalya körfezinin batısı, özellikle Fethiye dolayları), kükürt (Keçiborlu), boksit (Antalya körfezi doğusundaki Batı Toroslar; Seydişehir alüminyum fabrikası) ile kurşun ve çinkodur (Bolkar dağları, Aladağlar).

Alanya kalesi'nden **Akdeniz**

Büyük Larousse

Akdeniz gübre sanayii A.Ş., Yabancı sermayeyi teşvik kanunu çerçevesinde Mersin'de kurulan yabancı sermaye ortaklığı. 1972'de işletmeye açıldı. Yılda 594 bin ton amonyum nitrat-26 ve 148 bin ton diamonyum fosfat (DAP) üretebilecek kapasitededir. Şirkette Petrochemical Industries Co (Kuveyt) ile Türkiye gübre san. A.Ş.'nin % 40'ar, T. İş bankası ile Şekerbank'ın % 10'ar payı vardır.

AKDENİZ HUMMASI a. Patol. Brüsellozun (malta humması, melitokoksi) eşanlamlısı.

Akdeniz iklimi, Akdeniz havzasının kıyılarına özgü iklim tipi. Kışı yağışlı astropikal iklim ya da tanıtıcı ağacından ötürü zeytin iklimi de denir. Akdeniz'in kuzeyindeki ılıman nemli orta kuşak iklimleriyle, güneyindeki tropikal çöl iklimleri arasında bir geçiş tipi olan Akdeniz ikliminin başlıca özelliğini kışların yağışlı ve genel olarak ılık, yazların kurak ve sıcak geçişi oluşturur. Bu özellik atmosferin başlıca basınç ve rüzgâr kuşaklarının mevsimlik yer değiştirmesinin bir sonucudur: merkezi Açores adalarında olan astropikal yüksek basınç alanı yazın kuzeye doğru kayar ve nemli kutupsal hava kütlelerinin Akdeniz'e sokulmasını önleyen bir engel meydana getirerek kuraklığa neden olur. Kışın, Açores yüksek basıncı güneye çekilir ve nemli denizsel kutupsal hava kütleleri ile tropikal hava kütleleri çoğu zaman Akdeniz üzerinde karşılaşırlar. Kutupsal cephe adı verilen bu karşılaşma alanına bağlı olarak meydana gelen süreçler, özellikle batıdan doğuya doğru ilerleyen gezici alçak basınç alanlarına bağlı cepheler boyunca yükselmeler Akdeniz ülkelerinde kış yağışlarına neden olur. Genel temel özelliği bu olmakla beraber, bu iklim tipinin yayılış alanında özellikle Akdeniz havzasının kuzey ve güney kesimleri ile doğu ve batı kesimleri arasında önemli ayrılıklar görülür. Kuzey kesiminde yağışlar daha bol, yaz kuraklığı daha hafif ve daha kısa (3-4 ay), kış sıcaklıkları biraz daha düşüktür. Bu kesim soğuk dalgalarının ve şiddetli yerel rüzgârların (Mistral, Bora, Vardarak) etkisinde daha çok kalır ve don olayı görülür. Akdeniz'e doğru uzanan yarımadaların batı kıyılarında iklim daha yağışlı (yer yer 1 000 mm'yi aşan yağışlar) ve daha denizsel olduğu halde, doğuya bakan kıyıları ve iç kısımlar daha az yağış alır ve yıllık sıcaklık farkları daha belirgindir. Öte yandan, Akdeniz bölgesinde güneye ilerledikçe sıcaklık yükselir, yağış azalır (en güneyde 200 mm kadar), kurak mevsimin süresi (7-8 ay) ve şiddeti artar; nihayet aynı yönde gidilerek çöl iklimine geçilir. Bu kesim zaman zaman sıcak yerel rüzgârların (Scirocco, Harmattan) etkisinde kalır. Akdeniz iklimi, Akdeniz havzası dışında öteki kıtaların astropikal enlemlerdeki batı kıyılarında da (Kaliforniya, Orta Şili, Cape bölgesi ve Güney-Batı Avustralya) görülür. Yılda birkaç bin saati bulan güneşlenme süresi, mavi gökyüzü, sıcak bir deniz ve kurak yaz mevsimi Akdeniz ülkelerinde deniz turizminin büyük ölçüde gelişmesinde rol oynayan başlıca doğal etkenlerdir.

AKDENİZ MEYVE SİNEĞİ a. Portakala ve başka meyvelere musallat olarak çok çabuk bozulup çürümelerine yol açan sinek. (Bütün meyve bahçeleri için tehlikeli olan bu sinek ürünün tümünün kaybına neden olabilir. Bil. a. *Ceratitis capitata;* trypetidae familyası.)

Akdeniz müessesesi (SEKA), İçel'in Silifke ilçesinde kurulan ve 1984'te işletmeye açılan SEKA'ya bağlı kuruluş. Güney Anadolu bölgesinin orman ürünlerini değerlendirerek kraft torba ve ambalaj kâğıdı, oluklu mukavva kâğıdı, 3. sınıf inşaat kerestesi üretim ve satışlarını yapmaktadır. Yılda 155 000 ton kraft layner (90 000 ton kraft torba kâğıdı), 170 000 m^3 kereste üretim kapasitesi olan kuruluşta 1 111 kişi çalışmaktadır (1991).

AKDENİZ sırtı. Coğ. Denizaltı sırtı. Doğu Akdeniz'de İtalya'nın güney ucundaki Kalabriya'dan başlayıp Mora ve Girit'in güneyinden geçerek Kıbrıs'a kadar bir yay biçiminde uzanır. Kuzeyinde derinliği 4 000-5 000 m'yi bulan çukurlar vardır. Kıbrıs adası bu sırt üzerindedir.

Akdeniz üniversitesi, Antalya'daki

yükseköğrenim kurumu. Çekirdeği, Ankara Üniversitesi'ne bağlı olarak kurulan Antalya Tıp fakültesi'dir (1973). Bu fakültenin ilk sınıfları 1977'de Antalya'ya taşındı. 1983'te çıkarılan 2 809 sayılı yasayla örgütlenmesi tamamlanan üniversite şu birimlerden oluşmaktadır: Tıp fakültesi, Ziraat fakültesi, Isparta mühendislik fakültesi, Turizm işletmeciliği ve otelcilik yüksekokulu, Burdur eğitim yüksekokulu, Antalya meslek yüksekokulu, Eğirdir su ürünleri yüksekokulu, Burdur meslek yüksekokulu, Isparta meslek yüksekokulu.

AKDERİ a. TİRŞE'nin eşanlamlısı.

AKDETMEK g. f. (*ᶜakd*'den). **1.** *Antlaşma, sözleşme vb. akdetmek,* onu düzenlemek, yapmak, gerçekleştirmek: *Zımnî bir mütareke akdetmek. Noter huzurunda bir kira sözleşmesi akdettiler.* **—2.** *Bir toplantı akdetmek,* onu düzenlemek, gerçekleştirmek: *İstanbul'da bir miting akdedildi.*

◆ **akdedilmek, akdolunmak** edilg. f. Sözkonusu bir antlaşma, bir toplantı ise, yapılmak, düzenlenmek: *İki ülke arasında akdedilen antlaşma. Divanlar tarafından akdolunacak meclisler aleni olacaktır. Akdedilen ittifak kısa sürede bozuldu.*

AKDİ sıf. (ar. *ᶜakd* ve *ī*'den *ᶜakdī*). Huk. Sözleşmeye ilişkin, sözleşmeden doğan. || *Akdi faiz,* miktarı sözleşme ile saptanmış faiz. || *Akdi kusur,* tarafların sözleşme hükümlerine uymamaları, yükümlülüklerini yerine getirmemeleri. || *Akdi sorumluluk,* tarafların sözleşme hükümlerini yerine getirmemelerinden doğan sorumluluk. || *Akdi şekil,* tarafların sözleşme ile saptadıkları şekil, iradi şekil de denir. (Taraflar, yasaca herhangi bir şekle bağlanmamış olan bir sözleşmeyi, özel bir şekilde yapmayı kararlaştırabilirler. Bu durumda, sözleşme kararlaştırılan şekilde yapılmadıkça tarafları bağlamaz [Borçlar k. md. 16].)

AKDİK (Kâmil), **Hacı Kâmil Efendi** de denir, türk hattat (İstanbul 1862 *-ay. y.* 1941). İlk yazı derslerini Hacı Süleyman Efendi'den aldı. Mülkiye mektebi'ni bitirdikten sonra. Dahiliye nezareti'nde çalışmaya başladı (1881). Hocası ünlü hattat

Kamil **Akdik**'ten Sülüs

Sami Efendi'den nesih ve sülüs yazılarında icazetname aldı (1884). Sülüs, nesih, celi, reyhani, divani celisi yazılarındaki başarısıyla dikkati çekti. Medreset ül-hattatin'e yazı hocası olarak atandı (1914). Galatasaray sultanisi'nde yazı hocalığı (1918), Şark tezyini sanatları okulu'nda müdürlük (1929), Güzel sanatlar akademisi'nde yazı öğretmenliği yaptı (1936). Emekliye ayrıldıktan sonra Prens Mehmet Ali Tevfik Paşa'nın yaptırdığı caminin kubbe ve kuşak yazılarını yazmak için Kahire'ye gitti (1940). Tuğra çekmede de çok usta olan sanatçı yazıdaki başarısıyla, "Reis ül-hattatin" unvanını kazandı. Sanatçının çeşitli müzelerde yazıları bulunmaktadır. İcazetnamesi ve özel hat koleksiyonu Topkapı Sarayı müzesi'ndedir.

AKDİK (Şeref), türk ressam (İstanbul 1899 *-ay. y.* 1972). Hattat Kâmil Akdik'in oğlu. Sanayii nefise mektebi âlisi'ni (Güzel sanatlar akademisi) bitirdi (1924). Burada Çallı İbrahim, Ömer Adil Bey ve Warnia'nın öğrencisi oldu. Resim öğrenimini ilerletmek için devlet bursuyla Fransa'ya gitti (1925). Julian akademisi'nde Prof. Paul Albert Laurens'in atölyesine devam etti. Akademilerarası portre yarışmasında birincilik ödülünü kazandı. Türkiye'ye dönüşünden (1928) sonra Gazi terbiye enstitüsü'nde, uzun süre de liselerde resim öğretmenliği yaptı. Güzel sanatlar akademisi'nde, kendi adını taşıyan atölyede, emekli oluncaya kadar resim dersi verdi (1951-1964). Aynı zamanda başarılı bir hattat olan Akdik, 1916'dan ölümüne kadar yurt içinde ve dışında pek çok kişisel sergi açtı ve karma sergiye katıldı. *Pazardan dönüş* adlı yapıtıyla San Francisco'da 39 ülkenin sanatçısı arasında madalya (1939), 7. Devlet resim ve heykel sergisi'nde birincilik ödülünü kazandı (1945). Müstakil ressam ve heykeltraşlar birliği kurucuları arasında yer aldı. Sanat görüşünü, "Gerçekçi bir empresyonizm yapmak istiyorum" biçiminde özetleyen Akdik, sanat gelişiminin çeşitli evrelerinde işlediği resim türlerine göre, akademik gelenekle türk izlenimciliğine özgü biçim anlayışı arasında değişen bir üslup çeşitliliği gösterdi. Genelde, izlenimciliğe gerçekçi bir boyut kazandırmayı amaçlamasına karşılık, portre ve figürlerinde, görüntüyü olduğu gibi yansıtmak kaygısı daha ağır bastı. Serbest bir fırça işçiliğinin egemen olduğu manzaralarında ise, daha dinamik ve renkçi bir biçim anlayışı geliştirdi. Yapıtları dünyanın bazı müzeleriyle Türkiye'nin birçok müze ve koleksiyonlarında yer aldı. Başlıca yapıtları: *Hattat Kâmil Akdik'in portresi, Ayna önünde köpekli kadın, Halk mektepleri, Atatürk telgraf başında.*

AKDİKEN a. Bot. **1.** Hekimlikte ve boyacılıkta kullanılan dikenli ağaç. (Bil. a. *rhamnus catharticus;* hünnapgiller familyası.) [Eşanl. GEYİKDİKENİ.] **— 2.** Bir alıç türü olan *Crataegus oxyacantha*'ya dikenlerinin beyazlığından dolayı verilen ad. (→ ALIÇ.)

—ANSİKL. Akdiken, Kuzey Anadolu dağlarında yetişen 2-6 m yüksekliğinde bir ağaçtır. Kışın yapraklarını döker. Meyvesi (6-8 mm) siyah, biraz mayhoş ve acı lezzetlidir. Olgun meyveleri idrar artırıcı ve müshil etkisi gösterir. Taze meyvelerinden hazırlanan şurup, kuru meyvelerinden yapılan toz da aynı amaçla kullanılır.

Rhamnus petiolaris türü, yün ve pamuk boyamacılığında kullanılır. Boyar maddesi *Rhamnetin, Quercetin* ve *Emodin*'dir. Kuru ya da yaş olarak kullanılan tohumlarından, şap mordanla yünde koyu sarı, pamukluda parlak sarı renk elde edilir. *Rhamnus catharticus* türü de eskiden pamuk ve ipek boyamada kullanılırdı.

AKDİLEK (Ferruh Doğan) → FERRUH DOĞAN.

AKDİYE DEFTERİ a. Kur. tar. Kadıların atanma ve azilleri konusunda kazasker tarafından tutulan defter. Kazaskerler atanacak kadıların adlarını bu defterden okuyarak padişaha arzederdi.

AKDOĞAN a. En iri doğan türü. (Bil. a. *Falco rusticolus*; kartalgiller familyası; boy 60 cm, ağırlık 2 kg.) [Eşanl. AKSUNGUR.]

Bk. resim sayfa 260

—ANSİKL. Akdoğan uzun sivri kanatlı, külrengi tüylüdür. Kuzey kutbu çevresinde tüm bölgelerde yaşar: İskandinavya, Sibirya, Alaska, Kanada, Grönland ve İzlanda. Yalıyarlarda yuva yapar ve deniz kuşlarıyla (ördek, penguen, kervançulluğu, kartavuğu), lemming gibi kemirgenler ve gelincik gibi etçillerle beslenir. Akdoğan bir zamanlar şahincilerin krallar ve prensler için yetiştirdikleri soylu bir kuştur.

Şeref **Akdik** "Yedigöller" (1970)

Şeref **Akdik** "Bursa" (1935) *Cumalı sanat galerisi arşivi*

AKDOĞAN, rumca **Lisi,** Kıbrıs'ın kuzeyinde, Gazi Mağusa ilçesi, merkez bucağına bağlı köy.

AKDOĞAN gölü, Muş ilinin kuzey kesiminde göl. Varto'nun 25 km doğusunda; 11 km².

AKDOLUNMAK → AKDETMEK.

AK DUVAR. Tar. coğ. Eski Mısır'ın ilk firavunu Narmer döneminde Memphis'e verilen ad.

AKEBYA → BEŞPARMAK.

AKEÇİ MİTSUHİDE, japon savaşçı (1526-1582). Bir süre Oda Nabunaga'nın hizmetinde bulundu, sonra aleyhine döndü, onu Kyoto'da kuşatarak intihara zorladı (1582) ve şogun unvanını kazandı; ancak, birkaç gün sonra Toyotomi Hideyoşi'ye yenildi ve Sakamoto'da öldürüldü.

AKELİ a. (fr. *achélie*'den). Tıp. Dudakların bir bölümünün ya da tümünün yokluğuyla belirgin doğuştan şekil bozukluğu.

A'KEMPİS → THOMAS A KEMPİS.

AKEN a. (yun. *a*, yokluk eki ve *khainen*, açılmak'tan lat. *achena;* fr. *akène, achène* ya da *achaine*). Olgunlaşınca kendiliğinden çatlayıp açılmayan, tek odacıklı ve tek tek tohumlu kuru meyve. (Meyve çeperi tohumla kaynaşmış değildir. Çileğin üstünde bulunan sert tanecikler akendir.) [Eşanl. KAPÇIK MEYVE.]

akdiken

akdoğan *(Falco rusticolus)* [gri evre]

akdoğan (beyaz evre)

Nahit Ulvi **Akgün**

AKENE →AKANA.

AKENSİDE (Mark), ingiliz yazar (Newcastle 1721- Londra 1770.) Addison'un öğrencisi, kraliçenin hekimiydi. Whig partisi'nin görüşlerini savunan yazılar yazdı (*An Epistle to Curio*, 1744). Üç uzun bölünden oluşan felsefi bir şiirle (*The Pleasures of İmagination*, 1744-1757) yüceliğin romantik övgüsünü yaptı.

AKER (Şefik), türk asker (Kesriye, Manastır, 1877 - İstanbul 1964). Harp okulu'nu bitirdi (1896). Türk-Yunan, Trablusgarp, Balkan savaşlarına katıldı. Çanakkale Arıburnu'nda Anzak çıkarmasını karşılayan 27. Alay'a komuta etti (1915). Kurtuluş savaşı başladığında,merkezi Aydın' da bulunan 57. Tümen'in komutanıydı. Yunan ilerlemesine karşı Kuvayı milliye örgütlerinin oluşturulmasına çalıştı. İzmir-güney cephesi komutanlığı yaptı. Albaylıktan emekliye ayrıldı (1931). Yapıtları: *Çanakkale-Arıburnu savaşları ve 27. alay* (1935), *İstiklal harbinde 57. tümen ve Aydın milli cidali* (1937).

AKER (Abdullah), türk siyaset adamı, iktisatçı (Yalova, İstanbul, 1905 - Ankara 1977). İstanbul Yüksek iktisat ve ticaret okulu'nu bitirdi. Ticaret bakanlığı'nda çalıştı. İktisat ve ticaret bakanlığı denetleme kurulu başkanı oldu. Demokrat parti İzmir milletvekili seçildi (1954 - 1960). Dördüncü Menderes hükümetinde iktisat ve ticaret (1956-1957), beşinci Menderes hükümetinde (1957-1960) devlet, ticaret, sanayi, koordinasyon bakanlıkları yaptı. 27 mayıs 1960'ta tutuklandı. Yassıada'da yargılandı, beş yıl ağır hapis cezasına çarptırıldı. Kayseri cezaevi'nde yattı, aftan yararlanarak serbest bırakıldı (1963).

AKERMANİT a. (isveçli metalurji uzmanı *Åkerman*'ın adından). Miner. $Ca_2MgSi_2O_7$ formülünde, doğal magnezyum ve kalsiyum silikat.

AKESİNES. Tar. coğ. Pencap'taki bir ırmağın yunanca adı; Pakistan'da, İndus' un kolu. Bugün *Cenab*.

AKESSON (Birgit), isveçli kadın dansçı ve koregraf (Malmö 1908). Mary Wigman'dan ders alan Akesson, kendine özgü bir modern dans üslubu oluşturdu. 60'lı yıllarda İsveç'in en iyi koregraflarından biri olan sanatçı, İsveç Krallık balesi'nde çalıştı (*Sisyphus*, 1957; *Ikaros*, 1963; *Nausikaa*, 1966) ve 1964'te Bengt Haeger ile birlikte Stockholm koregrafi enstitüsü'nü kurdu. 1968'den sonra, kendini Afrika'da etnoloji araştırmalarına verdi.

ÅKESSON (Sonja), isveçli kadın yazar (Buttle, Gotland, 1926 - Stockholm 1977). Gerçeküstücülükten esinlenerek yazdığı şiirlerinde ve öykülerinde, refah toplumundaki kadınların tedirginliklerini dile getirdi (*la Paix au foyer* [fr. çev.], 1963; *J'habite en Suède* [fr. çev.], 1966; *le Prix des choses* [fr. çev.], 1968; *Oeil de cheval* [fr. çev.], 1977).

AKGEMRE a. Şarapç. Isparta'da yetişen, iri ve yuvalar taneli, ince kabuklu bir çeşit üzüm. (Asit oranı oldukça yüksek ve alkol oranı % 11 olan iyi bir sofra şarabı verir.)

AKGÖL, Anadolu'da bazı göllerin adı. **1.** Denizli'nin yaklaşık 60 km doğusunda yazın kuruyan göl. **—2.** Göksu deltasında lagün. **—3.** Yukarı Sakarya havzasında Emirdağ'ın yaklaşık 60 km doğusunda göl. **—4.** Konya'nın Ereğli ilçesi batısında düden gölü. **— 5.** Van'ın yaklaşık 50 km doğusunda göl.

AKGÖL (Eyüp Sabri), türk asker ve siyaset adamı (Ohri 1876 - Ankara 1950). Harp okulu'nu bitirdi. Balkanlar'da çete savaşlarına katıldı. Gizli İttihat ve Terakki cemiyeti'nin ilk üyeleri arasındaydı. 1908 meşrutiyeti öncesinde komutanı olduğu birlikle Ohri'de dağa çıktı. Enver, Niyazi, Selahattin ve Hasan Tosun beylerle birlikte ayaklanmayı başlatanlar arasında yer aldı. İttihat ve Terakki merkez-i umumi üyeliğine seçildi (1910). Birinci Dünya savaşı sonuna kadar bu partinin en üst kademe yöneticilerinden biri olarak çalıştı. Ulusal Kurtuluş savaşı'na katıldı, ilk TBMM'de Eskişehir milletvekilliği yaptı. İzmir suikastıyla (1926) ilgili olarak, bir kısım eski ittihatçıyla birlikte İstiklal mahkemesi'nde yargılandı, aklandı. Çorum milletvekili seçildi (1935-1950).

AKGÖL düdeni, İç Anadolu'da, Konya Ereğlisi batısındaki Akgöl bataklıklarının suyunu yeraltından dışarı boşaltan düden (Toroslar'ın eteğinde çatlaklı yoğun kireçtaşlarında erime sonucu oluşmuştur; en çukur yerini, derinliği 7 m olan sürekli bir göl kaplar.)

AKGÜDER (Kemal), türk hekim (İstanbul 1903- *ay. y.* 1957). İstanbul Üniversitesi tıp fakültesi'ni bitirdi (1923). Gülhane tıp akademisi'nde patoloiik anatomi uzmanı oldu. Almanya'ya gitti (1937). İstanbul Üniversitesi tıp fakültesi'ne profesör atandı (1956). Ege Üniversitesi'nde patolojik anatomi kürsüsü'nü kurdu (1956). Bir bölümü yabancı dillerde, 30 yayını vardır. Başlıca yapıtları: *Periton tüberkülozu* (1950); *Patolojik anatomi çalışmalarında morfolojik metod ve hastalık tariflerindeki esaslar* (1951); *Patolojik anatomi bakımından ani ölümler* (1952), *İstanbul patolojik anatomi enstitüsü gliomlar atlası* (1953).

AKGÜN (Nahit Ulvi), türk şair (Milas 1918). Felsefe öğrenimi gördü; Ödemiş ve İzmir'de lise öğretmenliği yaparak emekliye ayrıldı. 1940 kuşağı içinde küçük adamın duyarlığını yansıtan, özellikle de sevgi temasını sade çizgiler kullanarak işleyen şiirleriyle tanındı. Zamanla felsefi sorunları da irdelediği görüldü. Yapıtları: *Birisi* (1955); *Karanlıkta bir ağaç* (1960); *Gerçek düş* (1965); *Evren türküsü* (1966-TDK şiir ödülü'nü aldı),*Ağaçlar uyanınca* (1971); *Eksilen gökyüzü* (1980); *Güneş acıkınca* (1985).

AKGÜN (Avni), türk atlet (İzmir 1932). Altınordu kulübünde atletizm ve basketbolle spora başladı. 7.13 ve 7.35 m'lik derecelerde iki Türkiye rekoru kırdı. 1951 Akdeniz olimpiyatları'nda üçüncü oldu. Helsinki olimpiyatları'na katıldı (1952).

AKGÜNLÜK a. Halk hek. Burseraceae familyasından *boswelia* türlerinin kabuklarından sızdırılarak elde edilen reçinemsi madde. (→ GÜNLÜK.)

AKHAİA, Eski Yunanistan'da bölge, Peloponisos'un K.'inde. Bölgedeki on iki kent, İ.Ö 280'e doğru Akhaia birliği'nin ilk çekirdeğini oluşturdu. Ormanlarla kaplı dağlardan ve bağlık kıyı ovalarından oluşan bu bölge, günümüzde Akhaia nomos'unu oluşturur; 3 209 km²; 240 000 nüf. Yönetim merkezi *Patras*. — Akhaialılar'ın yerleşmesinden sonra Phtiotis'in (Tesalya) bir bölümüne de bu ad verilmişti.

AKHAİA, Roma eyaleti, İ.Ö. II. yy.'daki fetih sonunda kuruldu. Güney ve Orta Yunanistan'ı, Tesalya'yı ve Epeiros'u kapsıyordu. Augustus döneminde senato eyaleti oldu ve Korinthos'ta oturan bir prokonsül tarafından yönetildi.

Akhaia birliği, Peloponisos'un kuzey kıyısında, kökeni İ.Ö. V. yy.'a uzanan on iki kentlik topluluk. Bunların en önemlisi olan Helike İ.Ö. 373'te bir tufanda yok oldu. 281'de yeniden kurulan konfederasyon ancak 251'de, strategos Aratos Sikyonlu'nun diplomasisi sayesinde büyük bir önem kazandı. Yabancı kentlerle birleşerek (Argos, hatta 229'da Atina) egemenliğini genişletti ve Makedonya'nın politikasına karşı çıktı. Polybios'a göre, konfederasyon ortakların tam eşitliğini ve ılımlı demokrasiyi temel alıyordu. 226'dan sonra birliğin gücü düşmeye başladı, ama Philopoimen sayesinde 207'den 183'e dek yine de varlığını sürdürdü; sonra demagogların etkisiyle Roma'ya karşı koymaya yeltendi. Roma, birliği egemenliği altına almakta güçlük çekmedi (146). Birliğin toprakları Roma eyaleti haline geldi; sitelerin anayasaları, eski konfederasyon yargıcı ve Roma yandaşı Polybios'un yönettiği bir kurul tarafından değiştirildi. (→ YUNAN *birlikleri*.)

AKHAİA prensliği ya da **MORA prensliği,** Doğu Latin İmparatorluğu'nda senyörlük; 1205 ile 1210 arasında, Champlitte senyörü Guillaume de Champagne tarafından, sonra da tarihsel olaylar yazarı Geoffroi de Villehardouin'in yeğeni Geoffroi I de Villehardouin tarafından Bizanslılar'dan alındı. Guillaume de Champagne, Akhaia'nın ilk prensi oldu (1205'e doğr. - 1208'e doğr.). Geoffroi I de Villehardouin'in Akhaia üzerindeki egemenliği ise, 1209'dan 1228/1230'a kadar sürdü. Bu prenslik başlangıçta tüm Peloponisos'u kapsıyordu, ama, XIV. yy.'dan başlayarak gitgide küçüldü.

XIII. yy.'ın ilk yarısında, Geoffroi I ve onun soyundan gelenler (Geoffroi II, Guillaume II), yunan-slav toplumunun düzeni üstüne ithal malı bir feodalite düzeni getirdiler. *Assise di Romania* ile *Mora kroniği* adlı iki ilginç edebiyat anıtı, bu düzeni bütün açıklığıyla betimler. Köylü sınıflar (parekler) baskı ve sömürü altındaydı; birçok karma evlilik, frank baronlarla yerel mülk sahipleri ya da memurlar ("arkhonlar") arasında, ancak Yunanlılar' la Latinler arasındaki uzlaşmaz din karşıtlığının engellediği bir kaynaşmayı kolaylaştırıyordu.

İlk siyasal güçlükler XIII. yy.'ın ikinci yarısında, İstanbul'un Bizanslılar tarafından yeniden fethedilmesi üzerine ortaya çıktı. 1259'daki Pelagonia savaşı'nda Mikhael VIII Palaiologos'a yenilen Guillaume II de Villehardouin, Güney Peloponisos' taki (aralarında Mistra*'nın da bulunduğu) birçok kaleyi Bizanslılar'a geri vermek ve Bizans saldırısını durdurmak için, müttefiki Sicilya kralı Anjou'lu Carlo I'in metbuluğunu kabul etmek zorunda kaldı. Kendisinden sonra Carlo I, 1278'den 1285'e kadar hükümdarlık etti. 1289'da, Anjou'lu Carlo II, Akhaia prensliğini Guillaume II'nin kızı Isabella de Villehardouin ile onun ikinci kocası Florent de Hainaut'ya verdi. Bunların kısa süren hükümdarlık dönemlerinden (1289-1297) sonra, Akhaia prensleri ile onların anjou'lu metbuları arasında bir çatışma dönemi başladı. 1322'de, Napoli kralı Akıllı Roberto prensliğe el koydu ve onun kardeşleri Tarantolu Filippo ile Durazzo dükü Giovanni di Gravina'ya armağan etti. Bunların soyundan gelenler döneminde, anjou egemenliği, Mistra Bizans despotluğu yararına, gitgide dağıldı. Kargaşa içine düşüp Navarra'lı ve Katalonya'lı çapulcuların kurbanı olan Akhaia (XIV. yy.'ın sonu), sonunda 1430'a doğru tümüyle Bizans' ın egemenliği altında kaldı.

AKHAİON LİMEN, lat. **Achaeorum Portus.** Tar. coğ. Batı Anadolu'da iki liman. Truva'nın limanı, kentin kuzeyinde Çanakkale boğazının girişinde, Karanlık liman ya da yakını; Aiolis bölgesinde Myrina ile Grynelon kentleri arasında liman.

AKHAİOS, İon'un erkek kardeşi, Akhalar'ın efsanevi atası.

AKHAİOS (öl. İ.Ö. 214'e doğr.), selefki kralı. Kuzeni Seleukos III'ün ölümü üzerine ve hanedanın ilkelerine bağlılığı nedeniyle 223'te Antiokhos III'ün selefki tahtına çıkmasına yardım etti. Bununla birlikte, 220'ye doğru, uzun yıllardan beri Atteloslar'a karşı savaş verdiği Anadolu'da kral unvanını aldı. Birçok zorlukla karşılaşan Antiokhos bu zorbalığı zamanında cezalandıramadı. Sardeis kalesine sığı-

nan Akhaios, bir ihanet sonucu teslim edilerek ölüm cezasına çarptırıldı.

AKHALAR ya da **AKALAR,** yun. **Akhaioi,** etnik yunan ailelerinin en eskisi. İ.Ö. 1600'e doğru Akhalar'ın istilasıyla Peloponisos'taki yaşam koşulları altüst oldu. Kuzeyden gelen Akhalar, krallarının sarayları çevresinde (Mykenai, Tiryns, Pylos ve Gla'da), İ.Ö. 1400-1200 arasında en yüksek düzeyine ulaşan zengin ve güçlü bir uygarlık yarattılar. Ege'de egemenlik kurdular; Girit'i ele geçirdiler ve burada yunanca konuşulmasını sağladılar, Rodos, Kıbrıs, Küçük Asya ve hatta Suriye ile ticari ilişkiler kurdular. İ.Ö. 1200'e doğru, Homeros'un yücelttiği, görkemli Truva seferinden sonra, çeşitli felaketler yüzünden krallıkları yıkıldı. Demir silahlarla donanmış istilacı Dorlar, Akhalar'ın yerini aldı. Peloponisos'un kuzeyine sürülen Akhalar, burada siyasal mücadelelerden uzakta askeri ve tarımsal nitelikli eski bir uygarlık biçimini sürdürerek yaşadılar.

AKHALAR, Yukarı Birmanya'ya, Yünnan'a (Çin), Laos'un kuzeyine ve Tayland'a dağılmış ve 100 000 kişi oldukları sanılan dağlı halk. Akhalar yazılışı olmayan, çin-tibet öbeğine bağlı, tonlu ve tek heceli bir dil konuşurlar. Animist ve şaman olan Akhalar, yanmış topraklar üzerinde ekim (pirinç, haşhaş) yapar, kazıklar üzerinde kurulmuş birbirlerinden uzak köylerde, aynı çatı altında kalan geniş aileler halinde yaşarlar. Ataerkilliğin ana kural olduğu, bunun yanı sıra çokkarılığın da görüldüğü söylenebilir.

AKHAN, efsanevi türk hakan. Adına, özellikle Altay ve Sibirya efsanelerinde sık rastlanır. İyiliği simgelediğine ve insanlığı korumakla görevli olduğuna inanılıyordu. Minusinsk Tatarları'nın efsanelerinde, Akdeniz'de oturan "Demir yaylı" Akhan'dan söz edilir. Moğol mitolojisindeki adı *Sagan Han*'dı. Akhan efsaneleri A. M. Castrén, V. *Radlov* vd. gibi türkologlarca derlendi. Bu efsanevi hakan *Akkan* olarak da bilinir.

AKHARAKA. Tar. coğ. Anadolu'da, İonia bölgesinde antik kent. Aydın'ın Sultanhisar ilçesi merkez bucağına bağlı Salavatlı köyü yakınında. Pluton ile Kore'nin kutsal merkezi. Kükürtlü su kaynaklarıyla ünlüydü. Penegyrion bayramı burada düzenlenirdi.

AKHARDAL a. Bot. Sarı çiçekli, parçalı yapraklı, genellikle tüylü, biryıllık otsu bitki. (Tohumları kara hardalınkinden daha iri, kırmızımsı sarı renktedir. Çiğnendiğinde ağızda hafif yakıcı bir tat bırakır. Tohumları daha çok sofra hardalı yapımında kullanılır. Bitki körpe iken Ege bölgesinde *turpotu* adıyla sebze olarak da yenir. Bil. a. *Sinapis alba*; turpgiller familyası.) [Eşanl. BEYAZ HARDAL.]

AKHARIN, Afyonkarahisar'ın Sandıklı ilçesi, Karadirek bucağında belde; 2 681 nüf. (1990). Belediye. PTT.

AKHARNAİ. Tar. coğ. Attike'de demos. Parnes (günümüzde Parnis) dağının eteğinde. Kazılarda, kubbeli bir miken mezarı bulunmuştur.

Akharnes, Aristophanes'in komedisi. İlk kez İ.Ö. 425'te oynandı. Atina'ya sığınan Akhanai'li köylü Dikaipolis, Sparta ile savaşın uzayıp gitmesinden usanır, yalnız kendisi için bir ateşkes imzalar. Hemşerileri tarafından saldırıya uğrayınca, Euripides kahramanları gibi yırtık pırtık giysiler giyer ve Atinalılar'ın hoşlandığı o büyük söylevlerden birini çekerek kendini temize çıkarmaya çalışır. Güldürücü sahnelerle dolu olan bu ilk oyunda Aristophanes daha o günden, şu üç ana tema'yı işler: barış sevgisi, Euripides'e karşı duyduğu öfke ve ayartıcı kent ile atadan kalma erdemlerin koruyucusu olan köy arasındaki karşıtlık.

AKHATES, Vergilius'un *Aeneis* adlı yapıtının baş kişisi, Aeneas'ın sadık yol arkadaşı.

AKHAYA, İ.Ö. II. yy.'daki fetihten sonra kurulan Roma eyaleti. Orta ve Güney Yunanistan ile Tesalya ve Epeiros'u kapsıyordu. Augustus zamanında senato eyaleti oldu ve Korinthos'ta oturan bir prokonsül tarafından yönetilmeye başlandı.

AKHELOOS. Mit. Yunan mitolojisinde ırmak-tanrı; Okeanos'la Thetis'ten doğma üç bin ırmağın en büyüğü, ırmak tanrılarının kralı. İstediği biçimlere girebilen ırmak-tanrı, Deianeira'ya aşkı yüzünden Herakles ile savaştı. Herakles boynuzunu koparınca savaşımı yitirdi; boynuzunu geri almak için Herakles'e çiçek ve meyve dolu bolluk boynuzunu verdi. Bir başka efsaneye göre de ünlü bereket boynuzu ırmak tanrının kendisinindi.

AKHENATON, XVIII. mısır hanedanının 10.kralı (İ.Ö.1372-1354). Bu ad (sözcük anlamı "güneş tekerinin hoşuna giden"), krallığının 4. yılında, dinsel ve siyasal reformunu tamamlayan Amenhotep tarafından kullanılmaya başlandı. Mistik bir düşünce yapısı olan ve Teb'li ruhban sınıfının, devlet yaşamında tanrı Amon'a verdikleri öncelikli yeri yıkmaya çalışan Akhetaton, yalnızca tanrı Aton'a (güneş tekeri) tapılması töresini yerleştirdi. Evrensel bir yaratıcı olarak kabul edilen Aton, tüm yaratıklarını sevecenlikle koruyordu; bu dönemin dinsel müziği bir insanlık sevgisini aşılamaya çalışır; bazı ilahilerde (özellikle 104.) yinelenen sözçükler, hümanist bir düşüncenin ürünüdür. Bundan böyle kral, tek ve yüce başrahiptir; açık havada yapılan dinsel törenlere kral ailesi de katılır (kraliçe Nefertiti* ve çiftin altı kızı). Başkent artık Teb değil, yeni kurulan Akhenaton kentidir. Dönemin sanatı gerçeklik kaygısını ve coşkulu bir doğa sevgisini yansıtır.

Yapılan bu reformlar köklü olmakla birlikte uzun sürmedi. Üstelik Akhenaton, ülkenin dış ilişkileriyle ilgilenmediğinden bu konuda tehlikeler belirdi. Semenkhare ile Tutankhamon'un kısa süren egemenliklerinden sonra imparatorluğun birliğini yeniden sağlayan general Horemheb oldu.

AKHERON, Epeiros'ta (bugün *Phanariotikos*) eski bir ırmak ve bu ırmağın tanrısı. Bir yer çatlağında kaybolduğu için cehennem ırmağı sayılırdı. Kayıkçı Kharon, ölülerin ruhunu bu ırmağın kapkara sularından geçiriyordu. Irmağın adı cehennemle eşanlamlıydı.

AKHETATON ("Güneş tekerleği ufku"). Antik çağda Tel el-Amarna'nın mısır dilinde adı. Firavun Akhenaton'un Teb'in 320 km kuzey-doğusu'nda kurdurduğu yeni bir kentti.

AKHİLLAS, Mısır kralı Ptolemaios XIII' ün bakanı. Öldürülmesini önerdiği Pompeius katledilirken başında bulundu. Sezar onu idam ettirdi (İ.Ö. 48).

AKHİLLEİDES, Akhilleus soyundan gelenlerin soyadı.

AKHİLLEİON, lat. **Achilleum.** Tar. coğ. Batı Anadolu'da üç yerleşme. — Troas bölgesinde kale kent. Kumkale ile Yenişehir arasında olduğu sanılıyor. Mytileneliler'in (Midilli) kurduğu kent, İlion'un (Truva) yöreye egemen oluşundan sonra yıktırıldı; Smyrna (İzmir) yakınlarında kale; Priene yakınında kentçik, yeri bilinmiyor.

AKHİLLEUS. Yun. mit. Tesalyalı efsane kahramanı; *İlyada*'nın (Homeros) baş kişisi, Myrmidonlar'ın kralı, Thetis ile Peleus'un oğlu. Annesi yaralara karşı bağışıklık kazansın diye oğlunu bir topuğundan tutarak Styks ırmağına daldırdı; bu yüzden de, ıslanmayan o topuğu, yaralanabileceği tek yer olarak kaldı. En usta öğretmenlerden ders aldı: Phoiniks ve Kheiron, ona ok atmasını, yaraları iyileştirmesini ve savaşmayı öğrettiler. Kâhin Kalkhas, Truva önünde öleceğini haber verince, annesi onu Skyros'ta sakladı; fakat, değerini bilen Yunanlılar, Odysseus aracılığıyla saklandığı yeri buldular. Akhilleus, konuk kaldığı evin kızına âşık olduğu halde, tereddüt etmeden Yunanlılar'a katıldı ve büyük bir coşkuyla savaştı. Fakat, Agamemnon kölesi Briseis'i durup dururken elinden alınca, küsüp çadırına çekildi. Onun yokluğundan yararlanan Truvalılar birçok zafer kazandılar. Dostu Patrokles, Akhilleus'un silahlarını kullanarak Truvalılar'ın saldırısını önlemeye çalıştıysa da Hektor tarafından öldürüldü. Akhilleus dostunun öcünü almak için, Thetis'in Hephaistos'a yaptırıp süslettiği büyülü silahlarını kuşanmış olarak yeniden savaşa girdi. Hektor, Akhilleus' un darbeleri altında can verdi ve Tesalyalı kahraman, Truvalı kurbanının cesedini kentin surları çevresinde sürükledi. Apollon, onun kendisini böyle bir zafer sarhoşluğuna kaptırmasını hoş görmeyecekti. İhtiyar Priamos'un yalvarmalarına dayanamayan Akhilleus, Hektor'un cesedini teslim etti, ama Paris tarafından atılan ve Apollon'un yönelttiği bir okla topuğundan —vücudunun yaralanabilir tek

Akhenaton, eşi Nefertiti ve çocukları
Tel el-Amarna'da bulunan kireçtaşından çok renkli dikilitaş (Akhetaton)
Kahire müzesi

yerinden— vurularak öldü. Yunanlılar cesedini alıkoydular ve dini törenlerle gömdüler.

Akhilleus'un kahramanlıkları İlkçağ'da birçok heykele (*Akhilleus ile Penthesileia*, British Museum'da), duvar resimlerine (*Kastor ve Polluks'un evi*, Pompei'de, vazo süslemelerine (*Akhilleus'un silahlarını taşıyan Thetis*, Vatikan kütüphanesi'nde) konu olmuştur. Yeniçağ'da, özellikle Rubens, Teniers, İngres ve Delacroix eserlerinde Akhilleus'un işlerinden esinlendiler.

Akhilleus, yunan edebiyatı (Aiskhylos, Pindaros, Euripides) ve siyaseti (İskender'in Pers İmparatorluğu'na saldırıya geçerken Truva mevkiinde Akhilleus'a bir kurban sunması) için de ayrıcalıklı bir örnekti. Kişiliği batı edebiyatında çeşitli kalıplara sokuldu: bizans *Akhilleus destanları*'nda (XIV. yy.) bir ortaçağ şövalyesi, Shakespeare'e göre yalnızca bir kabadayı taslağı (*Troïlus ile Cressida*), Racine'e göre mükemmel bir âşık (*İphigénie en Aulide*) ve Offenbach'ın *Güzel Helena*'sında ise tam bir soytarı.

Akhilleus çeşmesi, yun. **Akhilleus krene.** Arkeol. Batı Anadolu'da Miletos kentinde çeşme. Efsaneye göre Akhilleus Lelegler'le savaşıp kral Krambelos'u öldürdükten sonra bu çeşmede yıkandı.

Akhilleus destanı, Statius'un bitmemiş destanı. Yapıtta Akhilleus'un çocukluğu anlatılır.

AKHİLLEUS TATİOS, iskenderiyeli yunan yazar (İ.S. III. ya da IV. yy.). Aşk romanı *Ta kata Leukippen ke Kleitophonta*'da uzun yolculuklardan doğan ayrılıklara karşın birbirlerine bağlı kalan iki genci anlatır.

Akhilleus Patrokles'i düşünürken
pişmiş topraktan bir attike kupası (ayrıntı)
İ.Ö. 500'e doğr.
Staatliches Museum, Berlin

AKHİSAR, Ege bölgesi'nde Manisa iline bağlı ilçe; 152 397 nüf. (1990); 1 980 km²; 1 bucak, 91 köy. Merkezi *Akhisar,* 73 944 nüf. (1990).

• TARİH. Antik dönemdeki adı Thyateria' dır. XIV. yy. sonlarında osmanlı egemenliğine girdi. 15 haziran 1919-6 eylül 1922 arasında yunan işgalinde kaldı.

• ARKEOLOJİ ve MİMARLIK. İlçe merkezinde *Tepe mezarlığı* kesiminde Prof. Yusuf Boysal (1962) ve Rüstem Duyuran (1968-1971) tarafından kazı yapıldı. Roma İmparatorluğu döneminden sütunlu cadde açığa çıkarıldı. İlçedeki türk yapıları, daha çok osmanlı dönemindendir ve bunlar da onarım ve eklemelerle özgünlüklerini yitirmiştir. Yapım tarihi bilinmeyen *Ulu cami* (*Fethiye camisi*) erken osmanlı mimarlığı özellikleri gösterir. *Gülruhsultan camisi* (1508), tek kubbeli *Emetli camisi, Paşa camisi, imareti ve hamamı, Yeni hamam, Zeynelzade kütüphanesi* anılabilecek öteki yapılardır.

AKHİSAR → PAMUKOVA.

AKHİSAR, Aksaray ilinde merkez ilçeye bağlı köy; 815 nüf. (1990). Köyün yakınında, yüksek bir tepeye yapılmış Çanlı kilise, ikiz bir kilise ile bunları batıdan çevreleyen narteks bölümlerinden oluşur; süslemeleri ve mimarisiyle Kappadokia üslubundan ayrılır.

AKHİSAR, rumca **Mosfiloti,** Kıbrıs'ın Larnaka ilçesinde köy. Larnaka'nın K.-B.'sında.

Akhisar cephesi, Kuvayı milliye cephelerinden biri. Ulusal Kurtuluş savaşı başında Batı Anadolu'da genişleyen yunan işgali karşısında düzenli ordu birlikleri kurulmadan, çoğunlukla milislerle oluşturulan cephelerden biri de Akhisar'da kuruldu. Cephe komutanlığını Çerkez Ethem üstlenmişti.

AKHORİS XXIX. Mısır hanedanının 4. kralı (İ.Ö. 390-378). Ülkesini tehdit eden Persler'in donanmasıyla başa çıkabilmek için Atina'yla, sonra da Kıbrıs'la ittifak yaptı. Artakserkses II'ye karşı savaştı. Fakat iç çekişmeler yüzünden tahtı bırakmak zorunda kaldı.

AKHUNLAR ya da **EFTALİTLER,** Hun devletlerinden biri (yaklş. 350-557). Hun birliği dağıldıktan sonra Altay bölgesinde Sien-pi ve Avar (Juan-Juan) devletlerine bağlı olarak yaşayan Uar ve Hun kabileleri 350 yıllarında Güney Kazakistan'a geldiler, sonra daha güneye (bugünkü Afganistan'da) Toharistan yöresine yerleştiler. Seyhun ve Soğd (Semerkand yöresi) bölgelerine egemen oldular. Bizans kaynaklarında Kidara Hunları ya da Eftalitler, Göktürklerce Abdel, İran dilinde Kiyon ya da Haytal, Hind kayıtlarında Huna gibi çeşitli adlarla anılan Akhunlar, o çağda İran'a egemen olan Sasaniler'le dokuz yıl süren savaşlara giriştiler (349-358). Akhunlar'ın Sasaniler'le savaşı 427 yılından sonra da sürdü. Sasani hükümdarı Behram Gur bu saldırıları durdurabildi ama ölümünden sonra Akhunlar İran'a baskılarını artırdılar. Akhunlar'ın eftal hanedanından Kunhas (ya da Kuhanaz, Aksunvar, Aksungur, Kün Han) himayesine aldığı Firuz'u, Sasani tahtına çıkardı (459). Bu yardımına karşılık Telekan ve Tirmiz kentlerini aldı. Kuzey Hindistan'a düzenlediği bir seferle Guptalar devletini yıktı; Pencab'ı ele geçirdi (470). Kunhas'ın hanedanının adına bağlı olarak "Eftalitler" diye de anılan Akhunlar, İran'da çıkan Mazdek ayaklanmasına karşı Sasani şahı Kavaz'a (Kubad ya da Kavad) yardım ettiler. Kendilerine sığınan Kavaz'ın yanına 30 000 süvari vererek ayaklanmayı bastırmasını sağladılar (499). Toraman Han ve oğlu Mihiragula döneminde, Akhunlar güçlerinin doruğuna ulaştılar (VI. yy. başı): Kuzey Hindistan, Orta Asya'da Kuça, Karaşar, Kandehar, Aksu ve dolayları ülke topraklarına katıldı; İpek yolu'nun bir bölümü denetimlerine geçti. Sonraki yıllarda İran, Sasani hükümdarı Hüsrev I yönetiminde güçlenirken, Orta Asya'da Göktürk devleti kuruldu (552). Akhunlar dostları Avarlar'la anlaşarak bu iki güçlü devlete karşı koymak istediler. Ancak Hüsrev I ile Göktürk hükümdarı İstemi işbirliği yaparak Akhun devletini yıktılar, topraklarını paylaştılar (557).

AKI sıf. *Esk.* Eli açık, cömert, yiğit.

AKI a. (*akmak* 'tan). Bir alanda bulunan bir yüzeyin normal vektörüyle bu alan vektörünün skaler çarpımı.

—Aydınlt. ve opt. *Enerji akısı,* ışıma biçiminde yayılan, taşınan ya da alınan güç. (Uluslararası Sistem'de akı birimi W simgesiyle gösterilen watt'tır.) || *Işık akısı,* ışıma belli bir alıcı üstündeki etkisine göre değerlendirilerek enerji akısından türetilen büyüklük. (Birim: *lümen* [simg. lm].)

—Elekt. *Elektrik ya da yer değiştirme akısı,* elektriksel indüklenme vektörünün yüzey integrali.

—Manyet. *Kaçak akısı,* manyetik akının, yararlı etki yapacağı devreye yönelmeyen bölümü. || *Manyetik akı,* manyetik indükleme vektörünün yüzey integrali. (Bir S yüzeyinden geçen Φ manyetik akısı $\Phi = \iint_S \vec{B}.d\vec{S}$ dir. Manyetik akının SI birimi weberdir ve Wb simgesi ile gösterilir.)

—Mat. çözlm. *Yönlü bir Σ yüzeyinden geçen akı,* $\iint_{\Sigma^+} f.d\sigma$ gerçel sayısı (buna *f* 'nin Σ^+ üzerinde integrali de denir); burada *f* U⊂E den E ye (3 boyutlu yönlü Eukleides uzayı) sürekli bir uygulama, Σ^+ ise, taşıyıcısı U içinde bulunan C^1 sınıfından, düzgün, yönlü bir yüzey parçasıdır. [Σ nin alanı μ (Σ) ise bu akı üstten μ (Σ) x $\sup_{m \in \Sigma}$ || *f* (*m*) || ile sınırlanır.] (→ OSTROGRADSKİ formülü.)

—Meteorol. *Akı çizgisi,* hava akımlarının izlediği çizgi. (Ilıman bölgede, akı çizgileri eşbasınç eğrileriyle çakışır.)

—Nörobiyol. *Sinir akısı,* eylem akımları aracılığıyla sinir liflerinin zarı boyunca taşınan elektrik işareti. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Nörobiyol. Sinir akısının elektriksel olabileceğini ilk düşünen Galvani idi (1791), ama bunu kanıtlayan Du Bois -Raymond oldu (1859). Daha sonra eylem akımlarının üretim mekanizması Hodgkin ve Huxley tarafından çözümlendi (1952). Bu mekanizma, hücre zarının her iki yanındaki iyon türlerinin yoğunluğundaki farklılığa dayanır ve bu fark normalde nöronun içinde negatiftir. Sinir akısının geçişi, zarı kutuplaştırarak iyonoforların açılmasını sağlayan yerel akımların geçişiyle kendini gösterir. İyonoforlardan, yani iyon kanallarından, sodyum iyonunca taşınan güçlü bir akım girer. İyonoforun kapanması, eylem potansiyelinin gelişmesine son verir: eylemsizlik. İyon pompaları, sodyumu içerden çıkarıp potasyumu yeniden içeri sokarak zarın iki yanında başlangıçtaki iyon yoğunluklarını yeniden yaratır. Uyarılmış zar bölgesinin çevresinde gelişen yerel akımlar, sinir akısının iletimini, hem yakından yakına (sürekli iletim), hem miyelinli liflerde sıçramalı olarak sağlar. İletime canlandırıcı denir, çünkü eylem potansiyeli, yakındaki bölgelerin uyarılmasıyla yerel akımları kendi üretir.

AKI (Niyazi), türk edebiyatı tarihçisi ve tiyatro araştırmacısı (Yugoslavya 1913). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi fransız dili ve edebiyatı bölümü' nü bitirdi (1940). 1961'de Erzurum Atatürk üniversitesi'ne yeni türk edebiyatı öğretim üyeliğine atandı. 1975'te emekliye ayrıldı. *Yakup Kadri Karaosmanoğlu* (1960) adlı doktora çalışması, romancının yapıtlarını anlatım sanatı yönünden inceliyordu. Araştırmalarını tiyatro tarihi konusunda yoğunlaştırdı: *XIX. yüzyıl türk tiyatrosu* (1963), *Çağdaş Türk tiyatrosuna toplu bakış* (1968) vb.

AKIB → AKAB.

AKIBET, -ti a. (ar. *ʿakıbet*). **1.** Bir gidişin, akışın bitimi; son, sonuç: *Akıbetini hiç iyi görmüyorum. İyi, kötü akıbet. Yeis verici bir akıbet.* **— 2.** *Akıbeti hayrola, ahır encam ü akıbetleri hayrola,* sonun, sonucun iyi olması dileği. || *Bir kimsenin, bir şeyin akıbetine uğramak,* bir kimse ya da bir şey sözkonusuysa, kendinden öncekiyle aynı kötü duruma düşmek: *O da arkadaşının akıbetine uğrayarak işten atıldı. Bu dilekçem de öncekilerin akıbetine uğradı.* || *Akıbet-ül-emr,* bir işin sonu; işin sonunda.

— Din. *İnsanın akıbeti ya da son akıbet,* yaşamının sonunda insanı ilgilendiren ölüm, yargılanma, cennet ve cehennem gibi şeyler. (Bir geçiş yeri olduğundan A' raf bunlar arasında yer almaz.)

◆ be. *Esk.* Sonunda: *"Akıbet, küffara biz olduk esir"* (Âşık Ruşeni, XIX. yy.). *"Akıbet, terk eyler bu can insanı"* (Gedayi, XX. yy.).

AKICI sıf. **1.** Akma özelliği olan şey için kullanılır: *Cıva akıcı bir maddedir.* **— 2.** Okunması, anlaşılması kolay dil ve anlatım için kullanılır. (*Esk.* Selis üslup.)

— Bayınd. Kazıldığında göçen bir zemin ya da kum için söylenir. (İnce öğelerden oluşmuş ve çoğunlukla suya doymuş akıcı zeminlerde kuyu ya da galeri açılması büyük güçlükler doğurur ve çok tehlikelidir. Bu güçlük ve tehlikelerden korunmak için, olanak varsa akaçlama yapılmalı ya da daha sık uygulanan bir yöntemle, enjeksiyon ve dondurma ile sağlamlaştırma yoluna gidilmelidir.)

— Sesbilg. İzlenimsel terimlemede, söylendiği zaman hafif bir kayma, süzülme izlenimi uyandıran [L] ve [R] gibi ünsüzler için kullanılır.

AKICILIK a. **1.** Akıcı olma durumu; akıcı maddenin özelliği. **— 2.** Dilin, anlatım doğallığı, kolay okunma, anlaşılma özelliği. (*Esk.* Selaset.)

— Metalurj. Dökümcülükte, bir metalin kalıp boşluğunu ayırlarına değin doldurmada gösterdiği kolaylık.

AKIL, -klı a. (ar. *ʿakl,* köstek). **1.** Bilip tanımayı, yargılamayı ve ilkelere göre davranmayı sağlayan insana özgü yeti: *Aklını kullanmak. İçgüdüye, duyguya, tutkuya ve imgeleme karşıt olarak akıl.* (Eşanl. US.) **—2.** Doğru davranmayı, doğru yargı vermeyi sağlayan düşünme biçimleri ve ilkeler bütünü; sağduyu, bilgelik, ayırt etme yetisi: *Akla uygun bir karar. Akla aykırı davranmak.* (Bk. *ansikl.* böl., Fels., İsl. fels.) **—3.** Normal durumları ve işleyişleri bakımından ele alınan düşünsel yetilerin bütünü; uyanıklık: *Aklı başında olmak (olmamak). Aklını yitirmek. Bu olay onun aklını karıştırdı.* **—4.** Bellek, algı, düşünme, vb. zihinsel yetilerden her biri: *Bugün geleceği aklımdan bütünüyle çıkmış. Adını aklımda tutamıyorum. Bugünkü aklımla yirmi yaş genç olsaydım. Sen bu akılda olduğun sürece daha çok sürünürsün.* **—5.** *Akıl akıl, gel çengele takıl,* bir sorunun çözüm yolunu bilememe, sonucun nereye varacağını düşünememe durumunda söylenir. || *(Bir kimseden) akıl almak, danışmak, sormak,* bir konuda bir başkasının görüşünü almak: *Bu işe başlayayım mı, başlamayayım mı, sizden akıl almaya geldim.* || *Akıl almaz,* olanaksız, inanılmaz: *Akıl almaz bir güç. Akıl almaz bir serüven.* || *Akıl bu ya,* "doğru olmasa da kendi aklına uymuş, ne diyelim" anlamında söylenir. || *Akıl defteri,* akla gelen ya da yapılması gerekli şeyleri unutmamak için yazılan küçük defter. || *Bir şeye akıl, aklı ermek,* o şeyi anlamak, anlayacak düzeyde olmak: *Matematiğe aklı iyi erer. Bu gidişe aklım ermiyor.* || *Bir şeyi akıl etmek,* bir önlem ya da çareyi tam zamanında almak, onu düşünebilmek: *Havanın karardığını görünce açıktaki bütün buğday çuvallarını içeri taşıtmayı akıl etmişti.* || *Akıl fikir,* doğru düşünebilme yetisi: *Allah akıl fikir versin.* || *Akıl fukaras*

akılsız, aklı kıt. || *Akıl hastanesi*, ruh ve akıl hastalıklarıyla ilgili hastane. || *Akıl hastası*, aklını ve ruhsal dengesini yitirmiş olan kimse. ||*Akıl hocası*, bir konuda bir kimseye yol gösteren ya da herkese akıl öğretmeye meraklı kimse. || *Akıl kârı, akıl işi değil*, bir işin akla uygun olmadığını sonunda zarar getireceğini anlatmak için kullanılır: *Üç büyük marketin bulunduğu mahalleye bir küçük bakkal dükkânı açmak, akıl kârı değil. Bu karlı kış gününde hasta hasta yola çıkmak akıl işi değil.* || *Akıl kethüdası*, herkese akıl ve öğüt verme meraklısı olan kimse (esk.). || *Akıl kutusu, kumkuması, küpü*, bir kimsenin özellikle yaşına ve görünüşüne göre de bir çocuğun akıllı olduğunu belirtmek için şaka yollu söylenir. || *Akıl öğretmek*, bir kimseye kendinin düşünemediği, çıkarına uygun davranış yolunu göstermek: *Sen bu işte eskisin, deneyimlisin, nasıl davranmamız gerektiği konusunda bize akıl öğretirsin.* || *Akıl satmak*, kendi düşüncesini başkasına aşılamaya çalışmak; bilgiçlik taslamak: *Biz ondan para istiyoruz, o ise bize akıl satmaya çalışıyor.* || *Bir şeye akıl sır ermemek*, anlaşılabilir nitelikte olmamak: *Onun yaptıklarına akıl sır ermez ki.* || *Akıl terelelli*, bir kimsenin dengesiz, hoppa, delişmen olduğunu belirtmek için kullanılır. || *Akıl var yakın var, akıl var izan var*, "bunu aklı olan her insan anlar" anlamında söylenir. || *Bir kimseye akıl vermek*, o kimseye yol göstermek. || *Akıl yormak*, bir konuda çok düşünmek, kendini zorlamak. || *Akıl yürütmek* → AKILYÜRÜTMEK. || *Akılda, aklında kalmak*, bir şey sözkonusuysa, onu unutmamak: *Adı aklımda kalmadı. Aklımda kaldığına göre yarın geziden dönecek.* || *Bir şeyi akılda, aklında tutmak*, o şeyi unutmamak. || *Bir şeyi, akıldan, aklından atmak, çıkarmak*, o şeyi düşünmemek, unutmak: *O konuyu aklından at, başka şeyler düşün.* || *Bir şeyi, akıldan bulmak, çözmek, söylemek*, bir sorunun karşılığını araç ve gereç kullanmadan zihin yoluyla bulmak: *İşlemlerin hemen hepsini kâğıt kalem kullanmadan akıldan çözüyor.* || *Akıldan, aklından çıkmak*, unutulmak, unutmak: *Çocuklukta yaşanan kimi olaylar vardır ki kolay kolay akıldan çıkmaz.* || *Akıldan gayri müsellah*, akılca tam gelişmemiş kimse için kullanılır (arg.). || *Bir şeyi akıldan, aklından geçirmek*, bir şey yapmayı, gerçekleştirmeyi tasarlamak: *Büyük bir yayınevi kurmayı aklından geçiriyordu.* || *Akıldan, aklından gitmemek*, bir şeyi ya da kimseyi sürekli anımsamak, unutamamak: *Onun bana yaptığı haksızlık hiç ama hiç aklımdan gitmiyor.* || *Akıldan yana züğürt*, budala, kalın kafalı kimseler için kullanılır (tkz.). || *Akıllara durgunluk vermek*, bir durum, bir olay sözkonusuysa, insanı şaşırtarak anlayamaz, kavrayamaz duruma düşürmek: *Uzay çalışmalarında elde edilen sonuçlar akıllara durgunluk veriyor.* || *Akla gelmedik*, beklenilmeyen, düşünülmeyen: *Akla gelmedik kurnazlıklara başvurmak.* || *Akla, aklına gelmek*, anımsamak;düşünmek, tasarlamak: *O olay aklıma geldikçe hâlâ sinirlenirim. Bu hiç aklıma gelmemişti.* || *Akla hayale gelmez*, inanılmaz, ürkütücü, korkunç: *Küçücük çocuklara bile akla hayale gelmez işkenceler yapmışlar.* || *Akla, aklına sığmamak*, bir olay ya da durum sözkonusuysa, onu kavrayamamak, olabileceğine inanmamak. || *Akla yakın*, aklın benimseyebileceği şey için kullanılır: *Bu olasılıkların hepsi de akla yakın şeyler.* || *Akla, akıllara zarar*, aşırı ölçüde şaşırtıcı olan, aklı işlemez duruma düşüren şey için kullanılır. || *Bir şeyi aklı almamak*, onu kavrayamamak, akla uygun bulmamak ya da gerçekleşebileceğini olanaksız saymak. || *Aklı başına gelmek*, yaptığı yanlış işlerin zararını görerek doğru yolu bulmak; uslanmak: *Artık öyle delice işler yapmam,aklım başıma geldi.* || *Aklı başında*, davranışları akıllıca ve ağırbaşlı olan kimse; doğru, eksiksiz olan şey için kullanılır: *Aklı başında bir genç. Sorularıma aklı başında yanıtlar verdi.* || *Aklı başından bir karış yukarı, yukarıda*, düşünmeden, aklına estiği gibi davranan kimse için söylenir. || *Aklı başından gitmek*, aşırı korku ya da sevinçten ne yapacağını bilememek; şaşırmak. || *Aklı başka yerde, başka bir şeyde olmak, dolaşmak*, düşüncelerini o an için üzerinde durduğu konuda yoğunlaştırmayıp başka şeyler düşünmek: *En ufacık bir dalgınlık doğru sonuç almanızı engeller, bunun için aklınız başka yerde olmayacak, işinize vereceksiniz kendinizi.* || *Aklı (bir karış) havada*, dikkatini toplayamayan, dağınık, dalgın kimse özellikle genç için kullanılır. || *Aklı bokuna karışmak*, korkudan eli ayağı birbirine dolaşıp ne yapacağını bilememek (kaba). || *Aklı çıkmak*, kötü bir sonuçla karşılaşacak diye aşırı derecede korkmak: *Küçük çocuk da hastalanacak diye annesinin aklı çıkıyor.* || *Aklı dağılmak*, düşüncelerini belirli bir sorun ya da konu üzerinde yoğunlaştıramamak: *En çok yirmi, yirmi beş dakika dikkatini toplayabiliyor, sonra aklı dağılıyor, anlatılanlardan hiçbir şey anlamıyor.* || *Aklı durmak*, karşılaşılan beklenmedik durumlardan etkilenip düşünemez duruma düşmek; şaşırmak. || *Aklı ermek, yetmek*, akıl yönünden yetkinleşip gelişmek; büyümek: *Oğlan büyüdü, aklı erer oldu.* || *Aklı fikri (bir şeyde)*, tek derdi, bütün düşündüğü (o): *Aklı fikri futbolda, elbette derslerini başaramaz.* || *Aklı gitmek*, bir şeyi çok beğenmek: *O mini bilgisayara aklım gitti ama çok pahalı*; bir şeyden korkmak. || *Aklı gözünde*, ancak gördüğüne inanan kimse için söylenir. || *Aklı bir şeyde, bir yerde kalmak*, beğenilen, ancak elde edilemeyen bir şeyi düşünmek; bir iş ya da konu üzerinde dururken, bundan daha önemli saydığı başka bir konuyu düşünmekten kendini alamamak: *Ben burdayım, ama aklım evde, çocuklarda kaldı.* || *Aklı karışmak*, düşündüğü şeyleri ayıramamak, bocalayıp ne yapacağını bilememek: *Anlatılanları dinledikçe aklım karışmaya başladı.* || *Bir şeye aklı kesmek, yatmak*, bir şeyin yapılabileceğine, olabilirliğine inanmak: *Başlangıçta bu işin üstesinden gelemeyeceğini sanmıştı, iş ilerleyince başkalarının yardımı olmasa da bitireceğine aklı kesmişti.* || *Aklı kısa*, kıt, anlama ve kavrama gücü sınırlı olan kimse için kullanılır. || *Aklı okkadan dört yüz dirhem eksik*, akılsız, kafasız (arg.). || *Aklı saplanmak, takılmak*, sürekli bir biçimde belirli bir şeyi düşünmek, zihni tek şeyle uğraşmak: *Aklı dün akşamdan beri o çocuğun söylediklerine saplanmıştı, başka hiçbir şey düşünemiyordu.* || *Aklı sıra*, birinin düşüncesi yönünden, sandığına ve umduğuna göre, aklınca, sözde: *Aklı sıra satılmayan mallarını bize satacak, onlardan kurtulacaktı.* || *Aklı sonradan gelmek*, yaptığı bir işin, bir karar ya da düşüncenin yanlışlığını anlayıp geri dönmek. || *Aklına düşmek, gelmek*, bir şeyi anımsamak: *Gurbetteki oğlu aklına her düştüğünde gözleri dolu dolu oluyordu.* || *Aklına esmek*, bir şeyi birden yapmaya kalkışmak: *Aklına esmiş, kar kış demeden kalkıp kızının yanına gelmişti.* || *Aklına gelen başına gelmek*, olabilir diye düşündüğü korkulu ve kötü şey gerçekleşmek: *Aklıma gelen başıma geldi, o gece öyle bir kar yağdı ki tüm yollar kapandı.* || *Aklına geleni söylemek*, rasgele, ölçüsüz biçimde konuşmak. || *Aklına geleni yapmak*, iyice düşünüp taşınmadan her istediğini yapmaya kalkışmak. || *Bir şeyi aklına getirmek*, bir şeyi bir kimseye anımsatmak: *Bu işi aklıma getirmeniz iyi oldu, hepten unutmuştum*; düşünmek: *Bu işten zarar edeceğini, işin bir de bu yönünün bulunduğunu hiç aklına getirmemişti.* || *Bir şeyi aklına koymak*, onu yapmakta kararlı olmak: *Daha ilkokuldayken ünlü bir yazar olmayı aklıma koymuştum.* || *Bir şeyi aklına sığdırmak*, o şeyin gerçekleşeceğine inanmak; aklı almak. || *Bir şeyi (başkasının) aklına sokmak*, bir düşünceyi birine aşılamak, o düşünce doğrultusunda onu yönlendirmek: *Sonunda tıp fakültesine girmeyi onun aklına sokmuştu.* || *Aklına şaşayım, şaşarım*, bir kimsenin akıllıca bir düşünüş ve davranışta bulunmadığını anlatmak için alay yollu söylenir: *Sana bu görevi verenlerin aklına şaşayım.* || *Bir şeye aklını takmak, bir şeyi aklına takmak*, sürekli o şeyi düşünmek: *Artık o sorunu aklına takma, başka şeyler düşünmeye bak. Aklını takma böyle anlamsız şeylere.* || *Aklına turp sıkmak, sıkayım*, bir kimsenin yaptığı bir işi ya da öne sürdüğü bir düşünceyi budalaca bulup beğenmemek: *Böyle bir havada pikniğe çıkanların aklına turp sıkayım ben (tkz.).* || *Aklına tükürmek, tüküreyim*, birinin bir düşüncesini beğenmemek, ayıplayıp kınamak (arg.). || *Başkasının aklına uymak*, o kimsenin iyi sonuç vermeyen bir düşüncesine göre iş yapmak, o düşünce doğrultusunda davranmak: *O bunağın aklına uyup o mektubu yazdığım için kendimi suçluyorum.* || *(Kendi) aklına uymak*, başkasına danışmadan kendi aklını kullanarak sonu kötü bitebilecek bir iş yapmak. || *Aklına yelken etmek*, düşüncesizce davranışlarda bulunmak ya da aklına eseni hiç düşünmeden hemen yapmaya kalkışmak. || *Aklına yer etmek*, hiç unutmamak. || *Aklınca*, bir davranışı yorumlayan kimse tarafından "onun düşüncesine göre" anlamında küçümseme yollu kullanılır: *Aklınca kendini kurnaz sanıyor.* || *Aklında olsun!* birine öğüt verirken ya da bir şeyi açıklarken "unutma" anlamında söylenen söz. || *Aklından geçmek*, sözkonusu bir şey ya da bir kimse ise onu düşünmek: *Onu dinlerken çocukluk arkadaşlarım bir bir aklımdan geçti. Bu işi yaparken karşılığında para alacağım aklımdan bile geçmemişti.* || *Aklından zoru olmak*, akılla bağdaşmayan, delice davranışlarda bulunmak. || *Aklını (başından) almak*, güzelliği, çekiciliğiyle bir kimseyi büyülemek; şaşırtmak, korkutmak. || *Aklını başına almak, toplamak, devşirmek*, akılsızca ve çılgınca davranışlarını bırakmak: *Bundan sonra aklını başına al, paranı har vurup harman savurma.* || *Aklını başka yere vermek*, üzerinde söz söylenen konunun dışında başka şeyler düşünür olmak: *Beni dinlerken aklınızı başka yere verirseniz, elbette anlattıklarımdan bir şey anlamazsınız.* || *Aklını (bir şeyle) bozmak*, kendini aşırı biçimde bir şeye vererek hep o şeyle uğraşıp durmak: *Sen aklını yemekle bozmuşsun.* || *(Birinin) aklını çelmek, çalmak*, birini düşüncesinden ya da verdiği bir karardan caydırmak, kandırıp ayartarak bir kimseyi doğru yoldan çıkarmak. || *Aklını kaçırmak, kaybetmek, oynatmak*, delirmek; gereksiz ve yararsız işler yapmak: *Aklını mı kaçırdın,bu soğuk havada denize girilir mi?* || *Aklını peynir ekmekle yemek*, dengesizce ve şaşkınca işler yapmak. || *Aklını şaşırmak*, yerinde olmayan, yapılması gereksiz bir iş yapmak, anlamsız ve yersiz düşünmek: *Aklını mı şaşırdın, hiç bu derenin ağzına ev yapılır mı?* || *Aklının çivisi, bir tahtası eksik*, davranışları tutarsız, dengesiz kimse için alay yollu söylenir. || *Aklının terazisi bozulmak*, dengesizce, saçma sapan işler yapmak. || *Aklının ucundan, köşesinden bile geçmemek*, sözkonusu şeyi daha önce hiç düşünmemiş olmak. || *Aklınla bin yaşa*, akla gelmeyen bir çözüm öneren kimseye söylenir; akılla bağdaşmayan bir düşünce öne süren kimseye alay yollu söylenir.

—Esk. *Akl-ı bâliğ*, erişkin kimsenin durumu. || *Akl-ı beşer*, insan aklı: "*Bu cebri men için akl-ı beşer kodu kanun*" (Şinasi, XIX. yy.). || *Akl-ı insani*, insan kavrayışı. || *Akl-ı maad*, geleceği kavrayan akıl. || *Akl-ı maaş*, geçim düşüncesi. || *Akl-ı mürtakim*, insana doğru yolu gösteren akıl. || *Akl-ı şeytani*, şeytanca akıl.

—Fels. *Akılla kavrama*, anlığın etkinliği. ||Descartes'ta,imgeleme karşıt olarak zihinde tastamam tasarımlanamayan bir soyut nesnenin mantıksal kavranışı; Hegel'de, olgularda var olan ve toplumsal, siyasal ya da dinsel alana ilişkin olan her

şeyi aşındırması ve olumsuzlamasıyla belirlenen salt felsefe kavramı. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Huk. *Akıl hastalığı,* temyiz kudretini ve ceza ehliyetini kaldıran hal. (Bk. *ansikl.* böl.). || *Akıl zayıflığı,* temyiz kudretini kaldırmakla birlikte ceza ehliyetini tümüyle kaldırmayan, ancak derecesine göre cezayı azaltan hal. (Akıl zayıflığı olan kişilerin temyiz kudreti bulunmadığı için, yaptıkları hukuki işlemler geçersiz sayılır. Akıl zayıflığı nedeniyle işlerini göremeyen ve yardıma ihtiyacı olan kişilere vasi tayin edilir.)

—İsl. fels. *Akl-ı bilfiil,* etkinlik halindeki insan aklı. (Sürekli etkinlik halinde bulunan insanüstü akl-ı faal'le karıştırılmaması gerekir.) || *Akl-ı bilkuvve,* insan ruhunda gizil (kuvve halinde) bulunan akıl. Tanrısal aklın (akl-ı faal) etkisiyle gerçekleşir; el Kındi'de, algıdan önceki bilme yetisi; Farabi'de, akıllar sıralanmasının ikinci aşaması. || *Akl-ı bilmeleke,* deneme ve yinelemeyle bilgi edinmeyi sağlayan akıl. İbn Sina'da, olumsalın bilgisini elde edebilen ve akl-ı heyulani ile akl-ı bilfiil arasında yer alan yeti; Suhreverdi'de, düşünce ya da sezgiyle soyut gerçekleri kavrayan akıl. || *Akl-ı evvel,* Farabi'de, Tanrı'dan ilk olarak türeyen akıl; İbn Sina'da, ilk ve zorunlu varlığın (Tanrı'nın) kendine ilişkin kavrayışı, bilgisi. || *Akl-ı faal,* Farabi'ye göre, akıllar sıralanmasında en sonda yer alan ve yeryüzündeki bütün cisimleri doğuran akıl; İbn Bacce'de, insan aklını etkileyen ve bilgileri doğuran ilke; Suhreverdi'de, her şeyi gizil durumdan gerçekleşme durumuna ulaştıran güç. || *Akl-ı heyulani,* İbn Sina'da, insan zihninin henüz ortaya çıkıp gerçekleşmemiş soyut yatkınlıkları; Suhreverdi'de, öznenin bilgi edinebilme yetisi. || *Akl-ı külli,* Suhreverdi'de, nurların nuru olan Tanrı'dan ilk çıkan akılsal töz (cevher); İbn Bacce'de, akıllar sıralanmasında sonuncu akıl. || *Akl-ı müstefad,* el Kındi'de, gizil durumdaki akıl (akl-ı bilkuvve) ile akl-ı faal arasında yer alan ve ancak onun etkisiyle gerçekleşen anlayış gücü; Suhreverdi'de, soyut kavramların bilgisini edinme yetisi.

—Psik. *Akıl bozukluğu,* bir akıl hastalığının belirtisi diye kabul edilen bozukluk. ||*Akıl hastalığı,* tıp konusu olarak ele alınan delilik. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Akıl sağlığı,* bireyin, çevresi hesaba katılarak fiziksel bakımdan olduğu kadar akıl ve duygu açısından da en uygun biçimde gelişmesi.

—Tar. *Akıl dini,* hebertçilerin kurdukları din. (Bk. *ansikl.* böl.).

—ANSİKL. Fels. Akıl kavramının karşılığı olduğu geleneksel olarak kabul edilen yunanca *logos,* hem saymayı bilmek hem de bilgi edinme yetisi anlamlarına gelir ve dünyanın çeşitliliğini örgütleyen, düzene koyan ve varolanı kavramaya yönelen bir mantık hesabının bulunduğu düşüncesi buradan kaynaklanır. Bundan ötürü, akıl konusundaki felsefi söylem, başlangıçtan beri, varlık konusundaki söylemden ayrılmaz durumdadır. Sokratesöncesi düşünürler, herkes için aynı olan şeyi, düşüncenin ve varlığın temelini, akıl yoluyla ortaya koymayı amaçlamışlardı. Dünyanın tutarlılığını, tutarlı bir söylemde dile getirmek için bütün dış görüngülerin (fenomenlerin) biricik ve kurucu nedenini aramaları da bu yüzdendi. Platon'a göre akıl, bölük pörçük ve özellikle duyuların sağladığı dolaysız bilgiye karşıt olan doğru düşüncedir. Akılsal bilgi, dış görünüşler alanını aşmamızı ve İdealara ulaşmamızı sağlar. Akılda, iki tür bilgi vardır: özleri dolayımsız olarak kavrayan sezgisel akıl ve "ruhun, sessizlik içinde kendine yönelttiği bir söylem olan" *(Sofist)* ve matematik tanıtlamaya benzeyen gidimli akıl.

Ortaçağ düşüncesine göre aklın (lat. *ratio*) ancak inanca oranla bir değeri vardır. Yani akıl ya inanca bağımlıdır ya da insanın doğal yetisi olarak bir özerkliği varsa, ancak gidimli bir akıl olabilir. Nitekim Thomas Aquinus şöyle der: "Akılyürütmek, kavrama konusu olan bir nesneden bir başkasına gitmektir ve amacı da kavranabilir doğruyu bulmaktır. Nitekim doğaları gereği bu bilgiye eksiksiz sahip olan melekler, bir kavranabilirden bir başkasına gitmek zorunda değillerdir ve şeylere ilişkin doğruları, gidimli bir tarzda değil yalnızca sezgiyle bilirler" *(Summa Theologiae).*

Descartes ile birlikte, bilimsel düşünceyi kurmak üzere, dinsel inançtan sıyrılmış akılsal bir düşünce kendini gösterir. "Yerinde olarak sağduyu ya da akıl diye adlandırılmış olan iyi yargılama ve doğruyu yanlıştan ayırt etme gücü, bütün insanlarda doğal olarak eşittir" *(Yöntem üzerine konuşma).*

Malebranche'a göre akla saygı duymak, doğrunun ve bilginin ölçütü olarak gereklidir: "Yalnızca o çeşit önermeleri tüm olarak kabul etmeliyiz ki, bunların apaçıklığını, bir iç acısı ve aklın gizli sitemleri olmadan reddedemeyelim" *(Hakikatın araştırılması).* Bu akıl görüşü içinde Tanrı da yer alır kuşkusuz: 'Böylece, başvurduğumuz akıl [...], evrensel bir akıldır [...], değişmez ve zorunlu bir akıldır [...]. Ama bütün insanların pay aldığı aklın, evrensel, sonsuz, değişmez ve zorunlu olduğu doğruysa, Tanrı'nın aklından hiçbir biçimde farklı olmadığı da kesindir" (ay.y., 3, 10. açıklama).

Bununla birlikte, Leibniz gibi Malebranche için de, inançtan bağımsız olarak özerk aklın gücünü hiçbir şey sarsamaz. Leibniz şöyle yazar: "İnancın nesnesi, Tanrı'nın açıkladığı doğrudur [...]. Akıl, doğruların art arda zincirlenişidir; ama özellikle inanç ile karşılaştırıldığında, insan düşüncesinin, inancın ışığı olmadan ulaşabileceği doğruların zincirlenişidir" *(İman ile aklın uygunluğu üzerine).*

Kant, aklı (alm. *Vernunft)* en yüksek bilgilerin alanı olarak görür: "Bütün bilgilerimiz duyularla başlar, oradan anlığa geçer ve akılla sona erer. Duyusal görünün sağladığı malzemeyi işleme ve düşüncenin en yüksek birliğine ulaştırma konusunda, varlığımızda, akıldan üstün bir yeti yoktur." (*Kritik der reiner Vernunft* 2,2). Aklın gücü, *"salt pratik akıl"*ın yasalarının insan ruhuna ulaşmasına ve kuralları konusunda onu etkilemesine, yani *nesnel pratik akıl, öznel olarak* da pratik olmasını sağlamayı" göz önünde tutan ahlaklılığın kuralını da kapsar (*Pratik aklın eleştirisi,* "Salt pratik aklın yöntembilimi").

Rousseau'ya göre, akıl, toplumsal yasaların yol göstericisi ve ölçütü olmalıdır: "Tek tek bireyler, yanaşmadıkları iyiliği görüyorlar; topluluk ise görmediği iyiliği istiyor. Hepsinin yol göstericiye gereksinimi var; isteklerini, akıllarına uydurma durumuna sokmak gerekir onları" *(Toplum sözleşmesi).*

Hegel'e göre akıl (alm. *Vernunft*), bilmenin yüksek biçimidir; anlığın ortaya çıkardığı farklılıkları, birlikleri içinde kavrama biçimidir. "Anlık, belirlenimleri belirler ve saptar; akıl, olumsuzlayıcı ve diyalektiktir, çünkü anlığın belirlemelerini hiçe indirir; ama olumlayıcıdır da, çünkü tümeli üretir ve tikeli onun altına koyar" *(Wissenschaft der Logik).* "İçindeki doğruluk açısından akıl, tindir [...], bir anlık aklı ya da akıl anlığı vardır" (ay.y.).

Husserl'e göre, bilimlerin ortaya çıkışı, parçalanmış bir akıl ortaya çıkarmakla birlikte, "kuramsal bir sistemin birliği"nden ve "akılsal bir yöntembilim"den yine de vazgeçmemektedir. "Olguculuk (pozitivizm) gibi bazı felsefeler, 'en son ve en yüksek soruları' bir yana atsalar da, daha yakından bakılınca, bu sorular ve olguculuğun bir yana attığı bütün öteki sorular, örtük ya da belirtik bir biçimde, akla ve aklın her biçimine ilişkin sorunları kapsamaları bakımından bir birliğe sahiptirler. Gerçekten de, bilgi dallarına temalarını veren akıldır (bu bilgi ise doğru ve gerçektir, yani akılsal bilgidir)" [*Krisis der europaeischen Wissenschaften,* 1, 3].

Sartre'a göre, marxçı felsefenin ağır basması, akıl üzerine düşünmeyi bir yana bıraktırmamalı, ama tam tersine, insanı daha iyi anlamaya yönelik bir yeni aklın doğmasına yol açmalıdır: "Diyalektik düşünce, Marx'tan bu yana, kendisinden çok, incelediği nesneyle uğraştı [...] Antropoloji [...], diyalektik aklın geçerliğini ortaya koymadığımız sürece, deneysel (empirik) bilgilerin karmakarışık bir yığını olarak kalacaktır" *(Critique de la raison dialectique, "Préface").*

• *Akılla kavrama.* Descartes, herhangi bir şeyi zihinde tasarımlama gücü (buna "imgelem" der) ile akılsal bakımdan kavranabilir olan başka şeylerin zihinsel olarak tasarımlanamaması arasındaki ayrımı göstermek için bin köşeli poligon örneğini verir: "Bin kenarlı bir poligon düşünmek istersem, bunun bin kenardan oluşan bir şekil olduğunu kavrarım; hem de, bir üçgenin yalnızca üç kenardan oluşan bir şekil olduğunu kavradığım kadar kolaylıkla kavrarım, ama bu poligonun bin kenarını, üçgenin üç kenarını zihnimde canlandırdığım gibi canlandıramam, onu karşımda duruyor gibi göremem" (*Metafizik düşünceler,* 6).

• Hegel'in anladığı biçimde akılla kavrama *(Einsicht),* özellikle Fransa'da XVIII. yüzyılda, Aydınlanma çağında kendini gösterdi. Bu kavrayış, "kendini kavrayan kendi" olarak belirdi; "yalnızca kendini kavrıyordu, yani her şeyi kavrama indirgiyordu, bütün nesnelliği silip süpürüyordu ve her kendinde varlığı, bir kendiiçin varlığa dönüştürüyordu" (*Phaenomenologie des Geistes,* "Geist"). Ama bu yıkımları sona erince, herhangi bir olumluluk yaratamayacağı ortaya çıktı ve kendisi de Hegel'e göre, "mutlak özgürlük" ilkesini doğuran devrimci deneyim kargaşası içinde sona erdi.

—Huk. Akıl hastalığı temyiz kudretini kaldırdığından, akıl hastası medeni haklarını kullanamaz; dolayısıyla da, yaptığı hukuki işlemler geçersiz sayılır. Örneğin, akıl hastası kişiler evlenemezler. Evlenme sözleşmesi sırasında taraflardan biri akıl hastaysa, bu evlilik mahkemece iptal edilir. Bir kimse, evlenme sözleşmesinden sonra akıl hastalığına tutulur, hastalık da en az üç yıl sürer ve iyileşmesinin olanaksız olduğu hekim raporuyla saptanırsa, bu durum bir boşanma nedenidir. Akıl hastalığı nedeniyle işlerini göremeyen ve yardıma ihtiyacı olan kişilere vasi tayin edilir. Bu hastalık nedeniyle temyiz kudretine sahip olmayanların bazı kazandırıcı işlemleri geçerli sayılabileceği gibi, bunlar, işledikleri haksız fiillerden dolayı hakkaniyet gereği tazminat ödemekle yükümlü tutulabilirler. Akıl hastalığı ceza ehliyetini de kaldıran bir nedendir. Suç işlediği anda bilinci yerinde olmayacak ya da davranışlarının sonucunu kestiremeyecek derecede akıl hastası olan kişiye ceza verilemez. Suç işleyen akıl hastaları, cezaevi yerine, koruma ve iyileştirme amacıyla devlete ait bir sağlık kurumuna yatırılırlar.

—İsl. fels. Akıl sözcüğü, yunanca *nus*'un (evreni harekete getiren ve düzenleyen tanrısal akıl) arapça karşılığıdır.

Kelamcılara göre akıl (akl), bilginin kaynağıdır ve gelenekle aktarılanın, yani nakl'in karşıtıdır. İslam kültüründeki akli ve nakli bilgiler karşıtlığı buradan kaynaklanır. Akıl, vahiyden bağımsız olarak hakikati ve hatayı, doğruyu ve eğriyi bilip ayırt etmeyi sağlar ve bu anlamda bir "doğal ışık"tır.

İslam filozofları, aklı, ruhtaki düşünen ve bilen yeti olarak görürler. Ama aklın, ruhtan bağımsız ve değişikliğe uğramayan bir töz (cevher) olduğunu savunanlar da vardır. Akıl, özlerle tümelleri kavrayan *kuramsal akıl* ve davranışları belirleyip iyi edimlere yönelten *pratik akıl* olmak üzere ikiye ayrılır. Ayrıca yeniplatonculuğun etkisi, islam filozoflarının, evreni ve bilgiyi bir kademeleşmeye göre ortaya çıkaran ve tanrısal varlığa doğru yükselen bir

akıllar türeyişi ve sıralanması olarak düşünmelerine yol açmıştır.
—Psik. Deliliğin, Pinel ve Esquirol'un çabalarıyla tıp alanı içine alınması, XIX. yy. boyunca ve XX. yy.'ın başında bu bozuklukların sınıflandırılması konusunda geniş çalışmaların yapılmasına yol açtı. Dökümü yapılan delilik, akıl alanı içine girdi ve "hastalık" sayıldı. Akıl hastalıkları tıbbı, o dönemdeki organik tıp model alınarak kuruldu. Hastalık, kendini belirtilerle dışa vuran özgül bir gerçek olarak görülüyordu. Hastalığın biçimleri, şu ya da bu belirtinin önemine göre tanımlanıyordu. Akıl hastalığı hekimleri, her akıl hastalığını, beyinde bir organik ya da işlevsel doku bozulmasına bağlıyorlardı. Hekimler bu açıklamalarında, bunama özelliği taşıyan zayıflamalarla (genel felç) beyinde yaygın haldeki doku bozulmaları arasındaki ilişkiyi ortaya koyan Bayle'e dayanıyorlardı. Tartışma götürmez organik bir neden söz konusu olmayınca, akıl hekimleri, kalıtım, dejenereleşme (yozlaşma) ya da mizaç gibi kavramları kullanmakla yetiniyorlardı ancak. Böylece, organik alan dışına çıkmayan ve yaşamın olaylarına yalnızca rastlantısal bir rol yükleyen bir görüş yaygındı.
Günümüzde ruhsal bozukluklar, yol açtıkları kişilik bozukluğunun önemine göre iki büyük kategoride sınıflandırılırlar: nevrozlar ve psikozlar. Nevrozlarda, kişiliğin yalnızca bir kesiminin etkilendiği kabul edilir: hastalar, kendi durumlarını bilirler ve rahatsızlıklarının marazi niteliğinin de tamamen bilincindedirler ve bunları eleştirirler. H. Ey'e göre ruhsal kopukluk, hasta tarafından duyulduğu ve kavrandığı için nevroz "bir iç yabancılaşma"dır. Psikozlar ise, kişiliğin tümünde bir bozulmaya yol açar ve kişiliğin gerçek ile olan ilişkisi altüst olur. Ey, kopukluk başka biri tarafından kavrandığı için, psikozu bir "dış yabancılaşma" olarak görür. Çünkü bu durumda özne, rahatsızlıklarının hastalıklı niteliğinin pek bilincinde değildir.
Bilinçdışı kavramını ileri süren S. Freud, ruhsal rahatsızlıkları, ben, o (id) ve üstben arasındaki şiddetli bir çatışma olarak görür. Buna göre nevroz, "ben ile o arasındaki bir çatışmanın sonucu olarak ortaya çıkar; psikoz ise, eşdeğerde bir rahatsızlığın ben ile dış dünya arasındaki ilişkilerden kaynaklanmasıdır." Freud'un dile getirdiği gibi "nevroz, gerçeği yadsımaz, yalnızca gerçeğe gözünü yumar; psikoz gerçeği yadsır ve gerçeğin yerine başka bir gerçek koymaya çalışır."
Duygun yaşamında ve/ya da mizaçta genel bir bozulmayla birlikte ortaya çıkan bir hezeyanın ve sanrıların varlığı, genellikle psikoz için kabul edilen ölçütlerdir: şizofreni, hezeyanlı kronik psikozlar (paranoya, kronik sanrı psikozu, parafreni) ve manyakodepresif psikoz, bu kategoriye girer. Histeri, fobili nevroz, saplantılı nevroz ve boğuntulu nevroz, belli başlı nevrozlardır. Bununla birlikte, günümüzde sınırdurumlar üzerinde yapılan tartışmanın gösterdiği gibi nevroz ile psikoz arasındaki sınırlar göründüğü kadar açıkseçik değildi.
Bu iki kategori dışında, zihinsel yetersizlikler ve bunama durumları, organik bir temele bağlı oldukları kabul edilmekle birlikte, akıl hastalıkları alanı içinde yer alırlar. Ayrıca, suç işleme, uyuşturucu alışkanlığı, intihara götüren davranışlar gibi "topluma karşı" denilen bir grup eylem de vardır ve bunlar için psikiyatrlara gittikçe daha çok başvurulmaktadır.
—Tar. *Akıl dini.* Hebertçiler, özellikle Chaumette, Fransa'yı hıristiyanlıktan arındırmak istiyorlardı. Bunların kışkırtmasıyla, görevli temsilciler eyaletlerde bir hareket başlattılar: Nevers'de Fouché, tapınmayı yasakladı ve mezarlıkları laikleştirdi; Reims'de rahip Ruhl kutsal şişeyi kırdı. Paris komünü, Kilise'nin sivilleştirilmesi yasasını benimsemiş olan piskopos Gobel'e hıristiyanlığı resmen inkâr ettirip (7 kasım 1793) Notre-Dame'da Akıl onuruna bir tören düzenleyerek (10 kasım) bu akımı büsbütün güçlendirdi. Törende bir kadın sanatçı (Mlle. Aubry), kilisenin koro bölümü yerinde kurulmuş ve felsefeye adanmış bir tapınaktan kırmızı bir başlıkla çıkarak, halkın coşkun gösterileri arasında yeşilliklerle kaplı bir tahta oturdu. Bundan sonra törende hazır bulunanlar Konvansiyon meclisine gittiler ve burada Chabet, Notre-Dame kilisesi'nin bundan böyle *Akıl Tapınağı* olacağını ilan etti. Robespierre, kendisinin Yüce Varlık inanışına ters düştüğü için bu kampanyaya karşı çıktı. Akıl dini, hebertçilerle birlikte ortadan kalktı (mart 1794).

ÂKIL, ÂKILE sıf. ve a. (ar. *ᶜâkıl,* dişi. *ᶜâkile*). *Esk.* **1.** Akıllı, bilgili, olgun: *"Mey, âkıli irşad ider âşıkları dilşâd ider"* (Nef'i, XVI. yy.). **—2.** *Akıl bâliğ olmak,* ergenliğe ulaşmak, reşit olmak.

ÂKILAN çoğl. a. (ar. *ᶜâkıl*'ın çoğl. *ᶜâkılan*). *Esk.* Akıllılar.

AKILÂNE be. (ar. *ᶜakıl* ve fars. *-ane*'den *ᶜakılane*). *Esk.* Akıllıca: *"Deli denilen bu zatın pek akılâne ve edibâne sözleri vardı"* (İbnülemin M.K. İnal).

AKILCI sıf. **1.** Akla, mantığa, sağduyuya uygun olarak davranan kimse için kullanılır. **—2.** Akla mantığa, sağduyuya dayanan davranış için kullanılır: *Akılcı çözüm, yaklaşım.*

◆ sıf. ve a. Akılcılığı savunan.

◆ be. Akılcı biçimde: *Bu karar pek akılcı görünmüyor.*

AKILCILIK a. **1.** Varolan hiçbir şeyin insan aklının kabul edebileceğine aykırı bir açıklaması bulunmadığını ileri süren öğreti.(AKILDIŞICILIK'a ve / ya da İNANCILIK'a karşıttır.) **—2.** Dünyanın, yani uzay ve zamanda dünyayı oluşturan öğelerin anlaşılabilir bir nedenselliğe ve değişmez yasalara bağlı olduğunu ileri süren felsefe sistemi. (Bk. *ansikl.* böl. Fels.)
—Mim. Descartes'çı anlayışa dayanan fransız eğilimi; yapısallığın ve işlevin, biçimsel ve görsel kaygılara ağır basmasını öngörür. (Eşanl. RASYONALİZM.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Psik. *Hastalıklı akılcılık,* savunma süreci olarak hastalıklı akılsallaştırmalara sığınmaktan kaynaklanan yargı bozukluğu.
—ANSİKL. Fels. Akılcılık, dünyanın varlığını vahye bağlayan tanrıbilime olduğu kadar; akılsallığı, insanı akılla donatmış olan Tanrı'nın kendi istencinde gören tanrıbilime de karşıdır. Tarihsel olarak akılcılık, bilimin din karşısındaki özerkliği için girişilen savaşıma bağlanmaktadır: Leibniz'in ve Spinoza'nın savaşımları gibi. Ama akılcılık aynı zamanda, aklın tarihsel olmayan bir kavranışına da bağlıdır. Engels'e göre: "Devrimi hazırlayan XVIII. yy. fransız filozofları, var olan her şeyin tek yargıcı olarak akla başvuruyorlardı (...) Bu aklın, gerçekte, evrimi bir burjuvayı oluşturan orta sınıf yurttaşının idealleştirilmiş anlığından başka bir şey olmadığını gördük" *(Ütopik sosyalizm ve bilimsel sosyalizm).* Kant'tan sonra Hegel'in akılcılıkta gerçekleştirdiği kopukluğu oluşturan şey, diyalektiğin araya girişidir. Hegel sonrası akılcılık, kavramların kendi kendilerinden türetilmesine (çıkarımlanmasına) dayanan bir bireşim sürecini andırır; akılsallık, marxçılığa yabancı değildir; ama buna rağmen marxçılık, akılcılık değildir. Althusser'in bir izleyicisi: *"Kapital,* kavramsal olarak çıkarımlanmamış somut tarih bölümleriyle doludur" der.
—Mim. P. Patte, J. N. L. Durand ve J. -B. Rondelet'nin klasik stereotomi yapıtlarında beliren akılcılık, XIX. yy.'da H. Labrouste çevresinde kesinlik kazandı; Viollet-le-Duc, A. de Baudot ve piskoposluk mimarlarının katılışıyla bir "okul" halini aldı. 1900 yılının fransız yenilikçileri arasında, hâlâ bu akıma başvuranların sayısı oldukça kabarıktı. Birinci Dünya savaşı'ndan sonra, daha çok germen anlayışını yansıtan uluslararası işlevselciliğe ilgi duymalarına karşın, İtalyanlar da bu eğilime bağlı kaldılar.

AKILDIŞI sıf. Akla, mantığa aykırı olan; akılla, mantıkla kavranamayan şey için kullanılır; mantıksız, saçma, tutarsız: *Akıldışı bir davranış, karar.*

AKILDIŞICI sıf. Fels. Akıldışıcılığa ilişkin.

◆ sıf. ve a. Akıldışıcılığı savunana denir.

AKILDIŞICILIK a. Fels. **1.** İnsanın dünya üzerine bilgisinin temelinde aklın bulunmadığını, dolayısıyla dünyayı açıklamanın olanaksız olduğunu savunan tutum. **—2.** İnsan davranışını yönlendiren değerlerin bütünüyle ya da bir ölçüde akılla kavranamayacağını savunan tutum.

AKILDİŞİ a. Büyük azıların üçüncüsü. (Eşanl. YİRMİ YAŞ DİŞİ.)

ÂKILE çoğl. a. (ar. *ᶜakıl*'ın çoğl. *ᶜâkıle*). *Esk.* Akıllılar.
—İsl. huk. bir kimsenin hata ile ya da kasten benzer bir yolla işlediği cinayetin "diyet" ya da "gurre" denen mali tazminatını ödemekle yükümlü kimseler.

ÂKILE → ÂKIL.

AKILIK a. *Esk.* Cömertlik, yiğitlik.

AKILLANDIRMAK → AKILLANMAK.

AKILLANMAK gçz. f. **1.** Bir kimse sözkonusuysa, önceki davranışlarının yanlışlığını anlayarak akıllı bir insana yaraşır biçimde davranmaya başlamak; aklı başına gelmek, yola gelmek: *Sınıfta kalınca akıllanırsın. Hapisten yeni çıktı ama akıllanmadı.* **—2.** Bir kimse, özellikle de çocuk sözkonusuysa, zaman içersinde durulmak, uslanmak, olgunlaşmak: *Görmeyeli büyümüş, akıllanmışsın.*

◆ **akıllandırmak,** ettirg. f. *Bir kimseyi akıllandırmak,* kötü bir olay, bir durum sözkonusuysa, o kimsenin akıllanmasını sağlamak: *Bu kaza onu akıllandırdı, artık ateşle oynamıyor.*

AKILLI sıf. ve a. **1.** Kavrayan ve anlayan bir yaratık olarak ele alınan insan için kullanılır; aklı olan, düşünen: *İnsanoğlu akıllı bir yaratıktır.* **—2.** İnsanla benzerliği bakımından ele alınan hayvanlar ve otomatik makineler için kullanılır: *Sarman çok akıllı bir kedi.Akıllı bir makine.* **—3.** Zekâ, bellek vb. zihinsel yetileri gelişkin kimse için kullanılır: *Sınıfın en akıllı öğrencisiydi.* **—4.** Ayırt edebilen, yargılayabilen, sağduyulu kimse için kullanılır; aklı başında: *Senin gibi akıllı bir adamdan bunu beklemezdim.* **—5.** Fırsatları değerlendirmesini bilen, çıkarlarını kollayan kimse için kullanılır; işini bilir: *Çok akıllı adamdır, bu serveti iki yılda edindi.* **—6.** Düşüncesizce, aptalca davranan kimse için alay yollu kullanılır: *Amma akıllı adamsın. Akıllım, bu iş böyle mi yapılır? Akıllıya bak, bütün dünyayı idare edebileceğini sanıyor.* **—7.** *Akıllı uslu,* ağırbaşlı, kendi halinde olan kimse için kullanılır; akıllı ve uslu olarak: *Ben seni akıllı uslu bir adam bilirdim, şu yaptığına bak! Köşesinde akıllı uslu oturuyor, konuşulanlardan hiç etkilenmemiş gözüküyordu.* || *Akıllınız kim? Öndeki zırdeli,* "hepsi zırdeli" anlamında söylenir.
—Bilş. ve Telekom. *Akıllı uç,* özel bilişim araçlarıyla donatılmış, genellikle söyleşmeli uç; bu araçlar uca, önişlem ya da artişlem yapma yeteneği kazandırır.

◆ be. Eylemin akıllı bir kimseye yakışır biçimde yapıldığını gösterir: *Bu işe duygularını karıştırma, akıllı davran. Çok akıllı geçinir ama hiç de başarılı değildir.*

AKILLICA sıf., be. Akıllı bir kimsenin yapabileceği, akla uygun davranış, eylem için kullanılır: *Akıllıca bir seçim. Bu evi almakla akıllıca bir iş yapmışsın. Akıllıca davranmak.*

AKILLILIK a. **1.** Akıllı olma durumu; akıllı bir kimsenin, akıllıca yapılan bir davranışın niteliği: *Akıllılık ile delilik arasındaki*

çizgi. **—2.** *Akıllılık etmek*, yerinde, zamanında ve uygun biçimde davranmak: *Akıllılık edip hisse senetlerini tam zamanında elinden çıkardı.*

AKILSAL sıf. Fels. Hegel'de, bilgi sürecinin de ortaya koyduğu gibi, düşünceyi ve gerçek olanı somut birlikleri içinde birbirine bağlayan doğruluğu (hakikatı) içeren şeye denir. (Hegel, çoğunlukla yanlış anlaşılmış bir formül kullanır ve bu formülde, "akılsal olan her şey gerçektir ve gerçek olan her şey akılsaldır," der [*Rechtsphilosophie, "Vorwort"*]. Gerçek olanı [alm. *wirklich*] akılsal olan [alm. *vernünftig*] ile bir tutar.) Aslında burada sözkonusu olan, tutarsız bir idealistin iyimserliği değildir; çünkü gerçeklik, belirgin niteliği olan mantıksal kesinlik gözönüne alınırsa, zaten kavramsal olarak anlaşılmış gerçeklikten başka şey olmadığından, Hegel'in bu ilerisürüşü, neredeyse bir totolojidir.

AKILSALLAŞTIRMA a. Psik. ve Ruhbil. Bilinçdışı güdülenimlerden kaynaklanan bir tutumun, mantıksal ve bilinçli bir şekilde haklı çıkartılması. ‖ *Hastalıklı akılsallaştırma*, gerçekliğe dayanmayan ya da duygu köklerinden kopmuş bir içerikten yola çıkarak akılyürütme (soyutlama içinde kalarak herhangi bir sonuca ulaşamayan bir etkinliktir).

AKILSIZ sıf. ve a. **1.** Zihinsel yetileri yeterince gelişmemiş izlenimi veren kimse için kullanılır: *Akılsız değildir, ne demek istediğinizi çok iyi anlamıştır. Başarısız olması, akılsız olduğunu göstermez.* **—2.** Aklını, sağduyusunu, mantığını kullanmasını bilmeyen kimse için kullanılır; düşüncesiz, mantıksız, aptal: *Akılsız başın cezasını ayaklar çeker* (atasözü). *Akılsız, bütün maaşını kumara yatırmış.*

AKILSIZCA sıf., be. Akılsız bir kimseye özgü davranış, eylem için kullanılır: *Akılsızca bir yatırım. Akılsızca sözler. Soruları akılsızca yanıtlamak.*

AKILSIZLIK a. **1.** Akılsız olma durumu; akılsız bir kimseye özgü ya da akılsızca yapılan bir davranışın niteliği; düşüncesizlik, mantıksızlık, aptallık: *Akılsızlığı yüzünden bütün servetini kaybetti. Bu havada evden çıkmak akılsızlıktır.* **—2.** *Akılsızlık etmek, yapmak*, düşüncesizce davranmak: *Okulu bırakmakla akılsızlık ettiğimi şimdi anlıyorum.*

AKILYÜRÜTME a. **1.** Aklın, düşüncenin etkinliği, çalışması; akılyürütme yetisi: *Akılyürütme yerine sezgi ile kavramak.* **—2.** Özellikle mantıksal ilkelere göre birbirine bağlanmış ve bir sonuca ulaşmak üzere düzenlenmiş kanıtlar, önermeler dizisi; tanıtlama: *Akılyürütme yöntemleri.* (Eşanl. USAVURMA.)

—Ruhbil. Arka arkaya gelen zihinsel etkinliklerle, bir insanın bir başlangıç yargısından bir son yargıya geçişi. (Ruhbilim, akılyürütme etkinliklerini betimsel ya da açıklayıcı bir şekilde belirtir, oysa mantık her şeyden önce bunların geçerliliğine bakar.)

AKILYÜRÜTMEK gçz. f. **1.** Aklı, düşünceyi, düşünme yeteneğini kullanmak: *Böyle durumlarda akılyürütmeyi bırakıyor ve her şeyi yapabilecek duruma geliyor. Tehlikenin ortasında soğukkanlılıkla akıl yürütmek.* **—2.** Yeni bir önermeye, bir sonuca varmak üzere önermeleri mantıksal olarak birbirine bağlamak: *Felsefe, matematik bize akılyürütmeyi öğretirler. Saçma sapan akılyürütmek.* (Eşanl. USAVURMAK.)

AKIM a. **1.** Bir gazın, elektrik yükünün, parçacığın devinimi, dolanımı, yer değiştirmesi; cereyan: *Hava akımı. Elektrik akımı.* **—2.** Duygu, düşünce hareketi, eğilimi: *Sanat akımı. Gerçekçilik akımı. Bu politik çizgiyi destekleyen bir akım ortaya çıktı.*

—Camc. *Cam akımı*, fırında oluşmuş ısıl gradyanların, eriyen cam içinde doğurduğu akım. (Bu akım, yüzeyde sıcak noktadan soğuk noktaya giden ve bir dönüşle derinindeki sıcak noktaya yönelen kuşaklar biçiminde ortaya çıkar. Erimenin sonunda, fırın girişine yönelen bir akım ve fırın çıkışına yönelen bir başka akım oluşur. Öte yandan, eksen bölgesiyle yan çeperler arasında enine akımlar doğar.)

—Dy. *Çekim akımı*, lokomotiflerin beslenmesine yarayan elektrik akımı. ‖ *Dönüş akımı*, lokomotiflerle ara istasyonlar arasında gerçekleştirilen ve besleme devresinin kapanmasını sağlayan akım; bağlantı ilke olarak raylarla, ama çoğunlukla toprakla kurulur. (Lokomotifte dönüş akımının araç kütlesinden raya geçişini devinimli parçalar arasında oluşan şöntler ve dingil kutuları sağlar. Bazen dingil kutularının bozulmasını önlemek için, cilalı döner yüzeylere sürtünen fırçalar kullanılır.)

—Elekt. *Elektrik akımı*, katı, sıvı ya da gaz iletken içinde elektrik yüklerinin yer değiştirmesi. (Bir elektrik akımı, doğru ya da değişken olabilir. Değişken akımlar dönemli [almaşık ya da çarpıntılı] ve dönemsiz akımlar olmak üzere ikiye ayrılır.) [Bk. *ansikl.* böl. Elekt. ve Tıp.]

—Elektrotekn. *Akım alma*, hareket halindeki bir taşıt aracının motoruna, ana şebekeden elektrik akımının geçmesini sağlama. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Aşırı akım*, elektrik akımı verilmiş indükleyici bir devre açıldığı anda oluşan ve genellikle ark biçiminde ortaya çıkan akım. ‖ *Devam akımı*, dağıtım şebekesinin bir aşırıgerilimle para‑udrda tetiklenen ark içinden, aşırıgerilim dalgası kaybolduğunda verdiği akım. ‖ *Göz akımı*, bir devrenin gözünü tanımlayan çevrede dolaşan akım.

—Fiz. Akış türlerine verilen genel ad (gaz, elektrik yükü, daha genel ve göreli olarak soyut sürekli büyüklük). [Bk. *ansikl.* böl.]

—Gezbil. *Halkalı akım* ya da *ekvatoral akım halkası*, batıya doğru kayan protonların doğurduğu manyetosfer elektrik akımı: bir manyetik fırtınanın temel evresi süresince Yer'den 4 yer yarıçapı kadar uzaklıkta ekvator bölgesinde görülür.

—Gökölçm. *Yıldız akımı*, gökyüzünün büyük bir bölgesine dağılmış hareketli yıldız topluluğu; görünen yerdeğişimleri gökkürenin bir noktasına (akımın verteksi) doğru yönelir.

—İkt. Çeşitli iktisadi karar birimlerince yapılan mübadelelerin toplamı. (İktisatçı, mal miktarlarını göz önüne aldığı zaman *fizik akımlar*'dan, ödenen paraları göz önüne aldığı zaman *para akımları*'ndan söz eder. Akım kavramının boyutları genişleme eğilimi göstermektedir: örneğin, işletme iktisadında "bilgi akımı"ndan söz edilir.) ‖ *Çevrimsel akım*, bir ülke ekonomisinin işleyişini gösteren basitleştirilmiş akımlar şeması. (Üretim ve tüketim aşamalarında çeşitli iktisadi karar birimlerinin karşılıklı bağlılığını gösterir.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—Meteorol. *Hava akımı*, havanın atmosfer içindeki hareketi. (Hava akımı deyimi, hem yerel hareketler hem de atmosfer düzeyinde genellikle yatay kütle hareketleri için kullanılır.) ‖ *Kutup akımı* ya da *arktik akım*, dalga hareketinin alçak enlemlere doğru yayılmasından kaynaklanan soğuk hava akımı; dalga hareketi gezegenin batı rüzgârlarını yatay doğrultuda harekete geçirir. (Dalgalar kısa ve güçlü olduğunda kutup havası Cezayir ya da Hatteras burnu enlemine ulaşır; bu olay kışın ve özellikle ilkbaharda şiddetli soğuk dalgalarının doğmasına neden olur.)

—Nörobiyol. *Akson içi akım*, aksonun içinde bir noktadan başka bir noktaya gereç iletimi. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Dinlenme akımı*, eylem akımının geçişinden ayrı olarak, sinir ya da kas liflerinde ölçülebilen elektrik akımı. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Eylem akımı*, sinirsel işaret ya da eylem potansiyeli yayındığı zaman sinir ya da kas lifinin zarının her iki yanında görülen elektrik akımı. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ Kaçak akım → KAÇAK ‖ *Potasyum akımı*, potasyum iyonuyla taşınan ve sinir lifinde içerden dışarıya doğru kendiliğinden yayınan elektrik akımı. (Dinlenme halinde, akım zayıftır ve bir zar pompasından gelen aktif pompalamayla dengelenmiştir. Eylem potansiyeli eyleme geçtiği sırada, zarda "vana"lar açılır, potasyumun daha serbest yayılmasını sağlar, o da daha güçlü çıkan bir akım taşır.) ‖ *Sınır akımı*, iki ya da daha çok iyon türü bir zarın iki tarafından değişik yoğunlukta bulunduğu zaman onların zardan geçmelerini sağlayan elektrik akımı. (Bu geçiş, bir denge durumuyla sonuçlanır, fakat, biyolojik zarlarda, bu iyonları zardan geçirmeye ve karşıt yönde doğal yayınmalarını sağlamaya çalışan bir pompalama mekanizmasının varlığı, sözkonusu pasif dengeyi tehlikeye düşürür ve sınır akımının doğmasına yol açar.) ‖ *Sodyum akımı*, iyonlaşan sodyum tarafından taşınan ve sinir hücresinin dışından içine doğru yayınan elektrik akımı. (Dinlenme halinde zayıf olan bu akım, karşıt bir hareket yaratan bir zar pompasıyla dengelenir. Eylem potansiyeli eyleme geçtiği sırada, zarda "vana"lar açılır, sodyum iyonları daha serbest yayılır ve sodyum akımı da artar.) ‖ *Yerel akım*, bir sinir ya da kas lifine uygulanan dıştan bir elekrik uyartısı üzerine kendiliğinden üreyen ve hücre zarının yavaş yavaş kutuplaşma yitimine uğramasını ve uzaktan yayılan eylem akımlarının doğmasını sağlayan elektrik akımı. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Tıp. *Akımın fizyolojik etkileri.* (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Elekt. Bir iletkende hacimsel yoğunluğu δ ve ortalama devinim hızı $\vec{v}$ olan elektrik yükleri varsa, *akım yoğunluğu vektörü* $\vec{j} = \delta\vec{v}$ biçiminde tanımlanır. Bu vektör, bütün noktalarda akım çizgilerine koşuttur ve modülü, birim zamanda birim yüzeyden geçen yüke eşittir. Bir s yüzeyinden geçen i akımı, $\vec{j}$ vektörünün s yüzeyindeki akısıyla aynı değerdedir, yani $i = \iint_s \vec{j} \cdot \vec{ds}$ eşitliğini doğrular. Sonsuz küçük dt zamanı boyunca s'den geçen dq yükü $dq = dt \iint_s \vec{j} \cdot \vec{ds}$ ile gösterilir ve bu eşitlikten aşağıdaki bağıntı elde edilir:

$$i = \frac{dq}{dt}.$$

Bir iletkenden akım geçmesi için bu iletkenin kapalı bir devreye yerleştirilmesi ve bu devrede elektromotor alanıyla belirlenen en az bir elektrik enerjisi üretecinin bulunması gerekir.

i ve $\vec{j}$ zamana bağlı değildir ve $\vec{j}$'nin akısı değişmez; bu durum Kirchhoff yasalarını gündeme getirir. (→ ELEKTRİK DEVRESİ*). Üstelik iletkenin bir noktasındaki akım ile elektrik alanı E, Ohm yasası $\vec{j} = \sigma\vec{E}$ ile birbirine bağlıdır; bağıntıda σ gerecin iletkenliğidir.

Değişken akımda i ile $\vec{j}$ zamanın fonksiyonudur ve yayılma olayları, daha karmaşık sorunlar doğurur; bununla birlikte, durağan hallere yaklaşıldığı kabul edildiğinde, bu sorunlar kolayca çözülebilir.

Bir iletkenden bir elektrik akımı geçtiğinde, aşağıda sıralanan eşanlı üç olay gözlenebilir: **1.** iletkenden ısı açığa çıkar (Joule etkisi); **2.** iletkeni çevreleyen uzayda manyetik bir alan oluşur; nitekim iletken yakınına asılan mıknatıslı bir iğne sapar; buna karşılık iletkene yaklaştırılan bir mıknatıs da iletken üzerinde bir etki doğurur; **3.** iletken kesilerek iki ucu bir tuz çözeltisine daldırılırsa, çözeltide kimyasal bozunma ortaya çıkar.

Yukarıda belirtilen ilk etki, akım yönünden bağımsızdır; oysa, almaşık akım için öteki iki etki, her alternansta yön değiştirir.

Elektrik akımının Uluslararası Sistem' de birimi amperdir (A); dolayısıyla akım yoğunluğu A/m² olarak ifade edilir.

—Elektrotekn. Elektrikli lokomotiflerde ve tramvaylarda, temas hattı üzerinden akım alma donanımı, bir pantograftan, bir arşeden, ruletli ya da sürtünmeli bir çubuktan oluşabilir. Akımın üretici istasyona dönüşü, aracın taşıyıcı çelik tekerlekleri ve

raylarla sağlanır. Metrolar ve bazı demiryolu taşıtları, ayrı döşenmiş kontak raylarına sürtünen çubuklarla beslenir. Lastik tekerlekli troleybüslerde akım alma düzeni ise, biri akımın girişini, öbürü dönüşünü sağlayan iki trolley telinden ve küre mafsalla bağlanmış iki ruletli çubuktan oluşur.

—Fiz. En çok bilinen akımlar, akışkanlar (hava, gaz) içinde doğan akımlar ve elektrik akımıdır. Kuvantum kuramında olasılık yoğunluğu akımı (ya da kısaca, olasılık akımı) denilen bir büyüklük sözkonusudur; bu büyüklük olasılık yoğunluğunun (dalga fonksiyonu modülünün karesi) bir noktadan öbürüne değişimlerini yansıtır. Olasılık yoğunluğu ile olasılık akımı, elektrokinetikte elektrik yükleriyle elektrik akımı arasında bulunan bağıntıya benzer bir korunum bağıntısıyla birbirine bağlıdır. Dolayısıyla, "akım" sözcüğünün, özellikle parçacıklar fiziğinde kullanılan daha geniş bir anlamı doğar; yeni anlam, bu alanda ele alınan çeşitli yük* tiplerinin akışını ya da yer değişimini belirtir.

—İkt. Çevrimsellik kavramı, ekonomik toplumun bütünlüğü ve çeşitli akımların karşılıklı bağımlılığını içerir. Bu akımlar iki bölümde incelenebilir: *gerçek akımlar*, ürünlerin ve üretim etkenlerinin akımları; *parasal akımlar*, toplumsal gruplar arasında dolanan ve bunlardan bir bölümünün gelirini, bir bölümünün de harcamasını oluşturan akımlar.

Çevrimsel akımın analizi, iktisadi düşüncenin evrimiyle birlikte başladı. François Quesney, 1758'de yayımladığı *Tableau économique*'de malların toplumsal yapı içindeki dolaşımını, kanın insan vücudundaki dolaşımına benzetir. Jean - Baptiste Say, girişimciler-tüketiciler arasındaki çift çevrimsellik fikrini geliştirdi. Auguste Cournot, ekonomide genel karşılıklı bağımlılık ilkesini öne sürdü. Léon Walras, bu iki fikri birleştirerek iktisadi toplumu bütünlüğü içinde ele aldı ve bunu yaparken onu oluşturan bölümlerin karşılıklı bağımlılığını gösterdi. Fakat, çevrimsel akım görüşü, Walras'ta mikroekonomik düzeyde kalır. Bu görüş, çok sayıda bireyi, girişimciyi da ya tüketiciyi göz önüne alır ve birer birey olarak göz önüne alınan bu iktisadi karar birimlerinin hangi koşullarda en çok doyum sağlayabileceklerini açıklamaya çalışır.

Genel olarak, çevrimsel akımın analizi, sosyal grupların ve paranın oynadığı rolü ön plana çıkararak, bir ülke ekonomisinin işleyişini daha iyi anlamayı sağlar. Bu analiz sayesinde, sosyal gruplar arasında akan ve bunlardan bir bölümünün gelirini, diğerlerinin giderini oluşturan çeşitli para akımlarının rolü daha iyi anlaşılır. Örneğin, sosyal gruplardan biri kazandığından fazlasını harcadığı için satınalma gücü akımlarında bir değişiklik meydana gelirse,bütün etkinlikler birden etki altında kalır. İktisadi konjonktür, akımlardaki bu değişikliklerden etkilenir. Bu durumda çevrimsel akımdaki bu kopukluklardan sorumlu olan grupların ya da etkenlerin saptanmasına çalışılır.Bu durumda, asıl sorun, akımlarda düzen sağlayacak koşulları belirlemek ve böylece yüksek ve istikrarlı bir etkinlik düzeyi elde etmektir.

—Nörobiyol. *Akson içi akım.* Akson içi doğru akımlar, akson bileşenlerinin, özellikle nöronların içinde yalnız çekirdek çevresinde yapılabilen proteinlerin yenilenmesine yarar. Yapı proteinlerinin ve enzimlerin sinir lifinde ve sinaps uçlarında yenilenmesi, akson içi akımla bu proteinlerin iletilmesi sayesinde sağlanır; iletim hızlı (saatte birkaç milimetre) ya da yavaş (günde birkaç milimetre) olabilir. Bir de *gerilek akson içi akım* vardır, bazı bileşenleri sinir lifinin ucundan hücrenin gövdesine doğru götürür. Bu sonuncu akımın anlamı daha tam açıklığa kavuşmuş değildir; belki de dışardan gelen kimyasal işaretlerin nörona ulaştırılmasına yaramaktadır. Akson akımları nöroanatomide sinir yollarını izlemek için kullanılır.

• *Eylem akımı.* Sinir lifinde, eylem potansiyelini sodyum iyonlarınca dıştan içe doğru taşınan güçlü bir akımın ve potasyum iyonlarınca ters yönde taşınan bir akımın yarattığı kanıtlanmıştır. Bu eylem akımına, zardaki "vana"ların açılışı kumanda etmekte, yaratılan kanalcıklardan sodyum ve potasyum serbestçe yayılabilmektedir. Vanaların açılışı yerel akımlarca sağlanmakla birlikte, dış ortamda bulunan ve onların açılmasına yardım eden kalsiyumun varlığına da bir ölçüde bağlıdır. Vanaların kapanışı ise, eylem potansiyelinin kendisince yaratılan elektrik alanının etkisine bağlıdır; böylece eylem potansiyeli kendi sona erişini ve dinlenme haline dönüşü sağlar; o zaman enerjiyi yutan pompalar onu sodyumdan çıkarır, potasyuma sokar.

Klor ve kalsiyum gibi başka iyonlarca taşınan eylem akımları da vardır (memelilerde kalbin durumu).

• *Dinlenme akımı.* Sinir lifinin dışında çok yoğun bulunan iyonlaşmış sodyum, içeriye kendiliğinden yayılır. Zardaki bir enzim onu hemen dışarı pompalar ve enerjiyi tüketir. Benzer bir olgu, sinir telinin içinde yoğun olan potasyum için gerçekleşir. Bu tür kutuplaşmış iyonların kendiliğinden yayılması aynı kutuplu akımlar doğurur ki, bunlar dinlenme akımlarıdır.

• *Yerel akım.* Dış elektrik uyartısı yerel elektrik potansiyelini değiştirir ve komşu bölgelerden başlayarak, elektrik akımları, uyartı elektriğinin kutuplarına göre kendiliğinden ürer; bunlara anelektrotonus ya da katelektrotonus denir. Bu yerel akımlar, yerel bir azalmayla, komşu bölgelerdeki elektrik potansiyelini değiştirmeye yönelir. Hücre zarında onlar tarafından yavaş yavaş yaratılan kutupsuzlaşma eylem akımlarının doğmasına olanak verir ve böylece sinir işaretinin fizyolojik yayılmasını sağlar. Zarın fiziksel özellikleri, yerel akımların yayılmasını ve dolayısıyla, sinir işaretinin yayılma hızını uzaktan belirler. Bir elektrik yalıtkanı olan miyelin kılıflı liflere gelince, yerel akımlar, ancak yüzlerce mikron ötedeki Ranvier boğumlarından geçebilir. Ranvier boğumları miyelin kılıfın bulunmadığı ve zarın sinir lifini çıplak bıraktığı yerlerdir: burada sinir akısı bir Ranvier boğumundan öbürüne "atlar" ve sinir işaretinin yayılma hızı bu miyelinli sinir liflerinde miyelinsiz olanlara göre daha yüksektir.

—Tıp. *Akımın fizyolojik etkileri.* Vücuttan geçen elektrik akımı sinirleri etkileyerek ağrı duyusu uyandırır; kaslara istemsiz kasılmalar yaptırır. Akımın organizma üzerindeki etkilerinin çoğu, fiziksel ve kimyasal etkileri ile açıklanabilir; akım organizmadaki sıvılarda elektroliz yaparak kalbin durmasına yol açabilir. Ama elektroliz başlamamışsa tehlike ortadan kalkar; çok yüksek frekanslı dalgalı akımların zarar vermeden tıpta kullanılabilmesi bununla açıklanır. (→ELEKTROTERAPİ.)

AKIMÖLÇER a. Elekt. AMPERÖLÇER'in eşanlamlısı.

AKIMÖLÇÜMÜ. Bir akarsu, kanal, su yolunda bir saniyede geçen su hacmini belirleme.

AKIN a. **1.** Askeri bir birliğin düşman ülkesine ya da bir hedefe yaptığı saldırı: *Hava akını.* (Bk. *ansikl.* böl. Ask.) **—2.** *Esk.* Bir akıncı beyinin yönetiminde, düşman topraklarına keşif, yağma, yakıp yıkma ve tedirgin etme amacıyla yapılan askeri harekât: *Balkanlar'a yapılan akınlar.* (Bk. *ansikl.* böl. Ask. tar.) **—3.** *Ed.* Savaşçıların akarcasına gidişi: *Akınların uğultusu.* **—4.** Bir yere çok sayıda kişinin beklenmedik gelişi: *Mağazalara ucuzlukta beklenmedik bir akın oldu. Şimdi de yeni açılan okullara akın başladı. Köyden kente doğru bir akın.* **—5.** *Bir şey (insan, hayvan) akını,* o şeyin çok sayıda ve toplu olarak gelişi: *Turist akını. Balık akını. Çekirge akını.* **—6.** *(Bir ülkeye, yabancı bir yere) akın etmek,* oraya baskın yapmak. **—7.** *Bir yere akın etmek,* o yere kitleler halinde gitmek: *Hafta sonu halk plajlara akın etti.* **—8.** *Akın akın,* arkası kesilmeksizin, topluca.

—Spor. *Akın bölgesi,* basketbolde bir takımın savunma bölgesi dışındaki alan. ‖ *Akın yapmak,* futbol, basketbol, hentbol gibi takım oyunlarında, sayı yapmak için karşı takım alanına girmek.

—ANSİKL. Ask. Hareket ve manevra yeteneği yüksek olan süvari, zırhlı, mekanize, paraşütçü vb. birliklerle düşman denetimindeki kritik bölge ya da noktaları baskınla ele geçirmek, düşmanı hareketten yoksun bırakmak, bunaltmak için yapılan taarruz harekâtı. (Düşmanın özellikle manevi gücünü sarsmayı amaçlayan bu harekât *zırhlı birlik akını, amfibi akını, komando akını, hava akını* gibi adlar alır; en çok uygulananı İkinci Dünya savaşı'nda Kuzey Afrika ve Pasifik cephelerinde görülen *hava akını*'dır.)

—Ask. tar. Türkler'de eskiden beri uygulanan akın türü savaş geleneğini Osmanlılar da başarıyla sürdürmüştür. Osmanlılar'ın, çoğu zaman süvarilerle yaptıkları akınlar düşmana ilk darbeyi indirmek, ordunun geçeceği yolun güvenliğini sağlamak, düşman hakkında bilgi toplamak gibi değişik amaçlara yönelikti. Kimi osmanlı fetihlerinin, akın biçiminde yapılan taarruzlarla da gerçekleştirildiği olmuştur.

Akın, Faruk Nafiz Çamlıbel'in 3 perdelik oyunu (1932). Hece ölçüsüyle yazılmıştır. Konusunu içdenizin kurumasını önlemek için hükümdarları İstemi Han'ı kurban etmek isteyen Orta Asya Türkleri'nin öyküsünden alır.

AKIN a. Kazak-Kırgız Türkleri'nin saz şairlerine verdiği ad. Akınlar, şiirlerini doğaçtan dombıra (saz) eşliğinde söylerler, manzum hikâye ve destan anlatırlar, karşılıklı atışmalar (aytısu) yaparlar. Bunları kendi besteleriyle söylerler, başkasının şiirini, bestesini kullanmazlar. Kazak-Kırgız edebiyatı XX. yy.'a kadar sadece sözlü geleneği sürdüren bir edebiyat olduğu için, bu edebiyatın başlıca temsilcileri de akınlar oldu.

AKIN (Rüştü), türk general (Filibe1885-İstanbul 1944). 1906'da Harp okulu'nu, 1909'da Harp akademisi'ni bitirdi. Balkan, Birinci Dünya ve Kurtuluş savaşı'nda çeşitli görevlerde bulundu. 1939'da Askeri Yargıtay üyeliğine, 1941'de korgeneralliğe yükseltilerek Jandarma genel komutanlığına atandı. 1943'te IV Kolordu komutanlığına getirildi, ertesi yıl bu görevdeyken öldü.

AKIN (Osman Nihat), türk besteci (İstanbul 1905-*ay.y.* 1959). Ahmet Rasim Bey' in torunu. Sağlam bir müzik öğrenimi görmemesine karşın 40 dolayında şarkı besteledi. Bunların çoğu, dönemin en sevilen şarkıları arasına girdi. *Körfezdeki dalgın suya bir bak göreceksin, Bir ihtimal daha var, Yine bu yıl Ada sensiz, Göze mi geldim sen mi unuttun* sözleriyle başlayanları günümüzde de çalınıp söylenir.

AKIN (Adnan), türk futbol hakemi, yönetici ve spor yazarı (İstanbul 1912- *ay.y.* 1985). Kısa bir süre Vefa ve İstanbulspor' da futbol oynadı. Futbol hakemliği yaptı (1935-1955). Futbol federasyonu'nda çeşitli görevler aldı. Bir dönem Balıkesir milletvekili olarak TBMM'de bulundu (1965-1969). Uzun yıllar spor yazarlığı yaptı. Türkiye Spor yazarları derneği'nin kurucularından ve ilk genel başkanıdır.

AKIN (Muhittin), türk atlet (Eskişehir 1919-Ankara 1978). Sırıkla atlamada 1939-1959 arası 9 kez Türkiye rekoru kırdı, 13 kez Türkiye şampiyonu oldu. Aynı süre içinde türk atletizm milli takımında yer aldı. Sırıkla atlamada 4 m'yi aşan ilk türk atletidir.

AKIN (Bedii Faik) →BEDİİ FAİK.

AKIN (İlhan), türk hukukçu (İzmir 1927).

İstanbul Hukuk fakültesi'ni bitirdi. Doktorasını Paris Üniversitesi'nde yaptı. İstanbul Hukuk fakültesi devletler umumi hukuku kürsüsü'nde asistan (1955), doçent (1958) ve profesör (1966) oldu. Aynı fakültenin dekanlığına seçildi (1972). Başlıca yapıtları: *Devlet doktrinleri* (1962) [TDK Bilim ödülü 1963], *Temel hak ve özgürlükler* (1964), *Kamu hukuku I,II* (1974-1979), *Türk devrim tarihi* (1976).

Cenan **Akın**

AKIN (Cenan), türk besteci (Şebinkarahisar 1932). İstanbul Belediye konservatuvarı vurmalı çalgılar bölümü'nü bitirdi. Aynı okulda armoni, koro ve derleme dersleri verdi. İstanbul Şehir orkestrası'nda vurmalı çalgılar çaldı.İstanbul Üniversitesi gençlik korosu'nu yönetti. 1968'de Almanya'da koro, Avusturya'da orkestra yöneticiliği kurslarına katıldı. TRT çoksesli korosu'nun kuruluşunda görev aldı. Van'da halk türküleri derledi. 1975'te İstanbul Devlet konservatuvarı armoni ve kontrpuan yüksek bölümü'nü dışardan bitirdi. Bu kuruluşa solfej, armoni, koro ve çalgı bilgisi öğretmeni atandı. İstanbul Radyosu çocuk korosu kuruculuğu ve yöneticiliği yaptı. 1955'te Yapı-Kredi bankası'nın melodi ödülü'nü kazandı. Ayrıca TRT yarışmalarında birçok ödül kazandı. Halen MSÜ Devlet konservatuvarı'nda Doç., öğretim üyesidir. Yapıtları: *İlk şarkılar* (ses ve piyano için), *Çocuk bahçesi* (ses ve piyano için),*Altı şarkı*,*Halk türküleri* (koro için), *Rübailer* (ses ve piyano için), *Yunus'tan deyişler* (solo, koro ve orkestra için), *Kirtim kirt* (erkekler korosu için), *Orkestra için üç türkü*, *Destan* (orkestra için), *Yaylada* (solo flüt için). *Gençlik korolarına 10 halk türküsü*, *Çocuk korolarına şarkılar albümü* (1986),*Piyano için on ezgi* (1985).

Gülten **Akın-Cankoçak**

AKIN-CANKOÇAK (Gülten), türk şair (Yozgat 1933).Ankara Üniversitesi hukuk fakültesi'ni bitirdi (1955). Bireysel duyarlığı dile getiren şiirlerini, *Rüzgâr saati* (1956) yapıtında topladı. Kaymakam olan eşiyle dolaştığı ve yardımcı öğretmenlik, avukatlık gibi alanlarda çalıştığı Anadolu'yu yakından tanıdıkça, şiirinde toplum sorunları ağırlık kazandı. 1981'e kadar yazdıklarını *Seyran* adlı kitabında bir araya getirdi. Çağdaş türk ozanlarını inceleyen yazılarını *Şiiri düzde kuşatmak* (1983) adlı yapıtta topladı. *Sığda* (1964) ile Türk Dil kurumu 1965 şiir ödülü'nü, halk kaynağından beslenen Kurtuluş savaşı destanı *Maraş'ın ve Ökkeş'in destanı* ile 1970 TRT başarı ödülü'nü,*Ağıtlar ve türküler* ile 1977 Yeditepe şiir ödülü'nü kazandı.

AKIN (Ferit), türk bale sanatçısı (İstanbul 1941). Ankara Devlet konservatuvarı'nı bitirdi (1959). 1961'den başlayarak Devlet opera ve balesi'nde başdansçı olarak görev yaptı. Nürnberg ve Berlin balelerinde çalıştı. İstanbul Devlet konservatuvarı bale öğretmenidir.

AKIN (Filiz), türk sinema oyuncusu (Ankara 1943). Ankara Maarif koleji'ni bitirdi. Artist dergisinin yarışmasını kazanıp (1962) filmlerde oynamaya başladı. 1971 Antalya şenliği'nde *Ankara ekspresi* filmindeki rolüyle "en iyi kadın oyuncu" ödülünü aldı. Sinemayı bırakıp şarkıcılığa başladı (1975). Başlıca filmleri: *Akasyalar açarken* (1962), *Gurbet kuşları* (1964), *Tamirci parçası* (1965), *Umutsuzlar* (1971), *Utanç* (1972), *Memleketim* (1974).

Niyazi **Akıncıoğlu**

AKINCI a. Düşman ülkesine akın yapan savaşçı.

—Ask. tar. Osmanlılar'da düşman ülkelerine baskın saldırıları düzenleyen hafif süvari. ‖ *Akıncı beyi*, akıncı komutanı. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Akıncı kadısı*, ele geçirilen her beş esirden birinin "pençik" adı altında devlete vergi olarak verilmesini denetleyen kişi. (Sonradan pençikçi adıyla da anıldı.) ‖.*Akıncı müfrezeleri*, Kurtuluş savaşı'nın başlangıcında, Demirci kaymakamı İbrahim Ethem tarafından örgütlenen milli kuvvetler. (Düşmanla yıpratma ve yıldırma çarpışmalarına girişerek başarı kazanan bu sivil kuvvetler, sonra düzenli orduya katıldılar.)

—ANSİKL. Akıncılar, iyi süvari olan Türkler'den seçilir, sınırda ya da sınıra yakın bölgelerde bulunurlardı. Düşman ülkesine yaptıkları akınlarla mal ve esir elde ettikleri gibi bir savaş sırasında ordunun ilk kademesini oluştururlardı. Keşif kolu gibi hizmet görür; düşmanla ilgili bilgi toplar; ordunun geçeceği yolun güvenliğini sağlar ve ordunun yiyecek gereksinimini karşılamak için önlem alırlardı. Bunun için ordunun ilerisinde görev yaparlardı. Akıncı geleneğine göre bin akıncıya binbaşı, yüz akıncıya subaşı, on akıncıya onbaşı komuta ederdi. Akıncılar, bölgelerinde, bir akıncı beyinin komutasında bulunurlardı. Akın, akıncı beyinin komutası altında yapılmazsa buna "haramilik" ve atlı sayısı da yüz kişiden az olursa "çete" denilirdi. Devlet, akın ve haramilikten elde edilen tutsakların beşte birini "pençik" adı altında vergi olarak alırdı. Çeteden alınmayan bu vergiyi toplamak için her akıncı beyinin yanında bir pençikçibaşı görev yapardı. Akıncılar için, biri devlet merkezinde biri de bağlı bulundukları bölgede olmak üzere künyelerinin işlendiği defterler bulunurdu. Bir akıncının ölümü, sakatlığı ya da yaşlılığı durumunda yasa gereği, yerine, varsa oğlu, yoksa yetenekli bir genç alınırdı. Akıncılar akınlardan elde ettikleriyle geçinirler, devletten bir ücret almazlar, verdi de ödemezlerdi. Akın dışındaki zamanlarda, Rumeli'nin değişik bölgelerinde göreve hazır durumda beklerlerdi. Akıncı beyinden gelen savaş emri akıncılara, bağlı bulundukları ve gösterdikleri yiğitlikten ötürü kendilerine tımar verilmiş, "taviç" denen çeribaşılar aracılığıyla iletilirdi. Akıncılar bağlı bulundukları komutanın aile adıyla anılırlardı. Bunlardan Sofya ve Semendere çevresinde bulunan Mihallılar; Silistre çevresinde bulunan Malkoçlar ve Mora'da bulunan Turhanlılar ünlü akıncılardı.

XV. yy. ortalarında sayısı 40 000 olan osmanlı akıncıları önemlerini 1595'e kadar sürdürdüler. Bu yıl içinde yapılan bir savaşta (Tuna nehri üzerinde Köprü faciası) büyük kayıp verdikten sonra yeniden toparlanamadılar. 1625'te, sayıları iki-üç bine düşen akıncıların yerine, sınır kalelerindeki serhat kulu örgütleri canlandırıldı; Kırım hanlığının akıncılarından yararlanma yoluna gidildi. Akıncıların kullandığı silahlar kılıç, pala, mızrak ve bozdoğandı. Kimilerinin zırh gömlek giydiği olurdu.

• *Akıncı beyi*, Osmanlı devleti, kuruluş döneminde Selçuklular'a bağlı bir uç beyliğiydi. Bundan gelen alışkanlıkla, genişlemeye başladıktan sonra, sınır boylarındaki komutanlarına uç beyi demeye başladılar. Rumeli'deki fetihlere katılan ilk osmanlı akıncı beyi Evrenos Bey, aynı zamanda uç beyi olduğundan "akıncı uç beyi" diye anıldı. Akıncı beyleri düşmandan ele geçirdikleri şehir, kale ve araziyi devlete bırakırlar, karşılığında büyük tımarlara sahip olurlardı. Rumeli beylerbeyine bağlı olmakla birlikte, kimi zaman bağımsız harekâta girişen akıncı beyleri merkezle sık sık anlaşmazlığa düştüler. Bu anlaşmazlıklar yüzünden, İzladi savaşı'nın (1443) kaybına neden oldularsa da çabuk toparlanarak merkeze bağlanma yoluna girdiler.

AKINCI, Mardin'in merkez ilçesine bağlı bucak; 11 885 nüf. (1990); 19 köy. Merkezi *Akıncı* (esk. Kasırkalenderan); 651 nüf. (1990).

AKINCI (İhsan Abidin), türk veteriner (İstanbul 1882-Ankara 1943). Askeri veteriner mektebi'ni bitirdi (1904). Asker ve sivil teriner okullarının birleştirilmesiyle oluşturulan Baytar mektebi âlisi'nde hıfzıssıhha ve zootekni müderrisliğine getirildi (1921). Ziraat vekâleti müsteşarlığı yaptı (1927-1931). Türkiye'de yüksek ziraat enstitülerinin, hara ve depoların kurulmasında etkin rol oynadı. Başlıca yapıtları: *Anadolu develerinin ırkları, bakılması* (1914), *Osmanlı atları* (1917), *Türkiye'de koyun yetiştirilmesi ve ırkları, yapağıcılık ilmi* (1921), *Ankara keçisinin hali ve ıslahı*, *Anadolu ziraati ve yetiştirme vaziyeti* (4 c, 1928), *Tiftik, istihsâlinden istihlâkine kadar* (1932), *Türklerde ziraat ve hayvancılık* (Ali Rıza Erten ve Hamdi Dikmen ile birlikte, 1934), *Şeker, yetiştirmeden bitirmeye kadar, Türkiye'de, dış memleketlerde*(1934),*Şarkta ziraatin inkişâf tarihi ve âmilleri* (1936).

AKINCI (Ahmet Mükerrem), türk besteci (İstanbul 1884-*ay.y.* 1940). Kanuni Mehmet Bey'den müzik öğrendi. Çeşitli saz eserleri ve şarkılar besteledi. *Usandırdı felek candan demâdem infiâlinden* dizisiyle başlayan hicazkâr şarkısı ünlüdür.

AKINCI (Eşref), türk general (Bursa 1912). 1932'de Kara Harp okulu'nu, 1941'de Harp akademisi'ni bitirdi. Harita genel müdürlüğü yaptı (1960-1962). Orgeneral oldu (1969). III. Ordu komutanlığı yaptı. Kara Kuvvetleri komutanlığına atandı (1973-1976). Temmuz 1974'te, Kıbrıs barış harekâtı için Genelkurmay başkanlığı ileri karargâhını kurmak ve harekâtın kara kuvvetleri bölümünü yönetmek üzere görevlendirildi. 1976'da emekliye ayrıldı. Kontenjandan Danışma meclisi üyeliğine seçildi (1981). Milliyetçi demokrasi partisi'nden Ankara milletvekili seçildi (1983). MDP'nin dağılması üzerine kurulan Hür demokrat parti'ye katıldı (1986). Bu parti ANAP'a katılınca bağımsız oldu.

AKINCI (Gündüz), türk yazar ve edebiyat araştırmacısı (Çoruh 1914-İstanbul 1980). İstanbul Yüksek öğretmen okulu türk dili ve edebiyatı bölümü'nü bitirdi (1938). Antalya ve Afyon liselerinde edebiyat öğretmenliği yaptı (1940-1941). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi yeni edebiyat kürsüsü'nde asistan (1944), doçent (1954) ve profesör oldu (1962). Erzurum Edebiyat fakültesi'nde bir yıl dekanlık yaptı. *Abdülhak Hamit Tarhan* (1954) adlı doktora teziyle Türk Dil kurumu bilim ödülü'nü kazandı (1955). Öteki yapıtları: *Türk romanında köye doğru* (1961), *Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi* (1960), *Batıya yönelirken Şinasi* (1962), *Türk-Fransız kültür ilişkileri, 1071-1859* (Doçentlik tezi, 1973).

AKINCILAR, Adıyaman'ın Kâhta ilçesine bağlı bucak; 12 435 nüf. (1990). 12 köy. Merkezi *Akıncılar* (esk. Tokaris); 1 862 nüf. (1990).

AKINCILAR, Sıvas ilinde ilçe; 11 085 nüf. (1990). 33 köy. İlçe merkezi *Akıncılar* (esk. Yukarı Ezbider); 5 320 nüf. (1990).

AKINCILAR,rumca **Lurijina,**Kıbrıs'ta, Lefkoşa ilçesi, merkez bucağına bağlı köy.

AKINCIOĞLU (Niyazi), türk şair (Pınarhisar 1919-Kırklareli 1979). Hukuk fakültesi'ni bitirdi (1943). 1952'de Türk Ceza kanunu'nun 142. maddesine aykırı eylemde bulunduğu savı ile tutuklandı, yargılanıp aklandı. 1940 kuşağı ozanlarındandı. Gençlik döneminde hece ölçüsüyle yazdığı şiirleri *Haykırışlar* (1938) adlı yapıtında toplanmıştı; ancak ününü, halk şiiri geleneğinden yararlanan toplumcu gerçekçi şiirleriyle yaptı. Şiirleri ölümünden sonra *Umut şiirleri* (1985) adlı kitapta toplandı.

AKINDIRIK a. *Yörs.* Reçine.

AKINLI (Hamit), türk tiyatro sanatçısı ve yönetmen (İzmir 1924). İstanbul Üniversitesi türk dili ve edebiyatı bölümü'nü bitirdi (1947), aynı yıl, Açıkhava tiyatrosu' nun ilk açılış oyunu olan *Kral Oidipus* ile İstanbul Şehir tiyatrosu'nda profesyonel oldu. Sanat çalışmalarını 1960'tan sonra yönetmen olarak sürdürdü. Ekip sanat yönetmenliği ve genel sanat yönetmen-

Hamit **Akınlı**
"İçimizden biri" adlı oyunun bir sahnesinde
(1966-67)
İstanbul Şehir tiyatroları arşivi

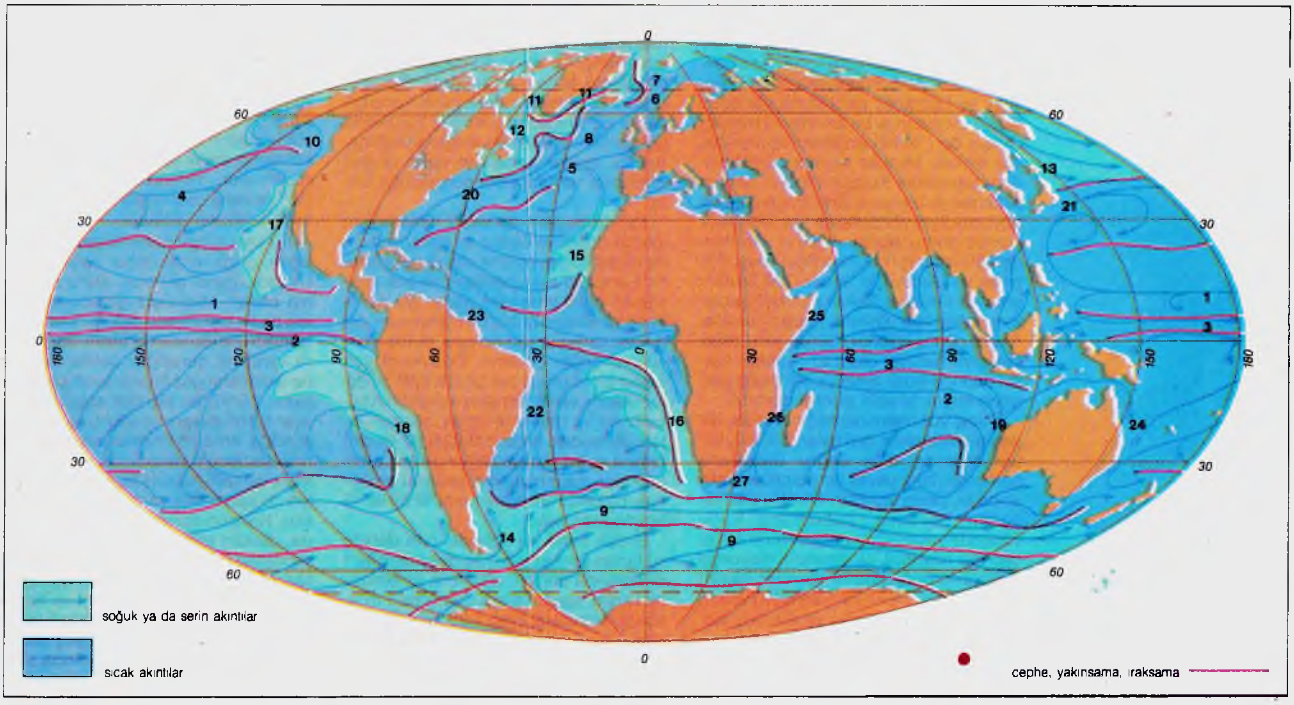
vekilliği yaptı. Sahneye koyduğu *Ay battı* oyunuyla 1967'de İlhan İskender armağanı'nı, *Düğün ya da davul* oyunuyla da 1978'de Ankara Sanatsevenler derneği en iyi yönetmen ödülü'nü aldı. 1980'de emekli oldu.

AKINOĞLU, esk. **Tekke,** Amasya'nın Taşova ilçesi, Tekke bucağı merkezi; 2 758 nüf. (1990).

AKINTI a. **1.** Bir su kütlesinin herhangi bir yöne doğru sürekli hareketi; hareket halindeki su kütlesi: *Sel akıntısıyla gelen moloz. Sandal akıntıya kapıldı.* **—2.** Sıvıların bir delikten, yarıktan ya da gevşek dokulu bir yüzeyden geçerek, yavaş yavaş damlaması, akması: *Damdaki akıntıyı önleyemedik.* **—3.** Organik bir sıvının olağan olarak ya da hastalık nedeniyle dışarıya sızması, akması; akan sıvı: *Kulak akıntısı. Rahimden gelen akıntı.* **—4.** *Akıntı çağanozu,* sarhoşluk ya da benzeri bir nedenle eğri, yampiri adımlar atan ya da düşük omuzlu, gövdesinde bir çarpıklık olan kimse (arg.).‖ *Akıntı vermek,* durgun ya da birikmiş bir suyun akmasını sağlamak için çıkış yolu açmak.‖ *(Bir şeyi, kendini) akıntıya bırakmak,* çaresizlik karşısında bir şeyi, kendini olayların akışına bırakmak: *Direnecek gücüm kalmadı, kendimi akıntıya bıraktım artık, ne olursa olsun.* ‖ *Akıntıya kapılmak,* kendini akıntıya kaptırmak, etki altında kalarak bir toplulukla birlikte davranmak: *Bu akıntıya o da kapılmış, aynı şeyleri tekrarlayıp duruyordu.*‖ *Akıntıya kürek çekmek,* olmayacak bir iş için boş yere uğraşmak.
—Denizbil. *Deniz akıntısı,* deniz suyunun bir yönde ve belli bir hızla yer değiştirmesi. (Kökenine ve yer değiştirirken sergilediği özelliklere bağlı olarak birçok akıntı çeşidi vardır: dönüşümlü akıntı, dengeleme akıntısı, eşderinlik akıntısı, boşalma akıntısı, yoğunluk akıntısı, rüzgâr ya da sürüklenme (drift) akıntısı,dip akıntısı, geostrofik akıntı, çembersel akıntı, gelgit akıntısı, eğim akıntısı, ters ya da dönüş akıntısı, türbidite akıntısı.) [Bk. *ansikl.* böl. Su yapı.]‖*Okyanus akıntıları* ya da *genel akıntılar,* bir bölgeye ya da bütün dünya denizlerine yayılmasıyla, oldukça değişmez yönüyle, hızlı olmayışıyla (genellikle 1 m/s'den az) ve debisinin yüksekliğiyle nitelenen deniz akıntıları. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Denizc. *Akıntı seyri,* gemilerin akıntılı bölgelerde uyguladığı seyir düzeni (gemi rotasına göre akıntının yönü ile şiddeti hesaplanır ve gerekli önleme açısı uygulanarak istenilen rota üzerinde seyredilir). ‖ *Akıntı yukarı çıkan,* akıntıya ters yönde yol alan tekne için kullanılır.
—Elektrotekn. *Akıntı santralı,* barajı bulunmayan hidroelektrik santral; iletim kanalı düşük eğimlidir ve hiçbir su rezervine sahip değildir.
— Hidrol. *Akarsu akıntısı,* bir nehir ya da ırmak suyunun kütle halinde çizgisel yer değiştirmesi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Inş. *Bir çatının akıntısı,* çatının eğimi.
—Jeomorfol. *Çamur akıntısı,* çok sulu çamurun kütle olarak ve hamur halinde akması. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Tıp. Nezlede, belsoğukluğunda, dölyatağı kanamalarında olduğu gibi vücudun herhangi bir kısmından anormal sıvı (seroz, mukus, irin, kan) akması. ‖ *Amniyos akıntısı,* amniyos sıvısının, doğumdan önce, yumurta zarlarının zamansız olarak delinmesi sonucu akması. ‖ *Burun akıntısı,* burun deliklerinden sulu sıvı akması. ‖ *Desidua akıntısı,* bazı gebeliklerin sonunda, dölyatağı mukozasından gelen, mukuslu bol ve sürekli akıntı. ‖ *Dölyatağı boynu akıntısı,* dölyatağı boynundaki bezlerin ürettiği salgı. (Östrojenlerin etkisi altında meydana gelen bu akıntı, âdet devresinin 14. gününde en yüksek düzeyine çıkar ve spermatozoitlerin ilerlemesinde önemli bir rol oynar. Yokluğu, enfeksiyonlaşması ya da anormallikleri kısırlık nedenidir.)
— Yerbil. *Lav akıntısı,* püskürme sırasında bir yanardağın yamaçlarından akan ağdalı magma.
—ANSİKL. Denizbil. *Okyanus akıntıları,* okyanus dalgalarının (örneğin soluğan, gelgit) geçişiyle oluşan hareketlerden ayrılır ve sıcaklığı, kimyasal maddeleri ve besin maddelerini çok büyük mesafelere taşıyarak, türlerin göçünü ve insanların yer değiştirmesini etkileyerek, çökelmeye ve deniz diplerinin biçimlenmesine katkıda bulunarak çok önemli bir rol oynar.
• *Kökenleri.* Okyanus akıntıları iki çeşit güce bağımlıdır: birincil güçler suya itme hareketi sağlar. Bunlar arasında, dış güçler adı verilen bazı güçler atmosferin etkisiyle ortaya çıkar: basınç ve rüzgâr bir yüzey eğimi oluşturur ve yüzeydeki parçacıkların sürtünme sonucu sürüklenmesini sağlar; iç güçler adı verilen başka güçler, sıcaklık ve tuzluluğun birleşik etkisiyle, dolayısıyla da yoğunluğun etkisiyle ortaya çıkar; bu güçlere termohalin güçler denir. Her iki güç öbeğinin etkisi bölgelere göre değişir. Alçak enlemlerde rüzgâr başlıca etkendir; yüksek enlemlerdeyse yoğunluk daha belirleyici rol oynar. Çoğu zaman, (Güney okyanusu'nda olduğu gibi)atmosfer ve termohalin güçler etkilerini birleştirir.

İkincil güçler, akıntıların hareketini hız ve yön bakımından değiştirir. Coriolis gücü, akıntının kökenine göre değişen bir sapma yaratır. Rüzgâr akıntısı, rüzgâr itmesi yönüne göre 45°'lik bir açı yapar; bir yoğunluk akıntısı, yoğunluk gradyanı eğimine göre 90°'lik bir açıyla akar. Coriolis gücü bir merkezkaçlaşma ve okyanus havzalarının batısına doğru halka akıntılarında bir sıklaşma da yaratır. Akışkansızlık (ya da iç sürtünme) güçleri, yayıldıkça hareketi engeller. Sözgelimi rüzgârın su yüzeyinde yarattığı sürüklenme giderek sapar ve belli bir derinliğe (sürtünme derinliği) kadar yavaşlar (Ekman helezonu). Aynı biçimde, iki akıntı arasında ortaya çıkan yanal etkiler, bu güçlerin yayınmasıyla aralarında değişimlere yol açar. Bunun sonucu olan karışımlar ara suları oluşturur. Dış sürtünme güçleri, akıntıların izledikleri yolda karşılaştıkları engellerden doğar. Bunlar şöyle sıralanabilir: akıntılar bir kıtaya ya da takımadaya vardığında ortaya çıkan bölünme;

değişik okyanussal akıntılar
1. Kuzey ekvatoral akıntı
2. Güney ekvatoral akıntı
3. Ekvatoral karşı akıntı
4. Kuzey pasifik akıntısı
5. Kuzey atlantik akıntısı
6. Norveç akıntısı
7. Batı Spitzberg akıntısı
8. Irminger akıntısı
9. Antarktikaçevre akıntısı
10. Alaska ve Aleut adaları akıntısı
11. Doğu ve Batı Grönland akıntısı
12. Labrador akıntısı
13. Oyaşio
14. Falkland adaları akıntısı
15. Portekiz ve Kanarya adaları akıntısı
16. Benguela akıntısı
17. Kaliforniya akıntısı
18. Peru-Şili akıntısı
19. Batı Avustralya akıntısı
20. Gulf Stream
21. Kuroşio
22. Brezilya akıntısı
23. Guyana akıntısı
24. Doğu Avustralya akıntısı
25. Somali akıntısı
26. Mozambik akıntısı
27. İğneler burnu akıntısı

akıntı bu deniz dibi vadisi ya da doruğunun üstünden geçtiğinde Coriolis gücünün etkisiyle oluşan sapma; boğazlar ya da deniz dibi geçitleri aşıldığında, bir yönde toplanma ve dolayısıyla da bir hızlanma.

Bölgesel boyutlarda, düşey (yakınsama, ıraksama) ya da cephesel (okyanus cepheleri, boğazlar) tipte tamamlayıcı olayların etkisiyle akıntıların davranışı daha da farklılaşır.

• *Akıntı sistemleri.* Harita, genel akıntıların, kuşaksal hareketler ile K.-G. hareketlerini birleştirerek büyük halkalar oluşturduğunu gösterir. Genel akıntılar, derin akıntılarla sağlanan yarıküreler arası alışverişle tamamlanır.

Kuşaksal akıntılar iki alanda çok önemli boyutlardadır. Güney okyanusu'nda, astropikal cephenin G.'inde, dünyanın en geniş ve en çok su geçiren akıntısı olan Antarktika çevresi akıntısı D.'ya doğru akar. K.'e doğru, özellikle Güney Amerika kıyıları boyunca bu akıntıdan önemli kollar ayrılır. G.'e doğru, Antarktika ıraksamasının ötesinde, sözkonusu akıntı B.'ya doğru ilerleyen bir kıyı akıntısıyla sınırlıdır. Alçak enlemlerde, alizelerin hareketlendirdiği kuzey ekvator ve güney ekvator akıntıları suların bir bölümünü okyanusların doğu bölgelerine doğru götüren bir dengeleme akıntısıyla (ekvator ters akıntısı) ayrılır. Bu geri dönüş etkisi, yüksek debili altakıntının etkisiyle (Cromwell, Lomonosov, Taraev akıntıları) güçlenir. Hint okyanusu'nda, 10°G. enleminin K.'inde, mevsimlik muson almaşması nedeniyle sistem bozulur (Umman denizi, Bengal körfezi).

K.-G. akıntıları, okyanusların doğu kenarında akar. Ters yönde iki su döngüsü gelişir. Astropikal enlemlerde, dipten yükselen soğuk sularla birleşen Peru-Şili, Benguela, Batı Avustralya, Kanarya ve Kaliforniya akıntıları, alçak enlemlere doğru dengeleyici bir su aktarımı sağlar. Tersine, kuzey yarıkürede ılıman enlemlerde, Kuzey Atlas okyanusu ve Büyük okyanus akıntılarıyla gelen ılık sular, bu suların Kuzey Buz denizi'ne sokulmasını sağlayan bir kuzey bileşeni alır: Büyük okyanus'ta Alaska ve Aleut akıntıları, Atlas okyanusu'nda Norveç akıntısı ve Avrasya kenarı boyunca gelişen uzantıları (Barents denizi, Beyaz deniz, Kara denizi, Laptev denizi, Doğu Sıbirya denizi).

Bu okyanusların batı kenarları daha etkin bir akıntıdan yararlanır. Kuzey yarıkürede, arktik ve yarıarktik bölgeler, güney bileşenli soğuk akıntıları içerir. Atlas okyanusu'nda, Arktika'dan çıkan sular Groenland ve Labrador akıntılarına yol açar; Büyük okyanus'ta bu akıntıların karşılığı Oyaşio'dur. Ilıman enlemler düzeyinde, söz konusu akıntılar ekvator bölgelerinden başlayarak Kuroşio ve Gulf Stream sistemleriyle taşınan sularla kutup cephesi boyunca aynı yönde ilerler. Bu iki sistem, kuzeye doğru sapan ve kenar denizlerden (Kuroşio için Güneydoğu Asya, Filipinler ve Güney Çin denizi; Gulf Stream için Antil denizi ve Meksika körfezi) geçerken değişikliğe uğrayan tropikal akıntıların geri dönüş kollarıdır. Güney yarıkürede, bakışımlı halkalar oluşmaz (Arjantin kıyıları önünde sıcak Brezilya akıntısına yaklaşan soğuk Maluin akıntısı dışında).

Birkaç yüz metre derinliğin altında, okyanus suküresinin geri kalan bölümü, kutup sularının dibe doğru dalmasıyla beslenen daha yavaş bir dolanımın etkisindedir. Derin akıntılar, özellikle batı kenarları boyunca, çoğunlukla K.-G. yönünde yayılır. Orta derinlikte, iki kutup cephesi boyunca karışmalarla meydana gelen suların aşağıya inmesinden oluşan ara akıntılar (Arktika ve Antarktika) vardır. Dip akıntıları (Antarktika ve Arktika), Antarktika (Weddell ve Ross denizleri) ve Groenland'da bulunan bazı kaynak bölgelerden başlayarak yayılır. 5 000 - 6 000 m'nin altında da akıntılar vardır ama bunlara ilişkin bilgiler azdır. Yarıkürelerarası su değişimlerinin büyük uzaklıklar arasında gerçekleştiği Atlas okyanusu'nda bu katmanlı döngü tam gerçekleşir. Büyük okyanus'ta, Antarktika kökenli suların yayıldığı güney ve orta kesimlerde su aktarımlarının varlığı bilinir. Hint okyanusu'nda, Antarktika çevresi diplerindeki akıntı dışında, derin akıntı gelişmemiş durumdadır.

—Hidrol. *Akarsu akıntıları.* Bu akıntıların karakteristikleri, akarsu hidrolojisinin ana dallarından akarsu dinamiğinin temel konusudur.

• *Akarsu akıntılarının doğrudan ölçülmesi.* Eskiden ölçü aygıtları, yalnızca yüzey akış hızını veren şamandıralardı. Günümüzde, ırmağa daldırılan ve akıntı hızına oranlı biçimde dönen akıntıölçer kullanılır. Öte yandan çok burgaçlı ve pek yüksek olmayan debiler için (özellikle dağ ırmaklarında) kimyasal ölçme yöntemlerinden gittikçe daha çok yararlanılmaktadır. Bu yöntemde çok derişik sodyum bikromat çözeltisi zayıf ve değişmez bir debiyle ırmağa dökülür; aşağı çığırda, karışımın kusursuz eşitlikte gerçekleşmesi için yeterli uzaklıkta, ırmaktan su örnekleri alınır; örneklerdeki bikromat oranıyla ırmağa dökülen çözeltinin bikromat oranı karşılaştırılır ve akarsu debisi üstüne kesin bir bilgi elde edilir.

• *Akıntı hızlarının formüllerle hesaplanması.* Ölçüm yapılamadığında ve özellikle çok büyük kabarmaların debileri sözkonusu olduğunda akarsu kesitinin tümü için V_m ortalama hızı, Chézy ($V_m C\sqrt{R.I}$) ve Manning

$$\left(V_m = \frac{1}{n} \cdot R^{\frac{2}{3}} \cdot I^{\frac{1}{2}}\right)$$

formülleri vb ile hesaplanır; formülde I yüzey eğimini, R hidrolik yarıçapı, C ve $\frac{1}{n}$ hız katsayılarını, *n* pürüzlülük katsayısını gösterir.

Akarsu hidroliği formüllerinin kullanımı, ölçümü, güç, temel veriler üstünde iyi yaklaşımlar bulma olanağı verebilir. Ölçümler ya da hesaplarla belirlenen debiler, ölçeklerde yüksekliklerin (absisler) ve debilerin (ordinatlar) fonksiyonu olarak noktalarla gösterilir. Bu noktalara göre, genellikle parabol biçiminde, içbükeylikleri yukarıya dönük debi eğrileri çizilir (debiler ölçek kotlarından daha hızlı artar).

• *Akarsu akıntılarının hızı.* Akıntıların hızında rol oynayan etkenler, yüzey eğimi, derinlikler (ya da akarsu kesitinin bütünü için hidrolik yarıçap) ve pürüzlülüktür; pürüzlülüğün boyutları ve akıntıyı yavaşlatma etkinliği kenar ve dip gereçlerinin daha çıkıntılı olmasına, kıyılarda düzensiz çukurlarla çıkıntıların çokluğuna, kenarlarda ya da su üstüne çıkmış iç banklarda ağaçsı bitki örtüsünün sıklığına bağlıdır. Ayrıca, eşikler nedeniyle dipte oluşan büklümler ve tümsekler pürüzlülüğü artırır.

Eşit hız çizgileri *(eşhızlar)*, kenarlardan içeriye doğru ve dipten su yüzeyi yakınına kadar bir yavaşlama olduğunu gösterir. Kenarlara eşit uzaklıktaki en hızlı akıntılar en derin yerlerden geçer. Bu derinlik için belirlenmiş birçok maksimum değer varsa, hızlar için de aynı sayıda maksimum değer gözlenir. Dolayısıyla çok ayaklı bir köprüde her gözün özel bir eşhız sistemi vardır. Bir akarsu kesitinin bütününde V_m ortalama hızları, normal olarak, yüzeydeki hızların 0,82-0,92 ile çarpımına eşittir; yüzeye doğru gelişen akıntı boyunca maksimum hız, kenarlar arasındaki bütünün ortalama hızını % 25 ile 45 oranlarında aşar.

Birçok ırmak ve nehirde, orta debide su hızları saniyede birkaç desimetre ile 1 m arasında değişir; eğimlerin az olmasına karşın, aşağı Yangzi Ciang'da 1 m'yi, aşağı Mississippi'de 1,25 m'yi geçer, çünkü bu nehirler hem yüksek debili hem çok derindir. Suları bol ve eğimi oldukça büyük olan nehirlerde, sözgelimi Rhin'in Basel ile Strasburg arasındaki kesiminde ve Rhône'un Lyon ile Avignon arasındaki bölümünde ovada bile orta debilerin hızı 1,50 m ile 1,80 m arasında değişir. En yüksek debi hızlarına, Memphis ve Vicksburg'a doğru 2,50 - 2,80 m ile Mississippi'de ve 1,80-2,20 m ile aşağı Yangzi Ciang'da rastlanır. Rhône'da ve Rhin'de, Tuna'nın Avusturya kesiminde, olağanüstü kabarmalar sırasında ortalama hızlar, bölgelere göre, saniyede 3 ile 4 m arasında değişir. Japonya'da dağlık alanlar dışındaki ırmakların bazı kesimlerinde kabarma sırasında ortalama hızlar, kıyılara sıkışan yatak için 5,50 ile 6 m'ye ve yer yer 8 ile 9 m'ye ve hatta daha büyük boyutlara ulaşır.

• *Akarsu akıntılarının türbülansı.* Hemen hiçbir yerde, hatta en durgun görünen debilerde bile, su ipçikleri kanal eksenine ve yüzeye koşut düz çizgiler halinde akmaz. (Buna durgun rejim ya da Poiseuille rejimi denir). Gerçekte su parçacıkları, dibe, kenarlara ya da yüzeye doğru, dalgalanma, içiçe geçme ve burgaç biçiminde yaklaşan ya da uzaklaşan hareketler yapar. Bu hareketler, hemen hemen bütün akarsu akıntılarını niteleyen türbülansın en belirgin göstergeleridir. Çıplak gözle görülebilen düşey burgaçların çapı 1 m'ye, bazen 70-80 m'ye, hatta birkaç yüz metreye ulaşabilir. Bu burgaçlara özellikle, kenarların doğal ya da yapay girintilerinde, köprü ayaklarının aşağı çığırında akış yukarı dönüşler biçiminde rastlanır; oldukça sarp ve üstünden suların aşarak döküldüğü enine engellerin akış yukarı kesiminde ve aşağı çığırında ya da çağlayanların eteğinde, merdane biçiminde yatay burgaçlar oluşur. Ayrıca ırmak yüzeylerini bozan kırışıklıklar, dalgalar, kabartılar ve ırmak yatağındaki daralmanın akıntıda çok belirgin hızlanmaya yol açtığı bölgelerin aşağısında oluşan sıçramalar ve enine domuzsırtları da türbülans olayı içinde sayılabilir. Bunların dışında, mendereslerin içbükey kıyıları önündeki hızlı ve dalgalı akıntılarda, yanal yükselmeler ve 1 m'yi bulan, hatta aşan burgaçlar oluştuğu görülür. Bütün pürüzlülük etkenleri, hıza bağlı olarak artan türbülansın güçlenmesine katkıda bulunur.

—Jeomorfol. Çamur akıntısı, kayganlaştırıcı killi maddelerin bulunmasını zorunlu kılan bir yerel akma biçimidir. Bu akıntı, bütün iklimlerde yeterli miktarda su sızarak kilin kohezyonunu yitirmesine yol açtığı hallerde gerçekleşir. Kuraklık dönemlerini izleyen büyük yağışlar çok tehlikelidir; çünkü su, çatlaklar boyunca derinlere kolayca iner. Çamur akıntıları yavaş ilerler (saatte birkaç metre); bu özelliğiyle daha akışkan olan çamur selinden ayrılır. Akıntıların çok yoğun olması, büyük kütlelerin sürüklenmesine, evlerin yıkılmasına, sanat yapıtlarının çatlamasına neden olur. Yeterince dik yamaçlarda (15° ve daha çok) başlar ve özellikle dağlarda tehlikeler doğurur.

— Su yapı. Çeşitli kökenlerden gelen (soluğan, gelgit, ırmak debisi, suların yoğunluk farkı, genel akıntılar) deniz akıntılarının etkileri, limanlarla girişlerinin tasarımında ve bakımında olduğu kadar, kıyıların korunmasında da önem taşır. Bir giriş kanalının genişliğini belirlemede enine akıntıların göz önüne alınması zorunludur; çünkü bu akıntılar sapmalara yol açar (gemi ekseninin rota çizgisine göre eğikliği). Ama en önemlisi, akıntıların derinlik üstündeki etkisidir: Su yükünün dipte ya da asılı halinde taşınması, gerçekten de aşınmalara ya da çökellere neden olur. Kıyıların aşınmasına karşı savaşımda, denizin etkilerine karşı, kıyı koruma yapılarına başvurulur. Kanal girişinde oluşan çökellerin ya da setlerin etkileri ise mendireklerin etkin yerleşimi ve tarama yoluyla önlenebilir ya da azaltılabilir. Irmakağzı-deniz limanlarının giriş derinliklerinin iyileştirilmesi ve bakımında akıntıların etkisi çok önemlidir. Bu etki, yukarı çığır debisine göre değişen ırmak akıntısıyla gelgit olayının doğurduğu almaşık

akımların birleşmesinden kaynaklanır. Irmağın boyutlandırılması, bu alanda başvurulabilecek başlıca yoldur; boyutlandırmayı gerçekleştirmek için doğal kıyılarla yan seddeler arasındaki ıslak kesimi yukarı çığırdan aşağı çığıra değin sürekli değiştirmek ve yerel koşullara uyarlanmış bir plan çizmek gerekir. Bu çalışma, kuramsal bir araştırma konusu olabilir ve devinen tabanlı küçük modeller kullanarak doğrulanması zorunludur. Sözkonusu çalışmalar, gerekirse sistemli taramalarla tamamlanabilir.

AKINTIBİLİM a. Deniz akıntılarını inceleyen bilim dalı.

AKINTIBURNU, İstanbul boğazının Avrupa yakasında Arnavutköy-Bebek arasındaki kara çıkıntısı. Karadeniz'den gelen üst akıntı bu buruna çarparak Arnavutköy önlerinde ve Bebek koyunda ters yönde ilerleyen anaforlara neden olur. Boğazda akıntının en hızlı olduğu yerlerden biridir (ortalama hız saniyede 140 cm, saatte 5 km).

AKINTILI sıf. Akıntısı olan: *Boğazın akıntılı bölgelerinde denize girmek tehlikelidir. Akıntılı bir hastalık.*

AKINTIÖLÇER a. Bir akarsuyun bağıl hızını ve düzeyini ölçmeye yarayan aygıt. — Denizc. Deniz akıntılarının hız ve doğrultusunu yatay düzlem içinde belirlemeye yarayan aygıt. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Akıntıölçerler deniz akıntılarının belirgin niteliklerini, yani doğrultularını ve hızlarını belirlemede kullanılır; bu aygıtların zemine (deniz dibine) iyice bağlanması ve yer değiştirmemesi zorunludur. Akıntıölçerler deniz dibine yerleştirilmiş bir demirle su üstü ya da su altı şamandıraları arasında gerilen bir kabloya çeşitli düzeylerde bağlanır. Su altı şamandırası kullanıldığında demir yakınında kabloya bir salıcı (boşaltıcı) eklenir; salıcı ya bir saat düzeniyle demirleme işleminden belli bir süre sonra çalışır ya da toplayıcı geminin

akıntıölçer

demir yeri yakınında yayınladığı kotlanmış akustik sinyali aldığında harekete geçer. Böylece demirle demirleme kablosunun bağlantısı kesilir ve şamandıra kabloyu çekerek su üstüne çıkar. Gözlemlerin süresi incelenen sorunlara bağlıdır, ama bir yılı bulabilir. Akıntının doğrultusu akıntıölçere takılmış manyetik bir pusulayla değerlendirilir. Hız ölçümü ise, önceden deney kanalında ayarlanmış bir pervanenin ya da rotorun devir sayısı sayılarak yapılır. Her iki büyüklük için, bireysel birçok ölçümün ortalamasını almak çok önemlidir; bu işlemde amaç bir yandan rüzgâr ve dalgaların etkisiyle şamandıra ve demirin deniz dibine göre yer değiştirmesinden kaynaklanan parazit sinyalleri yok etmek, öbür yandan gerçek deniz hareketlerinin (incelemek istenmedikçe) çok kısa dönemli bileşenlerini etkisiz kılmaktır. Hız ve doğrultu genellikle aygıtta bulunan manyetik şeritlere kaydedilir. Öte yandan, hız ölçümünde akustik yöntemler, yani Doppler olayı da kullanılmaya başlanmıştır; ayrıca bir gemiden akıntının anlık düşey kesiti elde edilebilir. Belli düzeylere yerleştirilmiş akıntıölçerlerden oluşan bir ağ, çeşitli anlarda, farklı ölçüm noktalarındaki akışkan hız alanının belirlenmesini sağlar; bu tür ölçümlere "Euler ölçümleri" denir. Deniz devinimlerine bir başka yaklaşım yöntemi de, su üstü şamandıralarının yollarını uydularla izleyerek ya da su altı şamandıralarının yörüngelerini akustik yolla saptayarak bulmaktır: bu yönteme "Lagrange ölçümleri" adı verilir.

AKINTIYÖNELİM a. Etol. Suda yaşayan hayvanlarda, akarsu ya da deniz akıntısının yönüyle yaratılan ya da yönlendirilen hareket tepkisi. (Hayvan, akıntı yönünde hareket ederse *pozitif akıntıyönelim;* akıntıya karşı hareket ederse *negatif akıntıyönelim* sözkonusudur.)

AKIÖLÇER. Ölçbil. Manyetik indüklenme akısının değişimini ölçmeye yarayan aygıt. (Değişken bir akının geçtiği, zayıf dirençli bir bobinden oluşur; bobin çağırma çifti ihmal edilebilir büyüklükte, devingen kadranlı bir galvanometrenin uçlarına bağlıdır.)

—Opt. *Işık akıölçeri,* bir kaynağın, verilen bir sürede gönderdiği ışık akısının (ışık miktarı) değerini bulmaya yarayan aygıt.

ÂKIR, ÂKIRA sıf. (ar. *ᶜakır, ᶜakıra*). *Esk.* **1.** Doğurmaz, kısır. — **2.** Kumsal, çorak yer.

ÂKIS sıf. (ar. *ᶜakıs*). *Esk.* Pis ve kötü kokulu.

AKIŞ a. **1.** Akmak eylemi, biçimi: *Suyun akış yönü. Kendini suyun akışına bırakmak.* — **2.** Bir şeyin zaman içinde birbirini izleyerek ve birbirine bağlanarak ilerleyişi, gelişimi: *Olayların akışı. Öykünün akışı. Köprüdeki kaza trafik akışını durdurdu.*

—Akışkan. mekan. Bulunduğu yerden uzaklaşan bir akışkanın devinimi. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Bilş. *Akış şeması,* bir problemin çözülüşünün ve çözümlenmesinin simgelerle şema biçiminde gösterimi; bu simgeler işlemleri, verileri, bağlantıları, aygıtları ya da organları gösterir ve işlemlerin sıralanma koşullarını belirtir. Simgeler, aynı zamanda bir sistemin alt öğelerini oluşturan organlar arasındaki alışveriş problemlerini de açıkça ortaya koyar.
(Bk. *ansikl.* böl.)

—Elekt. ve Fizs. kim. *Akış potansiyeli,* bir akışkanın geçtiği gözenekli bir çeperin iki yüzü arasında oluşan elektrik gerilimi. (Elektroozmoz olayının tersidir.)

—Elektron. Elektrik yüklerinin bir noktaya doğru devinimi. || *Katot akışı,* bir gaz tüpünün katotunu bombardıman eden pozitif iyon akımı.

—Hidrol. Suların yer değiştirme biçimi; durgunluk, sellenme ve sızmadan farklıdır. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Yıllık akış oranı,* bir akarsu için, belli bir yılın ortalama debisinin uzun bir döneme göre hesaplanmış modüle oranı; bu oran, akan suların sözkonusu yıl içindeki akış bolluğunu belirlemeye yarar.

—Jeomorfol. *Blok akışı,* bloklar bakımından çok zengin buzul çevresi akışı. (Blokların çokluğu ince bağlayıcıların akıştan sonra yıkanmasından kaynaklanabilir.)

—Siber. *Akış şeması,* fiziksel bir sistemin işleyişini göstermede kullanılan yönlü şema (ya da graf); şemada düğümler, işleyiş sırasında araya giren fiziksel büyüklükleri, dallar da bu büyüklükler arasındaki bağıntıları belirtir; bağıntılar ise, büyüklükleri ikişer ikişer birbirine bağlayan transmitanslar biçiminde verilebilir. (Akış şemalarının topolojisiyle fonksiyonel şemalar topolojisi bir ikili oluşturur.)

—ANSİKL. Akışkan. mekan. Akışkanların borularda ya da katı engeller çevresindeki akışı, teknik çalışmaların çoğunda önemli bir rol oynar. Ayrıca akışkan bir ortamın, yer değiştiren katı bir devingene, örneğin bir taşıta uyguladığı dirençler, yer değiştiren akışkan içinde katı cismi sabit tutarak da incelenebilir: bu halde de "akış" olayı sözkonusudur.

Bütün hallerde fizikçi, akışkanın her noktasında hızın üç bileşenini belirlemeye çalışır. Oysa, bileşenler yalnızca bazı özel hallerde hesaplanabilir. Dolayısıyla, ya gerçek büyüklükte bir sistemle ya da genellikle yapıldığı gibi modellerle deneysel ölçüm yapmak zorunludur. Havatünelinde, küçük modeller üzerinde bir uçağın hız ve basınç alanlarının incelenmesi, deney yönteminin güzel bir örneğini oluşturur. Bu incelemelerin geçerliliği, akış-karakteristiklerinin boyutsuz birkaç değişkene bağlı olmasından ve dolayısıyla modelle gerçek büyüklükteki olayın aynı değeri taşımasından kaynaklanır.

Her şeyden önce akışkanın sıkışabilme özelliğinin etkisi, boyutsuz Mach sayısıyla belirlenir; sözkonusu sayı, incelenecek olayı gösteren bir V hızıyla, göz önüne alınan ortamda ve deney koşullarında sesin yayılma hızı arasındaki orana eşittir. Öte yandan Mach sayısının, gerçek büyüklük ve model için aynı değerleri alması zorunludur. Bu sayı birden çok küçükse, akışkanın sıkışmaz nitelikte olduğu varsayılabilir.

Çok kullanılan bir boyutsuz sayı da, Reynolds sayısıdır ve

$$\mathcal{R} = \frac{\rho V l}{\mu}$$

eşitliği ile tanımlanır; eşitlikte ρ akışkanının hacimsel kütlesini, μ onun dinamik akışmazlığını, V olayı niteleyen ortalama hızı (bir taşıtın akışkan içerisindeki hızı vb.) ve l olayı belirleyen bir uzunluğu gösterir (bir engelin, bir taşıtın boyutu vb.). Reynolds sayısının değeri çok farklı akış tiplerini birbirinden ayırır. Bu sayı çok küçükse, eylemsizlik kuvvetleri, akışmazlık kuvvetlerinin yanında ihmal edilebilir (örneğin, küçük parçacıkların havada yavaş düşüşü). Buna karşılık, Reynolds sayısı çok büyükse, akışmazlığın etkileri yalnızca engelin hemen yanında bulunan ve sınır katman denilen çok ince bir katmanda duyulur.

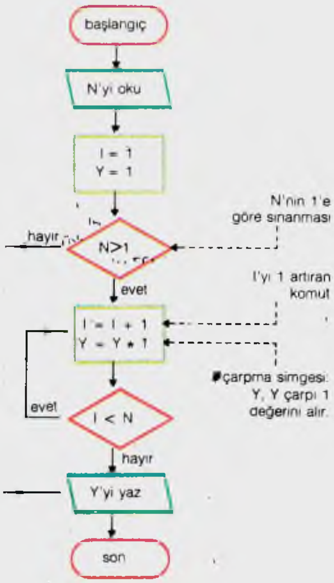
Bir sıvının bir boru içindeki akışı sözkonusu olduğunda l boru çapını, V ise debiyi boru kesitine bölerek elde edilen ortalama hızı belirtir:

$\mathcal{R}$ 2 000'den küçükse, akış *laminer*'dir; böyle bir akışta, sıvı ipçikleri koşutluklarını koruyarak birbiri üzerinde kayar.

$\mathcal{R}$ 3 000'den büyükse, akış *türbülanslı*'dır; bu tür akışta, düzensiz hızlar ve yer değiştirmelerin yarattığı gelişigüzel çalkalanmalar genel devinimle çakışır.

—$\mathcal{R}$ 2 000 ile 3 000 arasındaysa, boru çeperinin türüne ve çıkış koşullarına göre birçok akış tipi olasıdır.

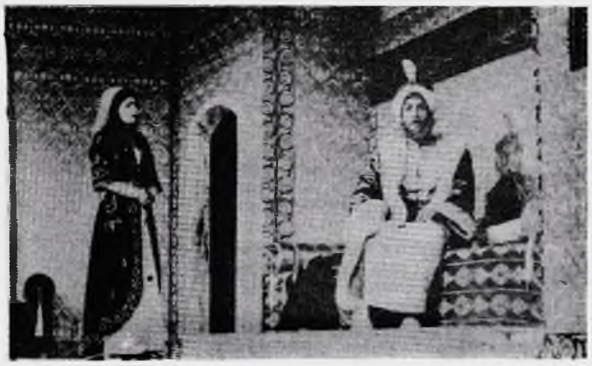
—Bilş. Bir akış şeması, normlaştırılmış biçimde bir problemi çözme yöntemini tanımlar. Örneğin, N faktöriyeli, yani N den küçük ya da N ye eşit bütün pozitif tamsayıların çarpımını, N! ile göstermek koşuluyla Y = N! bağlantısını hesaplamak için aşağıdaki akış şeması verilebilir:

—Hidrol. Akış, örtü halinde (→ YAYILIM), yeraltında, az çok dallı ya da yoğun olabilir. Akarsuyun belirleyici özelliği, bir yatakta oluşan yoğun bir akıştır. Akış laminerdir ya da helisel burgaçlar oluşturur. Hızı, eğim ve derinlikle doğru orantılı, yatak pürüzlülüğüyle ters orantılıdır. Yıllık su akış bilançosu üç sayıyla verilir: **1.** *akış indisi*, bir yıl boyunca düşen ve bütün havzaya eşit olarak dağıldığı varsayılan yağışların milimetre türünden yüksekliği; **2.** *akış katsayısı*, akış indisiyle yağmur indisinin (havzaya düşen yağışların ortalama yüksekliği) birbirine oranı; **3.** *akış açığı* ya da *buharlaşma indisi*, yağmur indisiyle akış indisi arasındaki fark.

Akış katsayısı genellikle yağmur indisiyle birlikte artar ve sıcaklık artınca azalır. Avrupa'nın ılıman bölge ovalarında, 0,30 ile 0,50 arasında değişir; dağlarda 0,90'a ulaşırken, kurak bölgelerde 0,01'e iner.

AKIŞIK (Ejder), türk tiyatro sanatçısı ve yönetmen (Ankara 1938). Ankara Devlet konservatuvarı tiyatro bölümü'nü bitirdikten (1957) sonra Devlet tiyatrosu'na girdi. Bir yandan da Ankara radyosu ve televizyon için çeşitli programlar hazırladı. Monserrat, Kel şarkıcı, İmparatorun iki oğlu, Sessizliğin içinden vb. oyunları sahneye koydu. 1986'da Devlet tiyatroları genel müdür yardımcılığına atandı. Aynı yıl içinde, İstanbul devlet tiyatrosu müdür vekilliği yaptı.

Ejder **Akışık** "Üçüncü Selim" adlı oyunun bir sahnesinde *Devlet tiyatrosu*, (1977-1978)

AKIŞKAN sıf. Yapışma gücü zayıf, birbiri üzerinde serbestçe kayabilir (sıvılar) ya da birbirinden bağımsız olarak yer değiştirebilir (gazlar) moleküllerden oluşan ve dolayısıyla doldurduğu kabın biçimini alan madde için kullanılır. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Fizs. kim. *Akışkan yatak*, yükselen bir akışkan içinde asıltı halindeki parçacıklardan oluşan katman.

—Ruhbil. *Akışkan zekâ*, yeni durumlara uyarlanma yeteneği olarak kendini gösteren zekâ çeşidi. (R. B. Cattell'e göre, doruk noktasına delikanlılık çağında ulaşan bu zekâ çeşidi, büyük ölçüde kalıtımsal olarak belirlenir ve gerektiği gibi işletilirse, kristalleşmiş zekânın gelişimine katkıda bulunur.)

◆ a. **1.** Sıvıların, gazların ve plazmaların genel adı; bu cisimlerin ortak özelliği, ne kadar küçük olursa olsun uygulanan kuvvetlerin etkisiyle her biçime girmeleridir (kuvvetlerin yeterli süre uygulanması koşuluyla). [Bütün akışkanlar, değişik derecelerde sıkışabilir ve akışmazdır.] — **2.** *Tam akışkan*, akışmazlığı olmayan ideal akışkan. || *Akışkanlar mekaniği*, akışkanların dengesini ve devinimini inceleyen bilim. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Giz. bil. İpnotizmacıdan yayıldığı varsayılan ve onun güçlerini ortaya koyan manyetik ve enerji yüklü akım türü. (Bu açıklama F. A. Mesmer tarafından hayvansal manyetizma kuramında geliştirilmişti, ama modern ipnotizma kuramlarında artık kabul edilmiyor.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—Havc. *Fırlatma akışkanı*, bazı uzay iticilerinde bir ölçüde genleştikten sonra itme kuvveti yaratmak için kullanılan akışkan. (Yakıtlardan farklı olarak, fırlatma akışkanlarının kullanımı, kimsayal özelliklerine dayanmaz. Gerçekten de, ısıveren tepkime yaratmak için değil, sıcak bir kaynağın ve elektrik ya da manyetik bir üretecin doğurduğu enerjiye destek olarak kullanılır.)

—Mat. Newton'un sonsuz küçükler hesabında değişkenin adı; bu değişken, "devinen bir cismin çizdiği uzay gibi, sürekli bir artmadan" doğan niceliktir.

◆ **akışkanlar** çoğl. a. Mat. *Akışkanlar yöntemi*, Newton'un sonsuz küçükler hesabına ilişkin kavramı. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Sıvılar ve gazlar, "akışkanlar" genel adı altında toplanır. Bu adın verilmesinin nedeni, sıvılarla gazların bazı ortak özelliklerinin bulunmasıdır. Örneğin Arkhimedes ilkesi, Pascal ilkesi vb. akışkanlara uygulanabilir. Sıvılarla gazlar arasındaki başlıca ayrım ise, sıvıların çok az, gazların ise çok büyük ölçüde sıkışmalarıdır; bu nedenle gazlara çoğu kez *esnek akışkanlar* adı verilir. Öte yandan, gazların yoğunluğu sıvılardan çok düşüktür ve hepsinin genleşme katsayıları ile sıkışabilme katsayıları hemen hemen eşittir; oysa her sıvının farklı bir katsayısı vardır.

Isıl, manyetik ve elektriksel olaylar ile ışık olaylarının açıklanmasında, etkileyen cisimler ile etkilenen cisimler arasında aracılık yaptığı varsayılan etkenlere, *tutulamayan* ya da *tartılamayan akışkanlar* adı verildi.

• *Akışkanlar mekaniği*, akılcı mekanik yasaların biçim değiştirebilen sürekli ortamlara uygulanmasıdır. Ayrıca akışkanlar statiği, akışkanlar kinematiği ve akışkanlar dinamiği bölümlerini içerir; akışkanlar dinamiği de incelenen olayların sınıflarına göre hidrodinamik, aerodinamik vb. altbölümlerine ayrılır.

Sıvıların akışı üstünde ilk kavramlar oldukça eskidir; nitekim Daniel Bernoulli'nin sıvıların borulardaki ve kanallardaki akışı üzerine yaptığı çalışmalar 1738 tarihinde başladı. XIX. yüzyılın başında Cauchy, Navier ve Stokes, matematiksel çözümlemenin gelişimi sayesinde, akışkanlar mekaniğinin ilk bilimsel temel ilkelerini ortaya koydu. Ne var ki, Chezy, Bazin ve Reynolds'un çalışmalarıyla yavaş yavaş olgunlaşan hidrolik, XIX. yüzyıl boyunca geniş ölçüde deneysel olmaktan kurtulamadı. Bununla birlikte İngiltere'de Reynolds'un ve Rayleigh'ın, Almanya'da Helmholtz'un ve Prandtl'ın çalışmaları sonucunda kuram ile uygulama arasında bir birleşim oluşmaya başladı.

Ancak akışkanlar mekaniğinin dev adımlar atmasını, özellikle havacılığın doğuşu sağladı. (Joukovski, Prandtl, Eiffel, Blasius, Theodor von Karman vb.) Gittikçe artan uçuş hızları kısa sürede sesüstü aerodinamiğinin doğmasına neden oldu; öte yandan uçuş yükseltilerinin sürekli artışı, seyreltilmiş gazların incelenmesini zorunlu kıldı ve bu dal bazen "süperaerodinamik" adıyla anıldı.

Akışkanlar mekaniğinin yerfiziğine uygulanması, gözenekli ortamda akışkanların incelenmesine neden oldu; öte yandan gökfiziği sorunları, iletken akışkanların (örneğin plazmalar) manyetik alandaki akışının çok iyi bilinmesini gerektiriyordu. Nitekim bu sonuncu uygulama manyetohidrodinamik (M.H.D.) adı verilen ayrı bir alan oluşturacak kadar önem kazandı.

"Parçacıklar" konusunda tanımlanmış mekanik yasalarını, biçim değiştirebilen sürekli bir ortama uygulayabilmek için, "akışkan parçacığını" hem sonsuz küçük olacak, hem de yeterli sayıda molekül içerecek hacimde bir öğe olarak tanımlamak gerekir. Böyle bir tanım, bu hacim öğesinin devinimini aşağıdaki biçimde ayırma olanağı verir: öğenin kütle merkezinin hızına eşit hızda bir ötelenme devinimi ve kütle merkezi çevresinde bir dönme devinimi. Böylece akışkanın "hızlar alanı" tanımlanır ve mekaniğin yasaları, hızın kısmi türevleri ile "parçacığa", yüzeyinin bütün noktalarında etki yapan kuvvetlerin bileşenleri arasındaki bağıntıları belirleme olanağı verir. Bu aşamadan sonra sorun, elde edilen denklem sistemlerinin, konulan sınırların koşullarıyla bağdaşan (engellerin biçimi ve boyu vb.) çözümlerini bulmaktır.

Denklem sistemlerini çözmede karşılaşılan güçlükler, ya gerçek büyüklükteki olayın ya da küçük modellerin deneysel yöntemle sistematik olarak incelenmesini gerektirmiştir. Bu modeller ya hava tünellerinde ve hidrolik kanallarda devinimsiz tutularak ya da gemi model havuzlarında yer değiştirmeleri sağlanarak incelenir. Maket üzerinde elde edilen sonuçlardan gerçek büyüklükteki sisteme geçiş zorunluluğu, boyutsal çözümlemenin geliştirilmesine neden olmuştur: veriler sistemli biçimde boyutsuz sayılara dönüştürülür; bu sayıların hem gerçek durumda, hem makette aynı değerleri alması gerekir.

Örneğin, bir akışın* yapısı "Reynolds sayısı"nın büyüklük basamağına bağlıdır. Aynı şekilde bir devinimin "sesüstü" özelliği "Mach sayısı"yla belirlenir (devinim hızının, ortam içindeki sesin yayılma hızına oranı); oysa devingenin bulunduğu gazın seyrelmesi Knudsen sayısıyla nitelenir; bu sayı, bir molekülün ortalama serbest yolunun, taşıtın en büyük boyutuna oranıdır.

—Giz. bil. Astrolojiyi temel alan en eski felsefe öğretileri, dünyadaki esrarlı olayları açıklamak için evrensel bir akışkanın varolduğunu kabul ederler. Modern gizli bilimcilerse, Tanrı'dan kaynaklanan bir *tanrısal akışkan*'ın ve gezegenlerin hareketini ve dengesini sağlayan bir *yıldızsal akışkan*'ın varolduğunu kabul ederler. Yıldızsal akışkan, bir çekim ve akışkansal yansıtım merkezi olarak düşünülen ve bir ruh ya da tinden, akışkan bir beden ile maddesel bir bedenden oluşan insanla ilişki halindedir. Akışkan ya da yıldızsal cisim maddesiz ruh ile maddesel beden arasında bir bağ oluşturur. Ayrıca ipnotizmacılar, hastalarında gerçekleştirdikleri telkin ve katalepsi olaylarını bir *sinirsel akışkan*'a bağlarlar.

—Mat. Isaac Newton akışkanlarla ilgili yöntemini *Methodus fluxionum et serierum infinitorum* (1671, 1736'da yayımlandı) adlı yapıtında ortaya koydu. Bu yapıtta, her değişken büyüklüğü, sürekli bir devinim ya da akının doğurduğunu göz önüne aldı ve doğurucu devinimin hızına "akışkanlar", doğurulan büyüklüklere de "akışkan" adını verdi. Akışkanı alfabenin son harfleri x, y, z ile ve akışları da aynı harflerin üzerine nokta koyarak $\dot{x}$, $\dot{y}$, $\dot{z}$ ile gösterdi. Bu simgeleme günümüzde kimi fizik yapıtlarında türevleri göstermek için kullanılmaktadır. Newton'un yöntemi akışkan bağıntıları verildiğinde, akışkanların bağıntısını bulmak ve bunun tersini yapmakta kullanılan algoritmik yöntemleri gösterir; sözkonusu yöntemler günümüzde yararlanılan türevleme ve integralleme denk düşer. Akışkanlar yöntemi, Newton'u (Leibniz'le birlikte) sonsuz küçükler hesabının yaratıcısı yapmıştır.

AKIŞKANLAŞTIRICI sıf. Akışkan duruma getirme özelliği olan.

—Petrokim. Bitüm, boya ya da kuyu açma çamuru gibi maddelerin kıvamını değiştirmek için kullanılan ürüne denir.

◆ a. Kimi ürünleri akışkan duruma getiran katkı maddesi.

—Hidr. bağl. Aynı su oranı için, ayrışma ve dayanımda azalma olmaksızın işlenebilirliği önemli ölçüde artırmaya olanak veren beton katkısı.

—Metalurj. Akışkanlığını artırmak, arıtmak ve havanın yükseltgemesinden korumak için erimiş bir metale katılan madde (Bk. *ansikl.* böl. Kaynakç.)

—ANSİKL. Kaynakç. Akışkanlaştırıcılar kaynak yapma ve lehimleme sırasında sıvı, hamur ya da toz biçiminde kullanılır.

Bu maddeler, kaynak yaparken birleştirme yüzeyindeki oksitleri temizlemeye (demir dışı metallere oksiasetilen kaynağı yapımı) ya da erime banyosunu korumaya yarar (toz akışkanlaştırıcı kullanarak ark kaynağı yapımı). Öte yandan akışkanlaştırıcılar sert lehim, yumuşak lehim ve kaynakta, özellikle oksitleri temizlemek için kullanılır; sıvı kaynak metalinin, ana metali ıslatmasını kolaylaştırır, ısıtma ve lehimleme sırasında gerek kaynak metalini gerekse ana metali havanın yükseltgemesinden korur. Geleneksel lehim akışkanlaştırıcıları, olağan sıcaklıkta katı olan metal tuzlarıdır. Evrensel bir akışkanlaştırıcı yoktur, ama tür sayısı kaynak metaliyle ana metalin birleşim türleri kadar çoktur.

AKIŞKANLAŞTIRMA a. Kim. müh. Akışkan ve parçacıklar arasındaki aktarımların niteliğini düzeltmek için, yükselen akışkan akımı içinde parçacıkların yoğun asıltısını sağlamaya dayanan yöntem; aktarımlara bu çeşit akış ve dağılım tipi (akışkan yatakta tepkime) yol açar.
—Petrokim. Bir artığı, bir bitümü seyreltmek eylemi.
—ANSİKL. Akışkanlaştırma toz halindeki ürünlerin basınçlı havayla taşınmasında kullanılır. Gerçekten bu yöntem tozun akışkan gibi davranmasını ve boru hatlarında ekonomik olarak kolayca taşınmasını sağlar. Taşıyıcı aygıt, gözenekli tabanı bulunan sactan bir borudur. Bu tabanı geçen basınçlı hava tozlaşmış katıyı akışkanlaştırarak bir sıvı gibi akmasını sağlar; sözkonusu yöntem özellikle çimento fabrikalarında ve çağdaş kraking tesislerinde kullanılır.
Kimya mühendisliğinde, akışkanlaştırma geniş ölçüde uygulanır; özellikle bir gazla bir katı cisim arasında bir tepkime gerçekleştirme ve kütle ile ısı aktarımını iyileştirerek tepkimeyi hızlandırma amacı güdülen bütün işlemlerde görülür.
Ayrıca uygun bir destek üstüne plastik malzeme tozu püskürtme tekniklerinde de büyük önem kazanmıştır. Bu yöntemle, parçaların üzerinde oluşturulan termoplastik ya da ısıyla sertleşen toz birikintisine ısıl işlem uygulanarak tozun kaynaşması, yoğun ve sürekli bir kaplama haline dönüşmesi sağlanır. Sözkonusu işlem bir kazanda, ince plastik parçacıklarından akışkan bir yatak gerçekleştirilerek yapılır. Tozun kısmen eriyip yapışması için parça önceden ısıtılarak bu parçacık asıltısı içine daldırılır. Bu yöntemin sakıncası işlenecek parçanın tümüyle girebileceği boyutlarda bir kazan kullanma zorunluluğudur. Bu güçlüğü yenmek için elektrostatik akışkan yatak tekniğine başvurulur; bu yatakta parçacıklar elektrikle yüklenir; kaplanacak parça bir iletkenle toprağa bağlanır ve yatağın üstüne yerleştirilir; parçacıklar yükselerek parça yüzeyinde elektrik yüklerini boşaltır. Toz parçacıkları elektrostatik çekimle yüzeyde tutunduklarından parçayı ısıtmaya gerek kalmaz. Dolayısıyla, önısıtmaya dayanamayacak nesnelere de bu işlem uygulanabilir.
Akışkanlaştırma, besinlerin aşırı dondurulmasında da kullanılır; akışkan yataklı dondurucularda besin maddesi hem hızla dondurulur, hem de mekanik araç olmaksızın havayla taşınabilir. Bu tür aygıtların kullanımı günümüze değin boyutları santimetre düzeyinde olan ürünlerle sınırlıydı. Daha iri parçalara, sözgelimi tavuklara bu tekniğin uygulanabilmesi için akışkan yatak içine daldırma yöntemi geliştirildi: boyutları 1 mm'den küçük parçacıklar (irmik, şeker, plastik, bilyalar vb.) akışkanlaştırılır ve bu sözde sıvıya dondurulacak ürün daldırılır.

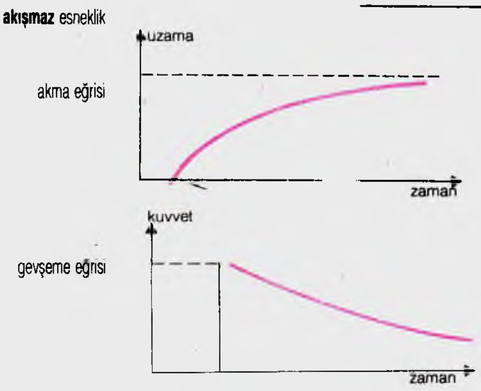
AKIŞKANLAŞTIRMAK g. f. Akışkan duruma getirmek.
—Metalurj. Bir akışkanlaştırıcı, bir eritici katarak ya da sıcaklığı yükselterek bir metali daha akışkan kılmak.
—Petrokim. Artık ya da bitüm gibi çok ağır bir ürünü daha akışkan bir yağla seyreltmek; işlemin amacı ürünün yoğunluğunu ya da akışmazlığını azaltmaktır.

AKIŞKANLIK a. Akışkan olma durumu, kolaylıkla akabilen maddenin, sıvının niteliği.
—Akışkan. mekan. Bir sıvının kanallarda akma özelliği. || Bir sıvının salt akışmazlığının tersi; C.G.S. sisteminde birimi rhe' dir.
—Hidrol. *Akışkanlık sınırı*, kuru arazinin ağırlığına göre, su yüzdesiyle tanımlanan eşik; bu eşiğin üstünde yüksek soğurma yeteneğindeki devingen maddeler (koloitçe zengin) akışkan durumuna gelir ve bir sıvı gibi davranır.
—İkt. Arzın talebe ya da talebin arza kolayca uyması durumu. (Akışkanlık, tam rekabetin koşullarından biridir.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Ruhbil. *Sözel akışkanlık*, verilen yanıtların niteliğinden bağımsız olarak yüksek sayıda sözlü yanıt üretme yeteneği. (Sözel akışkanlık, yaratıcılık biçimlerinden birini oluşturur.)
—ANSİKL. İkt. Akışkanlık, alıcı ve satıcıların tam bilgiyle hareket ettikleri durum olarak, akışkansızlığın karşıtıdır. Bu durumda, alıcılarla satıcılar birbirleriyle serbestçe ilişkiye girebilirler; alım ve satım fiyatlarını, talep ya da arz miktarlarını serbestçe saptayabilirler (ne kartel, ne de devlet müdahalesi vardır). Ayrıca, akışkanlık, piyasanın saydamlığı anlamına gelir; çünkü alıcılarla satıcılar aynı yerde toplanarak arz ve talep edilen mal miktarlarını tam bir bilgiyle tartışırlar. Bireylerin bu biçimde birbiri üzerindeki etkisi, kendini herkese kabul ettiren mübadele koşullarını belirler. Akışkanlık, arzedilen malların homojenliğini ve tamamen bölünebilirliğini gerektirir; bir başka deyişle piyasaya arzedilen mal birimleri arasında nitelik farkı bulunmamalıdır. Bu sonuncu koşul, pek ender olarak gerçekleşir.

AKIŞMA a. Sesbilg. Kulağa hoş gelen ya da kolaylıkla söylenen seslerin niteliği. (Kimi benzeşim ya da ayrımlaşma biçimleri, bu nitelikle açıklanır.)

AKIŞMALI sıf. Sesbilg. Akışmaya yol açan bir sesbirim için kullanılır.

AKIŞMAZ sıf. Fiz. *Durağan akışmaz*, dış etkenlerin etkisiyle akışmazlığı değişmeyen ya da az değişen cisim için kullanılır.
—Ger. day. *Akışmaz esneklik*, bir gerecin reolojik davranışı; gerecin, belli bir iç kuvvete verdiği yanıt, biri ani, öbürü gecikmeli iki bölüm içerir. (Akışmaz esnekliğin iki uç sınırında, bütünüyle akışmaz ya da bütünüyle esnek bir gerecin davranışı yer alır.)
—Polim. *Akışmaz esneklik*, bir gerilim etkisi altında kalıcı biçim değişikliklerine uğrayan polimerleri niteleyen olayların tümü. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Akışmaz plastiklik*, bir gerecin gerilim karşısında reolojik davranışı; gerilimler belli bir eşiğin altına düşerse, biçim değişimleri çok küçülür. (Bu eşik aşılırsa akma ortaya çıkar ve biçim değişim hızı gerilimin fonksiyonunu oluşturur.)
—ANSİKL. Polim. Camsı sıcaklık dolayında yer alan "geçiş" bölgesinde ve erimiş halde, esneklik modülü, gerilim uygulandığı sürece zamana bağlıdır. Akışmaz esnekliği oluşturan bu özellik, geçiş bölgesinde ve erimiş halde maksimum değere ulaşırsa, yüksek esneklik ya da yüksek plastiklik bölgeleri sözkonusu olsa bile, çekme eğrisinin başka parçalarında da görülebilir. Bununla birlikte, bu bölgelerde akışmaz esnekliğe özgü olaylar daha düşük bir yoğunluk gösterir ve daha uzun sürelerde oluşurlar.
Akışmaz esneklik, temelde, aşağıdaki iki olayla belirlenir: değişmez bir çekme kuvveti altında uzamanın zamanla artması biçiminde tanımlanan akma; değişmez bir uzamayı korumak için gerekli gerilim kuvvetinin zamanla azalmasını belirten gevşeme. Bu olayların molekül düzeyinde açıklanması çok karmaşıktır. Basitçe söylemek gerekirse gevşeme, germe sırasında makromolekül zincirlerinin toparlanmaya zaman bulamamaları ve belli bir süre daha yönlenmeyi sürdürmelerinden kaynaklanır. Akmaya makromoleküllerin birbiri üzerinde kayması neden olur.
Akışmaz esneklik olayları "benzeşimli" denilen modeller yardımıyla incelenir ve en basitlerini Voigt* ve Maxwell* modelleri oluşturur.

AKIŞMAZLIK a. **1.** Akışmaz ya da yapışkan olan maddenin durumu. **—2.** Bir katmanın bir diğerine göre kaymasına karşı bir akışkanın gösterdiği direnç. (Bk. *ansikl.* böl. Fiz.) [Eşanl. VİSKOZİTE, AĞDALIK.]
—Elekt. *Dielektrik akışmazlık*, bir dielektriğin kutuplanma değişimlerinin, kendisini bir gecikmeyle doğuran alan değişimlerini izlemesi olayı; gecikme bu değişimlerin hızına bağlıdır. (Eşanl. DİELEKTRİK AĞDALIK, DİELEKTRİK VİSKOZİTE.) || *Elektrik akışmazlığı*, elektrik kıvılcımının geçişine gazların gösterdiği direnç; direnç ne gazın yoğunluğuna, ne de mekanik akışmazlığına bağlıdır. (İki gaz için patlama uzaklıklarının oranı, bunların elektrik akışmazlığı oranını verir.) —Bir akışkanda akışmazlığın elektriksel kökenli devinimlere bağlı görünür değişimi; bu devinim hız gradyanı doğrultusundan farklı bir doğrultuda ortaya çıkar.
—Fiz. *Dinamik akışmazlık*, bir akışkanın karakteristik katsayısı; bu katsayı, akışkanın düzlemsel yüzey biriminin, birim uzaklıkta kendisine koşut bir başka düzlemsel yüzeyine göre birim hızla yer değiştirmesi için gereken kuvvete eşittir. || *Kinematik akışmazlık*, bir akışkanın dinamik akışmazlığının, göz önüne alınan sıcaklıkta özgül kütlesine bölümü.
—Ger. day. Gerilmelerle biçim değiştirme hızları arasında bir bağıntı kuran fiziksel özellik. (Eşanl. AĞDALIK, VİSKOZİTE.) [Bk. *ansikl.* böl.] || *Akışmazlık katsayısı*, gerilmenin sonsuz küçük artışı ile bunu karşılayan biçim değiştirme artışı arasındaki oran.
—İkt. Arzın talebe (ve talebin arza) güçlükle ya da ağır bir biçimde uyum sağlayabildiği, özellikle, işgücü piyasasında insanların faaliyet türü ya da işyeri değiştirmekte çekimser davrandıkları bir piyasanın niteliği. || İktisadi olayların birbirine uyum sağlamaktaki yavaşlığı.
—Manyet. MANYETİK ÇEKME*'nin eşanlamlısı.
—Petr. san. *Akışmazlık düşürme*, bir petrol atığının ılımlı krakingle akışmazlığını azaltma.
—Yerbil. Sıvı ya da plastik gereçlerin akışa gösterdikleri direnç. (Volkanik yapıların değişik biçimleri, magmaların ve onları oluşturan püskürük maddelerin akışmazlığıyla açıklanır.)
—ANSİKL. Boyac. Boya, vernik ve benzeri ürünler için akışmazlığın günlük denetim ölçümleri, genellikle kılcal akışlı aygıtlarla yapılır; hız gradyanı bu ürünlerin bir noktasından öbürüne farklar gösterir; dolayısıyla Poiseuille yasası normal vernik ve

boyalara uygulanamaz. Laboratuvar araştırmalarında burulmalı akışmazlıkölçerler kullanılır.

—Fiz. Sıvıların ve gazların akışmazlığı, bu cisimlerin akışı sırasında oluşan iç sürtünmeden kaynaklanır. Akışkan içinde biri öbürüne göre zayıf bir v bağıl hızıyla ve kendi doğrultularına koşut olarak yer değiştiren iki koşut düzlem bulunsun. Akışkanın bu yer değiştirmeye karşı direncini yenmek için, bu düzlemlerin her birine birim alanı başına bir $F=\mu v/e$ kuvveti uygulamak gerekir; bağıntıda e düzlemler arasındaki uzaklık, μ "dinamik akışmazlık" ya da "salt akışmazlık" denilen ya da daha yalın biçimde akışkanın göz önüne alınan koşullardaki "akışmazlık"ı adı verilen bir katsayıdır. Bu katsayı belli hızlar bölgesinde bir değişmez olursa, akışkana "Newton akışkanı" denir. Akışmazlık büyük ölçüde sıcaklığa bağlıdır. Dinamik akışmazlığın SI birimi pascal -saniyedir.

Dinamik akışmazlığın özgül kütleye bölümü ya da kinematik akışmazlık, bir uzunluk ile bir hızın çarpımının boyutlarını taşır (SI birimi: m^2/s). Sözkonusu bölüm, belli koşullarda boyutsuz bir sayıyı, yani $\mathfrak{R}= lv/\nu$ ile gösterilen Reynolds sayısını tanımlama olanağı verir; formülde l bir uzunluğu, v göz önüne alınan akışın karakteristik hızını, ν de akışkanın kinematik akışmazlığını simgeler. Reynolds sayısının değeri, akışın laminer mi, yoksa türbülanslı mı olduğunu öngörme olanağı verir.

Bir boruda yavaş akan ($\mathfrak{R}<$ 2000) akışkanın Q debisi *Poiseuille yasası*'yla verilir: $Q=(\pi pr^4)/(8\mu L)$; formülde p borunun iki ucu arasındaki basınç farkını, r borunun iç yarıçapını, L uzunluğunu ve μ akışkanın dinamik akışmazlığını gösterir.

Sözkonusu yasa akışmazlığı ölçmeye yarayan ve *akışmazlıkölçer* denilen pek çok aygıtın temelini oluşturur.

Akışmazlık, büyük ölçüde sıcaklığa bağlıdır. 20°C'ta ve atmosfer basıncı altında bir gaz için 10^{-5} Pa.s, su için 10^{-3} Pa.s ve kalın bir yağ için birkaç pascal -saniye düzeyindedir. (Eşanl. VİSKOZİTE.)

—Ger. day. Başlıca akışmazlık halleri şunlardır:

1. *saf akışmazlık*, belli bir sıcaklıkta, gerilmelerle biçim değiştirme hızları arasında birebir bağıntı bulunduğunda ve bu nicelikler aynı anda sıfır olduğunda ortaya çıkan akışmazlıktır.
2. *Newton akışmazlığı* ya da *normal akışmazlık*, diferansiyel akışmazlık katsayısı biçim değiştirme hızından ve zamandan bağımsız olduğunda görülür.

Bir Newton akışkanı ile doğrusal bir akış için, kayma gerilmesini kayma hızına bağlayan akışmazlık katsayısı sabittir ve Poiseuille katsayısı adını alır.

—Petr. san. Akışmazlık petrol ürünlerinin en önemli niteliklerinden biridir; çünkü petrol ürünlerinin boru hatlarında akış ya da pompalanma kolaylığını belirleyen etkendir.

Bir yağda akışmazlığın sıcaklıkla değişimi, özellikle soğuk etkisiyle donmaması gereken yağlama yağları için çok önemli bir sakınca oluşturur. *Akışmazlık indisi* ise deneysel bir sayıdır ve iki dizi ölçek yağla karşılaştırılarak bir yağın akışmazlık-sıcaklık davranışını belirleme olanağı verir.

Pennsylvania ham petrolünden gelen ve iyi bir akışmazlık-sıcaklık davranışı gösteren parafin tipi dizinin akışmazlık indisi 100'dür. Kötü bir akışmazlık-sıcaklık davranışı olan naften tipi dizinin indisi ise 0'dır.

—Polim. Polimer çözeltilerine uygulanan akışmazlık ölçümleri, polimerlerin mol kütlelerini bulmaya yarayan basit, ama dolaylı bir yöntemdir; çünkü bir başka teknikle ayarlama yapılmasını zorunlu kılar. Yapılacak işlem C derişiminde bir polimer çözeltisi ile arı çözücünün akış sürelerini bir kılcal boruda ölçmektir. Akış süreleri T (çözelti) ve T_0(çözücü) olsun. $\eta_{ind}=(T-T_0)/(T_0C)$ büyüklüğüne indirgenmiş akışmazlık denir ve $\eta_{ind}=f(1/C)$ doğrusunun sıfır derişimde dış değer biçimiyle elde edilen η_{ind} değerine ise polimerin temel akışmazlığı $[\eta]$adı verilir. $[\eta]$, ortalama akışmazlık mol kütlesi $\bar{M}_v$'ye $[\eta]=K\bar{M}_v^a$ bağıntısı ile bağlıdır. K ve a belli bir polimer için bir başka teknikle bir kez ayarlandıktan sonra aynı polimerin herhangi bir örneğinin $\bar{M}_v$ değeri basit bir ölçümle çabuk ve kolayca elde edilebilir.

AKIŞMAZLIKÖLÇER a. Akışkan. mekan. Akışkanların ve özellikle yağlama yağlarının akışmazlığını ölçmede kullanılan aygıt. (Akışmazlıkölçerler çoğunlukla bir sıvının dar bir boruda kendi ağırlığıyla akışından ya da devinimsiz bir sıvı içinde bir katının serbest düşmesinden yararlanır; ayrıca bir eksen çevresinde devinen ve bir sarmal yayla geri çekilen bir donatım, bir disk ya da silindirin, aynı eksen çevresinde değişmez açısal hızla dönen bir kap içindeki akışkanla sürüklenmesine dayanan aygıtlar da vardır.) [Eşanl. VİSKOZİMETRE.]

—Ölçbil. *Dönel akışmazlıkölçer*, incelenecek sıvıda belirli bir hızla dönen silindir biçiminde bir cisimden yararlanarak bu sıvının akışmazlığını ölçen aygıt. (Akışmaz sürtünme, akışmazlığı ölçen bir burulma kuvvet çifti doğurur.)

AKIŞMAZLIKÖLÇÜM a. Akışkanların akışmazlığını ölçmeyi konu edinen fizik dalı. (Eşanl. VİSKOZİMETRİ.)

AKIŞSIZ sıf. Coğ. Düzenli akarsuları bulunmayan bölgeler için kullanılır.

—ANSİKL. Akışsız bölgeler, iki etmenin bir araya gelmesinin sonucudur: kurak, çölsü ya da yarı çölsü iklim ve son derece geçirgen kayaçlar (kumlar). Büyük Sahra'nın ortasında bile, pekleşmiş kayalar ya da kil alanlarında geçici akarsular vardır ve arazi bunların aşındırıcı etkisinde kalır. Yalnızca yeni ya da eski kumul alanları akışsızdır. Zaten kumullar, aşırı gözeneklilikleri nedeniyle, Sahra'nın kenar kesimlerinde, sözgelimi Kuzey Senegal'de bile akışsızdır.

Daha geniş bir anlamda, akışsız bölge adıyla, sürekli akarsu ağı bulunmayan ve yer yüzeyinin % 17'sini kaplayan bölgeler belirtilir.

Akışta, Kuzey-Doğu Anadolu'da, özellikle Kars yöresinde oynanan nanay türü bir halk oyunu. Özel bir ezgiyle söylenen maniler eşliğinde oynanır.

AKIŞYUKARI a.**1.** Belirli bir noktaya göre, bir akarsuyun bu nokta ile kaynağı arasındaki bölümü. **—2.** Akarsuyun yukarı kesiminde, belirli noktaya oranla kaynağına daha yakın yerde.

AKITICI a. Hidr. pnöm. Bir akışkanın basıncını, verilen bir noktanın kaynağına bakan yanında ve genellikle bir kap içinde ayarlamaya yarayan aygıt; aygıt kabın çıkışında bulunur. (Akıtıcı, kaynak basıncı tarafından debisi kumanda edilen bir genişleticidir. Genişleticiler gibi dolaysız etki ya da röle etkisiyle çalışabilir.) [Eşanl. DEVERSÖR.]

AKITILMAK → AKMAK.

AKITMA a. **1.** Akıtmak eylemi. **—2.** Kimi hayvanların, özellikle atların alınlarından burunlarına uzanan beyaz leke.

—Camc. *Akıtma taşı*, haddeleme aygıtı ile fırının eritme havuzunun kenarı arasında bağlantı görevi yapan, ateşe dayanıklı levha. (Cam bu levhanın üzerinden dışarıya akar ve hadde rulolarının arasına dökülür.)

—Kuyumc. Birkaç dizi altın zincirden oluşan enli gerdanlık ya da bilezik.

—Mutf. Bir tür tatlı. (Un, süt, yumurta, şeker ya da pekmezle yapılan boza kıvamındaki hamur, sac üstünde ya da tavada kızartılarak yapılır, isteğe göre üzerine ya da iki katın arasına pudra şekeri, marmelat vb. sürülür.)

—Ormanc. Milas yöresinde reçine üretimi yapılan kızılçam ormanlarında, ağaç gövdesinin yaralanarak akıtılan "reçine"-ye verilen ad. (*Akma, akıntı* da denir.)

—Saraç. At başlığında, alın üstüne denk gelen deri parçası.

—Seram. *Akıtmayla sırlama*, pişirilmiş bir seramik parçasını su geçirmez hale getirmek ya da süslemek amacıyla perde halinde akan sırla kaplama. ‖ *Boya akıtma*, boyanın seramik eşya üzerinde kayarak birbirine karışması. (% 40-70 sır katılarak sır altına uygulanan boyalar, fırınlamada sır eriyince seramik yüzeyinde birbirine karışır.) ‖ *Sır akıtma*, bisküvi halindeki seramik üzerine çekilen şeffaf ya da opak sır üstüne renkli sır damlaları ya da şeritlerle yapılan süsleme. (Fırınlamada eriyen sırça ve boyalar seramiğin biçimine uygun olarak kayarak birbirine karışır.)

—Tarım. *Akıtma çizgisi*, tarladaki fazla suyun atılmasını kolaylaştırmak için çeşitli yönlerde pullukla açılan çizgi.

AKITMAK → AKMAK.

AKITMALI sıf. Alnında akıtması olan hayvan, özellikle de at için kullanılır.

AKITMALIK a. İnş. Örtü işlerinde kalkan duvarı saçağı ya da geçme ekleme parçası; parafa bir yedirmelik ya da kurşun şeritle örtülür. ‖ Bir saçaklık ya da sarak üzerindeki şev.

akıtmalık

AKITTIRMAK → AKMAK.

AKIVERMEK gçz. f. Çok çabuk geçmek: *Hızla akıveren aylar.*

AKÎB sıf. (ar. *ᶜakib*). *Esk.* Bir şeyin hemen arkasından gelen, onu izleyen: *"Cülus-ı hümâyun akîbinde Mehmed Ali Paşa ile Rıza Paşa birbiriyle uğraşmağa başladılar"* (Maruzat, XIX. yy.).

—İsl. huk. Baba tarafından birbirini izleyen oğul ve erkek torunlardan her biri. Kız çocuğundan olan torunların babaları ayrı aileden olduğu için "akîb" sayılmazlar.

AKİDE a. (ar. *ᶜakide*). **1.** İtikat, iman: *Akidesi sağlam. Akidesini bozmak.* **—2.** İnanç haline getirilmiş ilke, kural, görüş, vb.: *Felsefi akideler. Bir şeyi akide olarak kabul etmek. Bir akideye muhalif olmak. Sünni akideye inananlar.* **—3.** *Akidesi bozuk*, inancı sağlam olmayan; üyesi olduğu toplumun benimsediği yola ve inanca karşı olan kimse için söylenir. ‖ *Akideyi bozmak*, inancından şüpheye düşmek; doğruluğu herkesçe bilinen, benimsenen bir yoldan, inançtan ayrılmak.

AKİDE a. (öncekiyle eş kökenli). *Akide şekeri*, ağdadan yapılan, renkli, kokulu, ağızda güç eriyen bir tür şeker. (Bk. *ansikl.* böl. Şekerc.)

—Tar. *Akide merasimi*, yeniçerilere ulufe dağıtımı sırasında veziriazam ve ocak ağalarına şeker verilen tören. (Bk. *ansikl.* böl. Tarih.)

—ANSİKL. Şekerc. Akide şekeri adının, *akide merasimi* sırasında dağıtılan şekerden kaynaklandığı öne sürülür. Öte yan-

dan Osmanlılar döneminde İstanbul'da akide şekeri yapanların sayısı sınırlandırılmıştı. Bunların yaptığı, ancak saraya ve vezir konaklarına yetiyordu. Halkın akide şekeri isteğini karşılamak üzere kaçak üretim yapanlar türemiş, ham şeker sıkıntısı başgöstermişti. Kaçak üretimin önüne geçmek üzere 1582'de bir ferman çıkartıldığı bilinmektedir. Yapılan akide şekerinin en belirgin özelliği, baharatlı oluşuydu. Karanfilli ve tarçınlısı başta geliyordu. Akideler, eski bakır mangır büyüklüğündeydi ve ortaları çukurdu. Bu şekerin bugünkü biçimini şekerci Hacı Bekir'in verdiği öne sürülür. Günümüzde akide şekeri şöyle yapılmaktadır: toz ya da kesme şeker (sakkaroz) sitrik, tartarik asit ya da potasyum bitartarat katılarak kestirilir. İçine meyve özü, doğal ya da yapay esanslar, kahve, kakao, susam, fındık, badem gibi kuru yemişler ve baharat konur; kullanılmasına izin verilen boyalarla boyanır. Elle ya da makineyle kesilir. Sakkaroz oranının % 98'in altına düşmemesi gerekir.

—Tar. Şekeri, muhzır ağa, asesbaşı ya da kul kethüdası sunardı. Bu, askerin iyi "akide"sinin ve devlete olan bağlılığının simgesel bir göstergesiydi. En fazla şeker veziriazama, en az da muhzırbaşı odabaşısına verilirdi.

ÂKİF sıf. (ar. *ʿakif*). *Esk.* **1.** Bir şeyde sebat eden, direnen. **—2.** İbadet eden.

AKİF Selanikli, türk şair (Selanik ? - *ay. y.* 1827). Selanikli Ali Ağa'nın oğlu. Evrenoszade Abdurrahman Bey'in, Selim Sırrı ve Selanik müsellimi Sirozlu Yusuf Muhlis paşaların kâtipliklerini yaptı. Mevleviliği benimsemiş, Selanik mevlevi tekkesinin tarihini yazmıştı. "Muştak" takma adıyla yazdığı şiirleri bir divan oluşturur.

Akif bey, Namık Kemal'in 5 perdelik tiyatro yapıtı (1874). Doğayı yenen insanoğlunun, tutkular karşısında zayıf kalışını işler. Sinop savaşı sırasında deniz subayı Akif Bey, eşi Dilrüba ile vedalaşıp sefere çıkar. Bir süre sonra, yurtsever, coşkulu, ancak saf yaradılışlı Akif Bey'in ölüm haberi gelir. Hafifmeşrep bir kadın olan Dilrüba yeni bir evlilik yapacağı sırada geri dönen Akif Bey, Dilrüba ile evlenecek arkadaşını öldürür, kendisi de ağır yaralanır; Akif Bey'in babası eski deniz kurdu Süleyman Kaptan ise Dilrüba'yı öldürür. Yurtseverlik duygusuyla birlikte denizin baş döndürücü güzelliği, tehlikeleri, etkileyiciliğini dile getiren oyunda taşra yaşamından görünümler dikkati çeker. R.N. Güntekin tarafından yeniden gözden geçirilmiş biçimiyle Devlet tiyatrosu'nda (1955) ve İstanbul şehir tiyatrosu'nda (1959) oynandı.

AKİF MEHMET Enderunlu, türk divan şairi ve tezkire yazarı (XVIII. yy.). Damat Koca Bekir Paşa'nın (öl. 1757) oğludur. Enderun'dan yetişti. 1779'da Kilar-ı Hassa'da görevlendirildi. 1796'da tamamladığı ve Selim III'e sunduğu *Mirat-ı şiir* adlı tezkiresinde Enderun'dan yetişmiş çağdaş 23 şair hakkında bilgi vermiş, şiirlerinden örnekler sunmuştur. Yazarın kendi eliyle yazdığı nüsha İstanbul Üniversitesi merkez kütüphanesi İbnülemin Mahmut Kemal yazmaları arasındadır.

AKİF MEHMET BEY, türk tarihçi (?-İstanbul 1767). Mustafa III tahta çıktığında divanı hümayunda teşrifatçıydı. *Tarih-i cülus-ı sultan Mustafa han-ı salis* adlı yapıtı özellikle Osmanlı devletinin protokol kurallarını belgelemesi açısından önemlidir. Ayrıca yapıtta dönemin olayları günü gününe kaydedilmiştir. Salacak'ta bir mescit yaptırmıştır.

AKİF MEHMET PAŞA Kalkandelenli, türk devlet adamı (Kalkandelen, Yugoslavya, 1822-İstanbul 1894). Üsküp mutasarrıflığı yaptı (1853), vezirlikle Bosna (1858), Tuna, Selanik valiliklerinde bulundu. Adliye nazırlığına getirildi (1874). Edirne, Konya, Bosna valilikleri yaptı. Şûrayı devlet başkanı oldu (1880). Cezair-i Bahr-i Sefid valiliğine atandı (1885).

AKİF MUSTAFA, türk divan şairi (Amasya ?-*ay. y.* 1759). "İydi" mahlasıyla şiirler yazan bilgin ve şair Bayram Efendi'nin oğludur. Amasya'da müftülük yaptı. Bu kentteki Bayezit medresesi'nde ders okuttu. *Makasıt* adlı fıkıh kitabına açıklayıcı ekler yazdı. Hariri'nin *Makamat*'ını örnek alan *Bedia* adlı bir yapıtı vardır. Şiirleri bir divanda toplanmıştır.

AKİF PAŞA, türk devlet adamı, şair ve yazar (Yozgat 1787-İskenderiye 1845). Gaziantepli Kadı Mehmet Efendi'nin oğludur. Öğrenimini Yozgat'ta yaptı. İstanbul'da Divanı hümayun kalemi'ne girdi (1814); kısa süre sonra âmedi odası'na geçti. Âmetçi (1825), beylikçi (1827) oldu, reisülküttaplığa getirildi (1832). Devlet örgütünde yapılan düzenleme sonucunda riyaseti küttap dairesi, umuru hariciye nezareti haline getirilince, Akif Paşa da ilk hariciye nazırı oldu (1835). Sonradan Ceride-i havadis gazetesini çıkaracak olan Morning Herald muhabiri, ingiliz vatandaşı Churchill'in Kadıköy'de avlanırken bir çocuğu yaralaması, suçlunun dövülerek Tersane'de hapsedilmesi, ingiliz elçisinin ve İstanbul'daki yabancı devlet temsilcilerinin konuyu siyasal bir sorun durumuna getirmeleri, Akif Paşa'nın görevden alınmasına yol açtı. Bu olayda rakibi umuru mülkiye nazırı Pertev Paşa'yı sorumlu sayan Akif Paşa konunun ayrıntılarına *Tabsıra* adlı yapıtında yer verdi. Bu kitabında Pertev Paşa'yı ingiliz siyasetinin savunucusu olarak gösterirken kendisi de dışa bağımlı siyasetin karşısında yer aldı. Pertev Paşa mülkiye nazırlığından alınarak onun yerine kendisi getirilince bu makamın adını umuru dahiliye nazırlığına çeviren Akif Paşa, böylece ilk dahiliye nazırı unvanını da kazandı (1837). 1839'da getirildiği Kocaeli mutasarrıflığından ertesi yıl azledilerek Edirne'ye sürüldü. İki yıllık sürgün cezası bitince İstanbul'a dönmesine izin verilmediği için bir süre Bursa'da yaşadı. Bu yasak kalktıktan sonra çıktığı hac yolculuğu sırasında İskenderiye'de öldü. Mezarı bu kentte Danyal Peygamber'in türbesi yakınındadır.

Tabrısa'sı ve Ebüzziya Tevfik'in *Numune-i Edebiyat-ı osmaniye* adlı derlemesine aldığı *Şeyh Muştak'a cevapname* başlıklı mektubu Namık Kemal, Ebüzziya Tevfik gibi yazarlarca divan nesri anlayışını yıkan yeni düzyazı anlatımının öncüsü sayılmıştır. Namık Kemal, onu "kalemimize türkçe yazmayı öğretenlerin en büyüklerinden" biri olarak gösterir. F. Köprülü, A. H. Tanpınar gibi araştırmacılar ise, Akif Paşa'yı doğu uygarlığı çerçevesinde klasik edebiyatın son temsilcilerinden biri sayarlar; ancak, söz oyunları yerine, içeriğe önem verdiğini; dilde ve anlatımda sadelik yolunu tuttuğunu da kabul ederler. Akif Paşa'nın şiirleri arasında, "yokluk" kavramını ele alan, yaşam ve ölümü karşılaştıran, insanlığın kötü yazgısına başkaldıran *Adem* kasidesi*'nin özel bir yeri vardır.

AKİHİTO, Japon imparatoru (Tokyo 1933). Babası Hirohito'nun ölümü (1989) üzerine tahta çıktı. 1500 yıllık geleneği yıkıp halktan bir kızla evlenmişti (1959). Tahta çıktıktan sonra da davranışlarıyla, imparatorluk geleneklerine köklü değişikliklere yöneldi.

Akif Paşa kaidesi, nesih yazıyı andıran bir hat türü ve üslubu.(Akif Paşa'nın yazı biçimi olduğundan bu adla anılır.)

AKİK a. (ar. *ʿakik*, yun. *Akhates*, Sicilya'da, kıyısında bu taşın bulunduğu nehrin adından). **1.** Miner. Çeşitli renklerde eşmerkezli halkalarla bölünmüş kalseduan silis türü. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Akik-i nâb*, saf şarap (esk.).

—Ed. Divan şiirinde sevgilinin dudağının rengi dolayısıyla benzetildiği değerli taş.

antik **akik** kupa
"Ptolemaioslar" İ.Ö. I. yy.
Bibliothèque nationale, Paris

bir **akik** kesiti

Akif Mehmet Paşa Kalkandelenli

(Dişler inciye benzetilerek dudakların akikten mücevher kutusu olduğu da söylenmiştir. Akiğin çıkarıldığı Yemen'in adı bu taşın adıyla birlikte anılır [tenasüp sanatı].)

—Kuyumc. *Akik-i Yemani*, Yemen'de çıkan, kırmızı renkte, değerli akik türü.

◆ sıf. Akikten yapılan süs eşyaları için kullanılır: *Akik küpe, yüzük.*

—Camc. *Akik cam*, çeşitli renklerde eşmerkezli halkalarıyla akiği andıran cam.

—Deric. *Akik silindir*, videla, glase gibi bazı cins derilerin parlatılmasında kullanılan, akikten yapılmış silindir biçimi araç.

—Kuyumc. *Akik havan*, kuyumculukta ve süslemede kullanılan cam özellikli (mine) maddelerin ya da toz metal silikatların ezildiği, inceltildiği, akik taşından havan ve havan eli.

—ANSİKL. Miner. Akiğin birçok çeşidi vardır: elma yeşili krizopraz, kiraz kırmızısı kornalin, gök mavisi safirin, koyu turuncu sarduan, mavimsi süt beyazı kalseduan, koyu yeşil kantaşı. Akiklerde görülen eşmerkezli ya da dalgalı şeritlerin konumu, bu değerli taşları birbirinden ayırmaya yarar; şerit sayısı az ve iyice belirginse, akik oniks adını alır; ayrıca şeritlerin niteliklerine göre köpüklü, dallı, gözlü ve noktalı akikler vardır.

Çok sert ve kısmen saydam bir taş olan akik, Mısırlılar, İbraniler, Yunanlılar ve Romalılar tarafından değerli eşyaların yapımında kullanıldı: skarabeler, mücevher, kameo*lar. "Ptolemaioslar" adı verilen kupa, Büyük Kameo, eskiçağ akiklerinin en güzel örnekleridir. Akik XIV. yy.'dan XVIII. yy.'a kadar birçok süs eşyasının yapımında kullanıldı.

AKİKA KURBANI a. Din. Müslümanların bir çocuğun doğumundan yedi gün sonra, Allah'a şükretmek amacıyla kestikleri kurban. Çocuğun, başındaki *akika* denilen ana tüylerinin aynı gün kesilmesinden sonra çocuğa ad konulur. Şeriata göre, erkek çocuklar için iki koç ya da iki teke, kızlar için bir koç ya da bir teke

Aki **Hito**
Japon İmparatoru

Akif Paşa
Deniz müzesi kütüphanesi

kurban edilir. Çocuğun sağlıklı ve güçlü olması için kurbanın kemikleri kırılmaz. Kurban etinden, kurbanı kesenle yakınları yiyebilir ve uygun bir kısmı yoksullara dağıtılır. Kurbanı kesen varlıklı biriyse, çocuğu tartıp, ağırlığınca altın ya da gümüşü yoksullara verebilir. Bu tür kurban kesimi yalnızca hanefi mezhebinde zorunlu değildir. (NESÎKE de denir.)

ÂKİL, ÂKİLE sıf. (ar. *ekl*, yeme'den *âkil*, dişl. *âkile*). *Esk.* **1.** Yiyen, yiyici kimseler için kullanılır. **—2.** *Âkil ül-beşer*, insan eti yiyen, yamyam.

AKİLAN (P. V. AKİLANDAM, —denir), tamul dilinde yazan hint yazar (Pudukottai 1922). Toplumsal ve tarihsel romanlarında (*la Femme* [fr. çev.], 1946), çok sayıdaki hikâye kitaplarında (*le Volcan* [fr. çev.], 1970) ve tiyatro oyunlarında, özellikle kadının toplum içindeki sorunlarını ele aldı.

ÂKİLE → ÂKİL.

ÂKİLE HANIM, Osman II'nin kadını (XVII. yy.). Şeyhülislam Esat Efendi'nin kızı. Padişahların yabancı kökenli cariyelerle evlenmeleri geleneğini bozan Osman II (Genç) ile (1621), Genç Osman'ın ertesi yıl öldürülmesi üzerine de bir başkasıyla evlendirildi.

Âkilet ül-ekbad, Ebu Sufyan'ın karısı ve halife Muaviye'nin anası olan Hind*'e verilen unvan. Babası Bedir savaşı'nda Hamza tarafından öldürülen Hind'in, Uhut savaşı'nda Hamza öldürülünce cesedini parçalayarak karaciğerini ısırdığı söylentisi vardır. *Ciğer yiyen kadın* anlamına gelen unvanın verilişi bu söylentiyle ilgilidir.

AKİM sıf. (ar. *ᶜakîm*). **1.** *Esk.* Kısır. **—2.** *Esk.* Üretken olmayan kimse, çorak yer için kullanılır. **—3.** *Bir işi, teşebbüsü akim bırakmak,* onun sonuçlanmasını önlemek. || *Akim kalmak,* bir iş, bir teşebbüs sözkonusuysa, başarıya ulaşamamak, sonuca varamamak.

◆ a.*Esk.*Genellikle kuzey-batı'dan esen, yağmur getirmeyen rüzgâr.

AKİNAKES a. Med, pers ve iskit ordularında kullanılan saldırma ya da uzun hançer.

AKİNARİ (UEDA AKİNARİ, —denir), japon yazar (Osaka 1734-Kyoto 1809). Kim olduğu bilinmeyen bir babadan, bir genelev mahallesinde doğdu; evlatlık olarak girdiği zengin bir tüccar ailesinin mirasçısı oldu ve otuz yaşlarına kadar Osaka'nın burjuva gençleriyle zevkli bir yaşam sürdü. 1766-1767 yıllarında iki kısa eğitici roman yayımladı: *Şodo kikimimi sekenzaru, Seken Tekake katagi.* Bu yapıtlarında Saikaku'nun etkisini belirten alaycı bir üslup sezilir. Daha sonra filologların etkisinde kalan Akinari, eski japon edebiyatını incelemeye koyuldu. Bu dönemde ayrıntılı bilimsel çalışmalara ve eleştirilere (*Tandai şoşin roku*, 1808) yöneldi. Bu arada edebi ürünler de vermeyi sürdürdü ve 1776'dan başlayarak çin-japon geleneklerinin esini altında yazılmış fantastik bir derleme olan *Ugetsu* Monogatari*'deki (ing. çev. *Tales of Moonlight and Rain*) klasisizm anlayışını savundu ve yaymaya çalıştı.

AKİNETİK sıf. (fr. *akinétique*). Nörol. **1.** Akineziye yakalanmış hastaya denir; akinezi ile ilgili. **—2.** *Akinetik kriz*, saranın bir şekli. ("küçük sara" ve "amiyotonik küçük sara" adıyla da anılır.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—Biyol. *Akinetik bölünme*, hücrelerin mitozdan başka bir yöntemle doğrudan doğruya bölünmesi. (Eşanl. AMİTOZ.)

—Toksikol. Bir kası ya da bir organı hareketsizleştiren maddeye denir. (Dijitalin kalp için akinetik bir maddedir.)

—ANSİKL. Nörol. *Akinetik kriz*, kas tonusunun birdenbire, çok kısa bir süre (bir saniye kadar) duraklamasıyla kendini belli eder ve tüm vücudun çökmesine, hatta düşmeye neden olur; bazen tam olmaz, başın vücut üzerine düşmesiyle sınırlı kalır. Her amiyotoni, elektro-ansefalogramda tek ya da çok sivrili dalgalar şeklinde görülür.

AKİNEZ a. (fr. *acinèse*'den). Biyol. AMİTOZ'un eşanlamlısı.

AKİNEZİ a. (fr. *akinésie*'den). Nörol. Parkinson sendromunun başlıca belirtisi. (Jestlerde azalma, yola koyulmada güçlük, yürüme sırasında dengeli kol sallamanın kaybolması ile kendini belli eder; yüz mimiklerinin yok olmasında ve göz kırpmanın seyrekleşmesinde önemli payı vardır.)

—ANSİKL. Akinezi, otomatik hareket yeteneğinin kaybolmasının sonucudur. Bu yüzden tüm hareketler istemli olmak zorundadır. Akinetik hasta, bir hareketin yapılması için gerekli şemayı bilir, ama bu hareketlerin çeşitli evrelerini, normal kişide olduğu gibi, otomatik ve düzenli bir biçimde yapacak yerde, her birini art arda ve ayrı ayrı düşünmek ve istemek zorundadır.

AKİNTOLA (Samuel Ladoke), nijeryalı siyaset adamı (Ogbomoşo 1910-İbadan 1966). 1960'ta Batı Nijerya başbakanı iken, *Action Group* (Eylem Grubu) adlı ılımlı partinin lideri Avolovo ile aralarında uyuşmazlık çıkması üzerine bu partiyle ilişiğini keserek Nijerya Ulusal demokrasi partisi'ni kurdu (1962) ve hükümet koalisyonu Nijerya ulusal ittifakı'na katıldı. Yandaşları ekim 1965 yerel seçimlerinde zafer kazandıysa da Akintola, seçim sandıklarını muhalefete kapalı tutmakla suçlandı. Çıkan karışıklıklar, general Ironsi'nin hükümet darbesine (15 ocak 1966) kadar yatışmadı. Akintola darbe sırasında öldürüldü.

AKİS, -ksi a. (ar. *ᶜaks*, geri çevirmek). **1.** Yankı; yansı: *Seslerin dağlardaki aksi. Işığın duvardaki aksi.* **—2.** Bir cismin yansıtıcı bir yüzeye düşen görüntüsü: *Aynadaki, sudaki aksine bakmak.* **—3.** Bir şeyin başka bir şey, bir topluluk üzerinde bıraktığı iz; etki, yankı: *Şiirlerinde çocukluğunun akisleri vardır. Olayın akisleri hâlâ sürüyor.* **—4.** *Akis bulmak*, olumlu yanıt almak. || *Akis uyandırmak*, tepki yaratmak, ilgi uyandırmak: *Bu romanı da ilk romanı gibi geniş akisler uyandırdı.*

—Ed. *Aks-i tam*, bir tümcede, bir dizede sıralanmış sözcükleri, ifadenin bittiği yerden başlangıca doğru yeniden sıralayarak yeni bir tümce, yeni bir dize oluşturma sanatı. Örnek: *"Didem ruhunu gözler gözler ruhunu didem / Kıblem olalı kaşın kaşın olalı kıblem*-Nazîm. || *Aks-i müfret*, harfleri tersinden okunduğunda anlam taşıyan sözcüklerle yapılan sanat. (Eşanl. KALB.)Arap asıllı türk abecesiyle yazılmış *"ateş"* sözcüğündeki harflerin tersinden okunuşunun *"şitâ"* sözcüğünü oluşturması gibi. Örnek: *"Işk odunu gönülde yakıp ol oda ısın / Kalb-i şitâyı âteş ile lâle-zâr kıl*-Ahmet Dai". || *Aks-i nakıs*, anlatımda eksiltmeler, eklemeler yapılarak uygulanan akis sanatı. Örnek: *"Hiç mümkün olur mu rencsiz genc / Çok kimseye erdi gencsiz renc*-Şeyh Galip".

—Mat. Evirtimin eski adı.

Akis, haftalık haber dergisi. Metin Toker'in sahiplik ve yönetiminde 15 mayıs 1954'ten 31 aralık 1967'ye kadar 706 sayı çıktı. Dergide iç ve dış siyasal gelişmeler, olayları hazırlayan sürecin ve olay kahramanı kişilerin öykülenmesiyle işlendi. Time örneğinin Türkiye'deki ilk uygulanmasına dayanan bu yöntem, geniş ilgi gördü. Cüneyt Arcayürek, Mümtaz Soysal, Doğan Avcıoğlu, İlhami Soysal gibi yazarların da kadrosuna katılmasıyla etkili bir muhalefet organı kimliği kazandı. Dergi sorumlu yöneticileri ve yazarları çeşitli kovuşturmalara uğradılar. Bazıları (Metin Toker, Cüneyt Arcayürek, Yusuf Ziya Ademhan, Tarık Halulu, Süleyman Ege, Kurtul Altuğ) hapis yattı. Dergi, 29 nisan 1960'ta, DP iktidarının oluşturduğu Tahkikat komisyonu'nca kapatıldı; 30 mayıs 1960'ta "İhtilal özel sayısı"yla yeniden yayıma başladı.1960 sonrası farklı siyasal eğilimler ve düşün dergilerinin yaygınlaşmasıyla işlevini yitirerek kapandı.

AKİS, Sicilya'da, Etna'nın eteğinde antik ırmak. Yunan mitolojisine göre, ırmak-tanrı Akis, Galateia'nın sevgilisi olan kyklops Polyphemos tarafından bir kayanın altında ezilen bir çobandan doğdu. Galateia'nın dileği üzerine Poseidon onu ırmağa dönüştürdü.

ÂKİS sıf. (ar. *ᶜaks*'tan *ᶜakis*). *Esk.* Akseden, yansıyan, çarpan.

AKİT ya da **AKD** a. (ar. *ᶜakd*). **1.** Sözleşme, anlaşma. **—2.** *Esk.* Bağlama, düğümleme. **—3.** *Esk.* Bağ, düğüm: *"Akd-i zülfün açma kim âşüfte-hâl eyler beni"* (Fuzuli, XVI. yy.). **—4.** *Esk.* Kurma, oluşturma, düzenleme: *Büyük ve heyecanlı mitingler akdiyle tezahürat-ı milliyede bulunulması..."* (Atatürk). *Akd-i encümen. Akd-i meclis.* **—5.** *Esk.* Nikâh işlemi: *"Bugün adlün bile dünyi karıyken nev-cevân oldı / Meğer hüsniyile Yûsuf ki akd eyler Züleyhâya"* (Mecmuat ün-nezair, XV. yy.).

—Ed. Divan edebiyatında düzyazı ile yazılmış bir metni şiir biçiminde ifade etmek. || *Akd ü hall* (düğümleme ve çözme). Türk divan edebiyatında düzyazıyla yazılmış bir yapıtı manzum biçime sokmaya *akd*, bunun tersini yaparak manzum bir yapıtı düzyazıya çevirmeye *hall* denir.

—Huk. Tarafların karşılıklı ve birbirine uygun irade açıklamalarıyla oluşan hukuksal işlem. (→ MUKAVELE, SÖZLEŞME.) [Bk. *ansikl.* böl.] || *Akit benzeri*, aralarında bir akit olmamakla birlikte, bir kişinin kendi davranışlarıyla başkasına karşı borçlanması ya da başkasını kendine karşı borçlu hale getirmesi. Şibih akit de denir. || *Akit serbestisi*, akdin konusunun taraflarca serbestçe saptanabilmesi. (Bir akdin konusu yasanın gösterdiği sınırlar içinde serbestçe saptanabilir). || *Akit yapma vadi*, bir akdin sonradan yapılacağına ilişkin sözleşme, ön akit de denir. || *Akit yapma zorunluluğu*, akit yapma konusunda yasadan ya da idari bir tasarruftan doğan zorunluluk. || *Akit yeri yasası*, akdin yapıldığı ülkenin yasası. || *Akde muhalefet*, akitle kararlaştırılmış hükümlere aykırı davranış. || *Akdin icra edilmediği defi* → DEFİ. || *Akdin in'ikadı*, akdin tamamlanması, doğuşu. || *Akitten doğan borçlar*, yaptıkları akitle tarafların üstlendikleri yükümlülükler.

—İsl. huk. Bir konuda, hukuki bir sonuç doğuracak şekilde, iki tarafın karşılıklı ve birbirine uygun olarak rızalarını belirtmeleri. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Akd-i nikâh*, aralarında evlenme engeli bulunmayan kişilerin, şahitler huzurunda birbirlerini karı ve kocalığa kabul ettiklerini belirtmeleri. || *Akd-i zimmet*, fethedilen topraklardaki gayri müslim (harbi) halkın vatandaşlığa kabul edilmesi için bunlarla islam devleti arasında yapılan sözleşme. (Vatandaşlığa alınan gayri müslimlere "zimmi" denir. Devlet zimmilerin can, mal, namus ve inançlarına dokunulmayacağını garanti eder. Buna karşılık zimmiler de haraç ve cizye ödemeyi kabul ederler.)

—ANSİKL. Huk. Akit yapılırken tarafların karşılıklı olarak yaptıkları irade açıklamalarına "icap" ve "kabul" denir. (→ İCAP, KABUL.) Bir akdin doğması için yapılan karşılıklı irade açıklamalarının birbirine uygun olması gerekir. Borçlar k.'nun 1. maddesi bunu, "iki taraf karşılıklı ve birbirine uygun surette rızalarını beyan ettikleri takdirde akit tamam olur" diye belirtir.

Türk hukuk sisteminde akit serbestisi ilkesi egemendir. Kişiler, ahlaka ve yasaların emredici kurallarına aykırı olmamak koşuluyla, her konuda akit yapabilirler. İlke olarak akit yapma zorunluluğu da yoktur; hiç kimse akit yapmaya zorlanamaz. Akitlerin belirli bir şekilde yapılması gerekmez. Ancak bazı akitlerin yazılı ya da resmi şeklinde olması yasalarca öngörülebilir. Akitler, borç yükledikleri taraflara gö-

re üçe ayrılır: 1. Tek taraflı akitler. Bu tür akitler, yalnızca bir tarafı borç altına sokarlar (bağışlama, kefalet...); 2. iki taraflı akitler. Bu tür akitler, her iki tarafa da borç yüklerler. Bunlar da kendi aralarında ikiye ayrılırlar: a) Tam iki taraflı akitler (satım, trampa...); b) eksik iki taraflı akitler (vekâlet, vedia...); 3. çok taraflı akitler. Bunlar, taraf sıfatıyla ikiden çok kişinin yaptığı akitlerdir (ikiden çok kişinin bir ortaklık sözleşmesi yapmaları).

—İsl. huk. Nikâh, hibe, vasiyet, alım-satım, kira vb. hukuki tasarrufların meydana gelmesi için taraflar arasında bu konularda bir akdin yapılması gerekir. Akit yapmak için söylenen ilk söze "icap", buna uygun olarak karşı tarafın söylediği söze de "kabul" denir. Mecelle'ye göre akit "tarafların bir hususu iltizam ve taahhüt etmeleridir ki, icap ve kabulün irtibatından ibarettir" (md. 103). İslam hukukunda akit serbestliği vardır. İslama aykırı olmamak koşuluyla her türlü akit yapılabilir. Bir akdin yapılabilmesi için hukuki tasarruf yapabilecek ehliyete sahip olan tarafların ya da bunların kanuni temsilcilerinin (vekil, veli, vasi vb.) bulunması yeterlidir. Akit konusunun, yasaklanmamış olması, taraflarca bilinmesi, mevcut olması ve yerine getirilebilir olması gerekir. Taraflar akit yapılırken, karşılıklı rızalarını akde konu olan şeyde hukuki sonuç doğuracak şekilde birbirine uygun olarak bildirmelidir. Ayrıca her akdin kendine özgü kuralları vardır.

ÂKİT sıf. ve a. (ar. *ʿākid*). Akitte taraf olan kişilerden, taraflardan her biri.

AKİTA, Japonya'da kent, Honşu adasının kuzeyinde il merkezi, Japon denizi kıyısında; 302 359 nüf. (1990). Sanayi merkezi. — *Akita ili*: 11 609 km²; 1 278 000 nüf. (1990).

AKİTANYA DİLİ a. Antik çağ Akitanyalıları'nın dili.

—ANSİKL. Akitanya dilini birtakım tanrı adlarından ve hıristiyanlık çağından kalma latince yazıtlardan biliyoruz. Bu yazıtlardaki adlardan birçoğunun bask dilinde anlamı olduğunu göz önünde bulunduran kimi dilbilimciler, akitanya dilini bask dilinin eski bir biçimi sayarlar.

AKİTANYA havzası, Fransa'nın G.-B. kesiminde tortul havza, Atlas okyanusu'na açılır; kuzeyde Armorik kütlesi, doğuda *Massif central*, güneyde Pireneler'le çevrilidir; yaklş. 80 000 km². Geniş Poitou eşiği aracılığıyla Paris havzasıyla, daha dar olan Naurouze (ya da Lauragais) eşiği aracılığıyla da Languedoc'un Akdeniz kıyısındaki kesimiyle bağlantı kurar.

AKİTU a. Mezopotamya tapınağının genellikle yeni yılda (ilkbaharın ılım noktası) kutlanan en önemli bayramı. Site tanrısı kralın yetkisini yineler, hierogamiyi kutsar ve kentin yeni yıldaki yazgısını açıklar.

AKK a. (ar. *ʿakk*). *Esk.* Anaya babaya asi olma.

AKK, bir arap kabilesi. VII. yy. başlarında Akk arazisi, Yemen'deki Tihame'den bugünkü Luhayye ve Hudeyde'ye kadar uzanıyordu. Bu dönemde kabilenin islamlıkla ilişkisi bilinmiyor. Peygamber'in son yılında patlak veren el-Esved ayaklanmasında, onun karşısında yer aldılar. Peygamber'in ölümünden sonra, islama karşı çıkan Akk ve Eşarîar Suhâr yakınında Elab'da birleştirlerse de, Medine temsilcisi Tahir tarafından yenilgiye uğratıldılar. Fetihler sırasında kabileden bazıları Suriye'ye, oradan da Mısır, Magrib'e, ayrıca Kûfe ve İran'a gittiler. Mısır'ın fethinde ve Sıffin savaşı'nda Muaviye'yi desteklediler.

AKKÂ, ibranice **Akko,** İsrail'de kent, Akdeniz kıyısında, Hayfa koyunun kuzeyinde; 37 000 nüf. Batı Celile'deki arap köylerinin ticaret merkezi ve önemli bir turizm alanı (balıkçılık ve su sporları). Bu eski korunaklı Arap kentine, günümüzde yeni bir kent (metalurji, dokuma, besin sanayileri) eklenmiştir. XIII. yy.'da yıkıntı durumuna gelen kent, XVIII. yy.'da osmanlı valisi Cezzar Ahmet Paşa tarafından yeniden kalkındırıldı ve Napoléon'un kuşatmasına (→ AKKA MUHASARASI) başarıyla direndi. 1832'de, Osmanlı devletine karşı ayaklanan Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından uzun bir kuşatma sonunda ele geçirildi. 1840'ta Osmanlılar, ingiliz ve avusturya donanmalarının yardımıyla kenti geri aldı. Birinci Dünya savaşı'nda kent İngilizler'in eline geçti (1918).

AKKÂ ya da **AKKO.** Tar. coğ. Kenan ülkesinde büyük ticaret kenti. İ.Ö. XIX. yy.'da kuruldu. II. binyılda küçük bir krallığın başkenti oldu; sonra Sayda krallığı'na bağlandı. (Günümüzde *Akkra.*)

Akkâ muhasarası, Napoléon'un Akkâ kalesini kuşatma harekâtı (1799). Mısır'a yerleşmeyi (1798) başaran Napoléon, burada tutunabilmek için Suriye'yi almayı öngörüyordu. Mısır'daki kuvvetlerinden 18 000 askerle hareket ederek El-Ariş, Gazze, Yafa'yı aldı. Ana hedefi olan Akkâ'yı kuşattı (19 mart 1799). Kaleyi savunan Cezzar Ahmet Paşa, osmanlı ve ingiliz donanmalarının da yardımıyla, fransız ordusunu güç durumda bıraktı. Büyük kayıplar veren Napoléon, yöre halkından Dürziler'i kendi yanına çekmeye çalıştıysa da başaramadı. Süveyş ve Akkâ'nın denizden İngilizler'ce ablukaya alınması üzerine beklediği yardımı da alamadı. Son bir çabayla Burc-ı Ali kulesini yıkarak Akkâ'ya girmeyi başardıysa da Cezzar Ahmet Paşa'nın kuvvetlerince kentin dışına atıldı. Fransızlar başarısız saldırıdan sonra 62 gün süren kuşatmayı kaldırarak çekilmek zorunda kaldı (16 mayıs 1799).

AKKAD, Mezopotamya'da bir kentin ve bir ülkenin adı. Sargon'un kurduğu (İ.Ö. 2300'e doğru) sanılan kentin, Babil'in K.-D.'sunda bulunduğu ileri sürülmektedir. Sargon hanedanı döneminde (İ.Ö. 2300'e doğr.- 2160) gerçek bir imparatorluğun başkenti olmuş, sonunda ele geçirilerek yakılıp yıkılmış ve eski önemini bütünüyle yitirmiştir. —*Akkad ülkesi*, Sargon döneminden başlayarak, Sümer bölgesinin karşıtı olarak aşağı Mezopotamya'nın kuzey bölümü için kulanılan ad. (Sümer bölgesi o tarihten sonra yalnızca bölgenin güney kesimini kapsıyordu.) Daha sonra İ.Ö. XI. yy.'dan başlayarak, bu bölgenin tümü, Akkad ülkesi adını aldı.

AKKAD krallığı, imparatorluğu, mezopotamya krallığı (İ.Ö. 2300 - 2125'e doğr.); İ.Ö. XXIII. yy.'da imparatorluğa dönüştü ve İ.Ö. 2160'a kadar sürdü. Önceleri bir kentle sınırlı olan bu krallık, kurucusu Sargon'un, Mezopotamya'nın büyük bölümünü elinde tutan Uruk (Sümer' de) kralı Lugal-zagesi'yi yenmesinden sonra, bütün aşağı Mezopotamya'ya yayıldı. Bu zaferin Akkadlılar'a, Ebla kralının (Kuzey Suriye) Mezopotamya'nın bir bölümü üzerindeki egemenliğini kırmak olanağını sağladığı kuşkusuzdur.

Böylece, çok genişleyen ve bir imparatorluk niteliği kazanan Akkad krallığı, aşağı Mezopotamya'da siyasal ve kültürel bir yenilikti. (→SÜMER.) O tarihe kadar bu ülkedeki siteler, sümerce ya da doğu sami dilini konuşan, ama tümü genelde sümerceye dayalı kültürü benimsemiş bir seçkinler topluluğu tarafından yönetiliyordu. Sargon'la, aşağı Mezopotamya'nın kuzeyi ağır bastı (bunun üzerine de buraya Akkad adı verildi). Tek ünlü sitesi Kiş olan —o da çöküş halindeydi— bu bölge, sümer kültüründen büsbütün habersiz olmamakla birlikte, burada halkın büyük çoğunluğu, kısa süre sonra akkadca adı verilecek olan doğu sami dilini konuşuyordu. Sargon, bütün aşağı Mezopotamya'ya egemenliğini kabul ettirmeye çalışan ilk kral değildi; ama, sümer adını koruyan güneydeki soylular, yerlerini kaba saba ve geçmişi olmayan askerlere bırakmaktan hoşnut kalmadılar. Bu yüzden, Akkadlılar, Uruk kralını yendikten sonra ve bütün egemenlikleri süresince, yerel sümer krallarının düşmanlık ve ayaklanmalarıyla karşılaştılar. Bu arada Sargon, haraç almak ya da ticareti geliştirmek amacıyla uzak bölgelerde birçok savaşa girişmekten geri kalmadı (Meluha – İndus vadisi – gemilerinin aşağı Fırat'a kadar ulaştıkları dönem). Bu amaçlar, Akkadlılar'ı sırasıyla yukarı Mezopotamya'da Zagros'a, sedir ormanına (Amanos) ve gümüş ülkesine (Kappadokia) kadar götürdü. Ancak, egemenlikleri, sonuçta, Mezopotamya ile Elam'dan aldıkları Susiane'yle sınırlı kaldı.

Sargon'un iki oğlu, Rimuş ve Maniştusu, sümer sitelerini ve Zagros halklarını cezalandırmak zorunda kaldılar. Torunu Naram-Sin, dedesinin uzak seferlerini tekrarladı ve hatta Ebla krallığı'nı yıktı (2200'e doğr.).

Bu başarılara ancak, Asya'nın tanıdığı ilk imparatorluk örgütlenme gücüyle ulaşılabildi. Yerel hükümdarlardan daha üstün olmak isteyen Akkad kralı, sonunda kendine "tanrı" dedirtmeye başladı. Emrinde bir muvazzaf orduyla site krallarını denetleyen ya da onların yerini alan bir yönetici soylular sınıfı bulunuyordu. Kuşkulanılan sitelerin kapılarına Akkadlılar'dan oluşan koloniler yerleştirildi.

Bu egemenlikten sağlanan servetler, Akkad dönemine damgasını vuran kültür gelişmesine olanak sağladı. Sümer geleneklerini geliştiren Akkad sarayının yazıcı ve sanatçıları, güneydeki ardıllarını çarçabuk geride bıraktılar. Sümercenin kültür dili olarak kalmasına rağmen, yönetim ve ticarette akkad dili kullanılır oldu ve bu da Mezopotamya uygarlığının Elam'a yayılmasına katkıda bulundu

Ancak Akkad imparatorluğu dayanıklı değildi. Naram-Sin'in oğlu Şarkali-şarri, Amurrular'ın (batıdan gelen Samiler) ve Zagros kavimlerinin saldırılarıyla karşılaştı. Onun öldürülmesinden (2160'a doğr.) sonra, Akkad talana uğradı ve krallığın geri kalan yılları silik ve sönük geçti (2125'e kadar).

Daha sonra, Mezopotamya geleneği, Akkad imparatorluğu'nu Asur krallarının zihninden hiç çıkmayan bir örnek biçiminde yaşattı.

• Arkeol. ve Sant. *Akkad sanatı*, Akkad hanedanının egemenlik dönemine rastlar. Çok kısa bir süre hüküm süren bu hanedandan, Ninova'da bulunan bir *bakır baş* dışında, Mezopotamya'da herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Buna karşılık, J. de Morgan yönetiminde bir araştırma heyeti, İ.Ö. 1200'e doğru bir Elam kralının Babil'e yaptığı bir akın sırasında ele geçirip götürdüğü ganimeti Elam başkenti Sus'ta toprak altından çıkarmayı başardı: bir savaş sahnesini canlandıran *Naram-Sin dikilitaşı* (Louvre müzesi), çiviyazısıyla yazılmış bir bağış yasası metniyle kaplı *Maniştusu dikilitaşı*, *Şarkali-şarri silindir mühürü* ve daha az önemli bazı buluntular. Bunlar incelik, denge ve açıklık gibi, daha sonraki dönemlerin —yeni sümer ve babil dönemleri— yapıtlarına da geçen nitelikleriyle Sümer sanatından ayrılır.

AKKADCA a. İ.Ö. III. binyılla I. binyıl arasında Mezopotamya'da konuşulan eski sami dili.

—ANSİKL. Akkadca, sami dillerin belgelenmiş en eski örneğidir ve tek başına, bu dillerin doğu dalını oluşturur. İ.Ö. 2 400'e doğru, Akkadlar siyasal bakımdan Sümerler'in yerini aldıkları sırada çiviyazısıyla yazılmış metinlerde rastlanan bu dil, fonetiğini (gırtlaksıllar sayısının azlığı), biçimbilimini (kimi ad oluşturma yöntemleri), sözdizimini (cümle sonunda fiil-yüklemin kabul edilmemesi) ve özellikle de (başta yönetimsel, teknik ve dinsel terimler olmak üzere birçok alıntı dolayısıyla da) sözlüğünü etkileyen sümerceyle sıkı ve uzun beraberliği yüzünden, bağlı bulunduğu ailedeki öteki dillerden oldukça

Akkad III. binyıl
Kral Naram-Sin'in pembe kumtaşından dikilitaşı
Louvre müzesi, Paris

uzaklaştı. İlkin türdeş bir dil olan akkadca (eski akkadca) geçici bir kayboluş döneminden sonra, II. binyıl başında iki büyük lehçeye bölünmüş olarak, yeniden ortaya çıktı. Daha sonra,her biri kendi başına, ama aralarında birçok girişimler de bulunmak üzere gelişecek olan bu iki büyük lehçeden biri, daha katı ve daha tutucu olan asurca, öbürüyse daha esnek ve daha çeşitlenmiş bir dil olan babilceydi. İlk zamanlar daha çok kullanılan Asur dili, II. binyıl sonunda, bütün Yakındoğu'nun büyük diplomatik ve kültürel ilişkiler dili durumuna gelen Babil dili karşısında geriledi. İ.Ö. X. yy.'dan başlayarak, asurcayla babilce yavaş yavaş aramcayla karıştılar ve sonra da yerlerini bu dile bıraktılar. Aramca, VI. yy. sonunda kesin bir biçimde kendini konuşma dili olarak kabul ettirdi. Bununla birlikte, akkadca geç dönem babilcesi biçiminde, hıristiyanlık çağının başlangıcına kadar, dinsel ve bilimsel metinlerde (matematik ve astronomi metinleri) kullanılmaya devam etti.

AKKADEM ÇİÇEĞİ → NİREMBERGİYA.

AKKÂM a. (ar. *akkām*). *Esk.* **1.** Deveci, katırcı. **—2.** Osmanlılar döneminde her yıl Mekke ve Medine'ye gönderilen SÜRRE* ALAYI'nda görevli Araplar'a verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.) **—3.** Osmanlı ordusunda yüksek rütbeli subayların çadırlarını kurup kaldıran görevli. (*Çadır mehteri* de denir.) **—4.** Yol onarımı ve benzeri görevleri yapan azaplara verilen ad. **—5.** *Akkâmbaşı,* osmanlı padişahlarının Mekke ve Medine'ye gönderdikleri armağanları götüren kervanın başı, yöneticisi.

—ANSİKL. Sürre alayının yola çıkacağı gün, akkâm denen Araplar, ellerinde küçük davullarla Tahtakale'den yola çıkıp tüm mahalleleri dolaşır; davul çalıp dua eder, kimi evlerin önünde gösteri yaparak sadaka toplarlardı. Sürre alayında da önde yer alır, dümbelek çalıp kılıç oynatarak giderlerdi.

AKKAMAHADEVİ, hintli kadın şair. Kannara dilindeki (XII. yy.) şiirleri mistik bir hava taşır.

AKKAN a. Tıp. → LENF.

AKKAN (Erdal), türk atlet (Aydın 1931). Atletizme Fenerbahçe genç takımında başladı (1947). Yüksek atlamada 1.90 m (1954) ve 1.97 m (1957) ile Türkiye rekorlarını elde etti.1951-1960 arası sürekli milli takımda yer aldı.

AKKANAT sıf. Zootekn. Yelesi ve kuyruğu ak ya da griye yakın açık renkte olan al ata denir.

◆ a. Akkanat at.

AKKAR, Lübnan'da yer, Trablusşam'ın K.-D.'sunda; 1 600 nüf. Humus geidiğinin uzantısı olan zengin bir ovada tarım pazarı, Cebel Ensariye'nin güneyinde. Sanayi bitkileri (pamuk, yerfıstığı ve tütün ve sulamayla daha da geliştirilen çeşitli tarım (tahıl, sebze, portakal).

akkavak
(Populus alba)

AKKARAMAN a. Orta Anadolu'da yetiştirilen yağlı iri kuyruklu, beyaz renkli koyun ırkı.

—ANSİKL. Akkaraman, genellikle boynuzsuz, orta büyüklükte (dişiler 35-40 kg, erkekler 40-50 kg) bir koyun ırkıdır. Kuyruğu 5-6 kg gelir ve karamanlarda olduğu gibi katmerlidir, yandan bakıldığında üç parçalı görünür. Yün verimi 1,5-2 kg arasındadır. Anadolu iklimine dayanıklı oluşu, akkaramanların son yıllarda yapağısının ıslahı amacıyla, devlet tarım işletmelerinde merinos koyunlarıyla melezlemeye alınmalarına neden olmuştur.

AKKÂSE a. *(ar. ʿaks,* geri dönmek'ten *ʿakkāse).* Ciltç. Kâğıdın yazı yazılacak orta bölümüyle, çevresini ayrı renklerde boyamaya ve bu tür tezhipli yazma kitaplara verilen ad. Bu biçimde boyanmış kâğıtlara da *akkâseli kâğıt* denir.

AKKAVAK a. Kuzey Afrika, Güney ve Orta Avrupa'dan Orta Asya'ya kadar akarsu boylarında yetişen, park ve bahçelerde süs ağacı olarak da yetiştirilen kavak türü. (20-30 m'ye kadar boylanabilen geniş tepeli bir ağaçtır. Üç loplu ve uzun saplı yapraklarının alt yüzü, genç sürgünleri ve tomurcukları beyaz tüylü olduğundan bu adla anılır. Bil. a. *Populus alba*; söğütgiller familyası.) [Eşanl. TELLİ KAVAK, AKÇAKAVAK, HOLLANDA KAVAĞI.] (→KAVAK.)

AKKAYA, Kastamonu'nun merkez ilçesine bağlı bucak; 7 215 nüf. (1990); 31 köy. Merkezi *Akkaya*; 271 nüf. (1990).

AKKAYA (Münir), türk yönetici, siyaset adamı (İstanbul 1871- Ankara 1947). Mektebi mülkiye'yi bitirdi (1896). Kaymakamlık, valilik yaptı. Erzurum valiliği (1918 -1919) sırasında Mustafa Kemal Paşa'ya yardımcı oldu. Valilikten azli üzerine İstanbul'a gitti. TBMM'nin açılmasından sonra (1920) Anadolu'ya geçti. Dahiliye vekâleti müsteşarlığına, ikinci kez Erzurum valiliğine (1921) atandı. İzmir (1923 -1931), Giresun (1931 - 1947) milletvekilliği yaptı. CHP'nin çeşitli yönetim kademelerinde görev aldı.

AKKAYA (Mehmet Şükrü), türk dilci ve tarihçi (Sıvas 1894- İstanbul 1971), Kuleli askeri lisesi'ni bitirdi. Harbiye'nin son sınıfındayken I. Dünya savaşı çıkınca gönüllü olarak orduya katıldı (1914). Askeri öğrenci müfettişi olarak Almanya'ya gönderildi ve 1920'ye kadar bu görevde kaldı. Kuleli askeri lisesi'nde iki yıl öğretmenlik yaptıktan sonra Almanya'da dil ve tarih öğrenimi görerek Berlin Üniversitesi'nde doktora yaptı. Dönüşünde Türk Dil kurumu'nda uzman olarak çalıştı (1934 - 1941). Ankara'da bazı yüksekokullarda Almanca öğretmenliği yaptı. Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi'nde doçent oldu (1935); bu görevinden emekliye ayrıldı (1959). Yapıtları: *Askerlik, idare, siyaset için ıstılah olabilecek türkçe sözler* (5 cilt, 1933), *Eti tarihi ve medeniyeti* (1934), *Orta Anadolu'da bir dolaşma* (1934), *Osmanlı devletinin kuruluşu* (1934), *Etrüsk kültürü ve Roma kültürüne tesiri* (1936), *Türk fonetiği* (Prof. Bergestrasser'den çeviri, 1936), *Tarih ilmine giriş* (Prof. E. Bernheim'den çeviri, 1936), *Sümer dilinin Babil diline tesiri* (1937), *Tarih ilmi ve tezimiz* (1937); *Tarih ilminin tarihi* (2 bölüm, 1938); *Tarihin tarihine kuşbakışı* (1938), *Dil düzelmesi üzerine düşünceler* (1941), *Der gegenwaertige stand der wissenschaftlichen Lexikographie* (1953).

AKKAYA (Nevin), türk tiyatro ve seslendirme sanatçısı (İstanbul 1919). 1937 yılında İstanbul Şehir tiyatroları'na girdi. Muhsin Ertuğrul'un kurduğu Küçük sahne'de (1951-1952), Kent oyuncuları'nda (1959) sahneye çıktı. Birçok sinema sanatçısını seslendiren Akkaya, 1960'tan bu yana yalnız seslendirme çalışmaları yapıyor.

Akkaya barajı, Niğde ilinde, Tabakhane deresi üzerindeki baraj. 1967'de işletmeye açıldı. 5,8 milyon m^3 su toplamakta, 130 ha sulama alanı bulunmaktadır.

AKKELEBEK a. Kanatları siyah çizgili büyük beyaz kelebek. Tırtılı akdiken, kiraz ve başka meyve ağaçlarında toplu halde yaşar. (Bil. a. *Aporia crataegi.* Pulkanatlılar takımı; pieridae familyası.)

AKKENT, esk. **Zevve.** Denizli'nin Çal ilçesi, merkez bucağında belde; 4 116 nüf. (1990). Belediye. PTT.

AKKERMAN → BELGOROD - DNYESTROVSKİY.

Akkerman sözleşmesi, Rusya ve Osmanlı devleti arasında imzalanan sözleşme (7 ekim 1826). Osmanlı devleti Yunan ayaklanmasıyla uğraşırken, Avusturya'nın da desteğini alan rus çarı Nikolay I, Bükreş antlaşması'nın (1812) uygulanma biçimine karşı çıktığını açıkladı. Akkerman (bugünkü Bielgorod-Dniestrovski) kentinde imzalanan sözleşmeyle Osmanlılar, birçok konuda Rusya'ya ödün vermek zorunda kaldı. Sekiz maddeden oluşan sözleşmeye göre rus uyruklular osmanlı sınırları içinde özgürce ticaret yapabilecek; Boğazlar bütün yabancı ülkelerin ticaret gemilerine açık olacak; Osmanlı devleti, Bükreş antlaşması'yla kendisine bırakılan Kafkasya'daki kalelerden vazgeçecekti. Sözleşmeye eklenen iki ek belgeyle, Eflak-Buğdan beylerinin, Rusya ve Osmanlı devletinin onayıyla, yedi yıl için yerel meclislerce seçileceği; Rusya'nın onayı olmadan beylerin azledilemeyeceği kabul ediliyor; Sırbistan'ın özerkliği doğrulanıyor, üç kale dışında, osmanlı ordusu Sırbistan'dan çekiliyordu.

AKKILIÇ (Muzaffer), türk hekim (Yozgat 1922). İstanbul Üniversitesi tıp fakültesi'ni bitirdi (1947). Aynı fakültenin üroloji kliniğinde asistan (1949), doçent (1957) ve profesör oldu (1966). Cerrahpaşa tıp fakültesi'ne geçti. Bir süre Münih'te Prof. F. May'ın kliniğinde üroloji ve plastik ameliyatlar üzerinde çalışmalar yaptı. Başlıca yapıtları: *Tedavi yıllığı - Üroloji kısmı* (1954), *Tıp meşhurları ve buluşları* (V. Hüner, I. Zembilci, E.Baktı, O.Özmat ile, 1954), *Parsiyel böbrek rezeksiyonları* (1965).

AKKIŞLA, Kayseri ilinde il alanının kuzeydoğusunda ilçe; 7 600 nüf. (1990). 8 köy. İlçe merkezi *Akkışla* (esk. Kuzugüden); 3 109 nüf. (1990).

AKKİLAİON ya da **AKKİLAEİON.** Tar. coğ. Anadolu'nun Phrygia bölgesinde antik kent. Thymbrios (Porsuk) çayı vadisinde, Midaeion ve Germa Colonia arasındaydı. Akkilaion'un Asia eyaletinde olduğu sikkelerden de biliniyor.

AKKİRMANİ MEHMET EFENDİ, türk bilgin (Akkirman ?-Mekke 1760). Kadı Mir'in eski felsefeyle ilgili *Hidaye* adlı yapıtını, bazı eklemelerle *İhlil üt-teracim* adı ile türkçeye çevirdi. Tartışma türleri ile ilgili *Hüseyniyye* adlı yapıtı şerhetti. İstenç özgürlüğü hakkında *İrade-i cüziyye,* bilimlerin konuları ile ilgili *Mevzuat ül-ülum,* sapkın akımlardan söz eden *Fırak-ı dalle* gibi yapıtları da vardır.

AKKİSE, Konya'nın Ahırlı ilçesine bağlı belde; 4 691 nüf (1990). Belediye. PTT.

AKKO, İsrail'de Akkra kentinin öteki adı.

AKKOR sıf. **1.** Yüksek sıcaklıkta parlak beyaz ya da canlı kırmızı renge giren cisimler için kullanılır: *Akkor korlar. Yüksek fırından çıkan akkor döküm.* **—2.** Yüksek sıcaklığa değin ısıtıldığında ışık yayan ve dolayısıyla aydınlatmada kullanılan elementlere denir: *Elektrik lambalarının akkor filamanları.*

AKKORLUK a. **1.** Isıl kökenli görünür ışınım yayımı. **—2.** Yüksek sıcaklığa değin ısıtıldığında ışık saçan bir cismin durumu.

—ANSİKL. Aydınlt. ve Elekt. Bir iletken cisimden geçen akımın yeğinliği yükseldikçe, cismin sıcaklığı artar (Joule etkisi). Cisim önce kızılaltı ışınları yayar ve belli bir sıcaklıktan sonra ışık saçmaya başlar; bu ışık sırasıyla kırmızı, turuncu ve sarı renkler aldıktan sonra beyaza yönelir. Akkorluk, aydınlatma amacıyla kullanılan süreçlerden biridir; bu amaçla cam bir ampul içine yerleştirilen iletken bir filamandan elektrik akımı geçirilir. Kullanıma yönelik

ilk akkor lambaları, 1879'da Edison ve Swan gerçekleştirdi(karbon filaman ve havası alınmış ampul). Gittikçe daha yüksek sıcaklıklara bozulmadan dayanan filamanların kullanımıysa akkor lambaların verimini artırdı. Günümüzde tek ya da çift helis biçiminde sarılmış tungsten filamanlar (sarmal filaman)kullanılır ve ampul soy gazla (argon ya da kripton) doldurulur. "Tungsten-halojen" lambaları denilen ampullerin içinde ayrıca bir halojen ya da halojen bileşiği bulunur. Lambanın kullanım biçimine bağlı olan ömrüne göre, filaman sıcaklığı 2 600 ile 3 200 K arasında değişir.

AKKOYUNLU (Fazıl), türk asker ve siyaset adamı (Yozgat 1914 -Ankara 1976). Harp okulu'nu bitirdi (1936). 27 Mayıs 1960 harekâtına katıldı. Milli birlik komitesi üyesi oldu. Komite içindeki anlaşmazlık nedeniyle tasfiye edilen on dört kişi arasında yer aldı (1961). Kâbil büyükelçiliği müşavirliğine gönderildi. Türkiye'ye döndüğünde (1963), 21 Mayıs ayaklanmasına katıldığı gerekçesiyle tutuklandı, yargılanıp aklandı. Sonradan MHP'ye dönüşen CKMP'ye girdi (1965), partinin yöneticileri arasında yer aldı.

AKKOYUNLULAR, Doğu Anadolu ve Batı İran'da imparatorluk kurmuş bir türk oymağı (1403 - 1508). Akkoyunlu oymağı, başta Bayındır olmak üzere, Bayat, Döğer, Çepni vb. boylardan oluşuyordu. Dede Korkut hikâyelerine de yansıyan Bayındır ya da Bayındur adına ilk kez Bizans kaynaklarında rastlanır (1352). Bu oymak, islamiyetin sünni mezhebini benimsedi ve birçok kez, Trabzon Rum İmparatorluğu'na saldırıda bulundu. Bunlardan Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey, imparatorun kızıyla evlendi, bu evlilikten Karayülük Osman dünyaya geldi. Kutlu Bey'in ölümünden sonra yerine oğullarından Ahmet Bey geçti. Ahmet Bey Eretnaoğulları'ndan Erzincan emiri Mutahharten'e saldırdıysa da, ağır bir yenilgiye uğradı, Kadı Burhanettin'e sığındı. Kadı Burhanettin, Erzincan'ın yönetimini, kentin alınışında kendisine yardım eden Ahmet Bey'e verdi. Ahmet Bey'in kardeşi Karayülük Osman da Kadı Burhanettin'in hizmetine girdi ve onun buyruğuyla Şebinkarahisar'ı zapt etti. Ancak, sonradan Kadı Burhanettin ile arası açıldı ve onu öldürttü (1398). Arkasından Sıvas'ı kuşattıysa da, Osmanlılar'a yenildi; önceleri düşmanı olduğu Mutahharten'e sığındı. Arkasından Timur'a bağlandı, onun Anadolu seferine katıldı. Hizmetlerine karşılık kendisine Malatya verildi. Timur'un yanında Ankara savaşı'na (1402) katıldıktan sonra bütün Diyarbakır yöresi ona bırakıldı. Burada Akkoyunlu devletini kurdu (1403). Zamanla, Mezopotamya, Doğu Anadolu, Irak-ı arap ve Irak-ı acem'le Horasan dışında İran Akkoyunlu egemenliğine girdi.

Karayülük Osman, 1435'e kadar önce Timur'a, sonra da onun oğlu Şahruh'a bağlı kaldı. Bu arada Mısır Memluk hükümdarlarını da metbu tanıdı ve Osmanlılar'la iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Ölümünden sonra (1435), yerine geçen Ali Bey, yine Timurlular ve Memluklar'a bağlı olarak devleti yönetti, ancak dönemi karışıklık içinde geçti. Karakoyunlular'a ve Mardin valisi olan kardeşi Hamza Bey'e yenildi; önce Osmanlılar'a sonra Memluklar'a sığındı. Yerine geçen Hamza Bey, ülkenin birliğini sağladı. Ölümünden sonra yerine, Ali Bey'in oğlu Cihangir geçmek istediyse de, başarılı olamadı ve küçük kardeşi Uzun Hasan yönetimi ele geçirdi. Batıda, Osmanlılar'a yenilen (Otlukbeli* savaşı, 1473) Uzun Hasan, Gürcistan ve İran'da yaptığı savaşlarla ülkesini imparatorluk haline getirmeyi başardı. Devletinin başkentini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşıdı. Ülkesinin her yanında görev verdiği şehzadelerine adeta bağımsız beylik hakkı tanıması, dolayısıyla devletinin kabile ve aşiret devleti olması, imparatorluğunun ilerdeki çöküşünü hazırladı. Uzun Hasan ölünce (1478) yerine geçmek isteyen oğulları arasındaki savaşı Sultan Yakup kazandı. Onun döneminde, şiiler arasında huzursuzluk arttı; Safeviler'den Şeyh Haydar ayaklandı. Sultan Yakup, bu ayaklanmayı bastırdı ve Haydar öldürüldü. Sultan Yakup'un ölümünü izleyen dönemde sırasıyla Baysungur (1491-1492), Uzun Hasan'ın torunu Rüstem (1492-1497), Bayezit II'nin damadı olup, ufak tefek olduğundan ötürü gö-de denilen Ahmet (1497), Elvent (Azerbaycan'da: 1497-1504), Muhammet Mirza (Yezd'de: 1497-1499), Murat (Şirvan' da: 1497-1508) hükümdar oldular. Ancak bunların hemen hepsi, kendi yakınlarıyla savaştı; ülkede dirlik düzenlik kalmadı. Sonunda Safevi hükümdarı Şah İsmail, Akkoyunlu devletine son verdi. Ele geçirdiği Akkoyunlular'ı öldürdü. Şah İsmail'in elinden kurtulanlar osmanlı ülkesine sığındılar. Bunlar Osmanlılar'ın İran' la yaptığı savaşlara katıldılar. Göçebe oldukları için de zaman zaman Osmanlı devletine karşı ayaklandılar.

Moğol saldırısının neden olduğu korkunç yıkımdan yararlanan Akkoyunlu beyleri uzun süre etraflarına topladıkları kimseleri geçindirebilmek ya da bir yurt elde etmek amacıyla türlü yollara başvurdular. Kimi devletlerin buyruğunda para ya da ganimet karşılığı çalıştılar. Katıldıkları savaşlarda, acımasızca etrafı yağmalamaktan çekinmediler.

Akkoyunlu devleti ancak Uzun Hasan yönetiminde gerçek bir devlet niteliği kazandı. Uzun Hasan, kendinden önce bu bölgelerde egemen olan Karakoyunlu, Celayir ve Timur devletlerinin yönetim biçimini benimsedi, askeri örgütlenmede ise Osmanlılar'ı örnek aldı. Bunun yanında göçebe unsurları yerleşik duruma getirmek için sonradan "Hasan Bey kanunları" adı da verilen arazi kanunlarını çıkarttı. Bu kanunlar Doğu Anadolu'da Osmanlılar tarafından da uygulandı.

•SANAT. Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da XIV. ve XV. yy.'larda egemen olan Akkoyunlular'ın sanat ve mimarlık yapıtları çok çeşitli özellikler gösterir. Yöresel coğrafya ve iklim koşulları, yaşama biçimi ve değerler, İran ve Mezopotamya ile siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel ilişkiler, sanat ve mimarlığı biçimlendiren önemli etmenlerdir. Akkoyunlular'ın Anadolu ve Anadolu dışında egemen oldukları yerleşme merkezlerindeki yapılar incelendiğinde, yapı üretiminin önemli boyutlara ulaştığı görülür. Bunlar da zorunlu etkinlikleri karşılayıcı niteliktedir. Doğudan ve güneyden gelenlerle Anadolulu sanatçılar bir arada yapı üretmiş, geleneklerini kaynaştırmışlardır. Buna karşılık bölgesel gereçlerin yeğlendiği, Selçuklu ve Artukoğulları dönemlerinden beri geliştirilen eski tasarımların kullanıldığı örnekler de vardır. Gene bu dönemde, yer yer Anadolu-Türk mimarlığının gelişim çizgisi içinde, tasarım ve bezeme açısından özgün örneklere de rastlanmaktadır.

Saray çevresi dışında değişik yörelerde egemen olan akkoyunlu soyundan beylerin, bulundukları yörelerde güçleri oranında, başta mimarlık olmak üzere çeşitli sanatsal etkinlikleri destekledikleri görülmektedir. Dönemin önemli merkezlerinden biri, bir süre başkent olan Diyarbakır, diğeri ise Mardin'dir. Bunlara aynı yoğunlukta olmamakla birlikte Hasankeyf, Urfa, Ahlat, Harput, Çemişkezek, Erzurum, Bayburt vb. eklenebilir. Uzun Hasan döneminde başkentin Diyarbakır'dan Tebriz'e taşınması yapı üretimini de etkilemiş, önemli merkezler dışında Anadolu'daki akkoyunlu yapıları azalmıştır.

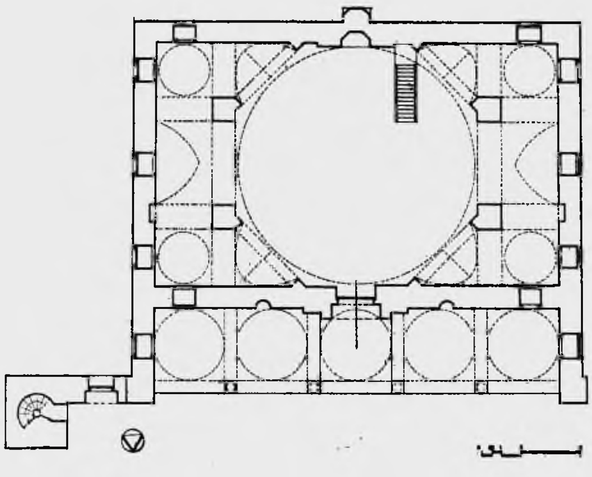
Akkoyunlu sanatının bir başka özelliği, XV.ve XVI. yy.'larda gelişen osmanlı mimarlığıyla, özellikle dinsel yapılarda, biçimsel açıdan koşutluklar göstermesidir. Buna bağlı olarak, değişik bölgelerde gelişen iki sanat arasında yakın ilişkiler bulunduğu söylenebilir. Osmanlı belgelerinde akkoyunlu yapıtlarını açıklığa kavuşturacak çok zengin bilgiler bulunmaktadır. Başta Diyarbakır ve Mardin'de olmak üzere zengin vakıfları bulunan birçok akkoyunlu yapıtının geçirdiği aşamalar belirlenebilmektedir. Bu belgelerde dikkati çeken bir nokta yapıların işlevlerine ilişkindir. Belgelerde yapılardan "zaviye ve mescit", "zaviye ve türbe", vb. biçiminde söz edilmesi, bunların birbirine yakın işlevleri üstlendiklerini ortaya koymaktadır. Bu arada değişik işlevlerde yapılardan oluşan külliyeler de vardır.

Devletin ilk merkezi olan Diyarbakır'daki camiler, küçük, gösterişli, plan, bezeme ve taş işçilikleriyle önemli örneklerdir. *Ayniminare camisi* (1489), yan mekânlı ilk osmanlı camileri planında yalın bir yapıdır. *Şeyhmatar camisi* (1500), yöresel özellikte ak-kara taştan bir yapıdır. Minaresi, 4 sütuna oturan gövdesiyle bu türde tektir. *Nebi (Peygamber) camisi* (XV. yy.) yanlara doğru genişletilmiş tek kubbeli yapılara ilginç bir örnektir. Burada kubbe, yanlarda beşik tonozlarla genişletilmiştir. Yanlara doğru genişletilmiş planın daha gelişmiş bir örneği *Safa (İparlı) camisi*'nde görülmektedir (XV. yy. ortaları). Burada sekiz ayağa oturan merkezi kubbe, yanlara doğru ortada tonoz, köşelerde küçük kubbelerle genişletilmiştir. Bu durum Osmanlılar'la da koşutluklar gösterir. *Şeyhsafa medresesi (Muslihittinlari medresesi)* [yaklş. XV. yy. ortası] tüm birimlerin ince, uzun bır dikdörtgen plan üzerinde toplanmasıyla, klasik medrese örneklerinden ayrılır. Safa camisi'ndeki çiniler ve taş işçiliği ise, Akkoyunlular'ın bu sanatlardaki yetkinliğini gösterir. Bunların yanı sıra Diyarbakır surlarındaki yazıtlar da Akkoyunlu dönemine ilişkin önemli örneklerdir.

Akkoyunlu mimarlığının önemli merkezlerinden biri de Mardin'dir. Kaledeki *Akkoyunlu camisi*'nden (XV. yy. ortası) bugün yalnızca minare kaidesi kalmıştır. *Kale camisi* de üslubuyla XIV. yy. ilk yarısına tarihlenir. Akkoyunlu döneminin yöredeki en anıtsal yapıtı *Sultankasım medresesi*'dir (1487-1502). Yapı, iki katlı medrese, cami ve türbesiyle, kapalı bir külliye oluşturur. Renkli taş bezemeler, taçkapının bulunduğu ana yüzün düzenlenişi, güneyin etkisini yansıtır. *Sultanhamza zaviyesi -türbesi* (1438/1439), yivli kubbeyi dıştan çevreleyen haç biçimi dört tonozlu örtü düzeniyle, *Cihangir zaviyesi - türbesi* (XV. yy. ikinci yarısı) tonozlu bir hol ve tonozlarla yanlara açılan uzun bir mekândan oluşan planıyla, bu yapı türünün ilginç örnekleridir.

Mardin yakınındaki Hasankeyf'te de bu döneme tarihlenen yapılar bulunmaktadır. Dicle kıyısındaki *Zeynelbey türbesi* (XV. yy. üçüncü çeyreği), tuğla örgülü yuvarlak gövdesi, kubbe biçimi, firuze, siyah ve sarı renklerde çini mozaik bezemeli taçkapısıyla, bir biçem denemesi olarak nitelenebilir. Dönemin önemli merkez-

Akkoyunlu mimari örneği Safa (İparlı) camisi'nin planı (XV. yy. ortaları) *Diyarbakır*

lerinden biri olan Ahlat'taki *Emirbayındır** *kümbeti* de (1492) türbe mimarlığının ilginç örneklerindendir.

Gümüşhane'nin Bayburt ilçesi merkez bucağına bağlı Çayıryolu (*esk.* Sünür) ve Demirözü bucağına bağlı Gökçedere (*esk.* Pulur) köylerinde de Akkoyunlular'ın erken ve geç dönem mimarlığına ışık tutan önemli örnekler bulunmaktadır. Bu yörede akkoyunlu üslubu Osmanlı döneminde de etkisini sürdürmüştür. Gökçedere'deki cami, medrese, hamam, han, imaret ve konukevinden oluşan *Ferahşat külliyesi*'nin imaret, konukevi ve han yapıları bugüne ulaşamamıştır. Cami (1517) genel tasarımıyla tek kubbeli osmanlı camileri üslubundadır. Ancak, ana yapıdan dışa taşan son cemaat yeri ve tuğla örgülü minaresi değişik özellikler gösterir. L planındaki beş bölümlü medresede, avluya açılan kapı ve pencere kemerleri farsça yazıtlıdır. Odalardaki nişlerle süslü ocaklar ilginçtir. Çayıryolu köyündeki *Kutlubey camisi* (XIV. yy. ikinci yarısı), yalın görünüşüne karşılık, içte ahşabın değişik biçimlerde değerlendirilişiyle dikkati çeker. 1550 tarihli onarım yazıtı, türk yazı sanatının önemli örneklerindendir. Cami, medrese ve türbeyle birlikte külliye oluşturur. Demirözü bucağına bağlı Çatalçeşme köyündeki akkoyunlu yapısı olduğu sanılan cami, bitkisel ve geometrik motiflerle bezeli, mukarnaslı mihrabıyla dikkati çeker.

Akkoyunlular'ın egemen olduğu yörelerde koç biçimi pek çok mezar taşı bulunmuştur. Bunların kimi ayakta, kimi tek parça taştan kaideli olarak yontulmuş, kimileri de uzanmış durumda betimlenmiştir. Bunlar, koç ongununun islamlığın kabulünden sonra da sürdüğünü göstermektedir.

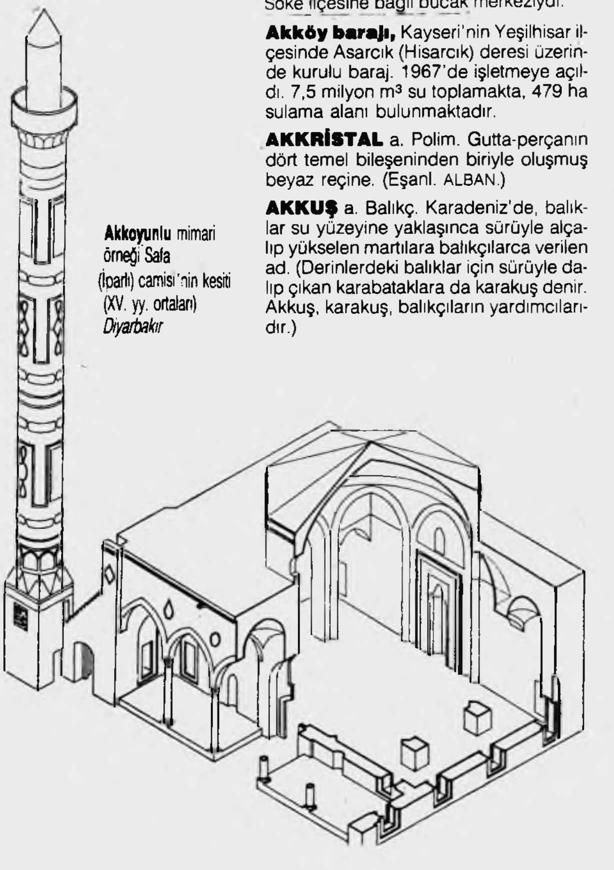
Akköpük (Ak-Köbök) destanı, bir Altay-Teleüt destanı. Oldukça uzun olan destanda Akköpük adlı çocuğun doğumunun ikinci gününde beşiğini kırarak ayağa kalkması ve balık avına gitmesi, güldürücü bir dille anlatılır.

AKKÖY, Aydın'ın Yenihisar ilçesine bağlı köy; 1 459 nüf. (1990). Daha önce Söke ilçesine bağlı bucak merkeziydi.

Akköy barajı, Kayseri'nin Yeşilhisar ilçesinde Asarcık (Hisarcık) deresi üzerinde kurulu baraj. 1967'de işletmeye açıldı. 7,5 milyon m³ su toplamakta, 479 ha sulama alanı bulunmaktadır.

AKKRİSTAL a. Polim. Gutta-perçanın dört temel bileşeninden biriyle oluşmuş beyaz reçine. (Eşanl. ALBAN.)

AKKUŞ a. Balıkç. Karadeniz'de, balıklar su yüzeyine yaklaşınca sürüyle alçalıp yükselen martılara balıkçılarca verilen ad. (Derinlerdeki balıklar için sürüyle dalıp çıkan karabataklara da karakuş denir. Akkuş, karakuş, balıkçıların yardımcılarıdır.)

Akkoyunlu mimari örneği Safa (İparlı) camisi'nin kesiti (XV. yy. ortaları) *Diyarbakır*

AKKUŞ, Karadeniz bölgesinde Ordu iline bağlı ilçe; 48 889 nüf. (1990); 666 km²; 43 köy. Merkezi, Ordu'nun 140 km G.-B.'sındaki *Akkuş,* 6 236 nüf. (1990).

AKKUŞAK a. *Yörs.* El dokuması beyaz yün kuşak.

AKL → AKIL.

AKLÂM çoğl. a. (ar. *kalem*'in çoğl. *aklām*). *Esk.* **1.** Kalemler, yazı araçları. **—2.** Yazarlar. **—3.** Daha çok kayıt işlemlerinin yapıldığı bürolar: *Aklâm-ı devlet* (devlet daireleri). **—4.** *Aklâm-ı sitte,* rika, muhakkak, sülüs, reyhani, nesih ve tevki yazılarına topluca verilen ad. (ALTI* KALEM, ŞEŞ* KALEM de denir.)[Bk. *ansikl.* böl.]

—ANSİKL. Bu yazıların son Abbasi halifesi Mustasım'ın kölesi olan Yakut-el Mustasımî (XIII. yy.) tarafından geliştirildiği sanılmaktadır. XV. yy.'ın ünlü türk hattatı Şeyh Hamdullah bu yazıları incelemiş, aklâm-ı sitte adıyla yazdığı kıtaların köşelerinde yazım kurallarını belirtmiştir.

AKLAMA a. Aklamak eylemi.

AKLAMAK g. f. **1.** *Bir şeyi aklamak,* onu kirinden arındırmak, temizlemek, yıkamak, ağartmak: *Bu çamaşırları aklamak pek zor olacak.* **—2.** *Bir kimseyi aklamak,* onu beraat ettirmek. **—3.** *Bir topluluğu, bir topluluğun çalışmasını aklamak,* o topluluğun belirlenmiş süre içindeki çalışmalarını onaylamak; suçsuzluğuna karar vermek; ibra etmek: *Yönetim kurulunu aklamak. Faaliyet raporunu aklamak.*

—Muhs. *Aklamak,* borç sütunundaki bir kaydı alacak sütununa ya da alacak sütunundaki bir kaydı borç sütununa eşdeğer kayıt geçirerek iptal etmek. ‖ *Hesap aklamak,* bir hesaptan, bir defterden bedeli ödenmiş malların kaydını silmek. ‖ *Resmi defteri, sözleşmeyi, tutanağı aklamak,* teslim alınan şeyler için alındı kaydı düşmek. ‖ *Satıcının teslim pusulasını aklamak,* pusula üzerine, sözkonusu malın ya da başka şeylerin teslim alındığına ilişkin kayıt koymak.

◆ **aklanmak** edilg. f. **1.** Bir kimse sözkonusuysa, suçsuzluğuna karar verilmek; beraat etmek.**—2.** Bir topluluk söz konusuysa, belirlenmiş bir süre içindeki çalışmaları onaylamak; ibra edilmek.

◆ **aklanmak, aklaşmak** dönşl. f. **1.** Çamaşır sözkonusuysa, ağarmak: *Beyazlar kaynayınca bir güzel aklanmış.* **—2.** Sözkonusu renk ise, açılmak, beyazlaşmak; saç, sakal, vb. ise, ağarmak, kırlaşmak.

◆ **aklaştırmak** ettirg. f. *Bir şeyi aklaştırmak,* onu ak hale getirmek, beyazlaştırmak.

AKLAN a. Coğr. (esk. *maile*) **1.** Bir dağın ya da daha çok bir sıradağın belli yöne dönük bütün yamaçlarından oluşan topoğrafya yüzeyi (Kuzey aklanı, Toroslar'ın güney aklanı gibi). **—2.** Bir bölge sularının hangi denize akaçlandığını belirtmek için de kullanılan terim (Karadeniz aklanı ırmakları gibi).

AKLANMA → BERAAT.

AKLANMAK → AKLAMAK.

AKLAŞMA a. Tıp. Kıl sisteminin rengini kaybetmesi.

—ANSİKL. Aklaşma, saçlardaki melanin pigmentinin kaybolmasından ileri gelir. Bu pigment siyah saçlar için *ömelanin,* sarı saçlar için *feomelanin,* kızıl saçlar için (melanin ile demir karışığı) *eritromelanin*'dir. Pigmentin az ya da çok ve erken ya da geç kayboluşuna göre birçok aklaşma türü vardır:

1. *Doğuştan aklaşma* ya da *lökotrişi,* albinizmin çeşitlerinden biridir (melanositler normal sayıdadır, ama melaninin sentezi için gerekli olan tirozinaz kalıtımsal bir nedenle çalışmamaktadır).

2. *Erken aklaşma* (saçlar yirmi yaşına doğru aklaşır) kalıtımsaldır.

3. *Yaşlandıkça aklaşma* fizyolojiktir (melanin pigmentinin giderek azalmasından ötürü saçlar 40 yaşına doğru aklaşır).

4. Bazı aklaşmalar, özellikle kısmi olanlar, raslantısaldır: vitiligo gibi deri hastalıklarından, saçkırandan (saçlar siyah ırktan olanlarda bile beyaz çıkabilir) ve bazen de şiddetli üzüntü ve heyecandan ileri gelir.

AKLAŞMAK → AKLAMAK.

AKLAŞTIRMAK → AKLAMAK.

AKLAUYGUN sıf. Fels. → AKILSAL.

AKLAVİK, Kanada'da(Kuzey-Batı Arazisi) köy; Mackenzie ırmağının halici kıyısında,kutup çemberinin ötesinde (68° 25' kuzey enlemi); 780 nüf. Batı Arktika Eskimoları'nın yönetim merkezi. Hava üssü.

AKLE a. Jeomorfol. Güncel kumullardan oluşan düzensiz alan.

AKLEN be. (ar. *ʿaklen*). **1.** Akıl gereği: *Aklen böyle yapman gerekir.* **—2.** Akıl yoluyla: *Aklen ulaşılan bilgi.* **—3.** *Esk.* *Aklen ve naklen,* akıl ve rivayet yoluyla.

AKLETMEK g. f.* Akıl etmek. → AKIL.

AKLI sıf. **1.** Akı bulunan. **—2.** *Aklı karalı,* akı ve karası olan, beyazlı siyahlı.

AKLIEVVEL sıf. ve a. (ar. *ʿak* ve *evvel*'den *ʿakl-ı evvel*). Her şeyi bilir geçinen, bilgiçlik taslayan kimse için söylenir: *Aklıevvelin biri. Aklıevvel bir kimse.*

◆ a. *Esk.* Yaradılıştan olan akıl; Tanrı.

AKLIK a. **1.** Ak olma durumu; ak olan şeyin niteliği; beyazlık: *Saçlarının aklığı onu olduğundan da yaşlı gösteriyordu.* **—2.** *Yörs.* Teni beyaz göstermek için yüze sürülen süs maddesi; pudra, düzgün.

AKLIK a. DÜZGÜN'ün eşanlamlısı.

AKLISELİM a. (ar. *ʿakl* ve *selim*'den *ʿakl-ı selim*). Sağduyu: *Aklıselim sahibi bir insan.*

AKLİ sıf. (ar. *ʿakl* ve *î*'den *ʿaklî*). **1.** Akılla ilgili, akla ilişkin, akla dayanan. **—2.** *Akli ilimler,* mantık ve matematik gibi akla dayanan bilimler. ‖ *Akli maluliyet,* akıl eksikliği, akıl hastalığı. ‖ *Akli meleke,* akıl yetisi. ‖ *Akli muvazene,* akıl dengesi.

AKLİMAN, esk. **Harmene,** Karadeniz kıyısında koy. Sinop yarımadası ile Türkiye'nin en kuzey uç noktası İnceburun arasında Karaada feneri arkasındadır. Doğuya açık koyun önünde en büyüğü Sarıada olan küçük adalar vardır.

AKLİNAL. sıf. (fr. *aclinal*). Jeomorfol. Tortul dizilerinde, önemli hiçbir eğimin etkilemediği masamsı yapı için kullanılır.

AKLİNİK sıf. (yun. *aklines,* eğilmeyen'den fr. *aclinique*). Yer manyetik alanının eğim açısı sıfır olan yere denir. (Manyetik eğim pusulasının göstergesi burada yatay konum alır.)

AKLİYAT, -tı çoğl. a. (ar. *ʿakliyye*'nin çoğl. *ʿakliyyāt*). *Esk.* Akıl yoluyla elde edilen bilgiler.

AKLİYE (ar. *ʿaklī*'nin dişl. *ʿakliyye*). **1.** *Esk.* Akla ait, akılla ilgili. **—2.** Hekimliğin, akıl ve ruh hastalıklarıyla ilgili kolu. **—3.** Hastanelerin akıl ve ruh hastalıkları ile ilgili bölümü.

AKLİYECİ a. Tıp. → RUHDOKTORU.

AKMA a. **1.** Akmak eylemi. **—2.** *Yörs.* Reçine, çamsakızı. **—3.** *Akma hançer,* ortası oluklu hançer.

—Boyac. Boyanın aşırı ölçüde kalın vurulmasından kaynaklanan kusur. (Akma, kıvrım, damla ya da dalga biçiminde görülür ve genellikle boyanın çok kalın katlar biçiminde vurulmasından doğar. ‖ *Akma önleyici,* boya dik bir yüzeye vurulduğunda yayılmasını kolaylaştırmak ve özellikle akmasını önlemek için katılan madde.

—Dokmc. *Boyanın akması,* kumaşın boyanmasında, boyanın tutmaması, dalga yapması ya da renklerin birbirine karışması. ‖ *Kumaşın akması,* dokunmakta

olan kumaşın doku düğümlerinin çözülmesi.
—Ger. day. Sabit gerilme altındaki bir cismin, bu gerilmenin uygulanma süresine bağlı olarak uğradığı gecikmiş biçim değiştirme olayı. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Jeomorfol. *Toprak akması,* kolloidal elementlerce zengin maddeleri etkileyen yavaş devinim; bu maddeler (killi ya da marnlı kayaçlar ve löss, limon ya da killi alterit tipi yüzeysel oluşumlar) akışkanlık sınırını aştıktan sonra çok güçlü su soğurma yeteneği gösterir. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Metalurj. *Plastik akma,* alaşımların şekillendirme ve kullanım sırasında sıcak ya da soğuk ortamda biçim değiştirmeleri. (Bu akma dış kuvvetlerin dağılımına göre bir, iki ya da üç yönde gerçekleşebilir.)
—Petrokim. *Akma noktası,* bir petrol ürününün (yağlama yağı, yakıt, mazot) normlaştırılmış koşullarda çalkalanmadan soğuduğu zaman bile akmasını önlemeyen en düşük sıcaklık.
—Petr. san. *Akma noktası,* sanayi yağlarıyla greslerinin normlaştırılmış koşullarda yarıkatı halden sıvı hale geçmesini sağlayan sıcaklık.
—Seram. Çini ve seramiklerde boyanın ve sırın, yüzeyin ya da bezemenin dışına taşması.
—Tekst. İkinci apre makinesinde ipek ipliğinin kopması ya da eksilmesi.
—Tem. parç. Bir hızlandırıcıdan gelen parçacıkların bir hedefe doğru fırlatılmalarının geçici karakteristikleri. (Akma yavaş ya da hızlı, düzenli ya da testere dişli olabilir.)
—Tıp. Bir kanalı, bir boşluğu dolduran sıvıların boşalması. || Bir sıvının onu içeren organlardan dışarı çıkması.
—Tuhf. *İlmik akması,* bir ipliğin kopması sonucunda bir dizi ilmiğin kaçması.
—ANSİKL. Ger. day. Bir yükler sisteminin etkisi altındaki bir cisim, bu yüklerin uygulanması sırasında anlık bir biçim değişikliğine uğrar. Yük sabit tutulursa, yükleme süresine bağlı olarak cisimdeki biçim değişikliklerinin yavaşladığı gözlenir. Bu gecikmiş biçim değişiklikleri akmadan ileri gelir ve yüklemeye son verildikten sonra bile değerlerini kısmen korur. Organik gereçler sözkonusu olduğunda (plastik maddeler, elastomerler) akma, makromoleküllerin birbirlerine göre kayması demektir ve olay gerecin biçim değiştirmesine yol açar.
İki yüzeyin yapıştırılarak eklenmesi halinde, tersinmez ve akışmaz bir biçim değiştirme sözkonusudur; olay dış gerilmelerin etkisinden, özellikle sıcaklık artışı ve basınçtan kaynaklanır.
—Jeomorfol. Çamurlu kitlenin plastik akışı, kendi temeline yaptığı basınç, yamaca koşut yerçekimi bileşenini dengelemede yetersiz kaldığı zaman başlar. Toprak akması çeşitli biçimlerde ortaya çıkabilir: ince yüzeysel bir dilim kayarak hafif eğimli yamaçlarda geniş alanları etkilerse,*laminer toprak akması*'ndan söz edilir. Bitki köklerinden oluşan ağ yer değiştirme olayını engellerse, *toprak altı akması,* kabartılı bir biçimlenme doğurur (kabartılar çatladığında çamur akar); maddeler zor akışkanlaşıyorsa, toprak akması daha yerel kalır ve akışyukarı yönde kopma izleriyle sınırlı kayma keseleri biçiminde ortaya çıkar. Killi maddelerin doyma olayı, buzul çevresi iklimlerinde çok sık görülür (bu bölgede don* oynaması sözkonusudur); çünkü çözülme sırasında buz mercekleri büyük ölçüde su salar. Bununla birlikte su kaynaklarının çok çeşitli olması yüzünden (yağışlar, kar erimesi, yeraltı su örtüsü, vb.), toprak akmasına bütün enlemlerde rastlanır.
—Mad. oc. Akma, kayaçlar önemli basınçlarla karşılaştığında ortaya çıkar (örneğin çok derinde ya da işletmenin bazı kritik evrelerinde). Bazı derin maden ya da kömür ocaklarında kendiliğinden kapanma eğilimi gösteren galerileri her altı ayda bir yeniden kazmak gerekir.

AKMADDE a. Nöroanat. Miyelinli ya da miyelinsiz tellerden oluşan ve sinir hücrelerinin aksonlarını meydana getiren sinir dokusu.
—ANSİKL. Beyinden alınan bir kesitte akmadde ile bozmadde gözle bile ayırt edilir. Omurilikte akmadde dışta, bozmadde içtedir. Beyinde akmadde içte, beyin kabuğunu (korteks) oluşturan bozmadde dıştadır; akmadde orada, inen ve çıkan demet tomarlarını oluşturan kapsüller (örneğin iç kapsül) ve iki yarımyuvarı birleştiren birleşekler halinde dağılmıştır (örneğin nasırlı cisim, ön ak birleşek). Omurilikteyse akmaddeden kordonlar vardır, inen ve çıkan sinir yolları bunların içinden geçer. Akmaddenin arasında nöroglia hücreleri ya da glial hücreler (astrositler ve oligodendrositler) bulunur.

AKMAK gçz. f. **1.** Sıvı ya da kum, tuz gibi ince taneli katı maddeler sözkonusu ise, bir yerden daha aşağı bir yere doğru sürekli olarak hareket etmek: *Sular akıyor mu? Kumlar parmaklarının arasından akıyor.* **—2.** *(Bir yerden) akmak,* kapalı bir yerde bulunan, sıvı ya da ince taneli katı maddeler sözkonusu ise, bir geçiş noktası bularak o yerden çıkmak, dökülmek: *Kesilen parmağından kan akıyor. Gözlerinden sicim gibi yaşlar akıyordu. Yol boyunca delik çuvallardan buğday akmış.* **—3.** *Bir yerden, bir yüzeyden akmak,* sıvı bir şey sözkonusu ise, o yerden geçerek dökülmek, süzülmek, damlamak: *Saçaktan, pencereden sular akıyor. Sular yağmurluğunun eteklerinden akıyordu.* **—4.** *Bir yerden akmak,* akarsu sözkonusu ise, o yerden geçmek: *Dere bir zamanlar bu yolun solundan akardı.* **—5.** *Bir yere akmak,* sözkonusu akarsu ise, o yere dökülmek, orada son bulmak: *Ceyhan Akdeniz'e akar.* **—6.** İçinde ya da üstünde sıvı madde bulunduran bir şey sözkonusu ise, içindeki sıvıyı dışarı vermek, sızdırmak, damlatmak: *Bu testi akıyor. Dam akıyor.* **—7.** *(Bir yerden) bir yere akmak,* kalabalık, sürü, para gibi toplu olarak bulunan şeyler sözkonusuysa, birbirini izleyerek sürekli olarak gelmek ya da gitmek: *Kalabalık Harbiye'den Taksim'e akıyordu. Para oluk oluk akıyor.* **—8.** Boyalı bir şey sözkonusuysa, bir dış etkiyle boyaları eriyip birbirine karışmak, aşağıya doğru yayılmak: *Sıcaktan gözündeki boyalar akmış, yüzü gözü birbirine karışmıştı. Yağmur altında kalan resmin boyaları aktı.* **—9.** Zaman sözkonusu ise, geçmek, akıp gitmek: *Günler su gibi aktı. Aylar tatlı bir düş içinde akıp gidiyor.* **—10.** İnce, ipek bir kumaş sözkonusu ise, iplikleri erimeye, birbirinden ayrılmaya başlamak; eprimek: *Anneannesinden kalan ipek elbise yer yer akmıştı.* **—11.** *Arg.* Çarçabuk gitmek, savuşmak: *O çoktan aktı bile.* **—12.** Yılan sözkonusu ise, geçip gitmek: *Şuradan bir yılan aktı, gitti.* **—13.** Yıldız sözkonusu ise, kaymak. **—14** *Yüzünden, gözünden, üzerinden bir şey (soyut) akmak,* kişinin içinde bulunduğu bir durum sözkonusu ise, bu durumu görünüşünden belli olmak: *Yüzünden yorgunluk akmak. Üzerinden şapşallık akmak.* **—15.** *Akan sular durmak,* itiraza, karşı çıkmaya gerek kalmamak. || *Akıp gitmek,* zaman sözkonusu ise, çok çabuk geçmek akıvermek.
—Denizc. Küçük bir tekne için, parimasının çözülmesi sonucunda, aborda olduğu gemiden ya da rıhtımdan rüzgâr ve akıntı etkisiyle kurtularak açığa sürüklenmek. —Çıması dışarda bulunan bir halat ya da zincir için, kendi kendine sağılmak. —Akıntılı alanda demirli bir gemi için, demir tarayarak akıntı yönünde sürüklenmek.

◆ **akıtılmak** edilg. f. Akması sağlanmak, döktürülmek, harcanmak.

◆ **akıtmak** ettirg. f. **1.** *Bir şeyi akıtmak,* onun akmasını sağlamak, akmasına yol açmak; dökmek sızdırmak; harcamak: *Suyu akıtmak için kanal açıyorlar. Gözlerinden sicim gibi yaş akıttı. Testi akıtıyor. Bu çiftliğe dünyanın parasını akıttım.* **— 2.** *(Altına) akıtmak,* küçük aptesini yapmak (tkz.).

◆ **akıttırmak** ettirg. f. *Bir şeyi akıttırmak,* akıtmak işini bir başkasına yaptırtmak.

AKMAN (Arif), türk tarımcı (Elazığ 1903). Halkalı Yüksek ziraat mektebi'ni bitirdi (1927). Almanya'da fermantasyon teknolojisi öğrenimi gördü (1928-1932). Dönüşünde Ankara Yüksek ziraat mektebi şarapçılık laboratuvarı başasistanlığına getirildi. Aynı kadroyla Ziraat sanatları enstitüsü'ne geçti (1933), profesörlüğe yükseldi (1945), üç dönem dekanlık (1945, 1960, 1970), 22 yıl fermantasyon teknolojisi profesörü olarak görev yaptı. Türkiye'de yerli üzüm ve şaraplardan arı maya yetiştirilmesi, arı mayanın kullanılmasının sağlanması ve şarapçılık teknolojisinin ülkeye yerleşmesinde katkıları oldu. Çalışmaları nedeniyle yurt içinde ve dışında çeşitli ödüller kazandı.

AKMAN (Ali Muvaffak),türk bakteriyolog (İnebolu 1923). İstanbul Üniversitesi tıp fakültesi'ni bitirdi (1947). Refik Saydam merkez hıfzıssıhha enstitüsü'nde ve Ankara Numune hastanesi'nde bakteriyoloji ve intani hastalıklar uzmanı oldu (1954). ABD Harvard Üniversitesi'nde çalıştı. (1954-1956). Ankara Üniversitesi tıp fakültesi'nde mikrobiyoloji ve parazitoloji doçenti oldu (1962). Hacettepe üniversitesi'ne geçerek burada profesörlüğe yükseldi (1968). Hacettepe üniversitesi Trabzon tıp fakültesi dekanlığı (1973) ve Cumhuriyet üniversitesi rektörlüğünde bulundu (1982). Mikrobiyoloji, bakteri genetiği ve besin kontrolü konularında 60'ı aşkın mekale yayımladı. Başlıca yapıtları: *Su, süt ve türevlerinin rutin bakteriyolojik muayeneleri* (1961), *Sağlık hizmetinde mikrobiyoloji* (1968), *Bakteri genetiği* (1977-1983), *Tıbbî mikrobiyoloji* (çeviri, 1966, 1976, 1980).

AKMANDOR (Neşet),türk mühendis ve siyaset adamı (Bolu 1921). İstanbul Teknik üniversitesi'ni bitirdi (1945). Devlet Su işleri'nde çeşitli görevler ve uzun süre (1960-1966) genel müdürlük yaptıktan sonra Enerji ve tabii kaynaklar bakanlığı yüksek fen kurulu başkanlığına getirildi (1966-1967). Ortadoğu teknik üniversitesi öğretim görevlisi olarak çalıştı (1967-1969). Proje müdürlüğü ve Etibank Seydişehir alüminyum tesis ve inşaat müdürlüğü yaptı (1969-1976). Bolu'dan CHP senatörü seçildi (1977). Ecevit hükümetlerinde enerji ve tabii kaynaklar (1977) ve milli savunma bakanlığı (1979) yaptı. 12 eylül 1980'den sonra mühendis olarak çeşitli kurumlarda çalıştı. 1986'da İstanbul metro ve boğaz geçişi çalışmalarını yönetmekle görevlendirildi. Başlıca yapıtları: *Su kaynaklarının planlanması ve geliştirilmesi ders notları, Su yapıları ve barajlar proje formülasyonu ve dairesel çökertme havuzları.*

AKMANLAR, esk. **Yakacık,** Niğde'nin Altınhisar ilçesinde belde; 3 676 nüf. (1990). Belediye. PTT.

AKMANSOY (Tekin), türk tiyatro sanatçısı (Denizli 1924). Ankara Devlet konservatuvarı tiyatro bölümü'nü bitirdi (1947). Bu tarihten1977'ye kadar Devlet tiyatroları'nda oyuncu ve yönetmen olarak çalıştı. Birçok radyo oyunu yazdı ve yönetti. Yazıp yöneterek başrolünü (Nuri Kantar) oynadığı *Kaynanalar* adlı TV dizisiyle (1970) yurt çapında ün yaptı, bu diziyi sinemaya da aktardı (1975). Daha önce *Kanlı feryat* (1951), *Şimal yıldızı* (1954) gibi filmlerde de oynayan sanatçı, TV için meddah oyunları da yazdı. Başlıca şu tiyatro yapıtlarında rol aldı: *Paydos* (1953), *Tanrıdağı ziyafeti* (1954), *Genç Osman* (1956), *Dışardakiler* (1957), *Kanaviçe* (1960), *Cengizhan'ın bisikleti* (1962), *Hülleci* (1964), *Bal sineği* (1965), *Dördüncü Murat* (1971).

Hamdi Suat **Aknar**
Tıp tarihi müzesi

AKMANSÜ (Halit), **Dadaylı Halit Bey** diye bilinir, türk asker ve siyaset adamı (Daday 1884-İstanbul 1953). Harp okulu'nu, Harp akademisi'ni (1909) bitirdi. Birinci Dünya savaşı'nda Irak cephesinde görev aldı. Mondros bırakışmasında (1918) Diyarbakır'da bulunan XIII. Kolordu'nun kurmay başkanıydı. Sıvas kongresi'ni dağıtmakla görevlendirilen Ali Galip'in engellenmesinde etkin rol oynadı. Sakarya Meydan savaşı'nda III. Kafkas tümeni'ne, Başkomutanlık Meydan savaşı'nda V.Kafkas tümeni'ne komuta etti. Komutasındaki birlikler Yunan başkomutanı general Trikupis'i tutsak aldı. TBMM'nin ikinci döneminde Kastamonu milletvekili seçildi (1923). Bir yıl sonra (1924) kurulan Terakkiperver cumhuriyet fırkası'na katıldı. 1927'de siyasi hayattan çekildi. Albayken emekli oldu (1929).

AKMANTAR a. Bot. KUZUGÖBEĞİ'nin eşanlamlısı.

AKMAZ a. Coğ. Akarsuların zaman zaman yatak değiştirdikleri alüviyal taşkın ovalarındaki terk edilmiş eski çığırların adı. Kimilerinin içinde bataklık ya da küçük bir su birikintisi bulunur. Çeşitli yollardan oluşurlar. Hilal biçiminde olanlar kopmuş eski menderes büklümleridir.

AKMECİLİK a. XX. yy. başlarında ortaya çıkan rus edebiyat akımı. Simgeciliğin estetizmine karşı yaşamın yüceltilmesini ve üslubun yalınlığını savunuyordu. (En ünlü temsilcileri Kuzmin, Gumilev, Anna Ahmatova ve Mandelstam'dır.)

■ **Akmedrese,** Niğde'de Karamanoğlu dönemi yapısı. Alaettin Ali Bey yaptırdı (1409). Anadolu'daki iki katlı medreselerin önemli örneklerindendir. Dikdörtgen planlı yapıda, giriş katında köşelere büyük odalar yerleştirilmiştir. Girişin karşısında iki kat yüksekliğinde ve avlu genişliğinde ana eyvan vardır. Avluyu çevreleyen iki katlı revakların ardında sekizer medrese odası bulunur. Önyüz geometrik geçmeler ve örgü motiflerinden oluşan silmelerle çevrili taçkapı ve çift kemerli pencerelerle saray görünümündedir. Yapı bugün Niğde müzesi olarak kullanılmaktadır.

Büyük Larousse

Büyük Larousse

Akmedrese
genel görünüm
ve kapı ayrıntısı
Niğde

AKMESCİT, Aydın'ın Koçarlı ilçesi, merkez bucağına bağlı köy; 252 nüf. (1990). Yakınında *Amyzon** antik kentinin kalıntıları var.

AKMEŞE, Kocaeli'nde, merkez ilçeye (İzmit) bağlı bucak; 6 144 nüf. (1990); 11 köy. Merkezi *Akmeşe* (esk. Armeşe); 1 890 nüf. (1990).

AKMİT a. (yun. *akmê*, sivri uç'tan fr. *acmite*). Piroksenler ailesinden bir mineral; aejirite çok yakındır, ama rengi daha koyudur.

AKMOLİNSK →TSELİNOGRAD.

AKMONİA ya da **ACMONİA.** Tar. coğ. Anadolu'da, Phrygia bölgesinde ilkçağ kenti. Uşak'ın Banaz ilçesi, merkez bucağına bağlı Ahat köyü yakınında. Persler'in Sardeis'i Sus'a bağlayan Kral yolu üstündeydi.

AKMUMCU (Hüsamettin), türk siyaset adamı (İstanbul 1933). Hukuk fakültesi'ni bitirdi. 1969'da AP'den Isparta milletvekili seçildi. Yeni kurulan Milli nizam partisi'ne geçti (1970). MNP'nin Anayasa mahkemesi'nce kapatılması üzerine (1972), aynı yılın aralık ayında kurulan Milli selamet partisi'ne katıldı. MSP'den Ankara milletvekili seçildi (1973-1977). Bu partiden de ayrılıp Nizam partisi'ni kurdu, başkan oldu (1977-1980).

■ **AKNAR** (Hamdi Suat), türk hekim (Harput 1873-İstanbul 1936). Askeri tıbbiye'yi bitirdi (1899). Almanya'da patolojik anatomi uzmanlık öğrenimi gördü. Dönüşünde asker ve sivil tıp okullarının birleştirilmesiyle oluşturulan Haydarpaşa'daki tıp fakültesine patolojik anatomi müderrisi oldu (1907). Hücreler, tümörlerin gelişmesi ve deri patolojisiyle ilgili buluşları nedeniyle klasik kitaplara geçti. Formülünü oluşturduğu *Hamdi mahlulü* (Hamdi eriyiği), laboratuvarlarda organ saklamak için kullanılan eriyiklerin başında gelir. Ordinaryüs profesörlüğe kadar yükseldi. 1933 üniversite reformunda kadro dışı bırakıldı. Kanserle mücadele cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Son görevi, Gureba hastanesi patolojik anatomi laboratuvarı şefliği oldu. Yapıtları: *Teşrih-i marazi-i umumi* (Genel patolojik anatomi, 1929), *Feth-i meyyit* (Otopsi, 1930).Hamdi Suat Aknar'a Türkiye'de bilimsel ilkelere dayanan bir patolojik anatomi okulu kurduğu ve bu tıp dalına araştırma yöntemini getirdiği için, Türkiye Bilimsel ve teknik araştırma kurumu (TÜBİTAK) tarafından hizmet ödülü layık görüldü (1974).

AKNE (yun. *akme*, sivri uç'tan bozma fr. *acne*.). **1.** Başlangıç lezyonu irinli bir folikülit olan birçok deri hastalığının genel adı. **—2.** *Gençlik aknesi* veya *adi akne*, ergenlik çağında 13-25 yaş arasında genellikle zaman zaman alevlenerek gelişen, sıradan deri hastalığı. (Eşanl. ERGENLİK, SİVİLCE.)

—ANSİKL. Gençlik aknesi (ergenlik) yüzde, alında, omuzlarda, göğüste yağ bezlerinin bulunduğu yerlerde görülür. Değişik görünümde öğelerden oluşur: komedonlar (siyah noktalar) ve iltihaplı lezyonlar (derideki enfeksiyonun şiddetine göre, papüller, püstüller, derin nodüller ve kistler). Aknenin nedenleri, alınan besinlere, sindirime, sinirsel yapıya, enfeksiyona bağlı olabilir, fakat yağ bezleri androjenlerce (erkeklik hormonları) uyarıldığından, özellikle hormonlara bağlıdır.

Aknenin yerel tedavisi antiseptik ve keratolitik ilaçlarla (özellikle retinoik asit [asit A vitamini] ve benzol peroksit) yapılır ve bazen buna genel bir tedavi de eklenir: aşı tedavisi, küçük dozlarda uzun süre antibiyotik, özellikle tekrasiklinler.

Gençlik aknesi dışında çok özel akneler de vardır: nekrotik akne (alında), keloit akne (ensede), konglobata akne (irinli, fistüllü, geniş apseler). İlaçların neden olduğu akneler, iyot, brom, kortikoitler, isoniazit gibi ilaçların alınmasından ya da briyantin, güzellik kremleri gibi kozmetiklerin sürülmesinden, hatta makine yağı gibi sanayi ürünlerinin değmesinden ileri gelir.

Kırmızı akne, daha çok 40-50 yaşlarındaki kadınlarda, yaygın bir kırmızılık (eritroz) ve kılcal damarların genişlemiş olduğu bir zemin üzerinde (teleanjiektazi) papüllü püstüller şeklinde görülür. Riboflavinle (B_2vitamini) tedavi oldukça iyi sonuç verir.

AKNODAL sıf. (lat. *nodus*, düğüm'den, fr. *acnodal*). Geom. *Aknodal nokta*, koordinatları bir eğrinin denklemini sağlayan ve eğrinin eşlenik sanal iki kolunun gerçek kesişme noktası gibi göz önüne alınabilen yalıtık nokta. (Eşanl. EŞLENİK NOKTA.)

AKNOZ (Nurettin), türk asker (İstanbul 1895-*ay. y.* 1964). Harp okulu'nu bitirdi (1914). Birinci Dünya ve Kurtuluş savaşlarına katıldı. Harp akademisi'ni bitirdi (1927). Orgeneralliğe yükseldi (1954). 6-7 Eylül olayları üzerine Birinci Ordu komutanı olarak İstanbul sıkıyönetim komutanlığına (1955) atandı. Kara Kuvvetleri komutanı oldu (1956-1957). Emekliye ayrıldı, Demokrat parti'den Tekirdağ milletvekilliğine seçildi (1957-1960). 27 mayıs 1960'ta tutuklandı, Yassıada'da yargılandı, hüküm giydi. Afla serbest kaldı.

AKO a. *Antiaris* cinsinden, tropikal Afrika ağacı; beyaz ile sarı-gri arası renkteki odunu, marangozlukta, sandık yapımında, kaplamacılıkta ve kontrplak üretiminde kullanılır.

AKOĞLU (Enver), türk asker (İstanbul 1898 - Ankara 1962). Harp okulu'nu bitirdi. Birinci Dünya savaşı ve Kurtuluş savaşı'na katıldı. Savaş sonrasında Harp akademisi'ni bitirdi (1927). Hava korgeneralliğinden emekli oldu (1960). Cumhurbaşkanınca Cumhuriyet senatosu üyeliğine atandı (1961), senatör iken öldü.

AKOİMETOS a. (*uyumayan* anlamında yun. sözc.).V. yy. başında, İstanbul boğazı'nın Asya kıyısında kurulmuş bir bizanslı keşişler topluluğunun üyesi. (Bu ad, ilahilerin gece gündüz kesintisiz sürmesini sağlamak için topluluk üyelerinin nöbet tutmasından geliyordu.)

AKOK (Mahmut), türk müzeci, arkeolog (Bandırma 1901). Cumhuriyetin ilanından sonra Antikiteler ve müzeler müdürlüğü'nde görev aldı. Bu arada Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya fakültesi klasik arkeoloji bölümü'nü bitirdi (1943). Çeşitli kazılara katıldı. Eski eserler ve müzeler genel müdürlüğü rölöve bürosu'nu yönetti; Anadolu'nun çeşitli kentlerindeki selçuklu ve osmanlı mimarlık anıtlarını kapsayan belgesel arşiv kurdu. Gayrimenkul eski eserler ve anıtlar yüksek kurulu üyeliğinde bulundu (1960-1973). Selçuklu ve osmanlı dönemi mimarlık ürünlerine ve geleneksel konut mimarlığına ilişkin yazıları ve rölöveleriyle tanındı.

AKOKAN, Nijer'de yeni kent; Akuta uranyum yatağının işletilmesi için kurulmuştur.

AKOLA, Hindistan'da (Maharaştra) kent, Ajanta dağlarının K.-D.'sunda 327 946 nüf. (1990). Pamuk pazarı.

AKOLİ a. (fr. *acholie*). Karaciğerin safra salgısını durdurması. (Dışkının renksizleşmesine neden olur.)

AKOLİNOZ → AKOLİOZ.

AKOLİOZ ya da **AKOLİNOZ** a. (fr. *acauliose* ya da *acaulinose*). *Acau-lium vignoli-putatii* adlı mantarın neden olduğu deri hastalığı. (Diken gibi batma duygusu veren pütürcükler önce bir kırmızılık yaratır, sonra düğümcüklere dönüşürler; daha sonra bunlar da cerahatlanır ve

yara halini alırlar.)

AKOLÜRİK, sıf. (fr. *acholurique*). Sidikte safra boyalarının bulunmamasıyla belirgin bir sarılık çeşidine denir.

AKOMALAR → ACOMALAR.

AKOMODASYON → UYUM.

AKOMPANYATÖR a. (fr. *accompagnateur*). Müz. Eşlikçi.

AKOMPANYE sıf. (fr. *accompagné*). Müz. Eşlikli.

◆ **akompanye etmek,** müz. Eşlik etmek.

AKOMPANYIMAN a. (fr. *accompagnement*). Müz. Eşlik.

AKONAİ. Tar. coğ. Anadolu'da, Bithynia bölgesinde,Karadeniz kıyısında liman. Herakleia Pontika'nın (Karadeniz Ereğlisi) doğusunda olduğu sanılıyor.

AKONDRİT a. (fr. *achondrite*). Gökbil. KUMSUZ GÖKTAŞI*'nın eşanlamlısı.

AKONDROPLAZ a. (fr. *achondroplase*). Akondroplaziye tutulmuş kişi. (Kimi akondroplazlar kral saraylarında soytarılık yapmışlardır.)

AKONDROPLAZİ a. (fr. *achondroplasie*). Bitişme kıkırdaklarının çoğalamamasına bağlı cücelik.
—ANSİKL. İnsanda akondroplazi çok eskiden beri bilinmektedir (eski mısır heykeltraşları birçok örnek bırakmışlardır). Bununla beraber onun ilk tanımlamasını 1878'de Parrot yaptı; 1900'de Pierre Marie bu tanımlamayı yineledi. Akondroplazikler 1-1,40 m boyunda cücelerdir. Bunların kol ve bacakları çok kısa, gövdeleri hemen hemen normal, başlarıysa normalden daha büyüktür. Akondroplazi 10 000 doğumda bir oranında görülür. Veteriner hekimlikte iskeletteki bu şekil bozukluğunun dölütte geliştiği ve bazı türlerdeki küçük hayvanların bundan meydana geldiği kabul edilir: base köpekler, küçük buldoglar, Gine keçileri vb. Akondroplazi özellikle danalarda görülür. Bu tür hayvanlar bodur ve tıknaz olur; yüzleri kısa ve geniştir; bacakları çok kısa, kalın ve çoğunlukla eğridir. Bu hilkat garibeleri nadiren yaşar ve doğum sırasında zorluk yaratırlar.

AKONİN a. (fr. *aconine*). Eczc. Boğanotundaki alkaloitlerden biri.

AKONİTİK sıf. (fr. *aconitique*). Org. kim. ve Biyokim. *Akonitik asit,* HOCO—CH=C(CO_2H)-CH_2-CO_2H formülünde bir asit; birçok bitkide (özellikle boğanotunda) rastlanır ve Krebs döngüsü*nde önemli bir rol oynar.

AKONİTİN a. (fr. *aconitine*). Org. kim. ve Eczc. Formülü $C_{34}H_{47}NO_{11}$ olan ve boğanotundan elde edilen diterpenik alkaloit. (→ DİTERPEN.)
—ANSİKL. Eczc. Akonitin nevraljik ağrıları, özellikle trigeminus ağrılarını (yüz nevraljisi) gideren ve kasılmalı öksürüklere iyi gelen bir sakinleştiricidir. Tedavi dozuyla zehirli doz arasında çok küçük fark olduğundan kullanımı zordur. Başlıca zehirlenme belirtisi dilde oluşan karıncalanma ve şişme duygusudur.

AKONT, -tu a. (fr. *acompte*). Tic. Bir borca karşılık yapılan kısmi ödeme; mahsuben verilen para.

AKONTİOS (yun. sözc.). Yun. mit. Hile yaparak atinalı Kydippe ile evlenmeyi başaran Keos'lu genç.

AKONTİYA a. (yun. *akontion,* küçük mızrak'tan). Bazı deniz şakayıklarında (hexacorallia sınıfından knidliler), mide bölmelerinin iç kenarında bulunan organ. (Yakıcıkapsülce zengin uzun bir iplik biçimindeki bu organ, polipin çeperindeki deliklerden dışarı çıkabilir.)

AKOR a. (fr. *accord*). Müz. Armoni kurallarına göre üst üste bindirilmiş sesler.
—ANSİKL. Akor sözcüğünün çeşitli anlamları vardır: önce, belli bir düzen içinde ve aynı anda tınlamak üzere üst üste bindirilmiş seslerden oluşan birlik anlamındadır. Bunların incelenmesi, birbirlerine bağlanması ve besteleme işinde oynadıkları rol,*armoni**'nin konusunu oluşturur. Bu sözcük, aynı zamanda, org, piyano, harmonium gibi klavyeli, keman gibi yaylı ve arp, gitar, mandolin gibi telli çalgılarda, birden çok sesin aynı anda çıkmasından oluşan tınıyı da dile getirir. Akorlar, tüm sesleri çalgıdan aynı anda çıkarılan *kalıp akorlar* ve arka arkaya çıkarılan *kırık* ya da *arpejli akorlar*'olmak üzere ikiye ayrılır.

AKORDE sıf. (fr. *accordé*'den). Bank. *Akorde kredi,* bir banka şubesinin bir müşterisi için önerdiği ve genel müdürlükçe kabul edilen kredi.

AKORDEON → AKORDİYON.

AKORDEONCU → AKORDİYONCU.

AKORDEONLAMA a. Yerbil. KİNK-BAND'ın eşanlamlısı.

AKORDİYON ya da **AKORDEON,** a. (alm.*Akkordion*'dan fr.*accordéon*). **1.** Bir körükle bir ya da iki klavyeden oluşan havalı çalgı. Klavyedeki tuşlara basılınca, serbest madeni dillere bağlı supaplar açılır ve körükten gelen havayla bu diller titreşir. (Bk. *ansikl.* böl. Müz.) **—2.** *Akordiyon olmak, akordiyona dönmek,* körük gibi katlanmak, ezilmek, buruşmak: *Ağaca toslayan araba akordiyon olmuştu. Pantolonu buruşmuş, akordiyona dönmüş* (arg.).
—Eşy. *Akordiyon kapı,* kapandığında akordiyon körüğü gibi bir köşeler dizisi oluşturan sürgülü kapı.
—Terz. *Akordiyon pili,* ince yapılmış çift taraflı pili. Giysilerde, perde ve farbela kenarlarında kullanılır.
—ANSİKL. Müz. 1829'da,Viyanalı org ve piyano yapımcısı Cyrillus Demian, tek klavyeli küçük bir çalgı olan akordiyon için bir ihtira beratı aldı. Kısa sürede, birçok firma bu yeni çalgının üretimine girişti. *Diatonik akordiyon* denilen ve diyezli ya da bemollü sesleri veremeyen bu çalgı, köylere kadar yayıldı. 1880'de, iki klavyeli *kromatik akordiyon* gerçekleştirildi. Diyezli ve bemollü sesleri de verebilen bu yeni akordiyon, kısa sürede çok tutundu. 1940'ta daha da gelişti ve *konser akordiyonu* adını aldı. George Auric ve Jean Françaix gibi besteciler,bu çalgı için birçok parça bestelediler.

AKORDİYONCU ya da **AKORDEONCU** a. Akordiyon çalan ve bunu meslek edinen kimse.

AKORİ a. (fr. *acorie*). Oftalmol. Gözbebeğinin doğuştan yokluğu.

AKORT a. (fr.*accord*). **1.** Müzikte kullanılan sesleri doğru olarak vermesi için bir çalgıda yapılan düzenleme. (Bk. *ansikl.* böl.). **—2.** Birden çok çalgının yer aldığı topluluklarda, çalgıların, aynı adı taşıyan perdelerinin aynı frekansı verecek duruma getirilmesi. **—3.** Birden çok çalgının yer aldığı topluluklar için, temel alınan sesin (la) frekansı. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Akort anahtarı,* çalgıları (piyano, org vb.) akortlamada kullanılan araç. ‖ *Bir çalgıyı akort etmek,* AKORTLAMAK'ın eşanlamlısı. ‖ *Bir kimseyi akort etmek,* ona haddini bildirmek: *Kafamı kızdırma, şimdi akort ederim seni* (arg.). ‖ *Akort tutmamak,* sözkonusu bir çalgı ise,burguları bozuk olduğundan akortlanamaz durumda olmak. ‖ *Akort yapmak,* toplu seslendirmede,sabit sesli bir çalgının vereceği *la* sesine göre, çalgısını akortlamak. ‖ *Akordu bozuk,* akortsuz çalgı için kullanılır; davranışları tutarsız ve yaptığını bilmeyen kimseye denir (arg.).
—ANSİKL. Müz. Her çalgının akordu, ses veren öğelerinin görece yüksekliğini değiştirir. Çalgılar, tellerin ya da derinin (timpani gibi vurmalı çalgılarda) gerginliği, borunun uzunluğu (üflemeli çalgılarda) azaltılarak ya da artırılarak akortlanır. Türk müziğinde çeşitli akortlar vardır. Bunlara eskiden *ahenk* denirdi. Ahenkler, uzunluğuna bağlı olarak, ses alanı ve adı değişen neylere göre adlandırılmışlardır. Sözgelimi, 440 frekanslı *la* sesini muhayyer deliğinden veren neye *mansur,* hüseyni deliğinden verene ise *sipürde* denir. Bir toplulukta, ney çalan müzikçi, yapıtları, aktarım yapmaksızın çalıyorsa, öbür çalgılar, yapıtları, o neyin adını taşıyan akorttan çalıyorlar demektir. (→ NEY.)

AKORT a. (alm. *Akkord*'dan). İş. huk. *Akort ücret,* işçinin ürettiği ürün miktarına göre saptanan ücret. (Parça başına ücret de denir.) [→ ÜCRET.]

AKORTÇU a. **1.** İşi, müzik aletlerini akortlamak olan kimse. **—2.** Müzik okullarında çalgıları akortlu tutmakla görevli kimse.

AKORTLAMAK g. f. *Bir çalgıyı akortlamak,* onu çıkardığı sesler arasında belli oranlar bulunacak biçimde düzenlemek. (Eşanl. AKORT ETMEK, YAPMAK.)

AKORTLU sıf. Akordu olan, akort edilmiş müzik aleti için kullanılır.

AKORTSUZ sıf. **1.** Henüz akortlanmamış ya da akordu bozulmuş müzik aleti için kullanılır. **—2.** Birbirini tutmayan ya da bir topluluğun eğilimlerine uymayan düşünce ve görüş için kullanılır; uyumsuzluk: *Son toplantıda, akortsuz sesler susturuldu.*

AKORTSUZLAŞTIRMAK f. Radyotekn. Bir ayar frekansıyla onun normal değeri arasında bilmeden ya da isteyerek bir sapma yaratmak.

AKORTSUZLUK a. Radyotekn. Gerçek bir ayar frekansıyla onun doğru değeri arasındaki sapma.

AKOSOMBO, Gana'da Volta ırmağı kıyısında yer. 1966'de hizmete giren ve yüzeyi 8 000 km²'nin üstünde bir göl oluşturan önemli baraj. Buradaki hidroelektrik

Bk. Resim sayfa 284

santralın sağladığı enerjinin bir bölümü, Tema sanayi kuruluşlarını besler.

AKOSSİKA a. Tropikal Afrika'da yetişen *scottellia* cinsinden ağaç. (Açık esmer çizgili soluk sarı renkte, çok ince dokulu yumuşak ve hafif odunu doğramacılıkta ve döşeme işlerinde kullanılır.)

AKOTMAN a. (fr. *accotement*). Dy. Rayla yakınındaki balast katmanının tepesi arasında kalan hat bölümü. (Genel kural olarak, ray, tümüyle balastın üstüne yerleştirilmiştir ve akotman yüzeyi traverslerin üst düzeyinden taşmaz. Bununla birlikte, hat birbirine kaynaklanmış uzun raylardan oluştuğunda, tepe düzeyi travers uçlarının [ahşap ya da beton] yüksekliğini biraz geçer. Amaç, travers uçlarının balasta daha sağlam tutunmasıdır.)

AKOUMAPE, Togo'nun güney kesiminde yer. Fosfat çıkarımı (Kpeme'den yurt dışına satılır.)

AKOUTA, Nijerya'da yer. Ayr'de, Arlit yakınında. Uranyum yatağı.

AKOVA a. Denizc. Gemi demirini, memesi su yüzeyine teğet gelecek biçimde griva kaponuna asarak fundaya hazır tutma (meme suya dokunduğunda demir fundaya hazırdır).

AKOVA → ADAPAZARI* OVASI.

AKOVA, rumca **Gibsos**, Kıbrıs'ın Gazi Mağusa ilçesi, Geçitkale bucağında köy.

AKÖREN, esk. **Akviran, Aren,** Kocaeli'nin Gebze ilçesi, Mollafeneri bucağı merkezi; 684 nüf. (1990).

AKÖREN, Konya iline bağlı ilçe; 14 637 nüf. (1990). 8 köy. İlçe merkezi *Akören* (esk. *Akviran*); 10 165 nüf. (1990).

A.K.P. anlaşmaları, Afrika'dan, Karayipler'den ve Büyük okyanus'tan 58 ülkenin, 1975'te Lome Sözleşmesi sırasında, Avrupa Ekonomik topluluğu ile imzaladıkları ve 1979'da yenilenen (Lome II) tercihli anlaşmalar.

AKPAS → PAS.

AKPAZAR, esk. **Peri,** Tunceli'nin Mazgirt ilçesine bağlı bucak; 6 893 nüf. (1990); 22 köy. Merkezi *Akpazar* (esk. Peri); 1 358 nüf. (1990).

AKPINAR, Adıyaman'ın merkez ilçesine bağlı bucak; 15 616 nüf. (1990); 11 köy. Merkezi *Akpınar*, 1 712 nüf. (1990).

AKPINAR, Kırşehir iline bağlı ilçe; 17 357 nüf. (1990). 26 köy. Merkezi *Akpınar*, 3 791 nüf. (1990).

AKPINAR, esk. **Gozoysa,** Trabzon'un Akçaabat ilçesi, merkez bucağında köy; 2 220 nüf. (1990).

AKPINAR (Sait), türk fizikçi (İstanbul 1913). Almanya'da Frankfurt'taki Goethe Üniversitesi'nde fizik, kimya ve matematik öğrenimi gördü (1934-1937). Doktorasını Göttingen Üniversitesi'nde yaptıktan (1940) sonra Türkiye'ye döndü. İstanbul Üniversitesi fen fakültesi'ne fizik okutmanı olarak girdi. Aynı yerde asistan (1943), doçent (1947), profesör oldu (1957). Türkiye'de deneysel fiziğin öncülerinden sayılan Akpınar, 1961'de Çekmece nükleer araştırma ve eğitim merkezi'nin kurucuları arasında yer aldı (1961), yöneticilik yaptı (1962-1969). Bu görevinden üniversitedeki görevine döndü. 1983'te emekliye ayrıldı. Çalışmalarını Türkiye Bilimsel ve teknik araştırmalar kurumu temel bilimler araştırma enstitüsü'nde fizik danışmanı olarak sürdürüyor. Radyoaktif izotopların tıp alanındaki uygulamalarını Türkiye'de ilk olarak Akpınar başlattı.

Metin **Akpınar**
Gelişim arşivi

AKPINAR (Metin), türk tiyatro ve sinema oyuncusu, oyun yönetmeni (İstanbul 1941). 1964'te Ulvi Uraz tiyatrosu'nda profesyonel oldu. 1967'de Haldun Taner, Ahmet Gülhan ve Zeki Alasya ile Devekuşu kabare tiyatrosu'nu kurdu; tiyatro çalışmalarını bugüne dek aynı toplulukta oyuncu ve yönetmen olarak sürdürdü. *Vatan kurtaran Şaban, Bu şehr-i Stanbul ki, Generallerin beş çayı, Dün-bugün, Neşe-i muhabbet, İnsanlığın lüzumu yok, Beyoğlu-Beyoğlu, Aşk olsun,* vb. oyunlarda rol aldı, bazısını yönetti. 1982 yılında Ulvi Uraz tiyatro ödülü'nü Zeki Alasya ile paylaştı. 1973'ten başlayarak Alasya ile birlikte çevirdiği komedi filmleri ülke çapında tanınmasını sağladı (*Köyden indim şehire,* 1974; *Nereye bakıyor bu adamlar?,* 1976; *Petrol kralları,* 1978; *Baş belası,* 1982; *Davetsiz misafir,* 1983; *Patron duymasın,* 1984).

AKPÜRÇEK, Sakarya'nın Akyazı ilçesine bağlı bucak merkeziyken Karapürçek adıyla ilçe yapıldı. (→ KARAPÜRÇEK.)

AKRA dağı → KILIÇ DAĞI.

AKRABA a. (ar. *karib*'in çoğl. *akriba*'). **1.** Aralarında soy ya da evlilik bağı bulunan kimseler; birbirlerine göre bu kimselerden her biri; hısım: *Yakın akraba. Uzak akraba. Anne tarafından akraba. O benim akrabamdır.* **—2.** Bir başka şeyle ortak özellikler, benzerlikler gösteren şey: *Güzellik iyilikle akrabadır.* **—3.** *Akraba olmak,* bir kimseyle evlilik yoluyla bağ, yakınlık kurmak. ‖ *Akraba çıkmak,* önceden bilmedikleri halde aynı soy ya da aileden geldiklerini anlamak: *Şuradan buradan konuşurken akraba çıktık.* ‖ *Akraba ve taallukat,* uzak ve yakın akrabaların tümü: *Düğüne bütün akraba ve taallukat davetli* (esk.).

—Biyol. *Akraba türler,* yakın geçmişte ortak bir atası olan benzer türler.

—Dilbil. Özel değişimler sonucu, aynı dilden gelen diller için kullanılır. (Latinceden gelen roman dilleri akraba dillerdir.)

◆ sıf. Kökenleri ortak olan ya da aralarında benzerlik bulunan şeyler için kullanılır.

—ANSİKL. Din. Kuran'ın birçok suresinde (Bakara, Nisa, Yusuf, Nahil vb.) akrabaya iyilik edilmesi, sevgi ve haklarına saygı gösterilmesi, maddi-manevi destek sağlanması emredilmiştir. Enam, Tevbe ve Fâtır surelerinde ise, akrabalık duygusunun kişiyi adalet ve doğruluğa aykırı davranışlara itmemesi gerektiği de özellikle belirtilmiştir. Hadis ve fıkıh kitaplarında, akraba hakları ve onlara karşı görevlere ilişkin özel bölümler ayrılmıştır.

Akrabadin, basit ve bileşik ilaçların tanımlandığı kitap (eşanlamlıları: farmakope, kodeks). Grekçe *küçük eser, kitapçık* anlamına gelen *graphidion* sözcüğü süryaniceye *graphazin,* bu dilden arapçaya *krabazin, akrabazin* ve türkçeye de *akrabadin, krabadin* biçiminde girmiştir.

AKRABALIK a. **1.** İki ya da daha çok kimseyi birleştiren kan ya da evlilik bağı ilişkisi; hısımlık. (Bk. *ansikl.* böl. Antropol.) **—2.** Nesneler arasındaki ilişki, benzerlik ya da yakınlık.

—Dilbil. Akraba dillerin durumu.

—Din ve Güz. sant. *Kutsal Akrabalık,* XV. ve XVI. yy.'lar hıristiyan ikonografisinde sık sık rastlanan genişletilmiş İsa ailesi tasviri. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Folk. *Düzmece akrabalık,* kan ve evlilik bağı olmaksızın tarafların isteği ve onayıyla kurulan akrabalık türlerine verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Genet. *Biyolojik akrabalık,* birinin soyunda, diğerinin kendisi ya da soyundan rumu. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Akrabalık katsayısı,* iki ya da daha çok kişinin aralarındaki akrabalık derecesini hesaplamaya yarayan formül. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Med. huk. → HISIMLIK.

—Zootekn. Ortak bir atadan gelen iki birey arasındaki ilinti. (Bu ilintinin önemi akrabalık katsayısı ile belirtilir, bu da 0 [hiçbir akrabalık yok] ile 1 [tam kan hısımı] arasında değişir.)

—ANSİKL. Antropol. Birbirinden çok farklı toplumlarda, akrabalığa ilişkin olayların benzerliği, antropolojinin ilk zamanlarından beri saptanmıştı. Bu saptamayı yapan ilk antropologlardan biri olan Henry H. Morgan (1877) akrabalık terimlerini bir araya topladı ve bunların sınıflayıcı özelliğini gösterdi. Akrabalık incelemesi öncüleri arasında, amerikalı A. L. Kroeber ve olayın dilbilimsel özelliğini ilk gösterenlerden biri olan R. H. Lowie ile büyük britanyalı B. Malinowski ve A.R. Radcliffe-Brown gibi adları sayabiliriz. Malinowski ile Radcliffe-Brown, davranışların ve soyzinciri çeşitlerinin, tutumlardan, akrabalık sistemine dayanan toplumsal statülerden, ekonomiden ve miras kurallarından ayrı düşünülmesi olanaksız olan ve bir toplumsal kurum olarak ele alınan akrabalığın önemi üzerinde durmuşlardı.

Akrabalık sistemleri sınıflamalarında en küçük ayrıntılara kadar inenler, birleşenler çözümlemesinin yaratıcıları W. H. Goodenough ile F. C. Lounsbury'dir. Bu çalışmalar, Claude Lévi-Strauss'un *les Structures élémentaires de la parenté* (1949) adlı yapıtı sayesinde gerçekleşebilmiştir. Lévi-Strauss, bir akrabalık sistemi yapısı ile, belirleyici özelliklerin karşıtlığı ve ilişkilerin ilişkisi (benzeşiklikler) olarak ele alınan dil yapısı arasındaki ilişkileri ortaya koydu. Lévi-Strauss, yine yapısal açıdan çözümlenebilir olan ve mitler, "sofra görgü kuralları", giyim kuşam alışkanlıkları vb. gibi çeşitli yanlarıyla ele alınan kültür ile akrabalık arasındaki bağları da gösterdi.

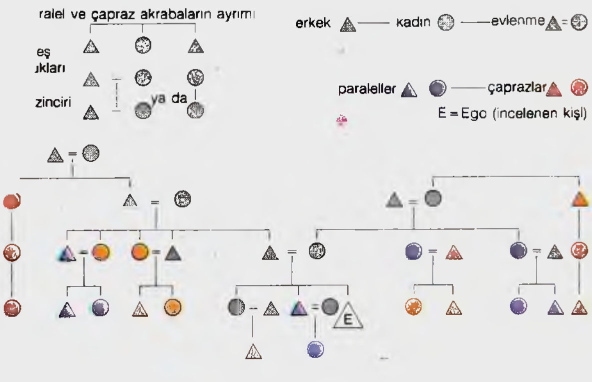
Akrabalık, akraba sınıfları arasında belirli ilişkileri içeren ve öğelerinin, anlamlarını, ancak birbirleriyle olan bağıntılarından aldıkları anlaşılabilir bir bütün oluşturan bir sistem ya da bir yapıyı meydana getirir. Burada, birbirinden oldukça bağımsız üç yan vardır:

1. *akrabalık terimleri* ya da *adlandırmalar sistemi,* gönderme öznesi olarak ele alınan, kadın ya da erkek bir ben'e (ego' ya) göre akrabaları belirten terimler küme-

Volta üzerinde
Akosombo barajı ve
hidroelektrik santralı

akrabalık tablosu

ni kendisiyle konuşulan akrabaya ya da hısıma verilen adlar, hakkında söz edilen akrabalara ya da hısımlara verilen adlardan ayırt edilir. Başlıca iki adlandırma sistemi vardır: betimsel sistemler ve sınıflayıcı sistemler. Birinci sistemlerde, kısıtlı sayıda özgül terim, birinci ya da ikinci dereceden akrabaları belirtir ve uzak akrabalar bu terimlerden oluşturulan bileşik terimlerle belirtilir (örneğin, hala oğlu, vb. gibi). Pek kullanışlı olmayan salt betimsel sisteme, örneğin Afrika'da Sudan Dinkaları ve Şillukları dışında pek rastlanmaz. Sınıflayıcı sistemler, bazı akraba sınıfları içinde terimsel kimlik belirtmeye dayanır. Böylece aynı sınıflayıcı terim, farklı kuşaktan akrabaları ya da doğrudan ve dolaylı akrabaları (örneğin baba ve amca, koşut ya da çapraz kuzenler) ya da aynı terim hem erkek hem de kadın için kullanılabildiği için farklı cinsten akrabaları belirtebilir. Nitekim Kongolular'ın anneye, annenin kız ve erkek kardeşlerine "anneler"; babaya, babanın erkek ve kız kardeşlerine "babalar" demeleri, sonuncu durumun örneğidir ve burada ben (ego) açısından terimsel sınıflar sözkonusu demektir. Farklı terim sistemleri, ilk kez çözümlemelerin yapıldığı toplumlar göz önünde tutularak adlandırılmıştır. Buna göre tüm yeryüzü için, Eskimo, Hawai, Sudan ve kuzenler sınıflaması bakımından Iroquois, Crow ve Omaha sistemlerinden söz edilir.

2. *tavırlar dizgesi*, farklı akraba ve hısım sınıfları arasındaki tutumları belirler. Örneğin samimiyet ya da şakalaşma bazı akrabalar arasındaki ilişkilerde zorunlu olarak benimsenir ya da tam tersine damat ile kaynana örneğinde olduğu gibi "çekinmeli ilişkiler" de mesafe ve saygı önem kazanır. Bir ölçüde karşılıklı olmalarına rağmen, adlandırmalarla tutumlar arasında bir koşutluk yoktur. Lévi-Strauss, tavırlar sisteminin "daha çok, adlandırmalar sisteminin dinamik bir bütünleşmesi olduğu"nu gösterdi. Bu bütünleşme, bütün akrabalık sistemlerinin temelini oluşturan yapıya yani "akrabalık atomu"na dayanan bireşimden kaynaklanır. Akrabalık atomu ise, baba, ana (evlenme ilişkisi), ananın erkek kardeşi (karşıt cinsiyetten ve aynı anababadan çocuklar) ve ben'den (soyzinciri ilişkisi ve dayıerkil ilişki) oluşur. M. Mead, Malinowski ve diğerlerinin etnolojik incelemeleri, "dayı ile erkek yeğen arasındaki ilişkinin erkek kardeş ile kız kardeş arasındaki ilişkiye; baba ile oğul arasındaki ilişkinin de koca ile karı arasındakı ilişkiye denk olduğunu" göstermiştir (Lévi-Strauss). Böylece babasoylu Kamerun ve Kongo Fangları'nda, erkek ile kız kardeşler ve dayı ile erkek yeğenler arasındaki ilişkiler yumuşak olduğu halde, karı koca ve anababa ile çocuklar arasındaki ilişkiler kısıtlamalı ve katıdır. Buna karşıt olarak anasoylu Kongo'larda uzun bir süre birlikte yaşamayan baba ile oğulların ilişkileri çok iyidir. Erkek ve kız kardeşler için de aynı şey sözkonusudur. Buna karşılık karı koca ilişkileri ve dayı ile anabir dayı arasındaki ilişkiler gergindir.

3. *toplumsal - yasal alan*'da her akrabanın yeri, diğer akrabalara yönelik haklar ve ödevler ağı içinde belirlenir. Burada hem bababir hem de hısım akrabalar sözkonusudur. Ama akrabalık, sınıflamaya yol açan bir toplumsal ilişki olduğundan, bababirlik ile tamıtamına çakışmaz. Yerel soyzinciri sisteminin anadan ya da babadan ya da her ikişinden gelen bir zincirlenişi göz önüne almasına, ama bunlara farklı işlevler yüklemesine göre, bazı bababir kimseler, akraba olarak kabul edilir, bazıları da akraba sayılmaz. Ayrıca, doğrudan ya da dolaylı soyzinciri ilişkileri, evlenmeyle olan akrabalık ilişkilerinden ayrı tutulamaz.

Akrabalığın toplumsal olarak tanınmasını ve iletilmesini yöneten ilke olarak soyzinciri, ikiyanlı, ikiçizgili ya da tekçizgili olabilir. Sonuncu durumda, soyzinciri babasoylu ya da anasoyludur. Anasoylu bir sistemde akrabalık, anadan kıza olmak üzere kadınlardan geçer. Örneğin bir oğul, anasının akrabalık grubunda yer alamaz. Anayerli, kocayerli, karıyerli, dayıyerli oturma biçimleri de bu soyzinciri çeşitlerine eşlik eder. Bu durumlardan bazılarına *bağdaşımlı* (örneğin babasoylu soyzinciri ve baba-kocayerli oturma) bazılarına da *bağdaşımsız* (örneğin anasoylu soyzinciri ve babayerli oturma) denir. Hem ana hem baba soyunu tanıyan Nijerya'daki Yakolar'ın ikiyanlı sisteminde, babasoylu soyzinciri, babayerli oturmaya yol açar, ama miras (sürüler ve mal mülk) kız kardeşin oğluna geçer; toprak ve tarlalar ise, babasoyuna göre miras kalır.

Evlenme de bir sistem oluşturur. Evlilikteki alma ve vermede, yalnızca iki birey birleşmiş olmaz, ama iki dışevlilikçi grup, bir kadın alıp verme ağına ve dolayısıyla akrabalık ilişkilerine girmiş olur. Evlenebilecek (bu evlenme zorunlu, olanaklı ya da yasaktır) bireylerin sınıfları, her toplum tarafından belirlenmiştir. İçinde evlenilebilecek ya da evlenme zorunda olunan gruplara içevlilikçi; içinde evlenme yasaklanmış gruplara da dışevlilikçi denir. Bu grupların büyüklüğü ve tanımı toplumdan topluma değişir. Çekirdek aile ise yakın akrabayla cinsel birleşme yasağı gereğince her zaman dışevliliğin uygulandığı bir gruptur.

Evlenme kuralları ya olumlayıcı ya da olumsuzlayıcıdır. Bazı toplumlarda eş ya da eşler sınıfı, saptanmış ya da tercihlidir. Babayanlı ya da anayanlı çapraz kuzenler arasındaki tercihli evlenme ya da yarımlı, bölümlü ve altbölümlü (Avustralyalılar'da görülür) sistemlerdeki çok karmaşık ve evlenilecek kadını öteki yarımda aramayı zorunlu kılan saptanmış evlenmeler, bunun örnekleridir. Başka toplumlarda ise evlenme kuralları, bazı eş sınıflarını yasaklamakla yetinir ve bunlardan herhangi birini zorunlu kılmadığı gibi tavsiye de etmez (Crow ve Omaha terim öbeğinde rastlanan "yarı-karmaşık" sistemlerde ya da amerikan "karmaşık" sisteminde olduğu gibi). Lévi-Strauss'a göre, akrabalık sistemi, temel yasalara dayanır ve bunların başlıcası yakın akrabayla cinsel birleşme yasağıdır. Buna göre her grubun, kendi kadınlarını bir başka grubun kadınlarıyla değiş tokuş etmesi, yani kadınların "dolaşımı" zorunludur (dışevlilik). Bu alıp verme eşitlik içinde gerçekleşir; bir kadın veren her grup buna karşılık bir kadın almak durumundadır, ama bu alıp verme çeşitli biçimlere bürünebilir. Böylelikle *sınırlı alıp verme* ile *genelleştirilmiş alıp verme*'yi birbirinden ayırt edebiliriz. Bunların birincisinde, bir A grubunun erkekleri bir B grubunun kadınlarıyla evlenirler ve B grubunun erkekleri de A grubunun kadınlarıyla evlenirler. İkincisinde ise, bir A grubunun erkekleri bir B grubunun kadınlarıyla evlenirler, ama B grubunun erkekleri C grubunun kadınlarıyla C grubunun erkekleri D grubunun kadınlarıyla evlenirler ve bu, A grubuna dönülene kadar (örneğin, burada D grubunun erkekleri A'daki kadınlarla evleneceklerdir) sürüp gider. Aslında, sınırlı alıp vermenin, genelleştirilmiş alıp vermenin bir özel durumu olduğu kanıtlanabilir. Bu genel ilkelerden, evlilik yasakları ve zorunlulukları biçimini alan bir dizi sonuç ortaya çıkar. En sık rastlanan yasaklardan biri, koşut kuzenler arasında (örneğin teyze kızıyla) evlilik yasağı ve en sık rastlanan zorunluk ise, çapraz kuzenler arasında (örneğin hala kızıyla) evlenme zorunluğudur. Akrabalık, geleneksel toplumlarda böylece soyzinciri ve oturma çeşitlerini, evlenecek kadın dolaşımını, davranışları ve mal mülk verme kurallarını düzenler.

—Din ve Güz. sant. ***Kutsal Akrabalık***, Kutsal Aile'den farklı olarak, azize Hanna'nın akrabalarını bazı efsanelerde anlatıldığı biçimiyle bir araya getirir. Birçok alman resminde (Darmstadt'ta, Ortenberg mihrap arkalığı; Köln'de, Kutsal Akrabalar Ustası; Frankfurt'ta, Cranach) ya da flaman resimlerinde (Brüksel'de, Q. Metsys; Valenciennes'de M. de Vos) Kutsal Akrabalık'a rastlanır; Fransa ve İtalya'da (Perugia'da, Perugino) daha seyrek görülür.

—Folk. Akraba olmayanların desteğini sağlamak ya da ilişkileri pekiştirmek amacıyla kurulan düzmece akrabalıklarda, taraflar birbirlerine gerçek akraba gibi davranmak, akrabalığın gereklerine uymak zorundadırlar. Başlıca türleri: kan kardeşliği, süt kardeşliği, yol kardeşliği (musahiplik), ahret kardeşliği, sağdıçlık, kirvelik, kına analığı, isim babalığı ve yengelliktir.

—Genet. Biyolojik akrabalığın, iki kişinin genetik yapısına etkisi, onların ana babalarından aldıkları genlerin, bu ana babadan birine ait bir genin kopyası, yani özdeşi olabilmesidir. Eğer iki gen, aynı atadan gelerek kuşaktan kuşağa ardışık kopyalarla geçmişse "özdeş" sayılır; ancak bu geçiş yollarından birinde bir mütasyon olmamışsa (olması çok enderdir), bu iki gen aynı etkiyi yaratır ve birbirinin aleli sayılır.

Akrabalığın kesin olarak saptanabilmesi, X ve Y kromozomlarında bir lokuste yer alan 4 genin özdeşliği için tüm olasılıkların araştırılmasını gerektirir; bu olasılıkların 15 tane olduğu kolayca anlaşılır; demek ki akrabalığı genetik bakımdan tümüyle belirlemek için "özdeşlik katsayıları" denen 15 sayı gereklidir.

O kadar kesin olmamakla birlikte problemlerin çoğunun (özellikle X ve Y'nin yavrularıyla ilgili olduğunda) çözümlemesine φ_{XY} "akrabalık katsayısı"nın, yani X'te bulunan rasgele seçilmiş bir gen ile Y'de aynı loküste bulunan aynı nitelikte bir genin özdeş olabilmeleri için var olan olasılıkların saptanmasıdır.

Bu katsayının olasılık olarak saptanmasının iki yararı vardır. Bir yandan olayların doğasını hesaba katar: esasında cinsel üreme süreci de olasılıklar kavramını içerir. Bu sürecin "temel olayı" bir çocuğun yaratılmasıdır. Çocuğun genetik varlığı, babasının kalıtsal yapısının yarısı ile annesininkinin yarısının birleşmesi sonucudur ve bu yarıların bir araya gelmesi de *rastlantısal* olur. Genetik aktarımla ilgili her türlü açıklama bu rastlantıyı hesaba katmalıdır. Bu konuda, olayların doğasına sadık kalınmakla birlikte, ancak olasılıklar kavramına başvurularak bir sonuca varılabilir.

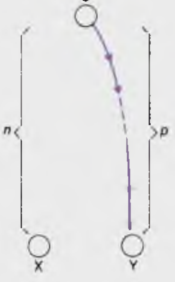
Öte yandan, bu katsayı bilgilerin doğasını hesaba katar: soy ağacı ister istemez kısmi bir rol oynar; bir kişinin atalarının tümünü bir bir hesaba katmak olacak şey değildir. Akrabalık, XY çiftinin yalnız kendilerine özgü bir karakter değildir. Aynı zamanda X ve Y'nin atalarına ait bilgileri de içeren bir karakterdir. Bu nedenle akrabalığın ölçümü eldeki verilere göre bu kısmi karakteri de hesaba katmalıdır.

• *Akrabalığın ölçülmesi.* Çocuk sahibi olacak bir çift birbirleriyle akraba değilse, aynı alel genin özdeşi olan iki geni alabilmeleri olasılığı, yani homozigot *(aa)* olmaları Hardy-Weinberg kuralına göre p^2'ye eşittir; buradaki *p*, popülasyon (nüfus) arasında *a* alelinin bulunma oranıdır.

Ama ana baba arasında φ katsayısıyla ölçülen bir akrabalık varsa, onlardan geçen iki genin özdeş olmaları olasılığı nedeniyle yukarıda sözkonusu edilen olasılık artar; $p\,(aa, \varphi) = p^2 + \varphi p^{(1-p)}$ olur.

Ana baba akrabalığı, çocuklarda homozigot özelliklerin artmasına neden olur. Ancak birçok kalıtım hastalığı çekinik genlerle belirlendiğinden, yani hastalık yalnızca homozigot durumda ortaya çıktığından böyle hastalıklar akraba çiftlerin çocuklarında daha sık görülebilir.

Örneğin pankreastaki kistik fibroz hastalığı çekinik bir gene bağlıdır ve Avrupa'da % 2 dolayında görülür; hastalığa tutulan çocukların oranı, akraba olmayan çiftlerin çocuklarında 4/10 000 iken, kardeş çocukları olan eşlerin çocuklarında 16/10 000'dir, yani 4 kat fazladır.

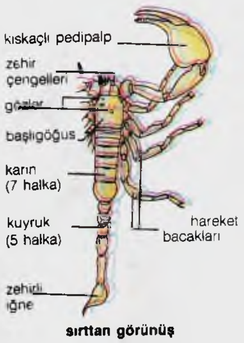
akrabalık katsayısı

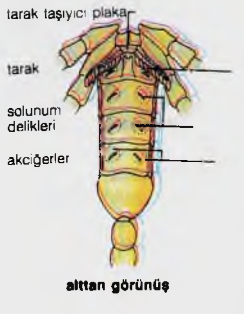
Kutsal **Akrabalık**
boyalı ve yaldızlı tahta heykel
Schwaben okulu
Louvre müzesi, Paris

Languedoc **akrebi** *(Buthus occitanus)*

akrebin morfolojisinin şematik görünüşü

Genel olarak, akraba çocukları ender heterozigot olduklarından, kalıtımsal zenginlikten daha az pay alırlar. Bu nedenle ölüm oranlarının daha yüksek olması beklenir. Bu konuda araştırma yapmak çok nazik bir iştir, çünkü ele alınan grupların birbiriyle karşılaştırılmasını sağlamak daima zorluklarla doludur. Bu konuda ilk gözlemler J. Sutter tarafından Fransa'da Loir-et-Cher'de ve Morbihan'da 1952'de yapılmıştır.

Daha önceki çalışmaların sonuçları şunu göstermiştir: eğer eşlerin kan hısımlığı çocuklarının üzerinde etki yaratıyorsa, bu etki, üzerinde çalışılan belirli bir toplum için yüzlerce aile üzerinde yapılan gözlemlerle bile ortaya çıkarılamayacak kadar sınırlıdır.

Anlamlı olan tek farklı nokta, kısır çiftlerin oranında görülür. Ne var ki bu konuda gerçekten verilerin çoğaltılması gerekmektedir. Bu farklı nokta, bir kanıt değeri taşımamakla birlikte bazı araştırmalarda varılan sonuçla birleşmektedir. Sözkonusu araştırmalar gebeliğin ilk aylarında dölyatağı içinde meydana gelen ölümlerin, olumsuz kalıtım özellikleri taşıyan ana babanın gebelik ürünlerinin yok edilmesinde önemli rol oynadığını göstermektedir.

• *Akrabalık katsayısı* φ_{XY} akrabalık katsayılarının hesaplanması basit formüllerle yapılabildiği gibi, bilgisayarlara başvurmayı da gerektirebilir. Önce, X ve Y olarak iki kişinin φ_{XY} akrabalık katsayıları araştırıldığında bunların bir ortak atası OA olduğu varsayılır. X ve Y'den alınan herhangi bir gen,ancak ikisinin birden OA' dan gelmesi koşuluyla özdeş olabilir. Bunlar:

—ya her ikisi OA'daki bir genin kopyasıdır (olasılık oranı 1/2);

—ya da OA'daki iki ayrı genin kopyasıdır ve bu iki gen OA ile kan hısımlığından ötürü özdeştirler (olasılık oranı 1/2 f_{oa}; burada f_{oa} katsayısı OA'nın kan hısımlığı katsayısıdır).

OA, X'in *n* derecede atası ise X'teki genin OA'dan gelmesi olasılığı $(1/2)^n$'dir; OA, Y'nin *p* derecede atası ise Y'deki genin OA'dan gelmesi olasılığı $(1/2)^p$ dir. Nihayet X'teki bir genin Y'dekinin aynı olması olasılığı şöyle olur:

$$XY = (1/2)^{n+p+1}\,(1 + f_{oa}).$$

Tersine, X ve Y'nin ortak birçok ataları varsa genler ya OA_1 'den ya OA_2 'den ..., gelebileceklerinden özdeş olabilirler, o zaman formül şöyle olur:

$$\varphi_{XY} = \Sigma\,(1/2)^{n+p_i+1}\,(1 + f_{oai}),$$

burada toplam, ortak bir OA_i atadan geçerek X ve Y'yi birleştiren değişik akrabalık zincirlerinin tümüne yayılmıştır.

En basit akrabalık durumlarında φ için değerler şöyledir:

ana baba-çocuk: 1/4
yarı kardeşler: 1/8
yakın yeğenler: 1/8
erkek-kız kardeşler: 1/4
kardeş çocukları: 1/16
kardeş çocuğu torunları: 1/64

AKRAGAS → AGRİGENTO.

AKRAH a. (ar. *akrah*). *Esk.* Alnı beyaz at.

AKRAN a. (ar. *karin*'in çoğl. *akran*). Aynı yaşta olan ya da sosyal durumları, saygınlıkları eşit düzeydeki kimseler; birbirlerine göre bu kimselerden her biri; yaşıt, yaştaş, emsal, denk: *Okulda akranları arasında en çalışkan öğrenci oydu. Akranlarından geri kalmak. Akranları arasında sevilip sayılmak. Bir kimseye akranı gibi davranmak. O senin akranın mı?*

AKRANLIK a. Akran olma durumu; yaşıtlık, yaştaşlık.

AKRAS çoğl. a. (ar. *kurs*'un çoğl. *akras*). *Esk.* Yuvarlaklar, çemberler.

AKRASOS. Tar. coğ. Batı Anadolu'da, vadisindeydi. Sikkelerden ve Bizans dönemi piskoposluk listelerinden biliniyor.

AKREB sıf. (ar. *karib*, yakın'dan *akreb*). *Esk.* Çok yakın, en yakın.

◆ a. İsl. huk. Baba ve ana yönünden vakıfa en yakın olan kişiler. (Vakfeden kişi, 'vakfımın geliri akrebime verilsin' diye bir şart koymuşsa, gelir çocuklarına verilir. Çocukları yoksa ana ve babasına ve onlardan sonra yoksullara verilir. Eğer bu şart "el-akrebü f'el-akreb" şeklinde ise gelir, sürekli olarak, vakfeden kişinin hayatta olan en yakınlarına, yoksa yoksullara verilir.)

AKREDİTİF sıf. (fr. *accréditif*). Bank. Kredi açılmasına izin veren: *akreditif mektup.*

◆ a. Bank. Bir bankanın, taşrada ya da yabancı ülkedeki muhatabına kredi açması için yazdığı ve bu krediden yararlanacak olan müşterisine verdiği mektup; bu kredinin kendisi. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Akreditif açmak*, bir akreditif aracılığıyla kredi açmak. || *Akreditif amiri*, bankadan akreditif açılmasını isteyen ithalatçı. (İthalatçı, bankaya akreditifin açılması emrini verdiği için "amir" adınını almaktadır.) || *Akreditif lehdarı*, akreditif işleminden yararlanacak ithalatçı. (Akreditif lehdarı, bankanın ya da akreditif amirinin gönderdiği akreditif mektubunu alınca malı gönderir ve akreditif açan bankaya malı gönderdiğini gösterir bir belgeyle birlikte alacağı miktarında bir poliçe çeker.) || *Akreditif mukavelesi*, akreditif talepnamesi bankaca kabul edilmiş ithalatçının, banka ile imzaladığı mukavele. (Böyle bir mukavelede ithalatçı, ihracatçının çekeceği poliçe tutarını ve bankanın istediği komisyonu vadesinde ödeyeceği taahhüdünde bulunur. Bazı durumlarda, banka, akreditif tutarının bir kısmını ya da tamamını peşin olarak alabilir.)

—ANSİKL. Türkiye'de, dış ticaret işlemlerinde kullanılan akreditif birçok türe ayrılır: *Basit akreditif*, lehdarın, sigorta poliçesi, konşimento gibi herhangi bir belge arzetmek ve bir ücret ödemek zorunda olmaksızın akreditif tutarını vadesinde bankadan tahsil edebileceği akreditif türü. —*Belgeli akreditif*, lehdarın akreditif tutarını bankadan tahsil edebilmesi için malı ihraç etmesi ve akreditif mektubunda belirtilmiş belgeleri sunması gereken akreditif türü. —*Bölünebilen akreditif*, ithalatçının birden fazla firmadan ithalat yaptığı durumlarda başvurduğu devredilebilen akreditif türü. (Akreditif kısımlara ayrılabilecek biçimde açılmışsa, lehdar, bölünebilen akreditifi firmalar arasında bölerek çok sayıda ithalatın tek akreditifle ödenmesini sağlar.) —*Bölünemeyen akreditif*, lehdara, akreditif mektubunda, akreditif tutarını bölme ve üçüncü kişilere devretme yetkisinin verilmediği akreditif türü. —*Devredilebilen akreditif*, lehdara, akreditifi üçüncü bir kişiye devretme yetkisinin verildiği akreditif türü. Devredilen akreditifin koşulları ve hükümleri değiştirilemez. —*Devredilemeyen akreditif*, lehdare akreditifi devretme yetkisinin açıkça verilmediği akreditif türü. (Akreditif devri [ihracatçının değişmesi], akreditif amiri için sakıncalıysa, ithalatçı devredilemeyen akreditifi tercih eder.) —*Rücu edilebilen akreditif*, akreditif amiri ya da akreditifi açan banka tarafından koşulları her zaman değiştirilebilen ya da iptal edilebilen akreditif türü. (Akreditifin değiştirilmesi ya da iptali, değişiklik ya da iptalin muhabir bankaya bildirilmesiyle geçerlik kazanır.) —*Rücu edilemeyen akreditif*, koşullarının değiştirilmesi ya da iptali için taraflardan herbirinin rıza göstermesi gereken akreditif türü. (Bu tür akreditif, taraflara güvence sağladığı için daha çok tercih edilir.) —*Süreli akreditif*, akreditif açan bankanın lehdara ödemede bulunması için belli bir sürenin saptandığı akreditif türü. —*Süresiz akreditif*, ihracatı yapan lehdarın, zadan ödemede bulunmasını isteyebildiği akreditif türü. —*Teyitli akreditif*, akreditifi açan bankanın ihracatçı ülkede yeteri kadar tanınmaması halinde, lehdarın talebi üzerine, muhabir bankanın, son kuruluş olarak, ödeme yükümlülüğünü üstlendiği akreditif türü. (Ödeme yükümlülüğünü üstlenen muhabir bankaya, "teyit eden banka" denir.) —*Teyitsiz akreditif*, muhabir bankanın herhangi bir sorumluluk yüklenmediği akreditif türü.

AKREDİTÖR a. (fr. *accréditeur*). Bank. Bir tutar için üçüncü kişi lehine kefil olan kimse.

AKREP a. (ar. *ʿakreb*). **1.** Bedeni bir başlığöğüs, geniş bir karın ve çok belirgin dar bir kuyruktan oluşan ve zehir çengeli bulunan, iri boyda, eklembacaklı hayvan. (Bk. *ansik.*böl. Zool.) **—2.** Saatin, saatleri gösteren kısa ibresi. **—3.** İnsana sinsice yaklaşıp kötülük yapan kimse: *Ne akreptir o.* **—4.** *Akrep gibi sokmak*, sözleriyle her fırsatta karşısındakini kırmak, üzmek. || *Akrep kuyruğu*, uçları yukarı doğru kıvrık olan bıyık için kullanılır.

—Denizc. Zincir baklalarının ırgat virası ve gomina kapan üstündeki yuvalara sıkışmasını önleyen iki çatallı sabit parça. (Akrep, ırgatın baş tarafına bağlanır; yatay milli ırgatlarda tek parçadan oluşur ve kavelata adını alır.) || *Akrep praçolu*, akrebin bağlanmasına yarayan çok sağlam parça.

—Saatç. *Akrep çarkı*, saat ibresini döndüren çark. || *Akrep çarkı pulu*, saat çarkını kadrana göre dengeleyen çok ince ve esnek pirinç pul. || *Akrep saati*, tek ibreli saat. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Zool. Yalnız gerçek akrepler *(scorpio)* değil, akrepler takımından olan tüm örümceğimsi hayvanlar da akrep adıyla anılır. Bunların hepsinde pedipalpların ucu iri ağızlı bir kıskaç biçimindedir ve karın kısmı iki bölgeye ayrılır: kuyruk biçimindeki art bölgenin sonunda sivri bir iğne ve zehir bezleri yer alır. Akrepler dört çift akciğerle (kitapsı akciğer) solunur; karın kısmının alt yüzünde tarak denen bir çift organ vardır, işlevi pek bilinmemektedir. Bunların hepsi karada yaşayan gececi hayvanlardır. Çok yırtıcı olan bu hayvanlar canlı ya da yeni ölmüş böceklerle beslenir; bir yıla yakın bir süre hiç besin almadan kalabilir ve zararlı etmenlere, özellikle iyonlaştırıcı ışınlara karşı büyük bir direnç gösterirler. Akreplere taşların altında, çorak yerlerde, eski duvarlarda rastlanır. Kuyruk iğnesiyle sokması çok acı verir, insan için ölümcül kazalara da yol açabilir; özellikle Afrika'da yaşayan *androctonus* ve Meksika'da yaşayan *centurus* cinsi akrepler bu bakımdan çok tehlikelidir. Akreplerin tümü sıcak iklim hayvanıdır; Türkiye'de daha çok Güney-Doğu Anadolu bölgesinde bulunur. 750 kadar türü içeren akrepler takımı 7 familyaya ayrılır (dar anlamda akrepgiller [scorpionidae], buthidae, bothriuridae, chactidae, vejovidae, diplocentridae, chaerlidae.)

—Saatç. İlk örnekleri akrebe benzediğinden bu adla anılan tek ibreli saatler, pandülün bulunuşuna değin (XVII. yy. ortaları) kullanıldı. Topkapı Sarayı müzesi'nde bu tür yerli Avrupa saatlerinden örnekler vardır.

AKREP, burçlar kuşağında Terazi burcu ile Yay burcu arasında yer alan takımyıldız (Akrep burcu). En parlak yıldızı Antares*'tir; ayrıca birçok yıldız kümesini içerir. Bunlardan M6 ve M7 açık kümeleri ile M4 ve M80 bulutsu kümeleri küçük amatör dürbünleriyle bile görülebilir.

—Astrol. Günümüzde kullanılmakta olan gregoryen takviminde sonbahar burç kuşağının ikinci işareti. (Akrep, güneş yarımküresinin dördüncü işaretidir; dördüncü burç üçlüsünün ise ikinci işaretini oluşturur ve doğu Mars'ının evidir.)

AKREPGİLLER a. Akrepler takımındaki en tipik akrepleri içeren familya. (Bil. a.

AKREPLER a. Zool. Akrepleri içeren takım. (Bil. a. *scorpionidea*.).

AKRET a. (ar. *ᶜakret*). Esk. Kısırlık.

AKRİDİN a. (lat. *acrido, -inis*, keskin koku'dan, fr. *acridine*). Org. kim. Yapısı antraseni andıran $C_{13}H_9N$ formülünde zayıf baz bileşik. (Akridin bir dibenzopiridindir. Taşkömürü katranında bulunur ve çözelti halinde mavi bir fluorışı verir. Genetik çözümlemede deneysel mutajen olarak kullanılır ve polinükleotit zincirine bir nükleotitin katılmasını ya da ayrılmasını [kopma] sağlar.) —Akridinden ornatmayla türeyen bileşik.

AKRİDİNİK sıf. (fr. *acridinique*). Org. kim. Akridinden türeyen.

—ANSİKL. Akridinik boyarmaddeler genellikle sarı-turuncudur ve çözelti halinde mavimsi yeşil bir fluorışı verirler. Bu maddelerin en ilgi çekeni deri boyamaya yarayan *akridin turuncusu*'dur. Tripaflavin ya da atebrin gibi diğer akridin bileşikleri kemoterapide önemli bir yer tutar.

AKRİDİNYUM a. (fr. *acridinium*). Org. kim. Akridindeki azot atomu üzerine bir protonun bağlanması sonucunda oluşan ve bu bazın oluşturduğu tuzlarda rastlanan katyon; geniş anlamda akridinin azot atomu üzerine bir R^+'nın (*alkilakridinyum* katyonu) ya da RCO^+'nın (*açilakridinyum* katyonu) bağlanması sonucunda oluşan katyon.

AKRİFLAVİN a. (fr. *acriflavine*). Akridin türevi, antiseptik etkili, sarı renkli boyarmadde. (Damar yolu ile tripanozomalara karşı etkilidir; bazen tablet şeklinde anjin tedavisinde de kullanılır.)

AKRİLAT a. (fr. *acrylate*). Org. kim. Akrilik asidin tuzu ya da esteri.

AKRİLİK sıf. (fr. *acrylique*). Org. kim. *Akril aldehit*, AKROLEİN'in eşanlamlısı. || *Akrilik asit*, formülü $H_2C=CH—CO_2H$ olan ve akroleinin yükseltgenmesiyle elde edilen asit. (Eşanl. PROPENOİK.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—Res. *Akrilik boya*, suda ezilmiş pigmentlerin lateks içinde (termoplastik reçine) dağılımı sonucunda elde edilen emülsiyon boya; dağılım metil metakrilatın polimerleşmesinden kaynaklanır. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Tekst. *Akrilik lif* ya da *akrilik iplik*, ağırlık bakımından en az yüzde 85 oranında akrilonitril içerikli monomer birimlerinin art arda sıralanışıyla elde edilen makromolekül zincirlerinden oluşmuş yapay lif ya da iplik. (Bk. *ansikl.* böl. Polim.)

◆ a. Polim. Akrilik ya da metakrilik asitlerin ve türevlerinin polimer ya da eşpolimerleri ailesinin genel adı. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Org. kim. Günümüzde akrilik asit sanayide propilenin ölçülü olarak yükseltgenmesiyle elde edilmektedir. Bu asitin esterleri verniklerin ve organik camların bileşimine giren polimerlerin hazırlanmasında çok kullanılır.

—Polim. Akrilik ya da metakrilik türevlerinin polimerleri, birçok plastik madde, elastomer ve tekstil liflerinin temel maddesini oluşturur.

Poliakrilikler $(CH_2CHCOOR)_n$ genel formülüyle gösterilir; formüldeki R hidrojen atomu (poliakrilik asit) ya da hidrokarbonlu bir grup (akrilik poliesterler) olabilir. Poliakrilik asit teknik alanda az kullanılır; ama tuzlarından kıvamlaştırıcı ya da emülsiyonlaştırıcı olarak yararlanılır. Akrilik poliesterlerin molar kütleleri 2 000 ile 200 000 arasında değişir; az polimerleşmiş ürünler sıvı yağ biçimindedir; polimerleşme derecesi yükseldikçe termoplastik katı kütleler, sonra elastomerler elde edilir. Akrilik poliesterler arasında, organik camlar, yapay deriler, vernik ve kola yapımında kullanılan metil poliakrilat sayılabilir. Akrilik asitle türevlerinin polimer ve eşpolimerlerinin en büyük kullanım alanını kaplama, tekstil ve kâğıtları emdirme işlemleri, boya ve vernikler oluşturur.

Poliakrilonitril $(CH_2CHCN)_n$, akrilonitrilin (ya da akrilik nitril) kütle, çözelti ya da emülsiyon halinde köksel polimerleşmesiyle elde edilen bir polimerdir. "Akrilik" adındaki tekstil liflerinin yapımında kullanılan poliakrilonitrilin molar kütlesi 40 000 ile 100 000 arasında değişir. Sözkonusu maddenin dimetilformamitle yaptığı çözelti (% 10-30) 100 ile 140°C sıcaklıklar arasında ve basınç altında iplik halinde çekilir. İpliğin basınç altında pıhtılaşması ya kuru ortamda çözücüyü, sıcak hava akımıyla sürükleyerek ya da bir gliserol banyosuna daldırarak ıslak ortamda gerçekleştirilir. Poliakrilonitril ipliğinin yoğunluğu 1,14 ile 1,17, mekanik direnci 35 ile 50 kgf/mm² ve kopmaya kadar uzama oranı % 8 ile 15 arasında yer alır. Poliakrilonitril lifleri uygulamada sudan, bilinen çözücülerden, düşük derişimde asit ve bazlardan etkilenmez; güneş ışığına, bakterilere, hava değişimlerine karşı iyi bir dirençgösterirler. Sözkonusu lifler, selüloz asetat boyarmaddeleri, küp boyarmaddeleri ya da bakır tuzları eşliğinde asit boyarmaddeleriyle boyanır. Poliakrilonitril lifleri tek başlarına olduğu kadar yün ya da pamukla karışık olarak iç çamaşırı ve giysi yapımında kullanılır; *Orlon* ya da *Crylor* gibi ticari adlar altında satılırlar.

Polimetakrilikler temelde metakrilik asitin polimerlerinden oluşur ve genel formülü $[CH_2C(CH_3)COOR]_n$ ile gösterilir; formüldeki R hidrokarbonlu bir köktür. Ticari adlarından biri Pleksiglas olan metil polimetakrilat organik cam olarak kullanımı nedeniyle büyük önem kazanır. Bu madde metil metakrilatın kök polimerleşmesi yoluyla elde edilir. Yoğunluğu 1,18 ile 1,20 ve kırılma indisi 1,49 ile 1,50 arasında değişen organik camlar verir. En önemli tüketim alanları havacılık, optik, dişçilik, süsleme alanlarıdır. Ketonlar, esterler, klorlu çözücüler ya da aromatik hidrokarbonlar içindeki çözeltileri boya ve verniklerin anamaddesini oluşturur; aynı olgu birçok metil metakrilat eşpolimerleriyle vinil, akrilik ya da dienik monomerler için sözkonusudur.

—Res. Akrilik boyalar aşağıdaki özellikleri gösterir: her yüzeye (yağla sıvanmamış) çok iyi yapışma, ışığa karşı kararlılık, geçirimsizlik, asitler ile alkalilere çok zayıf duyarlık. Akrilik reçineler çok çabuk kurur, ama uygun katkı maddeleri kurumayı yavaşlatır. Bu tür boya ile özel önlem almadan kat üstüne kat vurulabilir. Üstelik uygulama sırasında kullanılan su miktarına göre boya katmanı çok farklı görünümler alır. Öte yandan sözkonusu emülsiyonlar, yarısaydam bir katmandan örtücü kalınlığa kadar çok değişik tonlarda çalışma olanağı verir. Kaldı ki bu reçinelere karıştırılan renkler büyük ölçüde arılıklarını korur.

Bu boyalar şövale ve duvar resminde çok yaygın olarak kullanılır. İlk uygulamaları, çok sert vernik ve lake biçiminde sanayide görüldü. İlk kullanıcıları ise, 1960 yılına doğru anglosakson sanatçılar oldu.

AKRİLONİTRİL a. (fr. *acrylonitrile*). Org. kim. $H_2C=CH—C\equiv N$ formülüyle gösterilen ve sanayide propilenin amonyakla yükseltgenmesi sonucunda elde edilen bileşik. (Eşanl. PROPENNİTRİL.)

—ANSİKL. Akrilonitril sanayide kullanılan başlıca monomerlerden biridir. Polimerleşmesi sonucunda *Orlon* adıyla tanınan yapay bir elyaf elde edilir. Butadien ve stirenle eşpolimerleşmesi yapay elastomerler verir. Organik bireşimde çok kullanılan bir ayraçtır.

AKRİNİ a. (fr. *acrinie*'den). Patol. Bez salgısının yokluğu. (Salgının azalmasına *hipokrini*; çoğalmasına *hiperkrini* denir.)

AKRİSİOS, efsanevi Argos kralı, Dana-e'nin babası.

AKRİTAS a. (yun. sözc.).Bizans İmparatorluğu'nda sınırları koruyan köylü asker.

—ANSİKL. Roma İmparatorluğu'ndaki *limitanei*'nin yerini alan akritaslar thema'lardan (yönetim bölgelerinden) bağımsız olarak örgütlenirlerdi; görevleri yalnızca sınırı korumak değil, aynı zamanda düşman toprağına akınlar da yapmaktı. Serüvenli yaşamları Digenes Akritas destanına konu olmuştur.

AKRİTAS ŞARKILARI a. Epik özellikte ve 15 heceli dizelerden oluşan, akritasların (Bizans İmparatorluğu'nun koruyucuları) yaşamlarını ve kahramanlıklarını yücelten yunan halk şiirleri ve şarkıları.

AKROAMATOS sıf. (kulağa hoş gelen şey anlamında yun. sözc.). Fels. Eski yunan felsefelerinde ve özellikle Aristoteles'in felsefesinde ancak sözlü olarak aktarılabilen en gizli ve en zor bölümler için denir.

AKROASFİKSİ a. (fr. *acroasphyxie*). Patol. Raynaud hastalığında görülen vazomotör bozukluk. (Derinin morarması ve ağrılı duyum yitimi ile kendini belli eder.)

AKROBASİ a. (fr. *acrobatie*. Akrobatlık, cambazlık.

—Havc. Bir uçağın pilotajında alışılmamış manevraların tümü; bunları yapmak için pilotun özel bir eğitimden geçmesi gerekir. (Bk. *ansikl.* böl. Havc.) || *Akrobası katsayısı*, bir uçağa tanınan akrobasiye elverişlilik derecesi; uçağın yapısı, akrobasi sırasında karşılaşılan kuvvetleri kaldıracak bir direnç gösterir. || *Uçuş akrobasileri*, pilotun kendi becerilerini ve uçağının niteliklerini değerlendirmek için uçuş sırasında yaptığı çeşitli manevralar. (Hava savaşlarında akrobasiye çok sık başvurulur.)

—ANSİKL. Havc. Hava akrobasisi 1913'te Pegoud'nun keskin dönüş ve ilk loopingi gerçekleştirmesiyle doğdu. Akrobasi eğitimi üç aşamada tamamlanır: temel akrobası, av akrobasisi ve yüksek havacılık eğitimi. İlk iki aşamada pike, doğrulma, kanat üstünde kayma, vril, dik dönüş,

Bk. Resim sayfa 288

düzdönüş, looping, tersdönüş ve burgu öğretilir. Yüksek havacılık eğitimi sırt üstü uçuşta ve yavaş uçuşta klasik hareketlerin yanı sıra karma hareketlerin gerçekleştirilmesini içerir.

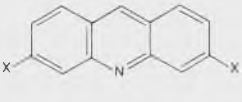
AKROBAT a. (yun. *akrobatos, akrobatein*, ayak parmakları üzerinde yürümek, fr. *acrobate*'den). Beden esnekliğini ve gücünü sirkte çeşitli artistik gösteriler yaparak sergileyen kimse. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Zool. Bedeninin iki yanında, elbileğinden topuğa dek uzanan bir zar (patagium) bulunan, fare iriliğinde keseli hayvan. (Tropikal Avustralya'da yaşar; iki yanındaki bu zar sayesinde çiçekten çiçeğe süzülerek balözüyle beslenir. Bil. ad. *Acrobates pygmaeus*; burramyidea familyası.)

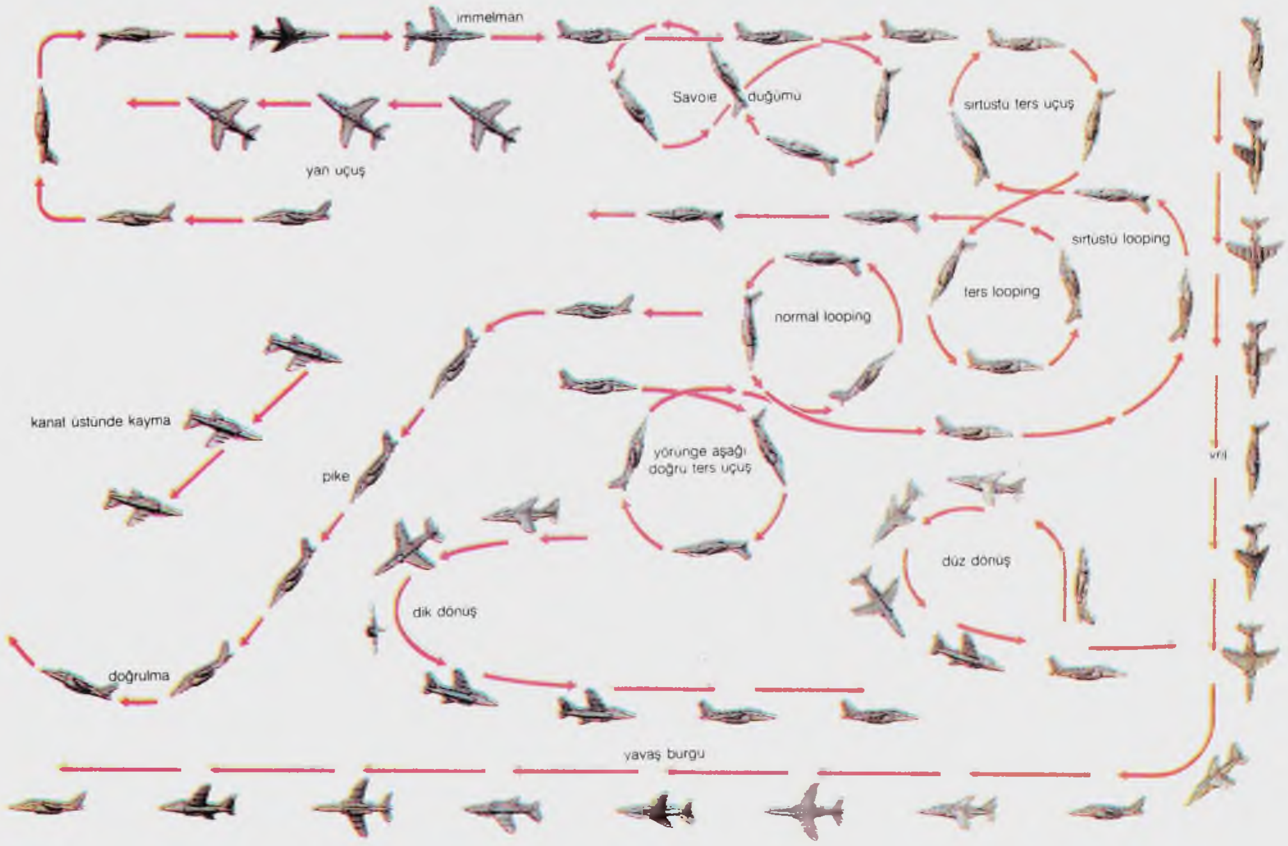
—ANSİKL. Sirk. Aynı zamanda "çeviklik sanatçısı" da denilen akrobat, sirk numaralarının çoğunda baş rolü oynar: "yerde" ("el ele tutuşarak" yapılan numaralar), "at üstünde" (çeşitli atlama, dönme, ayakta durma hünerleri), "baskülde" veya "tramplende" (sıçramalar), "havada" (trapez numaraları) hep o vardır. Yüksekte gerilmiş bir ip üzerinde yürüdüğü zaman "cambaz"; hiçbir yere dayanmayan merdivenler, tekerlekler, üst üste konmuş eşya ehramları üzerinde dengesizliğe karşı meydan okurken "dengeci" olur.

AKROBATİK sıf. (fr. *acrobatique*). Akrobatlara özgü.

AKROBATLIK a. **1.** Akrobatın yaptığı hareketler, gösteri; akrobatın işi, mesleği; cambazlık. **—2.** *Akrobatlık etmek, yapmak*, bedensel beceri, az rastlanır bir esneklik ve çeviklik gerektiren hareketler yapmak: *Dolabın arkasına kayan anahtarını alabilmek için akrobatlık yapması gerekecek*; zor bir durumdan kurtulmak, herhangi bir işte çıkar sağlamak amacıyla beceri gerektiren kurnazca ve tehlikeli davranışlarda bulunmak: *Bu yere gelene*

akridin X = H
tripaflavin X = NH_2
akridin turuncusu X = N $(CH_3)_2$

çeşitli hava **akrobasi** hareketleri

kadar az akrobatlık yapmadı.

AKRODERMATİT a. (fr. *acrodermatite*). Der. hast. El ve ayak parmaklarında görülen iltihaplı, eritemli, kabarcıklı, sivilceli, pullu lezyonlar halinde deri hastalığı.

—ANSİKL. Erişkin insanda, belirsiz sınırlı bu hastalığın en yaygın biçimleri şunlardır: el parmakları ve bazen ayak parmakları üzerinde belirsiz süreli, irinli ve kabuklu yaralar halindeki *Hallopeau sürekli dermatiti* ve *köreltici kronik dermatit*.(→PİCK - HERXHEIMER HASTALIĞI.) Akrodermatit çocuklarda tehlikesiz biçimde (5-6 hafta içinde iyileşen *döküntülü kabarcıklı çocuk akrodermatiti* ya da *Gianotti-Crosti sendromu*), bir de ağır biçimde görülür (süt çocuğunda görülen ve çekimli genlerle soydan geçen *Daubalt* ve *Closs enteropatik akrodermatiti*).

AKRODİNİ a. (fr. *acrodynie*). Patol. Nedeni belirsiz çocuk hastalığı. (Önce, kol ve bacaklarda ağrılarla ortaya çıkar, sonra vazomotör değişikliklerle, genel dolaşım bozukluklarıyla, ruhsal aksaklıklarla gelişir ve aylarca sürebilir.)

AKRODONT sıf. (fr. *acrodonte*). Zool. Dişlerin çene kemeri çıkıntısına, çeneyle kaynaşarak bağlanma biçimine denir (kamadişli sürüngende olduğu gibi).

AKROENOS. Tar. coğ. AFYONKARAHİSAR'ın Bizans dönemindeki adı.

AKROFAZ a. (fr. *acrophase*. Kronobiyolojide incelenen biyolojik ritmin, her çevrim sırasında en büyük genliğe ulaştığı evre. (Akrofaz, F. Halberg'e göre, bir biyolojik ritmi niteleyen dört parametreden biridir.)

AKROFONİ a. (fr. *acrophonie*). Dilbil. Bir ideograma, gösterdiği sözcüğün ilk hecesinin sesbilimsel değerini verme. (*A* harfinin *alef* "öküz" ideogramından gelmesi gibi. Hece yazılarının doğuşunun akrofoniyle açıklanabileceğini ileri sürenler vardır.)

AKROİT a.(fr. *achroïte*) Miner. Renksiz, hafif pembe ya da soluk yeşil turmalin.

AKROİT a. (fr. *acroïde* ya da *accroïde*'den). Avustralya'da yetişen xanthorrhoea cinsinden ve zambakgiller familyasından çeşitli bitkilerin salgıladıkları kokulu reçine. (İki çeşit akroit vardır: sarı akroit ve kırmızı akroit; her ikisi de vernik, mum ve kokulu sabun yapımında kullanılır.)

AKROKARP sıf. (fr. *acrocarpe*). Bot. Sperogonları dişi saplar ya da dallar üstünde oluşan karayosunlarına denir. (Karşıtı PLÖROKARP.)

AKROKERATOZ a. (fr. *acrokératose*). A. Bazex tarafından tanımlanan ve eller, ayaklar, burun ucu ve kulaklarda pullarla örtülü kırmızı lekeler halinde görülen ve hemen her zaman üst sindirim yolları kanseriyle birlikte bulunan paraneoplazik deri hastalığı.

AKROKORİNTHOS, antik Korinthos kentinin, sarp bir kayalık üzerindeki kalesi (564 m).

AKROLEİN a. (fr. *acroléine*, lat. *acer*, keskin, sert ve *olere*, kokulu'dan). Org. kim. $CH_2=CH—CH=O$ formülüyle gösterilen, eşlenik etilenik aldehitlerin başlıca örneği olan ve adını kokusuyla gözyaşartıcı özelliğinden alan bileşik. (Eşanl. AKRİL ALDEHİT, PROPENAL.)

—ANSİKL. Propilenin ölçülü yükseltgenmesiyle elde edilmeye başlandıktan sonra, akrolein sanayide büyük bir önem kazandı. Çok tepkin oluşu nedeniyle CO çift bağı üzerinden katılma tepkimelerine girerek polimerleşebilen monomerler verir; ayrıca CC çift bağı üzerinden yararlı ara ürünler sağlar (örneğin metionin bireşimi için).

AKROLİT sıf. (fr. *acrolithe*). Arkeol. Uçları taş ya da mermer tahta heykel.

AKROMATİK sıf. (fr. *achromatique*) Renksiz; boyasız.

—Biyol. *Akromatik iğ*, hücre boyalarıyla az boyanabilen iğ biçiminde hücresel oluşum. (Bütün hücrelerde mitozun profaz evresi sonunda ortaya çıkan metafaz ve anafaz evreleri sırasında kromozomlar onun kanalları içinde ilerler.)

—Opt. RENKSEMEZ'in eşanlamlısı.

AKROMATİZM a. (fr. *achromatisme*). Güz. sant. Kırmızı, sarı ve mavi gibi birincil renklerin ya da birincil bir renkle onun tamamlayıcısı olan rengin belirli ölçüde karışımından doğan renk yitimi.

AKROMATOPSİ a. (fr. *achromatopsie*). Oftalmol. Renklerin ayırımını önleyen kalıtsal hastalık.(Retina öğelerinin bozukluğuna bağlıdır; hasta sadece siyah, gri ve beyaz renkleri seçer.)

AKROMEGALİ a. (fr. *acromégalie*). Büyüme hormonunun aşırı salgılanmasına bağlı olarak ellerde, ayaklarda ve başta aşırı büyüme gibi değişikliklerle belirgin hastalık.

—ANSİKL. Büyüme hormonunun (somatormon) aşırı salgılanması, eozinofil hücreli bir hipofiz adenomundan ileri gelir.

Morfolojik değişiklikler en çok yüzde görülür: çizgilerin kalınlaşması, kaş kemerlerinin çıkıntılaşması, "hayvansı" bir görünüme varan çene çıkıklığı. Eller ve ayaklar kütük görünümü alır. Tüm öbür organlar da hacimce büyüyebilir: özellikle karaciğer, tiroit, kalp. Erkekte güçsüzlük, libido kaybı ve kadında âdet bozuklukları sık görülür.

Fosfor-kireç metabolizması süreklidir. Buna karşılık, ensülin yokluğuna bağlı şeker hastalığı çok ender görülür ve bu durum tedaviye başlanmasını çabuklaştırır. Radyografide, hipofizin bulunduğu türk eyerinin genişlediği görülür. Somatormonun radyoimmünolojik oranına bakılarak tanı kesinleştirilir.

Hastalığın yol açtığı bozukluklara ve görsel yatak üzerindeki baskının görme üzerindeki kötü etkisine göre tedavi ya radyoterapiye ya da cerrahiye dayanacaktır. Ameliyat sonrasında bromokriptin kullanılır.

AKROMELALJİ a. (fr. *acromélalgie*). Kol ve bacakların aşağı kısmında ortaya çıkan yanma ve karıncalanma şeklinde şiddetli rahatsızlık. (Çoğunlukla geceleri ortaya çıkar ve özellikle tıkanıklık yapan damar hastalıklarında görülür.)

AKROMİ a. (fr. *achromie*). Der. hast. Derinin renksizleşmesi. (Normal deri pigmentinin [melanin] yokluğundan ya da kaybolmasından ileri gelir ve beyazlaşmış bölgelerle göze çarpar. Akromiler doğuştan olabildiği gibi [genelleşmiş —tam albinizm ya da sınırlı— plak şeklinde albinizm, akromik benler] edinsel de olabilir.)

AKROMİK sıf. (fr. *achromique*). Der. hast. Pigmentsizleşmiş doku bozukluklarına denir: *Akromik yara izi.*

AKRON, ABD'de (Ohio) kent, Cleveland'ın güneyinde; 237 000 nüf. (1990). Akron, dünyanın başlıca kauçuk sanayisi merkezidir. Uçak ve makine yapımı.

AKROPARESTEZİ a. (fr. *acroparesthesie*). Nörol. Kol ve bacakların uçlarındaki uyuşukluk ya da karıncalanma duygusu.

AKROPATİ a. (fr. *acropathie*). Patol. **1.** El ve ayak uçlarındaki hastalıkların genel adı. **—2.** *Sakatlayıcı yaralı akropati*, el ve ayak uçlarında, daha çok ısı ve ağrıya karşı duyarlığın azalmasıyla ve kemik ve kiriş reflekslerinin, özellikle aşil refleksinin ortadan kalkmasıyla beliren yaralar. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. *Sakatlayıcı yaralı akropati*, omurilik sınır düğümlerinde nöronların azalmasına ve kapsüllü hücrelerin çoğalmasına bağlı temel bir yozlaşmanın sonucudur. "Thévenard hastalığı" ya da "Denny-Brown kalıtsal duyum nöropatisi" denilen ailevi bir şekli ve Bureau ile Barrière tarafından tanımlanan ve alkoliklerle kötü beslenmiş kişilerde ortaya çıkan seyrek görülür bir şekli vardır.

AKROPOD a. (fr. *acropode*). Dört bacaklı omurgalıların ayaklarında parmaklardan oluşan bölüm.

AKROPOL → AKROPOLIS

AKROPOLİARTRİT a. (fr. *acropolyarthrite*). El ve ayakların uçlarındaki eklemlerin birçoğunu saran iltihap.

AKROPOLİS ya da **AKROPOL** a. **1.** Eski yunan sitelerinde, aşağı kente egemen olan, berkitilmiş yüksek mevki. (Mykenai dönemi boyunca, krallık sarayı burada inşa edilirdi [Mykenai ya da Tiryns'te]; daha sonra akropolisler, sitenin siyasal [Teb'de meclis Kadmeia'da toplanırdı] ya da dinsel [Atina'da] yaşamının merkezi oldu; hellenistik dönemde, yurttaşları denetim altında tutmak için, akropolise bazen yabancı garnizonlar yerleştirildi [örneğin Akrokorinthos taj.) **—2.** Bir tepe üzerinde, berkitilmiş her tür öntarih dönemi sitesi.

—Tar. Anadolu'da Truva, Hattuşaş (Boğazköy), Alişar, Zincirli, Kargamış kentlerinin iç kaleleri akropolis olarak nitelenebilir. Atina akropolisi ölçüsünde olmamakla birlikte Anadolu'daki antik yunan kentleri arasında da önemli örnekler bulunmaktadır. Smyrna, Sardeis, Selge, Assos, Aigai, Alinda, Neonteikhos kentlerinin akropolisleri bunlar arasında sayılabilir. Bizantion'un akropolisi Topkapı sarayı'nın bulunduğu kesimdeydi. Hellenistik dönemin önemli kentlerinden olan Pergamon'un (Bergama) akropolisi özellikle Eumenes II zamanında Atina akropolisi örnek alınarak zenginleştirilmiştir (İ.Ö. II. yy.). Buna karşılık Priene kenti gibi, akropolisinde önemli yapıların bulunmadığı kentler de vardı.

Akropolis (*Atina —i*), aşağı kente en az 100 m'lik bir yükseltiden bakan kalkerli kayalık; 270 × 150 m boyutlarındadır. Akropolis önceleri siyasal merkez ve kale olarak kullanıldı: Mykenai sarayının, Pelasgoslar'dan kalma duvarın ve İ.Ö. VII ve VI. yy. tapınaklarının (Peisistratos) kalıntıları. Yapılmakta olan ilk Parthenon'un ve Athena'ya sunulan heykellerin (atlılar, koreler, dikilitaşlar) yağmalanmasıyla sonuçlanan pers istilasından sonra Akropolis, kale olmaktan çıktı, ibadet yeri durumuna geldi. İ.Ö. V. yy.'da ünlü tapınaklarla (Parthenon,Erekhtheion)ve anıtsal bir girişle (Propylaion) bezendi. Bu görkemli giriş, İ.Ö. V. yy. sonunda yapılan ve yontulmuş bir parmaklığın çevrelediği Athena tapınağı'nın yerine kurulan kalenin yakınındaydı. Bu yeni düzenlemenin yaratıcıları çevrelerinde İktinos, Kallikrates ya da Mnesikles gibi büyük sanatçılar bulunan Perikles ve Pheidias idi. Çok sayıda exvoto ve heykel (ikisi de Pheidias'ın yapıtı olan Athena Promakhos ve Athena Lemnia), quadrigae ve dikilitaşlar, tapınakların çevresindeki alanı süslüyordu. Propylaion ile Parthenon arasında Artemis Brauronia tapınağı ve tanrılara sunulan bronz armağanların saklandığı silahlık yükseliyordu.

Akropolis'in eteğinde, Roma dönemine değin birçok kez elden geçirilen Dionysos tiyatrosu (İ.Ö. V.-IV. yy.), Asklepios tapınağı (İ.Ö. V.-IV. yy.), Eumenes revağı (İ.Ö. II. yy.) ve Herodes Atticus Odeonu (İ.S. II. yy.) bulunur. Kayalık içine oyulan mağaralarsa çeşitli tapınma yerlerini barındırır: Pan mağarası, Aglauros tapınağı, "bahçeli" Aphrodite tapınağı.

Roma döneminde çok az değişiklik geçiren Akropolis (Parthenon'un karşısında Augustus ve Roma tapınağı, Agrippa ayaklığı), Ortaçağ'da da korundu: Parthenon Meryem Ana'ya adanan bir kiliseye dönüştürüldü; XIV. yy.'da Propylaion üzerinde, "Frank kulesi" diye anılan, ama gerçekte floransa üslubunun izlerini taşıyan kule (Nerio Acciaiuoli'nin yapıtı) inşa edildi. Anıtlar, Franklar'ın ve özellikle Venedikliler'in işgalleri sırasında, yeni işlevlerle donatılıp özgün çizgilerini yitirerek ya da yıkılarak büyük zarar gördüler. 1816'da lord Elgin, bugün British Museum'da bulunan çok sayıda mermer yapıtı ülkesine götürdü; Parthenon'daki bir metope ve levha da Louvre'a taşındı.

1830'dan sonra, yunanlı ve yabancı bilim adamlarının çabalarıyla, Akropolis'in onarımı için çalışmalar ve arkeoloji araştırmaları —1885-1889 arasında yapılan büyük yunan kazıları— başlatıldı. *Akropolis müzesi* düzenlenerek halka açıldı. (→ ATİNA.) Çevre kirliliği nedeniyle bozulan taşların bakım ve onarımı için bazı anıtlar yer yer söküldü.

Atina akropolisi
(Gorham P. Stevens restitüsyonu)

Başlıca anıtların plan ve görünüşleri kesindir ama bazı bölümlerin, örneğin çatıların restitüsyonu varsayımlara dayanmaktadır.

1. Athena Nike tapınağı İ.Ö. 432'den sonra yapılan ion amphiprostylosu
2. Agrippa anıtı (İ.Ö.II.yy.'da yapılan bronz quadrigae'nin, sonra da, İ.Ö. 15'te dikilen Agrippa heykelinin eski ayaklığı)
3. İ.Ö. 437-432 arasında yapılan Propylaionlar
4. Pinakotheke'nin yer aldığı, Propylaionlar'ın kuzey kanadı
5. Arrhephoroi'nin (Athena'nın peplosunu hazırlayan genç kızlar) evi
6. Themistokles döneminde inşa edilen kuzey yöndeki sur (güneydeki Kimon tarafından yaptırıldı)
7. İ.Ö.421-406 arasında yapılan Erekhtheion: a) güney revağı b) kuzeydeki kapı (karyatidli) sundurması
8. Athena'nın zeytin ağacı
9. Pandroseion tapınağı
10. Athena sunağı
11. Zeus Polieus tapınağı
12. Pandion tapınağı
13. İ.Ö. 27'de inşa edilen Augustus ve Roma tapınağı
14. Parthenon (İ.Ö.447-432) Pheidias'ın yapıtı olan krizelepantin Athena heykeli bu yapının cellasındadır
15. Kutsal Yol
16. Yine Pheidias'ın yapıtı olan Athena Promakhos heykeli
17. Kutsal eşyaların saklandığı silahlık
18. Athena Ergane temenosu
19. Artemis Brauronia tapınağı

İsmail Rüştü **Aksal**

Sabahattin Kudret **Aksal**
Gelişim arşivi

AKROPOLİTES (Georgios), bizanslı siyaset adamı ve tarihçi (İstanbul 1217-öl. 1282). Mihail Paleologos VIII tarafından Gregorius X'la Kiliseler birliği'ni görüşmek üzere görevlendirildi. Lyon ruhaniler meclisi'nde kiliseler ayrılığına son veren anlaşmayı imzaladı. Nikea İmparatorluğu'nu anlatan *Khronike Sygraphe*'de 1203'ten 1261'e kadar geçen olayları aktarır. — Kendisi gibi büyük bir din bilgini olan oğlu KONSTANTİNOS, Simeon Metaphrastes'e öykünerek azizlerin yaşamlarını kaleme aldığı için kendisine *Neos Metaphrastes* (Yeni Metaphrastes) denildi.

AKROSEFALİ a. (fr. *acrocephalie*). Bazı eklemlerin erken kemikleşmesinden ileri gelen ve başın yüksekliğinin artması ve böylece ona kule biçimi vermesiyle sonuçlanan kafatası biçim bozukluğu.

AKROSİYANOZ a. (fr. *acrocyanose*). Patol. Özellikle el ve ayakta görülen damar kökenli sürekli siyanoz. (Çoğunlukla ağrısız olan hastalık zaman zaman ağrılı olabilir. Akrosiyanoz, Reynaud hastalığının belirtilerinden biridir.)

AKROSPOR a. (fr. *acrospore*). Bir sapın ucunda bulunan mantar sporu. (Örneğin konidiler, bazidyosporlar.)

AKROSTİŞ a. (fr. *acrostiche*). Dizelerinin ilk harfleri yukarıdan aşağıya doğru okunduğunda bir sözcük (yazarın, ithaf edilen kişinin adı, anahtar terim) oluşturan şiir, bent.
—ANSİKL. Çok eski bir şiir biçimi olan akrostişe, bir olay nedeniyle yazılmış şiirlerde ve biçim kaygısının ağır bastığı parçalarda rastlanır. Bir yazarın kendi adını, şiirini sunduğu kişinin adını ya da sevgilisinin adını belirtmesi biçiminde de olabilir. Örneğin, Cahit Sıtkı Tarancı'nın bir şiirinde akrostiş aşağıdaki biçimde kullanılmıştır:
Var olan bir sen, bir ben, bir de bu bahar,
Elden ne gelir ki? güzelsin, gençliğin var.
Dünyada aşkımız ölüm gibi mukaddes.
İnan ki bir daha geri gelmez bu günler,
Âlemde bu andır bize dost esen rüzgâr.

AKROTATOS, Sparta kralı Kleomenes II'nin oğlu. Zorba Siracusa hükümdarı Agathokles'e karşı, Agrigento'nun yardımına koştu; kendini beğenmişliği ve acımasızlığı, halkının ayaklanmasına yol açtı. Ülkesinden kovulduktan sonra Sparta'ya çekildi ve orada öldü. —Akrotatos'un, yeğeni, İ.Ö. 265'te Sparta kralı oldu. Epeiros kralı Pyrrhos'un Sparta kuşatmasında büyük kahramanlık gösterdi; Megalopolis tiranı Aristodemos'a karşı savaşırken öldü.

AKROTER a. (fr. *acrotere*: yun. *akroterion*, üst bölüm'den). Mim. **1.** Bir alınlığın köşelerinde, kimi zaman taban üzerinde yer alan çıkıntılı bezeme. || Bu tabanın kendisi. **—2.** Bir tırabzanda ayaklık biçimindeki pekitme öğesi. **—3.** Düz bir çatıyı ya da bir terası gizleyen alçak duvar.

AKROTİM a. (ing. *acrobatics*, akrobasi ve *team*, takım'dan). Ask. havc. Türk hava kuvvetleri'nde uçakla akrobasi gösterileri yapmak amacıyla kurulmuş özel birlik. (Akrotimin çalışmaları 1954'te Balıkesir ana jet üssünde F-84 G tipi jet uçaklarıyla başladı. Yurtiçi ve yurtdışında birçok gösteriye katıldı. Daha sonraları Akrotim etkinliğini 4'üncü ana jet üs komutanlığı'na bağlı olarak sürdürdü ve F-86 E tipi jet uçaklarıyla gösteriler yaptı. Oldukça masraflı bir birlik olduğu için dağıtıldı.)

AKROTİRİ → AĞROTUR.

AKROTİRİ, Girit'te (Yunanistan) yarımada, doğuda Hanya koyunu sınırlar.

AKROTİRİ, Santorini adasında arkeolojik sit.

AKROTON sıf. (fr. *acrotone*). Bot. Bitkilerde gövdeye ve anadallara en uzak dalların en uzun dallar olduğu gelişme biçimine denir.

AKROZOM a. (fr. *acrosome*). Spermatozoidin ön ucu. (Spermatozoidin başına kılıf gibi geçer ve çekirdeğin bir bölümünü de örter. Yumurtayla karşılaştığında onun açılmasını sağladığı sanılmaktadır.)

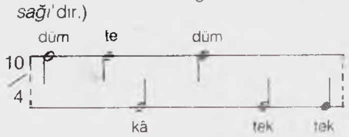
AKRUKS (fr. *acrux*'tan). Güneyhaçı*'nın α yıldızına verilen ad. 300 ıy uzaklıkta bir çiftyıldız oluşturur; yıldızın B 1 tayf tipindeki iki bileşeni birbirine 4,3" uzaklıkta bulunur; kadirleri 1,6 ve 2,1 olan bileşenler Güneş'ten 1 600 ile 1 300 kat daha parlaktır.

AKS a. (fr. *axe*). Oto. Otomobilde hareket ileten organların genel adı. || *Flanşlı aks*, devindirici arka dingil; dingilde tekerlek göbekleri rulmanlarla köprü dingil borularının uçlarına yataklanır ve yarı-miller yalnızca kuvvet çiftini iletmek için harekete geçirilir. || *Süspansiyonlu aks*, konik dişli çifti ve diferansiyel kutusunun şasiye bağlandığı arka köprüde bulunan özel düzenek. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Önden çekişli otomobillerde, "süspansiyonlu aks" denilen, arka köprüden farklı bir düzen benimsenir; bu düzende karşılık çifti ve diferansiyel kutusu motor-kavrama takımına bağlanır. Kumanda milleri, tekerleğin salınımlarını izlemek için kardan kavramalarla birleştirilir.

AKSÂ sıf. (ar. *akṣa*). *Esk.* **1.** Uzakta olan, ırak: *"Aksâ-yı şebde zulmeti çak eyleyen şafak"* (Yahya Kemal). **—2.** Uç basamak, son sınır, en üst: *"...işbu mansıb aksâ-yı âmâlim mesâbesinde idi"* (Vartan Paşa, XIX. yy.). **—3.** *Aksâ-yı emel*, mefkûre, ülkü. || *Aksâ-yı garb*, Uzakbatı, Amerika. || *Aksâ-yı şark*, Uzakdoğu; Japonya, Çin. || *Aksâ-yı yemin*, parlamentolarda en sağ. || *Aksâ-yı yesar*, parlamentolarda en sol.

AKSAÇLI, esk. **Haşya,** Bayburt ilinde merkez ilçeye bağlı köy; 119 nüf. (1990). Kılıç Kökten'in 1944'te bu yörede yaptığı arkeolojik araştırmalarda, köy yakınında küçük bir ilk tunç çağı yerleşmesi saptanmıştır.

AKSAK sıf. **1.** Yürürken aksayan kimse, hayvan; onun sakat olan bacağı için kullanılır: *Aksak Timur. Aksak eşekle yüksek dağa çıkılmaz* (atasözü). *Bir ayağı aksak. Aksak bacağını sürükleyerek yürümek.* **—2.** Bir şeyin eksik, yetersiz, bozuk yönü için kullanılır: *İşin aksak tarafı. Öykünün aksak yönleri.*
—Halk müz. *Aksak ölçüler*, zamanları eşit olmayan ölçülere verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Müz. Türk müziğinde bir küçük usul. Dokuz zamanlı, altı vuruşludur. Daha çok şarkılarda ve köçekçelerde kullanılmıştır. Seyrek olarak, sazsemailerinin dördüncü hanesinde ve oyunhavalarında da rastlanır. Yürük (hızlı) mertebesine *yürükaksak*, ağır mertebesine *ağıraksak* denir. || Dünyanın hemen her yerinde rastlanan bir ritmi belirlemek için C. Brăiloiu'nün türk ritim düzeninden aldığı terim. (5/8 biçiminde yazılabilecek bu düzensiz iki zamanlı dans ritminin türk müziğindeki adı *türkaksağı*'dır.)

ağır aksaksemaı

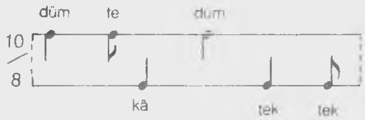
—ANSİKL. Halk müz. Aksak ölçüler ikişerli ya da üçerli zamanların birleşiminden oluşur. Zamanların biri öbüründen uzun olduğundan aksayıcı tartım oluşur. Halk müziğinde en çok kullanılanlar 5/8, 7/8, 8/8, 9/8,12/8'lik ölçülerdir. Ağır havalarda sekizlik nota biriminin yerini dörtlük, kimi zaman da ikilik notalar alır. Karadeniz bölgesinin devingen havalarındaysa 7/16'lık aksak ölçüler kullanılır.

AKSAKAL a. Pasifik adalarında yetişen hepyeşil güzel ağaç ya da ağaççık. (Çiçekleri beyaz, küçük, başak ya da salkım biçiminde; meyveleri erik gibi çekirdeklidir. Bil. a. *leucopogon*, 150 tür; *epacridaceae* familyası.)

AKSAKAL, esk. **Sığırcı,** Balıkesir'in Bandırma ilçesine bağlı bucak; 6 483 nüf. (1990); 6 köy. Merkezi *Aksakal* (esk Sığırcı, Çomlu); 2 152 nüf. (1990).

AKSAKLIK a. **1.** Yürümedeki düzensizlik. (Bir ya da daha çok bacağın mekanik bozukluğundan ileri gelir.) [Eşanl. TOPALLAMA.] **—2.** Bir kimsenin eylemlerinde, davranışlarında görülen bozukluk, tutarsızlık: *Konuşmasında, akıl yürütmesinde bir aksaklık var.* **—3.** Bir işin gereği gibi ilerlemesini engelleyen, onu geciktiren şey: *Beklenmedik aksaklıklar çıktı.* **—4.** Bir şeyde bulunan eksiklik, yetersizlik: *Bu filmde bir aksaklık var, ama bu, senaryodan gelmiyor.*
—Zootekn. Hayvanlarda aksaklığın nedeni % 90 ayaklardadır: yara (atta nal çivisinden), enfeksiyon (sığırlarda parmaklararası dolama), pişik (köpekte taban yastıklarındaki kızartı).

AKSAKSEMAİ a. Müz. Türk müziğinde on zamanlı, altı vuruşlu bir küçük usul. Sazsemaisi ve ağırsemai formlarındaki eserler genellikle bu usulle ölçülür. Şarkı formunda da seyrek olarak kullanılmıştır. Bir mertebe daha ağır biçimi *ağır aksaksemai* adını alır.

aksaksemai

AKSAL (İsmail Rüştü), türk siyaset adamı (Kocaeli 1911-İstanbul 1989). Siyasal bilgiler okulu'nu bitirdi (1933). Denklik sınavını vererek Ankara Hukuk fakültesi mezunu sayıldı (1952). Maliye bakanlığı'nda çeşitli görevlerde bulundu (1933-1946); yurt dışına atanan ilk maliye görevlisi oldu. Londra büyükelçiliği maliye danışmanlığına getirildi (1942-1945). Kocaeli milletvekili seçildi (1946). Şemsettin Günaltay hükümetinde maliye bakanlığı yaptı (1949-1950). 1950'de seçilemedi. CHP parti meclisi üyeliği, genel yönetim kurulu üyeliği yaptı (1950-1959). Ankara milletvekili seçildi (1957-1960). CHP genel sekreteri oldu (1959-1961). Kurucu meclis'e girdi. 1961 seçimlerinde Ankara, 1965 seçimlerinde Amasya milletvekili seçildi. 1961 sonrasında İnönü'nün, CHP adına başbakan ya da başbakan yardımcısı olması önerilerini kabul etmedi. 1969'da politikadan çekildi.

AKSAL (Sabahattin Kudret), türk şair, oyun yazarı (İstanbul 1920). İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi felsefe bölümü'nü bitirdi. İstanbul'da çeşitli liselerde felsefe öğretmenliği yaptı. Çalışma bakanlığı'nda müfettiş olarak çalıştı. İstanbul Belediye konservatuvarı'nın, daha sonra Şehir tiyatroları'nın müdürü oldu. Belediyede yazıişleri müdürlüğü yaptı. Belediye konservatuvarı öğretmenliğinden emekli oldu. Büyük kentte aydın bir delikanlının avare yaşantısından izler taşıyan, yaşama sevincini, küçük insanın serüvenini, sevgiyi, bulunduğu çevrenin dışına çıkma özlemini, doğayı konu edinen şiirleriyle (*Şarkılı kahve* [1944], *Gün ışığı* [1953], *Duru gök* [1958]) tanındı. Daha sonraki şiirlerini biçimsel denemeler, özellikle zaman tema'sıyla ilgili felsefe yorumları, insanın evrenle ilişkisi üzerine görüşler besledi: *Elinle* (1962), *Bir sabah uyanmak* (1962), *Eşik* (1970), *Çizgi* (1976), *Zamanlar* (1982), *Bir zaman düşü* (1984). Toplu şiirlerini derleyen yapıtı (*Şiirler* [1979]) Yeditepe şiir armağanı'nı kazandı (1980). Sokaktaki adamın sıradan davranışlarını, günlük yaşamı, özellikle ilk şiirlerinde canlanan avare aydının bakış

açısını yansıtan öyküler (*Gazoz ağacı* [1955 Sait Faik hikâye armağanı'nı kazandı], *Yaralı hayvan* [Türk dil kurumu 1957 sanat armağanı'nı kazandı]) yazdı. Kökeni Aristoteles'in bakışım, düzen, uyum, sınırlılık gibi ilkelerine dek inen sanat görüşü, değerlendirmeleri, şiir anlayışı, *Geçmişle gelecek* (1978) kitabındaki denemelerindedir. Yazar *Evin üstündeki oda* (1948) ile başlayan oyun türündeki yapıtlarını, *Şakacı* (1950), *Tersine dönen şemsiye* (1958), *Kahvede şenlik var* (1965-Ankara Sanatseverler derneği ödülü) gibi ürünlerle sürdürdü. Bu oyunlar yer yer soyutlamalara, akıl sınırını zorlayan öğelere, alegorik anlatıma da yer vererek, kendi çıkış yolunu arayan orta sınıf aydınını konu edinir. Genellikle şiirsel bir anlatım yolu kullanır. Bay hiç (1980), Sonsuzluk kitabevi (1980), Önemli adam (1983) gibi oyunlarında ise dramatik olayları, ruhsal çözümlemelere girişerek sergiler. *Buluşma* (şiir, 1990) ile Sedat Simavi vakfı 1990 Edebiyat ödülü'nü kazandı.

AKSALUR, Nevşehir'in Ürgüp ilçesi, merkez bucağında belde 3 078 nüf. (1990). Belediye. PTT.

AKSALUR (İzzet), türk asker ve diplomat (Tosya 1896 -İstanbul 1970). Harp okulu'nu birincilikle bitirdi (1914). Birinci Dünya savaşı'na katıldı. Kurtuluş savaşı'nda güney cehpesi harekât şubesi müdürlüğü'nde, Milli savunma bakanlığı'nda görev yaptı. 1925'te Harp akademisi'ni gene birincilikle bitirdi. Orgeneralliğe yükseldi (1948). Genelkurmay ikinci başkanlığı (1949-1950), Milli Güvenlik kurulu genel sekreterliği (1951-1952) yaptı. Askerlikten ayrıldıktan sonra Tokyo, Taipeh, Tahran, Bükreş büyükelçiliklerinde bulundu. 1961'de emekli oldu.

AKSAM çoğl. a. (ar. *kısm*'ın çoğl. *aksam*). **1.** Kısımlar, bölümler, parçalar. **—2.** *Oto aksamı*, yedek parça.
—Dilbilg. *Esk. Aksam-ı seba*, arap gramerinde, köklerin oluşturları sesler bakımından ayrıldıkları yedi kısım (sahih, misal, muzaaf, lefif, nakıs, mehmuz, ecvef). || *Aksam-ı selâse*, arap gramerinin isim, fiil ve harf (harf-i tarif, takılar, vb.) bölümleri.

AKSAMA a. Aksamak eylemi.
—Aydınlt. *Aksama birimi*, bir lamba, bir akümülatör bataryası ve gereğinde bataryayı çalıştıracak bir donatım içeren güvenlik aydınlatma düzeneği.

AKSAMAK gçz. f. **1.** Bir kimse ya da ayağı sözkonusuysa, adımlarını, bedenin bir yanını diğer yanına oranla hafifçe eğerek atmak; topallamak: *Aksadığını belli etmemeye çalışıyor. Bir ayağı aksıyor.* **—2.** Somut bir şöy sözkonusuysa, gereği gibi ilerlememek, gerçekleştirilmesi gecikmek, kesintiye uğramak: *Kaza nedeniyle trafik aksadı. Köprünün yapımı aksıyor. Üretim aksadığı için mal darlığı çekiliyor.* **—3.** Soyut bir şey sözkonusuysa, yeterli, tutarlı olmamak: *Akıl yürütmemde aksayan nedir? Bu öyküde aksayan bir şey var.* **—4.** *Aksayanla aksak, suya gidenle susak*, herkesi taklit eden kimsenin bu yönünü belirtmek için kullanılır.
—Zootekn. Bir attan söz edilirken, yürüyüşünde, ayaklarının yer değiştirmesinde bir kusur, bir eşzamanlama düzensizliği olmak. (Eğer aksamanın nedeni dizin ya da iç dizin üstündeyse at *yukardan aksak*, altındaysa *aşağıdan aksak* denir.)

◆ **aksatmak** ettirg. f. *Bir şeyi aksatmak*, onun aksamasına yol açmak; gerçekleşmesini geciktirmek; onu kesintiye uğratmak: *Tembelliği işlerimizi aksatıyor. Şiddetli sağanak trafiği aksattı.*

AKSAN a. (fr. *accent*). Bir dil birliğine (ülke, bölge), bir gruba ya da bir toplumsal çevreye ait eklemleme özellikleri bütünü (telaffuz, vurgulama vb.): *Türkçeyi fransız aksanıyla konuşmak. Aksanı bozuk, düzgün.*

AKSAN (Doğan), türk dilbilimci, yazar (İzmir 1929). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi türk dili ve edebiyatı bölümü'nü bitirdi (1952). Aynı bölüme asistan olarak atandı (1954). 1958'de doktor, 1964'te doçent, 1972'de profesör ve 1982'de dilbilimi anabilim dalı başkanı oldu. Türk dil kurumu'nda yönetim kurulu üyeliği, dilbilim ve dilbilgisi kolu başkanlığı yaptı.

Başlıca yapıtları: *Anlambilim ve türk anlambilimi* (1971), *Tartışılan sözcükler* (1976), *Her yönüyle dil-Ana çizgileriyle dilbilim* (3 cilt, 1977), *Sözcük türleri* (2 cilt 1976), *Türk dilinin gücü* (1987).

AKSANCAK. Kur. tar. Osmanlı saltanat sancaklarından birinin adı. (→ AKALEM.)

Aksaray, Özbekistan cumhuriyetinde timurlu dönemi sarayı (1380). Şehr-i Sebz'de (esk. Keş) bulunan yapı *Keş sarayı* olarak da bilinir. Büyüklüğü, kubbelerinin yüksekliği, bezemeleri, özellikle mavi çinileriyle ünlü saraydan günümüze fazla bir şey kalmamıştır, ancak bazı kalıntılar görülebilir.

AKSARAY, İç Anadolu'da Niğde'nin batısında il; 326 399 nüf. (1990); 7 626 km²; 7 ilçe; 184 köy. Merkezi Niğde'nin 117 km kuzeybatısında *Aksaray*, 90 698 nüf. (1990).

• TARIH. İlkçağ'da Arkhelais adını taşıyan kenti, son Kappadokia kralı Arkhelaos'un Garsuara adlı yerleşmeyi geliştirerek kurduğu sanılmaktadır. Roma imparatoru Cladius I (İ.S. 41-54) kente koloni ayrıcalığı tanıdı. Ayrıcalık, Anadolu'daki birçok önemli yolun kavşak noktasında bulunan kentin daha da gelişmesine yol açtı. Bizans'la müslüman Araplar arasında birçok kez el değiştiren kent Malazgirt savaşı'nın (1071) ardından Türkler'in egemenliğine girdi. Kılıç Arslan II (1155-1192), yıkık durumdaki Aksaray'ı bir islam kenti olarak yeniden kurdu, kentin çevresini surla çevirdi, cami, medrese, çarşı, hamam, vb. yaptırdı; Azerbaycan'dan getirdiği din bilgini, zenaatkâr ve tüccarları kente yerleştirdi. Ticaret yolları üzerinde bulunan Aksaray Anadolu Selçuklu devletinin önemli merkezlerinden biri olarak gelişti. Selçuklular'dan sonra Karamanoğulları'nın eline geçti. Bir süre Eratna Beyliği'nin egemenliğinde kalan kente (1341-1365), Karamanoğulları yeniden egemen oldu. 1396'da Yıldırım Bayezit tarafından ele geçirildiyse de Timur istilasından sonra yeniden Karamanoğulları'nın eline geçti. 1467'de Fatih Sultan Mehmet Aksaray'ı kesin olarak osmanlı topraklarına kattı. Aksaray Cumhuriyet döneminde 1924'te il durumuna getirildi, ama 1933'te gene ilçe olarak Niğde'ye bağlandı. Ancak 1989'da yeniden il oldu.

• ARKEOLOJİ ve MİMARLIK. İlçe sınırları içinde bulunan Aşıklıhöyük* yenitaş dönemi kültürüne ışık tutarken, Acemhöyük* ilk tunç çağda Asur ticaret kolonileri dönemini aydınlatır. İlçeye 46 km uzaklıktaki Ihlara vadisinde, hıristiyanlık dönemi dinsel mimarlık ve resim sanatını yansıtan önemli örnekler bulunur. Selime köyü yakınındaki küçük kilise ve katedral, Helvadere'deki yunan haçı planlı Kemerli kilise de bu dönemdendir. Anadolu Selçukluları zamanında önemli bir üs olan ilçede, Kılıç Arslan II zamanında yaptırılan Aksaray kalesinden (1170) yalnızca sur kalıntıları görülebilir. Eğri (Kızıl) minare (XIII.yy.) kırmızı tuğladan, silindir gövdeli bir yapıdır. Gövde ince bir silmeyle iki bölüme ayrılmış, altı zikzak, üstü yeşil-mavi çinilerle bezenmiştir. Karamanoğulları döneminden Ulu cami (1431), dortgen planlı, mihrap duvarına dikey 5 sahınlı bir yapıdır. Mihrap önü kubbe, sahınlar tonoz örtülüdür. Yazılı kaynaklardan bilinen medreselerin bugüne ulaşan tek örneği Zinciriye medresesi'dir (1336). Karamanoğulları döneminden olan yapı, tek katlı, dört eyvanlı planı, revaklı avlusu, çini mozaik bezemeli ana eyvanıyla, açık avlulu medreselere örnektir. Ana eyvanın yanlarında kubbeli odalar vardır. Yapı bugün müze olarak düzenlenmektedir.

Kervan yolları üstündeki ilçede, sultan hanlarının önemli örnekleri bulunur. Aksaray-Kayseri yolundaki Alay han Selçuklu sultan hanlarının ilk örneklerindendir (1192). Konya-Aksaray yolundaki Sultan* han (1229), bu yapı türünün klasikleşmiş bir örneği olarak nitelenir. Aksaray -Nevşehir yolundakı Ağzıkara* han (1231, 1237) da anıtsal taçkapısı ve kuleleriyle kale görünümündedir.

Aksaray

AKSARAY, İstanbul'da semt; Fatih ile Eminönü ilçeleri arasındadır. Bizans döneminde kentin bu kesimine, burada Pergamon'dan (Bergama) getirilmiş, tunçtan bir öküz heykeli bulunduğundan *Forum Bovis* (öküz meydanı) deniliyordu. Mehmet II döneminde, İshak Paşa'nın Karamanoğulları üzerine yaptığı seferde, Konya Aksaray'ı ele geçirilip halkı İstanbul'a gönderildi ve buraya yerleştirildi. Bu yüzden semte de Aksaray denildi. XVIII.yy. sonlarına doğru kuruyan Bayrampaşa deresi Aksaray'dan geçerek Yenikapı'da Marmara denizi'ne dökülüyordu. Günümüzde Yenikapı-Saraçhane, Beyazıt -Topkapı, Topkapı-Saraçhane yol bağlantıları ve yeraltı geçidiyle görünümü değişen semt İstanbul'un önemli ticaret merkezlerinden biridir.

AKSARAYİ (Mahmut bin Muhammet), selçuklu tarihçi (XIV. yy.). Divan kâtipliği, maliye görevleri, vakıf yöneticilikleri yaptı. Anadolu'yu ele geçiren Moğollar'ın hiz-

Doğan **Aksan**

Büyük Larousse

Aksaray
Eğri minare

İhsan Şükrü **Aksel**

Malik **Aksel**'in bir yapıtı *Resim Heykel müzesi*

Büyük Larousse

metinde çalıştı. İbni Bıbı'nin *el-evamır ül-alâ'iyye fi umur il-Alâ'iyye* adlı yapıtının eki niteliğini taşıyan *Müsâmeret* ül-ahbâr ve Müsâyeret* ül-ahyâr* adlı yapıtı yazdı. (→ Kayn.)

AKSATA a. (ar. *ahz ü i'tâ*'dan). **1.** Alışveriş, iş: *Aksata ile meşgul iki tacir.* **—2.** *Aksata etmek,* iş yapmak, alışveriş etmek.

AKSATMAK → AKSAMAK.

AKSAY (Hasan), türk siyaset adamı (Haruniye 1931). Ankara Üniversitesi ilahiyat fakültesi'ni bitirdi. 1961, 1965'te Adalet partisi'nden Adana, 1973'te Milli selamet partisi'nden İstanbul milletvekili seçildi. Süleyman Demirel başkanlığındaki AP-MSP-CGP-MHP ortaklık hükümetinde devlet bakanlığı yaptı (1975-1977). Yeniden Adana milletvekili seçildi (1977-1980). MSP'nin yayın organı Milli gazete'nin sahip ve başyazarlığını yaptı.

AKSAYAKATL, 1469 ile 1481 arasında hüküm süren altıncı Aztek hükümdarı. Birbirini izleyen kanlı savaşlar, hükümdarlığının başlangıcında, ona topraklarını büyütme ve Tlatelolco krallığı'na karşı Aztek üstünlüğünü sağlama olanağını verdi; meksika (aztek) yayılması Tehuantepec kıstağına onun hükümdarlığı döneminde erişti. Aksayakatl, İspanyollar'ın Meksika'ya girişleri sırasında hükümdar olan Moktezuma II'nin babasıydı.

AKSAZAN a. Doğu Avrupa ve Türkiye sularında yaşayan ve boyu 1 m'ye, ağırlığı 8 kg'a varabilen kemikli balık. (Beslenmek için acı sulara, ilkbaharda yumurta dökmek için tatlı sulara göç eder; yırtıcı bir balıktır; eti beğenilir. Türkiye'de Sakarya ırmağında, Porsuk çayında, Sapanca gölünde bulunur [boy 40-80 cm].) [Bil. a. *Aspius aspius;* sazangiller familyası.]

AKSE a. (fr. *accès*). Hastalık nöbeti, kriz.

AKSEDİR a. Ormanc. YALANCI SERVİ'nin eşanlamlısı.

AKSEKİ, Akdeniz bölgesinde Toros dağları üzerinde Antalya iline bağlı ilçe; 30 229 nüf. (1990); 253 km^2; 3 bucak; 35 köy. Merkezi Antalya'nın 164 km D.-K.-D.'sunda *Akseki:* 11 023 nüf. (1990).

AKSEKİ (Ahmet Hamdi), türk din bilgini (Güzelsu, Akseki, Antalya, 1887 - Ankara 1951). Başta babası imam Mahmut Efendi olmak üzere ailesinde birçok din adamı vardı. Doğduğu bucak ve Ödemiş'te köklü bir din eğitimi gördü. İstanbul'a gelerek Dar ül-hilafet-il-aliye ve Dar ül-mütehassirin gibi yükseköğretim kurumlarında öğrenimini tamamladı. Fatih medresesi'nde bir süre müderrislik yaptı. Ulusal Kurtuluş savaşı'na katılmak için Ankara'ya gitti. Savaşın sonuna kadar çeşitli öğretim kurumlarında öğretmenlik yaptı. Cumhuriyet'ten sonra İstanbul İlahiyat fakültesi hadis ve hadis tarihi profesörlüğüne atandı. Fakülte kapandıktan sonra Diyanet işleri başkanlığı'nın çeşitli kademelerinde çalıştı. Cumhuriyet döneminin üçüncü diyanet işleri başkanı oldu (29 nisan 1947). Bu görevdeyken öldü. Başlıca yapıtları: *Bilinmesi elzem hakikatler* (1916), *Dini dersler* (1920), *Ahlak dersleri* (1921), *Askere din dersleri* (1925), *İslam dini fıtridir* (1925), *Köylüye din dersleri* (1928), *İslam dini* (1933).

AKSEL (İhsan Şükrü), türk hekim (İstanbul 1899 - ay.y. 1987). İstanbul Tıp fakültesi'ni bitirdi (1920). Nöropsikiyatri uzmanlık dalında eğitimini aynı yerde tamamladı. Fransa ve İngiltere'de bazı çalışmalarda bulundu (1922-1924). Yurda dönüşünde Akıl ve Ruh hastalıkları hastanesi'nde klinik şefi oldu. Üniversite reformunda Tıp fakültesi anatomi enstitüsü'ne doçent seçildi (1933). Psikiyatri doçenti (1940), profesörü (1945), ordinaryüs profesörü oldu (1951). Dekanlık yaptı (1953). İstanbul Tıp fakültesi psikiyatri kürsüsü başkanlığından emekliye ayrıldı (1973). Dünya Psikiyatri federasyonu'nun seçtiği dünyanın ünlü yirmi dört psikiyatrı arasında yer aldı. Yurt içinde ve dışında birçok psikiyatri derneğinin üyesi oldu; bazılarının başkanlığını yaptı. Çocuk psikiyatrısı kliniği'ni kurdu. Türkçe ve yabancı dillerde 300'e yakın makalesi vardır. Yapıtları: *Nörotrop virüslü ansefalitler* (1944), *Psikiyatri* (1945), *Genel psikiyatri* (1946), *Gençliğin psiko-sosyal problemleri* (1965).

AKSEL (Malik), türk ressam, yazar (Selanik 1903 - İstanbul 1987). 1928 yılında devlet tarafından yükseköğrenim yapmak için Almanya'ya gönderildi. Berlin Güzel Sanatlar okulu'nda resim ve grafik sanatlar dallarından mezun oldu. 1932'de Ankara Gazi eğitim enstitüsü resim öğretmenliğine atandı, daha sonra İstanbul Eğitim enstitüsü resim bölümü'nü yönetti, burada'n emekli oldu (1968). Resim çalışmalarında özellikle halk resminin kaynağından geniş biçimde yararlandı. Resim eleştirilerini *Resim sergisinde otuz gün* (1943) kitabında derlemişti. *Sanat ve Folklor* (1971) kitabında halk sanatından yararlanmanın yolları üzerinde duruyordu. *İstanbul mimarisinde kuş evleri* (1959), *Anadolu halk resimleri* (1960), *Türklerde dini resimler* (1967) gibi kitaplarında zengin halk sanatı kaynağına ait malzemeyi sergiledi. *İstanbul'un orta yeri* (1978) adlı yapıtı geleneksel değerlerden yararlanmayı amaçlayan sanat görüşünü anıları çerçevesinde dile getirir. 1973'te Devlet sergisi ödülü'nü de kazanan tablolarında, güncel yaşamı içindeki Anadolu köylüsünü konu edinir. Bu resimlerde, serbest bir fırça işçiliği ve sıcak renklerin uyumları egemendir. Üslubu gerçekçidir; izlenimciliğin yanı sıra çağdaş alman anlatımcılığından da izler taşır. Çeşitli müze koleksiyonlarında bulunan yapıtlarından başlıcaları: *Ankaralı kızlar, Halı önünde, Köylü kızı, Kardeşler, Çingeneler.*

AKSEL (Erdoğan), türk sahne tasarımcısı ve iç mimar (İstanbul 1928). İstanbul Güzel Sanatlar akademisi iç mimarlık dalı'nı bitirdikten (1952) sonra 1955-1958 yılları arasında Münih, Viyana ve Roma operalarında uzmanlık çalışmalarında bulundu. Yurda döndükten sonra aynı kurumda sahne ve görüntü sanatları bölümünü, Fotoğraf enstitüsü'nü kurdu. 1972'de profesör, 1975'te y. dekoratif sanatlar bölüm başkanı, 1980'de dekan oldu. 1960'tan başlayarak ödenekli ve özel tiyatrolarda kırka yakın sahne tasarımı gerçekleştirdi. Bazı tiyatroların iç düzenlemesini de yapan Aksel, Sao Paolo ve Atina'da dekor çalışmalarını içeren bir sergi açtı. Mimar Sinan üniversitesi'nde öğretim üyesi.

AKSEL (Uğurtan), türk arpçı (İzmir 1936). Ankara Devlet konservatuvarı'nı bitirdi ve 1958'de Ankara Devlet opera ve balesi orkestrası'na katıldı. 1959-1960'ta Stutgart Yüksek müzik okulu'nda Rose Stein ile çalıştı. 1960'ta İstanbul Şehir orkestrası'nda (bugünkü İstanbul Devlet senfoni orkestrası) ve İstanbul Şehir operası orkestrası'nda görev aldı; konçertolar çaldı. Arptan türk müziğinde yararlanma düşüncesiyle, neyzen Niyazi Sayın ile deneysel çalışmalar yaptı. İstanbul Devlet senfoni orkestrası'nda solocu arpçıdır.

AKSEL (Gürsel), türk futbolcu (Uzunköprü, Edirne, 1937 - Rize 1978). İzmir Göztepe takımında adını duyurdu. 1976'ya kadar bu takımda oynadı, kaptanlık yaptı. 5 kez milli takımda, 11 kez ordu takımında yer aldı. Futbolu bıraktıktan sonra antrenörlüğe başladı. Rizespor'un çalıştırıcısıyken bir benzin istasyonundaki patlamada öldü, İzmir'de toprağa verildi.

AKSELENDİ, Manisa'nın Akhisar ilçesi, merkez bucağında belde; 3 720 nüf. (1990). Belediye. PTT.

AKSELEROGRAF a. (fr. *accélérographe*'tan). Balis. İVMEÇİZER'in eşanlamlısı.

AKSELEROMETRE a. (fr. *accéléromètre*'den). Fiz. İVMEÖLÇER'in eşanlamlısı.

Akse'l-ereb, Zemahşeri'nin *Mukaddimet ül-edeb* adlı arapça sözlük ve gramer kitabının İshak Hocası diye tanınan Ahmet bin Hayrettin Güzelhisari tarafından yapılan türkçe çevirisi. Ad, fiil, edat, ad çekimi, fiil çekimi bölümlerinden oluşan ve günlük yaşamın çeşitli yönleriyle ilgili sözcükler içeren pratik bir sözlüktür. 1705'te türkçeye çevrilen yapıt 1895'te *Akse'l-ereb fi tercemet il-Mukaddimet il-edeb* adıyla iki cilt halinde basıldı.

AKSELROD ya da **AXELROD** (Pavel Borisoviç), rus devrimci militan (? 1850-Berlin 1928). Marxçılığı benimsediğinden narodniklerden koptu; Vera Zasuliç ve Plehanov'la birlikte Rusya'yı terk ederek İsviçre'ye gitti. Bu üç kişi orada 1883'te "Emeğin Özgürlüğü" grubunu kurdular. Emeğin Özgürlüğü grubu Marx'ın çizdiği devrim yolunun tüm ülkelerde aynı olduğunu ileri sürüyor ve marxçılığın Rusya'da yayılması için çaba gösteriyordu. 1900'de Akselrod İskra'nın redaktörü oldu; RSDİP'nin II. kongresinde (1903) Plehanov'la birlikte menşeviklerin yanında yer aldı ve 1917'de de Rusya'dan göç etti.

AKSEPTASYON a. (fr. *acceptation*). Bank. → KABUL.

AKSEROFTOL a. (fr. *axerophtol*'dan). A VİTAMİNİ*'nin eşanlamlısı.

AKSES (Necil Kâzım), türk besteci (İstanbul 1908). İlkokuldayken keman ve viyolonsel dersleri aldı. Lise yıllarında Cemal Reşit Rey'le armoni çalıştı. Viyana Devlet müzik ve temsil akademisi'nde viyolonsel, besteleme öğrenimi gördü. Prag Devlet konservatuvarı'nda Joseph Suk'un yüksek besteleme öğrencisi oldu. Alois Haba'yla çeyrek ve altıda bir ton dizisi müziği üstüne çalıştı. Yurda dönünce, Paul Hindemith ile birlikte Ankara Devlet konservatuvarı'nın kuruluş çalışmalarına katıldı ve bu okulda besteleme öğretmeni oldu. Ankara Devlet konservatuvarı müdürlüğü, Güzel Sanatlar genel müdürlüğü, Bern ve Bonn kültür ataşelikleri ve Ankara Devlet opera ve balesi genel müdürlüğü yaptı. 1971'de "devlet sanatçısı" unvanını aldı. 1972'de emekli oldu. Ankara Devlet konservatuvarı'nda besteleme derslerini sürdürmektedir.

Geleneksel müzik birikimimizden, çoksesli, evrensel bir müzik yaratmaya çalışan Türk beşleri'nden olan Akses, gençliğinde, çağdaş yazım tekniklerini incelediyse de, "modal çokseslilik" diye nite

lenebilecek bir yazımın sınırları içinde kaldı. Yaratıcılığının ilk döneminde, daha çok halk müziği; daha uzun olan ikinci dönemindeyse klasik türk müziği birikiminden yararlandı.

1957'de Alman Federal Cumhuriyeti "Birinci sınıf hizmet nişanı"nı, 1963'te İtalya cumhuriyeti "Hizmet nişanı"nı 1973'te "Commendatore" rütbeleri nişanı ile Tunus cumhuriyeti "Burgiba sanat-kültür nişanı"nı aldı. Yapıtları: *Prelüd ve fügler* (1929), *Beş piyano parçası* (1930), *Allegro Feroce* (1930), *Poem* (1930), *Piyano sonatı* (1930), *Flüt-piyano sonatı* (1933), *Üç poem* (1933), *Mete* (bir perdelik opera, 1934), *Çiftetelli* (orkestra için senfonik dans, 1934), *Şiir ve müzik* (1935), *Minyatürler* (1936), çokseslendirilmiş türkü (1936), Sophokles'in *Antigone* oyunu için müzik (1936), Sophokles'in *Kral Oidipus* oyunu için müzik (1936), *Julius Caesar* için müzik (1936), *Konservatuvar marşı* (koro ve orkestra için U. Cemal Erkin ile birlikte, 1940), *Anka Kalesi* (senfonik şiir, 1942), *Yaylı çalgılar için üçlü* (1945), *Poem* (çello ve orkestra için, 1946), *Yaylı çalgılar için dörtlü* (1946), *Eşliksiz çoksesli koro kompozisyonları* (1947), *Timur* (opera, tamamlanamadı, 1956), *Eskilerden iki dans* (1960), *On piyano parçası* (1946), *On türkü* (eşliksiz karma koro için, (1964), *Portreler* (1965), *Senfoni* (No. I, 1966), *Konçerto* (1969), *Itri'nin Nevâ-Kâr'ı üzerine Scherzo* (büyük orkestra için, 1970), *Yaylı çalgılar için dörtlü "Ağıt Kuartet"* (1971), *Cumhuriyet'in 50. yıl marşı* (1973), *Sesleniş* (1973), *Senfonik destan* (1973), *Sololar geçidi* (Timur operasından, 1974), *Şiirlere müzik* (1975), *Bir divandan gazel* (1976), *Viyola konçertosu* (1977), *Capriccio* (1977), *Yaylı çalgılar orkestrası için senfoni* (1978), *Yaylı çalgılar için dörtlü* (1979), *3. Senfoni* (1979-80), *İdil* (solo viyolonsel ve orkestra için, 1980), *Barış için savaş* (senfonik şiir, 1981), *İstanbul'a gönül veren ozanlar* (çoksesli koro için, 1983), *4. Senfoni* (1983).

AKSESUAR a. (fr. *accessoire*'dan). **1.** Temel olmayan, ikincil dereceden nesne. **—2.** Temel bir öğeyi tamamlayan ya da onun değişik işlevlerde kullanılmasına yardımcı olan araç, gereç, nesne: *Aksesuarıyla birlikte satın alınan elektrik süpürgesi. Otomobil aksesuarı satan bir dükkân.*

—Oto. Otomobillere ve motosikletlere takılan tamamlayıcı donanım. (Bunların işlevi konforu, güvenliği [dikiz aynası, başlık] ya da performansı [takılabilir kitler] artırmaktır.) —Bir taşıtın karoserisini ya da tekerleklerini süsleyen parçalar. (Aksesuarlar parlatma, boyama, kılıflama ya da bitirme işlemlerinden geçirilmiş metal ya da plastik parçalar olabilir.)

—Terz. Giyimde, rengi ya da malzemesiyle bir uyum ya da karşıtlık etkisi yaratmaya yönelik, giyimi bütünleyici öğe (eşarp, kemer, çanta, vb.)

—Tiyat., Sine. ve TV. Gerçek ya da sahne yanılsaması için yapılmış, dekoru bütünleyici ya da oyuna yardımcı nesne, mobilya, silah, vb. eşyalar.

AKSESUARCI a. Bir gösterinin aksesuarlarını hazırlamak ve gereğinde yerleştirmekle yükümlü kimse.

AKSETMEK gçz. f. (ar. *ʿaks*'tan). **1.** *(Bir yerden, bir yere) aksetmek*, ses ya da ışık sözkonusuysa, yankılanmak ya da yansımak: *Cepheden akseden top sesleri. Lambadan akseden ölgün ışık.* **—2.** *Parlak, düz bir yüzeye aksetmek*, bir cisim, bir şekil sözkonusuysa, o yüzeyde görünmek: *Aynaya akseden hayali. Gölün sularına akseden dağlar.* **—3.** *Bir kimseye, bir topluluğa, basına vb. aksetmek*, bir haber, bir olay sözkonusuysa, ona ulaşmak; duyulmak, intikal etmek: *İş mahkemeye aksetti. Olay basına aksetti.* **—4.** Ed. *Bir şeye, bir yere aksetmek*, bir durum, bir olay vb. sözkonusuysa, onda izleri, etkileri görülmek: *Yazarın romanlarına akseden yaşantısı/hayatı.*

◆ **aksettirmek** ettirg. f. *Bir şeyi (bir şeye, bir kimseye, bir topluluğa) aksettirmek*, onun aksetmesini sağlamak: *Nesnelerin bozuk görüntülerini aksettiren bombeli metal yüzey. Sesleri aksettiren dağlar.*

◆ **aksettirilmek** edilg. f. Bir başkası tarafından aksetmesi sağlanmak: *Cinayet haberi basına aksettirilmedi. Acının şiirlere aksettirilmesindeki ustalık.*

AKSETTİRİLMEK → AKSETMEK.

AKSETTİRMEK → AKSETMEK.

AKSEYLEMEK gçz. f. *Esk.* Aksetmek.

AKSIRIK a. Soluk verdirici kasların ani kasılmasıyla havanın hemen ve şiddetle ağız ve burundan boşalması.

—ANSİKL. Aksırık, üst solunum yolları mukozasının yabancı bir cisim ya da irkiltici dumanlarla uyarılmasından ileri gelen bir refleks olgusudur, ama, bazı alerjik kişilerde, alerjen bir maddenin (çiçektozu, toz, vb.) soluklа alınması gibi çok önemsiz bir neden ya da ortam koşullarındaki bir değişiklik (soğuk, güneş ışınları) bile aksırığa neden olabilir.

AKSIRIKLI sıf. **1.** Sürekli aksıran kimse için kullanılır. **—2.** *Aksırıklı tıksırıklı*, bünyesi zayıf, hastalıklı, yaşlı kimse için kullanılır: *Aksırıklı tıksırıklı bir ihtiyar.*

AKSIRMAK gçz. f. Soluk verdirici kasların kasılması sonucunda havayı burundan ve ağızdan ani olarak şiddetle çıkarmak, hapşırmak.

◆ **aksırtmak** ettirg. f. *Bir kimseyi aksırtmak*, onun aksırmasına yol açmak; hapşırtmak: *Odayı süpürürken kalkan toz herkesi aksırttı.*

AKSIRTICI sıf. Aksırmayı sağlayan, aksırmaya yol açan şey için kullanılır.

AKSIRTMAK → AKSIRMAK.

AKSİ sıf. (ar. *ʿaks* ve türk. *-i* iy. 3. kişi eki). **1.** Birbirine karşıt olan; bir şeyle karşıtlık ilişkisi içinde bulunan şey için kullanılır; karşıt, ters, zıt: *Aksi görüşler ileri sürmek. Seninle aksi kutuplardayız, anlaşmamız mümkün değil.* **—2.** Uygun olmayan, beklenmedik bir zamanda ortaya çıkan şey için kullanılır; münasebetsiz, ters: *Aksi bir zamanda geldiysem bağışlayınız. Aksi tesadüfler hayatımı altüst etti.* **—3.** Sürekli sorun çıkaran, geçimsiz, hırçın kimse ve onun bu niteliğini belirten şey için kullanılır; huysuz, inatçı, ters: *Rahmetli çok aksi bir insandı, son yıllarında bize hayatı zehir etmişti. Aksi suratlı bir insan.* **—4.** *Aksi gibi*, bir durumun beklenmediğini, istenmediğini belirtmek için kullanılır: *Tam evden çıkacaktık, aksi gibi misafir geldi. Her zaman saatinde gelen araba, aksi gibi bugün gecikti.* ‖ *Aksi halde, aksi takdirde*, bir şeyin istenilen biçimde yapılmaması durumunda takınılacak olumsuz tavrı ya da doğacak yeni durumu belirtmek için kullanılır; yoksa: *Verdiğim işleri özenle yapın, aksi halde bir daha benden iş alamazsınız. Yemek vaktini geçirme, aksi takdirde aç kalırsın.* ‖ *(Hay) aksi şeytan*, bir işte beklenmedik olumsuz bir durumla karşılaşıldığında söylenir: *Hay aksi şeytan, ipler yine düğümlendi.* ‖ *Aksi tesadüf*, beklenmedik, can sıkıcı bir durumla karşılaşıldığında kullanılır: *Yolculuğumuzu ondan gizlemiştik, aksi tesadüf o da aynı gemiye bilet almamış mı.* ‖ *Aksi tesir*, tepki, aksülamel, reaksiyon: *Yeni zam kararları kamuoyunda aksi tesir uyandırdı.*

◆ a. **1.** *(Bir şeyin) aksi*, o şeyin tam karşıtı durumunda olan şey: *Aksi kanıtlanmadıkça suçsuzsunuz. Bir düşüncenin aksini ileri sürmek.* **—2.** *(Bir şeyin) aksine*, ona karşıt olarak: *Yeni önlemler, beklenenin aksine olumsuz sonuçlar getirdi. Yeni müdür, öncekinin aksine çok sert.*

◆ be. **1.** Uygun olmayan biçimde, umulanın tersi olarak; ters: *İşler nedense hep aksi gidiyor. Niçin böyle aksi konuşuyorsun?* **—2.** *Aksi aksi*, eylemin olumsuzluğunu pekiştirerek belirtmek için kullanılır; olumsuz ve karşı olarak; ters ters: *Bırak böyle aksi aksi konuşmayı da söylediklerimi düşün. Aksi aksi bakmak.* ‖ *(Bir kimseye) aksi gitmek*, o kimseye karşı olumsuz, ters bir tavır takınmak: *Sakın ona aksi gideyim deme, sonra bizi burada perişan eder.*

—Ask. *Aksi yönde yürüyüş*, harekât yönünün tersine yapılan yürüyüş. Bunda amaçlanan, düşmanı beklemediği bir harekâtın içine sokarak çekilme yollarını tehlikeye düşürecek bir muharebeyi kabule zorlamaktır. Kuşatıcı bir manevra türü olarak da nitelendirilir.

—Denizc. *Aksi rotaya çark*, pruva hattı nizamında seyreden bir filotillanın rotasını nizam halinde 180° değiştirmesi.

AKSİFOİDİ a. (fr. *axiphoidie*). Tıp. Göğüs kemiği ucunun (ksifoit) yokluğu.

Aksigorta AŞ, 1960'ta İstanbul'da kurulan sigorta şirketi. Büyük kurucu ortaklar ve bunların katılım payları şöyledir: Sapek (% 38), Hacı Ömer Sabancı Holding (% 24), Akbank (% 19), Eksa (% 16). 1984 yılı prim gelirlerine göre ana çalışma dalı yangın ve kaza sigortacılığıdır. 1984'te prim gelirleri 7,8 milyar TL,ihtiyatları 1,7 milyar TL'dir. Toplam acente sayısı 1 300, çalıştırdığı personel sayısı 205 (1991).

AKSİLENMEK gçz. f. Huysuzluk etmek, titiz davranmak: *Neden aksileniyorsun, sana bir şey demedim ki!*

AKSİLER sıf. (fr. *axillaire*). Zool. Kanatlı böceklerde kanat dibindeki skleritlere denir.

◆ a. Zool. Bazı böceklerde, ön göğüs parçasının arka köşeleriyle elitraların ön köşeleri arasındaki küçük üçgen parça.

AKSİLEŞMEK gçz. f. Aksi, huysuz, geçimsiz davranır duruma gelmek: *Son zamanlarda iyice aksileşti, çekilmez biri oldu. Vakit azaldıkça aksileşiyor.*

AKSİLİK a. **1.** Huysuzluk, geçimsizlik, hırçınlık: *Yine aksiliğe başladın. Aksiliğiyle hayatı çekilmez hale getirmek. Bugün bütün aksiliği üstünde. Aksiliği tutmak.* **—2.** Beklenmeyen, istenmeyen; birtakım gecikmelere, olumsuzluklara yol açan durum; terslik: *Bu işte bir aksilik var. Birbirini izleyen aksilikler yüzünden barajın yapımı gecikiyor. Bugün hiçbir iş yapmadan koşuşturdum, aksilik aksilik üstüne geldi. Aksilikten yakasın kurtaramamak.* **—3.** *Aksilik etmek*, huysuz, geçimsiz, hırçın davranmak; güçlük çıkarmak: *Şoför aksilik edip bizi yarı yolda indirdi.* ‖ *Aksilik (bu ya)*, bir iş yaparken karşılaşılan ters bir durumu vurgulamak için kullanılır: *Yazıyı bu gece bitirmek gerekiyordu, aksilik bu ya daha başlamadan elektrikler kesildi.*

AKSİNE bağ. Umulana, beklenene karşıt bir durumu vurgulamak için kullanılır; tersine, üstelik: *Sonuçtan üzgün değilim, aksine mutlu olduğumu bile söyleyebilirim. Herkes eğleniyor, bense tam aksine sıkılıyordum.*

AKSİNE a. Ormanc. Antalya yöresinde ölçüleri 12 cm x 24 cm x 400 cm olan keresteye verilen ad.

AKSİNİT a. (fr. *axinite*). Miner. Çok keskin ayrıtlı triklinik kristaller halinde görülen alüminyum, demir, manganez ve kalsiyum borosilikat.

AKSİNİYEN sıf. (fr. *axinien*). Okyanusya ve Güney Amerika'da yaşayan kavimlerin, balta ya da topuz yapmakta kullandıkları yeşim taşına denir.

Aksinil, kaşıkla oynanan halk oyunu. Güney ve Orta Anadolu'da, özellikle Konya'da yaygındır.

AKSİONOV (Vasiliy Pavloviç), sovyet yazar (Kazan 1932). "Çözülme" döneminde gençleri ele alan başarılı romanlar (*les Confrères* [fr. çev.], 1960; *Billet pour les étoiles* [fr. çev.], 1961) ve rus aydınlarını yeren hikâyeler (*Futaille en ex-*

Ömer Asım **Aksoy**

çok kutuplu bir nöronun **aksonu**

A. Schwann hücresinin çekirdek hizasında enine kesiti: 1. Schwann hücresinin çekirdeği; 2. Akson; 3. Miyelin kılıfı; 4. Schwann hücresinin sitoplazması.

B. Ranvier boğumu hizasında boylamasına kesit: 1. Ranvier boğumu; 2. Akson; 3. Miyelin kılıfı; 4. Schwann hücresinin sitoplazması

cedent, [fr. çev.], *Notre ferraille en or* [fr. çev.], 1978) yazdı. 1979'da, *Metropol* adlı almanağın yazarlarına konan sansürü protesto etmek için yazarlar birliğinden istifa etti.

AKSİOTİ (Melpo), yunan edebiyatçı (Atina 1905-*ay. y.*1973). Yirmi yıldan fazla Paris'te ve Varşova'da siyasi sürgün olarak yaşadı. Romanlarıyla yunan edebiyatına gerçekçi gelenekten kopan şiirsel bir üslup getirdi (*Dhiskoles Nikhtes*, 1938; *Thelete na Khorepssome Maria?*, 1940; *Eikostos aionas*, 1946; *Kadmo*, 1972).

AKSİS a. (lat. *axis*, yaban sığırı). Üç kademe dal boynuzlu, beyaz benekli, kızıl sarı renkte hint geyiği. (Bil. a. *Axis axis*; geyikgiller familyası.)

AKSİSEDA a (ar. *'aks* ve *şeda* 'dan *'akş-i şeda*). **1.** Yankı. **—2.** Etki: *Bu şiir zamanında hiçbir aksiseda uyandırmamıştı.*

AKSİYOLOJİ a. (fr. *axiologie*). → DEĞER ÖĞRETİSİ.

AKSİYOM a. (fr. *axiome*). Fels., Mant. → BELİT.

AKSİYOMATİK a. (fr. *axiomatique*). BELİT* DİZGESİ'nin eşanlamlısı.

AKSİYOMETRE a. (fr. *axiomètre*'den). Denizc. Dümen dolabının konumunu ve dolayısıyla dümen yönünü uzaktan belirlemeye yarayan küçük gösterge.

AKSİYON a. (fr. *action*). **1.** Hareket etme olgusu ya da yetisi. **—2.** EYLEM'in eşanlamlısı.

—Tic. HİSSE SENEDİ.

AKSOĞAN a. Bot. ADASOĞANI'nın eşanlamlısı.

AKSOİT a. (fr. *axoïde*'den). Geom. Bir katının anlık helisel ekseninin ardışık konumlarının, gerek değişmez *(değişmez aksoit)*, gerekse devingen uzayda *(devingen aksoit)* doğurduğu düzenli yüzey.

AKSOLEM a. (fr. *axolemme*). Nöroanat. Miyelinli aksonlarda miyelini silindireksenden ayıran ve miyelinsiz aksonlarda aksonu saran ince zar.

AKSOLEY (Mebrure), türk siyasetçi (Selanik 1902 - İstanbul 1980). Ankara Hukuk fakültesi'ni bitirdi (1938). Halkevleri'nde çalıştı. Yardımsevenler derneği'nin genel sekreterliğini, ikinci başkanlığını yaptı. Türk kadınlar birliği'nin kurucuları arasında yer aldı, genel başkan oldu. 1929'dan başlayarak CHP Ankara Çankaya örgütünde çalıştı, ocak başkanlığı yaptı. Ankara milletvekili oldu (1943-1950). CHP parti meclisi üyeliği, genel yönetim kurulu üyeliği yaptı. Kurucu meclis'e CHP temsilcisi olarak katıldı (1961). İstanbul senatörü oldu (1964-1973). CHP'nin "ortanın solu" politikasını benimsemesi üzerine Cumhuriyetçi güven partisi'ne geçti.

AKSOMİS, Eski Yunanlılar'ın Aksum'a (Etyopya) verdikleri ad.

AKSON a. (ing. *axon*; yun. *akson, -onos*, eksen'den). Sinir hücresinin (nöron) gövde kısmından çıkan tek uzun uzantı. (Genellikle dendritlerin karşıt yönünden çıkar ve yer yer yan dallar verir, bunların da kimisi bazen geriye kıvrılır.) [Eşanl. SİLİNDİREKSEN.]

—ANSİKL. Nöroanat. Akson, Nissl cisminden yoksun bir sitoplazma saplanma konisinin tepe noktasından doğar. Ana bölümünde mitokondriler, kanalcıklar, iplikçikler ve tanecikli endoplazmik retikulum bulunur. Her akson basit ya da çok yaygın bir dallanmayla son bulur. Aksonların çoğu başka nöronlarla ya da kaslardaki hareket plakası gibi özgül yaptırımcılarla sinaps yapar.

Merkez sinir sisteminde aksonlar miyelinli ya da miyelinsizdir. Miyelinleşmeyi oligodendrositler sağlar. Çevre sinir sisteminde miyelinli ya da miyelinsiz aksonların tümü Schwann kılıfıyla kaplıdır. Miyelinli çevre sinir lifleri, Ranvier boğumlarını oluşturmak üzere, düzgün aralıklarla daralan bir miyelin kılıfla çevrilidir. Aksolem, silindirekseni miyelinden ayırır. Miyelinli ya da miyelinsiz çevre sinir lifleri hareket ve duyu sinirlerini oluşturmak üzere bir araya gelirler.

—Nörobiyol. Aksonların sınıflandırılmasında miyelin kılıfın bulunup bulunmaması ve aksonun çap ölçüsü (miyelin kılıfı da içererek) esas alınır. Buna göre aksonlar şöyle sınıflandırılır: miyelinli A grubu aksonlar (ya da sinir lifleri), 1-22 μm çapındadır ve eylem potansiyelini (sinir akısı) 20-15 m/sn hızla iletir; B grubu lifler (sempatik sinir sisteminin miyelinli lifleri: gangliyonöncesi lifler), en çok 3 μm çapındadır ve sinir akısını iletme hızı 14 m/sn'nin altındadır; miyelinsiz aksonlardan oluşan C grubu lifler (sempatik sistemde gangliyonsonrası götürücü aksonlar, bedensel ve yaşatkan sinirlerin getirici aksonları) 1,2 μm'den aşağı çaptadır ve iletim hızı 3 m/sn'nin altındadır. Miyelinli liflerde bir sinir lifinin çapıyla eylem potansiyelini iletme hızı arasında hemen hemen değişmez bir bağıntı vardır: buna Hursh yasası denir.

Bir aksonun uyarılması bir eylem potansiyeli yaratır, o da metabolik bir tepki uyandırarak Na^+ ve K^+ iyonlarının sinir lifi içine bol miktarda girip çıkmasını sağlar. Bu olgu miyelinsiz lifler boyunca sürekli olduğu halde (yerel akımlar kuramı), miyelinli liflerde kesiklidir: yalnız Ranvier düğümlerinde oluşur (eylem potansiyelinin iletiminde sıçrama teorisi).

Bir aksonun büyümesi proteinli gereçlerin hücre gövdesinden aksona akmasıyla sağlanır. Bir akson kesildiği zaman, proteinler sinir liflerini besleyemeyeceğinden, çevre uçlar yozlaşarak çalışma niteliklerini yitirir (→ WALLER YOZLAŞMASI*), ama bu olgu daha basit yapılı omurgalı hayvanlarda olmaz.

—Zool. Evrim basamağındaki ilk nöronlar (knidliler) iki ya da çok kutupludur. Perikaryondan iki ya da daha çok akson çıkar ve sinapslar genellikle iki yönde de çalışır. Planarya gibi yassısolucanlarda tek kutuplu nöronlar ortaya çıkar: perikaryon iletici aksona doğru yönelir; bu nörona omurgalıların omurilik sinir düğümlerinde rastlanılır. Eklembacaklılarda, yumuşakçalarda ve omurgalılarda perikaryonun dendritli bölgede yer aldığı son nöron tipi ortaya çıkar.

AKSON a. (yun sözc., *dingil*). *Esk.* Atina'da, bir eksen üzerinde dönen ve üzerine Solon yasalarının kazınmış olduğu tahta tablet.

AKSONEM a. (fr. *axonème*'den). Biyol. Kamçıların ve kirpiklerin kasılgan yapısı. (Biri eksende, dokuzu taç biçiminde çevrede bulunan on, çift mikrotübülden oluşur.)

AKSONOMETRİ a. (fr. *axonométrie*). Bir makine öğesinin, yapının ya da sitin perspektif olarak gösterilmesi; doğrusal boyutlar arasındaki oranlar korunurken, yalnız açısal değerler değiştirilir.

AKSONOMETRİK sıf. (fr. *axonométrique*). **1.** Aksonometriyle ilgili. **—2.** *Aksonometrik perspektif*, gösterilecek cismin, üç boyutuna göre eğik konumda olan bir düzlem üzerindeki dik izdüşümü. (Aksonometrik perspektifte, uzayın üç boyutu, üç eksen üzerine taşınır ve bu eksenler ya aynı değerde iki açı *[monodimetri]* ya 120°'lik üç açı *[izometri]* ya da farklı değerlerde açılar *[anizometri]* oluşturur.)

AKSOPLAZMA a. (fr. *axoplasme*'dan). Aksonun merkezini oluşturan ve içinde sinir iplikçikleri, nörotübül ve mitokondriler bulunan sitoplazma uzantısı.

AKSOPOT a. (fr. *axopode*). Zool. Uzun, ince ve sivri sitoplazma uzantısı. (Filopodun tersine, ele alınan protozoer grubuna göre değişik biçimlerde, dizili ya da birbirine bağlı mikrotübüllerle alttan desteklidirler.) [Aksopotlar actinopoda sınıfının temel özelliğidir.]

AKSOY (Hamdi) **Osmanzade,** türk siyaset adamı, gazeteci (İzmir 1883- ? 1957). Halkalı ziraat yüksek okulu'nu bitirdi. Genç yaşında İttihat ve Terakki cemiyeti'ne girdi. Kâtibi mesullüğe kadar yükseldi. Kurtuluş savaşı başlayınca Anadolu'ya geçti. Yunus Nadi'nin çıkardığı Yenigün gazetesinin yazıişleri müdürü oldu. İlk TBMM'ye Ertuğrul milletvekili seçildi (1920). Daha sonraki dönemlerde İzmir milletvekilliği yaptı (1923-1939).

■ **AKSOY** (Ömer Asım), türk dilci ve yazar (Gaziantep 1898). İlk ve ortaöğrenimini Gaziantep'te tamamladı (1916). Halep'te, daha sonra Gaziantep'te posta ve telgraf memurluğu (1916-1919), bu arada türkçe öğretmenliği yaptı. Kurtuluş savaşı sırasında Haydarpaşa Tıbbiye mektebi'ndeki öğrenimini yarıda bırakarak Antep cephesinde savaşa katıldı (1920). Gaziantep'te çeşitli okullarda türkçe ve matematik öğretmenliği yaptı (1921-1925). İstanbul Hukuk fakültesi'ni bitirdikten (1928) sonra Nizip'te savcılık (1928-1930), Gaziantep'te avukatlık ve edebiyat öğretmenliği yaptı (1930-1935). Gaziantep milletvekili olarak dört dönem TBMM'de bulundu (1935-1950). Türk dil kurumu'nda derleme ve tarama kolu başkanlığına, genel yazmanlığa getirildi (1973-1976). *Gaziantep ağzı* (3 c, 1945-1946) kendi yetiştiği yörenin ağzını dilbilgisi özellikleri, sözcük dağarcığı, zengin deyimleriyle sergiledi. Türk dil kurumu' nun Türkiye türkçesinin dil zenginliğini sergileyen bilimsel çalışmaları XIII. yy.'dan beri Türkiye türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan *Tanıklarıyla tarama sözlüğü* (I-VIII, 1963-1977) ve *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü* (I-XI, 1963-1979) çalışmalarına katıldı; konuyla ilgili çalışmaları yönetti; bu yapıtların yayımını düzenledi. *Atasözleri ve deyimler sözlüğü* (1-3, 1971-1977) yapıtında konuyla ilgili en geniş malzemeyi sergiledi. Türkiye türkçesine ait dil yapıtlarıyla (*Narm ül-leal, Şeyh Ahmet, Arapça-türkçe manzum sözlük* [1960], *Nazm ül-cevahir, Antepli Hasan Aynı* [1959]) ilgili araştırmalar yayımladı. (→ Kayn.)

AKSOY (Ahmet), türk besteci (İstanbul 1900 - İzmir 1967). Muallim İsmail Hakkı Bey'in oğlu. *Cinci Hoca* adlı bir operetten başka şarkılar ve saz semaileri besteledi. *Derd-i aşka müptela bir nay, bir ben, bir gönül* dizesiyle başlayan dügâh şarkısı ünlüdür.

■ **AKSOY** (Muzaffer), türk hekim (Antalya 1915). İstanbul Erkek lisesi'ni (1934), İstanbul Üniversitesi tıp fakültesi'ni bitirdi (1940). Şişli çocuk hastanesi'nde ve Vakıf guraba'da iç hastalıkları asistanlığı yaptı. 1947'de uzman oldu, 1957'ye kadar Mersin Devlet hastanesi'nde çalıştı. ABD'de bir yıl süreyle kan araştırma laboratuvarında araştırma ve incelemelerde bulundu. 1959'da doçentlik tezini verdi. 1961'de İstanbul Üniversitesi tıp fakültesi'ne eylemli doçent, 1966'da profesör oldu. 1985'te emekliye ayrıldı. TÜBİTAK'ın ilk tıp ödülünü "Anormal hemoglobinler ve anormal hemoglobinler patalojisi" alanındaki çalışmalarıyla aldı (1969). Halk arasında benzol diye bilinen *benzen*'in kan kanserine yol açtığını saptadı. Bu alandaki buluşu nedeniyle 1981 Sedat Simavi Sağlık bilimleri ödülü'nü Prof. Dr. Onur Erol ile paylaştı. Ekibi ile anemili bir hasta üzerinde yaptığı araştırmalar sonucu yeni bir hemoglobin türü bularak buna *Hemoglobin İstanbul* adını verdi. Meslek hastalıkları tıbbının kurucusu sayılan italyan Dr. B. Ramazzini adına, doğum yeri Capri'de verilen Ramazzini ödülü' nün ilkini Prof. Dr. E. C. Vigliani ile paylaştı (1984). İstanbul Tabip odası, Prof. Dr. Muzaffer Aksoy meslek hastalıkları ve

işçi sağlığı ödülü adlı bir ödül oluşturdu ve ödülü ilk kez Dr. Haldun Sirer'e verdi (1986). Başlıca yapıtları: *Antitefal hemoglobin serum istihsali ve orak hücre anemi vakalarında kullanılması* (1959), *Homozigot hemoglobin S-alfa thalassemi hastalığının ilk müşahadesi* (1965), *Benzen (Benzol) zehirlenmesi ve hematopoietik sisteme etkileri* (1965), *Hematoloji I, eritrosit hastalıkları, anemiler ve polisitemiler* (1975), *Benzen, sağlığa etkileri ve önleme yolları* (1980).

AKSOY (Muammer), türk hukukçu (Antalya 1917 - Ankara 1990). AÜ Hukuk fakültesi'ni bitirdi (1939). Doktorasını Zürich Hukuk ve devlet bilimleri fakültesi'nde yaptı. Yurda dönüşte İstanbul Üniversitesi hukuk fakültesi ticaret hukuku asistanı oldu. Daha sonra Ankara Siyasal bilgiler fakültesi medeni hukuk kürsüsü'nde doçent olarak görev aldı. DP iktidarının üniversite yasasında yaptığı değişikliğin "üniversite özerkliğini zedelediği" gerekçesiyle istifa etti (1957). CHP'ye girdi (1958). 27 Mayıs 1960'tan sonra yeniden üniversiteye döndü. Siyasal bilgiler fakültesi'nde anayasa hukuku profesörü oldu. Kurucu meclis'e Antalya temsilcisi olarak girdi (1960-1961). Anayasa komisyonu sözcülüğü yaptı. CHP parti meclisine üye seçildi. 1969'da CHP'den ayrıldı.

Muammer **Aksoy**

12 Mart muhtırasından sonra sıkıyönetimce tutuklandı (1971). Yargılanması sonunda aklandı. 1975'te yeniden CHP'ye döndü. Bu partiden İstanbul milletvekili seçilerek TBMM'ye girdi (1977). Türkiye'yi Avrupa konseyi'nde temsil eden üyeler arasında yer aldı. Türk Hukuk kurumu başkanlığı yaptı. 12 Eylül 1980'den sonra Ankara Barosu başkanlığına seçildi (1981). Başlıca eserleri: *Partizan radyo ve DP* (1960), *Anayasa mahkemesi üyelerinin seçimi konusundaki tartışma ve bunun ortaya çıkardığı kamu hukuku meseleleri* (1962), *Sanayi bakanı Çelikbaş'ın rejime, hukuka ve memleket menfaatlerine aykırı tutumu* (1962), *Mukayeseli hukuk açısından karı koca mal rejimi ve miras hukuku ile bağı* (1964), *Ulusal petrol davamız* (1964), *Türkiye deki maden mücadelesi* (1966), *Devrimci öğretmenin kıyımı ve mücadelesi* (2 c, 1975), *Sosyalist enternasyonal ve CHP* (1977).

AKSOY (Orhan), türk film yönetmeni (Bursa 1930). İstanbul Erkek lisesi'ni bitirdi. Sinema makinistliği, İpek film stüdyosu'nda on yıl kurguculuk yaptı. 1963'te *Şıpsevdi* ile başladığı yönetmenlikte daha çok melodramlara (*Kezban*, 1968; *Bir yudum mutluluk*,1982) yöneldi; rahat anlatımıyla tanındı; en çok film çeviren türk yönetmenleri arasına girdi. Diğer başlıca filmleri: *Vurun kahpeye* (1964), *Alın yazısı* (1972), *Ayrı dünyalar* (1974), *Dila hanım* (1977), *Altın şehir* (1978), *İsyan* (1979), *Renkli dünya* (1980), *Acımak* (1985; TV dizisi).

AKSOY (Filiz), türk soprano (Trabzon 1938). Ankara Konservatuvarı'nın şan (1958) ve opera yüksek bölümlerini bitirdi (1961). Ankara Devlet operası'na solocu olarak katıldı. 1965-1967 arasında Köln'de bilgi ve tekniğini geliştirdi. Ankara Devlet operası'nda, *Macbeth, Aida, Don Carlos, Fidelio, Turandot, Palyaçolar, Suzanna'nın sırrı, Cavalleria rusticana* gibi operalarda başrol oynadı. Aynı toplulukta çalışmalarını sürdürüyor.

AKSOY (Mehmet), türk heykeltraş (Antakya 1939). İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi heykel bölümü'nü bitirdi (1967). Şadi Çalık'ın öğrencisi, sonra asistanı oldu (1969). Devlet bursuyla bir süre İngiltere'de kaldı (1970). Berlin Güzel Sanatlar yüksek okulu'nda çalıştı (1971-1979). Türkiye'ye dönüşünde GSA'ya öğretim görevlisi oldu. 1981'den bu yana çalışmalarını Batı Berlin'de sürdürüyor. Figüratif anlayışa bağlı bir sanatçıdır. Yurt dışına gitmeden önce yaptığı *Koç başı, Horoz,Futbolcular* gibi demir heykelleriyle, bitirme sınavında taşa yonttuğu kompozisyonu, sosyal gerçekçi anlayışta gerilimli, ilginç yapıtlardır. 1980'de Akademi salonlarında açtığı polyester heykellerinde, plastik anlayışı ikinci planda bırakarak, içeriğe ağırlık verdi.

AKSOY (Alaettin), türk ressam ve gravürcü (Trabzon 1942). İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi'ni bitirdi (1968). Devlet bursu alarak Paris'te öğrenim gördü. Türk resim sanatında Eleştirel gerçekçilik diye adlandırılan ve 1970'ten sonra gelişmeye başlayan anlayışın temsilcilerindendir. Fantastik bir dünyanın yansıtıldığı resimlerinde plastik yönden olduğu kadar anlatım yönünden de belirginlik kazanan bir üslubu sergiler. İnsan ilişkilerini, toplumsal değer yargılarını, gelenek ve görenekleri, kara mizahın sınırlarında dolaşan bir dille eleştirir. İnsan figürlerinin peyzaj içinde görüntülendiği son yıllardaki çalışmalarıyla, atölyede yapılmış bir tür açık hava resmi izlenimini uyandıran yeni bir anlayışa yönelmiştir. Görsel sanatçılar derneği'nin Yılın genç sanatçısı ödülü'nü (1976), DYO resim sergilerinde başarı ödüllerini (1979, 1980, 1981), Kültür bakanlığı'nın düzenlediği Atatürk ve Kurtuluş savaşı konulu resim sergisinde birincilik ödülünü kazandı.

AKSOYOĞLU (Refet), türk asker ve siyaset adamı (Kütahya 1920). Harp okulu'nu (1941), Harp akademisi'ni bitirdi. 27 Mayıs 1960 hareketine katıldı, Milli birlik komitesi üyesi oldu. Kurucu meclis'te bulundu. 1961 Anayasası gereğince Cumhuriyet senatosu'nda doğal üyelik yaptı (1961-1980).

AKSÖĞÜT a. Avrupa, Kuzey Afrika ve Asya ülkelerinde, sulak yerlerde yetişen ve en fazla boylanabilen (20-30 m) söğüt türü. (Govdesi silindirik, kalın, üst taraftan dallı, esmerimsi gri renkte ve kabuğu uzunlamasına çatlaklıdır. Dalları sepet ve mobilya yapımında kullanılır. Taze yapraklarıyla genç sürgünleri beyaz tüylü olduğundan bu adla anılır. Bil. adı *Salix alba*, söğütgiller familyası.)

AKSÖZ (Yusuf Güler), türk kemancı (İstanbul 1936). İstanbul Belediye konservatuvarı'nı bitirdi. 1961'de Cumhurbaşkanlığı Senfoni orkestrası'na girdi, başkemancılığa yükseldi. 1965'te Londra'ya gitti ve Manuk Perikian ile çalıştı. Birçok resital verdi. İstanbul Devlet senfoni orkestrası'nın başkemancılarından biri olarak çalışmalarını sürdürmekte ve zaman zaman bu orkestrayı yönetmektedir.

AKSU a. **1.** KATARAKT hastalığına halk arasında verilen ad. (AKBASMA, PERDE de denir.) **—2.** *Gözüne aksu inmek*, gözüne akbasmak, perde inmek.

AKSU, Doğu Türkistan'da vaha kenti. Tarım havzasının kuzey kenarında, Tanrı (Kuen Lun) dağlarının eteklerinde tarihi İpek yolu üzerinde önemli bir yerleşme. Yaklş. 100 000 nüf. Vahaya, gerideki dağlardan inen ve Tarım ırmağına karışan Aksu ırmağı hayat verir.

Büyük Larousse

Mehmet **Aksoy**'un bir yapıtı
Resim Heykel müzesi

AKSU. Tar. coğ. Orta Asya'da Çu ırmağının kaynak kollarının bulunduğu bölgede tarihsel kale ve kent; eski bir kervan yolu üzerinde. Göktürk çağının başlarında kuruldu (V... yy.), Karahanlılar dönemine kadar varlığını sürdürdü (XI. yy.).

AKSU, Kazakistan'da eski kent. Karaganda'nın 270 km kuzeyinde. Kenti VI. yy'da Karluklar kurdu.

AKSU, Antalya'nın merkez ilçesine bağlı bucak; 25 706 nüf. (1990); 21 köy. Merkezi *Aksu*; 3 895 nüf. (1990). 2 km kuzeyinde antik *Perge** kentinin kalıntıları vardır. 1940'ta burada açılan Aksu köy enstitüsü, 1954'te ilköğretmen okuluna, 1974'te de öğretmen lisesine dönüştürüldü.

AKSU, Isparta iline bağlı ilçe; Eğirdir-Beyşehir göllerinin arasındaki Dedegöl dağlarının batı yamaçlarında; 9 591 nüf. (1990), 12 köy. Merkezi *Aksu* (esk. Yenice, Kayabağ); 2 921 nüf. (1990).

AKSU, Anadolu'da çeşitli bölgelerde birçok akarsuyun adı. **1.** Antalya-Aksu 162 km, Isparta ili sınırları içinde Ağlasun ilçesinde Akdağ'dan doğar. İç kesimlerde çeşitli derelerle birleşerek Toroslar'ı yarar, kıyıda genişçe bir ova oluşturduktan sonra Akdeniz'e dökülür. **—2.** Ceyhan-Aksu, 150 km, Ceyhan ırmağının önemli kollarından. Kahramanmaraş'ın kuzey-doğu'sunda Engizek dağı çevresindeki birçok göl ayağının birleşmesinden doğar. Kahramanmaraş ovasını geçer, Ceyhan ırmağı ile birleşir. **—3.** Adıyaman-Aksu, 65 km, Güney-Doğu

Muzaffer **Aksoy**

aksöğüt
(Salix alba)

Büyük Larousse

Rahmi **Aksungur**'un bir yapıtı *Resim Heykel müzesi*

Anadolu'da, Adıyaman ili, Besni ilçesinin kuzey-batı'sındaki Gümgüm ve Koz dağları arasında doğar. Güney-Doğu'ya doğru akar, çeşitli kollarla birleştikten sonra Fırat nehrine ulaşır. **—4.** Giresun-Aksu, Doğu Karadeniz'de, Giresun'un güney-doğu'sunda Yedigöz yaylalarından doğar ve Giresun kentinin doğusunda Karadeniz'e dökülür.

AKSU (Lutfi), türk hekim (İstanbul 1884 -*ay.y.* 1952). Askeri tıbbiye'yi bitirdi. Gülhane askeri tababet ve tatbikat mektebi' ne asistan ve başasistan oldu. Gümüşsuyu askeri hastanesi'nde bakteriyolog olarak çalıştı. Birinci Dünya savaşı'nda Kafkas ve Filistin cephelerinde görev yaptı. Gülhane'de patoloji dersleri okuttu (1918). Bu görevinden emekliye ayrıldıktan (1944) sonra Esnaf hastanesi başhekimliği yaptı. *Biyolojik teamüllerde gebelik teşhis usulleri*'ni ilk kez ortaya atarak bu buluşuyla dünya tıp literatürüne geçti. Atatürk'ü tahnit etti (1938). *Malarya* (1943), *Lekeli humma* adlı kitaplarından başka çok sayıda araştırma yazısı yayımladı.

AKSU (İrfan), türk siyaset adamı (Yalvaç 1916 -?). Tıp öğrenimi gördü. DP'nin kuruluş çalışmalarına katıldı. 1950 ve 1954'te bu partiden Isparta milletvekili seçildi (1950-1957). DP içindeki "İspat hakkı" hareketine katıldı. Partisinden ayrıldı, Hürriyet partisi'nin kuruluşuna katıldı. Bu partinin CHP'ye katılmasından sonra uzun süre siyaset dışında kaldı. 1961'de kurulan Yeni Türkiye partisi'ne girerek yeniden siyasete döndü, bu partiden 1965'te Isparta milletvekili seçildi (1965-1969).

AKSU (Sezen), türk şarkıcı (İzmir 1954). Ziraat öğrenimini yarıda bırakarak kendini müziğe verdi. 1970'lerin ortalarında *Yaşanmamış yıllar* adlı parçasıyla birden ünlendi. Bazıları kendinin olmak üzere, hep yerli besteleri seslendirdi, kendine özgü bir üslup edindi. *Minik serçe* (1979) filmiyle sinemayı da denedi. Oyun gücünü kanıtladığı *Bin yıl önce bin yıl sonra* (1986) adlı müzikaldeki *Sen ağlama, Geri dön, Dağlar dağlar* gibi şarkıları, listelerde baş sıraları aldı.

AKSU (Semra), türk atlet (İzmir 1962). Atletizme küçük yaşta başladı. Karşıyaka kulübünde yetişip adını duyurdu. 100 m, 200 m, 400 m, 400 m engelli koşularda, uzun atlama ve heptatlon dallarında pist ve salonda genç ve büyük bayan kategorilerinde on beş Türkiye rekorunun sahibi oldu. 1982'den sonra sürekli milli takımda yer aldı. En iyi dereceleri 100 m (11.93 s), 200 m (24.00 s), 110 m engelli (13.82 s) ve heptatlonda 4848 puandır. Aksu, 1983'te 100 m engellide Balkan ikinciliğini kazandı. 1986'da Avrupa atletizm şampiyon kulüpler şampiyonası'nda 400 m engellide birincilik elde etti.

Aksum'daki dikilitaşlardan biri

Aksu müessesesi (SEKA), 1967'de Giresun'da kurulan, 1970'te üretime geçen SEKA'ya bağlı kuruluş. Doğu Karadeniz bölgesinin orman ürünlerini değerlendirmek ve gazete kâğıdı üretmek amacıyla kuruldu. Yılda 82 500 ton gazete kâğıdı, 65 000 ton odun hamuru üretim kapasitesi olan kuruluşta 789 kişi çalışmaktadır (1991).

AKSUM, Etyopya'da kent, Tigre'de İ.Ö. 500'e doğru, Sabalılar soyundan gelenlerce kurulan kent, aynı adı taşıyan büyük krallığın başkenti oldu. X. yy.'da Semien'li bir prensesin ayaklanmasıyla gücünü büyük ölçüde yitirerek yavaş yavaş ortadan kalktı. Bugünkü Aksum kasabasının yakınında, o dönemden pek çok kalıntı, özellikle de yüksek dikilitaşlar vardır. Bu dikilitaşlar İ.S. ilk yüzyıllardaki mimarlık etkinliğine tanıklık eder. Kentte bulunmuş çok sayıda para da, eski Aksum krallığı'ndaki ticari ilişkilerin çeşitliğini gösterir.

AKSUNGUR a. Zool. AKDOĞAN'ın eşanlamlısı.

AKSUNGUR ya da **KARASUNGUR.** Eskiden Türk büyüklerine verilen bir unvan. Sungur aslında doğan cinsinden bir av kuşudur. Aksungur ve Karasungur olarak iki türdür. Sungur kelimesi sunkur, sonkar, sonğar biçimlerinde söylenir.

AKSUNGUR → KUNHAS.

AKSUNGUR Ahmedili, Irak Selçukluları devlet adamı (? - Hamedan 1133). Öldürülen babasının yerine Meraga valisi oldu (1116). Irak Selçukluları sultanı Mahmut'un hizmetine girdi. Sonra, Mahmut'a başkaldıran kardeşi Tuğrul'un atabeyi oldu. Güçlü bir orduyla üstlerine gelen Mahmut'u karşılayıp aman diledi; Mahmut'un oğlu Davut'un atabeyliğine getirildi (1130). Mahmut ölünce Davut'u sultan ilan etti (1131). Davut'un saltanat iddiasında bulunan amcaları Tuğrul, Mesut ve Selçuk ile savaştı. Mesut ile anlaştı, Davut ile birlikte Azerbaycan Erran yörelerini yönetti. Büyük Selçuklu sultanı Sencer'in desteğiyle Irak Selçuklu tahtına çıkan Tuğrul'un Karasungur komutasındaki ordusuna yenildi; Davut ile birlikte Mesut'un yanına kaçtı. Topladığı yeni bir orduyla Hamedan dolaylarında Tuğrul'un ordusunu yendi; Tuğrul, Rey'e çekildi. Mesut, Irak ve Azerbaycan sultanı oldu. Aksungur, Hamedan'da bir batıni tarafından öldürüldü.

AKSUNGUR (Rahmi), türk heykeltraş (İzmir 1955). İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi heykel bölümü'nü bitirdi (1979). Hüseyin Gezer'in öğrencisi oldu. Figüre bağlı olarak çalıştı. Silikon kullanarak gerçekleştirdiği denemelerinde ilgi çekici ve hareketli yapıtlar ortaya koydu. Görsel sanatlar 2 mayıs sergisinde büyük ödülü aldı (1978). Erdek Atatürk anıtı, Devlet mezarlığı, TBMM parkındaki ulusal egemenlik anıtı yarışmalarında birinci geldi ve bunları gerçekleştirdi.

AKSUNGUR BİN ABDULLAH Kasimüddevle, selçuklu komutan ve vali (? - 1094). Kıpçak kökenlidir. Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın kölesiydi. Sultanın güvenini kazanarak komutanları arasına girdi. Melikşah'ın Suriye seferine katıldı (1086). Halep valiliğine atandı (1087). Ölümüne kadar bu görevde kaldı; Halep'i geliştirdi, kervan yollarının güvenliğini sağladı. Melikşah'ın ölümünden sonra Berkyaruk'un hükümdarlığını destekledi. Berkyaruk'a karşı çıkan Tutuş'a Sebin' de yenildi, öldürüldü. Musul atabeyi İmadettin Zengi, Aksungur'un oğludur.

AKSUR (Kemal), türk atlet (Konya 1925). Atletizme Haydarpaşa lisesi'nde okurken Fenerbahçe kulübünde başladı. 1944-1950 arası Türkiye'nin en iyi kısa mesafe koşucusu olarak kendini gösterdi. Dördü bayrak yarışlarında, üçü 200 m'de yedi kez Türkiye rekoru kırdı. 100 ve 200 m'de birçok Türkiye birinciliği kazandı; milli takımda yarıştı.

AKSÜLAMEL a. (ar. *ᶜaks* ve *ᶜamel*'den *ᶜaks-ül-ᶜamel*). Tepki, reaksiyon: *"Bunun ne kadar müessir ve aksülamele sâik olacağını takdir buyurursunuz"* (M. K. Atatürk, Nutuk I). *Edebiyat-ı Cedideye karşı izhar edilen aksülamel. Aksülamelle karşılaşmak.*

AKSÜLÜMEN a. Cıvanın klorla yaptığı bir bileşik. (→ AŞINDIRICI SÜBLİME*.)
—ANSİKL. Beyaz renkte, zehirli bir toz olan aksülümen, güçlü bir mikrop öldürücüdür. Antiseptik olarak kullanılır. Eskiden aksülümenle yapılan sülümenli sabun, basur memelerinin ve mikroplu yaraların tedavisinde kullanılırdı. Günümüzde *süblimeli sabun* diye bilinir.

AKSÜNTER a. Tarım. Doğu Anadolu' da yetiştirilen ve yazlık ekime elverişli olan ekmeklik buğday çeşidi.

AKSÜRGÜN a. Kanatlı hayvanlarda, özellikle tavuk ve hindilerde görülen bulaşıcı hastalık. (Eşanl. BEYAZ İSHAL, PULLORUM.)
—ANSİKL. Aksürgünün mikrobu *Salmonelle pullorum* adlı bakteridir. Hastalık her yaştaki kanatlı hayvanda görülebilir; yetişkin kanatlılarda, yumurta veriminin düşmesi, ishal, civcivlerde beyaz ishal en önemli belirtileridir. Aksürgüne tutulan civcivler yem yiyemez olur ve halsizleşir, dengesizlik, susuzluk ve solunum güçlüğüyle birlikte beyaz ishal başlar. Hastalığı atlatabilenler erginleşir, fakat sürekli mikrop yayar, yumurtaları da mikropludur.

Hastalıktan korunmak için, kuluçka mevsiminden önce, özellikle sonbaharda damızlık hayvanlardan kan alınarak pullorum testi yapılır. Sürü temiz çıkarsa, yumurtalar kuluçkada kullanılır, aksi halde tavuklar kesilir. Hastalığın yayılmaması için genel sağlık koruma önlemleri alınır.

AKSÜT (Sadun), türk tanbur sanatçısı, besteci ve müzik yazarı (Merzifon 1932). Uzun süre İstanbul Radyosu'nda çaldı. Çeşitli gazete ve dergilerde yazıları yayımlandı. İstanbul Devlet türk musikisi konservatuvarı'nda tanbur öğretmenliğine atandı (1976). Besteleri (15 saz eseri, 45 şarkı, 1 mevleviayini, 15 ilahi) dışında *500 yıllık türk musikisi* (biyografiler) ve *Tanbur metodu* gibi kitapları vardır.

AKŞAM a. (türk. *ak*, fars. *şam*'dan). **1.** Günün, ikindi sonrasından havanın kararmasına kadar süren bölümü: *Akşam serinliği. Akşamın hüznü. Akşam simidi.* **—2.** Günün hava karardıktan sonraki bölümü, gecenin ilk saatleri: *Bu akşamı evde geçireceğim. Akşamdan sonra.* **—3.** *Akşam olmak*, günden söz ederken akşam zamanına yaklaşmak: *Akşam oluyor, ben hâlâ işleri bitiremedim.* ‖ *Akşam ahıra, sabah çayıra*, hayatta hiçbir amacı ve kaygısı olmayan kimseler için alay yollu kullanılır. ‖*Akşam akşam*, akşamın başladığı sıkışık saatler anlamında kullanılır: *Akşam akşam başıma iş açma.* ‖ *Akşam demez, sabah demez*, günün her saatinde: *Akşam demez, sabah demez damlardı.* ‖ *Akşam ezanı*, beş vakit namazdan dördüncüsünü bildiren ezan; güneşin battığı sıralar: *Akşam ezanı okundu mu? Akşam ezanı geldi.* ‖ *Akşam garipliği*, akşam saatlerinde duyulan hüzün (ed.). ‖*Akşam gazetesi*, akşama doğru çıkan günlük gazete. ‖ *Akşam güneşi*, yaşlı kimselere denir. ‖ *Akşam Hacı Mehmet, sabah eskici Yahudi*, kendini dürüst, erdemli gibi göstermeye çalışan hileci, dalavereci kimse için söylenir. ‖ *Akşam kavil, sabah savul*, sözünden cayan kimsenin bu yönünü belirtmek için kullanılır. ‖ *Akşam pazarı*, akşamüzeri pazarın toplanma saatinde yapılan ucuz satış. ‖ *Akşam simidi*, ikindi vakti satışa çıkan taze simit. ‖ *Akşam şerifleri, akşamlar hayrolsun*, akşam saatlerinde karşılaşan kimselerin selamlaşırken kullandıkları söz (esk.). ‖ *Akşama sabaha*, yakın zamanda: *Akşama sabaha bir bebek bek-*

lıyoruz. || *Akşamdan,* daha sonrayı beklemeden, akşam vakti : *Akşamdan gel.* || *Akşamdan akşama,* her akşam: *İçkiyi akşamdan akşama içerim.* ||*Akşamdan kalmak,* içki içerek geçirilen bir gecenin etkisini üzerinden atamamak: *Akşamdan mı kaldın?* ||*Akşamdan kavur, sabaha savur,* elindeki parayı hesapsızca harcayan, yarınını düşünmeyen, tutumsuz kimselerin bu yönünü belirtmek için alay yollu kullanılır; savurgan, tutumsuz. ||*Akşamdan sonra merhaba, akşamdan sonra sabahlar hayrolsun,* bir işi yapmakta gecikmiş kimseye alay yollu söylenir (tkz.). || *Akşamı etmek, bulmak,* oyalanarak günü geçirmek. || *Bir şey akşamları,* belli bir amaçla düzenlenen, genellikle birkaç akşam süren etkinlik: *Şiir, edebiyat akşamları.*

—Din. *Akşam namazı* İkindiyle yatsı arası,güneşin batışından batı ufkundaki kızıllığın kaybolmasına kadar geçen süre içinde kılınması farz olan namaz.(Bk. *ansikl.* böl.)

◆ be. Akşam olunca: *Akşam işten çıkınca doğru eve gider. Bu akşam size gelmek istiyorum.*

◆ **akşamları** be. **1.** Akşam saatlerinde, akşamleyin: *Bu mevsimde yağmur genellikle akşamları yağar.* **—2.** Her akşam: *Akşamları kitap okumadan uyuyamam.*

—ANSİKL. Din. Farzı üç rekâttır. Kamet getirilir; "Bugünkü akşam namazının farzını kılmaya" diye niyet edildikten sonra "allahü ekber" denilerek başlanır. Sabah namazının farzı gibi iki rekât kılınır. "Ettehiyatü" okunduktan sonra kalkılır. Yalnız fatiha suresi okunduktan sonra rükûa varılır, secdeler yapılır ve son oturuştan sonra selam verilir. Daha sonra, "Akşam namazının sünnetini kılmaya" diye niyet edilerek, sabah namazının sünneti gibi iki rekât sünnet kılınarak namaz tamamlanır.

Akşam, İstanbul'da yayımlanan günlük gazete. Kâzım Şinası (Dersan), Ali Naci (Karacan), Falih Rıfkı (Atay) ve Necmettin Sadık (Sadak) ortaklığıyla kuruldu (1918). Yazıişleri müdürü Muammer Senihi idi. Kurtuluş savaşı'nın destekçisi, küçük boy ve tek yaprak olarak akşamları yayımlanıyordu. Daha sonra Peyami Safa'nın gazetesinin rotatifi satın alınarak teknik olanaklarla gazeteye yeni bir biçim verildi (1924). Aynı dönemde kısa bir süre L'akcham adıyla fransızca basımı da yapıldı. Ali Naci, Falih Rıfkı gazeteden ayrıldıktan (1926) sonra Hüseyin Cahit (Yalçın), Vâlâ Nurettin, Orhan Selim (Nazım Hikmet) gazetenin yazarları arasına katıldı. Yazıişleri müdürlüğüne de Enis Tahsin (Til) getirildi (1927-1950). Harf devrimini (1928) destekleyen başlıca yayım organları arasında yer aldı. 1950'den sonra gazete DP iktidarına karşı etkin ve sert bir muhalefet yürüttü. Bu dönemde yazıişleri müdürleri arasında Osman Necmi Karaca ve Hıfzı Topuz gibi gazeteciler yer aldı. 19 nisan 1957'de Malik Yolaç'ın satın aldığı gazete, aynı yıl 9 haziranda, sabahları yayımlanmaya başladı. Bir süre sonra İstanbul'da olduğu gibi matris gönderilmek suretiyle Ankara ve Adana'da da basılmaya başlanarak türk basınında yeni bir çığırın açılmasına neden oldu. Çetin Altan, İlhami Soysal gazetenin yazarları arasına katıldı. Sol ve radikal görüşleri savundu. Gazetenin satışı 150 000'in üzerine çıktı. 1965'te gazetenin sahipliğini Nur Ökten üstlendi. 12 Mart (1971) döneminde yazarlarının tutuklanması ve sıkıyönetimin koyduğu yasaklar nedeniyle yayımında önemli boşluklar doğdu ve satış düştü. Gazete, Türk-İş konfederasyonu na devredilerek yayımı Basın-İş sendikası tarafından sürdürüldü (1972). Ertesi yıl Fehmi Anlaroğlu, 1975'te Rıdvan Seyhan'a satıldı. Şekip Altay'ın yönetimi üstlendiği dönemde yalnız İstanbul'da yayımlandı. Sürekli 64 yıl çıkan ve türk basın yaşamında bir okul olarak kabul edilen Akşam, 9 ocak 1982'de kapandı.

Akşam kız sanat okulları → PRATİK KIZ SANAT OKULLARI.

Akşam lisesi, ortaöğrenim kurumu. Askerliğini yapmış erkeklerle, 18 yaşını bitirmiş kadın ve kızlara ortaokul üstü öğrenim olanağı sağlamak için oluşturuldu (1965-1966 ders yılı). Okullarda, üç yıllık klasik lise programları dört yıla yayılarak uygulanır. Öğretim, günlük çalışma saatlerinin dışında yapılır. Akşam liseleri 1983'te kapatılmış, 1984-1985 ders yılında yeniden öğretime açılmıştır. Ankara'da 1, İstanbul'da 2, İzmir'de 1 olmak üzere Türkiye'de 4 akşam lisesi etkinliğini sürdürmektedir.

Akşam ortaokulu, ortaöğretim kurumu. Askerliğini yapmış erkeklerle, 18 yaşını bitirmiş kadın ve kızlara ilkokul üstü öğrenim olanağı sağlamak için oluşturuldu (1965-1966 ders yılı). Okullarda, üç yıllık klasik ortaokul programları dört yıla yayılarak uygulanır. Öğretim, günlük çalışma saatlerinin dışında yapılır. Akşam ortaokulları 1983'te kapatılmış, 1984-1985 ders yılında yeniden öğretime açılmıştır. Ankara'da 1, İstanbul'da 2, İzmir'de 1 olmak üzere Türkiye'de 4 akşam ortaokulu etkinliğini sürdürmektedir.

Akşam terzilik okulu → PRATİK SANAT OKULU.

Akşam ticaret lisesi, ortaöğrenim kurumu. Askerliğini yapmış, ortaokul bitirmiş erkeklerle, 18 yaşını doldurmuş kadın ve kızlara mesleki öğrenim olanağı sağlamak için oluşturuldu. Önceleri kurs biçiminde öğrenim yapılırken 1954-1955 ders yılından başlayarak okul düzeyine çıkarıldı. Okullarda, 3 yıllık ticaret lisesi programları dört yıla yayılarak uygulanır. Öğretim, günlük çalışma saatlerinin dışında yapılır. Akşam ticaret liseleri 1983'te kapatılmış, 1984-1985 ders yılında yeniden öğretime açılmıştır. Ankara'da 1, İstanbul'da 2, İzmir'de 1 olmak üzere Türkiye'de 4 akşam ticaret lisesi etkinliğini sürdürmektedir.

AK ŞAMANLAR, şaman rahiplerinden bir bölümüne verilen ad. Ötekilerine *Kara şaman* (Kam) denir. Yakutlar, birincilere *Ayı oyun* (İyi şaman), ikincilere *Abası oyun* (Şeytansı şaman) der. Ak şamanlar birçok yönden buddha rahiplerini andırırlar. Kara şamanların tersine, şaman külahı ve cübbesi giyemez, davul taşıyamazlar. Kanlı kurban ayinlerinde bulunamaz, karanlık tanrılara ve kötü ruhlara ayin düzenleyemezler. Ak şamanlar, yalnızca gün aydınlığında aydınlık ruhlar onuruna kurban tören ve ayinleri düzenleyebilirler. Kara şamanlar karşısındaki bu kısıtlamalarına karşın, ak şamanlar da halk tarafından olağanüstü saygı görürler.

AKŞAMCI sıf. ve a. **1.** Akşamları içki içmeyi alışkanlık edinmiş kimse için kullanılır: *Adı akşamcıya çıkmak. Ramazan dinlemeyen bir akşamcı.* **—2.** İşi, çalışma saatleri akşama rastlayan ya da akşamları geç yatma alışkanlığında olan kimse için kullanılır.

AKŞAMCILIK a. Akşamcı olma durumu; akşamcının niteliği.

AKŞAMKİ sıf. Akşam içinde gerçekleşen, akşama ait olan şey için kullanılır: *Dün akşamki toplantı, yemek. Akşamki kaza. Akşamki sözünü unutma.*

AKŞAMLAMAK gçz. f. **1.** Bir kimse sözkonusuysa,günün geç saatine kadar gecikmek; bir işle akşama kadar uğraşmak: *Hani erken dönecektin, yine akşamladın. Üç gündür akşamlıyor ama boya işini hâlâ bitiremedi.* **—2.** *Bir yerde akşamlamak,* akşamı orada geçirmek: *Evine gitmez, her gün başka bir yerde akşamlardı.*

◆ **akşamlatmak** ettirg. f. **1.** *Bir kimseyi akşamlatmak,* onu geç bırakmak, oyalamak. **—2.** *Bir kimseyi (bir yerde) akşamlatmak,* geceyi (orada) geçirmesini sağlamak.

AKŞAMLATMAK → AKŞAMLAMAK.

AKŞAMLEYİN be. Akşam olunca, akşam vakti.

AKŞAMLI sıf. "Her akşam ve her sabah, sürekli, aralıksız" anlamına gelen *akşamlı sabahlı* deyiminde geçer: *Akşamlı sabahlı çalışarak işi zamanında bitirdik.*

AKŞAMLIK sıf. **1.** *Say. sıf.* + *akşamlık,* belirtilen sayıda akşama yetecek ölçüdeki şey için kullanılır: *Bir akşamlık suyumuz kaldı.* **—2.** *Bu akşamlık,* sözkonusu edilen akşam süresi için kullanılır: *Bu akşamlık boş yerimiz yok.* **—3.** *Akşamlık sabahlık,* sonucu kaçınılmaz ve yakın olan durum; bu durumda olan kimse için kullanılır: *Hastanın durumu iyi değil, akşamlık sabahlık.*

AKŞAMSEFASI a. Bot. Gecesefası türlerinden biri. (Bil. a. *Mirabilis jalapa.*)

AKŞAMÜSTÜ ya da **AKŞAMÜZERİ** a. Günün, güneşin batmasına yakın saatleri.

◆ be. Güneşin batmasına yakın saatlerde, akşama doğru: *Akşamüstü güneş batarken buranın manzarasına doyum olmaz. Akşamüstü bize gel.*

AKŞAMÜZERİ → AKŞAMÜSTÜ.

AKŞAMYILDIZI a. Gökbil. VENÜS'ün eşanlamlısı.

AKŞAR, Bitlis'in Hizan ilçesine bağlı bucak; 7 454 nüf. (1990); 6 köy. Merkezi *Akşar* (esk. Hakif); 1 331 nüf. (1990).

AKŞAR, Erzurum'un Şenkaya ilçesine bağlı bucak; 3 000 m yükseltide Allahuekber dağlarının kuzey-batı eteklerinde; 11 108 nüf. (1990); 24 köy. Merkezi *Akşar* (esk. Kosor); 1 808 nüf. (1990).

AKŞAR, esk. **Balahor,** Bayburt ilinde merkez ilçeye bağlı belde; 2 026 nüf. (1990). Belediye. PTT. Kılıç Kökten'in yörede yaptığı araştırmalarda (1944), ilk tunç çağa tarihlenen bir höyük saptandı. Köy yakınındaki Korgan köprüsü, sivri kemerli, iki gözlü, kesme taştan yapısıyla, osmanlı mimarlığının klasik örneklerindendir.

AKŞAR kumulları, Moritanya'da kumul dizisi, Akyuyt'un kuzeyinde.

AKŞEHİR, İç Anadolu'da Konya iline bağlı ilçe, Akşehir gölünün 8 km güneyinde; 94 611 nüf. (1990); 1 442 km²; 2 bucak, 33 köy. Merkezi, Konya ilinin 128 km kuzey-batı'sındaki *Akşehir;* 51 746 nüf. (1990).

• TARİH. Akşehir (Philomelion*), Hellenistik dönemde Phrygia tiranı Philomelos tarafından kuruldu. İlk yerleşim alanı bugünkü kentin kuzey-batı'sında, Sultan dağının kuzey yamaçlarındaydı. Kent Roma döneminde Philomelium adını aldı. Müslüman Araplar birçok kez yağmaladıkları

Sadun **Aksüt**

Akşehir'den bir görünüm

kente Belde-i Beyza adını verdiler. Malazgirt savaşı'nın ardından Türkler'in egemenliğine giren kent, Selçuklular'dan sonra Karamanoğulları'nın, Eşrefoğulları'nın, Hamitoğulları'nın eline geçti. Osmanlılar'la Karamanoğulları arasında birkaç kez el değiştirdikten sonra 1466'da kesin olarak osmanlı topraklarına katıldı.

• MİMARLIK. Kent antik dönemde ünlü Kral yolu ve daha sonra doğudan batıya uzanan kervan yolları üstündeydi. Roma döneminde kalesi ve hamamı önemliydi. Anadolu Selçukluları döneminde gelişen kentte, günümüze ulaşanların dışında, kaynaklardan bilinen Kadıizzettin medresesi (XIII.yy.), Nasrettinhoca medresesi (XIII.yy.), Şifahane (XIII.yy.), Emiryavi medresesi (XIII.yy.) vardı. Ulu cami'nin yapım tarihi bilinmiyor, ancak 1213'te yaptırılan minaresinden önce var olduğu kesindir. Yapı Alaettin Keykubat I zamanında onarılıp genişletildi. Mihrap önü kubbesi, buna dikey düz ahşap tavanlı 7 bölümlü ana mekânıyla yapı, Selçuklu dönemi ulu camilerinin özgün örneklerindendir. Sırlı tuğla işçiliği ve çini mozaik bezemeleri önemlidir. Altunkalem mescidi (1223), Güdükminare mescidi (1226, mimarı Mesut bin Abdullah), Küçükayasofya mescidi (1235), Kileci mescidi (XIII.yy.), Kızılca mescit (XIII.yy.) Anadolu Selçuklu mimarlığının taş ve tuğla işçiliği yanı sıra, taş bezeme, çini mozaik süsleme açısından ilginç örnekleridir. Fahrettinalisahipata külliyesi'nden (1250) Taş medrese olarak bilinen yapı, mescit ve türbe günümüze ulaştı. Seyyitmahmuthayrani zaviyesi'nin yapılarından olan Ferruhşah ya da Mahmuthayrani mescidi'ni Kuluzade Ferruhşah yaptırdı (1224). 1268 tarihli türbe, Karamanoğlu Mehmet II zamanında onarıldı (1409). Ahşap işçiliğinin önemli örneklerinden olan kapısı Akşehir müzesi'nde, ahşap sandukalar İstanbul Türk-İslam eserleri müzesi'ndedir. Şeyhhasan türbesi (1370) taş işçiliğiyle dikkati çeker. Kaymakam Şükrü Bey'in yaptırdığı (1905) Nasrettinhoca* türbesi' nin ortadaki ana türbe bölümü eskidir.

Akşehir, Atatürk ve Etnoğrafya müzesi, Akşehir'de müze. Tarihsel "Garp cephesi karargâh binası" onarılarak müzeye dönüştürüldü (1966). Müzede, Kurtuluş savaşı'nda Atatürk, İnönü, Asım Gündüz ve Garp cephesi'ne ilişkin belgeler, resimler, eşya sergileniyor. Öbür salonlar da Seyyit Mahmut Hayrani, Nasrettin Hoca, Sinanettin-i Akşehiri gibi Akşehirli ünlülere, yöreden derlenmiş etnoğrafyaya ilişkin yapıtlara ayrılmıştır.

AKŞEHİR gölü, Konya-Afyonkarahisar illeri arasında göl; Akşehir ilçesinin kuzeyinde. 110 km². Denizden yüksekliği 953 m. Derinliği sularının en kabarık olduğu zamanda yaklş. 4 m. Dördüncü Zaman' ın daha nemli döneminde Eber gölüyle birleşerek tek bir göl haline geldi.

Akşehir Taş Eserler müzesi, Akşehir'de müze. Anadolu Selçuklu veziri Sahip Ata'nın yaptırdığı Taş medrese'de açıldı (1961). Avluda ve kubbeli odada Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinden yazıtlar, mezar taşları, mimarlık kalıntıları sergileniyor. Selçuklular'dan kalma yazıtlı ve resimli mezar taşları dönemin taş işçiliğini yansıtan özgün örneklerdir.

AKŞEMSETTİN (Mehmet Şemsettin bin Hamza), türk din bilgini ve hekim (Şam 1389-Göynük, Bolu, 1459). Babasıyla birlikte Suriye'den gelerek Samsun' un Kavak ilçesine yerleşti (1396-1397). Babasının ölümünden sonra Çorum'un Osmancık ilçesine giderek Şeyh Bedrettin'den ders aldı, müderris oldu. Tasavvufa yöneldi, Hacı Bayram Veli'ye bağlanarak halifesi oldu. Tıp ve eczacılık alanındaki çalışmalarıyla Lokman-ı sâni sanını aldı. Beypazarı ve Göynük'te tarikat şeyhi ve hekim olarak çalışmalarını sürdürdü. Hacı Bayram Veli'nin tavsiyesiyle Murat II tarafından, şehzade Mehmet II' ye (Fatih) hoca olarak Edirne'ye çağrıldı. Fatih'in eğitiminde önemli rol oynadı, onunla birlikte İstanbul kuşatmasına katıldı. Bu sırada Ebu Eyyüb el-ensârî'nin gömütünü bulduğu öne sürülür. Fetihten sonra Göynük'e döndü ve burada öldü. Ruh hastalıklarına ilişkin *Maddet ül-hayat* ve bulaşıcı hastalıklar konusunda gerçekçi bir yaklaşıma yer vermesi nedeniyle değerli olan *Kitab üt-tıb* adlı iki türkçe yapıtı vardır. Arapça yazdığı *Hall ül-müşkilat, Risâlet un-Nûriyye* ve *Makamat ül-evliya* adlı yapıtlarıysa tasavvufa ilişkindir.

Akşemsettin menakıbı, Şeyh Emir Hüseyin Enisi'nin, Mehmet II'nin hocası Akşemsettin'in menkıbelerini topladığı ve onun tasavvufi görüşlerini anlattığı yapıtı. Düzyazı olarak kaleme alınan bu küçük hacimli kitabın ilk bölümünde Akşemsettin'in halife Ebubekir'e uzandığı kabul edilen soy bağı ile memleketi olan Göynük ailesi, keramet sahibi babası, yaşamı hakkında bilgi verilir. Daha sonra onunla ilgili 47 menkıbe sıralanır. XVII. yy.'da sade düzyazı ile kaleme alınan yapıtın sonlarına doğru, Akşemsettin'in tarikat bağını gösteren bir vakıfname ile mensup olduğu bayramiye tarikatı hakkında açıklamalarda bulunulur. Menakıbın sonunda, Akşemsettin'in oğlu Hamdullah Hamdi hakkında geniş bilgi vardır. (• Kayn.)

AKŞIN sıf. ve a. ALBINO'nun eşanlamlısı.
—Zootekn. *Akşın göz,* iris kısmı tamamen ya da kısmen pigmentsizleşen ve diğer pigmentsiz kısımların üzerinde beyaz ya da boz renkte görünen at gözüne denir.

AKŞIRAY (Fethi), türk zoolog (İstanbul 1916). İstanbul Üniversitesi biyoloji bölümü'nü bitirdi (1944). Zooloji kürsüsüne asistan atandı. Prof. Kosswig ile birlikte Hidrobiyoloji araştırma enstitüsü'nün kuruluş çalışmalarında bulundu (1950). Avusturya'da yapay balık üretimi ve balıkçılık konusunda uzmanlık çalışması (1960-1961), Hidrobiyoloji araştırma enstitüsü içsular araştırmaları bölüm başkanlığını (1961-1978) yaptı. Türkiye'nin göl, baraj gölü, lagün ve akarsularındaki verim değerlerinin artmasına; yapay balıkçılığın yaygınlaşmasına katkılarda bulundu. *Türkiye deniz balıkları ve tayın anahtarı* (1987) adlı kitabı vardır.

AKŞİN (Sina), türk tarihçi (Lahey 1937). Hukuk fakültesi'ni bitirdi. 1969'da asistan, 1975'te doçent oldu. Ankara Üniversitesi siyasal bilimler fakültesi kamu yönetimi bölümü'nde öğretim üyesi. Yapıtları: *31 mart olayı* (1970), *İstanbul hükümetleri ve milli mücadele* (1976), *Jön türkler ve İttihat ve Terakki* (1980).

AKŞİT (Muhammet bin Tugac) [?-Şam 946] İhşidiler devletinin kurucusu (935-946). Akşit adı eski Fergana hükümdarlarına verilen İhşit unvanından gelir. Babası ve büyükbabası da halifelerin hizmetinde çalışmıştı. 896'da Suriye, 935'te Mısır valiliğine atandı. Mısır'ın karışık durumuna son vererek İhşidiler devletinin temellerini attı. Abbasi halifesi Razi'den İhşit unvanını aldı. Suriye'yi ele geçirmek için abbasi emirlerinden İbni Raik ile; İbni Raik'in ölümünden sonra da Hamdaniler ile savaştı, burayı da topraklarına kattı (942).

AKŞİT (Baha), türk siyaset adamı (Acıpayam 1914). Tıp öğrenimi gördü. Demokrat parti hareketine katıldı. Denizli milletvekili seçildi (1950-1960). Tahkikat komisyonu üyesi olarak 27 Mayıs'tan sonra Yassıada'da yargılandı, oy çokluğuyla idam cezasına çarptırıldı. Cezası Milli birlik komitesi tarafından müebbet hapse çevrildi (1961). Kayseri cezaevi'nde yattı. Bağışlandı (1965). AP'den Denizli senatörü seçildi (1975-1980).

AKŞOBHYA-BUDDHA (sansk. sözc.) ya da **AŞUKU-BUTSU** (jap. sözc.), değişmez Buddha. Manevi aydınlanmaya ulaştıktan sonra Myoki'de kendi "mutluluk ülkesi"ni kurdu; burada bugün de buddhacı öğretiyi yaydığı söylenir. Tahtta buddhacılığında, altın renginde, sol eli yumruk biçiminde sıkılmış, sağ eli yerde ve ağzı kutsal hece *(bıcamantra) hum*'u söylerken gösterilir.

AKT → EDİM

AKTA çoğl. a. (ar. *katı*'nın çoğl. *akṭa'*) *Esk.* **1.** Kesilmeler, bölünmeler. **—2.** Kesmeler, kırmalar, ayırmalar.
—İkt. tar. → IKTA

AKTÂB çoğl. a. (ar. *kutb*'un çoğl. *aktab*) *Esk.* **1.** Kutuplar. **—2.** Bir topluluğun başında bulunanlar, tarikat kurucuları, ululan: *"Niçe aktâb, niçe ârif-i billah gelir / Dergeh-i pire veli ben gibi hemdem gelmez"* (Hemdem Çelebi, XIX. yy.).

AKTAİON, Yun. mit. Avcı, Aristaios'un oğlu. Kheiron tarafından yetiştirildi. Eski öykülere göre, Artemis'i yıkanırken gördüğü için geyik biçimine sokuldu ve kendi köpekleri tarafından parçalandı.

AKTAMAR → AKDAMAR

AKTAR ya da **ATTAR** a. (ar. *'aṭṭar,* koku satıcısı'ndan). **1.** Çeşitli baharatla birlikte şifalı ve sağlığa yararlı bitkiler satan kimse **—2.** Bu türlü malların hazırlandığı ve satışa sunulduğu dükkân. (Bu dükkânlarda tütün, iğne, iplik, zarf vb. küçük şeyler de satılırdı.)

AKTÂR çoğl. a. (ar. *kuṭr*'un çoğl. *akṭar*). *Esk.* **1.** Çaplar. **—2.** Taraflar, yanlar, bölgeler. *"Filhakika; yedi asırdan beri cihanın muhtelif aktârına sevk ederek, kanlarını akıttığımız, kemiklerini, topraklarında bıraktığımız .."* (M. K. Atatürk).

AKTARAÇ a. *Yörs.* Sacın üzerindeki yufkayı çevirmeye yarayan demir ya da tahta aygıt. (Değişik yörelerde *akdaraç, akdıraç, aktırgaç, aktaracak* biçimlerinde de kullanılır.)

AKTARAN sıf. Dilbil. Dilsel aktarımlarda bulunan bir dil için kullanılır.

AKTARICI a. Çatı kiremitlerini yenileyerek onaran kimse.
—Aktar. *Aktarıcı araba,* vagon ve lokomotifleri bir hattan ötekine ve bunlara dik olarak geçirmeye yarayan aygıt. (Aktarıcı, uçlarında tekerlekler bulunan bir iskeletten oluşur ve tekerlekler hatlara dik iki ray üzerinde yürür. Bu aygıt, elektrik ya da ısıl bir motor yardımıyla yer değiştirir. Motor, ayrıca vagonların çekilmesi için bir vinci de harekete geçirir. Zeminle aynı düzeyde ya da çukurda çalışan aktarıcılar kullanılmaktadır.)
—Radyotekn. Bir ana vericinin yayınını akta an, genellikle zayıf güçte radyo ya da televizyon vericisi; kipleyen işaretler *pilot verici* adı verilen başka bir vericinin yayını alınarak elde edilir. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Telgraf aktarıcısı,* bir desteğe, örneğin delikli banta kaydedilmiş telgraf işaretlerini yayınlamaya yarayan aygıt.
—Telekom. *Çağrı aktarıcısı,* yerinde bulunmayan bir aboneye gelen telefon çağrılarını, bu abonenin ulaşabileceği başka bir telefon cihazına bağlama olanağı veren aygıt.
—ANSİKL. Radyotekn. Radyo ve televizyon aktarıcıları, bir ana vericinin metrelik ya da desimetrelik dalga boylarında yaptığı yayını çok güç alan, hatta hiç izleyemeyen bölgelerde kurulur. Bu bölgeler ya ana vericinin yayın alanını maskeleyen engebeler yüzünden gölgede kalan ya da aşırı parazitten etkilenen yörelerdir. Öte yandan aktarıcı, daha pahalı olan hertz demetini kullanma zorunluluğunu ortadan kaldırır ve çoğunlukla alınan kanaldan farklı bir frekans kanalından yayın yapar.

AKTARILMAK → AKTARMAK.

AKTARIM a. Aktarmak eylemi; geçirme, iletme.
—Bilş. Bellek özelliği olan iki fiziksel yer-

leştirme öğesi arasında bilginin yer değiştirmesi.

—Biyol. Ana babaya ait bazı özelliklerin kalıtım yoluyla yavruya geçmesi.

—Dilbil. Bir dilin başka bir dilin anlamlı öğesini (genellikle bir sözcüğü) kendi bünyesine katma süreci; dile bu biçimde katılan öğe. (Bk. *ansikl.* böl.). ||Kimi Fin-Ugur dillerinde, bir durum değişimini, bir sürecin sonucunu anlatan durum. ||*Sınıf aktarımı*, bir dilbilimsel birimi bir dilbilgisi sınıfından bir başkasına geçirme işlemi. (Örn. *Gökyüzünün mavisi* diziminde yer alan "mavi" aktarım işlemiyle sıfat sınıfından ad sınıfına geçirilmiştir.) Geleneksel dilbilgisinde "yanlış türetme" adı verilen aktarım kavramı L. Tesnière'in kuramında önemli bir yer tutar.

—Foto. İçinde görüntü bulunan bir duyarlı katmanla kaplı bir fotoğraf kâğıdından ya da altlığından, başka bir alıcı altlığa kontak kopya alma; bu işlem sonucunda, mekanik, ısıl ya da kimyasal aktarmayla ilk görüntünün bir fototipi elde edilir. || Yayınım-aktarım işlemlerinde, kimyasal tepkimelerle sağlanan renk göçü. ||*Değişme aktarımı*, bir duyarlı katman ya da objektifle elde edilen görüntünün niteliğindeki değişikliği değerlendirmeye yarayan ölçme tekniği; bu değerlendirme uzamsal frekansa, yani bir mira'da milimetre başına düşen çift çizgi sayısına göre yapılır. (Gittikçe daralan ve belirli ölçülere göre çizilmiş almaşık beyaz ve siyah çizgilerden oluşan bu mira'nın bir objektif ya da başka bir katmanla görüntüsü alınır; sonra, elde edilen görüntü incelenerek mira ile karşılaştırılır ve kayıp oranı belirlenir.)

—Müz. Bir yapıtın ya da bir parçanın seslerini, aralıkları ve seslerin sürelerini değiştirmeden bir eksenden bir başkasına taşıma. (Eşanl. GÖÇÜRÜM.) [Bk. *ansikl.* böl.] ||*Aktarım çalgısı*, temel sesi *do* olmayacak biçimde yapılmış üflemeli çalgı. (Orkestrada, öbür çalgılardan ayrılır, çünkü, her zaman *do* tonunda yazılmış olan kendi partisindeki notaları çalarken, o notalardan başka bir ses çıkarır.) ||*Aktarım klavyesi*, harmoniumda, dillere göre, yanlamasına yer değiştiren klavye. (Böylece, otomatik aktarımla, aynı tuşlara basılarak, bir parçanın başka bir tonalitede çalınması sağlanır.)

—Psikan. Geniş anlamda, birincil süreçler uyarınca, bir ruhsal tasarıma yönelik yatırım niceliğinin, bir başka ruhsal tasarıma kayması. || Hastanın, aşk ya da duygu bağlılıklarında, bir kişinin yerine, daha eskiden tanıdığı ve daha önemli bir kişiyi koyması; öznenin dışında bir libido nesnesine yatırım yapabilme yeteneği (psikanaliz tedavisi için gerekli olabilir) [Bk. ansikl. böl.] ||*Aktarım nevrozu*, Freud'a göre, narsis nevrozlarına karşıt olarak, hastada aktarım olanağını ve dolayısıyla psikanaliz tedavisinden geçebilme durumunu sağlayan psikonevroz. Aktarım nevrozu, psikanaliz tedavisindeki hastanın, aktarım yapmaya başladığı sırada, bir gerçek nevrozdan kaynaklanarak ortaya çıkar ve gelişir. (Bu durumda, psikanalizci, hastanın aktarım nevrozunun nedeni olabilir ve böylece, hastaya, kendi tedavi etkinliğini ve psikanaliz uygulamasını kısıtlamak için yaptığı yinelemeleri açıklayabilir.)

—Sesbilg. *Aktarım işlevi*, ses yolunun süzme etkisi. (Sözün oluşmasına katılan çeşitli ses kaynaklarının akustik özelliklerindeki bir değişiklikle belirir.)

—ANSİKL. Dilbil. Aktarım, dillerin her türlü etkileşiminin en önemli toplumbilimsel olgusudur. Sözlüğün zenginleşmesinde ve dillerin evriminde önemli bir etkendir.

Kimi aktarımlarda, hiç değilse başlangıçta, yabancı biçimi aynen koruma eğilimi vardır. Aktarılan sözcüğün, aktaran dilin, sessel ve biçimsel modellerine uygulanması, duruma göre değişir: örneğin, arapça "alim" sözcüğünün çoğulu (ulema) zamanla türkçenin dilbilgisi kurallarına uygun olarak değişikliğe uğramıştır (alimler). Söyleyişe ilişkin duraksamalar ortaya çıkabilir; *-er* ile biten ingilizce sözcükler [ɛr] ya da [er] biçiminde söylenebilir: *miksır* ya da *mikser*.

Bazı durumlarda, aktarım yalnızca biçimsel olabilir: yabancı ses düzenli sözcük, kaynak dilde hiç varolmayabilir ya da tamamen farklı bir anlamda olabilir: Türkçeye *spiker* biçiminde geçen ingilizce *speaker* sözcüğünün radyo ile hiç bir ilgisi yoktur. Aktarım, yalnızca anlamsal da olabilir; daha önce varolan bir sözcüğe yeni bir anlam ekler: (örn. türkçe *yıldız* sözcüğü ingilizce *star*, fransızca *étoile* sözcüklerinin etkisiyle "tanınmış parlak sinema sanatçısı" anlamını da kazanmıştır.) Diğer bir aktarım biçimi de, yabancı bir deyimin çevrilmesi yoluyla yapılan aktarmadır, örneğin *balayı* (ing. honey moon'dan) ya da *göktırmalayan* (amer. sky scraper'dan). Son olarak, yabancı kökenli sosyokültürel gerçeklikleri belirten ve ihtayaçtan doğan aktarımlar (viski, kovboy) ve dilde yaşayan bir türkçe sözcüğün yanı sıra, yabancı bir sözcüğün de dilde dolaşımına yol açan "lüks" aktarımlar (restaurant, lokanta ve aşevi) sayılabilir. Dilin arılığını korumaktan yana olan dilbilgicilerin en çok karşı çıktıkları aktarım tipi de bu sonuncusudur.

—Müz. Aktarım, ya seslendirilecek parçanın notası, başka bir perde üzerinde yeniden yazılarak ya da sol baştaki anahtar, başka bir anahtarmış gibi, nota okunurken değiştirilerek yapılır. Sanatçının ses genişliğiyle, seslendireceği parçanınkini birbirine uydurmak amacıyla, sözlü müzikte çok kullanılır. Belli bir çalgı için yazılmış bir yapıtın, başka bir çalgıyla seslendirilmesi de aktarım gerektirebilir. Aktarım çalgılarının doğallıkla yaptığı bu uygulama, belli bir biçimde uygulanan bir besteleme işlemi de olabilir (bir fügde yanıt). Dizisel müzikte aktarım, bir dizinin değişkelerini elde etmeye yarar.

—Psikan. "Aktarım" terimi, psikanalizcinin ya da psikanaliz uygulamasının hastada uyandırdığı aşk ve nefret duygularını belirtmek için psikanaliz tekniğinin gereksinim duyduğu bir sözcük olarak ortaya çıktı. Böylece, aktarım, psikanalizcinin, hastanın daha önceki çocukluk yaşantılarının yinelenişini saptamasını ve eski, ama sürüp giden duygusal bağlardan kurtulması için bu yaşantıları yorumlayıp açıklamasını sağlar.

AKTARIMSAL sıf. Psikan. AKTARIM'a ilişkin.

AKTARİYE a. (ar. *'aṭṭari'*den *'aktariye*). **1.** Aktarlık. **—2.** Aktarın sattığı şeyler.

AKTARLIK a. Aktarın uğraşı: *Geçimini aktarlıkla sağlamak.*

AKTARMA a. **1.** Aktarmak eylemi **—2.** Yolun belirli bir noktasında taşıt ya da hat değiştirme. **—3.** Alıntı: *Bu aktarmalar yapıta bir şey katmıyor.* **—4.** Ekin kaldırılan tarlayı sürme işi: *Tarlalarda bahar aktarması yapıldı.* **—5.** *Aktarma yapmak*, bir şey aktarmak ya da yolculukta taşıt değiştirmek: *Bütçede bir fasıldan başka bir fasıla yapılan aktarmalar. İki durak sonra aktarma yapacaksınız.*

—Aktar. Çatallı iki kaldırıcı arabanın birindeki yükün ötekine iletilmesinden yararlanan yatay yükleme-boşaltma sistemi. || *Aktarma aygıtı*, gereçlerin ya da yüklerin yerini yatay ya da düşey olarak değiştiren ve bu sırada gerekli insan gücünü azaltan ya da bütünüyle ortadan kaldıran her tür aygıt ya da makine. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Bilş. *Belleğe aktarma*, bir bilgiyi belleğe geçirme işlemi.

—Çağ. sant. *Fotoğraf aktarması*, bir fotoğrafın bir tuvale, bir baskı kalıbına aktarılması.

—Denizc. Bir malın ya da bir yükün, bir yerden başka bir yere taşınması. ||*Aktarma gemisi*, yükün boşaltılacağı limanın gemi için uygun derinlikte olmaması nedeniyle aktarma işleminde kullanılan gemi.

—Deniz huk. Sözleşme uyarınca ya da zorunlu bir nedenle yükün bir gemiden başka bir gemiye geçirilmesi. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Dilbil. Doğal olarak yan tümcede yer alması gereken bir terime temel tümcede yer vermeye dayalı sözdizimsel yöntem (örn. *Bu adamı gördün mü, ne kadar iri!*).

—Dy. *Aktarma sistemi*, motor, çubuk, kablo ve makara gibi öğelerden oluşan ve devinimi bir makas ya da işaretleme aygıtına ileten sistem.

—Esk. denizc. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, bir deniz savaşı sonunda düşmandan ele geçirilen ve zafer simgesi olarak deniz üssüne getirilen tekne. || İnce donanma'ya bağlı yelkenli ve kürekli küçük bir osmanlı gemi tipi.

—Güz. sant. XVIII. yy.'da bulunmuş restorasyon tekniği; bir resmin özgün altlığının yerine yeni bir altlık koymak.

—Haritc. *Harita aktarma*, saydam işleme desteğini kaplayan saydamsız ya da renkli katmanın kimi bölümlerini bir el aletiyle kaldırmayı amaçlayan grafik işlem. (Harita aktarma kolayca çoğaltılabilen bir negatif belgeyi doğrudan elde etme olanağı verir.)

—İğ. işl. *İlmik aktarma*, örgüde bir ilmiği, bir tığdan öbürüne örmeden kaydırma.

—Kamu mal. *Aktarma*, devlet bütçesi içinde hesap hareketi. ||*Ödenek aktarması*, bütçe tahminlerinin tutmadığı durumlarda, bazı bölüm ya da maddelerden kesinti yapılarak, aynı miktarın ödenek yetmeyen bölüm ya da maddelere eklenmesi. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Mak. san. Kablo, dişli düzeni, kayış, zincir ya da eklemli sistem yardımıyla bir organın devinimini öbürüne iletme. — Devinimi iletmeye yarayan organ ya da organların tümü. (Eşanl. İLETİM, TRANSMİSYON.) ||*Bükülgen aktarma*, bir makinenin iki parçası arasında devinimi iletmeye yarayan mekanik düzenek. ||*Manyetik aktarma düzeni*, iki organ arasındaki devinimi elektromanyetik kuvvetlerle aktaran düzenek.

—Matbaac. DEĞİŞTİRME'nin eşanlamlısı. Klasik çukurbaskı (tifdruk) kalıplan yapımında, pozitif filmlerin montajı altında ışık verilmiş jelatin katmanını silindir üzerine taşımaya dayanan işlem. ||*Aktarma harfi*, kopya yoluyla dizgide kullanılan harf.

—Muhs. Paranın bir kasadan diğerine devredilmesi.

—Nöroanat. *Aktarma yeri*, iki nöron arasında bağlantı sağlayan sinirsel yapı. (Genellikle sinirsel çekirdeklere "aktarma yeri" denir. Örneğin talamus, duyu yolları üzerinde bir aktarma yeridir.)

—Oto ve Bisikç. TRANSMİSYON'un eşanlamlısı.

—Petr. san. *Aktarma hattı*, bir rafineri kulesinin çıkışını tepkime ya da işleme aygıtına bağlayan boru düzeni.

—Polim. Polimerleşme sırasında makromolekül zincirinin büyümesine eşlik eden ikincil tepkimelerden biri. ||*Aktarmayla kalıplama*, plastik maddeyi ayrı bir kapta yumuşattıktan sonra basınçla kalıba basarak yapılan kalıplama.

—Ruhbil. Bir bağıntının akılda tutulmasını içeren öğrenme ya da algı olayı.

—Siber. ve Telekom. *Aktarma admitansı*, sinüzoidal bir çıkış akımıyla, girişte ona denk düşen sinüzoidal gerilim arasındaki orana eşit aktarma fonksiyonu. (Eşanl. TRANSADMİTANS.) ||*Aktarma empedansı*, sinüzoidal bir çıkış gerilimiyle, girişte ona denk düşen sinüzoidal akım arasındaki orana eşit aktarma fonksiyonu. (Eşanl. TRANSEMPEDANS.) ||*Aktarma fonksiyonu*, bir ikikapılının çıkışındaki sinüzoidal büyüklükle, girişte ona denk düşen sinüzoidal büyüklük arasındaki karmaşık oran. (Eşanl. TRANSMİTANS.)

—Tek. res. *Ölçü aktarması*, fonksiyonel kotlamada, kotları ve toleranslarını belirlemede kullanılan yöntem.

—Teknol. *Aktarma kabı*, supaplı ya da

pistonlu sürekli kapama aygıtı; bu aygıt gazlı sıvıları taşıyıcı kaplara aktarmakta kullanılır. ||*Aktarmayla yapıştırma*, film halinde bir gereci geçici bir destek üstüne sürdükten sonra kalıcı desteğine aktarma işlemi. || *Aktarma zinciri*, bir dizi aktarmalı takım tezgâhı içeren sanayi kuruluşu; kuruluşta işlenen parçalar bir makineden diğerine otomatik olarak geçer. (Eşanl. TRANSFER ZİNCİRİ.)

—Tekst. İpliği masuradan bobine ya da çileden bobine geçirme. —Büyük iplik bobinini, özel makinelerle küçük bobinler haline getirme. —İplik makinelerinden gelen masuralar üzerindeki ipliğin, başka bir masura ya da bobine geçirilmesi. —Dokuma sırasında, karta geçirme sonuçlarının tümünü ya da bir bölümünü doğru ve ilmik ilmik yeniden üretme. ||*Aktarma parçası*, mekanik armürlerde ve Jakar tezgâhında eksen milinin düşey desteği. || *Atkı aktarma*, atkı ipliğini bir bobin üzerine sarma işlemi. ||*Çözgü leventine aktarma*, dokuma tezgâhına takılacak çözgü leventinin üzerine birçok çözgü dilimini yerleştirmeye dayanan işlem; çözgü dilimleri ya bölümlü ya da tamburlu çözgü tezgâhında çözülür.

—Zootekn. *Embriyon aktarma*, döllenmeden sonra, embriyon ya da embriyonları verici denen bir dişinin dölyatağından alıp doğuncaya kadar gelişmek üzere, alıcı denen bir ya da birçok dişinin dölyatağına aktarmayı öngören yapay üretim yöntemi. (Bk. *ansikl.* böl.)

◆ sıf. Aktarılmış olan şey için kullanılır: *Aktarma bilgi. Aktarma bölümler kitabın bütünlüğünü bozuyor.*

—ANSİKL. Aktar. Aktarma, uzun yer değiştirmede uygulanan *taşıma*'dan farklıdır; bununla birlikte, yük teleferiği, yürüyen halı gibi kimi aktarma aygıtları orta, hatta önemli uzaklıklar arasında yük taşımaya yarar. Mal üretimini, yükleme, boşaltma ve depolama düzenini hızlandırmak için aktarma işlemi gittikçe daha iyi örgütlenmekte ve makineleştirilmektedir; böylece, sanayi ve ticaret alanlarında yüzeyin ve özellikle hacmin daha iyi kullanılmasının yanı sıra maliyet önemli ölçüde düşürülmektedir.

—Deniz huk. Aktarma, önce boşaltmayı sonra da yüklemeyi kapsayan bir işlemdir. Kural olarak yükün, yüklenen ya da kararlaştırılan gemiyle taşınması gerekir. Aksine davranış, sözleşmeye aykırılık sayılır. Zorunlu nedenler dışında, taşıtanın izni olmadan yükün başka bir gemiye aktarılmasından doğan zarar taşıyana aittir. Taşıma sözleşmelerinde, taşıyan aktarma yetkisini almışsa yükü başka bir gemiye aktarabilir.

—Kamu mal.*Ödenek aktarması*'nda iki durum sözkonusudur. Bunlardan birincisi, aynı bölüm içinde maddeden maddeye ödenek aktarmasıdır. Bu durumda, ilgili bakanın önerisi ve maliye bakanının onayı gerekir. Diğeri, bölümden bölüme yapılan aktarmadır. Bu ikinci durumda, parlamentonun karar vermesi zorunludur. Bütçe yasası bölümler itibariyle oylandığı için, bütçe yıl içinde bir bölümden ödenek azaltıp, azaltılan miktarın diğer bölüme eklenmesi de parlamentonun kararını gerektirir. Ancak, Muhasebei Umumiye kanunu aktarma yapılamayacak durumları şöyle saptamıştır: **1.** Maaş ve ücret tertiplerinden diğer masraf tertiplerine aktarma yapılamaz. **—2.** Aktarma yapılan tertipten diğer tertiplere aktarma yapılamaz. **—3.** İhtiyat ödeneğinden aktarılan tertiplerden bir başka tertibe aktarma yapılamaz.

—Şarapç. Aktarmalar kötü bir koku ve tada neden olan maya ve bulandırıcı maddeleri şaraptan ayırmak için yapılır. Üç aşamada gerçekleştirilen bu işlem aynı zamanda olgunlaşmaya yardım eder. Birinci aktarma, mayalanmadan sonra tortunun oturmasıyla bir dereceye kadar durulan şaraba havalı olarak uygulanır. Bu aktarma sırasında şarap gereği kadar kükürtlenir. Bundan sonra dinlendirilen şarapta, önceki kadar olmamakla birlikte tekrar tortu meydana gelir. Bu da ikinci bir aktarmayı gerektirir. İkinci aktarma, normal hafif şaraplarda havasız, ağır ve tatlı şaraplarda havalı yapılır. Yine duruma göre hafif, orta ya da kuvvetli bir kükürtleme uygulanır. Dinlendirme sürdürülürse üçüncü bir aktarma daha yapılır. Bundan sonra şarabı yılda bir kez aktarmak yeterlidir.

—Zootekn. Embriyon. Aktarma tekniği, genetik değeri yüksek olan dişilerdeki yumurta stokunu sonuna kadar kullanmak ve böylece genetik ilerlemeyi hızlandırmak olanağı verir. Embriyonların alınmalarından aktarılmalarına kadar geçen süre içinde birkaç gün dondurulmalarını sağlayan teknik gelişmektedir ve bu gelişme aktarmanın daha ilerlemesine ve daha yaygın olarak kullanılmasına olanak hazırlayacaktır; öyle ki hem uluslararası değiş tokuşlarda (dondurulmuş embriyon alışverişi), hem hayvancılık işletmelerinde bu tekniğe yer verilebilecektir (kaliteli hayvan elde etme, isteyerek ikiz dana üretme, çok azalmış ya da tükenmekte olan ırkların korunması).

Salih Zeki **Aktay**
Dergâh arşivi

AKTARMACI a. Aktarma işini yapan kimse.

AKTARMACILIK a. **1.** Aktarma işi. **—2.** Başkasının ürünü olan bir şeyi, bir düşünceyi aktarma: *Sanatta esas olan aktarmacılık değil yaratıcılıktır. Azgelişmiş ülkeler sadece teknoloji aktarmacılığıyla kalkınamazlar.*

AKTARMAK g. f. **1.** *Bir şeyi (bir yerden) bir yere aktarmak*, onu (bir yerden) başka bir yere geçirmek, taşımak; bir suyun gidiş yönünü değiştirmek: *Şarabı fıçılara aktarmak. Arabası bozulunca yükü başka bir arabaya aktardı. Suyu kendi tarlasına aktarmak.* **—2.** *Bir şeyi bir kimseye aktarmak*, onu o kimseye geçirmek, öğretmek, vermek: *Deneyimlerini torunlarına aktarmak. Ustanın çırağına aktardığı bilgi.* **—3.** *Bir bilgiyi, bir haberi (bir kimseye, bir topluluğa) aktarmak*, onu (onlara) iletmek, anlatmak, duyurmak, nakletmek: *Gezi izlenimlerini aktarmak. Onun aktardığına göre benden pek hoşlanmıyormuşsun.* **—4.** *Bir parayı, hesabı bir başka hesaba aktarmak*, onu bir kaynaktan ötekine geçirmek: *Vadesiz hesabınızı vadeliye aktaralım mı?* **—5.** *Bir şeyi (soyut) bir şeye aktarmak*, onu sanat aracılığıyla ortaya koymak: *Acılarını şiirine aktarmak. Duygularını müziğe aktarmak.* **—6.** *Bir şeyi (somut) bir şeye aktarmak*, başka bir tekniğe uyacak biçimde değiştirmek; uyarlamak: *Bir romanı, tiyatroya, sinemaya aktarmak.* **—7.** *Bir şeyi (bir kimseden, bir yapıttan) aktarmak*, onu kendi yazısında, yapıtında kullanmak: *Bu düşünceyi nerden, kimden aktardınız?* **—8.** *Bir şeyi (bir dilden) bir dile aktarmak*, onu başka bir dile çevirmek: *İncil'i türkçeye aktarmak. Bir romanı türkçeden ingilizceye aktarmak.* **—9.** *Dam, çatı kiremit aktarmak*, kırık kiremitleri yenileyerek onarmak. **—10.** *Toprağı, harcı vb. aktarmak*, onları havalandırmak, karıştırmak için altüst etmek. **—11.** *Esk. Bir kimseyi aktarmak*, onu yenmek, yere sermek, alt etmek: *"Ey nice aslanları akdarur ölüm"* (Yunus, XIII.-XIV. yy.). *"Ben anın bahadırlar aktardığın gördüm"* (Anter. XIV. yy.).

—Bilş. *Belleğe aktarmak*, bir bilgiyi belleğe geçirmek.

—Elektrotekn. *Devre aktarmak*, elektrik akımını bir devreden kesip öbürüne vermek.

—İnş. *Dam aktarmak*, bir yapının çatı örtüsünü elden geçirerek, kırık ya da bozuk kiremitlerin yerine sağlamlarını koymak.

—Müz. Bir yapıt ya da bir parçaya aktarım işlemini uygulamak.

—Psikan. Bir nesne üzerine aktarım yapmak.

—Şarapç. Şarap ya da başka bir içkiyi, tortusundan ayırmak için, tortu birinci kapta kalmak üzere bir kaptan başka kaba boşaltmak.

—Topogr. Arazide ölçüm yaptıktan sonra, kâğıt üstüne çizmek.

—Verg. huk. Bir verginin ya da bir resmin yükünü başka vergilere ya da resimlere nakletmek.

◆ **aktarılmak** edilg. f. Aktarmak eylemine konu olmak: *Havuza aktarılan su. Dam bu yaz aktarılacak. Bu kitap türkçeye, fransızca aslından aktarıldı.*

—Kaynakç. Kaynakta ya da kesmede kullanılan bir ark ya da ark plazmasından söz ederken, doğrudan doğruya elektrotla işlenen parça arasına yerleştirilmiş olmak. (Eşanl. TRANSFER EDİLMEK.)

◆ **aktartmak** ettrg. f. *Bir şeyi aktartmak*, o şeyin aktarılmasını sağlamak.

AKTARMALI sıf. Belirlenmiş bir durakta, taşıt ya da hat değiştirilerek yapılan yolculuk; bu biçimde yolculuk yapan kimse için kullanılır: *İzmir aktarmalı seferlerimiz başlamıştır. Aktarmalı uçak yolculuğu. Aktarmalı bilet. Aktarmalı yolcular, lütfen taşıt değiştirmeye hazır olunuz.*

AKTARMASIZ sıf. Taşıt değiştirmeden yapılan yolculuk; bu biçimde yolculuk yapan kimse için kullanılır: *Turizm mevsiminde, aktarmasız seferlerimizden yararlanınız. Aktarmasız yolculukları tercih ederim. Aktarmasız yolcular gümrüğe girmeyecekler.*

AKTARTMAK → AKTARMAK.

AKTAŞ, Antalya'nın Kumluca ilçesindeki *Gagai** antik kentinin bulunduğu yerin adı.

AKTAŞ, esk. **Andaval,** İlkçağ'da **Andabalis,** Niğde'nin merkez ilçesi, merkez bucağına bağlı köy; 1 931 nüf. (1990). Köy yakınında bazilika kalıntısı.

AKTAŞ, Hatay ilinde Kumlu ilçesine bağlı belde; 1 975 nüf. (1990).

AKTAŞ (Hüseyin), türk atlet (Erzincan 1941). Maratona 1961'de başladı. Akdeniz oyunları'nda üçüncü (1963), ikinci (1971); Balkan oyunları'nda ikinci (1966, 1968, 1969, 1971), birinci (1970, 1972, 1973) oldu. Ankara Uluslararası 19 Mayıs maratonu'nu (1973-1974) ve çeşitli Türkiye birinciliklerini kazandı.

AKTAŞ gölü, esk. **Hozapin gölü,** Doğu Anadolu'da Çıldır'ın (Ardahan ili) kuzeyinde Türkiye-Ermenistan arasında göl. 27 km^2 (14 km^2'si Türkiye'de). Denizden yüksekliği 1 794 m.

AKTAY (Salih Zeki), türk şair (Şarkı Karaağaç 1896- İstanbul 1971). Konya idadisi'ni bitirdikten sonra emekliliğine dek öğretmenlik, müdürlük yaptı. Mütareke yıllarında Yunan mitolojisinden esinlenen şiirleriyle adını duyurdu. "Nev Yunanilik" akımı doğrultusundaki bu ürünleri *Persefon* (1930) adlı kitabındadır. Öteki şiirlerinin (*Asya şarkıları*, 1933; *Pınar*, 1936; *Rüzgâr*, 1939) yanı sıra öyküler (*Mine çiçekleri*, 1944) ve yer yer manzum bir oyunu (*Mansur*, 1944) vardır.

AKTE. Tar. coğ. Khalkidike'nin en kuzeyindeki yarımadanın eski adı. Günümüzde Akti.

AKTEPE. Tar. coğ. Orta Asya'da birkaç karluk ve oğuz kentinin adı. —Aktepe, rusç. **Sretensk,** VI. yy.'da kuruldu. VII.-VIII. yy.'larda Göktürk, IX.-X. yy.'larda Karluk, XI.-XII. yy.'larda Karahanlı egemenliğindeydi; —Aktepe ya da Harran -Cuvan, VIII. yy.'da Göktürkler tarafından kuruldu. IX.-X. yy.'larda Karluk, XI. yy.'da Karahanlı egemenliğinde kaldı; — Aktepe, rusç. **Stepinskoe,** IX. yy.'da kurulmuş bir karluk kentidir. XI.-XII. yy.'larda Karahanlılar döneminde de yerleşim merkezlerindendi.

AKTEPE, Hatay'ın Hassa ilçesine bağlı bucak; 19 627 nüf. (1990); 11 köy. Merkezi *Aktepe*; 7 917 nüf. (1990).

AKTEPE, esk. **Zelve,** Nevşehir'in Avanos ilçesi, merkez bucağına bağlı köy;

135 nüf. (1990). Hıristiyanlığın ilk dönemlerinden mağara barınaklar, küçük kiliseler, kayaya oyulmuş cami, çan kulesi biçiminde minare.

AKTEPE, esk. **Bolos,** Tokat'ın merkez ilçesinde, Çamlıbel bucağına bağlı köy; 978 nüf. (1990). Tokat yöresinin önemli hitit yerleşmelerindendir. Kılıç Kökten'in (1947) ve Tokat müzesi'nden Birsel Özcan'ın (1976) Aktepe höyüğünde yaptıkları yüzey araştırmalarıyla yerleşmenin ilk tunç çağ, demir çağ, hellenistik, roma, bizans dönemlerini kapsadığı saptandı.

AKTEPE, rumca **Asproya.** Kıbrıs, Baf ilçesinde köy; Baf'ın yaklaşık 30 km kuzey-doğu'sunda.

AKTEPE (Mehmet Münir), türk tarihçi, (İzmir 1917). İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi tarih bölümü'nü bitirdi, 1945'te asistan, 1953'te doçent oldu. Kurucu meclis üyeliği yaptı (1961). 1963'te Yeniçağ tarihi profesörlüğüne atandı. 1983'te isteği ile emekliye ayrıldı. Yapıtları: *Patrona Halil isyanı, 1730* (1958), *Girit meselesi 1866-1889* (1967), *1720-1724 Osmanlı-İran münasebetleri ve Silahşör Kemanî Mustafa Ağa'nın Revan fetihnamesi* (1970), *Mehmed Emnî Beyefendi (Paşa)'nın Prusya sefareti ve sefâretnâmesi* (1974).

AKTİF sıf. (fr. *actif*). **1.** Canlı, hareketli kimse için kullanılır; faal: *Yaşına rağmen çok aktif bir insan.* — **2.** Bir topluluğun etkinliklerine katılan, orada önemli bir rol oynayan kimse için kullanılır; faal, etkin: *Bir sendikanın aktif üyesi.* — **3.** İstenilen sonucu verdiren, etkili madde için kullanılır; etkin: *Aktif maddelerle güçlendirilmiş bir deterjan.* — **4.** Önemli, etkili iş, eylem için kullanılır: *Aktif bir görevde bulunmak. Bu işte aktif bir rolü olmak.* — **5.** İşler, çalışır durumda olan şey için kullanılır; faal: *Aktif bir yanardağ.*

—Dilbilg. *Aktif fiil* → ETKEN FİİL.

—Elektrotekn. *Aktif akım,* ETKİN* AKIM'ın eşanlamlısı. || *Aktif güç,* ETKİN* GÜÇ'ün eşanlamlısı.

—İkt. *Aktif para,* mal ve hizmet alım satımları dolayısıyla piyasada fiilen dolaşan para. (Bu bakımdan bankalarda mevduat karşılığı ya da ihtiyat olarak tutulan âtıl paradan ayrılır.)

—Tıp → ETKİN.

◆ a. Muhs. Bir gerçek ya da tüzel kişinin, bilançoya geçmiş hak ve mallarının tümü. || *Gerçek aktif,* cari piyasa fiyatlarına göre yeniden değerlendirilen aktifin, muaccel pasife oranla gösterdiği fazlalık. || *İtibarı aktif,* aktifin eksik ya da aşırı değerlendirilmiş kalemleri. || *Net aktif,* aktifteki değerlerin, pasifte, üçüncü kişilerden alacaklar, amortismanlar ve karşılıklar toplamına oranla gösterdiği fazlalık. (Bir hesap yılının açılışıyla kapanışı arasında net aktifin gösterdiği artış, şirketlerin vergiye tabi kârını oluşturur.)

AKTİFLEŞTİRİCİ a. ETKİNLEŞTİRİCİ'nin eşanlamlısı.

AKTİFLİK a. Nük. müh. ETKİNLİK'in eşanlamlısı.

AKTİMUR BEY, türk komutan (XIV. yy.), Ertuğrul Gazi'nin torunu, Gündüz Bey'in oğlu. Karacahisar'ın ele geçirilmesinde önemli rol oynadı. Bu başarının haberini selçuklu sultanı Alaettin Keykubat III'e götürdü. Osman Gazi'ye egemenlik simgesi olarak verilen menşur ve sancağı getirdi. Kimi kaynaklarda Koyulhisar savaşı'nda öldüğü (1306), kimilerindeyse Bursa'nın alınması için Kaplıca yakınlarında yaptırılan kaleye komutan atandığı (1317) belirtilir.

AKTİN a. (lat. *actina*'dan, fr. *actine*). Biyokim. Hücrenin lifli yapısında bulunan ve plazlama zarına bağlı hücresel hareketlerde (fagositoz, pinositoz...) roy oynayan kasılgan protein. (Aktin kas içinde de yer alır ve burada, kas lifinin kasma elemanı olan aktomiyosini vermek üzere miyosine bağlanır.)

AKTİNİDYA a. Asya kökenli, ikievcikli, tırmanıcı ağaççık. (Bil. a. *actinidia,* eskiden dillenyagiller familyasından sayılırken şimdi kendi adını taşıyan bir familyadan sayılmaktadır: aktinidyagiller familyası.)

—ANSİKL. Birçok türü meyveleri için yetiştirilen aktinidyanın en yaygın türü çin aktinidyasıdır *(Actinidia sinensis).* Ilıman iklim koşullarında çok iyi gelişen bu sarmaşığımsı ağaççık sarıya çalan beyaz çiçekler açar, çok bol meyve verir. *Yang tao, kivi, çin frenküzümü* adıyla anılan meyveleri 2 cm eninde, 4-5 cm boyunda, yumurtamsı biçimde ve etli suludur. Üzeri çok tüylü yeşilimsi kahverenginde bir kabukla kaplıdır. Eti açık yeşil, sulu, kokulu ve vitamince (A, C, P) çok zengindir (100 g'da 300 mg). ABD, Yeni Zelanda, SSCB ve Fransa'da aktinidya üretimi yapılmakta, meyveleri birçok ülkede pazarlarda satılmaktadır. Kivi üretiminde Yeni Zelanda başta gelir (600 ha aktinidya bahçesi ve Avrupa'ya 3 000 t kivi satışı).

AKTİNİK sıf. (fr. *actinique*). Çeşitli maddeler üzerinde kimyasal bir etki yaratan ışınımlara denir.

AKTİNİKLİK a. Bazı ışınımların sahip olduğu antinik olma özelliği.

AKTİNİT a. (fr. *actinide*'den). Anorg. kim. Atom sayısı 89 ile 103 arasında yer alan, doğal ya da yapay radyoaktif element. (Bu ad lantanitlerle kimyasal ve elektron benzerliklerden dolayı Seaborg tarafından verilmiştir. Tümüne *5f elementleri ailesi* de denir.)

AKTİNİTÖTESİ a. Anorg. kim. Periyodik sınıflandırmada aktinitleri izleyen elementlerin genel adı. (104 no.'lu kurçatovyum ya da rutherfordyum, 105 no.'lu hahnyum ya da nielsbohryum ve 106, 107, 108, 109 no.'lu elementler bilinmektedir.)

AKTİNOBASİL a. (fr. *actinobacillus*'tan). Bakteriyol. Aerop yaşayan, isterse anaerop da yaşayabilen ve memelilerde irinli hastalıkların mikrobu olarak bilinen ve *pasteurella*'ya benzeyen Gram negatif bakteri. (Bil. a. *actinobacillus.*)

AKTİNOBASİLOZ a. (fr. *actinobacillose*). Vet. *Actinobacillus lignieresi*'den ileri gelen ve sığırlarda dilin iltihaplanması ve sertleşmesiyle belirginleşen hastalık ("kütük dil"). [İyotlu ilaç uygulaması etkili sonuç verir.]

AKTİNODERMATOZ a. (fr. *actinodermatose*). Güneş ışınlarının etkisinden doğan her çeşit deri hastalığı.

AKTİNODERMİT a. (fr. *actinodermite*). Güneş ışınlarının etkisiyle meydana gelen deri iltihabı.

AKTİNOKONJESTİN a. (fr. *actinocongestine*). Fizyol. Denizşakayıklarından *(actinia)* elde edilen madde. (Portier ve Ch. Richet bu maddeyi zerkederek ilk kez anaflaksinin varlığını ortaya çıkardılar.)

AKTİNOLİT a. (fr. *actinolite*). Miner. Tremolitin monoklinik, eşyapılı amfibolu; kalsiyum, magnezyum ve demir içerir; zeytin yeşilinden koyu yeşile kadar değişen rengi, albitli ve epidotlu başkalaşım yapısının belirgin niteliğini oluşturur. (Eşanl. IŞINTAŞI, AKTİNOT.)

AKTİNOLOJİ a. (fr. *actinologie*). Güneş ışınlarının insan üzerindeki ve daha genel anlamda bütün canlı dokular üzerindeki etkisini inceleyen bilim.

—ANSİKL. Niels R. Finsen ve Jean Saidman gibi bazı araştırmacılar aktinolojinin ve özellikle güneş tedavisinin romatizma, deri hastalıkları ve birçok çocuk hastalıkları üzerindeki iyileştirici etkisini göstermede öncü oldular. Bu tedaviler son zamanlarda çok kullanılmamakla birlikte güneş ışınlarıyla tedavinin kulanılmasındaki sakıncaları belirmekte yarar vardır: örneğin, bergamot esansı, akridin, taşkömürü katranı gibi maddelere değenlerde güneş ışığı kötü etki yaratır; hemoglobinin organizma içinde hematoporfirine dönüşmesini sağlayan, tetrasiklinleri, nalidiksik asit, grizeofülvin, fenotiazin gibi ilaçları alanlarda güneş ışığı kötü etki yapar. Birtakım deri hastalıkları ışın duyarlığına bağlı olarak ortaya çıkar. Fakat bu ışın duyarlığı tedavi amacıyla da kullanılabilir (ezgamada eozin, psoriaziste [sedef hastalığı] maden kömürü katranı, vitiligoda psoralenler.) [→KIZILALTI, PUVATERAPİ, MORÖTESİ.]

AKTİNOMETRİ a. (fr. *actinometrie*). IŞINÖLÇÜM'ün eşanlamlısı.

AKTİNOMİKOZ a. (fr. *actinomycose*). Actinomycetes grubundan bakterilerin (*actinomyces, nocardia, streptomyces,* vb.) meydana getirdiği insan ve hayvan hastalığı.

—ANSİKL. İnsan aktinomikozları,süreğen hastalıklardır, ender olarak deri yüzeyinde (streptotrikoz), fakat çoğunlukla deri altında, kemiklerde ve iç organlarda görülür (örneğin, aktinomikozlu misetonlar, nokardiazlar ve tam anlamı ile aktinomikoz [*Actinomyces israelli* ve nadiren *A. bovis*]). Actinomyces, üst solunum ve sindirim yollarında yerleşen çürükçül anaerop bir mikroptur. Bu durum, enfeksiyonun daha çok boyun ve yüzde (çene ve boyun urları) yerleşmesini açıklar, çünkü ağızdaki küçük travmalar, dış çürükleri bu yerleşmeyi kolaylaştırır. Mikrop bitişiklik ya da kan yoluyla iç organların çoğuna (akciğerler, karaciğer, kalınbağırsak...), deri altı dokulara ve kemiklere bulaşabilir.

Penilisin ve özellikleri tetrasiklinler, birkaç hafta boyunca alınırlarsa iyi sonuç verirler; bunlara ek olarak, ulaşılabilen lezyonlarda neşterle deşme ve keserek akıtma ilaç tedavisini tamamlayabilir.

Sığırlarda hastalık *A. bovis*'ten ileri gelir. Başlıca belirtisi kafa kemiklerinin, özellikle çene kemiklerinin erimesine ve buralarda az ya da çok sert şişlik yapmasına neden olan osteomiyelittir. İyotlu maddelerle yapılan tedavinin sonuçları değişiktir.

AKTİNOMİSET a. (fr. *actinomycete*). Bot. Bakterilere yakın ipliksi mikroorganizma. (Bil. a. *actinomycetes.*)

—ANSİKL. Bazı aktinomisetler toprakta yaşar ve humus oluşmasında önemli rol oynar. Kimisi insanda ve hayvanlarda asalak yaşar (→ ANTİNOMİKOZ.) Bitkisel ya da hayvansal organik artıklarda (çürük ot, güvercin dışkısı, şekerkamışı cibresi) yaşayan ısısever aktinomisetler bulaşıcı değillerse bile alerjik tepkilere yol açan göğüs hastalıklarına neden olabilirler. Aktinomisetlerden aktinomisin, streptomisin gibi çeşitli antibiyotik maddeler üretilir.

AKTİNOMİSİN a. (fr. *actinomycine*). Fenoksazin türevi polipeptit yapısında antibiyotik. (Değişik streptomyces türlerinden, özellikle *Streptomyces antibioticus* ve *S. chrysomallus*'tan elde edilir. Başlıca iki türü vardır: C [kaktinomisin] ve D [daktinomisin]. Bunlar yüksek oranda zehirlilikleri yüzünden bazı urların tedavisinde sınırlı olarak kullanılmaktadır.)

AKTİNOMORF sıf. (fr. *actinomorphe*). Bot. Eksene göre bakışım gösteren çiçeklere denir.

AKTİNON a. (fr. *actinon*). Kim. Aktinyumun kendiliğinden parçalanmasıyla elde edilen ve kütle numarası 219 olan radon izotopu.

AKTİNORETİKÜLOZ a. (fr. *actino-réticulose*). Ender görülen süreğen deri hastalığı. Önce ışınlar açık vücut kısımlarından başlar, giderek kapalı yerlere yayılır ve çok şiddetli kaşıntı yapar. Sonunda bütün vücudu kaplayabilir. Dokusal yapısı hematodermiyle aynıdır. (Bu hastalığa yakalananlar karanlık odalarda tedavi edilmelidir.)

AKTİNOSKOPİ a. (fr. *actinoscopie*).

Tıp. Hasta genellikle karanlık bir odaya alındıktan sonra, bir ışık kaynağı ile aydınlatılan organların ya da dokuların saydamlığını incelemeyi öngören muayene yöntemi. (Eşanl. DİAFANASKOPİ.)

AKTİNOT a. (fr. *actinote*). Miner. AKTİNOLİT'in eşanlamlısı.

AKTİNOTERAPİ a. (fr. *actinotherapie*). Güneş tayfı ışınlarının, özellikle morötesi ışınların tedavi amacıyla canlılar üzerinde kullanılması.
—ANSİKL. Aktinoterapinin dokular üzerinde yerel bir etkisi vardır; derinin yüzey tabakalarında kalır, ama bir de genel bir etkisi vardır ki, dolaylıdır, yerel olarak değişikliğe uğrayan maddelerin organizmanın içine taşınmasıyla etki göstermesine dayanır. Bu yolla üstderi düzeyinde salgı bezleri, kan hücreleri, raşitizmi önleyici ve kireç yapıcı tedavi etmenleri oluşur. Antibiyotik olayı aktinoterapinin başlıca kullanım alanlarını (raşitizm, spazmofili, tüberküloz iltihap akıntıları [soğuk apseler], süreğen adenopatiler, kemik ve eklem tüberkülozları) daraltmıştır. Aktinoterapi akciğer tüberkülozunda kesin olarak uygulanmaz. Eğer tedavi kötü uygulanmış ya da kötü denetlenmişse *aktinodermit* (güneş çarpması) ve deri yanıkları gibi rahatsızlıklar meydana gelebilir. (→ MORÖTESİ.)

Hulki **Aktunç**

AKTİNOTROK a. (fr. *actinotroque*). Phoronidea grubundan yumuşakçamsı hayvanların kurtçuğu. (Aktinotrokun kapüşon biçiminde ve çevrekirpikli bir ağız lobu, kısa dokunaçlardan oluşan bir dokunaç çelengi vardır. Karmaşık bir başkalaşma geçirerek solucanı andıran bir erişkine dönüşür.)

AKTİNOTROPİZM a. (fr. *actinotropisme*). Bot. Bitkilerin tek yönden gelen ışıkların etkisiyle o yana bükülerek büyümesi.

AKTİNO-URANYUM a. (fr. *actino-uranium*). Bazen uranyum 235'e verilen ad; aktinyum bu elementin radyoaktif aile bağıyla türer.

AKTİNYUM a. (fr. *actinium*). Kim. Atom sayısı 89 olan radyoaktif element (simg.: Ac); 1899'da Debierne tarafından bulundu. (İki doğal izotopu, Ac 227 ve Ac 228'in yanı sıra atom kütleleri 209 ile 232 arasında yer alan 22 yapay izotopu bilinmektedir.) || *Aktinyum serisi*, uranyum 235'in parçalanması sonucunda çıkan çekirdeklerin tümü.

AKTİNYUMLU sıf. Kim. Aktinyum içeren. (Aktinyum, aktinyumlu lantan tuzlarının ayırımsal çöktürülmesiyle ayrılır.)

AKTİON → ACTIUM.

AKTİVASYON a. (fr. *activation*). Biyol. ve Tıp. → ETKİNLEŞTİRME.

AKTİVATÖR a. (fr. *activateur*). Dişç. Üst çenedeki şekil bozukluklarını ya da dişlerdeki düzensizlikleri düzeltmek amacıyla, alt ve üst çene dişleri arasında fizyolojik bir kapanma sağlamak üzere gerekli zorlamayı yapsın diye dişler üzerine geçirilen sabit ya da çıkabilir halkalardan oluşan ortodonti aygıtı.

akuba
(Aucuba japonica)

AKTİVİMETRE a. (fr. *activimètre*'den). ETKİNLİKÖLÇER'in eşanlamlısı.

AKTİVİTE a. (fr. *activité*). Etkinlik: *Aktivitesi olmayan bir görev.*
—Gökbil. *Güneş aktivitesi*, GÜNEŞ ETKİNLİĞİ'inin eşanlamlısı.

AKTİVİZM a. (fr. *activisme*). → EYLEMCİLİK.

AKTOGRAF a. (fr. *actographe*). Etol. Bireyin davranış etkinliğinin zaman içindeki dağılımını ölçmeye yarayan düzenek.
—ANSİKL. Aktograf, gözlenen bireyin etkinliğini algılar ve bu etkinliğin bazı özelliklerini (an, süre, şiddet, sıklık, vb.) kaydeder. Bireyin etkinleştirilmesiyle çevresinde enerji değişiklikleri meydana gelir. Etkinliğin algılanması için gerekli olan bu değişiklikler özne tarafından oluşturulabileceği gibi sisteme dışardan da getirilebilir. Değişikliği özne oluşturduğunda, hayvan, ya ağırlığıyla sallanan bir kafes sistemini hareket geçirerek ya da ses, ısıl ışıma, ışık yayımı gibi bir enerji üreterek işe karışır.
İkinci durumda, yani, enerji sisteme dıştan sağlandığında, hayvan kullanılan işareti nicelik ya da nitelik bakımından değiştirmeye yönelik olacaktır. Kullanılan enerji kaynağı, hayvandan uzak olabilir (örneğin ışık ışını, sesötesi demet, radyoaktif kaynak) ya da hayvan tarafından taşınabilir (hayvan endüksiyon bobini içinde yer değiştirdiğinde, onunla birlikte yer değiştiren mıknatıslı tanecik, radyoaktif iz yapıcı, vb.); yeterince iri hayvanların etkinliği, çok küçük radyo vericileri kullanılarak uzaktan belirlenebilir: radiotracking hayvanın etkinliğini bulunduğu ortamda izlemeye yarar. Aktografide kullanılan algılama aygıtları, Geiger-Müller sayacından geçerek, mikrofondan piezoelektrik algılayıcısına dek uzanır. Algılanan işaret genellikle çok zayıftır; bu durumda işareti yükseltmek ve dipten gelen ses kuvvetliyse, kayıttan önce bu sesi süzmek gerekir. Davranış etkinliğinin kaydı, büyük ölçüde, kullanılan algılama sistemlerine bağlıdır. Aktografide önceleri, klasik kayıt aygıtı olan isle karartılmış silindir kullanılırken, daha sonra sırasıyla, hızı denetlenebilir kâğıt açıcı (Memotop sistemi), elektromanyetik kayıt aygıtları (manyetofon, manyetoskop) ve bilgi-işlemden geçirmek üzere işaretin bellekte depolanması yöntemleri kullanılmaya başlandı. Aktograflar teknik olarak geliştikçe yapılan çalışmalarda kullanılan aletlerin ya da deneyi yapanların hayvanda yarattığı olumsuz etkiler en aza indi. Ayrıca gelişen teknolojiyle, bireyin genel etkinliklerinin yanı sıra, özel etkinlikleri (beslenme, içme, devinme) de incelenebildiğinden, bireyin her davranışı değerlendirilebilmektedir.

AKTOGRAFİ a.(fr.*actographie*).Hayvan ya da insan etkinliklerinin zamansal dağılımını belirlemeye yarayan ölçüm ve kayıt tekniklerinin tümü.
—ANSİKL. Bu teknikten, etkinlik ritmlerinin incelenmesinde hareket noktası olarak yararlanılır. Aktografi verileri, etogram çalışmasında da kullanılır. Nicel aktografi, devinimlerin sayısını ve niceliğini zamana göre ölçer; nitel aktografi ise dönemsel kayıtlarla (video, fotoğraf ve filmler) tavırların zamana göre evrim ve değişimlerini betimlemeyi sağlar.

AKTOGRAM a. (fr. *actogramme*). Etol. Aktografa yerleştirilen bir bireyin etkinlik kayıtlarının çözümlenmesinden sonra elde edilen çizgiler.
—ANSİKL. Aktogramdaki çizgilerin durumu, bireyin zaman içindeki etkinlik dağılımını gösterir. Çizgi bir evreliyse,gündüz etkinlik gösteren bir tür (açık sekanslı akrofaz) ya da gece etkinlik gösteren bir tür (koyu sekanslı akrofaz) sözkonusudur. Aktogram iki evreli de olabilir. o zaman alacakaranlıkta etkinlik gösteren bir türü gösterir. Bazı küçük türlerde (fare, orman sıçanı, soreks), yoğun bazal metabolizma nedeniyle çokevreli bir çizgi ortaya çıkar.

AKTOMİYOZİN a. (fr. *actomyosine*). Kas lifinin, aktin ve miyozin gibi iki proteinin birleşmesiyle oluşan kasılgan öğesi.

AKTOPRAK, esk. **Gücüge,** Gaziantep ilinde Şehitkâmil ilçesine bağlı köy: 3 154 nüf. (1990).

AKTÖR a. (fr. *acteur*). **1.** Uğraşı sahne, perde ya da ekranda rol yapmak, oyun kişilerini, film kahramanlarını canlandırmak olan erkek oyuncu. — **2.** Karşısındakini etkilemek için değişik durumlarda değişik tavırlar takınan, kendini olduğundan farklı gösteren kimse; oyuncu: *Herkesi kendine acındırdı, iyi aktörmüş doğrusu.*

AKTÖRE a. AHLAK'ın eşanlamlısı.

AKTÖRLÜK a. **1.** Aktörün mesleği ya da rol yapma becerisi: *Aktörlük kolay ve eğlenceli bir meslek olarak düşünülür. Özel yaşamını bilmem ama, aktörlüğü iyidir.* — **2.** Kendini olduğundan farklı göstererek, kişisel çıkar sağlamaya çalışma; bu tür davranan kimsenin niteliği: *Aktörlüğü bırak, durumunu doğru dürüst anlat. Aktörlüğüne diyecek yok, az daha sözlerine inanacaktım.*

Aktörlük üzerine aykırı düşünceler *(Paradoxe sur le comédien)*, Diderot tarafından, yaklaşık 1769-1777 yılları arasında yazılıp gözden geçirilen ve 1830'da yayımlanan diyalog. Garrick'i örnek alan yazar, seyirciyi duygulandırma iddiasındaki aktörün aslında duyarsız olmasını gerekli görür. Bu "aykırılık" aktörün, sanatçıyla bir tutulmasından kaynaklanır: gerçekte sanatçının işi doğayı taklit etmektir; oysa ancak düşünce ve yargı, evrenselliği ve gerçekliği içinde doğayı canlandırabilir.

AKTRİS a. (fr. *actrice*). Uğraşı sahne, perde ya da ekranda rol yapmak, oyun kişilerini, film kahramanlarını canlandırmak olan kadın oyuncu.

AKTUARİOS (Ioannes), XIII. yy.'da yaşamış yunan hekim. (Özellikle Galenos' un görüşlerini derleyen ve açıklayan yapıtları 1556'da bir araya getirilmiştir.)

AKTULGALI (Mustafa), türk sendikacı (İstanbul 1946). Akfil mensucat fabrikası'nda işçi olarak çalışmaya başladı (1962). 1968-70 arasında sendika temsilcisi, sonra baştemsilci seçildi. Siyasal eylemlerinden ötürü sıkıyönetim mahkemesince 16 yıl hapse mahkûm oldu, 1974 genel affından yararlandı. Keramik-İş sendikası' na girdi ve bu sendikayı yeniden örgütledi. 1975'te DİSK Yürütme kurulu üyeliğine seçildi. 12 Eylül 1980'den sonra tutuklandı. Eylül 1984'te serbest bırakıldı.

AKTUNA (Ercan), türk futbolcu (İstanbul 1940). İstanbulspor kulübü'nde yetişti. Döneminin en iyi stoper ve liberosu olarak kendini kabul ettirdi. 32 kez milli oldu, 5 kez milli takım kaptanlığı yaptı.

AKTUNÇ (Hulki), türk yazar (İstanbul 1949). Selimiye Askeri ortaokulu'nda başladığı ortaöğrenimini Erzincan Askeri lisesi'nde sürdürdü (1963-1966), Haydarpaşa lisesi'nde tamamladı (1967). İstanbul Hukuk fakültesi 3. sınıftan ayrıldı. Remzi kitabevi ve Meydan Larousse ansiklopedisi'nde düzeltmenlik ve redaktörlük, Manajans'ta metin yazarlığı, ortağı olduğu Yaratım ajans'ta yöneticilik yaptı. İlk kitabı *Gidenler dönmeyenler* (1976) ile TDK öykü ödülü'nü (1977), *Bir çağ yangını* romanı ile Abdi İpekçi roman ödülü'nü kazandı (1981). Öteki öykü kitapları: *Kurtarılmış haziran* (1977), *Ten ve gölge*'dir (1985). Özellikle kendi kuşağının çevreleyen toplumsal sorunları konu edinirken titiz sözcük seçimi, simgelerle yüklü anlatımı, ayrıntıları ustaca kullanması ve biçim özelliğiyle özgün bir üslup oluşturdu.

AKTUZLA, Muş'un Malazgirt ilçesine bağlı bucak; 10 008 nüf. (1990); 22 köy. Merkezi *Aktuzla*; 318 nüf. (1990).

AKTÜALİTE a. (fr. *actualité*). **1.** Güncellik: *Aktüalitesini kaybetmiş haberler. Aktüalitesini korumak.* — **2.** Son günlere ait olaylarla ilgili bilgi ve haberler; günlük haber: *Aktüalite filmi. Siyasi aktüalite. Spor, sinema aktüalitesi. Aktüaliteden haberli olmak için, düzenli olarak gazete okur.*

AKTÜALİZM a. (fr. *actualisme*). GÜNCELCİLİK'in eşanlamlısı.

AKTÜARYA a. (fr. *actuariat*). **1.** Aktüer'in işlevi. —**2.** Aktüerlerin tümü. || *Aktüarya hesapları*, sigorta matematikçilerince yapılan hesaplar. || *Aktüarya oranı*, anapara ve faizleri zaman içinde kademeli olarak (taksitlerle) ödenen bir sermayenin getiri haddi.

AKTÜEL sıf. (fr. *actuel*). Güncel: *Aktüel olay, sorun.*

AKTÜER a. (fr. *actuaire*; ing. *actuary*'den). Verg. huk. Olasılık ve istatistik hesaplarını, sosyal tahminlere, mali konulara ve sigorta işlerine uygulayan uzmanlaşmış kişi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Mali kuruluşlar ya da sigorta şirketleri, karşılayacakları ya da sigorta edecekleri hesaplanabilir bir risk sözkonusu olduğunda mutlaka aktüerlere başvururlar. Aktüerler, mali kuruluşlarda amortisman oranlarını hesaplarlar, sigorta şirketlerinde ise, ölüm olasılığı cetvellerini çıkarırlar. Aktüerlerin hesaplamaları, büyük sayılar yasasından çıkarılmış ilkelere dayanır. Aktüarya bilimi önce İngiltere'de uygulandı, daha sonra Fransa'ya geçti. Türkiye Aktüerler derneği 1951'de kuruldu. Bu dernek, bir meslek odası niteliğinde değildir. Ne var ki, sigorta şirketlerinin hesapladığı riyazi ihtiyat (matematik karşılık) işlemlerini, ancak, bu derneğin Ticaret bakanlığı'nca yetkilendirilmiş bir üyesi onaylayabilir.

AKTYUBİNSK, Kazakistan'da kent. Aktyubinsk yönetim biriminin (300 000 km^2; 610 000 nüf.) merkezi; 253 000 nüf. (1990). Demirdışı metaller metalurjisi. Kimya sanayisi.

AKTYUBİNSKİ, Rusya'da kent. Volga ırmağı kıyısında, Volgograd'ın D.-G.-D.'sunda; 43 000 nüf.

AKUARA a. Çamaşırcı ayıya benzeyen ve Amazon ormanlarında yaşayan memeli hayvan. (Amfibyumlarla ve kabuklularla beslenir. Bil. a. *Procyon cancrivorus.*)

AKUARİDLER, radyan noktası Kova takımyıldızında bulunan göktaşı yağmuru. η Akuaridler mayıs başında Kova takımyıldızının η yıldızı çevresinde, δ Akuaridler ise temmuz sonunda Kova takımyıldızının δ yıldızı yöresinde görülür.

AKUASTAT a. (fr. *aquastat*'tan). SU TERMOSTATI*'nın eşanlamlısı.

AKUATİNTA a. (ital. *acquatinta*, boyalı su). Lavi taklidi yedirme baskıresimle gravür yapma yöntemi. (Eşanl. LEKE ETKİLİ ÖZGÜN BASKIRESİM*.)

AKUATİNTACI a. Akuatinta tekniğini uygulayan gravürcü.

AKUBA a. (jap. *aoki*). Avrupa'da bahçelerde yetiştirilen, Japonya, Çin ve Himalaya kökenli hepyeşil yapraklı çalı. (Bil. a. *Aucuba japonica*; kızılcıkgiller familyası.)
—ANSİKL. Akuba 1-2 m yüksekliğinde, çok dallı, parlak, alacalı yeşil yapraklı bir çalıdır. İkievcikli bu bitkinin dişi çiçekli olanları, döllenmeden sonra küçük kiraz büyüklüğünde ve kırmızı mercan rengin-de üzümsü meyveler verir.

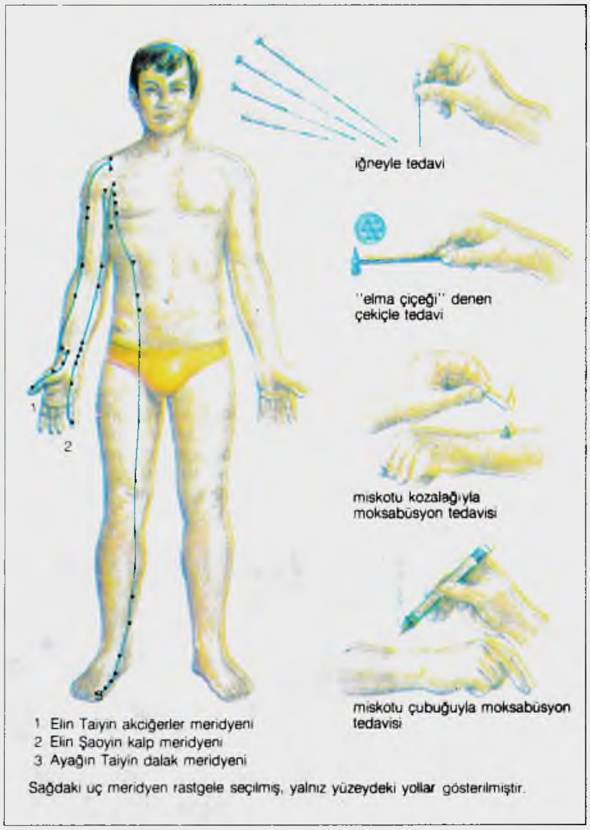
AKUFEN → UĞULTU

AKUMBA a. Erkeği siyah, dişisi kızıl tüylü, madagaskar makisi. (Bil. a. *Lemur macaco*; makigiller familyası.)

AKUPUNKTUR a. (fr. *acupuncture*'den; lat. *acus*, iğne ve *punctura*, iğne batması'ndan *acupunctura*). İnsanı bir bütün olarak ele alıp yakın ya da uzak çevresiyle uyumlu kılmak amacı güden ve bunun için "nokta" denilen belirli deri bölgelerine saplanınca, vücudumuzu canlandırıcı çeşitli güçlerin dolaşımını kolaylaştırma özelliğine sahip ince iğneler kullanan tıp dalı.
—ANSİKL. Çin düşüncesine göre insan, çeşitli güçlerin bir bileşimi, Asıl, Temel, Tek ve Yaratıcı bir gücün türümü, ölümse bu güçlerin ayrışmasıdır. Çin hekimliğinin temel direği olan akupunktur, ayrıca moksabüsyonu, vücut eklemlerinin elle muayenesini, ilaç yapımını ve beden eğitimi tekniklerini de içerir.
Akupunkturu açıklayan en eski kitaplardan biri Huangdi Neicing'dir (Sarı İmparator'un gelenekçi klasik kitabı); İ.Ö. II. yy.'da yayımlanan ve bir kısmı taİ.Ö.XIII. yy'a uzanan bu kitabın iki bölümünden biri Suvın (Ham ipek hakkında sap-tanan sorular), biri de Lingşu'dur (Manevi temel öğe). Bu tedavi yöntemini 1930'larda Avrupa'ya getiren batılılardan ilki Georges Soulié de Morant'dır. Ta o zaman bile Morant birçok akupunktur çeşidi olduğunu söylüyordu: başka bilim dallarından habersiz, yalnızca, ağrının olduğu yere iğne batırmayı örgören basit ve ilkel akupunktur; hastayı ve etkileşimleri hesaba katmaksızın yalnız hastalığı göz önüne alarak örnek formüllerde yazılı noktaları göz önüne alan, az daha gelişmiş bir başka akupunktur; ve nihayet, bütün hastalıkların kaynağında bulunan dengesizlikleri araştıran gerçek akupunktur. Bu sonuncusu (genellikle fizyolojinin ve anatominin bize öğrettiklerinden farklı olan) bölge ilişkilerine, güçlerin ve kanın organizmadaki dolaşımına dayanır.
Aslında akupunktur, batı tıbbının, ona kendi ölçütlerini uygulayarak ya da kendi mantığına göre açıklamalar getirerek, onu bir yardımcı hekimlik ya da bir uzmanlık dalı gibi görmesiyle yetinemez. Akupunktur özel bir fizloyojiye dayanarak ve özgül tedavi araçlarına başvurarak kendine özgü teşhis yollarını kullanan tam ve apayrı bir hekimliktir.
Günümüzde akupunkturu, özellikle onun ağrı dindirici etkisini çözmek amacıyla pek çok bilimsel çalışma yapılmaktadır. Bu çalışmalar arasında nörolojik, nöroendokrinolojik ve elektrofizyolojik incelemeler vardır, ama bunların çözümlemeci yaklaşımı, somutlaştırılması çok zor bir enerjiler hekimliği olan ve benzetme ile bireşime dayalı zihinsel bir çıkış yöntemi kullanan akupunkturu anlamaya elverişli değildir.
Bu çalışmalara paralel olarak, özellikle Çin'de akupunkturla anestezi gelişmektedir. Aslında yapılmakta olan, anestezi değil, basit iğnelerle ya da elektrikle birlikte iğnelerle sağlanan bir analjezi, yani ağrı gidermedir. Vücudun belli noktaları (bir bölme tekniğine göre) uyarılarak bilinci ve beyindeki düzenleme yetisi yerinde olan hastalara cerrahi müdahalede bulunabilmeye yeterli bir analjezi durumu yaratılır. Böyle bir yöntemin yararları pek çoktur: uygulama alanının genişliği, hiçbir riskin, kan kaybının ve ameliyat sonrası rahatsızlıkların olmaması, kısa süre-de iyileşme ve tıbbi altyapı giderlerinin azlığı. Çin istatistikleri bu yöntemin etkinliği konusunda ne kadar iyimserlik vericiyse Batı da bu konuda o kadar temkinlidir; batı ülkelerinde hekimler, Çin'de kolayca uygulanmakta olan bu çeşit ameliyatlara pek hazırlıklı değildir. Hatta bazıları, doğulu hastaların bu tedaviye yatkın olduklarını ve ağrı yitirme tekniklerine gönüllü olarak katlandıklarını ileri sürerler. Kuşkusuz bu yöntemin iyi ve kötü yanları zamanla anlaşılacak ve batı cerrahisinde de belki yer alacaktır.
Akupunkturla analjezi hayvanlara uygulanmakta, ama akupunktur henüz veteriner hekimlikte kullanılmamaktadır.

AKUPUNKTURCU a. Akupunktur uzmanı.
—ANSİKL. Türkiye'de tababet ve şuabatı sanatlarının tarzı icrasına dair kanun'a göre her tedavi gibi akupunktur da ancak hekimlerce uygulanabilir. Akupunktur Türkiye'ye yeni girdiğinden yasalarda buna ilişkin özel hükümler bulunmamaktadır. Nitekim tıp mesleğinde de henüz resmen, böyle bir uzmanlık dalı kabul edilmiş değildir. Akupunktur Uzakdoğu'da ya da Avrupa'da tecrübe edinmiş bazı doktorlarca ya da dış hekimlerince özel muayenehanelerde uygulanmaktadır.

AKÛR sıf. (ar. *'akur*). *Esk.* **1.** Yaralayan, azgın, kuduz hayvan için kullanılır: *"Daima aç bir ihtiyac-ı akûr"* (Tevfik Fikret, XIX. yy.).

bazı akupunktur "nokta"larının yerleri ve çin tıbbında kullanılan çeşitli tedavilerin resimleri

AKUPUNKTUR

geleneksel çin tıbbı açısından insanın yapısındaki beş ana sistem arasındaki ilişkiler (burada, insana can veren beş harekete bağlı organik maddelerin maddi görünümleri [odun, ateş, toprak, metal, su] gösterilmiştir)

AKURATERS (Janıs), letonyalı yazar (Jaunzemı 1876 - Riga 1937). Simgecilik akımına bağlı, inançlı bir milliyetçi olan yazar, yoğun bir romantizm taşıyan şiirlerinde (*l'Empire du coeur* [fr. çev.], 1911; *Ballades lettonnes* [fr. çev.], 1922) ve özyaşamsal nitelikteki bir öyküsünde (*Kalpa zena vasara*, 1911) ülkesinin doğasına karşı duyduğu büyük sevgiyi dile getirdi. Ayrıca komedi türünde bir oyun bıraktı (*les Militants* [fr. çev.], 1924).

AKURE, Nijerya'da kent, Ondo eyaletinin [illegible] İbadan'ın doğusunda; [illegible]

AKUREYRİ, İzlanda'nın kuzeyinde limanı, [illegible] kıyısında. 8 200 nüf. [illegible] merkezi. Mandıracılık.

AKURGAL (Ekrem), türk arkeolog (İstanbul 1911). Devlet sınavını kazanarak Berlin'de arkeoloji öğrenimi gördü ve doktora yaptı (1932-1940). Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi'nde profesör

Ekrem **Akurgal**

(1949) ve ordinaryüs profesör (1957) oldu; fakültenin dekanlığını yaptı (1958-1959). Türk tarih kurumu (1943-1983), Eski eserler ve anıtlar yüksek kurulu (1951-1981) ve birçok uluslararası kuruluşun üyesidir. ABD'de, Almanya'da, İtalya'da ve Avusturya'da konuk profesör olarak bulundu. Kendisine Federal Almanya büyük liyakat nişanı (1972) ve Goethe madalyası (1979), T.C. kültür bakanlığı büyük ödülü (1981), TÜTAV büyük ödülü (1985) ve İtalya I Cavalli d'oro di San Marco büyük ödülü (1986) verildi. Phokaia, Sinop, Daskyleion, Çandarlı, Erythrai ve Eski İzmir (Bayraklı [halen sürüyor, 1986]) kazılarını yönetti. Anatolia dergisinin kurucusu (1956) ve Epigraphica,Anatolica ve Kadmos dergilerinin editörlerindendir. Başlıca yapıtları: *Späthethitische bildkunst* (Geç hitit resim sanatı) [Ankara, 1949]; *Phrygische kunst* (Phrygia sanatı) [Ankara, 1955]; *Die kunst anatoliens* (Anadolu sanatı) [Berlin, 1961]; *Die kunst der Hethiter* (Hitit sanatı) [München, 1961]; *Orient und okzident* (Doğu ve batı) [Baden Baden, 1966]; *Urarteische und altiranische kunstzentren* (Urartu ve eski İran sanat merkezleri) [Ankara, 1968]; *Ancient civilizations and ruins of Turkey* (Türkiye'nin eski uygarlıkları ve harabeleri) [Ankara, 1969, 1985'te 6. baskı]; *Alt Smyrna-Eski İzmir* (Ankara, 1983).

AKUSMATİK sıf. Müz. Dinleyicinin ses kaynağını görmeyeceği biçimde düzenlenmiş bir konum için kullanılır; bu konumda dinlenilmek üzere hazırlanmış müzik için kullanılır.

AKUSMATİKOS a. (yun. sözc.) Fels. Pythagoras'ın izleyicilerine verilen ad. (Bunlar beş yıl boyunca, bir perdenin arkasında, filozofu göremeden ve hiç ses çıkarmadan derslerini dinlerlerdi.)

AKUSTİK (yun. *akustike* [*tekhne*], işitimi konu alan bilim'den; fr. *acoustique*). **1.** Sesi, sesaltını ya da sesötesini üretmeye, yaymaya ve algılamaya elverişli bir ortamdaki parçacıkların titreşim özelliklerini inceleyen bilim. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Bir yerde bulunan ve sesin yayılmasını, yansımasını ya da yayınmasını belirleyen özelliklerin tümü. (Bir salonda akustiğin iyi ya da kötü olmasından söz edilir.) **—3.** *Mimari akustik*, yapılarda sesi denetim altına almak için kullanılan tekniklerin tümü. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Arkeol. *Akustik küp*, ilkçağ tiyatrolarında oyuncuların ses gücünü artırmak için yerleştirilen tunç ya da seramikten yapılmış bir tür küp. (Ortaçağ'da, birçok kilisede akustik küpler de kullanıldı; bu küpler kendi aralarında akort edilerek duvar oyuklarına yerleştirilirlerdi.)

—Denizbil. Ses ve sesüstü dalgalarının su kütlelerinde ve deniz dibinde kazandığı özelliklerin, üretiminin, yayılmasının ve algılanmasının incelenmesi. (Hızla gelişmekte olan bu bilim dalının elde ettiği sonuçlar, deniz hidrolojisine ve biyolojisine, denizde ulaşım, dalma ve sondaj gibi birçok konuya uygulanmıştır.)

—Dilbil. *Akustik sesbilim*, sözün ses dalgalarının fiziksel özelliklerini, iletiliş biçimini inceleyen sesbilim kolu.

—Meteorol. *Akustik radar*, SODAR'ın eşanlamlısı.

—ANSİKL. *Akustik tarihi*. Yunanlılar'da, Pythagoras ve öğrencileri, telin uzunluğuna göre sesin yüksekliklerini inceleyerek bir nota gamı ortaya koymuşlardı. Çinliler ise, yükseklikleri ve aralıkları belirleyerek sesler arasındaki armoni bağıntılarını buldular; bu amaçla *liu* denilen ve saz flütlerden oluşan bir ayar dizisinden yararlandılar.

Aristoksenos (İ.Ö. 350-300'e doğr.), *Armoni öğeleri* (Armonika stoikheia) adlı yapıtında Pythagoras gamını eleştirdi. İ.Ö. III. yy.'da yaşayan Eukleides, uyum olayını açıklamaya çalıştı. Bu sırada müzik aletleri de gelişiyordu; ilk orglar İ.Ö. I. yy.'da İskenderiye'de yapıldı. Ayrıca antik tiyatrolarda elde edilen sesin niteliği, yapımcılarının mimari akustik kavramını bildiklerini gösterir.

Ortaçağ bu alanda yeni düşünceler getirmedi. Ses titreşimi olayının temelleri ancak XVI. yy.'da, F. Bacon (1561-1626), G. Galilei (1564-1642) ve ayarlı gamı bulan (1544) Michael Stifel'in (1487'ye doğr.-1567) çalışmalarıyla atılabildi. Daha sonra Gassendi (1592-1655), seslerin yüksekliğini titreşimlerin frekansına bağladı; papaz Marin Mersenne (1588-1648) ise *Harmonie universelle* adlı yapıtında müzik aralıklarının değerini belirledi.

XVII. yy. ortalarında, Otto von Guericke, Robert Boyle ve Athanasius Kircher sesin boşlukta yayılamayacağını gösterdi. Yine bu yüzyılda Newton sesin yayılımını açıkladı (1686). Joseph Sauveur ise durağan dalgalar kavramına dayanarak titreşen teller üstüne bir kuram taslağı hazırladı (1700). Daha sonra Ernst Chladni (1756-1827) tellerde ve levhalarda titreşimlerin biçimini inceleyip doğruladı. B. Taylor, D. Bernoulli, Euler, d'Alembert tel, çubuk ve çanlar üstüne matematiksel bir kuram ortaya attılar. XVI. yy. sonları ve XVII. yy. başlarında pek çok italyan, ingiliz ve fransız deneyciler ses hızının ilk değerlendirmelerini yaptılar. Ch. Sturm (1803-1855), D. Colladon (1802-1893) ve V. Regnault (1810-1878) ise bu değerlendirmeleri çeşitli ortamlarda ve daha büyük bir kesinlikle yinelediler.

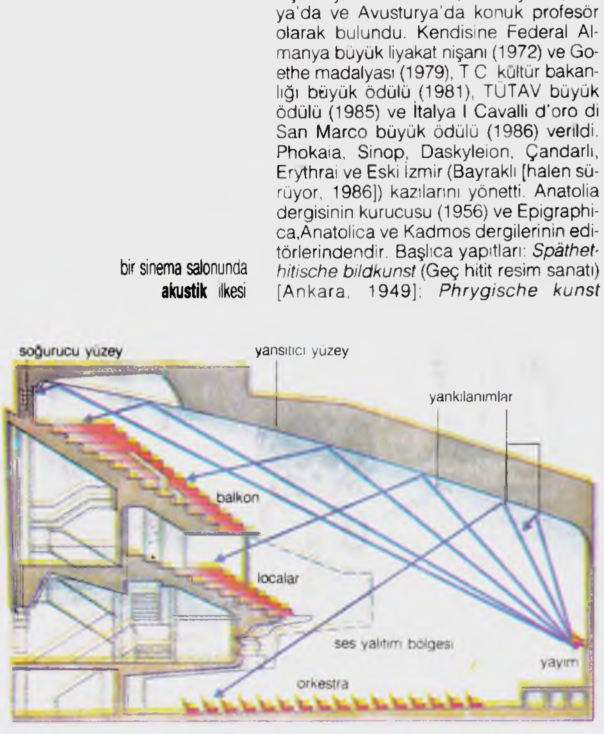
Frekansları değerlendirmede çeşitli düzenekler kullanıldı: Ch. Cagniard de la Tour (1777-1859) ve T.J. Seebeck'in (1770-1831) sirenleri, Savart (1791-1841) çarkı.

1822'de Joseph Fourier'nin çalışmalarının yayımlanmasıyla modern akustik çağı başladı. Bu dönemde en karmaşık seslerin bile çözümleme olanağı bulundu. Helmholtz (1821-1894) rezonatörlerden yararlanarak karmaşık sesleri kanıtlamanın yanı sıra, seslerin tınısını açıkladı ve ilk işitim kuramını ortaya koydu. Doppler (1803-1853) devingen bir kaynaktan çıkan sesin frekans değişim etkisini saptadı. XIX. yy. sonlarında, lord Rayleigh (1842-1919) sesin üretimi, yayılımı ve kırınımı üstüne oldukça eksiksiz bir kuram geliştirdi. Mekanik ses titreşimlerinin elektrik salınımlarına dönüşümünün farklı biçimleri çeşitli aygıtlarda kullanıldı: Charles Cros'un paleofonu, Edison'un fonografı (1878), Bell'in telefonu (1876), Emil Berliner'in gramofonu (1887), D. E. Hughes'un kömürlü mikrofonu (1877), V. Poulsen'in manyetik şeritli manyetofonu. H. Lioret (1848-1938) seslerin optik kayıt ilkelerini buldu. Daha sonra sesli sinemada bu ilkeler kullanıldı. Langevin sesötesinin üretiminde ve algılanmasında piezoelektrik kuvarzdan yararlandı. Salon akustiğinin temelleri 1895'te W. C. Sabine ve daha sonra 1903'te G. Lyon tarafından atıldı. Su içindeki nesnelerin yerlerini saptamak için geliştirilen sistemler, yanı sonarlar ilk kez 1917'de yapıldı.

Psikoakustik alanındaki incelemeler 1860'ta Fechner'in *Elemente der Psychophysik* adlı yapıtının yayınlanmasıyla başladı. Fechner, E. H. Weber'in (1795-1878) çalışmalarını temel aldı ve uyaranın büyüklüğüyle ses duyumu arasındaki bağıntıyı buldu. Daha sonra Harvard üniversitesi akustik laboratuvarı deneycileri bu bağıntıyı doğrulayıp kesinleştirdiler. Psikoakustik ve fizyolojik akustik XX. yy. boyunca büyük gelişme gösterdi. E. G. Wever ve Ch. W. Bray elektrik sinyalinin işitme siniri tarafından iletildiğini kanıtladılar (1930 ve 1931). H. Davis sinirsel etki potansiyellerini betimledi. 1932'de Bekesy (1899-1972) seslerin algılanmasını inceledi; çizdiği içkulak modellerinden yararlanıp baziler zarın çınlamalarını açıkladı ve daha sonra bu çalışmalarından dolayı 1961 Nobel Tıp ödülü'nü kazandı. Ayrıca elektroakustikteki ilerlemeler, ses üreten, kaydeden ve yeniden üreten aygıtların gelişmelerini sağladı.

•*Akustik alanları*. Ses bilimi iki alt başlık altında ele alınır: fiziksel akustik, değişik katı, sıvı ve gaz ortamlarda üretilen ve yayılan titreşim olaylarını inceler; psikofizyolojik akustikse, bu titreşimlerin insan üstündeki etkisini araştırır. Akustiğin pek çok dalı vardır; bu dalların büyük çoğunluğu yukarıda iki yönde yürütülen incelemelerden yararlanır: mimari akustik, salonların akustiği ve binalarda ses iletimiyle ilgilenir; denizaltı akustiği, sesin suda üretimi, yayılımı ve algılanmasını konu edinir; hava akustiği, havada yer değiştiren motorlu araçların seslerini ele alır; kent akustiği, kentlerdeki ses ve gürültüleri inceler; elektroakustik, ses titreşimlerinin elektriksel salınımlara dönüşmesini ve karşıtını araştırır; çevre akustiği, gürültülerin verdiği zarar ve rahatsızlıklarla gürültülerden korunma yöntemlerini bulmaya çalışır; müzik akustiği, seslerin algılanmasıyla ve çalgılarla uğraşır; molekül akustiği, seslerin

bir sinema salonunda **akustik** ilkesi

molekül ölçeğinde madde üstündeki etkilerini belirlemeye çalışır; söz akustiği (ya da akustik fonetik), sözün çözümlenmesi, bireşimi ve otomatik olarak anlaşılmasını araştırır; fizyolojik akustik, işitme organının yapısını ve işitme mekanizmalarını, biyoakustikse hayvanların iletişimde kullandıkları ses sinyallerinin incelenmesini konu edinir. Ayrıca akustiğin bir dalı da sesaltı ve sesötesi seslerle ilgilenir.

Akustiğin birçok alanı, öbür uzmanlık dallarına bağlıdır: söz ve müziğin ne olduğunu bilmeden salon akustiği yapılamaz; işitme algısı, titreşimlerin mekanığı, salon akustiği vb. gibi konularda bilgi edinmeden müzik akustiği uygulanamaz.

Fiziksel akustik oldukça iyi bilinmektedır; ne var ki kapalı ortamda sesin yayılı- [illegible] Işitme sürecini ve seslerle gürültülerin insan üstündeki etkilerini daha iyi tanımak için çalışmaların sürdürülmesi gerekir. Nitelikli yaşamın araştırılan yönlerinden biri de ses çevresidir.

• *Mimari akustik.* Antik çağlardan bu yana müzik ve sözü iyi algılamanın yolları araştırıldı. Vitruvius'un da düşündüğü gibi, kapalı ahşap tiyatrolar yeterli seselimi sağlasa da, taş yapılar, özellikle kalın sesler için yetersiz kalıyordu. Yunanistan'da mimarlar amfitiyatro sıralarının altındaki bölmelere bronz ya da çömlekten yapılmış akortlu rezonatörler *(ekheia)* yerleştirmeyi tasarladılar. Ortaçağ'da da benzer denemeler yapıldı: sesin daha iyi yayınımını sağlamak amacıyla kiliselerde akustik çömlekler ya da vazolar, lambriler ve yüzeyler kullanıldı. Tiyatrolarla dinleti salonları çoğalınca, ahşap yapılar ve yer yer soğurucu ya da yansıtıcı maddeler kullanılarak iyi sonuçlar alındı. Birinci Dünya savaşı'ndan sonra yeni yapı gereçlerinin kullanımı ve salonların ses araçlarıyla donatımı, bu alanda daha sistemli inceleme yapılmasına neden oldu; gerekli ölçü aygıtlarının bulunuşu bu tür incelemeleri olası kıldı. Günümüzde, maket üstünde en elverişli biçimleri, boyutları ve donatımı belirleme, ses kaynaklarının yerine göre seselim süresini hesaplama olanakları vardır.

AKUSTİKOPTİK a. (fr. *acousto-optique*'den). Işık ışımaları ile akustik dalgaların etkileşimini inceleyen fizik kolu.
—ANSİKL. Işık ışımalarıyla akustik dalgaların etkileşimi, bazı saydam sıvı ve katılarda özellikle yüksek sesötesi frekanslarda (>20 MHz) görülür. Bu etkileşimlerin etkileri sözkonusu ortamların optik kırılma indisinin yerel kiplenimine bağlıdır. Kiplenime yol açan etken ise sesötesi ışımanın bu ortamlardan geçişidir. Böylece tekrenkli düzlemsel bir sesüstü dalga, ses hızıyla yol alan ve üstünde bir optik ışımanın kırındığı gerçek bir evre ağı yaratır. Fiziğin bu koluna Debye, Sears, Lucas ve Brillouin adlı bilim adamlarının önemli katkıları oldu. Bu konudaki araştırmalar bilişimin optik uygulamasını büyük ölçüde etkilemiştir (akustikoptik etkiyle ışık ışımasının çok çabuk yön değiştirmesini sağlayan saptırıcı).

Bu etkilere dayanarak çalışan bir akustik mikroskop* L. Kessler tarafından ABD'de yapılmıştır.

AKUŞİ a. (tupi dilinde sözc.). Güney Amerika ormanlarında yaşayan kemirgen hayvan. (Agutiye benzer, ama ondan daha küçüktür. Yemeden önce titizlikle soyduğu bitkilerle beslenir. Bil. a. *myoprocta.* Dasyproctidae familyası.)

AKUT sıf. (ing. *acute*'dan). Tıp. **1.** Keskin, şiddetli. **—2.** Şiddetli belirtilerle başlayıp kısa sürede ağırlaşan (hastalık).

AKUTA ya da **AKUTENG,** tatar önder (1069-1123). Liao'lar hanedanını devirdi ve Çin'deki Cin hanedanının ilk imparatoru oldu (1115-1123).

AKUTAGAVA BYUNOSUKE, japon yazar (Tokyo 1892 — *ay. y.* 1927). Natsume Soseki'nin övgüsünü kazanan kısa bir öyküyle adını duyurdu (*Hana,* 1916). Kısa sürede Taişo dönemi (1912-1927) edebiyatçılarının ustası durumuna geldi. Anatole France'ın yergili üslubundan ve XVI. yy. *kirişitan* (hıristiyan) edebiyatından etkilendi, halk destanları ve büyük klasik yapıtlardan esinlenen bilgece ve ustalıklı öyküler yazdı (*Raşamon* [Raşomon e Hayaşi], 1915; *Yabu no naka,* 1919; *Figures infernales* [fr. çev.], 1920). Daha sonraki kısa öykülerinde, kendisini intihara sürükleyecek olan deliliğinin tırmanışını işledi (*Kappa, Haguruma,* 1927).

AKUTENG →AKUTA.

AKUZATİF (a. fr. *accusatif*). → YÜKLEME DURUMU.

AKÜ a. Akümülatörün kısaltılmış adı.

AKÜMÜLATÖR a. (fr. *accumulateur*). Gerektiğinde geri vermek üzere enerji depolayan aygıt.
—Elektrotekn. *Elektrik akümülatörü,* doğru akım geçirilerek elektrikle doldurulabilen ve gereğinde boşaltılabilen elektrolitli aygıt; biriktirdiği kimyasal enerjinin bir bölümünü doğru akım biçiminde geri verir. (Kısaca AKÜ de denir.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Hidr. pnöm. *Hidrolik akümülatör,* belli bir hacımde basınçlı akışkanı alan ve daha sonra bunu enerji üreterek veren aygıt. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Isıbil. *Isı akümülatörü* ya da *ısıl akümülatör,* ısıyı toplayıp geri verebilen aygıt.
—Mak. san. *Kinetik enerji akümülatörü,* dönen bir ana parçadan oluşan ve enerjiyi kinetik biçimde toplayarak, mekanik ya da elektrik enerjisi biçiminde geri veren düzenek.
—ANSİKL. Elektrotekn. Bir akümülatörde, iki maddeyi dönüşüme uğratan doğru akım geçirilerek kimyasal enerji depolanır (yükleme ya da doldurma) ve ters dönüşümle bu enerji elektrik akımı biçiminde geri alınır (boşalma). Gerçekte bu kimyasal tepkime, elektrotlarda, yükseltgeme - indirgemenin eşanlı ve farklı tepkimeleri biçiminde ikiye ayrılabilir. Tepkimelerden birinde elektron yakalanırken öbüründe serbest bırakılır. Sözkonusu elektron alışverişi, bir dış devre aracılığıyla gerçekleşir ve dolayısıyla bu devre elektrik akımının merkezi durumuna gelir. Ama, devrenin kapanması için akü içinde, elektrotlar arasında bir yük aktarımının gerçekleşmesi zorunludur; aktarım iyonlaşmış bir ortam olan elektrolit içinde ortaya çıkar; ortamdan akımın geçişi ise, elektrotlar arasında oluşan elektrik alanının etkisiyle iyonların yer değiştirmesinden kaynaklanır. Elektrolitin ve elektrotların türüne göre birbirinden ayrı çok sayıda akümülatör tipi vardır.

• *Kurşunlu akümülatörler.* 1859'da G. Planté'nin bulduğu bu tip, en çok kullanılan akümülatörlerden biridir. Bu akülerde, kurşun (Pb) ve kurşun oksitten (PbO_2) yapılmış iki levha sülfürik asit çözeltisine batırılmıştır; doldurmak için levhalar bir doğru akım üretecinin kutuplarına bağlanır: pozitif elektrot bir yükseltgenme tepkimesine, negatif elektrot ise indirgenmeye uğrar ve böylece elektrotlar kutuplanır; bu işlemde elektroliz gazlarının soğurulması durarak açığa çıkmaya başlaması akümülatörün dolduğunu gösterir. Akümülatörü boşaltmak için ise, levhalar üreteçten ayırılır ve bir alıcı devreye bağlanır; bu koşulda yukarıda belirtilen kimyasal tepkimelerin tersini doğuran bir akım oluşur. Levhalar başlangıçtaki hallerine döndüklerinde akümülatörü yeniden doldurmak gerekir. Gerçekte elektrolit, aşağıdaki bağıntı uyarınca iyonlaşır:

$$H_2SO_4 \rightleftarrows 2H^+ + SO_4^{--}$$

oysa elektrokimyasal tepkimeler pozitif elektrotta,

$$PbO_2 + SO_4^{--} + 4H^+ + 2e^- \underset{\text{dolma}}{\overset{\text{boşalma}}{\rightleftarrows}} PbSO_4 + 2H_2O,$$

bağıntısı uyarınca gelişir; buna karşılık negatif elektrotta tepkime,

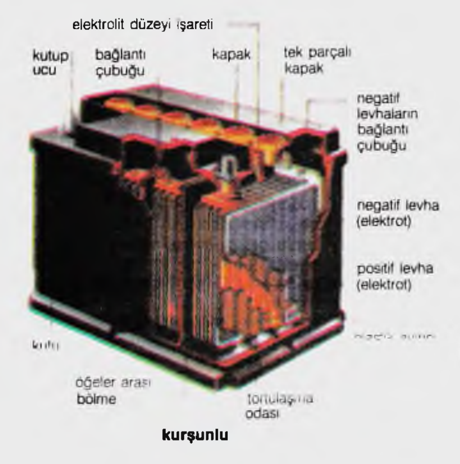
$$Pb + SO_4^{--} \underset{\text{dolma}}{\overset{\text{boşalma}}{\rightleftarrows}} PbSO_4 + 2e^-$$

biçiminde ortaya çıkar.

Öte yandan olay toplu olarak gözönüne alınırsa, çift sülfatlaşma tepkimesini gösteren aşağıdaki bağıntı yazılabilir.

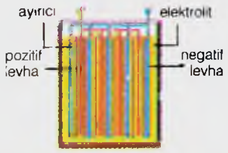
$$PbO_2 + 2H_2SO_4 + Pb \underset{\text{dolma}}{\overset{\text{boşalma}}{\rightleftarrows}} 2PbSO_4 + 2H_2O.$$

Akümülatörün sığası normal boşalma yeğinliğiyle toplam boşalma süresinin çarpımıdır; dolayısıyla verdiği elektrik miktarına eşittir ve genellikle amper-saat (Asa) birimiyle ifade edilir. Levhalar çoğunlukla antimonlu kurşun ızgaralardan oluşur. Antimon katkısı kurşunun sertliğini artırır ve etkin maddelerin ızgaralara daha iyi tutunmasını sağlar. Bir akümülatörde plastik bir kutu içine yerleştirilmiş belli sayıda öğe bulunur; bu öğeler üst üste bindirilen ve plastik ya da liflerden yapılmış ayırıcılarla yalıtılan pozitif ve negatif levhalardan oluşur; yalıtıcıların yeterli bir mekanik dayanımı, kimyasal aşınmaya karşı yeterli bir direnç göstermesi, ayrıca elektrolitin yayılmasına olanak veren küçük gözenekli yapıları olması gerekir. Elektroliti elde etmek için damıtık suya bir yandan sülfürik asit katılırken bir yandan da karıştırılır: karışım yoğunluğu 24 ile 28 Baumé derecesi dolayında olmalıdır; doldurma süresi dışında, levhaların üst kısmını 10 mm kadar geçmesi gereken elektrolitin düzeyini korumak için yalnızca damıtık su eklenir. Öte yandan, levhaları tüp biçiminde öğeler de yapılır; pozitif elektrotları tüplerden oluşan bu öğeler akümülatörün ömrünü uzatır. Doldurma süresi boyunca akümülatörün karşı elektromotor kuvveti 2 V'tan 2,5 V'a yükselir; boşalma sırasında ise, elektromotor kuvvet belli bir süre 2 V dolayında sabitleşir, sonra hızla düşer; bu olayın önlenmesi zorunludur; çünkü akümülatörün sülfatlanmasına, yani yeniden doldurma istendiğinde indirgenmeyen, az iletken bir bileşiğin oluşmasına yol açar. Öte yandan, boşaltılan sığanın yüzdesi olan boşalma derinliği, % 80'i aşmamalıdır. Bu sonuç, zaten öteki akümülatör tipleri için de geçerlidir. Günümüzde kurşunlu akümülatörlerin özgül sığası 30 Asa/kg'ı ve özgül enerjileri 40 Wsa/kg'ı geçer. Elektrik verimliliği boşalma sırasında elde edilen amper-saat sayısının yükleme boyunca soğurulmuş amper-saat sayısına oranıyla gösterilir ve % 90'ın üstüne çıkar; enerji verimliliği ise, % 60 kadardır. Düşük sı-

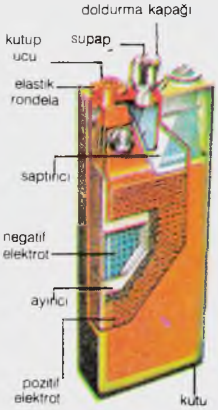

kurşunlu

ELEKTRİK **AKÜMÜLATÖRÜ**

kurşunlu bir öğenin yapısı

nikel-kadmiyumlu akümülatör

nikel-kadmiyumlu sızdırmaz bir öğenin yapısı

caklıkta (–18°C'nin altında) yetkinlikleri önemli ölçüde azalır. Çok uzun süre kullanılmamaları halinde, yüklerini kendiliğinden yitirirler; bu olgu sülfatlanmaya yol açabilir. Dolayısıyla, iyi bir verim elde etmek, özenli bir bakım gerektirir. Ömürleri yükleme ve boşalma çevrimleri sayısına eşittir ve düz levhalı bir öğe için 1 000 çevrime, tüp biçiminde bir öğe için 1 500 çevrime ulaşır. Son günlerde, ızgara elektrotların yapımında kurşun-antimon yerine kurşun-kalsiyum kullanılarak, dış ortamla gaz alışverişi olmayan, sızdırmaz öğeler gerçekleştirildi; bu öğelerin başlıca üstünlüğü hiçbir bakım işlemi istememeleridir.

• *Alkali akümülatörler.* Bu akülerde asit elektrolit yerine baz elektrolit kullanılır ve iki biçimde üretilir:

—*Nikel-kadmiyumlu* ve *nikel-demirli akümülatörler.* XX. yy.'ın başından bu yana üretilen bu akümülatörler, Edison'un ve fransız bilginlerinin araştırmalarının ürünüdür. Elektrotlar ya nikel hidrat-demir ya da nikel hidrat-kadmiyum levhalardan oluşur. Elektrolit başlangıçta sudkostik çözeltisiydi; günümüzde ise potas çözeltisi kullanılır; bu çözelti tepkimeye katılmaz ve OH^- iyonları aracılığıyla yalnız iyon iletimini sağlar. Örneğin, nikel-kadmiyumlu akümülatörlerde toplam tepkime aşağıdaki bağıntıyla gösterilir:

$$2Ni(OH)_3\ Cd \underset{\text{dolma}}{\overset{\text{boşalma}}{\rightleftarrows}} 2Ni(OH)_2 + Cd(OH)_2$$

Bu akümülatörler son derece dayanıklıdır ve bakımları ise, önemli bir işlem gerektirmez; yalnızca elektroliz ya da buharlaşma sonucunda kaybolan suyu tamamlamak yeterlidir. Özgül sığaları kurşunlu akümülatörlerden daha büyüktür; özgül enerjileri ve ömürleri ise düz levha kullanıldığında kurşunlu akümülatörlere yaklaşır. Bu aygıtlar uzun süre aşırı yük taşıyabilir ve yetkinliklerini yitirmeden yıllarca depolanabilir. Bununla birlikte, gerilimleri, kurşunlu öğelere oranla az da olsa değişken ve daha zayıf (ortalama 1,25 V), fiyatları yüksektir. Öte yandan, 3 000 çevrimi geçecek ölçüde uzun ömürlü, ama görece yüksek iç dirençli, boru biçiminde öğeler de gerçekleştirilir. Sinterlenmiş levhalı akümülatörlerde ise, bu direnç çok daha zayıftır ve elektrotların etkin maddesi gözenekli bir kalıpta dağılmıştır; kalıpsa metal bir kafes üstüne nikel tozu koyduktan sonra sinterlenerek elde edilir. İşte bu yolla hidrojen açığa çıkarmayan sızdırmaz öğeler yapılır; böylece kuvvetli akımlar üretmek ve -40°C'ye inen düşük sıcaklıklarda çalışmak gibi önemli üstünlükler gösteren aküler elde edilir.

—*Çinko-gümüşlü akümülatörler.* 1941'de H. André'nin yaptığı bu akülerde, elektrolit olarak bir potas çözeltisi kullanılır. Çözelti içine, gümüş oksit kökenli bir pozitif elektrot ve çinko kökenli bir negatif elektrot daldırılır; kutuplar arasındaki gerilim 1,5 V dolayındadır. Özgül enerjileri çok büyük olmasına karşın (120 Wsa/kg, yukarıda sözü edilen tiplerin 3 katı), 100 çevrimi geçmeyen kısa ömürleri ve özellikle çok yüksek fiyatları, kullanımlarını özel uygulamalarla sınırlar.

• *Uygulamalar.* Kurşunlu ya da bazlı akümülatör bataryaları, uygulama türlerinin çokluğu yüzünden, çalışmalarına göre iki sınıfa ayrılır: tampon bataryalar, doldurma-boşaltma bataryaları.

Tampon bataryalar, bir elektrik enerjisi kaynağının uçlarına bağlanır; bu kaynak hem kullanım devrelerini besler, hem de bataryayı dolu tutar; kaynak gerilimi yetersiz kaldığında (örneğin motorun yavaşlaması ya da durması durumunda) bağlantısı kesilir ve batarya tek başına kullanım devrelerini besler. Uygulama alanında bu tür çalışmaya aşağıdaki durumlarda rastlanır:

—taşıtlarda (otomobiller, kamyonlar, uçaklar) kalkış, aydınlanma ve ateşleme sağlayan bataryalar; kara taşıtlarında sığaları 40-200 Asa arasında değişen, gerilimleri 12 ve 24 V olan kurşunlu bataryalardan yararlanılır; uçaklarda ise 40-100 Asa sığalı ve 24 V gerilimli üç tip akümülatör kullanılır;

—demiryolu vagonlarında aydınlatma ve havalandırmada kullanılan bataryalar; bu taşıtlarda, dingilin kumanda ettiği bir üretece bağlı, üç tür akümülatöre rastlanır;

—telefon kuruluşlarında, santrallarda, kamu yapılarında, hastanelerde, büyük mağazalarda, tiyatrolarda, bilgisayar merkezlerinde vb. ana şebekenin arızalanması halinde temel aygıtların çalışmasını ve aydınlatmayı sağlayan durağan bataryalar.

Doldurma-boşaltma bataryaları, bağımsız enerji kaynağı biçiminde kullanılmadan önce doldurma istasyonlarında doldurulur; bu tip bataryalardan aşağıdaki alanlarda yararlanılır:

—çekme bataryaları, öncelikle hizmet arabalarını ve yükleme-boşaltma araçlarını besler, sığaları 100-1 000 Asa ve gerilimleri 24-96 V arasında değişir; aynı akümülatörler elektrikli otomobillerde de kullanılır; ne var ki, akümülatörlerin zayıf özgül enerjileri nedeniyle bu arabaların yaklaşık 100 km gibi sınırlı bir özerkliği vardır;

—denizaltı bataryaları, binlerce amper - saat sığalı, kurşunlu akümülatörlerden oluşur; konvansiyonel denizaltıların dalış halinde tek enerji kaynağıdır;

—taşınır bataryalarda çok çeşitli nitelikte bazlı akümülatörler kullanılır; taşınır elektrik aygıtlarını, özellikle el lambalarını, radyo verici ve alıcılarını, televizyonları, kameraları beslemede yararlanılır;

• *Yeni akümülatör tipleri.* Fosil yakıt rezervlerinin gittikçe azalması nedeniyle, akümülatörlerin gelecekte önemli bir rol yükleneceği sanılmaktadır; bu rol özellikle elektrikli taşıtların ve yeni enerji kaynaklarını bağımlı kılan enerji depolama tesislerinin gelişmesine bağlıdır. Ayrıca akümülatörleri geniş ölçüde kullanmak için yetkinliklerini yükseltmek (özellikle ömürlerini ve özgül enerjilerini artırmak) ve maliyetlerini düşürmek gerekir. Bu amaçla, bütün dünyada geleneksel öğeleri geliştirmeye ve yeni elektrot çiftleri yapmaya yönelik çok sayıda araştırma yürütülmektedir; genellikle metal olmayan bir elektrot kullanılarak üretilmesi tasarlanan akümülatörler arasında en umut verici olanlar şunlardır: nikel-çinko akümülatörü, hava-çinko akümülatörü, çinko-klor akümülatörü, sodyum-kükürt (elektrolit olarak bir seramik, beta alümini) akümülatörü, lityum-demir-sülfür akümülatörü.

—Hidr. pnöm. Hidrolik akümülatör, devreye boru ile bağlı metal bir depo ve akışkanı basınç altında tutan bir düzenekten oluşur. Basınç bir ağırlıkla ya da sıkıştırılmış gazla sağlanır; gaz, sıvıdan yüzer bir pistonla ya da biçim değiştirebilen bir zarla yalıtılır. Sıvının akümülatöre girmesi için basıncının içerdeki gazın şişirme basıncından daha büyük olması gerekir. Güç iletim devrelerine konulan hidrolik akümülatörden koç darbelerinin ya da pompalardan ileri gelen çarpıntıların sönümlenmesinde yararlanılır; ayrıca yedek aygıt biçiminde pompaya eklenir ve anlık debi tamamlayıcısı görevi yapar ya da pompa arızalandığında devreye girer. Hidrolik akümülatör bir tesisatın iç kaçaklarını ya da genleşmeden kaynaklanan hacim değişikliklerini denkleştirmek amacıyla da kullanılabilir.

AKÜN (Ö. Faruk), türk mühendis (Kemaliye, Erzincan, 1920). İstanbul Teknik Üniversitesi makine fakültesi'ni bitirdi (1946). Bir süre Türk hava kurumu uçak fabrikası'nda mühendis olarak çalıştıktan sonra Makine fakültesi takım tezgâhları ve fabrika organizasyonu kürsüsü'ne asistan oldu. Aynı fakültede profesörlüğe yükseldi (1957). ABD'de Indiana Üniversitesi'nde konuk profesör olarak çalıştı (1958-1959). İTÜ makine fakültesi takım tezgâhları ve fabrika organizasyonu kürsüsü'nü yönetti (1959-1981). Bu kürsü, Endüstri mühendisliği bölümü'ne dönüştürülünce kürsü başkanı oldu (1982). Üniversitedeki görevinden ayrılarak bazı özel ve kamu kuruluşlarında danışman olarak çalışmaya başladı (1985). Başlıca yapıtları: *Takım tezgâhları* (1957), *İstatistik ve kalite kontrolü* (1967), *İstihsal idaresi modern teknikleri* (1969).

AKÜNAL (Ahmet Kemal), türk yazar (İstanbul 1874-*ay. y.* 1942). Darüşşafaka lisesi'ni bitirdi (1894), aynı yıl okulun edebiyat öğretmenliğine atandı. İstibdat rejimine karşı siyasal düşünce ve davranışlarından dolayı birkaç kez tutuklandı, sonuncusundan sonra Avrupa'ya kaçtı (1900). Atina'da Jön Türk gazetesi İcma-ı ümmet'i yayımladı (1901). Kahire'de La vérité orientale gazetesinin Hakayık-ı şark adlı türkçe bölümünü yönetti. Doğru Söz gazetesini çıkardı (1906). İkinci meşrutiyet'ten sonra öğretmen olarak çalışmayı sürdürdü. Bazı makaleleri *Füyuzat* (Bakû, 1910), şiirleri *Vatan yavrularına ninni* (1915) kitabındadır. (→ Kayn.)

AKVA a.(ar. *akve*). Osmanlı devlet ileri gelenlerinin kullandığı bir bıçak türü. (Onur ve rütbe belirtisi sayılırdı. Som sırma işlemeli kılıf içinde kemer arasına takılır, değerli bir köstekle kullanılırdı.)

AKVÂ sıf. (ar. *akvā*). *Esk.* Çok sağlam, daha kuvvetli, en kuvvetli: *"Çün maksadı imtihandı bence / Akvâ ile tutmalıydı pençe"* (Ziya Paşa, XIX. yy.).

AKVÂL çoğl. a. (ar. *kavl*'in çoğl. *akvāl*). *Esk.* **1.** Sözler, lâflar. **—2.** Söylentiler, boş sözler: *"Mutribün kavlin işit ko zâhidün akvâlini"* (Mecmuat ün-nezair, XVI. yy.).

AKVÂM çoğl. a. (ar. *kavm*'in çoğl. *akvam*). *Esk.* Kavimler, halklar, topluluklar: *"...terbiyeleri yekdiğerinden muhtelif birçok akvâm arasında..."* (Ziya Paşa, XIX. yy.).

AKVAREL a. (fr. *aquarelle*). → SULUBOYA.

AKVARYUM a. (lat. *aqua* su'dan *aquarium*, su haznesi). **1.** Tatlı ya da tuzlu su doldurularak içinde bitki ve hayvanların barındırıldığı ya da beslendiği küçük hazne. **—2.** Birçok akvaryumun bir araya getirildiği yer.

—ANSİKL. Tabanı, çoğunlukla kum ve çakıl çökeltilerle döşenen akvaryumda belirli bir ölçüde su bulunur. Tüm bunlar dışardan içerisi görülebilen bir hazneye yerleştirilir. Akvaryumda, sucul hayvan ve bitkilerin büyümesine elverişli, fizik, kimya ve biyoloji açısından dengeli bir ortam yaratılmaya çalışılır. Akvaryumda genellikle, bir su dolaşım sistemi, hava pompasıyla çalışan bir havalandırma sistemi, biyolojik bir süzgeç, yapay ışıklandırma ve bir sıcaklık ayarlama sistemi bulunur. Akvaryumun iyi işlemesi, doğal ya da yapay besinin düzenli dağıtılması ile suyun niteliğinin denetlenmesine bağlıdır.

Akvaryumda yerli türler barındırılır, ama akvaryumseverlerin çoğu, akvaryumlarının içine tropikal kökenli, küçük, çoğunluğu akvaryumda üreyemeyen türleri (özellikle balıklar) koyar. Belirli sıcaklık ve tuzluluk koşullarına uygun türlerin seçilmesinde, bu türlerin etolojisi ve bir arada yaşayabilmeye elverişli olmaları göz önünde bulundurulur.

—Arıc. *Arı akvaryumu,* arıların çalışma düzenini incelemeye yarayan camlı gözlem kovanı.

AKVARYUMCULUK a. Akvaryumda süs balığı beslemeciliği.

AKVÂT çoğl. a. (ar. *kūt*'un çoğl. *akvat*). *Esk.* **1.** Yiyecekler, azıklar, gıdalar: *"Hariçten celb-i akvâta mecbur olmalarıyla onun bedelini tedarik için,..."* (Suphi Paşa layihası, XIX. yy.). **—2.** *Akvât-ı yevmiye,* günlük yiyecekler; geçim.

AKVATOZ a. Kıyılardan 500 m derinliklere kadar bütün denizlerde bulunan vatoz balığı. (Bil. a. *Raja alba* ya da *mar-*

ginata, vatozgiller familyası; boy 50 cm.)

AKVAVİT a. (damıtık içki anlamına gelen isveççe sözc.). Kuzey ülkelerinin damıtık içkisi. (Akvavit'in alkolü tahıl, patates vb.'den yapılır ve çeşitli bitkisel maddelerle aromatize edilir.)

AKYA a. Tropikal denizlerde yaşayan ve yazın Akdeniz'de de görülen ve sinagriti andıran, yandan basık yüksek gövdeli kemikli balık. (Bil. a. *Lichia amia;* carangıdae familyası; boy 50 kg için 2 m.)

AKYAB → SİTTUE.

AKYAKA, Kars iline bağlı ilçe; 15 095 nüf. (1990); 25 köy. Merkezi *Akyaka* (esk. Kızılçakçak), 2 440 nüf. (1990). Kars-Gümrü (Kumayri) demiryolu üzerinde, Ermenistan sınırına 20 km.

AKYAKA kapısı, Türkiye ile Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında sınır ve gümrük kapısı. Kars'ı Gümrü'ye (Leninakan) bağlayan demiryolu ve karayolu buradan geçer.

AKYARMA, Gerede ile Kızılcahamam arasında E5 karayolunun, Köroğlu dağlarını aştığı yüksek geçit (1 560 m).

AKYATAN, Çukurova deltası kıyısında sığ lagün, Karataş'ın güneyindeki Fener burnu batısında. Denizden doğuya, Fener burnuna doğru gelişmiş bir kıyı oku ile ayrılır. Üzerinde uzun kıyı kumulu sıralarının yer aldığı okun doğu ucunda, lagünün denizle bağlantısını sağlayan dar bir gedik vardır.

AKYAVAŞ (Erol), türk ressam (İstanbul 1932). Bir süre Siyasal bilgiler fakültesi'nde okuduktan sonra İtalya'ya giderek Floransa Güzel sanatlar akademisi resim bölümü'ne devam etti. Paris'te A. Lhote ve F. Léger'nin atölyelerinde çalıştı. 1963'te ABD'ye yerleşti. Resimlerinde Doğu sanatlarından ve özellikle türk minyatürlerinden esinlendi. Soyut bir espas ve perspektif kurallarından bağımsız, yarı geometrik bir düzen içinde istiflediği piramitler, kilitler, kafesler, tuğla duvarlar ve çeşitli dekoratif öğeler, üslubunun temel anlatım araçlarıdır. Yapıtları ABD, Avrupa ve Türkiye'nin galeri, müze ve sanat koleksiyonlarındadır. 1984'te Ankara Sanat kurumu ödülü'nü kazandı.

AKYAYAN, Çukurova deltası kıyısında sığ lagün; Ceyhan nehrinin Hurma boğazı ağzı ile Yumurtalık limanı arasında. Denizden, doğuya doğru gelişmiş ve üzeri kumullarla kaplı bir kıyı oku ile ayrılır. Ceyhan nehri 1936'da bugünkü çığırına dönmeden önce, bu lagünün kuzey kenarını izleyerek Yumurtalık limanına dökülüyordu.

AKYAZI, Marmara bölgesinde Sakarya iline bağlı ilçe; 63 884 nüf. (1990); 717 km^2; 1 bucak, 53 köy. Merkezi, Adapazarı'nın 31 km. G-D.'sundaki *Akyazı,* 19 331 nüf. (1990).

AKYEL a. Halk. Lodos.

AKYEM a. Oltalarda yem olarak kullanılan izmarit, istavrit gibi balıklara, balıkçılar arasında verilen ad.

AK-YEN-KU-TE, hun hakanı (İ.Ö. I. yy.). Kurultayca hakanlığa getirildi (İ.Ö. 60). Karışıklıkların önüne geçemedi. Kendisine karşı olanların hakan ilan ettiği Ho-han-şa ile yaptığı savaşta yenildi; kendini öldürdü.

AKYILDIZ a. Bot. Beyaz, sarı ya da yeşil renkte şemsiyemsi salkım çiçekli, soğanlı küçük bitki. (Bil. a. *ornithogalum,* zambakgiller familyası.) Eşanl. KÖPEKSOĞANI, TÜKÜRÜKOTU. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Halk hek. *Akyıldız soğanı.* (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Bot. Akyıldız, Türkiye'nin her yerinde yetişen otsu bir bitkidir. Boyu 20-30 cm, çiçekleri sapın ucunda salkım ya da şemsiyemsi salkım durumundadır. Çiçek örtüsü dağınık ve serbest altı parçalıdır. Anadolu'da akyıldızın 30 kadar türü yetişir. Başlıca türleri, *Ornithogalum umbelatum* (tıbbi bitki), *O. comosum, O. lanceolatum, O. latifolium, O. pyrenaicum* (bunların yaprakları sebze olarak kullanılır). Akyıldız türlerinin beyaz çiçekli bazı türleri de "kuşsütü" adıyla süs bitkisi olarak yetiştirilir.
—Halk hek. Akyıldız soğanı, Eski Yunan'dan beri kusturucu ve çıban açıcı olarak bilinir. Taze ya da pişmiş yumru, çıban üzerine sarılır; böylece çıbanın olgunlaşıp açılmasını sağlar.

AKYILDIZ (Ahmet Necmettin), türk hekim (Çanakkale 1928). İstanbul Üniversitesi tıp fakültesi'ni bitirdi (1953). Ankara Üniversitesi kulak burun boğaz kliniği'nde uzman oldu (1962). Aynı yerde doçentliğe (1969), profesörlüğe (1980) yükseldi. Çeşitli makele ve bildirilerinden başka *Kulak hastalıkları ve mikroşirurjisi I,II* (1977) ve *Meniere hastalığı* (1980) adlı iki yapıtı vardır.

AKYİĞİTZADE (Musa), türk iktisatçı (Kazan 1865 - İstanbul 1923). 1887'de İstanbul'a geldi. Mülkiye'yi bitirdi. Erkânı Harbiye mektebi'nde rusça ve ilm-i servet (ekonomi) öğretmenliğine atandı. Üzerinde önemle durduğu sorun, uluslararası serbest ticaretin yararları, koşulları ve sınırıydı. Tarımsal ülkelerin sanayileşmiş ülkelere karşı geçici bir süre korunmaları gerektiğine, korumacılığın dünya işbölümüne aykırı olmadığına inandı. Alman iktisatçısı List'in ve fransız iktisatçısı Cauwes'nin etkisinde kalmıştır. Başlıca yapıtları: *Avrupa medeniyetinin esasına bir nazar* (1908), *İktisat yahut ilm-i servet* (1918).

AKYOL (İbrahim Hakkı), türk coğrafyacı (Silistre 1888 - İstanbul 1950). Galatasaray mektebi sultanisi'ni bitirdikten sonra İsviçre'nin Lausanne Üniversitesi'nde doğa bilimleri okudu. Birinci Dünya savaşı sırasında Türkiye'ye döndü; bu kez maden mühendisliği öğrenimi için Almanya'ya gönderildi (1916). Dönüşünde çeşitli okullarda fizik, kimya, tabiiye dersleri okuttu; İstanbul Darülfünunu edebiyat fakültesi'ne tabii coğrafya öğretmeni oldu. 1933 üniversite reformunda profesör olarak bölüm başkanlığına atandı. Bilimsel coğrafyanın Türkiye'de öncüsü ve kurucusu olan Akyol'un, fiziki coğrafya alanında araştırma ve yayınları vardır. Başlıca yapıtları: *Geyve civarında Yılanda heyelanı* (A. Müştak ve A. Malik Sayar'la) [1926], *İstanbul iklimi* (1932), *Türkiye'de basınç, rüzgârlar ve yağış rejimi* (1944), *Atmosfer sarsımları ve Türkiye'de hava tipleri* (1945), *Türkiye'de akarsu rejimleri* (1947, 1949).

AKYOL (Türkân), türk hekim (İstanbul 1928). Erenköy kız lisesi'ni (1947), Ankara Üniversitesi tıp fakültesi'ni (1953) bitirdi. Aynı fakülteye asistan oldu. Göğüs cerrahisi kürsüsü'nde doçentliğe (1964), sonra profesörlüğe (1969) yükseldi. Nihat Erim'in 12 Mart muhtırası'ndan sonra kurduğu birinci partilerüstü hükümette 26 mart-13 aralık 1971 arası (Türkiye'nin ilk kadın bakanı olarak) Sağlık ve sosyal yardım bakanlığı görevini üstlendi. Kabinedeki on bir bakanla birlikte istifa ettikten sonra üniversitedeki görevine döndü. 1980'de Ankara Üniversitesi rektörlüğüne seçildi. Bu görevde 1981'e kadar kaldı. 1982'de emekliye ayrıldıktan sonra siyasete atıldı. Önce Sosyal demokrasi partisi'nde (1983), sonra Sosyal demokrat halkçı parti'de yönetici olarak görev aldı. 1992'de DYP-SHP koalisyon hükümetinde kadın işlerinden sorumlu devlet bakanlığına atandı.

AKYOL (Mete), türk gazeteci (Ordu 1935). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya fakültesi ingiliz dili ve edebiyatı bölümü'nü bitirdi. Gazeteciliğe Milliyet'te başladı (1959). Bu gazetede 1974'e kadar yayımladığı dizi röportajlarıyla dikkatleri çekti. Bir süre Hürriyet, Dünya ve Günaydın'da da çalıştıktan sonra yeniden

Erol **Akyavaş**'ın bir yapıtı

Milliyet'e döndü. Milliyet'ten ayrıldıktan sonra televizyonda İçimizden biri adlı haftalık röportaj programları gerçekleştirdi.

AKYOL (Taha), türk gazeteci, siyaset adamı (Yozgat 1946). İstanbul Üniversitesi hukuk fakültesi'ni bitirdi (1968). Serbest avukatlık yaptı. Gazeteciliğe Ankara'da Hergün gazetesinde başladı (1976). MHP genel yönetim kuruluna üye seçildi. 12 Eylül 1980'den sonra tutuklandı. Salıverildiğinde Yankı dergisinde siyasi haber yazarlığı, başyazarlık yaptı. 1985'te Tercüman, 1991'de Meydan, 1992'de Milliyet gazetesine geçti. Yapıtları: *Sovyet Rus stratejisi ve Türkiye* (2 c, 1976, 1978), *Politikada şiddet* (1979), *1980'lerde Türkiye* (1980), *Tarihten geleceğe* (1985).

AKYUNAK (Nihat), türk ressam (Tokat 1922 - İstanbul 1986). İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi'ni bitirdi (1947). İstanbul Belediyesi fen işleri müdürlüğü, Akademi'de öğretim üyeliği, liselerde resim öğretmenliği yaptı. 1950'lerde soyut-geometrik bir üslup benimsedi. Parlak ve ışıklı renklerle peyzajlar, natürmortlar ve eviçi görüntüleri yaptı. Uluslararası Lugano Bianco e Nero (1962) ve Sao Paulo bienallerine (1963) katıldı. Türkiye'nin çeşitli kentlerinde (Ankara, İstanbul, Eskişehir, İzmir vb.) kişisel sergi açtı. Yapıtları İstanbul Resim ve heykel müzesi, Ankara Milli kütüphane koleksiyonu, Bursa Güzel sanatlar galerisi, devlet daireleri, özel koleksiyonlarla bazı Avrupa ülkelerindeki koleksiyonlardadır.

AKYURT, Ankara ilinde Çubuk'un güneybatısında ilçe; 12 535 nüf. (1990). 20 köy. Merkezi *Akyurt* (esk. Ravlı); 3 533 nüf. (1990).

AKYUVAR a. Hematol. Çekirdekli kan hücresi. (Bk. *ansikl.* böl.) [Eşanl. LÖKOSİT] ‖ *Akyuvar azalması,* akyuvar yoğunluğunun kanda μl'de 4 000'den aşağı düşmesi. (Bu durumlarda azalmanın lenfositlerde mi yoksa nötrofillerde mi olduğunu ve bunun akyuvar üretimindeki bir kusurdan mı yoksa akyuvarların dolaşımda yıkılmasından mı ileri geldiğini saptamak çok önemlidir.) [Eşanl. LÖKOPENİ] ‖ *Akyuvar yapımı,* akyuvarların oluşması. (Granülositlerin, lenfositlerin ve monositlerin oluşumunu kapsar.) [Eşanl. LÖKOPOYEZ, LÖKOSİTOJENEZ, LÖKOJENEZ] ‖ *Akyuvar-yığıştırma,* kandaki ya da herhangi bir vücut sıvısındaki (beyin-omurilik sıvısı, bir boşlukta toplanmış sıvı) akyuvarların sayısını artırarak gözlenmelerini kolaylaştırma tekniği. (Eşanl. LÖKOKONSANTRASYON.) ‖ *Akyuvar yıkımı,* akyuvarların yok edilmesi. (Eşanl. LÖKOSİTOLİZ.)
—ANSİKL. Akyuvarlar üç çeşittir: granülositler (% 55-70), lenfositler (% 20-30) ve monositler (% 3-7). Bunların dolaşan kandaki toplam yoğunluğu erişkin kişide μl'de 4 000-10 000 dolayındadır.

akyuvarlar
(cam üstüne yayılmış bol granülositli kandan görünüm)

AKYUYT, Moritanya'da yerleşme; yö-

netim merkezi. Fas'a giden karayolu üzerinde; 2 500 nüf. Bakır madeni (işletilmesine ara verilmiştir).

AKYÜREK (Ahmet Remzi), türk şair ve yazar (Kayseri 1872 - İstanbul 1944). Kayseri mevlevihanesi şeyhi Süleyman Ataullah'ın oğluydu. Kayseri idadisi'nde ahlak ve din dersi okuttu; mevlevihanede farsça öğretti. *Gülistan, Bostan, Mesnevi* gibi farsça yapıtları konu edinen dersler verdi. Konya, Kütahya, Halep mevlevihanelerinde çeşitli görevlerde bulundu. Birinci Dünya savaşı'nda Filistin cephesi'ne giden mevlevi taburuna katıldı. Emevi camisi'nde üç yıl mesnevi dersi verdi. 1919'da Üsküdar mevlevihanesi'ne şeyh oldu. Meclis-i meşayih'te üyelik, Medreset'ül-irşat'ta tasavvuf müderrisliği yaptı. Tekkelerin kapatılmasından sonra Üsküdar Selimağa kitaplığı'nı yönetti. Yapıtlarından *Tuhfet-üs-saimin* Sultan Velet' in oruç hakkındaki kasidesinin açıklamasıdır. *Ayine-i Seyyit Sırdan, Mırat-ı Zeynelabidin, Tarihçe-i aktab,* tasavvuf ve tarikat adamlarıyla ilgili yaşamöykülerini derler. *Gülzar-ı aşk* farsçadan, *Rehnüma-yı marifet* arapçadan çevrilme tasavvuf içerikli kitaplardır. Farsça öğretmek için bir dilbilgisi kitabıyla manzum bir farsça sözlüğü vardır. Şiirleri *Bergüzar* adlı kitabındadır.

AKYÜZ (Muhittin), türk asker ve diplomat (İstanbul 1870 - Ankara 1940). Harp okulu'nu bitirdi (1888). Bu okulda öğretmenlik yaparken, padişah aleyhine telkinlerde bulunduğu ileri sürülerek tutuklandı. Önce Fizan'a, ardından Diyarbakır ve Erzurum'a sürüldü. 1908 Meşrutiyeti'nden sonra rütbelerini geri aldı. Balkan, Birinci Dünya savaşlarına katıldı. Mirlivalığa yükseldi (1916). Hicaz kolordusu komutanıyken İngilizler'ce tutsak edilerek Mısır'a gönderildi (1919). Serbest kalınca (1920) Anadolu'ya geçti. Kastamonu (1920-1921), Adana bölge komutanlığı (1921-1922) yaptı. Tahran (1922), Kahire (1926) büyükelçiliğine atandı. Kars milletvekili seçildi (1931-1940), ölümüne kadar bu görevi sürdürdü.

AKYÜZ (Kenan), türk edebiyat tarihçisi (Yanya 1911). İstanbul Üniversitesi türk dili ve edebiyatı bölümü'nü bitirdi (1934). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi'nde yeni türk edebiyatı profesörü oldu. Başlıca yapıtları: *Tevfik Fikret* (1947), *Batı tesirinde türk şiiri antolojisi* (1953), *Ziya Paşa'nın Amasya mutasarrıflığı sırasında olaylar* (1964), *Modern türk edebiyatının ana çizgileri* (1969).

AKYÜZ (Yılmaz), türk iktisatçı (1943). Ankara Üniversitesi siyasal bilgiler fakültesi'ni (SBF) bitirdikten sonra East Anglia üniversitesi'nde (İngiltere) master ve doktora yaptı. 1966'yı izleyen yıllarda SBF'deki görevi yanı sıra East Anglia üniversitesi ve ODTÜ'de öğretim etkinliklerine katıldı. Oxford Economic Papers, Australian Economic Papers, Memorandum (Oslo Üniversitesi) dergilerinde makaleleri yayımlandı. 1984'te UNCTAD'da uzman olarak çalışmaya başladı. Başlıca yapıtları: *Money and Inflation in Turkey, 1950-1968* (1973), *Sermaye, bölüşüm, büyüme* (1977), *Emek-değer teorisi ve nitelikli işgücü sorunu* (1980), *Türk ekonomisinde mali yapı ve ilişkiler* (1984), *Fiyat mekanizması ve makroekonomik dengesizlikler* (1984).

AKZAMBAK a. Kokulu, iri, beyaz çiçekli zambak türü. (Anayurdu Uzakdoğu'dur. Türkiye'de park ve bahçelerde çiçek tarhlarında yetiştirilir ve çok beğenilen çiçekleri salonlarda kesme çiçek olarak kullanılır. Bil. a. *Lilium candidum;* zambakgiller familyası.)

AKZİV ya da **AKZİB,** Akkâ'nın 14 km uzağında Fenike köyü. İ.Ö. VI. ile IV. yy.'lar arasında büyük bir cam üretim [illegible] birçok vazo [illegible] Hayfa Sanat [illegible]nde sergilenmektedir. Kent, Babil'den dönen sürgün İbraniler'i barındırmıştı. O dönemden sonra islam çağına dek önemli bir camcılık merkezi olarak kaldı.

AKZİYARET, Urfa'nın merkez ilçesine bağlı bucak; 12 971 nüf. (1990); 33 köy. Merkezi *Cülmen;* 1 547 nüf. (1990).

AKZİYE a. (ar. *kaza*'nın çoğl. *akziye*). *Esk.* Hükümler.

AKZO N.V., Hollanda anonim şirketi. 1969'da, Algemeine Kunstzijde Unie (AKU) ile Zout-Organon N.V.'nin birleşmesiyle kuruldu. Alman şirketi Glanzstoff-Fabriken AG ile olan bağlarını güçlendirerek, Avrupa'nın dokuzuncu sırada gelen kimya topluluğu oldu. Başlıca etkinlik alanları, kimyasal elyaf (cirosunun % 33'ü), kimyasal ürünler (cirosunun % 37'si) ve tıbbi müstahzarlardır (cirosunun % 30'u). AKZO N.V.'de 85 000 kişi çalışır.

AL a. **1.** Parlak, koyu, canlı kırmızı. **—2.** Süslenme amacıyla yüze sürülen koyu pembe düzgün; allık: *Yüzüne al sürmüş.* **—3.** Kırmızı renkli giysi: *Al giymek. Tepeden tırnağa allar giymiş.* **—4.** *Al al olmak,* yüz, yanak sözkonusuysa, utançtan, heyecandan, vb. kızarmak: *Bir kız görse yüzü al al olurdu.* || *Al bağlamak,* sevincini mutluluğunu göstermek için başa al yazma sarmak (Bk. *ansikl.* böl. Folk.), sevinmek, mutlu olmak: *Bu kızı alan al bağlasın.* || *Al giymedim ki alınayım,* "bu işle bir ilgim yok ki, alınganlık göstereyim" anlamında kullanılır. || *Alı al, moru mor,* telaştan, heyecandan yüzü kıpkırmızı kesilmiş olarak.

—Dilbilg. Osmanlıca kimi tamlamalarda farsça söyleyişe uydurularak *al* biçiminde kullanılmıştır: *Âl-i muasfer* (turuncu); *reng-i âl* (al renk), *ruhsar-ı âl* (al yanak), *verd-i âl* (kırmızı gül), vb.

—Folk. Halk inanışında, loğusaların ve yeni doğmuş bebeklerin hastalanıp ölmesine neden olan kırmızı giysili düşsel yaratık. (Halk arasındaki yaygın kullanımı *al karısı* biçimindedir [Bk. *ansikl.* böl.]) || *Al basmak,* al karısının neden olduğu hastalığa yakalanmak. || *Al ocağı,* al karısını yakalayabileceğine ve neden olduğu hastalığı iyileştirebileceğine inanılan ailelere verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.)

◆ sıf. **1.** Rengi kırmızı olan şey için kullanılır: *Omuzlarını örten al bir şal. Al yazma. Al yanaklı.* **—2.** *Al bayrak, al sancak,* türk bayrağı. || *Al kanlara boyanmak,* bulanmak, yüce bir amaç için vurulmak, yaralanmak, ölmek (ed.). || *Al kıraz üstüne kar yağmış,* olması olanaksız gibi görünen şeylerin de olabileceğini belirtmek için kullanılır.

—Atç. Donu tümüyle al'a çalan ve yelesi de kıllarıyla aynı renkte olan ata, katıra denir. (Al'ın da çeşitleri vardır: açık al, koyu al, sarı al, altın al, yanık al, tarçını al, kiraz alı.)

—Dokmc. *Al taraklı Bursa,* Bursa'da dokunan bir tür ipekli kumaş. (Al renkli ve yekpare olur, etek ve baş kısmında tarak benzeri kesik çizgiler bulunur. Cumhuriyetten önce, kadın sokak giyimi olan çarşaf yapımında kullanılırdı.)

—Folk. *Al duvak,* gelinlerin yüzüne örtülen sırma işlemeli al krep.

—Geleneks. giy. *Al vala,* al renkli bir tür ipekli baş örtüsü. Geleneksel kesimde gelin duvağı olarak kullanılır. (→ VALA.)

—ANSİKL. Folk. Geleneksel türk giyiminde al renk, sevinci, yaşamdan hoşnut olmayı simgeler. Al rengin kişiyi kötülüklerden, nazardan koruyacağına inanılır. Bu nedenle gelinlere al giydirilir, al duvak örtülür. Yeni doğum yapanlar al karısından korunmak için üzerlerinde al renk bulundurur. Yeni gelinler ya da sevinçli bir haber alanlar başlarına al yazma bağlarlar. Bu gelenek günümüzde de Anadolu'nun birçok yöresinde sürmektedir.

• *Al karısı,* halk inanışında iri yarı, çirkin, eli ayağı küçük, al giysili bir kadın olarak düşünülür. Issız yerlerde yaşar, geceleri ahıra girip atları, özellikle kısrakları koşturur, yelelerini kadın saçı gibi örer. Loğusaya doğumdan sonra verilen yemeğin ilk lokmasına kıl biçiminde girer, midesine ulaştığında loğusa hastalanır (→ ALBASTI.) Daha sonra göğsüne çöküp, ciğerlerini söker ve bir akarsuya çarpıp yer. Ciğerleri suya çarpmadan yakalanırsa hasta kurtulur, yoksa kırk gün içinde ölür. Bu nedenle Anadolu'nun birçok yöresinde loğusaya, yemeğin ilk lokması yedirilmez. Ocaklıların al karısını yakalayabileceğine inanılır. Kısrakların üstüne zift sürerek ya da eğere birkaç sıra çuvaldız saplayarak yakalanır. Yakalandığında hemen üzerine iğne saplanırsa, o evin kölesi olur, her işi görür, eve bereket getirir, o evden olanlara zarar vermez. Kökeni şamanlığa değin uzanan eski bir inanıştır.

• *Al ocağı*'nın Anadolu'nun birçok yöresinde, kimi ailelerin al karısını yakalayacak ve albastı hastalığını sağaltacak gücü olduğuna inanılır. Sağaltma yöntemlerine ilişkin bilgiler ve kullanılan araçlar gizlidir, babadan oğula geçer. Loğusa ya da çocuğa albastığında bu ailelere başvurulur. Ocaklı, birlikte getirdiği kılıcı odanın dört yanına sallar; al yazması, takkesi ve kuşağını loğusanın göğsüne koyar, okur üfler. Yazmayı loğusanın başına başlayıp kılıcı yastığın altına koyar. Sağaltma yöntemleri ve okunan dualar, ailelere göre değişir.

AL ya da **ÂL** a. *Esk.* **1.** Hile, düzen, tuzak, aldatma: *Bir kimseyi al ile aldatmak.* "*Hep sınadım Osmanlı'nın alını / Bulamadım her giz gönlüm alanı*." (Köroğlu, XVI. yy.). **—2.** *Al etmek, eylemek,* hile yapmak, aldatmak: "*Seni baştan çıkarır al eyler / Ser-i zülfü gibi pâmâl eyler*" (Ataî, XVII. yy.).

—Dilbil. Türkçede VIII. yy.'dan beri kullanılmakta olan sözcük farsçaya *âl* biçiminde geçmiştir. Osmanlıcada her iki biçimde de görülür.

Al Org. kim. *Alüminyum*'un simgesi.

ÂL a. (ar. *al*). *Esk.* Aralarında akrabalık bağı bulunan topluluk, aile, hanedan, boy ya da kabile: *âl-i Firavun* (Firavun hanedanı, Firavun ailesi), *âl-i İbrahim* (İbrahim hanedanı), *âl-i Musa* (Musa hanedanı), vb.

—Dilbil. Şiilerin sadece Peygamber'in ailesi için kullandıkları *âl* sözcüğü, sünniler tarafından daha da genişletilerek, bütün müslümanlar hakkında kullanıldı. Böylece bu terim, sonraki hanedanların adlarının başında da yer aldı: *âl-i Osman, âl-i Faysal,* vb.

ÂL a. (ar. *al*). *Esk.* **1.** Serap. **—2.** Buğu, sis.

ÂL sıf. (ar. *'al*). *Esk.* **1.** Yüce, yüksek. **—2.** *Âl-ül-âl,* çok yüksek.

ÂL → AL.

—AL → -L.

—al. Org. kim. Bir molekülde *al (dehit)* işlevinin varlığını gösteren son ek.

Al yemeni, türkülü, güvende türü bir kadın oyunu. Bursa yöresinde, özellikle Orhaneli'nde yaygındır. (Bakır çalarak söylenen türkü eşliğinde oynanır.)

ALA a. **1.** Karışık renk, alaca. **—2.** *Esk.* Kötülük; alaca: "*Adam alası içinde, tavar alası taşında*" (Atalar sözü, XV. yy.).

◆ sıf. **1.** Karışık renkli: *Ala doğan.* **—2.** *Halk.* Açık kestane renkli göz için kullanılır; ela: "*Ala gözlü benli dilber / Sen d'olasın benim gibi*" (Karacaoğlan, XVII. yy.).

ALA — (fr. *à la,* ital. *alla*). "Biçiminde, yolunda" anlamı ile kimi sözcüklerin başına eklenir. *Alabros* → ALABROS, *alafranga* → ALAFRANGA, *alafransez, alagarson* → ALAGARSON, *alakart* → ALAKART, *alakok* → ALAKOK, *alamerikan, alaminüt* →

ALAMİNÜT, *alamod, alangle, alaturka* → ALATURKA

ALÂ a. (ar. *'ala'*).*Esk.* **1.** Rütbece yükseklik, büyüklük, şan, şeref. **—2.** *Alâ-üd-devle,* devlet büyüğü. ‖ *Alâ-üd-din,* din büyüğü

ALÂ, ALE ya da **ALEY** ilg. (ar. *'ala, 'ale, 'aley*) *Esk.* Göre; kadar; üzere, üzerine, üzerinde anlamlarıyla birleşik sözcükler yapar. **1.** *Alâ halihi* (olduğu gibi), *alâ kavl* (bir kimsenin sözüne, iddiasına göre), *alâ külli hal* (her halde, her ne durumda olursa olsun), *alâ meratibihim* (derecelerine, rütbelerine göre), *alâ rivayetin* (rivayete göre), *alâ kadr-il-imkân* (olabildiğince, olabildiği kadar), *alâ mele-in-nas* (göz önünde, herkesin için-de, açık), *ala tarik-il-kinaye* (kinaye yoluyla). **—2.** Birleştiği sözcük *"el"* harfi tarifi taşıyorsa, *"ale"* biçimine dönüşür: *Ale-l-acayib* → ALELACAYİP, *ale-l-acele* → ALELACELE, *ale-d-devam* (sürekli olarak, boyuna), *ale-s-sabah* (sabahleyin erkenden), *ale-s-seher* (gün ışırken, seher vakti), *ale-r-rağm* (rağmen), *ale-s-seviye* (eşit olarak, bir boyda), *ale-t-tahkik* (şüphesiz, besbelli), *ale-t-tahmin* (tahminen, aşağı yukarı), *ale-t-tahsis* (özel olarak; en çok), *ale-t-tertip* (bir düzen üzere, sırasıyla) **—3.** Adıllarla yaptığı birleşiklerde *"aley"* biçiminde kullanılır: *Aleyha* (onun üzerine), *aleyke* (senin üzerine), *aleyküm* (sizin üzerinize), *aleyküm-üs-selam* → ALEYKÜMSELAM. *aley-hir-r-rahme* (ona rahmet olsun).

ÂLÂ sıf. (ar.*'a'la*) **1.** Daha yüce, daha yüksek, en yüksek: *Mektebe-i âlâya çık mak.* **—2.** Nefis, güzel: *Âlâ bir akşam yemeği* **—3.** *Bir şeyden, bir kimseden âlâ,* ondan daha iyi, daha üstün: *Tatil için bundan âlâ yer bulamazsın. Sen bunu benden âlâ bilirsin.* **—4.** *Esk. Âladan âlâ, âlânın âlâsı,* mükemmel

◆ a. *Esk* Diplomalara konulan "iyi" derecesi.

◆ ünl. Sözü edilen şeyin beğenildiğini, onaylandığını vurgular: *Âlâ! Tam istediğim gibi olmuş.*

ÂLÂ sıf (fars. *ala*). *Esk.* Kirleten.

> **—ALA, — ELE.** Yapım eki. Genellikle tek heceli bir fiilden sürerlik ve yineleme kavramı taşıyan fiiller türetmede kullanılır. *Duralamak* (dur-ala-mak), *eşelemek* (eş-ele-mek), *kovalamak* (kov-ala-mak), *serpelemek* (serp-ele-mek), vb.

ALA ALA (HEY) ünl. Toplu olarak yapılan işlerde, coşku uyandırmak amacıyla, hep birlikte söylenen söz.

◆ a. Gürültülü patırtılı eğlenti: *Bir ala ala heydir gidiyor. Yine ala alaya kalktılar.*

ALA BİN ABDULLAH EL-HADREMİ, sahabe (?-? 635). Hadramevtlidir (Hadramut). Peygamber'in yaptığı savaşların çoğuna katıldı ve onun tarafından Bahreyn valiliğine getirildi. Bu görevi, halife Ebu Bekir ve Ömer dönemlerinde de sürdü. Bahreyn'de islam dininden dönenlerle yapılan savaşlarda büyük yararlıklar gösterdi. Peygamber'den bazı hadisler rivayet etti.

Âlâ suresi, Kuran'ın 87. suresi, 19 ayettir. Mekke'de inmiştir. Birinci ayetinde Allah'tan söz edilirken "yücelerin yücesi" anlamına "âlâ" sözcüğü kullanıldığından, sure bu adla anılır. "Tesbih et" anlamına "sebbih" sözcüğüyle başladığından *Sebbih suresi* de denilir. Surede Peygamber'in müşriklerle yaptığı savaşımlardan ve sonunda kazanacağı başarılardan söz edilir.

ALAATTİN, Denizli'nin Acıpayam ilçesi, merkez bucağında belde: 3 377 nüf. (1990). Belediye. PTT

Alaattin'in lambası, *Binbirgece masalları'*nın en tanınmışlarından biri. İyi yürekli, gayretli, acar kahramanının kişiliği, elde ovulunca içinden bir cin çıkan sihirli lamba, kötü yürekli büyücü gibi öğeleriyle tanınmıştır. Büyücü, sahibinin her istediğini elde edebileceği sihirli lambayı ele geçirmesi için Alaattin'e yardım eder. Delikanlı bu lambanın yardımıyla padişahın kızıyla evleneceği sırada lambasını büyücüye kaptırır. Lambanın içine hapsedilmiş cin, lamba kime aitse ona hizmet etmektedir. Alaattin, serüvenin sonunda lambayı yeniden ele geçirerek evliliğini gerçekleştirir; büyücüyü öldüren cini de serbest bırakır.

ALABABULA sıf. Denizc. Birlikten yoksun ve anlaşamayan gemi mürettebatı [illegible]

ALABACAK sıf. *Yörs.* Bacakları beyaz lekeli hayvan, özellikle de at için kullanılır.

ALABALIK a. Gerek üremek için yüksek yerlerdeki akarsulara göçen, gerek denizden kıyı ırmaklarına geçen (deniz alası) ve bu amaçla anadrom göçler yapan kemikli balık. (Bil. a. *Salmo trutta;* alabalıkgiller familyası; boy 20-100 cm, ağırlık 1-25 kg) [Bk. *ansikl.* böl.] ‖ *Alabalık üretimi,* alabalıkgiller familyasından balıkların çoğaltılması ve yetiştirilmesi. (Bk. *ansikl.* böl. Zool.)

—Halk hek. *Alabalık yağı,* alabalığı zeytinyağında bekleterek ya da kaynatarak çürüttükten sonra elde edilen yağ. (Bu yağ kırık, çıkık ve burkulmalarda merhem olarak kullanılır, kapanmayan yaralara sürülür.)

—ANSİKL. Balıkç. Alabalık, genellikle sığ sularda yaşayan avlanması oldukça güç bir balıktır. 3-4 m uzunluğundaki halkalı ya da halkasız bambu bir kamış yardımıyla, doğal böcek, kurtlar ya da benzerleri kullanılarak oltayla avlanır. 20/100 - 24/100'lük naylon ipten yapılan olta mantarlı ya da mantarsız olur. Oltanın ucuna, çekirge, cırcırböceği, iri su sineği, tayyare böceği ve diğer bazı sineklerin geçirilebileceği 7 numaralı olta iğnesi takılır. Mantar kullanılmaksızın, yer solucanıyla avlanıldığında, gerekirse olta iğnesinin üstüne birkaç kurşun eklenebilir. Spor amacıyla yapılan alabalık avlarında, tek elle tutulabilen kamış 1,80-2,20 m uzunluğunda olur ve sabit kasnaklı makarayla 18, 20, 24/100'lük naylon ip avlanmayı oldukça kolaylaştırır. Av sırasında, kepçe, 2-10 g'lık küçük balık taklidi yemler ya da küçük ölü balıklar kullanılır. Balık, akıntının ters yönünde ilerlenilerek avlanır. Olta akıntıya karşı atılır ve yalancı yem akıntıya bırakılarak olta ipi toplanır. Alabalık sinekle avlandığında, yalancı yem su yüzeyinde yüzdürülür (kuru sinek) ya da az çok suya batırılır (batmış sinek). Sinek oltanın ucuna takılarak kamış yardımıyla nehire fırlatılır. Kimi avcılar, avlandıkları sırada o bölgede bulunan böceklere benzer yapay yemleri kullanırken, kimileri alabalıkların sevdiği böceklere benzer yapay böcekleri kullanır. Alabalık hem akarsularda yaşar hem de küçük, özel havuzlarda üretilebilir, belirli av mevsimi dışında avlanamaz.

—Zool. Alabalık, başının daha büyük, göğüs yüzgeçlerinin daha kısa, kuyruk yüzgecinin az yarık olması, üzerinde çok sayıda kırmızı benek bulunması ve böğründeki lekelerin açık mor halkalı, yağ yüzgecinin turuncu olmasıyla sombalığından ayrılır. Alabalığın biçim bakımından çok çeşidi bulunduğundan gerek bilim dilinde, gerek halk arasında pek çok değişik adı vardır. Bunlardan, morfolojik ve ekolojik özellikleri bakımından şu türler ele alınabilir: deniz alabalığı ya da deniz alası *(Salmo trutta trutta)* beslenmek için zaman zaman denize iner ve sombalığından zor ayırt edilir; buna yakın bir tür olan *S.t. labrax* Doğu Karadeniz'e dökülen akarsularda ve Çıldır gölünde yaşar; avrupa derealabalığı *(S.t. fario)* çok az göçer ya da hiç göçmez; göl alabalığı ya da göl alası *(S.t. lacustris)* daha açık renginden tanınır ve bu renginden dolayı "gümüşü alabalık" diye de anılır; dere alabalıklarından *S.t. macrostigma* Uludağ derelerinde, Sapanca gölünde, Ege bölgesi akarsularında, *S.t. abanticus* Abant gölünde bulunur.

Gökkuşağı alabalık *(S. gairdneri)* 1880'de Kuzey Amerika'dan Avrupa'ya getirilmiştir. Bunun başı daha küçük, ağzı daha az yarıktır; böğründe yanardöner parıltılı kırmızı bir şerit vardır. Üremesi, avrupa alabalığına göre (kış) daha geçtir (ilkbahar). Bu alabalık avrupa ülkelerinde daha çok yapay üretimde kullanılır.

• *Alabalık üretimi.* Alabalık beğenilen tatlı su balıklarından olduğu için üretimi birçok balığın doğal yaşama ortamı olan hızlı ve bol akarsu akışının ya da göl alasıysa doğal yaşama ortamına uygun su havuzlarının sağlanması gerekir. Türkiye'de de Batı ve Güney Avrupa ülkelerinde olduğu gibi alabalık üretimine İstanbul yöresinde, Bilecik ve Antalya gibi birkaç bölgede başlanmışsa da fazla rağbet görmemiş ve uygulama tavsamıştır.

ALABALIKGİLLER a. Esas sırt yüzgecinin arkasında yağ dokusundan ikinci bir sırt yüzgeci bulunan ilkel tipte kemikli balıklar familyası. (Bil. a. *salmonidae.*) [Geniş bir familya olan alabalıkgiller tatlı sularda ürer, bazı türleri denizde de yaşar. Örneğin sombalığı beslenmek için kıta sahanlığını aşmamak üzere denizlere çıkar. Alabalıkgillere kutup çevresindeki ılıman kuşağın her yerinde rastlanır. Başlıca tipleri: alabalık, sombalığı, koregon, salvelinus, thymallus.]

ALABAMA, ABD'de eyalet: 133 667 km², 3 894 000 nüf. (1990). Merkezi: *Montgomery*. Bu eyalet, özellikle, kara topraklarıyla ünlü Black Belt gibi tarıma elverişli ovaları kapsar. Nemli yarı tropikal iklimin ve zenci işçilerin çalıştırılması nın kolaylaştırdığı yalnızca pamuk tarımının yerini çeşitli tarım (soya, yerfıstığı, mısır) ve özellikle de hayvancılık (kümes hayvanları, domuz, kasaplık sığır, süt ürünleri) almaktadır ve eyalet gelirinin büyük bölümü bu etkinliklerden sağlanmaktadır. Kuzeyde, Appalaş dağları bölgesindeki demir (günümüzde tükenmiştir) ve kömür (gerilemektedir) yatakları, Birmingham yakınında metalürji sanayisinin kurulmasına yol açtı. Birmingham, Mobile ve Montgomery kentlerinde, başka sanayi kollarının çoğu (dokuma ve kimya sanayileri) ile üçüncü kesim etkinlikleri toplandı. Kısa bir süredir kentsel nüfus, kırsal nüfusu aşmaktadır.

—Tar. Önce Hernando de Soto'nun, sonra fransız gezginlerin dolaştıkları bu böl

gökkuşağı **alabalık**
(Salmo gairdneri)

derealabalığı
(Salmo trutta fario)

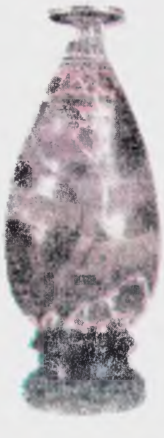

Alaattin ya da sihirli lamba
Binbir gece masallarının bir yayımı (1840) için resim (Bourdin ve ortakları yayınları)
Bibliothèque nationale, Paris

ge, Louisiana'nın bir bölümünü oluşturdu. Bölgeyi 1763'te İngilizler ele geçirdiler, ama yirmi yıl sonra, bir bölümünü İspanyollar'a, bir bölümünüyse ABD'ye bırakmak zorunda kaldılar. 1813'te ABD'li general Wilkinson, İspanyollar'ı Mobile'den çıkardı. Pamuk tarımıyla geçinen köleci Güney eyaleti Alabama, 1861'de ABD'den ayrıldı. Yeniden kuruluş döneminde, eski bir köle olan Booker T. Washington, Alabama'da zencilere meslek öğretmek amacıyla Tuskegee enstitüsü'nü kurdu.

ALABAMA, ABD'nin güney-doğu'sunda ırmak, Alabama eyaletinde akar, uzunluğu 508 km. Cossa ve Tallapoosa ırmaklarının kavuşmasıyla ortaya [illegible] mağını oluşturur.

Alabama olayı, İç savaş sırasında İngiltere ile Amerika Birleşik Devletleri arasında ortaya çıkan uyuşmazlık. Güneylilere, aralarında *Alabama* da bulunan çeşitli savaş gemileri sağlayan İngiltere, Kuzeylilerin zaferinden sonra, amerikan hükümeti tarafından suçlandı. Suçlamanın konusu, İngiltere'nin, tarafsızlık kurallarının tersine, limanlarında Güneylilere gemilerini donatma ve gereç sağlama izni vererek, amerikan hükümetini doğrudan (özellikle batırılan gemiler) ve dolaylı (savaşın uzaması, sigorta primlerinin artması, vb.) zararlara uğratmasıydı. 8 mayıs 1871 tarihli Washington antlaşması gereğince, özgün bir hakemlik organı kuruldu ve bu organın uygulaması gereken hukuk kuralları belirlendi. Bu iki öğe de, bir yenilik oluşturuyordu. Mahkeme, 14 eylül 1872'de Cenevre'de verdiği kararla, tarafsızlıkta kusur işlendiğinden yola çıkarak, yalnızca doğrudan zarar konusunda sorumluluk bulunduğunu belirtti. İngiltere on beş buçuk milyon dolar ödemek zorunda kaldı. Geniş bir yankı uyandıran *Alabama* davası, bir yüksek yargı kurulu tarafından iki büyük devlet arasında yapılan ilk hakemlik oldu.

alabastron
(korinthos üslubu seramik İ.Ö. VII-VI.yy.)
Bibliothèque nationale, Paris

alaca baykuş
(*Strix aluco*)

ALABANDA a. (ital. *alla banda*'dan). **1.** Gemi kaplamalarının su üstünde kalan iç yanına verilen ad. **—2.** *Arg.* Azarlama paylama **—3.** *Bir kimseye alabanda olmak,* onu rahatsız etmek, ona asılmak: *Kalantora alabanda olunca elli papeli uçlandı* (arg.).‖ *Bir kimseye alabanda vermek,* onu paylamak, azarlamak, ona gözdağı vermek. ‖ *Alabandayı yemek,* iyice paylanmak, azarlanmak: *Alabandayı yiyince muma döndü* (arg.).
—Ask. denizc. *Alabanda ateşi,* bir geminin bütün toplarını bordalardan birine çevirerek aynı anda yapılan ateş (SALVO* ATEŞİ de denir).—Kalyon döneminde bir savaş gemisinin alabanda (borda) toplarını ateşlemesi.
—Denizc. *Alabanda astarı,* geminin iç kesiminde, yalı kütüklerinden lombarların alt açıklıklarına kadar uzanan kaplama, lombarsız teknelerde yalı kütüğünün üstüne düşen ilk alabanda kaplaması. ‖ *Alabanda çekmek,* gemici dilinde, yola getirmek, azarlamak, paylamak. ‖ *Alabanda etmek,* dümeni olabildiğince sancak ya da iskeleye basmak. ‖ *Alabanda geçidi,* güvertesine kereste yükü almış bir gemide personelin baştan kıça geçmesini ve balast kontrolu ile hava firarının serbest kalmasını sağlamak için alabandalarda bırakılan tünel biçimindeki geçit. ‖ *Alabanda kaplaması,* geminin iç kısmında ıskarmozlar (posta ve eğriler) üstüne vurulan kaplama. ‖ *Alabanda kürek!,* filikalarda kürekçilerin dinlenmeleri için verilen komut (kürekçiler, küreklerinin tutamaklarını kürek çektikleri yanın karşı alabandasına dayar ve her kürekçi arkasındaki kürekçinin alabanda ettiği kürek gövdesine dayanarak dinlenir). ‖ *Alabanda şıpkası,* personelin alabandalara değmesini önlemek için alabandalara gerilen ince halat ağ. ‖ *Alabanda tirizi,* don* ağacı hizasında baştan kıça kadar uzanan tek ya da çift sıra tiriz. ‖ *İskele alabanda!,* dümen iskele tarafına en büyük dümen açısıyla basması için serdümene verilen komut. ‖ *Köprü alabandası,* köprü üstünde üst binalarla alabandalar arasında kalan kısım. ‖ *Orsa alabanda!,* yelkenle seyreden bir geminin rüzgârı pruvadan alarak kontra değiştirmesi ya da dönüş yapması için verilen komut. ‖ *Sancak alabanda!,* dümeni sancak tarafına en büyük dümen açısıyla basması için serdümene verilen komut.

ALABANDA, Batı Anadolu'da, Karia kenti. Marsyas (Çine) çayının 4 km batısında, Aydın'ın Çine ilçesi, merkez bucağına bağlı Doğanyurt (esk. Araphisarı) köyünün yerindeydi.
—Arkeol. Hellenistik dönemden kent sur- [illegible] mamları, anıt mezarlar başlıca kalıntılardır. Vitruvius'un sözünü ettiği Apollon tapınağı yöredeki en önemli yapıdır.

Alabanda revüsü, Ekrem ve Cemal Reşit Rey* kardeşlerin yazdığı revü (1942). Safiye Ayla, Muammer Karaca, Tevhit Bilge gibi sanatçıların rol aldığı revü, ilk kez Tepebaşı tiyatrosu'nda oynandı. Şarkıları uzun süre halkın dilinden düşmedi.

ALABANDİT ya da **ALABANDİN** a. (fr. *alabandite* ya da *alabandine,* Küçük Asya eyaleti eski Karia piskoposluğu *Alabanda*'dan). Miner. Küp sisteminde kristalleşen doğal manganez sülfür (Mn S).

ALABARKHES a. (yun. sözc.). **1.** Lagos dönemi Mısır'ında resmi yazıcı ve tahsildar. **—2.** İskenderiye yahudilerinin yüksek yargıcı.

ALABASTER (William), ingiliz şair (Hadleigh, Suffolk 1567-Little Shelford, Cambridgeshire 1640). Essex kontunun rahibiydi. Katolikliği kabul ettiği için hapsedildi, engizisyondan çekinerek tekrar anglikan mezhebine döndü. Kabbalacı mistik şiirler yazdı (*Roxana,* 1632; *Ecce sponsus venit,* 1633).

ALABASTRİT a. (lat. *alabastrum*'dan fr. *alabastrite*). Alçıtaşlı kaymaktaşı.

ALABASTRON a. (kaymaktaşından vazo anlamında yun. sözc.). Arkeol. Dar boyunlu, kulpsuz ya da kulaklıklı küçük ıtriyat vazosu. (Önce kaymaktaşından, sonra seramik ya da camdan yapılmış olan bu vazo, hem tuvalet eşyası olarak hem de dinsel törenlerde ve cenaze törenlerinde kullanılırdı.)

ALABAŞ a. Etli, yuvarlakça ve şişkin olan sap kısmı yenen lahana çeşidi. (Erkenciliğiyle ve yeşil ya da mor rengiyle tanınır. Anadolu'da ve Orta Avrupa'da yaygın biçimde tüketilir. Bil. a. *Brassica oleracea;* var. *gongyloïdes.*)

ALABİLDİĞİNE be. **1.** Bir eylemin aşırı, abartılı bir hız, bir güçle gerçekleştiğini belirtir; çok, olabildiğince: *Düz ovada alabildiğine koşan bir at. Gerçeklikten, alabildiğine uzaklaştı.* **—2.** Bir niteliğin çok belirgin ve güçlü olduğunu vurgular: *Alabildiğine yalın bir anlatım. Gökyüzü alabildiğine parlaktı.*

ALABORA a. **1.** Bir teknenin herhangi bir nedenle devrilerek ters dönmesi. **—2.** Bir geminin devrilecek ölçüde yan yatması. **—3.** Bir sereni yatay durumdan düşey konuma getirme. **—4.** Selamlamak amacıyla filika küreklerini yukarı kaldırma. **—5.** Balığı toplamak için dalyan ağının yukarıya alınması. **—6.** *Bir tekneyi alabora etmek,* sözkonusu rüzgâr, fırtına vb. ise, tekneyi ters çevirmek, batırmak: *Fırtına koca gemiyi alabora etti.* **—7.** *Bir işi alabora etmek,* sözkonusu bir kimse ya da bir nedense, yolunda giden bir işi bozmak, altüst etmek. **—8.** *Alabora olmak,* sözkonusu tekneyse, devrilerek batmak, yolunda giden bir işse, bozulmak, altüst olmak. **—9.** *Alabora kamçısı,* babafingo serenlerini alabora etmek için kandilisaları kaplama başına çekip bağlamaya yarayan halat.

ALABORİNA a. Denizc. Borinaları iyice lava etme. ‖ *Alaborina seyretmek,* borinaları iyice lava ederek, elden geldiğince rüzgâra yakın seyretmek.

ALABÖCEK a. Zool. MANAS'ın eşanlamlısı.

ALABROS a. (fr. *à la brosse,*fırça biçiminde). Kısa ve dik kesilmiş saç biçimine verilen ad.

◆ sıf. Alabros kesilmiş saç ve kesim için kullanılır: *Alabros saçlı bir delikanlı.*

ALACA a. **1.** Karışık renk. **—2.** Kötülük, kötü huy: *Hayvanın alacası dışında, insanın alacası içindedir* (atasözü). *Bütün alacasını ortaya dökmek.* **—3.** Benek, leke. **—4.** *Alaca düşmek,* sözkonusu meyveyse, kızarmaya, olgunlaşmaya başlamak, nişan düşmek; leke, hastalık görülmek (yörs.).
—Avc. *Alaca avı,* alaca bezden bir aldatmaca kullanılarak yapılan kuş avı. (Genellikle keklik ve bıldırcın avlamak için kullanılan aldatmaca, üzerinde ortalama 5 × 10 cm'lik çeşitli renkte yamalar bulunan 1,5 × 1,5 m çerçeveli beyaz bir bez biçimindedir. Avcı bunun arkasına saklanarak kuşlara yaklaşır, bezdeki gözetleme deliğinden tüfeğini uzatarak ateş eder. Türkiye'de alaca avı yasaktır.)
—Dokmc. Lacivert ya da bordo zemin üzerinde sarı çizgileri olan bir tür pamuklu kumaş. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ Pamuk ve ipek karışımı kumaşlara verilen ad. ‖ *Alacacı esnafı* ya da *alacacılar,* alaca adlı kumaşı dokuyan ve satanlara verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.)

◆ sıf. **1.** Birbirine karışmış, değişik renkte olan şey, özellikle de dokuma için kullanılır: *Alaca kumaş. Alaca bir halı.* **—2.** Doğal rengi üzerine değişik renkte lekeleri, benekleri olan şey için kullanılır: *Alaca geyik. Alaca üzüm.* **—3** *Alaca bulaca,* Karmaşık, uyumsuz renkli şey için kullanılır: *Alaca bulaca bir resim.*
—Dokmc. *Alaca çorap,* renkli yünlerden örülmüş uzun konçlu çorap.
—Halk oy. *Alaca dizi,* kadın ve erkeğin karışık dizilişleriyle oluşturulan oyun dizisi. ‖ *Alaca dizili halka,* kadın ve erkeğin karışık dizilişiyle oluşturulan halka. ‖ *Alaca karşılama,* kadın, erkek birlikte oynanan karşılama türü oyunlara verilen ad.
—Kur. tar. *Alaca bayrak,* Osmanlı kapıkule süvari birliklerinden dört bölüğün ortak adı.(Bk. *ansikl.* böl.)
—Meyvc. *Alaca kiraz,* eti sıkı ve çok tatlı, kırmızı, pembe ya da beyaz kiraz çeşidi.
—Zootekn. Kocaman beyaz lekelerle bir başka renkten oluşan hayvan rengi; bu renkteki hayvanın kendisi. (Genellikle alaca sözcüğü hayvanın adının önüne getirilerek söylenir: *alaca inek, alaca kısrak.*) ‖ *Dağ alaca sığırı,* Orta Avrupa'nın dağlık bölgelerinin sığır ırklarının genel adı (örneğin isviçre Simmental ırkı). ‖ *Ova alaca sığırı,* Kuzey-Batı Avrupa sığır ırklarının genel adı.
— ANSİKL. Dokmc. Dayanıklı ve kullanışlı bir kumaş olan alaca, eski dönemlerden beri İstanbul'da ve Anadolu'nun birçok yöresinde dokunagelmiştir. Osmanlı dokuma sanayisinin en çok ürettiği kumaşlardandır. Zeytinburnu Mensucat fabrikası'nda dokunur,erkek ve kadın dış giyiminde kullanılırdı. Tire ve Erzincan'daki el tezgâhlarında dokunanlar en ünlüleriydi. Bursa, Halep, Manisa ve Kastamonu'da da dokunurdu. Şam'da dokunan ipek alacalar *Şam alacası* adıyla bilinirdi. Günümüzde Buldan (Denizli), Arapkir (Malatya) ve Gaziantep'te eski örneklere göre dokunması için çalışmalar yapılmaktadır.
• *Alaca esnafı* ya da *Alacacılar,* eski bedesten esnafındandı. Fatih, Aksaray, Yenikapı ile surlar arasındaki bölgede alaca dokunan birçok ev vardı. Bunlar alaca satanlar adına Şam, Hint ve Tire alacası taklidi kumaş dokurlardı. Evliya Çelebi XVII. yy.'da İstanbul'daki 70 dükkânda 100 alacacı olduğunu yazar.

—Kur. tar. Kapıkulu süvarilerinden dört bölük, taşıdıkları bayrakların rengine ilişkin olarak *alaca bayrak* adıyla anılırdı. Bu bölükler sağ ulufeci, sol ulufeci, sağ garipler ve sol garipler adlarını taşırdı. Sağ ulufeciler de bayraklarının rengi yeşil olmasına karşın, bu bölükler arasında sayılırdı. Sol ulufeciler sarı-yeşil, sağ garipler sarı-beyaz, sol garipler yeşil-beyaz renkli bayrak taşırlardı. Sağ ve sol ulufeci bölüklerine *orta bölükler* de denirdi. Alaca bayrak bölüklerinin asker gereksinmeleri Galata, İbrahim Paşa ve Edirne saraylarından sağlanan acemi oğlanlara, savaşlar sırasında yararlık gösteren (kapıkulu askeri dışında) askerlerden karşılanırdı.

ALACA, İç Anadolu'da, Çorum iline bağlı ilçe; Orta Kızılırmak bölümünde, Alaca ırmağı kıyısında 54 814 nüf. (1990) 1 371 km² 99 köy. Merkezi Çorum'un 49 km güneyinde *Alaca* (esk. Hüseyinabad); 20 646 nüf. (1990).
—Arkeol. ve Mim. Hititler'in önemli yerleşim alanlarından olan ilçede, Phrygialılar, Romalılar, Bizanslılar ve Türkler'den kalma kalıntılar görülür. *Alacahöyük**, ilçe merkezinin 30 km kuzeyindeki *Pazarlı* höyüğü*, 9 km batısındaki *Eskiyapar**, Alacahöyük'ün 5 km kuzeyindeki *Kalınkaya* önemli arkeolojik alanlardır. *Kalehisar* ve *Gerdekkaya*'da çeşitli dönemlerden kalıntılar vardır. İlçe merkezindeki *Alacahüseyin medresesi* (XIII.yy., Selçuklu), Mahmudiye köyündeki *Behramşah külliyesi* (XIII.yy., Selçuklu) önemlidir.

Alaca Barajı, Çorum'un Alaca ilçesinde Alaca Suyu'nun kollarından Suludere üzerinde sulama barajı. Göl hacmi 12,5 milyon m³; göl alanı 0,8 km²; sulama alanı yaklaşık 1 550 ha.

ALACA BAYKUŞ a. Yerleşik yaşayan iri baykuş. (Alaca baykuş orman hayvanıdır, ama insanların bulunduğu yerlerde de yaşar. Akşam olur olmaz kemirgenleri, soreks, salyangoz ve böcek gibi hayvanları avlamaya koyulur. Bir ağaç kovuğuna, terk edilmiş bir yuvaya ya da bir tavşan inine yuvalanır. Tarım için çok yararlı olmasına rağmen insanlarca gereksiz yere öldürülmektedir. Bil. a. *Strix aluco;* baykuşgiller familyası; boy 40 cm.)

ALACAAĞZI KATI, a. Ereğli-Zonguldak havzasında, taşkömürü üretilen önemli bir jeolojik katın adı. Altta denizsel, üstte verimli kömür yatakları içeren, gölsel ortamda oluşmuş çökellerden meydana gelir. Karakteristik fosil belirlemelerine göre alt karbon (dinant katı) yaşında ve şistli, kumtaşlı oluşukların başat olduğu kulm fasiyesindedir.

ALACADAĞ, Türkiye'de alaca renkli bazı dağlara verilen ad. **1.** Kuzey-Doğu Anadolu'da Kars'ın 30 km güney-doğu'sunda dağ (2 699 m). **—2.** Konya'nın Seydişehir ilçesinin 30 km kuzey-doğu'sunda dağ (2 291 m).**—3.** Antalya'nın Finike ilçesinin kuzey-batı'sında dağ (2 328 m).

Alacadağ muharebesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı'nda muharebe (15 ekim 1877). Doğu cephesi komutanı Ahmet Muhtar Paşa, rus taarruzunu karşılamak üzere Alacadağ'da mevzilendi. Melikof komutasındaki rus kuvvetleri 15 ekimde başlattıkları taarruzla savunma hattını kuşattı. Kuşatma çemberi içinde kalan Musa Paşa Kağızman'a çekilmeyi başardı. Hacı Reşit Paşa'nın emrindeki kuvvetlerse Ruslar'a teslim oldu. Bu muharebede Türkler 18 000, Ruslar 1 500 kayıp verdi.

Alacahamam yangını, İstanbul'da yangın (1703). Eminönü'nde Haseki hamamı, Sultan Hamamı ve Alacahamam'ı içine alan geniş bir bölgedeki tüm yapıların yanmasına ve Mısır çarşısı'nın bir bölümünün zarar görmesine yol açtı.

Alacahan ya da **Alahan manastırı,** İçel ilinde bizans yapı topluluğu; Mut'a 30 km uzaklıkta, Mut-Karaman yolu üzerinde. VI.yy.'a tarihlenen yapılar, dağın güney yamacı yontularak oluşturulmuş teras üzerinde, kaya mezarlar, keşiş hücreleri, mağara-capella, bazilika, vaftizhane ve büyük bir kiliseden oluşur. Kubbeli bazilika planındaki kilise ve vaftizhane özgün yapımlarıyla dikkati çeker. Bu yapılar, antik bezemelerinin yanı sıra, hıristiyanlığa ilişkin simge ve motiflerin yerel bir üslupla kaynaştığı oyma ve kabartmalarıyla, bizans mimarlığının Anadolu'daki önemli örnekleridir.

ALACAHAN, Sivas'ın Kangal ilçesine bağlı bucak; 10 135 nüf. (1990); 21 köy. Merkezi *Alacahan;* 3 158 nüf. (1990).

ALACAHÖYÜK, Çorum'da, Alaca ilçesinin 15 km kuzey-batı'sında önemli hitit merkezlerinden.
—Arkeol. Perrot (1861), Chantre (1863) ve Hugo Winckler'in araştırmalarından sonra höyükte ilk kazıyı Theodore Makridi yaptı (1907). H.Z.Koşay ve R.O.Arık yönetiminde başlatılan kazılarda (1935-1949, 1962-1968) 310 m uzunluğunda, 277 m genişliğinde, 20 m yüksekliğindeki höyükte 4 kültür evresi, 14 yapı katı saptandı. İlk tunç çağ başına tarihlenen IV. kültür evresinde (14-9 yapı katları) taş temelli, kerpiç, kamış, ince ağaç dallarından yapılmış evlerin kalıntıları, mezarlar, çanak-çömlek bulundu. İlk tunç çağ II ve ilk tunç çağ III'e tarihlenen III. kültür evresinde (8-5 yapı katları), açığa çıkarılan 13 kral mezarı zengin buluntularla dönemin toplumsal, dinsel ve iktisadi yaşamını aydınlattı. Bunlar arasında güneş kursları, geyik, boğa heykelcikleri, altın, gümüş, elektron, tunç kült eşyası vardır. Orta ve son tunç çağlarını kapsayan II. kültür evresi (4-2 yapı katları) Eski Hitit krallığı (İ.Ö. 1650-1460) ve Hitit imparatorluk dönemini (İ.Ö. 1460-1180) kapsar. Bu dönemden, bakışımsız planlı tapınak- saray ve sfenksli kapı hitit mimarlık ürünlerinin önemli örnekleridir. Sokaklar, kanalizasyon ve kaldırım gibi öğeler de kent mimarlığının gelişimini gösterir. En üst katmanı oluşturan I. kültür evresi İ.Ö. 1200'lerden Osmanlılar'a uzanan süreci kapsar. Phrygialılar zamanında da önemini koruyan kentte, bu dönemden yollar boyunca sıralanmış taş temelli evler, kaldırım döşemeleri bulundu. Kazı alanında çalışmalar hitit yapılarının restorasyonuyla sürmektedir. Buluntular Alacahöyük müzesi'nde, Ankara Anadolu Medeniyetleri müzesi'nde sergilenmekte, kazı alanı da açık hava müzesi olarak düzenlenmektedir. (→ Kayn.)

Alacahöyük müzesi, Türk tarih kurumu'nca kazı alanının yanında yapılan müze (1935), 1941'de ziyarete açıldı. Müzedeki yapıtlar, Alacahöyük bakırtaş dönemi buluntuları, güneş kursu reprodüksiyonları (özgünleri Ankara Anadolu Medeniyetleri müzesi'nde), Alacahöyük'te bulunmuş bakırçağ kurs ve seramikleri, Alacahöyük ve Pazarlı kazılarında ele geçirilen Hitit, Phrygia dönemi buluntulardan oluşuyor. Duvarlarda kazı planları ve fotoğraflarıyla yerel el işleri ve dokumalar sergileniyor.

ALACAK a. **1.** Hak edilmiş ancak henüz alınmamış para, mal vb.: *Ondan elli bin lira alacağım var.* **—2.** Alınacak şeyler: *Alacak listesi.* **—3.** *Alacağım olsun,* bir ikramı incelikle geri çevirmek, sonraya bırakmak için söylenir: *Hiç zamanım yok, alacağım olsun, kahvenizi bir başka gelişimde içerim.* || *Alacağın, alacağı olsun,* bir zarara neden olan kimseye tehdit yollu, kimi zaman da takılma yollu söylenir. || *Bir şeyi alacağına saymak, tutmak,* onu, borcuna karşılık olarak kabul etmek. || *Alacağına şahin, vereceğine karga, kuzgun,* alacağına gösterdiği titizliği, ivecenliği borcuna göstermeyen kimse için söyle-

Büyük Larousse

Alacahöyük müzesi girişi

Büyük Larousse

Alacahöyük
sfenks (ayrıntı)
Çorum

Büyük Larousse

Alacahöyük
Arslanlı kapı alçak kabartmaları
Çorum

nır. || *Alacağını almak*, hak ettiği azarı işitmek, paylanmak.

—Huk. Bir kişinin başka birini bir şey yapmaya ya da yapmamaya ya da kendisine bir şey vermeye zorlama hakkı. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Alacak davası*, alacaklının borçluya karşı açtığı ve borcun yerine getirilmesini istediği kişisel dava. || *Alacak hakkı* → ALACAK. || *Alacağın sukutu*, alacağın sona ermesi. || *Alacağın temliki*, alacak hakkının başka birine devredilmesi. (→ TEMLİK.) || *Adi alacak*, rehinle güvence altına alınmamış ve yasaya göre ayrıcalıkları olmayan alacaklar. || *Kamu alacağı*, devletin ve diğer kamu idarelerinin kamu hukukundan doğan alacakları. || *Likit alacak*, para birimi ile belirlenmiş alacak. || *Muaccel alacak*, yerine getirilmesi istenebilen, vadesi dolmuş alacak. || *Müeccel alacak*, yerine getirilmesi istenemeyen, vadesi dolmamış alacak. || *Rüçhanlı alacak*, diğer alacaklara göre üstünlüğü ve önceliği olan alacak.

—İkt. *Alacak devri*, ticari alacakların, alacaklı tarafından, bunların tahsilini üstlenen ve iyi bir sonuca vardırılacağı konusunda güvence veren bir kuruluşa *(factor)* devredilmesi işlemi.

—Muhs. *İhtilaflı alacak*, ciddi bir itiraza konu olan ya da tahsili bir üçüncü kişiye devredilmiş alacak. (Bilançonun aktifinde, "şüpheli müşteriler ya da alacaklar" başlıklı bir hesapta gösterilir ve pasifte, tutarı kârdan düşülen, "şüpheli alacaklar karşılığı" hesabıyla dengelenir.)

—Sig. *Alacak sigortası*, bir alacaklıyı, borçlunun borcunu ödememesi riskine karşı güvence altına alan sigorta işlemi.

—ANSİKL. Huk. *Alacak*, kişilerin malvarlığına ilişkin olan nisbi bir haktır. Nisbi haklar, mutlak haklardan farklı olarak herkese değil ancak belirli kişilere karşı ileri sürülebilir. Alacak hakkı da yalnızca borçluya karşı ileri sürülebilen bir haktır. Alacaklı alacağını ancak borçlusundan isteyebilir. Borçlu da edimini yalnızca alacaklıya karşı yerine getirmek zorundadır. Bir borç ilişkisinde taraflar karşılıklı olarak alacaklı ve borçlu olabilirler. Bunun sonucu olarak da bir borç ilişkisinden birden çok alacak hakkı doğabilir. Örneğin bir satım sözleşmesinde satıcı için satılan malın parasını isteme hakkı doğduğu gibi alıcı için de malın teslimini isteme hakkı doğar.

—İkt. Alacak devri sözleşmeleri, güvence veren kuruluşa, fazla şüpheli görülen bazı alacakları, gerektiğinde bir yana bırakmak hakkını tanır. Ayrıca, güvence veren kuruluş, bazı tamamlayıcı hizmetler de sunar: ticari istihbarat, muhasebe kolaylıkları vb. Alacak devri, aynı zamanda hem bir kredi işlemi, alacağın tahsil edilememesi rizikosuna karşı bir sigorta, hem de işletmenin yönetimini kolaylaştıran bir hizmettir.

ALACAKAPTAN (Uğur), türk hukukçu (İzmir 1934). Ankara Hukuk fakültesi'ni bitirdi (1955). Aynı fakültede ceza hukuku profesörü oldu (1967). Dekanlığa seçildi (1968). 12 Mart muhtırası'ndan sonra (1971) öğrencileri eyleme kışkırttığı gerekçesiyle tutuklandı, sıkıyönetim mahkemesince mahkûm edildi. Askeri Yargıtay'ca aklandı. Siyasal hayata atıldı, Cumhuriyet halk partisi'ne girdi, senatörlüğe seçildi (1975-1980). CHP genel sekreter yardımcısı oldu (1978-1979).

ALACAKARANLIK a. Güneşin batışından geceye, geceden güneşin doğuşuna geçerken görülen aydınlık: *Her gün alacakaranlıkta eve dönüyor. Alacakaranlıkta yola çıkmak. Akşamın alacakaranlığı.*

—Gökbil. TAN'ın eşanlamlısı.

—Psik. *Alacakaranlık durum*, bilincin genel olarak bulanıklığı. Bu durumda, dikkat zayıflar, otomatik edimler ağır basar, belli dönemlere ilişkin bellekyitimi ortaya çıkar ve imgelemin etkinliği gerçeklik algısını bozar. (Bu bozukluğun, zihinsel bulanıklığa ve özellikle de saraya bağlı olduğu ileri sürülmüştür. Ama bazı araştırmacılar, histeride de bu bozukluğun görüldüğünü belirtirler.)

ALACAKAYA, esk. **Gülaman,** Elazığ'ın Maden ilçesi, merkez bucağına bağlı köy; 3 342 nüf. (1980). PTT.

ALACAKLI a. **1.** Bir alacak hakkının sahibi: *Alacaklısı, gerekirse mahkemeye başvuracağını söyledi. Alacaklı geldi, borçlunun taşınmaz mallarının haczini istedi.* (Karşıt anl. BORÇLU.) **—2.** Alacaklı çıkmak → ÇIKMAK.

—Huk. *Alacaklı*, borç ilişkisine dayanarak borçludan bir şey isteme hakkına sahip olan kişi. || *Alacaklı ve borçlu sıfatlarının birleşmesi* → BİRLEŞME. || *Alacaklılar sırası*, iflasın tasfiyesinde bazı alacaklılar arasında gözetilen sıra. (İflas hukukunda ilke olarak alacaklılar eşit durumdadırlar. İflas masasındaki mal ve hakların tasfiyesi sonunda elde edilen para, iflas alacaklıları arasında eşit olarak paylaştırılır. Ancak, İcra ve iflas k.'nun 206.maddesi bazı adi alacaklarla, rehinli alacaklara ayrıcalık tanımıştır.) || *Alacaklılar sicili*, tapu dairelerinde ipotek alacaklısına ilişkin kayıtların tutulduğu sicil. || *Alacaklılar toplantısı*, müflisten alacaklı olanların iflas memurunun başkanlığı altında yaptıkları toplantı (İc. if. k. md.221). || *Alacaklının temerrüdü*, → TEMERRUD. || *Müteselsil alacaklılar*, borcun yerine getirilmesini birbirlerinden bağımsız olarak isteyebilen alacaklılar. (Bu durumda borçlu, alacaklılardan herhangi birine borcunu yerine getirmekle borcundan kurtulur. [Bk. TESELSÜL.])

—Tic. *Rüçhanlı alacaklı*, borçlunun iflası ya da mallarının haczi halinde alacağını almak bakımından diğer alacaklılara önceliği olan alacaklı.

◆ sıf. Para, mal vb. bir alacağı bulunan: *Alacaklı banka. Sigortadan 15 000 lira alacaklıyım.*

—Uluslarar. İkt. *Alacaklı ulus*, uluslararası ticarette, diğer ülkelerden alacağı, bu ülkelere olan borcunu aşan ülke.

ALACAKÖK a. Tropikal Amerika'da yetişen, yumru köklü, çokyıllık otsu bitki. (Bil. a. *caladium*; yılanyastığıgiller familyası).

—ANSİKL. Alacakök, ok biçimindeki ya da uzun saplı kalkan biçimindeki rengârenk yaprakları dolayı (kimi türlerde yapraklar saydamdır) süs bitkisi olarak yetiştirilir ve bu amaçla üretilen en az 15 000 çeşidi vardır.

ALACALAMAK g.f. *Bir şeyi alacalamak*, onu karışık renklerle ya da benek benek boyamak.

◆ **alacalanmak** dönşl. f. **1.** Bir şey, bir yer sözkonusuysa, alacalı duruma gelmek, rengi açılmak, koyulmak ya da karışmak, yer yer değişmek: *Gökyüzü akşamla birlikte alacalandı. Karlar erimeye başlayınca alacalanan tarlalar.* **—2.** Yüz sözkonusuysa, utançtan, korkudan, sevinçten, vb. kızarmak. **—3.** Eşya sözkonusuysa, yer yer lekelenmek ya da boyası dökülmek.

ALACALANMAK → ALACALAMAK.

ALACALAR, esk. **Gevdas,** Ordu'nun Aybastı ilçesi, merkez bucağına bağlı köy; 3 440 nüf. (1990). PTT.

ALACALI sıf. **1.** Karışık renkli, açıklı koyulu ya da rengi yer yer değişmiş olan şey için kullanılır; rengârenk, benekli: *Alacalı bir kumaş. Bir kelebeğin alacalı kanatları.* **—2.** *Alacalı bulacalı*, karmakarışık, uyuşmaz renkleri bir arada taşıyan şey için kullanılır: *Alacalı bulacalı bir giysi.*

—Güz. sant. Bir kumaş, bir maden ya da bir seramiğin herhangi bir yüzeyi sözkonusuysa, çeşitli renkte figürler, kıvrımlar, süslemelerle bezeli olmak.

—Tarım. *Alacalı karpuz*, açık yeşil üzerine koyu yeşil uzunlamasına çizgili karpuz çeşidi. (Türkiye'nin birçok bölgesinde yetişir. Bursa, Balıkesir ve Trakya'da yetişen yuvarlak biçimliler 5-10 kg ağırlığındadır. Dicle havzasında yetişen alacalı karpuz [Diyarbakır karpuzu] iriliğiyle ünlüdür. Bunun da pembe [20-30 kg], ferik [8-15 kg], sürme [50-60 kg] gibi çeşitleri vardır.)

—Tekst. *Alacalı iplik*, karışık tonlarda boyanan iplik.

—Yerbil. *Alacalı kumtaşı*, germanyum alanına ait trias kumtaşı; çeşitli renkleri vardır.

ALACALIK a. **1.** Alaca olma durumu. **—2.** *Esk.* İkiyüzlülük, döneklik, hilekârlık: *"Ve illa İzmiroğlu sebebiyle ol halkın ekserisinin alacalığı eksik değildi."* (Âşıkpaşazade Tarihi, XVI.yy.).

—Dokmc. Alaca kumaş dokumak için hazırlanmış renkli dokuma ipliği.

ALACEHRİ a. Bot. CEHRİ'nin eşanlamlısı.

ALACIK a. *Yörs.* Tarım. Üzeri dal ya da hasırla örtülü bağ, bostan ya da çoban kulübesi.

—Avc. İçine gizlenilerek batak avlarını avlamak için su kenarına yapılan kulübe.

—Ormanc. Orman içindeki küçük düzlük, ağaçsız yer ya da açıklık.

ALAÇAKIR sıf. *Yörs.* Yarı olgunlaşmış sebze, meyve, özellikle domates, karpuz için kullanılır.

Alaçam, Tokat yöresinde oynanan halay türü bir halk oyunu. Kadınlar ya da erkekler tarafından veya karma olarak oynanır.

ALAÇAM a. Karaçam'ın *(Pinus nigra)* bir yetişme yeri ırkı. (Alaçam ormanlarında yayılış gösterir; el ayası büyüklüğünde, alaca renkte gövde kabuklarından dolayı bu adla anılır; odunu, orman ürünleri piyasasında aranır.)

ALAÇAM, Karadeniz bölgesinin orta bölümünde Samsun iline bağlı ilçe; 43 162 nüf. (1990); 632 km²; 45 köy. Merkezi, Samsun'un 81 km batısında, kıyıya yakın *Alaçam*; 12 097 nüf. (1990).

ALAÇAM dağları, Ege bölgesinin, İçbatı Anadolu bölümünde dağ sırası. Sındırgı'nın doğusunda (2 089 m). Billurlu şistlerden ve granit intruzyonlarından oluşur. Çam ormanlarıyla kaplıdır.

Alaçam ormanları, Balıkesir'in Dursunbey ve Sındırgı, Kütahya'nın Simav ilçeleri arasında, Akdağ'ın uzantısı olan Alaçam dağı üzerinde alaçam ırkının yetiştiği 100 000 ha genişlikte orman bölgesine verilen ad. Bu ormanlar, 1945 yılında büyük bir yangın geçirdi ve 12 000 ha orman alanı üzerinde yaklaşık 1 milyon m³ ağaç yandı; daha sonra bu alan, yeniden ormanlaştırıldı.

ALAÇATI, İzmir'in Çeşme ilçesine bağlı bucak; 8 049 nüf. (1990); 3 köy. Merkezi *Alaçatı*; 7 187 nüf. (1990).

ALADAG, Konya'nın Hadım ilçesine bağlı bucak; 10 559 nüf. (1990); 17 köy. Merkezi. *Aladağ* (esk. Aladağbademli); 2 486 nüf. (1990).

ALADAĞ, Anadolu'da ve Anadolu dışında Türkler'in yaşadığı bölgelerde, ya-

Alaçam ormanları
(Dursunbey-Balıkesir)

Pamay

pılarındaki kayalardan ötürü genellikle alacalı renkte görünen bazı dağlara verilen ad. Türkiye'de bu adda birçok dağ vardır. **1.** Van Aladağı, Van gölünün kuzeyinde Erciş'te volkanik kütle (3 351 m). **—2.** Kars Aladağı, Kağızman'ın batısı ile Sarıkamış'ın G.-D.'sunda arasında volkanik dağ (3 134 m). **—3.** Konya Aladağı, Konya'nın K.-B.'sında dağ (2 305 m).

ALADAĞ buzulları, Orta Toroslar'ın en yüksek kesimi olan Aladağ kütlesi üzerindeki küçük sirk buzulları ve neveler. İlk kez G.Künne tarafından tanıtılan buzulların tümü, kütlenin başlıca doruklarının kuzey yamacında yer alır. En büyükleri, Kaldıdağ doruğunun K.-B.'ya bakan dik yamacındaki yaklaşık 1 000 m genişlikte, 400 m uzunlukta ve orta kısmında denizden 3 100 m yükseklikteki Kaldı buzuludur.

Aladağ ormanları, Bolu'nun güneyinde, doğudan batıya uzanan Köroğlu dağlarının (Mudurnu-Seben ve Kıbrısçık kasabalarının kuzeyinde kalan) Aladağ kesimi (1 854 m),karışık ve saf görkemli ormanlarla kaplıdır; Aladağ ormanlarının yüksek kesimleri (1 000 - 1 800 m), sarıçam ve göknar, aşağı kesimleri (700-1 000 m)kayın ormanlarıyla örtülüdür.Yaklaşık 100 000 ha genişlikte olan bu ormanların 500 000 m³ kadar ağaç serveti vardır ve içinde Kartalkaya gibi turistik bir tepe, Aladağ, Alabarda, Sarıalan gibi ünlü yaylalar yer alır.

ALADAĞLAR, Adana kuzeyinde, Orta Toros sıradağlarının en yüksek kesimi. Aladağlar doğuda Zamantı ırmağı vadisi ile, batıda doğrultu atımlı faylar boyunca çökmüş olan oluk biçimli Ecemiş çukuru (Tekir çukuru da denir) arasında G.-B.- K.-D. doğrultusunda yaklaşık 100 km boyunca yüksek bir set halinde uzanır. Kütle, daha eğimli Ecemiş çukuruna bakan yamaçlarda dimdik yükselen görkemli bir duvar gibidir. Kuzey ve güney kesimlerinde II. Zaman kalkerlerinden, orta kesiminde ofiyolitik kayalardan oluşan Aladağlar'ın yükseltisi kuzeye doğru giderek artar. Güneyde, Pozantı dolaylarında, Akdağ'da 2 424 m olan yükselti, Karanfil dağında 3 059 m'ye, daha kuzeyde Çamardı doğusundaki Demirkazık tepesinde 3 756 m ile Orta Toroslar'ın en yüksek noktasına ulaşır. Aladağlar'ın günümüzde 3 400 - 3 500 m'den geçen sürekli kar sınırını aşan en yüksek kesiminde yer yer, "sirk" adı verilen çukurlara yerleşmiş küçük buzullar ve yamaçlardan aşağıya yavaş yavaş hareket eden kaya buzulları görülür. Kütlenin 3 000 m'nin üstündeki bölümleri IV. Zaman'da buzullarla geniş ölçüde kaplanmış ve buzul aşındırmasıyla biçimlenmiştir. Kanyon biçimli dar ve derin vadilerle (Çakıt ve Körkün çayları) yarılmış olan Aladağlar, 1 500-2 200 m'ler arasında yer yer karaçam ormanları ile kaplıdır.

ALADORLAK a. *Yörs.* Güney Anadolu' daki konar-göçer Türkmenler arasında, göç kervanını yöneten genç kıza verilen ad. Genellikle düğünü yakın nişanlı kızlar arasından seçilirdi.

ALAETTİN Hacı, türk mimar (XV. yy.). Kimi yayınlarda, yaşadığı döneme ait birçok yapı sanatçıya mal edilmiştir. Edirne' deki Eski cami'nin (1402-1421) yazıtından yapının mimarı olduğu anlaşılmaktadır. Edirne'deki bedestende de (1413-1421) çalıştığı sanılır.

ALAETTİN AHMET ŞAH, El-Âdil, (? - 1458), Behmeni hükümdarı (1436-1458). Döneminin karışıklık ve ayaklanmalarla geçmesine karşın, Vicayanagar, Malva ve Handes hükümdarlarıyla yaptığı savaşlarda başarılı oldu.

ALAETTİN ALİ Arabi, türk şeyhülislam (Halep ? - İstanbul 1496). Murat II döneminde İstanbul'a geldi. Molla Gürani, Mevlana Hızır Bey'den ders aldı. Edirne, Bursa, Manisa'daki medreselerde müderrislik yaptı. Şeyhülislamlığa atandı (1495).

ALAETTİN ALİ BEY, türk şehzade (?-Bursa 1332). Osmanlı devletinin kurucusu Osman Gazi'nin oğlu. Annesi, Şeyh Edebali'nin kızı Bâlâ Hatun'dur. Orhan Gazi'nin ana ayrı kardeşidir. Babasının ölümünden sonra beylerbeyi ve yeni devletin örgütlenmesinde ağabeyine yardımcı oldu. Kendisine verilen Kite ovasındaki Futra çiftliğinin geliriyle geçindi. Bursa'da iki cami ve bir tekke yaptırdı. Osman Gazi'nin türbesinde gömülüdür.

ALAETTİN ALİ BEY, Karamanoğulları beyi (? - Konya 1398). Halil Bey'in oğlu. Kardeşi Süleyman Bey'in öldürülmesi üzerine bey oldu. Kıbrıs kralının yönetimindeki Gorigos'u (Kız kalesi, Silifke yakınında) kuşattı; Kıbrıs kralıyla bir anlaşma yaparak geri çekildi. Daha sonra Eretna devletinin elinde bulunan Kayseri'ye saldırdı (1375); ancak Sıvas'ta hüküm süren Kadı Burhanettin'in baskısı karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Kayınpederi Murat I'in Rumeli'de bulunmasından yararlanarak Beyşehir'i ele geçirdi. Üzerine gelen Murat I'e Konya yakınlarında yenildi, aldığı yerleri geri vererek Osmanlılar'la barış yaptı. Murat I'in Kosova'da şehit düşmesi üzerine yeniden osmanlı topraklarına saldırdı. Konya'yı kuşatan Yıldırım Bayezit'le Çarşamba suyu sınır olmak üzere bir antlaşma yaptı (1390). Doğu Anadolu'ya gelen Timur'a bağlılığını bildirdi (1394). Timur'a karşı olan Kadı Burhanettin'in Konya önüne kadar gelerek Karaman ülkesini yağmalamasını engelleyemedi. Osmanlılar'ın elinde bulunan Ankara'ya baskın yaptı, Anadolu beylerbeyi Timurtaş Paşa'yı tutsak aldı. Bunun üzerine büyük bir kuvvetle üzerine gelen Yıldırım Bayezit'e Akçay'da yenilerek Konya'ya sığındı. On günlük bir kuşatmadan sonra Konya halkı kenti, Yıldırım Bayezit'e teslim etti. Alaettin Ali Bey yakalanarak öldürüldü.

ALAETTİN ATÂMELİK →CÜVEYNİ.

ALAETTİN ATSIZ (?-1214), Guri sultanı (1210-1214). Alaettin* Cihansuz'un oğlu. Babası öldüğünde küçük bir çocuktu. Yaşamının önemli bölümünü sultan Muizettin Muhammet'in hizmetinde geçirdi. Guri reislerce taht adayı olarak görülmesi hanedanın Bamiyan kolunun bulunduğu Gazne'ye sürülmesine neden oldu. Muhammet'ten sonra hükümdar olan Gıyasettin Mahmut'un öldürülmesinin ardından Harizmşahlar'ın koruyuculuğunda tahta çıktı. Gazne'de hüküm süren türk asıllı Yıldız'ın gönderdiği bir orduyla yaptığı savaşta öldü.

Alaettin camisi, Konya'da Anadolu Selçuklu dönemi camisi. Kent merkezinde, Alaettin tepesinin güneyindedir. Kimi değişim ve eklemelerle bugüne ulaşan yapı, yazıtları ve tasarımıyla sürekli araştırma konusu olmuştur. Kimi uzmanlar yapının doğu bölümünden başlayıp orta ve batı bölümleriyle sürdüğünü, kimileriyse önce mihrap önü kubbeli bölümle mihrap duvarına üç sahınlı bölümün yapıldığını, öbür bölümlerin sonradan eklendiğini ileri sürmektedirler. Caminin, en eski yazıtlı yapıtı abanoz minberdir (1155). Burada Mesut I, Kılıç Arslan II ve Ahlatlı Mengüberti ustanın adları bulunmaktadır. Abanoz minberle birlikte, çini mozaik bezemeli kubbe ve çinili mihrap, yapının en önemli ve özgün bölümleridir.

Mihrap duvarına koşut altı dizi ayakla yedi sahına ayrılmış olan doğu bölümü, ulu camiler planındadır. Ortada mihrap önü kubbeli, düz çatılı eyvan, batıda mihrap duvarına koşut dört sahınlı, düz çatılı bölüm vardır. Mihrap eyvanının önünde Kılıç Arslan II Kümbeti ve bitmemiş kümbet bulunur. Avlunun ön yüzündeki yazıtta, Keykavus I'in, türbenin yapımıyla Atabey Ayaz'ı görevlendirdiği bildirilmektedir. Yapının doğu ve batı bölümlerini kuzeyden kavrayan avlunun ön yüzü, mer taçkapısı ve yazıtlarıyla anıtsal görünümlüdür. Yazıtlardan birinde İzzettin Keykavus I, Alaettin Keykubat I, mimar Muhammet bin Havlan el Dımışki ve çini ustası Kerimettin Erdişah'ın adları okunur.

Taçkapı, mihrap ve kubbedeki bitkisel ve geometrik yıldız ve geçmeler; palmet, lotüs, rumi bezemeler; firuze, lacivert, mor çini mozaikler selçuklu süslemeciliğinin ve çini sanatının önemli örnekleridir.

Doğu kapısında, Abdülhamit II dönemindeki onarımı belirleyen yazıt vardır (1889).

ALAETTİN CİHANSUZ (? - Herat 1161),Guri sultanı (1149-1161). İran'da güçlü Şensebani ailesinden melik İzzettin Hüseyin'in oğlu. Kardeşi öldükten sonra Gur emiri oldu. Kardeşlerini öldüren Gazne sultanı Behram Şah'tan öç almak için Zemin Daver (Kandahar) üzerine yürüdü. Tiginabat'ta yendiği Behram Şah'ı, önce Gazne'ye, ardından Hindistan'a çekilmek zorunda bıraktı. Gazne halkını tümüyle kılıçtan geçirdi; kenti yakıp yıktı, mezarları açtırarak cesetleri bile yaktırdı. Bundan dolayı *Cihansuz* (dünyayı yakan) diye anıldı. Başkenti Firuzkuh'a dönerken Bust kentini de harabe haline getirdi. Gazneli ve Selçuklu sultanlarının unvanlarını kullanmaya başladı; Selçuklular'a ödediği vergileri göndermeyi kesti. Sultan Sencer komutasındaki Selçuklu ordusu yaklaşınca savaşmak zorunda kaldı. Ordusundaki türk, halaç ve guz askerleri Selçuklular safına geçince yenildi; tutsak düştü (1152). Horasan'daki tutsaklıktan ancak büyük bir fidye ödeyerek kurtulabildi. Yeniden Guriler'in başına geçerek ülkesini kuzeye doğru genişletti.

ALAETTİN HALACİ (?-1316), Delhi sultanı (1296-1316). Halac hanedanının en büyük hükümdarı. Hanedanın kurucusu Firuz Şah'ın yeğeni ve damadı. Melik sanıyla Kara ve Audh bölgelerini yönetti. Yadava devletine karşı başarılı bir sefer yaptı; zenginliğiyle ünlü başkentleri Deva-

Pamay

Aladağ ormanları
Bolu

Büyük Larousse

Alaettin camisi
Konya

gir'i (Devletabad) yağmaladı. Elde ettiği ganimetle ordusunu güçlendirdi. Kendisini Kara'da ziyaret eden amcasını öldürterek sultanlığını ilan etti. Delhi'ye kadar sokulan Çağatay Moğolları'nın saldırılarına son verdi (1304). Hindistan'daki fetihleriyle kuzey ve merkezi Hindistan'ı kapsayan geniş bir imparatorluk kurdu. Ülkesinde merkezi yönetimi güçlendirdi. Ayrıcalıklı kesimlerin, din adamlarının nüfuzunu kırdı. Aldığı iktisadi önlemlerle, ülkede dönemine değin görülmemiş bir refah sağladı. Yeni bir din kurma girişimi sonuçsuz kaldı.

ALAETTİN HASAN BEHMEN ŞAH (?-1358), Behmeniler hanedanının kurucusu (1347-1358).Kıpçaklar'ın Kangli boyundan gelir ve Hasan Kangi de denir. Delhi sultanı Muhammet Tuğluk'a karşı ayaklanarak Dekkan'da bağımsızlığını ilan etti. Gulbarga'yı başkent yaptı.

ALAETTİN HÜMAYUN ŞAH (?-1461), Behmeni hükümdarı (1458-1461). Alaettin Ahmet Şah II'nin oğlu. Babasından sonra hükümdar oldu.

ALAETTİN KEYKUBAT I (? 1192-Kayseri 1237), Anadolu Selçuklu sultanı (1220-1237). Gıyasettin Keyhüsrev I'in oğlu. Tahttan ayrılarak (1196) Bizans'a sığınmak zorunda kalan babasıyla birlikte dört yaşlarındayken, İstanbul'a gitti. Sekiz yıl kaldığı İstanbul'da özel eğitim gördü. Babası ikinci kez selçuklu tahtına çıktığında (1205) Tokat meliki oldu. Babasının ölümü üzerine sultan olan kardeşi İzzettin Keykavus I ile taht kavgasına girişti. Erzurum meliki Mugisettin Tuğrulşah, uç beylerinden Zahirettin İli ve Ermeni kralı Leon I'in desteğiyle kardeşini Kayseri'de kuşattı. Müttefiklerinin kendisini terk etmesi üzerine kuşatmayı kaldırarak Ankara'ya çekildi. Uzun bir direnişten sonra kardeşine teslim oldu (1213). Malatya yakınlarındaki Minsar (Masara) kalesine kapatıldı. Sekiz yıl, Malatya yakınlarındaki kalelerde mahpus yaşadı. İzzettin Keykavus I öldüğünde, emirlerce, sultanlığına karar verildi ve hapis bulunduğu yerden alınarak Sıvas'ta tahta çıkarıldı; görkemli bir törenle başkent Konya'ya girdi. İlk olarak, yaklaşan moğol tehlikesine karşı önlemler aldı. Sınır kalelerini onarttı, yeni kaleler yaptırdı. Emirlerini, kendi paralarıyla Konya ve Sıvas'ı güçlü surlarla çevirmeye zorladı. Böylece kendisinden daha zengin olan emirlerin servetlerini eriterek güçlerini kırma yoluna gitti. Daha sonra her biri başlıbaşına bir güç olan ve kendisini tahta çıkardıkları için saltanata ortak oldukları sanısına kapılan emirlerinin bir bölümünü Kayseri'de bir saray ziyafeti sırasında öldürttü, bir bölümünü sürgüne yolladı, mallarına el koydu (1223). Öldürülen emirler arasında sultanı tutuklayan,sonra da tutuklu olduğu kaleden almaya gelen ve kendisinden intikam almayacağına dair bir ahitname imzalatan Ay Aba da bulunuyordu.

Ülkesinden geçen uluslararası ticaret yollarının güvenliğini sağlamak için bir dizi sefer düzenledi. Önce Akdeniz ticaretinde önemli yeri olan Kalonoros'u aldı (1221); yeniden inşa edilen ve sağlam surlarla çevrilen kente sultanın onuruna Alaiye (Alanya) adı verildi. Alaiye ile Antalya arasındaki Alara kalesini ele geçirdi. Ermeni krallığı'na karşı bir sefer başlattı; Manavgat ve Anamur'u alarak Silifke'ye doğru ilerledi (1221-1225). Ermeni krallığı'na kendisi adına sikke kesmeyi ve yıllık haracı iki misline çıkartmayı kabul ettirdi. Akdeniz'deki durumunu güçlendirdikten sonra, Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Karadeniz'deki üstünlüğüne son vermeye yöneldi. Sinop'ta bir deniz gücü oluşturdu. Selçuklu tüccarlarının yakınmaları üzerine Kastamonu emiri Hüsamettin Çoban'ı Karadeniz donanmasıyla Kırım seferine yolladı. Çoban, ticaretiyle ünlü Sudak'ı aldı (1225). Ruslar Sudak'ta selçuklu himayesini kabul ettiler, kente bir cami yapıldı ve bir türk garnizonu yerleştirildi.

Ülkesinin kuzey ve güney sınırlarında güvenliği sağlayan Alaettin Keykubat I, doğuda genişlemeye yöneldi. Daha önce Selçuklular'a bağlıyken Mısır Eyyubileri'ne bağlanan Artuklular'a savaş açtı. Kâhta, Adıyaman (Hısnımansur), Çemişkezek kalelerini ele geçirdi (1227). Artuklular'ın yardımına gelen eyyubi ordusunu yendi. Diyarbakır Artuklu hükümdarı Mesut'un, elinde kalan yerlere dokunulmamak koşuluyla Selçuklular'a bağlanma önerisini kabul etti. Anadolu sınırlarına dayanan Celalettin Harizmşah ve onu izleyen Moğollar'ın yarattığı tehlike karşısında Eyyubiler'le iyi geçinmek gereğini duydu. Elindeki Eyyubi esirlerini serbest bıraktı, Şam eyyubi meliki Adil'in kızıyla evlendi. Kendisine karşı Erzurum meliki Cihanşah, Celalettin Harizmşah, hatta Alamut'taki Haşhaşiler'in ittifakını sağlamaya çalışan, bağlısı Erzincan meliki Mengücekli Davutşah'ın üzerine yürüdü. Davutşah, Orta Anadolu'da bir timar karşılığında Erzincan'ı bırakmak zorunda kaldı. Yine bir Mengüceklinin elinde bulunan Şebinkarahisar'ı ele geçirdi. Cihanşah'ın elinde bulunan Erzurum'a yöneldi; ama, Cihanşah'ın Eyyubi meliki Eşref'e sığınması üzerine seferden vazgeçti. Trabzon Rumları'nın Sinop ve Samsun'u ele geçirme girişimleri üzerine, gönderdiği kuvvetlerle Trabzon'u kuşattı. Kuşatmanın başarısızlığına karşın Trabzon Rum İmparatoru Selçuklu devletine bağlılığını bildirdi.

Melik Eşref ve Cihanşah ile arası açılan Alaettin Keykubat I, Celalettin Harizmşah ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Oğlu Gıyasettin'i Celalettin'in kızıyla evlendirdi. Ancak Celalettin'in Ahlat'ı ele geçirmesi (1229) durumu değiştirdi: Selçuklular'ın bağlısı Artuklu beyi, Celalettin'in hizmetine girdi; Erzurum'daki Cihanşah da Celalettin ile birleşti. Keykubat, değişen güç dengesi karşısında Eyyubiler'in ittifakını sağladı. Beş bin kişilik seçme bir kuvvetle Sıvas'a gelen Eyyubi meliki Eşref ile buluşarak doğuya yöneldi. Malazgirt kuşatmasını kaldırarak Anadolu'ya yürüyen Celalettin Harizmşah'ı Erzincan Akşehir'i yakınındaki Yassıçimen'de ağır bir yenilgiye uğrattı (1231); Celalettin, Ahlat'ı, Malazgirt'i ve hazinesini bırakarak Azerbaycan'a kaçtı.Moğollar'ın dışında kimsenin yenemediği Celalettin'e karşı kazandığı bu yengi, hıristiyanlar ve müslümanlar arasında geniş yankı uyandırdı. Ardından Erzurum'u ele geçirdi, Ahlat'ı müttefiki Melik Eşref'e bıraktı. Böylece moğol tehlikesi karşısında Selçuklu devletinin toprakları doğuya doğru genişletilmiş oluyordu. Bu sırada kışlık merkezi Alaiye'nin Kıbrıs haçlılarınca ele geçirilmek istendiğini öğrenince hızla geri döndü. Harizmşah'ın yenilgisinden ve müslüman güçlerinin dağınık olmasından yararlanan bir moğol kolunun Sıvas ve Malatya'ya kadar sokulması üzerine Kemalettin Kamyar'ı Moğollar'ı izlemekle görevlendirdi. Moğollar'ı yakalayamayan Kamyar, moğol akınına katılan Gürcüler'in elindeki sınır kalelerini aldı; Eyyubiler'in elinde bulunan Ahlat'ı ele geçirdi. Keykubat I, Melik Eşref'in tutumunu, yaklaşan moğol tehlikesi bakımından sakıncalı bulmakta, savunması için bir istila yolu üzerindeki bu kaleye gerek duymaktaydı.

Yassıçimen, Doğu Anadolu'nun Selçuklu egemenliğinde birleşmesini sağlamakla birlikte, Diyarbakır'ın Eyyubiler'in eline geçmesine yol açmış; bu noktada Selçuklu ve Eyyubi çıkarları çatışmaya başlamıştı. Ahlat'ın Selçuklular'ca ele geçirilmesi Eyyubiler'in kabul edemeyeceği bir durumdu. Sayıları 16'yı bulan eyyubi melikini, Mardin ve Harput Artukluları'nı yanına alan Melik Kâmil, büyük bir orduyla Anadolu üzerine yürüdü. Keykubat I, Kemalettin Kamyar'ı Toroslar'daki geçitleri tutmakla görevlendirdi, kendisi de Harizmşah savaşçıları, Gürcü, Frank ve Rus ücretli askerlerinin de bulunduğu ordusuyla harekete geçti. Toroslar'daki geçitleri aşamayınca Harput üzerinden Anadolu'ya yürüyen eyyubi ordusunu yendi. Harput'u alarak Harput Artuklu koluna son verdi (1233). Ertesi yıl Siverek, Sumeysat (Samsat), Harran, Urfa'yı ele geçirdi. Ancak, selçuklu ordusunun geri dönmesi üzerine Melik Kâmil, Urfa ve Harran'ı geri aldı. Bunun üzerine Keykubat, bölgenin stratejik merkezi Amid'i (Diyarbakır) kuşattıysa da (1236) sağlam surlarla çevrili kenti alamadı. 1237 yazında, Eyyubiler'i tüm Güneydoğu Anadolu'dan atmak amacıyla ordusunu Kayseri'de topladı. Halife'den, Melik Kâmil'den ve Moğol Hanı'ndan gelen elçileri kabul etti. Küçük oğlu İzzettin Kılıç Arslan'ı veliaht atadı. Verdiği bir şölen sırasında zehirlenerek (Büyük oğlu Gıyasettin Keyhüsrev tarafından zehirletildiği ileri sürülür) öldü. Ölüsü Konya'ya getirildi ve adıyla anılan caminin yanındaki türbeye gömüldü.

Hükümdarlığı döneminde Anadolu Selçuklu devleti en parlak çağını yaşadı. Sırasında acımasız, dindar ama bağnazlıktan uzak (Konya surlarını, kentin on iki kapısını heykel ve kabartmalarla süsledi, Konya ve Kubadabad saraylarını insan figürlü çinilerle bezetti), şair (farsça şiirler yazdı), belki de mimar (Kubadabad ve Keykubadiye'nin planlarını kendisinin yaptığı söylenir) ve uzak görüşlüydü. Çok hesaplı, sağlam politikasıyla; her biri bir gereksemeyi karşılayan seferleriyle Anadolu Selçuklu devletini gücünün doruğuna ulaştırdı. Gelişen ticaretin yarattığı zenginlikle kentler büyüdü; cami, medrese, hastane, kervansaraylarla bezendi. Beyşehir gölü üzerinde Kubadabad; Kayseri yakınında Keykubadiye, Konya'da Alaettin sarayı'nı (köşk) yaptırdı. Döneminde Anadolu, Moğol istilalarından kaçan İran ve Türkistan'lı bilgin ve sanatçıların sığınağı oldu. [→ Kayn.]

ALAETTİN KEYKUBAT II (?, 1239-? 1254), Anadolu Selçuklu sultanı (1246-1254). Gıyasettin Keyhüsrev II'nin Gürcü prenses Thamaso'dan olan oğlu. Kardeşlerinin en küçüğü olmasına karşın babasınca veliaht gösterildi. Keyhüsrev II'nin ölümü üzerine, vezir Şemsettin İsfahani'nin girişimiyle yedi yaşındayken tahta çıkarıldı. Bunun üzerine ağabeyleri İzzettin Keykavus Akşehir'de, Rüknettin Kılıç Arslan IV Konya'da hükümdarlıklarını ilan ettiler. Ancak, vezirlerden Celalettin Karatay, üç kardeşin birlikte saltanat sürmelerini sağladı. Keykubat II, Moğol hükümdarıyla görüşmeye giderken hastalanarak ya da zehirlenerek öldü. [→ Kayn.]

ALAETTİN KEYKUBAT III (?-İsfahan 1302), Anadolu Selçuklu sultanı (1298-1301). Feramurz'un oğlu, İzzettin Keykavus II'nin torunu. Amcası Mesut II'yi tahttan indiren İlhanlılar tarafından Anadolu Selçuklu sultanlığına getirildi. Dönemi ayaklanma ve iç karışıklıklarla geçti. Anadolu'da ayaklanan moğol komutanı Sülemiş'in ayaklanmasına destek vermedi. Gazan Han'a bağlılığını bildirmek üzere gittiği Tebriz'de altı ay kaldı; moğol hanedanından bir kızla evlendirildi. Sülemiş ayaklanmasındaki tutumu nedeniyle Erzurum'dan Antalya'ya, Diyarbakır'dan Sinop'a değin tüm selçuklu Türkiyesi'nin yönetimi kendisine verildi. Osmanlı beyliği'ne bağımsızlık simgesi olarak davul, kılıç ve kaftan gönderdi (1299). Anadolu'daki moğol görevlilerin halkı soymalarına seyirci kaldı. Yanındakilerle birlikte kendisi de bu soyguna katılınca Gazan Han tarafından tüm yetkileri alınarak Anadolu'daki İlhanlı komutanı Abışga Noyan'ın emrine verildi. Abışga Noyan'ın Yabanlu'daki ordugâhından Konya'ya kaçarken Ürgüp mağaralarında yakalandı, yargılanmak üzere Tebriz'e gönderildi. İdama mahkûm edildiyse de bir moğol soylusu olan eşinin girişimiyle bağışlandı. İsfahan'da oturmaya zorlandı. Kendi adamlarından biri tarafından öldürüldü. [→ Kayn.]

Alaettin köşkü → KILIÇARSLAN II KÖŞKÜ.

Alaettin kütüphanesi, Isparta'nın Uluborlu ilçesinde kitaplık. Selçuklu sultanı Alaettin Keykubat I döneminde yaptırılan caminin (1231) yanındaydı. 1911'de yandı. Kurtarılan 2 000 kadar kitap, 1935'te yaptırılan yeni kitaplığa verildi. Uluborlu Hayırlar cemiyeti'nce yönetilen kitaplık, 1955'te Milli eğitim bakanlığı'na devredildi. Kitaplıkta türkçe, arapça, farsça, arap harfli türkçe ve değişik dillerde basma; arapça ve türkçe yazma eserler vardır. Toplamı 12 717 (1985).

ALAETTİN MESUT ŞAH (XIII.yy.), Delhi sultanı (1242-1246). Rüknettin Firuz Şah'ın oğlu. Ayaklanan türk beylerince öldürülen amcası Behram Şah'ın yerine tahta çıkarıldı. Dönemi karışıklıklar içinde geçti. Yeteneksizliği anlaşılınca tahttan indirildi.

ALAETTİN MUHAMMET (? 1215), son Guri sultanı (1214-1215). Asıl adı Ziyaettin Ali bin Sucaettin Ali. Guriler Horasan'ı ele geçirince oraya vali atandı. Ancak savaşlar sonunda Nişapur'u Harizmşahlar'a bırakmak zorunda kaldı. Akrabası Muizettin Muhammet sultan olunca, Gur'un merkez yörelerinin, Garçestan ve Zemin Daver'in yönetimini ona bıraktı. Bu yönetimi sırasında kendine "Alaettin" sanını taktı. Kuhistan'da İsmaililer'e karşı savaştı. Muizettin'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Sultan Gıyasettin Mahmut tarafından Firuzkuh'ta tutuklandı; bir kaleye hapsedildi. Sultan Alaettin Atsız döneminde de mahpus kaldı. Atsız'ın ölümünden sonra hapisten kurtuldu; Gazne emiri Tacettin Yıldız tarafından Firuzkuh'ta tahta çıkarıldı. Bir yıl sonra Yıldız ölünce, Harizmşahlar'a teslim olmak zorunda kaldı. Sürgüne gönderildi (1215). Böylece Guri hanedanı ortadan kalkmış oldu.

ALAETTİN MUHAMMET, ismaili tarikatı (haşhaşiler) şeyhi (1210-1255). Babasının yerine şeyh oldu (1220). Ruhsal bunalım geçirdiği için yerine oğlu Rüknettin Hürşah'ı geçirmek istediler. Tarikat bölündü; kıyımlar oldu. Alaettin öldürüldü.

ALAETTİN MUHAMMET BİN TEKİŞ (?- Aşur adası, Abeskun, 1220), Harizmşahlar devleti hükümdarı (1200-1220). Alaettin Tekiş'in oğlu. Babasının ölümü üzerine tahta çıktı. Karahıtaylar'ın desteklediği kardeşi Hindu Han'ı yenerek Merv'i ve Kuzey Horasan'daki kentleri işgal etti (1203). Guriler'in elindeki Tirmiz'i de alıp Karahanlılar'a verdi (1206). Kendini yeterince güçlü sayınca Karahıtaylar'a karşı müslümanlığı savundu, vergisini ödemedi; çıkan savaşta onları yendi (1210). İslam dünyasında derin yankılar uyandıran bu zaferden sonra "İskender-i sani" ve "Sancar" unvanlarını aldı. Mazenderan'daki Bavendiler hanedanını ortadan kaldırdı. Horasan, Azerbaycan ve İran'ın bir bölümüne egemen olarak ülkesinin sınırlarını Umman denizi'ne kadar genişletti. Semerkand'daki Harizmliler'i kılıçtan geçirten damadı Karahanlı sultanı Osman'ın üzerine yürüdü; onu ve hanedanının tüm üyelerini öldürterek Karahanlı devletini ortadan kaldırdı, Semerkand'ı kendine başkent yaptı (1212). Ardından Gazne'yi alarak Guri hanedanını da ortadan kaldırdı (1215). Bağdat'ı fethetme çabaları ise sonuçsuz kaldı (1217-1218). Abbasi halifesinin üzerine orduyu salması, halkının gözünden düşmesine yol açtı. Bağdat'a gönderdiği ordunun bir kar fırtınasında yok olmasına karşın Çin'i ele geçirmek amacıyla yeni bir ordu kurdu; ancak Çin'in Moğollar'ca ele geçirildiğini öğrenince, Cengiz Han'ın elçilerini ve koruduğu tüccarları öldürttü. Bunun üzerine Semerkand, Buhara, Otar'ı alarak üzerine yürüyen Cengiz Han'dan kaçtı, önce Batı İran'a, sonra Hazar denizi kıyılarına sığındı. Saklandığı bir adada öldü. [→ Kayn.]

ALAETTİN PAŞA, türk vezir (Sıvas ?-Malatya 1830). Vezir, damat Seyyit Ahmet Paşa'nın oğlu. Vezir rütbesiyle Karaman valiliğine atandı (1801). Mahmut II'nin kız kardeşi Hibetullah Sultan'la evlendi. Sıvas, Erzurum, Diyarbakır valilikleri yaptı (1802-1807). Anadolu beylerbeyi olarak bulunduğu Kütahya'da şaki Nasuhoğlu ile başedemeyince vezirlikten alındı (1817). Sıvas'ta oturmaya zorlandı. Daha sonra atandığı Erzurum valiliğinden de alınarak (1819) tekrar Sıvas'a, oradan da Malatya'ya sürüldü.

ALAETTİN SİYAVUŞ → CİMRİ.

ALAETTİN TEKİŞ BİN İLARSLAN (?- Nesa yakınında 1200), Harizmşahlar devleti hükümdarı (1173-1200). Babası öldüğünde (1172) Cend valisiydi. Üvey annesi Terken Hatun'un tahta çıkardığı üvey kardeşi Sultanşah Mahmut'un hükümdarlığını tanımadı. Yardım istediği Karahıtaylar'ın verdiği orduyla Harizm'e girerek hükümdarlığını ilan etti. Terken Hatun ve Sultanşah'ın koruyucusu Horasan egemeni Ay Aba'yı yendi; Dihistan'a kaçan Terken Hatun'u ele geçirerek öldürttü. Sultanşah'ın bir Karahıtay ordusuyla giriştiği Harizm seferini başarısızlığa uğrattı. Maveraünnehir'e büyük bir sefer yaparak Buhara'yı aldı (1182). Horasan'ın merkezi Nişapur'u ele geçirdi (1187); Mazenderan'ı egemenliği altına aldı. Sultanşah'ın ölümünden sonra Merv, Serahs ve Tus'a da egemen oldu. Irak selçuklu sultanı Tuğrul III'ü Rey yakınlarında yendi, Irakı Acem'i ele geçirerek Irak Selçuklu devletine son verdi (1194). Kendisini Selçuklular'ın ardılı sayarak "sultan" unvanını kullanmaya başladı. İran'a göz dikmesinden tedirgin olan Abbasi halifesi Nasır'la arası açıldı; halifenin kuvvetlerini Hamedan önlerinde yendi. Sonunda halifenin gönderdiği bir fermanla Horasan ve Türkistan hükümdarlığı onaylandı. İsmaililer'e karşı bir sefere çıkarken öldü. Tekiş, Harizmşahlar devletini imparatorluk durumuna getiren hükümdardır.

Alaettinbey kümbeti, Konya'nın Karaman ilçesinde Karamanoğlu yapısı. 1391'de öldürülen Karamanoğlu Alaettin Bey için yaptırıldı. 12 köşeli, yivli konik külahlı yapı, döneminin özgünlüğünü koruyan önemli örneklerindendir. Vakıflar genel müdürlüğü'nce onarılmıştır.

ALAF a. *Yörs.* **1.** Alev. **—2.** Hayvanların kışlık yiyeceği (saman, ot, mısır sapı vb.) **—3.** *Alaf alaf,* alev alev.

ALÂF çoğl. a. (ar. *ʿalef*'in çoğl. *aʿlāf*). *Esk.* **1.** Otlar, samanlar. **—2.** Hayvan yemleri.

ÂLÂF çoğl. a. (ar. *elf*'in çoğl. *alaf*). *Esk.* Binler.

ALAFLAMAK g. f. *Yörs. Hayvanı alaflamak,* ona yem vermek; yemlemek.

ALAFRANGA sıf.(ital. *alla franca*'dan). **1.** Alaturkaya karşıt olarak avrupalı yaşama biçimine özgü, ona uygun, ondan esinlenen şey için kullanılır. **—2.** *Alafranga müzik,* batı müziği. ‖ *Alafranga saat,* günün 24 saat olarak kabul edilip gece yarısında başlatıldığı saat sistemi. ‖ *Alafranganın bebesi,* bilgisiz, toy (arg.).
—Nalbantl. *Alafranga nal,* alaturka naldan farklı olarak oluklu ya da oluksuz iki koldan oluşan nal.
—Sıh. tes. *Alafranga tuvalet,* klozetli tuvalet.

◆ sıf. ve a. **1.** Avrupa yaşama biçimini benimsemiş, ona uygun bir eğitim görmüş kimse için kullanılır. **—2.** Avrupalı olmaya özenen, öykünen kimse için kullanılır; züppe: *Tanzimat romanlarındaki alafranga tipi.*

Alafranga, İstanbul'da yayımlanmış mizah dergisi. İlk sayısı 30 kasım 1910'da çıktı. Sahibi ve sorumlu müdürü Hasan Necmi olan derginin başyazılarını *Ezop* takma adıyla Süleyman Tevfik, bazen de Rasim Haşmet yazıyordu. İttihat ve Terakki'ye karşı yayın yapan dergide karikatürlere de yer verildi. Alafranga, birkaç sayı çıktıktan sonra kapandı.

ALAFRANGALAŞMAK gçz. f. Alafranga olmak.

ALAFRANGALIK a. Avrupa yaşama biçimini benimseme ya da ona özenme, öykünme durumu.

ALAGARSON, sıf.(fr. *à la garçon*, oğlan biçiminde). Çok kısa kesilmiş saç, buna uygun saç kesimi.

ALAGEYİK a. Boynuzu çatallı, sırtı benekli gevişgetiren hayvan. (Bil. a. *dama,* geyikgiller familyası.) [Eşanl. SIĞIN.]
—ANSİKL. Alageyiklerin anayurdu, Yakındoğu'dur. Avrupa alageyiği *(Dama dama)* asıl geyikten küçüktür ve Türkiye, Yunanistan, İtalya ve İspanya'da yabanıl bir yaşam sürer. Alageyik, Akdeniz ülkelerinde, parklara yerleştirilerek yarı evcil bir yaşama alıştırılmıştır. Biraz daha iri, boynuzları daha yassı, İran'ın dağlık kesimlerinde yaşayan ve soyu yokolma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan bir tür daha vardır: Mezopotamya alageyiği *(Dama mesopotamica).* Türkiye'de sayısı azalan alageyikleri çoğaltmak için Antalya'da Düzlerçamı ulusal parkı alageyik koruma ve üretme alanı ilan edilmiştir. Burada turist olarak gelen yabancı avcılara yılın belli aylarında döviz karşılığında sınırlı sayıda geyik avlama izni verilmektedir.

erkek ve dişi **alageyik**

Alageyik, Ziya Gökalp'ın manzum masalı (1913). Türkçülük öğretisi çerçevesinde, küçük bir masal kahramanı çocuğun, ulusal bilince sahip bir delikanlı haline geliş serüvenini konu edinir. Çocuğun yerde bulduğu eriği kapan Alageyik onu ardından sürükler, bir elma vererek dünya güzelinin beklediği Altın Köşk'e gönderir. Burada Alageyik, "Kırgız elbiseli güzel kız" olarak karşısına çıkar. Artık bir türk beyi olan çocukla "Turan meleği" diye adlandırdığı sevgilisi, "yüz milyon Türk'ün dileği" olarak tanımlanan bir hizmeti gerçekleştirmeye, sönük ocakları canlandırmaya, yoksul ülkeyi kalkındırmaya koyulacaktır. 7'şer hecelik 43 beyitten olu-

Büyük Larousse

Alaettinbey kümbeti
Karaman-Konya

Jehan **Alain**

Alain-Fournier

şarı, mesnevi biçiminde kafiyelenen şiir Millî edebiyat döneminin en ünlü ürünlerinden biriydi. Dönemin okul kitaplarında yer aldı, öğrencilere ezberletildi, Gökalp'ın ideolojisini geniş topluluklara tanıttı. Türk destanlarında yeri olan geyik motifi ''alageyik'' biçiminde Gökalp'ın başka şiirlerinde de görülür: Ülker ile Aydın (1913) şiirinde bozkurt (baba) ile alageyik (ana), türk soyunun kökenini oluşturur. Ergenekon (1913) şiirinde bu efsanenin kahramanlarını alageyik emzirir. Altın ışık (1915) şiirinde alageyik, Moğollar'ın kadın destan kahramanı Alankova gibi gökten inen altın ışıkla birleşerek Türkân adlı kız çocukla Türk adlı erkek çocuğu doğurur. Yaratılış (1917) şiirinde ise ''Kutlu Maral'' diye adlandırılan alageyik, öküz başlı, at kuyruklu bir destan yaratığı olarak canlandırılır.

Alageyik türküsü. Folk. Türk halkının yaşamını çeşitli yönlerden etkilemiş olan alageyikle ilgili çok tanınmış bir ağıt-türkü. Geyik avının uğursuzluğu, bu işi yapanların eninde sonunda zarar görecekleri inancını işler. Geyik avına düşkün bir köy delikanlısının av sırasında ölümü üzerine yakılmıştır. Pek çok varyantı vardır.

ALAGOAS, Brezilya'nın K.-D.'sunda eyalet; 28 000 km²; 1 590 000 nüf. Merkezi: *Maceio.* Eyalette, geleneksel tarımlar, doğal çevre koşullarına uyarlanmıştır: kıyıda hindistancevizi, yağışlı doğuda manyok, şekerkamışı ve tütün; yarı kurak batıda pamuk, fasulye ve mısırın yanı sıra yaygın hayvancılık yöntemiyle sığır yetiştiriciliği. Yeraltından biraz petrol çıkarılır. Şekerkamışı üretimi bütün yağışlı topraklarda yayılmakta ve ürün, şeker ve giderek artan biçimde alkol (taşıtlar için yakıt) yapımında kullanılmaktadır.

ALAGÖZ, Ankara'nın Polatlı ilçesi, Temelli bucağına bağlı köy; 386 nüf. (1980). Köyde, Kurtuluş savaşı'nda karargâh olarak kullanılan yapı, *Atatürk karargâhı* adıyla müzeye dönüştürüldü (1968). Burada Kurtuluş savaşı ve Atatürk ile ilgili eşya ve fotoğraflar sergileniyor.

ALAGÖZ, Ankara'nın Polatlı ilçesi, Temelli bucağına bağlı köy; 285 nüf. (1990). ve Edebiyat fakültesi coğrafya bölümü'nü bitirdi. Millî eğitim bakanlığı'nca Fransa'ya Sorbonne coğrafya enstitüsü'ne gönderildi. Dönüşünde İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi coğrafya bölümü'ne (1933), daha sonra da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi'ne atandı (1936). 1943'te profesör oldu. Türk coğrafya kurumu'nun kuruluşunda ve çalışmalarında etkin rol oynadı. 1972'de emekli oldu. Başlıca eserleri: *Türkiye'de karst olayları* (1944), *Sivas çevresi ve doğusunda jips karstı* (1967)

ALAGÖZ dağı, ermenice **Aragats**, Ermenistan'da dağ. Kars'ın Arpaçay ilçe merkezinin doğusunda. Gümrü kentinin yanıbaşında, sürekli kar sınırına kadar görkemli bir koni biçiminde yükselir (4 095 m). Doruğu Türkiye sınırının 50 km doğusundadır. Geniş bir alana yayılan tabanını batıdan Arpaçay, doğudan Abaran suyu vadileri, yapı hatlarına uygun birer yay çizerek çevirirler. Pleistosen yaşta genç bir strato volkan olan Alagöz'ün yamaçları, ışınsal vadilerle yarılmıştır.

ALAGÜN a. *Yörs.* Yazın güneş buluta girdiğinde oluşan gölgeli hava: *Alagünde koyun iyi otlar.*

ALAHIDIR, Manisa'nın Ahmetli ilçesine bağlı köy; 1 430 nüf. (1990). PTT. Köyün kuzeydoğusunda Lydia döneminden üç hümülüs vardır.

ALÂİF ya da **ALÂYİF** çoğl. a. (ar. *ʿulūfe*'nin çoğl. *ʿalāʾif*). *Esk.* Ulufeler.

ALÂİK ya da **ALÂYIK** çoğl. a. (ar. *ʿalāḳa*'nın çoğl. *ʿalāʾiḳ*) *Esk.* İlgiler, ilişkiler: *''Rind-i bîperva-yı aşkız yok alâikden eser''* (Azız Bey, XIX. yy.).

ALÂİM çoğl. a. (ar. *ʿalamet*'in çoğl. *aʿlāʾim*). *Esk.* **1.** İşaretler, belirtiler: *''Hiçbirinde böyle kabul-i amme alâimi görmedik''* (Cevdet Paşa, XIX. yy.). **—2.** Belgeler.

Alâ'im-i cerrahin, XVI. yy. osmanlı tıp biliminin cerrahi monografilerinden biri. Bayezit II'nin Mora seferi sırasında Modon (Methone, Methoni) kalesi Osmanlılar tarafından alındı (10 ağustos 1500). Orduyla birlikte sefere katılan cerrah İbrahim, burada yunanca ve suryanice yazılmış *Çındar* adında bir tıp kitabı bularak türkçeye çevirdi. Platon, Galenos, Hippokrates ve İbni Sina'nın tedavi yöntemlerinin anlatıldığı bu çeviriye, XIV. ve XV. yy.'ın osmanlı hekimlerinden Hacı Paşa, Akşemsettin, Beşir Çelebi, Hekim Şirvânî ve Şerafettin Sabuncuoğlu'ndan alıntılar yapıp, kendi deneyimlerinden edindiği bilgileri de ekleyerek *Alâ'im-i cerrâhin*'i hazırladı. Frengi ve ateşli silah yaraları, ilk kez bu yapıtla türk tıp literatürüne girdi. Basılmamış olan yapıtın altı yazma nüshası ile *Fi nebset-i'n min el-cerrâhin* (Cerrâhiden bir nebze) adlı bir de özeti vardır.

ALAİMİSEMA a. (ar. *ʿalaim* ve *sema*'dan *ʿalāim-i semā*) *Esk.* Gökkuşağı: *''.....havâi mavi bir zemin üzerinde cevvâl olan alâimisemâ parçaları.....''* (Namık Kemal, XIX. yy.).

ALAİN (Émile CHARTİER, —denir), fransız filozof (Mortagne-au-Perche 1868-Le Vésinet 1951). École normale supérieure'de okudu, felsefe öğretmeni oldu; Rouen'de ve daha sonra Paris'te Henri IV lisesi'nde öğretmenlik yaptı. Bu liselerden, l'École normale supérieure'e gidenler üzerinde derin ve sürekli bir etkisi oldu. Öğretmenliğinin yanı sıra, daha 1903'te Dépêche de Rouen'de ve daha sonra Nouvelle Revue française'de yayımlanan *Söyleşiler*'yle (Propos) kendini tanıttı. Bu yazılar, şu kitaplarda toplandı: *Söyleşiler*, I, II, III (Propos d'Alain, 1908-1920), *Systeme des beaux-arts* (1920), *Mars ou la Guerre jugée* (1921), *Propos sur l'esthétique* (1923), *Eléments d'une doctrine radicale* (1925), *Souvenirs concernant Jules Lagneau* (1925), *Mutlu olma sanatı* (Propos sur le bonheur, 1925), *Propos sur l'éducation* (1932), *Idées* (1932), *Propos sur la littérature* (1934), *Propos de politique* (1934), *les Dieux* (1934), *Propos d'économie* (1935), *Histoire de mes pensées* (1936), *Vigiles de l'esprit* (1942). Alain'in düşüncesi, somut gerçeklere bağlı bir descartesçı hümanizma olması bakımından dikkati çeker. Modern dünyanın düzeninin altında gizlenen bütün zorbalıklara güvensizlikle bakan Alain, kudretli olmanın çekici yanlarına karşı bireyin özgürlüğünü, iktidarlara karşı da yurttaşı savunur. Ona göre savaş, ahlaksal sorumluluğu felce uğratan bütün kuvvetlerin ve tutkuların boşanmasıdır. Savaşa karşı olmasının ve köktenciliğin filozofu gibi görünmesine yol açan siyasal tutumunun kaynağı buradadır.

Ölümünden sonra, denemeleri (*Propos sur les philosophes*, 1961), eğitimbilim yazıları (*Esquisses*, 1963) ve Depêche de Rouen'deki yazılarını hazırlarken yararlandığı anılarını ve notlarını kapsayan derlemeler yayımlandı.

Alain
Henri-IV lisesi'nde felsefe dersi sırasında (1923)

ALAİN, fransız besteci ve yorumcu ailesi. —JEHAN (Saint-Germain-en-Laye 1911 - Saumur yakınında öldürüldü, 1940), orgcu ve besteci. Paris konservatuvarı'nda Caussade, Dukas, Ducasse ve Dupré'nin öğrencisi; Maisons - Laffitte'in orgcusu oldu. Org (*koraller, Janequin'in bir teması üstüne çeşitlemeler, ilahiler*) ve piyano için besteler yaptı (*Teksesli süit*), ayrıca vokal yapıtlar verdi (*Biz şehvanîler için dua*). François Campion'un yapıtlarını orga aktardı. —OLİVİER, eleştirmen, müzikbilimci ve besteci (Saint-Germain-en-Laye 1918); Jehan'ın kardeşi. Paris konservatuvarı'nda Messiaen ve Aubin'in öğrencisi oldu. Saint-Germain-en-laye belediye konservatuvarı'nı kurdu (on dört yıl yöneticisi oldu) ve Paris'te César-Franck Okulu'nu yönetti. Figaro gazetesi, Nouvelles littéraires ve La Croix'da uzun süre müzik eleştirmenliği yaptı. Armoni ve tarihi üzerine bir kitap (*l'Harmonie*) yazdı; besteci olarak org ve piyano parçalarıyla tanındı. —MARİE - CLAİRE, orgcu (Saint-Germain-en-laye 1926), Jehan ve Olivier'nin kız kardeşi. Paris konservatuvarı'nda Duruflé, Caussade ve Dupré'nin öğrencisi oldu. Uluslararası Cenevre yarışması'nda bir org ödülü kazandı (1950); Bach, Handel ve Grigny'nin tüm yapıtlarını içeren plaklar yaptı.

ALAİN-FOURNİER (Henri Alban FOURNİER, — denir), fransız yazar (La Chapelle-d'Angillon, Cher, 1886-22 eylül 1914 çarpışmasında, les Hauts de Meuse'de, Saint-Rémy ormanında öldü). Doğuştan şair olan, zihinsel bir merakla roman yazmaya yönelen ve Jules Laforgue ile Francis Jammes'ın etkisinde kalan Alain-Fournier, roman türünün yapısı ve yöntemiyle ilgilendi (*Miracles*, 1924'te yayımlandı) ve gerçekçiliği de, ruhsal çözümleme anlayışını da yadsıdı. Hem peyzajların belirginliği hem de çocukluk isteklerinin belirsizliği üzerinde temellenen bir edebiyat kurma çabası, onu, 1913'te yayımlanan *Adsız* köşk* (le Grand Meaulnes, 1913) adlı rüya-romana ulaştırdı. Ya-

rım kalmış öykülerinin ve şiirlerinin parçaları, ölümünden sonra yayımlandı.

ALAİS →ALES.

ALÂİYE. → ALANYA.

ALAİYE BEYLİĞİ, Anadolu Türk beyliği(1293-1471). Alaiye (Alanya), Anadolu Selçukluları'nın son yıllarında Karamanoğulları beyi Mecdettin Mahmut'un eline geçti (1293). Bundan sonra Alaiye, Karamanoğulları'na bağlı beylerce yönetilmeye başladı. 1336'da Kıbrıs kralı Pierre'in kenti ele geçirme girişimi Karamanoğulları'nın yardımıyla önlendi. 1427'de Alaiye beylerinden Karaman bin Savcı kenti, 5 000 altın karşılığında Memluklar'a sattı; beylik Memluklar'ın bağlısı durumuna geldi. Lütfi Bey Karamanoğulları'nın baskısı karşısında Kıbrıs krallığı ve Osmanlı devletiyle iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Kılıç Arslan döneminde Gedik Ahmet Paşa komutasındaki osmanlı kuvvetleri Alaiye'yi ele geçirerek beyliğe son verdi.

ALAJOUANİNE (Théophile), fransız hekim (Verneix, Allier, 1890-Paris 1980). Salpêtriere nöroloji kliniğinde kürsü başkanlığı yaptı. Modern nöroloji dallarının tümü, onun araştırmalarından etkiler taşır. Çalışmaları, özellikle beyincik atrofileri (1927), disk fıtıklarının neden olduğu omurilik hastalıkları (1933), sinirsel kemikeklem hastalıkları, beyin kan dolaşımı patolojisi (1936), konuşmanın ve dilyitiminin fizyopatolojik mekanizmaları üzerinedir.

ALAJUELA, Kosta Rika'da kent, il yönetim merkezi, Orta Yayla'da; 35 000 nüf. –*Alajuela ili*, 9 500 km²; 427 962 nüf. (1984).

ALAK a. (ar. *ʿalak*) *Esk.* **1.** Kan pıhtısı. **—2.** Sülük.

> **—ALAK, — ELEK.** Yapım eki. **1.** Fiilden ad türetmede kullanılır: *asalak* (as-alak), *çökelek* (çök-elek), *yatalak* (yat-alak), vb. **—2.** Addan ad türetmede kullanılır: *kozalak* (koz-alak), *civelek* (civ-elek), vb.

Alâk suresi, Kuran'ın 96. suresi. 19 ayettir. Mekke'de indi. İkinci ayetinde insanın kan pıhtısından (alâk) yaratıldığı anlatıldığından bu adla anılır. İlk ayeti, "Oku!" (İkra!) buyruğunu verdiğinden *İkra suresi* diye de adlandırılır. Surenin ilk beş ayeti, Kuran'ın ilk inen ayetleridir. Altıncı ayetten sonrakiler, Peygamber'in ve müslümanlığın düşmanlarından Ebu Cehil hakkındadır. İlk ayetlerin, okumakla ilgili olması müslümanlığın eğitime ve bilime verdiği önemi kanıtlar.

ALAKA a. (ar. *ʿalāka*). **1.** İki ya da daha çok şey arasındaki ilgi, ilişki: *Adı geçen şahısla hiçbir alakam yok. Bir kimseyle, bir şeyle alakasını kesmek. İki olay arasında bir alaka bulunduğunu düşünmek.* **—2.** Bir şeye duyulan merak, ilgi, sevgi, bir şey üzerinde yoğunlaşan dikkat: *Edebiyata alakam bu kitapla başladı. Daha çok matematiğe alaka duyuyor. Anlattıkları herkesin alakasını çekti.* **—3.** Bir kimseye gösterilen yakınlık, ilgi: *Onlardan her zaman alaka gördüm.* **—4.** Duygusal ilişki, aşk: *Bu alaka iki yıl sürdü. Bir kimseyle alakasını kesmek.* **—5.** *Alakası yok!* bir sava, bir açıklamaya karşı çıkma sözü. — Ed. Bir sözcüğün gerçek anlamı ile mecazlı anlamı arasındaki ilgiye eski edebiyatta verilen ad. Bu ilgi bir benzetmeyse, başvurulmuş olan edebiyat sanatı *istiare**'dir; değilse *mecaz*-ı mürsel*'dir.

ALAKABAHŞ sıf. (ar. *ʿalāka* ve fars. *bahş*'tan, *ʿalākabahş*). *Esk.* İlgi gösteren.

ALAKADAR sıf. (ar. *ʿalāka*, fars. *-dar*'dan *ʿalākadār*). **1.** İlgili, alakalı: *Öğrencileriyle alakadar bir öğretmen.* **—2.** *Bir kimseyi, bir topluluğu, bir şeyi alakadar etmek*, onları ilgilendirmek: *Bu iş seni alakadar etmez. Buğday fiyatlarındaki artış, üreticileri olduğu kadar tüketicileri de alakadar eder.* **—3.** *Bir şeyle alakadar olmak*, onunla ilgilenmek, uğraşmak: *Müzikle alakadar olmak.* **—4.** *Bir kimseyle alakadar olmak*, ona ilgi, yakınlık göstermek, onunla ilgilenmek: *Siz sinemaya gidin, ben çocuklarla alakadar olurum. Bakıyorum kızla fazla alakadar oluyorsun.*

ALAKADARAN a. (ar. *ʿalākadar*'ın çoğl. *ʿalākadārān*). *Esk.* İlgililer, söz sahibi olanlar: *"... yalnız alâkadarana mahsus ve mahremdir..."* (Atatürk).

ALAKALANDIRMAK → ALAKALANMAK.

ALAKALANMAK gçz. f. (ar. *ʿalāka*'dan). **1.** *Bir şeyle alakalanmak*, o şeye karşı ilgi, merak duymak, onunla uğraşmak, ondan hoşlanmak. **—2.** *Bir kimseyle alakalanmak*, o kimseye yakınlık, ilgi duymak; ilgilenmek: *Kızla alakalandığını kendisine belli etme.*

◆ **alakalandırmak** ettirg. f. İlgilendirmek.

ALAKALI sıf. **1.** *Bir şeyle, bir kimseyle alakalı*, onunla ilgili, ilişkili; onunla ilgilenen: *Felsefeyle alakalı meseleler. Sporla alakalı gençler.* **—2.** İlgili, yetkili, sorumlu: *Alakalı makam, merci. Alakalı şahıs, zevat.*

ALAKALUF a. Şili'nin güneyinde konuşulan kızılderili dilleri öbeği.

ALAKALUFLAR, Amerind halk; güney Şili takımadalarında ve Ateş ülkesinin batısında yaşıyordu.

ALAKARGA a. **1.** Avrasya ve Kuzey Afrika ormanlarında yaşayan ve meşe palamuduna düşkünlüğüyle tanınan kuş. (Bil. a. *Garrulus glandarius*; kargagiller familyası.) [Bk. *ansikl.*böl.] **—2.** *Yeni Dünya alakargası*, Amerika'da yaşayan cyanocitta ve cyanocorax cinsinden kuşların genel adı. || *Yer alakargası*, Orta Asya'nın çölsü bozkırlarında yaşayan alakarga (*podoces* cinsi).
—ANSİKL. Alakarga kızılsarı karnı, mavi omuzları, kara bıyığı ve beyaz kuyruğuyla tanınır. İyi uçamadığından, ağaçlık yerlerden hiç ayrılmaz, böylece yırtıcı kuşlardan da korunmuş olur. Meyvelerle, özellikle meşe palamuduyla ve çeşitli böceklerle beslenir. Tüm Avrasya'nın yerleşik kuşudur, ama kışın açlık çekerse batıya ve güneye doğru göçer. 40 kadar alakarga türünden 30'dan fazlası, özellikle mavi olanları Amerika'da yaşar.

ALAKARIN sıf. Zootekn. Karın kılları renksiz olduğundan karnının altı, tümüyle koyu donu üzerinde beyaz bir leke gibi duran at için kullanılır.

ALAKART sıf. ve a. (fr. *à la carte*). Lokantada, listeden seçilip her birinin ederi ayrıca ödenerek yenilen yemek için kullanılır. (Karşt. TABLDOT.)

ALAKASIZ sıf. **1.** Bir başka şeyle ya da birbiriyle ilgisi, yakınlığı, benzerliği bulunmayan şey için kullanılır; ilgisiz tutarsız: *Bu ikisi birbiriyle alakasız kavramlar. Alakasız sözler söylemek.* **—2.** İlgisiz, meraksız, isteksiz: *Karısına karşı alakasız bir koca.*

◆ be. **1.** İlgiden, yakınlıktan yoksun: *Bir kimseyi alakasız bırakmak.* **—2.** Meraksız, isteksiz.

ALAKASIZLIK a. İlgisiz, bağlantısız, isteksiz, kayıtsız olma durumu; ilgisizlik: *İki konunun alakasızlığı. Alakasızlığın müdürün dikkatini çekiyor.*

Alakır barajı, Antalya'da, Alakır çayı üzerinde kurulu baraj. 1971'de işletmeye açıldı. 92 milyon m³ su toplamakta, 1 940 ha alanı taşkından korumaktadır.

ALAKOK sıf. ve a. (fr. *à la coque*). Rafadan yumurta için kullanılır.

ALAKRİMİ a. (yun. *a*, yokluk eki ve lat. *lacryma*, gözyaşı'ndan fr. *alacrymie*). Gözyaşı yollarının doğuştan yokluğu.

ALAKTİT a. (fr. *allactite*'ten) Miner. Hidratlı manganez arsenat; kırmızı ya da zeytin yeşili, monoklinik bakışımlı prizma biçiminde kristallerdir ve kristal yapılı isveç kireçtaşında bulunur.

ALAKUR sıf. *Yörs.* Tarım. Yarı tavlı toprağa denir.

ALÂL çoğl. a. (ar. *aʿlāl*). *Esk.* **1.** Hastalıklar. **—2.** Nedenler.

ALALAH → AÇANA (*Tel*).

ALALAMAK g. f. *Bir şeyi alalamak*, görünüşünü değiştirmek; onu bulunduğu çevreye uydurmak, kamufle etmek.

ÂLÂLIK a. (ar. *aʿla*'dan). Yücelik, üstünlük, yükseklik.

Alalia savaşı, İ.Ö. 535'te Alalia'da (bugün Aleria, Korsika) Phokaialılar'ın Kartacalılar karşısında bozguna uğramalarıyla sonuçlanan savaş. Bu tarihten sonra Kartacalılar, İspanya'nın güneyine sızabildiler.

ALALMAK →ALARMAK.

ALALU, Hurri-Hitit mitolojisinde gökyüzü krallığının ilk yöneticisi. Mezopotamya kökenli olan Alalu, yine Mezopotamya kökenli tanrı Anu ile yaptığı savaşı yitirince, gökyüzü krallığı Anu'ya geçti.

ALÂM çoğl. a. (ar. *ʿalem*'in çoğl. *aʿlām*). *Esk.* **1.** İşaretler, izler, belirtiler. **—2.** Bayraklar. **—3.** Reisler. **—4.** Sınır işaretleri. —Dilbil. Özel isimler.

ÂLÂM çoğl. a. (ar. *elem*'in çoğl. *ālām*). *Esk.* Acılar, kederler: *"Âlemin zevk u sefasın gam u âlâme değiş"* (Baki, XVI.yy.).

ALAMAN (Lucas), meksikalı siyaset adamı ve tarihçi (Guanajuato 1792-Mexico 1853). Uzun süre Avrupa'yı gezdi. Muhafazakâr parti'nin önde gelen kişilerinden biri olarak 1823-1853 arasında birkaç kez bakanlık yaptı; Santa Anna'nın son hükümetinin programını hazırladı. İleri görüşlü bir iş adamı olarak Meksika'nın çağdaşlaştırılmasını savundu. *Historia de Mexico* adlı bir yapıtı vardır.

ALAMAN boğazı ve **dağı,** Ege bölgesinde, Küçük Menderes ırmağının Selçuk yakınlarında açtığı boğaz ve boğazın kuzeyinde yükselen dik dağ. Dağın dik yamacı üzerinde kale kalıntısı vardır.

ALAMANA a. Denizc. Başı ve kıçı sivri, bodoslaması yüksek balıkçı teknesi; yelken ve sekiz çifteye kadar kürek kullanır. || *Alamana sereni*, alamana yelkeninin çekildiği seren. || *Alamana yelkeni*, alamanada kullanılan dört köşe yan yelkeni.

ALAMANA → SPERKHIOS.

ALAMANLAR ("tüm insanlar"), germen boylarının eski savaşçı konfederasyonu. Alamanlar, İ.S. III.yy.'da Maine kıyısında ortaya çıktılar. Caracalla (213) ve III., IV. yy.'lardaki öteki imparatorlar tarafından Roma İmparatorluğu topraklarından peşpeşe püskürtülen Alamanlar, Ren'in sağ kıyısına; Maine ile Konstanz gölü arasına yerleşip kaldılar ve sol kıyıya ayak basamadılar. IV. ve V.yy.'larda, eski Decumates Agri bölgesinde güçlü bir siyasal birlik ve hanedan kurdular. V. yy.'ın başında, Alsace'a ve Pfalz'a yerleşmeye başladılar. Sonra Franklar'la karşılaşıp çatıştılar. Zülpich (Tulpiacum -Tolbiac) yakınında Franklar tarafından püskürtülen Alamanlar, daha sonra şiddetli çarpışmalar sonunda Clovis'e yenildiler. Clovis, Alsace'ı ele geçirerek Alamanlar'ı egemenliği altına aldı. Alaman topraklarının bir bölümü, Franklar'a bağlı bir Alamanya dukalığı oldu (536'ya doğru). Bununla birlikte ilerlemelerini sürdürdüler; VI. VII. yy.'larda yavaş yavaş İsviçre'ye ve Franche-Comté'ye girdiler. İsviçre'de, adlarının sonekleri -heim olan birçok köy ve özellikle mezarlarında bulunan eşya, Alamanlar'ın varlığına tanıklık etmektedir. Bu eşyanın hemen tümü, VI. ve VII. yy.'a aittir. O zamandan başlayarak Alamanlar, VII. yy.'ın sonu ile VIII. yy.'ın

alakarga
(Garrulus glandarius)

Peru **alakargası**
(Cyanocitta turcosa)

İnkalar'ın yeşil **alakargası**
(Cyanocorax yncas)

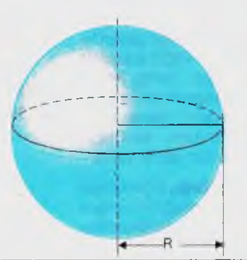
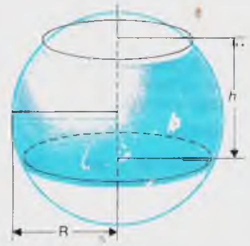
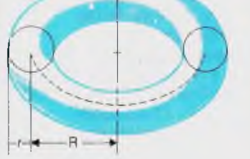
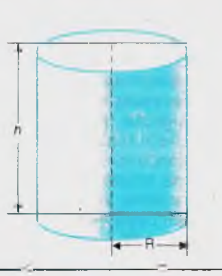
başı arasında kısa bir özerklik dönemi dışında, hemen hemen sürekli olarak Franklar'a bağlı kaldılar. Hıristiyanlığı benimsemeye ancak daha sonra başladılar.

ALAMANNİ (Luigi), italyan şair (Floransa 1495-Amboies 1556). Medici yönetimine karşı çıktığı için François I'in ve Henri II'nin hizmetine girdi. Taşlamalar, ağıtlar, yiğitlik destanları (*Girone il Cortese*, 1548), komediler ve tarım üzerine öğretici bir şiir (*La coltivazione*, 1546) yazdı.

ALAMANYA ya da **ALEMANYA,** sonradan bir dükalık olan Germania krallığı'nın ülkesi; X. yy.'da Ren'in her iki kıyısında Schwaben, Isviçre ve Bourgogne'a yayıldı. 1096'da dükalık ortadan kalktı ve Zähringen ile Staufen arasında bölüşüldü; ama, ülkenin adı *Almanya* biçimini aldı.

ALÂMAT çoğl. a. (ar. *'alamet*'in çoğl. *'alamat*) *Esk.* Belirtiler, işaretler, semboller.

bazı yüzeylerin **alanı**

adlar	gösterimler	alanlar
koni		$A = \pi R \times a$
küre		$A = 4 \pi R^2$
küre kuşağı		$A = 2 \pi R \times h$
simit		$A = 4 \pi^2 R \times r$
silindir		$A = 2 \pi R \times h$

ALAMEDA, ABD'de (Kaliforniya) kent, San Francisco körfezi kıyısında; 71 000 nüf. Demir-çelik sanayisi. Gemi yapımı.

ALAMET, -ti a. (ar. *'alamet*). **1.** İz, belirti, nişan: *İlk alametlere bakılırsa, bu işin sonu kötü. Kıyamet alametleri.* **—2.** *Alamet-i maraz*, her hastalığın kendine özgü hali.
—Ask. tar. Sancak ve bayrağın doğuşuna neden olan güç ve komuta simgesi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Din. Kıyamet gününün yaklaştığını gösteren belirtiler. (→ KIYAMET.)
—Din tar. *Mısır alametleri*, Kutsal Kitap'a göre (Göç, VII-XI.), firavunu, İbraniler'in gitmesine izin vermeye zorlamak için Tanrı'nın Mısır üzerine gönderdiği afetler dizisi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—İkonogr. Mitolojik ya da alegorik bir şekli nitelemeye yarayan nesne ve/ya da varlık. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Kur. tar. *Alamet-i sadaret*, osmanlı sadrazamlarının, sadrazamlık işareti olarak taşıdıkları padişah mührü. (→ MÜHRÜ HÜMAYUN.) ‖ *Alamet-i şerife*, padişah mührü, tuğrası.
—Tic. huk. *Alameti farika*, satışa çıkarılan her türlü ticari malı, başkalarından ayırmaya yarayan işaret. (→ MARKA.)
—ANSİKL. Ask. tar. Askeri önderler, her dönemde, birliklerini toplamak amacıyla, bir direğin ya da bir mızrağın ucuna ayırt edici bir belirti, yani bir alamet astılar. Ama bu alamet, aynı zamanda üstün bir gücün simgesiydi ve başlangıçta bu simge dinsel saygı anlamı da taşıyordu. Roma lejyonlarında bu alamet, bir subayın *(aquilifer)* taşıdığı kargının ucuna takılı kanatları açık bir kartaldı. Piyade bölüklerinin bayrak sopası ucuna çeşitli süsler *(signum)* takılıydı; süvari taburlarıysa mızrakların ucunda renkli bir kumaş *(vexillum)* dalgalandırırlardı. Constantinus'un altın işlemeli ipekten bir *laburum*'u vardı. Ortaçağ'da şövalyeler, mızraklarının ucuna, üzerinde kendi armaları bulunan küçük bir bayrak takarlardı. Kiliselerin milisleri bir bayrak ardından, manastırların birlikleri ise dinsel bir sancak ardından yürürlerdi. Askeri önderlerin ve kralların çevresinde, birbirine benzemeyen alametler görülürdü.
—Din tar. *Mısır alametleri*. Bunlar, Mısır'a (kurbağa, sivrisinek ve sinek istilaları; Nil sularının kirlenmesi, kum fırtınalarının yol açtığı hava kararmaları) ya da eski Doğu ülkelerinin tümüne özgü doğal olaylardır (çekirgeler, dolu, salgın hayvan hastalığı, öldürücü bebek hastalıkları salgını). Bu çeşitli afetler, yüceliği böylece belirtilmiş bulunan Yehova'nın, İbraniler'in kurtuluşuna müdahalede bulunması olarak yorumlanmıştır. Bu hikâyelerin, daha önceki doğu folkloruyla bir ilişkisi olduğu tartışma götürmez. Örnek olarak, Kutsal Kitap'taki deyimiyle "kan afeti"nin (siroccoʼyla kabaran toprak çökeltisi yüzünden kızıllaşmış Nil suları), bir Sümer tabletinde de görüldüğünü söyleyebiliriz.
—İkonogr. Mitolojide Zeus'un alametleri yıldırım ve kartal, Hermes'inki yılanlı asadır. Herakles'in ise gürz ve aslan postudur. Kılıç ve teraziler adaletin alametleridir. Hıristiyan ikonografisinde havariler*in, hatta azizlerin bir ya da birden çok alameti vardır: Aziz Yusuf'unki gönye, aziz Clemens'inki çapa, başmeleklerden aziz Mikail'inki teraziler, aziz Laurentius'unki ızgaradır. Belirlediği kişilerden ayrı olarak ele alındıklarında bunlar birer simgeye dönüşür. Dinsel anlamı olmayan alametlere, Aşk'ın ok, yay ve meşalesi örnek gösterilebilir.

ALAMEYN (EL-), Mısır'da yer, İskenderiye'nin 100 km B.'sında. Temmuz 1942'de Rommel'in Süveyş kanalına doğru ilerleyebildiği en uç nokta. El-Alameyn'in stratejik konumundan yararlanan Montgomery komutasındaki VIII. Ordu, zaferle sonuçlanan saldırısı (23 ekim 1942) sırasında burasını, harekât üssü olarak kullandı. (→ LİBYA SEFERİ.)

ALAMİNOS (Antonio), Palos doğumlu ispanyol denizci. Kolomb'un ikinci yolculuğuna (1493), Ponce de León'un Florida yolculuğuna (1512), Fernández de Córdoba ile Grijalva'nın Yucatán'a (1517, 1518) ve Hernán Cortés'in Meksika'ya (1519) yaptıkları seferlere katıldı. Gulf Stream'in keşfi ona maledilir.

ALAMİNÜT, - tü sıf. (fr. *à la minute*). Çarçabuk, anında hazırlanan şey için kullanılır: *Alaminüt bir yemek. Alaminüt fotoğraf.*

ALAMOGORDO, Yeni Meksika'da (ABD) kent. Atom bombası ilk olarak burada denendi (16 temmuz 1945) ve o sırada Stalin ve Churchill ile birlikte Potsdam'da olan ABD başkanı Truman, denemenin başarıyla sonuçlandığını haber alınca, Hiroşima'nın bombalanması hazırlıklarına başlanmasını istedi.

ALAMOZİT a. (fr. *alamosite*). Miner. Doğal kurşun silikat.

ALAMUT, İran'da kale. Elbruz dağlarının merkezinde, sarp bir kayanın tepesinde. 860'ta alevi Hasan ed-Dai tarafından yaptırıldı. 1090'da kaleyi ele geçiren Haşhaşiler'in kurucusu Hasan Sabbah, burasını mezhebinin karargâhı yaptı. 1257'de Moğollar tarafından zaptedildi. Haşhaşiler 1275'te kaleyi yeniden ele geçirdilerse de kısa bir süre sonra, yine ellerinden çıktı. Kale, Safeviler döneminde hapishane olarak kullanıldı.

ALAMUT, Aydın'ın Bozdoğan ilçesi, merkez bucağına bağlı köy; 1 686 nüf. (1990).

ALAN a. **1.** Düz, açıklık, geniş yer: *Park olarak düzenlenen alanlar.* **—2.** Bir yerleşim biriminde, çevresi binalarla çevrili açıklık, herkese açık yer; meydan: *Köyün küçük alanı. Halk töreni izlemek için alanda toplandı.* **—3.** Bir bilimi, tekniği vb. kapsayan dal: *Sosyal bilimler alanında gelişmeler. Hükümet, iktisadi ve toplumsal alanlarda yeni önlemler alacak.* **—4.** Bir kuruluşun, bir kimsenin ilgilendiği ya da yetkin olduğu, elinde bulundurmak istediği dal, konu vb.: *Bu dava sulh mahkemeleri alanına girmez. Bu konuyu ona sorun, onun alanıdır. İlgi alanı. Çalışma alanı.* **—5.** Belli etkinlikler için düzenlenmiş yer, saha. *Spor alanı. Kamp alanı.* **—6.** *Alan talan etmek*, altını üstüne getirmek, yağmalamak. **—7.** *Alan talan olmak*, altı üstüne getirilmek, yağmalanmak.
—Akust. *Akustik alan*, akustik titreşimlerin bulunduğu uzay bölgesi. ‖ *Serbest akustik alan*, sınırlarda yüzey etkisinin sıfır olduğu akustik alan.
—Anat. Bir damarın ya da bir sinirin yayıldığı organların, kasların ve deri bölümlerinin tümü.
—Ask. *Manevra alanı*, bir birliğe, manevrasını hazırlamak ve sürdürmek için kesinlikle gerekli olan alan.
—Atç. *Yarış alanı*, at yarışlarının yapıldığı alan. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Avc. *Av alanı*, avlanmak için ayrılmış alan.
—Bakteriyol. *Erime alanı*, bir maddenin, bakteri kültürü üzerinde yıkıcı etki gösterdiği yer.
—Balis. ve Ask. *Ateş alanı*, bir silahın atış yapabildiği uzam bölgesi; hava ve kara ordusunun eğitim atışları yaptığı askeri arazi (Bk. *ansikl.* böl.); bir savaş gemisinin yaptığı atışlarda merminin düşeceği deniz bölgesi. (Eşanl. ATEŞ SAHASI.) ‖ *Düşey ateş alanı*, bir topun kundağına değmeden yapabildiği maksimum ve minimum eğimler arasındaki açı. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Manevra alanı*, eğitim arazisi. ‖ *Mayın alanı*, mayınların yerleştirildiği saha ya da bölge. ‖ *Yatay ateş alanı*, bir topun mahmuzu çıkarılmadan ateş edebildiği uç doğrultular arasındaki açı. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Bilkur. *İdeolojik alan*, bir bilimin, içinde işlenip hazırlandığı tarihsel sınırları belirleyen yöntemlerin, kavramların ve konuların bütünü.

—Bilş. Özel bir bilgi türüne karşılık gelen bir sözcüğün bölgesi. (Bir komutun adres alanları, komutun işlenenlerinin adreslerini belirtir.)

—Binc. *Alan çerçevesi*, koşu alanını çevreleyen engel parmaklığı.

—Bot. *Kalburlu alan*, kalburlu borularda yer yer bazı kısımlar delikli olduğu zaman bu gibi enlemesine çeper yüzeylerine verilen ad. || *Yayılma alanı*, bitkiler âleminden bir türün, bir cinsin ya da bir familyanın özgül coğrafi alanı. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Ceb. *Tansör alanı*, bir vektör uzayının, bu vektör uzayı üzerinde verilen türden tansör kümesi üzerine tanımlı uygulaması. || *Vektör alanı*, bir afin uzayın (ya da bu uzayın bir parçasının), bu afin uzaya eşlik eden vektör uzayı üzerine tanımlı uygulaması. (Vektör alanının grafı bir bağlı vektör kümesidir.)

—Cerr. *Ameliyat alanı*, vücudun ameliyat edilen bölgesi. (Bu bölge, sıkı dokunmuş steril bezlerle sınırlandırılır ve bezlerle örtülü bölge de "ameliyat alanı" sayılır. Bu iş için beyaz bez yerine daha kolay seçilebilen mavi ya da yeşil renkli bezler kullanılır.)

—Denizbil. *Soluğan oluşum alanı*, güç ve yön bakımından az çok değişmeden kalan rüzgârların etkilediği deniz yüzeyi. Soluğanların oluştuğu bu alana "rüzgâr denizi" de denir. (Başlıca soluğan oluşum alanları, sürekli batı rüzgârlarının estiği alanlardır.)

—Denizc. *Açık alan*, gros tonaj hesabında göz önüne alınmayan gemi üstyapılarının ve tekne hacimlerinin her biri. (Açık alanlar, motora ya da herhangi bir aygıta ayrılmış hacimlerdir; mutfak ve aydınlık olarak kullanılır.) || *Kapalı alan*, bir geminin gros tonaj hesabında göz önüne alınan hacimlerden her biri. (Kapalı alanları, köprülerin, çatıların, oynak ya da sabit sızdırmaz bölmelerle geminin teknesinin sınırladığı hacimler oluşturur. Genellikle yük ve mürettebat yeri olarak kullanılır.)

—Dilbil. Yapısal ilişkilerle birbirlerine bağlı sözlük birimleri kümesi. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Dilbilimsel alan*, bir dile özgü dilbilimsel bir olgunun ya da olgular öbeğinin coğrafi alanı.

—Elekt. *Elektrik alanı*, Coulomb*-Lorentz kuvvetinin bileşenini belirleyen $\vec{E}$ vektörel büyüklüğü; bu bileşen, yük taşıyıcının q hızından bağımsızdır. (Elektrik alanının uluslararası sistem'de birimi volt/metre'dir: $V.m^{-1}$.) || *Elektromanyetik alan*, maddi bir ortamın ya da boşluğun durumunu elektriksel ve manyetik açıdan niteleyen dört vektörün belirlediği fiziksel alan. (Bu dört vektör şunlardır: $\vec{E}$ elektrik alanı; $\vec{D}$ elektriksel indükleme; $\vec{H}$ manyetik alan; $\vec{B}$ manyetik indüklemesi.) || *Manyetik alan*, dönergesi toplam akım yoğunluğuna eşit olan $\vec{H}$ vektörel büyüklüğü. (Boşlukta, $\vec{H}$ nin tüm noktalardaki değeri, $\vec{B}$ manyetik indüklemesinin μ_0 manyetik geçirgenliğine bölümüne eşittir: $\vec{H} = \vec{B}/\mu_0$.) [Manyetik alanın uluslararası sistem'de birimi amper/metre'dir: $A.m^{-1}$] (→ ELEKTRİK.)

—Elektron. *Alan etkisi*, yarıiletken bir çubukta, bir elektrik alanının etkisiyle bir akımın değişmesi. (Bu etki, alan etkili tranzistörde* kullanılır.)

—Elektrotekn. *Döner alan*, bir düzlemde düzgün devinimle dönen doğrultulu ve değişmez modüllü manyetik alan. (Döner alan, almaşık akım kullanan döner elektrik makinelerinin çoğunun çekirdek aralığında bulunur ve iki biçimde gerçekleştirilir; bu amaçla ya düzgün hızla dönen bir doğru akım sargısı ya da çokfazlı, sinüzoidal ve dengeli akım verilen değişmez bir çokfazlı sargı kullanılır.)

—Embriyol. *Gelişim alanı* ya da *şeridi*, yumurtada blastoderm keseciğinin, embriyon taslağını oluşturduğu nokta. (Böceklerde bölütlenme sona erdiğinde blastoderm iki bölgeden oluşur; bunlardan biri [gelişim şeridi] embriyonun ilk uzama halidir.)

—Fels. Kant'ta, bir bilme yetisinin etkinlik gösterdiği yer. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Fiz. Her noktada her an tanımlanan ve uzayla zamanın bir fonksiyonuyla gösterilen fiziksel büyüklük. (Kimi büyüklükler tek fonksiyonla gösterilir [sıcaklık, basınç, özgül kütle]: bunlar işaret değişikliğine karşın değişmeyen *skaler alanlar*'dır. Öbür büyüklükler üç fonksiyonla gösterilir; bu fonksiyonları bileşen olarak [hız, kuvvet alanı, elektrik alanı, vb.] alan bir vektör, bileşke fonksiyona bağlanır. Bileşenlere ise *vektör alanları* denir ve işaret değiştiğinde vektörler gibi dönüşürler. Kimi büyüklüklerin tanımı daha çok sayıda fonksiyon gerektirir. Örneğin, gerilmeye uğramış bir katının gösterdiği biçim değişikliklerinde dokuz bileşen vardır ve *tansör alanları* adını alır.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—Fizs. mekan. *Alanlar yasası*, merkez kuvvetleri alanında yer değiştiren maddesel bir noktanın devinim yasası; bu yasaya göre sözkonusu devinim, kuvvet merkezini içeren bir düzlemde, maddesel noktayı kuvvet merkeziyle birleştiren ışın vektörü, eşit zamanlarda eşit alanlar tarayacak biçimde gerçekleşir. (Bu yasa, merkez kuvvetleri alanında devinen noktanın açısal momentini korumasından çıkarılır ve gezegenlerin Güneş çevresindeki devinimini açıklayan ikinci Kepler yasasıdır [1609].)

—Geom. Karelenir bir yüzeyin ölçüsünü belirten sayı. (Eşanl. YÜZÖLÇÜMÜ.)

—Havc. *İniş-kalkış alanı*, uçakların inip kalktıkları, büyük boyutlu, düz ve engelsiz arazi yüzeyi. || *Manevra alanı*, havaalanında pistler, taksirutlar ve park alanları gibi uçakların manevra yapabilecekleri bölgelerin tümü. || *Park alanı*, havaalanında uçakların kalkıştan önce ya da inişten sonra park yaptıkları yer.

—Huk. *Komşu alan ya da mücavir alan*, belediye sınırları dışında kalmakla birlikte kentin gelişmesi bakımından gerekli görülen alan. (Bu alanlar imar mevzuatı açısından belediyelerin denetim ve sorumluluğu altındadır. Komşu alanın ilgili belediye sınırına bitişik olması zorunlu değildir. Komşu alan sınırları, belediye meclisi ve il yönetim kurulu kararına dayanarak il yönetimince Bayındırlık ve iskân bakanlığı'na gönderilir. Bakanlık bu sınırları olduğu gibi ya da değiştirerek onamaya ya da değiştirilmek üzere geri göndermeye yetkilidir. Bakanlık, gerekli gördüğü durumlarda bir yeri komşu alan sınırı içine almaya ya da çıkarmaya doğrudan doğruya da karar verebilir [İmar k. md. 45].) || *Koruma alanı*, içinde taşınmaz kültür ve tabiat varlıklarının bulunması nedeniyle korunması gereken alan. || *Sit alanı*, → SİT. || *Turizm alanı*, turizm bölgeleri içinde öncelikle geliştirilmesi öngörülen, yeri ve sınırları Kültür ve turizm bakanlığı'nın önerisi ve Bakanlar kurulu'nun kararı ile saptanıp ilan edilen, doğal ya da sosyo-kültürel değerlerin yoğun olduğu alan. || *Yerleşme alanı ya da iskân alanı*, kent planlamasında yapı yapılmasına izin verilen alan. (İmar k.'na göre yerleşme alanı imar planı sınırı içindeki yerleşik alanları ve gelişme alanlarını kapsar.) || *Yerleşme dışı alan ya da iskân dışı alan*, kent planlamasında yapı yapılmasına izin verilmeyen alan. (Bu alanlarda, eğlence yerlerine, yazlık evlere, turistik vb. amaçla yapılan yapılara izin verilebilir.)

—İnş. *Bir yapının, bir evin alanı*, duvarları arasında kalan boşluk.

—İstat. *Alan örneklemesi* (ing. sampling), bazı anormalliklerin saptandığı bir sayımdan sonraki denetleme yöntemi. Azımsanamayacak kadar çok sayıda birimin, seçim koşullarına uymadığını ortaya çıkarmaya olanak verir.

—Mant. *Bir nicelendiricinin alanı*, sözkonusu nicelendiricinin uygulandığı tüm değişkenleri ve önermeleri kapsayan küme. (KAPLAM da denir.) || *Niceleme alanı*, nicelenmiş bir formülün bağlı değişkenlerinin kapsadığı nesneler kümesi.

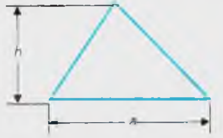
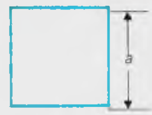
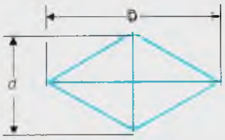
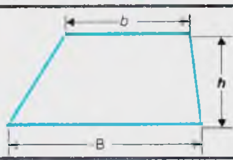
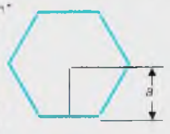
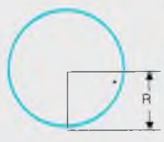
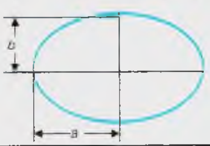
—Mat. ve Fizs. mekan. *M noktasının alan tarama hızı* $\overrightarrow{OM}$ ışın-vektörünün $[t_0, t]$ zaman aralığı süresince taradığı kesmenin $A(t)$ alanının $A'(t)$ türevi. (Merkezsel ivmeli bir devinimde alan tarama hızı değişmez.)

—Nöroanat. *Korteks alanı*, beyin kabuğunda, onu oluşturan altı kat hücreli yapıya göre belirgenleşen özgül bölge. (J. Brodmann, hücrelerin yapılaşma düzenini esas alarak her biri korteksin özel bir işlevine ayrılmış 47 alan tanımladı. Örneğin 4. alan korteksin hareket merkezi, 1., 2. ve 3. alanlar duyu merkezleri, 17. ve 18. alanlar görme merkezi, 41. ve 42. alanlar işitme merkezi anlamına gelir.)

—Nörobiyol. *Alan etkisi*, sinir akısı sırasında, sinir lifi zarından ve bunu çevreleyen sıvı ortamından geçen elektrik akımının yarattığı elektrik alanı.

—Oftalmol. *Görme alanı*, gözün kıpırdamadan görebildiği alan: (İki gözle ayrı ayrı görme alanını, iki gözle birlikte görme alanından ayrı ele almak gerekir: İki gözle

bazı yüzeylerin **alanı**

adlar	gösterimler	alanlar
üçgen		$A = \frac{axh}{2}$
kare		$A = a^2$
dikdörtgen		$A = axb$
paralelkenar		$A = axh$
eşkenar dörtgen		$A = \frac{Dxd}{2}$
yamuk		$A = \left(\frac{b+B}{2}\right)xh$
düzgün çokgenler (üçgen, kare, beşgen, altıgen, yedigen, sekizgen vb.)	a = apotem* uzunluğu p = çevre uzunluğu	$A = p \times \frac{a}{2}$
daire*		$A = \pi \times R^2$
elips		$a = \pi \times ab$

sağ göz
normal görme alanı

kör nokta

sağ göz
beyindeki bir anjiomaya
bağlı hemianopsi

tek gözün görme **alanı** (kör nokta [ya da leke] görme sınırının çıktığı yan ışığa duyarsız bölgedir)

ayrı ayrı görme alanı, iki gözün birlikte görme alanından büyüktür, çünkü birlikte gören iki gözün görme alanı, her bir gözün görme alanının çakıştığı bölgeyi aşamaz.)

—Opt. Optik alette (dürbün, mikroskop) görünen bütün noktaları içine alan uzay parçası. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Alan açısı*, bir objektifin asal görüntü noktasını tepe alan ve alet sonsuza ayarlandığında, bu noktayı duyarlı yüzey köşegeninin uçlarıyla birleştiren doğruları kenarları olarak kabul eden açı. || *Işık alanı*, ışıklı yüzey; *ışık noktası*'nın karşıtıdır.

—Oto. *Dönüş alanı*, maksimum dönüş deneyi sırasında bir taşıtın en dış noktasının çizdiği çemberin yarıçapı. (Bu yarıçapa [ve geniş anlamda, onu karşılayan çapa] "kaldırımlararası dönüş yarıçapı" da denir.)

—Petr. san. *Petrol alanı*, hidrokarbon üretimine olanak veren kuşak. (Bir alanda, her biri yapısal ve katmansal bir birim oluşturan birçok yatak bulunabilir. Bu kavram ayrıca işletilen kuyularla yüzeydeki üretim donatımlarının tümünü içerir.)

—Ruhbil. *Algı alanı*, uyarımların algılandığı bölge. || *Algı alanına bağımlılık, bağımsızlık*, H. Witkin'e göre belli bir algısal görevin yapılmasında, algısal bildirimlerin işlenmesine ilişkin bilişsel tutum. (Bağımlı özneler, bildirimi, dış dayanak noktalarından yola çıkarak işlerler; bağımsız özneler ise, dıştan gelen bilgilere (bir başka duyu düzeyine dayanan bağlam ya da bildirim) dayanmadan işlerler. || *Bilinç alanı*, bilincin belli bir andaki içeriği. || *Etki alanı*, bir bütün ile parçaları arasındaki ilişkilerin dinamik etkisi. Özellikle, bir şeklin algılanmasında kendini gösterir. (Etki alanı, J. Piaget'nin özellikle incelediği bir konudur.) || *İçerik alanı*, aynı alana ya da aynı kesime ilişkin ve düşünülebilir olan değişkenlerin tümü.

—Savunm. *Etkililik alanı*, bir nükleer patlamada, sıfır noktasından uzaklık; burada hedef öğelerinden birinin beklenen hasara uğrama şansı yarı yarıyadır.

—Sil. *Etki alanı*, belli bir ateşli silahın herhangi bir hedefe etki yapabileceği uzam parçası. (Uçaksavar topçuluğunda, bir silahın sınır karakteristikleri, belli bir hedef etki alanının biçimini belirler. Bu sınırlar, ya namludan ya da ateşe hazırlama ve nişan alma aletlerinden kaynaklanabilir.) || *Ölü alan*, menzil içinde olmakla birlikte ateş altında kalmayan bölge.

—Sine., Foto. ve TV. Plato ya da sahnenin, çerçeveleme sınırları içinde kalan bölümü. || *Alan dışı*, ekranda görünmeyen bir kimsenin sesine denir.

—Siyas. bil. *Siyasal alan*, siyasal yaşamı oluşturan güç ve değerlerin değişimini incelemeye yarayan, coğrafi, tarihsel, toplumbilimsel ve kurumsal verilerden hareket ederek tasarlanan kurmaca alan.

—Spor. *Alan çizgisi*, topun, dışına çıkmaması gereken alanı belirleyen çizgi. (Top çizgiyi aşınca, oyun dışı sayılır.) || *Alan savunması*, basketbolde, bir takımın her oyuncusunun, karşı takımın hücumu sırasında, kendi alanında, o anda gereken karşı takım oyuncusunu tutarak sayı yapmasını önleme amacı güden savunma sistemi.

—Su işler. *Su kaynağı koruma alanı*, su sağlamak için ayrılmış bir ya da birçok toplama yapısını içeren bölge; bölge içinde her tür etkinlik anlık ya da gelecekte doğabilecek kirlenmeleri önlemek üzere denetlenir.

—Şehirc. Bir yerleşmede, üstü açık, yapılarla çevrili kamu mekânı. (Eşanl. MEYDAN.) [Bk. *ansikl.* böl.] || *Yeşil alan*, bir yerleşme biriminde park ve bahçe olarak ayrılmış saha.

—Tarım. *Kullanılan tarım alanı*, tarım işletmelerinde ağaçlıkların ve ekilmeyen yerlerin dışında kalan alan, yani ekim alanı.

—Tic. *Faydalı ticari alan*, bir ticaret merkezinde, işletmecinin, mal sahibinden kiraladığı ya da satın aldığı ortak kısımlar (girişler, ticari servis yerleri, vb.) dışındaki alan.

—Tiyat. *Oyun alanı*, çağdaş tiyatroda oyunun oynandığı her yer. || *Tiyatro alanı*, temsilin verildiği yer.

—Uluslarar. huk. ve tar. *Etki alanı*, büyük bir devletin, diğer büyük devletlerce de kabul edilen (açıkça ya da örtülü bir biçimde) özel müdahale haklarının bulunduğu, dünyanın bir bölgesi. —Bir devletin diğerlerinden ayrı olarak özel siyasal etkisinin hukuken ya da fiilen kabul edildiği devletler ya da topraklar.

—Uz. havc. *Atış alanı*, FIRLATMA ÜSSÜ'nün eşanlamlısı. || *Fırlatma alanı*, bir uzay aracının son hazırlığı ve çıkışı için gerekli donanımların bulunduğu platform. (Fırlatma alanında ya bir rampayla bir rampa barınağı, ya bir fırlatma tablasıyla bir hareket direği ve bir montaj kulesi ya da bir fırlatma kulesi vardır.)

—Yerbil. *Kıtasal alan*, yerkabuğunun, jeolojik zamanlar boyunca jeosenklinallerin oluşumu sırasında kararlılığını ve sertliğini koruyan bölümü.

—ANSİKL. Atç. Hangi çeşit yarış için yapılmış olursa olsun (engelsiz, engelli, süratli yarış) bir yarış alanı başlıca şu bölümlerden oluşur: atların koştuğu pistler, seyirci tribünleri (tartılma yerleri, pavyon, çayır), ilan tabloları, müşterek bahis gişeleri, jokeyleri tartmak üzere tartıların bulunduğu ve komiserlerin tartıştığı bölüm, yularından tutularak gezdirilen atların dolaştığı yuvarlak alan; ahırlar, sakatlanan atların bakım yeri, varış noktasının karşısında hakemlerle fotoğrafçılara ayrılan tribün. Türkiye'de at yarışları, Adana (Yeşiloba hipodromu), Bursa (Osmangazi hipodromu), İstanbul (Veliefendi hipodromu) ve İzmir'de (Şirinyer hipodromu) bulunan yarış alanlarında düzenlenmektedir. Ankara'daki eski hipodrom at yarışlarına kapatıldığı için Sincan'da yeni yarış alanı yapılmaktadır.

—Balis. ve Ask. Toplarda ancak XV. yy.'da *düşey ateş alanı*'ndan yararlanmaya başlandı; çünkü topun kundak üstündeki eğimini değiştirme olanağı ancak bu dönemde bulundu. *Yatay ateş alanı*'na kavuşan ilk top ise, XIX. yy. sonunda yapılan 155'lik Baquet oldu; bu alan 1897 model 75 mm'lik toplarda 100 milyeme, daha sonra açılır ayaklı (1918'de 155'lik GPF) ve çokayaklı kundaklar kullanılarak (75'lik CA 32, 88'lik PAK 43) 60°'ye ulaştırıldı.

• *Ateş alanları*. Hafif silahlarla eğitim atışı, atış poligonlarında ya da küçük boyutlu ateş alanlarında yapılır; bu alanlar mermi yolunun tarama güvenliğinden en iyi biçimde yararlanmayı sağlayan açık arazi bölgeleridir. Bununla birlikte tanklar ve toplarla eğitim yapma ve bu silahları deneme zorunluluğu, askeri eğitim merkezlerinde savaşa benzer koşullarda ateş etmeye olanak veren oldukça geniş arazilerin düzenlenmesini gerektirdi. *Poligon* da denilen bu ateş alanları sıkı bir güvenlik talimatıyla korunur; komutanlığın çıkarttığı bu talimatla tehlikeli ateş bölgesinde bulunan evlerin boşaltılması ve eğitim sırasında bölgeye giriş-çıkışın yasaklanması gibi önlemler alınır. Atışlar sırasında alınacak bütün önlemler *bir ateş alanının düzeni*'ni oluşturur.

—Bot. *Yayılma alanı*. Biyocoğrafyacılar, bitkilerin yayılma alanını, evrendeş (kozmopolit), kuşaksal, yerleşik, ikincil parçalı ve ayrık alanlar diye sınıflandırırlar. *Evrendeş alanlar*, özellikle üst düzeyde sınıflandırma birimlerini (takımlar, familyalar) kapsar; bununla birlikte bazı su bitkileri (kamış) ile insan yaşamına az çok bağlı kötü otlar da bu alana girebilir. *Kuşaksal alanlar*, yerküre üstünde, belirli enlem kuşaklarıyla sınırlı alanlardır (örneğin *Kuzey kutup kuşağı alanı* [bazı saparna türleri ve böğürtlen], *ılıman kuşak alanı* [kavaklıklar], *tropikal kuşak alanı* [palmiyeler]). *Yerleşik alanlar*, yüzeyi büyük bir adadan (Avustralya, Madagaskar) birkaç metrekarelik bir alana kadar değişik olabilen, az veya çok geniş alanlardır; bir türün, doğal ayıklanma sonucunda kalabildiği tek alan bu gibi alanlardır. Yerleşik alanlar, iklime ya da yaşama ilişkin etmenlere bağlı olarak yavaş yavaş küçülen *eski yerleşik alanlar* ve bunun tersine gelişmekte ve yayılmakta olan türleri kapsayan *yeni yerleşik alanlar* olarak ikiye ayrılır. *İkincil alanlar*'da, birbirine komşu bölgelerde yaşayan iki ya da daha çok yakın türler yer alır. Ayrıntılı olarak ele alınan bu alanlar seyrek olarak tam anlamıyla bir süreklilik gösterir. Bu durumda parçalı alanlar sözkonusudur. *Parçalı alanlar* birbirlerinden çok uzaktaysalar bunlara da *ayrık alanlar* ya da *süreksiz alanlar* denir. Böyle ayrık alanların kaynağı genellikle eski bir sürekli alandır.

—Dilbil. Alan kavramı, anlamın, bir dildeki sözlük birimlerinin yapılanmasına dayanarak kurulmasını öneren dilbilimciler (özellikle de sözlükbilimciler) tarafından kullanılır. Bu sorun iki açıdan ele alınabilir. Ya, bir sözcüğün anlamsal alanı, yani o sözcüğü karşılayan anlamların tümü (çokanlamlılık) incelenir: örneğin, *kâğıt* sözcüğü, çevresindeki *iskambil kâğıdı, kafa kâğıdı, izin kâğıdı* ile birlikte ele alınır. Ya da, aralarındaki ilişkileri belirtmek üzere bir sözcük kümesinin anlamsal alanı (sözcük alanı) üstünde durulur. Bu kümeleri belirlemek için çeşitli ölçütler vardır. Bu ölçütlerin kimi sezgiseldir. Ortak bir anlamsal öğesi olan terimleri bir araya getirmek istersek (*kavramsal alan*) yalnızca sezgisel ölçütlerle yetinebiliriz; örneğin, akrabalık terimleri (*ana, baba, amca, hala* vb.) için durum budur; aynı şekilde, insan deneyimiyle sınırlı bir dış gerçeklikle, örneğin evcil hayvanlarla, sebzelerle vb. ilgili terimleri saptamak da (bu araştırmalar dilbilimsel alandan çok antropoloji alanına girer) sezgisel ölçütlere dayanır.

Birtakım nesnel ölçütler bulma kaygısı, dilbilimcileri, şu ya da bu terimin yer aldığı biçimsel yapıları incelemeye yöneltmiştir. Örneğin, bazı sözcüklerin anlamları, türevlerine bakarak ayırt edilebilir: örneğin,iki kırmak fiili vardır, birinden *kırgın*, birinden de *kırılgan* türetilir. Bunu yeterli bulmayan, daha kesin bir sonuca varmak isteyen dilbilimciler ise, sözlük birimlerini, bulundukları değişik ortamlara bağıntıları bakımından ele aldılar. Örneğin *bildirmek, işaret etmek, açıklamak* vb. gibi, anlamında "bilgi aktarması" kavramının bulunduğu fiillerin, bir canlı özne, biri cansız öbürü canlı iki tümleç ile kuruldukları sonucuna vardılar. Bu da sözdizimsel alan kavramının oluşmasını sağladı.

Sözcüğün anlamına eksenlenen bütün bu araştırmalardan, cümleyi anlambilim açısından inceleyen dilbilim kuramlarında yararlanılmıştır.

—Fels. Kant'a göre iki alan vardır: doğa kavramlarının alanı (kuramsal felsefe) ve özgürlük kavramlarının alanı (pratik felsefe). Kant şöyle yazar: "Kavramlar, nesnelere ilişkin oldukları ölçüde ve bu nesnelerin bilgisinin olanaklı olup olmadığı göz önüne alınmaksızın, kendilerine ait bir alana sahiptirler ve bu alan, kavramların nesnelerinin, genellikle bilme yetimize bağıntısı bakımından belirlenir yalnızca. Bizim için bilginin olanaklı olduğu bu kesimin bölümü, bu kavramlar ve bu bilginin edinilmesi için gerekli bilgi yetisinin bir kesimidir. Bunların yasa koyucu olduğu bu kesim, bu kavramlara ve bilme yetilerine denk düşen alandır. (*Kritik der Urteilskraft* [Yargıgücünün eleştirilmesi], "Einleitung".)

—Fiz. Alan kavramı, XIX. yy.'da sürekli maddesel ortamların incelenmesi sonucunda doğmuştur: düzgün olmayan biçimde ısıtılmış bir katının sıcaklığı, devinen bir akışkanın akış hızı, noktadan noktaya ve andan ana değişen büyüklüklerdir; dolayısıyla bu büyüklükler, alanı tanımlayan uzayın ve zamanın bir fonksiyonuyla gösterilir. Bununla birlikte, alan kavramı en güçlü anlamını ancak dalga kav-

ramıyla birleştiğinde ve yayılma düşüncesiyle bütünleştiğinde kazanır; uzay ve zaman fonksiyonu olarak bir ses dalgasının basıncı, dalgalı bir sıvı yüzeyindeki dikey yer değiştirmeler tipik birer alan örneğidir. ("Dalga" sözcüğü sık sık "alan" sözcüğünün eşanlamlısı olarak kullanılır.)

Başlangıçta, alan düşüncesi, belli bir ortamın, yani alanın yayılma ortamının fiziksel halini, daha doğrusu hal değişimlerini betimlemeye dayanıyordu: akustik basınç alanı için hava, hidrodinamik yer değiştirme alanı için su vb. Elektromanyetiklik kuramında Maxwell ışığın dalga niteliğini ve daha genel olarak elektromanyetik dalgaların varlığını kanıtlayınca, elektromanyetik alanın özel bir ortamda, yani esirde yayıldığı kabul edildi. Ancak esirde, bu görevi üstlenmek için olağanüstü özelliklerin bulunması zorunluydu; bu zorunluluğa, Einstein'ın böyle bir ortamın gereksizliğini kanıtlaması da eklenince esirden vazgeçildi. Böylece gizli bir ortamın değişimlerini belirten elektromanyetik alan düşüncesinin yerini su götürmez biçimde fiziksel varlık olan alan kavramı aldı; alan, eski fiziğin Evren'de bulunan tek fiziksel nesne biçiminde ele aldığı tanecikler kadar gerçek ve maddeseldi.

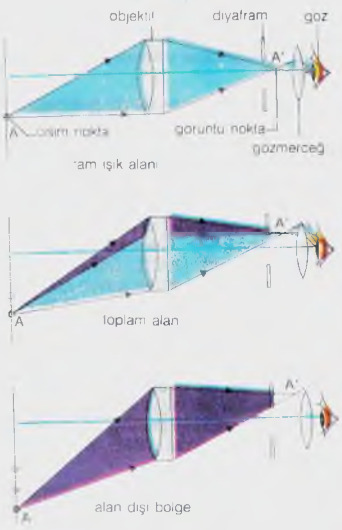
Kuvantum fiziği dışında (ya da kuvantum kuramına başvurmanın gerekli olmadığı durumlarda) fiziksel bir sistemi, alanların ve parçacıkların (ya da taneciklerin) bileşimi biçiminde göz önüne almak gerekir; bu iki kavram, yani alan ve parçacık, sürekli/süreksiz bir çiftin kutupları gibi birbirine karşıttır. Örneğin alan bütün uzayı kaplarken, parçacık uzayın yalnızca bir noktasını doldurur; ayrıca alan alın biçiminde yayılırken, parçacık bir yörünge izler. Alanlar taneciklerden doğar, yayılır ve taneciklere etki yapar (kuvvet uygular). Etkiyi uzaktan ilettikleri ya da iletimde aracı oldukları söylenir. Elektromanyetiklikten doğan alan kavramı çekim alanına kadar genişler. Öte yandan elektromanyetiklik ve çekim, klasik fizik kuramının ilk örneklerini oluşturur.

Kuvantum kuramı alan/tanecik (ya da dalga/parçacık) ikilemini ortadan kaldırdı ve bu iki kuramsal nesne yerine tek bir kuvanton düşüncesini koydu. Kuvantonların yaygın olma ve yerel olmama niteliği, kuvantum kuramının birçok özelliğini klasik alan kuramından almasına neden oldu. Sözkonusu benzeşimler, özellikle göreci kuvantum kuramlarında ileri ölçülere ulaşır. Bu biçimsel nedenle bunlara, çoğunlukla "alan kuvantum kuramları" (ya da kuvantum alanı kuramları) adı verilir.

—Opt. Bir optik alet, örneğin bir gökdürbününü göz önüne alalım; objektifin, uzayın bir A noktasının A' görüntüsünü odak düzleminde verdiğini varsayalım. A noktasından çıkan bütün ışınlar objektiften geçtikten sonra, objektifi taban ve A' noktasını tepe alan koni içinde kalır. A' nün ötesinde bu ışınlar koninin ikinci yaygısında yer alır. Bu yaygının tümü gözmerceği üzerine düşüyorsa, alete giren bütün ışınlar görüntü oluşturmaya katılır. Yaygı gözmerceğini dışarıda bırakıyorsa A noktası *alan* dışında kalır; yaygının yalnızca bir parçası gözmerceğine ulaşırsa, A noktası alan içindedir, ama A' görüntüsü zayıf bir ışıklılık düzeyi gösterir. Birinci duruma *tam ışık alanı*, daha geniş ikinci duruma *toplam alan* denir ve bu alanın dışında nesneler kesinlikle görülmez.

Objektifin odak düzlemine bir diyafram yerleştirilerek alan, tam ışık alanıyla sınırlanabilir. Ayrıca gözlemcinin gözünün iyi bir konumda olması için gözbebeği açıklığıyla aletin gözmerceği halkasının (objektifin gözmerceğince verilen gerçek görüntü) çakışması gerekir. Uygulamada gözün konumunu saptamak için, yapımcı, gözmerceğinin önüne, boyutça ve konumca gözmerceği dairesini karşılayan ve ortasında birkaç milimetrelik bir delik bulunan saydamsız bir gözyuvası yerleştirir.

Alanın hem genişliği, hem derinliği sınırlanabilir. (→ *alan* DERİNLİĞİ.)

optik **alan**

—Şehirc. Alanlar (ve giriş yolları), biçim ve statüleri bakımından, kalıcı ya da geçici toplumsal gereksinmeleri belirtir. Bu gereksinmeler zorunlu hale geldiğinde ya da uzun süre duyulduğunda, mekânı düzenleme gereği açık biçimde ortaya çıkar. İşlevler çoğalır ya da birbirini izlerse, alanı tanımlamak güçleşir, hatta sonunda olanaksızlaşır. Başlangıçta, ilkel bir değiş tokuş yeri olan alan, daha sonra "panayır meydanı"na ya da sürekli çarşıya dönüştü. Dolayısıyla, malların birikimini, el sanatı ürünlerine dönüşümünü ve koruma gereğini beraberinde getirdi. Öte yandan, yöre halkının dinsel eylemleri ya da hac gezileri, açık havada ayin yerleri oluşumuna neden oldu. Bu iki etkenin yarattığı toplumsal örgütlenme türleri, bazı zorunlu kurallar altında da olsa, alanların kendiliğinden doğmasını sağladı.

Alışveriş yerlerini karşılayan kavşak -alan,yolların basitçe düzenlenmiş bir kesişme bölgesidir. Çoğunlukla geçitler ve revaklarla trafik dışında bırakılmış, üstü ve çevresi kapalı mekânlar (yunan *agora*'sı, roma *forum*'u, islam kentlerinde *kapalı çarşılar* ve *arastalar*) daha sık karşılaşılan çözümlerdir. Ayin alayının izlediği yolun sonunda bulunan dinsel işlevli alan ise, bir yandan tapınağa girişi düzenlerken, bir yandan da toplanma, duyuru yayınlama ve temsil gereksinmelerini karşılar (bazilikanın *atrium*'u [*paradisium*], katedralin *parvi*'si, Roma'da San Pietro alanının sütun dizisi). Sivil güçler, bu değişik işlevleri, saraylarının, yönetim yapılarının önünde yoğunlaştırarak "büyük alanlar" yarattılar ve bunları genellikle "silah alanı" işleviyle donattılar. Kent merkezinde, saygın yapılarla çevrili alan, çekici bir merkez, sokakların kalabalığından uzak, çeşme ya da heykellerle süslü bir gezi durumuna geldi (Roma'da Navona alanı).

Motorlu taşıtların yaygınlaşması çağdaş kentlerde dört yandan kolayca ulaşılan alanların sayısını artırdı; alanlar, ortalarındaki göbekle (anıt ya da bahçeyle süslü) trafik akışını çembersel bir hareketle yönlendiren bir yer oldu. Dolayısıyla çekici bir merkez ve gezinti yeri olma özelliğini yitirerek, yerini "yaya yolları"na bırakmaya başladı. Böylece yeni kent tasarımlarında yaya yolu, eski saygınlığına kavuştu.

Geleneksel türk kentlerinde, genellikle batılı anlamda alan bulunmaz. Cuma namazlarının kılındığı büyük camilerin yakınında bulunan pazar meydanları ve çarşılar, kamusal toplanma yerleridir. Alan düşüncesinin odaklaştığı toplanma yerleri, çoğu kez camiler ve avlularıdır.

ALAN a. (fr. *alane*'dan). Org. kim. **1.** AlH_3 formülündeki alüminyum hidrür. **—2.** $R_{3-n}AlH_n$ formülündeki *alkilalüminyum* bileşiklerine verilen genel ad.

—ANSİKL. Alkilalan ve $R_{3-n}AlCl_n$ formülündeki klorlu türevleri alkenlerin polimerleşmesinde yararlanılan önemli katalizörlerdir. Geçiş metal tuzlarıyla ya da tek başlarına kullanılmalarına göre, sanayide aynı ölçüde yararlı yüksek polimerler ya da oligomerler elde edilir.

ALANBROOKE (Alan Francis BROOKE — *vikontu*), ingiliz mareşal (Bagnères -de -Bigorre 1883- Hartley Wintney, Hampshire, 1963). Ünlü bir topçu olan Alanbrooke,1936'da bu sınıfın müfettişliğine getirildi. 1940'ta Dunkerque'te büyük yararlık gösterdi, ingiliz kara kuvvetleri komutanlığı yaptı, 1941'de imparatorluk genelkurmay başkanlığına atandı ve 1944'te mareşal oldu. 1946 yılına kadar bu görevde kalan Alanbrooke'un, İkinci Dünya savaşı boyunca alınan tüm stratejik kararlarda payı vardır. Savaş anıları, tarihçi sir Arthur Bryant tarafından, ek açıklamalarla ve *The turn of the tide* (1957), *Triumph and Tragedy 1943-1944* (1959) adlarıyla iki cilt halinde yayımlandı.

ALAND, Ahvenanmaa takımadalarının ve ilinin İsveç dilindeki adı.

ALANGU (Tahir), türk yazar (İstanbul 1916-*ay. y.* 1973). İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi türk dili ve edebiyatı bölümü'nü (1943) bitirdi. Çeşitli liselerde, öğretmen okullarında ve yüksekokullarda öğretmenlik, öğretim üyeliği yaptı. Çağdaşı olan yazarları,güncel edebiyat yapıtlarını, edebiyat akımlarını konu edinen eleştiri yazıları (Vatan gazetesi, Kim dergisi, Varlık yıllıkları vb.) yayımladı. Siyasal gelişmeler, yayıncılık hareketleri, yazar üzerinde okur topluluklarının beğenisindeki değişikliklerin etkisi gibi verilerden de yararlanan çalışmalarını öykü ve roman türleri üzerinde yoğunlaştırdı (*Cumhuriyetten sonra hikâye ve roman*, 3 c., 1959-1965). Ünlü yazarlarla ilgili değerlendirme yazılarını derleyen yapıtlar (*Sait Faik için*, 1956; *Ataç'a saygı*, 1959), kapsamlı yaşamöyküsü ve yapıt incelemeleri (*Ömer Seyfettin*, 1970), incelemeli antolojiler (*Servetifünun edebiyatı antolojisi*, 1958) hazırladı. Orhun yazıtlarından başlayarak türk edebiyatının en ünlü yapıtlarını konu edinip değerlendiren *100 ünlü türk eseri* adlı çalışması, ölümünden sonra yayımlandı (1974). Özellikle masallar, destanlar, gölge oyunu gibi alanlarla ilgili folklor ve halk edebiyatı incelemeleri *Çalgılı kahvelerdeki külhanbey edebiyatı ve numuneleri* (1943), *Billur köşk masalları* (1961), *Keloğlan masalları* (1967), *Türkiye folkloru el kitabı* (1983) gibi yapıtlarındadır.

Tahir **Alangu**

ALANİÇİ, rumca **Piyi-peristerona,** Kıbrıs'ın Gazi Mağusa ilçesi, Geçitkale bucağında köy.

ALANİÇİ, rumca **Klavya**, Kıbrıs'ın Larnaka ilçesinde köy. Larnaka'nın 11 km B.-G.-B.'sında.

ALANİN a. (fr. *alanine*). Biyokim. Glikoz yapan, yani yıkım tepkimesi oksaloasetik asit ya da pirüvik asit (Krebs çevriminin metabolik bağları) oluşumuyla sonuçlanan $C_3H_7NO_2$ formüllü basit aminoasit.

—ANSİKL. İki çeşit alanin vardır. Formülü CH_3-$CH(NH_2)$-CO_2H olan *α-alanin* proteinlerin temel bileşenlerindendir ve doğal halde sağa çeviren biçimde bulunur. Formülü H_2N-$(CH_2)_2CO_2H$ olan *β-alanin* pantotenik asidin bileşenlerinden biridir. Her iki bileşik de sentez yoluyla hazırlanabilir.

ALÂNİYET a. (ar. *'alâniyyet*). *Esk.* **1.** Açıkta, göz önünde olma durumu, açıklık. **—2.** Bir şeyin dış yüzü, dışı.

ALÂNİYETEN be. (ar. *'alâniyyeten*). *Esk.* Açıkça, açık olarak, herkesin önünde.

ALANKENT, Ordu'nun Kabataş ilçesi

İhsan Hilmi **Alantar**
Tıp tarihi müzesi

merkez bucağına bağlı belde; 9 100 nüf. (1990). Belediye. PTT.

ALANKOVA, Moğollar'ın destansı tarihine göre Cengiz'in yetiştiği soyun kutsal anası. *Moğollar'ın gizli tarihi* (1240) adlı kaynak, Börte-Çine (erkek bozkurt) ile Goa-Maral'ın (dişi akgeyik) birleşmesinden Moğollar'ın atası Bataçihan'ın doğduğunu yazar. Bu yapıta göre soyun II. kuşağını oluşturan Dobun-Mergan, Alankova ile evlendi. Oğulları Bugunatai ile Belgunnatai, Moğollar'ın iki kabilesinin atası oldu. Dobun-Mergan'ın ölümünden sonra Alankova'nın bir gece çadırına giren Kutsal Işık'tan üç oğlu oldu: Bodançar-Munghan, Buhati-Salçi, Buhu-Hatagi. Üç moğol kabilesinin atası olan bu çocuklardan Bodançar-Munghan'ın soyundan Cengiz Han geldi. Alankova, bir özbek destanı olan Hanname*'de (XVII. yy.) farklı iki efsanenin kahramanıdır. İlk efsaneye göre Kıyat Han'ın torunlarından Turan hükümdarı Buyan Han, hamile karısına kız doğurursa çocuğu öldüreceğini söyleyip Uygur seferine çıkar. Kadın bir kız doğurunca çocuğa Alankova adını verir ve onu erkek gibi giydirip büyütür. Alankova, ergenliğinde çadırına giren Ay ışığından gebe kalır. İkinci efsaneye göre Kıyat kabilesinden Buyan Han'ın kızı üç çocuk sahibi dul Alankova, gece çadırına giren ışıktan hamile kalır. Annesi olayın duyulmasından korkarak Alankova'yı bir sandık içinde Seruş ırmağına bırakır. Dürlügin ilinden tek gözlü Duvay (Duva-Sahor), sandığı bulur. Alankova, Cengiz'in 7. göbekten atası olacak Buzancar'ı (Bodonçar-Mungkak) doğurur. Alankova'nın daha sonra evlendiği Duvay'dan da on iki oğlu olur.

ALANKUŞ (Muzaffer), türk general (Erzurum 1898- İstanbul 1972). Askeri lise öğrencisiyken Birinci Dünya savaşı'na katıldı, İngilizler'e tutsak düştü (1918-1920). Anadolu'ya geçerek (1921) milli orduda görev aldı. Harp okulu öğrenimini tamamladı (1926). Harp akademisi'ni bitirdi (1929). Orgeneral oldu (1960), Kara kuvvetleri komutanlığına atandı (1960-1961). Milli savunma bakanlığı, Kurucu meclis üyeliği yaptı (1961). Cumhurbaşkanınca Cumhuriyet senatosu üyeliğine seçildi (1964-1966).

ALANLAR, İ.Ö. I.-İ.S. IX. yy.'lar arasında, Karadeniz ve Hazar denizi'nin kuzeyindeki bölgelerde yaşamış bir kavim. At yetiştirmede uzmanlaşmış savaşçı bir halk olan Alanlar, Parth imparatorluğuna ve Roma imparatorluğunun Kafkas illerine sık sık akınlar düzenlerlerdi. IV. yy.'da Hunlar'ın, VI. yy.'da Avarlar'ın baskısıyla bir bölümü Batı Avrupa ve Kuzey Afrika'ya göç etti. Kafkasya'da kalanlar VII-X. yy.'lar arasında Hazar devletinin egemenliğinde yaşadı. Yunan abecesine dayanan bir yazıları vardı. VII. yy.'da hıristiyanlığı, XIV. yy.'da müslümanlığı kabul ettiler. Günümüzdeki *Osetler**in atası sayılırlar.

Alanya
kale den genel bir görünüm

Büyük Larousse

ALANÖLÇER a. Says. çözlm. Düzlemin tıkız bir dışbükeyinin sınırını izleyerek, bunun iç alanını ölçmeye yarayan integratör.

ALANÖLÇÜM a. Harita ya da plan üstünde, alanölçer yardımıyla bir alanı ölçme.

ALANTAR (İhsan Hilmi), türk hekim (İstanbul 1888-ay. y. 1967). İstanbul Tıp fakültesi'ni bitirdi (1911). Çocuk hastalıkları dalında uzmanlık öğrenimi için Paris'e gitti (1913). Birinci Dünya savaşı çıkınca yurda döndü. Uzmanlık öğrenimini Berlin'de tamamladı (1916-1920). Kurtuluş savaşı'na katıldı. Ankara'da ilk çocuk dispanserini açtı (1921). Üniversite reformunda (1933) profesör sanıyla çocuk hastalıkları ve bakımı kliniği direktörlüğüne atandı. Ordinaryüs profesör oldu (1940). Emekliye ayrıldı (1957). Türkçe ve yabancı dillerde yazılmış çok sayıda makalesi vardır. Yapıtları: *Çocuk bakımı* (1921), *Çocuk hastalıkları bilgisi* (1934), *Püerikültür tek tek ve toplu çocuk hijyeni* (1938), *Çocuk büyütme yolu* (1942), *Vitaminler patolojisi* (1946).

ALANTAR (Erdal), türk ressam (İstanbul 1932). İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi'ni bitirdi (1956). Floransa Güzel sanatlar akademisi'nde fresk öğrenimi gördü (1958-1959). 1959'da Paris'e yerleşti. Yapıtları Venedik bienalinde (1958), Paris bienalinde (1965 ve 1967) sergilendi. Ancona grafik sanatlar bienalinde ikincilik madalyası (1968), Fransa'da Val de Marne ve Bayeux birincilik ödülleri (1980-1981) kazandı.

İlk yapıtları konstrüktüvizm ve kübizm arası bir anlayışın izlerini taşır. Siyah rengin ve tonlarının egemen olduğu sonraki resimlerinde, kolun serbest ve kendiliğinden hareket ettirilmesine dayanan, kaligrafik fırça darbeleri üzerine temellenmiş ve "jest resmi" diye adlandırılan bir tür soyut anlatımcılığa yöneldi. Yapıtları yurt içinde ve dışında çeşitli müze, kütüphane ve özel koleksiyonlardadır.

ALANTİKA dağları, Kamerun ile Nijerya sınırında kütle, Yukarı Benue'nin G.'inde; yaklş. 1 400 m.

ALANTOİN a. (fr. *allantoïne*'den). Biyokim. Hemen hemen bütün memelilerde (insan ve primatlar dışında) ve bazı sürüngenlerde pürik bazların idrarla atılan başlıca çeşidi.

ALANTOİT a. (fr. *allantoïde*'den). Amniyonlu omurgalılara (sürüngenler, kuşlar, memeliler) özgü embriyon eki.

—ANSİKL. Alantoit, vitellin kesesinin arkasında bulunan ve ayrıca embriyon dışı bir zar tabakasıyla sarılmış olan bir içderi keseciğidir. Sauropsidae ve tekdeliklilerde gözenekli kabuğun altındaki yaygınlığı ve bol damarlı oluşu sayesinde yumurtanın ve gelişmekte olan embriyonun solunumunu sağlar; ikincil sidik borularını toplayan bölümüyle bir sidik torbası görevi yapar; ayrıca iskelet yapımında kullanılmak üzere, hem yedek besinin (yumurta akı) ve içerdiği suyun, hem de kabuktaki kireç tuzlarının soğurulmasını sağlar. Keselimemelilerde ve özmemelilerde vitellin kesesi gibi alantoit de gelişmemiştir; dölütü saran bağır plevrasından başlayarak oluşan damarlar dölüt etenesini kanla besler.

ALANTOL a. (alm. *Alant*'dan, fr. *alantol*). Org. kim. Inula helenium esansından çıkarılan sıvı terpensel keton.

ALANTOLAKTON a. (fr. *alantolactone*'dan). Org. kim. $C_{15}H_{20}O_2$ formülünde seskiterpensel bir bileşik (→ SESKİTERPEN); *inula helenium*'dan elde edilir ve parazit düşürücü özelliği vardır.

ALANTOPLASENTA a. (fr. *allantoplacenta*). Kanla beslenmesi alantoit damarlarla sağlanan etene. (Alantoplasentaya tüm özmemelilerde, keselilerin çoğunda ve bazı doğurarak üreyen kertenkelelerde rastlanır, bazı ilkel özmemelilerde [böcekçiller], keselilerde ve eteneli sürüngenlerde bu alantoplasentadan sonra, vitellus kesesi damarları aracılığıyla kan alan bir omfaloplasenta bulunur [omphalomesenterliler]).

Büyük Larousse

Erdal **Alantar**'ın bir yapıtı
Resim Heykel müzesi

ALANUS AB İNSULİS (Lille 1115-1128 arası - Citeaux 1202), engin bilgisi nedeniyle kendisine Evrensel doktor denirdi. Platoncu eğilimli ve ünlü bir tanrıbilimci olan Alanus, aynı zamanda büyük bir vaizdi.

ALANYA, Akdeniz bölgesinde, Antalya iline bağlı ilçe, 129 106 nüf. (1990). 1 544,6 km²; 1 bucak 68 köy. İlin en kalabalık ve nüfus artışı yüksek ilçelerinden. Merkezi karayolu ile Antalya'nın 137 km doğusunda *Alanya* (İlkçağ'da *Korakesion, Coracesium;* Ortaçağ'da *Alaiye*); 52 460 nüf. (1990).

Kent çekirdeği, karaya bir kıyı oku ile bağlı, surlarla çevrili bir yarımada üzerindedir. Bu dik yamaçlı yarımadanın tepesinde görkemli iç kale yer alır. 1950'li yıllardan sonra, yarımadanın gerisindeki kıyı şeridi boyunca hızla gelişen Alanya, tarihsel yapıları, güneşli uzun yazı, doğal güzellikleri (plajlar, deniz mağaraları, Damlataş mağarası) ve birçok konaklama tesisleriyle Akdeniz kıyılarının önemli turizm merkezlerindendir.

•*Tarih.* İlkçağ'da adı *Korakesion* olan ve İ.Ö.IV yy.'dan beri bilinen kent, Antiokhos III'ün saldırılarına başarıyla karşı koydu (İ.Ö. 197). İ.Ö. II yy. ortalarında Diodotos Tryphon adlı bir korsanın üssü konumundaydı. Roma konsülü Pompeius, kenti üs olarak kullanan korsanları deniz savaşında yenerek kaleyi ele geçirdi (İ.Ö.67). Antonius ve Kleopatra döneminde gemi yapımı için gerekli ağaç buradan sağlanıyordu. Kent imparator Traianus döneminde para bastı. Ortaçağ'da Korakesion'un kalıntılarından yararlanılarak aynı yere *Kalonoros* kalesi yapıldı. 1221'de Anadolu Selçuklu sultanı Alaettin Keykubat I tarafından ele geçirildi. Alaiye adını alan kent, yeniden inşa edildi ve sağlam surlarla çevrildi. Selçuklu sultanları, Alaiye'yi kışlık başkent, donanma üssü ve tersane olarak kullandılar. Kent, akdeniz ülkeleriyle yapılan ticarette bir liman olarak önemli rol oynadı. Anadolu beylikleri döneminde önce Karamanoğulları'na, sonra Memluklar'a bağımlı Alaiye beylerince yönetildi (1293-1471). Gedik Ahmet Paşa tarafından osmanlı topraklarına katılan kent, Cumhuriyet döneminde Alanya adını aldı.

Alanya kalesi, Alanya'da, tersanenin arkasında, üç yanı denizle çevrili kale. 1955'te onarılan yapı sağlamdır. Roma kalıntısı kale yerine Anadolu Selçuklu sultanı Alaettin Keykubat I, halepli Kettani Reha bin ebu Ali'ye yeni bir kale yaptırdı (1225). Bu kale Alaiye beyleri döneminde önem kazandı. 1472'de Osmanlılar tarafından alındı. Üç sıra surla çevrili yapı

dış kale ve iç kale bölümlerinden oluşur. Kalede Bizans döneminden, duvarları fresklerle bezeli *Ayayorgi kilisesi*, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinden *Kale camisi* (*Sultansüleyman camisi* de denir; ilk yapımı 1231, ikincisi 1530-1566), *hamam* (XIII.yy.başı), *saray* kalıntısı vardır. Doğu ve kuzey surlarının birleştiği yerde al taş ve tuğladan, sekiz köşeli 33 m yüksekliğinde *Kızıl kule* bulunur. Alaettin Keykubat döneminde yaptırıldığından kaleye *Alaiye kalesi* de denir.

Alanya müzesi, Alanya'nın batısında müze; Damlataş mağarasının yakınında. Yapımına 1965'te başlandı; 1967'de ziyarete açıldı. Arkeoloji bölümünde tarihsel bir süreç içinde yöreden derlenen buluntular sergileniyor. Phrygia, Lydia, Hellenistik, Roma, Bizans dönemi yapıtlarını içeren bu bölüm, mimarlık, heykeltraşlık, seramik, yazıtlar, maden, cam ve mozaik buluntulardan oluşuyor. Etnoğrafya bölümünde Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinden türk-islam sanatına ilişkin örnekler sergileniyor.

ALAOL, bengalli şair ve sufi (Pharidpur 1597-Arakan 1673). Arakan sarayının resmi şairi oldu. Acemce, arapça ve hintçe biliyordu. Bengal edebiyatına epik ve roman türünde yapıtlar *(Padmavati)* kazandırdı.

ALAOTRA, Madagaskar'da büyük göl. Toamasina'nın K.-B.'sında; Hint okyanusu'na dökülen Maningory ırmağı aracılığıyla sularını boşaltır. Kuzey-doğu kesimi dışında, az derin, oldukça hızlı alüvyonla dolan bir bataklıktır. Bataklık kesimlerde kurutma çalışmalarına girişilmiş ve büyük kesimi çeltik tarlalarına dönüştürülmüştür.

ALAPAYEVSK, Rusya federasyonu'nda kent, Ural'ın doğu yamacında, Sverdlovsk'un K.'inde, 52 000 nüf. Demir çelik fabrikası.

ALAPLI a. Kalem işi eski bir yazma türü. 110 x 110 cm ya da 120 x 120 cm boyutlarında, çeşitli renkte zemin üzerine, içi dolu çiçekli olurdu. Üsküdar, Çengelköy, Boyacıköy ve Yeniköy'de yapılır, daha çok Zonguldak ve Ereğli yöresinde kullanılırdı.

ALAPLI, Batı Karadeniz'de, Zonguldak'a bağlı ilçe; 41 267 nüf. (1990). 39 köy. Merkezi *Alaplı*; 12 105 nüf. (1990).

ALARA çayı, ÇAMLIALAN* DERESİ'nin eski adı.

ALARCÓN (Fernando ya da Hernando DE), XVI.yy.'da yaşamış ispanyol denizci. Trujillo'da doğdu. 1540'ta Kaliforniya körfezinin tam bir keşfini yaptı ve Colorado ırmağının aşağı mecrasına kadar ilerledi.

ALARCÓN Y ARİZA (Pedro Antonio DE), ispanyol yazar (Guadix 1833-Madrid 1891). Başlangıçta kiliseye karşı bir gazeteci olan ve Fas savaşında muhabirlik yapan Y Ariza (*Diario de un testigo de la guerra de Africa*, 1859), romanlarında da (*El escandalo*,1875; *El niño de la bola*,1880) görüldüğü gibi daha sonra katı bir katolikliğe yöneldi. Daha çok, Manuel de Falla'nın ünlü balesine konu olan *Üç köşeli şapka* (El Sombrero de tres picos, 1874) adlı hikâyesiyle tanınır.

ALARCÓN Y MENDOZA (Juan Ruiz DE)→ RUIZ DE ALARCÓN Y MENDOZA.

ALARCOS, İspanya'da (Castilla la Nueva, Ciudad Real ili) köy. Yakub el Mansur komutasında Muvahhidler, Castilla kralı Alfonso VIII'i burada yendi (1195).

ALARGA a. (ital. *alla larga*'dan). **1.** Bir kıyıya ya da gemiye göre açık deniz tarafı. **—2.** *Arg.* Bir kimseden bir şeyden uzak; uzakta: *Alarga durmak. Alargada durmak. Alargadan gitmek.* **—3.** *Alarga etmek*, bir kimseden uzaklaşmak (arg.). ‖ *Alarga olmak*, boşta gezmek, işsiz kalmak (arg.).
—Denizc. Bir geminin, başka bir gemiden ya da kıyıdan açıkta durması ya da yatması. (Bu konumdaki gemiler için alargada deyimi kullanılır.) ‖ *Alargaya çıkmak*, kıyıya aborda ya da kıçtan kara olmuş bir gemi için kıyıdan ayrılmak, açılmak.
—Sil. Eskiden kullanılan bir menzil topu.

◆ ünl. **1.** Denizc. Bir tekneye verilen "açıktan geç, yaklaşma" komutu. **—2.** *Arg.* "Yaklaşma uzakta dur" anlamında kullanılır.

ALARİA a. (lat. *ala*, kanat'tan). Laminaria grubundan esmer deniz yosunu. (Sanayi ürünleri ve besin elde etmeye yarar.)

ALARİA a. Kabukl. DİCROLOMA'nın eşanlamlısı.

ALARİC → ALARİK.

ALARİCUS → ALARİK.

ALARİK I, ALARİCUS ya da **ALARİC** (Tuna deltası 370'e doğr. - Cosenza 410),396'dan 410'a kadar Vizigot kralı. Balthlar ailesinden bir arya (ari) olan Alarik, Trakya'yı yakıp yıktı; İstanbul'u tehdit etti, sonra Thermopylai'yi aşarak Yunanistan'ı Peloponisos'a kadar yağmaladı (395-396). 397'de Roma İmparatorluğu onu, İllyricum'a ordu komutanı olarak atamaya razı oldu. Ama Alarik, 401'de Kuzey İtalya'yı işgal etti Stilicho onu Pollenza'ya (402), sonra da Verona'ya püskürtmeyi başardı. Ne var ki, ALarik, İllyria'da yeniden toparlandı ve 408'de İtalya'ya döndü. Roma'yı ele geçirdi (410); birlikleri üç gün boyunca kenti yağmaladı. Alarik, Güney İtalya'yı hızla işgal etti, Messina'ya ulaştı ve buğday bakımından zengin olan Sicilya ile Afrika'yı ele geçirmeyi tasarladı. Busento kıyısında öldü. Adamları, onu, akışını geçici olarak değiştirdikleri bu ırmağın yatağına gömdüler.

ALARİK II, Vizigotlar kralı. 484'te babası Eurik'in yerine geçti. Krallığı İspanya'nın en büyük bölümünü ve Galya'nın yarısını kapsıyordu. 507'de Vouillé muharebesinde Clovis'e yenildi ve öldürüldü; böylece hükümdarı olduğu devlet yıkıldı. 506'da Alarik el kitabı*'nı yayımlatmıştı.

Alarik el kitabı, galya-roma halkının kullanımı için, Vizigotlar kralı Alarik II'nin buyruğuyla latince olarak kaleme alınan roma yasaları özeti. Bu kitabın, barbar Avrupa'da çok büyük bir önemi vardı.

ALARİPPU, hintli dansçı kadının, asıl dansına başlamadan önce efendisi ve öğretmeni olan guru'suna adadığı saygı dansını belirten sankritçe sözcük.

Alarko holding AŞ, genel olarak yapı donatımı ve makine imalatı alanlarında çalışan holding. 1954'te yapıların klima tesislerini kurmayı taahhüt eden bir kolektif şirket olarak İstanbul'da kuruldu. 1963'te anonim şirkete dönüştürüldü. Anahtar teslimi komple sınai tesis kurma işlerinin yanında makine imalatına da başladı. Toplu konut inşaatından yatırım malları üretimine kadar birçok alanda etkinlik gösteren 20 kadar şirketten oluşan bir topluluk konumuna geldi. Alarko Holding AŞ'de 400'ü aşkın mühendis ve mimar 6 400'den fazla personel çalışmaktadır (1992).

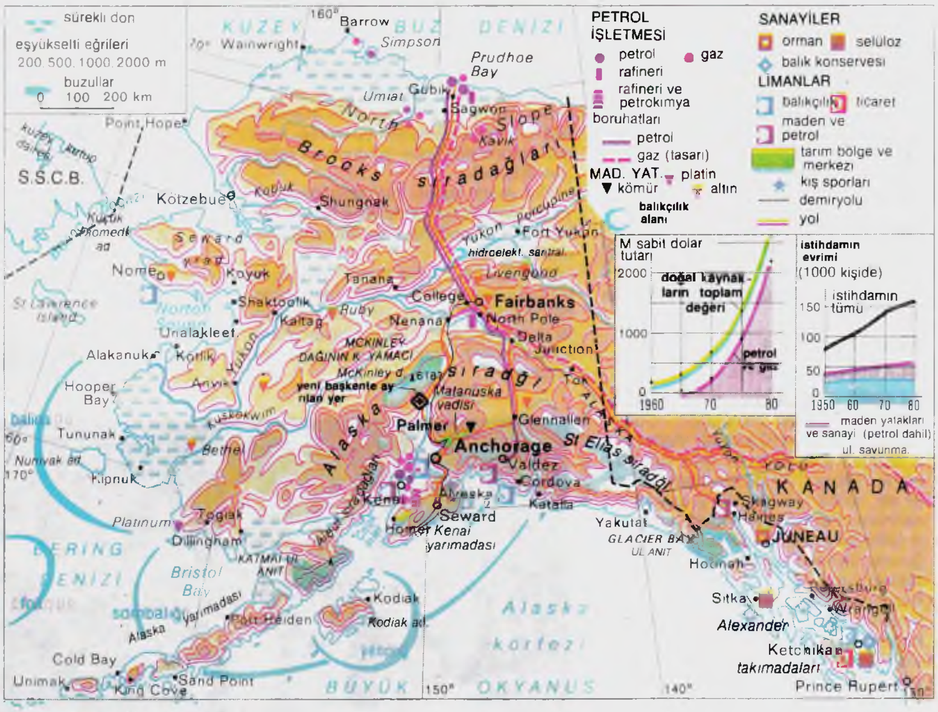
ALARM a. (ital. *all'arme!* silah başına' dan fr. *alarme*). **1.** Bir tehlikenin varlığını bildiren işaret: *Bahçede yabancılar olduğunu gören bekçi alarm verdi. Alarmı duyunca sığınaklara koştular.* **—2.** Yaklaşmakta olan bir tehlikeye karşı hazır olma durumu: *Herkes alarmda. Ordu alarma geçirildi.* **—3.** *Alarm vermek*, alarm sistemini çalıştırmak; tehlikeyi bildirmek.
—Ask. Çok yakın bir tehlikeyi, özellikle de savaş zamanında bir hava saldırısını haber veren çağrı, işaret. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Alarm borusu*, birliğin tehlikeli bir duruma düşmesini önlemek için avcı borusuyla yapılan uyarı. *Alarm süresi*, alarm işaretiyle askeri bir birliğin müdahaleye hazır olduğu an arasındaki süre.
—Ask. havc. *Alarm nöbeti*, saldırı ya da savunma amacıyla alanda uçuşa hazır olarak bekletilen uçakların ve pilotların tuttuğu nöbet. (Bu nöbette gerekli silahlarla donatılmış en az iki uçak görev alır.)
—Dy. *Alarm işareti*, yolcuların erişebileceği bir yere yerleştirilen ve tehlike, kaza gibi durumlarda, treni durdurmayı sağlayan düzenek.
—Etol. *Alarm tepkisi*, hayvanın kendisine ya da türdeşlerine yönelik bir tehlike karşısında gösterdiği tepkisel davranış. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Ask. *Hava alarmı*, Birinci ve İkinci Dünya savaşlarındaki hava bombardımanları, pasif ve aktif savunma araçlarını devreye sokmayı amaçlayan gözetleme ve alarm ağlarının kurulmasıyla sonuçlandı.

Alanya kalesi nin içten ve dıştan görünümü

—Etol. Alarm tepkileri özellikle toplu yaşayan hayvanlarda gelişmiştir. Ele alınan gruba bağlı olarak, topluluğun her bireyi alarm işareti verebilir ya da özel bir bölümü bu görevi yüklenir: örneğin köstebek ve geyiklerde gözcüler vardır. Alarm tepkileri, türün iletişim öğeleridir; duruma göre görsel, sesli ya da kimyasal yapıda olabilir. Görsel yapıdaki tepkiler özel duruşları (kazlarda boynun öne uzanması), alışılmış hareketlerini (hemikromislerde sırt yüzgecinin yana doğru hareketleri) ya da uyarlanma hareketlerini içerir (argiopidae familyasından bazı türlerin davetsiz konukları kovmak için ağlarında yüksek genlikte titreşim yapmaları). Alarm çığlıkları kuşlarda ve memelilerde, özellikle sürü ya da topluluk halinde yaşayan türlerde yaygındır. Bazı tavuksularda (tavuk) alarm tepkisinin kalıtımsal bir özellik olduğu, başka gruplarınsa bunu bireyoluşları sırasında edindikleri (çamurkoşarları, martıgiller) sanılmaktadır. Alarm işaretinin dış görünüşü (süre, frekans bandı) birçok türde, özellikle ortak biyotoplardan yararlanan türlerde (ardıçkuşu, ispinoz, baş-

tankara, vb.) birbirine çok yakındır. Opilionidea gibi bazı eklembacaklıların ve sürü halinde yaşayan bazı balıkların, alarm işareti olarak özel maddeler (feromon) kullandıkları anlaşılmıştır: yaralanan bir golyan balığının çıkardığı bu tür bir madde, sürünün hemen dağılmasına yol açar.

ALARMAK ya da **ALALMAK** gçz. f. *Yörs.* **1.** Kızarmak; olgunlaşmaya başlamak ya da bozulmak: *Kirazlar alarmaya başladı.* **—2.** Utanmak, kızarmak: *Yanakları alarmak. "Kazan Bey alalan oğlunun yüzüne baktı"* (Dede Korkut kitabı, XIV.yy.).

ÂLÂS a. (fars. *ālās*). *Esk.* Odun kömürü.

ALAS Y UREÑA (Leopoldo GARCÍA DE LAS) → CLARÍN.

ALASHAN → ALAŞAN.

ALASİA → ALAŞİYA.

ALASKA, ABD'de eyalet. Kuzey Amerika'nın K.-B. ucunda; 1 518 769 km^2; 527 000 nüf. (1989). Merkezi: *Juneau.*

• COĞRAFYA. Alaska, üç büyük bölgeye ayrılır. Yay biçiminde bir çift sıradağ, Alaska körfezini çevreler. Bunlardan kıyı sıradağları, adalar (Alexandre adaları; Kodiak adası) ve yarımadalarla (Kenai yarımadası)kesintiye uğrar;yükseltisi B.'da 1 000 m'yi bulur. D.'daysa 3 000 m'yi aşar; tektonik bakımdan oturmuş değildir. Sık sık depremler olur (1964 martındaki deprem Archorage'e büyük zarar verdi). Bu dağlardan havzalarla (Susitna ve Copper ırmaklarının havzaları) ve su altında kalmış çöküntü alanlarıyla (Cook İnlet) ayrılan ikinci bir dağ sırası kesintisiz olarak uzanır ve Aleut adaları yayını, Alaska yarımadasını, Alaska sıradağlarını (Kuzey Amerika'nın en yüksek doruğu olan McKinley dağında yükseltileri 6 200 m'ye yaklaşır), Wrangell ve Saint-Elias (yükseltisi 5 000 m'yi aşar) dağlarını içine alır. Bu yüzey şekilleri, Kuzey Amerika'nın en büyük buzullarıyla örtülüdür.

Bu çifte sıradağın K.'inde uzanan iç bölge, nispeten alçaktır; özellikle ovalar ve platolar ile küçük dağları (Kuskokwim dağlarında ve Seward yarımadasında 1 000 - 1 200 m) kapsar. Yukon ırmağı ile kolları (Porcupine, Tanana), geniş alüvyon ovaları oluşturur; Yukon ve Kuskokwim ırmaklarının ortak deltaları, Benelüks'ün yüzölçümüne eşit bir alanı kaplar. Brooks sıradağlarının (en yüksek noktaları 3 000 m'ye yaklaşır) kuzeyinde, "Arktika yamacıyla" Kuzey Buz denizi kıyısındaki alçak ovaya ulaşılır.

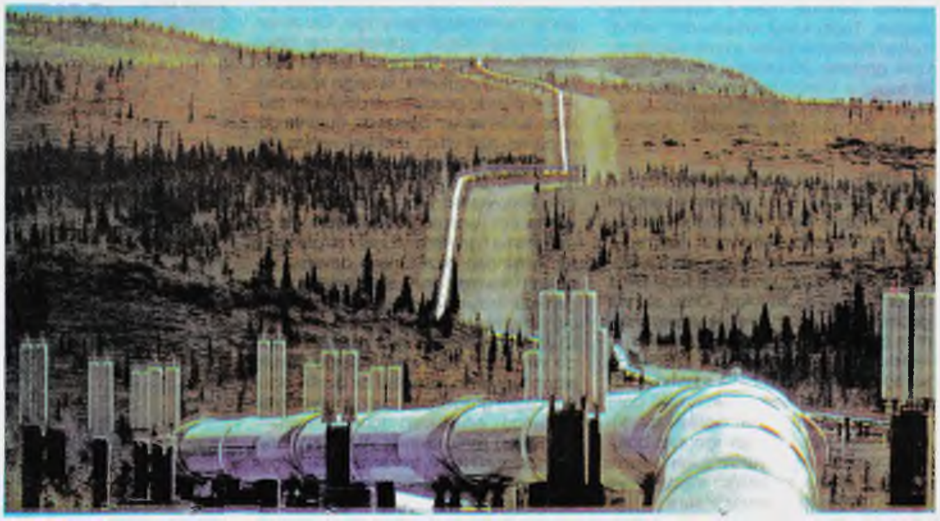
Büyük okyanus kıyısı, özellikle de *Kutup Kuyruğu,* kışları ve yazları olmayan (ocak ayında Sitka'da -2 °C, ağustos ayında 11 °C), ama bol yağış alan (4 m) iğneyapraklı ormanların yetişmesine elverişli bir kutupaltı deniz ikliminin etkisindedir. İç bölgedeyse iklim son derece serttir: sıcaklık ortalamaları 10 °C'ı yalnızca bir ya da iki ay boyunca aşar; donmuş toprakların buzları, yer yer küçük iğneyapraklıların yetişmesine yeterli olacak kadar çözülür. Arktika yamacında, tam bir kutup iklimi egemendir; yaz döneminde toprağın ancak ince bir tabakasının buzları çözülür: geçirimsiz donmuş toprakların üstünde, tundranın yerini, aşılmaz bataklık bir alan alır. Yaklaşık 50 000 eskimo, Aleut'lu ve kızılderiliden oluşan yerli halkın eski yaşama biçimlerinden vazgeçmek zorunda kalması, batı toplumuna katılmada güçlük çekmelerine neden olmaktadır. Beyazlar önce denizdeki gelir kaynaklarının (foklar, ayıbalıkları, som balıkları),sonra da altın yataklarının (1898'de Nome'ye, 1904'te Tanana ırmağına) çekiciliğine kapılarak Alaska'ya yönelmişlerdi. Maden çıkarma sanayilerinin, orman işletmeciliğinin, balıkçılığın gelişmesi ve özellikle de Alaska'nın stratejik konumu 1950 yıllarından bu yana nüfusun çoğalmasına yol açmıştır.

Günümüzde eyaletin başlıca gelir kaynağını maden yatakları oluşturur. Yukon, Tanana, Kuskokwim ırmaklarının alüvyonlarında ve Seward yarımadasında, Juneau bölgesinde bulunan altının yataklardan ya da damarlardan çıkarılması günümüzde büyük şirketlerin elindedir ve bu şirketlerin işletme yöntemleri, çevrenin görünüşüne büyük ölçüde zarar vermektedir. Bakır, Copper ırmağının havzasından çıkarılır, ama ulaşım yollarının eksikliğinden ötürü işletilmesi güç olan büyük bakır rezervleri vardır (Wrangell dağlarında, Brooks sıradağlarında, Katmai'de). Fairbanks hattı yakınındaki küçük havzalardan kömür ve linyit çıkarılır. Kenai yarımadasında, Cook İnlet'in kuzey kıyısında, yılda 6-7 Mt petrol çıkar. Ama asıl büyük olay, 1968'de Arktika kıyısındaki Prudhoe körfezinde bulunan petrol ve doğal gaz yataklarının değerlendirilmesi olmuştur; 1977'den bu yana, yılda 100 Mt ham petrol, 300 km uzunlukta bir boru hattıyla Büyük okyanus kıyısındaki Valdez limanına ulaştırılmaktadır. Alaska'nın ham petrol rezervlerinin 1 300 Mt (ABD'deki rezervlerin üçte birinden çok) olduğu hesaplanmıştır; doğal gaz rezervleri daha az, ama genelde önemlidir (yaklş. 900 Gm^3, yani ABD'nin toplam rezervlerinin yaklaşık %15'i).

İkinci önemli gelir kaynağı, deniz ürünlerinin işlenmesi (konserve fabrikaları) ve ormanların (kereste, kâğıt, kâğıt hamuru) işletilmesidir. Som balıkları ve kabuklular Kaliforniya, Kanada ve Japonya'dan gelen birçok tekne tarafından avlanmaktadır. Tarım denemelerinin başarısızlığa uğramasından bu yana, seralarda ılık suyla üretim denemelerine girişilmiştir. Aşağı yukarı eldeğmemiş durumda olan hidroelektrik kaynaklar çok büyüktür; eyaletin başlıca kentleri Anchorage, Fairbanks ve Juneau'dur.

• TARİH. 1701'de, Ruslar'ın hizmetinde çalışan danimarkalı Bering, Alaska'yı keşfetti. XVIII. ve XIX. yy.'larda kıyılar boyunca fok balığı avcılığı başlıca etkinlik oldu ve rus-amerikan şirketi 1799'da fok ticareti tekelini ele geçirdi. ABD, 1867'de, fok avcılığından başka şey yapılmayan bu toprakları 7 200 000 dolara satın aldı. 1896-97'de Klondike'de gerçekleşen altına hücumun da katkısıyla, nüfus arttı ve 1900'de 63 500 kişiyi buldu. Ama Alaska'nın asıl gelişmesi daha sonra gerçekleşti: İkinci Dünya savaşı Alaska'nın stratejik önemini, savaştan sonraki dönemse maden zenginliklerini (özellikle petrol) or-

Alaska'nın kuzey kıyısındaki (Prudhoe Bay) yatakları Pasifik üzerindeki Valdez limanına bağlayan petrol boru hattı

taya çıkardı; Alaska, 1959'da ABD'ye katıldı ve eyalet oldu. ABD ve Kanada genelkurmay dairelerinin sıkı işbirliği yaparak gerçekleştirdikleri manevralara sahne olan Alaska bölgesi, ABD'nin Arktika stratejisinin kilit noktalarından biridir.

ALASKA akıntısı, Kuzey Büyük okyanus akıntısının doğu uzantısında, saat yelkovanının tersine dönüş yapan ılık su akıntısı. Aleut akıntısı Alaska akıntısından doğar.

ALASKA BUZULU a. Jeomorfol Özellikle Alaska'da çok sayıda ve çok gelişmiş örneklerine rastlanan dağeteği buzulu.

ALASKA körfezi, Büyük okyanus'un K.-D. kesimi; Aleut çukuru, Amerika kıyısı ve Kuzey Büyük okyanus denizaltı sırtı arasında yer alır.

ALASKA sıradağları, Alaska'daki başlıca sıradağ, Kanada'ya bağlı Yukon arazisi ile Alaska yarımadası arasında. Büyük bölümü buzullarla kaplı olan Alaska sıradağlarında, Kuzey Amerika'nın en yüksek noktası (McKinley dağı 6 187 m) yer alır.

Alaska tavşanı, simsiyah, parlak postlu tavşan ırkı.

ALASKA yarımadası, Alaska'nın güney-batı ucunu oluşturan uzun yarımada, uzantısı olan Aleut adaları yönünde uzanır; *Pavlof* yanardağında 3 100 m.

Alaska yolu ya da **Alcan,** Dawson Creek (İngiliz Kolombiyası) ile Fairbanks (Alaska) arasında stratejik ve ticari büyük karayolu; 2 500 km. Japonlar'ın Aleut adalarına saldırmaları (1942) üzerine açılmasına karar verilen bu yol, 1943'te hizmete girdi. Günümüzde karayolu ulaşımının candamarıdır: Watson Lake ve Whitehorse'ta Yukon karayolu ağına, Tok Junction, Big Delta ve Fairbanks'taysa Alaska karayolları ağına bağlanır.

ALASKAİT a. (fr. *alaskaïte*'ten). Miner. Doğal bizmut, kurşun, gümüş ve bakır sülfür.

ALASKAN MALAMUTE a. Eskimo kızak köpeği.

ALASKİT a. (*Alaska*'dan fr. *alaskite*). %95'ten daha çok kuvars, potasyumlu feldspat ve albit içeren granit kayacı.

ALASSİO, İtalya'da sayfiye merkezi, Liguria kıyısında, İmperia'nın K.'inde; 13 800 nüf.

ALASTOS. Tar. coğ. Anadolu'da Pisidia bölgesinde ilkçağ yerleşmesi. Yazıtlarda adı geçen kentin yeri tartışmalıdır.

ALASTRİM a. (Brezilya portekizcesinde *alastar*, örtmek sözcüğünden). Çiçek hastalığının, aşılanmamış kişilerde görülen hafif çeşidi.

ALASULU sıf. *Yörs.* **1.** Olgunlaşmaya başlayan meyve için kullanılır. **—2.** İyi pişmemiş yarı sulu yemek için kullanılır. **—3.** Yersiz sözler söyleyen kimse için kullanılır.

ALASYA (Zeki), türk tiyatro ve sinema oyuncusu, film yönetmeni (İstanbul 1943). 1959'da amatör olarak sahneye çıktı, 1964'te Ulvi Uraz tiyatrosu'nda profesyonel oldu. Haldun Taner, Ahmet Gülhan ve Metin Akpınar ile Devekuşu kabare tiyatrosu'nu kurdu. *Vatan kurtaran Şaban, Generallerin beş çayı, Gözlerimi kaparım vazifemi yaparım, Bu şehr-i Stanbul ki, Beyoğlu Beyoğlu* gibi birçok oyunda rol aldı, bazılarını yönetti. *İnsanlığın üzümü yok* adlı oyundaki başarısından ötürü Metin Akpınar* ile birlikte 1982 yılında Ulvi Uraz ödülü'nü aldı. Sinemada 1974'ten başlayarak, M.Akpınar ile birlikte sevilen bir çift oluşturdu (*Köyden indim şehire*, 1974; *Nereye bakıyor bu adamlar?*, 1976; *Petrol kralları*, 1978; *Baş belası*, 1982; *Patron duymasın*, 1984); giderek yönetmen olarak da dikkati çekti (*Sivri akıllılar*, 1977; *Elveda dostum*, 1982; *Yaz bitti*, 1985).

ALAŞ. Mit. Eski türk boy adı. Orta Asya'daki Kazak Türkleri kendilerinin Alaş boyundan geldiklerine inanırlar. Orta Asya destanlarında, savaş sırasında Türkler'in, "Alaş, ALaş" diye bağırarak savaştıkları anlatılır.

Alaş Orda, Kazakistan'da kurulan ulusal parti. 1917'de Orenburg'da toplanan Kazak kurultayı özgürlük için çalışma kararı aldı; Kazak ulusal partisi Alaş Orda kuruldu. 17 kasım 1917'de, Alihan Bükeyhanof yönetiminde, Alaş Orda Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etti. Sovyet güçlerinin baskısı karşısında 1919 temmuzunda Alaş Orda dağıldı. 20 ağustos 1919'da Kazakistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.

ALAŞA sıf. ve a. *Yörs.* **1.** Vahşi, azgın ya da semere alıştırılmaya çalışılan at için kullanılır. **—2.** Binek hayvanı için kullanılır.

ALAŞA HAN. Mit. Efsanevi türk hakanı ve kahramanı. Dede Korkut destanlarında ve Orta Asya türk destanlarında adı geçer. Kazak Türkleri onun soyundan geldiklerine inanırlar.

ALAŞAĞI ETMEK g.f. **1.** *Bir kimseyi alaşağı etmek*, onu tutup hızla yere vurmak: *Rakibini bir çelmeyle alaşağı etti.* **—2.** *Bir hükümeti, bir yöneticiyi vb. alaşağı etmek*, onu güç kullanarak ya da karşı oyla yönetimden uzaklaştırmak; devirmek: *Bir baskı yönetimini, bir diktatörlüğü alaşağı etmek. Muhalefet gensoru önergesi ile hükümeti alaşağı etti.*

Alaşahan türbesi, Orta Asya'da, efsanevi türk hakanı Alaşa Han için yaptırıldı (X.-XI.yy.'lar). Bugün SSCB'de, Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Karaganda ilindedir. Karahanlılar dönemi mimarlığının özelliklerini yansıtan yapı, kubbesindeki 8 köşeli yıldız bezemeleriyle ünlüdür.

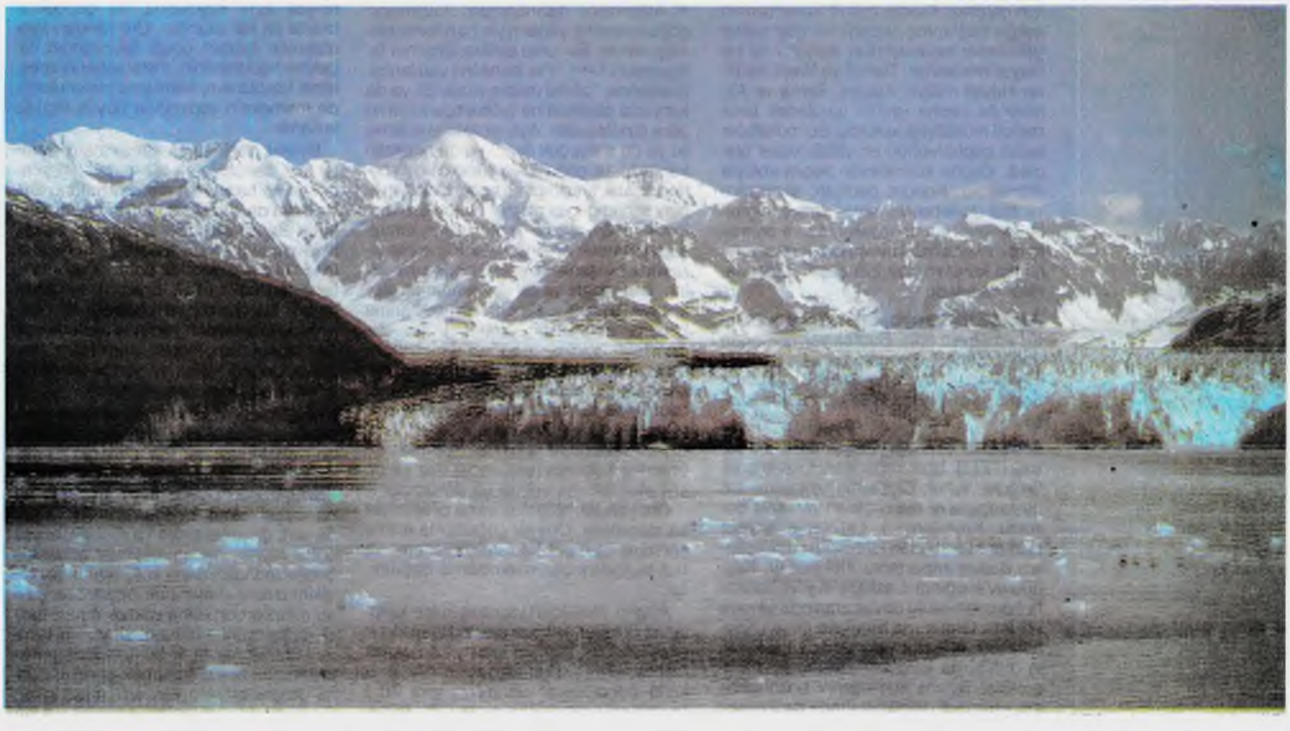
ALAŞAN ya da **HILANŞAN,** Çin'de Gobi çölünün G.-D. kesiminde, dar ve uzun (yaklaşık 300 km) dağ kütlesi, özerk Ningşia bölgesinde, Huanghı ırmağının batısında (Yinçuan kentinin B.'sında).

ALAŞEHIR, Batı Anadolu'da, Manisa iline bağlı ilçe; 91 362 nüf. (1990); 977 km²; 1 bucak, 65 köy. Merkezi Manisa'nın 110 km G.-G.-D.'sunda *Alaşehir*, 36 649 nüf. (1990).

• TARİH. Antik *Philadelpheia'nın* yerine kurulan Alaşehir, önemli bir bizans kalesiydi. 1075'ten sonra Türkler'in eline geçti. XIII.yy.'da Latinler'ce yağmalandı. 1335'te Aydınoğlu Umur Bey tarafından ele geçirilmesiyle kesin olarak türk egemenliğine girdi. Bayezit I (Yıldırım) döneminde fethedildiyse de (1391), Timur istilasından sonra Cüneyt Bey'in eline geçti. Murat II döneminde (1421-1451) kesin

Zeki **Alasya**
Gelişim arşivi

Alaska körfezindeki Prince William boğazını çevreleyen Columbia buzulu

olarak osmanlı topraklarına katıldı. Alaşehir Kurtuluş savaşı sırasında burada toplanan *Alaşehir* milli kongresi* ile adını duyurdu. 24 haziran 1920'de Yunanlılar'ca işgal edildi; 4 eylül 1922'de kurtarıldı.
• ARKEOLOJİ ve MİMARLIK. Köy yolu yapımı sırasında dörtgen planlı, taş ve tuğladan yapılmış bizans mezarları bulundu. Bayezit I'in yaptırdığı *Yıldırım camisi*, Ankara savaşı yüzünden tamamlanamamış; yakın dönemde halkın yardımıyla bitirilmiştir. *Şeyhsinan camisi* (1465) selçuklu mimarlığı üslubundadır; yakınında Şeyh Sinan'ın türbesi ve zaviyesi vardır. Üç katlı olduğu sanılan *Kurşunlu han*'dan (1535-1548) kemerli dehlizler kalmıştır.

Alaşehir milli kongresi, yunan işgaline karşı ulusal direnişi örgütlemek amacıyla Alaşehir'de toplanan kongre (16-25 ağustos 1919). Yunanlılar'ın İzmir'i işgalini izleyen günlerde bu işgali kınamak, işgale karşı direnmek için Batı Anadolu'nun çeşitli kent ve kasabalarında oluşmuş Heyeti milliye'lerden seçilip gelen delege kurulları *Balıkesir* kongresi*'ne başkanlık etmiş Hacim Muhittin Bey'in (Çarıklı) başkanlığında toplandılar. Sivil bürokrat ve eşrafın öncülüğünde toplanan kongreye, önceki kongrelere oranla daha geniş bir bölgenin temsilcileri katıldı. Kongrede vatanın birlik ve beraberliğinin sağlanması, Yunanlılar'ın Anadolu'dan atılmasına kadar ulusal savaşın sürdürülmesi, bunun için oluşmuş Kuvayı milliye kuvvetlerinin aylığa bağlanmış düzenli bir güç haline getirilmesi kararlaştırıldı. Alaşehir'de bir Heyeti merkeziye, Denizli ve Nazilli'de birer Heyeti milliye; Ayvalık, Soma ve Akhisar'da cephe işlerini yürütecek birer menzil müfettişliği kuruldu. Bu müfettişler kendi cephelerinde en yetkili kişiler olacaktı. Cephe komutanları seçim yoluyla atanacaktı. Kongre padişah, sadrazam ve itilaf devletlerinin temsilcilerine telgraflar çekerek yunan işgalini red ve protesto etti. Ayrıca milli kuvvetlerin gereksinmelerinin karşılanması için çeşitli yönetmelikler hazırladı.

ALAŞEHİR suyu, Ege bölgesinde Gediz ırmağının kolu. Buldan yakınlarından doğar, Sarıgöl ilçesinde, batıdan Derbent çayını alır; Alaşehir önlerinden geçerek Salihli yakınlarında Gediz ırmağına karışır.

Alaşehir savaşı, Selçuklu-Bizans savaşı (1211). İznik imparatoru Laskaris ile Selçuklu sultanı Gıyasettin Keyhüsrev I'in başlangıçta iyi olan ilişkileri zamanla bozuldu. Keyhüsrev I, Latinler'le anlaştı; Laskaris tarafından tahtından uzaklaştırılan Bizans imparatoru Aleksios III, Keyhüsrev'e sığındı. Laskaris'in yıllık haracını ödememesi iki devlet arasında savaşa yol açtı. Ordusuyla harekete geçen Keyhüsrev I, Alaşehir yakınlarında Laskaris'in ordusuyla karşılaştı. Başlangıçta Selçuklular Bizans kuvvetlerini bozdularsa da, yağmaya daldıkları sırada Keyhüsrev I'in öldürülmesi üzerine yenildiler.

ALAŞIK a. Eskiden yıpranmayı önlemek ve süslemek amacıyla giysilerin eteklerine dikilen örme ya da dokuma bant ya da pervaz.

ALAŞIM a. Bir metale bir ya da birçok element (metal ya da ametal) katılarak elde edilen metalurji ürünü; bu işlem metalin bazı özelliklerini değiştirmeyi, hatta ona yeni özellikler kazandırmayı amaçlar. (Bk.*ansikl.* böl. Metalurj.)
—Polim. Polimerler karışımı. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Metalurj. Alaşımın fiziksel, mekanik ve kimyasal (aşınmaya dayanım) özelliklerini iyileştirmek için, taşıdığı elementlerin sayısı, yapısı ve oranı değiştirilir ya da kendisi çeşitli ısıl işlemlerden geçirilir. Ne var ki, bileşenlerin, yapıları ile miktarları arasındaki bağıntılar ve alaşımların özelliklerine etkileri karmaşıktır. Örneğin iki ya da birçok elementin ayrı ayrı etkisi birbirine eklenemez.

Mendeleyev sınıflandırma çizelgesinde yer alan hemen bütün elementler alaşımların bileşimine girer. Dolayısıyla kuramsal olarak şu sonuca ulaşılır: iki bileşenli yaklaşık 5 000 (ikili alaşımlar) ve üç bileşenli 100 000'in üstünde alaşım (üçlü alaşımlar) vardır.

Bununla birlikte bir alaşımda, % 0,1 ya da % 0,01'den yüksek oranda yer alan temel bileşenler ile birkaç p.p.m.'lik (milyonda bir) yan bileşenleri birbirinden ayırmak gerekir. Ayrıca yan bileşenlerin görevi ihmal edilemeyecek kadar önemlidir: örneğin yaklaşık 200 p.p.m.oranında itriyum katkısı, demir, nikel, krom ve alüminyumdan oluşan ateşe dayanıklı kimi alaşımlarda koruyucu oksit katmanlarının yapışma özelliğini önemli ölçüde artırır.

• *Alaşımların hazırlanması*. Alaşımların çoğunu eritme yöntemiyle hazırlama olanağı vardır. Bununla birlikte alaşımın bileşenlerini hazırlama teknikleri, yapılarına, oranlarına, fiziksel (erime sıcaklığı) ya da kimyasal özelliklerine (yükseltgenebilirlik) göre farklılaşabilir. Aynı sıcaklıkta eritilmiş iki ya da daha çok metal ya da ametalin karıştırılması çoğunlukla yüzlerce derecelik sıcaklık artışına yol açar. Dolayısıyla olay sanıldığı gibi olağan bir karışım tepkimesi değil, aksine denetimi güç kimyasal tepkimeler zinciridir. Kaldı ki erime sırasında bileşenlerin eritme potalarının astarı, fırın tabanı ya da çevre ortamla tepkimeye girmesi yüzünden alaşımın anma bileşimi değişebilir; üstelik uçucu elementlerin (çinko, magnezyum) bileşim içindeki oranı her an farklılaşabilir. Bu nedenle alaşım hazırlanırken uygulanan metalurjik işlemler sırasında bileşenlerin çevrel ortama karşı korunması zorunludur. Bu amaçla çeşitli teknikler kullanılır: en önemlisi boşlukta (vakumda) gaz ya da sıvı akısı altında eritme ve dökümdür.

Öte yandan alaşımın anma bileşimi sık sık denetlenir. Oranlar çoğunlukla eritme fırınında element katılarak ayarlanır ve hızlı tayfçekim çözümlemelerine başvurulur.

Alaşım, metalden yapılmış külçe kalıplarına dökülür; kalıplar ateşe dayanıklı bir bileşikle (silis, alümin) kaplı ya da çıplak olabilir. Elde edilen külçelerin ağırlığı 5 kg'la (laboratuvar deneyleri için) 70 t (demir-çelik fabrikaları için) arasında değişir.

Az çok homojen bileşimde bir sıvı alaşımın katılaşması, önemli yapısal ayrılıklar doğurur. Öncelikle sıvı halden katı hale dönüşümden kaynaklanan hacım büzülmesi, boşluk oluşumuna yol açar; bu kusuru gidermek için ya külçeyi yeniden ısıtma yoluna gidilir ya da "sürekli döküm"e başvurulur. Ayrıca, külçenin bir kesiminden öbürüne katılaşma sıcaklığı değiştiğinden çok farklı kristalleşme bölgeleri ortaya çıkar. Kalıp çeperlerine yakın bölgede (külçe kabuğu) kristaller küçük ve küre biçimindedir; oysa külçenin ana kütlesi, merkez bölgesi dışında uzun ve ince kristallerden oluşur; merkez bölgesindeyse kristaller yeniden küre biçimi alır, ama boyları daha büyüktür. Ayrıca katışkılar ile gazlar bu bölgede toplanır. Ortaya çıkan ham ürünlerden yarımamul ya da mamul ürünler elde etmek için dövme ve haddeleme işlemleri uygulamak gerekir.

Bazı alaşımlar, kalıbı doldurma özellikleri nedeniyle doğrudan doğruya işlenebilir: dökümcülükte kullanılan alaşımlar bu türe girer. Döküm işlemi ya kum kalıpla (kumla kalıplama) ya da dökmek istenen parça biçiminde hazırlanmış metal kalıpla (kokil kalıpla döküm) gerçekleştirilir. Ayrıca karmaşık parçaları yapmak için basınçla kalıplama yöntemine başvurulur; bu yöntemde sıvı ya da kıvamlı metal, kalıba basınçla püskürtülür: örneğin demir, nikel ve krom alaşımlarından yapılan dış protez armatürleri bu teknikle elde edilir; bilindiği gibi değerli ya da yarıdeğerli metallerin çok pahalı olması yüzünden dişçilikte bu alaşımları kullanma eğilimi vardır.

Öte yandan bütünüyle farklı bir ilkeye dayanan başka bir yöntem geliştirildi: bu yöntemde preslenerek tıkızlaştırılmış metal tozları*, katı ya da kısmen sıvı fazda sinterlendi. Böylece 1922'den sonra tungsten karbürlü "sinterlenmiş sert alaşımlar" elde edildi. Bu alaşımlarda tungsten karbürle ateşe dayanıklı başka karbürler birleştirildi (titan, molibden, tantal karbürleri) ve bağlayıcı olarak çoğunlukla % 5 ile 10 oranında kobalt kullanıldı. Sözkonusu alaşımların Vickers sertliği 1 600 dolayındadır (yumuşak çeliğin Vickers sertliği 100'dür). Bu nedenle kesme çakılarının yapımında bu alaşımlar kullanılır ve çakıların yararlı ucuna (ağız) ince levhalar biçiminde takılır; kullanım süreleriyse aynı koşullarda hız çeliklerine oranla on kat uzundur. Öte yandan aynı alaşımlar maden ocağı takımlarının, tel çekme haddelerinin, metal tozlarını presleme kalıplarının, kumlama makinelerinde memelerin yapımında büyük ölçüde kullanılır.

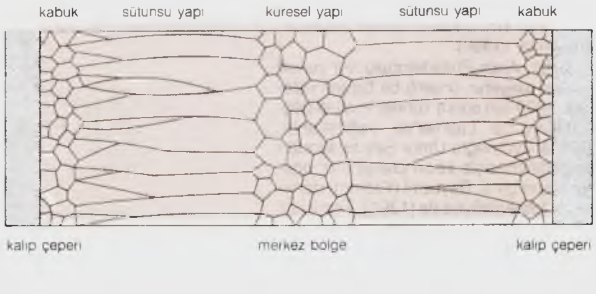
Elmaslı alaşımlarsa, elmas tozuyla metal tozu karıştırılarak toz metalurjisi yöntemleriyle hazırlanır; metal tozları bu alaşımın ya da sözde alaşımın iskeletini oluşturur. Bu tür alaşımlar alet (taşlama taşı, matkap) yapımında kullanılır; bu nedenle temel bileşimlerinde demir-nikel-krom, tungsten-bakır-nikel, özellikle tungsten karbür, titan karbür ve kobalt yer alır. Sözkonusu ürünlerden yapılmış aletlerle çok sert ve yıpratıcı gereçler işlenir (cam, porselen, değerli taşlar, su verme ve nitrürlemeyle sertleştirilmiş yüzeyler).

• *Alaşımların özellikleri*. Alaşımların özellikleri, sanıldığı gibi, bileşenlerin özelliklerinin ortalaması değildir. Örneğin bir alaşımın erime noktası, onu oluşturan arı metallerin erime noktalarından düşüktür. Buna karşılık temel birleşenlere oranla daha sert, dövülgenlikleri ve süneklikleriyse daha zayıftır. Ayrıca alaşımlar genellikle bileşenlerinden daha kötü iletkendir. Nitekim direnç üretiminde özgül dirençleri arı metallerden daha yüksek,ama sıcaklık değişimlerine daha az duyarlı alaşımlar kullanılır.Ne var ki bu özellikleri genelleştirmede acele etmemek gerekir; çünkü gerçekleştirilen yeni alaşımlar (İnvar, Constantan) sözü geçen gözlemlerin her zaman geçerli olmadığını kanıtlamıştır. Alaşımların temel yararı arı metallerden farklı fiziksel (özgül kütle, ısıl ve elektrik iletkenlik, manyetik özellikler, renk), mekanik (çekmeye, sertliğe, akmaya ve rezilyansa dayanım) ya da kimyasal (aşınmaya direnç) özellikler göstermesidir. Kullanım özellikleriyse çok sayıda etkene bağlıdır.

Önemli olan her şeyden önce alaşımın anma bileşimidir; bir fazlar* diyagramıyla bu bileşikte yer alan bileşenlerin yapısı, kimyasal bileşimleri ve oranları her fazda tanımlanır; tanımlamada ayrıca alaşımın hazırlanışı sırasında termodinamik dengeye uyma koşulu aranır. Öte yandan katı çözeltiler, ara fazlar ya da tanımlı bileşikler farklı katı fazları oluşturur.

Nihayet alaşımın mikrografik yapısı gündeme gelir; bu yapı ısıl, mekanik ya da ısıl-mekanik işlemlerle her an değiştirilebilir. Genellikle fiziksel, kimyasal ve mekanik dönüşümler hızla gelişirken, ya-

bir **alaşımın** katılaşması sırasında elde edilen yapılar

Alaşım elementlerinin çeliğin özellikleri üstündeki etkisi

alaşım elementi	*artırılmış ya da iyileştirilmiş özellikler*	*yokedilmiş ya da azaltılmış özellikler*	*diğer etkiler ve açıklamalar*
karbon **C**	çekmeye karşı dayanım görünür esneklik sınırı sertleşebilirlik	% 0,25 oranının üstünde, uzama dövülme eritmeyle kaynama	C oranıyla birlikte, elektriksel özgül direnç artar
silisyum **Si**	çekmeye karşı dayanım görünür esneklik sınırı elektriksel özgül direnç	uzama	silisyum, belli oranın üstünde çeliğe iri taneli bir yapı kazandırır; örneğin yay çeliğinde lifli bir yapı oluşturur
manganez **Mn**	çekmeye karşı dayanım görünür esneklik sınırı yaklaşık % 1 orana kadar dövülme kaynama sertleşme	% 1,5'u geçen oranda, tezgâhta işlenme	yıpranmaya karşı dayanım Mn oranıyla artar; % 12 manganez içeren çelikler austenitlidir ve sertleşmez ancak yıpranmaya karşı çok dayanıklıdır
fosfor **P**	sıcakta dövülme tezgahta işlenme (kısmi)		soğukta çeliği kırılganlaştırır
kükürt **S**	tezgâhta işlenme	özellikle sıcakta, tokluk	çeliği sıcakta kırılganlaştırır; yayınımla yüzey katmana işlediğinde yıpranmaya karşı dayanımı artırır
azot **N**	yaşlanma eğilimi gevreklik	tokluk soğukta biçimlenme	yayınımla yüzey katmana sızdığında (nitrürleme), yüzeylere büyük ölçüde sertlik ve yıpranmaya karşı önemli oranda dayanım kazandırır.
selenyum **Se**	tezgahta işlenebilirlik		
zırkonyum **Zr**	tümüyle sakinleştirilmiş ve S oranı yüksek otomat çeliklerinin tezgahta işlenebilirliği		karbonla bileşir (zırkonyum karbürleri)
krom **Cr**	çekmeye karşı dayanım görünür esneklik sınırı sıcakta mekanik dayanım kalamin oluşumuna karşı dayanım sertleşme pazlanmazlık yıpranmaya karşı dayanım	uzama tezgahta işlenme biçimlenme	karbonla bileşir (krom karbürleri)
nikel **Ni**	çekmeye karşı dayanım görünür esneklik sınırı akmaya karşı dayanım tokluk kalamin oluşumuna karşı dayanım pazlanmazlık yıpranmaya karşı dayanım su vermede sertleşme derinliği	tezgahta işlenme biçimlenme	
molibden **Mo**	çekmeye karşı dayanım akmaya karşı dayanım kalamin oluşumuna karşı dayanım paslanmazlık asitlere karşı dayanım sertleşme menevişlemeye karşı dayanım	tezgâhta işlenme biçimlenme	karbonla bileşir (molibden karbürleri)
alüminyum **Al**	kalamin oluşumuna karşı dayanım	kırılganlık tezgâhta işlenme yaşlanma eğilimi	alüminyum, % 0,02 oranının üstünde çeliğe ince taneli bir yapı kazandırır; bununla birlikte oran % 0,1'e ulaştığında bu etki yok olur
tungsten ya da volfram **W (Tu)**	çekmeye karşı dayanım görünür esneklik sınırı sıcakta mekanik dayanım sertlik menevişlemeye karşı dayanım manyetik özellikler yüksek sıcaklıkta sertleşme		karbonla bileşir (tungsten karbürleri)
vanadyum **V**	çekmeye karşı dayanım görünür esneklik sınırı sıcakta mekanik dayanım yıpranmaya karşı dayanım kesme yeteneği		karbonla bileşir (vanadyum karbürleri)
kobalt **Co**	yalnızca W (Tu), Cr ve V ile bileşmede yıpranmaya karşı dayanım		manyetik özellikleri olumlu yönde etkiler
titan **Ti**	çekmeye karşı dayanım sıcakta mekanik dayanım		karbonun yanı sıra (titan karbürleri) azotla da bileşir
bakır **Cu**	çekmeye karşı dayanım	uzama	çeliği sıcakta kırılganlaştırır
kurşun (1) **Pb**	tezgâhta işlenme		çekmeye ve sertleşmeye karşı dayanımı hiçbir zaman etkilemez

Kurşun ne demirle ne de demir alaşımının elementleriyle alaşım yapar; ayrıca çözünmez. Kurşuna mikroskopaltı kalıntılar biçiminde dağınık olarak rastlanır

pısal dönüşümler çok daha yavaş gerçekleşir ve katı halde yayınım mekanizmalarına bağlıdır.

Alaşımların, katı çözelti ya da bir iskelet içinde çökelti fazları biçiminde oluşması, sertleştirme mekanizmalarının farklılaşmasına yol açar. Bu nedenle üretici, alaşımın temel metalurjik halini (ya da temel hal) açıkça belirtir; ham alaşım olduğu ya da soğuk sertleştirmeden geçirildiği, sıcak sertleştirmeden sonra tavlama ve kararlılaştırma işlemleri uygulandığı, katı çözeltiyi izleyen tavlama ve menevişleme işlemleri vb. gördüğü açıklanır.

• *Sanayi alaşımları.* Temel metale bağlı alaşımları içerir:

— bir ya da birçok ana katkı maddesinin oranı hem elde edilmek istenen dayanım özelliklerinin olası aralığını, hem de kullanım güçlüklerinin düzeyini belirler;

— çok sayıda ikincil katkı çok düşük oranlarda yer alır ve özgün işlevleri, kullanım özelliklerinin (mekanik, fiziksel ya da kimyasal) yanı sıra biçimlenme (soğuk ve sıcak biçim değiştirme, işlenme) özelliklerini de iyileştirmektir;

— ürünlerin hazırlanışı sırasında külçe kalıbına bağlı katışkılar.

Sanayi alaşımları yukarıda belirtildiği gibi çok sayıda element içerir ve bu elementlerin oranı klasik çözümleme yöntemleriyle her an belirlenebilir. Günlük dilde alaşımlar yalnızca temel bileşenlerle tanımlanır. Nitekim en çok kullanılan çelikler, karmaşık bileşimlerine rağmen demir-karbon alaşımları olarak göz önüne alınır (oysa az miktarda kükürt, fosfor, oksijen, silisyum, azot vb. içerirler). Aynı şekilde, hiçbir halde ikili ya da üçlü alaşımlar olmamalarına rağmen alüminyum-silisyum alaşımından ve demir-nikel-krom alaşımından söz edilir. Görüldüğü gibi sanayi alaşımları ya alaşımları oluşturan temel elementlerin adlarıyla (demir-krom, demir-krom-manganez alaşımları), ya kullanımda edindikleri özel adlarla (pirinç, bronz, Düralümin) ya da simgelerle belirtilir (ürünlerin yapısını, bileşimini, ısıl işlemleri belirten norm ve standartlar). Öte yandan sayılarının çokluğu nedeniyle alaşımları, temel metali (alüminyum, nikel, kurşun vb.) göz önüne alarak sınıflandırmak da yerinde olur.

—Parac. Eski çağlarda para alaşımlarının temeli altın ve gümüştü. Anadolu'daki bazı paralar, altın ve gümüşün doğal, ya da yapay bir alaşımı olan *elektrum*'dan yapılmıştı. Para basımında kullanılan alaşımlarda XIX. yy.'ın sonuna dek pek bir değişiklik olmadı. Ana maddeler hep altın, gümüş ve tunç idi. Metalurjideki gelişmeler, XX.yy.'ın başında, nikelin saf ya da bileşik olarak (bakır-nikel alaşımı, mayşor, daha sonra alüminyum tuncu) para basımında kullanılmasına yol açtı. İki dünya savaşındaki maden kıtlığı, para yapımında yeni alaşımların kullanılmasını gerektirdi. Alumag (magnezyumla sertleştirilmiş alüminyum), Zamak (alüminyumla sertleştirilmiş çinko), hatta yumuşak demir (Armko demiri). 1950'den bu yana teknik gelişmeler, paralardaki alaşımlara paslanmaz çelik ve kaplanmış metalleri de kattı.

—Polim. Metallere özgü bu terimin anlamının zorlanarak genişletilmesine karşın, "alaşım" sözcüğü belli özellikler taşıyan polimer karışımlarını belirtmek için gittikçe sık kullanılmaya başlanmıştır; bu karışımlar kimi zaman ingilizce "polymer blends" ya da "multipolymer systems" adları altında tanımlanır. Genellikle, iki polimerin karışımı arayüzeyler düzeyinde zayıf bir bağlanma gösteren iki fazdan oluşur; bu yüzden orta düzeyde özellikler sunar. Bununla birlikte, bazı polimer alaşımları, ilginç özellikler taşır; bu özellikler bileşenlerin türüne ve her birinin doldurduğu hacme bağlıdır. Polimerlerden biri sürekli bir örgü oluşturur; öbürü ise bu örgü içinde küre, elips ya da lif biçiminde dağılmış taneciklerden oluşan süreksiz bir faz gösterir. Alaşımın özellikleri belli bir sistemi karşılar ve büyük ölçüde karışımın yapısına bağlıdır; nitekim, eşit oranlarda karıştırılmış iki A (bükülmez) ve B (esnek) polimeri, A içinde B küresel tanecikler biçiminde dağılmışsa bükülmez bir alaşım, B içinde A dağılmışsa esnek bir alaşım verir. Arayüzeyler düzeyinde iki polimerin bağlanma gücü alaşımın özellikleri üstünde büyük etki gösterir. Alaşım hazırlamada, doğrudan karıştırma işleminden, bir polimer eşliğinde bir monomerin polimerleşmesine değin birçok yöntem vardır. Alaşımlar bağdaşık polimerlerin (yani iyi bir karışma gösterenler) karışımıyla sınırlı değildir; nitekim hiç bağdaşmayan polietilen ve polistiren bir bağdaştırıcı katılarak alaşım haline getirilebilir. Günümüzde bilinen birçok alaşım arasında (1980'de otuza yakın) şok (darbe) polistirenleriyle (polistiren - polibütadien) vinil poliklorür alaşımları ve bütadien - akrilonitril eşpolimerleri sayılabilir.

ALAŞİYA ya da **ALASİA,** eski Doğu'da krallık, Ebla kralına bağımlıydı (İ.Ö. XXIV. yy.). Daha sonra İ.Ö. XVIII.-XII. yy.'lar arasında Mısır'a, Ugarit'e ve Hititler'e bakır sattı. İ.Ö. XIII. yy.'da Hititler tarafından ele geçirilen Alaşiya'nın Kıbrıs adası ya da onun bir bölgesi olduğu sanılır.

ÂLÂT çoğl. a. (ar. *âlet*'in çoğl. *alat*). *Esk.* **1.** Aygıtlar, aletler: *âlât-ı câriha* (yaralayıcı aletler), *âlât-ı rasadiyye* (astronomide ve rasathanelerde kullanılan aletler), *âlât-ı harbiyye* (harp aletleri, silahlar), *âlât-ı nâriyye* (ateşli silahlar), vb. **— 2.** Organlar: *âlât-ı cinsiyye*, *âlât-ı tenasüliyye* (cinsel organlar), vb.

ALATA çayı, Akdeniz bölgesinde akarsu. Orta Toroslar'ın Bolkar dağlarından doğar. Akışı hızlı, suyu boldur. Erdemli'nin (İçel) doğusunda Akdeniz'e dökülür.

ALATAV, Orta Asya'nın değişik kesimlerindeki birçok sıradağın adı: *Çungarya Alatavı* (Kazakistan'ın güney-doğu kesiminde, Çin sınırında, güney-batı - kuzey-doğu doğrultusunda, yaklaşık 400 km uzunlukta sıradağ; 4 463 m; kuzey-doğu ucunda Çungarya kapısı); *Zanlıy* ve *Kungey Alatavı* (Isık-Kul gölünün kuzeyinde birdenbire yükselen ve iki sıra halinde uzanan dağların adı; üzerlerinde küçük buzullar vardır; 5 118 m); *Terskoy Alatavı* (bir yay biçiminde Isık-Kul gölünü güneyden çeviren sıradağ; üzerinde küçük buzullar yer alır; 5 260 m).

ALATAVLI sıf. *Yörs.* **1.** Bitkinin çimlenmesi, gelişmesi için yeterli tavı bulmamış, az tavlı toprak için kullanılır. **— 2.** İyice pişmemiş yemek için kullanılır.

ALATEN sıf. (türk. *ala* ve fars. *ten*'den). *Yörs.* Cüzamlı, abraş.

ALATIR, Rus Orta platosunda küçük ırmak, Sura ırmağı aracılığıyla Volga'ya kavuşur. Rusya federasyonu'nda (Çuvaş Özerk Cumhuriyeti) kent, Alatır ve Sura ırmaklarının kavşağında, 44 000 nüf.

ALATRİ, İtalya'da kent, Lazio'da, Frosinone'nin K.'inde; 20 000 nüf. Tarım ve ticaret merkezi. İ.Ö. IV. yy.'dan kalma, dev surlarla çevrili akropolis. Ortaçağ'dan kalma birçok ev ve ilgi çekici anıtlar (roman-gotik üslubunda Santa Maria Maggiore kilisesi, vb.).

ALATURKA sıf. (ital. *alla turca*'dan). **1.** Alafrangaya karşıt olarak türk, özellikle osmanlı yaşam biçimine özgü, ona uygun şey; bunu benimseyen, ondan izler taşıyan kimse için kullanılır. **— 2.** Çağa uygun olmayan şey ya da kimse; düzensiz, yöntemsiz iş, eylem için kullanılır: *Alaturka bir adam. Alaturka ilişkiler.* **—3** *Alaturka musiki*, türk sanat müziği. || *Alaturka saat*, güneşin batışında on ikiyi göstermek üzere ayarlanan saat sistemi, ezani saat. || *Alaturka takvim*, cumhuriyetten önce kullanılan takvim. || *Alaturka tuvalet*, taban düzeyine delikli bir taş yerleştirilerek yapılan tuvalet; hela. || *Alaturka yemekler*, türk mutfağı.

◆ sıf. ve a. **1.** Türk sanat müziği: *Alaturkayı sevenler ya da sevmeyenler.* **— 2.** *Esk.* Alaturka saat: *Alaturka 10'da geldi.*
—İnş. *Alaturka kiremit*, kesik konik, yağmur oluğu biçiminde kiremit; aynı öğe hem altta (alt kiremit) hem üstte (örtü kiremiti) kulanılır ve bağlantı sistemi yoktur. Alaturka kiremit Romalılar'ın *imbrex*'inden türemiştir. (→ ROMA KİREMİTİ*.)
—Nalbantl. *Alaturka mıh*, alaturka nalı çakmada kullanılan ve çubuk demir kalıpta dövülerek hazırlanan mıh. || *Alaturka nal*, ortası delik, tek parça demir bir levhadan oluşan nal. (Eşanl. KARA NAL.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—ANSİKL. Nalbantl. Alaturka nalın ön

alaturka ve alafranga nal

çevresi yuvarlak, arka çevresi sivriye yakındır. Ayrıca toprak yüzü, ayak tabanına basıncı önlemek için hafif çıkıntılı yapılır. Ökçe, maya yarığı arkasına yaslanacak biçimde yukarıya doğru bükülür ve böylece nalın ileriye kayması önlenir. Her bir nalda altı ya da sekiz mıh deliği açılır. Bu nallar günümüzde Anadolu'nun kimi yörelerinde binek hayvanlarına çakılır.

ALATURKACI a. Alaturka müzikle ilgilenen, onu savunan kimse: bu yolda beste yapan, bu müziği icra eden sanatçı.

ALATURKACILIK a. Alaturka olanı sevme, benimseme; eskiye bağlılık.

ALATURKALIK a. Alaturka olma durumu; alaturka olan şeyin, kimsenin niteliği: *Süregiden alaturkalık alafrangalık tartışması. Alaturkalıktan kurtulamamak. Bir kimsenin alaturkalığı.*

ALAUNGPAYA ya da **AUNG ZEYA,** Birmanya kralı (Şvebo, Ava yakınında, 1714 - öl. 1760). Bir köyün reisiydi; ülkeyi yeniden birleştirdi ve son birman hanedanını kurdu. Ava'yı, Monlar'dan geri aldı (1753) ve Aşağı Birmanya'yı denetimi altına sokarak, onların gücünü kesin biçimde kırdı. Dagon limanının adını Rangoon'a çevirdi; Fransızlar'ı ve İngilizler'i kovdu. Pegu ve Tenasserim'i ele geçirdi. Siyam başkenti Ayuthia önünde yenilgiye uğradıktan kısa süre sonra öldü.

ALAÜDDEVLE Rüknettin Mirza, Timurlu emiri (Herat 1417-Rustendar 1460). Timur'un oğlu ve devletin ikinci hükümdarı Şahruh'un torunu, Baysungur'un oğlu. Babası ölünce, devlet işlerinde etkin olan babaannesi Gevherşad'ın desteğiyle (1433) babasının yerine emir oldu. Şahruh'un Karakoyunlu Cihanşah'a karşı giriştiği savaşlara katıldı (1434-1436). Dedesinin hastalığında, gene babaannesinin desteğiyle veliaht ilan edildi. Ancak öteki Timur torunları ve bunların oğulları, Şahruh 1447'de Rey'de ölünce Alaüddevle'yi tanımadılar. Taht kavgalarında, amcası Uluğ Bey ve oğlu Abdullah bin Uluğ Bey'e yenildi (1448); ülkesini bırakmak zorunda kaldı. İki kez başkent Herat'ı (1450, 1458) kardeşi Ebu Kasım Babür yardımıyla ele geçirdiyse de devlete egemen olamadı. Hazar denizi kıyısında Rustandar'a sürgüne yollandı, orada öldü. Cenazesi Herat'a getirilip büyükannesi Gevhersad türbesine gömüldü.

ALAÜDDEVLE Bozkurt, Dulkadıroğulları beyi (? 1425-? 1515). Süleyman Bey'in oğlu. Memluklar'ca Dulkadıroğulları beyliğine getirilen kardeşi Şah Budak'a Osmanlılar'ın desteğiyle başkaldırdı. Şah Budak'ı ülkeden kovup bey oldu (1479). Osmanlılar ile iyi ilişkiler kurdu, kızı Ayşe Hatun'u Bayezit II ile evlendirdi. Akkoyunlular'ın elinden Diyarbakır'ı aldı. Şah İsmail karşısında ağır bir yenilgiye uğradı, Diyarbakır ve Harput'u yitirdi (1507). Memluklar'a yaklaştığı için Osmanlılar ile arası açıldı. Selim I'in Hadım Sinan Paşa komutasında gönderdiği kuvvetlere Turna Dağı savaşı'nda yenildi, dört oğluyla birlikte öldürüldü (1515).

ALAUS a. (yun. *alaos*, kör'den). Bütün dünyada, özellikle palmiye yetişen yerlerde yaşayan, tüylü iri böcek. (Palmiyelerin gövdesinde yaşayan bazı kınkanatlıların larvalarını yiyerek beslenir; alausun kendisi de kınkanatlı böcektir; elateridae familyası.)

ÁLAVA, İspanya'da Bask ili; 3 047 km^2; 261 388 nüf. Merkezi *Vitoria*. Bütünüyle bir tarım bölgesi (özellikle buğday) olan Alava, bol yağış alan, oldukça ormanlık, birkaç havzayla kesilen orta yükseklikte dağlar üstünde yayılır. Nüfusun üçte ikisinden çoğu Vitoria'da toplanmıştır.

ÁLAVA (Juan DE), İspanyol mimar (Vitoria ili - öl.Salamanca 1537). 1505'te Salamanca'ya yerleşti, 1524'te bu kentte en önemli yapıtı sayılan S.Esteban kilisesi'ni yapmaya başladı. Gotik üsluptaki bu yapının cephesi plateresco tarzındadır.

ALAVERE a. (türk. *almak, vermek*'ten *-a* bağf. eki ile *al-a-ver-e*). **1.** Bir şeyi elden ele geçirme yoluyla aktarma: *Karpuzları alavere ile kamyondan dükkâna taşıdılar.* **—2.** Karışıklık, kargaşa, şamata. **—3.** *Alavere dalavere*, yalan dolan: *Alavere dalavere yapmak, çevirmek. Alavere dalavereye başvurmak.* || *Alavere dalavere Mehmet aga nöbete*, sessizliğinden, saflığından yararlanılarak bütün yük ve sorumluluğun tek bir kimseye, özellikle de kendisine yüklendiğini düşünen kimse tarafından sitem yollu kullanılır.
—Denizc. İskopamar yelkeninin amora yakasını istinga eden selviçe. —Yük kancasının, kıyı bumbasından ambar ağzı bumbasına yükü geçirerek yaptığı yükleme. —Küçük yüklerin taşınmasında, bir yükün elden ele aktarımı. || *Alavere donanımı*, bir yükün bumbadan bumbaya aktarılarak yüklenmesine yarayan makara donanımı. || *Alavere paleti*, sabit armaların yelkene sürtünmesini önlemek için belli yerlerine sarılan havlı palet.
—Kim. müh. *Alavere kabı*, akışkan kaçaklarını sınırlayarak bir aygıtın beslenme ve boşaltımını sağlayan bir çeşit kap.

ALAVERECİ a. Vurguncu, spekülatör.

ALAY a. **1.** Gülünç duruma düşürme, küçümseme, aşağılama; bu amaca yönelik söz ya da eylem: *Alayla söylenmiş bir söz. Arkadaşlarının alaylarına katlanmak. Yersiz alaylarla bir kimseyi üzmek.* **—2.** *Bir kimseyle, bir şeyle, bir şeyi ile alay etmek*, onu alay konusu yapmak, az ya da çok kırıcı, iğneleyici söz ya da davranışlarla onu gülünç duruma düşürmek, onunla eğlenmek: *Sarhoş bir kimseyle, bir kimsenin korkaklığıyla alay etmek. Örf ve âdetlerle alay etmek. Bu yazısında hükümetin beceriksizliğiyle alay ediyor.* **—3.** *Bir şeyle, bir kimseyle alay etmek*, onu önemsememek, hafife almak: *Yaşamla alay eden otomobil yarışçıları. Ölüme gülen, ölümle alay edenler. Eleştirmenlerle, eleştirilerle alay etmek.* **—4.** *Bir kimseyle alay etmek*, onu aldatmak, aldatmaya çalışmak: *Sözüne güvenmiştim meğerse benimle alay etmiş.* **—5.** *Alay geçmek*, alay etmek (tkz.). || *Bir şeyi, bir kimseyi, alaya almak*, onu alay konusu yapmak, onunla eğlenmek; onu küçümsemek, aşağılamak.
—Ed. → İRONİ, HİCİV, MİZAH.

—İkonogr. *Alaya alınma*, İsa'nın çarmıha gerilirken (Çile) gördüğü hakaretlere, kırbaçlanırken ve başına dikenli taç geçirilirken cellatları tarafından alaya alındığı sahnelere verilen ad.

ALAY a. **1.** Tören ya da gösteri amacıyla bir araya gelen insan topluluğu: *Düğün alayı. Cenaze alayı.* **—2.** Çok sayıda insan; kalabalık: *İşsizler alayına o da katıldı.* **—3.** *Alayı, alayımız, alayınız*, bütünü: *Alayını burdan başka yere götürdüler.* **—4.** *Alay alay*, kalabalık kümeler halinde. || *Alay bozmak*, bir toplulukta oyunbozanlık etmek.
—*Esk.* Türkçeden farsçaya geçmiş olan sözcük, kimi yerlerde farsça söyleyişe uygun olarak *âlây* biçiminde geçmektedir: *âlây ü vala* (görkemli tören), *âlây-ı hümayun* (padişah alayı, gösteri), vb.
—Ask. Aynı sınıf (piyade, topçu, zırhlı süvari vb.) ve silahlardan oluşmuş en büyük uzmanlık birliği. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Alay baştabibi*, alay komutanının sağlık danışmanı olan hekim. (Subay, assubay, erbaş ve erlerin sağlık işlerinin yürütülmesini denetlemekle yükümlüdür. Hizmetini alay reviri ve personeliyle görür.) || *Alay emini, Esk.* Osmanlılar'ın son döneminde yüzbaşının üstü, binbaşının astı sayılan askeri kâtiplere verilen ad. (Beceri gösterenler binbaşı karşılığı olan 3. sınıf askeri memurluğa kadar yükselirlerdi.) || *Alay günü*, alayın kuruluş gününün yıl dönümlerine verilen ad. (Bu günü kutlamak için alaylarda tören düzenlenir. Aynı garnizon içinde bulunan subay, assubay ile alaya hizmeti geçmiş emekli askeri ve sivil personel çağrılı olarak törene katılır. Erbaş ve erler arasında eğlenceler düzenlenir.) || *Alay karargâhı*, alay komutan yardımcısı, personel, haber alma, harekât ve eğitim subaylarıyla ikmal subayı ve özel karargâh heyetinin tümüne verilen ad. (Alayın sevk ve idaresinde gerekli idari ve lojistik hizmetlerin yürütülmesini sağlar.) || *Alay komutanı*, alayın sevk ve idaresinden sorumlu albay rütbesindeki subay. (Yasa ve yönetmeliklerin belirlediği görevleri emrindeki karargâh heyeti ve birlik komutanları aracılığıyla yerine getirtir. Subay ve assubayların meslekleriyle ilgili bilgilerinin gelişmesini sağlayıcı girişimlerde bulunur.) || *Alay komutan yardımcısı*, alayın sevk ve idaresindeki ayrıntıların düzenlenmesi ve izlenmesinde komutana yardımcı olan, çoğu kez yarbay rütbesindeki subay. || *Alay sancağı*, alaylarda bulunan sancağa verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Alaya çıkmak*, işlediği bir suç ya da başarısızlık nedeniyle askeri okuldan çıkarılan öğrencinin askerlik hizmetini yapmak üzere kıtaya gönderilmesi.
—Denizc. *Alay sancak donanımı*, gemi pruvasından başlayarak direk cundalarından geçip kıç göndere kadar uzanan ve üstüne alay sancaklarıyla ışıklandırma lambaları çekilen halat donanımı. || *Alay sancakları*, bayram ve resmi törenlerde güneşin doğuşundan batışına kadar direk cundaları, cıvadra ve kıç gönder arasındaki donanıma savlolarla çekilen sancaklar.
—Folk. Oğlan evinin, gelini getirmek üzere kız evine gönderdiği kişilerden oluşan topluluk. [Eşanl. GELİN ALAYI; HAKÇILAR.]
—Kur. tar. *Alay arabası*, padişahın alaylarda bindiği lando türünden atlı araba. || *Alay çavuşları*, padişahın uğurlanması ve karşılanması törenlerinde görevli divanı hümayun görevlileri. (Padişahın önünden yürür, ona yol açarlardı.) || *Alay göstermek*, geçit törenine verilen ad. (Bk. *ansikl.*böl.) || *Alay kanunu*, padişahların sefere çıkış ve dönüşlerinde, bayram ya da cuma namazlarına gidişlerinde uyulması gereken protokol kurallarını belirleyen kanun. || *Alayı hümayun*, padişahın sefere gidişi ya da dönüşü; sefere giden orduyu uğurlayışı ya da karşılayışı sırasında, Saray'dan Davutpaşa'ya, sefer Anadolu tarafındaysa, Üsküdar'a kadar düzenlenen alay. || *Bayram alayı* → BAYRAM. || *Beşik alayı* → BEŞİK. || *Cuma alayı* → CUMA. || *Kılıç alayı* → KILIÇ. || *Sadaret alayı* → SADARET. || *Sürre alayı* → SÜRRE. || *Valide alayı* → VALİDE.
—Tar. giy. *Alay elbisesi*, padişahların kılıç kuşanma törenlerinde, resmi kabullerde giydikleri giysilere verilen ad. Büyük üniforma.
—ANSİKL. Ask. Türk Silahlı kuvvetleri'nde alaylar, bir numarayla birlikte, oluşturduğu sınıfın adını taşır: 34'ncü Piyade Alayı. 4'ncü Topçu Alayı vb. Komutanına, alay komutanı denir ve rütbesi albaydır. Tugayla tabur arasında yer alan, tugaydan küçük ve taburdan büyük birliktir.
Nizamıcedit'in kuruluşuyla birlikte oluşturulan yaklaşık 1 500 kişilik birliklere *tertip* adı verilmişti. Çağdaşlaşma atılımlarının yapıldığı XIX. yy başlarında *tertip*'in yerini "alay" sözcüğü aldı. Kuruluşu, çağın gerektirdiği aşamalardan geçti. || *Alay sancağı*, yeni bir alaya sancak, cumhurbaşkanı ya da onun vekil edeceği kişi tarafından özel törenle verilir. Silahlı kuvvetler'in onur simgesidir. Hazarda, alay komutanının odasında, kılıf içinde ve dik olarak korunur; yalnızca sancağa madalya takma ile geçit törenlerinde açılır. Yeniden alınması ve yerine konması da törenle olur. Seferde ve tatbikatlarda alay komutanının yönetim yerinde, gene kılıfı içinde bulunur, ancak askerin moralinin yükseltilmesini gerektiren durumlarda açılır. Savaşta aldığı yaralar alay ve sancağın onurudur. Sancak düşmana teslim edilmez; koruma olanağı kalmazsa alay

İsa'nın **alaya alınması**
Dikenli tacın giydirilişi (1570'e doğr.)
Tiziano. *Alte Pinakothek*
Münih

Alay sancağı
Hürriyet arşivi

komutanınca yok edilir.
—Kur. tar. *Alay göstermek,* yabancı hükümdar ya da elçilerin kabulünde: seferlere katılan vezirlerin, beylerbeylerin ordugâha gelişlerinde, geçit resimleri düzenlenerek orduların görkemi sergilenirdi. Karşı karşıya gelen düşman orduların da birbirlerine alay gösterdikleri olurdu. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde düzenlenen alay gösterme törenleri çok görkemliydi.

ALAY, Tacikistan-Kırgızistan sınırında sıradağ. Pamir dağ sistemine bağlıdır ve onun kuzey kesiminde doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 400 km boyunca uzanır. En yüksek noktası 5 539 m'dir. Üzerinde yer yer küçük buzullar vardır. Daha az eğimli K. yamaçları Fergana havzasını G.'den çevirir ve bu havzaya yönelen birçok akarsuyun kaynak alanını oluşturur. Güney yamaçları sarp diklikler halinde *Alay çöküntüsü* adı verilen dar ve uzun bir çukurluğa iner. Bu çukur alanda, Vahş nehrinin kaynak kollarından biri olan Kızılsu doğudan batıya akar.

ALAY dağları, Tien şan (Tanrı) sıradağlarının, Fergana havzası ile Amu Derya'nın kollarının Kızılsu ırmağı arasındaki bölümünün adı. Daha yüksek (3 800 m) olan batı bölümünde yer yer buzullar görülür.

Alay köşkü
Topkapı sarayı

Büyük Larousse

Babıâli ve **Alay köşkü**
T.Allom'un gravürü
Topkapı sarayı

Alay meydanı
Topkapı sarayı

Büyük Larousse

Alay köşkü, İstanbul'da köşk. Topkapı sarayı surlarının, Babıâli karşısında, Gülhane parkının köşesindeki burçlarından biri üzerine yapılmıştır. Saray kayıtlarına göre burada 1605'te ahşap bir köşk vardı. Bu yapı Mahmut II döneminde ampir üslupta yenilenmiştir (1810). Padişahlar, sefere çıkan orduların geçit törenlerini, idamları buradan izler, ayaklanmalarda elebaşılarla buradan görüşürlerdi.
Sekiz basamakla çıkılan üç katlı yapı, çadır biçiminde, 12 dilimli külahla örtülüdür. Duvarlar dıştan ak mermer, içten ahşap kaplıdır. Taht odası, salonlar, yapının en önemli bölümü olan üst kattadır. Yedi köşeli yapının her yüzünde ampir üslupta vazo içinde çiçek kabartmalarıyla süslü pencereler vardır. Pencere kemerleri üstünde hattat İzzet'in 14 dizelik yazıtı bulunur.

Alay meydanı, Topkapı sarayı'nda avlu. Babüssaade ile Babüsselam arasında yer alır. 160 metre uzunluğunda ve 130 metre genişliğinde olan bu meydan, enderun halkınca *ikinci yer* diye adlandırılırdı. Divanı hümayun bu meydandaki Kubbealtı'nda toplanır, bayram ve ulufe alayları burada düzenlenirdi. Meydanın dört yanı (kubbealtı dışında) mermer direkli ve revaklıdır.

Alaybey ya da **Alaybeyi.** Batı Trakya'da yaygın halay türü bir erkek oyunu. Eşlik ezgisine de *Alaybey havası* denir.

Alaybey tersanesi, İzmir'de kurulu gemi onarım ve yapım tesisi. 1925'te İzmir liman ve körfez inhisarı TAŞ (ALTAŞ) tarafından kuruldu. 1934'te İzmir liman işletmesi'ne, 1938'de Denizbank'a, 1952'de Denizcilik bankası TAO'ya bağlandı. 3. plan döneminde tevsi edilmesi ve modernleştirilmesi programa alındı. 1982'de, programın ilk bölümünü oluşturan ve 1986 sonlarında bitirilmesi öngörülen yapım çalışmalarına başlandı. 1985 sonlarında, 397 kişiyle çalışmaların sürdürüldüğü tersanede, onarım işlerinin yanı sıra, seri halinde romörkör ve 3 500 DWT'na kadar gemilerin inşası yapılıyordu. Tevsi projesinin tümü gerçekleştiğinde denizden yaklaşık 53 000 m^2'lik yeni bir alan kazanılacak, rıhtım uzunluğu 800 m'ye ulaşacak, 5 000 ton kaldırma kapasiteli gemi asansörü kullanılarak 12 500 DWT'na kadar olan gemilerin onarımı sağlanacak ve tersaneye 4 yeni kızak eklenecektir.

ALAYBEYİ, a. Osmanlılar'da sancaklardaki timarlı sipahilerin amiri. Zeamet ya da ağır zeamet sahibiydiler. Sayıları her eyaletin büyüklüğüne göre değişirdi. Timarlı sipahilerin ilk aşamadaki üstleri çeribaşılar alaybeyine, alaybeyleri de sancak beyine bağlıydılar. Seferde, çeribaşılar bölgelerindeki timarlı sipahilerle *cebelü*'leri (bir zeamet ya da timar sahibinin, dirliğinin tutarına göre, savaşa götürmeye zorunlu olduğu silahlı atlı) toplayıp alaybeyine götürürler, alaybeyleri de bunların başında sancak beyine katılırdı. Timarlı sipahiler, sorunlarını sancak beylerine başvurmadan alaybeyi aracılığıyla Divan'a iletebilirlerdi. Tanzimat (1839) sonrasında miralay (albay) rütbesindeki vilayet jandarma komutanlarına da alaybeyi denildi. İkinci meşrutiyet'ten sonra (1908) bu unvan kaldırıldı.

ALAYBEYLİ, Hatay'ın Kırıkhan ilçesi merkez bucağına bağlı köy; 686 nüf. (1990). Kuzeyinde Darb-ı Sak kalesi (Bayezit-i Bistami de denir) var.

ALAYBOZAN a. Elde taşınabilen bir ateşli silah (XVI. - XVII. yy.'lar).
—Esk. sil. Alaybozan, osmanlı ordusunda da kullanılmış en eski fitilli tüfek türüydü. Namlusu bir çatal destek üzerine oturur ve dipçiği omuza dayanarak ateş edilirdi.

ALAYCI sıf. a. Alay eden, alay etmeyi seven, alay etme alışkanlığında olan kimse için kullanılır.

◆ sıf. Alay belirten, alay taşıyan tutum ve davranış için kullanılır: *Alaycı sözler. Alaycı bir bakış, gülüş.*

ALAYCIKUŞ a. Afrika savanlarında yaşayan, çavuşkuşuna benzer, madensel pırıltılı mavi ve yeşil tüylü kuş. (Tırmaşıkkuşları gibi, ağaç kabukları altında yaşayan böceklerle beslenir. Başka kuşların çıkardıkları sesleri çıkarabildikleri için alaycıkuş genel adı altında toplanan bu kuşların altı türü bilinir. Phoeniculidae familyası; gökkuzgunumsular takımı.) [Eşanl. MİMUS.]

ALAYCILIK a. Alaycı olma durumu; alaycı kimsenin, şeyin niteliği.

ALÂYE a. (ar. *ʿalâye*). *Esk.* Yükseklik, yüksek yer.

ALÂYIK →ALÂİK.

ALÂYİF →ALÂİF.

ÂLÂYİŞ a. (fars. *âlâyiş*). **1.** Gösteriş, tantana. **—2.** *Esk.* Bulaşma, bulaşıklık.

ALAYİŞLİ sıf. (fars. *âlâyiş*'ten). Gösterişli, süslü.

ALAYKÖY, Niğde'nin, merkez ilçe, Yeşilgölcük bucağına bağlı belde; 3 435 nüf. (1990).

ALAYKÖY, rumca **Yerolakkos,** Kıbrıs'ın Lefkoşa ilçesi, merkez bucağında köy.

Alaylar alaylar, Makedonya Türkleri arasında yaygın halay türü, türkülü bir kız oyunu.

ALAYLI sıf. **1.** Alay içeren, iğneleyen, küçümseyen: *Alaylı bir ses. Yüzünde alaylı bir gülümseme belirdi.* **—2.** *Alaylı alaylı,* alay ederek; müstehzi.

ALAYLI sıf. *Esk.* Gösterişli, debdebeli.

◆ sıf. ve a. **1.** Ask. Harp okulu öğrenim ve eğitiminden geçirilmeksizin kıtalarda yetiştirilen subay. (Varlıkları Birinci Dünya savaşı'na kadar sürdü; Cumhuriyet dönemindeyse yalnızca harp okullarından ve özel yasalarla değişik kaynaklardan subay yetiştirilmesiyle bütünüyle ortadan kalktı.) **—2.** Okul eğitimi görmediği bir alanda, görme ve uygulamayla kendini yetiştirmiş kimse için kullanılır: *Alaylı gazeteci.* (Karşıt. MEKTEPLİ.)

ALAYRAC (Nicolas D') →DALAYRAC

ALAYSI sıf. Alayı andıran, alaya yakın: *Sesinde alaysı bir ton vardı.*
—Fels. *Sokratesçi alay,* tartıştığı konuda bir şey bilmediğini ve öğrenmek istediğini ileri sürerek Sokrates'in, konuştuğu kişiye çeşitli sorular sormasına, onu çelişkiye düşürmesine ve böylece doğru bilgiyi bulmasına yardımcı olmasına dayanan yöntem.

ALAYUNTLU, yirmi dört oğuz boyundan biri. Üçoklar içinde gösterilen boyu, Kaşgarlı Mahmut, lügatinde: *Ula-Yuntluğ;* Reşidüttin; *Cami üt-tevarih*'inde *Ala-Yuntlı;* Yazıcızade *Tarih-i âl'i Selçuk*'ta *Alayundlu* biçiminde yazar. *Şecere-i terakkime*'deyse *Alayuntlı* (ala atlı) olarak geçer. XVI. yy.'da, özellikle Batı ve Orta Anadolu'da bu boyla ilgili kırk dört yer adı varken bugün yalnız bir tane kalmıştır.

ALAZ ya da **YALAZ** a. **1.** Alev. **—2.** *Alaz alaz,* parlak, alev alev, dalga dalga.

ALAZ a. Ormanc. **1.** Seyrek yetişmiş ağaçlık. **—2.** Ağaçsız çıplak yerler (halk deyimi).

ALAZA a. Tarım. *Yörs.* Hasat sırasında dökülen tohumlardan ertesi yıl kendiliğinden çıkan bitki. (Eşanl. KENDİGELEN.)

ALAZAN, Kafkasya'da ırmak, Gürcistan'da akar, Azerbaycan'da Mingeçaur baraj gölüne dökülür; 300 km. Sularından sulamada yararlanılır.

ALAZAN (Rauf), türk afiş ve grafik sanatçısı, ressam (İstanbul 1931). İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi afiş bö-

lümü'nü bitirdi (1954). Basımevi ressamlığı, sinema ve tiyatro oyunculuğu gibi değişik işlerde çalıştı; karikatür çizdi. 1963'ten beri yaşamını ve çalışmalarını İsveç'te sürdürüyor. Stockholm Şehir tiyatrosu ve Kraliyet operası'nda dekoratörlük yaptı. İsveç televizyonunda çocuklara yönelik resimlemeli programlarla Nasrettin Hoca fıkralarını sundu. İsveç Eğitim bakanlığı'nın siparişi üzerine,dört türk öğretmenle birlikte hazırladıkları türkçe abeceyi resimledi. İsveç'in pek çok yerinde birçok pano-resim gerçekleştirdi, portreler yaptı.

ALAZLAMA a. **1.** Alazlamak eylemi. **—2.** *Yörs.* El, ayak ve yüzde kızartı ve şişmelerle kendini gösteren hastalık; yılancık.
—Tekst. YAKMA'nın eşanlamlısı.
—Zootekn. *Kıl alazlama aleti,* hayvanların kıllarının ucunu alazlamakta kullanılan kırkıcı aygıtı.

ALAZLAMAK ya da **YALAZLAMAK** g. f. **1.** *Bir şeyi alazlamak,* onu aleve tutmak, tutuşturmak, yakmak: *Sobayı alazlamak.* **—2.** *Yörs. Yarayı alazlamak,* tedavi etmek amacıyla dağlamak.
—Ask. Top ya da tüfek namlu içini temizlemek için ağızotuyla yapılan kurusıkı atış. Bu yöntem, top ve tüfeklerde karabarut kullanılması döneminde uygulanırdı. Törenlerde yapılan 21 ya da 101 parelik top atışlarındaki sonuncu atışın, alazlamak yönteminden doğduğu sanılmaktadır.
—Mutf. Kuşları ve kümes hayvanlarını, tüylerini yolduktan sonra kalan kılları yok etmek için aleve tutmak. ‖ Kızartılan bir parçayı, üzerine birkaç damla yağ akıtarak alevlemek.

◆ **alazlanmak** ya da **yalazlanmak** edilg. f. Alazlamak eylemine konu olmak.

ALAZLANMAK → ALAZLAMAK.

ALBA, Ardèche'te (Fransa) komün, Montélimar'ın 16 km B.'sında; 865 nüf. Galya-roma sitesinin kalıntıları altında bir tiyatronun, hıristiyanlığın ilk dönemlerinden kalma bir bazilikanın (birçok lahit) ve ne oldukları henüz tam anlamıyla belirlenemeyen bazı yapıların yıkıntıları ortaya çıkarıldı.

ALBA, İtalya'da kent, Piemonte'de, Asti'nin G.-G.-B.'sında Tanaro ırmağı kıyısında; 31 000 nüf. Ticaret ve şarapçılık merkezi. Esk. *Alba Pompeia.*

ALBA, İskoçya'da krallık; IX. yy.'da, Pictler'e boyun eğdiren Scotlar tarafından kuruldu. Çok geçmeden İskoçya krallığı adını aldı.

ALBA (Fernando ALVAREZ DE TOLEDO, 3. *dükü*),ispanyol general ve devlet adamı (Piedrahíta, Ávila ili, 1508-Lizbon 1582). 18 yaşındayken Fuenterraia'da Fransızlar ile savaştı; Karl V'in 1535 ve 1546-1547'de Tunus'a karşı giriştiği seferlerde ordunun bir bölümüne ve sonra, Mühlberg'de Karl V'i bir süre Almanya hükümdarı yapan imparatorluk ordusuna komuta etti. İtalya'da imparatorluk kuvvetlerinin başkomutanı olan Alba dükü, papa Paulus IV'e barışı kabul ettirdi (1557). Felipe II'nin danışmanı oldu; kralın, Henri II'nin kızı Elisabeth de France ile evlenmesini sağladı. 1565'te, Bayonne görüşmesinde ana kraliçe Catherine de Médicis'ye huguenot'lara sert davranması için baskı yaptı. Etkin ve sert bir dış politikadan yana olan Alba dükü, daha uzlaştırıcı olan rakibi Ruy Gómez de Silva karşısında ağır bastı. 1567'de Felipe II, Alba'yı protestan ayaklanmasını bastırması için, güçlü bir orduyla vali olarak Hollanda'ya gönderdi. Alba dükü burada Karışıklık konseyini (halk dilinde *Kan mahkemesi*) kurdu, Hornes ve Egmont kontlarının boyunlarını vurdurttu; 12 000 kişiyi hapse attırdı, ama bunların büyük bir bölümü kaçmayı başardı. Alba dükünün sert önlemlerine ve vergi sistemine, Hollanda, genel bir ayaklanmayla karşılık verdi. Bu koşullarda Ruy Gómez partisinin uzlaştırıcı görüşleri ağır basınca, kral, Alba dükünü geri çağırdı (1573). Crato başrahibinin Felipe II'nin portekiz tacı üzerindeki hak iddialarına karşı çıkması üzerine kral, emrine bir ordu vererek onu Lizbon'a gönderdi; Alba dükü düzenlediği bir yıldırım seferiyle Felipe II'ye Portekiz tahtını kazandırdı (1581).

ALBACAK a. Avrupa ve Asya'nın kuzey bölgelerinde, kıyılarda ve bataklıklarda yaşayan ince, uzun bacaklı, sivri uzun gagalı, böcekçil su kuşu. (Bil. a. *tringa,* çulluksgiller familyası.) [Birçok türü vardır: ormanlara yakın akarsularda yaşayan *Tringa hypoleucos;* göl ve büyük bataklık kıyılarında yaşayan koca albacak (*T. totanus;* küçük albacak (*T. glareola*);*T. nebularia; T. erythropus; T. stagnatilis* ve *T. ochropus.*]

ALBACETE, (İspanya ar. *El Basit*'ten, ova), İspanya'da (Murcia) kent, il merkezi Mancha'nın doğu kenarında; 117 000 nüf. Tarım pazarı. Bıçak yapımı.
—*Albacete ili,* 14 858 km²; 342 957 nüf. Kuzey-batı'ya doğru, tahıl tarımı bölgesi olan çorak Mancha ovasının bir bölümünü içine alır. Güneyde, aynı tekdüzelikte olan *Campo de Montiel*'de işlenmemiş topraklar daha geniş alanlar kaplar. Beticas sıradağlarının doğu uçlarını oluşturan küçük sıradağlarda, yerleşmeler çok daha azdır. Sulanan birkaç havza değerlendirilmektedir.

ALBA DE TORMES, İspanya'da kent, León'da, Salamanca'nın G.-D.'sunda; 4 000 nüf. San Miguel ve Santiago kilisesi gibi tuğla yapıları kapsayan önemli roman-mücear merkezi; San Juan kilisesi'nde (XII. yy.) güzel oymalar bütünü *(Apostolado).* 1571'de yapılan karmelit mezhebi manastırında, 1582'de bu manastırda ölen Azize Avila'lı Teresa'nın mezarı. Alba dokusuna ait şatonun (XVI. yy.) kalıntıları.

ALBA FUCENS ya da **ALBA FUCENTIA.** Esk. coğ. İtalya'da kent, Fucino gölü yakınında, İ.Ö. 303'te Aequi'ler ülkesinde kurulmuş Roma kolonisi. 1949'dan bu yana Roma'daki Belçika enstitüsü'nün yürüttüğü kazılarda,surlar, satranç tahtası biçiminde bir kent planı, forum, comitium, hamam, pazar yeri ve Herakles (Herkül) tapınağı ortaya çıkarılmıştır. (Bugün *Alba.*)

ALBAĞ a. Geleneksel kadın giyiminde, başa ya da fes üstüne bağlanan al renkli yazma.

ALBA IULIA, macarca **Gyulafehervar,** alm. **Weissenburg** ve **Karlsburg,** Romanya'da kent, yönetim bölümü merkezi, Erdel'de, Mureş yakınında; 51 000 nüf. XIII. yy.'dan kalma roman-gotik üslubunda katolik katedrali (XVI.-XVIII. yy.'dan kalma ek yapılar). XVIII. yy.'da yeniden yapılmış hisar (arkeoloji müzesi). Batthyanaeum kitaplığı (Ortaçağ el yazmaları, basımcılığın ilk döneminden kalma metinler). 1 aralık 1918'de, Erdel'in (o tarihe kadar macar egemenliğindeydi) Romanya ile birleştiği burada ilan edildi.
—*Alba yönetim bölümü,* 6 231 km²; 409 600 nüf.

ALBA LONGA. Esk. coğ. Latium'da (bugün Lazio) kent, efsaneye göre Aineias'ın oğlu İulius tarafından kuruldu. Albano dağında giderlerini ortak karşılayarak kurban törenleri yapan otuz latium kenti federasyonu üzerinde egemenlik kurdu ve gelişmekte olan Roma ile rekabet etti. Hisarının, günümüzdeki Castel Gandolfo'nun yerine yakın olduğu sanılmaktadır. Curiatuslar'ın kenti olan Alba, bu sülalenin Horatiuslar ile savaşından kısa süre sonra zenginliğini kıskanan komşu siteler tarafından yakılıp yıkıldı. Halkından birçok kişi Roma'ya götürülerek romalılaştırıldı.

ALBAN a. (fr. *albane*). Polim. AKKRİSTAL'in eşanlamlısı.

ALBANİ, arnavut kökenli romalı aile. XVI. yy.'da Türkler tarafından Arnavutluk'tan kovuldu. —GIOVANNI FRANCESCO, 1700'de Clemens XI adıyla papa seçildi. —Yeğeni ALESSANDRO (Urbino 1692-Roma 1779), 1721'de kardinal oldu, Albani villasını yaptırdı. —GIANFRANCESCO (Roma 1720-ay.y. 1803), 1753'te kardinal oldu; Pius VI'nın ve Pius VII'nin yüksek seçicisi; Avusturya yanlısı olarak konkordato tasarıları tartışmasına katıldı. —GUISEPPE (Roma 1750-Pesaro 1834), öncekinin yeğeni, kardinal (1801), Avusturya yanlısı, Pius VIII'in yüksek seçicisi (1829) ve devlet bakanı. —Ailenin bir başka kolunun üyesi olan GIAN GIROLAMO, yüksek rütbeli rahip ve hukuk bilginidir (Bergama 1504-Roma 1591); 1570'te kardinal oldu, *De donatione Constantini*'yi ve *De cardinalatu*'yu yazdı. Aile 1852'de yok oldu.

Albani *(villa),* Kardinal Alessandro Albani'nin Roma'da yaptırdığı sayfiye evi (1758-1760). Mimarı C. Marchioni'dir. Günümüzde *Villa Torlonia* diye anılan ve Pompei konutlarının planına göre yapılan bu yapı, değerli bir antik heykel koleksiyonunu barındırır.

kırmızı gagalı **alaycıkuş** *(Phoeniculus purpureus)*

Alba dükünün zorbalığı flaman resmi XVI. yy. *Bijloke manastırı, Gent*

albatros
uçuşa kalkarken

albatros yerde

ALBANİ (Francesco), italyan ressam (Bologna 1578- ay.y. 1660). Carraciler'in öğrencisiydi. Hannibal ile yakınlık kurdu, onunla birlikte Roma'ya gitti ve orada Santa Maria Della Pace'de (1611-1614) ve Verospı sarayı nda çalıştı. Bologna'da mihrap tabloları, dingin ve duygulu mitolojik resimler yaptı. Bu açık, zarif ve biraz da yavan sanatın başyapıtları, sanatçının yaşadığı günlerden başlayarak Fransa'da toplandı ve XVII. yy. fransız ressamlarını etkiledi (Trianon'daki mermer tablolar: Venüs'ün öyküsü).

ALBANİ dağları, ital. **Colli Albani,** İtalya'da yüksek tepeler topluluğu, Lazio'da, Roma'nın G.-D.'sunda; sönmüş yanardağlardan oluşur; iki kraterin içinde Albano ve Nemi gölleri yer alır. En yüksek dorukları Faete (965 m) ile Cavo'dur (949 m). Geleneksel sayfiye ve şarapçılık merkezi (*Castelli Romani* şarapları).

ALBANİA. Esk. coğ. Kafkas sıradağlarının doğu kesimi, Hazar denizi'nin güney-batı kıyısında; yaklaşık olarak Azerbaycan topraklarını karşılar.

ALBANO gölü, İtalya'da (Roma ili) göl; başkentin G.-D.'sunda. Albani dağlarında eski bir krater içinde yer alan gölün yükseltisi 293 m, derinliği 170 m'dir.

ALBANO LAZİALE, İtalya'da kent, Lazio'da, Roma'nın güney-doğu'sunda, via Appia'nın kenarında, *Albano gölü* yakınında; 24 400 nüf. Romalılar'dan kalma yıkıntılar.

ALBANUM a. (a.. *albus*, beyaz'dan). Ladenlerin üstünde yaşayan ve larvaları ölü katırtırnağı saplarında gelişen uzun duyargalı böcek. (Bil. a. *Albanum M-griseum*. Kınkanatlılar takımı, tekeböceğigiller familyası.)

ALBANUS dağı, lat **Mons Albanus.** Esk. coğ. Latium'da dağ, Albani sıradağlarında. Daha demir çağında yerleşilen dağ, Alba Longa'ya egemendi ve latin halkları konfederasyonunun merkeziydi: doruğundaki Jüpiter Latiaris tapınağı'nda, her yıl Latium kentlerinin federal şenliği *(Feriae Latinae)* kutlanırdı. Bugün *Monte Cavo.*

ALBANY, ABD'de kent, New York eyaletinin merkezi Hudson ırmağının orta vadisinde ve Erie kanalının ağzı yakınında; 102 000 nüf. New York ile Erie gölü arasındaki büyük bir ulaşım yolunun kenarında yer alması sayesinde, sanayisi bir ölçüde gelişmiştir: makine yapımı; kimya sanayisi. Üniversite.– ABD'de kent, Georgia'nın güney-batı kesiminde; 73 000 nüf. Besin sanayisi.

ALBANY, Kanada'da ırmak, Ontario'nun kuzey-doğu'sunda; 981 km. Saint-Joseph gölünden çıkar ve James körfezine dökülür. Ağzı yakınında *Fort Albany* yer alır.

ALBANY dükü, 1398'de İskoçya kralı Robert III tarafından üvey kardeşi Robert Stuart için oluşturulan unvan. XIV. ve XV. yy.'larda iskoç hanedanının küçük prensleri, bu unvanı aldılar. Albany, Alba*'nın ingilizceleşmiş biçimidir. (→ STUART)

ALBANY (Louise, STOLBERG *prensesi, —kontesi*), prens Gustav Adolf von Stolberg-Gedern'in kızı (Mons, Belçika, 1752-Floransa 1824). Alman asıllı olan, ama fransız kültürüyle yetişen Albany, İngiltere tahtında hak iddia eden ve Albany kontu olarak bilinen Charles-Edward Stuart ile evlendi. İçki düşkünü ve kaba bir adam olan Charles karısını mutsuz etti; Louise 1780'de onu terk ederek Roma'ya sığındı. 1781'den itibaren şair Alfieri'ye bağlandı ve 1784'ten sonra onunla yaşadı; 1788'de evlendiler. Şairin ölümünden sonra onun kitaplarını yayımladı. Fransız ressam Fabre ile dost oldu, o dönemin en ünlü edebiyat ve siyaset adamlarının devam ettikleri bir salon açtı.

Al Baraka türk özel finans kurumu, 1985'te İstanbul'da kuruldu. Kuruluş sermayesine Al Baraka yatırım ve kalkınma kurumu % 50, İslâm kalkınma bankası % 13 payla katıldı. Kurumun, % 80'i yurt dışından döviz olarak getirilen ödenmiş sermayesi 5 milyar TL'dir (1986). Türk yasalarına göre özel finans kurumu olarak adlandırılan kurum, yatırım ortaklığı biçiminde çalışmakta, bankaya yatırılan mevduata faiz ödenmemekte, dönem sonunda kâr üzerinden mevduatla orantılı bir pay verilmektedir.

ALBARDAKLI ŞEYH AHMET, türk bilgin, dilci (Diyarbakır 1446?-?). Diyarbakır'da Alibardak adıyla da bilinen Bardaklı mahallesinde doğduğu için Albardaklı adıyla tanındı. Akkoyunlular'dan Uzun Hasan'ın oğlu şehzade Sultan Yakub'un sarayında bulundu. Türkçenin kendi döneminde yöresel kullanılışını da yansıtan *Kitabü enva ül-edeb ül-farsi* (1502) kitabında, farsçaya ait gramer bilgileri, farsça-türkçe sözlük, nazım türleri, edebiyat sanatlarıyla ilgili bilgiler yer alır.

ALBARELLO a. (ital. sözc.), XIII. yy.'da İran'da, XIV. ve XV. yy.'larda Suriye ve Mısır'da eczacılıkta kullanılan bir tür havan.

ALBARRACİN, İspanya'da (Aragon, Teruel ili) kent, *Albarracin sıradağları*'nın eteğinde; 1 400 nüf. Teruel'in kurulmasından önce bir arap krallığının, daha sonra da bağımsız bir devletin (sonra Aragon'a katıldı) başkenti oldu. Gotik üslubunda şato ve surlar. Gotik ve rönesans üslubundaki katedralin bir bölümü müzedir (XVI. yy.'dan kalma flaman duvar halıları).

ALBARRAN (Joaquin), fransız cerrah (Sagua la Grande, Küba, 1860-Paris 1912). Ürolojinin kurucularındandır; böbreğin ve prostatın ameliyatla çıkarılmasını ilk kez o gerçekleştirdi. Guyon'un öğrencisiydi; daha sonra onun yerini alarak Paris'teki idrar yolları hastalıkları kürsüsünün başına geçti.

ALBASTI ya da **ALBASMA** a. Folk. Loğusalarda görülen, halk arasında yaygın inanışa göre al karısının neden olduğu *loğusalık* humması* (-humma-i nifasî) adlı hastalık. || Yeni doğmuş çocuklarda görülen, halk inanışına göre al karısının neden olduğu ateşli hastalık. (Bebek ilk kırk gün içinde yalnız bırakılırsa bu hastalığa yakalanacağına inanılır.)

—ANSİKL. Anadolu'da albastıyı önlemek için, kökeni şamanlığa değin uzanan, çeşitli uygulamalara başvurulur. Al karısının, üzerinde al renk ya da altın taşıyana zarar vermeyeceğine inanıldığından loğusanın boynuna mirastan kalma bir beşibirlik ya da ikibuçukluk takılır, yüzüne al duvak, üstüne al örtü örtülür. Loğusa kırkı dolana değin boynunda altın, belinde anahtar, başında al yemeni ya da kurdeleyle dolaşır. Yastığının altında bıçak, saban demiri, maşa ya da kurt derisi bulundurma, ayetülkürsi okuyarak yatağını urganla çevirme, evde ya da komşuda silah patlatma, başucuna yumurta ya da tandır şişine geçirilmiş soğan asma, albasmayı önlemek için günümüzde de başvurulan uygulamalardandır. Alınan önlemlere rağmen loğusayı al basarsa, *al* ocağı* diye tanınan ailelere başvurulur.

ALBATEGNİUS ya da **ALBATENİUS** → BETTANİ (EL).

ALBATR a. (fr. *albâtre*, yun. *alabastros;* lat. *alabastrum*). Miner. KAYMAKTAŞI'nın eşanlamlısı.

■ **ALBATROS.** a. (ing. sözc.). Çok iri deniz kuşu. Güney yarımkürede, Büyük okyanus'un kuzeyinde ve ender olarak da Atlas okyanusu'nda yaşar. (Bil. a. *diomedea;* fırtınakuşları takımı, albatrosgiller familyası.)

—ANSİKL. Okyanuslarda yaşayan, balıkla beslenen ve deniz kuşlarının en irilerinden olan albatrosların (bağırgan albatros bir kaz iriliğindedir ve kanat açıklığa 3 m'yi aşar) 13 türü vardır. Albatroslar uçabilmek için rüzgâra gereksinim duyduklarından, daha çok Güney yarımkürenin ılıman bölgelerinde bulunurlar. Genellikle yüksek yalıyarlarda yuva kurarlar; çiftleşme törenleri karmaşıktır ve her çift 2-3 ay boyunca tek bir yumurta üstünde kuluçkaya yatar. Bağırgan albatros *(Diomedea exulans)*, bazen Kuzey yarımkürede, Avrupa'nın Atlas okyanusu kıyılarına kadar çıkar.

ALBATROS kordillerası, Doğu Pasifik kabartısı da denir. Büyük okyanus'un tabanında sıradağlar Kaliforniya körfezinden Yeni Zelanda'nın 2 000 km güneyine kadar yaylar çizerek 15 000 km boyunca uzanır. K.-B.-G.-D. doğrultusundaki faylarla dilinmiştir.

ALBATROSGİLLER a. Fırtınakuşları takımından albatrosları içeren familya. (Bil. a. *diomedeidae.*)

Albatross, 1947-48'de ekvator çevresinde ilk dünya turunu yapan isveç deniz araştırma gemisi.

ALBAY a. Ask. En büyük üstsubay rütbelisi. Kara ve hava kuvvetleri mensubu albayların rütbe işareti her iki omuzdakı apolet üzerine yerleştirilmiş ay yıldızlı bir sembolle yanında sıralanmış üç yıldızdır. Deniz kuvvetleri mensuplarınınsa kol kapağında, en üsttekinin bir kros yaptığı dört kalın şerittir (yazlık giysilerinde aynı işareti omuzlarında taşırlar). Albaylar kara kuvvetlerinde genellikle alay komutanlığı, hava ve deniz kuvvetlerindeyse eşiti birlik ve kurumların komutanlığını yaparlar. Osmanlı ordusunda bu rütbenin adı miralaydı.

—Ask. denizc. Deniz kuvvetlerinde alay düzeyindeki bir birliğe ya da bir filotillaya (en az aynı tipte 4 gemi) komuta etme yetki ve yeteneği olan subay.

ALBAYLIK a. Ask. En büyük üstsubay rütbesine verilen ad ya da en büyük üstsubay rütbelisinin görevi: *Albaylıktan emekli oldu.*

Albayrak, Erzurum'da yayımlanmış gazete. İttihat ve Terakki'nin organı olarak çıkartıldı (mart 1913). İşgal döneminde kapandı (1916-1919). Öğretmen Süleyman Necati tarafından yeniden çıkarıldığında, Mondros mütarekesi'ne (30 ekim 1919) karşı, Misakı milli'yi savunan yayımlar, Erzurum kongresi'nin sözcülüğünü yaptı. 1920 sonlarında Süleyman Necati'nin kongre üyeliğinden sonra milletvekili seçilip Ankara'ya gitmesi üzerine kardeşi Mithat (Albayrak), Erzurum ile sınırlı bölgesel mücadeleden yana ve Ankara'ya karşı yayım yapınca, Kâzım Karabekir tarafından tutuklandı, Albayrak da kapandı (mart 1921). Hürrem Tatar, yine Erzurum'da aynı adla günlük bir gazete yayımlamıştır (1962).

ALBAYRAK, Van'ın Başkale ilçesine bağlı bucak; 17 280 nüf. (1990). 21 köy. Merkezi *Albayrak* (esk. Derköy); 1 079 nüf. (1990).

ALBAYRAK (İzzet Nezih), türk kemancı ve viyolacı (İstanbul 1898). Bir süre özel dersler aldıktan sonra Berlin Stern konservatuvarı'nda ünlü kemancı Gezsa von Kresc'in öğrencisi oldu. Okulu bitirince Kulenkampf konservatuvarı'nda öğretmenlik yaptı; çeşitli orkestralarda çalıştı. Yurda döndükten sonra uzun süre oda müziği yaptı (özellikle C. Reşit Rey ve Muhittin Sadak ile). Cumhurbaşkanlığı senfoni orkestrası'nda viyola grup şefi (1937-1964), Ankara Devlet konservatuvarı'nda keman öğretmeni olarak çalıştı (1937-1960).

ALBECK, Almanya'da kent, Ulm'un 15 km K.'inde. Avusturya generali Mack 1805'te, burada, Fransızlar'a yenildi.

ALBEDO (ing. sözc.; lat. *albedo*, beyazlık). Bir cisimden yansıyan ya da yayınar ışıma enerjisinin kesiri. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Nük. müh. Parçacık akısının bir yüzeye de ya da bir ortamda yansıyan bölümü.

—ANSİKL. Albedo kavramını bilime kazandıran amerikalı gökbilimci W.C. Bond'dur (1789-1859). Siyah bir cismin albedosu 0'dır. Yeni yağmış karın albedosu ise, görünen dalga boylarına göre 0,9 dolaylarındadır. İklimbilimde albedo, yerle atmosferin ara yüzeyinde, atmosferin içinde ve üstünde ölçülür (üstteki değer, yer-atmosfer sisteminin toplam albedosudur). Ara yüzeyde albedo, yeryüzünün yapısına göre değişir: ormanda % 10 (zayıf albedo = zayıf ışınım yitimi), karda ya da buzda % 50-90 (güçlü albedo = güçlü ışınım yitimi). Albedo, ayrıca gelen ışınların dalga boyuna, mevsime ve enleme göre farklı değerler gösterir. Öte yandan atmosferde bulutların albedosu güçlüdür; kalınlıklarına, yapılarına ve Güneş'in yüksekliğine göre % 40 ile 90 arasında değişir. Dolayısıyla bulutlar, yer-atmosfer sisteminin en önemli yansıtıcılarıdır. Günümüzde atmosfer üstünde albedo uyduyla saptanmaktadır (her iki yarıküre göz önüne alındığında, tüm sistemin albedosu % 33'tür). Yeryüzünde albedo ölçümleri gezegenimizin ısıl kuşaklara bölünmesini açıklar (buzlu ve karlı bölgelerin albedosu güçlüdür). Öte yandan; atmosferde ve sistemin tepesinde ortaya çıkan albedo değişimleri, genel atmosfer dolaşımında beliren çalkantıları, iklimde görülen kararsızlıkları ve değişimleri aydınlatabilir.

ALBEDOÖLÇER a. Bir yüzeyin albedosunu ölçmeye yarayan aygıt. (Bulutların ya da ot, kar vb. gibi çeşitli toprak örtülerinin albedosunu saptamada kullanılır.)

ALBEE (Edward), amerikalı oyun yazarı (Washington 1928). Kaygılandırıcı, saldırgan sanatı, daha ilk oyunu *Hayvanat bahçesi*'nde (Zoo Story, 1959) dikkati çekti. Bu yapıtı, bireylerarası iletişimde ve geleceğin dram sanatında sözsel imgenin önemini ortaya koyuyor, bir dönemin tüm ruhbilimsel ve ideolojik takıntılarını yoğunlukla dile getiriyordu. *The Death of Bessie Smith*'de (1960), bu kadın şarkıcının ölümünü ırkçı komplekslerin sergilenmesinde araç olarak kullandı; *Amerikan rüyası* (The American Dream, 1961), ulusalcı hayal dünyasını ve toplumda anneye verilen öncelikli yeri eleştirdi; *Kim korkar hain kurttan ?* (Who's Afraid of Virginia Woolf?, 1962) oyununda, bir amerikalı çiftin günlük yaşamındaki saçmalıkları ele alarak annelik temasını yeniden işledi. Böylece dram sanatı, diyaloglara dayanan bir psikodrama dönüşüyordu. Albee, *Tiny Alice*'de (1964) bir insanın yitip gitmesini anlatırken, alegoriye ve Kutsal Kitap'tan alınma temalara başvurdu. *Kıl payı*'nda (A Delicate Balance, 1966) korku ve alkolün bu yitip gitmeyi çabuklaştırdığını gösterdi. *Box* ve *Quotations from Chairman Mao Tse Tung* (1970) oyunları, alıntılara ve anlatılara siyasal bir boyut katan yapıtlardır. *Seascape* (1975), *Counting the Ways* (1977) ve *Listening* (1977) adlı oyunlarında sözsel eylem yeniden ağırlık kazanır. Albee, Carson McCullers (*Küskün kahvenin türküsü* [Ballad of the Sad Cafe, 1963]) ve James Purdy'nin romanlarını (*Malcolm*, 1966) da sahneye uyarladı.

ALBEK (Azız), türk belgesel film yönetmeni (İstanbul 1923). Arkeoloji öğrenimi gördü. 1954'te İstanbul Üniversitesi film merkezi'nin kuruluşuna katıldı; buranın müdürü oldu (1974). Bu merkezin belgesel filmlerinde kameramanlık ve yönetmen yardımcılığı yaptı. Sinematek derneği'nin (1965) kurucularındandır. *Kurtuluş savaşı'ndan anılar* adlı belgeseliyle 1971'de TRT kısa film ödülünü aldı. İstanbul Üniversitesi bünyesinde bir Bilimsel film arşivi kurulmasına ön ayak oldu (1972).

ALBEMARLE (George MONK, — dükü) → MONK

ALBEMARLE SOUND, Roanoke ırmağının halıcı, ABD nın (Kuzey Carolina) doğu kıyısında; bir kıyı şeridiyle denizden ayrılır.

ALBEN a. (tesc. edil. ad.). Tekst. Selüloz asetattan yapılan yapay elyaf ya da iplik.

ALBENA, Bulgaristan'da sayfiye yeri, Karadeniz kıyısında, Varna ırmağıyla Romanya sınırı arasında.

ALBENGA, İtalya'da kent; Liguria'da (Savona ili); 21 000 nüf. Meyve ve sebze üretimi ve ticareti. Sayfiye yeri.

ALBENİ a. Bir kimsenin ya da bir şeyin dikkat çekme özelliği, çekicilik, alım, cazibe: *Bir kızın albenisine kapılmak. Albenisi olan bir giysi.*

ALBENİLİ sıf. Albenisi olan; çekici, alımlı, cazibeli.

ALBÉNIZ (İsaac), ispanyol besteci ve piyanocu (Camprodón 1860-Cambo-les-Bains 1909). Bir "harika çocuk" olan sanatçı, Paris'te Marmontel ile çalıştı. Avrupa ve Amerika'da uzun turnelere çıktı. Sonra Weimar'da Liszt ile, Leipzig ve Brüksel'den sonra da Paris'te d'İndy ile eğitimini sürdürdü. Fauré, Debussy, Chausson gibi bestecilerle dostluk kurdu. Londra'da *Henry Clifford* operasını, bitirmemiş *The King Arthur* (Kral Arthur) üçlemesini ve *Pepita Jiménez* (1869) adlı lirik güldürüyü besteledi. 1899'da Paris'te *Catalonia* adlı parlak orkestra parçasıyla büyük başarı kazandı. Ezgiler; bazıları E. Fernández Arbós ve D. E. Inghelbrecht tarafından başarısızca orkestraya uyarlanan *İberia** adlı dört defterlik piyano parçaları (1906-1909) besteledi. *Navarra*'yı bitiremeden öldü.

ALBÉNIZ Y BASANTA (Pedro), ispanyol besteci (Logroño 1795-Madrid 1855). Besteci Mateo Perez de Albéniz'in (öl. San Sebastian 1831) oğlu. İspanya'da piyano okulunun kurucularındandır. Eğitimcilik çalışmalarını (1830'dan başlayarak Madrid konservatuvarı'nda öğretmen), *Metodo completo de piano* (Eksiksiz piyano metodu) adlı kitapta topladı (1840).

ALBERABER a. Balıkç. Direkli dalyanlarda kapı ağını açıp kapatmaya yarayan halat. || Bu halatın çekilmesi için verilen komut. || Voli ağlarının yaka iplerinin eşit çekilmesi için verilen komut.

ALBERDİNGK THİJM (Josephus Albertus), hollandalı yazar (Amsterdam 1820 - *ay. y.* 1889). Flandre ve Hollanda'nın kültür ve dil birliğini savunan Dietsche Warande dergisini kurdu (1855). 1876'da estetik profesörü oldu. Katolikliğe açısından sanat ile dinsel inancın özdeşliğini savundu. Bilderdijk'in etkisi altında romantik şiirler yazdı. Öykü ve anlatılarında hıristiyanlık dönemindeki Ortaçağ'ı ve Hollanda'nın geçmişini yüceltti (*Karolingische Verhalen*, 1851 *Geertruide von Oosten*, 1853; *Mejuffruf Leclerc*, 1854).

ALBÈRES dağları, Pireneler'in Akdeniz'e ulaştığı eski araziler kütlesi. Bu ad, daha çok, Perthus boğazı ile deniz arasındaki dağlar (*Neulos tepesi:* 1 256 m) için kullanılır.

ALBERGATİ (Pirro CAPACELLİ, — kontu), italyan besteci (Bologna 1663 - *ay. y.* 1735). Bologna okulunu benimsemişti. *Balletti*'si (1862), 2 ve 3 keman için sonatları (*Plettro armonico*, 1687), çeşitli konçertoları ve *capricci da camera*'sıyla Corelli ile Torelli arasında yer alır. Kantatları ve dinsel yapıtlarındaysa G.B. Bononcini'ye yakındır. Ayrıca iki opera ve Stradella'nın üslubunda pek çok oratoryo besteledi.

ALBERGATİ CAPACELLİ (Francesco), italyan yazar (Bologna 1728-Venedik 1804). Ref[illegible] bir aristokrat ve Voltai-re [illegible] Yergili kome-dileri [illegible] 1774-1778) yaz[illegible]

ALBERGO a. (ital. sözc.) [çoğl. *alberghi*]. XVI. yy.'da, Cenova'da bir toplumsal kuruluş ve temel siyasal kadro.

—ANSİKL. Başlangıçta yalnızca soylulardan oluşan albergo, birçok büyük aristokrat ailenin bir tür federasyonuydu. XV. yy.'da ticaret ve bankacılığın gelişmesi sonucu, zengin tüccarların kamu görevlerine alınışı, albergoya çok daha geniş bir toplumsal temel sağladı. 1528'de, Andrea Doria anayasası, iktidarın siyasal ve ekonomik görevlerinde iki tür albergoyu bir araya getirdi (soylu albergosu ve halk albergosu). Ama 1576'da, Fransa, İspanya ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu, tüm albergoların kaldırılmasını kararlaştırdılar.

ALBERİCO I, Camerino markisi, toskanalı soylu; Marozia ile evlendi; 915'te endülüslü Araplar'ı geri püskürttü. Papa Johannes X ile arası açıldı ve 925'te Romalılar tarafından öldürüldü. —ALBERİCO II **Camerino** markisi (öl. 954'e doğr.), Alberico I ve Marozia'nın oğlu. Annesinin üçüncü kocası ve İtalya kralı Provence'lı Ugo'yu Roma'dan kaçmaya zorladı ve 932'den ölümüne kadar bu kenti yönetti. —Oğlu OTTAVIANO, onun yerine geçti ve Johannes XII adıyla papa oldu (955).

ALBEROBELLO, İtalya'da komün, Puglia'da, Bari'nin G.-D.'sunda; 9 500 nüf. Trulli'ler bölgesinin başlıca turizm merkezi.

ALBERONİ (Julio ya da Giulio), italyan kardinal ve İspanya başbakanı (Fiorenzuola d'Arda 1664-Piacenza 1752). Bir bahçıvanın oğluydu; Piacenza barnabitlerinin himayesinde öğrenim gördü. İtalya'daki fransız birliklerinin komutanı olan Vendôme dükünün gözüne girdi; dük onu İspanya'ya götürdü. Parma'nın Madrid elçiliğine atandı, Parma dükünün yeğeni İsabel Farnesio'yu Felipo V ile evlendirdi, *camarera mayor* (baş nedime) Ursino prensesini saf dışı etti, kardinal ve İspanya başbakanı oldu (1716). İktisadi ve askeri reformlar yaptı, İspanya'nın Utrecht antlaşması'yla kaybettiği İtalya'daki topraklarını geri almak ve İtalyanlar'ı Milano bölgesi, Napoli ve Sardinya'dan atmak için çaba harcadı. Güttüğü siyaset Dörtlü ittifak'ın (Fransa, İngiltere, Birleşik Eyaletler ve Avusturya) kurulmasına yol açtı; böylece, İspanya yenilgiye uğradı (1719) ve Alberoni gözden düştü. Roma'ya çekildi. Burada kötü karşılandıysa da, yetenekleri sayesinde papanın gözüne girdi ve onun tarafından Romagna'ya papalık elçisi olarak atandı (1735). Bir ara, San-Marino cumhuriyeti'ni papalık devletleri arasına kattı, fakat Clemens XII bu küçük devlete bağımsızlığını geri verdi.

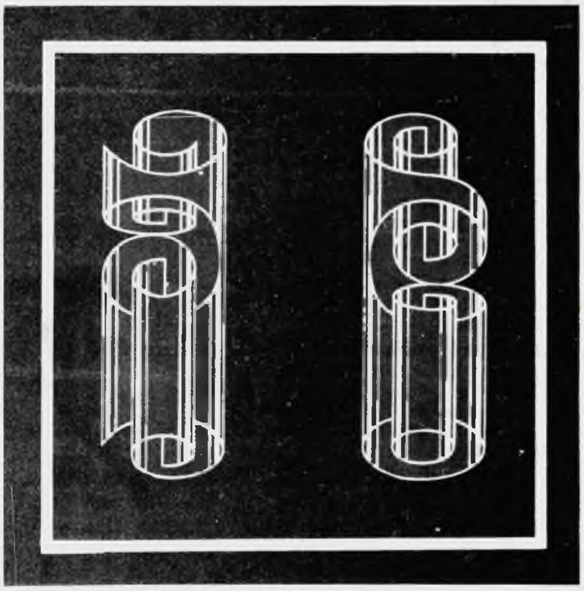

Edward **Albee**

Isaac **Albéniz** ve karısı

ALBERS (Josef), amerikan uyruklu alman ressam (Bottrop 1888-New Haven, Connecticut, 1976). Berlin, Essen ve Münih'te öğrenim gördükten sonra, Weimar'da Bauhaus okulu'na girdi (1920-1923); burada temel derslerde ve

Josef **Albers** *Incorrectly Wound* 1931 opak cam resim

Prens **Albert** F. X. Winterhalter'in yapıtı (1842 ayrıntı) *Versailles şatosu*

cam üstüne resim atölyesinde öğretmenlik yaptı (1923-1933). Bu dönemde, kendini belli bir konstrüktivizmden kurtararak daha özgür biçimlere yöneldiyse de, yüzey ile çizgi arasında perspektif etkileri yaratan çok yönlü etkileşimlere ilgisini sürdürdü (*Vitrin*, 1934, linolyum üzerine gravür). 1933'te, Bauhaus benzeri bir okul olan Black Mountain College'a (Kuzey Carolina), 1950'de de New Haven'daki Yale Üniversitesi'ne çağrıldı. 1932-1935 arasındaki çalışmaları, renk değişkenlikleri ve ton ilişkileri konusundaki dizilerinin ilkini oluşturdu. Bunu *Transformations of a Scheme* (1948) ve 1950'den başlayarak *Homage to the Square* izledi. Albers' in sanatı, *hard edge* ve *minimal sanat* akımları üzerinde önemli bir etki yaptı.

ALBERSCHWENDE, Avusturya'da (Vorarlberg) sayfiye yeri ve kış sporları merkezi, Ren ırmağı yakınında, ırmağın Konstanz gölüne ulaştığı yerden önce; yüksl. 721 m.

Albers-Schönberg hastalığı, kalıtımla geçen ailevi kemik hastalığı. (İskelette, genel ve yaygın doku yoğunlaşması ile belirgin kemik sklerozu görülür. Buna kafatası deliklerinin daralmasına bağlı sinirsel bozukluklar ve aplastik anemi eklenir. Alman radyolog Heinrich Albers-Schönberg [1865-1921] tarafından tanımlanmıştır.)

ALBERT gölü → MOBUTU gölü

ALBERT (Heinrich), alman besteci (Lobenstein, Thüringen, 1604-Königsberg 1651). 1622'de, Dresden'de, kuzeni Schütz ile beste çalıştı. Leipzig'de hukuk öğrenimi gördü; St. Thomas kilisesi kantoru Schein ile tanıştı ve 1631'de Königsberg kilisesi'ne orgcu oldu. Arya'lar, dinsel ve din dışı lied'lerden oluşan yapıtları 8 defter tutarındadır. Caccini ve Monteverdi'nin hayranı olan sanatçı, sürekli bas'lı italyan monodisini ülkesine taşımış ve "çağdaş alman lied'inin yaratıcısı" sayılmıştır.

ALBERT, İngiltere kraliçesi Victoria'nın eşi; Saksonya-Coburg-Gotha dükünün ikinci oğlu (Rosenau, Thüringen, 1819 - Windsor 1861). Kraliçe Victoria ile ortak amcaları Belçika kralı Léopold I'in ön ayak olduğu bu evlilik 1840'ta gerçekleşti. Prens Albert, kraliçe ile çok uyumlu bir çift oluşturdu ve onun etkinliklerine katkıda bulundu. Ekonomik gelişmeyle yakından ilgilenerek 1851'de, büyük direnişlere karşın, ilk Uluslararası sergi'nin Büyük Britanya'da açılmasını sağladı.

ALBERT (Eugen D'), alman piyanocu ve besteci (Glasgow 1864-Riga 1932). Pauer, H. Richter ve Liszt'in öğrencisiydi; XIX. yy. sonu klavyeli çalgı okulunun en seçkin temsilcilerindendir. Bach ve Liszt'in org parçalarını piyanoya aktardı ve 10'u aşkın opera (*Tiefland*, 1903) besteledi.

ALBERT (Hans), alman bilimkuramcı (Köln 1921). Karl Popper'in öğrencisiydi. Toplumbilim ve insan bilimleri alanında onun öğretisini sürdürmeye yöneldi. "Eleştirel akılcılık" denilen akıma katıldı. Başlıca yapıtları: *Traktat über kritische Vernunft* (1969), *Plädoyer für kritischen Rationalismus* (1971); *Konstruktion und Kritik* (1972).

ALBERT (Gilbert), isviçreli kuyumcu (Cenevre 1930). Omega ve Patek Philippe firmalarında baş desinatörlük yaptıktan sonra yalnızca mücevher üstüne çalışmaya başladı. Bütün büyük kentlerde sergiler açtı ve böylece ürünleri bütün dünyada tanındı. Barok anlayıştaki yapıtlarında hammaddeye büyük bir önem verir: ham altına yalnız değerli taşlar değil, kavkılar ve göktaşları da kakmıştır.

ALBERT I (Honoré Charles GRIMALDI, — adıyla Monako prensi) [Paris 1848 - *ay. y.* 1922]. Denizbilimci olarak birçok bilimsel seferi yönetti (Atlas okyanusu, Akdeniz); Denizbilim enstitüsü'nü (Paris'te) ve Denizbilim müzesi'ni (Monaco'da) kurdu. Okyanusların derinlik haritasının ilk baskısına destek oldu.

ALBERT I (Brüksel 1875-Marche-les-Dames 1934). Belçika kralı (1909-1934). 1909'da amcası Léopold II'nin yerine geçti. 1839 Londra antlaşması ile Prusya tarafından garanti edilen yansızlığına karşın, alman orduları, ağustos 1914'te Belçika topraklarını işgal edince, Albert I yurdunun toprağını ve onurunu savunmayı bildi. Savaştan sonra Ulusal bilimsel araştırma fonu'nu ve Krallık fransız dili ve edebiyatı akademisi'ni kurdu. Marche-les-Dames kayalıklarını tırmanırken öldü.

ALBERTA, Batı Kanada'da eyalet, 661 185 km^2; 2 237 000 nüf. (1990). Merkezi, *Edmonton*. Alberta aşağı yukarı bütünüyle, yükseltisi D.'da 800 m'yi, B.'da 1 200 m'yi bulan bir ovadan oluşur. Ayrıca, Kanada'daki Kayalık dağlar'ın güney kesiminin doğu yamacını ve birkaç tepelik bölgeyi içine alır. Kuzey yarısında, toprakların verimsizliği ve yazların kısalığı tarıma olanak vermez (Peace ırmağı bölgesi dışında). Kurak olan güney-doğu kesiminde (Palliser üçgeni) sulama sayesinde yoğun tarım (şekerpancarı) yapılır. Kuzeydeki kutup ormanı ile güneydeki kurak bozkırlar arasında yer alan kara topraklı Prairie bölgesiyse, tarıma (buğday, arpa) son derece elverişlidir. Tarıma elvermeyecek kadar kurak ya da yüksek kesimlerde, yaygın hayvancılık yöntemleriyle kasaplık sığır yetiştirilir. Orta kesimdeki buğday bölgesinin kuzey ve güney kenarlarında, ikincil tahıllara ve yem bitkileri üretimine dayalı yerleşik domuz ve sağmal inek yetiştiriciliği gelişmiştir.

Prairie bölgesindeki öbür eyaletlerden daha geç yerleşilen (1914'ten önce en tenha eyaletti) Alberta'nın nüfusu, günümüzde, Sasketchewan ile Monitoba'nın toplam nüfusuna eşittir (nüfusu 1951-1967 arasında iki kat artmıştır). Halkın büyük bölümü, Edmonton ve Calgary'de toplanmıştır.

Bu nüfus ve kentleşme gelişmesinde başlıca rolü, madencilik ve sanayinin gelişmesi oynamıştır. Alberta'da kömür yatakları vardır; kuzeydeki açık ocaklardan çıkarılan kömür, on beş yıldan bu yana Japonya'ya satılmaktadır. Ama ilin başlıca gelir kaynağını, petrol oluşturur. İkinci Dünya savaşı'ndan önce çok fazla olmayan petrol üretimi, 1950'den bu yana sürekli artmakta ve Kanada'da çıkarılan toplam petrolün % 85'ini oluşturmaktadır. Ülkenin doğal gaz üretiminin büyük bölümü de burada elde edilir. Ayrıca, Athabasca'daki bitümlü kumlar da, bir ölçüde işletilmektedir.

Petrol üretiminin artmasının yol açtığı sanayi ve hizmetler kesimlerindeki gelişmelerden özellikle Calgary yararlanmış-

Alberta'dan bir görünüm Kuzey Saskatchewan ve Kanada'daki Kayalık dağlar'ın karlı dorukları

tır. Alberta'da besin, kimya, maden, kereste sanayileri ve petrolün çıkarılmasıyla ilgili bütün yan etkinliklerde gelişmiştir.

ALBERTANO da Brescia, italyan yazar (XIII. yy.). Aynı zamanda diplomat ve yargıç olan yazar, latince kaleme aldığı kitaplarında, ödünsüz bir ahlak anlayışı ile derin ansiklopedi bilgisini kaynaştırdı (*De arte loquendi et tacendi,* 1245).

ALBERTAZZİ (Adolfo), italyan yazar (Bologna 1865 -*ay. y.* 1924). Edebiyat tarihçisi ve romancı olan sanatçı, özellikle çok sevilen öyküleriyle (*Il zucc hetto rosso,*1914) tanındı.

ALBERTİ (Niccolo DI İACOPO **degli**), floransalı iş ve siyaset adamı (öl. Floransa 1377). Alberti maliye şirketinin müdürü Iacopo'nun oğlu. 1362'den başlayarak papalığın hemen hemen tek bankacısı, 1372'de de aile şirketinin müdürü oldu. Ticari ve mali etkinliklerini genişletmeyi sürdürdü; bu da kendisine çok önemli bir siyasal rol oynama olanağı verdi. 1355'te başrahip, 1363'te adalet yüksek görevlisi oldu; Floransa'nın üstünlüğünü Pisa'ya kabul ettirdi ve 1369 antlaşması'yla floransa gemileri için Porto Pisano'ya serbest giriş hakkı elde etti. "Parte Guelfa" başkanı olarak papayla ittifakını sürdürdü. Floransa yakınında "del Paradiso" sarayını yaptırdı.

Alberti mali şirketi, XIV. yy.'ın ikinci yarısında Floransa'nın en önemli mali şirketi. Başlıca ortaklar Alberti'lerdi. 1342-1346 arasında, Acciaiuoli, Bardi, Peruzzi şirketlerinin iflas etmelerinden yararlanarak, 1346'da Alberti Antichi ve Alberti Nuovi adları altında iki ayrı şirket haline gelmesine karşın, hızla gelişti. Kısa sürede bütün İtalya'da ve Avrupa'nın belli başlı ticaret merkezlerinde şubeler açtı. 1362'de şirket, Papalığın bankeri durumuna geldi. Başlıca rakibi olan Guardi firmasını iflasa sürükledi (1370-1371). Yöneticisi Niccolo di Iacopo degli Alberti'nin ölümü üzerine şirketin ekonomideki etkinliği sona erdi; şirket yalnızca İngiltere'de bir varlık gösterebildi, bu da yöneticilerinin politika alanından silindikleri 1450 tarihine değin sürdü.

ALBERTİ (Leon Battista), italyan mimar, heykelci, müzikçi ve hümanist (Cenova 1404-Roma 1472). Padova'da hukuk ve fen bilimleri öğrenimi yaptıktan sonra, resim üzerine ilk modern incelemeyi latince ve italyanca olarak yayımladı (1435). 1450'ye doğru, Vitruvius'u yorumlayan on kitaplık diziyi (*De re aedificatoria,* 1485'te basıldı) yazmaya başladı. Sentezinin başlıca kaynağı ilkçağ sanatıdır; ona göre yapı, uyumu hesaplanabilen estetik bir organizmadır. Mimardan çok kuramcı olan Alberti, özellikle anıt plan ve maketleri yaptı: Rimini'de, cephesi zafer takı biçiminde işlenen Malatesta tapınağı (S. Francesco kilisesi) [1447-1468]; Floransa'da Rucellai sarayı ve S. Maria Novella'nın cephesi; Mantova'da S. Sebastiano (1460) ve S. Andrea (1470) kiliseleri.

Edebiyat alanındaki yapıtları içindeyse soneler, komediler, diyaloglar (*Intercoenales,* 1440) ve *Aile üzerine* (1434-1441) adlı bir inceleme kitabı yer alır. Bu kitap Rönesans'ın ahlak ve siyaset anlayışı üzerine yazılmış başyapıtlardan biridir.

ALBERTİ (Salomon), alman anatomi uzmanı (Naumburg 1540-Dresden 1600). Toplardamarların kapakçıklarını buldu. Sidik torbasının, üreterlerin ve böbrek tomurlarının yapısını tanıttı.

ALBERTİ (Domenico), italyan besteci (Venedik 1710'a doğr. -Roma 1740). Lotti'nin öğrencisi klavsenci ve şarkıcı; sonatlar ve operalar besteledi,"Alberti bas'ı"diye bilinen bas'ın yaratıcısı olarak tanınır.

ALBERTİ (Rafael), ispanyol yazar ve ressam (Puerto de Santa María 1902). Góngora'ya ve XV. yy. *cancionero*'larına hayran olan Alberti, ilk eserlerinden başlayarak resim çalışmalarından kaynaklanan (ilk sergisi 1920) ince biçim anlayışıyla halktan aldığı esini bir araya getirdi (*el Alba del alhelí,* 1927; *Cal y canto,* 1929). Ama 1929'da yayımlanan, gerçeküstücülüğün etkisindeki yapıtlarında (*Sobre los angelos* ve *Sermones y moradas*) derin bir iç bunalıma düştüğü sezilir. Bu bunalım, sanatını "halkın hizmetine" sunan ve İspanyol komünist partisi'ne üye olan şairin siyasal bir görüşü benimsemesine yol açtı. Bununla birlikte Alberti, *El hombre deshabitada* (1931) adlı yapıtında, modern dünyada insanın yabancılaşmasını kınarken, *Fermín Galán*'da karşımıza kahraman olarak II. Cumhuriyet'in ilk şehitini çıkardı. Alberti bundan sonra mücadeleye öncelik veren yapıtlar yazdı. İç savaş sırasında Antifaşist aydınlar birliği'nin eylemlerine katıldı ve "koşulları yansıtan" oyunların yanı sıra (*Radio-Sevilla,* 1938), sınıfından kopmuş genç bir burjuva olarak kendi yaşamından esinlenerek yazdığı bir dram (*De un momento a otro*) ile aynı dram üzerinde otobiyografik bir anlatı (*la Arboleda perdida,* 1942) kaleme aldı. 1939'da Paris'e, ardından Arjantin'e sürgüne gitti. Şiirleri kimi zaman feodal ve mistik İspanya'yı anımsatan dokunaklı bir lirizme büründü (*Entre el clavel y la espada,* 1941; *Pleamar,* 1944; *Ora maritima,* 1953). Ama dramatik anlatıma ağırlık veren yapıtlarında (*El trebol florida,* 1944; *le Gallarda,* 1945; *Noche de guerra en el museo del Prado,* 1956), insanın özgürlüğünü yabancılaştıran her şeye başkaldırması gerektiğini savundu (*Coplas de Juan Panadero,* 1959). Çin'e bir yolculuk yaptı (*Sonríe, China,* 1958; karısı María Teresa León'un düzyazılarının da şiir aralarında yer aldığı şiirsel anlatılar), daha sonra Roma'ya yerleşti ve bundan böyle ressamlığı (1965'te Roma'da V. Rasegna figüratif sanat eserleri yarışmasında, gravür dalında birincilik ödülü aldı; 1969'da "Abece'nin lirizmi" adlı bir sergi açtı) ve şairliği bir arada yürüttü. 1976'da İspanya'ya döndü. 1977'de komünist partisinin adayı olarak Cadiz'den milletvekili seçilen Alberti, bir süre sonra, kendini sanatına adamak için bu görevinden ayrıldı.

ALBERTİERİ (Luigi), italyan dansçı, eğitimci ve bale öğretmeni (İtalya'da 1860'a doğr. -New York 1930). Cecchetti'nin öğrencisi ve manevi oğlu olan Albertieri, Moskova'da onunla işbirliği yaptı (1886), sonra İtalya, İngiltere ve ABD'yi dolaştı; Chicago operası'nda (1910) ve New York Metropolitan operası'nda (1913) bale öğretmenliği yaptı. New York'a yerleştikten sonra bir okul açtı (1915-30).

ALBERTİN kolu, Habsburg ailesinin yaşça büyük kolu. Leopoldin kolunun Leopold'a kadar uzanması gibi, Albertin kolu da Albrecht III'e kadar uzanır; her ikisi de Albrecht II'nin oğullarıdır. 1379'da Habsburglar'ın yurtluklarını paylaştılar. Albertin kolu, 1457'de ortadan kalkana değin (Laszlo'nun ölümü) Avusturya'yı egemenliği altında tuttu.

ALBERTİN kolu, Saksonya ailesinin en küçük kolu. Ernestin kolu Ernst'e bağlandığı gibi, bu da Albrecht III'e bağlanır; 1485'te Saksonya'yı paylaşan bu iki soylu, Seçici Friedrich II'nin oğullarıdır.

Albertina, Viyana'daki (Avusturya) Graphische Sammlung Albertina'ya verilen genel ad. Burada, dük Albrecht - Casimir von Sachsen Teschen'in 1768-1822 arasında oluşturduğu çok önemli bir desen koleksiyonu (Dürer, Rubens, Rembrandt...) ile eski imparatorluk ve krallık kitaplığının estamp koleksiyonu bulunmaktadır.

ALBERTİNELLİ (Mariotto), italyan ressam (Floransa 1474 -*ay.y.* 1515). Casimo Rosselli'nin öğrencisi; Fra Bartolomeo'nun atölye arkadaşı ve yardımcısıydı. 1500'de onun *Son yargı* adlı tablosunu tamamladı (San Marco müzesi, Floransa). En tanınmış yapıtları, Milano'da Poldi-Pezzoli müzesi'ndeki küçük bir üç kanatlı tablo (1500); Uffizi müzesi'nde bulunan *Ziyaret* (1503) ve Toulouse müzesi'nde bulunan *Aziz Hieronymus ve Aziz Zenobius ile bakire Meryem ve çocuk* (1506) tablolarıdır.

ALBERTİNUS (Aegidius), alman yazar (Deventer, Hollanda, 1560-Münih 1620). Mateo Aleman'ın *Guzmân de Alfarache* adlı yapıtını uyarladı. Alman edebiyatına pikaro romanını soktu.

ALBERT İ PARADÍS (Caterina), katalan dilinde yapıt veren ispanyol edebiyatçı (La Escala 1873-Barcelona 1966). **Victor Catalá** takma adıyla tanındı. Roman (*Soledad,* 1905) ve hikâyeler (*Dramas rurales,* 1902; *Marines,* 1928; *Contraluces,* 1930) yazdı. Yapıtlarında doğa tasvirleriyle psikolojik çözümlemeleri bir araya getirdi.

ALBERTİPİ a. Alman Joseph Albercht tarafından, fototipi yönteminin değişik bir türüne verilen ad.

ALBERTİS (Luigi Maria D') →D'ALBERTİS.

ALBERTON, Güney Afrika Cumhuriyeti'nde kent, Johannesburg'un G.-D. banliyösünde; 134 270 nüf. (1983).

ALBERTRANDİ (Jan), polonyalı cizvit ve tarihçi (Varşova 1731 -*ay.y.* 1808). Polonya kralı Stanislaw-August'un hocası; 1800 yılında Varşova'da açılan Bilim dostları derneği'nin kurucularındandı.

ALBERTUS MAGNUS *(aziz),* filozof ve bilgin (Lauingen, Schwaben, 1200'e doğr. -Köln 1280). Babası Bollstadt kontu tarafından daha çocuk yaşta eğitim görmek üzere Padova'ya gönderildi. Dominiken tarikatına girdi; çeşitli alman manastırlarında (Regensburg, Strasburg, Köln) ve üç yıl süreyle oturduğu Paris'te (1245-1248) dersler verdi. Bu kente, Platon'un felsefesinin etkili olduğu bir sırada gelmişti. Aristoteles ancak İbni Rüşt'ün yorumlarıyla biliniyordu. İlkin Paris'te, sonra da Köln'de (1248-1254) Aristoteles'in düşüncelerini yaydı ve açıklığa kavuşturdu; aynı zamanda bu düşünceleri hıristiyanlığa doğru kaydırmayı denedi. Aynı amacı güden izleyicisi Thomas Aquinus, Aristoteles'i yasaklayan kilise tarafından suçlanınca, onun savunmasını üstlendi. Albertus Magnus'un, birçok felse-

Belçikalı **Albert I**
1917 mayısında

Rafael **Alberti**

Leon Battista **Alberti**
San Andrea kilisesi, Mantova (1470)

le yapıtı vardır ve bunlar özellikle açımlamalardan oluşur. Birtakım kimyasal araştırmalar (nitrik asitin bulunuşu, altının arıtılması gibi) yaptığı da söylenir.

ALBERTVİLLE, Kalemie'nin eski adı.

ALBERTVİLLE, Savoie'da (Fransa) arrondissement merkezi, Isère ve Arly ırmaklarının kavşağında; 17 500 nüf. Günümüzde bir ticaret merkezi olan kentte, birkaç sanayi tesisi de vardır. *Albertville arrondisement*'ı 86 200 nüf.

aziz **Albertus Magnus**, Tommaso da Modena'nın freski (1352, ayrıntı) San Niccolo manastırı, Modena

ALBİ, Tarn (Fransa) *departement*'inin merkezi, Paris'in 667 km güneyinde Tarn ırmağı kıyısında; 48 707 nüf. Aquitain havzası ile Massif Central'ın arasında yer alan Albi, eski bir galya oppidum'unun yerinde kurulmuş eski bir din, özellikle de ticaret merkezidir (tarım pazarı). Yaklş. 60 000 nüfuslu bir sanayi yerleşim alanının merkezi olmuştur.

• TARİH. VII. yy.'da özerk bir beyliğin merkezi olan Albi, iki yüzyıl sonra Toulouse kontluğuna bağlandı ve vikontlar ile piskoposlar arasında birçok çekişmeye yol açtı. Çekişmeler, Albigensis seferinden sonra vikontların yenilgisiyle sonuçlandı. Albi 1249'da Fransa krallığı'na bağlandı.

• GÜZEL SANATLAR. Kentteki Sainte-Cécile katedrali, tek kubbesi ve payanda ayakları arasındaki mihrap bölümüyle güney gotik sanatının dikkat çekici ve güçlü bir örneğidir. XV. ve XVI. yy.'larda yapıta zengin bir dekor eklendi: güneyine bir sundurma yapıldı; içine minber ve koro için özel bir bölüm inşa edildi, süslemeler tümüyle boyandı.

Albi müzesi, 1922'den beri Berbie sarayı'nda etkinlik gösteren müze; *Henri-de-Toulouse-Lautrec müzesi* olarak da anılır. Lautrec'e ayrılan salonlarında, afiş, litografi, pastel, desen ve resimlerden oluşan eşsiz bir koleksiyon yer alır (*A. de Toulouse-Lautrec Kontesi, doktor G. Tapié de Céleyran, Mme Berthe Bady, Havre "Star"ındaki ingiliz kadın*, vb.).

ALBİK sıf. (lat. *albus*, beyaz'dan, fr. *albique*). Pedol. Kıraçlaşmış, beyazımsı, yüzeysel bir kat için kullanılır; albik kata bazı killi toprakların derinliklerinde rastlanır (planosollar).

Albi
Sainte-Cécile katedrali
(XIII. yy. ortaları-XVI. yy. başı)

ALBİLİLER. Languedoc'ta Valdocular ile Katharlar'a verilen ad.
—ANSİKL. *Albililer savaşı*. Albicılığe —gerçekte katharcılığa— karşı bölge rahiplerinin eylemleri etkisiz kaldı. Az çok başarılı tek karşı saldırı aziz Dominicus ile ilk yoldaşlarının eylemleriydi (1205'ten başlayarak).
1208'de papalık elçisi Pierre de Castelnau öldürüldü. Toulouse kontu, suikast emrini vermek ya da en azından bu fikri aşılamakla suçlandı. Papa Innocentus III, Raimond VI'yı aforoz etti; Albililer'e ve onları kışkırtanlara karşı haçlı seferi yapılmasını öğütledi. O günden başlayarak din sapkınlığına karşı mücadele, siyasal bir boyut kazandı. Béziers (1209), Narbonne ve Carcassone'un yağmalanması ve Aragon kralının —1213'te Muret savaşı'nda öldürüldü— din sapkınlarından yana işe karışması savaşın başlangıcı oldu. Savaş, Capet ailesinin müdahalesiyle sona erdi. Paris antlaşması (1229), güney sorununu krallık lehine çözdü. Bu haçlı seferi, kathar akımını sarstı; ama yok edemedi. Katharlar eylemlerine yeniden başladılar ve Montségur kalesini kendilerine merkez yaptılar; bu durum, kalenin 1244'te yıkılmasına kadar sürdü.

ALBİNA, Surinam'ın kuzey-doğu'sunda liman: Maroni ırmağı kıyısında.

ALBİNİ (Franz Josef, VON— baronu), alman devlet adamı (Sankt Goar 1748-Dieburg 1816). İmparator Joseph II'nin bakanı oldu, sonra Mainz Seçicisi'nin emrinde çalıştı ve Metternich yönetimi sırasında yeniden Avusturya bakanlığına getirildi.

ALBİNİ (Giuseppe), italyan fizyolog (Milano 1827-Torino 1911). Napoli Üniversitesi'nde profesör oldu, özellikle iç salgılar, embriyoloji ve sinir fizyolojisi üzerinde çalışmalar yaptı.

ALBİNİ (Franco), italyan mimar ve tasarımcı (Robbiate, Como, 1905 - Milano 1977). Milano'da Triennale için çalıştı (1936), şehirci olarak etkinlik gösterdi (halk mahalleleri, 1936-1941) ve 1963'te Politeknik okul'a öğretmen olarak atandı. Roma'daki *Rinascente* mağazaları (1958) en tanınmış yapıtlarındandır. Mimarlık üslubu, geometrik strüktürlerin akılcılığını, esnek ve canlı bir mekân örgütlenmesiyle birleştirir.
Mimar França Helg ile birlikte bir mimarlık, iç mimarlık ve sanayi estetiği bürosu kuran Albini, dizaynın klasik örnekleri sayılan güçlü ve ince yapıtlar verdi: hepsi de Knoll firmasınca üretilen kolanlı sandalye, kolçakları kalıpta biçimlendirilmiş ağaçtan koltuk (Louisia) ve özellikle çelik ayaklıklı, cam tablalı ve ahşap bölmeli yazı masasının yanı sıra, Artemide ve Arteluer'in ürettiği lambalar, Brion Vega için radyo ve televizyon cihazları. Ayrıca, müze iç mimarlığı alanında dünya çapında bir etki yarattı (50'li yıllarda Cenova müzeleri: Palazzo Bianco, Palazzo Rosso ve S. Lorenzo hazinesi).

ALBİNİZM a. (fr. *albinisme*). Melanın metabolizması yokluğundan doğan ve bu pigmentin tüm vücutta ya da vücudun herhangi bir yerinde hiç bulunmaması ya da kısmen az bulunmasıyla göze çarpan soydan geçme metabolizma hastalığı. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Bot. Klorofilden yoksun kalan bitkinin sürekli pigmentsizliği. (Albinizm kısmi olabilir; o zaman bitki alacalı bir görünüm alır. Albinizm sürekli olması bakımından klorozdan ayrılır.)
—ANSİKL. Patol. Albinizm, tirozini melanine dönüştüren tirozinaz enzimindeki sentez bozukluğunun sonucu olarak ortaya çıkar. Vücudun tümünü kaplayan albinizm tüm insanlarda çekinik otozomlarla soydan geçer. Albinolarda deri çok ince, beyazımsı ya da hafif pembe, saçlar beyaz ya da saman sarısı ve dalgalı, iris çok açık pembe olur. Bazen zihinsel gelişme de de gerilik ... rulur. Göz albinizmi yal-

albinizme tutulmuş zebra

nız gözde ortaya çıkar ve cinsiyete bağlı olarak çekinik biçimde geçer.
Fare ve tavşan gibi çeşitli memeli hayvanlar da albinizme yakalanabilir. Atlarda albinizm ender görülür; beyaz denen atlar, gerçekte çok açık gridir ya da hafifçe maviye çalar.

ALBİNO sıf. ve a. (isp. *albino*, lat. *albus*, beyaz'dan). Albinizme yakalanmış kimse ya da hayvan. (Eşanl. AKŞIN.)

ALBİNONİ (Tomaso), italyan besteci (Venedik 1617-*ay. y.* 1750). Legrenzi'nin öğrencisi olduğu sanılmaktadır. Kemancılık ve şarkıcılık yaptı. Vivaldi'ye hayrandı. Çok ünlü bir şan okulunu yönetti. 1740'a değin büyük bir verimlilikle, çeşitli çalgılar için parçalar ve sahne müzikleri besteledi. Daha sonra hiç beste yapmadığı sanılmaktadır. Yaşadığı dönemde yalnızca sahne müzikleri değerli bulunan Albinoni'nin çalgısal yapıtları, ölümünden sonra beğenildi, günümüzdeyse yeni bir ilgiyle karşılandı. Bach, onun kimi temalarını yeniden işledi. Sağlığında yayımlanmış yapıtları: 12 *Sonate a tre* (1694), *Sinfonie* (6) *et concerti* (6) *a cinque* (1700), 36 *Concerti a cinque* (1707-1722), keman ve viyolonsel için 6 *Sonate da chiesa* (1704). Marcello ve Vivaldi'nin çağdaşı olan Albinoni, geleneğe bağlılığı ve Corelli'nin çizgisini sürdürmesiyle birincinin, yenilik arayışlarındaysa Vivaldi'nin yolundadır. Romantik bestecilerin yeniliklerini müjdeleyen yapıtlarıyla, bu akımın temalarına özgün bir esneklik hazırladı.

ALBINUS (Decimus Clodius) ‣ CLODIUS ALBINUS.

ALBİNUS, bir alman hekim ailesinin latinleşmiş adı (gerçek adı, *beyaz* anlamına gelen **Weiss**'dır). Başlıca üyeleri: BERNHARD (Tessau 1653- Leyden 1721); —BERNHARD SIEGFRIED (Frankfurt an der Oder 1697- Leyden 1770); öncekinin oğlu ve Almanya'nın yetiştirdiği en büyük anatomi bilginlerinden biri; —CHRISTIAN BERNHARD (1700-1752), öncekinin kardeşi; Utrecht'te tıp okuttu.

ALBİON, Ptolemaios'tan beri İngiltere'nin geleneksel adı. —Siyasal alanda,ingiliz düşmanlarına göre, "kalleş Albion".

ALBİREO, Kuğu* takımyıldızının β yıldızına verilen ve *kuş* anlamına gelen arapça kökenli ad. Kadirı 3,1. Karma tayf tipi K0 + A0. Uzaklık yaklaşık 300 ıy. Bileşenleri sarı ve mavi olan bir çift yıldız sisteminin ana yıldızıdır.

Albissola çinileri, Liguria bölgesi çinileri. Savona* çinileriyle karıştırılır.

ALBİT a. (lat. *albus*, beyaz'dan fr. *albite*). Miner. Triklinik alkali feldispat (formülü $NaAlSi_3O_8$). [Albit plajioklaz dizisinin alkali kutbunu oluşturur. Petrografide albit yeşil şistlerin ve magma kökenli farklılaşmış alkali kayaçların başkalaşım fasiyeslerine örnektir.]

ALBİTLEŞME a. Miner. **1.** Pekişmiş bir kayaçta albitin kristalleşmesi. **—2.** Kalsiyumlu bir plajioklazın yerini albitin alması.

ALBİZZİ, Arezzo kökenli floransalı aile. Kumaşçılıkla zenginleşti. Albizzi'ler XIV. ve XV. yy.'larda Floransa'da ortaya çıkan iç siyasal karışıklıklar sırasında guelfi partisi içinde önemli bir rol oynadılar. —PİERO, 1372'de triumvir oldu, 1379'da Ciompi'ler ayaklanmasından sonra 1379'da öldürüldü. —Yeğeni MASO (1347-1417), *popolo grasso*'ya (büyük tüccarlar) dayanarak 1382'den 1417'ye kadar Cumhuriyet'i yönetti. 1397'de çıkan bir ayaklanmadan sonra, kendisinin de yer aldığı bir triumvirayla, Floransa'da tüccarlar oligarşisinin diktatörlüğünü kurdu. —RİNALDO, Maso'nun oğlu (Floransa 1370- Ancona 1442), Floransa'yı XIV. yy.'ın sonlarında yöneten oligarşik topluluğun önderi oldu. Babası gibi o da *grassi*'ye dayandı. Cosimo de Medici'nin ustaca demagojisinden çekinerek, 1433 eylülünde onu devletin parasını çalmakla suçladı ve sürgüne yolladı. Güttüğü baskı politikası, 1434'te kent yönetimine Cosimo de Medicis yandaşlarının seçilmesiyle sonuçlandı; bunun üzerine o da ekim 1433'te Floransa'ya döndü. Bu kez de Rinaldo iktidarı Medici'lere bırakıp Floransa'dan ayrılma zorunda kaldı.

ALBOİN, lombard kralı (561-572). İtalya'yı istila etti (568-572) ve Po vadisinde bir devlet kurdu (başkenti Pavia, 572). Karısı Rosamunde'nin emriyle Verona'da öldürüldü. Bu siyasal bunalıma rağmen Lombardlar, güneye; Spoleto ve Benevento'ya doğru inmeyi başardılar.

ALBOKA a. Depolanmış havayla çalınan çifte dilli kaval. Bask ülkesinde, Pireneler'de yaşayan çobanların yaptığı ve kullandığı bir çalgıdır.
—ANSİKL. Kamıştan yapılmış bu çifte boru, iki ucunda boynuz parçası bulunan ağaçtan bir kanalcık içine yerleştirilir. Boynuzlardan biri kalak, öbürü ağızlık görevi yapar. Kamış boruların titrek dillerinin yuvası olan bu ikinci boynuz parçası, çalma sırasında kamışın içinde yedek hava birikmesini sağlar. Bu çalgı, Balkanlar ve Fas'taki benzerleriyle ve özellikle Galler' in pibcorn'u ile benzerlikler gösterir.

ALBONİ (Maria Anna MARZİA, **Marietta** —denir), italyan kadın şarkıcı (Città di Castello 1823 - Ville d'Avray 1894). Şan tarihinin en ünlü kontraltosu oldu. Kaba sol'den başlamak üzere 2,5 oktavlık bir alanda sesinin gücünü ve gırtlağının kıvraklığını gösterdi. İlk kez 1842'de Bologna'da sahneye çıktı. Paris, Londra ve New York'ta büyük başarılar elde etti. Rossini'nin en sadık öğrencisiydi ve onun cenaze töreninde şarkı söyledi.

ALBORÁN denizi, Akdeniz'in batı ucu;Cebelitarık boğazı, İspanya ve Fas arasında. Avrupa ve Afrika kıta plakalarının dokanağında yer alan Alboran denizi, Beticas-Rif eksenini etkileyen yakın dönemdeki bir gerilme ve çökme hareketi sonunda oluşmuştur. Kenarlarındakı geniş denizaltı platoları (derinlikleri 500 m'den azdır), uzun bir sırtlar (yanardağ kökenli Alboran adası) ve çukurlar sistemi ile birbirine bağlanan iki büyük havzayı (1 000 - 2 000 m) çevreler. Atlas okyanusu kökenli ve az tuzlu olan yüzey sularının altında daha tuzlu Akdeniz suları yer alır.

ÅLBORG ya da **AALBORG,** Danimarka'da kent,yönetim bölümü merkezi, Limfjord kıyısında, kuzey Jylland'da;154 600 nüf. Eski kentte eski evler ve anıtlar: XIV.-XVIII. yy.'lar arasında yapılıp süslenen katedral, vb. 1969'da A. Aalto'un çizdiği planlara göre yapılan, Danimarka sanatı örnekleri ve XX. yy. sanat yapıları (Cobra, soyut resimler, vb.) bakımından zengin Güzel Sanatlar müzesi. —Ticaret ve sanayi (çimento fabrikası, makine yapımı, tütün işlenmesi, sert içkiler yapımı) limanı.

ALBORNOZ (Gil Alvarez CARRILLO DE), ispanyol kardinal (Cuenca 1300'e doğru - Viterbo 1367). Soylu bir aragonlu aileden gelen Albornoz, Toulouse'da kilise hukuku öğrenimi gördükten sonra, 1338'de Toledo başpiskoposu ve Castilla mühürdarı oldu. İtalya'da İnnocentius VI'nın valisi olarak, bir general gibi, 1353'ten 1360'a kadar papalık devletini yeniden ele geçirdi. Devlete, kendi adı Gil'den gelen ve *Constitutiones Aegidianae* denilen kurumları kazandırdı (1357); bu kurumlar fransız devrimine kadar papalık devletlerinin temel kuralları olarak kaldı.

ALBRECHT I Ayı (1100'e doğr.- Stendal 1170), Brandenburg markgrafı ve Ascania hanedanının kurucusu. 1134'te Kuzey Marka'yı aldı ve eyaletlerini genişletti. 1150'de, hıristiyanlığı kabul eden bir slav prensin vârisi olarak Havelland'ı işgal etti. 1157'de Branibor'da (Brandenburg) Wende kalesini ele geçirdi ve Brandenburg markgrafı unvanını aldı. Almanlar'ın Elbe'ye doğru ilerleyişini *(Drang nach Osten)* başlattı. Tarım için yeni topraklar açtı, kentler kurdu, piskoposluklar (Havelberg, 1149; Brandenburg, 1161) verdi. 1138'de Kıbırlı Heinrich'nin elinden Saksonya dükalığını aldı. Ama 1142'de dükalığı, Aslan Heinrich'e bırakmaya zorlandı ve elinde yalnızca Weimar topraklarıyla Orlamünde kaldı.

ALBRECHT I, Mainz başpiskoposu (1111-1137). 1112 yılında imparator Henrich V'e karşı çıktı. Worms konkordatosu'nda arabuluculuk yaptı; papa Calixtus II kendisine "Germanya papalık elçisi" unvanını verdi. Henrich V'in ölümünden sonra (1125) Albrecht I, Saksonyalı Lothar II'nin imparator seçilmesine yardımcı oldu ve bu prensle Hohenstaufenler arasındaki savaşıma katıldı.

ALBRECHT Buxhoevedenli (Bremen yakınında 1160'a doğr.-Riga 1229), 1199'da Livonya piskoposu. Henüz hıristiyan olmayan piskoposluk çevresinde alman haçlı kolonilerini örgütleyerek hıristiyanlığı zorla yerleştirdi.1201'de Riga'yı 1202'de *Schwerttrager* adlı askeri tarikatı kurdu. Böylece Livonya, eskiden batıda ve Oder üstünde kurulmuş olan hıristiyan alman marka'larının doğudaki bir kopyası oldu.

ALBRECHT I, Saksonya dükü (1212-1260). Danimarka kralına savaş açarak Lauenburg bölgesini geri aldı. —Oğlu ALBRECHT II (1260-1298), Wittenberg'i ele geçirdi.

ALBRECHT I, Bohemya ve Macaristan kralı → ALBRECHT V VON HABSBURG, Avusturya dükü.

ALBRECHT II, germen imparatoru (1438-39) → ALBRECHT V VON HABSBURG, Avusturya dükü.

ALBRECHT III, lakabı **Akhilleus** ve **Odysseus** (Tangermünde 1414- Frankfurt-am-Main 1486). Kardeşi Friedrich II'nin hakkından vaçgeçmesi üzerine Brandenburg seçiciprensi oldu (1470). Seçiciprensliğin bölünmezliğini ilan eden, böylelikle Brandenburg topraklarının bütünlüğünü pekiştiren *Dispositio Achillea*' nın yazarıdır.

ALBRECHT III (Grimma 1443 - Emden 1500), Saksonya seçicisi Friedrich II'nin küçük oğlu. Önce kardeşi Ernst ile birlikte hüküm sürdü (1464-1485), sonra Leipzig'in bölüşülmesinde (1485) Meissen'i aldı. Meissen bundan sonra Saksonya Albrecht kolunun malı oldu.

ALBRECHT IV Akıllı (Münih 1447-*ay. y.* 1508), Bavyera dükü. Albrecht III'ün (1401-1466) oğludur. Düklüğü, önce kardeşi Sıgismond ile birlikte, sonra tek başına (1467) yönetti. Abensberg ve Landshut'u topraklarına kattı, ama Regensburg'u ilhak edemedi. 1506'da çıkardığı bir buyrukla Bavyera'nın birliği ve bölünmezliği ilkesini benimsedi.

ALBRECHT V (Münih 1528 - *ay. y.* 1579), babası Wilhelm IV'ün ölümü üzerine (1550) Bavyera dükü oldu; cizvitleri ve Karşı Reform'u destekledi;Münih Resim müzesini ve kitaplığını kurdu.

ALBRECHT (Wiener Neustadt 1559 -Brüksel 1621), Avusturya arşidükü, imparator Maximilian II'nin oğlu. Kardinal (1577), Toledo paşpiskoposu (1595), Portekiz kral naibi, sonra da Hollanda valisi oldu (1596). Vervins antlaşması'na kadar (1598) Henri IV ile savaştı. Dinsel görevlerinden affedildikten sonra, babası Felipe II'nın bir yıl önce Hollanda kraliçesi yaptığı prenses İsabel ile evlendi (1599); ülkeyi onunla birlikte yönetti. 1609'da Birleşik Eyaletler ile on iki yıllık bir ateşkes imzaladıktan sonra Hollanda'nın iktisadi kalkınması için çalıştı. Çocuk sahibi olmadan öldü.

ALBRECHT, Avusturya arşidükü (Viyana 1817- Arco 1895); arşidük Karl'ın (Napoléon I'in hasmı) oğlu ve imparator Franz-Joseph'in amcası. Bir tümenin başında savaşarak, 1849'da Sardinya kralı Carlo Alberto'nun Novara'da yenilmesinde rol oynadı. 1866'da İtalya'da başkomutanken, Custoza'da bir zafer kazandı (24 haziran). Sadová'dan sonra Bohemya'da savaşan avusturya kuvvetlerinin başına getirildi.

ALBRECHT (Dresden 1828 - Sibyllenort 1902), 1873'ten sonra Saksonya kralı; kral Johann ile kraliçe Bavyeralı Amalia-Augusta'nın oğlu. Tümgeneral ve sakson piyade kuvvetleri komutanı oldu, 1870'te prens Friedrich Karl'ın ordusuna bağlı 12. sakson birliğinin komutanlığına getirildi; Metz yakınlarındaki ve Paris önlerindeki savaşlara, özellikle de Champigny muharebesine katıldı.

ALBRECHT (Theodor), alman gökbilimci (Dresden 1843- Potsdam 1915). Yer ekseninin salınımları üstünde yaptığı çalışmalarla tanınır.

ALBRECHT (Hans), alman müzikbilimci (Magdeburg 1902 - Köln 1961). Kiel üniversitesi'nde ders verdi, *Organum* başlıklı diziyi yönetti ve Göttingen enstitüsü'nün, J. S. Bach'ın yapıtlarını yeniden basmakla görevlendirdiği kurula başkanlık etti. *Caspar Othmayr* üstüne bir inceleme yayımladı (1950).

ALBRECHT (Angela), alman kadın dansçı (Friburg 1942).Sanatçı bir ailedendir; L. von Sachnowky'den dans dersleri aldı ve Royal Ballet School'da eğitim gördü. Hamburg operası'nda (1961-1967) Balanchine'in yorumcusu olarak kendini kabul ettirdi *(The Four Temperaments, Concerto Barocco)*. 1968'den sonra XX. yy. balesine yöneldi, teknik ustalığıyla göz doldurdu ve M. Béjart'ın yapıtlarını kusursuz bir biçimde yorumladı (*Baudelaire*, 1968; *l'Oiseau de feu*, 1970; *Nijinski, clown de Dieu*, 1971; *Golestan*, 1973; *Pli selon pli*, 1975). Aynı zamanda ressam olan Albrecht, tablolarını New York'ta (1975), "koregrafik desenleri"ini Philadelphia'da sergiledi (1976). Dansı bıraktıktan sonra Brüksel'de bir okul açtı (1979).

ALBRECHT BRANDENBURGLU (Ansbach 1490- Tapinu 1568), ilk Prusya dükü. Friedrich von Brandenburg -Ansbach'ın oğlu. Küçük Hohenzollern kolundan geliyordu. 1466'dan beri Polonya fiefi olan Doğu-Prusya'daki Tötonia tarikatının başkanı oldu (1511), mallarını kilise malı olmaktan çıkardı ve lutherciliğe geçti. Krakow antlaşması'yla (8 nisan 1525), Polonya'nın metbuluğu altında, soydan geçme Prusya dükü olarak tanındı. Königsberg üniversitesi'ni kurdu (1544). Öldüğünde tek vâris olarak yozlaşmış ve kafasız Albrecht-Friedrich'i (1568-1618) bıraktı; onun veraseti de, 1618'de Brandenburg seçiciprensleri'ne geçti.

ALBRECHT I HABSBURGLU (1255'e doğr.- Brugg, Aargau, 1308),

Jeanne III d'**Albret**'nın portresi François Clouet tarafından (1570) *Condé müzesi, Chantilly*

Avusturya dükü ve germen imparatoru. Rudolf I von Habsburg'un büyük oğlu. Göllheim savaşı'nda ölen Adolf von Nassau'dan imparatorluğu devraldı. Aachen'de taç giydi, papa Bonifacius VIII tarafından aforoz edilince, ona karşı Güzel Philippe ile ittifak kurdu, ama Courtrai felaketinden sonra (temmuz 1302) bu anlaşmayı bozdu ve 1303'te papa tarafından yeniden tanındı. Premysl hanedanlığı sona erince Bohemya'yı oğlu Rudolf'a verdi (1306). İsviçre kantonlarını egemenliği altına alma girişiminde başarılı olamadı ve bu sefer sırasında yeğeni Johann Parricida tarafından öldürüldü.

ALBRECHT II HABSBURGLU, Akıllı ya da **Topal** (1298-1358), Avusturya dükü (1330-1358). Karnten'i ülkesine katarak (1335) Avusturya'nın sınırlarını genişletti.

ALBRECHT III HABSBURGLU Örgülü (Viyana 1349 - Laxenburg 1395), Albrecht II'nın oğlu; 1365'te ölen kardeşi Rudolf IV'ün halefi. 1379'da itirazsız Avusturya dükü oldu. Habsburg topraklarının bir bölümünü küçük kardeşi Leopold III'e bıraktı ve kardeşinin ölümü (1386) üzerine bu yerleri geri aldı. Habsburg hanedanının Albertin kolunun başı olan Albrecht III, kültürlü bir prensti.

ALBRECHT IV HABSBURGLU Olağanüstü ya da **Sabırlı** (1377-1404), Albrecht III'ün oğlu; 1395'te Avusturya dükü. Habsburg hanedanının Leopold koluyla mücadele etti, ama Leopold III'ün oğlu olan kuzeni Wilhelm'i ortak naip olarak kabul etmek zorunda kaldı. Valdoculuk mezhebini ezdi.

ALBRECHT V HABSBURGLU (? 1397 - Neszmely, Macaristan, 1439), 1404'te Avusturya dükü; ALBRECHT I adıyla Bohemya ve Macaristan kralı; ALBRECHT II adıyla da germen imparatoru oldu. Albrecht IV'ün oğlu olan Albrecht V, Sigismond'un kızı Elisabeth ile evlendi; Sigismond ölüm döşeğinde onu Bohemya ve Macaristan kralı olarak tanıdı. Aziz Stephanus tacını giyen ilk Habsburg kralı oldu. 1438'de Romalılar kralı seçildikten hemen sonra öldü.

ALBRECHT HOHENZOLLERNLİ (1490- Mainz 1545), kardinal, Brandenburg seçicisi Johann'ın oğlu; Magdeburg ve Mainz başpiskoposu. Başpiskoposluk haklarını şansölyelikten satın almak için Fugger ailesine 21 000 florin borçlanmak zorunda kaldı. Bu borcu üstlenen Papalık, Fuggerlere, Almanya'da San Pietro'nun yeniden yapımı için vaaz veren Johannes Tetzel'in başpiskoposluk topraklarından topladığı yardımın yarısını alma yetkisini verdi. Bağışlama belgeleri kavgası onu Luther ile karşı karşıya getirdiyse de Erasmus'un isteği üzerine Albrecht 1519'da Luther'i kolladı. Aynı yıl imparatorluk seçimi sırasında oyunu en çok para verene satarak 103 100 florin kazandı. Lutherciliğin yayılmasına engel olmaya çalıştı (1525 Dessau katolik birliği), ama sonuçta Magdeburglulara din özgürlüğü tanımak zorunda kaldı.

ALBRECHT HOHENZOLLERNLİ (Ansbach 1522 - Pforzheim 1557), Brandenburg hanedanından prens; savaşçı ya da Almanya'nın Alkibiades'i lakabıyla anılırdı. Karl V'in hizmetinden ayrılıp düşmanlarının hizmetine geçerek, silahlı çetelerin başında, XVI. yy. savaşlarına katıldı. 1553'te mallarına el kondu.

ALBRECHT III MECKLEMBURGLU (1340'a doğr. - Doberan 1412), İsveç kralı (1363-1389). Albrecht II Mecklemburglu ile İsveç kralı Magnus Eriksson'un kız kardeşi Euphimia'nın oğlu. Tahta isveç soyluları ile birleşip kral Magnus'u deviren babası tarafından çıkarıldı. Saltanatı, eski kralla mücadeleler ve soylulara karşı çatışmalarla geçti. Soyluların ittifak kurdukları Danimarka kraliçesi Margrethe, Albrecht III'ü yendi ve tutukladı (1389). Albrecht, 1395'te özgürlüğüne kavuştu ve ülkesine dönüp ölene dek Mecklemburg'u yönetti.

ALBRECHT-FRİEDRİCH, Prusya ikinci dükü (1568-1618). 1618'de verasetini Brandenburg seçicileri'ne bırakmak zorunda kaldı.

ALBRECHT - KASİMİR (Moritzburg 1738 - Viyana 1822), Saksonya-Teschen dükü. Polonya kralı ve Saksonya seçicisi August III'ün ikinci oğlu. 1766 yılında germen imparatoru Franz I ile Avusturyalı Maria Theresia'nın kızı Maria-Christina ile evlendi; karısından çeyiz olarak Teschen prensliğini aldı. 1780'den 1792 yılına kadar Hollanda'yı yönetti. 1792'de Fransa'ya karşı açılan savaşa katıldı; Jemmapes'ta yenilgiye uğradı ve Viyana'ya çekildi. Burada ünlü bir tablo koleksiyonu oluşturdu (*Albertina**).

ALBRECHTSBERGER (Johann Georg), avusturyalı besteci, orgcu ve müzik kuramcısı (Klosterneuburg 1736-Viyana 1809). Viyana imparatorluk sarayının orgcusu (1772) ve St. Etienne katedrali capellasının müzik yöneticisi (1792) oldu. Haydn ve Mozart ile dostluk kuran sanatçı, 1794-95'te Beethoven'e kontrapunto dersleri verdi. Öteki öğrencileri arasında Czerny, Riez, Seyfried ve Hummel vardı. Çalgı ve ses için verdiği pek çok ürünün dışında, önemli kuramsal yapıtlar da bıraktı (*Gründliche Anweisung zur Komposition*, 1790).

ALBREDA, Gambiya'da yer, Gambiya ırmağı halicinin sol kıyısında; 1857'ye kadar bir fransız ticaret acentesine aitti; o tarihte Portendick'teki (Moritanya) haklarından vazgeçmesi karşılığında İngiltere'ye verildi.

ALBRET sülalesi, 1050'ye doğru Albret senyörü olan AMANİEU I'den kaynaklanan gaskonyalı aile. Albret sülalesi 1470'te, **Albret** senyörü *Büyük* ALAİN'in (1440-1522) Françoise de Châtillon-Blois-Penthievre ile evlenmesi sonucunda kendi topraklarına (başkenti Nerac olan Albret senyörlüğü, Dreux kontluğu, Tartas ve Gaure vikontlukları) Perigord kontluğunu, Limoges vikontluğunu ve Avenes topraklarını ekledi. 1484'te JEAN III d'**Albret**'nin (1484'ten 1516'ya kadar Navarra kralı) Navarra kraliçesi Catherine de Foix ile evlenmesiyle Navarra krallığını, Bearn vikontluğunu ve Foix ve Bigorre kontluklarını elde etti. HENRİ II d'**Albret**'nin (1518'den 1555'e kadar Navarra kralı), Marguerite d'Angoulême ile evlenmesinden sonra Albret sülalesi, Fransa'nın tüm güney-batı'sını elde etti; Marguerite d'Angoulême Armagnac kontluğunu eşine bıraktı.1548'de, JEANNE III d'**Albret** (1555'ten 1572'ye kadar Navarra kraliçesi) Vendôme dükü Antoine de Bourbon ile evlenince, Albret sülalesinin toprakları Bourbonlar'ın topraklarıyla birleşti. Oğulları HENRİ III **de Navarre,** Henri IV adıyla Fransa tahtına geçince, ana babadan kalma topraklarını Fransa'ya bağladı (1607): böylece büyük feodal prensliklerden sonuncusu ortadan kalktı.

ALBRİCCİ (Alberico), italyan general (Gallarate 1864-Roma 1936). 1918'de Bligny'de, Champagne fransız cephesinde çarpışan 3. italyan kolordusuna komuta etti; 1920'de savaş bakanı oldu.

ALBRİGHT (William Foxwell), amerikalı tarihçi ve arkeolog (Coquimbo, Şili, 1891-Baltimore 1971). Kudüs'teki American School of Oriental Research'ün müdürlüğünü yaptı (1919-1936). Filistin topraklarında çok sayıda kazı düzenledi. Kutsal kitap çağı arkeolojisi uzmanıdır. Başlıca yapıtları: *From the Stone Age to Christianity* (1940), *The Archaelogy of Palestine* (1949), *Yahweh and the Gods of Canaan* (1968).

Albright sendromu, büyüme sırasında bağ dokusunun kemiklere sızması ve kızlarda erken ergenliğe yol açmasıyla belirgin, nedeni bilinmeyen ve ender rastlanan hastalık. (Kafatası ve alın kemiklerinde tümsekler, uzun kemiklerde eğilmeler oluşabilir; hastalıkla birlikte deri pigmentasyonu bozuklukları görülür ve deride, sütlü kahve renginde lekeler belirir.)

ALBRİZZİ (İsabella TEOTOCHİ, —kontesi), italyan edebiyatçı (Korfu 1760-Venedik 1836). *Ritratti* (1807) adlı eserinde F. scolo, Byron, Alfieri ve Canova'nın sık sık ziyaret ettikleri evini ve düzenlediği toplantıları anlatır.

ALBUERA *(La)*, İspanya'da yer, Badajoz 'un 25 km güneyinde. İngiliz-ispanyol birlikleri, Soult'nun komuta ettiği fransız birliklerini 1811'de burada yenmişti.

ALBUFEİRA, Portekiz'in güney kıyısında kasaba, Algarve'de. Balıkçılık. Plaj.

ALBUFERA, İspanya kıyısında lagün, Valencia'nın güneyinde, 85 km^2. 1812'de fransız Suchet, burada İngilizler'i yenmiş ve *Albufera dükü* unvanıyla ödüllendirilmişti.

ALBUGİNACEAE a. (lat. *albugo*, akpas'tan). Akpas gibi peronosporales takımından asalak mantarlar familyası.

ALBUGO (lat. beyaz leke anlamına gelen sözc.) Patol. **1.** Saydam tabaka dokusunda oluşan beyaz leke. (Eşanl. AKBENEK, MİSAFİR.) **—2.** Tırnaklardaki beyaz leke. (→ LÖKONİKİ.)
—Bot. Turpgiller familyasından bitkilerde görülen ve ciddi biçim bozukluklarına yol açan akpas mantarının *(Albugo candida)* cins adı. (*Cystopus* da denen *albugo*, albuginaceae familyasının örnek türüdür.)

ALBULA, İsviçre'de ırmak, Graubünden'de, yukarı Ren'in kolu (sağ kıyıdan), 36 km. *Albula geçidi* ya da *Albulapass* (2 312 m), Rhaetia Alpleri'nde geçit, yukarı Engadin'i İsviçre'nin geri kalan kesimine bağlar. Dar hatlı bir demiryolu, bir tünel (1903'te açıldı, uzunluğu 5 864 m) aracılığıyla boğazın altından geçer.

ALBUMASAR →EBU MAŞER CAFER BİN MUHAMMET.

ALBUMEN Bot. Kapalıtohumlu bitkilerin tohumlarında, embriyonu saran ya da onun yakınında bulunan ve yedek besin içeren özekdoku. (Eşanl. BESİDOKUSU.)
—ANSİKL. Bot. Bu doku, embriyonkesesinin iki çekirdeğiyle bir spermatozoitin kaynaşmasının sonucudur; kuramsal olarak albumen 3*n* kromozomludur; ama, daima 2*n* kromozomlu olan bitkitaslağı dokularının tersine daha çok kromozomlu olabilir. Normal olmayan bir döllenmeden sonra oluşan albumen, belli bir süre düzensiz biçimde gelişir, ama er ya da geç bitkitaslağı tarafından kullanılacak olan yedek besinleri biriktirir. Tohum olgunlaşır olgunlaşmaz albumen soğurulursa böyle tohumlara *albumensiz* denir; bu durumda yedek besin çeneklerde toplanmıştır (örneğin fasulye). Albumenin soğurulması, çimlenme sırasında gerçekleşirse tohum *albumenli*, çeneklerse yapraksıdır (örneğin keneotu). Yedek besinin kimyasal yapısına göre albumenler çeşitlere ayrılır: unlu albumen (nişastalı: buğdaygiller), *meşinimsi* (boynuzsu) albumen (selülozlu: hurma), *yağlı* albumen (yağlı maddeler: keneotu, keten, hardal).

ALBUQUERQUE, ABD'de kent. Yeni Meksika'nın en büyük kenti. Grande ırmağının (Rio Grande) yukarı vadisinde, yakl. 1 500 m yükseltide; 332 000 nüf. 1706'da İspanyollar'ın kurduğu kent, günümüzde bir ticaret, sanayi ve üniversite merkezidir. —Yakınında, havacılık ve füze deneme üssü.

ALBUQUERQUE (Afonso DE), **Büyük** — ya da **Portekiz Marsı** denir, conquistador (Alhandra, Lizbon yakınında 1453-Goa 1515). João II döneminde donanmaya katılarak, Koçin'i geri almak amacıyla kral Manuel tarafından Hindis-

tan'a gönderildi, orada küçük bir kale kurdu. Madagaskar'ı dolaştıktan sonra (1505) Sokotora ve Hürmüz'ü alarak Venedikliler'in baharat yolunu kesmeyi tasarladı. Birçok güçlükle karşılaştıktan sonra Fransisco de Almada'nın yerine Hindistan genel valisi oldu (1509). Portekiz' in önemli bir merkezi ve ambarı haline gelen Goa'yı, Malabar'ın geri kalan kesimlerini, Seylan ve Malaka kıyılarını ele geçirerek portekiz egemenliğini, güney-doğu Asya kıyılarına kadar yaydı. Ele geçirdiği her yerde toprak bütünlüğünü sağlamaya ve yerlileri hıristiyanlaştırmaya çalıştı. Siyam, Sumatra, Cava krallarını Portekiz kralına haraç ödemeye zorladı. Sonunda, baharatı kaynağında kontrolü altına almak için Ambon kıyılarına çıktı. 1514 yılında Malaka'dan Çin'e gönderdiği gemiler, Kanton yakınlarında Tamao'ya ulaştı. Dönüş yolunda, Hürmüz'ü tehdit eden türk-arap güçleriyle savaşmaya hazırlanırken Goa'da öldü (1515). Ölümünden hemen önce, Arabistan dağlarını aşan bir kanal açtırarak Nil yatağını Kızıldeniz'e çevirmek gibi şaşırtıcı bir tasarı kurmuştu. Amacı, Venedik ile işbirliği yapan Mısır'ı mahvetmekti. Ayrıca, Mekke'ye baskın yaparak Hz. Muhammet'in naaşını ele geçirmeyi ve kutsal yerlerin kurtarılmasında pazarlık konusu etmeyi kuruyordu. Gayrimeşru oğlu BRAS AFONSO **De Albuquerque** (Alhandra 1500-Lizbon 1580), babasının yazdıklarına dayanarak, onun yaşamıyla ilgili değerli bir *Commentarios* kaleme almıştır.

ALBUQUERQUE (Matias DE), portekizli general (Pernambuco 1590'a doğr. - Lizbon 1647). Brezilya'da Hollandalılar'la savaştı; sonra bağımsızlık savaşlarına katıldı ve İspanyollar'a karşı Montijo savaşı'nı kazandı (1644).

ALBÜGİNE sıf. (lat. *albugo-ginis*, beyaz leke'den). Dokubil. Beyazlığıyla belirgin zarlara denir.

◆ **albugine** a. *Erbezi albuginesi*; erbezini kaplayan lifli, sağlam, düz ve beyaz zar. (Üst tarafında Highmore cismi denilen bir şişkinlik vardır.)

ALBÜM a. (fr. *album*). **1.** İçinde, şiirlerin, resimlerin, fotoğrafların, kartpostalların, vb. yer aldığı defter. **—2.** Basılı resimlerden oluşan derleme. **—3.** Bir şarkıcıya, bir müzik yapıtına ayrılmış bir ya da birden fazla plak derlemesi. Bu plaklar, tek ya da çift poşet içinde ve kimi zaman da bir kitapçık eşliğinde sunulur: *Bu caz topluluğu, yakınlarda, yeni bir albüm yaptı.* **—4.** Bir sanatçının dosyası; özellikle bir mankenin fotoğraflarının toplandığı dosya.

ALBÜM a.(lat. *album*, beyaz tahta). Tar. Romalılar'da, alçı sıva ile kaplanmış, üzerine resmi belgeler ve özel kişilere ait ilanlar yazılı duvar panosu.(Pompei'de bir örneği görülür.)

ALBÜMİN a. (fr. *albumine*). Örgenli cisimlerin ana öğelerinden biri olan beyazımsı ve akışkan madde. (→ PROTEİN.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—Arıc. *Albümin hastalığı*, arı kovanlarında arı larvalarının albümin alamamaları nedeniyle ortaya çıkan hastalık. (Özellikle üreme mevsiminde, yeterince çiçektozu bulunmaması yüzünden iyi beslenemeyen kurtçukların ölmesiyle kendini gösterir.)

—Foto. *Albüminli kâğıt*, sodyum klorür içeren bir albümin tabakasıyla örtülü kâğıt. Sodyum klorür, gümüş nitrat yardımıyla gümüş klorüre dönüştürülür. (Albüminli kâğıt, 1850-1890 arasında çok kullanılırdı.)

—Matbaac. *Albümin usulü*, levhaların yapımında kullanılan ilk yöntemlerden biri. (Yüksek tirajlar için elverişli olmadığından, albümin yerine önceleri bitkisel koloitlerle [arap zamkı] organik koloitler [balık zamkları] kullanıldı. Günümüzde bireşimsel koloitler kullanılmaktadır.)

—ANSİKL. Biyokim. Albümin kan serumunda *(seralbümin)*, yumurta akında *(ovalbümin)*, sütte *(laktalbümin)*, kasta *(miyoalbümin)* ve bazı bitkilerde (bezelyede *legümelin*, buğdayda *lökosin*) bulunur. Bunlar, damıtık suda ve tuzlu çözeltilerde çözünen küçük boyutlu proteinlerdir (seralbüminin molekül ağırlığı 69 000, ovalbümininki 34 500'dür).

Seralbümin karaciğerde yapılır. Serum proteinlerinin % 50-60'ını oluşturur ve kandaki oranı normal olarak litrede 40-50 g'dir. Bunun çok önemli fizyolojik işlevi vardır: plazmadaki onkotik basıncı yaratır ve birçok maddeyi (bilirübin, serbest yağ asitleri, ilaçlar vb.) taşımaya yarar.

Karaciğer zarar gördüğünde, özellikle siroz hastalığında, albüminin kandaki oranı düşer (çünkü sentezi azalmıştır). Ayrıca, dışkı ve idrarla (albüminüri) birlikte aşırı miktarda dışarı atıldığında da bu oran düşer. Kandaki protein oranının önemli derecede azalması onkotik basıncı düşürerek ödemlere neden olur.

ALBÜMİNAT a. (fr. *albuminate*). Biyokim. Albüminin bazı metallerle yaptığı bileşik. (Cıva tuzlarıyla zehirlenmelerde albüminli su kullanılmasının nedeni, tepkime sonunda zehirli olmayan cıva albüminat oluşmasıdır.)

ALBÜMİNİMETRE a. (fr. *albuminimètre*'den). Fizyolojik bir sıvıdaki (idrar, beyin-omurilik sıvısı, vb.) albümin (protein) miktarını ölçmeye yarayan aygıt. (Esbach albüminimetresi, sitro-pikrik bir tepkime sonucunda oluşan pıhtının hacmini ölçmeye yarayan derecelendirilmiş bir cam tüptür.)

ALBÜMİNLİ sıf. **1.** Albümin içeren. **—2.** *Albüminli su*, yumurta akının su ile seyreltik karışımı; cıva tuzlarına karşı panzehir olarak kullanılır.

ALBÜMİNOİT sıf. (fr. *albuminoïde*'den). Biyokim. **1.** Albümin türünden olan. **—2.** *Albüminoit madde*, genel olarak protein.

ALBÜMİNÜRİ a. (fr. *albuminurie*). Patol. İdrarda albümin bulunması. (Bu terim yerini *proteinüri*'ye bırakmıştır. Çünkü idrarda albüminden başka proteinler de bulunabilir [plazma mikroglobülinleri, mükoproteinler gibi].)

ALBÜMOİT sıf. (fr. *albumoïde*'den). Biyokim. Albüminlerin farklı yapıdaki bazı protitlerine denir ve bu protitler sözkonusu farklılık nedeniyle albüminlere ilişkin tüm tepkimeleri vermez. (Bu grup içine jelatin, keratin, fibrin girer.)

◆ a. Albümoit protit.

ALBÜMOZ a. (fr. *albumose*). Biyokim. Proteinin tamamlanmamış hidroliziyle oluşan polipeptit. (Proteinlerin sindirilmesi sırasında midede albümozlara rastlanır; idrarda bulunması hastalık belirtisidir.) [→ ALBÜMOZÜRİ, BENCE-JONES.]

ALBÜMOZÜRİ a. (fr. *albumosurie*). Patol. İdrarda albümoz bulunması. (Miyelomlarda, lösemide, osteomalasi ve ikincil kanserlerde görülür.)

ALCABALA ya da **ALCAVALA** a. (ar. *kabâle*'den isp. sözc.). Ortaçağ'dan beri Castilla'da, XVI. yy.'ın sonundan başlayarak da İspanyol Amerikası'nda, taşınır ve taşınmaz malların satışı sırasında alınan vergi. (Bu vergi, 1845'te İspanya'da, XIX. yy.'ın değişik tarihlerinde Amerika'nın çeşitli ülkelerinde yürürlükten kaldırıldı.)

ALCAÇAR - QUIVIR ya da **ALCAZARQUİVİR** portekizce *Alcácer Quibir*, Fas'ta kent(bugün Kasr el-Kebir).Portekiz kralı Sebastio, "Üç kral" savaşı'nda burada Mağribiler karşısında bozguna uğradı ve savaş alanında öldü.

Alcade de Zalamea (El) [*Zalamea Sorgu Yargıcı*], güldürü türünde iki ispanyol oyunu. Biri Lope de Vega'nın (1600), öbürü Calderon'un (1642) imzalarını taşıyan oyunlar, üçer perdelik ve manzumdur. İki yapıtta da, önemsiz bir onur ve baştan çıkarma olayında burjuva ve soylu mahkemeleri arasında çıkan anlaşmazlık, kralın işe karışmasıyla çözümlenir.

ALCALÁ DE GUADAİRA, İspanya'da kent, Andalucia'da, Sevilla'nın D.-G.-D.'sunda; 34 300 nüf. Kent, üstüne Muvahhidler'in bir tahkimli şato kurdukları eski bir Roma hisarının yerinde kurulmuştur.

■ **ALCALÁ DE HENARES,** İspanya'da kent, Castilla la Nueva'da, Tajo'nun ikinci derecede kolu olan Henares ırmağı kıyısında, Madrid'in D.-K.-D.'sunda; 142 800 nüf. (1982). Kent İspanya'da arap egemenliği döneminde bir kaleydi. Pedro Gumiel'in 1500 yıllarına doğru yaptığı, Rodrigo Gil de Hontañón'un yeniden kurduğu S. İldefonso rahip okuluna (plateresk üslubunda cepte) kardinal Cisneros üniversiteyi yerleştirdi. XVI. yy.'da 12 000 dolayında öğrencisi bulunan üniversite, 1838'de Madrid'e taşındı ve o tarihten sonra kent geriledi. Bununla birlikte, mimarlık açısından hâlâ çok önemlidir. Din okulları (La Paloma, Madre de Dios, vb.), manastırlar (Las Ursulas vb.), San Justa kilisesi'nin kalıntıları. Las Bernardas manastırı'nın elips biçimi ve kubbeyle örtülü kilisesinde Angela Nardi'nin tabloları yer alır. Cervantes'in doğduğu ev yıkılmıştır. Ünlü *Biblia complutensis* (İbranice, yunanca, latince ve kalde dilinde), 1514-1517 arasında Alcalá de Henares'te basılmıştır.

ALCÁLA GALİANO (Antonio), ispan-

Alcalá de Henares üniversitesi
Rodrigo Gil de Hontañón'un cephesi
XVI. yy. ortaları

yol yazar ve siyaset adamı (Cadiz 1789 - Madrid 1865). Önce asker, daha sonra diplomat ve liberal devrimci. 1820 liberal ayaklanmasının öncülerinden biriydi. 1823'teki fransız müdahalesinden sonra sürgün edildi ve ölüm cezasına çarptırıldı. 1834'te İspanya'ya dönerek ılımlı partinin temel direklerinden biri oldu. Birkaç kez bakanlık yaptı; iyi bir hatip, seçkin bir edebiyatçıydı; *Memorias* adlı bir anı kitabı ve pek çok makalesi vardır.

ALCALÁ LA REAL, İspanya'da kent, Andalucia'da, Granada'nın K.-B.'sında 22 200 nüf. Kent, arap kökenli olan Mota hisarının eteğinde uzanır. General Sebastiani 1810'da burada İspanyollar'ı yendi.

ALCALÁ ZAMORA (Niceto), ispanyol siyaset adamı ve hukukçu (Priego, Cordoba eyaletinde, 1877- Buenos Aires 1949). Madrid'de hukuk öğrenimi gördükten sonra danıştaya girdi. Liberal parti üyesi olarak 1917 ve 1922'de bakan oldu. General Primo de Rivera'nın diktatörlüğüne karşı çıktı; cumhuriyetin ilanını destekledi ve bunu ılımlı kamuoyuna benimsetmeye yardımcı oldu. 9 aralık 1931'de yapılan Anayasa oylamasının ardından cumhurbaşkanı seçildi. 1933'te Cortes'leri dağıtarak, kendi merkezci grubunu karşıt bloklar arasında hakem durumuna getirmeye çalıştı. Ama, 1936 seçimlerinde Halk cephesi'nin başarısı üzerine görevden alındı ve çok geçmeden de ülkeden ayrıldı.

ALCAMO, İtalya'da kent, Sicilya'nın batısında Castellamare körfezi yakınında; 41 600 nüf.

Alcan → ALASKA yolu.

ALCAN, ALUMİNİUM COMPANY OF CANADA'nın baş harfleri. Alüminyum üretimi ve imalatıyla ilgilenen bu Kanada şirketi, etkinliğine 1901'de Quebec'te başladı ve şimdiki adını 1925'te aldı. ALCOA'dan (Aluminium Company of America) sonra dünyanın ikinci alüminyum üreticisidir.

ALCAÑİZ, İspanya'da kent, Aragon'da, Zaragoza'nın G.-G.-D.'sunda; 10 800 nüf. Tarım (zeytinyağı, badem) merkezi. XII. yy.'da yapımına başlanmış şatonun kulesinde XIV. yy.'dan kalma duvar resimleri. Barok üslubunda güzel bir revağı olan din okulu. Plaza Mayor, gotik üslubunda lonja ile Rönesans üslubunda cepheli belediye konağını bir açı halinde birleştirir.

ALCAÑİZ (Miguel), ispanyol ressam; XV. yy.'ın ilk yarısında yaşadı. 1421-1434 arasında Valencia'da, sonra da 1442'ye kadar Mallorca'da çalıştı; "uluslararası" valencia üslubunda yapıtlar verdi.

ALCÁNTARA, İspanya'da kent, Estremadura'da, Tajo ırmağı kıyısında, Caceres'in K.-B.'sında; 4 600 nüf. Eski bir Roma kentinin yıkıntıları üstünde İspanya müslümanları tarafından kurulan Alcántara'yı 1214'te Leon kralı Alfonso IX aldı. Alcantara askeri tarikatının eski merkezi. 106'da Cayo Julio Lacer'in Traianus'un buyruğuyla yaptığı altı kemerli köprü. Santa Maria de Almocovar kilisesi (XIII yy.). Bir bölümü yıkılmış San Benito manastırı (XVI. yy.). Büyük baraj (elektrik üretimi ve sulama).

ALCÁNTARA MACHADO (Antonio CASTİLHO DE ALCÁNTARA MACHADO D'OLIVEIRA, —denir), brezilyalı yazar (Sao Paulo 1901- Rio de Janeiro 1935). Yenilikçi akıma katıldı. Hikâyelerinde, italyan göçmenlerinin ve küçük burjuvaların ortamını canlandırdı (*Brás, Bexiga e Barra Funda*, 1927).

Alcántara tarikatı, Salamancalı bazı soylular, Templier tarikatını örnek alarak 1156'da kurdukları dinsel ve askeri örgüt. Papa Alexander III, 1177'de bu tarikatı onayladı. XIII. yy.'dan sonra tarikat kesin olarak bu adla anılmaya başladı. 1931'de ilga edildiyse de, 1936'da Franco tarafından yeniden kuruldu.

ALCARAZ, İspanya'da kent, Murcia ilinde, Albacete'nin G.-B.'sında, *Alcaraz sıradağları*'nın kuzeyinde; 2 700 nüf. *Lonja del Corregidor*'un (XVI. ve XVIII. yy.'lar), *del Tardon* saat kulesinin, belediye meclisinin ve XV. yy. sonundan kalma Trinita kilisesi'nin (Salzillo'nun yaptığı heykeller) yer aldığı Plaza Mayor. İspanya Arapları'ndan kalma bir şatonun ve Ortaçağ'dan kalma bir su kemerinin yıkıntıları.

ALCARRİA (La), İspanya'da bölge. Castilla la Nueva'da, Guadalajara ilinin güneyinde. Verimsiz, kokulu özlü çalılıklarla örtülü, sulanan vadilerle kesilen bir kireçtaşlı platodur.

ALCATRAZ, San Francisco (ABD) körfezinde küçük ada. Eskiden federe cezaevi olarak kullanılırdı.

ALCAVALA →ALCABALA

ALCAZABA a. (isp. sözc.; ar. *el kasaba*, tahkimli yer'den). İspanya'da tahkimli bir kentin hisarına verilen ad.

ALCÁZAR a. (ar. *el-kasr*, kale, saray'dan isp. sözcük). **1.** İspanya'da kale, tahkim edilmiş sur. **—2.** Tahkim edilmiş olsun ya da olmasın kral ya da prens konutu.

—ANSİKL. VIII. yy.'da yapılan Cordoba alcazarı (yıkık), yarımadada siyasal yaşamın merkezi oldu ve büyük etki yarattı. Yapımına 1360'ta başlanan ve mücear sanatının başyapıtı sayılan Sevilla alcazarının bir bölümü, Cordoba ve Medinet üz-Zehra'dan sağlanan gereçlerle, müslümanlarca yapıldı. Bu yapı XVI. yy.'da gördüğü onarımlara karşın, Granada'daki Elhamra sarayı geleneğini sürdüren ve islami özellikleri çok ağır basan bir alcazardır. Yapıya bağlı ünlü Altın kale, katkısız bir arap sanatı ürünüdür.

alcázar de Toledo, Toledo'da kale; Karl V zamanında inşa edildi. 1710'da bir yangında ve İspanya iç savaşı sırasında tahrip oldu. 1936'da, albay Moscardo'nun kumandasında bir askeri okul ve önemli bir cephanelikti. Albay, öğrencileri ve bin kadar sivil muhafızla birlikte, 22 temmuz 1936'dan 27 eylül 1936'ya değin, burada cumhuriyetçi güçlere karşı zorlu bir savunma sürdürdü. (→ İSPANYA *iç savaşı* [1936-1939].)

alcázar de Toledo
Karl V zamanında yapıldı, birçok kez onarıldı

ALCÁZAR (Baltasar DE), ispanyol şair (Sevilla 1530 - Ronda 1606). Yunanlı şair Anakreon'un tarzında ve yergili şiirler yazdı (*La cena jocosa)*.

ALCÁZAR DE SAN JUAN, İspanya'da kent, Castilla la Nueva'da, Mancha ovasında, Ciudad Real'in K.-D.'sunda; 26 200 nüf. Karayolu ve demiryolu kavşağı. Eski, ünlü bir keltiber (Alces'ler) kenti olan Alcazar de San Juan'da İspanya Arapları'nın yaptıkları şato, daha sonra San Juan şövalyeleri tarikatının bir komutanlık merkezi olmuştu.

ALCAZARQUİVİR → ALCAÇAR QUİVİR.

Alceste, Molière'in *Adamcıl* adlı oyununun başkahramanı.

ALCİATO (Andrea), italyan hümanist ve hukuk bilgini (Alzate, Como, 1492- Pavia 1550). Tarihsel ve dinsel çözümlemelerle roma hukukunu aydınlatmayı amaçlayan hukuksal yorumlar ve amblemler üstüne bir inceleme kitabı yazdı (*Emblemata*, 1531).

ALCİOPİDAE a. Derinlerde yaşayan, saydam gövdeli, iri gözlü, çok kıllı gezgin halkalısolucanlar familyası.

ALCİRA, İspanya'da kent, Valencia'nın G.'inde; 33 000 nüf. Portakal üretim merkezi. Kartacalılar'ın kurduğu kenti, Aragon kralı Jaime I, 1242'de İspanya Arapları'ndan aldı.

ALCİS a. Afrika ve Güney Asya'da bulunan ve larvaları sapların dibinde halka biçiminde dehlizler açarak, iç kabuğu ve diri odunu tahrip ederek bitkilerin ölümüne yol açan kınkanatlı böcek. (Kınkanatlıların curculionidae familyasından olan alcis'in pek çok türü vardır.)

ALCM, AIR LAUNCHED CRUİSE MİSSİLE'in kısa yazılışı; bombardıman uçağından atılan ve nükleer patlayıcı taşıyabilen cruise füzesi.

ALCMAN dizesi. Ed. Alcman tarafından bulunan ve Horatius'un *Od*'larında kullandığı bir dize türü.

ALCOA, ABD'de (Tennessee) kent, Knoxwille'in G.'inde; 8 000 nüf. 1913'te Aluminium Company of America (kente kısaltılmış adı verilmiştir) tarafından kurulmuş alüminyum metalurjisi.

ALCOA, ALUMİNİUM COMPANY OF AMERICA adlı amerikan şirketinin baş harfleri. Alüminyum üreten bu şirket, 1888 yılında Charles Martin Hall tarafından kuruldu. Hall, 1886'da alüminyumun sınai üretim yöntemini bulmuştu. ALCOA günümüzde, alüminyum üretiminde birinci sıradadır ve yıllık satış hâsılatıyla dünyanın en önemli işletmelerinden biri durumundadır.

ALCOBAÇA, Portekiz'de kent, Estremadura'da (Leiria yönetim bölümü); 4 500 nüf. Kral Alfonso I'in, kentin Araplar'dan geri alınmasından hemen sonra 1153'e doğru kurdurduğu Citeaux manastırı. Günümüzdeki büyük bütünde (en eski bölümleri XIII. yy.'dan kalmadır), Fransa'daki Citeaux manastırlarından (Clairvaux) esinlenilmiştir. Kral Pedro I ve metresi İnés de Castro'nun mezarları burada, çapraz salonun güney kolundadır ve bu iki mezar (XIV. yy.'ın son çeyreği), dönemin kral mezarlarının güzel örnekleridir.

ALCOCK (John), ingiliz kilise ve siyaset adamı (Beverley, Yorkshire, 1430 - Ely

koposu. Tanınmış bir mimar olan Alcock, dinsel incelemeler yazdı; birçok kez elçilik, iki kez de İngiltere'nin maliye bakanlığını yaptı (Edward IV ve Henry VII dönemlerinde).

ALCOCK (*sir* John William), ingiliz pilot (Manchester 1892- Rouen 1919). Bir Vickers Vimy uçağıyla, 14 haziran 1919'da, uçuş mühendisi Arthur Brown eşliğinde Kuzey Atlantik'i yere inmeden ilk kez geçmeyi başardı.

ALCOFORADO (Mariana), portekizli rahibe (Beja 1640 - *ay. y.* 1723). Kont Noel de Chamilly'ye yazdığı söylenen ve elde yalnızca fransızca çevirisi (1669) bulunan mektuplar, tutkunun dile getirdiği gerçek bir başyapıttır. Ama bunları gerçekten Alcoforado'nun yazdığı kesin değildir.(→ PORTEKIZLI RAHİBENIN MEKTUPLARI.)

ALCOLEA, İspanya'da köy, Cordoba yakınında. Guadalquivir ırmağı üstünde köprü. Fransız generali Dupont, 1808'de İspanyollar'ı burada yendi. 29 eylül 1868'de Serrano'nun komuta ettiği ayaklanmacılar, İsabel II'ye bağlı kalmış birlikleri burada bozguna uğratarak, kraliçenin tahttan indirilmesine yol açtılar.

Alcools, Guillaume Apollinaire'in şiir kitabı (1913). Yapıtta rastlanan ton ve üslup zenginliği, şairin 1898-1912 arasında yazdığı şiirlerdeki çeşitliliği yansıtır: bilgi yüklü simgecilik ("l'Ermite"); modern ağıtlar ("Chanson du mal-aimé"); boğuntu ve fantezi ("Rhénanes"); modern yaşam ve modern dekorlar ("Vendémiaire"). Apollinaire'in eşzamanlı karşıtlık ("Zone") anlayışı, bütün noktalama işaretlerinin kaldırılmasıyla yankılar uyandıran yeni bir şiir sanatının başlangıcıdır.

ALCORA, İspanya'da kent, Valencia bölgesinde, Castellón de la Plana'nın K.-B.'sında; 7 000 nüf. 1727'de Aranda kontunun kurdurduğu *Alcora imalathanesi*, bir süre orada çalışan Joseph Olerys'in öğrettiği Moustiers üslubunda süslenmiş fayanslarıyla ünlüdür. İmalathanede, yaklaşık 1760'tan başlanarak porselen de üretildi.

ALCORCON, İspanya'da kent, Castilla la Nueva'da, Madrid'in büyük güneybatı banliyösünde; 141 080 nüf. (1990).

ALCORTA (Gloria), arjantinli kadın edebiyatçı (Bayonne 1915). Düşsel öyküler yazdı (*En la casa muerta*, 1966). Yapıtlarından bazılarını fransızca yazmıştır (*l'Oreiller noir*, 1978).

ALCOTT (Louisa May), amerikalı kadın pedagog ve romancı (Germantown, Philadelphia yakınında, 1832- Boston 1888). Çocuklar için yapıtlar yazdı (*Küçük kadınlar* [Little Women], 1868-69).

ALCOVER I MASPCNS (Joan), katalonyalı siyaset adamı ve yazar (Palma de Majorca 1854 - *ay. y.* 1926). Romantik tarzda elejiler yazdı (*Atardecer*, 1909); "Majorca okulu"nun en önemli temsilcilerinden biridir (*Poemas biblicos*, 1918).

ALCOY, İspanya'da (Valencia bölgesi) kent, Alicante'nin K.'inde; 66 000 nüf. Sanayi (dokumacılık; makine yapımı) merkezi. Uzun süre Araplar'da kalan kenti, Aragon kralı Jaime I geri aldı.

ALCYONARİA a. Tek tek ya da koloni halinde yaşayan ve tüysü sekiz dokunacı, sekiz mide bölmesi bulunan knidliler sınıfı. (Stolonifera, telestacea, alcyonidea [yumuşak mercanlar] coenothecalia [mavi mercanlar], gorgonidea [boynuzsu mercanlar] ve pennatulidea [deniz telekleri] takımlarını içerir.)

ALCYONİDEA a. Zool. Koloni halinde yaşayan ve polip mezoglealar, stolon borucuklarının içinden geçerek ortak bir doku halinde kaynaşan knidliler takımı. (En yaygın türü *Alcyonum palmatum*'dur.)

ALÇA a. Ayakkc. Ayakkabının belli bir yerine, örneğin ayak bileğine ya da eklem çıkıntısına ek hacim vermek için bir kalıba eklenen kalınlık.

ALÇACIK sıf. (*alçak-cık*'tan *alçacık*). Yükseklikteki azlığı vurgulamak için kullanılır; çok alçak: *Çatı katında tavanı alçacık bir oda. Alçacık iskemleler.*

ALÇAK sıf. **1.** Göreceli ya da salt değerlendirmede yüksekliği daha az olan şey için kullanılır: *Alçak bir iskemle. Tavanı alçak bir oda. Alçak topuklu ayakkabı. Fotoğraftakilerden alçak boylu olanı arkadaşımdır. Gökyüzü alçak bulutlarla kaplıydı.* **—2.** *Alçak sesle*, fısıldayarak, mırıldanarak: *Alçak sesle anlatmak. Alçak sesle şarkı söylemek.*

—Ask. havc. *Alçak uçuş*, saldırı ya da keşif görevi verilmiş askeri bir uçağın, düşmanın radar örtüsünün altından geçerek algılanmasını engellemek için uygulanan düşük yükseltilerden uçma yöntemi. (Bu yöntem, taşıdığı tehlikeler yüzünden alçak irtifa uçuş radarı gibi uygun aygıtların kullanımını zorunlu kılar.)

—Bayınd. *Alçak basınç*, tümüyle ya da bir bölümüyle toprak altında kalan yapılara (baraj temelleri, kanal ya da galeri kaplamaları, vb.) zemin suyunun uyguladığı etki.

—Denizc. *Akçak tekne*, aldığı yük nedeniyle fribordu azami derecede batmış tekne.

—Elektrotekn. *Alçak düşü grubu*, alçak düşü (ırmaklar, nehirler) ve gelgit santrallarının donanımında kullanılan yatay eksenel akışlı hidroelektrik grubu: pervaneli bir türbinden ve soğan biçiminde, sugeçirmez bir sandık içine yerleştirilmiş bir almaşık akım üretecinden oluşur (Bk. *ansikl.* böl.)

—Fiz. *Alçak basınç*, çevre ortamın basıncından daha düşük basınç.

—Halk oy. *Alçak dizi*, oyuncuların çömelerek oluşturdukları dizi.

—Havc. *Alçak uçuş*, yere çok yakından yapılan uçuş.

—Hidrol. *Alçak düzey*, bir akarsuyun, kimi kez sıfırla gösterilen en düşük ortalama düzeyi: sıfır, ölçekte yer alan bir başlangıç noktasıdır ve bu nokta üstündeki su düzeyi sıfırdan uzaklaştıkça değeri artan rakamlarla ölçülür.

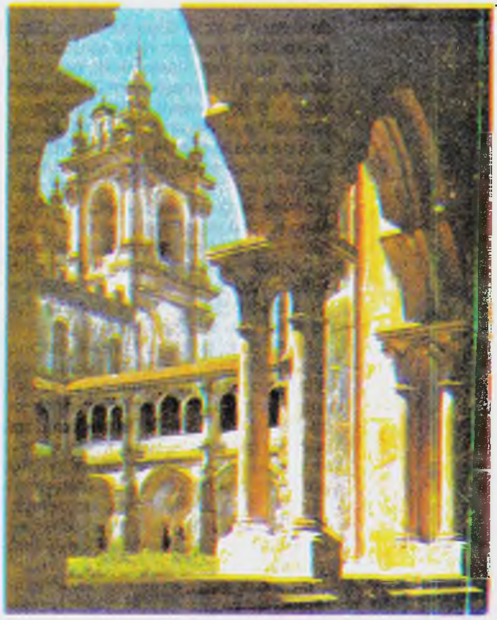
—Isıl mot. *Alçak basınç*, bir benzin motorunun emme kanallarında ve silindirinde pistonun aşağıya doğru devinimi sonucu oluşan kısmi boşluk. (Alçak basınç, gaz halindeki hava-benzin karışımının karbüratörde şiddetle emilmesini sağlar. Emme kanallarına bağlanan bir boruyla, avans otomatiği, merkezkaç dengeleyicileri ve servofrenler gibi yardımcı aygıtları harekete geçirebilecek yeterli emme kuvveti elde edilir.) [Eşanl. DEPRESYON.]

—Meteorol. *Alçak basınç katmanı*, alçak basınç altındaki (1 015 milibardan az) atmosfer kütlesi; bu kütle yükselme hareketlerinin merkezidir. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Alçak basınç alanı*, SİKLON'un eşanlamlısı.

—Zootekn. *Alçak cıdağı*, dört bacaklı hayvanlarda yüksekliği sağrıdan düşük olan cıdağı.

alcyonaria

Alcobaça manastırı
XIV. ve XVI. yy.'lardan kalma avlu

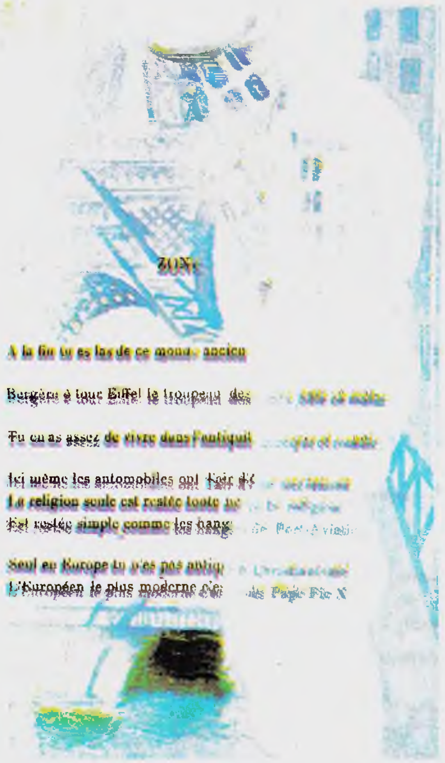
◆ sıf. ve a. Onursuzluğu, korkaklığı, dürüst olmayan davranışlarıyla kızgınlık, nefret uyandıran kimse için kullanılır; namert: *Alçak bir adam. Dostlarına ihanet eden bir alçak. Ne alçaktır o bilemezsin. Arkadan vurmak ancak bir alçağa yakışır.*

—Ed. telm. *Alçağı ezelim*, Voltaire'in Ansiklopediciler'e yazdığı mektupların son sözleri. (Bu sözle boş inançları belirtmek ister.)

◆ a. Yüksek olmayan yer ya da ova, dağların ovaya yakın yerleri, etekleri: *Alçaktan düşmek. Alçaktan geçmek. Alçaklara kar yağmış. Alçakta kurulmuş bir köy.*

◆ be. Hafif, kısık sesle: *Biraz alçak konuş. mikrofonda sesin boğuluyor.*

—ANSIKL. Elektrotekn. Suyun potansiyel enerjisini elektrik enerjisine dönüştürme-

Guillaume Apollinaire'in
Alcools kitabından "Zone" şiiri
Louis Marcoussis'in suluboya resmi
Bibliotheque nationale, Paris

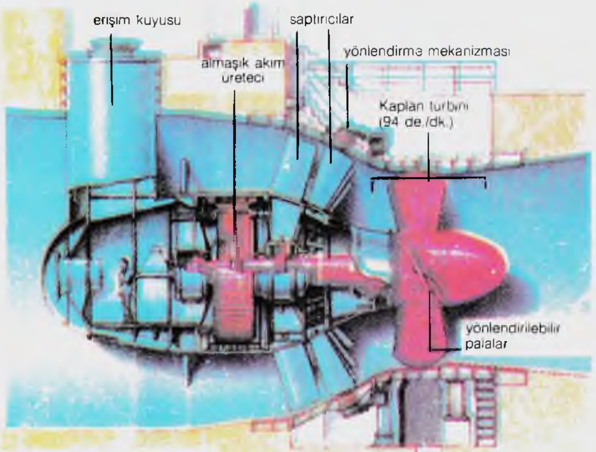
de kullanılan alçak düşü donanımı, düşü zayıfladıkça güçleşen verim sorunları doğurur. Bu alanda klasik teknik, pervaneli bir türbin ile bir almaşık akım üretecinden oluşan düşey eksenli üreteç gruplarını yerleştirmeye dayanır. Türbinin sarmal açık deposu ile dirsekli yayıcı bölümü derin kazılar ve pahalı bir inşaat gerektirir. Öte yandan kuruluş maliyetini indirmek, verimlilik eşiğinin düşmesine yol açar. Akan su içine yerleştirmeye elverişli ve eksenel akışlı grupları gerçekleştirmek amacıyla pek çok araştırma yapılmıştır; 1955'ten bu yana akış direncini azaltmak için üreteci soğan biçiminde bir sandık içine alma yolu seçilmektedir.

Alçak düşü grupları, kanallar üzerine kurulmuş mikrosantrallarda, baraj zincirlerinde ya da denkleştirme barajlarında, gelgit santrallarında ve nihayet ırmak ya da nehirlerde kullanılır. İlk iki kuruluşta üreteçler genellikle eşzamansızdır (asenkron), ama az sayıda olsa bile eşzamanlı (senkron) olanlar vardır. Bu üreteçlerin gücü 50 ile 2 000 kW arasında değişir. Öbür iki kuruluş biçiminde ise, üreteçler eşzamanlıdır ve güçleri genellikle 30 000 kW'ı aşar.

Bir alçak düşü grubunun yapımında karşılaşılan başlıca güçlükler, dört nedenden kaynaklanır: olduğunca küçük bir çap içine çok sayıda kutbu sığdıracak bir üretecin (üreteç yavaş döndüğü için) gerçekleştirilmesi; kayıplardan kaynaklanan ısının üreteçten türbin suyuna aktarımı; grubun sugeçirimsizliği ve nihayet deniz suyuyla çalışması halinde aşınma olayı. Düşük güçte üreteçler yağ içinde yerleştirilir; orta ya da çok güçlü üreteçler ise, hava içinde ya atmosfer basıncında ya da daha yüksek basınç altında çalışır; amaç en iyi koşullarda ısı aktarımını sağlamaktır.

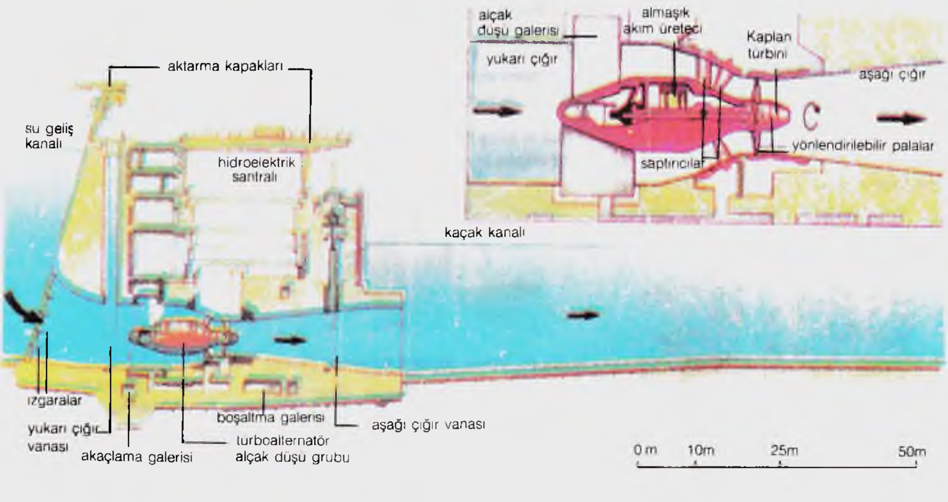
—Meteorol. *Alçak basınç katmanı.* Basınç dışarıdan merkeze doğru azalır ve eşbasınç eğrileri kapalı elipsler çizer. Yer'in ekseni çevresindeki dönüşü nedeniyle basınç gradyanı rüzgârı sağa sapar (Kuzey yarımkürede) ve saat hareketine ters yöndeki eşbasınç eğrilerine hemen hemen koşut bir rüzgâra dönüşür. Bu eğriler Güney yarımkürede saat hareketi yönündedir. Sözkonusu olay antisiklonlarda görülen mekanizmanın tersidir.

Alçak basınç katmanları, antisiklonlar gibi deniz üzerine yerleştiğinde daha süreklidir; çünkü burada rüzgâr eşbasınç eğrilerine koşuttur (sürtünme olmadığından). Bu durum alçakç basınç çukurunun dolmasını engeller. Yatay gradyan, antisiklonlarda olduğundan daha kuvvetlidir ve dolayısıyla rüzgârlar daha sert eser. Ayrıca yükselme hareketi alçak basıncı besler. Atmosferin alt katmanlarında yakınsamadan doğan bu hareketler yükseltide ıraksamaya yol açar. Oysa yüksek düzeylerde sürtünme olmadığından ıraksak akı, yüzeydeki yakınsak akıdan hızlı devinir; bu olgu alçak basıncın artmasına neden olur. Öte yandan yükselme adiyabatik soğumaya yol açarak bulut ve yağmur getirir. Sonuç olarak alçak basınçlar kötü havayı doğurur: şiddetli rüzgârlar, kapalı gökyüzü ve yağmurlar. İki tip alçak basınç katmanı vardır: *devingen alçak basınç katmanları* ya da siklonlar* ve *değişmez alçak basınç katmanları.* İkinci tür katmanlar çoğu kez 2 000 ile 3 000 km çapında bir alanı kaplar. Daha dar olan devingen alçak basınç katmanları ise, rüzgârı izleyerek değişmez alçak basınç katmanlarının kenarlarında dolaşır. Siklonların kimi kez değişmez alçak basınç katmanları içinden geçtiği de görülür. Değişmez alçak basınç katmanları siklonları çeker, antisiklonlar ise siklonları iter.

(grup gerek türbinle gerek pompayla çalışabilir)

aşağıda: hidroelektrik akıntı santralının **alçak düşü grubu**

ALÇAKÇA sıf. ve be. Onur, cesaret, dürüstlük vb. değerlere aykırı, kızgınlık ve nefret uyandıran şey, bu biçimde yapılan eylem için kullanılır: *Alçakça bir saldırı. Alçakça vurmak.*

ALÇAKGEÇİREN sıf. Elektroakust., Elektron. ve Telekom. *Alçakgeçiren filtre,* ancak belirli bir frekanstan küçük frekanslı salınımları geçiren elektrik filtresi.

ALÇAKGÖNÜLLÜ sıf. **1.** Mevki, para vb. açılardan üstün olmasına karşın bunu belirtecek davranışlarda bulunmaktan kaçınan kimse için kullanılır; mütevazı: *Zengin ama alçakgönüllü bir insan.* **—2.** Kendisini değerlendirmede ölçülü davranan, övünmekten kaçınan kimse için kullanılır: *Kendini öne çıkarmayan alçakgönüllü bir genç. Ne kadar alçakgönüllüsünüz, bu işteki rolünüz söylediğinizden çok daha önemliydi.*

ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK a. Alçakgönüllü olma durumu; alçakgönüllü bir kimsenin tutum ve davranışlarının niteliği; mütevazılık, kibirsizlik: *Alçakgönüllülük göstermek. Alçakgönüllülüğüyle herkesi kendine bağladı. Alçakgönüllülüğünde aşırı bir gurur gizliydi.*

—Dilbil. *Alçakgönüllülük çoğulu,* bir tekil özne tarafından, iddialı bir hava taşıyan *ben* sözcüğü yerine kullanılan birinci kişi adılının çoğulu *(Daha önce de belirttiğimiz gibi...).*

ALÇAKKABARTMA a. Bir yüzeyden, hafif bir çıkıntı olarak ayrılan heykel.

—ANSİKL. Ortadoğu'da, eski çağlardan kalma dın dışı ya da dinsel süslemelerde kullanılan birçok alçakkabartma bulundu. Alçakkabartmanın temel kuralları, taş malzeme açısından fakir olmasına rağmen, sümer sanatı tarafından saptandı. Öteki halklar, topraklarında bulunan malzemeye göre, kaya (Hititler) ya da taş levhalar üzerine (Asurlular ve Ahemenid Persler), eski olayları canlandıran sahneler işlediler.

Mısırlılar, en eski çağlardan beri, mezar odalarını, tapınakları, sunak taşlarını, dikilitaşları, oyulmuş ya da yüzeyleri geçişli alçakkabartmalarla süslemişlerdi. Yunanlılar, tapınaklarının frizlerine alçakkabartmalar eklediler (Parthenon'un Panathenaia frizi). Romalılar da anıtlarını bunlarla donattılar (Titus'un, Constantinus'un takları, Traianus sütunu). IV. yy.'da bu sanatta bir gerileme görülür (hıristiyan lahitleri). Ortaçağ'da ise alçakkabartma büyük bir gelişme gösterir (kiliselerin giriş kapıları, frizler vb.); Rönesans'la birlikte klasik ve barok sanatta da bu gelişme sürer. XVII. yy.'da, Flandre ve Hollanda'da ressamlar *düzmece alçakkabartma*'ların her türünü denediler. Kuyumculuk, tahta oymacılığı, fildişi işçiliği, çilingirlik ve seramik sanatında da, alçakkabartmalar, aynı dönemlerde süsleme aracı olarak kullanılmıştır.

ALÇAKLAŞMAK gçz. f. Sözkonusu bir kimseyse, onursuz, korkak, haince davranışlarıyla kızgınlık, nefret, tiksinti uyandırır duruma gelmek: *Bu kadar alçaklaşabileceğini sanmazdım.*

ALÇAKLIK a. **1.** Bir şeyin alçak olma durumu: *Tavanın alçaklığı içime sıkıntı verdi.* **—2.** Kızgınlık, nefret uyandıran davranış; bu tür davranışlarda bulunan kimsenin niteliği; kötülük, kahpelik: *Ama bu alçaklık! Alçaklığı, adiliği her halinden belli oluyordu.* **—3.** *(Bir kimseye) alçaklık etmek, yapmak,* (ona) alçakça davranmak: *Alçaklık etme, dürüst ol! Bana bu alçaklığı yapmayacaktın.* **—4.** *Esk.* Alçakgönüllülük: *"Tevazu ve alçaklık içinde misli yoğudu"* (Tezkiret ül-Evliya, XV. yy.).

ALÇALIŞ a. Aşağılaşma, mezellet.

■**ALÇALMA** a. Alçalmak eylemi; yüksekliğini yitirme ya da bayağılaşma.

—Denizbil. **1.** Deniz düzeyinin med'den sonra cezir düzeyine ulaşmak üzere alçalması. **—2.** Büyük med ve büyük cezir evreleri arasında med-cezir (gelgit) genliğinin azaldığı dönem.

—Denizc. İnen gelgit.(Eşanl. CEZİR.) || *Alçalma akıntısı,* inen gelgit sırasında görülen su hareketi. || *Alçalma dinişi,* alçalmanın son anı; bu sırada su düzeyi değişmez.

—Hidrol. Bir kabarmadan sonra akan suların düzeyinin düşmesi; bu düşmenin ölçüsü.

—Jeod. *Alçalma açısı,* gözlemciden geçen yatay düzlemle ufuk doğrultusu arasındaki açı; bu açı gözlem noktasının yükseltisinden kaynaklanır. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Jeomorfol. Tektonik hareketlerin (senklinal alçalmış bir kesimdir) ya da dış kuvvetlerin (doğal ya da yapay boşlukların çökmesi) etkisiyle topraktaki düzey yitimi. (Bu terim yavaş gelişen bir oluşumu belirtir; ani gelişen olaylar için daha çok *çökme* terimi kullanılır.)

—Jeomorfol. ve Denizbil. *Aşınarak alçalma*, bir kumla ya da kıyı şeridinin enine profilinde tortul gereçlerin yüzeyden erimesi sonucu ortaya çıkan alçalma.
—Mad. oc. *Yerüstü alçalması*, yeraltı üretim boşlukları yüzünden toprak yüzeyinde görülen alçalma. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Meteorol. *Alçalma çekirdeği*, EŞBASINÇ* DEĞİŞİM EĞRİSİ'nin eşanlamlısı.
—Tekton. *Eksen alçalması*. Bir kıvrım ekseninin, eksen düzleminin ortalama eğimine göre aşağı doğru eğilmesi.
—Yerbil. Taşkürenin düşey hareketi: (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Jeod. *Alçalma açısı*. Bir yerin OC dikmesini içeren bir düzlem tasarlayalım. MO = *h*, deniz seviyesi MT'nin üzerinde yer alan bir O istasyonunun yüksekliği, OH yatay düzlem, OT görünür ufuk doğrultusu ve $\widehat{HOT} = \alpha$ alçalma açısı olsun. R yer yarıçapı olduğuna göre CM = CT = R, ve CO = R + *h* elde edilir. Öte yandan CTO üçgeninin $\widehat{OCT}$ açısı da α açısına eşittir ve üçgen,

$$CT = CO \cos\alpha ,$$

ya da $R = (R+h)\cos\alpha$ bağıntısını verir; bu bağıntıdan

$$\cos\alpha = \frac{R}{R+h}$$

elde edilir.
Uygulamada ufkun uzak görünmesine yol açan kırılmayı da hesaba katmak gerekir.
—Mad. oc. Her yeraltı üretim boşluğu, boşaltılan hacim yeterli dayanımda bir malzemeyle doldurulmadıkça ya da etkili bir tahkimat yapılmadıkça, yerüstünde bir alçalmaya yol açar. Öte yandan, ocak işletmeleri gibi petrol, gaz ya da suyun çıkarılması da bu tür alçalmalara neden olabilir. Bununla birlikte bu olay özellikle yavaş (örneğin yılda 1/10 mm) ve sınırlı oluşursa, önemli sonuçlar doğurmaz. Aşırı bir hal, kendiliğinden ani alçalmalardır ve hektarlarca toprak yüzeyinin ansızın çökmesi biçiminde ortaya çıkar. Olağan ocak alçalmaları yukarıda belirtilen bu iki sınır arasında yer alır ve büyük ölçüde işletmede kullanılan tavan denetim yöntemlerine bağlıdır: ocak çeperlerinin tahkimatı, doldurma ya da denetimli göçertme.
Genellikle bir AB yeraltı üretim boşluğu, belli bir süre sonunda yerüstünde A′B′ nün ötesinde etkilere yol açar. Olay da α statik etki açısı, örtü doğasının ve tavan denetim yönteminin belirleyici niteliğini gösterir. Z maksimum alçalması, dolgu yapılmışsa birkaç yıl sonra yeraltında işlenmiş *h* yüksekliğinin % 40 ile 60'ına, göçertme halinde ise *h*'ın % 90 ile 100'üne ulaşır; dolgu çimentoyla berkitilir ya da yeterli sayıda topuk bırakılırsa, % 10'un altına düşer. Öte yandan, arazi A′A″ ve B′B″ bölgelerinde "merdiven basamakları" biçiminde alçaldığında, hasar önemli boyutlara ulaşabilir (evlerde çatlaklar, borularda patlama).
Kendiliğinden ani alçalma, örtü topraklarında gerilme dağılımının ansızın değişmesine (çoğunlukla su sızıntılarından kaynaklanan kayaç kaymaları) ve yeraltında topukların kırılmasına bağlıdır. Yeraltı üretimi oda-topuk yöntemiyle yürütüldüğünde, topuklar örtü katmanlarından kaynaklanan statik gerilmelere dayanacak boyutlarda bırakılmalıdır; böylece belli bir süre kararlılık sağlanabilir. Ne var ki, sürekli yük altında olan kayaçlar, bu yük kritik düzeyi aştığında (dayanımın esnek sınırı), kesiksiz olarak biçim değiştirmeye başlar. Topukların hemen hemen sürekliteşen biçim değişimleri örtü katmanına yansır. Bükülmez ve geniş olmaları halinde bu katmanlar, kesikli vurumlar biçiminde çökmelere uğrar. Kendiliğinden ani alçalmaları önlemek için, topuk dayanımının esneklik sınırını aşmamak gerekir; ayrıca topuk yöntemiyle işletilen bölge genişliğinin, belli bir boyutu, yani örtü katmanının doğasına ve kalınlığına bağlı *kritik genişliği* geçmemesi zorunludur.
Kendiliğinden ani alçalmalar (göçme) ocaklarda birçok toplu kazaya yol açmıştır; ölümlerin başlıca nedeni, galerilerde bulunan bütün havanın ansızın püskürtülmesinden kaynaklanan ağır rüzgâr etkisidir.
—Yerbil. Çok kalın tortul kütlenin, ince çökel katmanları biçiminde yığılımı, alçalmanın en belirgin kanıtını oluşturur ve havza tabanının yavaş, sürekli ya da duraklı olarak düzey yitirdiği varsayımına götürür. Dolayısıyla, tortul katkının havza çöküntüsünü eksiksiz biçimde dengelediği varsayılır ve alçalma oranı belli bir zaman aralığında çökmüş tortuların kalınlığı ölçülerek belirlenebilir. Bununla birlikte, alçalma, her tür tortul kütle yükünün dışında, gerilim ve ısıl olaylarla bağlantılı tektonik nedenlerden kaynaklanabilir, nitekim soğuyarak ağırlaşması sonucunda batan okyanus taşküresinde bu tür bir olgu sözkonusudur. Okyanus orta sırtının iki yanındaki havzaların derinleşmesi işte bu olguyla açıklanır.

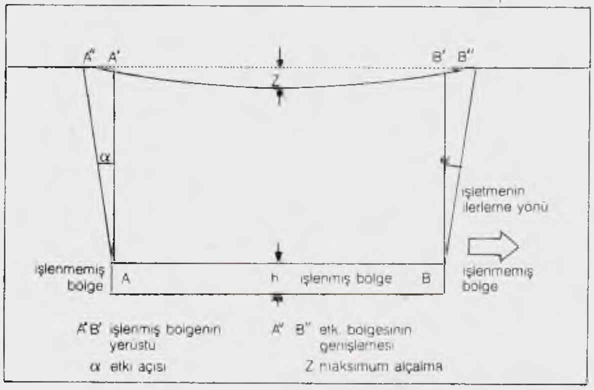
ALÇALMAK gçz. f. **1.** Sözkonusu bir şeyse, aşağıya doğru yönelmek; bir yerse, yüksekliği azalmak: *Uçak alçalarak inişe geçti. Güneş iyice alçaldı. Su seviyesi giderek alçalıyor. Arazi denize doğru birden alçaldı.* **—2.** Bir kimse sözkonusuysa, onurunu, gururunu yitirecek kadar aşağılık sözler söyler, davranışlarda bulunur duruma gelmek; bayağılaşmak: *Nasıl bu denli alçalabiliyorsunuz? Bu davranışıyla herkesin gözünde iyice alçaldı.* **—3.** Güç bakımından azalmak: *Denizin alçalıp yükselen sesini dinlemek.*

◆ **alçaltmak** ettirg. f. **1.** *Bir şeyi alçaltmak*, onun yüksekliğini azaltmak: *Bahçe duvarını iki metre alçaltmak gerek.* **—2.** *Bir kimseyi alçaltmak*, onu nefretle karşılanacak, onursuz, gurursuz bir kimse durumuna düşürmek, küçültmek: *Bu yalanlar sizi alçaltmaz mı? Suçlamalarının amacı onu bizim gözümüzde alçaltmaktı. İnsanı alçaltan bir iş.* **—3.** *Bir şeyi alçaltmak*, onun gücünü azaltmak: *Yüksek sesle konuştuğunu fark edince sesini alçalttı.*
—Güz. sant. Kabartıları vurgulamak için, bir gerecin çukurda kalması istenen bölümlerini oymak.

ALÇALTI a. Küçük düşürme, ya da küçük düşürülme; zillet.

ALÇALTICI sıf. Karşısındakini küçük düşürecek nitelikteki şey için kullanılır. *Alçaltıcı bir bakış. Alçaltıcı biçimde konuşmak, davranmak.*

ALÇALTMAK → ALÇALMAK.

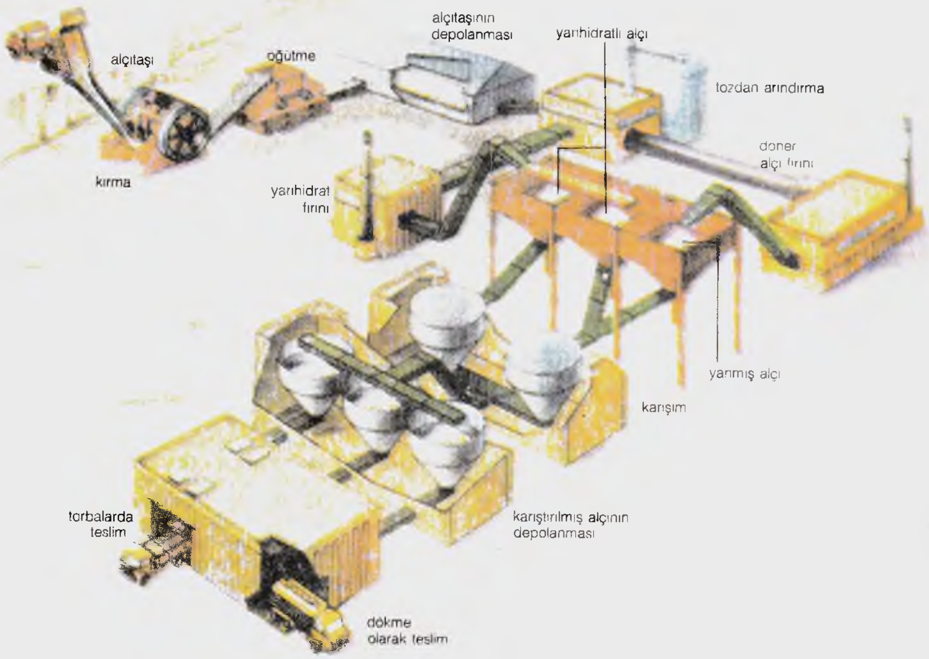
yerüstü **alçalması**

ALÇARAK sıf. *(alçak, -rak*'tan *alçarak)* Yüksekliği azca olan şey, boyu biraz kısa kimse için kullanılır: *Yüksek ağaçların arasındaki alçarak ev. Alçarak bir oğlan.*

ALÇELME a. Daha çok yörük kadın giyiminde kullanılan al krepten alın çatkısı. (Baştaki örtünün üzerine verevine katlanarak bağlanır.) || Erkeklerin kullandığı büyük al mendil. (Eşanl. AL ÇEVRE.)

ALÇI a. **1.** Alçıtaşı pişirilip öğütülerek elde edilen inşaat gereci. **—2.** Aynı gerecin su ile karıldıktan sonra sertleşmesi sonucunda oluşan madde. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Cerr. Hareketi önlemek için gazlı bez ve alçı kullanarak doğrudan doğruya hastaya uygulanan sargı. || *Alçıya almak*, bir organı hareketsizleştirmek için bez üstünden alçıyla kaplamak.
—Güz. sant., Seram. ve Cerr. *Kalıp alçısı*, ince alçı; başka nesnelerin yapımı için kalıp üretmede (porselencilik, fayansçılık) ya da elde edilmek istenen nesneyi oluşturacak kalıbın çıkarılmasında kullanılır. ||*Taslak alçısı*, çabuk donabilen ince alçı; cerrahide kırık organları alçılamada, sanatta ise kalıp çıkarmada ve heykel yapımında kullanılır.

inşaat **alçısı** üretimi

alçıtaşı
Terlingua (Texas) kökenli
[boy: 29 cm]

Cagnes - sur - Mer şatosu'ndaki **alçıişi** tavandan ayrıntı (XVII yy.)

—İnş. *Alçı blok*, kalıplanmış alçıdan yapılan ve kılıcına yerleştirilen, dikdörtgen biçiminde, ince bölme öğesi. || *Alçı işi*, alçı kullanılarak yapılmış mimari öğe ya da bezeme. || *Alçı levha*, özel bir taban kâğıdı üzerinde kesintisiz üretilen ve gereğinde bitki lifleriyle donatılan alçı pano. || *Alçı örme*, eskiden lata ve taş kullanmaksızın elle yapılan alçı işi (örneğin bir baca ya da ocak davlumbazı). —Kalıplar yardımıyla, donatılı ya da donatısız yapılan alçı işi. || *Alçı örmek*, alçıyı, çarpma ve kaplama işlemleri yapmaksızın, mala ve elle uygulamak. || *Alçı plak*, iki özel karton tabakası arasına alçı dökülerek yapılan ve standart panolar biçiminde piyasaya sunulan gereç. || *Alçı tuğlası*, bölme duvarlarının (ya da kılıcına tuğla duvarların) yapımında kullanılan, başlangıçta alçıyla örülüp sıvanan ve pek kalın olmayan (3,5 - 5 cm), boşluklu tuğla. || *Alçı ustası*, alçı levhalar kullanarak tavan, bölme duvarı ve kaplama işleri yapan usta. — Alçıyla dekoratif parçalar kalıplayan işçi. || *Döşeme alçısı*, yaklaşık 900°C'ta pişirilen ve aşınmaya çok dayanıklı yüzeyler elde etmeye olanak veren alçı. || *Lifli alçı levha*, tavanlar(plak biçiminde), iç bezeme işleri ya da ısıtma kanalları için kullanılan kalıp alçısı ve bitki lifi (jüt. sisal, vb.) karışımı. || *Örme alçısı*, alçı örme işlerinde kullanılan alçı. —İşçinin, kaplama ve çarpma işlemleri yapmaksızın, bir yüzey üzerine elle ve malayla yavaşça uyguladığı karılmış alçı tutamı. || *Takviyeli alçı*, ince kalıp alçısı.

—Kuyumc. Yaldızcıların altın kaplamadan önce son hazırlama katmanı olarak kullandıkları öğütülmüş ve çok ince elenmiş jips tozu.

—Tarım. Alçıtaşındaki nemin bir bölümünün giderilmesiyle elde edilen, gübre ve iyileştirici olarak kullanılan madde. (Alçı, toprağa kükürt [sülfat] ve kalsiyum kazandırır. Toprak tuzluluğunu gidermekte kullanılan alçı, sodyumun yıkanıp atılmasını kolaylaştırır ve alkaliliğin [pH] azalmasına katkıda bulunur; bundan ötürü, iyileştirici sayılır.

—Tıp. Eskiden alçı tozu, yaraların kurutulmasında, basur memelerinde ve terlemeyi önlemek için vücuda sürülerek kullanılırdı. Günümüzde kırıklarda alçılı sargı biçiminde, diş hekimliğindeyse protezlerin hazırlanmasında kullanılmaktadır.

—ANSİKL. Pek çok alçı türü vardır; bu madde sürekli ya da kesintili çalışan sabit ya da döner fırınlarda çeşitli sıcaklıklarda alçıtaşı pişirilerek elde edilir. Pişirme işlemi çeşitli ürünler verir: yarıhidratlar (nemli ortamda otoklavda α türü, kuru ortamda β türü), anhidrit I, II ya da III. Bu ürünler, katkılı ya da katkısız olarak, çeşitli oranlarda, istenen incelikte öğütülür. Alçı kâğıt torbalarda (40 kg) ya da dökme olarak (özellikle önüretim için) piyasaya sürülür. Sertleşen bir hamur oluşturmak için suyla karılır. Alçı harcı (hamur + kum) çok ender hazırlanır. Şantiyede ise alçı elle ya da makinelerle (pnömatik püskürtme) uygulanır. Fabrikalarda önüretimli öğelerin (karolar, panolar, ince plaklar, çeşitli süsleme öğeleri) yapımında da alçıdan yararlanılır. Başlıca alçı türleri şunlardır: çabuk ya da geç priz yapan kaba ve ince inşaat alçıları, önüretim alçıları, püskürtme alçıları, zemin yalıtımında kullanılan sugeçirimsiz ve yüksek dirençli alçılar, yangına karşı özel alçılar, kalıp alçıları. Bu ürünlerin hepsi nem düzeyini ayarlayan, ısı yalıtımı sağlayan ve ateşten koruyan gereçlerdir.

Lifli alçı levha, süsleme öğelerinin yapımına yarayan, liflerle (kenevir) donatılmış alçıdır. Yalancı mermer, genellikle alçıyla tutkal karışımıdır ve boyandığında mermer görünümü kazandığı için heykel, sütun gibi öğelerin yapımında kullanılır.

ALÇICI a. **1.** Alçı hazırlayan ya da satan kimse. **—2.** Bölme duvarlarını, duvar ve tavanların alçı kaplamasını yapan işçi.

—Sine. Dekorların çeşitli bölümlerini gerektiğinde ince bir alçı katıyla örten ya da alçıyla süsleme yapan, kalıp çıkaran usta.

ALÇIİŞİ a. Mim. Silme çekilerek ve kalıplanarak, çoğu kez de kalemle işlenerek hazırlanan, alçı ya da yalancı mermerden dekoratif kaplama.

—ANSİKL. Yalancı mermer* işçiliğiyle alçı* işi arasındaki sınırın belirsizliği nedeniyle, alçı ustasının yaptığı bezemeler, çoğu kez yalancı mermer ustasına mal edilir. Bu çalışma, yoğurarak biçimlendirme (modelaj) eylemini içermesi bakımından, yalancı mermer ustasının işine yaklaşırsa da, daha çok marangozluğa benzer gabarı yardımıyla düzgün silme çekilerek, alçakkabartma olarak kalıplanmış motiflerin uygulanmasına dayanır. Duvar ve aynı zamanda tavan süsü olduğundan, hafif gereçler kullanımını gerektirir. Öyle ki, "papier mâche" ve lifli alçı bile bu amaçla kullanılır.

İlkçağ'da alçının renkli topraklar, tebeşir ve kalsit tozuyla karılmasıyla elde edilen gereç, mermeri andıran düzgün yüzeyli kaplamalar, yoğurularak biçimlendirilmiş ya da kalıplanmış kabartmalar (Doğu'da, Eski Yunan'da ve özellikle Roma'da: çeşitli mezarlar, Porta-Maggiore bazilikası, Livia evi) elde etmede kullanıldı. Asya'da alçıişi, Türkistan ve Güneydoğu Asya takımadalarındaki yunan-buddha sanatının başyapıtlarının yaratılmasına olanak verdi. Bizanslılar'dan ve Sasaniler'den sonra islam sanatı, yontulmuş ve boyanmış alçıyı çok sık kullandı (Granada'da Elhamra sarayı). Batı'daysa,Ortaçağ'da kâgir yapılar, ahşap çatkılar,hatta taş, alçı dolgu ve kabartmalarla kaplandı (Tempietto de Cividale'de 800 yılına doğru yapılan heykel grubundan XV. yy.'da Fransa'nın güney-batı'sındaki şömine yaşmaklarına kadar). İtalyan Rönesansı groteksklerin antik dekorunu yeniden kullandı. Vatikan loggia'larında Giovanni da Udine yeni bir yalancı mermer tekniğini başlattı. Bu teknik, çok geçmeden, yoğurularak biçimlendirilmiş kabartmalarla gelişerek, barok mimarlığın ana anlatım aracını oluşturacak, Bernini, Borromini, Maderno, Raggi ve Serpotta ile, İspanya'da olduğu gibi Orta Avrupa'da da etkisini gösterecektir. Buna karşılık, Kuzeybatı Avrupa'da, Fontainebleau'ya ya da Louvre'a,önceleri italyan ya da ticino'lu yalancı mermer ustaları çağrıldıysa da, "rokay" üslubunun yaratıcısı fransız bezemeciler (P. Lepautre'dan N. Pineau'ya) ve ingiliz *plasterer*'larla (Nonsuch'un ya da Hardwick Hall'un [Derby] flaman üslubundaki erken dönem bölmelerinden [Surrey, yıkıldı], lord Burlington ve Adam'ların yeniklasik düzenlemelerine kadar) alçıişi egemen olacaktır. Sonunda, yoğurularak biçimlendirilmiş alçıdan daha yalın olan kalıplanmış kabartmanın sunduğu olanaklar, yeniklasikçiliğin her yerde kabul edilmesini sağlayacak, XIX. yy.'a gelindiğinde, yinelenen bu tekniklerin ölçüsüz kullanımı, alçıişinin yozlaşıp saygınlığını yitirmesine yol açacaktır.

Türkler'in Anadolu'ya yerleşmesinden önce, mimarlıkta alçıişi, yapıların dışında kullanılan yaygın bir bezeme öğesiydi. Tuğla yüzler, yapay mermer (stuko), yani alçı karışımı ile elde edilen bir sıvayla kaplanıyordu. Anadolu türk mimarlığında ise alçıişi, daha çok yapıların iç bezemesinde kullanıldı. Konya'daki Sahipata külliyesi hankâhının mihrabı (XIII. yy.), Beyşehir gölü kıyısındaki Kubadabad sarayı'nın (1236) alçı bezemeleri ilk örneklerdir. Alçı mihraplar, özellikle Ankara ve çevresinde uygulanmıştır (XIV. - XV. yy.'lar). Edirne'deki Şahmelek camisi'nin (1429) mihrabı da alçı bezemelidir. Erken osmanlı mimarlığında alçının geniş yüzeylerde kullanılmasına örnek olarak Bursa Yeşil cami, Yıldırım camisi, Amasya Bayezitpaşa camisi, Edirne Yıldırım camisi gösterilebilir. Klasik osmanlı mimarlığında ise alçıişi bezeme çok az kullanılmıştır. XVIII. yy.'dan başlayarak barok ve rokoko üsluplarının etkili olduğu dönemlerde, özellikle saray ve konakların tavan ve duvarlarında alçıişi bezeme yaygındır. Mala benzeri bir aletle yapılan alçıişi bezemeye *malakâri**, fırça ile yapılan bezemeye ise *kalemkâri* denilmiştir.

ALÇILAMA a. Tarım. Tarım yapılan topraklara alçı verme.

ALÇILAMAK g. f. **1.** *Bir yüzeyi alçılamak*, onu alçıyla sıvamak. **—2.** *Bir oyuğu alçılamak*, onu alçıyla doldurmak. **—3.** *Bir organı alçılamak*, onu alçıyla sarmak.

◆ **alçılanmak** edilg. f. Alçılamak eylemine konu olmak.

ALÇILANMAK → ALÇILAMAK.

ALÇILARIM a. Aşıkla oynanan bir çocuk oyunu. Sıraya dizilmiş aşıkları, belli bir mesafeden vurup, sıranın bir karış ötesine fırlatmayı amaçlar. Aşıkları sıradan uzaklaştıran, vurduklarını alır. Aşığı vurulan, yerine yenisini diker. (Eşanl. TÜNZİLE.)

ALÇILI sıf. **1.** İçinde alçı bulunan şey için kullanılır. **—2.** Alçıya alınmış organ için kullanılır: *Alçılı kol, bacak*.

ALÇITAŞI a. Miner. Doğal hidratlı kalsiyum sülfat. (Eşanl. JIPS.)

—Taşoc. *Alçıtaşı ocağı*, bu taşın (jips) çıkarıldığı ocak.

—ANSİKL. Formülü $CaSO_4 2H_2O$ olan alçıtaşının özgülağırlığı 2,31 ile 2,33, sertliğiyse 1,5 ile 2 arasında değişir; doğada kristal biçiminde, *kaymaktaşı* ve *şekersi alçıtaşı* gibi tıkız ve taneli kütleler halinde bulunur. Alçıtaşı monoklinik sistemde kristalleşir ve bakışım düzlemine koşut, çok kolay bir dilinim gösterir. Öte yandan ikiz kristallere çok rastlanır, ikizlerin iki mercekse! kristalden oluşan bir türüne *kırlangıç kuyruğu* ya da *mızrak ikizi* adı verilir; rengi beyaz, bazen sarımsı ya da gridir.

Büyük tuz çökellerinde alçıtaşı, kalsiyum karbonatın ya da dolominin hemen üstünde, sodyum klorür ve potasyum ya da magnezyum tuzlarının altında yer alır.

Alçıtaşı, alçı üretiminde kullanılır ve çimento hazırlamada klinkere katılır. Tarımda ise kükürt ve kalsiyum sağlayan gübre olarak tüketilir.

ALÇITAŞLI sıf. Yerbil. Alçıtaşı içeren.

—Yerbil. ve Pedol. Alçıtaşı (jips) kökenli bir yumru için kullanılır.

ALÇITEPE, esk. **Kirte**, Çanakkale'nin Eceabat ilçesi, merkez bucağına bağlı köy; 670 nüf. (1990). PTT. Köyde, Çanakkale savaşlarından kalan silah ve giysilerin sergilendiği özel *Alçıtepe* harp müzesi vardır.

ALDABRA adaları, Hint okyanusu'nda Seychelles adalarına bağlı mercan takımadaları; Madagaskar'ın 350 km K.-B.'sında. İngiliz çevrebilim araştırmaları merkezi.

ALDAĞAN sıf. Çok aldatan.

ALDAMAK g. f. *Esk. Bir kimseyi alda-*

mak, onu kandırmak, aldatmak: *"Ömrüm beni sen aldadın ah nideyim ömrüm seni /Beni deprenemez kodun ah nideyim ömrüm seni"* (Yunus Emre XIII - XIV. yy.). *"Akıbet Süheyl anı tatlı sözle aldadı, alıp kalesine geldi"* (Tarihi ibni kesir tercümesi, XV. yy.).

ALDAN, Asya'da ırmak, Sibirya'nın doğu kesiminde; 2 242 km. Stanovoy dağlarından doğar, *Aldan yükseklikleri*'nin çevresini dolanıp Verhoyansk dağlarının eteğinde sağ kıyıdan Lena ırmağına katılır.

ALDANCA a. *Yörs.* Avutan, gönül alıcı şey.

ALDANGAN sıf. *Esk.* Kolay ve sürekli kandırılan kimse için kullanılır; ebleh: *"El -Ebleh (ar.): Aldangan kişi; kaykusu az kişi"* (Terceman, XV. yy.).

ALDANGIÇ a. **1.** *Yörs.* Ot ya da kumla gizlenmiş çukur, tuzak. **—2.** *Esk.* Aldatıcı, kandırıcı şey; iğfal, hile, oyun: *"Pes cihan böyle bir aldanguç iken / Aldanan ana değil mi nadan"* (Divan-ı türki-i basit, XVI. yy.).

ALDANMAK gçz. f. (*aldamak*'tan -n- dönşl. ekiyle). **1.** Oyuna gelmek, kandırılmak: *Bu alışverişte aldanan, ben oldum. Aldanmışım, çok daha ucuza alabilirmişim.* **—2.** Bir şeyi, bir kimseyi olduğundan başka görmek, yanlış değerlendirmek; onun hakkında yanılmak: *Onu zeki sanmıştım ama aldanmışım. Beni etkileyeceğinizi sanıyorsanız, aldanıyorsunuz.* **—3.** *Bir kimseye, bir şeye ya da onların bir şeyine aldanmak,* ona inanmak, kanmak: *Ona, tatlı sözlerine aldandım. Rengine aldanıp aldım ama kumaşı çok adiymiş.* **—4.** *(Havaya, güneşe vb.) aldanmak,* bitki sözkonusuysa, mevsimsiz sıcaklar nedeniyle erken çiçek açmak: *Bademler kış güneşine aldandı, çiçek açtı.* **—5.** Avunmak, oyalanmak: *Gönlüm hiçbir şeyle aldanmıyor.*

—Avc. Yanılıp da köpeğin sürdüğünden başka bir hayvanın ardından koşmak.

ALDANOV (Mark Aleksandroviç LANDAU, **Mark** — denir), rus yazar (Kiev 1882 - Nice 1957). Mesleği kimyagerlik olan Aldanov 1919'da Paris'e yerleşti; 1941'de ABD'ye geçti. Tolstoy ve Anatole France'ın etkisinde kaldı. Fransız devrimi'ni (*Devyatoye Termidora,* 1923) ve sonrasını ele alan (*Desyataya Sinfoniya,* 1931) bir roman dizisi *(Mıslitel)* ve sovyet devrimi üstüne öyküleriyle (*Klyüç,* 1930) tanındı.

ALDATICI sıf. Aldatan, yanılgıya düşüren, olduğundan başka görünen şey için kullanılır: *Dış görünüş genellikle aldatıcıdır. Bir şeyler gizleyen aldatıcı bir sessizlik. Martın aldatıcı güneşi.*

—Balıkç. *Aldatıcı yem,* kamış oltayla avcılıkta kullanılan yapay yem (kalaydan balık, cansız balık, iskandil zoka, kaşık, yapay böcek, vb.).

—Biyol. Gözlemciyi (insan ya da avcı hayvan) aldatabilen nesneye ya da olguya denir. (Ağaç yaprağını andıran phyllium' un (böcek) aldatıcı bir rengi vardır.)

ALDATILMAK → ALDATMAK.

ALDATMA. Zootekn *Aldatma dışısı,* yapay tohumlama merkezlerinde, damızlık erkeklerin (boğa, koç, teke, erkek domuz) sperma fışkırtmasını sağlamak için kullanılan dişi. (Aşımın gerçekleşeceği anda erkeğin kamışı yolundan saptırılır ve tohum özel bir kabın içinde toplanır.)

ALDATMACA a. Aldatmayı amaçlayan davranış; hile, oyun: *Bu aldatmacalara bir son ver.*

—Etol. Belli bir davranışı başlatacak bir uyartının bir ya da birçok ana özelliğini taşıyan benzer nesne. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Etol. Aldatmacalar gözlemciler tarafından çok kullanılır. Bunlar özgül içgüdüsel davranışları başlatacak bir nesnedeki çeşitli etmenlerin uyarıcı değerini ölçmeye yarar. Bu şekilde yaratılan davranış tepkisinin şiddeti bu çeşitli etmenlerin şiddetinin toplamıyla orantılıdır ve uyartıların türdeş toplama yasasıyla belirtilir. Örneğin üreme mevsiminde erkek iskorpite, alt kısmı kırmızı renkte olan (dişi bir iskorpitin karnıymış gibi) bir nesne yaklaştırılarak onda saldırı tepkisi uyandırılabilir. Yaklaştırılan nesnenin üst kısmı maviyse saldırı tepkisi daha da şiddetli olur. Başlatıcıdaki bazı karakterleri abartarak yansılayan aldatmacalar kullanılarak normalüstü uyartı kavramına açıklık getirilmiştir. Bu aldatmacalar, konu olan hayvanda son derece güçlü tepkiler uyandırır: bir seçim durumunda alaca istiridyeavcısı (kuş) kendi yumurtasından dört kat büyük yumurtaların üstünde kuluçkaya yatmayı tercih eder. Aldatmaca yöntemi, pek çok davranış başlatıcı uyartıların incelenmesinde, türsel ya da bireysel tanımda rol oynayan öğelerin incelenmesinde (örneğin iz olguların analizi), av kavramının incelenmesinde vb. kullanılmıştır.

ALDATMAK g. f. (*aldamak*'tan -*t*- ettirg. ekiyle). **1.** *Bir kimseyi aldatmak,* hile, yalan ve düzenle gerçekleri gizleyerek, ikiyüzlülükle onu oyuna getirmek; kandırmak: *Sizi aldatmak istiyor, ona inanmayın. Daha ucuza alabilirdiniz, sizi aldatmışlar. Hiç param yok diyerek beni aldattı, borcunu vermedi. Ladeste onu aldattım. Başkalarını değil kendini aldatıyorsun.* **—2.** *Bir kimseyi aldatmak,* görüntüsüyle o kimseyi yanılgıya düşürmek; yanıltmak: *Elmanın rengi seni aldatmasın.* **—3.** *Bir kimseyi (bir kimseyle) aldatmak,* ona bağlı kalmamak, başka bir kimseyle cinsel, duygusal ilişkisi olmak; ihanet etmek: *Onu en yakın arkadaşıyla aldatıyor.* **—4.** *Bir kimseyi aldatmak,* sözkonusu bir erkekse, bir kızı baştan çıkarmak, yoldan çıkarmak: *Kız mahkemede kendini aldatanın komşunun oğlu olduğunu söyledi.* **—5.** *Bir kimseyi (genellikle de bir çocuğu) aldatmak,* onu avutmak, oyalamak: *Yalancı memeyle çocuğu aldatmak.*

—Spor. Basketbolde bir oyuncunun karşı takım oyuncusunu şaşırtarak kendi hareketini gizlemek için yaptığı değişik hareket. Bunun yerine, ingilizce eşanlamlısı "fake"den, *fake'ini attı* ya da *fake attı* deyimi de kullanılmaktadır.

◆ **aldatılmak** ettirg. f. Aldatmak eylemine konu olmak, kandırılmak, oyuna getirilmek, ihanete uğratılmak, yoldan çıkarılmak.

ALDEADÁVİLA DE LA RİBERA, İspanya'da yer, León'da, Salamanca'nın K.-B.'sında. Duero ırmağı yakınında büyük hidroelektrik düzenleme çalışmaları.

ALDEBARAN (ar. *el-debarân,* [Ülker]'i izleyen'den). Boğa takımyıldızının α yıldızına verilen ad. Kadir 0,8. Tayf tipi K 5. Uzaklık 68 ıy. Çapı Güneş'ten 36 kat büyük ve parlaklığı yaklaşık 100 kat yüksek kırmızı dev.

ALDEBURGH, Büyük Britanya'da turizm merkezi, Suffolk'da, Kuzey denizi kıyısında, İpswich'in K.-D.'sunda; 2 800 nüf.

ALDECOA (İgnacio), ispanyol yazar (Vitoria 1925 - Madrid 1969). Şiirler (*Libro de las algas,* 1949) ve öyküler (*Seguin de pobres,* 1953; *Pajaros y espantapajaros,* 1963) ile özel bir siyasal görüşe yer vermeksizin işçi yaşamını betimleyen gerçekçi romanlar (*El fugor y la sangre,* 1954; *Con el viento solano,* 1956; *Gran Sol,* 1957) yazdı.

ALDEGREVER (Heinrich), alman ressam, gravürcü ve kuyumcu (Paderborn ? 1502-Soest 1558'e doğr.). Ressam Hermann Trippenmecker'in oğlu; 1527'de Aldegrever adını aldı ve yapıtlarını Dürer'inkine benzeyen bir monogramla AG harflerini kullanarak imzaladı. Sanat yaşamının başlangıcında *Meryemli mihrap arkalığı*'nı yaptıysa da (1526'ya doğr. Soest Wiesenkirche), Reform hareketinden sonra, kendini özellikle portreye ve oforl gravüre verdi. Yaratıcı ve rahat bir üslupla 300'ü aşkın gravür yapan Aldegrever,XVI. yy.'ın en önemli alman bezemecisidir.

ALDEHİT a. (fr. *aldehyde*'den). Org. kim. **1.** Etil alkolün hidrojeni giderilirken oluşan uçucu sıvı. (Eşanl. ASETALDEHİT, ETANAL.) **—2.** Geniş anlamda hidrokarbonların bir CH_3 grubunun bir CH = O grubuyla yer değiştirmesi sonucu oluşan organik bileşiklerin genel adı. || *Akril aldehit,* AKROLEİN'in eşanlamlısı.

—ANSİKL. RCO—H formülüyle gösterilen aldehitler, RCO—R formülüyle tanımlanan ketonlardan C = O karbonil grubuna bağlı hidrojen atomunun özellikleriyle ayrılır. Bu maddede sözkonusu hidrojen atomundan kaynaklanan özellikler incelenecektir. Öbür özellikler için → KETON. Aldehitler kolayca yükseltgenerek RCOOH asitlerini verir; bu tepkime metal iyonlarıyla gerçekleştirilebilir ve aldehitlerin dozunu belirlemede yararlanılır (bakır II iyonunu bakır I iyonuna indirgeyen Fehling tepkimesi); ayrıca ayna yapımında da aynı işleme başvurulur (gümüş I tuzlarını gümüş metaline indirgeyen Tollens tepkimesi).

Bazik ortamda Cannızzaro tepkimesi enolleşmeyen aldehitlerin bir tersdeğişmesidir ve aşağıdaki şema uyarınca bir asit ve bir alkol verir:

$$2RCHO + H_2O \rightarrow RCOOH + RCH_2OH.$$

Aromatik aldehitlerin belirgin özelliği olan benzoin oluşumu siyanürün yanı sıra tiamin tarafından da katalizlenir:

$$2ArCHO \rightarrow ArCO{-}CH(OH)Ar;$$

yukarıdaki tepkime tiaminin biyokimyasal rolünü gösteren bir laboratuvar modelidir.

Genellikle, aldehitler kendilerini karşılayan alkollerden daha uçucudur ve uygulamada büyük önem taşır. *Formaldehit, asetaldehit, akrilaldehit, butiraldehit* ve *krotonaldehit* sanayide ilginç ara ürünlerdir. *Aromatik (benzoik, anisik, vanilik)* ve *terpenik (sitral, mirtenal)* aldehitler doğal kokulu maddelerdir, ayrıca bireşimleri parfüm ve ilaç sanayilerinde gerçekleştirilir.

Aldehit işlevi, organik kimyada —CH = O *işlevsel grup*'unun yanı sıra yukarıda ve KETON maddesinde sıralanan özellikleriyle belirlenir. Ayrıca *glusit, piridoksal, retinal* gibi birçok karmaşık ve önemli bileşikte aldehit işlevine rastlanır.

ALDEHİT-ALKOL a. (fr. *aldéhyde-alcool*'den). Org. kim. Bir ya da birçok *aldehit* işlevi ve bir ya da birçok *alkol* işlevi taşıyan bileşiklerin genel adı. (Ozlar

Aldeadávila de la Ribera
Duero ırmağı üzerinde hidroelektrik santral

Sadık **Aldoğan**

ve aldoller aldehit-alkollerdir.) [Eşanl. ALDOL.]

ALDEHİT-FENOL a. (fr. *aldehyde-phenol*'den). Org. kim. Bir ya da birçok aldehit işlevi ve bir ya da birçok fenol işlevi taşıyan bileşiklerin genel adı. (Salisil, siring ve vanil aldehitler, aldehit-fenollerdir.)

ALDENHOVEN, Federal Almanya'da yer, Aachen'in 18 km K.-D.'sunda. Jourdan, burada Avusturyalılar'ı yenmişti (2 ekim 1794).

ALDER (Kurt), alman kimyacı (Königshütte 1902 - Köln 1958), Köln Üniversitesi'nde profesörlük yaptı (1940). Otto Diels'in öğrencisiydi. Onun çalışmalarına katıldı ve onunla birlikte 1950'de Nobel kimya ödülü'nü aldı.

Alder anomalisi. Hematol. May-Grünwald Giemsa yöntemiyle boyanan lökositlerde kırmızı iri taneciklerin belirmesiyle belirgin bozukluk. Çekinik otozomlarla soydan geçen bu bozukluğa hem sağlıklı kişilerde, hem Hurler-Pfaundler sendromu (gargoylizm) bulunanlarda rastlanır. Bozukluğun tüm lökositlerde görülen bir çeşitli,bir de yalnız lenfositlerde görülen bir çeşidi vardır.

ALDERAMİN, Sefe* takımyıldızının α yıldızına verilen ve *sağ kol* anlamına gelen arapça kökenli ad. Kadir 2,5. Tayf tipi A 5. Uzaklık 50 ıy.

ALDERNEY, Channel adalarının en kuzeyde olanı, la Hague burnunun 15 km açığında; İngiltere'ye bağlı, 1 700 nüf. Merkezi *St.-Anne.*

ALDERSHOT, Büyük Britanya'da (Hampshire) kent, Londra'nın G.-B.'sında, 31 300 nüf. Farnborough hava üssü yanında havacılık araştırmaları enstitüsü. Camberley kurmay okulunun ve Sandhurst subay okulunun bulunduğu ordugâh.

ALDHELM *(aziz)*, ingiliz bilgin (Wessex'de 639'a doğr. -Doulting, Somerset, 709). Malmesbury rahibi, daha sonra 705'te Shelborne piskoposu; din adamlarının, başlarının tepesini tıraş ettirme geleneklerine ve kelt takvimine karşı çıktı; latince bilmeceler ve anglosaksonca şiirler yazdı.

ALDIKAÇTI (Orhan), türk hukukçu (Samsun 1924). Galatasaray lisesi'ni bitirdi. Yükseköğrenimini Lozan Üniversitesi hukuk ve siyasal bilgiler okulu'nda yaptı. İstanbul Üniversitesi hukuk fakültesi'nde asistan (1956), doçent (1961), profesör (1968) oldu. Aynı fakültenin dekanlığına getirildi (1969). Anayasa hukuku kürsüsü başkanı oldu. 1972-1977 yılları arasında Kıbrıs'ta toplumlararası genişletilmiş görüşmelere Türkiye temsilcisi olarak katıldı. 12 Eylül 1980'den sonra Danışma meclisi üyeliğine ve Anayasa komisyonu başkanlığına getirildi (1981-1983). Danışma meclisi'nin görevinin bitiminde üniversiteye döndü, yeniden Hukuk fakültesi dekanı seçildi (1984-1986). Başlıca yapıtları: *Les parties politiques dans les democraties modernes* (Modern demokrasilerde siyasal partiler) [1955], *Modern demokrasilerde ve Türkiye'de devlet başkanlığı* (1960), *Anayasa hukukumuzdaki son gelişmeler "1961 Anayasası"* (1963), *Anayasa hukukumuzun gelişmesi ve 1961 Anayasası* (1970).

ALDIRIŞ a. **1.** Aldırmak eylemi. **—2.** *Bir şeye, bir kimseye aldırış etmemek*, ona aldırmamak, onu umursamamak, onunla ilgilenmemek: *Hiç kimseye aldırış etmiyor.*

ALDIRIŞSIZ sıf. Umursamaz, ilgisiz.

ALDIRMAK gçz. f. (*almak*'tan). **1.** *Bir kimseye, bir şeye, bir kimsenin bir şey yapmasına aldırmak*, onu önemsemek, dert edinmek (genellikle olumsuz cümlelerde): *Rakiplerine aldırmıyor. Saate aldırmıyor gibisin, rahat rahat oturuyorsun. Hiçbir şeye aldırdığı yok.* **—2.** *Aldırma!* bir kimseye, olanı ya da söyleneni önemsememesi, buna üzülmemesi gerektiğini anlatmak için söylenir: *Aldırma! Bu da geçer.*

ALDIRMAK → ALMAK

ALDIRMAZ sıf. Hiçbir şeye önem vermeyen, kayıtsız kimse için kullanılır; umursamaz, vurdumduymaz.

ALDIRMAZCI sıf. Fels. Aldırmazcılığa ilişkin.

◆ sıf. ve a. Fels. Aldırmazcılığı benimsemiş olan için kullanılır.

ALDIRMAZCILIK a. Fels. Siyasal, dinsel ya da felsefi alanda benimsenen her tutuma kayıtsızlığı sistem haline getiren görüş, her bağlanmaya karşı çıktığını açığa vuran davranış.

ALDIRMAZLIK a. **1.** Umursamazlık, kayıtsızlık, vurdumduymazlık. **—2.** *Aldırmazlıktan gelmek, aldırmamazlıktan gelmek*, aldırmıyor, umursamıyor, önemsemiyor gibi davranmak.

ALDIRTMAK → ALMAK.

ALDİMİN a. (fr. *aldimine*). Org. kim. RCH=NR′ formülündeki bileşiklerin genel adı; bir RCH=O aldehitinin, bir H_2NR' amin ya da amonyak (NH_3) ile yoğuşması sonucunda elde edilir.

ALDİNGTON (Richard), ingiliz yazar (Portsmouth 1892-Sury-en-Vaux, Cher, 1962). Ezra Pound'un koruması altına girdi. Hilda Doolittle ile evlendi. İmgecilik'in yaratıcısı oldu ve The Egoist dergisini yayımladı. Şiire, modern dünyanın şiddetini sokmayı denedi (*Images of Desire*, 1920; *Death of a Hero*, 1929; *Lawrence of Arabia*, 1955).

ALDİNO a. (ital. sözc.). Aldo Manuzio'nun usta gravürcülere kazdırdığı matbaa hurufatı. (Günümüzde *italik* olarak adlandırılır.)

ALDİSS (Brian Wilson), ingiliz bilimkurgu yazarı (Dereham, Norfolk, 1925). Başlıca yapıtları: öykülerinin toplandığı *Best Fiction Stories of Brian N. Aldiss* (1965) ve *A Brian Aldiss Omnibus* (1969); kendi yaşantılarından esinlenerek yazdığı *Hand-Reared Boy* (1970) ve *A Soldier Erect* (1971).

ALDO, yayınlarına *aldino* adı verilen italyan basımcı Manuzio ailesinin reisinin küçük adı.

ALDOBRANDİNİ, XVI. yy.'da Roma'ya yerleşen Floransa kökenli aile. Üyeleri arasında şunlar vardır: SİLVESTRO (Floransa 1499- Roma 1558), Mediciler'in rakibi; —GİOVANNİ, öncekinin oğlu (Floransa 1525'e doğr. - Roma 1573), 1569'da İmola piskoposu, 1570'te kardinal; —İPPOLİTO, öncekinin kardeşi, 1592'den 1605'e kadar Clemens* VIII adıyla papa oldu; —TOMMASO, öncekinin kardeşi (1540'a doğr. - 1572), papa Pius V'in özel mektupçusu. Hümanist olan Tommaso, Diogenes Laertios'un *Peri bion dogmaton kai apophthegmaton ton en philosophia eudokimesanton* adlı yapıtının (1594'te yayımlandı) tamamlanmamış bir çevirisini ve *De Physico Auditu* adıyla Aristoteles üstüne bir yorumlama bıraktı; —CİNZİO, Clemens VIII'in kız kardeşlerinden birinin oğlu (Senigallia 1551 - Roma 1610), 1593'te kardinal oldu. Aydın bir kişi olan Cinzio, Tasso'nun arkadaşıydı; —PİETRO, Clemens VIII'in yeğeni (Roma 1571 - ay.y. 1621), 1593'te kardinal, 1604'te Ravenna başpiskoposu oldu. Diplomatik görevler üstlendi.

Aldobrandini *(Villa)*, Frascati'de, kardinal Pietro Aldobrandini için yapılmış villa. Yapımına 1598'de G. Della Porta başladı; 1604'te Maderno yapıyı tamamladı. İçinde bulunduğu doğal çevreyle ilişkisinin (kırlara ve denize bakış) yanı sıra, heykel, mağara, çeşme ve su oyunları gibi baroku müjdeleyen düzenlemeleri bakımından zengin bahçeleriyle ilgi çeker.

Aldobrandini düğünü, 1606 da Esquilinus tepesinde bulunan, Roma dönemine ait fresk. 1818 yılına kadar Aldobrandini ailesinin malı olan yapıt, günümüzde Vatikan müzesi'ndedir. Fresk, bir düğün sahnesini (büyük bir olasılıkla Büyük İskender ile Ruşenk'in düğününden bir sahneyi) gösterir.

ALDOĞAN (Sadık), türk asker ve siyaset adamı (İstanbul 1888 -ay.y. 1965). Harp okulu'nu, Harp akademisi'ni bitirdi. Birinci Dünya ve Kurtuluş savaşı'na katıldı. Paris'te askeri ataşelik yaptı. General oldu. Emekliye ayrıldı ve Demokrat parti saflarında siyasete atıldı (1946); aynı yıl Afyonkarahisar milletvekili seçildi. DP içindeki muhalefet hareketine katıldı, partiden çıkarıldı. Millet partisi'nin kurucuları arasında yer aldı (1948). Meclisteki sert konuşmalarıyla ün yaptı. 1950 seçimlerine MP adayı olarak katıldı, seçilemedi. MP Genel Yönetim kurulu üyesi oldu (1952). MP kapatılınca Cumhuriyetçi millet partisi kurucuları arasında yer aldı (1954). CMP'li olarak 1954 seçim kampanyasında yaptığı konuşmalar yüzünden hapse mahkûm oldu; İstanbul Paşakapısı cezaevi'nde yattı (1957-1958). Çankırı'da yaptığı bir konuşmadan ötürü, TBMM'nin manevi şahsiyetini tahkir ettiği gerekçesiyle tutuklandı, yargılandı, mahkûm edildi, ancak Yargıtay bu kararı bozdu ve serbest bırakıldı (1958). 27 Mayıs'tan sonra CKMP temsilcisi olarak Kurucu meclis üyeliği yaptı (1961). Yapıtları: *Savaşta piyade, taktik, emir usülleri* (1932), *Harp Akademisi tabya notları* (1934).

ALDOHEKSOZ a. (fr. *aldohexose*'dan). Org. kim. Glukoz gibi C_6'lı (6 karbonlu) aldoz.

ALDOKSİM a. (fr. *aldoxime*). Org. kim. RCH=NOH formülündeki aldehit oksimlerinin genel adı; kolayca su kaybederek RC≡N nitrillerini verirler.

ALDOL a. (fr. *aldol*). Org. kim. **1.** ALDEHİT-ALKOL'ün eşanlamlısı. **—2.** *Aset-aldehit*'in özyoğuşma ürünü. (*Aldol* ve *aldehit-alkol* aynı formülle, yani $CH_3CH(OH)CH_2CH=O$ ile gösterilir; butanol ve butadienin öncüsü önemli bir sanayi ara ürünüdür.)

ALDOLAZ a. (fr. *aldolase*). Biyokim. 1-6 difosfat früktozun, dihidroksiaseton fosfat ve 3-fosfogliseraldehite bölünmesini katalizleyen kas ve karaciğer enzimi. (Tepkime tersinirdir ve ters yöndeki tepkime aldolleşme [adını bundan alır] ile olur. Kaslarda ya da karaciğerde hücre lizi [erime] sırasında kanda aldolaz oranının arttığı görülür.)

ALDOLLEMEK f. Org. kim. Aldolleşme işlemini gerçekleştirmek.

ALDOLLEŞME a. Org. kim. Bir *aldehit'in aldol* halinde özyoğuşumu (→KETOLLEŞME.)

ALDONA, Litvanya prensesi. Grandük Gedinin'in (1316-1341) kızı. Polonya kralı Ladislas Lokietek'in oğlu olan ve 1333'te tahta çıkan Büyük Kazımierz ile evlendi (1325), hıristiyanlığı kabul etti ve Anna adını aldı. Bu evlilik, yarım yüzyıl sonra gerçekleşen Polonya-Litvanya birleşmesini hazırladı.

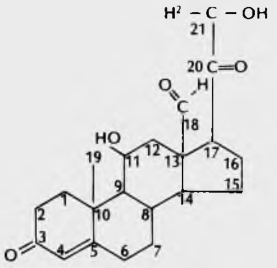
ALDONİK sıf. (fr. *aldonique*). Org. kim. *Aldonik asit*, bir aldozun CHO grubunu COOH grubuna yükseltgeyerek elde edilen karboksilik asit. (Glukonik asit glukozu karşılayan aldonik asittir.)

ALDOPENTOZ a. (fr. *aldopentose*'dan). Org. kim. Riboz gibi C_5'li (5 karbonlu) bir aldoz.

ALDOSTERON a. (fr. *aldosterone*). Org. kim. ve Biyokim. Su ve tuz metabolizması üzerinde güçlü etkisi olan, mineralokortikoitler grubuna ait, $C_{21}H_{28}O_5$ formülünde böbreküstü bezi kabuğu hormonu.

—ANSİKL. Aldosteron insan fizyolojisi ve patolojisi üzerinde önemli rol oynar. Varlığından uzun süre kuşku duyulan bu hormon ancak 1953'te bir yandan S. L. Simpson, J. F. Tait ve arkadaşları, öte yandan da A. Wettstein, T. Reichstein ve arkadaşlarınca yalıtılıp elde edilebildi.

• *Yapı*. Yapısı 1954'te belirlendi, 1955'te de sentezi yapıldı. Açık formülü 3-20 dion, 11-21 diol, 18 al, Δ 4- pregnendir. Diğer böbreküstü hormonlarıyla karşılaştırıldığında kortikosteron ile aynı formülde olduğu anlaşılır, ama onun 18 numaralı karbonunda bir aldehit grubu vardır; adını da buradan alır. 21 numaralı karbonda bulunan oksihidril grubu ona su ve tuz metabolizması üzerinde güçlü özellikler sağlar.

aldosteron

• *Metabolizma*. Aldosteron böbreküstü bezinin en dış katı olan glomerülü (yumacıklı) tabakadan salgılanır ve proteinlere tutunarak kanda taşınır; ancak karaciğerde metabolizmaya uğrar ve birleşir. Aldosteron ile metabolitlerinin hemen tümü böbrek yoluyla dışarı atılır.

• *Biyolojik etkiler*. Aldosteron, özellikle böbrekte hücre dışı ortamda, Henle halkasının yükselen dalında, uçtaki kıvrım borucukta ve toplayıcı kanalda, sodyumun alıkonulmasını ve potasyumun salıverilmesini sağlar. Hücre içi ortamda, hücredeki sodyumun ve hidrojen iyonlarının hücre dışı ortama geçişini, potasyumun da ters yönde akışını kolaylaştırır. Böylece hücre zarının kutuplanmasında ve kutup yitirmesinde önemli rol oynar.

Aldosteronun su metabolizması üzerinde doğrudan bir etkisi yoktur. Sadece sodyumu alıkoyma yoluyla diürezi azaltır. Dezoksikortikosterondan farklı olarak, bünyeye alındığında genellikle ödeme ve hipertansiyona yol açmaz. Salgılanmasının düzenlenmesinde hipofizin etkisi azdır. Başlıca iki olaya bağlı olarak salgı oranı değişir: *plazma potasyum oranı* (artışı salgıyı çoğaltır); *damar içi hacimlerdeki değişmeler* (azalması salgıyı çoğaltır). Bu düzenlemenin mekanizması böbreğe bağlıdır; böbrek, renin ve anjiotensin denen iki hormon sayesinde aldosteron salgılanmasında önemli rol oynar.

Tıbbi patolojide, aldosteron salgılanmasındaki yetersizlik (hipoaldosteronizm) ciddi hidroelektrik düzensizliklere yol açarak Addison* hastalığında gözlemlenen hayati belirtileri ortaya çıkarabilir. Aşırı salgılanması (hiperaldosteronizm), böbreküstü urundan dolayı ortaya çıkan bazı atardamar hipertansiyonu çeşitlerine yol açabilir (Conn sendromu).

ALDOUS (Lucette), ingiliz kadın dansçı (Auckland, Yeni Zelanda, 1938). Önce solocu, sonra Ballet Rambert'de yıldız olan Aldous, London's Festival Ballet'de (1963-1966), daha sonra Royal Ballet'de (1966-1970) dans etti. 1971'de Avustralya'ya yerleşti, Australian Ballet'de çalıştı. Çok iyi bir tekniği olan sanatçı, yüksek virtüozluk isteyen rollerde büyük başarı gösterdi (*Don Quijote*'de Kitri rolü, *Fındık -Kıran*'da *Svanilda* rolü).

ALDOZ a. (fr. *aldose*). Org. kim. Bir aldehit işlevi içeren oz.

—ANSİKL. C_3– C_6 arası bütün aldozlar bilinmektedir. Bunlar *aldotriozlar* (C_3'lü), *aldotetrozlar* (C_4'lü), *aldopentozlar* (C_5'li) ve *aldohekzozlar*'dır (C_6'lı). Çoğu, doğada serbest halde ya da karışım halinde bulunur. *Riboz* ve *ksiloz* (C_5'li), *glukoz* (C_6'lı) gibi bazı ozların önemli biyokimyasal rolleri vardır. Tümü aldehit ve α -glikollerin indirgen özelliklerini taşır.

ALDRİCH (Thomas Bailey), amerikalı yazar (Portsmouth, New Hampshire, 1836 - Boston 1907). *Atlantic Monthly*' nin yönetmenliğini yaptı (1881-1900). Şiirler, öyküler ve özyaşamsal bir roman (*The Story of a Bad Boy*, 1870) yazdı.

ALDRİCH (Robert), amerikalı film yönetmeni (Cranston, Rhode İsland, 1918 - Los Angeles 1983). Renoir, Chaplin ve Losey'e yardımcılık yaptı; 1953'te yönetmen oldu. Kısa sürede bir hareket filmi (western, polis filmi, savaş filmi) ustası olarak sivrildi: *İstiklal kahramanları* (Vera Cruz) [1954], *Öp beni öldüresiye* (Kiss Me Deadly) [1955], *The Big Knife* (1955), *Hücum* (Attack) [1956]. Daha sonra başka türleri de işleyen sanatçı, önceki gücünü yitirmiş göründü: *Güneş batarken* (The Last Sunset) [1961], *Küçük bebeğe ne oldu?* (What Happened to Baby Jane?)[1962], *12 kahraman haydut* (The Dirty Dozen) [1967], *Ulzana* (Ulzana's Raid) [1972], *Ölüm treni* (Emperor of the North Pole) [1972], *Başkanın adamları* (Twilight's Last Gleaming) [1977].

Aldrich sendromu → WİSKOTT -ALDRİCH sendromu.

ALDRİGE (Robert), irlandalı dansçı ve eğitimci (Dublin ? 1738'e doğr. - Edinburgh 1793). Büyük Britanya'da ilk dans öğretimini başlattı, XVIII. yy.'ın ortalarına doğru Dublin'de çok ünlü bir dans okulunu yönetti, Edinburg'da da Dublin'deki kadar ünlü bir dans okulu açtı. Jig ve reel'lerde büyük bir başarı sağladı.

ALDRİN a. (öz. a. K. *Alder*'den). Org. kim. Diels- Alder tepkimesiyle elde edilen $C_{12}H_8Cl_6$ formülündeki böcek öldürücü. (Gübrelerin çoğu ve bitki ilaçları ile uyum sağlar; solunum, sindirim ve deri yoluyla soğurulduğunda zehirli olduğundan dikkatle kullanılmalıdır.)

ALDRİN (Edwin Eugene), amerikalı astronot ve subay (Montclair, New Jersey, 1930). West Point askeri akademisi'ni bitirdikten (1951) sonra Amerikan Hava kuvvetleri'nde pilot ve eğitimci olarak görev yaptı. 1963'te NASA'nın astronot kadrosuna alındı. 1966'da, Gemini 12 kapsülünün ikinci pilotu olarak Yer çevresinde 59 kez döndü ve birçok kez uzay uçuşuna katıldı. 1969'da, Apollo 11 uçuşu sırasında Ay modülünün pilotuydu ve Neil Armstrong'dan sonra Ay'a ayak basan ikinci adam oldu. 1971'de NASA'dan ayrılarak albay rütbesiyle yeniden hava kuvvetlerine döndü ama ertesi yıl etkin görevden çekildi.

ALDROVANDİ (Ulisse), italyan hekim ve doğa bilgini (Bologna 1522 - *ay. y.* 1605). Bologna üniversitesi'nde botanik kürsüsü başkanı oldu (1560). Eczaları ve eczaneleri denetlemekle görevli olduğu sırada botanik bahçesini kurdu. *Antidotarii Bononiensis epitome* adlı yapıtı tüm farmakopelere örnek oldu. Yazdığı kitaplar canlılara ilişkin tam bir doğa tarihi ve Gesner'inkiyle birlikte, Buffon'a kadar hayvanların tarihini anlatan tek ana kaynaktır.

ALDROVANDİA a. (öz. a. *Aldrovandi*' den). Kesecik biçiminde çepeçevre yapraklı, hemen hemen yarı saydam, etçil (supiresi, kürekayaklılar), küçük su bitkisi. (Sinekkapangiller familyası.)

ALDUİN, 546 ile 565 yılları arasında Lombardlar'ın kralı. İustinianus'un kısmen kendisine bıraktığı Pannonia'yı fethetti ve Gepidler'i yendikten sonra federe lombard krallığı olarak imparatorluğun hizmetine girdi.

ALE → ALÂ.

ALE a. (hollandaca sözc.). Az kavrulmuş açık malt ve çiğ şerbetçiotundan yapılan ingiliz birası.

ALEA (Tomás Gutiérrez), kübalı film yönetmeni (Havana 1928). Roma Centro Sperimentale sinema okulu'ndaki derslere devam etti. Castro devrimi sonrasında yeni küba sinemasının önde gelen adlarından biri oldu: *Esta tierra nuestra* (1959), *Historias de la Revolución* (1960), *Las doce sillas* (1961), *La muerte de un burócrata* (1966), *Memorias del subdesarollo* (1968), *La ultima cena* (1976), *Los sobrevivientes* (1979).

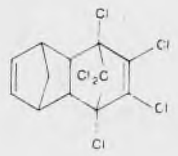
ALEANDRİ (İreneo), italyan mimar (San Severino, Marche, 1795 - Macerata 1885). Yeniklasik üslupta tiyatro binaları (Ascoli Piceno, Spolèto) yapımında uzmanlaştı.

ALEANDRO (Girolamo), italyan kardinal ve hümanist (Motta di Livenza, Venezia, 1480 - Roma 1542). Paris Üniversitesi rektörü oldu; Leo X tarafından Vatikan'ın kütüphaneciliğine atanan Aleandro, Worms diyeti'nde imparatorun Luther'i sürgün cezasına çarptırmasını sağlamakla görevlendirildi (1521).

ALEANDRO (Girolamo), italyan yazar (Motta di Livenza, Venedik, 1574 - Roma 1629). *Adonis* tartışmasında Marino'nun yanında yer aldı (*Difesa dell'Adone*, 1623).

ALEARDİ (Gaetano, **Aleardo** denir), italyan şair ve yurtsever (Verona 1812- *ay.y.* 1878). *Risorgimento* öğretisinin savunucularından. Avusturyalılar tarafından tutuklandı; milletvekili ve daha sonra senatör seçildi. *Canti* adlı şiir kitabında (1864), duyguculukla yurtseverlik bir arada belirir. *Le Città italiane marinare e commercianti* ve *Il monte Circello* (1856) adlı yapıtlarında tarih ve tarihöncesi, siyasal düş kırıklıkları sonunda başvurulan efsanevi bir sığınak olarak karşımıza çıkar.

ALECHİNSKY (Pierre), belçikalı ressam ve gravürcü (Brüksel 1927). 1949'dan başlayarak Cobra grubu üyesi. Anlatımcı coşkunluğunu, biçimsel soyutlamayı ve Uzakdoğu resmindeki el ustalığını bir araya getiren bir biçim özgürlüğü ve içtenliği geliştirdi. İç içe geçmiş bezemelerin ve arabesklerin egemen olduğu işaretlerin, resme bir süre bakılınca, birtakım figüratif görüntüleri andırmasına özen gösterdi. 1965'te akrilik resmin bulunması üzerine, "yan açıklamalı" tab-

aldrin

aldrovandia

Pierre **Alechinsky**
Oeuvre noire (1969)
tuval üzerine akrilik resim
Paris Art moderne müzesi

Vasile **Alecsandri**

El **Aleijadinho**
Congonhas'ta Bom Jesús de Matosinhos kilisesi'nin giriş avlusundaki heykellerin birinden (Yunus peygamber) ayrıntı

Vicente **Aleixandre**

Aleksandr Nevskiy

lolar yaptı. Bu tablolarda merkezdeki düzenleme çevreye serpilmiş tamamlayıcı ve "yorumlayıcı" yan resimlerle destekleniyordu. Tablolarında olduğu gibi, desenlerinde ve gravürlerindeki şiirselliğe sanatçı kişiliğini oluşturan ince alaycılığını, coşkunluğunu, hatta virtüozluğunu aktarmayı bildi. *Titres et Pains perdus* (1965) gibi birçok yazısı da vardır.

ALECSANDRİ (Vasile), rumen yazar ve siyaset adamı (Bacău 1818'e doğr. - Mirceşti, İaşi eyaleti, 1890). Paris'te tıp ve hukuk öğrenimi gördükten sonra (1834-1839), İaşi tiyatrosu'nu yönetti (1840-1842); aynı tiyatro için Molière ve Scribe'den uyarladığı komediler yazdı. 1848'de bir süre sürgüne gönderildi; Moldavya'da rumen siyasetinin ve edebiyatının yenilenme hareketine katıldı. 1859'da dışişleri bakanı, 1885'te Paris büyükelçisi oldu. Lirik (*Doine şi lacrimioare*, 1853; *Pasteluri*, 1875) ve yurtseverlik anlayışıyla yüklü şiirleri (*Legende-varii*, 1875; *Ostaşii Noştri*, 1878) vardır.

ALECTİS a. Sıcak denizlerde yaşayan kemikli balık. (Engin denizde yumurtadan çıkan larvalarında bazı yüzgeç kılçıklarının uzantısı olarak uzun iplikler bulunur. Bil. a. *Alectis ciliaris;* carangidae familyası.)

ALECTRYONİA a. Kabukl. LOPHA'nın eşanlamlısı.

ALEF a. (ar. *'alef*). *Esk.* **1.** Hayvan yemi, ot, saman, yulaf. *"Ayıklamakta alef gibi her hâr-ı deccal"* (Nev'i, XVI. yy.). **—2.** *Alef olmak*, yem olmak, öldürülmek. || *Alef-i şemşir olmak,* kılıca yem olmak, öldürülmek.

ALEF a. (ibranice sözc.). İbrani abecesinin ilk harfinin adı.
—Küm. kur. Cantor'un, iyi sıralanmış sonsuz kümelerin kardinallerini göstermek için kullandığı simge. ($\aleph_0$ ["alef-sıfır"], ℕ doğal tamsayılar kümesinin kardinalidir.)

ALEFİ a. (fr. *halefis*). Müc. Pırlanta biçiminde traşlanmış elmasta, taç ve külasın üçgen façetası.

ALEGORİ a. (yun. imgelerle konuşmak anlamında *allegorein*'den, lat. *allegoria*, fr. *allégorie*) **1.** Bir düşüncenin, canlandırılmış ve geliştirilmiş bir eğretilemeyle (resim, görüntü, tablo, vb.) anlatımı. **—2.** Bu anlatım biçimini kullanan edebiyat ya da sanat yapıtı. **—3.** *Esk.* Temsili istiare.
—ANSİKL. Alegori, hem bir yoğunlaştırma, hem de bir açıklama olarak ortaya çıkar: bir soyutlama, karmaşık bir zihinsel veri kişileştirilir —ya da özetlenir— ve canlandırılır (*Aeneis*'te Şöhret, Boileau'nun *Lutrin*'inde Aldırmazlık) ya da bir eğretileme dizgesinin eksiksiz bir biçimde geliştirilmesiyle bir gerçeklik izlenimi uyandırılır (Mlle de Scudéry'nin *Clélie* adlı yapıtındaki *Tendre haritası*). Alegori, Cesare Ripa'nın, her tutkuyu bir kişi ya da hayvanla özdeşleştirdiği (teke/şehvet, tavuskuşu/kibir) ve kötülüklerle erdemlerin çatışmasını bir gladyatörün vahşi hayvanlarla mücadelesine indirgediği ilkel bir matematiğe benzetilebilir (kimi işlemleri gerçekleştirmek için, zengin bir gerçek özel göstergelerle donatılır).
Ortaçağ, alegoriyi her anlatımda bulunan bir gücüllük olarak ele aldı (bir sözcenin her zaman dört anlamı olduğu ileri sürüldü: *gerçek anlam, alegorik anlam, değişmeceli anlam, gizemci yorumdan kaynaklanan anlam*). Bu yaklaşım, öncelikle Kilise'nin Kutsal Kitap'ı yorumlayışından kaynaklanıyordu. Kilise, Kutsal Kitap'ta sözbilimsel anlamda alegoriler, imgeler, uzayıp giden eğretilemeler bulmakla kalmıyor (Eski Ahit'teki bir olay, Yeni Ahit'teki bir olayın önbelirtisi olduğuna göre) "gerçek" alegoriler de görüyordu. Sözcüklerin ve nesnelerin arkasında gizlenmiş tinsel anlam aranıyordu: ruhun doğrularını somut ve gündelik hikâyelerle aktaran İsa'nın mesellerinin temel işlevi buydu. Ama, *Roman de la Rose*'daki kişiler ya da Ortaçağ'ın ahlak yükseltici oyunları, hiçbir zaman, kukla havasından kurtulamadılar; bunun nedeni de genel, bireşimsel, eksiksiz bir doğruyu yaşatmak istemeleridir —bu anlamda, yukarıda anılan aritmetik bakış açısını yineleyerek— sözkonusu kişilerin ve oyunların birleştirilebilir sayılar gibi değil, ideogramlar gibi bir işlev üstlendikleri görülür: donmuş çokanlamlılıkları psikolojik ve edebi gelişimlerini durdurur. Goethe'ye göre (*Maximen und Reflexionen*) bunlar, gerçek şiirin özelde geneli gördüğünü ama "özeli, geneli göz önünde tutmaksızın, onu hedef almadan açıkladığını" bilmezler, bu da edebiyat metninin sembolün yanında yer almasına yol açar. Çağdaş eleştirmenlere göre de (Tıynyanov, Mukařovský), edebiyat metninin özelliği, betimleme işlevinden değil, *tutarlılığı*'ndan ve *özerkliği*'nden kaynaklanır. Bu tür bir edebiyat anlayışında da —her metni edebiyatın bir alegorisi olarak gören modern akımlar (yeni roman) bir yana bırakılırsa— alegorinin yeri yoktur.
—Ed. Resim ve heykelde terazi, "adalet"-in; güvercin, "barış"ın; eli tırpanlı iskelet, "ölüm"ün simgesidir. Edebiyatta da bu yola zaman zaman başvurulmuştur. Örneğin Faruk Nafiz Çamlıbel'in At şiirinde, (*Suda halkalar*, 1928) Kurtuluş savaşı anlatılmıştır. Fakat olaylar açıkça söylenmemiş, birtakım eğretilemelerle sezdirilmeye çalışılmıştır. Bu şiirde türk ulusu, ayaklanma, Kurtuluş savaşı, tutsaklık, düşman gibi "benzeyen"ler yerine, sadece at, şaha kalkma, son şanlı macera, gem, halka, zincir, seyis gibi "kendisine benzetilen"ler kullanılmıştır. Tevfik Fikret'in Abdülhamit II devrini alegori yoluyla anlatan "Devenin başı" (*Haluk'un defteri*, 1911) şiirinde de devenin başı "padişah"; karga, "her şeyi alınyazısına bağlayan din adamları"; hörgüç, "devletin ileri gelenleri"; gövde, "ulus"; kuyruk, "dalkavuklar"dır.

ALEGORİK sıf. (fr. *allégorique*). Alegoriyle ilgili; alegoriye ilişkin.

ALEGRİA a. (*sevinç* anlamında isp. sözc.). Bir tür flamenco dans ve türküsü (özellikle Cadiz ve Granada bölgelerinde yaygındır); ritmi 3/4 ya da 6/8'dir; kastanyetli ya da kastanyetsiz olarak söylenir ve oynanır. (Çoğunlukla solo bir kadın tarafından oynanan bu sevinç dansının özellikleri, taconeo'ların ve kol hareketlerinin çeşitliliği ve dansçının yön değiştirirken bir ayak darbesiyle eteğini savurmasıdır.)

ALEGRİA (Ciro), perulu yazar (Huamachuco 1909 - Lima 1967). Çocukluğu köyde geçti. Solcu militan olarak siyasal mücadeleye atıldı. 1934'ten 1957'ye kadar hapis ve sürgün hayatı yaşadı. Romanları hem etnolojik değer taşır, hem de yerli halkı savunan mücadele yapıtlarıdır (*El mundo es ancho y ajeno*, 1941).

ALEHİN (Aleksandr), fr. Alexandre ALEKHİNE, rus satranç oyuncusu (Moskova 1892 - Estoril, Portekiz, 1946). Bolşevik devriminden sonra fransız uyruğuna geçen Alehin, 1927 ile 1935 ve 1937 ile 1946 yılları arasında dünya şampiyonu oldu.

ALEİJADİNHO (Antônio Francisco LISBOA, **El** — denir), brezilyalı heykelci ve mimar (Ouro Preto 1730 ya da 1738 - *ay. y.* 1814). Portekizli mimar Manuel Francisco Lisboa ile zenci bir köle kadının evlilik dışı oğluydu. Bacaklarındaki bir hastalık yüzünden "küçük topal" (Aleijadinho) diye anıldı. Babasından dersler aldı ve kısa sürede yeteneğini göstererek birçok kilisenin planlarını ve iç dekorlarını (oyulmuş ağaçtan) hazırladı. Ouro Preto' daki São Francisco de Asis kilisesi'nde her türlü yapmacıktan uzak ince bir rokoko üslubu göze çarpar. Başyapıtı, Congonhas'taki hac tapınağı Bom Jesús de Matosinhos kilisesi'dir. Giriş avlusunu süsleyen taştan on iki peygamber heykeli, bazı teknik kusurlarına karşın, barok dönemin büyük sanatçılarına yaraşır anlamlı bir lirizmle gerçekleştirilmiştir.

ALEİPTERİON a. (yun. sözc.). Antik. Banyo yapanların ve atletlerin, içinde vücutlarını yağladıkları ve ince bir toz tabakası sürdükleri oda.

ALEİXANDRE (Vicente), ispanyol şair (Sevilla 1898 - Madrid 1984). Toplumsal yaşamdan uzak durmasına rağmen (1925'ten sonra sağlığı bozuldu), eserlerindeki gerçeküstücü etki ile dünyanın somut bir açıdan görünüşü arasında bir denge vardır. İçtenci bir hava taşıyan *Ámbito*'dan (1928) sonra, sıkıntı kaynağı olarak gördüğü aşk temasından kalkarak, duyumlarüstü bir gerçek (bir "evren görüşü") arayışına gitgide daha çok önem verdi (*Espadas como labios*, 1932; *Pasión en la tierra*, 1935). Siyasi mücadeleye katılmadığı halde, İç savaş sırasında Cumhuriyet'e sadık kalması, Franco rejiminin başlangıcında adının unutulmasına yol açtı. *Sombra del Paraíso*'dan sonra (1944), çağdaş dünyaya giderek daha çok açılan şiirleri başlangıçtaki arayışına (*Historia del corazón*, 1954; *En un vasto dominio*, 1962) kendi bilincinden başkalarının bilincine yönelen yeni bir bakış kazandırdı (*Poemas de la consumición*, 1974; *Diálogos del conocimiento*, 1974). [1977 Nobel Edebiyat ödülü.]

ALEKA a. (ar. *'aleka*). *Esk.* **1.** Balçık. **—2.** Kan pıhtısı.

ALEKO PAŞA (Aleksandr Bogoridi), bulgar kökenli türk devlet adamı (Sisam 1823 - Paris 1910). Osmanlı hizmetinde çalışan İstefanaki Bey'in oğlu. Öğrenimini Paris'te yaptı. Osmanlı devleti hizmetine girdi. Vezir rütbesiyle Viyana büyükelçiliği yaptı (1877). Berlin Antlaşması hükümleri uyarınca kurulan Doğu Rumeli vilayetine ilk beş yıl için vali atandı (1879-1884). Uygulamalarıyla Doğu Rumeli'nin, Bulgaristan prensliğiyle birleşmesini kolaylaştırdı.

ALEKSAN ÇALİKİ EFENDİ → ZOEROS PAŞA.

ALEKSANDHRU → ALEKSANDRU.

ALEKSANDHRUPOLİS → ALEKSANDRUPOLİS.

ALEKSANDR Nevskiy (1220'ye doğr. - Gorodets, Volga üzerinde, 1263), Novgorod prensi (1236-1252) ve Vladimir büyük prensi (1252-1263). Yaroslav II Vsevolodoviç'in oğlu olan Alksandr Nevskiy, 1236'da Novgorod prensi seçildi. İsveçliler'e ve onların egemenliği altındaki fin kabilelere karşı Neva savaşı'nı kazandı (15 haziran 1240). [Nevskiy adı bu savaştan gelir.] Schwerttrager şövalyeleri tarafından saldırıya uğrayan Pskov prensliğinin yardımına koştu ve büyük bir askeri yetenek göstererek saldırganları Çudlar gölünün buzları üzerinde yendi (5 nisan 1242). Böylelikle Germenler'in doğuya doğru genişlemelerini önlemiş oldu. Novgorod prensliği ile Galiçya-Volinya o sırada istilalarla yıkıma uğramamış sayılı rus bölgeleriydi. Bununla birlikte, Aleksandr Nevskiy, Novgorod üzerindeki moğol metbuluğunu kabul etmek zorunda kaldı (1246). 1252'de Altınordu hanı ona Vladimir büyük prensliği fermanını verdi. Novgorod ayaklanmasında (1259) moğol vergi toplayıcılarını korumak için müdahale etmek ve 1262'de ayaklanan Suzdalia kentlerinin bağışlanmasını sağlamak için de hanın ayağına gitmek zorunda kaldı. Bu yolculuktan dönerken öldü. Ortodoks kilisesi tarafından azizlik mertebesine yükseltildi.

Aleksandr Nevskiy nişanı, Aziz Aleksandr Nevskiy nişanı adıyla, 1240'ta prens Aleksandr'ın İsveçliler'e karşı kazandığı zaferin anısını yaşatmak için 1725'te Büyük Petro'nun çıkarttığı nişan. Yalnız şövalye payesi vardı. Alameti: kırmızı mineden sekiz köşeli dört kenarlı

haç. Kurdela: gelincik kırmızısı. Aziz Andrey şövalyeleri, Aziz Aleksandr Nevskiy şövalyeleriydi. 1942'de bu nişan, Sovyet askeri nişanına dönüştürüldü.

ALEKSANDR I Pavloviç (Petersburg 1777 - Taganrog 1825), Rusya imparatoru (1801-1825). İsviçreli öğretmeni La Harpe'ın etkisinde aydınlanma felsefesinin ilkelerine göre yetiştirilen Aleksandr, babası, Pavel I'in zorbaca disiplinine katlanmak zorunda kaldı. Böylece kişiliğinin belirgin özelliklerini oluşturan ikiyüzlülük ve sinsilik içinde yaşamaya kendini alıştırdı. Babasına karşı hazırlanan bir suikastı, babasının canına kıyılmamak şartıyla onayladı. Bununla birlikte suikastçılar Pavel I'i öldürdüler ve büyükannesi Katerina II'nin doğrultusunda ülkeyi yöneteceğini açıklayan genç prens, Aleksandr I adıyla tahta çıktı. 12 üyeden oluşan bir "Sürekli konsey" kurdu ve liberal düşünceli genç dostlarını da "özel komite"de topladı. İlericilik yanlısı olduğunu bildirmesine karşın, aldığı önlemler sınırlı kaldı: sekiz bakanlık kurulmasını sağladı (1802) ve derebeylerini, bütün serflerin özgürlüklerini tanımaya ve tüm bağımlılıklarından azat etmeye zorlayan 1803 yasasını (ukaz'ını) çıkarttı. Altı eğitim bölgesinde okulları ve üniversiteleri örgütleyen eğitim reformu (1803), daha olumlu sonuçlar elde edilmesini sağladı.

Dış politikaya gelince, Aleksandr I, önce Fransa ile İngiltere arasında aracılığını kabul ettirmeye çalıştı, ama sonunda üçüncü koalisyonu oluşturmak üzere İngiltere (1804) ve Avusturya (1805) ile birleşmek zorunda kaldı. Austerlitz yenilgisine rağmen Ubril tarafından imzalanan (1806) antlaşmayı onaylamayı reddetti ve Prusya'nın yanında mücadelesini sürdürdü. Prusyalılar'ın Jena ve Auerstedt'te yenilgiye uğramalarından sonra rus birlikleri, Eylau ve Friedland'da ağır kayıplar verdiler. Bunun üzerine Aleksandr, onurlu bir barış yapmayı kabul etti ve Napoléon I ile Tilsit'te buluştu (1807). Bu kentte, iki imparator hem en gerçekçi düzenlemeleri hem de gelecekle ilgili tasarıları göz önüne aldılar. Rusya, böylece kıta ablukası altına girmiş oldu. Buna karşılık, İsveç tarafından kendisine bırakılan Finlandiya'yı işgal edebildi (1809). Öte yandan, general Mihailov komutasındaki ordularının Hotin, Kili ve Akkerman kalelerine saldırıp teslim alarak Osmanlılar ile başlattığı savaş (1806), Silistre valisi vezir Alemdar Paşa'nın Bükreş üzerine yürüyen rus birliklerini bozguna uğratması sonucu çarın bağlaşığı olan İngilizler'in gönderdiği donanmanın Çanakkale boğazını zorlayarak İstanbul önlerine gelişiyle büsbütün alevlendiyse de, 1807'de Selim III'ün öldürülüp yerini Mustafa IV'ün alması üzerine Alemdar Paşa'nın Rumeli'den ayrılmasıyla başsız kalan osmanlı ordusu ateşkes isteyince (1808) kısa bir barış dönemi yaşandı. Ancak, Osmanlılar'ın İngilizler ile barış antlaşması imzaladıktan sonra Tataritz'de (Tatarcık) bir rus ordusunu yenmesi, Ruslar'ın da Silistre'yi kuşatıp almalarıyla, taraflar yeniden savaş durumuna geçtiler (1809). Sonuçsuz meydan savaşları, Potı, Rusçuk, Yerköyü kalelerinin kanlı savaşımlarla el değiştirmesi gibi etkinliklerle sürüp giden savaş, Napoléon'un Moskova seferi yüzünden Osmanlılar ile antlaşma imzalamak zorunda kalan Aleksandr I'in zaten affa uğrayıp özerklik kazanmış oldukları için Sırp bağımsızlığını hedef tutan iddialarından vazgeçmesi ve işgali altında bulunan Besarabya ile Boğdan'ın bir bölümüyle yetinmeyi kabul etmesi üzerine sona erdi (Bükreş barışı, 1812). Öte yandan, Rus-İran savaşı (1804-1813) Gürcistan'ın rus topraklarına katılmasının tanınması ve Dağıstan ile Kuzey Azerbaycan'ın Rusya'ya bırakılmasıyla sonuçlandı.

Aleksandr I, Speranskiy'i tüm devleti kapsayacak bir reform hazırlamakla görevlendirdi. Ama, bir çeşit milli temsil sistemini getiren bu tasarıyı, 1810'da kurulan Danışma meclisi dışında, uygulamadı ve bu yeniliklere karşı çıkan soyluları memnun etmek için (Karamzin'in *Mémoire sur l'ancienne et la nouvelle Russie* [fr. çev., 1811] adlı yapıtında belirttiği gibi) Speranskiy'ı sürgüne gönderdi (1812). Rusya, tarımına ve ticaretine zarar veren kıta ablukasına giderek uymamaya başlayınca, Fransa ile yapılmış olan ve 1808'de Erfurt'ta yinelenen ittifak, 1810'dan sonra bozulmaya başladı. Haziran 1812'de başlayan Rusya seferi, Napoléon ordusunu Moskova'ya kadar getirdi (eylül). Aleksandr, uzlaşıp anlaşmayı reddettikten sonra tüm ülke halkının ve köylü milislerin de yardım ettiği; Kutuzov, Bagration, Barclay de Tolly gibi yetenekli komutanların yönettiği ordularıyla "ulusal savaş"ı başlattı. Avrupa'nın kurtarılması işini sonuna kadar götürmeye kararlı olan Aleksandr, "Uluslar savaşı" (1813) ve Fransa seferinden (1814) sonra Viyana kongresi'nde bağlaşıklarıyla birlikte Avrupa'yı yeniden düzenleyenlerden biri oldu. Avusturya imparatoru ve Prusya kralıyla birlikte, hıristiyanlık ilkelerine uygun olarak Avrupa'nın ortak güvenliğini sağlayacak olan "Kutsal ittifak"ı kurdu (1815). Ardından Polonya'ya, özerkliğini güvence altına alan bir anayasa verdi (1815), ama Rusya'da Novosiltsov'a tevdi edilen reform tasarısına rağmen, hiçbir girişimde bulunmadı ve düzeni sağlamak görevini Arakçeyev'e verdi. Halkın hoşnutsuzluğuna rağmen, toprağı işleyen yedek askerlerden oluşan "askeri koloniler" kurmaya devam etti. A. N. Galitzin'e verdiği tek bakanlık içinde eğitimi ve din işlerini birleştirdi (1817). Bir tür kozmopolitliği hoşgörüyle karşılaması, tutucuları hayal kırıklığına uğrattığı gibi, 1818'den başlayarak gizli cemiyetler halinde örgütlenen liberalleri de kendisine düşman etti. 1820'den sonra Metternich tarzı tutuculuğu benimsemesi sonucu Osmanlı'ya 1821'de başkaldıran yunanlı ayaklanmacılara ancak saltanatının son günlerinde yardım etmeye başladı (1825). Askeri hazırlıkları denetlemek için güneye giderken Taganrog'da ansızın öldü.

ALEKSANDR II (Moskova 1818 - Petersburg 1881), Rusya imparatoru (1855 - 1881); Nikolay I'in oğlu. Aleksandr II, kamuoyunun, siyasal ve toplumsal rejimde hiç zaman yitirmeden değişiklik yapılması gerektiğini hissettiği bir sırada tahta çıktı. Kırım savaşı'nda uğranılan yenilgi (eylül 1855'te Sivastopol'un düşmesi), Rusya'nın iktisadi geri kalmışlığını ortaya koymuştu; ülkenin askerî zayıflığının temel nedeni olan bu durum, Avrupa topluluğu içindeki üstün yerini yitirmesiyle sonuçlanmıştı (Paris antlaşması, mart 1856). Sansürdeki baskı azalınca 1856 ile 1859 yılları arasında, imparatorluğun sorunlarını tartışan yüze yakın dergi yayımlandı.

1856 yılının mart ayından başlayarak, Aleksandr II, toprak köleliğinin kaldırılacağını kamuoyuna açıkladı ve çeşitli eyaletlerdeki soyluları, öneriler hazırlayacak komiteler kurmakla görevlendirdi (kasım 1857). Öte yandan, N. A. Milyutin tarafından yönetilen içişleri bakanlığının tarım dairesi, eyalet komitelerinin itirazlarına rağmen, en önemli hükümleri 19 şubat (3 mart) 1861 tarihli "Toprak köleliğinden kurtarılmış köylüler için tüzük"te de yer alan bir tasarı hazırladı. Sözkonusu tüzük, toprak kölesi köylünün kişisel bağımlılığını kaldırıyor ve eskiden senyörlerin üstlenmiş olduğu mali ve hukuki yükümlülükleri, geleneksel *mir*'den doğan "kırsal komün"e bırakıyordu. Dolayısıyla tüzük, köylüleri, "toprakla", başka bir deyişle, köy sınırları ve komüne verilen araziyle birlikte özgür kılıyordu. Kırsal komünlerle eski senyörler arasında yapılan "düzenleyici antlaşmalar", bu toprakların komünler tarafından satın alınabilme koşullarını (devlet, 49 yılda ödenmek koşuluyla kredi açıyordu) ya da yeni toprak ilişkilerini (komünler mal sahiplerine borçlu oldukları ödenti ya da angaryalar karşılığında, bırakılan toprakların yararlanma hakkını alıyordu) belirlemek zorundaydı.

Bu reform, toprağı da özgürlüklerini de tam olarak elde edememiş ve düş kırıklığına uğramış köylüler arasında karışıklıklara, soyluların başkaldırısına ve bir bölümü nihilizme yönelmiş aydınların hoşnutsuzluğuna yol açtı. Bu tepkiler sert bir biçimde cezalandırıldı ve 1863-64'te Polonya ayaklanmasının Berg ve Muravyev tarafından kanlı bir biçimde bastırılmasından sonra düzen sağlandı. *Zemstvos* denilen meclislerin kurulmasıyla reformlara yeniden başlanmış oldu: herkese eşit adalet sağlayan adli reform, eğitim reformu gibi. Zorunlu askerlik hizmetinin de konulmasıyla, bu reformlar 1874'e kadar sürdü. Kişisel özgürlüğe ve toplumsal eşitliğe dayalı modern bir rejime geçişi başlatan bu reformlar, doğmakta olan kapitalizmin Rusya'da da gelişmesini sağladı. Bununla birlikte bu reformlar en dar anlamda uygulandı, özellikle, 1866'da çara yapılan başarısız bir suikasttan sonra, çarın çevresindeki gerici eğilimler ağır basmaya başladı (eğitim bakanı D. A. Tolstoy'u ve polisten sorumlu III. şubenin başına getirilen P. A. Şuvalov'u özellikle anmak gerekir). Aleksandr II, etkin bir dış siyasetle, milliyetçi ve panslavist çevrelere yaklaştı. Gorçakov Avusturya'ya ve daha sonra Fransa'ya karşı Bismarck'ın siyasetini destekledi (1870-71). Böylece, Rusya Karadeniz'de hareket özgürlüğünü yeniden elde etti. Kafkasya'da (1859'da Şeyh Şamil'in teslim olması), Uzakdoğu'da (Aihun [1858] ve Pekin [1860] antlaşmalarıyla Amur ve Osuri yöreleri Rusya'ya bırakıldı) ve Orta Asya'da (1867'de rus Türkistanı'nın kuruluşu) yeni topraklar elde eden Rusya genişlemeye devam etti. Türk-Rus savaşı (1877-78), büyük kayıplara yol açan Balkan seferlerinden sonra Ayastefanos antlaşması'yla sona erdi (mart 1878), ancak kısa bir süre sonra bu antlaşma Berlin'de yeniden ele alındı. Berlin kongresi'nden sonra gururları kırılan milleyetçilerin öfkesi, liberallerin kışkırtmaları ve özellikle de A. İ. Jeliyabov ve S. L. Perovskaya ile düzenli bir biçim kazanan terörist eylemler, 1878 ile 1881 yılları arasında yeni bir rejim bunalımına yol açtı.

70'li yıllarda halkçı akım gelişti; bu eğilim bir yandan 1874 yazında öğrencilerin düzenledikleri "halka yürüyüş" gösterisiyle, bir yandan da *Toprak ve özgürlük* derneğinin kurulmasıyla (1876) kendini gösterdi; bu dernek de, biri halk içinde kışkırtma etkinlikleri sürdürmekten yana *(Kara bölüşüm)*, öbürü de terör yanlısı *(Halkın özgürlüğü)* iki grûba bölündü. Birkaç suikast girişiminden kurtulan Aleksandr II (şubat ve kasım 1879, şubat 1880), reform hareketine yeniden başlanması için Loris-Melikov'u görevlendirdi. Loris - Melikov bir yandan var gücüyle devrimcilerle mücadele etti, bir yandan da zemstvos ve kent temsilcilerinden oluşan bir danışma kurulu oluşturulmasını önerdi. Aleksandr II tasarıyı kabul etti ve aynı gün S. L. Perovskaya'nın yönettiği bir suikastta öldü. (→ Kayn.)

ALEKSANDR III (Petersburg 1845 - Livadia 1894), Rusya imparatoru (1881-1894). Ağabeyinin ölümünden sonra (1865) veliaht olan Aleksandr III, danışmanı Pobedonostsev'in öğrettiklerinden yalnızca birtakım üstünkörü görüşleri benimsedi ve tahta geçer geçmez "mutlakiyeti güçlendirmek" niyetinde olduğunu açıkladı. Loris-Melikov'un istifasından sonra maliye bakanı olan N. K. Bunge, 1861 reformunu tamamlayan 1881 yasasını kabul ettirdi; bu yasa kırsal komünlere hibe edilen toprakların satın alınmasını zorunlu kıldı ve köylülerin ödeyecekleri yıllık taksitlerin sayısını azalttı. Gerici hareket ancak, mayıs 1882'de N. P. İgnatiyev'in yerine D. A. Tolstoy içişleri bakanlığına getirilince güçlendi. Aleksandr III, Pobedonostsev'in etkisiyle eski rejimi diriltmek

Aleksandr I, Rusya imparatoru
G.G. Serangeli'nin (1768-1852)
tablosu (ayrıntı)
Versailles müzesi

Aleksandr II, Rusya imparatoru
taşbaskı (1877)
Tarih müzesi, Moskova

Aleksandr III, Rusya imparatoru
J. O. Mioduszewski (1890)
Bibliothèque nationale, Paris

Yugoslavya kralı **Aleksandr I** Karayorgiyeviç Louis Barthou ile 9 ekim 1934, Marsilya

Aleksandra Fyodorovna ve çar Nikolay II

istedi. Aleksandr II'nin reformlarının tam tersini yapmaya koyuldu, ancak bunları tamamen yok edemedi. Kırsal topluluklar üzerinde tam bir idari ve hukuki vasilik kuran yeni devlet memurlarının ("yerel önderler" ya da *zemskye naçalniki*) içişleri bakanlığı tarafından atanması (1889) ve "zemstvos" reformu (1890), yerel özerklikleri yeniden tehlikeye düşürdü. Kamu eğitim bakanı I. D. Deliyanov, ortaöğretim kurumlarındaki öğrencilerin ve 1884'te özerkliği kaldırılan üniversite öğrencilerinin sayısını azaltmaya çalıştı. Öte yandan, Aleksandr III, soyluluğun toplum içinde yeniden üstün duruma gelmesini istiyordu; bu amaçla soyluların iktisadi güçlüklerini yenmelerine yardım amacıyla 1885'te soylular bankası kuruldu. Polisin güçlendirilmesi ve 1883'ten başlayarak Ohranka'nın desteğiyle bütün imparatorlukta düzen sağlanmış oldu. 1881 ve 1883'te kurulan özel ve farklı rejimler, 1894'te hâlâ altı eyalette yürürlükteydi. Bir önceki saltanat zamanında başlatılan ruslaştırma ve ortodokslaştırma politikasına, Ukrayna'da ve Polonya'da hız verildi ve bu siyaset baltık eyaletlerine, Volga yörelerine (müslümanlara, Tatarlar'a ya da Çuvaşlar'a), Sibirya'ya ve Orta Asya'ya yaygınlaştırıldı.1882'de yayımlanan bir tüzükle, ülkenin batı kesiminde oturmaya zorlanan yahudilere karşı alınan ayırımcı önlemler daha da artırıldı.

Yönetici çevrelerin ve kamuoyunun milliyetçiliği, Rusya'nın dış politikasına yön veriyordu. De Giers, Rusya'nın Orta Asya'daki yayılmasından endişe duyan Londra ile bir anlaşma yapmayı (1885) ve Bismarck Almanyası'yla ittifakı korumayı başardı. 1881'de imzalanan "Üç imparatorun antlaşması", Avusturya'nın Balkanlar'da ve özellikle Bulgaristan'da izlediği politikaya rağmen, 1884'te yenilendi. Almanya ile ilişkiler, özellikle 1887'den sonra gittikçe azalmaya başladı. 1891'de başlayan Fransa'ya yaklaşma siyaseti, fransız-rus ittifakıyla noktalandı. Bu politikanın temelinde iktisadi öncelikler yatıyordu: bunalım içinde bulunan milli sanayinin korunması, alman para piyasasının Ruslar'ın borç isteklerini kaldıramaması ve Paris'te ilk rus borç isteğinin karşılanması (1887) gibi. Sanayide atılım, ancak 1880'li yılların sonunda yeniden başlayabildi. Dünya tahıl fiyatlarındaki büyük düşme'ye bağlı olarak kırsal bölgeler hızla yoksullaştı. 1891-92'deki görülmemiş kuraklık sonucunda ortaya çıkan kıtlık köylülerin yaşam koşullarının ne kadar güvensiz olduğunu ortaya koydu.

Bu durumda, aydınlar birdenbire bilinçlendiler. Plehanov'un rus gerçeklerine uygulamaya giriştiği marxçı fikirlerin 90'lı yıllarda yaygınlaştığı görüldü. Liberal akım, zemstvosların içinde de gelişmeye başladı; bunlar, Aleksandr III döneminin idari baskısına zorlukla katlanıyorlardı ve bütün umutlarını yeni çar Nikolay II'nin tahta geçmesine bağladılar.

ALEKSANDR, Battenberg prensi (Verona 1857- Graz 1893), Bulgaristan'ın ilk prensi (1879-1893). Alexander von Hessen'in oğlu, çariçenin yeğeni ve Prusya subayı olan Aleksandr, çarın önerisi üzerine, 1879'da Bulgaristan prensliğine seçildi. Çok tutucu olan hükümeti Meclis'le (Sâbranya) sürtüşmelere yol açınca, Aleksandr 1881'de Anayasa'yı askıya aldı. Çarın vesayetinden kurtulmak için gösterdiği çabalar yüzünden "koruyucusu" ile arası açıldı. Rumeli ile Bulgaristan'ın birleştirilmesi sırasında (1885), bu uyuşmazlık daha da arttı ve Slivnica'da Sırplar'a karşı zafer kazandığı halde, rus yanlısı bir komplo sonucunda ülkesini terk etmek zorunda kaldı. Kısa bir süre sonra geri döndü, ama çarın direnmesi üzerine 1886'da kesin olarak tahttan çekildi ve avusturya ordusunda görev aldı.

ALEKSANDR I Obrenoviç (Belgrad 1876- *ay. y.* 1903), Sırbistan kralı (1889-1903). Milan I'in oğlu ve halefiydi. Naipleri ve bakanları tutuklatarak (1893) bütün yetkileri üstlendi; 1888'in liberal Anayasası'nı askıya aldı (1894) ve babasını Belgrad'a geri getirtti. 1900'de, bir mühendisin dul eşi olan Draga Mašin ile evlendi; karşıt toplumsal katmanlar arasında gerçekleşen bu evliliğe kızan Milan, ülkeden uzaklaştı ve Rusya, Sırplar'ın koruyucusu durumuna girdi. Kralın otoriter politikası ve kraliçenin halk tarafından sevilmemesi, kralın, kraliçenin, erkek kardeşlerinin ve başlıca bakanların öldürülmesiyle sonuçlanan askeri bir komploya yol açtı. Skupština, krallık tacını rakip hanedanın temsilcisi olan Petar Karayorgiyeviç'e teslim etti.

ALEKSANDR I Karayorgiyeviç (Cetinje 1888 - Marsilya 1934), Yugoslavya kralı ve Sırbistanlı Petar I'in oğlu. Yaşlanan ve hastalanan Petar I tarafından, 1914 haziranında kral naipliğine getirilen Aleksandr I, Birinci Dünya savaşı'nda kendini kabul ettirdi. 1921'de Sırp, Hırvat ve Slovenler'in kralı oldu; aynı kökten gelen, ama ayrı geçmişlere ve değişik dinlere sahip halkların bir arada bulunmasının doğurduğu güçlüklerle karşı karşıya kaldı. Merkeziyetçi sırplarla federatif sistem yanlısı hırvatlar arasındaki çatışmanın şiddetlenmesi ve Millet meclisi'nin içinde hırvat milletvekillerinin öldürülmesiyle (20 haziran 1928) doruk noktasına ulaşması, kralı tüm yetkileri üstlenmeye yöneltti (6 ocak 1929).Aleksandr I,ülkeyi birleştirmeyi amaçladı —1929'da, krallık "Yugoslavya" adını aldı— ama otoriter bir yönetim benimsediği için, 1931 Anayasası'nın kabulü bile milliyetçi ve demokrat muhalefeti yatıştıramadı. Hırvat teröristleri, 9 ekim 1934'te Marsilya'da hem kralı, hem de fransız bakan Barthou'yu öldürdüler. Taht, Aleksandr I'in oğlu Petar II'ye geçti. Aleksandr I, Küçük antant a ve Balkan antantı'na katıldı; ayrıca Fransa'dan destek gördü. İç politikası başarısız olmasına karşılık, "birleştirici kral" diye nitelendirildi.

ALEKSANDRA (İ.Ö. 139-67), yahudilerin hasmonlar hanedanından kraliçe. Kocası Aleksandros Iannaios'un ölümünden sonra, İ.Ö. 76'dan 67'ye kadar hüküm sürdü. Etkin ve uzak görüşlü bir dış siyaset güttü; ülkenin iç işlerini, Farisiler'le iyi ilişkilerini koruyarak yönetti.

ALEKSANDRA, Hirkan II'nin kızı. İ.Ö. 55'te, yahudilerin kralı Aristobulos II'nin oğlu Aleksandros ile evlendi. Ondan Aristobulos ve Miriam dünyaya geldi; Miriam Büyük Herodes'in karısı oldu. Hırslı bir kadın olan Aleksandra, damadına karşı komplo düzenledi ve İ.Ö. 28 yılında damadı tarafından öldürtüldü.

ALEKSANDRA FYODOROVNA (Darmstadt 1872 - Yekaterinburg 1918), Rusya imparatoriçesi (1894-1917). Ludwig IV von Hessen'in kızı olan Fyodorovna'nın kızlık adı Alix von Hessen idi. 1894'te, geleceğin çarı Nikolay II ile evlendi. Dört kız çocuğu doğurduktan sonra, çareviç Aleksey'i dünyaya getirdi (1904); kendisindeki hemofili hastalığı çareviç de geçti. Sınırlı kişiliği ve batıl inançları yüzünden, keramet taslayan şarlatan papaz Rasputin'in etkisi altına girdi ve onu saraya kabul ettirdi. 1915-16'da bakanlık görevlerine Rasputin'in adamların getirtti ve Nikolay II'yi hiçbir ödün vermemeye zorladı. Mart 1917'de tutuklandı; Tobolsk'a, sonra da Yekaterinburg'a sürüldü ve orada tüm ailesiyle birlikte idam edildi.

ALEKSANDREİA TROAS. Tar coğ. Batı Anadolu'da, Troas bölgesinde antik kent. Çanakkale'de Ezine ilçe merkezinin 15 km batısında, Geyikli bucağına bağlı Dalyan köyünün güneyindeki Eski İstanbul ya da Odunluk iskelesi kesiminde. Kenti, Antigonos Büyük İskender'in emriyle, Sgia adlı küçük bir köyün yerine kurdurdu (İ.Ö. 310). Antigoneia adıyla anılan yerleşme Lysimakhos zamanında genişledi; adı da Aleksandreia Troas oldu. Roma döneminde önem kazanan kent, güçlü ve zengin bir ticaret merkeziydi. Hadrianus zamanında (İ.S. 117-138), Herodes Atticus tiyatro, hamamlar, su yolları yaptırdı. Dor üslubundaki tapınak, stadium, agora, gymnasium ve tiyatronun taşları sökülüp götürüldüğünden, yalnızca tiyatronun oturma yerleri ve sur kalıntıları vardır.

ALEKSANDRETTA → İSKENDERUN.

ALEKSANDRİDİS (Vasil), rum kökenli türk masa tenisçisi (İstanbul 1958). Küçük yaşta masa tenisine başladı (1971. Ankara 50. Yıl masa tenisi şampiyonası'nda birinci olarak uluslararası alanda ilk başarısını sağladı (1973). Aynı yıl Atina'daki Akdeniz ülkeleri şampiyonası'nda birinci oldu. Uluslararası Ankara gençler şampiyonası'nda tek erkekler birinciliğini kazandı (1975).

ALEKSANDRİT a. (Rusya çarı *Aleksandr I*'in adından fr. *alexandrite*). Miner. Doğal ışıkta koyu yeşil, yapay ışıkta kırmızımsı görünen krizoberil türü.

ALEKSANDRİYA, Ukrayna Cumhuriyeti'nde kent. Krivoy-Rog'un kuzeyinde, İngulets ırmağı kıyısında; 103 000 nüf. Demir yatakları.

ALEKSANDROPOL → LENİNAKAN.

Aleksandropol höyüğü, en büyük ve en zengin iskit kral höyüklerinden biri (İ.Ö. IV. yy.). Ukrayna'nın Dnyepropetrovsk bölgesinde, Nikopol kenti yakınında bulunan höyükte, arkeolojik kazılar 1852'de başladı.

ALEKSANDROS, Priamos'un oğlu. → PARIS.

ALEKSANDROS I, İ.Ö. 498-454 arasında Makedonya kralı, Amyntas I'in oğlu. İkinci Med savaşı sırasında Persler için askeri birlikler toplamak zorunda kaldı. Ancak Plataia savaşı'ndan hemen önce, Mardonios'un hazırlıklarını Yunanlılar'a bildirdi. Pindaros, Hellanikos ve Herodotos'u sarayına çağırdı; hellen hayranlığını her fırsatta gösterdi.

ALEKSANDROS II, Makedonya kralı, Amyntas III'ün oğlu. İ.Ö. 369'dan 367'ye kadar hüküm sürdü. Tesalya'yı egemenliği altına almaya çalıştı; Pherai'li Aleksandros ile savaştı ve öldürüldü.

ALEKSANDROS, Tesalya'da, Pherai tiranı (İ.Ö. 369-358). Egemenliğini teröre dayanarak sürdürdü. Karısı Thebe tarafından öldürtüldü.

ALEKSANDROS I, takma adı **Molosos,** İ.Ö. 357'ye doğru Epeiros kralı; kız kardeşi Olympias tarafından Makedonya kralı Philippos'un kayınbiraderi. Bruttlar'a karşı Tarantolular'a yardım etti; ama, Akheron kıyısında savaşırken öldü.

ALEKSANDROS III → İSKENDER (BÜYÜK).

ALEKSANDROS IV, takma adı **Aigos,** Büyük İskender'in, ölümünden sonra, Ruşenk'ten doğma oğlu. Doğar doğmaz (İ.Ö. 323) Babil'de hükümdar ilan edildi. Sürekli olarak vesayet altında kaldı ve 310 yılında Kassandros tarafından zehirlenerek öldürüldü.

ALEKSANDROS V, Makedonya kralı, Kassandros'un üçüncü oğlu. Ağabeyi Philippos IV'ün ölümünden sonra, İ.Ö. 297'den 294' kadar, tahtı kardeşi Antipatros ile paylaştı. Demetrios Poliorketes ve Pyrrhos'un yardımlarıyla, kardeşinin kendisine hazırladığı tuzaklardan kurtuldu. Kralken ortadan kaldırmaya çalıştığı Demetrios'un buyruğuyla öldürüldü.

ALEKSANDROS, Herakleia kraliçesi Amastris ile Trakya kralı Lysimakhos'un oğlu. İ.Ö. 278'de Makedonya tahtında hak iddia etti. Seleukos I'e sığınarak, onunla kendi babasına karşı savaştı.

ALEKSANDROS II, Pyrrhos'un oğlu.

Makedonya'yı fethetti, ama Antigonos Gonatas'ın oğlu Demetrios tarafından ülkeden uzaklaştırıldı. Daha sonra Epeiros kralı oldu (İ.Ö. 272'den 260'a kadar). Savaş taktiği üzerine yazdığı kitaba İlkçağ'da büyük değer verilirdi.

ALEKSANDROS, Makedonya kralı Perseus'un üçüncü oğlu. Pydna'dan sonra tutsak edildi; Paulus Aemilius'un zaferinde (İ.Ö. 168) rol oynadı. Sonunda Alba'da mahkeme yazmanı oldu.

ALEKSANDROS I Balas, Antiokhos IV Epiphanes'in oğlu olduğu söylenir. İ.Ö. 150'de, Demetrios I Soter'den Suriye tahtını zorla aldı; 145'te yenilgiye uğradı ve öldürüldü.

ALEKSANDROS II Zabinas, Aleksandros Balas'ın oğlu olduğu söylenir. Selefki tahtını Demetrios II Nikator'dan zorla aldı (İ.Ö. 126) ve 122'de Antiokhos VIII tarafından öldürüldü.

ALEKSANDROS İannaios, hasmonlu başrahip. Kardeşi Aristobulos I'in yerine geçti ve kralı unvanını alan ilk rahip oldu (İ.Ö. 103-76). Bu olaya ferisiler'in gösterdikleri sert tepki şiddetle bastırıldı ve binlerce ferisi çöle kaçmak zorunda kaldı: kimi tarihçiler, Essenliler tarikatının kökenini buna bağlarlar.

ALEKSANDROS I ve **ALEKSANDROS II** → PTOLEMAİOS XI ve PTOLEMAİOS XII.

ALEKSANDROS Polyhistor, yunan derlemeci (Miletos, Anadolu-öl. Laurentum, Roma yakınında, İ.Ö. 35), dilbilgisi, tarih, coğrafya, müzik ve felsefe konusunda kırk iki yapıtı vardır; bunlardan günümüze ancak bazı parçalar kaldı.

ALEKSANDROS Aphrodisias'lı, latin filozof (İ.S. II. yy.'ın sonu ve III. yy.'ın başı). 198-211 arasında Lykeion'u yönetti. Aristoteles'i (*Metafizik*'i [Meta ta physika] ve *Topikalar*'ı) yorumladı. Bu yorumlar, Ortaçağ'da özellikle de Thomas Aquinus için büyük önem taşıdı. Yapıtlarından *De Fato*'yu, Septimus Severus'a adadı; *De Anima*'dan günümüze sadece iki kitap kaldı; *De İntellectu*'da içkin tanrı anlayışına karşı çıkarak, aşkın tanrı anlayışını savundu. Tinden (zihinden) tamamen ayrı bir varlık olarak gördüğü ruhun, bedeni kuran öğeler karışımından başka bir şey olmadığını ve ölüm anında çözülüp dağıldığını ileri sürdü.

ALEKSANDROS Tralles'li, yunan hekim (Tralles, Lydia, 525-öl. 605). Roma'da ve Akdeniz çevresindeki diğer kentlerde çalıştı. Boyun atardamarından kan alan ve demiri ilaç olarak kullanan ilk hekimdir.

ALEKSANDROS (öl. 913), Bizans imparatoru (912-913), Basileios I'in üçüncü oğlu. Önce babasına (871'den az sonra), sonra kardeşi Leon VI'ya yardımcı oldu (886-912); onun ölümünden sonra, Konstantinos VII Porphyrogenetos'u tahttan indirmeye ve kin beslediği yengesi Zoe'ye ve patrik Euthymios'a karşı eylemler düzenlemeye çalıştı.

ALEKSANDROS I (Tatoi 1893 - Atina 1920), Yunanistan kralı. 1917'de Müttefikler tarafından tahttan indirilen kral Konstantinos I'in ikinci oğludur. Müttefikler'ce ağabeyi Yorgo'ya tercih edilerek babasının yerini aldı. Venizelos'u iktidara çağırarak, ülkesini İtilaf devletleri saflarında savaşa soktu; Neuilly antlaşması'yla (kasım 1919) önemli toprak kazançları sağladı. İzmir'in işgaliyle (Mayıs 1919) Yunanistan için felakete sonuçlanan Küçük Asya serüvenini başlattı. Evcil bir maymun tarafından ısırıldıktan kısa bir süre sonra öldü.

ALEKSANDROV, Rusya Federasyonu'nda kent, Moskova'nın kuzeydoğusunda; 64 000 nüf.

ALEKSANDROV (Pavel Sergeyeviç), sovyet matematikçi (Bogorodsk, bugün Noginsk 1896). Çalışmaları rus topoloji ve fonksiyonel çözümleme okulu doğrultusundadır. Urison ile birlikte, tıkız uzayları tanımladı; benzeşiklik kuramını tıkız metrik uzaylara da uyguladı ve benzeşik boyut kuramını geliştirdi.

Aleksandrov teoremi, bir E topolojik uzayının tıkızlaştırması, ancak ve ancak E tıkız değil yerel tıkız olduğunda, vardır diyen teorem.

Aleksandrov tıkızlaştırması, E ayrık bir topolojik uzay olduğuna göre, kimi kez Ê ile gösterilen ve *h* (E) = Ê özelliği taşıyan bir *h*: E → Ê eşyapı uygulamasının tanımlanabildiği tıkız küme.

ALEKSANDROV (G. V. MORMONENKO **Grigoriy** - denir), sovyet film yönetmeni (Yekaterinburg1903-?1983). Ayzenştayn'ın yakın çalışma arkadaşıdır. 1930'larda değişik güldürüler -özellikle müzikli güldürüler- çekti ve dönemin sovyet yönetmenleri arasında özgün bir yer edindi: *Vesolye Rebyata* (1934), *Tsirk* (1936), *Volga, Volga* (1938).

ALEKSANDROV (Boris Aleksandroviç), sovyet ordusunda besteci, orkestra şefi ve albay (Bologoye, Kalinin yakınında, 1905). Sovyet ordusunun koro ve dans topluluğunu (90 şarkıcı, 50 çalgıcı, 60 dansçı) yönetti. Repertuarında dünyaca ünlü şarkılar (*Yola çıkış şarkısı, Partizanların şarkısı, Kalinka*) bulunan topluluk, 1970'ten başlayarak, Bolşoy dans okulu'ndan yetişen birçok kadın sanatçıyı da kadrosuna aldı.

ALEKSANDROVSK → ZAPOROJİYE.

ALEKSANDROVSK-SAHALİNSKİ, Rusya Federasyonu'nda liman, Sahalin adasının K.-B. kıyısında; 20 000 nüf.

ALEKSANDROW ŁÓDZKİ, Polonya'da kent, Łódź'un K.-B.'sında; 16 000 nüf. Dokuma (pamuklu) sanayisi.

ALEKSANDRU ya da **ALEKSANDHRU** (Aris), yunan yazar (Leningrad 1922 - Paris 1978). 1928'de Yunanistan'a yerleşti, ulusal direniş hareketine katıldı. 1948'den 1958'e kadar sıyasal tutuklu olarak hapis yattı. Şiirlerinin çoğu (*Poiemeta*, 1974), rus klasiklerinden çevirileri, tutukluluk döneminin ürünleridir. Yunan iç savaşının bir günlüğü olan *Kibotio* (1974) adlı romanı, kayıtsız şartsız bağımlılığa dayalı sıyasal yabancılaşmanın eleştirisi niteliğindedir.

ALEKSANDRUPOLİS ya da **ALEKSANDHRUPOLİS** türkçe **Dedeağaç,** Yunanistan'da liman kenti, Trakya'da Evros nomos'unun merkezi. Edirne'nin G.-B.'sında, Meriç nehri ağzının, yaklaşık 20 km batısında. Birinci Dünya savaşı sonrasında Neuilly ve Lozan barış konferanslarında tartışma konusu oldu: 35 800 nüf.

ALEKSANYAN (Harutyun), tanzimat dönemi tiyatro oyuncusu (Bursa 1857-İstanbul 1917). Güllü Agop kumpanyasında sahneye çıktı, sonra çalışmalarını Osmanlı dram kumpanyası'nda sürdürdü. Etkileyici bir melodram oyuncusu olduğu kadar, ermeni asıllı tiyatrocular içinde türkçeyi en doğru konuşan sanatçı olarak bilinir. (→ Kayn.)

ALEKSEY (*aziz*), rus din adamı (öl. 1378). Metropolitlik merkezinin Kiev'e alınmasından yana olan Litvanya büyük dükünün entrikalarına karşın, 1354'te, İstanbul patriği tarafından Moskova ve Rusya metropolitliğine atandı. Boyarlar dumasının başına geçti; Moskova'nın, Tver ve Suzdal üzerinde üstünlüğünü sağlamak için girişilen mücadelede, ön planda sıyasal rol oynadı. Altın Ordu hanının kızını iyileştirmesi gibi pek çok mucize yarattığı söylenir.

ALEKSEY Mihayloviç (Moskova 1629-*ay. y.* 1676), Rusya çarı (1645-1676). Mihail III Fyodoroviç'in oğludur. 16 yaşında babasının yerine geçti, ama yönetimi, eski öğretmeni B. I. Morozov'a bıraktı. Moskova halkının Morozov'un vergi siyasetine karşı ayaklanması (1648) karşısında, yasa hazırlamak üzere bir meclis (*zemski sobor*) toplamak zorunda kaldı. "Meclis yasası" (*Sobornoye Ulojeniye*, 1649), toplum içindeki durumları günden güne soylularınkine yaklaşan "hizmet görevlileri"nin zaferini somutlaştırdı; toplumun alt katmanlarının haklarını da belirledi. Köylüler kesin olarak senyörlerine, kentliler de oturdukları mahalleye (*posad*) bağlandılar. 1654-1662 yıllarının para düzenlemeleriyle ilişkili olan önlemler, kentlerde ayaklanmalara ve köylülerin hoşnutsuzluğuna yol açtı; böylece tüm Volga vadisi kazak Stenka Razin'in önderliğinde ayaklandı (1670-71).

Aleksey Mihayloviç, kazak ataman Hmelnitski'yi koruması altına aldı ve Doğu Ukrayna'nın birliğini sağladı (1654). Ordusu, Smolensk, Beyaz Rusya ve Litvanya'yı işgal etti (1654-1656), ama Polonyalılar'a karşı sağladığı üstünlük, İsveç'in müdahalesi üzerine tehlikeye düşünce, bu ülkeyle Kardis barış antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı (1661). Andrusovo antlaşması (1667) Rusya ile Polonya arasındaki düşmanlığa son verdi. Bu arada, Sibirya'nın sömürgeleştirilmesi devam etti. Moskova orduları, Kuzey Pasifik'e (Ohotsk, 1649) ve Amur vadisine ulaştılar.

Rusya yayılma politikasını sürdürebilmek için modernleşmek zorundaydı. Ordularını örgütlemek ve sanayisini geliştirmek için yabancılara çağrıda bulundu. Batıya belli ölçüde açılma yanlısı olan çar, gelenekçilerin muhalefetini hesaba katmak zorundaydı. Ayin kuralları üstüne kitaplarda ve rus kilisesinin kimi ayinlerinde de reform hareketi, 1650'li yıllarda, patrik Nikon'un teşvikiyle yunan ve kievli bilginler tarafından yürütüldü. Bu hareket, Avvakum'un yönettiği sert bir muhalefetle karşılaştı. Çar, 1666-67 konsili'ni topladı; bu konsil, reformları onayladı ve eski inanç yanlılarını mahkûm etti. (→ RASKOL.) Fakat işkencelere rağmen eski inanç yanlıları bildiklerinden şaşmadılar: Solovets manastırı'ndaki ayaklanma (1668-1676), sonrada kuzeye ve doğuya kaçışları bunu gösterir.

Çar **Aleksey** Mihayloviç
Bibliothèque nationale, Paris

ALEKSEY Petroviç (Moskova 1690 - Petersburg 1718), Rusya prensi, Büyük Petro ile Yevdokiya Fyodorovna Lopuhina'nın oğlu, Braunschweig'lı Sophie-Charlotte'un kocası. Bu evliliğinden Petro II doğdu. Aleksey, babasından çok değişik bir kişiliğe sahipti ve gelenekçi muhalefet, umutlarını ona bağlamıştı. Büyük Petro'nun, tutumunu değiştirmesi yolundaki uyarıları karşısında 1716'da Viyana'ya kaçtı, oradan Napoli'ye geçti. Babasının onu affettiğine inanıp Rusya'ya döndü. Mahkeme karşısına çıkmak zorunda kaldı; idama mahkûm oldu, ama infazdan önce öldü.

ALEKSEY (Sergey Vladimiroviç SİMANSKİY) [Moskova 1877- Peredelkino, Moskova yakınında, 1970], tüm sovyet cumhuriyetleri patriği. Sergey'in ölümü (1944) üzerine, vekâleten patrik oldu; unvanı, 1945'te Sinod tarafından onaylandı.

ALEKSEY Nikolayeviç (Peterhof 1904 - Yekaterinburg 1918), çareviç, Nikolay II ile Aleksandra Fyodorovna'nın tek oğulları. Hemofili hastasıydı. İmparatorluk ailesiyle birlikte öldürüldü.

ALEKSEYEV (Fyodor Yakovleviç), rus ressam (Petersburg 1753- *ay. y.* 1824). 1773'te Akademi tarafından Venedik'e gönderildi. 1777'de Petersburg'a döndü; burada yaptığı tablolar arasında, özellikle *Pyotr ve Pavel kalesinden kışlık sarayın görünüşü* (Rus müzesi, Leningrad) ve *Neva kıyılarından Petersburg'un görünüşü* (Tretiyakov galerisi, Moskova) ile tanındı. 1800'de Moskova'da pek çok manzara resmi çizdi; bunlar kentin 1812 yangı-

nından önceki durumunu gösteren değerli belgelerdir.

ALEKSEYEV (Yevgeniy İvanoviç),rus amiral (1843-1909). 1900'de Bokserler savaşı'nda rus birliklerine komuta etti. 1903'te amiral oldu ve Mançurya'daki rus topraklarının genel valiliğine atandı. Japonlar'ın Port-Arthur baskınında gafil avlandı (→ RUS - JAPON *savaşı*); Japonya'ya karşı, rus birliklerinin komutanlığını üstlendi. Zayıf bir komutan olduğu ortaya çıkınca, yerini Kuropatkin'e bırakmak zorunda kaldı (1904 sonu).

ALEKSEYEV (Pyotr Alekseyeviç), rus işçi (Novineskaya Smolensk bölgesi, 1849-öl. 1891). Dokuma işçisiydi. 1860-1870 arasında önde gelen rus devrimcilerinden biri oldu. 1877'deki "50'ler davası"nda, rus otokrasisinin kaçınılmaz çöküşü üzerine uzun süre akıllarda kalacak konuşması, on yıl kürek cezasına çarptırılmasına yol açtı.

ALEKSEYEV (Mihail Vasiliyeviç), rus general (Tver 1857 - Ekaterinodar 1918). Batı cephesi komutanlığı (nisan 1915), seferi ordular genelkurmay başkanlığı yaptı. Kerenskiy döneminde görevini korudu. Yerine Evert'in getirilmesi üzerine Ukrayna'da Denikin'e katıldı.

ALEKSEYEV (Vasiliy), rus halterci (Ryazan bölgesi 1942). Etkileyici bir vücut yapısına sahip (1,86 m boyunda, yaklaşık 150 kg) çok başarılı bir yarışmacı olan Alekseyev, 1972 Münih ve 1976 Montreal olimpiyatlarında "süper-ağır" sıklette altın madalya kazandı.

halterci
Vasiliy **Alekseyev**
Münih olimpiyatları'nda (1972)

ALEKSİ a. (fr. *alexie*) → OKUMAYİTİMİ.

ALEKSİDZE (Gyorgiy), sovyet dansçı ve koregraf (Tiflis 1941). Moskova'da Asav Meserer'in, Leningrad'da da Fyodor Lopukov'un öğrencisiydi. İlk koregrafilerini Leningrad oda balesi'nde sahneledi (1966); daha sonra Kirov balesi ile çalıştı. 1972'de Tiflis balesi'nin sanat yönetmeni ve baş koregrafı oldu.

ALEKSİN a. (yun. *aleksein*, bir şeye karşı savunma'dan fr. *alexine*). Bağışıkbil. KOMPLEMAN'ın eşanlamlısı.

ALEKSİN, Rusya Federasyonu'nda kent, Tula'nın K.-B.'sında; 66 000 nüf.

ALEKSİNAC, Yugoslavya'da (Sırbistan) kent, Güney Morava ile Moravika ırmaklarının birleştikleri yerde; 12 000 nüf. Linyit, makine yapımı.

ALEKSİOS IV ANGELOS (1182'ye doğr. - İstanbul 1204), Bizans imparatoru (1203-1204). İsaakios II'nin büyük oğlu. Babasını tahttan indiren amcası Aleksios III tarafından hapse atılan Aleksios IV, kaçmayı başardı ve dördüncü haçlı seferi önderleriyle, İsaakios II'yi yeniden tahta geçirmek için ittifak kurdu. Haçlılar'ın yardımına karşılık, Roma ile dinsel birliği sağlamaya ve Türkler'e karşı savaşlarında Latinler'e yardım etmeye söz verdi. İstanbul'un Haçlılar tarafından ilk alınışından (1203) sonra, İsaakios II yeniden tahta çıkarıldı, oğlu Aleksios IV de yönetime ortak oldu. Ama, Aleksios IV, latin yanlısı bir politikaya karşı olan bizans halkının muhalefetiyle karşılaştı. Aleksios Dukas Murtzuphlos tarafından devrilip (1204) hapsedildi ve boğularak öldürüldü.

ALEKSİOS III ANGELOS (öl. 1210), Bizans imparatoru (1195-1203). Kardeşi İsaakios II'yi tahttan indirdi, hapsettirdi ve gözlerini oydurdu. Saltanat dönemi birbirini izleyen karışıklıklar, ayaklanmalar ve siyasal suikastlarla geçti; tüm bu olaylar aslında zayıflamış olan imparatorluğun yıkılmasına neden oldu. Bazı bölgeler tümüyle kaybedildi, birçok vali de bağımsızlıklarını ilan etti. Bu sırada İsaakios II'nin oğlu Aleksios IV Angelos, İstanbul'u ele geçiren dördüncü haçlı seferi baronlarıyla bir ittifak yaptı (1203). Latin İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra Aleksios III Trakya'ya kaçtı ve burada bir direnme girişiminde bulundu, daha sonra Küçük Asya'ya geçerek Nikaia'da kendisini imparator ilan etmiş olan damadı Theodoros I Laskaris'e karşı koydu (1208); ancak onun eline düştü ve ölünceye kadar tutsak kaldı.

ALEKSİOS V DUKAS, takma adı **Murtzuphlos** ("bitişik kaşlı"), Bizans imparatoru(1204).Aleksios III'ün üçüncü kızı Eudoksia Angelos ile evlendi: İsaakios II'yi, sonra da Aleksios IV'ü tahttan indirdi (şubat 1204), ancak İstanbul'u Haçlılar'a karşı savunamadı ve kent ikinci kez onların eline geçti (12 nisan). Aleksios V İstanbul'dan kaçarak kayınpederi Aleksios III'ün yanına gitti. Önce onu iyi karşılayan Aleksios III, daha sonra gözlerini oydurdu ve yanına alarak Küçük Asya'ya götürdü. Orada, kasım 1204'te Latinler tarafından yakalanıp İstanbul'a getirilen Aleksios V, Theodosios sütunundan aşağı atılarak öldürüldü.

ALEKSİOS I KOMNENOS (İstanbul 1058- *ay. y.* 1118), Bizans imparatoru (1081-1118). Curopalates İoannes Komnenos'un üçüncü oğlu ve imparator İsaakios I'in yeğeni olan Aleksios, annesi Anna Dalassene tarafından, kardeşleri gibi, taht adayı olarak yetiştirildi. Dukasların ve yandaşlarının egemen olduğu

Aleksios I Komnenos
altın para
(B.N. Paris)

çalkantılı dönem boyunca, Aleksios ve kardeşleri yönetime karşı çıktılar ve böylece, 1081 ayaklanması sırasında Aleksios, rakiplerini yenerek imparatorluk tahtına oturdu. Epeiros'ta Normanlar'a, Trakya'da Peçenekler'e ve Küçük Asya'da Selçuklu Türkleri'ne karşı savaştı. Eşsiz bir diplomat olan Aleksios, ustaca görüşmeler yoluyla imparatorluğu yüceltmeyi başardı. 1082'den başlayarak Venedik ile bir antlaşma yaptı:bu antlaşmayla Aleksios, önemli ekonomik ayrıcalıklar karşılığında Venedik donanmasının yardımını sağladı; bu durum, italyan cumhuriyetlerinin Doğu'da elde ettikleri büyük servetin başlangıç noktasını oluşturdu. 1096'da, birinci haçlı seferinden imparatorluk lehine yararlanmaya çalıştı ve böylece Küçük Asya'nın bir bölümünü yeniden ele geçirmeyi başardı.

ALEKSİOS II KOMNENOS (İstanbul 1167 -*ay. y.* 1183), Bizans imparatoru (1180-1183). Manuel I ile Antakyalı Maria'nın oğlu. Önceleri annesinin vasiliği altındaydı. 1182'de, o sırada altmış yaşında olan kuzeni Andronikos I ile imparatorluğu paylaşmak zorunda kaldı; ancak Andronikos I bir süre sonra onu boğdurdu.

ALEKSİOS I KOMNENOS, takma adı **Büyük** (1182-1222), Trabzon bizans imparatoru (1204-1222). İmparator Andronikos I'in büyük oğlu sebastokrator Manuel Komnenos'un büyük oğlu; kardeşi David ile birlikte akrabaları olan Gürcistan kraliçesi Tamara'nın himayesine girdi. 1204'te Latinler'in İstanbul'u almalarından yararlanan iki kardeş, Trabzon'u ve Karadeniz kıyısındaki kentleri ele geçirdiler. Aleksios I Trabzon'da imparatorluk tacını giydi, kardeşi David de Herakleia, Pontos ve Paphlagonia senyörü unvanını aldı. Kendisini *Büyük Komnenos, imparator ve Romalılar'ın autocrator'u* ilan eden Aleksios I, Bizans İmparatorluğu'nu kendi çıkarına uygun olarak yeniden kurmaya giriştiyse de, Küçük Asya'ya çıkan Latinler ile Anadolu selçuklu sultanı ve iznikli Bizanslılar ile çatıştı.Bununla birlikte, Kırım'ı ele geçirmeyi başardı.

ALEKSİOS II KOMNENOS, Trabzon imparatoru (1297-1330), İoannes II'nin ve Eudoksia Paleologos'un büyük oğlu. Çok genç yaşta bizans etkisinden kurtulup, Türkler'i yenilgiye uğrattı (1302) ve Cenovalılar'ı kendisiyle anlaşmaya zorladı (1314 ve 1316). Hükümdarlığı döneminde Trabzon, zenginliğinin doruğuna ulaştı.

ALEKSİOS III KOMNENOS (1338-1390), Trabzon imparatoru (1349-1390). Basileios'un oğluydu ve önce İOANNES diye anılıyordu. Aleksios II'nin ölümünden beri ülkeyi kasıp kavuran iç savaşlara son verdi ve imparator İoannes VI'nın yeğeni Theodora Kantakuzenes ile evlenerek Bizans'a yaklaştı. Türkler'i durdurmak için, güzellikleri dillere destan olan kız kardeşlerini ve kızlarını komutanlarla evlendirdi. Onun hükümdarlığı döneminde Trabzon son refah dönemini yaşadı, Venedik ile yapılan 1364 antlaşması, bu cumhuriyetin ekonomik ve ticari ayrıcalıklarını genişletti.

ALEKSİOS IV KOMNENOS, Trabzon imparatoru (1412-1429). Manuel III'ün oğlu. Cenova'ya karşı savaştı, Venedik ile iyi ilişkiler kurdu; evlenmeler yoluyla Türkler ile barışı sağladı, ama büyük oğlu İoannes IV tarafından öldürüldü.

ALEKSİOS V KOMNENOS (1454-İstanbul 1470'e doğr.), Trabzon imparatoru, (1458), İoannes IV'ün oğlu.Türkler'in Trabzon'a yönelen tehdidi karşısında, tahttan uzaklaştırıldı; yerine amcası David geçti.

Aleksios Komnenos'un hayatı, Anna Komnene'nin (1137 ile 1143 arası) babası Aleksios I'in hükümdarlık dönemini anlattığı ve övdüğü eseri. Kitap, birinci haçlı seferinin tarihi bakımından ilgi çekicidir.

ALEL sıf. (fr. *allèle*). Genet. Özgül bir kromozom üzerinde aynı noktayı (lokus) tutan bir genin iki ya da daha çok çeşidinden birine denir. (Eşanl. ALELOMORF.) [Bk. *ansikl.* böl.] || *Yalancı alel*, aynı ge-

nin farklı mütasyonlarına verilen ad. (Örneğin hemoglobinin α ve β zincirlerinin değişik mütasyonları.) || Birbirinden ayrı olduğu bilinen fakat kromozom üzerinde bitişik ya da yan yana bulunan ve aynı fenotipik karakteri yaratan genlerin mütasyonu. (Örneğin aynı metabolizma zincirine katılan enzimlerden sorumlu iki gen.)
—ANSİKL. Bir alel gen grubunun üyeleri belli bir loküste birbirleriyle bağdaşamazlar. Başka bir deyişle, iki alel aynı loküste bulunamaz. Aleller mütasyon yoluyla birbirlerinden doğabilirler. Bunlar aynı işi görürler, yani biyolojik görevi aynı olan, fakat değişik tarzda davranarak değişik biçimde etki gösteren proteinleri sentezletirler. Birçok enzim ve proteini etkileyen aynı genin değişik alelleri, "normal" etkiden tam bir etki yokluğuna kadar (patalojik hal) çok geniş bir protein dizisinin sentezinden sorumlu olabilirler. Örneğin D.N.A. molekülünün mütasyonlarından doğan on çeşit anormal hemoglobin bilinmektedir. Hemoglobin bozukluklarının bazıları fark edilemezken, bazıları ağır, hatta ölümcül hastalıklara (drepanositoz) sebep olurlar. Bu bozuklukların tümü, hemoglobin sentezinden sorumlu genlerin α, β, γ, δ gibi alel çeşitlerinden birine dayanır. Bu örnek, insanların genetik bakımdan o kadar çok değişik oluşlarının nedenini açıklamaktadır. Denebilir ki, yeryüzünde tam anlamıyla birbirinin aynı proteinleri sentezleyen iki kişi yoktur (gerçek ikizler, yani tek yumurta ikizleri hariç).

ALELACAYİP sıf. (ar. *'ale* ve *'aca'ib'*den *'ale-l-'acâ'ib*). Çok garip, yadırgatıcı şey için kullanılır: *Alelacayıp modalar.*

ALELACELE be. (ar. *'ale* ve *'acele*'den *'ale-l-'acele*). Çok acele, ivedilikle, çarçabuk: *Alelacele gitmek.*

ALELADE sıf. (ar. *'ale* ve *'ade*'den *'ale-l-'ade*). **1.** Sık görülen şey için kullanılır; olağan: *Alelade bir vaka.* **—2.** Sıradan, bayağı: *Alelade bir roman. Alelade fikirlerini orijinal sanmak. Alelade bir adam.*

ALELADELİK a. Bayağılık, sıradanlık.

ALELEKSER be. (ar. *'ale* ve *ekser*'den *'ale-l-ekser*). *Esk.* Çok kez, çoğunlukla.

ALELHESAP be. (ar. *'ale* ve *hesab*'dan *'ale-l-hesab*). *Esk.* Hesaba sayarak, hesapça.
—Tic. *Alelhesap* → AKONT.

ALELHUSUS be. (ar. *'ale* ve *ḫuṣūṣ*'tan *'ale-l-ḫuṣūs*). Özellikle.

ALELİCMÂL be. (ar. *'ale* ve *icmal*'den *'ale-l-icmâl*). *Esk.* Topluca, toplu olarak.

ALELİTLAK be. (ar. *'ale* ve *ıtlak*'tan *'ale-l-ıtlak*). *Esk.* **1.** Genel olarak, genellikle. **—2.** Rasgele, gelişigüzel.

ALELİTTİFAK be. (ar. *'ale* ve *ittifak*'tan *'ale-l-ittifak*). *Esk.* İttifakla, oybirliği ile.

ALELİZM a. (fr. *allélisme*'den). **1.** Bir ya da birkaç alel arasındaki ilişki. **—2.** *Alelizm testi,* iki genin değişik iki sistrona ait olup olmadığını araştıran test.

ALELOMORF sıf. (fr. *allélomorphe*'dan). Genet. ALEL'in eşanlamlısı.

ALELOPATİ a. (fr. *allélopathie*'den). Çevrebil. AMENSALİZM'in eşanlamlısı.

ALELUMUM be. (ar. *'ale* ve *'umūm'*dan, *'ale-l-'umūm*). *Esk.* Genel olarak, genellikle: *"...alelumun takbih edenler, insaf-ı şâirâne ile muttasıl olmayanlardır."* (H. Efendi, XIX. yy.).

ALELUSUL be. (ar. *'ale* ve *uṣūl*'den, *'ale-l uṣūl*). **1.** Önemsemeden, üstünkörü: *Alelusul yapılan bir soruşturma.* **—2.** *Esk.* Yol, yordam gereğince, yöntemine uygun olarak.

ALEM a. (ar. *'alem*). *Esk.* **1.** Sembol, alamet, işaret. **—2.** Bayrak, sancak: *"Üç melek gördüm elinde üç alem"* (Süleyman Çelebi, XV. yy.). **—3.** Kubbe, minare, bayrak direklerine takılan madeni tepelik: *Dün geceki fırtınada minarenin alemi düşmüş.* (Bk. *ansikl.* böl. Mim.) **—4.** Sınır işareti, sınır taşı. **—5.** Sarık için hazırlanan bir tür dokumanın içindeki altın teller. **—6** Yüksek dağ. **—7.** *Bir düşünceye, bir topluluğa, bir güce alem olmak,* ona önderlik etmek. **—8.** *Alem-efrâz,* bayrağı yükselten.
—Dilbilg. *Esk.* Özel ad.
—Din. *Alemi nebevi, Alemi saadet.* SANCAKI* ŞERİF'in eşanlamlıları.
—Esk. sil. *Alem gövdesi,* alemin ana parçası. (Genellikle demir, pirinç, gümüş gibi madenlerden, armut, daire, süngü ya da yaprak biçiminde yapılmıştır. *Yaprak* ya da *Saifa* da denir.)
—ANSİKL. Mim. Alemler, osmanlı mimarlığında kubbe, minare, tonoz gibi örtü öğelerinin tepe noktalarında yer alan tunç, bakır, pirinçten yapılmış, ay, ay-yıldız, lale biçimlerinde bezemelerdir. Bunlar cami, medrese, tekke, türbe, kapalıçarşı, imaret gibi çok çeşitli yapılarda kullanılır. Selçuklular'da pek görülmeyen alemler, Osmanlılar'da yaygınlaşmıştır. Eski Türkler'de çadır tepelerine yerleştirilen alemlere *moncuk** denirdi. Moncukların çadırı ve içinde yaşayanları kötülüklerden ve nazardan koruyacağına inanılırdı.

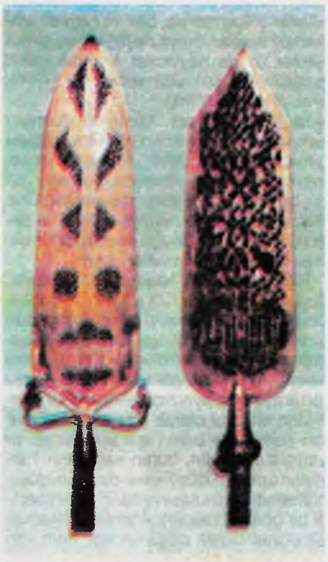
Alemlerin kullanımında kubbe ve külahın dış çizgilerini yukarıya doğru bütünleyici bir güzellik anlayışının yanı sıra yapısal zorunluluklar da etkili olmuştur. Bunlar, kubbe ve külahlara kaplanan kurşun levhaların tepede birleştikleri noktadaki açıklığı örter, rüzgâr ve yağmurun etkisiyle kurşun levhaların bozulmasını engeller.

Ayasofya şadırvanı **alemi**

Alemler, dikey bir eksen üzerinde yukardan aşağıya doğru *ay** (hilal), *küçük küp*, boyun*, armut*, bilezik*, büyük küp*, kova** gibi bölümlerden oluşur. Cami kubbelerindeki ay biçimi alemlerin uçlarının kıbleye dönük olması kuraldır. Tekke kubbelerindeki alemler ise, o tekkenin bağlı olduğu tarikatın simgesi olan sıkke biçimindedir. Yapıların büyüklüğüyle orantılı olan alemlerin birkaç metre yüksekliğinde örnekleri vardır.
—Tar. Türkler'in tarihleri boyunca çeşitli alemleri olmuştur. At kuyruğundan tuğlar, gücü simgeleyen boynuz biçimi hilaller ve kurt motifi bunlar arasında sayılabilir. Selçuklular'ın alemi çift başlı kartaldı. Osmanlılar'ın ilk alemi, silah olarak da kullanılan bir tür teberdi. Dar yüzlü kama ya da süngü gövdesi biçimindeki bu alemler, XV. yy. sonuna değin sancak ve tuğların tepesinde taşınmış ve savaş aracı olarak kullanılmıştı. Uçları ejder başlı, armut biçimi alemler ise, yeniçeriler tarafından yalnızca sancak alemi olarak kullanılırdı. Demirden yapılmış, üzerleri bitkisel motiflerle bezeli ve yazılı türk, iran ve memluk alemlerinin ilginç örnekleri vardır. Bunların yanı sıra padişah ve komutanların yanında taşınan ve altında askerin, halkın toplandığı büyük sancaklara da "alem" deniyordu. Daha sonra Osmanlılar'da hilal ve çoğu kez ay-yıldız, bir güç ve egemenlik simgesi olarak nitelendirildi.

A'LEM sıf. (ar. *a'lem*). *Esk.* En iyi bilen, bilici: *Allahu a'lem* (Tanrı en iyi bilendir).

alem

◆ a. Bilgin: *A'lem-ül-ulema* (bilginlerin bilgini).

ALEM (Leandro), arjantinli siyaset adamı (Buenos Aires 1842 - ay. y. 1896). Bir dükkân sahibinin oğlu; gençliğinde eski diktatör Rosas'ı destekleyen bir örgüte girdi, daha sonra Alsina'nın kurduğu özerklik yanlısı partiye katıldı. 1874'te federal milletvekili oldu; 1890'da başını çektiği bir ayaklanmayla devlet başkanı Juárez Celman'ı istifaya zorladı. Aynı yıl Unión cívica radical adlı partiyi kurdu; öğrencileri, göçmenleri ve gelişmekte olan orta sınıfları temsil eden bu parti, serbest oy hakkı ve seçimlerde dürüstlük istiyordu.

ÂLEM a. (ar. *'âlem*). **1.** Var olan, var olduğu düşünülen şeyler bütünü, yaratılmışların tümü; evren. (Bk. *ansikl.* böl. İsl. fels. ve Tasav.) **—2.** Dünya, yeryüzü: *Âlemi bir uçtan bir uca dolaşmak.* **—3.** Herkes, başkaları: *Âleme rezil olmak. Yaptıklarını bütün âlem duydu.* **—4.** Çevre, topluluk; dünya: *Sanat âleminin meşhur simaları.* **—5.** Kendi içinde bir düzeni olduğu ya da bağımsız bir bütün oluşturduğu düşünülen soyut ya da somut şeyler bütünü: *Ruhlar âlemi. Hayal âleminde yaşamak. Denizaltı âlemi. Böcekler âlemi.* **—6.** Eğlenti: *İçki âlemi.* **—7.** *Âlem yapmak,* sazlı sözlü olarak topluca eğlenmek. || *Âleme talih, bize kör Salih,* başkalarının şansı karşısında kendi şansının kötü olduğunu düşünen kimse tarafından yakınmayla söylenir. || *Âlemi var mı? Ne âlemi var?,* bir davranışın yerinde ve zamanında yapılmadığını vurgulamak için çıkışarak söylenir. || *Âlemin, elin ağzı torba değil ki büzesin,* herkesin olur olmaz şeyleri söylemesinin engellenemeyeceğini belirtir.
—Esk. *Âlem-i fani,* bu dünya; geçici dünya. || *Âlem-i gayb,* görünmeyen dünya, öteki dünya.
—Biyol. Canlılar dünyasının en büyük alt bölümü. (Beslenme biçimleri nispeten birbirine benzeyen ve örgenlenmeleri bu beslenme biçimine elverişli olan tüm türleri kapsar.) [Bk. *ansikl.* böl.]

◆ sıf. Kendine özgü, hoş davranışları olan kimse için kullanılır: *Âlem bir adam. Amma âlemsin.*
—ANSİKL. Biyol. Eskiden bütün varlıklar üç âleme ayrılıyordu: hayvanlar, bitkiler ve madenler âlemi. Hayvanlar âlemi, XVII. yy.'da bilinen büyük çokhücrelileri, bitkiler âlemi, yeşil bitkileri; madenler âlemi ise cansızları, ama özellikle kristaller, maden filizleri, özgün kayalar gibi maden türlerini içeriyordu. Günümüzde, madenler âlemi kavramı tamamen terk edilmiştir. Pro-

tistler, bakteriler, virüsler vb. gibi tekhücrelilerin bulunmasıyla, bitki ve hayvan arasındaki sınırlar belirsizleştiğinden, şimdi bitkiler ya da hayvanlar âlemine yakın protistlerden söz edilmektedir. (→HAYVAN, PROTİST, BİTKİ.)

—İsl. fels. ve Tasav. *Kuran*'da, âlemlerden, yani bu dünyadan ve ötedünyadan (ahret) söz edilir. Allah, âlemlerin ve semavatın (göklerin) yaratıcısıdır; sınırsız gücü, bu yaratışta kendini göstermiştir. Otedünyaya oranla bu dünya, geçici ve değersizdir. Âlem, çokluğu kapsayan bir birliktir ve çeşitli kademeleri içerir.

Platon'un etkisi, islam düşüncesinde, duyularla algılanan fizik dünyanın, düşünceyle kavranan manevi (tinsel) dünyadan ayırt edilmesine yol açtı. Üzerinde yaşadığımız doğumlu ve ölümlü dünya *(âlem-i kevn-ü fesad)* ile, göksel kürreler (felekler) arasındaki ayrım da, Aristoteles'in etkisinin sonucu olarak ortaya çıktı. Stoa'nın Tanrı'yı bir bütün olarak görmesi ve yeniplatoncuların, bütün varlıkların Tanrı'dan türediği düşüncesi de islam düşünürlerinin ve mutasavvıfların benimsediği bir görüştü (südûr). Âlemlerin, aşamalı bir düzen olarak düşünülmesi, hem varlığın hem de bilginin derecelerini açıklama olanağı veriyordu.

İslam filozofları, "alem" terimini, "varlık alanları"nı belirtmek için kullandılar ve başlıca üç âlem olduğunu ileri sürdüler: *âlem-i ceberut, âlem-i melekût, âlem-i misal.*

Yeniplatonculuğun etkisi, duyularla algılanan dünyanın *(âlem-i mülk, âlem-i halk)*, düşünceyle kavranan dünyadan ya da İdealar dünyasından *(âlem-i misal)* ayırt edilmesine yol açtı. *Âlem-i mülk*'ten (duyuların algıladığı ve değişmelerin gerçekleştiği bu dünyaya, *âlem-i ecsam* [cisimler dünyası] ya da *âlem-i şahadat* [görülen dünya] da denir), ayrı ve ona karşıt olarak *âlem-i melekût*'un (tanrısal egemenliğin ve meleklerin dünyası) ve *âlem-i ceberut*'un (gücü her şeye yeten Tanrı'nın dünyası) konması ise, doğu gizemciliğinin etkisinin sonucuydu. *Âlem-i lahut* ise bütün öteki âlemlerin üzerinde yer alan Tanrısal özün ve mutlak aşkınlığın dünyası, yani yaradılıştan önceki Sır'ın yer aldığı kavranmaz dünya *(âlem-i gayb, âlem-i emr)* olarak düşünüldü. İslam düşünürlerinin aynı terimi farklı kavramlar için kullanmalarından ve aynı kavramı farklı terimlerle dile getirmelerinden doğan kargaşaya rağmen, sonuç olarak, ceberut, melekût ve misal alemlerini kapsayan *âlem-i emr*'in, genellikle *âlem-i halk*'ın karşıtı olarak düşünüldüğünü söyleyebiliriz.

Öte yandan özellikle tasavvufta insan, evrenin (*âlem-i kübra*, büyük âlem) bütün öğelerini küçük ölçekte içinde taşıdığı için *âlem-i suğra* (küçük âlem) diye adlandırıldı. İnsanın, maddesel ve duyusal dünyadan sıyrılarak ve çeşitli âlemlerin aşama sırasından geçerek tanrısal varlığa ulaşması ve onun içinde erimesi en yüce amaç olarak benimsendi.

Jean Le Rond d'**Alembert**
Louis Tocqué'nin bir yapıtı (ayrıntı)
Lambinet müzesi, Versailles

ALEMÁN (Mateo), ispanyol yazar (Sevilla 1547 - Meksika 1914'e doğr.). Hazine memuruyken karışık işlere kalkıştığı için mahkûm oldu (1580). 1608'de Mexico'ya göç etti ve orada *Ortografía castellana* adlı yapıtını (bitmemiş) yazdı. Pikaro türü bir roman olan *Guzmán de Alfarache* ile (1599) ün yaptı.

ALEMÁN VALDÉS (Miguel), meksikalı devlet adamı (Sayula, Veracruz eyaleti, 1900'e doğr. - Mexico 1983). Devrimci bir generalin oğlu. Hukuk öğrenimi gördü, 1936-1940'ta başkan Ardenaz'ın döneminde Veracruz valiliği yaptı. Başkan Ávila Camacho'nun içişleri bakanı oldu, 1946'da Anayasacı devrimci parti adayı olarak cumhurbaşkanı seçildi. Başkanlığı sırasında, ABD ile iyi ilişkiler sürdürerek, sanayi ve bayındırlık hizmetlerine öncelik verdi. 1952'de yerini Ruiz Cortinez'e bıraktı.

ALLEMANDE a. **1.** Koregr. Almanya'da XVI. yy.'da ortaya çıkan ve çift olarak oynanan 4/4 usulünde dans. (Fransa'da bu dans daha ağırbaşlı bir biçim aldı ve dört çift tarafından oynandı. Allemande'ın 3/4'lük başka bir biçimi —ritim bakımından valsi andırır— günümüzde hâlâ Almanya'da ve İsviçre'de oynanır.) **—2.** Müz. Dört zamanlı çalgı müziği; süitin ilk bölümü. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Müz. İlk biçimiyle allemande, ikili ölçüde, orta ağır tempoda basit bir ezgiydi. XVII. yy.'da değiştirilerek, çalgı süitinin ilk parçası oldu ve "fransız" adını aldı. İtalya'da, sonra Almanya'da kimi durumlarda bir prelüdden önce çalındı. XVIII. yy.'ın ilk yarısında süitin sonat biçimini almasıyla, orta ağır temposunu koruyan allemande, ilk biçimiyle allegro'yu doğurdu.

ÂLEMÂNE sıf. (ar. *ʿalem* ve fars. - *ane*'den, *ʿâlemane*). *Esk.* Dünyayla ilgili, dünyaya ait.

ALEMANİK a. (lat. *alamannicus;* eski erken alm. *Alaman*'dan; fr. *alemanique*). Erken almanca lehçeleri öbeği. Alemanik, almanca dil alanının G.-B.'sında (Baden, Alsace [geç alemanik], İsviçre' de, Liechtenstein'da, Avusturya'nın batı ucunda [erken alemanik] konuşulur).

ALEMANNİ (Niccolo), italyan bilgin (Ancona 1583-1626). Profesörlük ve Vatikan'da kütüphanecilik yaptı. Prokopios'un *Historiai*'sinin dokuzuncu cildini *notlar*'la yayımladı (Lyon,1623).

ALEMANYA → ALAMANYA.

Âlemârâ-yl Abbasi → TARİH-İ ÂLEMÂRÂYİ ABBASİ.

Âlemârâ-yl Emini → TARİH-İ ÂLEMÂRÂ-Yİ EMİNİ.

ALEMBERT (Jean LE ROND D'), fransız matematikçi ve filozof (Paris 1717 - *ay. y.* 1783). Mme de Tencin ve topçu subayı Destouches'un evlilik dışı çocukları. Doğumundan sonra Saint-Jean-le Rond kilisesi'nin önüne bırakıldı ve yoksul bir camcının karısı tarafından büyütüldü. Bir matematik dehasıydı. Yirmi üç yaşında Bilimler akademisi'ne seçildi. Rasyonel mekanik ve hidrodinamik üzerine yaptığı araştırmalarda birçok temel kavrama açıklık kazandırdı. *Traité de dynamique*' de (Dinamik üstüne) [1743] kendi adıyla anılan aşağıdaki ilkeyi ortaya koydu: "serbestçe ya da dayanışarak devinmelerine göre, kütleleri farklı hızlar kazanacak biçimde birbirine bağlı maddesel noktalardan oluşan bir sistem düşünülürse, sistemde kazanılan ve yitirilen devinim miktarları birbirine eşittir." Üç cisim problemi için bir çözüm önerdi ve bunu ılım noktalarının devinmesini hesaplamada kullandı (1749). Titreşen teller örneğinde olduğu gibi, matematiksel fiziğin problemlerinin artan karmaşıklığı karşısında kısmi türevli denklemleri inceledi. Adi diferansiyel denklemlerin çözümüyle ilgili yeni yöntemlerle matematiksel çözümlemeye katkıda bulundu. D'Alembert, metafiziğin bilime el atmasını eleştirdi. Sonsuz küçükler hesabının temelini atmak amacıyla limit kavramını tanımladı. Ayrıca ıraksak dizilerin kullanımını açıkladı ve bir yakınsaklık ölçütü buldu. O sıralarda cebirde, her denklemin en az bir kökü bulunduğunu belirten temel teorem tartışılıyordu. D'Alembert bunu kanıtladı. (Daha sonra Gauss bu kanıtlamadaki ana düşünceyi benimseyecektir.)

Bilimin yaygınlaşma boyutlarıyla yakından ilgilenen bir bilim adamı olarak d'Alembert, Diderot ile birlikte *Encyclopédie*'nin (Ansiklopedi) kurucuları arasında yer aldı: ilk ciltlerin yayınına etkin olarak katıldı. *Discours préliminaire*'i (Giriş yazısı [1751] kaleme aldı ve burada ansiklopedicilerin felsefesini ortaya koydu. Bu felsefe, Descartes'in "doğuştan idealar" kuramına karşı çıkarak, ruhbilime dayalı akılcı bir metafizik kurmak isteyen John Locke'un girişiminden kaynaklanıyordu. Gerçekten de Locke'a göre bütün bilgilerin kaynağı duyumlardır ve bilimler de duyumlarımızın algılamaları üzerine kurulmalıdır. Rousseau'nun, *Lettre* à d'Alembert sur les spectacles* (D'Alembert'e gösteriler üzerine mektup) adlı yanıtına yol açan ünlü Genève (Cenevre) [1758] maddesi de, bilindiği gibi d'Alembert'in kaleminden çıkmıştır. D'Alembert bilimleri, tarihsel kaynaklarına ve gelecekteki verimliliklerine göre sınıflandırdı. Seçmeci bir anlayışla çeşitli konularla ilgilendi: müzik konusunda *Éléments de musique théorique et pratique suivant les principes de M. Rameau* (M. Rameau'nun ilkelerine göre kuramsal ve kılgısal müziğin öğeleri) [1752]; yazın konusunda, *Essai sur la société des gens de lettres avec les grands* (Yazarların büyüklerle ilişkileri üzerine deneme) [1753]; felsefe konusunda, *Essai sur les éléments de philosophie* (Felsefe öğeleri üzerine deneme) [1759] adlı kitapları yazdı. *Eclaircissement sur la destruction des Jésuites* (Cizvitlerin yok edilmesi üzerine açıklama) [1765] kitabında cizvitlere karşı mücadele etti. Dil sorunlarıyla ilgilendi. Friedrich II ve Katerina II'nin dostuydu ve 1754'te Fransız akademisi'ne girdi; 1772'de bu kurumun sekreteri oldu.

Alembert simgesi (D') $\mathbb{R}^{n+1}$ in bir U açığı içinde diferansiyellenebilen ve ikinci basamaktan kısmi türevleri bulunan, $\mathbb{R}^{n+1}$ den $\mathbb{R}^n$ içine bir f fonksiyonu için, U dan $\mathbb{R}$ içine

$$\square_n f(t, x_1, ..., x_n) = \frac{1}{c^2}\frac{\partial^2 f}{\partial t^2} - \sum_{i=1}^{n} \frac{\partial^2 f}{\partial x_i^2}$$

ile tanımlanan $\square_n f_n$ fonksiyonu; burada c bir değişmezdir.

Alembert yakınsama ölçütü ya da kuralı (*serilerin* D'), gerçel pozitif terimli (u_n) serilerinde kullanılan ve aşağıdaki gibi açıklanan ölçüt:

$\overline{\lim}_{n \to \infty} \frac{u_{n+1}}{u_n}$ varsa ve 1 den küçükse,
(u_n) serisi yakınsaktır;

$\overline{\lim}_{n \to \infty} \frac{u_{n+1}}{u_n}$ varsa ve 1 den büyükse,
(u_n) serisi ıraksaktır. Limitin değeri 1 olursa bu ölçütten sonuç çıkarılamaz.

Alembert-Gauss teoremi (D'), karmaşık sayılarda $\mathbb{C}$ cisminin cebirsel olarak kapalı olduğunu ortaya koyan teorem.

ALEMCİ a. Cami kubbelerine, minarelerine alem yapan ya da takan kimse.

ALEMDAĞ, rumca **Agirdaki,** Kıbrıs'ın Girne ilçesinde köy.

ALEMDAĞ, İstanbul boğazının doğu yakasında, K.-G. doğrultusunda uzanan ve dirençli kuvarsitlerden oluşan dağ (442 m). Gür bitki örtüsü ile kaplıdır (gürgen, kayın, kestane ağaçları). İçme suyu olarak aranan birçok kaynak bu dağın eteklerinde yer alır.

ALEMDAĞ korusu, İstanbul'un Anadolu yakasında koru; ünlü bir mesire yeri. Taşdelen suyu kaynağının da bulunduğu koruda kızılağaç, ıhlamur, kestane, kayın, gürgen gibi yapraklarını döken ağaçlar vardır.

Alemdağda var bir yılan, Sait Faik Abasıyanık'ın ölümünden hemen önce yayımlanan son öykü kitabı (1954). Yazarın alışılmış temalarından bazılarını sürdürerek kasaba yaşamından çizgiler yansıtır; balıkçıları, doğa/deniz yaratıklarını tanımlar, ada insanlarını anlatır. Yazarın Panco adıyla andığı bir dostuyla ilişkilerini konu edinen bir dizi öyküde ise hastalığından da kaynaklanan tedirgin, umutsuz yalnızlık psikolojisi dile gelir. Kitaba adını veren öyküde bu ruhsal durum Beyoğlu'nun arka sokakları, içkievleri, yapmacıklı insan ilişkilerinin karşısına fantastik bir görünüm içinde sağlıklı, içtenlikli

doğa varlıklarını yerleştirir. Soğuk bir günde şehrin pis havasından uzaklaşıp Alemdağ'ın temiz dünyasına sığınmayı hayal eder. Masal ve düş öğelerinden beslenen şiirli fakat karmaşık anlatımlı bu öyküler, serbest çağrışımlara geniş yer vererek gelişir; gerçeküstücü tekniklerden yararlanır.

ALEMDAR a. (ar. *ʿalem*, fars. *dar*, tutan'dan *ʿalem-dār*). *Esk.* Bir askerî birliğin önünde bayrak taşıyan kimse; bayraktar. —Kur. tar. Osmanlılar'da Ak alem dışındaki saltanat sancaklarını taşıyanlara verilen ad. (Bk.*ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Alemdarlar mirialem'in emrindeydiler. Mirialem en önde Ak alem'i, alemdarlar onun arkasında öteki altı saltanat sancağını taşırlardı. Alemdarlar güçlü kuvvetli, beden yapısı gösterişli kişiler arasından seçilirdi. Yeniçeri ocağının çeşitli bayraklarını taşıyan bayraktarlara da alemdar denildiğinden, bunlardan ayırmak için, saltanat sancağını taşıyanlara alemdarı hassa denirdi.

Alemdar, İstanbul'da Ref'i Cevat'ın (Ulunay) çıkardığı günlük gazete (1911-1921 ?). Müessese müdürlüğünü Ahmet Kadri (Pehlivan Kadri), başyazarlığını uzun süre Hüseyin Şükrü yaptı. İttihat ve Terakki'nin kurduğu hükümetlere karşı olması nedeniyle "örfi idare" tarafından sık sık kapatıldı, bu dönemlerde *Takvimli gazete* ve *Teşrih* adlarıyla yayınını sürdürdü. Kurtuluş savaşı yıllarında, İngiliz muhipleri cemiyeti'nin organı durumuna eldi; işgalcilerle işbirliği içindeki sadrazam Damat Ferit Paşa'ya yandaş bir yayın politikası izledi. Halit Fahri'nin (Ozansoy) tiyatro eleştirileri, Sedat Simavi'nin karikatürler yayımladığı gazete, cumartesi günleri *Nüsha-i edebiye* adlı bir edebiyat eki veriyordu. Kesin kapanma tarihi bilinmemektedir.

ALEMDAR, Kahramanmaraş'ın Afşın ilçesi, merkez bucağına bağlı köy; 2 004 nüf. (1990).

ALEMDAR MUSTAFA PAŞA, türk sadrazam (Hotin 1765 - İstanbul 1808). Hacı Hasan adlı bir yeniçerinin oğlu. Yeniçeri ocağına girdi. Osmanlı - Rus, Osmanlı-Avusturya savaşlarına katıldı. Rusçuk âyânı Tirsiniklioğlu İsmail Ağa'nın hizmetine girdi; önce hazinedarı, sonra bayraktarı oldu. Ayaklanan Pazvandoğlu'na karşı Rusçuk'u başarıyla savundu. Hezargrad âyânlığına (1803) ve Tirsiniklioğlu İsmail Ağa'nın öldürülmesi üzerine Rusçuk âyânlığına (1806) atandı. Deliorman âyânı Yılıkoğlu Süleyman'ın ayaklanmasını bastırıp angaryayı kaldırması etkinliğini artırdı. Bender ve Hotin'i alan Ruslar'ın harekâtını (1806) İstanbul'a bildirdi ve gerekli savunma önlemlerini aldı. Gönderdiği kuvvetlerle Ruslar'ın kuşattığı İsmail'i kurtardı; Bükreş üzerine yürüyen rus kuvvetlerini durdurdu. Başarıları dolayısıyla vezirlikle Silistre valiliği ile Tuna saraskerliğine atandı (1807). Selim III'ün tahttan indirilmesi ve Nizamıcedit'in kaldırılması (Kabakçı Mustafa ayaklanması) sonrasında kendisine sığınan yenilikçi devlet adamlarını korudu. "Rusçuk yârânı" diye bilinen Tahsin, Refik, Galip, Ramiz, Behiç efendilerin yönlendirmesiyle Selim III'ü yeniden tahta çıkarmak üzere harekete geçti. Bir gizli komite biçiminde çalışan Rusçuk yârânın yarattığı elverişli durum üzerine İstanbul'a yürüdü. Yoldayken Pınarhisar âyânı Ali Ağa'yı Boğaz fenerine göndererek asilerin önderi Kabakçı Mustafa'yı öldürttü. Sancakı şerif'i almak üzere Davutpaşa'ya gelen Mustafa IV'e dokunmadı. 21 temmuzda 1000 kadar adamıyla Babıâli'ye giderek sadrazam Çelebi Mustafa Paşa ile görüştü; şeyhülislam Topal Ataullah Efendi'nin görevden uzaklaştırılmasını ve Arapzade Arif Efendi'nin şeyhülislam atanmasını sağladı. Birkaç gün içinde, Selim III'ün tahttan indirilmesinde etkin olan ulema sürüldü, zorbalar sindirildi. Alemdar 28 temmuzda 15 000 kadar askeriyle yeniden İstanbul'a girdi. Sadrazam Mustafa Paşa'dan sadaret mührünü aldıktan sonra Saray'a yürüdü. Arz odası önünde, yeniden tahta çıkarmak istediği Selim III'ün ölüsüyle karşılaştı. Öldürülmek üzere olan Mahmut II'yi kurtarıp tahta çıkartarak Mustafa IV'ü hasoda'ya kapattı. Yeni padişah tarafından sadrazam atandı. Selim III'ün katillerini cezalandırdı. İstanbul'a çağırdığı Anadolu ve Rumeli âyânlarıyla "Senedi ittifak" denilen belgeyi imzaladı. Sekbanıcedit adıyla yeni bir ordu kuruldu ve seraskerliğine Nizamıcedit'in kuruluşunda büyük yararlığı görülen Kadı Abdurrahman Paşa getirildi. Ramiz Efendi kaptanıderyalığa atandı, tersane işleri düzene sokuldu. Ancak, İstanbul'un durumunu gereğince bilmediğinden, danışmanı durumundaki Rusçuk yârânının büyük ölçüde etkisinde kaldı. Bunların yenilikçi davranışları hoşnutsuzluk yaratmakta, Alemdar'ın saygınlığı azalmaktaydı. Alemdar'ın çalışmalarından çıkarları bozulanlar, aleyhinde gizli çalışmalara başladılar. Yaşamını ve hükümdarlığını Alemdar'a borçlu olan Mahmut II de, onu saltanatına ortak görmekte ve kurtulmak istemekteydi. Eski padişah Mustafa IV ve kardeşi Esma Sultan da yeniçerileri ve durumdan memnun olmayanları kışkırtıyordu. 15 kasım 1808 akşamı, iftar yemeğinden konağına dönen Alemdar, yeniçerilerin baskınıyla karşılaştı. Konağını kuşatan yeniçerilere karşı uzun süre direndi. Padişahın, Ramiz Paşa'nın ve Kadı Abdurrahman Paşa'nın yardımından umut kesince konağının cephaneliğini ateşleyerek yaşamına son verdi; kendisiyle birlikte konağının çatısından içeri girmeye çalışan üç yüz kadar yeniçeriyi de öldürdü. Enkaz altından çıkarılan cesedi yeniçeri zorbalarınca Sultanahmet meydanı'nda bir ağaca asılarak teşhir edildi; üç gün sonra Yedikule'ye götürülerek bir kuyuya atıldı. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından (1826) sonra bu kuyudan çıkarılan kemikleri Yedikule surları yakınına gömüldü. İkinci meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra Gülhane parkı karşısında Zeynep Sultan camisi'nin bahçesine taşındı. (→ Kayn.)

Alemdar Mustafa Paşa destanı Yeniçeri âşıklarından Derviş Osman'ın 1808'de 6 + 5'li hece ölçüsüyle söylediği destan. Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümüyle sonuçlanan yeniçeri ayaklanmasını anlatır. Olaylarda Fransızlar'ın ve onlarla işbirliği yapan bazı devlet adamlarının parmağı bulunduğunu ileri süren Derviş Osman'ın Nizamıcedit ocağının aleyhinde olduğu ve düşüncelerini bu temel üzerinde biçimlendirdiği anlaşılmaktadır.

Alemdar vakası, yeniçeri ayaklanması (15-18 kasım 1808). Olağanüstü koşullarda sadrazamlığa gelen Alemdar Mustafa Paşa'nın devleti düzene sokma çabaları, pek çok kişi ve kesim tarafından tepkiyle karşılandı. Alemdar'ın tahta çıkardığı Mahmut II, imzalamak zorunda kaldığı Senedi ittifak ve Rusçuk yârânının artan nüfuzu nedeniyle Alemdar'dan hoşnut değildi. Ulema, azalan saygınlığından yakınırken yeniçeriler de Sekbanıcedit'in kuruluşunu kuşkuyla karşılamakta ve Alemdar'ın ocağı düzene sokmak girişimlerine tepki göstermekteydi. Askerlikle ilgilileri kalmadığı halde ocak defterine kayıtlı yeniçerilerin ocaktan çıkarılması, *esame** satışının yasaklanması, yeniçeri subaylarına sağlanan *gedik** gibi birtakım çıkarların engellenmesi üzerine ocaklıların Alemdar'a düşmanlıkları arttı. Fatih camisi'nde vaaz veren Abdullah Kuşmani Efendi'nin talimli sekban askerini övüp, halkı sekban ocağına yazılmaya çağırması, camide ulema ile yeniçeriler arasında bir kavganın çıkmasına yol açtı. Babıâli duvarlarına "Rumeli'den geldi bir çıtak / Bayram ertesi ya kılıç oynayacak ya da bıçak" yazan yeniçeriler sadrazama tepkilerini ortaya koydular. Alemdar, yeniçerilerin tehditlerini önemsemedi; yakınlarının uyarılarına karşın, "Birtakım manav, kayıkçı, leblebici güruhu ne yapabilir!" diye hiçbir önlem almadı. Sekbanları İstanbul'un çeşitli yerlerindeki kışlalara dağıttı. Kendisini destekleyen Rusçuk yârânına da, ordularıyla birlikte yörelerine dönmelerine izin verdi. Alemdar'ı ortadan kaldırmakta kararlı olan yeniçeriler, harekete geçmek için uygun ortam beklemeye başladılar. Kadir gecesi iftar yemeğinden Bâbıâli'ye dönen sadrazam'a yol açmak isteyen adamlarının kalabalığı döverek dağıtmaları, halkın tepkisine yol açtı. Bu olayı fırsat bilen yeniçeriler harekete geçtiler. Kendilerine katılmayı reddeden yeniçeri ağası Mustafa Ağa'yı öldürdüler. Akdından Babıâli'yi kuşattılar. Sekbanlardan yardım isteyen Alemdar bu çağrısına olumlu yanıt alamayınca tek başına vuruşmak zorunda kaldı. Sonunda, konağındaki cephaneyi ateşledi, saldırgan birkaç yüz yeniçeriyle birlikte öldü. Babıâli'de Alemdar'ın kuşatıldığını duyan Mahmut II, yeniçerilerin her ayaklanmada olduğu gibi Saray'a yöneleceğini düşünerek, savunma önlemleri aldı; çavuşbaşı Arnavut Memiş Efendi'yi sadrazam kaymakamı atadı; kaptanıderya Ramız Paşa ile Üsküdar'daki sekbanların seraskeri Kadı Abdurrahman Paşa'yı emirlerindeki seksanlarla birlikte Saray'a çağırdı. Ramiz Paşa, Levent çiftliği'ndeki sekbanları, topçu askerini kayıklarla Topkapı sarayı'na getirdi. Alemdar'ın o gece ve ertesi gün direnmesi, Saray'a savunma için zaman kazandırdı. Saray'a saldıran yeniçeriler sekbanların ateşiyle püskürtüldü. Bunların bir kısmı karşı oldukları devlet adamlarını arayıp öldürmeye koyuldular. Rusçuk yârânından sadaret kethüdası Mustafa Refik Efendi öldürüldü; Tahsin ve Behiç efendiler kaçtılar. Mustafa IV'ün yeniden tahta çıkarılacağı söylentilerinin yayılması üzerine Saray'da toplanan vezirler, şeyhülislamdan bir fetva alarak Mahmut II'nin de onayıyla, eski padişah Mustafa IV'ü boğdurttular.

16 kasım sabahı yeniçeriler, Ayasofya minarelerinden Saray'ın bahçesine ateş etmeye başladılar. Erzakları biten sekbanlar da Saray'dan çıkış yaparak üç koldan yeniçerilere saldırdılar. Bir bölümü Cebeci kışlası'nı ele geçirdi. Yeniçeriler kışlayı ateşe verince, çıkan yangın Divanyolu, Sultanahmet ve Ayasofya taraflarına yayıldı. Bu sırada padişah da donanmanın ayaklananları topa tutmasını emretti. Ağa kapısı'na düşen gülleler, yeniçerilerin moralini bozdu, dağıldılar. Ulema, yeniçerilerin bağışlanması ve isteklerinin yerine getirilmesi için aracılık yapmayı üstlendi. Ulemanın ileri gelenlerinden birkaçı padişahın huzuruna çıkarak istekleri ilettiler. Ayaklananların dağılması koşuluyla ateşkes uygulandı. Ancak, 17 kasım sabahı, bir kısım ayaklanmacı Kandıralı Mehmet adlı zorbanın kışkırtmasıyla Tersane'yi ele geçirdi. Her ayaklanmada olduğu gibi yeniçeri kazanları da Etmeydanı'na getirildi. Üsküdar ve Levent çiftliği'ndeki sekban kışlaları ele geçirildi. Yeniçerilerin duruma egemen olduğunu gören kaptanıderya Ramiz Paşa, sekbanların komutanı Kadı Abdurrahman Paşa ve bahriye nazırı Moralı Ali Efendi kendilerini tehlikede gördüklerinden, bir gemiyle Saray'dan kaçtılar. Ancak birçoğu yakalanıp öldürüldü. 18 kasım sabahı bostancıların açtığı kapıdan saray bahçesine giren yeniçeriler, sekbanlardan 300-400'ünü daha öldürdüler, sağ kalanlar kaçtı. Daha sonra Üsküdar yakasında sekbanların barındığı Selimiye kışlasını yakıldı. İstanbul'da duruma egemen olan yeniçeriler suçladıkları vezir ve öteki yöneticilerin bir listesini padişaha yollayıp bunların idamını, sekban ocağının kaldırılmasını istediler. Yeniçerilerin isteğine uyularak şeyhülislam Esat Efendi değiştirildi; Alemdar'ın desteklediği ya da onun tarafından atanan kişiler İstanbul dışına sürüldü; Sekbanıcedit kaldırıldı. Bu ayaklanma yeni-

Alemdar Mustafa Paşa
Deniz müzesi kütüphanesi

çerilerin istediklerini elde ettikleri son ayaklanmaları oldu. (→ Kayn.)

ALEMEYN çoğl. a. (ar. *'alem*'in ikili çoğl. *'alemeyn*). *Esk.* İki dünya, dünya ve ahret.

ALEMGİR → EVRENGZIB

ALEMGİR II Azizüttin (?-? 1759), hind-türk imparatoru (1754-1759). Cihandar Şah'ın oğlu. Yönetimi süresince saray ileri gelenlerinin etkisinde kaldı. Pencab'ı almak için afgan hükümdarı Ahmet Şah Dürrani ile giriştiği savaşta yenildi. Baskısı altına girdiği emirülumera Gaziyüttin'in emriyle öldürüldü.

ÂLEMİ sıf. (ar. *'alem* ve -*i*'den, *'alemi*) *Esk.* Dünyaya ait, onunla ilgili olan şey için kullanılır.

◆ a. Dünyaya ait, ölümlü kimse ya da şey.

ÂLEMİN ya da **ÂLEMUN** çoğl. a. (ar. *'alem*'in çoğl. *'alemin, 'alemun*). *Esk.* Dünyalar, âlemler.

ÂLEMİYAN a. (ar. *'alemi*'nin fars. çoğl. *'alemiyan*). *Esk.* Dünyaya ait olanlar, insanlar: *"Vâreste-i kaydı, emel-i âlemiyan et"* (Ataullah Efendi, XIX. yy.).

ALEMİYÂNE be. (ar. *'alemi* ve fars. -*ane*'den, *'alemiyane*). *Esk.* İnsana yakışırcasına; akıllıca, kurnazca.

ALEMİYET a. (ar. *'alem* ve -*iyyet*'ten *alemiyyet*). Dilbilg. *Esk.* Bir sözcüğün özel ad olma niteliği.

ALEM KUH, İran'da dağ kütlesi; 4 840 m. Nispeten kolay olan normal yoldan birçok kez tırmanıldı. Fransız dağcısı Buttin'in yönettiği bir ekip, 24 temmuz 1966'da, tırmanılması çok güç olan kuzey yamacından çıkmayı başardı.

Âlemnüma, türk divan şairi Nevizade Atayı*'nın mesnevisi (1617). Şairin Hamse'sini oluşturan mesnevilerin birincisidir. Bir sakıname* olan yapıtta içki konusu ele alınır; içki içmenin, içkili toplantıların yolu yordamı anlatılır. Ayrıca şarap, kadeh, sürahi, meyhaneci, gece, mum gibi, içki toplantılarının vazgeçilmez öğelerinin nitelikleri ele alınır. Bunun yanı sıra yaz, kış, sonbahar ve bahar da uzun uzadıya betimlenir. Şair kendisinden önce osmanlı-türk şairlerinin gazel ve kaside türlerinde iran şairlerini aştığını, ama mesnevi türünde başarı gösteremediklerini ileri sürer; yapıtını bu eksikliği gidermek için kaleme aldığını söyler. Mesnevi'de yerel özellikler, dile getirilen Rumeli ve Anadolu hisarları hakkındaki özgün bilgiler dikkati çeker.

ALEMONTİT a. (fr. *allemontite*'ten). Miner. Doğal antimon ve arsenik karışımı.

ÂLEMSUZ sıf. (ar. *'alem* ve fars. *suz*'dan *'alem-suz*). *Esk.* Âlemi, dünyayı yakan: *"Gönül bir rind-i âlemsûz ü şûh-ı şehlevend ister"* (Bakı, XVI. yy.).

ALEMŞAH, türk şehzade (Amasya 1466-Manisa 1510). Bayezit II'nin Gülruh Hatun'dan olan oğlu. Babasının tahta çıkışından sonra bir süre İstanbul'da kaldı. Menteşe (1490), Saruhan (1502) sancakbeyliğine atandı.

ALEMŞAH BEGÜM, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kızı (XV. yy.). Hıristiyanlığa bağlı kalan annesi Despına Hatun, ona Monta adını vermişti. Türkmenler arasındaysa Halime Bilgi Aka adı ve Alemşah sanıyla tanındı. Safeviler'den Şeyh Haydar ile evlendi. Oğullarından Şah İsmail, Safevi devletinin kurucusu oldu.

ÂLEMŞÜMUL, -lü sıf. (ar. *'alem* ve *şümul*'den *'alem-şümul*). *Esk.* Dünyayı kaplayan; evrensel: *Alemşümul bir din.*

ÂLEMUN → ALEMIN

ALEMÜLCİNS a. (ar. *'alem* ve *cins*'ten, *'alem-ül-cins*). Dilbilg. *Esk.* Özel isimden türeyen cins isim: *Âdem'den ademiyyet, Mevlana'dan mevlevi, Hallac'dan hallaciye* gibi.

ALEN a. (ar. *'alen*). *Esk.* Açık, meydanda olma, herkes tarafından bilinme.

ALENCAR (José Martiniano DE), brezilyalı yazar ve siyaset adamı (Mecejana, Ceará, 1829-Rio de Janeiro 1877). Tarihsel romanlar ile kızılderili uygarlıklarına değgin romanlar yayımladı (*O guaraní*, 1857; *İracema*, 1865). Daha sonra, burjuva (*Senhora*, 1875) ve kırsal kesim (*O sertanejo*, 1875) geleneklerini yansıtan yapıtlar verdi.

ALENÇON, Fransa'da (Orne) *département* merkezi. Paris'in 195 km batısında, Sarthe ırmağı kıyısında. 135 m yükseltide; 31 000 nüf. Kentte, birçok eski anıt vardır: XVI. yy.'dan kalma alevli gotik üslubunda revakıyla Notre-Dame kilisesi; alevli gotik üslubunda St. Leonard kilisesi. Alençon'un kırsal kesiminde büyükbaş hayvancılık ve tahıl ekimi yapılır.

ALENÇON dükü, HERCULE FRANÇOIS'nın (Saint-Germain-en-Laye 1554-Château-Thierry 1584) 1566'dan 1576 yılına kadar taşıdığı unvan; Henri II ile Catherine de Médicis'nin beşinci oğlu. Bu tarihlerde kendisine Touraine ve Berry'den başka, Anjou dükü unvanıyla Anjou ili de verildi (Monsieur barışı, 6 mayıs 1576). Hollanda'ya egemen olmak istedi ve Elisabeth I ile evlenmeye çalıştı.

ALENEN be. (ar. *'alenen*). **1.** Herkesin gözü önünde: *Ramazan günü alenen yemek yemek. Alenen hakaret etmek.* **—2.** Açık olarak: *Alenen söylemek.*

ALENFOSİTOZ a. (fr. *alymphocytose*). Hematol. Kanda lenfosit yokluğu.

ALENGİR a. *Arg.* **1.** Gösteriş, fiyaka. **—2.** Düzen, dalavere.

ALENGİRLİ sıf. *Arg.* **1.** Alımlı, gösterişli, yakışıklı: *Alengirli bir yürüyüşü var.* **—2.** Karışık, kuşkulu: *Benim böyle alengirli işlere aklım ermez.*

ALENİ sıf. (ar. *'aleni*). **1.** Herkesin gözü önünde yapılan, herkes tarafından bilinen şey için kullanılır, açık, ortada: *Aleni bir adaletsizlik. Aralarındaki husumet alenidir.* **—2.** Tartışılamayacak, yadsınamayacak ölçüde kesin, açık olan şey için kullanılır: *Aleni bir hata.*
—Tic. huk. *Aleni müzayede* → AÇIK ARTIRMA.

◆ be. Açık, görülür biçimde; açıkça: *Aleni yalan söylüyor.*

ALENİLEŞMEK gçz. f. Gizli, saklı bir şey sözkonusuysa, ortaya dökülmek; açıklanmak: *İlişkileri alenileşti.*

ALENİLİK a. Aleni olma durumu.

ALENİYE sıf. (ar. *aleni*'nin dişl. *'aleniyye*). *Esk.* Açık ve meydanda olan: *Müzakere-i aleniye* (açıkoturum). *Müzayede-i aleniye* (açık artırma).

ALENİYET, -ti a. (ar. *'aleniyyet*). Bir şeyin açık, ortada olma durumu; alenilik: *Beraberliklerini artık aleniyete döktüler. Kıskandığını aleniyete vurmak. Müzakerenin aleniyetine karar verildi.*
—Huk. → AÇIKLIK

ALENLER, Hazar bölgesi yerlilerinden eski halk. Burada uzun süreli bir imparatorluk kurdular. Alenler İ.Ö. 78'de Parhtlar, sonra II. yy. da Romalılar'la savaştılar. 375'e doğru, Hunlar tarafından ülkelerinden kovulan Alenler, Roma İmparatorluğu'na bölüm bölüm girerek 406'da Galya'yı istila ettiler. Bazıları burada kaldılar (Rheinland, Loire bölgesi); başka bir bölümü İspanya'ya yerleşti (409'dan başlayarak); bir bölümü de Vandallar'ın peşinden Afrika'ya gitti. Yerli topluluklarla kısa sürede kaynaştılar.

ALENTEJO, Portekiz'de bölge, Tejo ırmağının güneyinde. İkiye ayrılan (*Yukarı Alentejo* ya da *Alto Alentejo* [merkezi *Evora*; *Aşağı Alentejo* ya da *Baixo Alentejo* [merkezi *Beja*]) bölge, tekdüze ovalardan oluşur. 1974 devrimine kadar büyük çiftliklere bölünmüşken, çıkarılan bir toprak reformuyla bölgenin parçalara ayrılması hâlâ şiddetli tartışmalara yol açmaktadır. Mantar meşesi ve zeytin ağaçları yetiştirilen bölgede, nadas uygulanarak tahıl da üretilir. Koyun, keçi, domuz yetiştiriciliği önemlidir. Sulanan alanlarda, pirinç ve domates tarımı yapılır. Santiago'da Escoural yakınlarında 1963'te tarihöncesinden kalma birçok mağara bulundu. (Mağaralardan birinin duvarları resimlerle süslüdür.)

ALENZA Y NİETO (Leonardo), ispanyol ressam (Madrid 1807 - *ay. y.* 1845). San Fernando akademisi'nde öğrenim gördü; önce portre ressamı olarak çalış-

Alentejo'nun güneyinden bir görünüm

tı, daha sonra kenar mahallelerdeki gözlemlerini yansıtan, küçük tuvaller üzerine, günlük yaşamı yansıtan çok canlı tablolar yaptı. Sanatında eleştirel ve alaycı bir bakış görülür. (Romantikler müzesi ve Modern sanatlar müzesi, Madrid.)

ALEOTTİ (Giovanni Battista), italyan mimar (Argenta, Ferrara yakınında, 1546 - Ferrara 1636). Ferrara kalesini ve Parma'da Farnese tiyatrosu'nu yaptı (1618).

ALEPOCEPHALUS a. 300 m'den derin sularda oldukça yaygın bulunan, boyu 70 cm'ye varan, yüzme kesesi olmayan morumsu renkte kemikli balık. (Bil. a. *Alepocephalus rostratus,* alepocephalidae familyası.)

ALERÀMİCİ, X. yy.'ın ikinci yarısında, İtalya Marka'sının bölünmesi sırasında kurulan markilik. İvrea* markiliği'nin yerini, adını kurucusu Aleramo'dan alan ve Monferrato'dan Liguria'ya kadar uzanan Aleràmici markiliğiyle, Orta Piemonte'deki Susa (ya da Torino) dukalığı aldı.

ALERAMO (Rina FACCIO,**Sibilla** —denir), italyan yazar (İskenderiye 1876-Roma 1960). Şair Dino Campana ile uzun ve fırtınalı bir ilişkisi oldu. İlk romanı *Una donna*'daki (1906) militan feminist görüş, tüm yapıtlarının günümüzde yeniden ilgi görmesini sağladı. Sanatında, özyaşamsal öğelerle toplumsal bağımlılık arasında gidip gelen lirik bir gerilim dikkati çeker.

ALERCE a. Şili'nin güneyinde dağlarda yetişen ve boyu 30 m'yi aşabilen büyük ağaç. (Seyrek de olsa Batı ve Güney Avrupa'da da yetiştirilen alerce *[Fitzroya patagonica]* servigiller familyasındandır. Kırmızı-kahverenginde çok ince dokulu, yumuşak ve hafif odunu doğramacılıkta, mobilyacılıkta, fıçı ve çalgı yapımında kullanılır.)

ALERGOGRAFİ a. (fr. *allergographie*). Çeşitli tepkilerden (deri tepkisi, vurma tepkisi, deriiçi tepkisi, vb.) yararlanarak alerji nedenini saptama yöntemi. (Kullanılan maddenin deri üstünde oluşturduğu kızartı ya da kabarcığın çapı ölçülerek sonuçlar değerlendirilir.)

ALERGOLOG a. (fr. *allergologue*). Tıp. Alergoloji uzmanı.

ALERGOLOJİ a. (fr. *allergologie*). Alerjilerin tedavisini konu alan bilim dalı.

ALERİA, Korsika'da (Haute-Corse) komün, Tavignano ırmağının ağzı yakınında; 2 700 nüf. Başlıca etkinlikleri, Cateraggio karayolu kavşağının çevresinde toplanır. İ.Ö. III. yy. başında Kartacalılar'ın ele geçirdiği Korsika'nın bu en önemli kenti, İ.Ö. 259'da bir roma kolonisi oldu ve V. yy.'da Vandallar, daha sonra da ilk müslüman akınları sonucunda yıkıldı. —*Aleria ovası,* Korsika'nın doğusundaki ovanın en geniş bölümünü oluşturur. 1975 ağustosunda, Aleria yakınında bir cezayirlinin mülkünü işgal etmiş özerklik yanlılarının gösterileri sonucunda iki jandarma öldü ve bu olaydan sonra Korsika'nın özgürlük savaşımında bir tırmanma görüldü.

ALERJEN a. (fr. *allergène*'den). Bağışıkbil. Astım, saman nezlesi, ürtiker, egzama, anafilaksi şoku gibi alerji tipinde bir bağışıklık tepkisi uyandıran antijen (ya da aynı tipte aşırı duyarlık).

ALERJİ a. (yun. *allos,* öteki ve *ergon,* etki'den alm. *Allergie,* fr. *allergie*). **1.** Daha önce karşılaşıldığında doğan duyarlanmadan dolayı ikinci karşılaşmada bir antijene gösterilen olağandışı tepki (Von Pirquet'nin yaptığı ilk tanım, 1908); bir alerjenle ilk defa temas eder etmez ortaya çıkan ani aşırı duyarlık tepkisi (bugün geçerli olan bu tanıma göre, burada önemli olan duyarlanma değil, duyarlıktır). **—2.** Bir şeye ya da bir kimseye karşı duyulan nedensiz hoşnutsuzluk, düşmanlık: *Ona alerjisi var. Bir şeye, bir kimseye alerji duymak.*

Leonardo **Alenza y Nieto**
Dağda haydutlar
Romantikler müzesi, Madrid

—Berbl. *Alerji testi,* berberin, müşterisinin saçını boyamadan önce, bir alerjik tepki olasılığı olup olmadığını anlamak için uyguladığı deri testi.
—Sağl. kor. *Mesleki alerji,* çeşitli maddeler işlenirken, örneğin hayvansal ürünler (kıl), bitkisel ürünler (odun tozu, tekstil lifleri), kimyasal ürünler (antibiyotikler, nöroleptikler) üzerinde çalışılırken dokunmaktan ya da onları soğurmaktan dolayı solunum yollarında (astım, çiftçi akciğeri) ya da deride (egzama, ürtiker, Quincke ödemi) meydana gelen alerji. (Sözkonusu etki, bu maddeler kullanılarak yapılacak deri ya da solunum testleriyle doğrulanmalıdır.)

—ANSİKL. Anafilaksinin mekanizması anlaşıldıktan sonra hekimler, dış görünümü sağlıklı bir hastada birdenbire beliren astım, ürtiker krizi, ilkbahar nezlesi gibi durumların daha önce edinilmiş bir duyarlıktan ileri gelip gelmediğini araştırdılar. Widal ve yardımcıları bazı astımlı ya da ürtikerli hastaların çeşitli maddelere duyarlı olduklarını kanıtladılar. Bu hastalar duyarlı oldukları maddeye değdiklerinde, deneysel anafilaksi şokundakine benzer bir kan-suyuk krizi geçirirler. O sıralarda, amerikalı araştırmacılar da, alerji yaptığı sanılan maddenin sulandırılmış eriyiğinden çok az bir miktarın, duyarlığı varsayılan kişinin önceden çizilmiş derisine sürülmesiyle ya da şırınga edilmesiyle, duyarlığın kanıtı olarak yerel bir tepkime görülüp görülmeyeceğini araştırıyorlardı (ARTHUS *olgusu*). Araştırmaları, Von Pirquet'nin, önceden verem geçirmiş ya da geçirmekte olan hastaların, verem mikrobuyla temas etmemiş kişilerden farklı bir tepki gösterdiklerini belirten çalışmalarına dayanıyordu: tüberküline karşı bir deriiçi ya da deri tepkimesi yerel bir tepkime doğurur. Von Pirquet bu durumu *alerjik* olarak nitelemiştir. Amerikalı araştırmacılar, saman nezlesine, ürtikere ya da astıma yakalanmış kişilerde bu deri ve deriiçi tepkimesi yöntemini kullanarak bu kişilerin bazı maddelere aşırı duyarlı olduklarını gösterdiler. Örneğin, atlara yaklaştıklarında astım krizine tutulan hastalar at derisi döküntülerine karşı, yumurta yedikten sonra ürtiker dökenler, yumurta akına karşı, ilkbaharda saman nezlesine tutulanlar, çiçektozlarına karşı tepki gösteriyorlardı. Bu durumu, Von Pirquet'nin tüberkülinle elde ettiği verilerle karşılaştıran araştırmacılar, ata, yumurtaya ve çiçektozlarına karşı *alerji*'den söz etmeye başladılar. 1920'den sonra, hastanın duyarlı olduğu bir maddeyi soluması, yemesi ya da o maddeye değmesi (keseli tırtılların kılları) sonucu oluşan anafilaktoit olayları kapsayan anafilaksi teriminin yerini alerji terimi aldı.

Alerji solunum yollarında (astım, spazmodik nezle, saman nezlesi), deride (ürtiker, egzama, Quincke ödemi, dermit, vb.) ve diğer çeşitli organlarda meydana gelir: Sindirim organları, sinirler, böbrekler, sidiktorbası, kalp, eklemler, göz. İlaçlara, özellikle at serumuna karşı alerjiye sık rastlanır.

Biyolojik kanıtlarla doğrulanabilen *suyuksal alerji*'de antikorlar suyuklar içinde dolaşır. Biyolojik kanıtlarla doğrulanamayan *dokusal alerji*'deyse antikorlar şu ve ya bu dokuya tutunmuş durumdadır. İmmünoglobülinler üstünde yapılan çalışmalar bazı alerjik olayların mekanizmasını ortaya çıkarmıştır.

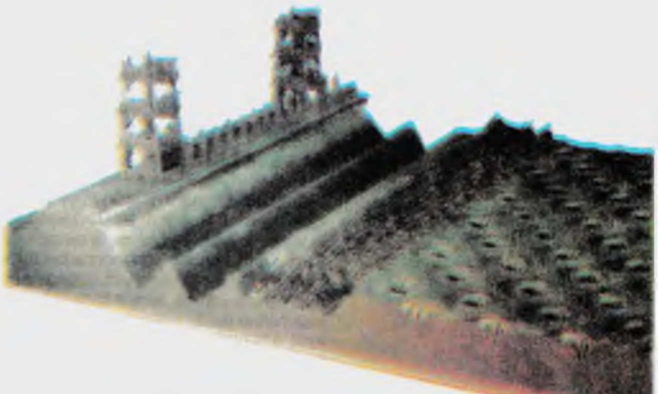
ALERJİK sıf. **1.** Alerjiyle ilgili olan şey için kullanılır: *Çiçektozlarının alerjik etkileri. Alerjik bir rahatsızlığı olmak. Alerjik bir hastalık.* **—2.** Alerjiye duyarlı, yatkın olan kimse için kullanılır: *Alerjik bir bünyesi olmak.*

ALERJİT a. (fr. *allergide*'den). Bağışıkbil. Alerjinin yan etkisi olarak meydana gelen her çeşit deri lezyonu.

ALES, esk. **Alais,** Güney Fransa'da kent, Gard *arrondissement*'ının merkezi, *Gardon d'Ales* kıyısında; 44 000 nüf. Kentte gelişmiş bir madencilik (kömür, demir, çinko, antimon) sanayisinin yanı sıra, demir çelik, makine kimya sanayileri de vardır. 1243'te Louis IX'un Fransa'ya kattığı kente, çeşitli askeri ve siyasal özerklikler tanındı; ne var ki Din savaşları sırasında kent protestanları destekleyince, bu ayrıcalıklarını yitirdi.

ALESİA, eski Galya kenti, Mandubii halkının ana sitesi, Alise-Sainte-Reine'de (Côte-d'Or), Auxois tepesinde. Yunanlı tarihçiler kentin kuruluşunu Herakles'e mal eder ve buraya kutsal bir değer verirler.

Alesia
kuşatılmış kentin (sağ tarafta bulunuyordu) önündeki kuşatma çalışmalarının maketi: sırayla bir sur ve bir kazık duvarı, bunların yanı başında yükselen ahşap kuleler, iki hendek, uçları sivriltilmiş dal dizileri ve ortalarına sivri odunlar yerleştirilmiş kurt kapanları görülüyor
musée des Antiquités nationales Saint-Germain-en-Laye

Alesia adının, keltçede "kaya" anlamına geldiği sanılır. Dijon yöresinde, süvarileriyle Sezar ordusuna saldıran Vercingetorix, başarılı olamayınca Alesia'ya çekilmeye karar verdi (İ.Ö. 52). Sezar kenti kuşattı ve kent çevresinde büyük bir kuşatma düzeni kurdu (hendekler, siperler, şev ve kazık duvarlar, insan için tuzaklar). Ver-

cingetorix'e yardıma gelen, tüm Galya'dan toplanmış ordu da kuşatmayı kaldıramadı. Kentin hemen yakınında, Rhea dağı eteğinde yapılan son ve şiddetli bir çarpışmada Vercingetorix teslim oldu.

1861-1865 arasında, Napoleon II'nin emriyle albay Stoffel'in yaptırdığı kazılar Alise-Sainte-Reine'de (Côte-d'Or) Alesia adlı bir kentin var olduğunu kesin biçimde kanıtladı (Vercingetorix'in uğradığı bozgunu başka bir sit'e mal etmek için yapılan birkaç girişim boşa çıktı). Sezar'ın tahkimatının, askerlerin silahlarının ve kaybettikleri paraların ortaya çıkarılması kentin yerini hemen hemen kesinleştirdi. İmparatorluk döneminde Alesia, küçük bir kentti (forumu, tiyatrosu, evleri ve çeşitli tapınaklarında [özellikle tanrı Apollon Moritasgus ve ona bağlı tanrı Damona, tanrı Ucuetis ve ona bağlı tanrı Bergusia tapınakları] kazılar yapılmıştır). Kentte başlıca etkinlik metalurjiydi. Alesia, II. yy. sonlarında, birçok galya-roma kenti gibi yıkıldı ve III. yy.'da yeniden yapıldı.

ALESSANDRİ PALMA (Arturo), şilili devlet adamı (Linares 1868 - Santiago 1950). Bir italyan göçmeninin oğlu olan Alessandri Palma, hukuk öğrenimi gördü ve Liberal parti'ye girerek 1897'de milletvekili seçildi. 1898 ve 1913'te iki kez bakan oldu ve 1915 senato seçimlerinde ülke çapında bir ün kazandı. 1918'de içişleri bakanıyken, orta sınıfların partisi olan Liberal ittifak'ın cumhurbaşkanı adayı oldu. 1920'de cumhurbaşkanlığına seçildiyse de, önerdiği reform programı senatodaki muhalefet çoğunluğunca engellendi. 1924'te ordunun müdahalesi bu reformcu yasa tasarılarını parlamentoya kabul ettirdi. 1924'te ordu içinde bir grup tarafından düşürüldü. 1925'te başka bir grup tarafından iktidara getirilince, başkanlığa üstünlük tanıyan ve halkoylamasıyla onaylanan yeni bir anayasa hazırladı. Ayrıca yeni toplumsal yasalar koydurttu. Savaş bakanı Carlos Ibánes ile aralarında çıkan bir anlaşmazlık sonucu istifa etmek zorunda kaldı. 1931'e kadar Paris'te yaşadı. 1929 bunalımını izleyen güç dönem sırasında 1932'de yeniden cumhurbaşkanı seçildi. Bu arada tutucu görüşleri benimsemiş olan Alessandri Palma iktisadi durumu düzeltti ama, uyguladığı sert yöntemler, 1938 seçimlerinde Halk cephesi'nin zaferine yol açtı.

ALESSANDRİ RODRİGUEZ (Jorge), şilili devlet adamı (Santiago 1896-*ay.y.* 1986). Alessandri Palma'nın oğlu. Maliye bakanı ve Santiago senatörü (1957) oldu. 1958 yılında hiçbir partiye bağlı olmamasına rağmen, muhafazakârlarla liberallerin koalisyonu sayesinde, S. Allende ve E. Frei'yi yenerek cumhurbaşkanlığına seçildi. Radikallerin desteğiyle kurduğu hükümette (1958-1964) sert mali önlemlere ve sanayinin desteklenmesine dayanan bir politika izledi. 1970'te, Eduardo Frei'ye karşı yeniden adaylığını koydu. Salvador Allende karşısında az bir farkla seçimi kaybetti.

ALESSANDRİA →İSKENDERİYE

ALESSANDRİA, İtalya'da kent, Piemonte'de, Taharo kıyısında, il merkezi; 98 000 nüf. Özellikle XVIII.-XX. yy.'lardan kalma anıtlar. Resim müzesi. Önemli karayolları kavşağı. Başlangıçta bir tahkimli yer olarak kurulan kent, sonradan bir ticaret ve sanayi (hazır giyim, şapka yapımı, makine yapımı, kimya sanayisi) merkezi haline geldi. —*Alessandria ili*, 3 560 km²; 476 000 nüf. Liguria Apenninleri'nin kuzey yamacında, Po ırmağının kıyısında yer alır. tepelerle (üzüm bağlarıyla örtülüdür) ovanın bir bölümünden (tahıl tarımı) oluşan il, birçok sanayi merkezini (Novi Ligure, Tortona, Casale Monferrato, Valenza) kapsar.

—Tar. 1168'de Friedrich I Barbarossa'ya karşı koymak amacıyla Lombardia birliğinin çarçabuk kurdurduğu bir tahkimli yer olan kente, papa Alexander III'ün adı verildi. Avusturya'nın Savoia'ya bıraktığı (1707) kent, 1808-1814 arasında Fransızlar'ın kurduğu Marengo yönetim bölgesinin merkezi oldu.

ALESSANDRO (Raffaele D'), isviçreli besteci, piyanocu ve orgcu (Sankt-Gallen 1911 - Lozan 1959). M. Dupré ve N. Boulanger'nin öğrencisiydi. Lozan'da orgcu olarak çalıştı, piyano için parçalar, senfoniler ve oda müziği besteledi.

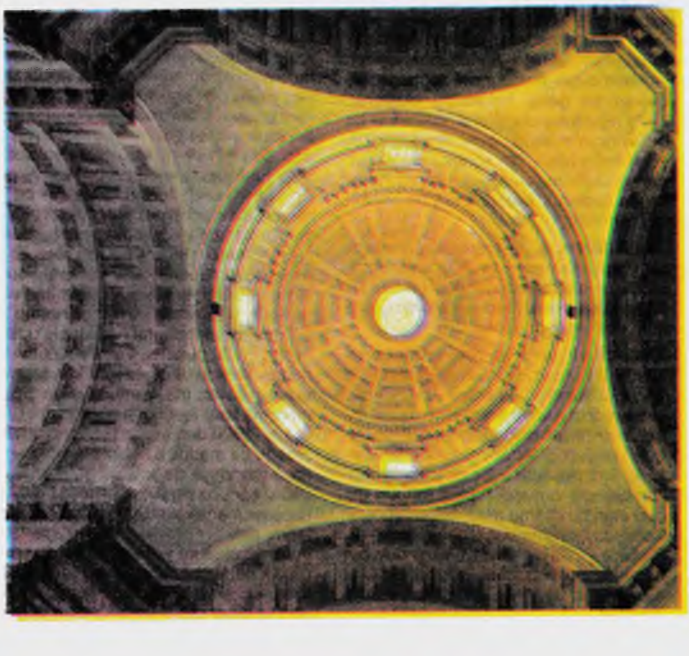
ALESSANDRO DE MEDİCİ → MEDİCİ'LER.

ALESSANDRO FARNÉSE (Roma 1545 - Arras 1592), Parma dukası (1586-1592). Ottavio dukası ile Karl V'in evlilik dışı kızı olan Parmalı Margherita'nın oğlu. İspanya'da Alcalá üniversitesi'nde Avusturyalı don Juan ve prens Charles ile birlikte okudu; 1565'te portekizli prenses Maria ile evlendi. 1571'de, Lepante savaşı'nda kendini gösterdi ve bir süre Parma'da kaldıktan sonra, Flandre'da İtalya'nın *tercio*'larına komuta etti. Avusturyalı don Juan'ın ölümü (1578) üzerine, Hollanda genel valisi oldu; diplomasideki ustalığı ve uzlaştırma politikasıyla Arras antlaşması'nın imzalanmasını (1579) ve böylece güneydeki katolik eyaletlerin İspanya kralının otoritesini tanımalarını sağladı. Daha sonra kuzey eyaletlerinin yeniden fethine girişti; parlak bir kuşatmadan (1583-1585) sonra Anvers'i aldı.

1586'da Parma dukası olduktan sonra, Flandre valisi görevini de sürdürdü ve Hollanda'yı istilaya hazırlandı. Fakat Felipe II'nin İngiltere'yi işgal edecek ordunun düzenlenmesini ondan istemesi üzerine eski planından vazgeçti. Yenilmez armada'nın bozguna uğramasından sonra ve Birleşik-Eyaletler'in durumu güçlendiği sırada, kızı İsabel'i kraliçe yapmak isteyen Felipe II, Alessandro'yu Fransa'ya, katoliklere yardım etmeye gönderdi. Alessandro, Henri IV'ü, Paris (1590) ve Rouen kuşatmasını (1592) kaldırmaya zorladı. Fransa'ya yeni bir müdahaleye hazırlandığı sırada öldü.

ALESSİ (Galeazzo), italyan mimar (Perugia 1512 - *ay. y.* 1572). Roma'da öğrenim gördü; Bramante ile Genç A. da Sangallo'nun etkisinde kaldı. 1548'den sonra Cenova'da çalıştı. Bugünkü via Garibaldi'nin ve yaptığı bazı sarayların eksenini ve değişik düzeyler arasındaki ustaca eklemlemeleri o dönemde tasarladı. Milano'da yaptığı Marina sarayı'nda (1558) zengin süslemelerle yapının iskeletini örtmeye (aynı kaygı S. Maria presso S. Celso'nun tepesinde de görülür) özen gösterdi.

Galeazzo **Alessi**
Cenova'daki Santa Maria Assunta di Carignano'nun kubbesi (XVI.yy.'ın ikinci yarısı)

ALESSİ ya da **ALESİ** (Giuseppe), palermolu halk önderi (Polizzi, Palermo ili, 1612 - Palermo 1647). Napoli olaylarından sonra, ağustos 1647'de tuz vergilerinin kaldırılmasını amaçlayan bir halk ayaklanmasının başını çekti. Sonunda, kral naibi ile soyluların kurdukları bir tuzağa düşerek öldürüldü.

ALESSİO →LEZHE.

ALESTA sıf., be. (ital. *allesta*). *Arg.* **1.** Hazır, hazır durumda, tetikte: *Her şey alesta! Perdenin açılması oyunun başlaması bekleniyor. Alesta durmak, beklemek.* **—2.** Hemen, derhal, şimdi.

—Denizc. Hazır olma. —Yapılacak bir işe hazır olmaları için tayfalara verilen komut. || *Alesta boca alabanda tramola*, yelkenli bir tekneyi rüzgâr altından çevirerek kontraları değiştirmek ve dönüşe hazır olmak için verilen komut. || *Alesta çamariva*, gemide mürettebatın tören nedeniyle çimariva yerlerine geçmesi için verilen komut. || *Alesta fero*, demiryerine yaklaşan bir gemide, demiri fundo etmek üzere hazırlamak için verilen komut. (Demirleme işlemini yapacak tayfalar, demir başında fundo için gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra köprü üstüne "alesta fero sancak" ya da "alesta fero iskele" diye rapor verir.) || *Alesta liga*, sert rüzgârlı havalarda camadana vurmak üzere yelken yüzeyini küçültmek için verilen komut. || *Alesta orsa alabanda tramola*, yelkenli teknenin başını rüzgâr yönüne alarak dönmeye hazır olmak için verilen komut. || *Alesta tutmak*, bir teknede herhangi bir parçayı (demir, yelken, vb.) kullanmaya hazır durumda bekletmek.

ALESTES a. Afrika'nın tatlı sularında yaşayan ve yağı için avlanan kemikli balık. (Bil. a. *Alestes leuciscus;* characidae familyası; boy 20 cm.)

ÅLESUND ya da **AALESUND,** Norveç'in orta kesiminde liman kenti, Storfjord'daki bir adada; 40 900 nüf. Havaalanı. Ticaret merkezi. Balıkçılık ve konserve fabrikaları.

ALET, -ti a. (ar. *alet*). **1.** Bir işte, bir işlemde kullanılmak üzere yapılmış nesne; işlevine, kullanımına göre belirlenen nesne (genellikle bir tamlayanla kullanılır);

araç, aygıt: *Alet kutusu. Tarım aletleri. Ölçme aleti. Elektrikli ev aletleri.* **—2.** *Bir kimseyi (bir şeye) alet etmek,* o kimseyi kendi çıkarı için kötü bir işte aracı olarak kullanmak: *Beni bu işe alet etme. Birini emellerine alet etmek.* **—3.** *(Bir şeye, bir kimseye) alet olmak,* kötü bir işe ya da kimseye bilerek ya da bilmeyerek aracılık yapmak: *Kimseye alet olmak istemiyorsan, aklını kullan. Düşmana alet olmak.* **—4.** *Tkz.* Erkeklik organı. **—5.** *Alet edevat,* aletler.

—Havc. *Aletle yaklaşma,* görüş uzaklığı kötü olduğunda aletle yapılan inişin bir evresi; bu evrede pilot pisti görünceye kadar güdüm sisteminin (ILS ya da radar) verdiği bilgilere göre davranır.

—İsl. huk. *Âlet-i cârihe,* kesici, delici, yaralayıcı ve paralayıcı her türlü alet: kılıç, kama, süngü, mızrak vb.

—Marangl. *Alet yuvası,* tablanın arka kenarında, tezgâh boyunca bırakılan boşluk. (Tabla kalınlığına eşit derinlikte, yaklaşık 20 cm eninde bir yuvadır. Çalışma sırasında aletler buraya yerleştirilir; talaşları kolayca boşaltmak için yuvanın bir ucuna dışarı doğru eğik bir takoz konur.)

—Teknol. *Tablo aletleri* → TABLO AYGIT*'ları.

ALET → ALETH.

ALETÇİLİK → ARAÇÇILIK.

ALETES, korinthoslu kahraman. Herakles'in soyundan gelir. Dodone'de yapılan bir kehanetin etkisiyle Korinthos'u aldı. Daha sonra Atina önlerinde yenilgiye uğradı.

ALETH ya da **ALET,** lat. **Aletium,** Armorica kütlesinde(Fransa) eski kent,Rance ırmağının ağzında. Bir Roma garnizon kenti.

ALETHOPTERİS a. (yun. *alethes,* gerçek ve *pteris-idos,* eğrelti). Paleobot. Birinci Zaman'da yaşamış pteridospermaphyta grubundan, birbirlerine yapışık yapracıklardan oluşan büyük yapraklı eğrelti. (Bunun bir benzeri de *lonchopteris* cinsidir.)

Alethus istorias logos *(Gerçek hikâye),* Samosatalı Lukianos'un iki ciltlik yapıtı (I.S. II. yy.). Bu düşsel gezi öyküsünde Lukianos, şairleri ve tarihçileri alaya alır ve garip yerlerde geçen gülünç serüvenleri büyük bir hayal gücüyle art arda sıralar. Felsefi düşünceyle hicvin birbirine karıştığı bu yapıt, Rabelais, Swift ve Voltaire'in esinlendikleri apayrı bir edebiyat türünün doğmasına yol açmıştır.

ALETİK sıf. (fr. *alethique,* yun. "doğru" anlamında *alethes*'ten). Mant. Önermeleri yalnızca doğru ve yanlış diye ayıran mantık kipleri için değil; zorunlu ve olumsal, olanaklı ve olanaksız diye de ayıran kipler için kullanılır.

ALETLİ sıf. ve a. Aletle yapılan.

—Kad. doğ. *Aletli çatı ölçümü,* pelvimetre ile çatının dıştan ölçülmesi.

—Spor. *Aletli jimnastik,* araç ve gereçlerle yapılan jimnastik.

—ANSİKL. Aletli jimnastik için çok sayıda, değişik araç ve gereçler (denge ağacı, denge aleti, kulplu beygir, atlama beygiri, sıçrama tahtası, jimnastik masası, atlama kasası, halat, duvar parmaklığı, barfiks-paralel, lobut, merdiven, sağlık topu, gülle, saplı gülle, kum torbası, demir çubuk, yay, tenis topu, atlama ipi, prizma kasa, minder, asimetrik paralel, saplı top, savurma topu, lastik toplar, ağırlık kemeri, ağırlıklı ayakkabı, çember, trambolin vb.) kullanılır. Aletli jimnastik, sporcuları çeşitli spor dallarına hazırlamak için yapıldığı gibi, bağımsız bir spor dalı olarak da ele alınabilir. Atlama beygiri, kulplu beygir, halka, denge kasası, barfiks-paralel ve asimetrik paralel ile yapılan aletli jimnastikler olimpiyat oyunları kapsamındadır.

ALETLİK a. Alet olma durumu: *Bir kimseye aletlik etmek.*

Aleut adaları
Unalaska adasında Ducth Harbor'dan bir görünüm

◆ sıf. Alet kullanmayı gerektiren: *Bu aletlik bir iş, ben yapamam.*

ALETSCH buzulu, Alpler'in en büyük buzulu, İsviçre'de Aar kütlesinde (yüzölçümü: 115 km²; uzunluğu: 27 km). Jungfrau'nun eteğinde Konkordiaplatz'dan iner, solunda bir yan vadinin önünü kapatır (Marjelen gölü) ve yukarı Rhône'un kolu olan Massa ırmağını besler. Göl suları buzulun çatlaklarından boşaldığı zaman, Massa ırmağı apansız ve tehlikeli biçimde buz sürükler.

ALETSCHHORN, Bern Alpleri'nde doruk, Aar kütlesinde, *Aletsch buzulu*'nun yanında yükselir; 4 182 m.

ALEUADAİ, İ.Ö. VII. ve VI. yy.'da Tesalya'nın bir kesiminde hüküm süren ve Peisistratos ile birleşen Larissa sülalesi.

ALEURİTES a. (buğday ununda ekmek anlamında yun. sözc.). Asya ve Okyanusya'da yetişen yağ bitkisi. (Beş türü vardır: Molük adalarında yetişen *Aleurites molucana* yenebilen bir ceviz verir; *A. cordata,* yenebilen bir yağ verir; bu yağ keten yağının yerine vernik ve boyalarda kurutucu olarak kullanılır. *A. fordii* de benzer biçimlerde kullanılan bir yağ verir; son iki türü bir işe yaramaz. Sütleğengiller familyası.)

ALEURODES a. Yaprakbitine benzeyen eşkanatlı böcek. (Larvalar, türlerine göre çeşitli bitkilerin yaprak altlarına yerleşir. *Aleurodes brassicae* lahanaya zararlıdır. Aleurodes seralarda çoğalabilir. Aleurodidae familyasının örnek tipi.)

ALEURODİDAE a.Sternorhyncha grubundan eşkanatlı böcekler familyası. (Kırmızıböcekleriyle yaprakbitlerine yakın olan bu böceklerin larvaları bitkilere yapışarak yaşar. Erişkinlerin iki çift beyaz kanadı vardır ve bunların üzeri gene beyaz, mumsu toz kıvamında bir maddeyle kaplıdır.)

ALEUT a. Aleutlar'ın konuştuğu ve eskimo diliyle akrabalığı olan dil. Aleut üç lehçeye ayrılır. (Bunlardan biri bugün konuşulmaktadır; lehçelerden her birinin özelliği öteki iki lehçeyi konuşanlar tarafından anlaşılmasıdır.)

ALEUT adaları, ing. **Aleutian Islands,** Amerika kıtasının K.-B.'sında uzun takımadalar, Alaska yarımadasının G.-B.'ya doğru uzantısını oluşturur,güneyde Bering denizi'ni sınırlarlar. Aleut adaları 150'yi aşkın ada ve adacıktan oluşur; başlıcaları olan Umnak, Unalaska ve Unimak adaları (kuzey-doğuda), üç ada kümesiyle (Adreanof, Rat ve Near) devam eder. Bu yanardağ kökenli adaların iklimi, bulundukları enleme göre nispeten yumuşak, ama nemli ve sislidir. Başlıca gelir kaynağını balıkçılık ve koyun yetiştiriciliği oluşturur.

—Tar. İkinci Dünya savaşı sırasında Japonlar, Midway savaşı sırasında, bir şaşırtma harekâtıyla Attu ve Kişka adalarına çıkartma yaptılar (8 haziran 1942). 1943 mayıs ve ağustosunda Amerikalılar'ın geri aldıkları adalarda günümüzde ABD'nin deniz ve hava üsleri vardır. Amchitka adasında 1971'de yeraltı nükleer denemeleri yapıldı.

ALEUT akıntısı, aynı adlı takımadaların G.'inde sona eren ve başlıca kolu doğuya doğru bir dönüş hareketi yapan ılık akıntı. Yaklaşık debisi: 15 000 m³/s.

ALEUT çukuru, Büyük okyanus çukuru (uzunluğu: 3 700 km; en derin yeri: 7 822 m). Büyük okyanus plakasının, Alaska'nın ve Aleut ada yayının altına dalmasıyla oluşmuştur.

Aleut hastalığı, vizonlara özgü bulaşıcı salgın hastalık. Bir "yavaş virüs"ten ileri geldiği sanılmaktadır.

ALEUTLAR, Aleut adalarında yaşayan halk. Bu ad, Alaska'da ve Kanada'nın K.-B.kıyısında yaşayan Eskimolar'ı da belirtir. Aleutlar özellikle avcılık, balıkçılık ve elsanatlarıyla (sazdan sepet vb. örücülüğü) geçinirler. Nüfuslarının 2 300 kişi kadar olduğu sanılmaktadır.

ALEV a. **1.** Yanan bir maddeden çıkan akkor halindeki gaz: *Yanan odunların alevlerine bakmak. Mum alevi.* **—2.** Mızrak ya da direk ucuna takılan küçük bayrak; flama. **—3.** *Alev alev yanmak, alevlerle yanmak,* ateşi çok yüksek olmak. ‖ *Alev almak,* alevlenmek, tutuşmak, parlamak: *Benzin birden alev aldı;* bir ilişki, duygu ya da olay sözkonusuysa, yeni başlamak, filizlenmek: *Yeni alev alan bir sevgiyi yok etmek.* ‖ *Alev bacayı, saçağı sarmak,* bir durum sözkonusuysa, tehlikeli, önlenemez boyutlara ulaşmak: *Ben haber aldığımda alev bacayı sarmış, iş işten geçmişti.*

—Esk. *Alev-gir,* alevlenmiş. ‖ *Alev-hiz,* alevlenen, parlayan. ‖ *Alev-keş,* alevden fırlayan. ‖ *Alev-riz,* alevlenen.

—Anal. kim. *Alevle tanı,* bir maddenin türünü tanımak için hamlaçla yapılan deney (alev renk alır).

—Camc. *Aleve tutma,* kesici kısımlarını köreltmek için bir cam tübün ucunu alevle yumuşatma.

—Cerr. *Cerrahi aleti alevden geçirmek,* aleti ameliyattan önce sterilize etmek amacıyla, alkol alevinden geçirmek. (Aletlere zarar vermesine rağmen zorunlu durumlarda başvurulan bir yöntemdir.)

—Ev eşy. *Ateşleme alevi,* gazlı ya da mazotlu bir aygıtın otomatik ateşlenmesini sağlamak için sürekli olarak yanık bırakılabilen küçük alevi.

—Isıbil. Bir yanma olayında, yanıcı ve yakıcı gazların kimyasal olarak, gaz ortamı içinde yanmış gaz adı verilen tepkime ürünlerine dönüştüğü bölge. (Bk. *ansikl. böl.*) ‖ *Alev dönüşlü kazan,* yanma ürünlerinin ocaktan başlayarak kazanın arkasına değin gittikten sonra bacaya geçme-

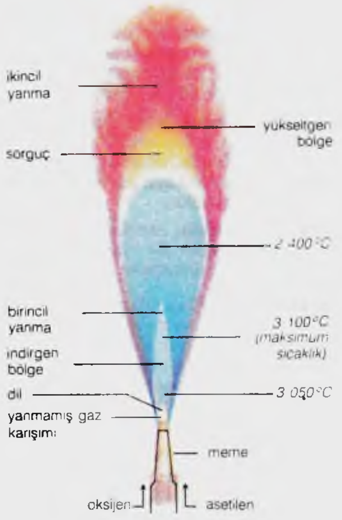
den önce genellikle bir boru demetiyle ön bölüme dönmesini sağlayan kazan türü. || *Alev fırını*, işlenecek malzemeyi alevin yalamasını sağlayan fırın. || *Pilot alev*, bir gaz brülöründe ana alev bekini alt yanından ısıtarak sönmesini önleyen ve doğal gaz, bütan, propan gibi gazları yakarak elde edilen yardımcı alev.

—Mim. Vazo, ateş vazosu, kandelabrum, meşale, top namlusu, mezar sütunu gibi yontularak oluşturulmuş çeşitli öğeleri bütünleyen alev biçiminde süs.

—Sil. *Ağız alevi*, merminin fırlatılmasından sonra silahın ağzında beliren alev.|| *Alev örten*, kimi ateşli silah namlularının ucuna yerleştirilen, gazları ağızdan çıkar çıkmaz soğutmaya, yanma alevini küçültmeye ve saklamaya yarayan alet. (Küçük deliklerle bezenmiş bir kesik koni biçimindedir.) [ALEV ÖRTEN HUNİ de denir.]

—Sirk. *Alev püskürten*, avurduna yanıcı bir sıvı doldurduktan sonra, bunu bir meşaleye doğru üfleyip fışkırtarak ağzından alevler çıkaran hokkabaz.

—ANSİKL. Isıbil. Alev bir gaz ortamı içinde, yakıtın tepkimeye uğrayan yanında oluşur. Olayda normal olarak gaz halinde ürünler açığa çıkar; ama alev yanan ortamda ya da yanma ürünleri içinde yer alan katı ve sıvı parçacıkları taşıyabilir.

Bir oksiasetilen hamlacının **alevi**

Alevlerin çoğu ışık verir, ama hidrojen yandığında olduğu gibi görünmeyen alevler de vardır. Alevler ışınımdan çok taşınım yoluyla ısı açığa çıkarır ve çoğu tepkime halindeki gaz ortam içinde ısı iletimiyle yayılır; ama kimi zaman soğuk alev adı verilen türler, özellikle tepkime ürünlerinin yayınımıyla iletilir. Günlük yaşamımızda karşılaştığımız alevler bir yanma olayından, örneğin bir gaz yakıtla hava (oksijen) karışımının yanmasından kaynaklanır. Yakıtla önceden karıştırılan havaya birincil hava, doğrudan doğruya alev üzerine gelerek yanmayı sürdüren havaya ise ikincil hava adı verilir. Bunsen beklerinde olduğu gibi bazı brülörlerde gaz, havayla önceden karıştırılmadan aygıtın memesinden çıkar ve yanmayı yalnızca alevin yüzeyine gelen ikincil hava sağlar; bu durumda bir yayınım alevi sözkonusudur. Alevler kuramı oldukça karmaşıktır. Temel özelliklerden biri yanma hızıdır; bu hız yakıt gaz ve yanma koşullarına göre çok büyük ölçüde değişir (30 cm/s'den 1 000 cm/s'nin üstünde bir hıza kadar). Bu özelliğin değişkenliği, çeşitli yakıtların alevleri arasındaki büyük farkları geniş ölçüde açıklar.

ALEV MAKİNESİ a. Alevli sıvılar püskürten aygıt.

—ANSİKL. Alev makineleri başlangıçta portatifti. Almanlar, 1914'ten hemen önce yaptıkları alev makinelerini *(Flammenwerfer)* ilk kez 1916'da Verdun'de kullandılar. İkinci Dünya savaşı'nda alev makineleri, sokak çarpışmalarında, tahkim edilmiş mevzilere saldırırken, blockhaus'ın düşürülmesinde ve bazen tanksavar muharebesinde kullanıldı. Tutuşan bileşimin niteliği, ateşleme sistemi ve ateş menzilinin kısalığı (25-40 m) alev makinelerinin iyi eğitilmiş askerler tarafından kullanılmasını gerektirmektedir. Müttefikler alev makineli tanklar yaptılar (1944-1945).

ALEVAĞACI a. Tropikal bölgelerde yetişen ağaç (*Poinciana regia;* erguvangiller familyası). Kırmızı çiçeklerinin güzelliğinden dolayı parklarda ya da yol kenarlarında yetiştirilir. (Alevağacı adı, aynı familyadan bir çalı olan *Cesalpinia pulcherrima*'ya da verilir; bunun çiçekleriyse portakal-kırmızımsı renktedir ve "Çin harikası" adıyla anılır.)

ALEVİ (Buzurg), iranlı yazar (Tahran 1904). Eğitimini Almanya'da tamamladı; freudçuluğun ve marxçılığın etkisinde kaldı. 1937-1941 arası İran'da hapis yattı. Tudeh partisinin kurucularından biriydi ve 1954'ten sonra Doğu Almanya'ya sığınmak zorunda kaldı; Doğu Berlin Humboldt üniversitesi'nde profesör oldu. Kısa anlatıları (*Cemedân*, 1934; *Notes de prison* [fr. çev.],1941; *Nameha*, 1952; *Mirza*, 1953) ve *Salariha* (1975) adlı romanı dışında en önemli eseri bir iranlı kızın portresini çizdiği *Ses yeux* (fr. çev.,1952) adlı hikâyesidir. Fars dili ve edebiyatı üzerine incelemeler de yayımladı: (*Geschichte und Entwicklung der modernen persischen literatur* [Çağdaş İran edebiyatının tarih ve gelişimi], 1964). Ayrıca bir farsça -almanca sözlüğü vardır.

Alevi düzeni → RUZBA* DÜZENİ.

ALEVİLER (Ali'nin soyu anlamında ar. *alavi*'den). Hasan'ın soyundan gelen faslı filali (Tafilalt'tan) şeriflerine verilen ad. XVII. yy.'da, Sadiler'in yıkılışından sonra Fas'ta hüküm süren kargaşadan yararlanarak "alevi" sülalesini kurdular. İçlerinden Tafilalt vahasının ve daha sonra geçici olarak Doğu Fas'ın hâkimi olan Mevlay Muhammet, Fes'i ele geçirmek için girişimlerde bulunduysa da başaramadı. Daha şanslı olan kardeşi ve halefi Mevlay er-Reşit (1660-1672), o günden bu yana Fas'ta varlığını sürdürmekte olan alevi sülalesinin gerçek kurucusu oldu.

ALEVİLİK, halife Ali'ye bağlı olanların mezhebi. Bu mezhepten olanlar, Ali'yi ilk üç halifeden üstün sayar; halifeliğin Peygamber'den sonra Ali ve onun Fatma'dan doğma oğullarına geçmesi gerektiğini savunur. Alevilik kavramı, *şia**'dan daha geniş kapsamlıdır. Aleviliğin içine yalnızca şii mezhepleri değil, bütün *batıni** mezhep ve tarikatları girer. Sünniliğe ters düşen mezheplerin, tarikatların hepsine sünnilerce alevilik denilir.

Aleviliğin ortaya çıkışı, Hz. Muhammet'in ölümü (632) ile başladı. Hz. Muhammet, sağlığında amcasının oğlu ve damadı Ali'yi çok sever ve onu kendisine en yakın kişi olarak görürdü. Tebük seferine çıktığında, Ali'yi kendi yerine Medine'de vekil olarak bırakmıştı. Peygamber'in Ali'ye olan sevgi ve güvenini belirleyen birçok hadisi vardır: "Ben kimin efendisi isem Ali de onun efendisidir", "Ali, bedenimde baş gibidir", "Her Nebi için bir vasiy ve vâris vardır, Ali de benim vasim ve vârisimdir" vb.

Peygamber'in ölümünden sonra, kimin halife olacağı konusunda müslümanlar ikiye ayrıldılar. Bir kısmı, Hz. Muhammet'in soyundan geldiği, onun damadı olduğu için Ali'nin halife olması gerektiğini öne sürdüler. Karşı grupta olanlarsa Ebubekir'i tutuyorlardı. Peygamber'in amcası Abbas'ın zorlamasına rağmen Ali, halifeliği kabul etmedi *Ehlibeyt** ile birlikte Hz. Muhammet'in evine kapanıp Peygamber'i kendisi yıkadı ve defniyle uğraştı. Bu arada, Ömer'in de yardımıyla Ebubekir halife seçildi. Ali, başlangıçta Ebubekir'e bıat etmedi; onun halifeliğini karısı ve Peygamber'in kızı Fatma'nın ölümünden sonra tanıdı. Ancak, Ali'yi tutanlar (aleviler) görüşlerinden vazgeçmiş değillerdi. Ali, Ebubekir'den sonra Ömer'e de bıat etti. Ömer öldürüldükten sonra kendisine önerilen halifeliği kabul etmeyerek Osman'ın halifeliğini tanıdı. Osman da öldürülünce, yandaşları (şia-i Osman, Emeviler) halifenin öldürülmesinden Ali'yi sorumlu tuttular. Ali yandaşları (şia-i Ali) ise, halifelikte Osman'dan önce Ali'nin hakkı olduğu görüşünde ısrar ediyorlardı. Ali'nin halife seçilmesinden sonra (656) müslümanlar arasındaki ikilik giderek arttı. Suriye genel valisi durumundaki Muaviye, Ali'nin halifeliğini tanımadı. İkisi arasındaki Sıffin savaşı'nda hakemlerin Ali'yi halifelikten düşürmesinden sonra müslümanlar arasında siyasal nitelikli üç grup ortaya çıktı: *şia-i Ali* (aleviler), *şia-i Osman* (Osman'ın yandaşları) ve *hariciler*. Ali'nin bir harici tarafından öldürülmesi, gruplar arasındaki çekişmeyi büsbütün artırdı. Şia-i Osman unutulurken şia-i Ali, "şia", "şiilik", "aleviye", "alevilik" adlarıyla genişleyerek güçlendi. Önceleri, siyasal nitelikli olan alevilik inancına, giderek bazı düşünce ve felsefe ilkeleri de eklendi. Kuran'daki ayetlerin anlamlarının altında gizli anlamlar olduğu ve bunları yalnızca imamın bileceği savunuldu. Bu görüşe, *batınilik* adı verildi. Varlığın tek olduğu, çokmuş gibi görünen varlıkların, tek olan Tanrı'nın görüntüsü olduğunu öne süren vahdeti vücut felsefesi, ruhun bir bedenden bir başkasına geçtiğini savunan (tenasüh) hint felsefe görüşü aleviliğe girdi.

Daha sonra alevilik üç kola ayrıldı: *mufaddıla* (halifeliğin Ali ile oğullarının hakkı olduğunu savunanlar), *sabbe* (Ali'nin halifeliğini kabul etmeyen herkesi eleştiren, sahabeye küfredenler) ve *gaaliye* ya da *müehhile* (Ali'yi tanrılaştıranlar). Ali'nin ölümüne kadar süren dönemlere *şia-i ûla* ve *usul-ü şia* denir.

Ali'nin ölümünden (661) sonra, alevilik dört ana kola ayrıldı: *zeydiye* (Hüseyin'in oğlu Zeyd bin Zeynelabidin'in kurduğu kol), *keysaniye* (Keysan adında biri tarafından kurulan kol), *rafızıler* ya da *imamiye* (zeydiye kolundan ayrılarak Ebubekir'in imamlığını kabul edenler) ve *gaaliye* (Ali'yi tanrılaştıranlar). Rafıziye kolu, Hz. Muhammet, Ebubekir, Ömer, Ali, Hüseyin ve Zeyd'in imamlığını kabul edenlerle yalnızca Hz. Muhammet ve Ali ile Fatma soyunun imamlığını kabul edenler biçiminde çeşitli kollara ayrıldı.

Alevilik, zamanla Arap yarımadasından, Suriye ve Irak'tan Hindistan, Mısır, Kuzey Afrika, Gana, İran, Orta Asya ve Anadolu'ya kadar çok geniş bir alanda yayıldı. Benimsendiği bölgenin uygarlık düzeyine, toplumun eski inançlarına, gelenek ve göreneklerine göre değişik kollara ayrıldı. On iki imamdan her birinin imamlık döneminde, imamlığın kendisinden sonra hangi çocuğuna geçmesi gerektiği tartışması yüzünden bu ayrılıklar çoğaldı ve yeni kollar oluştu (ismaililer, isna aşeriye, haşimiye vb.). Fatma soyundan gelenlerin imam olduğunu savunan fatımiler kendi adlarıyla anılan bir devlet kurdular (910-1171).

Ali'nin soyundan geldiklerini öne süren başlıca hanedanlar şunlardır: **I-** *Hasaniler:* 1. Kuzey Afrika'da idrisiler, süleymaniler, şerifler; —2. Yemen'de süleymaniler, uheydirler, rassiler; Mekke'de süleymaniler, uheydirler, füleytalar, katadeler; —3. Mekke'de süleymaniler, uheydirler, füleytalar, katadeler; —4. Kuzey İran'da zeydiler, aleviler; —5. Gana'da salihler; —6. Amul'de hasaniler; —7. Kurtuba-Malaga'da hammudiler. **II—** *Hüseyniler:* 1. Kuzey Afrika ve Mısır'da fatımiler; —2. Münennalar.

Birkaç kolun dışında alevilerin ortak

inançları şunlardır: Ali ile başlayan on iki imam kutsaldır *(isna aşeriye)*. Onlar, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcileridir; olgun ve eksiksizdirler, yaptıkları hiçbir şey suç değildir. Sözleri Tanrı sözüdür. İlk imam Ali, son imam onun on birinci torunu olan Mehdi'dir. Ali ve onun soyundan gelenlerin sözleri, Tanrı buyruğu gibi tartışılamaz. Ali'yi sevmek, Tanrı'yı sevmek; Tanrı'yı sevmek Ali'yi sevmektir. Ona ve on iki imama karşı gelmek, Tanrı'ya karşı gelmektir.

Türkiye'de alevilik. İslamlığın kabul edilişiyle (X. yy.) birlikte Türkler arasında alevilik, islamlık öncesi eski türk inançlarından ilkeler de alarak yayıldı; Horasan'da olsun Anadolu'da olsun çok sayıda yandaş buldu. Anadolu ve Rumeli'de bektaşi babaları, şeyhleri, dedeleri, abdalları; Hacı Bektaş Veli'den başlayarak aleviliği yayıp örgütlediler. Ali zamanından başlayarak alevi önderleri kırmızı başlık ve elbise giydiklerinden, Anadolu'da alevilere *kızılbaş* denildi. Kimi yerlerde ise *tahtacı* adıyla anıldılar.

Alevi töresi "eline, beline, diline sağlam olmak" ilkesiyle belirlenir. Alevilikteki yedi farz şunlardır: sır saklamak, müritlerle birlikte olmak, yalan söylememek, hizmet etmek, mürebbiye itaat etmek, musahibi gözetmek, halifeden taç ve kispet giyinmek. Tevhit sözcüğünü dilden düşürmemek, kibirlenmemek, düşman olup kin tutmamak ise aleviliğin üç sünnetidir. Alevilikte *ocak* temel yönetim birimidir. Her ocağın (aile, tekke, vb.) başında bir şeyh ya da dede bulunur. Ocak başındaki şeyh ya da dede, ocakzadedir ve peygamber soyundan gelir. Her alevi, ataları hangi ocağa bağlıysa o ocağa bağlanır, başkasına giremez. Alevilik babadan oğula geçer. Ana-baba alevi değilse, bir kimse sonradan alevi olamaz. Kelimei şahadet getirilirken "Aliyyen veliyullah" denir. Allah-Muhammet-Ali üçlüsü, alevilikte önemli yer tutar.

En büyüğünden en küçüğüne kadar, ocaktaki dereceler şunlardır: *halife, dede, mürebbi* (dede'nin vekilidir. Onun bulunmadığı zamanlar dinsel işleri yürütür, adak toplar, davalara bakar), *rehber* (ayin işlerini görür, *talip* olanı *mürşit* de denilen dede ya da şeyh'e götürür), *musahip* (ayinle ocağa alınacak olanın yanında bulunur), *talip* (ocağa girmemiş alevi). Alevilikte, on iki imama bağlı olarak konulmuş on iki hizmet ise şunlardır: halifelik, pirlik, mürşitlik, zekirlik, çerağcılık, gözcülük, tarikçilik, cemiyetbaşıcılık, nakiplik, sakalık, feraşlık ve hadimlik. Hüseyin'in *Kerbela**'da öldürülüşünü anmak için aleviler her yıl muharrem ayında 12 gün oruç tutar, bu yas süresi içinde et yenilmez, su içilmez. Harman sonlarında yapılan ayinlere kadınlar da katılır. Alevi topluluklarda kadınların saygın bir yeri vardır. Kaç-göç, tesettür, birden fazla kadınla evlilik geleneği yoktur. Harmanlar kalktıktan sonra dedeler, ocaklarına bağlı köyleri dolaşarak cuma geceleri düzenlenen *ayın-i cem*'i yönetirler. Çarşamba geceleri ise *sorgu ayini* yapılır. Bu ayinde, musahiplik kavline girmiş olanlar, bir yıl içinde işledikleri kabahatleri, suçları, dertlerini dede'ye anlatırlar. Dede, gerekli öğütleri verir, yol gösterir, gerekirse cezalandırır. Ceza, bir tür aforozdur. Cezaya uğrayana *düşkün* denir. Düşkünler, ayin-i cem'e katılamaz, ceza süresi bitinceye kadar kendileriyle kimse konuşmaz. Ayinler kış mevsimi boyunca yapılır, bahar gelince dedeler köylerine dönerler. Mart'ın 21. günü (Nevruz) Ali'nin doğum günü kabul edilir ve o gün, bayram olarak kutlanır. Alevilerde hac ziyareti, Ali'nin gömülü bulunduğu Necef'e ve önde gelen alevi büyüklerinin mezarlarının yer aldığı Kerbela, Meşhed ve Kâzimiye'ye yapılır.

ALEVLENDİRMEK → ALEVLENMEK.

ALEVLENEBİLİR sıf. Mad. oc. *Alevlenebilir atmosfer*, grizu gibi alevlenebilir gazlar içeren atmosfer (% 6'nın üstünde).

ALEVLENİR sıf. TUTUŞKAN'ın eşanlamlısı.

ALEVLENMEK gçz. f. **1.** Alev çıkararak yanmaya başlamak, alev almak, tutuşmak. **—2.** Yeniden şiddetlenmek; yeni ve beklenmedik bir gelişme göstermek: *Aşkları yıllar sonra birdenbire alevlendi. İki ülke arasındaki bunalım yeniden alevleniyor.* **—3.** Toplantı, tartışma vb. sözkonusuysa, ateşli, canlı bir görünüm almak: *Tartışma gittikçe alevleniyordu.* **—4.** Sözkonusu bir kimseyse, kızmak, parlamak.

◆ **alevlendirmek** ettirg. f. **1.** Bir şeyi alevlendirmek, onun alevlenmesini, tutuşmasını sağlamak; bir şeyi, yeniden başlatmak, şiddetini artırmak: *Rüzgâr sönmek üzere olan ateşi alevlendirdi. Bu olay, uluslararası gerginliği yeniden alevlendirebilir. Bir kini alevlendirmek.* **—2.** *Bir kimseyi alevlendirmek*, onu kızdırmak, öfkelendirmek.

ALEVLİ sıf. **1.** Alev çıkarır durumda. **—2.** Şiddetli, sert.

—Mad. oc. *Alevli lamba* ya da *alevli güvenlik lambası*, grizulu ocaklarda grizugözler olarak kullanılan lamba. || *Alevli taşkömür*, uzun alevle yanan ve yüksek oranda (genellikle % 35'ten çok) uçucu madde içeren kömür. || *Kuru alevli kömür*, ateşte topaklaşmayan ve toz halinde kül veren, uçucu madde oranı yüksek kömür. (Bu kömür koklaşmaz.) || *Yağlı alevli kömür*, yanma özelliği bakımından yağlı kömürlere benzeyen ve uçucu madde oranı yüksek olan kömür. (Eşanl. GAZ ALEVLİ KÖMÜR.)

—Mim. *Alevli üslup*, gotik* sanatın son evresini belirleyen üslup. (1830'a doğru arkeolog Auguste Le Prevost, pencere bölmeleri alevin dalgalı görünüşünü andırdığı için, üsluba bu adı verdi. XIV. yy.'ın sonunda ortaya çıkan alevli üslup, XVI. yy.'ın ortalarına değin, özellikle Fransa, Kuzey Avrupa ülkeleri ve Germen İmparatorluğu'nda varlığını sürdürdü.)

—Seram. Pişim sırasında, alevlerin yalamasıyla ya da fırın atmosferindeki değişikliklerle üzerinde isteyerek ya da rastlantısal olarak renk oyunları oluşturulan seramik için denir.

—ANSİKL. Seram. Alevli seramiklerin uzmanı Çinliler'di. Çinli seramikçiler, bunun sırrını XV. yy.'da keşfetmiş, ama üretimlerini ancak Kangşi'nin saltanatı döneminde (1662-1722) geliştirmişlerdi. Batı'da, alevli çin seramikleri tekniği, XIX. yy.'da birçok araştırmalara konu oldu (Ebelmen, Salvetat, Deck). Sèvres yapımevi müdürü Charles Lauth'un (1879-1887), kimyager Georges Vogt'un yardımıyla meydana getirdiği yeni bir porselen türü, 1883'ten başlayarak, bakır kırmızısı esasına dayanan birçok alevli seramik yapılmasını sağladı. 1885'te, seramikçi Ernest Chaplet, sert porselen üzerinde ilk alevli işlemleri gerçekleştirdi. E. Chaplet, pişirme sırasında az ya da çok oksijen verilmiş bakır bileşikleriyle elde edilen değişik tonlar sayesinde, 1889 sergisinde, alevli çin seramiklerinin bütün çeşitlerini (öküz kanı, havuç, katır ciğeri, şeftali kabuğu, leylak renkleri, vb.) sergileyebildi.

ALEXANDER I (1080'e doğr. - Stirling ? 1124), İskoçya kralı (1107-1124), Edgar'ın (1107) kardeşi ve halefi. Güney İskoçya'yı kardeşine yurtluk olarak bırakan Alexander, Forth'un kuzeyine yerleşti. Normandiya İngilteresi'ni kendine örnek aldı.

ALEXANDER III (Rolando BANDİNELLİ) [Sienna - öl. Civita Castellana 1181], 1159'dan 1181'e kadar papa. 7 eylül 1159'da papalığa seçilen bu tanınmış kilise hukukçusu, Fransa, İngiltere, İspanya, Portekiz, imparator Manuel Komnenos ve Kudüs kralı tarafından hemen tanındı; imparator Friedrich I'in adayı ve Alexander III'ün rakibi olan Ottaviano di Monticelli ise, bu sırada Victor IV adıyla papalığını ilan etti. Alexander yurdundan derhal ayrılıp 1165'e kadar Fransa'da Maguelonne'a, sonra da Sens'a sığınmak zorunda kaldı. İmparatora karşı açılan mücadeleyi yönetmek üzere İtalya'ya döndü; imparator onun karşısına birbiri ardından Paschalis III'ü ve Calixtus III'ü aday olarak çıkardı. Güçlü ve becerikli bir kişi olan Alexander III, imparatorun Almanya'daki olaylarla uğraşmasından yararlanarak, podestaları tarafından eziyet

alevli üslupta cephe
(XV.yy.'ın ikinci yarısı)
Notre-Dame-de-l'Épine kilisesi
L'Épine de (Marne)

gören Lombardia sitelerinde yandaşlar bulup italyan kentl..ni ona karşı ayaklandırdı. Ayaklanmanın işareti olarak önce, Friedrich'in 1162'de yerle bir ettiği Milano yeniden inşa edildi, Lombardia birliği örgütlendi ve Alessandria kalesi yapıldı (1168). Sonra da Alexander III, imparatoru aforoz etti. İmparator, 1174'te Alessandria'yı kuşattı, ama başarısızlığa uğradı. Legnano'da yenilen Friedrich, barış istedi ve papa Venedik'te barışı imzaladı (24 temmuz 1177). İmparator boyun eğdi ve papanın üstünlüğünü kabul etti.

Üçüncü Laterano konsili'nde (1179) Alexander III, Roma kilisesi'nin haklarının büyük savunucularından biri olarak ortaya çıktı. O tarihten başlayarak papanın, kardinallerin verecekleri oyların üçte iki çoğunluğuyla seçilmesi karara bağlandı.

Belli bir öğretiye körü körüne bağlı olmamakla birlikte, Alexander III'ün açıkladığı birkaç görüşü vardı: ona göre, en yüksek erk *(auctoritas)* yalnızca papanındır, krallar ancak *administratio* sahibidir. Ama papa, laik iktidarın işlevini yerine getirememesi durumu dışında, dünya işlerine karışamaz: böyle bir durum olunca da, kendi *auctoritas*'ı adına, papa eyleme geçebilir. Nitekim, Alexander III, Portekiz dükünü böylelikle kral yapmıştı. Ayrıca, papalığın ruhban sınıfı üzerindeki otoritesini artırmak amacıyla merkeziyetçiliği güçlendirerek Kilise içinde önemli bir iş başardı.

Papa **Alexander III**
Spinello Aretino'nun bir freski (ayrıntı)
Palazzo Pubblico, Siena

ALEXANDER Halesli, ingiliz fransis-

ken rahibi ve tanrıbilimci (Hales, Gloucestershire, 1170/1185 - Paris 1245). *Yanılmaz bilgin* ve *Hayat çeşmesi* diye anılırdı. Paris'te tanrıbilim ve felsefe okuttu; fransisken okulunu kurdu. Ona ününü kazandıran *Summa universae theologiae*'si önceki yazılarından ve çağın başka yapıtlarından oluşan bir derlemedir.

ALEXANDER II (Haddington 1198 - Kerrera adası, Argyll 1249), Aslan William'ın oğlu ve halefi. Bir yandan, krallığı içinde otoritesini güçlendirirken (ayaklanan Argyll ve Galloway'in yola getirilmesi), bir yandan da Yurtsuz John dönemi sonunda İngiltere'de ortaya çıkan karışıklıklardan yararlanarak Kuzey'deki ingiliz kontluklarını yeniden ele geçirmeye çalıştı. Uğradığı başarısızlıklar sonunda, 1237'de, İngiltere'de birkaç yurtluk karşılığında, Tweed-Cheviot hattını kesin sınır olarak kabul etmek zorunda kaldı (York antlaşması).

ALEXANDER III (1241 - Kinghorn yakınında, Fife, 1286), İskoçya kralı (1249-1286). Alexander II'nin oğlu ve ardılı (1249). Hükümdarlığı döneminde İskoçya ekonomisini geliştirdi ve 1266'da Norveç'ten alınan Man ve Hebrides adalarını ülke topraklarına kattı.

ALEXANDER V (Petros PHİLARGOS ya da Pietro Dİ CANDİA), yunanlı fransisken (Candia [Girit] adası 1340 - Bologna 1410), 1409-1410 arasında papalık yaptı.

ALEXANDER VI (Rodrigo BORGİA) [Jávita, İspanya, 1431 - Roma 1503], 1492'den 1503'e kadar papa. Celixtus III'ün yeğeni olan Alexander VI, rahip ve piskopos olmadan, kardinalliğe (1456) ve mühürdar yardımcılığına (1457) getirildi; unvanını çıkarları için kullandı ve devrin büyük bir senyörü gibi, sefih bir yaşam sürdü; Vannozza Cattanei ile (ondan birçok çocuğu oldu: Cesare, Lucrezia) ve daha sonra Giulia Farnesio ile büyük dedikodulara yol açan ilişkileri oldu. Innocentius III'ün ölümünden sonra papa oldu. Bir kilise önderinden çok, bir hükümdar gibi davranan Alexander VI, yönetimi altındaki devletlerin başına buyruk soylularını sindirmeye çalıştı. Siyasal mücadelelere karıştı; Charles VIII'in İtalya seferine karşı olduğu için, Fransa'nın Napoli krallığı'nı kaybetmesi üzerine krala açıkça cephe aldı. Daha sonra, oğlu Cesare Borgia'nın çıkarlarını gözeterek, İtalya'da bir krallık kurmak amacıyla, birliklerinin bir bölümünü Valentinois dükünün emrine veren, Louis XII ile ittifak kurdu.

Alexander VI, keşfedilen yeni dünyaları 1493 tarihli fermanıyla İspanya ile Portekiz arasında bölüştürdü ve bu iki ülkenin krallarını oralarda oturan insanları Kilise'ye kazandırmakla görevlendirdi; böylece ispanyol ve portekiz *patronato real*'ini kurdu. 1497'de, kendisini Kilise'deki bozulmanın en büyük temsilcisi sayan Savonarola'yı aforoz etti.

ALEXANDER I Jagellon (Krakow 1461 - Vilna 1506), Litvanya büyük dükü (1492-1506), Polonya kralı (1501-1506), Casimir IV'ün oğlu. Soylulara *Nihil novi* adıyla bilinen önemli bir ayrıcalık vermek zorunda kaldı (1505); bu yasaya göre, kral Diyet meclisi'nin onayını almadan hiçbir yasayı ilan edemiyordu.

ALEXANDER (*sir* William), **Stirling** kontu, iskoç şair ve siyaset adamı (Menstrie House, Stirling yakınında, 1576'ya doğr. - Londra 1640). James VI, James I adıyla İngiltere kralı olunca onu yeni krallığına götürdü ve oğullarına öğretmen yaptı. Alexander 1626'da İskoçya işleriyle görevli devlet bakanı oldu. 1621'de kendisine Kuzey Amerika'da geniş topraklar ve Yeni İskoçya genel valisi unvanı verildi; ancak bu sömürge 1632'de Fransa'ya bırakıldı. Yazdığı manzum yapıtların en önemlisi dinsel bir destandır (*Doomesday*, 1614).

ALEXANDER (Samuel), ingiliz filozof (Sydney, Avustralya, 1859 - Manchester 1938). Manchester'de, Victoria üniversitesi'nde 1893'ten 1924'e kadar felsefe okuttu; Mind dergisinde birçok makale yayımladı. *Space, Time and Deity* (1920), temel yapıtıdır. Alexander, hegelcilik ile evrimciliği uzlaştırmaya çalışır. Böylece, bir *uzay-zaman gerçekçiliği*'ne ulaşır. Bu gerçekçilikte nesne, kendisini bilen özne tarafından hiçbir biçimde değişikliğe uğratılmaz ve öznenin malı da olmaz; çünkü bütün bağıntılar tam anlamıyla dışsal bağıntılardır. Bilincin kendisi de, ötekilerden daha fazla gelişmiş bir bağıntıdan başka şey değildir ve evren, birçok *gerçeklik düzeyinden* ve *biçiminden* oluşmuştur.

ALEXANDER (James Waddell), amerikalı matematikçi (Sea Bright, New Jersey, 1888 - Princeton, New Jersey, 1971). Poincaré'nin "ikilik" teoreminin genelleştirilmesini sağlayan seçimsel katsayılı benzeşiklik grupları kuramının geliştirilmesine katkıda bulundu. (→ TOPOLOJİ.)

ALEXANDER (Franz), alman asıllı amerikalı psikanalizci (Budapeşte 1891 - New York 1964). Tıp öğreniminden sonra Berlin Psikanaliz enstitüsü'nün ilk öğrencilerinden biri oldu (1919). ABD'de psikanalizin öncüleri arasında yer aldı. 1930'da Chicago Üniversitesi'ne psikanaliz profesörü olarak atandı ve 1931'de Chicago Psikanaliz enstitüsü'nü kurdu. Enstitü bünyesinde, "örnek tedavi"nin yeni bir düzenlemesi olan "kısa psikanaliz psikoterapisi"nin ilkelerini ortaya koydu. Bu etkin teknik, hastanın toplumsal uyumunu ve katılımını sağlamaya öncelik veren amerikan psikanaliz yöntemiyle çatıştı. Alexander, psikosomatik tıpla da ilgilendi ve Amerikan psikosomatik tıp araştırma kurumu'na başkanlık yaptı. Çok sayıda kitabı vardır. Başlıcaları: *The scope of psychoanalysis: Selected Papers of F. Alexander* (1921-1961), *Fundamentals of Psychoanalysis* (1948), *Psychoanalytic Pioneers* (1966).

ALEXANDER (Harold George), **Alexander of Tunis** birinci kontu, ingiliz mareşal (Londra 1891 - Slough, Buckinghamshire, 1969). 1911'de Sandhurst Askeri okulu'nu bitirdi; Birinci Dünya savaşı'nda kendini gösterdi. 1919-1920'de Letonya ordusu saflarında Bolşeviklere karşı çarpıştı. 1934'ten 1938'e kadar Hindistan'da bir tugaya komuta etti. 1939'da Fransa'da I. Tümen'in başına getirildi; 1940'ta Dunkerque'den geri çekilen ingiliz birliklerinin güvenliğini sağlamakla görevli I. ingiliz kolordusunun komutanıydı. Daha sonra İngiltere'nin güney bölgesini savunmakla görevlendirildi; 1942'de Birmanya'da, sonra da Ortadoğu'da ingiliz kuvvetlerinin komutanlığına getirildi. Kuzey Afrika Müttefik kuvvetleri başkomutanı olarak Eisenhower'in yardımcılığını yaptı (1943); sonra İtalya'da 15. Ordular grubu'na komuta etti. Tunus ve İtalya savaşlarında önemli bir rol oynadı. Kasım 1944'te Maitland Wilson'ın görevini devralarak Akdeniz harekâtının komutanlığını üstlendi. 1946'dan 1952'ye kadar Kanada genel valiliği, Churchill hükümetinde de savunma bakanlığı yaptı (1952-1954).

ALEXANDER (Dorothea MOSES, **Dorothy** — denir), amerikalı dansçı, koregraf ve pedagog (Atlanta, Georgia, 1904). Atlanta Civic Ballet'yi (1929'da kurulan Dorothy Alexander Concert Group 1941'de bu adı aldı) ve kendi okulunu (1921'de Atlanta'da kurduğu okul) kuran Alexander, Anatole Chujoy ile birlikte Regional Ballet Festival'i oluşturdu (amatör bale festivali; 1956'da ülkenin batısında, 1959'da ülkenin kuzeyinde gerçekleştirildi); bu festivaldeki gösteriler ABD'nin kültür ve sanat yaşamında çok önemli bir yer tuttu. 1963'te Alexander, National Regional Ballet Association'a sürekli yönetici olarak atandı.

Alexander başarı ölçeği. Ruhbil. Zekâ testi. Üç alt-testten oluşan ve yedi yaştan yetişkinlere kadar uygulanabilen bu testte, denek, bir gereci elle kullanıp düzenler.

ALEXANDER SEVERUS → SEVERUS ALEXANDER.

ALEXANDER takımadaları, Büyük okyanus'un Amerika kıyısında takımadalar. Alaska kıyılarının önünde, Kanada'ya bağlı Kraliçe Charlotte (İngiliz Kolombiyası) takımadalarından Dixon boğazıyla ayrılırlar. Başlıca adaları: *Baranof; Wrangell; Prince of Wales.*

ALEXANDERSON (Ernst Frederik Werner), isveç asıllı amerikalı elektrik mühendisi (Uppsala 1878 - Schenectady, New York, 1975). 1902'den 1948'e değin, hemen hemen tüm meslek yaşamı, General Electric ile Radio Corporation of America şirketlerinde geçti. Özellikle radyo, televizyon ve bağlama sistemleri üzerinde çalıştı. İlk buluşu, telsizle haberleşmede kullanılan yüksek frekanslı alternatördür. Ardından telsiz alıcıları için ayar sistemini geliştirdi (1916). Daha sonra bağlama tekniğinde döner yükselteç olarak kullanılan iki katlı Leonard grubunu iyileştirerek bir amplidine dönüştürdü. Bu buluş özellikle İkinci Dünya savaşı'nda uçaksavar toplarının otomatikleştirilmesinde kullanıldı. Alexanderson 30'lu yıllardan sonra televizyonla ilgilendi

ALEXANDRA, Güney Afrika Cumhuriyeti'nde kent, Johannesburg yerleşmesinin K.-D.'sunda: 56 000 nüf.

ALEXANDRA, Danimarka prensesi (Kopenhag 1844 - Sandringham 1925). 1863'te Wales prensi Albert Edward ile evlendi. Kocası Albert, 1901'de, Edward VII adıyla İngiltere kralı oldu.

ALEXANDRA toprağı, Avustralya'nın orta kesiminde bölge, Kuzey Toprağı'nın güney bölümünü oluşturur. Yazı çorak olan bölgede, birkaç yerli kabilesi yaşar. Çok yaygın hayvancılık yöntemleriyle sığır yetiştiriciliği.

ALEXANDRE, Antarktika yarımadası yakınında ada, yarımadadan derin George VI boğazıyla (boğazın büyük bölümü, bir yüzer buz sahanlığı ve bankizle tıkalıdır) ayrılır.

ALEXANDRESCU (Grigore), rumen şair (Tirgovişte 1810 - Bükreş 1885). Subaylıktan istifa etti; prens Ghica'ya yapılan komploya (1840) ve 1848 ihtilaline katıldı. Yaşamının son yıllarında akıl hastalığına yakalandı. Fransız şairlerinin etkisiyle romantik anlayışta şiirler yazdı.

ALEXANDRETTE → İSKENDERUN.

ALEXANDRİA, ABD'de (Virginia) kent. Potomac ırmağı kıyısında, Washington'un G.'inde; 111 000 nüf. XVIII. yy.'dan kalma ev ve anıtların bulunduğu konut kenti. —ABD'de kent, Louisiana'nın orta kesiminde, Red River kıyısında; 41 600 nüf.

ALEXANDRİA, Romanya'da kent; Muntenia'da, Eflak ovasında, Bükreş'in G.-B.'sında; 37 400 nüf. Besin sanayisi.

ALEXANDRİA AD İSSUM → İSKENDERUN

ALEXANDRİDES ya da **ALEKSANDRİDES** (Demetrios), yunanlı dilci ve hekim (XIX. yy.). Jena'da tıp öğrenimi gördü. Viyana'ya yerleşti ve orada mesleğini sürdürdü. Ellenikos Tilegraphos gazetesi ile filoloji ve felsefe ağırlıklı Philologhiko Tilegrapho dergisini yayımladı (1817). Ebul Fida'nın arapça *Coğrafya*'sını yunancaya çevirdi. Türk dili lehçeleri üzerinde çalıştı. *Grammatike Graikiko Turkike* (Yunanca - Türkçe Gramer) ve *Leksicon Prokheiron tes Graikikes kai Turkikes*

Dialektu (Türk ve Yunan lehçelerinin müsvette sözlüğü) adlı iki yapıtı vardır (1812).

ALEXANDRİN a. (fr. sözc.; *Roman d'Alexandre*'dan XII. yy.). Ed. On iki hecelik fransızca dize.

ALEXANDRU I, Eflak prensi (1352-1364), İoan Basarab'ın oğlu ve ardılı. İktidarda olduğu dönemde, İstanbul patriğinin 1359'da Eflak metropolitliğini tanıması, yeni kurulan prensliğe sağlam bir dinî dayanak oldu.

ALEXSANDRU I İyi Yürekli, Muşat hanedanından Moldavya prensi (1400-1432). 1402'de Polonya'ya bağlılık andını yenilediyse de, Litvanyalılar ile ittifak kurarak Polonya'ya saldırdı ve 1432'de yenildi. İki oğlu, Elia (meşru) ve Stefan (gayrımeşru) Moldavya'yı paylaştılar.

ALEXANDRU İOAN I → CUZA.

ALEXEİEFF (Alexandre), rus asıllı fransız film yönetmeni (Kazan 1901 - Paris 1982). Desenci, tiyatro ve sinema dekorcusu olan sanatçı, özellikle özgün ve incelikli çizgi film tekniği *iğneli perde*'yi buluşuyla ün yaptı ve canlandırma sineması içinde özel bir yer edindi (*Une nuit sur le mont Chauve*, 1933; *En passant*, 1943; *le Nez*, 1963; *Trois Thèmes*, 1980).

ALEXİS (Wilhelm HÄRING, **Willibald** —denir), alman yazar (Breslau 1798-Arnstadt 1871). Walter Scott'un etkisi altında tarihsel romanlar yazdı (*Die Hosen des Herrn von Bredow* [1846-1848]).

ALEXİS (Paul), fransız yazar (Aix-en-Provence 1847-Levallois-Perret 1901). Lisede tanıştığı Zola'nın yakın arkadaşı ve sadık bir yandaşıydı. Jules Huret'nin *Enquête sur l'évolution littéraire* (1891) adlı yapıtını ünlü telgrafıyla yanıtladı: "Doğalcılık ölmedi. Mektup postada." *Soirees de Medan*'ın (1880) yazarlarından olan Alexis'in öyküleri ve romanları (*La Fin de Lucie Pellegrin*, 1880) vardır.

ALEY → ALÂ.

ALEY, ar. **Alay,** Lübnan'da kent, Lübnan dağının Akdeniz'e bakan yamacında; yaklş. 10 000 nüf. 900 m yükseltide, çok geniş görüş alanlı ve çok güzel manzaralı bir noktada dinlenme merkezi.

ALEYH a. (ar. *'ala*, üzerine ve *hu*, o'dan *'aleyh*, onun üzerine). **1.** *Aleyhte*, karşı, muhalif: *Aleyhte oy kullanmak.* **—2.** *Bir kimse, bir şey, bir düşünce aleyhine, aleyhinde*, ona karşı olmayı belirtir: *Olaylar benim aleyhime döndü. Bu tasarının aleyhine oy vereceğim. Bütün deliller aleyhindeydi. Bu yasanın aleyhindeyim. Bir kararın aleyhinde kamuoyu oluşturmaya çalışmak.* **—3.** *Bir kimsenin aleyhinde konuşmak, bulunmak*, onu kötülemek, çekiştirmek: *Her yerde aleyhimde konuşuyor. Herkesin aleyhinde bulunur, yalan üstüne yalan söyler.* || *Bir kimsenin aleyhine olmak*, bir durum sözkonusuysa, o kimseye zarar vermek: *Bu düzenleme en çok benim aleyhime oldu.*

ALEYHİ a. (ar. *'alā* ve *hi*, ona'dan *'aleyhi*). *Esk.* Onun üzerine, ona.

ALEYHİSSELAM ünl. (ar. *'aleyhi* ve *selām*'dan *'aleyhi-s-selām*). Hz. Muhammet ve öteki peygamberlerden ya da dört büyük melekten (Cebrail, Mikâil, İsrafil, Azrail) birinin adı anıldığında "selam onun üzerine olsun" anlamında söylenilen saygı deyimi.

ALEYHTAR sıf. (ar. *'aleyh*, fars. *dar*, tutan dan *'aleyh-dār*). Bir düşünceye, bir kimseye, bir yönetime karşı olan, eylemleriyle bunu ortaya koyan kimse için kullanılır: *Bu teklifi kabul etmenize aleyhtarım. Rejim aleyhtarlarının ayaklanması. "Ali Rıza Paşa Kabinesine aleyhtar nazırların mevcudiyeti..."* (M. K. Atatürk).

ALEYHTARANE be. (ar. *'aleyh*, fars. *dar* ve *-ane*'den *'aleyh-darane*). *Esk.* Aleyhinde olarak, karşıt biçimde.

ALEYHTARLIK a. Bir düşünceye, bir kimseye, bir yönetime karşı olma.

ALEYKE be. (ar. *'alā* ve *ke*, sen'den *'aleyke*). *Esk.* **1.** Senin üzerine, sana. **—2.** *Aleyke-s-selam*, selam senin üzerine olsun.

ALEYKÜM be. (ar. *'alā* ve *küm*, siz'den, *'aleyküm*). *Esk.* Sizin üzerinize, size.

ALEYKÜMSELAM ünl. (ar. *'aleyküm* ve *selam*'dan *'aleyküm-us-selam*). *Esk.* Selamünaleyküm esenleme sözüne, "esenlik üzerinize olsun" anlamında verilen karşılık.

ALFA ya da **ALPHA** a. (yun. sözc.), yunan abecesinin ilk harfi (A, α) fenikecedeki *alef* işaretinden türemedir.
—Çekird. fiz. Tanecik ışımalarından birine denir. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Fiz. *İnce yapı değişmezi* için kullanılan simge. ($\alpha = \frac{e^2}{\hbar}$, bu formülde *e* elektron yükünü, $\hbar$ Planck değişmezinin 2π ye bölümünü, *c* boşlukta ışık hızını gösterir.)
—Fizyol. *Alfa alıcı*, adrenalin ve noradrenaline duyarlı, adrenerjik sistem. (Alfa alıcıların uyarılması, damar daralmasına [bundan atardamar hipertansiyonu doğar], kıldıkleştirici kasların kasılmasına, bronş daralmasına, idrar yolları gerilmesine, dölyatağının kasılmasına, bağırsaklarda atoniye, mıdriyaza ve karaciğerde glikojenolize yol açar.)
—İstat. *Alfa yanılması* → BİRİNCİ TÜR YANILGI.
—Metalurj. ve Krist. Bir cismin düşük sıcaklıkta alotropik değişikliğini (α demir, α kükürt) ve bu tür bir cisimden elde edilen katı çözeltileri belirtir (α ferrit: karbonun α demir içindeki katı çözeltisi).
—Nörobiyol. *Alfa engelleyici*, özellikle adrenerjik sistemdeki alfa alıcılarını seçerek bunların çalışmasını önleyen sempatikolitik madde. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Alfa ritmi*, sağlıklı bir yetişkenin elektroansefalogramında, dinlenme sırasında görülen ritim; frekansı (saniyede 8-13 devir) ve ığıplik biçimindeki genliği (30-50 mikrovolt) ile tanımlanır; bu ritim en iyi saçlı derinin yan ve artkafa bölümünde belirir. (Alfa ritmi, sakin fakat uyumayan bir insanda görülür ve dikkat bir noktaya toplandığında ya da herhangi bir ışıkla uyarılmada durur [durma tepkisi].)
—Radyol. *Alfa tedavisi*, cisimlerin yaydığı alfa ışınlarının tedavi amacıyla kullanılması. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Ruhbil. *Alfa ordu testi* (Alpha test army), amerikan ordusunda Birinci Dünya savaşı sırasında kullanılan ilk kollektif zekâ testlerinden biri.
—ANSİKL. Çekird. fiz. Alfa parçacığı ya da helyon, +2 yüklü, iki protonla iki nötrondan oluşan bir parçacıktır ve helyum atomunun çekirdeğini oluşturur. Doğal ya da yapay "ağır" radyoaktif elementler yayar. Enerjileriyse birkaç milyon elektronvolta (MeV) ulaşır. Bu tanecikler hızlandırıcılarda üretilip hızlandırılabilir ve enerjileri birkaç yüz, hatta birkaç bin MeV'a çıkarılabilir. Hızlandırılmış parçacıklar nükleer maddeleri bulmada ya da yeni elementlerin bireşimini elde etmede kullanılır.
—Nörobiyol. *Alfa engelleyiciler* adrenerjik sistemdeki beta alıcıların uyarılmasıyla ortaya çıkan etkileri değiştirmeden alfa alıcılarınkini yok eden adrenolitik maddelerdir. Bunlar doğal ürünler (alkaloit ve çavdar mahmuzu türevleri, yohimbin, raubazin [*Rauwolfia serpertina* alkaloidi]) ya da sentetik ürünler (fenotiazin grubundan bazı nöroleptikler, büfeniyot, moksisilit klorhidrat, fentolamin) olabilir. Damar genişletici özelliklerinden dolayı alfa engelleyiciler çevre damar hastalıklarını tedavi etmek amacıyla kullanılır (Raynoud sendromu, beyin ve göz damarı bozuklukları, bazı romatizmal hastalıklarla kulak-burun-boğaz hastalıkları gibi). Alfa engelleyicilerden birçoğu (özellikle prazosin), atardamar hipertansiyonunun tedavisinde tek başına ya da beta engelleyiciler ile birlikte kullanılır.
—Radyol. *Alfa ışınları*, radyoaktif ışınımların en az delici olanlarındandır. Bu nedenle, tedavi amacıyla kullanıldıklarında hiçbir süzme işiemi gerekmez. (Beta ve gamma ışınları daha delici olduklarından derinin yüzeyel katları tarafından durdurulamaz). Alfa tedavisi, lösemi, romatizma ve gut hastalığında kullanılmıştır, ancak ağır kemik dokusu bozuklukları, anemi, lökogeni ve uzun vadede kansere neden olduğundan günümüzde kullanılmamaktadır. Maden sularının tedavi edici etkisinin kısmen bu radyoaktiviteye bağlı olduğu sanılmaktadır. (Bu sulardaki ışınım çok azdır.)

ALFA- Org. kim. **1.** İki ya da daha çok izomerden birini tanımlamaya yarayan önek (örnek, naftalen dizisinde: α-naftol). **—2.** Şekerler ve sterollerin stereokimya ad dizininde kullanılan önek. **—3.** İki işlevsel grubun arasında hiç karbon atomu olmadığını belirten önek.

ALFA a. (ar. *halfa*'dan). Akdeniz bölgesinde kendiliğinden yetişen ve dokumacılıkta kullanılan bitki. (Buğdaygiller familyası.)
—ANSİKL. Alfa (*Stipa tenacissima*), Kuzey Afrika bozkırlarında yetiştirilir. Yaprakları tavusotu yapraklarını andıran, yaklaşık 1 m boyunda düz saplı, sık çalı görünümünde bir bitkidir. Sapçıklarından ve kınlarından koparılan yapraklar, kullanılacakları işlere göre ayrılarak işlenir. En uzun ve kusursuz olanlar ip ve hasır yapımına ayrılır; güzel olanlar yetiştiği yerlerde işlenir; büyük bir kısmıysa kâğıt fabrikalarına gönderilir. Suya bastırılan alfa lifleri dokuma sanayisinde de kullanılabilir.

ALFA-1-ANTİTRİPSİN a. (fr. *alpha-1-antitripsine*). Pnömol. Kanda bulunan ve karaciğerde hazırlanan düşük molekül ağırlıklı glikoprotein. (Bazı bronkopnömoniler [akciğer anfizemi, bronş distrofileri] sırasında kandaki oranı düşebilir ve o hastalıkların genetik kökenli olduğunu gösterir; ayrıca onlarla birlikte karaciğer bozuklukları da görülebilir.)

ALFABE a. (yunan abecesinin ilk iki harfi olan *alfa* ve *beta*'dan fr. *alphabet*). **1.** ABECE'nin eşanlamlısı. **—2.** Bir uğraşın ilk ve temel bilgileri: *Resmin alfabesi. Fiziğin alfabesi.* **—3.** Bir işin başlangıcı: *Sen daha işin alfabesindesin, palto dikemezsin.*

ALFABETİK sıf. ve a. (fr. *alphabétique*). ABECESEL'in eşanlamlısı.

ALFADOLON a. (fr. *alfadolone*). Steroit türevi anestezi maddesi. (Alfaksolon ile birlikte asetat biçiminde kullanılır, genel anestezi yapmak üzere damar içine şırınga edilir.)

ALFAFÖTOPROTEİN a. (fr. *alpha-foeto-protéine*). Biyokim. Dölütte bulunan kan proteini. (Yeni doğmuş çocukta oldukça fazladır, zamanla kaybolmaya başlar ve erginlikte eser halinde kalır.) Yetişkinlerde bazı tehlikeli urlarla oluştuğu zaman (örneğin karaciğer kanseri) oldukça fazla miktarda görülür.

ALFAGLOBÜLİN a. (fr. *alpha-globuline*). Biyokim. Plazmada pH 8,6 olduğu zaman en büyük elektroforez devingenliğine ulaşan globülin. (α-GLOBÜLİN, GLOBÜLİN α biçiminde de yazılır.)
—ANSİKL. Alfa-globülinlerin iki alt-grubu vardır: α_1 -globülinler (en çabuk artanlar) ve α_2 -globülinler. *α_1-globülinler* plazma proteinlerinin yaklaşık % 5'ini oluşturur; bunlar arasında α_1-lipoprotein, seromükoit α_1 (ya da orosomükoit) ve Schultze α_1 -glükoproteini bulunur. İltihaplı ve neoplasik hastalıklarda, oranında (ve özellikle orosomükoitte) artma görülür. *α_2-globülinler* plazma proteinlerinin % 7-9'unu oluşturur; bunların içinde makroglobülin α_2, haptoglobülin, seruleoplazmin, α_2- ve β-lipoproteinler, hirschfeld plazma gruplarına özgü α_2-globülin G_c bulunur. İltihaplı hastalıklarda (aşırı haptoglobülin artışı) ve lipoit nefrozda (α_2-makroglobülin ve α_2-lipoprotein artışı görülür.)

ALFAKİMOTRİPSİN a. (fr. *alphachymotrypsine*). İltihap önleyici ya da giderici niteliklerinden dolayı tedavide kullanılan pankreas kökenli proteolitik enzim.

ALFAKSALON a. (fr. *alfaxalone*). Steroit türevi anestezi maddesi. (Genel anestezi

alfa

Vittorio **Alfieri**
François - Xavier Fabre'ın
bir resminden ayrıntı
Uffizi müzesi, Floransa

yapmak amacıyla alfadolon asetat ile birlikte damar içine şırınga edilir.)

ALFA-MENDELEYEV sırtı, Kuzey Buz denizi'ni Doğu Sibirya'dan Grönland'ın K.-B.'sına kadar aşan, depremsiz deniz altı dağ zinciri. Uzunluğu 1 500 km. Dorukları yaklaşık 1 200 m. Hareketsiz bir okyanus sırtı olarak kabul edilir.

ALFANİ (Gianni), italyan şair (Floransa XIII. - XIV. yy.). Cavalcanti'nin etkisindeki bir aşk sonesi ve altı baladı günümüze kalmıştır.

ALFANİ (Domenico DI PARIDE), italyan ressam (Perugia 1480-öl. 1553'ten sonra), kuyumcu Paride Alfani'nin oğlu. Perugino ile birlikte eğitim gördü. Rafaello ile Rosso'nun okul arkadaşı ve dostuydu. Perugia'da Gregoriano koleji'nde ve çeşitli kiliselerde çalıştı.

ALFANO (Franco), italyan besteci (Napoli 1876-San Remo 1954). Öğrenimine Napoli'de başladı; sonra Leipzig'de Jadassohn'un öğrencisi oldu. Bir süre Berlin (1896-1899) ve Paris'te yaşadı. Ardından Torino Müzik liceo'sunun (1923-1939) ve Palermo'daki Teatro Massimo'nun yöneticiliğini (1940) yaptı. 1924'te Puccini'nin son operası *Turandot*'u tamamladı. Tolstoy'un romanından yararlanarak bestelediği *Resurrezione* adlı gerçekçi operası ilk büyük başarısı oldu. Daha sonra izlenimcilikten etkilenen daha çağdaş bir anlatıma (*Sakuntala* operası) ve sonunda güney avrupalılara özgü taşkınlığı yansıtan bir romantizme yöneldi. Öbür dramatik yapıtları arasında *Miranda* (1896), *L'Ombra di Don Giovanni* (1914) ve *Cyrano de Bergerac* (1936) sayılabilir. Ayrıca *Tre Poemi di Tagore* (1918) ve *Tre Liriche di Tagore* (1928) gibi melodiler, *Napoli* adlı bale süiti, piyano parçaları, oda müziği ve 2 senfoni bıraktı.

ALFAQUES (los), İspanya (Katalonya) kıyısında koy, Ebro ırmağının deltası ile bir kıyı oku arasında. Irmağın ağzını dolduran çamur setlerini (alfaques) dolanan bir kanal, San Carlos limanını Ebro kıyısındaki Amposta'ya bağlar.

ALFAR. İskand. mit. Bereketlilik-doğurganlıkla özdeşleştirilen ve kurbanlarla tapınılan varlıklar. Snorri, *Edda*'da, yeraltında oturan *karanlık Alfarlar*'ı "Alfheim'da" oturan *aydınlık Alfarlar*'dan ayırır. (→ ELF.)

ALFARO (Eloy), ekvadorlu general ve siyaset adamı (Montecristi 1842-Panoptico, Quito yakınında, 1912). Liberal bir lider olarak García Moreno'nun siyasetine karşı çıktı ve 1876'da diktatörün öldürülmesi üzerine ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Sürgünde de liberallere yardımı sürdürdü ve 1895'te liberallerce, hükümete isyan edenlere katılmaya çağrıldı. Quito üzerine yürüdü ve muhafazakârları yendi. "Ulusun yüce önderi" unvanıyla, orduya yaslanarak diktatörce bir yönetim kurdu ve kilise karşıtı bir siyaset uyguladı. 1897'de cumhurbaşkanı seçildi ve 1901'e kadar yönetimde kaldı; 1906'dan 1911'e kadar yeniden cumhurbaşkanlığı yaptı. Liberal halefiyle uyuşamayınca hapse atıldı ve halk tarafından linç edildi.

ALFARO Y GOMEZ (Juan), ispanyol ressam (Córdoba 1640-Madrid 1680). Velázquez'in öğrencisi. Dinsel tablolar ve pek çok küçük portre bırakan sanatçının Calderón portresi, şairin mezarı üzerine yerleştirilmiştir (Madrid'de San Salvador kilisesi).

Alfa-Romeo, italyan otomobil firması; 1903'te kuruldu. Devlet holdingi IRI'nın (Sanayiyi canlandırma enstitüsü) denetimi altındadır. Binek otomobilleri ve spor arabaları üretir. Firmanın, Napoli yakınında Pomigliano d'Arco'da orta güçte araba üretimi için Alfa-Sud fabrikasını kurdu; bu fabrika işletmenin Milano bölgesindeki üretim birimine eklendi. Nitelikli üretimine ve yüksek teknik düzeyine karşın, firmanın mali durumu yıllardan beri düzeltilememiştir.

ALFASAYISAL sıf. Bilş. Gerek abece harflerinden (A'dan Z'ye) ve sayılardan (0'dan 9'a) oluşan, gerek uzlaşmalı bir başka işaretle (.,§,&,...) kodlanabilen ya da bu çeşitli simgelerin dizisiyle verilen karakter için kullanılır.

ALFATRON a. (fr. *alphatron*). Ölçbil. ALFA - VAKUMÖLÇER'in eşanlamlısı.

ALFA-VAKUMÖLÇER a. Ölçbil. Boşluk ölçümünde kullanılan iyonlaşma kabı; kabın içindeki iyonlaşma, radyoaktif bir maddenin (radyum, toryum vb. tuzu) alfa ışımasıyla sağlanır. (Eşanl. ALFATRON.)

ALFHEİM. İskand. mit. *Alfarlar*'ın ve tanrı Freyr'in gökyüzündeki yeri.

ALFİERİ (Benedetto), italyan mimar (Roma 1700-Torino 1767). Torino'da, Juvara'nın ardılı olarak uzun süre çalıştı. Carignano katedrali başyapıtlarından biridir.

ALFİERİ (Vittorio), italyan yazar (Asti 1749-Floransa 1803). Torino Askeri akademisi'ndeki sekiz yıllık "eğitimsizlik"ten sonra, 1766'dan 1772'ye kadar Avrupa'yı dolaştı ve ölümüne dek Albany kontesinin kendisine yaşattığı "saygın aşk"ın desteğiyle, 1775'ten başlayarak bütün gücünü yalnızca trajedilerini yazmaya verdi. Başlangıçta olumlu karşılandığı Fransız devrimi'nin daha sonraki evrimini ve zorbalıklarını eleştirdi (*Misogallo*). 1790'dan 1803'e kadar da *Vita* adlı yaşamöyküsünü yazdı.

Della Tirannide (1777) adlı denemesiyle aynı dönemde yazılan *Filippo, Polinice, Antigone, Agamennone, Oreste, Ottavia* gibi ilk trajedilerinin (1776-1781) ana konusu, zorbalığa karşı mücadeleydi. Ama *Saul* (1782) ile *Mirra*'da (1787) temel trajik güç, artık iki hasmın ya da iki düşüncenin çatışması değil, kahramanın acı çeken vicdanıdır.

ALFİERİ (Dino Odoardo), italyan siyaset adamı (Bologna 1886-Milano 1966). Faşizmin ilk yandaşlarındandı. Halk kültür bakanı (1936-1939), sonra da Almanya büyükelçisi (1940-1943) oldu. 1942'den başlayarak, ülkesini Almanya ile olan ittifaktan ayırmaya çalıştı ve Büyük faşist konseyi'nde Mussolini'ye karşı oy kullandı (1943). İsviçre'ye sığındı; Verona faşist mahkemesince yokluğunda ölüm cezasına çarptırıldı.

ALFİOS → ALPHEIOS.

ALFİSOL a. (fr. *alfisol*). Pedol. Derin katlarında kil birikimi içeren yıkanmış toprak; amerikan toprak sınıflandırmasında yer alan on türden biridir.

ALFONSİN FOULKES (Raul), Arjantin cumhurbaşkanı (Chascomus 1927).

Raul **Alfonsin Foulkes**
Gelişim arşivi

Öğrenime askeri okulda başladı, sonra hukuk fakültesini bitirdi. Öğrenciliği sırasında siyasete atıldı, şehir meclisine üye seçildi. Avukatlık yaparken Radikal yurttaşlar birliği partisi'ne katıldı, milletvekili seçildi (1963). 1976'dan sonra ülkesine egemen olan askeri yönetimi eleştiren tutumuyla parti içinde yenileşme akımının önderi oldu. Falkland (Malvinas) savaşı sırasında, savaşa karşı tutumuyla saygınlık kazandı. Falkland girişiminde başarılı olamayan askeri yönetim, demokrasiye dönmek zorunda kalınca, yapılan başkanlık seçiminde Radikal yurttaşlar birliği partisi'nin adayı oldu. Seçim konuşmalarında askeri yönetim döneminde yapılan yolsuzlukları, insan haklarına değer verilmemesini eleştirdi; sendikal hakların genişletileceğini ve güvence altına alınacağını vaat etti. Seçimi kazandı, başkan oldu (10 aralık 1983). İlk olarak, askeri yönetimin sorumluluktan kurtulmak için çıkardığı özel af yasasını yürürlükten kaldıran yasayı meclisten geçirdi. Böylece 1976-1983 yılları arasında ülkeyi yöneten üç cuntanın üyeleri çeşitli suçlardan yargılandılar, hüküm giydiler. Ekonomik bunalımı önlemek için savaş ekonomisi uygulanacağını açıkladı (1985). 1986 yılında Avrupa Konseyi'nin "İnsan hakları ödülü"nü kazandı. 1989 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimini kaybetti ve yerini Carlos Menem'e bıraktı.

ALFONSO I Katolik (693'e doğr. -757), Asturias kralı (739-757). Kral Pelayo'nun damadı olan Alfonso, kayınbiraderi Favila'nın yerine geçti. İspanya'nın kuzeyindeki Berberiler'in ayaklanmasından ve 750'deki büyük açlıktan yararlanarak Galicia'yı işgal etti ve Castilla'nın kuzeyini hıristiyanlaştırdı.

ALFONSO II Dürüst (Oviedo 759-842), Asturias kralı (791-842), kral Fruela I'in oğlu. Başkenti Oviedo'ya taşıdı; müslümanların karşı saldırılarına dayandı, sivil ve dinsel yönetimi örgütledi. Charlemagne'a bir elçi yolladı. Santiago'nun iskeletinin de Compostela'da onun hükümdarlığı döneminde ortaya çıkarıldığı sanılmaktadır. Alfonso II, Asturias'ın gerçek kurucusudur.

ALFONSO III Büyük (838-Zamora 910), Asturias kralı (866-910), Ordoño I'in oğlu ve Ramiro I'in torunu. Lusitania'nın Mondego'ya kadar olan kesimini ve Eski Castilla'dan Duero'ya kadar uzanan toprakları Araplar'dan alarak buralara göçmenler yerleştirdi. Ama büyük oğlu García ayaklanınca, onun lehine tahttan çekildi.

ALFONSO IV Keşiş (öl. 932), León kralı, kral Ordoño II'nin oğlu. Taht üzerinde hak iddia edenler arasında geçen karışık bir mücadele döneminden sonra, 926'da amcası Fruela II'nin yerine geçti. Ama 931'de, tahtı bırakıp bir manastıra çekildi. 932'de tahtı yeniden ele geçirmeye çalıştıysa da, kardeşi Ramiro II tarafından kör edildi.

ALFONSO V Soylu (994-Viseu 1028), León kralı (999-1028), kral Vermudo II ile Elvira de Castilla'nın oğlu. Araplar ile savaşırken öldü.

ALFONSO VI (1040-1109), León (1065-1109), Castilla (1072-1109) ve Galicia kralı (1073-1109). Castilla ve León kralı Fernando I Büyük'ün oğlu. Kardeşi Castilla kralı Sancho II Güçlü, Alfonso'nun krallığını ele geçirip onu hapsetti, sonra da müslüman Toledo krallığı'na sürgüne gönderdi (1072). Birkaç ay sonra Sancho'nun ölümü üzerine Alfonso, León krallığı'nı yeniden elde etti, Castilla krallığı'nın da vârisi oldu. Ayrıca, kardeşi García'ya ait olan Galicia krallığı'nı da ele geçirdi. Navarra krallığı'ndan Rioja'yı ve Vizcaye'yi, Alava ile Guipuzcoa'yı (1076) geri aldı ve kendini imparator ilan ettirdi (1077). Sonra, müslüman ve hıristiyan kralların saygısını kazandı. Giderek büyüyen bu güç karşısında Sevilla kralı El-Mu'temid, Murabıtlar'ı yardımına çağırdı; Murabıtlar, Alfonso VI'yı Zalaca'da (Sagrajas) [1086] büyük bir bozguna uğratarak kazandığı topraklardan bir kısmını geri aldılar ve hıristiyan yayılmasını durdurdular. Bunun üzerine hükümdar yabancı şövalyelere, özellikle de burgognalı şövalyelere başvurdu ve bunlardan ikisini kızlarıyla evlendirdi. Hükümdarlığı döneminde fransız etkisi ağır bastı. Alfonso VI, Cluny tarikatı mensuplarını korudu ve katolik din törenlerini kabul ettirdi (1080).

ALFONSO I Kavgacı (1073'e doğr. -1134), Aragón ve Navarra kralı (1104-1134), kral Sancho I'in ikinci oğlu, kral Pedro I'in kardeşi ve halefi. Castilla kraliçesi Urraca ile evlenmesi üzerine Castilla ve Leon kralı unvanını aldı, ama karısıyla arasındaki anlaşmazlıklar ve bir bölüm soylunun düşmanlığı ona Castilla'yı bıraktırdı, böylece evliliği de bozuldu. Alfonso I, Fransa'nın güneyindeki senyörlerle sıkı ilişkiler kurdu; Toulouse kontu bu ilişkiler sonucu onun vasali durumuna geldi. Ama, Zaragoza'nın alınmasıyla (1118) olsun, Cutanda'da Murabıtlar'a karşı kazanılan zaferle (1120) olsun, özellikle Aragón'un Ebro havzasındaki yayılmasını sağlayan hükümdar oldu. 1125'te Endülüs'e kadar uzanan ve orada arap egemenliğinden kurtarıp Ebro vadisine yerleştireceği çok sayıda İspanyolla *(musta'rib)* döndüğü büyük bir akın yaptı. Fraga önlerinde müslümanlarca yenilgiye uğratıldı ve çok geçmeden, krallığını askerlerin yönetimine bırakarak öldü. Ama Aragónlular onun küçük kardeşi Ramiro II'yi; Navarralılar da, kuzeni ve Garcia IV'ün torununun oğlu olan Garcia V'i kral ilan ettiler.

ALFONSO VII İyi ya da **İmparator** (1105-Fresneda 1157), Castilla ve León kralı (1126-1157); Castilla kraliçesi Urraca ile Raimond de Bourgogne'un oğlu. Urraca'nın kötü yönetiminden bıkan ve kralçenin ikinci kocası Aragón kralı Alfonso I'in gözüpekliğinden kaygı duyan castillalı soylular genç Alfonso'yu tahta çıkardı. Genç Alfonso, birkaç yıl daha annesine ve soyluların tahriklerine karşı mücadele etmek zorunda kaldı. Vassalleri olan Navarra kralı ve Toulouse ve Barcelona kontlarının desteğiyle, León'da imparator tacı giydi (1135), ama 1143'te de Portekiz'in bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı. Barcelonalı Ramón Berenguer IV ile Tudellen antlaşması'nı imzaladı (1151); bu antlaşmayla iki hükümdar, müslümanlara karşı, gelecekteki yayılma alanlarını aralarında paylaştılar. Bununla birlikte Alfonso VII'nin Endülüs seferleri, Muvahhitler'in gelişiyle kesintiye uğradı. Daha sonra, devletlerini iki oğlu arasında paylaştırdı; Castilla'yı Sancho III'e, León ile Galica'yı da Fernando II'ye verdi.

ALFONSO II Dürüst (1152-Perpignan 1196), Aragón kralı (1162-1196). Barcelona kontu Ramón Berenguer IV ile Aragón kraliçesi Petronila'nın büyük oğlu olan Alfonso II, yeni katalonya-aragón birliği'nin ilk hükümdarıdır. İspanya'da Reconquista konusundaki politikasına değil, oc ülkesinde genişleme politikasına öncelik verdi. Roussillon üzerinde egemenliğini kurdu, kendisini Béarn vikontu olarak kabul ettirdi ve 1166'da Provence kontluğunu veraset yoluyla elde ederek burada ALFONSO I adıyla hüküm sürdü. Son yıllarını, Valencia Arap krallığı'ndan Alpler'e kadar uzanan büyük bir devlet kurmakla geçirdi. Cazorla antlaşması ile (1179) Murcio'daki fetih haklarını Castillalılar'a bıraktı. Şairlerin koruyucusu olan Alfonso II'nin kendisi de halk şairiydi.

ALFONSO VIII Soylu (Soria 1155-Ávila 1214), Castilla kralı (1158-1214); kral Sancho III ile Blanca de Navarra'nın oğlu. Castro ve Lara aileleri arasındaki mücadelenin tedirginlikleriyle dolu bir çocukluk döneminden sonra, çeyiz olarak Gaskonya kontluğunu getiren, Henri II Plantagenêt'nın kızı İngiltereli Leonor ile evlendi. Muvahhitler tarafından ilkin Alarcos'da ezilen (1195) Alfonso VIII, Navarra ve Aragón krallarının yardımıyla müslümanları Las Navas de Tolosa'da (1212) yenilgiye uğratarak Guadalquivir havzasını hıristiyanlara açtı.

ALFONSO IX (Zamora 1171-Villanueva de Sarria 1230), León kralı (1188-1230), kral Fernando II ile Urraca de Portugal'ın oğlu. İkinci evliliğini kral Alfonso VIII'in büyük kızı olan kuzeni Castillalı Berenguela ile yapan Alfonso IX, Fernando III'ün de aralarında bulunduğu birçok çocuğu olduktan sonra, yakın akrabalık nedeniyle karısından ayrılmak zorunda kaldı. 1217'de Castilla kralı olan Fernando III'ün Araplar ile başarıyla savaşan ve 1230'da Estremadura'yı yeniden ele geçiren babasıyla arası açıldı. Alfonso IX ölürken Fernando'yu mirasından yoksun bıraktı. Ama Fernando, Galicialılar ve Leónlular tarafından kral olarak kabul edildi. Alfonso, 1188'de ilk Cortes meclisini toplamıştı.

ALFONSO X Bilge (Toledo 1221-Sevilla 1284), Castilla ve León kralı (1252-1284), germen imparatoru (1257-1272); kral Fernando III ile, imparator Friedrich II'nin torunu olan Schwabenli Beatrix'in büyük oğlu Hohenstaufen hanedanının vârisi olarak, 1254'te imparatorluk tacında hak iddiasında bulundu ve papanın 1257'de onun lehine yaptığı seçimi kabul ettirmek için İtalya'da karmakarışık entrikalara girişti. Bu politikanın masrafları Castilla ve León'da hoşnutsuzluklara yol açtı. Murcia ve Endülüs'teki müslümanların büyük bir ayaklanmasını da göğüslemek gerekti. Oğlu Cerda senyörü Fernando 1275'te ölünce, Fernando'nun oğulları olan Cerda vârisleri aleyhine, ikinci oğlu Sancho IV'ü halef olarak kabul etmek zorunda kaldı. Zamanının en aydın prenslerinden biri olarak, XIII. yy.'da İspanya'daki her türlü düşünce hareketlerini destekledi. Yunan ve arap yapıtlarını Avrupa'ya tanıtan, Toledo çevirmenler okulunu canlandırdı. Halk ozanlarının hayranıydı; galicia dilindeki, Meryem Ana onuruna 4 000'i aşkın ilahiyi derleyip toplayarak bir araya getirdi *(Cantigas de Santa Maria)*; halk dilinde yazılmış bir İspanya tarihinin ilk denemesi olan *Crónica general*'i hazırlattı; ama yayınını yönettiği yapıtların en önemlileri, hukukla *(Siete Partidas)* ve gökbilimle ilgili yapıtlardır.

Alfonso X Bilge nişanı, 1902'de oluşturulan, 1939'da ve 1945'te yeniden düzenlenen ve bilimsel araştırma, edebiyat ve güzel sanatlar alanındaki hizmetleri ödüllendiren ispanyol nişanı. Beş sınıfa ayrılan ve kenarları altınla çevrili dört kollu kızıl sırlı bir haç biçimindeki bu nişanın koyu kırmızı bir kurdelesi vardır.

Alfonso çizelgeleri, 1252'de Castilla kralı Alfonso X Bilge'nin buyruğuyla, ünlü hıristiyan, yahudi ve özellikle arap gökbilimcilerince çizilen gökbilim çizelgeleri. Ptolemaios çizelgelerinin yerini almak üzere hazırlanmıştı ve yılı 365 g 5 sa 49 dk 16 sn'ye bölüyordu. Bu değerlendirme, en çağdaş hesaplardan bile ancak 26 sn farklıdır. Alfonso çizelgeleri, 1252'da Toledo meridyenine göre hesaplanmıştı.

ALFONSO III İyiliksever (1265-Barcelona 1291), Aragón ve Sicilya kralı (1285-1291); Aragón kralı Pedro III Büyük ile Sicilya kralı Manfredi'nin kızı Constanza von Schwaben'in büyük oğlu. Soyluların direnişiyle savaşmak zorunda kaldı; ama soylular, 1287'de kralın yetkilerini önemli ölçüde sınırlayan "Birlik ayrıcalığı"'nı ona zorla kabul ettirdiler.

ALFONSO IV Kalender (1299-Barcelona 1336), Aragón kralı (1327-1336), kral Jaime II ile Blanche d'Anjou-Sicile'in ikinci oğlu. Sardinya ayaklanmasını (1329) göğüslemek zorunda kaldı, Cenovalılar'a karşı, başarısız bir savaşa girdi ve sonunda, otoritesi sarsıldı.

ALFONSO XI İntikamcı (Salamanca 1311-Cebelitarık 1350), Castilla kralı (1312-1350), Fernando IV ile Portekizli Constanza'nın oğlu. Anarşi ortamında geçen bir çocukluk döneminden sonra, soyluların gücünü kırıp kentleri denetim altına alarak krallık otoritesini yeniden kurdu. Yayılmacı bir politika güttü, Algeciras'ı ele geçirdi (1344) ve Cebelitarık kuşatmasında kara vebadan öldü. 1328'de, ona oğlu Zalim Pedro'yu doğuran Portekizli María (kral Alfonso IV Yiğit'in kızı) ile evlenen Alfonso XI, Juan de Velasco'dan dul kalan Leonor de Guzman ile 1329'dan başlayarak ilişki kurdu ve ondan, aralarında kral Enrique II Muhteşem'in de bulunduğu on çocuğu oldu.

ALFONSO I → ALFONSO V Büyük ve Adil.

ALFONSO V Büyük ve Adil (1396, Napoli 1458), Aragón ve Sicilya kralı (1416-1458), İki Sicilya kralı (ALFONSO I) [1442-1458]. Aragón kralı olmadan önceki kral Fernando I ile Castillalı Leonor'un büyük oğlu. Sardinya'da otoritesini yeniden kurmak için buraya yaptığı ilk seferden ve Cenovalılar'a karşı giriştiği bir savaştan (1420-1421) sonra, Napoli kraliçesi Giovanna II tarafından evlat edinildi (1421). Kısa bir süre sonra Anjoulu Luigi III lehine mirastan yoksun bırakılınca Aragón'a döndü ve kardeşlerini desteklemek için Castillalı Juan II ile savaştı. 1431'de İspanya'dan ayrılarak, Napoli'yi ele geçirmek üzere Sicilya'da uygun bir fırsat bekledi. Vâris olarak René d'Anjou'yu bırakan Giovanna II'nin ölümü üzerine, krallığı istila etti. 1435'te Ponza'da Cenovalılar'ca tutsak edilerek Milano dükü'ne teslim edildi, ama bir kurtulmalık ödeyince, girişiminde dükün de desteğini sağladı. 1442'de de, Napoli krallığı'nın (sağlam toprağın Sicilyası'nın) fethini tamamladı. İki Sicilya krallığı'nı birleştirerek, ilk kez, kendisinden sonra ancak 1815'te yeniden ortaya çıkacak olan "iki sicilya kralı" unvanını aldı. Napoli'ye yerleşerek, çağın hümanist ve bilginlerini çevresine topladı. Kendisine bağlı ispanya krallıklarının yönetimini her ikisi de Katalonya'da güçlü bir toplumsal çalkantıyı göğüsleme zorunda kalan karısı María de Castilla ile kardeşi Navarralı Juan II'ye bırakarak, kendisi özellikle İtalya sorunlarıyla uğraştı. Ölürken, Napoli'yi evlilik dışı doğmuş bulunan oğlu Ferdinando I'e vasiyet etti ve Aragón tacıyla Sicilya krallıklarını da kardeşi Navarra kralı Juan II'ye bıraktı.

ALFONSO II (Napoli 1448-Messina 1495), yarımada Sicilya'sının kralı (1494-1495); kral Ferdinando I ile Isabelle de Clermont'un büyük oğlu. Charles VIII tarafından tahttan indirildi; yerine büyük oğlu Ferdinando II geçti.

ALFONSO XII (Madrid 1857 - ay. y. 1885), İspanya kralı (1874-1885), kraliçe İsabel II ile Fransisco de Asis de Borbon'un oğlu. 1868'de annesiyle birlikte İspanya'dan sürgün edilen Alfonso XII, Paris'te, Viyana'da ve Sandhurst'ta eğitim gördü. 1870'te annesi onun lehine tahttan çekildi. Alfonso'nun, Cánovas del Castillo tarafından kaleme alınan Sandhurst bildirgesi (1874), Restauration'un programı oldu. General Martínez Campos'un ayaklanmasından sonra Alfonso XII İspanya'ya döndü (1875). 1876'da carlistacı savaşa son verdi; bu barışçı tutumu ve meşruti idaresiyle saygınlık kazandı, Alfonso'nun hükümdarlığında İspanya yeniden barışın ve refahın egemen olduğu bir dönem yaşadı. Önce kuzeni Mercedes de Montpensier ile evlenen Alfonso XII, karısının kısa bir süre sonra ölmesi üzerine Maria-Cristina de Habsburgo ile evlendi.

ALFONSO XIII (Madrid 1886-Roma 1941), İspanya kralı (1886-1931), Alfonso XII'nin oğlu. Babasının ölümünden sonra doğdu. İspanya'ya Küba'yı, Porto Riko'yu ve Filipinler'i kaybettiren İspanya-Amerika savaşı (1898), annesi Maria-Christina'nın naipliği dönemine rastlar. Alfonso XIII, 17 mayıs 1902'de tahta çıktı. Hükümdarlığı döneminde Cánovas del Castillo tarafından getirilen alternatif siyasal sistem, yeni partilerin (işçi partileri ve bölgeci partiler) ve sendikaların muhalefeti sonucu çöktü. Bu dönemde ve özellikle 1909 ve 1917-1923 bunalımları sırasında, hükümdar, siyasal eyleme gitgide daha etkin bir biçimde katıldı. 1923'te, general Primo de Rivera'nın diktatoryasını kabul etti; onun devrilmesinden sonraysa, eski anayasa düzenini getirmek için uğraştı. Nisan 1931'de yapılan belediye seçimleri, cumhuriyetçiler için bir zafer oldu, bunun üzerine kral ülkeyi terk etti. Fransa'da, İsviçre'de ve İtalya'da sürgünde bulunduğu sürece, hanedanın iki kolu arasındaki kavgaya son vermek için carlistala-

Alfonso X Bilge
Cantigas de Santa Maria'yı süsleyen minyatür. XIII.yy. ispanyol sanatı
Escorial kütüphanesi

Alfonso V Büyük ve Adil
Pisanello'nun madalyası (1449)
cabinet des Médailles. B.N. Paris

İspanya kralı **Alfonso XIII**
eylül 1923'te

ra yaklaştı. Victoria Eugenia de Battenberg ile evlenen Alfonso'nun altı çocuğu oldu ve 1941'de, üçüncü oğlu Barcelona kontu Juan lehine tahttan çekildi.

ALFONSO MARİA de Liguori *(aziz)*, italyan tanrıbilimci ve misyoner (Marianella, Napoli yakını, 1696-Nocera 1787). Önceleri avukatlık yaptı, sonra kendini Napoli bölgesinin yeniden hıristiyanlaştırılmasına adamak üzere tarikata girdi (1724). Kurduğu halk heyetlerinin başarısı, çalışma arkadaşlarının "kurtarıcılar" adı verilen bir toplulukta birleşmelerini ve ahlaksal bir tanrıbilim sistemi geliştirilmesini sağladı. Bağnaz akımlar ile olasıcılık yandaşı tanrıbilimcilerin getirdiği kolaylıklar arasında yer alan bu sistem, *eşit-olasıcılık* adını aldı. Benevento yakınındaki Sant Agata dei Goti'nin piskoposluğuna getirilen (1762) Alfonso, heyetlerdeki görevini sürdürdü ve 1775'te görevlerinden ayrıldı. Başlıca yapıtları (*Le glorie di Maria*, 1750, *Teologia morale*, 1753-1755), janseniusçu ahlakın gözden düşmesinde rol oynadı. 1839'da aziz ilan edildi, 1871'de kilise doktor unvanını aldı.

Aziz **Alfonso Maria** de Liguori ressamı belli değil (1768, ayrıntı) *Napoli yakınında, Pagani kilisesi*

ALFORD (Henry), ingiliz tanrıbilimci, şair ve bilgin (Londra 1810-Canterbury 1871). Cambridge'de profesörlük, Canterbury'de başpapazlık yaptı (1858). Çeşitli ve çok sayıdaki yapıtlarıyla ünlendi (çeviriler, şiirler, ilahiler). Fakat asıl başarısı, Yeni Ahit'in yunanca basımını gerçekleştirmesidir (1841-1861).

ALFORTVİLLE, Val-de-Marne'da kanton merkezi (Fransa), Paris'in 2 km G.-D'sunda Sen ile Marne'ın birleştikleri noktada; 36 252 nüf. Modern St-Pierre-Apôtre kilisesi. Sanayi merkezi: doğal gaz işletmesi; cam fabrikası: kimya sanayisi.

ALFÖLD, tarım yapılan büyük ovaları belirten macarca terim. İşlenmemiş ovalar, hayvancılık yapılan bozkır için kullanılan *Puszta* teriminin karşıtıdır. Coğrafya açısından Macaristan'daki başlıca Alföld'ler şunlardır: ülkenin batısında, Bakony, Vertes, Grecse, Pilis kütleleri ile Macaristan ve Avusturya sınırları arasında kalan *Kisalföld* ya da *Küçük Alföld*, Tuna'nın batısındaki bütün Pannonia ovasını kaplayan *Nagyalföld* ya da *Büyük Alföld*.

Aziz **Alfred** Büyük bir yasalar ve genelgeler derlemesindeki bezemeli harf (XIV.yy.) *British Museum, Londra*

ALFÖLDİ (András), macar kökenli amerikalı arkeolog ve tarihçi (Pomáz 1895 - Princeton 1981). Princeton'da ilkçağ tarihi profesörü; roma tarihinin geç imparatorluk, özellikle de erken imparatorluk dönemlerine ilişkin önemli incelemeler yazdı.

ALFRAGANUS →FERGANİ

ALFRED Büyük *(aziz)* [Wantage, Berkshire, 849 ?-öl. 899], Wessex kralı (871-878), Anglosaksonlar'ın kralı (878-899), Æthelwulf'un oğlu, Æthelred I'in kardeşi ve ardılı. İskandinavlar'a karşı çetin bir savaştan sonra (Edington zaferi, 878), krallık haklarını ingiliz ve danimarka krallıklarına da kabul ettirdi. Krallık otoritesini yeniden kurdu ve ingiliz birliğini hazırladı. Bu aydın prens, anglosakson uygarlığında önemli bir rönesans gerçekleştirdi; latinceden anglosaksoncaya bir dizi yapıt (aziz Gregorios'un, Boetius'un, Orosio'nun yapıtları) çevirdi ya da çevirtti.

ALFRED Atheling, Æthelred II'nin oğlu ve Knud'un oğlu Harold'a karşı ingiliz tacının talihsiz adayı. Harold onu yakaladı ve 1036'da Ely'de öldürttü.

ALFRED Saksonya-Coburg-Gotha'lı (Windsor 1844-Coburg 1900), Edinburgh dükü (1866-1900) ve Coburg dükü (1893-1900), Saksonya-Coburg-Gotha prensi Albert ve Büyük Britanya kraliçesi Victoria'nın oğlu. Coburg'da amcası Ernst IV'ün yerine geçti. 1862'de Yunanlılar kendisine krallık önerdiler, ama babası onun adına bu öneriyi geri çevirdi.

Beklan **Algan** Ayla **Algan** *İstanbul Şehir tiyatroları arşivi*

ALFRETON, Büyük Britanya'da kent, Nottingham'ın K.-B.'sında Metalurji.

ALFVÉN (Hugo), isveçli orkestra yöneticisi ve besteci (Stockholm 1872 - *ay. y.* 1960). Richard Strauss'dan etkilenen sanatçı, 5 senfoni, senfonik parçalar, sahne yapıtları ve ulusal temalardan esinli ezgiler besteledi.

ALFVÉN (Hannes), isveçli fizikçi (Norrköping 1908). Uppsala Üniversitesi'ni bitirdikten sonra İsveç'te ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Kaliforniya Üniversitesi'nde araştırmacı olarak çalıştı. Stockholm Krallık teknoloji enstitüsü'nde elektronik profesörü oldu, sonra plazma fiziği kürsüsüne atandı; 1940'tan bu yana bu enstitüde öğretim üyeliği yapmaktadır.

Alfvén, temel araştırmalarını, çok yüksek sıcaklıkta iyonlaşan gazlar ve akışkanların manyetik dinamiği üstünde yoğunlaştırdı. Özellikle, manyetosferde plazmayı oluşturan parçacıkların yer değişimi üstündeki kuramının yanı sıra bu ortamda doğup yayılan ve kendi adını taşıyan dalgaları buluşuyla üne kavuştu. Ayrıca manyetik alanın, güneş sisteminin doğuşu ve evrimi üstündeki işleviyle ilgilendi. Nihayet evrenin eşit miktarda madde ve karşıt maddeden oluştuğu kanısına vardı; bu iki karşı maddenin birbirini yok etmemesini, her birinden ayrı ayrı oluşan iki bulutun sınırında yerleşmiş bir basıncın varlığıyla açıkladı. 1970 Nobel fizik ödülü'nü Louis Neel ile paylaştı.

Alfvén dalgaları, çok alçak frekanslı (10 Hz'in altında) elektromanyetik dalgalar, manyetohidrodinamik bir süreç izleyerek plazmalarda (manyetosferler, yıldız atmosferleri...) yayılabilecek yetenektedirler. 1942'de Alfvén, Maxwell denklemlerini, hidrodinamiğin temel denklemleriyle birleştirerek bu tür dalgaların bulunduğunu öne sürdü; Güneş lekelerinin, Güneş'in ekvator bölgesine doğru deviniminin ancak bu dalgalarla açıklanabileceğini düşünüyordu. Bu konuda plazma yerine çok iletken bir sıvı kullanılarak bazı deneysel kanıtlar bulmak için araştırmalara girişildi. Başlangıçta, cıvayla yapılan deneylerde geçerli sonuçlar elde edilemedi; bu kez deneyler daha umut verici biçimde erimiş sodyumla yinelendi. 1950'den beri, plazma fiziğindeki gelişmeler (termonükleer kaynaşmayı sağlamak amacıyla), manyetohidrodinamik kuramlarının kesin biçimde kurulmasını sağladı. Öte yandan, başlıcaları enine ve boyuna dalgalar olmak üzere Alfvén dalgalarının birçok türü vardır. Plazmanın iletken bölümünü oluşturan maddenin devinimiyle manyetik alan kuvvet çizgilerinin eşit ölçüde yer değişiminin karşılıklı olarak birbirini doğurması sonucunda yayılma ortaya çıkar (bu durumda alanın madde içinde donduğu söylenir). Bir gezegenin *manyetosfer*'inin, Güneş'e dönük yanda kapalı, ters yanda açık oyuk biçimde oluşu şu yolla açıklanabilir: elektrik iletkenliği yüksek bir plazmadan oluşan güneş rüzgârı, Güneş'in manyetik alanının bir bölümünü sürükler; zaten günmerkezli uzaklık arttıkça bu alanın zayıflaması, Coulomb yasasında öngörülenden daha ağır gerçekleşir; Güneş rüzgârı, manyetik alanı bulunan bir gezegenin (Dünya, Jüpiter...) yakınına geldiğinde, bu alanı iter; bu itme, rüzgârın kinetik basıncıyla gezegenin manyetik alan basıncını dengeleninceye kadar sürer. Öte yandan Alfvén dalgaları zayıf bir dağılımla yayılır; hızlarıysa enine hızın fonksiyonu biçiminde $V_A = H/\sqrt{4\pi\rho}$ bağıntısıyla ifade edilir; denklemde, H çevrel manyetik alanı, ρ ise plazmanın yoğunluğunu gösterir. Yer manyetosferinde, saniyede 1 000 km düzeyinde hızlarla yayılan ve manyetosfer fırtınalarının etkilerini yeryüzüne kadar ulaştıran dalgalar vardır.

ALG a. (lat. *alga*; fr. *algue*'dan). Bot. SUYOSUNU'nun eşanlamlısı.

> **—ALGA,—ELGE.** Yapım eki. Fiilden ad türetmede kullanılır: *konalga* (kon - alga), *bitelge* (bit-elge), *çizelge* (çiz-elge), vb.

ALGAN (Beklan), türk oyun yönetmeni (Erzurum 1933). Maden mühendisliği öğrenimi için gittiği ABD'de dramatik sanatlar asıl ilgi alanı oldu. Yurda döndükten sonra İstanbul Şehir tiyatrosu'na girdi (1960). *Tarla kuşu*'nu, *Sinekler*'i, *Sezuan'ın iyi insanı*'nı, *Fizikçiler*'i, *Oppenheimer olayı*'nı (1966, İlhan İskender armağanı), *Cesaret ana ve çocukları*'nı (1978, Avni Dilligil ödülü) vb. sahneye koydu. 1975'te Tepebaşı deneme sahnesi'ni kurdu ve buranın ekip sanat yönetmenliğini yaptı. 1980'de görevine son verilmesi üzerine Almanya'ya giderek Batı Berlin türk tiyatrosu'nda *Giden tez geri dönmez* oyununu yöneten Algan, genelde, sahnenin kemikleşmiş anlatım biçimlerine ve tekniklerine karşı, çağdaş, dinamik, takım oyunculuğuna dayalı yöntemleri uyguladı. Özellikle de retorikten arınmış oyunculuk biçemiyle, içeriği ön plana alan çalışmalarında, seyirci topluluğunun edilgenlikten çıkıp oyun uzamındaki olaya yargılayıcı olarak katılmasına önem verdi.

ALGAN (Ayla), türk tiyatro ve sinema oyuncusu (İstanbul 1936). 1960'tan başlayarak İstanbul Şehir tiyatrosu'nda sahneye çıktı, birkaç filmde rol aldı. 1966'da Şehir tiyatrosu'ndan ayrılarak LCC'de üç yıl ders verdi. Dostlar tiyatrosu'nda sahnelenen *Rosenbergler ölmemeli* oyununda konuk sanatçı olarak sahneye çıktı. Yeniden girdiği İstanbul Şehir tiyatrosu'ndan 1980'de uzaklaştırıldı, Almanya'ya giderek Batı Berlin türk tiyatrosu'nda çalışmaya başladı. Daha sonra Paris'te Mehmet Ulusoy'un Théâtre de Liberté'sinde (Özgürlük tiyatrosu) sahneye çıktı. Bir süre hafif müzikle ilgilenen sanatçı, Yunus Emre'nin şiirlerini üç dilde seslendirdi. 1965'te *Fizikçiler* oyunundaki rolüyle İlhan İskender armağanı'nı aldı.

ALGARADA a. (isp. sözc.; ar. *el-gare*, silahlı). Tar. Reconquista İspanyası'ndaki hıristiyan senyörlerin ürünleri ve kaleleri yakıp yıkmak ve tutsaklar almak için müslüman ülkelerine yaptıkları süvari akını. (Aynı zamanda *cabalgada*, yani at gezintisi de denilen algarada, vasallerin senyörlerine borçlu oldukları hizmetlerden biriydi.)

—ANSİKL. Tar. Algaradaları ilk gerçekleştiren, 1065'te Valencia yakınlarına dek uzanan Castillalı Fernando I oldu. Rodrigo Díaz da (Cid Campeador) Valencia'ya dek bir atlı sefer yaptı ve 1094'te kenti almayı başardı. XI. yy.'da Murcia'ya, Almeria'ya, Lizbon'a dek başka algaradalar da yapıldı. XII. yy.'da Alfonso I, bir gemiyle Málaga'ya simgesel olarak ayak bastı. Las Navas de Tolosa zaferi (1212), bu akınlara son verdi.

ALGARDİ (Alessandro), italyan heykelci (Bologna 1595/1598'e doğr.-Roma 1654). Roma'da Bernini'den sonra en önemli sa-

Alessandro **Algardi** papa Leo XI.'in mezarından ayrıntı (1645) *San Pietro bazilikası, Roma*

natçıydı. Bazen Bernini'nin rakibi olarak gösterildi. Aynı zamanda dekoratör ve mimar olan sanatçı L. Carracci'nin öğrencisi oldu. Bernini'nin etkisinde kalmakla birlikte, yapıtlarında klasik sadelik ağır basar. Güzel büstler (kardinal Millini), papa Leo XI'in mezarını (1645), Vatikan'da San Pietro için *Attila'yı durduran Aziz Leo* adlı büyük kabartmayı, Bologna'da S. Paolo kilisesi'ndeki *Aziz Paulus'un kafasının vurulması* adlı heykel grubunu gerçekleştirdi. Janiculum üzerindeki Doria Pamphili villasının yapımını ve dekorasyonunu yönetti. Kendisini koruyan papa İnnocentius X'un bronz heykelini yaptı.

ALGARİNA ya da **ALGARNA** a. Denizc. Denizde ağır cisimleri kaldırmaya, batık tekneleri çıkarmaya ya da askıya almaya yarayan, su kesimi az, vinçli tekne ya da duba.

ALGAROTTİ (Francesco), italyan yazar (Venedik 1712-Pisa 1764). Büyük bir gezgindi (*Lettere sulla Russia* adlı yapıtında mektup biçiminde yazılmış seyahat yazıları yer alır). Voltaire ve kendisine siyasi görevler veren Friedrich II ile dost oldu. En ünlüsü, Fontenelle'in *Entretiens sur la pluralitée des mondes*'unu örnek aldığı *Il Newtonianismo Per le Dame* (1737) olan felsefi ve bilimsel içerikli birçok kitap yazdı. Dramatik müziğe ayırdığı *Sopra l'opera in musica* (1755) adlı yapıtı, gluckçu reformun ortaya çıkışında büyük rol oynadı.

ALGARVE, Portekiz'de eski il (ülkenin güney ucunda), günümüzdeki Faro yönetim bölümünün topraklarını kaplardı; 276 800 nüf. K.'deki Caldeirão ve Monchique dağları, kıyıdan bir tepeler şeridiyle ayrılır. Doğudaki şistli dağlar verimsiz ve oldukça ıssızdır. Monchique dağında sulamayla tarım yapılır. Bol güneş gören ve az yağış alan, ama sulama yapılan tepelerde, sebze, meyve (incir, badem) ve zeytin yetiştiriciliğinin yanı sıra çeşitli besin tarımı gelişmiştir. Kıyıda birçok balıkçı limanı (sardalya ve ton konserve fabrikaları) yer alır. Yaz turizmi.

—Tar. Algarve adı (ar. *el-Garb*, batı ülkesi), VIII-XIII yy. arasında İspanya'da Araplar tarafından kurulan eski bir krallığın (başkenti *Silves*) adından gelir. Sözkonusu krallık, karşıdaki Fas kıyılarına da taşmış ve çok geçmeden, Portekiz krallarına bağlı iki Algarve ortaya çıkmıştı: *Algarve Alemmar* (denizin beri yakasındaki Algarve), *Algarve Aquemmar* (denizin öte yakasındaki Algarve). Portekiz veliahtları, *Algarve'ler prensi* unvanını taşırdı.

ALGAZEL → GAZALİ.

ALGECİRAS ar. **el-Cezire el Hadra,** türkçe **Elcezire, Yeşil ada,** İspanya'da liman ve sayfiye yeri, Andalucia'nın güney kesiminde, Cebelitarık boğazı kıyısında; 85 000 nüf. Balıkçılık; Septe ve Tanca gemi seferlerinin çıkış limanı. Petrol rafinerisi. —Araplar, İspanya'nın fethine, kenti ele geçirerek başladılar. Castillalı Alfonso XI 1344'te, dört yıllık bir kuşatmadan sonra ve dünyada ilk kez top kullanarak kenti geri aldı.

ALGEMESİ, İspanya'da (Valencia ili) kent, Valencia'nın G.-G.-B.'sında; 22 000 nüf.

ALGER (Horatio *Jr*), amerikalı yazar (Revere 1832-Natick, Massachusetts, 1899). 20 milyondan fazla satan halk romanlarında amerikan başarısını şu ana fikre bağlar: yoksulluğa ve kötülüğe karşı savaşmak insanı zafere ve servete ulaştırır (*Luck and Pluck,* 1869).

ALGERDAN a. Gövdesi kahverengi, yüzü, gerdanı ve göğsü parlak kızıl renkte küçük ötücü kuş. (Göçmen ya da yerli olabilir. Bil. a. *Erithacus rubecula*; sinekkapangiller familyası; boy. 13 cm.) [Eşanl. NARBÜLBÜLÜ.]

—ANSİKL. Algerdan, korularda, parklarda ve bahçelerde sık rastlanan bir kuştur. Tırtıl, böcek, örümcek ve üzümsü meyvelerle beslenir; nisanda, yosunla kaplı bir kovukta yuva yapar ve yılda yaklaşık 3 kez yavru çıkarır. Çok kuzeyde yuvalananlar kışı Akdeniz yöresinde geçirirler.

ALGHERO, İtalya'da liman ve ılıca kenti, Sardinya'nın batı kıyısında, Sassari'nin G.-B.'sında; 32 200 nüf. Havalimanı. Kentin K.'inde sanayi bölgesi.

ALGI a. Bir şeyin az ya da çok açık seçiklikle kavranması, algılanması.

—Fels. Kant'ta, bir görüngünün (fenomenin) bilinç düzeyinde tasarımı. (Kant şöyle diyor: "Bize verilen ilk şey, bir bilince bağlı olan ve algı denilen görüngüdür" [*Kritik der reinen Vernunft,* 1, 1, 2].) || Hegel'de, bilincin, duyusal kesinliği edindikten sonra ulaştığı ikinci tür bilgi. (Bk. *ansikl.* böl.).

—Parapsikol. *Duyuüstü algı,* bildiğimiz duyuların uyarılması sözkonusu olmaksızın ve her çeşit mantıksal çıkarsamanın dışında, bir nesnenin, bir olayın ya da üçüncü bir kişinin zihinsel durumunun algılanmasını sağlayan normal-dışı yetenek. (J.B. Rhine'ın açıkladığı telepati, öngörü, öntanıma, vb. gibi birçok parapsikolojik olayı kapsar.)

—Ruhbil. Bir bireyin dolaysız çevresinden gelen bir uyarımın ya da bu çevrede bulunan bir nesnenin, bu bireyin ruhsal etkinliğinde, ona genellikle bilinçlilik içinde sunulması. || Bu algıları sağlayan ruhsal işlev. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Fels. Hegel, algıyı belirten almanca sözcükten *(Wahrnehmung)* yola çıkarak etimolojisini irdeler ve yorumlar (Wahr [heit]... *nehmen:* doğruyu almak, ele geçirmek). Şöyle der Hegel: "Dolayımsız kesinlik, doğruyu kendisi için ele geçirmez, çünkü onun iç gerçeği, tümel olandır; ama bu kesinlik, *şu*'yu ele geçirmek ister. Buna karşılık algı, kendisi için nesnesi, varolan olduğundan, onu tümel olarak alır" (*Phänomenologie des Geistes,* "Bewusstsein"). Ne var ki, kötü bir nesnellikle yüklü olan bu tümel, gerçek "sonsuzluk" olarak ortaya çıkana kadar anlığın etkinliği sayesinde daha da arınmak zorundadır.

—Ruhbil. Algı, duyu organlarının alabildikleri bildirimleri kavramayı sağlayan etkinliklerin tümüdür ve algılanan nesnenin tanınıp saptanmasını ve sınıflandırılmasını sağlayan işlemlerin bir ilk evresini oluşturur. Bildirimin kavranmasını sağlayan bazı bilgisel etkinlikler, gözlemlenebilen şeylerdir: gözün hareketleri, dikkatle dinlemek, içine çekerek koklamak gibi. Ama günümüzde, kavramanın içsel etkinliklerinin, işin içine her zaman karıştığı ve algılamanın, etkin bir süreç olduğu kabul edilmektedir. Görsel, işitsel, kokusal ve dokunmasal bildirim alındıktan sonra, bir yana atma, eleme, ekleme, dönüşüme uğratma ve yorumlama işlemleri aracılığıyla bu bildirimi işlemek için birçok süreç işin içine karışır. Uyarımın ve nesnenin içsel tasarımı da işte bu işleme sonunda oluşturulur. Bu algının bilinçteki öznellik niteliği, yanlarından biridir yalnızca ve bilgi ruhbilimi, algının işlevsel özelliklerini ayrıntılı bir biçimde inceler, yani genellikle ruhsal etkinlikte gerçekleşen işlemeler boyunca oynadığı rolü ortaya koymaya yönelir. Örneğin, art arda gelen hecelerin algılanması, işitilen sözün bölümlenmesine, sözcüğün tanınmasına, sözdizimsel ve anlamsal çözümlemeye ve nihayet, cümlelerin ve söylemin bütün olarak kavranmasına katkıda bulunur; ama aynı zamanda, bu işlemlere de dayanır. Günümüzde, algının, bildirim işlenmesinin ve bilgisel etkinliklerin bir uğrağı ve kurucu öğesi olarak görülmesini sağlayan da, işte, algının oynadığı bu işlevsel roldür.

ALGI a. *Yörs.* **1.** Çizilmiş haşhaş kapsülünden akan süt. **—2.** Bu sütü almaya yarayan alet. **—3.** Kazanç: *Bir evin algısı vergisine denk olmak.*

ALGICI sıf. Algıcılığı savunan ya da algıcılığa ilişkin olan.

ALGICILIK a. Fels. Algılamada, zihnin, dış gerçeklik üzerinde aracısız ve doğru bir bilinci olduğunu öne süren öğreti.

ALGILAMA a. Algılamak eylemi.

—Nörobiyol. *Ağrı ya da acı algılama,* organizmanın tümündeki ya da bir bölümündeki ağrı ya da acı uyarılarını algılama. —Denek hayvana zararlı bir uyaran uygulandığında onda görülen istemli ve istemdışı davranış tepkilerinin tümü. (Ağrı, insanın dile getirebildiği bilinçli bir algılamadır; bu nedenle, hayvanın nasıl bir ağrı hissettiği incelenemez, ancak bu ağrıyı algıladığı gözlemlenebilir.)

—Nük. müh. *Zarf çatlamasını algılama,* bir reaktörde, bir yakıt öğesinin zarfındaki çatlamayı ortaya koyma ve yerini belirleme amacı güden işlemlerin ya da düzeneklerin tümü.

—Radiletiş. Salınımların ya da dalgaların varlığını ve uğradıkları değişiklikleri bulma işlemi; özellikle bir nesnenin varlığını bildiren bilgileri elde etmek amacıyla yapılır. (Kiplenen bir işaretle taşıyıcı bir salınımı birbirinden ayırma işlemine eskiden algılama deniyordu, günümüzde kip çözme terimi kullanılır.) [Eşanl. DETEKSİYON.] || *Elektromanyetik algılama,* belirlenecek mevkiden yansımış ya da yeniden yayınlanmış radyoelektrik işaretleri ile referans işaretleri arasında bir karşılaştırmaya dayanan radyosaptama yöntemi (yalnız dal-

algerdan
(Erithaeus rubecula)

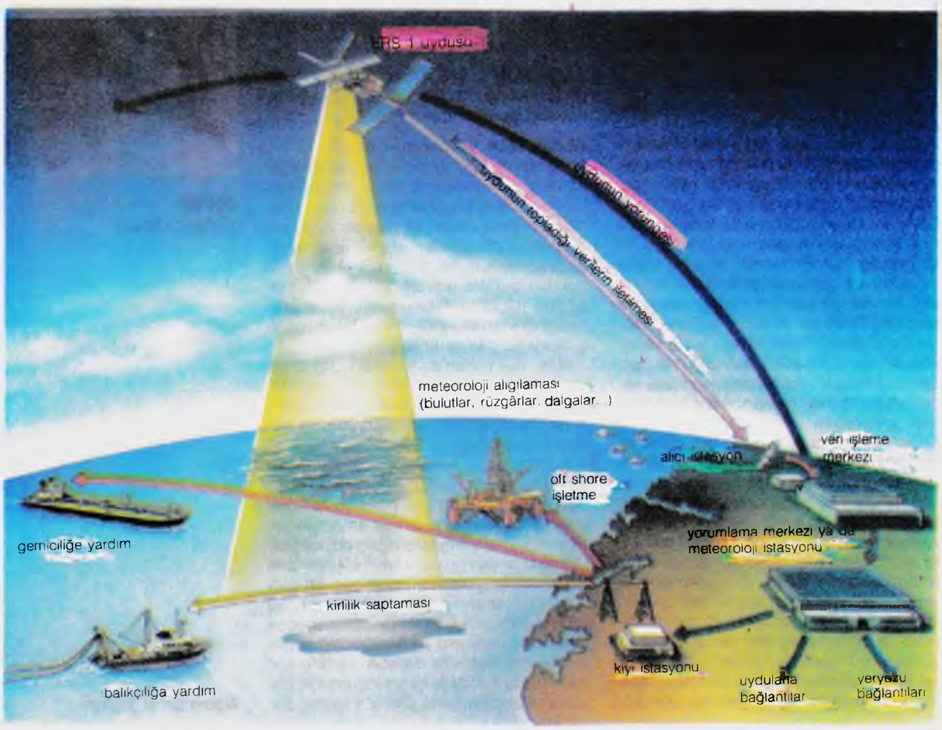
Algarve'den bir görünüm

gelecekteki Avrupa sistemi ERS 1'in yer kuşağı

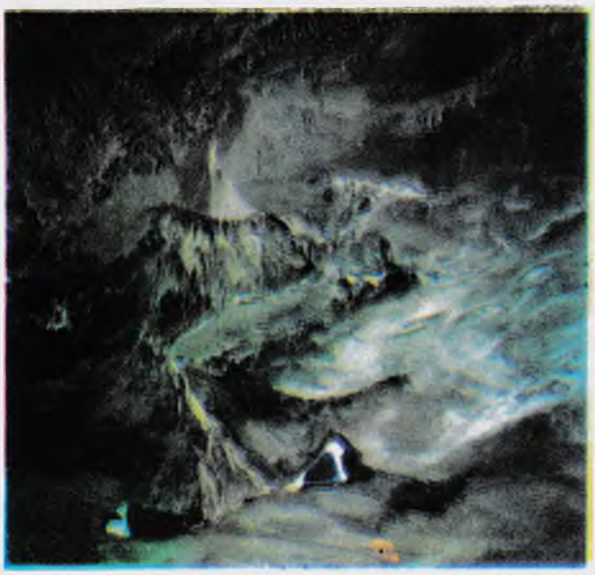
ğa yansımasını kullanırsa birincil, bir yayıtlayıcı ya radyobaliz gibi konumu saptanan nesnenin yayınlarını kullanırsa ikincil elektromanyetik algılamadan söz edilir.) || *Hata algılama*, iletim ya da kayıt hatalarına karşı korunma yöntemi; sayısal bir işaretin atlanan bazı bölümlerini bulmayı sağlayan bir kodun kullanılmasına dayanır. || *Uzaktan algılama*, yeryüzü kaynakları üstünde uzaktan bilgi edinme tekniği; özellikle hava taşıtları ya da özel uydular (Landsat, Spot) yardımıyla çeşitli dalga boylarında elde edilen görüntülerin çözümlenmesine dayanır. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Siber. *Algılama alanı*, bir ayarlayıcıda, ayarlanmış büyüklüğün iki sınır değeri arasındaki fark: ayarlayıcının ölçü organı, bu sınırlar arasında istenen görevi yerine getirir.

gelecekteki Avrupa sistemi ERS 1'in denizbilim konusunda bilgi edinmesinden bir örnek

Avrupa uzay laboratuvarının, amerikan uzay mekiğine yerleştirilen metrik kamerasıyla çekilen Tsaidam havzası'nın (Batı Çin) fotoğrafı (1983)

—ANSİKL. Radiletiş. Yeryüzündeki bir noktanın elektromanyetik özışınım yayma türü (kızılötesi), Güneş (görünür alan) ya da radar (yüksek frekans dalgaları ya da mikrodalgalar) ışınlarını yansıtma biçimi, yeryüzünün bu noktadaki bazı belirleyici özelliklerine bağlıdır: sıcaklık, nem derecesi, bitki örtüsünün varlığı ya da yokluğu ve örtü türü, görünür kayaçlarla toprağın özellikleri vb. Uzaktan algılama, yayılan ya da yansıyan bu elektromanyetik ışımaları kaydetmeye ve bu kayıtları yorumlayarak gözlenen noktaların bazı özelliklerini çıkarmaya dayanır.

Uzaktan algılama bir hava platformundan (balon ya da uçak) ya da bir uydudan sağlanabilir. Geniş alanları hızla gözleme olanağı veren uyduyla algılama işlemini, ilk kez Amerikalılar inceledi ve birincisi 1972'de fırlatılan Landsat uydu ailesiyle bu amaca ulaştılar. Bu uyduların gördüğü büyük ilgi, 1980'li yılların ikinci yarısında hizmete girecek birçok sistemin geliştirilmesine neden oldu: fransız projesi Spot, Avrupa projesi ERS, japon projesi MOS, Kanada projesi Radarsat vb. Uzaktan algılama uyduları, 900 km yükseltide, ekvatorla yaklaşık 98°'lik bir açı yapan bir kutup yörüngesi çizer. Böyle bir yörünge Güneş ile eşzamanlıdır, yani uzayda Güneş'e göre sürekli aynı doğrultuyu korur. Güneş ile eşzamanlı uydular her dönüşünde, Yer'in bütün noktaları üstünden aynı yerel saatte geçer; böylece Yer'in gözleminde çok elverişli olanaklar sunar.

Uzaydan algılama için geliştirilen ilk ve başlıca teknik, çoktayflı fotoğraf tekniğidir. Genellikle görünür ya da kızılötesine yakın ışınım alanında birçok dalga boyu gamıyla yeryüzünün aynı anda fotoğrafları çekilir. Fotoğraftaki noktaların "tayf belirtisi", yani bu noktalarda yansıtıcılığın dalga boyuna göre uğradığı değişiklik belirlenebilir. Bu "tayf belirtileri"nin çözümlenmesi, tayfsal gözlem şeritleri iyi seçilmişse, kayaçların ya da bitki örtüsü türünün, su yüzeyindeki bulanıklık derecesinin vb. saptanmasına olanak verir. Çoktayflı kameralar genellikle "taramalı" kameralardır ve film yerine elektromanyetik ışımaları kaydeden elektron algılayıcıları kullanır. Elde edilen bilgiler radyoelektrik dalgalarıyla yerdeki istasyonlara iletilir. Kullanılan tekniklere göre seçme büyüklüğü 10 m (Spot) ile 80 m (ilk Landsat uyduları) arasında değişir. Standart bir resmin belgelediği genişlik yaklaşık 100-150 km'dir ve dolayısıyla yeryüzünün tümü 2-3 haftada taranabilir.

Uyduyla uzaktan algılamanın ilgilendiği başlıca etkinlik alanları şunlardır: haritacılık (eldeki haritaların gözden geçirilmesi, yeni haritaların hazırlanması, konusal haritacılık); tarım (tarım istatistikleri, kırsal planlama, büyük tarım işletmelerinin yönetilmesi); ormancılık (doğal bitki örtüsünün tanınması, orman envanteri, ormanların yönetimi ve işletilmesi);hidroloji (su kaynaklarının yönetimi, nemli bölgelerin envanteri, hidroelektrik, su baskınlarının izlenmesi, suların niteliği); bölge planlaması (düzenleme şemalarının incelenmesi ve yürütülmesi, büyük altyapılar, kentleşme); maden ve petrol arama (araştırma, yatakların işletilmesi); denizbilim (deniz haritacılığı, kıyı bölgelerinin yönetimi, buzul haritacılığı).

ALGILAMAK g. f. **1.** *Bir şeyi (somut) algılamak*; duyu organlarıyla onun ayrımına, bilincine varmak: *Kokuları algılamak. Kalp atışlarını algılayabiliyorum.* **—2.** *Bir şeyi (soyut) algılamak*, onu anlamak, sezmek, kavramak: *Kayıtsız görünümü altında yatan heyecanı algılayabiliyorum.*

◆ **algılanmak** edilg. f. Algılamak eylemine konu olmak: *Şiir yanlış algılanmış, yanlış yorumlanmış.*

◆ **algılatmak** ettirg. f. *Bir şeyi algılatmak*, onun ayrımına, bilincine varılmasını sağlamak.

ALGILANMAK → ALGILAMAK.

ALGILATMAK → ALGILAMAK.

ALGILAYICI sıf. Bir nesnenin, bir olayın varlığını ortaya çıkaran aygıtlar için kullanılır.

◆ a. Gizli ya da hemen görülemeyen bir olayı ya da bir maddeyi (radyoelektrik dalgaları, gazlar, mayınlar,vb.) saptamaya yarayan her tür aygıt. (Eşanl. DETEKTÖR.)

—Bilş. ve İletiş. *Yanılgı algılayıcı kod*, ÖZDOĞRULAYICI*KOD.

—Elektromanyet. *Mayın algılayıcısı*, toprağa gömülü, metalden yapılmış nesneleri algılamada kullanılan taşınır aygıt; metale rastladığında elektromanyetik alanda oluşan değişimlerden yararlanır. (Bu aygıt metalden yapılmış bir bölüm içeren, toprağa gömülü mayınları aramak için, İkinci Dünya savaşı'ndan bu yana kullanılır.) [Eşanl. MAYIN DETEKTÖRÜ.]

—Elektrotekn. *Gerilim algılayıcısı*, GERİLİM BULUCU*'nun eşanlamlısı.

—Petr. san. Bir petrol arama kuyusunun açımı sırasında çıkarılan çamur ya da toprak içinde hidrokarbon bulunup bulunmadığını saptamaya yarayan aygıt.

—Radiletiş. Yüksek frekanslı elektrik

akımlarına duyarlı olan ve radyoelektrik dalgalarını ya da salınımlarını bulmaya yarayan düzenek; gereğinde yararlı bilgileri elde etmek için bunları kipleyen özgün işareti ayırmaya olanak verir. (Eşanl. DETEKTÖR.) [Bk. *ansıkl.* böl.] || *Doğrusal algılayıcı*, kendisine uygulanan sinüzoidal salınımın genliğiyle doğru orantılı ve sürekli bir bileşen sağlayan algılayıcı. || *Kuvadratik algılayıcı*, kendisine uygulanan sinüzoidal salınımın genliğinin karesiyle doğru orantılı ve sürekli bir bileşen sağlayan algılayıcı.

—Sıber. Basınç, debi, sıcaklık, hız, yer değiştirme vb. gibi fiziksel bir büyüklükten, çoğunlukla elektriksel nitelikte bir başka büyüklük hazırlayan organ; hazırlanan büyüklük, ölçme ya da kumanda etme amacıyla kullanılabilen belli bir özellikle, kaynak büyüklüğe bağlıdır. (Bk. *ansıkl.* böl.)

—Tem. parç. ve Çekird. fiz. Bir parçacığın, seçilmiş bir gerecin et kalınlığından geçerken yitirdiği enerjiyi ortaya koymak ve ölçmek için bu geçişi saptamaya yarayan aygıt. (Eşanl. DETEKTÖR.) [Bk. *ansıkl.* böl.]

—ANSİKL. Radiletiş. Kıvılcım sağlayan çok dar bir aralıkla kesilmiş, ayarlı bir halkadan oluşan Hertz rezonatörü, bulucusuna, elektromanyetik dalgaları ancak birkaç metre uzaklıktan bulma olanağı verdi. Buna karşılık Marconi, uygulamada kullanılan ilk radyoiletken Branly koheröründen yararlanarak 1899'da Manş üzerinden ilk telsiz telgraf bağlantısını gerçekleştirdi. Marconi ayrıca, çelik bir telden oluşan manyetik bir algılayıcı buldu: algılayıcının statik mıknatıslanma derecesi, yüksek frekanslı manyetik alanın etkisiyle değişiyordu. Gustave Ferrié ise çok ince gümüş telden ve bir elektrolitten oluşan algılayıcıyı yaptı; aygıtta bir cam tüpten çıkan uç, elektrolit görevi yapan asit katılmış suya daldırılmıştı; algılayıcıda, telin ucunda kutuplanma geriliminin etkisiyle oluşan mikroskopik kabarcık, yüksek frekanslı bir gerilimce yok ediliyor ve böylece akımın geçmesi sağlanıyordu. Ne var ki, bütün bu düzenekler zayıf bir duyarlık göstermekteydi; dolayısıyla galen ve zinkit gibi kimi doğal kristallerin yarıiletkenlik özelliğine dayanan algılayıcılar bulununca gözden düştüler. Galenli algılayıcı bir kurşun sülfür kristalinden oluşur ve kristalin duyarlı bir noktasına (el yordamıyla bulunabilen) çok ince bir uç dayanır; bu aygıt Birinci Dünya savaşı'nın sonunda boşluklu (vakumlu) tüplerin yaygınlaşmasına değin, hemen hemen kullanılan tek algılayıcı türü oldu. Bu kuşak tüplerden Fleming diyodu (1904), algılayıcı olarak çok az kullanıldı; yalnızca De Forest diyodu (1906) audion adı altında hem algılama, hem yükseltme işlevini gerçekleştiren duyarlı bir düzenek oluşturdu. 1948'de, Shockley'nin, yarıiletkenlerdeki elektronların enerji düzeyleri üzerine yaptığı araştırmalar, algılayıcı kristallere, terk edilmelerinden otuz yıl sonra yeniden dönülmesini sağladı; çok arı ya da kesin dozlarda yabancı maddeler katılmış yapay germanyum ya da silisyum kristallerinden oluşan transistör ve yarıiletken diyotlar da bu dönüş sonucunda gerçekleşti. Elde edilen bu yeni yapay bileşikler, değişik oranlarda yabancı madde taşıyan doğal bileşiklere oranla, yeniden üretilebilen ya da yenilenebilen, çok daha kararlı algılayıcılar, doğrultucular ve yükselteçler yapma olanağı verdi. Günümüzde, kipleme yoluyla birleştirilmiş kipleyici işareti ve taşıyıcı salınımları ayırmaya yarayan bir düzenek sözkonusu olduğunda "algılayıcı" terimi yerine kipçözer terimi kullanılır.

—Siber. Algılayıcılar ölçübilimin temel öğeleri, otomatik makinelerin ve otomatik grupların "duyu organları"dır. Bu aygıtlar pek çok fiziksel olaydan faydalanma olanağı verir. Nitekim sıcaklık değişimleri, gaz, sıvı ve katıların genleşmesi, elektrik dirençlerinin değişimi ve termoelektrik etki (ısılçiftler) biçiminde ortaya çıkar, basınçlar, zar ve körüklerin biçim değiştirmesine ve piezoelektrik etkiye (kuvars kristalleri vb.) yol açar; ışık yeğinliği, ışılelektrik olaylarının çeşitli türlerini oluşturur; akışkan debileri, bir türbine verdikleri hız ya da boğulma olayının iki yanında oluşturdukları alçak basınç biçiminde belirir; hızlar ve açısal yer değiştirmeler, takimetreli üreteçlerde ve senkromakinelerde oluşan elektromanyetik indüklemeyi sağlar, doğrusal hızlar, Doppler etkisine neden olur; doğrusal yer değiştirmeler, ışık girişimleriyle açığa çıkar; uzaklıklar, elektromanyetik dalgaların (radar) yayılma süresiyle ölçülür. Öte yandan kimi algılayıcılar ikili dönüştürme olayına başvurur; örneğin bir akışkan debisinin bir türbine verdiği hız, takimetreli üreteçle elektrik gerilimine çevrilebilir; hatta bir kuvvet etkisindeki metal bir çubuğun ya da basınç altındaki bir zarın esnek biçim değişimi, telli uzamölçerle (gerilme ölçü aygıtı) elektrik gerilimi biçiminde ölçülebilir.

Bağlama ya da algılama sistemlerinde algılayıcılar, genellikle sapmayı algılama işlevi görür ve yükselteçle donatılsın ya da donatılmasın, sistem üstünde istenen etkileri doğurur.

Bir algılayıcıdan çıkan büyüklük, yavaş yavaş (*örneksel* algılayıcı) ya da basamaklı biçimde değişebilir. Sıra otomatizminin ve en basit regülatörlerin algılayıcıları ya hep ya hiç ilkesine göre çalışan (iki basamak) organlardır; örneğin otomatik takım tezgâhlarının kurs sonu kontakları, soğutucuların ya da konut ısıtma donatımlarının termostatlarında bulunan çiftaynalar bu tür algılayıcılardır. Öte yandan sayısal algılayıcılarda nicel belirleme çok duyarlıdır ve çıkış bilgisi, hesap biriminin doğrudan doğruya kullanılabileceği sayısal kod biçiminde ortaya çıkar. Sayısal bilgi, farklı üç yolla elde edilebilir: bir sayısal-örneksel dönüştürücü, mikroelektroniğin gelişimi sayesinde, örneksel algılayıcıya takılabilir; algılayıcı sayısal kumandalı makinelerde bulunan optik ya da manyetik okumalı kodlu diskte olduğu gibi sayısal bilgiyi doğrudan doğruya sağlayacak biçimde düzenlenebilir; nihayet sayısal bilgi, bir cetvelin çizgileri, bir girişim ya da harelenme saçakları gibi işaretleri sayarak elde edilebilir; bu yöntem sayısal kumandalı makinelerde kullanılır.

—Tem. parç. ve Çekird. fiz. Algılayıcıların başlıca tipleri odalar, sayaçlar, emülsiyonlar, pırıldayıcılar ve ısıölçerlerdir. Yarıiletkenli algılayıcılarda, yarıiletkenden geçen yüklü bir parçacık elektron-delik çiftlerini doğurur. Elektronlar ya da delikler, bir elektrik alanın etkisiyle bir araya getirilerek bir işaret elde edilebilir. Silisyum tekkristalleri içinde oyulan duyarlı hacimler, günümüzde santimetreküpü pek geçmez. Öbür algılayıcılara göre, giriş penceresi olmayışı ve bir çift oluşturmak için gerekli enerji yitiminin düşük oluşu (3,5 eV), güçlü bir duyarlık elde etme ya da zayıf enerjili parçacıkları ölçme olanağı verir. Bu algılayıcıların kullanımı, nükleer tayfgözlemin gelişmesini sağlamıştır.

ALGILAYICILIK a. Bir algılayıcının duyarlığını belirleyen büyüklük.

—ANSİKL. Her algılayıcı, sinyal yokluğunda bir gürültü çıkarır. Giriş sinyalinin gücüne, çıkışta aynı sinyalı veriyorsa "algılayıcının eşdeğer gürültü gücü" (EGG) adı verilir. Algılayıcılık, işte bu eşdeğer gürültü gücünün tersidir:

$$D = \frac{1}{EGG}$$

Kızılötesinde algılayıcılık, algılayıcının S yüzeyine ve Δf frekans geçiş bandına bağlıdır. Nitekim algılayıcının biçiminden bağımsız olan D^* özgül algılayıcılığı $D^* = D\sqrt{S} \times \Delta f$ biçiminde tanımlanır. Öyleyse algılayıcılık,

$$W^{-1} \times Cm \times \sqrt{Hz}$$

ile ifade edilebilir.

ALGIN sıf. *Yörs.* **1.** Sevdalı, vurgun, meczup: *"Bakmazlar dertliye algındır deyü/Hakikat bahrine dalgındır deyü"* (Dertli, XIX. yy.). **—2.** Zayıf, hastalıklı.

ALGISAL sıf. Ruhbil. Algıya ilişkin.

ALGİN ya da **ALJİN** a. (fr. *algine*'den). Org. kim. Suyosunlarından alkali işlem sonucu sodyum alginatın çözünmesiyle çıkarılan ve suda az çözünen, renksiz, yapışkan sıvı madde. (Arılaştırılmış algin *alginik asit*'tir.)

ALGİNAT ya da **ALJİNAT** a. (fr. *alginate*'tan). Org. kim. Alginik asidin tuzu.

—ANSİKL. Alginatlar, asıltı halindeki maddelerin yüzde tutulmasını artırmak için suyun işlenmesinde kullanılır. Ayrıca bazı besin sanayisi dallarında (şarküteri, dondurulmuş krema, çerez...) kıvamlaştırıcı, kararlılaştırıcı ve pelteleştirici etken olarak da yararlanılır. Çene cerrahisinde ana maddesi alginat olan bir karışım diş ve çene kemikleri kalıplarının donmasını sağlar.

Sodyum alginat, özellikle sıcak suda kolayca çözünme özelliği taşıyan bazı iplik ve yapay liflerin yapımında kullanılırdı.

ALGİNİK sıf. (fr. *alginique*'ten). Org. kim. *Alginik asit*, alginin temel bileşeni olan asit.

—ANSİKL. Alginik asit, mannüronik asidin çoğul yoğuşmasından türer ve molekül ağırlığı yaklaşık 240 000'dir. Bu asit ve sodyumla oluşturduğu tuz, ambalaj, kâğıt, boya, gıda ve tekstil sanayilerinde geniş ölçüde kullanılır.

ALGOA, Güney Afrika'da koy, Güney Afrika Cumhuriyeti'nin (Cape ili) güney-batı kıyısında; G.-B.'sını Recife burnu kapatır.

ALGOBAKTERİ a. (fr. *algobactérie*'den). Suyosunlarıyla akraba olan bakteri. (Algobakteriler bir altşube oluştururlar.)

ALGODİSTROFİ a. (fr. *algodystrophie*). Eklemlerin hareketsizleşmesi, vazomotor bozukluklar, kol ve bacaklarda trofik bozuklarla birlikte görülen ağrılı eklem hastalıklarının tümü.

—ANSİKL. Algodistrofi sık görülen, uzun süreli (bir, iki yıl), genellikle iyi sonuçlanan bir hastalıktır. Sempatik sinirlerden kaynaklanan bir dolaşım bozukluğuna bağlı olduğu sanılmaktadır. Çoğu kez kollarda, bazen de bacaklarda görülür. Ağrı, ankiloz, aşırı terleme ve ödemle kendini belli eder. Röntgen, kalsiyum kaybına özgü bulutlu bir görüntü verir. Hastalığın çeşitli nedenleri vardır: travmaya (travmanın şiddeti hastalığa etkimez), mikroplara, kalp, akciğer, sinir hastalıklarına ve ilaçlara (fenobarbital, isoniazit) bağlı olabilir.

ALGODONİT a. (fr. *algodonite*). Mıner. Formülü CuAs olan ve altıgen sistemde kristalleşen doğal bakır arsenür.

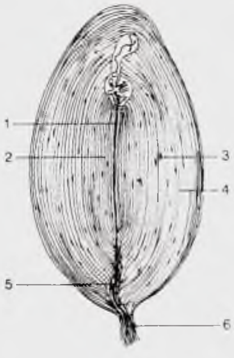
ALGOGNOZİ a. (fr. *algognosie*'den). Ağrıya neden olan öğenin bilincine varma. (Bu durum, çeşitli ağrı duyumları arasında ayrım yapmaya, onların yerini, şiddetini ve nedenini anlamaya yarar. Algognozi istemli ve uyarlanmış tepkilerin, bu arada hareket tepkilerinin kaynağıdır.)

ALGOL a. (fr. *algol*). Bilş. Bilgisayarlarda özellikle sayısal hesaplara uyarlanmış programlama dili.

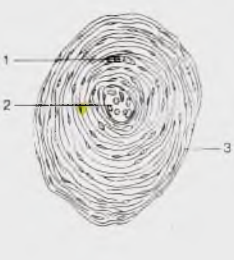
—ANSİKL. Algol dili, bir uluslararası bilişim araştırmaları topluluğu tarafından, ilk biçimi *algol 60* adıyla 1960'ta tanımlandı; bu dil sayısal problem çözümlerinin algoritmalarını kolayca ifade etmek için özel olarak hazırlanmıştı. Daha sonra Algol 68 adı altında yeniden yazılıp geliştirildi ve özellikle değişken tiplerinin olanakları genişletildiğinden bilim çevrelerinde büyük bir başarı kazandı.

ALGOL (ar. *[Ra's] al-ġhûl*, devin [kafa]sı), Kahraman takımyıldızının β yıldızına verilen ad. Kadiri 2,2 ile 3,5 arası değişir. Tayf tipi B 8. Uzaklık 90 ıy. *Örten çift yıldızlar* adı verilen değişken yıldızlar sınıfı-

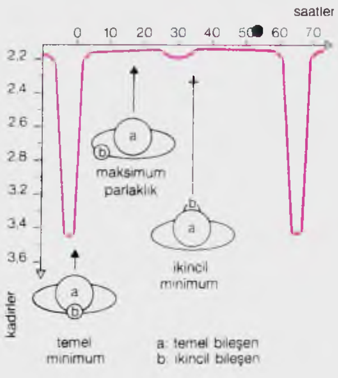
MEKANİK ALICI

hiçbir ayıraç kullanılmadan, yetişkin bir kedinin mezanterinden elde edilen Pacini cisimciği (vücuda yapılan basınç değişikliklerini algılamaya özgü) 1. Lifin uç bölümü; 2. Lobut biçimindeki merkezi bölüm; 3. Kapsül; 4. Kapsülleri birbirinden ayıran endotelyal çizgi; 5. Göbek bağı; 6. Toplayıcı sinir;

enine kesit 1. Kılcal damar; 2. Lobut biçimindeki merkezi bölüm; 3. İnce tabaka;

Algol
ışık eğrisi ve sistem şeması

nın önek tipidir. Algol, parlaklıkları çok farklı, birbirinden 10,5 milyon km uzaklıkta iki yıldızdan oluşur ve her iki yıldız ortak ağırlık merkezi çevresinde döner. Karşılıklı tutulmaları 2,867 39 günlük süre boyunca toplam ışınım gücünde bir değişime yol açar. 1670'ten bu yana bilinmesine rağmen, değişkenliğinin nedenini ancak 1783'te ingiliz gökbilimci John Goodrick açıklamıştır.

ALGOLAGNİA a. (yun. *algos, algesis,* ağrı, acı ve *lagneia,* cinsel ilişki'den). Psik. Ağrı duymaktan ya da ağrı vermekten alınan cinsel haz.

ALGOLOG a. (fr. *algologue*). Suyosunları bilimi uzmanı. (Eşanl. FİKOLOG.)

ALGOLOJİ a. (fr. *algologie*). Suyosunlarını inceleyen bilim. (Eşanl. FİKOLOJİ.)

ALGONKİN a. Kuzey Amerika'da konuşulan kızılderili dilleri ailesi. Bu diller eskiden Atlas okyanusu kıyılarında, bütün Kanada'da ve Büyük Göller'den Kayalık Dağlar'a kadar uzanan merkez vadilerde geçerliydi. (Bu diller arasında kimileri günümüzde de binlerce kişi tarafından konuşulur: cree, ojibwa, blackfoot, cheyenne, micmac.)

ALGONKİNLER, Kuzey Amerika'da yaşayan bir kabileler topluluğuna ve bunları birleştiren dil grubuna adını veren yerli halk. Ovalarda oturan Algonkinler (Ojibwalar, Arapaholar, Cheyenneler, vb.), güney-doğu'da özellikle avcılık (bizon) ve mısır tarımıyla yaşıyorlardı. Labrador ile Kayalık Dağlar arasında yer alan Taiga'da oturan Algonkinler ise (Creeler, Naskapiler) kara ve su avcısıydılar.

Algonquin Provincial Park, Kanada'da doğal park, Ontario'nun doğusunda, Huntsville'in K.-D.'sunda; 7 770 km².

ALGORİTMA a. (yun. *arithmos,* sayı ile IX. yy. başında yaşamış arap matematikçinin eski ispanyolcada *alguarismo* biçimini alan takma adı *el-Harizmi*'den). **1.** Bir tür işlemler cetveli; bunun uygulanması sonlu sayıda işlemle anlatılmış bir problemi çözmeye yarar. (Bir algoritmanın üç özelliği olmalıdır: sonluluk, kesinlik ve genellik. Algoritmanın belirgin niteliği, iyi tanımlanmış bir dönüşüm bilgileri kümesine dayanarak, giriş büyüklükleri denilen niceliklerin, çıkış büyüklükleri denilen başka niceliklere dönüştürmektir. Ayrıca bir algoritma, programlama dili yardımıyla bilgisayarda uygulanabilecek bir programa çevrilebilir.) **—2.** *Esk.* Araplar'ca Ortaçağ'da Avrupa'ya sokulan, 10 tabanlı matematik simgeleme.

ALGORİTMASAL sıf. Algoritmalarla ilgili olan; bir algoritmayla belirtilebilen problemler için kullanılır.

—Bilş. Algoritmaların özlü ve kesin anlatımını kolaylaştırmak için tasarlanmış diller için kullanılır. (Algol algoritmasal bir dildir.)

—Müz. *Algoritmasal müzik,* olanakların elektronik makineler aracılığıyla hesaplandığı bir besteleme yöntemi. (Bir estetik sistem değildir.)

—ANSİKL. Müz. 1950'ye doğru, "matematiksel düşünceyi ve müzik yaratımında ondan doğan yöntemleri kullanmayı", "ses olaylarının ortaya çıkışını bir hesaba bağlamayı", "esin diye adlandırılması uygun görülmüş şeyi topa tutmayı", "sıra şeması içinde rastlantıyı yönlendirmeyi", "bestecinin esin perisi karşısındaki gizemci edilgenliğinin yerine bilinçli bir etkinliği geçirmeyi" tasarlayan Pierre Barbaud, algoritmasal müziğin öncüsüdür. Ona göre, "bir algoritma, bir işletmeden öbürüne değişen değerler göz önüne alındığında, programın yazıcısının (besteci) istediği kurallar kümesine (algoritma) uygun bir partisyon, bir sonuç, bu değerler üzerinde yapılacak işlemlerin sıralı listesi aracılığıyla bulunmuş bir hesap işlemidir. Veriler, örneğin müzik söyleminin değişik öğelerinin ortaya çıkışı sayılabilecek olasılıklar olabilir."

Hesapların önemi ve karmaşıklığı, bir bilgisayarın kullanılmasını kaçınılmaz kılar.

ALGREN (Nelson), amerikalı yazar (Detroit 1909-Sag Harbor, New York, 1981). Yazarlığa toplumsal bir öykü (*Somebody in boots,* 1935) ile başladı. Ekonomik bunalımı ele alan yapıtlarında kent yaşamını betimlemeye yöneldi: Chicago kentiyle ilgili olarak *The Man With the Golden Arm*'ı (1949) ve *The Neon Wilderness*'ı (1947-1960) yazdı. *Who Lost an American?* (1963) ve *Notes from a Sea Diary* adlı yapıtlarında, gerçekçi skeçlerini, anılarını ve düşüncelerini topladı.

ALGU HAN (?-? 1266), Çağatay hanlığı hükümdarı (1262-1266). Çağatay Han'ın torunu, Baydar'ın oğlu. Mengü Kağan'ın oğulları arasındaki taht kavgasında Arıkbuka'yı destekledi. Onun adına Orta Asya'yı ele geçirdi. Hanlığını ilan etti. Cengiz yasalarını şiddetle uyguladı, devletini güçlendirdi. Sınırlarını Harizm'den Afganistan'a kadar uzattı.

ÂLGÛN sıf. (fars. *algun*). *Esk.* Kırmızı, koyu ve parlak pembe.

ALGÛNE a. (fars. *algune*). *Esk.* Yüze sürülen pembe düzgün; allık.

ALGYROİDES a. Akdeniz bölgesinde yaşayan küçük kertenkele. (*Algyroides fitzingeri,* Korsika ve Sardinya'da yaşar ve özkertenkelegillerin en küçük türüdür.)

ALHAMA DE GRANADA, İspanya'da (Andalucia, Granada ili) kasaba, Sierra de Alhama'nın eteğinde; 8 000 nüf. XVI. yy.'dan kalma kilise. İspanya'nın arap egemenliği altında bulunduğu dönemde Gırnata'nın (Granada) anahtarı sayılan ve Gırnata-Malaga yolunu denetim altında tutan bu kenti, Castillalılar 1482'de bir baskınla ele geçirdiler. Kent, 1884'teki depremden çok büyük zarar gördü.

ALHAMA DE MURCİA, İspanya'nın G.-D.'sunda, Murcia eyaleti'nde kent, Murcia'nın 32 km G.-B.'sında; 11 557 nüf. Tarım ve ticaret merkezi. Gelişmiş seramik sanayisi.

ALHAMBRA, Los Angeles'in (ABD) banliyösü; 62 000 nüf. İmalat metalurjisi.

ALHAMBRA → ELHAMRA.

Alhambra, 1904'te Paris'te kurulmuş müzikhol. 1925'e değin önemli uluslararası gösterilere sahne oldu. 1956'da, büyük sahne sanatçısı Maurice Chevalier'ye saygı olarak adı *Alhambra-Maurice -Chevalier*'ye dönüştürüldü. 1967'de yıkılarak yerine yeni bir yapı yapıldı.

ALHAZEN → İBNÜLHEYSEM.

ALİ (Sabahattin) → SABAHATTİN ALİ.

Alı Yar, Azerbaycan'da, Kars ve Ardahan bölgesindeki göçer Türkmenler arasında yaygın olan türkülü halk hikâyesi. Epik-lirik özellikte olan bu hikâyenin, XVIII. yy. azeri âşıklarından Dikmetaşlı Hasta* (Dede) Kasım tarafından düzenlendiği kabul edilmektedir.

ALICI a. **1.** Bir malı satın alan, almak isteyen, almaya hazır kimse, topluluk, ülke vb.; müşteri: *Satılık daire henüz alıcı bulamadı. Bu tablo beni ilgilendirmiyor, alıcı değilim. Şeker alıcısı bir ülke.* **—2.** Bir şeye karşı istekli olan kimse: *Artık bu gibi değerlerin alıcısı kalmadı.* **—3.** Bir gönderinin, bir mektubun iletildiği kimse: *Posta ücreti alıcıya aittir.* **—4.** Bir enerji ya da bir işaret alan ve farklı bir enerji ya da işaret veren düzeneklerin genel adı. **—5.** Azrail: *Alıcıya derman olmaz* (atasözü). **—6.** *Yörs.* Görücü. **—7.** *(Bir şeye, bir kimseye) alıcı gözüyle bakmak,* onu, satın alacak gibi dikkatle gözden geçirmek: *Tezgâhtaki mallara alıcı gözüyle bakmıyor, şöyle bir el sürüyordum.* || *Alıcı verici,* bir kimseye bağışladığını daha sonra geri alan kimse için söylenir.

—Anat. Deride ve duyu organlarında bulunan ve uyarıları almaya yarayan organ ya da organ ucu.

—Biyokim. *Hidrojen alıcı,* hidrojen taşıyıcıların sonuncusundan hidrojeni alarak canlılarda hücre solunumunun son aşamasını sağlayan oksijen, metilen mavisi, vb. madde. (Bu alıcılar, son alıcının oksijen olmadığı anaerobiyoz gibi olağandışı durumlarda bile hücre için yaşamsal önem taşır.)

—Dilbil. İletişim şemasında, vericiye karşıt olarak, bildiriyi alan ve çözen kimse (konuşucuya göre konuşan, "dinleyen" ya da "gönderilen" de denir.)

—Elektroakust. *Ayarlı alıcı,* bir tunerle hoparlörsüz bir yükselteci tek bir bütün içinde bir araya getiren bir Hi-Fi müzik setinin öğesi. || *Elektroakustik alıcı,* elektrik dalgalarını akustik dalgalara dönüştüren elektroakustik türdönüştürücü.

—Elektrotekn. Elektrik enerjisini, Joule etkisi dışında bir enerji etkisine (mekanik, kimyasal vb.) dönüştüren düzenek; bu nedenle düzenek, karşı elektromotor kuvvetle donatılmıştır. (Verilen akımın yönüne göre alıcı ya da üreteç işlevi gören *kutuplanmış alıcılar* [örneğin akümülatör] ve akımın yönü ne olursa olsun oldukları gibi çalışan *gerçek alıcılar* [elektrik motoru, asitli suyla çalışan voltametre] vardır.) || *Elektromekanik alıcı,* aldığı elektrik enerjisini mekanik enerjiye dönüştüren makine. (Eşanl. ALICI MAKİNE.) || *Eşzamanlı alıcı,* kumanda edilen bir mile takılmış ve eşzamanlı bir vericiye elektriksel olarak bağlanmış senkromakine.

—Endokrinol. Hormonun getirdiği bildirimi tanıyarak hücrede buna uygun yanıtı başlatan oluşum. (Hormonlar bu bakımdan özgüldür: alıcı, özellikle testosteron, kortizol, östrojen gibi hormonlar için çok belirgin bir yapıya sahip moleküller aracılığıyla etki göstererek hücreden özgül yanıtın alınmasını sağlar. Ayrıca, bu bakımdan bazı organların da dokusal özgüllüğü vardır: örneğin memelerdeki östrojen alıcıları gibi.) [Eşanl. HEDEF HÜCRE, HEDEF ORGAN.]

—Fizs. kim. Bağ elektronlarını çeken atom ya da atom grubu. (*İndükleyici alıcılar* ve *mezomer alıcılar* olarak ikiye ayrılır.)

—İkt. *Alıcı kesim,* üretim sürecinde, daha önce gelen bir üretim etkinliğinden ürünler alan bir üretim etkinliğine verilen ad. (Demir-çelik üretimi, yüksek fırınların alıcı kesimidir.) || *Alıcı kredisi,* bir tüccardan almış olduğu bir malı iade eden bir müşterinin, ilerde yapabileceği alımlar için tüccar nezdinde elde ettiği kredi. — Bu kredinin miktarını belirten makbuz.

—Nöroanat. *İçorganiçi alıcı,* iç ortamdaki (iç organlar ve kaslar) değişiklikleri algılayan ve sinir sistemine aktaran, bir sinir ucuna bağlı almaç ya da başlı başına bu işi gören sinir ucu. || *Kimyasal uyarı alıcısı,* iç ortamın kimyasal bileşimindeki herhangi bir değişikliği algılayıp sinir lifine iletebilen anatomik oluşum (genellikle özelleşmiş bir hücre). [Karotid atardamar-

lardaki glomus kandaki oksijene ve asitliğe duyarlıdır ve bu yolla özel nöronlara sinyal gönderir. Tat ve koku hücreleri de birer kimyasal uyarı alıcısıdır.]

—Nörobiyol. ve Zool. Organizmada doğal uyarıyla sinirler arasında bağlantı sağlayan dışderi kökenli yapısal ve işlevsel öğeler. (Bk. *ansikl.* böl.) || Bir nöronda, sinapssonrası zarda yer alan ve sinirsel aracılar için özgül bir çekiciliği bulunan molekül. ||*Ağrı* ya da *acı alıcı*, organizmaya zararlı bir etkiden doğan uyarıları algılamaya ve iletmeye yarayan sinir ucu. || *Gerilme alıcısı*, sinirkas iğleri içinde yer alan ve kas gerilimine duyarlı olan sinir ucu. || *Mekanik alıcı*, vücuttaki mekanik değişiklikler (kılların hareketi, deride basınç, eklemlerin hareketlenmesi, organ gerilmesi ve duyu sinir liflerinin elektrik akımıyla uyarı iletmesi) arasında bağlantı sağlayan farklılaşmış sinirsel yapı. (Bazı mekanik alıcılar yalnızca anlık değişiklikleri [fazik alıcı], bazıları uzun süren değişiklikleri algılar [tonik alıcı]; mekanik alıcılar, farklılaşmış epitelyel bir yapıyla çevrili sinir ucundan oluşur.) || *Sıcaklık alıcı*, vücuttaki sıcaklık değişikliklerini algılayan sinir ucu. (Çevresel ve merkezi olmak üzere, iki çeşidi vardır: çevresel sıcaklık alıcılar, deri-mukoza örtüsüyle kaplı yerlerde ve içorganların çoğunda yaygın olarak bulunan, sıcak ve/ya da soğuğa duyarlı serbest uçlardır; deri sıcaklığıyla vücut içi sıcaklığını algılar; merkezi sıcaklık alıcılar, ön hipotalamusta bulunur ve vücut sıcaklığını düzenler.)

—Parapsikol. Bir parapsikoloji deneyinde, duyudışı bir bildirim alan özne.

—Radyotekn. *Alıcı (radyoelektrik alıcısı)*, bir antenin yakaladığı radyoelektrik işaretleri yükselten ve çıkışta istenen biçim ve güçte işaretler sağlamak amacıyla bunların kipini çözen aygıt; anten, yakın işaretleri ve istenmeyen gürültüleri ortadan kaldırmak için radyoelektrik işaretleri süzer. ||*Evrensel alıcı*, oldukça geniş birçok gam frekansına ayarlanabilen ve telgraf, telefon ya da başka birçok işaret sınıfını işleyebilen alıcı. || *Radyo yayın alıcısı*, radyo işaretlerini alan ve bir hoparlörü çalıştıran alıcı (günlük dilde kısaca RADYO denir). [Bk. *ansikl.* böl.] ||*Televizyon alıcısı*, televizyon işaretlerinin görsel bölümünü bir ekran üzerinde görüntüye, işitsel bölümünü de bir hoparlör yardımıyla sese çeviren alıcı (günlük dilde kısaca TELEVİZYON denir).

—Telekom. *Çevirici-yazıcı alıcı*, kodlu işaretleri mors ya da benzeri abecelere çeviren telgraf alıcısı. || *Deler alıcı*, işaretleri çevirerek bir bantta delgi biçiminde kaydeden telgraf alıcısı.|| *Telgraf alıcısı*, telgraf işaretlerini oluşturmaya ve genellikle çevirerek karakter biçiminde kaydetmeye yarayan aygıt.

—Tıp. Damardan kan ya da kan bileşenlerinden biri verilen hasta. || Bir vericiden alınan bir doku ya da organ nakledilen kişi. ||*Genel alıcı*, kan grubu AB olan kişi. (AB0 kan grubundaki tüm bireylerden kan alabilmesine rağmen yalnızca kendi grubundakilere kan verebilir.) [Rhesus (Rh) sistemi kan uyumu için ek bir etmendir; genel alıcı, vericiyle aynı Rh grubundan olmalıdır.] || *Tehlikeli alıcı*, herkeste bulunan antijenlerden biri bulunmayıp 37° C'de etkin doğal bir antikoru bulunan kişi (örneğin, Tj (a-) ya da p olup da anti PP_1+p^k antikoruna sahip kişi).

—Tic. *Alıcı riski.* Bu riskle satılan mallar için, satıcı, kalite belgesi ya da belli bir amaca uygunluk garantisi vermez. Satın almaya değer olup olmadığına alıcı karar verir. Satış işlemi bitince satıcının sorumluluğu da sona erer.

◆ sıf. **1.** Bir enerji, bir işaret, bir dalga, bir akışkan vb. alan bir sistem için kullanılır. **—2.** Avını kaçırmayan avcı kuş için kullanılır: *"Alıcı şahine benzer Âl-i Osman beyleri"* (Yahya Bey, XVI. yy.). **—3.** *Alıcı gözle*, dikkat ve ilgiyle, inceleyerek.

—Biyol. *Alıcı bölge*, hücre zarında, uzaktan gelerek etkiyen bir maddenin yerleştiği bölge. (Sinapslardaki sinir akısı ileticileri ve hormonlar, özgül bir alıcı bölgeye yerleşerek hedef hücreleri etkiler.)

—Elektrotekn. *Alıcı makine*, ELEKTROMEKANİK ALICI*'nın eşanlamlısı.

—ANSİKL. Nörobiyol. Alıcı, bazen sinirsel hedefin çevredeki ucudur (serbest uç), bazen de bir sinir lifinin ve bu sinir lifini saran ve onun algılama özelliğini değiştiren epitelyum kökenli farklılaşmış hücrelerin ucudur. Başlıca alıcı çeşitleri şunlardır: burun mukozasındaki koku alıcıları (bunlar uçları kirpikli büyük sinir hücreleridir, kokulu moleküller bunların kirpiklerine yapışır); görme alıcıları (retinadaki koni ve çomak hücreler; buradaki sinirler fotonların, görme pigmentlerini kimyasal olarak değiştirmesiyle uyarılır); işitme ve dengelenme alıcıları (sinir hücreleri, sıvıların yer değiştirmesinden ya da titreşimlerden doğan mekanik bozulmalarla uyarılır); duyu ya da duyum alıcıları (deri, kemik, eklem ve içorganlarla kan damarlarından [glomus, sinus, karotis] gelen uyarıların oluşumunu sağlar). Bunlardan başka sıcaklık alıcıları, kimyasal ve mekanik uyarı alıcılar, ağrı alıcıları gibi birtakım alıcılar daha vardır.

—Radyotekn. *Radyoelektrik alıcıları.* Bu tür alıcılar, yalnız işledikleri işaretlerin sınıfıyla değil, aynı zamanda bu işaretlerin kuvvetlendirilmesi, seçilmesi ya da kiplerinin çözülmesinde kullandıkları yöntemlerle belirlenir. İlk alıcılar koherörlü, galenli, geribeslemeli ve aşırıgeribeslemeli algılayıcılardan yararlanıyordu; sonra en alçak radyoelektrik frekanslarında çalışan ve alınan işaretin frekansını doğrudan kuvvetlendiren alıcılar kullanıldı ve hâlâ kullanılmaktadır.

Sönümsüz dalgalı işaretler, dış ya da iç heterodin* salınım üretecinin ya da bir *otodin*'in oluşturduğu vuruyla işitilebilir düzeye gelir. Günümüzde hemen hemen bütün alıcılar süperheterodinlidir. Bu tür alıcılarda kuvvetlendirme ve süzme işlemi, değişmez bir frekansa ayarlanabilen ve işaretleri çok iyi seçen bir yükselteçle yapılır. Genellikle bu yükselteçler, işaretin düzeyini sabitleştirmeye yarayan otomatik kazanç ayarı gibi çeşitli regülatörlerle donatılır; ardından işaret bir kipçözere aktarılır ve sonra çıkışta gerekli gücü sağlayan bir yükseltece iletilir. Frekans kiplemesi sözkonusu olduğunda kipçözer, sınırlayıcının önünde yer alan bir ayırtaç oluşturur. Bir tek ya da bağımsız yan bantla yapılan yayınlardaysa, güç tüketimini azaltmak için taşıyıcılar zayıflatılmış ya da tümüyle kaldırılmıştır. Oysa, kiplenen işareti kipçözüm yoluyla yeniden oluşturmak için yeterli düzeyde bir taşıyıcı gerekir. Bu ilkeye dayanan alıcılar, zayıflamış taşıyıcıyı güçlendiren ya da yenileyen özel bir yükselteçle ya da kaldırılmış taşıyıcının yeniden oluşturulmasını sağlayan yerel bir salınım üreteciyle donatılmıştır.

Son olarak, özellikle iyonosferdeki yayılmada bayılma olaylarının etkilerini azaltmak için çokalıcılı düzenle alma ilkesine başvurulur. Bu amaçla, birçok alıcı birbirine bağlanarak, ayrı yerlerde kurulan ve farklı nitelikler taşıyan bağımsız antenlerle beslenir; böylece aynı anda oluşan bayılma olaylarının, antenlerde seyrekleşmesi sağlanır.

—Zool. Birçok hayvanda, insanda bulunmayan duyu ve duyum alıcıları vardır. Bunların algılama alanı insanlarınkinden daha geniştir. Arılar, uzun morötesi ışınları görür ve bunları mor ışınlardan ayırt eder; yılanların termoskopik gözleri, sıcakkanlı hayvanların yaydığı kızılötesi ışınları algılar; memeli hayvanların birçoğu (yarasa, köpek), böcekler, vb. tüm bir sesötesi titreşimler dizisini duyar; balinagiller ses sınırının altında kalan titreşimleri, atlar bacaklarıyla, yerdeki bazı titreşimleri algılar, köstebek ve ağaçkakan uzaktaki böceklerin yerlerini saptar, vb. Ama algılama biçimlerinin en ilginç olanları, elektrolokasyon (çeşitli balıklar) ya da manyetik alıcılar (güvercin, arı) sayesinde hayvanların yönelmesini sağlayanlardır.

ALICIK, Amasya'nın Merzifon ilçesine bağlı bucak; 6 281 nüf. (1990); 14 köy. Merkezi *Alıcık*; 829 nüf. (1990).

ALICIKUŞ a. Avc. Kuşları ya da başka hayvanları avlamak için kullanılan yırtıcı avcı kuş (doğan, şahin, vb.).

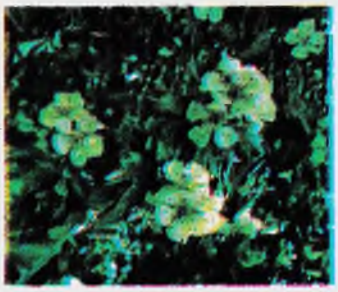
ALICI-VERİCİ a. Radiletiş. Genellikle ortak bir anten ve besleme sistemiyle donatılmış bir radyoelektrik alıcısıyla bir radyoelektrik vericisinden oluşan bütün. || *Otomatik alıcı-verici*, bir radardan, bir mevki saptama sisteminden vb. gelen bir dış işareti otomatik olarak yanıtlayan alıcı -verici. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Otomatik alıcı-verici, devinen radar hedeflerinde kullanılır: aygıt kendisiyle aynı alma frekansında çalışan bir radardan bir vurum aldığında, aynı ya da başka frekansta güçlü bir vurum gönderir. Otomatik alıcı-vericiler, deniz ya da hava ulaşımında, askeri uçak ve helikopter güdüm harekâtında, uzay araçlarını kurtarma ve yerlerini saptama işlemleri sırasında geniş çapta kullanılmaktadır.

ALIÇ a. Gülgiller familyasından dikenli ağaç ya da ağaççık. (Bil. a. *crataegus.*) [Eşanl. AKDİKEN, EKŞİ MUŞMULA, YEMİŞEN.]

—ANSİKL. Türkiye'de yabani olarak yetişen yirmiye yakın alıç türü vardır. Bazı türlerinin meyvesi yenir, kasaba pazarlarında sonbaharda ipe dizilmiş olarak satılır.

Pamay

Alıç çiçeği

Anadolu'nun her tarafında yaygın olan ve beyaz dikenlerinden dolayı *akdiken* de denilen *Crataegus monogyna* ya da *oxyacantha* beyaz ya da pembe çiçekli, dikenli bir ağaççıktır. Meyveleri kırmızı renkli, hafif buruk tatlı ve ufaktır (6-10 mm). Diğer başlıca türleri: *C. Azarolus, C. orientalis, C. tanacetifolia, C. pectinata.*

Alıç meyvesinin sinirleri yatıştırıcı, spazm azaltıcı, kalp atışını yavaşlatıcı, tansiyon düşürücü, idrar söktürücü ve peklik verici etkisi vardır. Kalp üzerindeki etkisi nedeniyle Avrupa'da yapılan birçok hazır ilacın bileşimine girmiştir. Toz olarak günde 2-5 g, şurup olarak günde 2-3 bardak içilir. Zehirli bileşikler içermediği için tehlikesizdir.

Alıdaverin, Muğla ve çevresinde oynanan bir ağır zeybek. Toplu olarak halka biçiminde ve bağsız oynanır. (*Muğla* zeybeği* de denir.)

ALIK sıf. ve a. *Tkz.* **1.** Aval, bön, avanak. **—2.** *Alık alık*, anlama ve sezme gücü yoksunluğunu gösterir biçimde; aval aval, aptal aptal, bön bön: *Alık alık bakmak.*

ALIK, *Yörs.* Hayvanların (koyun, keçi vb.) vücutlarına, yün kırpılarak vurulan işaret.

ALIK a. Havc. Bir aygıta girişi sağlayan delik. || *Hava alığı*, uçuş sırasında atmosfer oksijenine gereksinim duyan uçak motorlarında havanın motora girişini sağlayan delik. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Havc. Hava alıkları, yalnızca atmosferde çalışabilen, yani yakıtlarının yanması için gerekli oksijeni havadan sağlayan uçak iticileri ve kimi güdümlü füzelerde bulunur. Ayrıca alıklar uçağın genel mimarisi ile uçuş rejimlerine göre değişik biçimlerde ve çok farklı boyutlarda olabilir. Ses hızının 1,6 ile 1,7 katını aşan sesüstü uçuşlarda, değişken ok açılı hava alıkları kullanmak gerekir; bu hava alıkları eğimi ayarlanabilir "rampalar"la ya da konumu hıza göre otomatik olarak düzenlenen devingen daraltma parçalarıyla donatılmıştır. Bu düzeneklerin amacı, hava alıklarının kesitini, dolayısıyla motora giren hava debisini ayarlamak ve bir şok dalgası sistemi oluşturmaktır; bu sistem içinden geçerek giren havanın hızı sesaltı düzeye düşer; ama hava, hız olarak yitirdiği enerjiyi basınç olarak kazanır. Böylece sıkışan hava, motoru en uygun koşullarda besler.

ALIKLAMAK g. f. *Yörs. Hayvanı alıklamak,* karın tüylerini kırkmak.

ALIKLAŞMAK gçz. f. Ne yapacağını bilemez duruma gelmek; aptallaşmak, afallamak: *Ona oyun ettiklerini söylediğimde iyiden iyiye alıklaştı, ne diyeceğini bilemedi.*

◆ **alıklaştırmak** g. f. *Bir kimseyi alıklaştırmak,* onu şaşkın, ne yapacağını bilemez duruma getirmek; aptallaştırmak.

ALIKLAŞTIRMAK → ALIKLAŞMAK.

ALIKLIK a. Alık olma durumu; alık birine yakışır iş; aptallık, avanaklık: *Oğlanın suratından alıklık akıyor. Bu alıklığı da yapma artık!*

ALIKONMAK → ALIKOYMAK.

ALIKONULMA a. Bir şeyden engellenme; bir yerde biriktirilme.
—Biyokim. *Yapısal alıkonulma,* başlangıç ürününün sterik biçimi korunarak yapılan ornatma. (Karşt. WALDEN DÖNÜŞÜMÜ.)
—Patol. Normal olarak dışarı atılması gereken ürünlerin, organizmada aşırı birikmesi. ‖ *Alıkonulma sonucu sarılık,* birleşik bilirübinin kanda birikmesine bağlı sarılık. (Safra salgı yollarının tıkanmasında ve karaciğer iltihaplarında rastlanır.) ‖ *İdrar alıkonulması,* idrar torbasında toplanan idrarı boşaltma olanaksızlığı. (Bk. *ansikl.* böl. Patol.)
—ANSİKL. Patol. *İdrar alıkonulması.* Akut alıkonulma, hastanın, tüm gayretlerine rağmen idrarı hiçbir biçimde boşaltamamasıdır. Bu durum acil olarak sondayla boşaltmayı zorunlu kılar. En sık görülen nedeni prostat adenomudur. Süreğen alıkonulma, her idrar edişte idrar torbasını tam boşaltamamadır: idrar torbasında kalan idrar, kalıntıdır. Nedenleri çoktur: prostat, idrar torbası boynu ve üretra lezyonları. Süreğen idrar alıkonulmasının başlıca karmaşası idrarın enfekte olmasıdır.

ALIKONULMAK → ALIKOYMAK.

ALIKOYMA a. **1.** Bir kimseyi zorla bir yerde tutma; bir kimsenin bir eylemi gerçekleştirmesini engelleme. **—2.** Bir şeyi ayırma, saklama.
—Cez. huk. *Alıkoyma,* bir kişinin başka birini zorla ya da aldatarak kendi yanında tutması. (Türk Ceza kanunu, özel olarak evlenme amacı ya da şehvet hissiyle işlenen alıkoyma suçunu 429-434. maddelerinde, kız, kadın ve erkek kaçırma başlığı altında düzenlemiştir.)
—Fizs. kim. Çözelti halindeki metal iyonlarının bazı fosfatlarla koordinasyon kompleksleri oluşturması; bu oluşum metal iyonlarının her tür çökelme tepkimesini önler. (Alıkoymada anorganik alıkoyucu etken olarak çoğunlukla sodyum metafosfat kullanılır. Ayrıca, organik alıkoyucu etkenler de vardır; bu tür en önemli iki etken aminopolikarboksilik asitler [etilendiamintetrasetik asit] ve hidrokarboksilik asitlerdir [glukonik, sitrik ve tartarik asitler].) —Bir ayraçla sıkı bir bileşme sonucunda, bir iyona alışılmış özelliklerini kaybetme olanağı veren tepkime.

ALIKOYMAK g. f. **1.** *Bir kimseyi (bir süre) [bir yerde] alıkoymak,* onun gitmesini engellemek, onu (bir yerde) kalmaya zorlamak: *Sanığın, kaçırdığı kızı üç gün evinde alıkoyduğu ileri sürülmektedir.* **—2.** *Bir kimseyi bir şeyden, bir şey yapmaktan alıkoymak,* o işi yapmasını engellemek: *Onu bu işe girmekten alıkoyamazsın. Sizi yolunuzdan alıkoymak istemem. Seni işinden alıkoymayayım. Seni mutlu olmaktan kim alıkoyuyor?* **—3.** *Bir şeyi alıkoymak,* geri verilmesi gereken bir şeyi vermemek; ayırmak; saklamak: *Otelci, paralarını ödemeyen müşterilerinin eşyalarını alıkoydu. Bu birkaç şişeyi erbabı için alıkoyuyorum. En iyisini kendine alıkoydu.* **—4.** *Bir kimseyi yemeğe, yatıya alıkoymak,* onu evinde yedirmek, yatırmak.

◆ **alıkonmak, alıkonulmak** edilg. f. Alıkoymak eylemine konu olmak: *Karakolda on saat alıkonmuş.*

ALIKOYUCU sıf. Fizs. kim. Birçok anorganik iyonla kompleks oluşturarak, alışılmış tepkimelerle bu iyonların çökelmesini önleyen ürüne denir. (Fosfatlar sık sık kullanılan anorganik alıkoyucu etkenlerdir.)

ALIM a. **1.** Almak eylemi. **—2.** Canlı bir varlığın (özellikle de bir kadının) tanımlanamayan, gizemli, benzersiz çekiciliği; hava, cazibe: *Güzel değil ama alımı var. Bir ceylan alımıyla yanımdan geçti. Yürüyüşündeki alım.* **—3.** Bir kabın, bir yerin kapasitesi; sığa: *Alımı fazla bir tanker.* **—4.** *(Bir kimsenin, paranın) alım gücü,* onun mal ve hizmetleri elde edebilme olanağı: *Artan enflasyon karşısında halkın alım gücü azalmaktadır.* ‖ *Alım satım,* satın alma ve satma işi: *Alım satım işiyle uğraşmak. Arsa alım satımı.*
—Bors. *Sürekli alım satım,* mali aracılara, borsa saatleri dışında müşteriyle menkul değer alım satımları yapmaları konusunda tanınan yetki. (İstanbul Menkul kıymetler borsası düzeninde, geçici bir süre için tahvil işlemleriyle ilgili bazı istisnalar kabul edilmiş olmakla birlikte esas itibariyle, borsaya kote kıymetler için mali aracılara böyle bir yetki tanınmamıştır.) ‖ *Yükselen fiyatlarla devamlı alım,* bir borsa muamelecisinin, bir şirkete ait hisse senedi mevcudunu, yükselen fiyatlarla birlikte giderek artırmak amacıyla, kıymetler borsasında art arda yaptığı alımlar.
—Huk. *Alım-satım* → SATIŞ.
—Muhs. Bir işletme tarafından ya olduğu gibi tekrar satılmak ya da değiştirilmek, tüketilmek, nihai mallara katılmak üzere satın alınan mal, hak ve hizmetlerin tümü.

ALIM a. *Esk.* Alacak, hak: *"Bugün bir alumumuz almak gerektir"* (Antername, XIV. yy.). *"Bir gün alımın isteyü bir borçlusuna vardı"* (Tezkiretü'l-Evliya tercümesi, XV. yy.).

ALIMCI a. Dolaysız vergileri toplamakla görevli memur. (Eşanl. TAHSİLDAR.)

ALIMCIL sıf. ve a. *Yörs.* Bir şeyi almaya istekli görünen kimse için kullanılır.

ALIMKÂR sıf., be. (türk. *alım,* fars. *-kar*'dan *alımkâr*). Almaya gönüllü, istekli kimse, bu kimsenin tutumu için kullanılır: *Pek alımkâr değildi. Alımkâr görünmemek.*

ALIMLAMAK g. f. *Bir bildirimi alımlamak,* onu tarihsel, kültürel bağlamda ve bireysel birikime bağlı olarak kavramak: *Bir metni, metnin içeriğini alımlamak.*

◆ **alımlanmak** edilg. f. Alınmak, anlaşılmak, kavranmak.

ALIMLANMAK → ALIMLAMAK.

ALIMLAYICI a. Alımlayan kimse; alıcı: *Alımlayıcı, yazınsal metni, donanımı, birikimi ile orantılı olarak çözebilir.*

ALIMLI sıf. ve a. *Esk.* Alacaklı: *"Borçlu kişi alımlu katında eminlerden olsa"* (Germiyanlı Ahmet Dai, XV. yy.).

ALIMLI sıf. **1.** Güçlü bir çekiciliği, alımı olan kimse, bu kimsenin davranışları için kullanılır; cazibeli: *Güzel değil ama alımlı bir kadındır. Alımlı bir duruş, hareket.* **—2.** Güzel, gözalıcı giysi, eşya vb. için kullanılır. **—3.** *Alımlı çalımlı,* gözalıcı gösterişli.

ALIMLILIK a. Alımlı kimsenin niteliği: *Alımlılığıyla dikkatleri üzerinde toplamak.*

ALIMSIZ sıf. Alımı, çekiciliği olmayan kimse, şey için kullanılır; cazibesiz.

ALIMSIZLIK a. Alımsız kimsenin niteliği.

ALIN, -lnı a. **1.** İnsan yüzünün saç kökleri, kaş çıkıntısı ve şakak çukurları arasında kalan bölümü. **—2.** Geniş bir nesnenin ön yüzü, ön bölümü: *Bir binanın alnı.* **—3.** *Alın açmak,* her türlü aşağılık davranışı hiç ses çıkarmadan kolayca benimsemek, sineye çekmek: *Böylesi alçaklıklara alın açarak yaşamak ölümden de kötüdür.* ‖*Alın çatısı,* iki kaşın arası: *Alnının çatısını sıkarak, başının ağrıdığını belirtmek istiyordu. Alnının çatısına bir yumruk atmak.* ‖*Alın derisi değil, davul derisi,* arsız ve utanmaz kimselerin bu yönünü belirtmek için söylenir: *En ağır sövgülere bile aldırmıyor, adamınki alın derisi değil, davul derisi sankı.* ‖*Alın teri,* emek, çaba, çalışma: *Ekmeğini alnının teriyle kazanmak. Alın terine saygı göstermek.* ‖*Alın teri dökmek,* bir iş için çok emek vermek, zahmet çekmek: *O tarlayı açmak için çok alın teri dökmüştü.* ‖*(Bir işten) alnı açık çıkmak,* bir işi onurla, ödün vermeden, başarıyla sonuçlandırmak; bir işte suçu olmadığı anlaşılmak. ‖*Alnı açık yüzü ak,* bir kimsenin utanacağı bir şey bulunmadığını, temiz ve dürüst bir insan olduğunu belirtmek için söylenir. ‖*Alnı secdeden kalkmamak,* namazını hiç aksatmamak, dinine çok bağlı olmak: *Yaşlı adam, alnı secdeden kalkmayan dini bütün biriydi.* ‖*Alnına kara sürmek, çalmak,* bir kimseye iftira ederek, kötü tanınmasına yol açmak. ‖*Alnında, alnına yazılmış,* dinsel inançlara göre yazgısı önceden belirlenmiş; yazgı: *Ne yapsak boşuna, alnımıza yazılmış olanı değiştiremeyiz.* ‖*(Bir kimseyi) alnından öpmek,* bir kimseyi kutlamak, takdir etmek: *Yarışmayı kazanınca alnımdan öpmüş, övücü sözler söylemişti.* ‖*Alnını karışlamak,* bir kimsenin gücünü ve yeteneğini küçümseyerek ona meydan okumak: *Bana hırsız diyecek adamın alnını karışlarım.* ‖*Alnının akıyla,* başarısızlığa, ayıplanacak, kınanacak bir duruma düşmeden; onurla: *Bugüne kadar girdiği her işten alnının akıyla çıkmıştı.* ‖*Alnının damarı çatlamak,* bir işi başarmak için aşırı ölçüde sıkıntı ve güçlük çekmek; göbeği çatlamak. ‖*Alnının kara yazısı,* kötü kader, kötü talih: *Neylersin, alnının karayazısı böyleymiş. Vah benim alnımın karayazısı!*
—Anat. *Alın kemiği,* kafatasının ön üst bölümündeki yassı kemik. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖*Alın kası, alın sinirı* (Bk. *ansikl.* böl.).
—Böcbil. Başın, ortadaki basit gözleri taşıyan orta parçası. ‖*Alın bezi,* asker termitlerin alnında bulunan salgı bezi. (Ucu bir çeşit hortumla sona eren bu bez, uzaktan yapışkan bir sıvı fışkırtarak karıncaları uyuşturur.) ‖*Alın çukurcuğu,* termitlerde alın bezinin açıldığı baş üstü çukurcuğu.
—Dalga ve titr. *Dalga alnı,* bir dalga dizisinin ya da tek bir dalganın yayıldığı yanda karşılaşılan süreksizlik yüzeyi ya da çizgisi; tek dalganın önündeki uzanım sıfırdır.
—Denizc. *İskele alnı,* denize doğru uzanan bir iskelenin kıyıya koşut olan ve deniz yanında kalan düşey yüzeyi.
—Esk. sil. *Alın siperliği,* siperlikli miğfer türünde, savaşçının yüzünü kesici silahlardan ve güneşten koruyan parça. ‖*Alın zırhı,* yakın savaşta, düşmanın silah darbelerinden korumak için hayvanların başına geçirilen zırh başlık. (Bk. *ansikl.* böl.)

||*Parçalı alın zırhı*, dört parçadan oluşan hayvan alın zırhı. ||*Yekpare alın zırhı*, tek parçadan yapılmış, ana zırh gövdesinden oluşan ve sabit tepelikli alın zırhı.

—Fiz. *Alın yüzü*, devingen bir katının doğurduğu silindirin dik kesiti. (Bir akışkanın, yer değiştiren bir katının devinimine karşı gösterdiği direnç, bu katının alın yüzüyle doğru orantılıdır.)

—Folk. *Alın falı*, alındaki çizgileri yorumlayarak bakılan fal. (İnsanın kişiliği ve geleceğinin alnında yazılı olduğu inanışından kaynaklanır.)

—Geleneks. giy. *Alın çatkısı*, eskiden kadınların kullandığı bir tür alın bandı. (Bk. *ansikl.* böl.) ||Geleneksel kesimde, kadınların verevine katlayarak alınlarına bağladıkları yazma. (*Alın çekisi* de denir.)

—Geom. *Bir P düzleminin alnı*, P yi bir alın düzlemiyle keserek elde edilen (*f, f'*) doğrusu. (Bunun *f* yatay izdüşümü yer eksenine koşuttur.)

—Geom. ve Tek. res. F_0 izdüşüm alın düzlemine koşut bir doğru ya da düzlem. ||*Alın düzlemini değiştirme*, arıçizim için yeni bir karşılaştırma ikidüzlemlisinin seçimi; burada yatay izdüşüm düzlemi korunur (Bk. *ansikl.* böl.) ||*Bir doğrunun ya da bir düzlemin alın izi*, doğrunun ya da düzlemin F_0 la arakesiti; bu arakesit, kuşkusuz doğru ya da düzlem alınsal değilse vardır. (Terim ancak yatay iz farklı olduğunda düzlem için anlam kazanır.) ||*Bir doğrunun ya da bir noktanın alın izdüşümü*, sözkonusu doğrunun ya da noktanın F_0 üzerindeki dikgen izdüşümü. ||*F_0 izdüşüm alın düzlemi*, tasarı geometride kullanılan iki izdüşüm düzleminden biri. (DÜZEY İZDÜŞÜM DÜZLEMİ de denir.)

—Havc. *Alın yüzü*, bir gövdenin ya da herhangi bir cismin atmosfer içindeki yer değiştirme yönüne dik, maksimum yüzey kesiti.

—İnş. Bir taşın, bir tuğlanın duvara yerleştirildikten sonra açıkta kalan bölümü. (Duvar içine gömülen kısım KUYRUK'tur.) ||*Alın süsü*, bir baca gövdesinin alt bölümüne yerleştirilen bezeme öğesi.

—Jeomorfol. *Cuesta alnı*, cuestanın, dirsekli aşındırmayla oluşmuş dik yamacı. (Eşanl. CUESTA KAŞI, CUESTA CEPHESİ.)

—Karş. anat. Omurgalılarda başın gözlerden kafatasının tepesine kadar uzanan bölümü. ||Eklembacaklılarda başın benzer bölümü. ||*Alın kemiği*, bütün omurgalılarda (yuvarlakağızlılarla kıkırdaklı balıklar hariç) kafatasının kubbesini oluşturan kemik. (Balıklarda göz çukuru üstü kanalının bir bölümünü oluşturur.)

—Nörol. *Alın lobu*, her beyin yarımyuvarının, Rolando yarığının önünde ve Sylvius yarığının üstünde kalan kısmı. (Alın lobunun ön kısmı [alın kutbu] alın kemiğinin dikey kısmının arkasında yer alır ve gözçukuru kubbelerinin üstüne oturur.) [Bk. *ansikl.* böl.] ||*Alın sendromu*, yükselen alın kıvrımı hariç, alın lobunun uğradığı hastalığın semptomlarının tümü (yükselen alın kıvrımlarının hastalıkları öteden beri Rolando yarığı sendromları arasında sayılır). [Bk. *ansikl.* böl.]

—Opt. *Alın uzaklığı*, bir gözlük camının odak noktasına uzaklığı. (Eşanl. FRONTAL UZAKLIK.)

—Yerbil. Sürüklenmenin ya da bindirmenin maksimum ilerlemesine ya da yapısal düzeyler arasında ayrılmaya karşılık gelen yapısal sınır. (Eşanl. CEPHE.)

—Zool. *Alın bölütü*, solucanlarda baş bölümünü oluşturan parçalardan biri.

—Zootekn. *Alın nişanesi*, bazı atların alnında bulunan beyaz leke. (Çeşitli biçimde ve büyüklükte olabilen alın nişaneleri atların kimliğinin saptanmasında önemli rol oynar.)

—ANSİKL. Anat. *Alın kemiği*, kafatasının ön kısmında, ortada yer alan bakışımlı bir kemiktir. İki kısmı vardır: biri, yani dikey kısım yankafa kemikleriyle ve kamamsı kemiğin büyük kanatlarıyla eklemlenerek kafatası kubbesinin oluşumuna katılır; öbürü, yani yatay kısım ya da göz-burun bölümü, burun boşluklarıyla göz çukurlarını oluşturur.

Alın kası, alın derisinin altında yer alan bir deri kasıdır; kafatası aponevrozunun ön kenarından doğar, kaş bölgesine kadar uzanır.

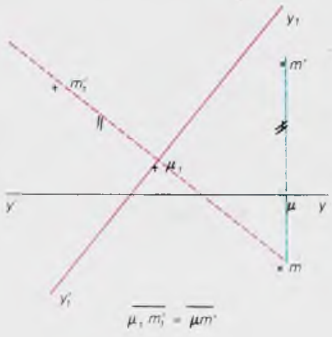
Alın siniri, üçüz sinirin (trigeminus) dallarından biri olan Willis göz sinirinin uç dalıdır. Alın siniri kovucuklu sinüsten doğar, göz çukurunun üst kısmından geçer, alnın, üst göz kapağının ve burun kökünün örtülerine dağılır.

—Ed. Alın, beyaz ve parlak olduğu için divan edebiyatında Güneş'e, Ay'a ve Zühre'ye benzetilir. Saç ile birlikte ele alındığında saçın yanındaki görünüşü, nur olarak düşünülür. Yüzde hafif kavisli ve açık olarak bulunması tak, taht ve gümüş tahta benzetilmesine nedendir. Alnın hemen altında yer alan kaşlar dağ'a (damga, yara) ya da eskiden alna bağlanan şeride (serbend) benzetilir.

—Esk. sil. Tunçtan yapılmış italyan ve yunan alın zırhları, Napoli müzesi'nde sergilenmektedir. Doğu'da, atların başını demir halkalı ağlarla birbirine bağlanmış çelik levhalarla koruyorlardı. XII. yy.'da alın zırhları, atın beden örtüsünün başlık bölümüne eklenen haşlanmış kösele ve madeni ağdan güçlendirici parçalardan oluşuyordu. XIII. ve XIV. yy.'larda alın zırhı, deri kaplı mukavvadan yapılır ve gözleri korumak için demirden korkuluklar eklenirdi. XIV. yy.'ın ortalarından başlayarak soğuk dövme ile gerçek kuyumculuk eserleri olan alın zırhları yapıldı. Genellikle tek parça olarak dövülen ve delikli göz mahfazaları ve kulaklıkları olan alın zırhlarına, menteşeli yanaklıklar da takılıyordu. Turnuvalarda kullanılan atlar, bazen göz korkulukları kapatıldığından, hemen hiç görmezlerdi.

—Geleneks. giy. İki parmak genişliğinde, bürümcük, canfes, ya da kadifeden yapılır, üzeri ipek ve sırmayla işlenirdi. Saçlar örüldükten sonra kâküller üzerinden alna bağlanıp arkada düğümlenir, düğüm örgüler arasına gizlenirdi. Tanzimat öncesinde çok yaygındı. Başağrısını dindirmek için alna sıkıca bağlanan daha enlilerine *kaşbastı** denirdi.

—Geom. *Alın düzleminin değiştirilmesi*'nde, yatay izdüşümler, arıçizim üzerinde olduğu gibi bırakılır; bir M (*m, m'*) noktasının yeni m'_1 alın izdüşümünün yeni (y'_1 y_1) yer ekseninden uzaklığı, *m'* ün ($y'y$) den uzaklığına eşittir. Yatay izdüşüm *m* ve dolayısıyla aradoğru bilinirse, yeni m_1'alın izdüşümünü bulmak için kodu aradoğruya aktarmak yeterlidir.

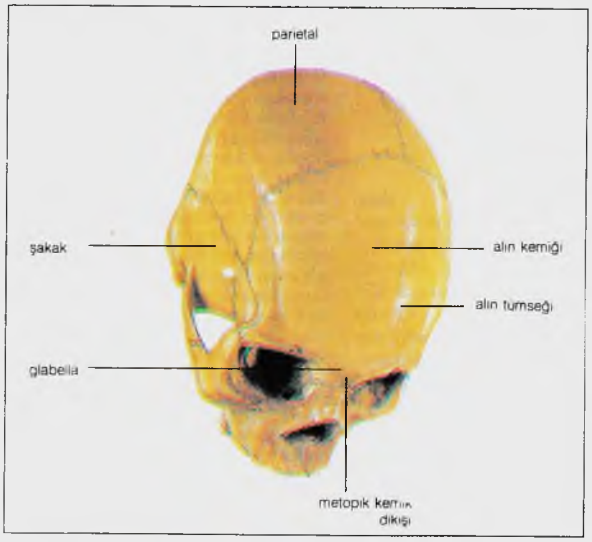
alın düzleminin değiştirilmesi

—Nörol. *Alın lobu*. Üç bölgeye ayrılır: hareket bölgesi, önhareket bölgesi ve önalın lobu ya da alın kutbu.

1. *Hareket bölgesi* (ya da yükselen alın kıvrımı), Rolando yarığının önünde, önhareket bölgesinin arkasındadır. Dokusal açıdan bakılırsa, bu bölgenin, büyük boy nöronlar (Betz hücreleri) içeren dev piramidal taneciksiz görünümde bir korteks olduğu söylenebilir. Bu bölge hareketin hazırlanmasına katılır. Yükselen alın kıvrımının üzerinde vücudun bütün kaslarının somatotopik bir temsili yeri vardır. Bu bölgedeki doku bozuklukları, bozulan bölgeye karşılık gelen kasta felce yol açar.

2. *Önhareket bölgesi*, hareket bölgelerinin önünde yer alır. Bu bölge 6 ve 8 numaralı Brodmann alanlarına karşılık gelir. 6 numaralı alan hareket bölgelerinin son kontrol görevini yapar, 8 numaralı alan göz hareketlerini denetler. Önhareket bölgesindeki doku bozuklukları hareket eyleminin dinamiğinde ve karmaşık hareketlerin yapımında çözülmeye yol açar.

3. *Önalın bölgesi* (ya da *alın kutbu*), önhareket bölgesinin önünde yer alır. Burası davranışta ve bellekte önemli rol oynayan birleştirici bir bölgedir. Buradaki bozukluklar akineziye, zihinsel bozukluklara ve manyak tipte mizaç bozukluklarına yol açar.

alın

•*Alın sendromu*. Çeşitli nörolojik belirtilerin birlikte görüldüğü genellikle ağır ruhsal bozuklukları içerir.

Bozukluklar her şeyden önce zihinseldir, dikkatte eksiklik ve yeni durumlara uyumda yetersizlik vardır; bu da dıştan görülen ve bir tespit amnezisiyle kendini gösteren bellek bozukluklarını açıklar. Yüksek zihinsel sentez işlevlerinin yitirilmesi ve buna ek olarak muhakeme ve özeleştiri yeteneklerinin kaybı özellikle ağır bir görünüm oluşturur.

Timik bozukluklar erken başgösterir. Genellikle iyimserlik ve keyiflilik şeklinde beliren bir mizaç genleşmesi olur; konuşma çok önemli, çocukça, kelime oyunlarına, cinaslara, maskaralıklara heveslidir. Bu belirtisel davranışlar "moria" (delilik) diye adlandırılır; bu belirtilere ek olarak oburluk ve cinsel coşkunlukla birlikte bir de içgüdüsel eğilimlerde başıboşluk görülür.

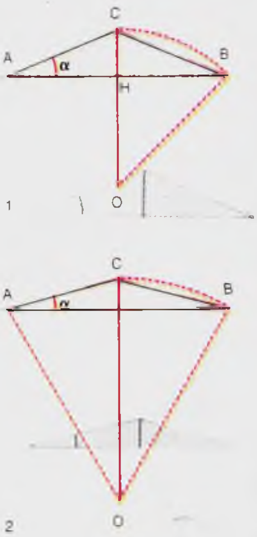
Davranış bozuklukları bu anlatılanlardan doğar. Ruhsal-devimsel etkinlik çok zayıftır, düşüncede ve dilde yavaşlama vardır. Ayrıca insiyatif ve çevreye karşı ilgi yok olur. Üstelik bir de suç sayılan eylemler (hırsızlık, vb.) başgösterir ve adli tıbba ilişkin sonuçlar doğurabilir.

Genellikle bir arada görülen çeşitli nörolojik belirtiler şöyle sıralanabilir:

a) bir şeyi istemeden tutma, yakalama olgusu *(grasping reflex)*. Çoğu zaman hasta, kendisine gösterilen nesneye doğru elini fırlatır (mıknatıslanma);

b) 6 numaralı Brodmann alanının bozulmasından ileri gelen çeşitli refleks tepkileri (özellikle Rossolimo refleksi, Mendel-Bechterev refleksi ve Hoffmann belirtisi);

c) 8 numaralı Brodmann alanının bozukluğundan doğan göz devindirici belirtiler: bir sara nöbeti sırasında başın ve gözlerin birlikte yöneşmesi(hasta bu sırada çır-

alınlık yapımının şematik ilkeleri
1. *Sivri* alınlık ACB: AH = HB = HO
2. *Basık* alınlık ACB. AB = AO = BO
(α açısı, sivri alınlığa göre daha küçüktür)

pınarak kasılmış kol ve bacaklarına bakar). Burada en önemli belirti gözlerin ortak devingenliğindeki felçtir: bu felç istemli hareketleri, bozukluğun bulunduğu yerin karşıt yanında etkiler, görülen ortak sapma sağlam kalan yarımyuvarın basit üstünlüğü şeklinde kendini gösterir. Her yönde istemli göz hareketlerinin felci, 8 numaralı alanın ikiyanlı bozuklukları sırasında görülür, çoğu zaman bu durumda bir de göz tespit otomatizminde bir taşkınlık olur (Holmes spazmodik tespiti); *d*) "yürüme ataksisi"nin baskın olduğu, duruş bozukluklarıyla belirgin denge bozuklukları ortaya çıkar;
e) koklama soğancığının bozulmasına bağlı koklama bozuklukları (koklamada azalma ya da büsbütün yokluk) görülür;
f) üstün yarımyuvarın üçüncü alın kıvrımının dip kısmının bozulması sonucunda salt hareket afazisi ya da Pierre Marie anartrisi ortaya çıkar. Bozukluk konuşma hareketinin yapılmasına ilişkindir, oysa sözlü ya da yazılı kavrama normaldir;
g) aynı şekilde bir de apraksi görülebilir. Bu takdirde bir de ağız-yüz apraksisi sözkonusudur: hasta ağız ve dil hareketlerini istemli olarak yapamaz, istemli olarak yutkunamaz (bu durum yükselen alın kıvrımının alt kısmındaki bir bozukluktan ileri gelir; böyle bir apraksinin hareket afazisiyle sıkı bağlantısı vardır); ayrıca birinci alın kıvrımındaki bir bozukluğa bağlı olarak yürüme apraksisi vardır:
h) nihayet, bol terleme, nabız, tansiyon, solunum değişiklikleri ve bunamayla birlikte büzgenkas bozuklukları şeklinde ortaya çıkan nörovejetatif bozukluklar görülür. Böyle bir alın sendromu çeşitli etiyolojik durumlarda görülür:

a) Damar sendromlarında alın semptomatolojisi bir beyin kanaması, bir sertzar altı hematomu, bir beyin-beyinzarı kanaması şeklinde ortaya çıkabilir. Ama alın sendromu beyin yumuşamaları sırasında en çok görülür: özellikle beyin ön atardamarı alanındaki yumuşamalarda ve daha çok ikiyanlı olarak daha belirgindir. Tersine, doku bozukluklarının genellikle daha yaygın olduğu silvius atardamarı alanındaki yumuşamalarda daha az belirgindir.

b) Başlangıçta alın urları akıl bozukluklarıyla ortaya çıkar; anosmi ve zorunlu yakalama olgusu hep vardır.

c) Kafatası-beyin travmaları bazen travma sonrası saraların ve çoğunlukla bir anosminin nedenidir.

d) Menenjitler ve beyin apseleri de alın sendromuna yol açabilir.

e) Pick*yaşlılık öncesi bunamasıysa, tamamen bir alın semptomatolojisiyle kendini gösterir.

ALINCAK NOYAN, ilhanlı komutan (XIII. yy.). Selçuklu sultanı İzzettin Keykavus II'nin ayaklanmasını bastırmak üzere Anadolu'ya gönderildi. Antalya'ya kaçan Keykavus II'nin komutanlarını Altunaba kervansarayı yakınlarında yendi. Karamanlı ayaklanmasını bastırdı. Karamanlılar'ı destekleyen selçuklu komutanlarını idam ettirdi.

ALINDI a. Postc. Göndericiye yollanan şeyin gönderildiği yere teslim edildiğini bildiren belge; makbuz: *Bir taahhütlü mektubu, alındılı olarak göndermek.*
—Bilş. Bir mesaj alındığında, yanlışsız aktarıldığını belirtmek için verilen işaret. || *Alındı bildirmek,* bir mesajın yanlışsız alındığını belirten bir işaret yayınlamak. (A süreci B sürecine bir M mesajı gönderiyorsa, M mesajı yanlışsız alındığında B süreci bir alındı işareti yayınlayarak, A sürecine bu mesajın alındısını bildirir. Genellikle, alındı bildirilmezse, A süreci, mesajı B sürecine yeniden yollar.)
—Denizc. Başka bir gemiden verilmiş işaretlerin anlaşıldığını bildiren uzlaşmalı işaret.

ALINDILI sıf. Kayba uğramadan yerine ulaşması için fazla para ödeyerek postaya alındı karşılığında verilen gönderi; taahhütlü.

ALINGAN sıf. ve a. Sürekli kendisine kırıcı davranıldığını düşünen; çabuk kırılan, hassas kimse için kullanılır: *Çok alıngandır, şaka kaldırmaz. Hassas, alıngan bir kız.*

ALINGANLIK a. **1.** Alıngan olma durumu, alıngan kimsenin niteliği: *Alınganlığı bırak. Alınganlığıyla çevresini huzursuz etmek.* **—2.** *Alınganlık etmek,* alıngan bir kimse gibi davranmak: *Gereksiz yere alınganlık ediyorsun, o seni incitmeyi aklından bile geçirmez.*

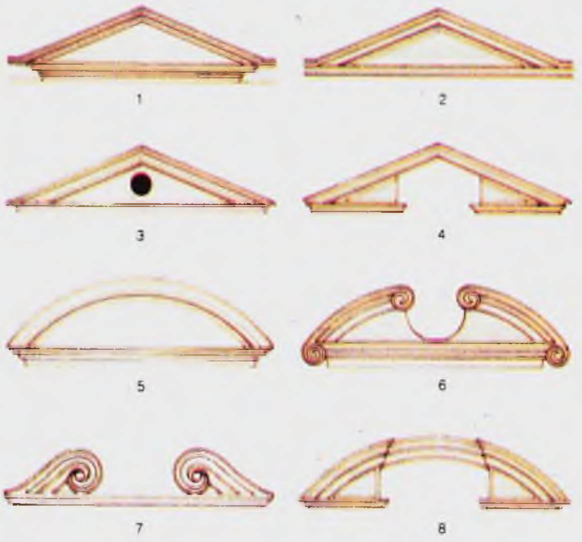
ALINLI sıf. *Nit. sıf.* + *alınlı,* alnı belirtilen nitelikte olan kimse, yapı için kullanılır: *Dar alınlı bir adam. Geniş alınlı bir yapı.*

ALINLIK a. Esk. sil. Zırhın alnı örten bölümü. —Savaşta, hayvanların başlarına takılan koruyucu zırhın alna gelen bölümü.
—Ev eşy. *Esk.* Bir yatağın kolonları boyunca sarkan kumaş şeridi. —Bir pencerenin üstünü çevreleyen ve perdelerin üst kısmını örten kumaş şeridi. —Bir sandığın, çekmecenin köşelerini pekiştiren madeni köşebent.
—Geleneks. giy. Geleneksel kadın baş süslemesinde, alna gelecek biçimde tutturulan, renkli taşlarla süslü, zincirli, gümüş ya da benzeri madenlerden yapılmış takı. —Kadınların başlarına taktıkları fes ya da tepeliğin önünde bulunan altın dizisi ya da kümesi. —Fesin çevresine dizilen altınlardan, kâkül üstüne gelen küçük altınlara verilen ad.
—Kuyumc. XIV. yy. sonunda ve XV. yy.'da başa takılan altın ya da gümüşten çember.
—Mim. Cephe, açıt, mobilya gibi öğelerin üçgen biçiminde ya da yatay bir taban üzerinde kemerli tepeliği; genellikle genişliği yüksekliğinden fazladır ve silmeli bir çerçevenin kuşattığı bir tabladan oluşur. (Eşanl. FRONTON.) [Bk. *ansikl.* böl.] ||*Alınlık tablası,* bir alınlığın lentosuyla iki eğik kenarı ya da bir açıt tepeliğinin yükselen yan bölümleri arasında kalan, dolu ya da şebekeli yüzey. —Bir açıtı üstten sınırlayan dolu, şebekeli ya da dolgulu duvar. (Eşanl. KEMER TABLASI.) [Bk. *ansikl.* böl.] ||*Kesik alınlık* → KESİK* ALINLIK.
—ANSİKL. Mim. • *Alınlık.* Eski Yunan'da ve Küçük Asya'da konut, başlangıçta, dar kenarından bir revakla *(pronaos)* girilen dikdörtgen bir odadan oluşurdu. Bu revak beşik çatının eğimli yüzeylerini, alınlık oluşturan üçgen biçiminde bir öğe yardımıyla taşıyordu. Üçgen öğe, geride yer alan kalkan duvarının bir benzeriydi. Yunan tapınağı bu örneği yeniden ele alarak, iki alınlıklı sürekli bir sayvan oluşturacak biçimde, revağı dört cepheye de yaydı. Tabla önceleri çıplak bırakıldığı için, saçaklıkla çatının eğimli yüzeyleri arasında kalan bu üçgen bölümlerin önemi pek anlaşılamadı. Daha sonra, tabla yüzü alçak ve yüksek kabartma heykellerle (İ.Ö. VI. ve V. yy.) bezenerek değerlendirildi. Bu heykeller, akroterin öğelerince zaten belirtilen frontaliteyi vurgulayacak biçimde düzenlenmişti. Alınlık ve taşıyıcılarından oluşan bütün, başka bir deyişle *ön cephe,* anıtsal giriş anlayışına bağlı olarak gitgide özel bir değer kazanmaya başladı. Bu tema Romalılar'ca da ele alındı. Romalılar, alınlığı herhangi bir açıklığı taç biçiminde süslemede kullandı; biçimini değiştirerek öğelerini birbirinden ayırdı (yuvarlak, ayça ya da V biçiminde yontulmuş, kesik alınlıklar).
Yaklaşık bin yıllık bir aradan sonra (bu süre içinde benzer bir arayış gotik *açıt tepeliği*'ne ulaştı) Rönesans, alınlığın sunduğu biçimsel anlatımı yeniden buldu. Barok sanatçılar, yeni denemelerle alınlığın çeşitlerini artırarak düşsel mekânlar yarattı; hatta işi, kuzeydeki soylu malikânelerinin kalkan duvarlarına alınlık yapacak kadar ileri götürdü. Buna karşılık yeniklasikçilik önceleri yalnız tanrılara ayrılan üçgene amblem ve ünlü kişileri yerleştirerek alınlığı simgesel değerine kavuşturmaya çaba gösterdi.
• *Alınlık tablası.* Mykenai'de, Arslanlar kapısı'nın lentosu üzerindeki üçgen boşluğu doldurmak için Yunanlılar, yontulmuş ortostatlar kullandı. Büyük Yunanistan'da-

Son yargı
(1120 - 1135'e doğr.)
Sainte - Foix de Conques kilisesindeki (Aveyron) batı taçkapının **alınlık tablası**

Çeşitli **alınlık** tipleri
1. Etekli üçgen alınlık
2. Eteksiz alınlık 3. Gözlü alınlık
4. Kesik tabanlı üçgen alınlık
5. Kemerli alınlık 6. Kıvrımlı, kesik kemerli alınlık 7. Koltuklu alınlık
8. Yanlarda girintili çıkıntılı ve kesik tabanlı, kemerli alınlık

ki arkaik tapınaklarda, alınlığın düzenli örgü sıralarından oluşan yüzeyi çıplak bırakılıyordu; oysa, Eski Yunan'da metopelerdeki figürleri bütünlemek için bu alan, yontulmuş ve boyanmıştı. Klasik dönemde, (örneğin Parthenon'da) bir yuvanın fonunu oluşturan ortostatların yapısı, gölgede kalan üçgen içinde düzenlenen yüksek kabartma bir heykelle pekiştirildi.

Roman ve gotik dönemlerde, bir taçkapı kemerini kapatma gereği, lento ve alınlık tablası çözümüyle birlikte, dekoratif heykeli de yeniden ortaya çıkardı; burada yargı sahneleri, İncil'den öyküler, Meryem'in taç giymesi betimlendi. Daha ender olarak da, açıt üstündeki boşluk bir vitrayla kapatıldı.

ALINMAK gçz. f. *(Bir kimseye, bir şeye, bir şeyden) alınmak*, bir kimseye, incitici gelen bir sözü, davranışı nedeniyle kırılmak, gücenmek; kendisine yaralayıcı bir biçimde davranıldığı kanısına varmak: *Bana bu biçimde davrandığı için ona çok alındım. Bu sözlerine alındım. Bundan alınman için bir neden yoktu.*

ALINMAK → ALMAK.

ALINSALIK a. Koşumc. Atın alnından geçen ve iki kayışla başlığa bağlanan koşum parçası.

ALINTI a. **1.** Alanında uzman bir kişiden ya da bir yazardan aktarılan söz ya da yazı bölümü; aktarma, iktibas: *Alıntılarınızı hangi yazarın, hangi yapıtından yaptığınızı belirtiniz.* (Bk. ansikl. böl.) **—2.** *Bir kimseden ya da bir yapıttan alıntı yapmak*, metne, bir kimsenin sözlerinden ya da yapıtından kimi bölümleri aktarmak; alıntılamak.

—Koregr. ve Müz. Bir koregrafın, bir bestecinin yapıtına aktardığı, kendi yaratısı olmayan koregrafi ya da müzik cümlesi.

—Mat. çözlm. *Alıntı olmak*, bir aileden ya da belli bir diziden alınmış elemanlarla oluşturulmak. (Bir yakınsak dizinin alıntısı olan bir dizi aynı limite doğru yakınsar.)

—Müz. Geçici olarak, ana tonaliteden başka bir tonaliteye atlama. (Alıntı, tek bir akorla yapılabilir.) || Bir bestecinin, bir başka besteciden yapıtına aktardığı tema ya da pasaj.

—ANSİKL. Divan edebiyatında şiirde ve düzyazıda ayetler ve hadislerden alıntılar yapmak, yaygın bir uygulamaydı. "Kelam-ı kibar" denilen ünlülerin sözlerinden, dua ve dilek niteliğindeki cümlelerden alıntı yapılırdı. Namık Kemal, Muallim Naci gibi tanzimat yazarları doğulu ve batılı yazarlardan sık sık alıntılara başvurdular. Öğretici nitelikte ürün vermeye düşkün pek çok yazar gibi Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanlarında da türlü alıntılarla karşılaşılır. Ali Kemal'in kullanmaya düşkün olduğu alıntılar ise sözü süsleme ve anlatımı güçlendirme amacını güder. Mecelle hükümleri uzun zaman makale, köşe yazısı gibi türleri alıntı yoluyla beslemişti. Cumhuriyet döneminde en çok alıntı Atatürk'ün özdeyişlerinden yapıldı. Edebiyat yapıtlarından alıntılara zaman zaman bilimsel ürünlerde de yer verildiği görülür. Toplumbilimci Emre Kongar'ın çağdaş türk yazarlarından alıntıları bu uygulamanın örneklerindendir.

ALINTILAMA a. Alıntılamak eylemi.

ALINTILAMAK g. f. *Bir kimsenin metnini, metnin bir bölümünü, sözlerini alıntılamak*, onları, söylenileni doğrulama, kanıtlama, tartışma vb. amaçlarla metne katmak; iktibas etmek.

ALINYAZISI a. Üstün bir güç tarafından kararlaştırıldığı düşünülen, bir kimsenin ya da bir toplumun yaşamında yer alan olaylar dizisi, olaylar bütünü; yazgı, kader: *Alınyazımda onunla bir kez daha karşılaşmak varmış. Alınyazımız böyle, sonunda hep yalnız kalacağız.*

—ANSİKL. İsl. Olacakların, her şeye egemen olduğuna inanılan güç tarafından önceden belirlenmesi. İslamın tüm kaynaklarına göre, her şeyi belirleyen Tanrı'dır. Ne olacak, nasıl olacak, niçin olacak, ne zaman olacak, ne çapta olacak ya da olmayacak? Hepsini Tanrı bilir. Yalnızca bilmekle kalmaz, belirler, belirlemiştir. Bir "ana kitap" *(el-Levh ul - Mahfuz)* vardır.Her şey burada bir bir ve ayrıntılarıyla yazılıdır. "Kader" ölçü, "takdir"se ölçmektir. Her şey "kader" çerçevesi içindedir. "Takdir" eden Tanrı'dır. Yani Tanrı, her şeyi çok önceden ölçmüş, biçmiştir. İnsanların mutluluk ve mutsuzlukları da bunun içindedir. Bu dünyada ya da öbür dünyada kim mutlu *(said)*, kim mutsuz *(şakı)* olacaksa, yazgısı içinde Tanrı'ca bellidir. Bu yazgı, hiçbir zaman değiştirilemez.

Alınyazısı iki aşamalıdır:
1. *Kader aşaması*. Bu aşamada uygulama yoktur. Yalnızca yazgı vardır. Neyin ne olacağını ya da olmayacağını belirleme vardır. Her şey belirlenir ve yazılır. Yazılar ana levhadadır. Bu levha, herkesten saklıdır ve korunmaktadır. Bu levhadaki bilgilere, Tanrı'dan başka bir de Tanrı'nın yakın melekleri, elçileri ulaşabilir.
2. *Uygulama (kaza) aşaması*. Birinci aşamada yer alanlar, bu aşamada uygulanıp gerçekleştirilir.

Alınyazısı, tüm islam mezheplerince aynı biçimde kabul edilmez. Bu kavramı hiç kabul etmeyenler de vardır. Mutezile*, bunlar arasındadır. Alınyazısının birinci aşaması olan "kader", zamanla sınırlı görülmezken, ikinci aşaması olan "kaza", zamanla sınırlıdır.

"Tanrı'nın yazdıkları"na göre gerçekleşen uygulama kararı konusunda önce "En yüceler kurulu" demek olan "el Meü'l-A'lâ"ya bilgi verilir. Bu kurulun üyeleri, "yüksek rütbeli melekler"den oluşmaktadır. Karar ve yapılacak iş, ilgili meleklere bildirilir ve uygulama, yazıya, yazgıya uygun olarak gerçekleştirilir.

Alınyazısı, "ecel"le de dile getirilir. Her şeyin bir "ecel"i, yani "belirlenmiş bir yaşam süresi" bulunduğu, *Kuran*'ın birçok yerinde açıkça anlatılır. "Ecel", "alınyazısı" içindedir.

Alınyazısının değişip değişmeyeceği tartışmalıdır. İslamda genellikle kabul edilen; "değişmeyeceği"dir. Bu görüşe sünni kesimde karşı çıkan, pek yoktur. Öteki kesimde çıkanlarsa azınlıktadır. Alınyazısının değişebileceğini ileri sürenler, "Ümmü'l-Kitab'ın *(el-Levh ül-Mahfuz*'un), Tanrı'nın yanında olduğunu; dilediğini sildiğini ve dilediğini yazdığını" anlatan ayetin de içinde bulunduğu kimi ayet ve hadislere görüşlerini dayandırmaya çalışırlar. Değişmeyeceğini savunanlarsa, bu tür ayet ve hadisleri, kendi görüşleri doğrultusunda yorumlamakta, ayrıca değişmeyeceğini açıkça anlatan ayet ve hadisleri kanıt olarak ileri sürmektedirler.

ALIŞ a. **1.** Almak eylemi ya da biçimi. **—2.** Bir şeyi satın alma işi: *Paranın alış gücü büyük ölçüde azaldı. Alışta zarar etmek.*

—Oy. Satrançta, damada, rakibin taşını almak eylemi.

ALIŞIK sıf. *Bir kimseye, bir şeye, bir şey yapmaya alışık*, ona alışkın olan, onu yadırgamayan kimse ya da şey için kullanılır: *Çocuk sana alışık değil, onun için ağlıyor. Bu tür davranışlara hiç alışık değilim. İş yapmaya alışık, becerikli eller. Bu klavyeye alışık olmadığı için yavaş yazıyor.*

ALIŞIK (Sadri), türk sinema ve tiyatro oyuncusu (İstanbul 1925). Bir süre resim öğrenimi gördü. Amatörce başladığı (1939) tiyatroda, 1943'te profesyonel oldu (Raşit Rıza topluluğu). Küçük sahne, Oda tiyatrosu, Kent oyuncuları, Oraloğlu, vd. topluluklarda pek çok oyunda rol aldı. 1945'te *Günahsızlar* ile başladığı sinemada 400 dolayında film çevirdi; 1961-62'deki *Küçük hanım* filmleri ve 1964'ten başlayarak canlandırdığı *Turist Ömer* tipiyle ün yaptı; bu tipi 10 yıl sürdürdü. 1971 Antalya şenliği'nde *Afacan küçük serseri* deki rolüyle "en iyi yardımcı erkek oyuncu ödülü aldı. Diğer başlıca filmleri: *İki süngü arasında* (1951), *Beş hasta var* (1957), *Düşman yolları kesti* (1958), *Şaka ile karışık* (1965), *Ah Güzel İstanbul* (1966), *Dertli gönlüm* (1968), *Dertli* (1973), *Ben sana mecburum* (1976), *Seyahatname* (1979, TV dizisi), *Kartallar yüksek uçar* (1984, TV dizisi), *Çalıkuşu* (1985, TV dizisi), *Saat sabahın dokuzu* (1986, TV dizisi).

XVII. yy.'ın ilk çeyreğinden bir cephe. Bir üçgen **alınlık,** yanlarında girintili çıkıntılı ve kesik tabanlı bir kemerli alınlık ve kalkan duvarında kıvrımlı, kesik kemerli bir alınlık üst üste gelecek biçimde düzenlenmiştir. (Saint-Etienne-du-Mont kilisesi, Paris)

ALIŞIKLIK a. Alışık olma durumu.

ALIŞILMAK → ALIŞMAK.

ALIŞILMIŞ sıf. ve a. **1.** Belirli aralıklarla tekrarlanan, tekrarlanması beklenen şey için kullanılır; mutat: *Başbakanın alışılmış görüşmelerinden biri.* **—2.** *Alışılmışın dışında*, olağan olmayan.

ALIŞKAN sıf. Alışkın.

ALIŞKANLIK a. **1.** Bir kimsenin sürekli yineleme sonucunda edindiği davranış biçimi: *Erken yatıp erken kalkma alışkanlığı. Alışkanlıklarına bağlı olmak.* **—2.** Bir toplumda süregelen davranış biçimi: *Toplu yaşama alışkanlığı. Artık kaybolmaya yüz tutan alışkanlıklar.* **—3.** Sık sık deneyerek ve uygulayarak herhangi bir işi, eylemi, dikkati yoğunlaştırmaya gerek kalmadan kolaylıkla yapabilme yetisi, becerisi: *Direksiyon alışkanlığı. Kalabalık önünde konuşma alışkanlığı.* **—4.** Bir kimsede sürekli yapma ve yineleme sonucunda ortaya çıkan davranış biçimi: *Bunlar alışkanlıkla söylenen sözler, kasıtlı sözler değil. Parmak emme alışkanlığından bir türlü kurtulamadı.* **—5.** Bir şeyin kişide ihtiyaç uyandıracak biçimde yinelenerek kullanılması; tiryakilik: *Uyuşturucu alışkanlığı.* **—6** *Bir şeyi alışkanlık edinmek*, onu sürekli yineleyerek huy haline getirmek: *Son günlerde gece geç gelmeyi alışkanlık edindi.* || *(Bir işi yapmada) alışkanlık kazanmak*, bir kimseden söz ederken, o işi yapabilmek,

Sadri **Alışık**
Gelişim arşivi

yapmada ustalaşmak: *Bu makineyi kullanmak zor gelmiyor artık, alışkanlık kazandım.* ‖ *(Bir şeye) alışkanlık peyda etmek,* onu alışkanlık haline getirmek; o şeyi ustaca kullanır duruma gelmek; o şeye bağışıklık kazanmak: *Yeni alışkanlıklar peyda etmek. İçkiye alışkanlık peyda etmek.*

—Eczc. Bir ilacın üst üste verilmesi sonucunda farmakodinamik etkisinin azalması ya da kaybolması. (Bu yüzden bir ilacın dozunu artırırken zehirleyici etkisini artırmamaya dikkat etmelidir.)

—Fels. Aristoteles'e göre, canlı bir varlığın, belli bir davranışı, sağlam ve sürekli bir biçimde yerine getirmeye yatkınlığı. (Alışkanlık [yun. *heksis*], doğuştan değildir, ama sözkonusu davranışın sürekli olarak yinelenmesi sonucunda oluşur.)

—Ruhbil. Öğrenmeyle ve özellikle de yinelemeyle elde edilen davranma ve eyleme biçimi. (Özellikle psikomotör etkinliklerde görülür; ama bilişsel, zihinsel ve dilsel alışkanlıklar da vardır.)

—ANSİKL. Böcbil. Böcekler ensektisitlere karşı o kadar büyük alışkanlık kazanabilirler ki, onları öldürmek için böcek ilacının dozunu bin defa artırmak gerekir (1946-1966 yılları arasında isveç sineği). Bu durumun büyük bir olasılıkla, en dayanıklı soyların doğal ayıklanmayla varlığını sürdürmesinin sonucu olduğu sanılmaktadır. Sonuç olarak, kimya sanayisinde kullanılmakta olan maddelerin etkisiz kalması karşısında yeni ensektisitler üretilmesi gerekmektedir.

ALIŞKI a. Bir kimsenin sık sık yineleyerek edindiği davranış biçimi; âdet, huy, alışkanlık.

ALIŞKIN sıf. **1.** *Bir kimseye, bir şeye, alışkın,* bir kimseye, bir şeye, bir şey yapmaya alışmış olan kimse, hayvan için kullanılır: *Dağlara tırmanmaya alışkındır. Duymaya alışkın olmadığı sözler işitmek.* **—2.** Bedenin bir iş yapmaya yatkın bölümü için kullanılır: *Alışkın eller, ayaklar.*

ALIŞKINLIK a. Alışkın olma durumu.

ALIŞMA a. Alışmak, bir ortama uyum sağlamak eylemi.

—Etol. Özel bir uyarının güçlendirilmeden yinelenmesi sonucunda, bu uyarıya karşı tepkinin yitmesi şeklinde belirginleşen öğrenme biçimi. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Nörobiyol. Sürekli ya da sık yinelenen bir uyarının doğurduğu yanıtların giderek azalması. (Alışma, amipten insana kadar gözlemlenebilen genel bir olgudur. Bir davranışta, hatta biyolojik bir tepkide de gözlemlenebilir. Duysal olgular sözkonusu olduğunda içte bastırma, çağrışım yorgunluğu ya da olumsuz uyum deyimleri kullanılır.)

—ANSİKL. Etol. Alışma, öğrenme süreçlerinden en basit olanıdır. Kişinin, kendisi için biyolojik bir anlamı olmayan ve pekiştirmesiz uygulanan yeni fakat sürekli bir uyarıya alışması sonucunda gelişen davranışsal ya da fizyolojik yanıtlar hızla azalır. Hindi, kaz, tavuk gibi kuşların alarm tepkilerinde de alışma gözlemlenir. Bu hayvanlar doğal düşmanlarının görüntüsüyle sürekli karşılaştıklarında duyarsızlaşırlar. Derisine saman doldurulmuş bir tilkinin gösterilmesi, horozun tehlike çığlığı koparmasına neden olur. Model kımıldatılmazsa çığlıkların yinelenişi azalır ve birçok gösterimden sonra horoz, tilki aldatmacasına tepki göstermez. Tanecil kuşların korkuluklara alışması da aynı biçimde olur. Aynı olgu, saldırgan tepkilerde de görülür: algerdan (kuş), yaşama alanı içinde kendisine gösterilen yapay bir algerdana saldırmaktan hemen vazgeçer. Alışma, uzun vadede gerçekleşebilen bir süreçtir; bu nedenle hayvanın öğrenme sırasındaki yorgunluk tepkisinden ya da güdülenme değişikliğinden farklıdır.

aşındırıcı honlama çubuğuyla bir motor silindirini **alıştırma**

iki koşut tablalı tezgâhta **alıştırma**
1. Aşındırıcı toz taşıyan akışkanın dağıtımı;
2. Özel dökme demirden yapılmış üst ve alt alıştırma tabloları;
3. Sabit planet dişli: 4. Parça tutucu ayna dişli:
5. Parça: 6. Ayna dişlileri devindiren planet dişli.

ALIŞMAK gçz. f. **1.** *Bir şeye alışmak,* o şeyden artık etkilenmemek, ona karşı bağışıklık kazanmak; ona katlanabilir duruma gelmek: *Vücut ilaca alıştıkça dozu artırmak gerekir. Mikroba alışmak. Pisliğe, gürültüye, yorgunluğa, açlığa alışmak. İnsan yokluğa da alışır.* **—2.** *Bir şeye, bir şey yapmaya alışmak,* o şeyi sürekli tekrarlama sonucunda yapma becerisi, kolaylığı kazanmak, onda ustalaşmak; onu huy, alışkanlık haline getirmek: *Araba kullanmaya alışmak. Sabahları erken kalkmaya alışamadı.* **—3.** *Bir kimseye, bir şeye, bir yere, bir çevreye, değişik bir yaşama biçimine alışmak,* o kimseye, o şeye bağlanmak, o yere, çevreye, yaşama biçimine uyum sağlamak, onlardan zevk almak, yokluklarında arar duruma gelmek: *Ona çok alışmışım, gidince ev bomboş kaldı. Bu şehre çok alıştım, geri dönmek istemiyorum. Kedi eve kolayca alışabilen bir hayvandır. Temiz havaya, tatile, eğlenceye alışmak.* **—4.** *Alışkanlık yapıcı bir maddeye alışmak,* o maddeye bağımlı duruma gelmek: *Sigaraya, alkole, esrara, uyuşturucuya alışmak.* **—5.** *Bir araca, makineye vb. alışmak,* deneme ve uygulama sonucunda, o aracı, makineyi kullanabilme kolaylığı, ustalığı kazanmak: *Direksiyona alışmak. Yeni daktilo makinesine alışamamak.* **—6.** *Bir şeye alışmak,* bir şeyden söz ederken, o şeye uyar duruma gelmek: *Anahtar kilide alıştı. Somun vidaya alışmadı.*

◆ **alışılmak** edilg. f. **1.** Alışmak eylemine konu olmak: *Bir insana bu kadar çabuk alışılacağını sanmazdım. Sonunda alışılmayacak güçlük yoktur. İyi şeylere çabuk alışılır.* **—2.** *Alışılmamış,* sıradan olmayan, yadırgatıcı.

◆ **alıştırmak** ettirg. f. **1.** *Bir kimseyi, bir hayvanı bir şeye, bir şey yapmaya alıştırmak,* onlara şu ya da bu alışkanlığı vermek; onların o şeyi yapabilmelerini, benimseyebilmelerini, o şeye katlanabilmelerini, uymalarını sağlamak: *Bir kimseyi sigaraya, içkiye alıştırmak. Çocukları erken kalkmaya alıştırmak. Kediyi artıkları yemeye alıştırmak.* **—2.** *Bir şeyi (bir şeye) alıştırmak,* o şeyi işler, çalışır duruma getirmek: *Anahtarı kilide alıştırmak. Motoru alıştırmak.* **—3.** *Alıştıra alıştıra,* alıştırarak, yavaş yavaş: *Kötü bir haberi, alıştıra alıştıra vermek.*

—Binc. Genç bir ata, ilk eyerli ve dizginli eğitimi vermek.

—Mak. san. Bir parçaya, etalona uygun ölçü vermek. —Alıştırma işlemi uygulamak.

—Müz. Sazın tellerini bir düzene göre akort etmek, saza düzen vermek. ‖ Yeni takılan telleri düzene ısındırmak. ‖ Nefesli sazların, odanın ve nefesin ısısına alışmasını sağlamak. ‖ Deri göğüslü sazların, oda ısısına uyumunu sağlamak. ‖ Üşümüş ya da bir süre saz çalmadığı için duraklamış parmakları işletmek. ‖ Ayak yaparak ya da yol göstererek okuyucunun kulağını ezgiye hazırlamak.

—Tic. Ticarette, uygun bir politika güderek müşteriyi sürekli biçimde kendine bağlamak.

◆ **alıştırılmak** edilg. f. *Bir şeye alıştırılmak,* bir kimseden, bir şeyden söz ederken, bir başkası tarafından bir şeye, o şeyi yapmaya alışması sağlanmak, alışmasına yol açılmak: *Hizmet etmeye alıştırılmış bir kimse.*

ALIŞMAK gçz. f. *Yörs.* Tutuşmak, yanmaya başlamak: *Soba alışadursun, gel iki laf edelim.*

ALIŞTIRILMAK → ALIŞMAK.

ALIŞTIRMA a. **1.** Alıştırmak eylemi. **—2.** Bir kimsenin belli bir alandaki bilgilerini pekiştirmek, yeteneklerini geliştirmek amacıyla düzenlenen, uygulanan çalışma; ezgersiz, temrin: *Dilbilgisi alıştırmaları. Aşağıdaki alıştırmaları yapınız.* **—3.** Bedensel yetileri geliştirmek amacıyla düzenlenen, uygulanan hareketler; idman: *Vücut geliştirme alıştırmaları. Nefes açma alıştırmaları.*

— Binc. *Alıştırma binicisi,* atın üzerine konan tahta aygıt. (Üzerinde binici varmış izlenimi vererek atın binilmeye alışmasını sağlar.) ‖ Koşum atlarını denemek ya da alıştırmak için kullanılan dört tekerlekli kasasız araba.

— Camc. *Alıştırma tıpası,* araya zımpara koyarak alıştırma yoluyla cam bir şişenin ağzına yerleştirilen cam tıpa.

— İşlem. Bir parçada düz ve parlak bir yüzey elde etmek için ya da sürtünen yüzeylerde birbirine değen parçaların olabildiğince uyumlu çalışmasını sağlamak için yapılan işlem. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Alıştırma tezgâhı,* alıştırma işleri yapmaya yarayan takım tezgâhı. (Bu makinede, genellikle parça tutucu bir tabla ve doğrusal almaşık devinim yapan bir kafa bulunur; bu kafa, ucuna takılan alıştırma taşına sürekli dairesel bir devinim verir.) ‖ *Supap alıştırması,* kapanmada tam bir sızmazlık sağlamak amacıyla bir supabın sızdırmazlık yüzeyi ve yuvasına özenle uygulanan polisaj.

— Mak. san. Bir parçaya, bir başka parçayla düzgün biçimde birleşmesi için gerekli ve kesin boyutları verme işlemi. — Bu işlemin sonucu. — Yeni bir taşıtı ya da makineyi, anma yetkinliklerinden düşük bir rejimle sınırlı bir süre çalıştırma. (Bk. *ansikl.* böl. Mak. san.)

— Marangl. Birleştirilecek parçaların çakışmasını önleyen kusurları gidermek amacıyla gerekli işlem ve düzeltmeleri yapma.

— Müz. Bir teknik güçlüğü yenmek için yazılmış çalışma parçası. (Bir metot ya da bir solfej kitabı oluşturan ve giderek güçleşen bir dizideki her alıştırma, örnek bir çalışma formülüdür.)

— Tıp. *Göreve alıştırma,* bir hasta ya da yaralının meslek yaşantısına dönmesini sağlayacak önlemlerin tümü. (Bu önlemleri, kimi kuruluşların alıştırma atölyelerinde yapılan eğitim ve çalışmaları kapsar.)

— Tic. Tüketicinin belli bir tür ürüne bağımlılığını artırmayı amaçlayan eylemlerin tümü.

—ANSİKL. İşlem. Alıştırma işlemine, taşlamayla yeterli nitelikte bir yüzey elde edilemediği ya da taşlama olanağı bulunamadığı (örneğin uzun delikler) zaman başvurulur; amaç özellikle mekanik parçaların dönel ve silindirsel iç yüzeylerinin duyarlı biçimde işlenmesidir. Alıştırmada belli kalitede ve belli tane büyüklüğünde aşındırıcı maddeler kullanılır.

"Honlama" işleminde, yapılacak işe göre çeşitli biçimler verilen ve aşındırıcı tozları topaklaştırarak elde edilen alıştırma taşlarından ya da çubuklarından yararlanılır. Bu taşlar "alıştırma başlığı" denilen bir taşıyıcıya takılır.

"Laplama" işleminde aşındırıcı, kuru toz biçiminde olduğu kadar bir yağ ya da uygun bir sıvı içinde katı asıltı halinde de kullanılabilir; ayrıca yumuşak metalden (bronz ya da dökme demir) yapılan ve

alıştırılacak deliğe hafifçe zorlayarak girebilen taşıyıcı bir desteğe katılmış olabilir.

Taşlama işlemine benzeyen taşla alıştırma, büyük boyutlu yüzeylerin bitirme işlemlerine elverişli bir yoldur; aşındırıcı tozlarla yapılan alıştırmalara, çeşitli yüzeylerin yüksek duyarlıkta bitirme işlemleri için başvurulur. Örneğin supaplar ve yuvaları, dişli çarklar, kamlar vb. bu yolla alıştırılır. Bütün alıştırma işlemlerinde (honlama ya da laplama) aşındırıcı taneciklerin yinelenmeyen, karmaşık bir yol izlemelerini sağlamak zorunludur; çünkü bu taneciklerin parça üstünde bıraktıkları izlerin silinmesi gerekir. Üstünbitirme* işlemi özel bir alıştırma yöntemidir.

— Mak. san. Alıştırma boyunca sürtünen parçalar çok az da olsa aşınır; böylece tam bir alışma sağlanır. Alıştırma sırasında motor maksimum rejimle çalıştırılırsa, aşırı ısınma yüzünden pistonlar gereğinden çok genleşerek sarma tehlikesi doğurur. Yeni bir otomobilde, katedilmiş belli kilometrelerde, aşılmaması gereken maksimum hız eşikleri ve bu eşiklerin zamanla artışı kesin biçimde bir yönergeyle belirtilir. Kam milleri ve hipoit dişliler gibi organların sarmasını önlemek için, özellikle alıştırmanın başlangıcı (ilk 500 kilometre) çok önemlidir.

ALIŞTIRMAK → ALIŞMAK.

ALIŞVERİŞ a. **1.** Çarşı, pazar gezerek belirli gereksinimleri karşılama, satın alma işi: *Alışverişe çıkmak. Alışverişten gelmek. Kârlı bir alışveriş yapmak.* — **2.** Bir kimseyle olan ilişki: *Bir arkadaşla alışverişi kesmek. Onunla hiçbir alışverişim yok.* —**3.** *Bir şey alışverişi,* herhangi bir konuda karşılıklı etkileşim: *Bilgi alışverişi. Düşünce alışverişi.* — **4.** *Alışveriş etmek,* belirli gereksinimleri satın alarak karşılamak: *Hangi mağazadan alışveriş ediyorsun?*

—Biyol. *Hücresel alışveriş,* bazı maddelerin hücrenin selüloz ve sitoplazma zarından geçmesi. (Bu geçiş ya dıştan içe ya da içten dışa doğru olur. Su ve suda erimiş maddeler seçici geçirgen zarlardan geçer.) ‖ *Gaz alışverişi,* atmosferi oluşturan çeşitli gazların giriş çıkışı. (Bu alışveriş solunum, fotosentez gibi bazı hücresel işlevlerin olabilmesi için canlılarca, kendi yüzeylerinde ya da özel bir organda gerçekleştirilir.)

— Fiz. İki atom, iki nükleon vb. arasında, aracı bir kuvantonun ortak kullanımıyla gerçekleşen kuvantum etkileşim mekanizması. (Bu bağlamda, alışveriş etkileşimi, alışveriş kuvvetleri ve alışveriş enerjisinden söz edilir.) [Eşanl. DEĞİŞİM.] (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Fiz. İki atom birleştiğinde, elektronlarının kuvantum yapısı yüzünden, bu elektronların yeri ve hangi atoma bağlı oldukları kesin biçimde saptanamaz. Bir elektron aynı anda iki atoma da bağlıdır ve sözkonusu yöresizlik, iki atomun bağ enerjisinin anlatımında atomlararası elektron "alışveriş"i terimiyle betimlenebilir. Bu terim atomlararası kuvvetlerin ve özellikle kimyasal bağın açıklanmasında çok önemli bir yer tutar.

Örneğin protonlar arasındaki elektromanyetik etkileşim göz önüne alındığında, aynı düşünce farklı bir görünüm kazanır. Klasik fizikte, böyle bir etkileşim, bir parçacığın yarattığı elektromanyetik alanın bir başka parçacık üstündeki etkisiyle açıklanır. Kuvantum kuramındaysa alanın fotonlardan oluştuğu kabul edilir. Dolayısıyla her protonun fotonlar yayınladığı varsayılır ve etkileşim, öteki protonların bu fotonları soğurması biçiminde betimlenir. Ayrıca protonlar arasında foton "alışveriş"inden de söz edilir.

Yukarıda açıklanan mekanizma genel dir ve "gizil" parçacıklar adı verilen aracı kuvantonların alışverişi, kuvantum etkileşimlerinin temel mekanizmasını oluşturur: atomlararası kuvvetler atomlar arasındaki elektron alışverişinden, elektromanyetik etkileşimler elektrikle yüklü parçacıklar arasındaki foton alışverişinden doğar; kuvvetli etkileşimler hadronlar arasındaki hadron alışverişinden (özellikle mezon) ve daha önemlisi kuarklar arasındaki glüon alışverişinden kaynaklanır; zayıf etkileşimlerin nedeniyse, özel bir aracı olan bozon alışverişidir.

ÂLİ sıf. (ar. *ᶜulüvv,* yükseklik, büyüklük' ten *ᶜalī*). *Esk.* **1.** Yüceliği, seçkinliği ile belirginleşen şey için kullanılır: *"Senünle bu fena dünya bugün firdevs-i âlidür"* (Ömer bin Mezit, XV. yy.). **—2.** Mevkice yüksek kimse için kullanılır. **—3.** "Yüce, yüksek" anlamıyla birleşik sözcüklerin oluşumunda yer alır: *âlibaht* (talihi yüksek, çok talihli), *âlicâh* (yüksek rütbeli), *âlifıtrat* (yüce yaradılışlı, huyu güzel olan), *âligüher* (saygın, değerli), *âlihimmet* (yüce himmetli, çok iyiliksever), *âlikadr* (kıymeti, değeri yüksek olan, saygıdeğer), *âlimekân* (yeri, rütbesi yüksek olan), *âlinazar* (ileri görüşlü), *âlinesep* (soylu), *âlinijad* (aslı, soyu yüksek olan, yüksek soylu), *âlişan* (şan ve şerefi büyük olan), *âlitebar* (soyu yüksek olan, asil soylu), vb.

ÂLİ, ÂLİYE sıf. (ar. *alī,* dişl. *āliyye*). *Esk.* Aletle ilgili, aletle yapılan, teknik: *"Tedrisât-ı âliye de kadına kapılarını aralık etmeye başlamıştır"* (H. Cahit).

ALİ, Saltuklu beyi (XII. yy.). Alparslan'ın komutanlarından Ebulkasım'ın oğlu. Babasının yerine bey oldu (1102-1124). Berkyaruk ile taht kavgasına girişen Mehmet Tapar'ı destekledi. Gürcüler'le savaştı.

ALİ, türk şair (XIII. yy.). Yaşamına ilişkin bilgi yoktur. Yusuf ile Züleyha (→ YUSUF İLE ZÜLEYHA) öyküsünü ilk kez işleyen *Kıssa-i Yusuf* (1232) adlı yapıtıyla tanınır. Dörtlüklerle, hece vezniyle yazılan ve islamlığın benimsenmesinden önceki türk şiirinin özelliklerini taşıyan yapıtının hangi türk şivesiyle yazıldığı konusundaki saptamalar tartışmalıdır; Kırım'da yazıldığı varsayımı yanında Orta Asya türk yazı diliyle kaleme alındığı, bundan dolayı Batı Türkistan'da yazılmış olacağı da ileri sürülmektedir. (→ Kayn.)

ALİ Sıvasî (Ebu Abdullah Ali bin Mehmet bin Aliyy-üs-Sıvasî), türk hekim (Sıvas, XIII. yy). Selçuklu dönemi hekimlerinden. Amasya mektebi'ne girdi. Emir Yeşbek için tıp ve eczacılık konusunda; başı arapça, öbür bölümleri farsça, *Kitâbü iksîr il-hayât fî telhîsi kavâ'id il-mu'âlecât* adlı bir kitap yazdı. Yeşbek'in öldürülmesinden sonra ortadan kayboldu.

ALİ (Mevlana), türk divan şairi (XV. yy.). Sehi Bey tezkiresinde *Derdname* adlı bir mesnevisi olduğu kayıtlıdır. Eğridirli Hacı Kemal'in derlediği *Cami ün-Nezair*'de on gazeli vardır.

ÂLİ → GELİBOLULU ÂLİ.

ALİ, asıl adı **Hüseyin,** türk divan şairi, tarih yazarı (? - İstanbul 1648). Yaşamı hakkında yeterli bilgi yoktur. Adanalı, Edirneli olduğunu ileri süren kaynaklar vardır. Yapıtlarından iyi bir öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır. Bunlar arasında, kısmen Nef'i etkilerini taşıyan *Divan*'ından başka, Âdem'den kendi dönemine kadarki tarih olaylarını konu edinen *Tarih-i umumi;* Musa ile Firavun arasındaki olayları konu edinen *Miftah ür-rahme* ve bir biyografiler kitabı olan *Riyazet üt-teracim* sayılabilir.

ALİ, türk halk şairi (XVII. yy.). Şiirlerinden ve kimi zaman adından önce kullandığı "kâtip" sanından anlaşıldığına göre yeniçeri ocağında yazıcıydı. Ordu şairi olarak Murat IV'ün Bağdat seferine katıldı. Devlete başkaldıran Haydaroğlu'nun idamı (1649) üzerine bir destan yazdı. XVII. yy. âşıklarının şiirlerini içeren yazma kaynaklarda geçen *Âşık Ali, Derviş Ali, Kâtip Ali* adlarının aynı kişiye ait olduğu ileri sürülür. Aruzla da yazdı. Kimi şiirleri bestelendi. (→ Kayn.)

ALİ, türk halk şairi (XVIII. yy.). Şam valisi ve Hac emiri Osmanoğlu Nasuh Paşa'nın öldürülmesi (1714) üzerine yazdığı destanla tanınır. Bu destan nedeniyle Nasuh Paşa'nın yakını olduğu, onun gibi Aydınlı olabileceği öne sürülür. (→ Kayn.)

ALİ (Âşık), azeri halk şairi (Gızılbend köyü, Göyce, 1817 - *ay. y.* 1907). Âşık şiirinin, Azerbaycan bölgesinde yetişmiş büyük ustalarındandır. Başta kendi bölgesi olmak üzere Doğu Anadolu ve İran'da dolaştı. Ünlü azeri âşıklarından Göyceli Elesker'e ustalık etti. Şiirleri yanında *Âşık Ali ve Esmer* ve *Âşık Ali'nin Türkiye'ye seferi* adlarında iki halk hikâyesi de vardır.

ALİ, türk halk şairi (XIX. yy.). Nizip savaşı'nı (1839) konu alan destanıyla tanındı. Bundan dolayı da, savaşa katıldığı ya da savaşın yapıldığı yörelerde yaşadığı öne sürülür.

ALİ Denizoğlu, Kemani, türk besteci (öl.? 1860). Hayatıyla ilgili bilgi yoktur. Kıvrak ezgili, hafif şarkılar besteledi. En ünlüleri hisarbuselik *(Yandım deminden ağyar elinden),* şehnazbuselik *(Yüzün göremem yolun bulamam)* ve şedaraban *(Bahçelerde aşlama, aşlamayı taşlama),* makamlarındadır.

ALİ Çırçırlı, Haydarlı, türk hattat (? - İstanbul 1906). Asıl adı **Mehmet Ali Efendi**'dir. Hattat Şefik Bey'in öğrencisi olan sanatçı, özellikle sülüs, celi, nesih yazılarda ve istiflemede ustaydı. Maliye nezaretinde memurluk yaptı. Şabaniye tarikatı şeyhlerinden Necib Efendi'nin dergâhına bağlıydı. Özel koleksiyonlarda istif yazılarından örnekler vardır.

Ali Çırçırlı Haydarlı'dan bir sülüs örneği

ALİ, türk halk şairi (XX. yy.). → SEFİL ALİ.

ALİ (Muhammet), pakistanlı siyaset adamı (Barişal, 1909 - Dakka 1963). Cinnah'ın ölümünden sonra (1948), İslam birliği'nin başlıca liderlerinden biri oldu. 1953'ten 1955'e kadar başbakanlık yaptı, 29 şubat 1956 Anayasası'nı halkoylamasına sundu. 1962'de dışişleri bakanı oldu.

ALİ (Cassius CLAY, sonradan Muhammet), amerikalı zenci boksör (Louisville 1942), 1960'ta Roma'da yarı-ağırda şampiyon, 1964'te ağırda profesyonel dünya şampiyonu oldu. İslamiyete bağlılığı nedeniyle bu tarihte adını değiştirdi. 1967'de, ırk ayrımını ve Vietnam savaşı'nı protesto etmek amacıyla askerlik hizmetini yapmadığı için şampiyonluk unvanı elinden alındı. 1974'te unvanını yeniden kazandı, sonra kaybetti, 1980'de yeniden bir unvan maçı yaptıysa da yenildi. Çok renkli bir kişiliği olan Ali, sporculuk yetenekleri, canlı zekâsı, görüşlerindeki kararlılığı ve açıklamalarının uyandırdığı yankılarla döneminde büyük bir ün yaptı.

Muhammet **Ali** (yüzü dönük olan) Joe Frazier ile yaptığı karşılaşmalardan birinde

ALİ AĞA Kemani, türk besteci (İstanbul 1770 - *ay. y.* 1830). Enderun'da yetişti. Selim III'e musahip, sonra sermüezzin oldu. Mahmut II'den ilgi ve destek gördü. Saray fasıllarında sine kemanı çalan Ali Ağa'nın *Ferahnâk sazsemaisi, Daim ben seni arardım* dizesiyle başlayan bayati şarkısı ve özellikle *Şehnaz peşrevi* çok ünlüdür.

ALİ ÂLİ EFENDİ, türk şair, gazeteci (İstanbul 1815 - *ay.y.* 1856). Divan kalemi'ne girdi. Mühimme odası'nda çalıştı. Divan kâtipliği göreviyle gittiği Şam'da, tasavvuf adamı Kuşadalı İbrahim Efendi'nin yanında bulundu. Onun hakkında *Hediyet ül-Veli fi Vâridât-ı Kuşadalı* adlı kitabı yazdı. İstanbul'a döndüğünde Meclisi muhasebe kalemi'ne girdi. Ceride-i Havadis'te yazmaya başladı. Divan şairleri yolunda içki, sevgi, tasavvuf şiirleri yazdı. *"Neşve tahsil ettiğin sağar da senden gamlıdır / Bir dokun bin ah dinle kâse-i fağfurdan"* beyti onundur. *Hançerli Hanım hikâyesi*'ni *Mir'at-ı aşk* adıyla yeniden kaleme alıp resimli olarak yayımladı (1851).

ALİ AŞKİ BEY → AŞKİ BEY, ALİ, Beylikçizade.

ALİ AVNİ, soyadı **Çelebi,** türk ressam (İstanbul 1904). Öğrenimini Sanayii nefise mektebi'nde yaptı (1918-1920). Hikmet Onat ve Çallı İbrahim'in öğrencisi oldu. Almanya'ya giderek resim çalışmalarını Münih'te Hans Hoffman'ın atölyesinde, Münih ve Berlin güzel sanatlar akademilerinde sürdürdü (1922-1927). Konya Kız öğretmen okulu'na resim öğretmeni oldu. Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar birliği'nin kurucuları arasında yer aldı. Yeniden Münih'e giderek 1932'ye kadar Hoffman'ın yanında çalıştı. Dönüşünde Güzel sanatlar akademisi akşam kurslarında öğretmenlikle görevlendirildi. İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi arkeoloji enstitüsü'nde desinatörlük yaptı (1934-1937). Leopold Levy akademide görevlendirilince onun asistanlığına getirildi (1938). Bir yıl sonra Feyhaman Duran'ın atölyesine geçti. Daha sonra aynı okulda kendi adına bağımsız bir atölye kurdu ve emekli oluncaya kadar bu atölyede çalıştı (1956-1968). Sanatçı, yapıtlarıyla türk resmine konstrüktif (yapımcı) ve dışavurumculuğun etkisinde, kübist bir anlayış ve üslup getirdi. Bu davranışıyla Çallı ve arkadaşlarından ayrıldı ve yapıtları onların sanat anlayışlarına bir tepki olarak nitelendirildi. Tablolarından *Maskeli balo, Tarlada çalışanlar, Hücuma kalkış, Ölüler ve yaşayanlar* İstanbul Resim ve Heykel müzesi'ndedir. Ali Avni, çeşitli sergiler açtı. Son yapıtlarını İstanbul'da Cumalı (1975, 1977) ve Tiglat (1980) galerilerinde sergiledi. Devlet Resim ve Heykel sergisi'nde (1944) ve Tahran Sanat bienali'nde (1966) birincilik, Kültür bakanlığı onur (1981) ödüllerini kazandı.

Büyük Larousse

Ali Avni Çelebi
Balıkçılar
Resim Heykel müzesi
İstanbul

Ali Baba ve kırk haremiler, *Binbir gece masalları*'nın en tanınmışlarından biri. Yoksul, iyi yürekli kardeşle varlıklı fakat kıskanç ağabeyi, kurnaz ama özverili cariye ve acımasız kırk haramı arasında geçen olay iyilerin iyilik bulacağı yolundaki ahlaksal sorunu yineler. Oduncu Ali Baba, kırk haramilerin hazinelerini sakladığı mağaraya girmenin sırrını öğrenir. Bunun için tılsımlı "Açıl susam açıl" sözünü söylemek gerekmektedir. Ali Baba hazinenin bir bölümünü evine taşır. Ağabeyi ise mağaraya girer ancak sihirli sözü unuttuğu için dışarı çıkamaz ve öldürülür. Ali Baba, kendisini de öldürmek isteyen haramilerden cariyesinin yardımıyla kurtulur.

ALİ BAHADIR, Anadolu selçuklu komutanı (? - İstanbul 1262). İzzettin Keykavus II ile birlikte Moğollar'a karşı savaştı. Malatya emirliğine atandı. Türkmenler'i Moğollar'a karşı örgütledi. Altunaba kervansarayı yakınlarında Moğollar'a yenilince Antalya'daki Keykavus'un yanına kaçtı. Sultanla birlikte Bizans imparatoruna sığındı; hıristiyan olmayı kabul etmediği için öldürüldü.

ALİ BAHAÜDDEVLE (Ebülhasan), [XI. yy.] Gazneli hükümdarı (1049-1052). Mesut I'in oğlu. Mevdut'un yerine tahta çıkan Mesut II'yi indirerek hükümdar oldu. Abdürreşit tarafından tahttan indirildi.

Ali Batı ayaklanması, Ulusal kurtuluş savaşı öncesinde Güney-Doğu Anadolu'da çıkan ayaklanma (11 mayıs - 18 ağustos 1919). Midyat'ın güneyindeki aşiretlerden birinin reisi olan Ali Batı, devlet otoritesinin zayıflamasını fırsat bilerek, İngilizler'in de kışkırtmasıyla ayaklandı. Nusaybin ve Savur yöresindeki kimi aşiretleri "Padişah bu bölgenin muhafazasını bana emanet etti" diyerek yanına çekti. XIII. Kolordu'ya bağlı birliklerin 18 ağustosta Medah'ta sıkıştırdıkları Ali Batı, çatışmada ölünce ayaklanma sona erdi.

ALİ BEY, Ladik beyi (? - Afyonkarahisar 1278), Ladik (İnançoğulları) beyliğinin kurucusu Mehmet Bey'in damadı. Moğollar ile anlaşmazlığa düşen kayınpederine ihanet etti, yakalanmasını sağladı. Türkmenler'in başına geçti. *Cimri* olayı*'nda (1277) Selçuklu devletine yardım etmedi. Denizli yöresine gelen selçuklu-moğol kuvvetlerince ele geçirildi, kapatıldığı Afyonkarahisar kalesinde öldü.

ALİ BEY (Alaettin), Eretna beyi (? - Kazova 1380). Babası Mehmet Bey'in öldürülmesi üzerine küçük yaşta bey oldu (1365). Beyliği, emirlerinin etkisi altında yönetti. Niğde, Aksaray, Kayseri'yi Karamanoğulları'na kaptırdı, Sıvas'a kaçtı (1375). Hapsedildiyse de Kadı Burhanettin'in yardımıyla kurtarıldı. Amasya emiri Hacı Şadgeldi Paşa'ya karşı giriştiği bir sefer sırasında öldü.

ALİ BEY (Alaettin) → ALAETTİN ALİ BEY.

ALİ BEY Evrenosoğlu → EVRENOSOĞULLARI.

ALİ BEY (Alaettin) **Bengi,** Karamanoğulları beyi (XV. yy.). Alaettin Ali Bey'in oğlu, anne tarafından Murat I'in torunu. Babası Osmanlılar'ca idam edildikten sonra annesiyle birlikte Bursa'ya götürüldü. Timur istilasının ardından Karaman beyliğine getirilen kardeşi Mehmet Bey tarafından Niğde emirliğine atandı (1409). Kardeşi ile arası açılınca Kahire'ye gitti; Memluklar'a sığındı. Bir memluk ordusuyla Anadolu'ya döndü; Memluklar'ın esir ettiği Mehmet Bey'in yerine bey oldu (1420). Mehmet Bey'in oğlu İbrahim Bey'in Osmanlılar'dan destek sağlaması ve halkın kendisine karşı çıkması üzerine Niğde'ye çekildi. Memluklar'ın serbest bıraktığı Mehmet Bey'in ölümünden sonra yeniden beyliğini ilan ettiyse de İbrahim Bey ile yaptığı savaşı kaybetti; beyliği bıraktı. Niğde'de Akmedrese'yi yaptırdı.

ALİ BEY Şehsuvaroğlu, Dulkadıroğulları beyi (? - Tokat 1522). Babası Şehsuvar Bey Memluklar tarafından öldürülünce Osmanlılar'a sığındı. Çaldıran savaşı'na katıldı (1514). Başarısından ötürü Kayseri ve Bozok sancakları kendisine verildi. Dulkadıroğulları beyi Alaüddevle'nin osmanlı kuvvetlerine yenilerek öldürülmesi üzerine, Osmanlılar tarafından beyliğin başına getirildi (1515). Selim I'in mısır seferine katıldı (1517). Ridaniye savaşı'nda yenilerek kaçan memluk sultanı Tomanbay'ı şiddetli bir takipten sonra yakaladı. İdamıyla görevlendirildiği Tomanbay'ı babasının asıldığı Babı Züveyle'de astı. Bozoklu Şeyh Celal ayaklanmasını (1519) bastırmakla görevlendirildi. Şeyh Celal'in kuvvetlerini Erzincan yakınlarında Akşehir'de bozguna uğrattı ve Şeyh Celal'i öldürdü. Selim I tarafından hilat ve süslü bir kılıç gönderilerek ödüllendirildi. Ayaklanan Şam valisi Canberdi Gazali'nin kuşattığı Halep'i kurtardı ve Gazali'nin yenilmesinde büyük rol oynadı. Başarılarını kıskanan Ferhat Paşa'nın entrikaları sonucunda idamına karar verildi. Bir tertiple Ferhat Paşa'nın, Tokat'ın Artukova yöresindeki karargâhına getirildi; oğullarıyla birlikte öldürüldü. Ölümüyle Dulkadıroğulları beyliği ortadan kalktı.

ALİ BEY Cin, Bulutkapan, kölemen beyi (Kafkasya 1728 - Kahire 1773). Köle olarak getirildiği Mısır'da İbrahim Kethüda'nın yanında yetişti. Kısa sürede yükselerek şeyhülbeled (Kahire belediye başkanı) oldu (1763). Kölemen beyleri arasındaki çatışmalara son vererek gücünü pekiştirdi. Osmanlı hükümetinin çağrısına uyarak Osmanlı-Rus savaşı için asker toplamaya başladı. Mısır valisi Gürcü Mehmet Paşa, İstanbul'a, bu askerlerin Rusya'ya yardım için toplandığını bildirdiğinden idamına karar verildi. Bunun üzerine Osmanlı devletine karşı ayaklandı (1768). Mısır'daki osmanlı valisini kovdu, Mekke'yi ele geçirdi, adına hutbe okutarak bağımsızlığını ilan etti. Ruslar ile bir antlaşma yaptı; Akdeniz'deki rus donanmasından da destek alarak Suriye'ye kadar ilerledi. Damadı ve başkomutanı Ebu Zehep Mehmet Bey ile anlaşmazlığa düştü; Suriye'ye kaçtı (1772). Burada bir sene kadar kaldı, Sayda'yı ele geçirdi. Mısır'a döndü, Salihiye'de Ebu Zehep'e yenilerek esir düştü (1773). Bir süre sonra öldü. (→ Kayn.)

ALİ BEY Enderuni, Kadıköylü, Hanende, Kel → ENDERUNİ ALİ BEY.

ÂLİ BEY Direktör, türk tiyatro ve mizah yazarı (İstanbul 1844 - *ay. y.* 1899). Özel öğrenim gördü. Küçük yaşta fransızcayı öğrendi. Memurluk hayatı Babıâli tercüme odası'nda başladı. Sıhhiye meclisi üyeliği görevinden sonra karantina başkâtipliğine getirildi. 1877-1878 savaşı sırasında Varna mutasarrıfıydı. Düyunu umumiye kurulunca burada görev aldı. Başmüfettiş olarak 1885'te çıktığı teftiş gezisi sırasında Diyarbakır, Siirt, Harput'tan sonra Bağdat'a gitti. Buradayken kentin belediye başkanlığına getirildi. 1890-1893 yıllarında Trabzon valisiydi. Müşavir olarak Düyunu umumiye'ye döndü. 1894'ten ölümüne kadar direktör olarak görev yaptı.

Yazı hayatının başlangıcında Teodor Kasap'ın mizah gazetesi Diyojen'de çalışmıştı. Gazetenin başlık resminin altında yer alan ve Diyojen tarafından Büyük İskender'e söylenmiş ünlü cümlenin "failâtün fâilâtün fâilün" veznine de uyan "*gölge etme başka ihsan istemem*" şeklindeki türkçesi Âli Bey'indir. Âli Bey, Diyojen kapatıldıktan sonra çıkan Çıngıraklı tatar ve Hayal'de yazılarını yayımladı. Mizah türündeki ünlü yapıtı *Lehçet ül-hakayık*, kelimelere ters ve mizahi anlamlar vererek ahlaksal tutumlarda, gelenek ve göreneklerdeki çarpıklıkları sergiler. Zekice ve ince esprilerle insan zaaflarını, bazı toplumsal bozuklukları eleştirir. Güllü Agop'un Tiyatro-yi Osmani'sinde ermeni oyunculara türkçe dersleri veren Âli Bey, bu tiyatro için toplumsal yaşamdaki gülünçlükleri yansıtan *Misafiri istiskal* (1870), *Kokona yatıyor* (1870), *Geveze berber* (1873) gibi komedileri yazdı; Molière'in *Les Fourberies de Scapin*'ini *Ayyar Hamza* adıyla türkçeye uyarladı (1871). *Letafet* adlı bir de opereti (1897) vardır. *Seyahat jurnalı* (1897) müfettişlik görevi sırasında yaptığı doğu yolculuğunun gözlemlerini dile getirir. (→ Kayn.)

ALİ BİN ABDULLAH BİN MUHAMMET BİN BÂMŞÂD-I KÂİNİ, iranlı matematikçi (IX. yy.'ın başları ?). Bîruni'nin, kirişler konusundaki iki teoremi ile ilgili sözlerinden onun, IX. yy.'ın başlarında yaşadığı sanılıyor. Yaşamıyla ilgili başka bilgi yoktur. İki yapıtı günümüze kadar geldi ve 1948'de yayımlandı: *Makale fî istihrâci sa'âtin mâ il-yahûd ve Makale fî istihrâci sa'âtin mâ beyne tulû'il-fecri ve tulû'ş-şemsi külli yevmin min eyyâm-ıs-seneti bi medîneti Ka'in.*

ALİ BİN AHMET BELHİ (Ebülkasım

Nurettin), İran asıllı astronom (IX. yy.'dan sonra). Yıldızlardan astroloji ile ilgili hükümler çıkarmak üzere *Kitâb ül-medhalı fî ilm il-ahkâm il-felekiyye;* astronomi bilimine giriş niteliğinde *Kitâb ül-medhal fî ilm in-nucûm;* göğün desteksiz olarak durduğunu anlatan *Kitâb üs-semed fî beyânin enne's-semâvâte bigayri amed* adlı yapıtları vardır.

ALİ BİN CEHM, arap şair (Horasan ? -? 863). Bağdat'ta abbasi halifesi Mütevekkil'in saray şairlerindendi. Yergileri dolayısıyla pek çok düşman kazandı. Bu yüzden hapsedildi, sürgüne gönderildi, çarmıha gerilerek cezalandırıldı. Kervanla Halep'ten Irak'a giderken bir baskında öldürüldü. *Divan'ı* kaybolmuştur, ancak 2 kasidesi bilinmektedir.

ALİ BİN EBU TALİP (Hz.), dört halifenin sonuncusu (Mekke 598 - Kûfe 661). Kureyş kabilesinin Haşimiler ailesinden, Ebu Talip diye anılan, Hz. Muhammet'in amcası Abdülmuttalip ile Eset kızı Fatma'nın oğlu; Hz. Peygamber'in damadı ve onun tarafından cennetle müjdelenen on kişiden biri. Müslümanlığı ilk kabul edenlerdendir. Çoğu, adı ile birlikte *Murteza* (hoşnut kalınmış, beğenilmiş, seçkin) sıfatını da alır (Ali-yi murteza).

Babası Ebu Talip yoksul olduğundan, Ali'yi Hz. Muhammet yanına alıp büyüttü. Peygamber gizlice Mekke'den kaçıp Medine'ye göçü sırasında, kaçışı anlaşılmasın diye yatağında onu bıraktı. Peygamber'i öldürmeye gelen Mekkeli müşrikler, onun yatağında Ali'yi buldular. Ali daha sonra Medine'ye giderek Hz. Muhammet'e katıldı. Peygamber'in kızı Fatma ile evlendi (623). Sayıları on altı ya da on yedi olan çocuklarından, doğrudan Peygamber'in torunu olan iki oğlu dünyaya geldi: Hasan ve Hüseyin. Hz. Muhammet'in hemen bütün savaşlarına katıldı, bayraktarlığını yaptı. Uhud'da altı yerinden yaralandı (624). Hayber savaşı, yiğitliğiyle kazanıldı (628). Fedek (627/628) ve Yemen (632) savaşlarında islam kuvvetlerine komuta etti. Huneyn savaşı'nda Hz. Peygamber'i korudu. Ayrıca Hz. Muhammet'in mektupçuluğunu ve vahiy kâtipliğini (inen ayetleri yazan) yaptı. Hz. Peygamber'in ölümünden (632), sonra kendisi halife oluncaya (656) kadar hiçbir savaşa katılmadı.

Hz. Muhammet'in ölümünden sonra, halife seçmek üzere oluşturulan altı kişilik kurulda yer aldı. Şiilerin, Peygamber'in kendisinden sonra Ali'nin halife seçilmesini salık verdiği yolundaki iddialarını doğrulayacak bir belge yoktur. Ebubekir'den sonra Ömer ve Osman'ın halife seçilmelerine de karşı çıkmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle Ömer ile iyi ilişkiler içinde bulundu. Ömer, onun Kuran ve sünnet konularındaki geniş bilgisinden yararlandı; Filistin ve Suriye'ye gittiğinde, Medine'de kendisine vekil olarak Ali'yi bıraktı. Ali bunun dışında hiçbir görev almadı. Ancak Osman'ın, halkı kışkırtan Ebu Zer el-Gifari'yi Medine'den sürdüğünde, uğurlamaya gitmesi, ikisinin arasını açtı. Buna rağmen, Mısır'dan Medine'ye gelen ayaklanmacılarla Osman arasında aracı oldu. Ayaklanmacılar, Osman'ın evini kuşattıklarında ve Ali'yi kendilerine başkan seçmek istedikleri̇nde bu öneriyi kabul etmedi. Aşırı tutkuları olan bir kişi değildi. Nitekim, kendisini ilahlaştıran *sebeiye* fırkasını kesinlikle onaylamadı, Osman'dan nefret edenlerin yanında yer almadı; onlardan kurtulmaya çalıştı. Halifeyi eleştirmesi koyu dindarlığından ve Hz. Muhammet dönemine duyduğu özlemden kaynaklanıyordu.

Osman'ın öldürülmesinden sonra, aralarında halifeyi öldürenlerin de bulunduğu bir kurul tarafından halife seçildi. Halifelik görevini, seçilmesinden beş gün sonra kabul etti (24 haziran 656). Biat töreni Hz. Muhammet'in mescidinde yapıldı (öteki üç halifeninkiler başka yerlerde olmuştu. Şam valisi Muaviye, seçimin bir azınlık tarafından yapıldığı, Osman'ı öldürenlerle işbirliğinde bulunduğu gerekçesiyle kendisine biat etmedi. Yeni halifenin, Osman'ı öldürenleri koruduğu yolunda haberler yayıldı. Bu, Mekke, Suriye ve Mısır'da tepkilere neden oldu. Başlangıçta Osman'a karşı olan Hz. Muhammet'in eşi Ayşe, bu kez yeni halifeye de karşı çıktı ve Mekke'de onun aleyhinde propagandaya girişti. Bir süre sonra Talha ve Zübeyr de Ayşe'ye katıldılar ve yardım sağlamak amacıyla Irak'a gittiler. Basra'da, Osman'a karşı olanları öldürdüler. Hz. Ali, Kûfe'den sağladığı kuvvetlerle Basra üzerine yürüdü. Ayşe yanlılarını ağır bir yenilgiye uğrattı. *Cemel* vakası* denilen bu savaştan sonra, Muaviye'yi görüşmeler yoluyla kendisine bağlayabileceğini umdu. Ancak Muaviye, Osman'ı öldürenlerin kendisine teslim edilmesinde direniyordu. Bu durumda halife, ordusuyla Şam valisi Muaviye'nin kuvvetleri üzerine yürüdü. Sıffin ovasında iki taraf arasında 10 gün sürecek olan çarpışmalar başladı (657). Muaviye yenilmek üzereyken, komutanı Amr bin el-As, askerlerin mızraklarına birer Kuran asarak "Aramızdaki anlaşmazlığı çözecek hakem budur" demek istedi. Bu, ordusunu etkileyince Hz. Ali, iki kişilik bir hakem kurulunun oluşturulmasını kabul etmek zorunda kaldı. Hakem kurulunda Muaviye'yi Amr bin el-As temsil etti. Hz. Ali de, komutanlarının baskısıyla saf bir adam olan ve damadının halife seçilmesini isteyen Ebu Muse'l-Eşari'yi temsilci seçerek Kûfe'ye döndü. Ancak, daha Sıffin'deyken bir kısım Ali yanlısı, hakeme başvurulmasına karşı çıktı. Bunlar, Kûfe'ye dönülünce, sorunun hakemle çözülmesinin Kuran hükümleriyle bağdaşmayacağını söyleyerek halkı bu kararı tanımamaya çağırdılar ve Kûfe yakınlarında, Harura denilen yerde toplandılar (kendilerine bu nedenle *Haruriler* denildi). Hz.Ali, Harura'ya geldi ve çeşitli ödünler vererek onları kendisine katılmaya çağırdı. Kûfe'ye dönünce de Sıffin antlaşması'na karşı çıktığı yolundaki söylentileri yalanladı. Bu arada, Ebu Muse'l-Eşari'nin Amr bin el-As ile görüşmeye gönderildiği duyulunca, buna karşı çıkan üç dört bin kişi, gizlice Kûfe'den ayrılarak Nehrevan'da toplandılar (*Hariciler*).

Öte yandan Muaviye, maiyetiyle birlikte hakemlerin buluşacakları yere geldi (şubat 658). Hz. Ali, yalnızca Ebu Muse'l-Eşari ve amcasının oğlu İbn Abbas'ı göndermekle yetinmişti. Hakemler toplantısında, Muaviye'nin hakemi, eski halife Osman'ın gereksiz yere suçlandığını ve haksız öldürüldüğünü ileri sürdü. Bu görüş kabul edildi. Bunun üzerine Hz. Ali'nin eksik bir kadroyla ve Osman'ın katillerinin de katıldığı bir toplantıda halife seçilmiş olmasının tutarsızlığını belirtti ve vekilinden Ali'nin halifelikten halini istedi. Yerine belki damadı halife seçilir diye umuda kapılan Ebu Muse'l-Eşari Hz. Ali'yi halifelikten halettiğini söyleyince Amr bin el-As"Öyleyse ben de Muaviye'yi halife ilan ettim" dedi. Bu olupbittiye itirazlar sonuç vermedi. Kendi aleyhinde olduğu için, Hz. Ali sonradan bu kararı da, iki hakemi de reddetti. Kuvvetleriyle Muaviye üzerine yürüyeceğine Kûfe'den ayrılarak Nehrevan'da toplanan haricilere yöneldi. Çarpışmalar sonunda ancak on harici sağ kalıp kaçabildi. Hz. Ali, hakeme başvurması, haricilere katılan önde gelen din adamlarını öldürtmesi nedeniyle arap dünyasında saygınlığını büyük ölçüde yitirdi. Yakınları, sevenleri Ali'yi halife olarak tanımayı sürdürdüler; bununla birlikte sayıları gün geçtikçe azalıyordu. Ali, bundan sonra Muaviye'nin giriştiği savaşlara seyirci kalmakla yetindi. O kadar ki, Busr bin Ertat'ın Medine ve Mekke'yi ele geçirip Muaviye'yi güç durumda bırakmasından bile yararlanmadı. Sonunda, Nehrevan'da yok ettiği haricilerden birinin akrabası Abdurrahman bin Mülcem adlı harici tarafından, Kûfe camisi'nin kapısı önünde zehirli kılıçla ağır biçimde yaralandı; üç gün sonra öldü. Gömüldüğü yer gizli tutuldu. Yıllar sonra Abbasi halifesi Harunurreşit mezarını buldurdu ve bir türbe yaptırttı. Şiilerin günümüzdeki kutsal kenti Necef, burada kurulmuştur.

Hz. Ali koyu esmer tenli, uzun sakallı ve çevik biri olarak betimlenir. Dinine aşırı bağlılığı ve bu konudaki derin bilgisiyle tanınmıştır. Ayrıca, döneminin en iyi Kuran okuyanlarından biriydi. Onunla ilgili olduğu söylenen mektup ve özlü sözlerin gerçekten kendisinin olduğunu saptamak güçtür.

—Ed. Ali için yazılan şiirler, alevi-bektaşi edebiyatında önemli yer tutar. Bu şiirlerde Ali On iki imamın başı ve birincisi olarak övülür. Kahramanlığı, cesareti, din uğruna verdiği savaşım dolayısıyla şah-ı merdan (yiğitlerin şahı), Haydar-ı kerrar (Döne döne saldıran aslan), sekiz yaşında müslüman olduğu ve hiç puta tapmadığı için Kerremallahu veche (yüzünü sadece tanrının lütfuna çevirmiş), Ebu Türap gibi adlarla anılır. Nefeslerde tabutunu kendisinin deveye yükleyip götürmesi, miraçta aslan olarak görünmesinden söz edilir. *Düldül** adlı atı, *Zülfekâr** adlı kılıcı, Haccac'a karşı Ali'yi övdüğü için şehit edilen kölesi Kanber de bu şiirlerde anılır. Uhut savaşı'nda gösterdiği yararlık dolayısıyla Cebrail tarafından Ali hakkında söylendiği belirtilen "La fetâ illa Zülfekâr ve la fetâ illa Ali" (Ali'den başka er yok, Zülfekâr'dan başka kılıç yok) sözü murabba ve muhammeslerle türlü nefeslerde zaman zaman anılmıştır. Alevi-bektaşi nefeslerinde Hz. Muhammet ile Ali'den bir arada söz edilir: "Muhammet mürşit, Ali rehberdir" (Sırrı); "Muhammet kıble, Ali secdedir" (Bosnavi). Bazen ikisinin bir ve aynı oldukları ileri sürülür: "Muhammet Ali'dir Ali Muhammet" (Deli Şükrü); "Bir ismi Muhammet bir ismi Ali" (Pir Sultan Abdal). Ali'nin daha da aşırı biçimde yüceltildiği görülür: "Ali padişahtır, Muhammet vezir" (Pir Sultan Abdal); "Bir ismi Ali'dir bir ismi Allah" (Kul Himmet). Mülkün sahibidir, 18 bin âlemi yaratmıştır, rızıkları verir (Pir Sultan Abdal). Ali'nin kahramanlıkları, savaşları, yaşamı halk hikâyelerinde de konu edinilmiştir. *Kesikbaş destanı, Ejderha destanı, Gazavat-ı Ali der memleket-i Sind, Gazavat-ı Bahr-i umman ve sanduk, Gazavat-ı Ali (Merhur şahın müslüman olması, Yemame cengi, Ahtem destanı), Gazavat-ı emir ül-müminîn Ali (Feth-i kale-i selasil), Cenadil kalesi manzumesi, Gazavat-ı Aramrem bin musallat, Gazavat-ı kıssa-i mukaffa, Kıssa-i kahkaha* ya da *Destan-ı kahkaha* vb. bu ürünlerin XIII. yy.'dan itibaren kaleme alınmış örneklerindendir. XX. yy.'nın ilk yarısı sonlarına kadar *Kesikbaş destanı, Geyik destanı, Billur-u azam, Kan kalesi cengi, Hayber kalesi cengi, Muhammet Hanefi cengi* gibi halk kitapları geniş okuyucu kitlesi bulmuştur.

ALİ BİN EL- ABBAS EL- MECUSİ, arap hekim (? 949 - ? 982). Horasanlıdır. *Kitâbu kâmil is-sinâ'et it-tıbbiyye* ya da kısaca *Kitâb ül-Melikî* adlı arapça yapıtı, dönemi için çok değerlidir. XI. yy.'da Constantinus Africanus tarafından *Liber Regius* adıyla latinceye çevrildi. Bu çeviri Venedik (1492) ve Hollanda'da yayımlandı (1523). Arapça metni Kahire'de basıldı (1877). Kısmen almanca ve fransızcaya da çevrildi. Uzun süre Doğu'da ve Batı'da tıp literatürünün klasiklerinden sayıldı. XIV. yy.'da *Tercüme-i Kâmil üs-sinâ'a* adıyla türkçeye de çevrildi, ama yayımlanmadı.

ALİ BİN HÜSEYİN (Zeynelabidin, Ebu Muhammet), On iki imamın dördüncüsü (Medine 658 - *ay. y.* 713). Aşırı dindarlığı nedeniyle kendisine Zeynelabidin (ibadet edenlerin süsü) lakabı verildi. Babası Hüseyin'in öldürüldüğü Kerbela olayından kurtulduktan sonra halife Yezid'in yanına gönderildi ve iyi karşılandı. Daha sonra Medine'ye döndü. Burada Yezid'e karşı

Ali Efendi Basiretçi

Büyük Larousse

Ali Emiri Efendi
Millet kütüphanesi. İstanbul

Ali bin Yahya Sofi'nin Babıhümayun'daki celî yazısı
Topkapı sarayı. İstanbul

ayaklanan şiilere karışmadı. İyilikseverliği ve dindarlığıyla halkın sevgisini kazandı.

ALİ BİN HÜSEYİN, türk mimar (XV. yy.). Bursa'daki Yıldırım Bayezit külliyesi yapılarından olan türbenin yazıtında (1406) adı bulunmaktadır.

ALİ BİN HÜSEYİN (Mekke 1879 - Bağdat 1935), Hicaz kralı. Haşim ailesinden, Hicaz şerifi ve daha sonra da Hicaz kralı olan Hüseyin'in oğlu ve halefi (1924). Mekke'nin 1924 sonunda İbn Suud tarafından işgal edilmesi üzerine, Ali bin Hüseyin, Cidde'ye sığındı, buradan da aralık 1925'te Irak'a, kardeşi kral Faysal'ın yanına kaçtı.

ALİ BİN HÜSEYİN, Tunus beyi (1882-1902). Muhammet es-Sadık'ın kardeşi ve ardılı. Tunus'ta fransız himayesi kurulduktan sonra iktidara gelen (12 mayıs 1881) Hüseyin, silik bir rol oynamaktan öteye geçemedi.

ALİ BİN İSA lat. *Haly Jesu,* arap göz hekimi (XI. yy.). Ortaçağ'ın en tanınmış göz hekimidir. Yaklaşık 1020-1030 yılları arasında Ebülferec bin et-Tayyip'in öğrencisi olduğu ve Bağdat'ta hekimlik yaptığı öne sürülür. Yaşamı konusunda başkaca bilgi yoktur. Kimi kaynaklarda kendinden 150 yıl önce yaşamış olan *İsa* bin Ali* ile karıştırılır. Üç kitaptan oluşan ve göz hekimleriyle ilgili *Tezkiret ül-kâhhâlîn* adlı yapıtı, günümüze ulaşmış en eski ve tam yapıtlardandır. Gözün yapısını, iç ve dış hastalıklarını, tedavi yollarını inceleyen yapıtta, pek çok hastalık ve ilaç hakkında bilgi verilir, göze etkileri anlatılır. İbraniceye ve iki kez latinceye çevrilen (1497, 1499, 1500) yapıt, XIX. yy. ortalarına değin bu konuda temel ve en kapsamlı kaynak olma özelliğini korudu. Fransızca (1903) ve almanca (1904) çevirileri yayımlandı.

ALİ BİN MEYMUN, berberi kökenli faslı mutasavvıf (1450-1511). 1495-1496'da, adamlarının şarap içme yasağına uymalarını sağlayamadığı için emirlik'ten affını isteyerek Fas'tan ayrıldı. Şam'a yerleşti; burada ılımlı bir tasavvuf akımının temsilcisi ve İbni Arabi'nin savunucusu oldu.

ALİ BİN MÜŞEYMEŞ EL-DİMIŞKİ, türk mimar (XIV. yy.).Sanından da anlaşılacağı üzere Şamlı olan sanatçının adına, Aydınoğulları'ndan İsa Bey'in Selçuk'ta yaptırdığı İsabey camisi'nde (1375) rastlanmıştır. Türk mimarlık tarihi açısından önemli olan yapıda, yer yer Suriye etkileri görülür.

ALİ BİN OSMAN, türk hekim (XVI. yy.). Başlıca hastalıklardan ve ilaçla tedavi yollarından söz eden *Kitâb-ı muâlecât* adlı yapıtında, 1579'a değin seferlere katıldığını, daha sonra hastalığı nedeniyle askerlikten ayrıldığını belirtir. Askeri cerrah olduğu anlaşılmaktadır. Kitabı basılmamıştır.

Büyük Larousse

ALİ BİN SAD (Ebul-Hasan), nasri Granada kralı (1462-1483), müslümanların fethettikleri toprakları Castillalı İsabel onun hükümdarlığı döneminde yeniden fethetti.

ALİ BİN YAHYA SOFİ, türk hattat (XV. yy. sonu - XVI. yy. başı). Fatih döneminin ünlü hattatlarındandır. Sanatını babası Yahya Sofi'den öğrendi. Sülüs celisinde usta olan sanatçının önemli yapıtları arasında, Babıhümayun'un Ahmet III çeşmesi karşısındaki müsenna besmelesi, Fatih camisi'nin orta kapısındaki yazıtlar sayılabilir.

ALİ BİN YUSUF BİN TAŞFİN (Septe 1084 - ? 1143), Murabıtlar imparatorluğunun kurucusu ile bir hıristiyan köle kadının oğlu. 1106'da babasının yerine geçerek Kuzey Afrika'da, Atlantik'ten Bicaye'ye kadarki bölgede, Güney İspanya'da ve Balear adalarında hüküm sürdü. Birlikleri İspanya'da birçok başarılı sefer yaptı; imparatorluğun Afrika kesimini gözetmek üzere hıristiyan milisler oluşturdu. Hükümdarlığı döneminde Muvahhitler hareketi ağır basmaya başladı; endülüs uygarlığının Batı Mağrib'e yayılışı da gene bu dönemde gerçekleşti.

ALİ BİN ZÂFİR, arap tarihçi (1171-1226). Kahire'de Kâmiliye medresesi'nde ders okuttu. Irak'ta hüküm süren Melik Eşref Muzafferittin Musa'ya vezir oldu. *Düvel ül-munkatıa* adlı yapıtı, bir islam devletleri tarihidir. Selçuklular ile ilgili *Esas ül-siyasiye ve ahbar ül-Selçukiye* adlı tarihin de yazarıdır.

ALİ CELAYİR, özbek tarihçi (XVII. yy.). Reşidüttin'in *Câmi üt-tevarih* adlı yapıtını kısaltarak türkçeye çevirdi. Onun bıraktığı yerden başlayarak kendi yaşadığı döneme kadar Cuciler'in tarihini yazdı. Şecere sırasıyla Cuci kabilelerini saptayan bu yapıt İ. Bezerin tarafından iki cilt olarak Kazan'da yayımlandı (1851).

ALİ CENANİ, türk siyaset adamı (İstanbul 1872- *ay. y.* 1934). Suriye ve Güney - Doğu Anadolu'da geniş toprakları olan bir aileden Rasim Paşa'nın oğlu. İttihat ve Terakki fırkası'na girdi. Osmanlı meclisi mebusanı'nda Halep (1908-1912), Antep (1914-1919) milletvekilliği, meclis başkan yardımcılığı (1911) yaptı. İstanbul'un işgali ve son osmanlı meclisinin dağıtılmasından sonra Ankara'ya gidecek yerde İstanbul'da kaldı. İngilizler'ce Malta adasına sürgüne gönderildi. Kurtuluşundan sonra Ankara'ya gelerek ilk TBMM'ye katıldı ve Gaziantep milletvekili seçildi (1923, 1927). Ticaret bakanlığı yaptı (1924-1926).

ALİ CEVAT, türk tarihçi (? - İstanbul 1914). Harp okulu'nu bitirdi. İkinci meşrutiyet'ten sonra kısa süre sürgüne gönderildi. Tarih, coğrafyaya ilişkin yapıtlarından başlıcaları: *Memalik-i osmaniye tarih ve coğrafya lügatı* (1895, 1899), *Mükemmel osmanlı tarihi* (1898), *Musavver tarih-i islam ve mehd-i medeniyet-i Arabistan* (1913), *Muhtasar coğrafya-ı Osmani* (1894).

ALİ CEVAT, türk devlet adamı (? 1858 - İstanbul 1930). Mektebi mülkiye'yi bitirdi (1880). Sarayda kâtip oldu. Avrupa'daki temsilciliklerde görev yaptı. Rusya'ya kaçan Ermenilerlleilgili görüşmeler yapmak için St. Petersburg'a gitti. İkinci meşrutiyet'ten sonra mabeyn başkâtipliğine getirildi. *Fezleke* adlı, anılarından oluşan yapıtında İkinci meşrutiyet'in başından Abdülhamit II'nin tahttan indirildiği güne kadar geçen olayları anlatır.

ALİ ÇAVUŞ, Cezayir beyi (1710-1718) ve Deli İbrahim'in ardılı.

ALİ ÇELEBİ Kınalızade → KINALIZADE ALİ ÇELEBİ

ALİ ÇELEBİ, Lam Ali Çelebi ya da **Mollacık** da denir, türk nişancı, hattat (? - ? 1611). Koca Sinan Paşa'nın yetiştirmesi. Reisülküttap oldu (1581). Sinan Paşa sadrazamlıktan azledilince (1582), bir süre Yedikule zindanına kapatıldı. Yeniden reisülküttaplığa getirildi (1583). Anadolu defterdarı (1594), nişancı (1596) oldu. Eğri kalesinin fethine katıldı. Yazdığı *Eğri fetihnamesi*'nde Cagalazade Sinan Paşa'yı aşırı derecede övmesi yüzünden azledildi. Bir süre sonra şıkkı sani defterdarlığına getirildi. Döneminin tanınmış hattatlarındandı.

ALİ DEDE Na'lizade, türk besteci (öl. ? 1735). Mevlevi tarikatına girdi. Ahmet III'ün musahibi oldu. Şehnazbuselik beste *(Bir devlet için çerha temennadan usandık),* rast yürüksemai *(Amade olur zevk-i ceme zümre-i rindan),* nühüft şarkı *(Ey serv-i kadd-i nevreste),* günümüze ulaşabilen üç yapıtıdır.

ALİ DEDE Sernayi, türk besteci (öl. ? 1820). Hayatıyla ilgili pek bilgi yoktur. 1807'de bir mevlevihanede neyzenbaşılığa getirildiği bilinmektedir. Günümüze dört peşrev ve beş sazsemaisi kalmıştır.

ALİ EFE Yörük,türk milis albayı (Kavaklı, Nazilli, 1896 - *ay. y.* 1957). Nazilli'nin Kavaklı yöresinde efelik yaparken, Yunanlılar'ın İzmir'e çıkıp içerilere doğru ilerlemeleri karşısında, zeybekleriyle silahlı direnişi başlattı (1919). Balıkesir kongresi kararları doğrultusunda Nazilli cephesinde savaştı. Yeni katılımlarla giderek genişleyen birliklerine "Milli Aydın alay:" adı, kendisine de milis albayı rütbesi verildi. 1920 kasımında alayıyla düzenli ordu birlikleri saflarına katıldı. Kurtuluş'tan sonra İstiklal madalyasıyla ödüllendirildi.

ALİ EFENDİ Zembilli → ZEMBİLLİ ALİ EFENDİ

ALİ EFENDİ Ümmi Veledzade, türk divan şairi (öl. Halep 1572). Bilginler yetiştirmiş bir aileden yetişti. Kadılık yaptı ve Halep mollasıyken öldü. Eski düzyazının ustalarındandı. *Risale-i kalemiye, Risale-i seyfiye, Risale-i şemiye* gibi yapıtların sahibidir. İran şairi Âssar'ın bugüne ulaşmayan *Mihr ü müşteri* mesnevisini çevirdi. Ebussut Efendi'nin *Kaside-i mimiye*'sine nazire yazdı.

ALİ EFENDİ Hacı, türk yazar, tarihçi (? - ? 1665).Divan kâtipliği yaptı. Kutbettin Mekki'nin *el-Berk ul-Yemani fi'l-feth il Osmani* adlı yapıtını kısaltarak *Telhis ül -Yemani* adıyla türkçeye çevirdi. Ünlü veli ve bilginlerin yaşamöykülerini içeren *Tuhfet ül-mücâhidîn* adlı bir yapıtı vardır.

ALİ EFENDİ Çatalcalı, türk şeyhülislam (Çatalca 1631 - Edirne 1692). Şeyhülislam Minkârizade Yahya Efendi'nin öğrencisiydi. Ordu kadısı olarak Girit seferine katıldı (1669). Selanik, Mısır kadılıklarında bulundu. Rumeli kazaskerliğine getirildi (1670), Şeyhülislam oldu (1674); Mehmet IV ile anlaşmazlığa düşünce azledildi (1686); önce Rodos'a sonra Bursa'ya sürüldü. Ahmet II döneminde ikinci kez şeyhülislamlığa getirildi (1692). *Fetevâ-yı Ali Efendi* adlı bir yapıtı vardır.

ALİ EFENDİ Paşmakçızade, Seyit → PAŞMAKÇIZADE SEYİT ALİ EFENDİ

ALİ EFENDİ Moralı, Seyit → MORALI ALİ EFENDİ

ÂLİ EFENDİ (Hasan), türk devlet adamı (Görele 1827 - İstanbul 1895). Kastamonu, İzmir'de kâtiplik yaptı. Posta-telgraf meclisi başkanı (1872), posta-telgraf nazır vekili (1880), posta-telgraf nazırı (1888) oldu. Yenicami postahanesi'ni, telgraf fabrikasını kurdu. Milli eğitim bakanlarından Hasan Âli Yücel'in dedesidir.

ALİ EFENDİ Tanburi, türk besteci (Midilli 1836 - İzmir 1902). Gençliğinde İstanbul'a geldi, medrese öğrenimi gördü. Bir yandan da Latif Ağa'dan ve Tanburı Küçük Osman Bey'den dersler aldı. 1862'de sınavla saray müezzini oldu. Zamanla Kudüs payesini aldı ve padişahın ikinci imamlığına yükseldi. Besteciliğinin yanı sıra tanbur çalışındaki müziksellikle de

tanındı. 1885'te İzmir'e yerleşti. Artık yalnız şarkı formunda eser verilen bir dönemde, lirizmle geleneksel kuralları ustaca birleştirdiği besteler, semailer ve şarkılar yaptı. Suzidil makamındaki peşrevi, birinci bestesi *(Yıkıldı darb-ı sitemden harab olan gönlüm)*, ikinci bestesi *(Bilmedik yari ki bizden bu kadar gafil imiş)*, ağırsemaisi *(Kanı yad-ı lebinle hun-i dil nuş ettiğim demler)*, yürüksemaisi *(Ceyhun arayan dide-i giryanımı görsün)* ve evfer şarkısı *(Yandıkça oldu suzan kalb-i şerer -feşanım)*, klasik türk müziği repertuvarının en seçkin yapıtlarındandır.

ALİ EFENDİ Basiretçi, türk gazeteci (? 1845 - İstanbul 1910). Enderun'da yetişti. Maliye nezaretine tahsilat kâtibi oldu (1863). Gazete çıkartmak için yaptığı ilk başvuru, Girit olayları nedeniyle kabul edilmedi (1867). İki yıl sonra izin ve 300 altın lira destek alarak Basiret gazetesini (1869-1878, 2 376 sayı) yayımladı. Gazetesinde dönemin tanınmış imzalarına yer verdi. *Basiretçi Ali* adıyla ün yaptı. 1870 Fransa-Prusya savaşı'nda, gazetesinde Prusya'yı destekledi. Prusya savaşı kazanınca bu ülke elçiliğince parayla ödüllendirildi (1871). Aynı yıl davetli olarak gittiği Berlin'de bir ay kaldı. Bismarck tarafından kabul edildi ve savaştaki desteği dolayısıyla kendisine 1 000 mark ve bir baskı makinesi armağan edildi. Dönüşünde, biçim ve içerik bakımından gazetesini yeniledi. Bir yazısında, zaptiyeyi aşağıladığı gerekçesiyle 96 gün hapis yattı. Çırağan sarayı baskını (20 mayıs 1878) ardından, Ali Suavi'nin daha önce Basiret'te çıkan ve üstü kapalı bu eylemden söz eden yazısı yüzünden tutuklandı, gazetesi kapatıldı, Kudüs'e sürgün edildi. İkinci meşrutiyet ilan edilince İstanbul'a dönerek Basiret'i yeniden çıkardı. İlgi görmeyince, birkaç sayı sonra kapattı. Bir süre Berlin'de yaşadı. Yapıtları: *Yıldız'ın hatası* (Devlet-i Aliyye ve Rusya muharebesi, 1293) [1908], *İstanbul'da yarım asırlık vakayi-i mühimme* (1909). Bu yapıtın *İstanbul'da elli yıllık önemli olaylar* adıyla yeni basımı yapıldı (1976).

ALİ EKBER Hıtai, türk gezgin (XVI. yy.). 1500 yıllarında Çin'e yaptığı yolculukla ilgili *Hıtainame* adlı farsça seyahatnameyi yazdı. Yapıtını 1516'da Yavuz Sultan Selim'e, onun ölümünden sonra da bazı eklemelerle Kanuni Sultan Süleyman'a sundu. Kitabın Murat III döneminde yapılmış eksik bir türkçe çevirisi vardır (basımı 1853). Ali Ekber'in Ming hanedanı döneminde Çin'de islam etkisi, Kalmuklar ile Çin ilişkileri, Kalmuklar'ın bu ülkede kazandığı zaferler konusunda verdiği bilgiler, kitabına önem kazandırmaktadır. Yapıtta yazarın kendi özgün gözlemleri yanında, Gıyasettin Nakkaş (→ ACAİB ÜL-LETAİF), Süleyman Tacir gibi daha önce Çin'e giderek seyahatname yazanlardan da alıntılar bulunmaktadır. (→ Kayn.)

ALİ EKREM → BOLAYIR ALİ EKREM.

ALİ EMİRİ EFENDİ, türk edebiyat ve tarih araştırmacısı, kütüphaneci (Diyarbakır 1857 - İstanbul 1924). Özel eğitim ve medrese öğrenimi gördü. Diyarbakır'da yeni kurulan telgrafhaneye devam ederek telgrafçılık öğrendi (1875). Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerinde âşâr müdürlüğü, muhasebecilik, defterdarlık ve maliye müfettişliklerinde bulundu. Kendi isteğiyle emekliye ayrılıp İstanbul'a yerleşti (1908). Bir süre Tarihi belgeler tasnif komisyonu başkanlığı ve Tarihi osmani encümeni üyeliği yaptı. Yaşamı süresince titizlikle topladığı kitaplarını, İstanbul'un Fatih semtinde Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin kurduğu Feyziye medresesi'ne bağışlayarak Millet kütüphanesi'ne dönüştürdü, ölümüne dek bu kütüphanenin müdürlüğünü yaptı (1916). Bıraktığı 16 bin cilt nadir yazma ve basma kitap arasında, basımına da yardımcı olduğu ünlü *Divanü lügat it-türk* bulunmaktadır. Amid-ı sevda (1909-1910, 6 sayı) dergisini, Tarih ve Edebiyat mecmuası'nı (1918-1922, 36 sayı) yayımladı. Kendisine yöneltilen kişisel suçlamalara bu dergilerde sert yanıtlar verdi. Lütfi Paşa'nın devlet yönetimiyle ilgili *Asafname**'sini (1910), Hasan bin Mahmut Bayati'nin *Oğuzname*'ye dayanarak yazdığı Osmanlılar'ın soykütüğü niteliğindeki *Cam-ı cem âyin*'ini (1915), Hoca Gıyasettin'in 1419'da Çin'e yaptığı seyahati anlatan *Acaib ül-letaif* adlı sefaretnamesi (1912) ile Kâtip Ferdi'nin Artuklular ve Mardin yazıtlarına ilişkin yapıtına notlar ekleyerek *Mardin mülük-i Artukiye tarihi*'ni (1915) yayımladı. Basılmamış şiirleri 3 cilt tutmaktadır. Diyarbakır'da yetişmiş şairlerin yaşamöykülerini içeren *Tezkire-i şuara-yi Âmid*'in birinci cildi (1911), *Ezhar-ı hakikat* (1898), Osmanlı sultanlarının şiirlerinden seçtiği *Cevahir ül -müluk* (1901), *Levami ül-Hamidiye* (1894) ile *Osmanlı vilâyât-ı şarkiyesi* (1918) adlı başlıca yapıtları basılmıştır. Hazırladığı birçok yapıtı da yazma halinde kalmıştır. (→ Kayn.)

Ali Emirî kütüphanesi → MİLLET* KÜTÜPHANESİ.

ALİ FAHRİ, Ağababa da denir, türk siyaset adamı (? 1873 - ?). Deniz harp okulu'nu bitirdi. Kurmay okulundayken Abdülhamit II'ye karşı siyasal etkinlikleri nedeniyle tutuklandı (1897). *Şeref * kurbanları* diye bilinen 78 kişiden biri olarak Trablusgarp'a sürüldü. İki yıl sonra kaçtı, önce Avrupa'ya, sonra Mısır'a gitti. İntikam ve Tokmak gazetelerini çıkardı. İkinci meşrutiyet'ten sonra İstanbul'a döndü. Başlıca yapıtları: *Congrès de la Jeune Turquie* (1900), *Elvah-ı siyah:mahpus ve gurbet hatıraları* (1909), *Emel yolunda* (1913).

ALİ FAKRİ, türk tasavvuf adamı, şair (İstanbul 1853 - *ay. y.* 1929). Üsküdar'da Hallaç Baba dergâhı şeyhi Mehmet Emin Efendi'nin oğludur. Babasının ölümünden sonra bu tekkeye şeyh oldu (1875). Tekkeler kapatıldığında Unkapanı Ahmet Buhari dergâhı şeyhiydi. Tasavvuf içerikli şiirler yazdı. Türkçe *Tarîkatname*, *Vahdet-i vücut* gibi yapıtlarıyla *Sadiname* adlı çevirisinden başka *Kasîde-i Cemâliye* adlı farsça mesnevisi, Muhittin Arabi hakkında *Muhiddinname* adlı bir kitabı vardır. Sımavna Kadısı oğlu Şeyh Bedrettin'in *Varidat*'ını açıklayan arapça bir incelemenin de sahibidir. *Fakri* mahlasıyla yazdığı türkçe, arapça ve farsça çok sayıda şiiri vardır.

ALİ FERRUH, türk yazar ve şair (İstanbul 1865 - Sofya 1904). Genç Osmanlılar ihtilal örgütünden Kayazade Reşat Paşa'nın oğlu. Mülkiye mektebi'ni bitirdikten sonra, Paris'te Siyasal bilgiler fakültesi'nde okudu. Dışişleri hizmetinde Paris, Londra, Petersburg, Washington'da bulundu. 1899'da atandığı Bulgaristan komiserliği görevindeyken öldü. Abdülhak Hamit'in etkisini taşıyan yenilikçi şiirler yayımladı. *Laklakıyat-ı edebiye* (1883), *Şayan* (1885), *Üss ül-esas* (1886) gibi şiir kitapları yanında *Huşenk* (1880) adlı manzum tragedyanın sahibidir. *Kerbela, Misbah üs-salâh, Vilâdet-i Peygamberi* (1887) gibi yapıtları dinsel içeriklidir. *Teşhir-i ebatıl* (1888) kitabında ise Ernest Renan'ın islamlıkla ilgili görüşlerine karşı çıkar.

ALİ FUAT, soyadı **Türkgeldi,** türk tarih ve anı yazarı (İstanbul 1867 - *ay. y.* 1935). Hukuk öğrenimi gördü. Mabeyn başkâtipliği (1912-1919), sadaret müsteşarlığı (1920-1922) yaptı. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem olay ve kişilerini konu alan yapıtlar yazdı. Başlıca yapıtları: *Rical-i mühimme-i siyasiye* (1929), *Görüp işittiklerim* (1941, 1952). [→ Kayn.]

ALİ FUAT BEY, türk devlet adamı (İstanbul 1846- *ay. y.* 1885). Sadrazam Âli Paşa'nın oğlu. Babıâli'de yetişti. Divanı hümayun kalemi'ne girdi. Abdülaziz'in Avrupa gezisine katıldı. Şûrayı devlet üyeliği yaptı. Maarif nazırı oldu (1881).

ALİ FUAT PAŞA → ERDEN ALİ FUAT.

ALİ FUAT PAŞA → CEBESOY ALİ FUAT.

ALİ GALİP, türk asker ve yönetici (Kayseri 1871 - Köstence 1930). Harp okulu'nu (1895), Harp akademisi'ni (1898) bitirdi. Yarbay rütbesindeyken ordudan ayrıldı (1911). Üç ay süreyle Kayseri milletvekilliği yaptı (1912). Mütareke döneminde Elazığ valiliğine atandı (1919). Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklamak ve Sıvas kongresi'ni dağıtmak girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Suriye üzerinden İstanbul'a kaçtı. Kurtuluş savaşı'nın ardından bir kürt devleti kurulmasına yardımcı olmak savıyla yargılandı, aklandı (1922). Yüzellilikler listesine alınarak yurt dışına çıkarıldı (1924). Romanya'ya yerleşti.

ALİ GALİP BEY, türk hekim (? 1882-İstanbul 1961). Öğrenimini Lyon Tıp fakültesi'nde yaptı. Dönüşünde, tabip yüzbaşı rütbesiyle Haydarpaşa hastanesi'nde görev aldı. Girit ayaklanmasında (1897) Hanya Belediye hastanesi'nde çalıştı. Kuruluşunda, Haydarpaşa askeri tıbbiyesi'nde müdürlük, Birinci Dünya savaşı sırasında(1914-1918) IV.Ordu'da sağlık başkanlığı yaptı.

Ali Galip olayı, İstanbul hükümetinin Kurtuluş savaşı'nı engelleme girişimlerinden biri (eylül 1919). Damat Ferit Paşa hükümetinin dahiliye nazırı Adil Bey, Elazığ valiliğine atadığı Ali Galip Bey'i Sıvas'ta toplanacak olan kongreyi dağıtmak, kongreyi düzenleyenleri yakalamakla görevlendirdi. Böyle bir girişimi gerçekleştirebilmek için yetkisi ve emrinde yeterli gücü bulunmayan Ali Galip, nezarete telgraf çekerek kimlerin ne gibi suçlarla yakalanacağını, yetkisinin derecesini ve girişim için padişahın onayının alınıp alınmadığını sordu. Dahiliye nazırı Adil Bey ve harbiye nazırı Süleyman Şefik imzalarıyla gelen cevapta, girişimin padişaha arz edildiği, ülke çıkarlarına aykırı olarak Sıvas'ta kongre toplamaya kalkışanların yakalanarak İstanbul'a gönderilmesi isteniyor; kendisinin, azledilen Sıvas valisi Reşit Paşa'nın yerine vali ve komutan atandığı bildiriliyordu. Yapılacak harekât için yöreden toplanacak yüz, yüz elli kadar atlının yeterli olacağı, emrindeki atlılarla Sıvas'a girer girmez valilik makamına geçince oradaki jandarma birliklerinin de komutasını alabileceği ekleniyordu (3 eylül). Ali Galip, 6 eylülde Malatya'ya geldi. Aynı gün ingiliz binbaşı E. W. C. Noel yanında bulunan Bedirhan aşiretinden Celalet, Kâmuran ve Cemil Paşazade Ekrem Bey de oraya geldiler ve Malatya mutasarrıfı,Bedirhaniler den Halit Bey tarafından karşılandılar. Binbaşı Noel'in, Musul'u işgal etmiş bulunan İngilizler tarafından, Irak'ın kuzeyindeki aşiretlerin özerk biçimde örgütlenmelerine yardım için görevlendirildiği biliniyordu. Olayların gelişmesini izleyen Mustafa Kemal Paşa, 15. Alay komutanı İlyas Bey'e Malatya'da toplananların tutuklanmasını emretti. İlyas Bey Malatya'ya vardığında Ali Galip, binbaşı Noel ve Bedirhaniler Kâhta yönünde kaçmışlardı. Kaçanlar izlendi. Ali Galip, Halep üzerinden İstanbul'a kaçtı. Ele geçen binbaşı Noel, bir subayın eşliğinde Elbistan üzerinden yurt dışına çıkarıldı. Mustafa Kemal Paşa olayı toplanmakta olan Sıvas kongresi'nde de açıkladı. Kongre tepkisini bir bildiriyle belirtti (9 eylül). Olayın açıklanması İstanbul hükümetini güç duruma soktu ve Damat Ferit hükümetinin düşmesinin (28 eylül) nedenlerinden biri oldu. (→ Kayn.)

ALİ HAN Liyakat → LİYAKAT ALİ HAN.

ALİ HAN (Torino 1911 - Suresnes 1960), Ağa Han III ile Teresa Magliano'nun oğlu; Birleşmiş milletler'de Pakistan

Ali Fakri

Ali Ferruh

Ali Fuat Türkgeldi

Ali Fuat Bey

Ali Haydar Bey'den bir celî tâlik örneği

Ali İffet

Ali Kemal

delegesi (1958). Oğlu Kerim'e, dedesinin vasiyetiyle, Ağa Han IV unvanı verildi.

ALİ HAYDAR, türk oyun yazarı (Mihalıççık 1836 - İstanbul 1914). Özel öğrenim gördü. Çeşitli devlet kurumlarında memurluk, Paris'te elçilik kâtipliği yaptı. Çocuklar için Mecmua-yı iber-i intibah dergisini çıkardı. Oyunlarından *Sergüzeşt-i Perviz* (1866) ve *İkinci ersas* (1866), kurgu ve teknik yetersizliklerine rağmen türk tiyatrosunun ilk manzum trajedileri olmak bakımından önemlidir. Yazarın manzum komedisi *Rüya oyunu*'ndan (1876) başka Avrupa'nın müslümanlığı nasıl anladığını araştıran *Beyan-ı hakikat* (2 cilt, 1977) adlı bir yapıtı daha vardır.

ALİ HAYDAR BEY, türk hattat (? 1802 - İstanbul 1870). Sadrazam Melek Ahmet Paşa'nın torunu olduğundan, *Melekpaşa torunu* diye de bilinir. Mekke (1855) ve İstanbul (1863) kadılığı payesini aldı. Yesarizade'nin en ünlü öğrencilerinden olan sanatçının icazetnamesi Topkapı sarayı müzesi kütüphanesi'ndedir. Tâlik celisinde ustaydı. Dolmabahçe ve Ortaköy camileriyle Selimiye kışlası kapısındaki yazıtlar onunundur.

ALİ HAYDAR EFENDİ Büyük Haydar Molla, türk hukukçu (? - İstanbul 1904). Hukuk öğrenimi gördü. Meclisi kebiri maarif başkanlığında bulundu. Hukuk mektebi'nde fıkıh usulü ve mecelle dersleri verdi. Fıkıh usulüyle ilgili yazıları taşbaskısı olarak yayımlandı (1890). Bu konudaki ders notları da sonradan kitaplaştırıldı. Döneminin önde gelen fakihlerindendi. Üsküdar'da Şeyh Nasuhi Efendi dergâhı'nda gömülüdür.

ALİ HAYDAR EFENDİ Küçük, türk hukukçu (Batum 1852 - İstanbul 1918). Medreset ül- kuzat'ı (kâdi mektebi) bitirdi (1877). Değişik yerlerde kadılık yaptı. İstanbul istinaf mahkemesi üyeliği, temyiz mahkemesi başkanlığı, fetva eminliği görevlerinde bulundu. Mülkiye ve Hukuk mekteplerinde ders verdi. Adliye nazırlığı yaptı. Mecelle üzerinde önemli çalışmaları vardır. Yapıtları: *Dürer ül-hükkâm fî şerhi Mecellet il-ahkâm* (1881-1901), *Risâle-i mefkud* (1892), *Şerhi cedîd li kanûn il-arâzî* (1893), *Risalet ül-muvâzâa ve'l istiglâl* (1898), *Tavzih ül-müşkilati fî ahkâm il-intikalât* (1913), *Tatbîkat-ı şer'iyye dersi* (1917).

ALİ HAYDAR MİTHAT, türk siyaset adamı (İstanbul 1872 - *ay. y.* 1947). Sadrazam Mithat Paşa'nın oğlu. Babası Taif'te boğdurulduktan sonra padişah iradesiyle Beyrut'a eğitim görmeye gönderildi (1885-1895). Avrupa'ya kaçtı (1899), Paris'te toplanan birinci Jön Türk kongresi'ne katıldı (1902). Yokluğunda ömür boyu kalebentlik cezasına çarptırıldı. İngiltere'ye geçip Osmanlı gazetesinin yayımına yardımcı oldu. 1908 Meşrutiyeti'nden sonra İstanbul'a döndü; Abdülhamit II tarafından Âyan üyeliğine atandı, 1914 seçimlerinde Divaniye mebusu oldu. Mütareke yıllarında İstanbul'da kaldı, İngiliz yanlılığıyla dikkat çekti. Kurtuluş savaşı'ndan sonra İstanbul yakınlarındaki çiftliğinde yaşadı, il genel meclisi üyeliği yaptı, ancak Cumhuriyet yönetimiyle yakın ilişkiler kuramadı. Bağımsız olarak katıldığı 1934 seçimlerini kazanamadı. Başlıca yapıtları: *Layiha ve istitrad* (Kahire, 1900), *Mithat Pacha Sa vie, son oeuvre* (Paris, 1908), *Hatıralarım* (1946).

ALİ HAYDAR PAŞA, türk vezir (İstanbul 1866 - Beyrut 1935). Mekke emiri şerif Ali Cabir Paşa'nın oğlu. Saraydaki şehzadeler mektebinde okudu. İkinci meşrutiyet'ten sonra Âyan meclisi üyesi, Evkaf nazırı (1910), Âyan meclisi başkan vekili (1912) oldu. Vezir rütbesiyle Mekke şerifliğine atandıysa da (1916) Şerif Hüseyin ayaklanması nedeniyle kente giremedi.

ALİ HEREVİ *(Mir),* iranlı hattat (Herat ? - ? 1544 ya da 1550). Hat sanatını Meşhet'te, adaşı olan Tebrizli Sultan Ali ya da onun öğrencisi olan Zeynettin Mahmut'tan öğrendi. Hüseyin Baykara ve Erdebilli Kebir bin Üveys'in öğrencisi oldu. Yazılarını Kâtib-i Sultani olarak imzalıyordu.

ALİ HİKMET PAŞA → AYERDEM ALİ HİKMET.

ALİ HÜSEYİN EFENDİ, türk tarihçi, şair (Edirne ? - İstanbul 1648). Şair Nef'i'nin öğrencisi. *Divan*'ından başka, Âdem'den yaşadığı döneme kadar gelen *Tarih-i umumi* adlı bir yapıtı vardır. Öteki yapıtlarından başlıcaları *Riyâz ür-rahme, Miftâh ür-rahme, Ukud ül-cevâhir*'dir.

ALİ İFFET, türk şair ve gazeteci (Resmo, Girit, 1869 - İzmir 1941). Çeşitli illerde adliye memurluğu, Üsküp'te istinaf mahkemesi başkâtipliği yaptı. Envar-ı hürriyet gazetesini yayımladı. İkinci meşrutiyet'in ilanı üzerine İstanbul'a gelerek Hürriyet ve Siper-i saika-i hürriyet gazetelerinde başyazarlık yaptı. Bu dönemde emniyet örgütünde görev aldı. Divan edebiyatı geleneğine uygun gazelleriyle tanındı. Farsça ve rumca şiirleri de vardır.

Âli iktisat meclisi, Türkiye'de, hükümetlerin izleyeceği ekonomik politikaların saptanmasına ve uygulanmasına yardımcı olmak üzere 1927'de kurulan meclis. 24 üyeden oluşan bu meclisin iki fahri başkanı (başbakan ve iktisat bakanı) ve bir genel sekreteri vardı. Üyelerin 12'si ticaret, sanayi ve meslek odaları tarafından seçiliyor, diğerleri biri Silahlı kuvvetler'den olmak üzere Bakanlar kurulu'nca atanıyordu. Yaptırım gücü olmayan meclisin yasal görevleri arasında hükümetin ekonomik konularda hazırladığı yasa, tasarı ve tüzükler hakkında görüş bildirmek, araştırma yapmak ve önerilerde bulunmak gibi konular vardı. Âli iktisat meclisi, uygulamada, daha çok araştırmaya yönelik çalışmalar yaptı. Pahalılık, para ve gümrük politikaları, ödemeler dengesi gibi konularla uğraştı. Türkiye'nin ilk kapsamlı ödemeler bilançosu bu meclis tarafından hazırlandı. 1935'te kaldırıldı.

ALİ İLHAMİ, türk halk şairi (? - Seyitgazi 1890). Eskişehir yakınlarındaki Seyit Battal Gazi dergâhı'nda postnişinlik yaptı. Aynı tekkenin postnişinlerinden *Pir* Mehmet*'in oğludur. Babasının ölümünden sonra onun yerine geçti. Hece ve aruzla söylediği şiirlerden oluşan *Divan*'ı, torunu Şükrü Efendi tarafından *Divan-ı Şeyh İlhami ve Seyyid Battal Gazi* adıyla yayımlandı (1915). [→ Kayn.]

ALİ İLMİ Fanizade, türk siyaset adamı, gazeteci (Adana ? - Kadirli ?). Osmanlı meclisi'nde Kozan mebusluğu yaptı (1912). Adana'da Hürriyet ve İtilaf yanlısı Ferda gazetesini yayımladı. Ulusal Kurtuluş savaşı'na karşı bir tutum izledi (1918-1920). Yüzellilikler listesine alındı (1924). Suriye ve Revandiz'de yaşadı. Türk vatandaşlığından çıkarıldı (1927). Yüzellilikler'in bağışlanması üzerine (1938) Türkiye'ye döndü.

ALİ İZZET ÖZKAN, türk halk şairi (Höyük köyü, Şarkışla, Sıvas, 1902 - *ay. y.* 1981). Küçük yaşta saz çalıp şiir söylemeye başladı. Âşık Sabrî ve Âşık Ali ustasıdır. Uzun süre köyünde kaldı. Halkevleri'nin etkin olduğu 1940'lı yıllarda yurt gezilerine çıktı. Âşık Veysel gibi o da Köy enstitülerinde saz öğretmenliği yaptı. Geleneklere bağlı, güncel sorunlara ilgisiz kalmayan, çağdaş düşüncelere açık ve laik görüşlü bir âşık olarak dikkati çeken Ali İzzet, ayrıca belleğindeki şiirlerle âşık edebiyatı araştırmacılarına sözlü kaynak olarak yardımcı oldu. (→ Kayn.)

ALİ KABULİ BEY, türk deniz subayı (? - İstanbul 1909). Asarı tevfik gemisinin süvarisiyken 31 Mart vakası sırasında Yıldız sarayı önünde, Abdülhamit'in gözleri önünde ayaklanmacılarca öldürüldü.

ALİ KÂRİ Aliyyülkâri, fıkıh bilgini, hattat (Herat ? - Mekke 1605). Öğrenimini Herat'ta yaptı. Tefsirleri, özellikle hanefi fıkıh kitaplarına yazdığı şerhleriyle *(eş-Şifa, el-Mişkât, el-Muvatta, Tabakat-ı Hanefiye)* ünlüdür. Döneminde tanınmış bir hattattır.

ALİ KEMAL, asıl adı **Ali Rıza,** türk gazeteci, siyaset adamı (İstanbul 1867 - İzmit 1922). Mülkiye mektebi'nin dördüncü sınıfındayken (1887) fransızcasını ilerletmek için dokuz ay kadar Paris ve Cenevre'de kaldı. Dönüşünde Mülkiye'deki öğrenimini sürdürdü (1888). Cenevre'de gördüğü öğrenci derneklerinin bir benzerini kurmaya girişmesi sonucu kovuşturmaya uğradı. Halep'e vilayet maiyetine memur olarak sürüldü (1889). Halep idadisi'nde fransızca ve edebiyat dersleri verdi (1889-1894). Bu süre içinde *İlm-i ahlak* (1893) adlı ders kitabını, *Bir safha-i şebab* (1894) adlı romanını yayımladı. Yeniden Avrupa'ya gitti (1894). Paris'te Siyasal bilimler okulu'nda öğrenimini tamamladı (1896-1899). Bu yıllarda İkdam gazetesine "Paris musahabeleri" başlığıyla, Paris'teki kültür ve edebiyat yaşamını yansıtan haftalık yazılar yazdı. Edebiyat anlayışı ve beğenisi Muallim Naci ve arkadaşlarının doğrultusunda olduğundan Servet-i fünun dergisi çevresinde toplanan yeni edebiyat kuşağına saldırılar yöneltti. Bir süre sonra İkdam'da yazılarının çıkması saray tarafından yasaklandı. Buna karşın Brüksel elçiliği kâtip kadrosunda görünerek ödenek almayı sürdürdü. Bir mısırlı prensin Kahire yakınındaki çiftliğini yönetmek üzere Mısır'a gitti (1900). Daha sonra Mahmut Muhtar Paşa'nın çiftliğinde kâhyalık yaptı. Kahire'de Türk dergisini yayımladı. İkinci meşrutiyet'in ilanında (1908) İstanbul'a döndü. İkdam gazetesine başyazar oldu. Mülkiye'de siyasi tarih, Darülfünun'da osmanlı tarihi hocalığı yaptı. Hürriyet ve İtilaf fırkası'na girdi. İttihat ve Terakki'ye yönelttiği sert eleştiriler dolayısıyla 31 Mart'tan sonra Paris'e kaçtı. Orada Yeni yol dergisini yayımlayarak (5 sayı, 1909) kendini savundu. Yönetimin değişmesi ve genel af çıkması üzerine Türkiye'ye döndü (1912). İkdam'da yeniden başyazarlık yaptı. *Bir safha-i tarih* (1913), fransız ihtilali önderlerini konu edinen *Rical-i ihtilal* (1913) adlı kitaplarını çıkardı. Peyam gazetesini yayımlamaya başladı. Ancak, bir süre sonra gazetesi kapatıldığı gibi yazı yazması da yasaklandı (1914). Kurtuluş savaşı başlarken Damat Ferit Paşa kabinelerinde maarif ve dahiliye nazırlıklarında bulundu (1919). Milli mücadeleye ve liderlerine karşı çıktı. Mustafa Kemal Paşa'nın eylemini yasadışı ilan eden genelgeler, onun imzasıyla yayımlandı. Hükümetteki görevinden ayrıldıktan sonra Peyam gazetesini Sabah gazetesiyle birleştirerek Peyam-ı sabah'ı çıkardı. Gazeteye İttihat ve Terakki'nin bir uzantısı olarak gördüğü Kuvayı milliye'nin ve Kurtuluş savaşı'nın aleyhinde yazılar yazdı. Mudanya mütarekesi'nden sonra yargılanmak için Ankara'ya götürülürken İzmit'te Nurettin Paşa tarafından linç ettirildi (18 kasım 1922). Sözü edilenlerin dışındaki başlıca eserleri: *Sorbonne darülfünunun-da edebiyat-ı hakikiye dersleri* (İkdam'ın Paris muharriri takma adıyla, 1898), *İki hemşire* (1899), *Paris musahabeleri* (3 c., 1899), *Mesele-i şarkiye medhal* (Mısır, 1900), *Çölde bir sergüzeşt* (1900), *Yıldız hatırat-ı elimesi* (1910), *İlm-i ahlak* (1914), *Raşit müverrih mi, şair mi* (1918), *Tarih-i siyasi* (1918). Peyam-ı sabah'ın edebiyat ekinde *Ömrüm* adıyla yayımlanan anıları (1914), oğlu emekli büyükelçi Zeki Kuneralp tarafından aynı adla kitaplaştırıldı (1985).

ALİ KEMALİ EFENDİ, kuvayı milliyeci (Sıvas ? - Konya 1920). Konya Feyziye medresesi'nde mecelle okuttu. Mebusan meclisi'ne Konya milletvekili seçildi (1912). Kurtuluş savaşı başında örgütle-

nen Müdafaai hukuk cemiyeti'nin Konya heyeti merkeziyesi reisliğine getirildi. Kurduğu yardım heyetiyle ulusal hareket için para, silah ve giyecek topladı. Çalışmalarıyla Kurtuluş savaşı'na karşı olanların hedefi durumuna geldi. TBMM hükümetine karşı ayaklanan Delibaş Mehmet Ağa çetesi tarafından öldürüldü.

ALİ KUŞÇU, türk gökbilim ve dilbilimci (Semerkand ? - İstanbul 1474). Türkistan ve Maveraünnehir emiri Uluğ Bey'in doğancıbaşısı Muhammet el-Kuşçu'nun oğlu. Gökbilim ve matematik öğrenimini Semerkand'da Uluğ Bey ile Bursalı Kadızade Rumi'den gördü. Uluğ Bey'den habersiz Kirman'a gitti ve öğrenimini orada tamamladı. Kirman'da yazdığı, Ay'ın evreleriyle ilgili *Risale-i hall ül-eşkâl ül-kamer* adlı kitapçığı, kendini affettirmek amacıyla Uluğ Bey'e sundu. Uluğ Bey, Bursalı Kadızade Rumi ölünce (1421), Ali Kuşçu'yu Semerkand'daki gözlemevinin başına getirdi. Uluğ Bey'ın *Zic-i Uluğ Bey* adındaki büyük yıldız kataloğunu birlikte tamamladılar. Oğlunun çıkarttığı bir ayaklanmada Uluğ Bey öldürülünce (1449) Ali Kuşçu, Semerkand'dan ayrılarak Tebriz'de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yanına gitti. Orada kendisine büyük saygı gösterildi. Osmanlılar ile barış yapılması için Akkoyunlular adına İstanbul'a elçi olarak gitti. Elçilik görevini tamamladıktan sonra, Mehmet II'nin (Fatih) çağrısına uyarak ailesiyle birlikte İstanbul'a taşındı. Ayasofya medresesi'ne müderris atandı, gökbilim ve matematik dersleri verdi. Bu bilimler dışında kelam, hadis, tefsir, arapça dilbilgisi ve sentaks gibi konular üzerinde de çalışmalar yaptı, eserler verdi. Başlıcaları: *Zic-i Uluğ Bey şerhi, Risalet ül-fi'l hey'et* (1457). [Farsça yazdığı bu eseri 1473'te bazı eklentilerle arapçaya çevirdi ve *Risâlet ül-fethiyye* adıyla Fatih Sultan Mehmet'e sundu. Risale, 1548'de Halep'te açıklamalı olarak Seyyit Ali bin Hüseyin tarafından türkçeye de çevrildi.] *Mahbub ül-hamail fi keşf il-mesâil, Unkud üz-zevahir fi nazm ül-cevahir,* kadı Aduddin'in *Risale-i Adüdiye*'sine ve Tusi'nin *Tecrid ül-kelam*'ına yaptığı yorumlar kelam ve dilbilgisi konularındaki eserleridir.

ALİ MEVLÂ, Meriniler döneminde Hicaz'dan Tefilalet'e gelmiş bir aileden, *hasani* şerif. Son Sadiler'in çalkantılı döneminde, 1631'de Filaliler tarafından önder seçildi. 1636'da önderlikten çekildi ve yerini oğlu Mevlâ Muhammet'e bıraktı.

ALİ MÜHEZZİBÜTTİN, Anadolu selçuklu veziri (Deylem ? - Konya 1244). Muinettin Süleyman Pervane'nin babası. Kösedağ yenilgisinden (1239) sonra, moğol komutanı Baycu Noyan'ın ardından, barış koşullarını görüşmek üzere Mugan'a gitti; Moğollar'ı Selçuklular'dan yalnızca vergi almaya ikna etti.

ALİ MÜNŞİ Bursalı, Hekim, türk hekim (Bursa ? - İstanbul 1733). Medrese öğrenimi gördükten sonra Yıldırım dârüşşifası'nda Hekim Ömer Şifâi Dede'den tıp öğrendi. İstanbul'da serbest hekimlik yaparken sarayın ilgisini çekti. Önce hassa hekimliğine, sonra Galatasaray hastalar dairesi başhekimliğine getirildi. Doğu ve batı dillerini biliyordu. Sıtmanın tedavisinde kullanılan kinin, onun *Risâle-i hasiyet-i kınakına (Tuhfe-i Aliyye)* [1732] adlı kitabıyla türk tıp literatürüne girdi. *İpecacuanga risâlesi*'nde ilk kez ipeka (altınkökü) bitkisini tanıttı. *Bidaat ül-mübtedi*'de ilaçları ve bileşimlerini verdi. *Risâle-i fevâid-i bahri, Risâle-i padzehir*(panzehir), *Cerrahname* gibi küçük tıp kitaplarının yanında Adrian von Minsicht'ten *Tercüme-i akrabadin* ya da *Kitab-ı Minsicht tercümesi*, Michael Ettmüller'den *Kurazat ül-kimya* adlı çevirileri de vardır.

ALİ NADİR PAŞA, türk general (1867 - ?). Harp okulu'nu (1885), Harp akademisi'ni (1888) bitirdi. Ferik rütbesiyle emekli oldu (1913). Mondros bırakışması'nın ardından savaş suçlularını ve ermeni tehciri sorumlularını yargılamak üzere oluşturulan Hayret Paşa Divanı harbi'nde üyelik yaptı. İzmir'in Yunanlılar'ca işgali öncesinde, Ege'deki XVII. Kolordu komutanlığına atandı (1919). İzmir'in işgalinde hiçbir direniş göstermediği halde, işgalcilerce tutuklandı. Daha sonra, Kuvayı inzibatiye komutanları arasında yer aldı (1920). Kurtuluştan sonra yüzellilikler listesine alındı (1924). Yurt dışında öldü.

ALİ NAKKAŞ, türk minyatür ressamı (XVI. yy.). Selim II (1566-1574) ve Murat III (1574-1595) dönemlerinde, klasik üslubu belirlenen osmanlı minyatür sanatının Nakkaş Osman'dan sonra gelen adıdır. *Şehname-i Selim Han, Hünername, Zübdet el-tevarih* gibi birçok yazma eserin minyatürlerinde çalıştığı belgelenmiştir. Klasik üslubun yaratıcısı Nakkaş Osman'ın kayınbiraderi olan sanatçı, onun yalın renklerini, gözlemci ve gerçekçi tavrını benimsedi.

ALİ NAZİMA (Mehmet), türk eğitimci, dilci ve yazar (İstanbul 1861 - *ay. y.* 1935). Galatasaray lisesi'ni bitirdi (1882); Mülkiye mektebi'nin 2. sınıfından ayrılarak Galatasaray lisesi'nde ve çeşitli okullarda türkçe, arapça, fransızca öğretmenliği, okul yöneticiliği yaptı. Mektebi edep adlı özel okulu açtı (1885). Emekli olduğu yıl kendisine, Maarif vekâleti'nin Fazilet mükâfatı madalyası verildi (1925). Çoğunluğu ders kitabı olmak üzere 150'ye yakın kitabı yayımlanan yazarın en ünlü yapıtı *Mükemmel osmanlı lügati*'dir (1902).

ALİ NECCAR, türk mimar (XV. yy.). Mehmet II (Fatih) dönemi mimarlarından. İstanbul'un fethinden sonraki bayındırlık çalışmalarında görev aldığı sanılır.

ALİ NECİP PAŞA, türk vezir (? - İstanbul 1845). Enderun'da yetişti. Kalyonlar kâtibi (1821), tophane nazırı (1824), iki kez başdefterdar (1828, 1830) oldu. Defterdarlığın kaldırılması üzerine (1835), mühimmatı harbiye nazırlığına, vezirlikle Valide sultan kethüdalığına (1839) getirildi. Meclisi vâlâ üyesi oldu (1840).

Ali Nizami Beyin alafrangalığı ve şeyhliği, Abdülhak Şinasi Hisar'ın romanı (1952). Anlatıcının (yazarın) kadına ve serüvene düşkün akrabası Ali Nizami Bey'in yaşamını konu edinir. XX. yy. başında, Büyükada'daki köşkünde yaşayan roman kahramanının atları, arabaları, giyim kuşamı romanda ayrıntılarıyla canlandırılır. Ailenin servetiyle sürdürülen bu yaşam son bulunca Ali Nizami Bey dünyadan el etek çeker, bektaşi dedesi kimliğiyle Çamlıca'da harap bir eve yerleşir. Yaşamının bu döneminde adım adım çılgınlığı yaklaşır, kısa süre sonra da ölür. Roman, Tanzimat'tan sonraki türk toplumunda değişen koşullara ayak uyduramamış bir "geçmiş zaman adamı"nın serüvenini yansıtır. (→ Kayn.)

ALİ NUSRET, türk yazar (Yenişehir 1874 - İstanbul 1913). İstihkâm subayı oldu, kaymakamlığa kadar yükseldi; İkinci meşrutiyet'ten sonra emekli edildi. Askeri okullarda, Vefa idadisi'nde, Darülmuallimin'de edebiyat okuttu. Veremden öldü. Bir kısmını *Şahap* (1888) adlı kitabında topladığı şiirlerinde Recaizade Ekrem, Abdülhak Hamit ve ağabeyi Cenap Şahabettin'in etkileri görülür. Makalât-ı tarihiye ve edebiye (1910) kitabındaki yazıları titiz bir eleştirmeci kimliği yansıtır. Alexandre Dumas Fils (*Muallim Mustel*, 1893), Emile Richebourg (*Köy muaşakası*, 1895) gibi yazarlardan çevirileri vardır.

ALİ NUTKİ BABA, türk halk şairi (İstanbul 1869 - *ay. y.* 1936). Çamlıca bektaşi tekkesi postnişini Nuri Baba'nın oğludur. Onun ölümünden sonra yerine geçti. Bektaşi geleneğine uygun nefesler yazdı. (→ Kayn.)

ALİ NUTKİ DEDE EFENDİ (*Şeyh*), türk besteci (İstanbul 1762 -*ay. y.* 1804). İyi bir öğrenim gördü. Yenikapı mevlevihanesi şeyhi olan babası ölünce, 13 yaşında şeyh oldu. Kardeşi Abdülbaki Nasır Dede'nin tamamladığı *Defter-i dervişan* adlı yapıtı, mevlevilik ve müzik tarihi açısından önemli kaynaktır. Bestelerinden yalnız *Acem buselik mevlevi ayini* günümüze ulaşabildi.

ALİ ÖRFİ EFENDİ, türk mutasavvıf, yazar (Görice ? - İstanbul 1888). Ticaret amacıyla gittiği Mısır'da uzun süre kaldıktan sonra Selanik'e yerleşti. Melami şeyhi Muhammet Nurülarabi'ye bağlıydı. Niyazi-i mısri *Divan*'ına şerh yazdı; Şeyh Bedrettin'in *Varidat*'ını arapçadan türkçeye çevirdi. İlahilerden oluşan bir *Divan*'ı vardır.

ALİ PAŞA Çandarlızade →ÇANDARLI ALİ PAŞA.

ALİ PAŞA Hadım, türk sadrazam. → HADIM ALİ PAŞA

ALİ PAŞA Hadım, türk devlet adamı (Yanya ? - Budin 1557). Diyarbakır valiliği yaptı (1537-1540). Budin beylerbeyi olarak katıldığı Macaristan seferinde (1551) büyük yararlık gösterdi: Szegedin'i (Segedin) kuşatan Macarlar'ı ağır bir yenilgiye uğrattı; ardından Veszprem, Dregeli kalelerini aldı (1552). Avusturya-Macar kuvvetlerini Pelast ovasında yendi. Eğri kuşatmasındaki başarısızlığı nedeniyle görevden alındı. İran seferine (1554) Karaman beylerbeyi olarak katıldı. Başarıları üzerine yeniden Budin beylerbeyi oldu (1556). Çatalca'da bir cami yaptırdı.

ALİ PAŞA Semiz, Semin, Kalın, türk sadrazam (? - İstanbul 1565). Hersek kökenlidir. Devşirilerek İstanbul'a getirildi; Enderun'da eğitim gördü. Mirialem (1545), yeniçeri ağası (1546), Rumeli beylerbeyi oldu. Vezirlikle Mısır beylerbeyliğine atandı (1549). Süleyman I'in (Kanuni) İran seferine (1554) katıldı. Sadrazamlığa getirildi (1561). Avusturya ile barış görüşmelerini yürüterek sekiz yıllık bir antlaşma imzaladı (1562). Malta seferi (1565) sadrazamlığı döneminde başladı.
— Tar. telm. *Ali Paşa vergisi*, söz verildiği halde yerine getirilmeyen işler, verildikten sonra geri istenen eşya için söylenir. Deyimin kaynağı olarak, bol bol söz verdiği, ancak söylediklerini hiçbir zaman yerine getirmediği ileri sürülen, Kanuni dönemi sadrazamlarından Semiz Ali Paşa gösterilir.

ALİ PAŞA Müezzinzade, türk kaptanıderya (? - İnebahtı 1571). Enderun'da yetişti. Mirialem, yeniçeri ağası, kaptanıderya oldu (1568). Kıbrıs seferine katıldı (1570). Papa Pius V'in çağrısıyla hazırlanan haçlı donanmasıyla İnebahtı'da karşılaştı. Kara ordularında yetiştiği için deniz savaşlarında deneyimsizdi. Yanındaki usta denizcilerin öğütlerini dinlemeyerek, İstanbul'un kendisine gönderdiği saldırı emrine uydu. Savaşı kaybederek şehit oldu, donanması büyük ölçüde yok edildi.

ALİ PAŞA Kılıç →KILIÇ ALİ PAŞA.

ALİ PAŞA Yavuz, Malkoç, türk sadrazam (?-Belgrad 1604). Bosna'nın ünlü Malkoviç (ya da Malkoçeviç) ailesinden. Enderun'da yetişti. Silahdar oldu. Mısır beylerbeyliğine atandı (1601). Yemişçi Hasan Paşa'nın azli üzerine sadrazamlığa atanarak (1603) İstanbul'a çağrıldı. Kan dökücü olduğu için "yavuz" lakabıyla anılan Ali Paşa, İstanbul'a gelirken altı celladını da birlikte getirdi. Yolda bulunduğu sırada tahta çıkan Ahmet I'in cülus bahşişi, onun Mısır ve Halep'ten getirdiği altınlarla verildi. İstanbul'da kalmak istemesine karşın, padişahın zorlamasıyla Avusturya cephesine gitti (1604). Belgrad'a ulaştıktan kısa süre sonra öldü.

ALİ PAŞA Güzelce, Çelebi, türk sad-

Ali Nusret

Büyük Larousse

Âli Paşa Mehmet Emin
Deniz müzesi kütüphanesi. İstanbul

razam (İstanköy 1581-İstanbul 1621). Gençliği denizlerde geçti. Dimyat sancakbeyliğinde, Tunus, Mora, Kıbrıs valiliklerinde bulundu. Kubbealtı vezirliğine atandı. İki kez kaptanıderya oldu (1617, 1618-1619). Sadrazamlığa getirildi (1619). Hazineye gelir sağlamak amacıyla devlet adamları ve tüccarların mallarını zoralım yoluyla hazineye kattı. Önayak olduğu Hotin seferine katılamadan öldü.

ALİ PAŞA Köse → KÖSE ALİ PAŞA.

ALİ PAŞA Kemankeş, türk sadrazam (?-İstanbul 1624). Enderun'da yetişti. Diyarbakır, Bağdat valiliklerinden sonra Kubbealtı vezirliğine atandı. Sadrazam oldu (1623). Sadrazamlığı sırasında Mustafa I tahtından indirilerek yerine Murat IV çıkarıldı; Anadolu'da Abaza Mehmet Paşa ayaklandı. Rüşvet olaylarının artması, Bağdat'ın düşüşünü padişahtan gizlemesi nedeniyle idam edildi.

ALİ PAŞA Vardar, türk vali (Varvara, Bosna, ?-Çerkeş 1648). Devşirilerek İstanbul'a getirildi. Hotin seferine katıldı (1621). Mısır'da yeniçeri ağalığı, çeşitli yerlerde beylerbeylik yaptı. Murat IV'ün Revan (1635), Bağdat (1638) seferlerine katıldı. Sıvas valisiyken, Sultan İbrahim' in kendisinden 30 000 kuruş bayram harçlığı ile İpşir Mustafa Paşa'nın Sıvas' ta bulunan karısını istemesi üzerine ayaklandı. Topladığı kuvvetlerle Tokat'a doğru ilerledi. Karaman beylerbeyi Köprülü Mehmet Paşa ile yardımcısı Hüseyin Paşa'yı yendi. Ancak İpşir Mustafa Paşa karşısında tutunamadı. İdam edilerek başı İstanbul'a gönderildi. Şiir de yazan Ali Paşa'nın yaşamının, devşirilmesinden Bosna beylerbeyliğine kadar (1644) olan bölümünü anlatan bir "mesnevi"si vardır.

ALİ PAŞA Hüsambeyzade, türk kaptanıderya(?-İstendil [Tinos] 1661).Rodos sancakbeyliği sırasında Girit'e asker çıkardı. Kaptanıderyalığa getirildi (1650). Girit'e yardım götürürken gerekli önlemleri almadığından Naksos adası yakınında Venedik donanmasının saldırısına uğradı. Baştardası (amiral gemisi) kuşatıldıysa da oğlu tarafından kurtarıldı (1651). Azledilerek Mora sancakbeyliğine gönderildi. İkinci kez kaptanıderyalığa atandı (1660). Ölümüne kadar bu görevde kaldı.

ALİ PAŞA Arabacı *(Kadı)*, türk sadrazam (Ohri 1620-Rodos 1693). Medrese öğrenimi gördü; imamlık ve kadılık görevlerinde bulundu. Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa'nın kethüdası oldu. Yeniçeri ağalığına (1689), sadrazamlığa yükseldi (1691). Yoğun savaşların sürdüğü Avusturya cephesine gitmekte ağır davranması üzerine azledilerek Rodos'a sürüldü (1692). Sürgündeyken yeniden sadrazam olma girişimleri dolayısıyla idam edildi.

ALİ PAŞA Hacı, Çalık, türk sadrazam (Merzifon 1630-Kandiye 1698). Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yanında yetişti. Viyana seferine (1683) katıldı. Erzurum, Diyarbakır beylerbeyliği yaptı. Sadrazamlığa getirildi (1792). Avusturya cephesine giderek Belgrad kalesini tamir ettirdi. Edirne'ye dönünce görevden alındı (1693). Kandiye muhafızıyken öldü.

ALİ PAŞA Sürmeli, türk sadrazam (? 1645-Edirne 1695). Gözlerine sürme çektiğinden "Sürmeli" lakabıyla anılır. Arpa emini, tersane emini, başdefterdar (1688) oldu. 1691'de vezirliğe yükseltildi, Kıbrıs beylerbeyliğine, bu görevine başlamadan Trablusşam beylerbeyliğine atandı. 1694'te sadrazam oldu, Avusturya cephesi serdarı olarak Petrovaradin (Varadin) kalesini kuşattı, ancak, 23 gün sonra olumsuz hava koşulları yüzünden kuşatmayı kaldırarak Belgrad'a çekildi. Ahmet II'den sonra tahta çıkan Mustafa II tarafından görevinde bırakıldı. Cülus bahşişi alamadıklarını öne süren yeniçerilerin çıkardıkları olaylar üzerine azledilerek Çeşme'ye sürüldü (1695). Gönderilen bir emirle Edirne'ye getirildi, idam edildi.

ALİ PAŞA Damat, Şehit, *(Silahtar)*, türk sadrazam (Sölöz 1667-Petrovaradin 1716). Enderun'da yetişti. Sırkâtibi, rikâpdar, çuhadar oldu. 1704'te silahtarlığa getirildi. Vezirliğe yükseltilerek Ahmet III' ün kızı Fatma Sultan ile nikâhlandı (1709). Saray'a yakınlığı dolayısıyla sadrazamların atanmasında ve görevden alınmalarında etkili oldu. İkinci vezirliğe yükseltilerek haslarına Kıbrıs eyaleti eklendi. Sadrazamlığa getirildi (1713). Rusya ile Prut antlaşması'ndan beri sürüncemede kalan anlaşmazlıkları çözdü (Edirne antlaşması). Karlofça antlaşması ile yitirilen toprakları geri almak amacıyla Venedik'e savaş açtı (1714). Mora üzerine yürüyerek Korinthos, İstendil(Tinos) ve Aighina (Eghina) adalarını, Anapoli ve Argos'u aldı. Girit'e gönderdiği kuvvetlerle Venedikliler'in elindeki Suda ve Sipinalonga kalelerini ele geçirdi. Mora'daki osmanlı fetihlerini tanımak istemeyen Avusturya'ya savaş açılmasını sağladı (1716). Komutasındaki osmanlı ordusu Petrovaradin'de karşılaştığı Avusturya kuvvetleri karşısında tutunamadı (3 ağustos 1716); bozgunu önlemeye çalışan Ali Paşa, alnından vurularak yaralandı; cephe gerisine götürülürken öldü. Sadrazamlığı sırasında çıkardığı talimatla ılmiye sınıfında, maliyede düzenlemeler yaptı; devlet görevlilerinin davranışlarını kurala bağladı. Şehzade camisi arkasında bir kütüphane, Sölöz, Mora ve Anapoli'de cami, Keşan'da bir tekke, İstanbul'da Ayvansaray yakınlarında Çınarlı mescidini ve yanındaki türbeyi yaptırdı, Galata sarayı'nı onarttı. (→ Kayn.)

ALİ PAŞA Çorlulu *(Silahtar)* →ÇORLULU ALİ PAŞA.

ALİ PAŞA Abdi Paşazade, türk vezir (?-? 1744). Koca Abdi Paşa'nın oğlu. Kısa zamanda yükselerek beylerbeyi oldu. Vezir rütbesiyle Mora muhafızlığına atandı. Saliha Sultan ile evlendi. Osmanlı-Rus, Avusturya savaşlarında yararlık gösterdi. Rumeli beylerbeyi, Belgrad muhafızı, Şam, sonra Diyarbakır beylerbeyi oldu. Serdar atandığı İran seferinde öldü.

ALİ PAŞA Bıyıklı *(Silahtar)* → BIYIKLI ALİ PAŞA.

ALİ PAŞA Hekimoğlu → HEKİMOĞLU ALİ PAŞA.

ALİ PAŞA Moldovancı, türk sadrazam (Daday ?-Tekirdağ 1773). İstanbul'da bostancı ocağına girdi, bostancıbaşılığa kadar yükseldi. Vezirlikle Rumeli beylerbeyliğine atandı (1762). Bosna, Diyarbakır, Anadolu, Konya, Adana, Maraş beylerbeyliklerinde bulundu. 1768 rus seferi sırasında Bender seraskerliği, Yaş muhafızlığı, Hotin seraskerliği yaptı. Hotin üzerine gelen rus kuvvetlerini yendi (1769). Sadrazamlığa getirildi (ağustos 1769). Ruslar karşısındaki başarısızlığı nedeniyle, aynı yılın aralık ayında görevden alındı; Gelibolu'ya sürüldü. Yeniden göreve çağrılarak Seddülbahir muhafızlığıyla boğaz seraskerliğine atandı (1770). Emekli edildi (1772), Tekirdağ'a sürüldü.

ALİ PAŞA Şahin *(Hazinedar)*, türk sadrazam (?-Seddülbahir 1789). Çelik Mehmet Paşa'nın kölesi ve yetiştirmesi. Efendisinin hazinedarlığını, Anadolu valilikleri sırasında mütesellimliğini yaptı; eşkıyalık yapan leventleri cezalandırdı. Bu başarısına karşılık beylerbeyilikle Adana valiliğine getirildi. Rakka valiliğine atandı ve rus seferine gönderildi (1769); Hotin kalesi savaşlarına katıldı. Aynı yıl vezirlikle Karaman valiliğine, 1770'te Sıvas valiliğiyle Özi kalesi muhafızlığına atandı, Özi'yi Ruslar'a karşı başarıyla savundu. Anadolu ve Rumeli'de çeşitli görevlerde bulundu (1775-1785); sadrazamlığa getirildi (1785). Dokuz ay sonra azledilerek Selanik sancağı ile İsmail seraskerliğine gönderildi. 1787'de rus cephesi seraskerliğine atandı. Kılburun vakası üzerine azledildiyse de Yeğen Mehmet Paşa'nın ölümü üzerine yeniden aynı göreve getirildi. 1788'de azledildi; sürüldüğü Bozcaada'ya giderken öldü.

ALİ PAŞA Çandarlı → ÇANDARLI ALİ PAŞA.

ALİ PAŞA Alo, türk vezir (?-Rahova 1798). Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın yanında yetişti. Cesareti ve yeteneğiyle kısa sürede beylerbeyiliğe yükseldi. Vezir oldu. Edirne, Filibe yöresindeki eşkıyayı ortadan kaldırdı. Bir ara görevden alınarak Balıkesir'e sürüldü. Diyarbakır (1795), Anadolu (1796), Pazvandoğlu ayaklanmasını bastırmak göreviyle Rumeli beylerbeyliğine atandı. Vidin'de ayaklanmaya seyirci kaldığından seraskar ve kaptanıderya Küçük Hüseyin Paşa tarafından idam edildi. Kütahya'da adını taşıyan bir cami ve medrese yaptırmıştır.

ALİ PAŞA Seydi, türk kaptanıderya (?-İskenderiye 1809). Cezayir'de kaptan oldu, İstanbul'a gitti; kapı kethüdalığı, Akdeniz filosu komutanlığı yaptı. İngiliz donanmasının Marmara denizi'ne girmesi üzerine başlatılan savunma hazırlıkları sırasında vezir rütbesiyle kaptanıderyalığa getirildi (1807). Aldığı önlemlerle ingiliz donanmasını Akdeniz'e çıkmak zorunda bıraktı. Kendisinden hoşlanmayan Alemdar Mustafa Paşa tarafından görevden alındı (1808), Silistre valiliğine atandı. Alemdar'ın yurdu olan Silistre'ye gitmeyi tehlikeli bulduğundan bu görevi kabul etmedi; Bursa'ya sürüldü. Alemdar vakası'nın ardından zorbaların desteğiyle yeniden kaptanıderya oldu (1808). Dört ay kadar sonra azledildi, Mısır'a sürüldü. İskenderiye'ye indiği gün öldü.

ALİ PAŞA Tepedelenli → TEPEDELENLİ ALİ PAŞA.

ALİ PAŞA Benderli →BENDERLİ ALİ PAŞA.

ALİ PAŞA *(Çarhacı)* → ÇARHACI ALİ PAŞA.

ALİ PAŞA *(Seyit)*, türk sadrazam (?-Maltepe 1826). Vezir rütbesiyle Mora valiliğine atandı (1815). Bursa ve Kocaeli sancakbeyliklerinde bulundu. Sadrazamlığa getirildi (1820); Mora ayaklanması sırasında azledildi. Karadeniz seraskerliğinde (1821), Mora, Ankara, Çankırı valiliklerinde bulundu. Vezirliği alınarak (1824) Filibe'ye sürüldü. Daha sonra Konya valiliğine atandıysa da bir süre sonra bu görevden alınarak Maltepe'de oturmaya zorlandı.

ALİ PAŞA *(Silahtar)*, türk sadrazam (?-Çanakkale 1828). Rusçuklu Gazi İzzet Ahmet Paşa'nın oğlu. Enderun'da yetişti; 1811'de silahtar, 1823'te sadrazam oldu. Yetersizliği nedeniyle aynı yıl azledildi; Tekirdağ'a sürüldü. Konya valiliğine atandı (1824). Vezirliği alınarak İstanbul' da oturması emredildi (1827). Bir süre sonra vezirliği geri verildi ve Çanakkale boğazı muhafızlığıyla görevlendirildi.

ÂLİ PAŞA (Mehmet Emin), türk devlet adamı, diplomat (İstanbul 1815- *ay.y.* 1871). Mahalle mektebinden sonra Bayezit camisi'nde arapça okudu. Yoksulluğu nedeniyle öğrenimini yarıda bırakarak Divanı hümayun kalemi'ne girdi (1830), fransızca öğrenmeye başladı; çalışkanlığı ve yeteneği dolayısıyla kendisine "Âli" mahlası verildi. Tercüme odası'na geçti(1830). fransızcasını ilerletti. Viyana'da ikinci başkâtip (1835), Londra'da elçilik müsteşarı, maslahatgüzâr (1838-1839) olarak bulundu. Abdülmecit'in tahta çıkması üzerine Mustafa Reşit Paşa ile birlikte İstanbul'a döndü. Divanı hümayun tercümanlığı, hariciye nezareti müsteşarlığı yaptı. 1841'de atandığı Londra büyükelçiliğinde üç yıl kaldı. Reşit Paşa'nın sadrazamlığında hariciye nazırı oldu (1846); Yunan sorununun çözümünde gösterdiği üstün başarıdan dolayı vezirlikle ödüllendirildi.

Aynı yıl Reşit Paşa ile birlikte görevden alındı. Bir süre sonra Meclisi vâlâyı ahkâmı adliye başkanlığına atandı (1844). Reşit Paşa'nın ikinci sadrazamlığında yeniden hariciye nazırı oldu (1848); mülteciler sorunundaki tutumu, Osmanlı devletinin saygınlığını artırdı. Encümeni daniş üyeliğine atandı. Reşit Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirildi (1852); kutsal yerler sorunu dolayısıyla aynı yıl görevden ayrılmak zorunda kaldı; İzmir, Hüdavendigâr (Bursa) valilikleri, Meclisi âlii tanzimat başkanlığı yaptı. Reşit Paşa'nın sadrazamlığıyla birlikte yeniden hariciye nazırı oldu (1854); Kırım savaşı'nı sonuçlandıracak barış görüşmelerinin ön hazırlığı için toplanan Viyana konferansı'nda Osmanlı devletini temsil etti. Mustafa Reşit Paşa'nın istifası üzerine ikinci kez sadrazam oldu (1855).Viyana konferansı'nda öngörüldüğü biçimde gayri müslim toplulukların ayrıcalık ve bağışıklıklarına ilişkin Islahat* fermanı'nı hazırladı (1856). Paris'te toplanan kongreye başdelege olarak katıldı; Paris antlaşması'nı imzaladı (1856). Islahat fermanı dolayısıyla karşıtları ve Reşit Paşa tarafından sert biçimde eleştirildi. Eflak-Buğdan sorunu dolayısıyla istifa etti (1856). Kurulan Reşit Paşa hükümetinde hariciye nazırlığına getirildiyse de görevi kabul etmedi. Mustafa Naili Paşa'nın sadrazamlığı sırasında hariciye nazırı oldu (1857); Reşit Paşa'nın yeniden sadrazam olmasından sonra da görevini sürdürdü. Reşit Paşa'nın ölümü üzerine üçüncü kez sadrazamlığa getirildi (1858). Kırım savaşı dolayısıyla bozulan mali durumu düzeltmek istedi; saray giderlerinin azaltılmasını önermesi üzerine azledildi (1859). Abdülaziz'in saltanatında, hariciye nazırlığına, ardından dördüncü kez sadrazamlığa getirildi (1861); aynı yıl görevden alındı. Fuat Paşa, Yusuf Kâmil Paşa, Mütercim Rüştü Paşa hükümetlerinde hariciye nazırlığı yaptı. 1867'de beşinci kez sadrazam oldu. Ölümüne değin süren bu sadrazamlığı, siyasal yaşamının en etkin dönemi oldu. Girit sorununun çözümü için Girit'e gitti; hazırladığı nizamnameyle Girit'e bir tür özerklik vererek Avrupa devletlerinin ve Yunanistan'ın Ada'dan el çekmelerini sağladı. Mısır hıdivi İsmail Paşa'nın yetkilerini genişletme girişimini önledi. Meclisi vâlâyı ahkâmı adliye'nin yönetsel ve adli görevlerini ayırarak Şûrayı devlet ve Divanı ahkâmı adliye dairelerini oluşturdu. Fuat Paşa'nın ölümünden (1869) sonra hariciye nazırlığını da üstlendi. Dış siyasetinin başlıca dayanağı olan Fransa'nın, Prusya'ya yenilmesi (1870) karşısında yeni bir politika oluşturmaya çalıştı.

Âli Paşa, başlangıçta, koruyucusu Reşit Paşa ile birlikte ingiliz politikasına yatkındı. Sadrazamlığından sonra dış politikada ve iç düzenlemelerde fransız politikasını temel aldı. Tanzimat döneminin en kalıcı hukuksal ve yönetsel düzenlemeleri sadrazamlığı döneminde gerçekleşti. Saray ile ilişkilerinde kendisinin ve Babıâli'nin onurunu titizlikle korudu; Babiâli'nin gücü, en yüksek noktasına Âli Paşa ile ulaştı. Siyasal gücünü, keyfiliğe düşmeden kullanmasıyla ün yaptı. Meşrutiyete karşı oluşu ve seçkinci politika anlayışı dolayısıyla Genç Osmanlılar'ca eleştirildi.

ALİ PAŞA Nasuhzade, türk kaptanıderya (?-Sakız 1882). Ticaret gemilerinde kaptanlık yaptı. Küçük Hüseyin Paşa'nın kaptanıderyalığı döneminde donanmaya girdi, Preveze sularını korumakla görevlendirildi (1810). Vezirlik ve kaptanıderyalığa atandı (1821). Sakız'ı kuşatan Rumlar'ın üzerine gönderildi. Rumlar'ın ateşe verdiği gemisinden düşerek öldü.

ALİ PAŞA Mübarek, Mısır devlet adamı (Bermubal 1823-Kahire 1893). Mısır ve Paris'te topçu eğitimi gördü. Kırım savaşı'nda, İstanbul ve Gümüşhane'de bulundu. Hıdiv İsmail Paşa döneminde yenilik çalışmalarında etkin rol aldı. Ders kitapları yazdırdı, öğretmen okulu açtırdı, Hıdiviye kütüphanesi'ni kurdu (1879).

ALİ PAŞA, türk yönetici (İstanbul 1829-Beyrut 1889). Paris'te iktisat okudu. Serasker Mehmet Ali Paşa'nın divan kâtipliğini yaptı. Paris konferansı'na delege olarak katıldı (1856). İstanbul şehreminliğinde (1873-1874); Edirne, Hersek, Aydın, Beyrut valiliklerinde bulundu.

ALİ PAŞA Kuşadalı, Hacı → MEHMET ALİ PAŞA.

ALİ RAGIP EFENDİ, türk ciltçi (XIX. yy.). Abdülhamit II döneminde yaşadı. Tezhipte de usta olan sanatçının ciltlediği ve tezhiplediği bir *Kuran*'ı İstanbul Türk ve İslam eserleri müzesi'ndedir.

ALİ RAŞİT BEY, türk hekim (Balıkesir ? - ? 1877). Askeri tıbbiye'yi bitirdi (1860). Aynı okulda ılm-i hayvanat hocası mıralay Macarlı Abdullah Bey'in yardımcısı oldu. Onun ölümü üzerine zooloji dersleri ni verdi. Abdullah Bey'in 1873-1874'te fransızca olarak yazdığı ve yurdumuzda ilk zooloji kitabı olan *Fenn-i hayvanât-ı tıbbiye*'yi, Abdullah Bey'in ölümünden sonra Cemiyeti tıbbiyei osmaniye'nin önerisi üzerine türkçeye çevirerek bastırdı (1876). Ayrıca Sıhhatnümâ (1871) adlı bir dergi çıkardı.

ALİ REİS Macar, türk coğrafyacı ve haritacı (XVI. yy.). Yaşamına ilişkin bilgiler azdır. Uzun süre osmanlı eyaleti olan Engürüs'te (Macaristan) yaşadığı ya da oralı olduğu için "Macar" diye anıldığı sanılmaktadır. Topkapı sarayı müzesi kütüphanesi'ndeki, ceylan derisine çizilmiş 7 haritadan oluşan atlasın onun olduğu öne sürülmektedir.

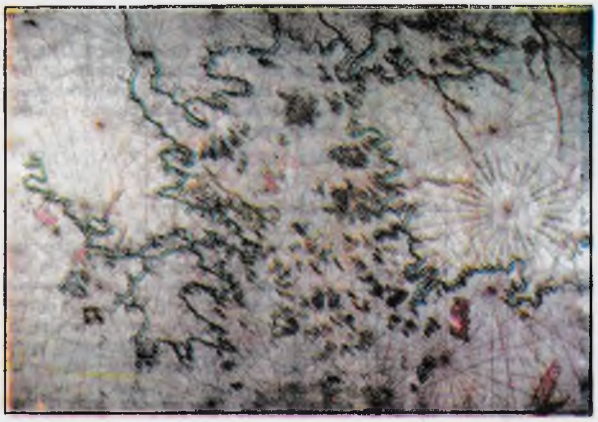
ALİ REİS Seydi → SEYDİ ALİ REIS.

ALİ REŞAT, türk tarihçi (Lofça 1877 - İstanbul 1929). Mülkiye mektebi'ni bitirdi. İstanbul Muallim mektebi'nde müdürlük yaptı. Darülfünun'da yakınçağ tarihi ve siyasi tarih okuttu. İkdam, Sabah, Saadet, Tasvir gazetelerinde yazılar yayımladı. Maarif müsteşarlığında bulundu. Başlıca yapıtları: *Dreyfus meselesi ve esbab-ı hafiyesi* (Babanzade İsmail Hakkı ile birlikte,1897), *Asr-ı hazır tarihi* (1909), *Avrupa ile münasebat-ı hariciyemiz nokta-i nazarından tarih-i Osmani* (1911), *Mufassal musavver Fransa ihtilal-i kebir tarihi* (İki cilt,1913), *Türkiye ve tanzimat* (Engelhardt'tan çeviri,1913, 1928).

ALİ RIZA Hoca, Üsküdarlı, türk ressam (İstanbul 1864 - *ay.y.* 1935). Bitirdiği (1885) Harbiye'de Osman Nuri Paşa ve Süleyman Seyyit Bey'den resim dersi gördü. Aynı yerde 30 yıl resim dersi vererek birçok asker ressamın yetişmesinde emeği geçti. 1908'de kurulan Osmanlı ressamlar cemiyeti'nin başkanlığını yaptı. Çamlıca kız lisesi'nde de resim dersleri verdi.

Asker ressamlar geleneğine uyarak figüre ilgi göstermedi. Başta eski Üsküdar sokakları olmak üzere İstanbul ve çevresine özgü görüntüleri konu edindi. Doğa karşısında sevgi ve içtenlikle hareket etti. Genelde realizme yakın bir resim anlayışından hareket etmekle birlikte, fırça işçiliği ve renk konusundaki anlayışı açısından, izlenimciliğin sınırlarında dolaşan bir tutumdaydı. Işıklı alanlarda sarı ve turuncu gölgeler, mavi ve mor renkleri kullanarak izlenimci ilkeleri başarıyla uyguladı. Paletinden siyah ve kahverengi kökenli koyu tonları ayıkladı. Bu anlayışı yansıtan yapıtları, Türk resminde *Boğaziçi ressamları* olarak bilinen bazı sanatçıların, izlenimci kökenli resimlerinin ilk örnekleri arasında sayılır. Yaşadığı dönemde canlı modellerden resim yapma olanağı bulunmadığından, karakalem desenlerini taşbaskısı albümlerde bir araya getirdi ve öğrencilerinin bu desenleri kopya ederek resim yapmayı öğrenmelerini sağladı. Bu albümlere *Meşk defteri* deniyordu. Toplu sergisi,ölümünden sonra Eminönü halkevi'nde açıldı (1938). Yapıtları çeşitli müze, kütüphane ve özel koleksiyonlardadır.

ALİ RIZA Beşiktaşlı, türk deniz subayı (1881-İstanbul 1935). Deniz harp okulu'nu bitirdi (1901). Sultanhisar torpidobotuna komutan atandı (1914). Marmara denizi'ne giren düşman denizaltılarını avlamakla görevlendirildi. 800 tonluk bir ingiliz denizaltısını batırarak mürettebatını tutsak etti (1915). Bu başarısından ötürü altın liyakat madalyası ile ödüllendirildi. Yarbay iken emekliye ayrıldı (1927).

Büyük Larousse

Ali Reis Macar
Ege denizi
Topkapı sarayı kütüphanesi
İstanbul

Büyük Larousse

Ali Rıza Hoca, Üsküdarlı
Resim Heykel müzesi, İstanbul

ALİ RIZA ABBASİ Tebrizi, iranlı minyatür sanatçısı, hattat (XVI. - XVII. yy.'lar). Çalışmalarını özellikle Kazvin ve İsfahan'da sürdürdüğü; Safevi sultanı Şah Abbas I döneminde (1587-1629) İsfahan'da yaşadığı biliniyor. İbrahim Mirza'nın Meşhet'teki saray atölyesinin üyelerinden Kâşânlı Mevlana Ali Aşgar'ın oğludur. İsfahan resim okulunun kurucusu olan sanatçı, XVI. yy. sonlarındaki safevi minyatür üslubunun kalıplarını kırarak, yeni bir anlayış getirdi. Özellikle yay gibi kıvrılmış, bacak ve gövdeleri uzun, başlarında dönemin modasını

Büyük Larousse

Ali Rıza Beşiktaşlı
Sultanhisar torpidobotu
(ingiliz denizaltısını teslim alırken)
ressam Hüsnü Tengüz
Deniz müzesi, İstanbul

Ali Rıza Efendi

Büyük Larousse

Ali Rıza Paşa
Deniz müzesi kütüphanesi, İstanbul

Ali Sami Yen stadyumu
İstanbul

Büyük Larousse

yansıtan dağınık biçimli sarıkların bulunduğu insan figürleri yaptı. Usta bir hattat olan sanatçının Topkapı sarayı müzesi kütüphanesi ve New York Kevorkian kolleksiyonlarında bulunan iki yazmada imzası vardır.

ALİ RIZA AVNİ → TINAZ ALİ RIZA AVNİ.

ALİ RIZA BEY İngiliz, türk yönetici (İstanbul 1830 - Ilgın 1884). Darphane nazırı Ali Rıza Efendi'nin oğlu. Dışişlerinde memur oldu, Viyana'da başkâtip, Berlin' de müsteşar olarak bulundu. İstanbul şehreminliği (1872-1873), Şûrayı devlet üyeliği yaptı. Abdülhamit II döneminde ilk Meclis dağıtıldığında, Ayan meclisi üyesi olduğu için Alemdağ'da oturmaya zorlandı. Ardından Konya'ya sürüldü. Kırım savaşı döneminde İstanbul'daki İngilizler ile dostluğu nedeniyle "İngiliz" lakabıyla anıldı. Jön Türk önderlerinden Ahmet Rıza Bey'in babasıdır.

ALİ RIZA BEY, türk kimyager ve hekim (İstanbul 1867 - *ay.y.* 1904). Askeri tıbbiye'yi bitirdi (1886). Kimya öğrenimi için Paris'e gönderildi. Dönüşünde askeri ve mülki tıbbiyede kimya, Darülfünun'da organik kimya ve biyokimya dersleri verdi. Hamidiye etfal hastanesi'nde açılan kimya laboratuvarı kimyagerliği ile mabeyn kimyagerliğine atandı. Karahisar madensuyu ve Hamidiye suyunun ilk tahlillerini yaptı. Bu nedenle kaymakamlığa (yarbay) yükseltildi. Adli tıp tahlillerini yapmakla da görevlendirildi. İlk özel tahlil laboratuvarını açtı. Eserleri: *Lûbiyat-ı kimyeviye* (Kimyasal eğlenceler, 1871), *Kimya-yı uzvi* (Organik kimya, 1901).

ALİ RIZA BEY Kaptanzade, türk besteci (İstanbul 1881 - Edremit 1934). Bir süre gümrük komisyonculuğu yaptıktan sonra hayatını besteci, operet oyuncusu ve kanuni olarak kazandı. Operetler, şarkılar, tangolar, fanteziler, fokstrotlar, marşlar besteledi. Operetlerinin birkaçında kendisi de rol aldı. Başlıca operetleri: *İstanbul efendisi, Macun hokkası, Fettan kız, Çapkın Süleyman.* Ünlü şarkıları: *Yıldızların altında, Kapıldım gidiyorum bahtımın rüzgârına, Her tel saçı bir ter dudağın değdiği yerdir.*

ALİ RIZA BİN MUSA BİN CAFER, arap din adamı, on iki imamın sekizincisi (Medine 765 - Tus 818). Yedinci imam Musa Kâzım'ın oğlu. İyi bir öğrenim gördü. Medine'de bulunduğu sırada hadis rivayet etti ve fetva verdi. Siyasal yaşamı, halife Memun'un kendisini Merv'e getirtmesiyle başladı (816). Memun, onu kızıyla evlendirdi ve *er-Rıza* unvanını verdi. O zamana kadar Abbasiler'de, kendi simgeleri olan kara giysiler giyinme geleneği sürdürülüyordu. Ali Rıza'nın hatırı için halife Memun, ehl-i beytin simgesi olan yeşil renkte giysiler giyilmesini emretti. Bu emir, Bağdat'ta ayaklanma çıkmasına yol açtı. Memun, ayaklanmayı bastırmak için Bağdat'a yürümeye hazırlanırken Ali Rıza öldü, ayaklanma yatıştı. Halife, ölümüne çok üzüldü, cenaze namazını kendisi kıldırdı. Onu, Tus'ta (bugün Meşhet) kendi babası Harunurreşit'in yanına gömdürdü. Ali Rıza'nın türbesi, şiilerin Necef'ten sonra en kutsal ziyaret yeri oldu.

ALİ RIZA EFENDİ, Atatürk'ün babası (Selanik 1839-? 1893). Söke'den Selanik'e göç eden bir ailedendir Selanik Sübyan okulu öğretmeni Kırmızı Hafız lakabıyla anılan Ahmet Efendi'nin oğlu. Abdi Hafız mahalle mektebi'nde okudu. Evkaf kâtipliği ve gümrük memurluğu yaptı. Teğmen rütbesiyle Asakiri milliye taburunda gönüllü askerlik hizmetine girdi. Bir süre kereste ticaretiyle uğraştı. Eşi Zübeyde Hanım'dan Mustafa, Ömer, Ahmet adında üç oğlu; Naciye, Fatma ve Makbule adında da üç kızı oldu. Bunlardan yalnızca Mustafa (Atatürk) ile Makbule yaşadılar.

ALİ RIZA PAŞA Topçu, türk asker (Artvin 1854 - İstanbul 1921). Mühendishanei berrii hümayun'da öğrenim gördü. Almanya'ya gönderildi. Osmanlı-Yunan savaşı'na (1897) Alasonya ordusu topçu komutanı olarak katıldı. İkinci meşrutiyet'ten sonra tophane ve askeri okullar nazırlığı, harbiye nazır vekilliği, bahriye nazırlığı yaptı. 31 Mart vakası'nda ayaklananlar tarafından yaralandı. Osmanlı-İtalyan savaşı'nda (1911-1912) Çanakkale mevki komutanıydı. Balkan savaşı'nda Çatalca ile İstanbul'un savunmaya hazırlanmasıyla görevlendirildi Birinci Dünya savaşı sırasında âyan üyeliğine getirildi, âyan başkan vekilliği yaptı (1920). Vahdettin'in Sevr antlaşması'nı onaylatmak için topladığı Saltanat şûrası'na katıldı, tek olumsuz oyu vererek antlaşmaya karşı çıktı. (→ Kayn.)

ALİ RIZA PAŞA, türk asker, sadrazam (İstanbul 1860-*ay.y.* 1932). Harbiye'yi bitirdi, kurmay sınıflarını tamamlayarak kurmay yüzbaşı oldu (1886). Öğretmen yardımcılığıyla Harbiye'de kaldı. Uzmanlık eğitimi için Almanya'ya gönderildi (1887). Dönüşünde Erkânı harbiye mektebi'nde harp tarihi okuttu. Havran'daki ayaklanmayı bastırmakla görevlendirilen kuvvetin kurmay heyetinde görev aldı. Genelkurmayda çalıştı. Manastır valiliği ve komutanlığına atandı (1903). Manastır rus konsolosunun öldürülmesi olayı üzerine Trablusgarb'a sürüldü. Yemen ayaklanmasını bastırmakla görevlendirildi (1905). Bu görevi sırasında müşirliğe yükseldi. İkinci meşrutiyet'in ilanından sonra âyan meclisi üyeliği, iki kez harbiye nazırlığı yaptı. 31 Mart vakası'ndan sonra istifa etti. Balkan savaşı'nda (1912) batı cephesi başkomutanıydı. Mütareke yıllarında Ahmet Tevfik Paşa'nın üçüncü, dördüncü, Damat Ferit Paşa'nın üçüncü kabinelerinde bahriye nazırlığı yaptı. Damat Ferit Paşa hükümetinin, Heyeti temsiliye'nin çabaları sonucunda düşmesi üzerine sadrazamlığa getirildi (ekim 1919). Amasya'ya gönderdiği bahriye nazırı Salih Paşa aracılığıyla Heyeti temsiliye ile ilişki kurdu (Amasya buluşması). Bunun sonucu olarak Ulusal hareket'in İstanbul tarafından tanınmasına vesile oldu; son Osmanlı meclisi mebusanı'nın toplanmasını sağladı. Ancak, Ulusal hareket'e gösterdiği anlayış belli bir sınırı aşamadı. İşgal kuvvetlerinin zorlamasıyla istifa etti (mart 1920). Daha sonra kurulan kabinelerde nafia, dahiliye nazırlıklarında bulundu. Son osmanlı kabinesiyle birlikte istifa etti (aralık 1922).

ALİ RİFAT BEY → ÇAĞATAY.

ALİ RUHİ Darbazzade, türk şair (İstanbul ? - Singapur 1890). Kayseri mutasarrıfı Darbazzade Veyis Paşa'nın oğlu. Abdülhamit II'nin Osman Paşa komutasında Japonya'ya gönderdiği Ertuğrul gemisinde (→ ERTUĞRUL FACİASI) seyir ve sefer defterini tutmakla görevlendirilmişti. Singapur'da hastalanarak karaya çıktı ve buradaki bir hastanede öldü. Tasavvuf temalarına ağırlık veren ve divan geleneğini sürdüren şiirleri *Lemeat* adlı kitabında toplamıştır.

ALİ RÜŞTÜ EFENDİ Bosnalı, türk siyaset adamı (Hersek ? - Saraybosna 1936). Medrese öğrenimi gördü. Hürriyet ve İtilaf fırkası'nın yöneticilerinden. İngiliz muhipleri cemiyeti'nin kuruluşuna katıldı (1919). Dördüncü ve beşinci Damat Ferit Paşa kabinelerinde adliye nazırlığı yaptı (1920). İstanbul'un kurtuluşundan önce Mısır'a kaçtı. Yüzellilikler listesine alındı (1924). Mısır'dan sonra Yugoslavya'da yaşadı.

ALİ SAİP PAŞA, türk komutan (Talas ? - İstanbul 1891). Harp okulu'nu bitirdi (1851). Zaptiye nazırlığı (1872), İşkodra ve Manastır'da valilik yaptı. Serasker oldu (1885).

ALİ SAİT PAŞA → AKBAYTUGAN.

Ali Sami Yen stadyumu, İstanbul'da stadyum. Mecidiyeköy'dedir. Adını Galatasaray'ın kurucularından ve ilk başkanı Ali Sami Yen'den alır. 35 000 kişilik stadyum, 20 aralık 1964'te Türkiye-Bulgaristan özel milli maçıyla spor karşılaşmalarına açıldı. Bu maç başlamadan önce, aşırı kalabalık nedeniyle açık tribünde kopan parmaklıklardan yüzlerce kişi bir alt kata yuvarlandı, bir kişi öldü, 85 kişi yaralandı. Birçok milli maç ve birinci lig karşılaşmasının oynandığı stadyum, onarım dolayısıyla zaman zaman hizmet dışı tutuldu.

ALİ SEYDİ BEY, türk dilci ve tarih yazarı (Erzincan 1870 - ? 1933). Erzincan Askeri rüştiyesi'nden sonra, Mülkiye mektebi'ni bitirdi (1891). Şûrayı devlet kalemi'nde, Hazinei hassa memurluklarında ve idadilerde öğretmenlik görevlerinde bulundu. 1908'den sonra mutasarrıflık, valilik ve mülkiye müfettişliği yaptı. Tarihi osmani encümeni üyesi oldu. Trabzon milletvekili olarak TBMM'ye girdi (1931). Çoğunluğu ders kitabı olmak üzere 90'ın üzerinde kitap yayımladı. Başlıca yapıtları: *Mesail-i tabiiye* (1902), *Seci ve kafiye lügatı* (1907), *Defter-i galatat* (1908), *Lügatçe-i edebiyat* (1908), *Alemdar Mustafa Paşa* (1913),*Devlet-i Osmaniye tarihi* (1913),*Resimli kamus-ı Osmani* (1914), *Tarih-i umumi* (1917), *Latin hurufu lisanımıza kabil-i tatbik midir?* (1924), *Resimli yeni türkçe lügat* (1929).

ALİ SUAVİ, türk siyaset ve düşün adamı; gazeteci (İstanbul 1839 - *ay.y.* 1878). Kâğıtçı Hüseyin Ağa'nın oğlu. Davutpaşa iskele rüştiyesi'nde okudu, cami dersleri gördü. Babı seraskeri'de yoklama kalemin'de 3 yıl çalıştı Sınavla Bursa rüştiyesi'ne öğretmen oldu. 1 yıl süren bu görevinden sonra Simav'da Kurşunlu medrese'de ders verdi; buradaki rüştiyeye başöğretmen oldu. Yolculuk boyunca *Nasayih-i Ebu Hanife* adlı yapıtını kaleme aldığı Hac ziyaretinden sonra Filibe'de rüştiye öğretmenliği, Sofya'da ticaret mahkemesi başkanlığı, Filibe'de tahrirat müdürlüğü görevlerinde bulundu. 1867'de İstanbul'da Şehzade camisi'nde siyasal sorunlara da değinen vaazlar veriyor, Filip Efendi'nin Muhbir gazetesinde sadrazam Âli Paşa'nın izlediği politikayı eleştiren yazılar yayımlıyordu. Mısır valisi İsmail Paşa'nın olağanüstü yetkilerine karşı çıkan bir yazısı yüzünden Kastamonu'ya sürüldü. Yeni Osmanlılar'ı destekleyen Mustafa Fazıl Paşa'nın çağrısı üzerine gittiği Paris'ten Londra'ya geçerek Abdülaziz yönetimine karşı Muhbir'i (1867-1868 50 sayı) çıkarmaya başladı. Yeni Osmanlılar grubunun öteki üyeleriyle düştüğü anlaşmazlık sonucu Mustafa Fazıl Paşa'nın para yardımını kesmesi ve İstanbul'a dönmesi üzerine Paris'te Ulum'u çıkardı (1869). Fransız

-Alman savaşı sırasında kuşatma altındayken Lyon'a giderek "muvakkaten Ulum müşterilerine" başlığını taşıyan gazetesini yayımladı. Yeni Osmanlılar İstanbul'a döndükten sonra da sürdürdüğü muhalefet eylemine Abdülhamit II'nin tahta geçmesiyle son vererek yurda döndü (1876). Yeni padişahın dış ilişkilerle ilgili Avrupa yayınlarının çevrilmesi için oluşturduğu çeviri kurulunun başkanlığına ve Galatasaray sultanisi müdürlüğüne getirildi. Bu görevde bir yıl kalabildi. Camilerdeki vaazları dolayısıyla kovuşturmaya uğradığı sırada Basiret gazetesinde sert bir muhalefeti sürdürüyordu. Meşrutiyet yönetimine son verilmiş olması, 93 savaşı'ndaki (1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı) yenilgi onu siyasal bir eyleme sürükledi. Murat V'i yeniden tahta geçirmek ve galip rus kuvvetlerine karşı Balkanlar'da bir direniş başlatmak üzere, silahlanmış Filibe göçmenleriyle bastığı Çırağan sarayı'nda Yedisekiz Hasan Paşa tarafından, başına sopayla vurularak öldürüldü. (→ ÇIRAĞAN VAKASI.) Cesedi Yıldız sarayı yakınında belirsiz bir yere gömüldü.

Osmanlı kurumlarının, Batı örneğine göre yeniden düzenlenmesi ve düzeltilmesi işleminde, yakından tanıdığı islam uygarlığının önemli katkısı olacağı kanısındaydı. Ancak din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasından da yanaydı. Öte yandan türk tarihiyle yakından ilgilenmiş, türk uygarlığının dünya tarihi içindeki önemi üzerinde ilk duranlardan ve türkçülük hareketinin öncülerinden biri olmuştu. (→ TÜRKÇÜLÜK.) Türk dilinin en eski ürünlerini tanıtan yayınlar yaptı ve türkçeyi osmanlıca diye adlandırmanın yanlışlığı üzerinde ilk duranlardan biri oldu. Arapça ve farsçadan islam uygarlığı etkisiyle zorunlu olarak alınan sözcükler yanında yabancı dilbilgisi kurallarının da benimsenmesine karşı çıkışı, çağına göre ileri bir dil anlayışı sayılır. Gazetelerde halkın anlayacağı dille yayım yapılması ve yazım kurallarının karmaşadan kurtarılması gerektiğini savunmuş; abece sorununun bir din sorunu değil, dünya işleriyle ilgili bir sorun olduğunu, gerekiyorsa değiştirilebileceğini, türk yazı devriminden 59 yıl önce dile getirmişti. Kuran'ın her islam ulusunun kendi dilinde okunabileceğini ileri sürüyor, camide hutbelerin türkçe okunmasını istiyordu. Arapça-farsça türetilmiş karışık bilim terimleri yerine, batı uygarlığının ortak terim sistemini savunuyordu. Ölümünden 2 yıl önce, sayısını 127 olarak bildirdiği yapıtlarının birçoğu basılmamıştı. Bunlar ölümünden sonra yok edildi. Türkçede Batı örneğine uygun ilk ansiklopedi olan *Kamus ül-Ulûm vel-Maarif* (Paris, 1870) yarım kalmıştır. Yurt dışındaki yayınlarından *Hive* (Paris, 1874) Orta Asya türklüğü üzerinde bilgiler verir. *Montenegro-À Propos de l'Herzégovine* (Paris, 1876) Osmanlı devletinin Karadağ ve Sırbistan'da siyasal ilişkilerini konu edinir. İstanbul'da çıkan Muhbir; Londra'da çıkardığı Muhbir; Paris'teki Ulum, République, Babıâli; Lyon'da çıkardığı "muvakkaten Ulum müşterilerine"; Londra'da yazılarını yayımlayan Hürriyet, İstanbul'da Vakit, Basiret, Müsavat, Umran gazetelerinde kalmış yazıları, döneminin toplumsal, siyasal yaşamına tanıklık eder ve yıkılmaya yüz tutmuş bir imparatorluk için çözüm yolları önerir.

Ali Suavi vakası → ÇIRAĞAN VAKASI.

ALİ ŞAH, türk müzikbilimci (XV. yy.). Hayatıyla ilgili bilgi yoktur. Ali Şir Nevai'ye ithaf edilmiş *Mukaddimet ül-usûl* adlı kuramsal müzik kitabının yazarıdır.

ALİ ŞAMİL PAŞA, türk komutan (Cizre 1855-Trablusgarp 1908). Cizre hâkimi Bedirhan Bey'in oğlu. Babasıyla birlikte Girit ve Şam'da bulundu. Osmanlı-Rus savaşlarına katıldı ve yaralanarak topal kaldı. Selimiye kışlası komutanı oldu. Adamlarının karıştığı çapulculuk ve baskıcı tutumu yüzünden İstanbul'da nefret uyandırmıştı. Birçok şikâyete karşın yine de görevinde kaldı. Aralarında çıkan bir istimlak anlaşmazlığı nedeniyle, Şehremini Rıdvan Paşa'yı öldürtünce Trablusgarp'a sürüldü.

ALİ ŞEFKATİ, türk siyaset adamı, gazeteci (İzmir ? - Paris 1896). Jön Türk, siyasal masonluğun önde gelen adlarından. Murat V'i yeniden tahta geçirmeyi amaçlayan Kleanti Skalyeri-Aziz Bey komitesinin önemli üyelerindendi. Komite üyeleri tutuklanınca Avrupa'ya kaçtı. Napoli ve Cenevre'de İstikbal adlı gazeteyi çıkardı (1879-1881). Özgürlükçü çevrelerde büyük ilgi gördü. Daha sonra siyasal çalışmalarına ara vermek zorunda kaldı; eski Mısır hıdivi İsmail Paşa'nın sekreterliğini yaptı. Gazetesini yeniden yayımlama çabaları, Abdülhamit II'nin matbaacıları satın alması üzerine sonuçsuz kaldı. Jön Türk hareketinin hızlandığı 1895'te yeniden siyaset sahnesinde göründü. İstikbal'i bu kez Londra'da yayımlamaya başladı. Yönetime karşı Hayal adında bir de mizah dergisi çıkardı; kısa bir süre sonra öldü. Paris'te, Père-Lachaise mezarlığına gömüldü. (→ Kayn.)

ALİ ŞEREF PAŞA Hafız, türk asker, haritacı (İstanbul ? - *ay.y.* 1907). Haritacılık öğrenimi yapmak üzere Paris'teki Mektebi osmani'ye gönderildi (1862). Paris'te bulunduğu sırada fransız atlaslarından yararlanarak renkli 22 haritadan oluşan *Yeni atlas*'ı hazırladı (örneği Harita genel müdürlüğü müzesi'nde). Dönüşünde Erkânıharbiye harita şubesi kartografya amirliğine atandı; mirlivalığa (1887), ferikliğe yükseldi (1896). Ölümüne değin süren kartografya amirliği sırasında Kiepert'in Anadolu haritasını türkçeye aktardı; 73 paftadan oluşan Rumeli haritasını çizdi; Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrıntılı bir haritasını yaptı; 100 paftadan oluşan Anadolu haritasının çizimini tamamlayamadan öldü.

ALİ ŞİR NEVAİ, çağatay şairi (Herat 1441 - *ay.y.* 1501). Adı Ali Şir, mahlası Nevai'dir. Babası Kiçkine Bahadır ya da Kiçkine Bahşi, Horasan hâkimi Ebülkasım Babür'ün adamlarındandı. Anne tarafından ataları Timuroğulları'nın, özellikle Ömer Şeyh ile oğlu Mirza Baykara'nın hizmetinde bulundular. Dedesi, Mirza Baykara'nın beylerbeyiydi. Babasının, hece vezniyle şiirleri olduğu söylenir. Dayılarından Mir Sait, Kabulî mahlasıyla, Muhammet Ali de Garibî mahlasıyla türkçe şiirler yazmışlardır. Timur'un oğlu Şahruh'un 1447'de ölümü üzerine Horasan'da çıkan kargaşalıktan tedirgin olan Kiçkine Bahadır, pek çok aileyle birlikte, Ali Şir'i de alarak Yezd üzerinden Irak'a gitti. Bu sırada 6 yaşında olan Ali Şir, bu yolculuk sırasında *Zafername* yazarı Şerefettin Ali Yezdi'yi tanıdı. Ali Şir bu karşılaşmayı daha sonra yazdığı ünlü *Mecalis ün-nefais* adlı yapıtının ikinci meclisinde anlatır. Horasan'daki kargaşa sona erince Kiçkine Bahadır, 1452'de Horasan'a döndü ve Horasan'da hüküm süren Ebülkasım Babür'ün hizmetine girdi. Bu sırada Baykara'nın torunu Hüseyin Baykara da Ebülkasım'ın yanındaydı. Ebülkasım Babür, Hüseyin Baykara ve Ali Şir'in öğrenimleriyle özel olarak ilgilendi, hatta Meşhet'e giderken onları da yanında götürdü. Ebülkasım'ın Meşhet'te ölümünden (1457) sonra Baykara Merv'e döndü, Nevai ise orada kalarak öğrenimini sürdürdü. Babası ve Ebülkasım Bahadır öldükten (1457) sonra, Ali Şir Timur emirlerinden Seyyit Hasan Erdeşir'in hizmetine girdiyse de daha sonra Herat'a döndü ve bu kez Ebülkasım'ın ölümünden sonra orada hüküm sürmekte olan Ebu Sait Mirza'nın hizmetine alındı. Ne var ki Ebu Sait, kendisine karşı ayaklanan Baykara'nın yakın arkadaşı olduğundan Ali Şir'e güvenmiyordu. Sonunda onu yanından uzaklaştırdı. Bunun üzerine Ali Şir Semerkand'a gitti. Oradayken pek çok şairle tanıştı. Bu arada Karakoyunlular'a yardım için Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile savaşa giderken ordusu kıtlığa dayanamayarak dağılan Ebu Sait Mirza öldürülmüştü. Hüseyin Baykara, bu fırsatı değerlendirip Herat'ı ele geçirerek Horasan sultanı oldu (1469), Ali Şir Nevai'yi de nişancı olarak atadı; 1472'de, "divan beyi" oldu. Baykara, Nevai'ye olan büyük güveni nedeniyle, Ebu Sait'in oğlu Mirza Ebu Bekir'in ayaklanması sırasında Esterabad'a yürürken, naip olarak, Herat'ta arkadaşını bıraktı (1479). Ülkede artan yolsuzlukların giderilmesi için Baykara'yı uyaran şair, bu sıkıntılı günlerde *Hamse*'sini meydana getirdi (1483-1485). Saray entrikaları sonucu eski düşmanlarından Mecdettin'in hazinenin başına getirilmesi üzerine Ali Şir Nevai, Esterabat'a vali atanıp Baykara'nın yanından uzaklaştırıldı (1487). Ancak Baykara, Nevai'ye duyduğu saygıyı, sevgiyi, şairliğinin ve devlet adamlığının değerini *Risale* adlı eserinde çok önceden dile getirmişti (1485). Sultanlığı süresince de şairi incitmemeye çalıştı. 1490'da Baykara'nın nedimi olan Nevai, Baykara'nın kendi oğullarıyla çıkan taht kavgalarının karışık ve didişmeli günlerinde *Lisan üt-tayr* (1498), *Muhakemet ül-lugateyn* (1499), *Sirac ül-müslimin* (1499), *Mahbub ül-kulub* (1500) gibi önemli yapıtlarını verdi. Yaşamının sonlarına doğru sağlığını yitiren Nevai, 31 aralık 1501'de, Hüseyin Baykara'yı Esterabat'tan dönüşünde yapılan karşılama töreninde, sultanın elini öperken yere yığıldı; bizzat sultan tarafından Herat'a götürülen Nevai 3 ocak 1501'de öldü. Büyük bir törenle, sağlığında yaptırdığı Kutsiye camisi yanındaki türbeye gömüldü. Törenden sonra Herat'ta 3 gün yas ilan edildi. Yedi gün sonra da sultanın bizzat katıldığı yuğ töreni düzenlendi.

Ali Suavi
Turgut Kut arşivi

Yalnız XV. yy.'ın ve çağatay edebiyatının değil bütün türk edebiyatının en büyük şairlerinden olan Nevai, şairliğinin yanı sıra çok iyi bir devlet adamıydı. İnsancıl, sağduyulu, dürüst, anlayışlı, bilgili kişiliğiyle daha hayattayken büyük bir ün kazandı. Edebi dil olarak farsçanın etkinliğini sürdürdüğü bir dönemde türkçenin zenginliğini *Muhakemet ül-lugateyn* adlı yapıtıyla kanıtladı.

Hayatının sonlarına doğru bütün şiirlerini dört divan halinde *Hazayin ül-maani* adı altında bir araya getirdi; çocukluğunda yazdıklarını *Garaib üs-sıgar*; gençliğinde yazdıklarını *Nevadir üş-şebap*; orta yaş şiirlerini *Bedayi ül-vasat* ve olgunluk çağı şiirlerini de *Fevaid ül-kibar* adı altında topladı. Türkçe divanlarının yanı sıra, daha küçük hacimde bir farsça *Divan*'ı (1496) vardır. Nevai, farsça şiirlerinde Fanî mahlasını kullandı. 42 yaşında yazmaya başladığı *Hamse*'sinin ilk mesnevisi, Nizami'nin *Mahzen ül-ebrar*'ına bir nazire olan, ahlaki-nitelikteki *Hayret ül-ebrar*'dır (1483). *Ferhad ü Şirin* mesnevisinde (1484) Çin hakanının oğlu olan Ferhat vefalı dost, içli âşık, yardımsever, yiğit kişiliğiyle öykünün ağırlık merkezidir. Sevgilisi Şirin de ince, vefalı, içli bir kişiliğe sahiptir. *Leylâ vü Mecnun* (1484) Nizami'nin ve *Husrev-i Dehlevi*'nin aynı addaki yapıtlarından yararlanarak yazılmıştır. *Seb'a-i seyyare* (1484-1485), Behram Gur ile güzel ve akıllı cariyesi Dilaram arasında geçen aşk öyküsünü konu edinir. Nevai, *Sedd-i İskenderi*'de, efsane kahramanı İskender'i bir türk hükümdarı gibi canlandırarak ona, Hüseyin Baykara ile oğlu Bediüzzaman'a ait karakter çizgileri eklemiştir.

Câmi'nin *Hadis-i erbain* adlı yapıtının çağatay türkçesine çevirisi sayılan *Çihl hadis* adlı kırk hadis derlemesi, şairin ilk önemli yapıtı sayılır (1481-1482). Vakfettiği hayrat için önce türkçe, sonra özetleyerek farsça yazdığı *Vakfiye* (1481-1482); Hz. Ali'nin *Nesr ül-leal* adıyla toplanmış 266 sözünün rubailer halinde çevirisi olan *Nazm ül-cevahir* (1485);

Ali Şir Nevai

Ali Şükrü Bey
TBMM albümü

Ali Tebrizi'den
bir nesih hat örneği

Ali Ulvi Ersoy

Adem'den Hz. Muhammet'e dek peygamberlerin zamanlarındaki olayları anlatan *Tarih-i enbiya ve hükema* (1485'ten sonra); İran tarihini hükümdar sırasına göre anlattığı *Mülûk-i Acem* (1485'ten sonra); yakın dostu Seyyit Hasan Erdeşir'in ölümü üzerine yazdığı ve anılarını içeren *Halat-ı Seyyit Hasan Erdeşir Big* (1490-1491) gibi yapıtlarının yanı sıra, sekiz bölümden oluşan, bazı eklemelerle üç kez farsçaya çevrilen, türk edebiyatında ilk şairler tezkiresi olan *Mecalis ün-nefais* (1491-1492) önemli yapıtları arasında yer alır. Veliaht Bediüzzaman'a ve Sultan Baykara'ya yazıldığı anlaşılan mektuplarını içeren *Münşeat*, çağının olaylarına ışık tutar (1491-1492'den sonra). Sevdiği dostu Câmi'nin ölümü üzerine hayatını, yapıtlarını, mektuplarını, birlikte okudukları kitapları *Hamset ül-mütehayyirin*'de (1492'den sonra) anlatan şair, aruz vezninin özelliklerini *Mizan ül-evzan*'da konu edindi (1492'den sonra). Dostu Muhammet Pehlivan'ın ölümü üzerine *Halat-ı Pehlivan Muhammet* adlı yapıtında bu bestekâr, musikişinas, tabip, sofi ve edebiyat adamını ve çağının sosyal yaşamını tanıttı (1494-1495'ten sonra). Câmi'nin *Nefahat ül-üns* adlı evliya tezkiresini, başka kaynaklardan aldığı bilgilerle tamamlayarak *Nesaim ül-mahabbe*'yi yazdı (1495). Küçüklüğünden beri elinden bırakmadığı Attar'ın *Mantık ut-tayr* mesnevisini *Lisan üt-tayr* adıyla, değişiklikler, eklemeler yaparak çevirdi (1498-1499). Türkçenin farsçaya üstünlüğünü kanıtlamak, türkçe yazmayı teşvik etmek amacıyla yazdığı (1499) *Muhakemet ül-lugateyn*'de, türkçe 100 sözcüğü farsçalarıyla karşılaştırarak, türkçenin bu dile olan üstünlüğünü belirtir. *Sirac ül-müslimin*'de şeriat hükümlerini, Tanrı'nın sekiz sıfatını, islam ilkelerini anlattı (1499-1500). Son yapıtı ise, toplumun değişik tabakalarından söz ettiği, kendi yaşam deneyimlerini yansıttığı *Mahbub ül-kulup*'tur (1500-1501). Ayrıca yazılış tarihi bilinmeyen kayıp *Zübdet ül-tevarih* ile varlığından kaynaklarda söz edilen *Muamma risalesi*'nin de sahibiydi.

Musikiyle de uğraşan Nevai, birçok beste yapmıştır. Bunun yanı sıra tezhip ve hat sanatıyla da ilgilenmiştir. Nevai, çağatayca adı verilen Orta Asya türkçesini, en üstün durumuna ulaştıran bir yazar olarak tanınır.

ALİ ŞIR U GANİ (Gülşeni Şeyhi), türk bestecı (İstanbul 1635 - *ay.y.* 1714). Gülşeni tarikatına girdi. 1696'da Şehremini'deki Hulvi tekkesi şeyhi oldu. Yaşadığı çağda din müziğinin en büyük ustası olarak tanınır. Son yıllarında, yaşlılığından ötürü "Dede" diye anıldı. XIX. yy.'da yazılmış kimi güfte derlemelerinde, İsmail Dede Efendi'den ayırmak için "Dede-i Atik" (Eski Dede) biçiminde adı geçer. 100'e yakın büyük formlu din dışı yapıt, toplam 600'ü aşkın ilahi, tevşih, durak, nat ve şugl besteledi. Günümüze iki tevşih, üç durak ve on üç ilahisi ulaşabilmiştir.

ALİ ŞÜKRÜ BEY, türk asker ve siyaset adamı (Vakfıkebir 1884-Ankara 1923). Bahriye mektebi'ni bitirdi. Donanma cemiyeti'nin (Donanmayı Osmani muavenet milliye cemiyeti) kuruluşuna katıldı, ikinci başkanlığına getirildi (1909). Binbaşı rütbesindeyken askerlikten ayrıldı. Donanma cemiyeti'nin satın almak istediği gemilerle ilgili olarak İngiltere'ye gitti. Son Osmanlı meclisine Trabzon milletvekili seçildi. Bu meclisin İngilizler'ce dağıtılması üzerine ilk TBMM'ye katıldı. Düşünceleri bakımından tutucuydu. *İkinci grup** 'un önde gelen temsilcilerinden biri olarak hükümete yöneltiği sert eleştirilerle dikkati çekti. Topal Osman tarafından öldürüldü. Öldürülmesi Meclis'te ve kamuoyunda büyük tartışmalara yol açtı.

ALİ TALAT BEY, türk mimar ve mühendis (Tokat 1869-İstanbul 1922). Sanayii nefise mektebi'nin resim bölümü'nü (1888) ve Hendesei mülkiye mektebi'ni (1895) bitirdi. Aynı okulun köprücülük ve kâgir-ahşap inşaat dersleri hocalığına atandı. Ölümüne değin süren öğretim üyeliğinin yanı sıra çeşitli devlet görevlerinde ve Evkaf nezareti heyeti umumiye reisliğinde bulundu (1919). Kemalettin* Bey ile birlikte *Birinci* ulusal mimarlık dönemi* diye adlandırılan akımın öncülerinden oldu. Osmanlı mimarlığının XVI. yy. klasik örneklerinden, özellikle Mimar Sinan'dan esinlenen Ali Talat Bey'in, başta Beşiktaş, Üsküdar ve Kuzguncuk olmak üzere, İstanbul Boğaziçi'ndeki birçok iskelenin mimarı olduğu sanılır.

ALİ TEBRİZİ (Hâce Alî al-Tebrîzî), iranlı minyatür ressamı (XV. yy.). Timurlu döneminde yaşadı. Üslubu, Baysungur dönemi Herat minyatür okulu geleneğini sürdürür. Bilinen minyatür ve süslemeleri, Topkapı sarayı müzesi kütüphanesi'nde korunan 1445-1446 tarihli *Hamse-i Nizâmî* adlı eserde yer alır.

ALİ TİGİN, Maveraünnehir emiri (? - ? 1034). Karahanlı hanedanından. Kardeşi Yusuf (Yusuf Kadir Han) ile birlikte Mansur Arslan Han'ın büyük kağanlığına karşı çıktı. Mansur'a esir düştü; kurtuldu, Buhara'ya egemen oldu (1020-1021). Mansur kağanlığı bırakınca Yusuf Kadir Han'ın kağanlığını tanımadı, öteki kardeşi Ahmet bin Hasan ile birleşti. Yusuf'u destekleyen Gazneli Mahmut'un kendisine karşı harekete geçmesi üzerine bozkıra kaçmak zorunda kaldı. Mahmut Gazne'ye dönünce, yeniden Buhara'ya egemen oldu. Yusuf Kadir Han'ın büyük kağanlığını tanıdı. Yusuf Kadir Han'ın ölümünden sonra Tamgac Buğra Kara Hakan unvanıyla Maveraünnehir'de hükümdarlığını ilan etti. Gazneli sultanı Mesut'un Harizmşah Altuntaş komutasında üzerine gönderdiği kuvvetlerle Debusiye'de savaştı, sonuçsuz savaşın ardından Altuntaş ile bir antlaşma yaptı (1032). Altuntaş'ın ardılı Harun ile Mesut'a karşı bir ittifak oluşturdu (1034); aynı yıl öldü.

ALİ UFKİ BEY, asıl adı Alberto Bobevio Leopolitano Bobowski, Polonya asıllı türk müzikçi (Lvov 1610 ? - 1675 ?). Murat IV döneminden önce İstanbul'a geldiği, Mehmet IV'ün yakınlığını kazandığı, ona musahip olduğu sanılmaktadır. Müslüman olduğu, Enderun'da türkçe ve türk müziği öğrendiği, santur çaldığı bilinmektedir. Tek nüshası British Museum'da olan *Mecmua-i saz ü söz* adlı ünlü eseri, batı notasıyla yazılmış, XVII. yy.'a kadarki klasik türk ve halk müziği yapıtlarını içerir. Birçok yapıtın günümüze ulaşmasını sağlayan bu kitap, XVI. ve XVII. yy. halk edebiyatı tarihi açısından da büyük önem taşır.

ALİ ULVİ, soyadı **Ersoy,** türk karikatürcü (İstanbul 1926). Balıkesir Eğitim enstitüsü'nü bitirdi (1945). Ankara Gazi eğitim enstitüsü resim bölümü'nden ayrıldı (1946). Çeşitli dergilerde (Çocuk sesi, Arkadaş, Kahkaha, Mizah, Karikatür, 41 Buçuk, Dolmuş, Tef) karikatürler çizdi, *çizgide mizah* anlayışının başarılı ve giderek gelişip yenileşen ürünlerini verdi. 1950'de Cumhuriyet gazetesine girdi. 1960'lı yıllarda Yön dergisindeki karikatürleriyle, bu derginin savunduğu siyasal harekete katkıda bulundu. Yapıtlarının önemli bir bölümünde, gazete güncelliğini aşan bir sanat değeri ortaya koyabilme başarısına ulaştı. Çizgi filmler (*Azgelişmiş çocuklar*, 1967, *Evliya Çelebi*, 1971) ve *Piri Reis* (1971) belgeselini hazırladı.

ALİ ULVİ BABA, türk halk şairi (Çerkeş, Çankırı, 1864 - İzmir 1919). İzmir Balpınar bektaşi tekkesi şeyhiydi. Ölümünden sonra yayımlanan *Bektaşi makalâtı* (1926) adlı yapıtının önsözünden; asıl adının Mehmet Ali, memleketinin Çerkeş olduğu anlaşılmaktadır. Nefesleri vardır.

ALİ ÜSKÜDARİ, türk tezhipçi ve lake ustası (XVIII. yy.). Müstakimzade Süleyman Saadettin Efendi, sanatçının Hacı Yusuf Mısrî'nin öğrencisi olduğunu ve XVIII. yy.'ın ünlü hattatlarından Yedikuleli Seyyit Abdullah'ın yazdığı Kuran'ları tezhiplediğini bildirir. Tezhiplediği yapıtlarda, XVI. yy.'ın ilk yarısında saray nakkaşhanesinde çalışmış ressam Şah Kulu'nun osmanlı süsleme sanatına kazandırdığı bezeme motiflerini başarıyla kullanmıştır. İmzasını taşıyan tezhipleri, lake tekniğindeki cilt kapakları, yazı altlıkları, yazı çekmeceleri, yazı kuburları ve yayları

Ali Üsküdari'den
bir yazı kuburu
Topkapı sarayı müzesi, İstanbul

1723 - 1761 arasına tarihlenir. Yapıtları, Topkapı sarayı müzesi'nde, Türk ve İslam eserleri müzesi'nde, İstanbul Üniversitesi kütüphanesi'nde, yurt içi ve dışındaki çeşitli koleksiyonlarda korunmaktadır.

ALİ VASİ ÇELEBİ, Vasi Alisi de denir, türk şair ve yazar (Filibe? - Bursa 1543). Asıl adı **Alaettin Ali bin Salih**'tir. Kanuni Sultan Süleyman çağı bilginlerinden Abdülvası Efendi'nin yanında yetiştiği için Vasi Alisi (Abdülvasi Alisi) diye anılıyordu. Edirne ve Bursa'da medreselerde ders verdi, Bursa kadısıyken öldü. Hüseyin Vaiz Kâşifi'nin *Envar-ı Süheyli* adıyla farsçaya çevirdiği *Kelile ve Dimne* metnini *Hümayunname* adıyla ve sanatlı bir anlatımla türkçeye çevirdi. Bu yapıtında yerli yaşamdan izlere, türk şairlerinden alınma beyitlere de yer verdi.

ALİ VEHBİ Alaiyeli, soyadı **Türküstün,** türk hekim, dağcı (Alaiye/Alanya 1877 - İstanbul 1937). Fransa'da Monpellier üniversitesi fen fakültesi'nden yeterlik ve P.C.N. sertifikaları aldı (1898). Aynı üniversitenin tıp fakültesini tıp doktoru olarak bitirdi (1903). Türkiye'ye dönünce Adana ders nazırı ve ulum-i tabiiyye (tabiat bilgisi) muallimi oldu (1910). Şam tıbbiyesi'nde ders verdi (1911). İstanbul Darülfünunu hayvanat muallimliğine atandı (1919). Burada müderris oldu (1924). Hayvanat enstitüsü müdürlüğüne getirildi (1926). Üniversite reformunda kadro dışı kaldı (1933). Türkiye'de dağcılık sporunun öncülerindendir. Mont Blanc'a türk bayrağını ilk kez o dikti (9 temmuz 1906). Niğde'nin güneyinde yer alan Aladağlar silsilesindeki bir doruğa *Türküstün* adı verildi.

Türkçe ve yabancı dillerde yayımlanmış birçok makalesinin yanı sıra *Mebadi-i fenni rüşeym* (Beyrut, 1918) adlı bir de kitabı vardır.

ALİA. Tar. coğ. Anadolu'nun Phrygia bölgesinde 2 antik yerleşme. —Kütahya'nın Emet ilçesi, merkez bucağına bağlı Kırgıl köyünün yerinde ilkçağ yerleşmesi; —Uşak'ın Banaz ilçesinde, Banaz çayı kıyısında, Akmonia'nın (Ahat) kuzeyinde yerleşme (Alla da denir).

ALİA (Ramiz), arnavut devlet adamı (İşkodra 1925). Ulusal kurtuluş hareketinde yer aldı. Arnavutluk Emek partisi merkez komitesi'ne (1948) ve meclise seçildi (1950); Politbüro üyesi oldu (1961). 1981'de Enver Hoca tarafından prezidyum başkanlığına (devlet başkanı) getirildi. 11 nisan 1985'te Enver Hoca ölünce, Arnavutluk Emek partisi birinci sekreteri seçildi. 1991'den sonra demokratikleşmeyi engellemekten vazgeçti. 1992 seçimlerinde, adını Sosyalist partiye çevirmiş olan partisi seçimi kaybedince cumhurbaşkanlığını bıraktı.

Âl-i aba, Hz. Muhammet'in yakınları için kullanılan deyim. İslam kaynaklarının belirttiğine göre, Peygamber bir gün, kızı Fatma, damadı Ali, torunları Hasan ve Hüseyin'i kucakladı ve üstlerine geceleri örtündüğü, *kisa* denilen abayı örttü. Daha sonra, "abamın içindeki âl'im" diye başlayan bir dua okuyarak Allah'a yakardı. Bu olaydan sonra Peygamber'in bu dört yakınından Âl-i aba diye söz edilmiştir.

AL-İ ABBAS → ABBASİLER.

ALİAGA (Luis DE), ispanyol dominiken (Alıaga 1560 - Zaragoza 1630). Felipe III'ün günah çıkarttığı rahipti; krallığın baş engizisyoncusu oldu. 1609'da Mağribiler'in sürgün edilmelerinde büyük payı vardır.

ALİAĞA, Ege bölgesinde, İzmir iline bağlı ilçe; 42 150 nüf. (1990); 20 köy. Merkezi *Aliağa* (esk. Aliağaçiftliği); 25 450 nüf. (1990). Rafineri, petrokimya tesisleri.

Aliağa petrokimya kompleksi, İzmir'de Aliağa rafinerisi'nin yanında kurulan Türkiye'nin ikinci petrokimya tesisi.1983-1984'te enerji tesisleri tamamlanan kuruluş, 1985'ten başlayarak üretime geçti. 1987'de 701 828 t, 1988'de 810 341 t, 1989'da 840 326 t petrol türevi üretti. 1986'da ALPET (Aliağa Petrokimya Sanayi ve Ticaret AŞ) adıyla Petkim Holding'e bağlı bir ortaklık durumuna getirildi. Kuruluşta 5 147 işçi, mühendis ve memur çalışmaktadır (1990).

Aliağa rafinerisi, İzmir'in Aliağa ilçesinde petrol arıtım tesisi. Bir kamu kuruluşudur. Yapımına Sovyetler Birliği'nin teknik işbirliği ve % 2,5 faizle 15 yıl vadeli olarak sağladığı krediyle 1969'da başlandı. 1972'de yakıt rafinerisi bölümü, 1974'te madeni yağ tesisi işletmeye açıldı. Ham petrol işleme kapasitesi yılda 3,5 milyon ton iken, 1981'de 4,5 milyon tona, 1983 sonunda 6 milyon tona çıkarıldı. Rafineri, 1984'te, % 69 kapasite kullanımıyla 4,1 milyon ton petrol işleyerek Türkiye toplam üretiminin % 23'ünü karşıladı. 1986'da Orta Anadolu rafinerisi'nin de işletmeye açılmasıyla 33,5 milyon tona yükselen Türkiye toplam ham petrol işleme kapasitesinin % 17,9'unu üstlenen rafinerinin makine yağı tesisiyse günde 34 100 varil yağ üretebilecek kapasitededir.

ALİAKMON, Yunanistan'da ırmak. Arnavutluk sınırı yakınından doğar, Makedonya'da akar ve Selanik körfezine dökülür; 314 km.

Aliança Renovadora Nacional (ARENA), Brezilya'da resmi siyasal parti. General Castelo Branco liderliğindeki askeri hükümetin girişimiyle 1965'te, eski siyasal partilerin feshedilmesinden sonra doğdu. Cumhurbaşkanı aynı zamanda parti başkanıydı ve kendi adaylarını seçiyordu. Parlamentoda çoğunluğa sahip olan parti, yönetim makamlarının hemen hemen tümünü de elinde bulunduruyordu. 1979'da rejimin liberalleşmesiyle ortadan kalktı.

Alianza Popular Revolucionaria Americana (APRA) *[Amerikan devrimci halk birliği]*, Latin Amerika hareketi ve 1924'te Meksika'da, Víctor Raúl Haya de la Torre tarafından kurulan Peru siyasal partisi. Marx ve Lenin'den esinlenen devrimci bir hareket olan APRA, bununla birlikte, Latin Amerika'nın kendine özgü gerçeklikleri nedeniyle, III. Enternasyonal'e katılmayı reddetti. Programında, kafa ve kol emekçilerinin amerikan emperyalizmine karşı koymak için birleşmeleri, toprakların ve sanayinin devletleştirilmesi, Latin Amerika'nın siyasal birliğe kavuşması yer alır. Bu düşünceler başka ülkelerde de yankı uyandırmakla birlikte (özellikle Venezuela'da, Acción Democrática'nın ve Bolivya'da Movimiento Nacionalista Revolucionario'nun esin kaynağı oldu), Peru'dan başka yerde tutunmayı başaramadı. 1931'den 1945'e kadar baskılara uğrayan örgüt, bu sırada Peru'nun başta gelen siyasal gücü oldu, ama programındaki köktenci görüşlerden ödün vermesine karşın, ordunun sürekli muhalefeti, örgütün iktidara gelmesini engelledi. 1962'de, Haya de la Torre'nin başkanlığa seçildiğinin açıklanmasını engellemek için, ordu iktidara el koydu; 1969'da da APRA'nın zaferini önlemek için aynı şeyi yaptı. 1978'de, yeni kurucu meclis seçimlerinde birlik zafere ulaştı. Ama adayı Armando Villanueva del Campo'nun mayıs 1980 cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki yenilgisinden sonra muhalefete geçen parti, kurucusunun ölümü üzerine (temmuz 1980) bölündü ve zayıfladı.

ALİARİA. Tar. coğ. Doğu Anadolu'da, Kommagene bölgesinde yerleşme. Gaziantep'te, Dolikhe (Dülük) ile Nikopolis (İslahiye) arasında, İslahiye'nin 20 km doğusundaydı.

ALİASSUS. Tar. coğ. Anadolu'da ilkçağ kenti. Ancyra (Ankara) ile Archelais (Aksaray) arasında. Roma yolu üzerinde konak yeri.

ALİBABA a. Kütahya'ya özgü bir sürahi türü. Şişkin, yuvarlak gövdeli, kısa, ince boyunludur.

ALİBEY adaları, Ege denizi'nde, Ayvalık karşısında, küçük adalar topluluğu. En büyükleri Alibey (esk. Cunda) [23,4 km²] kıyıya dolgu bir yol ile bağlanmıştır. Kuzeyden güneye, *Maden, Yellice, Güneş, Pınar, Çıplak kız, Balık, Kara, Yumurta* ve *Çiçek* adaları sıralanır.

Alibey barajı, İstanbul, Kâğıthane çevresinde, Alibey deresi üzerindeki baraj. 1983'te kuruldu. Göl alanı 4,66 km², su toplama hacmi 66,8 milyon m³'tür. Kentin Avrupa yakasına yılda 39 milyon m³ içme suyu sağlamaktadır.

ALİBEY deresi, İstanbul'da, Haliç'e K.-B. ucunda kavuşan akarsu. Üzerinde, İstanbul'un su şebekesini besleyen Alibey barajı vardır.

ALİBEY YURDU ya da **ELİFNİN YURDU,** Batı Sibirya'da Ural sıradağlarının doğusunda Tyumen ve Kurgan kentlerinin de bulunduğu bölge. Çelyabinsk ile Omsk arasında uzanır; içinden Obi'nin kollarından Tobol ve İşim ırmakları geçer. Kazaklar ve Başkurtlar, Ruslar'a karşı savunmak için, bölgenin güneyinde bu ırmaklar boyunca, *Tura* denilen kaleler yapmışlardı.

ALİBEYHÜYÜĞÜ, Konya'nın Çumra ilçesi, merkez bucağında belde; 5 248 nüf. (1990). PTT.

ALİBEYKÖYÜ, İstanbul'un Eyüp ilçesi sınırları içinde yer alan yerleşim merkezi. Sanayi.

ALİBEYLİ, Kahramanmaraş'ın merkez ilçesine bağlı belde; 15 008 nüf. (1990); 13 köy. Merkezi *Alibeyli;* 1 018 nüf. (1990).

ALİBEYLİ, Manisa'nın Saruhanlı ilçesi, Halitpaşa bucağında belde; 1 899 nüf. (1990). Belediye PTT. Köyün doğu ve G.-D.'sundaki Mangaltepe, Bekçitepe ve Mitralyöztepe tümülüslerinde, Manisa Müzesi müdürü Kubilay Nayır başkanlığında yapılan kurtarma kazıları, Lydia bölgesinde ölü gömme geleneklerinin ve gömüt mimarlığının aydınlanmasını sağladı.

Alibour suyu, pomadı → DALIBOUR suyu, pomadı.

Alicafer türbesi, Kayseri'de Eretnaoğulları döneminden türbe (XIV. yy.). Yapıda, klasik türbe planının önüne, ziyaret yeri olarak tasarlanan bir sahanlık eklenmiştir.

ALİCAN (Ekrem), türk siyaset adamı, maliyeci (Adapazarı 1916). Mülkiye mektebi maliye şubesi'ni bitirdi (1937). Devlet adına İngiltere'ye gönderildi; London School of Economics'de okurken (1938 - 1939) İkinci Dünya savaşı'nın başlaması üzerine Türkiye'ye döndü. Maliye müfettiş muavini (1940 - 1943), maliye müfettişi (1943 - 1947) oldu. Devlet memurluğundan ayrılarak (1947) Adapazarı'nda ticaret ve çiftçilikle uğraştı. 1950 seçimlerinde Demokrat parti'den Kocaeli milletvekili seçildi. DP içindeki ispat* hakkı hareketine katıldı, DP'den ayrıldı. Hürriyet partisi kurucuları arasında yer aldı (1955). 1957 seçimlerine Hürriyet partisi adayı olarak katıldı, ancak seçilemedi. 1958 yılı kasımında Hürriyet partisi, Cumhuriyet Halk partisi'ne katılma kararı aldığında, bu karara katılmadı. 27 Mayıs'tan sonra birinci Gürsel hükümetinde maliye bakanı oldu (1960); bakanlar kurulu üyesi olarak Kurucu meclis'e katıldı. Siyasal etkinlikler serbest bırakıldığında kimi eski Hürriyet partili ve Demokrat partili yakınlarıyla Yeni Türkiye* partisi'ni kurdu; bu partiye genel başkan oldu (1961 - 1967). Sakarya milletvekili seçildi (1961). İsmet İnönü'nün ikinci koalisyon hükümetinde, koalisyon ortağı YTP'nin genel başkanı olarak devlet bakanı ve başbakan yardımcısı oldu (1962 - 1963). Yenilenen seçimlerde (1965) bir kez daha Sakarya milletvekili seçildi. YTP'nin giderek erimesi karşısında genel başkanlıktan çekildi (1967). Milletvekilliği sona erince siyasetten ayrıldı, bankacılık yaptı, emekli oldu.

ALİCAN (Fikri), türk hekim (Adapazarı 1930). İstanbul Üniversitesi tıp fakültesi'ni bitirdi (1955). Genel cerrahi ihtisasını aynı fakültede verdi (1959). ABD'de Mississippi üniversitesi cerrahi bölümü'nde araştırmalarda bulundu (1960-1962). Dönüşünde doçent oldu (1964). Yine ABD'ye giderek Mississippi üniversitesi'nde organ nakli bölümünde şef olarak çalıştı (1968-1970). İstanbul

Aliağa petrokimya kompleksi
Hürriyet arşivi

Ekrem Alican

Alibey adaları

Aliço ve Şamdancı İbrahim
Ergun Hiçyılmaz koleksiyonu

Üniversitesi tıp fakültesi'nde profesör oldu (1971). Buradan emekliye ayrıldıktan (1978) sonra serbest çalışmaya başladı. Organ nakli ile ilgili çalışmaları nedeniyle American medical association'ın Hekto-en madalyasını kazandı (1965). Aynı nedenle American College of Surgeons kendisine takdirname verdi (1965). Çok sayıda bilimsel yayını vardır: *Studies on pathophysiology of endotoxsin shock* (1962), *Transplantasyon biyolojisi* (1968); *Anesteziyoloji, ameliyata hazırlık, anestezi, ameliyat sonrası* (1968).

ALİCAN kapısı, Türkiye ile Ermenistan Cumhuriyeti arasındaki gümrük kapısı. Iğdır'ı Erivan'a bağlayan karayolu buradan geçer.

ALİCANTE, İspanya'da (Valencia bölgesi) kent, Akdeniz kıyısında il merkezi; 267 485 nüf. (1990). Birkaç sanayi tesisi (başta besin sanayisi) bulunan ticaret ve balıkçılık limanı ve önemli turizm merkezi. Eski bir yunan kolonisi olan, sonra Romalılar'a geçen *(Lucentum)* Alicante, eskiden bütün Valencia krallığı'nın en önemli tahkimli yeriydi. İç savaş sırasında cumhuriyetçilerin merkezi ve Franco birliklerinin en son ele geçirdikleri kent oldu. — *Alicante ili*, 5 863 km²; 1 075 500 nüf. Levante bölgesinin bir parçasıdır. Nao burnuna doğru kesintili sıradağcıklar halinde parçalanmış olan Beticas sıradağlarının doğu ucunu kaplar. Dağlık kesimlerinde kuru tahıl tarımı ağır basar; buralarda ayrıca, üzüm ve zeytin de yetiştirilir. Alçak ovalar, eşit olmayan bir biçimde sulanır. Başlıca huerta, aşağı Segura ırmağınınkidir (dut, portakal, limon, kayısı bahçeleri).

ALİCE SPRİNGS, Avustralya'da (Northern Territory) kasaba, çölün ortasında, kıtanın iç kesiminde; 2 500 nüf. Adelaide'den gelen demiryolu hattının son istasyonu.

ÂLİCENAP sıf. (ar. *'âli* yüksek, *cenâb* onur'dan *'alicenâb*). **1.** Onurlu, cömert, iyiliksever kimse için kullanılır: *Âlicenap bir adam.* **—2.** Küçük bir bağışı büyük bir cömertlik gösterisiyle veren kimse için alay yollu kullanılır: *Ne kadar âlicenapsınız?*

ALİCENAP KADIN *(Hace)*, Mahmut I'in başkadını (? - İstanbul 1775). Hac dönüşü İstanbul'da öldü ve Yeni cami haziresine gömüldü. Fatih camisi çevresinde mektep, çeşme ve sebil yaptırmıştı.

ÂLİCENAPLIK a. Âlicenap olma durumu; niteliği: *Mirasını yardım kurumlarına bırakarak büyük bir âlicenaplık gösterdi.*

Alicengiz oyunu, kahramanın kendi varlık biçimini değiştirmesi yolunda hüner göstermesiyle ilgili türk masal motifi. Masal kahramanı delikanlı bu adla anılan gizli bilimi öğrenir. Artık karşılaştığı zor durumlarda başka bir varlığın biçimine girmeyi başarmaktadır. Ancak oyunu kendisinden öğrendiği ustası, hünerini elinden alan kahramanı yok etmeye kalkışır. Örneğin, onun elinden kaçıp kurtulmak için delikanlı güvercin olunca karşısındaki şahin, delikanlı bir deste gül ya da başka bir masalda elma olunca, karşısındaki onu alıp götürecek bir saz şairi ya da derviş kimliğine bürünür. Delikanlı arpa olup yere saçılınca karşısındaki tavuğa dönüşüp taneleri yemeye koyulur. Tanelerden biri yılan ya da sansar olur ve tavuğu boğar ya da başka bir masalda kılıç olup tavuğun boğazını keser.

Birçok masalda değişik biçimleri derlenen bu motif *Billur köşk masalları*'ndan birinin temelidir. Bazı halk şiirlerinde de görülür: "... Sen bir yanıl elma olsan/ Dalımda bitmeye gelsen/ Ben bir gümüş çövmen olsam/ Dalında bitsem ne dersin..." (Pir Sultan Abdal).

Motife ad olan Ali Cengiz'in, halk hikâyelerine Ebu *Ali Sina adıyla geçen ve gizli bilimlerin de sahibi olarak gösterilen İbni Sina olduğu varsayılır. — Kurnazca düzenlenmiş hile, oyun anlamında kullanılan *Alicengiz oyunu* deyimi buradan gelir.

ALİCUDİ, İtalya'da ada, Sicilya'nın açığında, Lipari adalarının en batıda olanı.

ALİÇO, türk pehlivan (Plevne 1845- Edirne 1922). Saçsız başından dolayı *Kel Aliço*, çok sert ve acımasız güreş tekniğinden dolayı *Gaddar Aliço* diye de anılır. Adı Ali'dir. Güreşe küçük yaşta başladı. Yalnız döneminin değil, türk güreşinin en büyük pehlivanlarından biri olarak tanındı. Abdülaziz'in hayranlığını kazandı. Huzur güreşlerine katıldı. Yıldız sarayı'nda şamdancıbaşılığa kadar yükseldi. Kırkpınar'da aralıksız 27 yıl başpehlivanlığı kazandı. 70 yaşındayken, kendisine meydan okuyan çırağı Adalı Halil'i yendiğinde, Adalı Aliço'dan 25 yaş küçüktü. Yaşlılık günlerinde Malkara'da köy bekçiliği yaptı. Mezarı İpsala'nın Kumdere köyündedir.

ALİDAT a. (fr. *alidade*, ar. *al-'idâde*, cetvel).Topogr. **1.** Pinül ya da dürbünden oluşan bir gözleme düzeneğiyle donatılmış cetvel; bir doğrultuyu, topograf plançetesine çizerek ya da dereceli bir çember üstünde işaretleyerek belirleme olanağı verir. (Plançetede daha çok *düzeçleyici alidat* [pinüllü] ve *dürbünlü alidat* [holometreli ya da özindirgeyici] kullanılır.) **—2.** Bir teodolitin hareketli bölümü.

dürbünlü alidat (özindirgeyici) ile plançete donanımı

ALİELİ, XIV. yy.'dan başlayarak kaynaklarda adı geçen Hazer ötesi türkmen oymaklarından biri. Adını XIV. yy.'ın son yarısında Merv ve Mahan yöresine egemen olan Ali-Çora'dan almıştır. Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime* (1661) adlı yapıtında, Amu Derya (Ceyhun) ırmağı kıyılarında ve Balhan dağı eteklerinde yaşadıkları, tarım ve hayvancılık yaptıkları yazılıdır. Hızıreli oymağı ve Karaevli boyuyla akrabaydılar. Amu Derya ırmağı yatak değiştirince, büyük bir bölümü göç edip öbür türkmen boylarıyla kaynaştı.

ALİENOR AQUİTANİALI (1122 - Fontevrault 1204), Aquitania ve Gaskonya düşesi, Poitou kontesi (1137-1204), dük Guillaume X'un büyük kızı. Tahta çıkışında, Fransa kralı Louis VII ile evlendi ve onunla birlikte II. haçlı seferine katıldı.Louis VII, aynı kanı taşıdıklarını ileri sürerek evliliğin bozulmasını istedi ve bu karar 1152 yılında Beaugency konsili'nde alındı. Alienor, Louis VII'nin, geri vermek zorunda kaldığı çeyizini, yani Fransa'nın G.-B.'sındaki geniş toprakları İngiltere'deki topraklarına ekleyen ve 1154'te İngiltere kralı olan Normandiya dükü ve Anjou kontu Henri Plantagenêt ile evlendi. İkinci eşiyle anlaşamadı ve 1173 yılında babalarına başkaldıran oğullarını destekledi. Henri II de onu yakalatarak on beş yılı aşkın tutsak tuttu. Alienor, ancak kocasının ölümüyle (1189) özgürlüğüne kavuşabildi. Entrikacı ve eylemci kişiliğine uyarak, küçük oğlu Yurtsuz John'a karşı ağabeyi Aslan Yürekli Richard'ın tarafını tuttu ve onun tutsaklığı boyunca, Philippe Auguste'e karşı direnen İngilizler'i yüreklendirdi. Richard'ın ölümünden sonra (1199), Yurtsuz John'un İngiltere krallığına adaylığını destekledi, ardından da, Philippe Auguste'ün desteklediği Aquitania soylularının başkaldırısına karşı savaşı yönetti. Etkisi yalnızca siyasal değildi. Kültürü çok geniş olan bu güneyli prenses, troubadour'ların şiirlerinin Fransa'da ve İngiltere'de yaygınlaşmasını sağladı. Çekildiği Fontevrault manastırı'na gömüldü.

Aliénor Aquitanialı çokrenkli mezar taşından ayrıntı (XII.yy.) Fontevrault manastırı'nda (Maine-et Loire)

ALÎF a. (ar. *'alif*). *Esk.* Yem torbası.

ALİFATİK sıf. (fr. *aliphatique;* yun. *aleiphar*, yağ'dan). Org. kim. *Alifatik bileşik*, yağlı maddeler gibi açık zincir içeren organik bileşik. (Oleik asit alifatik bir bileşiktir.)

ALİFUATPAŞA, Sakarya'nın Geyve ilçesi merkez bucağına bağlı belde: 4 445 nüf. (1990). Demiryolu istasyonu.

ALİGARH, Hindistan'da (Uttar Pradeş) kent, Delhi'nin G.-D.'sunda; 479 978 nüf. (1991). Üniversite. Dokuma ve makine sanayileri.

ALİGER (Margarita Yosifovna), sovyet kadın şair (Odesa 1915). Başından geçmedik felaket kalmayan Margarita Yosifovna Aliger, *Cet hiver-là* (fr. çev.) [1938] adlı yapıtında acı bir lirizmi dile getirdi. Almanlar'a karşı direnişin kadın kahramanı üzerine ünlü *Zoya Kosmodemyanskaya* şiirini yazdı (1942). Daha sonra çağdaşlarının ideoloji ve ahlak sorunlarını ele aldı (*les Monts Lénine* [fr. çev.], 1953; *Quelques Pas* [fr. çev.], 1962; *Vers* [fr. çev.], 1967).

ALIGHIERI → DANTE ALIGHIERI

ALİGORNA → ALİKURNA.

ALİHANOV (Abram İsaakoviç), sovyet fizikçi (Tiflis, bugün Tbilisi, 1904 - Moskova 1970). 1959'dan ölümüne kadar Fen bilimleri akademisi kuramsal ve denel fizik enstitüsü'nü yönetti. Çekirdek fiziği uzmanıydı. 1934'te kardeşi ARTEMİ İSAAKOVİÇ **Alihanyan** ile (1908 - Moskova 1978) birlikte radyoaktif çekirdeklerin elektron-pozitron çiftleri yayımladıklarını ortaya koydu ve yapay radyoaktif elementlerin beta tayfıyla ilgili düzenli araştırmalara başladı. İkinci Dünya savaşı sırasında kozmik ışımanın bileşimini ve enerjisini inceledi. 1949'da, ağır suyla yavaşlatılan ilk sovyet nükleer reaktörünü çalıştırdı; 1961' de bir proton hızlandırıcısının yapımını yönetti. Sovyet atom bombasının yaratıcılarındandır.

ÂLİHAT çoğl. a. (ar. *alih*'ın çoğl. *alihat*). *Esk.* İlahlar, tanrılar.

ÂLİHE a. (ar. *ilahe*'nin çoğl. *âlihe*). *Esk.* Tanrıçalar.
—Dilbilg. Türkçede tekil anlamıyla kullanılmıştır.

ALİKAMERLİ, esk. **Alkamer,** Iğdır'ın merkez ilçesi, merkez bucağına bağlı

köy; 1 983 nüf. (1990). PTT.

ALİKURNA ya da **ALİGORNA** a. (İtalya'nın Livórno kentinin adından). Geçmişte özellikle sülüs yazı için kullanılan bir tür perdahlı kâğıt. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. İtalya'nın Livórno kentinde yapılan kâğıtların üzerindeki "A. Ligorna" soğuk damgası değişime uğrayarak *alikurna* olmuştur. Battal (büyük) ve evsat (orta) boyları vardı. Katlı olanlara *çifte ali*, renkli olanlarına da *alikurna boyalısı* deniliyordu. Bu kâğıtlar da aharlanarak kullanılıyordu.

ALİL sıf. (ar. *'alil*). **1.** Hastalıklı, illetli. **—2.** Sakat: "*Nitekim çeşm-i alilin târ u zulmet çaresi*" (Nev'i XVI. yy.).

ALİL- (fr. *allyl-*). Org. kim. Bir molekülde alil kökünün varlığını belirten önek.

ALİL a ve sıf. (fr. *allyle*). Org. kim. İlk kez sarmısakta sülfür biçiminde bulunan, $CH_2=CH-CH_2$ formülünde tek değerli kök. || *Alil bileşikleri*, alil kökü içeren bileşikler. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Polim. *Alil türevleri*, bir ya da birçok alil kökü içeren monomerlerin polimerleşmesiyle elde edilen reçineler. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Org. kim. Alil kökü birçok organik maddenin bileşimine girer. Alil alkol bir yana bırakılırsa, organik moleküllere alil kökünün girmesini sağlayan en önemli bileşikler alil halojenürleridir. Alil alkol üzerine brom ya da iyotla fosfor etki ettirilerek bromür ve iyodür hazırlanır. Bu elementler nükleofil ornatma tepkimelerine kolayca girer; çünkü C=C çift bağı, iki moleküllü tepkimeleri olduğu kadar tek moleküllü tepkimeleri de hızlandırır.

Alil klorür, önemli bir sanayi ara ürünüdür ve propilen, 600°C'ta klorlanarak hazırlanır. Hipoklorit asidin etkimesini alkali işlem izlerse, alil klorür, epiklorhidrin ve gliserol verir.

Alil alkol (2-propen-1-ol), alil klorürün hidrolizi ya da akroleinin indirgenmesi sonucunda elde edilen önemli bir sanayi ara ürünüdür. Bu ürün klorlama ve alkali işlemle epiklorhidrin ve gliserola, hidrojenlemeyle propil alkole dönüştürülebilir. Esterleriyse polimerleşme ve eşpolimerleşme monomerleridir.

İki tür alil konum değişimi vardır. Birincisi, ornatılmış alil türevleri üzerinde kolayca görülen anyon konum değişimidir. Bu olay, her şeyden önce iki izomer arasında az çok hızla kurulan bir denge biçiminde ortaya çıkar:

$$CH_3-CH=CH-CH_2Cl \rightleftarrows CH_3-CHCl-CH=CH_2;$$

ayrıca konum değişimi eşliğinde ornatma tepkimesi de bu türe girer; tepkime bir C=C çift bağının yer değişimi ve bir elektron alıcı ornatan (Cl, OH, NR_2) biçiminde oluşur:

$$CH_3-CH=CH-CH_2Cl + H_2O \rightarrow CH_3-CH(OH)-CH=CH_2 + HCl.$$

Ornatmanın tam konum değişimiyle birlikte oluşumu çok seyrek görülür ve genellikle izomer karışımları elde edilir.

İkinci tür, "alil-propenil" konum değişimi denilen proton değişimidir:

$$Z-CH_2-CH=CH \rightarrow Z-CH=CH-CH_3.$$

Bu konum değişiminin katalizini sağlamak için asitler kullanılabilirse de daha çok bazlara başvurulur (baz kullanılırsa Z grubunun elektron alıcı olması gerekir). Bu tepkime keton-enol dengesine benzer çok genel bir dönüşümdür.

—Polim. Alil türevleri, yani

$$CH_2=CH-CH_2-R$$

çok yavaş polimerleşir; buna karşılık stiren ya da maleik anhidritle eşpolimerleşmeleri çok kolay elde edilir. En çok kullanılan alil monomerleri arasında dialil ftalatlar ve dialil karbonatlar sayılabilir; bu monomerler, üç boyutlu makromolekül ağları oluşturarak polimerleşirler; böylece erimeyen, suda çözünmeyen çok saydam polimerler elde edilir. Bükülebilen bu ürünler, aşınmaya ve toz çiziklerine karşı iyi dayanan organik cam yapımında kullanılır.

ÂLİLİK a. (ar. *'âli'*den *'âlilik*). *Esk.* Yücelik, yükseklik, ululuk.

ALİLLEME a. Org. kim. Bir molekülde hidrojen atomunun yerini bir alil kökünün alması. (Alilleme, alil türevlerinin tepkinirliği nedeniyle çok kolay elde edilen bir alkilleme*dir.)

ALİLLEMEK f. Org. kım. Alilleme işlemi yapmak.

ALİLSENEVOL a. (fr. *allylsenevol*'den). Eczc. Turpgillerden çeşitli bitkilerin (siyah hardal, bayırturpu) esansında bulunan ve kendine özgü keskin bir kokusu olan renksiz sıvı. (Potasyum mironat heterozidinin mirozin fermentiyle parçalanmasından meydana gelir. Ayrıca yapay olarak da elde edilir. Kan çekici etkisinden dolayı alkollü çözelti olarak kullanılır.)

ALİM sıf. (ar. *'ilm'*den *'alim*). *Esk.* **1.** Çok bilen, ilmi çok. **—2.** Bilgisi sonsuz anlamında, Tanrı'nın sıfatı olarak kullanılır.

ÂLİM sıf. ve a. (ar. *'ilm'*den *'alim*). **1.** Bilgili, çok okuyan kimse için kullanılır: *Âlim ve fazıl bir zat*. **—2.** Bilgin: *Tabiat âlimi*. **—3.** *Esk.* Din bilimleriyle uğraşan bilgin: *Kendisi devrinin tanınmış âlimlerindendi.*

—Din. *Âlim ül-gayb ve'ş-şehâde*, görüleni ve görülmeyeni bilen; Tanrı.

ÂLİM sıf. (ar. *elem*'den *alim*). *Esk.* Acılı, elem çeken.

ALİMA, Zaire'de ırmak, sağ kıyıdan Zaire (Kongo) ırmağının kolu.

ALİMALLAH ünl. (ar. *'alim*, bilen ve *Allah*'tan *'alimallâh*). Bir kimseyi bir sözün doğruluğuna, kesinliğine inandırmak için söylenir: *Yalan söylediğini anlarsa alimallah, öldürür seni.*

ÂLİMAN çoğl. a. (ar. *'alim*'ın fars. çoğl. *'âliman*). *Esk.* Alimler, bilginler: "*Eyler anı müdahane-i âlimân harab*" (Keçecizade İzzet Molla, XIX. yy.).

ÂLİMANE be. (ar. *'alim* ve fars. *-ane*' den *'alimane*). *Esk.* Bilgince, bilgili kişiye yakışır biçimde.

ALİMCAN (İbrahim), tatar romancı, yazar ve dilbilimci (Ufa, Başkırdistan, 1887 - ay. y. 1938). Orenburg'da medrese eğitimi görürken ihtilalci düşünce ve eylemleri nedeniyle medreseden uzaklaştırıldı. 1907'den 1917'ye kadar başta *El-ıslah* dergisi olmak üzere kazan-tatar dilinde yayımlanan çok sayıda gazete ve dergide yazıları çıktı. Tatar köylerindeki yaşamı *Yeş yürekler* (Genç yürekler, 1912) adlı romanda işledi. 1917'de Sosyalist devrimci parti'ye, Ekim devrimi'nden sonra Bolşevik partisi'ne girdi. Kazan-tatar dili üzerine araştırma ve incelemeleriyle tanındı. *Tatar sarfı* (1911) ve *Tatar nahvi* adlı eserleri okullarda ders kitabı oldu. *Biznin künler* (Bizim günlerimiz, 1920) ve *Kazak kızı* (1924) romanlarında kazak ve tatar halkının yaşamlarını, geleneklerini anlattı. *Tatar imlası* ve *Edebiyat yasası* adlı iki kitabı, gazete ve dergilerde makaleleri, öyküleri de yayımlanan yazar, modern tatar dili ve edebiyatının öncülerinden sayılır.

ÂLİME a. (ar. sözc.) İlkçağ'da mısırlı kadın dansçı. (Çok kültürlü olan ve ayrı bir sınıf oluşturan âlimeler, dansları sırasında, o anda içlerine doğan şarkılar ve şiirler okurlardı.)

ALİMEMAZİN a. (fr. *alimemazine*). Fenotiyazin türevi ilaç. (Antihistaminik [ürtiker, nezle ve öksürük tedavisi] ve hipnotik özelliklerinden dolayı kullanılır.)

ALİMENTA, Roma İmparatorluğu döneminde, yardım kuruluşları olan "besleme kurumları"na verilen ad.

Yoksul çocukların geçiminin devletçe sağlanmasını tasarlayan Nerva idi. Traianus bu tasarıyı gerçekleştirdi ve malikânelerinin donatımını tamamlamak için italyan mülk sahiplerine devletçe % 5 faizli ödünç para teklif edildi. Faizler, yoksul ailelerin çocuklarının bakımına harcanacaktı. Böylelikle, hem tarımın teknik verimini artırmak, hem de nüfus azalmasını önleyerek işgücü sorununu çözmek istenmişti. Bu "alimenta"lar, Veleia ve Beneventum'dan kalan ipotek cetvellerinden bilinmektedir. Antoninus Pius, kız çocuklarını barındıran kuruluşu genişletti; Commode ise kaldırdı, ama Septimus Severus yeniden kurdurdu. Bazı kişiler devleti örnek alarak bu işi sürdürdüler.

ALİMLİK a. Alim olma durumu, özellikle din bilimlerinde geniş, derin bilgisi olma: *Devrinin tefsir alimliğiyle meşhur zatlarındandı.*

ALİMNE. Tar. coğ. G.-B. Anadolu'da, Lykia ile Karia bölgeleri sınırında antik kent. Burdur'un Gölhisar ilçesinde olduğu sanılıyor.

ALİNDA. Tar. coğ. Batı Anadolu'da, Karia bölgesinin askeri kentlerinden Aydın'ın Çine ilçesinde, Karpuzlu bucağı yakınındaki kayalık bölgedeydi. Hekatomnos'un kızı, Karia satrapı Piksodaros'un kız kardeşi Ada, Halikarnassos'tan (Bodrum) uzaklaştırılınca buraya yerleşti; kenti merkez yaptı (yakl. İ.Ö. 344). Bizans dönemi piskoposluk merkezi. Tiyatro, agora, stadium, stoa görkemli yapılardır. Çevrede çok sayıda, granitten yapılmış Karia üslubunda kapaklı lahitler vardır.

İsa Çelik

Alinda

ALİNDAO, Orta Afrika Cumhuriyeti'nde yer, Bambari'nin G.-D.'sunda. Dokuma ve besin sanayileri.

ALİNGSÅS, İsveç'te kent, Göteborg'un K.-D.'sunda Mjörn gölü kıyısında; 23 000 nüf. Dokuma sanayisi.

ALİNYİMAN a. (fr. *alignement*, dizme, sıralama'dan). Dy. Hattın düz bir çizgi oluşturan bölümü.

ALİOĞLU, türk şair (XVII. yy.). Bektaşi tarikatından olduğu bilinmektedir. Ancak yaşamıyla ilgili kesin bilgi yoktur. Müritlerinden Dedemoğlu ile İran yanlısı bir ayaklanma hazırlığındayken kovuşturmaya uğradığı; hatta yargılanıp asıldığı öne sürülür. Bir şiirindeki "Serez'in şahı" sözü dolayısıyla, Şeyh Bedrettin yanlılarıyla ilişkisi olduğu sanılmaktadır. Hece yanında aruz ölçüsünü de kullanmış, şiirlerinde tasavvuf konularını ustalıkla işlemiştir. (· Kayn.)

ALİONE (Gian Giorgio), italyan yazar (Asti 1460'a doğr.- öl. 1521). Fransız temaları üzerine Asti lehçesinde, fransızca ve makarnacı diliyle (latince ve italyanca kelimelerin karıştırılmasından oluşan gülünç dil) yazılmış şiirleri ve on karnaval farsı, ayrıntılı ve sağlam gerçekçilikleriyle dikkati çeker.

ALİOT (fr. *alioth;* ar. *al-Ayyuk*, kuyruk). Büyükayı*'nın ε yıldızına verilen ad. Kadiri 1,8. Tayf tipi A 0.

Alipaşa, Batı Trakya'da, özellikle Selanik ve Doyran Türkleri arasında yaygın bir erkek oyunu. Grup halinde, davul zurna eşliğinde oynanır.

ALİPAŞA KEBABI a. Kuşbaşı doğranmış koyun eti ve baklava yufkasıyla yapılan bir tür kebap. (Etler domates, soğan ve suyla pişirilip üzerine maydanoz ekilir, soğumaya bırakılır. Araları yağlanıp, ikişer ikişer üst üste konan baklava yufkalarının ortalarına bu etten konup bohça gibi katlanır, fırına verilir.)

ALİPAŞA PİLAVI a. Az yağlı koyun kıymasından yapılmış köfteler, kızarmış dolma fıstığıyla karıştırılarak servis yapılan bir tür pilav.

Alis harikalar diyarında *Alice's Adventures in Wonderland)*, Lewis Carroll'ın anlatısı (1865). Yazarın üç küçük kız çocuğu için uydurduğu anlatılardan doğan büyümek isteği ve korkusunu konu alan bu düş öyküsü, çocuk şarkılarının *(nursery rimes)* havasına uygun olarak sürer ve çocukluğun hayalleriyle düşlerini canlandırır. Bu anlamsızlık*başyapıtı, *Trough the Looking Glass*'da (1972) sürer. Alis'in satranç tahtası biçimindeki bir ülkede yolculuk ettiği bu anlatıda, yazar hem çocuk psikolojisi üzerindeki bilgisini, hem de matematikçi kültürünü gösterme olanağını bulur.

Alis harikalar diyarında
John Tenniel'in, Lewis Carroll'ın anlatısının ilk baskısı (1865) için yaptığı resim
Bibliotheque nationale, Paris

ALİ SABİYE, Cibuti Cumhuriyeti'nin güneyinde seçim çevresi. —*Ali Sabiye* yerleşmesi, Cibuti-Addis Abeba demiryolu hattı kenarında istasyon.

ALİSCAHBANA → TAKDIR ALISCAHBANA

ALİSİKLİK sıf (fr. *alicyclique*). Org. kim. *Alisiklik bileşik,* aromatik olmayan bir kapalı zincir içeren organik bileşik. (Siklopentadien, alisiklik bir bileşiktir.)

ALİSİN a. (fr. *alisine*). Sarmısağın antibiyotik etki gösteren etkin maddelerinden biri.

ALİSMACEAE a. Bot. Suokugiller familyasının bilimsel adı.

ALİSON (*sir* Archibald), iskoçyalı tarihçi (Kenley, Shropshire, 1792 - Glasgow yakınında 1867). Başlıca yapıtı *History of Europe*'dur. Bu kitabın 10 cildi 1789-1852 dönemini anlatır. Engels'in izleyicisi olan Alison, ekonomik olguların etkisi üzerinde önemle durmuştur.

ALİSON (*sir* Archibald), ingiliz general (Edinburgh 1826 - Londra 1907). Kırım'da, Hindistan'da, Mısır'da askeri harekâtı yönetti ve bu sonuncu ülkede işgal ordusu komutanlığı yaptı.

ALİŞAH (Tacettin), ilhanlı veziri (?-1324). Reşidettin ve Sadettin-i Saveci ile birlikte vezirlik yaptı. Önce Sadettin'in idama mahkûm olması için zemin hazırladı; böylece Reşidettin'in tek rakibi oldu. Daha sonra da Reşidettin'i Olcaytu'yu zehirlemekle suçlayarak idam ettirdi (1318), tek vezir olarak kaldı. Moğollar arasında müslümanlığı yaymaya çalıştı. Ülkenin karışıklıklar içinde olduğu yıllarda, hükümdar Ebu Sait'in güvenini kazandı. Tebriz' de Erg-i Alişah (Alişah kalesi) adı verilen bir cami yaptırdı. Moğollar döneminde eceliyle ölen ilk ve tek vezirdir.

ALİŞAR, Yozgat'ın Sorgun ilçesi, merkez bucağına bağlı köy; 278 nüf. (1990). Kuzeyinde Alişar höyüğü vardır.

Alişar höyüğü, Yozgat'ın Sorgun ilçesine bağlı Alişar köyünün kuzeyinde höyük. Kimi arkeologlarca hitit kenti Ankuva olduğu sanılıyor. Burası hitit öncesi Anadolu halkları ve kültürlerine ilişkin buluntular açısından önemlidir. Alacahöyük, Boğazköy, Kültepe'nin yanı sıra Alişar'da da ortaya çıkarılan ve "Kappadokia tabletleri" olarak bilinen asurca çivi yazılı kil levhacıklar bunlar arasındadır. H. H. von der Osten'in başkanlığında yürütülen kazılarda (1927-1932), ilk tunç çağdan osmanlı dönemine uzanan bir yerleşme ortaya çıkarıldı. İlk tunç çağ I yerleşmesi (İ.Ö. 3200-2600) dörtgen planlı, kerpiç duvarlı, düz damlı evleriyle, basit bir köy görünümündedir. İlk tunç çağ II (bakırçağ, İ.Ö. 2600-2200) evresinde köy kültürü, yerini kent kültürüne bırakmıştır: evlerde ve yerleşme düzeninde belirli bir plan gözetilmiş, kent surla çevrilmiştir. Mezopotamya ile kültür alışverişinin bu evrede başladığı biliniyor. İlk tunç çağ III (İ.Ö. 2200-2000) evresinde, yerleşme 2 surla güçlendirildi. Eski Hitit krallığı dönemindeyse (İ.Ö. 1650-1460) kent, yaklaşık 450 m uzunluğunda, sandık-duvar tekniğinde oval bir surla çevrilmiş; geniş kale kapıları, kuleler, yeraltı yolları ve işlek sokak dokusuyla, savunmalı bir kent görünümü kazanmıştır. Yerleşme, hitit imparatorluk döneminde önemini yitirdi. Phrygialılar zamanında kentin iç kalesi güçlendirildi. Hellenistik, Roma, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ilişkin mimarlık buluntularıysa azdır. Alişar höyüğü buluntuları, Ankara Anadolu Medeniyetleri müzesi'nde sergilenmektedir. (→ Kayn.)

Büyük Larousse

Büyük Larousse

Alişar höyüğü
kazı alanı ve genel görünüm
Sorgun-Yozgat

ALİŞİR BEY Kerimettin, Germiyan aşireti beyi (? - 1264). Selçuklu sultanları arasındaki taht kavgasında Kılıç Arslan IV'e karşı İzzettin Keykavus II'yi destekledi. Keykavus yenilip kaçınca Kılıç Arslan IV'ün veziri Muinettin Pervane'nin kışkırtmasıyla, Moğollar tarafından öldürüldü. Oğlu Yakup Bey, Germiyan beyliğini kurdu.

ALİŞİROĞULLARI → GERMİYANOĞULLARI

ALİT a. (fr. *alite*). Hidr. bağl. Yapay portland çimentosu klinkerlerinin temel bileşeni. (Düşük miktarlarda alümin, magnezya ya da demir oksit içeren bu madde bir kalsiyum fosfat silikatıdır.)

ALİT a. (fr. *allite*). Pedol. Yüksek oranda alüminyum içeren bir toprak türü.

Alitalia (*AeroLinee italiane internazionali*'nin kısaltılması), italyan hava taşımacılık şirketi. 1946'da ilk sermayesinin % 40'ını yatıran Istituto per la ricostruzione industriale (IRI), aynı pay oranına sahip British European Airways (BEA) ve çeşitli özel italyan sermayecileri tarafından kuruldu. O dönemden bu yana, derece derece gelişme gösterdi ve ilk uluslararası havacılık şirketlerinden biri oldu. Taşımacılık ağı yaklaşık 300 000 km'lik bir alanı kapsar ve hatlarının yaygınlığı bakımından dünyada beşinci sırada yer alır. 18 000 kişilik işletme personeli ve değişik tipte uçaklar içeren filosuyla, yılda 6 milyonu aşkın yolcu ve 130 000 ton dolayında eşya taşımaktadır.

ALİTERASYON → YİNELEME

ALİTLEŞME a. Pedol. 1926'da Harrassowitz'in, alüminyum silikatlı kayaçların aşırı ölçüde bozulması biçiminde tanımladığı kristal süreci. (Nemli ve sıcak iklim

kuşağının iyi akaçlanmış bölgelerinde, minerallerin dağılması ya da tümüyle hidrolize uğraması, hidroksitlerin oluşumuyla sonuçlanır. Çok yüksek oranda çözünen bazlarla silis yok olurken, alüminit çökelir ve boksitlerin temel bileşeni olan jibsit kristallerini oluşturur.)

ALİTLİ sıf. Pedol. Bol yağışlı, yoğun akaçlamalı tropikal bölge toprakları ve bozulmalar için kullanılır; bu tür topraklarda, minerallerin bozunmasıyla serbest kalan alüminyum, boksitlerin başlıca bileşeni olan jibsit ya da alüminyum oksihidroksit biçiminde bulunur.

ALİTUS, SSCB'de (Litvanya) kent, Kaunas'ın güneyinde; 51 000 nüf. Dokuma sanayisi.

ALİVALİT a. (fr. *allivalite*). Petrogr. Olivinli, anortitli ve piroksensiz gabro.

ALİVRE sıf. (fr. *à* önek, ve *livrer,* teslim etmek'ten). Tic. huk. *Alivre satış,* satış sözleşmesinin yapıldığı zamanla malın teslim edildiği zaman arasında belirli bir sürenin bulunduğu satış. (Özellikle tarım ürünlerinde bu tür satışlar yapılır.)

ALİY sıf. (ar. *'aliyy*) *Esk.* **1.** Yüksek, büyük. **—2.** Ünlü. **—3.** *Aliyy ül-neseb,* soyu yüce olan.

ÂLİYE sıf. (ar. *'ali'*nin dişl. *'aliyye*). *Esk.* Yüce, üstün: *"...heyeti âliyenize dinletmeye çalışacağım"* (M. K. Atatürk).

◆ a. **1.** Bir şeyin en yüksek yeri, tepesi. **—2.** Arabistan'da dağlık arazilere verilen ad.

—Din. Halveti tarikatının kollarından biri.

ÂLİYE → ÂLİ.

ALİYEV (Haydar), azerî siyaset adamı (Nahçıvan 1923). 1945'te Azerbaycan komünist partisi'ne girdi. Azerbaycan KP birinci sekreteri (1969), SBKP merkez komitesi üyesi (1971-1985), Politbüro yedek (1976) ve asil (1983) üyesi oldu. Sovyet yönetiminde Politbüro'ya yükselen tek türk siyaset adamıdır. Gorbaçov döneminde Azerbaycan'a döndü. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti cumhurbaşkanı oldu (1985). Türkiye'yle yakın ilişki kurdu.

ALİYYÜLÂLÂ be. (ar. *'aliyy* ve *'ala'*dan, *'aliyy-ül-'alâ*). *Esk.* En iyi, en üstün, en iyiden de iyi.

◆ a. Diplomalardaki pekiyi derecesi.

ÂLÎZ a. (fars. *aliz*). *Esk.* Kıç atma, çifte.

■**ALİZARİN** a. (fr. *alizarine*). Org. kim. Formülü $C_{14}H_8O_4$ olan ve antrasenden türeyen bitkisel boyarmadde; kökboyasıgillerin kökünde glükosit (ruberitrik asit) biçiminde bulunur ve günümüzde bireşim yoluyla hazırlanır.

—ANSİKL. Alizarın, sanayide yapay bireşimi yapılan ilk doğal boyarmaddedir (C. Graebe, K. Liebermann; 1868); bu yapay üretim Güney Fransa ve İtalya'da kökboyası yetiştiricilerinin yıkımına yol açtı. Suda çok az çözünen alizarin, boyanacak liflere karmaşık işlemlerle metal iyonları eşliğinde uygulanır; metal iyonları ise mordan işlevi görür ve doğasıyla rengin türünü değiştirir: alüminyumla kırmızı, kromla kahverengi, demirle menekşe rengi verir.

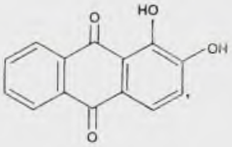
ALİZE a. (fr. *alizé* provence dilinden *lis,* yumuşak; lat. *lixare* [?], sıvazlamak 'tan). Alçak enlemlerde esen düzenli rüzgâr.

—ANSİKL. Alize, her iki yarıkürede 30° paralelı boyunca sıralanan astropikal yüksek basınç alanlarından doğar, ekvatora doğru eser: K.-D.-G.-B. yönünde esen kuzey yarıküre alizeleri, G.-D.-K.-B. yönünde esen güney yarıküre alizeleri. Kuzey yarıküre ve güney yarıküre alizelerinin karşılaşmaları, sıcak ve nemli havanın kararsızlığının desteklediği dinamik yükselmeyle sonuçlanır ve dönenceler arası yakınsama alanını (intertropikal konverjans) oluşturur; bu alanda kümülo-nimbüs bulutları ("sıcak kuleler") sıralanmıştır. Alizelerin kalınlığı hiçbir zaman 3 000 m'yi aşmaz. Hadley hücresi (→ ATMOSFER) çerçevesinde, alizeler, yükseklerde dönencelere yönelen bir hava kütlesi yerdeğişikliğini dengelerler: ters alizeler diye adlandırılan rüzgârların kökeninin bu olduğu söylenebilir. Alizeler, coğrafi konumlarına göre üçe ayrılabilir: okyanus alizesi, kara alizesi, ekvatoru muson döneminde aşan alize.

Hawaii ya da Asor antisiklonları gibi deniz üzerindeki antisiklonlardan doğan okyanus alizesi, alçalan hava hareketinin en kuvvetli olduğu yüksek basınç alanlarının kenarı tarafından denetlendiği için, başlangıçta kuru bir rüzgârdır. Okyanusların kenarlarına doğru ilerlediği oranda nem yüklenir. Dolayısıyla, bu ilerleme sırasında "alize terselmesi"nin yükseltisi artar. Terselme düzeyinin altındaki hava, deniz sularından buharlaşan nemi soğutur. Bu nedenle, okyanus alizesine hava hareketinin alçalma biçiminde olduğu yerlerde (okyanusların doğu kıyıları) katman bulutlar, terselme düzeyinin altındaki tabakanın batıya doğru kalınlaştığı yerlerde de yükselme hareketlerine bağlı konveksiyonel (cumulus) bulutlar eşlik eder. Ama terselme düzeyi, üstündeki kuru havayı çok yükseklere kaldıracak kadar yüksek değildir. Bu yüzden alizeye, alışılmış küme biçimli bulutların gökyüzünde geniş mavi alanlar ayırdığı güzel hava eşlik eder.

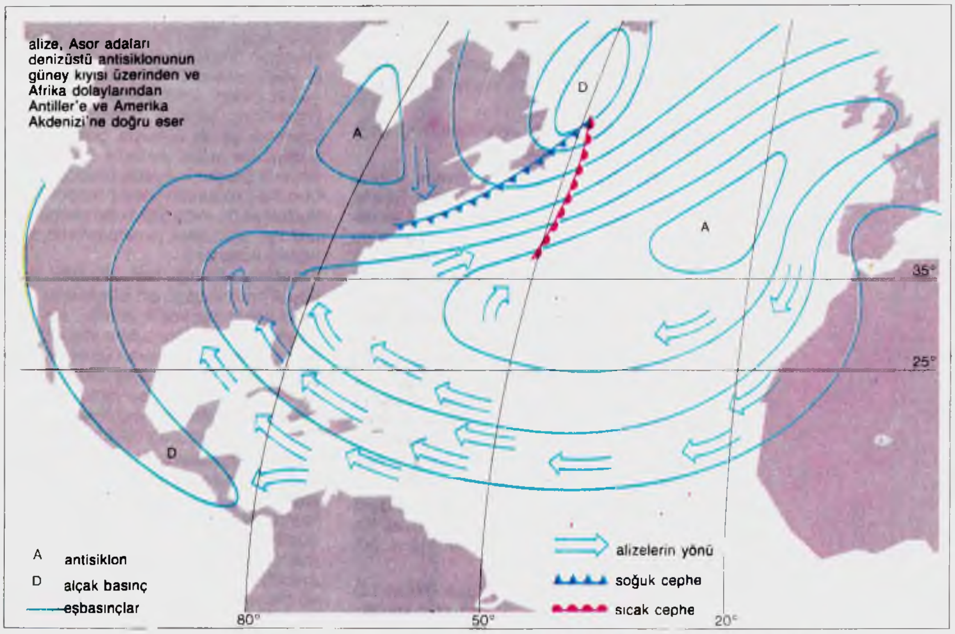
Büyük Sahra üzerindeki yüksek basınçlar gibi antisiklonlardan doğan kara alizesi, kurudur ve kuvvetli bir şekilde alçalır (sözgelimi, kuzey yarıküre kışında Batı Afrika üstünde esen harmattanlar). Denetimi altında olduğu öbür yüksek basınçlarla birlikte, yağışlı tropikal alanda rastlanan mevsimlik kuraklık nedenlerinden birini oluşturur. Okyanus ve kara alizeleri, çok kuvvetli yağışlara neden olabilirler. Bu yağışlar, tropikal tedirginliklerin alizeler alanında doğudan batıya doğru yer değiştirdiği sırada (doğu dalgaları, gren çizgileri, tropikal siklonlar, vb.), aynı zamanda dağların etkisiyle (Antil adalarına ya da Madagaskar'ın doğusuna yağış getiren orografik yükselmeler) görülür. Ayrıca, iki antisiklon çekirdeği arasında kalmış boğazlardaki (buralara alizelerin cephesi konabilir) tedirginliklerin de işe karıştığını belirtmek gerekir. Bununla birlikte, alizelerin denizler üstünde düzenlilikleri ve yumuşaklıkları (ortalama olarak saatte 20 km) genel bir kuraldır.

Yarıküre alizeleri sistemi (astropikal yüksek basınçlar-alizeler-ekvator alçak basınçları), enlemlere göre mevsimlik bir kayma gösterir. Bu sistem, Büyük okyanus'un ve Atlas okyanusu'nun orta kesimleri ile Antil denizi'nde pek değişmez. Buna karşılık, Büyük okyanus'un batı kesiminde, Hint okyanusu'nun kuzey ve batı

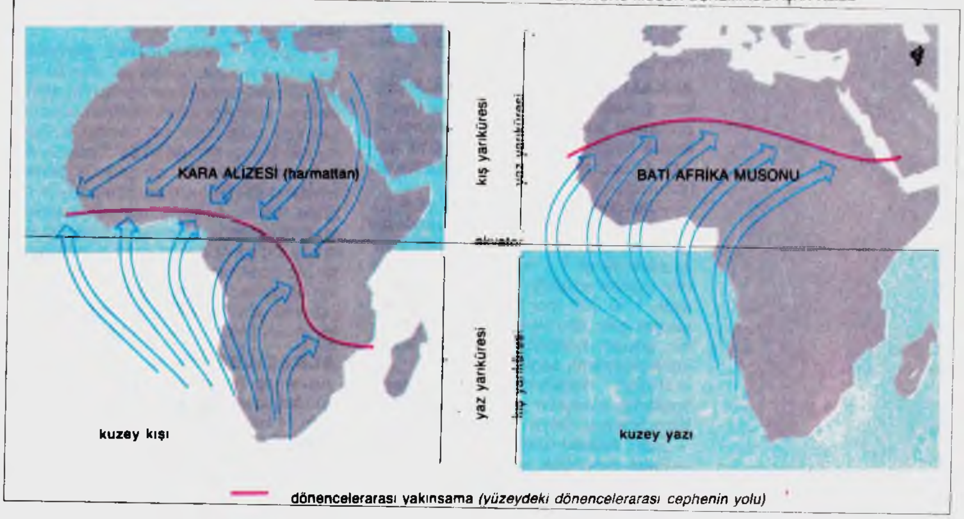
alizarin

OKYANUS ALİZESİ

KARA ALİZESİ

EKVATORU MUSON DÖNEMİNDE AŞAN ALİZE

kesimlerinde, Atlas okyanusu'nun orta kesiminin doğrusunda durum çok başkadır. Çünkü kış mevsimindeki yarıküreyi alizeleri, yaz mevsimindeki yarıküreye ekvatoru büyük ölçüde aşarak muson rüzgârları halinde sokulurlar (Coriolis kuvveti nedeniyle saparak). Böylece, güney kış yarıküresi alizesi, musona dönüşerek, Batı Afrika'yı, Hindistan'ı, Endonezya'yı ve Çin'in güney kesimini etkiler. Olaylarla ilgili bu geleneksel görüşe ilişkin bilgilerin derinleştirilmesi gerekır; çünkü, kış yarıküresi alizesi havası ile, yaz yarıküresinde büyük ölçüde yayılan muson sıcak havası arasındaki süreklilik kuşkusuz mutlak değildir. Dönencelerarası yakınsama, muson durumlarında, ekvator bölgelerinden uzağa kayar, yüzeylerinde yazın termik kökenli kuvvetli alçak basınçların oluştuğu kıtalara (Afrika, Asya) ulaşır.

ALJENİB ya da **ALGENİB,** Pegasus'un γ yıldızına verilen arapça kökenli *(El -cenb)* ad. Yıldız, *Pegasus Kare*'sinin sol alt açısını belirler. Kadiri 2,9. Tayf tipi B 2.

ALJİN → ALGİN

ALJİNAT → ALGİNAT.

ALJUBARROTA, Portekiz'de yer, Estremadura'da (Leiria yönetim bölümü). Portekiz kralı João I, 1385'te Castilla kralı Jaime I'i burada yenerek Portekiz'in iki yüzyıl boyunca bağımsız kalmasını sağladı. Zaferini anmak için, Batalha manastırı yapıldı.

ALJUSTREL, Portekiz'de kent, Alentejo'da, Beja'nın G.-B.'sında; 9 700 nüf. Bakır madenleri.

ALKADİEN a. (fr. *alcadiène*'den). Org. kim. DİEN'in eşanlamlısı.

ALKAEVLİ, Oğuzlar'ın Bozok koluna bağlı bir oymak. *Divanü lügat-it Türk*'te "Alka bölük", *Cami üt-tevarih*'te "Alkır evli", *Şecere-i terakime* ve *Selçukname*'de "Alkaevli" diye geçer. Boy örgütü, Maveraünnehir'deyken parçalanmıştı. Bir bölümü başka boylara karıştı, bir bölümüyse boy adını koruyarak yeni yerleşimlerine bu adı verdi.

ALKAHEST a. Tıp tar. **1.** Paracelsus'a göre her çeşit tıkanıklığı gidermeye yarayan sıvı madde. **—2.** Kimi zaman iksir ya da altın taşıyla (eski simyacıların, madenleri altına dönüştürdüğüne inandıkları taş) özdeşleştirilen, madensel, bitkisel ve hayvansal cisimleri çözen sıvı madde.

ALKAİD (ar. *al-ka'id*, sürücü'den). Büyükayı'nın η yıldızına verilen ad. Kadiri 1,9. Tayftipi B 3. Uzaklık 110 ıy. (KAİD de denir.)

ALKAİOS, yunan lirik şairi (Midilli İ.Ö. VII. yy.). Sappho'nun dostu olan sanatçı, ülkesindeki iç karışıklıklara aristokratlar partisi safında katıldı ve Atina'ya karşı mücadele etti. Şiirlerinde, aşklarını ve siyasal kinlerini dile getirdi. Latin şair Horatius'a esin kaynağı olan *Alkaios* kıtasını onun yarattığı söylenir.

ALKALİ a. (fr. *alcali*, ar. *el-kalevi*). Anorg. kim. **1.** Alkali metallerin (lityum, sodyum, potasyum, rubidyum, sezyum) hidroksitleri ve amonyum hidroksidin genel adı. **—2.** *Uçucu alkali*, amonyak çözeltisinin ticari adı.
— Anal. kim. *Tam alkali titri (T.A.T.)*, bir suyun heliyantinin dönüm noktasını ($pH \simeq 4$) karşılayan toplam alkaliliği. ‖ *Basit alkali titri (A.T.)*, suyun derece cinsinden toplam alkaliliği; her bir derecesi litrede 1/10 000 mol sodyum karbonata karşılık gelir. (Bu ölçüm suyu, fenolftaleinin dönüm noktasına [$pH \simeq 9$] kadar yansızlaştırarak sağlanır.)
—Boyac. *Alkaliye dayanıklı boya*, kapladığı yüzeyi bir ya da birçok alkaliye karşı koruyan boya.
—Eczc. Antiasit özellikleri olan madde.
—Patol. Amonyak, sudkostik, potaskostik ya da sönmemiş kireç içilmesi ağız ve yutak mukozalarında derin lezyonlara, bazen de mıde delinmesine neden olur. Bu zehirlenmeye karşı yapılacak tedavi genel reanimasyon tedavisi (şoka karşı savaş) ve cerrahi müdahaledir (nekroza uğramış organların çıkarılması). Alkali kostiklerden zarar gören deri ve mukozalar yanıklar gibi tedavi edilir.
—Petrogr. *Nadir alkali*, kayaçlarda iz halinde bulunan alkali element (lityum, rubidyum, sezyum).
◆ sıf. Anorg. kim. **1.** Alkali metallerle ilgili. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Alkali erime*, bir maddenin (oksit, silikat vb.) bir baz ya da bir alkali metal tuzuyla ısıtılarak çözelti haline getirilmesi. ‖ *Alkali metaller*, oksijenle birleşerek alkalileri oluşturan metaller (lityum, sodyum, potasyum, rubidyum, sezyum, fransiyum) [Bk. *ansikl.* böl.] ‖ *Alkali tepkime*, pH'ı 7'den büyük olan bir ortamın tepkimesi. ‖ *Toprak alkali metaller*, kalsiyum, stronsiyum, baryum, radyum, berilyum ve magnezyum içeren metaller. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Camc. *Alkali cam*, temel bileşenleri silis, soda ve kireç olan cam. (Büyük bir grup oluşturan bu camlar, yaygın cam gereçlerin yapımında kullanılır: pencere ve otomobil camları, şişeler, sürahiler, bardaklar vb.)
—Elektrotekn. *Alkali akümülatör, alkali pil*, elektrolit olarak bir alkali çözeltiden yararlanan akümülatör ya da pil.
—Pedol. *Alkali toprak*, SODYUMLU TOPRAK'ın eşanlamlısı.
—Petrogr. *Alkali kayaçlar*, $Na_2O + K_2O$ / Al_2O_3 oranı 1'den büyük olan püskürük kayaçlar. (Sodalı piroksen ve amfibol gibi alkali mineraller biçiminde görülür.)
—Ted. *Alkali maddelerle tedavi*, bazı organların, özellikle midenin asitliğini azaltmak ya da tümüyle gidermek için başvurulan tedavi yöntemi. (Bu amaçla, asitlerle bileşen kimyasal maddeler [karbonatlar] soğurucu yansız maddeler [silikatlar] ya da mide özsuyunu dengeleyen amfoter maddeler [aminoasitlerin alkali tuzları] kullanılır.)
—ANSİKL. Anorg. kim. Alkaliler suda büyük oranda çözünen bileşiklerdir. Kimyasal bakımdan kostik alkaliler, elektroliz edilebilen, renkli ayraçlara etki eden ve asitlerle alkali tuzlar veren kuvvetli bazlardır. İlk defa kostik alkalileri oksitlere benzeten Lavoisier oldu; bu varsayım, alkalileri elektrik akımıyla ayrıştırmayı başaran Davy tarafından doğrulandı.
• *Alkali metaller* periyodik cetvelin birinci sütununda bulunan bir değerlikli elektropozitif elementlerdir. Dış katmanlarında tek elektron vardır. Yoğunlukları düşük, kolayca eriyebilen, yumuşak katı maddelerdir. Çok elektropozitif olan alkali metaller ametallere, özellikle halojenlere ve oksijene karşı büyük ilgi gösterir. Dolayısıyla indirgen maddelerdir ve soğukta suyu bozundururlar. Hidroksitleri ise kuvvetli bazlardır; genellikle suda çözünen tuzları, renkli anyonlarla verdikleri tuzlar dışında, renksizdir.
• *Toprak alkali metaller* periyodik cetvelin ikinci sütununda yer alan iki değerlikli elektropozitif elementlerdir; atomların dış katmanında iki elektron bulunur. Çok sert olmayan bu katı cisimler, kızıl derecede erir, yoğunlukları da düşüktür. Alkali metaller kadar olmasa da (alkalilerden değerlikleriyle ayrılırlar) büyük ölçüde, elektropozitiftirler; ayrıca halojenlerle ve oksijenle kolayca birleşmelerinin yanı sıra indirgendirler ve suyu bozundururlar. Az çözünen hidroksitleri kuvvetli bazları oluşturur; çoğunlukla alkalı tuzlardan daha az çözünen tuzları ise renksizdir; yeter ki anyonları renkli olmasın.

ALKALİLEŞME a. Camc. Cam yüzeyinde, havadaki nemin yoğuşma suyundan kaynaklanan bozulma. (Su, sanayide kullanılan toprak alkali silikatların yüzeyinde bozunmaya yol açar ve bir alkali çözelti verir. Bu çözelti silisi çözündürerek hidratlı bir zar oluşturur ve zar donukluğa kadar varan harelenme etkileri doğurur. Bu olay özellikle durgun nem koşullarında, uzun süre nemli kâğıda sarılmış camlarda görülür. Açık havada bu tehlike azalır.)

ALKALİLEŞTİRİCİ sıf. Anorg. kim. Alkalileştirme özelliği olan maddeye denir.

ALKALİLEŞTİRMEK f. Anorg. kım. Bir maddeye alkali özellikleri vermek.

ALKALİLİK a. Anorg. kim. **1.** Bir alkali maddenin belirgin özeliği. **—2.** Hidroksil iyonları oranı. **—3.** BAZLIK'ın eşanlamlısı.

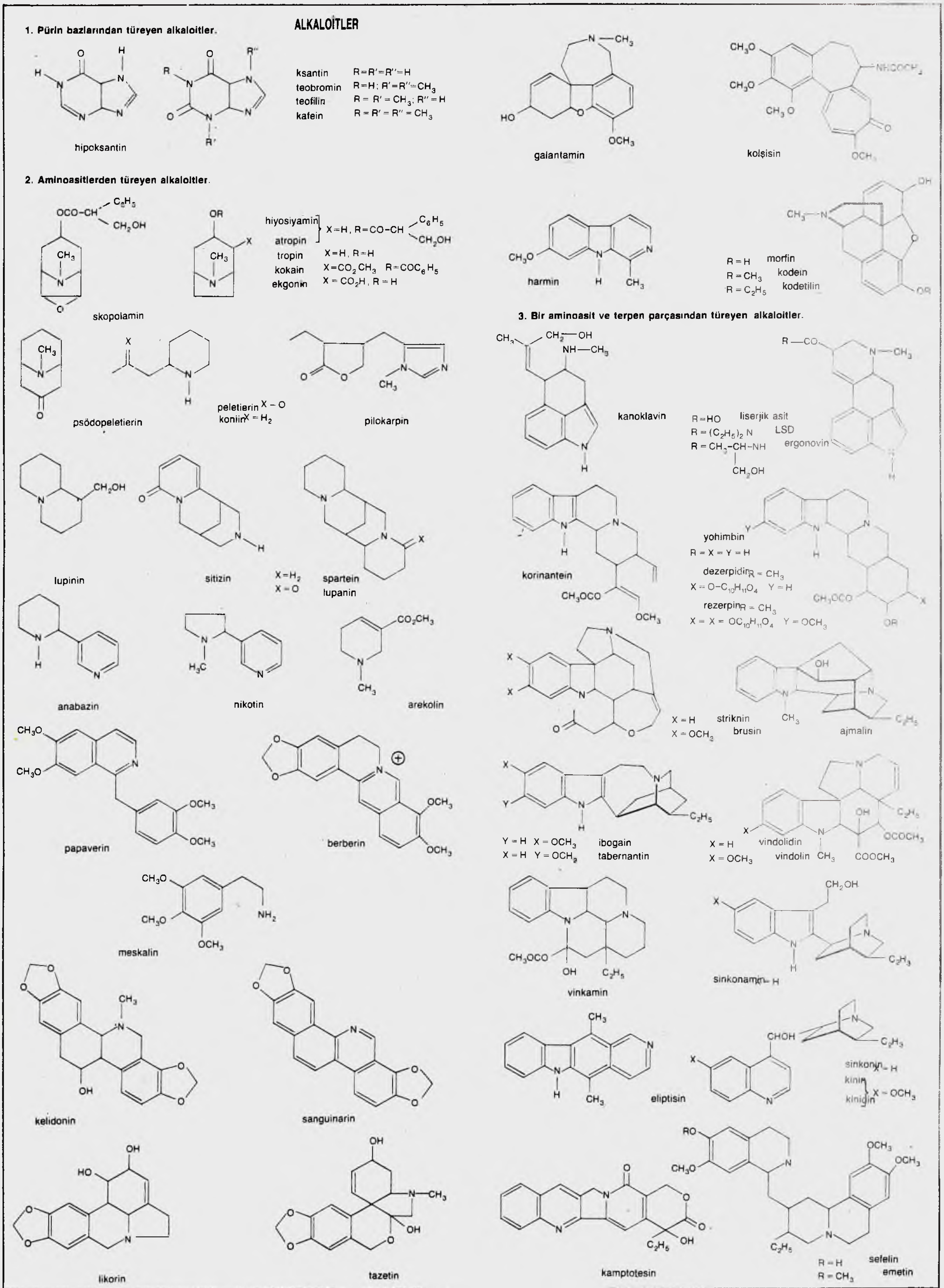
ALKALİMETRİ a. (fr. *alcalimétrie*'den). ALKALİÖLÇÜM'ün eşanlamlısı.

ALKALİÖLÇER a. Anal. kim. Karbonat içeren maddelerde karbon dioksit kütlesini ölçmeye yarayan aygıt.

ALKALİÖLÇÜM a. Anal. kım. Bir alkali çözeltinin titrini hacim ölçümü yaparak belirleme; bu amaçla titre edilmiş bir asit ve bir renkli pH belirteci ya da fiziko-kimyasal yöntem (gerilimölçüm, iletkenlikölçüm vb.) kullanılır. (Eşanl. ALKALİMETRİ.)
—ANSİKL. Bir alkali çözeltinin titri ya da N_b normluluğunu belirlemek için V_b hacmi bilinen bu çözeltiye renkli bir belirteç karıştırılır; sonra belirtecin tam dönümüne kadar N_a normluluğu bilinen bir asit çözeltisi (örneğin sülfürik asit) azar azar katılır; asit çözeltisinin kullanılan V_a hacmine dayanarak $N_a \cdot V_a = N_b \cdot V_b$ bağıntısına göre yansızlaştırılan bazın oranı çıkarılır. (→ NORMLULUK.)

ALKALİSELÜLOZ a. (fr. *alcalicellulose*'dan). Polim. Alkali bazların selüloza etki etmesi sonucunda oluşan ürün.
—ANSİKL. Selüloz, soğuk ve derişik sodyum hidroksit çözeltilerinin etkisinde kalırsa, bazları bölümsel olarak bağlayıp büyük ölçüde şişer. Öte yandan alkaliselülozlar, sodyum hidroksit çözeltisinin belli derişim oranlarında belli formüller sunar.
Benzer sonuçlar potasyum hidroksit çözeltileriyle de elde edilebilir. Alkaliselülozlar suyla yıkandığında bozunur ve *selüloz II* adı verilen bir ürün verir; bu ürünün kristal ağı başlangıç selülozundan *(selüloz I)* farklıdır. "Yenilenmiş selüloz" ya da "merserize selüloz" da denilen selüloz II'nin, selüloz I'den daha parlak bir görünümü vardır ve boyanmaya daha yatkındır.

ALKALOİT a. (fr. *alcaloïde*'den). Org. kim. ve Eczc. Bitkilerden çıkarılan azotlu ve baz türü organik bileşiklerin genel adı.
—ANSİKL. Çok sayıda bitkinin tedavi etkisi ve zehirliliği eski çağlardan beri bilinmektedir. (→ KONİİN.) Etkin temel maddelerin arı kimyasal bileşikler halinde özütlenmesi ancak 1806 yılında, F. W. Sertürner'in morfini elde etmesiyle başlar. O zamandan beri etkin baz maddelerin ya da alkaloitlerin incelenmesi organik kimyanın gelişimine büyük katkıda bulunmuştur. Nitekim bu gelişim konusunda 1806'da elde edilen morfinin formülünün ancak 1925'te aydınlandığı ve tam bireşiminin ise 1952'de yapıldığını belirtmek bir fikir verebilir; oysa rezerpin sözkonusu olduğunda, aynı gelişim 1952, 1953 ve 1956 tarihlerinde tamamlanmıştı. Bazen bitkilerde tek türü yer alan ama çoğunlukla bir bitkide birçok türü bulunan alkaloitlerin kesin işlevi pek bilinmiyorsa da, oluşum şekilleri (biyosentez) açıktır. Bazı hallerde, yalnızca bir amonyak (NH_3) ya da basit bir amin molekülünün [$HO—CH_2—CH_2—N(CH_3)_2$] steroit yapısına (konesin, germin ya da solanin [→ STEROİT]) ya da terpen yapısına (*akonitin kassain* ya da *taksisin* [→ DİTERPEN]) girmesi sözkonusudur. Bazen nükleik asitlerin pürin bazlarına benzeyen bileşikler (kafein, teofilin, ksantin) oluşur; ama çoğunlukla, doğal aminoasitlerden aminlerin yoğuşma ürünleridir. Bazen de bu aminler 5 karbonlu bir terpenle (liserjik

ALKALOİTLER
1. Pürin bazlarından türeyen alkaloitler.
hipoksantin
ksantin R=R'=R''=H
teobromin R=H; R'=R''=CH3
teofilin R= R'=CH3; R''=H
kafein R=R'=R''=CH3
galantamin
kolşisin
2. Aminoasitlerden türeyen alkaloitler.
skopolamin
hiyosiyamin, atropin X=H, R=CO-CH(C6H5)CH2OH
tropin X=H, R=H
kokain X=CO2CH3 R=COC6H5
ekgonin X=CO2H, R=H
harmin
R=H morfin
R=CH3 kodein
R=C2H5 kodetilin
psödopeletierin
peletierin X=O
koniin X=H2
pilokarpin
lupinin
sitizin
X=H2 spartein
X=O lupanin
anabazin
nikotin
arekolin
papaverin
berberin
meskalin
kelidonin
sanguinarin
likorin
tazetin
3. Bir aminoasit ve terpen parçasından türeyen alkaloitler.
kanoklavin
R=HO liserjik asit
R=(C2H5)2N LSD
R=CH3-CH-NH (CH2OH) ergonovin
korinantein
yohimbin R=X=Y=H
dezerpidin R=CH3 X=O-C10H11O4 Y=H
rezerpin R=CH3 X=X=OC10H11O4 Y=OCH3
X=H striknin
X=OCH3 brusin
ajmalin
Y=H X=OCH3 ibogain
X=H Y=OCH3 tabernantin
X=H vindolidin
X=OCH3 vindolin
vinkamin
sinkonamin X=H
eliptisin
sinkonin X=H
kinin
kinidin X=OCH3
kamptotesin
R=H sefelin
R=CH3 emetin

asit, kanoklavin) ya da 10 karbonlu bir terpenle (ajmalin, sefelin, emetin, kinin, striknin) yoğuşurlar.

Alkaloitlerin çoğunun polarlanmış ışığı sola döndürme gücü vardır. Yapılarından kaynaklanan çözümü güç sorunlara rağmen, bilinen alkaloitlerin çoğu bireşim yoluyla hazırlanır. Genellikle çok küçük dozlarda bile zehirli olan ve tıpta kullanılan başlıca alkaloitler, atropin, kafein, kodein, morfin, papaverin, kinin ve striknindir.

Uluğ Bahadır Alkım

ALKALOZ a. (fr. *alcalose*). Patol. **1.** Temiz kandaki pH değeri dikkate alınmaksızın plazmadaki ve dokulararası sıvılardaki H^+ iyonlarının yoğunluğunu azaltma eğilimi.(Normalde 7,38 ve 7,43 arası olan pH, tampon olgulardan dolayı sabit tutulabilir [ödünlü alkaloz] ya da artırılabilir [ödünsüz alkaloz.]) **—2.** *Metabolik alkaloz,* plazmadaki pH ve bikarbonat oranının aynı anda artması. Bu duruma asitlerin atılması (kusma) ya da çok miktarda bikarbonat soğrulması neden olabilir. ‖ *Solunum alkalozu* ya da *gazlı alkaloz,* alveoler hipervantilasyonla karbondioksit gazı miktarının büyük ölçüde düşürülmesi (hipokapni) ve temiz kandaki pH'ın artması.

ALKAM a. (ar. *alkam*). *Esk.* Acı hıyar.

ALKAME BİN ABADE, Fahl da denir, arap şair (VI - VII. yy.). Cahiliye dönemi şairlerinin en ünlülerindendi. Şiirlerinde arap kabilelerinin savaşlarını dile getirdi. Kabilesi Gassanlılar'a yenilince okuduğu kasidelerle, aralarında kardeşinin de bulunduğu esirlerin serbest bırakılmalarını sağladı. Bir şiir atışmasında İmrü ül-Kays'ı alt etmiş, bu sırada Kays'ın hakem yapılan karısı da Alkame'ye oy vermişti. Kays kızarak karısını boşayınca bu kadınla Alkame evlendi. Fahl (akıllı, zeki) unvanı kendisine bu olaydan sonra verildi.

ALKAMENES, İ.Ö. V. yy.'ın son otuz yılında yaşamış yunan heykelci. Pheidias'ın öğrencisi ve rakibi. *Prokne* ve *Itys* heykel grubu, *Hermes Propylaios*'un (kopyası İstanbul Arkeoloji müzeleri'nde) ve *Hekate Epipyrgidia*'nın da yer aldığı Atina akropolisi'nde bulundu. Çok sayıda dinsel heykel yaptı: *Hephaistos* ve *Athena Hephaisteia,Aphrodite Kepois'te*, Agora'daki *Ares* (Louvre'daki *Ares Borghese* bunun bir kopyası olabilir).

ALKAN a. (fr. *alcane*). Org. kim. C_nH_{2n+2} formülüyle gösterilen, açık zincirli doymuş hidrokarbonların genel adı. (Eşanl. PARAFİN.)

—ANSİKL. Alkanlar çok tepkin maddeler değildir. Aşırı oranda oksijenin ansızın etkimesi sonucunda karbondioksite ve suya dönüşürler: bu tepkime alkanların yakıt olarak kullanımını sağlar. Bununla birlikte, alkanlar klor ve nitrik asitle köksel ornatma tepkimeleri gösterir. (→ METAN.) *Dallanmış* alkanlar elektroncul ornatma tepkimelerine de girebilir. (→ İZOBÜTAN.)

George Raft (solda) ve Paul Muni Howard Hawks'ın yönettiği Alkapon'un bir sahnesinde (1932)

Yeterince uzun zincirli alkanlarsa, petrokimya sanayisinde kullanılan katalitik kraking ve halkalaşma tepkimeleri gösterir.

ALKAN (Charles Valentin MORHANGE, —denir), fransız besteci ve piyano virtüözü (Paris 1813 - *ay. y.* 1888). Zimmermann'ın dersleriyle yetişti, 10 yaşında, Paris konservatuvarı'nı birincilikle bitirdi. Liszt, Chopin, Hugo ve Lamennais'nin dostu olan Alkan, seçkin bir öğretmen olarak da tanınır. Çok sayıda etüt ve süitte *(le Chemin de fer, l'Amitié, les Mois)* ortaya koyduğu piyano anlayışı genellikle betimleyici eğilimdedir.

ALKAN (Bekır), türk tarımcı (Giresun 1903 - Ankara 1969). Halkalı yüksek ziraat okulu'nu bitirdi (1928). Zirai entomoloji alanında doktorasını Münih Üniversitesi tatbiki zooloji enstitüsü'nde yaptı (1931). Profesör oldu (1947). Aynı yıl Ankara Üniversitesi'ne bağlanan Ziraat fakültesi'nde kurulan Bitki koruma kürsüsü profesörlüğüne getirildi. Ölümüne kadar bu görevde kaldı. 1971'de Türkiye Bilimsel ve teknik araştırmalar kurumu hizmet ödülü vârislerine verildi. Başlıca yapıtları: *Tarım entomolojisi* (1946), *Türkiye narenciye (turunçgil) hastalık ve zararlıları* (1953), *Antepfıstığının başlıca hastalık ve zararlıları* (1953), *Türkiye'nin zararlı tohum böcekleri (Col., Bruchidae) faunası üzerine çalışmalar* (1966), *Türkiye ziraatında bitki korumasının kısa tarihçesi, ekonomik önemi, organizasyonu ve sorunları* (1968).

ALKAN BEY, türk denizci (XI. - XII. yy.). Selçuklular'ın egemenliğindeki İznik'te bağımsız bir bey olan Ebülkasım'ın donanma komutanlığını yaptı. Gemlik'te ilk tersaneyi kurdu. Erdek'i ve Marmara adasını aldı (1094). Ege adalarına akınlar düzenledi. Haçlı seferleri sonucu Marmara denizi tümüyle Türkler'in elinden çıkana kadar (1097) donanma komutanlığını sürdürdü.

ALKANİN a. (ar. sözc.). Havacıva *(Alkanna tincteria)* kökünde rastlanan kırmızı renkli boyarmadde; alkalilerle güzel bir mavi oluşturur.

■**Alkapon** *(Scarface).* Howard Hawks'ın yönettiği amerikan filmi (1932); başrollerini Paul Muni, George Raft ve Ann Dvorak paylaştı. Senaryosunu, Alkapon'un yükselişini dile getiren belgelere dayanarak Ben Hecht'in yazdığı bu yapıt, amerikan gangsterlerinin yaşamını ve törelerini betimleyen en iyi filmlerden biri sayılır. —Konunun yeniden çevirimi 1984'te Brian de Palma tarafından gerçekleştirildi; başrolde Al Pacino oynadı *(Sicilyalı).* [→ CAPONE.]

ALKAPTON a. (fr. *alcaptone*). Biyokim. Fenilalanin ve tirozin metabolizması sonucunda ortaya çıkan madde. (Eşanl. HOMOGENTİSİK ASİT ya da HİDROKİNON ASETİK ASİT.)

ALKAPTONÜRİ a. (fr. *alcaptonurie*). İdrarda alkapton ya da homogentisik asidin patolojik olarak bulunması. (İdrar, alkali ortamda kahverengileşir. Hastalığın teşhisi, idrardaki homogentisik asit dozuyla doğrulanır. Kalıtımla geçen alkaptonüri, aminoasitlerin metabolizma bozukluklarında görülür. Hastalık homogentisik asidin asetilasetik aside dönüşmesinde etkili olan enzimle ilgilidir.)

ALKARNA a. Balıkç. Kabuklu hayvanları avlamak için deniz dibini taramakta kullanılan demir taraklı ağ.

ALKATHOOS. Yun. mit. Pelops'un oğlu; Megara'da, Megareus'un yerine kral oldu. Apollon'un yardımıyla kentin surlarını yeniden yaptırdı.

Alkazar, İstanbul'daki kimi tiyatro ve sinemaların adı. XIX. yy.'ın ikinci yarısında, Galata'da Tophane caddesinde etkinlik gösterenin adı halk arasında *Amerika* tiyatrosu* idi. Öbürü Beyoğlu'nda İstiklal caddesi üzerindeydi (1918).

ALKEN a. (fr. *alcène*'den). Org. kim. Alkanlardan türeyen, hidrokarbonların genel adı;bir C=C çift bağı içerir ve etilende olduğu gibi C_nH_{2n} genel formülüyle gösterilir. (Eşanl. OLEFİN.)

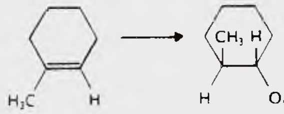
—ANSİKL. Alken kimyasına çifte bağ egemendir; bu bağ, nükleofil katılmalar dışındaki bütün katılma* tepkimelerini kolaylaştırır. Ozon ve potasyum permanganatın çevrel halkalı katılmaları, çifte bağın tamamen kopmasına yol açabilir; dolayısıyla kopma olayından bağın yerini belirlemede yararlanılır:

$$CH_3—CH=CH—C_2H_5 \rightarrow CH_3—CO_2H + C_2H_5—CO_2H.$$

Elektrocul katılmalar arasında bir alkol veren su katılması ve *alkilaren* veren aren katılması sayılabilir; her ikisi de *Markovnikov kuralı*'nı izler ve teknik açıdan büyük önem taşır:

$$R—CH=CH_2 \begin{cases} + H_2O \rightarrow R—CH(OH)—CH_3 \\ + ArH \rightarrow R—CHAr—CH_3. \end{cases}$$

Suyun elementlerinin karşıt-Markovnikov katılması, boranlama ve ardından yükseltgeme (Brown) ile gerçekleştirilebilir. Tepkime yerözgüldür ve stereoözgül bir cis tepkimesi oluşturur:

> **ALKENİL-** (fr. *alcényle*-'den). Org. kim. Bir molekülde *alkenil* kökünün varlığını belirten önek.

ALKENİL a. (fr. *alcényle*'den). Org. kim. *Alkenler*'den türeyen, $R_2C=CR—$ formülündeki köklerin genel adı. (Propilenden türeyen $CH_3—CH=CH—$ propenil kökü bir alkenil köküdür.)

ALKESTİS. Yun. mit. Admetos'un karısı. Kocasını kurtarmak için canını verdi.

—Ed. Alkestis'in özverisi, platoncu yorumlamanın ardından Wieland (*Alceste*, 1773) ya da Rilke'de (*Alkestis*, 1907) olduğu gibi, simgesel ve gizemli bir anlam kazandı.

Alkestis, Euripides'in trajedisi. İlk kez İ.Ö. 438'de sahnelendi: Alkestis, kocası Admetos'un yerine ölmeyi kabul eder; ancak obur ve gözü pek bir kahraman olarak canlandırılan Herakles tarafından ölümden kurtarılır. Mutlu sonla biten bu dram, Alkestis'in ruhsal durumlarının gerçekçi bir bakışla dile getirilmesi ve yazarın, miti, insansal serüvene dönüştürmesiyle dikkati çeker.

ALKETAS I, İ.Ö. IV. yy. başlarının Epeiros kralı. Atinalı Timotheos'u Atina'da düşmanlarına karşı savundu. — **Alketas II,** İ.Ö. 313'ten 307'ye kadar Epeiros kralı, öncekinin torunu. Uyrukları tarafından öldürüldü.

ALKIM a. Gökkuşağı.

■**ALKIM** (Uluğ Bahadır), türk arkeolog (İzmir 1915 - İstanbul 1981). İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi'ni bitirdi (1939); aynı fakültede Hititoloji bölümü'nde profesör oldu (1960). Eski Önasya dilleri ve kültürleri bölümü'ne başkan seçildi ve bu görevini ölümüne değin sürdürdü. Antitoros ve Orta Amanos bölgesinin tarihi coğrafyasını araştırdı, anıtları ve yol ağını saptadı. Türkiye'de doğa ve fen bilimlerinin arkeolojiyle işbirliğini sağlamak amacıyla Arkeometri ünitesinin kuruluşu için çaba harcadı. Son olarak Samsun İkiztepe höyüğü kazısını yönetti (1974-1980). Önemli yayınları: *Les Résultats archéologiques des fouilles de Karatepe* (1949); *Güney-batı Antitoros lar'da eski bir yol şebekesi* (1959); *Sam'*

al ve Asitawandawa arasındaki yol (Anamur bölgesinin tarihi coğrafyasına dair araştırmalar) [1960]; *Anatolie I -Des origines à la fin du 2ᵉ Millénaire av.J.C.* (1968); *Yesemek taş ocağı ve heykel atölyesi* (1975).

ALKIŞ a. (esk. türkç. *alkamak*, beğenmek, övmek'ten). **1.** Onay, övgü, hayranlık, sevinç belirten el çırpma eylemi: *Bir alkış tufanı arasında sahneden indi. Başarılı sporcular havaalanında alkışlarla karşılandı.* **—2.** Övgü: *Yaptığı bir iş için alkış beklemek.* **—3.** *Esk.* Dua: *"Atadan boyle midir bana alkış / Ki hasret oduna yanam yaz kış"* (Işkname, XIV. yy.). *"Ola kim bir ağzı dualının alkışıyla Tanrı bize bir batman ayâl vire, didi"* (Dede Korkut, XIV. yy.). **—4.** *Alkış almak, alkış toplamak*, alkışlanmak; beğenilmek. || *Bir kimseye, bir şeye alkış tutmak*, onu alkışlamak; beğendiğini, onayladığını göstermek; övmek: *Alkış tutarak sanatçıyı bir kez daha sahneye çağırdılar. Güzel bir davranışa alkış tutmak. Onun her dediğine alkış tutuyor.*

—Halk ed. Kişilerin başkası ya da kendisi için söylediği kısa, kalıplaşmış iyilik ve esenlik dileme sözü. (Karşt. KARGIŞ.)

—Kur. tar. Törenler sırasında padişah ya da vezirlere yapılan dua ve övgü. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Alkış bölüğü*, Tanzimat'tan sonra, padişahı alkışlama, ona dua etme görevini üstlenen hademei hümayun bölüğü. (Bölük saltanatın sonuna kadar bu görevini sürdürdü.) || *Alkış çavuşları*, Tanzimat'a kadar, padişah ve sadrazamı alkışlamakla görevlendirilen divanı hümayun çavuşları.

—Masonl. Neşe ya da yas belirtmek için el çırpma.

—ANSİKL. Halk ed. Alkış, eski kaynaklarda dua, övgü ve kutlama anlamlarıyla geçer. Özellikle Dede Korkut'un kitabı'nda bu anlamlarda kullanılmıştır. *Basat Tepegöz'ü öldürdüğü boyu*'nun sonunda da Dede Korkut ağzından şu alkışa yer verilmiştir: "Kara dağa yetdüğünde aşıt versün/Kanlu kanlu sulardan geçit versün. .... Kaadir Allah yüzün ağ etsün." Alkışlar, biçim ve içerik yönünden gösterdikleri özelliklere göre iki grupta toplanırlar:

Kısa, yoğun ve çok kullanılan alkışlar: *"Allah'a emanet; babana rahmet; darısı başına; tuttuğun altın olsun."*

Sanatlı anlatımı ve düşünce yönü bulunan alkışlar: *"Allah harmandan elini, yalandan dilini çeksin; koluna kuvvet, kesene bereket; yat, baş ucunda bul, kalk ayak ucunda bul."* Dua niteliği taşıyan alkışlar, dinsel inançların da etkisiyle bu türe oldukça yaklaşmıştır. Dualar, alkışların geliştirilmiş, dinsel törenlere göre işlev kazanmış biçimleridir. Alevi - bektaşilerin ayinlerinde okunan gülbanklar (ya da tercümanlar), yeniçerilerin hep bir ağızdan okuduğu ve gülbank-i Muhammedi denilen parçalar, çayır güreşlerinde cazgırların söylediği salavatlar, sofra başında, düğünlerde, ekin biçiminde, harman yerinde ve benzeri ortamlarda okunan dualar alkışları akla getiren geliştirilmiş metinlerdir.

—Kur. tar. Alkış, padişahın saraydan çıkışında, törenlerde tahta oturma ve kalkması sırasında, elçi kabul törenlerinde, bayram kutlamalarında divanı hümayun çavuşlarının belirli bir duayı yüksek sesle okumaları biçiminde yapılırdı. Başlıca alkış duaları şunlardı: "Aleyke avnullah! Uğurun açık olsun, ikbalin efzun, padişahım devletinle bin yaşa! Maşallah, mağrur olma padişahım senden büyük Allah var! Yardımcın Allah ola, yaşın uzun ola. Hak Teala efendimize ömürler vere, devletinle çok yaşa!" Sadrazamlar alkışlanırken: "Maşallah, ömri devletinle bin yaşa" denirdi. Bu geleneğin Osmanlılar'a Bizans'tan geçtiği ileri sürülür.

ALKIŞÇI sıf. ve a. **1.** Alkışlayan kimse için kullanılır. **—2.** Bir kimseyi aşırı bir biçimde öven ve övülmesi için başkalarını da etkilemeye çalışan kimse için kullanılır; şakşakçı, dalkavuk.

ALKIŞÇILIK a. Şakşakçılık, dalkavukluk.

ALKIŞLAMAK g. f. **1.** *Bir kimseyi, bir yapıtı, bir hareketi alkışlamak*, genellikle sanatsal bir gösteri, bir söylev vb. sırasında onu onayladığını, beğendiğini belirtmek için ellerini birbirine vurmak, el çırpmak: *Oyunu, oyuncuyu çok beğendik, saatlerce alkışladık.* **—2.** *Bir kimseyi yaptığı bir şey için alkışlamak ya da bir kimsenin bir davranışını alkışlamak*, onu, davranışını çok beğenmek, onaylamak; takdir etmek: *Bir kimseyi gösterdiği sabırdan dolayı alkışlamak. Bir kimsenin sabrını alkışlamak.*

◆ **alkışlanmak** edilg. f. Alkış tutulmak, onaylanılmak, beğenilmek: *Ayakta alkışlanan sanatçı. Her yaptığının alkışlanmasına alışmış.*

◆ **alkışlatmak** ettirg. f. Alkışlanmasını sağlamak.

ALKIŞLANMAK → ALKIŞLAMAK.

ALKIŞLATMAK → ALKIŞLAMAK.

ALKİBİADES Yaşlı, Alkmeonidai ailesinden; Perikles'in amcası ve ünlü Alkibiades'in dedesi. Oligarşi yanlısı ve Persler ile barışın savunucusu olan Alkibiades, Asya'daki yunan isyancılarına yapılacak her desteklemeye karşı çıktı. İ.Ö. 486-485'te halk oyuyla yurdundan sürüldü.

ALKİBİADES, atinalı general *(stratègos)* ve devlet adamı (İ.Ö. 450'ye doğr. - Phrygia İ.Ö. 404), Kleinias ile Alkmeonidai ailesinden bir kadının oğlu. Yetim kalınca kuzeni Perikles tarafından yetiştirildi; saygılı bir dostluk kurduğu Sokrates'in öğrencisi oldu. Yakışıklı, zarif ve varlıklı bir genç olan Alkibiades'in alışılmış ölçülere sığmayan bir kişiliği vardı. Öbür Atinalılar'dan farklılığını övünçle ortaya koydu; onlar'da Alkibiades'in züppeliğini ve aykırılıklarını hiçbir zaman bağışlamadılar. Yiğitçe savaştığı Potidaia'da, Sokrates tarafından ölümden kurtarıldı; Delion'da ise bu kez Alkibiades filozofun canını kurtardı. 420 yılına doğru, demokratlar safında siyasal yaşama atıldı ve karşısında Nikias'ı buldu. Sparta ile yapılan ateşkesi bozdurdu, Peloponisos kıyıları stratejisini benimsedi ve Atina'yı Sicilya serüvenine sürükledi (415). General olduktan sonra, savaşa gideceği gün, Tanrı Hermes'in heykellerini kırıp dökmek ve kutsal Eleusis kenti ayinlerini alaya almakla suçlandı. Bunlar devlete karşı işlenmiş iki suçtu. Yola çıkmasına izin verildiyse de, ardından kutsal kadırga gönderilerek Sicilya'dan geri dönmesi istendi. Bunun üzerine Alkibiades kaçtı ve Sparta'nın hizmetine girdi. Bu devleti Attika'ya saldırmaya kışkırttı. Khios ile İonia'nın bir bölümünü Atina'ya karşı ayaklandırdı. Sparta ile anlaşması sona erince, pers satrapı Tissaphernes'in yanına sığındı. Alkibiades'in verdiği öğütlere uyan satrap, bir Atina'yı bir Sparta'yı destekleyerek yıpratma politikası uyguladı. Alkibiades, öte yandan Atina'da oligarşik bir devrim yolunda entrikalara da girişti. Thrasybulos'un öğütleri üzerine Sisam filosuna komutan seçilerek Kyzikos'ta Lakedaimonlar'ı yendi (410). 407'de zafer kazanmış bir komutan olarak Atina'ya döndü; silahlı kuvvetlerin yönetimini üstlendi, ancak yardımcısı Antiokhos'un başarısızlığından sorumlu tutuldu. Önce Trakya'ya, sonra Pharnabazos'un yanına sığındı. Sparta, Persler ile pazarlığa girişerek Alkibiades'in öldürülmesini istedi; pers satrabı da onu bir kadının kollarındayken alçakça öldürttü ve evini ateşe verdirdi.

—Ed. Alkibiades, Eflatun'un diyaloglarının seçkin bir kişisidir. *Şölen*'de, Sokrates'in gözdesi, *Protagoras*'da coşkulu bir öğrencisidir. *Devlet*'te ise pohpohçulara kanarak erdemlerini yitirir: çekici ve öfke uyandırıcı "çapkın delikanlı" kişiliğiyle (tam bir atlet, şıklıkta örnek, öncü aydınların olduğu kadar seçkin gençliğin de simgesi), sitenin genel düşünce ve ahlak anlayışına karşı, yazgısını bir birey olarak yaşamak isteyen ilk yunanlıdır. Her biçime girdiği halde (sürgünde, Spartalılar'dan çok spartalı kesilmiştir) kimseye saygısı olmayan bir insandır. Platon'un onu, sofistlerin bir uzantısı olarak görmesi buradan kaynaklanabilir. Ksenophon da aynı görüştedir (*Apomnemoneumata Sokratus*). Çekiciliği ve skandalları, Helene ile birlikte, onu antik çağın en tartışılan kişisi durumuna getirdi (Aristophanes, *Kurbağalar* [Batrakhoi]; Thukydides, *Peloponisoslular'la Atinalılar'ın savaşı*; Plutarkhos, *Alkibiades*). Ortaçağ'da kendisinden kadın olarak söz edildi (Villon'un *Eski zaman kadınları baladı* [la Ballade des dames du temps jadis] adlı yapıtında "Archipiades"). Shakespeare' in *Atinalı Timon* oyununda, iyi bir dost örneği olarak gösterildiyse de, Fénelon onu hiçbir şeye inanmayan bir kimse olarak tanıttı *(Dialogue des Morts)*.

ALKİL- (fr. *alkyl-* den). Org. kım. Bir molekülde alkil kökünün varlığını belirten önek.

ALKİL a. (fr. *alkyle*). Org. kim. Bir alkandan biçimsel olarak bir hidrojen atomunun kopmasıyla oluşan C_nH_{2n+1}- formülündeki bir değerlikli köklerin genel adı.(CH_3-CH_2- etil kökü, CH_3-CH_2-H formülündeki etandan bir hidrojen atomunun kopması sonucunda oluşan bir alkil köküdür.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—Org. kim. ve Petrokim. *Alkil giderme*, bir molekülde bir hidrojen atomunun bir alkil kökü yerine geçmesi. (Aromatik hidrokarbonlarda alkil giderme petrol sanayisinde önemli bir işlemdir. Bu işlemin amacı, doymuş hidrokarbonlardan hidrojen giderme ve kristalleşme ile elde edilen karışımlardan yola çıkarak benzen elde etmektir. Sözkonusu işlem hidrojen ve bir katalizör eşliğinde gerçekleştirilir.) || *Alkil gidermek*, alkil giderme işlemini uygulamak.

—Petrokim. *Hidrojenle alkil giderme*, aromatik alkil bileşiğinin alkil gruplarını, hidrojen eşliğinde eleme yöntemi.

—ANSİKL. Org. kim. Alkil halojenürleri halojenoalkanlardır; alkillerin oksitlerle sülfürleri, eterler ve tiyoeterleridir. Nihayet, bütün anorganik ve organik (karboksilik, sülfonik) asitlerin esterleri alkil tuzları olarak adlandırılır: örneğin SO_4R_2 formüllü alkil sülfat,CH_3-CO_2R formüllü alkil esatat.

ALKİLAMİN a. (fr. *alkylamine*). Org. kim. Bir ya da birkaç alkil köküne bağlı azot atomu içeren aminlerin genel adı.

ALKİLAT a. (fr. *alkylat*). Petrokim. Alkilleme yoluyla elde edilen ürün.

ALKİLİDEN - (fr. *alkylidène*-'den). Org. kim. Bir molekülde R_2C kökünün varlığını gösteren önek.

ALKİLİDEN a. (fr. *alkylidène*'den). Org. kim. Alkandan (R_2CH_2) iki hidrojen atomunun kopmasıyla oluşan ikideğerlikli R_2C kökü.

ALKİLLEME a. Org. kim. Bir molekülde bir hidrojen atomunun yerine bir alkil kökünün geçmesi.

—ANSİKL. Alkilleme organik bireşimde en önemli sayılan tepkimeler arasında yer alır: bu elektroncul ornatmada tepkin madde, bir alkol, bir halojenür ya da bir alken olabilir. Alttepken, oksijen (alkol, fenol), azot (aminler) ya da karbon (keton, doymuş ve aromatik hidrokarbonlar) üzerinde alkillenebilir. Alkol, fenol ve ketonlarla çalışıldığında, madde bir me-

Alkibiades
mermer yunan heykeli
Capitolino müzesi, Roma

tal türevine dönüştürülerek etkinleştirilir ve genellikle asit katalizörler (Friedel ve Crafts) kullanılır; bu yol petrokimyada temel yöntemlerden biridir. Böylece benzenden etilbenzen, kümen ve alkilbenzensülfonatlar elde edilir; izobutandansa benzinin oktan sayısını düzeltmek için gerekli izooktan üretilir.

—Petrokim. Petrol sanayisinde olefinlerin aromatik maddelerle verdikleri *alkilaromatik* bileşikleri elde etmek (petrokimyada çok kullanılan bir işlem) ya da olefinlerin izoparafinlerle oluşturdukları dallanmış parafinleri üretmek için alkillemeden yararlanılır. Ayrıca, bazı benzin türlerini hazırlama amacıyla arıtma işleminde bu dönüşüme başvurulur.

ALKİLLEMEK f. Alkilleme yapmak.

ALKİLSÜLFONAT a. (fr. *alkylsulfonate*). *Doğrusal alkilsülfonat*, biyolojik olarak parçalanabilir deterjanların temel maddesi olan kimyasal bileşik, örneğin, sodyum alkilbenzensülfonat.

ALKİN a. (fr. *alcyne*'den). Org. kim. Alkanlardan türeyen, $C{\equiv}C$ üçlü bağı içeren ve genel formülü C_nH_{2n-2} olan hidrokarbonların genel adı. (Asetilen bir alkindir.) [Eşanl. ASETİLENİK HİDROKARBON.]

—ANSİKL. Alkenlerde olduğu gibi alkinlerin kimyasına da üçlü bağ egemendir; bu bağ her tür katılma tepkimesinin yanı sıra nükleofil katılmaları da kolaylaştırır. Suyun elektrocul katılımı cıva(II)tuzlarıyla kolaylaşır ve ketonları doğurur. Çözücüler eşliğinde metallerle indirgeme kolayca alkenleri verir. Geçiş metalleri ise güçlük doğurmadan doğrusal ya da halkalı polimerleşme ürünleri sağlar.

Gerçek alkinler denen alkinlerde üçlü bağ karbon zincirinin sonunda yer alır; bu bileşikler, içerdikleri $-C{\equiv}C-H$ grubundaki hidrojen atomu bir hayli gevşek olduğundan ornatma tepkimesine kolayca girerler: baz ortamda ağır metaller (gümüş, bakır) belirgin nitelikte çökelekler sağlar; alkali metallerle alkali toprak metallerin doğrudan verdikleri tuzlar, hidrojen atomunun yerini bir alkil ya da hidrosialkil kökünün almasına olanak verir:

$$R-C{\equiv}C-H \rightarrow R-C{\equiv}C^{-}\,Na^{+}$$
$$\left\{\begin{array}{l} + R'I \rightarrow R-C{\equiv}C-R' \\ + R'_2C{=}O \rightarrow R-C{\equiv}C-CR'_2-ONa. \end{array}\right.$$

Duyarlı organik bireşim uygulamasında alkinler yüksek tepkinliklerinden dolayı çok kullanılır.

ALKİNİL- (fr. *alcynyl-*'den). Org. kim. Bir molekülde *alkinil* kökünün varlığını belirten önek.

ALKİNİL a. (fr. *alcynyle*'den). Org. kim. Formülü $R-C{\equiv}C-$ olan ve alkinlerden türeyen köklerin genel adı ($CH_3-C{\equiv}C-H$ formülündeki *propin*'den türeyen $CH_3-C{\equiv}C-$ *propinil* kökü bir alkinil köküdür.)

ALKİNOOS. Yun. mit. Phaiaklar kralı. Nausikaa'nın babası. Konukseverliğiyle ünlüydü; Odysseus'u ve Iason'u konuk etmiştir.

ALKİO (Santeri), finlandiyalı siyaset adamı ve gazeteci (Laihia, Vasa yakınında, 1862-öl. 1930). Köylü partisi'nin önderi ve bu partinin yayın organı İlkka'nın (1906-1929) kurucusu.

ALKİT a. (fr. *alkyde* ya da *alkyd*'den). Bir mono ve poli yağ asidi karışımıyla bir polialkolün tepkimeye girmesi sonucunda elde edilen yapay reçinelerin genel adı.

—ANSİKL. Kimyasal özellikleri nedeniyle alkit reçineleri poliester sınıfına bağlıdır. Polialkollerin (gliserin, pentaeritritol, sorbitol, trimetilol propan) poliasitlerle (ortoftalikasit tek başına ya da öbür diasitlerle karışım halinde) çoğul yoğuşması sonucunda elde edilen ürünler çözülmez bileşiklerdir ve kaplama sanayisinde kullanılamaz. Ftalitik anhidritin bir bölümünün yerini uzun zincirli bir mono yağ asidi alırsa, alkitler yağlarda ve organik çözücülerde çözünür hale gelir. Bu yolla elde edilen ürünlere "yağlarda dönüştürülmüş gliptal reçineler", oleogliseroftal reçineleri ya da alkit reçineleri denir. Bu tür bileşikler doğrudan doğruya yağ asitleriyle değil, bunları karşılayan ve trigliseritlerden oluşan yağlarla hazırlanır. Alkit reçinelerin çözünürlüğü içerdikleri yağ asitleri oranına bağlıdır; bu oran % 40'ın altındaysa ester ve ketonlarda, % 40'ın üstündeyse alifatik hidrokarbonlarda çözünürler. Kurutucu olmayan yağlarla (hintyağı) hazırlanmış alkit reçineleri ısıtıldığında sertleşir ve fırın verniklerinde kullanılır. Kurutucu yağlarla (keten yağı, soya yağı, üzüm çekirdeği yağı) dönüştürülmüş alkit reçineleri belirgin ölçüde kurutuculuk özellikleri gösterir. Boya ve verniklerde kullanılan alkit reçineleri atmosfer etkenleriyle ışığa karşı oldukça dayanıklıdır. Bunlar otomobil karoserlerinde ve dış yüzey kaplamalarında kullanılır. Yüksek oranda yağ asidi içeren alkit reçinelerinden, nitroselüloz boyalarda plastikleştirici madde olarak yararlanılır.

ALKMAAR, Hollanda'da kent, Kuzey Hollanda'da, Noord-Holland kanalı kıyısında; 84 000 nüf. Ticaret merkezi (tereyağ, peynir). Besin, dokuma ve makine sanayileri. Eski kanallar, evler ve ilgi çekici anıtlar: XVII. yy.'dan kalma ünlü orglarıyla gotik üslubunda Saint-Laurent kilisesi (XV. yy. sonu), gotik üslubunda belediye konağı (XVI. yy. başı), Belediye müzesi.—Brune, 1799'da York dükünü burada yendi ve imzalanan anlaşma sonucunda İngilizler Hollanda'dan çekildiler.

ALKMAN, yunanlı lirik şair (Sardeis İ.Ö. VII. yy.) Yaşamının büyük bir bölümünü geçirdiği Sparta'da, resmi bayramlar için ilahiler yazdı. Genç kız korolarının söylediği lirik *partheneion* biçimini yarattı.

ALKMENE. Yun. mit. Thebai'li Amphitryon'un karısı. Zeus, kocasının kılığına girerek onu baştan çıkarmış, aşklarından Herakles doğmuştu.

ALKMEON, efsane kişisi, Nestor'un torunu, Neleus'un oğlu. Dor istilası sonucu Pylos'tan kovulan Alkmeon'un, yerleşmek üzere Atina'ya geldiği ve orada *Alkmeonidai* ailesini kurduğu kabul edilir.

ALKMEON. Yun. mit. Amphiaraos'un oğlu. Annesini öldürdü; bu günahından arınmak için başıboş dolaşmak zorunda kaldı.

ALKMEON, yunanlı hekim ve filozof. Kroton'da doğdu ve İ.Ö. VI. yy.'da yaşadı. Hayvanlar üzerinde diseksiyon yapan ilk hekim olduğu söylenir.

ALKMEONİDAİ, sitelerin oluşmasından sonra Atina'ya yerleşen Messinia kökenli soylu aile. Bu aile arkhonluğa yükselen ve üyelerinden biri olan Megakles'in yönetiminde, Kylon'un zorbalığına karşı çıkanların başında yer aldı. Bir iç savaşı önlemek için Solon'un sürgüne gönderdiği aile, Delphoi tapınağı'nın yeniden yapılması için tüm yunan dünyasında bir bağış kampanyası düzenleyerek zenginleşti. İ.Ö. 581'e doğru Alkmeonidai, ovadaki toprak sahiplerinin oligarşik partisine karşı "kıyı partisini" yönetti. Peisistratos'un iktidara gelmesine karşı çıkmadı; yine de İ.Ö. 508'de bu aileden Kleisthenes, demokrasinin temellerini attı. Ailenin ondan sonraki en ünlü adları Perikles ve Alkibiades'dir.

ALKOÇ (Celal), türk general (Manastır 1902-Ankara 1973). 1921'de Harp okulu'nu, 1931'de Harp akademisi'ni bitirdi. Kurtuluş savaşı'na katıldı. 1952'ye kadar çeşitli birlik ve karargâhlarda görev yaptı. Orgeneral oldu. Kara kuvvetleri komutanlığına atandı (1961). Aynı yıl, MBK ile anlaşmazlığa düştüğünden emekli edildi.

ALKOİLANT a. (fr. *alcoylant*'dan). Kanserin kimyasal maddelerle tedavisinde kullanılan ve nükleoproteinlerle birleşerek hücre çekirdeğinde ve kromozomlarda bozulmaya yol açan ve alkoil serisinde 2 ya da 3 zincir bulunan sentetik madde. (Alkoilantlar çeşitli maddelerde bulunur: azotlu hardallar, etileniminler ve sülfonik esterler. Tedavide tek başına ya da diğer antimitotiklerle [antibiyotikler, kas lifi zehirleri, antimetabolitler] birlikte, ama aralıklı kullanılmalıdır. Sağlıklı hücreler de etkilendiğinden, sürekli kan sayımı yapmak gerekir.) [Dünya Sağlık örgütü, ALKİLANT terimi yerine bu terimin kullanılmasını önermiştir.] (→ ANTİMİTOTİK.)

ALKOKSİ- (fr. *alcoxy-* den). Org. kim. Bir molekülde *alkoksil* kökünün varlığını belirten önek.

ALKOKSİL a. (fr. *alcoxyle*). Org. kim. ROH alkollerinin türevlerinde rastlanan RO— köklerinin genel adı.

ALKOL a. (ar. *elküûl*, isp. *alcohol*, toz antimon'dan fr. *alcool*). **1.** Meyve, şekerpancarı, şekerkamışı vb. şıraları gibi glükoz içeren özsular mayalandıktan sonra damıtılarak elde edilen ve temel maddesi etanol olan sıvı. (Eşanl. ETİL ALKOL, ETANOL, ŞARAP RUHU.) **—2.** Damıtma yöntemiyle elde edilen her tür içki. **—3.** İçinde alkol bulunan her türlü içki: *Alkolün zararları*. **—4.** *Ağız alkolü*, likör yapımında ve şekercilikte kullanılan bütün alkol türleri ve bazı sanayi alkolleri. ‖ *Denatüre alkol*, devletten satın alındığı amaç dışında kullanılmasını önlemek için özel bir madde katılarak içilemez hale getirilen alkol. ‖ *Mutlak alkol*, içinde eser miktarda su bulunan 100°'lik alkol. ‖ *Sanayi alkolü*, özellikle sanayide kullanılmak için yalnız Tekel tarafından satılan alkol.

—Anestez. ve Cerr. *Sinirlere alkol verme*, bir bölgedeki ağrıyı gidermek amacıyla, o bölgede yer alan duyu sinirlerinin köküne, gövdesine ya da boğumuna alkol şırınga etme. (Yüz nevraljisinde, trigeminus sinirlerine bu yöntemle alkol verilir.)

—Bakteriyol. *Alkole dayanıklı*, füksinle boyandıktan sonra uzun süre kuvvetli alkolde bekletildikleri halde boyalarını kaybetmeyen bakterilere denir. (Koch basili hem alkole, hem asitlere dayanıklıdır.)

—Kim. *Alkol veren*, alkol üretimi için kullanılan. (Üzüm alkol veren bir meyvedir.)

—Org. kim. Genel formülü C_nH_{2n+1} OH olan ve *alkanlar*'dan türemiş OH grubu taşıyan oksijenli bileşiklerin genel adı. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Alkol mayalanması*, glikozu etil alkol ve karbondioksit gazına dönüştüren mayalanma. (*Glikoliz*'in değişik biçimlerinden biridir; işlemde son aşamalar, olağan şemadan farklıdır: piruvik asit karboksil yitirerek asetaldehite dönüşür, asetaldehit de etanole indirgenir.)

—Şarapç. *Alkol katma*, şarap ya da şıraya alkol koyma. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Diyet bilg. Alkolün ısıl değeri 7 cal/g'dır; yani 10°'lik bir litre şarap 560 cal verir. Aç karnına içilen 10°'lik yarım litre şarap kandaki alkol oranını litrede 0,80 g'a yükseltir. Arpa maltından çıkarılan şıranın mayalanmasıyla elde edilen bira 400 cal/l verir; bununla birlikte biranın alkol derecesi 8°'ye kadar yükselebilir, ayrıca sağladığı B vitamini miktarı da az değildir. Elma şarabına gelince, alkol oranı nadiren 5°'yi aşar.

Damıtık içkilerin alkol derecesi 40-65° arasında oynar: konyak, rakı, votka, viski. Yine bir damıtık içki olan likör, içki ispirtosuna şeker ve aroma esansı katılarak yapılır; alkol oranı % 17-40 arasındadır. Şarabın alkol oranı, çeşidine göre % 11-23 arasında değişir. Bu oran düşük olduğunda şeker katılarak (şekerleme) yükseltilebilir.

Beslenme dengesi bakımından, alkol, günlük kalori gereksiniminin yüzde 10'unu hiçbir zaman aşmamalıdır. Mey-

ve suyuyla karıştırılmış alkol daha az zararlıdır, çünkü früktoz, organizmanın alkolü yakmasını hızlandırır. Günde kilo başına 1,5 g'dan fazla alkol her zaman tehlikeli bir zehirleyicidir. (→ ALKOLİZM.)

—İkt. Türkiye'de alkol üreten en eski kuruluşlardan biri Paşabahçe İspirto ve içki fabrikası'dır. 1920'lerde Düyunu umumiye yönetiminde çalıştırılan bu fabrika, 1929'da İnhisarlar yönetimine geçti. 1932'de Tekel genel müdürlüğü'ne bağlandı. Tekel'in 1930'da Gaziantep ve Diyarbakır içki fabrikalarında, 1943'te İzmir Şarap işletmesi'nde, 1957'de Ankara Bira fabrikası'nda, 1966'da Tekirdağ Şarap fabrikası'nda alkol üretimine başlamasıyla, alkol üretim tesislerinin sayısı 6'ya yükseldi. Tekel'e bağlı olarak çalışan bu fabrikaların dışında, şekerpancarı melasını işleyerek alkol üreten ve T. Şeker fabrikaları AŞ'ye bağlı olarak çalışan 3 fabrika daha vardır. 1938'de Eskişehir'de, 1955'te Turhal'da ve 1974'te Malatya'da kurulan bu fabrikaların 1984 yılı toplam alkol üretimleri 35,2 milyon l oldu. Aynı yıl Tekel'e ait tesislerde 9,4 milyon l alkol üretildi. Şeker fabrikalarında üretilen alkol (ham ve saf olmak üzere) doğrudan Tekel genel müdürlüğü'ne satılmaktadır. Tekel fabrikalarında ham alkol saf hale getirilmekte ve içki sanayisinin hammaddesi olarak kullanılmaktadır. Alkol, içki sanayisinin dışında kolonya, eter, DDT, aseton gibi birçok maddenin yapımında kullanılır.

—Org. kim. OH grubunu taşıyan karbon atomuna bağlı hidrojen sayısına göre üç alkol sınıfı vardır: R_3 COH *üçüncül alkoller*, R_2CHOH *ikincil alkoller* ve RCH_2OH *birincil alkoller* (CH_3OH metanol bu sonuncu gruba girer). Bu üç sınıf temelde yükseltgenlere karşı davranışlarıyla birbirinden ayrılır: üçüncül alkoller etkilenmez, ikincil alkoller $R_2C{=}O$ ketonları verir, birincil alkoller ise RCO_2H asitleri halinde yükseltgenmiş $RCH{=}O$ aldehitleri oluşturur. Obür özellikler her üç sınıfta da ortaktır.

— OH grubunda hidrojen atomunun yerini alkali ya da toprak alkali metal kolayca alabilir; elde edilen metalli türev ya da alkolat, eterleri oluşturur:

$$RONa + R'I \rightarrow RO{-}R' + NaI.$$

— OH grubu elektronca fakır atomlarla kolayca birleşir: asitli ortamda alkenler *eterler*'i, aldehitler *asetaller*'i, asitler *esterler*'i verir:

$$ROH \begin{cases} + R'CH{=}CH_2 \rightarrow \underset{\text{eter}}{R'CH(OR){-}CH_3} \\ + R'CH{=}O \rightarrow \underset{\text{asetal}}{R'CH(OR)_2} \\ + R'CO_2H \rightarrow \underset{\text{ester}}{R'CO_2R} \end{cases}$$

—OH grubu yerini, üçüncül alkollerde bir halojen atomuna kolayca bırakır, ama birincil alkollerde bu grup daha zor yer değiştirir:

$$ROH \rightarrow RCl.$$

—Yapı elverişli olursa, asitli katalizörler eşliğinde su kaybı alkenleri doğurur:

$$CH_3{-}CH_2OH \rightarrow CH_2{=}CH_2 + H_2O.$$

Alkoller, karbon atomları sayısı azaldığı ölçüde birleşme dereceleri bakımından suya benzer. Dolayısıyla kaynama noktaları yüksektir ve suda çözünürler (en azından hafif olanlar). Alkoller *alkanlar* dışında organik maddeler için iyi çözücüdür, ama iyon tuzlarını iyi çözmezler. Metanol, etanol, propanoller, 1- ve 2- butanoller, sikloheksanol gibi alkollerin önemi sanayide büyüktür.

Organik kimyada alkol işlevi, yukarda sıralanan kimyasal özellikleriyle ve işlevsel OH hidroksil grubuyla belirgin nitelik kazanır. Öte yandan glüsitler, gliserin steroller gibi çok sayıda karmaşık üründe de sözkonusu işleve rastlanır.

—Şarapç. *Alkol katma* işlemi iki biçimde gerçekleştirilir: 1) yasal yol: mistel, likör şarapları, vermut, aperitif vb. yapımı için alkol katma; 2) yasal olmayan yol: adi şarapların derecelerini yükseltmek için alkol katma.

—Ted. Tedavi amacıyla, 90° ve 60°'lik alkol, dıştan sürülürse derinin ve yaraların dezenfeksiyonuna yarar. Eski İslam hekimlerinden bu yana alkol, şarap ya da mayalanmış herhangi bir içki halinde ilaç olarak kullanılmıştır (şarap ispirtosu). Son zamanlarda bile, yorgunluk ve akut hastalıklarda,sulandırılmış olarak (Todd-asetat posyonu) kullanılmak üzere salık verilmektedir. Bugün de gerektiğinde, delirium tremens hastalığının tedavisinde sulandırılarak damardan verilir.

ALKOLA a. (fr. *alcoolat*'dan). Ecz. İlaç yapmaya elverişli bir ya da birçok maddenin alkole yatırıldıktan sonra damıtılmasıyla elde edilen ilaç. (Basit alkolaların yerini 90°'lik alkol içindeki esans çözeltileri almıştır [anason esansı, nane esansı].)

ALKOLAT a. (fr. *alcoolate*'tan). Org. kim. Alkolün OH grubundaki protonun yerini bir metal iyonunun alması sonucunda oluşan tuz.

—ANSİKL. Genel formülü ROM olan alkolatlar, bir metalin (alkali, toprak alkali ya da alüminyum) ROH alkolüne etkimesiyle elde edilir. Alkali ya da toprak alkali metallerden türeyen alkolatların belirgin iyon nitelikleri vardır ve baz yoğuşum etkenleri olarak yararlanılır. En hafif alkollerden başlayarak oluşturulan alüminyumlu türevler damıtılabilir ve yükseltgeme-indirgemede katalizör olarak kullanılır.

Alkolatlar ilgili alkole göre adlandırılır: dolayısıyla *metanol* ya da *metil alkol* CH_3OH'dan türeyen CH_3ONa'ya sodyum *metanolat* ya da *metilat* denir.

ALKOLATÜR a. (fr. *alcoolature*). Eczc. Alkolün bir ya da birçok taze bitki üzerindeki çözücü etkisinden yararlanılarak elde edilen ilaç.

—ANSİKL. Alkolatürler, bitkinin soğukta sekiz gün boyunca alkole yatırılmasıyla elde edilir. Dayanıklı alkolatürler, taze bitkilerin toplanmasından hemen sonra ortaya çıkan enzim reaksiyonlarını önlemek için bitkiler kaynar alkolde haşlanarak yapılır. Bu işlem, alkolatürlere taze bitkilerin özelliklerine yakın özellikler kazandırır (dayanıklı atkestanesi, dayanıklı kediotu alkolatürü).

ALKOLE a. (fr. *alcoolé*). Eczc. Alkolün hayvansal ya da bitkisel droglar üzerindeki çözücü etkisinden yararlanılarak elde edilen preparat. (Eşanl. ALKOLLÜ TENTÜR.)

ALKOLİK sıf. ve a. (fr. *alcoolique*). Sürekli olarak ve aşırı ölçüde içki içen kimse için kullanılır. (Eşanl. ALKOLOMAN.)

ALKOLİZ a. (fr. *alcoolyse*'den). Org. kim. **1.** Bir bağın alkol etkisiyle kırılması. **—2.** Alkol etkisiyle bir bileşiğin dönüşümü. (Bir ester alkolizi bir başka esteri verir ve aşağıdaki denklemle gösterilir:

$$RCO{-}OR' + R''OH \rightarrow RCO{-}OR'' + R'OH.)$$

ALKOLİZLEMEK f. Alkoliz yapmak.

ALKOLİZM a. (fr. *alcoolisme*). Alkollü içkilerin aşırı kullanımı; alkole karşı bağımlılık, alkole karşı bağımlılıkla ilintili patolojik belirtilerin tümü.

—ANSİKL. Etil alkol (C_2H_5OH) ya da etanol, doğrudan mayalanma ile (şarap, bira, elma şarabı) ya da dolaylı yoldan mayalanma ürünlerinin damıtılmasıyla (sert içkiler) elde edilen bütün alkollü içitlerin ana maddesidir. Litre başına olmak üzere, 5°'lik elma şarabı ya da bira 40-50 g; 10°'lik şarap 80-100 g; aperitifler ve alkollü likörler 180-200 g; viski, konyak ve beyaz alkoller 320-400 g arası saf alkol içerir.

Vücudun en önemli alkol soğurma yolu mide-bağırsak (gastroentestinal) mukozasıdır (oniki parmak bağırsağı ve ince bağırsağın üst bölümü soğurmanın en süratli olduğu yerlerdir). Bu süreç, içkilerde alkol yüzdesi 15-30 arası olduğu zaman daha çabuktur, ama aynı derişimde viski, biradan daha hızlı soğurulur. Alkol, bir yemek sırasında alınırsa ve özellikle bu yemek glüsit açısından zengin olursa soğurma daha yavaş olur. Soğurulan alkol, kılcal damarlardan bütün iç organlara ve aynı yolla hücre içi, hücre arası bölümlere eşit olarak yayılır. Bu denge kandaki alkol oranı (alkolemi*) ile solukla verilen hava arasında da bulunur. (Alkol testi bu ilkeye dayanır.)

Alkol karaciğerde, özgül bir sitoplazma enzimi yardımıyla tümüyle dönüşüme uğrar. Alkoldezidrojenaz enzimi 24 saatte 168 g etanolu metabolizmaya uğratabilir. Birçok aşamadan sonra bu yanma, su ve karbondioksit gazı oluşumu ile sona erer ve 1 g alkol 7 cal verir (1 l 10°'lik şarap 600 cal).

• *Akut alkol zehirlenmesi.* Sarhoşluk, kısa süre içinde önemli miktarda alkol alınmasının, merkezi sinir sistemi üzerinde etkisinin sonucudur. Hafif dozlar alındığında, neşe, içtenlik, sahte mutluluk, bazen sinirlilik halleriyle birlikte görülür, ama birey bilinçli ve kendine hâkimdir. Kanda alkol oranı arttığında, denetim kaybı, saldırganlık, algılama bozuklukları (çift görme) ve konuşma bozuklukları başlar. Kandaki alkol oranı daha artarsa (ve özellikle alkol alımı hızlı olmuşsa) kusmalar ve solunum bozukluğu ile, komaya kadar gidebilecek uyuklama ve duyuyitimi hali baş gösterir (körkütük sarhoşluk). Bu durumda, kolaps ya da boğulma sonucu ölüm gerçekleşebilir. Genellikle birkaç saat sonunda normal hale dönülür, bu olayın kalıntısı olarak bireyin ağzı çiriş gibidir.

Sarhoşluk, kimi zaman bu kadar düzenli bir biçimde seyretmez. Nispeten ölçülü miktarda alkol alımından sonra kızgınlıkla birlikte aşırı bir hareketlilik görülebilir ve bu durumu derin bir uyku izler. Aynı şekilde, küçüz dozlarla, basit bir sarhoşluk sırasında (alkol alımından 3-12 saat sonrası) hipoglisemik (kan şekerinin azalmasına ilişkin) koma görülebilir. Buna özellikle bilmeden alkol alan çocuklarda ve beslenme bozukluğu olan bireylerde (özellikle süreğen alkoliklerde) sık rastlanır.

Akut sarhoşluğun tedavisi olmamasına karşın, sarhoşluğun yol açabileceği karmaşaları saptamak önemlidir (koma ya da düşme sonucu beyin travmaları).

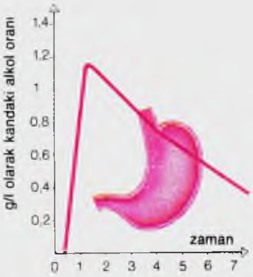
• *Süreğen alkolizm.* Doktorlar için, süreğen alkolik, "yıllar boyu her gün 160 g'dan fazla ya da ona eşit miktarda (10°'lik 2 litre şarap) alkol alan kişi" dir. İçkiye aşırı düşkün kimse alkolden vazgeçemez ya da vazgeçse bile memeden kesilmiş çocuğun tepkilerini gösterir; buna karşılık günlük alkol alımını kısıtlayıp sarhoşluktan kaçınabilir. Kimileri de, bu kontrolü kaybetmişlerdir ve sarhoş oluncaya dek kadehlerini doldururlar; gerçi uzun süre alkolden tamamen ayrılabilirler ama, genellikle tekrar içmeye koyulurlar. Böylece, gerçek bir toksikomani olan dayanılmaz içme gereksinimi yerleşir. Bunun en değişmez belirtisi, sabah tek başına içilen ilk kadehtir.

Bu dönemde, ruhsal değişiklikler ve bedensel yıkımlar apaçık görünür. Bu zararlar, kısmen, B vitaminleri eksikliğine bağlı olan ve çok az geri dönen ya da hiç dönmeyen metabolizma bozukluklarıyla ilişkilidir. Bunlar daha ciddi rahatsızlıkların kaynağını oluşturur. Bu rahatsızlıklar, polinevritlerden, beyin hastalıklarına (ansefalopatiler) ve alkol bunamalarına (Kor-

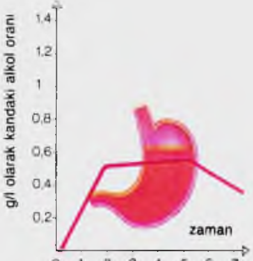

kandaki alkol oranına bağlı olarak kaza tehlikesinin artışı

ALKOLİZM

alkolün aç karnına alınmasından sonra kandaki alkol oranı eğrisi (zaman birimi saat)

alkolün yemekle birlikte alınmasından sonra kandaki alkol oranı eğrisi (zaman birimi saat)

sakov psikozu, Gayet-Wernicke ansefalopatisi) dek nörolojik ve/ya da en tanınanları gastrit, gastroduodenal ülser, hipertrofik siroz olan sindirimsel rahatsızlıklara kadar uzanabilir. Süreğen alkolizm, solunum ve üst sindirim yolları kanserleri ve verem için de uygun bir zemin hazırlar. Alkole karşı bağımlılık hali yerleştiğinde kişi alkolden yoksun bırakılırsa, diğer zehir tutkunluklarında olduğu gibi memeden kesilme sendromu ortaya çıkar. İlk belirtileri iştahsızlık, uykusuzluk, belirgin el ve ayak titremeleri ve anlayış kıtlığıdır. Eğer bu durum gereken tedaviyi görmezse, gecenin gelişiyle birlikte yoğun bir biçimde yaşanan, abartılan dehşet verici düş kurmalara ve bununla birlikte yaşamı tehlikeye sokabilecek önemli bir susuz kalmayla ve vücut ısısı artmasıyla dikkati çeken delirium tremens'e (titremeli sayıklamaya) doğru bir gelişme başlar.

Süreğen alkolizmde klasik olarak, bedensel yıkımların yanında ruhsal bozuklukların ortaya çıktığı da belirtilegelmiştir. En belirginleri, özellikle, süreğen alkoliğin hiçe sayılan bir koca ve saygı gösterilmeyen bir baba olmaktan yakınarak, çabuk öfkelenmesi, baskı kurmaya kalkışması, kıskançlığa kapılması gibi aile ortamını huzursuz eden karakter ve duygu bozukluklarıdır. Buna karşın dışarısını, meyhane arkadaşlarını daha çekici ve kendine yakın bulur. Alkoliğin mizacı, açık yüreklilikten, hatta kendini büyük görmeden, değersizlik ve suçluluk duygularının yarattığı sinir çöküntüsüne (depresyon) kadar değişken olabilir ve onu intihara sürükleyebilir. Zihinsel işlevler uzun zaman değişmeden kalır, ama bellek bozuklukları zehirlenmenin başlangıcında bile görülür. Bütün bunlar, toplum ve meslek yaşamından kopukluğu kaçınılmaz hale getirir. Bazı psikoz durumları da, alkolün aşırı kullanımından kaynaklanabilir. En çok bilinenleri, başlangıçta gerileyici gibi görünen, ama daha sonra düzenli şekilde devam eden yorumlayıcı kıskançlık nöbetleridir. Hasta, düssel dönem bitişinde görülen birsamlı psikoza düşebilir. Bunlar, kendisinin katılmaz gibi görüldüğü işitsel birsamlardır.

• *Alkolizmin tedavi yolları.* Tıbbi yönden, semptomatik ilaçlar hariç (B vitaminleri ve anksiyolitikler), alkolizmin kesin bir tedavi yöntemi yoktur.

François Perrier alkolizmin tedavisini şöyle özetliyor: Tedavinin amacı yıkımların ve onarıcı ilaçların verilmesinin bilançosundan sonra perhizi caziplеştiren ya da zorla kabul ettiren öznel ve nesnel koşullar yaratmaktır. Gerçekten de, alkolik kendiliğinden doktora pek başvurmaz. Sonunda adli kovuşturmaya uğramamak koşuluyla, bir üçüncü kişi (karısı ya da işveren) refakatinde doktora gitmeyi kabul eder. Aynı şekilde, durumun apaçıklığına rağmen, aşırı davranışını inkâr eder. Bu da, alkoliklerin bilinen klasik "kötü niyetleri"dir. Alkoliklerin, bireysel psikoterapik tedavilerinin güçlüğü herkes tarafından belirtilmiştir. Psikotik ve nevrotik yapının ikincil bir süreci gibi kabul edilse de, alkolizm psikanaliz için elverişli bir alan değildir. Fr. Perrier'in belirttiği gibi, alkol "başkalarıyla konuşma yasalarını değiştirmek ve psikanaliz alanında, bu yasaların yapısını bozma yönünde etki gösterir". Gerçekten de alkolik, "iki kişi için tek başına konuşur" ve "belleğini vestiyerde bırakır". Öyle ki, "psikanalitik açıklamalar, içkicinin bir kulağından girip ötekinden çıkar".

• *Toplumsal sorun olarak alkolizm.* Alkol tüketimi, belli bir toplumdaki davet kurallarına bağlıdır. Fransa'da iyi bir yemek iyi şarapsız düşünülemez. Kadının alkolizmi, erkeğinkine göre, toplum tarafından daha az hoşgörüyle karşılanır.

Sanayileşmiş toplumlarda, kalp ve damar hastalıklarından ve kanserden sonra, üçüncü sırada ölüme neden olan alkolizm, toplum için önemli bir sorundur. Alkolizmin önemini sayılarla dile getirmek zordur. İstatistikler, sayılarla ancak dağınık bilgileri dile getirebilir. Ama yine de, kişi başına ve yıllık toplam saf alkol tüketim miktarı hesaplanabilir. 1977'de, Fransa yıllık ve kişi başına 16,4 litre saf alkol ile Avrupa ülkelerinin başında geliyordu; onu 12,4 litre ile Federal Almanya ve 8,2 litre ile Büyük Britanya izlemektedir. Öte yandan, 20 yılda ortalama tüketim Fransa'da %20 oranında azalırken, bu oran Almanya'da % 40'a dek artmıştır. Anglosakson ülkeleri ile Latin ülkelerindeki alkolizm arasında büyük fark vardır. Anglosakson ülkelerinde, alkol, genellikle akşamları ve hafta sonları sakinleştirici ya da uyarıcı olarak tüketilmektedir. Sarhoşluğa da sık rastlanılmaktadır. Fransa'da diğer Latin ülkelerinde olduğu gibi, özellikle şarap kökenli alkol tüketimi geleneksel olarak tüm gün boyu devam eder. Öte yandan, 20 yıldan bu yana, Anglosakson tipi alkolizme doğru bir evrim gözlenmektedir. (Özellikle gençler ve refaha ulaşmış toplumsal sınıflar arasında.) Yüksek alkol içeren içeceklerin tüketimi hissedilir şekilde artmıştır: anasonlu içkiler için % 300'den fazla, viski için % 1 000.

Türkiye'de, büyük kentlerdeki küçük bir azınlık dışında, alkolizm toplumsal bir sorun değildir. Kişi başına yıllık saf alkol tüketimi 1939'da yaklaşık olarak 0,5 l dolayında, 1962'de 0,55 l'ye, 1972'de 0,72 l'ye, 1980'de 0,75 l'ye, 1984'te 0,87 l'ye yükselmiştir (45 yıl içinde 0,4 l'lik artış). Bu küçük artış da 1970'li yıllarda özel bira fabrikalarının açılmasıyla bira üretiminde meydana gelen artıştan kaynaklanmaktadır. (1968'de 38 milyon l, 1984'te 346 milyon l.)

Alkolizmin insanlık için bir felaket olması yalnız fiziksel ve ruhsal rahatsızlıklar doğurmasından değil, aynı zamanda trafik ve iş kazalarının artışında oynadığı rolden ve bunların ekonomik alana (tedavi giderleri, iş günü kayıpları) ve çeşitli şiddet olaylarını doğurarak maddi düzeylere yansımasından ileri gelmektedir.

ALKOLLEŞEBİLİR sıf. Alkole dönüşmeye elverişli.

ALKOLLEŞME a. Alkol mayalanması.

ALKOLLEŞTİRMEK f. Org. kim. Sıvılarda, alkolleri belirleyen özellikleri geliştirmek.

ALKOLLÜ sıf. **1.** İçinde alkol bulunan sıvı, içecek için kullanılır: *Alkollü bira. Alkollü içki.* **—2.** İçki içmiş kimse için kullanılır; içkili: *Kaza yapan şoför çok alkollüymüş*

—Eczc. *Alkollü tentür*, ALKOLE'nin eşanlamlısı.

—Kim. Alkol içeren içit, sıvı vb. için kullanılır: *Düşük alkollü siyah bira.*

◆ be. İçki içmiş olarak: *Alkollü araba kullanmak tehlikelidir.*

—Huk. *Alkollü araç sürme*, yönetmelikte belirtilen miktarın üzerinde alkollü içki içerek karayolunda araç kullanma.

—ANSİKL. Huk. 2918 sayılı Karayolları Trafik kanunu'nun 48. maddesine göre alkollü araç sürmek yasaktır. Bu yasağa uymayanlar iki bin liradan beş bin liraya kadar hafif para cezası ve on beş günden iki aya kadar hafif hapis cezası, suçun tekrar edilmesi halinde beş bin liradan on bin liraya kadar hafif para cezası ve bir aydan üç aya kadar hafif hapis cezası ile cezalandırılırlar ve sürücü belgeleri bir aydan üç aya kadar geri alınır.

• *Alkollü içki satışı.* 8 haziran 1942 tarih ve 4250 sayılı İspirto ve ispirtolu içkiler inhisarı k.'nun değişik 19. maddesine göre, bira ve şarap dahil her türlü alkollü içki satışı Tekel idaresi'nin iznine bağlıdır. Aynı maddeye göre, alkollü içkileri açık olarak satanlar o yerin en büyük mülki amirinden, içkili yerler için aranan izni almak zorundadırlar. Öğrenci yurtları, spor kulüpleri, kahvehaneler, pastaneler, (...) alkollü içki satışı için izin alamazlar. Radyo, televizyon ve devlete ait kurum ve kuruluşlar aracılığıyla alkollü içkilerin reklamının yapılması yasaktır.

ALKOLOJİ a. (fr. *alcoologie*). Alkolikliği yalnızca bedensel ve ruhsal açıdan değil, sosyo-ekonomik açıdan da ele alan ve alkolikliğe karşı etkili önlemler geliştirmeyi amaçlayan tıp dalı.

ALKOLOMAN a. (fr. *alcoolomane*). Psik. Alkollü içkileri aşırı içen ve bu içkilere bağımlı olan. (Eşanl. ALKOLİK.)

ALKOLOMANİA a. Psik. Alkollü içkilere hastalık derecesinde bağımlılık.

ALKOLÖLÇER a. Sıvıların alkol oranını ölçmeye yarayan yoğunlukölçer.

—ANSİKL. Eskiden yaklaşık değerler veren Cartier alkolölçeri kullanılırdı. Günümüzdeyse dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye'de de Gay-Lussac alkolölçerlerinden yararlanılır: bu aygıt 15°C sıcaklıkta 100 cm^3 sıvı içinde bulunan alkol miktarını cm^3 cinsinden verir ve doğrudan dereceli bir sıvı yoğunlukölçerdir. Derecelendirmek için aygıt (15°C'ta) önce arı alkole daldırılır ve sapın en üst noktası sıvı düzeyine gelene değin safrası ayarlanır: bulunan noktaya 100 bölmesi çizilir. Ardından hacim bakımından % 95'lik alkol içeren bir çözeltiye daldırılarak bulunan noktaya 95 yazılır. Bu işlem % 90, 85, 80 vb. alkol taşıyan çözeltilerle sürdürülür. Elde edilen aygıt bir alkol-su karışımına daldırıldığında 50 bölümüne değin batıyorsa, karışımın alkol oranının % 50 olduğu anlaşılır. Ancak sıcaklık 15°C'tan yüksek ya da düşükse bu konuda hazırlanmış cetvellerden yararlanarak düzeltme yapılır; cetvel yoksa, 15°C'ın üstündeki her derece için 0,15 eklenir ve altındaki her derece için ise, 0,15 çıkarılır.

ALKOLÖLÇÜM a. Damıtılmış içkilerin ve şarapların alkol oranını ölçme işlemi.

ALKON. Yun. mit. Giritli okçu. Ustalığıyla ünlüdür. Herakles'in arkadaşıydı.

ALKOR (ar. *al - kur*, küçük süvari' den.). Büyükayı*'nın ζ yıldızı Mizar*'ın 11'50" üstünde yer alan, 4,2 kadirinde bir yıldızın adı. Bu iki yıldızı çıplak gözle ayırt etme olgusu, çok iyi bir görme keskinliği biçiminde yorumlanır. Uzaklık 80 ıy.

ALKOTEST a. (tesc. edil. ad). Kandaki alkol oranını saptamaya yarayan aygıt.

—ANSİKL. Alkotestin çalışma ilkesi, kandaki alkol yüzdesiyle akciğer peteklerinde bulunan havanın alkol yüzdesinin değişmez oranına dayanır; aygıtın en çok kullanılan modeli, krom oksit içeren bir cam borudan oluşur. Borunun bir ucunda test uygulanan kişinin üfleyeceği ağızlık, diğer ucunda belli hacimde, saydam, plastik bir torba yer alır. Üflenen havadaki alkol oranı ne kadar yüksekse, ayraç o ölçüde net olarak sarıdan yeşile döner ve o oranda daha uzun bir bölgede renklenme görülür. Aygıt ancak litrede 0,80 gramlık alkol oranlarını gösterir; çünkü bu orandan sonra tepkin madde doygunluğa ulaşır.

Alkotestleri, düzenli denetim yapan trafik polisleri kullanır. Alkol oranı, Trafik yasası'nda belirtilen bir değerden daha yüksekse, sürücü hakkında yasal işlem yapılır ve gerekirse, alkol oranının kan alımıyla saptanması için tıbbi bir merkeze yollanır.

alkuşaklı ördek
(Tadorna tadorna)

ALKUŞAKLI ÖRDEK a. Deniz kıyılarındaki sularda, haliçlerde yaşayan, kara başlı, kırmızı gagalı ördek. (Kabuklu hayvanlardan, küçük balıklardan başka yosunlarla ve otlarla beslenir. Ilıman soğuk Avrasya'nın her yanında yuva yapar. Yırtıcı hayvanlardan kaçmak için tüy yenilediği yerlere göç eder. Bil. a. *Tadorna tadorna;* ördekgiller familyası; boy 60 cm; angut, buna yakın, ama iç sulara daha bağımlı bir türdür.)

Alkuşta, Arkuşta ya da **Harkuşta,** halay türü bir erkek oyunu. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaygındır. Oyuncu-

lar iki gruba ayrılıp davul zurna eşliğinde bir tür ritmik dövüş yaparlar. Karşıdakini yıldırmaya yönelik jest ve mimiklerle süslenen, hareketli bir oyundur. Yörelere göre çeşitlemeleri vardır. Güneydoğu Anadolu'da *Karakuştane** de denir.

ALKYON a. (yun. sözc.). Yun. mit. Yunan efsanelerine göre, *Alkyoneus*'un kızlarının ya da *Alkyone*'nin başkalaşımı sonucu oluşmuş efsanevi kuş.

ALKYONE. Yun. mit. Aiolos'un kızı ve Keyks'in karısı.Bu karı-koca,Hera ile Zeus'tan daha mutlu olduklarını söyleme cüretini gösterdiler. Zeus da onları kuş biçimine soktu.(→ ALKYON.)

ALKYON denizi. Tar. coğ. Eski Yunanlılar'ın Korinthos körfezinin doğu kesimine (Boiotia ile Megaris kıyıları arasında) verdikleri ad.

ALKYONEUS. Yun. mit. Uranos ile Gaıa'dan dünyaya gelen dev. Tanrılara, sonra da Herakles'e karşı savaştı; Herakles tarafından güçlükle öldürüldü. Kızları birer alkyon'a dönüştü.

ALLA BREVE be. (*brevis biçiminde* anlamında ital. dey.). Müz. XV. ve XVI. yy.'da birim olarak bir brevis içeren ölçü. (XVII. yy.'dan sonra, *alla breve*, ₵ işaretiyle gösterildi.)

ALLAFRANCESE be. (*fransız tarzında* anlamında ital. dey.). Fransız müziği üslubu. (Bu üslupta yapıtlar Avrupa'da, XVI. yy.'ın ortalarından sonra çok tutuldu; *alla francese canzoniler*, uvertürler.)

ALLAH a. (ar. *allah*). **1.** Tek tanrılı dinlerde tarih süreci içinde ortaya çıkan ve evrenin kurucusu, her şeyin yaratıcısı sayılan yüce, aşkın, tek varlık; Tanrı. **—2.** *Allah'ın —ı*, tamlanan durumundaki sözcüğün anlamını pekiştirir: *Allahın güneşinde bütün gün tarlada çalıştı. Allahın soğuğu.* **—3.** *Allah!, Allahım!, Allah Allah!*, hayranlık, şaşkınlık, kızgınlık, çaresizlik, korku vb. ünlemleri: *Allah bu ne güzellik! Allahım sen yardım et! Allahım bu ıssız yerde ne yaparım ben! Allah Allah bu da nereden çıktı?* || *Allah acısını unutturmasın, Allah başka acı göstermesin, Allah ecir sabır versin*, ölen bir kimsenin yakınlarına söylenen başsağlığı sözleri. || *Allah adamı*, yalan dolan bilmeyen, dünya işlerini önemsemeyip kendini ibadete veren kişi. || *Allah afiyet versin*, bir kimseye sağlık, mutluluk dilemek için soylenir. || *Allah akıl fikir, akıllar versin*, bir işin akılsızca yapıldığını belirtmek için söylenir.|| *Allah Allah*, savaşta müslümanların hücuma kalkarken kullandıkları söz. || *Allah aratmasın, Allah eksikliğini, yokluğunu göstermesin, vermesin*, bir şeye ya da bir şeyin varlığına şükretmek gerektiğini belirten iyi dilek sözleri. || *Allah artırsın*, bir kimseye kazancının artmasını dilemek için gerçek olarak ya da şaka yollu söylenir. || *Allah aşkına, Allahını seversen*, yalvarma, ant verme, usanç, şaşkınlık vb. belirtir: *Allah aşkına doğruyu söyle. Allahını seversen söyleme. Allahını seversen dırdırı bırak. Allah aşkına, gerçekten böyle mi yaptın?* || *Allah baba*, Allah'tan söz ederken kullanılır (tkz.). || *Allah (bir kimseyi, bir kimseye) bağışlasın*, "Allah ayırmasın, elinden almasın" anlamında söylenir: *Allah çocuklarını sana bağışlasın. Allah bağışlasın, pek güzel kızınız var.* || *Allah bahtından güldürsün*, evlenecek çağdakı kız için söylenen mutluluk dileği.|| *Allah bana ben de sana*, kendisinden para, mal vb. bir istekte bulunulan bir kimsenin, bu isteği karşılayacak durumda olmadığını belirtmek için söylediği söz. || *Allah belasını versin, Allah kahretsin*, bir şeyden, ters bir durumdan yakınmayı, onun karşısında duyulan öfkeyi belirtir. || *Allah belasını versin. Allah cezasını versin. vermesin, Allah onu kahretsin, Allah canını alsın, Allahından bulsun, Allah layığını, müstahakını versin, vermesin, Allah nasıl bilirse öyle yapsın*, bir kimseye duyulan kızgınlık, öfke nefret vb. nedeniyle söylenen ılenme deyimleri. || *Allah bereket versın*, bır kimseye kazancının artması için söylenen iyi dilek sözü. || *Allah (bin bin) bereket versin. Allaha (bın) şükür, Allaha hamd olsun. Allah Halil İbrahim bereketı versin* kazançtan ya da yemekten hoşnutluğu belırten dua sözleri. || *Allah beterinden saklasın*, bir yıkım karşısında söylenen avutma sözü. || *Allah bilir*, kesin olmayan, kuşkulu bir durumu belirtir. || *Allah bilir, biliyor ya*, anlatılan şeyi güçlendirmek için söylenir. || *Allah bir, söz bir Allah bir*, yemin sözleri. ||*Allah bir yastıkta kocatsın*, yeni evlilere birlikte geçecek bir ömür dilemek için söylenen söz. ||*Allah büyüktür, kadirdir, Allah kerim*, Allahın gücüne ınanarak yazgıya boyun eğildiğini belirtir. || *Allah derim*, bir durum ya da bir davranışla ilgili sorulan "ne dersin" sorusuna karşılık olarak "söyleyecek söz yok" ya da "söz söylenemeyecek kadar ıyı" anlamında söylenir. || *Allah dert verip derman aratmasın*, "Allah çaresi olmayan durumlara düşürmesin" anlamında söylenen iyi dilek sözü. || *Allah dört gözden ayırmasın*, çocuğun annesiz babasız kalmamasını dilemek için söylenen söz. ||*Allah düşmanıma vermesin, göstermesin*, bir durumun kötülüğünü vurgulamak için söylenir. ||*Allah emeklerini eline vermesin*, çalışmaların boşa gitmemesi dileğiyle söylenen söz. || *Allah esirgesin, korusun, saklasın, göstermesin, etmesin, vermesin*, kötülüklerden korunmak, uzak kalmak, kötülükleri kovmak için söylenen söz. || *Allah evı, Allahın evi*, kâbe, cami, mescit. || *Allah gecinden versin*, bir kımseden söz ederken "çok yaşa" anlamında söylenen iyi dilek sözü. || *Allah hakkı için*, ant içmek ya da ant verdirmek için söylenir: *Bildiklerinizi Allah hakkı için söyleyin.* || *Allah hayırlı, uğurlu etsin, Allah mübarek etsin*, başlanan bir ış, alınan bir şey için söylenen iyi dilek sözü: *Demek o evi aldınız, Allah hayırlı uğurlu etsin*: uygun görülmeyen bır durum karşısında alay yollu söylenır: *Sonunda onunla mı evlenmiş? Allah hayırlı etsın.* || *Allah herkesin gönlüne göre versin*, arzuların gerçekleşmesı için söylenen iyi dilek sözü. ||*Allah ıslah etsin*.kötü yolda olan kımse için söylenir. || *Allah için, Allah var, Allahı var*, doğrusu, gerçeği söylemek gerekirse: *Allah için ilginç bir adam. Allah var, bugüne kadar hiçbir kötülüğünü görmedim.* || *Allah ıkı iyilikten birisini versin*, hasta bir kımseden söz ederken ya iyileşsin ya da ölüp kurtulsun anlamında söylenir. || *Allah imdat, yardım eylesin, Allah yardımcın olsun*, bir kımseye güç, kuvvet dilemek için söylenen söz.|| *Allah (seni, sizi) inandırsın*, inanılması güç bir sözün doğruluğunu pekiştirmek için ant yerine söylenir. || *Allah insanın aklını alacağına canını alsın*, deliliğin ölümden bile kötü bir şey olduğunu belırten söz. || *Allah iyiliğini, layığını, müstahakını versin*, hoş olmayan ya da şaşırtıcı bir davranışta bulunan kimseye kızgınlıkla ya da şaka yollu söylenir. || *Allah kabul etsın*, hayır ya da sevap sayılan bir işi yapan kımseye söylenen iyi dilek sözü. || *Allah kavuştursun*, yakınından ayrılan bır kımseye yine birlikte olmaları dileğinde bulunmak için söylenir. || *Allah kazadan beladan esirgesin, saklasın*, Allahın bir kımseyı bütün kötülüklerden korumasi için söylenen iyi dilek sözü. || *Allah kısmet, nasip ederse, Allahın izniyle, Allah isterse*, hiçbir engel çıkmazsa. || *Allah kolaylık versin*, bır ış yapmakta olan bir kimseye söylenen nezaket sözü. || *Allah kurtarsın*, zor bir durumda olanlar ya da ağır hastalar için söylenir. || *Allah kuru iftiradan saklasın*, bir suçlamanın gerçekle ilgisi bulunmadığını belirtmek için söylenir. || *Allah manda şifalığı versin*, çok yemek yemelerine karşın doymayanlar için şaka yollu söylenir. || *Allah (bir şeyi, bir kimseyi) nazardan korusun, esirgesin, saklasın*, "Allah o şeyı ya da kimseyi kimi bakışların çarpıcı, öldürücü, yok edici etkisinden uzak tutsun" anlamında söylenir. || *Allah ne verdiyse*, "yiyecek olarak ne varsa, ne bulunursa" anlamında söylenir: *Bize giderız, acı tatlı Allah ne verdiyse yeriz.* || *Allah onu başımızdan eksık etmesin*, bir kimsenin daha uzun yıllar yaşaması isteğini belırtır. || *Allah ömürler versin*, saygı gösteren birine yaptığı bir iyilikten ötürü, "uzun yaşa" anlamında söylenen teşekkür sözü: *Allah ömürler versin, bu yardımınızı unutmayacağız.* || *Allah övmüş de yaratmış, Allah boş vaktinde yaratmış*, bir kimsenin güzelliğini vurgulamak için söylenir. || *Allah rahatlık versin*, yatmaya giderken söylenen söz. || *Allah (ganı ganı) rahmet etsin, eylesin, Allah takrisatını affetsin*, ölen bir kimsenin ardından ya da o kimseyi anarken söylenen iyi dilek sözleri. || *Allah (senden) razı, hoşnut olsun*, yapılan bir iyiliğe karşı, Allah iyiliğini, hoşgörüsünü senden esirgemesin anlamında söylenir. || *Allah rızası için*, yalvarma sözü: *Allah rızası için birkaç kuruş verin. Allah rızası için şu radyoyu kapat;* bir karşılık beklemeden: *İstemem, ben onu Allah rızası için verdim.* || *Allah sabır versin*, zor durumda olan bir kimseye dayanma gücü dilemek için söylenir. || *Allah selamet versin*, yolculuğa çıkanlara söylenir: *Allah selamet versin, güle güle gidin;* uzakta bulunan tanıdık bir kimseden söz ederken söylenir: *Allah selamet versin, oraya dayımla giderdik;* birinden olumsuz bır şekilde söz ederken söylenen giriş sözü: *Allah selamet versin son zamanlarda içkiye vurmuştu;* "keyfın bilir, gidersen git," anlamında söylenir: *Allah selamet versin, yol önünde.* || *Allah son günlüğü versin*, yaşlılık günlerinin dertsiz, sıkıntısız yaşanması dileğini belırtır. || *Allah sonunu, encamını, akıbetini hayretsin, hayreylesin, hayreyleye*, sonucundan kuşku duyulan ya da iyi bitmeyecekmiş gibi gözüken işler için söylenir. || *Allah söylese*, kesinlikle: *Allah söylese yine yapamam.* || *Allah şaşırtmasın, Allah doğru yoldan ayırmasın*, nitelikleri, davranışları beğeniyle, övgüyle karşılanan bır kimsenin bu özelliklerini yitirmemesini dilemek için söylenir. || *Allah şifalar versin*, hasta bir kimseye söylenen sağlık dileği. || *Allah taksimi, payı*, eşitlik düşünülmeden yapılan paylaştırma. || *Allah tamamına erdirsin, eriştirsin*, bir iş ya da olaydan söz ederken olumlu biçimde sonuçlanması dileğini belirtir. || *Allah utandırmasın*, bir işe başlama hazırlığı içinde olanlara söylenen başarı dileği sözü. || *Allah vere de*, dilerim ki. || *Allah vergisi*, doğuştan gelen yetenek, özellik. || *Allah versin*, bir kimsenin kazancından, durumundan vb. duyulan sevinci belirtmek için, kimi zaman da takılma yollu söylenir: *Allah versin, yazlık da almışsınız;* dilenciyi savmak için söylenir: *Haydi Allah versin, başka kapıya.* || *Allah yapısı*, insan eliyle yapılmayan: *Bozuldu işte, Allah yapısı değil ya.* || *Allah yarattı dememek*, acımasızca dövüp hırpalamak, cezalandırmak. || *Allah yazdıysa bozsun*, olması istenmeyen bir durum ya da olay için söylenir. || *Allah yıldız barışıklığı versin*, iki kişinin iyi geçinmeleri için söylenen iyi dilek sözü. || *Allah yolu*, Allah'ın buyrukları, dinsel ödevler: *Sonunda dünya işlerinden el çekip Allah yoluna döndü.* || *Allah yürü ya kulum deyince, demiş*, kısa zamanda zengin olanlar ya da mesleğinde yükselenler için söylenir. || *Allah ziyade etsin*, ağırlamadan sonra ev sahibine teşekkür için söylenen iyi dilek sözü. || *Allaha bir can borcu var*, borçsuz ve kımseden çekinmesi yok. || *Allaha emanet*, birini överken söylenir: *Allaha emanet, çok akıllı bir çocuk.* || *Allaha emanet ol, olun*, esenleme ve vedalaşma sözü. || *Allaha yalvar*, bir kimsenin, kendi hatası yüzünden zorda kalan ve bundan yakınan bir kimseye, yardım etmeyeceğini belirtmek için söylediği söz. || *Allahı çok insanı az bir yer*, ıssız, sessiz yer. || *Allahın belası, cezası*, ınsanı zor durumda bırakan kimse, şey, durum için söylenir. || *Allahın bildiğini kuldan ne saklayayım*, bir durumu gizlemeye gerek olmadığını vurgulamak

için söylenir. ‖ *Allahın binasını yıkmak,* kendini ya da başkasını öldürmek. ‖ *Allahın emanetini geri alması, Allahın emri,* ölüm için söylenen sözler.‖ *Allahın emriyle, peygamberin kavliyle,* kız istenirken erkek tarafının söylediği söz. ‖ *Allahın günü,* bir şeyin bıkkınlık verecek kadar sık olduğunu belirten söz. ‖ *Allahın hışmına gelmek, Allahın gazabına uğramak,* çok üzüntü ve sıkıntı veren bir duruma düşmek. ‖ *Allahın hikmeti,* nedeni anlaşılıp açıklanamayan, şaşkınlık uyandıran şeyler için söylenir. ‖ *Allahın indinde,* Allahın yanında, huzurunda. ‖ *Allahın işine bak,* bir iş ya da olayın gidişinde şaşılacak bir değişme olduğu zaman söylenir: *Allahın işine bakın, biz adam ölecek derken o bizden sağlam çıktı.* ‖ *Allahın işine karışılmaz,* yazgıya karşı çıkılamayacağını belirtmek için söylenir. ‖ *Allahın kulu,* kimse, insan. ‖ *Allahın nimeti,* Tanrının verdiği yiyecekler. ‖ *Allahın takdiri,* yazgı, kader. ‖ *Allahına kavuşmak, Allahın davetine icabet etmek, Allahın rahmetine kavuşmak,* ölmek. ‖ *Allahından bulsun,* bir kimsenin kendisine kötülüğü dokunan birisi için söylediği ilenme sözü. ‖ *Allahını seven tutmasın,* engel olmayın, bırakın. ‖ *Allahtan,* doğuştan, yaradılıştan: *Saçları Allahtan kıvırcık.* ‖ *Allahtan (ki),* "iyi ki, bereket versin" anlamında hoşnutluk belirtir: *Allahtan yanıma bol para almışım, yoksa aç kalacaktım.* ‖ *Allahtan kork,* "yazıktır, utanman gerekir", anlamında kullanılır: *Allahtan kork, bu kış gününde kedicik sokağa atılır mı?* ‖ *Allahtan korkmaz,* acımasız, insafsız: *Hey Allahtan korkmaz, kuldan utanmaz.* ‖ *Allahtan umut kesilmez,* ağır hasta biri için "iyileşebilir" anlamında söylenen iyi dilek sözü.

—Folk. *Allah kerim yeri,* eski türk kahvelerinde, yoksulların para vermeden oturup yattıkları yer ya da sayvan.

—İsl. huk. *Allah hakları* → HUKUKULLAH.

ALLAH, kendisinin dışındaki tüm varlıkların yaratıcısı, ilk nedeni ve yöneticisinin islam dinindeki özel adı; bu yaratıcının "güzel adları" *(el-esmâ ül-hüsnâ)* içinde en kapsamlısı ve en çok kullanılanı.

Kuran'da en çok (2 819 kez) geçen sözcük olan "Allah" adı, yalnız müslümanlarca kullanılır ve *Vacib ül - vücûd*(varlığı zorunlu) sayılan Yüce Varlık'ı bütün öteki ad ve sıfatlarıyla belirler. "Allah" adının arapça "ilah" ya da "lah" köklerinden türetilmiş olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi, ibranice, aramca ya da süryaniceden geldiğini öne sürenler de olmuştur. Zümer suresinin 3. ayetinden, *Cahiliye* (islam öncesi) Arapları'nın "Allah" adını kullandıkları, O'na inandıkları ve O'na yaklaşmalarına yardımcı olacağı umuduyla putlara taptıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca putperest Araplar'ın, Allah'ın yaratıcılığına ve kudretiyle varlıklara hayat verdiğine inandıklarını, darda kaldıklarında O'na sığındıklarını bildiren daha başka ayetler vardır. Ancak, "Allah" kavramı yaratıcılık, yöneticilik, eşsizlik, varlığının sürekliliği ve sınırsızlığı gibi içerikleri en ileri biçimde islam dininde kazandı. Kuran, putperest Araplar'a *"müşrikler"* (Allah'a ortak koşanlar) diye çıkışırken, hıristiyanları "İsa Allah'ın oğludur"; "Allah üç'ün üçüncüsüdür"(V, 73 ; IX, 30); yahudileri de "Üzeyir Allah'ın oğludur" (IX, 30) dedikleri için eleştirir.

Kuran'da "Allah" kavramı, bilgi ve düşünce düzeyi ne olursa olsun, her insanın kavrayabileceği sadelikte sunulmuştur: "De ki o Allah tek'tir. O, bütün varlıkların kendisine sığındığı Allah'tır. Ne doğurmuş ne de doğurulmuştur. Hiçbir varlık O'nun dengi değildir" (CXII,1-4). "Göklerde ve yerde ne varsa Allah'ı tesbih eder. O, şeref ve hikmet sahibidir; göklerin ve yerin hâkimiyeti O'na aittir. O yaşatır ve öldürür; O'nun her şeye gücü yeter. İlk ve son O'dur, gizli ve açık O'dur. O her şeyi hakkıyla bilir" (LVII,1-3). "Allah her şeyin yaratıcısıdır" (VI,103). "Doğu da batı da Allah'ındır" (II,155). "Bilin ki Allah her şeyi kuşatmıştır" (XLI,54). "(Ey Muhammet!) kulların sana beni sorarlarsa söyle onlara: Ben gerçekten yakınım. Bana dua ettiğinde dua edenin yakarışına karşılık veririm. Bu yüzden, insanlar iyiliğe ulaşmayı umuyorlarsa, benden dilekte bulunsunlar ve bana inansınlar" (II,186). "O gözleri bildiği halde gözler O'na erişemez. O çok cömerttir ve her şeyden haberdardır" (VI,103).

Kuran'ın bu öğretilerine dayanan müslümanlar için Allah vardır, bir'dir. Zatı, sıfatları ve fiilleri ile ezeli ve ebedidir. Yaratılmışların hiçbirine benzemez. Başka hiçbir varlıktan güç almaksızın kendiliğinden vardır; buna karşılık her şey O'na muhtaçtır. Cansız ve bilinçsiz bir varlık değildir. Bilgisi her şeyi kuşatmıştır; her şeyi duyar ve görür; harf, sözcük ve sese gereksinme duymaksızın bizim bilmediğimiz bir içerikte konuşur. En güzel ad ve sıfatlar O'nundur; bütün kusurlardan arınmıştır. Rahmeti ve şefkati her şeyi kuşatmıştır; ancak azabı da çok çetindir. Hiç kimseye hiçbir biçimde zulmetmez. O'nun Kuran'da bildirdiği peygamberler, kitaplar ve bunlar aracılığıyla insanlığa duyurmuş olduğu bütün bilgiler haktır, doğrudur. Buyurdukları, iyi ve yararlı; yasakladıkları kötü ve zararlıdır. O'nunla kulları arasına hiçbir varlık giremez.

Allah hakkındaki bu inançlarıyla müslümanlar, yalnızca her türlü inkârcı düşüncelerden ayrılmakla kalmaz, aynı zamanda Allah'ın zat ve sıfatlarının kutsallığını, eşsizliğini ve sürekliliğini zedeleyen bütün dinsel ve felsefi sistemleri reddederler.

İslam kelam biliminde Allah'ın, Kuran' da ve hadislerde bildirilen sıfatları, genellikle, anlama kolaylığı sağlamak için dört kategoride incelenir:

I- *Selbi sıfatlar.* İçerikleri olumsuz olarak da anlatılabilen bu sıfatların başlıcaları vücut, kıdem, baka, vahdaniyet, muhalefetün li'l-havadis ve kıyam bi-nefsih terimleriyle anlatılır. *Vücut,* Allah'ın varlığını, yok olmadığını dile getiren bir sıfattır. Allah "Vacib ül-vücud"dur (varlığı zorunlu). Bunun karşıtı "mümkin ül-vücud"dur (varlığı zorunsuz) ve Allah'ın dışındaki tüm öteki varlıklar için kullanılır. Varlığı başlangıçsız ve öncesiz olmak anlamına gelen *kıdem* sıfatı, Allah'ın varlığının tüm öteki şeylerin varlığından önce geldiğini dile getirir. Çünkü O, her şeyin nedeni, yaratıcısıdır. Zaman kavramını oluşturan olayların yaratıcısı olduğu için O, zamanüstü yani ezelidir. Bu anlamda olmak üzere Kuran'da "O ilktir, sondur, açık O' dur, gizli O'dur; O, her şeyi çok iyi bilendir" (LVII,1-3) buyurulmuştur. *Baka* sıfatı, varlığı sonsuz olmak demektir ve Allah'ın yok olacağı bir zamanın düşünülemeyeceğini anlatır. "Tüm dünyadakiler yok olur, ululuk ve ikram sahibi Rabbinin varlığı sürekli kalır" (LV,26-27). *Vahdaniyet,* Allah'ın birliğini anlatan sıfattır. Allah'ın birliği inancı, islam dininin en başta gelen ilkesidir ve Kelime-i tevhid *(La ilahe illallah)* ile bu inanç içten benimsenmedikçe müslüman olunmaz. "De ki Allah birdir" (LXII,1); "Tanrı'nız bir tek Tanrı'dır" (II,163). Sonradan olmuş varlıklara benzememek anlamına gelen *muhalefetün li'l-havadis* sıfatı, Allah'ın, zat ve sıfatları yönünden başka hiçbir varlığa denk ve eş tutulamayacağını belirtir. "O'na benzeyecek hiçbir şey yoktur; O her şeyi işitendir, görendir" (XLII,11). *Kıyam bi-nefsihi* ise Allah'ın kendi başına var olması, varlığının başka hiçbir şeye gereksinme duymaması demektir. "Allah sameddir (hiçbir şeye muhtaç olmayan, aksine her şeyin kendisine gereksinme duyduğu)" (CXII,2).

II-*Zati sıfatlar.* Allah'ın ezelden sahip bulunduğu bu sıfatların başlıcaları kelam kitaplarında şöyle sıralanır: hayat, ilim, sem', basar, kudret, kelam, irade. Diri olmak anlamına gelen *hayat* sıfatı, Kuran' da geçen "O, diridir, ölmez" (XXV,58) anlamındaki ayetle gösterilmiştir. Yine Kuran'da "alîm", "allâm", "âlim" gibi sözcüklerle sık sık dile getirilen *ilim* sıfatı, islam kelam biliminin ağırlıklı konularından biri olmuştur. Bu durum, ilim sıfatının ilahi yetkinliğin bir gereği olmasından, ayrıca Allah-insan ilişkisindeki etkisinden ileri gelir. Kuran'da şöyle denilir: "Gaybın anahtarı O'ndadır; bunları O'ndan başkası bilemez. O, karada ve denizde olanları da bilir. O'nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez. Yerin karanlıklarındaki bir tane, yaş kuru her şey açık seçik bir kitapta yazılıdır" (VI,59). *Sem'* (işitmek) ve *basar* (görmek), Kuran'da "semiun basir" (işiten ve gören) biçiminde sık sık geçer. *Kudret* sıfatı da daha çok "Allah her şeye kadir (gücü yeten)dir" cümlesiyle sık yinelenen bir sıfattır. "Allah Musa'ya apaçık konuştu" (IV,164) anlamındakı ayette Allah, *kelam* (konuşma) sıfatı ile nitelenmiştir. O, her türlü bilgileri, buyruk ve yasakları dolaylı ya da dolaysız olarak kullarına, peygamberlerine bu sıfatıyla duyurur. Kuran da O'nun kelamıdır *(Kelamullah).* İslam kelam biliminde Kelamullah'ın (Kuran) *mahluk* (yaratılmış) olup olmadığı sorunu, en ateşli tartışma konularından birini oluşturmuş; islam rasyonalistleri diye adlandırılan *mutezile* Kuran'ın yaratılmış olduğunu ileri sürerken, *hanbeli-selefi* bilim adamları Kutsal Kitap'ın, sözcük ve harflerine varıncaya kadar ezeli olduğunu savunmuşlardır. Eklektik (uzlaştırıcı) bir yöntem izleyen *Ehl-i sünnet*'e (Eş'ariler ve Matüridiler) göre ise, Kuran *"kelam-ı lafzi"* (mushaf, yazı, sözcük, harf vb.) olarak yaratılmış; "kelam-ı nefsi" (mana ve içerik) olarak kadim ve ezelidir. Bu tartışmalar bir yana, bütün müslümanlar, Kelamullah'ın kutsallığına gölge düşürebilecek ve onurunu kırabilecek her türlü düşünce ve davranışı hem Kelamullah'a hem de Allah'ın kendisine karşı saygısızlık kabul etmiş ve bundan titizlikle kaçınmışlardır. *İrade* (dilemek) ise, Allah'ın, tüm işlerinde kesinlikle bağımsız ve özgür olması biçiminde anlaşılan zati sıfattır. Kuran'da "Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz (ya da sizin istemeniz bir sonuç getirmez)" denilerek, insanın bütün yapıp etmeleri O'nun dilemesine bağlanmış; bu ve benzeri ayetler kelam biliminde Allah'ın iradesi (irade-i külliye)/ insanın iradesi (irade-i cüz'iyye)ikileminde ciddi tartışmalara yol açmıştır. Ancak, kuramsal tartışmalar ne yönde gelişirse gelişsin, tarih boyunca müslümanların inancında Allah, sınırsız bilgisi, gücü ve iradesiyle bütün âlemin, bu arada insanın bütün eylemlerinin ortaksız yaratıcısıdır.

III-*Fiili sıfatlar.* Allah'ın işlerini, etkilerini belirten sıfatlardır. "O, her an faaliyettedir" (LV,29); "dilediğini yapandır" (LXXXV,16). Kelam kitaplarında yer alan fiili sıfatların başlıcaları şunlardır: *halk* (yaratma), *terzik* (rızık verme, barındırma), *ihya* (yaşatma), *imate* (öldürme), *inşa* (ilk yaratma), *ibda* (eşsiz yaratma), *ifna* (yok etme), *inma* (büyütme), *tasvir* (biçim verme).

IV-*Haberi sıfatlar.* Kuran'ın bazı müteşabih (ilk bakışta anlamları kavranamayan) ayetlerinde ve hadislerde geçen *"yedullah"* (Allah'ın eli), *"vechullah"* (Allah'ın yüzü), *"rahmet"* (acıma), *"gazap"* (öfkelenme), *"kabza"* (yakalama), *"cenbullah"* (Allah'ın yanı) gibi sözlük anlamlarıyla maddi ve beşeri nitelikleri hatırlatan sıfatlardır. Bunlar *selef* denilen ilk islam bilginlerince, maddi manada anlaşılmamakla birlikte tevil de edilmeyerek;"bu sıfatlarla Allah ve Peygamber ne kasdettilerse odur" denilmiştir. Bu arada *müçessime* ya da *müşebbihe* denilen azınlıktaki bazı kelamcılar, bu sıfatlardan hareketle, antropomorfist (insanbiçimci) bir Tanrı anlayışını savunmuşlardır. Daha sonraki kelam bilginleri (müteahhirun) ise, haberi sıfatların yorumu konusundaki suskunluğun halk inancında Allah'ın cisim kabul edilmesi (tecsim) ve yaratılmışlara benze-

tilmesine (teşbih) yol açabileceği kaygısıyla bu sıfatları, arap dilinin kuralları çerçevesinde tevil etme gereğini duymuşlardır.

ALLAH KULU HAN (? - 1842), Hive hanı (1825-1842). Mehmet Rahim Han'ın oğlu ve ardılı. Ülkesinin sınırlarını genişletti. Eski Ürgenç kentini yeniden bayındır kıldı. Bilginleri korudu, onları türkçe eserler yazmaya özendirdi. Dönemin bilginlerinden Agahi, onun adına *Rivazüddevle* adıyla bir Hive tarihi yazdı.

ALLÂHABAD, esk. **Ilahâbâd,** Hindistan'da (Uttar Pradeş) kent, Ganj ve Yamuna ırmaklarının kavşağında 642 000 nüf. Demiryolu kenti ikiye böler: K.'de, Avrupa görünümlü semtler; G.'de, Ekber kalesinin eteklerinde uzanan, dar sokaklı asıl kent; 1583'te yapılan Ekber kalesinde yaklaşık İ.Ö. 242'de Kosam'dan (Kauşambi) getirilerek dikilen kumtaşından bir Aşoka sütunu yükselir (12 m). Allahâbâd, eski dinsel işlevini de sürdüren bir ticaret (tarım ürünleri) merkezidir. Kentte birkaç sanayi teşisi vardır. —Tar. Kent, eski Hindu kenti Prayag'ın yerinde yükselir. Her yıl ve her on iki yılda bir sırasıyla Magha Mela ve Kumbha Mela bayramlarında ziyaret edilen bir kutsal yerdir. 1194'te müslümanların, 1801'de İngilizler'in eline geçti. İngilizler, kenti tahkim ettiler. 1857'de sipahilerce kuşatıldı. 1901-1949 arasında Birleşik Eyaletler'in (United Provinces) başkenti oldu.

ALLAHAISMARLADIK ünl. Bir kimseden ayrılırken, ayrılanın söylediği esenleme sözü.

Allahın Kılıcı, Hz. Ali'nin lakaplarından biri (Seyfullah).

ALLAHLIK sıf. *Tkz.* **1.** Kimseye zararı dokunmayan, ama kendisinden hiçbir iş de umulmayan kimse için kullanılır; saf, budala: *Allahlık bir adam.* **—2.** Sonucundan ümit kesilen, Allah'a bırakılan bir iş, kendi haline terk edilmiş kötü durumdaki şey için kullanılır: *Allahlık bir dava. Allahlık bir karar. Allahlık bir otel.*

ALLAHSIZ sıf. ve a. **1.** Tanrı'nın varlığına inanmayan kimse için kullanılır. **—2.** İnsafsız, vicdansız: *Allahsız, kadıncağıza etmediğini koymadı.*

ALLAHUALEM cüm. (ar. *allahu alem*). *Esk.* **1.** Allah bilicidir, Allah her şeyi bilir. **—2.** Yanılmıyorsam, kanımca anlamında kullanılır.

ALLAHUEKBER cüm. (ar. *ᶜallah* ve *ekber*'den *ᶜallâhüekber*). Tanrı en büyüktür, uluların ulusudur.

ALLAHUEKBER dağları, K.-D. Anadolu platoları üzerinde yükselen dağ sırası (3 120 m). Sarıkamış kuzeyinde G.-B.-K.-D.doğrultusunda uzanır.

ALLAHUTAÂLÂ a. (ar. *allahu taᶜalâ*). *Esk.* Yüce Tanrı, ulu Tanrı.

ALLAHYAR, orta asyalı türk tasavvuf şairi (Mingler köyü, Semerkand, XVII. yy.). Buhara'daki Şeyhler mektebi ve dergâhında eğitim gördü. Buhara emirliği gümrük idaresinde çalıştı, nakşibendi tarikatı şeyhi oldu. Tasavvuf felsefesini halkın anlayacağı dil ve düzeyle konu edinen yapıtlar yazdı: *Murad ül-ârifîn, Tuhfet ül-talibîn, Meslek ül-muttakîn. Sebat ül -âcizîn.* Yalın dili,canlı üslubu dolayısıyla yapıtları tekke ve evlerde yaygın olarak okundu. *Sebat ül-âcizîn* XIX. yy. ve XX. yy. başlarında Taşkent, Bakü ve Kazan'da birkaç kez basıldı.

ALLAİN (Marcel), fransız yazar (Paris 1885 - Saint - Germain -en- Laye 1969). Hukuk öğrenimi gördükten sonra Pierre Souvestre'in yanında gazeteciliğe başladı (1874-1914). Onunla birlikte l'Auto dergisinde bir tefrika roman yayımladı (1909). Daha sonra 1911'de yine Souvestre ile birlikte, "Fantômas"ı yarattı. Gerçeküstücüler tarafından çok beğenilen ve kara roman ile polisiye roman tarzını birleştiren Fantômas'nın serüvenleri, bir dizi hikâye olarak yayımlandı.

ALLAİS (Alphonse), fransız yazar (Honfleur 1854 - Paris 1905). Chat-Noir'ın kurucularından. Öykülerinde (*le Parapluie de l'escouade,* 1894; *l'Affaire Blaireau,* 1899; *le Captain Cap,* 1902) ve oyunlarında (*le Pauvre Bougre et le Bon Génie,* 1899) saçmalık ve aldatmacaya dayalı özel bir güldürü türü yarattı.

ALLAİS (Maurice), fransız mühendis ve iktisatçı (Paris 1911). CNRS'de (Bilimsel araştırmalar ulusal merkezi) müdürlük ve Paris madencilik ulusal yüksekokulu'nda profesörlük yaptı; matematiksel iktisadın gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Liberal eğilimli bir iktisatçı olarak, genel iktisadi denge, sermaye kuramı, rastlantısal seçimler, para ve kredi konularına önemli katkılarda bulundu. Para talebi ve faiz haddi konusundaki kuramını temellendiren bazı kavramlar —"unutma haddi", "psikolojik zaman" ve "psikolojik genişleme katsayısı" gibi— ortaya attı. Belli başlı yapıtları: *la Liberalisation des relations economiques internationales* (1972), *l'Impôt sur le capital et la réforme monétaire* (1977). 1988'de Nobel ekonomi ödülünü aldı.

ALAİS (Émile), fransız kayakçı (Megève 1912). Çok iyi bir tekniği olan Allais, 1937'de iniş, slalom ve kombinede dünya şampiyonluğunu kazandı.

ALLAK sıf. (ar. *ᶜallak*). *Esk.* Dönek, aldatıcı, sözünde durmaz.

ALLAK BULLAK sıf. **1.** Ruhsal, zihinsel karışıklığı yansıtan yüz ifadesi; düzeni, uyumu bozulmuş yer, şey için kullanılır: *Sınavdan allak bullak bir yüzle çıktı. Ortalık allak bullaktı.* **—2.** *Bir yeri, bir ortamı allak bullak etmek,* oradaki eşyaları altüst etmek ya da var olan uyumu, düzeni yok etmek, karıştırmak: *Polis, arama sırasında bütün evi allak bullak etti. Bir geldi, ortalığı allak bullak etti gitti.* **—3.** *Bir şeyi (eylemi, durumu, zamanı, vb.) allak bullak etmek,* onda düzensizliğe, karışıklığa yol açmak; altüst etmek, karmakarışık etmek: *Freni patlayan kamyon trafiği allak bullak etti. Yaşamımı allak bullak eden bir olay. Bu yeni düzenleme yaz programımı allak bullak edecek.* **—4.** *Bir kimseyi, zihnini, kafasını allak bullak etmek,* onu sarsmak, ruhsal dengesini, düşüncelerinin akışını bozmak, düşüncelerine bulanıklık, karışıklık getirmek; karmakarışık etmek, altüst etmek: *Ölüm haberi beni allak bullak etti. Kafamı allak bullak eden bir kitap.* **—5.** *Midesini, içini allak bullak etmek,* midesini bulandırmak. **—6.** *Allak bullak olmak,* karmakarışık duruma gelmek, altüst olmak, midesi bozulmak: *Her taraf allak bullak oldu. Program değişirse çalışma saatlerim de allak bullak olur. Ölüm haberini duyunca allak bulak oldu. Otobüste, sarsıntıdan midem allak bullak oldu.*

◆ be. Allak bullak olarak: *Toplantıdan allak bullak çıktım.*

ALLAL EL-FASİ, faslı siyaset adamı ve yazar (Fez 1906'ya doğr. - Bükreş 1974). İstiklal* partisi'nin kurucusudur. 1937'de Gabon'a sürüldü, 1946'da Fas'a geri döndü. Daha sonra Kahire'ye göç etti ve orada Kuzey Afrika kurtuluş komitesi içinde yer aldı. Tetuan'da, Fas Ulusal cephesi'nin kuruluşuna katıldı (1951). 1953'te Fas'a kesin dönüş yaptı; önce Kurucu meclis başkanı (1961) ve ardından, İslam işleri bakanı oldu (1962). 1946'dan ölene dek İstiklal'e başkanlık etti.

Şiirlerinde, 1933'ten başlayarak geleneksel lirizm kurallarına karşı çıktı. Muhammet Abduh'tan esinlendiği denemelerinde, Batı'nın basit bir kopyası olmamasını savunduğu arap dünyasının düşünsel ve toplumsal yenileniş ilkelerini ortaya koymaya çalıştı (*En-Nakd üz-zati* [özeleştiri], 1952).

ALLAM sıf. (ar. *ᶜilm*; bilmek'ten *ᶜallam*). *Esk.* **1.** Her şeyi bilen anlamında Tanrı'yı nitelemek için kullanılır: *Tanrı allam u hakîmdir.* **—2.** *Allam ül-guyub,* bütün gizliliklerden haberi olan, Tanrı.

ALLAMA PRABHU, kannara dilinde yazan hintli şair ve mistik (XII. yy.). Başlıca yapıtı *Sunyasampadan,* simgesel bir dille (*vakana* üslubu) yazılmış bir diyaloglar dizisidir.

ALLAMAK g. f. **1.** *Yörs. Bir şeyi allamak,* onu kırmızıya boyamak. **—2.** *Bir şeyi, bir kimseyi allayıp pullamak,* onu güzel göstermek için süslemek.

◆ **allanmak** dönşl. f. **1.** Kızarmak, kırmızıya dönüşmek: *"Güneş doğar iken allanır dağlar / Yeşil ipeklere boyanır dağlar"* (bir türküden). **—2.** *Allanıp pullanmak,* süslenmek.

ALLAME sıf. ve a. (ar. *ᶜallam*'ın dişl. *ᶜallame*). Her alanda geniş ve derin bilgisi olan: *Bunu söylemek için allame olmak gerekmez.*

ALLAMELİK a. **1.** Allame olma durumu. **—2.** *Allamelik etmek,* hiçbir şey bilmediği halde her şeyi bilir gözükmeye çalışmak: *Bir de allamelik edince tepem attı, bilgisizliğini yüzüne vurdum.*

All-American kanalı, Güney Kaliforniya'da (ABD), büyük sulama kanalı; Colorado ırmağının sularıyla beslenir.

ALLAN (David), iskoçyalı ressam (Alloa 1744 - Edinburgh 1796). Portreleri ve gündelik yaşamı canlandıran tabloları, ona İSKOÇYA'NIN HOGARTH'I lakabını kazandırdı. *Resmin kökeni* adlı tablosu ünlüdür (Edinburgh müzesi).

ALLAN (William), ingiliz sendikacı (Dundee 1837- *ay. y.* 1903). Makine sanayi işçileri sendikası'nın lideri olarak, XIX. yy.'ın ikinci yarısında sendikacılığın yeniden örgütlenmesinde önemli rol oynadı.

ALLAN (Maud), kanadalı kadın dansçı (Toronto 1883 - Los Angeles 1956). Müzik öğrenimi gördü ve serbest dansın ateşli bir savunucusu oldu. İlk kez Viyana'da sahneye çıktı (1903). Chopin, Mendelssohn, R. Strauss ve Grieg'in bestelerinden esinlenerek hazırladığı dansları, uluslararası turnelerde oynadı. Londra'ya yerleşti (1928) ve bundan sonra yalnızca öğretmenlik yaptı. *My Life and Dancing* adlı bir yapıtı vardır (1908).

ALLANİT a. (ingiliz mineraloji uzmanı Thomas *Allan*'dan [1777-1833], fr. *allanite*). Miner. Karmaşık kimyasal bileşimli ve monoklinik bakışımlı doğal silikat; alüminyumla birlikte demir, magnezyum, kalsiyum, seryum, lantan, neodimyum ve praseodimyum içerir. (Eşanl. ORTİT.)

ALLANMAK → ALLAMAK.

ALLANTE a. Larvası çeşitli bitkilerin yapraklarını kemiren kısa duyargalı testere sineği. (Zarkanatlılar takımı, yaprakarısıgiller familyası.)

ALLA POLACCA a. (*Polonya'ya özgü* anlamında ital. dey.). Polonya müziğinde bir usul. (Batı müziğinde XVII. yy.'dan beri kullanılmaktadır.)

ALLARD gölü, Kanada'da göl, Québec'in doğusunda. —Yakınında, titanlı demir filizi (dışsatımı Havre -Saint-Pierre'den yapılır) madeni.

ALLATİF → YÖNELME.

ALLATUM sıf. (lat. *adferre,* getirmek'ten). Böcbil. *Corpus allatum,* böceklerin başında bulunan ve başkalaşmasız kabuk değiştirerek büyümeyi sağlayan *gençlik hormonu*'nun salgılandığı çift içsalgı bezi. (Corpus allatumların etkinliğinin durması başkalaşmayı başlatır ve daha sonra bu salgı bezleri yeniden salgı görevine başlayarak yumurtaların gelişmesine olanak veren bir salgı çıkarır.)

ALLA TURCA be. (*Türk tarzında* anlamında ital. dey.). Doğu müziği

Alphonse Allais
Sacha Guitry'den portre ve ithaf
Vieux-Honfleur müzesi

havasında parça ya da bölüm. (Türk ya da doğu sanatından esinli yapıtlar XVII. yy.'da Avrupa'da çok yaygınlaşmıştı [Molière'in *Kibarlık budalası* (le Bourgeois gentilhomme) için Lully'nin yazdığı müzik]. Mozart'ın piyano için *la minör Sonatı* bir *alla turca* rondoyla ["Türk marşı"] biter.)

All Blacks (ing. *all*, tüm ve *black*, siyah). Yeni Zelanda ulusal rugby takımına, oyuncularının tümüyle koyu renk forma, şort ve çorap giymeleri nedeniyle takılan ad.

ALLE a. (fr. *allée*). İki yanında sıralanmış ağaçlar ya da yeşil çit bulunan oldukça geniş yol. (Gezinti yeri olarak kullanıldığı gibi bir bahçeye, bir parka, bir koruya vb. giriş yolu olarak da kullanılır.) [Eşanl. esk. HIYABAN.]

Jean Allemane (1933'te)

ALLECTUS, Carausius'u öldürdükten sonra kendini Büyük Britanya imparatoru ilan eden (293) zorba. Constantius I'in saldırısı sonunda yenildi ve öldürüldü (296).

ALLECULİDAE a. Uzun duyargalı kınkanatlı böcekler familyası. (Larvaları eski odunlarda yaşar, kundak yapmadan başkalaşma geçirir. Başlıca cinsleri: *allecula, omoplus*, vb.) [Eşanl. CİSTELİDAE.]

ALLEGHENY ya da **ALLEGHANY,** Apalaş kütlesinin orta kesimi. Kenarlarında önemli taşkömürü yatakları. —ABD'de ırmak, Pittsburgh'ta Monongahela ırmağıyla birleştikten sonra, Ohio ırmağını oluşturur; 520 km.

ALLÉGRET (Marc), fransız film yönetmeni (Basel 1900 - Paris 1973). Mesleğine, André Gide ile bir Kongo yolculuğu yaparken çektiği bir belgeselle başlayan sanatçı, daha sonra çeşitli filmler yaptı: *Fanny* (1932), *Kadınlar gölü* (Lac aux dames, 1934), *Entrée des artistes* (1938), *les Petites du quai aux Fleurs* (1943), *Julietta* (1953), *En effeuillant la marguerite* (1956), *Üç sevgili* (Sois belle et tais-toi) [1958], *le Bal du compte d'Orgel* (1970). Özellikle genç oyuncuları ortaya çıkarmasıyla tanındı (Simone Simon, Michèle Morgan, Gérard Philippe, Danièle Delorme, Brigitte Bardot).

ALLÉGRET (Yves), fransız film yönetmeni (Asnières 1907-*ay.y.* 1987), Marc Allégret'nin kardeşi. Cavalcanti, Fejos, Renoir ve ağabeyine yardımcılık yaptı. 1940'ların sonlarında iyi bir "kara film" uzmanı oldu: *Une si jolie petite plage* (1948); *Manèges* (1949). Daha sonra da *İhtiras Kadını (les Orgueilleux)* [1953]; *la Meilleure Part* (1955); *Germinal* (1963) gibi filmler yaptı.

ALLEGRETTO be. (ital. *allegro*'nun küçültmesi).Allegro'dan biraz daha yavaş tempoda.

◆ a. Bir sonatın, bir senfoninin, bu tempoda çalınan bölümü.

Woody Allen *Love and death*'ın (1975) yönetmen ve oyuncusu

ALLEGRETTO NUZİ, italyan ressam (Fabriano, Marche, 1346 -1373 yılları arasında yaşadığını belirten belgeler vardır). Daddi'nin olduğu kadar Maso di Banco'nun da izleyicisidir. Parlak renk kullanımıyla, 1348 vebasından sonraki dönemde, giotto'culuğun temel öğretilerini sürdürmeyi başardı.

ALLEGRİ (Antonio) → CORREGGIO.

ALLEGRİ (Gregorio), italyan besteci (Roma 1582 - *ay. y.* 1652). Nanino'nun dersleriyle yetişti. 1629'da papalık kilisesi şarkıcıları arasına girdi. Özellikle 2 korolu faux-bourdon biçimindeki *Miserere*'si ile tanındı. 2-5 sesli *konçertino*'lar, motetler, yaylı çalgılar için bir sonat yayımladı. Ayrıca elyazması olarak missalar, mezmurlar ve Frescobaldi'ye yaklaşan çalgısal *canzone* ve *sinfonia*'lar bıraktı.

ALLEGRO be. (ital. sözc., *canlı, neşeli*). Müz. Tempo belirtir: çabuk çabuk, yürük. (Genellikle, *assai, con brio, moderato*, vb. niteleyicilerden biriyle anlamı kesinleştirilir.)

◆ a. Müz. **1.** Bir sonatın ilk bölümü. **—2.** Bir sonatın, bir senfoninin vb. allegro icra edilen bölümü.

—Koregr. Canlı bir ritimle uygulanan alıştırma temrinlerinin tümü (bourrée adımı, saut, batterie). || Dansçının uygulamadaki çevikliğini değerlendiren bale bölümü.

ALLELUİA a. (ibranice *halleluyah*, Yehova'ya şükredin'den). Yahudi dinsel törenlerinde sevinci belirten ve hıristiyan dinsel törenlerine de geçmiş olan alkış eşliğinde haykırış.

ALLEM a. "İstediğini elde etmek için kurnazca yollara başvurmak" anlamındaki *allem (etmek) kallem etmek* deyiminde geçer.

ALLEMANDE a. (fr. sözc.). **1.** Koregr. Almanya'da XVI. yy.'da ortaya çıkan ve çift olarak oynanan 4/4 usulünde dans. (Fransa'da bu dans daha ağırbaşlı bir biçim aldı ve dört çift tarafından oynandı. Allemande'ın 3/4'lük başka bir biçimi —ritim bakımından valsi andırır— günümüzde hâlâ Almanya' da ve İsviçre'de oynanır.) **—2.** Müz. Dört zamanlı çalgı müziği; süitin ilk bölümü. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Müz. İlk biçimiyle allemande, ikili ölçüde, orta ağır tempoda basit bir ezgiydi. XVII. yy.'da üsluplanarak, çalgı *süit*'inin ilk parçası oldu ve "fransız" adını aldı. İtalya'da, sonra Almanya'da kimi durumlarda bir prelüdden önce çalınırdı. XVIII. yy.'ın ilk yarısında süitin sonat biçimini almasıyla, orta ağır temposunu koruyan allemande, birinci *allegro*'yu doğurdu.

ALLEMANE (Jean), fransız sosyalist (Sauveterre, Haute-Garonne, 1843 - Herblay, Val-d'Oies, 1935). Dizgi ustası olan Allemane, Komün hareketine katıldı; 1871'de ömür boyu kürek cezasına çarptırıldı, 1879'da affa uğradı. İşçi partisi'nin liderlerinden oldu ve J. Guesde'in liderliğini yaptığı "kolektivist"lere karşı "possibiliste" denilen grubun başına geçti. 1901'de Paris milletvekili oldu. Paul Brousse yönetimindeki Fransa Sosyalist işçiler federasyonu'ndan ayrıldıktan sonra, 1891'de Devrimci sosyalist işçi partisi'ni kurdu. Allemaneci parti adı da verilen bu kuruluş, toplumsal örgütlenmede tüm öncülüğün kol emekçilerinde olması gerektiğini savunmakta ve bunu elde etmenin yolu olarak da genel grevi önermekteydi. Ayrıca bir tatil ve hak isteme günü olan 1 mayıs da, öteki Avrupa işçi partileriyle birlikte, allemaneci partinin girişimiyle bugünkü niteliğini kazandı.

ALLEN a. (fr. *allene*). Org. kim. Formülü $H_2C{=}C{=}CH_2$ olan hidrokarbon; çift bağlı dienlerin başlıca örneğidir. || *Allen bileşikleri*, allen içeren bileşikler.

—ANSİKL. Allen bileşikleri bugün kolayca elde edilebilir. Allenler, kimyasal özellikleri bakımından alkenlere çok benzer; ama çevrel halkalı tepkimelerde daha tepkindirler: allen hidrokarbonları kolayca dört halkalı bileşikler verir.

ALLEN (William), ingiliz kardinal(Rossall, Lancashire, 1532 - Roma 1594). Elizabeth'in tahta çıkışında, krallığın Kilise'ye üstünlüğünü tanımayı reddetti ve 1565'te Hollanda'ya gitmek üzere İngiltere'den ayrıldı. 1586'da bu ülkede, Douai'de bir ingiliz papaz okulu kurdu; bu okul daha sonra Reims'e nakledildi. 1585'te Roma'ya yerleşti; orada ingiliz göçmenlerle ve cizvitlerle ilişki kurdu; Elizabeth aleyhinde şiddetli bir kampanyaya girişti. Böylece bir katolik ayaklanması çıkacağına inanıyordu. 1587'de kardinal olan Allen, İspanya'yı İngiltere'ye karşı kışkırttı. Ama ispanyol Armada'sının yenilgisi (1588), tasarılarını boşa çıkardı ve saygınlığını kaybetmesine yol açtı.

ALLEN (Charles Grant), ingiliz doğabilimci ve romancı (Kingston, Kanada, 1848 - Hindhead, Surrey, 1899). Ateşli bir Darwin yandaşı olarak, cinsel ahlak ve içgüdüsel istek konularındaki düşüncelerini cesaretle ortaya koyması tepkilere yol açtı (*The woman who did*, 1895).

ALLEN (George Cyril), ingiliz iktisatçı (Kenilworth 1900). Başlıca yapıtları: *British İndustries and their Organization* (1933), *The Structure of İndustry in Britain* (1961), *Japan's Economic Expansion* (1965), *Monopoly and Restrictive Practices* (1968), *The British Disease* (1976).

ALLEN (Allen Stewart KONIGSBERG, **Woody** —denir),amerikalı film yönetmeni, sinema oyuncusu (Brooklyn, New York, 1935). Güldürü skeçleri ve gülüt ("gag") yazarı olan sanatçı, önce kabarelerde kendi metinlerini sundu; sonra televizyona çıktı. 1965'te Clive Donner'ın *Evlenmekten korkuyorum* (What's new Pussycat?) adlı güldürüsünün senaryosunu yazdı ve bu filmle sinema oyunculuğuna başladı. Birçok tiyatro oyunu kaleme aldı (*Don't drink the water; Play it again, Sam*). 1969'da yönetip oynadığı *Al parayı ve kaç* (Take the money and run) filmiyle sinemaya gerçek anlamda girdi. İlgi gören bu filmi *Zorla kahraman* (Bananas, 1971), *Everything you always wanted to know about sex but were afraid to ask* (1972), *200 yıl sonra* (Sleeper, 1973), *Love and death* (1975) adlı yapıtları izledi. Sinemanın uluslararası çapta en büyük güldürü sanatçılarından biri ve belli bir New York yahudi gülmece biçiminin yayıcısı olan Woody Allen, giderek daha ağırbaşlı, daha tutkulu, ama hep büyük bir gözlem gücü ve kimi zaman keskin bir alay içeren yapıtlar verdi: *Annie Hall* (1977), *İç dünyalar* (İnteriors, 1978), *Manhattan* (1979), *Stardust Memories* (1980), *A Midsummer night's sex comedy* (1982), *Zelig* (1983), *Broadway Danny Rose* (1984), *Purple rose of Cairo* (1985), *Hannah and her sisters* (1986), *Radio days* (1987), *September* (1987), *Another Woman* (1988), , *New York Stories* [M. Scorsese ve F. F. Coppola ile birlikte, 1988], *Crimes and Misdemeanors* (1989.)

Allen and Unwin, ingiliz yayınevi. 1871'de kurulmuş George Allen (1837 - 1907) yayınevi ile, Stanley Unwin (1884 - 1968) yayınevi'nin 1914'te birleşmesiyle kuruldu. İnsan bilimleri, coğrafya, iktisat ve siyaset üstüne kitaplar ve pek çok avrupalı yazardan çeviriler yayımladı.

Allen kuralı, benzer hayvan türlerinde, ekvatordan kutuplara doğru azalan sıcaklıkla orantılı olarak vücudun uç bölümlerinin gövdeye göre kısalma eğilimi gösterdiği savına dayalı kural. Gerçekten de vücut yüzeyinin azalması ısı kayıplarını önler. (Bu nedenle, kutup tilkisinin kulakları çöl tilkisininkine göre daha küçük ve yüzü de daha az sivridir; Avrupa tilkisinin vücut uzantılarıysa orta uzunluktadır.)

Allen ve Masters sendromu. Kad. hast. Doğumdan sonra, dölyatağı askı bağlarının yırtılması sonucunda ortaya çıkan dölyatağı dönüklüğü.

ALLENBY (Edmund Henry Hynman),

Allenby of Megiddo and Felixstowe I. kontu, ingiliz mareşal (Brackenhurst, Southwell Nottinghamshire, 1861 - Londra 1936). Uzun süre Afrika'da hizmet etti; özellikle Boerler ile savaştı. 1914'te Fransa'ya gönderilen süvari tümenine, sonra V. Kolordu'ya (1915) ve Somme ve Artois üzerinde III. Ordu'ya komuta etti (1916-1917). Haziran 1917'de Filistin'deki ingiliz kuvvetlerinin başına getirildi; 1917'de türk kuvvetlerini Gazze'de yendi, ardından Kudüs'ü aldı. 1918'de Megiddo'da elde ettiği başarıdan (Nablus meydan muharebesi) sonra Şam ve Halep'e girdi; Osmanlı İmparatorluğu mütareke istemek zorunda kaldı (30 ekim 1918). 1919'da mareşal ve Mısır yüksek komiseri (1919-1925) olan Allenby, Yakındoğu'nun, savaş sonrasında karışan siyasal durumuyla baş etmek zorunda kaldı; Mısır'ın bağımsızlığını tanıyan 1922 antlaşması'nın hazırlanmasına katkıda bulundu.

ALLENDE (İgnacio), meksikalı yurtsever (San Miguel el Grande 1779 - Chihuahua 1811). Bir ispanyol tüccarın oğluydu; milis subayı iken,yardımcılığını yaptığı Hidalgo ile birlikte Dolores'te İspanyollar'a başkaldırdı; komutası altındaki kraliçe süvari alayı, isyancıların ilk düzenli birliği oldu. Monte de las Crucez'de galip gelen Allende, Puento de Calderón savaşı'nda yenildi (1811). Hidalgo'dan sonra başkomutan oldu, ABD'ye sığınmaya çalışırken yakalandı ve idam edildi.

ALLENDE GOSSENS (Salvador), şilili siyaset adamı (Valparaiso, 1908 - Santiago 1973). 1932'de tıp fakültesini bitirdi, 1933'te Şili Sosyalist partisi kurucuları arasında yer aldı. 1937'den 1945'e kadar milletvekilliği yaptı; Aguirre Cerda'nın kurduğu Halk cephesi hükümetinde sağlık bakanı oldu (1939-1941 ve 1941-1942). 1943'ten başlayarak Sosyalist partisi genel sekreteri, senatör (1945), sonra senato başkanı ve 1956'da Halk hareketi cephesi'nin kurucusu oldu. Halk hareketi cephesi'nden cumhurbaşkanlığına üç kez aday gösterildiyse de kazanamadı (1952, 1958, 1964). 1970'te, 4 eylül cumhurbaşkanlığı seçimlerine sol koalisyonun adayı olarak katıldı. Başkanlığa seçilmesi (kullanılan oyların % 36,3'ünü Allende, % 34,9'unu muhafazakâr J. Alessandri, % 27,8'ini hıristiyan-demokrat R. Tomic almıştı), mecliste onaylandı (24 ekim). Allende, bundan sonra, Halk birliği'nin Şili toplumunu kökten değiştirmeyi amaçlayan programını uygulamaya koyuldu: bakırın tümüyle ulusallaştırılması, özel şirketlerin devletçe satın alınması, toprak reformu ve ücretlerin hayli yükseltilmesini de kapsayan çeşitli toplumsal reformlar. Ekonomide bir yıllık bir büyüme görülmesinden sonra durum kötüleşti; ABD'nin baskısı da durumu büsbütün ağırlaştırıyordu. Siyasal çatışmalar kızıştı ve mart 1973'teki milletvekili seçimlerinde Halk birliği oy oranını artırdıysa da (% 43) salt çoğunluğu sağlayamadı. Allende yönetiminin son ayları, aşırı solun kışkırtmaları ve aşırı sağın yükselen şiddet hareketleri yanında orta sınıfların gitgide sertleşen muhalefetinin gelişmesine ve askeri ayaklanma söylentilerinin yaygınlaşmasına sahne oldu. Askeri kişilerin hükümete alınmasına ve haziranda olağanüstü durum ilan edilmesine rağmen general Augusto Pinochet Ugarte yönetimindeki ordu,eylülde başkanlık sarayını bombaladı, kuşattı ve Allende orada öldü. Daha sonra, bir askeri cunta iktidara el koydu.

ALLENDE SARON (Pedro Humberto), şilili besteci (Santiago 1885- *ay. y.* 1959). Piyano, oda toplulukları, ses ve orkestra (halk müziği esinli 12 *Tonadas, Şili köylerinden sahneler, Sokakların sesi*) için çeşitli yapıtlar besteledi.

ALLENOLİK sıf. (fr. *allénolique*). *Allenolik asit,* naftalenden türeyen ve östrojen özellikleri olan asit.

ALLENSTEİN, Polonya'daki Olsztyn kentinin almanca adı. Fransız generali Soult, Rus-Prusya birliklerini 4 şubat 1807'de burada yenmişti. *Allenstein çevresi,* bir halkoylamasıyla 1920'de Almanya'ya geçti; 1945'te Polonya topraklarına katıldı.

ALLENTOWN, ABD'de kent (Pennsylvania), Philadelphia'nın K.-B.'sında; 103 000 nüf. Makine, elektrik gereçleri yapımı.

ALLEPPEY, Hindistan'da (Kerala) liman, Malabar kıyısında; 170 000 nüf. (1990).

ALLER, Almanya'da ırmak. Doğu Almanya'da doğar, ama büyük bölümü Aşağı Saksonya'dadır. Sağ kıyıdan Weser ırmağına katılır. Uzunluğu:263 km.

ALLETRİN a. (fr. *alléthrine*). Org. kim. Piretrine benzeyen ve böcek öldürücü özellikler taşıyan bireşimsel bileşik.

ALLEYN (Edward), ingiliz tiyatro oyuncusu (Londra 1566 - Dulwich 1626). Elizabeth döneminin en büyük erkek oyuncusu sayıldı. "Amiralin kumpanyası"nın başoyuncusuydu. Özellikle Marlowe'un oyunlarının başrollerinde başarılı oldu. (*Faust, Tamerlan,* 1590); ama hiçbir zaman Shakespeare oynamadı. Çünkü Shakespeare'in oyunları, rakip "Chambellan" topluluğunca sahneleniyordu. Sahatından bir servet elde etti ve Dulwich koleji'ni kurdu.

ALLGÄU, Batı Almanya Önalpleri'nde bölge, yükseltisi *Mädelegabel*'de (Allgäu Alpleri'nde) 2 645 m'yi bulur. Allgäu özellikle Bavyera'da Konstanz gölü ile yukarı Lech ırmağının vadisi arasında uzanır. Burada kireçtaşı sırtları ile çukur alanlar (marnlar ve molas) birbirini izler. Sığır yetiştiriciliği. Turizm.

Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft (AEG), 1883'te Berlin'de kurulan alman elektroteknik firması. Kurucusu Emil Rathenau, ilk şirkete *Elektrik uygulamaları için Edison alman şirketi* adını verdi. Wilhelm II'nin etkisiyle, 1903'te Siemens ile birleşen firma, telsiz telgraf şirketi Telefunken'i oluşturdu. 1915'te, Weimar Cumhuriyeti'nin gelecekteki dışişleri bakanı Walter Rathenau, şirket yöneticiliğine getirildi. 1918'de, ağır sanayi çevrelerinin ve özellikle Hugo Stinnes'in firmaya yönelik sert tepkileri, AEG'nin geçici bir süre boykot edilmesine yol açtı. 1942'de şirket, gücünü yeniden topladı, hatta artırdı. İkinci Dünya savaşı sırasında uğradığı büyük kayıplara karşın, alman sanayisinde önemli bir rol oynamayı sürdürdü. 1970'te Telefunken'i bünyesine kattı. Son yıllarda, başka alman, avrupa ya da japon firmalarıyla birçok anlaşma (örneğin 1971'de, PAL sistemiyle renkli televizyon üretmek için Hitachi ile) yaptı. Böylece AEG, elektrikli aygıt üretiminde dünyanın en önemli şirketlerinden biri oldu. Etkinlikleri, telekomünikasyonu, elektronik bileşenlerini, tüketim ürünlerini ve büro makinelerini kapsar. Grup, 8'i Batı Berlin'de olmak üzere, Federal Almanya'da 39 fabrika işletmektedir. Türkiye'de AEG Genel Elektrik'in sahibi, Profilo ve AEG-ETİ'nin ortağıdır.

ALLGOOD (Sara), irlandalı tiyatro oyuncusu (Dublin 1883 - Hollywood 1950). Açılışından (1904) başlayarak Abbaye tiyatrosu'nda oynadı. Büyük bir trajedi oyuncusu olarak tanındı. Synge'in *Babayiğit* (The Playboy of the Western World) ve *Deirdre of the Sorrows* oyunlarında sivrildi. O'Casey'in *Dünyanın düzeni* (Juno and the Paycock, 1940) oyunundaki olağanüstü Junon kompozisyonu hâlâ hatırlanır.

ALLI sıf. **1.** Rengi al olan, üzerinde al renk bulunan: *Allı basma. Allı yemeni.* **—2.** Giysisi al, allı olan kimse için kullanılır: *"Allı gelin has gelin / Ayakların nokta nokta bas gelin"* (bir türküden). **—3.** *Allı pullu,* gösterişli, gözalıcı. || *Allı güllü, allı yeşilli, allı morlu,* karışık renkli,rengi çarpıcı.

ALLIK a. **1.** Kırmızılık. **—2.** Yanaklara kırmızı renk vermek için kullanılan süs gereci.

—Folk. Eskiden kadınların yüzlerini renklendirmek için kullandıkları al boyaya batırılmış ince tülbent. (Yüz, gülsuyuyla nemlendirilir, tülbentten koparılan bir parça yanaklar üzerinde gezdirilirdi. [Eşanl. GAZ BOYAMASI.])

ALLİA, *Fosso della Bettina*'nın eski adı, Tevere ırmağının bir kolu. İ.Ö. 390'da burada yapılan savaşta, Sens yöresi Galyalıları Romalılar'ı yendiler, sonra Roma'yı ele geçirerek Capitolium'u kuşattılar (İuno'ya kurban edilen kazlarıyla ünlü olay).

ALLİBONE (Samuel Austin), amerikalı bibliyografyacı (Philadelphia 1816 - Luzern 1889). *Critical Dictionary of English Literature and British and American Authors*'ın yazarı (1858-1871).

ALLİER, Auvergne bölgesinde (Fransa) *département;* 7 327 km²; 369 580 nüf. Yönetim merkezi *Moulins.* B.'sındaki Bocage Bourbonnais, Bourbonnais Combraille'ının boğazlarla yardığı platolara doğru yavaş yavaş yükselir. Montluçon havzasının ötesinde, Marche yaylaları başlar. Allier'nin D.'sundaki Bourbonnais ovası büyük ölçüde kumludur. G.-D.'sundaki Bourbonnais dağı (en yüksek noktası 1 200 m'yi aşar), K.'e doğru hızla alçalan kırıklı bir bütün oluşturur.

ALLİER, Loire ırmağının en uzun kolu, yaklaşık 15 000 km²'lik bir havzayı akaçlar; 410 km. Allier, Lozère'in doğusunda, Moure de la Gardille (1 503 m) yakınında doğar.

ALLİGATOR a. (isp. *el lagarto,* kertenkele'den ing. sözc.). Kuzey Amerika'da *(Alligator mississippiensis)* ya da Çin'de *(A. sinensis)* yaşayan, karın pulları kemikleşmemiş, timsahımsı sürüngen. (Alligatorgiller familyası.)

—ANSİKL. Alligatorlar, geniş ve yassı kafaları, altçenenin dışında duran üst dişleri ve ağızları kapalı olduğundan dördüncü altçene dişinin görülmemesiyle (oysa timsahlarda bu diş bir yuvaya yerleşir) alışkanlıklarını ve yaşama çevrelerini paylaştıkları timsahlardan ayrılır. Çin'de Mavi Irmak (Yangzıciang) havzasında yaşayan Çin alligatoru yaklaşık 1,30 m uzunluğundadır; oysa Amerika'da yaşayan Mississippi alligatorunun boyu 4 m'yi geçebilir. Alligatorların hepsi yırtıcıdır ve çok çeşitli türde hayvanlara saldırırlar; buna karşılık uyuşukturlar; su kıyısında, güneşte, saatlerce yatıp ısınırlar. Dişi alligator, yapraklardan yaptığı bir yuvaya elli kadar yumurta bırakır; yavrular 6 yaşında olgunlaşırlar (ortalama ömürleri 40 yıl kadardır). Eskiden, derileri için yoğun biçimde avlanmış olan Amerika alligatorları, bugün çiftliklerde yetiştirilmekte ve derilerinden maroken yapımında yararlanılmaktadır.

ALLİGATORGİLLER a. Timsahı andıran alligator ve kayman gibi sürüngenleri içeren familya. (Bil. a. *alligatoridae.*)

ALLİN a. (fr. *alliine,* lat. *allium,* sarmısak). Org. kim. Sarmısağın

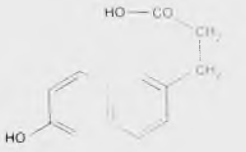
$H_2C{=}CH{-}CH_2{-}SO{-}CH_2$
$\quad{-}CH\,(NH_2){-}COOH$

formülüyle gösterilen kokusuz bileşeni; enzim tepkimesiyle allisini verir.

ALLİNGHAM (William), irlandalı şair

Salvador Allende Gossens

allenolik

genç alligatör

yetişkin alligatör

(Ballyshannon 1824 - Hampstead 1889). Carlyle ve Rossetti'nin arkadaşı. Yeats ve irlandalı "kültüralistler" tarafından övüldü (*Laurence Bloomfield in İreland*, 1864; *İrish Songs and Poems*, 1887).

ALLİO (René), fransız sahnebilimci ve film yönetmeni (Marsilya 1924). Önceleri ressam olan sanatçı, daha sonra tiyatroya yöneldi; pek çok fransız ve yabancı oyun için dekor ve giysi düzenlemesi yaptı. Çağdaş sahne uzamının dönüştürülmesi ve geliştirilmesi sorunlarıyla özel olarak ilgilendi ve tiyatro binalarına değgin pek çok mimari projenin hazırlanmasına katkıda bulundu. Sinemada brechtçi anlayışla birçok film verdi: *la Vieille Dame indigne* (1965), *l'Une et l'autre* (1967), *Pierre et Paul* (1968), *les Camisards* (1970), *Rude Journée pour la Reine* (1973), *Moi Pierre Riviere, ayant egorgé ma mère, ma soeur et mon frère* (1976), *Retour à Marseille* (1980).

ALLİSİN a. (fr. *allicine;* lat. *allium*, sarmısak'tan). Org. kim. Sarmısağın (*Allium sativum*)

$$H_2C{=}CH{-}CH_2{-}SO{-}S{-}CH_2{-}CH{=}CH_2$$

formülüyle gösterilen kokulu ve bakteri öldürücü ana bileşeni.

> **ALLO-** (fr. *allo-*). Org. kim. **1.** Bir bileşiğin izomerini belirtmek için çok sık kullanılan önek. (Allopregnan, pregnanın 5'inci karbon atomu üzerindeki stereoizomeridir.) **—2.** Şeker kimyasında allozla aynı stereokimyaya bağlı bileşikleri belirten önek.

ALLOBAR sıf. (fr. *allobare*). Anorg. kim. İzotopların karışımından oluşan bir element için kullanılır; karışımda izotopların dağılımı, doğal elementlere göre farklıdır.

ALLOBROGLAR, Rhône ve İsère arasında yaşayan Galya halkı. Başlıca kentleri Vienne, Cenevre ve Grenoble'du. Zenginlikleriyle olduğu kadar kavgacılıklarıyla da ünlüydüler. İ.Ö. 121'de Romalılar'a yenilerek Provincia Romana'ya bağlandılar.

ALLOCEBUS a. Madagaskar'da yaşayan makiler grubundan memeli hayvan. (Fare büyüklüğündedir, ağaçta yaşar, geceleri ortaya çıkar ve bir sincap gibi ağaçtan ağaca dolaşır.) [Bil. a. *Allocebus trichotis:* makigiller familyası.]

ALLOECOELA a. Denizlerde ve tatlı sularda yaşayan ve çizgi gibi düz sindirim aygıtında bir dizi kısa yan kesecikler bulunan yassısolucanlar takımı.

ALLOEİRA → AGROEİRA.

ALLOJEN sıf. (fr. *allogène*). Yerbil. ALLOKTON'un eşanlamlısı.

ALLOKORTEKS a. (fr. *allocortex*). Nöroanat. İlkel yapılı beyin kabuğu. (Allokortekste hücre tabakalarındaki farklılaşma pek açık seçik değildir ya da tabaka sayısı azdır [denizatı korteksinin üç tabakadan oluşması gibi].) [Allokorteks beyindeki arkipallium ile paleopallium'a tekabül eder.]

ALLOKSANTİN a. (fr. *alloxanthine*). Eczc. Allopürinolen'in etkisi altında ürik asit öncülerinin böbrekte süzülmesiyle ortaya çıkan ürün.

ALLOKSÜRİK sıf. (fr. *alloxurique*). Nükleik asidin baz türevlerine denir;ürik asitle olan ilişkilerinden dolayı bunların fizyoloji ve patolojide büyük önemi vardır.

ALLOKTON a. (fr. *allochtone*). Yerbil. Yanal tektonik sonucunda, ilk temeline oranla büyük ölçüde yer değiştirmiş yapısal birim. (Sürüklenme örtülerindeki durum.)

◆ sıf. Yerbil. **1.** Tektonik olaylara bağlı olarak, taşınmış bir oluşum için kullanılır. **—2.** Çimentolarının çökel yerine oranla uzak kökenli bir kayacın, bir oluşumun ya da katılaşma düzeyi kaynak düzeyinden belirgin olarak farklı bir magmanın bileşenleri için kullanılır. (Eşanl. ALLOJEN; karşt. anl. OTİJEN.)

ALLOM (Thomas), ingiliz mimar (Londra 1804 - Barnes 1872). İngiliz Kraliyet akademisi'ni bitirdi. Büyük kilise tasarımlarıyla katıldığı sergilerde dikkati çekti (1824, 1827). Kensington Workhouse, Highburg kilisesi (1850), Notting Hill'deki St. Peter kilisesi (1856) önemli yapıtları arasındadır. İngiltere, Belçika, Fransa, İskoçya ve Çin'de gördüğü yerlerle ilgili resimleriyle ün kazandı. İstanbul'a da gelerek kentten çeşitli görünümleri ve tarihsel yapıları resimledi. İstanbul'a ilişkin 45 resminin önemli bir bölümü, Léon Galibet ve C. Pellé tarafından yayımlanan *Constantinople ancienne et moderne* adlı kitapta toplanmıştır.

ALLON (Yigal), israilli general ve siyaset adamı (Kefar Tavor 1918 - Afula 1980). Genç yaşta Hagana'ya katıldı, 1945'te Palmah vurucu güçlerinin başkomutanlığına yükseldi, sonra general rütbesiyle ısrail ordusuna girdi (1948). Birinci İsrail-Arap savaşı'nın bitiminde Kinneret gölü yakınındaki Ginosar kibutz'unda görev aldı ve bugün İsrail İşçi partisi içinde erimiş bulunan Ahdut ha-Avoda adlı sosyalist partiye katıldı. 1954'te milletvekili seçildi, 1961'de çalışma bakanlığına getirildi ve 1967'de başbakan yardımcısı oluncaya kadar bu görevde kaldı. 1977'ye kadar, eğitim ve kültür bakanlığı (1969-1974) ve dışişleri bakanlığı (1974-1977) görevlerini de başbakan yardımcılığıyla birlikte yürüttü. Yigal Allon, İsrail ile Ürdün arasında öngörülen ve Batı Şeria'nın bir bölümünü İsrail'e bırakan bir barış planı da tasarlamıştı (Allon planı, 1968).

ALLO-OSİMEN a. (fr. *allo-ocimène*). Org. kim. Osimenle mirsenin izomeri olan ve

$$(CH_3)_2C{=}CH{-}CH{=}CH{-}C(CH_3){=}CH{-}CH_3$$

formülüyle gösterilen terpenik hidrokarbon; α-pinenin 350°C'ta ısılayrışımıyla elde edilir.

ALLOPAT a. (alm. *Allopath*). Allopati ilkelerine göre hasta tedavi eden hekim.

ALLOPATİ a. (alm. *Allopathie*). Savaşılması gereken hastalığın belirtilerine karşıt belirtiler meydana getiren ilaçların verilmesini öngören ve en çok kullanılan tedavi yöntemi. (Bu sözcük HOMEOPATİ'ye karşıt olarak kullanılır.)

ALLOPATRİK sıf. (fr. *allopatrique*). Biyol. Aynı türe bağlı alttürlerden ya da ırklardan oluşan ve ayrı alanlarda yaşayan, ama aralarında ilişki bulunmayan iki ya da daha çok gruba denir. (Karşt. SİMPATRİK.)

—ANSİKL. Allopatrik türlerin çiftleşmesini önleyen başlıca etmen, bu türlerin birbirinden uzakta yaşamasıdır. Ayrılığı sağlama bakımından bundan başka hiçbir olgu kuramsal olarak yararlı sayılamaz. Yaşadıkları ortama çok iyi uyum sağlamış olan topluluklar, kendileri için elverişsiz genetik bileşimler oluşturmamak için melezlenmekten kaçınırlar. Bunun bir yolu coğrafi yalıtım, bir başka yolu da, üreme işlevlerinde yalıtımdır. Bu durum, simpatrik türlerin melezlenmeden aynı dağılım alanına sahip olmalarına izin verir. Yine de, aşamayacakları coğrafi engeller (deniz, dağ sıraları) nedeniyle yalıtılmadıkları sürece, allopatrik türler, kendi dağılım alanlarına ait sınırlara yakın yerlerde birbirleriyle ilişkide oldukları̇ndan, çiftleşir ve genetik melezler oluştururlar. Tam anlamıyla allopatrik türlere doğada ender rastlanır.

ALLOPTES a. Çulukların tüylerinde asalak yaşayan ve uyuzböceğini andıran akar. (Proctophyllodidae familyası.)

ALLORI (Alessandro), **il Bronzino** da denir, italyan ressam (Floransa 1535 -*ay.y.* 1607). Amcası il Bronzino'nun sanatından etkilendi ve manierismo'cu resmin başarılı temsilcilerinden biri oldu. —Oğlu CHRISTOFANO (Floransa 1577 - *ay.y.* 1621), bugün Pitti sarayı'nda bulunan *Judith* tablosunu yaptı.

ALLOSTERİ a. (fr.*allosterie*). Biyokim. ve Genet. Enzimin etkin yerinden değişik bir yere bağlanan organik bir molekülle üçüncül uzamsal yapısı değişikliğe uğrayınca etkinliği de değişen enzimin özelliği. (Doğal olarak enzimin her zamanki alttepkeninden farklı olan bu moleküle *allosteri yapıcı* denir. Allosteri genetik düzelenme süreçlerinde önemli rol oynar ve biyokimyasal çevrimlerin başlıca düzenleme biçimidir.)

ALLOTHERİA a. Triastan eosene kadar, bütün Avrasya'da yaşamış, küçük, fosil memeli hayvanlar takımı.

ALLOTİPİ a. (fr. *allotypie*). Bağışıkbil. Aynı türden bireylerde değişik yapıda antijenlerin bulunması. (Bu antijenler immünoglobülinlerin üzerinde belirgindir.)

ALLOTRİ a. Larvaları bitki bitlerinin gövdesinde gelişen çok küçük zarkanatlı böcek. (Cynipidae familyası.)

ALLOTRİOFAJİ a. (fr. *allotriophagie*). Psik. Besin olmayan maddelerin yenmesi olarak kendini gösteren beslenme davranışı bozukluğu. (Toprak yeme [jeofaji]; dışkı yeme [skatofaji] gibi türleri vardır. Bu bozukluğa, bunama, zekâ geriliği ve bazı psikoz durumlarında rastlanır.)

ALLOTROPİ a. (fr. *allotropie*). Anorg. kim. Kimi basit cisimlerin ya da anorganik bileşiklerin birçok fiziksel halde bulunma özelliği.

—ANSİKL. "Allotropi" sözcüğünü ilk kez Berzelius kullanmıştır. Kükürt, fosfor, karbon, helyum, oksijen vb. gibi birçok element farklı yapılar gösterebilir. Nitekim, α-kükürt, β-kükürt, beyaz fosfor, kırmızı fosfor, elmas ve grafit kristal halde görülür; helyum I ve helyum II sıvı halde, oksijen ve ozon her üç halde (katı, sıvı, gaz) bulunabilir. Bu değişik yapılara aynı elementin allotropi halleri denir. Basit cismin atomları birçok farklı biçimde gruplaşabilir, yani allotropi yapısal bir olaydır. Sözgelimi, α-kükürtte atomlar, ortorombik sistemde bir kristal oluşturan bir bakışım düzeni uyarınca gruplaşırken, β-kükürtte gruplaşma monoklinik sistemde ortaya çıkar; öte yandan, elmas kübik sistemde, grafit heksagonal sistemde kristalleşir. Kimi durumlarda, farklı sayıda atom içermeleri yüzünden farklı oluşumlar gösteren moleküller de çeşitli allotropilere yol açar; iki atomlu oksijen molekülü (O_2) ile üç atomlu ozon molekülü (O_3) bunun tipik örnekleridir; bu durumda molekül kütleleri de farklılık gösterir.

Allotropinin temel özellikleri şöyle sıralanabilir:

Dönüşümler bir türden öbür türe geçişi sağlayabilir; ama bazen karşılıklı dönüşümde farklı yöntemler kullanılır: nitekim, beyaz fosfordan kırmızı fosfora geçmek için ısıtma yeterlidir; ama ters yönde dönüşüm için buhar evresinden geçmek gerekir. Ozondan oksijene geçiş de ısıtma yoluyla sağlanabilir; ters yöndeki dönüşümse elektrik boşalımı, güçlü elektrik alanı vb. gerektirir.

Öte yandan, *denge* homojen bir karışım yapmayan iki allotropi türü arasında kurulursa, tekdeğişkenli genel denge yasaları geçerlidir; dolayısıyla bu dönüşümler, erime ya da buharlaşma gibi fiziksel hal değişimlerine benzer; S_α ve S_β arasındaki denge, olağan atmosfer basıncı altında, 96°C'ta oluşur. Denge sıcaklığı basınçla birlikte artar; bu olgu, S_α'nın S_β'ya dönüşümüne eşlik eden ısı soğurulması ve hacim artışıyla doğrudan bağıntılıdır.

Allotropi terimi genellikle elementler için kullanılır; ama bileşikler de benzer özellikler gösterebilir. Gerçekten aynı kimyasal formülü olan birçok bileşik, farklı yapı ve özellikler taşıyabilir. Bu tür maddelere çokbiçimli bileşikler adı verilir ve allotropi çokbiçimliliğin* özel bir durumu olarak ele alınır.

ALL'OTTAVA sıf. (ital. sözc., *sekizliye, oktava*). Müz. Bir yapıtta bir geçişin, bir oktav daha yukardan ya da aşağıdan seslendirileceğini belirten ve çok sayıda ek çizgiden kurtulmak amacıyla kullanılan terim. (8va biçiminde kısaltılır.)

ALLOWAY (Lawrence), ingiliz sanat eleştirmeni (Londra 1920). İncelemeleri ve girişimleriyle İngiltere'de pop art'ın, daha genel düzlemde de teknolojiye bağımlı bir sanatın gelişmesinde önemli bir rol oynadı. 1962'den 1966'ya kadar New York'taki Guggenheim Museum'un yöneticiliğini yaptı.

ALLOZ a. (fr. *allose*). Org. kim. Heksozlardan birinin adı.

ALLPORT (Gordon Willard), amerikalı ruhbilimci (Montezuma, İndiana, 1897 -Cambridge, Massachusetts, 1967). Harvard üniversitesi'nde 1942'den sonra profesörlük yaptı. Özellikle kişilik sorunlarını inceledi (*Personality: a Psychological interpretation*, 1937; *Becoming*, 1955).

ALLSCWİLL, İsviçre'de komün. Basel'in (Basel-Landschaft kantonu) G.-B. banliyösünde; 18 000 nüf. Kimya ve makine sanayileri.

ALLSTON (Washington), amerikalı ressam (Waccamaw, Güney Carolina, 1779 -Cambridgeport, Massachusetts, 1843). Londra'da B. West'in öğrencisi oldu; İtalya'da kaldı, özellikle Poussin ve Rosa'dan etkilendi. Kutsal kitap'tan *(Tufan)* ve ilkçağ tarihinden alınan konular üzerine, yeniklasikçilik ve romantizm anlayışlarının kaynaşmasına dayanan büyük boyutlu resimler yaptı. Dostu Coleridge'in de bir portresini yapmıştır.

All's well that ends well *(İyi biten her şey iyidir)*, W. Shakespeare'in, Boccaccio'dan esinlenerek yazdığı 5 perdelik komedi (1602'ye doğr.). Kral, kendisini iyileştiren Helena'ya kont Bertrand ile evlenme izni verir. Ancak Helena'yı küçük gören kont, evlenecekleri gün kaçıp gider. Helena, kararlılığı ve becerikliliğiyle kontun kendisine dönmesini sağlar. Şövalyeyle prenses temasının ustalıklı bir çeşitlemesi olan yapıtın tadına, ancak erkek rolleri kadınlar, kadın rolleri erkekler tarafından oynandığında varılabilir.

ALLUAUDİT a. (fr. *alluaudite*, öz. a. *Alluaud*'dan). Miner. Doğal manganez ve demir fosfat.

ALLUVAMNA, Boğazköy (Hattuşaş) mühür baskılarında adı geçen hitit krallarından. Telibinu'nun kızı Harapşili ile evliydi. Telibinu'nun ölümünden sonra, Tahurvaili'nin ardından kral olduğu sanılır (İ.Ö. 1500'den sonra).

ALLWORTH (Edward), amerikalı türkolog (Washington, Seattle, 1920). Columbia Üniversitesi (New York) ortadoğu dilleri ve kültürleri bölümü'nde öğretim üyesi; 1965'te profesör oldu. Orta Asya'nın siyasal ve kültürel tarihi, özbek edebiyatı üzerinde çok sayıda araştırma yazısı ve yapıt yayımladı. Başlıcaları: *Uzbek literary politics* (Özbek edebiyat siyaseti, 1965), *Central Asia: A century of Russian rule* (Orta Asya: Bir yüzyıllık rus egemenliği, 1968); *Nationalities of the Soviet east: publications and writing systems, A bibliographical directory and transliteration tables for Iranian and Turkic language publications, 1818-1945 Located in US libraries* (Sovyet doğusundaki uluslar: yayınlar ve yazı sistemleri. ABD kütüphanelerinde bulunan iran ve türk dilleri yayınları için bibliyografik kılavuz ve çeviriyazı tabloları, 1818-1945 [1971]); *The nationality question in Soviet central Asia* (Sovyet Orta Asyası'nda milletler meselesi, 1973); *Murder as metaphor in the first central Asian drama* (İlk Orta Asya dramında ölüm eğretilemesi). [Ural-Altaische Jahrbücher, no. 58 (1986)].

ALMA a. Almak eylemi.

—Mutf. *Yağını alma*, piştikten sonra soğutulan bir sıvının yüzeyinde toplaşıp katılaşan fazla yağı toplama işlemi. || Etin ya da tavuğun yağlı kısımlarını kesip atma.

—Örg. *İlmik alma*, ilmikleri iğnelerinden kurtarıp başka iğnelere geçirme. (Örme sanayisinde, ilmik iki biçimde alınır: *yatay alma*'da ilmikler aynı dizide bulunan bitişik iğnelere geçirilir; *çapraz alma*'da ise, bir dizideki ilmikler başka bir dizideki iğnelere geçirilir. İlmik alma, tığ kullanarak elle yapılabildiği gibi, gagalı iğneler ya da paletli iğneler kullanımında olduğu gibi, özel iğneler aracılığıyla otomatik olarak yapılabilir. El örgüsünde ilmik alma, aralıklar vermek ya da yapılanın genişliğini artırmak ya da eksiltmek olanağını sağlar.)

—Psikan. Nesneyle kurulan ilişki türlerinden biri. Sadik-ağızcıl evrenin özelliklerini taşır (nesneyi, bedene sokma ve bundan tat alma, nesneyi yok etme, niteliklerini benimsemek için saklama). [Bk. *ansikl.* böl.]

—Tıp. Bir organın, sinirsel bir alıcının kendisine özgü uyarıyı alması: *İç kulağın ses dalgalarını alması. Bir yayını iyi ya da kötü alma.* || *Kan alma*, incelemek amacıyla kan alınması.

—Tuhf. Bir ipliğin iğne gagası tarafından çekilip alınması. || *Alma derinliği*, bir örgünün sıkı ya da gevşek olmasını sağlamak için, az ya da çok uzun bir ilmek halkası elde edecek şekilde ayarlanmış "iniş kamı"nın durumu.

—Yerbil. *İçeri alma*, yer kimyasında bir katı madde ağında temel bir iyonun yerini nadir ve değerliği daha düşük bir iyonun alması.

—ANSİKL. Psikan. Alma, gerçek ya da fantazma olarak yaşanabilir; yalnızca ağızcıl etkinlikle ve bu etkinliğin ilk nesnesi olan besinle ilgili değildir. Anüs, vajina, göz, vb. gibi cinsel uyarım doğuran bölgelere ve meme, penis, dışkı gibi parçasal nesnelere ilişkin olabilir.

M. Klein, *parçasal alma* kavramını ileri sürmüştü. Buna göre, küçük kız çocuğu, Oidipus döneminde, babasının penisini ağızcıl yolla almak ister. Nitekim çocuklar da, babanın penisini, yine babanın tüm bedeni olarak düşünür ve annenin içindeymiş gibi hayal ederler. Dolayısıyla, vajinayı, tehlikeli bir oyuk olarak görürler. Almanın dürtüsel kaynağı, açıkça belirlenememiştir. Yıkım dürtüleri ve üreme öncesi cinsel dürtülerin birbirine bağlı olarak almanın kaynağını oluşturdukları ileri sürülmüştür. Öte yandan almanın, üstbeni doğurduğu ve birincil özdeşleşimin dayanaklarından biri ve içeatımın bedensel kaynağı olduğu ileri sürülmektedir.

ALMA a. *Yörs.* Elma.

ALMA, Kanada'da kent. Québec'te, Saguenay ırmağı kıyısında, Saint-Jean gölünün D.'sunda; 26 000 nüf. Alüminyum üretimi.

ALMA (L') → BU DVAU.

ALMA deresi, Ukrayna'da akarsu. Kırım dağlarının en yüksek tepelerinden, Çadırdağ'dan (1 525 m) doğar, Sivastopol'un 25 km kuzeyinde denize dökülür. Kırım savaşı'nda rus ordusu burada yenilgiye uğratıldı.

Alma muharebesi, Kırım savaşı'ndaki muharebelerden biri (20 eylül 1854). Bu savaşta birlikte hareket eden osmanlı, ingiliz ve fransız donanmaları Alma ırmağı ile Gözleve kasabası arasında karaya asker çıkardılar (14 eylül). Sivastopol yönünde yürüyüşe geçen müttefik ordusu (53 000 kişi) Alma ırmağı güneyinde mevzilenen Prens Menşikov komutasındaki rus ordusuyla (40 000 kişi) karşılaştı. Yenilen rus ordusu ağırlıklarını bırakarak çekilmek zorunda kaldı. Muharebe, müttefik ordularına Sivastopol yolunu açtı.

ALMA-ATA, Kazakistan Cumhuriyeti'nin başkenti (1929'dan beri); 1 046 000 nüf. 1854'te *Verniy* adıyla kurulan Alma-Ata, 1917'ye kadar Semireç ("Yedi su bölgesi") rus askeri hükümetinin merkezi oldu ve yeni işlevleriyle bağlantılı olarak hızla gelişti. Kazakistan'ın güney kenarlarında, verimli bir tarım bölgesinde ve Novosibirsk'i Taşkent'e bağlayan büyük demiryolu ekseni Turksib'in kenarında yer alan Alma-Ata, günümüzde, imalat sanayisine yöneldi. Yerel tarım kaynaklarının kullanılması, besin, dokuma ve deri sanayilerinin gelişmesini destekledi. Makine yapımı kentteki başka bir sanayi dalıdır. Ama Alma-Ata'nın gelişmesi daha çok kültür ve bilim kuruluşlarına (Kirov üniversitesi, Puşkin kitaplığı, Kazakistan Bilimler akademisi, müzeler [örneğin Doğa müzesi] ve tiyatrolar, yayınevleri) bağlıdır. Kent, SSCB'nin en güzel ve en iyi düzenlenmiş kentlerinden biri olarak ün salmıştır. Zalinski Alatau'nun ilk yamaçlarından biri üstünde, sık sık deprem olan bir bölgede, yaklaşık 800 m yükseltide, Almatinka vadisinin ağzında yer alan Alma-Ata (halkın büyük bölümü Rustur), kenarlarında ağaçlar bulunan, geniş caddeleri ve birçok kanalıyla, satranç tahtası biçiminde düzenlenmiş bir kenttir.

ALMAÇ a. (*almak*'tan). Alıcı, ahize.

ALMADA, Portekiz'de kent, Extremadura'da, Tajo ırmağının güney kıyısında, Lizbon'un karşısında; 39 000 nüf. Zengin bir konut banliyösüdür.

ALMADA NEGREİROS (José SOBRAL DE), portekizli ressam ve yazar (Lizbon 1893 - *ay. y.* 1970). 1915'te bir skandalla Pessoa ve Sá-Carneiro'nun tanınmasına yol açan Orpheu dergisinin en genç yazarıydı. Tüm sanatları "tek bir bütünün parçaları" olarak gördüğü için, biçim açısından çeşitlilik gösteren resimlerini edebi yapıtlarından ayrı tutmadı. Yergi yazıları, öyküleri, şiirleri, oyunları ve romanları (*Nom de guerre* [fr. çev.], 1938) ile, fütüristleri ve gerçeküstücüleri etkileyen naif bir kendiliğindenliği yaratıcı bir ustalıkla birleştirdi.

ALMADEN, İspanya'da kent, Castilla la Nueva'da Ciudad Real'ın G.-B.'sında, *Almaden sıradağları*'nın K.'inde; 10 000 nüf. İşletilmesi Roma döneminde başlayan cıva (yüksek oranlı filizler) yatakları, sırasıyla Araplar'ın ve Calatrava tarikatının (XII. yy.) eline geçti: işletme ayrıcalığı XVI.yy.'da Fugger'lere XIX.yy.'da Rothschild'lere verildi. Günümüzde devletin malıdır.

Almadere, tek kişi tarafından oynanan bir halk oyunu. Doğu Anadolu ve Kars yöresinde yaygındır.

Alma-Ata'nın genel görünümü

Almagest (ar. *el-mecisti*; yun. *megistos* [biblos], çok büyük [kitap]'tan). Antoninus Pius döneminde Klaudios Ptolemaios tarafından yazılan ve Eskiçağ'ın matematik bilgilerini özetleyen gökbilim kitabı. Yapıtın içerdiği konular şunlardır: doğrusal ve küresel trigonometri kitabı, 1 022 yıldızlık bir katalog, Güneş ve Ay'ın uzaklıkları üstüne araştırmalar, tutulmaları hesaplamak için bir yöntem ve o dönemde kullanılan gökbilim aletlerinin betimlenmesi.

ALMAGİA (Roberto), italyan coğrafyacı (Floransa 1884-Roma 1962). Coğrafya ve haritacılık tarihi üstüne çalışmalar yaptı.

ALMAGRA a. (isp. sözc., ar. *el-marhra'* dan). Kırmızımsı, aşıboyalı kil; toz haline getirilmiş şekli, Hindistan'da dinsel törenlerde allık olarak kullanılır. ("Hint kırmızısı" da denir.)

ALMAGRO, Ispanya'da kent, Castilla-la-Nueva'da, Ciudad Real'in G.-D.'sunda; 9 000 nüf. XVI. ve XVII. yy.'lardan kalma anıtlar bütünü, özellikle Plaza Mayor'daki anıtlar (örneğin İspanya'nın en eski tiyatrolarından biri olan *Corral de Comedias* [XVII. yy.]) önemlidir.

ALMAGRO (Diego DE), ispanyol conquistador (Almagro, Ciudad Real ili, 1475- Cuzco 1538). Bir ispanyol soylusunun evlilik dışı oğlu; 1514'te Amerika'ya gitti, önce Orta Amerika'da savaştı. Peru'yu fethetmek amacıyla 1524'te Pizarro ve Hernando de Luque ile işbirliği yaptı, 1525'ten 1527'ye kadar hazırlık seferlerine, 1533'te de Cuzco'nun fethine katıldı. Pizarro kardeşlerle fethedilen yerlerin paylaşılması konusunda anlaşmazlığa düşünce, Şili'ye bir sefer düzenledi. 500 ispanyol ve çok sayıda yerliyle birlikte Andlar'ı aşarak Aconcagua vadisine ulaştı; buradan güneye haberciler gönderdi. Şili'nin yoksulluğundan düş kırıklığına uğradı ve tam zamanında Peru'ya dönerek İnkalar'ın kuşattığı Cuzco'yu kurtardı. Pizarro'ya savaş açan Almagro,Salinas'ta yenildi ve idam edildi. Bu durum Peru'da iç savaşın başlamasına yol açtı. —Almagro'nun evlilik dışı oğlu ve bir melez olan DIEGO *el Mozo* (Genç) [Panama 1518 - Cuzco 1542] Pizarro'yu öldürerek babasının öcünü aldı ve kendini Peru vali vekili ilan ettirdi. Krallık valisi Vaca de Castro, Chupas'ta Diego'yu yenilgiye uğrattı (1542). Kısa bir süre sonra ele geçirilen Diego idam edildi.

ALMAK g. f. **I. 1.** *Bir şeyi (bir yerden) almak;* araçla ya da araçsız o şeyi tutmak, kaldırmak, bulunduğu yerden ayırmak, çıkarmak. *Topu bana verir misin?—Al! Yerden bir taş alıp denize atmak. Mangaldan düşen koru maşayla almak. Doktor dikişleri ne zaman alacak?* **—2.** *Bir kimseyi bir yerden almak, belirli bir zamanda almak,* yoluna onunla birlikte devam etmek, ona eşlik etmek, bir yere götürmek için bulunduğu yere gidip onu bulmak: *Çocukları okuldan, bir arkadaşı işyerinden almak. Sabah yedide beni otelden al. Taksi beni sabah sekizde alacak.* **—3.** *Bir şeyi, bir kimseyı (yanına) almak,* o şeyi taşımak, üstüne ya da eşyaların arasına koymak; o şeyi, o kimseyi birlikte götürmek: *Yağmur yağacak, şemsiyeni almayı unutma. Kâğıtlarını yanına al. Bütün eşyalarını aldı. Sinemaya giderken kardeşini de al. Eşyaları taşımak için yanına üç adam alıp gitti.* **—4.** *(Bir kimseden) bir şey (somut) almak,* (bir kimse tarafından) gönderilen, verilen, armağan edilen, aktarılan bir şeyi kabul etmek: *Çocuklarından mektup almak. Lütfen bu parayı alın. Böyle pahalı bir hediyeyi alamam. Çek almıyoruz.* **—5.** *(Bir kimseden) bir şey (soyut) almak,* bir iletişimde, alıcı durumunda olmak: onu öğrenmek: *Bir arkadaştan öğüt almak. Teklif almak. Özel ders almak. İyi bir eğitim almak. Bir hastadan haber almak. Uzmanlardan bilgi almak.* **—6.** *Bir kimseyi, bir yere, bir topluluğa vb. almak,* belirli koşulları yerine getirmesi durumunda onu oraya kabul etmek: *Bu okul yalnızca bu çevrenin çocuklarını alır. Yaşı küçük olduğu için okula almadılar. Bu filme 16 yaşından küçükleri almıyorlar. Öğretmen geç kalanları sınava almadı.* **—7.** *(Bir yerden) bir şey almak,* onu edinmek, özellikle de satın almak: *Benzin almak için durduk. Eti her zaman aynı kasaptan alır.* **—8.** *Bir kimsenin bir şeyini almak,* başkasına ait bir şeyi elde etmek, çalmak, zorla ele geçirmek, ödünç almak: *Kitabımı sen mi aldın? Arkadaşının nişanlısını elinden almak. Cüzdanımı almışlar.* **—9.** *Bir yeri almak,* askeri bir eylemle o yeri ele geçirmek; fethetmek: *Bir kaleyi almak. Düşman sınırdaki üç kasabayı daha aldı.* **—10.** *Bir sonucu almak,* onu elde etmek, kazanmak, ona ulaşmak: *Seçme seçilme hakkını alan kadınlar. Partimiz oyların % 44'ünü aldı. Diploma almak. İyi bir not almak. Üç ödül alan film.* **—11.** *Bir şeyi, bir hayvanı, bir kimseyi bir şeyin (özellikle de bedenin bir bölümünün) üstüne, arasına, içine vb. almak,* onu orada tutmak, taşımak vb.: *Şalını omuzlarına aldı. Kediyi kucağına alma. Bir kimseyi kollarına, kucağına, sırtına almak.* **—12.** *Bir şeyi, bir kimseyi, bir topluluğu bir şeye (içine, altına, arkasına vb.) almak,* onları o şeyle çevrelemek, belli sınırlar içine koymak, onları denetimde, gözetimde tutmak: *Çembere, ablukaya almak. Parantez içine, çerçeveye almak. Alçıya, askıya almak. Emniyete almak. Gözetim altına almak. İncelemeye almak.* **—13.** *Bir şeyi, bir kimseyi almak,* onu benzerlerinin arasından, bir bütünün içinden ayırmak, seçmek; onu yeğlemek: *Yazmak için hangi konuyu aldın? Hangi odayı alıyorsunuz? Mavilisini ben aldım. Kitaptan aldığım cümle. Adaylardan % 60'ını üniversiteye aldılar.* **—14.** *Belirli bir nicelikte nesne, kimse almak,* bir alan, uzam, boşluk sözkonusuysa onları içine sığdırabilmek, içinde barındırabilmek: *Yeni stad 40 000 kişi alıyor. Bu şişe ne kadar su alır? Aldığı kadar un koy.* **—15.** *Bir kimseyi, bir yerden, bir kimseden, bir işten almak,* ondan ayırmak, onunla olan ilişkisine son vermek: *Babası oğlanı okuldan aldı, işe verdi. Onu görevinden aldılar.* **—16.** *Bir şeyi, bir kimseyi bir şeye (soyut) almak,* onu şu ya da bu biçimde kabul etmek, yormak, yorumlamak: *Bir sözü iyiye, kötüye almak. Önerimi ciddiye almadılar. Onu bu kadar hafife alma.* **—17.** *Bir şeyi, başka bir şey (olarak) almak,* onu öyle görmek, öyle düşünmek: *Bunu başlangıç hipotezi olarak al. Bu evi işaret noktası al, dördüncü sokaktan sağa dön. Hayalleri gerçek olarak alma.* **—18.** *Bir kimse (bir şey olarak) almak,* onu bir görevde, bir hizmette çalıştırmak üzere seçmek: *İşler çoğalınca bir sekreter aldım. Buraya onu aşçı olarak değil, bahçıvan olarak aldılar. Bir yardımcı almak.* **—19.** *Bir kimseyi (bir yere) [yatıya, yemeğe vb.] almak,* oraya girmesine izin vermek; onu ağırlamak, buyur etmek: *Evdeydi ama beni içeri almadı. Onları bir akşam yemeğe almak istiyorum. Sizi şöyle alalım.* **—20.** *Bir şeyi bir şeyden, bir yerden, bir eserden, bir kimseden almak,* ondan esinlenmek: *Konusunu köy yaşamından alan bir roman. Varoluşçuluk bilgi anlayışını, özellikle yöntem anlayışını büyük ölçüde Husserl'den alır.* **—21.** *Bir kızı, kadını (özel adla da kullanılır) almak,* sözkonusu bir erkekse, o kimseyle evlenmek. **—22.** *(Bir kimseden) bir şey yapmak için, bir şey için belli bir miktar (para) almak,* (ondan) o fiyatı istemek, (ona) o fiyatı ödetmek; o parayı kazanmak: *Bu iş için 500 liranızı alırım. Tamirci musluk için ne kadar aldı? Çok almış. Ayda 40 000 lira alıyor.* **—23.** *Yiyecek, içecek, ilaç almak,* onu tüketmek; yemek, içmek, yutmak: *Bir lokma olsun al. Kadehinden bir yudum daha almak. Alkol, içki almak. Bu haplardan sabah akşam birer tane alın.* **—24.** *Bir yayını, bir kimsenin sesini almak,* sözkonusu radyo televizyon vb. bir araçsa, yayını, sesi yakalamak; bir kimseyse, verilen sinyalleri duymak: *Bu radyo orta dalgayı almıyor. Sesinizi alamıyorum.* **—25.** *(Bir hayvandan, bitkiden, topraktan) [belli bir miktar] ürün almak:* ondan o ürünü elde etmek; sağlamak: *Bu koyunlardan ne kadar süt alıyorsunuz?* **—26.** *Bir özelliği bir kimseden almak,* onu kalıtım yoluyla ya da öykünerek edinmek: *O güzel gözleri annesinden almış. İnşallah oğlun senin bu pis huylarını almaz.* **—27.** *Bir kimseyi (müşteri, hasta, öğrenci vb.) almak,* onu bir görüşme, muayene, ders vb. için kabul etmek: *Doktor sizi 5'te alacak.* **—28.** *Bir kimseyi (taşıtına) almak,* onu (taşıtına) bindirmek, (taşıtıyla) götürmek: *Şu otostopçuyu alalım mı? Beni bisikletinin arkasına aldı.* **—29.** *Bir şeyi, genellikle bir aracı bir yöne almak,* onu oraya götürmek, çekmek: *Arabayı sağa, sola almak. Koltuğu biraz daha ileriye al.* **—30.** *Bir şeyi başka bir zamana almak,* kararlaştırılmış bir tarihi değiştirmek; öne almak ya da ertelemek: *Geziyi çarşambaya aldılar.* **— 31.** *Bir yerin kirini, tozunu vb. (bir araçla) almak,* orayı temizlemek: *Karyolanın altını iyi aldın mı? Örümcekleri tavan süpürgesiyle al. Mobilyaların, kitapların tozunu almak.* **—32.** *Zaman, zamanını almak,* oyalamak, bir kimsenin zamanını harcamak: *Çok zaman alan bir iş. Çocuklar bütün zamanımı alıyor. Boya işi üç günümü aldı.* **—33.** *Bir kimseyi yolundan, işinden vb. almak,* onu oyalamak; alıkoymak: *Sizi yolunuzdan almayayım. Seni işinden alacağım biraz, ama bu çok önemli.* **— 34.** *Bir şeyi (soyut) [üstüne] almak,* onu üstlenmek: *Onun görevini ben aldım. Bu sorumluluğu almak istemem.* **—35.** *Bir kimseyi, bir yeri almak,* bir duygudan, duyumdan, durumdan söz ederken, o kimseyi, o yeri birdenbire sarmak, kaplamak: *Beni bir düşüncedir aldı. Ortalığı bir sessizlik aldı.* **—36.** *Bir ölçüyü almak,* bir şeyin boyutlarını, ölçüsünü, vb. ölçmek; saptamak, not etmek: *Hastanın derecesini almak. Beden ölçülerini almak.* **—37.** *Bir şeyin bir yerinden almak,* o şeyin ölçülerini o yerden azaltmak; daraltmak, kısaltmak: *Bluz çok bol, yanlarından biraz alabilirsin.* **—38.** *Sıvı, gaz, ışık almak,* içine girmesine izin vermek, onu içine çekmek: *Fıçılar hava alınca şaraplar bozulmuş. Bu oda ışığı tepedeki bir pencereden alıyor. Ayakkabım su alıyor.* **—39.** *Bir şey (nesne, madde vb.) almak,* onu kullanmak üzere ayırmak; onu harcamak *50 gr. yağla 100 gr. un alın içine iki yumurta katın.* **—40.** *Bir organı almak,* hastalıklı bir organı tıbbi bir işlemle çıkarmak: *Böbreği almak. Midesini almak.* **—41.** *Bir şey almak,* bir yerden söz ederken onun etkisine açık olmak: *Bu bölge çok yağmur alır. Eviniz güneş alıyor mu? Rüzgâr alan bir balkon.* **42.** *Av hayvanı almak,* tutmak, yakalamak: *Bugün hava iyi değildi, ancak, üç levrek alabildik.* **—43.** *Koku, tat almak,* duymak, algılamak: *Bu peynirde bir küf kokusu var mı? Ben almıyorum. Tadını alamadım.* **—44.** *Bir yolu belli bir zamanda almak,* o yolu o zaman içerisinde gitmek: *İzmir'i kaç saatte alırız?* **—45.** *Bir şeyi almak,* sözkonusu neden olabilecek bir nesneyse, bir başka şeyin etkisini azaltmak, gidermek; niteliğini değiştirmek: *Patates yemeğin tuzunu alır. Güneş perdelerin rengini aldı.* **—46.** *Bir yeri almak,* sözkonusu başka bir yerse, orayı bütünüyle görmek: *Üst kat denizi olduğu gibi alır.* **—47.** *Al (sana), alın (size),* olumsuz bir iş ya da duruma dikkati çekmek için söylenir; işte buyur: *Al sana bir hırsızlık olayı daha.* ‖ *Al Allah kulunu, zapteyle delini,* delidolu bir kimse için söylenir. ‖ *Al aptesini ver papucumu,* bir işten yarar umarken zarar görme durumunda "o işle her türlü ilişkiyi kesmek" anlamında söylenir. ‖ *Al aşağı vur yukarı,* çekişerek yapılan pazarlık için söylenir: *Atın satımında al aşağı vur yukarı 25 bin lirada anlaştılar.* ‖ *Al baştan, sil baştan,* yeniden, yeni baştan. ‖ *Al benden de o kadar,* bir kimsenin karşısındakiyle aynı düşüncede

olduğunu vurgulamak için söylediği söz. || *Al birini vur birine, ötekine*, karşılaştırılan iki şey ya da kimsenin nitelikçe düşük, işe yaramaz olduğunu belirtmek için söylenir. || *Al gülüm ver gülüm*, karşılıklı yapılan bir işi ya da iki sevgili arasındaki sıkı ilişkiyi belirtir. || *Al haberi git kabarı kabarı*, "haberden duyduğun sevinci övünerek belirtebilirsin" anlamında söylenir. || *Al iskeleyi*, "git", "toz ol", "çek arabanı" anlamında söylenir (Arg.). || *Al kaşağıyı gir ahıra*, "söylenenlere aldırma, doğru bildiğinden şaşma" anlamında söylenir. || *Al külahını eyvallahı (da) içinde*, yapılan iyiliği şiddetle geri çeviren kimse tarafından söylenir (tkz.). || *Al on paralık da ondan, bundan*, bir konu ya da sorun görüşülürken yersiz düşünceler belirten kimselerin bu tutumunu yermek için söylenir. || *Al takke ver külah*, uğraşa çekişe; senli benliliği aşırı ölçülere vardırarak: *Her akşam kızlı erkekli bir grup al takke ver külah vakit geçirirler burada.* || *Alan razı satan razı*, iki kişi bir işte uyuşmuşsa başkalarının buna karışmaması gerektiğini belirtmek için söylenir. || *Aldı*, halk öykülerinde, "söylemeye başladı" anlamında kullanılır: *Aldı Kerem*. || *Aldı ele gırdı yola*, bir kimsenin konuyu uzattıkça uzattığını belirtmek için söylenir. || *Aldı fitili*, birdenbire kızdı, öfkelendi. || *Aldığı aptes ürküttüğü kurbağaya değmemek*, bir işin sağladığı yararın, yol açtığı zararı karşılayamaması durumunda söylenir. || *Aldın mı (babayı)?*, "Gördün mü, anladın mı? Sen bu işi zor yaparsın" anlamında söylenir (arg.). || *Bir kimseyle alıp vereceği olmamak*, o kimseyle ilgi ve ilişkisi bulunmamak: *Öyle birinin senin gibi dürüst bir adamla ne gibi bir alıp vereceği olabilir?* || *Bir kimseyle alıp veremediği olmak*, o kimseyle sorunu olmamak: *Benimle alıp veremediğin ne? İşimiz, evimiz, her şeyimiz ayrı.* || *Alıp (alıp) vermek*, yürek sözkonusuysa hızlı hızlı atmak, çarpıntı geçirmek: *Yüreği alıp alıp veriyor, zor soluk alıyordu;* bir konu üzerinde kendi kendine, içinden tartışarak düşünmek: *Değişik yönlerden düşünüyor, alıp alıp veriyor, yine de bir karara varamıyordu.* || *Alıp yürümek*, kısa sürede gelişmek, yayılmak. **II.** Yardımcı fiil. Bir adla birlikte tek bir fiil değerinde deyimsel fiiller oluşturur: *Banyo almak* (banyo yapmak, yıkanmak), *ceza almak* (cezalandırılmak), *duş almak* (duş yapmak), *eleştiri almak* (eleştirilmek), *karar almak* (kararlaştırmak), *mikrop almak* (mikroplanmak), *not almak* (not tutmak, not etmek), *soğuk almak* (üşütmek), *bir şeyin şeklini almak* (şekillenmek, şekline girmek), *yara almak* (yaralanmak), *yumruk almak* (yumruklanmak), *zevk almak* (zevklenmek) vb.

—Camc. *Çatlak almak*, bir cam şeritin çatlağının ucuna mekanik ya da ısıl işlem uygulayarak onun ilerlemesini önlemek ya da kenara kaymasını sağlamak. (Biçimlendirme aygıtıyla kesme bölümü arasında şerit ilerlerken, camda çatlak başlangıcı görülürse, bu işlem uygulanır. Çatlaklar, serbestçe gelişmeleri önlenmezse, cam şeritte önemli boyda hasara yol açar.)

—Denizc. *Al beraber!*, kürekli teknelerde, puta kürek durumundayken küreklerin aynı anda çekilerek teknenin çıkışını sağlamak için verilen komut. || *Al bir kürek!*, kürekli bir teknede, manevraya yardımcı olmak üzere tek küreğin bir hamle alması için verilen komut. || *Al üstüne!*, kürekli bir tekneye ileri yol vermek amacıyla küreklerin birlikte çekilmesi için verilen komut. || *Alma kürek!*, bir yere yanaşan teknenin hızı, manevra için yeterli olduğunda küreklerin çekilmesini durdurmak amacıyla verilen komut. || *Havuza almak*, karinasının bakımı, onarımı, temizliği ve boyanması için geminin kuru ya da yüzer havuza girişini sağlamak. (Eşanl. HAVUZLAMAK.) || *Mevki almak*, bir gemi için nizamda kendisine ayrılan mevkiye geçmek.–Bir gemi için mesafe ve kerteriz yönünden belirli bir noktaya göre yer almak. || *Sancak ya da iskele üstüne almak*, kürekli bir teknede dönüş hareketini çabuklaştırmak için dönüş yanına ters yöndeki kürekleri çekmek.

—Oy. *Yerden almak*, kâğıtları elde dizmek için yerden toplamak. || *Almaz*, iskambil oyunlarında kart istenmediğini belirten söz.

—Petr. san. *Hava almak*, bir deponun gazlı havasını değiştirmek; bu işlem ya bir hava boşluğu oluşturularak ya da farklı bir gaz basılarak gerçekleştirilir. || *Sıvı almak*, bir kulenin, bir deponun tabanındaki suyu ya da durulmuş ağır ürünleri boşaltmak.

—Seram. *Yağını almak*, bir seramik hamuruna özlülüğünü (plastikliğini) giderici maddeler katmak.

—Tıp. *Parça almak*, hücresel, dokusal ve kimyasal amaçla incelemek ya da bakteriler ve kan üzerinde araştırma yapmak amacıyla organizmadan patolojik bir maddeyi ya da hasta bir dokuyu çıkarmak.

◆ **aldırmak, aldırtmak** ettirg. f. **1.** Almasını sağlamak, almasına yol açmak: *Çocuğu bakkala gönderip bir şeyler aldırdı. Bademciklerini aldırmak. Bir kimseyi işe aldırmak. Bu kadar eşyayı bu bavula aldırabilir misin? Bizi yanına aldır.* **—2.** *Bir kimseyi (elinden) aldırmak*, onu yitirmek, başkasına kaptırmak.

—Spor. Ava alıştırılmış doğan, şahin gibi yırtıcı kuşlara avı yakalattırmak.

◆ **alınmak** edilg. f. **1.** Almak eylemine konu olmak: *Çocuklara bayramlıklar, eve erzak alındı. Evinden alınıp, karakola götürülmüş. Kaybolan denizcilerden haber alınamadı. Kahveye 18 yaşından küçükler alınmıyor. Kırılan bacağı askıya alındı. Görevden alınmak. Dikişlerin ne zaman alınacak? Listeye ben de alınmışım. Bu öykünün konusu toplum yaşamından alınmış. Sözlerim ciddiye alınmadı. Tatil bir hafta öne alındı.* **—2.** Esk. Âşık olmak, tutulmak, kapılmak: *Nazar-ı pâk ile bakınca ona / Ol peri çehreye alındı geda* (Şah ü Geda, XVI. yy.).

—Oy. *Alınan kâğıt*, atılan kâğıt yerine istenilen kâğıt.

ALMAK (ar. *el-'anak*, çöl vaşağı'ndan). Andromeda*'nın γ yıldızına verilen ad. Kadiri 2,3. Tayf tipi K 0. Bir çift yıldız sisteminin ana yıldızıdır. Bileşenler birbirine 9,7" uzaklıktadır ve bir dürbünle kolayca ayırt edilebilirler. Ayrıca sarı ve mavi renkleri belirgin bir karşıtlık gösterir.

ALMALIK a.*Yörs.* Eşya koymak için tavana yakın yapılan raf.

ALMALIK, Özbekistan Cumhuriyeti'nde kent, Taşkent'in 90 km güneydoğusunda, Kuramin dağlarının kuzey eteklerinde; 114 000 nüf. (1989). Demirsiz madenler metalürjisi (bakır ve molibden, kurşun ve çinko).

ALMALIK, Yukarı İli vadisinde, müslüman beyliğin başkenti. Sayram gölü ile Talki boğazının güneyinde, İli'nin kuzeyinde ve bugünkü Kulca'nın K.-B'sında yer alır. Beylik XII.-XIII. yy.'da Uzar ya da Buzar tarafından kuruldu. Almalık, bu beyliğin başkenti,aynı zamanda önemli bir ticaret merkeziydi. Çin kaynaklarına göre, Almalık beyi de diğer yöre beyleri gibi Cengiz Han ile ilişkideydi. Uzar, avlanırken Karahıtay beyi Küçlük tarafından öldürüldü. Oğlu ve ardılı Suknak Tigin, Cengiz Han'ın oğlu Cuci'nin kızıyla evlendi. Ölümünden sonra yerine oğlu Danişment Tigin geçti (1253). XII. yy.'da basılan gümüş paralar bu hanedana aittir. Cengiz Han'ın ölümünden sonra Almalık Çağatay Han'ın egemenliğine girdi. Almalık, Çin ve Orta Asya yolu üzerindeki konumundan ötürü, birçok kez gezginlerin ve avrupalı misyonerlerin yapıtlarında yer aldı. Kent ayrıca Romen katolik misyonerlerinin ve nesturilerin de merkeziydi. Bu bölgedeki diğer kentler gibi Almalık da XIII. ve XIV. yy.'lardaki savaşlarda yakılıp yıkıldı. Bugüne kalan yıkıntılar arasında diğer mezarların yanı sıra Tuğluk Timur Han'ın mezarı önemlidir.

ALMAMİ (tukulor dilinde sözc.; ar. *el-imam*'dan). Futa-Toro ve Futa-Calon'un dinsel önderi.

ALMAN sıf. ve a. Almanya halkından olan.

◆ a. **1.** (tamlayan olarak) Almanlar'a ya da Almanya'ya ilişkin: *Alman şairi.* **—2.** *Alman usulü*, toplu ödemelerde herkesin kendi giderini karşılamasına dayanan ödeme biçimi: *Alman usulü yapalım lütfen, hesabı bölüşelim.*

—Bayınd. *Alman yöntemi*, tünel kazma yöntemlerinden biri.

—İkt. *Alman markı* → DEUTSCHE MARK.

—Koşumc. *Alman burunsalığı*, FRANGALI* BURUNSALIK'ın eşanlamlısı.

Alman arkeoloji enstitüsü, arkeolojiye ilişkin çalışmaların desteklenmesi amacıyla Almanya'da kurulan dernek. İlk kez 1829'da, Roma'da kurulan Alman arkeoloji enstitülerinin merkezi, Almanya'nın Batı Berlin kentindedir (1874'ten beri). Kuruluşun Atina, İstanbul, Kahire ve Madrid'de şubeleri vardır. Roma şubesi UNESCO'nun girişimiyle, *International Union of the Institutes for Archaeology, History and Arts in Rome* adlı kuruluşun kapsamına alındı (1945). Enstitünün önemli şubelerinden biri de Frankfurt'taki *Römisch-Germanische Kommission*'dur (1901).

İstanbul şubesi, M.Schede yönetiminde, *Institut für Archeologie und Geschichte der Türkei* (Türkiye arkeolojisi ve tarihi enstitüsü) adıyla açıldı (1929). İkinci Dünya savaşı sırasında kapanan (1944) ve çalışmaları İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi'ne devredilen (1948) kuruluş, 1959'da K. Bittel yönetiminde yeniden faaliyete geçti. Klasik arkeoloji, bizans tarihi, ortaçağ tarihi ve türkoloji alanında çalışmalar yapan kuruluşun, *Istanbuler Mitteilungen*, *Istanbul Mitteilungen Beiheft* ve *Istanbuler Forschungen* adlı süreli yayınları vardır. Anadolu'nun birçok yerinde kazı ve araştırmalar yapmış olan Alman arkeoloji enstitüsü'nün kimi kazıları halen sürmektedir (Boğazköy, Aizanoi, Didyma, Miletos, Bergama vb.) [1986].

Alman birliği *(Kutsal)*, *İncil birliği*'ne karşılık olarak Bavyera dükası Maximilian ile kilise seçicileri ve papa Paulus V'in oluşturduğu (1609) ve İspanya'nın da katıldığı (1610) koalisyon. İzlediği siyaset, Otuz Yıl savaşları'nın çıkmasına neden oldu.

Alman çeşmesi, İstanbul'da çeşme; Sultanahmet meydanında, parkın içinde. Alman imparatoru Wilhelm II'nin Abdül-

Büyük Larousse

Alman çeşmesi
Sultanahmet-İstanbul

hamit II'ye armağanı olan yapıt, mimar M. Spitta tarafından Almanya'da yapılmış, 1901'de İstanbul'daki yerine yerleştirilmiştir. Bizans sanatından esinlenilen yapıda sekiz dilimli kubbe, ebruli mermerden yapılmış sekiz sütuna oturur.

ALMAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ (ADC), alm. **Deutsche Demokratische Republik, Doğu Almanya** ya da **Demokratik Almanya** da denirdi, 1949'dan 1990'a kadar Avrupa'da var olan devlet → ALMANYA.

ALMANYA FEDERAL CUMHURİYETİ (AFC), alm. **Bundesrepublik Deutschland,** Avrupa'da devlet, **Batı Almanya** ya da **Federal Almanya** da denir. Başkenti *Bonn*. Resmi dili *almanca*. (→ ALMANYA)

Alman hastanesi, İstanbul'da özel sağlık kurumu. Prusya elçiliği ve Bahriye hastanesi doktoru Georg von Mühling'in (1826-1907) çabasıyla kurularak Sıraselviler'deki binasında hizmete girdi (6 nisan 1846). Hastanenin bugün, içhastalıkları, cerrahi, kadın-doğum ve çocuk olmak üzere 74 yataklı dört servisi vardır.

Alman hastanesi, *İstanbul* (1900-1905 arasında çekilmiş bir kartpostaldan)

Alman ideolojisi *(Deutsche İdeologie).* Marx ve Engels'in 1845-46'da yazdıkları ve ilk kez 1932'de SSCB'de yayımlanan kitap. Bu kitapla, özellikle Feuerbach'ın maddeciliği, genç-hegelcilerin idealizmi, Max Stirner'in anarşizmi ve Moses Hess'in sosyalist görüşleri eleştirilir.

Alman katolikleri, Almanya'da 1844'te kurulan bir dinsel topluluğun üyeleri. Topluluğun temel ilkeleri, Breslau inanç açıklamasında ortaya kondu. Bunlar, din adamları için evlenme yasağının kaldırılması, Papa'nın yetkisini tanımama, İncil'in serbestçe incelenmesi gibi ilkelerdi. Topluluk, başlangıçta belli bir yankı uyandırdıysa da, 1848'den sonra dağıldı.

Alman lisesi, İstanbul'da özel yabancı okul. Alman ve İsviçreliler'den oluşan Alman mektebi idare cemiyeti tarafından kuruldu (11 mayıs 1868). Birinci Dünya savaşı'nın bitiminde (1918) kapanan okul, 1924'te yeniden öğretime açıldı. Eğitim bakanlığının kararıyla 1945-1953 arası yine kapalı kaldı. 1 ekim 1953'te yeniden faaliyete geçti.

Alman protestan kilisesi → EVANGELISCHE KIRCHE IN DEUTSCHLAND.

Alman seferi (25 nisan-21 kasım 1532). Kanuni Sultan Süleyman'ın Avusturya seferi. Mohaç* meydan savaşı'ndan sonra Macaristan'ı ele geçiren Osmanlılar, bir kısım macar beyleri tarafından kral seçilen Janos Zapolya'nın krallığını desteklediler. Başka macar beyleri de Alman imparatoru Karl V'in (Şarlken) kardeşi olan Avusturya dükü Ferdinand'ı kral tanıdılar. Ferdinand, Osmanlılar'a yolladığı elçiyle krallığının onaylanmasını istedi, Osmanlılar'a vergi ödemeyi sürdüreceğini bildirdi. Osmanlılar Zapolya'nın krallığında direnince de Budin'i kuşattı. Kuşatma haberini alan Kanuni, Macaristan'a sefer açılmasına karar verdi. Sefer sırasında ordu Sirem bölgesinde konakladı. Ferdinand'ın elçileri padişahın huzuruna kabul edildi. Elçiler, istekleri yinelediler, barış çağrısında bulundular. Kendilerine fetih hakkının kullanılarak sefer açıldığı, barışın sözkonusu olmayacağı bildirildi. Bu sırada, ordugâha gelen Fransa elçileri onuruna düzenlenen tören, Avusturya elçilerine de izlettirildi. Osmanlı himayesine sığınan fransız elçisine yapılan törenden Avusturya elçisinin etkilenmesi, padişahın himayesine sığınanların ayrıcalığını Ferdinand'a iletmesi amaçlanmıştı. Orduyla birlikte Semendire sancakbeyi Mehmet Bey, Bosna beyi Gazi Hüsrev Bey komutasında akıncı birlikleri de Avusturya topraklarına akınlar düzenlediler. Kısa sürede teslim olan büyük-küçük on beş kale alındı. Kanuni'nin amacı Avusturya-Alman ordularını meydan savaşına zorlamak, savaşı kazanarak Avusturya'yı fethetmekti. İmparator Kral V'e Ferdinand'a onları savaşa kışkırtmak için ağır hakaretler içeren mektuplar yazıldı. Elden çıkan kaleler, akıncı birliklerinin baskınları gibi bu mektuplar da imparatoru savaş meydanına çekemedi. Karl V, güçlü bir ordu toplamasına karşın, Linz kentinde osmanlı ordusunun ikinci kez Viyana üzerine yürümesini bekledi; bir meydan savaşına girmekten kaçındı. İki yüz bin kişilik osmanlı ordusu birtakım kaleleri almakla yetinmek durumunda kaldı. Dönüşte, yol boyundaki alman kaleleri ve kasabaları yakıldı. Yedi aya yakın süren seferden İstanbul'a dönen Kanuni, büyük bir zafer kazanılmış gibi, beş gün, beş gece şenlikler yapılmasını emretti. Ertesi yıl Ferdinand ile yapılan antlaşmayla, Ferdinand'ın ele geçirdiği topraklar üzerindeki egemenliği kabul ediliyor, bu topraklara karşı yılda 30 000 altın ödemesi öngörülüyordu. Ayrıca Ferdinand, Zapolya'nın elinde bulunan topraklara saldırmayacaktı.

Alman taleri (alm. *Reichstaler*), riyal kuruş, atik kuruş, kara kuruş da denir. Nümism. Avrupa'nın liman kentleri borsalarında ve özellikle XVII. yy.'dan önce osmanlı ülkesinde geçerli olan alman gümüş sikkesi. Mustafa II döneminde (1695-1703) osmanlı topraklarında kullanılan taler ve arslanlı* gibi yabancı gümüş paralar toplanarak osmanlı sikke kalıplarıyla yeniden basıldı. Alman taleri'nin ön yüzünde, arslanlı'dan farklı olarak tuğra yerine sultanın adı bulunuyordu. Bu sikkeler osmanlı kuruşu biçimindeydi. Bir buçuk alman taleri'nin değeri, bir osmanlı altınıydı. Altının değeri 120 akçe iken, bu sikkenin değeri 80 akçeydi.

Alman ulusuna söylev (*Reden an die deutsche Nation*), Fichte'nin 1807-1808'de Berlin Üniversitesi'nde verdiği 14 dersin tümü. Prusya'nın çöküşünden sonra kaleme alınan ve gerçek bir milliyetçilik bildirgesi olan bu yapıtta Fichte'ye göre, tarihsel görevi kendi manevi yenilenmesini gerçekleştirdikten sonra, bütün dünyayı kurtarmak olan bir ulusun erdemleri övülüp yüceltiliyordu. Bu söylev, fransız işgalcileri hedef alan gerçek bir bildirge olarak görüldü.

ALMANAK a. (orta ç. lat. *almanach*; ar. *el-manah*; gelecek yıl anlamında, süryanice *l-manay*'dan). Yılda bir yayımlanan ve her türden bilimsel ve pratik bilgiler veren takvimli kitap.
-ANSİKL.Almanak, çeşitli alanlarda öğretici bilgiler ve tahminlere yer vererek bir çeşit pratik teknoloji oluşturan, halka yönelik bir edebiyat türüdür. Bu kitaplar Batı'da uzun bir süre köylü kesiminin ve burjuvaların başlıca okuma kaynağı, küçük formalı yayınların da temeliydi. Almanaklarda zamanın bölümlendirilmesi düşsel, pratik ve ideolojik bir dünya kurulmasına olanak verdi; böylece büyük kesimin benimsediği inanç ve alışkanlıkların küçük bir modeli ortaya kondu. Almanaktaki takvim, bir önceki yılın olaylarını anımsatır, bunu da tarihin bir yineleme olduğunu ustaca belirterek yapar. Özdeyişlerle, atasözleriyle zenginleştirilerek, "ibret alınacak olaylar" toplamıyla topluluğu ilgilendiren olayların (bayramlar, panayırlar) dökümünü verir. Basılı en eski almanak olarak bilinen *le Calendrier des bergers* (XV. yy. sonu), ansiklopedi tarzında düzenlenmişti: kır yaşamını bütün yönleriyle ele alıyordu ve içinde astronomiden yemek tarifine kadar her şey vardı. Bu almanak XVIII. yy.'a kadar taklit edilmiş ve okunmuştur. XVIII. yy.'dan başlayarak almanak çıkarmak moda haline geldi, pek çok almanak yayımlandı. XIX. yy.'daysa yergi yazarlarının elinde bir silah durumuna gelen almanak, dağıtımın yaygınlaşması ve okulların çoğalmasıyla kültürün temel kaynağı olmaktan çıktı.

Almanya'da Goethe ve Schiller'in, Amerika Birleşik Devletleri'nde Franklin'in yazdığı almanaklar büyük ilgi topladı. 1678'de Fransa'da çıkan *la Connaissance des temps*, 1766'da İngiltere'de yayımlanmaya başlayan *Nautical almanac*, 1855'te ABD'de basılan *American ephemeris and nautical almanac* (bu son ikisi 1960'ta birleşerek *Nautical almanac* adını almıştır). İspanya'da Torres Villarroel'in *El gran piscator*, edebiyat ve şiir ürünlerini içeren *l'Almanach des muses* (Paris, 1765-1833), bunun benzeri olan ve İtalya'da yayımlanan *l'Almanacco letterario Bompiani* (1930-1942, sonra 1959'dan başlayarak) bu alanda anılmaya değer başlıca almanaklardır. Almanya'nın Gotha kentinde basıldığı için *Gotha almanağı* diye tanınan almanak da 1763'ten 1944'e kadar yayımlandı. Diplomatik konuların yanı sıra hükümdar ailelerine ve soylu kişilere ilişkin bilgileri içeren bu almanak 1956'dan sonra yeniden çıkmaya başladı.

Türkiye'de ise, geçen yüzyılın sonlarına doğru Ebüzziya* Tevfik'in yayımladığı bazı takvimler (*Takvim-i Ebüzziya, Takvim-i nisâ*) almanak türünün ilk örnekleri olarak gösterilebilir. Cumhuriyet döneminde de özel kurumlarca *Matbuat almanağı* (1933-1938) ve *Cumhuriyet almanağı* (1936-1938) adlı iki almanak çıktı. Günümüzde de daha çok "yıllık" adı altında, belirli konuları ele alan bazı almanaklar yayımlanmaktadır.

ALMANCA a. Dilbil. Batı germen grubundan, hint-avrupa dili; özellikle Almanya'da ve Avusturya'da konuşulur.
-ANSİKL. Geniş anlamda almanca, yüksek almanca ve aşağı almanca lehçe ya da ağızlarını ve yüksek almancanın temeli olan resmi, edebi ve idari dili kapsar. Dar anlamda "almanca" ise yalnız yüksek almancayı belirtir.
• *Dilbilimsel coğrafya.* Bugün almanca konuşanların sayısı yüz milyona yakındır. İki alman cumhuriyetinin ve Avusturya'nın resmi dili olan almanca, İsviçre'nin de resmi dillerinden biridir; ayrıca bütünü düşünüldüğünde Lüksemburg'un dili de daha çok almancadır (bu ülkenin resmi dili gerçekte fransızca olsa da). Bütün bunlara İtalya'da Yukarı-Adige, Fransa'da Alsace ve Lorraine (bu yöredeki üç *département*'da, yani Haut-Rhin, Bas-Rhin ve Moselle illerinde, idari ve adli konularda almancaya izin verilmiştir). Belçika'da Eupen ve Malmedy'deki almanca konuşan azınlıkları eklemek gerekir. Bunların dışında, dünyadaki dilsel azınlıklar içinde, özellikle ABD'de, Kanada, Güney Amerika, hatta Güneybatı Afrika'da, almanca konuşan pek çok topluluk vardır; ancak bugün bunlar kaybolmaya yüz tutmuşlardır. Ayrıca, alman dilinin İkinci Dünya savaşı'ndan önce Orta Avrupa'da çok önemli bir yeri vardı. Almanca bu yöreler için hem başlıca iletişim dili durumuna geldi, hem de buralarda almanca konuşan pek

çok dilsel azınlık bulunuyordu. Almancanın dilsel sınırı batıda ve güneyde çok önceden yerine oturduysa da, lehçe alanı birkaç yüzyıl doğuya doğru yayılmaya devam etti. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde, kitleler halinde nüfus aktarımı yapıldıktan sonra, alman ağızlarının dilsel haritası bugün ancak Oder-Neisse hattına kadar uzanıyor.

• *Almancanın tarihi.* I. yy.'ın başlarında yüksek almanca ve aşağı almanca lehçeleri anglosakson ve friesland dilleri gibi, batı germenceden doğdular; batı germenceyse, hint-avrupa dilleri topluluğuna giren ortak germenceden doğmuştu. (Ama saydığımız bu ilk üç evre filolojik varsayımlardır yalnızca, çünkü "eski yüksek almanca"yla yazıldığı belirlenmiş ilk metinler VIII. yy.'a dayanır.) Yüksek almanca lehçeleri, sürekli parçalanarak ve büyük göçlere bağlı olarak, p,t,k gibi kapantılı ünsüzleri değiştiren, ikinci ünsüzün değişmesi kuralına göre VI. yy. ile VII. yy. arasında aşağı almanca lehçelerinden ayrıldı (germence de bir ilk ünsüz değişmesiyle öbür hint-avrupa dillerinden ayrıldı).

Aşağı almanca Teuthonia'nın kuzey ovalarında, batıda hollandacayı oluştururken, öbür yörelerde lehçe durumunda kaldı (*Plattdeutsch*). Güneyde de yüksek almanca kendi içinde bölündü; yüksek almancanın ünsüz değişimi ancak İsviçre lehçelerinde (İsviçre, Alsace, Schwaben) tam olarak gerçekleşti. Bu lehçeler, avusturya-bavyera lehçeleriyle birlikte üst almancayı (*oberdeutsch*) oluştururlar ki, bunları orta almancadan ayırt etmek gerekir; orta almanca ise Lüksemburg, Lorraine ve Orta Almanya'da konuşulan frankça lehçelerini kapsar. Almancanın ünlüleri de germenceden başlayarak birçok kez dönüşüme uğradı. Modern almancada metafoni (*Umlaut*) çeşitli biçimbilimsel işlevleri olan dilbilgisel bir belirtici durumuna geldi. Ayrıca birçok çiftünlüleşme (bavyera lehçesi) ile bazı tekünlüleşmeler (frankça) ortaya çıktı.

XII. yy.'da orta yüksek almanca dönemi diye adlandırılan dönem başladı ve ilk kez, lehçeleşme eğilimine karşı çıkan büyük bir akım kendini gösterdi. Güney Almanya'da, fransız etkisiyle, isviçre ve bavyera lehçelerini temel alan ve dil birliğini sağlama yönünde ilk girişim sayılan bir aşk ve yiğitlik edebiyatı doğdu. Ama seçkin şövalye topluluğuna özgü olan bu ortak dil, bu toplulukla birlikte ortadan kalktı. Sonunda bu dilin yerini, orta almancayı temel alan ve Almanya'nın doğusunda bir koloni bölgesinde ortaya çıkan ve Saksonya şansölyeliğinin etkisiyle oluşan daha genel bir dil aldı; bu durum lehçe ayrılıklarının bir yana bırakılmasını sağladı. Luther bu lehçeyi zenginleştirerek yeniden ele aldı. Matbaanın da katkısıyla Luther'in İncil çevirileri bu yazı dilinin, önce protestan ülkelerinde, XVI. yy.'da da tüm Almanya'da egemen olmasını sağladı: bu da "yeni yüksek almanca"nın, yani modern almancadan pek farklı olmayan bir dilin başlangıcını oluşturdu.

• *Sesbilgisi.* Almancanın söylenişinde büyük bir güçlük yoktur. En önemli nokta, her dolu sözcükte, çok kuvvetli olan vurgu yoğunluğunu iyi belirtmektir. Sözcüğün başında olduğunda bu vurgu etkisini yitirmeye (ö biçimine dönerek) ya da vurgulu ünlü (kök) dışındaki bütün ünlüleri silmeye başlar. Almancanın sesbirimleri, ender rastlanan bazı durumlar dışında türkçedekinin aynıdır: soluklu *h* ya da sert ses vurgusu, *Ach-Laut* denilen "boğazsı ses" (*ch* olarak gösterilir ve arapçadaki *h* sesine yakındır) ile *Ich-Laut* denilen (o da *ch* ile gösterilir), yani ng olarak gösterilen ses örnek verilebilir. Almancada uzun ünlüler ile kısa ünlüler arasında nicelik bakımından bir karşıtlık vardır. Bir de aslında standart almancanın yüksek almanca olduğunu, aşağı almancanınsa, büzülmeye ve düşmeye yer vermeyen çok farklı bir söylenişi olduğunu belirtmek gerekir. Almanca ancak bazı güney lehçeleri açısından "boğazsı bir dil" olarak nitelenebilir.

• *Yazı.* Gotik harfler bugün artık kullanılmıyor. Adlar, hem cins hem özel adların tümü büyük harfle başlar (üzerinde çok tartışılan bir yazım reformu bu uygulamayı kaldırmak istiyordu). Yazım ile fonetik arasındaki fark fransızca ve ingilizcedekinden çok daha az olmakla birlikte türkçedekinden biraz daha çoktur.

• *Dilbilgisi.* Almanca dilbilgisinin güç olduğunu herkes kabul eder; fransızcanın "çözümleyici"liğine karşıt olarak almancayı "birleştirici" bir dil sayanlar vardır. Ancak, almanca ad çekimlerini korumuş olsa da, baştaki vurgu yoğunluğundan doğan sondaki zayıflamalar bunları büyük ölçüde bozmuştur. Almancada dört durum (yalın, yükleme, yönetme ve tamlayan durumları) ile üç cinsi (eril, dişil, yansız) tekil ve çoğulda göstermek için yalnızca beş çekim eki (*-en, -e, -er, -es, -em*) vardır. Bu da ad grubu için, özellikle de, kendisinden önce bir tanımlık ya da bir belirleyici gelmesine göre belgeç durumundaki sıfat için, karmaşık bir denkleştirme mekanizması getirir. İngilizce gibi almanca da, az sayıda olan ama çok kullanılan kuralsız ya da "kuvvetli" fiiller ile kurallı ya da "zayıf" fiiller arasındaki karşıtlığı korur. Fiil çekimi iki basit zamana, şimdiki zaman ve geçmiş zamana dayanır; gelecek zaman da, edilgen biçim de, *werden* (olmak) yardımcı fiiliyle oluşturulan bileşik biçimlerle kurulur. Sözdiziminde bilgiler genellikle şu ilkeye göre sıralanırlar: belirten belirtilenden önce gelir; bileşik adlarda görüldüğü gibi, bu durum türkçedekinin aynıdır (türk. *yanardağ*: alm. *Feuerberg*). Bunun gibi sıfat addan önce gelir; sıfat tamlamalarında da sıfat tamlanandan önce gelir. Bağımlı cümleciklerde fiil sona gider, bağımlı cümlecikler birbirlerinden her zaman virgüllerle ayrılırlar. Genellikle almancada cümlede belirgin olmayan temel sıraya göre, fiil en sona konur ve tümleçler ona bağlı olarak sıralanırlar: ayrılabilir örneklerin, mastarların ve sıfat fiillerin asıl cümlenin sonuna gitmesi böyle açıklanır. Almancanın genellikle cümle öğelerini bağlılaştırarak bütünleştirmeye önem vermesi (bağımlılık) almancanın "birleştirmeci" anlayışının sonucudur; almancada çok karmaşık ve çok uzun adların bulunmasının nedeni budur.

• *Sözvarlığı.* Sözlükçe daha çok germence köklerden oluşur: sözcüklerin kökeni türkçede olduğu gibi genellikle belirgindir. Biçimbilimsel dönüşümlerde (örneğin her mastar ad olarak kullanılabilir), kuruluşlarda ve türetmelerde büyük bir esneklik vardır. Bununla birlikte almancaya az ya da çok yakın dönemlerde girmiş pek çok yabancı kökenli sözcük (*Fremdwörter*) vardır. Yabancı kökenli sözcüklerin büyük bölümü latinceden gelmiştir; ama yüzyıllardır ve tüm alanlarda daha çok fransızca rol oynamıştır; öyle ki, pek çok almanca sözcüğün bir de fransızcası vardır ya da yalnızca fransızcadan gelmiş biçimi vardır; günümüzde kuşkusuz ingilizce de büyük bir önem kazanmaktadır.

Ortak dilin (*Hochdeutsch*) yanı sıra, ona benzeyen lehçelerin de bugüne kadar varlıklarını sürdürdüklerini belirtmek gerekir. Amanca konuşanlar için, çok kesin kurallara uymak zorunluğu olmadığı söylenebilir ve bu, özellikle söyleyiş için geçerlidir. Ama yakın dönemlerdeki nüfus aktarımları ve kitle iletişim araçlarının gelişimi dil birliğini hızlandırmış bulunuyor.

ALMANCI a. Almanya'da çalışmış ya da çalışmakta olan türk işçisi.

Almandağı ya da **Kahlenberg savaşı,** II. Viyana kuşatmasını yenilgiye dönüştüren meydan savaşı (12 eylül 1683). Viyana'nın yardımına gelen Jan Sobieski komutasındaki alman, avusturya ve leh ordularıyla Kahlenberg'de (Almandağı) karşılaşan osmanlı ordusu, Budin beylerbeyi Koca İbrahim Paşa'nın başarısızlığı ve Kırım hanı Murat Giray'ın zamanında savaşa girmemesi gibi nedenlerle yenilgiye uğradı. Orduya komuta eden Merzifonlu Kara Mustafa Paşa bütün ağırlıkları ve ordu hazinesini bırakarak çekilmeyi emretti. (→ VİYANA KUŞATMASI [İKİNCİ].)

ALMANDİT ya da **ALMANDİN** a. (fr. *almandite* ya da *almandin*). Miner. Formülü $Fe_3Al_2Si_3O_{12}$ olan alüminyumlu ve demirli grena; çoğunlukla mikaşistlerde ve bazı aplitlerde bulunur; kırmızı renkli bu mineral kübik sistemde, genellikle on iki yüzlü eşkanar dörtgenler biçiminde kristalleşir.

ALMANLAR (*Rusya* –'i) Rusya'da ve Orta Asya cumhuriyetlerinde bulunan etnik grup (1,9 milyon). Kazakistan (% 46), Rusya (% 41). Kırgızistan ve Tacikistan'da yaşayan bu Almanlar'ın büyük çoğunluğu, Katerina II tarafından Volga, Karadeniz ve Ukrayna'ya yerleştirilen göçmen kolonların çocuklarıdır. 1924'te kurulan Volga Almanları Özerk Cumhuriyeti, 1941'de lağvedilerek alman nüfusu sürgüne gönderildi. Rusya Almanları, 1955'te medeni haklarına yeniden kavuştular, 1964'te de itibarları iade edildi. 1970'te, parçalanmış ailelerin birleştirilmesi çerçevesinde öngörülen göç hareketiyle o tarihten başlayarak 50 000 alman Federal Almanya'ya gitti.

ALMANSA, İspanya'da kent, Murcia ilinde, Albacete'nin D.-G.-D.'sunda; 17 000 nüf. Ticaret merkezi. Güzel kale. – Yakınında, Tarihöncesi'nden kalma Alpera duvar resimleri ve İberler'den kalma Cerro de los Santos tapınağı'nın kalıntıları. –Berwick dükünün Felipe V'in İspanya tahtına çıkmasını sağlayan zaferi (1707).

Alman-sovyet paktı, 23 ağustos 1939'da Almanya ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan saldırmazlık antlaşması. Litvinov'un, Hitler'e karşı anlaşmaya çalıştığı Doğu Avrupa ülkelerinin, Büyük Britanya'nın ve Fransa'nın kararsız tutumları karşısında Stalin, Almanya ile olan ilişkilerini iyileştirmeye karar verdi (nisan 1939). 23 ağustos 1939'da Ribbentrop ile Molotov arasında Moskova'da imzalanan saldırmazlık paktına, sovyet ve alman etki bölgelerinin (Finlandiya, Estonya, Letonya, Besarabya ve Doğu Polonya'da SSCB etki bölgeleri; Litvanya ve Batı Polonya'da Almanya etki bölgeleri) kurulmasını öngören bir de gizli protokol eklenmişti. Ne var ki, Stalin'in, III. Reich'a karşı kışkırtmalardan uzak durmaya çalıştığı bir sırada Hitler, daha 1940 yazında, genelkurmayına, 1941 baharında SSCB'ye karşı bir saldırı hazırlama emrini verdi.

Alman-sovyet savaşı, 1941 ile 1945 arasında, batılı müttefiklerin yardım ettiği SSCB ile, İtalya ve uydu mihver devletlerince desteklenen III Reich'ı karşı karşıya getiren çatışma.

• *SSCB'nin istilası (1941-42).* Reich'ın SSCB'ye genel saldırısı, 1940 güzünden başlayarak alman genelkurmayı tarafından inceden inceye tasarlandı. Balkanlar* seferi dolayısıyla bir ay geciken saldırı, 22 haziran 1941'de başladı. Brauchitsch'in emrindeki alman ve uydu orduları (190 tümen, 3 700 tank. 4 000 uçak). Leningrad, Moskova ve Kiev'i hedef alan üç ordu grubuna (Leeb, Bock ve Rundsted) ayrılmıştı. Karşılarında 170 tümen vardı. Bu kuvvetler kuzeyde Voroşilov'un, ortada Timoşenko'nun, güneyde Budenniy'in komutası altındaydı. Alman tankları, aştıkları birliklerin gerilerine sarkmak için sovyet hatlarına daldı. Kuzeyde Leeb, Tallin (burada 25 ağustosa kadar durduruldu), Pskov ve Velikiye Luki'ye doğru ilerledi; 10 eylülde Stalin hattını yardıktan sonra Leningrad'ı kuşattı ve Vi-

tebsk yakınında merkez kuvvetleriyle bağlantı kurdu. Bu kuvvetler Minsk'te önemli sovyet ordularını bozguna uğrattıktan sonra yukarı Dniepr'e ulaştılar. Smolensk 10 ağustosta düştü, ancak Bock, Uman (8 ağustos) ve Kiev'deki (19 eylül) sovyet ordularının Rundstedt tarafından elenmesi ve Budenniy'in kuvvetlerini aşağı Dniepr'e çekmesine dek savunmada kalma zorunluluğunu duydu. Bu arada, Guderian ve von Weichs'ın emrindeki tankların Orel ve Bryansk üzerine, Hoth ve Hoepner'e bağlı olanların da Vyazma üzerine yürümesiyle, Moskova muharebesi başlamış oldu. Jukov kanlı çarpışmalar sonunda Almanlar'ın ilerlemesini başkent önlerinde durdurabildi (aralık). Bu sırada Güney ordular grubu Harkov'u (24 ekim), Kursk'u (3 kasım) alarak yukarı Don'a, sonra da Rostov'a ulaştı ve 29 kasımda oradan püskürtüldü. Sivastopol dışında, tüm Kırım işgal edildi. Sivastopol kuşatmasıysa ancak haziran 1942'de son buldu. Çok sert geçen kış, Sovyetler'e Moskova ablukasını yarma ve aşağı Donets üzerinden karşı saldırıya geçme olanağını verdi. Ancak, yazla birlikte Almanlar'ın yeni saldırısı (240 tümen) Harkov'daki bir rus saldırısına rağmen, Almanlar'a yeni başarıların yolunu açacaktı. Bu saldırı, 28 haziranda başladı. Bock, Voronej yakınlarında durdurulurken, Paulus ve Kleist Don nehrini aştılar; Paulus Volga'ya (Stalingrad dış savunma hatlarına 20 ağustosta erişildi), Kleist ise Bakü ve Kafkasya'ya doğru ilerlediler. Rostov (24 temmuz). Elbruz (21 ağustos), Novorosiysk (10 eylül) işgal edildi, fakat saldırı Grozniy ve Orconikidze'ye varmadan durdu.

• *Sovyet topraklarının kurtuluşu (1943-44).* Üslerinden hayli uzakta, iki bin kilometrelik bir cephenin yönetilmesinden doğan lojistik zorluklarla karşılaşan Almanlar, stratejik hedefleri olan Bakü'ye 600 km kala, ilerlemelerini durdurmak zorunda kaldılar. Hitler, danışmanlarının önerilerine karşın Stalingrad'ın ele geçirilmesinde diretti ve Wehrmacht 31 ocak 1943'te burada savaşın en acı bozgununa uğradı. Sovyet tarafındaysa, sabırla cephe gerisinde toplanan yedekler tetikteydiler. Bunlar Ural ve Türkistan'da aceleyle kurulan silah fabrikalarından ve savaşın sonuna kadar artarak süren amerikan yardımından sağlanan gereçlerle donatılmışlardı. 7 eylül 1942'de Stalin, birliklerine her türlü geri çekilmeyi yasaklayan ünlü emrini yayımladı. 19 kasımda Sovyetler'in ilk büyük saldırısı başladı. Rokosovskiy ile Yeremenko komutasındaki bu saldırı, Stalingrad ablukasını yardıktan sonra, Kızıl ordu'nun geniş bir ileri harekâtının işareti oldu. İlk aşamada, sovyet kuvvetleri, Almanlar'ı Don kıvrımını boşaltmaya zorladı. 45 günde 600 km ilerleyen Sovyetler, 14 şubatta Rostov'u kurtararak Almanlar'ı Kuban köprübaşında sıkıştırdılar. Aralıkta, saldırı Kuzey'e yayıldı. Vatutin, burada donmuş olan Don'u aşarak, 8 şubat 1943'te Kursk'u, 16 şubatta Harkov'u kurtardıysa da Almanlar'ın bir karşı saldırısıyla buradan çıkarıldı. Kuzeyde Wehrmacht, Moskova'nın 300 km uzağına çekildi.

1943 yaz harekâtı Kızıl ordu'nun 400 km'lik bir sıçrayış yapmasını sağladı. Daha önce, 4 temmuzda, Almanlar'ın Kursk çıkıntısına karşı "Hisar" karşı saldırısı olmuştu. Ama, temmuzun 13'ünde Vyazma'dan iki gün içinde alman cephesini 40 km boyunca yaran büyük sovyet saldırısı başladı. Ağustosun 5'inde Orel, 17'sinde Bryansk, 23'ünde Harkov, eylülün 8'inde Stalino, 25'inde Smolensk, 29'unda Kremençug düştü. Ekim başında Dniepr'i Kiev dolaylarından Zaporojiye'ye kadar çeviren Ruslar, nehri 7 ekimde Kiev'in kuzeyinden ve güneyinden, Kremençug'un da güneydoğusundan geçtiler. 17 ekimde Konyev, Kremençug'dan Krivoy-Rog üzerine saldırırken, Tolbuhin de Azak denizi'nin kuzey kıyısını temizledi. 6 kasımda Kiev kurtarıldı ve Sovyetler hemen Jitomir ve Korosten'e doğru yürüdüler. Ancak, 17 kasımda Manstein, emrindeki 150 000 asker ve 1 500 tankla Sovyetler'in sol kanadına yönelik şiddetli bir karşı saldırıyla iki kenti yeniden ele geçirdi. Bu sırada Krivoy-Rog'daki alman garnizonu direnişini sürdürüyordu. Sovyetler'in kış saldırısı 24 aralıkta yeniden başladı ve sovyet topraklarının çok büyük bir bölümünün kurtarılmasıyla, nisan 1944'te sona erdi. Saldırı, Kızıl ordu'nun alman kuvvetlerini ikiye bölmeye giriştiği Kiev kesiminde başladı. Önce Korosten ve Jitomir (31 aralık), sonra Rovno ve Lutsk (3 şubat) geri alındı, ama Manstein'ın Vinnitsa üstüne yaptığı karşı saldırı rus ilerlemesini yeniden durdurdu. 15 ocak 1944'te, saldırı kuzeyde yeniden başladı, şubatta Çudsk gölüne varıldı. İkinci bir harekât, 3 şubatta Sarni'den Herson'a uzanan güney cephesinde başlatıldı: 11 martta Konyev, Uman'ı aldı, 20'sinde Dinyester'i geçti. Onun sonunda, Malinovskiy, 10 nisanda Odessa'ya girdi. 9 mayısta Sivastopol'un düşmesiyle, Kırım'daki alman direnmesi de son buldu. Lutsk ve Rovno'dan harekete geçen Jukov, 4 martta birliklerini Karpatlar'a yöneltti. 5 nisanda, Jukov'un birlikleri Ternopol'u işgal ettiler. Sovyetler'in Romanya ve Polonya sınırları aşıldı.

• *Balkanlar'da ve Doğu Avrupa'da sovyet saldırısı (1944-45).* 1944 yaz seferi başladığında, Kızıl ordu'nun on bir cepheye dağılmış 8 milyon askeri vardı. Wehrmacht'ın emrindeyse bu orduya karşı çıkarabileceği yalnızca 210 tümen vardı. Saldırı 22 haziranda Pripyat bataklıklarının kuzeyinden başladı ve kısa zamanda 1 200 km'lik bir cepheye yayıldı. Vitebsk'in düşmesinden sonra, Bagramyan Dvina'yı geçerken, Govorov'da 23 ağustosta Tallin'e girdi. 13 ekimde Riga düşünce, Wehrmacht Baltık ülkelerini boşalttı. 18 ekimde, Goldap'ta Prusya sınırına ulaşıldı. Orta cephede, 3 temmuzda Minsk, 26 temmuzda Lublin kurtarıldı. 1 ağustosta, Kovno ile Varşova varoşlarına aynı günde varıldı. Başkent, polonyalı yurtseverlerin ayaklanmasına karşın Sovyetler'in kente girmesini beş ay beklemek zorunda kaldı (→ VARŞOVA, Ask. tar.). 15 temmuzda Konyev Karpatlar'a saldırdı, Vistül'ü geçti; 27 temmuz - 30 temmuz arasında, Lvov ve Przemysl düştü. Nihayet Balkanlar'da Malinovskiy ve Tolbuhin, Iaşi ile Kişinev'i aldılar (23 ağustos). Kızıl ordu 31 ağustosta Bükreş'e, 15 eylülde Sofya'ya girdi. Kış boyunca cephenin hareketsiz olmasına karşın Transilvanya'da ilerleme sürdü. Malinovskiy ekimde Timişoara'ya ve Debrecen'e ulaştı. Bu sırada Tolbuhin, Tito ile ilişki kurup bulgar tümenleriyle de güçlenerek, 20 ekimde Belgrad'a girdi ve hemen ardından Tuna ile Drava arasından ilerleyerek düşmanın güçlü noktası olan Budapeşte'yi aştı. 7 aralıkta, Tolbuhin'in birlikleri, Balaton gölüne vardılar ve orada Yunanistan'dan güçlükle geri çekilen von Weichs'ın birlikleri tarafından Zagreb'e doğru uzatılan Budapeşte-Nagy hattı üzerinde çetin bir alman cephesiyle karşılaştılar. (Bu cephe 15 mart 1945'e kadar dayandı.)

Savaşın son seferi 12 ocak 1945'te başladı. Sefere katılan sekiz ordu grubunun ilerlemesi kesintiye uğramadı. Çernyahovskiy Doğu Prusya'yı aldı. Rokosovskiy Narev'den yola çıktı, 1 şubatta Torun'u ele geçirdi, Rugenwald yakınında Baltık'a ulaştı (mart), 26 nisanda Szczecin'e girdi ve 3 mayısta Wismar'da İngilizler ile bağlantı kurdu. Orta Polonya'da, Jukov 17 ocakta Varşova'ya girdi ve Küstrin'e doğru ilerledi. Küstrin 12 martta düştü. Oder'in sağ kıyısı bu tarihte Kızıl ordu'nun elindeydi. 16 nisanda Berlin* savaşı başladı. Berlin, Jukov ile Konyev'in ortak saldırılarıyla, 2 mayısta düştü. 12 ocakta Sandomir'den hareket eden Konyev, 18 ocakta Krakow'a vardı ve Silezya'da Oder'i geçti, önemsemediği Wroctaw ancak 7 mayısta teslim oldu. Konyev, Neisse üzerinde olduğu kadar, Viyana'yı koruyan ve sonuna kadar da dayanacak olan Racibórz-Teschen hattı üzerinde de ciddi bir direnişle karşılaştı. 16 nisanda başlattığı son saldırı sonucunda, Potsdam'da Jukov'ün birlikleriyle, Torgau'da da Patton'unkilerle buluştu. Güneydeyse, Malinovskiy Bratislava (7 nisan) ile Viyana* üzerine ilerledi ve 13 nisanda Viyana'da, Budapeşte'yi aldıktan (13 şubat) ve Balaton direnişini kırdıktan (mart) sonra, Steyr'e, amerikan birliklerini karşılamaya doğru giden Tolbuhin ile buluştu.

1942 güz baskınları sırasında Stalingrad sanayi bölgesine bir karşı saldırı yapmaya hazırlanan alman piyadeleri

alman-sovyet savaşı

Stalingrad savaşı'nın ardından başlayan büyük sovyet saldırısı (aralık 1942-şubat 1943) sırasında geri çekilen alman birlikleri

ALMANYA, alm. **Deutschland,** Orta Avrupa ülkesi devlet. Resmî adı *Almanya Federal Cumhuriyeti.* Yüzölçümü: 357 000 km^2 ; 79 000 000 nüf. Başkenti *Berlin.* Resmi dili *almanca.* Federal devlet 16 eyaletten (Lander) oluşur: Baden-Württemberg, Bavyera, Bremen, Hamburg, Berlin, Brandenburg, Hessen, Kuzey Renanya Vestfalyası, Mecklenburg-Vorpommern, Rheinland-Pfalz, Saarland, Saksonya, Aşağı Saksonya, Saksonya-Anhalt, Schleswig-Holstein, Thüringen.

COĞRAFYA
doğal koşullar

• *Yüzey şekilleri ve yapı.* Almanya, Avrupa'daki büyük coğrafi bölgelerin üçü üstünde yayılır: Alpler ve önlerindeki bölge (önülke), Mittelgebirge (Hercynia Avrupa ya da Orta Avrupa) ve büyük Kuzey ovası. Bu farklı öğeler arasındaki bütünlüğü, büyük ölçüde, Ren'le kolları sağlar.

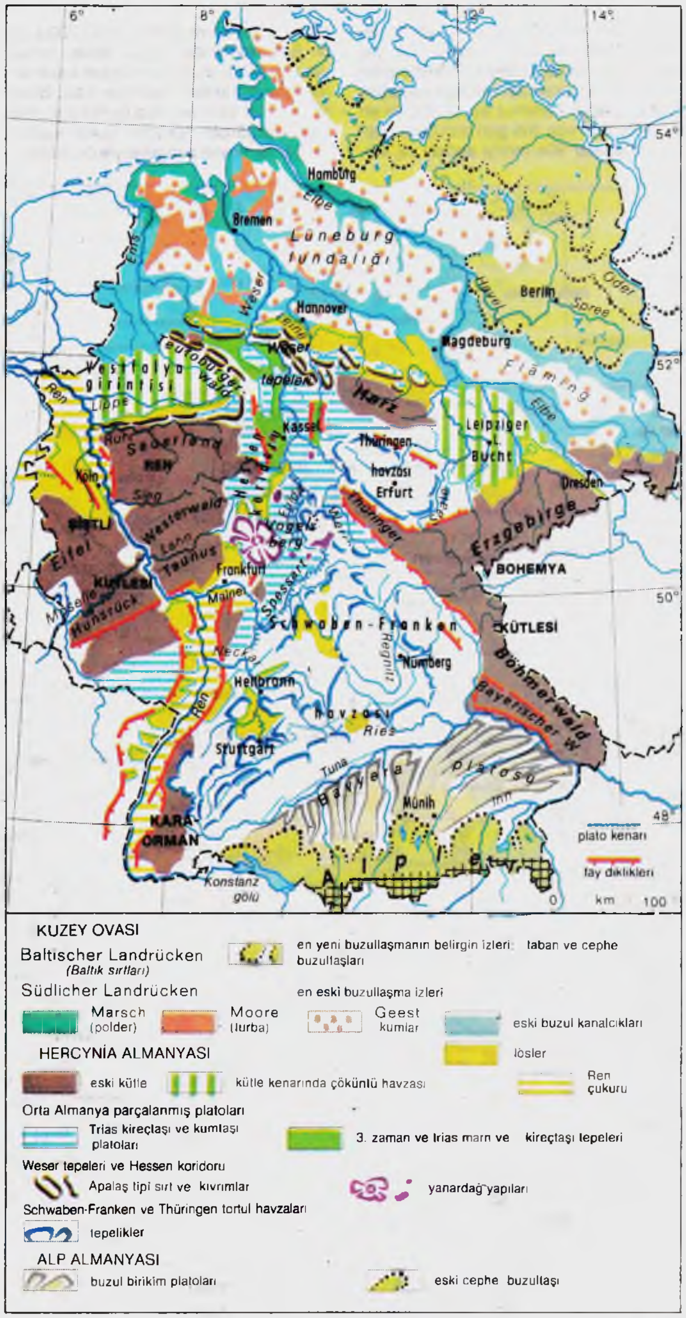
Ülke Alpler'in ancak küçük bir kenarını kapsar. Bu Önalpler kesiminin en yüksek doruğu Zugspitze'dir. B.'dan D.'ya doğru uzanan küçük dağ sıraları, B.'da bir oranda yumuşak kayaçlardan (*flysch des Allgäuer Alpen*). D.'daysa kireçtaşlarından (Steinernes Meer, Berchtesgaden Alpleri) oluşur. Alpler, birçok akarsuyla önülkeye açılır; suları, Tuna'da (Lech, İsar ve İnn'i alır) toplanır. Önülke (Bavyera platosu), Dördüncü Zaman'da Alp buzullarıyla dolu bir çöküntü alanıdır. Lösler çok geniş alanları kaplar. Göller, buzul morfolojisiyle bağlantılı olarak oluşmuştur.

Mittelgebirge, özgün bir bölgedir. Ülkenin batı sınırından (Rheinisches Schiefergebirge), Harz'a kadar uzanır. Çöküntü alanlarıyla birbirinden ayrılan bir küçük kütleler bütünüdür. Ren'in B.'sında (Eifel, Hunsrück) özellikle tortul plato uzanır. D.'sundaysa yapı daha karmaşıktır.

Taunus ve Westerwald, Eifel-Hunsrück'e benzetilebilir. Rhön ve Cantal'a benzeyen Vogelsberg, birer yanardağ kütlesidir. Billurlu kayaçlar, birçok kütlenin (özellikle Harz, Karaorman) temelini oluşturur. Başka yerlerdeyse, kumtaşları masamsı kütleler (Odenwald, Spessart) oluşturur. Bu bölgeye, Scwaben Juraları (Schwäbische Alb) ve Franken Juraları (Fränkische Alb) bağlanabilir. Sözkonusu kütleler arasındaki geçişi vadiler (Mosel [Moselle], Neckar, Maine, Weser, Lahn, Ruhr, Werra, Fulda) sağlar. Özellikle Ren'in D.'sundaki ülkelerde bol miktarda maden yatağı vardır. Mittelgebirge, Ortaçağ'ın sonunda ve XVI. yy'da, büyük bir madencilik bölgesiydi ve ormanlar sayesinde de, alman uygarlığının beşiği (XI. yy'dan başlayarak) sayılabilir.

Almanya'nın kuzey kesimi, Paris havzasında başlayıp Batı Sibirya'daki bozkır ve bataklıklarda sona eren uçsuz bucaksız ovanın bir bölümüdür. Temeli, tuz ve hidrokarbonlu maddeler bakımından zengin kayaçlardan oluşur. Görünen iskelet, Kretase devrinde oluşmuştur, ama büyük ölçüde buzul çökelleriyle kaplıdır.

Topografyanın tekdüze görünmesine karşılık, jeoloji ve pedoloji bileşenleri son derece karmaşıktır. Eski buzulönü akarsularının yataklarında (Urstromtäler) büyük ırmaklar akar: örneğin Weser ve Elbe. Buzulların yaydığı kumlardan oluşan geniş yüzeyler, Geest adı verilen fundalıklar ya da platolar oluşturur. Turbalıklara, özellikle Weser'in B.'sında sık rastlanır. Buzulların erimesi sonucunda denizin yükselmesi, kıyı bölgesinin bir bölümünü sular altında bırakmıştır. Doğu Friesland adaları, eski kıyının kalıntılarıdır. Almanya'da, Hollanda'dakine yakın sayıda polder (Marschen) vardır. Bunlar, deniz ve ırmak (Elbe, Weser) polderleridir. Kıyıdaki iki büyük halicin (Weser ve Elbe haliçleri) yakınında ya da kıyısında, iki büyük liman (Bremen, özellikle de Hamburg) kurulmuştur. İç kesimde, Mittelgebirge ile Kuzey ovası arasındaki bağlantıyı Börden'ler kuşağı sağlar. Hollanda sınırından Almanya'ya kadar uzanan bu kuşak, lösten (balçık) oluşur ve ülkenin en bereketli tarım (tahıl, şeker pancarı) alanıdır.

ALMANYA'NIN DOĞAL BÖLGELERİ

• *İklim: bir geçiş kuşağı.* Almanya toprakları hem Atlas okyanusu etkilerine (gezici alçak basınçlar), hem de kıta kökenli etkilere (Sibirya yüksek basınçları) açıktır. Ocak ayının 0°C'lık eşsıcaklık eğrisi, Bremen, Magdeburg ve Münih'ten geçer. Yükselti, soğuğu artırır. Mittelgebirge kışın karlarla örtülüdür. Ama soğuk cephe yer değiştirebilir ve Atlas okyanusu havası D.'ya doğru iyice sokulabilir; o zaman karların yerini yağmurlar alır. Temmuz ayında 20°C'lık eşsıcaklık eğrisi, Regensburg, Frankfurt-am-Main ve Trier' den geçerek büklümlü bir görünüm alır. Yaz mevsiminde Baltık denizi kıyısı (Kiel). Normandiya kıyısı kadar sıcaktır. Yüksek ve alçak bölgeler arasındaki sıcaklık farkları yüksektir. Sözgelimi, kenar yaylalara oranla Ren vadisinde, kış on beş gün kadar geç başlar. Buna karşılık ilkbahar da on beş gün erken gelir. Sonuç olarak, bitkilerin yıllık canlılık dönemi bir ay uzar.

Orta dağlar (Mittelgebirge) gerçek bir su deposudur. Harz'ın dorukları yılda 1 500 mm'yi, Feldberg (Karaorman) ise 1 900 mm'yi aşkın yağış alır. Sauerland'daki Lüdenscheid'in (440 m yükseltide) 1 300 mm'ye yakın yağış alması, hemen yakınındaki Ruhr bölgesinin su gereksiniminin karşılanmasını sağlar.

İklimde, bölgesel farklılıklar vardır. Hamburg'da ocak ayı sıcaklık ortalaması 0.3°C'tır. Yılda yaklaşık 65 gün, don olayı gözlenir. Yıllık yağış miktarı 750 mm'ye yaklaşır, 198 gün yağışlıdır. Stuttgart'ta ocak ayı sıcaklık ortalaması 1°C, temmuz ayınınki, 19,1°C'tır. Yağışlar, rüzgârlara kapalılıktan ötürü ancak 662 mm'dir. Rheinland bölgesi ayrıcalıklı bir bölgedir. Mainz'de ocak ayı sıcaklık ortalaması 1,1°C, temmuz ayınınki 19,2°C'tır. Yağışların düşüklüğü (yılda 515 mm), bölgenin çukurda kalmasının sonucudur. Yılda ancak 156 gün yağış görülür, donlu gün sayısı 63'e iner. Güneşli günlerin sayısının çok-

luğu, üzüm ve meyve ağaçları yetiştiriciliğini kolaylaştırır. 538 m yükseltide yer alan Münih, Alpler önülkesinin iklimine örnek oluşturur: ocak ayı oldukça yumuşak (1,3°C) geçer. Temmuz ayı 17,8°C ile en sıcak aydır. Yılda 105 gün don olayı gözlenir. Yağışlar 904 mm'yi aşmaz ve Münih'te güneşlenme süresi yılda 1 700 saattir. Batı kesiminde yaprak döken orman yer alır. D.'ya doğru ve yüksek kesimlerde, iğneyapraklılar önemli yer tutar. Bütün bu koşullar, tahıl ve çapa tarımına elverişlidir. Rüzgârdan korunan çukur alanlar, bağlar ve meyve bahçeleriyle örtülüdür.

Almanya'nın doğu kesimi, Alpler Avrupası'nda yer almaz. Morfoloji açısından yalnızca iki belirgin bölgeden meydana gelir: Mittelgebirge ve havzaları (ülkenin güney kesimi); D.'ya doğru genişleyen büyük kuzey ovası. Güney kesim, bir dizi orta yükseklikte dağdan oluşur: Yukarı

ALMANYA

Lausitz'in bir bölümü, Erzgebirge, Vogtland, Thüringer Wald, Harz. Bu kütleler "Saksonya körfezi" denilen alanı bir amfiteatr biçiminde kuşatır; Saksonya körfezi de, birçok öğeden oluşur: Thüringen havzası; Leipzig körfezi; Aşağı Lausitz. Yaşlı kütleler maden bakımından zengindir (demir, bakır, kalay, kurşun, gümüş, çinko, uranyum, vb.). Buna karşılık maden kömürüne çok ender rastlanır. Önülke Üçüncü Zaman'da dolmuştur. Bu bölgedeki çöküntü alanlarında büyük linyit yatakları yer alır (Halle, Leipzig ve Cottbus'a doğru). Bazı yaşlı kütlelerin doruk çizgileri, su bölümü çizgileriyle çakışır; ama Elbe (Labe), Dresden'in G.'indeki kumtaşlı bölgeyi, iyice gömülmüş güzel bir vadiyle aşar.

Kuzey ovasının sınırları, G.'e doğru pek belirgin değildir. Bu kesimde batıdaki löslü Börden'ler devam eder. En zengin Börden, Magdeburg Börden'idir. Ama lös, güney kesimdeki yönetim bölümlerine (Halle ve Leipzig) kadar sokulur. Fläming, Dördüncü Zaman buzul çökellerinin (kumullar) sonucudur. Berlin bölgesi, geniş Urstromtal'ı (buzul önü mecrası) karşılar. Daha K.'de, göllerle kaplı Mecklenburg platosu, Dördüncü Zaman buzullaşmasının izlerini bugün de sergilemektedir (buzultaş gölleri). Akaçlama, çoğunlukla iyi değildir. Kumlu alanlar ve fundalıklar, iğneyapraklılarla, hatta huş ağaçlarıyla örtülüdür.

İklim, ülkenin batı kesiminde görülen iklime yakındır; bununla birlikte, kara ikliminin etkisi daha fazladır. Kış sıcaklıkları daha düşüktür. Bölgenin büyük bölümünde ocak ayı ortalaması 0°C'ın altındadır. Yazlarsa, nispeten sıcaktır (temmuz ayı ortalaması 20°C'a yakındır). Yağışlar batıdakinden genellikle daha azdır ve çoğunlukla yılda 600 mm'nin altında kalır (yağışlar daha çok yazın düşer).

tarihsel kalıt ve günlük yaşam

Almanya'nın siyasal açıdan uzun süre parçalanmış olarak kalması, günümüzdeki alman toprakları üstünde iktisadi ve kültürel evrim açısından gerçek bir süreklilik gözlenmesini engelledi. Büyük ölçüde mineralleşmiş yaşlı kütleler, XI.-XII. yy.'lardan başlayarak yoğun biçimde işletildi. Ortaçağ'da demir, Siegerland'ın özgün üretimiydi ve Harz'da aynı dönemde birçok maden ocağı açılmıştı. Maden filizi çıkarma ve madensel imalat, ormanların işletilmesine ve akarsulardan yararlanılmasına bağlı kaldı. Bu sanayi geleneği, Almanya'nın XIX. yy.'ın ikinci yarısındaki dev boyutlu, ama hiç de şaşırtıcı olmayan iktisadi gelişmesini açıklar. Geçmişte, uzun süreli siyasal parçalanmışlık, her birinin birer başkenti olan birçok siyasal birim oluşturdu. Böylece sonradan bölgesel ölçekte ve hatta Avrupa ölçeğinde merkezler haline gelecek olan birçok kent (Münih, Stuttgart, Frankfurt, Main, Köln, Düsseldorf, Hannover, Kassel, vb.) doğdu. Prenslik kentlerinin ya da imparatorluk özgür kentlerinin kalıtı, günümüzdeki yapılarda kendini göstermektedir. Sözkonusu kalıt, batı alman örneğinin temellerinden birini oluşturan federalizmin temelidir.

Müttefikler, 1945'ten sonra, zayıflatmak amacıyla Almanya'yı böldüler. Federal rejim zorla kabul ettirildi. Her eyaletin ayrı hükümeti, bakanlıkları, yönetim kurumları ve kadroları, bütçesi, bölgesel bankaları vardı. Merkeziyetçilikten uzak durma temel kuraldı. Kaynakların düzenlenmesi, federal hükümet ile eyalet hükümetlerinin ortaklaşa uğraştıkları bir sorundur. Bununla birlikte federalizm sayesinde, bir para aktarımı sistemi aracılığıyla, bölgeler arasında belirli bir iktisadi denge kurulabildi.

Siyasal parçalanma, her eyalet için ayrı bir başkent yaratarak kültür yaşamının canlanmasını da destekledi. Gerçekte Almanya'da birçok başka ülkede görüldüğünün tersine, bütün kentlerden daha canlı ve daha gelişmiş bir başkente rastlanmaz. Saray yaşantısından arta kalan pek çok öğeyi, federalizm geliştirdi ve bunun sonucunda giderlerini, kültür bakımından bağımsız eyaletler karşıladığı yoğun bir kültür yaşamı ortaya çıktı. Ülkede, bir toplulukla yıllık sözleşme yapmış birer tiyatrosu bulunan 70 kadar kent (birçoğunun nüfusu 50 000'in altındadır) vardır. Bunlara, 39 kentteki sürekli orkestralar (radyo televizyon istasyonlarınınkiler ve operalarınkiler dışında) da eklenir. 1969'dan bu yana Almanya üniversitelerinde köklü bir değişiklik gerçekleşti: 1980'de tamgün okuyan üniversite öğrencilerinin sayısı 1 milyona yakındı. Öğrencilerin % 45'i devletten (federal hükümet ya da eyalet hükümetleri) yardım alıyordu; üniversiteye kayıt olan öğrencilerin % 80'i okulu bitiriyordu. Nitekim nüfusu 100 000'i aşan her kent, bir üniversite merkezi olma yolundadır: 1960'ta hiç üniversitesi bulunmayan Ruhr'un 1980'de 5 üniversitesi oldu. 1960'ta 3 üniversitesi bulunan Bavyera'daysa, günümüzde üniversite sayısı 8'e çıktı. Aynı çaba, üniversite kitaplıkları alanında da gerçekleştirildi. Yayıncılık alanında da Almanya'nın seçkin bir yeri vardır: yayımlanan kitap sayısı bakımından ABD'den sonra dünyada ikincidir. Bütün eyaletlerde yayınevleri vardır ve bölgelerinin kültür ve iktisat yaşamını canlandırmaya katkıda bulunurlar.

nüfus

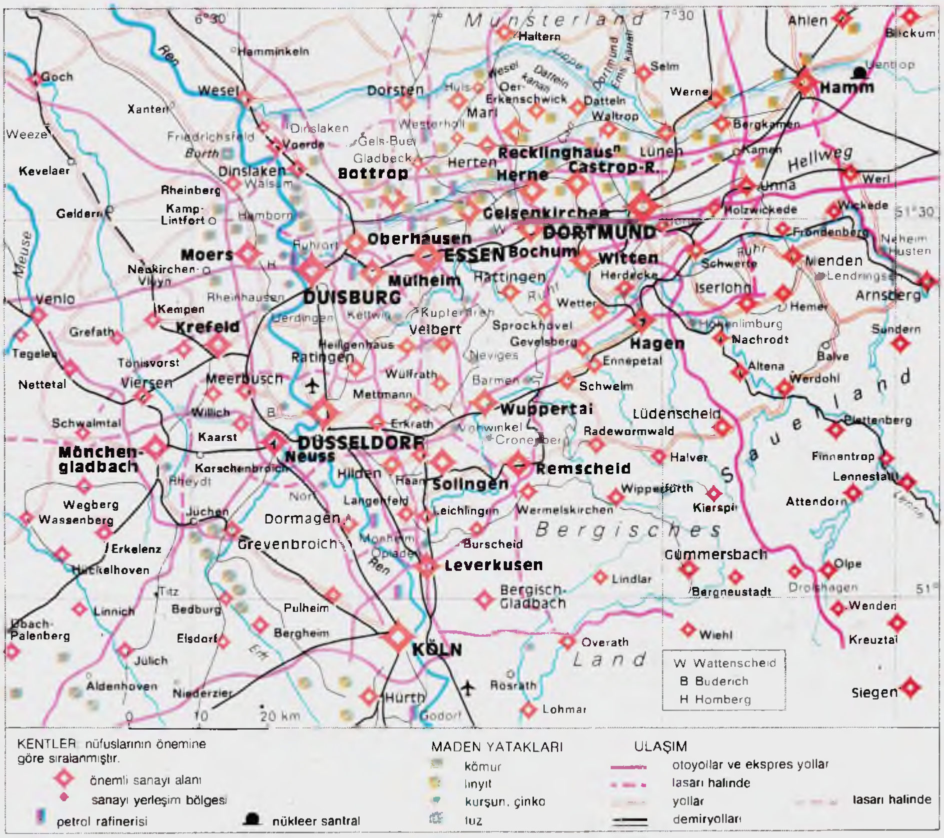
İkinci Dünya savaşı arifesinde, Batı Almanya topraklarında 43 milyon kişi yaşamaktaydı. Savaşın tam bir yenilgiyle sonuçlanması (1945), ülkeyi altüst etti.

Almanya'ya 1944-1945'ten bu yana, nazilerin işgal etmiş oldukları topraklardan çıkarılan 10 milyonu aşkın mülteci geldi. Bunlara Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra kaçan 4 milyon kişi de eklendi. Böylece Almanya önemli siyasal ya da toplumsal karışıklıklara düşmeden toplam olarak yaklaşık 15 milyon mülteciyi kabul etmiş oldu. Yeni gelenlerle ülke halkı arasında uyum sağlanmıştır ve asıl bu olay gerçek "alman mücizesi"dir. Federal Almanya, bu mülteci dalgasına ek olarak daha sonraki tarihlerde, yabancı işçilere de başvurmak zorunda kaldı: 1962'de ülkedeki yabancı işçilerin sayısı ancak 710 000 iken, 1978'de –iktisadi bunalıma karşın– bu sayı 2 milyonu aştı. Ülkedeki yabancıların sayısı işçilerin aileleri de hesaba katılınca, 4 milyonu buldu. Yurtlarına dönmemek üzere Federal Almanya'ya yerleşen yabancıların sayısı da çoktur. Yabancı işçiler, 1970 yıllarındaki gözle görülür nüfus gerilemesinin (nüfusun azalması 1978'e kadar sürdü) tersine dönmesine de yol açtı. Nüfus gerilemesini önlemek için 1979'da devlet iki ve üç çocuklu aileleri özendirici önlemler aldı. 1980'de doğum oranı % 10, ölüm oranı % 11,5'tu. Nüfusun yaşlanması durumu daha da ciddileştirmektedir: nüfusun % 15'inin yaşı 65'in üstündedir. Buna karşılık 20 yaşın altındakilerin oranıysa % 30'u bulmaz.

Nüfustaki bu gerileme, birçok etkenin sonucudur; yaşama düzeyinin yüksekliği, doğum kontrol uygulamasının yaygınlığı bu konuda önemli rol oynar.

Nüfusun büyük bölümü kentlerde yaşar: 1970'li yıllarda yapılan kırsal merkezlere ilişkin reformdan sonra, nüfusu 2 000'den az merkezlerde toplam nüfusun ancak % 6'sının yaşadığı, üçte birinse nüfusu 100 000'i aşan kentlerde toplandığı saptandı.

Çalışan nüfus 25 milyonu (% 60'tan çoğu erkek), yani toplam nüfusun yaklaşık % 40'ını bulur. 1982'de, işsizlerin sayısı 2 milyona yakındı. Tarımda etkin nüfusun ancak % 5'i, sanayide ise % 45'i (bunun yaklaşık % 7'si yapı sanayisinde) çalışır. Geniş hizmet kesiminde çalışan nüfusun yaklaşık yarısı toplanmıştır. Çalışan nüfustaki bu dağılım Almanya'nın gelişim düzeyinin yüksekliğini gösterir. Doğu bo-

RUHR VE KÖLN BÖLGESİ

lümde nüfusun evrimi, siyasal değişiklikleri açıkça yansıtır. 1947'de, Doğu Almanya topraklarında 19,1 milyon kişi yaşarken, Batı'ya göç olayı toplam nüfusu giderek azalttı; bazı yıllarda, Federal Almanya'ya göçenlerin sayısı 250 000'i buldu. Berlin duvarının yapılması (1961) bu göçe son vermekle birlikte nüfusun duraklamasını, hatta gerilemesini önleyemedi. Göç olayının yarattığı nüfus azalmasının yerini, bir bakıma, doğum oranının düşmesi aldı; 1971'den sonra nüfus 17 milyonun altına indi; 1963'te ‰ 17,6 olan doğum oranı da 1974'te ‰ 10,6'ya düştü. 1974'ten sonraysa, alınan bazı toplumsal önlemler sonucunda doğum oranı yeniden ‰ 14'e çıktı. Ölüm oranı da hâlâ çok yüksektir (bir ölçüde nüfusun yaşlılığına bağlıdır) ve aşağı yukarı doğum oranına eşittir. Kadınların çalışma oranının yüksekliği (kadınların aşağı yukarı yarısı çalışmaktadır) sayesinde etkin nüfus oranı çok yüksektir; toplam nüfusun yaklaşık % 60'ı.

Eski Doğu Almanya topraklarındaki halkın dörtte biri, nüfusu 100 000'i aşan kentlerde yaşamaktadır. Ama büyük kentler (Leipzig, Dresden), 1940'tan önceki nüfuslarına erişememiştir. Demokratik alman hükümetlerinin kentçilik siyaseti, yeni kentler (Eisenhüttenstadt, Hoyerswerda), büyük kentlerde sosyalist tipte yeni semtler kurmaya ve Doğu Berlin'i başkent olarak geliştirmeye yönelmiştir. Kent merkezlerinin gerilemesine uzun süre göz yuman yetkililer, tarihsel semtlerin yenilenmesine giderek daha çok önem vermeye başladılarsa da bu çabalarından sonuç almış oldukları söylenemez.

batıda ekonomi

• *Yoğun bir tarım.* Tarım yaşamı eski geleneklere dayanır. Büyük çiftlik sayısı çok azdır. Tarım, yüzölçümü ortalama 15 ha olan aile çiftliklerine dayanır. Bununla birlikte, meyvecilik, sebzecilik ve bağcılık gibi özel tarım türleri dışında işletmelerin ortalama büyüklüğü 30-40 ha arasındadır.

Yoğun tarım, tarım kesiminin en belirgin özelliğidir; Almanya'nın uzun süre bölünmüş oluşunun bu olguda önemli payı vardır. Yapısal reformlar, tarım politikasında öncelik taşır: bölünmüş toprakları birleştirip yeni çiftlikler kurmak, geçit ve su yolları açmak, evlerin tamiri, köylerin yenilenmesi üreticiye (köylü-işçi) yardım, gelişmesi gereken ve ürünü federal ortalamanın altında bulunan, 300 m ve daha yüksekteki zayıf yapılı bölgelere yardım, öncelik tanınan reformlar arasındadır. Bugün tarım, temel besin gereksinmelerinin büyük bölümünü karşılar. Buğday üretimi 8 milyon ton dolayındadır. Sığır sayısı yaklaşık 15 milyondur; domuz sayısı 20 milyonu aşar. Almanya'da süt ve tereyağı üretimi fazlalığı vardır; iç tüketimde, ekmeklik tahıl % 90, hayvan yemi % 65, şeker ve patates % 100 tropikal bölgeler dışında yetişen meyveler ve et % 85 ve sebze % 75 oranında ulusal üretimle karşılanır. Ortak tarımsal pazar, Almanya için bir gereksinme değildir. Bağcılık günden güne gelişmekte (ürün veren alan 80 000 ha) ve ihracatı desteklenmektedir. Bütün alanlarda verimlilik yüksektir.

Besin maddeleri bakımından azami bağımsızlığa ulaşmak, bölgesel dengeye katkıda bulunmak, bölgelerin ilgi çekiciliğini sağlamak için kırsal alanları güzelleştirmek ve böylelikle turizmi ve dinlenmeyi özendirmek, tarımın başlıca üç amacıdır. Tarım, aynı zamanda, gereç, gübre, kimyasal ürünler yönünden sanayinin de iyi bir müşterisi ve bu sanayi ürünlerinin ihracatı için iyi bir deneyim alanıdır.

• *Sanayi, eski bir gelenek.* Almanya'da sanayinin geçmişi eskidir ve madenlerle ormanlara dayanır. Önceleri merkezi Mittelgebirge'de olan sanayi, çok dağınıktı. Kömürün yoğun biçimde kullanılması XIX. yy.'da sanayinin, geç de olsa, dağlardan ovalara kaymasına neden oldu. Fakat sanayi, coğrafi koşullara ne kadar bağlıysa, kişilerin girişimlerine de o ölçüde bağlıdır.

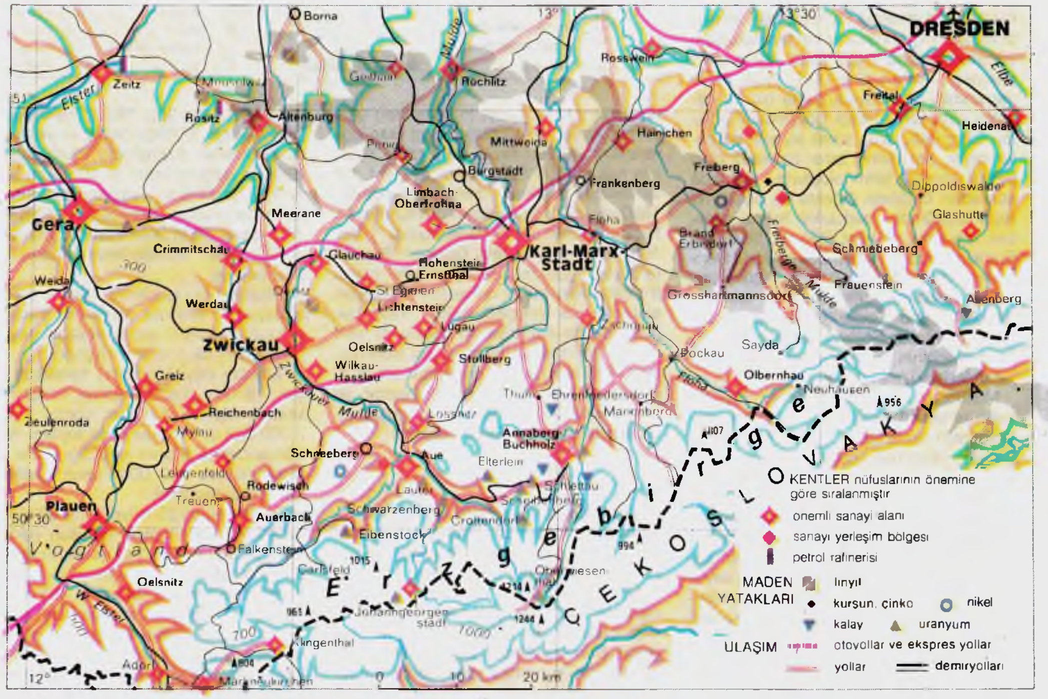
Krupp servetini nasıl Ruhr kömüründen ve Siegerland'daki demir cevherinden elde ettiyse. Robert Bosch da, Neckar (Stuttgart) kıyılarında kalmak azmi sayesinde, adını taşıyan konzern'i (iktisadi merkezi) kurdu. Siemens'in Berlin'de kurulması siyasal nedenlerle açıklanabilir. Württembergli olan Gottlieb Daimler patlamalı motoru geliştirdi. İlk taşıtını Stuttgart'ta denedi. Örnekler çoğaltılabilir: Thyssen, Mannesmann, Liebherr, Grundig... gibi. Almanya'nın sanayisi, büyük konzernlere dayanır. Artık egemen olan, maden kömürü çıkarma ya da demir sanayisi değildir. Bugün başlıca kollar şunlardır: makine yapımı ve elektronik, otomobil yapımı, kimya, besin sanayisi, tekstil ve konfeksiyon. Demir sanayisi ve çıkarma sanayileri hem çalışan ücretli sayısı, hem de iş hacmi bakımından yukarıda sayılı sanayi kollarını çok geride izler. Almanya'nın bugünkü görünümü 1939 Almanya'sından çok farklıdır.

Makine yapımı eski bir geleneğe dayanır ve (Demag-Thyssen ya da Gutehofenungshütte gibi) bazı konzernlerin egemenliği altındadır. Fakat çoğunlukla, küçük ve orta büyüklükte işletmeler de bu alanda etkinlik gösterir. Bu sanayi kolu, üretiminin yaklaşık yarısını ihraç eder.

Birçok dev işletme, elektrotekniğe damgasını vurmuştur. Bu dalda Siemens, dünya çapında beş isimden biridir. Bu firma, elektrik düğmesinden ve telefon aygıtından tıp aygıtlarına, ulaşım

LEİPZİG-HALLE-MAGDEBURG EKSENİ

THÜRİNGEN-LEİPZİG-LAUSİTZ HAVZASI

sistemlerine ve nükleer santrallara kadar çeşitli mallar üretir. Siemens, cirosunun yaklaşık onda birini araştırmalara ayırır. Gerçek merkezi (Berlin'de değil) Münih'tedir. Siemens'in rakibi olan AEG'nin merkezi ise Frankfurt'tadır. Robert Bosch kısmen elektronik üretimine de girmiştir. Toplam olarak, bu dalda çalışan 3 000'den fazla işletme vardır. Bu etkinlik büyük kentlere özgü olmakla birlikte, konzernler, orta büyüklükte kentlere de yerleşmişlerdir.

Otomobil üretiminde üstünlük, Volkswagen, Daimler-Benz, Opel, BMW (Bayerische Motoren Werke) ve Ford'un elindedir. Bu sanayi, Hannover'de Wolfsburg. Aşağı Saksonya'da Kassel, Baden-Württemberg'de Stuttgart ve Mannheim civarında ve Münih çevresinde yoğunlaşmıştır.

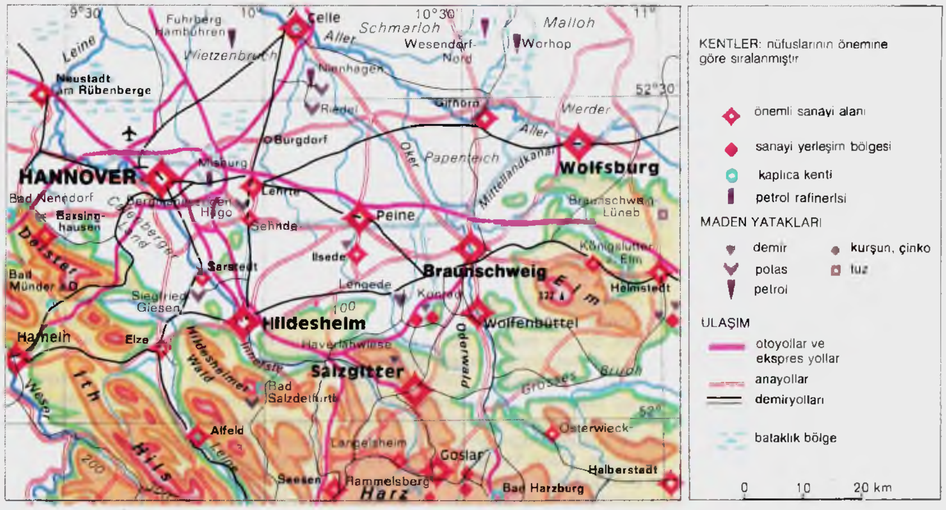
Kimya sanayisi üç büyüklerin tekelindedir: Badische Anilin und Soda-Fabrik (BASF) ile Bayer ve Hoechst. Fakat önemli rol oynayan başka küçük kuruluşlar da vardır; bunlardan özellikle ilaç üretiminde uzmanlaşan Schering, Boehringer ve Cassella sayılabilir. İlaç üretimi ülke için büyük önem taşır; ayrıca, Almanya, dünya ilaç ihracatında başta gelir.

Besin sanayisi, parasal yatırım yönünden diğer sanayi kolları kadar önem taşımaz; bununla birlikte, büyük bir canlılık gösterir ve Almanya sanayisi iş hacminin onda birini oluşturur. Büyük bira fabrikalarının yanı sıra tanınmış firmalardan Bahlsen (bisküvi) ve Hag (kahve) gibi firmalar sayılabilir.

Tekstil ve konfeksiyonun benzer yapıları vardır. keten üretimi ve koyun yetiştiriciliğiyle ilişkili olarak, bu kesimler daha Ortaçağ sonlarında yaygın bir etkinlik alanıydı. Orta büyüklükte birçok firmanın birleşmesiyle Münih'teki Triumph konzerni ortaya çıkmıştır.

Demir-çelik sanayisinin önemi çok azalmıştır. Bununla birlikte üretim gene de yüksektir (40 milyon tondan fazla çelik). Bu kolda bazı kuruluşlar önde gelir: Thyssen, Mannesmann, Hoesch, Kloeckner, Salzgitter. Bu şirketlerin çoğu üretilen font ve çeliğin büyük bir bölümünü kendileri değerlendirerek, ürünlerini önemli ölçüde çeşitlendirdiler. Demir-çelik sanayisi, Duisburg, Dortmund ve Bremen dolaylarında yoğunlaşmıştır.

1960'lı yıllardaki bunalım sırasında, kömür çıkaran şirketlerin maden varlıklarının nerdeyse tamamına varan bölümü, merkezi Essen'de olan Ruhrkohle AG'de toplandı. Bu konzern, ulusal maden kömürü üretiminin yarısından çoğunu gerçekleştirir (yaklaşık 85 Mt). Bu üretimin dörtte üçünü Ruhr sağlar. Saarland bölgesinde maden kömürü, Fransa-Saarland anlaşması çerçevesinde millileştirilen Saarbergwerke şirketi tarafından çıkarılır; Aachen havzası, kalan bölümü sağlar. Almanya rezervlerinin 24 milyar tondan fazla olduğu saptanmıştır. Köln ve Hessen havzalarındaki linyit üretimi 120 Mt'u aşar ve elektrik üretiminde kullanılır. 1980'de federal hükümet, kömür teknolojisinin geliştirilmesini öngören bir plan yaptı. Bu planda, kömürün yıkanması ve gaz haline getirilmesiyle ilgili fabrikaların yapımı öngörülüyordu. Pilot tesisler şimdiden çalışmaya ve yakıt üretmeye başladı. Maden kömürü çıkarmada görülen gerileme (1970'te 110 Mt'dan fazla üretim) enerji bakımından bağımlılığı artırdı; çünkü Almanya'da doğal gazın nispeten bol (yılda 20 milyar m^3) olmasına karşın, petrol üretimi çok azdır (5 Mt). Oysa, enerji tüketiminde petrolün katkısı yüzde ellidir ve Almanya bu nedenle yılda ortalama 100 Mt yerinde rafine edilmiş petrol ithal etmek zorundadır; bu da giderek ticari dengeyi olumsuz biçimde etkilemektedir. Enerji bakımından bağımlılıktan biraz olsun kurtulmak için, kömürü değerlendirme tekniklerinin ve çevrecilerin büyük itirazları-

HANNOVER BÖLGESİ

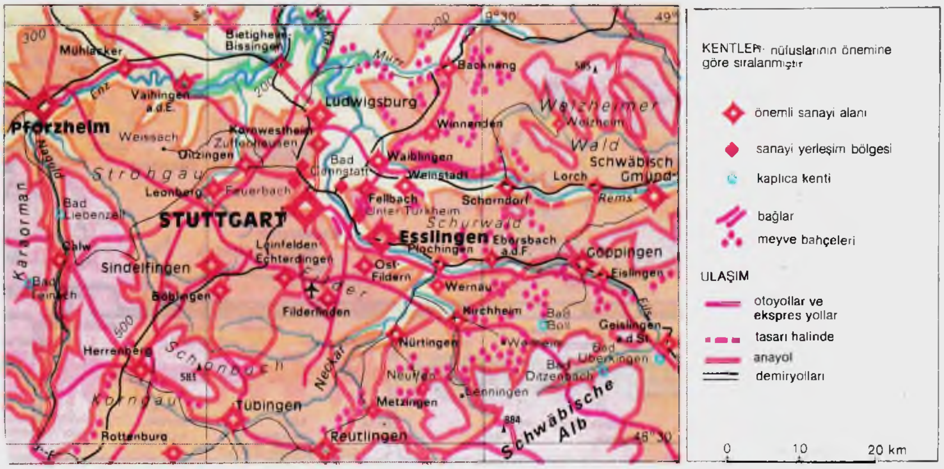
na karşın nükleer elektrik santrallarının (toplam elektrik üretiminin sekizde birini sağlamaktadır: 370 TWh) geliştirilmesi gerekiyor.

• *Ulaşım.* Ulaşım ağı çok yoğundur. Federal demiryollarının uzunluğu 30 000 km'dir (beşte biri elektrikli). Trenle taşınan yük tutarı, nehir yoluyla taşınan miktar (300 Mt) kadardır. 6 000 km'lik nehir yolunun üçte birini kanallar oluşturur. Bugün için başlıca su yolu Ren nehridir; ancak, Ren-Maine Tuna nehirlerini birleştirecek ve yakında yapımı bitecek olan kanal Bavyera'yı kitle taşımacılığına daha geniş ölçüde açacaktır. Daha önce geliştirilmiş karayollarının uzunluğu yaklaşık 4 000 km'dir. Deniz ticaret filosu 10 milyon tonu bulur. Bu taşıma sığası Hamburg, Wilhelmshaven ve Bremen gibi büyük merkezlerden yapılan deniz yoluyla sevkiyat için yetersiz kalmaktadır.

• *Dış ticaret.* Almanya'nın dış ticareti, Amerika Birleşik Devletleri'nden sonra dünyada ikinci sırayı alır. Üretimin beşte birinden çoğu ihraç edilir. Almanya çok büyük bir fabrika durumuna geldiği halde, geniş çapta ihracat yapan sanayisine gerekli hammaddelerin çoğunu ithal etmek zorundadır. Dış ticaretin yapısında büyük değişiklikler oldu. Tarımda sağlanan büyük gelişmeler sonucunda toplam ithalat içindeki besin maddeleri oranı gitgide düşerken (bugün yaklaşık % 15 oranında). İşlenmiş mallarla sınai hammadde oranları arttı. Ticaret dengesi, ihracatın % 80'ini oluşturan işlenmiş (özellikle dönüşüm metalürjisinden kaynaklanan) malların satışı sayesinde uzun süreden beri olumlu gelişme göstermektedir. Fakat petrol fiyatlarındaki sürekli artış, dış ticaretteki bu geleneksel artı bakiyeyi gitgide azaltarak ortadan kaldırmıştır. Bilanço dengesinin öteki öğeleri (turizm, sermaye ihracı) olumsuz yönde geliştiği için, bu durum daha da kaygı vericidir. Ticari işlemlerin yarısına yakın bir bölümü Ortak pazar ülkeleriyle yapılır.

Almanya'da türk işçileri. Nüfus artış hızı eksi ve işgücü açığı olan Federal Almanya, 1960'ı izleyen yıllarda eriştiği büyük iktisadi büyüme hızını sürdürebilmek için, diğer Akdeniz ülkeleri yanında Türkiye'den de işçi almaya başladı. Türkiye'den Avrupa ülkelerine yönelen işçi akımında F. Almanya hep başta gelen ülke oldu. Türkiye, 1969-1973 arasında Almanya'nın her yıl ortalama 100 000'i bulan emek talebini karşılamaya çalıştı. Bu emek talebi 1974'lerden sonra kesin biçimde hızını yitirmesine karşın, günümüzde Almanya'da, çalışan işçi sayısının 500 000'e, çocuk ve genç sayısının 700 000'e, toplam nüfusun 1,5 milyona vardığı bir yapı oluştu. Başlangıç yıllarında Türkiye, köy kooperatifleri üyelerine, doğal afet bölgelerinin ve az gelişmiş yörelerin insanlarına bazı öncelikler tanımıştı; ancak daha sonra ortaya çıkan "isimen çağırma" mekanizması, bu politikayı etkisiz hale getirdi.

İşçi göçünün başlamasıyla birlikte, göç eden işçilerin sendikal ve sosyal haklarının kazanılması ve yeni ortama uyum sorunları ortaya çıktı. Türkiye ile Federal Almanya arasında imzalanan ve 1965'te yürürlüğe giren bir sosyal güvenlik anlaşmasıyla Almanya'daki türk işçile-

STUTTGART BÖLGESİ

rine, işkolu itibariyle, alman uyruklu işçilerin sahip oldukları haklar tanındı ve Almanya hükümeti türk işçi çocuklarına mali yardım yapmayı kabul etti. Yeni topluma uyum sağlanması, çözümü daha zor bir sorun oldu.

Almanya'da iktisadi durgunluğun, bunun sonucu olarak da türk işçilerine karşı ırkçı eylemlerin başladığı 1974'te bu ülkedeki türk işçilerinin sayısı 700 000 kişiyi buluyordu. Bu rakama, kaçak işçi konumunda oldukları için kayıtlara geçmeyen ve sayılarının 100 000 civarında olduğu tahmin edilen işçiler dahil değildir. Bu tarihte, Almanya'da çalışan türk işçilerinin Türkiye'ye gönderdiği tasarruflar önemli bir tutara ulaştı ve Türkiye'nin dış ticaret açığını hafifletmekte etkin rol oynadı. Benzer şekilde, işçi göçü Türkiye'de işsiz sayısını azaltırken, elbette yeni sorunlara da yol açtı. Türkiye'de nitelikli işçi sayısının azalması, yabancı ülkede çalışan işçilerin bu ülkelerin toplumsal ve kültürel değerlerine uyum sağlayamaması, "ikinci kuşak"ın kendi ülkesine olduğu kadar yaşadığı ülkeye de yabancılaşması, ikili kültür ve yaşam biçiminin yol açtığı kişilik bölünmesi işçi göçünün olumsuz sonuçları arasında sayılabilir.

"İkinci kuşak"ın önemini anlamak için nüfusun yapısını yakından incelemek gerekir. Bugün, Almanya'daki türk nüfusunun yüzde 48'i 0-21 yaşları arasındaki çocuk ve gençlerden oluşmaktadır. 0-21 yaşları arasındaki yaklaşık 670 000 kişinin yüzde 69,6'sı 0-15 yaşındaki çocuklardan, yüzde 30,4'ü 15-21 yaşları arasındaki gençlerden oluşmaktadır. 18-21 yaşları arasındaki gençlerin sayısı 110 500'dür. Bu da bugün Almanya'da "ikinci kuşak" yanında "üçüncü kuşak"ın varlığını göstermektedir. Çocuk ve gençlerin toplam nüfusa oranı artarken, çalışanların toplam nüfusa oranı düştü. Nitekim, 1974'te yurt dışındaki Türkler'in yüzde 63'ü çalışırken, bu oran, aile bireyleri sayısının artması ve dünya ekonomik bunalımı nedeniyle 1980'de yüzde 44'e düştü. Haziran 1986'da Almanya'da çalışan yabancı işçiler arasında Türkler, işsizlik oranında % 14,3 ile ilk sırada bulunuyordu.

1974'ten sonra Almanya'ya işçi göçünün hızı düştü. Nitekim, İş ve işçi bulma kurumu aracılığıyla 1961-1973 arasında F. Almanya'ya 648 029 işçi gönderilirken bu rakam 1974-1983 arasında 9 920'ye düştü. 1 ekim 1983-30 eylül 1984 arasında geçerli olmak üzere Almanya'da çıkartılan "Yabancıların geri dönmesini teşvik kanunu" sonucu yaklaşık 300 000 türk vatandaşı kesin dönüş yaptı. Bunlardan 107 000 işçiye emekli sigorta primi ödendi.

30 eylül 1984 tarihindeki verilere göre Almanya'da bir yıldan az kalan işçilerin sayısı 28 400, 1-4 yıl arasında kalanların sayısı 152 600, 4-6 yıl arasında kalanların sayısı 223 300, 10-15 yıl arasında kalanların sayısı 539 400, 15-20 yıl arasında kalanların sayısı 153 000, 20 yıldan fazla kalanların sayısı 32 300'dür.

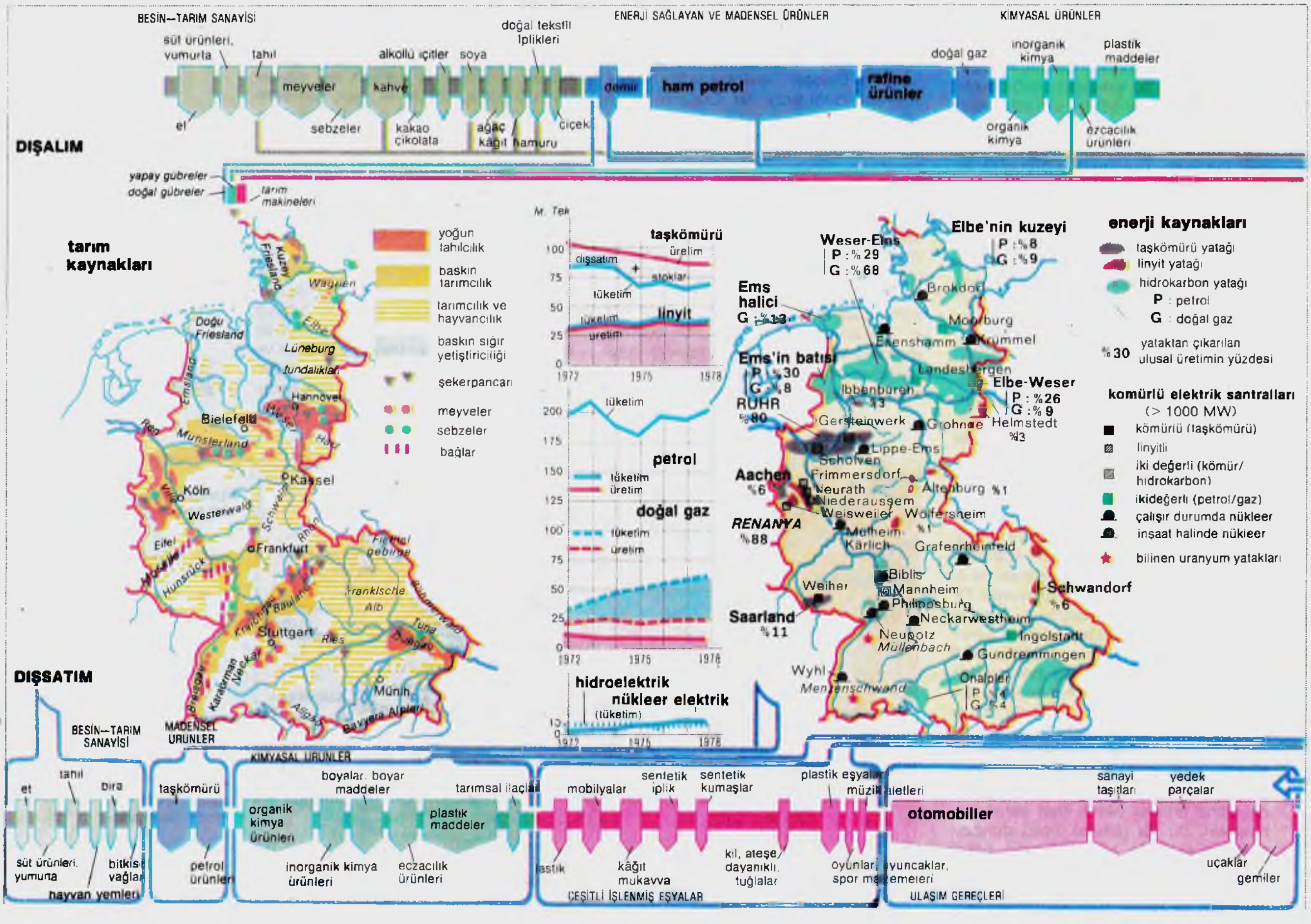
1965'te yürürlüğe giren Türkiye-Federal Almanya Sosyal güvenlik sözleşmesi, daha sonra 1969, 1974 ara sözleşmeleri ve son olarak da 1984'te Ek Sosyal güvenlik sözleşmesiyle uluslararası mevzuata daha uygun hale getirildi. Bu sözleşme, hizmet süresini Almanya'da geçirip kaza ya da rant sigortasından aylığa hak kazanan işçilerin kesin dönüş yapmaları halinde aylıkların Türkiye'ye transferini sağladı.

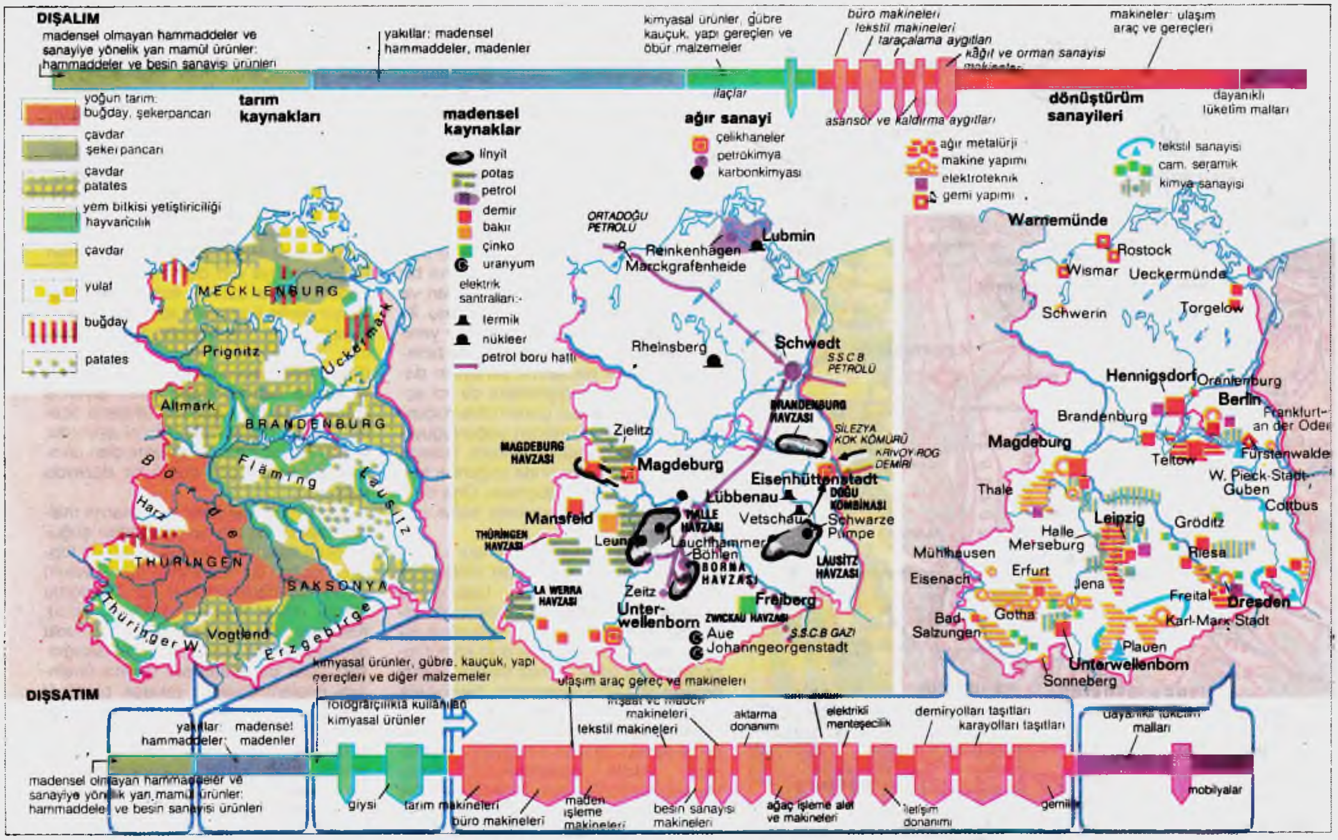
Bazı yeni sendikal ve sosyal hak kazanımlarına karşın, Almanya'daki türk işçileri temel bazı haklardan yoksundur. Sendika kuramazlar: bölgesel seçimlerde ve belediye seçimlerinde bile oy hakları yoktur.

doğuda ekonomi

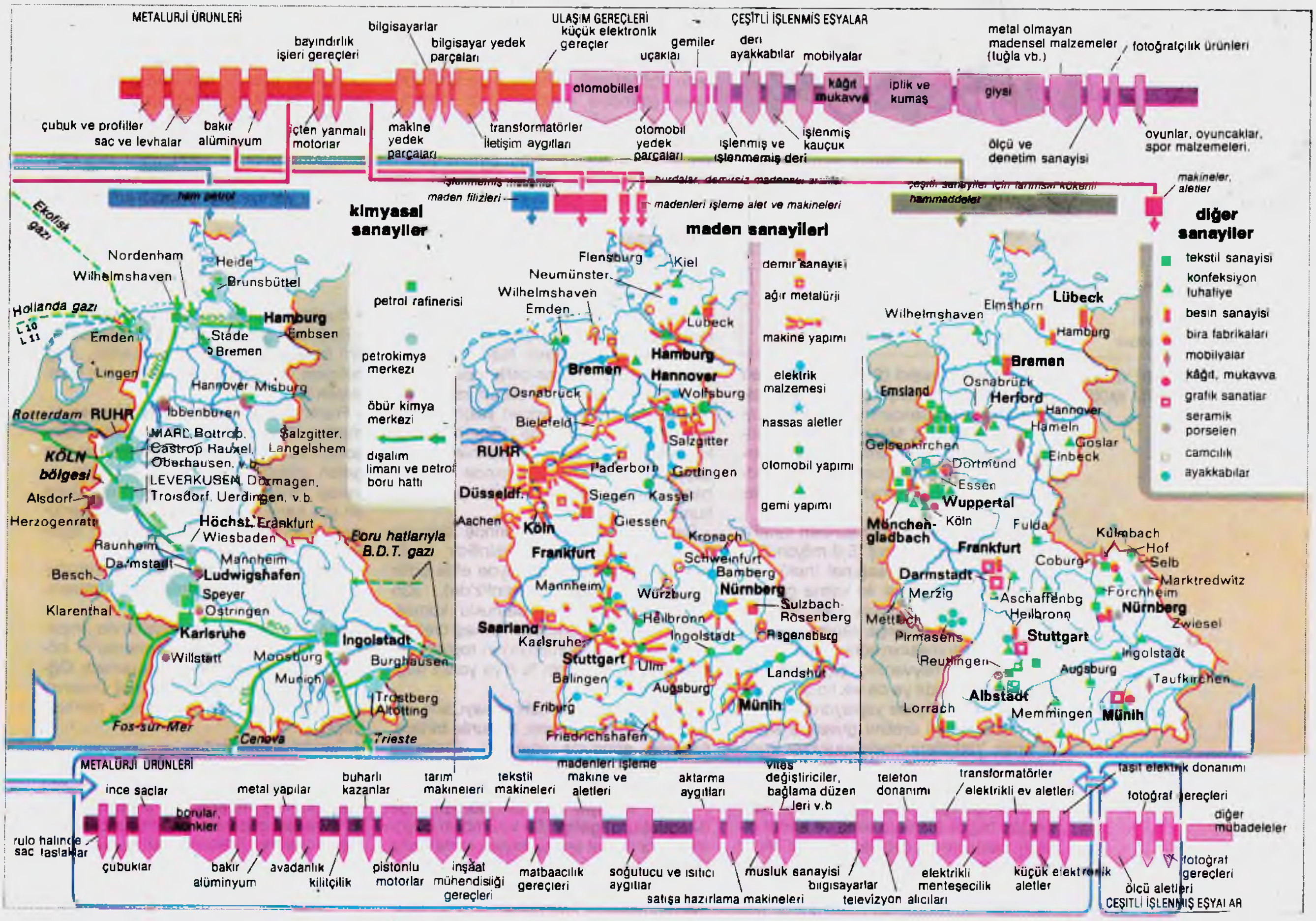
•*Doğu Almanya'da tarım*: Alman Demokratik Cumhuriyeti döneminde Doğu Almanya'da tarım sosyalizm öncesi dönemden pek farklı olmadı. 1945'ten önce 100 hektardan büyük tarım işletmeleri bölgenin toplam yüzölçümünün % 30'unu kaplıyordu. Tarımın sosyalistleştirilmesi birkaç aşamada gerçekleştirildi. Önce el konulan toprakların 2,6 milyon hektarlık bölümü işçilere, köylülere, başka ülkelerden gelen alman mültecilere dağıtıldı. 1952'de ilk kooperatif kuruldu. 1959'da kooperatiflerin sayısı 10 465'i buldu. Özel sektör artık toprakların ancak % 6,3'ünü işliyordu. Aynı yıl çıkarılan bir yasayla üç ayrı kooperatif tipi belirlendi. III. tip en kolektif olandı: köylü, hemen her şeyini kooperatife bırakıyor, kendine yalnızca 0,5 ha toprak ve birkaç hayvan ayırıyordu. Miras hakkı (ev) sürmekteydi. O zaman III. tip kooperatifler sayıca en çok olanlardı. Ekilen toprakların yaklaşık % 80'ini bunlar işlemekteydi. El konulmuş geniş toprakların bir bölümüyse, devlet çiftliklerine (Volkseigene Güter ya da VEG) dönüştürülmüştü ama bunların elindeki toprak, tarım topraklarının % 10'undan azdı.

Doğu Almanya'da yapılan tarım, sosyalist ülkelerde uygulanmış olan en yoğun tarımdır. Tarlalar, işlenen toprakların % 76'sıyla, hayvancılık alanlarına oranla büyük ölçüde ağır basıyordu. Ekilen toprakların % 55'i tahıl tarımına ayrılmaktaydı. Bununla birlikte, hayvancılığın değer olarak oranı giderek artmaktaydı. 1955'te % 66, 1978'de % 70. Gerçekte, üretilen bitkilerin gün geçtikçe artan bir bölümü hayvancılıkta kullanılmaktaydı. Löslü topraklar (Börde, Halle ve Leipzig bölgeleri ve kuzey bölgesi) birer tahıl ambarı haline gelmişti. Tarımda başlıca yeri arpa tutuyor (yaklaşık 4 Mt); onu buğday (3 Mt) ve çavdar (2 Mt) izliyor-

ALMANYA'NIN KARŞILAŞTIRILMALI EKONOMİ HARITALARI
(üstte sağda eski ADC ekonomisi; altta solda ve sağda eski AFC ekonomisi)

FRANKFURT VE REN ORTA VADİSİ

du. Verimler yüksekti (SSCB'dekilerin en az iki katı). Buna karşılık, tahıllarla almaşık ekilen şekerpancarında, verim o kadar yüksek değildi. Makine kullanımı büyük ölçüde yaygındı, ama tarımda (gübre üretiminin büyük ölçüde artması sayesinde) gerçek bir "kimyasallaşma" gözlenmekteydi.

Doğu Almanya'da sığır sürüleri 1939'a oranla yarı yarıya artmış (5,6 milyon baş sığır, bunun % 40'ı sağmal inek), öte yandan, domuz sayısı iki katına çıkarak yaklaşık 12 milyon başa ulaşmıştı. Bu gelişmeler, hayvancılığa sanayi yöntemlerinin uygulanmasının sonucudur.

Sebzecilik, meyvecilik, çiçekçilik, III. tip kooperatiflerde ya da tek tip ürüne yönelen kooperatiflerde yapılıyordu. Temel besin maddeleri üretimi güvence altına alınmıştı. Yetkililerin başlıca kaygısı, tropikal ürünlerin dışalımıyla (Küba'dan muz, Cezayir'den portakal) ya da meyve bahçelerinin genişletilmesiyle (Halle'nin batısındaki büyük alanlara elma ve armut dikildi) beslenmeyi çeşitlendirmekti. Ama gerçekleştirilen büyük gelişmelere karşın tarım, toplam üretim değerinin % 10'undan da azını karşılamaktaydı.

• *Büyük ölçüde sanayileşmiş bir ülke.* İş örgütlenmesi, ideoloji tabanına dayandırılmıştı. Sanayi tesislerinin çoğu VEB'de (*Volkseigener Betrieb*) ya da kooperatiflerde toplanıyordu. Karma işletmelerin (devlet sermayesi-özel sermaye) sayısı azdı. Etkin nüfusun % 40'ı (yapı sanayisinde çalışanlar dışında) sanayi kesimindeydi. Bu bölgede sanayi çok eski bir geleneğe dayanır. Mittelgebirge'nin uzun bir madencilik ve sanayi tarihi vardır. Güneydeki yönetim bölümleri, XIX. yy'ın sonundan başlayarak önemli sanayi bölgeleri haline gelmişti. Demirsiz madenlerin işlenmesi her zaman önemli bir sanayi dalı oldu. Ama enerji tesisleri ve demir-çelik sanayisi hemen hiç yoktu. İki Almanya'nın ayrılması sanayide bir yeniden yapılanma gerektirdi. Bununla birlikte, bu yeniden yapılanma sanayinin dağılımında büyük değişikliklere de yol açmadı. Ağırlık merkezi gene nüfus yoğunluğunun sanayi etkinlikleri yoğunluğuyla bağlantılı olduğu güneyde kaldı. Burada hiçbir yönetim bölgesinde yoğunluk km^2'ye 100 kişinin altına düşmedi. Orta dağlar (Mittelgebirge) kesiminde nüfus çok yoğundur.

Doğu Almanya'nın temel enerji kaynağı linyit olmuştur: ülke, linyit üretiminde dünya birincisiydi (Halle, Leipzig ve Cottbus çevresindeki açık ocaklarda yılda 250 Mt'dan çok). Linyit, konutların ısıtılmasında başlıca kaynak olan kömür tozu üretmeye yarar. Ayrıca elektrik üretimi (toplam 100 TWS dolayında), demir-çelik sanayisi için kok üretimi ve kimyasal hammadde üretiminde de kullanılır. Bu güçlü sanayi de linyit havzalarında gelişmiştir (Halle dolaylarında: Leuna-Merseburg-Schkopau) Bitterfeld-Wolfen de önemli bir kimya kombinasıdır. Üçüncü bir kimya sanayisi bölgesi de, Leipzig'in güneyinde gelişti. Eczacılık ürünleri sanayisiyse Jena, Berlin ve Dresden'de yerleşti. Buna karşılık donatım, makine yapımı ve otomobil sanayileri daha dağınıktı. Bu sektör sanayideki birinci kolu oluşturuyordu. Doğu Almanya, takım tezgâhları dışsatımı bakımından dünyada üçüncüydü. Ülkede yılda 200 000 binek otomobili üretilmekteydi (Chemnitz, Zwickau-Eisenach). Gemi yapımı (yılda ortalama 30 gemi), özel işlevli gemilerin (balıkçı gemileri) yapımına yönelikti. Elektroteknik sanayisindeyse üç merkez (Berlin, Dresden ve Chemnitz) vardır. Buna karşılık Jena, optik ve duyarlı aygıtlar üretim merkezidir.

Ülkede, 1939'dan önce hiç kurulmamış olan demir-çelik sanayisinin bütünüyle yaratılması gerekmiştir. Demir filizinden yoksun Doğu Almanya'da dökme demirden (2,5 Mt) çok çelik (7 Mt) üretiliyordu. Kullanılan demir filizi, SSCB'den satın alınıyordu. Demir-çelik tesisleri Riesa, Freital ve Görlitz (Dresden yakınında) gibi büyük sanayi kentleri yakınında ve ülkenin orta kesiminde (Brandenburg, Henningsdorf) toplanır; Eisenhüttenstadt sosyalist yönetim döneminde ülkenin başlıca demir-çelik kombinası yakınında kurulmuş ilk kenttir.

Dağlık yönetim bölümlerinde dokuma sanayisi geleneksel bir etkinliktir. Üretimin % 95'ten çoğu, güneyde elde edilir (yarısından çoğu Chemnitz'de). 235 0000 kişinin çalıştığı, pamuklu kumaş, yünlü kumaş ve sentetik kumaş üretilen bu dalda, Doğu Almanya'nın toplam sanayi üretim değerinin % 6'ya yakını sağlanmaktaydı.

Doğu Almanya'da hafif sanayi, son derece çeşitli ve dağınıktı; bununla birlikte, özellikle güneyde yaygındı. Üretimde öbür sanayi dallarındakinin tersine, küçük ve orta işletmeler ağır basmaktaydı.

Besin sanayisi verimli Börden'lerde (Magdeburg) gelişti. Bu kesimdeki büyüme, öbür imalat sanayilerine oranla daha yavaş oldu. Yılda 200 000 ton dolaylarındaki balıkçılık ürünü işleyen balık konservesi fabrikaları hesaba katılmazsa, tesisler özellikle güneyde toplanmıştır.

• *Ulaşım.* Bölgenin ulaşım sistemi karasal tiptedir. Deniz taşımacılığı, toplam mal trafiğinin % 1,2'sini (özellikle Rostock limanından), ırmak taşımacılığıysa % 1,4'ünü karşılar. Buna karşılık, demiryolu taşımacılığının payı % 27'yi bulur; karayolu trafiğiyse toplam trafiğin 2/3'ünü yüklenir. Dolayısıyla, su yolu, ister deniz olsun ister ırmak, önemli bir rol oynamaz: bu durum, iktisadi ilişkilerin yalnızca öteki sosyalist ülkelerle sürdürülmüş olmasının doğal bir sonucudur.

• *Dış ticaret.* Hammadde eksikliği çeken Doğu Almanya yurt dışına yüksek katma değerli ürünler satmak zorundaydı. Alışverişin dörtte üçe yakını sosyalist ülkelerle yapılıyordu. Dış ticarette SSCB, toplamın % 35'iyle, birinci sırayı alıyor (SSCB'den maden filizleri, petrol, pamuk ve başka hammaddeler alınır, işlenmiş ürünler satılırdı). Kapitalist ülkelerle ticaret, toplam dış ticaretin 1/5'ini aşıyordu; bunun sonucunda, gelişmekte olan ülkelerle dış ticaret çok düşük bir düzeyde kalıyordu.

Dışsatımda makineler ve donanım malları, toplam dışsatımın yarısından çoğunu oluşturuyordu (işlenmiş ürünlerin toplamı, toplam dış ticaretin % 90'ına yakın) Dışalımda, hammaddeler ağır basıyordu (değer olarak dışalımın yaklaşık yarısı). Komünist dünyada bazı dallarda zorunlu olmasından ve ulusal pazarın darlığından ötürü, dış ticaret son derece önemliydi (toplam üretimin yaklaşık olarak 1/4'ü). Ticaret bilançosu, 1972'ye kadar olumlu kapanmış. 1972-1978 arasında, sürekli açık vermiştir. Bunda enerji bunalımının olduğu kadar, uluslararası düzeyde bloklaşmanın günden güne ağırlık kazanmasının da payı vardı.

birleşen Almanya

3 ekim 1990'da Almanya siyasî yönden tekrar bir bütün haline geldikten sonra, alman hükumeti, ekonomik entegrasyonu da bir an önce sağlamak amacıyla, bir demokratik alman markının bir Deutsche Mark'a eşit olduğunu kabul ederek, büyük bir iktisadî riske girdi. Birleşmenin üzerinden iki yılın geçmiş olduğu günümüzde bu cüretkâr kararın etkileri görülmekte ve 1993 yılına girerken, alman ekonomisi, II. Dünya savaşı'ndan bu yana yaşayacağı ilk ciddi krize hazırlanmaktadır.

TARİH
oluşum

• *Başlangıçtan Sofu Louis'ye kadar*

– Doğudan gelen slav ve asyalı istilacıların baskısıyla germen barbarları, Ren nehrinin iki kıyısına yerleştiler. (→ GERMANİA.)

– Frank krallığı topraklarında yaşayan Almanlar, Thüringenliler, Bavyeralılar, Saksonlar vb. gibi germen halkları, batıdan gelen misyonerlerin etkisiyle yavaş mı yavaş hıristiyanlığı benimsediler. Buna en çok karşı koyan Saksonlar da Charlemagne'a (Carolus Magnus) boyun eğdiler ve zorla hıristiyan oldular.

– 800: Charlemagne, Batı imparatorluğu'nu kurdu ve Germenler de bu imparatorluğa katıldı.

– 814-840: Sofu Louis döneminde, imparatorluğun bütünlüğü, Germenler'in bölüşme geleneğine pek dayanamadı. Oğlu Germen Ludwig, 817'de kral unvanını aldı ve Bavyera'yı krallığının merkezi yaptı.

• *Feodal rejime doğru*

– 840: Sofu Louis öldüğünde, batının bütünlüğü artık bir anıdan başka bir şey değildi. Ama imparatorluk unvanına bağlı "evrensel imparatorluk" düşüncesi sürdü ve germen hükümdarları şu ya da bu şekilde bu unvanı korudular.

– 842: Strasbourg (Strateburgum) andı, alman ulusallığının doğuş belgesi oldu.

– 843: Verdun antlaşması, Germen Ludwig'in, Ren'in doğusundaki topraklar üzerinde egemenliğini onayladı.
– 870: Meerssen antlaşması'yla Lotharingia, Kel Charles ile Germen Ludwig arasında bölüştürüldü ve Ludwig'in toprakları Meuse ve Saône nehirlerine kadar uzandı (Francia orientalis).
– 876: Germen Ludwig'in oğulları krallığı bölüştüler.
– 882-887: Bunlardan Şişman Karl, Batı İmparatorluğu'nu yeniden kurdu; ama bu uzun sürmedi.
– 887: Şişman Karl'ın yeğeni Arnulf, Germania kralı oldu. 896-899 arasında da Batı imparatoruydu.
– 899-924: Taç giymeleri seçimle gerçekleşen son Karolenjler'in güçsüzlüğü ve istilalar (Normanlar, Macarlar, Moravyalılar), ulusal düklüklerin (Bavyera, Schwaben, Franken, Lothringen, Saksonya) toprak ve etnik yapı özellikleri içinde feodal düzenin oluşumunu hızlandırdı.
– 911: Franken dükü Konrad I, Germania kralı oldu. Ölmeden önce, yerine baş rakibi Saksonya dükü Kuşbaz Heinrich'in geçmesini vasiyet etti.

büyük ulusal hanedanlar: 919-1273

• *Sakson hanedanı (919-1024)*
– 919: Saksonya dükü Kuşbaz Heinrich I, Germania kralı oldu (919-936). Lorraine'i yeniden germen etkisi altına soktu; dikkate değer bir askeri sistem kurdu ve Slavlar'a, Macarlar'a ve Danimarkalılar'a karşı başarıyla savaştı.
– Yerine geçen oğlu Otto I (936-973), krallık tacını Aachen'de giyerek eski karolenj geleneğini yeniden canlandırdı; ayrıca İtalya "demir tacı"nı ele geçirdi (951) ve yeniden imparator unvanını alarak, Roma'da, XIX. yy. başına dek sürecek Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nu kurdu (962).
– Otto I gibi, 973-983 arasında hüküm süren Otto II (961'de Germania kralı, 967'de imparator), Otto III (983'te kral, 996'da imparator) ve Heinrich II (1002'de kral, 1014'te imparator) de din adamları sınıfına ve küçük soylulara dayanarak büyük feodallerin gücünü zayıflatmaya çalıştılar. Ama gerçekte Almanya'nın parçalanmasını hızlandırdılar: kurdukları merkezi güç henüz çok zayıftı. Ülke uzun süre, ancak harita üzerinde bir varlık olarak kaldı.
• *Franken hanedanı (1024-1138)*
– 1024: Heinrich II'nin kuzeni olan Franken dükü Konrad II, Germania kralı seçildi; 1026'da İtalya kralı, 1027'de imparator oldu. 1032'de Arles krallığı'nı imparatorluğa kattı.
– Babası Konrad II'nin sağlığında Germania kralı seçilen (1028) Kara Heinrich III, onun ölümü üzerine 1039'da imparator oldu. Dönemine, sonradan germen hükümdarlarının Almanya'nın aleyhine sürdürecekleri "kayser papacılık" anlayışı egemen oldu.
– 1059: kilise unvanları dağıtımıyla ilgili İnvestitur* kavgası başladı ve 1122'ye kadar sürdü. O dönemde Germania kralı ve germen imparatoru, papalığa ve özellikle de Gregorius VII'ye karşı çetin bir mücadele veren Heinrich IV (1056-1106) idi.
– 1122: İnvestitur kavgası, Calixtus II ile Heinrich IV'ün oğlu Heinrich V (1106-1125) arasında imzalanan Worms konkordatosuyla sona erdi.
– Heinrich V'in ölümü üzerine, imparatorluk tam bir feodal bunalım içine düştü: çünkü merkezi yönetim ve imparatorluk otoritesi, papayla uzun süren mücadeleler sonunda zayıf düşmüştü; bundan yararlananlar da imparatora karşı çoğu zaman dayanışma içinde olan küçük derebeyleriyle Kilise oldu.
– 1125: Saksonya dükü Supplinburglu Lothar III, Kilise'nin desteğiyle Germania kralı ve imparator olarak Heinrich V'in yerine geçti. Ama tahtta hak ileri süren Konrad von Hohenstaufen II ile çatıştı ve Wef hanedanından Heinrich X'un desteğiyle kısa bir süre ona boyun eğdirdi.
• *Hohenstaufenler (1138-1273)*
– 1138: Schwaben dükü Konrad von Hohenstaufen, Heinrich X'un gücünün artması karşısında korkuya kapılan büyük soylular tarafından imparator seçildi ve Konrad III adıyla tahta çıktı (1138-1152). Bunun üzerine Guelfler ve Gibelinler ara-

HOHENSTAUFENLER DÖNEMİNDE
KUTSAL İMPARATORLUK

X. YY'DA
KUTSAL İMPARATORLUK

sında başlayan mücadele, aslında Germenler'in doğuya ilerlemesinden (*Drang nach Osten*) yana olanlarla Roma'ya yönelik (*Expeditio romana*) evrensel monarşiden yana olanlar arasındaki karşıtlığı yansıtıyordu. Hohenstaufenler, doğu marklıklarındaki Slavlar'ın (Töton şövalyeleri) germenleştirilmesini ve hıristiyanlaştırılmasını Guelfler'e bıraktılar, kendileri de egemenlikleri altında bulunan İtalya ile ilgilendiler.

– 1152-1190: Konrad III'ün yeğeni ve halefi Kızılsakal Friedrich I tahta çıkar çıkmaz hedeflerini belirledi: Almanya ve İtalya'da imparatorluk otoritesinin yeniden kurulması, imparatorun batıdaki öbür krallara üstünlüğünün onaylatılması, papanın yetkilerinin din işleriyle sınırlandırılması. Friedrich I, Almanya'da Aslan Heinrich'in gücünü kırmayı başardı, ama İtalya'da papaların, özellikle de Alexander III'ün direnişiyle karşılaştı. Böylece din adamları sınıfıyla imparatorluğun eski çatışması yeniden başladı (1154-1250). Friedrich doğuya gidince (orada öldü), Kuzey İtalya'yı egemenliği altına alma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

– 1190-1197: Zalim Heinrich VI, imparatorluğa katmak istediği İtalya'da, özellikle de Sicilya'da ve Almanya'da babası Friedrich I'in siyasetini sürdürdü. Fakat Almanya'da sürgünden dönen ve Welfler ile Rheinland-Westfalen bölgesi derebeylerini birleştirerek yeni bir isyanın hazırlıkları içinde olan Aslan Heinrich ile tekrar mücadele etmek zorunda kaldı. Mainz diyeti'nde (1196), imparator unvanının babadan oğula geçmesini kabul ettirmeye çalıştı. Ama yalnızca oğlu Friedrich II'yi Romalılar kralı seçtirebildi.

– 1197-1220: Aynı zamanda Sicilya kralı olan Friedrich II, Almanya'dan çok bu adayla ilgilendi; ama Almanya'da da papanın desteğiyle imparatorluk tahtında hak ileri sürenlerle mücadele etmek zorunda kaldı. Otto von Braunschweig'ı saf dışı etmeyi başardı (1214); kendini yeniden Romalılar kralı seçtirdi (1216) ve germen imparatoru tacını giydi (1220).

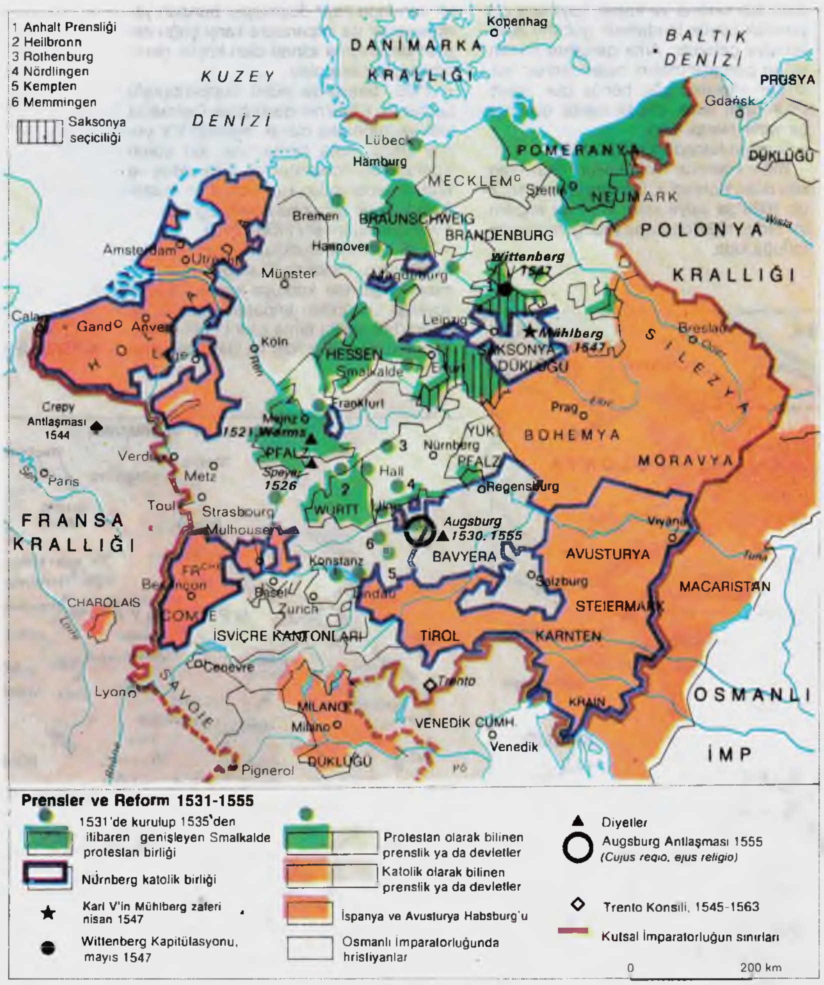
– 1220-1250: Friedrich II dönemi, papalığa karşı uzun bir mücadeleyle geçti. Bu arada, imparatorun İngiltereli İsabella ile evlenmesi, Hohenstaufenler ile Welfler'in son temsilcilerinin barışmasını sağladı. Friedrich II, Lyon konsili'nce tahttan indirildi (1245) ve beş yıl sonra, Almanya ile İtalya'yı kargaşa içinde bırakarak öldü.

• *Büyük kargaşa dönemi (1250-1273)*

– Friedrich II'nin ölümü, yalnız Hohenstaufenler'in çöküşüne ve evrensel monarşi idealinin iflasına yol açmakla kalmadı; aynı zamanda Almanya ile İtalya arasındaki bağları da kesin olarak kopardı.

– "Büyük kargaşa dönemi" boyunca, Almanya, bir devletler mozayiği durumundaydı. Genel karışıklık içinde, ayakta kalan tek güç vardı: Kuzey denizi ve Baltık denizi'ndeki ticaret kentleri (Lübeck, Bremen, Hamburg) ile Ren kıyısındaki kentlerin (Frankfurt, Strasbourg) zenginleşmesini sağlayan Hanse birliği.

– Öte yandan birkaç büyük hanedan, geniş topraklar edinmeyi başardı: Lüksemburg hanedanı, Brandenburg hanedanı, Habsburg hanedanı. Bunları parlak bir gelecek bekliyordu.

XVI. YY.'DA İMPARATORLUK

Westfalen antlaşmalarına kadar Habsburglar (1273-1648)

• *Almanya'da imparatorluk iktidarının yeniden kurulması (1273-1437)*

– 1273: Rudolf von Habsburg, papa Gregorius X'un ve alman prenslerinin desteğiyle Romalılar kralı (1273-1291) seçildi. Hohenstaufenler'in serüvenci İtalya siyasetini terk ederek Sicilya üstündeki haklarından vazgeçti ve bütün gücünü Almanya'ya yöneltti. Aynı zamanda da, Avusturya, Karnten, Carniola ve Steiermark'ı ilhak ederek hanedanlığını toprak bakımından Almanya'nın başlıca güçlerinden biri durumuna getirdi: Bununla birlikte oğlu Albrecht'i Romalılar kralı seçtirmeyi başaramadı.

– 1292: Adolf von Nassau, Bohemya kralı Venceslav II'nin desteğiyle Germania imparatoru seçildi (1292-1298). Adolf, Habsburglar'ın ihtirasına karşı, alman özerkçiliğinin tepkisini simgeliyordu.

– 1298: Rudolf von Habsburg'un büyük oğlu Albrecht I (1298-1308). Göllheim savaşında öldürülen Adolf von Nassau'dan imparatorluğu geri aldı. Ama İsviçre'ye karşı giriştiği bir sefer sırasında öldü.

– 1308: Lüksemburg hanedanından Heinrich VII (1308-1313), Almanya'da düzeni yeniden sağladı ve Roma'da taç giydi (1312). Ölümünden sonra, Habsburg hanedanından Albrecht I'in oğlu Friedrich, imparatorluk tahtı için Bavyeralı Ludwig ile çekişti ve kaybetti.

– 1314: Bavyeralı Ludwig (öl. 1347) Romalılar kralı oldu; papa Johannes XXII tarafından aforoz edilince, Roma'da Sciarra Colonna'nın elinden taç giydi (1328) ve Roma Kilisesi'nin başına bir düzmece papayı (Nicolaus V) getirdi. Döneminde, imparatorluk, papalığa karşı tam bir bağımsızlık siyaseti izlemeye başladı.

– 1346: Lüksemburg hanedanından Bohemya kralı Karl IV Romalılar kralı seçildi (1346-1387); 1355'te germen imparatoru oldu. "Altın mühürlü ferman"la (1356) bir seçim sistemi getirerek Almanya'yı papalığın vesayetinden kesin biçimde kurtardı. Bu ferman, Roma'da taç giyme ve papa tarafından onanma gibi her çeşit zorunluluğu kaldırarak, imparatorların seçimi görevini yedi seçiciden (Mainz, Köln ve Trier başpiskoposları, Bohemya kralı, Pfalz kontu, Saksonya dükü, Brandenburg markgrafı) oluşan bir kurula veriyordu. Yönetim boşluğu durumunda, kurul üyelerinden yalnızca ikisinin (Pfalz kontu ve Saksonya dükü) imparatorluğu yönetme yetkisi vardı.

İmparator, en büyük güçtü; ama yetkisi mülklerinin önemine bağlıydı.

– 1378: Karl IV'ün ölümü, 1250'de başlayan bir evrimin sonu oldu; bu evrim boyunca Kutsal Roma Germen İmparatorluğu, evrensel monarşi mitinden kurtulmayı başarmakla birlikte, örgütsüz bir kuruluş olarak kaldı. Karl IV'ün yerine geçen oğlu Bohemya kralı Venceslav (1378-1419) kent birlikleri ve senyörlük birlikleri arasında hakemlik rolünü kabul ettirmeyi başaramadı, Macaristan kralı ve imparatorluk genel *vicarius*'u olan küçük kardeşi Lüksemburglu Sigismund 1411'de romalılar kralı seçildi.

– 1433: Sigismund (öl. 1437) Roma'da imparatorluk tacı giydi.

– İmparatorluğun coğrafi egemenlik alanları sürekli daralırken (İtalya, İsviçre, Bourgogne, Doğu Prusya, Bohemya) imparatorun da gücü Almanya'da bile azalmaya başladı. İmparatorluk diyetini oluşturan üç kurul (seçiciler, prensler, kentler) görüşmelerini ayrı ayrı yapıyor, sonra genel bir mecliste oylamayla alınan kararlar imparatora sunuluyor, onun tarafından bir fermanla onaylanıyordu. Gerçekte oyçokluğu ilkesi benimsetilemediği için, oybirliği sağlanamadığında bu kararlara sık sık karşı çıkılıyordu.

• *Habsburglar'ın imparatorluğa egemen oluşu.*

– 1437: Avusturya dükü Albrecht von Habsburg'un kayınbabası Sigismund, ölüm döşeğinde, Bohemya ve Macaristan krallığını damadına verdi. Albrecht von Habsburg 1438'de Romalılar kralı seçildi ama ertesi yıl (1439) öldü.

– *Reformatio Sigismundi* denilen ve kimin tarafından hazırlandığı bilinmeyen siyasal nitelikli bir yeniden örgütlenme tasarısı, 1439'a doğru Basel konsili'ne sunularak imparatorluk otoritesi yeniden kurulmaya çalışıldı, ama yalnız mahkemelerle ilgili birkaç maddesi yürürlüğe kondu.

– 1440: Albercht II'nin kuzeni ve Habsburg hanedanının başı olan Steiesmark'lı Friedrich III (1440-1493) Germania kralı ve imparator seçildi. Roma'da papanın elinden taç giymeye giden (1452) son alman hükümdarı olan Friedrich III pek ilgilenmediği Almanya üzerinde gerçek bir otoritesi bulunmadığından Bohemya ve Macaristan'ı kaybetti. Ama oğlu Maximilian'ın, Atak Charles'ın tek varisi olan Marie de Bourgogne ile evlenmesi (1477), Avusturya hanedanının yücelmesini sağladı.

– 1493-1519: Maximilian I döneminde, Habsburglar'ın mirasla edindikleri eyaletler arasındaki bağlar sağlamlaştırıldı; böylece Maximilian'ın torunu Karl V'in (Şarlken) büyük devletinin temelleri atılmış oldu. Maximilian'ın Avusturya kurumlarını (*Reichsregiment* [1500], *Hofrat* [yüksek divan], *Hofkammer* [yüksek meclis], *Hofkanzlei* [yüksek kançılarlık], *Reichskammer* [yüksek mahkeme]) Almanya'ya yayarak ülkeyi birleştirme ve merkezi bir yönetim kurma çabaları başarısızlıkla sonuçlandı.

Tek kalıcı reform, Almanya'da, imparatorluğa bağlı tüm soyluların topraklarının altı (daha sonra on) çevreye bölünmesi oldu. Ama seçicilerin ve Avusturya hanedanının toprakları bu bölümlemenin dışında kaldı: Avusturya hanedanı seçicilere üstünlüğünü ancak gücü ve zenginliğiyle kabul ettirebildi.

– 1519-1556: İmparator Karl V, Almanya'da imparatorluğun sürüp giden kurumsal ve siyasal güçsüzlüğüyle uğraşmak zorunda kaldı. bu güçsüzlük, Reform'un etkileriyle daha da arttı. 1555'te Augsburg barışıyla Kuzey Almanya eyaletlerinde Reform zafere ulaştı ve 1552'den önce gerçekleştirilmiş laikleştirmeler onaylandı. Karl V (öl. 1558) tahttan çekildiğinde (1556), imparatorluğun birliği tam anlamıyla bozulmuştu.

– 1526'da Bohemya ve Macaristan kralı, 1531'de de Romalılar kralı olan Ferdinand I von Habsburg (öl. 1564), 1556'da fiilen, 1558'de de hukuken Germania imparatoru olarak kardeşi Karl V'in yerine geçti. Cizvitlerin öğrencisi ve arkadaşı, protestanların düşmanı olarak Almanya'da katolik reformu için çalıştı.

– 1564-1576: Ferdinand'ın oğlu ve ardılı Maximilian II, babasının yerine tahta çıkınca, önce Almanya'da protestanlara karşı savaştı; daha sonra hoşgörülü bir yönetimle protestanların iyice güçlenmesine olanak sağlayan bir hoşgörü rejimi kurdu.

– 1576-1612: Maximilian II'nin oğlu Rudolf II ise, Karşı-reform'u korudu; başkenti Prag'a taşıyıp Çekler'in sempatisini, Almanlar'ın düşmanlığını kazandı. Kardeşi Mathias, 1611'de, onu, mirasla edinilen devletlerini elden çıkarmaya zorladı. Rudolf, yalnızca imparator unvanını koruyabildi.

– 1612-1619: Rudolf II ölünce, yerine imparator seçilen Mathias, koyu katolik kuzeni Steiermark dükü Ferdinand'ı varis seçti. Bunun üzerine Çekler ayaklandı (Prag'daki pencereden atma olayı, 23 mayıs 1618) ve Otuz Yıl savaşları başlamış oldu.

• *Otuz Yıl savaşları (1618-1648) ve imparatorluk yönetiminin zayıflaması*

– XVII. yy.'ın başlarında Almanya, siyaset ve din bakımından birbirine düşman iki cepheye ayrıldı; siyasette imparatorun otoritesine karşı çıkışlar sözkonusuydu; din alanında da calvinciliğin ülkeye girişiyle dini çekişmeler daha da artmıştı. Pfalz seçicisi tarafından yönetilen protestanların İncil birliği karşısında, katolikler, Bavyera dükünün başkanlığında Kutsal birliği kurmuşlardı.

– Otuz Yıl savaşları, imparatorluk yönetimini zayıflatmak için yabancı devletlerin destekledikleri bu bölünmenin ürünüdür.

– Ferdinand I'in torunu, imparator Steiermarklı Ferdinand II von Habsburg, hükümdarlığı boyunca (1619-1637) Karşı-devrim'in bayraktarlığını yaptı. Önce, Çekler'i (1620), Pfalz kontunu ve Danimarka kralını bozguna uğratarak (1621-1629) otoritesini güçlendirdi. Kralı o güne dek seçimle belirlenen Bohemya'da tacın Habsburg hanedanı içinde miras yoluyla devri kararlaştırıldı. Pfalz seçicisinin toprakları Bavyera düküne verildi ve imparator, protestan prenslere, 1552'den sonra el konulmuş kilise mallarının geri verilmesine ilişkin fermanı zorla benimsetti (1629).

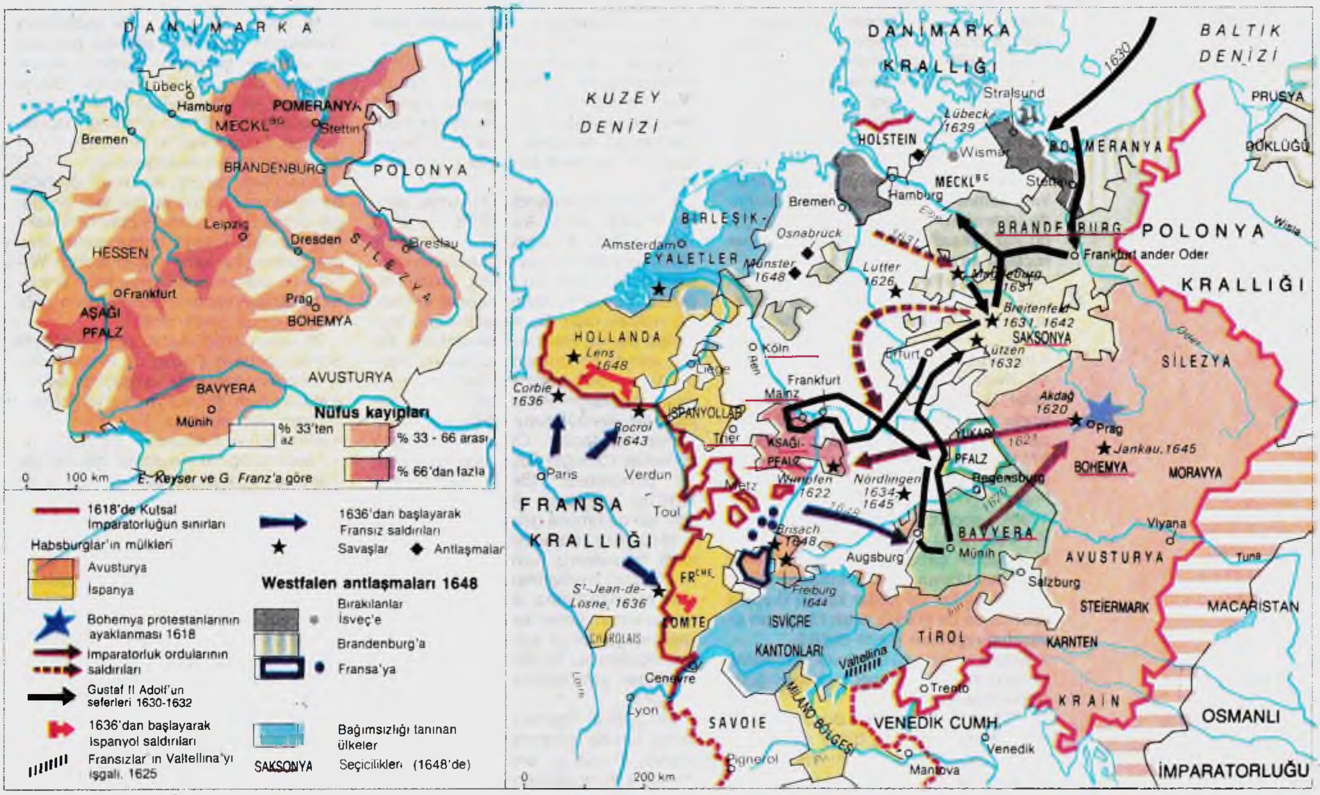
– Ama İsveç'in (1631) ve Fransa'nın (1630'da diplomatik, 1635'te askeri) müdahaleleri, durumu Ferdinand II'nin ve yerine geçen oğlu Ferdinand III'ün (1637-1657) aleyhine çevirdi. Ferdinand III, 1648'de Westfalen antlaşmalarının ağır koşullarını benimsemek zorunda kaldı; bu antlaşmalar Almanya'yı 350 devlete bölerek ülkede birliğin sağlanması umudunu tümüyle yok ediyordu.

– Kutsal Roma Germen İmparatorluğu devletlerinin "germen özgürlükleri", antlaşmaları imzalayan devletlerin koruyuculuğuna verildi. *Constitutio westfalica* ile seçicilerin sayısı sekize çıkarıldı, iki lutherci ve bir calvinciye karşı beş katolik, üç din adamına karşı beş laik. Gerçekte Westfalen antlaşmaları, hem Habsburglar'ın, imparatorluğu geleneksel güçsüzlüğünden kurtarma siyasetinin, hem de Almanya'da Karşı-reform'un başarısızlıklarının saptanması niteliğindeydi; böylece 1555 Augsburg barışı da (*cujus regio, ejus religio*) onaylanmış oluyordu.

I. Reich'ın sonu (1648-1806)

• *XVII. ve XVIII. yy.'larda alman uygarlığı*

– Otuz Yıl savaşları ile salgın hastalıkların kırıp geçirdiği ülkede, kırsal nüfusun % 40'ı, kentli nüfusun % 30'u yok oldu. Büyük Hanse birliği ticareti gerilerken, fiilen bağımsız duruma gelen prensler modern iktisatla ilgilendiler; bu arada sermaye yetersizliği ve fiyatların yüksekliği, modern iktisadın gelişmesini uzun süre

OTUZ YIL SAVAŞLARI (1618-1648) SIRASINDA **ALMANYA**

engelledi. Almanya'nın iktisadi değişimi XVIII. yy.'da gerçekleşti; bunun başlıca örneğini bir ortaçağ prensliğini modern bir devlet durumuna getiren Hohenzollern hanedanı verdi.
– O sırada alman toplumu bir tarikatlar toplumuydu ve çeşitli mezheplere bölünmüş din adamları sınıfıyla soylu sınıf, imparatorluğun özgür kentlerinin önemini ve etkin kent burjuvazisini hesaba katmak zorundaydılar. Bununla birlikte, XVIII. yy. sonunda toplum hâlâ eski tip bir köylüler ve el sanatçıları toplumuydu ve köylüler toplam nüfusun % 80'ini oluşturuyordu; ama batıda yaşayan köylüler feodal düzenin, çeşitli biçimler altında, ezici baskısını hâlâ sürdürdüğü Prusya ve Pomeranya'daki köylülerden daha mutluydular. O dönemde İngiltere'yi altüst eden sanayi devrimi, Almanya'yı kısmen etkiledi.
– Yüz yıl süren din kavgalarından sonra, dinsel hoşgörü yerleşti; hatta belli bir "kiliseler birliği"nin oluşmaya başladığı görüldü. Alman protestanlığında yeni gizemci akımlar ya da tarikatçılık (piyetizm, moravyalı kardeşler, aydınlanmışçılık) ağırlık kazandı.
– Etkin üniversiteler sayesinde bir alman uygarlığı oluştu. Sözkonusu üniversitelerde latincenin yavaş yavaş yerini almancaya bırakması, tek bir dilin yaratılmasına ve ulus bilincinin gelişmesine katkıda bulundu. Özellikle Pfalz'ı yakıp yıktığı (1689) için Fransa'ya duyulan düşmanlığın büyük etkisiyle ortak bir alman yurdu düşüncesi oluştu. Ama Almanya'da, Fransa düşmanlığıyla çelişkili biçimde bir fransız taklitçiliği de gelişti. Fransız modası, fransız edebiyatı, fransız sanatı ülkenin her yanını kaplandı. Yeni kentlerde, devletlerin başkentlerinde, prenslerin oturdukları yörelerde çoğu kez Versailles sarayı'nın küçük birer kopyası yapıldı.
Bununla birlikte daha o dönemde özgün alman edebiyat ve sanatı da özellikle barok anlayışı içinde büyük bir atılım yaptı.
• *Hohenzollernler'in yükselişi*
– I. Reich'ın başına geçen son imparatorlar, Bavyeralı Karl VII (1742-1745) dışında, Habsburg hanedanındandı: Leopold I (1658-1705), Joseph I (1705-1711), Karl VI (1711-1740), siyaseti karısı Maria Theresia'nın etkisinde bulunan Franz I (1745-1765), Joseph II (1765-1790). Leopold II (1790-1792) ve Franz II (1792-1806) aslında Almanya ile ilgilenmeyerek çabalarını İtalya, Balkanlar ve Tuna boylarına yöneltmişlerdi. Germen diyeti her ne kadar sürekli duruma getirildiyse de (1664), ortak bir alman siyaseti geliştirecek güçte değildi.
– Katolik Habsburglar'a karşı, protestan Hohenzollern hanedanı günden güne güçlenmekteydi.
1701 yılı, bu açıdan bir dönüm noktası oldu: o yıl, Augsburg birliği savaşı boyunca Leopold I'e yardım eden Brandenburg seçicisi Friedrich I von Hohenzollern bu yardım karşılığında Prusya kralı unvanını elde etti.
– Friedrich I'in torunu ve bir "aydın zorba" tipi olan Friedrich II'nin saltanatı boyunca (1740-1786), Prusya, Habsburglar'ın zararına, topraklarını genişletti ve yeni siyasal haklar elde ederek Almanya'nın en güçlü devleti durumuna geldi.
• *Almanya, Fransız devrimi ve Napoléon (1789-1806)*
– 1789 Fransız devrimi, Almanya'da önce olumlu yankılar uyandırdı. Çok geçmeden yetkililer kaygıya kapıldılar, ama devrimci düşünceleri dar bir seçkinler tabakası dışında benimseyen pek olmadı.
– Öte yandan savaş, 1792'den başlayarak Avusturya, Prusya ve Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nu Fransa ile karşı karşıya getirdi. Habsburglar'a pahalıya mal olan 1796 ve 1797 seferlerinden sonra, Almanya'nın sorunlarına çözüm bulmak olanaksızlaştı (Rastatt kongresi).
– 9 şubat 1801: Fransızlar'ın Habsburglar'a karşı Almanya (Moreau) ve İtalya'da (Bonaparte) yürüttükleri ikinci seferi sonuçlandıran Luneville antlaşması'yla Ren nehrinin tüm sol kıyısı Fransa'ya verildi; buna karşılık topraklarını yitiren prenslerin zarar ve ziyanının Almanya'da karşılanması öngörüldü.
– 24 mart 1803: Regensburg diyeti, esas olarak devletlerin sayısını büyük ölçüde azalttı.
– 1804: Franz II, Franz I adıyla Avusturya imparatoru unvanını aldı.
– 1805: 3. koalisyonu (Austerlitz) sona erdiren Pressburg antlaşması'yla yeni Bavyera ve Württemberg krallarıyla Baden büyükdükü, imparatorun ve diyetin otoritelerinden kurtuldu; böylece Regensburg diyeti'nin ana maddesi fiilen onaylanmış oldu.
– 1806: Napoléon, Ren konfederasyonu'nu kurdu (12 temmuz). Franz II (I), Almanlar'ın, imparatora bağlılık andını kaldırdı (6 ağustos). Kutsal Roma Germen İmparatorluğu artık ömrünü tamamlamıştı.

I. Reich'ın sonundan II. Reich'ın kuruluşuna kadar (1806-1871)

• *Ren konfederasyonu ve ulusallık bilincinin uyanışı (1806-1814)*
– Napoléon'un "koruyucusu" olduğu Ren konfederasyonu (*Rheinbund*), on altı alman prensliğinden oluşuyordu: bunlara Westfalen krallığı (1807) ve Varşova büyükdüklüğü de katıldı. Ama bu konfederasyonun gerçekte dayanıksız bir yapısı vardı.
– 4. koalisyon sırasında Fransa'ya yenilen Prusya (Jena, Auerstadt, 14 ekim 1806) Tilsit antlaşması'nın (temmuz 1807) uygulanmasıyla topraklarının yarısını yitirmişti. Ama bu çöküş, çelişkili biçimde Prusya'nın kalkınmasının başlangıç noktası oldu. Bu toparlanmayı, toplumsal alanda Stein ve Hardenberg, askeri alanda Scharnhorst, düşünsel alanda da, on dört bölümlük *Reden an die deutsche Nation* (Berlin, 1807-1808) adlı yapıtıyla ulus duygusunu yücelten filozof Fichte hazırladılar. Öğrencilerinin gizli dernekler (örneğin Tugendbund) kurduğu üniversiteler (Berlin Üniversitesi 1810'da kuruldu), ulusçuluğun güçlü odakları durumuna geldi (→ PRUSYA)
– 1810-1811: Karadaki ablukanın gelişmesi, Napoléon'u, Kuzey denizi kıyılarını ve Lübeck'i Fransa İmparatorluğu'na katmak zorunda bıraktı; ama Almanya, sömürgelerden gelen besin maddelerinin kesilmesiyle sıkıntı içine düşmesine karşın, İngiltere'nin bir süre pazardan çekilmesinden yararlanarak tekstil sanayisini geliştirdi.
– 1813-1814: Fransa'nın şansının Rusya'da tersine dönmesinden sonra, Almanya, Prusya'nın ardından, büyük bir coşkuyla "kurtuluş savaşı"nda müttefiklerin safında yer aldı; ama Rheinland'da Prusya düşmanlığı yine de çok güçlü kaldı. Leipzig savaşı'ndan (1813) sonra, Blücher, Ren nehrini geçti: 1814 nisanında Prusya kralı, çarla birlikte Paris'e girdi.
• *Germen konfederasyonu*
– 1815: Viyana kongresi ile Almanya yeni bir yapıya kavuştu. Kutsal Roma Germen İmparatorluğu yerine, 39 özerk devletten (aralarında Avusturya ile özellikle Rheinland'da büyük ölçüde güçlenmiş ve büyümüş Prusya da vardı) oluşan Germen konfederasyonu kuruldu. Konfederasyonun tüm tarihi boyunca Avusturya ile Prusya birbirleriyle çekiştiler. Avusturya imparatorunun onursal başkanlığını yaptığı konfederasyonun temel organı Frankfurt diyeti'ydi.
– Başlangıçta iki büyük devlet, Avusturya ve Prusya, ayrıcalıklara ve özerkliklere dayalı eski rejimin yeniden kurulmasına karşı çıkan güçlü bir liberal akımla uğraşmak zorunda kaldılar. Bu arada Almanya'nın birliğinden yana olan akım da güçlendi: burjuvalar, aydınlar ve birçok öğrenci derneğinin ağırlık taşıdığı büyük bir federasyon (*Burschenschaft*), ülkenin her yanında, bu yönde etkinlik gösteriyordu. Ama Metternich'in, Prusya'nın onayıyla (Karisbad kongresi, 1819) yürüttüğü baskı politikası, Almanya'da siyasal yaşamı olumsuz yönde etkiledi.
– Gerçekte Prusya, Almanya'nın birliğini, etkili bir iktisadi etkinlikle kendi yararına destekliyordu. 1818-1833 arasında Prusya, kendi çevresinde bir gümrük birliği (*Zollverein*) oluşturdu ve 20 kadar devlet arasındaki gümrük duvarlarını kaldırarak ulusal birlik yolunda ilk adımı attı.
• *1848 devrimi*
– Mart 1848: Almanya'da patlak veren devrimde, 1847 iktisadi bunalımı, anarşistlerle (Stirner) sosyalistlerin (Weitling, Marx, Engels) propagandaları ve şubatta Fransa'da gerçekleşen devrim etkili oldu. 1848 devrimi hem liberal, hem de ulusal nitelikli bir devrimdi.
– 31 mart-4 nisan: Frankfurt'ta toplanan bir hazırlayıcı parlamento (*Vorparlament*), 586 milletvekilinden oluşacak bir ulusal alman meclisinin genel seçimle seçilmesine ve bu meclisin birlikçi bir anayasa hazırlamasına karar verdi.
– 18 mayıs: Bu meclis, ilk toplantısını Frankfurt'ta yaptı. Ama istekleri, prensler ve radikaller tarafından bastırıldı; Avusturya'nın da içinde bulunacağı "Büyük Almanya" yanlılarıyla Avusturya'nın dışında bırakılacağı "Küçük Almanya" yanlıları olmak üzere karşıt iki bloka ayrılmaları sonucu eylemleri de engellendi.
– Mart 1849: "Küçük Almanya" çözümü benimsenince, imparatorluk tacı da doğal olarak Prusya kralı Friedrich-Wilhelm IV'e sunuldu. Prusya anayasasının liberalleştirilmesine karşı olan Friedrich Wilhelm IV, bunu reddetti ama, tacın prensler tarafından kendisine sunulmasını sağlamaya çalıştı (sınırlı birlik).
– 29 kasım 1850: Avusturya şansölyesi Schwarzenberg, Olmütz'de, Prusya kralını amaçlarından zorla vazgeçirdi; bu küçültücü tutum, Avusturya-Prusya ilişkilerini önemli ölçüde sarstı.
• *Wilhelm I ve Bismarck*
– Alman birliğinin kurulması için her zamankinden daha güçlü bir mücadele veren Prusya'nın birçok kozu vardı: Rheinland illerinin özellikle sanayileşme sonucu artan iktisadi gücü; 1861'de kardeşi Friedrich-Wilhelm IV'ün yerine tahta çıkan kral Wilhelm I ile 1862'de başbakanlığa getirilen Bismarck'ın diplomatik ve askeri etkinlikleri.
– Moltke ve Roon'un yeniden örgütledikleri Prusya ordusu, gücünü, Danimarka (1864) ile 1866'da Sadowa'da yenilen Avusturya karşısında kanıtladı. Bu yenilgiden sonra Avusturya, Almanya'nın işlerinden el çekmeyi kabul etmek zorunda kaldı (Prag antlaşması, 23 ağustos 1866).
– Bunun üzerine Bismarck, Maine ırmağının kuzeyinde yer alan tüm devletleri (22 devlet) Prusya'nın koruyuculuğunda bir araya getiren bir kuzey Almanya konfederasyonu kurdu. Verasetle değişmesi kararlaştırılan başkanlığına diplomasi ve ordular yöneticisi Prusya kralının getirildiği konfederasyon, üç yıl yaşayabildi (1867-1870). Konfederasyonda, kralın başbakanlığa atadığı Bismarck, gerçek iktidarı elinde tuttu. Bismarck, genel seçim sistemiyle seçilen *Reichstag*'ı dağıtmayı başardıysa da, konfederasyon üyesi devletler hükümdarlarının atadıkları 43 üyeli gerçek bir yüksek meclis olan Federal konsey'e (*Bundesrat*) dokunamadı.
Konfederasyonun seçtiği ulusal bayrak, Brandenburg ve Hanse birliği kentlerinin kırmızısıyla Prusya bayrağının siyah ve beyazını bir araya getiriyordu.
– Prusya egemenliğine karşı olan Güney Almanya'daki dört devlet (Hessen-

Darmstadt'ın bir bölümü, Baden, Württemberg, Bavyera) geçici olarak konfederasyonun dışında kaldılar. Ama Bismarck onlarla önce, savaş durumunda zorunlu olarak Prusya'nın yanında yer almalarını sağlayacak askeri antlaşmalar imzaladı, sonunda da Zollverein'a katılmalarını sağladı (temmuz 1867).
– Artık iş, Güney ile Kuzey'in siyasal birliğini gerçekleştirmeye kalmıştı. Bismarck, kurnaz bir diplomatik girişimle, Fransa'yı Prusya'ya savaş açmaya zorladı (temmuz 1870). Fransa-Prusya savaşı, alman ordularının parlak zaferiyle sonuçlanınca, fransız imparatorluğunun yıkıntıları üzerinde, alman imparatorluğunun (II. Reich) kurulduğu ilan edildi (Versailles, 18 ocak 1871). Wilhelm I ilk imparator, Bismarck da ilk şansölye oldu.
– 10 mayıs 1871: Frankfurt antlaşması'yla Fransa, Alsace'ı ve Lorraine'in bir nin gücü, özellikle de Zollverein'ın akılcı bir iktisat siyaseti uygulaması gibi etkenler rol oynadı.
– Para birliği daha 1857'de sağlanmış olduğundan, para piyasası giderek gelişti, kredi kurumları çoğaldı. Dalgalanmalardan ve çevrimsel krizlerden (1846-47 yıllarındaki en ciddisiydi) sonra, alman iktisadı alabildiğine elverişli koşullardan yararlandı. Kentleşmenin gelişmesi sanayileşmenin hızına ayak uydurdu.
– Ama bunlar, toplumsal sorunları çözmeye yeterli olmadı: Konfederasyonlar Almanyası'nda da, öbür Batı ülkelerinde olduğu gibi, köylülere ve işçilere oranla daha çok korunan, güçlü bir burjuvazi gelişmişti.
– 1870'te köylüler, hâlâ toplam nüfusun % 64'ünü oluşturuyorlardı; bunların bir bölümü (Württemberg ve Bavyera'da oturanlar) varlıklıydı, ama doğuda yaşa-

– Önceleri romantizmin etkilerini taşıyan 1806-1870 dönemi, alman uygarlığının en verimli ve parlak dönemlerinden biri oldu. Ulusal ayrıcalığın bilincine varıldığı özellikle müzik ve edebiyatta görüldü; 1871'de büyük başarı kazanan prusya militarizmi bu yeteneği giderek bir ölçüde yolundan döndürdü.

II. Reich (1871-1918)

• *Bismarck imparatorluğu (1871-1890)*
– Yeni alman imparatorluğunun (eski Kuzey Almanya konfederasyonu ve güneydeki dört devlet) yüzölçümü 540 600 km²'yi biraz aşmaktaydı. *Reichsland* statüsünü alan Alsace-Lorraine (Elsass-Lothringen) 25 alman devletinin ortak mülküydü.
– Alman imparatorluğu federal bir imparatorluktu, yani 25 devlet, kendi hane-

XVIII. YY. SONUNDA (1786) **ALMANYA**

bölümünü Almanya'ya bıraktı ve 5 milyar frank tazminat ödemeyi kabul etti. Bu tazminat, Almanya'nın iktisadını geliştirmesine önemle katkılarda bulundu.

• *1806-1870 arasında alman toplumu*
– Bu dönemde sanayi devrimi, alman toplumunu derinden etkiledi.

1815'te 25 milyon olan konfederasyonun nüfusu 1870'te 38 milyona yükseldi; daha çok doğum oranının yüksekliğinden kaynaklanan bu nüfus artışı, bir yandan da özellikle ABD'ye yönelik büyük bir göç dalgasına yol açtı.
– Almanya'nın 1850'den sonra toptan sanayileşmesinde, Ruhr bölgesi kömür üretiminin artışı (1850'de 2 Mt. 1870'te 12 Mt.), tekstil, demir-çelik (Westfalen, Silezya) ve özellikle Almanya'nın daha o dönemde üstünlüğünü kabul ettirdiği kimya sanayisinde modern tekniklerin benimsenmesi, demiryolu trafiğinin gelişmesi (1840'ta 500, 1870'de 1 800 km demiryolu). Ren'in ulaşıma daha elverişli duruma sokulması, denizcilik şirketleri- yanlar, hâlâ, büyük toprak sahipleri olan junkerlerin boyunduruğu altındaydı. Öbür bölgelerde çiftçiler, yarıcılar ve tarım işçileri bir köy proletaryası oluşturuyor ve kentlere göçerek sanayi proletaryasını güçlendiriyorlardı.
– Almanya'da çok yaygın olan el sanatları, gün geçtikçe, kapitalist yapıda büyük sanayinin rekabetiyle karşılaştı. Sayıları günden güne artan ve yaşam koşulları son derece kötü olan işçi proletaryası arasında, sosyalist düşünceler doğal olarak hızla yayılmaktaydı. Almanya'da sosyalizmin kuramcıları da pek çoktu: alman işçi hareketinde büyük etkileri görülecek olan Marx ve Engels, bir hıristiyan sosyalizminden yana olan Mainz piskoposu monsenyör Ketteler, devlet tarafından korunan ulusal bir sosyalizmden yana olan Ferdinand Lassalle. 1869'daki Eisenach kongresi'nde marxçı akım (Bebel, Liebknecht) üstünlüğünü kabul ettirdi ve kurulan Sosyal demokrat işçi partisi, I. Enternasyonal'e katıldı.

danlarını ve meclislerini koruyorlardı. Ama askeri örgütlenme, posta örgütü ve para tüm devletlerde ortaktı. Devletlerin çıkarlarını sınıflar sistemine göre seçilmiş temsilcilerden oluşan Federal konsey (*Bundesrat*) koruyor, bu mecliste de Prusya ağır basıyordu.
– Tek dereceli genel seçim sistemiyle seçilen bir ulusal meclis (Reichstag) bütçeyi ve yasaları oylamakla görevliydi; ama kabul edilen yasaların Bundesrat'ın onayına sunulması gerekiyordu.
– 1871 martında seçilen ilk Reichstag, daha 16 nisanda, imparatorluğun ilk anayasasını kabul etti.
– Prusya kralı Wilhelm I, veraset yoluyla imparator oldu. Devlet işleri, özellikle de diplomasi, şansölye Bismarc'ın elindeydi. Bismarck'ın, markı bir imparatorluk bankasına bastırması (1875), bir hukuk ve ceza muhakemeleri usulü yasasını yürürlüğe koyması (1872-1876), yedi yıllık askerlik sistemini getirmesi (1874), ulusal azınlıkların germenleştirilmesine ça-

lışması ülkesinin birliğini güçlendirdi.
– 1871-1878: Bismarck, korumacılık yanlısı muhafazakârlar (kendisi serbest mübadeleciydi) ve katoliklerin (Windthorst'un yönettiği Merkez partisi) ikili muhalefetiyle karşılaştı, onlara karşı *Kulturkampf* siyasetini başlattı.
– 1878-1890: Bismarck, alman tarımını korumak için ve 1877'de sosyalistlerin Reichtag'a on üç milletvekili sokmaları üzerine, serbest mübadeleden vazgeçti (1879), ama bu yüzden sanayicilerin desteğini yitirdi; bu arada Merkez partisi'yle birleşmeye çalıştı (*Kulturkampf*'ın sonu). Bir yandan sosyal demokratlara karşı baskı uygularken (1878), bir yandan da işçileri kazanmaya çalıştı ve bir devlet sosyalizmi gerçekleştirdi (zorunlu sigorta sistemi, 1883-1889). Ama bu siyaset, sosyalist oyların artmasını (1890'da bir buçuk milyon) önleyemedi.

• *Wilhelm imparatorluğu (1890-1918)*
– Wilhelm II döneminde dört başbakan iş başına geldi: Caprivi (1890-1894), Hohenlohe (1894-1900), Bülow (1900-1909), Bethmann-Holweg (1909-1917). Bunların hiçbirinin, Bismarck'ınkiyle kıyaslanabilecek bir etkisi olmadı. Devlet yönetimi imparatorun elindeydi.
– Kayser Wilhelm II, yurt içinde sosyal demokratlara karşı mücadelesini daha yumuşak biçimde sürdürdüyse de başarılı olamadı: 1910'da Sosyal demokrat parti, Reichstag'a en çok milletvekili sokan parti oldu. Hükümet, Polonya'daki illerde zorla germenleştirme siyasetini benimserken, Alsace-Lorraine'de bazen şiddete, bazen uzlaşmaya dayanan bir siyaset uyguladı.
– Dışta, alman emperyalizmi, özellikle büyük iktisadi atılımın etkisiyle pekişti. *Weltpolitik* (dünya siyaseti) ve *Weltwirt-*

nı, % 36'dan % 63'e yükseldi. 1914'te 50'ye yakın kentin nüfusu 100 000'i aşmaktaydı. Kentleşmenin gelişmesi, sanayileşmenin gelişmesine bağlıydı; taşkömürü üretimi 26 Mt'dan 190 Mt'a, çelik üretimi 1 Mt'dan 18 Mt'a yükseldi; alman kimya sanayisi, tartışılmaz bir üstünlüğe ulaştı. Ustaca düzenlenmiş su yolları yoğun ve pek merkezileşmemiş demiryolları (1914'te 65 000 km), hızla gelişmekte olan limanlar (Hamburg limanının tonajı, 6 milyondan 15 milyona yükseldi). 1914'te dünya kapasitesinin % 12'sini oluşturan ticaret filosu: bunların tümü, karteller ve konzernler halinde sağlam biçimde gruplaşmış bir iktisadın başlıca kozlarını oluşturuyordu. Almanya'da üretilen ürünler, bu dönemde dünyanın her yanına satıldı.
– Oldukça ileri toplumsal yasaların çıkarılması, işleri yoluna koymaya yetmedi:

ALMANYA
KONFEDERASYONU
(1815-1866)

– Bismarck, yirmi yıl boyunca, Avrupa'da hakem rolü oynadı. Başlıca kaygısı Fransa'yı yalnızlığa itmek olduğundan, bu ülkenin kıta sorunlarıyla (Alsace-Lorraine) ilgilenmesini önlemek amacıyla sömürgeler siyasetini destekledi. Fransa ile Rusya arasında bir ittifak yapılmasını önlemek amacıyla hem Avusturya-Macaristan hem de Rusya ile karmaşık, ama etkili bir ittifaklar sistemi kurdu.
– Bismarck, diplomasideki ustalığıyla, uluslararası siyasetin ekseni durumuna geldi; Ruslar'ın Balkanlar'da ilerlemesini durduran Berlin kongresi'nde (1878) ve Avrupa ülkelerinin Afrika'daki etki alanlarını sınırlandıran Berlin konferansı'nda (1884-1885) oynadığı rol bunun kanıtıdır. – Wilhelm I, 1888'de öldü. Yerine geçen ve Bismarck'tan nefret eden oğlu Friedrich III, ancak birkaç hafta tahtta kalabildi (mart-haziran 1888). Yerine geçen oğlu Wilhelm II (1888-1918) gerçek anlamda hüküm sürebilmek için, Bismarck'ın düşürülmesini sağladı (1890).

schaft (dünya iktisadı) deyimleri Almanya'nın her yana el atma isteğini yansıtıyordu. Wilhelm II, alman ordusunu ve militarizmini, büyüklük göstergesi sayıp güçlendirerek gelişigüzel ve şamatacı bir dış siyaset uygulayarak (Tanca, 1905) Fransa ve özellikle Rusya ile savaş tehlikesini artırdı.
– Bismarck'ın tersine Wilhelm II, bir alman sömürge imparatorluğunun kurulmasını destekledi. Aslında Almanya'nın Afrika'da yerleşebileceği verimli toprak pek kalmamıştı. Brezilya ve ABD'de gerçek alman "sömürgeleri" kurmak daha etkili bir yol gibi görünüyordu.

• *Bismarck ve Wilhelm II dönemlerinde Almanya'nın gücü*
– 1871-1914 arasında Reich'ın nüfusu 41 milyondan 67 milyona yükseldi. Bu artış, hâlâ yüksek, ama başka ülkelerdeki gibi gerileyen bir doğum oranından çok, ölüm oranının önemli ölçüde azalmasından kaynaklanıyordu.
– Aynı dönem içinde, kentli nüfusun ora-

işçi sınıfı hâlâ, marxçı sosyalizmin yaygınlaşmasına yol açan koşullar içinde yaşıyordu, ama sürekli bir yoksullaşmadan söz edilemezdi. Bütünüyle ele alındığında, tarım, sanayiye oranla ihmal edilmişti. Almanya, kalabalık bir nüfusu besleyemiyor. Rusya'dan ve özellikle ABD'den tarım ürünleri satın almak zorunda kalıyordu.
– 1914'teki önemli sorunlardan biri de, yabancıların için için sürmekte olan muhalefetiydi: Alsace-Lorraine'liler, Schleswig'de yaşayan Danimarkalılar, Polonyalılar.

bir dünya savaşından öbürüne (1914-1945)

• *Birinci dünya savaşı ve sonuçları*
– Almanya, tıpkı Fransa gibi, Birinci Dünya savaşı'na (1914) bir "kutsal birlik" anlayışı içinde girdi: sosyal demokratlar büyük çoğunlukla bu birliği desteklediler. Ama 1917'den sonra, etkili bir azınlık (*Spartakusbund*) savaşın sürüp gitmesi-

ne karşı çıkmaya başladı.
– Ruslar'ı yenen (1917), ama Fransa sınırında bitmek bilmez ve kanlı bir çarpışmayla çakılıp kalan Almanya, çok geçmeden, özellikle iktisadi alanda (fiyatların yükselmesi, yiyeceklerin karneye bağlanması) savaşın etkilerini duymaya başladı.
– 1917'de, özellikle de 1917-1918 kışında, halkın morali büyük ölçüde bozuldu; birçokları bir "anlaşma barışı"nı savunmaya başladı ve spartakusçuluk kamuoyunda yaygınlaşarak grevlere yol açtı.
– Kasım 1918 yenilgisinden sonra, ülke maddi açıdan zarar görmemiş, ama askere alınan 13 milyon kişinin 1 810 000'ini yitiren ulus, manevi yönden çökmüştü.
– 3 ekim 1918'de genelkurmayca sıkıştırılan Wilhelm II, Baden prensi Maximilian'ı başbakanlığa getirmiş, ama Maximilian devrimci hareketle başa çıkamamıştı. 31 ekimde hükümet, Wilhellm II'yi tahttan çekilmeye çağırdı: Wilhelm'in bu çağrıyı reddetmesi, devrimin patlak vermesine yol açtı. Kayser ancak 9 kasımda tahtı bıraktı ve Hollanda'ya kaçtı. 10 kasımda Baden prensi başbakanlıktan ayrıldı ve sosyalist Ebert yönetiminde bir geçici hükümet kuruldu. Bir gün önce de alman cumhuriyetinin kuruluşu açıklanmıştı.

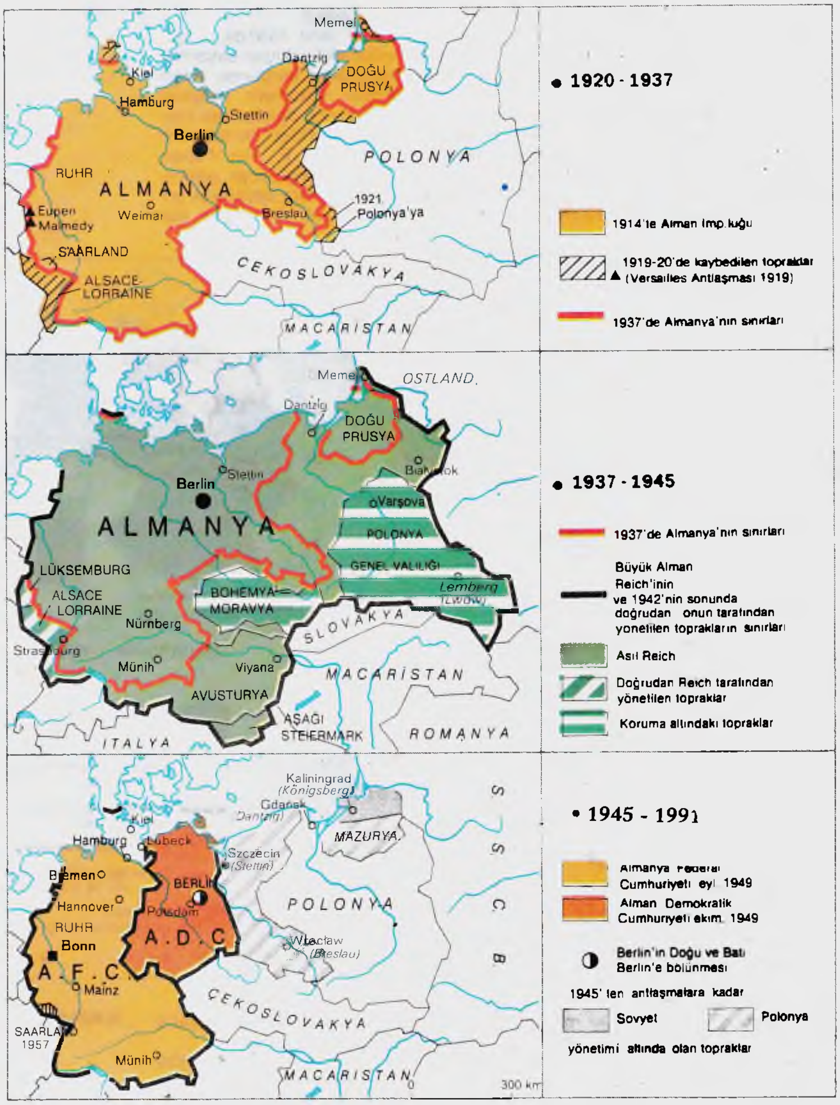
• *Weimar cumhuriyeti (1919-1933)*
– 1919: spartakusçu devrimin Almanya'ya yayılması sırasında, Ebert'in başkanlık ettiği geçici halk komiserleri konseyi hükümeti, bir ulusal kurucu meclis seçilmesine karar verdi. 6 şubat 1919'da Weimar'da toplanan kurucu meclis Ebert'i başkan seçti (11 şubat) ve hazırlanan anayasası 11 ağustosta kabul etti.
– Yeni Reich, kendi meclislerini ve (cumhuriyetçi) hükümetlerini koruyan, Reich konseyi'nde (*Reichsrat*) nüfusları oranında temsil edilen (bu maddeyle Prusya, Reich içinde üstünlüğünü sürdürüyordu) 17 eyaletten (*Länder*) oluşuyordu. Bu eyaletler Reich'ın yetki alanının yalnızca ordu ve diplomasiyi değil, posta ve haberleşmeyi de kapsamasını kabul ettiler.
– Federal yasama gücü, Reichsrat ile dört yıl için genel seçimle iş başına gelen Reichstag arasında bölüşüldü: hükümet, yasaları ve bütçeyi hazırlayıp kabul eden Reichstag'a karşı sorumluydu.
– Yürütme gücü, genel seçimle (25 yaşını aşmış yurttaşlar tarafından) yedi yıl için seçilen ve yeniden seçilme hakkı olan cumhurbaşkanındaydı. Cumhurbaşkanı Reichstag'ı dağıtabilir, ama Reichstag da halka cumhurbaşkanının düşürülmesini önerebilirdi. Hükümet başkanı şansölye, devlet başkanı tarafından atanıyordu.
– Ocak 1919: Berlin valisi Gustav Noske, spartakusçuları ezdi; 1919 şubatında Reichswehr bakanı olunca gönüllü birlikleri oluşturarak, Kapp-Luttwitz'in milliyetçi darbesini kolaylaştırdı. Ama darbenin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra, görevinden çekilmek zorunda kaldı (mart 1920).
– 1919-1925 arasında cumhurbaşkanlığı yapan Ebert, Ludendorff'un ve daha 1923-1925'ten başlayarak Nasyonal sosyalist işçi partisi'nin (Hitler) önderlik ettikleri milliyetçilik kandırmacalarını önleyemedi; yerine milliyetçilerin adayı mareşal Hindenburg geçti. Sözkonusu milliyetçi hareket, gücünü büyük ölçüde, Versailles "Diktat"ının isyan ettirdiği alman kamuoyundan alıyordu.
– Çünkü, Almanya'nın imzalamak zorunda kaldığı Versailles antlaşması (28 haziran 1919), Reich'a, Alsace-Lorraine, Poznan ve Kuzey Schleswig'in geri verilmesi yanı sıra, başka ağır koşullar da kabul ettirmişti: sömürgelerin terk edilmesi, ordunun 100 000 kişiye indirilmesi, ağır savaş tazminatı.
– Almanya'nın bu tazminatları tam olarak ödemeye yanaşmaması (bu, Fransa'nın Ruhr bölgesini işgal etmesine neden oldu, 1923-1925) ve alman sanayisinin dev üretim kapasitesini kullanma olanaksızlığı, özellikle orta sınıfı etkileyen bir iktisadi bunalım yarattı. Bu bunalım dörtnala giden bir enflasyona yol açtı. Enflasyon, *Reichsmark*'ın (alman markı) yaratılması, sonra da Dawes (1924) ve Young (1930) planlarının uygulanmasıyla durdurulabildi.
– Dışişleri bakanı Gustav Stresemann (1923-1929), diplomatik alanda ılımlı bir siyaset uygulayarak, Fransa'ya (Aristide Briand) yaklaştı ve Müttefikler ile bir dizi anlaşma imzaladı. Özellikle Locarno anlaşmalarından (1925) sonra, işgal altındaki bölgelerin hızla boşaltılmasını ve Almanya'nın Milletler cemiyeti'ne üye kabul edilmesini sağladı.
– 1929 dünya iktisadi bunalımı, bu denge dönemini sona erdirdi. Almanya'da işsizlerin sayısı, 1932'de 6 milyonu buldu. Sosyal demokratlar gerilerken, komünistlerin (*Kommunistische Partei Deutschlands*, KPD) çığ gibi gelişmesi (1932 kasımında 100 milletvekili), rejimin daha da güçsüzleşmesine neden oldu. Birçokları umutlarını nasyonal sosyalizme bağlamaya başladı.
– Hitler'in partisi daha 1930'da, Reichstag'a 107 milletvekili sokmayı başarmıştı. Sürekli karışıklıklar karşısında yeterli önlem alamayan hükümetin karşısına acımasız ve coşturucu öğretisinden kaynaklanan bir güçle dikildi. Devletin son şansölyeleri Brüning, F. von Papen, Schleicher, hükümetlerini ancak, geleceği olmayan çoğunluklara dayanarak yönettiler. Nazileri kullanabileceğine inanan F. von Papen, SA ve SS'lerin yasal olarak kurulmasına bile izin verdi.
– O tarihten sonra olaylar hızlandı. 1932 seçimlerinde, naziler 196 milletvekili çıkardılar; 30 ocak 1933'te Hindenburg, Hitler'i şansölyeliğe getirdi.

• *III. Reich (1933-1945)*
- 27 şubat 1933: Reichstag yangını; naziler bu olayı komünistlere yükleyerek Komünist partisi'ni yasadışı ilan ettiler. O tarihten sonra tüm komünistlere de, tıpkı yahudiler, sosyalistler ve hıristiyanlar gibi baskı yapılmaya başladı. Nazi toplama kampları da bu olay üzerine kuruldu.
– 24 mart 1933: Reichstag, Hitler'e tam yetki verdi. Nasyonal sosyalist parti tek yasal parti kabul edildi. III. Reich, aslında çekirdeğini korkunç bir siyasi polisin (*Gestapo*) oluşturduğu bir diktatörlüktü. (→ NASYONAL SOSYALİZM.)
– 1934: Genelkurmayın desteğini korumak isteyen Hitler, partisindeki aşırılık yanlıları (Röhm) ve ayrıca Strasser, Schleicher ve daha yüzlercesini feda etti ("Uzun bıçaklar gecesi", 30 haziran). Ağustos ayında Hindenburg'un ölümü, şansölye Hitler'i devlet başkanı yaptı.
– Mutlak yönetici (*Reichsführer*) Hitler,

ALMAN BİRLİĞİ

1914-1991 ARASINDA ALMAN SINIRLARI

halkoylamasında kendisini onaylayan büyülenmiş kamuoyuna dayanarak, çok katı bir "otarsi" siyaseti izlemeye başladı. Emek cephesinin oluşturulmasıyla desteklenen büyük inşaatlar siyaseti işsizliği azalttı ve Almanya'yı savaşa hazırladı. Bu arada sanayi alanındaki yoğunlaşma, konzernlerin gelişmesini hızlandırıyordu.

– Öte yandan Hitler, üç yıl içinde (1933-1936), alman silahlı kuvvetleri için Versailles antlaşması ile konmuş tüm sınırlandırmaları ortadan kaldırdı. Rheinland'ı yeniden işgal etti (1936) ve Roma-Berlin eksenini kurdu. İngiltere ile imzalanan deniz antlaşması (1935), alman donanmasının yeniden doğuşunu sağladı.

– O tarihten sonra Hitler, İkinci Dünya savaşı'nı başlatacak bir dizi ilhaka girişti. 1938'de *Anschluss*, yani Avusturya'nın ilhakı gerçekleştirildi; Münih antlaşmalarıyla (eylül 1938) Çekoslovakya parçalandı ve büyük bölümü (Bohemya-Moravya) alman himayesi altına girdi (1939). Dantzig (Gdansk) koridorunu ele geçirmek isteyen Hitler'in Polonya'yı istila etmesi, Fransa ile İngiltere'nin savaşa girmelerine yol açtı.

– 1939-1945 arasında Almanya'nın tarihi, İkinci Dünya savaşı'nın tarihinden ayrılamaz. Büyük savaş gücü, Almanlar'ın önce, batıda (1940) ve doğuda (1941) parlak zaferler kazanmalarını sağladı. Sonra yavaş yavaş ve özellikle 1943'ten başlayarak, şiddetli hava saldırıları Reich'ı büyük ölçüde tehdit etmeye başladı. Stalingrad bozgunundan (1943), özellikle de Normandiya'ya yapılan müttefik çıkarmasından (1944) sonra, alman orduları çözülmeye başladı. 1945'te, Almanya toprakları üzerinde kanlı çarpışmalar oldu. 8 mayısta "Hitler"in ölümünden (belki de intiharından) birkaç gün sonra, alman ordusu ileri gelenleri, teslim antlaşmasını imzaladıklarında, Almanya yerle bir olmuş, tükenmiş (4,5 milyon ölü), dağılmış, bir karış özgür toprağı kalmamış bir ülkeydi; tüm alman toprakları Müttefikler tarafından işgal edilmişti.

İkinci Dünya savaşı'ndan sonra Almanya

– 5 haziran 1945: Müttefik ülkeler hükümetleri, Pomeranya, Doğu Prusya ve Silezya gibi ayrılan topraklar dışında, 31 aralık 1937'deki sınırlarına getirilen Almanya'nın yönetimini üstlendiklerini açıkladılar. Ülke dört yıl hükümetsiz kaldı; bu süre içinde devlet otoritesi, Yalta (şubat 1945) ve Potsdam (2 ağustos 1945) anlaşmaları uyarınca Denetim konseyi tarafından yürütüldü. Bu konsey, her birine bir bölge verilen dört işgal ordusunun (amerikan, ingiliz, fransız ve sovyet) komutanlarından oluşuyordu. Müttefikler, Almanya'daki yönetimlerinin ilkelerini belirlediler: ordunun tümüyle yok edilmesi; militarist anlayışın kökünün kazınması; tüm hitlerci örgütlerin dağıtılması ve başlıca nazi önderleri hakkında kovuşturma yapılması; eğitimin denetlenmesi; adli sistemin demokratik bir anlayışla baştan başa yeniden düzenlenmesi.

– İktisadi açıdan Müttefikler, tüm Almanya'yı "İktisadi bir birim" olarak ele alabilmek için, üretimi gözetim altında tutmak ve ülkenin her yanında aynı direktifleri uygulamaya çalışmak zorundaydılar. Kendi bölgelerinden tazminat alacaklar, SSCB, ayrıca, ek bir tazminat olarak, batı bölgelerindeki temel sanayi donatımından % 10 alacaktı. Sözkonusu miktar altı ayda belirlenecek ve iki yıl içinde teslim edilmiş olacaktı.

– 1945-1947: Nürnberg'deki uluslararası bir mahkemede, başlıca nazi savaş suçluları yargılandı.

– Daha 1945 sonunda, siyasal partilerin kurulmasına izin verildi. Başlangıçta oluşan bir "nazi karşıtı cephe", her yerde nasyonal sosyalizmin eski düşmanlarını (en etkin olanları 1933'ten sonra kaçtıkları yurt dışından gelmişti) bir araya topladı. Ama Müttefikler, farklı siyasal eğilimleri desteklediklerinden, çok geçmeden işgal bölgeleri arasında görüş ayrılıkları belirdi ve temelde birbirine karşıt siyasetler gelişmeye başladı. Aradaki uçurum derinleştikçe, Elbe çığırını izleyen, Almanya'yı Thüringen'den Lübeck'e kadar aşarak sovyet bölgesini öbür üç bölgeden ayıran gerçek bir iç sınır oluştu.

– 1946: Sovyetler, kendi bölgelerinde marxçı işçileri, Komünist parti'yle Sosyal demokrat parti'yi birleştiren Birleşik sosyalist parti'de (SED) toplarken, batı bölgesinde Denetim konseyi otoritesini yitirdi; Anglosaksonlar ortak bir yönetim kurdular.

– 1947: İngiliz-amerikan ikili bölgesinin ve bir Ortak iktisadi konsey'in (1 ocak) kurulmasıyla, batıdaki bölgeler, yavaş yavaş Batı ülkelerinin siyasetine katıldılar. Amerikalılar, özellikle Almanya'ya eski iktisadi dengesini kazandırmak istediklerinden, sanayi çevrelerinin muhafazakâr ve ılımlı üyelerini desteklediler. İngiliz bölgesinde Kurt Schumacher'in yeniden örgütlediği ve İngiliz işçi partisi'nden esinlenen Sosyal demokrat parti, işçi kitlelerinin güvenini kazanarak sendikaların yönetimini ele geçirdi. Fransız bölgesinde, Katolik parti'nin yanı sıra Rheinland ve Baden'deki özerklik yanlısı güçler desteklendiler ise de, bunlar çok geçmeden ortadan kalktılar.

– 1948: Batı bölgelerinde yürürlüğe konulan Frankfurt temel yasasıyla (9 şubat), ingiliz-amerikan ikili bölgesinde, bir yasama meclisi ve bir yürütme gücü bulunan gerçek bir ortak iktisadi yönetim kuruldu. Bir ay sonra, bölgedeki İktisat komisyonu'na da benzer yetkiler tanındı. Batıdaki her üç bölümde de para reformu (alman markı) yürürlüğe girdi (19 haziran).

– 1948 (haziran) - 1949 (mayıs): bunalım ve Berlin'in ablukaya alınması.

– 1949: Müttefikler Batı Almanya'da bir hükümet kurdular. Kurucu meclis (8 mayıs) temel yasayı onayladı (23 mayısta yürürlüğe giren *Grundgesetz*). Bu yasa uyarınca eylül ayında batıda Almanya Federal Cumhuriyeti, ekim ayında da doğuda Alman Demokratik Cumhuriyeti kuruldu.

Batı Almanya'da toparlanma; Adenauer dönemi

– 1949: birinci Bundestag (federal meclis) üyelikleri için yapılan seçimler (14 ağustos); CDU (*Christlich-Demokratische Union*) ve SPD (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*) oyların % 60'ını paylaştılar. İlk cumhurbaşkanı Theodor Heuss, CDU lideri Konrad Adenauer'ı başbakanlığa atadı. Almanya, 11, sonra 10 Länder'den oluşan bağımsız, ama hep işgal altında federal bir devletti; dı-

şişleri ve dış ticaret Müttefikler'in yetkisindeydi.
– 1950: ekonomik büyümenin başlangıcı. Ekonomik büyüme her yıl % 7'yi aşan bir tempoyla on yılda gerçekleşti. Milli hâsıla, on yedi yılda üç katına çıktı. Almanya'nın yeniden silahlanmasına izin verildi. Almanya Federal Cumhuriyeti, Avrupa kömür ve çelik birliği'ne girdi (15 haziran).
– 1951: Almanya Federal Cumhuriyeti Avrupa konseyi'nin tam üyesi oldu.
– 1952: Müttefik yüksek komiserlikleri elçiliklere çevrildi.
– 1953: Bundestag seçimleri (6 eylül) CDU'ya rahat bir çoğunluk sağladı. Adenauer yeniden başbakan seçildi.
– 1954: Almanya Federal Cumhuriyeti tam egemenliğine kavuştu (Paris antlaşmaları, ekim).
– 1955: Almanya Federal Cumhuriyeti egemen devlet ilan edildi. NATO'ya girdi.
– 1957: Saarland'ın Almanya'ya bağlanması (1 ocak). AET'yi kuran Roma antlaşmalarının federal parlamento tarafından onaylanması (mart). Eylül seçimlerinde CDU salt çoğunluğu kazandı. Adenauer yeniden seçildi.
– 1958: Adenauer-De Gaulle buluşması. Bu, fransız-alman uzlaşmasını çabuklaştırdı.
– 1959: hıristiyan-demokrat Heinrich Lübke cumhurbaşkanı seçildi. Eisenhower'in Bonn'u, alman başbakanının Washington'u ziyareti.
– 1961: federal parlamento seçimlerinde (17 eylül) hıristiyanlar, liberal ve sosyal-demokratlar lehine salt çoğunluğu yitirdiler. Yeniden başbakan seçilen Adenauer üç partili bir hükümet kurdu (14 kasım).
- 1962 (eylül): askerlik süresi 18 aya çıkarıldı.
– 1963: Paris'te bir alman-fransız dostluk antlaşmasının imzalanması (22 ocak). Adenauer başbakanlıktan ayrıldı (15 ekim). Yerine başbakan yardımcısı Ludwig Erhard geçti. Daha önce on dört yıl ekonomik işler bakanlığı yapan Erhard, Almanlar'ın gözünde, ülkelerinin yeniden dirilişinin, Doğu'dan gelen mültecilerin (yirmi yılda 13 milyon kişi) de katkısıyla başarılan "ekonomik mucize"nin simgesi oldu.

siyasal ve ekonomik gelişme

– 1965: yeniden seçilen Erhard (20 ekim) üç partili bir hükümet kurdu.
– 1966: önemli siyasal bunalım; Liberal bakanların istifası (ekim). Azınlığa düşürülen Erhard istifa etti (8 kasım). Yerine, yine CDU'dan Kurt Georg Kiesinger geçti (1 aralık). Kiesinger, bir "büyük koalisyon" hükümeti kurdu; Alman sosyal demokrat partisi lideri Willy Brandt başbakan yardımcısı oldu. Hükümet daha önceki politikayı sürdürdü; Doğu ülkelerini bile içeren birçok ticaret anlaşması yaptı ve Fransız hükümetiyle dönemsel buluşmaları sürdürdü. Bununla birlikte Willy Brandt, muhafazakârları, Almanya Federal Cumhuriyeti'ni diplomatik yalnızlığa sürüklemekle suçladı.
– 1968: aşırı solun şiddetli gösterileri (Rudi Dutschke); yeninazi nitelikli NPD'nin güçlenmesi.
– 1969: Gustav Heinemann'ın cumhurbaşkanlığına seçilmesi (1 temmuz). Eylül genel seçimlerinden sonra küçük Liberal parti (Freie Demokratische Partei)), siyasal gelişmelere hakemlik etti. Sosyalistlerle ittifak kurdu, bunun sonunda Willy Brandt başbakanlığa geldi. Liberal lider Walter Scheel başbakan yardımcısı ve dışişleri bakanı oldu (ekim). Mark yeniden değer kazandı.
W. Brandt Doğu'ya açılmayı dış politikasının ekseni yaptı (Ostpolitik).
– 1970: W. Brandt'ın Alman Demokratik Cumhuriyeti başbakanı Willi Stoph ile buluşması (mart). SSCB ile, var olan sınırların tanınması konusunda bir antlaşma imzalandı (ağustos). Gromiko ile Scheel'in Frankfurt'ta buluşması (ekim). Polonya ile uzlaşma (7 aralık)· Almanya'nın Oder-Neisse sınırını tanıması.
- 1971: Berlin konusunda anlaşmalar (3 eylül).
– 1972 (Paskalya): "duvar"ın kısa bir süre için açılışı. Bundestag, SSCB ile yapılan Moskova, Polonya ile yapılan Varşova antlaşmalarını onayladı (mayıs); Alman Demokratik Cumhuriyeti ile antlaşma (aralık). Genel seçimler sosyalistler için olumlu sonuç verdi: Brandt, başbakan kaldı.
– 1973: iki Almanya BM'ye alındı. Çekoslovakya ile antlaşma (aralık). İçte ise, Brandt sanayide büyük bir durgunlukla karşılaştı. Yeni maliye bakanı Helmut Schmidt, markın yeniden iki kez değer kazanması üzerine spekülasyonları önlemek için, kambiyo işlemlerini denetim altına aldı.
– 1974: sosyalistlerin genel seçimlerdeki başarısızlığı. Wilhelm olayı yüzünden W. Brandt başbakanlıktan çekilmek zorunda kaldı (6 mayıs). Yerine SPD'nin başkan yardımcısı H. Schmidt geçti: Walter Scheel de G. Heinemann'ın yerine cumhurbaşkanı oldu.
H. Schmidt, durumu hızla düzeltti, etkili bir yönetim gösterdi: terörizme karşı başarıyla mücadele etti. Genel piyasa ekonomisini sürdürerek iş çevrelerinin, işletmelerde işçilerin yönetime katılma payını artırarak işçi sınıfının güvenini kazandı.
Paris-Bonn arasındaki antantı, başkan Valéry Giscard d'Estaing ile buluşmaları sıklaştırarak ve ECU'yu planlayarak güçlendirdi. H. Schmidt, önceki başbakanın *Ostpolitik*'ini sürdürüp yumuşama politikasını benimsemekle birlikte (Helsinki antlaşması), ABD ve NATO ile ilişkilerini sıkıca sürdürdü ve Fransa ile anlaşmalarını güçlendirmeye çalıştı.
- 1976: liberal-sosyalist koalisyonu, federal parlamento seçimlerinde büyük başarı elde etti. Ancak hıristiyan-demokrat muhalefet de güçlendi.
– 1979: hıristiyan-demokrat birliğinden Karl Carstens'in cumhurbaşkanlığına seçilmesi (mayıs). CDU'nun (Christlich-Soziale Union) Avrupa seçimlerinde başarı kazanması (10 haziran).
– 1980: federal seçimlerde hükümet koalisyonunun (SPD-FDP) yeni zaferi (ekim).
– 1982: başbakan H. Schmidt, FDP ile koalisyonu sürdüremeyeceğini açıkladı. FDP'li bakanlar istifa ettiler: koalisyon bozuldu. Bundestag'da muhalefetçe önerilen "yapıcı gensoru önergesi" oylamasıyla başbakan düşürüldü. CDU, CSU ve FDP koalisyonu Helmut Kohl'u başbakanlığa seçti (1 ekim). H. Schmidt dört hafta sonra SPD başkanlığından da ayrıldı. Yerine Hans-Jochen Vogel seçildi (29 ekim).
– 1983: yapılan seçimlerde CDU-CSU büyük başarı kazandı. İki parti birlikte oyların % 48.8'ini alarak Bundestag'daki milletvekili sayısını 226'dan 244'e çıkardılar. Buna karşı SPD ile yaptığı koalisyondan ayrılan FDP oy kaybetti. Muhalefetteki SPD'nin oyu % 38.2 oranında kalırken meclise 193 milletvekili gönderebildi. Çevre korunması hareketini destekleyen, nükleer silahlara karşı olan *Die Grünen* (Yeşiller) partisi de % 5.6 oyla 27 milletvekili çıkardı (6 mart).
– 1984: Almanya Federal Cumhuriyeti'nin en güçlü sanayi kuruluşlarından Flick holdinginin, birtakım iktisadi ayrıcalıklardan yararlanmak için, devlet adamlarına 25 milyon mark dağıttığının ortaya çıkması kamuoyunda yankılar yaptı. Flick'ten rüşvet aldığı ileri sürülen ekonomi bakanı Lambsdorff ve Bundestag başkanı Rainer Barzel istifa etmek zorunda kaldılar. Yeşiller dışında, tüm partilerin yöneticileri, Flick'ten partileri adına para aldıklarını kabul ettiler.
Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapıldı; Richard von Weizsäcker* cumhurbaşkanı seçildi (23 mayıs).
– 1985: Johannes Rau, 1987'de yapılacak seçimler için SPD adayı seçildi (15 aralık).
– 1986: başbakan Kohl, çevre, doğanın korunması ve nükleer güvenlik bakanlığı adında yeni bir bakanlığın kurulduğunu açıkladı (3 haziran). SSCB'de Çernobil* reaktöründeki kaza, nükleer enerjiden yararlanma programında değişiklikler yapılmasını gündeme getirdi. Programında, nükleer enerji kullanılmasına karşı çıkan Yeşiller partisinin, kamuoyunca desteklendiği görüldü.

Doğu Almanya'da

– 1949: Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulması.
– 1950: 1946'da kurulmuş olan Birleşik sosyalist parti (Sozialistische Enheitspartei Deutschlands [SED]) ekim seçimlerini kazandı. Wilhelm Pieck cumhurbaşkanı, Otto Grotewohl konsey başkanı oldularsa da, gerçek iktidar SED birinci sekreteri Walter Ulbrich'in elinde toplandı.
– 1956: ordu Varşova paktı kuvvetleriyle bütünleşti. İkinci beş yıllık plan.
– 1960: cumhurbaşkanı W. Pieck'in ölümü. Yeni bir cumhurbaşkanı seçilmedi. W. Ulbricht, cumhurbaşkanlığının yerini alan kolektif organ Devlet konseyi'nin başkanlığına getirildi.
– 1961: batı sınırının kapatılması ve halkın sürekli AFC'ye göçünü durdurmak için Berlin duvarının yapımı.
– 1964: ölen Grotewohl'un yerine Willi Stoph geçti.
– 1969: W. Brandt'ın uyguladığı *Ostpolitik*'in Doğu Almanya ile görüşmeleri desteklemesi
– 1970: Willi Stoph ile Willy Brantd'ın Erfurt ve Kassel'de görüşmeleri.
– 1971: W. Ulbricht parti birinci sekreterliğini Erich Honecker'e bıraktı, ama Devlet konseyi başkanlığını geçici olarak elinde tuttu.
– 1973: ADC'nin BM örgütüne alınması W. Ulbricht'in ölümü Willi Stoph Devlet konseyi başkanı seçildi. Horst Sindermann, ondan boşalan Bakanlar kurulu başkanlığına getirildi.
– 1976: Erich Honecker Willi Stoph'un yerine Devlet konseyi başkanı oldu; Stoph'u yeniden hükümetin başına getirirken parti ve hükümetin gerçek yönetimini elinde tuttu. 1989'da istifa ederek SSCB'ye sığındıysa da 1992'de Almanya'ya iade edilerek mahkeme önüne çıkarıldı.

birleşmeye doğru

Doğu Almanya'dan çok sayıda insanın kütleler halinde Batı Almanya'ya kaçması ve rejimin demokratikleşmesini isteyen dev gösteriler 1989 ekiminden itibaren büyük karışıklıklara yol açtı: önde gelen yöneticilerin istifası (bu arada devlet başkanı Honnecker ve başbakan Willi Stoph), Berlin Duvarı'nın ve iki Almanya arasındaki sınırın açılması, yenilikçi Hans Modrow tarafından yeni bir hükümet kurulması, tek partinin yönetici rolüne son verilmesi. Devam eden gösterilerle kamuoyu, iki Almanya'nın hemen birleştirilmesini istiyordu. 28 ocak 1990'da birara ya gelen yeni partilerin temsilcileri, ilk seçimlerin 18 martta yapılması kararını aldı. Bu arada Modrow'un koalisyon hükümetindeki 35 bakandan sadece 16'sı sosyal demokrat partili, yani eski komünist partiliydi. 30 ocak'ta Gorbaçov Moskova'da Modrow'a, iki Almanya'nın birleşmesine itirazı olmadığını belirtti. Helmut Kohl 6 şubatta, ilk elde ve hemen ekonomik birleşmeyi (ve para birliğini) teklif etti. Bonn'daki Almanlar arası zirvede, bu amaçla bir komisyon kuruldu. 12 şubatta Moskova'da Kohl'u kabul eden Gorbaçov "Birleşik Almanya'nın NATO içinde kalmasının düşünülemeyeceğini" açıkladı. Ertesi gün, Almanya'nın ulusla-

rarası hukuki durumundan sorumlu dört devlet (ABD, İngiltere, Fransa ve SSCB) ve iki Almanya, dış etki ve sorunlarını müzakereye başladılar.

Mart ayında Kohl, Polonya sınırı için garanti verdi. 18 mart seçimlerini (1933'den beri ilk serbest seçimlerdi) sağın kazanması, birleşme lehine yapılmış bir plebisit olarak kabul edildi. Hıristiyan demokrat Lothar da Maiziere 12 nisanda, sosyal demokrat ve liberallerle bir koalisyon hükümeti kurdu. Nisanda Kohl, iki alman markının eşitleneceğine dair ilk işareti verdi. Para birliğinin 1 temmuzda başlatılması kararlaştırıldı. Başlangıçta güç geçeceği izlenimini veren "2+4" konferansı (AFC, ADC + ABD, İNG, FRANSA, SSCB), 22 hazirandaki ikinci toplantısından sonra çözüldü. 16 temmuz 1990'da Helmut Kohl gene Moskova'da tarihi bir anlaşmayı gerçekleştirdi: Gorbaçov birleşik Almanya'nın NATO üyesi kalmasına olan itirazını geri almıştı. Buna karşılık Bonn, gelecekteki alman ordusu mevcudunun 870 000 kişiyi aşmayacağını taahhüt etti ve 380 000 sovyet askerinin 1994 sonuna kadar ülkelerine dönme giderlerini karşılamayı kabul etti. Bonn 14 kasımda Polonya'yla sınır anlaşmasını da imzaladı. 31 ağustosta AFC ile ADC birleşme antlaşması gerçekleşti ve 20 eylülde iki taraf meclislerince de onaylandı. "2+4" konferansı aynı amaçla 12 eylülde Moskova'da bir antlaşma imzaladı. Ve 3 ekim 1990 günü, coşkulu törenlerle iki Almanya birleşti.

ASKERİ TARİH
ordu

• *1871-1918.* Modern alman ordusu, II. Reich'ın kuruluşuyla birlikte doğdu. 16 nisan 1871'den başlayarak, Prusya askerlik sistemini (→ PRUSYA) imparatorluğuna yaymakla yetinen bir yasa, ordunun örgütlenmesini saptadı. İmparatorun buyruğunda tek bir ordu kuruldu. Bavyera, Saksonya ve Württemberg kralları kendi askerleri üzerindeki geniş ayrıcalıklarını her ne kadar korudularsa da, imparatorluk ordusunun tümüne Prusya örnek oldu. Zorunlu askerlik hizmetinin süresi, üç yılı etkin hizmette geçmek üzere, on iki yıldı. Anayasa, ordunun barıştaki mevcudunu, nüfusun % 1'i olarak saptadı. Bu anayasa buyruğu, hükümetle parlamento arasında bir anlaşmazlığa yol açtı. Her ikisi de, ordu mevcut ve ödeneklerini saptama hakkının kendinde olduğunu ileri sürüyordu. Sonunda, devlet kendi askeri programını dönemsel olarak parlamentonun onayına sunmaya razı olmak zorunda kaldı.

1874'te, gücü 400 000 er ve 17 000 subaya erişen alman ordusu, muhafız birliği dahil, 12 prusya, 1 saksonya, 1 baden, 1 württemberg ve 2 bavyera kolordusu ile, bir de Alsace-Lorraine'i işgal eden ve başlıca devletlerin asker paylarını bir araya getiren bir başka kolordu olmak üzere, 18 kolordudan oluşuyordu. 1890'da, askeri yükümlülüklerin süresi 25 yıla çıkarıldı ve Prusya iki yeni kolordu daha kurdu. Wilhelm II'nin pangermanist patlamayla birleşen üstünlük düşleri, asker sayısında yeni artışlara yol açtı. 1914'te orduda (askeri memurlar ve hizmetliler dışında) 25 kolordu arasında dağılmış 950 000 er ve 35 000 subay bulunuyordu. Ordu, aynı zamanda makineli tüfekler ve ağır toplarla donanarak gücünü artırdı; daha savaş başlar başlamaz cepheye sürebilmek üzere, yedek tümenlerini de özenle hazırladı. Bu savaş aleti, o zaman sahip bulunduğu büyük değeri, her şeyden önce, Berlin Harp akademisi'nde yetişen ve genelkurmay tarafından simgelenen yüksek komuta kuruluna borçlu bulunuyordu. Yüksek komuta kurulu'nun birbirini izleyen başkanları (Moltke, 1857-1888: Waldersee, 1888-1891: Schlieffen, 1891-1906: Genç Moltke, 1906-1914). Clausewitz öğretisinden kaynaklanan bir siyasal düşüncenin sürekliliğini günün koşullarına uyarlamasını bildiler. Onun, *Mehr sein als scheinen* ("Göründüğünden çok olmak") kuralına bağlı kalan kurmaylar kurulu, devlet işlerinde çoğu kez belirleyici bir etkide bulundu. Wilhelm II'nin iki cephede birden savaşmayı kabul eden politikası için, kendi adını taşıyan cüretli stratejiyi Schlieffen işte bu anlayış içinde hazırladı (→ SCHLIEFFEN *planı*). Genç Moltke ile askeri pangermanizm teorisyenleri (→ BERNHARD) ordunun saldırganlık ruhunu iyice aşıladılar.

1914'te, alman ordusu, 92 piyade (51'i cephede, 30'u yedekte 61/2'si Ersatz, 5'i Landwehr ve 11 süvari tümeniyle, Fransa ve Rusya'ya karşı savaşa girdi. Moltke'nin Marne'daki başarısızlığından sonra, savaşın yönetimi, kesin sonucu, ilkin, boş yere doğuda almaya çalışan Falkenhayn'a geçti. Falkenhay, daha sonra Verdun'da başlattığı yıpratma savaşında da bu sonucu alamadı. Yerine geçen Hindenburg ile Ludendorff, Schlieffen'in imha stratejisine döndüler. Romanya'yı aldıktan (1916) ve Sovyetler Rusyası ile antlaşmaya vardıktan (1917) sonra, 1918 ilkbaharında fransız cephesindeki çabalarının gücüne karşın, kesin sonucu onlar da elde edemediler. Foch'un ve Franchet d'Esperey'in saldırılarıyla, kesin bir yenilgiye uğratıldılar. (→ *Birinci* DÜNYA *savaşı.*)

• *1919-1945.* İmparatorluk ordusu kışlalarına düzen içinde döndü –daha sonra yayılan ve sırtına inen sosyalist bir hançerin, sözde onu zaferden yoksun bıraktığı yolundaki efsanenin nedeni de budur–, ama o sırada Almanya'yı silip süpüren devrim kasırgası içinde de savrulup gitti. Baltık ülkelerinde ve Silezya'da serüvenlere atılan bağımsız gönüllülerden, sosyal-demokrat Noske'nin de desteğiyle, bu ordunun kalıntılarından doğdu. Bunlardan da 400 000 kişilik geçici bir Reichswehr çıktı. Kapp darbesinin başarısızlığa uğramasından sonra (mart 1920), bu ordu, Versailles antlaşması hükümleri uyarınca, kendini kuramsal olarak saldırı gücünden ve yönetici kadrodan yoksun (yedek asker oluşturmamak için 12 yıllık taahhüt; genelkurmayın ve harp akademisinin dağıtılması) 100 000 kişilik bir orduya indirgeme zorunda kaldı (3'ü süvari olmak üzere 10 tümen) ilk kuruldu sıralarda, bu ordu çeşitli komünist ya da ayrılıkçı ayaklanmaları ezebildi.

Bu indirgenmiş gücü, 1920 yılından 1926'ya kadar ilk komutanı olan Seeckt, öç alma tutkusuyla yanıp tutuşan sağlam bir düzenli ordu durumuna getirdi. Barış antlaşması hükümlerine yan çizen Seeckt, sovyet komutanlığıyla (Tuhaçevski) ilişki kurdu, SSCB'ye malzeme gönderdi, orada alman subay ve teknisyenlerin, yasaklanmış silahlar üzerinde eğitim gördükleri deneyim merkezleri kurdu; bu arada kızıl ordu subayları da Almanya'da eğitim görüyorlardı. Seeckt'in ilk işi, *Truppenamt* adı altında gizlediği genelkurmayı yeniden kurmak oldu. Bu kurulun komutanları (Heye, 1920-1926; Blomberg, 1926-1929), orduyu "devletin dayandığı kaya" (Groener) olarak gören alman askeri geleneği çizgisinde yer alıyorlardı. Bu karışık dönem boyunca, *Heeresleitung* (ordu komutanlığı), özellikle 1923 bunalımında, çok önemli bir siyasal rol oynadı. Seeckt'in ardılları (Heye, 1926-1930; Hammerstein, 1930-1934; Fritsch, 1934-1938) da onun yolunu izlediler. Müttefikler daha denetim komisyonunu kaldırıp (1927) Mainz'i boşaltır boşaltmaz (1930). Almanya, Cenevre'de askeri haklarda eşitlik istedi. İsteği kabul edilmeyince, Milletler cemiyeti'nden çekildi ve gizli silahlanmasına hız verdi. O sırada generallerin çoğu nazizme karşı olmakla birlikte, nazizmin iktidara gelmesinde sorumlulukları da yok değildi. Gerçi 1932'de Groener SA ve SS'leri bir süre için dağıtmıştı, ama Milli savunma bakanlığı'nda ardılı olan Schleicher, Hitler'i Hindenburg'a takdim etti (ne var ki 1933'te Hitler'in başbakan seçilmesine de karşı çıkacaktı). Yüksek rütbeli subaylar bir yandan Hitler'i denetim altında tutabileceklerini sanıyor, bir yandan da onu Versailles antlaşması'nın boyunduruğundan Almanya'yı kurtarabilecek tek insan olarak görüyorlardı. Gerçekten de, Almanya'nın başına geçer geçmez, Führer, tümenlerin *Truppenamt* tarafından hazırlanan "üçe bölünme" tasarısını onaylayarak tümen sayısının üç katına çıkarılmasını sağladı. 1935'ten başlayarak, zorunlu askerlik hizmetini, harp akademisini ve 1933'ten beri *Truppenamt* başkanı olan Beck'in başına geçirildiği genelkurmayı yeniden kurdu (1938'de Beck'in yerine Halder geçecekti). Ren'in sol kıyısının yeniden işgalinden (1936) sonra, Hitler'in siyasal tasarılarını gerçekleştirmekte acelesi olduğu ve bu amaçla, tıpkı Bismarck gibi, güçlü bir saldırı mekanizması kurmak istediği ortaya çıktı. Önceleri partiyle ortak durumdayken, sonraları gitgide onun buyruğu altına giren ordu komutanlığı da gitgide Hitler'in görüşlerini benimsedi. Bu dönem III. Reich askeri teknisyenlerinin yoğun çaba gösterdikleri bir dönemdir: Guderian 1936'da ilk büyük zırhlı birliklerini kurdu; tankla uçağın birlikte kullanılmasıyla düşmanın hızla yok edilmesini amaçlayan saldırgan bir öğreti. *Blitzkrieg* ya da yıldırım savaşı öğretisi, hazırlandı. Komutanlık, adamakıllı hazır olmadan önce, orduyu yükümlülük altına sokmak istemiyordu. İlk önlem olarak Hitler, 1933'ten beri *Reichswehr* bakanı olan Blomberg ile başkomutan Fritsch'i, 1938'de görevlerinden uzaklaştırdı. Fritsch'in yerine Brauchitsch'i getirdi, savunma bakanlığı ile tüm silahlı kuvvetler (*Wehrmacht*) komutanlığını da kendi eline almayı kararlaştırdı. Bu komutanlık işinde, kendisine, Keitel tarafından yönetilen bir yüksek kurmay kurulu, OKW (*Oberkommando der Wehrmacht*) yardımcı olacaktı. Bu önlemlerden, siyasal şef olan Hitler'in, askerlik alanında da çok önemli kararlar almak üzere olduğu ve emirlerine körü körüne uyulmasını istediği anlaşılıyordu. Gerçekten de, Anschluss'dan (1938) ve Çekoslovakya'nın parçalanmasından (1938) sonra, alman-sovyet paktıyla doğuda kendini güvence altına aldı ve yirmi gün içinde polonya ordularını yok etti (eylül 1939). Kış boyunca 10'u zırhlı olmak üzere, 130 tümene ulaşan bir orduyla, Fransa'ya karşı tam bir zafer kazandı (haziran 1940). Ama Moskova önündeki güç durum, yıldırım savaşının sonunun başlangıcı oldu ve Hitler'in generaller karşısındaki güvensizliğini de pekiştirdi. Brauchitsch'i görevinden uzaklaştırdıktan sonra Hitler öteki görevlerine ek olarak, kara ordusu (196 tümen) komutanlığı'nı da üstlendi. Halder'i OKH'nin (*Oberkommando des Heeres*) başından alarak, yerine Zeitzler'i (1942), sonra da Guderian'ı (1944) getirdi. Komutanlığın Führer'e bağımlılığı, 20 temmuz 1944 suikastına değin durmadan arttı. Önemli askerlerce (Beck, Stauffenberg) oynanan rolü, Hitler, Rommel'e, Kluge'ye, Witzleben'e, vb. karşı, yüksek komutanlığı başsız bırakan misillemelerle yanıtladı. Alman teknisyenlerin çeşitli alanlarda (tepkili uçaklar, 1941'den beri Peenemünde merkezinde denenen V1 ve V2 füzeleri) olağanüstü sonuçlar elde ettikleri bir sırada da, Reich çöktü. (→ *İkinci* DÜNYA *savaşı.*)

• *Almanya'nın yeniden silahlanması.* 1945'te, Müttefikler, Almanya'nın bundan böyle silahlı kuvvet bulundurma hakkına sahip olmayacağını kararlaştırdı. Bununla birlikte, Anglo-saksonlar, SSCB'nin yayılma politikası karşısında, 1949'dan başlayarak, Almanya Federal Cumhuriyeti'nin askeri bir katkısının Avrupa gü-

venliği bakımından zorunlu olduğunu düşünmeye başladılar. Bu tutum gerek Fransa'da gerek Almanya'da birçok itiraza yol açtı. Avrupa savunma topluluğu tasarısının suya düşmesi üzerine (1954), Müttefikler (Paris antlaşmaları, 1955) Almanya Federal Cumhuriyeti'nin Batı Avrupa birliği'ne, sonra da Atlantik antlaşması'na soktular. Bunun üzerine, Alman Demokratik Cumhuriyeti de 1949 yılında kurulmuş bulunan kendi *Kasernierte Volkspolizei*'ını (kışlalanmış halk polisi) hemen *Nationale Volksarmee*'ye (ulusal halk ordusu) dönüştürdüğünü açıkladı ve SSCB tarafından yönetilen Varşova paktı'nın askeri kanadına katılmakta da gecikmedi.

havacılık

1909'da kurulan alman havacılığı, 1914'te 6 ile 8 uçaklık filolardan oluşan silahsız 170 uçağı (Taube, Albatros Aviatik), zeplinleri ve yere bağlı balonları kapsıyordu. Hava kuvvetlerinin keşif görevlerine, kısa sürede cephe gerisi bölgelerin gece bombardımanı da eklendi ve 30 ağustos 1914'te Paris, ardından Dunkerque, Châlons, Nancy, Londra bombardımanları kimi kez savaşa sürülen uçakların % 50'sine varan kayıplar pahasına gerçekleşti. 1916 sonunda, *Kogenluft*'un (hava kuvvetleri komutanlığı) 93 filoya ayrılmış bin dolayında uçağı vardı. Mütareke sıralarındaysa bu güç, 61 000 kişinin görev yaptığı 4 800 uçağa ulaştı. Savaş sonunda alman sanayi kuruluşlarının teslim ettiği uçak sayısı 48 000'i bulmuştu. Aralarında İmmelmann, Boelcke ve Richthoffen gibi ünlü adların da yer aldığı savaş pilotları ve mürettebatı 5 000 kayıp verdi. Versailles antlaşması Almanya'nın askeri havacılıkla ilgili tüm etkinliklerini yasakladı, ama *Reichswehr* bu yasağa uymamaya kararlıydı ve 200 eski havacıyı saflarında toplamıştı. Ticari havacılığın gelişmesinden ve gençlerin gerek planör gerekse uçaklara olan tutkusundan yararlanarak teknik gelişmeleri yakından izliyor, özel pilot okullarını gizlice destekliyor, uçak yapımcılarından gereğinde askeri amaçlara uyarlanabilecek (Junker) prototipler üzerinde durmalarını istiyordu. 1925'ten başlayarak, Hollanda'dan alınan Fokker'lerle SSCB'nin Lipetsk kentinde bir av uçağı eğitim okulu açıldı ve Almanya'da bile gizlice, çeşitli etkinliklere girişildi. 1935'te Hitler, Göring'in ve yardımcısı Milch'in örgütlediği *Luftwaffe*'nin (hava kuvvetleri) kuruluşunu resmen açıkladı. Hava kuvvetleri, deniz-hava kuvvetleri, uçaksavar birlikleri ve daha sonraları hava indirme kuvvetleri *Luftwaffe*'ye bağlandı; ardından, filolar ve hava tümenleri biçiminde örgütlendi. 1918'in eski pilotları (Sperrle), sivil havacılığın gençleri (Galland) ve kurmay subaylar (Kesselring) 1936'dan sonra İspanya'da (→ KONDOR LEJYONU), yerdeki birliklerle işbirliği sağlanmasına yönelik bir sistem geliştirdiler. Alman havacılığı 1939'da, gerek araçlarının sayı ve niteliği, gerekse personelinin eğitim düzeyiyle dünyada birinci sırada yer alıyordu.

Savaşa 4 300 uçakla giren *Luftwaffe*'nin, 1944 sonunda 3 900 uçağı kalmıştı. *Blitzkrieg*'in temel öğesi olan saldırı uçakları (→ STUKA) hasmı hazırlıksız yakalamış ve Almanya'ya 1939-1941 arasında akıl almaz başarılar kazandırmıştı. Buna karşın, yalnızca stratejik uçakların kullanılması, İngiltere savaşının kazanılmasına yetmedi. Bu bozgundan ders almayan komutanlık, göklerdeki egemenliğinin sona ermekte olduğunu çok geç anladı. Göring, 1943'e dek üretim kapasitesinin yarısını bombardıman uçaklarına ayırmayı sürdürdü (1939-1945 arası üretilen 113 000 araçtan 30 000'i bombardıman, 55 000'i de [2 000'i tepkili olmak üzere] avcı uçağıydı). Gücün bu biçimde dağılması ilk tepkili av önleme uçaklarının üretimini geciktirdi, oysa bunlar topluca kullanıldıklarında elde ettikleri olağanüstü sonuçlar nedeniyle Müttefikler'in hava saldırısına engel olabilirlerdi. *Lutfwaffe* 1945 başında dağıldı ve on yıl sonra her iki alman devletinde yeniden kuruldu.

denizcilik

Hanse konvoylarının refakat gemileri, korsan gemileri ve Brandenburg seçicisi'nin (1683) Gold Coast'u sömürgeleştirme girişimi bir yana, Almanya, 1848'de Düklükler savaşı sırasında Danimarka'nın Prusya kıyılarını abluka etmesine kadar savaş donanmasıyla ilgilenmedi. Hemen ardından, Frankfurt parlamentosu federal bir filo kurulmasını kabul etti; ne var ki, bunu gerçekleştiremeden dağıldı. Ama, Prusya bu tasarıyı benimsedi ve Danimarka'nınkinden daha üstün bir deniz gücüne sahip olmaya, önemli kıyılarda limanlar ve Baltık denizi boğazları dışında bağlantılar kurmaya yöneldi. Bu amaçla Wilhelmshaven'i ele geçirdi (1852), Kiel'i Danimarkalılar'dan kopardı (1865), bir değiş tokuşla Helgoland'ı aldı (1890) ve Jutland kanalını açtı (1895). Böylece altyapı kurulmuş oluyordu, fakat filo henüz yeterli değildi: 1870-1871'de bir varlık gösterememişti, zaten Bismarck da uzak ülkelerde serüvenlere atılmaktan yana değildi. Almanya'nın sanayi ve ticaret alanında gelişmesi, imparatorluğu yeni pazarlar aramaya ve deniz kuvvetlerini geliştirmeye yöneltti. 1897'de kurulan deniz müsteşarlığı, aynı yıl bakanlığa yükseltilerek başına amiral Tırpitz getirildi. 1916'ya kadar bu görevde kalan ve imparatorluk donanmasının gerçek kurucusu olan Tirpitz, ilk denizcilik yasasını kabul ettirdikten hemen sonra Boerler savaşı sırasında alman ticaret gemilerine ingilizler tarafından el konulmasının yol açtığı heyecandan yararlanarak çok daha kapsamlı ikinci bir yasayı onaylattı (haziran 1900). Bu yasaya göre alman donanmasında 38 zırhlı ve 52 kruvazör bulunacaktı. Aynı yıl, imparator, Kiel'de "Almanya'nın geleceğinin denizlerde olduğunu" açıkladı. Büyük Britanya'nın bu konuda duyduğu endişe, bu ülkenin 1914'teki tutumunu etkiledi. Gerçekte savaşın başlangıcında 14 zırhlı, 35 kruvazör, 10? torpidobot ve 28 denizaltısıyla Almanya, Büyük Britanya ile boy ölçüşecek durumda değildi. Falkland savaşı'na (aralık 1914) kadar, alman kruvazörleri bazı başarılar elde etti. Ama bu, Müttefikler'in alman kıyıları açığındaki ablukasını engelleyemedi. Bunun üzerine Almanya, denizaltılarıyla gittikçe gaddarlaşan yeni bir deniz savaşı taktiği ortaya attıysa da İngiltere'yi çaresizliğe düşüremediği gibi amerikan kuvvetlerinin Fransa'ya ulaşmasını da engelleyemedi (1918). Bu sırada kesin bir sonuç alınamayan Jutland deniz savaşı (1916) dışında, alman donanmasının büyük gemileri limanlarından çıkmadı. 1917 yazı sırasında donanmadaki ayaklanma, 1918 Ekim-Kasım devriminin ilk belirtisiydi. Mütarekeyle, imparatorluk donanmasının sonu geldi: bütün denizaltılar Müttefikler'e teslim edildi, Scapa Flow'daki alman savaş gemileri, İngilizler'in eline geçmeden mürettebatı tarafından batırıldı (1919). Versailles antlaşması, *Reichsmarine*'i (alman donanması) 15 000 mürettebat, 6 zırhlı, 6 kruvazör ve 12 torpidobotla sınırlıyor; denizaltı ve uçakları yasaklıyordu. 1925'ten başlayarak Almanya bu hükmü bozmakta gecikmedi: askeri öğrenciler gizlice, deniz-hava eğitimi görmeye başladılar. 1935'te Hitler, Fransa'nın rızasını almadan Büyük Britanya ile bir anlaşma yaptı. Anlaşmaya göre Almanya, 420 000 tonluk (Britanya donanmasının % 35'i kadar) deniz kuvveti edinebilecekti. Alman donanması silahlanmayı açıkça sürdürdü. 1939'da Kriegsma[illegible] 10 000 tonluk 3 cepzırhlısı, 10 kruvazör, 22 destroyer, 30 torpidobot, 57 denizaltı ve 26 000 tonluk iki yeni savaş kruvazörüne (*Scharnhorst* ve *Gneisenau*) sahip oldu. 41 000'er tonluk *Bismarc* ve *Tirpitz* zırhlıları da 1940'ta tamamlandı.

Önce Raeder'in (1935-1942), sonra Dönitz'in (1943-1945) komutasındaki donanma, denizaltılarıyla Müttefikler'in bağlantılarını bir kez daha kesmeye çalıştı. Almanya, 1 100 denizaltı suya indirdi; bunların yaklaşık 800'ü Müttefikler'ce batırıldı. Wehrmacht'ın işgali altında bulunan Atlas okyanusu kıyılarındaki limanlardan gruplar halinde açılarak saldırıya geçen denizaltılar, 1941-1942'de müttefik ulaşımına sert darbeler indirdi, ama kesin bir sonuç alamadı. 1944-1945'te alman donanması Doğu Prusya'nın boşaltılması için büyük fedakârlıklara katlandı. Almanya'nın ezilmesi, kıyılarının Ruslar ve İngilizler'ce işgali, alman denizciliğinin yazgısını bir kez daha belirledi.

Doğu Almanya'da askeri tarih

1946'dan başlayarak sovyet denetimi altında girişilen, Berlin karışıklıklarından (haziran 1953) sonra yavaşlatılan ve daha sonra halkın isteksizliğine karşın sürdürülen ADC'nin yeniden silahlandırılması, 1956'da Varşova paktı'na katılmayla sonuçlandı. Ulusal halk ordusu (Nationale Volksarmee [NVA]), sovyet örneğine uygun olarak kurulup eğitildi. Birkaç gemi dışında araç-gereçleri de sovyet kökenliydi, 1960'ta kurulan *Ulusal savunma konseyi*, "devletin korunmasını örgütlemek ve güvenceye almak"la görevlendirildi. Savunma bakanı, aynı zamanda da başkomutanıydı; altı bakan yardımcısı kendisine yardımcı oluyor, bunlardan birinin başında bulunduğu *Merkezi siyasal yönetim* en küçük birliklerde bile temsil edilerek partinin ordu üstünde denetimini sağlıyordu. Ülke toprakları 5 askeri bölgeye ayrılmıştı, Strausberg/Berlin'deki merkez kurmay heyeti, 1. askeri bölgenin de komutanıydı.

ADC'de, GSMH'dan savunmaya ayrılan bölüm hep artış gösterdi: 1972'ye kadar % 5,1, 1979'da % 6,5 (yani 13 milyon alman markı). 1962'den sonra askerlik hizmeti zorunlu oldu; inançlarından ötürü silah taşımak istemeyenler, hizmetlerini silahsız yaparlardı. *Spor ve teknik derneği* (Geselischaft für Sport und Technik [GST]), 14 yaşını aşmış 400 000 erkek ve kız çocuğunun askerlik öncesi eğitimini üstlenmişti; 1978'den sonra tüm okullarda zorunlu *Wehrkunde* (askerlik bilimi) dersleri verilmekteydi.

Kara ordusu 67 000'i geçici askerlik görevi yapan 107 000 kişiyle (yedekler 250 000 kişidir); 6 tümenlik (ikisi zırhlı) bir kuvvetten oluşuyordu, bu kuvvet, III ve IV. askeri bölgelerin (Leipzig ve Neubrandenburg) askeri yönetimini üstlenen iki gruba ayrılmıştı. Kara ordusu toplam olarak 2 500 tank, 3 000 başka zırhlı araç, nüükler kapasiteli 40 füze rampası (orta erimli 24 FROG, uzun erimli 16 Scud) içeriyordu.

1961'den sonra savunma bakanlığına bağlı olan *sınır muhafızları* piyade silahları, birkaç zırhlı araç ve 18 kıyı koruma teknesiyle donatılmış 46 500 kişiyi kapsıyordu. Konigs Wusterhausen yakınında, Pätz'da bulunan komutanlık, 10 tugay ve 2 alay yönetiyor, bu birlikler askeri bölgeler tarafından kullanılıyordu.

Hava ve hava savunma kuvvetleri, 15 000'i geçici askerlik yapan 36 000 kişiyi kapsıyor (yedekler 30 000 kişi). 600 uçak (300'ü Mig 21) ve 100 helikopterle donatılmıştı. 3 destek filosu, 19 avcı ya da keşif filosu, 3 nakliye filosu ve 6 helikopter filosundan oluşan bu kuvvetlerden başka 5'i füze donatımlı 10 uçaksavar alayı, 2 paraşütçü taburu vardı.

Deniz kuvvetleri, 10 000'i geçici askerlik yapan 16 000 kişiyi kapsıyordu (ye-

dekler 25 000 kişi), 2 firkateyn, 12 devriye gemisi, 60 kıyı koruma gemisi (15'i Styx füzeleriyle donatılmış), 50 mayın tarama gemisi, 13 çıkarma gemisi ve 13 helikopterden oluşuyordu. Rostock'da bulunan deniz kuvvetleri kurmayı, IV. askeri bölgeye komuta ediyordu.

Ordu dışı örgütler arasında öbür güvenlik güçlerinin yanı sıra, içişleri bakanlığının emrinde 25 000 kişilik (motorize taburlardan oluşmuş) hazır kuvvet vardı. Ayrıca partinin (SED) 1954'te kurmuş olduğu 500 000 kişilik milis kuvveti *Kampfgruppen* (çatışma grupları) işletmelerde seferber edilir ve yerel koruma görevi üstlenirdi.

ADC, SSCB'nin politikasına sadakatle hizmet ediyordu; ordusu, Varşova paktı birilikleriyle Çekoslovakya'ya müdahale etmiştir (1968); Afrika'nın çeşitli ülkelerine askeri eğitmenler göndermekte ve Angola'da 1 500 kişilik bir kuvvet bulundurmaktaydı.

Batı Almanya'da askerî tarih

Yeniden birleşmeyi kuvvet yoluyla sağlamaya çalışmaktan vazgeçen Almanya Federal Cumhuriyeti'nin (1970'te Brandt'ın "Doğu'ya açılması") savunma siyaseti, kamuoyunda geniş bir kabul gördü. Dönemsel olarak yayımlanan Beyaz kitap'ta sergilenen bu siyaset Atlantik ittifakına dayanıyordu. Batı Almanya, müttefik kuvvetlerinin topraklarında bulunmasını istedi. Fransa ile yapılan bir anlaşma, fransız birliklerinin. NATO'dan çekildikten sonra da Batı Almanya'da kalmasını karara bağladı. Nükleer, bakteriyolojik ve kimyasal silahlara sahip olamayan Almanya, ABD'nin atom şemsiyesi altında olmayı güvenliği için zorunlu saydı; ama NATO'da katkısı ölçüsünde yetki ve sorumluluk sahibi olmayı da gerekli buldu (Orta Avrupa'da mevzilenen yer araçlarının % 50'sini, uçakların da % 30'unu Batı Almanya sağlamakta ve 1966'dan beri bu kesime bir alman generali komuta etmektedir). Batı Almanya kendi topraklarını daha iyi koruyabilmek için, caydırma stratejisine, *Vorneverteidigung* (ön savunma) kavramını ekledi. Almanya Federal Cumhuriyeti caydırma ile yumuşamaya aynı derecede önem vermekle birlikte, bunun ancak bloklar arasında bir silahlanma dengesi kurulmasıyla sağlanabileceği görüşündedir. Batı Almanya, MBFR (Mutual Balanced Forces Reductions) görüşmelerine katıldı. Avrupa'nın çıkarlarına saygı gösterilmesi koşuluyla, SALT anlaşmalarını onayladı. Avrupa'daki sovyet stratejik silahlarının hızla çoğalması konusuna SALT 2'de değinilmemiş olmasından kaygılanarak bu alanda da bir denge kurulmasını diledi.

Almanya'nın genel savunması, başbakanın sorumluluğundadır. Federal güvenlik konseyi, bu konuda ona yardım eder. Parlamento bir gerginlik, ya da savunma (= savaş) hali ilan ettiği takdirde, olağanüstü hal yasalarını yürürlüğe koyar ve başkomutanlık görevini üstlenir. Genel savunma, içişleri bakanının yetkisine giren sivil savunma ile iki bölüme ayrılan askeri savunmayı içerir. Askeri savunmanın bu iki bölümünden biri (cephe savaşları) NATO ile bütünleştirilmiştir; cephe gerilerinin güvenliği ve lojistik destekle ilgili diğer bölümse, alman komutanlığına bağlıdır. Askeri savunma ile sivil savunma, birbirine bağımlı olmadan işbirliği halinde bulunur. Orduların hazırlanması savunma bakanının görevidir. Blank, Strauss, Hassel, Schröder, Schmidt, Leber ve 1978'den beri de Apel sırasıyla bu göreve getirilmişlerdir. Üç müsteşarı olan bakanın emrinde, bir Bundeswehr genel müfettişi ile her ordunun ve sağlık hizmetlerinin başında yer alan birer müfettiş bulunmaktadır. Batı Almanya'nın 1980'de 36,66 milyar batı alman markı olan askeri harcamaları, federal bütçenin geri kalan kısmına oranla daha yavaş artmaktadır (1966'da bütçenin % 27'siyken, 1978'de % 18,6'sı). Atlantik paktı içinde, Batı Almanya ulusal gelirden kişi başına düşen savunma payı bakımından 7. sıradadır. Savunma ödeneğinin kabaca üçte biri donatım harcamalarına gider. Fakat, 1960'ta malzemenin çoğu Amerika'dan gelirken, şimdi hemen hepsi –çoğu kez bir ya da birkaç müttefik devletin işbirliğiyle– Batı Almanya'da yapılmaktadır. Fransa ile birlikte gerçekleştirilen yerden havaya Roland füzesi, İngiltere ve İtalya ile birlikte yapılan Tornado uçağı, Hollanda ile işbirliği sonucu gerçekleştirilen fırkateyn 122, kullanıma sokulan yeni silahlara birer örnektir. Batı Almanya, ABD ile mübadelelerini "iki yönlü" olarak geliştirmek istemektedir. Bazı istisnalar dışında, müttefik ülkelerden başkasına silah satmamaktadır.

• *Bundeswehr* ya da federal silahlı kuvvetler,salt savunma amacıyla düzenlenmiş, hem etkili hem de siyasal iktidarın sıkı kontrolüne bağlı bir güç yaratılmak istenmiştir. Bundan başka rahatına düşkün bir halka, o zamana değin müttefiklerce sağlanan savunmasına katkıda bulunmak zorunluluğunu benimsetmek ve ordunun yönetici kadrolarına demokratik değerlere saygı düşüncesini aşılamak gerekiyordu. bunun için, iç düzenle ilgili yasalar çıkarıldı (askerlik koşulları, zorunlu hizmet, disiplin, hak arama hakkı...). Bunların başlıcaları 1955 - 1957 arasında parlamento tarafından onaylandı. Ordudaki yönetim işleri, komutanlığa bağlı olmayan görevlilerce yürütülmektedir; subayların özlük işleri genelkurmaydan alınmıştır. Bir *Wehrbeauftragte* (Savunma bakanlığı nezdinde parlamento delegesi) keyfi davranışlara karşı askeri koruyan yasaların uygulanışını sürekli olarak kontrol etmektedir. Herhangi bir ceza verilmeden önce, seçimle gelen güvenilir bir kişinin hakemliğine başvurulur; sendikacılığa izin verilmiştir. General Baudissin ve general Maizière otorite ile katılımı birleştiren bir komutanlık tarzı buldular. (→ INNERE FÜHRUNG) İlk yıllardaki oldukça şiddetli antimilitarist gösterilere karşın, ordunun asker sayısı 1957'de 100 000 iken, 1960'ta 257 000'e çıktı ve 1980'de 495 000 oldu (bunun 225 000'i kur'a eriydi). Askerlik hizmeti süresi, 1962'de 12 aydan 18 aya çıkarılmışken, 1973'te 15 aya indirildi. Askerlik yapmak istemeyenlerin sayısı yüksektir (bunlar 18 ay sivil hizmetlerde çalıştırılır). Askere alma, üç ayda bir yapılır. Çağdışına çıkma, rütbeye göre 32, 45 ya da 60 yaşlarında olur. Gönüllü başvuruları, 1978'den beri tekrar doyurucu bir düzeye varmıştır. Gönüllülerin, terhisten önce bir meslek eğitiminden yararlanma hakları vardır. 1974'ten beri muvazzaf subaylar, silah eğitimine ek olarak, askeri üniversitede (Hamburg ya da Münih) 3 yıllık bir eğitim görmektedirler. Kurmay olacakları hazırlayan bir de *Führungsakademie* vardır. Yaş basamağının iyi düzenlenmemiş olması, 1976'dan beri terfileri tehlikeli şekilde yavaşlatmış bulunmaktadır. Genelkurmay, askeri okulları ve çeşitli hizmet kollarını doğrudan doğruya yönetir. Bu hizmet kolları arasında, *Bundeswehr*'i yabancı sızmalardan, yeninazi ya da aşırı solcu uçların tahriklerinden korumakla görevli MAD *(Militärischer Abschirmdienst,* askeri güvenlik) teşkilatı da yer alır.

• *Heer* ya da kara ordusu, 1980'de 335 000 silah altında askerle, seferberlikte buna katılacak bir milyonu aşkın kişiden oluşmakta ve şunları içermekteydi:

— NATO emrinde 3 kolordudan oluşan (12 tümen, 16 zırhlı tugay, 12 mekanize tugay, 3 motorize tugay, 2 dağ tugayı, 3 hava indirme tugayı) bir savaş birliği.

— Mevcutlarının % 85'ini ancak seferberlikte tamamlayabilen ve 3 yurtiçi komutanlığa, 6 bölgeye ve sivil idare bölgelerine tekabül eden 29 askeri kısma bölünmüş yurtiçi kuvvetler. Bu kuvvetlerin komuta, destek, koruma ve müdahale birlikleri vardır. Bunların 6 yurtiçi tugayı, cephe gerisinin güvenliğini sağlamakla görevlidir, ama, gerektiğinde savaş birliğini güçlendirmek için de kullanılabilir.

Heer'in toplam 3 800 tankı (2 437'si Leopard 1), 10 000 zırhlı aracı, 2 000 topu ve ağır havanı, 500 helikopteri, vb. vardır. Heer ayrıca, nükleer vektörlere, 65 "Honest John" rampasına ve 26 fırlatıcıya sahipse de, bunların başlıkları Amerikalılar'ın muhafazası altındadır. Bunlardan başka 1 800 Leopard 2 tankı, 214 obüs topu, 2 000 tanksavar füze-atar, 230 Gepard otomatik uçaksavar, 140 Roland 2 SAM*, 312 helikopter sipariş edilmiştir. Ancak bir bölümü, eskimiş silahların yerini sayıca dolduracak olan bu siparişler yerine getirildiğinde, birliklerin hareket yeteneği ve özellikle de tanklara ve uçaklara karşı ateş gücü büyük ölçüde artmış olacaktır. Bundan en iyi şekilde yararlanmak için, general Hildebrandt tarafından uzun süren bir çalışma sonucunda hazırlanan bir yapı reformu 1978 sonunda kabul edilmiştir. Buna göre, asker sayısında hiçbir artırmaya gitmeksizin, küçük muharebe birliklerinin mevcudunda yapılacak bir indirimle, bunların sayısını üçte bir oranında artırmak ve her kolorduyu bir tanksavar helikopter alayı ile donatmak mümkün olacaktır. Yurtiçi tugaylar mekanize hale getirilecek ve statik koruma güçlerinden alınacak unsurlarla 6 hafif tugay ve yedek motorize alaylar oluşturulacaktır.

• *Luftwaffe* ya da hava ordusunda, 1980'de 106 000 asker vardı (% 30'u kur'a eri ve yedeklerle toplam 100 000 kişi) ve şu birliklerden oluşuyordu.

— *Luftflotte* (480 ilk hat uçağı, yerden yere ve yerden havaya füzeler), 4 tümen halinde şunları içerir: 6 avcı bombardıman, 2 hafif destek, 2 keşif, 2 yerden yere füze, 2 avcı filosu, 6 yerden havaya füze alayı, 4 radar alayı;

— *Destek komutanlığı* (lojistik);

— *Havacılık hizmetleri,* okullar (bazıları ABD'de kurulmuştur), muhabere, taşıma.

Toplam 1 100 hava aracından oluşan hava gücünün dökümü şöyledir: 200 F-4, 200 F-104, 200 Fiat G-91, 75 Transall, 130 Dornier, 100 UH-1D......, yerden yere (72 Pershing) ve yerden havaya füzeler (216 Nike, 216 üç kızaklı Hawk). Sipariş edilmiş ya da teslimatı yapılmakta olanlar: 210 Tornado, 157 Alpha-Jet, 175 Roland SAM*.

Komutanlık, kullanımda daha büyük bir esneklik sağlamak amacıyla, keşif, avcı ve destek ekiplerinin değişik görevler yapabilme yeteneğinin geliştirilmesine çalışmaktadır. Bütün muharebe araçları (uçaklar ve füzeler) NATO'nun emrindedir.

• *Bundesmarine* ya da federal deniz kuvvetlerinin silah ağırlığı 250 000 ton olup, bunun 100 000 tonu savaş gemilerinden oluşur. Asker sayısı 36 000 kişidir (% 30'u kur'a eri; yedek; 23 500 kişi).

— *Donanma* (Merk. kom. Flensburg'da) bütün savaş araçlarını içine alır (gemiler, deniz-havagücü ve hizmet gemileri). Bu donanmanın görevi, Baltık boğazlarının savunmasını sağlamaktır. Ayrıca, kuzeyin denizden korunmasına da katkıda bulunur. NATO'nun hizmetindedir.

— *Destek komutanlığı,* 2 denizcilik sektörüne ayrılan lojistik altyapıyı işletir.

— *Denizcilik hizmetleri,* öğretimi, sağlık yardımlarını ve teknik hizmetleri sağlar.

Batı Almanya deniz kuvvetlerinin elinde 24 denizaltı gemisi 7'si füze-atar olmak üzere, 11 refakat gemisi, 6 fırkateyn, 6 korvet; 30'u Exocet füzesiyle donatılmış 40 hücumbot, 57 mayın gemisi, lojistik gemiler ve 47 çıkarma gemisi vardır. Deniz-havagücü, 112 F-104, 19 Atlantic deniz keşif uçağı, 21 Seaking ve 20 DO-28'den oluşur. Siparişler: 6 fırkateyn 112, 10 hücumbot, 112 Tornado ve 12 Lynx.

• *Yardımcı askeri kuruluşlar.* Bundeswehr'in dışında savunmayla ilgili kuruluşlar şunlardır.
— *Bundesgrenzschutz* ya da federal sınır muhafızlığı. 1951'de demirperdeyi gözlemek için kuruldu. Muharip statüsünde 22 000 polisten oluşan bu birliğin görevleri, hükümet adamlarının korunmasını ve terörizmle mücadeleyi de içine alacak biçimde genişletildi;
— Sivil korunma üniteleri arasında yer alan *Technisches Hilfswerk* (yardımcı teknik birlik). Bu kuruluşun, ancak bir felaket durumunda seferber edilen silahsız gönüllüleri, bozulan ulaşımı yeniden düzenlemeye yarayan bol araç ve gerece sahiptir.

Almanya Federal Cumhuriyeti'nin kurumları, esinlendiği ingiliz siyasal sistemine yakın bir parlamenter rejime federal bir çerçeve içinde yer veren, 23 mayıs 1949 tarihli anayasa ile düzenlenmiştir. İki başlı olan yürütme (icra kuvveti), sınırlı yetkilere sahip olan cumhurbaşkanı ile şansölye (başbakan) yönetimindeki hükümetten oluşur. Devlet başkanı tarafından aday gösterilen şansölye, genellikle parlamentodaki çoğunluğun da başkanıdır.

Parlamento iki meclisten oluşur: 1) *Bundestag* (Federal Diyet meclisi); 496 üyesi bulunan bu mecliste Almanya Federal Cumhuriyeti eyaletlerinde genel oyla seçilen milletvekilleri yer alır (Länder'ler Bundestag'a nüfusları oranında milletvekili gönderirler). 2) *Bundesrat* (Eyaletler meclisi), on Länder hükümetinin yine nüfuslarına orantılı olarak saptadığı 41 üyeden oluşur. Batı Berlin Bundestag'ta 22 milletvekili ve Bundesrat'ta 4 üye ile oy hakkı olmadan, istişari olarak temsil edilir. Bundestag, Bundesrat'a göre çok daha geniş yetkilere sahiptir: şansölyeyi seçer, hükümeti düşürebilir ve Bundesrat ile anlaşmazlık durumunda, bazı istisnalar dışında (anayasa değişikliği, Länder'lere ilişkin yasalar sözkonusu olduğu zaman), sorunu kendi görüşüne uygun olarak çözümler. Weimar Cumhuriyeti'nin deneyimi, şansölyenin (başbakanın) durumunu güçlendiren "rasyonelleştirilmiş" bir parlamentarizmin benimsenmesine yol açmıştır. Federal Diyet meclisi'nin şansölyeye güvensizliğini belirtebilmesi ancak üyelerinin çoğunluğuyla onun yerine geçecek birini seçmesine bağlıdır (buna kurucu güvensizlik oyu adı verilir).

Anayasayı yorumlama yetkisi, üyelerinin yarısı Bundestag, yarısı Bundesrat tarafından seçilen 16 üyeden kurulu anayasa mahkemesine bırakılmıştır. Hakları çiğnenen her yurttaşın başvurma hakkının bulunduğu, Karlsruhe'de olan bu mahkemenin, yasaların anayasa uygunluğunun denetlenmesinde de çok önemli bir işlevi vardır. Anayasa mahkemesi, aynı zamanda federal hükümetle Länder'ler arasındaki yetki dağılımını denetler ve siyasal partilerin anayasaya uygunlukları konusunda karar verir.

ALMAN DİLİ EDEBİYATI

Alman dilinin yayılma alanı, Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun sınırlarıyla aşağı yukarı aynı olduğu sürece, alman edebiyatının incelenmesi hiçbir güçlük çıkarmaz; ama XIV. yy.'da almanca konuşan İsviçre kantonlarının ve XIX. yy.'dan başlayarak da, Avusturya'nın bağımsız birer devlet haline gelmelerinden sonra, bu konu daha karmaşık bir durum aldı. (→ AVUSTURYA, İSVİÇRE.) Bununla birlikte, bazı isviçreli ve avusturyalı yazarlar, alman edebiyatının genel evrimi içinde öyle bir etkide bulunmuşlardır ki, alman edebiyatını incelerken onların adlarını da anmak gerekir.

Ortaçağ

Alman edebiyatı XIII. yy. başlarından başlayarak halk destanı (alman edebiyatı bu alanda yazarları bilinmeyen iki büyük yapıt yarattı: *Nibelungenlied* ve *Gudrun*), fransız etkisi taşıyan saray destanı (Heinrich von Veldeke, Hartmann von Aue, Wolfram von Eschenbach, Gottfried von Strasburg) ve "courtois" aşkı yücelten (Walther von der Vogelweide) Minnesang alanlarında gelişti.

XIII. yy.'ın ortalarına doğru, şövalye edebiyatı, "usta şarkıcılar"ın (Meistersinger) burjuva edebiyatı karşısında silindi. Ama bu burjuva edebiyatı, Üstat Eckart, Suso diye anılan Heinrich Seuse ve Johannes Tauler gibi gizemcilerin düzyazı yapıtları kadar önemli değildi.

Rönesans'tan "Sturm und Drang"a

Yeniçağ'ın başlangıç yılları Almanya açısından bir dram oldu: İtalya ve Fransa'da Rönesans'ın geliştiği sırada, Almanya'da hümanistler tüm güçlerini Reform için harcadılar. İncil'i halka tanıtmak isteyen Luther, onu almancaya çevirdi ve böylece modern almancayı yarattı. Din kavgalarından usanmış olan yazarlar, Luther'den sonra gerçekçiliğe yöneldiler; bu akımın en ünlü yazarları Hans Sachs ve Johann Fischart oldu. Ama XVI. yy.'ın ikinci yarısında ortaya çıkan Karşı-reform hareketi, "barok" anlayışta bir sanat ve edebiyatla yığınları yeniden kazanmaya çalıştı (Martin Opitz, Paul Fleming, Andreas Gryphius).

XVII. yy. alman edebiyatı, Jakob Böhme'nin 1610'dan başlayarak yayımlanan teozofi yazıları, Friedrich Spee'nin lirik simgeciliği, Angelus Silesius'un gizemciliği ve Christoph von Grimmelshausen'ın romanlarındaki pikaresk alaycılık arasında gidip geldi.

1680'e doğru, almanca edebiyat, latince edebiyat karşısında ağır basmaya başladı. Dış etkilere açılan bu edebiyatta, önce Johann Christoph Gottsched ile fransız etkisi, sonra ingiliz etkisi görüldü: Johann Jakob Bodmer ve Johann Jacob Breitinger önderliğideki isviçre okulu ingiliz etkisinde kaldı. Bu ikili etkilenmeden, özellikle Lessing'in yapıtlarında somutlaşan "Aufklärung" ("Aydınlanma felsefesi") doğdu. Lessing, alman edebiyatının büyük ve bağımsız bir edebiyat olmasını sağlamak için, Shakespeare örneğini Fransızlar'a yeğ tuttu. Lessing'in çağdaşı Christoph Martin Wieland, hem İlkçağ yazarlarının, hem Fransızlar'ın, hem de Shakespeare'in etkilerini taşıyan yapıtlarıyla, klasikçiliğin bir habercisi gibi göründü. Onların yanı sıra ve onlara eleştirel bir gözle bakan amansız ahlakçı Georg Christoph Lichtenberg de alman düzyasınının ustalarından biri oldu. Akılcı akımın dışında pieta'cıların bir gönül dini yaratma girişimlerinde ve Friedrich Gottlieb Klopstock'un yapıtlarında dinsel ve duygusal bir akım ortaya çıktı.

"Sturm und Drang"dan klasikçiliğe

1770'e doğru edebiyat alanında bir devrim patlak verdi. Bu devrime Friedrich Maximilan von Klinger'in bir oyununun adı verildi: *Sturm und Drang* (Fırtına ve atılım). Bu devrimin "Kuzey büyücüsü" diye anılan Johann Georg Hamann adlı bir öncüsü, Johann Gottfried Herder adlı bir sözcüsü ve genç Goethe'nin çevresinde toplanan Jacob Lenz, Heinrich Leopold Wagner, ressam Müller ve Johann Anton Leisewitz gibi temsilcileri oldu.

Ama 1775'ten sonra Sturm und Drang duruldu. Johann Joachim Winckelmann'ın eski yunan sanatını yüceltmeye başlamasıyla birlikte, Antikçağ giderek Shakespeare'in yerini aldı ve Karl Philip Moritz, Wilhelm Heinse, Wilhelm von Humboldt ve özellikle de Goethe'yi klasikçiliğe yöneltti. Daha genç olan Schiller de, Kant'ın etkisiyle aynı evrimi geçirdi. Bu çağın tüm yazarlarında görülen yunan hayranlığı, bir yandan Aydınlanma felsefesi ve Herder ile yaygınlaşan ilerleme kavramıyla bağdaşıyor, bir yandan da hem kültürü hem de eğitimi içeren *Bildung* kavramıyla birleşiyordu. Ama insanın yenilenmesine ilişkin bu ortak düş, dönemin en büyük lirik şairi olan Friedrich Hölderlin tarafından bir yitik cennet olarak ele alındı.

romantizm

Klasik edebiyat anlayışına, onun sanatçıyı tıpkı bir zihin atleti gibi görmesine karşı çıkan romantizm akımı 1790'dan başlayarak gelişti; ideolojik temellerini Fichte'nin *Wissenschaftslehre* (1794) adlı yapıtında bulan bu akım, kuramlarını da *Athenäum*'da (1798-1800) ortaya koydu.

İlk romantik okul (Jena romantikleri), adları hep çift olarak anılan yazarlardan oluşuyordu: yergi yazarı Ludwig Tieck ile, sanatın kutsallığına inanan W. Heinrich Wackenroder; Shakespeare'i neredeyse bir alman yazarı haline getiren eleştirmen ve çevirmen August Wilhelm von Schiegel ile romantizmin kuramcısı Friedrich von Schlegel; bilim hayranı, filozof ve gizemci şair Novalis ile, dini ve şiiri Evrensel'in özlemi temeline oturtan Friedrich Schleiermacher.

XIX. yy.'ın başında ilk romantik hareket dağıldı; yerini iki ayrı gruba, Brentano, Achim von Arnim, Johan Joseph von Görres ve Grimm kardeşler'den oluşan Heidelberg romantizmi ile La Motte-Fouqué, E. T. A. Hoffman ve Chamisso'dan oluşan Berlin romantizmine bıraktı.

Romantizm, bu dönemde, tiyatro alanında Heinrich von Kleist'ın hayal kırıklığına dönüşen coşkusu, Zacharias Werner'in dinsel esini ve yazgıcılığı yaygınlaştıran kara dramlarla (Müllner, Huwald) temsil edildi. Joseph von Eichendorff her ne kadar "romantizmin son şövalyesi" olduysa da, hareketin gözde temalarından çoğu, Schwaben okulunda (Kerner, Uhland, Hauff), daha sonraları da Platen'in seçmeciliği ve Eduard Mörike'nin yapmacıksızlığında kendini göstermeye devam etti.

"Genç Almanya"dan Bismarck'a

"Genç Almanya" hareketi, romantik düşlerden uzaklaştı ve Ernst Moritz Arndt, Heinrich Heine, Ludwig Börne, Karl Gutzkow, Heinrich Laube gibi yazarlarla, edebiyata siyaseti ve polemiği soktu. Buna karşılık. Christian Dietrich Grabbe, Georg Büchner ve Nikolaus Lenau insanı derinlemesine sarsan bir isyan duygusunu işlediler.

"Genç Almanya" akımı pek uzun sürmediyse de, kimi zaman daha içten, kimi zaman daha alaycı, kimi zaman daha bölgeci bir uzlaşmacı estetik olan "şiirsel gerçekçilik"le (İmmermann, Annette von Droste-Hülshoff, Berthold Auerbach, Otto Ludwig, Theodor Storm, Friedrich Hebbel) varlığını sürdürdü. Yüzyılın ikinci yarısında Gustav Freytag, Paul Heyse, Wilhelm Raabe ve Theodor Fontane ile gelişen bu gerçekçilik, başlıca temsilcileri Arno Holtz, Johannes Schlaf, M. G. Conrad, Wilhelm Bölsche ve Gerhart Hauptmann olan "tutarlı natüralizm"de doruğuna ulaştı.

İzlenimcilikten anlatımcılığa

1890'a doğru, Detlev von Liliencron, Richard Dehmel ve Christian Morgenstern ile birlikte yeni bir dönem başladı. Bu dönemde, çağdaş alman şiirinin öncüsü olan üç şair ortaya çıktı: çevresinde ünlü bir edebiyatçılar topluluğu kuran Rheinland'lı Stefan George ile Hugo von Hofmannsthal ve Rainer Maria Rilke adlı iki genç avusturyalı. Bu psikolojik "izlenim-

cilik", Mann kardeşler ile Hermann Hesse'nin ilk romanları üzerinde de etkili oldu. Öte yandan simgeci ya da "kozmik" yeniromantik akımlar bu dönemde dağıldı.

1910'a doğru *anlatımcılık** adı verilen yeni bir okul doğdu. Önceleri Avrupa uygarlığının zorbalık ve parçalanması karşısında bir bunalım ve başkaldırı çığlığı olan anlatımcılık (Else Lasker-Schüler, Ernst Stadler, Georg Heym, Gottfried Benn), ressam Oskar Kokoschka ya da heykelci Ernst Barlach'ın oyunları, Fritz von Unruh, Walter Hasenclever, Ernst Toller, Hanns Johst ve özellikle Georg Kaiser ve genç Bertolt Brecht'in yapıtlarıyla her şeyden önce tiyatro alanında kendini gösterirken, Kasimir Edschmid ile Alfred Döblin'in kimi roman denemeleri üzerinde de etkili oldu. Ama anlatımcılık birçok temsilcisini Birinci Dünya savaşı'nda yitirdi ve yerini *die neue Sachlichkeit* ("Yeni Nesnellik") denilen yeni bir gerçekçilik akımına bıraktı. Savaş, yeni düşüncelere, sorgulamalara ve kınamalara yol açtı (Erich Maria Remarque, Ernst Jünger). Yazar, çökmekte olan bir dünyanın gözlemcisi, yeni değerler ardında koşan bir ahlakçı durumuna geldi ve bir siyasal birliğin özlemini duydu. (Carl Zuckmayer, Brecht, Ferdinand Bruckner, Hans Fallada).

nazizm ve edebiyat

Hitler, kıyasıya eleştirdiği "entelektüel bolşeviklik" ve "yozlaşmış sanat"a karşı, kanı ve ırkı sanatsal sezginin kaynakları olarak ilan etti. Bu durumda yazarlar, Günther Weisenborn'un deyişiyle, üç çözümden birini, yani direniş, sürgün ya da ihaneti seçmek zorundaydılar.

Direnenlerin serüveni, suskunluk (Gottfried Benn) ya da hapisle (Ernst Wiechert) sonuçlandı. Yazarlardan 250'si ülkeden göç etmeyi yeğledi; bu sürgün birçoğu için dönüşsüz oldu, kimileri içinse (Ernst Toller, Kurt Tucholsky, Walter Hasenclever) intiharla noktalandı. Ekim 1933'te 88 yazar, bir bildiri yayımlayarak, Hitler'e bağlılıklarını ilan ettiler (Rudolf G. Binding, Hermann Claudius, İna Seidel). Nasyonal sosyalist edebiyat ya eski germen mitlerini yineleyip durdu ya da resmi öğretinin temalarını (yahudi düşmanlığı, bolşevizm düşmanlığı, Führer'in dehası) yaymaya çalıştı.

ALMAN SANATI

Charlemagne'ın evangeliarum'u Godescalc'ın yapıtı (782-783) minyatür: aziz Yuhanna *Bibliothèque nationale, Paris*

yenik Almanya'dan bölünmüş Almanya'ya

1945'te, yıkıntı durumuna gelmiş Almanya'da, yazarlar arasında önceleri suskunluk hüküm sürüyordu. Kabul gören tek edebiyat, Hitler rejimine direnenlerin ve Thomas Mann gibi yabancı ülkelere yerleşenlerin edebiyatı oldu. Öte yandan, kimliğini arayan bir ulus için yenilginin ortaya koyduğu sorun, Birinci Dünya savaşı'nın ertesinde olduğu gibi toplumsal ve siyasal nitelikte değil, ahlaksal nitelikteydi. Nasyonal-sosyalizmin başlangıç yıllarında Almanya'dan ayrılanlar ve Hitler rejiminin tehlikelerini açıklıkla gözler önüne sermiş olanlar, toplama kamplarında, rus cephesinde çile çekmiş, açık ya da gizli direnme hareketlerine katılmış yazarlar (Albrecht Haushofer, Wolfgang Borchert, Hermann Kasack, Hans Erich Nossack) kadar büyük bir okur kitlesi bulamadılar. Dışarıya gidenlere "iç göç"ü seçmiş olanlar arasında bir gerginlik, kimi zaman da düşmanlık doğdu.

Almanya'dan edebı yaşam, sadelik ve özgürlük gereklerine göre yeniden düzenlendi. Her türlü örgütlenme biçimini bır yana bırakan ve *Der Ruf* (Çağrı) dergisi çevresinde toplanan genç yazarlar, bu derginin 1947'de Müttefikler tarafından yasaklanması üzerine bir araya gelerek "sil baştan" yapmaya ve alman edebiyatını yeni temeller üzerine oturtmaya giriştiler. Böylece, Hans Werner Richter ve Alfred Andersch adlı genç yazarların çağrısı üzerine "Grup* 47" doğdu; bu topluluk kayıtlı üyesi ya da seçilmiş başkanı olmayan, ancak almanca yazan alman, avusturyalı ve isviçreli yazarların yılda üç gün Almanya'nın bir kentinde toplanmalarıyla oluşuyordu. Topluluğun bir kuruma bağlanmaması ve bir yerden bir yere sürekli olarak yer değiştirmesi, grubun bağımsızlık isteği kadar, savaşın bitiminden sonra bir düşünce merkezinin oluşmadığını da gösteriyordu.

1945'i izleyen ilk yıllarda savaş konusunu işleyen yapıtlar çoğunluktaydı; her zaman eleştirel, genellikle alaycı, kimi zaman da daha ağırbaşlı bir hava taşıyan bu yapıtlarda, özellikle savaşçının ahlak duygusunu isyan ettiren buyruklara uyup uymaması sorunu sözkonusu ediliyordu (Albrecht Goes). Bu çatışmanın maddi ve manevi sonuçları, Heinrich Böll, Arno Schmidt, Walter Jens gibi yazarların anlatılarının başlıca temalarını oluşturdu. Daha sonraları, yoksulluğu ve manevi çöküntüyü sert bir dille betimleyen bu anlayışın yerini, gerçek ve düşsel olayların saçma bir dünya oluşturdukları bir "büyüleyici gerçekçilik" anlayışı aldı (Ernst Kreuder, Elisabeth Langgässer).

Savaştan sonra sovyet işgal bölgesinde yerleşen yazarların bir bölümü komünizmi benimsedi. 1945'te kurulan, "Almanya'da demokrasinin yeniden canlanması için kültür birliği" (*Kulturbund*) siyasal bir çizgi saptamakla birlikte, yazarlara maddi yararlar ve belli ölçüde anlatım özgürlüğü tanıdı. 1949'da, Alman Demokratik Cumhuriyeti kurulur kurulmaz yönetim sanat ve edebiyatta "biçimciliğe" karşı şiddetli bir savaşıma girişti.

Almanya Federal Cumhuriyeti'nde edebiyat

Daha 1950'li yılların başlarında, sanatsal yaratı konusundakı tartışmalar, anlatım sorunu üzerinde yoğunlaştı. Bu dönem, Hermann Broch ve Robert Musil'in büyük ustalar olarak kabul edildikleri dönem oldu. Wolfdietrich Schnurre gibi şairler de şiire "arılığını" yeniden kazandırma uğraşına girdiler. İktisadi refaha karşın gençliği saran bunalım duygusuyla Almanya'nın iki devlete bölünmesi gibi iki temel konuya gene de kimse ilgisiz kalamadı. Kimi yazarlar bu durumdan simgesel bir anlam çıkarmaya uğraştılarsa da, günümüz Almanya'sı Günter Grass'ın roman ve oyunlarında daha gerçekçi, Hans Magnus Enzensberger'in anlatı ve denemelerinde daha acımasız, Uwe Johnson'un şiir ve romanlarında daha kavgacı bir biçimde ele alındı. Hâlâ bütünüyle B. Brecht estetiğinin egemenliği altında bulunan tiyatronun şaşırtıcı yenilenişinin temelinde de bu dramatik dünya anlayışı yatıyordu (Siegfried Lenz, Martin Walser, Leopold Ahlsen, Rolf Hochluth, Heinar Kipphardt).

1960'tan başlayarak, savaş ve savaştan hemen sonraki dönem alman edebiyatının öncelikli konuları olmaktan çıktı. Geçmişin izleri yapıtlarda hâlâ yer yer görülüyordu; ama yazarlar yeni toplumda artık başka deneylere de girişiyor ve özellikle sanat dünyasıyla çalışma dünyası arasında bir bağ kurmaya çaba gösteriyorlardı ("Grup 61" kuruldu: daha sonra parçalanarak yerini "Werkkreis 70'e bıraktı).

Bu dönem alman edebiyatının temel özelliklerinden biri de, gitgide daha yoğun biçimde siyasallaşmasıydı. Pek çok yazar, eleştirdikleri toplumu oyalamak yerine, dar bireysellikleririnden sıyrılarak toplumsal ve siyasal bağlanıma yöneldiler (Peter Weiss, Erich Fried). Diğer bazı yazarlar içinse edebiyatın siyasal işlevi o denli dar kapsamlı değildi; bununla birlikte, genel olarak bireyin yerini, bütünüyle toplumsal konumu tarafından belirlenen insan aldı. Yazarlar artık, tutarlı bir dünya kurarak gerçekliği yansıtabileceklerine inanmıyorlardı; belki de "belge - kitap"ların (Tatsachenbücher) Ren ötesinde gördüğü büyük ilgiden etkilenerek, kişilerinin yaşamlarından kimi anları bütünüyle vermeye çalışıyorlardı. Tümü de yapıtlarının gerçekdışı niteliği üzerinde ayak diretiyor, kaypaklığından yakındıkları dile karşı büyük bir güvensizlik gösteriyorlardı. Bu güvensizlik, yeteneklerinin farklılığına karşın, dili şiirin başlıca konusu yapma gibi ortak bir eğilim gösteren şairlerde (Helmut Heissenbüttel, Günter Eich) daha da büyüktü: 1968'den bu yana, genç yazarların bir tür karşı-edebiyat oluşturdukları görüldü ve bu alandaki öncülüğü de Peter Handke yaptı; bu avusturyalı yazar, gerçekliği gizleyen örtüyü kaldırma savındaki tüm yapıtları yapay sayıyor ve sonunda bazı sözcüklerin yerine hiyeroglifler koyarak bunları çözmeyi okura bırakıyordu.

Yine de en dikkat çekici olay Alman Demokratik Cumhuriyeti'nden Batı'ya geçen yazarların, böylece Almanya'da yeni bir "iç göç" yaratmalarıydı. Kendi okurlarıyla tüm bağları kesilen ve araştırmalarını batılı yazarlardan tümüyle farklı temeller üzerinde sürdüren bu yazarlar ikili bir kopuş deneyimi yaşadılar.

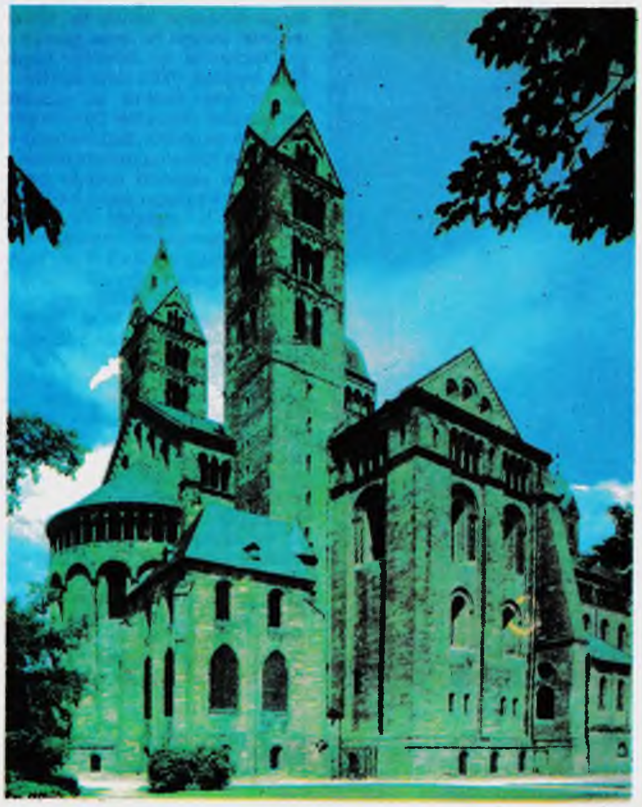
Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde edebiyat

Mayıs 1951'de sosyalist gerçekçilik resmi sanat öğretisi oldu. Batı'da, Almanya'nın yenilgisi ve suçluluğu tartışılırken, Doğu'da yalnızca yeni Almanya'ya inanılması istendi. Brecht'in oyunlarına da, Arnold Zweig ile Ludwig Renn'in romanlarına da sansür uygulandı. Kimi yazarlar (Theodor Plievier, Hermann Ka-

sack, Rudolf Hagelstange) Batı'ya geçerlerken, kimileri de ısmarlama yapıtlarına kişisel bir ses katmaya çalıştılar (Erwin Strittmatter, Franz Fühmann, Armin Müller).

Haziran 1953 işçi ayaklanmasının, daha sonra da macar ayaklanmasının bastırılması üzerine, edebiyat alanında hoşgörü dönemi sona erdi. Batı'ya doğru yeni bir göç dalgası (Alfred Kantorowicz, Heinar Kipphardt, Uwe Johnson bu dönemde göç ettiler) üzerine hükümet, yazar eksikliğini gidermek için işçileri, köylüleri ve askerleri edebi üretimde bulunmaya çağırdı (Bitterfeld konferansı, nisan 1959). Sinn und Form dergisinin kimi girişimleri mahkûm edildi; bu tür girişimleri temsil eden son yazarlar, özeleştiriye zorlandı (Peter Huchel, Stefan Hermlin, Peter Hacks, Günter Kunert).

Bununla birlikte, Alman Demokratik Cumhuriyeti yazarları, 1960'larda, konu olarak, yeniden kurulan toplumun neden olduğu çatışmaları ele aldılar (Christa Wolf, Brigitte Reimann, Hermann Kant). Yeni bir yazarlar kuşağı resmi dogmacılığı eleştirmeye çalıştı; ama bu eleştiri, rejime yönelik olmayan "sosyalizm içi" bir eleştiriydi (Rolf Floss, H. J. Steinmann). Bundan sonra yapıtlarda tek yanlı düşünmeyen kişiliklerin ortaya çıktığı görüldü. 1971'de parti birinci sekreteri E. Honecker liberalleşme doğrultusunda umut verdi. Ancak hemen ardından Christa Wolf'un yeni romanları yasaklandı; şair ve şarkıcı Wolf Biermann'ın halk önüne çıkmasına izin verilmedi. 1976'dan bu yana görülen tutuklamalar, yayın yasakları ve Batı'ya yönelik yeni bir yığınsal göç, Alman Demokratik Cumhuriyeti yazarlarının programlanmış bir edebiyatla yetinmediklerini, bölünmüş bilincin dramlarını ve bireyin sorunlarını ele alma konusunda bastırılmaz bir istek duyduklarını gösteriyor.

Münster belediye binası (Westfalen) XIV. yy
İkinci Dünya savaşı'ndan sonra restore edildı

Speyer'deki imparatorluk dom'u (katedral) [1030-1061]
Rheinland roman okulu

ALMAN FELSEFESİ

Alman felsefesi, yeniçağların büyük kültür geleneklerinden biridir. Bu felsefenin özgül yanlarından biri, dinsel geleneğin (katolik olmaktan çok protestan ve musevi geleneği) etkisinde kalmasından kaynaklanır. Daha XIII. yüzyıldan başlayarak Üstat Eckhart ile ve XIV. yüzyılda onu izleyen Tauler ve Suso ile, daha sonra Nikolaus von Kues (1401 - 1464) ve ardından Jacob Böhme (1575 - 1624), Franz Xaver von Baader (1765 - 1841) ve başkalarıyla, skolastiğin anlıkçılığına tepki olarak alman gizemciliği ortaya çıktı. Lutherciilik, protestan tanrıbilimini doğurdu ve alman üniversitesi dikkate değer bir gelişim gösterdi. Bütün bunlar, Almanya'da, felsefenin kurumsal temellerinin pekişmesine katkıda bulundu.

Buna paralel olarak, aristotelesçi geleneğin varlığını sürdürmesi, Leibniz'i (1646 - 1716), devam ettiricisi olduğu descartesçılıkla ve çağının bilimleriyle uzlaştırıcı bir bireşime yöneltti. Hem metafizikçi hem matematikçi, hem de geniş bilgili bir kimse olan Leibniz, yapıtlarında yalnızca Aydınlanma'nın (*Aufklärung*) akılcılığına öncülük etmekle kalmadı, alman idealizminin metafiziğine de öncülük etti. Onun bireşim yapma eğilimi, Hegel'inki gibi büyük sistemlerin habercisidir. Nitekim, özneyi ve aklı, kuramsal (bilim), pratik (ahlak) ve estetik perspektiflerin merkezine yerleştirerek felsefede bir "kopernikusçu devrim" gerçekleştiren ve alman felsefesinin en büyük temsilcilerinden biri olan Kant'ın (1724 - 1804) eleştirdiği ve alman dilinde düzyazının kurulmasına büyük ölçüde ön ayak olan düşünür, Leibniz'in izleyicisi Christian Wolff'tu. Alman idealizmi, özgürlük ve mutlak ben filozofu Fichte, din ve doğa filozofu Schelling ve özellikle Hegel (1770 - 1831) gibi kantsonrası düşünürlerle gelişti. Kant çapında bir filozof olan Hegel, alman felsefesini egemenliğine aldı; diyalektik ve bütünselleştirici sistemi de, tüm bir düşünce geleneğine kaynaklık etti. Bu genel akışa karşıt olarak Schopenhauer, tanrıtanımaz ve kötümser bir felsefe geliştirdi ve Nietzsche'nin (1844 - 1900) putyıkıcı kâhince düşünceleri de bu felsefenin estetik kaygısı ve "yaşam felsefesi" (*Lebensphilosophie*) gibi yanlarını yeniden ele aldı. Bu sonuncu görüş, Wilhelm Dilthey'dan kaynaklanıp alman tarihsel okulunun mirasını da kapsayan, Driesch'i ve Ludwig Klages'i etkileyerek Oswald Spengler'e, hatta psikanalize kadar ulaşan bir akım oluşturdu. "Hegelci sol"un, Marx'ın (1818 - 1883) diyalektik ve tarihsel maddeciliğini ve daha sonra bütün bir marxçı akımı ortaya çıkarmasına karşılık, yenikantçı idealizm, özellikle bilim ve kültür kuramı ortaya koymaya çalışan birçok okula bölündü. Özellikle Husserl'in (1859 - 1938) geliştirdiği fenomenoloji, Heidegger'de (1889 - 1976) yorumbilim geleneğiyle kaynaştı. Bu arada, freudçu psikanalizden kaynaklanmış olan akımı (Reich, Marcuse), yeniolguculuğu (Carnap, Reichenbach), Kari Jaspers'in varoluşçuluğunu, Avusturyalı Ludwig Wittgenstein'in yapıtlarını ve felsefenin mirasını eleştirel kuram olarak toplum bilimlerine aktarıp "felsefenin ölümü"nü aşmaya yönelen Frankfurt okulunun yenimarxçılığını (Adorno, Horkheimer) da anmak gerekir.

ALMAN SANATI

Romalılar mimarlık alanında pek çok iz (Trier'de Porta Nigra), Germenler ise harika bir maden işleme sanatı bıraktılarsa da, asıl alman sanatı Charlemagne ile başladı ve imparatorluğun paylaşımı sırasında onun ardıllarınca belirlendi. Alman sanatının arazi olarak sınırları doğuda slav ülkeleri, kuzeyde iskandinav ülkeleri, kuzeybatıda Flandre ve Hollanda,

Mağribli rakkas (1480)
Erasmus Grasser'in yapıtı
yaldızlı ve çokrenkli ağaç
Stadtmuseum, Münih

Azize Barbara'nın peşinde
Azize Barbara'nın mihrap arkalığı
panosundan bölüm
Meister Francke'nin yapıtı
(XV. yy.'ın ilk yarısı)
Nationalmuseum, Helsinki

Gayda çalgıcısı
Albrecth Dürer'in gravürü (1514)
Petit Palais müzesi, Paris

İbrahim'in kurbanı (1530)
Yaşlı Lucas Cranach'ın yapıtı
Neue Residenz,Bamberg

batıda Fransa ve güneyde İtalya'dır. bu sanatın gelişimini birlik gösteren bir birimin gelişmesi gibi değil de, farklı bölgelerin, görece güçlerine ve tarihlerine göre, aynı anda ve art arda görülen evrimlerin tümü olarak ele almak gerekir.

karolenj sanatı (VIII.-X. yy.)

Taş mimarlığı ve insan figürünün kullanılması, kaynağını ilkçağ sanatından ve özellikle de bizans sanatından alan, germen sanatına hiçbir şey borçlu olmayan iki yeni öğedir. Bu öğeler başlangıçta bir kopya düzeyinde kalırsa da, sonradan yenilikler yaratan bir sanat gücüne ulaşır. Aachen'da bu dönemin başyapıtı Pfalz capellası (805) daha sonraları büyük bir önem kazandı: bu capelladaki merkezi plan Alsace'taki Ottmarsheim kilisesi'nde de görülür. Bugüne hiçbir yapı tam olarak kalmamış olmakla birlikte, daha sonraki yapılarda bulunan izlerden, kiliselerde en yaygın planın bazilika planı olduğu bilinmektedir. Charlemagne sarayı elyazmalarının resimlenmesinde de etkili oldu; burada da ilkçağ sanatından çok sık esinlenildi (782-783'te Godescalc tarafından resimlenen, Aachen okulu *Evangeliarum*'u B. N., Paris). İmparatorun ölümünden sonra (814), başkentteki atölyeler çalışmalarını durdururken, taşra atölyeleri, Almanya'nın güneyinde (Reggensburg, Tegernsee, Augsburg, Konstanz, Reichenau), İsviçre'de (Sankt Gallen, Chur), Alsace'ta (Wissembourg, Murbach, Strasbourg) ve Ren vadisinde, gerçek bir uygarlık zinciri oluşturacak kadar geliştiler. İmparatorluğun paylaşıldığı dönemde ayakta kalabilen bu manastırlar, karolenj mirasını roman sanatına aktaracaktır. İsviçre'deki küçük Müstair kilisesi'nin resimli 82 panosu, karolenj döneminde duvar resmine verilen önemi gösterir; bununla ilgili daha pek çok iz kalmıştır. Bugün artık yok olan anıtsal bir yalancı mermer heykelciliğinden söz edilebilirse de, o dönemde en

yoğun üretim, katedrallerin hazinelerinde (Aachen, Essen, Köln) birçok örneği görülen kuyumculuk ve fildişi heykelcilik alanlarındaydı.

Otto dönemi sanatı (919 - 1024)

Norman ve macar istilalarının ardından, sonradan inşa edilen yapılarda çok sayıda izleri kalan Magdeburg (955), Mainz (975), Worms (1018) gibi ilk alman katedrallerinin kuruluşu, geniş ölçüde Saksonya imparatorlarının dindarlığı ve saygınlık kazanma politikası sayesinde gerçekleşti. Gerçekleştirilmesindeki özen, oranlardaki denge ve ustaca düzenlemeleriyle, Otto dönemi mimarlığı kendinden önceki döneme göre büyük bir gelişme gösterdi (Gernrode Sankt Cyriacus kilisesi, Köln Sankt Pantaleon kilisesi [961-975]). Resim sanatı gelişmesini manastırlarda sürdürdü: büyük bir süsleme değeri olan Otto III *Dua Kitabı* (Münih, Staatsbibliothek) ile Oberzell freskleri, Reichenau adasındaki ustalara mal edilir. Heykelcilik, Köln'lü Gero'nun ahşap İsa'lı haçı (969-970) ve Hilldesheim'daki Sankt Bernhard kilisesi'nin bronz kapılarıyla (1015) yüksek bir olgunluk aşamasına erişti.

roman sanatı (XI.-XIII. yy.)

Bu dönem boyunca, mimarlığa ağırlık verildi. Franken'li, daha sonra da Hohenstaufen'li imparatorların etkisiyle pek çok kilise ve katedral yapıldı. Sade hacimli, ama özellikle görkemli kunt yapılar veren roman sanatı, mimarlık sistemlerine fazla bir yenilik getirmeksizin, Otto dönemi sanatından türedi. En sık uygulanan plan şeması, biri batıya, öteki doğuya dönük iki absida arasında, iki kat boyunca yükselen (yüksek kemerler ve pencereler) bir ana sahından oluşurdu. önce ahşap bir tavanla, sonra da bir tonozla örtülen bu ana sahının iki ucunda çifte kuleler yer alırdı. süsleme yalındı: çoğu kez kübik yapıda, süslemesiz ya da basit oyma kabartmalı sütun başlıkları. Speyer imparatorluk katedrali (1030 - 1061) Rheinland bölgesinde çok büyük bir etki uyandırdı ve Mainz katedrali (1081-1139) ile Eifel'deki Maria Laach manastırı'na (1093 - 1230) örnek oldu. Aşağı Ren bölgesindeki, tribün ve triforium'la inşa edilmiş Xanten Sankt Viktor kilisesi'nde (1190 - 1213) anglo-norman etkiler göze çarpar. Citeaux ve Cluny tarikatları Bourgogne'dan yeni bir oran, yeni bir hacim, taş işçiliğinde yeni bir güzellik anlayışı getirdi ve böylece, XIII. yy.'ın ikinci yarısına kadar sürecek olan bir sanatın doğuşunu hızlandırdı. Hirsau ve Paulinzella manastırlarının kalıntılarında bu öğeler görülmekle birlikte, Worms, Mainz ve özellikle Bamberg ve Braunschweig'daki büyük katedrallerin yapılışı bunun parlak örneklerini sundu.

Minyatür imparatorluk atölyelerinde canlılığını sürdürdü: Westfalen'deki Corvey, Aşağı Saksonya'daki Helmarhausen, Schwaben'daki Hirsau, Weingarten ve Salzburg. Ressamlar buralarda özellikle kuzey geleneğinin ortaya çıktığı başharf çalışmalarında ustalıklarını ve düş zenginliklerini gösterdiler. Duvar resmi, Schwarzrheındorf freskleri (Bonn) ve Hildesheim'daki Sankt Michael kilise-

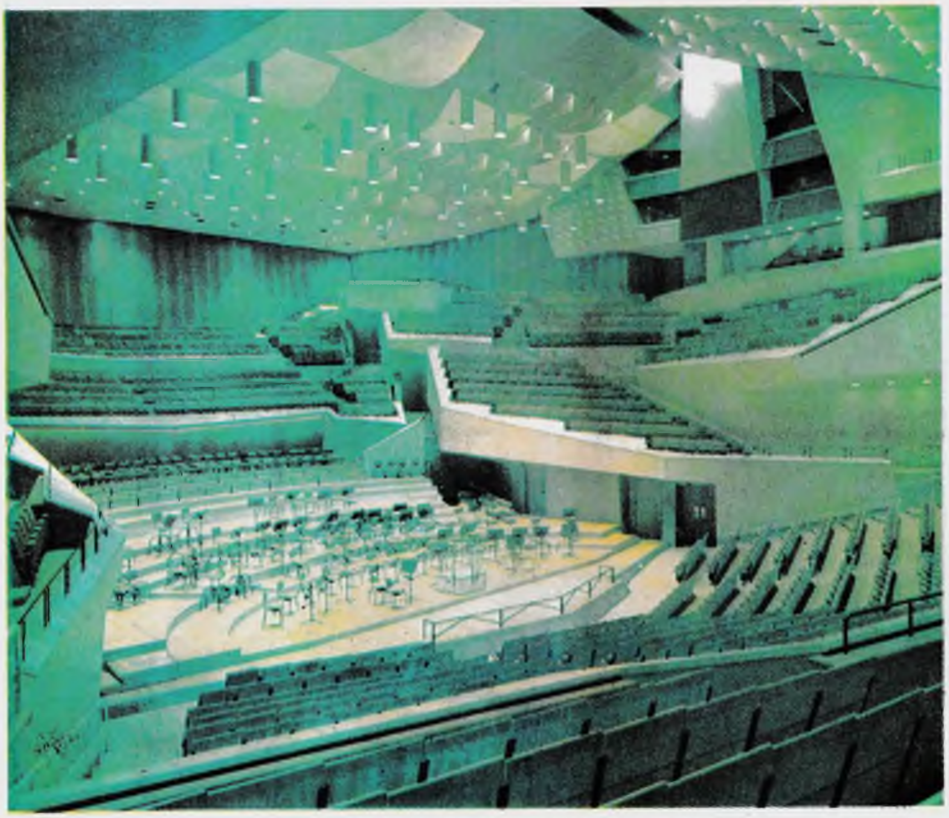
Karl V'in kadırgası (XVI. yy.)
dövme, yaldızlı, mineli bakırdan
otomatlı mekanik parça
Renaissance müzesi, Ecouen

üstte
Ottobeuren kilisesi koro yeri (Bavyera) mimar J. M. Fischer tarafından 1736-1766 arası yapıldı. J. J. Zeiller'in freskleri.

altta
Bavyera'daki Pommersfelden şatosunun aynalar salonu (XVIII. yy.)

Berlin Filarmoni orkestrası'nın konser salonu (1956-1963) mimarı Hans Scharoun

Carla Bianca von Quandt'ın portresi (1819-20) Julius Schnorr von Carolsfeld'in yapıtı Nasıra okulu *Nationalgalerie, Berlin*

si'nin (1220) ahşap boyalı tavanıyla çok yüksek bir düzeye ulaştı. Taş heykelciliği sönük kaldı, heykel süslemeli ana kapıların ve alınlıkların ortaya çıkması da ancak XII. yy.'dan sonra gerçekleşti. En ilginç eserler arasında Freckenhorst vaftiz kurnası sayılabilir. Ama, alman sanatçılar özellikle ağaç heykelcilik ve bronz işlemeciliğinde ustalıklarını gösterdiler: bunlar arasında en ünlüsü Braunschweig'daki *Aslan* (1116) oldu.

gotik sanat
(XIII. yy.-XVI. yy. başı)

Roman yapı kurallarına çok bağlı olan Almanya'ya, Fransa'dan gelen gotik etkilerin sızması uzun sürdü. XIII. yy.'dan başlayarak sivri kemerler kullanıldı, ancak yeni bir yapı sistemi yaratılamadı. Bamberg ve Naumburg'da iki absidli plan tekrar ortaya çıktı. Burada gotik iç yapıyla hacimlerin roman üslubundaki dış düzenlenmesi arasındaki karşıtlık apaçık görülür; kemerler kare bir plan üzerine bombelidir, payanda kemer de yoktur. Deambulatoriumlu ve capellalı fransız sistemi koro yerine ilk defa Magdeburg katedrali'nde, Bourgogne kiliselerinin özelliklerine de Erbach'ta ve Nürnberg'deki Heisterbach, Sankt Sebald'da rastlanmakla birlikte Amiens üslubundaki gotik idealine ancak Köln katedrali'nin koro yerinde (kutsanması 1322) ulaşılabilmiştir. Görüldüğü gibi Almanya gotik üslubun doğuşuna katkıda bulunmadı ama onu yaydı. Lüksemburg hanedanından imparator Karl IV, hümanizmden etkilenerek, sanatçı ve mimarların imparatorluğun dört bir yanında yeteneklerini geliştirmelerine olanak sağladı. 1350'den XV. yy.'ın ortalarına kadar Avrupa'da büyük inşaatlara damgasını vuran büyük bir mimar ve heykelci ailesinden gelen Peter Parler (1330 - 1399), imparatorluğun kültür merkezi Prag'da çalıştı. *Bauhütte* (ustalar loncası) kurallarına uygun olarak iş örgütlenmesinde yapılan reform, *Schöner Stil* ("güzel üslup") adı da verilen uluslararası gotik üslubun Polonya'ya kadar yayılmasını sağladı. Alman gotiği kendine özgü nitelikler edindi. Gmünd/Schwäbisch gibi. Viyana'daki Stephankirche gibi, eşit yükseklikte üç nefli, silmeleri tam bir ağ oluşturacak biçimde birbiriyle karışan tonozlarla örtülü salon-kilise tipine ağırlık verildi. Kuleler, Freiburg (XIII. yy.) ve Ulm'daki (XIV. yy.) büyük kiliselerde görüldüğü gibi, genellikle çok yüksek, sivri ve oymalı külahlarla süslüydü. Din dışı mimarlık alanında bir şehircilik örgütlenmesine gidildi, sokaklar güvercinlikli evlerle çevrildi ve belediye sarayları yapımı çoğaldı; Münster ve Goslar belediye sarayları bunların en ünlüleridir.

Güçlü karolenj ve roman geleneğini temel alan gotik heykelcilik, gelişimini sürdürdü ve mimarlığı çok gerisinde bıraktı. XIII. ve XIV. yy.'larda, bu heykelcilik çağın şövalyelik ülküsünü yansıtır. Almanya'nın plastik anlayışı XIII. yy. büyük Saksonya okulunda tam anlamıyla gelişti: düzenleme bakımından ilginç bir çalışma olan Freiberg'deki *Altın Kapı*'da hâlâ roman kuyumculuğunun etkisindedir. Bamberg'de, Reims geleneğindeki bir heykelciler topluluğu, Naumburg katedrali'nin koro yerindeki heykellerde görkemli bir anıtsallığa ulaşan belli bir şatafatlı üslubu geliştirdi. Parler'lerin 1400'e doğru kıvrımlı ve zarif "güzel Madonna"lar tipini yaymalarının ardından, XV. yy. ortalarına doğru, çok değerli yapıtlar yaratan tüm bir heykelciler kuşağı görüldü. Yaşlı Jörg Syrlin'in Ulm katedrali'nin koro yerindeki arkalıklı iskemleleri, Münih'teki Erasmus Grasser'in *Magribli Rakkaslar*'ı (1480), Michael Pacher'in (1481'de tamamlanan) Sankt Wolfgang kilisesi için yaptığı mihrap arkalığı, Gregor Erhart'ın Blaubeuren'deki (1493'e doğr.), Adam Kraft'ın Nürnberg'deki (1499'a doğr.) ve son olarak da Riemenschneider'in Creglingen'deki *Meryem'in Göğe Yükselişi* (1505) ile oyma ahşap mihrap arkalığı sanatının doruğuna ulaşan yapıtları. Bu heykel sanatında, örneğin Viyana'da Stephanskirche'deki Anton - Pilgram'ın portresinde (1513) kendini gösteren bireyselliğe yönelik bir ilginin geliştiği görüldü; bu yeni ideal Rönesans sanatına doğru bir aşamaydı.

Gotik dönemde tablolar ortaya çıktı; başlangıçta dinsel bir eşya olan tablo, sunağın üzerine konmak için tasarlanmıştı. Bu konuda da, XIV. yy.'dan başlayarak, Bohemya okulunun etkisi ve onun saray sanatı, kendisini bütün Almanya'da duyurdu. Bu anlayış, biçimlerdeki rahatlık, kıvrımlar, canlı renkler, mekân yanılsamasıyla, Bertram Usta'nın anıtsal *Grabow Mihrap arkalığı*'nda görülür (1380'e doğr., Hamburg, Kunsthalle). Bu veriler, yüzyılın sonunda ve XV. yy. başlarında, Dortmund'da Konrad von soest'in incelik ve lirizm dolu sanatıyla temsil edilen çizgisel ve aristokrat bir üsluba döküldü, buna karşılık Meister Francke Bourgogne natüralizmini benimsedi. XV. yy.'ın ortalarında, Konrad Witz'in manzaralarıyla olduğu gibi Stefan Lochner'in hareketlerin verilişi ve insan anatomisiyle yeni bir gerçekçilik doğdu. Lochner'in resimlerindeki dinginlik ve derin düşünce kendisini Köln okulunun "yumuşak" üslubuna da bağlar. Flaman resminin etkisinde kalan bir dönemin ardından, alman resmi, gotik sanattan tümüyle kopmaksızın, Rönesans'ın getirdiklerine açık kalan Martin Schongauer ve onun iki çağdaşı Michael Pacher ve Yaşlı Holbein'ın şaşırtıcı kişilikleriyle, yeni bir dönüm noktası yaşadı. Matbaanın bulunuşu, bakır üzerine gravür sanatının oluşmasına yardımcı oldu. (Schongauer, *Aklın Kitabı*'nın ustası)

Rönesans
(XVI. yy.-XVII. yy. başı)

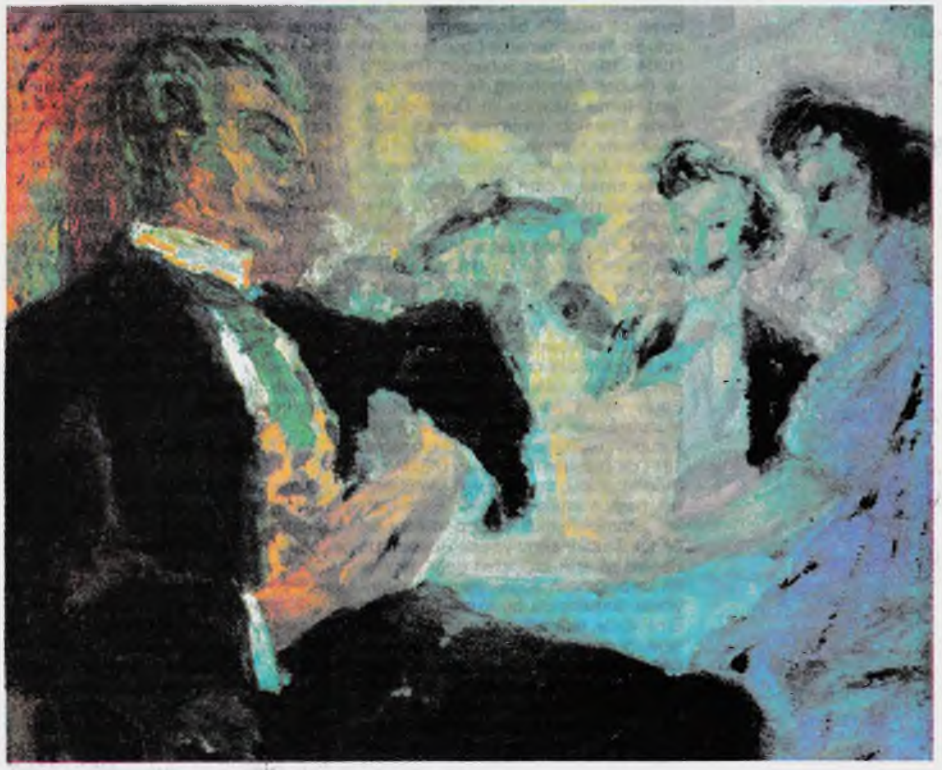
Reform'un (1517) ve köylü ayaklanmasının (1524) neden olduğu bunalımdan sonra, feodal imparatorluk çöktü. Kültür yaşamını destekleyip yeni düşüncelere açılan kentler, tam bir iktisadi gelişme yaşayan Güney Almanya kentleri oldu. Sanat tümüyle İtalya'ya yöneldi; bu etki ilkin Avusturya'da Schallaburg şatosunun avlusu (1540 - 1597) ve Heidelberg şatosunun Otto-Heinrich kanadındaki dört köşe direkler, yarım daire biçimindeki kemerler, üçgen alınlıklar, yuvarlak çerçeveli kabartmalar, kıvrık dal biçiminde bezemeler, garip şekiller gibi, süsleme öğelerinde görüldü. Torgau'daki Hartenfels şatosunun (Konrad Krebs, 1533 - 1535 arası) burma merdiveni belki de Blois'dan örnek alınarak yapıldı. Yüzyılın sonunda Palladio ve Vignola'nın etkileri Elias-Holl'ün yaptığı Augsburg Belediye

sarayı'nda (1615 - 1620) ve Wendel Dietrich'in Münih'teki Michaelskirche'sinde (1583 - 1597) kendini duyurdu. Kentler güzel burjuva evleriyle (Nürnberg) ve anıtsal çeşmelerle (Münih, Augsburg) donandı. Peter Vischer bu dönemin en verimli heykelcilerinden biridir. Bir döküm atölyesinin şefi olarak, çok sayıda anıt-mezar (İnnsbruck'ta imparator Maximilian'ın mezarındaki heykeller) yaptı.

Ama yeni düşüncelerin asıl potası resim sanatı oldu. büyük ustalar, germen özgünlüklerinden kopmaksızın, italyan Rönesansı'nın düşüncelerini özümleyerek, olağanüstü yoğunlukta bir sanat yarattılar. Dürer, tekniğindeki mükemmel ustalıkla (*Dört Havari*, Münih Resim müzesi), Ortaçağ'ın anıtsal gerçekçiliğiyle Rönesans'ın araştırma ruhunun bireşimini yapmayı başardı. Grünewald kendine özgü bir yol izledi ve heyecan kaynağı olarak rengi seçti (*İssenheim Mihrap arkalığı*, 1512 - 1515, Colmar). Genç Holbein, modellerinin özelliğini hiçbir ödün vermeden dışa vurarak, portreye yeni bir boyut kazandırdı (*Erasmus*, Louvre müzesi). Yaşlı Cranach, çıplak kadın resimlerinde (*Venüs*, Basel müzesi) lutherci püritanizmle erotizm arasında bir bireşim ortaya koydu. "Tuna okulu"nun ustası Altdorfer, manzarayı bir yan süsleme öğesi olmaktan çıkardı ve resmini kendi kendine yeterli bir öğe olarak ele aldı (*İskenderiye savaşı*, Münih). Bu dönem, grafik sanatlar bakımından en parlak dönemlerden biri oldu. Gravür başlangıçta italyan sanatından örneklerin yaygınlaşmasını sağladı, ama sağlam deseniyle her türlü konuyu işleyebilen ve yorulmak nedir bilmeyen Albrecht Dürer'de gerçek ustasını buldu. Onun izinden giden Hans Burgkmair, Cranach, Hans Baldung, Altdorfer, alman gravür sanatının zengin panoramasını tamamladılar.

barok sanat (XVII. - XVIII. yy.)

Otuz Yıl savaşları'yla (1618 - 1648) parçalanan Almanya, sanatın gelişmesine hiçbir olanak tanımadı; Adam Elsheimer ve Johann Liss gibi ressamlar, yeni bir üslubun öğelerini ülkelerinden uzakta, İtalya'da ortaya koydular. Versailles'ı örnek alan küçük prenslik sarayları, ancak XVII. yy.'ın sonlarına doğru ortaya çıktı; tam olarak ancak XVIII. yy.'da olgunlaşacak sanat yaratıcılığını, parlak dönemlere yaraşır üsluptaki saray, şato ve kiliselerle yeniden desteklediler. İtalya etkisi, germen dünyasının güney bölümünde, barok sanatının en güzel dinsel mimarlık örneklerinden birini yarattı. Manastır ve kiliseler, yalancı mermerin, çelenklerin, kuşların ve meleklerin coşkuyla kaynaştığı aydınlık bir dekorla süslendi; mihrap, ana merdiven, kitaplık, genellikle son derece özenli bir süslemeyle kavuştu. Avusturya'daki ünlü Melk manastırının yapımına Prandtauer 1702'de başladı. Viyana'da, Fischer von Erlach ve Lukas von Hildebrandt saraylar ve kiliseler yaptılar. Dresden'de, Pöppelmann'ın yönetiminde Zwinger inşa edilirken, Georg Bäehr protestan mimarisinin temel kurallarını belirledi. Asam kardeşler, Münih'te, bütün kuramlarının bir uygulaması olan Johanniskirche'yi (1733 - 1746), Johann Michael Fischer ise Ottobeuren kilisesi'ni yaptılar. Kilise'ye bağlı ya da bağlı olmayan prensler için Brühl, Münster, Pommersfelden, Ludwigsburg şatolarıyla Johann Balthasar Neumann'ın dehasının yarattığı Würzburg malikânesi gibi, fransız etkilerinin görüldüğü çok büyük konutlar yükseldi. Almanya'nın kuzeyinde fransız huguenotların yardımından yararlanan Friedrich II, Potsdam sarayı'nı yaptırdı. Fransa'da öğrenim gören Cuvilliés, Münih'te fransız örneklerinin hepsini geride bırakan bir zenginlik ve güzellikte bir bavyera rokokosu yarattı. (Amalienburg pavyonu, Nymphenburg parkı, 1735).

Kahvede (1911)
Emil Nolde'nin tablosu
Folkwang Museum, Essen

Resim ve heykel tümüyle mimarlığın hizmetine girdi. Bununla birlikte, Raphael Donner Viyana'da sevimli çeşmeler yaptı: üslubu, Bavyera kiliselerinin dekoratörü İgnaz Günther'in üslubu üzerinde bir hayli etkili oldu. Resim, süslemeye ve portreye yöneldi, ama daha iddialı konularda prensler, yabancı sanatçılara (Tiepolo, Würzburg'da) başvurdular; Avusturyalı Maulbertsch yerli ressamların en ilgincidir.

klasik çağdan modern çağa (XIX. yy.)

XVIII. yy. sonunda klasik sanata bir dönüş başladı. Mengs ve Winckelmann'ın kuramlarının etkisiyle ve Pompei kazı araştırmalarının coşkusu içinde, XIX. yy. Berlin'inin çok şey borçlu olduğu (Langhans'ın Brandenburg kapısı, 1788) yunan ve roma normlarından esinlenen bir mimari yaratıldı. Münih'te, L. von Klenze, Glyptothek ile Alte Pinakothek'i (1816) inşa etti. Dresden'de ise Semper, Rönesans üslubundan esinlenen bir opera binası (1838) yaptı. Romantizmin gelişiyle, Ortaçağ'a duyulan ilginin arttığı görüldü; 1828'de, kuruluşundan pek çok yüzyıl sonra, Köln katedrali'nde çalışmalara yeniden başlanılması için bir fon kuruldu. Farklı dönemlerdeki üslupların araştırılması yüzünden, XIX. yy., tiyatrolar, müzeler, adalet sarayları, belediye sarayları gibi birçok programa karşın, kendine özgü bir üslup bulamadı. Örnek olarak, Berlin'de, Schinkel'in yaptığı yeniklasik üsluptaki Alte Museum (1822-1828) ve Paul Wallot'nun Reichstag binasıyla (1884). Münih'te Friedrich von Thiersh'in yeni barok anlayıştaki adalet sarayı sayılabilir (1887).

G. Schadow, Rauch, Zauner gibi büyük sanatçılara karşın, XIX. yy. heykel sanatı için de parlak bir dönem olmadı. Buna karşılık, resim, çağın bütün eğilim ve araştırmalarını yansıttı. İlkçağ örneklerinden sıyrılarak kişisel bir sanat yaratmayı bilen Carstens, yeni klasik anlayışın en özgün temsilcisi oldu. Philipp Otto Runge'nin simgeciliği ve Caspar David Friedrich'in manzaralarındaki tümüyle içten gelen şiirsellik, asıl gelişme odağı Dresden'de bulunan kuzey alman romantik sanatının özelliklerini belirledi. Friedrich'in dehası, ruhsal bir durumu anlatmak için, titizlikle gözlemlediği doğa öğelerinden yararlanmaya dayanıyordu. Aynı yıllarda, güneyden gelen Nasıralılar topluluğu, alman sanat kaynaklarını dinsel bir saygı içinde tazelemek için Roma'ya yerleşti; Pforr, Overbeck, Schnorr von Carolsfeld, Cornelius gibi sanatçıların, dönüşlerinde, Viyana, Münih, Düsseldorf, Berlin, Dresden gibi büyük sanat merkezlerinde yaydıkları düşüncelerinden, M. von Schwind ile W. von Schadow'un geç romantizmi doğdu. 1840'tan başlayarak, en ilginç temsilcileri Münih'te G. von Dillis ile Dresden'de J. C. Dahl olan şiirsel gerçekçiliğe doğru bir gelişme belirdi. Berlin'de ise A. von Menzel, Biedermeier adı verilen dönemin tarihsel olaylarını doğrulukla çizerek, burjuva gerçekçiliğinin önemli bir örneğini verdi; Spitzweg'de ince bir mizahla renklenen betimleme, Feuerbach ve Böcklin ile aşırı bir duyarlığa erişti. Lenbach ve Leibl ile birlikte, portre, bir belge olmaktan çıkarak, modelin ince bir ruhbilimsel ve tinsel incelenmesine dönüştü. 1870'ten sonra, H. Thoma ve Liebermann ile birlikte, Slevogt ve Corinth'in izlenimciliğine doğru gelişen güçlü bir akım doğdu.

modern çağ (XX. yy.)

Sanayi çağının doğuşuyla, yapı gereksinimleri ve araçları değişti. Demirin, çeliğin ve betonun kullanımı, mimarlıkta devrim yarattı. Mühendisler, köprüler ve garlar yapıyor ve özellikle mekânı işlevsel bir biçimde kullanmaya çalışıyorlardı. Bu işlevselcilik 1910'da Behrens tarafından yeniden ele alındı ve ardında da Walter Gropius ile Mies van der Rohe'nin yönetimindeki *Bauhaus** okulunun temel ilkesi oldu: bir yapının planlarında çelik ve beton bir iskeletten hareket ediliyor, kübik bir biçim seçiliyor, çatı düz bırakılıyor ve pencerelerle cama geniş yer veriliyordu. Nasyonal sosyalizm tarafından reddedilen bu öncü mimarların görüşleri, özellikle Birleşik Devletler'de uygulandı. İkinci Dünya savaşı'ndan sonra, inşaat

gereksinimleri bütün büyük kentlerde işlevsel bir üslubun benimsenmesine yol açtı. En önemli mimarlar Egon Eiermann (1904 - 1970). Hans Scharoun, Frei Otto ve (Hubert Petschnigg ile birlikte çalışan) Helmut Hentrich idi. Örnek olarak, Berlin Filarmoni orkestrası binası, Köln havalimanı terminali, Düsseldorf'taki Thyssen binası, vb. sayılabilir. Ama en büyük mimarlık olayı, 70'li yıllarda, Behnisch ajansı tarafından 1972 Olimpiyat oyunları için yapılan ve araştırmalara yepyeni bir yol açan asma örtüsüyle dikkati çeken Münih Olimpiyat stadı oldu.

XIX. yy sonlarında ve XX. yy. başında, Berlin ve Münih gibi iki büyük merkez (Viyana için → AVUSTURYA) yoğun bir entelektüel yaşamla hareketlendi. Heykel ve resim birbirine bağlıydı. İzlenimci gerçekçiliğin ustaları Berlin'deydi ve Berlin Ayrılık hareketi (Sezession) ile Munch, Ensor, Cézanne, Van Gogh gibi Avrupalı yenilikçilerin etkisini benimsedi. 1911'de Dresden'de kurulan *Die Brücke* (Köprü) grubu, bu eğilimleri kaynaştırarak, başlıca ustaları Kirchner, Erich Heckel, Schmidt-Rottluff ve Otto-Müller olan bir anlatımcılık akımı yarattı. Ressam bir düşünceyi artık biçimden değil, renklerin karşıtlığından doğan gerilimle aktarıyordu. Başlangıçta bu akıma bağlı olan Emil Nolde, renklerin daha da cüretli kullanıldığı dinsel kökenli, güçlü bir anlatımcılığa dayanan kendine özgü bir resim dili yarattı. Grafik sanatlarda ve heykel*de, Kaethe Kollwitz'in güçlü ve yalın eserleri toplumsal gerçekçiliğe doğru gelişirken, hepsinden önemlisi olan Ernst Barlach, anlatımcılığa kübizmin plastik araştırmalarını da kattı. Güney'in başkenti Münih'te, Kandinski özellikle Franz Marc, August Macke, sonra da Paul Klee ile birlikte, 1912'de *Blaue Reiter* (Mavi Binici) grubunu kurdu. Kandinski gibi rus kökenli olan Jawlenski'den ve Delaunay'nin kübizminden etkilenen bu sanatçılar, yoğun uyum ve renklerden oluşan düşsel bir sanatı, soyutlamaya doğru götürdüler.

Birinci Dünya savaşı'ndan sonra, *Bauhaus*, mimarlığın kanatları altında, bütün sanatların bireşimini gerçekleştirdi. Klee, Kandinski, Lyonel Feininger, Josef Albers ile kendini kabul ettiren belli bir geometrik soyutlama, sonradan Baumeister'in daha yumuşak üslubuna doğru yöneldi. Schlemmer ile Moholy-Nagy'nin, ışığın hareketleri, renkler ve biçim üzerindeki araştırmaları, yeni ufaklar açarken, Lehmbruck, George Kolbe (1877-1947), Gerhard Marcks gibi heykelciler çalışmalarını daha gelenekçi bir doğrultuda sürdürdüler. Öteki resim akımları da şunlardı: toplumu yıkıcı biçimde eleştiren Max Beckmann, George Grosz, Otto Dix, Christian Schad gibi ressamların kurduğu *Yeni Nesnellik** (Neue Sachlichkeit) akımı en önemli merkezleri Köln, Berlin, Hannover (Scwitters ile) olan *dadacılık**; Max Ernst'in benimsediği *gerçeküstücülük*. Nazi yönetimi sırasında, sanat partinin amaçlarına hizmet etmek zorunda kaldı ve güçlü bir sanatçı göçünün yol açtığı bir kısırlaşma ve her türlü modernizm biçimine karşı tepki görüldü. Irkçı ideolojinin kalıplarını aşmayı başarabilen ender sanatçılardan biri de heykelci Arno Breker oldu.

İkinci Dünya savaşı'ndan sonra, soyut sanat, Ernst Wilhelm Nay'in (doğm. 1902), ya da Emil Schmuacher'in (doğm. 1912) lirik soyutlamaları, Julius Bissier'nin piktogramları, Karl Otto Götz'ün dinamik hat sanatıyla kendini kanıtladı. 60'lı yıllarda, alman sanatı yeni bir atılım yaptı ve sanatçılar çeşitli devrimci akımlardan esinlendiler. Heinz Mack, Otto Piene ve Günther Uecker'in çalışmalarıyla, Sıfır grubu kendini ışık üzerindeki araştırmalara yer verdi; Konrad Klaphek gibi, Ursula ve Bernard Schulze de, "fantastik gerçekçiliğe" gerçeküstücü bir içerik kattılar; Hamburglu Zebra grubu, "gerçekten de gerçek" bir sanat ilkesini savundu; Horst Antes ise çok kişisel figüratif yapıtlar verdi. 70'li yılların öncü sanatına, kavramsal bir akıma yol açan happenings düzenleyicileri Joseph Beuys ve Wolf Vostell'in "karşı sanat" görüşleri egemen oldu. Emil Cimiotti (doğm. 1927), Günther Haese (doğm. 1924), Otto Herber Hajek (doğm. 1927), Norbert Kricke (doğm. 1922), Brigitte Meier-Denninghoff (doğm. 1923), heykel sanatının en ilginç temsilcileridir. Bu büyük sanatsal etkinlik, her dört yılda bir uluslararası çağdaş sanatın geniş bir panoramasını sergileyen Kassel'deki "Documenta" kataloğunda değerlendirilir. Büyük kentlerdeki müzeler çok canlı ve cüretli girişimler, içindedir, güzel sanatlar üzerine verdikleri bilgiler büyük bir meraklı kitlesi ve koleksiyoncular tarafından ilgiyle izlenir.

ALMAN MÜZİK OKULU

Almanya'da müziğin başlangıcını Minnesang'ların (Minnesänger: saz şairleri) sanatına dayandırmak kuşkusuz tartışma götürür. Ne var ki Minnesang'ların ataları olan şair-şarkıcı-çalgıcılar, henüz hıristiyanlığa ve eskiçağ kültürüne yabancı bir şarkı geleneğini (büyü ya da kahramanlık şarkıları) nicedir sürdürüyorlardı. Tüm Almanya'da gregoryusçu plenşanın yerleşmesi için yüzyılların geçmesi gerekti. Bu uygulamayı destekleyen Charlemagne, romalı şarkıcıların getirdiği *organum*'u da kabul etti. Böylece, çoksesli müzik, ağır bir gelişme göstermekle birlikte, Almanya'da yayılabileceği bir alan buldu. Buna koşut olarak, daha XII. yy.'nın ortasında Provence (Fransa'nın güneyi) lirizmi germen ülkelerine girdi ve Minnesang'lar saray aşklarının büyük temalarını, roman destanlarını (Tannhäuser, Wolfram von Eschenbach) ya da haçlı şarkılarını (Walter von der Vogelweide) dile getirmeye başladılar.

Yüz yıl sonra Bavyera'ya sokulan *dövünenlerin* türküleri*'nin protestan koralini etkilediği, luther ve yardımcılarının (Johann Wather), alman müziğini J. S. Bach dönemine kadar bu temele oturttukları kabul edilir. Franko-flamanların mirasını devralan ilk çoksesliciler (P. von Hofhaimer, O. von Wolksenstein, A. von Fulda, Th. Stoltzer, H. Finck) kendilerine özgü üslubu oluşturmaya başladılar. Meistersang'lar (lonca kuran XIV. ve XV. yy. saz şairleri), ister burjuva, ister zanaatçı olsunlar, tablaturaya aşırı sayılabilecek ölçüde uyarak Minnesang'lardan nöbeti devraldılar. İtalya'dan gelen bir başka etki (*villanella, madrigal*, daha sonra *stile reppresentativo*) alman okulunun ilk gerçek ürünlerini vermesine yardım etti. Bu ürünlerin ortak üslubu, çalgı müziğinin gelişimine bağlı olarak kiliseye giren *konçertante* üslubuydu.

Ülkenin yüz yılı aşkın bir süredir org ve klavyeli çalgı yapımında başta gittiği göz önünde tutulursa, bu gelişmeyi olağan saymak gerekir. H. L. Hassler'in (şarkılar ve madrigaller), M. Praetroius'un (motetler, ilahiler, *Syntagma musicum*), ardından H. Schütz'ün, D. Buxtehude, J. J. Froberger ve J. Pachelbel'in yapıtları, G. P. Telemann, G. F. Händel ve J. S. Bach'a değin süren erken *barok* döneminde Almanya'da görülen çeşitli üslupların bireşim evreleridir.

Dışardan gelen etkiler arasında, opera, oratoryo, kantat ve çalgı müziği açısından en güçlü olanı, hiç kuşkusuz İtalyan etkisiydi. Münih'te, sonra Dresden'de (H. Schütz) ve Hamburg'da (J. Theile, J. S. Kusser, N. A. Strungk ve J. W. Franck) barok alman operasının bu etkiden kurtulması çok uzun sürdü. XVIII. yy.'ın ünlü bestecileri G. F. Händel ya da J. A. Hasse, alman lied'leri ya da fransız dansları gibi akımlara ilgi duymakla birlikte, italyan müziğinin derin etkisinden henüz sıyrılmış değillerdi.

Yalnızca R. Keiser, yabancı öğeleri germenleştirerek yeni bir lirik üslup yaratmaya çalıştı. J. Mattheson ile G. P. Telemann da onu izlediler. Eski çoksesli üslup ile Gabrieli ve Monteverdi'nin sanatından bir bireşim yaratmaya yönelik aynı çaba, oratoryo ve kantat alanlarında H. Schütz, J. Pachelbel, D. Buxtehude, A. Hammerschmidt, F. W. Zachow ve W. K. Briegel gibi bestecilerde de kendini gösterdi. Protestan kantatı, motet'ten türemiş olan pasyon (Çile) [H. Schütz, T. Selle, J. Theile, J. Kuhnau] ve dinsel konular bu dönemde doğdu. Hâlâ italyan (G. Grescobaldi), ingiliz, fransız ve Hollanda (J. P. Sweelinck) etkilerini taşıyan org ve klavsen müziği, insan sesinin eşlikçisi olmaktan çıkarak, çeşitleme tekniğiyle birleşti. Lübeck'e yerleşen D. Buxtehude'un dehası J. S. Bach üzerindeki etkisi bakımından tarihsel bir önem kazandı. Yalnızca, alman toprağında doğan ve gelişen, sürekli bas eşlikli dindışı alman lied'i, Franko-flamanların'ın (R. de Lassus) ve İtalyanlar'ın etkisine karşın, geleneğini korumasını bildi. H. L. Hassler, J. H. Schein, H. Albert, J. Rist ve A. Krieger, bu türün en iyi temsilcileridir. Çoksesli şarkı türü, XIX. yy.'da germen duyarlığının en özgün anlatım biçimlerinden birini oluşturan lied'lerin gelişimini engellemedi. (R. Schumann 250, J. Brahms 200, R. Strauss 150 lied yazmıştır.)

Çalgı müziğinin, fransız kökenli *süit** italyan kökenli *sonata da camera* ve *sonata da chiesa* çevresinde billurlaşması, XVII. yy.'ın özellikle ikinci yarısına rastlar. J. H. Schein ve S. Scheidt, sonra J. Rosenmüller, orkestra ya da üçlüler (iki solocu çalgı ve continuo) için yapıtlar bestelediler. Bu tür yapıtlar, Almanya'da uzun süre ilgi gördü (D. Buxtehude, keman, viola da gamba ve continuo için; J. Pachelbel iki keman ve continuo için). Yalnız keman için bestelenen yapıtların sayısı henüz azdı (Dresden'de J. J. Walter, bu türün başlıca örneklerini verdi). J. S. Bach, G. F. Händel ve G. P. Telemann kuşağı, İtalyanlar'ın, Fransızlar'ın ve alman geleneğinin (Kontrapunto ve armoni) teknik katkılarını birleştirdi (kontrapunto ve armoni).

J. S. Bach ve G. P. Telemann süit, kantat ve pasyonlarıyla; G. F. Händel oratoryo ve operalarıyla, bu yerleşik türlere dehaları sayesinde büyük bir saygınlık kazandırdılar ve italyan tarzında (A. Corelli ve A. Vivaldi) solocu konçertoyu yarattılar. Klavsen, eşlik çalgısı olmaktan çıktı ve bir "parti" olarak seslendirmeye katıldı.

J. S. Bach'ın oğulları (Wilhelm Friedmann, Carl Philipp, Emanuel ve Johann Christian) ile Manheimm okulu bestecileri (J. Stamitz, F. X. Richter, I. Holzbauer) ise XVIII. yy.'ın sonuna dek sürecek olan *zarif üslup* dönemini açtılar. Bu üslubun başlıca özelliği kontrapunto geleneğinin yerini, yavaş yavaş, zarif, yer yer romantizm öncesi öğeler taşıyan bir üsluba bırakmasıdır. Bach'ın oğulları, iki temalı sonat ve konçertoya modern biçimlerini kazandırırken, Mannheim "senfonicileri" (Starnitz vd.) ritim karşıtlıklarına ve tını çeşitliliğine (*crescendo* ve *decrescendo*) dayalı yeni bir orkestralama estetiği geliştirdiler. Aynı dönemde, C. W. Gluck operada, müziğin nasıl metindeki heyecana uyacağını ve olay örgüsüyle kaynaşabileceğini gösterdi.Mozart, eski singspiel'den esinlenerek ilk alman operası olan *Shirli flüt*'ü (Die Zauberflöte) besteledi.

XVIII. yy.'ın son otuz yılında, Viyana okulunun (J. Haydn, W. A. Mozart) parlaması karşısında sönük kalan Almanya, L. van Beethoven ile, devrimci niteliği, biçimden çok vurgulamada kendini gösteren yeni bir yaratıcılığa tanık oldu. Senfoniler, dörtlüler ve sonatlar, daha sonraki programlı müzik bestecilerinin (F. Liszt, R. Strauss) yararlanacağı apayrı bir coş-

ku, bir tutkuyla canlandı; buna karşılık F. Mendelssohn, R. Schumann ve J. Brahms gibi "romantik klasikçilik" akımını temsil eden besteciler bu tutkunun yalnızca bir yönünü, yürekten sıcaklığını ve gizli çarpıntısını vurguladılar.

Lirik tiyatro alanında, C. M. von Weber ilk romantik alman operası olan *Der Freyschütz* adlı yapıtıyla, E. T. A. Hoffmann ve L. Spohr'u aştı. Bu opera, birçok bakımdan, dram bestecilerinin en ünlüsü olan Wagner'in habercisidir. Wagner, başyapıtlarının yanı sıra eksensiz (atonal) müziği hazırlayan cüretli armoni düzenlemeleriyle, XX. yy. Viyana okulunun (A. Schönberg, A. Berg, A. von Webern) öncüsü sayılabilir. Ayrıca R. Strauss, G. Mahler ve daha küçük çapta bazı besteciler (P. Cornelius, Engelbert Humperdinck, Hans Pfitzner ya da Max von Schillings) üzerinde kesin bir etkisi olacaktır. Daha yakın çağlarda Carl Orff, yeniilkelcilikten (neoprimitivizm) esinlenen bir müzikli tiyatro yarattı; Kurt Weill, öncü anlatımcılıktan halk gerçekçiliğine geçti; Werner Egk italyan geleneğiyle yeniden bağlantı kurdu. Genç kuşağın seçmeciliği (eklektizm), günün gereklerine uygun lirik bir repertuarın oluşturulmasında, her sanatçının kişisel bir yol izlemesine olanak tanıdı (Boris Blacher, Hans Werner Henze, Wilhelm Killmayer, Giselher Klebe, Bernd Alois Zimmermann).

Senfoni alanında J. Brahms'ın "romantik klasikçilik"i, Max Bruch ve Max Reger'den başlayarak Paul Hindemith ve H. W. Henze'ye değin çeşitli bestecilere esin kaynağı oldu. Buna karşılık, Karl Amedeus Hartmann'ın sekiz senfonisi, germen geleneğiyle Webern'in mirasından bir bireşim oluştururken; B. Blacher, G. Klebe, Karlheinz Stockhausen, hatta F. Zehm, senfonik yapıtlarında ses gerecine aşırı bağlılık gösterdiler. Bunun nedeni, 1945'ten sonra, savaş öncesi kuşağının (W. Fortner, B. Blacher), yenilik gereksinimi duyarak Viyana onikitonculuğuna bağlanmalarıdır. Genç kuşak ise, onikitonuculuğun edinimlerini dizisel düşünceyi sonuçlarına kadar götürerek geliştirdi. Ses gerecine böylesine sahip çıkmanın sonuçları son derecede çeşitlidir ve bunların, Donaueschingen festivali'nin getirdiği yenilikler ile Münih ve Köln elektronik müzik stüdyolarının buluşları arasında yalpalayan müzik düşüncesinin hangi yönde geliştiğine ışık tutabilecek bir etiket altında toplanmaları son derecede zordur. 20'li yıllarda doğan (G. Klebe, H. W. Henze, K. Stockhausen, H. Otte, Josef Anton Riedel, Gottfried Michael Koenig) ve kimileri (Henze, Stockhausen) çağdaş alman müzik üretimine hâlâ egemen olan günümüz klasik bestecilerine bu büyük ve çeşitli üretim içinde kendilerini kabul ettirmiş on kadar bestecinin de adlarını eklemek yerinde olur: W. Heider, Roland Kayn, G. Kroll, Helmut Lachenmann, Aribert Reimann, Hans Zender, M. von Biel, H. K. Jungheinrich, Johannes Fritsch, P. H. Hamel, Hans Jürgen von Bose ve Detlev Müller-Siemens (doğumu 1957). Ligeti ile Messiaen'in öğrencisi olan Müller-Siemens'in *Genoveva oder die weisse Hirschkuh* (1977) adlı operası, çağdaş repertuarın en önemli yapıtlarındandır.

ALMAN SİNEMASI

Alman sinemasının, 1895 yılının sonlarına doğru, Max Skladonowski'nin kısa bir filminin halka açık gösterimiyle doğduğu kabul edilir. Ancak bu yeni buluşa on beş yıl boyunca saygın bir sanat olmaktan çok, bir panayır gösterisi gözüyle bakıldı. Alman sineması, birkaç kişinin ve özelikle yapımcı ve dağıtımcı Oskar Messter'in katkılarına karşın, Birinci Dünya savaşı öncesinde kendini gösteremedi. 1910'lu yıllar sırasında sinema sanayisinin altyapısı oluşturulmuştu. Max Reinhardt okulunda yetişen oyuncu Paul Wegener'in ilk denemeleri, anlatımcılık akımına giden yolu açtı; danimarkalı yönetmen Stellan Rye'ın, Wegener'in senaryosundan gerçekleştirdiği *Der Student von Prag* (1913) ve Wegener'in oyuncu-yönetmen olarak yaptığı *Der Golem* (1914) filmleri, işledikleri temalarla (insanı egemenliği altına alan üstün ve uğursuz güçler mitosu) ve üsluplarıyla (dekora ve ışıklandırmaya verilen önem) 1920'lerde izlenecek başyapıtların habercisi oldular. Alman sineması, italyan örneğine bakarak, gösterişli tarihsel yapıtlara ilgi duydu: savaşın hemen sonrasında Richard Oswald, Otto Rippert, Arsen von Cserepy, Dimitri Buchowetzki ve özellikle Ernst Lubitsch'in filmleri büyük başarı kazandı.

Ancak, yeni, özgün bir akım, bir süre, bu pahalı yapımlarla rekabete girişti ve onları gölgede bıraktı. 1919'da Robert Wiene'nin *Dr. Caligari'nin muayenehanesi* (Das Kabinett des Dr. Caligari) adlı filmi olay yarattı. Yapıtın gerçek yaratıcıları, yönetmeninden çok, daha sonra "alman sineması altın çağı"nın en yetenekli kişisi biçiminde nitelendirilen senaryocu Carl Mayer ile Hermann Warm, Walter Röhrig ve Walter Reimann adlı dekorcuIardı. Anlatımcılığın doğuşu, çalkantılı bir siyasal, toplumsal ve ekonomik ortama rastladı. Bu, büyünün, gizemin, efsanenin ve genelde karışık, korkunç ve söze sığmaz şeyler üreten tüm romantizm sonrası anlayışın ağır bastığı bir akım olarak ortaya çıktı. Anlatımcılık, sinemanın klasikleri arasına girecek değişik yapıtların doğmasına neden oldu: Fritz Lang'ın *Der müde Tod*'u (1921) ve *Dr. Mabuse, der Spieler*'i (1922); Friedrich W. Murnau'nun *Nosferatu, eine Symphonie des Grauens*'i (1922); Paul Leni'nin *Das Wachsfigurenkabinett*'i (1924).

1924'te alman sineması, dünyada öncü sinema durumundaydı. F. W. Murnau'nun *Son adam* (Der letzte Mann) [1924] ve *Faust* (1926); F. Lang'ın *Die Niebelungen* (1924) ve *Metropolis* (1925); G. W. Pabst'ın *Die freudlose Gasse* (1925); Ewald A. Dupont'un *Varieté* (1925) gibi yapıtları, akla ilk olarak gelen filmler arasında yer aldı. 1927'den başlayarak kimi ekonomik güçlükler alman sinema sanayisinin görkemine gölge düşürdü. Birçok sinemacı başka ülkelere göç etti; önce İngiltere, sonra ABD'ye giden ilk göçmen Lubitsch'in ardından, Murnau, Leni ve Dupont da Hollywood'un aldatıcı çekiciliğine kapıldılar. Bununla birlikte, kalan sinemacılar üsluplarını geliştirmeyi sürdürdüler: örneğin G. W. Pabst, *Lulu* (1928) adlı olağanüstü güzellikte bir yapıt verdi. Fritz Lang, *Düseldorf canavarı* (M) [1931] adlı yapıtının ardından, kendini yükselen nazizmin kıskacında buldu. Ancak, Hitler hayaletinin, yaratıcı ve yenilikçi sinemaya son vermesinden az önce, seyirciler *Mavi melek* (der blaue Engel) [1930] filminde, Marlene Dietrich gibi bir kadın yıldızla Josef von Sternberg adlı yönetmeni keşfetme olanağı buldular. Daha sonra ABD'ye giden Dietrich ve Sternberg, birlikte yaptıkları yeni filmlerle bu ülkeyi fethettiler.

Sesli sinema, müzikli ve danslı filmler, operet filmleri ve pek suya sabuna dokunmayan güldürülere karşı yoğun bir ilgi yarattı; oldukça hızlı biçimde kolaycılığa kaçıldı. Pabst'ın *Üç kuruşluk opera* (Die Dreigroschenoper) [1931], Leontine Sagan'ın *Üniformalı genç kızlar* (Mädchen in Uniform) [1931] ve Slatan Dudow'un *Kühle Wampe* (1932) adlı filmleri, köhneleşme eğilimi gösteren sinemanın son kıpırdanışlarını oluşturdular. 1933'te köklü bir yön değişikliği, alman sinema sanayisinde önemli değişimlere yol açtı; sinemanın ideal bir propaganda aracı olduğunu düşünen Goebbels, Nasyonal sosyalist parti'nin ideolojik gelişiminden yana çıkan girişimleri destekledi. Resmi çizgide birleşmeyi reddedenler, ülkeyi terk etmek zorunda bırakıldılar. Hans Steinhoff, Gustav Ucicky, Veit Harlan gibi sinemacılarsa, yaptıkları uzlaşıcı fimlerde, dönemin siyasal buyruklarına titizlikle bağlı kalırken, 1920'lerin mirasını kullandıkları ölçüde belirli sanatsal düzeylere ulaşabildiler. Kadın sinemacı Leni Riefenstahl, 1934'te, nazi partisinin Nürnberg'deki kongresini konu alan *Triumph des Willens* belgeselini, 1936'da da Berlin Olimpiyat oyunlarını anlatan iki bölümlük *Stad ilahları*'nı (Olympia) [1938'de gösterime girdi] gerçekleştirdi. Hans Steinhoff'un *Hitlerci genç Quex*'inden (1933). Veit Harlan'ın ne yazık ki ünlü *Jud Süss*'üne (1940) ve *Kolberg*'ine (1945) dek hitlerci alman sineması, her şeyden önce belli bir ideolojinin hizmetinde bir silah oldu.

AFC sineması

İkinci Dünya savaşı'ndan sonra, sinema sanayisi, birkaç ad (özellikle Helmut Käutner) dışında, beylik bir sanat anlayışına gömüldü. Yaşanan "ekonomik mucize" bu durumu değiştiremedi. Peter Lorre'un *Der Verlerone* (1951) adlı filmi alman sinemasınının yeniden dirilebileceğini kanıtlar gözüktü. Ancak bu yapıt, çölde bir vahaydı. Kısa vadeli ticari çıkarlara yönelme isteği, bir süre sonra tüm coşkulu girişimleri hiçe indirdi. Bu durum 1960'ların ortalarına dek sürdü.

Ortam,sinema tür ve biçimlerinin yenilenmesine uygun görünüyordu. Gerçekten de birkaç yıl sonra, 1965-1967 arasında, az çok fransız sinemasının "yenidalga" patlamasını andırır biçimde bir genç sinema atılımı görüldü (J. M. Straub, V. Schlöndorff). 1968-1973 arasındaki belirgin bir durgunluğa karşın, beklenen yeniden doğuş gerçekleşti; bu yeni durum, 1974'te sinemayla televizyon arasındaki anlaşmayla da güçlendirildi. İlk filmlerini 1965 sonrasında çeviren birçok sinemacı arasında birkaç ad kendilerini uluslararası çapta kabul ettirdi: Volker Schlöndorff (*Der junge törless*, 1965; *Der plötzliche Reichtum der armen Leute von Kombach*, 1970); *Die verlorene Ehre der Katharina Blum*, 1975 [Margarethe von Trotta ile]; *Teneke trampet* [Die Blechtrommel], 1979; *Die Falschung*, 1981). Werner Herzog (Lebenszeichen, 1967, *Aguirre, der Zorn Gottes*, 1972; *Jeder für sich un Gott gegen Alles*, 1974; *Stroszek*, 1977; *Woyzeck*, 1979; *Fitzcarraldo*, 1982). Wim Wenders (*Die Angst be ı Elfmeter*, 1971; *İm Lauf der Zeit*, 1975; *Der Amerikanische Freund*, 1977; *Olayların gidişi* [Der Stand der Dinge], 1982; *Paris-teksas* [Paris-Texas], 1984), Peter Fleischman (*Jagdszenen aus Niederbayern*, 1968; *die Hamburger Krankheit*, 1979), Alexander Kluge (*Abschied von Gestern*, 1966; *Der Starke Ferdinand*, 1976), Reinhard Hauff (*Paule Paulaender*, 1976; *Das Messer im Kopf*, 1978), Edgar Reitz (*Stunde Null*, 1976), Peter Lilienthal (*Es herrscht Ruhe im Land*, 1975; *David*, 1978), Hans Jürgen Syberberg (*Ludwig, Requiem für einen wungfraulichen König*, 1972; *Hitler, ein Films aus Deutschland*, 1977; *Parsifal*, 1982). Werner Schroeter (*Palermo oder Wolfsburg*, 1980), Margarethe von Trotta (*Die bleierne Zeit*, 1981). Ancak Ulli Lommel, Hans Geissendörfer, Ulf Miehe, Helke Sander, Bernhard Sinkel, Christian Ziewer, Ottokar Runze, Hans Noever, Schamoni kardeşler, Helma Sanders-Brahms, Theodor Kotulla, Uwe Brandner, Robert van Ackeren, Herbert Achternbusch, Johannes Schaaf, Ula Stöckl, Max Willutzki, Walter Bockmayer, Wolfgang Petersen, Rosa von Praunheim gibi başka adlar da esin açısından çok değişik nitelikte, ama hepsi de tema ve anlatım yönünden yenilik taşıyan yapıtlara imzalarını attılar. Münih'te, Berlin'de, Hamburg'da sanatsal yaratı merkezleri oluştu. Kimi sinemacılar yaşadıkları döneme tanıklık etmek ve

1970'ler Almanyası'ndaki ahlak bunalımını yansıtmak isterken, kimileri de şeytansı ve uzaktan bakan bir *dekandanlık*'ın fantazmalarına sığındılar. 1980'lere girildiğinde batı alman sineması Batı Avrupa'nın en dikkate değer sinemalarından biriydi.

ADC sineması

Bu ülkede sinema üretimi, İkinci Dünya savaşı'nın hemen ertesinde, Berlin'in sovyet kesiminde DEFA yapımevi tarafından yürütüldü. Bu şirket daha sonra Alman Demokratik Cumhuriyeti hükümetinin denetiminde bir kamu kurumu durumuna getirildi. DEFA, 17 mayıs 1946'da, sovyet askeri yönetiminden film yapma izni aldı. Acılı yakın geçmişin etkisini henüz üzerlerinden atamamış olan sinemacılar, 1946'dan başlayarak stüdyolarına yeniden döndüklerinde, öncelikle nazizm döneminin bir değerlendirmesini yapmaya çalıştılar (Wolfgang Staudte'nin *Die Mörder sind unter uns*, 1947, Gerhard Lamprecht'in *İrgendwo in Berlin*, 1946) Nazi döneminin irdelenmesi, doğu alman sinemasını derinden etkileyen bir tema oldu (Kurt Maetzig'in *Ehe im Schatten*'i, 1947; Konrad Wolf'un üç filmi *Lissy*, 1957, *Sterne* 1959 ve *İch was Neunzehn*, 1968; Frank Beyer'ın iki filmi *Nackt unter Wölfen*, 1963 ve *Jacob der Lügner*, 1974). Alman Demokratik Cumhuriyeti sinemasının asıl öncüleri Wolfgang Staudte (*Rotation*, 1949), Kurt Maetzig (*Ernst Thaelmann*, 1954 - 1955) ve Slatan Dudow idi (*Unser taeglich Brot*, 1949) 1950'ler sırasında sivrilen, oyun yazarı Friedrich Wolf'un oğlu Konrad Wolf, giderek daha genç bir kuşağın sözcülüğünü yaptı. Savaş yıllarını ve bu yılların alman gençliği üzerindeki etkilerini işleyen birkaç filmden sonra, çok ilgi gören bu edebiyat ve opera klasiklerini perdeye uyarlama akımına (Georg C. Klaren'in *Wozzeck*'inden [1947], Egon Günther'in *Lotte in Weimar*'ına [1975] dek) katıldı ve Lion Feuchtwanger'in yapıtından yola çıkarak görkemli filmi *Goya*'yı (1971) gerçekleştirdi. Daha sonra kişisel konulara yönelerek *Mama ich lebe* (1977) ve *Solo Sunny*'yi (1979) çekti. Wolf'un çevresinde gitgide birçok yeni sinemacı dikkati çekti. Günther Rucker, Gerhard Klein, Frank Beyer ve 1960'ların sonlarıyla 1970'lerde önemli yapıtlar veren Egon Günther (*Abschied*, 1968, *Der Dritte*, 1972; *Die Schlüssel*, 1973), Joachim Kunert (*Die Toten bleiben Jung*, 1968), Siegfried Kuhn (*Das Zweite Leben des Friedrich Wilhelm Georg Platow*, 1973), Roland Graf, Lothar Warnecke (*Leben mit Uwe*, 1974), Heiner Carow (*İkarus*, 1975). 1954'te kurulan Potsdam-Babelsberg sinema okulunda, Prag'da ya da Moskova'da eğitim gören bu sinemacılar, çağdaş sorunlara yaşlılara oranla daha çok eğildiler ve ideolojik düzlemde kalıpçı bir anlayıştan uzaklaşmaktan çekinmediler.

ALMANZOR, El-Mansur adının Batılılar'ca değiştirilmiş biçimi.

ALMARAZ, İspanya'da (Extremadura) köy, Cáceres'in K.-D.'sunda; 900 nüf. — G.'inde Tajo ırmağı üstünde baraj ve nükleer santral.

ALMASFÜZİTÖ, Macaristan'da kent, Budapeşte'nin K.-B.'sında, Tuna yakınında. Alümin fabrikası. Rafineri. Kükürtlü kaplıcalar.

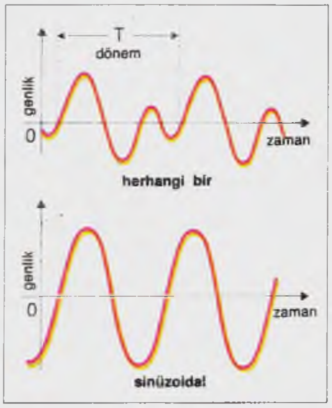
ALMASİLİSYUM a. (fr. *almasilicium*). Yaklaşık % 1 silisyum, % 1 magnezyum içeren ve temel bileşeni alüminyum olan 6181 standart sayılı alaşım. (Soğukta, çekme, presleme, katlama yoluyla biçim değiştirebilen, kimyasal aşınmaya dayanıklı bir sanayi alaşımıdır.)

ALMASY (György), macar etnograf, gezgin ve ornitolog (? 1867 - ? 1933). İç Asya'nın etnografya ve coğrafyasını araştırmak amacıyla iki gezi yaptı. Taşkent ve Viernij'den geçerek İli vadisi ve Tienşan'da, ıslam kültüründen etkilenmemiş İç Asya Türkleri'ni (Kırgızlar) inceledi (1900). Dil, gelenek ve yaşama biçimlerini araştırarak bunları *Vandorutam Azsia Szivebe* (Asya içine yaptığım yolculuk [1903]) adlı yapıtta topladı. İkinci gezisinde (1906), Kuzey Çin'in jeoloji, meteoroloji ve etnografyasını araştırdı. Romanya'ya giderek Dobruca yöresi kuşlarını inceledi. Gezilerinden topladığı zengin malzeme, Budapeşte Milli müzesi'ndedir.

ALMAŞ a. İki ya da daha çok şeyin sırayla değiştirilmesi ya da kendiliğinden değişmesi; keşikleme, münavebe.
—Telekom. Bir telekomünikasyon devresi üzerinde, mesajları iki yönde aynı anda değil, sırayla iletmeye dayanan işletme yöntemi.

ALMAŞ ya da **AMLAŞ,** rumen knezliklerinden (beylik) biri. Macaristan'da, Banat yakınlarındaki Almaş vadisinde kurulmuştu; merkezi Drerkova kalesiydi. XVII. yy.'da Osmanlılar'ın eline geçti.

ALMAŞIK sıf. Az çok düzenli aralıklarla yinelenen şey için kulanılır; mütenavip.
—Arit. *Almaşık dizi*, u_{2n} ve u_{2n+1} gerçek sayılarının ters işaret taşıdığı gerçek diziler. ($u_n = aq^n$ ile tanımlanan geometrik dizi almaşıktır; burada q dar anlamda negatif olmalıdır.)
—Bot. Yaprakların ya da dalların, gövde ya da sapı üzerinde, değişik yüksekliklerde iki ya da daha çok noktada hep aynı hizada yer almasına denir. ‖ *Almaşık yapı*, ikiçenekli bitkilerin genç kökünde görülen ve iki odunboru demeti arasında bir soymukboru demetinden, oluşan ya da bunun tersi durumda olan bitkisel yapı.
—Ceb. *Almaşık çoklu doğrusal uygulama*, iki bileşeni eşit her $x = (x_1, x_2, ..., x_n)$ vektörü için sıfır olan çoklu doğrusal uygulama. (f almaşık ikili doğrusal bir uygulamaysa, her x vektörü için f (x, x) = 0 olur.) ‖ *Almaşık grup*, bir kümenin çift dizilimlerinin kümesi. (Almaşık grup, bu kümenin bakışımlı grubunun bir altgrubudur.) ‖ *Almaşık matris*, TERS BAKIŞIMLI* MATRİS'in eşanlamlısı.
—Elekt. *Almaşık büyüklük*, ortalama değeri sıfır olan dönemsel büyüklük (alan, akım, gerilim vb.). [Eşanl. ALTERNATİF BÜYÜKLÜK.]

ALMAŞIK BÜYÜKLÜK

—Elektrotekn. *Almaşık akım üreteci*, ALTERNATÖR'ün eşanlamlısı.
—Fizs. mekan. *Almaşık devinim*, yönü düzenli olarak değişen devinim; bir saat sarkacının ya da patlamalı motorun silindirinde pistonun devinimi, almaşık devinimdir. (Eşanl. ALTERNATİF.)
—Mat. çözlm. *Almaşık seri*, gerçek terimleri almaşık olarak pozitif ve negatif olan seri. [($|u_n|$) azalır ve sıfıra yaklaşırsa (u_n) almaşık serisi yakınsaktır.]
—Polim. *Almaşık eşpolimer*, makromolekül zinciri içinde iki bileşim biriminin (monomer motifleri) düzenli olarak almaştığı eşpolimer. (A ve B gibi iki bileşim biriminden oluşan bir almaşık eşpolimer ~ ABABABAB ~ yapısı gösterir.)
—Says. çözlm. *Almaşık doğrultuların yöntemleri*, doğrusal ya da doğrusal olmayan çok bilinmeyenli denklem sistemlerinin çözümünde kullanılan yineleme yöntemleri ailesi. Bu yöntemlerde her yinelemede aynı türden, ancak daha basit birçok problemin çözümüne ulaşmak için çözülen sistemin bazı ayrılma özelliklerinden yararlanılır. (Bunlar, basit diferansiyel denklemleri, kısmi türevli denklemleri, integral denklemlerini, eşitsizlik sistemlerini vb. çözmekte kullanılır.)

ALMAŞIKLIK a. Bot. Bir bitkide yaprak ve çiçek gibi uzantılı organların bir çevrem üzerinde, bir önceki ya da bir sonraki çevremde bulunan ıki özdeş parça arasında kalan boşluk hızasında yer alması.
—Mant. Birinin doğruluğu ötekinin yanlışlığını, aynı şekilde birinin yanlışlığı ötekinin doğruluğunu içeren önerme çifti. (Örneğin, *"madde bölünemez parçalardan oluşur ya da madde sonsuzca bölünebilir"*, *"Dünya yaradılmıştır veya dünya ezeldenberi vardır."* Bir almaşıklığın iki önermesi arasında bir orta yoktur. Ayrıklık yargılarının temelinde de almaşıklık yatar.)

ALMAŞMA a. Dilbil. Bir sesbirim ya da sesbirim öbeğinin belirli bir biçimbilimsel sistemde uğradığı değişiklik. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Süslem. sant. Farklı iki motifin sırayla yinelenmesi.
—ANSİKL. Dilbil. Almaşma, ünlülerde de olabilir, ünsüzlerde de. Ünlü almaşması (almancada buna ablaut deniyor) ya nitel'dir, ya nicel. Nitel almaşma'da, ünlünün tınısında meydana gelen bir değişiklik sözkonusudur (örn., latincede, decet/doceo, almancada nehmen/nimm/nahm). Nicel almaşma'da ise sözkonusu olan süre değişiklikleridir. (örn. latincede, sēdeo/sedeo); ünlünün çeşitli durumlarına derece adı verilir: sürenin normalliğine, kısalığına ya da uzunluğuna göre ünsüz dolu, kısık ya da uzun olur. Tını almaşmasında bükünlü derece'den, ünlünün yitiminde ise sıfır derece'den söz edilir (örn., latincede, *esse/sum*, mastar/bildirme kipi).
Ünsüz almaşması'nın (fince ve laponca gibi dillerde görülür) en belirgin örneği *dilbilgisel almaşma*'dır. Almanca'daki değişimlerin bir türü olan bu almaşmada, bir ünsüz, kendinden hemen önceki ünlüde eski hint-avrupa vurgusunun bulunup bulunmadığına göre iki ayrı ünsüze dönüşür (örn., almanca *schneiden*, kesmek ve *geschnitten*, kesik örneklerinde [d] / [t] almaşması).
Tema almaşması diye, aynı paradigma içinde değişik temaların oluşmasına neden olan almaşmaya denir. Bu olgu, gerek fiil çekiminde (latince *esse*'nin çekiminde *s* ve *es* temaları), gerek ad çekiminde (latince *pater*'in ad çekiminde *patr-* ve *pater-* temaları) güçsüz biçimler ve güçlü birimler ayrımına yol açar.

ALMA-TADEMA (*sir* Lawrence), Hollanda kökenli ingiliz ressam (Dronrijp 1836 - Wiesbaden 1912). Önce Anvers'de, sonra Brüksel'de çalıştı; 1869'da kesin olarak Londra'ya yerleşti. Yeniklasik izler taşıyan zarif üslubuyla eski yunan -roma ve Ortaçağ'a özgü konuları resimledi. Büyük bir ün kazandı.

ALMAZLANMAK gçz. f. *Esk. Bir şeyi, bir kimseyi almazlanmak*, onu almaktan kaçınmak, çekinmek: *"İstanbul tekfuru, Emir Süleyman oğlunu almazlandı"* (*Âşık Paşazade tarihi*, XVI. yy.).

ALMEİDA (Francisco DE), portekizli amiral (Lizbon 1450'ye doğr. -Ümit bur-

nu 1510). 1505'te Hindistan'a gönderilen ilk kral naibi; Hint adaları pazarını Portekizliler'in elinden almak isteyen mısır sultanının donattığı filoyu yok etti. Dönüş yolunda Ümit burnu yakınında deniz kazasına uğradı ve yerliler tarafından öldürüldü.

ALMEİDA (Manuel Antônio DE), brezilyalı yazar (Rio de Janeiro 1831 - Macaé yakınında bir deniz kazasında 1861). Rio de Janeiro halkının yaşamını konu alan hareketli ve eğlenceli bir roman yazdı. *Memorias de un sargento de la Milicia* (1854).

ALMEİDA (Antonio José DE), portekizli hekim ve siyaset adamı (Vale de Vinha 1866 - Lizbon 1929). İlk ve yükseköğretimde önemli reformlar yaptı (1911), bir süre sonra cumhurbaşkanı oldu (1919-1923).

ALMEİDA (José Américo DE), brezilyalı yazar (Areia, Paraíba, 1887 - João Pessoa, Paraíba, 1980). *Bagaceira* (1928) adlı yapıtıyla K.-D.'nun bölgesel romancılığına çağdaşçı bir sanat anlayışı getirdi.

ALMEİDA GARRET (João BAPTİSTA DA SİLVA LEİTÃO, DE — vikontu), portekizli yazar ve siyaset adamı (Porto 1799 - Lizbon 1854). Daha 1820 devriminde liberal fikirleri benimsedi ve bu yüzden biri Fransa'ya, diğeri de İngiltere'ye olmak üzere iki kez (1823-1826 ve 1828-1836) sürgüne gitmek zorunda kaldı. 1851'de dışişleri bakanı oldu. Romanları (*Viagems ma minha terra,* 1856 [fr. çev. Voyage dans mon pays]), şiirleri (*Flores sem fructo,* 1845 [fr. çev. Fleurs sans fruits]; *Folhas cahidas,* 1856 [fr. çev. Feuilles tombées]) ve özellikle oyunları (*Merope e Gil Vicente,* 1838; *Frei Luiz de Sousa,* 1844 [fr. çev. Frère Louis de Sousa]) ile Avrupa romantik idealine Portekiz'e özgü bir biçim vermeye çalıştı. Tiyatro konservatuvarı'nın ve Ulusal tiyatro'nun kurulmasını sağladı.

ALMEİDA PRADO (José Antonio), brezilyalı besteci (Santos 1943). Paris'te Nadia Boulanger ve Olivier Messiaen'ın yanında yetişti. 1974'te Campinas'ta besteleme öğretmenliğine atandı. Vokal ve çalgısal —özellikle piyano için— yapıtlar verdi.

ALMELEC (*al[uminium], m [agnésium]* ve *élec [trique]*'ten) (tesc. edil. ad]. % 0,6 -0,8 magnezyum, % 0,6-0,8 silisyum, az miktarda demir (< % 0,35) içeren ve temel bileşeni alüminyum olan, 6 060 standart sayılı alaşım. (Bileşimi almasilisyuma yakındır. Tel ya da çubuk biçiminde elektrik iletkeni olarak kullanılan, yarıişlenmiş bir sanayi alaşımıdır; soğukta tel çekme işleminden sonra menevişleme uygulanır. Elektrik iletkenliği, % 99,5 arılıktaki alüminyumun 0,84 katıdır.)

ALMELO, Hollanda'nın doğusunda (Overijssel) kent; 63 000 nüf. Metalurji. Dokuma sanayisi. Uranyumun zenginleştirilmesi.

ALMENDRALEJO, İspanya'da kent. Extremadura'da Badajoz'un G.-D.'sunda, verimli bir ovanın ortasında; 22 000 nüf. XVI. yy.'dan kalma kilise. Tarım merkezi.

ALMER (Christian), isviçreli kılavuz (Grindelwald 1826 - *ay. y.* 1898). Whymper ya da Coolidge ile birlikte Alpler'in birçok büyük doruğunun fethine katıldı: Mönch (1857), Eiger (1858), barre des Écrins (1869), aiguille Verte (1865), Argentera (1879) vb.

ALMERE, Hollanda'da yeni kent, Güney Flevoland'ın G.-B. kesiminde, Amsterdam'ın D.'sunda.

ALMERİA, İspanya'da liman kenti, Andalucia'da, il merkezi. Akdeniz (*Almeria körfezi*) kıyısında; 141 000 nüf. Yönetim ve ticaret merkezi. Turizm. Araplar'dan kalma, X. yy.'da Abdurrahman III'ün yaptırdığı, El-Mansur'un genişlettirdiği kale (Alcazaba). Granada okulu gotik üslubunda katedral (XVI. yy.) ve başka anıtlar. — *Almeria ili,* Andalucia'nın doğusunda, Akdeniz kıyısında uzanır; 8 774 km²; 388 000 nüf. Bu dağlık bölgede iklim çok kurak, çevre bozkır görünümündedir (burası, sinemacılıkta yararlanılan bir yerdir). Küçük bir maden işletmesi (demir, kurşun, altın), dışsatıma yönelik üzüm ve turfanda sebze ve meyve yetiştiriciliği, yöreden dışarı yoğun biçimde sürdürülen göçü engelleyememektedir.

—Tar. Kente adını (*el-meriyye,* gözetleme kulesi), VIII. yy. başlarında burasını ele geçiren Araplar verdi. Almeria limanı, İspanya iç savaşı sırasında, uluslararası denetime katılan alman gemilerince, bir cumhuriyetçi uçağının *Deutschland* adlı gemiye saldırmasına misilleme olarak bombaladı.

ALMERİA KÜLTÜRÜ a. (Endülüs'te *Almeria* sitinden). Tarönc. Güney ve Doğu İspanya'da, yenitaş ve bakırtaş kültür evresi.(Mikrolitleri –miniktaşları– kapsayan taş endüstrisi, süssüz ve yuvarlak dipli vazolarla dikkati çeken seramik eşya, keman biçiminde kemik ya da taşlar, başlangıçta yuvarlak ve sonraları dikdörtgen konutlar, bu dönemin belirgin özellikleridir. İ.Ö. IV. ve III. binyıllardaki bu kültürün, Doğu Akdeniz'in etkisinde kaldığı söylenebilir.)

ALMETİYEVSK, Tataristan Cumhuriyeti'nde kent, Kazan'ın D.-G.-D.'sunda; 129 000 nüf. (1990).

ALMGREN (Carl), isveçli general (Linköping 1913). 1969'dan 1976'ya kadar kara kuvvetleri komutanlığı yaptı; kara ordusundaki askeri yapıyı modernleştirdi ve donatım için gerekli olan ulusal silah sanayisinin geliştirilmesine çaba harcadı.

ÄLMHULT, İsveç'te kent, Växjö'nün G.-B.'sında. Demiryolu kavşağı.

ALMIŞ HAN → ALMUŞ HAN.

ALMİRANTE, Panama'nın K.-B. kesiminde kent. Kakao ve muz üretilen bir bölgenin merkezi.

ALMOHADLAR → MUVAHHİTLER.

ALMONACİD (Sebastián DE), ispanyol heykelci (doğm. Torrijos, Toledo ili, 1460'a doğr.). Toledo katedrali'nde, Castilla başkomutanı Álvaro de Luna ve karısı Juana de Pimentel'in mezarlarını yaptı (1489). Sanatı, Rönesans'ın geç dönem gotik üslubu üzerindeki ilk etkilerini gösterir.

ALMOND (Gabriel Abraham), amerikalı siyaset bilimci (Rock Island 1911). Yale, Princeton ve Stanford üniversitelerinde siyaset bilimi profesörüydü. James S. Coleman ile birlikte yazdığı *The Politics of the Developing Areas* (1960) ve G. Bingham Powell ile birlikte yayımladığı *Comparative Politics: A Developmental Approach* (1966) adlı yapıtlarında siyasal gelişme konusunda özgün ve karmaşık bir tipleme önerdi. Buna göre, her siyasal sistem, "kültürel açıdan karma"dır, yani çağdaşlaşma öğeleriyle geleneksel öğeler aynı anda bir arada bulunurlar ve bir sistemin tüm siyasal yapısı, bir kültürle karşılıklı bağımlılık ilişkisi içindedir. G. Almond ayrıca siyasal gelişme sürecinin evrenselliğini de vurgular. *Political Development* adlı yapıtını 1970'te yayımladı.

ALMONDE (Filips Van) → VAN ALMONDE (Filips).

ALMONTE (Juan Nepomuceno), meksikalı general ve devlet adamı (Michoacan 1803 - Paris 1869). Morelos'un evlilik dışı oğlu; birçok diplomatik görevde bulundu ve 1846'da milli savunma bakanı oldu. 1850'den sonra muhafazakârlığı benimseyen Almonte, Üç Yıl savaşı'nda Miramon ile birlikte liberallere karşı savaştı. Paris büyükelçisi olarak İspanya ile Mon-Almonte antlaşması'nı imzaladı (1859) ve Juárez tarafından vatan haini ilan edildi. Fransız askeri seferinden yararlanarak 1862'de Meksika'ya döndü ve naiplik konseyinin üç üyesinden biri oldu. 1866'da Maximilian tarafından Napoléon III'ün yanına özel temsilci atanan Almonte, Maximilian'ın ölümünden sonra yaşamını Paris'te sürdürdü.

ALMORA, Hindistan'da kent, Uttar Pradeş'in kuzeyinde; 21 000 nüf. 1 642 m yükseltide. Kumaon'un eski başkenti olan Almora (1815'te Nepal, kenti İngilizler'e bırakmıştı), günümüzde güzel iklimli bir sayfiye merkezidir.

ALMORAVİDLER → MURABITLAR.

ALMQUİST (Carl Jonas Love), isveçli yazar (Stockholm 1793 - Bremen 1866). Hareketli bir yaşam sürdü, memurluğa girdi, hizmetçisiyle evlendi ve çiftçiliğe başladı; ardından Stockholm'e dönüp lise müdürlüğü yaptı. Aftonbladet'te gazeteci olarak çalıştı. Bir intihar teşebbüsünden sonra ABD'ye kaçtı ve orada iki evliliği bir arada yürüttü. Yapıtlarının en önemlileri, isveç romantizminin en özgün yapıtlarından biri sayılan *Törnrosens Bok*'da toplanmıştır. Bu ad altında bir araya getirilen kitaplar arasında, tarihsel romanlar (*Drottningens Juvelsmycke,* 1834) denemeler ve folklor havalarından esinlenmiş özgün müzikli şiirler vardır. Almquist, aynı zamanda ilk gerçekçi romancılardan biridir (*Fruar i Småland,* 1842-1843).

Almeida Garret
taşbaskı (ayrıntı)
Lizbon Ulusal kitaplığı

ALMQUİST (Herman), isveçli doğubilimci (1839-1904). Uppsala üniversitesi'nde sami dilleri okuttu. Arapça, özellikle halk arapçası üzerinde durdu. Sözlük çalışmaları yaptı. En önemli yapıtı *Kleine Beiträge zur Lexikographie des Vulgärarabishen,* iki bölüm olarak yayımlandı (1893-1925).

ALMUD a. (ar. *el-mudd*). Portekiz, İspanya ve Güney Amerika ülkelerinde kullanılan ve değeri yörelere göre değişen eski bir hacim ölçüsü.

ALMUKANTARÂT a. (ar. *el-mukantara,* usturlap). Gökküresinin ufka koşut dairesi. (YÜKSEKLİK DAİRESİ ya da PARALELİ de denir.)

ALMURA. Tar. coğ. Batı Anadolu'da, Ionia bölgesinde antik kent; İzmir'in Tire ilçesinde Eskioba (esk. Darmayıatik) ile Yenioba (esk. Darmayıcedit) köyleri yakınındadır. Yazıtlarda adı geçen kent, Batı Anadolu'da, Phrygia köylülerinin yerleşim alanı olması açısından önemlidir. Burada, Phrygia baştanrısı Men'in yanı sıra Demeter ve Dionysos tapınakları da vardı.

ALMUS, Karadeniz bölgesinde Tokat iline bağlı ilçe; Yeşilırmak'ın kollarından Almus çayı kıyısında; 36 328 nüf. (1990). 704 km². 43 köy. Merkezi Tokat'ın 35 km doğusundaki *Almus,* 5 901 nüf. (1990). Baraj.

Almus barajı ve hidroelektrik santralı, Tokat'ın Almus ilçesinde, Ye-

Almus barajı ve hidroelektrik santralı
Tokat

şılırmak'ın kolu Almus suyu üzerinde kurulu baraj ve elektrik santralı. 1966'da işletmeye açılan baraj, sulama, elektrik enerjisi üretme ve taşkın önleme amacıyla yapıldı. Göl alanı 31,3 km², su toplama hacmi 950 milyon m³, sulama alanı 13 400 ha'dır. Enerji gücü 27 MW olan santralın yıllık elektrik üretimi 80 milyon kwh'tır.

ALMUS ya da **ALMIŞ HAN İlteber,** İdil Bulgarları hükümdarı (X. yy.). Abbasi halifesi Muktedir'e, din bilginleri ve mimarlar göndermesi için elçi yolladı (920). İslamlığı benimseyerek sanını ve adını, Emir Cafer bin Abdullah olarak değiştirdi. Muktedir'in gönderdiği bilim adamları arasında yazman olarak yer alan İbni Fadlan'ın *er-Rihle* ve arap coğrafyacısı İbni Rüste'nin *Kitab ül-a'lak in-nefise* adlı yapıtlarında, Almuş Han döneminde Bulgarlar'ın yaşayışıyla ilgili bilgiler yer alır.

ALNAÇ ya da **ANNAÇ** a. *Yörs.* **1.** Bir şeyin ön yüzü;cephe.—**2.**Karşı,ön:"Bad-ı saba selam eyle yarime / Çıkıp annacımda gülüp durmasın" (Emrah, XIX. yy.).

ALNAR (Hasan Ferit), türk besteci ve orkestra yöneticisi (İstanbul 1906 - Ankara 1978). Daha on iki yaşında kanun çalmakta olağanüstü başarı gösterdi. Bir yandan armoni, kontrapunto ve füg dersleri alırken, bir yandan da Darüttalimi musiki topluluğu'nda kanun çaldı.

İlk bestesini (bir operet) on altı yaşında yaptı. Türk makamlarında, ama batı müziği etkisinde bestelediği *On saz semai-si*'ni yayımladı (1926). Mimarlık öğrenimini yarıda bırakarak Viyana'ya gitti. Viyana konservatuvarı'nda Joseph Marx'tan besteleme, Devlet müzik ve görsel sanatlar akademisi'nde Oswald Kabasta'dan orkestra yönetimi dersleri aldı (1927-1932). Yurda dönünce İstanbul Belediye konservatuvarı'nda müzik tarihi öğretmenliğine ve Şehir tiyatroları'nda orkestra yöneticiliğine getirildi. 1936'da, Cumhurbaşkanlığı Filarmoni (bugünkü Senfoni) orkestrası şef yardımcılığına ve daha sonra Ankara Devlet konservatuvarı besteleme öğretmenliğine atandı. Ernst Praetorius'un ölümü üzerine (1946) Cumhurbaşkanlığı Filarmoni orkestrası şefi oldu. 1952-1955 arasında Viyana'da çeşitli orkestraları yönetti. 1955'te yurda dönerek bir süre Devlet opera ve balesi genel müdürlüğü yaptı. Sonra yeniden Viyana'da orkestra yöneticisi olarak çalıştı. 1964'ten ölümüne değin Ankara'da yaşadı; Opera ve Cumhurbaşkanlığı Senfoni orkestralarını yönetti.

U. Cemal Erkin, N. Kâzım Akses, C. Reşit Rey ve A. Adnan Saygun ile birlikte Türk beşleri diye anılan grup içinde Alnar, müzik öğreniminin ilk dönemi, klasik türk müziği çevrelerinde geçen tek bestecidir. Gerek ezgi, gerekse ritim öğeleri bakımından klasik türk müziğinden büyük ölçüde yararlanmış olması da buna tanıklık eder. Akorları, seslerinden bazılarını yarım-ton pestleştirerek ya da tizleştirerek türk makamlarının içine ustalıkla yerleştirerek, "modal çokseslilik" diye nitelenen bir teknikle yazdı. Armonize ettiği türküler sayılmazsa, hemen hemen yalnızca, batı müziğinin geleneksel formlarında ürün verdi. Yapıtlarında yalın bir orkestralama egemendir. İlk dönem yapıtlarıyla son dönem yapıtları arasında en az fark olan bestecimiz Alnar'dır.

Yapıtları: *Trio Fantezi* (piyano, keman ve viyolonsel için, 1929), *Süit* (piyano ve keman için, 1930), *Türk süiti* (büyük orkestra için, 1932); oyun havaları (*Köçek havası, Zeybek havası, Laz havası, Çiftetelli, Sirto* [piyano için] 1932), *Yalova türküsü* (1932), *Yaylı dörtlüsü* (1933), *Prelüd ve iki dans* (1935), sekiz piyano parçası (1. *Şu yamaçta,* 2. *Uyuşuk dans,* 3. *Deniz kıyısında gün doğuşu,* 4. *Sisli sabah,* 5. *Biraz da yürükçe,* 6. *Emprovizasyon,* 7. *Perdeden sızan ay ışığı,* 8. *Oyun havası;* 1935), *İstanbul süiti* (1938), *Viyolonsel konçertosu* (1943), Goethe'nin *Faust*'u için müzik (koro ve orkestra için, 1944), *Üç türkü* (soprano ve orkestra için, 1948), *Namık Kemal* filmi için müzik, 1949), *Kanun konçertosu* (1951; 1958'de kimi değişiklikler yaptı), *Prelüd ve füg* (piyano için, 1961).

Raik Alnıaçık

ALNIAÇIK (Raik), türk tiyatro yönetmeni (Bursa 1934). Devlet konservatuvarı yüksek bölümü'nü bitirdi (1958), Devlet tiyatrosu'nda *Anna Frank'ın hatıra defteri* ile sahneye çıktı (1958). 1960'tan başlayarak türk ve yabancı yazarların elli kadar yapıtını sahneye koydu. Canlı, özgün yorumlarıyla dikkati çeken çalışmaları çeşitli tarihlerde Ankara Sanat sevenler derneği, Ulvi Uraz, Avni Dilligil vb. reji ödüllerini kazandı. İstanbul Devlet konservatuvarı tiyatro bölümü başkanlığı (1979-1981), İstanbul Devlet tiyatrosu müdürlüğü (1980-1983) görevlerinde bulundu. 1986'da Mimar Sinan üniversitesi devlet konservatuvarı'nda doçent oldu. Son yıllarda sahneye koyduğu oyunlardan bazıları şunlardır: *Yaralı geyik, Truva savaşı olmayacak, Akümülatörlü radyo, Rita, Gılgameş, Ermiş Jan.*

ALNIAÇIK (Editha Meire), alman asıllı türk koregraf (Eibenstock, D. Almanya, 1939). Hannover yüksek bale okulu'nu bitirdi (1961). Türkiye'ye gelerek bir süre özel bale okulu yöneticiliği yaptı. 1974'te İstanbul Devlet konservatuvarı bale öğretmenliğine atandı. İstanbul Devlet tiyatrosu'nda *Kedi evi, Cinderella, Gılgamış, Peter ile Kurt* gibi yapıtların koregrafisini gerçekleştirdi.

ALNİKO a. (*al [üminyum], ni [kel]* ve *ko [balt]*'tan). Kobalt, bakır ve titan katkıları içeren demir, nikel (% 15 - 25) ve alüminyum (% 8-12) alaşımlarının genel adı; yapısal sertleştirme amacını güden ısıl işlemlerden sonra, sürekli mıknatısların (hoparlörler, ölçü aygıtları) üretiminde kullanılır. (Mıknatısın, manyetiklik gideren bir ortamda çalışması gibi özel uygulamalarda, ferritler, yönlendirilmiş manyetik kauçuklar ya da kobalt-nadir toprak alaşımından yapılmış mıknatıslar giderek alniko alaşımlarının yerini almaktadır.)

ALNİUNU. Tar. coğ. Doğu Anadolu'da urartu kenti; Van'ın merkez ilçesine bağlı Gümüşdere (esk. Edremit) bucağındadır. Urartular'ın önemli taş atölyesiydi.

ALNOİT a. (fr. *alnoïte; Alnö,*İsveç'te bir köy.) Miner. Temel bileşenleri olivin, mika, ogit, melilit, grena ve nefelin olan lamprofir.

ALO ünl. (fr. *allô*; ing. *hello*'dan). Bir telefon görüşmesinde bağlantıyı kuran ilk sözcük: *Alo! Ben Ahmet Yavuz. Alo! Kiminle görüşüyorum?*

ALOADLAR. Yun. mit. Poseidon'un oğulları olan iki deve, Ephialtes ile Otos'a verilen ad. Tanrılara başkaldıran Aloadlar, Olympos'a ulaşabilmek için Pelion dağını Ossa dağı üstüne oturttular ve Ares'i tunç bir küpe kapattılar.

ALOAGLÜTİNASYON a. (fr. *alloagglutination*'dan). Bağışıkbil. Aloantikor'un yarattığı özgül aglütinasyon.

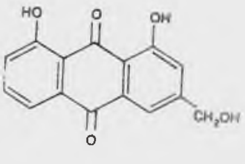
ALOAGLÜTİNİN a. (fr. *alloagglutinine*'den). Bağışıkbil. Cam kapta, kendine uygun antijene yapışarak aglütinasyon tepkimesi doğuran aloantikor. (Tuzlu sıvı ortamda [NaCl 0,15 mol/l] duran alyuvarları aglütinasyona uğratabilen antikora aglütinasyon yapıcı antikor adı verilir.)

ALOANDA. Tar. coğ. Güney Anadolu'da, Lykia bölgesinde antik kent. Muğla'nın Fethiye ilçesi, Eşen bucağına bağlı Kabaağaç köyünün kuzeyinde, Asarcık tepesinde kalıntıları vardır.

ALOANTİJEN a. (fr. *alloantigène*'den). Bağışıkbil. ve Hematol. **1.** Aynı tür içinde bireyleri birbirinden ayıran hücre ya da kan antijeni (örneğin, kan grubu ya da doku grubu antijenleri). —**2.** *Alyuvar aloantijenleri,*alyuvarlar üzerinde bulunan ve çeşitli kan gruplarını belirleyen antijenler. (İnsanların tümü aynı türden olduğu halde antijenler bunlar arasında eşit oranda dağılmış değildir.)

ALOANTİKOR a. (fr. *alloanticorps*'dan). Bağışıkbil. Aynı türden olan ama özdeş olmayan bireylerde oluşan antikor.

ALOCASİA a. Endonezya'da yetişen ve bilinen kırk kadar türünden birçoğu yapraklarının güzelliğinden dolayı Avrupa'da, sıcak seralarda yetiştirilen bitki. (Yılanyastığıgiller familyası.)

aloeemodin

ALOEEMODİN a. (fr. *aloeemodine*). Org. kim. ve Eczc. Formülü $C_{15}H_{10}O_5$ olan ve çeşitli sarısabır türleriyle raventten elde edilen bileşik; eczacılıkta katartik olarak kullanılır.

ALOESTEZİ a. (fr. *alloesthésie*'den). Nörol. Duyarlılık bozukluğu. (Uyarma nereye yapılırsa yapılsın duygunun o yerlere ilişkisi olmayan bir yerde duyulmasıyla belirgindir. Uyarı nereye uygulanırsa uygulansın vücudun karşı tarafındaki aynı noktada duyulur.)

ALOFAN a. (fr. *allophane*'dan). Pedol. Koloidal kil türü; haloyzitin ağır bastığı sulu alüminyum silikat karışımıdır ve yanardağ kökenli baz kayaçlarının ayrışmasıyla oluşan andosollerde bol miktarda bulunur.

ALOFOR a. (fr. *alophore*). Geniş ve yassı gövdeli sikloraf sinek. (Larvası çeşitli kınkanatlıların ve yarımkanatlıların üzerinde asalak yaşar. Tachinidae familyası.)

ALOFTALMİ a. (fr. *allophtalmie*'den). Bir gözün ya da iki gözün iris renginin değişik olması şeklinde göz rengi kusuru.

ALOGAMİ a. (fr. *allogamie*'den). Bir çiçeğin bir başka çiçeğin çiçektozuyla (bu çiçek aynı ağaç üzerinde de olabilir) tozlanması. Alogami çiçekli bitkilerde genel kuraldır.

ALOGOS sıf. (hesaplanamayan anl. yun. sözc.). Müz. Uzunluğu ya da büyüklüğü kesin olarak hesaplanamayan bir zaman, bir ayak ya da bir aralık için, eski yunanlı kuramcıların yaptığı niteleme (*alogon diastema*, orandışı aralık).

ALOGREF a.(fr.*allogreffe*'den).Bağışıkbil. Aynı türden olan fakat dokuuyuşmazlığı yaratan bir ya da birkaç gen ve antijen bakımından değişik gen formülü taşıyan bir kişiden alınan parçayla yapılan organ nakli.

ALOİMMÜNİZASYON a. (fr.*allo-immuniasation*'dan). Bağışıkbil. Organizmaya kendisinde bulunmayan, bir hücre ya da kan aloantijenin sokulması sonucunda meydana gelen durum.
—ANSİKL. Aloimmünizasyon üç durumda meydana çıkar: gebelik, kan nakli ve organ nakli. Dölüt alyuvarlarının doğal olarak ana dolaşımına girmesiyle oluşan dölüt-ana aloimmünizasyonu, yenidoğanda hemolitik hastalığa neden olabilir.

ALOİN a. (fr. *aloïne*'den). Antrasitten türeyen ve müshil etkisi gösteren heterozit. (Aloin çeşitli sarısabır otlarından çıkarılır. Az alınırsa mide rahatsızlıklarına iyi gelir, yüksek dozda alınırsa safra söktürücü ve iç sürdürücü etki gösterir.)

ALOİSE (Aloise CORBAZ, — denir), isviçreli ressam (Lozan 1886 - Rosière akıl hastanesi, Gimel, 1964). 1918'den ölümüne kadar kapalı kaldığı hastanede, şizofreniden kaynaklanan dünyadan kopup gitme eğilimini, maddeden sıyrılmış, ama tarihsel kişiliklerle benzeştirilmiş figürlerin "maskeli gösterisi"ne dönüştürerek dile getirdi. Simgeciliği ve başkalaşımı dile getiren göz alıcı kuru boya renklerle yaptığı çok büyük boyutlu desenleri (yassı renkler, cepheden görülen yüzler, göz yerine mavi çukurlar) mekândan ve derinlikten yoksunluklarıyla, gerçeklikten kaçmayı dile getirirler. (Musée de l'Art brut et musée des Beaux-Arts, Lozan.)

ALOISIO NUOVO, italyan mimar. 1504'ten 1531'e değin Rusya'da bulunduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Başlıca yapıtı, Kremlin'de Arhangelskiy Sobor'un piskoposluk meclisi binasıdır (1505-1509). Yapısı bakımından rus tarzında olan bu bina, Rönesans motifleriyle bezenmiştir. Alo sio Nuovo'yu, 1494'e doğru İvan III'ün çağrılısı olarak Moskova'ya giden milanolu **Aloísio da Carcano** ile (FRIAZİN denir) karıştırmamalıdır.

ALOK (Ersin), türk fotoğraf sanatçısı (İstanbul 1937). 1966'dan sonra profesyonel fotoğrafçı olarak çalışmaya başladı. Yapıtlarında daha çok doğayı konu edindi. Sanayi kuruluşlarını, mimari yapıları görüntüleyerek, teknik resim alanında da çalıştı. Yapıtlarında doğayı ilginç yönleriyle vermeye çalışan sanatçı, su altı fotoğraflarında da aynı yöntemi izledi. Bazı fotoğrafları, soyut resim görünümündedir.

Ersin Alok'un bir fotoğrafı

Yurt içinde ve dışında birçok sergi açtı, bienallere katıldı, ödüller kazandı. Başlıcaları: *Absurd* (Paris, 5. Photographie de Paris, birincilik ödülü, 1967), *Ormanlar üzerine çeşitlemeler* (Roma, 2. Photographie biennale, birincilik ödülü,1970), *Doğa* (Brüksel, birincilik ödülü, 1971), *Ormanlar üzerine çeşitlemeler* (Sofya, birincilik ödülü, 1973), *Yalnız insan* (Varşova, birincilik ödülü, 1974).

ALOMETRİ a. (fr. *allométrie*'den). Biyol. Hayvan ya da bitkide bir organın, vücudun bütününe göre daha hızlı (ya da daha yavaş) gelişmesi ve bu gelişme sonucunda organla vücut arasındaki oranların yaşla değişmesi. (Eşanl. HETEROGONİ.)

— ANSİKL. *Uca* adlı yengeç, alometri için çarpıcı bir örnektir. Erkekte kıskaçlardan biri,başlangıçta vücut ağırlığının %8'i kadarken, büyük bir gelişme göstererek, kendisi dışında kalan vücut ağırlığının yaklaşık % 62'sine ulaşır. Aynı şekilde, kınkanatlı bir böcek olan *Lucanus cervus*'un erkeğinde çeneler, aşırı büyür ve her erkekte değişik büyüklükte olur. Burada alometri, çok biçimlilikle birliktedir. İnsan türünde, erişkin insanın başı yenidoğana göre ve vücudunun tümüne oranla daha küçük, kol ve bacaklarsa daha uzundur.

ALOMETRİK sıf. (fr. *allométrique*'den). Gelişmesi vücudun diğer kısımlarına göre daha hızlı ya da daha yavaş olan organa denir.

ALONG koyu, Vietnam dilinde **Vinh Ha Long,** Vietnam kıyısında, Haiphong'un K.-D.'sunda koy. Çok gelişmiş karst şekillerinin yükselen deniz düzeyinin altında kaldığı bu kıyıda, içlerinde mağaraların yer aldığı sayısız kaya kütlesi bulunur.

ALONİ (Nissim), ibranice yazan israilli yazar (Tel-Aviv 1926). 1963'te "Mevsimler tiyatrosu"nu kurdu. Saçma tiyatrosundan esinlenmiş oyunlarında daha çok iktidarla hükümdarın rolü temalarını işledi (*le Plus Cruel de tous les rois* [fr. çev.], 1953; *les Nouveaux Habits du roi* [fr. çev.], 1961; *la Princesse américaine* [fr. çev.], 1963). Aloni ayrıca çocukluk dünyasını yansıtan öyküler yazdı (*le Hibou* [fr. çev.], 1975).

ALONJ a. (fr. *allonge*'dan). Tic. huk. Ticari senetlere, arka yüzünde yer kalmadığı için eklenen kâğıt. (Alonj üzerinde yapılan her işlem, senet aslına yazılmış sayılır.)

ALONSO (Dámaso), ispanyol yazar (Madrid 1898). Madrid Üniversitesi'nde profesörlük yaptı (1939-1968). İspanyol şiirinin tarihi üzerine birçok araştırması vardır: *La lengua poética de Góngora,* 1935; *La poesía de San Juan de la Cruz,* 1942; *La poesia española: ensayo de métodos y límites estilísticos,* 1967. 1968'de İspanyol akademisi'nin müdürü oldu. Birçok şiir kitabı yayımladı: *Hijos de la ira,* 1944; *Poemas escogidos,*1969.

ALONSO (Fernando), kübalı dansçı ve eğitimci (Havana 1914). Alicia Alonso ile (evlendiği ve daha sonra ayrıldığı eşi) birlikte Küba Ulusal balesi'nin yönetmenliğini yaptı ve topluluğun bale okulunda ders verdi. —Kardeşi, koregraf ALBERTO'nun (Havana 1917) birçok yapıtı, Küba Ulusal balesi'nin repertuarında yer aldı (*Roméo ve Juliet,* 1955; *Karmen süiti,* 1968 [Bizet-Şçedrin'in müziğiyle]. Bu sonuncu yapıt, ilk kez sahnelendiği Bolşoy'un repertuarında da yer almıştır).

ALONSO (Alicia) [kızlık adı Alicia MARTİNEZ], kübalı balerin (Havana 1920'ye doğr.) Aleksandra Fyodorova ve Anatol Vilzak'tan ders aldı, Ballet Theatre'da (1957'den bu yana American Ballet Theatre) meslek hayatına atıldı (1941-1960), bu arada Ballet russe de Monte-Carlo'da da dans etti. Stili, rus bale okulu ile amerikan genç klasik okulunun ikili etkisi altında kaldı; şaşmaz bir teknikle az rastlanan bir duyarlılığı birleştirdi. 1942'de yakalandığı ve 1972'de yenmeyi başardığı tam denilebilecek bir körlüğe rağmen, Alonso, dansın "kutsal dev"lerinden ve kendi kuşağı içinde *Giselle*'i en iyi biçimde yorumlayanlardan biridir. Repertuarındaki önemli rollerden *(Kuğu gölü, Sylphides)* başka olağanüstü yaratışları vardır (A. de Mille'in *Fall River Legend* [1948] adlı yapıtındaki Lizzie Borden rolü gibi). Ballet Theatre'da dans etmeyi sürdürmekle birlikte kendi topluluğunu kurdu (1948) ve kendi okulunu açtı (1955). Bu okul, daha sonra Küba Ulusal bale okulu oldu (1962). Aynı yıl, Küba Ulusal balesi adını alan topluluğu, bütün dünyada temsiller verdi. Alonso, *Giselle*'i kendi yorumuyla oynadı (1966) ve *Grand Pas de quatre*'ı (Jules Perrot, 1845) yeniden düzenleyerek sahneledi (1970). Azari Plisetski'ye (Maya Plisetskaya'nın erkek kardeşi) birçok kez eşlik etti ve uzun süre İgor Yuskeviç ile efsanevi bir çift oluşturdu.

ALONSO MARTINEZ (Manuel), ispanyol devlet adamı (Burgos 1827 Madrid 1891). İsabel II'nin hükümdarlığı sırasında birkaç kez İlerici parti'den bakan oldu; naiplik döneminde, adalet bakanı olarak (1885-1891), ispanyol Medeni yasası'nın çıkarılmasını (1888) sağladı.

ALOPE. Yun. mit. Haydut Kerkyon'un kızı; Poseidon'dan bir oğlu oldu diye babası tarafından öldürüldü.

ALOPEKE. Tar. coğ. Attike'de kasaba, Atina'ya 12 km uzaklıkta. Kent dışı demos'ların en önemlilerindendi. Aristides ve Sokrates'in doğum yeri.

ALOPESİ a. (fr. *alopecie*). Kıl ve saçların dökülmesi ya da yokluğu.

—ANSİKL. *Doğuştan alopesi*, çok ender görülen bozukluklardan biridir. Kılların beslenme bozukluğu (moniletriks) sonucunda vücudun tümünde (kılsızlık) ya da bir kısmında olabilir.

Edinsel alopesi yaygın olabileceği gibi yer yer de olabilir.

Akut yaygın alopesi çoğu zaman enfeksiyon, bir doğum, bir ameliyat ya da bir sinir şoku sonucunda görülür. Frenginin ikinci devresinde, bu hastalığa özgü yer yer alopesi ortaya çıkar. Bütün bu hallerde kıllar daima yeniden çıkar.

Tedrici yaygın alopesi ya da *seboreik alopesi* 20 yaşlarında başlar, zaman zaman hızlanır ve büyük hipokrat kelliğiyle (dışında bir saç çemberi bulunan çıplak kafatası) sonuçlanabilir. Kalıtımsal (dazlak aileler) ya da ırksal yatkınlık olabilir (kuzeyliler saçlarını şakaktan, güneyliler tepelerinden dökmeye başlar), ama en önemli etmen androjenlerin (erkeklik hormonları) oynadığı roldür. Seboreik alopesi kesinlikle erkeklere özgü bir hastalıktır. Androjenlerle ya da androjen etkili erkekleştirici maddelerle (anabolizanlar, sentetik bazı prosejtatifler) tedavi sonucunda meydana gelenler bir yana bırakılacak olursa kadınlarda kellik istisnaidir.

Sınırlı ya da yer yer alopesi, temiz, pütürsüz, tüysüz (saçkıran), toz ya da pul gibi kavlamalı (kellik) plakalar halinde ortaya çıkar. Ama kıllar yeniden çıkar.

Yara yeri alopesisi de plaka halindedir. Bulunduğu yerde kıl folikülleri kaybolur. Bu alopesiler fiziksel ya da kimyasal travmalardan, kel hastalığından ileri gelebileceği gibi saçlı derideki bir dermatozun sonucu da olabilir (döküntülü lupus, düz liken, yalancı kellik, nekrotik akne). Yara

Aloïse
Lüksemburg kontu özel kol., İsviçre

yeri alopesisi bir daha düzelmez.

ALOPOLİPLOİDİ a.(fr. *allopolyploïdie*'den). Biyol. Farklı türlerden gelen kromozomların birleşmesiyle ortaya çıkan poliploidi.

ALOPOLİPLOİT a. (fr. *allopolyploïde*'den). Biyol. Değişik türlerden gelen, eşit sayıda iki diploit kromozom takımının birbirine karışmasıyla yapılan melezlemeden sonra ortaya çıkan kararlı poliploit. (OTOPOLİPLOİT'in karşıtı.)
—ANSİKL. Kew çuhaçiçeği, *Primula floribunda* (2 N = 18 kromozom) ile *P. verticillata*'nın (2 N = 18 kromozom) çaprazlamasından doğan bir alopoliploittir. Kew çuhaçiçeği 2 N = 36 kromozomlular olduğundan eşeysel bakımdan ana babasından ayrı yeni bir türdür. Bu türü insan yaratmıştır, ama belki doğal türlerin birçoğu da aynı olgunun sonucudur.

ALOPÜRİNOL a. (fr. *allopurinol*'dan). Ksantin oksidaz üzerine etki yaparak organizmada ürik asit sentezini yavaşlatan ilaç. (Kanda ürik asit miktarını düşürdüğü ve idrardan ksantini ayıkladığı için gutun [nikris] ve ürik asit taşlarının tedavisinde kullanılır.)

ALOR, Endonezya'da, Timor'un kuzeyindeki iki adanın (ve daha büyük olanının [2 330 km²; 78 000 nüf.]) adı. Başlıca kenti *Kalabahi*.

ALOR SETAR, Malaysia'da kent. Malezya yarımadasında, Kedah eyaletinin merkezi; 279 467 nüf. (1990).

ALOSENDEZ a. (fr. *allosyndèse*). Biyol. Bir melezde, bir eşten (A) gelen kromozomlarla, öbür eşten (B) gelen eşkromozomların, meyoz bölünme sırasında eşleşmesi. (Karşt. OTOSENDEZ.)

ALOST → AALST.

ALOTRİOFAJİ a. (fr. *allotriophagie*'den). Psik. Yenmeyecek maddeleri yemek biçiminde ortaya çıkan davranış bozukluğu. (Toprak yeme [jeofaji], dışkı yeme [koprofaji] bunlar arasındadır. Bu bozukluk özellikle bunama hallerinde, geri zekâlılıkta ve bazı ruh hastalıklarında görülür.)

ALOTROFİ a. (fr. *allotrophie*'den). Biyol. Çeşitli besinlerle beslenebilme olanağı. (Eşanl. POLİFAJİ.)

ALOTROPİ a. (fr. *allotropie*'den). Biyol. Bir hayvan türünde, herhangi bir mevsimde, üreme çevriminin aynı evresinde meydana gelen biçim değişikliği. (Eşanl. SİKLOMORFOZ.)
—ANSİKL. Tatlı sularda yaşayan kladoser kabukluların görülen alotropi, başkalaşmadan (bireysel gelişme sırasında meydana gelen biçim değişikliği), somasyondan (çevrenin etkisi altında oluşan biçim değişikliği), grup etkisinden (çekirge) ve üremeyle doğrudan ilgili olan mevsimsel eylemlerden farklı bir biçim değişikliğidir.

Alouette 1, ilk kanada uydusu; 29 eylül 1962'de Vandenberg uzay üssü'nden bir amerikan füzesi Thor-Agena B ile uzaya fırlatıldı ve yerden 1 000 km yükseltide hemen hemen çembersel bir yörüngeye oturtuldu. 144,7 kg ağırlığındaki bu yapay uydu Yer'in iyonosfer katmanını incelemede kullanılmaktadır.

ALÖRİOSPOR ya da **ALÖRİ** a.(fr. *aleuriospore* ya da *aleurie*'den). Bot. Miselyumdan doğan ve kendini taşıyan ipliğin yırtılmasıyla serbest kalan mantar sporu.

ALÖRON a. (fr. *aleurone*'dan). Tohumların besidokusunda ya da çeneklerinde bulunan yedek protein.
—ANSİKL. Alöron tanecikleri, tohumların olgunlaşması sırasında, proteince zengin büyük bir kofulun su kaybetmesiyle oluşur. Her birinde protein yapısında, değirmi çevreli, biçimsiz bir ana kütle, ayrıca protein billursuları, topacıklar (kalsiyum ve magnezyum gliserofosfat ve inozitofosfat) ve kristaller (kalsiyum oksalat) bulunur.

Hüseyin Alp (arkada) Ergun Hiçyılmaz koleksiyonu

ALÖSEMİK sıf. (fr. *aleucémique*). Hematol. Kanda dolaşan akyuvarların nicelik ve niteliğinde bozukluk göstermeyen lösemi için kullanılır.

ALP sıf. ve a. *Esk.* Kahraman, yiğit cesur, bahadır kimse için kullanılır: *"Alp ere korku virmek ayıp olur"* (Dede Korkut kitabı, XIV. yy.).

◆ a. Eski Türkler'de kullanılan bir unvan: *Alp tigin. "Ulularının adına Aydoğmuş Alp dirler bunlar Oğuz Ata isimleridir"* (Velâyetname-i Hacı Bektaş, XV. yy.).
—ANSİKL. *Alp* sözcüğü, Türkler arasında yiğit, kahraman ve güçlü anlamlarında, bazen kişi adı bazen kişinin bir niteliği, bazen de kabile örgütü içinde soylu sınıfın adı olarak kullanıldı (Alp, Alp Kuş, Alp Arslan). Bu sözcük, aynı zamanda alpagu (vilpagu, alpagut, alpavat) sözcüğüyle ilgilidir. "Alp" sözcüğünün anlamdaşları *sökmen, çapar* ve moğolca *bagatur*'dur (bahadır). Sözcük alpı biçiminde de kullanılır (Artuklular'dan Necmettin Ali Alpı gibi). Bu sözcüğe, eski ve yeni bütün türk lehçelerinde rastlanır. Maveraünnehir'den başlayarak Afganistan ve Hindistan'da (Alp Han gibi), Anadolu'da, Rumeli'de, türk egemenliği altında bulunan bölgelerde türk ya da islam adlarıyla birleşerek özel ad oluşturduğu görülür (Alp Tigin, Nasırettin Alp Gazi, Alp Argun vb.). Bu ad ya da unvan, Karahanlılar'dan başlayarak Gazneliler, İran, Irak ve Anadolu Selçukluları, Harizmşahlar, Anadolu beylikleri (Artukoğulları) ve Osmanlılar döneminde kullanıldı. Selçuklular'da bu unvan prenslere veriliyordu. İslamlık döneminde cihat ve gaza töresi Türkler arasında yerleşince din uğruna savaşanlara Alp Gazi, tasavvufun etkisiyle de savaşçı derviş anlamında "Alperen" adı verildi (→ ALPEREN). Alp, Alpı, Alpagut sözcüklerine yer adı olarak da rastlanır. XIV. ve XVI. yy.'lar arasında Akkoyunlular'a ve Safeviler'e ait topraklar üzerinde yaşayan Alpagutlar'a bağlı gruplar, yerleştikleri yörelere kabilelerinin adını verdiler. Anadolu'da da bu adı taşıyan köyler yaygındır.

Alplar, kabile örgütü içinde ayrıcalıklı bir konumdaydılar. Bu konuma ulaşmak için cesaret, kahramanlık, güçlülük birinci koşuldu. Alpların hayvan sürüleri, hizmetçileri, köleleri bulunurdu. Kabile başkanıyla alplar arasındaki ilişki törelerden kaynaklanan birtakım kurallarla düzenlenmişti. Taraflar, geleneksel kurallara uymak zorundaydılar. Örnek olarak, kabile başkanları belli zamanlarda ziyafetlerin sonunda mallarını alplara yağmalatırlardı (Hanı yağma). Bu ve bunun gibi kurallara uymayan kabile başkanları alplar üzerindeki egemenliklerini yitirirlerdi.

Türkçenin en eski metinlerinde de (orhun yazıtları: Alp salçı; *Divanü lügat-it -Türk*: Alp Er Tonga; Tonga Alp Er vb.) anılan alpların yaşama biçimini yansıtan tablolar, Dede Korkut hikâyelerinde canlandırılmıştır. Âşık Paşa alpların sahip olması gereken 9 nitelik ve aracı şöyle sıralar: sağlam yürek, kol kuvveti, gayret, özel giysi, iyi birer yay, kılıç, süngü, mızrak, uygun bir arkadaştır. Yazıcızade Ali de atlarının boyunlarına altınlı kutas taktıkları, avda okla kaplan vuranların bileklerine kaplan kuyruğu taktıkları, ancak bir atışta okla kuş vuranların sorguç takabildikleri gibi ayrıntılar vererek, "alp"ları yakından tanıtır. Atlı göçebe uygarlık modeline bağlı olan "alp" tipinin, çeşitli türk topluluklarında tarih boyunca görülen ortak niteliklerini ilk olarak edebiyat tarihçisi Prof. Fuat Köprülü belirledi. Prof. Mehmet Kaplan Oğuz Kağan destanı ve Dede Korkut hikâyeleri gibi tarihsel edebiyat metinlerinde göçebe ve hayvancı topluluklarn üyesi olarak alpların hangi nitelikleri taşıdığını, ne gibi değerleri yansıttığını belirlemeye çalışmış ve dünyaya egemen olmayı amaçlayan akıncı kişiliğin, zaman içinde, kendi gücünü kanıtlamayı, doğaya söz geçirmeyi amaçlayan bir kişiliğe dönüştüğünü ortaya koymuştur. Kaplan, ayrıca alp tip.nin, yerleşik uygarlık aşamasında "veli" tipine dönüştüğünü ileri sürer. (→ Kaynı.)

ALP (Sedat), türk arkeolog ve hititolog (Selanik 1913). Leipzig ve Berlin üniversitelerinde eski anadolu dilleri ve kültürleri, eskiçağ tarihi, arkeoloji, hititoloji, sümeroloji öğrenimi gördü, doktora yaptı (1932-1940). Ankara Dil ve Tarih–Coğrafya fakültesi'nde profesör (1949), ordinaryüs profesör oldu (1959). 1946'da Türk tarih kurumu üyeliğine seçildi; kurumun son başkanı oldu (1982). Hititoloji alanındaki çalışmalarıyla uluslararası ün kazandı,Mainz Bilimler akademisi'ne seçildi. Kayseri Kululu ve Konya Karahöyük kazılarını yönetti.

Yapıtları: *Untersuchungen zu den beamtennamen im hethitischen festzeremoniell* (Hitit protokolündeki memur adları üzerine incelemeler, 1940); *Kumarbı efsanesi* (1945); *Hitit kanunları hakkında* (Ankara Üniversitesi dil ve tarih coğrafya dergisi, V, 1947); *Zylinder und stempelsiegel aus Karahöyük bei Konya* (Konya civarında Karahöyük'te bulunan silindir ve damga mühürleri, 1968); *Beitraege zur erforschung des hethitischen tempels* 1983).

ALP (Orhan), türk siyaset adamı (Isparta 1919). İstanbul ve Berlin teknik üniversitelerini bitirdi. ODTÜ'de öğretim üyeliği, bayındırlık bakanlığı müsteşarlığı yaptı. Ürgüplü hükümetinde parlemento dışından bayındırlık bakanlığına getirildi (1965). Aynı yıl AP listesinden Ankara milletvekili seçildi. Birinci Demirel hükümetinde bayındırlık bakanlığı yaptı (1967-1969). Adalet partisi'nden istifa etti, üçüncü Ecevit hükümetinde sanayi ve teknoloji bakanı oldu (1978-1979).

■**ALP** (Hüseyin), türk basketbolcü (Kangal 1935 - İstanbul 1983). İstanbul Teknik üniversitesi basketbol takımında spora başladı (1961). İki yıl Altınordu'da oynadıktan (1965-1967) sonra eski takımına döndü. 2 m 14 cm boyundaki sporcu, boyunun da verdiği üstünlükle başarılı bir pivot olarak ün yaptı. 74 kez milli oldu.

ALP (Zekeriya), türk futbolcu (Yugoslavya 1948). Futbola Feriköy'de başladı ve adını bu takımda duyurdu. 1969'da Beşiktaş'a geçti. 9 yıl oynadıktan sonra 1978'de futbolu bıraktı. Döneminde sol kanat savunma oyuncusu olarak ün yaptı. 22 kez milli oldu.

ALP ÇEVRİMİ a. Yerbil. İkinci Zaman'ın başından günümüze dek süren dağoluş çevrimi; çevrimin en şiddetli tektonik evreleri, üst kretase ile miyosen arasında görülür. (Alp çevrimi, Akdeniz, Büyük okyanus çevresi ve yeni dağ zincirleri olarak bilinen bütün dağ zincirlerinin kökenini oluşturur.)

ALP DİREK, kıpçak beyi (XII-XIII. yy.) Harizmşah Tekiş'e karşı harekete geçen Kıpçaklar'ın önderi Katır Buku Han'ın yeğeni. Elçiler göndererek amcasına (ya da dayısı) karşı Tekiş ile anlaştı. Katır Buku, Cend yakınında Harizmliler'e yenilince, Kıpçaklar'ın Harizm'e bağlanmasını sağladı (1198). Daha sonra Tekiş'e karşı ayaklandı. Tekiş'in serbest bırakarak üzerine gönderdiği Katır Buku'ya yenildi (1199).

ALP ER TONGA, efsanevi türk hükümdarı ve destan kahramanı (öl. İ.Ö. 626 ya da 623). İ.Ö. VII. yy.'da yaşayıp İranlılar ile uzun savaşlara girişen Turan (Saka) hükümdarı olduğu ileri sürülüyor. Onunla ilgili bilgiler çok eksik, dağınık ve çelişkilidir. Türk, İran, arap, hint, eski yunan ve asur kaynaklarında, değişik ad ve kişilikler altında, Alp Er Tonga'dan söz edilir, yaşamı, savaşları ve ölümü anlatılır. Kimi kaynaklara göre Alp Er Tonga, Türkler'in en eski atası olan Türk'ün soyundandır. Bu yüzden Göktürk, Uygur ve Karahanlı hükümdarları, kendilerini, onun soyundan gelmiş sayarlar. *Divanü* lügat*

it-Türk ve *Kutadgu* Bilig*, Alp Er Tonga'yı İran destanı *Şehnâme**'nin kahramanı Efrasıyab ile aynı kişi olarak tanıtır. *Şehnâme*'deki ayrıntılar da bu yoldadır. Göktürk yazıtlarında ve Turfan'daki Bezeklik Budist tapınağı'nın duvarlarından birinde Alp Er Tonga ile ilgili kayıtlar vardır. Zeki Velidi Togan, onun budist yanlısı ve zerdüşt düşmanı olduğu, İranlılar ile yaptığı savaşta da bu inançlarının etkisi bulunduğu kanısındadır. Ona göre, Alp Er Tonga ile ilgili destani birikimler, Oğuz Kağan destanı'nın ilk tabakasının oluşmasında etkili olmuştur. Ölümü üzerine düzenlenen yuğ töreniyle ilgili anıların ve söylenen sagunun 1 700 yıl kadar halk arasında yaşamış olması, Alp Er Tonga'nın kişiliğinin Türkler için ne denli önemli olduğunu göstermeye yeterlidir. (→ ALP ER TONGA SAGUSU.)

Alp Er Tonga sagusu, Alp Er Tonga'nın öldürülmesi üzerine söylenen ve ancak 9 dörtlüğü elde edilmiş olan destan bölümü. XI. yy.'da Kaşgarlı* Mahmut tarafından derlenmiş ve *Divanü* Lügat it -Türk*'ün çeşitli yerlerine örnek metin olarak serpiştirilmiştir. Söylenişinden 1 700 yıl sonra ve karahanlı türkçesiyle elde edilmiş olan bu saguya ait dörtlükler, büyük bir türk destanının parçaları olarak yorumlanmakta, en azından destanın tabakalaşmasında ve Alp Er Tonga geleneğinin yaşamasında etkili olduğu ileri sürülmektedir.

Sagunun bu dörtlüklerinde Alp Er Tonga'nın ölümüne duyulan üzüntü, dünyanın geçiciliği, sonunun ölüm olduğu, en büyük kahramanların bile sonunda yok olduğu, kötülerin güç kazandığı, erdemlilerin güçsüz düştüğü anlatılır. Düzenlenen yuğ töreninde beylerin deliler gibi at koşturduğu, kurtlar gibi uluyup yakalarını yırttığı ve halkın büyük bir yas içine girdiği vurgulanır.

ALP GİRAY, Kırım veliahtı (XVI. yy.). Han olan kardeşi Mehmet Giray tarafından kalgay (veliaht) atandı (1579). Osmanlı yönetimiyle arası bozulan Mehmet Giray azledilince, sadrazam Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından hanlığa getirildi (1583). Murat III bu atamayı benimsemedi; İslam Giray'ı hanlığa atadı. Alp Giray, Kılıç Ali Paşa'nın donanmasıyla Kırım'a gelen İslam Giray'ın hanlığını tanımak zorunda kaldı. Padişaha karşı direnen Mehmet Giray'ı boğdurdu. Kalgaylığı kardeşi Fetih Giray'a bırakarak İstanbul'a geldi (1588). Edirne'de oturmaya zorlandı.

ALP TİGİN (? - Gazne 963), Gazneliler devletinin kurucusu (962-963). Satın alınmış bir türk tutsağıydı. Samaniler'in muhafız kıtasına alındı; hassa ordusu komutanlığına (hacibülhüccab) yükseldi. Genç yaşta hükümdar olan Abdülmelik I döneminde devlet yönetiminde etkili oldu; Ali el-Belami'nin vezir olmasını sağladı. Etkisinden kurtulmak isteyen hükümdar tarafından Horasan valiliğine atanarak Buhara'dan uzaklaştırıldı. Abdülmelik'in yerine geçen Mansur bin Nuh'un hükümdarlığına karşı çıktı; ordusuyla Belh'e çekildi. Üzerine gönderilen kuvvetleri yenerek Gazne'ye girdi (962). Yerel hanedan Levikler'i uzaklaştırarak Gazneliler devletinin temellerini attı.

ALP TİGİN, türk komutan (? - ? 982). Samaniler'den Mansur'un hizmetinde çalıştı. Onunla arası açılınca önce Büveyhoğulları hükümdarı Muizzüddevle'nin, onun ölümüyle de oğlu Bahtiyar'ın hizmetine girdi. Bahtiyar'ı, komutanı Sebük Tigin'e karşı mücadelesinde destekledi. Sebük Tigin'in ölümünden sonra (974) Türkler'in başına o geçti; Bahtiyar'a karşı mücadeleyi sürdürdü. Bahtiyar'ı Vasit'ta yenmek üzereyken Adududdevle'nin yardıma gelmesi üzerine yenildi; Bağdat'a çekildi (975). Suriye'ye geçti. Şii Fatımiler'e karşı olan halkın isteğiyle Şam'ın yönetimini eline aldı. Vergi vererek Bizans sınırlarının güvenliğini sağladı. Akkâ, Taberiye, Sayda'ya akınlar düzenledi. Fatımi komutanı Cevher'in Şam'ı geri alma girişimini önledi. Kendisine karşı harekete geçen fatımi halifesi Azizbillah'a Remle'de yenildi; tutsak düştü (977). Kahramanlığından ötürü bağışlandı. Azizbillah'ın yakınları arasına girdi. Nüfuzunu kıskanan vezir Yakup bin Killis tarafından zehirlenerek öldürüldü. (→ Kayn.)

ALP TİPİ a. Yerbil. Dağ zincirleri oluşumunda yanal kuvvetlerin egemenliğinde geçen tektonik devinim tipi; bu tipte özellikle ofiyolit biçiminde okyanus kabuğu parçaları içeren sürüklenme örtüleri görülür.

ALPAÇELYASI a. Parlak yeşil yapraklı, ufak pembe çiçekli, yatık gövdeli küçük bitki. Silisli yüksek dağlarda (Alpler), kayalıklar arasındaki humuslu topraklarda yetişir ve açelyalara çok benzer. (Bil. a. *loiseleuria;* fundagiller familyası.)

ALPAGO (Saim), türk tiyatro sanatçısı (Tokat 1918 - Ankara 1978). Ankara Devlet konservatuvarı'nı bitirdi (1942), Tatbikat sahnesi'nde, sonra Devlet tiyatrosu'nda çalışmaya başladı. 1962'de buradan ayrılarak İstanbul'da Alpago tiyatrosu'nu kurdu, bir süre Elhamra sahnesi'nde "6 Oyunları"'nı sürdürdü. Yeniden devlet tiyatrolarına döndü, ölümüne kadar bu kurumda çalıştı. Rol aldığı başlıca oyunlar: *Julius Caesar, Antigone, Köşebaşı, Tartuffe, Faust, Hile ve sevgi, Fareler ve insanlar, Satıcının ölümü, Çayhane, Samanyolu, Fatih, Karaların Memetleri.*

ALPAGOT (Ali Haydar Emin), tarih yazarı (Gelibolu 1886 - İstanbul 1937). Deniz harp okulu'nu bitirdi (1907). Donanmada görev aldı, sağlık nedeniyle askerlikten ayrıldı (1916). Bahriye nezareti kurmay başkanlığında Osmanlı deniz harp tarihi yazarı olarak görevlendirildi. Cumhuriyet'ten sonra da Deniz harp okulu'nda harp tarihi öğretmenliği yaptı. Yaşamının sonlarında kör olmasına karşılık çalışmalarını sürdürdü. Başlıca yapıtları: *Mücmel tarih-i Osmanî* (1911), *Türkiye -İtalya harbi tarih-i bahrîsi* (1923).

ALPAGUT, Çorum'un Dodurga ilçesi, merkez bucağında belde, 1 808 nüf. (1990). PTT.

Alpagut Dodurga linyit işletmesi, Çorum'un Osmancık ilçesine bağlı Alpagut ve Dodurga köylerindeki linyit yataklarını çalıştıran işletme. Bu yataklar 1942'de il özel idaresince işletilmeye başlandı, 1969'da Türkiye Kömür işletmeleri kurumu'na devredildi. Yıllık kömür üretimi 1942'de 400 ton iken, 1970 başlarında 200 000 tona, 1980 başlarında 600 000 tona yaklaştı. Elde edilen kömürün bir bölümü Çorum ve çevresinde tüketilmekte, kalan bölümü Ankara, Çankırı, Kastamonu, Samsun ve Ordu illerine gönderilmektedir.

ALPAKA a. (keçna dilinden isp. *alpaca*). Güney Amerika'da yaşayan guanakonun evcilleştirilmiş bir çeşidi olan gevişgetiren memeli hayvan. (Özellikle uzun ve ipek gibi yumuşak yünlü postu için And dağlarındaki yaylalarda yetiştirilir.) [Bil. a. *Lama glama pacos,* devegiller familyası.]
—Tekst. Yün, ipek, pamuk ve alpaka elyafından ya da yapay elyaftan dokunmuş bezayağı armürlü dokuma. —Aynı adı taşıyan hayvanın yapağısından elde edilmiş yumuşak ve ipeksi tekstil elyafı.

alpaka

ALPAKA a. Anorg. kım. ARGENTAN'ın eşanlamlısı.

ALPAMAYO, Blanca sıradağlarında doruk, Peru Andları'nda. Kuzey tepesine (5 930 m), 1951'de Fransızlar'dan ve Belçikalılar'dan oluşan ekip, güney tepesineyse (5 947 m) 1957'de bir avusturya ekibi tırmandı.

Alpamış, türk destanı. Özbekler, Karakalpaklar, Altaylılar arasında 50 kadar destancıdan derlenmiş 150'yi aşkın çeşitlemesi vardır. Uzunlukları 5 binle 50 bin kelime arasında değişen bu yoldaki metinlerin 27'si basılmıştır. Hamit Alimcan'ın Fazıl adlı destancıdan saptayarak yayımladığı metin eksiksiz ve en sanatlı çeşitleme sayılır. Destanın konusunu oluşturan Kalmık Moğolları'nın Kongrat topraklarına yaptığı saldırıların tarihsel tabanı XV.-XVI. yy.'lar olduğu için yapıtın bu döneme ait olduğu varsayılmaktadır. Ancak Altay çeşitlemesi aracılığıyla destanı VIII.-IX. yy.'lara bağlayanlar da vardır. Düşe giren bir dervişin müjdelemesiyle dünyaya gelmiş olan Kongrat beyi Alpamış'ın Kalmık Şah'a tutsak düşmesi, o yokken karısı Barçın'ın başkasıyla evlendirilmek istenmesi, Kalmık Şah'ın kızının yardımıyla kurtulan Alpamış'ın çoban kimliğinde Barçın'ın düğün gecesi evine dönüp 4 ayrı yarışmada rakibini alt etmesi türk ve dünya destanlarına ait çeşitli motifleri bir araya getirir. Destanın genel çizgileriyle en yakın benzeri,*Dede Korkut kitabı*'nda yer alan ve Anadolu'da bugün de çeşitlemeleri (Bey Böğrek, Bay Beyrek, Akkavakkızı vb.) bulunan Bamsı Beyrek hikâyesidir. (→ Kayn.)

ALPAN ya da **ALPANU,** etrüsk mitolojisindeki dişi cin. Eskiçağ aynalarında tasvirine sık sık rastlanırdı.

ALPAN (Mehmet Cihat), türk asker ve siyaset adamı (İstanbul 1917). Kara harp okulu'nu (1937), Harp akademisi'ni bitirdi. NATO Avrupa müttefik kuvvetleri yüksek karargâhı'nda (SHAPE) görev yaptı (1952-1953), Paris büyükelçiliği askeri ataşeliğinde bulundu (1958-1960). 1964'te tuğgeneralliğe yükseldi. Kara kuvvetleri plan ve harekât dairesi başkanıyken emekliye ayrıldı (1966); cumhurbaşkanlığı genel sekreterliğine atandı. Bu görevi yürütürken cumhurbaşkanınca Cumhuriyet senatosu üyeliğine seçildi (1972 -1978).Türk Atlantik antlaşması derneği'nde görev aldı (1978).

ALPAN (Orhan), türk veteriner hekim (Bursa 1933). Ankara Üniversitesi veteriner fakültesi'ni bitirdi (1957).Doktorasını aynı fakültenin zootekni kürsüsünde verdi. ABD'nin Oregon eyalet üniversitesi'nde master (1964) ve doktora yaptı (1966). Dönüşünde doçent (1967) ve profesör oldu (1973). Aynı yıl "Holştayn (H), güney anadolu kırmızısı (GAK) ve HxGAK birinci geriye melez düvelerin çevre ısısına karşı gösterdikleri bazı reaksiyonlar" adlı çalışmasıyla Türkiye Bilimsel ve teknik araştırmalar kurumu'nun 50. yıl Cumhuriyet ödülü'nü kazandı. Başlıca yapıtları: *Determination of intake and digestibilyty of pasture frages using conventinal and indicator techniques* (1964), *İnterrelationship of magnesium, potasium and nitrogen in hypomagnesemia* (1966), *Türkiye hayvancılık sorunları ve çözüm yolları* (1969), *Karadeniz bölgesinin hayvancılık yönünden durumu ve geliştirme olanakları* (1970), *Jersey ve karadeniz bölgesi sığırcılığı* (R. Arpacık ile, 1972).

ALPAR (M. Ali), türk astrofizikçi (Malatya 1950). Ortadoğu teknik üniversitesi fizik bölümü'nü bitirdi (1972). ABD'ye giderek bir süre bilimsel çalışmalarda bulundu. Cambridge üniversitesi'nde fen doktoru oldu (1977). Doçentliğe yükseldi (1982). Boğaziçi üniversitesi'nde öğretim görevlisi (1978-1981), ABD'de Colombia ve İllinois üniversitelerinde araştırmacı olarak çalıştı (1981-1985). 1985'te Türkiye Bilimsel ve teknik araştırmalar kurumu teknik bilimler araştırma enstitüsü'ne girdi. Astrofizik dalındaki çalışmaları, nötron yıldızlarının yapısı, radyo pulsar ve nötron yıldızı içeren x-ışını kaynaklarının dinamiği konularını kapsar.Çok sayıdaki araştırması, yurt dışındaki (özellikle ABD) başlıca astrofizik dergilerinde yayımlandı.

ALPARGATA a. (isp. sözc.). İspanya'nın kuzey eyaletlerindeki halk dansçıları-

nın giydikleri espadril. (Aynı danslar, bale pabuçlarıyla sahneye uyarlanmıştır.)

ALPARSLAN Adududdevle (? 1029 -Merv 1072), Büyük Selçuklu sultanı (1063-1072). Genç yaşta babası Çağrı Bey'in yanında seferlere katıldı. Toharistan'ı ele geçirmek isteyen Gazne sultanı Mevdut'a karşı açılan seferi yönetti (1043). Çağrı Bey, Toharistan'ın yönetimini ona bıraktı. Babası ölünce (1058), amcası Tuğrul Bey'e bağlı kaldı; Horasan meliki sanını kazandı. Tuğrul Bey'e başkaldıran üvey kardeşi İbrahim Yınal ile savaştı; onu ortadan kaldırdı. Tuğrul Bey ölünce, taht üzerinde hak iddia eden akrabalarıyla savaşmak zorunda kaldı. Amidülmülk Kunduri, Tuğrul Bey'in sağlığında veliaht ilan edilen Çağrı Bey'in küçük oğlu Süleyman'ı tahta çıkarmıştı. Ancak emirler Alparslan'dan yana olduklarını açıklayınca o da Alparslan'ı destekledi. Alparslan, önce büyük amcası İnanç Yabgu'nun ayaklanmasını bastırdı. Sonra Tuğrul Bey'in sağlığında ona başkaldıran, o ölünce de Rey'de sultanlığını ilan eden akrabası Kutalmış ile savaştı. Demegan yakınlarındaki savaşta Kutalmış, yenildi; öldürüldü. Rakiplerini ortadan kaldıran Alparslan, Rey'de, Tuğrul Bey'in sarayında törenle tahta çıktı. Sultanlığı halife tarafından da onaylandı. Merv'de melikliği sırasında veziri olan Nizamülmülk'ü vezir atadı. İçerde barışı ve düzeni sağlayan Alparslan, atalarının fetih geleneğini sürdürdü. Önce Gürcistan ve Doğu Anadolu'da sefere çıktı. Güçlü ordusuyla Şavşat, Oltu, Kars ve Ani'yi ele geçirdi. Lori'deki Ermeni krallığı'nı bağımlı duruma getirdi.Oğlu Melikşah da,Nizamülmülk gözetiminde Van ve çevresindeki kaleleri aldı (1064). Alparslan, sefer sırasında kardeşi Kavurt'un Kirman'da ayaklanma niyetinde olduğunu duyunca, onun üzerine yürüdü; aman dileyen kardeşini bağışladı. Merv'e dönüşte büyük bir düğün düzenledi. Oğlu Melikşah'ı Karahanlı hükümdarının kızı Terken Hatun ile, oğullarından Arslan Şah'ı ve kızını, Gazne sultanı İbrahim'in kızı ve oğluyla evlendirdi (1065). Düğünden sonra da, Melikşah'ı törenle veliaht ilan etti. Geleneğe uygun olarak şehzadeleri eyaletlere melik atadı: Melikşah'ı İsfahan ve Şiraz'a, Togan Şah'ı Herat'a, Arslan Şah'ı Merv'e, Arslan Argun'u Harizm'e, İlyas'ı Toharistan ve Saganiyan'a yolladı. 1065 sonunda sultan, Ceyhun ırmağını geçerek Türkmen, Kıpçak ve Cazıglar'a karşı sefer yaptı. Büyük dedesi Selçuk'un yurdunu ülkesine kattı. Daha sonra yeniden başkaldıran kardeşi Kirman meliki Kavurt'u yola getirmek için Kirman'a yürüdü. Komutanlarından atabeg Çavlı, Kavurt'un ordusunu yenince Kavurt aman diledi, yine bağışlandı. Batıda Anadolu'ya türkmen akınları sürdü. Gümüş Tekin, Afşin gibi komutanlar Ergani, Hısnımansur (Adıyaman) üzerine akınlar yaptılar. Daha sonra Afşin, Gümüş Tekin'i öldürerek akıncı komutanlığını üstlendi. Fırat'ı geçti, Antakya'ya girdi (1066). Kilikya yoluyla geri döndü. Bu akınlarda Türkmenler'i destekleyen Alparslan, 1068'de Gürcistan'a bir sefer daha yaptı. Altı hafta içinde Gürcistan'ı ele geçirdi; kralları Bagrat IV'ü vergiye bağladı. Tiflis ve Rustav'da uç beyliği kurdu.

Alparslan 1070'te Mısır'ı Fatımiler adına yöneten Nasırüddevle' nin çağrısı üzerine sefere çıktı. Nasırüddevle,ordu komutanı Bedrülcemalı ile arasındaki çatışmada Alparslan'ın desteğini istiyor,Mısır'ı ona sunarken, şiiliği de onun yardımıyla ezeceğini umuyordu. Sultan bu seferde Malazgirt ve Erciş'i aldı. Uzun bir kuşatmadan sonra Fatımiler'e bağlı Halep'i ele geçirdi. Bu sırada Bizans imparatoru Romanos Diogenes'in büyük bir ordu ile Erzurum'a yürüdüğünü haber aldı. Hızla Ahlat'a döndü. Ordusunu Ahlat'tan Malazgirt'e doğru yürüyüşe geçirdi. Bizans ordusuyla türk ordusu Malazgirt ile Ahlat arasında Rahva ovasında karşılaştı. Bizans askerleri 200 000 kişiyi buluyordu. Ordusunun bir bölümünü Halep'te bırakan Alparslan'ın emrindeyse 50 000 asker vardı (İbnül Cevzi'ye göre bizans askeri 70 000, selçuklu 20 000 kadar). Ancak bizans ordusu çeşitli uluslardan derlenmiş paralı askerlerden oluştuğu için disiplinsiz, düzensiz bir kalabalık durumundaydı. Savaş sırasında bizans saflarında çarpışan Peçenek ve Oğuzlar'ın, Türkler safına geçmesi savaşın gidişini etkiledi. 26 ağustos 1071 akşamı Alparslan Anadolu'yu Türkler'e açan bir zafer kazandı. (→ MALAZGİRT SAVAŞI.) Ordusunu başarıyla yöneten Alparslan,esir düşen imparatora iyi davrandı. Onunla bir antlaşma yaparak Bizans'a dönmesine izin verdi. Antlaşmaya göre imparator, 360 000 dinar yıllık vergi ödemeyi kabul ediyor, daha önce islamların elinde bulunan Antakya, Urfa, Menbiç, Ahlat ve Malazgirt'in Selçuklular'a bırakılmasını onaylıyor, Selçuklular isterse asker de göndermekle yükümlü kılınıyordu. Bu antlaşma ile Bizans, Selçuklular'a bağımlı bir ülke durumuna geldi. Ancak Malazgirt yenilgisinden sonra Bizans'ta bir yönetim değişikliği olmuş, Mikhael Dukas tahta çıkarılmıştı. Yeni imparator, geri dönen Diogenes'i yakalatıp gözlerine mil çektirdi, yapılan antlaşmayı tanımayı reddetti. Diogenes, Alparslan'a yazdırdığı bir mektupla durumu bildirince, o da yapılan antlaşmanın geçersiz olduğunu, Anadolu'nun fetihlere açıldığını ilan etti. Artık karşı koyacak bir bizans ordusu da kalmadığı için, Türkler, Anadolu'yu fetih ve iskâna başladılar.

Alparslan, 1072 sonbaharında 200 000 kişilik bir orduyla Türkistan seferine çıktı. Karahanlı hükümdarı, damadı Şemsülmülk Nasr Han, Alparslan'ın oğulları Harizm meliki İlyas ve Toharistan meliki Ayaz ile sürekli savaşıyordu. Şemsülmülk Türkistan'dayken Ayaz, Buhara ve Semerkand'a akın yaptı, onun askerlerini bozdu, pek çok tutsak aldı. Bunun üzerine Şemsülmülk, eşi Alparslan'ın kızı Ayşe'yi, kardeşine casusluk ettiği savıyla döverek öldürdü. Alparslan, kızının öcünü almak ve Türkistan hanlarına egemenliğini kabul ettirmek için Ceyhun ırmağını aştı. Güçlü bir direnmeyle karşılaşmadan Barzam kalesine kadar geldi. Bu kalenin uzun süre direnen komutanı sonunda teslim oldu. Sultanın huzuruna çakartıldığında ayağını öpmek için yaklaşan komutan Yusuf Harizmi, çizmesinde saklı bıçakla sultanı yaraladı. Ağır yaralanan Alparslan dört gün sonra öldü. Ölürken, yerine Melikşah'ı sultan tanımaları için emirlerinden söz aldı.

Alparslan, dokuz yıllık saltanatı süresinde amcasının kurduğu imparatorluğu genişletti, güçlendirdi. "Cihan sultanı" "Ebulfeth" (Fetihler babası), "Sultanuladil" lakaplarıyla anıldı.Göktürkler'de görülen "devletin babası" anlayışına uygun biçimde davrandı. Eski bir türk geleneğine göre komutanlarına verdiği ziyafetlerde sık sık hazinesini yağmalatırdı (han-ı yağma). Çok dindar bir sultan olduğu halde, başka dinden olanlara karşı da adil davrandı. Bizans, ermeni ve süryani kaynakları da onun adaletini, yönetimini överler. Şiilere karşı olan veziri Nizamülmülk'ü destekledi.Okuma yazma bilmeyen Alparslan, vezirine, onun adıyla anılan Bağdat'ın ünlü Nizamiye medresesi'ni kurması için olanaklar sağladı. Döneminde, vakıflarının gelirleriyle çalışan parasız öğrenim kurumları açıldı. Nizamiye medresesi'nde Ebu İshak Şirazi, Gazali, Ebu Bekir Şaşi gibi ünlü bilginler ders verdi. Türk kabile geleneklerine bağlı bir hükümdar olan Alparslan, Nizamülmülk'ün onaylamamasına karşın Sasani ve Abbasiler'den beri var olan berid (casus) örgütünü kaldırdı. Ani ölümü, gerçek kurucusu olduğu imparatorluğun yapısında hiçbir sarsıntı yapmadı. Savaş alanlarında ve siyasette yetiştirdiği oğlu Melikşah, onu başarıyla izledi. Ölümünden sonraki yirmi yıl, onun temelini attığı kurumlar sayesinde, barış ve huzur içinde geçti.

Alparslan tepsisi, selçuklu dönemi gümüş işlemeciliğinin önemli örneklerindendir. Boston Fine Arts müzesi'nde korunan tepsiyi, Sultan Hatun, Alparslan'a armağan olarak Hasan el-Kâşanî'ye yaptırmıştır (1066). Dövme tekniğindeki yapıt, kazıma ve savatlamayla bezenmiştir.

ALPASLAN, esk. **Zuday Yolbaşı,** Amasya'nın Taşova ilçesi, merkez bucağına bağlı belde; 2 933 nüf. (1990). Belediye. PTT.

Alpaslan tarım işletmesi, 1949'da Zirai kombinalar müdürlüğü'ne bağlı olarak kuruldu. 1950'de Devlet üretme çiftlikleri genel müdürlüğü'ne, 1983'te bu kuruluşun yerini alan Tarım işletmeleri genel müdürlüğü'ne (TİGEM) bağlandı. Muş il merkezine 7 km uzaklıkta, 7 314 ha alan üzerinde kuruludur. İşletmede bağ-bahçe tarımı yapılan küçük bir alan dışında, kuru tarım yöntemleriyle yem bitkileri ve tahıl yetiştirilmekte, koyunculuğun ağır bastığı hayvancılık yapılmaktadır.

ALPATOV (Mihail Vladimiroviç), sovyet sanat tarihçisi (Moskova 1902). Önce Moskova Üniversitesi'nde, daha sonra Surkov güzel sanatlar enstitüsü'nde (1943) profesörlük yaptı. 1954'te SSCB Güzel sanatlar akademisi'ne üye oldu. Rus ulusal sanatı konusunda uzman olan Alpatov, aynı zamanda Rönesans, avrupa barok sanatı ve modern sanatla da ilgilendi. Yapıtları: *Histoire de l'art russe des origines au XVIIe siècle* (fr.çev.); *Icône de l'Apocalypse* (fr.çev.), 1964; *H. Matisse*, 1973.

ALPAX a. (Tesc. edil. ad; alüminyumun simgesi *Al* ve bir olasılıkla bulucusu Aladar *Pacz*'ın adından.)Temel bileşeni alüminyum olan ve dökümcülükte kullanılan, A-S13 standart sayılı sanayi alaşımı; % 13 silisyum, kimi zaman % 0,25 magnezyum ve az miktarda kobalt içerir.

—ANSİKL. Alüminyum-silisyum ikili ötektik bileşiğinde (→FAZ *diyagramı*), silisyum oranı % 11,7'dir. Bu ötektik bileşime yakın alaşımlar, 577°C'ta akışkanlaşır ve kolayca dökülebilir; ama düşük nitelikte kristalleşme göstermeleri ve aşırı kırılgan olmaları yüzünden kullanım alanları çok daralır. 1920'de Aladar Pacz, alaşımın % 13 olan silisyum oranını % 0,08 oranında sodyum katarak düşürmeyi tasarladı; bu amaçla erimiş alaşıma sodyum metali ya da "Pacz tozu" karıştırdı (% 40 sodyum klorür ve % 60 sodyum flüorür: karışımdaki sodyum flüorür alüminyumca indirgenir ve sodyum açığa çıkar.) Böylece, arıtılmış alpax, kristalleşme sırasında zayıf bir çekme göstermesi nedeniyle, o dönemde dökümcülükte aranan bir alaşım oldu. Kimyasal aşınmaya dayanımı yüksek olmasına karşın mekanik dayanımı orta düzeyde kalır; ayrıca yapısal özürleri, işlenmesini zorlaştırır; silisyum taneleri, çakıları aşındırır. Anot yükseltgenmesi için kullanılamaz.

ALPAY (Cemil Arif), türk siyaset adamı (? - İstanbul 1951). Birinci Dünya savaşı süresince Emlak bankası genel müdürlüğü yaptı. Sosyal demokrat fırkası'nın kuruluşuna katıldı (1918). İstanbul'da işçi ve esnafı örgütlemeye çalıştı. Cumhuriyet döneminde Türk sosyal demokrat partisi'ni kurdu (1946), genel başkanlığını üstlendi.

ALPBACH, Avusturya'da kış sporları merkezi (yüksl. 1 000 - 1 850 m), Tirol'de Kitzbühel'in B.'sında, Inn vadisinin yanında.

ALPBAHÇESİ a. Çev. mim. Çok yüksek dağlarda orman sınırı üstünde yer alan alpkuşağı (*alpinetum*) bitkileriyle oluşturulan bahçe tipi.

ALPEDRİNHA kardinali → COSTA (Jorge DA).

ALPEHLİVAN a. Bağc. Trakya'da yetişen, sofralık, kırmızı üzüm çeşidi. Salkı-

mı koni biçiminde ve orta büyüklüktedir. Taneleri sık, yuvarlak, kalın kabuklu, sulu ve lezzetlidir.

ALPER (Meral), türk soprano (Edirne 1942). Lisedeyken Saadet İ. Altan'dan şan dersleri aldı. Ankara Devlet konservatuvarı'nın şan bölümünü bitirdi. Salzburg Mozarteum akademisi'nde kurs gördü. Yurda dönünce Ankara Devlet operası'na solocu olarak katıldı. İlk kez *Çingene baron* da başrol oynadı. *Fidelio*'da (Marcellina), *Aida*'da (Aida), *Don Giovanni* de (Donna Anna), *André Chénier*'de (Madeleine de Coigny), *Palyaçolar*'da (Nedda) başarı gösterdi. Bulgaristan (1967), Varşova ve Poznan (1968) operalarında, önemli rollerde sahneye çıktı.

ALPERA, İspanya'da kent, Murcia'da (Albacete ili), Albacete'nin D.'sunda; 3 400 nüf. — Yakınında, tarihöncesinden kalma mağaralar. Levanten üslup grubuna giren duvar resimleri arasında, dans eden kadınlar da vardır.

ALPEREN a. (*alp*, savaşçı, yiğit, kahraman ile *eren*, derviş sözcüklerinden). İslam uğrunda savaşan (mücahit) derviş. Başlangıçta genellikle cihatta kahramanlık gösterenlere "alp gazi" denilirdi. Tasavvufun Türkler arasında yayılmasından sonra, mücahit dervişlere "alperen" de denildi. Bu dervişlerin, diğer ülkelerde olduğu gibi, müslümanlığın Anadolu ve Rumeli'de yayılmasında da önemli rolleri oldu.

Alpers hastalığı, çocukluk çağında ortaya çıkan, akıl bozukluğu, miyoklonili ve çırpınmalı kasılmalar, koreo-atetoz ve ataksiyle belirgin, ailevi de olabilen hastalık. Alpers hastalığı, beyin ve beyinciğin boz maddesinin yozlaşması, mikroglia'da lipitlerin birikmesi ve astrositlerin çoğalması sonucunda ortaya çıkar.

ALPES (Hautes-), Provence-Alpes-Côte d'Azur bölgesinde (Fransa) *departement;* 5 520 km²; 105 070 nüf. Merkezi Gap. Yukarı Dauphiné ile Yukarı Provence'ın birleştirilmesiyle oluştu. Büyük kış sporları merkezlerinin düzenlenmesiyle Hautes-Alpes'in turizmi büyük ölçüde gelişti.

ALPES COTTİAE. Tar. coğ. Roma İmparatorluğu'nda eyalet (Batı Alpler'de), merkezi Susa. Adı Susa vadisindeki küçük devletin (Romalılar, İ.Ö. IX.yy.'a kadar bağımsız kalmasına göz yumdular) kralının adından geliyordu.

ALPES-DE-HAUTE-PROVENCE, esk. **Basses-Alpes,** Provence-Alpes-Côte d'Azur bölgesinde (Fransa) *departement:* 6 944 km²; 119 068 nüf. Merkezi *Digne.* Bu dağlık *departement,* birbirinden farklı bölgeleri kapsar; K.-D.'da Ubaye vadisi; daha aşağı kesimde Durance vadisi (sığır yetiştiriciliği, meyve üretimi). *Departement*'ın orta kesiminde, Digne bölgesinin (Bléone'un yukarı vadisi) yoksul, ıssız, yeniden ağaçlandırma çalışmaları yapılan, kireçtaşlı dağ sıraları yer alır. *Departement*'ın güney kesimi, orta Durance vadisi boyunca uzanır; bu kesim yörenin en yoğun nüfuslu ve en kurak kesimidir ama, sulama çalışmaları sebze ve meyve tarımını geliştirmiştir. Saint-Auban'daki önemli kimya sanayisi ve elektrik üretimi dışında sanayi yoktur.

ALPES GRAİAE ET POENİNAE. Tar. coğ. Roma imparatorluğu'nda eyalet; Augustus tarafından kuruldu, merkezi *Darentasia*'ydı (günümüzde Moûtiers-en-Tarentaise).

ALPES MARİTİMAE. Tar. coğ. Roma İmparatorluğu'nda Augustus'un oluşturduğu eyalet; önce bir vali, sonra atlı sınıftan bir *procurator* tarafından yönetildi. Merkezi *Cemenelum* idi (günümüzde Cimiez).

ALPES-MARITIMES, Provence-Alpes-Côte d'Azur bölgesinde (Fransa) *départements;* 4 294 km²; 881 198 nüf. (1990). Merkezi *Nice.* Alpes-Maritimes 1860'ta Nice kontluğuyla Grasse (Var departement'ından ayrıldı) arrondissement'ının birleştirilmesiyle oluştu. Canlı ve yoğun nüfuslu kıyı şeridiyle dağlık ve yoksul iç kesim birbiriyle karşıtlaşır. Alpes-Maritimes'in kuzey kesimi, Var ırmağıyla iki büyük kolunun (Tinée ve Vésubie) yukarı vadilerini kapsar. Ama Alpes-Maritimes'in en önemli kesimi, Cannes ve Nice kentlerinin yer aldığı, iklimi güzel, güneşli (çiçek üretimi) Côte d'Azur'dür.

ALPHA → ALFA.

ALPHEİOS ya da **ALFİOS.** Tar. coğ. Yunanistan'da ırmak. Peloponisos'ta Tayghetos dağlarından doğar, Olympia yakınından geçer ve Kyparissia körfezine dökülür. Sulamada yararlanılan barajlar.

—Yun. mit. Tanrı-ırmak Alpheios, Artemis'in nedimelerinden Arethusa'ya tutuldu, peşinden gitmek için avcı oldu. Ama Artemis su perisini çeşmeye dönüştürünce, Alpheios da yeniden ırmak oldu ve sularını Arethusa'nın kaynağındaki sulara kavuşturdu.

ALPHEN AAN DEN RİJN, Hollanda'da (Güney Hollanda) kent, Eski Ren'in kıyısında, Leyden'in doğusunda; 30 000 nüf. Makine yapımı. Besin sanayısı.

ALPHEUS a. (yun. *Alpheios,* Yunanistan'da bir akarsudan). Tropikal ve ılıman bölge akarsularında yaygın karides. (Kabuklular sınıfından olan bu hayvanların iki kıskacı vardır; kıskaçlardan biri öbüründen çok daha güçlüdür ve kapanırken güçlü bir takırtı çıkarır. *Alpheidae* familyasının örnek tipi.)

ALPHİTOBİUS a. (yun. *alphition,* un, ve *bios,* yaşam). Fırınlarda rastlanan ve cırcırböceği gibi unla beslenen kınkanatlı küçük kara böcek. (Bil. a. *Alphitobius piceus,* tenebrionidae familyası.)

ALPHONSE I, takma adı **Jourdain** (Trablusşam yakını, Suriye'de, 1103-Caesarea 1148). Toulouse kontu (1112-1148) Raimond IV ile Elvira de Castilla'nın oğludur. 1112'de Toulouse kontu, Narbonne dükü ve Provence markisi olarak kardeşi Bertrand'ın yerine geçti. Aquitania düküne ve Barcelona kontuna karşı savaşmak zorunda kaldı. Din adamlarıyla arasında çıkan kavgalar nedeniyle, iki kez aforoz edildi ve Montauban kentini kurduktan (1144) sonra, 1147'de Kudüs'e gitti.

ALPHONSE DE FRANCE, Capet soyundan prens (1220-1271); ALPHONSE II adıyla Poitiers ve Toulouse kontu (1249-1271), kral Louis VIII'in oğlu. Paris antlaşması'na (1229) uyarak, 1237'ye doğru kont Raimond VII'nin kızı Jeanne de Toulouse ile evlendi. 7. haçlı seferine katıldı ve Mansure'de kardeşi Saint Louis ile birlikte tutsak edildi (1250). Ülkesine döndüğünde, akıllıca bir yönetim kurarak Albililer'e karşı yürütülen haçlı seferinin yol açtığı yıkımları giderdi ve Güney Fransa'da merkezileşmeye yönelik ilk girişimleri başlattı. Yeni komünlerin kurulmasını destekledi ve bunlara tekdüze bir plana göre oluşturulan kurumları zorla kabul ettirdi. *Alphonse fermanı* denilen bir yasayla, özellikle Riom kentine bir bağışıklık tanıdı; bu bağışıklık belgesi, Auvergne'deki pek çok topluluk için örnek oluşturdu. 8. haçlı seferinden dönerken öldü; yerine yeğeni, Fransa kralı Philippe III geçti.

ALPHORN a. Alp bölgelerinde kullanılan uzun tahtadan ve ağaç kabuğundan yapılma boruya (Alp av borusu da denir) İsviçre'de verilen ad.

ALPI MELİK NECMETTİN → NECMETTİN ALPI.

Alpine Club, ingiliz dağcılık kulübü; ... Alpine Club, dağcılık kulüplerinin en eskisidir. Üyelerinin, belli bir dağcılık etkinliği göstermesi ve sarp tepelere tırmanması gereklidir.

ALPKAYA (Emin), türk general (Niğde 1919-Ankara 1985). Kara Harp okulu'nu bitirdi. Hava kuvvetleri'ne geçti. 1970'te orgeneralliğe yükseldi. Milli güvenlik kurulu sekreteri oldu. 1973'te Hava kuvvetleri komutanlığına atandı. Lockheed firmasından alınan uçaklarla ilgili yolsuzluk iddiaları dolayısıyla yargılandı, aklandı. 1976'da emekliye ayrıldı. Milliyetçi demokrasi partisi'nden Niğde milletvekili seçildi (1983).

ALPKEÇİSİ a. Zootekn. Fransa ve İsviçre Alpleri'nde yaşayan, bol sütlü keçi ırkı.

—ANSİKL. Alpkeçisi, kısa kıllı, uzun ya da kısa boynuzlu, sakallı ya da sakalsız, kâküllü ya da kâkülsüz bir hayvandır. Orta büyüklükteki başı, yandan bakıldığında obruk görünür. Kulakları dik ve oldukça kapalı boru biçimindedir. Postu değişik renklerde olabilir: devetüyü (bacaklar bej ya da kızılsarı, sırt siyah çizgili), iki renkli (sırt ve böğürler koyu, boyun ve omuzlar açık renk), çok renkli (siyah ya da kahverengi üstüne beyaz lekeler) ya da siyah (bazen bacaklar açık renk). Alpkeçisi orta iriliktedir (dişisi 55-75 kg, erkeği 75-100 kg). Yıllık süt verimi 500-1 200 kg arasındadır. Avrupa'da yaygın olduğu gibi bazı Afrika, Amerika ve Asya ülkelerine de götürülmüştür.

alpkeçisi

ALPKÖY, esk. **Kamerik,** Erzincan'ın Kemah ilçesine bağlı bucak; 2 626 nüf. (1990); 20 köy. Merkezi *Alpköy* (esk. Alpkuşu); 121 nüf. (1990).

ALPLER, Avrupa'nın başlıca dağ sistemi. Alp sıradağları bir yay halinde, Ceneva körfezinden Pannonia ovasına kadar 1 200 km boyunca uzanır. En geniş yeri Brenner boylamının geçtiği kesimdedir ve 250 km'yi aşar; buna karşılık Mont Blanc'daki (Avrupa'nın ve Alpler'in en yüksek doruğu: 4 807 m) genişliği ancak 130 km'dir. Yaklaşık 300 000 km²'lik bir alanı kaplayan Alpler, Fransa, İtalya, İsviçre, Federal Almanya, Liechtenstein, Avusturya ve Yugoslavya arasında bölüşülmüştür.

YERBİLİM

Yerbilimsel oluşumlar, İkinci ve Üçüncü Zaman'ın deniz tortul dizilerinden (Alp çevrimi) ve tortulların karalardaki (billurlu iç ve dış kütleler) ya da okyanuslardaki temel kayaçlarından (ofiyolitli kütleler) kaynaklanır.

İkinci Zaman'da, Avrupa'nın atlantik tipindeki, tektonik bakımından hareketsiz bir kenarı, Dauphiné ya da Helvet kuşağının (subalpin kütleler) kalın dış dizilerinden oluşan kıta sahanlığı çökelleriyle örtülüdür: az kalın yamaç çökelleri Briançon kuşağı çökellerini, okyanus dibiyse Piemonte kuşağının kayganlaşmış şistlerinin temel bölümünü oluşturur.

Okyanus tabanının Afrika kıtasının altına doğru kayması sonucu, Avrupa levhasıyla Afrika levhası arasında alt Kretase döneminde başlayan (Doğu Alpler düze-

sek basınçlı başkalaşma koşulları yarattı ve Avrupa'nın iç kesimlerine doğru sürüklenme örtülerinin (kaygan şist örtüleri, ofiolitik örtüler)oluşmasına yol açtı.Üst Kretase döneminde Avrupa ve Afrika kenarlarının çarpışması, iç kesimde makaslanmalara neden oldu (Avusturya-Alp tabanının sürüklenmesi).

Özellikle iç kuşakları etkileyen bu erken tektonik oluşum, dış kuşaklarda andezitik yapıda volkanik öğeler içeren, flysch tipi kırıntılı bir tortullaşmayla belirginleşir. İç kuşaklarda gerçekleşen yapısal biçim, İç ve Doğu Alpler'de ileri düzeye ulaşan yüksek sıcaklığın neden olduğu başkalaşımın etkisinde kalmıştır. Dış kuşaklar, kıvrımları ve iç kesime doğru devrilen ya da sürüklenen örtülerin oluşmasıyla Oligosen'den başlayarak yavaş yavaş biçimlenmiştir.

Fransa: Isère vadisinde (Savoie) hidroelektrik düzenlemesi (Tignes barajı ve Chevril gölü)

Sözkonusu dağoluş olayından kaynaklanan kabuk kalınlığı, gerilme tektoniğine bağlı yüzey şekillerinin oluşumunu açıklar: billurlu dış kütlelerin (Mont-Blanc kütlesi) yükselmesi ve çökmeler (Po ovası). Bu yüzey şekillerinin aşınmasıyla, molas tipinde, kalın, kırıntı çökellerinden oluşan diziler ortaya çıkmıştır.

ALPLER

FİZİKSEL COĞRAFYA

•*Buzullar ve sular.* Dördüncü Zaman'da Alpler, Lyon'da, Bavyera platosunun güneyine, İtalya'daki büyük göllere ulaşan çok büyük bir buzul örtüsüyle kaplandı. Bu buzulların izleri günümüzde, birikinti engebeleri (Ivrea ve Garda gölü önündeki moren setleri) ya da aşınma engebeleri (düz tabanlı tekne biçimli vadiler, birbirini izleyen çanak ve sürgüler, hörgüç kayalar vb.) biçiminde izler bırakmıştır.

4 000 km²'yi bulmayan bir alanı kaplayan günümüzdeki buzullar, Dördüncü Zaman buzullarının ancak küçük kalıntılarıdır. Buzullarla kaplı başlıca bölgeler Penin Alpleri (621 km²), Aar kütlesi (598 km²), Ötztal ve Stubai Alpleri (484 km²) ve Mont Blanc kütlesidir (227 km²). Ren, Rhône, Po ırmakları ile yukarı Tuna'ya sağ kıyısından kavuşan kollar Alpler'den doğar. Karların ve buzulların erimesiyle bol bol beslenen ırmakların debileri yüksektir ve büyük bir alüvyon yükü taşırlar.

•*İklim.* Sıcaklıklar yükseltiyle bağlı olarak 200 m'de 1°C düşer. İsviçre Alpleri'nin kuzey yamacında, yıllık sıcaklık ortamaları 8.5°C (500 m'de) ile -1,8°C (2 500 m'de) arasında değişir. Avusturya'da, Sonnblick'te (3 106 m), en düşük sıcaklıklar ortalaması -30,6°C'a iner. Bu kuralın başlıca istisnasını, sıcaklık terselmesi oluşturur: olaya Grésivaudan'da ve Klagenfurt havzasında sık sık rastlanır. Bu sıcaklık terselmesine çoğunlukla bulut denizleri eşlik eder. B.-D. doğrultulu vadilerde, bakı önemli rol oynar: güneye bakan yamaçlar daha bol güneş alırlar ve erken bir tarihte tarıma açılmışlar ve değerlendirilmişlerdir; oysa kuzey yamaçları daha soğuk ve hâlâ büyük ölçüde ormanlıktır.

Yağışlar, yükseltiyle bağlı olarak yaklaşık 3 500 metreye kadar artar (Fransa'nın Kuzey Önalpleri'nde yılda 2 000 mm; billurlu kütlelerde 3 500 mm); 3 500 m yükseltideyse en yüksek yağış miktarına erişildiği izlenimi uyanmışsa da, aynı yükseltide, okyanus kökenli nemli hava kütlelerinin doğrudan etkilediği batı bölümünde yağışlar daha boldur. Toplam yağışta karların oranı da yükseltiye bağlı olarak değişir: 1 000 m'ye doğru % 20 iken, 3 600 m'de (İsviçre Alpleri) ya da 3 800 m'de (Dauphiné Alpleri) % 100'e ulaşır. Chamonix (Fransa) yakınındaki Tour köyüne yılda 10 m, Mont Blanc'ın doruğunaysa 40 m'den çok kar yağar.

• *Bitki örtüsü.* İklim koşulları, bitki örtüsünün katlara ayrılmasına yol açmıştır: tarlalar kuşağının alçak yamaçlardaki tarım alanlarının üstünde, önce yaprakdökenlerden (kayın, huş), sonra iğneyapraklılardan (ladinler, çamlar) oluşan orman kuşağı yer alır. Daha yükseklerde, orman yozlaşır: ormanın yerini, önce dağ otlakları, sonra kayalıklar alır.

Bakı, nemlilik, toprakların cinsi gibi koşullara bağlı olarak, ormanların üst sınırı İsviçre ve Avusturya Önalpleri'nde 1 600 m, Orta Alpler'de (Valais, Engadin) 2 200 m'dir. Bazı çam türleri 2 500 m'ye kadar çıkabilir.

İNSAN COĞRAFYASI

Doğal koşulların çetinliğine karşın, Alpler'e çok eski tarihlerde yerleşilmiştir. Säntis ve Karawanken bölgesinde, 50 000 yıl öncesinden kalma yerleşme izleri bulunmuştur; tarımın, Alpler'e Cilalıtaş devrinde sokulduğu sanılmaktadır.

• *Geleneksel iktisat.* Çevreden kopukluğun ve doğal ortamın getirdiği güçlüklerin sıkıntısını çeken Alpler halkı, büyük ölçüde kendi kaynaklarıyla yetinmeye dayanan bir iktisat geliştirmiştir. Yararlanmaya elverişli topraklar, Batı Alpler'de % 29, Doğu Alpler'de % 16'dır, ama Alpler'in hiçbir yerinde, işlenen toprakların oranı toplam yüzeyin % 10'unu aşmaz (Fransız Nord yönetim bölgesi Alpleri'nde % 8,5; İtalyan Alpleri'nde % 7,9 Bavyera ve Valais Alpleri'nde % 0,9). 2 000 m'ye kadar tahıl (buğday ve çavdar ortak ekimi) ve çeşitli sebze, 1 200 m'ye kadar üzüm ("Buzul şarabı") yetiştirilir. Bunlara yer yer keten ve kenevir eklenir. Verimler yüksek değildir, ama, halkın kapalı iktisat düzeninde yaşamasına yeter.

Hayvancılıkta,daha özgün bir uyarlanma gözlenir. Yağışlı Alpler'in sığır yetiştiriciliğine elverişli büyük yamaçlarında, kışların geçirildiği köylerle haziran-ekim arasında yaşanan Alp otlakları arasında büyük göçler yapılır. Bazen yamacın ortalarında birkaç deskekleyici bitkinin yetiştirildiği bir ara kat (Fransa'da *montagnette*, Valais'de *mayen*, almanca konuşulan Alpler'de *voralp*, İtalya'da *stavole*) vardır. Daha kurak olan Güney Alpler, günümüzde hâlâ sürmekte olan uzun yaylaya çıkma dönemlerinde, komşu ovalardan gelen koyun sürülerinin yayılma alanıdır. Böylece, özel mülklerin (ormanlar, dağ otlakları) uyumlu biçimde bir arada var olduğu gerçek bir dağ uygarlığı kurulmuştur.

Günümüzde sanayi, özellikle kış mevsiminde vazgeçilmez bir ek gelir kaynağı olan elsanatları biçiminde (saat, mobilya, tarım araç gereçleri yapımı, kumaş dokumacılığı) dağlara girmiştir.

•*Ulaşımdaki devrim.* XIX. yy.'ın ikinci yarısında ve XX. yy.'ın başlarında birçok bayındırlık ve tünel çalışmasının (Fréjus, Arlberg, Simplon, Karawanken) yapılması sayesinde ilk demiryolları Alpler'i aşmaya başladı. Ama dağı çevreden kopukluğundan kurtaran, en uzak köşelere kadar ulaşan karayolları ve "motor devrimi" oldu. En yüksek geçitler (Iseran, Stelvio...) aşıldı; daha yakın dönemde (1960'tan sonra) karayolu tünelleri (Büyük Saint Bernard, Mont-Blanc, San Bernardino, Sankt Gothard, Arlberg, Fréjus) açıldı. Karayolları donanımı, Brenner ve Tarvis otoyollarıyla tamamlandı.

•*Modern iktisat.* Dış dünyaya açılan Alpler, öbür bölgelerle rekabet edemediler ve o zamana kadar zayıf bir denge sağlayan yamaçların nüfusu azaldı. Tarım da kapalı iktisattan, ticarete yönelik tarıma ve özelleşmiş tarımlara yöneldi: meyve bahçeleri ve üzüm bağları (Valais, Grésivaudan. Önalpler'de klüzler); kuytu vadi tabanlarında mısır ve tütün. Ancak özelleşmiş tarım, ayakta kalabildi. Hayvancılık her yanda gelişti, ama süt kooperatifleri ni her gün besleyebilmek için köylerden uzaklaşamadı, dağ otlakları yavaş yavaş bırakıldı ve yararlanılmayan alanlar haline geldi. İsviçre ve Avusturya'da, dağ tarımını ayakta tutabilmek amacıyla bir yardım, destek ve koruma siyaseti benimsendi.

Yerel madenler (la Mure'de kömür, Cogne ve Erzberg'de demir filizi) sayesinde kurulmuş olan sanayi, hidroelektrik tesislerinin geliştirilmesiyle güçlendi; Sankt Gallen'de, Glarus'ta ve Loden'de dokuma, Steiermark ve Bolzano'da metalurji sanayileri böyle gelişti. Ama, XX. yy.'ın ilk bölümünde elektrometalurjinin ve elektrokimyanın kurulması (beyaz kömür sayesinde) büyük devrimi oluşturdu: önce Fransa'da (Arve ırmağının vadilerinde, Tarentaise'de ve Maurienne'de), sonra İsviçre(Valais'de),Avusturya (İnntal, Steiermark) ve İtalya'da (Valle d'Aosta ve Bolzano). Alüminyum, kalsiyum karbür ve bazı demirli alaşımlar, özellikle Alpler'de

İsviçre: Aar vadisinde Interlaken siti (Berne kantonu)

üretilen ürünler haline geldi.

1945'ten sonra Alpler, dev bayındırlık çalışmaları olan hidroelektrik tesislerle (Roselend, Grande-Dixence, Émosson) donanmıştır. Ne var ki, günümüzde elverişli bütün yerlere yerleşilmiştir ve sanayi, ulaşım güçlüğü ve yer eksikliği engelleriyle karşı karşıyadır. Akarsulardan üretilen elektriğin sanayiyi kendine çektiği günler geride kalmıştır: büyük sanayi tesisleri, çoğunlukla Alpler dışındaki daha ucuz bir enerjiden yararlanmakta ve pazarların ya da toplu taşımacılığın daha yakınındaki yerlerde kurulmaktadır. Akarsulardan elde edilen elektriğe daha az bağımlı olan Avusturya Alpleri sanayisi, söz konusu gelişmeye daha iyi karşı koymaktadır. Aynı biçimde, Grenoble (Alpler'deki en önemli kent) çevresinde, yüksek teknik düzeydeki etkinlikler, büyük ölçüde elektrik tüketen sanayi yelpazesini tamamlar.

Turizm XVIII. yy. sonunda, etkileyici ve yeni manzaralar arayan ingiliz aristokradan yana bir bilinçlenme gerçekleşmekte, ulusal parkların (Vanoise, Écrins, Mercantour, Stelvio, Gran Paradiso, Engadin) düzenlenmesine yol açmakta ve yeni deneyimlere gösterilen ilgi, turizmi yerel iktisatla bütünleştirmeye (Bonneval-Sur-Arc) yönelmektedir.

•*Nüfus.* 80'li yılların başlarında Alpler'de yaşayan nüfus yaklaşık 12,5 milyondu (İtalya: 3,4 milyon; Avusturya: 3 milyon; Fransa: 2,2 milyon; İsviçre: 1,9 milyon); ama bu nüfusun dağılımı, modern iktisadın sızmasıyla büyük ölçüde değişmektedir. Yamaçlar tenhalaşırken, alçak bölgeler kalabalıklaşmakta ve buraları yoğun nüfuslu bölgeler haline gelmektedir (Mur-Mürz oluğu, İnn vadileri, Valais'de Rhône vadisi, Önalpler'deki klüzler). Aynı biçimde, bölgesel ölçekte, çelişkiler artmakta ve sanayi, tarım, hatta turizm potansiyeli yüksek olan bölgeler (Valais, Steiermark, Kuzey Fransa Alpleri), öbürlerine oranla daha hızlı gelişmektedir.

ALPLERÖTESİ. Tar. coğ. Alplerötesi

Alport sendromu. Nefrol. Erkekte kadından daha erken görülen, sağırlıkla birlikte gelen ve böbrek yetmezliğiyle sonuçlanan ailevi hematürik nefropati.

ALPSOFU ya da **ABİSAFİ dağları,** Marmara bölgesinde dağ. Geyve boğazının doğusunda, Bolu ve Abant dağlarının batı uzantısını oluşturur. Yapılarında şistler ve ofiolitli yeşil kayaçlar önemli yer tutar.

ALPU, İç Anadolu'da Eskişehir iline bağlı ilçe; 18 679 nüf. (1990); 28 köy. Merkezi *Alpu;* 5 087 nüf. (1990).

ALPUJARRALAR (ar. *el büşarrat*, otlaklar'dan), Güney İspanya da (Andalucia) dağlık bölge, kuzeyde Sierra Nevada sıradağları ile güneyde Contraviesa ve Gádor dağları arasında.

—Tar. Gırnata krallığı müslümanları, 1492 anlaşmalarıyla dinlerini korumuşlardı. Ama kardinal Cisneros'nun uzlaşmazlık siyaseti, Alpujarra dağlarındaki ve Granada ile Almería eyaletlerindeki müslü-

solda, Avusturya: Inn vadisinde (Tirol); Telfs köyü

sağda, İtalya: Doğu Alpler'de Dolomitler'den bir görünüm

sisi tarafından yaratıldı, Mont-Blanc'a ilk tırmanışlarla (1786) ve H. B. de Saussure'ün kitaplarıyla ilk atılımını yaptı ve dağcılık doğdu. Buna paralel olarak, kaplıca tesisleri (Saint-Gervais, Uriage, San Pellegrino, Badgastein) ve iklime bağlı tedavi tesisleri (Assy platosu, Leysin) gelişti.

1950'den sonra, yaz ve kış turizmi bir kitle olayı haline geldi: nüfusu azalan dağlarda yeni istihdam sağladı, tarım ve elsanatları ürünlerine pazarlar yarattı, yeni sermayelerin buralara akmasına yol açtı, görünümü büyük ölçüde değiştirdi (yükseklerde yeni merkezler, mekanik tırmanma olanakları, teleferik, vb.).

Günümüzde turizm, Alpler'in temel kozu haline gelmiş gibidir. Ama turizm altyapılarının gelişmesini çoğunlukla bölge dışı yatırımlar sağladığından dağlı halk, kazancın büyük bölümünden yararlanmamaktadır. Yükseklerde yeni merkezler kurulması, terk edilmiş dağ otlaklarını yeniden canlandırabilme olanağı yaratmaktadır. Ama doğal çevrenin korunmasın-

Galyası ya da Alplerötesi: Romalılar'ın, kendilerine göre, Alpler'in öte yanında bulunan asıl Galya'ya verdikleri ad.

ALPLIK a. *Esk.* Alp olma durumu; kahramanlık, yiğitlik, cesurluk: *"Tanrı Teala seni depelesin, Tanrıya yavlak alplık kırdın"* (Kısas-ı enbiya, XIV. yy.).

ALPMAN (Refik Talat), türk ut virtüözü ve besteci (İstanbul 1894 - *ay. y.* 1947) Kanuni Hacı Arif Bey'den kuramsal bilgiler, Nevres Bey'den ut öğrendi; Rauf Yekta Bey ve Ahmet Irsoy'dan sözlü eserler geçti. Darülelhan'da ut öğretmenliği yaptı. İlk yıllarında İstanbul Radyosu'nda ut çaldı. Özellikle sazsemaisi formunda ürün verdi. Bunlarda batı müziği etkileri görülür. Mahur ve hicaz sazsemaileri çok ünlüdür.

ALPNACHSTAD, İsviçre'de (Unterwald kantonu)turizm merkezi; Pilatus dağının (dağa bir fünikülerle bağlanır) eteğinde, *Alpnach gölü*'nün (Luzern gölünün G.-B. çanağı) ucunda.

manların 1500-1501'de ayaklanmalarına yol açtı. Tendilla kontu ile Gonzalo de Córdoba'nın yürüttükleri kanlı seferlerden sonra ayaklanma bastırıldı. Kral Katolik Fernando, Castilla müslümanlarına din değiştirmek ya da İspanya'dan göçmek seçeneğini tanıdı (1502). Müslümanların çoğu din değiştirmeyi seçtilerse de, aslında yalnızca görünüşte dinlerini değiştirmiş, üstelik dillerini ve geleneklerini korumuşlardı. Sonunda (1568'de), onların Türkler ile işbirliği yapmasından korkan Felipe II'nin katı tutumu yüzünden yeniden ayaklandılar. Ayaklanmayı avusturyalı Don Juan bastırdı (1570) ve Araplar'ın çoğu, İspanya nın öbür bölgelerine dağıldı.

ALPULLU, Kırklareli'nin Babaeski ilçesi, merkez bucağına bağlı belde; 3 769 nüf. (1990). Şeker fabrikası.

Alpullu şeker fabrikası, Türkiye'de kurulan ilk şeker fabrikası. 1926'da Alpullu'da (Kırklareli) "İstanbul ve Trakya Şe-

ker fabrikaları TAŞ tarafından kuruldu. Kuruluşta günde 500 ton olan pancar işleme kapasitesi, izleyen yıllarda 4 000 tona çıkartıldı Normal kampanya süresi 100 gün olan fabrikanın 1984-1985 kampanya üretiminde 35 600 ton kristal şeker, 9 900 ton küp şeker elde edildi. Tesiste yan ürün olarak melas,melaslı kuru küspe, yaş pancar küspesi de üretilmekte, yöredeki besi hayvancılığı desteklenmektedir. Aşırı üretim nedeniyle bütün Türkiye'de olduğu gibi bu fabrikada da şeker üretimi sınırlandırılmıştır.

Alpullu şeker fabrikası

ALPZAMBAĞI a. Lif gövdeli, duru beyaz çiçekli çokyıllık otsu bitki. (Bil. a *Paradisia liliastrum*, zambakgiller familyası.) [Eşanl. PARADİZYA.]

ALQUEİRE a. Değeri yörelere göre değişen (Lizbon'da 13,8 l) ve özellikle tahıllar için kullanılan eski bir portekiz hacim ölçüsü.

ALQUİE (Ferdinand), fransız filozof (Carcassonne 1906 - Montpellier 1985). Sorbonne'da profesör, genel felsefeye ilişkin çok sayıda yapıtın yazarı; özellikle Descartes üzerinde durdu ve *le Désir d'éternité* (1943) adlı tinselci (spiritualist) bir inceleme yayımladı.

ALQUİZAR, Küba'da kent. Havana'nın G - B 'sında Dokuma sanayısı.

ALS, Danimarka'da ada, Küçük Belt'in güneyinde, bir köprüyle Jylland'a bağlıdır.
—Tar. 1848-1850 arasında ve 1864'te Almanlar'a karşı düzenlenen askeri harekâta sahne olan Als'ı 1864'te Avusturya, Prusya birlikleri aldı; Als, daha sonra Schleswig'e katıldı. Versailles antlaşması'ndan (1919) sonra yapılan bir plebisitte (1920) Als halkı Danimarka'ya katılmadan yana oy kullandı.

ALSACE, Fransa'nın doğusunda bölge; Bas-Rhin ve Haut-Rhin dép.'larını içerir; 8 310 km²; 1 566 048 nüf. (1990). Yönetim merkezi *Strasbourg*.
—Tar. Alsace, VI. yy.'da Austrasia krallığı'na bağlı Alamanya düklüğü içinde yer aldı. 870'te imzalanan Meerssen antlaşması'yla Germania'ya verildi.

Daha sonra Schwaben düklüğüne katılan Alsace, birliğini yitirmiş olmakla birlikte, XII. ve XIII. yy.'larda refah içinde yaşadı. Daha o dönemlerde İsviçre ile Orta Almanya arasında etkin biçimde yürütülen ticaret, Yüz Yıl savaşları sırasında Champagne panayırları yok olduğundan, XV. yy.'da uluslararası bir nitelik kazandı. Kentlerde burjuva sınıfının zenginleşmesi ve aynı dönemde imparatorluk iktidarının zayıflaması Alsace'ın siyasal açıdan parçalanmasına yol açtı (çünkü tüccar kentler derebeyliğin ve Kilise'nin vesayetinden kurtulmuşlardı). Alsace topraklarının parçalanması, topraklarda esen dinsel ve toplumsal kararsızlık havası düşünce alanında bir canlılık yarattı. Guttenberg'in 1434'te yerleştiği Strasbourg'daki baskı atölyeleri, Strasbourg'un hümanizm ve reform hareketlerinin en seçkin merkezlerinden biri olmasına katkıda bulundu.

Daha sonra, bir bölümü Habsburglar' ın karşı reformunu benimseyen ve Otuz Yıl savaşı ile altüst olan Alsace, XVII. yy.'ın ilk yarısında fransız etkisine girdi.
—Sant. Alman etkisi romantik dönemde daha yoğun oldu. lombard izleriyle zenginleşen rheinland stili yaygınlaştı (yaklaşık 1150 yılından kalma kilisesiyle Marmoutier manastırı; XII. yy. sonlarında yapılmış kilisesiyle Murbach manastırı; XIV. yy.'da yapılmış sahınıyla Colmar'daki XIII. yy. dominiken manastırı). Sivil mimarlık alanındaysa daha çok XVI. yy.'dan kalma loggia, ahşap balkon vb. karakteristikleri olan pek çok yapı bulunmaktadır. Ortaçağ yontuculuğunun en ilginç örneklerineyse Strasbourg'daki Notre Dame katedrali'nde rastlanır. Katedralin vitrayları XII., XIII., XIV. yy.'lardan kalmadır. Rheinland diye adlandırılan akımın gelişmesiyle XIV. ve XV. yy.'da resim sanatı da görkemli bir süreç yaşadı. XV.-XVI. yy.'lar arasında M. Schongauer'in, M. Grünewald'ın, B. Grien'in kişilikleri ön plana çıktı.
—*Alsace dili*. Alsace'ta konuşulan alman lehçesi (geç alemanik) [Öğretim ve iletişim dilleri olan fransızcayla almancanın ortaklaşa baskısı altında günden güne gerilemesine karşın, alsace dili, günlük yaşamda, özellikle de kırsal kesimde halkın yarısından fazlası tarafından konuşulur.]

Alsace kazı, eski bir yerel ırkla Embden kazının ve Pomeranya kazının çiftleştirilmesi sonucu ortaya çıkan kaz ırkı. Kaz ciğeri üretimi için yetiştirilir.

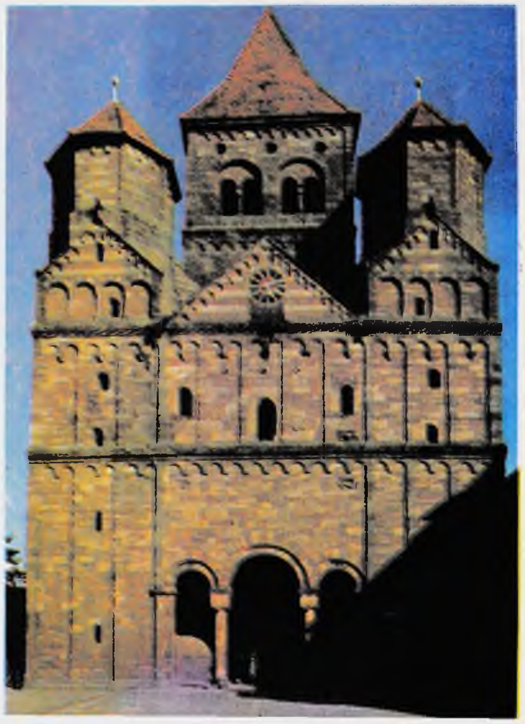
Alsace şarabı, Alsace ovasındaki bağlarda yetişen traminer, riesling, pinot, misket ve sylvaner üzümlerinden yapılan sek beyaz şarap.

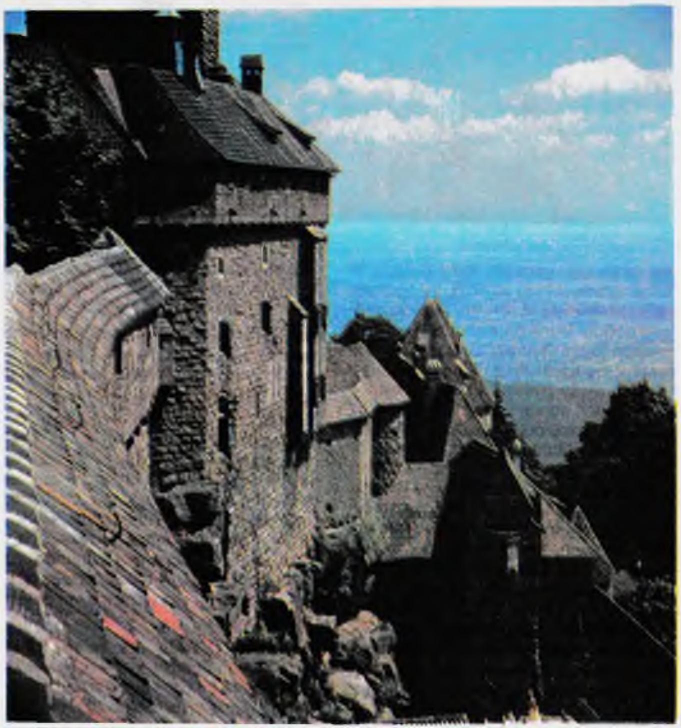
ALSACE-LORRAİNE, alm. **Elsass-Lothringen,** Fransa'da yönetimsel ve siyasal bölge; Haut-Rhin, Bas-Rhin ve Moselle dép.'larını içerir.
—Tar. 1871 ile 1945 arasında, Fransa ile Almanya Alsace-Lorraine'e sahip olmak için mücadele verdi. Fransa-Almanya savaşı'ndan (1870-71) Fransa yenik çıkınca, halkının büyük bölümü almanca konuşan bu topraklar (geleneksel Alsace ilinin tümünü ve Lorraine'in bir bölümünü içeriyordu) Alman İmparatorluğu'na katıldı ve 1871-1914 arasında Fransa'da yaygınlaşan alman düşmanlığının temel etkeni oldu.
Alsace-Lorraine topraklarını doğrudan nüfuzu altında tutan Bismarck, hızla sıkı bir almanlaştırma siyaseti gütmeye başladı (1871-77), yaygın alman düşmanlığını silmek için yoğun çaba harcadı, ama başaramadı. Önceleri Fransa'nın Alman-

ALSACE

sağda: Haut-Koenigsbourg şatosu (XII.yy.) imparator Wilhelm II'nin emriyle XX. yy.'ın başında yenilendi

solda: Marmoutier manastırı rheinland roman üslubu cephe (1150'ye doğr.)

ya'yı yenebileceğini umarak Almanlar'a karşı direnen halk, Fransa'nın galibiyetinden umudu kesince bağımsızlığı öngören bir programa sarıldı (1905-1918). Wilhelm II, yeni Alsace-Lorraine devletinin kurulmasını Reichstag'a kabul ettirdi (31 mayıs 1911). Bu tarihten sonra, Statthalter'ın yanı sıra, Alsace-Lorraine'de seçimle oluşan iki meclisli bir diyet görev yapmaya başladı; bu yerel Reichsland, Alman Bundesrat'ına iki milletvekili gönderebiliyordu. Sonunda, Birinci Dünya savaşı'ndan sonra Alsace-Lorraine, özerkliğini büyük ölçüde korumakla birlikte, Fransa'ya verildi. 1940'ta nazilerce işgal edilen ve yeniden Reich içinde yer almaya başlayan Alsace-Lorraine, 1944-1945 kışında fransız ve amerikan birliklerince kurtarıldı.

ALSAÇ (Orhan), türk mimar, şehirci (İstanbul 1914). İstanbul Güzel sanatlar akademisi'nde başladığı yükseköğrenimini (1933), Münih Teknik üniversitesi'nde sürdürdü (1936-1940). Yurda dönüşünde bayındırlık bakanlığı ve imar iskân bakanlığında görev aldı. Mimarlık dergisinin yayın yönetmenliğini üstlendi (1946-1968). Ankara Devlet mimarlık ve mühendislik akademisi öğretim üyeliği, Gazi üniversitesi mimarlık bölümü başkanlığı yaptı. Emekli olduktan sonra (1983), TÜBİTAK'ta Yapı araştırma enstitüsü müdürü olarak görev aldı. Gayrimenkul eski eserler ve anıtlar yüksek kurulu üyeliği ve başkanlığına atandı (1951-1983). Kentleşme, belediye etkinlikleri, eski eserlerin korunması konularında çeşitli yazı ve bildirilerinin yanı sıra, *Mesken kanunu hazırlıkları* (1961) ve *Mahallı İdareler* (1963) adlı yapıtları vardır.

ALSAMA, Kanada'da, Prairie bölgesindeki illeri (Alberta, Saskatchewan ve Manitoba) topluca belirtmek için kullanılan kısaltma.

ALSAN (Zeki Mesut), türk hukukçu ve siyaset adamı (Aydın 1899 - Ankara 1986). Mülkiye mektebi'ni bitirdikten sonra (1910), Paris Siyasal bilimler okulu'nda eğitim gördü (1913). Milli eğitim örgütünde çeşitli görevlerde bulundu. Mülkiye mektebi müdürlüğü yaptı (1926). Edirne ve Diyarbakır milletvekilliğine seçildi (1927-1943). İkinci kez Siyasal bilgiler okulu müdürü (1943) ve Ankara Hukuk fakültesi dekanı (1946) oldu. Devletler umumi hukuku profesörlüğü yaptı. Başlıca yapıtları: *Devletlerler hukuku dersleri* (1947), *Devletler hukukunda yeni gelişmeler* (1948), *Milletlerarası hayatın düzeni ve panamerikanizm* (1949), *Yeni devletler hukuku* (1950), *Müşterek emniyet problemi* (1952), *Silahsızlanma problemi* (1953).

ALSAN (Necip), türk yazar (İstanbul 1918). İstanbul Üniversitesi hukuk fakültesi'ni bitirdi, İstanbul'da avukatlık yaptı. Uygarlık tarihiyle, düşünce sorunlarıyla ilgili denemeler, araştırmalar yayımladı. *Çağımızı hazırlayan düşünce* (1967), *Eylem ve düşünce açısından çağımız* (1969) kitaplarında XIX. ve XX. yy.'lardaki düşünce akımlarını, etkinliklerini konu edindi. *Eflatun* (1963) adlı incelemesiyle Türk dil kurumu armağanı'nı kazandı (1963).

ALSANCAK, rumca **Karavas,** Kıbrıs'ın Girne ilçesinde köy.

Alsancak stadyumu, İzmir'de stadyum. Cumhuriyet'ten önce kentte yapılan ilk büyük stadyumdur. Cumhuriyet'ten sonra adı Alsancak olarak değiştirildi. Atatürk stadyumu yapılıncaya (1971) kadar kentin en büyük ve tek stadyumuydu.

ALSANDIK, rumca **Civiya,** Kıbrıs'ın Limasol ilçesine bağlı köy. Limasol'un yaklaşık 20 km K.- B.'sındadır.

ALSDORF, Federal Almanya'da kent, Kuzey Renanya - Vestfalyası'nda, Aachen'ın K.'inde; 49 100 nüf.

ALSİNA (Carlos ROQUE), arjantinli piyanocu ve besteci (Buenos Aires, 1941). 1965'te Luciano Berio ile çalıştı. Buffalo üniversitesi'nde iki yıl ders verdikten sonra 1968'de Berlin'e yerleşti. 1973'te Paris'e geçti. 1969'da, doğaçlamada ve "özgür topluluk müziği"nde uzmanlaşan New Phonic Art grubunun kurucularından biri oldu. Sık sık müzikli tiyatro için beste yaptı (*Oratoryo*, 1964; *Yeniden; Bir yaz gecesi rüyası; Surlar*). *Überwindung* (1970), oda orkestrası için *Schichten* (1971), *Omnipotenz* (1972), *Approach* (1972-1973), *Fusion* balesi (1973-1974), büyük orkestra için *Stücke* (1976-1977) ya da solocular, kadınlar korosu ve orkestra için *Armoniler* (1979) gibi yapıtlarıyla uluslararası alanda sivrildi.

ALSOP kardeşler, Joseph Wright (Avon 1910 - Washington 1989) ve Stewart Johonnot Oliver (Avon 1914 - Bethesda, Maryland, 1974), amerikalı iki gazeteci. New York Herald Tribune'ün yazarlarından; siyaset konularında uzmanlaşmışlardı. İkinci Dünya savaşı'nın ardından bu gazetede yazdıkları makaleler, amerikan ve ulaslararası kamuoyunun yönlendirilmesinde önemli bir rol oynadı.

ALSOPHİLA a. Ormanlarda yaşayan kelebek. (Tırtılı akçaağaç ve meşe üstünde yaşar. Bil. a. *Alsophyla aescularia;* geometridae familyası.) [Eşanl. ANISOPTERYX.]

ALSTED (Johann Heinrich), alman filozof ve tanrıbilimci (Ballerbasch, Herborn yakınlarında, 1588 - Weissenburg, bugün Alba Iulia,1638). Kutsal Kitap'ı manevi bilimlerin kaynağı ve hatta tıbbın da temeli olarak görür.

ALSTON (Richard), ingiliz dansçı ve koregraf (Stoughton 1948). Merce Cunningham'ın rakibi ve London Contemporary Dance Theatre'da koregraf olan Alston, Strider adlı deneme topluluğunu kurdu (1972-1975). Öncü akımın Büyük Britanya'daki temsilcisidir. Yaratışlarındaki olağandışı ve şaşırtıcı yan, yeteneğinin özgünlüğünü ortaya koyar (*Tiger Balm*, 1972; *Blue Schubert Fragments*, 1974; *Souvenir*, 1975; *Edge*, 1976). ABD'de yaptığı bir inceleme gezisinden (1975-1976) sonra, Londra'da araştırmalarını sürdürdü.

ALSTONİT a. (fr. *alstonite; Alston*'dan [Cumberland]). Miner. Kalsiyum ve baryum karbonat ($CaCO_3$, $BaCO_3$); ortorombik bakışımlı ikiz kristaller biçiminde Cumberland'da bulunur.

Alström sendromu. Endokrinol. Şişmanlık, atipik retina yozlaşması, sağırlık ve şeker hastalığının birlikte görüldüğü sendrom. (Daha başka bozukluklar da görülebilir; özellikle cinsel displazi bunlardan biridir. Bazı hekimlere göre bu sendrom Laurence-Moon-Bardet-Biedl ya da Prader-Labhart-Willi sendromunun bir çeşididir.)

ALSTRÖMER (Jonas), isveçli sanayici (Alingsås 1685 - ay.y. 1761). Bir tür iktisadi güdüm yanlısıydı. Doğduğu kentte, devletin parasal desteğiyle dokuma sanayisini kurduysa da başarılı olamadı.

ALS SUND, Danimarka takımadalarında boğaz (üstünde bir köprü vardır), *Als adası* ile Jutland'ın doğu kıyısı arasında.

ALŞAKRAKKUŞU a. Sığırcığa benzeyen, kırmızı ya da pembe karışık kahverengi tüylü, küçük ötücü kuş. (Orta Asya'ya özgüdür, ama Avrupa'ya ve Kuzey Amerika'ya da yayılmıştır. Bil. a. *Carpodacus erythrinus;* sığırcıkgiller familyası.)

ALT a. **1.** Üste karşıt olarak alçak, aşağı konum: *En alta çarşafları yerleştirdim.* **—2.** Bir şeyin yere bakan yüzü; tabanı: *Fiyatı altında yazılı. Tencerenin altı delinmiş.* **—3.** Bir şeye göre aşağıda kalan bölüm: *Kedi masanın altında uyuyor. Ağaçların altı gölgelik. Ayaklarının altına bir tabure, başının altına bir yastık koymak. Köprünün altından geçmek. Saçları şapkasının altından çıkıyordu. Ceketinin altından bir tabanca çıkardı. Yağmur altında çalışmak. Buzdağlarının su altında kalan bölümü üsttekinden daha büyüktür. Bir ayağını altına almak.* **—4.** Bir şeyin sona ya da yere yakın bölümü: *Mektubun altında imza yoktu. Duvarın altında buluşmak.* **—5.** Özellikle bebeğin külotu, bezi vb.: *Bebeğin altını değiştirmek, altını temizlemek.* **—6.** *Bir şeyin (soyut) altına, altında,* onun denetimini, yönlendirmesini, baskısını, gücünü, etkisini belirtir: *Büyük bir sorumluluk altına girmek. Ağır vergiler altında ezilmek. İşkence altında konuşmak. Bir kimsenin koruması, vesayeti altında bulunmak.* **—7.** Bir şeyin, sözün, işin bilinmeyen yönü: *Bu sözün altında derin anlamlar gizli. Altından ne çıkacak bilmiyorum.* **—8.** *Belli bir niceliğin altı*, bir diğeriyle karşılaştırıldığında onun daha aşağısındaki sıra ya da düzeyi belirtir: *Kırk yaşın altındakiler. Fiyatı bin liranın altına düşmedi.* **—9.** *Alt alta,* birbirinin altına gelecek biçimde. || *Alt alta üst üste,* boğuşarak, itişip kakışarak. || *Bir kimseyi alt etmek,* onu yenmek: *On dakikada karşısındakini alt etmiş, sırtını yere getirmişti.* || *Altı alay üstü kalay,* dışının gösterişine karşın içi kötü, pis olan şey için kulanılır. || *Altı kaval üstü şişhane,* bir bütünü oluşturan parçaların birbiriyle uyumsuzluğunu belirtir. || *Altı yaş,* içine hile karıştırıldığı için iyi sonuç alınamayacağı bilinen iş için söylenir. || *Bir kimseyi altına almak,* onu yere yatırıp üstüne çıkmak. ||*Altına bir at, araba vb. çekmek,* onu bir başkasına armağan etmek ya da onun buyruğuna vermek. ||*Altına etmek, kaçırmak, yapmak,* aptestini tutamayarak yatağını ya da

Büyük **Alsace** kanalı üzerinde Vogelgrun hidroelektrik işletmesi

donunu kirletmek. ||*Bir iyiliğin bir sözün ya da davranışın altında kalmamak,* onu karşılıksız bırakmamak, ona gerekli yanıtı vermek. || *Altından çapanoğlu çıkmak,* bir işte beklenmedik kötü bir durumla karşılaşmak. || *Bir servetin, malın vb. altından girip üstünden çıkmak,* onu hesapsızca harcayarak kısa sürede tüketmek.|| *Bir işin altından kalkmak,* onu başarmak: *Bu onun altından kalkamayacağı bir iş.*|| *Bir sözün altından kalkmak,* ona karşı kendini savunacak uygun karşılık vermek: *Bu ağır iftiraların altından kalkamayacağını anlayınca susma yolunu seçti.*|| *Bir şeyin altını çizmek,* dikkati onun üstüne çekmek, onu vurgulamak. || *Altını ıslatmak,* küçük aptestini yaparak yatağını ya da donunu kirletmek.|| *Bir ortamın, yerin, altını üstüne getirmek,* onların var olan düzenini bozmak, bir yeri karıştırmak, eşyaları karmakarışık etmek. || *Altta kalanın canı çıksın,* güç durumdaki bir kimseye karşı gösterilen vurdumduymazlığı belirtir. || *Altta yok üstte yok,* yoksulluğu belirtir. || *Alttan almak,* sert, öfkeli, bir kimseye karşı yumuşak, anlayışlı davranmak. || *Alttan alta,* gizlice, el altından. || *Alttan güreşmek,* sözde yenilecekmiş gibi yaparak karşısındakini yenme fırsatı yakalamaya çalışmak.||*Kıyı altı olmak,* bir gemi için, rüzgâr ve denizin etkisini kesen bir kıyıya yaklaşmak. || *Sancak altında olma,* bir geminin pupasındaki bayrak direğinde herhangi bir ulusun bayrağını taşıması. || *Yelken altında olma,* itme kuvveti olarak yelken kullanma.

—Tez. sant. *Alttan ayırma şemse,* yazma ciltlerde, zeminin altında doldurularak süslemenin kabartma biçiminde üstte ve deri renginde bırakılması.

◆ sıf. **1.** Bir şeyin alçakta, aşağıda kalan bölümü, bu bölümde yer alan şey için kullanılır: *Alt taraf, alt yan. Alt kat. Masanın alt gözü.* **—2.** Bir sıralamada başkasıyla karşılaştırıldığında daha aşağıda yer alan şey, kimse için kullanılır: *Bir alt sınıftakiler toplantıya katılmayacak.* || *Alt tarafı, alt yanı,* bundan sonrası: *Alt tarafı senin bileceğin iş, ister git ister gitme;* bir şeyin değerini küçültmek, azaltmak için söylenir; olup olacağı: *Alt tarafı bir deri çanta.* ||*Alt yanı çıkmaz sokak,* iyi sonuç alınma olasılığı bulunmayan işler için söylenir. || *Alt yanı kiraz bahçesi,* bir işin daha sonraki evresinin rahat ve iç açıcı olduğunu belirtmek için söylenir.

—Balıkç. *Alt yaka,* ağın dip tarafında genellikle kurşun vb. ağırlıkların bulunduğu kenara verilen ad. (Bazı ağlarda [örneğin, kılıç ağı] bu yakada ağırlık bulunmaz.)

—Bot. *Alt yumurtalıklı bitki,* yumurtalığı dişiorganın alt kısmında bulunan bitki.

—Ceb. *Sıralı bir E kümesinin bir P parçasının en büyük alt sınırı,* P nin alttan sınırlayan elemanları kümesinin en büyük elemanı. (Inf *x* ile gösterilir.)

—Denizc. *Alt camadana arya,* serenlere açılan yelkenleri, en alttaki camadan kalçataları hizasına kadar indirerek camadana vurma. || *Alt çarmıklar,* ana direklerin çanaklıkları altında yer alan ve çanaklık gurcatalarından ana direğe bağlanan çarmıklar. || *Alt iğnecik,* dümen yelpazesini tekneye bağlayan dümen iğneciklerinin en altta olanı.

— El sant. *Alt ağaç,* tespihçi tezgâhının, yanlarda iki ayağını (tay) tutan bölüm.

—Hat. *Alt bölüm,* yazmalarda, bölüm içinde yer alan küçük ayrımlardan her biri. (→ FASIL.)

—İnş. *Alt kiremit,* bir çatı örtüsünde, alt sırayı oluşturan oluklu kiremitlerden her biri; içbükey yüz, yağmur sularını akıtmak için, üste gelecek biçimde yerleştirilir. (Karşt. anl. ÖRTÜ* KİREMİTİ.)

—Koregr. Yere düz basan ayağın arkasında 5. pozisyona geçen serbest ayağın pozisyonu. (Karşıtı ÜST.)

—Ormanc. *Alt kuruluş* ya da *alt tesis,* ormanlarda, tek katlı kuruluşu çok katlı kuruluşa geçirmek, meşcere toprağını korumak ve iyileştirmek, kıymet ağaçlarının niteliklerini yükseltmek için, yaşlı ve tek katlı bir meşcerenin altına, ekim ya da dikimle getirilmiş olan genç meşcere. (Avrupa ve Türkiye'de genellikle tek katlı çam ve meşe ormanında, alt kuruluş için en uygun ağaç olarak kayın ve göknardan yararlanılır.)

—Sil. *Alt gerdane,* tüfek kayışının alt ucuna takılmak üzere dipçiğe tutturulmuş halka.

ALT- Önek. Uzamda aşağı bir konumu *(altçene, altdudak);* bağımlı olanı, aşamalı bir sıralamada az ya da daha az üstün olanı *(altkurul, altyönetici);* bölümlenmeyi *(altsınıf, altdal);* düşük bir derece ya da niteliği *(altkarşıt, altürün)* belirtmek için birçok bileşik sözcüğün yapısında yer alır.

ALT (Rudolf VON), avusturyalı ressam (Viyana 1812 -*ay. y.* 1905). Vedutismo'cu bir manzara ressamıdır. Birçok yolculuk yaptı, ama doğduğu kenti resimlemeyi her zaman yeğledi. Tabloları, sanatsal niteliklerinin yanı sıra belgesel olarak da değer taşır.

ALTA, Norveç'in kuzeyinde (Finnmark) liman kenti, *Altafiord* kıyısında; 4 000 nüf. Pazar yeri. Arduvaz taşı ocakları. Havalimanı.

ALTA, Norveç'in kuzeyinde ırmak; *Altafiord*'da sona erer. Balıkçılık (sombalığı).

ALTABAŞO a. Denizc. Bir serenin ya da yelkenin en alt bölümü. || *Altabaşo yakası,* kabasorta ya da sübye donanımlı yelkenlerin alt kenar yakası.

ALTAGRACİA (La), Dominik Cumhuriyeti'nin doğu ucunda il, 3 085 km²; 100 000 nüf. Merkezi: *Salvaleón de Higüey.*

ALTAİLE a. Ceb. *Bir E kümesinin elemanlarından oluşan bir $(x_i)_{i\in I}$ ailesinin altailesi,* J kümesi I nin boş olmayan bir parçası olmak üzere, $(x_i)_{i\in J}$ ailesi.

ALTAİR (ar. *et-tâ'ir,* uçan kuş). Kartal*'ın α yıldızına verilen ad. Kadiri 0,9. Tayf tipi A 5. Uzaklığı 17 ıy. (Eşanl. UÇUCU.)

ALTAİT a. (fr. *altaïte; Altay*'dan). Miner. Formülü PbTe olan doğal kurşun tellürür; Altay dağlarında hemen hemen arı halde bulunur.

ALTAKIM a. Hidrol. Bir akarsuyun yatağında, geçirimli alüvyon kütlesi içinde ortaya çıkan su akışı.

—ANSİKL. Altakım kurak bölgelerde büyük önem taşır: örneğin Büyüksahra'daki bir altakım çok sayıda vahanın yüzeysel su akımının ömrünü uzatır, kuyu ve palmiyelikleri besler. Bu akım, limon, kil ve ince kum gibi malzemeleri taşıyarak, yüzeyde hafif bir alçalmaya neden olabilir.

ALTAKINTI a. Denizbil. Yüzey akıntısının hemen altında yer alan ters yöndeki ya da açıkça değişik yöndeki okyanus akıntısı (Altakıntı çoğu kez ters yönde bir dengeleme akıntısıdır).

ALTAKOYMAK g. f. Fels. **1.** Skolastik felsefede, bir bireyi türe bağlamak, onunla ilişkili kılmak; bir türü cinse bağlamak, onunla ilişkili kılmak. **—2.** Kant'ta, bir kavramı ya da anlığın genel bir kategorisini, bir bilgi ya da yargı ortaya çıkacak şekilde tikel, duyusal bir görüye bağlamak. (Kant şöyle yazar: "Eğer anlık, genellikle kuralların yetisi olarak tanımlanırsa, yargı da kuralların altına koyma (alm. *subsumieren*) yetisi, yani bir şeyin verilmiş bir kurala bağlı olup olmadığına karar verme yetisi olacaktır" [*Kritik der reinen Vernunft,* 1, 12]. Demek ki Kant, bu geleneksel kavramı, kendi bilgi kuramına uygulayarak yeniden ele almıştır.) **—3.** Husserl'de, birey ile onun ait olduğu öz arasındaki ilişkiyi kurmak. (Bu durumda, birey, sözkonusu öz altına konmuştur, denir.)

ALTALGI a. Ruhbil. Bilişsel bir sonuç doğurduğunu açıkça saptayabildiğimiz bir uyarımı kapsayan görüngü (fenomen). [Özne, bu uyarımı, bilinçli olarak algılamaz.]

ALTAMAHA, ABD'de ırmak, Georgia'da; Ocmulgee ve Oconee ırmaklarının birleşmesiyle oluşur, Savannah'ın G.'inde Atlas okyanusu'na dökülür.

ALTAMİRA, Brezilya'da kent, Amazonas eyaletinde, Kolombiya ve Venezuela sınırları yakınında, Negro ırmağının kolu olan Xie ırmağı kıyısında; 18 000 nüf. Amazon bölgesini aşan yolun yapılmasına bağlı olarak gelişmektedir.

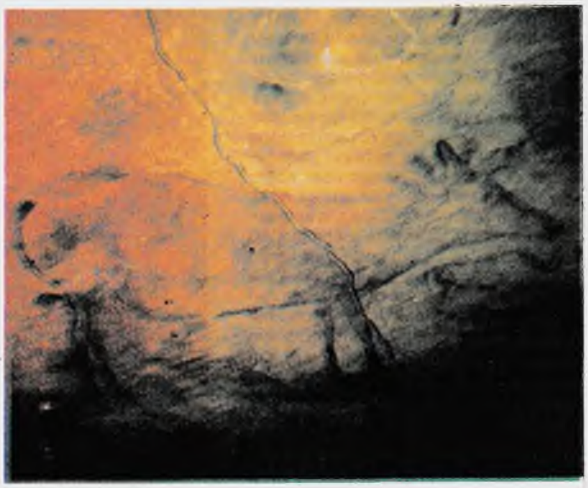
ALTAMİRA mağaraları, İspanya'da (Santander ili), Santillana del Mar kasabası yakınında tarihöncesinden kalma mağaralar. Mağaranın tavanındaki resimler, 1879'da, amatör bir arkeologun kızı Marcelino de Sautuola tarafından bulundu, ama bunlar, uzun süre sahte sanıldı. Mağarada bir bütün oluşturan en güzel görüntü, büyük salonun tavanında bulunan ve kırmızı aşı boyasıyla yapılmış, kenarları siyahla çizilmiş bir dizi bizon freskidir. Bu resimler, Madeleine kültürüne aittir.

ALTAMİRA Y CREVEA (Rafael), ispanyol tarihçi ve yazar (Alicante 1866 - Mexico 1951). İspanya'nın tarihini yeniden yazdı (*Historia de España y de la civilización española,* 1900-1904; *Historia de la civilización española,* 1929). La Haye'deki Uluslararası Adalet divanı'nda üyelik yaptı.

ALTAMURA, İtalya'da kent, Puglia'da, Bari'nin G.-B.'sında; 51 000 nüf. Besin sanayisi, XIII. yy.'da Frederick II'nin kurduğu kentte, Charles de Bourbon'un kurduğu bir üniversite vardı. XIII.-XIV. yy.'lardan kalma katedral (zengin süslemeli revak ve daire biçimi vitray).

ALTAN (Mehmet Emin), türk matematikçi (Niğde 1920). İstanbul Üniversitesi fen fakültesi'ni bitirdi (1942). Aynı üniversitede profesör oldu (1970). İktisat fakültesi istatistik ve matematik bölümünde öğretim üyesi ve Mimar Sinan üniversitesi fen-edebiyat fakültesi dekanlığına getirildi (1986). Başlıca yapıtları: *Yüksek matematik* (2 c., 1971), *İktisatçılar için genel matematik* (1973), *Lineer cebir* (1986).

ALTAN (Çetin), türk gazeteci, yazar (İstanbul 1927). Galatasaray lisesi'ni (1946), Ankara Üniversitesi hukuk fakültesi'ni bitirdi (1950). Gazetecilığe Ankara'da öğrenciyken başladı; Ulus'ta muhabirlik, sekreter yardımcılığı yaptı (1947). Halkçı (1954) gazetesinde fıkralar yazdı. Haftalık Balkabağı mizah dergisini çıkardı (1955). Fıkra yazarlığını çeşitli gazetelerde sürdürdü. Milliyet ve Akşam'a "Taş" başlığı altında yazdığı güncel politikaya

Altamira mağarası: Madeleine kültürü dönemi bizonlu salonu süsleyen çokrenkli geyik resmi

yönelik, yergici küçük fıkraları ilgiyle karşılandı. Çağımızın bunalımlı insanının sorunlarını irdelemeyi deneyen ilk oyunu *Çemberler,* 1957'de Devlet tiyatrosu'nda, sınıf atlama tutkusunu ve bunun sonucu olan yüzeysel gelişmeyi ele alan *Tahteravalli* 1959'da İstanbul Şehir tiyatrosu'nda sahnelendi. Bunları *Beybaba* (1960), *Mor defter* (1961), *Dilekçe* (1962), *Yedinci köpek* (1964), *Suçlular* (1965), *Komisyon* (1969), *Islıkçı* (1977) adlı oyunları izledi. Genellikle klasik kalıpları zorlamayan bu oyunlarında yazar, bir yandan kurumları ve toplumsal yapıyı yargılarken, bir yandan da büyük kent düzeni içinde bocalayan bireylerin yaşamla kendi kişilikleri arasındaki dengeyi kurmada karşılaştıkları çıkmazları anlatır. TİP listesinden bağımsız İstanbul milletvekili seçildi (1965). Bu dönem yazılarını *Taş* (1964), *Sömürgecilerle savaş* (1965), *Atatürk'ün sosyal görüşleri* (1965), *Onlar uyanırken* (1967), *Geçip giderken* (1968) adlı kitaplarında topladı. Sonradan, TBMM'de TİP grubuna katılmakla birlikte, parlamento dışı muhalefeti savunan ve asker-sivil aydın bürokrasinin etkinliğini benimseyen Yön ve Devrim dergilerinde siyasal fıkralar yazdı. Bu dönemdeki yazılarını da *Kopuk kopuk* (1970), *Suçlanan yazılar* (1970) adlı kitaplarında bir araya getirdi. *Ben milletvekili iken*'de (1971) anılarına ve meclis konuşmalarına yer verdi. Yazılarından dolayı hakkında çok sayıda dava açıldı. 12 Mart muhtırası sonrası, bunlardan birinden hüküm giyerek tutuklandı (1971); rahatsızlığı nedeniyle cumhurbaşkanı Korutürk tarafından affedildi (1973). Tutukluluğu sırasında edebiyata yönelerek *Büyük gözaltı* (1972) adlı romanını kaleme aldı. 1973 Orhan Kemal roman ödülü'nü kazanan bu yapıtı, bir siyasal tutuklunun yaşamından kesitler veren *Bir avuç gökyüzü* (1974) izledi. *Viski* (1975) ve *Küçük bahçe* (1978) romanlarında da çevre-toplum koşullarının birey düşünce ve yaşamına etkilerini konu edindi. Yeni Ortam (1975) ve Politika gazetelerinde "Taş" başlığıyla fıkralar yazmayı sürdürdü. Bunları, *Kahrolsun komünizm diye diye* ve *Nar çiçekleri* adlı kitaplarında topladı (1976). Milliyet'te ve 1982'den başlayarak Güneş'te "Şeytanın gör dediği" başlığıyla yazdığı fıkralardaysa, değişik bir tutum benimsedi. Deneme türünü andıran bu yazılarda, güncel sıyasetten uzaklaştı. Geleceğe yönelik bir tür "fantezi" havası da taşıyan bu yazılardan bir bölümünü *2027 yılının anıları* (1985) adlı kitabında topladı. Deneme türünde de ürün veren Altan, yakın çevre izlenimi ve portrelerden oluşan *Bir yumak insan* (1977) ile 1978 Türk dil kurumu deneme ödülü'nü kazandı. 1988'de Hürriyet'e, 1989'da Sabah gazetesine geçti. 1990'da *Kavak yelleri ve kasırgalar* adlı kitabını yayımladı.

ALTAN (Özdemir), türk ressam (Konya 1931). İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi'ni bitirdi (1956). Zeki Faik İzer ve Halil Dikmen'in öğrencisi oldu. Bir süre serbest çalıştı. 1962'de bitirdiği okula asistan oldu. Profesörlüğe yükseldi (1979). Resim fakültesi bölüm başkanlığına atandı (1981).

1960'larda yaptığı *Ağaç kökleri* ve *Kuşlar* adlı dizileri, 1970'lerin başında *Sinek kral ve kraliçeleri* izledi. Bu resimlerinde serbest tasarım ilkeleri ve serbest bir fırça işçiliği ön plandaydı. Son yıllarda, çeşitli imgelerin ya da imge parçalarının bir araya getirilmesiyle elde ettiği kolajlardan hareketle gerçekleştirdiği resimlerinde, endüstri toplumuna özgü üretim nesneleri aracılığıyla hız ve hareket gibi kavramları yorumsuz olarak yansıtmaya yönelik bir tutum içine girdi. Türkiye Çağdaş ressamlar derneği'nin yılın en başarılı ressamı ödülünü (1956), goblen tekniğiyle gerçekleştirilmiş büyük boyutlu bir duvar halısıyla TRT ödülünü (1969), Devlet resim ve heykel sergisi ikincilik ödülünü (1971) ve başarı ödülünü (1974), DYO resim sergisi başarı ödülünü kazandı (1973). Yapıtları çeşitli müzelerle koleksiyonlardadır.

ALTAN (Kemal), türk mimar (? - İstanbul 1948). İstanbul Güzel sanatlar akademisi'ni bitirdi (1914). Birinci Dünya savaşı'ndan sonra Manisa ve Isparta'da mimar olarak çalıştı (Manisa hükümet konağı, Manisa Numune hastanesi, Salihli abidesi). 1927'de Edirne maarif eminliği mimarlığına atandı. Bu görevi sırasında Trakya'daki türk yapılarını inceledi; Mora fatihi Gazi Turhan Bey ile Gazi Mahmut Bey'in mezarlarını bularak onardı; Keşan'daki Paşayiğit türbesi'ni yeniden yaptı. Sarayiçi'nde şehit olan askerler için yaptırılan anıtın projesini çizdi. Trakya umumi müfettişlik teşkilatının dağıtılması üzerine Konya bayındırlık mimarlığına atandı. Selçuklu ve osmanlı yapıları üzerine yoğunlaştırdığı çalışmaları Arkitekt, Konya Halkevi dergisi ve gazetelerde yayımlandı.

ALTAN HAN, Moğolistan'ın moğol hükümdarı (1543-1583). Doğu moğol boylarının büyük bölümünü birleştirerek Çin'e (Pekin kuşatması, 1550) ve Tibet'e seferler yaptı. Tibet'ten dönerken yanında getirdiği buddha rahipleri ona tibet buddhacılık anlayışını benimsetip moğol kilisesinin temellerini attılar (1576). Böylece manevi güçlerini, hükümdarın gücüyle birleştirdiler. Altan Han'ın hükümdarlığı, Cengiz Han imparatorluğunu diriltmeyi amaçlayan son bir girişimdi.

ALTAN-İKESUS (Saadet), türk opera yönetmeni ve soprano (İstanbul 1917). Almanya'da şan eğitimi gördü. Yurda dönünce (1941), ilk türk soprano olarak Tatbikat sahnesi'nin (bugünkü Ankara Devlet operası) gösterilerinde başrole çıktı. Devlet operası yönetmeni A. Schröder'in asistanlığını yaptı. *Cosi fan Tutte*'yi sahneye koyarak ilk türk kadın opera yönetmeni oldu. Daha sonra *Hänsel ve Gretel, Palyaçolar, Çıngırak, Evlenme bonosu, Çardaş Fürstin, Viyana kanı* gibi opera ve operetleri sahneye koydu. 1955'te Ankara Devlet konservatuvarı'nda şan öğretmenliğine atanan ve radyoda uzun yıllar Opera saati adlı bir program hazırlayan Altan almanca, italyanca ve ingilizceden, 50'yi aşkın libretto çevirdi, Brahms, Schubert ve Schumann'ın liedlerini türkçeye uyarladı. 1970'te İstanbul Devlet operası'na atandı. 1984'te 50. sanat yılını, *La Traviata*'yı ve *Şen dul*'u sahneye koyarak kutladı.

ALTANLAMLILIK a. Dilbil. Birtakım sözlük birimleri arasındaki içerme ilişkisi. (Bu ilişki, en özgülden en genele doğru yönlenmiştir.) [Karşıtı ÜSTANLAMLILIK.]

—ANSİKL. *Köpek, hayvan* ile bir altanlamlılık, kurt köpeği, kaniş, buldok ile de bir üstanlamlılık ilişkisi içindedir. *Kopek*'in gösterileni *hayvan*'ın bir altanlamlısı, *hayvan*'ın gösterileni de köpek'in altanlamlısıdır. Altanlamlının kendi üstanlamlısıyla birçok ortak im'i (sem) bulunmakla birlikte kendine özgü imleri de vardır.

ALTAR a. (ar. *et-tâ'ir,* uçan kuş). Gökbil. SUNAK'ın eşanlamlısı.

ALTAR (Cevat Memduh), türk müzik yazarı (İstanbul 1902). Leipzig'de müzik ve sanat tarihi öğrenimi gördü (1922-1927). Öğretmenlerinden olduğu Ankara Musiki muallim mektebi'nin konservatuvara çevrilmesine önemli katkıda bulundu. Güzel sanatlar genel müdürlüğü'nde şube müdürlüğü (1934-1943), Basın-yayın genel müdürlüğü'nde radyo dairesi müdürlüğü (1943-1951), Devlet tiyatroları genel müdürlüğü (1951-1954), Güzel sanatlar genel müdürlüğü (1954-1960) yaptı. TRT genel müdür program ve haber yardımcılığı görevinden emekli oldu (1967). Başlıca yapıtları: *Goethe ve musiki hayatı* (1932), *Ludwig van Beethoven* (1952), *Sanat yolculukları* (1954), *Opera tarihi* (4 cilt, 1969-1981).

ALTAR DE SACRIFICIOS, Guatemala'nın G.-B. Peten'deki alçak topraklarında bir maya yerleşmesi. Bu büyük dinsel merkez yaklaşık olarak İ.Ö. 900'den, İ.S. 900'e kadar canlılığını korudu. Buradaki yapılardan en ilginci on kadar kademesi ve dik denebilecek duvarları olan ve evvelce tepesinde dayanıksız malzemeden yapılmış bir bina bulunduğu sanılan eski klasik dönemden (İ.S. 250-600) kalma bir piramittir. Üzerinde hiyeroglifler bulunan dikilitaşlar ve meydanlardan çok, merdiven üstlerinde ve sahanlıklarda yer alan sunaklar, bu devrin belirgin özelliğini oluşturur. Yakın klasik dönemin (600-950) özelliğiyse, konutların bir merkez çevresinde dağınık bir biçimde yer almasıdır. 900 ile 1000 yılları arasında, Meksika'dan gelen bazı halklar, bu siteye geçici olarak yerleştiler.

ALTASETAT a. Kim. Bazik asetat.

ALTASIRALAMA a. Fels. ve Mant. Türün cinsle olan ilişkisi. Husserl'e göre, "bir özün kendisinden üstün olan türe ya da cinse" bağıntısı *(Ideen zu einer reinen phänomenologie).*

ALTA VERAPAZ, Guatemala'da dağlar, İzabal gölünün B.'sında. Parçalanmış kıvrımlardan ve yüksek platolardan oluşmuştur. Kahve ve çay yetiştirilen büyük tarım işletmeleri. —*Alta Verapaz yönetim bölgesi,* 8 686 km²; 436 700 nüf. (1984). Merkezi *Coban.*

ALTAY (Fahrettin), türk general (İşkodra 1880-İstanbul 1974). Harp okulu'nu (1899), Harp akademisi'ni (1902) bitirdi. Balkan savaşı'na katıldı. Birinci Dünya savaşı'nda Çanakkale, Romanya, Filistin cephelerinde savaştı. Kurtuluş savaşı başladığında Konya'daki XII. kolordu komutanıydı. Başlangıçta Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığındaki Heyeti temsiliye'ye değil, Anadolu'daki en kıdemli kolordu komutanı Yusuf İzzet Paşa'ya (Met) bağlılığını bildirdi. Ancak bir süre sonra Ankara'daki ulusal direniş hareketine katıldı. İlk TBMM'ye Mersin milletvekili seçildi (1920). Kütahya-Eskişehir muharebelerinden sonra süvari kolordusu (V. Kolordu) komutanlığına atandı. Rütbesi Mirlivalığa yükseltildi (1921). Kolordusu, Büyük taarruz'da yunan çekilmesinin bozguna dönüşmesinde etkili oldu ve İzmir'e ilk giren birlikler olmakla onurlandı. Zaferin ardından, rütbesi ferikliğe yükseltildi (1922). İkinci dönem TBMM'ye İzmir milletvekili seçildi (1923). Komutanların askerliği ya da milletvekilliğini seçmesini öngören karar üzerine milletvekilliğinden ayrıldı (1924). Orgeneralliğe yükseltildi (1926). Askeri şûra üyesiyken emekli oldu (1945). CHP listesinden Burdur milletvekili seçildi (1946). 1950 seçimlerini yitirince siyasetten ayrıldı. Yapıtları: *Türkiye istiklal muharebatında süvari kolordusunun harekâtı* (1925); *İstiklal harbimizde süvari kolordusu* (1949); *İslam dini* (1959); *On yıl savaş ve sonrası 1912-1922* (1970). [→ Kayn.]

ALTAY (M. Hadi), türk müzeci, sanat ta-

Çetin **Altan**
Gelişim arşivi

Ara Güler

Fahrettin **Altay**

Özdemir **Altan**'ın bir yapıtı
Doğulu göçmen çocukların yerleşim sorunu (1986)
Perspektif fotoğraf

rihçi (Gürün, Sıvas, 1922). İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi sanat tarihı bölümü'nü bitirdi (1951). Topkapı sarayı müzesi'ne asistan olarak atandı. Müzecilik ve folklor konularında, İskandinav ülkelerinde incelemeler yaptı (1959-1960). Adana, Konya ve Ayasofya müzeleri müdürlüklerinden sonra emekli oldu (1978). Adana'da Anazarba mozaiklerini buldu. Prof. G.Best başkanlığındaki Bodrum sualtı araştırmalarına katıldı. *Adım adım Çukurova* (Adana, 1965), *Türkler'in islam sanatına hizmetleri* (1967) adlı kitapları ve *Ayasofya* (İstanbul, 1981) adlı bir rehber çalışması vardır.

ALTAY dağları, Orta Asya'da dağ sistemi; Batı Sibirya ovasının güneydoğu köşesinden Gobi çölünün ortalarına kadar, yaklş. 2 000 km boyunca K.-B.'dan G.-D.'ya doğru uzanır. Güneyde (Çungarya havzası) ve kuzeydeki kurak ve yarıkurak çukur alanlar arasında yükselen Altay dağları, Birinci Zaman'da Hersinya dağoluşumuyla kıvrılmış, büyük ölçüde aşınmış (1 500 - 2 000 m'de geniş aşınım düzlükleri), ama sonradan Üçüncü Zaman dağoluşum döneminde kırıklarla parçalanarak, bugünkü yükseltisine erişmiştir. Daha geniş (yaklaşık 400 km) olan batı bölümü Rusya Federasyonu'nun sınırları içindedir. Burada en yüksek yeri Byeluha doruğudur (4 506 m). *Rus Altayları* da denilen bu bölüm *Altay Kray'ı* (261 700 km²) adı verilen yönetim birimine bağlı olan Yukarı Altay Özerk bölgesi'ni (92 600 km²; merkezi *Gorno Altaysk*) oluşturur. Altaylar'ın daha doğuda, Moğolistan sınırları içindeki orta bölümüne *Moğol Altayları* ya da *Ektağ* adı verilir. Bu bölüm çöllerle çevrili dar ama yüksek (en yüksek tepesi: Munh-Hairhan-Ula 4 362 m) bir sıra oluşturur. Daha ötede, hafif bir yay çizen ve giderek alçalan Altay dağları, *Gobi Altayları* (en yüksek doruğu orta kesiminde İh-Bogda-Ula 3 957 m) adı altında Gobi çölünü ikiye ayıracak biçimde Çin sınırına kadar uzanır.

İrtiş, Urungu, Kobdo gibi birçok ırmak kaynağını Altaylar'ın daha yağışlı ve daha yüksek orta ve batı bölümünden alır ve eriyen kar ve buzul sularıyla beslenir. Bu bölümlerde, özellikle Katun ve Çuya dağları gibi yüksek kesimlerinde, yüzölçümleri küçük 1 000 kadar buzul ve pek çok (3 500 kadar) göl vardır. Batı ve Orta Altaylar'ın iki yanındaki çukur alanlar kuzeyde 600 m'ye, daha kurak olan güneyde 1 500 m'ye kadar bozkırla kaplıdır. Ayrıca, dağ sıraları arasındaki az yağışlı çukur alanlar da yer yer 2 000 m'ye kadar bozkırla örtülüdür. Buna karşılık Altaylar'ın yağışlı yamaçlarını geniş ormanlar örter. Yapraklarını döken ağaçlardan ve iğneyapraklılardan oluşan bu ormanlar Batı Altaylar'da arazinin % 70'ini kaplar.

Birçok dağoluş dönemi geçiren Altaylar'ın, özellikle Rusya Federasyonu sınırları içindeki bölümü, maden yatakları bakımından (demir, kömür, kalay, çinko, altın) zengindir. Bu yeraltı kaynaklarının ve geniş ormanların işletilmeye başlaması ve bu nedenle rus teknisyenlerin ve ailelerin akın etmesi sonucunda, Altaylar'ın Rusya Federasyonu sınırları içindeki bölümünde ilksel etnik yapı büyük ölçüde değişmiştir.

— Arkeol. → BOZKIR SANATI

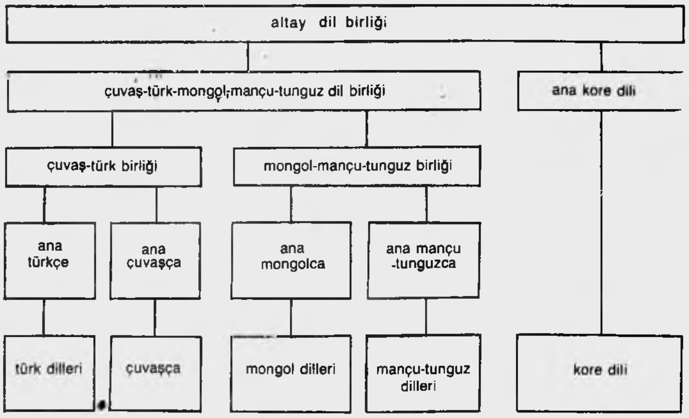
ALTAY dilleri, içinde türkçenin de yer aldığı dil topluluğu. İsveçli J.von Strahlenberg'in XVIII. yy.'ın ilk yarısında ortaya attığı ve türkçe, mongolca (moğolca), mançu-tunguzca arasındaki benzerliklere dayanılarak tatar dilleri adı verilen Ural-Altay kuramı (Tatar kuramı), son yıllarda bilim dünyasında bir yana bırakılmıştır. Ancak altay dilleri (türkçe, moğolca ve mançu-tunguzca) kuramı bugün de bilim çevrelerinde bir tartışma konusu olarak devam etmektedir. Dilin dış yapısı bakımından birçok benzerlikler göstermesine karşın, dilin iç yapısı bakımından ele alındığında ural dilleri (fin-ugor ve samoyed dilleri) ile altay dilleri arasında aynı kökten çıktıklarını gösteren veriler ortaya konamamıştır. Altay dilleri konusundaysa G.J. Ramsted ve onun öğrencisi N. Poppe'nin çalışmaları sonunda epeyce yol alınmıştır. Bu bilgiler, altay dilleri arasında ses ve biçim özellikleri açısından ortak öğeler saptadıkları gibi, ortak sözcükler ve ses denklikleri (birbirlerinin yerine geçen sesler) bulmaya çalışmışlardır. Başlangıçta altay kuramına karşı çıkan Rus Vladimirtsov, bu konudaki araştırmalarını derinleştirdikçe altay kuramının ateşli bir savunucusu olmuştur.

Ramsted'in altay dillerinin ortak kökenden çıktığını gösteren şeması

Ramsted'e göre altay dillerinin merkezi, Mançurya'daki Kingan (Altay) dağlarının çevrelediği alandır. Altay (Altan, Altun) dağlarının adıysa türkçe ''altun'' sözcüğünden gelmektedir.

Ramsted, türk ve mongol dilleriyle tunguzcaya yer verdiği şemaya daha sonra koreceyi de eklemiştir. Ona göre ana altay dili dört lehçeye ayrılmıştır: mançu-tunguzca, mongolca, korece ve türkçe. Altay dillerinin karşılaştırmalı gramerini yazan (1960) N. Poppe ise, bu şemayı daha da geliştirerek birtakım ara dönemler eklemiş, türkçe ile çuvaşça arasında r/z, l/ş seslerinin birbirini karşıladığını görerek bir ortak çuvaş-türk dil birliği dönemi eklemiştir.

N. Poppe'nin şeması

Poppe'nin eseri üzerine bir tanıtma yazısı yazan amerikalı dilci J Street ise Poppe'nin şemasına kuşkulu bir biçimde de olsa japonca ve aynu dilini de eklemiştir.

Altay dilleri kuramına pek çok dilci karşı çıkmıştır. Danimarkalı K. Grønbech, J.R. Krueger, Macar L. Ligeti, D. Sinor, terim olarak kullanmakla birlikte altay dilleri kuramının ispat edilemediğini öne sürerler. İngiliz dilcisi G. Clauson'a göre altay dillerinin ortak bir sözcük hazinesi yoktur. Türkçe ile moğolca arasındaki ortak sözcükler, yüzyıllarca süren birlikte yaşamanın sonunda bu dillerden birbirlerine geçmiş ödünçleme sözcüklerdir. Alman G. Doerfer ise türkçe ile moğolcada ortak görülen sözcüklerin bir dil akrabalığını ispat etmeye yetmeyeceğini belirtir. Bir dilde kolay kolay değişmeyen zamirler, sayılar, çok kullanılan fiil kökleri, vücut organlarının adları gibi temel sözcüklerin bu dillerde ortak olmaması yüzünden, zaman içersinde bir etkileşimin sözkonusu olabileceğini, ama bir ortak kökenden geldiklerinin öne sürülemeyeceğini söyler. Kültür sözcüklerini, ödünçleme sözcükleri, kuşkulu görülenleri çıkardıktan sonra türkçe ile moğolcada yalnızca 12 ortak sözcük bulunduğunu, türkçe ile mançu-tunguzca arasındaysa ortak sözcük bulunmadığını öne sürer.

Rus türkoloğu B. V. Sevortyan ise mançu-tunguzcanın söz varlığının % 10'unun türkçe ile aynı olduğunu, bunlara ödünçleme gözüyle bakılamayacağını söylemiştir.

J. Street'in şeması

Kuşkusuz, altay dilleri kuramının kesin bir sonuca varamamasında türkçe ile bir ölçüde moğolca dışında kalan dillerin eski metinlerinin bulunmaması, hele İ.Ö 1000-2000 yıllarına ve daha öncelere giden bir akrabalık için elde hiçbir verinin bulunmaması büyük rol oynamaktadır. Şimdiki durumda, kurama karşı olan dilciler bile, birbirleriyle dil, tarih, kültür, etnoloji açılarından yüzyıllar boyunca yakın ilişkide bulunmuş olan bu ulusların dillerini bir arada değerlendirme gereksinmesini duymakta, pratik amaçlarla "altay dilleri" terimini kullanmaktadırlar. Öte yandan birçok yeni dilci, değişik verilerle kuramı güçlendirici çalışmalar yapmaktadır.

Altay gençlik kulübü, İzmir'de spor kulübü (1914). Siyah-beyaz formalı kulüp futbolda iki kez Türkiye kupası'nı kazandı (1966-67, 1979-80). Avrupa kupa galipleri ve UEFA kupası'nda Türkiye'yi temsil etti. Bir ara İkinci lige düştüyse de halen Birinci ligde oynamaktadır (1992).

ALTAY lehçeleri, Türkler'in en eski yurdu olduğu sanılan Altay dağları bölgesinde yaşayan Türkler'in konuştukları lehçeler. Coğrafi olarak iki ana bölgedeki boylar tarafından konuşulur:

Güney Altaylılar: altay kiji, telengit ve tölös, telengut boyları

Kuzey Altaylılar: tuba (tuva, tuma), yış kiji (Karaorman tatarları), kumandı kiji (kubandı, kuvantı, kumanlı), ku kiji (lebed) boyları.

1922 yılında Tuulu Altay (Dağlı Altay) adı altında birleşen muhtar bölgede yaşayan Türkler'in nüfusu 1970 sayımına göre 56 000'dir. Gerek dilleri, gerekse taşıdıkları boy adları Kıpçak (Kuman) Türkleri'nden olduklarını göstermektedir.

Radloff, Güney Altaylılar'ı Lebed'ler diye adlandırıyor. Gerçekte bu adlandırma Ku Kiji (kuğu Kişi) adının rusçaya çevirisidir.

1922'de altay kiji ağzı temel alınarak yazı dili meydana getirilmiştir. XIX. yy.'ın ortalarında buraya gelen misyonerler Altaylılar'ı hıristiyanlaştırmışlardır. Bugün de resmi dinleri hıristiyanlıktır. Bu misyonerler tarafından yazılan ilk altay grameri 1869'da yayımlanmıştır. V.İ. Verbitskiy 1884'te *Türk dili altay ve aladağ ağızları sözlüğü*'nü yayımladı. N.P. Direnkova *(Oyrot dili grameri)*, Omeljan Pritsak *(Altayca, Fundamenta I)*, G. Doerfer *(Güney Sibirya Türkleri'nin edebiyatı, Fundamenta II)*, Saadet Çağatay *(Altay Türkleri ve dilleri, türk lehçeleri örneklen II)* altay dili ve edebiyatını incelediler. Altay Türkleri için kullanılan *Oyrot* (Öyröt) boy adı moğolcadır. 1948'e kadar yayımlanan bilimsel eserlerde daha çok bu adla anılırlar.

Altay lehçelerinin sözcük hazinesi, eski metinlerde geçen ve anlamı bilinmeyen birçok sözcüğün değerlendirilmesinde yararlı olmuştur. Altay türkçesi kırgızcaya oldukça yakındır. Birtakım ses değişmeleri ve sözcük hazinesindeki farklılıklar dışında birer kırgız ağzı olarak değerlendirilebilir.

• *Sesbilgisi.*

Büyük ünlü uyumu tamdır; küçük ünlü uyumuysa yoktur. Dudak çekimi (labial attraktion) küçük ünlü uyumunun bozulmasına neden olmuştur. Geniş yuvarlak ünlülerden (o, ö) sonra, düz geniş ünlüler (a, e) geniş yuvarlak ünlülere dönüşür. Eski türkçeden beri düz dar ünlülü olan 3. tekil kişi iyelik eki yuvarlaklaşmaz. Böylece küçük ünlü uyumu iyice bozulur. Dudak çekimi ile: bol-zo 'bolsa, olsa', ton-go 'ton ga, elbiseye', boloton (bolatan (bola turgan 'olan'. İyelik eki ile: boy-ı 'boyu', col -ı 'yolu' gibi.

Ünsüz değişmeleri.

y-) d'-: yok) d'ok, yol) d'ol, yat-) d'at-. Bazı ağızlardaysa y-) c- olur: yol) col gibi.

n) y değişmesi: yana) ceye) ce'yine'.

ş) j değişmesi: kişi) kiji, tişi) tiji 'dişi', başı) bajı 'başı'

-s-) -z- değişmesi: arkası) arkazı, bolsa) bolzo 'olsa', basar) bazar.

-z) -s değişmesi: kız) kıs, buzulmaz) busulbaz 'bozulmaz'

p-, b-) m- değişmesi: pars) mars, ben) men.

-p-, -b-) -m- değişmesi: taban) taman.

ğ) -n͡g değişmesi: yağmur) can͡gmır.

-n) - n͡g değişmesi: -dan, -den) - dan͡g, - den͡g.

• *Biçimbilgisi.*

Ad çekimi:

Belirtme durumu (accusativus): -nı/-ni, -dı/-di, -tı/-ti: çıçkan- dı 'sıçanı', tobrak- tı 'toprağı', tındular-dı (- tınlularını 'canlıları', buu-nı (bag- nı 'bağı'.

Yönelme durumu (dativus): - ğa/-ge, -ka/-ke, - ğo/-gö, -ko / -kö: kiske-ge 'kediye', ton-ğo (ton- ğa 'elbiseye', con- ğo (can- ğa 'insana', o-ğo 'ona', cer-ge 'yere', mars-ka (pars-ğa 'kaplana'.

Kalma durumu (locativus): -da/-de ta/ -te, -do/-dö, -to/-tö: oajın-da 'bı şırıda', köndöy-dö 'kılıfta', ep-te 'evde', to -do 'elbisede'.

Çıkma durumu (ablativus): -dan͡g/ -den͡g, -tan͡g/-ten͡g, -don͡g/-dön͡g, -ton͡g/ -tön͡g, -nan͡g/-nen͡g: kiji-den͡g 'kişiden', suu-dan͡g 'sudan', ölüm-nen͡g 'ölümden', üstü-nen͡g (üst-i-den 'üstünden', mars -tan͡g) pars-dan 'kaplandan', lon-don͡g 'elbiseden', ölön͡g -nön͡g 'ottan', tumçuğı -nan͡g (tamçuk-ı-dan 'gagasından'.

Tamlayan durumu (genetivus): -nın͡g/-nin͡g -d n͡g/ d n͡g, -tın͡g/-tin͡g carman nın͡g (yaman -nın͡g 'kötünün', kiji-nin͡g 'kişinin', ayıl -dın͡g (ağıl-nıng 'ağılın', mars-tın͡g 'parsın, kaplanın', ağaş - tın͡g 'ağacın'.

Çoğul eki: -lar/-ler, -dar/-der, -dor/-dör, -tor/-tör: Cok-tor (yok-lar 'zavallılar', an͡gçı-lar 'avcılar', at-tar 'atlar', Kazak-tar 'Kazaklar', uul-dar (oğullar 'oğullar', kıs -tar 'kızlar'.

Fiil çekimi:

Şimdiki zaman: -a-t/ -e-t (-a turur: kel -e-t 'geliyor', al-a-t 'alıyor', tur-a-t 'duruyor', oyno-y-t 'oynuyor', tiy-e-t 'değiyor'.

Belirsiz geçmiş zaman -a-tan / e-ten, -o-ton/ -ö-tön (-a turğan: boloton (bolatan (bol-a turğan 'olmuş', korıkbaytan 'korkmazmış', cüreten 'yürümüş'.

Olumsuz geniş zaman: -baz/-bez, -boz/-böz: öl-böz-üm 'ölmem', maktan -baz-aar 'öğünmezsiniz, bas-paz-aar 'basmazsınız'.

-bay-t/-bey-t (may-u turur: üzül-bey-t 'kopmaz', bil-beyt-em 'bilmem'.

Şart: -za/-ze, -zo/-zö: bol-zo 'olsa', bol -zom 'olsam' kir-ze 'girse'.

Emir: -aar, -ğar (-n͡gız. 'İkinci çoğul kişi': cetir-i-ger (yetirin͡giz 'yetişiniz', bolj -aar (boluş-a-ğar (boluş-u-n͡guz 'yardım ediniz'.

Soru eki -ba/-be: baspazaar ba 'basmaz mısınız'.

Ortaçlardan en çok kullanılanlar:

-ğan / gen, - ğon/-gön: cet-pegen 'yetişmeyen'.

-bas/-bes, -bos/-bös: basbas bolğon 'basmaz olmuş'.

Ulaçlardan en çok kullanılanlar:

p: de-p 'deyip', can-ı-p (yan-ı-p 'dönüp'.

-ğanda / -gende, -kanda / -kende: kir -gende 'girince', çık-kanda 'çıkınca', iy -gende 'yerken'.

-a/-e: öltür-e 'öldürerek'.

-arda/-erde: sura-arda 'sorunca, sorduğunda'.

Benzerlik eki: -dıy/-diy) teg: sen-diy 'senin gibi'.

Addan sıfat yapma eki: -lu/-lü, -du/-dü, -tu/-tü: carkın-du ('yarkın-lu 'ışıklı', kanat -tu 'kanatlı', tuygak-tu 'toynaklı', müyüz -lü 'boynuzlu'.

Sayılar: bir, eki, üç, tört, beş, altı, yeti, segis, toğus, om, yirme (20), odus (30), törtön (40), bejen (50), altan (60), yeten (70), segizen (80), toğuzan (90), yüs (100), mun͡g (1000).

ALTAYİSTİK a. Altay dilleri adı verilen ve türkçe, mongolca (moğolca), mançu - tunguzcayı içine alan, kimi dilcilere göre korece, japonca ve aynu dilini de kapsayan dil ailesi, bu dilleri konuşan halkların kültürleri, tarihleri üzerine karşılaştırmalı araştırmalar yapan bilim dalı. Altay dillerinin karşılaştırmalı grameri N. Poppe tarafından hazırlanmıştır (1960). Merkezi ABD'de bulunan Permanent International Altaistic Conference (Uluslararası sürekli altayistik konferansı) tarafından 1958'den beri her yıl değişik ülkelerde altay dil ve kültürleriyle ilgili kongreler düzenlenmektedir.

ALTAYLILAR, Altay dağları ve Aladağ yöresini içine alan Altay özerk bölgesi'nde yaşayan türk boylarına verilen ad. Dar anlamda bu boylardan Altay-kıjı (altaylı kişi) adını taşıyanlar için kullanılır. Altay Türkleri arasında yaşayarak incelemeler yapmış olan türkolog W. Radloff, Altay Türkleri'ni özellikle dil açısından iki grupta toplar: **1.** Kuzey Altay Türkleri *(Kumandılar, Lebedler, Tubalar)*. **—2.** Asıl Altay Türkleri (*Altaylılar* ve *Teleütler*).

Günümüzde Altay Türkleri üç güney ve üç kuzey boya ve şiveye ayrılmaktadır:

•GÜNEY ALTAYLILAR. **1.** *Asıl Altaylılar.* Ruslar'ın Altay Kalmukları dedikleri bu kavim, kendilerine *Altay-kıjı* ya da *Oyrot* adını verirler. Katunya ve Çarış ırmakları havzasında göçebe bir yaşam sürerler. Yirmiden çok oymağa ayrılırlar. Bunlar arasında Kırgız, Kıpçak, Merkit, Nayman gibi siyasi birlik ve devlet kurmuş boyların adını taşıyanlar da vardır. **—2.** *Tölösler ve Telengitler.* Eskiden hem Ruslar'a hem Çinliler'e vergi vermek zorunda olduklarından rusça "iki vergi ödemekle yükümlü" anlamında *Dvoyedan* diye anılırlar. Çuy ırmağı boyunda oturanlara "Telengit", Çalışman nehri boyunda oturanlara "Tölös" denir. **—3.** *Teleütler.* Kendilerine *Telenget* yada *Karakalmuk* derler. Çeşitli oymaklara ayrılır ve kuzeyde Tomsk yöresi, güneyde Biy ve Katun ırmakları çevresinde otururlar.

• KUZEY ALTAYLILAR. **1.** *Tubalar ya da Karaorman Türkleri.* Sık ormanlarla kaplı dağlarda oturduklarından kendilerine "yış (orman)- kiji" derler. Aynı anlamda Ruslar "çernoviye tatariye", Altaylılar "tuba ya da tuva" diye adlandırırlar. **—2.** *Kumandılar.* Aşağı Kumandı ve yukarı Kumandı diye iki kola ayrılırlar. Kendilerine "kumandı-kiji" derler. **—3.** *Lebedler.* Lebed ırmağı boyunda otururlar. Kendilerine, bir kuğudan türediklerine inandıklarından "kü-kiji" (kuğu kişi) derler. Rusça bir sözcük olan "Lebed" de aynı anlamdadır.

1897'de yapılan sayımda bölgede 210 145 türk kökenlinin yaşadığı saptanmıştı. 1979 sovyet nüfus sayımına göreyse Tubalar (Tuvalar) 166 000, Altaylılar 60 000 kadardır. Eskiden hayvancılık, odunculuk gibi işlerle uğraşan ve göçebe bir yaşam süren Altay Türkleri günümüzde büyük oranda yerleşik yaşama geçmiştir. Çoğunluğu tarımla uğraşır. Ağaç kabuklarından yaptıkları çadırlarda ya da kütüklerden yaptıkları çok köşeli kulübelerde otururlar. XIX. yy.'a değin, giyimleri moğol giysilerini andırıyordu. Günümüzde rus köylüleri gibi giyinmektedirler. Özellikle yeni kuşaklar ana dillerini değil, rusça konuşmaktadır. Rusya'daki öbür türk boyları gibi çoğunluğu boy, oymak ve obalar halinde yaşamaktadır. Eskiden beri şaman inanışlarını benimsemişken, 1904'ten bu yana budizm kökenli burhanizm inanışını benimsemişler, burhanistler çar yönetimine ve sömürgeciliğe karşı çıktığından sıkı gözetim altında tutulmuşlardır. Rus misyonerlerin etkisiyle hıristiyanlığı benimseyenler de vardır.

—Ed. Altay Türkleri'nin halk edebiyatı ürünleri, ilk olarak türkolog Wilhelm Radloff tarafından XIX. yy.'ın ikinci yarısında derlenmiş ve yayımlanmıştır. Bu örnekler ile Altay bölgesindeki Abakan grubu türk boyları ve Orta Asya'daki Kırgız Türkleri'nin halk edebiyatı ürünleri arasında büyük benzerlikler vardır. Şamanizm inancının ağır bastığı en eski örnekler arasında dünyanın yaradılışıyla ilgili eski türk ef-

sanesi; insan, güneş, ay ve başka canlı -cansız varlıkların oluşmasıyla ilgili mitolojik şiir ve düzyazılar bulunur. Altaylılar'ın *Alıp-Manaş* adlı kahramanlık destanıyla Özbek, Kazak destanı *Alpamış** ve *Dede Korkut kitabı*'ndaki *Bamsı Beyrek* hikâyesi konu ve motifler bakımından benzerlikler gösterir.

Daha önce yazı diline sahip olmayan Altay Türkleri 1928-1938 arasında latin abecesini kullandılar. 1938'den beri ise, rus abecesine dayalı altay edebi dili çerçevesinde modern şiir, hikâye, roman ve piyes türlerinde bir yazılı edebiyat gelişmektedir. (→ Kayn.)

ALTAZİMUT a. (fr. *altazimut*). Gökbil. Bir gökcisminin yüksekliğini ve azimutunu aynı anda ölçmeye yarayan alet. (→ TEODOLİT.)

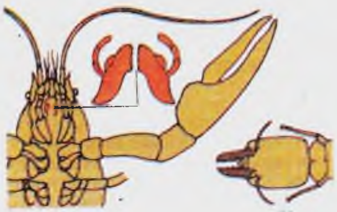
ALTBAŞLIK a. **1.** Bir kitabın ana başlığından sonra, onu tamamlamak için konan başlık. **—2.** Dilbil. Bir sözlük maddesinde, maddebaşından yazı karakteriyle ayrılan ve maddebaşının ya başka bir biçimini (fiilin edilgin biçimi, adın çoğulu, vb.) ya da bir türevini belirten birim.

ALTBESLEMELİ sıf. Isıt. havld. ve Isıbil. *Altbeslemeli ocak*, kömürle alttan beslenen ocak. (Altbeslemeli ocakta, yakma havası, soğuk kömürler arasından geçerek akkor kömürlere ulaşır.)

ALTBÖLÜNÜM a. Mat. çozlm. Aynı $[a, b]$ aralığının, $x_o = a$ ve $x_n = b$ yi gerçekleyen farklı elemanlarından oluşan $(x_i)_{i \in \{0, ..., n\}}$ sonlu artan dizisı. ($\sup_{i \in [0; n-1]} (x_{i+1} - x_i)$ ye $[a,b]$ nin bu altbölümünün modülü denir.).

ALTCEBİR a. Ceb. *Değışmeli bır* K *cismi üzerinde bır* E *cebrının altcebri*, E nin boş olmayan parçası; bu altküme E nin üç yasası ıçın kararlıdır ve üç yaptırılmış yasayla donatıldığından, K üzerinde cebirsel bir yapısı vardır. (E nin bir E'parçası, ancak ve ancak E nin, dış yasa ıçin kararlı bir althalkasıysa, E nin bir altcebridir.)

ALTCİSİM a. Ceb. *Bir* K *cisminin altcismı*. K nın boş olmayan parçası; bu altküme K nın iki yasası için kararlıdır ve yaptırılmış yasalarla donatıldığından bir cisim yapısındadır. (K nın bir K'parçası, ancak ve ancak K nın bir birim althalkasıysa ve K'ün sıfır olmayan her elemanının K'için de bir evriği varsa, Knın altcısmidır.)

ALTÇEKEN a. Müz. Diyatonik ıskalada dördüncü derece. Çeken ve ortanca arasında kalır.

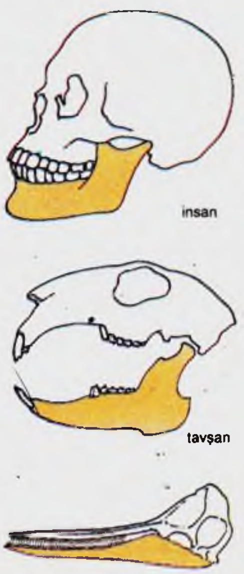
ALTÇENE a. Anat. **1.** İnsanda alttakı hareketli çene. **—2.** *Altçene siniri*, altçene sinirlerini sağlayan yüz sinirinin ve üçüz sinirin dalı. **—3.** *Altçene-şakak eklemi*, altçene lokmasını, şakak kemiğinin lokma ve yuva çukuruyla birleştiren eklem. (Bu çeşit eklemlerde her iki yüzey de dışbükeydir; iki kemiğin uyumu, eklemin içinde bulunan telsel kıkırdak yapılı bir menisküs sağlanır. Bu tür bir eklem, çiğneme kaslarıyla yönetilen ve karmaşık hareketler yapan çenenin çalışmasına olanak verir.)

—Karş. anat. Omurgalılarda altta bulunan çene. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ Kuşlarda alt gaganın dip kısmı. ‖ Kabuklularda, çokayaklılarda ve böceklerde, besinleri yakalamaya ve/ya da öğütmeye yarayan ve asıl çenelerin önünde, varsa dudağın altında yer alan çift ağız parçası. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Altçene yayı*, çene ağızlı omurgalılarda, çeneyi oluşturan solungaç yaylarının birincisi.

—ANSİKL. Karş. anat. Omurgalılarda altçene, kıkırdak iskeletli balıklarda ve diğer çeneağızlılarda Meckel kıkırdağından oluşur. Kemikli balıklarda ve dörtbacaklılarda bu kıkırdağın kuyruk kısmı kemikleşerek (kare kemikle birlikte çenenin oynamasını sağlayan) eklem kemiğine dönüşür, deri kökenli kemiklerse, öndeki kıkırdağımsı taslağı örter. Kemikli balıklarda bu deri kökenli kemikler pek çoktur: çene kemiği, gagamsı kemik, köşeli kemik, vb. Bunların sayısı dörtbacaklılarda azalır ve kuşlarda deri ve eklem kemikleri kaynaşıp birleşerek tek bir altçene kemiği oluşturur. Memelilerde yalnız çene kemiği, altçeneyi meydana getirir ve kafatasındaki bir kemikle (şakak kemiği) eklemlenir; buna karşılık, eklem kemiği çekiç kemiğine (orta kulaktaki kemikçik), köşeli kemikse kulak davulunu tutan davul kemiğine dönüşür.

Böceklerde, iki altçene besinleri yakalamaya ve öğütmeye yarar. Kazıcı böceklerde kıskaçlara, yakalama aygıtlarına yataklık eder; termitlerin asker takımında çeşitli biçime girer ve bazı kınkanatlılarda, eşeysel ikibiçimlilik gösterir ve erkekte çok büyük boyutlara ulaşır. Çeneli eklembacaklılarda ağızardı ilk bölütün eklentilerini, keliserlilerde keliserleri oluşturur. Yüzgecimsi uzunbacaklı kabuklularda bulunan bu kısımlar böceklerde yoktur.

çeşitli **altçene** biçimleri

(Delphinus delphis,

Albrecht **Altdorfer**, Aziz Florian efsanesinden bir sahne (1515-1520 arası), Aziz Florian'nın cesedinin bulunması
Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg

ALTÇI a. *Esk.* Kumaya karşıt olarak bir erkeğin ilk karısı: *"Şol iki avrat ki bir kişinin nikâhında ola, Türkide evvelkine altçı, sonrağına kuma derler"* (Et-Tuhfet üs -seniye, XVI. yy.).

ALTDERİ a. Anat. Üstderi epitelyumunun altında yer alan ve onunla birlikte deriyi ya da vücut örtüsünü oluşturan bağ dokusu. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Zool. Omurgasız hayvanlarda, özellikle ıplik solucanlarla eklembacaklılar gibi vücut yüzeyi salgılanmış kalın bır kutikula tabakasıyla kaplı olan hayvanlarda deriye verilen ad.

—ANSİKL. Anat. Üstderinin altında bulunan altderi bir ana maddenin içine gömülü bağlayıcı esnek liflerden oluşur. Kıl foliküllerinin dibine bağlı kas lifleri şiddetli kasıldığı zaman "tavuk derisi" denen kabartılar meydana gelir. Altderi iki kısımdır: 1. *Yüzeysel altderi* ya da *memecikli altderi*, bol miktarda ana madde ve gevşek bağdokulu lifsel yapılar içerir; içinde kılcal damarların uç kangalları ve sinir uçları yer alır. 2. *Ağsı altderi*, altderinin kalınlığının hemen hemen tümünü oluşturur; bu kısım, büyük bir bölümü kolagen ve esnek liflerden oluşan gerçek bir destek dokusudur; kolagen ve esnek liflerden aldığı direnç ve esneklik sayesinde koruma organı görevini yapar.

—Deric. Deriyi oluşturan üç tabakadan —üstderi, altderi ve deri altı dokusu— yalnızca altderi işlenmiş deriye dönüştürülebilir. İlk sepileme (tabaklama) işlemleriyle bir yandan üstderi ve kıllar (yolma -kireçleme), öte yandan deri altı doku (etleme) ayıklanır.

ALTDORF, Federal Almanya'da (Bavyera) kent, Franken Jurası'nın eteğinde, Nürnberg'in doğusunda; 12 500 nüf. 1622-23 ile 1809 arasında bir üniversite merkeziydi.

ALTDORF, İsviçre'de kent, Uri kantonunun merkezi, Reuss ırmağı vadisinde, 458 m yükseltide; 8 900 nüf. Ticaret merkezi ve sayfiye yeri. Eski evler. Tarih müzesi. Kimya sanayisi.

ALTDORFER (Albrecht), alman ressam, gravürcü ve mimar (1480'e doğr. - Regensburg 1538). Tuna okulunun başlıca temsilcisi. Manzara resmini ayrı bir tür olarak ele alan ilk avrupalı ressamdır. Daha ilk yapıtlarından başlayarak, man-

zara ile figürlerin renk bakımından uyumunu sezgisel olarak buldu. *İsa'nın çilesi* adlı mihrap ardı tablosu (1511, Sankt Florian), sanatçının bir dram havası yaratmak amacıyla ışık oyunlarından yararlandığı bir ilk başyapıttır. *Meryem Ana'nın doğuşu*'nda (1520, Münih, Alte Pinakothek) manzara ve mimari, canlandırılan konunun mahremiyetini bozmadan daha da önemli bir rol oynar. Altdorfer'in en hayranlık uyandırıcı eseri olan *İskender'in savaşı* tablosunda (1529, Münih), dünyanın sonunu gösteren bir manzaradan, sanatçının renkli dehasının adeta fışkırdığı görülür. *Lut ve kızları* tablosu (1537, Viyana, Kunsthistorisches Mus.), insan vücuduna verilen önemle, daha o zamandan, bir Rönesans yapıtı sayılabilir. —Kardeşi ERHARD (Regensburg 1480'e doğr. - Schwerin 1561'den sonr.) da, ağabeyi gibi ressam, desenci ve gravürcüydü.

ALTDURUMLU sıf. Bot. Tümüyle ya da bir kısmıyla çanağa kaynamış olan yumurtalığa denir. (Eşanl. ALT* YUMURTALIKLI; karşt. ÜSTDURUMLU.)

ALTDÜZEY a. Fiz. Bir atomun, bir molekülün enerji düzeyinin bozunması sonucunda oluşan düzeylerden her biri.

ALTEA, İspanya'da küçük liman, Murcia bölgesinde, Alicante'nin K.-D.'sunda; 9 000 nüf. Turizm merkezi.

ALTEHRAM a. Nalbantl. Mıh başlığının alt bölümü.

ALTENA, Federal Almanya'da (Kuzey Vestfalya Renanyası) kent; 25 400 nüf. XII. yy.'dan kalma şato.

ALTENBERG (Richard ENGLÄNDER, Peter —denir), avusturyalı yazar (Viyana 1859 - *ay. y.* 1919). Eski Avusturya'nın izlenimci bir tablosunu oluşturan ve besteci Alban Berg'in *Altenberg Lieder*'ine esin kaynağı olan kısa şiirler yazdı: *Wie ich es sehe* (1896).

ALTENBURG, Almanya Federal Cumhuriyeti'nde kent, Leipzig'in G.'inde 54 800 nüf. Eski *Saksonya-Altenburg* dükluğünün merkezi. Dokuma, besin ve makine sanayileri. — X. ya da XI. yy.'da kurulan, 1134'te özgür imparatorluk kenti olan Altenburg, 1146'da adını aldığı burggrafların merkezi haline geldi. 1445'te Saksonya sülalesine geçti (bu sülalenin bir kolunun adı, Saksonya-Altenburg idi).

ALTENKİRCHEN, Almanya'da yer, Bonn'un 35 km D.'sunda. Kléber 4 haziran 1796'da Avusturyalılar'ı burada yendi.

ALTENMARKT, Avusturya'da kış sporları merkezi (yüksl. 850-2 100 m, Tauern dağlarının kuzeyinde, Enns ırmağı kıyısında, Salzburg'un G.-G.-D.'sunda. Hidroelektrik santral.

ALTENS, Büyük Britanya'da kent, İskoçya'da, Aberdeen'in sanayı bölgesi, Aberdeen havalimanının yakınında.

Altenwörth, Avusturya'da hidroelektrik santral, Tuna kıyısında, Viyana'nın yukarısında.

ALTERİT a. (fr. *altérite*). Jeomorfol. Yerli kayacın ayrışmasından doğan yüzeysel oluşum. (Bu kırıntı mantosu, biyolojik etkenlerin katkısıyla oluştuğu sanılan üstteki topraktan ayırt edilmelidir.) [Eşanl. REGOLİT.]

ALTERMAN (Nathan), ibranice yazan israilli yazar (Varşova 1910 - Tel-Aviv 1970). 1925'te İsrail'e yerleşti. Ulusal ve ulusalcı bir şair olarak bilinen Alterman, toplumsal ve siyasal yaşam üzerine manzum kronikleriyle tanındı (*la Septième Colonne* [fr. çev.], 1943). Lirik şiirlerinde (*Simhat enayim*,1941; *les Plaies d'Egypte*, [fr. çev.], 1944; *la Cité de la Colombe* [fr. çev.], 1957) ve oyunlarında (*l'Auberge des fantômes* [fr. çev.], 1963) musevi halkının tarihsel yazgısını dile getirdi. Racine, Molière ve Shakespeare'den çeviriler yaptı.

ALTERNANS a. (fr. *alternance*). Almaşma; art arda dönüp gelme; nöbetleşe gelme.
—Dalga ve titr. Bir almaşık olayın yarıdönemi; bu dönem süresince, betimlenen büyüklük aynı işareti korur. (Eşanl. YARIDALGA.)
—Homeopat. ve Patol. *Marazi alternans,* çeşitli organlarda yerleşen hastalıkların düzenli olarak birbiri ardınca gelmesi.— Aralarında görünür bir bağlantı olmadığı halde, zaman içinde birbirini izleyen ya da nöbetleşe gelen ve kuşkusuz aynı gizli bozukluğun belirtisi olan apaçık hastalık hali. (Bk.*ansikl.*böl.) ||*Nabız alternansı,* art arda kuvvetli bir kalp atışını izleyen zayıf bir kalp atışına bağlı olarak art arda bir kuvvetli, bir zayıf duyulan nabız. (Nabız alternansı, sebebi ne olursa olsun, miyokardın iyi çalışmadığının işaretidir.)
—Saatç. Bir osilatörün, örneğin bir sarkacın, iki uç konum arasında salınımın yarısına denk düşen yer değiştirmesi. (Saat balansı için, çoğunlukla saat başına alternanslar olarak belirtilir.)
—ANSİKL. Marazi alternans ilk olarak Samuel Hahnemann ve öğrencilerince tanımlandı. Ama henüz açık seçik bir hastalık biçimine girmemiş marazi bir halin, bir organdan başka bir organa aktarma olması anlamına gelen "metastaz" kavramı ta Eskiçağ'dan beri biliniyordu.

Aynı kişide, sırayla bir astımın ardından bir egzamanın geldiği ya da korkunç bir kaşıntıyı bir nefes darlığının izlediği yahut ishalin ardından eklem ağrılarının geldiği, hatta bir beden bozukluğu ile bir ruh bozukluğu, örneğin bir egzama ile bir ruhsal bunalım arasında bir nöbetleşme olduğu sık görülen hallerdendir. Hahnemann deri ve mukoza ile iç organlar arasında, hatta birbirine uygun düşmeyen bazı semptom grupları arasında büyük ölçüde bir nöbetleşme olduğunu görmüştü. Üstelik bu marazi alternanslar ile sağlıklı insanda, ilaçla yapılan deneyler sonucunda meydana gelen kimi benzer nöbetleşe hastalık halleri arasında bir bağıntı bulunduğunu —bu nokta çok önemlidir— saptamıştı. (→ PATOGENEZİ) Daha sonraları Reilly ile Selye'nin çalışmaları, bu gözlemlerin gerçekliği hakkında deneysel kanıtlar sağladı:
—görünmez bir sebep, yalnız belli bir devrede değil, kişinin tüm hastalık yaşamı boşunca çok değişik etkiler doğurabilir;
—değişik uyarmalar benzer etkiler yaratabilir.

Bir ya da birçok zayıf noktası bulunan bir kişide, inatçı bir iç düzensizlik halinde, az dirençli bu bölgeler arasında (örneğin deri ve mukoza, deri ve serözler, vb.) bir nöbetleşme doğabilir. Birbirine yakın ya da birbirinden uzak bu belirtilerin sürekli incelenmesi *psora* (psoriasis) kavramını doğurdu; daha sonra bu kavram "nöroartritizm" kavramıyla eş tutuldu; şimdi de "nöroalerji" kavramıyla yakınlık kurulmaktadır. Ayrıca psoranın tüberkülinizm* ile de yakın ilintisi vardır. Psoralı hasta, vücuttaki artıkları dışarı atan iç organların (karaciğer, böbrek, bağırsaklar, vb.) yetersizliğini gidermek için durmadan ikame yolları (deri, mukoza, sinir sistemi, vb.) arar.

Homeopatik tedavide, bir organın hastalığı üstünde durup vakit kaybetmektense, ortak bir sebebe bağlı olduğu bilinen (bünyeler*, diyatezler*) ve birbirini izleyen patolojik aşamalar birleştirilmeye çalışılır, böylece belirli bir sınır içinde, hastalığın gelişme çizgisini belirlemek ve onunla daha iyi savaşmak olanağı bulunur. Etkisi açıkça belli bir ilacın kullanılması bazen marazi bir nöbetleşme yaratabilir. "Tedavi sanatı marazi halleri birbirinin yerine geçirme (ikame) sanatıdır" (P. Mauriac). Hering yasasına göre, süreğen bir hastalığın homeopatik tedavisi sırasında eski belirtilerin, ilk belirdikleri sıranın tersi bir sıra izleyerek ortaya çıkması olumlu bir gelişmedir ve iyileşmeye başlangıç olabilir.

ALTERNANTHERA a. Brezilya ve Antiller'de yetişen ve çok renkli yapraklarından dolayı bahçelerde mozaik tarhları yapmakta kullanılan küçük bitki. (Yirmiye yakın türü vardır. Horozibiğigiller familyası.)

ALTERNARİA a. Moniliales takımından, sporları zincir biçiminde, uzunlamasına ve enlemesine bölmeli, kahverengi ilkel mantar.
—ANSİKL. Alternarialar, ya bitkilerde asalak ya da çeşitli artıklar üzerinde çürükçül yaşarlar; bunlar genellikle asalak mantarları yok etmeye yarayan ilaçların (fungisit) denenmesinde kullanılırlar. *Alternaria solani* patatese de bulaşır; patates yumrularının çürümesine ve yapraklarda kahverengi lekelerin oluşmasına neden olur.

ALTERNARİYOZ a. (fr. *alternariose*'dan). Alternaria cinsi mantarların yaptığı hastalık. (Alternariyoz domates, patates, lahana, karanfil vb. bitkilerde görülür.)

ALTERNATİF a. (fr. *alternative*). **1.** Seçenek. **—2.** *Bir şeyin, bir kimsenin alternatifi,* ona karşılık olarak önerilen, onun yerini alabilecek değerdeki şey, durum, kimse: *Bunun alternatifi yok. Uygulanan ekonomik programın alternatifi.*
—Olasıl. SEÇENEK'in eşanlamlısı.

◆ sıf. (fr. *alternatif*). Alternatif olarak ortaya konulan şey için kullanılır: *Alternatif bir model henüz oluşturulmadı.*
—Elekt. *Alternatif büyüklük,* ALMAŞIK* BÜYÜKLÜK'ün eşanlamlısı.
—Fizs. mekan. ALMAŞIK'ın eşanlamlısı.
—Huk. *Alternatif borç,* birden çok edimi içeren ve borçlunun bu edimlerden yalnız birini yerine getirmekle yükümlülüğünden kurtulduğu borç türü. (Kural olarak, edimlerden birini seçme hakkı borçluya aittir.)
—İkt. *Alternatif maliyet* →FIRSAT MALİYETİ.

ALTERNATİFSİZ sıf. SEÇENEKSİZ'in eşanlamlısı.

ALTERNATİFSİZLİK a. SEÇENEKSİZLİK'in eşanlamlısı.

ALTERNATİVA a. (isp. sözc.). Spor. Boğa güreşinde, bir güreşçiye verilen ve onun mesleğini, onaylanmış matadorlar arasında yapmasını sağlayan resmi unvan.

alternativa: L.M.Dominguin, transız P. Schull'a unvan simgelerini (kılıç ve muleta) verdikten sonra, onu kucaklıyor (arkalarında tanık L. Segura)

ALTERNATÖR a. (fr. *alternateur*). Almaşık gerilimler ve akımlar üretmeye yarayan üreteç. (Eşanl. ALMAŞIK AKIM ÜRETECİ.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—ANSİKL. Elektrotekn. Alternatör, bir

Louis Althusser

rotor'dan *(indükleyici)* ve bir *stator*'dan *(indüvi)* oluşur. Rotor, statorun içinde N hızıyla dönen silindir biçiminde ferromanyetik bir armatürdür ve doğru akımla beslenen indükleyici bir sargı taşır. Stator ise, eşeksenli, sabit ve ferromanyetik ikinci bir armatür oluşturur ve içindeki oyuklara indüvi iletkenleri yerleştirilmiştir. Bu iletkenler tek ya da çok fazlı (genellikle üç fazlı) sargılar oluşturacak biçimde birbirine bağlanmıştır ve yükleme devrelerini, yani elektrik şebekesini beslerler. Rotorun oluşturduğu döner manyetik alan, stator sargılarında almaşık elektromotor kuvvetler indükler; bu kuvvetlerin Hz ile gösterilen *f* frekansı, kutup sayısı 2 *p* ye (kutup çifti) ve dönme hızı N ye, $f = \frac{pN}{60}$ eşitliğiyle bağlıdır; bu bağıntıda N, devir/dakika olarak ifade edilir. Alternatörler, ya özel kullanımlara yönelik elektrik üretici gruplar oluşturan düşük güçte üreteçlerdir ya da transformatörler aracılığıyla enerji iletim şebekelerini besleyen yüksek güçte makinelerdir. Bu aygıtlar hangi türden olursa olsun frekansı ve etkin değeri değişmeyen bir gerilim sağlamak zorundadır. Gerilimin etkin değerinin değişmezliğini uyarma kaynağına bağlı bir regülatör, frekansının değişmezliğini ise, alternatörü döndüren organın hız regülatörü sağlar.

Uyarma kaynağı, indükleyiciyi, gerilimi ayarlanabilen bir doğru akımla besler. Uygulamada bu kaynak şu aygıtlardan oluşabilir: *uyarıcı* denilen bir doğru akım üreteci, bir *uyarıcı-alternatör* ve bir *özbesleme düzeneği;* birincisi alternatörün rotoruyla aynı mile bağlanır; ikincisi indükleyiciyi, doğrultucular yardımıyla besler ve klasik ya da evirilmiş tipte olabilir (sabit indükleyicili ve döner indüvili); sonuncusu ise, birincil sargısı alternatörün uçlarına bağlı bir transformatörün ikincil sargısınca beslenen kumandalı doğrultuculardan (tiristorlar) yararlanır; bu düzeneklerde gerilim ayarı, devreden geçen akıma göre otomatik olarak uyarma akımını yükselten bir gerilim regülatörüyle kolaylaştırılabilir.

Elektrik enerjisi şebekelerinde kullanılan alternatörlerin, dönme devinimini sağlayan mekanik düzeneklerine göre oldukça farklı iki tipi vardır. Hidrolik santrallarda Pelton, Francis ya da Kaplan türbinleri dakikada 1 000 ile 75 devir arasında değişen hızlarla *çıkık kutuplu* ya da *volanlı alternatörler*'i döndürür. Bu tip alternatörlerin rotoru, çelik bir volan üzerine perçinlenen ve indükleyici bobinleri taşıyan çift sayıda kutup çekirdeğinden oluşur. 50 Hz'lik bir *f* frekansı elde etmek isteniyorsa, 2 *p* nin (kutup çiftleri) 6 ile 80 arasında olması gerekir. Güç çarpanı 0,8 ile 0,95 arasındaki değerleri alırsa, yukarıda belirtilen alternatörün gücü, 3-18 kV'lık bir gerilim için 10-600 MW arasında değişir; öte yandan hızla ters orantılı olan rotor çapı, 13 m'yi aşabilir. Dolayısıyla, stator, manyetik sac parçaları kat kat birleştirilerek elde edilen 1 ile 3 m yüksekliğinde, büyük bir çember biçimindedir. Kaldı ki, değişken manyetik akıdan kaynaklanan Foucault akımlarının yol açtığı kayıpları azaltmak için bu kat kat yapraklı yapı zorunludur. Hidrolik santralların alternatörleri eksenel ya da radyal, çeşitli sistemlerle havalandırılarak soğutulur. Çok yüksek güçte alternatörlerse su dolaşımlı soğutma sistemleriyle donatılmıştır.

Nükleer ya da fosil yakıtlı (kömür, petrol, gaz) termik santrallarda, *türboalternatör* ya da *düzgün kutuplu alternatörler* buhar ve gaz türbinleriyle çok yüksek hızla döndürülür. Yüksek hızdan kaynaklanan merkezkaç kuvvetinin etkisinden dolayı rotorlar tek parça dövme demirden yapılır ve çapları 1,20 m ile sınırlıdır; rotor oluklarında eşmerkezli bobinlerden oluşan bir sargı yer alır. Bu sargı, 2 ya da 4'e eşit 2 *p* kutup sayısı oluşturacak biçimde dağılmıştır. Kutupların eksenleri arasında manyetomotor kuvvetin uzaysal dağılımı, hissedilir ölçüde sinüzoidaldir. En büyük birimlerde makinenin gücüne göre rotorun uzunluğu 10 m'yi ve ağırlığı 250 tonu geçer. Boyutları büyük farklar gösterse bile, statorun kat kat yapraklı bir yapısı vardır ve çıkık kutuplu alternatörlerin statorlarına benzer.

Büyük alternatörler tekniği, birim güçleri çok büyük ölçüde artırma yoluna girmiştir. Gerçekte bu artış, ton/megawatt birimiyle (t/MW) ifade edilen kütle/güç oranının çok küçülmesi ve dolayısıyla kurulu kilowatt başına donanım giderinin önemli ölçüde düşmesi anlamına gelir. Ayrıca alternatörleri döndüren büyük türbinlerin ısıl verimindeki artış, üretilen kilowatt-saat enerjinin maliyetini düşürmüştür. Kütle/güç oranının küçülmesi ise, teknik alandaki birçok gelişmenin sonucudur. Örneğin etkin maddenin daha iyi kullanımında, manyetik devrelerle sargıların soğutulmasında, rotor metalurjisinde, uyarma ve ayarlama yöntemlerinde, güç çarpanının artışında önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Ayrıca manyetik devreleri ve sargıları soğutmada hava yerine hidrojenin kullanımı, sonra içi oyuk iletkenlerde basınçlı hidrojen dolaştırılarak ısıyı kaynağında alan dolaysız soğutma yöntemi, birim hacme düşen gücün en az 3 kat artmasına olanak vermiştir. Kimi makinelerin stator sargıları, su dolaşımıyla soğutulur; ama kullanılan suyun, yalıtkan olması ve kimyasal aşınmaya olduğunca yol açmaması için yeterince arıtılması gerekir. Külçe dökümünün vakum altında gerçekleştirilmesi, yabancı madde karışmasını önlediği gibi rotorun tek parça halinde hazırlanmasını sağlar. Alternatörün güvenli biçimde çalışması için hızının kritik hızlardan yeterince uzak olması ve rotorun elden geldiğince dengelenmesi,gerekir. Ayrıca termoplastik yalıtkanlar kimyasında gerçekleştirilen atılım, elektrik şebekesi geriliminin yükseltilmesine olanak vermiştir; nitekim 1960'tan bu yana bu gerilimi 20 ile 24 kV arasında sabitleştirme eğilimi gözlenmektedir. Öte yandan metal tanelerini tek doğrultu yerine bir düzlem içinde yönlendirerek stator saclarının manyetik niteliklerinin iyileştirilmesi, demir içindeki kayıpları azaltmıştır.

Türboalternatörlerin en yüksek yetkinliğe ulaştığı sanılmaktadır; bununla birlikte günümüz tekniklerindeki gelişmelerin sürekliliği karşısında birim başına 2 000 MW'lik bir güce ulaşma çabası vardır; bu sınır ise ancak soğuk alternatörlerin yapımıyla aşılabilecek, bu alternatörlerde kullanılacak aşırı iletkenden yapılmış indükleyici sargılar Joule kayıplarının azalmasını ve gerilimin artmasını sağlayacaktır.

Columbia ırmağı (Washington eyaleti, ABD) üzerindeki Rock Island hidroelektrik santralının on hidrolik alternatöründen (alçak düşü grubu tipi) birinin rotorunu tamamlama çalışmaları

ALTES a. (fr. *altesse,* ital. *altezza*'dan). **1.** Prenslere ve prenseslere verilen onur unvanı. **—2.** Bu unvanı taşıyan kişi.
—ANSİKL. Günümüzde, bazı istisnalar dışında, doğrudan bir kral ya da imparator soyundan gelen tüm prensler altes unvanını alırlar. Ayrıca, kral olmadan hüküm süren prenslere de *altes* (Monako, Lüksemburg) denir.

ALTEVRE a. İşlem. Bir evrenin bölümlerinden her biri; işlenen parçanın yeniden makineye takılması bir altevre oluşturur.
—Ruhbil. Bir gelişim aşamasının altbölümü.

ALTFAMİLYA a. Biyol. Familyayı alt bölümlere ayıran ve onun hemen altında yer alan sınıflandırma kademesi.

ALT-FORMÜL a. Mant. **1.** Bir başka formülden türetilmiş formül. **—2.** *Yüklemler* hesabının bir A formülünün alt-formülü,* A nın *kurma-kuralları** aracılığıyla kurulmasına yarayan formüllerden biri. [B→ (¬B→ C nin alt-formülleri şunlardır: B→ (¬B→C),B, ¬B→ C. ¬B, C.]

ALTGEÇİT a. Ulaşım yollarında geçişi sağlamak için açılan toprak seviyesinin altındaki yol.

ALTGRAF a. Ceb. Bir (X,Γ) grafından elde edilen ve (A,Γ_A) ile gösterilen graf; burada A, X in bir altkümesini, Γ_A ise Γ nın A parçasına kısıtlamasını gösterir; X ile Γ sırasıyla köşeler kümesi ve ilk grafın yaylarını tanımlayan uygulamadır (X ten X içine).

ALTGRUP a. Bir grubun alt bölümü.
—Ceb. *Bir G grubunun altgrubu,* G nin boş olmayan H parçası; bu altküme G nin yasası için kararlıdır ve G nin H üzerine yaptırılmış işlemiyle donatıldığından, bir grup yapısındadır. [Boş olmayan bir H parçası, ancak ve ancak H^2 nin her (x,y) ikilisi için, x ile y nin bakışımlısının bileşkesi H ye aitse, G nin bir altgrubudur; yani H,toplama simgelemesiyle $x-y \in$ H, çarpım simgelemesiyle $xy^{-1} \in$ H ise G nin altgrubudur.]
—ANSİKL. Basamağı 1 den yüksek olan her grup, bayağı denilen en az iki altgrup içerir; bunlardan biri kendisidir,diğeri de etkisiz elemandan oluşan altkümedir. *n* inci basamaktan bir grubun her altgrubunun basamağı *n* nin bir bölenidir. Bir grubun iki altgrubunun kesişimi bu grubun bir altgrubudur ve bunların birleşimi genellikle bir altgrup değildir. Bir grup için altgrupların incelenmesi geometride önemli bir rol oynar: örneğin, Eukleides düzleminin izometrileri grubu, doğru izometrilerin altgrubunu, bu altgrup da merkezi aynı olan dönmelerin altgrubunu ve ötelenmelerin altgrubunu içerir.

ALTHAEA a. Hatminin bilimsel adı. (Ebegümecigiller familyası.)
—ANSİKL. *Althaea officinalis* ya da tıbbi hatmi fazla miktarda helme, pektin ve şeker içerir; bu nedenle iç yumuşatıcı ve

yatıştırıcıdır. *A. rosea* ya da gülhatmi, Çin kökenli, çok süslü, ikiyıllık bir bitkidir. Çarpıcı renkli büyük çiçekleri dalların ucunda uzun başaklar halinde yer alır; dikey uzanan tüylü sapları 3 m yüksekliğe varabilir.

ALTHAİA. Yun. mit. Meleagros'un annesi.

ALTHALKA a. Ceb. *Bir A halkasının althalkası,* A nın boş olmayan parçası; bu altküme A nın iki yasası için kararlıdır ve yaptırılmış yasalarla donatıldığından, bir halka yapısındadır. (A nın bir A' parçası, ancak ve ancak A nın çarpma için kararlı bir toplama altgrubuysa A nın bir altgrubudur.)

ALTHİBUROS, Orta Tunus'ta eski Numidia, daha sonra da Roma kenti. Kef'in (bugün Medeyna) 40 km güneyinde. İ.S. I.-IV. yy.'lara ait kalıntılar (Forum, Capitolium ve mozaik döşeme taşlarıyla süslü birçok ev). Bardo müzesi'nde bulunan mozaikler, afrika yapıtlarının en önemlileri arasında sayılmaktadır (eskiçağ sanatının en büyük av sahnesi ve Romalılar'ın nehir gemilerinin resimli kataloğu).

Althing, İzlanda parlamentosunun adı. 930'da yasama meclisi ve adalet divanı olarak kuruldu. Yılda bir kez Thingvellir'de iki hafta süreyle toplanan meclis, İzlanda siyasal yaşamının merkeziydi. İzlanda Norveç'in egemenliğine girince (1262), Althing de yavaş yavaş işlevini yitirdi. İzlanda bağımsızlığına kavuştuktan sonra (1944), Althing, parlamento olarak yeniden toplandı.

ALTHUSSER (Louis), fransız filozof (Birmandreis, Cezayir, 1918 - La Verrière 1990). 1948'de felsefe öğretmeni oldu; Ecole normale supérieure'de görev aldı. 1948'den başlayarak marxçı kuram alanında önemli çalışmalar yaptı. Althusser, Marx'ın gençlik yapıtlarını *Kapital*'den ayırarak Hegel'in etkisine sıkı sıkıya bağlamaya yönelir. Ona göre marxçılık, *Kapital* ile başlar. Marxçı diyalektik, ayakları üzerine oturtulmuş bir hegelci diyalektik değildir. Başka bir deyişle, marxçılık ile hegelcilik arasında tam bir kopuş vardır. Althusser, üstbelirlenim kategorisini Freud'dan alır ve genç Marx'ın geliştirdiği yabancılaşma kavramını, bilimsel olmadığını ileri sürerek reddeder. Althusser'in en önemli katkısı, adalet, eğitim, aile gibi kurumları, *devletin ideolojik aygıtı* diye adlandırması, bunları, devlete bağlı gerçekler olarak ele alması ve böylece devlet konusundaki klasik açıklamalara yenilik getirmesidir. Öte yandan Althusser, bilimkuramsal özne kavramını ele alır ve doğruluğun genel bir ölçütü olduğu düşüncesini çok önceden yıkmış olan Spinoza'ya hayranlık duyar. felsefenin, son kertede, kuram alanında ortaya çıkan bir sınıf mücadelesi olduğu görüşünü geliştirir. Başlıca yapıtları: *Pour Marx* (1965), *Lire "le Capital"* (1965), *Felsefe ve bilim adamlarının kendiliğinden felsefesi* (Philosophie et philosophie spontanée des savants, 1967), *Lenin ve felsefe* (Lénine et la philosophie, 1969), *John Lewis'e mektup* (Réponse à John Lewis, 1973). Komünist partisi'nin siyasetiyle uzlaşamayınca başlıca şu iki yazıyla siyasal tartışmalara katıldı: *22e Congrès* (1977) ve özellikle *Ce qui ne peut plus durer dans le parti communiste* (1978). Aralık 1980'de hastaneye kaldırıldı ve daha sonra karısını öldürmekle suçlandı; ama dava, delil yetersizliğinden düştü (aralık 1981).

ALTI as. say. sıf. **1.** Beş artı bir: *Kazada altı kişi öldü.* **—2.** (addan sonra) "Altıncı" anlamında numaralama, sıralama belirtir: *Sayfa altı. Mehmet VI.* **—3.** *Altı aylık seyisliği var, kırk yıllık fışkı,* ya da *at boku karıştırır,* ya da *eşeler,* bir işte yeni ve deneyimsiz olmasına karşın çok şey biliyormuşçasına davranarak ortalığı birbirine katacak işler yapan kimse için söylenir. || *Bir kimseyi altı kapıya almak, bağlamak,* tavlada ilk altı kapıyı tutarak karşısındakini, pullarını oynatamaz duruma düşürmek; bir kimseyi kıstırmak, çaresizlik içinde bırakmak (arg.). || *(Bir işi, bir eylemi) altı kapıya almak, bağlamak,* kesinlikle olumlu sonuçlanacak duruma getirmek (arg.). || *Altı karış beberuhi,* çok kısa boylu kimseler için alay yollu söylenir. || *(Bir kimseyi) altı okka etmek,* kollarından ve bacaklarından tutup havaya kaldırarak sallamak, götürmek.
—Ask. tar. *Altı bölük,* altı bölükten oluşan Kapıkulu* süvarilerinin bir başka adı.
—Halk müz. *Altı zamanlı usuller,* 4 + 2 = 6 ya da 2 + 4 = 6 diziminde usuller. Birleşik usuller grubundandırlar.
—Hat. *Altı kalem* → AKLAM*-I SİTTE.
—Oy. *Altı kol iskambil,* altı kişiyle oynanan bir tür iskambil oyunu. (Üçer kişilik iki grup halinde oynanır. Oyunu, her grubun seçtiği birer kaptan yönetir.)
—Spor *Altı gün yarışı,* iki ya da üç kişilik takımların dönüşümlü olarak pedal çevirerek, pist üzerinde yaptıkları ve altı gün boyunca süren bisiklet yarışı. (Başlangıçta her takımdan bir bisikletçinin sürekli pist üzerinde olması gerekirdi; günümüzde bu yarış, günde ancak birkaç saat sürecek biçimde yapılmaktadır.)

◆ a. 6 rakamı, sayısı (yerine göre, ayın günlerini, saati, ev, oda numarasını, yüzdeyi vb. belirtir): *Altmış altı iki altıyla yazılır. Ayın altısında yola çıkıyor. Yüzde altı.*

Altı kişi yazarını arıyor *(Sei personaggi in cerca d'autore),* Luigi Pirandello'nun "oyun içinde oyun" türündeki üçlemesinin ilk yapıtı (1921). Konusu kısaca şöyledir: oyun yönetmeni provayı başlatacağı sırada, anababa ve dört çocuktan oluşan bir aile gelip bir yazar aradıklarını söylerler. Çünkü onlar bir yazarın kafasında doğmuşlardır, ama işin sonunu getiremeyen bu yazar onları ortada bırakmıştır. Oyunun özünü "insan ölümlüdür, yazar ölümlüdür, yalnız yaratıkları kalıcıdır" görüşü oluşturur. Yapıt, H. F. Ozansoy'un çevirisinden İstanbul Şehir tiyatrosu'nda (1923), F. Timur'un çevirisinden Devlet tiyatroları'nda (1971) sahnelendi.

ALTIATAR → ALTIPATLAR.

ALTIAYAKLI sıf. Üç çift ayağı olan. (Özellikle bu niteliğin istisna olduğu gruplarda eşit biçimde gelişmiş altı yürüme ayağı bulunan böcek larvaları için kullanılır. Kelebeklerden pieridae, papilionidae ve hesperidae familyasından olanlar, lycaenaların dişileri vb. altıayaklıdır. Kınkanatlıların larvaları arasında, dytiscusun larvası altıayaklıdır, vb.)

ALTIBÖLMELİ sıf. Mim. Altı bölümden oluşan sivri kemerli çapraz tonoz için söylenir; tonoz, dört ana ayağa ve iki yardımcı taşıyıcıya oturur. (Örneğin, Sens, Paris, Laon, Bourges katedrallerinin kare planlı ana sahın tonozları.)

ALTIDAN a. Hastanelerde perhizsiz hastalara etlisi tatlısıyla verilen tam yemek.

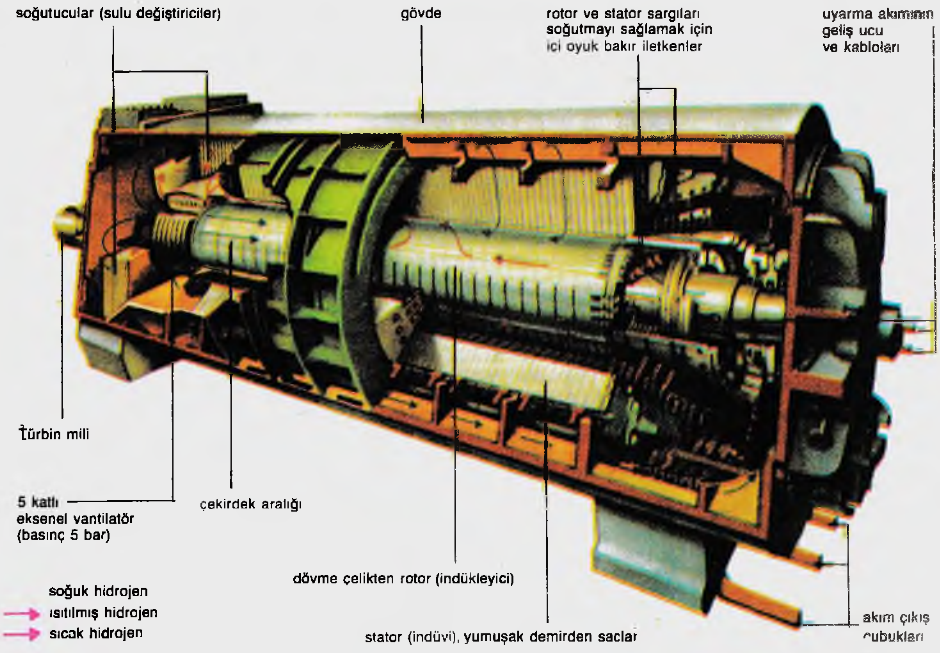
ALTIDEĞERLİ sıf. Anorg. kim. Değerliği 6 olan maddeler için kullanılır.

ALTIDİŞLİ sıf. Fizs. kim. Altı eşkonum yuvası bulunan bir bileşen için kullanılır. (Örneğin etilen diamin tetrasetat ya da EDTA.)

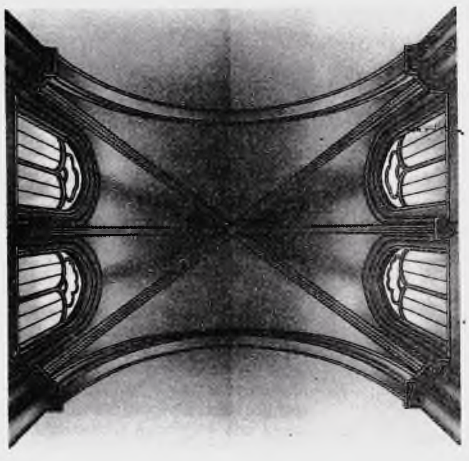
ALTIGEN a. (türkç. *altı* ve yun. *gonia* açı'dan *altıgen.*) Geom. Altı açılı, dolayısıyla altı kenarlı çokgen. (Düzgün altıgenin kenarlarının uzunluğu, içine çizildiği çemberin R yarıçapına eşittir. Apotemi $\frac{R\sqrt{3}}{2}$ ve tüm iç alanı $\frac{3R^2\sqrt{3}}{2}$ dir.)

◆ sıf. **1.** Bir altıgen biçiminde olan için kullanılır. **—2.** Tabanı altıgen olan şeyler için kullanılır. (Örneğin altıgen prizma.)

ALTIHECELİ a. Ed. altıheceli dize.
—ANSİKL. Türk edebiyatında islamlıktan

ELEKTRİK SANTRALI TÜRBOALTERNATÖR'ü (TÜRBİN GÖRÜLMÜYOR)

altıbölmeli tonoz

önceki dönemden günümüze kadar şiirlerde; ayrıca atasözü, deyim, bilmece, tekerleme gibi folklor ürünlerinde de kullanıldı. Durakları şöyledir: 3-3, 4-2, 2-2,6 (duraksız).

ALTIK a. Dilbil. Üretici dilbilgisinde, derin yapıca içerilen fakat yüzey yapıda gerçekleşmeyen bir öğe için kullanılır.
—Mant. Aristoteles mantığında aynı terimlerden oluşan biri tümel, öbürü tikel önermeler arasındaki ilişkiyi dile getirir. ‖Tek bir önerme sözkonusu olduğunda,tikel önermenin tümele olan ilişkisini belirtir.

ALTIKLIK a. Mant. İki altık önerme arasındaki ilişki.

ALTIKULAÇ (Tayyar), türk din adamı (Kastamonu 1938). İstanbul İmamhatip lisesi ve Yüksek islam enstitüsü'nü bitirdi. 1965'te aynı enstitüye asistan olarak atandı. Bir süre Bağdat Üniversitesi'nde arap dili üzerine araştırma yaptı. Kayseri, sonra da İstanbul yüksek islam enstitülerinde öğretim üyeliği yaptıktan sonra Diyanet işleri başkan yardımcılığına (1971), Din eğitimi genel müdürlüğüne atandı (1976). Milli eğitim bakanlığı Talim ve terbiye kurulu üyesiyken, Diyanet işleri başkanı oldu (1978). Yaklaşık sekiz yıl bu görevde kalan Dr. Tayyar Altıkulaç, kendi isteğiyle emekliye ayrıldı (1986). Endülüslü Ebu Şâme el-Makdisî'nin Kuran ve kıraat bilimiyle ilgili *el-Mürşid ül-vecîz* adlı eserinin tahkiki ile doktor unvanını alan Altıkulaç'ın aynı konuda kitapları ve çok sayıda yazıları vardır.

ALTILAMA a. Müz. İkili bir ölçüde, bir zamanın, 6 eşit süreli sese bölünmesi.

Altılar grubu *(Groupe des Six)*, genç fransız müzikçilerinin 1918'de Paris'te kurdukları birlik. Milhaud, Honegger, Auric, Poulenc, Durey ve Germaine Tailleferre'in üye olduğu birlik, Erik Satie'nin başkanlığında, debussycilere ve onların savunduğu yalınlığa karşı çıktı.

Altılar grubu (soldan sağa: Germaine Tailleferre, Milhaud, Honegger, Durey, Poulenc ve Auric [oturan]; arkada, Eric Satie; ortada, Marcelle Meyer) J.-E. Blanche'ın tablosu *Güzel sanatlar müzesi, Rouen*

Jean Cocteau, *le Coq et l'Arlequin*'de grubun sözcülüğünü yaptıysa da, her üye kendi özgün üslubunu korudu. Birlik, iki ortak yapıtta temel görüşlerini yansıttı: *les Mariés de la tour Eiffel* (1921) ve *Album des Six*. Jacques-Emile Blanche, *Satie'ye saygı* adlı yağlıboya tablosunda, grup üyelerini betimledi.

ALTILI sıf. Altı birim içeren şey için kullanılır.
—Spor. *Altılı ganyan*, at yarışlarındaki şans oyunlarından biri.

◆ a. Ed. **1.** Bentleri altı dizeli şiir. (Bk. *ansikl.*böl.) Müz. **—2.** Altı icracıdan oluşan topluluk. **—3.** Altı ses ya da çalgı için bestelenmiş yapıt. **—4.** Diatonik ıskalanın altıncı derecesi. **—5.** Diatonik ıskalada, altı dereceli aralık. (Majör altılı, 4 tam ve 1 yarım diatonik ton; minör altılı, 3 tam ve 2 yarım diatonik ton; eksilmiş altılı, 2 tam ve 3 yarım diatonik ton; artık altılı, 4 tam ve 1 yarım diatonik ton ve 1 kromatik yarım-ton içerir.)
—Bilş. Alfasayısal bir karakteri gösteren ve 64 olası değer alabilen 6 bitlik grup ya da bayt.
—Oy. Üzerinde altı işaret olan iskambil kâğıdı.
—ANSİKL. Ed. Divan şiirinde müseddes*, tesdis* gibi nazım biçimleri, halk şiirindeyse bazı yedekli mani*'ler, kavuştaklı türkü*'ler altılıdır. Yeni türk şiirinde batı şiiri örnek tutularak zaman zaman altılı biçim kullanılmıştır (örn. *Mazi... Ati*, Tevfik Fikret; *Uludağ sokak satıcıları*, Oktay Rifat). Bu yeni ürünlerde uyak dizilişi belirli bir kurala bağlı değildir.
—Spor. Altılı ganyan, Türkiye Jokey kulübü'nün hazırladığı biletlerle oynanır. Biletin üzerinde 1'den 6'ya kadar, yanyana altı sütun yer alır. Her sütunda 1'den 22'ye kadar yukardan aşağıya doğru numaralanmış kareler vardır. Oyuncu, o yarış günü koşulacak ve bahis içine alınmış altı koşuda, birinci geleceğini tahmin ettiği atın taşıdığı numarayı, bilette aynı numaranın karşısındaki boş kareye, bir çarpı işaretiyle belirler. Aynı yarışta, istenildiği kadar at üzerine oynanabilir. Altı yarışta da seçilen atlar birinci gelirse, oyuncu bahsi kazanmış olur ve payına düşen ikramiyeyi alır.

ALTILIK sıf. Altı birimden oluşan ya da altı birim alabilen şey için kullanılır: *Altılık kutu. Altılık dizi.*

◆ a. Ed. Altı dizeli kıta. ‖Daha çok XIX. yy.'da, Batı'da kullanılmış çeşitli uyak düzenlemeleri gösteren altı dizeli şiir.
—ANSİKL. Ed. Altılık benzer dizelerden ya da değişik vezinlerden oluşur. Genellikle, üçüncü dizeden sonra bir durak vardır. Altılık, değişik düzenlemelere göre, ama kıtanın iki bölümünü sağlam bir biçimde birleştiren, iki ya da daha çok üç uyak üzerine kurulur. Düzenlemeler AABAAB, AABCCB ya da AABCBC şeklinde olur.

ALTILIK a. Gökbil. Aslan'ın güneyinde yer alan ekvatoral küçük takımyıldız; en parlağının kadiri 4,5 olan zayıf ışıklı yıldızları içerir. XVII. yy.'da Hevelius tarafından bulunmuştur. (→GÖK haritası.) [Eşanl. SEKSTANT.]

ALTILIK a. Nümism. Mahmut II döneminde bastırılan bir gümüş sikke (1833). *Beşlik**'lerden daha az karışık olan bu sikke, % 0,435 -0,440 ayarında, üç dirhem on üç kırat (12,228 gr) ağırlığındaydı. Gerçek değeri 206,5, geçerli değeriyse 240 para (altı kuruş) idi. Ön yüzde tuğra, arka yüzde darp yeri ve tarihi vardı. Ayrıca *üçlük** (üç kuruş, 120 para), *altmışlık** (bir buçuk kuruş, altmış para) ve *otuz* paralık*'lar olarak da kesildi. Altılık'lar Abdülhamit II döneminde gerçek değerine düşürüldü (1879); bir süre sonra da piyasadan çekildi.

ALTIN a. **1.** Parlak sarı, yoğun, çok sünek, havadan, sudan etkilenmeyen ve ticari değeri çok yüksek metal. (Simgesi Au olan kimyasal element.) [Bk. *ansikl.* böl. Anorg. kim.]. **—2.** Bu metalin başka metallerle (gümüş, nikel, çinko vb.) kuyumculukta, dişçilikte, mücevhercilikte kullanılan alaşımı: *Sarı, beyaz, altın. 18 ayar altın.* **—3.** Altından yapılmış para, sikke, lira: *Sadrazam hazretleri üç altın bahşiş verdi. Cumhuriyet altını.* (Bk. *ansikl.* böl. Nümism.) **—4.** Takı: *Bütün altınlarını sattı. Geline altın takmak.* **—5.** *Altın babası*, çok zengin kimse. ‖ *Altın gibi kalbi var*, iyi, dürüst, temiz kimselerden söz ederken kullanılır. ‖ *Altın keseği*, yerden temiz külçe halinde çıkarılan altın.‖ *Altın kesmek*, altın para basıyormuşçasına bol para kazanmak. ‖ *Altın küpü*, parası çok fazla olan, para biriktiren: *İnanmayın söylediklerine, altın küpüdür o, hepimizi satın alır.* ‖ *Altın sarısı*, altın gibi kızıl sarı renk, bu renkteki şey için kullanılır. ‖ *Altın topu*, güzel ve sağlıklı bebekler için söylenir. ‖ *Altın yumurtlayan tavuk*, iyi ve sürekli para getiren yer, iş, kimse: *O küçücük dükkân aile için altın yumurtlayan tavuktu.* ‖ *Altına batmış*, gösteriş için görgüsüzce altın takıp takıştırmış kadın için söylenir. ‖ *Altına yapışsa, altın tutsa toprak olur, altına yapışsa, altın tutsa bakır kesilir.* "Yapmak istediği her işte başarısızlığa uğrar, talihi tersine döner" anlamında söylenir.
—İkt. *Altın bloku*, 1934'te Fransa, Belçika, İsviçre, Hollanda tarafından, uluslararası piyasada birbirinin parasını desteklemek ve aralarındaki ticareti geliştirmek amacıyla kuruldu. Blok, 1935'te Belçika'nın parasının dış değerini düşürmesi üzerine dağıldı. ‖ *Altın bonoları*, genellikle hükümetçe çıkarılan, faizi ve ana parası altınla ödenen tahvil. ‖ *Altın piyasası*, madeni altın, altın sikke, ya da külçe altın ticaretinin yapıldığı piyasa. ‖ *Altın rezervi*, banknotların serbestçe altına dönüştürülebildiği altın standardına bağlı bir ülkede, banknot ihraç eden bir bankanın tuttuğu altın sikke ve külçe altın stoku. Altın rezervi, günümüzde, uluslararası ödemelerde bulunmak amacıyla tutulmaktadır.
—Mad. oc. *Altın arayıcı*, altın pullarını çıkarmak için alüvyonları yıkayan zanaatkâr.
—Metalurj. *Altın balzamı*, yaldızcıların altın varakları yapıştırmada kullandıkları balzam. ‖ *Dövme varak altın*, yaldızcılıkta kullanılan, yaprak haline getirilmiş altın. ‖ *İndirgenmiş altın*, bir hidroklorik çözeltisiyle indirgenerek elde edilen biçimsiz toz altın. ‖ *Kavat altını*, boyama ya da yazma işlemlerinde kullanılan altın. ‖ *Kırmızı, pembe, sarı, yeşil altın.* (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Kokulu altın*, dövüldüğünde çatlayan ya da parçalanan altın. ‖ *Laboratuvar altını*, bir cevherin çözümlenmesi sırasında elde edilen arı altın. ‖ *Mıskalalanmış altın*, mıskalayla parlatılmış altın.
—Miner. *Altın suyu*, KRAL* SUYU'nun eşanlamlısı. ‖ *Argental altın.* ELEKTRUM' un eşanlamlısı.
—Tıp. *Altın tedavisi*, altın tuzlarının tedavi amacıyla kullanılması.
—Tic. huk. *Altın koşulu*, bir sözleşmede borcun, ödeme tarihindeki altın değerine göre belirlenmesi. ‖ *Altın değeri*, bir şeyin altına çevrilebilir bir para birimi ile belirlenen değeri.

◆ sıf. **1.** Kuyumculukta, süslemecilikte, dişçilikte vb., altın alaşımlarından yapılan şey için kullanılır: *Altın yüzük. Altın yaldızları dökülmüş bir minyatür. Altın diş.* **—2.** Olağanüstü değerli, önemli şey için kullanılır: *Altın gol. Takımımız iki altın puan aldı. Altın sesli sanatçı.* **—3.** *Şrs.* Altını çağrıştıran parlak sarı renk, ışık için kullanılır: *Altın saçlı başını omuzuna dayadı. Güneşin altın ışıkları. Altın renkli yapraklar.* **—4.** *Altın adı pul oldu, kız adı dul oldu*, "kötü davranışlarından ötürü temiz tanınan kişiliği lekelenerek saygınlığını yitirdi" anlamında söylenir. ‖ *Altın adını bakır etmek*, ününü, iyi adını yaptığı uygunsuz işlerle kötüye çevirmek: *O işten sonra altın adını bakır etmiş, herkesin güvenini yitirmişti.* ‖ *Altın beşik*, iki kişinin, bir eliyle kendi bileğini, ötekiyle karşısındakinin bileğini tutarak, bir başkasını taşımak üzere oluşturduğu yer. ‖ *Altın bilezik*, her zaman için geçerli, para getiren sanat ya da meslek. ‖ *Altın çağ*, bir uygarlığın mutlu dönemi, belli bir alanda üretimin parlak olduğu dönem: *Antik uygarlığın altın çağı. Sessiz sinemanın altın çağı. Karaborsanın altın çağı.* ‖ *Altın leğene kan kusmak*, varlık içinde dertli ve

mutsuz bir yaşam sürmek. || *Altın yıl,* evliliğin ellinci yıldönümü.

—Dişç. cerr. *Altın dolgu,* bir dişte eksik olan kısmın, yumuşak altından küçük çubuklar yerleştirilip tokaçlanarak doldurulması. (Bu teknik küçük oyuklar için kullanılabilir, daha büyük dolgular kalıba dökülmüş altınla yapılır [*inlay* ya da *onlay*].) || *Altın seramik,* doğrudan doğruya özel altından kalıplanmış bir iskelet üzerine dökülen pişmiş seramikten oluşan sabit protez (tek diş kaplama ya da köprü).

—Hat. *Altın cetvel,* yazma kitaplarda, yazı çevresine altın yaldızla çekilen çizgi.

—Mim. *Altın oran* → ORAN

—Müc. *Altın taş,* yeşil altın renginde değerli bir taş. (→ KRİZOLİT.)

—Sey. oy. *Altın top,* ÇEVGAN* ya da ÇEVGEN'in eşanlamlısı.

—Spor. *Altın kemer,* güreş ve boksta şampiyonlara verilen kemer. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Altın madalya,* spor ödülü. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Süslem. sant. *Altın varak,* çekiçle dövülerek zar inceliğine getirilmiş altın (Bk. *ansikl.* böl.). || *Altın yaldız,* altın varaklar ya da kimyasal yöntemlerle yapılan altın bezeme (Bk. *ansikl.* böl.)

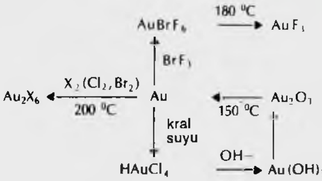
—Teknol. *Altın yaldız tozu,* çok ince altın varak parçacıkları; bunlar, bronz ya da gümüşü ateşte yaldızlamak için cıvayla amalgam halinde kullanılır.

—ANSİKL. Anorg. kim. Elde etme kolaylığı, parlak rengi, etkilenmezliği, kolay işlenmesi ve ender bulunması altının en değerli metal sayılmasına neden olmuştur.

Dövülmeye ve haddelenmeye en elverişli metal altındır: 1/10 000 milimetre kalınlığında yaprak haline getirilebilir; bu incelikte altın yaprak yeşil bir ışık geçirir. Yumuşak olduğundan bazı alanlarda başka metallerle (Cu, Ni vb.) yaptığı alaşımlar kullanılır.

• *Kimyasal özellikleri.* Altın elektrokimyasal anlamda bir soy metal olmasına karşın, tümüyle yansız da değildir. Sıcaklık ne olursa olsun havadan etkilenmez, ama klor ve bromla tepkimeye girer, cıvada ise çözünür. Tek başına hiçbir asit altını etkileyemez, ama hidroklorik ve nitrik asitlerin karışımından oluşan kral suyunda çözünür.

Temel tepkimelerinden birkaçı aşağıdaki şemayla özetlenebilir:

• *Altın bileşikleri.* Altının yalnız iki yükseltgenme derecesi vardır: +I ve +III türevleri. Metalin tekdeğerli bileşikleri (+I) ısıya karşı zayıf bir kararlılık gösterir; üçdeğerli olanların kararlılığıysa daha düşüktür. Altın I türevlerine katı halde daha çok rastlanır; sıvı haldeyse çözünmemeleri ya da kompleks oluşturmaları durumunda kararlıdırlar. Bununla birlikte, altın metaline ve altın III bileşiklerine dönüşme eğilimi gösterirler. Au_2O ve altının azotlu bileşikleri (patlayıcı altın) yarıkararlıdır. Sulu çözelti halinde siyanür iyonu bol olursa, $Au(CN)_2^-$ iyonu elde edilir; bu iyon çok kararlıdır ve cevherlerden altının ayrılmasında önemli bir rol oynar.

Üçdeğerli altın bileşikleri katı halde pek bulunmaz, ama sulu çözeltide karmaşık iyonlar biçiminde boldur ve kolayca metal haline indirgenirler. Bireşim yoluyla elde edilen AuF_3, $AuCl_3$, $AuBr_3$ halojenürleri zayıf bir kararlılık gösterir. $AuCl_3$ sulu çözelti halinde $H[AuCl_3(OH)]$ formülüyle gösterilen karmaşık bir asit oluşturur ve bu asit, hidroklorik ortamda $H[AuCl_4]$ formülünde aurihidroklorik aside dönüşür.

• *Altın tuzlarının özellikleri.* Altın tuzları, hidrojen sülfürle kahverengi bir çökelek verir ve çökelek alkali sülfürlerde çözünür. Ayrıca sözkonusu tuzlar demir II sülfatla eflatun renginde kolloidal bir altın çökeleği oluşturur.

Atom sayısı: 79
Atom kütlesi: 196,97
Özgül kütlesi: 19,3 g/cm³
Erime sıcaklığı: 1 064°C
Kaynama sıcaklığı: 2 807°C
Yükseltgenme dereceleri: +1, +3
Elektron biçimlenmesi
[2, 8, 18, 18, 8] $4f^{14}5d^{10}6s^1$
İzotopları: 189'dan 203'e
Doğal altın: ^{197}Au: % 100

—Eczc. Simyacıların "içilebilir altın"ından bu yana insanlar altına değişik tedavi edici etkiler yakıştırdılar. XVII. ve XVIII. yy.'larda, Helvetius'un "altın tentürü", Blégny'nin "altın şurubu" ve general de La Motte'un "altın damlaları" (daha başkaları da var) altın tedavisinde büyük başarı elde ettiler. XX. yy.'ın ilk yarısında, şırınga edilerek tüberküloz tedavisinde kullanılan altın tuzları yeniden ilgi uyandırdı. Elektriksel ya da kimyasal yolla elde edilen kolloidal altın, zehirlenmelere ve enfeksiyonlara karşı, kolloidal altın sülfür çözeltisi de analjezik olarak kullanıldı.

Günümüzde, sodyum-altın hiposülfit ve sodyum aurotiyopropanolsülfonat (% 34 oranında altın içerir) gibi altın tuzları romatizmal poliartritte kullanılır, ancak deride, kanda (eritrodermi ve agranülositoz riski) ve böbrekte tehlikeli bozukluklara yol açabilir.

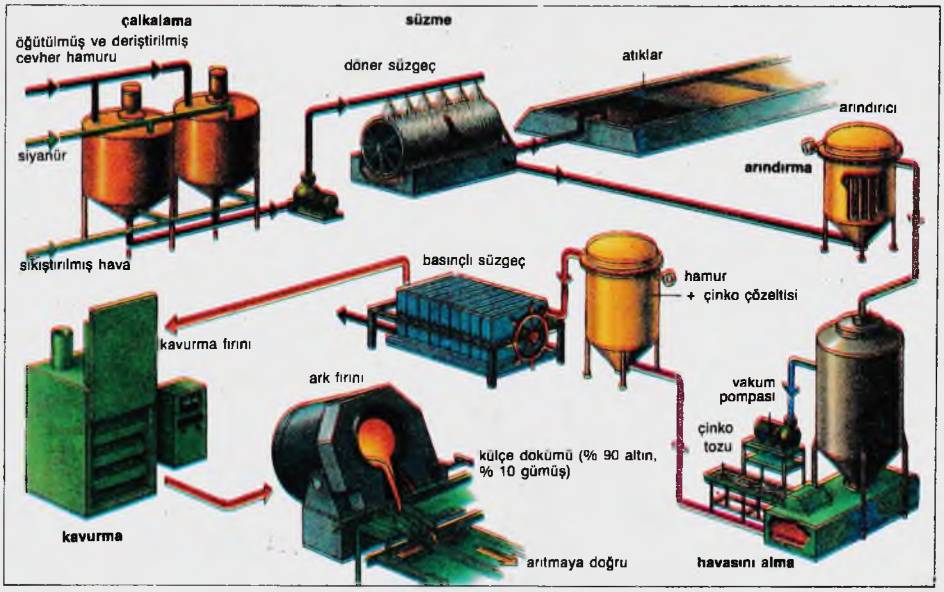
Üç gün gibi kısa bir süre beta ve gamma ışınları yayan radyoaktif altın (Au 198) karaciğer sintigrafisinde kullanılır.

—El sant. İşlemecilikte kullanılan çeşitli kalitede altınlar şunlardır: saf altın, iyi kalite dövme (varak) altın; tel altın (üstü altın yaldızlı gümüş); yarı saf altın (üstü altın yaldızlı bakır); sahte altın yani adi pirinç.

—Mad. oc. ve Metalurj. İki tür altın madeni ocağı vardır: birinci tür ocaklarda altın içeren kayaçlar, genellikle damarlar, yerinde işletilir; ikinci türde ise altınlı alüvyonlar işlenerek altın elde edilir. Damarlarda altın oranı ton başına 6 ile 12 g arasında değişir ve ocaklar çok derin katmanlara değin inebilir; çünkü cevher oluşumu, genellikle derin kayaçlara değin yayılır. Altınlı alüvyonların işletilmesi çok daha kolaydır; ayrıca yerinde işlenen kayaçlara göre daha düşük oranlarda altın içeren alüvyonlar bile işletmeye elverişlidir. Öte yandan, başka maden ocaklarından gelen metaller (gümüş, elektrolit arıtma çamuru, kurşun, bakır, nikel) arıtılırken de altın elde edilebilir.

• *Üretim.* Altınlı kumları yıkama yöntemi, çamurla altın arasındaki büyük yoğunluk farkına dayanır; altın arayıcılarından kalan bu yöntem günümüzde terk edilmiştir. Altın içeren cevherlerse önce parçalanır, sonra öğütülür. Elde edilen hamur çoğunlukla yüzdürme yoluyla zenginleştirilir. Ardından cıvaya bulanmış bakır yaprakları üstünde amalgamlama işleminden geçirilir. Elde edilen amalgam damıtılarak altın ayrılır ve cıva yeniden çevrime sokulur. Fakir cevher ve amalgam artıklarıysa, siyanürleme işlemiyle değerlendirilir. Artık hamur hava eşliğinde sodyum siyanürle işlenir ve oluşan sodyum aurosiyanür önce süzülür, sonra çinkoyla tepkimeye sokularak altının çökmesi sağlanır. Kimi cevherlerse (tellürürler) yükseltgeyici önkavurma işleminden geçirilir.

Amalgamlama ya da siyanürlemeyle elde edilen altının arıtılması gerekir. Altının bileşiminde hemen her zaman yer alan gümüş ise elektrolizle ayrılır.

altın hazırlama şeması

• *Dünya üretimi.* Dünya altın üretimi XIX. yy.'dan bu yana iki yönden gelen etki altında önemli dalgalanmalarla karşılaştı: yeni yatakların bulunuşu ve siyasal etkenler. 1800 yılına doğru yaklaşık 20 t'a yükselen üretim, XIX. yy. ortasında 200 t'a, 1890'da 400 ya da 500 t'a ulaştı ve Birinci Dünya savaşı öncesinde 700 t'a yükseldi. İki dünya savaşı arasında da 1 000 t'u geçti. Üretim ilk kez 1929 bunalımı sırasında ve ikinci kez İkinci Dünya savaşı'ndan hemen sonra 1945'te hissedilir ölçüde durakladı. Günümüzde yıllık ortalama üretim yeniden bin tonun üstüne çıkmıştır (1 200 t).

Üretimin dağılımı, yüz yıldan bu yana büyük ölçüde değişti. Avrupalı üreticiler önemlerini yitirirken, Güney Afrika Cumhuriyeti en büyük üretici durumuna geldi; nitekim Witwatersrand ve Orange özerk devleti'ndeki yataklar sayesinde dünya üretiminin yarısından çoğunu sağlamaktadır (toplam 700 t dolayında). SSCB 1930'dan bu yana büyük üretici niteliğini kazandı; bununla birlikte, dünya üretimindeki payını tahmin etmek güçtür; ancak yaklaşık 300 t olduğu sanılmaktadır. Öteki ülkelerin üretimleriyse sınırlıdır: Kanada yılda yaklaşık 50 t'la, Japonya'nın (40 t) ve ABD'nin (30 t) önünde yer alır; Fransa'nın üretimi 1,5 tondur.

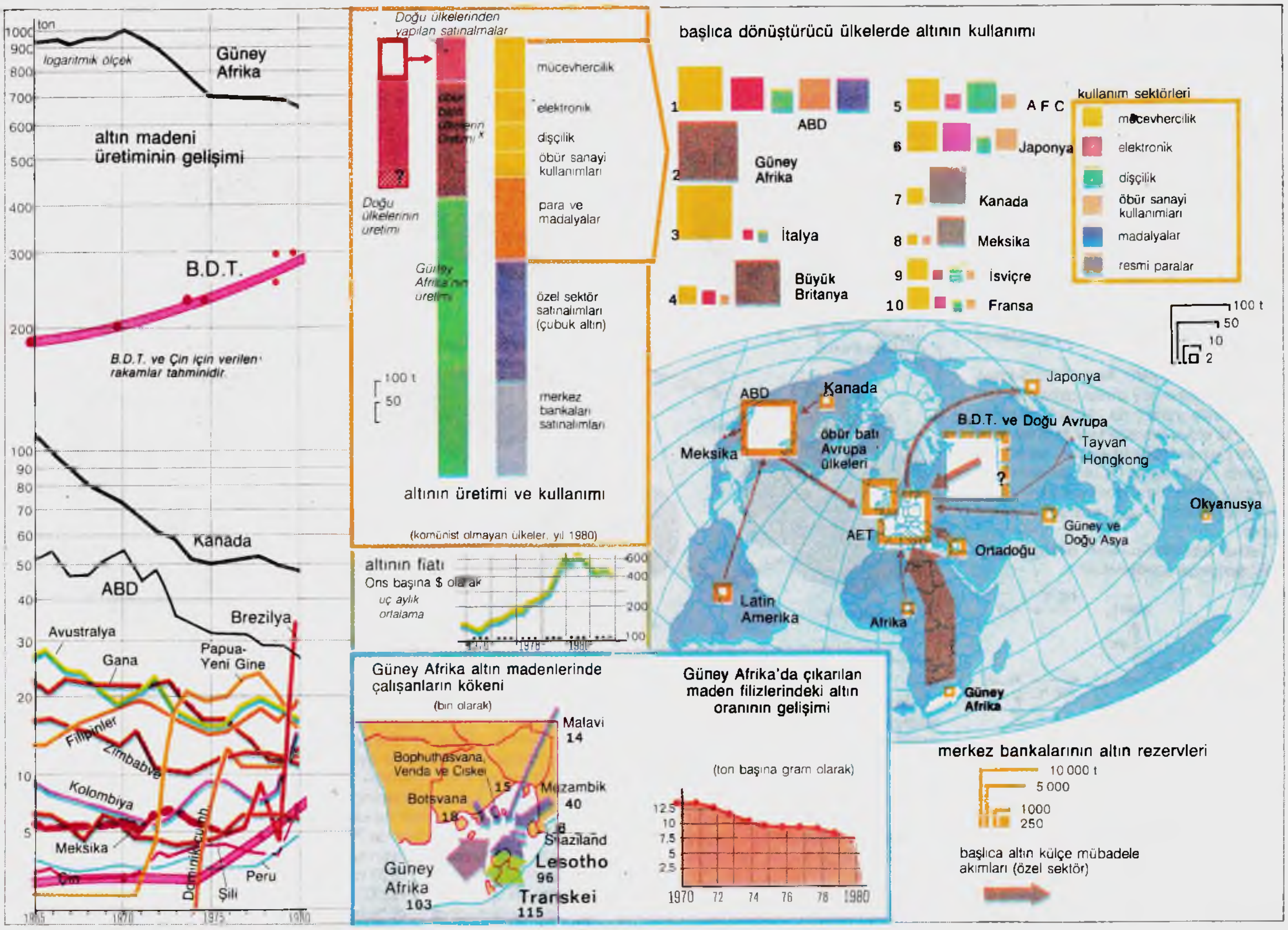
• *Kullanım.* Dünyada üretilen altının ço-

ğu, külçe, çubuk ya da altın para biçiminde emisyon bankalarında, kişi ya da özel kuruluşlarda toplanmıştır ve uluslararası mali işlemlerde kullanılır. Geriye kalanı üç alanda tüketilir: mücevhercilik, dişçilik ve sanayi. Altın, elektrik ve ısıl iletkenliği, sıcakta yükseltgenmemesi, kimyasal aşınmaya dayanımı gibi nitelikleri nedeniyle aranan bir metaldir. Arı altından, mekanik özellikleri (düşük sertliği, dövülebilirliği) üstünlük sağladığında ya da bir sakınca doğurmadığında yararlanılır: sözgelimi laboratuvar araç ve gereçleri. Öte yandan daha iyi mekanik nitelikler elde etmek için altın alaşımları hazırlanır; altının alaşım yaptığı metaller şunlardır: gümüş, bakır, nikel, çinko, platin, paladyum, iridyum. Bu alaşımlara, ısıl işlemlerle, istenen özellikler kazandırılabilir: örneğin tavlamayı izleyen sertleştirme işlemi, bakır oranı % 10'dan yüksek olan bir alaşıma dövülebilirlik ve süneklik sağlar; düşük sıcaklıkta menevişlemeyse yapısal sertlik verir. % 19 bakır pembe altını, % 25 bakır kırmızı altını oluşturur. Ayrıca altın -bakır -nikel -çinko ve altın -bakır -nikel -çinko -paladyum(paladyumlu gri altın)alaşımları da vardır.

Dişçilikte altın -gümüş -bakır alaşımlarının (20-22 ayar) kullanımından yavaş yavaş vazgeçilmektedir; bunların yerini altın -gümüş -bakır -platin -paladyum -iridyum ya da altın -gümüş -platin(altın oranı % 15'in altında daha ekonomik) alaşımları almıştır.

Sanayide arı altın, altın-gümüş ve altın -paladyum alaşımları,elektrik anahtarlarının kontaklarında, elektronik devrelerinde, telefon santrallarında ve uzay gemilerinde kullanılır. Altın-bakır ve altın -gümüş -bakır -çinko -kadmiyum alaşımlarından lehim işleminde yararlanılır.

—Nümism. Osmanlılarda, Mehmet II döneminde bastırılan ilk altın sikkeye değin (1477), *Venedik* dükası, flori*, macar* altını, macar* florisi, kızıl* kuruş, sikkei** 1697'den sonra değer yitirdi. Arka yüze sultanın tuğrası eklendi. Bunların resmi adı *cedit* eşrefi*, halk arasındaki adıysa *eşrefi** ya da *tuğralı** idi. Mısır'da bastırılan eşrefi'lere *zerri* mahbûb* (güzel ya da saf altın) denildi. Ahmet III döneminde (1703-1730) çıkarılan *cedit* zerri islâmbol* altını, Mısır'da önce *zincirli**, sonra *fındık** ya da *fındıklı* olarak adlandırıldı. Mahmut II döneminde (1808-1839) *atik rumi**, *cedit* rumi* (yazılı mahmudiye), *adli**, *darülhilafi** (surre altını), *hayriye* altını* (gazi, sandıklı), *üçlük** denilen çeyrek altını, *cedit* mahmudiye* (yirmilik) gibi değişik biçim ve adlarda altın sikke kesildi. Abdülmecit'in sikke reformundan sonra bastırılan % 0.916,5 ayarında, 7,20 g ağırlığındaki altınlar (mecidiye), Avrupa sikkeleri biçimindeydi (1843). Bunların 500, 250 kuruşluk daha büyük birimleri ile, 50 ve 25'er kuruşluk daha küçükleri de bastırıldı. Abdülaziz döneminde (1861-1876) mecidiye'lerin basımı sürdürüldü.

ALTININ ÜRETİM VE TÜKETİMİ

Mücevhercilikte kullanılan altın alaşımlarının ayarları ülkeden ülkeye değişir. Türkiye'de iç piyasaya sürülen mücevherler, 22, 18 ve 14 ayarlık altın alaşımlarından yapılır. Dışsatım içinse 21 ayarlık altın kullanılır. Ayar bir gram alaşımda bulunan altın miktarıyla belirlenir: 24 ayar arı altındır: 22 ayarda gram başına 916 milyem (mg), 18 ayarda 750 milyem, 14 ayarda 583 milyem ve 21 ayarda 875 milyem (dışsatım) altın bulunur. 22 ayar altından yapılan bileziklere Darphane ayar damgası vurur. Öteki mücevherlerse yapımcının özel garanti damgasını taşır ve Darphane yalnızca rapor verir.

18 ayarlık altın alaşımları gümüş ve bakır miktarlarına göre farklı renkler alır: % 25 gümüş yeşil altını, % 12,5 gümüş ve % 12,5 bakır sarı altını, % 0,6 gümüş ve *efrenciye* gibi yabancı altın paralar kullanılıyordu. Mehmet II'nin İstanbul'da kestirttiği ilk altınlar, Venedik dükaları gibi 23,5 ayarında, 18-21 mm çapında, bir dirhem bir kırat bir habbe (3,450 g) ağırlığındaydı. Ön yüzünde "Altın bastıran, karada ve denizde izzet ve yardım sahibi" tümcesi, arka yüzünde sultanın ve babasının adı, darp yeri ve tarihi vardı. Bu *sultani** ya da yaldızlı altınlar, sonraki sultanlara da örnek oldu. Selim I döneminde (1512-1520) İran'ın etkisiyle sikkelere Şah unvanı eklenerek, bu altınlara da *şâhi** denildi. Ancak, Anadolu ve Rumeli'de *sultani* ya da *eşrefi** adı kullanılıyordu. Selim I'in Mısır'dan dönüşünden sonra eşrefi sıkça kullanılır oldu. Kimi değişiklikle Mustafa II dönemine değin (1695-1703) bastırılan sultani'ler, Ancak, *osmanlı* altını* adı, yerini *lirayı* osmani*'ye (osmanlı lirası) bıraktı.

—Spor. *Altın kemer*. Türkiye'de Kırkpınar yağlı güreşlerinin en büyük ödülü. Kemer, 22 ayar altından, yaklaşık 1 kg ağırlığında ve işlemelidir. Kırkpınar başpehlivanlığını üst üste üç yıl kazananlar kemerin sürekli sahibi olabilirler. Şimdiye kadar bu başarıyı Ordulu Mustafa, Aydın Demir ve Hüseyin Çokal sağlayabildi. Minder güreşinde, Uluslararası amatör güreş federasyonu (FİLA), 1974'te aldığı bir kararla, daha önce dünya şampiyonluğunu kazanmış güreşçilere, karşılaşmaya çıkarken altına benzer bir madenden yapılmış simgesel bir altın kemer vermeye başladı. Profesyonel boksta da avrupa şampiyonlarına simgesel bir altın kemer verilir. 1972 ve 1974'te avrupa şampiyonu olan

Cemal Kamacı da bu kemere sahip olan boksörler arasında yer aldı.

• *Altın madalya.* Olimpiyat ve benzeri şampiyonalarda, dallarında birinci gelen sporculara verilir. Uluslararası amatörlük gereği, altından değil, altını andıran sarı renkli madenden yapılır. Türkiye Futbol federasyonu, milli futbol takımlarında en az 50 kez yer alma başarısını gösteren futbolculara da altın madalya verir. Bu madalyalar gerçek altındandır. Günümüze kadar Lefter Küçükandoniyadis, Turgay Şeren, İsmail Arca ve Fatih Terim bu biçimde ödüllendirilmiştir.

—Süslem. sant. Altın varaklar maden eşya süslemesinde, ciltçilikte, hat, minyatür, tezhip sanatlarında ve yapıların iç bezemelerinde kullanılırdı. İstanbul'da, Beyazıt semtinde, altın varakçılar çarşısı vardı. İnce tirşeler ve sığırın kör barsağından elde edilen zarlar arasında değişik ağırlıkta çekiçlerle birkaç kez dövülen altın levhalar, sonunda şeffaf denilebilecek inceliğe ulaşırdı. 10 altın varak bir *deste**, 20 deste bir *tefe** adıyla satılırdı. Bunlar, yapıştırma levha halinde tezhipte kullanılırdı. Ciltlerdeyse, deri üstüne yumurta akı sürüldükten sonra altın varak yapıştırılır, bunun üstüne istenilen yazı ile hazırlanan kalıp basılarak biçim verilirdi. Altın yaldız, türk kitap sanatında genellikle tüm yüzeyde kullanılmazdı; ya süslemeli bölümlerdeki kabartmalara ya da zemine sürülürdü. Önce parmak ucuyla bir varak alınarak çukur bir kapta arap zamkı ve mumsuz balla eritilir, sonra kaba yarıya kadar arı su doldurulurdu.
Altın, toz halinde kabın dibine çöktüğünde su boşaltılır, geride kalan altın tozları jelatinli suyla ezilerek fırçayla istenilen yere sürülürdü. Kuruduktan sonra mühre ile parlatılırdı. Süzülen suda kalan yaldızsa zerefşan kâğıt yapımında kullanılırdı.

—Tar. ve İkt. Altın, doğada katışıksız olarak bulunduğu ve dövülerek biçimlendirilebildiği için, insan tarafından kullanılan ilk maden olmuştur: kuyumculuk neolitik çağda doğmuş, arkeologların Ur'da, Truva'da, Mykenai'de buldukları mücevherler, heykelcikler, vazolar daha o çağda yapılmıştır. İ.Ö. II. binyılda altın, bir değer ölçüsü olarak, doğada daha çok bulunan bakır ve gümüşle rekabete başladı: üstü damgalı bazı külçe ve yuvarlak levhalar paranın öncüsü oldu; önce tüccarların, sonra da ion şehirlerinin çıkardıkları altın ve gümüş alaşımı sikkelerle, İ.Ö. VII. yy.'da para ortaya çıktı. Kendi maden yataklarını işleten krallıklar (Lydia, İran, Makedonya) dışında altın para basımı uzun süre istisnai nitelikte bir olay olarak kaldı. Roma İmparatorluğu'nun büyük bir iktisadi birlik durumuna gelmesi üzerine, maden yatakları sorunu ortaya çıktı; daha önceki uygarlıkların yararlandıkları kumluklar ya da madenler (Mısırlılar'ın Nübye'de, Fenikeliler'in Tharsis'te, Babilliler ile Persler'in Hindistan'da ve Kafkasya'da)ya tükenmiş ya da erişilemez olmuştu. Daçya (İ.S. II. yy.), ticaret açığı nedeniyle gittikçe zayıflayan metal stokunu ancak geçici bir süre için artırabildi; roma altını Uzakdoğu'ya aktı. Bizans'ın ve Araplar'ın altın para basmayı sürdürmelerine karşılık, Batı hıristiyan dünyası değerli maden kıtlığı çekiyor ve bu yüzden Doğu ile alışverişe girişemiyordu. Bu iktisadi eğilimi tersine çeviren italyan limanlarının trafiği, XIII. yy.'da, Sudan altınından yararlanılarak altın para (düka, florin) basma işlemine yeniden başlanmasını mümkün kıldı. Simyacıların araştırmalarına esin kaynağı olan kıymetli maden kıtlığı, Cenevizliler ile Portekizliler'i Gine'de afrika altını aramaya sevk etti (XV.yy.); ve daha sonra da Amerika'nın keşfine yol açtı. Kolomböncesi uygarlıkların hazineleri, *Eldorado*'yu arayıp bulmak sevdasına kapılan serüvencilerin gözünü doyurmaya yetmiyordu. Avrupa madenlerinin yılda 75 kg altın vermesine karşılık, İspanyollar 1521 ile 1660 yılları arasında Amerika'dan 200 t altın getirdiler. Korsanların iştahını uyandıran bu altın ve gümüş akımı, Avrupa ekonomisini altüst etti ve değerli maden bir politika aracı haline geldi. Avrupa ekonomisinin XVIII. ve XIX. yy.'lardaki gelişmesi, kıymetli maden stoklarının çoğalmasını gerektiriyordu. Bu gereksinme, sınai olarak işletilmeden önce serüvenci arayıcıların hücumuna uğrayan yeni altın madenlerinin (Kaliforniya, 1848; Avustralya, 1851; Transvaal, 1886 Klondike, 1896) keşfiyle karşılandı.

• *Altın para.* Başlangıçta gümüşle aynı geçerlikte para olarak kabul edilen altın (bi-metalizm), XIX. yy.'ın sonlarında tedavül eden tek para niteliğini kazandı (monometalizm). Böylece, altının ölçü birimi olduğu para rejimi ortaya çıktı ve sarı maden itibarının doruğuna ulaştı. Birinci Dünya savaşı, yetkili para mercilerini kâğıt paranın tedavülünü zorunlu hale getirmeye zorladı; kıymetli maden ulusal çerçevede tedavülden kalktı. Artık yalnız uluslararası alanda kullanılan altının rolü burada da değişikliğe uğramaktan geri kalmadı. Birçok ülke paralarının altına çevrilebilir olmaktan çıkarılması, altın standardının sonunu belirledi. İki savaş arasındaki kararsızlık kdöneminden sonra, Bretton Woods anlaşmalarıyla (temmuz 1944) bu sistem değiştirilerek yerine *altın kambiyo sistemi* (ya da *altın dolar sistemi*) geçti: artık altın uluslararası tek para olmaktan çıkmıştı, ama yeni sistemin kendisine çekidüzen vermek için başvurduğu kaynak olmaya devam ediyordu. Ne var ki, altının 1934'ten*bu yana indi bir biçimde onsu 35 dolar olarak saptanmış bulunan fiyatı, birçok buhrana yol açtı ve sonuçta altının uluslararası değiş tokuşlarda araç olarak oynadığı role son verildi. Gerçekte bu fiyatın birçok kez artırılması gerekirdi (çünkü, doların altına oranla değeri gitgide daha az gerçekçi hale geliyordu), ne var ki, altının dolar olarak karşılığının artırılması siyasal nedenlerle hep önlendi.

Önce, 1961'de, Altın fonu kuruldu: merkez bankaları, altının fiyatını sabit tutmak için piyasaya müdahale etmek taahhüdüne girdiler. Daha sonra, 15 mart 1968'de, bunun yerini çifte piyasa aldı, fiyatı serbestçe belirlenen özel ticari altın piyasası ile altının sürekli şekilde onsu 35 dolardan alınıp satıldığı resmi piyasa bir arada bulunuyordu. Bu çift akım, altının para olmaktan çıkarılması yönünde ilk aşama oldu; 15 ağustos 1971'de, ABD başkanı R.Nixon, altının dolara konvertibilitesinin kaldırıldığını ilan etti. Altın kambiyo sisteminin, ömrünü bu tarihte tamamladığı söylenebilir.

Gerçi, altının yine resmi bir fıyatı bulunuyordu (doların, yapılan iki devalüasyon sonucunda, aralık 1971'de onsu 38 dolara, şubat 1973'te onsu 42,2 dolara çıkarılmıştı), ama bu tamamen kuramsal bir fiyattı ve parasal altınla ticari altın arasında gitgide büyüyen bir fark meydana geldi. Merkez bankaları (Fransa'nın önayak olmasıyla), parasal altın stoklarını yeniden değerlendirmenin yollarını aradılarsa da ABD'nin muhalefetiyle karşılaştılar. Toplanan birçok konferanstan sonra, ocak 1976'da Jamaika'da bir anlaşma imzalandı, altına her türlü başvuru ortadan kaldırıldı. Kıymetli maden stoklarının yeniden değerlendirilmesi artık mümkündü.

1 nisan 1978'de, İMF'nin statüsünde yapılan ikinci değişikliğin onaylanması, yetkili para mercilerine resmi kurun üzerinde fiyatlardan altın satın almak olanağı verdiğinden, sonuç olarak altın fiyatının resmi karakterini ortadan kaldırdı.

Merkez bankalarının, ellerindeki altın stoklarını satmayı kabul etmemelerine rağmen, altın, ölçü birimi olarak tarihsel önemini yitirdi. Ancak, mevcut stokların önemi göz önüne alınırsa, altın gerçekte, değer verilen bir rezerv aracı olarak kalmakta devam etti. Hatta, 1979'da, Avrupa para sisteminin kurulması üzerine, Avrupa ülkelerinin FECOM çevresindeki ilişkilerinde, "yeniden paralaşmak" eğilimi göstermeye başladı.

Serbest piyasada, altın, en çok aranan plasman ve spekülasyon aracı halini aldı.

Türkiye'de altın. Altın üreticisi önemli ülkelerle oranlanınca, Türkiye'de altın üretimi yok denecek kadar azdır ve ancak sınai üretimin bir yan ürünü olarak (yılda yaklaşık 600-700 kg) elde edilmektedir. Bu miktar, yaklaşık olarak, işlek bir kuyumcu dükkânının yıllık altın ihtiyacını karşılayacak kadardır.

Buna karşılık Türkiye'de büyük bir altın talebi vardır. Bu altın talebinin başlıca kaynakları şunlardır: **1.** Özellikle kırsal kesimde süs eşyası olarak altın, aile servetinin bir göstergesidir ve gösterişçi tüketimin bir öğesidir; **—2.** Sosyal sigorta sisteminin yeteri kadar yaygın olmamasından doğan altın talebi: Yeni doğan çocuğa, yeni evlilere altın takı armağanı, çocuğun ya da ailenin ilerde para bakımından güçlüğe düşmesi durumunda, ellerindeki bu altını satarak güçlüğü atlatmalarını sağlamak içindir; **—3.** Serveti elde tutma biçimi olarak altın talebi: geçmiş deneyimlere göre, piyasa değeri enflasyondan daha hızlı artan bir meta olarak altına, enflasyonun etkilerini azaltacak bir önlem olarak bakılmaktadır. İlk üç amaçla halkın elinde tuttuğu altın miktarı yaklaşık 3 000 tondur; **—4.** Sanayide kullanılan bir metal olarak altın talebi: günümüzde, toplam altın talebinin yaklaşık yüzde 20'sini oluşturmaktadır. Özellikle elektronik bağlaçlar ve ısıya dayanıklı cam üretiminde önemli kullanım alanı vardır. Bu ilk dört amaçla kuyumculuk sanayısinin altın talebi İkinci Dünya savaşı'dan günümüze üç misli artmıştır; **—5.** Uluslararası para rezervi olarak altın talebi: bugün hiçbir ülke parasının altınla bağlantısı kalmadığı halde, uluslararası bir rezerv olarak altın, önemini korumaktadır. Bu talep resmi kanallardan karşılanmaktadır.

Altın talebi, yurtiçi üretimi çok aşınca, talebin hemen tamamı yurtdışı kaynaklardan sağlanmaktadır. Altın açığı uzun yıllar, özellikle güney sınırından kaçak olarak karşılandı. Yalnız 1968-79 arasında Türkiye'ye gayri resmi yollarla 528 ton altın girdi. Bu, döviz israfına ve haksız rantların doğmasına yol açtı. 24 ocak 1980 istikrar önlemleri ve faiz haddinin yükseltilmesi, altına olan talebi azalttı.

Mart 1982'de Resmi gazete'de yayımlanan bir tebliğle, ağırlığınca 24 ayar altını yurda getirmek koşuluyla işlenmiş altın ihracına izin verildi. Aralık 1984'te Merkez bankası kiloluk külçe, ekim 1985'te ticaret bankaları 50 ve 100 gramlık külçe altın satmaya başladılar. 1985'te Türkiye'ye kaçak 6 ton, resmi 28 ton, ihracat koşullu 6 ton altın girmiş, Türkiye'den 6 ton altın resmen ihraç edilmiş, 3 ton kaçak olarak çıkmıştır.

—*Tıp. Altın tedavisi* veremi iyileştirmek için kullanıldı; streptomisin, isoniazit ve diğer verem ilaçlarının çıkmasından sonra yalnız romatizma tedavisinde kullanılır oldu. Kullanım güçlüklerine karşın (kan hastalıklarına ve eritrodermi tipinde ağır deri döküntülerine yol açabilir) altın tedavisi, iltihaplı romatizmaların ve özellikle ilerleyici, süreğen poliartritin en etkili tedavi yollarından biridir.

Altın beşik, XVI. yy.'da, osmanlı şehzadelerinden biri için yapılmış beşik. Ceviz üzerine altın kaplamalı beşik 1 475 elmas, 1 210 yakut, 520 zümrütle süslüdür.

Bk. resim sayfa 466

İstanbul Topkapı sarayı müzesi hazine dairesi'nde sergilenmektedir.

Altın çadırlı ordugâh, Guines ile Ardres arasında bulunan yer. 7 ile 24 haziran 1520 tarihleri arasında Fransa kralı François I ile İngiltere kralı Henry VIII, bir anlaşmanın koşullarını görüşmek için burada buluştular. François I Ardres yakınında, Henry VIII de Guines yakınında çok

Altın beşik
Topkapı sarayı müzesi hazine dairesi, İstanbul
Naci Keskin arşivi

görkemli çadırlar kurdurdular; Fransa kralının isteğiyle, kurulan çadırlardan birinin üzerine altın işlemeli bir kumaş gerilmişti. Her iki hükümdar da cömertlik yarışına girişti. Ancak birkaç gün sonra Henry VIII, Gravelines'de Karl V ile buluştu (10 temmuz 1520) ve Calais'de onunla gizli bir antlaşma imzaladı (14 temmuz 1520). Bu antlaşma "altın çadırlı ordugâh"ın başarısızlığını gösteriyordu.

Altın çaylak nişanı, 1891'de çıkarılan japon askeri nişanı. (Geleneklere göre, ilk japon imparatoru, bir çaylağın yol göstermesiyle zafere ulaşmıştı.) Yedi çeşidi olan nişan, kenarı beyaz, mavi bir şerittir.

Altın el nişanı, Abdülkadir bin Muhittin'in, askerlerini ödüllendirmek için çıkardığı nişan. Alameti olan Fatma'nın eli, rütbeye göre beş, altı ya da yedi parmaklıydı ve nişan, sarığa takılırdı. 1841'de, bu nişanın yerini, kılıç şeklinde bir başka nişan aldı.

ALTIN EŞEK → METAMORPHOSEIS.

Altın fonu, 1961'de, Basel'de, Uluslararası Tediye bankası'nın bir toplantısında, sekiz ülke (Belçika, ABD, Fransa, Büyük Britanya, İtalya, Hollanda, Federal Almanya ve İsviçre) tarafından kurulan merkez bankaları grubu. (Grup, doların değerini, bir ons altın 35 dolar olarak koruyacak biçimde Londra piyasasını altınla beslemeyi üstleniyordu. Fransa'nın 1967'de fondan çekilmesi, bu fonun 17 mart 1968'de ortadan kalkmasına yol açtı. Birliğin yerini çifte altın piyasası mekanizması aldı.)

ALTIN HAN, Altun Han, Altan Han da denir, Türkler'in Çin'de hüküm süren türk ve moğol kökenli hükümdarlara verdikleri ad. Moğol kökenli Yuan hanedanı Çin'den kovulunca, Moğolistan ve Orta Asya'nın doğusunda bir devlet kurdu ve hakanları Altın Han lakabıyla anılmaya başladı. Altın Han'lar XIII. yy.'da Cengiz, XIV. yy.'da Timur imparatorluklarının egemenliği altında yaşadı. XVII. yy.'da Cungar hanlığı tarafından ortadan kaldırıldı.

Eski türk mitolojisi, destanları (Oğuzname) ve halk hikâyelerinde Altın Han adlı kahramanlara rastlanır.

Altın çadırlı ordugâh buluşması
Friedrich Bouterwek'in bir XVI.yy. tablosundan yaptığı kopya (1845)
Versailles şatosu

Altın çağ *(l'Âge d'or),* Luis Bunuel'in yönettiği fransız filmi (1930). İspanyol kökenli ünlü sinemacı, bu filminin senaryosunu Salvador Dali ile birlikte yazdı. Çılgın aşka bir övgü şiiri niteliğindeki bu içten ve coşkulu yapıt, freudcu simgelere yaptığı göndermeler ile dine ve kurulu düzene yöneltiği eğretilemeli saldırıları iç içe verir. Döneminde olay yaratmış ve gerçeküstücü sinemanın en büyük örneklerinden biri olarak kalmıştır.

Luis Bunuel'in yönettiği **Altın çağ**'dan bir sahne (1930)

Altın horoz (Zolotoy Petuşok), Rimskiy-Korsakov'un 1 prolog, 3 perde ve 1 epilog'dan oluşan operası. Librettosunu, Puşkin'in bir masalından yararlanarak Belskiy yazdı (1907; Moskova 1909). besteci, son operası olan bu yapıtta, görkemli bir orkestralama içinde, kromatizmin ve doğu müziği öğelerinin tüm zenginliğinden yararlandı.

Mihail Fokin, bu operadan tek perdelik bir bale yarattı. Dekor ve giysileri Natalya Gonçarova hazırladı. İlk libretto, Aleksandr Benois tarafından yeniden düzenlendi, ancak danslı öyküyü yorumlamak amacıyla şarkıcılar sahnede bırakıldı. Yapıt, ilk kez Rus baleleri topluluğu'nca Paris Operası'nda sahnelendi (1914). Başrolleri Tamara Karsavina, Aleksis Bulgakov ve Enrico Cecchetti üstlendi. Fokin, Monte-Carlo balesi için (şarkıcılara yer vermeden), yeni bir düzenleme gerçekleştirdi (yönetmen: René Blum [1937]). Nikolay Beryozov,London's Festival Ballet için bu düzenlemeyi sahneye koydu (1976).

Altın kapı, yun. **Khrysai Pyle,** lat. **Porta Aurea,** Trakya'dan İstanbul'a girişi sağlayan bizans kapılarından biri (Yedikule surlarında). Adriyatik kıyılarını İstanbul'a bağlayan ünlü Roma yolu Via Egnatia'nın kente ulaştığı yerdeydi. Mermer bloklarla kaplı, iki büyük kuleden oluşan, üç kemerli zafer takı biçiminde görkemli bir yapıdır. Augusteion meydanına (Sultanahmet) ulaşan Mese caddesi de bu kapıdan başlardı.

Altın kitaplar yayınevi, İstanbul'da yayınevi (1957). Genellikle geniş okur kesimine yönelik, Batı'nın çok satan aşk ve serüven romanlarının çevirilerini yayımladı.

ALTIN KUM, bulgarcası **Zlatni Pjasaci,** Bulgaristan'da sayfiye merkezi, Karadeniz kıyısında, Varna'nın K.'inde.

Altın mühürlü ferman ya da **altın yasası,** 1356'da imparator Karl IV tarafından yayımlanan ve üzerinde imparatorluk mührünün altından damgasını taşıyan yazılı ferman. Amacı, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda seçimi düzenlemekti (önce 10 ocakta Nürnberg'de yayımlandı, 25 aralıkta Metz'de kesin biçimini aldı). Ferman, otuz bir madde içeriyordu: dördü, paraların değerini ayarlıyor, ayakbastı paralarının miktarını azaltıyor ve toplumsal barışın kurulacağını ilan ediyor; öteki yirmi yedi madde ise, imparatorluk seçiminin özelliklerini tanımlıyor ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'na kurumsal bir temel kazandırıyordu. Seçici prenslerin sayısı yedi olarak saptanmıştı ve bunların her biri imparatorluk sarayında yüksek birer rütbe sahibiydi: Mainz başpiskoposu Germanya başşansölyesi; Köln başpiskoposu İtalya başşansölyesi; Trier başpiskoposu Arles krallığı başşansölyesiydi. Dört sivil seçici (Bohemya, Pfalz, Saksonya ve Brandenburg'un seçicileri), sırasıyla, "büyük içki sunucu", "büyük yargıç", "büyük mareşal" ve "başmabeyinci"ydi. İmparatorun ölümünde Mainz başpiskoposu, seçicileri Frankfurt'a toplantıya çağırıyordu ve seçimlerin orada otuz günden az bir süre içinde yapılması zorunluydu. Seçicilerin sayısı tam olmasa bile, seçilenin en az dört oy alması gerekmekteydi. Taç giyme töreni, daha sonra Aachen'da yapılırdı.

Altın mühürlü ferman, taç giymenin Roma'da yapılmasına ve imparatorluk seçiminde papanın müdahalesine son veriyordu. Ama, seçici bölgelerinin topraklarının bölünmezliğini ilan edip seçicilere, krala ait intifa haklarını eksiksiz olarak tanıyarak, her yeni seçilenin, seçicilerin hak ve yetkilerini onaylayan *seçim uzlaşması*'nı imzalaması zorunluluğunu getirerek, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun, gerek toprak gerekse siyasal açıdan bölünmesine zemin hazırlıyordu. Kendini papadan kurtarmış olan imparator ise, prenslerin bağımlılığı altına giriyor ve ancak büyük özel yurtluklara dayanarak hüküm sürebiliyordu.

Altın noktası (Gold-point), uluslararası altın standardı rejiminde, bir paranın kambiyo değerinin aşamayacağı dar sınırlar. (Sözkonusu sınırlar, bu sistemde, mal ve sermaye hareketleri sonunda ortaya çıkan ödemeler dengesi bakiyesinin, döviz ya da altından hangisi daha az masraflı ise onunla ödenebilmesinden kaynaklanmaktadır. Altın çıkış noktası, bir dövizin erişebileceği azami kura tekabül eder ve bu noktada borçlular, borçlarını ödemek için döviz gönderecek yerde altın ihraç etmeyi yeğlerler.)

Altın post. Yun. mit. Kanatlı ve kutsal koçun postu. Bu koç, üvey anneleri İno'dan kaçan Phriksos ve Helle'yi göklere uçurdu. Helle denize düştü. Phriksos, Kolkhis'e varınca, koçu Zeus'a kurban etti; postunu da armağan olarak Aeetes kralına verdi. Kral, onu kutsal bir meşe ağacına astı. İolkos kralı Pelias, yeğeni İason'a pos-

tu bulup getirmesini emretti; bu emir, ünlü Argonautlar* seferini başlattı.

Altın post tarikatı, Bourgogne dükü Philippe Le Bon'un, 1430'da kurduğu şövalye tarikatı. Yönetimi, 1477'de evlilik yoluyla Habsburg hanedanına geçti ve bu örgüt sonraları hem İspanya hem de Avusturya'nın en önemli şövalye tarikatı durumuna geldi. Tarikatın, İason ve Argonautlar'a ilişkin eski yunan efsanesinden kaynaklandığı sanılan nişanı altın post ise, şövalyece davranışların simgesiydi.

ALTIN ÜÇGEN, Güneydoğu Asya'da Birmanya, Tayland ve Laos sınırlarındaki bölgeye çoğu kez verilen ad. Büyük bir afyon üretim bölgesidir.

Altın yıldız, Sovyetler Birliği'nde, *Sovyetler Birliği kahramanları*'na verilen nişan. Alameti: beş köşeli altın yıldız. Kırmızı kurdela.

Altına hücum *(The Gold Rush),* Charlie Chaplin'in tasarladığı, yönettiği ve oynadığı amerikan filmi (1925). Senaryo, 1898'de Klondike'deki altına hücum sırasında karlar içinde sefil bir hayat süren ve milyoner olan Şarlo'nun başından geçen acı ve tatlı serüvenleri anlatır. Film, Chaplin'in, insan karakterinin incelenmesinde acıklıyla gülüncü en iyi bir biçimde birleştirmeyi başardığı yapıtlarından biridir.

ALTINAĞACI a. Bot. CEHRİ'nin eşanlamlısı.

Altınapa barajı, Konya'da, Dolav çayı üzerinde kurulu baraj. 1967'de işletmeye açıldı. Göl alanı 2,2 km², su toplama hacmi 15 milyon m³, sulama alanı 2 bin ha olan barajdan yılda 27 milyon m³ içme suyu sağlanmaktadır.

ALTINAY (Ahmet Refik) → AHMET REFİK.

ALTINBAŞ KAVUNU a. Tarım. Ege ve Marmara bölgelerinde ve Orta Anadolu'nun bazı yerlerinde yetişen ve adını sarı renginden alan kavun çeşidi. Ege bölgesinde kırkağaç kavunu da denir. Altınbaş kavunları biçimlerine ve kabuk durumuna göre dört grupta toplanır: yuvarlak, düz kabuklu; yuvarlak, buruşuk kabuklu; uzun, düz kabuklu; uzun buruşuk kabuklu. Hepsinin kabuğunda siyaha çalan koyu yeşil lekeler bulunur. Meyve eti kabuğa yakın kısımlarda yeşilimsi, içe doğru açık turuncu ya da beyazımsıdır. Meyvesi sulu, hoş kokulu ve lezzetlidir. Ağırlığı 3-5 kg arasında değişir; daha iri olanları da vardır. Yetiştirme koşullarına göre bir kökten 2-4 arasında meyve alınabilir.

ALTINBAŞ KEFAL a. Solungaç kapakları üzerinde sarı bir leke bulunan kefal türü. (Akdeniz ve Karadeniz'de yaşar, nisan-haziran arasında daha çok yumurtaları için avlanır. Bil. a. *Mugil auratus;* kefalgiller familyası; boy: 60 cm'ye kadar.)

Altınbaş rakısı, Tekel idaresi'nin çıkardığı en kaliteli rakı çeşidi. (Alkol derecesi % 50'dir.)

ALTINBAŞAK a. Çoğunlukla Kuzey Amerika'da yetişen çalı görünümünde ya da otsu bitki. (Almaşık dizili basit yaprakları bütün ya da parçalıdır. Küçük sarı kömeçler halinde bulunan çiçekleri koçan ya da demet biçiminde kümelenir. 80 tür. Bil. a. *solidago.* Bileşikgiller familyası.)

ALTINBAŞAK, Şanlıurfa'nın Akçakale ilçesine bağlı bucak ve bucak merkezi iken Harran adıyla (Altınbaşak'ın eski adı) ilçe yapıldı. (→ HARRAN.)

ALTINBEZER (İsmail Hakkı), türk hattat, tezhip sanatçısı, tuğrakeş (İstanbul 1870 ? - ay. y. 1946). Hat sanatında usta bir ailenin çocuğudur. Babası hattat Mehmet İlmî Efendi'den sülüs, nesih yazı, Sami Efendi'den sülüs, divani yazı ve tuğra çekmeyi öğrendi. Yine babasından öğrendiği tezhip sanatını, Tokatlıoğlu Bahaettin Efendi'den aldığı derslerle geliştirdi. Divanı hümayun kalemi'nde çalışmaya başladı (1890). Sanayii nefise mektebi'nin resim ve hâk bölümlerine devam etti, resim bölümünü bitirdi (1896). Divanı hümayun kalemi'nde birinci tuğrakeşliğe yükseldi. Çeşitli okullarda hat ve resim dersleri verdi. Medreset ül-hattatin'de yazı ve tuğra öğretti. Şark Tezyinî sanatlar mektebi'nde tezhip dersleri verdi(1929), bu görevini Güzel sanatlar akademisi'nde bölüm şefi olarak sürdürdü (1936).

İsmail Hakkı Altınbezer'in bir kompozisyonu

1944'te emekli oldu. Müzelerde, özel koleksiyonlarda çok değerli tuğra, yazı ve levhaları vardır. İstanbul'da ve Anadolu'da birçok caminin kubbe ve kuşak yazılarıyla levhaları onundur (Üsküdar Selimiye, Zeynep Sultan, Şemsi Paşa, Laleli, Beyoğlu Ağa camileri, vb.).

ALTINBOYNUZ → HALİÇ

ALTINBÖCEK a. Madensel parlak yeşil renkli kınkanatlı böcek. (Güllerin üstünde bulunur. Bil. a. *Cetonia aurata;* scarabeidae familyası.) [Eşanl. GÜLBÖCEĞİ.]
—ANSİKL. altınböcekler çiçeklerin ya da ağaçlardaki yaraların üstünde yaşar ve bunların özünü emer. Kolaylıkla uçar. Larvaları bitki döküntüleri, çürümüş ağaç tozları arasında gelişir.

ALTINCAN (Mehmet Sadık), türk amiral (Ordu 1898 - İstanbul 1963). Deniz Harp okulu'nu bitirdi (1916). Birinci Dünya ve Kurtuluş savaşına katıldı. Deniz kuvvetleri komutanlığına atandı (1950-1957). Cumhuriyet tarihinde Deniz kuvvetleri'nin ilk oramirali oldu (1955). Emekliye ayrıldı; Demokrat parti'den Giresun milletvekili seçildi (1957). 27 Mayıs'tan sonra Yassıada'da yargılandı, hüküm giydi. Aftan yararlanarak serbest bırakıldı.

ALTINCI sıra say. sıf. **1.** Altı sayısının belirlediği sırada yer alan kimse, şey için kullanılır (adsız da kullanılabilir): *Soldan altıncı kişi. Bu yarışmada altıncı geldi. Altıncıya yerleştir* (kutu). *Caddeye açılan altıncı sokak.* **—2.** *Altıncı duygu,* önsezi. —Koregr. *Altıncı pozisyon,* yeniklasik terimlemede birinci normal pozisyona verilen ad. (Bu pozisyonda, dışa doğru hareket çok zorlanmadan, ayaklar topuklardan buruna kadar yerle temas eder.)

Altıncı daire! belediye, İstanbul'un (Beyoğlu-Galata) ilk belediye örgütü. 1858 yılında kuruldu. Dersaadet idarei belediye nizamnamesi'ni örnek düzeyde uyguladı. Belediye örgütlenirken örnek alınan Paris kentinin en bayındır belediyesi, altıncı belediye bölgesi olduğu için Galata'dakine de bu ad verildi. Dairenin yazışmaları fransızcaydı. İstanbul'da ilk belediye binası, ilk mahkeme burada kuruldu. Binanın bulunduğu yöre daha sonra "Altıncı daire" adıyla anıldı.

ALTINCIK, rumca **Hirsofu,** Kıbrıs'ın Baf ilçesinde köy; Poli'nin yaklaşık 4 km G.-G.-D.'sunda.

ALTINÇAĞ, esk. **İcadiye,** Hatay'ın Dörtyol ilçesi, merkez bucağında belde; 4 022 nüf. (1990).

ALTINÇANAK a. Kuzey Amerika*kökenli çalı ya da ağaççık. (Genellikle, büyük ve kokulu çiçekleri nedeniyle güzel bir süs çalısı sayılır. Türkiye'de, park ve bahçelerde yetiştirilen kültür çeşitleri vardır. Bil. a. *calycanthus.* Calycanthaceae familyasının örnek tipi.) [Eşanl. KALİKANTUS.].

ALTINÇANI a. Kırmızımsı renkte dik ve sarkık dallı, yaprakların koltuğundan çıkan sarı çiçekli, güzel görünüşlü çalı. (Bil. a. *forsythia;* zeytingiller familyası.) [Kış sona ermeden, yapraklardan önce çiçek açan altınçanının Çin ve Japonya kökenli altı türü vardır. Bunların çoğu, erken açan gözalıcı çiçeklerinden dolayı genellikle bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilir.]

ALTINÇİÇEK a. Beyaz ya da koyu kırmızı çiçekli, oldukça süslü görünüşte otsu bitki. (Yağmur altınçiçeği *[Dimorphoteca pluvialis]* sabah açar, akşam kapanır ve yağmur yağdığı zaman hep kapalı durur. Anayurdu Güney Afrika'dır. Bileşikgiller familyası.)

ALTINDAĞ, Ankara'ya bağlı, anakent sınırları içinde ilçe; 422 668 nüf. (1990); 7 köy. Merkezi *Altındağ;* 417 616 nüf. (1990).

ALTINDAĞ, İzmir'in Bornova ilçesinde yerleşim merkezi. Eskiden bağımsız bir belediye iken, Bornova ile birleşmiştir.

ALTINDAĞ, çincesi **Aercinşanmay,** Orta Asya'da (Çin) Tibet'in kuzey kenarını oluşturan billurlu kütleler dizisi. Yükseltileri 4 000-5 000 m'yi bulan Altındağ kütleleri, Lob Nor çanağını Tsaidam çanağından ayırır. Tarihi İpek yolu'nun bir kesimi bu dağların kuzey eteklerini izler.

altınböcek

Charlie Chaplin'in yönettiği ve oynadığı Altına hücum *(The Gold Rush,* 1925) filminden bir sahne

ALTINDAĞ (Seza), türk sahne tasarımcısı (İstanbul 1921). Münih Sahne ve kostüm sanatları yüksekokulu'nda öğrenim gördü. Paris'te opera ve tiyatro incelemeleri yaptı. 1959'dan başlayarak Devlet tiyatrosu opera ve balesi'nde sahne tasarımcısı, baş dekoratör, sahne teknik müdürü olarak görev yaptı. İstanbul Devlet opera ve balesi baş dekoratörü ve MSÜ güzel sanatlar fakültesi'nde öğretim görevlisi. 150'ye yakın tiyatro, opera *(Otello, La Traviata, Tosca)* ve bale yapıtının sahne tasarımını gerçekleştirdi.

ALTINDİKEN a. Görünüşü devedikenini andıran ve etli sulu beyaz kökleri yenebilen dikenli bitki. (Bil. a. *scolymus;* bileşikgiller familyası.)
—ANSİKL. Altındikenin birkaç türü Türkiye'de yetişir: ispanya altındikeni *(S. hispanicus),* benekli altındiken *(S. maculatus),* vb. Sarıdiken adıyla da anılan ispanya altındikeninin dikenli dalları ve kökleri haşlandıktan sonra suyu idrar söktürücü ve taş düşürücü olarak halk hekimliğinde kullanılır.

ALTINEKİN, İç Anadolu'da Konya iline bağlı ilçe; 16 270 nüf. (1990); 17 köy. Merkezi *Altınekin* (esk. Zıvarık); 3 824 nüf. (1990). Çevrede Selçuklular'dan kalma kervansaray kalıntısı vardır.

ALTINEL (Sabri), türk şair (Balıkesir, Susurluk, 1926 - İstanbul 1985). İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi türk dili ve

altınçanı

edebiyatı bölümü'nü bitirdi (1949). Fransız liselerinde edebiyat öğretmenliği yaptı. İlk şiiri Kaynak dergisinde çıktı (Balıkesir, 1943). İkinci Dünya savaşı yıllarının "toplumcu" şairleri arasında görüldü. Duyarlığı bilinçle yorumlayan ve dize işçiliğini öne alan şiirlerini *İnsanın değeri* adlı ilk yapıtında topladı (1955). Kimi zaman destansı bir anlatıma da yönelen Altınel, yalnızlık temasını toplumsal yapıyla birleştirirken özgün bir şiir kurgusuna da ulaştı. *Kıraçlar* (1959), *Zamanın yüreği* (1982) bu tür ürünlerini içerir. İlk iki kitabının birleşik basımı olan *Şiirler*'e (1983) yayımlanmamış son şiirlerini de ekledi. Lorca'dan yaptığı çeviriler de *Seçme şiirler* (1962) adıyla yayımlandı.

Sabri Altınel

ALTINELMA, esk. **Lorşun,** Kahramanmaraş'ın Afşin ilçesi, Tanır bucağına bağlı belde; 4 405 nüf. (1990).

ALTINGÖZ a. Eski ve Yeni dünyanın kuzey bölgelerinde tatlı sularda yaşayan göçücü ve dalıcı ördek türü. (Göç zamanı denizlerde de bulunduğundan, Türkiye'de Karadeniz boğazı ve İzmir çevresinde görülür. Bil. a. *Bucephala clangula;* ördekgiller familyası.)

ALTINHİSAR, İç Anadolu'da Niğde'ye bağlı ilçe; 22 732 nüf. (1990); 9 köy. Merkezi *Altınhisar* (esk. Ortaköy); 4 199 nüf. (1990).

ALTINKAMIŞ a. Dünyanın büyük bir bölümünde yetişen, hepyeşil yapraklı, çokyıllık otsu bitki.(Bil.a.*lysimachia;*çuhaçiçeğigiller familyası.) [Sarı ya da beyaz renkteki çiçekleri ya tek tek ya da bileşik salkım durumunda bulunur. Birbirine bitişik olan taçyaprakları çok kısa bir boru oluşturur. Birçok türü, nemli killi topraklarda süs bitkisi olarak yetiştirilir. Türkiye'de doğal olarak yetişen tür ve çeşitlerinin (*L. atropurpurea, L. dubia, L. punctata, L.p.* var. *verticillata* ve *L. vulgaris,* vb.) yanı sıra süs bitkisi olarak kullanılan çeşitleri de vardır.] (Eşanl. KARGAOTU.)

altınmantar
(Amanita caesarea)
[yenebilir]

ALTINKAYA, Antalya'nın Kumluca ilçesine bağlı bucak; 3 870 nüf. (1990); 7 köy. Merkezi *Altınkaya* (esk. Gödene); 440 nüf. (1990).

ALTINKAYA, esk. **Çardak,** Aksaray'ın merkez ilçesi, Acıpınar bucağına bağlı belde; 2 899 nüf. (1990). PTT.

Altınkaya barajı ve hidroelektrik santralı, Samsun'un Bafra ilçesi sınırları içinde, Kızılırmak üzerinde kurulmuş olan baraj ve hidroelektrik santralı. Aşağı Kızılırmak projesi kapsamında yer alan ve kaya dolgu tipinde inşa edilen barajın göl alanı 118,31 km^2; su toplama hacmi 5 milyar 763 milyon m^3'tür. Barajdan, elektrik enerjisi üretimi ve taşkın önleme konularında yararlanılır. Baraj sularının beslediği ve her biri 175'er MW'lık (toplam 700 MW) 4 türbinden oluşan santral, yılda 1 milyar 632 milyon kWh elektrik enerjisi üretir. İlk iki ünitesi 1987 yılında, diğer ikisi de 1988'de üretime geçmiştir.

yalancı altınmantar
(Amanita muscaria)
[tehlikeli]

ALTINKÖK a. Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzeyinde yetişen, almaşık yapraklı çokyıllık bitki. (Bil. a. *gillenia;* gülgiller familyası.) [*Gillenia trifoliata,* bahçecilikte süs bitkisi olarak makbuldür; kenar tarhlarında ve kesme çiçek olarak kullanılır.]

ALTINKÖKÜ a. Halk hekimliğinde kullanılan ipeka kökünün öbür adı.

Altınordu moğol hanı
Özbek'in gümüş dirhemi
Saray el-Mahrûse atölyesi (1322)
Bibliothèque nationale, Paris

ALTINKÖPRÜ, Irak'ta kasaba; Bağdat'ın kuzeyinde, Kerkük ile Erbil arasında. Dicle ırmağının kollarından Küçük Zap suyu kıyısında yer alan kasaba halkının çoğu türk kökenlidir.

ALTINKÖSTEBEKGİLLER a. Güney Afrika'da yaşayan, kazıcı, böcekçil memeli hayvanlar familyası. (Altınköstebekler, kuzey yarımkürede yaşayan köstebeklere benzer; ama sürekli dehlizler kazacak yerde gevşek toprakta kendilerine delik açarlar. Zaire ile Güney Afrika arasındaki bölgelerde on iki kadar türü bilinir.) [Bil. a. *chrysochloridae.*]

ALTINLI (Enver), türk yerbilimci (İstanbul 1908). Galatasaray lisesi'ni bitirdikten sonra Fransa'da Nancy Üniversitesi'nde yerbilim öğrenimi gördü (1932-1936). İstanbul Teknik üniversitesi fen fakültesi jeoloji bölümü'nde profesör oldu (1956). 1978'e değin, İstanbul Üniversitesi fen fakültesi, uygulamalı jeoloji kürsüsü'nün başkanlığını yaptı. MTA tarafından yayımlanan 1:500 000 ölçekli Türkiye yerbilim haritasının temelini oluşturan arazi çalışmalarına geniş ölçüde katıldı. California Institute of Technology'de ve McGill üniversitesi'nde çalıştı. Uluslararası jeoloji bilimleri birliği'nin (IUGS) yürütme komitesinde bir dönem başkan yardımcılığı görevini yürüttü. Türkiye'de uygulamalı yerbilim ve mühendislik yerbilimi uzmanlık dallarının gelişiminde etkili oldu.

ALTINMANTAR a. **1.** Güzel sarı-turuncu şapkalı (halkasıyla birlikte), sarı saplı, sarı lamelli, zarsı geniş yakalı mantar türü. (Yenebilir çok makbul bir mantardır. Bil. a. *Amanita caesarea.*) **—2.** *Yalancı altınmantar,* pul pul beyaz benekli şapkası kırmızı, lamelleri ve sapı (halkasıyla birlikte) beyaz, yakası simit biçiminde olan mantar türü. (Mantar sarhoşluğu yapan tehlikeli bir mantardır. Bil. a. *Amanita muscaria.*)

ALTINOK (İsmail), türk ressam (Burdur 1920). Ankara Gazi eğitim enstitüsü resim bölümü'nü bitirdi (1943). Paris (1955) ve Roma'da (1959) çalışmalar yaptı. Resme, önceleri figüratif, sonra da soyut bir anlayışla yaklaştı. Yapıtlarında özellikle Anadolu ve Anadolu yaşantısını konu edindi. Devlet resim ve heykel sergisi'nde ikincilik ödülü kazandı (1960). Yurt içinde ve dışında çeşitli sergilere katıldı. Yapıtları müzelerde ve koleksiyonlardadır.

ALTINOK (Nuri), türk tiyatro ve sinema sanatçısı (Kızılcahamam 1921). Ankara Devlet konservatuvarı'nı bitirdi (1944). Tatbikat sahnesinden başlayarak Devlet tiyatrosu'nda sahneye çıktı. Küçük sahne'nin kurulduğu dönemde (1951) yorumladığı *Fareler ve insanlar*'daki rolüyle tanındı. 1955'ten sonra bazı filmlerde de jön ve karakter oyuncusu olarak görünen sanatçı, 1986'da Devlet tiyatrosu'ndan emekli oldu.

ALTINOLUK a. **1.** İşlemeli kadın şalvarı. **—2.** Sırma ya da klaptanla işlenmiş yolları olan, çubuklu ipek kumaş ve bu tür kumaşlar üzerindeki sırmayla işlenmiş çubuk ve yollar. **—3.** Sarıkların üzerine sarılan sırma şerit. (Eşanl. SARIK TELİ.)

Altınoluk, osmanlı sultanlarınca Kâbe'ye gönderilen altın kaplama oluk. Geleneğe göre her yıl hac mevsiminde Emir'ül-hac tarafından götürülüp geri getirildi. Altınoluk'un yapımı için titizlikle seçilen marangoz ve kuyumcu, kentin en büyük camilerinden birinin iç avlusunda çalışırdı. İlk altınoluk, Kanuni zamanında Süleymaniye camisi'nde, ikincisi ise Ahmet I döneminde Şehzade camisi'nde yapılmıştı.

ALTINOLUK, esk. **Papazlı,** Balıkesir'in Edremit ilçesine bağlı bucak; 9 094 nüf. (1990); 5 köy. Merkezi *Altınoluk;* 5 219 nüf. (1990). Zeytincilik. Turizm. PTT. İlkçağ kentlerinden Antandros* bucak sınırları içindeydi.

ALTINORDA → ALTINORDU.

ALTINORDU (Sait), türk futbolcu (İstanbul 1908 - İzmir 1975). İzmir'de Altınordu takımına girdi. 1930'lu yıllarda Türkiye'nin yıldız futbolcuları arasında özel bir yer aldı. Altınordu formasını aralıksız 27 yıl giyerek kulübünün simgesi durumuna geldi. 4 kez milli oldu.

ALTINORDU ya da **ALTINORDA, Kıpçak hanlığı** da denir, Doğu Avrupa'da aşağı İdil (Volga) merkez olmak üzere kurulan Türk-Moğol devleti (1227-1502). Cengiz Han, İrtiş ırmağı ile Balkaş gölünün batısında kalan toprakları (Cuci ulus), kendisinden kısa bir bir süre önce, 1227'de ölen oğlu Cuci'nin oğullarına bıraktı. Cuci'nin oğullarından Orda, batı Sibirya'da Akordu'yu (Akorda); öbür oğlu Batu, Cuci ülkesinin batı yarısı sayılan Harizm ile Kıpçak bozkırı'nda (Deşti Kıpçak), daha sonra Altınordu (Altınorda) adını alacak olan Gökordu'yu (Gökorda) kurdu. Gökordu biçimsel olarak Karakurum'daki Moğol İmparatorluğu'na bağlı olmakla birlikte Sayın han (iyi kalpli han) unvanıyla Batu tarafından yönetiliyordu. Ögedey döneminde (1227-1241) batıya yapılan seferin komutanlığına atanan Batu, Rusya'yı Novgorod'a kadar tahrip etti, Kiev'i aldı, Balkanlar'a kadar ilerledi. Kurduğu Saray kentini (Saray Batu, Astrahan yakınında) Kıpçak bozkırı, orta ve aşağı İdil, Aral gölü çevresi, Harizm, Rus knezlikleri, Azerbaycan'a kadar Kafkaslar, Lehistan ve Litvanya'nın batı bölgelerini kapsayan ülkesinin başkenti yaptı. Batu'nun kardeşi Berke (1257-1267) yeni bir saray kenti (Saray Berke, Volgograd yakınında) kurdu. Güney Kafkasya ve Azerbaycan için İlhanlılar ile savaştı. Hulagu'yu yendi. İlhanlılar'a karşı Memluklar ile anlaştı. İlhanlı hükümdarı Abaka Han'a karşı düzenlediği sefer sırasında yolda öldü. Mengü Temur (1267-1280) Memluk sultanı ile ilişkileri sürdürdü. Bu dönemde Berke'nin yeğeni emir Nogay'ın nüfuzu arttı. Töde Mengü (1280-1287) ve Tala Buğa (1287-1290) Nogay'ın baskısı altında hüküm sürdüler. Sonunda tahta çıkardığı Tokta (1290-1313),Nogay ile mücadeleye girişti ve onu öldürdü. Özbek Han (1313-1341), Berke döneminde yayılmaya başlayan müslümanlığı resmi din durumuna getirdi. Altınordu'nun başkentini, Saray Berke'ye taşıdı. Canıbek'in (1341-1357) öldürülmesine neden olan iç ayaklanmalar Altınordu'yu zayıflatmaya başladı: 1360-1380 arasında on dört han değişti; Litvanya ayaklandı, Podolya Altınordu'dan koptu. Kıpçak bozkırı'nın batı kesiminde yer yer tatar beylikleri ortaya çıktı. Ayaklanan Mamay Mirza,İdil ve Özi (Dniepr) arasını egemenliği altına aldı. Özbek Han'ın oğullarından birini han ilan etti. Moskova knezi Dimitriy Donskoy, Mamay Mirza'yı Kulikovo meydan savaşı'nda yendi (1380). Bu karışıklıklardan yararlanan Akordu hanı Toktamış, Altınordu hanlığını ele geçirmeyi başardı. Böylece Akordu ve Altınordu'yu bir han yönetiminde birleştirdi. Toktamış, Altınordu'yu bir kez daha önemli bir güç durumuna getirdi. Moskova'yı yağmaladı; her biri bağımsızlık peşinde koşan emirlere yetkesini kabul ettirdi. Ancak, Timur ile mücadeleye girişmesi, Altınordu'yu kolay kolay kendisini toplayamayacak biçimde sarstı. Timur, Toktamış'ı Saray'dan kaçmak zorunda bıraktı; Saray dahil birçok kenti yakıp yıktı. Timur'un Altınordu tahtına çıkardığı Timur Kutluk'un (1395-1400) koruyucusu Edige Mirza, iktidarın gerçek sahibi durumuna geldi. Tahtını yeniden ele geçirmeye çalışan Toktamış'a yardım eden Litvanya kralını yendi (1399), Ruslar'ı yenerek boyun eğmeye zorladı. Edige'nin, Toktamış'ın oğullarından Kerim Berdi ile yaptığı savaş sırasında ölmesinden (1419) sonra Altınordu'nun dağılma süreci hızlandı. Uluğ Muhammet (1419-1420, 1427-1433) Akordu kolundan Barak tarafından tahtından uzaklaştırıldı. Daha sonra tahtını yeniden ele geçirdiyse de Edige Mirza'nın oğullarının baskısı karşısında Kırım'a çekilmek zorunda kaldı. Burada da tutunamayarak Orta İdil bölgesinde Kazan Hanlığını kurdu (1437). Kırım'da Hacı Giray, Altınordu'dan ayrıldı (1442'den önce). Ayrıca, Saray üzerinde iddiası olan Toktamış'ın torunu Seyit Ahmet, 1433'ten beri Ukrayna'da bağımsız hareket etmekteydi. Ahmet Han (1465-1481), Altınordu'daki karışıklıklardan ya-

rarlanarak bağımsızlığını ilan eden İvan III'e karşı Lehistan-Litvanya ile anlaştı. 1480'de Moskova üzerine bir sefer düzenlediyse de sonuç alamadı. Bu arada başkenti Saray, Moskova'nın müttefiki Kırım hanı tarafından yağmalandı. Ahmet Han'ın öldürülmesinden sonra oğulları arasında taht kavgası başladı. Sonunda Kırım hanı Mengli Giray, Ahmet Han'ın oğullarından Şeyh Ahmet'i bozguna uğratarak Altınordu devletine son verdi (1502). Altınordu devletinin dağılmasından sonra Kırım, Kazan, Astırhan (Astrahan), Sibir ve Nogay hanlıkları ortaya çıktı.

Başlangıçta bir moğol devleti olarak ortaya çıkan Altınordu, üzerinde kurulduğu bölgede yaşayan Kıpçak-Kuman Türkleri'nin etkisiyle türkleşti. Moğol dili Altınordu'da, Moğollar'ın egemenliğindeki başka yerlere göre daha çabuk kayboldu. Altınordu hanları bir süre, sonra "Kıpçak hanları" diye anılmaya başlandı. Özbek Han'dan başlayarak bütün Altınordu hanları müslümandılar. Altınordu devleti, Anadolu ve Memlûklar ile önemli ticari ilişkiler kurdu. Kürk, deri, balmumu, kereste ve tutsaklar Altınordu'nun başlıca dışsatım mallarıydı. Bunların taşınmasında İdil'den ve Kırım'daki Kefe (Feodosia), Sudak (Suğdak), Kerç limanlarından yararlanılıyordu. Ruslar iki yüz elli yıl kadar Altınordu egemenliğinde yaşadılar ve bu durum Rusya tarihinde derin izler bıraktı. Altınordu'nun bağlısı durumundaki knezler, unvanlarını Altınordu hanlarından alıyorlardı ve ağır haraçlar ödemek zorundaydılar. Bununla birlikte, Altınordu'nun ortodoks kilisesine tanıdığı dokunulmazlık sayesinde Ruslar direniş ve kurtuluş eylemlerini örgütleyebildiler.

Altınordu gençlik kulubü, İzmir'de spor kulübü (kuruluşu 1923). Çeşitli spor dallarında şampiyonluklar kazandı. Forması kırmızı-mavidir.

Altınordu idman yurdu, spor kulübü. İstanbul'da "Progress International" adıyla kuruldu (1911). Forması kırmızı-lacivertti. Daha sonra bu ad Altınordu idman yurdu olarak değiştirildi (1914). Gözde oyuncuları kadrosuna alan kulüp, futbolda Fenerbahçe-Altınordu rekabetinin doğmasına yol açtı. 1924'te kapandı.

ALTINOTU a. Kayaların ve duvarların üzerinde yetişen eğrelti türü. (Kuzey ve Batı Anadolu'da yaygın bir bitkidir. İdrar söktürücü ve peklik verici etkileri vardır. Yaprakları kaynatıldıktan sonra suyu özellikle basura karşı kullanılır. Bil. a. *Cetarah officinale*; espleniaceae familyası.)

ALTINOVA, Balıkesir'in Ayvalık ilçesine bağlı bucak; 11 976 nüf. (1990). 9 köy. Merkezi *Altınova*; 8 469 nüf. (1990). Turizm. PTT.

ALTINOVA, esk. **Koyunlar,** Antalya'nın merkez ilçe, merkez bucağına bağlı beldeyken, kentle birleşmiştir (1990).

ALTINOVA, esk. **Vartinis,** Muş'un Korkut ilçesi, merkez bucağına bağlı belde; 5 138 nüf. (1990). Belediye. PTT.

ALTINOVA, rumca **Ayos Lakovos,** Kıbrıs'ın Gazi Mağusa ilçesi, İskele bucağında köy.

Altınova tarım işletmesi, 1942'de Gözlü tarım işletmesi'ne (Konya) bağlı olarak çalışmaya başladı. 1945'te Başkuyu zirai kombinası adını aldı. 1950'de Devlet üretme çiftlikleri genel müdürlüğü'ne, 1983'te bu kuruluşun yerini alan Tarım işletmeleri genel müdürlüğü'ne (TİGEM) bağlandı. Konya-Kadınhanı arasında 32 332 ha alan üzerinde kuruludur. İşletmede kuru koşullarda tarla tarımı ile meyvecilik ve hayvancılık yapılmaktadır.

Altınömür, halay türü bir halk oyunu. Kars yöresinde yaygın olan oyunda, çalışmanın güzelliği vurgulanır. El ele tutuşan oyuncular, ağır devinimlerle çalışan insanı canlandırırlar. Oyun, çökme ve sıçramalarla hızlanarak sürer.

ALTINÖZÜ, Akdeniz bölgesinde Hatay iline bağlı ilçe; 52 288 nüf. (1990); 357 km². 2 bucak, 41 köy. Antakya'nın 25 km G.-D.'sunda. Merkezi *Altınözü*; 6 518 nüf. (1990).

ALTINSARİN (İbray [İbrahim]), kazak yazar, eğitimci ve halkbilimci (Torğay, Kazakistan, 1841-Kostanay 1889). Öğrenimini Orenburg'da rus öğretmen okulunda yaptı (1850-1857). Öğretmenliği sırasında kiril harfleriyle bir kazak abecesi hazırladı (1897). Kazaklar için ilkokullar ve öğretmen okulları açılmasına öncülük etti. Bu okulların müfettişliğini yaptı; kazak lehçesiyle ders kitapları hazırladı. Kazak ulusal bilincinin oluşması ve kültürel bağımsızlık konularında yazılar yazdı. Kazak destan ve halk hikâyelerinden örnekler yayımladı (*Kirgizskaya Khrestomatiya* [Kırgız antolojisi,1879]).Didaktik şiirleri, tarihsel oyunları ve hikâyeleri, İ.A. Krilov ve L.N. Tolstoy gibi rus yazarlarından kazakçaya çevirileri vardır.

ALTINSİVRİSİ, G.-B. Anadolu'da, Karia bölgesinde, Marmaris'in 9 km kuzeyinde sivri tepe; üzerinde surlarla çevrili kale, yamaçlarda teraslar biçiminde düzenlenmiş *Euthena* kasabasının kalıntıları vardır.

ALTINSOY (Mehmet), türk siyaset adamı (Aksaray 1924). Hukuk fakültesi'ni bitirdi. MP'de politikaya girdi. CKMP temsilcisi olarak Kurucu meclis'e katıldı (1961). CKMP Niğde milletvekilliği (1961-1969), Suat Hayri Ürgüplü'nün kurduğu ortaklık hükümetinde devlet bakanlığı (1965) yaptı. MHP'den Niğde milletvekili seçildi (1973-1977). 12 Eylül 1980 sonrasında ANAP'a girdi, Ankara belediye başkanı seçildi (1984).

ALTINTAŞ a. Şarapç. Erdek'te yetişen ve alkol oranı % 11-12, asitliği yeterli iyi bir sofra şarabı veren beyaz üzüm çeşidi.

ALTINTAŞ, İçbatı Anadolu'da Kütahya iline bağlı ilçe; 25 152 nüf. (1990). 1 210 km². 1 bucak, 35 köy. Merkezi, Kütahya'nın 51 km güneyinde *Altıntaş*; 5 604 nüf. (1990).

ALTINTAŞ, esk. **Zımara,** Erzincan'ın İliç ilçesi, merkez bucağına bağlı köy; 324 nüf. (1990). PTT. Köyün doğusunda, Roma İmparatorluğu'nun sınır kalelerinden birinin kalıntıları vardır.

ALTINTAŞ, esk. **Gürnes,** Konya'nın Akşehir ilçesi, merkez bucağına bağlı belde; 3 259 nüf. (1990). Belediye. PTT.

ALTINTAŞ (Yurdaer), türk afiş ve grafik sanatçısı (İstanbul 1935). İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi afiş bölümünü bitirdi (1957). Yurt içinde ve dışında çeşitli sergiler açtı, bienallere katıldı. Afişleri birçok müzeye alındı. Devlet güzel sanatlar akademisi sanat ödülü'nü (1966) ve Grafikerler meslek kuruluşu sergisi birincilik ve üçüncülük ödüllerini kazandı (1981). Nasrettin Hoca resimlemeleri Londra'da kitap olarak basıldı (1974). 1985'te *Ben anadolu* adlı oyun için yaptığı afiş, yılın en başarılı grafik yapıtı seçildi. 1987'de İhap Hulusi özel afiş ödülü, 1988'de en başarılı grafik ürün ve TÜYAP kitap kapağı özel ödülünü kazandı.

ALTINTEPE, Doğu Anadolu'da Urartu kalesi; Erzincan'ın merkez ilçesine bağlı Üzümlü (esk. Cimin) bucağındadır. Burası Urartu kralına bağlı bir beyliğin yönetim merkeziydi. Kale ılk tunç çağ, Urartı, Ahemeniler, Akkoyunlular zamanında yerleşim alanıydı.

Prof. Tahsin Özgüç yönetiminde yürütülen kazılarda (1959), ilk tunç çağdan bir, Urartular'dan iki katman saptandı. Doğal bir tepeye yapılmış olan kale sandık duvar tekniğinde geniş surlarla çevriliydi. Kazılarda erzak depoları, on sekiz sütunlu büyük bir salonu olan saray, sütunlu bir avlunun ortasında kare planlı Haldi tapınağı, mezarlar ortaya çıkarıldı. Yazıtlara göre Rusa I ve Argisti II dönemlerine tarihlenen mezarların kimileri kemerli ve yalancı kubbeli, taştan yapılardır. Altıntepe, mimarlık kalıntılarının yanı sıra, tunç, kemik ve fildişinden yapılmış değerli buluntularla, urartı uygarlığını aydınlatan önemli merkezlerdendir.

ALTINTEPE, Türkmenistan Cumhuriyeti'nde, Karakum çölünün G.-D'sunda, Kopet dağı eteklerinde eski yerleşim merkezi. 1965'ten beri burada V. M. Masson tarafından kazılar yapıldı. İ.Ö. III. binyılda kurulmuş ilk bakırtaş dönemi sitelerinden biri olan bu yer, İran'da kazıların yapıldığı başka bazı sitelerle çağdaştır. İran'dakiler gibi bu sitede de, dökme bakır eşyanın, kilden yapılmış kadın heykelciklerinin ve boyalı vazoların ilk örnekleri bulundu. III. binyılın sonunda burada, bir yamaç üzerinde kademeli ve yüksek bir teras yapılmıştı. Altıntepe, İ.Ö. XV. yy.'a doğru terk edilmiştir.

ALTINTOP a. Islak çayırlarda yetişen çokyıllık bitki. (Bil. a. *trollius*; düğünçiçeğigiller familyası.) [Top biçiminde, sarı yada turuncu çok güzel çiçekler açar. *Trollius europaeus* türü Avrupa'da, *Trollius caucasicus* türü Türkiye'de doğal olarak yetişir. Bazı türleri süs bitkisi olarak da yetiştirilir.]

ALTINTOP a. **1.** Turunçgiller grubundan ağaç. **—2.** Bu ağacın bazen kızmemesi de denen meyvesi. (Eşanl. GREYFRUT.)

—ANSİKL. Öbür turunçgillerin tersine altıntop (*Citrusparadisi*) Güney-Doğu Asya kökenli değil, Karaipler kökenlidir. XVII. yy'da Avrupa'ya Karaipler'den getirilmiş olan *Citrus grandis*'ten türetilmiş olabilir. İri boy meyvesi, genellikle alttan üstten biraz basık ve yuvarlak biçimdedir. Kabuğu ve etki kısmı, çeşidine göre, sarı, pembe ya da kırmızıdır. Tadı biraz acıdır. Altıntop üretimi tüm turunçgiller içinde % 8 oranındadır. ABD 2,6 Mt üretimiyle dünya üretiminin % 65'ini sağlar; onu İsrail (450 000 t) ve Arjantin izler (210 000 t). Türkiye'nin yıllık altıntop üretimi 25 000 t'dur.

ALTINYAPRAK a. Tropikal Amerika'da yetişen ve yenebilir meyve veren sütsü özsulu ağaç. (Bil. a. *chrysophyllum*; sapotacea familyası.)

ALTINYAYLA, Ege bölgesi'nde Burdur iline bağlı ilçe; 12 251 nüf. (1990). 11 köy. Merkezi *Altınyayla* (esk. Dirmil); 4 118 nüf. (1990).

ALTINYAYLA, İç Anadolu'da Sıvas iline bağlı ilçe; 15 739 nüf. (1990). 20 köy. Merkezi *Altınyayla* (esk. Tonus); 3 017 nüf. (1990).

Altınyazı barajı, Edirne'nin Uzunköp-

altıntop
(Trollius europaeus)

altıntop
(Citrus paradisi)

çiçekler

meyve

Altıntepe'de bulunan pişmiş topraktan heykelcikler
III. binyıl sonu- II. binyıl başı
Ermitaj müzesi, Leningrad

rü ilçesine bağlı Altınyazı köyünde, Basamaklar suyu üzerinde kurulu baraj. 1967'de işletmeye açıldı. 30,8 milyon m^3 su toplama hacmi, 2 330 ha sulama alanı vardır. 1 490 ha alanı taşkınlardan korumaktadır.

ALTINYILDIZ a. Soğanlı ve kökten sürme şerit yapraklı, küçük bitki. (Bil. a. *gagea;* zambakgiller familyası.) [Çok erken çiçek açar; çiçekleri içte sarı, dışta yeşilimsi renkte, tek tek ve şemsiyemsi salkım biçiminde olur. 25 türü Avrupa'da, ılıman Asya'da (iki türü [*G. arvensis, G. foliosa*] Türkiye'de) ve Kuzey Amerika'da yetişir.]

Altınyıldız grubu, genellikle tekstil ve konfeksiyon alanlarında faaliyet gösteren şirketler topluluğu. Grubun ilk işletmesi olan Altınyıldız mensucat fabrikası AŞ 1952'de Eyüp'te (İstanbul) kuruldu. Mohair, yünlü kamgarn, ştrayhgarn dokuma ipliği, örgü ipliği ve kumaş üretiminde uzmanlaşan bu kuruluş, 1971'de Beymen markası ile hazır giysi üretimine de başladı. 1977'de Bakırköy'deki entegre tesislerine geçti. 1985'te yılda 6 milyon m kumaş, 3 000 ton iplik üretebilecek kapasiteye ulaştı. 11 şirketten oluşan grubun, öteki kuruluşları arasında Alboy ayakkabı san. ve tic., Matosan madeni tozlar ve mamülleri, Altın petrol ürünleri san. ve tic. AŞ'leri sayılabilir. Topluluğun, Aksa akrilik kimya san. AŞ'de % 11'i payında iştiraki vardı.

ALTINZAMBAK a. Çin ve Japonya kökenli soğanlı bitki. (Yaprakları şeridimsi, çiçekleri kırmızı ve sarı renklidir, çiçekler iki çenetli bir yen arasında şemsiye biçiminde toplu bulunur. Süs bitkisi olarak Türkiye'de de yetiştirilir. (Bil. a. *lycoris;* nergisgiller familyası.)

Altıok, Cumhuriyet halk partisi'nin (CHP) simgesi ve ilkelerine verilen ad. Okların temsil ettiği CHP ilkeleri cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik, inkılapçılık'tı. Partinin 1927 kurultayında önce bu ilkelerden, cumhuriyetçilik, halkçılık, milliyetçilik, tüzüğe sözcük olarak açıkça; laiklik ise, "devlet ve millet işlerinde din ve dünyayı birbirinden ayırmak" biçiminde, değişmez ilkeler olarak girdi. 1931 kurultayında ise, bu ilkelere devletçilik ve devrimcilik (inkılapçılık) ilkeleri eklendi; altı ok ortaya çıktı. 1937 tarihinde TBMM'de yapılan bir değişiklikle, bu ilkeler salt CHP'nin değil, türk devletinin de ilkeleri haline sokuldu; Anayasa'nın ikinci maddesinde yer aldı (1937-1961). Altıok, CHP'yle aynı ilkeleri benimseyen Sosyal demokrat halkçı partinin (SHP) de ambleminde yer aldı.

ALTIOK (Akın), türk atlet (Ankara 1932). Üç adım atlamada 1949 ve 1950'de Türkiye rekoru kırdı. Akdeniz oyunları'nda 14,15 m'lik atlayışıyla şampiyon oldu (1951, İskenderiye).

ALTIOKKA a. *Birini altıokka etmek,* oyunda mızıkçılık edeni kollarından ve ayaklarından tutarak kaldırmak, altı kez yere değdirmek, sallamak, savurmak.
—Bçç. Yeniçeri aşçılarının kullandığı, tek kın içinde üç bıçaktan oluşan takım.

ALTIPARMAK sıf. Elinde ya da ayağında altı parmak olan kimseye denir. (Altıparmak olmak soydan geçmeyen, doğuştan bireysel bir kusurdur.)

ALTIPARMAK a. Bir tür alaca*. Al ya da lacivert zemin üzerine altı renkte çubuklu olarak dokunur. Erkek mintanı, peşli kadın entarisi yapımında kullanılır. Geleneksel kesimde, kadın giyimindeki yerini günümüzde de korumaktadır.

ALTIPARMAK (Ogün), türk futbolcu (Adapazarı 1938). İzmir Karşıyaka kulübünde yetişti, futbol yaşamının en parlak dönemi Fenerbahçe forması altında geçti. 1970-1971 sezonunda gol kralı oldu. Milli takımda 38 kez yer aldı ve A milli futbol takımının iki kez kaptanlığını yaptı.

ALTIPARMAK KİRAZI a. İstanbul ve Bursa çevresinde yetişen, meyvesi ufak, koyu kırmızı, sulu yerli kiraz çeşidi. Haziran başında olgunlaşır.

ALTIPARMAKLILIK a. Tıp. Altı tane el ya da ayak parmağının bulunmasıyla belirgin, doğuştan gelen bozukluk.

ALTIPATLAR a.Sil.Topu altılı olan toplu tabanca. (ALTIATAR da denir.)

ALTISEKİZLİK a. Müz. Zaman birimi, birbuçuk dörtlük olan, iki zamanlı ritim. (6/8 biçiminde gösterilir.)

ALTIŞAR ül. say. sıf. **1.** Üleştirmede, altı sayısıyla belirlenen çokluktaki şey için kullanılır: *Adam başına altışar tane düştü.* **— 2.** *Altışar altışar,* altışar birimlik öbekler halinde.

ALTIŞAR, Doğu Türkistan'da tarihi ipek yolu üzerinde bölge. Tarım havzasının batı yarısını çeviren yüksek dağların eteklerinde kurulmuş vaha kentleri (Kuça, Aksu, Kaşgar, Yarkent, Hotan, Keriya) bu bölgededir.

ALTIYÜZLÜ sıf. Geom. Altı yüzü olan.
◆ a. Geom. Altı yüzü olan katı cisim (Düzgün altıyüzlü küptür.)

ALTIZ sıf. Bir batında dünyaya gelen alt kardeş için kullanılır.

ALTİCHİERO, yaşantısının ancak 1379-1384 yılları arasındaki bölümü belgelendirilebilen italyan ressam. Mekân kullanımı ile Giotto'ya yakın görünürse de, renk ve ışık-gölge uygulamaları, onun Kuzey İtalya kültürüyle bağlantısını ortaya koyar. Özellikle Pàdova'da (San Felice capella'sı, San Giorgio kilisesi) ve Verona'da (Santa Anastasia kilisesi'ndeki *Cavalli ailesinin Meryem'e tanıtılması;* Scaliger sarayı'ndaki tahribe uğramış dizi) yaptığı fresklerle tanındı. Trecento sanatının son ve en zarif temsilcilerinden biridir.

ALTİMETRE a. (fr. *altimètre*'den).YÜKSELTİÖLÇER'in eşanlamlısı.

ALTİPLANO, And dağlarında bölge; özellikle Bolivya topraklarında yayılır ve orada Batı ve Doğu sıradağları arasında bir yüksek ova (yüksl. 4 000 m'yi aşar) oluşturur.

ALTİS, Olympia'daki kutsal Zeus korusu.

ALTKARŞIT sıf. Mant. Aristoteles mantığında aynı terimlerden oluşan biri olumlu, öteki olumsuz iki tikel önerme arasındaki mantıksal ilişkiye denir. (Örn. Bazı insanlar akıllıdır/Bazı insanlar akıllı değildir.)

ALTKAT a. Ormanc. Bir ormanın temel meşceresi altında yaşayan ağaç ve çalıların oluşturduğu kat.
—ANSİKL. Temel meşcere, üstkatı ya da egemen katı oluşturur; altkat, bunun altında kalan bölümdür. Toprağı serin ve taze tutmak ve egemen ağaç türlerinin gövdelerini gölgelemek için, altkatta çoğunlukla, kayın gibi bir gölge ağacı (dolgu ağaç) yetiştirilir. Yangına karşı çok duyarlı olan sahilçamı (*Pinus maritima*) ormanlarında pırnal meşesi (*Quercus ilex*) gibi, ekonomik değeri olmayan bir tür de kullanılabilir. Korulu baltalık ormanlarda baltalık, altkatı, koru, üstkatı oluşturur. Türkiye'de meşe ormanlarında kayın ve gürgen; çam ormanlarında kayın ve göknar türleri dolgu ağacı olarak yetiştirilir.

ALTKATEGORİ a. Dilbil. Üretici dilbilgisinde temel öbekteki kategorilerin alt bölümü.

ALTKATEGORİLEŞME a. Dilbil. Dilbilgisel ve/ya da sözlüksel kategorilerin bağlamlarına göre altkategorilere bölünmesi. (Tür adlarının altkategorileşmesi, kimi dillerde, sayılabilir adlar ile sayılamaz adlar diye bir ayrıma yol açar.)

ALTKATMAN a. Dilbil. Belirli bir coğrafi alanda eskiden konuşulduğu bilinen ve aynı alanda bugün konuşulan dilde bıraktığı izlerle varlığı saptanabilen en eski dil.
—Fiz. *Elektron altkatmanı,* bir atomun, asal ve yörünge kuvantum sayılarını taşıyan elektron hallerinin tümü.

ALTKESME a. Mad. oc. Üst bloklar çıkma yapacak biçimde ayak alnının alt bölümünü kazıyıp alma. (Altkesme, çıkma biçimindeki blokların kazısını kolaylaştırır. Bu işlem çoğunlukla potkopaç makinesiyle mekanik olarak gerçekleştirilir; makine kazılacak hacmin tabanında yaklaşık on santimetre yüksekliğinde bir kazı izi açar.)

ALTKIL a. Zool. Örtü kıllarının altında yer alan kısa ve yumuşak kılların tümü. (HAV KILLARI da denir.)

ALTKITA a. Coğ. Hindistan altkıtası: Asya'nın, Himalaya'nın G.'inde, Hindistan, Pakistan ve Bangladeş'i içeren bölümü.

ALTKLORÜR a. Kim. Olağan klorürlerden daha az klor içeren ve varlıkları her zaman kesin olmayan klorlu bileşiklerin genel adı.

ALTKÖŞE a. Futbol, eltopu, sutopu gibi sporlarda kalelerin, alana dikey doğrultudaki direklerinin zeminle (sutopunda su düzeyi) birleştiği noktada 90 derecelik açıyla oluşturdukları köşe. Her kalenin sağda ve solda, iki altköşesi vardır.

ALTKRİTİK sıf. Nük.müh. Çoğalma çarpanı 1'den küçük olan bileşimde ve boyutlarda, nötron çoğaltıcı ortam için kullanılır. (Dolayısıyla tepkinliği negatiftir.)

ALTKURUL a. Bir kurul tarafından, belli bir sorunu çözmek için atanmış kurul.

ALTKUŞAK a. Yerbil. Yüksek sıcaklık (500-700°C) ve güçlü litostatik basınç altında başkalaşıma uğrayan derin yerkabuğu kuşağı.

ALTKÜLTÜR a. Topbil. Bir gruba özgü olan ve öteki grupların kültürlerine benzemeyen kültür.

ALTKÜME a. **1.** Göz önüne alınan kümenin parçası. **—2.** Herhangi bir kümenin altbölünümü.

ALTKÜRE a. Geom. S^n küresine benzer ve E_n afin uzayında yer alan bir küreyle, bu kürenin merkezini içeren, $k+1$ boyutlu bir E_n altuzayının arakesiti. (Bu durumda kimi kez k-altküre diye belirtilir. $k=1$ olduğunda daha çok *büyük çember* denir.)

ALTLIK a. **1.** Bir şeyin altına konulmak amacıyla yapılmış nesne. **—2.** İçkiden önce, mideyi bastırmak için yenilen yiyecekler: *Altlık yapmak. Altlık olarak bir şeyler yemek.*
—Arıc. *Kovan altlığı,* kovanın, yerden gelecek zararlı etkilerden korunması için üzerine oturulduğu tahta çerçeve.
—Cilt. Hattatların yazarken kullandıkları bir tür sümen. Yazışı kolaylaştıracak biçimde kimi yeri kalın, kimi yeri ince olan altlıkların sanat eseri olarak nitelenenleri vardı. Nakışlı altlıklar, dönemin ünlü ciltçibaşılarına, ressamlara, tezhipçilere yaptırılırdı. Ciltçibaşı Salih Efendi'nin Sultan Abdülmecit için yaptığı altlık 40 altın değerindeydi.
—El sant. Yün ya da kalın iplikten, yalnız taban ve parmakları örtecek biçimde örülmüş, konçsuz çorap.
—Ev eşy. *Bardak altlığı,* bardağın üstüne konulacağı mobilyayı korumak için bardağın altına yerleştirilen camdan, metalden, vb. küçük disk. ‖ *Şişe altlığı,* örtüyü, masayı vb.'ni korumak için şişelerin altına konulan camdan, madeni, vb. küçük disk. (Eşanl. SÜRAHİ ALTLIĞI). ‖ *Tabak altlığı,* üstüne tabakları koymak için masaya yerleştirilen taşımalık.
—Fiz. ve Kim. Çeşitli laboratuvar aygıtlarını tutmaya ve desteklemeye yarayan düzenek.
—İnş. *Kule altlığı,* bir kulenin, oturduğu bina kütlesinin taşıyıcı yapısına bağlı alçak bölümleri.

—Marangl. Kurulması tamamlanmamış işlerin oturtulduğu, üzerinde kapak, çekmece gibi devinimli parçaların teraziye getirilerek alıştırıldığı taban.
—Matbaac. Kollu taşbaskı presinde, taşın üstüne basınç yapan deri kaplı tahta travers. ‖ *Klişe altlığı*, harflerle aynı düzeye (23,56 mm) yükseltmek için matbaa klişelerini yerleştirmeye yarayan tahta, kurşun, çelik ya da hafif metal alaşımından yapılmış destek.
—Metalurj. Pota fırınlarında, potaları tabandan yüksekte tutmak için altlarına konulan büyük pul.
—Topogr. *Mira altlığı*, düzeçleme mirasının devingen desteği.
—Yapış. Bir başka malzemeyle birleştirmek amacıyla yüzeyine yapıştırıcı uygulanan malzeme.

ALTLI ÜSTLÜ be. **1.** *Altlı üstlü (oturmak)*, aynı apartmanda biri alt, öteki üst katta (oturmak). **—2.** *Altlı üstlü (işlemek, dokumak)*, iki yüzlü, iki yanlı (işlemek, dokumak).

◆ sıf. Etek ceket ya da pantolon ceket biçimindeki giysi için kullanılır: *Bu kumaştan altlı üstlü bir takım zor çıkar.*

ALTMAN (Natan İsayeviç), sovyet ressam (Vinnitsa 1889 - Leningrad 1970). Odesa'da öğrenim gördükten sonra, Paris'teki Marie Wassilieff akademisi'ne devam etti (1910-1911); daha sonra Petrograd Güzel sanatlar akademisi'nde profesör oldu (1918-1921). Kübizmi, yeniklasikçiliği ve daha sonra da şiirsel gerçekçiliği benimsedi. Portre, manzara, natürmort ve tiyatro dekoru yapımında büyük başarı gösterdi.

ALTMAN (Robert), amerikalı film yönetmeni (Kansas City 1925). İkinci Dünya savaşı'nda bombardıman pilotuydu. Daha sonra gazetecilik yaptı. Sinemaya belgesel film yapımcısı olarak girdi. İlk yönetmenlik denemeleri *The Delinquents* (1955) ve *The James Dean Story* (1957) ile adını duyuramadı. Bunun üzerine TV için çalışmaya başladı. Kendi film yapımevini kurarak 1968'de *Countdown*, 1969'da *That Cold Day in the Park* filmlerini yönetti. Ama eleştirmenlerin ve seyircinin dikkatini 1970 Cannes film şenliği büyük ödülü'nü kazanan *Cephede eğlence* (M.A.S.H.) ile çekti. Bu başarıdan sonra, çağdaş amerikan toplumunun keskin bir eleştirisine yöneldi ve yaptığı birçok filmle döneminin büyük yönetmenleri arasına girdi: *Brewster McCloud* (1970), *McCabe and Mrs. Miller* (1971), *Hayal ve görüntü* (Images) [1972], *The Long Goodbye* (1972), *Thieves Like Us* (1973), *California Split* (1974), *Nashville* (1975), *Buffalo Bill and the Indians* (1976), *Three Women* (1977), *A Wedding* (1978), *Quintet* (1979), *A Perfect Couple* (1979), *Health* (1980), *Popeye* (1980), *Streamers* (1983).

ALTMANN (Wilhelm), alman müzikbilimci (Adelnau 1862 - Hildesheim 1951). Berlin eyalet kitaplığı'nın müzik bölümünü yönetti. Wagner ve Brahms'ın mektuplarını, Max Reger'in yapıtlarının kataloğunu ve orkestra, keman, oda müziği topluluklları vb. için yazılmış yapıtları yayımladı.

ALTMARK ya da **NORDMARK**, Almanya Federal Cumhuriyeti'nde bölge, Sachsen-Anhalt yönetim bölümünün kuzeyinde, Elbe'nin dirseği içinde, Berlin'in B.'sında. Başlıca kentleri: *Stendhal, Salzwedel, Gardelegen*. Büyük kuzey ovasının bölümlerinden biri olan Altmark, üzerinde birkaç buzultaş tepesi yükselen, örtü halinde buzul kökenli kumlu tortullardan oluşur. Başlıca etkinlikler hayvancılık ve tarımdır.

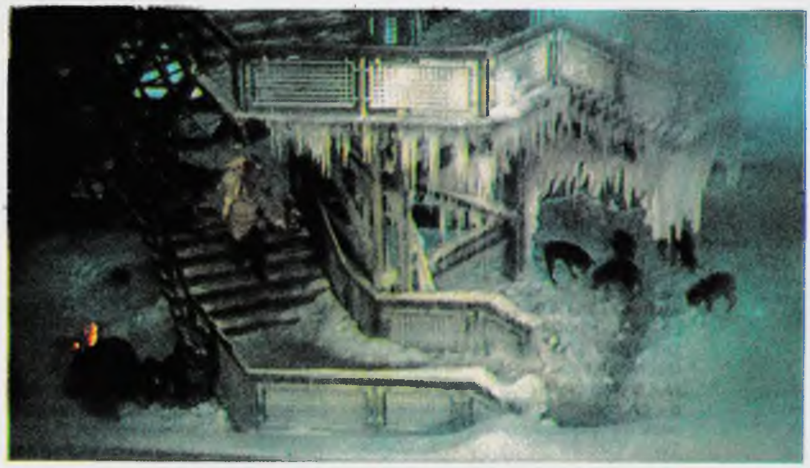
ALTMATRİS a. Ceb. *Bir* $A=(\alpha_{ij})_{(i,j)\in I\times J}$ *matrisinin altmatrisi*, $I'\subset I$ ve $J'\subset J$ olmak üzere $A'=(\alpha_{ij})_{(i,j)\in I'\times J'}$ matrisi.

ALTMIŞ as. say. sıf. **1.** Altı kere on: *Altmış kiloluk bir ağırlık. Altmış yaşını aşmış.* **—2.** (addan sonra) "Altmışıncı" anlamında bir numaralama, bir sıralama belirtir: *Sayfa altmış.*

◆ a. 60 sayısı, rakamı (duruma göre, ev, sokak, oda numarası, yaş, yüzde vb. belirtir): *Altmışına geldi. Altmışta kalıyor (odada).*

ALTMIŞALTI a. **1.** Bir tür iskambil oyunu. **—2.** *Altmışaltıya bağlamak*, bir işi, bir eylemi hileyle başarmak ya da bir kimseyi hileyle kandırmak, yenmek (arg.).
—ANSİKL. Oy. İki kişiyle ve yirmi dört kâğıtla oynanır. Oyuncuların oyunu kazanabilmesi için, bir elde aldıkları kâğıtların toplam değerinin, en az altmış altı olması gerekir. Önceden saptanan sayıya ilk ulaşan oyunu kazanır.

ALTMIŞAR ül. say. sıf. **1.** Üleştirmede, altmış sayısıyla belirlenen çokluktaki şey için kullanılır: *Altmışar kişilik gruplar.* **—2.** *Altmışar altmışar*, altmış birimlik öbekler halinde.

Robert Altman'ın *Quintet* filminden bir sahne (1979)

ALTMIŞDÖRTLÜ sıf. Matbaac. Genellikle, 64 sayfalık formalardan oluşan kitap boyutu için kullanılır. (Kitabın büyüklüğünü belirleyen, olağan boyutta bir baskı kâğıdının, katlanarak 32 eşit yaprağa [64 sayfa] bölünmesidir. Böyle bir kitabın kalınlığı yaklaşık 100 mm'dir.)

Altmışdörtlüler, Yeniçeri ocağı'nın Galata'nın güvenliğiyle görevli altmış dördüncü ortasına verilen ad. Altmışdörtlüler, asayişin bozuk olduğu bu semtte daha sonraki dönemlerde, düzeni sağlamak yerine, olaylara neden olmuşlardır.

ALTMIŞINCI sıra say. sıf. Altmış sayısıyla belirlenmiş sırada yer alan kimse, şey için kullanılır (adsız da kullanılabilir): *Üniversite giriş sınavlarında altmışıncı oldu. Kuruluşumuzun altmışıncı yıldönümünü kutluyoruz.*

ALTMIŞLI sıf. Arit. *Altmışlı sayma*, tabanı 60 olan sayma.

ALTMIŞLIK sıf. **1.** Altmış birimden oluşan ya da altmış birim alabilen şey için kullanılır. **—2.** Yaklaşık altmış yaşında olan ya da öyle görünen kimse için kullanılır: *Altmışlık bir ihtiyar.*

ALTMIŞLIK a. Nümism. Mustafa III döneminde (1757-1774) bastırılan osmanlı gümüş sikkesi; 0,600 ayarında, dokuz dirhem (28,866 g) ağırlığındaydı. Kuruş ve zolotaların değer yitirmesi üzerine, zolotanın iki katı değerinde (60 para) altmışlık'ların basımına başlandı. Altmışlık'ların biçim ve ağırlıkları değiştiği halde, adı aynı kaldı. Mahmut II döneminde (1808 - 1839) bastırılan (1833-1839) altmışlık'lar altılıkların (240 para = 6 kuruş) dörtte biri değerindeydi. Yaklaşık 2,700 g ağırlığında, 28 mm çapında olan altmışlık'lar biçim, bezeme ve yazılarıyla altılıklara benziyordu. Ancak Mustafa III döneminde bastırılanlardan farklı olarak ön yüzlerinde tuğra, arka yüzlerinde paranın basıldığı yer ve tarih bulunuyordu. Altmışlık'ların basımı Abdülmecit'in sikke reformuna değin sürdü; bundan sonra *mecidiye** denilen sikkeler basılmaya başlandı (1843). Altmışlık'lara *altmış para* ya da *çifte zolota* da deniyordu.

ALTMODÜL a. Ceb. Bir M A-modülünün M'parçası; bu altküme M nin iki yasası için kararlıdır ve M nin yaptırılmış yasalarıyla donatıldığından bir A-modüldür. (Bir M A-modülünün bir M' parçası, ancak ve ancak M' boş değilse ve M nin iki yasası için kararlıysa M nin bir altmodülüdür.)

ALTMÜHL, Federal Almanya'da ırmak, Bavyera'da, Tuna'nın kolu; 195 km. Nürnberg'in B.'sından doğar, Schwaben ve Franken Juraları arasında akar, Regensburg yakınında Tuna'ya kavuşur.

ALTMÜHL ENDÜSTRİSİ a. (Bavyera'daki *Altmühl* ırmağının adından). Tarönc. Güney Almanya orta yontmataş devri endüstri kalıntıları. (Bu endüstri, Moustier endüstrisi tipi araç ve gereçlerden başka, Micoque endüstrisi'ninkilerle karşılaştırılan iki yüzü yontulmuş taştan araç ve gereçleri kapsar.)

ALTNİKOL (Johann Christoph), alman besteci ve orgcu (Berna, Silezya, 1720 -Naumburg 1759). Leipzig'de Bach'ın öğrencisi (1744), sonra damadı oldu (1749). Kayınpederinin birçok bestesini temize çekti. Bach, son koralini ona dikte etmişti.

ALTNOKTA a. Paleogr. Atılması gerektiğini göstermek için mektubun altına konan, bir noktadan oluşan düzeltme işareti.

ALTO a. (ital. sözc.). **1.** Kadın seslerinin en pesi; alto sesi olan kadın. (KONTR-ALTO da denir.) **—2.** VİYOLA'nın öbür adı.

◆ sıf. Ses alanı tenorla soprano arasında olan bakır üflemeli çalgılar için kullanılır: *Alto saksofon.*

ALTO ADİGE → TRENTİNO YUKARI ADİGE.

ALTOCUMULUS a. (lat. alto, *yüksek* ve *cumulus*, yığın'dan). Meteorol. Az çok aralıklı iri yumaklar oluşturan, orta yükseklikte (yaklaşık 4 000 m) bulut kümesi.
—ANSİKL. Altocumuluslar oldukça yoğun ya da tomurcuklu bir oluşum gösterir.

Bk. resim sayfa 472

Öğelerinin irilikleri ve tersine dönmüş şemsiye görünümleri (serpme bulutlu) cirrocumuluslardan ayrılmalarını sağlar. En alçaktaki altocumulus da stratocumulustan öğelerinin daha büyük ve daha düz olmasıyla ayrılır. Tomurcuklu *(altocumulus castellanus)* ve mercimeksi altocumu-

luslar (puro biçiminde) düşey doğrultuda büyük bir kararsızlık gösterir.

ALTO DOURO, Kuzey Portekiz'de bölge, Meseta platolarını boğazlarla aşan Douro ırmağının her iki kıyısında. Şistli sarp yamaçlı vadilerle küçük iç havzalar birbirini izler. Üzüm bağlarıyla ünlüdür; elde edilen üzümler, Porto kentindeki antrepolara gönderilir.

ALTOKSİT a. Kim. Olağan oksitten daha az oksijen içeren çeşitli oksitlerin genel adı.

ALTOLAGUIRRE (Manuel), ispanyol şair (Málaga 1906 - Burgos 1959). Önceleri romantizmin etkisinde kaldı (*Las islas invitadas*, 1926), Shelley'den çeviriler yaptı ve Juan Ramón Jiménez*'in etkisinde kaldı. *Ejemplo* (1927) ve *Soledades juntas* (1931) adlı yapıtlarında yenigongoracı bir anlayışa yöneldi. 1939'dan sonra Küba'ya ve Mexico'ya göç etti ve orda sinemayla uğraştı. Ayrıca basımcılık yaptı ve çeşitli dergiler (Litoral, 1926-1929; Caballo verde para la poesía, 1935-1936) ve şiir kitapları yayımladı.

ALTOS CUCHUMATANES, Guatemala'da kireçtaşlı kütle, Motagua vadisinin K.-B.'sında. Başlıca dorukları 4 000 m'ye yaklaşır.

ALTOSTRATUS a. (lat. *alto*, yüksek ve *stratus*, geniş 'ten). Meteorol. Lifli örtü biçiminde, orta yükseklikte (2 000 ile 6 000 m arası), gri renkli bulut. (Altostratusun Güneş ve Ay'a dönük yanı daha parlaktır ve bu gökcisimleri buzlu bir camın arasındaymış gibi görünür. Cirro-stratustan farkı, Güneş ve Ay'ın kenarlarını ayırt etme olanağı vermemesidir.)

ALTOYUK a. MÜCEF'in eşanlamlısı.

ALTPROGRAM a. Bılş. Bir programın birçok noktasında kullanılan ve bilişim dilinde yazılan komutlar sırası; altprogram işleyeceği ya da kullanacağı parametreleri saptar ve bir çağrı komutuyla yeniden çağrılabilir. (Eşanl. RUTİN, YORDAM.)

ALTTAKIM a. Biyol. Takımı bölümlere ayıran ve onun hemen altında yer alan sınıflandırma kademesi.

ALTTANGÖRÜŞ a. Sine. Kamera ekseninin aşağıdan yukarıya doğru az ya da çok kaldırılmasıyla gerçekleştirilen görüntü çekimi.

ALTTANKURMA a. Fels. Yapılanmış ve tamamlanmış bir bütünün temelindeki ilkelerin, bu bütünü kuran birkaç öğeden hareket edilerek çıkarsanması. (Alttankurma, genişletici tümevarımın sonucudur.)

ALTTAŞ a. Değirmenc. Değirmenin sabit duran alttaki taşı. Buna karşılık üsttaş döner.

solda: altocumulus
sağda: altostratus

ALTOMONTE (Martino), **Martin Hohenberg** denir, italyan ressam (Napoli 1657 - Heiligenkreuz manastırı, Aşağı Avusturya, 1745). Maratta'nın öğrencisi. 1684'te Polonya kralı Jan Sobieski'nin ressamlığına getirildi. 1702'den sonra Avusturya'ya yerleşerek bu ülkenin manastırlarında pek çok fresk yaptı.

ALTON, ABD'de (İllinois) kent, Mississippi ırmağı kıyısında; 40 000 nüf. Cam sanayisi.

ALTON (Robert), amerikalı dansçı ve koregraf (Bennington 1902-Hollywood 1957). Broadway'de birçok müzikli güldürü topluluğunu ve danslarını düzenledikten sonra 30'lu yılların en gözde koregrafı oldu *(Anything Goes, Ziegfield Folies, The Wamp)*. Holywood'da birçok filmin koregrafisini *(Ziegfield Folies, Show Boat, White Christmas, Dady Long Legs)* yaptı.

ALTONA, Almanya'da eski kent (1937'de Hamburg ile birleştirildi). 1537'den kalma metinlerde adı geçen, 1640'ta Danimarkalılar tarafından alınan kent, Hamburg ile boy ölçüşecek kadar gelişmiş, 1713'te İsveçliler tarafından ateşe verilmiş, 1867'de Prusya'ya geçmişti.

ALTONA, Avustralya'da yer, Melbourne'un G.-B. banliyösünde, Port Phillip koyu kıyısında. Petrol arıtma ve petrokimya sanayisi.

ALTOONA, ABD'de (Pennsylvania) kent, Allegheny kütlesinde; 63 000 nüf. Demiryolu gereçleri yapımı.

ALTO PARAGUAY, Paraguay'ın kuzeyinde yönetim bölgesi; 8 960 nüf. (1982); 45 982 km²; merkezi *Fuerte Olimpo*.

ALTO PARANA, Paraguay'ın doğu kesiminde yönetim bölgesi; 198 500 nüf. (1982); 14 895 km²; merkezi, *Hernandarias*.

ALTPROLETARYA a. Topbil. Aralarında büyük farklılık gösteren emekçilerin oluşturduğu toplumsal katman. Bunların ortak ölçütlere dayanan bir tanıma bağlanması zordur. Ama bu katmanın, aşırı sömürülme, çok kötü beslenme ve barınma koşulları ve çoğunlukla, içinde çalıştıkları ortamınkinden farklı bir dil ve kültüre sahip olmaları (göçmenler) gibi ayırt edici özellikleri vardır.

ALTRİA, etrüsk mitolojisinin kadın kişisi; ikonografide kimi zaman Aphrodite'nin yerine geçer.

ALTRİNCHAM, Manchester'in (Büyük Britanya) banliyösü. Makine yapımı.

> **ALTRO-** (fr. *altro-*'dan). Org. kim. Şeker kimyasında, stereokimyası *altroz*' la aynı olan bileşikleri belirten önek.

ALTROZ a. (fr. *altrose*). Org. kim. Heksozlardan birinin adı.

ALTSINIF a. Biyol. Sınıfı bölümlere ayıran ve onun hemen altında yer alan sınıflandırma kademesi.

ALTSOYSOP a. Antropol. Bir soysopun alt bölümleri. (Bir soysop içinde altsoysoplar, ya günlük yaşamda daha elverişli birimleri oluşturmak ya da statü farklılıklarını vurgulamak amacıyla birbirlerinden ayırt edilirler. Aynı ataya bağlı büyük oğul ve küçük oğuldan gelen büyük altsoysop ile küçük altsoysopun ayırt edilmesi bunun bir örneğidir.)

ALTSTÄTTEN, İsviçre'de (Sankt Gallen kantonu) kent, Ren vadisinde; 9 100 nüf. Eski evler.

ALTŞEBEKE a. Elektrotekn. SEKTÖR'ün eşanlamlısı.

ALTŞUBE a. Biyol. Şubeyi bölümlere ayıran ve onun hemen altında yer alan sınıflandırma kademesi.

ALTTABAN a. Topol. Göz önüne alınan topolojik uzayın $\mathcal{T}$ topolojisinin $\mathcal{B}'$ altkümesi; $\mathcal{B}'$ ün elemanlarının sonlu bütün arakesitlerinin kümesi $\mathcal{T}$ için bir taban oluşturur.

ALTTAŞIYICI a. İletiş. Bir ara kiplemede kullanılan ve bir kiplenim yaratan taşıyıcı; bu kiplenim, sonradan, daha yüksek frekanslı ikinci bir taşıyıcı kiplemeye yarar. (Alttaşıyıcılar çoğullama işlemlerinde kullanılır.)

ALTTEPKEN a. Org. kim. Yapısal değişimleri incelenen bir kimyasal tepkimenin iki tepkeninden biri. (Örneğin $CH_3Cl \rightarrow CH_3\overset{+}{N}H_2CH_3$ dönüşümü inceleniyorsa, $CH_3Cl + CH_3NH_2 \rightarrow CH_3\overset{+}{N}H_2CH_3 + Cl^-$ tepkimesinde alttepken CH_3Cl'dür; ama $CH_3NH_2 \rightarrow CH_3\overset{+}{N}H_2CH_3$ dönüşümü sözkonusuysa, alttepken CH_3NH_2'dir.)

ALTTEST a. Ruhbil. Genel bir yeteneği ölçmeye yarayan bir testin, bu yeteneğin özel bir yanını ölçmeyi sağlayan alt bölümü. (Bir ölçek oluşturan farklı alttestlerin bağdaşık olmaması, bu ölçeğin, zekâ ölçmedeki geçerliliğinin bir göstergesi olarak kabul edilir. Örneğin WISC [Intelligence Scale for Children - Weschler'in çocuklar için zekâ ölçeği], gittikçe zorlaşan item'lerden kurulmuş 12 alttestten oluşur.)

ALTTÜR a. Biyol. Aynı türden başka çeşitlere göre, aralarında fazlaca benzerlik bulunan çeşitlerin tümü. (Alttürler genellikle coğrafi ayrılıkla sınırlı çeşitlerden oluşur.)

ALTUĞ (Demirhan), türk orkestra yöneticisi (İstanbul 1919). İstanbul Belediye konservatuvarı'nı bitirdi (1948). İstanbul Şehir orkestrası şef yardımcılığına atandı (1953). Mesut Cemil ile Radyo oda orkestrası'nı kurdu (1955). Salzburg Mozarteum akademisi'nde orkestra yönetimiyle ilgili çalışmalar yaptı. Yurda dönünce Şehir operası'nın kuruluş çalışmalarına katıldı ve opera orkestrasını yönetti. (1960-1968). Cemal Reşit Rey'den sonra İstanbul Şehir orkestrası'nın (bugünkü İstanbul Devlet senfoni orkestrası) şefliğine getirildi. Bu görevinin yanı sıra, İstanbul Radyosu senfoni ve oda orkestralarını yönetti. 1984'te emekli oldu. Türk Musikisi devlet konservatuvarı'nda kompozisyon ana sanat dalı başkanı olan Altuğ, aynı okulda armoni dersleri de vermektedir.

ALTUĞ (Yılmaz), türk hukukçu (İstanbul

1925). İstanbul Hukuk fakültesi'ni bitirdi. Aynı fakültede devletler hususi hukuku asistanı (1954), doçenti (1956),profesörü (1964) oldu; dekanlığa getirildi (1981). Milliyetçi demokrasi partisi'nden milletvekili seçildi (1981). Parti dağılınca ANAP'a katıldı, Sıvas milletvekili oldu (1991). Bazı yapıtları: *Yabancıların hukuki durumu* (1963), *Devletler hukuku* (1968), *Devletler hususi hukuku* (1973).

ALTUĞ (Kurtul), türk gazeteci (İzmir 1935). Ankara Hukuk fakültesi'nde öğrenciyken, Akis dergisi sorumlu yazıişleri müdürlüğünü üstlendi (1958). İran şahı ile ilgili bir yazıdan dolayı hüküm giyerek bir ay hapis yattı. 28/29 Nisan olayları (1960) nedeniyle Tahkikat komisyonunca tutuklandı. 27 Mayıs sabahı serbest bırakıldı. Akis kapanınca Yeni İstanbul gazetesi Ankara temsilciliğine, ardından genel yayın müdürlüğüne getirildi (1968). Gazeteye Akis'ler başlığı altında günlük yazılar yazdı. Akşam ve Hürriyet gazetelerinde çalıştı (1970-1971). Birinci Nihat Erim hükümetinde Başbakanlık basın danışmanlığına getirildi (1971), on bir bakanla birlikte görevden ayrıldı. Haftalık siyaset ve haber dergisi 7 Gün'ü çıkardı (1972-1977). 1979'da Tercüman'a geçti. Çalışmalarını bu gazetede sürdürüyor. Yapıtları: *12 Mart ve Nihat Erim olayı* (1972), *27 Mayıs'tan 12 Mart'a* (1972), *Umudun tükenişi* (1979).

ALTUN ABA (Şemsettin), Anadolu Selçuklu atabeki (XII.-XIII. yy.). Kılıç Arslan II döneminde devlet hizmetine girdi. Alaettin Keykubat I'in çaşnigir'i ve oğlu Gıyasettin Keyhüsrev II'nın atabekiydi. Yassıçimen savaşı'nda (1231) ordunun bir koluna komuta etti. Gıyasettin Keyhüsrev II'nin tahta çıkmasında etkili oldu. Vezir Saadettin Köpek tarafından öldürtüldü. Konya'da bir medrese, Konya-Aksaray yolu üzerinde bir kervansaray yaptırdı.

ALTUN HA, Yucatán'ın Karaib'e bakan kıyısında, başkent Belmopan'ın 50 km kuzeyinde, Belize'de maya siti. İ.Ö. II. yy.'dan beri insanların yaşadığı sanılan bu sitte ancak klasik çağın başında (İ.S. 250'ye doğr.) ayin binaları ve saraylar (rahip konutları ?) yapıldı. Oturma bölgesi (300-400 platform) sit merkezinin çevresinde gelişti. Mezar tepeciklerinde ve tapınaklarda 200'den çok mezar bulundu (taştan ayin baltaları, çömlekler, takılar, yeşim taşından süs eşyaları gibi zengin mezar eşyalarıyla birlikte). VIII. yy.'ın sonundan başlayarak sit gerileme dönemine girdi; klasik sonrası çağda (950-1500), yöre yeniden maya toplulukları tarafından işgal edildi.

Altun Ha
Güneş tanrının tapınağı'ndaki duvarlardan birini süsleyen kabartma (klasik dönem)

Altun ışık, Ziya Gökalp'ın, bazılarını manzum olarak yazdığı masallarıyla 2 perdelik tarihsel bir oyununu derleyen yapıtı (1923). Türk destanlarından, *Dede Korkut kitabı*'ndan da esinlenen masallar çocuklara doğruluk, çalışkanlık, yurt ve ulus sevgisi gibi değerleri kazandırmayı amaçlar. Yazar, türk destan edebiyatında gökten inen ışıktan (altın ışık) gebe kalan kadının kutsal hükümdarı doğurması motifini, türkçülük anlayışıyla birleştirerek kullanır: yaratıcı altın ışık gönülden gönüle geçerek Türkler'i birbirine bağlayacak ve güçlü, uygar bir "türk ili" oluşacaktır.

Altun yaruk (Altın ışık), uygur türkçesiyle yazılmış buddhacılıkla ilgili çeviri. Sanskritçe asıllı yapıt *(Suvarnaprabhasa -uttama-sutra)* önce çinceye ve daha sonra VIII.-IX. yy. arasında çinceden uygur türkçesine, Sıngku Seli Tudun adlı bir türk bahşısı tarafından Beşbalık şehrinde çevrildi. On kitap ve otuz bir bölümden meydana gelen yapıtta Buddha dininin ilkeleri açıklanmakta ve Buddha'nın efsanevi hayatıyla ilgili öyküler yer almaktadır. (→ Kayn.)

ALTUNA (Feridun), türk opera yönetmeni (İstanbul 1925). İstanbul Üniversitesi'nde alman filolojisini bitirdi. Hamburg'da müzikbilim, Münih'te tiyatro felsefesi öğrenimi yaptı. Birçok opera sahneye koydu (*Son bant, Hayvanat bahçesi, Uçan Hollandalı,* vb.) İstanbul Devlet opera ve balesi başyönetmenliği görevinde bulundu (1978-1985). Emekliye ayrıldıktan sonra tekrar göreve çağrıldı. *Karyağdı hatun* operasını sahneledikten sonra, yaş haddinden emekli oldu (1990).

ALTUNCUZADE, İbn Zehebî de denir, türk hekim ve bilgin (XV.yy.). Mehmet II döneminin ünlü hekimlerinden. Daha çok idrar yolu hastalıkları üzerinde çalıştı. İdrar tutulmasını, İbn Sina'nın *Kanun*'undaki bilgilerden yararlanarak, sonda yardımıyla tedavi etti. Zooloji ve botanik alanlarında da çalıştı. Bitkilerin tıp alanında kullanılmasına ilişkin araştırmalar yaptı.

ALTUNDERE, Sakarya'nın Akyazı ilçesi merkez bucağında belde; 3 435 nüf. (1990). Belediye. PTT.

ALTUNİ sıf. Altın rengindeki şey için kullanılır.

ALTUNİZADE İSMAİL ZÜHTÜ PAŞA → İSMAİL ZÜHTÜ PAŞA Altunizade.

ALTUNTAŞ Hacip, gazneli komutan (? - 1032).Sebük Tigin'in hassa ordusu komutanı *(hacib-i buzurg)* oldu. Sultan Mahmut'un Karahanlılar ile yaptığı savaşta, ordunun sağ kanadına komuta etti (1008). Harizm'in alınmasından sonra harizmşah unvanıyla bölgeye vali atandı (1017). Komşu türk kabilelerin akınlarına karşı sınırlarını başarıyla korudu. Giderek güçlenmesi, Sultan Mahmut ile Mesut'ta özerkliğini ilan edeceği kuşkusunu yarattı. Mesut döneminde Maveraünnehir bölgesinin alınmasıyla görevlendirildi. Buhara'yı aldıysa da Ali Tigin ile Debusiye'de giriştiği savaşta yaralandı ve öldü.

ALTUZAY a. Verilen bir afin uzay için afin doğrusal katlıuzay.(Kimi kez *afin altuzay* diye belirtilir. Sıfır boyutlu altuzaylar noktalar, bir boyutlular da doğrulardır vb.)

ALTÜST sıf. **1.** Karmakarışık, düzensiz. **—2.** *Şeyleri, onların düzenini, sırasını vb. altüst etmek,* onları karıştırmak, düzenlerini bozmak: *Toz alıyorum diye bütün kitapları altüst etmişsin.* **—3.** *Bir yeri altüst etmek,* oradaki düzeni bozmak; orayı didik didik aramak; sözkonusu rüzgâr, fırtına, vb. ise, oraya büyük zarar vermek: *Arama sırasında evimi altüst ettiler. Koca kütüphaneyi altüst ettim, yine de kitabı bulamadım. Bölgeyi altüst eden fırtına.* **—4.** *Bir şeyi (eylem, durum, zaman, vb.) altüst etmek,* onda tam bir karışıklık, kargaşa yaratmak: *Sis ulaşımı altüst etti. Tatil programımı altüst eden bir olay.* **—5.** *Bir şeyi (yatak, börek, vb.) altüst etmek,* onun alt yüzünü üste getirmek. **—6.** *Bir kimseyi, sınırlerini, kafasını, vb. altüst etmek,* onun ruhsal dengesini bozmak: *Kaza haberi onu altüst etti.* **—7.** *Midesini, içini altüst etmek,* midesini bulandırmak. **—8.** *Altüst olmak,*karmakarışık olmak,büyük zarara uğramak, ruhsal dengesi bozulmak, midesi bulanmak.

◆ be. Altüst olarak: *Döndüğünde evi altüst buldu.*

ALTÜST BÖREĞİ a. Çeşitli içlerle hazırlanıp ocak üstünde pişirilen bir tür börek. (Altı piştiğinde düz bir kapakla tersyüz edildiğinden bu adla anılır.)

ALTYAPI a. Bir yapının ya da az çok geniş bir kuruluşun, örneğin kara ve demiryollarının, havalimanlarının temelleriyle zemin kat bölümlerini oluşturan tesislerin bütünü. (Altyapı ve üstyapı ayrımı uygulanan tekniklere göre değişir.) —Bir topluluk için gerekli döşem ve donatımın tümü: *Yeni kurulan bir kentin ticari altyapısı. Bir ülkenin turistik altyapısı.*

—Fels. Marxçılara göre, toplumun ekonomik yapısı, somut temeli. Hukuksal ve siyasal üstyapı, bunun üzerinde yükselir.

—İkt. Bir ekonomide iktisadi etkinlikleri, özellikle sanayi ve ticareti kolaylaştıran enerji, liman, yol, telefon, teleks gibi büyük ölçekli tesis ve hizmetlerin tümü.(Bu kolaylıklar, çoğunlukla kamu kuruluşlarınca sağlanır ve bir ekonomide iktisadi büyümenin önkoşulu sayılır.) || *Altyapı yatırımları,* altyapıyı genişletmek için yapılan yatırımlar.

—İnş. Bir yapının genellikle gömülü olan alt bölümleri (bodrum ya da döşeme altı boşluğu, temeller vb.).|| Eski ve yıkılmış bir yapının, yeni bir inşaatın temellerinde korunan alt bölümü.

—Metalurj. Metallerarası özel bir bileşik türü; bu bileşik AuCu, Cu_3Au, Fe_3Al tipi sıralı ornatma çözeltisinden oluşur.

—Şehirc. *Altyapı döşemi,* her türlü inşaattan önce yapılması gereken ve kamu yararını gözeten çalışmaların tümü (karayolları, lağım şebekesi, su, havagazı, elektrik, telefon hatları vb.).

—Yerbil. Bir orojenin, alt düzey yapılarıyla belirgin derin bölgesi; bu bölgedeki basınç ve sıcaklık koşulları, plastik biçim değişimlerine, akış yapılarına ve erime olaylarına olanak verir. (Pireneler'deki Canigou, hercynia evresi zincirinin altyapısını gösterir; İsviçre Alpleri'nin Simplon-Ticino yöresindeki örtüler, Alp zincirinin altyapısına bağlıdır.)

ALTYAY a. Geom. Parametrelenmiş bir (I, *f*) yayından elde edilen ve (J,*f*) ile gösterilen parametrelenmiş yay; burada J aralığı I içindedir ve (J,*f*) içine *f* uygulaması, (I,*f*) nin *f* uygulamasının J ile kısıtlanmasıdır.

ALTYAZI a. Sine. Bir filmdeki konuşmaların özet çevirisi olan ve görüntünün alt bölümünde yer alan yazılar. (Sinemada kopyalar çıkarılırken görüntüyle birlikte basılabilir; daha yaygın olan bir teknik gereğince de, yalnız altyazı açıkta bırakılarak görüntünün tümünün parafinle örtülmesiyle ve filmin bir kimyasal etkileme banyosuna sokulmasıyla elde edilir. Televizyondaki altyazılar ise, elektronik olarak gerçekleştirilir.)

ALTYÜZEY a. Havc. Bir kanadın yere bakan yüzeyi. (Kanadın üst yanına, *üstyüzey* denir.)

ÂLÛ a. (fars. *âlû*). *Esk.* **1.** Erik. **—2.** *Âlû-yı Buhara,*Türkistan eriği.|| *Âlû-bâlu,* vişne. || *Âlû-gürde,* caneriği.

—Dilbilg. *Şeftali, zerdali* gibi sözcüklerde, türkçenin fonetiğine uygun olarak "ali" bi-

çiminde yer almıştır.

ALU BEŞE, yanlış olarak *Ali Paşa* diye anılır, türk halk şairi (Gaziantep yöresi, XIX. yy.'ın ikinci yarısı). Barak Türkmenleri'ndendi. Yaşamı, halk arasında dolaşan efsanelere de yansımıştır. Yalın bir dille söylediği şiirleri doğa güzelliklerini, sevgiyi konu edinir.

ALUCRA, Karadeniz bölgesinin doğu bölümünde, Giresun iline bağlı ilçe; 21 675 nüf. (1990). 1 618 km^2. 1 bucak, 41 köy. Merkezi Giresun'un 131 km G.-D.'sunda, Kelkit ırmağının kollarından Bağırsak çayı kıyısında *Alucra;* 11 517 nüf. (1990). Kamışlı kilise.

ÂLUD sıf. (fars. *ālūd*). *Esk.* "Bulaşan, bulaşmış" anlamıyla birleşik sıfatlar yapmakta kullanılır: *gam-âlud* (gama bulanmış, gamlı), *hab-âlud* (uykuya bulanmış, uykulu), vb.

ALUDDA. Tar. coğ. Anadolu'da Phrygia bölgesinde ilkçağ kenti; Phrygia ile Galatia bölgelerini Smyrna'ya (İzmir) bağlayan Roma yolu üstündeydi. Kentin, Uşak'ın Sıvaslı ilçesi, merkez bucağına bağlı Hacım köyünün yerinde ya da yakınında olduğu sanılıyor.

ÂLUDE sıf. (fars. *alūde*). *Esk.* **1.** Bulaşmış, bulaşık. **—2.** Kirli: *"Fısk ile âlude oldu âbidan/Cihanda bir temiz tıynet kalmadı"* (Emrah, XIX. yy.). **—3.** *Âlude etmek, eylemek,* kirletmek, bulaştırmak: *"Âlûde itdi öpmek ile lâl-i dilberi"* (Nev'i, XVI. yy.) **—4.** *Âlude dâmen* (eteği bulaşık), iffetsiz, düşkün kadın için kullanılır.

ÂLUDEGÂN çoğl. a. (fars. *alude*'nin çoğl. *ālūdegan*). *Esk.* **1.** Bulaşmışlar, bulaşıklar. **—2.** Suçlular.

ÂLUDEGİ a. (fars. *ālude* ve *-ī*'den *alūdegi*). *Esk.* Bulaşıklık, kirlilik, lekelilik.

ALUDEL → USÂL (EL-).

ALUKO (Timothy Mofolorunso), ingilizce yazan nijeryalı yazar (İlesha 1918). Romanlarında (*One man, one wife,* 1959; *One man, one matchet,* 1964; *Kinsman and Foreman,* 1966; *Chief the Honourable minister,*1970), Afrika ile Batı arasındaki karşıtlıktan doğan kültürel ve siyasal anlaşmazlıkları alaycı bir dille betimledi.

ALUM (Manuel), porto rikolu dansçı ve koregraf (Arecibo, 1943). Martha Graham'dan modern, Mia Slavenskaya'dan klasik dans öğrendi. Dansçı ve koregraf olarak on yıl boyunca Paul Sanasardo dans topluluğunda çalıştı. Çok ileri bir teknik, çok yönlü bir sanatçı kimliği kazandı. Tel-Aviv'de Bat-Dor dans topluluğu, Rambert balesi, Detroit dans tiyatrosu, çağdaş Ballet-Théâtre, Harlem dans tiyatrosu gibi topluluklarla çalıştı, çeşitli okullarda öğretmenlik yaptı. 1966'da, *Storm* ile koregraflığa başladı, daha sonra *The Cellar* (1967), *Palomas* (1968), *Pray for Us* (1972), *Juana* (1973), *Escaras* (1974) adlı yapıtları düzenledi. 1972'de kendi topluluğunu kurdu.

ALUMAG a. (tesc. edil. ad). Magnezyum oranına göre 5005'ten 5056'ya kadar numaralarla belirtilen, alüminyum ağırlıklı çok yaygın alaşımların genel adı (magnezyum % 0,05 ile % 5 arasında değişir.)

—ANSİKL. Alumag sanayi tipi, yarı işlenmiş bir alaşımdır; elektrik iletkeni olarak kullanılmasının yanı sıra aşınmaya dayanıklılığı ve kaynak yapımına elverişliliği nedeniyle aranan bir maddedir. Alüminyum-magnezyum alaşımlarının evre diyagramı, alüminyum içinde en çok % 15 oranında magnezyumun katı çözelti oluşturabileceğini gösterir. Buna karşılık sanayi alaşımlarında silisyum oranı yaklaşık % 5 ile sınırlıdır. Bu oranın üstünde, katı çözelti göreli olarak düşük sıcaklıklarda bile kararsızdır.

ALUMBRADO a. (*aydınlanmış* anlamında isp. sözc.). İspanya'da, 1509'a doğru ortaya çıkmış gizemci hıristiyan mezhebinin üyesi. (Engizisyon, alumbrado'ları aralıksız kovuşturdu. Onlardan biri sandığı Aziz İgnacio de Loyola'yı da bu tutumuyla tedirgin etti.)

ALUMEL a. (tesc. edil. ad). % 2 alüminyum, % 2 manganez ve % 1 silisyum içeren nikel alaşımı; 1 200°C'a kadar yükseltgen aşınmaya dayanıklıdır. (Alumel daha çok, bir nikel-krom alaşımı olan chromelin yerine ısılçift öğesi olarak kullanılır.)

Aluminaut, 1964'te denize indirilen amerikan araştırma denizaltısı. En büyük dalış derinliği 4 500 m'dir.

Aluminum Company of America → ALCOA.

Aluminum Company of Canada → ALCAN.

ALUMNİT a. (tesc. edil. ad). Tencere üretiminde kullanılan ve temel maddesi alümin olan ateşe dayanıklı toprak.

ALUNDUM a. (tesc. edil. ad). Elektrikli fırında alümin eritilerek elde edilen ateşe dayanıklı aşındırıcı madde.

ALUNNO (Francesco DEL BAILO, **Francesco** — denir), italyan dilbilgini (Ferrara 1485'e doğr. - Venedik 1556). Edebiyat sözlükleri ve italyan dilinin ilk sözlüklerinden biri sayılan: *Fabrica del Mondo'* yu (1546-1555) yazdı.

ALUPKA, Ukrayna'da turizm merkezi. Kırım yarımadasının güney kıyısında, Yalta'nın G.-B.'sında: 10 000 nüf; XIX. yy.'dan kalma gotik mağribi üslubunda saray (müze, güzel park).

ALURİCALAR, Victoria çölü (batı) bölgesinde yaşayan Avustralya yerlileri. Toplumsal bölünmeden yoksun bir toplumda avcı ve toplayıcılıkla geçinirler. Çapraz yeğenler arasında evlenme yasaktır. Akrabalık sistemleri son derece karmaşıktır ve soyzinciri, dört alt akrabalık soysopuna göre oluşturulur. Aluricalar, motifleri dinsel kaygıları dile getiren, kayalara çizilmiş resimler yaparlar.

ALURLAR ya da **LURİLER,** Afrika'da bir halk. Luo öbeğinden olan Alurlar, bir nilot lehçesi konuşur ve Uganda ile Zaire sınırının iki yanında yaşarlar. Geçimlerini tarımla sağlar ve bölgenin öteki halklarını (Lendular, Okebolar) egemenlikleri altında tutan soylu bir grup oluştururlar. Bölünümsel bir soysop örgütlenmesiyle özel bir siyasal işlevi birleştiren, devlet görünümünde özgün bir yönetim sistemleri vardır. Babasoylu ve babayerli bir halk olan Alurlar klanlara, klanlar da soysopa bölünür. Ayinleri de yönetmeye yetkili olan başkanları, doğal ve doğaüstü dünyalar arasında bir aracı işlevi görürler. Ortak atalarına da, ölmüş başkanlarına da taparlar.

ALUS (Sermet Muhtar), türk yazar (İstanbul 1887 -ay.y. 1952). Ortaöğrenimini Galatasaray lisesi'nde (1906), yükseköğrenimini Hukuk fakültesi'nde tamamladı (1910). İki arkadaşıyla birlikte El Üfürük (1908) adlı gülmece dergisini çıkardı. Davul (1900-1909) adlı gülmece dergisinde yazıları ve karikatürleri yayımlandı. Mütareke döneminde birtakım komedyalar yazdı ve çevirdi. Cumhuriyet döneminde bazı dergi ve gazetelerde eski İstanbul yaşayışını anlatan dizi yazılar (*30 sene evvel İstanbul, 40 yıl evvelkiler, İstanbul kazan ben kepçe, Eski konaklar ne anlatıyor* vb.), ayrıca öyküler ve romanlar yayımladı. Öykü ve romanlarında Hüseyin Rahmi geleneğini sürdürdüyse de toplumsal herhangi bir sorunla ilgilenmedi. Yazılarında üslup ve dil kaygısı gözetmedi. Kitap halinde basılmış romanları: *Kıvırcık paşa* (1933), *Pembe maşlahlı hanım* (1933), *Harp zengininin gelini* (1934), *Eski çapkın anlatıyor* (1944). Bunlar dışındaki on romanı gazete sayfalarında kaldı.

ALUŞTA, Ukrayna'da turizm merkezi, Kırım'ın güney kıyısında, Yalta'nın K.-D.'sunda; 22 000 nüf. Puşkin bir süre Aluşta'da yaşamıştır.

ÂLÜFTE sıf. (fars. *ālüfte*). *Esk.* **1.** Aşk yüzünden çılgına dönmüş, deli olmuş: *"Alüfteyüz dildadeyüz bizden dirîg etme kerem"* (Nef'i, XVI. yy.). **—2.** Alışık, alışkan.

◆ a. Fahişe, düşkün kadın, aşüfte: *"Bir söz anlar hal bilür âlüfte bul bana"* (Âşık Ömer, XVII. yy.).

ÂLÜFTEGÂN çoğl. a. (fars. *ālüfte*'nin çoğl. *alüftegan*). *Esk.* Düşkün, iffetsiz kadınlar.

ÂLÜFTEGİ a. (fars. *alüfte* ve *-ī*'den, *alüftegi*). *Esk.* Temiz ve namuslu olmama, düşkünlük.

ALÜMİN a. (lat. *alumen,* şap'tan,fr. *alumine*). **1.** Alüminyum oksit Al_2O_3 ya da hidroksit $Al(OH)_3$. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Etkin alümin,* yüksek gözenekliliği, dolayısıyla çok büyük bir iç yüzeyi olan, arı ve biçimsiz (amorf) alüminyum oksit.

—ANSİKL. Doğada Al_2O_3 formülüyle gösterilen susuz alüminden başka hidratlı alüminler de bulunur. Susuz halde romboedrik sistemde kristalleşerek korindonu oluşturur. Yoğunluğu 4 dolayında, sertliği elmastan biraz düşüktür (9). Bu değerli saydam taşa özellikle Sri Lanka'da rastlanır. Renksiz türüne beyaz safir denir; metal oksit katkılarından kaynaklanan renkli türlere çeşitli adlar verilir: yakut (kırmızı), doğu topazı (sarı), safir (mavi), doğu ametisti (kırmızımsı menekşe). Öbür metal oksitlerle karışım biçiminde katkılı alümin, manyetit gibi zımpara taşı olarak kullanılır.

Boksit, az çok demir içeren, biçimsiz, hidratlı bir alümindir ve toprak kütleleri halinde bulunur.

1754'te Marggraf'ın bulduğu, Al_2O_3 formülünde, susuz alümin 2 050°C'ta eriyen, suda çözünmeyen beyaz bir tozdur. Hidratlı (sulu) alümin ise asitler ile alkalilerde çözünen, renksiz ve peltemsi bir çökelektir. Isıyla bozunmayan alümin, elektrik fırınında karbonla indirgenerek alüminyum karbür elde edilir; klor ise ancak yüksek sıcaklıkta karbon karıştırılmış alümini etkiler. Bu mineral amfoter bir oksittir ve asitlerle tepkimeye girdiğinde alüminyum tuzlarını, bazlarla alüminatları verir. Pelte biçiminde alümin, boyarmaddeleri çok iyi tutar ve lakları oluşturur; bu özelliğinden kumaş boyamada mordanlama işleminde yararlanılır.

• *Elde edilişi.* Boksitten arı alümin üretiminde kullanılan en yaygın yöntem Bayer yöntemidir ve sudkostikle liksiviasyon işlemi uygulamaya dayanır. Boksit derişik sudkostik çözeltisi eşliğinde ezilir ve sonra basınç altında liksiviasyondan geçirilir. Alümin, alüminat biçiminde çözünerek ayrılır; bu yöntemde demir çözünmez; dolayısıyla demirli kırmızı boksitler işlenebilir. Silis kısmen tepkimeye girer ve $5SiO_2, 3Al_2O_3, 3Na_2O, nH_2O$ bileşiminde çökerek bir miktar alümin kaybına yol açar. Bu yüzden, Bayer yöntemiyle genellikle % 50 ile 60 oranında alümin ve % 8'den az silis içeren boksitler işlenir.

Arıtma ve ters akıntılı yıkamayla ayrılan atıklar kırmızı çamurlar oluşturur. Soğutulan bu çözelti seyreltilerek, alüminin hidrolizle ayrılması sağlanır. Bu tepkime çözünme tepkimesinin karşıtıdır. Arıtmaya ve süzmeye elverişli tane iriliğinde alümin elde etmek için çözeltiye ince alümin kristalleri aşılanır. Öte yandan hidrolizle ayrışma çok yavaş gerçekleşir (50-60 saat); bu yüzden işlenecek hacimler çok büyük boyutlarda tutulur. Süzülmüş ve yıkanmış alümin, 1 300°C'ta kireçleştirilerek suyu tümüyle giderilir. Seyreltik sudkostik çözeltisi çok yönlü aygıtlarda buharlaştırılarak yeniden liksiviasyona gönderilir.

1967'de Pechiney şistler üstünde sülfürik asidin etkime çevrimini inceledi. Pechiney'in H^+ yöntemi, altı hidratlı (sulu) alüminyum klorürün derişik hidroklorik

asit ortamında düşük çözünürlüğünden yararlanır.Cevherin asit etkisinin üstünlüğü, kolloidal olmayan ve dolayısıyla kolayca süzülebilen bir silis atığı vermesidir. Bu etki yeniden çevrime giren bir sülfat asidi çözeltisiyle sağlanır (800 g/l SO_3).Etkime 140°C'ta çalkalama koşuluyla birkaç saat sürer.Sülfat asidinin etkimesiyle oluşan çamur süzüldükten sonra art arda üç kez yıkanır. Kalan atıkta yaklaşık % 85 silis ve % 5'in altında alümin bulunur. Temel tepkimeden gelen çözeltiyle ilk yıkamadan kaynaklanan süzüntü karıştırılır. Yaklaşık 60 g/l alüminyum içeren bu çözeltide çokyoğun sülfat asidi bulunur ve bu yüzden hidrojen klorür gazı katarak altı hidratlı alüminyum klorür çökeltilemez. Gerekli seyreltmeyi elde etmek için, alüminyum klorürün arılaştırılmasında kullanılan ve aşırı ölçüde hidroklorik asit içeren yıkama sularıyla kristalleşme çözeltilerinin yeniden çevrime girmesi sağlanır. 40°C'a kadar soğutulan karışıma hidrojen klorür gazı katılarak HCl oranı 200 g/l düzeyine yükseltilir. Sonuçta $AlCl_3,6H_2O$ çöker ve süzülerek ayrılır. Arı olmayan bu tuz yıkanır ve sonra seyreltik hidroklorik asit çözeltisinde yeniden çözündürülür. Ardından hidrojen klorür gazı katılarak alüminyum klorürün yeniden kristalleşmesi sağlanır ve süzülür. Böylece arıtılmış alüminyum klorür, ısı etkisiyle aşağıdaki tepkimeye göre bozundurulur: $2(AlCl_3,6H_2O) \rightarrow Al_2O_3 + 6HCl + 9H_2O$.

Bu tepkimeyle çok arı bir alümin elde edilir. Dönüştürme evresinde ortaya çıkan ana çözeltiler bir dizi işlemden geçirilerek hidroklorik asit ile sülfat asidi ayrılır ve ilgili devrelere geri yollanır; öte yandan aynı işlemlerle ayrılan demir ve potasyum gübre olarak değerlendirilir.

• *Kullanım alanları.* Kireçleştirilmiş alümin, alüminyum* üretiminde kullanılır.Arı alümin yüksek nitelik gösteren ateşe dayanıklı bir malzemedir. Ayrıca sinterlenmiş alüminden birçok alanda yararlanılır (çeşitli biçimlerde fırın parçaları, yüksek sıcaklıkta çalışan aygıtlar, boru ve füze egzoz kaplamaları vb.). Alüminyum silikatlardan oluşan killerin temel bileşeni alümin, seramik çamurunun bileşiminde % 15 ile 40 oranında yer alır. Ayrıca pişme sırasında yapışmayı önlemek için porselenlerin dokunma yüzeylerine, raflara ve fırın duvarlarına alümin astar vurulur. Arı alüminden optik camların ve metallerin parlatılmasında ince kristaller biçiminde yararlanılır (birkaç mikrometrelik tanecikler halinde α alümin ya da mikrometrenin atında tanecikli γ alümin).

Elektroteknikte sinterlenmiş alümin, alçak gerilim yalıtkanlarında kullanılan yüksek mekanik dirençli seramiklerin bileşimine girer.

ALÜMİNA a. Metalurj. Çelikten oksit giderme işlemi sırasında, çok ince ve sert kalıntılar biçiminde oluşan artık madde.

ALÜMİNAT a. (fr. *aluminate*). $MAlO_2$ formülünde karmaşık tuzların genel adı; M tek değerlikli bir metaldir. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Alüminat asidi*, tek başına elde edilemeyen asit H $[Al(OH)_4]$.

—ANSİKL. Hidratlı alüminin peltemsi çökeleği alkalilerde çözünerek $NaAlO_2$ formülünde sodyum alüminat gibi suda çözünen tuzlar verir. Alümin ayrıca öbür metal oksitlerle suda çözünmeyen alüminatlar da oluşturur; bu türün örneği $Al_2O_3.MgO$ formülüyle gösterilen lâl yakuttur.

Alüminatlar zayıf asit tuzlardır ve hidrolizle alümine dönüşür. Sodyum alüminatın oluşumu ve hidrolizi, sanayide boksitten alümin elde etmeye yarar.

—Hidr. bağl. *Kalsiyum alüminatlar*, erimiş alüminli çimentoların ve başka çimento türlerinin en önemli bileşenleridir.

—Seram. Renkli alüminatlar, bazı seramik renklerinde boyarmadde olarak kullanılır. Kobalt alüminatları mavi, krom alüminatlar yeşil ya da pembedir. Renkli alüminatların renkleri, çinko oksit, kireç, magnezi, silis gibi renksiz oksitlerle değiştirilebilir. Genellikle, alüminatlar, iyice karıştırılmış alümin ile oksidin kavrulmasıyla elde edilir.

ALÜMİNİT a. (al. *aluminit*). Miner. Formülü $Al_2SO_4(OH)_4$, $7H_2O$ olan doğal alüminyum sülfat. (Eşanl. WEBSTERİT)

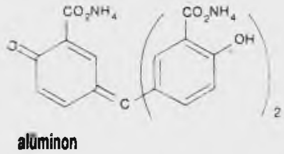
ALÜMİNLİ sıf. **1.** Alümin ya da bir başka alüminyum bileşiği içeren. **—2.** *Alüminli çimento*, boksitle kalker ya da kireç karışımı eritilerek elde edilen çimento. (Çok ince toz biçiminde hazırlanan bu ürün, su eşliğinde çok çabuk sertleşmesi ve yüksek mekanik ya da kimyasal dirençler göstermesi nedeniyle aranan bir malzemedir. Ateşe dayanıklı betonlarda kullanılır.)

> **ALÜMİNO-** (fr. *alumino-*). Anorg. kim. Bir bileşikte alüminyum bulunduğunu belirten önek.

ALÜMİNOFLÜORÜR a. (fr. *aluminofluorure*). Anorg. kim. FLUOROALÜMİNAT'ın eşanlamlısı.

ALÜMİNOKLORÜR a. (fr. *aluminochlorure*). Anorg. kim. KLOROALÜMİNAT'ın eşanlamlısı.

ALÜMİNON a. (fr. *aluminon*). Org. kim. Alüminyum iyonunun nitel ve nicel algılanmasında kullanılan boyar madde; aynı zamanda dezenfektan olarak boğaza püskürtülen ilaçların bileşimine de girer.

alüminon

ALÜMİNOSİLİKAT a. (fr. *aluminosilicate*). Anorg. kim. Silisyum ve alüminyum içeren bileşik. (Kaolen ve feldspat alkali alüminosilikatlardır.)

ALÜMİNOTERMİ a. (fr. *aluminothermie*). Toz alüminyumla metal oksitler arasındaki bazı kimyasal tepkimelerin ısı verme özelliğinden yararlanarak yüksek sıcaklık elde etme tekniği. (Bu teknik bazı metallerin hazırlanmasında kullanılır.)

—ANSİKL. Alüminyum birçok metal oksidi indirger; bu tepkimeyi uygulama alanında ilk kullanan Goldschmidt oldu (1900); indirgenecek metali toz alüminyumla karıştırdı; tepkimeyi başlatmak için yüksek sıcaklık veren ve çabuk tutuşan bir fişek kullandı. Bu işlemde indirgenen metal eriyerek ayrılır ve eriyik üstünde korindon cürufu yüzer.

Demiryollarında rayları kaynakla birleştirmek için alüminotermiye başvurulur; bu amaçla alüminyum tozuyla demiroksit karışımı kullanılır. Aynı ilkeden yangın bombalarında da yararlanılır.

ALÜMİNOZ a. (fr. *aluminose*). Patol. Alüminyum silikat (boksit, zımpara, mika, vb.) içeren tozları uzun süre solumakla akciğerde meydana gelen fibrojen mineral pnömokonyoz.

ALÜMİNYUM a. (fr. *aluminium*; ing. *alumina*, şap toprağından). **1.** Demirden sonra en çok kullanılan beyaz, hafif metal. (Simgesi Al olan kimyasal element). **—2.** *Alüminyum yaprak*, evlerde besin maddelerinin tadını korumak için kullanılan katlanabilir alüminyum. (1948'de bir Amerikalı buldu).

—Metalurj. *Alüminyum emdirme*, bir demir alaşımı yüzeyine alüminyumun yayılmasını sağlayan semantasyon yöntemi. (Eşanl. KALORİZASYON) || *Alüminyum kaybetme*, bir alaşımın alüminyumca fakirleşmesi. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Alüminyum tuncu*, en çok % 14 alüminyum içeren bakır alaşımı.

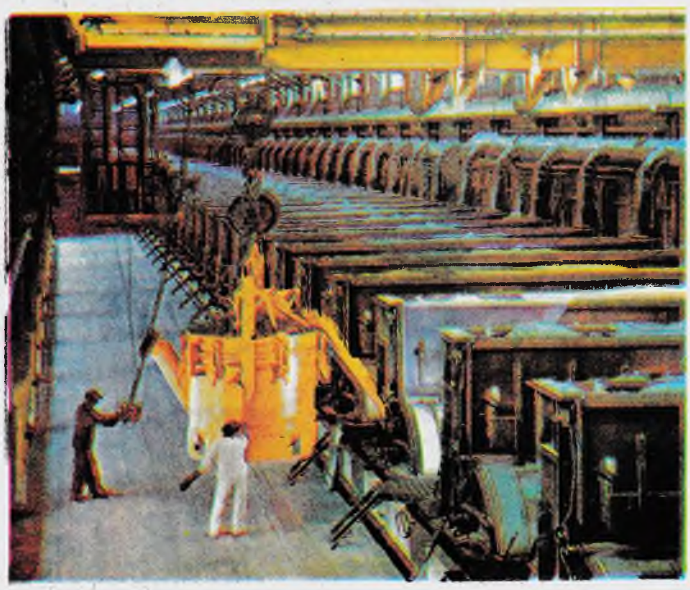
—ANSİKL. Alüminyumu ilk kez 1825 yılında Œrsted arıttı (alüminyum klorürü potasyum malgamasıyla indirgeme). 1827' de alman Wöhler, bu metali elde etmek için potasyumla alüminyum klorürün tepkimeye girmesinden yararlandı. Sanayi çapında üretimi, Sainte-Claire Deville'in çalışmalarıyla 1854'te başladı; elektrolizle üretimiyse 1886'da fransız Héroult ve amerikalı Hall aynı anda gerçekleştirdi.

Alüminyum üstüne başlıca veriler
Atom sayısı: 13
Atom kütlesi: 26,98
Erime sıcaklığı: 660°C
Kaynama sıcaklığı: 2 056°C
Özgül kütlesi: 2,7 g/cm³
Yükseltgenme derecesi: + 3
Elektron biçimlenmesi: 2 - 8 -s²p¹
İzotopları: 24'ten 29'a
Kararlı izotopu: 27
Doğal alüminyum. ^{27}Al (% 100)

alüminyum kimyası

20°C'ta alüminyumun elektriksel özdirenci $2,65.10^{-8}\ \Omega$ / m'dir. Arı halde yumuşaktır (Brinell sertliği 16 ile 25) ve çok iyi işlenir. Hızla yükseltgenir, ama hemen oluşan ince, biçimsiz bir alümin katmanıyla (0,1 μm)korunduğundan havadan pek etkilenmez ve suyu bozundurmaz. Oksijen ve klorda yanar. Sudkostik ve potas-

alüminyum metalurjisi: aluminin elektrolizle indirgenmesinde potaların yüklenmesi (Kuzey Carolina'da [ABD] Badin'de ALCOA fabrikası)

kostikte çözünerek alüminatları verir. Hidrasitlerle (HCl, HF) hızla, oksijenli asitlerle (H_2SO_4) yavaş tepkimeye girer; derişik nitrik asitten hiç etkilenmez ve organik maddelerin çoğuna dayanır.

• *Alüminyum bileşikleri.* En önemli bileşiği Al_2O_3 formülüyle gösterilen alümindir. Halojenürleri arasında flüorürü (AlF_3), suda çözünmeyen, renksiz, kristal halde katı bir maddedir ve $Na_3[AlF_6]$ formülünde karmaşık bir tuz olan kriyolit biçiminde bulunur. Alüminyum klorür ($AlCl_3$), 800°C dolayında alümin ve kömür karışımı, klorla işlenerek elde edilir; bu bileşik kristal halde renksiz bir katıdır ve 200°C'ta süblimleşir. Açık havada tutulursa, hidrolize uğrar ve beyaz alümin dumanları çıkarır. Bu klorür, organik kimyada katalizör olarak kullanılır.

Alüminyum bromür ($AlBr_3$) ile alüminyum iyodür (AlI_3) de benzer özellikler gösterir.

$Al_2(SO_4)_3$ formülüyle belirtilen alüminyum sülfat, alümin, boksit ya da kaolenle derişik sülfürik asidin tepkimeye girmesi sonucunda elde edilir. Bu bileşik su alarak kristalleşir; ayrıca bol suda büyük ölçüde çözünür ve potasyum sülfatla birleşerek şap oluşturur. Şap gibi alüminyum sülfat da kâğıdın kolalanmasında, derilerin sepilenmesinde ve kumaşların mordanlanmasında kullanılır.

Alüminyum silikatları doğada çok bol bulunur ve genellikle alüminosilikat biçiminde alkali oksitlerle ya da kireçle birleşmiştir. Feldispatların, mikanın, killerin, zeolitlerin yapısında bu tür bir oluşum görülür. Bu nedenle, alüminyum yerkabuğu ağırlığının % 8,5'ini oluşturur.

• *Alüminyum tuzlarının özellikleri.* Alüminyum tuzları önce tatlı sonra buruk bir tat bırakır. Bu bileşikler hidrojen sülfürle çökelek vermez, ama amonyak ya da alkali karbonat katılırsa peltemsi alümin çökeleği oluşturur; sözkonusu tuzlara sudkostik ya da potaskostik katıldığında da alümin çökeleği elde edilir, ama bu ayıraçlar gereğinden çok olursa, çökelek yerine bir çözelti ortaya çıkar. Tuzlardan herhangi birinin derişik çözeltisine potasyum sülfat katılarak soğutulduğunda oktaedrik şap kristalleri oluşur.

alüminyum metalurjisi

Günümüzde alüminyum metalurjisi, boksitten elde edilen alüminin*elektroliz yoluyla indirgenmesine dayanır. Erimiş kriyolitte (AlF_3, 3NaF) çözünmüş alüminden (Al_2O_3) yüksek sıcaklıkta doğru akım geçirilir; akım etkisiyle alümin bozunur ve alüminyum ile oksijen açığa çıkar. Uygulamada pota dibinde (katot) erimiş alüminyum birikirken, kömürden yapılan anotta oksijen toplanarak kömürün yükseltgenmesine neden olur. İşlem sonucunda, anottan karbon dioksit ve karbon monoksit karışımından oluşan bir gaz çıkar. İşlem dikdörtgen biçiminde çelik bir potada uygulanır; potanın tabanı ve iç çeperleri, katot görevi yapan pişirilmiş kömür (antrasit) bloklarıyla donatılmıştır. Anot olarak, katranla topaklanıp sıkıştırıldıktan sonra 1 200°C'ta pişirilen petrol kokundan bloklar kullanıldığı gibi, Söderberg sürekli anodundan da yararlanılabilir. Akım yeğinliği, yaklaşık 4 V'lik gerilim altında 175 000 A'e ulaşır. Sıcaklık Joule etkisinden yararlanılarak 1 000°C'ın biraz altında tutulur. Bir ton alüminyum elde etmek için, 2 tona yakın alümin, yaklaşık 13 000 kWh enerji, 450 kg petrol koku ve flüorürlü bileşikler biçiminde 10 kg flüor gerekir. Bu yolla elde edilen alüminyumun arılık oranı % 99,5 ile 99,8'e ulaşır. % 99,99 ve daha ileri arılıkta alüminyumsa, erimiş üç katmanlı elektrolitik arıtmayla ya da ayrıştırmayla hazırlanır.

alaşımlar

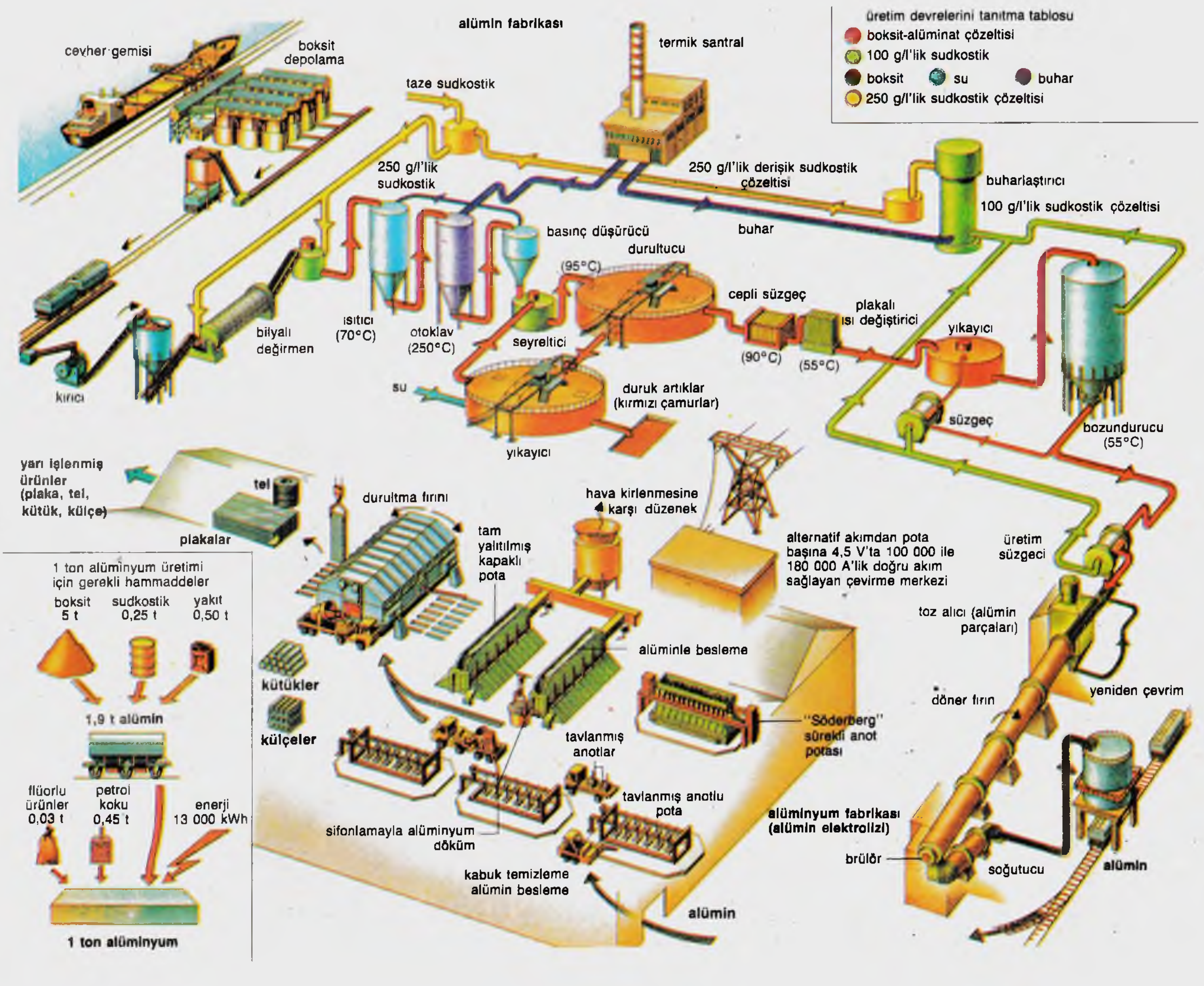
Arı alüminyum, kullanım alanlarının çoğu için aşırı ölçüde yumuşaktır; dolayısıyla sanayide alaşım biçiminde kullanılır ve düşük özgül kütleleri nedeniyle "hafif alaşımlar" genel terimiyle adlandırılır.

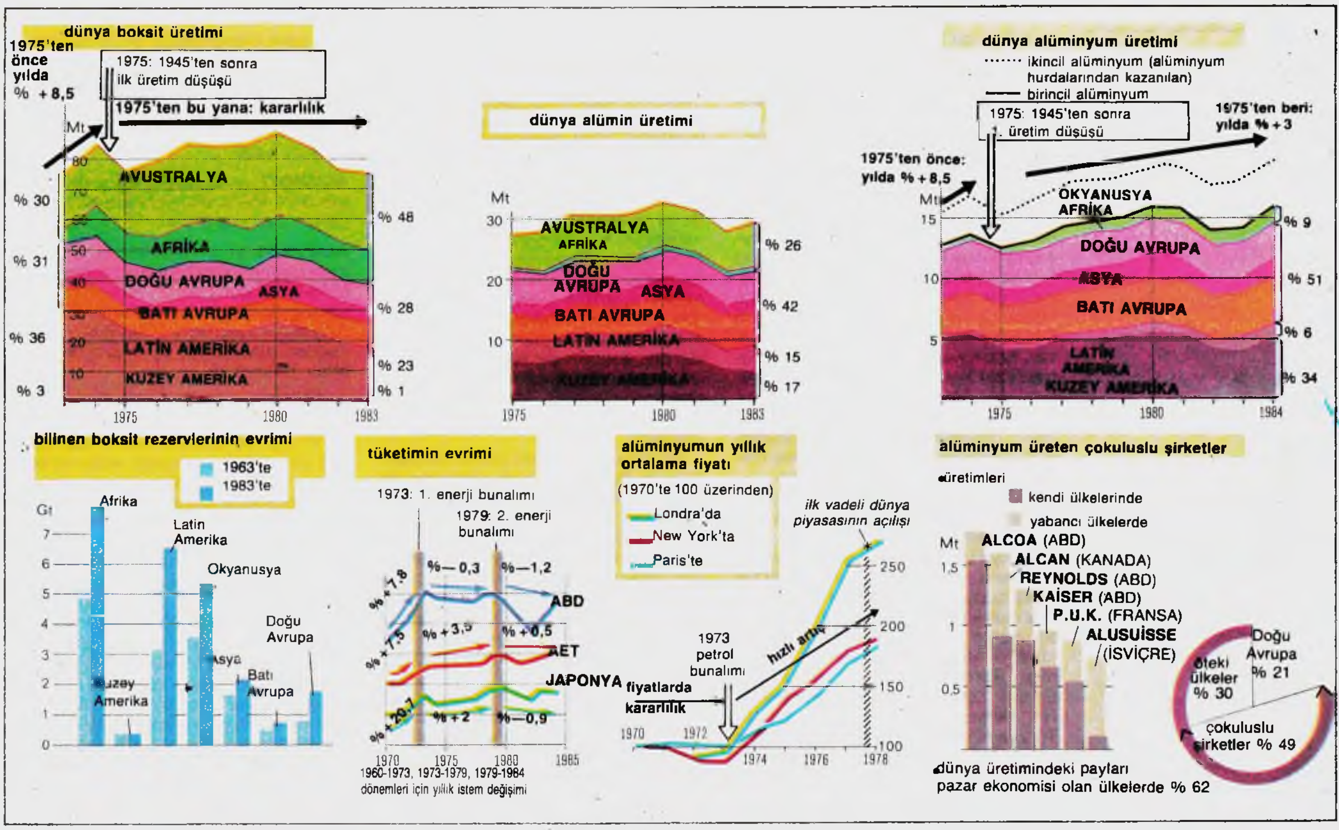
Bu alaşımlar alüminyuma katılan temel maddeler göz önüne alınarak, kimyasal bileşimlerine göre altı büyük gruba ayrılır: alüminyum-bakır, alüminyum - manganez, alüminyum-silisyum, alüminyum - magnezyum, alüminyum - magnezyum - silisyum ve alüminyum-çinko.

Teknolojik özelliklerine göreyse alüminyum alaşımları iki büyük kategoride toplanır: yarı işlenmiş alaşımlar (haddeleme, tel çekme, dövme) ve döküm alaşımları (dökümhane ürünleri).

Yarı işlenmiş alaşımlar Fransa'da dört rakamlı sayısal AFNOR adları altında standartlaştırılmıştır (örneğin $AlM_34{,}5$ Mn için 5086); sanayide bu alaşımların aşağıdaki özelliklerinden yararlanılır: yüksek mekanik direnç, soğukta kolay biçim değiştirme ve işlenme, kimyasal aşınmaya dayanıklılık, anotsal süsleme ve koruma

BAYER YÖNTEMİYLE ALÜMİNYUM ÜRETİMİ

işlemlerine elverişlilik vb. Ama hiçbir alaşım sınıfı bu özelliklerin tümünü taşımaz. % 2 bakır ve % 0,5 ile 0,8 magnezyum içeren bir alüminyum alaşımı, çekme, kalıplama ve katlama yoluyla soğukta kolayca biçim değiştirmesine karşın, kimyasal aşınmaya orta düzeyde dayanıklılık gösterir. Bu olgu sözkonusu alaşımlarda yaygın bir özelliktir: alüminyumdan daha elektropozitif kimi katkı elementleri (bakır, nikel), özellikle denizde, hafif alaşımların kimyasal aşınmaya karşı çok dayanıksız olmalarına yol açar. Öte yandan, bakır içeren alüminyum alaşımlarına anotsal süsleme uygulanamaz.

Ayrıca yarı işlenmiş alaşımlar tel, çubuk ya da kablo biçiminde elektrik iletkeni olarak kullanıldığında, katkı elementlerinin özenle seçilmesi gerekir; bu elementlerin bir yandan elektrik iletkenliğinde arı alüminyuma oranla en küçük bir düşüşe yol açmaması, öte yandan alaşımın mekanik direncini artırması gerekir.

Nitekim elektriksel özellikleri bakımından yaygın olarak kullanılan alaşımlar % 1 ile 3 arasında magnezyum içeren silisyumlu ya da silisyumsuz türlerdir. Öte yandan alüminyum-magnezyum alaşımlarının sözkonusu elektriksel nitelik dışında birçok özelliği vardır; örneğin soğukta biçim değiştirebilir ve kaynak teli yapımında ya da anotsal süslemede temel gereç olarak kullanılır. Üstelik deniz aşındırmasına da iyi dayanırlar. Bununla birlikte, yüksek mekanik direnç göstermezler.

Yalnızca yapısal sertleşme gösteren alaşımların yüksek mekanik özellikleri vardır. Bu türlere "sertleştirilebilen" alaşımlar denir. % 4 bakır, % 0,5 ile 1 magnezyum ve silisyum içeren alüminyum alaşımları (eskiden Duralümin denirdi) kuramsal olarak en çok incelenmiş alaşımlardır. Sertleştirme ve menevişleme gibi ısıl işlemlerden geçirildikten sonra mekanik özellikleri ilgi çekici ölçüde artmaktadır; metal ağıyla uyumlu mikroskopaltı fazların oluşmasına dayanan bu mekanik özellikler çekme ve sertlik deneyleriyle kanıtlanmıştır. Bu fazlar ZSD (zaman, sıcaklık, dönüşüm oranı) çizelgelerinde tanımlanır. Çok yüksek mekanik dayanımı olan türlerde çinko (% 5 ile 8), magnezyum (% 2) ve düşük oranda birçok başka element (bakır, krom, manganez) yer alır. Çevre sıcaklığında uzun süre tutulduğu zaman sertlik ya da kaynak edilme özellikleri arttığından aynı alaşımlar kaynak yapmada da kullanılabilir.

Nihayet alüminyum ağırlıklı bazı yarı işlenmiş alaşımlara, sıcak mekanik işlem uygulamaya elverişli özellikler verilebilir. Motor parçalarında ya da sesüstü uçakların dış kaplamalarında yaygın olarak bu alaşımlar kullanılır. % 2 bakır, % 1 magnezyum ve % 1,5 nikelden başka düşük oranlarda titan ve zirkonyum (% 0,5) içeren alüminyum ağırlıklı alaşımlar özel olarak geliştirilmiştir. Alüminyum alaşımlarında titan ve zirkonyumun varlığı malzemenin yeniden kristalleşmesini engeller; dolayısıyla ince tanecikli ve bozunması güç bir malzeme dokusu ortaya çıkar.

Döküm alaşımları AFNOR'da alfasayısal biçimde standartlaştırılmıştır (örneğin $AlCu4M_3Si$ için AU4G). Yukarıda belirtilenlerde olduğu gibi bakır katkısı bulunmadığında kimyasal aşınmaya iyi direnç gösterirler. Buna karşılık bakır ya da çinkonun varlığı yapısal sertleşme yoluyla mekanik özelliklerin iyileşmesini sağlar. Öte yandan yalnız alüminyum - magnezyum alaşımları anotsal süslemede kullanılır. Bu alaşımlarda, çok düşük oranlarda (% 0,05 ile 0,1) titan, zirkonyum ve bor katkısı, katılaşma sırasında taneciklerin inceliğini artırır; berilyum (% 0,005 ile 0,01) sıcakta yükseltgenme özelliklerini azaltır; silisyum (% 0,5 ile 0.8) malzemenin sıcakta çatlama eğilimini düşürür.

Kalıpta döküme en elverişli alaşımlar, silisyum (% 2 ile 13, Alpax) ya da bakır (% 8 ile 12) içeren türlerdir. Kalıpla döküm, kum kalıpta, kokil kalıpta ya da basınç altında yapılabilir.

Çeşitli ısıl işlemler uygulanması halinde, üretici metalurjik durumu teslim belgesinde belirtir: sertleştirilmiş ve menevişlenmiş, sertleştirilmiş ve olgunlaştırılmış, kararlılaştırılmış, sertleştirilmiş ve kararlılaştırılmış vb.

üretim

Çağdaş sanayide kullanılan belli başlı metaller arasında en büyük gelişmeyi alüminyum gösterdi: 1900'de 7 300 ton olan dünya üretimi 1920'de 127 000 tona ve 1938'de 598 000 tona ulaştı. İzleyen yıllarda da üretim artışı sürdü (1950'de 1,5 Mt, 1960'ta 3,7 Mt, 1970'te 10 Mt'un üstünde); 1974-1978 arasında 14-15 Mt'a yükseldi ve 1980'de 16 Mt'u buldu.

Alüminyumun kısa sürede ulaştığı bu başarı bazı sanayi dallarında büyük bir istemle karşılanmasından kaynaklanır; bu istemin nedeniyse üstün niteliklerinin yanı sıra, fiyatının demir dışı öbür metallerle aynı düzeyde, hatta daha düşük olmasıdır. Öte yandan güçlü çokuluslu şirketler de bu gelişmeye katkıda bulunmuştur. Aluminum Company of America (ALCOA) ve Aluminum Company of Canada (ALCAN) dünyada üretilen alüminyumun yaklaşık üçte birini sağlar; bu gruplara karşı kuzey amerikalı firmalar (Reynolds Metals Company ve Kaiser Aluminum and Chemical Corporation), avrupalı kuruluşlar (Penchiney-Ugine-Kuhlmann, Alusuisse ve Vereinigte Aluminum-Werke) ve Japon firmaları rekabete girişmiştir. Bu grupların hepsi güçlü entegre kuruluşlardır ve ellerinde çeşitli cevherler ile boksit yatakları vardır.

Hafif bir cevher ve ticari değeri çok düşük olan boksit, alümine dönüştürülür: 40'lı yıllara kadar başlıca boksit üreticileri sanayileşmiş ülkelerdi (Arkansas, Provence); ama bu sanayi daha sonra tropikal ülkelere kaydı ve büyük gelişme gösterdi. Maliyeti düşürmek için büyük fabrikalar kuruldu (Jamaika, Queensland, Surinam). İki ton alümin elektrolizle bir ton alüminyum verir; bu üretim, fabrikasına göre elde edilen metalin tonu başına 12 500 ile 20 000 kWh elektrik enerjisi gerektirir. Dolayısıyla sözkonusu fabrikalar genellikle ucuz elektrik enerjisi sağlayan hidrolik santralların(Alpler,Güney Norveç,Laurent dağları,K.-B. ABD, Doğu Sibirya), termik santralların(Rheinland, Texas ve Louisiana, Midwest) ve hatta nükleer santralla-

rın yakınında kurulmaktadır.

Kuzey Amerika daima en yüksek üretimi sağlamıştır; ama üstünlüğünü giderek yitirmektedir (1980'de 5,7 Mt, dünya üretiminin yaklaşık % 40'ı, 4,65 Mt'unu ABD üretmiştir); Arvida ile birlikte Saint - Laurent bölgesi, Tennessee vadisi, Louisiana ve Texas çevresi, Columbia havzası en büyük üretim alanlarıdır. Avrupa'nın üretimi yaklaşık 3,5 Mt'dur: 740 000 tonu FAC'de (Renanya), 660 000 tonu Norveç'in güney doğusunda, 430 000 tonu Fransa'da 370 000 tonu Büyük Britanya'da üretilir. Sosyalist ülkelerin sağladığı 3,5 Mt'luk üretimin 2,5 Mt'unu karşılayan SSCB'nin Sibirya'daki fabrikaları (Pavlodar, Krasnoyarsk, İrkutsk ve Bratsk) Avrupa'daki kuruluşları geride bırakmıştır; bugün en önemli fabrikalarını kıyıda kuran Japonya ise, 1,1 Mt'luk bir üretime ulaşır. Gelişmekte olan ülkelerin alüminyum sanayileri (Brezilya ve özellikle Hindistan) önemli boyutlar göstermez.

Birçok devlet, üretimleriyle iç gereksinimlerini karşılarken, Kanada ve Norveç dışsatım yapan başlıca iki ülkedir.

Türkiye'de alüminyum sanayisinin kurulmasına yönelik çalışmalar 1960'tan sonra başladı. Bu tarihten önce, hurda ve ithal malı külçe alüminyumdan bazı tüketim malları imal ediliyordu. Bu imalatın 1956'da 100 ton kadar olduğu saptanmıştır. Alüminyum üretimi ilk kez 1974'te, Etibank Seydişehir alüminyum tesisleri'nin işletmeye açılmasıyla gerçekleşti. Türkiye'nin elektrik darboğazı nedeniyle bu tesisler uzun süre eksik kapasiteyle çalıştı. Kapasite kullanımı ilk kez 1985'te % 90'a çıktı ve ülkenin 110 bin ton olan alüminyum gereksiniminin % 54,5'ini karşıladı. Türkiye bugün yurt dışından ham alüminyum almakta ve alüminyum ürünleri satmaktadır.

kullanım alanları

Uçak sanayisi gelişimini hafif alaşımlara borçludur; titanın ve bazı özel çeliklerin kullanımına karşın, bu alaşımlar sesaltı ve sesüstü uçakların yapımında temel maddeyi oluşturur. Öte yandan otomobil sanayisi, alaşımların hafifliği (pistonlar, çeşitli karterler, arka köprü ve karoseri), iyi ısı iletkenliği (silindir blokları ve kapakları) ve süsleme olanakları (far, cam ve kapı çerçeveleri, tutamaklar vb.) nedeniyle alüminyumu en çok kullanan daldır. Elektrik sanayisi de alüminyumdan büyük ölçüde yararlanır; çünkü yoğunluğu bakırın üçte biri kadar olmasına karşın, iletkenliği % 62 dolayındadır. Nitekim alüminyum iletken, eşdeğer bakır iletkenden iki kez daha hafif ve maliyeti daha düşüktür. Bütün hava hatları (alüminyum-çelik kablolar ya da alüminyum-magnezyum - silisyum alaşımlı homojen kablolar), bağlantı çubukları, yalıtılmış kablolar, bobin sargıları vb. alüminyumdan yapılır. Ayrıca armatürlü kabloları kılıflamada kurşun yerine kullanılır. Alüminyum, morötesi ışınları geçirmemesi, sızdırmazlığı ve zararsızlığı nedeniyle kusursuz bir ambalaj malzemesi oluşturur; bu malzemelerin birkaçını sıralayalım. besin maddeleri için ince yapraklar, alüminyum kaplı kâğıtlar ya da plastikler; diş macunu, domates salçası vb. için esnek tüpler; çeşitli kutular ve kaplar; şarap, süt, maden suları için şişe kapakları; süt kapları; basınçlı gazlar için şişeler vb.

Yapılarda, dereler, cephe kaplamaları, yapı öğeleri, metal doğrama ve donatımları biçiminde giderek daha çok alüminyum kullanılmaya başlanmıştır. Öbür kullanım alanlarıysa şunlardır: kimya ve besin sanayilerinde kapkacak (dövme ya da döküm) ve elektrikli mutfak eşyaları yapımı; sanayi taşıtları (tankerler, kamyon şasileri, karoseriler); demiryolları (yapı ve işaret levhaları); maden ocakları (destekler, cevher arabaları); denizcilik (üstyapı, bölmeler, kurtarma araçları); dokuma sanayisi (bobinler, çözgü leventleri) vb.

Anotsal yükseltgemeden sonra parlaklığını iyi koruması nedeniyle arı alüminyumdan, lamba yansıtıcıları ve fantezi mücevher yapımında yararlanılır.

Eczacılıkta, alüminyum tuzları (özellikle salisilat, silikat, bazik karbonat ve fosfat) mide-bağırsak hastalıklarının tedavisinde kullanılır. Mukoza üzerinde koruyucu ve yara kapatıcı bir etki yaparlar, aside ve diyareye karşı etkilidirler.

—Metalurj. • *Alüminyum emdirme.* 1925 yılına doğru sanayi çapında uygulama alanına giren yüzeysel alüminyum emdirme işlemi, yüksek sıcaklıkta (850°C) yükseltgenmeye karşı çeliğe büyük bir direnç sağlar. Dolayısıyla, bu işlem, fırın ve kazan parçalarına (ızgaralar, baralar, plakalar), semantasyon kutularına, pirometre tüplerine ve yüksek sıcaklıkta uzun süre havada kalması gereken her tür gerece uygulanır.

Alüminyum emdirme işlemi, ferroalüminyum, alüminyum ya da alümin tozu ile amonyum klorür karışımından oluşan katı bir sement yumuşak çelik parçayla temas halinde ısıtılarak gerçekleştirilir. 900° C'a doğru, demir içinde yüzeysel bir alüminyum yayılımı ortaya çıkarak 1 mm kalınlığa ulaşan katı bir çözelti ve alüminyumca zengin belirli bir bileşik oluşur. Karbon alüminyumun demir içinde yayılımına karşı koyar; bu nedenle yumuşak çeliğe alüminyum emdirme kolaydır; oysa bu işlemi sert çelikte ve özellikle dökme demirde gerçekleştirmek çok daha güçtür.

• *Alüminyum kaybetme.* % 10'dan fazla alüminyum içeren bakır - alüminyum alaşımlarında, tuzlu ya da bazik çözeltilerin etkisiyle özellikle sıcak ve hava bulunan ortamlarda (örneğin kirli deniz sularında) oluşan bir kimyasal aşınma olayıdır. Bu olayla karşılaşmış alüminyum tunçlarının aşınan bölgelerinde kırmızı lekeler oluşur. Uygulamada, alüminyum oranı % 10'u geçmeyen alüminyum tunçları bu tür aşınmaya karşı, alaşıma en az % 1,5 demir ve % 2 nikel katılarak korunur.

• *Alüminyum tunçları.* Genellikle yüksek bir mekanik direnç ve aşınmaya karşı çok iyi dayanıklılık gösterir. İkili alaşımlarda alüminyum oranının ağırlıkça % 8,5'ten düşük olması nedeniyle tekfazlı bir yapı ortaya çıkar. Çok kolay dövülebilen bu alaşımlar,tel çekme,haddeleme,kalıplama, soğuk bükme işlemlerine elverişlidir. % 6 alüminyum ve % 2 nikel içeren tekfazlı alaşımdan, özellikle madeni para basımında yararlanılır.

Alüminyum oranı % 8,5'in üstüne çıkan tunçlar, büzülmeye yol açan aşırı çekme göstermesine rağmen dökümcülükte büyük ölçüde kullanılır. Öte yandan metalurjik özelliklerini iyileştirmek için çoğunlukla manganez, demir ve nikel katılır. Manganez katkısı sıcakta işlenmesini ve kaynak yapılmasını kolaylaştırır; demir katkısı mekanik özelliklerini iyileştirir ve büzülmeyi azaltır; nikelse alaşımın aşınmaya karşı dayanıklılığını artırır.

ALÜMİNYUMLAMA a. Camc. Ayna camlarını düzgün ve ince alüminyum katmanıyla kaplama. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Metalurj. Çelik ya da dökme demiri, çok ince bir alüminyum katmanıyla kaplayarak koruma işlemi, bu işlemde erimiş alüminyum banyosuna daldırma ya da boşlukta buharlaştırma yöntemleri uygulanır. (Alüminyum katmanı, püskürtme yoluyla oluşturulduğunda alüminyumlu *metal kaplama*'dan söz edilir.)

—ANSİKL. Camc. Çağdaş gökdürbinlerinin aynalarında gümüş kaplama yerini alüminyum kaplamaya bırakmıştır. Ayna, bir kabın içine yerleştirilir ve kap içinde bir boşluk (vakum) oluşturulur; cam üstünde bir elektrik akımının yardımıyla alüminyum teller buharlaştırılır; olu buhar ayna yüzeyine parlak bir katman görünümünde yoğuşur.

ALÜNİT a. (fr. *alunite*). Miner. Formülü $KAl_3(SO_4)_2(OH)_6$ olan doğal alüminyum sülfat; şap büyük ölçüde bu cevherden elde edilir. (Rengi beyaz, gri ya da kırmızımsıdır ve betonumsu bir yapı gösterir.)

ALÜNOGEN ya da **ALÜNOJEN** a. (fr. *alunogène*'den). Miner. Formülü $Al_2(SO_4)_3, 16H_2O$ olan hidratlı doğal alüminyum sülfat.

ALÜRGİT ya da **ALÜRJİT** a. (fr. *alurgite*'den). Miner. Manganez bakımından zengin bir mika çeşidi.

ALÜVYAL sıf. (fr. *alluvial*). Alüvyonlardan oluşana ya da bir alüvyonlanma sürecinden doğana denir. (Alüvyonlu topraklar genç ve yeni alüvyonlar üstünde az farklılaşmış topraklardır. Genellikle su yönünden iyi beslenirler ve mineral verimlilikleri yüksektir.)

ALÜVYON a. lat. (fr. *alluvion*). Akarsuların taşıması sonucu ortaya çıkan madde. (Yaygın sel sularının ince taneleri birkaç yüz metre taşımasıyla *kolüvyonlar* oluşur. Akarsuların etkisi altında, kolüvyonların giderek alüvyonlara geçtiği gözlenir.) [Eşanl. LIG.]

—Yerbil. *Eski, yeni alüvyonlar*, kısmen buzul çağı olaylarına bağlı, genellikle sekiler biçiminde Dördüncü Zaman çökelleri.

—ANSİKL. Cev. hazl. Yeni ya da eski alüvyonlar değerli ve pahalı mineraller içeriyorsa, işletmeye elverişli yataklar oluşturabilir. Su akıntılarının kristal kayaçlardan koparıp taşıdığı kumlarda, bozunmayan mineral parçaları yerel olarak yığışır. Mineralin çok dağınık olması yüzünden işletmeye elverişsiz ana kayaçlardan koparak gelen alüvyonlarda yer yer çok yüksek oranda mineral bulunur ve işletilmeleri çok ekonomiktir; örneğin mineraller tarak dubalarıyla çıkarılabildiği gibi elle yıkama yolu da seçilebilir. Altınlı, elmaslı, kalaylı vb. alüvyonlar bu tür yatakları oluşturur. (Bu alüvyonlara PLASER de denir)

—Coğ. Alüvyonlar, yerli kaya kökenli olan, ama akarsular aracılığıyla taşınırlarken az çok önemli değişiklikler geçiren taneciklerden oluşur. Bu değişiklikler, öncelikle, havzanın kayaçlarına göre farklılık gösteren petrografik bileşimlerinde ortaya çıkar: alüvyonları oluşturan çeşitli öğelerin oranı, bu öğelerin az ya da çok aşınabilir olmasına ve taşınma sırasındaki tepkilerine bağlı olarak değişir. Bitki örtüsünce iyi korunmamış gevşek kayaçların sınırlı olarak yüzeye çıkmaları, bir akarsu çığırındaki alüvyonların büyük bölümünü sağlayabilir. Ayrışmanın ölçüsü doğrudan doğruya iklime ve bitki örtüsünün sağladığı organik asitlere bağlıdır: nemli dönenceler arası kuşakta, hiçbir zaman kireçli ya da granitli çakıllara rastlanmaz, olsa olsa kuvars ve kuvarzit çakıllarına rastlanır.

Alüvyonları oluşturan kayaçların öğeleri biçim bakımından da değişikliğe uğrar. Suyun taşıdığı parçalar, mekanik ve kimyasal etkenlerin birleşik etkileriyle biçimlenir; sözkonusu etkenlerin parçaları yıpratma ve aşındırma biçimlerinin istatistik açıdan incelenmesi, bu parçaları biçimlendiren koşullar üstüne değerli bilgiler sağlar. Bu yöntemle günümüzdeki ırmakların dinamiğini ve maden araştırmaları için büyük önem taşıyan eski alüvyon örtülerinin oluşum süreçlerini kesinlikle belirleme olanağı doğar.

Alüvyonlar düzenlenişleri bakımından da birbirlerinden ayrılırlar: sözgelimi çakıllar akıntıya az çok dikey olarak çökeldiklerinden, akıntının alüvyon tabakasının oluştuğu sıradaki yönünü belirleme olanağı doğar. Kumlar ve çakıllar mercekler oluşturarak yığılırlar; bu mercekler akarsu düzeyinin alçaldığı sırada yatakların dolmasıyla meydana gelir ve art arda sıralanan akıntı yönüne eğimli yataklar oluşturur; merceklerin boyutları ve yatakların eğimleri, alüvyonları bırakan akarsuyun rejimi üstüne bilgi verir.

Ayrıca, alüvyonların taneboyları da niteleyici bir özelliktir: akarsu, taşıdığı parçaları eler ve bu süreç aşındırma sürecinden genellikle daha etkilidir. Taşınama-

dıkları için çökelen parçacıkların boyutu, akarsuyun hızına bağlıdır; bu özellik, alüvyonlarda, öğeleri farklı boyutlarda olan yatakların ortaya çıkmasına neden olur. Su düzeyinin yükseldiği dönemlerde, akarsu yatağındaki akıntı daha güçlüdür: bu durumda, iri öğeler çakıl, kum katmanları halinde çökelirler. Su baskınlarına uğrayan ovalardaki çayırlarda ya da bataklık ormanlarda, su örtüsü kalınlığının daha az olması ve bitki örtüsünün hız kesici etkisi nedeniyle akış daha yavaştır: bu kesimlerde, genellikle, ince öğeler yani *taşkın mili* adı verilen miller ve killer çökelir. Alüvyonların özellikleri, akarsuyun taşıma ve yığma tarzına sıkı sıkıya bağlıdır. Jeomorfoloji uzmanlarının alüvyonları sistemli biçimde incelemeleri hidrologlara (ırmakların incelenmesini küçültülmüş örnekler üstünde yapılan incelemelerle tamamlamak koşuluyla) ve sanat yapıtları ya da sulama sistemleri kurmakla yükümlü mühendislere büyük yararlar sağlayabilir.

ALÜVYONLANMA a. (fr.*alluvion*'dan). Alüvyon oluşumu. (Alüvyonlanma, eğim ya da debi azalması nedeniyle akarsu gücünün azalması sonucu ortaya çıkar; böylece yük, akış ile taşınamayacak kadar ağır hale gelir.)

ALVA (Luis, **Luigi** —denir), perulu tenor (Lima, 1927). 1955'te La Scala di Milano'ya girdi. Mozart'ın ve XVIII. yy. bestecilerinin yorumcusu olarak ün yaptı. Belli başlı uluslararası müzik şenliklerine katıldı (Aix-en-Provence, 1960; Salzburg, Glyndebourne, vb.).

ALVAR a. Ormanc. **1.** Konya yöresinde, 11 x 22 x 400 cm, 12 x 24 x 400 cm, 13 x 26 x 300 cm, 13 x 27 x 300 cm, 14 x 28 x 400 cm boyutlarda biçilmiş keresteye verilen ad. **—2.** Bazı orman yörelerinde "tomruk" ya da "ağaç kütüğü"ne verilen ad. ‖ *Alvar tahtası*, mezarlıklarda, kabrin üstünü örtmede yararlanılan 20 cm x 100 cm boyutta ardıç tahtasına Muğla yöresinde verilen ad.

ALVAR (sanskritçe sözc.),varlığını Vişnu'ya adamış tamil şairi için kullanılır. Geleneksel öykülerde, VI. ile IX. yy. arasında yaşamış on iki alvardan söz edilir. Aralarında en ünlüsü Nammalvar'dır. Alvarlara ait 4 000 türkünün derlemesi olan *Nalayira Prabandham*'a özellikle vişnucularca büyük saygı duyulur.

ALVAR, Hindistan'da (Racastan) kent, Caypur'un K.-D.'sunda; 206 107 nüf. (1990).

ALVARADO (Pedro DE), ispanyol conquistador (Badajoz 1485 - Guadalajara, Meksika, 1541). Bir küçük soylu ailesindendi; kardeşleriyle birlikte Amerika'ya gitti. Küba'nın fethine katıldı (1511), 1518'de Grijalva ile birlikte Yucatán kıyılarını keşfetti ve 1519'da, Meksika'da, Cortés'e eşlik etti. Cortés, yokluğunda Mexico'nun komutasını ona bıraktı. Kentin ayaklanmasına ve İspanyolların geri çekilmesine neden olan aztek soyluları katliamının sorumlusuydu (1520). Mexico'nun geri alınmasına katıldıktan sonra Guatemala ve Salvador'u fethetmeye gitti. Kiçeler'i ve Kakşikeller'i yendi ve çeşitli maya kavimleri arasındaki çekişmelerden yararlanarak ülkenin tümüne egemen oldu. 1524'te Santiago de los Caballeros de Guatemala kentini (bugün Antigua) kurdu. İspanya'ya çağrıldı; oradan, ünlü bir kişi ve Guatemala valisi olarak döndü.1534'te Ekvador'u fethetmek üzere yeniden yola çıktı; oraya ulaştığında kendisinden önce gelen Almagro ile karşılaştı; ordusunu 100 000 altın-peso karşılığında ona satarak Guatemala'ya döndü. Bir donanmayla Kuzey Amerika'nın Pasifik kıyılarını keşfe hazırlandığı sırada, Meksika'da, Yeni Galiçya'da ayaklanan Kızılderililer ile savaşırken aldığı yara sonucu öldü.

ALVARES (rahip Francisco), portekizli gezgin (Coimbra 1490 - Roma 1540). Altı yıl kaldığı Etyopya'ya ilişkin ilk kesin bilgileri sağladı.

ÁLVARES (Afonso), portekizli mimar (yaşamının 1551-1575 arasındaki dilimi bilinir). Leiria kentinin yeni katedrali (1551) ve Alentejo'daki bazı kiliseler onun yapıtıdır. —Kendisi gibi mimar olan yeğeni BALTASAR'ın (1570-1624 arasında etkin) başyapıtı, Porto'daki *Grillos* kilisesi'dir.

ÁLVARES DE AZEVEDO (Manuel Antônio), brezilyalı yazar (Sao Paulo 1831 - Rio de Janeiro 1852). Şiirlerinde *(Lyra dos vinte anos)*, kendi romantik saplantılarıyla alay etti.

ÁLVAREZ (Manuel),ispanyol heykelci (Salamanca 1727 - Madrid 1797). Madrid Akademisi'ne önce üye (1757),sonra müdür (1784) oldu; 1794'te saray heykelcisi seçildi ve yeni krallık sarayının süslenmesi çalışmalarına katkıda bulundu. *Apollo çeşmesi* için yaptığı *Dört mevsim* heykel grubu anılmaya değer (Prado gezinti bahçesi, Madrid).

ÁLVAREZ (Juan), meksikalı general (Concepción de Atoyac, bugün Ciudad Álvarez, 1790 - Acapulco 1867). 1811 Bağımsızlık savaşı'nda Morelos'un silah arkadaşı, Santa Anna ile birlikte İturbide'yı iktidardan uzaklaştırdı. 1854'te liberal Ayutla planını ortaya atarak Santa Anna'ya karşı ayaklandı ve onun yenilmesinde rol oynadı (1855). Cumhurbaşkanı vekili olduysa da, kısa süre sonra bu görevi Comonfort'a bıraktı; ama reform yasaları ve 1857 Anayasası ile sonuçlanan liberal devrimde Comonfort ile birlikte mücadele etti.

ÁLVAREZ (José Sixto) → FRAY MOCHO.

ALVAREZ (Luis Walter), amerikalı fizikçi (San Francisco 1911 - Berkeley 1988). Berkeley'de Kaliforniya Üniversitesi'nin Lawrence laboratuvarında çalışırken K kapılma olayını (1937), nötronun manyetik özelliklerini (F. Bloch ile birlikte, 1939), helyum 3 ve trityumu buldu (1939). İkinci Dünya savaşı sırasında uçaklar için kör iniş düzenekleri yaptı ve radarın yapımı üstünde çalıştı. 1943'te deneme deneylerine katılmak için İngiltere'ye gitti. Daha sonra, Los Alamos nükleer araştırma merkezi'ne atandı. Burada plutonyum yüklerinin patlama yöntemlerini geliştirdi ve Hiroşima bombardımanını uçaktan izledi. Savaştan sonra, Berkeley'de, doğrusal proton hızlandırıcısını yaptı. Kurduğu büyük boyutlu kabarcık odalarında, sıvı hidrojeni kullandı ve ortaya çıkan sonuçları bilgisayar yardımıyla yorumladı. 1960'ta, bilinen parçacıkların "çınlaması" olarak değerlendirilen çok kısa ömürlü parçacıkları buldu. Bu buluşla 1968 Nobel fizik ödülü'nü kazandı.

ÁLVAREZ (Santiago), kübalı film yönetmeni (Havana 1919). 1959'da kurulan Küba Sinema enstitüsü'nün gelişmesine büyük katkılarda bulundu; giderek dünyanın en iyi belge filmcilerinden biri oldu. *Küba haber filmleri* dizisinin yöneticiliğini yaptı; yapıtlarında her şeyden önce ilerici siyasal görüşlerini dile getirmeye çalıştı. En başarılı filmleri: *Now*, 1965; *Hanoi martes 13*, 1967; *Hasta la victoria siempre*, 1967; *L.B.J.*, 1968; *Despegue a las 18.00*, 1969; *El sueño del Pongo*, 1970; *¿Cómo, por qué y para qué se asesina a un general?*, 1971; *El pájaro del faro*, 1971; *Abril de Vietnam en el Ano del Gato*, 1975; *Mi hermano Fidel*, 1977; *El gran salto en el vacio*, 1979; *La guerra necesaria*, 1980.

ALVAREZ (Alfred), ingiliz yazar (Londra 1929). Şair, eleştirmen ve romancı. Yapıtlarında psikanalize ağırlık veren bir hümanizm anlayışı dikkati çeker (*Hers*, 1975; *Autumn to Autumn*, 1978).

ÁLVAREZ CRUZ (Carlos), ispanyol şair (Jerez de la Frontera 1933). Franco rejimi sırasında siyasal fikirlerinden ötürü birçok kez hapse girdi. Basit ve açık mücadele şiirleri yazdı (*Escrito en las paredes*, 1963; *Palabras como latigazos*, 1964; *Noticias del mas acá*, 1964; *Papeles encontrados por un preso*, 1967; *Versos de un tiempo sombrío*, 1976).

ÁLVAREZ DE CASTRO (Mariano), ispanyol subay (Granada 1749 - Figueras 1810). Napoléon I'in ordularına karşı savaştı ve Gerona'yı dokuz ay yiğitçe savundu. Hapiste öldü.

ÁLVAREZ DE CİENFUEGOS (Nicasio), ispanyol şair (Madrid 1764 - Orthez 1809). Yeniklasikçi trajediler yazdı. Şiirlerinde romantizm öncesi bir duyarlık sezilir. Joseph Bonaparte tarafından rehin olarak Fransa'ya götürüldü.

ÁLVAREZ ENPARANTZA (José Luis) → TXİLLARDEGİ.

ÁLVAREZ Y MENDEZ (Juan), **Mendizábal** denir, İspanyol devlet adamı (Cadiz 1790 - Madrid 1853). Liberal görüşleri dolayısıyla, 1823'teki mutlakiyetçi karşı-hareket sırasında Londra'ya sığındı. Önce ilericilerin maliye bakanı, sonra da konsey başkanı (1835) oldu; Carlos yanlılarının giriştiği savaşın yol açtığı mali güçlüklerle karşı karşıya kalan ve aynı zamanda liberalizme bağlı bir burjuvazi yaratmak isteyen Álvarez, kamu borçlarını ödemek için kilise mallarını devletleştirerek açık artırmayla satışa çıkardı. 1843 mayısında maliyenin yeniden başına geçtiyse de, bu bakanlığa Narvaez'in gelmesiyle 1847 yılına kadar İspanya dışında yaşamak zorunda kaldı.

ÁLVAREZ QUİNTERO (Serafín ve Joaquín kardeşler), ispanyol oyun yazarları; Utrera'da doğdular ve Madrid'de öldüler (Serafín 1871 - 1938; Joaquín 1873-1944).Konuları çoğunlukla Andalucia bölgesinden alınmış yüze yakın komedi (*Los galeotes*, 1900; *El patio*, 1900; *Malvaloca*, 1912; *Mariquilla Terremoto*, 1930) yazdılar.

ALVARO (Corrado), italyan yazar (San Luca di Calabria 1895 - Roma 1956). Gazetecilik yaparken, Birinci Dünya savaşı deneyiminin verdiği esinle şiirler (*Poesie grigioverdi*, 1917), sonra da öyküler yayımlayarak (*L'Amata alla finestra*, 1929) edebiyata yöneldi. 1930'da, eski Calabria dünyasını fantastiğe yaklaşan bir lirizmle canlandırdığı verismo anlayışındaki dev yapıtı *Gente in Aspromonte* ile kendini kabul ettirdi.

ALVAY, Hindistan'da kent, Kerala'da, Ernakulam yerleşmesinin K.-K.-D.'sunda. Periyar ırmağı kıyısında sayfiye merkezi. Metalurji (alüminyum).

ALVEAR (Carlos María DE), arjantinli general (Santo Angel, Misiones Orientales, 1788 - Washington 1852). Bağımsızlık savaşı'nın önderlerinden. Bir ispanyol denizcisinin oğlu. Londra'da öğrenim gördü; İspanya'da Napoléon ordularına karşı savaştı, ardından bağımsızlık yandaşı oldu; 1811'de San Martín komutasında çarpıştı, Montevideo'yu İspanyollar'dan kurtardı (1814) ve Rio de la Plata Birleşik eyaletleri yüce başkanı oldu (ocak - kasım 1815). Brezilyalılar'ı İtuzaingó'da yenen (1827) orduya komuta etti ve onları, kısa bir süre sonra Uruguay adını alacak olan Doğu Şeridi üzerindeki istemlerinden vazgeçmek zorunda bıraktı.

Alvear anıtı, Buenos Aires'te, A. Bourdelle'in yapıtı (bronz ve taş, yükseklik 20 m, 1912 - 1923). Özgünlüğünü, yukarı bölümündeki atlı heykelinden çok, ayaklığın köşelerinde yer alan ve ahlak değerlerini dile getiren dört alegorik figüre borçludur. Yalın ve güçlü bir üsluplaştırmanın ürünü olan bu figürlerde, *Güç*, *Özgürlük*, *Belagat*, *Zafer* temsil edilmiştir.

ALVEAR (Marcelo Torcuato DE), arjantinli devlet adamı (Buenos Aires 1868 - *ay. y.* 1942). General Alvear'ın torunu. Allem ile birlikte Union civica radical

Belagat
Alvear anıtı ayaklığındaki dört figürden biri (1912-1923) alçı kopyası, Paris'te Bourdelle müzesi'ndedir

(UCR) adlı partiyi kurdu. 1922'de, cumhurbaşkanı ve radikallerin lideri İrigoyen tarafından, bir sonraki cumhurbaşkanı olarak belirlendi. 1922'den 1928'e kadar yürüttüğü cumhurbaşkanlığı sırasında liberal bir siyaset uyguladı ve UCR içinde Allem'e muhalif olan hizbin başına geçti.

ALVENSLEBEN (Albrecht, VON — *kontu*), prusyalı siyaset adamı (Halberstadt 1794 - Berlin 1858). Sırasıyla askerlik, yargıçlık, danıştay üyeliği (1832), devlet bakanlığı, sanayi genel direktörlüğü yaptı; Zollverein'ı (Alman gümrük birliği) kurdu.

ALVENSLEBEN (Gustav VON), prusyalı general (Eichenbarleben, Şachsen, 1803 - Gernrode, Harz, 1881). Bismarck'ın girişimiyle, 8 şubat 1863'te Petersburg'da kendi adını taşıyan sözleşmeyi imzaladı. Buna göre Prusya, çara, Polonya ayaklanmasına müdahale etmeyeceği konusunda söz veriyordu.

ALVENSLEBEN (Konstantin VON), prusyalı general (Eichenbarleben, Saksonya, 1809-Berlin1892),Gustav von Alvensleben'in kardeşi. Danimarka (1864), Avusturya (1866) ve Fransa'ya (1870) karşı savaşlara katıldı; özellikle Metz önlerinde, Bazaine ordusunun batıya çekilmesini önleyerek, girişkenliği ve taktik anlayışıyla sivrildi.

ALVEOGRAF a. (fr. *alvéographe*, lat. *alveus*, küçük çukur ve yun. *graphein*, yazmak'tan). Un hamurlarının gerilim gücünü ölçmeye yarayan aygıt.

—ANSİKL. Chopin'in icat ettiği alveografla ölçüm şöyle yapılır: un, su ve tuzla hazırlanan hamurdan 5 cm çapında, 0,5 cm kalınlığında değirmi bir parça alınır, aygıta yerleştirilip kenarları kıstırıldıktan sonra alt yüzünden hava basıncı verilir. Hamur havayla şişerek balon halini alır, şiştikçe çeperi incelir, sonunda patlar. Bir manometre şişme süresince basıncı kaydeder. Böylece hızla yükselen, sonra çeperin patlamasına kadar az veya çok hızla düşen bir eğri elde edilir. Bu diyagramda P tepe noktası, L uzunluğu, W indisi ve P/L oranı (burada P hamurun kıvamını, L gerilebilirlik derecesini gösterir), biçim değiştirme işi (W, yaklaşık olarak diyagramın S yüzeyiyle orantılıdır), diyagramın biçimi (P/L) görülür. Pratikte W ile P/L'yi ele almak yeterlidir.

Bu (W,P/L) ikilisi, un için öngörülen kullanma durumuyla bağıntılıdır: eğer W ile P/L değerleri belli bir aralıkla birbirinin dışında yerlere düşerse undan memnun kalma olasılığı daha yüksektir. Ekmek yapımında kullanılan unların W değeri 100 ile 200 arasında, P/L değeriyse 0,5 dolayındadır.

ALVEOL a. (fr. *alvéole;* lat. *alveus*'dan). Anat. *Akciğer alveolü,* bir bronşçuğun ucundaki hava keseciği. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Diş alveolü,* çene kemiklerinin kenarlarında bulunan ve diş köklerinin yerleşmesine yarayan kemik çukuru. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Fizyol. *Alveol havası,* akciğer alveollerinde bulunan ve doğrudan doğruya kana değen hava. (Bk. *ansikl.* böl.)

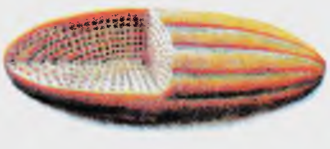
—ANSİKL. Anat. *Akciğer alveolleri,* doğuma kadar tıkız beze salkımları halinde bulunan akciğer petek gözlerinin doğum sırasında havayla şişip genişlemesiyle (ilk çığlık) oluşur. Alveoller aralarında damarların dolaştığı ince çeperli birer küçük torba görünümü alır. Bunların beş altısı bir arada bir bronşçuğun ucuna bağlıdır. Solunum esnasında gaz alışverişi, çok geniş yüzeyli bu alveollerde gerçekleşir.

Diş alveolleri, dişlere göre değişik biçimde olur: üç köklü dişlerin yerleştiği yuvalar üç bölmelidir. Her alveolde bir kemik-diş zarı bulunur, alveol-diş bağları buna tutunur. Diş alveollerinin tabanı deliktir; diş damar ve sinirleri buradan diş özüne geçer.

—Fizyol. *Alveol havası.* Kişi normal olarak soluduğu zaman alveol havası atmosfer havasından çok değişiktir. İçindeki oksijen oranı ortalama % 12, karbon dioksit oranı % 5,5 ve su buharı oranı % 2,1'dir (37°C'ta doymuş durumda). Zorlu bir soluk verme bile alveol havasını bütünüyle dışarı atamaz; yaklaşık olarak akciğer sığasının % 25'i harekete geçmez (kalıntı hacim). Solukla alınan hava ancak ona karışabilir. Kuşlarda, tersine, alveol havası, bronşlardaki dolaşım sayesinde bütünüyle dışarı atılır.

ALVEOLEKTOMİ a. (fr. *alvéolectomie*). Bir dişi ya da diş kökünü çıkarmak için, diş çukurunu oluşturan kemik çeperlerin bir kısmını ya da tümünü keserek almayı öngören cerrahi müdahale.

ALVEOLİNELLA a. Tebeşir devrinden beri var olan foraminifer. (Eosen çağında kabuklarıyla büyük kalker yığınları oluşturan alveolinella grubundan günümüzde bir bu cins kalmıştır, o da Hint okyanusu'nda ve Büyük okyanus'ta xanthellalarla simbiyoz halinde yaşamaktadır.)

alveolinella
(Alveolinella oblonga)

ALVEOLİT a. (fr. *alvéolite*). Birinci Zaman topraklarında bulunan toplu ya da dallı fosil polipöbeği. (Mercanlar sınıfı; tabulata grubu.)

ALVEOLİT a. (fr. *alvéolite*). Dişç. Diş çekildikten sonra diş yuvasında meydana gelen kuru ya da irinli iltihap.

—Pnömol. Akciğer alveollerinin çeşitli etkenlere (enfeksiyon, zehirlenme, damar hastalığı) karşı gösterdiği iltihaplı tepki.

ALVEOLİZ a. (fr. *alvéolyse*). Dişç. Yaşlılıktan ya da hastalıktan dolayı diş yuvası dokularının fizyolojik olarak eriyip soğurulması.

ALVES (Francisco DE PAULA RODRIGUES) → RODRIGUES ALVES (Francisco de Paula).

ALVEUS a. (lat. *alveus,* boşluk, oyuk). Nöroanat. *Denizatı alveusu,* beyinde denizatı (hipokampus ya da Ammon boynuzu) korteksini kaplayan ak madde.

ALVİANO (Bartolomeo D'), venedikli general (Todi 1455 - Ghedi 1515). İmparatorluk ordularını Cadore'de yenilgiye uğrattı (1508); ama Agnadello'da Fransızlar'a yenildi ve esir düştü (1509). Serbest bırakıldıktan (1513) sonra Fransızlar'ın yanında Malegnano'da çarpıştı.

Alvin (mühendis *Alvyn* Vine'ın adından), 1964'te denize indirilen amerikan araştırma denizaltısı; Woods Hole Oceanographic Institution yönetiminde çalıştırılmaktadır. Yaklaşık 2 500 m'ye kadar çok sayıda dalış yaptı (Atlas okyanusu orta sırtı, Palomares).

ALVİNCZY VON BARBEREK (Josef), avusturyalı feldmareşal (Alvinc, Transilvanya, 1735 - Budapeşte 1810). Bonaparte karşısında Arcole (17 kasım 1796) ve Rivoli'de (14 ocak 1797) yenik düştü; bu yenilgiler Mantova'nın teslim edilmesine neden oldu (2 şubat 1797).

ÄLVSBORG, İsveç'te il, Vänern gölünün B.'sında ve G.'inde, 11 394 km²; 420 000 nüf.(1984). Merkezi *Vänersborg.*

ALYANAK (Osman), türk sinema oyuncusu (? 1916 - İstanbul 1991). Bir süre Galatasaray'da futbol oynadı. Ses operetinde sahneye çıktı. 1952'de *İstanbul geceleri* ile başladığı sinemada, başarılı bir karakter oyuncusu olarak sivrildi. Başlıca filmleri: *Gelinin muradı* (1957), *Avare Mustafa* (1962), *Keşanlı Ali destanı* (1964), *Hudutların kanunu* (1966), *Kuyu* (1968), *Bir türke gönül verdim* (1969), *Umut* (1970), *Deli Yusuf* (1976), *Bereketli topraklar üzerinde* (1980).

ALYANAKOĞLU (Cemil Süleyman), türk yazar (?, 1886 - İstanbul 1940). Tıbbiye'yi bitirdikten (1909) sonra bir süre Darülmuallimin'de öğretmenlik yaptı. 1912'de Karantina idaresi'nde görev aldı. Balkan savaşı'nda Yanya, Birinci Dünya savaşı'nda Arabistan cephesinde hekim olarak çalıştı. Cumhuriyet döneminde Çanakkale ve Samsun'da il sağlık müdürlüğünde bulundu. Bir süre Arabistan'da kaldı (1927-1934). Son yıllarında Devlet denizyolları'nda hekim olarak çalıştı (1935-1940). Fecr-i âti* edebiyat topluluğu sanatçıları arasında yer aldı. Yayımlanan hikâye ve romanlarıyla tanındı. Genellikla aşk ve kadın konularını işlediği yapıtlarında gerek dil ve anlatım, gerek işlediği çevreler ve konular bakımından Edebiyat-ı cedide romancılarının etkisi altında olduğu görülür.

Yapıtları: *Ukde* (hikâyeler, 1909), *İnhizam* (roman, Servet-i fünun'da tefrika, 1909-1910), *Kadın ruhu* (roman, Tanin'de tefrika, 1910), *Timsal-i aşk* (hikâyeler, 1910), *Siyah gözler* (roman, 1910).

ALYANS a. (fr. *alliance*). NİŞAN*yüzüğü'nün eşanlamlısı.

Alyans Fransez *(Alliance française),* 1883'te, Paul Cambon başkanlığında, bir grup tanınmış kişinin kurduğu; yönetim kurulunda Renan, Taine ve Pasteur'ün yer aldığı, kamu yararına özel dernek. Amacı, fransız dil ve kültürünü dünyaya tanıtmak ve yaymaktır. Etkinlikleri her çeşit siyasal ve dinsel düşünceden bağımsız olarak yalnız Fransızlar'ı değil, yurt dışındaki fransız dostu ya da fransızca konuşan yabancıları da kapsar; bunun için yurt dışındaki Fransızlar'la işbirliği yapar. Alyans'ın tüm dünyaya yayılan kültür merkezleri, bulundukları ülkelere aittir. Eskiden beri yaygın olduğu Latin Amerika dışında en ilgi gördüğü ve geliştiği yerler, Güney-Doğu Asya ve Uzakdoğu ülkeleri, Avustralya ve ingilizce konuşan afrika ülkeleridir.

Alyans'ın Paris'teki dil okulu adına Türkiye'de de sınav düzenlenir. Bu sınavda başarılı olanlara Alyans'ın diploması verilir.

ALYASA BİN MİDRAR, abbasi egemenliğini tanıyan ve Sicilmasa'da hüküm süren Midrariler adlı küçük berberi hanedanından iki hükümdarın adı. Bunlardan 883'te tahta çıkan Alyasa bin Midrar döneminde, fatımi mehdi Ubeydullah Sicilmasa'ya sığındı. Ubeydullah'ın adamı Ebu Abdullah, 909'da buraya gelip onu sürgünden kurtardı ve Kayravan'da halife ilan ettirdi. Kentin alınmasından sonra, Alyasa ölüm cezasına çarptırıldı.

ALYATTES, Lydia kralı (İ.Ö. 610'a doğr. - 561). Kimmerler'in tümünü sürdü, Asya'daki yunan sitelerini egemenlik altına aldı;med kralı Kyaksares ile beş yıllık bir savaştan sonra Halys'i ortak sınır durumuna getirdi.

Alyattes tümülüsü, Anadolu'nun Lydia bölgesinde tümülüs; Manisa'nın Salihli ilçesindeki Sardeis antik kentinin yakınında, Bintepe mezarlığındadır. Dromos, ön oda ve art odadan oluşan yapı, Lydia tümülüslerinin en büyüğüdür (çevresi 1 115 m, çapı 355 m, yüksekliği 69 m).

ALYDUS a. Karada yaşayan çok uzun gövdeli, üçgen başlı ve arka bacakları kalın ve dikenli bitkibiti. (*Alydus calcaratus*' un larvası katırtırnağı üzerinde, kimi kez karınca yuvalarında [kendisi de karıncaya benzer] bulunur. Heteroptera takımı, coreidae familyası.)

ALYOS a.(fr. *alios*).Pedol. **1.** Fundalıklarda sık görülen,toprak kökenli, humus ve demir çimentolu kumtaşı **—2.** Demirli taş

—ANSİKL. Alyos, demir, manganez ve alüminyum oksihidroksitleriyle çimentolanmış ve genellikle humus kolloitleriyle birleşmiş kum tanelerinden oluşan, sert bir birikim katıdır. İyi akaçlanmamış ovalarda, kumlar üzerinde sık görülen bu tür birikimler, podzol adı verilen çok asitli toprakların belirgin niteliğidir. Alyos desimetrelerce kalınlığa ulaşabilir ve genellikle grimsi, gevşek kum katlarının altında görülür.

ALYOT (Halim), türk siyaset adamı, gazeteci (Hanya, Girit, 1909 - İstanbul 1970). İstanbul Üniversitesi hukuk fakültesi'ni bitirdi. Fransa'da hukuk ve felsefe okudu. Gazetecilik yaptı. Basın yayın ve turizm genel müdürüyken Demokrat parti milletvekili seçildi (1957). 27 Mayıs'tan sonra Yassıada'da 4 yıl 2 ay hapis cezasına çarptırıldı. Kayseri cezaevi'nde yattı, bağışlandı.

ALYPİOS, yunanlı müzik kuramcısı (İ.S. IV. yy. - 360 ?). *Eisagoge musikis* adlı ünlü kitabı, İ.Ö. III. yy.'dan beri bilinen söz ve "klasik" çalgı notalaması üstüne yazılmış en eksiksiz çalışmadır.

Alyscamps *(les)* [lat. *Elysii campi*'den], Arles yakınlarında eskiden *via Aurelia*'nın sonunu oluşturan cadde. İki kenarında lahitler sıralanırdı. Günümüzde, caddenin kenarlarında ancak birkaç lahit kalmıştır. Van Gogh ile Gauguin, 1888'de yörenin birçok resmini yapmışlardı.

les **Alyscamps (1888)**
Van Gogh'un yapıtı
Kröller-Müller müzesi, Otterlo

ALYSİA a. Larvası genellikle sinek larvalarının gövdesinde asalak yaşayan zarkanatlı küçük böcek. (Braconidae familyası.)

ALYTES a. (yun. *alytos*, çözülemez' den). Avrupa'da yaşayan kuyruksuz kurbağa. (Erkeği dişisinin yumurtlamasına yardım eder; yumurtaları arka bacaklarına tespih dizisi gibi sarar; zaman zaman ıslatarak yavrular çıkıncaya kadar korur. Bil. a. *Alytes obstetricans*; discoglossidae familyası.)

ALYUVAR a. İşlevini (oksijen taşıma) sağlayan ve ömrünü (yaklaşık 120 gün) belirleyen, eriyik halinde, hemen hemen doymuşluk derecesinde hemoglobin ve çeşitli moleküller içeren, ama organit taşımayan kan hücresi. (Düzgün kenarlı bir disk biçimindedir [7,2-8 μm kalınlık]. Biçim değiştirebildiğinden kendi çapından daha küçük kılcal damarlardan geçebilir. Hacmi 80-90 μ^3 dolayındadır. Alyuvar sayısı mm^3 kanda erkekte 4,5-6 milyon, kadında 4-5 milyondur.) [Eşanl. ERİTROSİT.] ‖ *Alyuvar çoğalması*, organizmada hem toplam alyuvar kütlesinin artması (mm^3'te 6 milyondan yukarı çıkması), hem hematokritin artması (kadında % 47'yi, erkekte % 54'ü aşması), hem de hemoglobin oranının artması (kadında 160 g/l'nin, erkekte 180 g/l'nin üstüne çıkması). [Bk. *ansikl.* böl.] ‖ *Alyuvar dışı evre*, sıtma asalağının gelişim çevriminde, asalağın alyuvar dışında bulunduğu evre. ‖ *Alyuvar fagositozu*, alyuvarların başka kan hücrelerince (monositler, makrofajlar ve çok çekirdekli akyuvarlar) yutulması. (Yaşlı alyuvarların ilik makrofajlarınca yutulması fizyolojik bir olgudur, ama dalak-karaciğer monosit ve makrofajlarınca yutulması kansızlık hallerinde görülür ve otoantikorlardan ileri gelir. Tehlikeli histiyositozlarda, ilik makrofajlarınca yutulması büyük miktarlara ulaşır.) ‖ *Alyuvar oluşumu*, ana hücrelerden alyuvar yapımını ve fizyolojik olarak yok edilen alyuvarların yerine yenilerinin üretimini sağlayan hücresel süreçlerin tümü. (Eşanl. ERİTROPOYEZ.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—ANSİKL. • *Alyuvar çoğalması*. Birincil alyuvar çoğalması ya da Vaquez hastalığı, süreğen bir kemik iliği üretimi sendromudur; bu üretim sonucunda üç çeşit kan hücresi (eritroblast, miyeloblast ve megakaryosit) aşırı ölçüde artar. İkincil alyuvar çoğalması, oksijensizlik ya da salgıcı ur yüzünden aşırı eritropoyetin salgılanması sonucunda ortaya çıkar. Bu çeşit çoğalmaların başlıca özelliği alyuvarlar çoğaldığı halde akyuvarlarla plaketlerin çoğalmamasıdır.

• *Alyuvar oluşumu*. Erişkinde alyuvar oluşumu normal olarak kan yapıcı kemik iliğinde gerçekleşir. Kemik iliğinin hastalanması halinde dalak ve karaciğerde de alyuvar yapılır. Kemik iliğinde alyuvar oluşumu, eritropoyetinin etkisiyle, duyarlı ana hücrelerin eritroblasta dönüştürülmesiyle başlar. Bunlar bir yandan farklılaşırken bir yandan da bir dizi mitoz bölünme geçirirler. Eritroblast cinsi hücre soyu, ardışık olarak önce *proeritroblast*'ları (morfolojik bakımdan alyuvarların ilk öncüleri), sonra iki döl halinde *bazofil eritroblast*'ları, *polikromatofil eritroblast*'ı, *asidofil eritroblast*'ı, *retikülosit*'i ve *alyuvar*'ı kapsar. Normal kanda görülebilen hücreler sadece bu son ikisidir. Eritroblastların olgunlaşması sırasında, kromatinin gittikçe yoğunlaşmasıyla çekirdek gittikçe küçülür. Eritroblastta başlangıçta büyük olan çekirdekçik çok çabuk ortadan kalkar; çekirdeğin gelişimi sona erdiğinde çekirdek asidofil eritroblasttan dışarı atılır ve böylece retikülosit meydana gelir. Sitoplazmadaki gelişme de çekirdeğinkine paralel gerçekleşir: alyuvar başlangıçta ribozomca zengin olduğundan bazofil hücre görünümündedir; sonra yavaş yavaş bu organitlerini kaybederek hemoglobince zenginleşir ve böylece asidofil bir görünüm kazanır. Bir proeritroblastın 14 ya da 16 alyuvara dönüşmesi 4-7 gün içinde 4 kez ikiye bölünmekle gerçekleşir. Bir proeritroblasttan 14 alyuvardan daha az sayıda alyuvar oluşursa, yetersiz alyuvar yapımı var demektir. Düzenli bir alyuvar oluşumu için demir gibi alyuvar kurucuları, eritropoyetin gibi bazı hormonlar B_{12}, folik asit ve piridoksin gibi bazı vitaminler kesinlikle gereklidir.

ALYÜZ (Murat), türk futbolcu (İstanbul 1920). Futbola Darüşşafaka lisesi'nde başladı. 1941'de Fenerbahçe'ye girdi. 1940 yıllarının en başarılı savunma oyuncusu (sağbek) olarak ün kazandı. Fenerbahçe forması altında 314 maç oynadı, 4 kez milli takımda yer aldı.

ALZAGA (Martin DE), arjantinli siyaset adamı (Vizcaya ili 1756 - Buenos Aires 1812). Buenos Aires'e yerleşti ve kentin belli başlı tüccarlarından biri oldu; çeşitli kamu görevlerinde bulundu, bu arada belediye başkanlığı da yaptı (1807). General vali Sobremonte'nin azledilmesinde etkin bir rol oynadı ve Liniers ile birlikte İngilizler'i Rio de la Plata'dan kovdu. İspanya yandaşı olduğundan, *cabildo* ile birlikte Liniers'i tasfiye etme girişiminde bulunduysa da tutuklandı, ikinci bir darbe hazırlığına girişince de kurşuna dizildi.

ALZETTE, Lüksemburg'da ırmak, Moselle'in ikinci derecede kolu (Sûre ırmağı aracılığıyla); 65 km. Fransa'da doğan ırmak, Lüksemburg topraklarına girer ve Lüksemburg kentinin içinden geçer. Güneyde, vadisinin yamaçlarında büyük demir filizi yatakları işletilirdi. Demiryolunun da aştığı bir geçit oluşturan Alzette' in kıyılarında metalurji sanayisi gelişmiştir.

ALZHEİMER (Alois), alman sinir hastalıkları uzmanı (Markbreit 1864-Breslau 1917). Münih Sinir hastalıkları okulu'nu kurdu; genel felcin, korenin, damar sertliğine ve ihtiyarlığa bağlı akıl bozukluklarının patolojik anatomilerini inceleyen önemli çalışmalar yaptı. İhtiyarlık öncesi bunamanın kendi adını taşıyan dokusal lezyonlarını ilk kez o tanımladı.

Alzheimer hastalığı, elli yaşına doğru başlayan yaşlılık öncesi bunama. Başlıca özelliği derin ve toptan bir zihin bozukluğu ve bunun yanısıra zaman ve mekân içinde yönelme şaşkınlığıdır. Kişi hasta olduğunun az çok bilincindedir. Bu hastalığın başlangıç belirtilerinden biri sayılan afazi-apraksi-agnozi sendromu sık görülür. Tomodensimetri incelemesi beyinde atrofi ve karıncıklarda önemli ölçüde genişleme bulunduğunu gösterir. Hastalığın gidişi beş altı yıl içinde tamamlanır ve anatomi incelemesi özellikle artkafa ve yankafa bölgelerinde yaygın bir beyin atrofisi bulunduğunu doğrular. Dokusal incelemede nöronların çok azaldığı ve buna ek olarak, yaşlılık bunamasında olduğu gibi, özellikle Ammon boynuzunda

alyuvarlar
elektronik mikroskopta görünüş
(büyütme: 3 500 kat)

nörofibriler ve granülo-vakuoler yozlaşmalar bulunduğu görülür.

AM a. *Kaba.* Kadının cinsel organı; vajina.

Am. Anorg. kim. *Amerikyum*'un simgesi.

a. m., öğleden önce anlamına gelen *ante meridiem* sözcüklerinin kısaltması. Bu kısaltma, günün saatlerini yalnızca 0 ile 24 arasındaki rakamlarla belirtmeyen anglosakson ülkelerde geçerlidir.

A/m, *amper bölü metre*'nin simgesi.

A-m², *amper-metre kare*'nin simgesi.

ÂM a. (ar. *'am*). *Esk.* **1.** Yıl: *Âm-ı kabil* (gelecek yıl). **—2.** *Âm-ül-fil*, Habeş İmparatorluğu'nun Yemen valisi olan Ebreke'nin Kâbe'yi yıkmak üzere Mekke'ye saldırdığı ve Hz. Muhammet'in doğumuna rastlayan yıl.

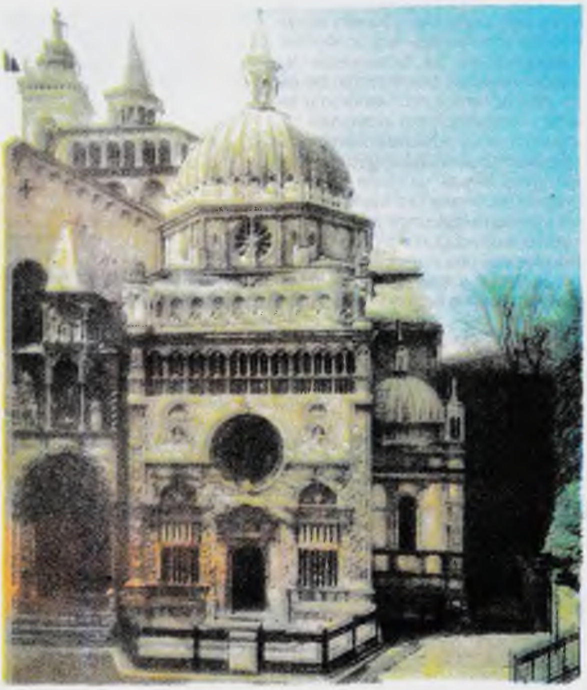
-AM → -M.

Jorge Amado

AMA bağ. (ar. *amma*). **1.** Söylenenin, bir önce söylenenle karşıt olduğunu, ona karşın gerçekleştiğini belirtir: *Akıllı, ama tembel. Tatlı bir içki ama sonradan ağızda acı bir tat bırakıyor. Çok açtı ama hiçbir şey yiyemedi.* **—2.** İtiraz, uyarı belirtir: *Ama geleceğinizi söylemiştiniz. Tatile gidelim diyorsunuz, ama benim iznim yok. Bu akşam sinemaya gidebilir miyiz?* —Derslerini bitirmedin ama. **—3.** Yineleme, soru ya da ünlem cümlelerinde üsteleme, pekiştirme, şaşkınlık, hayranlık, sabırsızlık vb. belirtir: *Yazık, ama gerçekten yazık. Ama şimdi nereye gidiyorsunuz? İyi ama kim söylemiş? Ama ne patlamaydı!* **—4.** *Ama + fiil + da, ama + sıfat + da*, umulmadık, beklenmedik bir durumu vurgular: hem de, aynı zamanda: *Çok çalıştı, ama başardı da. Güzel ama akıllı da.*

◆ a. **1.** İtiraz: *Amalarla, acabalarla, belkilerle hiçbir yere varamazsın.* **—2.** *Ama ne*, başına geldiği sözcüğe çok hoş, çok güzel ya da çok şaşırtıcı gibi anlamlar katar: *Ama ne koltuklar, oturmaya kıyamazsın. Ama ne takmış takıştırmış!* ‖ *Aması maması yok*, bir özür ya da itiraz sözkonusu olduğunda bunun kesinlikle geçersiz olduğunu belirtmek için söylenir: *Aması maması yok, bizimle geleceksin.* ‖ *Aması var*, bir şeyden söz ederken "üzerinde durup düşünülmesi gereken sakıncalı ya da eksik yanları var" anlamında söylenir.

Giovanni Antonio **Amadeo** Bergamo'daki Colleoni capellası (1470-1476)

AMA a. (japonca sözc.). Japonya'da, buddha rahibesi. (Amalar, kendilerine manevi ve dinsel konularda yol gösteren bir keşiş manastırının yakınındaki binalarda toplu halde yaşarlar. Başları traşlıdır ve katı kurallara bağlıdırlar.)

AMÂ a. (ar. *'ama'*). *Esk.* Körlük, görememezlik.
—Tıp. *Esk. Amâ-yı eşkal*, beyinde ve gözde bir bozukluk olmadığı halde, nesnelerin biçimlerini değil, yalnız renklerini seçebilme. ‖ *Amâ-yı ahmer*, kırmızı rengi görememe. ‖ *Amâ-yı elvan*, renk körlüğü.

ÂMÂ sıf. ve a. (ar. *a'ma*). **1.** *Esk.* Kör, görmeyen: *"Acımaz yüreği, can gözü âmâ"* (Laedri). **—2.** Cahil, bilgisiz.

AMABİLE be. (ital. sözc.). Müz. Seslendirmenin tatlı ve yumuşak olması gerektiğini belirten terim.

ÂMÂC a. (fars. *amac*). *Esk.* **1.** Nişan alırken hedef olarak kullanılan yer, nişan tahtası. **—2.** Saban demiri.

ÂMÂCGÂH ya da **ÂMÂCGEH** a. (fars. *amac* ve *gah, geh* den *amac-gah, amac-geh*). *Esk.* **1.** Hedefin konulduğu yer, nişan yeri. **—2.** Dünya.

AMACURO, Venezuela'nın K.-D. kesiminde, Guyana ile sınırın bir bölümünü oluşturan kıyı ırmağı. *Delta* Amacuro toprağı*'na adı verilmiştir.

AMAÇ a. **1.** Ulaşılmak istenen, bir eyleme kaynak olan, bir tasarımı oluşturan şey; niyet: *Amacı yalnızca dikkatleri üzerine çekmekti. Bunu ne amaçla yaptın?* **—2.** Bir eylemin yöneldiği sonuç, bir tasarımın, niyetin konusu; hedef: *Kalkınma planının temel ilke ve amaçlarını belirlemek. Amacın dışına çıkmak. Amaca ulaşmak.* **—3.** Bir şeyin tasarlanma, kullanılma, uygulanma nedeni; gaye: *Kitapları ciltlemenin amacı onları korumaktır.* **—4.** *Esk.* Nişan tahtası. **—5.** *Bir şeyi amaç edinmek*, onu amaç haline getirmek. ‖ *Amaç gütmek*, bir amaca ulaşmaya çalışmak: *Kısa sürede zengin olma amacını güdüyordu.*
—Dilbilg. *Amaç tümleci, amaç yancümlesi*, ana fiilce belirtilen eylemin ne niyetle yapıldığını, neye yönelik olduğunu saptayan tümleç ya da yancümle. (Örn. Bunu BİZİM İYİLİĞİMİZ İÇİN yaptı. BAŞARMAK İÇİN çalışıyor.)

◆ sıf. Amaçlanan, amaç olarak alınan şey için kullanılır.
—Dilbil. *Amaç dil*, bir metnin çevrildiği dil (KAYNAK DİL'e karşıt olarak).
—Eğit. → KAYNAK.

AMAÇLAMAK g.f. **1.** *Bir şeyi amaçlamak*, onu elde etmeye, gerçekleştirmeye, ona ulaşmaya çalışmak; belli bir sonuca yönelmek: *Somut sonuçlar amaçlamak. Yalınlığı amaçlayan bir üslup. Bu kampanya iki şeyi amaçlıyor: oy çokluğunu elde etmek, seçmenleri yönlendirmek.* **—2.** *Bir kimseyi, bir topluluğu amaçlamak*, o kimseyle, o şeyle ilgili olmak, onları ilgilendirmek, onlara uygulanabilir olmak; hedef almak: *Bu yeni kanun avukatları amaçlıyor. Bu araştırmanın amaçladığı kitle, işe yeni başlayan işçilerdir. Biz bu programla ev kadınlarını amaçladık.*

◆ **amaçlanmak** edilg. f. Amaçlamak eylemine konu olmak: *Bu yılki programda dış ticaretin artırılması amaçlandı. Amaçlanan kitle.*

AMAÇLANMAK → AMAÇLAMAK.

AMAÇLI sıf. **1.** Bir amacı olan; bir amaca yönelik, kasıtlı. **—2.** Amacı belirtilen nicelik ya da nitelikte olan şey için kullanılır: *Çok amaçlı bir program. Bu bölüm eğitim amaçlı programlar düzenler.*

AMAÇSIZ sıf., be. Belli bir amacı olmayan; bir amaç gütmeden: *Sokaklarda amaçsız, başıboş dolaşıyor.*

AMADE sıf. (fars. *amade*). *Esk.* **1.** Bir işi yapmaya hazır: *Emrinize amadeyim.* **—2.** *Amade etmek*, hazırlamak: *"Ettin yine amade cünun leşkerin ey aşk"* (Nevres-i Cedid, XIX. yy.). ‖ *Amade olmak*, hazır olmak; hazır bulunmak: *"Boşnakların bir heyet-i mualleme ile her vakit harbe amade olmaları lüzumu..."* (Cevdet Paşa, XIX. yy.)

AMADEGİ a. (fars. *amade* ve *-i*'den *amadegi*). *Esk.* Hazır olma, hazır bulunma, hazırlık.

AMADEO (Giovanni Antonio), lombardia'lı heykelci ve mimar (Milano 1447 - ay.y. 1522). En ünlü yapıtı, Bergamo'da, Santa Maria Maggiore'deki Colleoni capellası'dır (1470-1476). Buranın cephesi, çokrenkli ve zengin bir dekorla bezelidir. Amadeo, aralıklı olarak birçok kez Pavia manastırı'nda da çalışmıştır (cephenin alt kesimi ve kabartmalar, 1491-1499).

AMADEUS, Avustralya'nın orta kesiminde (Kuzey Arazısı) göl, Macdonnel dağları ile Petermann sıradağları arasında.

AMADİNA a. Afrika'da yaşayan al gerdanlı dokumacıkuşu. (Bil. *Amadina fasciata*: dokumacıkuşugiller familyası; astrildinae altfamilyası.)

AMADO (Jorge), brezilyalı yazar (Pirangi, Bahia, 1912). Bağımlı bir yazar olan Amado brezilyalı komünist yönetici Carlos Prestes'in özyaşamını kaleme aldı. Önceleri mücadele romanları yazdı (*O pais do carnaval*, 1931; *Terras do sem fim*, 1942). Daha sonra, toplumsal eleştirisine, Bahia'daki yaşamdan esinlenen bir mizah anlaşıyı ve lirizm kattı (*Gabriela, Craovo e Canela*, 1958; *Dona Flor e seus dois maridos*, 1966; *Tereza Batista*, 1972; *Tocaia Grande*, 1984).

AMADORA, Portekiz'de kent, Lizbon'un K.-B. banliyösünde; 65 900 nüf.

AMAGASAKİ, Japonya'da kent, Honşu adasında, Osaka yerleşmesinin K.-B.'sında; 499 000 nüf. (1990). Metalurji. Uçak donanımı yapımı. Plastik sanayisi.

Amagat diyagramı, sıcaklığı değişmeyen bir akışkanın p basıncıyla V hacminin çarpımı pV nin değişimini basınca göre veren termodinamik diyagram.

AMAGER, Danimarka'da ada, Øresund'da; Sjaelland adasına köprüler ve tünellerle bağlıdır; 65 km²; kuzey bölümü, Kopenhag'ın banliyölerinden biridir.

ÂMÂH a. (fars. *amah*). *Esk.* Ur, şişlik.

AMÂK çoğl. a. (ar. *'umk*'un çoğl. *'amâk*). *Esk.* Derinlikler: *"Görünür aksı her mekâlimde / Yaşar amâk-ı rûh-ı bâlimde"* (Avni Bey, XIX. yy.).

ÂMÂK çoğl. a. (ar. *ma'uk*'un çoğl. *amak*). *Esk.* Göz pınarları.

—AMAK, —EMEK. Yapım eki. Fiilden ad türetmede kullanılır: *basamak* (bas-amak), *kaçamak* (kaç-amak), vb.

AMAKAT a. (ar. *'amakat*). *Esk.* Derinlik.

Âmâk-ı hayal, Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hamdi'nin tasavvuf içerikli yapıtı (1908). Batılılaşma düşüncesine karşı çıkan, islam tasavvufuna XX. yy.'da felsefi boyutlu bir öğreti olarak yaşam kazandırmayı amaçlayan yapıt, Ahmet Raci adlı bir delikanlının anıları biçiminde kaleme alınmıştır. Taşrada büyük bir kentte memur olan Raci iyi bir öğrenim görmüştür. Ancak evrenin yaradılışı, ruhun varlığı, dinsel inanç konularında kuşkular içinde-

dir. Kendini içkiye verir; ruh çağırmayla, gizli güçlerle ilgili derneklere girip çıkar. Bir mezarlıkta tanıdığı Aynalı Baba adlı dervişin aracılığıyla yaptığı manevi yolculuklarda "insanın, evrenin özü olduğu" düşüncesine varır. Yitirdiği mürşidini Anadolu'nun yarısını dolaşarak arar ve tımarhaneye düştüğü Manisa'da ney sesiyle kendinden geçerek Emel kentine, mutlak aşkı aradığı bir yolculuk yapar. Raci'nin ruhsal serüveni okura varlık birliği (vahdet-i vücut) düşüncesini tanıtmayı amaçlar.

AMAKO, eski Japonya'da derebeyi ailesi (XIV. -XVI. yy.).İzumo eyaletinde Toda'ya yerleşmiş olan aile, XVI. yy.'da Onin savaşı sırasında, Moriler ile aralıksız savaş halindeydi.

AMAKSA. Tar. coğ. Anadolu'nun Bithynia bölgesinde bir yer adı. Konumu bilinmiyor.

AMAKUSA, Japonya'da adalar topluluğu, Doğu Çin denizi'nde, Kyuşu adasının B.'sında. Doğal park. XVI. yy.'da adalarda birçok kişi hıristiyanlığı kabul etti ve 1637'de, eziyet gören hıristiyanlar ayaklandı.

AMAL çoğl. a. (ar. *'amel*'in çoğl. *a'mal*). *Esk.* **1.** İşler; işlemler, uygulamalar: *"Daima fikr-i sürûr eyleyen ehl-i amâl / Şive-i cevr-i felekle bütün alame düşer"* (Aziz Efendi, XIX. yy.). **—2.** *Amal-i saliha*, sevap kazanmak için yapılan hayırlı işler.
—Mat. *Esk. Amal-i erbaa*, dört işlem; toplama, çıkarma, çarpma, bölme işlemlerine verilen ad.

AMAL, Libya'da petrol yatağı, Sirenayka'da boru hattıyla Ras Lanuf petrol limanına bağlıdır.

ÂMÂL çoğl. a. (ar. *emel*'in çoğl. *amal*). *Esk.* **1.** İstekler. **—2.** Umutlar: *"Âmâlimiz efkârımız ikbâl-i vatandır"* (Namık Kemal, XIX. yy.).

AMÅL, İsveç'te kent, Vänern gölünün batı kıyısında. Eski Dalsland eyaletinin merkezi. Otomobil motorları yapımı.

AMALAKA a. (*Emblica myrobolan* meyvesinin sanskritçe adı). Hindistan'da eğrisel çatılı tapınakların *(sikhara)* mahyasını süsleyen, yollu yastık biçiminde mimari öğe.

AMALARİCH (502 Barcelona 531), İspanya ve Septimania Vizigotları'nın kralı. Daha 511'de Büyük Theodorich'in naipliğinde tahta çıktı, 526-531 arasında da fiilen kral oldu. Clovis'in kızı Clotilde ile evlendi ve ona zorla arıusçuluğu kabul ettirmek istedi. Clotilde, kardeşi Childebert'i yardıma çağırdı. Narbonne'da yenilgiye uğrayan Amalarich, kendi adamları tarafından öldürüldü.

AMALASUNTHA (498-Bolsena 535), Büyük Theodorich'in kızı ve Athalarich'in annesi; Athalarich'in erginliğine kadar ona naiplik etti (526-534). Romalı Cassiodorus'u başbakanlığa getirdi ve Gotlar ile Romalılar'ı uzlaştırmaya çalıştı. Aynı zamanda kuzeni de olan kocası Theodat onu tahtından indirip boğdurttu.

AMALES, Gotlar'ın en soylu ailesi; Büyük Theodorich bu ailedendir.

AMALFİ, İtalya'da sayfiye merkezi, Campania'da, Salerno'nun B.'sında, Amalfi körfezinin (Salerno körfezinin bir bölümüdür) kıyısında; 6 300 nüf. Anfitiyatro biçiminde denizin kıyısında yükselen kentin Arap-norman üslubunda katedralinde (XII. yy.'a doğru; sonradan büyük ölçüde elden geçirilmiştir), 1066'da İstanbul'dan getirilmiş tunç bir kapı vardır; 1266'dan kalma "cennet" avlu dehlizi.
—Tar. Daha V. yy.'da canlı bir kent olan Amalfi, Güney İtalya ile bağlı olduğu Bizans İmparatorluğu arasında başlıca ticaret merkezi haline geldi. Lombardlar kente saldırdılarsa da alamadılar ve Salerno'yu ona rakip olarak geliştirdiler. Dük Sicardo döneminde de kenti ele geçirip yağmaladılar (836'da); ama 850'ye doğru, Amalfi özgür bir cumhuriyet haline gelmeyi başardı. IX. yy.'da, Bizanslılar'ın yardımıyla, İspanya Arapları'nın akınlarına karşı koydu. X. yy.'da Doğu Akdeniz'e yönelik ticareti olağanüstü bir gelişme gösterdi ve bu gelişme XI. yy.'da doruğa ulaştı. XI. yy.'da Normanlar'a boyun eğmek zorunda kalan kent, o tarihten sonra gerilemeye başladı. 1131'de Sicilya krallığı'na katıldı. 1135 ve 1137'de Pisa'lılar tarafından yakılıp yıkıldı. Bir kültür merkezi de olan Amalfi'nin ilgi çekici bir deniz hukuku derlemesi *(Amalfi levhaları)* vardı. Kentin gemicileri manyetik pusulayı geliştirdi. Amalfi'liler ayrıca, aziz Yahya askeri ve yardımsever tarikatını kurdular.

AMALGAM a. (fr. *amalgame*; *lat. amalgama*, ar. *amelül-cemâ'a*) Kim. Cıva ile bir başka metalin oluşturduğu alaşım. (Eşanl. MALGAMA.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Dişç. Diş dolgularında kullanılan gümüş ve kalay bileşimi (Hazırlandığı sırada yumuşaktır, kolay işlenir; dişçi, dolguyu yaparken bileşimi, hastanın yanında hazırlar; amalgam dolgu yerinde hızla sertleşir.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Mıner. Kimyasal formülü Ag_2Hg_3 olan kübik yapılı mineral. (Gümüş beyazı renkte, metal parlaklığında bir mineraldir; koşut kenarlı on iki yüzlüler biçiminde kristalleşir. Genellikle zencefreyle birlikte bulunur. Yoğunluğu yüksektir: 14) [Eşanl. MALGAMA.]
—ANSİKL. Dişç. XIX. yy.'ın başlarında, çürük dişlerin, sekiz kısım bizmut, beş kısım kurşun ve üç kısım kalaydan oluşan bir karışımla (Darcet alaşımı) doldurulması tavsiye edilirdi. Diş doldurulmadan önce, bu bileşim suda eritilirdi. Cıvanın bu karışıma eklenmesiyle ergime noktası düşürülmüş oldu. Gümüş ve cıva esasına dayanan karışımlar ancak 1835'te gerçekleştirildi.
Amalgam, sıvı olan cıvaya, katı bir bileşimin katılmasıyla hazırlanır. Katı bileşim genellikle % 70 gümüş, % 26 kalay ve % 4 bakırdan oluşur. (Bazen bu bileşimdeki maddelerin birazının yerine birkaç yüzde nispetinde çinko ya da indiyum konur.) Kullanılan cıva miktarı, amalgamın mikrografik yapısında büyük önem taşır. Optik mikroskopta amalgamın yapısı incelendiğinde bu yapımın gamma-1 (Ag_2Hg_3) ve gamma-2 (Sn_7Hg) ya da (Sn_8Hg) denen iki evreden geçtiği görülür. İkinci evrede görülen ve nasıl oluştuğu henüz iyi bilinmeyen ($Sn_{7-8}Hg$) karışımının amalgamdaki dağılımı çok önemlidir, çünkü amalgamın aşınması buna bağlı görünmektedir. Bu nedenle, 1975'ten beri gamma-2'siz amalgamlar piyasaya sürülmüştür. Bunlar şimdiye dek kullanılan amalgamlardan farklı olarak iki ya da üç kat fazla bakır içerir.
—Kim. Sıvı bir metal olan cıva, çevre sıcaklığının hemen üstünde kimi metalleri sıvılaştırma özelliği taşır ve amalgam denilen sıvı ya da katı alaşımlar oluşturur. Gereğinde cıva buharlaştırılarak bu metallerin amalgamdan ayrılması sağlanabilir. Bu yöntemden özellikle kayaç tozlarıyla karışmış değerli metalleri ayırmada yararlanılır. Cıva belli sayıda metalle, örneğin sodyum, potasyum, kalay, bakır, kurşun, gümüş ve altınla doğrudan doğruya amalgam oluşturur. Öte yandan, dolaylı yoldan kimi metallerin amalgamları da elde edilebilir; bu amaçla ya metal tuzlarına sodyum amalgamın etkimesinden yararlanılır ya da cıva katot biçiminde kullanılarak bu tuzlar elektrolize ayrıştırılır.
Kristal biçiminde tanınan alkali metallerin amalgamları gerçek bileşiklerdir; bu amalgamlar suyu yavaş yavaş bozundurur ve hidrojeni açığa çıkarır. Bu nedenle kimyada en çok hidrojenleme işleminde kullanılırlar. Sözkonusu bileşiklerin hemen hemen tümü ısıtıldıklarında, bozunarak cıvayı serbest bırakır. En çok kullanılan amalgamlar şunlardır: porselen parçalarının onarımında metal macun olarak kullanılan bakır amalgamı; eskiden kalaylamada ya da camları gümüşle kaplamada yararlanılan kalay, bizmut ve gümüş amalgamları; dişçilikte geniş ölçüde tüketilen gümüş-kalay amalgamı.

AMALGAMLAMA a. Amalgam haline getirme. (Eşanl. MALGAMALAMA.)
—ANSİKL. Metalurj. Amalgamlama kimi cevherlerden altın, gümüş ya da bir başka değerli metali cıva yardımıyla ayırma işlemidir. Bu işlem yalnızca yeteri kadar zengin cevherlere uygulanır. Öte yandan kimi bileşikler bu işleme karşı duyarsızdır.

ÂMÂLIK a. *Esk.* Körlük.

AMALİAS ya da **AMALİADA,** Yunanistan'da kent, Peloponisos'un (Elia nomosu) K.-B.'sında; 14 600 nüf.

Amalienborg, Kopenhag'da, N. Eigtved'in yaptığı saray. Kraliyet konutu.

AMALİK ya da **AMALİKA**, Kutsal Kitap'ta adı geçen bir kavim. Kuran'da sözü edilmeyen bu kavim, islamda Nuh'un oğullarından Sam'a ya da Ham'a bağlanır; Filistiler, Medyanlar bunlardan kabul edilir. Firavunların da aynı soydan geldikleri ileri sürülür. Arabistan'ın efsanelere karışan tarihi içinde Tasm, Cadis ve Semud kavimleri gibi arap kökenli oldukları kabul edilir. Efsaneye göre bunlar, Hud peygamber döneminde Hicaz'da oturuyorlardı. İsmail'in ilk karısı Amalika'dandı. Davut peygamberin onlarla savaştığı, kral Hiskia'nın onları yok ettiği, kötü ahlaklarının yok olmalarına neden olduğu rivayet edilir.

amaltheus

Amal-i milliye, Maraş'ta yayımlanmış gazete. İlk sayısı 19 nisan 1920'de çıktı. Sahibi, Hacı Nuri; sorumlu müdürü Ayaşlızade İsmail Hakkı Bey. Ulusal Kurtuluş savaşı'nı destekledi. O sıralarda Sıvas'ta yayımlanmakta olan İrade-i milliye gazetesinden geniş alıntılar yaptı. Bir nüshası Ankara'da Milli kütüphane'de bulunan gazetenin kaç sayı sürdüğü ve hangi tarihte kapandığı bilinmiyor.

AMALTHEİA, Jüpiter gezegeninin beşinci uydusu; 1892'de amerikalı gökbilimci Edward Emerson Barnard* buldu. Büyük ekseni sürekli Jüpiter'e dönük, koyu kırmızımsı bu küçük uydunun ölçüleri 155'e 270 km'dir. Yörüngenin yarı büyük ekseni: 181 000 km. Yıldız dolanım süresi: 0,498 g.

AMALTHEİA. Yun. mit. Girit'te bir mağarada Zeus'u besleyen keçi ya da orman perisi. Boynuzlarından biri, bereket* boynuzu olarak simgeleştirildi.

AMALTHEUS a. (öz. a. *Amaltheia*'dan). Kesiti sivri kemer, karinası yürek biçiminde olan ammonit. (Yaygın olarak bulunduğu jura topraklarının özelliğidir.)

Amalthia, İzmir'de rumca yayımlanmış gazete (6 ağustos 1838 - 17 eylül 1922, 19 925 sayı). Sahibi, Konstantin Rode. Önceleri haftalık çıkarken 1870'te haftada iki kez, 1882'den başlayarak da günlük yayımlandı. İzmir'in kurtuluşundan sonra kapandı. Atina'da bir süre daha yayımlandı (17 aralık 1922 - 28 ekim 1923).

AMÂM çoğl. a. (ar. *'amm*'ın çoğl. *a'-mām*). *Esk.* Amcalar.

AMAMİ GUNTO, Japonya'da adalar topluluğu. Ryukyu takımadalarının kuzey kesiminde.

AMAMİ OŞİMA, Ryukyu (Japonya) takımadalarının kuzey kesiminde adalar topluluğu.

AMAN a. (ar. *emān*'dan). **1.** *Esk.* Korkulacak şeylerden uzak, güvenlik içinde olma. **—2.** *Aman aralık vermemek*, bir kimsenin durup dinlenmesine fırsat vermeden sürekli biçimde onu tedirgin etmek. ‖*(Bir kimseye) aman bırakmak*, (anlamca olumsuz cümlelerde) hastalık, felaket vb. sözkonusuysa, bu durumdan sıyrılma ya

da kurtulma olanağını ortadan kaldırmak: *Hastalık aman bıraksaydı o yaz anasını görmeye gidecekti.* ||*Aman bulmak*, kötü bir durumdan ya da ortamdan kurtulma olanağı elde etmek. ||*(Bir kimseye) aman dedirtmek, bir kimseyi amana getirmek*, onu yenilgiye uğratmak, ona baş eğdirmek. ||*(Bir kimseden) aman dilemek*, yenilgiye uğramış bir kimse sözkonusuysa, yenenin merhametine sığınarak, ondan canının bağışlanmasını istemek: *Diz çöküp aman dilediler beyden.* ||*Aman vermek*, yenilgiye uğramış bir kimsenin canını bağışlamak, onu öldürmemek. ||*Aman zaman demeye fırsat kalmadan*, ivedilikle, ne olduğunu anlamadan. ||*Bir kimse ya da topluluğa aman, aman zaman vermemek*, onları sürekli baskı altında tutmak, güçlenmelerine olanak tanımamak: *Bunlara aman zaman vermeyeceksiniz, yoksa başınıza bela olurlar.* ||*Amana gelmek, düşmek*, baş eğmek, dize gelmek: *Hepsi de amana gelip ağladılar.* ||*Amanı kesilmek*, gücü tümüyle tükenmek: *Yokuşu çıktım ama, amanım kesildi;* yardım isteyeceği kimse bulamayıp çaresiz kalmak: *Koca kentte bütün kapılar yüzüne kapanmış, amanı kesilmişti.*
—Isl. huk. Korkusuzluk, can ve mal güvenliği. (→ EMAN.)

◆ ünl. **1.** Kullanıldığı yere ve vurgulamaya göre, yardım dileme, uyarı, usanç, öfke, beğenme, nazlanma vb. belirtir: *Aman oğlum, beni karşıya geçiriver! Aman çocuğa dikkat edin üşümesin! Aman bu çocuklar! Aman ne güzel bir kedi bu! Aman şimdi nasıl giderim ben oraya!* —**2.** *Aman Allah, aman Allahım, aman Yarabbı, aman Yarabbım, aman Tanrım*, kullanıldığı yere göre şaşma, beğenme, korku vb. bildirir: *Aman Allah, bir yiyor, bir yiyor, sankı kıtlıktan çıkmış! Aman Allahım ne kadar güzel! Aman Allah, böylesi düşman başına! Aman Allah ya açıkta kalırsak! Aman Allah ya bize bir kötülüğü dokunursa!* ||*Aman aman*, bir şeyden aşırı derecede yakınıldığını ya da o şeyin istenmediğini belirtmek için söylenir: *İstemem, aman aman senin olsun! Onu mu, aman aman bir daha kapıma yanaştırmam!*; beğenilecek, tutkuyla istenecek nitelikte olmayan bir kimse, bir şey için kullanılır (genellikle olumsuz cümlelerde): *Bütün bunlara karşılık bari kız da aman aman bir şey olsa. Aman aman bir ev değildi. Evin öyle aman aman bir yanı yoktu. Kereviz de öyle aman aman aranacak yemeklerden değildir.* ||*Aman derim*, bir işin kesinlikle yapılmamasını öğütlemek için söylenir: *Duydum ki okulu bırakacakmışsın, aman derim.*

AMAN (Theodor), rumen ressam (Câmpulung, bugün Cîmpulung Moldovenesc, 1831 - Bükreş 1891). 1855'te Paris'e gitti. Couture ile Courbet'nin etkisinde kaldı. Daha sonra, modern sanatı ülkesine ilk sokan ressam oldu (tarihsel konular, günlük yaşamdan kesitler, natürmortlar, portreler).

AMANE → İMAME.

AMANIN ünl. *Tkz.* Ünlem ve soru cümlelerinde, korkma, şaşma vb. gösterir: *Amanın, bu ne kalabalık bina! Amanın, bu çocuk delirdi mi ne?*

Amani, karşılama türü, türkülü bir halk oyunu. Zonguldak ve çevresinde yaygındır.

AMANİTA a. (yun. *amanites*). Şapkasının altında ışınsı levhacıklar, sapının üst kısmında bir yaka ve dip kısmında bir etek bulunan mantar. (Amanitanın yenebilen türleri [altınmantar, kırmızı çayırmantarı] olduğu gibi, tehlikeli türleri [sinekmantarı, benekli çayırmantarı], hatta öldürücü türleri de [zehirli çayırmantarı, yalancı kuzugöbeği, zehirli melekmantarı] vardır. Bütün amanita türleri, ormanlarda oldukça yaygın mantarlar arasındadır.)

AMANİTİN a. (fr. *amanitine*). Toksikol. Falloit amanitin (*Amanita phalloides*) iki zehirinden biri (diğeri falloidin'dir).
—ANSİKL. Amanitin beş bileşene ya da amatoksine ayrılabilen halkalı bir polipeptittir. Bunlardan en zehirlisi, karaciğer ve böbrek lezyonlarına yol açarak ölüme neden olan alfa amanitindir.

AMANNAME a. Düşmana güvenlik içinde olduğunu bildirmek üzere verilen belge.

AMA NO HAŞİDATE, Honşu (Japonya) adasında, çevresi çam ağaçlarıyla kaplı kumluk dil, Kyoto'nun K.-B.'sında, Japon denizi'nde. Japonya'nın üç "ünlü peyzaj"ından *(sankei)* biridir.

AMA NO İVAYA, japon güneş tanrıçası Amaterasu'nun, erkek kardeşi Susanoo'nun hakaretlerinden sonra kapandığı mağara.

AMANOS ya da **AMANUS dağları,** Akdeniz bölgesinde, İskenderun körfezi doğusunda, K.-G. doğrultusunda uzanan dağ sırası. Kahramanmaraş'ın güneyinde, Ceyhan vadisinden başlar, Asi nehri ağzının kuzeyine kadar kesintisiz uzanır. Yaklaşık 4 500 km²'lik bir alanı kaplayan kütlenin uzunluğu 165 km'dir. En yüksek noktası: Dörtyol'un doğusunda Bozdağ (2 240 m). Toros sıradağlar sisteminin bir kolu olan dağlar, genellikle ofiolitli, yeşil renkli volkanik kökenli kayaçlardan oluşur. Fayların belirlediği doğu yamaçları daha diktir. Alçak kesimler makı, yüksekler iğneyapraklılarla kaplıdır. Kıyıda, İskenderun ile içte Amık ovasını birbirine bağlayan Belen geçidi (750 m), sıradağların en önemli geçididir.

AMANSIZ sıf. **1.** Ölümle sonuçlanabilecek hastalık, dert vb. için kullanılır; ölümcül: *Amansız bir hastalığa yakalanmak.* —**2.** Amaçlarına ulaşmak, isteddiklerini elde etmek ya da öcünü almak için ödün vermez bir hırs duyan, kararlılık, şiddet gösteren kimse, bu kimsenin davranışı, duygusu için kullanılır; acımasız, zalim: *Amansız düşman. Amansız bir silahşor. Amansız saldırılar düzenlemek. İktidar için yapılan amansız bir mücadele. Amansız bir kin.* —**3.** Kaçınılmaz, gelişmesi, sonuçları değiştirilemeyen, şiddetiyle belirginleşen şey için kullanılır: *Amansız bir kış. O yaşlarda amansız bir korku içindeydim.* —**4.** *Amansız taraftan yakalamak*, bir kimsenin en zayıf yönünü bulup o yönden saldırıya ya da eleştiriye geçmek: *Amansız taraftan yakalamış, konuşamaz duruma düşürmüştü adamı.*

AMANSIZCA be. Amansız olarak; hoşgörüsüz, acımasız, öldürücü biçimde: *Amansızca eleştirmek. Amansızca savaşmak.*

AMANTADİN a. (fr. *amantadine*). Org. kim. Formülü $C_{10}H_{15}-NH_2$ olan amino-1 adamantanın yaygın adı, özellikle A2 grip virüsüne karşı, antivirüs ilaç olarak kullanılır. (Akinezi ve titreme üzerindeki etkisinden dolayı, 1970'ten bu yana Parkinson hastalığının tedavisinde, dopaminin yerini almıştır.)

AMANULLAH HAN → EMANULLAH HAN.

AMANUS dağları → AMANOS DAĞLARI.

AMAPA toprağı, Brezilya'nın kuzeyinde bölge. Amazon ırmağı ağzının K.'inde; 140 276 km²; 267 576 nüf. (1990). Merkezi *Macapa*. Serra do Navio'da manganez çıkarımı. Bölgenin güneyinden, Amazon bölgesini aşan karayollarından biri geçer.

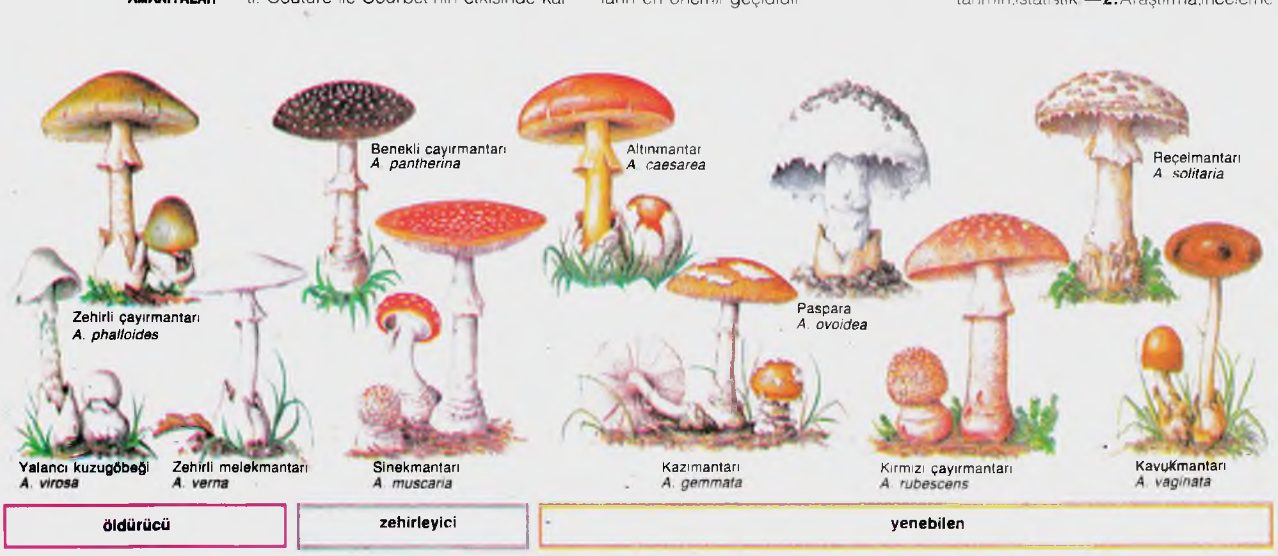
AMAPALA, Güney Honduras'ta liman, Tigre adasında (Fonseca körfezi), Büyük okyanus kıyısında.

AMAR (Liko), macar keman virtüozu (Budapeşte 1891 - Freiburg, Almanya, 1959). Budapeşte Ulusal akademisi'nde ve Berlin Müzik akademisi'nde eğitim gördü. Berlin Filarmoni orkestrası'nda başkemancı olarak çalıştı. Paul Hindemith'in de kemancı olarak yer aldığı Amar dörtlüsü'nü kurdu ve yönetti (1922-1929). Ankara Devlet konservatuvarı'nda keman öğretmenliği yaptı (1938-1957). Özellikle çağdaş batı müziğini Türkiye'de tanıtmak amacıyla konserler verdi.

AMÂR çoğl. a. (ar. *'ömr*'ün çoğl. *a'mar*). *Esk.* Ömürler, hayatlar, yaşlar.

ÂMÂR a. (fars. *amar*). *Esk.* **1.** Hesap, tahmin, istatistik. —**2.** Araştırma, inceleme

AMANİTALAR

—Tıp. *Esk.* Karında su birikme hastalığı.

AMARA → AMARE.

AMARAL → TARSİLA DO AMARAL.

AMARANT (fr. *amarante;* lat. *amarantus;* yun. *amarantos,* solmayan). Org. kim. Naftalenden türeyen azotlu boyarmadde; yünü kırmızıya boyamada ve besin maddelerini renklendirmede kullanılır. (Amaranttan, alkolsüz içkilere, reçellere ve şekerden elde edilmiş ürünlere renk vermede yararlanılır.)

AMARANTHACEAE a. Bot. Horozibiğigiller familyasının bilimsel adı.

AMARANTİT a. (fr. *amarantite*). Miner. Hidratlı doğal demir sülfat.

AMARAPURA, Birmanya'da kent, İravadi ırmağı kıyısında, Mandalay'ın G.'inde. Dokumacılık (pamuklu). —1783'te kral Bodavpaya'nın kurduğu kent, 1823'e kadar, sonra da 1837-1860 arasında başkent oldu. Eskiden ahşap saraylarıyla (sonradan sökülüp Mandalay'a taşındılar) ünlü olan Amarapura'da iki önemli tapınak vardır: oymalı mermer levhalarla süslü Patodavgyi pagodası (1820) ve güzel duvar resimleriyle süslü Kyanktavgyi pagodası (1847).

AMARAVATİ, Hindistan'da (Andhra Prades) arkeolojik sit. Adı sanskritçede "Ölümsüzlerin yurdu" anlamına gelir ve tanrı İndra'nın kentine verilmiş adlardan biridir. Satavahana hanedanı döneminde, İ.S. II. yy.'da Roma, Seylan ve G.-D. Asya ile ticaret yaparak zengin bir liman kenti oldu. XIX. yy.'da yapılan kazılarda büyük bir stupa ortaya çıkarıldı. Madras, Kalküta, Londra vb. müzelerinde çok sayıda alçak kabartmalar sergilenmektedir. Amaravati sanatı (İ.Ö. II. yy. - İ.S. IV. yy.) özgün mimarisi, yalın heykelleri ve son derece güzel kompozisyonlarıyla Andhradeşa buddhacı sitlerinin (Caggayyapeta, Nagarcunakonda, Goli, Ghantasala, Salihundam vb.) özelliğini yansıtır. Amaravati sanatının Güney Hindistan, Seylan ve özellikle VIII. yy.'dan önce G.-D. Asya sanatları üzerinde büyük ve uzun süreli bir etkisi oldu.

AMARE ya da **AMARA,** Irak'ın G.-D.'sunda kent. Dicle ırmağı kıyısında, Meysan eyaletinde, Amare ilinin merkezi; 64 800 nüf. Tarım (pirinç) ve hayvancılık (koyun) pazarı.
—Tar. 1862'de bir türk askeri karakolu olarak kurulan kent, 1914'te sancak merkezi oldu. 1915-1932 arasında ingiliz manda yönetiminde kaldı. Halkının büyük çoğunluğunu şii Araplar, geri kalan küçük bölümünüyse sünni müslümanlar, hıristiyanlar, Lurlar, Aranlılar ve Sabiiler oluşturur.

ÂMÂREGİR a. (fars. *amare* ve *gir*'den *amare-gir*). *Esk.* Muhasebeci, sayman.

AMARELO a. Tropikal Amerika'da yetişen Brezilya kökenli ağaç. (Açık sarı renkli, yarı sert ve ağır olan odunu doğramacılıkta, marangozlukta, ince marangozlukta, tornacılıkta, kaplama işlerinde kullanılır. Bil. a. *Euxylophora paraensis.*)

AMARİ (Michele), italyan tarihçi ve siyaset adamı (Palermo 1806 - Floransa 1889). Sicilya'ya özerklik verilmesini savundu, 1842'de "La guerra del vespro Siciliano"yu yayımlayınca Paris'e kaçmak zorunda kaldı. 1859'da İtalya'ya döndü. Kont Cavour'un yandaşı olarak maliye bakanlığı, ardından da milli eğitim bakanlığı (1862-1864) yaptı. *Storia dei musulmani di Sicilia* (Sicilyalı müslümanların tarihi) [1854-1872] adlı bir tarih incelemesi vardır.

AMARİL sıf. (isp. sözc. *amarillo,* sarı'dan). Sarı humma virüsüne denir.

AMARİLİT a. (fr. *amarillite*). Miner. Hidratlı doğal demir ve sodyum sülfat.

AMARİLLİS a. (özel a. *Amaryllis*'ten) **1.**

dı bir tek türe (*Amaryllis belladona*) verilen cins adı. **—2.** *Hippeastrum* cinsi bitkilerin bahçecilikteki adı.
—ANSİKL. *A. belladona,* Güney Afrika kökenli, iri soğanlı ve 1 m yüksekliğinde bir bitkidir. Kısa ömürlü çiçekleri huni biçiminde, çok büyük, açık pembe renkli ve hoş kokuludur. (*Amaryllis belladona,* patlıcangiller familyasından olan güzelavratotuyla [*Atropa belladona*] karıştırılmamalıdır.)

AMARİLLO, ABD'de kent. Teksas'ın kuzeyinde, 1 100 m'yi aşkın yükseltide; 157 615 nüf. (1990). Demiryolu ve sanayi (petrol arıtılması, helyum üretimi) merkezi.

AMARNA (*Tel El*), Orta Mısır'da eski kent. Nil'in kıyısında (Asyût eyaleti), kral Akhenaton'un (İ.Ö. 1372-1354) başkenti olan ve "Atom ufku" adıyla anılan Akhetaton harabelerinin bulunduğu yerdedir. Henüz aydınlığa kavuşmamış koşullarda firavun, saltanatının IV. yılında (1368'e doğr.), tanrısının onuruna yepyeni bir kent kurmak amacıyla Teb'den ayrıldı. Falezlerin arasına sıkışmış, yerleşim alanlarından uzak kente, yalnızca ırmaktan ulaşılabiliyordu. Kent de Akhenaton'un bu çılgınca tutkusunun kurbanı oldu, kralın ölümü üzerine halk kenti terk etti. Bugün yerle bir olmakla birlikte saraylar, özel konutlar, mahalleler çağın sivil mimari tasarımı bakımından ilginç örneklerin ortaya çıkarılmasını sağlamıştır. Tapınakların en önemli özelliğiyse, az sayıda örtülü koridorlarla gün ışığına açılmasıdır.
Krallık arşivinde yer alan, akkad diliyle yazılmış 300'ü aşkın kil tablet, Akhenaton döneminde Mısır'ın, İ.Ö. XIV. yy.'da, Yakındoğu ülkeleriyle olan diplomatik ilişkileri konusunda geniş bilgiler vermektedir. Heykelci Tutmosis'in atölyesinde çok sayıda taslak ve portre bulunmuştur (1913); bunlardan Nefertiti'nin çokrenkli portresi Berlin'de bir müzede korunmaktadır. Amarna'dan, Aton'un topraklarının sınırlarını belirleyen sınır dikilitaşlarına ve içlerinde kral Akhenaton'un, büyük rahip Merire'nin ya da mabeyinci Huia'nın mezarlarının bulunduğu yeraltı mezarlığına çok sayıda yol çıkıyordu.

AMAROS limanı, Anadolu'da Sinop yarımadasında doğal liman. Yarımadanın K.-B.'sında, Sinop'a 8 km uzaklıktadır. Kuzey fırtınalarına kapalıdır.

AMAR-SUENNA (İ.Ö. III. binyıl), III. Ur hanedanı kralı, Şulgi'nin oğlu. Giriştiği savaşlarla Elam'dan ve Zagros'un geri kalan kısımlarından toprak kazandı. (Adı, eskiden BUR-SİN olarak okunurdu.)

AMARYLLİDACEAE a. Bot. Nergisgiller familyasının bilimsel adı.

AMARYNTHİA a. (yun. *Amarynthos,* Eğriboz'un köyü). Esk. Yun. Eğriboz'da, Artemis onuruna düzenlenen askeri şenlik.

ÂMÂS a. (fars. *amas*). *Esk.* Şış, kabarcık, ur.

AMASEİA. Tar. coğ. Anadolu'da, Karadeniz bölgesindeki *Amasya** kentinin İlkçağ'daki adı.

AMASİAS, Yuda kralı (İ.Ö. 796-781). Babası Yoas'tan sonra tahta geçti; babasını öldürenlerden öcünü aldı. Edomlular'ı yenip Sela'yı ele geçirdi (bugün artık Sela'nın Petra ile aynı yer olmadığı anlaşılmıştır). Ama İsrail kralı Yoas'a saldırınca tutsak düştü. Kısa bir süre sonra Lakiş'te öldürüldü.

AMASİS, XXVI. Mısır hanedanının 5. kralı (İ.Ö. 568-526). Apries'e ve yunanlı paralı askerlerine karşı ulusal bir halk ayaklanması sonucu iktidara gelen general. Amasis, büyük toplumsal reformlar yaptı, Mısır'a denizlerdeki üstünlüğünü yeniden kazandırdı. Fenike ile Yunanistan'ı birbirine bağlayan Kıbrıs'ı işgal etti. Lydia kralı Karun ile birleşti ve o günlere

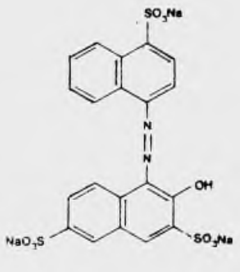
caret etkinliğini Naukratis kentinde topladı.

AMASİS, atinalı çömlekçi (İ.Ö. 555 - 525'e doğr.). Bu çömlekçinin vazolarını bezeyen ressam ("Amasis ressamı"), siyah figür ustalarından biridir: *Dionysos ve Menadlar* (Bibliothèque nationale, Paris), *Apollon ve Herakles* (Boston), *Silenoslar bağbozumunda* (Würzburg).

Dionysos ve Menadlar
"**Amasis ressamı**" **nın bir süslemesi**, *B. N., Paris*

AMASRA, esk. **Sesamos, Amastris,** Batı Karadeniz bölgesinde Bartın iline bağlı ilçe; 19 857 nüf. (1990); 29 köy. Bartın'ın 17 km kuzeybatısında, kıyıda yer alan ilçe merkezi *Amasra,* Karadeniz bölgesinde turizme açılan ilk yörelerdendir; 6 510 nüf. (1990).
• TARİH. Amasra, Megaralı göçmenlerce Sesamos adıyla, küçük bir ticaret iskelesi (emperion) olarak kuruldu (İ.Ö. VI. yy.). Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğlisi) prensi Dionysios'un karısı Amastris, Sesamos merkez olmak üzere çevredeki Kyotoros, Teion, Kromna kentlerini birleştirerek, kendi adıyla yeni bir kent kurdurdu (İ.Ö. IV. yy. sonu). Roma ve Bizans dönemlerinde gelişen kent, piskoposluk ve metropolitlik merkezi oldu. İ.S. VIII. ve IX. yy.'larda rus korsanları tarafından ve Araplar'ın akınlarıyla yıkıldı. XIII. yy.'da Cenevizliler burada bir ticaret kolonisi oluşturdular. Kent, Mehmet II (Fatih) döneminde osmanlı topraklarına katıldı (1459).
• ARKEOLOJİ ve MİMARLIK. Yörede Zeus Strategos, Poseidon gibi yunan tanrılarının yanı sıra İsis, Serapis, Apis vb. mısır tanrılarının da tapınak ve sunakları bulunuyordu. Bizans döneminde yaptırılan kalenin taşlarına cenevizli soyluların armaları işlenmiştir. Çevrede Roma ve Bizans dönemlerinden yapı ve liman kalıntıları bulunmaktadır. Buradaki kimi bizans kiliseleri daha sonra camiye dönüştürülmüştür (*Kilise* ve *Fatih* camileri); *İskele camisi* (XIX. yy.), *Eyiciler* ve *Hacınuri* mescit-

amarant

Amarna
bir ördek yiyen prenses
ostrakon üzerinde taslak
Yeni İmparatorluk, İ.Ö. XIV. yy.
Kahire müzesi

Amasra-Zonguldak

leri osmanlı yapılarıdır.

Amasra müzesi, Amasra kentinde müze. Yöreden derlenen arkeoloji ve etnografyaya ilişkin yapıtlar önce bir depoda toplandı (1945); daha sonra küçük bir müze kuruldu (1959).

AMASTRİDAE a. (özel a. *Amastris*'ten). Hawaii adalarında yaşayan, akciğerli karındanbacaklı yumuşakçalar familyası. (Başlıca cinsleri *[carelia, amastra, leptachatina]*,takımadanın K.-D.'sunda daha boldur. Amastridae türlerinin, hatta achatinellidae türlerinin ortak atalarının burada geliştiği sanılmaktadır.)

AMASTRİS. Tar. coğ. Anadolu'nun Paphlagonia bölgesinde antik kent; bugün Amasra*.

AMASTRİS. Tar. coğ. Karadeniz bölgesinin batı bölümünde, Karadeniz'e dökülen Amasra çayının İlkçağ'daki adı.

AMASTRİS, Dara III Kodaman'ın kardeşi Oksyathres'in kızı. İ.Ö. IV. yy.'da yaşadı. Dionysios ile evlendi. Bir süre naiplik yapan Amastris, 300'e doğru Paphlagonia kıyısındakı bir yarımadada kendi adını verdiği bir kent (bugün Amasra) kurdu. Oğulları Amastris'i öldürttüler.

AMASYA, Karadeniz bölgesinin orta-iç kesiminde il, 357 191 nüf. (1990); 5 520 km²; 6 ilçe, 11 bucak, 363 köy. Merkezi *Amasya*; 57 288 nüf. (1990). Samsun bölge idare mahkemesine bağlı.

Amasya, kıyıya koşut Kuzey Anadolu sıradağlarının, İç Anadolu'ya doğru birbirinden ayrılarak yön değiştirdiği ve aralarına çöküntülerin sokulduğu bir alanda yer alır. İlin en yüksek dağları, Türkiye'nin en etkin deprem kuşağı olan Kuzey Anadolu fay zonunun hemen güneyindeki Tavşandağı, Akdağ (2 061 m) ve Sakarak dağıdır. Dağlar arasında, tabanı verimli alüvyal ovalarla kaplı Suluova, Taşova, Merzifon ve Amasya ovaları gibi çöküntüler yer alır. Karayolları, demiryolu, Yeşilırmak ile kolları Tersakan ve Çekerek ırmakları da çukur alanları izler.

Amasya ilinin nüfus yoğunluğu Türkiye ortalamasının biraz altındadır (km²'ye 62 kişi). Başlıca uğraş tarım olduğu halde kentsel nüfus oranı % 58'dir. Oranın yüksekliği, büyük ovaların ticaret merkezi olan Merzifon, Gümüşhacıköy ve Suluova gibi, Türkiye ölçüsünde kalabalık nüfuslu büyük kasabaların gelişmişliğine bağlanabilir. İldeki tarım ürünleri çok çeşitlidir. Ekili alanların 2/3'ü tahıla ayrılmıştır. Şekerpancarı, tütün gibi endüstri bitkileri yanında sebze ve meyve (elma) de üretilir. Ayrıca koyun ve sığır yetiştirilir; ipekböcekçiliği yapılır. İlde şeker, yem ve meyve suyu fabrikaları gibi sanayi kuruluşları vardır. Geleneksel bez, halı, kilim dokumacılığı da yapılmaktadır.

Çeltek çevresindeki linyit yatakları ildeki yeraltı kaynaklarının en önemlisidir.

İl toprakları yoğun bir karayolu ağıyla örülüdür. İl merkezi Amasya, öteki bölgelere ve Samsun limanına demiryolu ile bağlıdır.

AMASYA, Amasya ilinin merkezi kent. Karadeniz'deki iskelesi Samsun'un 130 km G.-B.'sında, Ankara'nın 336 km K.-D.'sunda; 57 288 nüf. (1990).

• COĞRAFYA. Yeşilırmak'ın, Amasya ovası ile Suluova arasında yükselen dağlık alanı aşmak için açtığı derin boğazın en dar yerinde, ırmağın iki yakasındaki düzlüklerde kurulmuş olan kent, Samsun'u Anadolu içlerine bağlayan, günümüzde demiryolunun da izlediği çok eski bir ticaret yolu üzerindedir. Doğusunda Ferhat dağı, batısında Kırklar dağı yükselir. Kentin ırmağın sol kıyısında uzanan dar bir şerit oluşturan bölümünde hükümet ve belediye binasıyla saat kulesi yer alır. Ticaret ve iş merkezi, okullar, birçok yerleşme ve eski anıtların bulunduğu sağ yakası, Ferhat dağının eteklerine doğru daha geniş bir alana yayılır. Bu iki yaka birbirine köprülerle bağlıdır.

•TARİH. İlkçağ'da Amaseia adıyla bilinen kent, Anadolu'nun en eski yerleşim merkezlerindendir. Kentin adı İ.Ö. 1400'lere tarihlenen hitit metinlerinde Hakmiş olarak geçer. Metinlere göre Muvatallis ve Mursilis III dönemlerinde Hattuşili III burada bağımsız bir hükümdar gibi davrandı, Kaşkalar'ın saldırılarını püskürterek kuzeye çekilmelerini sağladı. Kent, hellenistik Pontos krallığı döneminde önem kazandı. Mithridates I Ktistes'in yaklaşık İ.Ö. 300'de kurduğu krallığın, Sinop'un Pharnakes I tarafından İ.Ö. 183'te ele geçirilmesine kadar başkentliğini yaptı. Bundan sonra da Zeus Stratios tapınağı'na yakınlığı (Mithridates VI Eupator tarafından yaptırıldı) ve pontos krallarının anıtları dolayısıyla krallık için önemli bir kent olma özelliğini korudu. Amasya İ.Ö. 70'te romalı general Lucullus tarafından ele geçirildi. Pompeius'un yeni yönetim birimi Bithynia ve Pontos'un içinde yer aldı (İ.Ö. 64). Antonius tarafından bilinmeyen bir hanedana verildi ve İ.Ö. 3-2 arasında Galatia'ya katıldı. Diocletianus ve Constantinus'un yaptığı düzenlemelerde Diospontos'un anakenti (metropolis) oldu. İmparator Phokas burada bir saray ve kilise yaptırdı. Sasani hükümdarı Hüsrev Perviz zamanında İran yönetimine geçen kent, imparator Herakleios tarafından geri alındı. Kısa bir süre Araplar'ın eline geçti. Malazgirt savaşı'nın ardından, Melik Danişment Gazi XI. yy.'ın sonlarına doğru kenti zapt etti. Birinci haçlı seferinde Ankara ve Çankırı'yı ele geçiren Raimond de Toulouse Amasya üzerine yürüdüyse de Türkler tarafından ağır bir yenilgiye uğratılarak çekilmek zorunda bırakıldı. Anadolu Selçuklu sultanı Kılıç Arslan II Danişmentli devletine son vererek Amasya'yı selçuklu topraklarına kattı (1177). Selçuklu döneminde kentte yoğun bayındırlık etkinlikleri oldu ve Amasya Anadolu'nun önemli bir kültür merkezi durumuna geldi. 1192'de Kılıç Arslan II Anadolu Selçuklu devletini oğulları arasında bölüştürdüğünde, Amasya Nizamettin Argunşah'a düştü. Sultan Alaettin Keykubat I döneminde (1220-1236), Moğol saldırılarından kaçan Harizmliler buraya yerleştirildi. Babailik'in kurucusu Baba İshak, görüşlerini Kefersut dolaylarında yaydıktan sonra Amasya'nın bir köyüne yerleşti. Amasya, Sıvas, Çorum, Tokat bölgesinde etkisini artırdı. Gıyasettin Keyhüsrev II'nin Amasya subaşılığına atadığı Armağanşah, Baba İshak'ı kale burcuna astı. Bunu haber alan Türkmenler, Amasya'ya saldırdılar ve Armağanşah'ı öldürdüler. Kent Moğollar'ın Anadolu'ya egemen olduğu dönemde de önemini korudu. 1342'de Sıvas naibi Eretna'nın eline geçti. Daha sonra kente emir Hacı Şadgeldi Paşa egemen oldu. Şadgeldi, Kadı Burhanettin ile yaptığı bir savaşta ölünce kent, oğlu Ahmet Bey'e kaldı. Ahmet Bey, Kadı Burhanettin'in baskısı karşısında Amasya'yı Osmanlılar'a teslim etti (1393). Yaklaşan Timur tehlikesine karşı kentin valiliğine şehzade Çelebi Mehmet getirildi. Ankara savaşı'ndan (1402) sonra kentin eski valisi Çelebi Mehmet, Timur'a bağlı olarak Amasya merkez olmak üzere Sıvas, Tokat yörelerine egemen oldu, kardeşleriyle giriştiği taht kavgasında Amasya'yı üs olarak kullandı. Osmanlı padişahları Murat II, Mehmet II (Fatih), Bayezit II şehzadeliklerinde Amasya'da vali olarak bulundular. Murat II ile Selim I (Yavuz) Amasya'da doğdu. Bayezit II'nin oğlu Ahmet, kardeşi Selim I'e karşı taht kavgasına giriştiğinde Amasya valisiydi. 1512'de şii ayaklanmacı Şahkulu'nun halifesi Baba Zünnun bir baskınla Amasya'yı ele geçirdiyse de Yavuz Sultan Selim'in Amasya beylerbeyliğine atadığı Mustafa Paşa kenti geri aldı. Mısır seferi (1516-1517) sırasında Baba Zünnun ve Şeyh Celal kenti yağmaladılar. Amasya, 1518'de sancak yapılarak Sıvas'a bağlandı. Şehzade Mustafa kentin valiliğine atanınca bağımsız sancak durumuna getirildi. Şehzade Mustafa'nın öldürülmesinden sonra yeniden Sıvas'a bağlandı. Kanuni Sultan Süleyman, Nahçivan seferinden dönerken Amasya'ya uğradı. Avusturya elçisi Bus-

Amasya

antlaşması burada imzalandı. XVI. yy.'ın sonlarından başlayarak Amasya ve yöresinde başgösteren ayaklanmalara Kuyucu Murat Paşa son verdi (1608). Bu tarihten sonra kent ve yöresinde önemli bir kargaşa olmadı. XIX. yy.'ın ikinci yarısının başlarında kentte yaklaşık 25 000 kişi yaşıyordu. Bunların 2 000'i öğrenciydi ve 18 medresede öğrenim görüyorlardı. Ulusal Kurtuluş savaşı'nın ilk günlerinde Mustafa Kemal Paşa, Amasya genelgesi'ni burada hazırladı (21 haziran 1919). Anadolu ve Rumeli Müdafaai hukuk cemiyeti temsilcileriyle İstanbul hükümeti temsilcileri arasındaki görüşmeler burada yapıldı (20-23 ekim 1919). Cumhuriyetin ilanından sonra Amasya il merkezi oldu.

•ARKEOLOJİ ve MİMARLIK. Kentin ilkçağ yapılarına ilişkin bilgiler, amasyalı Strabon'un yapıtlarında bulunur. Yazar, Pontos devletinin merkezi olan kentte bir saray, kale, mezarlar, basamaklı kaya tünelleri, köprüler bulunduğunu bildirir. Kentin kuzeyinde, bir kaya üzerinde yükselen kale, Pontos, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlılar zamanında onarılarak kullanılmıştır. *Harşane kalesi* diye de bilinen yapının ve Yeşilırmak'a inen surların kimi bölümleri sağlamdır. *Enderun kalesi* de denilen iç kaledeki büyük saraydan yalnızca teras ve destek duvarları kalmıştır. Kale eteklerindeki, Pontos krallarına ait 12 mezar oldukça yıkıktır (İ.Ö. III. yy.). Çevrede ayrıca 17 mezar daha vardır. Kapısı yazıtlı *Aynalı mağara* XI. yy.'da keşişler tarafından kullanılmıştır. Basamaklı kaya tünellerinin İ.Ö. III.-II. yy.'larda savunma amacıyla yapıldığı sanılır.

Batıdan doğuya doğru *Meydan köprüsü, Maydanoz köprüsü, Alçak köprü, Hükümet köprüsü, Kuş (Kunç) köprüsü*, Yeşilırmak'ın kıyılarını birbirine bağlar. Alçak köprü'nün Strabon'un sözünü ettiği yapı olduğu sanılır; öteki köprüler selçuklu ve osmanlı yapılarıdır.

Kentte türk döneminden pek çok yapı bulunmaktadır. Bunların ilk örnekleri arasında Danişmentliler'den Fethi Gazi'nin kiliseden camiye dönüştürttüğü *Fethiye camisi* (1116) ve *Halifetgazi türbesi* (1145/1146) sayılabilir. Anadolu selçuklu yapılarından olan *Burmalı Minare camisi* Gıyasettin Keyhüsrev zamanında, selçuklu emiri Necmettin Ferruh tarafından yaptırıldı (1237-1247). Yapı *Mahkeme camisi* diye de tanınır. Amasya valisi emir Seyfettin Turumtay'ın Ebu Müslim Neccar'a yaptırdığı *Gökmedrese camisi* (1266-1267), cami ve medrese işlevlerinin birleştiği bir yapıdır. Taçkapısı ve taş işçiliği yanında, çinileri, yalın ve dengeli tasarımıyla selçuklu medreselerinin önemli örneklerindendir. Yapının K.-D.'sundaki türbe ile, taçkapı karşısındaki *Turumtay türbesi* (1278), selçuklu mimarlığı ve süslemeciliğini yansıtan önemli yapılardır. *Amasya* darüşşifası* ve Tacettin Mahmut Çelebi'nin yaptırdığı *Gümüşlü cami* (1326) İlhanlı dönemi anıtlarıdır.

Osmanlı tarihi açısından önemli merkezlerden biri olan Amasya'da, sultanlar, anneleri, vezirler tarafından yaptırılmış yapılar vardır. Bunların en erken tarihlisi olan *Bayezitpaşa camisi*'ni (1414), vezir Bayezit Paşa mimar Doğan ve Yakup'a yaptırmıştır. Erken osmanlı camileri benzeri, ters T planında, kesme taştan bir yapıdır. Vezir Yörgüç Paşa'nın yaptırdığı *Yörgüçpaşa camisi* (1428), cami ve medrese bölümlerinden oluşur. Dönemin en önemli yapısıysa, Bursa üslubuyla, klasik üslup arasındaki *Bayezit külliyesi*'dir. Bayezit II, kente armağan olarak mimar Şemsettin Ahmet'e yaptırmıştır (1482-1486). 1591 ve 1669'da onarılan yapı, Amasya camilerinde çokça görülen ters T planındadır. Caminin batısındaki U planlı medresesi bugün İl halk kitaplığı'dır. *Kapıağası medresesi* (1488), sekizgen planıyla, bu yapı türünün tek örneğidir. Abdülmümin bin Hüseyin'in yaptırdığı medresede kubbeli revaklar ardında kubbeli odalar; sekizgenin bir kenarında da büyük medrese odası bulunur. *Hızırpaşa camisi* özgün biçimiyle günümüze ulaşan, ahşap tavanlı, zaviyeli camilerdendir (XV. yy.). *Mehmetpaşa camisi* (1486), *Hatuniye camisi* (1510), *Abidehatun camisi* (XVII. yy.), *Şehzadeler türbesi* (1410), Şadgeldipaşa türbesi (XIV. yy.), *Şehzade Osman türbesi* (1513), *Bedesten* (1483), *Mustafabey hamamı* (1436) dönemin anılabilecek örnekleridir.

Amasya, Yeşilırmak boyunca uzanan, cumbalı, kırma çatılı, geniş saçaklı, ahşap bezemeli evleriyle, türk sivil mimarlık örnekleri açısından da önemli merkezlerdendir. (→ Kayn.)

Amasya antlaşması, Osmanlılar ile Safeviler arasında antlaşma (29 mayıs 1555). Kanuni Sultan Süleyman, Nahçivan seferinde Nahçivan, Erivan (Revan), Karabağ yörelerini ele geçirdi; Erzurum'a döndü. İran şahı Tahmasp I'in barış isteği üzerine ateşkes antlaşması yapıldı.Kanuni'nin Amasya'daki ordugâhına gelen İran elçisi Ferruhzade ile yapılan görüşmeler sonunda antlaşma imzalandı. Buna göre Göle, Ardahan, Azerbaycan ve merkezi Tebriz, Irak-ı arap Osmanlılar'da kalıyordu. Osmanlılar, İran'a saldırmayacak, iranlı hacıların Mekke, Medine, Necef, Kerbela, Bağdat gibi kutsal yerleri dolaşmalarına izin verilecekti. Bu antlaşma İran ile Osmanlılar arasında 47 yıldır aralıklı olarak süren savaş durumuna son veriyordu.

Amasya buluşması ya da **mülakatı,** Mondros bırakışması'ndan sonra Anadolu'da başlatılan ulusal direnişin önderleriyle İstanbul hükümeti temsilcilerinin Amasya'da yaptıkları görüşme (20-22 ekim 1919). Bu görüşmede Osmanlı hükümetini Bahriye nazırı Salih Paşa (Kezrak) ve padişah yaveri albay Naci Bey (Eldeniz), Anadolu ve Rumeli müdafaai hukuk cemiyeti heyeti temsiliyesi'ni de Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), Rauf Bey (Orbay) ve Bekir Sami Bey (Kunduh) temsil etti. Üç gün süren bu görüşmeler sonunda üçü açık, ikisi gizli beş protokol kabul edildi. (→ AMASYA PROTOKOLLERİ.)

Amasya darüşşifası, Amasya'da, İlhanlı döneminden şifahane. Sultan Olcaytu ve eşi Yıldız Hatun adına, köleleri Anber bin Abdullah tarafından tıp medresesi olarak yaptırıldı (1308-1309). Tek katlı yapı, revaklı avlusu ve iki eyvanıyla klasik selçuklu medreseleri planındadır. Ön yüz, anıtsal taçkapı, yanlarında bakışık düzende, mukarnaslı nişlerle zenginleştirilmiş birer pencere, köşelerde yuvarlak masif kulelerle belirginleştirilmiştir. Taçkapı, alçak kabartma bezemeler yanında, yüksek kabartma palmet ve rumilerle selçuklu taş işçiliğinin çeşitli öğelerini birleştirmiştir.

1873'e değin hekim yetiştiren önemli bir öğretim kurumu olmasının yanı sıra, Anadolu'da akıl hastalarının müzikle iyileştirildiği ilk hastane olarak da bilinir.

Amasya genelgesi, Mustafa Kemal Paşa'nın (Atatürk) Amasya'da aldığı kararlar doğrultusunda vali, mutasarrıf ve kolordu komutanlarına şifreli telgraf ve gizlilik koşuluyla yayımladığı genelge (22 haziran 1919). Türk Ulusal kurtuluş savaşı'nın başlatıldığının açıklanması niteliğindeki bu genelge, ulusal hareketin en önemli dönemeç noktalarından biridir. Genelgede, vatanın bütünlüğünün, ulusun bağımsızlığının tehlikede olduğu, itilaf devletlerinin denetimi altındaki hükümetin sorumluluklarının gereğini yerine getiremediği, bu durumun ulusun yok sayılmasına neden olduğu belirtiliyor; ulusun bağımsızlığını yine ulusun azim ve kararının kurtaracağı açıklanıyordu. Ulusun durumunu saptamak ve sesini duyurabilmek için bir ulusal kurulun oluşturulması gerektiği, bunun için de Anadolu'nun en güvenli yeri Sıvas'ta ulusal bir kongrenin toplanmasının kararlaştırıldığı bildiriliyor; kongre için her livadan ulusun güvenini kazanmış üç kadar delegenin yola çıkarılması isteniyordu. Genelgeye göre doğu illeri adına 10 temmuzda toplanması kararlaştırılan Erzurum kongresi delegeleri de Sıvas kongresi'ne katılacaklardı. (→ AMASYA KARARLARI.)

Amasya kararları, Sıvas'ta bir kongre toplanarak, tehlikeye düşmüş vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığını korumak üzere, İstanbul'daki tutsaklığa düşmüş Saltanat ve hükümetinin dışında, milletçe eyleme geçilmesi yolunda IX. Ordu kıtaatı müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya'da vardığı ve öteki Kurtuluş savaşı öncülerinin de onaylarını alarak bir genelgeyle yayımladığı kararlar (19-22 haziran 1919). Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktıktan sonra Amasya'ya gelişine kadar temas ettiği halk ve telgraf aracılığıyla çeşitli yerlerdeki komutanlarla yaptığı görüşmelerden sonra edindiği izlenimler sonucu vardığı kararların son taslağının altında, Mustafa Kemal Paşa'dan başka XX. Kolordu komutanı Ali Fuat Paşa (Cebesoy), eski Bahriye nazırlarından Rauf Bey (Orbay), III. Kolordu komutanı albay Refet Bey (Bele), IX. Ordu kıtaatı müfettişliği kurmay başkanı albay Kâzım (Dirik), kurmay subay Hüsrev (Gerede), yaver Muzaffer (Kılıç) beylerin ve kararları genelge halinde valilik ve mutasarrıflıklara şifre eden bir sivil memurun imzaları vardır. Genelge, Mustafa Kemal imzasıyla yayımlanmıştır. (→ AMASYA GENELGESİ.) [→ Kayn.]

Amasya müzesi, Amasya ve çevresinden derlenen arkeoloji ve etnografyaya ilişkin yapıtların bulunduğu müze. Bayezit medresesi'nde depolanan yapıtlar (1926), önce Gök medrese'de (1962), daha sonra da yapımı tamamlanan müze binasında sergilenmeye başlandı (1977). İlk tunç çağ, Hitit, Roma, Bizans, Pontos, İlhanlı, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinden yapıtlar vardır. Özellikle ilhanlı genel valilerinin mumyaları ilgi çekmektedir.

Amasya protokolleri, *Amasya* buluşması*'nda (20-22 ekim 1919), Anadolu'daki ulusal direnişin önderleri ile İstanbul hükümetinin temsilcilerinin görüşmeleri sonunda kabul edilen beş protokol. Bu protokollerin üçü açık, ikisi gizliydi. Açık protokollerden ilki, Salih Paşa'nın önerilerini kapsamaktaydı ve "İttihatçılık fikrinin ülke için zararlı sayılması ve bundan kaçınılması; dışardan hükümet işlerine karışılmaması; intikam politikası izlemeyeceği güvencesi veren muhaliflerin salıverilmesi; savaşa katılma sorumluluğu tartışmalarına son verilmesi; seçimlerin hiçbir müdahale olmaksızın serbestçe yapılması; coşkulu gösteri ve mitinglerden kaçınılması; güvenliği bozacak davranışlardan kaçınılması; hükümetin leh ve aleyhinde yazı yazılmaması; askerlerin politikadan uzak durması" hükümlerini içeriyordu. Uzun tartışmalardan sonra kabul edilen ikinci protokol ise, Sıvas kongresi sonunda yayımlanan bildirgede belirtilen Misakı milli sınırlarının sağlanması için or-

Amasya darüşşifası

tak çalışılması; işgal altındaki Kilikia ve Aydın'ın anavatandan kopmasına engel olunması; Edirne ve Meriç boylarının kesinlikle bırakılmaması ve bu konudaki son kararı meclisin vermesi; gayri müslim unsurlara bağımsızlığımızı zedeleyecek ayrıcalıklar verilmemesi; Türkiye'ye yatırım yapacak devletlere hiçbir kapitülasyon hakkının tanınmaması; Sıvas kongresi kararlarının İstanbul hükümetince tanınması; Anadolu ve Rumeli müdafaai hukuk cemiyeti'nin İstanbul hükümetince tanınması; Meclisi mebusan'ın Anadolu'da, hükümetin uygun göreceği bir yerde toplanması, ancak bu meclisin güvenliği sağlandıktan sonra Heyeti temsiliye'nin görevinin son bulması hükümlerini içeriyordu. Üçüncü protokol toplanacak meclıste yer alacak ittihatçılarla ilgiliydi ve kanunlara göre suç işlemiş sayılan ittihatçıların seçtirilmemesi için çaba gösterileceğine ilişkin hükümler içeriyordu.

amaurobius
(Amaurobius ferox)

Amasya şeker fabrikası

Gizli olup imzalanmayan, yalnızca taraflar arasında kabul edilen dördüncü protokole göre: bazı komutanların görevden alınıp divanı harbe verilmelerine ilişkin padişah buyruğunun değiştirilmesi; Malta'ya sürülmüş kişilerin İstanbul'a geri getirilme yollarının aranması; ermeni zalimlerin yargılanması (Meclisi mebusan'a bırakılacaktır); İzmir'in kurtarılması için İstanbul hükümetinin yeniden protestoda bulunması ve gerekiyorsa halkın büyük mitingler yapması için gizlice çalışılması; harbiye ve dahiliye nezaretlerince tüm emniyet amirlerinin değiştirilmesi; İngiliz muhipleri cemiyeti'nin kapı kapı dolaşarak halka bildiri imzalatmasının önlenmesi; yabancı parasıyla satın alınmış derneklerin ve gazetelerin çalışma ve yayınlarına son verilmesi; Aydın kuvayi milliyesi'ne yardım gönderilmesi; ulusal direnişe katılmış memurların yerlerinden oynatılmaması; ulusal amaçlara karşı çıkanların, yeniden atanabilmeleri için, bunlarla konuşularak güvence alınması; Batı Trakya göçmenlerinin sevk ve naklinin sağlanması karara bağlandı. Gene gizli olan beşinci protokol, barış konferansına katılacak kişilerin saptanmasını içeriyordu. Salih Paşa'nın, hükümetine danışmadan kabul ettiği bu protokollerin yalnızca bazı hükümleri, bir süre için uygulanabilmiş, sonra İstanbul hükümeti ile Heyeti temsiliye'nin arası yeniden açılmıştır. Bu protokoller, İstanbul hükümeti'nin Heyeti temsiliye'yi tanımak zorunda kalmasının belgesi olmuştur.

Amasya şeker fabrikası, 1954'te, Amasya'nın Suluova ilçesinde kuruldu. Kuruluş sermayesine Pancar ekicileri istihsal kooperatifleri % 69,5, Kayseri şeker fabrikası AŞ % 11,5, Türkiye şeker fabrikaları AŞ % 10, İş bankası % 5, Şekerbank % 4 payla katıldı. 1968'te tevsi edilerek pancar işleme kapasitesi günde 1 800 tondan 4 800 tona çıkarıldı ve fabrikaya kuru küspe tesisi eklendi. Normal kampanya süresi 130 gün olan fabrikada kristal şeker, yan ürün olarak da melas, melaslı kuru küspe, yaş pancar küspesi elde edilir. Diğer şeker fabrikaları gibi bu işletmenin üretimi de düşürülmüştür.

Amasya tarihi, Amasyalı Hüseyin Hüsamettin Efendi'nin (Yasar) Amasya ve çevresinin tarihini konu alan yapıtı. Ortaçağ kaynaklarından yararlanılarak yazılan yapıt dört ciltten oluşur (1912-1928). Ayrıca bir eki de yayımlandı (1935).

AMASYAELMASI a. Amasya dolaylarında ve Orta Anadolu'da yetişen kışlık elma çeşidi. Meyvesi orta irilikte, kabuğu kırmızı, eti tatlı, sulu, kokulu ve serttir. Ekim başında toplanır. Uzun süre saklanabilir.

AMASYALI ŞEYH HAMDULLAH → HAMDULLAH • ŞEYH.

AMAT Y JUNYENT (Manuel DE), ispanyol subay ve devlet adamı (Vacarisas, Barcelona eyaleti, 1707 - Barcelona 1782). Soylu bir katalan aileden geliyordu. Şili genel komutanı (1755-1761) ve Peru genel valisi (1761-1776) oldu. İngilizler'e karşı Peru'nun savunmasını örgütledi; bayındırlık işleriyle uğraştı, Kızılderililer'i korumaya çalıştı, İngilizler ile çarpışmak üzere Tahiti'ye (1770-1775) ve Paskalya adasına birçok sefer düzenledi.

AMATA. Rom. mit. Latinus'un karısı. Turnus'u, Aineias ile savaşması için kışkırttı.

AMATERASU (*parlak gök* anlamında japonca sözc.), önemli şinto tanrıçası. Japon imparatorluk ailesi bu Güneş tanrıçasının soyundan geldiğini öne sürer. Amaterasu, babası İzanagi'nin sol gözünden doğmuştur. Mitolojide, erkek kardeşi Susanoo'ya kızıp bir mağaraya saklandığı ve dünyayı karanlığa boğduğu anlatılır. Japonya'nın en önemli şinto tapınağı İse'de bu tanrıçaya tapınılır.

AMATHUS, Kıbrıs adasının güney kıyısında eski kent. Birinci binyılın başlangıcında kurulan Amathus'un halkı, Yunanistan ile ilişkilerin sıklığına karşın, eteo-kıbrıs uygarlığına bağlı kaldı (İ.S. IV. yy.'da, yazıda hâlâ bu uygarlığın dili kullanılıyordu). Kentte, akropoliste Aphrodite'ye adanmış ünlü bir tapınak vardı. Surlardan ve eski limandan günümüze yıkıntılar kalmıştır. 1975'ten bu yana, Atina Fransız okulu, Amathus'ta kazılar yapmaktadır.

AMATİ, keman yapıcısı cremonalı italyan ailesi. Üyeleri, kemanlarının üstünlüğüyle sonraki kuşaklar tarafından da tanındılar. Ancak başka yaylı çalgılar ve özellikle viyola yapımında da ustalaştılar. —ANDREA (1505'e doğr. - 1580 ?), Cremona okulunun kurucusu. İlk keman yapım denemeleri onunla başladı. —ANTONİO (1540'a doğr. - 1600'den önce) ve GİROLAMO (1561-1630), Andrea'nın oğulları. Babalarının geleneğini sürdürdüler ve kimi zaman birlikte çalıştılar. —NICCOLO (1596-1684), Girolamo'nun oğlu ve öğrencisi. Yaşamının son yirmi yılında yaptığı kemanlarla tanındı. Dedelerinin yapım ilkelerinden uzaklaştı. A. Guarnerius ve Stradivarius'u yetiştirdi. —GİROLAMO II (1649-1740), Niccolo'nun oğlu. 1684'e dek babasıyla birlikte çalıştı.

AMATOKSİN a. (fr. *amatoxine*). Amanitın'in zehirli bölümü. (8 aminoasitten oluşan halkalı bir polipeptittir.)

AMATOL a. (fr. *amatol*). Fişekç. Amonyum nitrat ve tolitten oluşan patlayıcı.

AMATÖR sıf. ve a. (fr. *amateur*). **1.** Sanat, spor vb. bir etkinlikle meslek edinmeden zevk için uğraşan kimseden söz ederken kullanılır: *Amatör oyuncu. Amatör bir orkestra. Amatör bir arkeolog.* (Bk. *ansikl.* böl. Spor.) **—2.** Bir şeye hevesli, meraklı kimse için kullanılır. **—3.** Acemi, deneyimsiz kimse için küçümseme yollu kullanılır.

◆ a. Amatöre özgü (tamlayan olarak): *Amatör ruhu. Amatör işi.*

—Spor. Sporu, kazanç amacıyla, bir para ödülü ya da belli bir gelir sağlamak için yapmayan kişiye amatör denir. Günümüzde bu ilkelere belli bir yumuşaklık getirilmiştir: işverenler tarafından sağlanan yol ve konaklama tazminatları, antrenman yapma, yolculuk kolaylıkları, vb.

—Tiyat. *Amatör tiyatro,* asıl mesleği ve uğraşı oyunculuk olmayan kişilerin gönüllü olarak kurdukları tiyatro topluluğu. (Amatör tiyatrolar, genellikle oyunlarını parasız oynarlar. Ankara Deneme sahnesi adıyla 1957'den bu yana çalışmalarını sürdüren topluluk, Türkiye'nin en uzun ömürlü amatör tiyatrosudur.)

AMATÖRLÜK a. **1.** Bir etkinliği zevk için uğraş edinme durumu. **—2.** Heveslilik. **—3.** Özensizlik, acemilik.

AMAURİ I ya da **AMAURY I** (1135-1174), Kudüs kralı (1163-1174). Kudüs kralı olan Anjou kontu Foulques V ile Kudüs kraliçesi Melisende d'Ardenne'in ikinci oğlu. Kardeşi Baudouin III'ten sonra tahta çıktı. Halep ve Şam atabeyi Nurrettin Mahmut'a karşı savaştı.

Mısır'a müdahale etti ve 1167'de ülke üzerinde koruyuculuğunu zorla kabul ettirdi, ama bir yıl sonra Kahire, Şirkuh'tan yardım istedi. Aynı yıl, Şirkuh'un yerine yeğeni Selahattin geçince, Ortadoğu'daki frank devletlerinin yazgısı belli oldu. Amauri, ikinci evliliğini imparator Komnenos' un torunu Maria Komnene ile yaparak Bizans ile bağlarını sağlamlaştırdı.

Amazon ve rio Negro kavşağı Manaus bölgesi'nde (Brezilya)

AMAURİ ya da **AMAURY II Lusignanlı,** Kıbrıs (1194-1205) ve Kudüs kralı (1197-1205) [1155'e doğr. - Akra 1205]. Kıbrıs krallığı, kardeşi Gui'den, Amauri'ye kaldı (1194). Monferratolu Corrado ve Champagne'lı Henri II'den dul kalan Kudüslü Isabelle I ile evlenince, Kudüs tacına da sahip oldu. Beyrut'u müslümanlardan geri aldı. Mısır sultanıyla yapılmış olan ateşkes antlaşmalarını yeniledi. Ölümünde Kudüs tahtı, Conrad ile İsabelle'in kızı Monferratolu Maria'ya, Kıbrıs tahtıysa oğlu Hugues I'e geçti.

AMAUROBİUS a. (yun. *amaurobios,* varlığını belli etmeden yaşayan'dan). Avrupa'da yaşayan, kahverengi ve kızıla çalan sarı renkli, kısa bacaklı örümcek. (*Amaurobius ferox* şarap mahzenlerinde, eski dolaplarda, vb. yaygındır. Daha pek çok türü bulunur. Amaurobiidae familyasının örnek tipi.)

AMAURY I → AMAURİ I.

AMAURY II Lusignanlı → AMAURİ.

AMAYA (Carmen), ispanyol çingenesi kadın dansçı (Barcelona 1909/1913 - Bagur, Gerona yakınında, 1963). *Cuadro flamenco*'suyla daha 1933'te Barcelona'da büyük ilgi gördü. 1936'da aile üyeleriyle birlikte kendi topluluğunu kurdu ve Güney Amerika'ya gitti. ABD'de (1941) ve özellikle 1948'de ve daha sonra 1951 ve 1959'da Avrupa'da (Paris-Londra) halk ritimleri eşliğinde yaptığı başdöndürücü dansları, onu büyük bir üne kavuşturdu.

AMAZON a. (lat. sözc.). *Amazon usulü,* ata, iki bacak aynı yana gelecek biçimde binmek.
—Terz. Kadınların ata binerken giydikleri, bir ceket ve özel olarak hazırlanmış bir etekten oluşan kıyafet. Etek boyları 1925'e doğru kısaldı.

AMAZON, isp. ve port. **Amazonas,** Güney Amerika'da nehir, Atlas okyanusu'na dökülür; su kütlesi bakımından dünyanın en önemli nehridir. Uzunluğu Apurimac kaynaklarından başlayarak yaklş. 7 000 km. Amazon'un ağzını 1500'de Pinzon buldu, ama nehrin kaynaklarını ancak 1941'de Bertrand Flornoy'un yönettiği ekip belirledi. 1541'de Orellana, nehride ilk ilerleme denemesini yaptı: uzun saçlı Kızılderililer'in saldırısına uğrayan B. Flornoy'un arkadaşları, Atlas okyanusu ile Manaus arasında kalan kesime *Amazonlar nehri* adını verdiler. Nehrin havzası (büyük bölümü Amazon bölgesi topraklarından oluşur), özellikle Brezilya'da, ama aynı zamanda da Bolivya, Peru, Ekvador, Kolombiya, Venezuela ve Guyanalar'da olmak üzere 7 milyon km² ye yakın bir alanı kapsar.

• *Amazon havzası.* And dağlarında, Amazon nehrini oluşturan ırmakların (Apurimac, Ucayali, Huallaga, Maranon, vb.) vadileri, yüksek platolar içine gömülüdür; ama ulaşım, nehir And dağlarından çıkar çıkmaz başlar. Ova, nehrin ağzının çok gerilerinde başlar (Atlas okyanusu'na 4 379 km uzaklıkta olan Manseriche'nin yükseltisi 160 m'dir). Ova, çok kalın çökel yığının (4 000 m kalınlıkta) birikmiş olduğu bir alçalma bölgesidir. Kenarlarını, Guyanalar'ın ve Orta Brezilya'nın platoları belirler.

Amazon'un kolları, gerek eski arazinin yüzeye çıktığı yerlerde, gerekse dirençleri farklı kayaçları aştıkları yerlerde, çağlayanlarla kesilir. Konumlarında, apaçık bir bakışımsızlık göze çarpar: güneydeki kollar (Madeira, Tapajos, Xingu, Tocantins), kuzeydekilerden (Branco ırmağını alan Negro ırmağı, Trombetas ve Para ırmakları) daha uzundur.

Manaus ile And dağları arasında, Amazon bölgesi, kenarlarında Madeira ile Negro ırmağının uzandığı, 2 000 km genişliğinde bir huni biçimini alır. Yamaçların dik olmaması, kıyıların yandan oyularak çökmesini, bükülümler ve ölü kollar oluşmasını, doğal setlerin kararsızlığını kolaylaştırır. Yükseltileri 500 m'yi bulan ırmakarası sırtlar, kolları birbirinden ayırır. Manaus'un aşağısında, Guyanalar platosuyla Brezilya platosu birbirlerine yaklaşır, Üçüncü Zaman tortullarıyla dolmuş olan koridor daralır (200 km) ve nehir işlenmekte olan yalıyarlar eteğinde akar. Bu olukta, nehrin derinliği daha fazladır: öbür kesimlerde 20-25 m olmasına karşılık Obidos'ta 80 m.

Son kesimde genişliği 350 km olan nehir, alçak adaları birbirinden ayıran ve *furo*'lar adı verilen kollardan bir ağ oluşturur. Tocantins ırmağı Amazon'a güneyde, Para ırmağında kavuşur. Amazon ağzının açığında, bir denizaltı deltası uzanır; ama Amazon ağız kollarının oluşturduğu bütün, deniz düzeyinin yakın dönemde yükselmesinin parçaladığı, eski bir deltadır. Gelgit sırasında yükselen deniz suları dar ağız kollarında (furolar) nehrin akarsularıyla karşılaşır ve içeri doğru ilerleyen tehlikeli bir akıntıya *(pororoca)* yol açar.

• *Nehrin rejimi.* Amazon'un debisi, denize döküldüğü yerde saniyede yaklaşık 200 000 m³ ile dünyanın bütün öbür ırmaklarından yüksektir; özel modülü 30 l/sn'dir. Çığır eğriminin az oluşu, suların ilerlemesini yavaşlatırken, yayılmalarını ve akışın uzun sürmesini kolaylaştırır. Bununla birlikte, hareket halinde olan su kütlesi çok büyük olduğundan, suların hızı gene de saatte 2-5 km'yi, Obidos'ta taşkın dönemindeyse saatte 9 km'yi bulur. Amazon'un rejimine, güneyden aldığı kolların etkisi egemendir: haziran ayı ortasında güney yarıküredeki yağışlardan (buradaki kolları kabartır) kısa süre sonra görülen kabarma. Nisan sonundan başlayarak bol yağış alan kuzey yarıküre kolları, güney yarıküre kollarının alçaldığı sırada kabarır. Ama, Mato Grosso'ya düşen zamansız yağışların bunu geciktirmesi durumunda, her iki yarıküreden gelen kollar aynı dönemde kabarır, ender olmakla birlikte, büyük yıkımlara yol açan taşkınlara neden olur.

Kil ve balçık yüklü *bianco* ırmakları, hümüs gereçleri bakımından zengin negro ırmaklarına oranla daha yapıcı ya da yıkıcıdır.

Gelgitin etkisi, kıyıdan geriye doğru 1 000 km boyunca duyulur, suların akışını engeller, düzeylerini yükseltir ve yan kolların sularını geriye iter; bu olay değişken akımların etkisinde olan *varzea*'ların topografyasında sürekli değişikliklere yol açar.

Peru **Amazon bölgesi**'nin rio Tigre ile birlikte görünümü

AMAZON bölgesi, Güney Amerika'da geniş bölge; Amazon nehrinin orta ve aşağı havzalarını içine alır, özellikle Brezilya topraklarında uzanır.

Amazon bölgesinin Brezilya kesimi, 4,5 milyon km²'lik bir alanı, yani bu ülke yüzölçümünün % 60'ını kaplar. Ama Brezilya nüfusunun ancak % 4'ü "yeşil cehennem" diye nitelenen bu ortamın güç koşullarında yaşar. Gerçekten, 20 enlem derecesi boyunca (5° K. enlemi -15° G. enlemi) uzanan Amazon bölgesi aşağı yukarı bütünüyle, sık bir yağmur ormanıyla kaplıdır. Manaus meridyeninin B.'sında, orman, üç katı (35 m, 20/25 m, 12/15 m) ve türlerinin büyük çeşitliğiyle, Zaire ormanını andırır. D.'daysa, tersine, Amazon ormanı daha alçak, yaprakdöken türlerin sayısı da daha çoktur. Bu bitki topluluğu, hep 2 m'nin üstünde olan ve 7-10 ay boyunca düşen yağışlara ve yıllık sıcaklık ortalamalarının 24-27°C, gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farklarının 8°C-10°C arasında değişmesiyle nitelenen yağışlı

amazon usulü: bedenin eyer üstündeki duruşu ve sağ bacağın konumu

amazon kılığında kadın binici (1934)

Brezilya **Amazon bölgesi**'nde kazık üzerine oturtulmuş ev

tropikal iklime çok iyi uyarlanmıştır.

Yerbilim açısından, Amazon bölgesi gerçek bir havza değildir. Yüzeysel şekillerinin büyük bölümünü Üçüncü Zaman platoları oluşturur. Verimli toprakların toplandığı, dönem dönem su altında kalan ırmak taraçaları (varzea'lar) toplam yüzölçümün ancak % 3'ünü oluşturur. Akarsu kolları arasındaki sırtların topraklarıysa, tersine, aşırı derecede "yıkanma"nın etkisiyle, derinliği yaklaşık 1 m'yi bulan kum örtüleri halini almıştır.

Dolayısıyla yaşam, vadilerde, özellikle de, aşağı yukarı her zaman ince bir su örtüsü altında bulunan ve oldukça cılız bir ormanla örtülü topraklar ile su altında kalmayan ırmaklararası sırtlar (terras firmas) arasında yer alan varzea'larda toplanır. Bu tropikal çevre çok sıcak ve yağışlı olmakla birlikte, yaşamaya bütünüyle elverişsiz değildir. Sıtma dışında, ekvator ormanlarında en çok rastlanan hastalıklar Amazon bölgesinde görülmez. Bununla birlikte insan organizması, yıllık sıcaklık ortalamaları arasındaki farkların az olmasına, yüksek nemliliğe (hep % 80'in üstünde) ve birçok asalak hastalığına göğüs germek zorundadır.

Geleneksel yaşama biçimleri, yakın dönemde ormandan kazanılan alanlardakinin tersine, doğal ortama kusursuz biçimde uyarlanmıştır. Çoğunlukla ırmaklararası topraklarda yaşayarak gezici besin bitkileri tarımı (mısır, özellikle de manyok) yapma olanağını bulan Kızılderililer'in temel uğraşları avcılık ve balıkçılıktır (sular yükseldiğinde okla, sular alçaldığında tuzakla). Uzun yağış mevsimi boyunca yabani meyve ve kök toplamacılığı da hâlâ sürdürülür ve toplanan otlar çeşitli ilaçların yapımında da kullanılır. Ticaret bitkileri toplamacılığı da hâlâ çok yaygındır. Değerli diye nitelenen türlerin son derece dağınık olmasının işletmeyi güçleştirdiği ağaçların yanı sıra, Acre'de, Tocantins'in aşağı bölgelerinde ve Amazon bölgesinde çok beğenilen Para kestanesi (*Bertholletia excelsa* türünün yağ çıkarılan çekirdekleri) toplanır. *Hevvea brasiliensis*'ten elde edilen kauçuk, Seringueiro'ların geleneksel yaşama biçimlerini (giderek yok olmaktadır) sürdürmelerini sağlar: ağaçların kabuklarını yarar ve bütün gün topladıkları lateksi isle kuruturlar. Ford'un 1928'de Tapajos ırmağının aşağı vadisinde kurduğu kauçuk tarımı işletmeleri (Fordlandia ve Belterra), pek çok değişiklik geçirdi. Pirelli ve Goodyear şirketleri de, Para eyaletinde, karayollarına ve Belem limanına çok uzak olmayan yerlerde, sanayi bitkileri üreten büyük tarım işletmeleri kurdular. Guama (Para) ırmağının vadisinde, eskiden yöreye yerleşmiş Japonlar'ın soyundan gelen ailelerin karabiber tarım işletmeleri ile Amazon bölgesinin doğu kesimindeki varzea'ların çoğunda yetiştirilen jüt, dış ülkelerle oldukça canlı bir ticareti beslemektedir.

1970'ten sonra Amazon bölgesini baştan sona aşan karayollarının açılması ve Brezilya hükümetinin Amazon bölgesine yatırım yapılmasını desteklemek için tanıdığı vergi bağışıkları, yörede, hızla gelişmekte olan çeşitli öncü yerleşmeler kurulmasını sağladı. Bunların gelişmesi, başlangıçta devletin sıkı güdümü altında olmasına karşın, Brezilya'nın güneyindeki eski yerleşme hareketininkini andırmaktadır. Tarımsal yerleşmeler yeni yollar boyunca başladı ve özellikle K.-D.'dan gelen küçük çiftçilerin yerleştirilmesi sayesinde nüfusun hızla artmasını sağladı. 1974'e kadar Yerleştirme ve tarım reformu ulusal enstitüsü birkaç bin aileyi yöreye yerleştirdi. 1974'ten sonraysa, ekvator topraklarında küçük yerleşmelerin yarattığı güçlükler ve devletin dev boyutlu dış borçlarını ödeyebilmek için dövize gereksinim duyması, Amazon bölgesinin işletilmesinde gelişme kutupları kurma yoluyla yeni bir siyaset uygulanmasına neden oldu. Bu kutupların bazıları tarım ve hayvancılık özelliklidir ve ekilen çayırlar üstünde yaygın hayvancılık yöntemleriyle çalışan büyük çiftlikler (on binlerce ha'lık) kurulmasına yöneliktir. Bazılarıysa, tarım ve madencilik özelliklidir ve tarımın yanı sıra, Carajas yaylasındaki (Para'nın G.-D.'sunda) çok büyük demir rezervlerinin, Trombetas ırmağı boksitlerinin, Rondonia kasiteritinin, Amapa manganezinin işletilmesini amaçlamaktadır. Kızılderililer açısından'ansa bu yeni siyaset, zaman zaman baskıya da başvurularak, Kızılderililer'i geleneksel kültürlerinden vazgeçirme siyasetine eşlik etmektedir. Yeni karayollarının geçtiği küçük kentlerin hızla gelişmelerine karşın, Amazon bölgesinde henüz, Manaus ile Belem dışında büyük yerleşme merkezi yoktur.

Amazonlar bir savaşçı kadının bir Yunanlıyla mücadelesini gösteren kabartma eski yunan sanatı

AMAZONA a. (Güney Amerika'daki Amazon ırmağının adından). Amerika'da yaşayan iri papağan. (Tüylerinin egemen rengi yeşil ve mavidir. Tutsak yaşama iyi dayanır ve kolay konuşur. Amazona cinsinin otuz kadar türü bilinir. Papağangiller familyası.)

AMAZONAS, Brezilya'da eyalet, ülkenin en büyük eyaleti, Amazon bölgesinin bir bölümünü içine alır; 1 564 000 km²; 2 213 966 nüf. (1990). Merkezi *Manaus*.

AMAZONAS, Kolombiya'da yönetim bölümü *(comisaria)*, ülkenin G.-D. kesiminde; 121 240 km²; 18 000 nüf. Merkezi *Leticia*.

AMAZONAS, Peru'da yönetim bölgesi, And dağlarının doğu kenarında; 41 297 km²; 289 800 nüf. Merkezi *Chachapoyas*.

AMAZONAS, Venezuela'nın güneyinde federal bölge, güneyinde ve güneydoğusunda Brezilya, batısında Kolombiya (rio Negro'nun yukarı çığırı, rio Atabapo ve Orinoco'nun bir bölümü Kolombiya ile sınırını oluşturur) vardır; 175 750 km²; 70 800 nüf. Yönetim merkezi *Puerto Ayacucho*. Bölgenin tek gelir kaynağı ekvator ormanlarından elde edilen ürünlerdir: değerli ağaçlar, kauçuk, reçine.

AMAZONEİON. Tar.coğ. Anadolu'nun kuzeyinde Pontos bölgesinde kent. Yeri bilinmiyor.

AMAZONİT a. (fr. *amazonite*). Miner. Mikroklinin yeşil türü.

AMAZONİUS MONS. Tar. coğ. Doğu Karadeniz'de, Pontos bölgesinde dağ; Thermodon (Terme) çayının batısında.

AMAZONLAR, İlkçağ'ın efsanevi kadın savaşçıları, Karadeniz kıyılarında yaşadıkları sanılır. Erkek, soyun sürekliliğini sağlamaktan başka bir işe karışmazdı; erkek çocuklar öldürülürdü. Amazonlar, at üzerinde ve okla savaşırlardı. Bazılarına göre, ok atarken kolayca yay gerebilmeleri için kızlarının sağ göğüslerini yakarlardı. Hitit belgeleri, Herakles, Bellerophontes ve Truva savaşı efsanelerinin bize ulaştırdığı bilgilerden, Amazonlar'ın Akkalar'a karşı savaştıklarını öğreniyoruz. Amazonlar ile bir dinsel törenle kendilerini sakatlayan dansöz-savaşçıların yaşadığı sanılan Efes Artemision'u arasında da bir bağ vardır.

—İkonogr. Amazonlar efsanesi yunan heykelcileri tarafından işlenmiştir. Bassae'deki Apollon tapınağı'nın frizi, Halikarnasos mozolesinin frizi, Berlin'deki *Yaralı amazon* (Polykletos'un bir eserinin kopyası olduğu sanılmaktadır), Capitolum'daki *Yaralı amazon*, Vatikan'daki *Amazone Mattei*. Yunanlılar gibi giyinen Amazonlar'ın başlarında miğfer vardır, sağ omuzlarından dökülen hafif bir tünik giyerler, kol ve bacakları çıplaktır. Asya töresine göre giyindiklerinde, bedenleri boğazlarına kadar örtülüdür; bacaklarında tozluk, bellerinde geniş kuşak, sırtlarında harmani, başlarında frikya külahı vardır. Amazonlar'a yunan seramiğinde de rastlanır (British Museum'da Eksekias'ın çömleği). Bu temadan esinlenen en ünlü tablo, Rubens'in *Amazonların savaşı* adlı yapıtıdır (Münih Pinakothek'i).

AMAZONZAMBAĞI a. And dağlarında yetişen soğanlı bitki. (Bil. a. *eucharis*; zambakgiller familyası.) [*Eucharis grandiflora* ve diğer bazı türleri çok kokulu ve güzel çiçekleri için süs bitkisi olarak yetiştirilir.]

AMBA ALAGİ, Etyopya'da yer, Tigre'de, Makale'nin G.'inde. 7 aralık 1895'te Etyopyalılar burada bir italyan alayını yok ettiler. Etyopya kral naibi Aosta dükü, 19 mayıs 1941'de İngilizler'e burada teslim oldu ve o tarihten sonra Etyopya italyan işgalinden kurtuldu.

AMBALA, Hindistan'da kent, Haryana'da, Çandigarh'ın G.'inde 104 560 nüf. (1981). Ganj ovasının yukarı kesiminde demiryolu kavşağı.

AMBALAJ a. (fr. *emballage*). 1. Amba-

lajlamak eylemi; paketleme. **—2.** Korumak amacıyla içine herhangi bir ürün konulan kap; korumalık: *Ambalajı yırtık ilaçları kullanmayınız.* **—3.** Ambalajlamada kullanılan her şey (kâğıt, karton, sandık vb.). [Bk. *ansikl.* böl.] **—4.** *Arg. Bir şeyin, kimsenin ambalajı,* onun dış görünüşü: *Ambalajı güzel bir kız.*

—İkt. *Hazır ambalaj,* ürünlerin, özellikle besinlerin, satış elemanının araya girmesine gerek kalmaksızın, tüketici tarafından doğrudan doğruya alınmasını sağlayacak biçimde sunulmasını sağlayan ambalaj.

—Kâğ. san. *Ambalaj kâğıdı,* bir ürünü ya da bir nesneyi korumak ya da sunmak için kullanılan kâğıt. (Sağlamlığı, en az bir yüzünün güzel görünümü ve genellikle baskıya elverişliliği ambalaj kâğıdının başlıca nitelikleridir. En çok kullanılanları kesekâğıtları [büyük, orta ve küçük boy] şunlardır: kraftlar ve sülfitler, ince kâğıtlar [muslin, selüloz vatkası], adi kâğıtlar [adi ambalaj kâğıdı, gri ambalaj kâğıdı, Yenizelanda keteni, saman kâğıdı] ve özel kâğıtlar [yağlı kâğıt, kristal kâğıdı] vb.) || *Bitümlü ambalaj kâğıdı,* iki kâğıt yaprağını bitüm, katran ya da benzer bir maddeyle yüz yüze yapıştırarak elde edilen kâğıt.

—Tekst. *Ambalaj bezi,* ambalajlanacak eşyayı sarmada kullanılan seyrek ilmikli bez.

—Tic. *Ticari ambalaj,* mal ya da ürünlerin içine konulduğu ve içeriğiyle birlikte müşteriye teslim edilen ambalaj. || *Deniz ambalajı,* deniz yoluyla taşınacak mallar için yapılmış ambalaj. (Dayanıklı, dengeli ve su geçirmez nitelikte olmalıdır.)

—ANSİKL. En geniş anlamıyla ambalaj, hem içerdiği malzemeyi hem de ambalaj maddesinin kendisini (sandık, fıçı, kutu, şişe vb.) belirtir. İkinci Dünya savaşı'ndan bu yana, ambalaj sürekli bir gelişme gösterdi ve hızlı bir teknik evrim geçirdi. Her zaman bilinip kullanılan klasik malzemenin (tahta, cam, kâğıt ve karton, teneke, jüt, mantar, vb.) yanı sıra, başka bazı malzeme (plastik maddeler) ortaya çıktı, ya da daha fazla kullanılır oldu (alüminyum). Nihayet, çeşitli malzemenin plastik maddelerle gerçekleştirilen sayısız bileşimleri, ambalaj yapımı olanaklarını alabildiğine artırdı. Bunun yanı sıra, yaşam tarzı, hijyen, rahatlık, beslenme ve sağlık konularında ortaya çıkan yeni yeni ihtiyaçlar da ambalaj üzerinde belirgin bir biçimde etkili oldu. Çok şubeli mağazaların, self servislerin ve süpermarketlerin ortaya çıkmasıyla birlikte stoklama, gönderme ve özellikle satış yöntemlerinde meydana gelen değişiklik de, ambalajın gelişmesinde rol oynadı. Gerçekten, bu gibi mağazalarda, her ürün ancak ambalajı sayesinde alıcının gözüne çarpmakta ve rakip ürünlerden kendisini ayırabilmektedir.

AMBALAJCI a. Aktar. Ismarlama sandık ya da ambalaj yapımında, eşyayı sandıklara ya da ambalajlara destekli ya da desteksiz yerleştirmede uzmanlaşmış işçi.

AMBALAJCILIK a. **1.** Her tür ambalaj gereci üretme ve ambalaj yapma işi. **—2.** Bir ürünü korumak ya da pazara sunmak amacıyla her tür paketleme işlemlerini konu edinen meslek dalı. || *Fason ambalajcılık,* müşteriye göndermek ya da perakende satışa hazırlamak için üreticinin dökme ya da yarıdökme biçiminde teslim ettiği tüm ürünleri, uzmanlaşmış personel ve çeşitli makinelerle götürü olarak ambalajlama işi.

AMBALAJLAMAK g. f. **1.** *Bir nesneyi ambalajlamak,* onu korumak, taşımak, satmak vb. amaçlarla bir ambalaj içine koymak: *Kırılacakları, çanak çömleği ambalajlamak.* **—2.** *Arg. Bir şeyi, kimseyi ambalajlamak,* onun yalnızca dış görünüşünü güzelleştirmek.

◆ **ambalajlanmak** edilg. f. Ambalaj içine konulmak: *Ambalajlanan ilaçlar eczaneye gönderildi.*

◆ **ambalajlatmak** ettirg. f. *Bir şeyi ambalajlatmak,* onun ambalajlanmasını sağlamak: *Bunları ambalajlatıp postaya verin.*

AMBALAJLANMAK → AMBALAJLAMAK.

AMBALAJLATMAK → AMBALAJLAMAK.

AMBALAJLI sıf. Ambalajı olan, ambalajlanmış.

AMBALE sıf. (fr. *emballé*). **1.** Anormal rejimle çalışan ya da çalıştırılan motor ve makineler için kullanılır. || *Ambale olma,* bir makine ya da aygıtın anormal devir sayısında çalışması; bu nedenle hız öngörülen maksimum değerin üstüne çıkar ve makinenin güvenliği tehlikeye düşer.(Ambale olmayı önlemek için regülatörden bağımsız bir hız sınırlayıcısı kullanılır. Makine regülatörün denetiminden çıktığında bu aygıt devindirici akışkanın yolunu kapatır ve makineyi durdurur.) **—2.** *Bir kimseyi, kafasını ambale etmek,* o kimseyi kafaca yormak, düşünemez duruma getirmek: *Bu gürültü beni ambale etti.* || *Ambale olmak,* düşünemez duruma gelmek: *Öyle çok konuştu ki ambale oldum, artık çalışamayacağım.*

AMBAM, Kamerun'un güneyinde kent, yönetim bölgesi merkezi; 24 000 nüf.

AMBAN (Mançu sözc.). Mançu dilinde dernek, birlik gibi kurumların yöneticisine verilen san; 1720'den başlayarak Tibet'teki Çin yüksek görevlileri için kullanıldı.

AMBAPALİ. Mit. Buddhacılığa göre, genç kız görünümündeki kutsal varlık. Çeşitli biçim ve kişiliklerde dünyaya geldiğine, Buddha Sakyamuni zamanında da Mankiye adlı bir ağaçtan doğduğuna inanılıyordu. Güzelliğiyle çevresinde büyük bir hayranlar topluluğu oluşturan kız, Buddha'yı da etkilemişti. Efsane, dünyaya birkaç kez geliş inancıyla, ağaca tapmanın buddhacılıkta da yaygın olduğunu göstermektedir.

AMBAR a. (fars. *enbar*'dan). **1.** Malların konulduğu, saklandığı yer, bina, depo: *Erzak ambarı.* **—2.** Tahıl vb. ürünlerin saklandığı yer; silo: *Zahire ambarı.* **—3.** Eşya taşıma işiyle uğraşan kurum, kuruluş: *Malı göndermek için bir ambarla anlaştım.* **—4.** Ticaret gemilerinde yük, savaş gemilerinde yedek parça, cephane ve demirbaş eşya koymak için özel olarak yapılmış ve donatılmış bölme. (Bk. *ansikl.* böl.) **—5.** Buğday, tahıl bakımından bereketli ülke, bölge, il: *Konya, Türkiye'nin buğday ambarıdır.* **—6.** Kum ve çakıl gibi maddeleri ölçmede kullanılan, kenarları 75 cm olan küp biçimindeki ölçek.

—Balıkç. *Ambar ağzı,* bir balıkçı teknesinde balığı sintineye atabilmek için köprü kısmında bırakılan açıklık.

—Denizc. *Ambar ağzı paladoru,* eski tip yük gemilerinde ambar kapaklarına yataklık yapması için ambar ağızlarına, kemere ve omurga yönünde konulan ağaçlar. (Ambar mezarnalarının iç yüzeylerindeki yuvalara oturtulur ve yükleme-boşaltma sırasında kaldırılır.) || *Ambar ızgarası,* ambar içi terlemelerden ya da sızıntılardan kaynaklanan su yükselmesine karşı yükü ıslanmaktan korumak için ambar döşemeleri üzerine uygun aralıklarla yerleştirilen kalın kalaslar. (Bunlarla ambar dibinde hemen hemen bir ikinci kat döşeme oluşturulur.) || *Ambar kapağı,* ticaret gemilerinde ambar ağızlarını kapatmada kullanılan tahta ya da çelik kapak. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Ambar muşambası,* eski tip ticaret gemilerinde ambara su girmesini önlemek için ambar kapağı üzerine örtülen su geçirmez tek parça branda. || *Ambar payı,* eski tip yelkenli gemilerde ana direklerin, güvertenin altında kalan ve omurgadaki ıskaçaya kadar uzanan parçası. || *Ambar tirizi kancası,* ambar tirizlerini yerlerine oturtan postaların iç kenarlarına tutturulmuş kanca. || *Malzeme ve yakıt ambarı,* gemide yük dışında kalan gereçlerin ve yakıtın depolandığı özel bölme.

—Dy. *Yük ambarı,* demiryoluyla gönderilen ya da alınan malları (özellikle kolileri) depolamak ve korumak amacıyla yapılan büyük boyutlu yapı.

—İkt. → DEPO.

—İpekböcç. ve Tekst. *Koza ambarı,* boğma yerinde ya da iplik fabrikasında kozaların depolandığı yer.

—Kırs. inş. *Yem ambarı,* hayvanlar için tane ve yoğun yemler depolanmak üzere kurulan bir çeşit silo.

—Tic. huk. Malların saklanmak ya da bir yere gönderilmek üzere bırakıldığı yer. (Tic. k.'nun 12. maddesine göre, ambarlar ticarethane sayılır.)

—ANSİKL. Denizc. Ambar, ticaret gemilerinde çift katlıdır. Alttaki kata ambar ya da alt ambar, güverte ile ana güverte arasında kalan üst bölüme *gladora* denir. Savaş gemilerindeyse ambar, depolanan malzemeye göre adlandırılır: topçu ambarı, porsun ambarı, yelken ambarı, ikmal ambarı vb.

Ambar kapağı ambar ağzına göre özel olarak hazırlanmış tahtalardan oluşur; bu tahtalar sızdırmaz biçimde yan yana yerleştirilerek ambar ağzı kapatılır. Kolayca kaldırılmalarını sağlamak için kapak tahtalarının her iki başında gömme *anele** ler bulunur ve sıralarını karıştırmamak amacıyla üzerlerine markalar vurulur. Modern gemilerde hidrolik ya da mekanik olarak açılıp kapanan katlanabilir çelik kapaklar kullanılır. Bu kapakların sızdırmazlığı ve sağlamlığı geniş ambar ağızlarının yapılmasına olanak vermiştir. Bu da geminin yükleme-boşaltma işlemlerini kolaylaştırır ve süresini kısaltır.

AMBAR, esk. **Anbar,** Kayseri'nin merkez ilçe, merkez bucağına bağlı köyken, merkezle birleşti (1990).

AMBARCI a. **1.** Ambar görevlisi. **—2.** Ambar işleten kimse.

—Ask. Ambarlarda depolanan ikmal maddelerinin istif, bakım ve dağıtım işlerinin yürütülmesinde görevli er ya da erbaş.

—Denizc. Ticaret gemilerinde, ambara giren yükü istifleme ve koruma, hasara uğratmadan ambarı boşaltma, temiz tutma ve havalandırma işlemlerini yürüten denizci. (Ambarcı gemide 1. zabitin emrinde çalışır. Savaş gemilerinde ambarlara bakan erlere de ambarcı denir.)

AMBARCILIK a. **1.** Ambarcının işi, görevi. **—2.** Ambar işletmeciliği.

AMBARÇİK, Rusya Federasyonu'nda liman, Arktika'da, Kolima ırmağının ağzında, Doğu Sibirya denizi kıyısında. Kuzey denizyolu kenarında üs.

Ambard değişmezi. Nefrol. Böbreklerin yeterli çalışıp çalışmadığını belirten değer. (Günümüzde bu değeri saptamak yerine üre klirensi ölçümü yapılır.)

AMBARGO a. (isp. *embargo,* önleme, engel'den). **1.** Bir geminin bulunduğu limanı terk etmesini geçici olarak engelleme. **—2.** Cezalandırmak ya da baskı yapmak için bir devlete yapılan mal ihracının durdurulması. (Bk. *ansikl.* böl.) **—3.** *Bir gemiye ambargo koymak,* onun limanlara giriş ve çıkışını yasaklamak. || *Bir mala ambargo koymak,* onun alım satımını ya da bir yerden başka bir yere götürülmesini engellemek, ona el koymak.

—Ask. denizc. Seferberlikte ya da savaşta devletin özel şirket gemilerine gerektiğinde el koyması. (Gemi sahiplerine yasayla saptanmış bir ücret ödenir.)

—ANSİKL. Uluslarar. huk. Ambargo başlangıçta bir devletin, limanlarında bulunan yabancı gemilerin çıkışını engellemesiydi. Bu barışçı zorlama önlemi, çoğu kez savaşa ya da çok yakın bir savaş tehlikesine bağlıydı. XVIII. yy.'da İngiltere'nin çok sık başvurduğu bu önlem kullanılmaz oldu ve daha sonra nitelik değiştirerek bir devlete yapılan dışsatımın durdurulması

üzerinde bir böcek fosili bulunan sarı amber parçası

şeklinde ortaya çıktı. Ambargo kararı bir devlet, bir devlet grubu (petrol üreticisi arap devletlerinin ekim 1973'te Hollanda'ya uyguladığı ambargo)ya da uluslararası topluluk (Kore savaşı'nda Çin'e karşı uygulanan stratejik ürünler ambargosu) tarafından alınabilmektedir.

AMBARGOLU sıf. Ambargo uygulanan gemi, ürün için kullanılır.
—Basın. *Ambargolu haber*, haber kaynağı tarafından, yayın organlarına ancak belli bir gün ve saatten başlayarak ya da belli koşulların yerine gelmesinden sonra yayımlanması için verilen haber.

AMBARİS, Tabal kralı (İ.Ö. 720-713) Asur yıllıklarına göre Sargon II onu kızlarından biriyle evlendirerek Hulli'nin yerine tahta geçirdi. Ambarıs Muşkı (Phrygia) kralı Mita ve Urartu kralı Rusa III ile anlaşıp ordularının topraklarından geçmesine izin verince tahttan indirildi. Tutsak alınarak ailesiyle birlikte Asur'a götürüldü. Tabal ve Hilakku toprakları Asur İmparatorluğu'na katıldı.

AMBARLAMA a. İnş. Yapı gereçlerinin, şantiyede kullanılacakları yerin hemen yakınına taşınması, kabulü ve yerleştirilmesi.

AMBARLI → ANBARLI

Ambarlı termik elektrik santralı, İstanbul'un Bakırköy ilçesine bağlı Küçükçekmece yakınlarında kurulu elektrik santralı. Kurulu gücü 630 MW olan santral, fuel-oil ile çalışmakta. 3 472 Gwh termik enerji sağlamaktadır. Kurulu güç ve enerji üretimi bakımından Türkiye'de işletmeye açılmış termik elektrik santrallarının en büyüğüdür (1986).

AMBARLIK, Rize'nin merkez ilçe, merkez bucağına bağlı köy; 2 360 nüf. (1990).

Ambarlı termik elektrik santralı

AMBARNATH, Hindistan'da kent, Maharaştra eyaletinde, Ulnasnagar yerleşmesinde. Bombay'ın K.-D. sunda; 56 300 nüf.

AMBARTSUMYAN (Viktor Amazaspoviç), sovyet astrofizikçi (Tiflis 1908). Yıldız sistemklerinin dinamiği ve yıldızların oluşumu konularında araştırmalar yaptı. Yıldız oymakları* nı buldu.

AMBARÜR a. (fr. *embarrure*'den). Cerr. Bazen yassı bir kemik kırıldığında, bir kemik parçasının kırık kemiğinin altına girmesi. ‖Kafatasının kırılıp çökmesiyle, blok halinde bir kemik parçasının, yüzeye paralel olarak kafatasının içine batması.

AMBARVALİA (lat. *ambarvalia*, *-ium*, *ambire*'den, çevreye gitmek ve *arva*, tarla). Esk. Rom. 19 mayısta köylülerin, tarlalarını temizlemek için domuz, boğa ya da koyun kurban ederek kutladıkları bayramlar.

Ambassadors *(The)*. Henry James'ın romanı (1903). Zengin bir dul, Paris'in bitirmesi için ellilik bir bostonluyu görevlendirir: bu sefer de bostonlu, "uygarlığı" keşfeder ve çekiciliğine kapılır. Amerikan püritenliğiyle Avrupa estetik düşkünlüğü arasındaki çatışmanın sergılendiği yapıtta, sürgün, bır yaşam bıçimi olarak sunulmaktadır.

AMBATO, Ekvador'da kent. Tungurahua ilinin merkezi. And dağlarında (2 500 m'yi aşan yükseltide), Chimborazo'nun K.-D.'sunda, Guayaquil-Quito demiryolunun kenarında; 221 000 nüf. (1991). Karayolu kavşağı. Makine yapımı.

AMBATONDRAZAKA, Madagaskar'da yer. Alaotra gölünün G.'inde; 16 700 nüf. Ticaret merkezi.

AMBER ya da **ANBER** a. (ar. *'anber*). **1.** İspermeçet balinasından çıkarılan kül renkli, kokulu madde. (Bk. *ansikl.* böl. Zool.) **—2.** Bu maddenin kokusuna verilen ad. **—3.** *Esk.* Güzel kokuların genel adı: *"Anber-i zülfün getirdi başıma sevdalan"* (Nevres-i Cedid, XIX. yy.). **—4.** *Amber çiçeği* → AMBERBARİS. ‖ *Amber ruhu* → AMBERİN.
—*Esk.* *Amber-abad*, bir efsane kenti. ‖ *Amber-bar, amber efşan*, amber saçan. ‖ *Amber-fam*, amber renkli. ‖ *Amber-semim*, amber kokulu. ‖ *Amber-sirişte*, amberle yoğrulmuş. ‖ *Amber-ter*, yeni çıkan sakal, bıyık; zülüf.
—ANSİKL. Ed. Divan edebiyatında kokusunun güzelliği ve rengi dolayısıyla sevgiliyi tanımlamada, benzetme öğesi olarak kullanılır. Sevgilinin saçı, benleri, kaşları, yanağındaki tüyler, ayağının ya da mahallesinin tozunun, amber gibi güzel koktuğu belirtilir.
Tedavi edici özellikleri olduğuna inanılan amberden, sevgilinin dudağıyla birlikte anılarak, hayat kazandıran bir ilaç olarak da söz edilir. "Amber-i sara" ya da "amber-i nab", saf amberdir. Güzel kokusu, yakıldığında ortaya çıkar. Bu yüzden micmer ve buhur ile birlikte, tenasüp sanatı yaparak anılır: geceye benzetilir.
—Folk. Az bulunan, pahalı bır madde olmasına karşın, eskiden günlük yaşamda çeşitli amaçlarla kullanılırdı. Nefes darlığına karşı, amberden 5 cm çapında kurslar yapılıp suda bekletilir, daha sonra bu su içilirdi. Balla karıştırılarak yapılan amber macununun afrodiziyak etkisi vardı. Tozlarından yapılan çubuklar, özel günlerde tütsü olarak kullanılırdı. Bir dönem saray ve konaklarda kahveyi amberle içmek moda olmuştu. Bunun için özel fincanlar vardı. Diplerinde amber mahfazası bulunur, kahve bunun içine konan amberle birlikte içilirdi. Yaldızlı kurslar biçiminde ıtriyatçılarda satılan amber, çok değerli olduğundan, kimi zaman para yerine de geçerdi.
—Zool. Amber, denizlerde yaşayan memeli hayvanlardan bazılarının (özellikle ispermeçet balinaları) bağırsaklarında çökeltilerin taşlaşmasıyla oluşur ve bu hayvanların yediği kafadanbacaklı yumuşakçaların salgıladıkları siyah maddeleri içerir. Deniz yüzeyinde, ispermeçet balinalarının dışkılarıyla birlikte tıkız, mumsu, gri ya da bej renkli kütleler halinde bulunur. Bu madde hemen hemen tümüyle ambreinden oluşmuştur. Mıske benzeyen ve önce oldukça ağır olan kokusu, uzun süreli bır kurutmadan sonra keskin ve hoş bir nitelik kazanır. Bu nedenle, lüks parfüm üretiminde kullanılır. Çok pahalı bir hammadde olan amber, parfümleri yumuşatıp, kalıcı duruma getirerek onlara doğal, "canlı" bir özellik kazandırır. Düşük nitelikli parfümlerde amberın yerini kimi zaman yapay ürünler alır.

AMBER, Hindistan'da (Racastan) kent, Caypur'un yanı başında; 10 000 nüf. Caypur'un kurulmasından önce, XII.-XVIII. yy.'lar arasında bır racput merkezi olan kentte Büyük Moğol İmparatorluğu döneminden kalma büyük ve zengin süslemeli bir saray vardır.

ucunda burun ve yarımada; K.-B.'da Mozambık boğazının başlangıcını belirler. *Bobaomby* adı da verilen yarımada, özellikle yakın dönemde ortaya çıkmış, savanla örtülü, yeni bazalt düzlüklerinden oluşur. Antseranana'nın G.'indeki Amber dağı, en yüksek noktası 1 475 m'yi bulan bır yanardağ kütlesidir.

AMBERBALIĞI a. İspermeçet balinası ya da kaşalot denen ve amber elde edilen memeli hayvan *(Physeter catodon)*. [→ İSPERMEÇET BALİNASI]

AMBERBU sıf. (ar.'*anber*, fars. *buy*, koku'dan '*anber-buy*). *Esk.* Amber kokulu.
◆ a. Uzun, iri taneli ve güzel kokulu bir tür pirinç.

AMBERCİK a. Hindistan kökenli amber hatmisinin (*Hibiscus abelmoschus*) keskin amber ve misk kokulu tohumu. (Amber hatmisi bir tarım bitkisi olarak özellikle Asya'ya, tüm tropikal bölgelere ve Büyük okyanus adalarına, hatta Mısır'a ve Antiller'e yayılmıştır. Tohumları, esansı nedeniyle parfümeride kullanılır. Helmeli yapraklarından da sebze olarak yararlanılır.)

AMBERÇİÇEĞİ a. Halk hekimliğinde ağaçhatmıye (*Hibiscus abelmoschus*) verilen ad. (Tohumları misk kokulu uçucu bir yağ taşır; dekoksiyon halinde iştah açıcı ve yatıştırıcı olarak kullanılır.)

AMBERG, Federal Almanya'da kent, Bavyera'da Vils ırmağı kıyısında, Regensburg'un K.'inde; 44 000 nüf. Eski Oberpfalz prensliğinin merkezi. XIV.-XV. yy.'lardan kalma sur. Eski anıtlar (XV. yy'dan kalma belediye konağı, kısmen gotik üslubunda iki kilise, kontluk şatosu, seçici prenslik şatosu vb.) Eski demir ocakları. Metalurji. Cam fabrikası.

AMBERG (George H.), alman kökenli eleştirmen ve dans yazarı (Halle 1901-New York 1971). 1946'da amerikan uyruğuna geçti. Heidelberg, Köln ve Berlin'de, 1923'ten 1933'e kadar, sanat ve edebiyatla uğraştı. Paris'te yaşadı (1933-1941), sonra ABD'ye yerleşti. Dance Archives ve New York Modern sanat müzesi müdürlüğünde bulundu (1943). Orada, dans ve tiyatro dekorları bölümünü kurdu. New York (1948-1952) ve Minneapolis (1952-1956) üniversitelerinde öğretim üyeliği yaptı ve Minneapolis sanat enstitüsü'ne profesör olarak atandı. Yayımlanan yapıtlarının başlıcaları: *Art in modern ballet*, 1946; *Ballet in America*, 1949-1950; *The captive eyes.Theory and Aesthetics of the motion picture*, 1960.

AMBERGER (Christoph), alman ressam (1500'e doğr.-Augsburg 1561). Kesin çizgili ve incelikle işlenmiş portreler bıraktı (Berlin-Dahlem müzesi'ndeki Coğrafyacı *Sebastian Münster* tablosu, 1552).

AMBERİ sıf. (ar. '*anber* ve *-i*'den '*anberi*). *Esk.* Amberle ilgili; amber gibi kokan; amber satan.

AMBERİN sıf. (ar. *'anber* ve fars. *-in*'den '*anberin*). *Esk.* Amber kokulu, amber ile karışmış: *"Salalı anberin zülfün gül üzre taze reyhanı"* (Ömer bın Mezit, XV. yy.).

AMBERİNA a. ABD'de yapılan bir tür cam eşya. 1883-1900 arasında yapılan bu eşyalar, dipten tepeye doğru, sarıdan koyu kırmızıya ulaşan renk tonlarından oluşuyordu.

AMBERİYE a. (ar. '*anberi*'nin dişl. '*anberiyye*) *Esk.* **1.** Yayla çiçeği. **—2.** Güzel kokulu ya da amberli iksir. **—3.** Ayyaşların kendi aralarında rakı için kullandıkları ad.

AMBERPARİS ya da **AMBERBARİS** a. (*'anber*, fars. *bar*, *anber-bar*, güzel koku saçan'dan). Asya ve Amerika'da dağlarda yetişen, sarı ya da turuncu salkım çiçekli; kırmızı ya da siyah meyveli, kısa ya da uzunca çalı görünümünde dikenli

ler familyasının örnek tipi.) [Eşanl. ÇOBANTUZLUĞU, KADINTUZLUĞU, SARIÇALI]
—ANSİKL. Amberparis (*berberis*) cinsinin yüz kadar türü vardır; bunlardan *Berberis vulgaris* Türkiye'de yetiştiği gibi Avrupa'da da yetişir. Orman kenarlarında çit halinde yaygındır; yenebilen meyveleri kırmızı ve ekşimsidir (reçeli de yapılır). Kabuğunun ve köklerinin, karaciğeri iyileştirici, iştah açıcı, ateş düşürücü ve güç verici özellikleri vardır; özellikle homeopatide infusyon halinde kullanılır. Kendi kendini dölleme, bu türde erkek organların tek tek hareketi ve olgun dışı organlara doğru eğilmesiyle olur. Buğday tarlaları yakınında bulunmalarından korkulur; çünkü bu çalı, buğdaylarda kınacık hastalığını yapan pas mantarına (*puccinia*) arakonaklık eder. Çok sayıda türü ve melezleri, yakını *mahonia* cinsi gibi, bahçe düzenlemelerinde kullanılır. Türkiye'de çok sayıda amberparis türü doğal olarak bulunur; bazı kültür çeşitleri fidanlıklarda yetiştirilir ve çevre düzenlemelerinde kullanılır.

AMBİANİ. Tar. coğ. Belçika'da Somme ırmağı kıyısında yerleşmiş halk. Başkentleri önce *Samarobriva*, sonra *Ambianum* (Amiens) idi.

AMBİGAT, İ.Ö. VI.yy.'da yaşamış Biturig önderi; Bellovesus ile Sigovesus'un amcası.

AMBİORİX, Eburonlar'ın önderi, İ.Ö. 54'te romalı istilacılara başkaldırdı. Pek çok roma askerini öldürdüyse de, birkaç yıllık bir gerilla savaşından sonra Ren ırmağının öteki yakasına kaçmak zorunda kaldı.

AMBİSYON a. (fr. *ambition*). Güçlü tutku; ihtiras.

AMBİTUS a. (lat. sözc.). Müz. Bir ezginin en pes ve en tiz sesleri arasındaki doğal seslerin sayısı.

AMBİTUTLAR. Tar. İ.Ö. III.yy.'da Anadolu'ya gelerek, Galatia bölgesinin batısına yerleşen kelt kavmi.

AMBLADA ya da **AMLADA.** Tar. coğ. Anadolu'nun Pisidia bölgesinde eskiçağ kenti; Konya'nın Seydişehir ilçesi, merkez bucağına bağlı Kızılca köyü yakınındaki Asardağ'daydı. Önce Bergama krallığı, daha sonra Amyntas döneminde Galatlar'ın yönetiminde kaldı. Roma İmparatorluğu döneminde Galatia ve Lykaonia eyaletlerine bağlandı. Tarihçi Strabon, kentte üretilen şarabın tıpta kullanıldığını ve ihraç edildiğini bildirir.

AMBLEM a. (fr. *emblème*; lat. *emblema, -atis*; yun. *emblema, -atos*, değerli vazoların üzerindeki kabartma süsler'den). **1.** Bir uzlaşma dayanan ve simgesel değer taşıyan gösterge; bu göstergeye bazen özdeyiş biçiminde açıklayıcı bir yazı eklenir. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Bir yetkiyi, bir kimseyi, bir topluluğu temsil etmeye yarayan işaret, simge; belirtke: *Krallık amblemi. Parti amblemi.*
—Denizc. *Bir teknenin amblemi*, teknenin baş yanında bulunan ayırt edici işaret, harf ya da simgesel şekil.
—Masonl. *Mason amblemleri*, masonların, törenleri sırasında kullandıkları ve derecelerini belirtmeye yarayan süs eşyası (kurdele, takı vb.).
—ANSİKL. Amblemler, soyut bir düşünceyi desenle anlatmaya yarayan ideogram türleridir: bu soyut düşünce, genel olarak bir kasta ya da bir gruba, dinsel ya da siyasal bir ideolojiye bağlılığı belirtir. Antikiteden beri amblemlere başvuruldu: örneğin gecekuşu, tanrıça Athena'yı simgelediği için, Atina'nın amblemi oldu; Hermes'i simgeleyen iki yılan sarılı değnek de ticaretin amblemi haline geldi (aynı değnek Epidauros yılanından dolayı hekimliğin de amblemi sayıldı).
Sanayi de, reklam araçlarıyla sonsuz sayıda çoğaltılan amblemler kullandı (bazılarına "logotip" denir): otomobil markaları, banka ya da ticari şirket amblemleri. Kimi kamu işletmeleri (postalar) de amblemleri benimsediler. Son olarak, partiler ya da siyasal hareketler de kendilerine birer amblem seçtiler: komünizmin amblemi orak ve çekiç, faşizminki romalı liktorların baltası, nazilerinki gamalı haç oldu.
Türkiye'deki belli başlı siyasal partiler kendilerine şu amblemleri seçtiler: Cumhuriyet halk partisi, altı ok; Demokrat parti, DP; Millet partisi, kartal; Cumhuriyetçi millet partisi, terazi; Adalet partisi, kır at; Yeni Türkiye partisi, başak; Milli selamet partisi, anahtar; Milliyetçi hareket partisi, üç hilal; Türkiye birlik partisi, aslan ve 12 hilal; Türkiye işçi partisi, çark ve başak; Güven partisi, koç; Anavatan partisi, bal peteği zeminli Türkiye haritası ve arı; Milliyetçi demokrasi partisi, horoz; Sosyal demokrası partisi, 6 zeytin taneli zeytin dalı; Doğru yol partisi, şaha kalkmış kır at üzerinde süvari; Sosyal demokrat halkçı parti, iki zeytin dalı ve altı ok; Demokratik sol parti, güvercin; Refah partisi, hilal ve başak.

Floransa yün zanaatçılarının amblemi
Luca Della Robbia'ya maledilen mineli madalyon
Museo dell'Opera del Duomo
Floransa

AMBLER (Eric), ingiliz yazar (Londra 1909). Bir reklam ajansının müdürüydü; 1936'da ilk polisiye romanını yayımladı (*The Dark Frontier*). Geriye doğru gerilim tekniğini uygulayarak (*The Mask of Dmitrios*, 1939) ya da kahramanların ruhsal çözümlemesine önem vererek klasik eylem romanından uzaklaşmaya çalıştı.

AMBLESİDE, Büyük Btitanya'da köy, Lake District'te, Windermere gölünün K.'inde. Gezinti merkezi.

AMBLEVE, Belçika'da ırmak, Arden kütlesinin K.'ini akaçlar. Stavelot'dan geçer, Ourthe'a kavuşur; 85 km. Stavelot'nun aşağı kesiminde kuvarsit bloklarıyla dolu güzel bir boğazdan geçer.

AMBLİGONİT a. (fr. *amblygonite*). Miner. Triklinik bakışımlı, $LiAl(PO_4)(F, OH)$ formülünde lityum-alüminyum fluorofosfat: yeşilimsi beyaz ya da pembemsi beyaz yapraklar biçiminde bulunur. (Bir lityum mineralidir.)

AMBLİYOPİ a. (fr. *amblyopie*). Oftalmol. Görme gücünde azalma. (Bu terim genellikle, gözde ve görme yollarında organik bir bozukluk olmadan görme gücünün azalmasını belirtir. Ambliyopiye özellikle şaşılık nedeniyle kaymış olan gözde rastlanır.)

AMBLYOPSİDAE a. Kuzey Amerika'da yaşayan, saydam gövdeli çok zayıf gözlü, kemikli balıklar familyası.

AMBLYOSKOP a. (fr. *amblyoscope*). Şaşılık bulunan kişilerin muayenesinde ve şaşılığın düzeltilmesinde kullanılan aygıt.

amblypygi üsttakımından örümceğimsi hayvan

Amboise şatosu'nun görünüşü
(Minimes kulesi ve kral konutu ile) XV. yy. sonunda Charles VIII tarafından yaptırılmıştır

AMBLYPODA a. Üçüncü Zaman'ın başlarında (Paleosen-Eosen) yaşamış, kalın bacaklı ve tırnaklı, fosil memeli hayvanlar takımı. (İki alttakıma ayrılır: pantodona [başlıca cinsi: *coryphodon*] ve dinocerata [başlıca cinsi: *uintatherium*].)

AMBLYPYGİ a. Örümceği andıran ve yassı vücudu iyice belirgin bir başlıgöğüs ve bir karından oluşan, koyu renkli örümceğimsiler üsttakımı.
—ANSİKL. Bu takımda çene ayakları sert dikenlerle kaplıdır ve her ayağın ucunda hareketli bir kıskaç bulunur. Hepsinde, migalelerde olduğu gibi, iki çift akciğer vardır, ama zehir bezi yoktur. Çok sulak tropikal Ekvator bölgelerinde, taşların, kesilmiş ağaç gövdelerinin altında ya da kaya oyuklarında yaşar, çeşitli böceklerle beslenirler. Amblypygi üsttakımı yetmişten fazla türü bulunan on dokuz cins içerir.

AMBOHİNANARİNA, Antananarivo'nun (Madagaskar) kuzey-batı banliyösü; 45 400 nüf.

AMBOİNA → AMBON

AMBOİSE, İndre-et-Loire (Fransa) kantonunun merkezi. Touraine'de, Loire ırmağı kıyısında; 11 116 nüf. Eski şato ve birçok anıt: Leonardo da Vinci'nin son günlerini geçirdiği Clos-Luce (XIV.-XV. yy.'lar) malikânesi (Vinci'nin çizimlerine dayanılarak yapılmış makineler).

Amboise şatosu, Charles VIII'in Loire'a egemen kayalık bir çıkıntı üzerine yaptırdığı şato. François I tarafından genişletildi. Şatoya, dönemin görkemli eğlencelerinin düzenlendiği geniş bir teras-

güneş
Fransa kralı Louis XIV'ün amblemi
Versailles şatosu

tan girilir. Yapı, Rönesans üslubundaki ekiyle, gotik çağın sonunu simgeleyen bir kaledir.

AMBOLAR ya da **OVAMBOLAR,** Güneybatı Bantular öbeğinden halk. Angola, Namibya ve Zambıya'ya dağılmışlardır. Köylerde yaşar, tarım ve hayvancılıkla uğraşırlar. Siyasal sistemleri, soylular sınıfının desteklediği bir krallıktır; "ana kraliçe"ye büyük saygı gösterilir.

AMBOLEKTOMİ a. (fr. *embolectomie*). Cerr. Yeni oluşmuş kan pıhtısını çıkarmak amacıyla atardamarın açılması. (Özellikle kol ve bacak atardamarlarına yapılan ambolektomi ender olarak akciğer atardamarı köküne de uygulanır.)

AMBOLİ a. (fr. *embolie;* yun. *embole,* çarpma, baskınla girme'den). Patol. **1.** Damarda kanın içinde akmakta olan bir cismin aniden damarı tıkaması. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Gaz ambolisi,* iğne yapılırken damar içine hava kaçması; akciğer yaralanmaları, havaambolisi ya da düşük girişimi nedeniyle harekete geçen gaz kabarcıklarının damarı tıkaması. ‖ *Kan ambolisi,* kan pıhtısının harekete geçerek bir damarı tıkaması. (Bunlar en sık görülen ambolilerdir.) ‖ *Metastaz ambolisi,* yer değiştiren kanser hücrelerinin damarı tıkaması. ‖ *Mikrop ambolisi,* mikrop kümelerinden oluşan pıhtının damarı tıkaması. ‖ *Yağ ambolisi,* ağır kırıklar nedeniyle yağ taneciklerinin harekete geçerek damarı tıkaması.

—Kad. doğ. *Amnios ambolisi,* doğum sırasında, amnios sıvısının, annenin kan dolaşımına karışmasıyla ortaya çıkan tehlikeli durum. (Çok akut geliştiğinde ani ölüme yol açar, daha hafif gelişirse, gittikçe ilerleyen sağ kalp yetmezliğiyle kanda fibrin eksilmesine bağlı kanama belirtileri yaratır.)

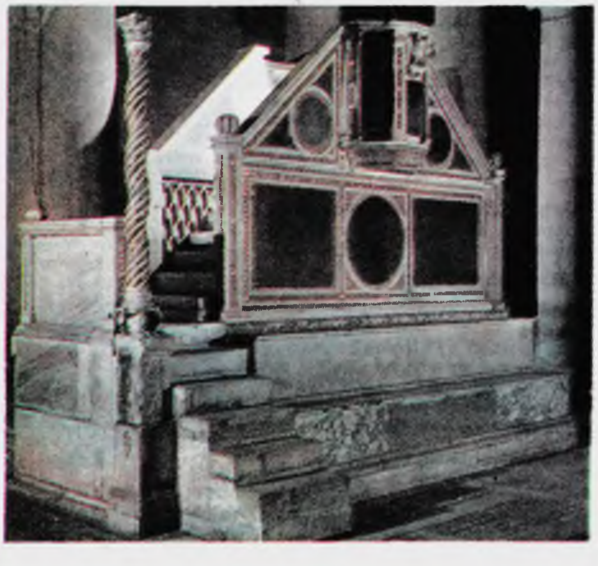
—ANSİKL. Patol. • *Akciğer ambolisi.* Genellikle bacaklarda (ameliyat, doğum, düşük, bulaşıcı bir hastalık ya da kalp hastalıklarından, özellikle mitral darlığından sonra) görülen filebitten ileri gelir. Akciğer ambolisinin belirtileri, tıkanan damarın önemine göre değişir: ağrı, solunum güçlüğü ile birlikte sıkıntı duygusu, kanlı balgam, ateş ve sağ kalp yetmezliğine bağlı belirtiler. Akciğer ambolisinin, on, on beş günde tedavi edilebilen hafif şekilleri ile birkaç saniyede ölüme götüren ağır şekilleri vardır. Kan sulandırıcı ilaçların tedavide kullanılması, kalp hastalıkları ve ameliyat sonrasında görülen amboli tehlikesini ortadan kaldırır.

• *Beyin ambolisi.* Genellikle bir kan pıhtısının, ender olarak da bir aterom plağının, bir kanserli ur parçasının ya da ağır yaralılarda ortaya çıkan yağ damlacıklarının kan yoluyla gelerek beyin atardamarlarından birini tıkamasından ileri gelir. (Bu durumda, tıkanan atardamarın beslediği beyin bölgesi kansız kalarak nekroza uğrar.)

• *Kol-bacak atardamarları ambolisi.* Damarlarından biri tıkanan kol ya da bacakta, önce ani ve şiddetli bir ağrı başlar, daha sonra ilgili kaslar felce uğrar ve duyumsuzlukla birlikte morarır.

aziz Ambrosius Milanolu
V.yy. sonlarından bir mozaik
Sant'Ambrogio kilisesi, Milano

ambon
(XIII. yy.'ın ilk yarısı)
Roma'daki San Lorenzo fuori le Mura bazilikası'nda

AMBOLÜS a. (fr. *embolus*). Patol. Damarda ilerlemesi ya da durması amboli yapan yabancı cisim.

AMBON a. (kürsü anlamında yun. sözc.). Arkeol. Küçük tribün ya da koro parmaklığına doğru çıkıntı yapan iki küçük tribünden her biri. Ayın sırasında metinlerin (Havarilerin mektupları, İncil) okunduğu ve vaazın verildiği bölüm. XII. yy.'dan sonra işlevini yitirerek yerini minbere ve vaiz kürsüsüne bıraktı.

AMBON ya da **AMBOİNA,** Endonezya'da Molük adaları topluluğunda küçük ada. Başlıca kenti *Ambon,* Molük ilinin yönetim merkezidir ve kentte bir havalimanı vardır.

—Tar. Baharat ticaretinin çektiği Portekizliler XVI. yy.'ın ilk yarısında Molük adalarına yerleşince, Ambon'da bir ticaret acentası kurdular. 1605'ten başlayarak bütün Molük adalarını ele geçiren Hollandalılar 1619'da Batavia'nın kurulmasına kadar Ambon'u, Hollanda Hindistanı'nın başlıca merkezi olarak kullandılar. Hollanda Hindistanı şirketi, adada zorla yerlileri çalıştırmaya dayanan tarım sistemini ve baharat tekelini kurarak, gerek yerel direnmeye, gerek yabancı rekabetine karşı adayı şiddetle savundu. İngilizler'in (1796-1802, 1810-1817) ve Japonlar'ın (1942-1945) işgal ettiği ada, 1949'da Endonezya Cumhuriyeti'ne katılıncaya kadar Hollanda'nın denetiminde kaldı. Halkın büyük bölümü müslüman olan adada, çok sayıda protestan da vardır.

AMBOSELİ, Kenya'da ve Tanzaniya'da göl, Kilimancaro'nun K.-B.'sında. Ulusal park.

AMBRA (Francesco D'), italyan yazar (Floransa 1499-Roma 1558). Olay örgüsünün karmaşıklığıyla dikkati çeken üç komedi yazdı: *Il Furto* 1554; *I Bernardi* 1547; *La cofanaria* 1567.

AMBREİN a. (fr. *ambréine*). Org. kim. Formülü $C_{30}H_{52}O$ olan ve amberde bulunan triterpenik alkol; havada ayrışarak parfümcülükte kullanılan kokulu bileşikler verir.

AMBREYAJ a. (fr. *embrayage*). Saatç. İbrelerin harekete geçirilmesini ve durdurulmasını sağlamak için kronometrelerde kullanılan parça.

AMBRİ-PİOTTA, İsviçre'de (Ticino kantonu) sayfiye yeri ve kış sporları merkezi (yüksl. 1 012-1 800 m). Ticino ırmağının vadisinde, Airolo'nun aşağı kesiminde. Hidroelektrik santral.

Ambrisio cumhuriyeti, Visconti'lerin egemenliğinden kurtulmak amacıyla 1447'de, Milanolular tarafından ilan edilen hükümet. Kuşatılan kent, 1450'de Francesco Sforza'ya teslim olunca hükümet de sona erdi.

AMBROİSE d'Evreux, üçüncü haçlı seferi üzerine yazılmış, sekiz heceli 12 000 dizeden oluşan bir kroniğin yazarı. Olayların (1187-1192) bir görgü tanığı tarafından kaleme alınmış olması, bu yapıta bir tarihsel kaynak niteliği kazandırır.

AMBROKASYON a. (fr. *embrocation,* yun. *embrokhe,* nemli kılıf'tan lat. *embrochatio, -onis*'den). Eczc. Ağrıları dindirmek, kasları yumuşatmak ve gevşetmek amacıyla kullanılan, genellikle hafifçe kan çekici, sıvı ya da katı yağlı ilaç.

AMBROS (August Wilhelm), avusturyalı müzikbilimci (Mauth, bugün Vysoke Mýto 1816-Viyana 1876). Prag ve Viyana üniversitelerinde ders verdi. Başlıca yapıtları: *Die Grenzen der Poesie und Musik* (1856), *Geschichte der Musik* (4 cilt, 1862-1878).

AMBROSE (Kay), ingiliz kadın sanatçı (Woking, Surrey, 1914 - Londra 1971). Tüm meslek yaşamını dansın gelişmesine adadı. Desenci olarak, Arnold L. Haskell'in yapıtlarını resimlendirdi (*Ballet. A Complete Guide to Appreciation,* 1938). Yazar-ressam olarak *Ballet to Poland* (1941), *The Ballet-Lover's Pocket-Book* (1945), *Classical Dances and Costumes of İndia* (1950) adlı yapıtları yayımladı. Sahne dekoru ressamı olarak Sadler's Wells Ballet Theatre ve Kanada Ulusal balesi için dekorlar yaptı (*Kuğu gölü, Coppélia*); bu son kurumun sanat yönetmeni oldu (1952-1961).

Ambrosiana kitaplığı, 1602 de Milano'da kardinal Federico Borromeo tarafından kurulan ve 1609'da hizmete açılan kitaplık. Nadir kitap ve değerli elyazmaları bakımından zengindir.

AMBROSİOS a. (lat. *ambrosia,* tanrıların yiyeceği; yun. *ambrosios,* ölümsüz). Eski Yunanlılar'a göre, baldan yapılan ve tanrıları ölümsüzleştiren yiyecek.

AMBROSİUS Milanolu *(aziz)* latin kilise babası ve bilgini (Trier 340'a doğr. - Milano 397). Önemli bir ailenin (babası Trier'de Galyalar valisiydi) çocuğu olan Ambrosius, imparatorluk memurluğu yaptıktan sonra, 374'te Milano piskoposu oldu. O sırada aynı kentte öğretmen olan aziz Augustinus, din değiştirmesini büyük ölçüde ona borçludur. Yeni Milano piskoposunun din politikası, imparatorluk kurumlarını hıristiyanlaştırmaya ve dinsel alanda, Kilise'nin imparatorluk iktidarına üstünlüğünü kabul ettirmeye yöneldi. Çoktanrılı dinlere ve ariusçuluğa karşı mücadele etti ve 390'da imparator Theodosius'a Selanik isyancılarının katli nedeniyle bir kefaret yükledi.

Canlı bir üslupla kaleme alınmış birçok ilahiyat yapıtıyla çağının tarihi konusunda gerçek bir belgeler kaynağı durumundaki 91 mektubun yazarıdır.

AMBRUSSUM, Roma döneminde yerleşme merkezi, Domitianus yolu (Via Domitiana) üstünde, Lunel (Hérault) yakınında. Yenitaş döneminde kurulmuş bir yerleşmenin ve bir Galya oppidumunun kalıntıları.

AMBRYM, Vanuatu takımadalarında volkanik ada, Mallicolo'nun D.'sunda.

AMBULAKRAL sıf. (fr. *ambulacral*). Zool. **1.** Ambulakrum ile ilgili. **—2.** *Ambulakral delik,* denizkestanelerinde bir ambulakral ayağın çıkmasına yarayan delik. **—3.** *Ambulakral bölge* ya da *ambulakral kuşak,* derisidikenlilerde gövdenin ışınsı bölgesi. (Eşanl. AMBULAKRUM.)

AMBULAKRUM a. (lat. *ambulare,* yürümek, *ambulacrum,* gezinti, cadde'den). Zool. Derisidikenlilerin gövdesinin ışınsı bölgesi. (Üzeri, bir cadde boyunca sıralanan ağaçlar gibi dizili ambulakral borucukların [podia] çıktığı ambulakral deliklerle doludur. Örneğin bir denizkestanesinde *ambulakral delikler* yüz kadardır ve bu deliklerden o kadar sayıda ambulakral borucuk çıkar; borucuklar *ambulakral bölge* adı verilen beş kuşak boyunca sıralanır. Kimi kez, yanlış olarak podiaya da ambulakrum denir.) [Eşanl. AMBULAKRAL BÖLGE ya da AMBULAKRAL KUŞAK.]

AMBULAKRUMARASI sıf. Zool. Ambulakrumlar arasında kalan bölge için kullanılır. (Bir denizkestanesinde gövde birçok bölgeden oluşur; ambulakrum kanallarının geçmesi için bunlardan bir kısmının üzerindeki kalker plaklar deliklidir, ambulakrumarası bölgelerdeyse bu delikler yoktur.)

◆ a. Zool. İki ya da daha çok podia arasında ya da ambulakral plaklar arasında kalan yüzey.

AMBULİ, Cibuti'nin güneyinde vaha. Uluslararası havalimanı.

AMBURANA a. Tropikal Amerika'da yetişen ağaç. (Sarı-turuncu esmer renkli, kaba dokulu yumuşak ve hafif odunu, marangozlukta ve mobilyacılıkta kullanılır. Bil. a. *Amburana cearensis.*)

AMBURBİUM [-bjɔm]. Esk. Rom. Latince sözcük (*ambire*'den, çevresinde dolanma ve *urbs, urbis,* kent). Her yıl Roma'nın içinde ve surların çevresinde, bir tören alayının katılımı ve tanrılara bir kurban adanmasıyla gerçekleşen günah çıkarma ayini.

AMBÜLANS a. (fr. *ambulance*'dan). Sağl. kor. CANKURTARAN'ın eşanlamlısı.

AMBYSTOMA a. Kuzey Amerika'da, daha çok karada yaşayan, büyük boyda kuyruklu amfibyum. (Meksika'da bulunan *Ambystoma tigrinum* türünün genellikle neoteniye yatkın bir yapısı vardır; neoteni geçirdiğinde suda yaşar bir larva [*axolotl*] biçiminde çoğalır.)

ambystoma

AMBYSTOMİDAE a. Amerika'da yaşayan kuyruklu amfibyumlar familyası. (Belli başlı cinsleri *ambystoma* ve *dicamptodon*'dur. Tümü, neoteni özelliği dışında, kara hayvanı özellikleri taşır. 30 cm boyundaki *Dicamptodon ensatus* karada yaşayan kuyruklu amfibyumların en büyüğüdür.)

AMCA a. **1.** Babanın erkek kardeşi: *Amca baba yarısıdır.* **—2.** Yeğene göre bu kişi; yeğenin onun için kullandığı sözcük: *Amcası geziden henüz dönmedi. Büyükbabam, babam ve amcam bu evi yapmışlar.* **—3.** Bir kimsenin, babası olacak yaştaki erkekler için saygı ve sevgi belirtmek amacıyla kullandığı sözcük: *Kapı komşumuz Ahmet Amca, bizleri kendi çocukları gibi severdi. Ne istemiştin amca?* **—4.** *Amerikalı amca,* güldürülerde, tam zamanında ortaya çıkıp yeğeninin borçlarını ödeyen ya da işlerini yoluna koyan çok zengin amca.

Amcabey, Cemal Nadir Güler'in çizgi-öykü kahramanı ve aynı adla yayımlanan haftalık mizah dergisi (6 aralık 1942-25 mart 1944, 69 sayı). Cemal Nadir, Amcabey tipini ilk olarak Akşam gazetesinde çizmeye başladı. Amcabey, geniş okur kitlesi tarafından tutuldu ve sevildi. Aynı adla yayımlanan dergide, Amcabey'in serüvenleri, akla-kara dizisi, genç kuşak karikatürcülerinin (Semih Balcıoğlu, Selma Emiroğlu vb.) yapıtları; Burhan Felek, Hikmet Feridun Es ve Mahmut Yesari'nin yazıları yer aldı. Derginin sahibi Sermet Muhtar Alus, genel yayın müdürü Rıza Yüceer'di.

AMCALIK a. Amca olma durumu, amca gibi davranma: *Amcalığını bil, yeğenlerine sahip çık!*

AMCAZADE a. *Esk.* Amcanın oğlu ya da kızı.

AMCAZADE HÜSEYİN PAŞA → HÜSEYİN PAŞA.

Amcazade yalısı, İstanbul Boğaziçi'nde, Anadolu yakasında yalı. Mustafa II'nin sadrazamlarından Amcazade Hüseyin Paşa tarafından, Anadoluhisarı ile Kanlıca arasına yaptırılmıştır (XVII. yy. sonu). *Meşrute yalı* olarak da bilinen yapının, yalnızca T planlı, zengin bezemeli, ortası fıskiyeli divanhanesi günümüze ulaşmıştır. Divanhane tasarımı ve bezemeleriyle, türk sivil mimarlığının özgün örneklerindendir. Karlofça antlaşması ile ilgili görüşmelerin bir bölümünün bu yalıda yapılması (1699); Pasarofça antlaşması'ndan sonra (1718), Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Avusturya elçisine burada ziyafet vermesi dolayısıyla, siyasal tarih açısından da önemlidir.

Amcazadehüseyinpaşa külliyesi, İstanbul, Fatih'te yapı topluluğu. Saraçhanebaşı'nda, Amcazade Hüseyin Paşa tarafından yaptırıldı (1700). Cami yerine medresenin önem kazandığı külliyelerin özgün örneklerindendir. Tüm yapıları çevreleyen avlu duvarının bir yanında çeşme ve dükkânlar, öbür yanında hazire ve dilimli kemerli sebil vardır. Kubbeyle örtülü mescit-dershane, üç yandan, kubbeli, tonozlu revaklarla çevrilidir. Kubbeli, U biçimi bir yapı olan medrese, külliye girişinin karşısındadır. Bu yapı, darülhadis düzeyinde eğitim veren önemli bir kurumdu. İki katlı, tek odalı bir yapı olan kitaplık, avlunun sağındadır. Barok üsluptaki mermer sebil, avlu duvarı dışına, dört dilimli, yarım daire biçimi bir çıkıntı yapar. Çok köşeli havuzu olan şadırvan, sekiz mermer sütuna oturan çatıyla örtülüdür. 1958-1960'ta onarılan külliye, bugün Türk* inşaat ve sanat eserleri müzesi'dir.

Amcazadehüseyinpaşa kütüphanesi → SÜLEYMANİYE* KÜTÜPHANESİ.

AMCHİTKA adası, Aleut adalarından biri. Amerikalılar 6 kasım 1971'de, bu adada 5 Mt gücünde bir yeraltı nükleer denemesi gerçekleştirdiler. Amaç, düşman füzelerini atmosfer dışında yakalayıp bir nötron akışıyla kullanılmaz duruma getirmekle görevli, Amerikan Safeguard sisteminin temeli Spartan füzesavar füzelerinin patlayıcı yükünü oluşturacak bir bombanın denenmesiydi. Bu denemeye karşı birçok gösteri düzenlendi. Çünkü patlamanın önemli yer sarsıntılarına ve deniz baskınlarına yol açmasından korkuluyordu. Sonunda, Richter ölçeğine göre 7 şiddetinde bir dalga kaydedildi, ama gerek adanın topografyası üzerinde, gerek kara ve deniz hayvanlarıyla bitkileri üzerinde yol açtığı zararlar çok küçük çapta kaldı.

AMD a. (ar. *ᶜamd*). *Esk.* **1.** Niyet, kasıt. **—2.** Bilerek, düşünerek, isteyerek yapma.

AMDEN be. (ar. *ᶜamden*). *Esk.* Bilerek, isteyerek, önceden tasarlayarak.
—İsl. huk. *Amden cerh,* bir insanı, ateşli ya da ateşsiz silahla bilerek ve haksız yere yaralamak. ‖ *Amden katl,* ateşli ya da ateşsiz bir silahla bir insanı haksız yere bilerek öldürmek.

AMDEN, İsviçre'de turizm merkezi (yüksl. 935 m), Sankt Gallen kantonunda, Walensee'nin yukarısında. Kış sporları.

Am-Duat kitabı ya da "Öbür dünyadaki varlıkların kitabı". Eski Mısır'da, ölüler için yazılmış metin; yeni imparatorluk dönemi firavunlarının lahitleri üzerinde bulunurdu. Daha sonraları, papirüslere yazılarak ölenlerin mezarlarına kondu. Krallar vadisi'ndeki mezarlarda, lahit odalarının duvarları, metinle ilgili alçak kabartmalarla süslenmiştir. Bu "kitap", Güneş tanrısının geceleyin 12 saatte öbür dünyanın 12 bölgesini nasıl geçtiğini anlatır.

ÂME a. (fars. *āme*). *Esk.* Divit, yazı hokkası.

ÂMED a. (fars. *āmeden,* gelmek'ten *āmed,* geldi). *Esk.* **1.** Geliş, gelme; varma. **—2.** Devlet dairelerine gelen mektupların üzerine konan kayıt işareti. **—3.** *Âmed-reft, âmed-şüd,* geliş gidiş, gelip gitme. / *Âmeden-i laklak,* leyleklerin gelişi. / *Hoşâmedî,* "hoş geldin" ve "güle güle" anlamlarını veren sözcük.

Büyük Larousse

Amcazade yalısı *Anadoluhisarı-İstanbul*

AMEDCİ a. Kur. tar. Amedi kalemi'nin şefi. Amedi efendi ya da Amedii divanı hümayun da denirdi.

ÂMEDENGÂH a. (fars. *āmeden,* gelmek ve *gāh*'dan *āmeden-gāh*). *Esk.* Herkesin girebileceği, herkese açık yer.

ÂMEDENİ sıf. (fars. *āmedenī*). Gelen kimse; yapan, oluşturan şey için kullanılır.
◆ a. Maaş dışındaki ikramiye, bahşiş, vb. gelir.

AMEDEO, savoialı dokuz kontun adı: **Amedeo I** (1016-1051), Humberto I'in oğlu; **—Amedeo II** (öl. 1080), 1078'den 1080'e kadar Savoia kontu. Odon'un oğlu olan Amedeo II'ye, Piemonte, annesi Adelaide'den miras kaldı; **—Amedeo III** (1095-1148), 1103'ten 1148'e kadar Savoia kontu, Umberto II'nin oğlu, Louis VI'nın (1115) kayınbiraderi; **—Amedeo IV** (1197-1253), 1233'ten 1253'e kadar Savoia kontu, Tommaso I'in oğlu. Alpler'in doğusunda yer alan tüm topraklarını, has olarak, kardeşi Piemonte kontu Tommaso II'ye bırakmak zorunda kaldı; **—Amedeo V** (1252'ye doğr. - Avignon 1323), 1285'ten 1323'e kadar Savoia kontu, Tommaso II'nin oğlu. Amcası Filippo II'nin yerine geçti. Bresse'i ilhak etti, Faucigny'yi işgal etti (1308), ama Piemonte'yi yeğeni Arkhaia prensi Savoia'lı Filippo yararına has haline getirdi; **—Amedeo VI, Yeşil Kont** (Chambery 1334 - Santo Stefano 1383), 1343'ten 1383'e kadar Savoia kontu, Barışçı Aimone'nin oğlu. Veliahtlığın Fransa'ya katılmasından sonra, Paris antlaşması'yla (1354-1355) Je-

Amcazade hüseyinpaşa külliyesi, *Fatih-İstanbul*

Büyük Larousse

an II'den Faucigny'yi ve Viennois'nın birçok yerlerini kesin olarak devraldı; — **Amedeo VII, Kızıl Kont** (Chambery 1360 - Ripaglia şatosu 1391), 1383'ten 1391'e kadar Savoia kontu, öncekinin oğlu. Nice kontluğunu 1388'de satın aldı; —**Amedeo VIII** (Chambery 1383 - Ripaglia 1451), 1391'den 1440'a kadar Savoia kontu, sonra da dükü, öncekinin oğlu. Savoia devletinin gerçek kurucusu oldu. 1401'de Cenevre kontluğunu ve Annecy'yi yeniden satın aldı ve 1419'da Piemonte'yi kesin olarak ilhak etti. 1416'da, imparator Sigismondo'dan, Savoia kontluğunu dükalık payesine yükselten bir imtiyaz beratı aldı. 1430'da, yeni birleşik ve merkeziyetçi devletin gerçek anayasası olan "Savoia'nın Statüleri"ni ilan etti. 1434'te, Ripaglia manastırı'na çekildi ve 1439'da Felice V adıyla papalığa seçildi. Valdo'culara zulmetti. 1449'da çekilmek zorunda kaldı. Kilise'ce tanınmamış papaların sonuncusudur; —**Amedeo IX** (Thonon 1435 - Vercelli 1472), 1465'ten 1472'ye kadar Savoia dükü, 1677'de Kilise'ce kutsal kişi ilan edildi, Louis I'in oğlu, Louis XI'in kız kardeşi Fransalı Yolande'ın kocası. Saralı olduğu için kral naipliğini karısına vermek gerekti; bu durum, Louis XI'in Savoia'yı himayesine almasını sağladı.

Amedeo Savoialı
İspanya kralı
ressamı belli değil (ayrıntı)
Museo romantico, Madrid

AMEDEO Savoialı (Torino 1845 -*ay.y.* 1890), Aosta dükü ve İspanya kralı (1870-1873), İtalya kralı Vittorio Emanuele II'nin oğlu. 1870'te İspanya krallığına adaylığını koyan Hohenzollern ailesinin başarısızlığa uğraması üzerine Serrano ve Prim adlı generallerin önerisiyle Cortes meclisi'nce 16 kasımda kral ilan edildi. Cumhuriyetçilerin kışkırtmaları, hanedanın eski yandaşlarının düzenlediği komplolar ve carlosçuların ayaklanmaları sonucu 1873'te tahttan çekildi. İtalya'ya dönüp Aosta dükü unvanını ve eski ödeneğini geri aldı.

AMEDİ a. Kur. tar. Osmanlı devletindeki kalemlerden biri.
—ANSİKL. Kur. tar. *Amedi kalemi*, başlangıçta Divanı hümayun kalemlerinden biri olup reisülküttaplıkla ilgili yazı işlerini yürütürdü. Reisülküttabın sadrazam adına yazdığı takrir ya da telhisleri hazırlamak, yabancı devletlerle imzalanan antlaşmaları, mazbataları, protokolleri, elçilik, konsolosluklarla yapılan yazışmaları kaleme almak, arşivlemek bu kalemin göreviydi. Timar ve zeamet gelirlerinden reisülküttaba verilmesi gereken rüsumu, amedi kalemi toplar ve teslim ederdi. Bu rüsum karşılığında verilen senedin üzerine "amed" (farsça "geldi" anlamında) yazılmasından dolayı kalemin şefine amedci (amedii divanı hümayun, amedi efendi), kaleme de "amedi kalemi" denildi. Divanı hümayun işlemleri Babıâli'ye aktarıldıktan sonra amedi kalemi, Babıâli kalemlerinden biri durumuna geldi; Saray ile Babıâli arasındaki yazışmaları yürüttü. Sadrazamın saraya yazdığı arizalar amedi kaleminde yazılır, bunların asıl ve taslaklarıyla gelen cevaplar kalemde saklanırdı. Tanzimat'tan sonra amedi kaleminin önemi arttı. Meclisi vükela'nın zabıt kâtipliği de amedi kalemine verildi. Başlangıçta sekiz olan kalemdeki kâtip sayısı giderek otuza kadar yükseldi: bunlara "amedi hulefası" ya da "amedii divanı hümayun hulefası" denirdi. Kalem, aynı zamanda devletin yüksek kademe yöneticilerinin yetiştiği bir büroydu. Kaleme, sadaret mektubi kalemi'nden seçkin kâtipler alınırdı. Kalem, bazı değişikliklerle 1922 yılına kadar görev yaptı.

AMEGAKARYOSİTOZ a. (fr. *amégacaryocytose*). Hematol. Kan yapıcı kemik iliğinde megakaryositlerin çok az bulunması ya da hiç bulunmaması. (Doğuştan olan trombositopeninin belirtisidir.)

AMEİVA a. (Brezilya kızılderili dilinden sözc.). Tropikal Amerika'da karada yaşayan büyük kertenkele. Görünüşü teju'ya, davranışları yeşil kertenkeleye benzer. (Teiidae familyası.)

AMEL a. (ar. *ᶜamel*). *Esk.* **1.** Belli bir amaçla yapılan iş, eylem, çalışma: *Amelden ücret ummak, her iş tutanın hakkıdır.* **—2.** Ortaya konulan ürün, iş: *İnsan ameliyle ölçülür.* **—3.** Uygulama, eylem: *Sözü var, ameli yok.* **—4.** İshal, sürgün. **—5.** *Amel etmek*, iş yapmak, etki etmek. ‖ *Amel gelmek*, ishal olmak. ‖ *Amele getirmek*, iş, eylem haline getirmek; uygulamak, yapmak. ‖ *Amele gelmek*, işlemek, etkisini göstermek, baskı kurmak, zorlamak. ‖ *Amel-i kayseri*, sezaryen. ‖ *Amel-i salih*, hayırlı, iyi iş.
—Kur. tar. *Amel oluna*, öyle yapılsın, uygundur anlamında bir deyim. (Sadrazamların sundukları yazıların üst kısmına padişah tarafından yazılır ve emrin gereği, padişahın iradesiyle kanunlaşmış olurdu.) ‖ *Amelname*, yetki belgesi, berat.
—ANSİKL. Din. İslam inancında iki tür amel vardır: salih amel ve fasit amel. *Salih amel* (iyi, uygun iş ve uygulama) olarak en başta namaz, oruç ve dinin buyurduğu öteki ibadetler gelir. İbadetlerden uzak hiçbir amel Allah katında uygun görülmez. Bu yüzden müslümanlıkta ibadetsiz amel geçerli ve beğenilir değildir ve böylesi amele "salih" niteliği verilmez. Bir amelin salih olması için ilk koşul, imandır. *Fasit amel* (bozuk, kötü iş ve uygulama) salih amelin tam tersidir. Bu tür amelde en başta inanç ve ibadet bulunmaz. Fasit amel, islam inancına göre kâfir ve münafıklarda görülür.
• *Amel defteri.* İslam inancına göre, insanın dünyadayken yaptığı iyi ya da kötü her iş ve uygulamanın (amelin) Hafaza melekleri tarafından yazıldığı defter. Hafaza meleklerinden birinin insanın sağ, ötekinin sol omuz başında olduğuna inanılır. Kıyamet gününden sonra bütün insanların ruhları, bedenleriyle birleşip yeniden canlandığında (basübadelmevt), her defter sahibine verilecektir. Müminler defterlerini sağ taraftan, kâfirlerse sol ve arka taraflarından alacaklardır. Ahirette herkes bu defterde yazılı olanlara göre yargılanacak, cennet ya da cehenneme gidecektir.

AMELAND, Kuzey denizi'nde Hollanda'ya bağlı ada, Friesland kıyısı açığında. Kumullardan oluşmuş ada, kışın şiddetli dalgalarla dövülür. Sayfiye yeri.

AMELE a. (ar. *ᶜāmil*'in çoğl. *ᶜamele*). *Esk.* **1.** Emeğinin karşılığında kendisine, ürettiği işe ya da çalıştığı süreye göre ücret ödenen beden işçisi; ırgat, rençber ya da inşaat, fabrika vb. işçisi. **—2.** *Amele başı, amele çavuşu*, işçilerin başında bulunarak onları denetlemekle görevli kimse. ‖ *Amele çadırı*, yol yapan işçiler için kurulan çadır. ‖ *Amele sınıfı*, işçi sınıfı. ‖ *Amele-i mükellefe*, yasa gücüyle çalışmaya zorunlu kılınan işçi.

AMELELİK a. **1.** Amele olma durumu; amelenin yaptığı iş; işçilik, ırgatlık. **—2.** Bir işin bilgi ve uzmanlık gerektirmeyen yorucu yanı: *Bir işin ameleliğini yapmak. Bu işin amelelik tarafı.*

AMELETOS, lat. **Ameletum**. Tar. coğ. Doğu Karadeniz'de, Pontos bölgesinde liman; Ordu'nun Ünye ile Fatsa ilçeleri arasındaydı.

AMELİ sıf. (ar. *ᶜamel* ve -*ī*'den *ᶜamelī*). *Esk.* **1.** Uygulamalı, pratik: *Ameli bilgiler. Ameli olarak öğrenmek.* **—2.** Uygulamayla ilgili: *Ameli değeri olmayan bir görüş.* **—3.** Elverişli, uygun.
—Din.*Ameli hükümler*, islam dininin ibadet, hukuk ve ceza ile ilgili tüm hükümleri.

AMELİA ORLEANSLI → MARİA AMELİA ORLEANSLI.

AMELİMANDA ya da **AMELMANDE** sıf. (ar. *ᶜamel*, fars. *mānde*'den, *ᶜamel-i mānde*, *ᶜamel-mānda*). *Esk.* İşe yaramaz, işlemez duruma gelmiş şey; hastalık, sakatlık vb. nedeniyle iş yapamaz duruma gelmiş kimse için kullanılır: *Amelimanda bir şilep. Amelmandelere mahsus hayrathane.*
—Ask. tar. Yaş, sakatlık ya da hastalık nedeniyle emekli edilen yeniçerilere verilen ad. (Bu durumdaki yeniçerilere ilk emekli maaşı Selim II döneminde bağlandı. Bunlar evlenebilir, erkek çocukları "kuloğlu" adıyla acemi ocağına yazılabilirdi.)

AMEL-İ USUL a. Türk müziğinde XVII. yy.'dan bu yana kullanılmayan bir usul. Günümüze örneği ulaşamamıştır.

AMELİYAT a. (ar. *ᶜameliyye*'nin çoğl. *ᶜameliyyāt*). **1.** Cerrahın hastaya yaptığı müdahale. **—2.** *Bir kimseyi ameliyat etmek*, ona cerrahi bir işlem uygulamak. **—3.** *Ameliyat olmak*, kendisine cerrahi bir işlem uygulanmak. **—4.** *Ameliyat öncesi*, cerrahi bir müdahale öncesindeki durum. / *Ameliyat sonrası*, cerrahi bir müdahale sonrasındaki durum.
—Anestez. *Ameliyat hazırlığı*, cerrahın ve anestezi uzmanının, ameliyat sırasında hastanın duyumsuzluğunu sağlamaya, yaşamsal parametreleri (solunum, dolaşım, kan dinamiği) denetlemeye, hidroelektrolitik ve kan kayıplarını gidermeye ve ortaya çıkabilecek karmaşaları düzeltmeye yarar her türlü önemi alması.

AMELİYAT çoğl. a. (öncekiyle eş kökenli). *Esk.* **1.** İşler, eylemler, hareketler. **—2.** Bir bilim dalının uygulama yönleri; bir işin uygulanma biçimleri.

AMELİYATHANE a. Cerr. **1.** Cerrahi müdahaleler için özel olarak hazırlanmış oda. **—2.** *Ameliyathane hemşiresi*, ameliyat sırasında gerekli aletleri hazırlayan ve gerektikçe cerraha veren hemşire.

AMELİYATLI sıf. Ameliyat edilmiş hasta için kullanılır.

AMELİYE sıf. (ar.*ᶜamelī*'nin dişl. *ᶜameliyye*). *Esk.* Uygulamalı: *Ulûm-ı ameliye* (uygulamalı bilimler).
◆ a. Uygulama, eylem, işlem: *"Bu ameliyenin başladığını hisseden Halil Bey'in ailesi, hükümet dairesine haber veriyor..."* (M. K. Atatürk).

AMELMANDE → AMELİMANDA.

AMELNÜVİS a. (ar. *ᶜamel* ve fars. *nüvis*'ten *ᶜamel-nüvis*). *Esk.* Kas kasılması sırasında üretilen işgücünü kaydeden alet. (XIX.yy.'da, fr. *ergographe* karşılığı kullanılmıştır.)

AMELSİZ a. ve sıf. *Esk.* **1.** Hareketsiz, durgun. **—2.** Yaptığı işte uygulaması olmayan.

AMELUS a. (lat. sözc.; yun. *a*, yokluk eki, ve *melos*, üye'den). Tıp. Bir ya da birkaç üyenin (kol, bacak) doğuştan yokluğuyla belirgin yapısal bozukluk.

ÂMEN sıf. (ar. *āmen*). *Esk.* Pek emin, çok güvenilir.

AMENAGOG a. (fr. *emménagogue*'dan). Âdetin başlamasını sağlayan ya da kolaylaştıran madde.
—ANSİKL. Aslına bakılırsa, gerçek anlamda amenagog yoktur. Fazlaca östrojen -progesteron yüklenerek bir kanama sağlanabilirse de, daha önce bir yumurtlama olmadığına göre, bu gerçek âdet sayılamaz. Gerçek anlamda âdet görülebilmesi için yumurtlamanın işe karışması gerekir.

AMENAJMAN a. (fr. *aménagement*). Bir ormanın en iyi biçimde işletilmesi ve değerlendirilmesi için uygulanacak olan kuralların tümü.
—ANSİKL. • Amenajmanın amacı, ekolojik duruma ve sosyo-ekonomik koşullara bağlı olarak belirli bir periyot için ormancılıkla ilgili konuları ve müdahale yöntemini, gerçekleştirilecek işleri, yer ve zaman bakımından belirlemektir. Konular, temel olarak, üretim (odun, mantar, reçine üretimi vb.), koruma (yüksek dağ

ormanları, erozyona karşı koruma), avcılık ve dinlencedir (kentleri çevreleyen ormanlar, ulusal parklar). Müdahale yönteminin konusu baltalık (kütük sürgünleriyle yenileme/gençleştirme), koru (ormanı ekim ya da dikimle yenileme ya da gençleştirme) ya da korulu-baltalık orman (koru ile baltalık karışımı) olabilir.

Orman amenajmanı ile gerçekleştirilecek işlemler şunlardır:
—ormanda bölme planını gerçekleştirmek (ormanı olabildiğince türdeş bölmelere ayırmak);
—meşcerelerin (bölmelerin) aktüel yapısını belirlemek ve gençleştirilmesi konusunda yetiştirme esaslarını saptamak;
—gerçekleştirilecek yapı işlerini incelemek (orman evleri ve yolları, boşaltma hendekleri vb.);
—ormanın işletilmesiyle ilgili geçerli bir uygulama takvimi (programı) yapmak; çeşitli silvikültürel işlemleri,özellikle kesimlerle (aralama kesimi, gençleştirme kesimi) ilgili tarihleri belirlemek.

Gerçek anlamda orman amenajmanı, kısa süreli periyotlar (10, 20 ya da 30 yıl) için geçerlidir; çünkü ormanı yeniden kurmadan önce uygulanacak müdahaleleri belirler ve kesim sonuçlarını yorumlayarak yetiştirme esaslarıyla ilgili ve gereksinim duyulan konularda değişiklik yapar.

Orman amenajmanı ile ilgili konular, özellikle şu noktalarda toplanır:
—hasat kesiminin yapılacağı idare süresi (kesim yaşı),
—eta, yani ormanın yapısına zarar vermeden, her yıl kesilebilecek ağaç hacmi.

• Ülkemiz ormanlarının idare ve işletilmesinde gerek devlet ormanlarında (orman varlığının en az % 99'u), gerekse özel kişilere ve vakıflara ait ormanlarda, mülk sahibi, orman amenajmanı planlarına göre kesim yapmak zorundadır. Devlet orman idaresi içinde yer alan Orman amenajman dairesi modern yöntemlerle (aero-fotogrametrik yöntemlerden yararlanarak), ülkede hemen bütün koru ve baltalık ormanlarının amenajman planlarını yapmıştır. Bu planlar, her 5-10 yılda bir revizyondan geçirilerek devamlı yenilenmektedir. Örneğin, 1984 yılında 1 960 331 ha ve 1985 yılında 927 388 ha orman alanının amenajman planları yapılmıştır.

AMENAJMANCI a. Ormanc. Ormanların amenajman planlarını yapmakla yükümlü kişi.

AMENARDİS, Mısır'ın gerileme döneminde, Amon'a tapan iki prensesin adı: **Amenardis I,** sudanlı firavun Kaşta'nın kızı. Kendisinden sonra yerini alsın diye, yeğeni Şapenupet II'yi evlat edindi; o da Taharka'nın kızı **Amenardis II**'yi evlat edindi.

AMENDOLA (Giovanni), italyan siyaset adamı (Salerno 1882-Cannes 1926). Kurucuları arasında yer aldığı Corriere della Sera ve İl Mondo gazetelerinde yazılar yazdı. İtalya'nın savaşa katılmasını savundu. Başlangıçta tutucuydu, Birinci Dünya savaşı'ndan sonra faşizme cephe aldı. 1919'da milletvekili seçildi, 1920'de maliye bakan yardımcısı, 1922'de sömürgeler bakanı oldu. Aşırı sağ ve solun karşısında liberal bir siyaset adamı olarak mecliste faşizme karşı muhalefeti yönetti; aydınların oluşturduğu Ulusal demokratik birlik'i kurdu. Roma ve Montecatini'de faşistlerin saldırısına uğrayınca (1925) Fransa'ya kaçmak zorunda kaldı; aldığı yaralar sonucu orada öldü.

AMENDOLA (Giorgio), italyan komünist militan (Roma 1907-*ay.y.* 1980), Giovanni Amendola'nın oğlu. 1929'da İtalyan komünist partisi'ne katıldı, 1932-1937 arasında hapis yattı. Fransa'ya sığındı, üye olduğu Kurtuluş komitesi'nde İtalyan komünist partisi'ni temsil etti. Almanlar tarafından tutuklandı, gerçek kimliği anlaşılmadan serbest bırakıldı, italyan direniş hareketine yeniden katılıp Torino'nun kurtarılmasına katkıda bulundu (nisan 1945). 1945 temmuzundan 1946 temmuzuna kadar italyan hükümetinde görev aldı. 1946'da merkez komitesine girdi. 1946'da kurucu mecliste, 1948'den başlayarak da parlamentoda milletvekilliği yaptı ve İtalyan komünist partisi'nin önde yöneticilerinden biri oldu. Militanlık yaşamının başlıca evrelerini anlatan iki kitap yazdı: *Una Scelta di vita* (1976) ve *Un'isola* (1980).

AMENEMHAT (*Amon en başta* anlamında eski mısırca sözc.), XII. hanedandan dört firavunun taşıdığı ad (İ.Ö. XX. - XIX. yy.). Bu firavunlar, 1. ara dönemin karışıklıklarından sonra, krallığın birliğini sağladılar. Teb tanrısı Amon'u, ilk onlar benimsediler; Asya, Nübye ve Libya'da giriştikleri seferlerle Mısır'ın üstünlüğünü sağlayıp ülkeye siyasal ve manevi güç, iktisadi refah kazandırdılar (Amenemhat III, el-Fayyum*'u zenginleştirdi; onun mezar tapınağı Yunanlılar'ca Labirent ile bir tutuldu).

AMENEMOPE, Ramsesler döneminde mısırlı görevli, bilgelik konusundaki kitabıyla (British Museum'da 10 474 numaralı papirüs) tanınan ahlakçı. Amenemope'ye göre bilgelik, Tanrı'ya boyun eğme, dünya nimetlerinden uzaklaşma, kendi durumunu kabullenme, kötülükten kaçma ve iyilik yapmadır. Bu düşünceler, benzer biçimde dile getirilmiş olarak Meseller'de de görülür.

AMENHOTEP, *Tanrı Amon hoşnut olsun* anlamında eski mısırca sözc. Genellikle AMENOFİS biçiminde yazılır.

AMENHOTEP, Hapu'nun oğlu, firavun Amenofis III'ün mimarı. Başlıca yapıtları Luksor tapınağı ve Malgatta sarayı'dır (Teb'in K.-B.'sında, batı yaka üzerinde). Sanatçı, çok sonraları tanrılaştırıldı.

AMENNA ünl. (ar. *amenna*). **1.** Bir sözü doğrulamak, güçlendirmek, benimsendiğini göstermek için kullanılır: *İyi bir arsa almak istiyorsun. Amenna, fakat paran buna yetmez ki! "Bir muanber turranın küfrüne âmennâ dedik"* (Hatayi, XVI.yy.). **—2.** *Amenna ve saddakna,* özellikle Kuran sözleri için "inandık ve onaylıyoruz" anlamında kullanılır.

AMENOFİS ya da **AMENHOTEP,** XVIII. hanedandan dört firavunun adı. —**Amenofis I** (İ.Ö. 1557-1530), Ahmosis ve Ahmes Nefertari'nin oğlu; babasının Asya ye Afrika toprakları üzerinde giriştiği mısır egemenliğini sağlamlaştırma ve krallığı yeniden düzenleme işini başarıyla sürdürdü. Öldükten sonra, Teb nekropolisinin piri olarak kendisine tapınıldı. Mezarı, Krallar vadisi'ndeki kral mezarlarının en eskisidir. —**Amenofis II** (İ.Ö. 1450-1425), Tutmosis III'ün oğlu; babası tarafından Nil'in 4. şelalesinden Fırat nehrine kadar kurulan büyük imparatorluğun bütünlüğünü titizlikle korudu ve Mitanni ile anlaşma yaptı. Bir Asya seferi dönüşünde getirilen esirler arasında Apiru'nun da (İbraniler) bulunması önemlidir, çünkü böylelikle tarihte ilk kez İbraniler'den söz edilmiş oluyordu. Mumyası ve ölümünde yanına konulan eşyaların bir kısmı, hâlâ Krallar vadisi'ndeki mezarının içindedir. —**Amenofis III** (İ.Ö. 1408-1372), Tutmosis IV'ün (ve muhtemelen Mitanni'li bir prensesin) oğlu; seleflerinin, doğu dünyasının en zengin imparatorluğu yaptıkları Mısır'a hükmetti. Bu lüks ve görkem döneminde, çok canlı bir uluslararası siyasetin (Amarna ve Boğazköy'de bulunan tabletler bunu kanıtlıyor) merkezi olan Teb, Ortadoğu'nun siyasal, iktisadi ve manevi hayatına hâkimdi. Bu döneme ait yapılar pek çoktur (Luksor tapınağı, Malgatta sarayı, Karnak dev heykelleri...); bu yapıları süsleyen ya da batı kıyısındaki özel mezarların (bilhassa Ramos'un mezarı) duvarları üzerinde hâlâ duran alçak kabartmalar ve resimler, ince zevkli

Amenofis III
Teb'de bulu..n kireçtaşından kabartma
Yeni İmparatorluk, İ.Ö. XIV. yy.
Mısır müzesi, Batı Berlin

ve çoğu kez zarif ve idealist bir sanata tanıklık eder. Ama, hükümdarlığının sonunda askeri seferlerden vazgeçen Amenofis III,Hitit krallığı'nın gittikçe artan gücü ve Akhalar'ın ekonomik tutkularının Mısır için oluşturduğu tehditlerin giderek tehlikeli bir biçimde belirginleştiğini gördü. —**Amenofis IV** → AKHENATON.

Amenofium, Amenofis III'ün mezar tapınağı. Nil'in sol kıyısındadır. Günümüze yalnız Memnon kolosları* kalmıştır.

AMENOKAL a. (*sultan* anlamında berberice sözc.). En soylu Tuareg ailesi olan İmananlar'ın reisine verilen ad. (Günümüzde tümüyle onursal bir nitelik taşıyan bu unvan, XVII. yy.'da Tuaregler'in kralını belirtirdi.)

Ame no murakumo no tsurugi, Susanoo'nun sekiz başlı yılanın kuyruğunda bulduğu ve Japonya'yı fethe giden Ninigi no Mikoto'ya verilen kılıcın adı. Ayna ve Mücevher ile birlikte imparator ailesinin hazinesini oluşturur.

AMENORE a. (fr. *amenorrhée;* yun. *a,* yokluk eki, *men, menos,* ay, ve *rhein,* akmak'tan). Âdet görmeme.
—ANSİKL. Gebelik dışında, esas ve sonradan olmak üzere iki çeşit amenore vardır. Cinsel dış belirtiler olsun olmasın hiç âdet görülmemişse, esas amenore sözkonusudur. Nedenleri doğuştan dölyolu, dölyatağı ya da yumurtalıklardaki biçim bozukluklarıdır.

Sonradan olan amenorede hasta bir süre normal âdetlerini görmüştür. Sık rastlanan bir neden, dölyatağının normal hormon uyarılarına cevap vermemesidir (travmadan ya da tüberkülozdan ileri gelme yapışıklıklar). Çoğu kez neden, ya yumurtalığa ya da arabeyin-hipofiz kökenli bir yumurtlama bozukluğuna bağlıdır. Bu son durumda prolaktin aşırılığının sıkça rol oynadığı anlaşılmıştır.

AME NO UZUME, japon mitolojisinde, yaptığı dansın yardımıyla, tanrıça Amaterasu'yu saklandığı mağaradan çıkaran gök tanrıçası. Dansçıların koruyucusudur ve şinto dinsel dansı *Kagura*'nın yaratıcısı olduğu söylenir.

AMENSALİZM a. (fr. *amensalisme*'den). Çevrebil. Bir bitki türünün, kendisiyle aynı ortamda yaşayan ve "engelleyici" denilen diğer bir bitki türüne ait köklerden çıkan salgılar nedeniyle gelişememesi. (Eşanl. ALELOPATİ.)
—ANSİKL. Amensalizm, kimi bilginlerin doğrudan rekabet, antibiyoz ya da antagonizm dedikleri olgudur.

Bileşikgillerden *Hieracium pilosella*'nın kökleri, çevresindeki yıllık bitkilerin çimlenmesini engelleyen ve böylece onların gelişmesini durdurarak kendi

gelişmesini sağlayan zehirli maddeler salgılar.

Birçok bakteri ve mantar, diğer bakterilerin gelişmesini engelleyen antibiyotik madde sentezler. Bu olay, zehirli maddelerin kolayca yayılabildiği sulu ortamlarda sık görülür. Planktonik mavi-yeşil suyosunları, su yüzeyinde "su çiçekleri" biçiminde birikir ve su faunasını, hatta büyükbaş hayvanları zehirler.

Aynı şekilde, peridinia grubundan bazı kamçılı deniz protistleri, çevrelerindeki tüm faunayı yok edebilecek maddeler yayar (kızıl sular).

AMENTÜ a. (ar. *amentü*, inandım). **1.** *Din.* İslam inanışının temel ilkelerini içeren arapça dua kalıbının, islam inancını simgeleştiren ilk sözcüğü. (Bk. *ansikl.* böl.). **—2.** Bir şeyin temelini oluşturan ilkeler: *Sanatın amentüsü.*

—ANSİKL. Müslümanlıkta imanın altı temel ilkesi: *Allah'a, meleklerine, kutsal kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe* ve *kadere* inanmak. Bu ilkeleri belirleyen ve "amentü" sözcüğüyle başlayan hadis dolayısıyla "amentü" deyimi oluşmuştur. Hadis, altı temel ilkeyi sıraladıktan sonra şöyle sona erer: 'Öldükten sonra dirilmek de haktır (gerçektir). Allah'tan başka tanrı bulunmadığına, Hz. Muhammet'in O'nun kulu ve peygamberi olduğuna şahadet ederim."

AMER sıf. (ar. *a^cmer*). *Esk.* Uzun ömürlü ya da çok yaşlı insanlar için kullanılır.

AMER → ACI GÖLLER.

AMERBACH (Bonifacius), isviçreli hukukçu (Basel 1495-*ay.y.* 1562). İçinde Holbein'ın yaptığı portresinin (1519) de yer aldığı sanat koleksiyonları, Basel müzesi'ni oluşturan en değerli parçalardır.

AMERİA. Tar. coğ. Anadolu'nun Kappadokia bölgesinde küçük yerleşme; Sebasteia'nın (Sıvas) yakınında. Pers döneminde Men Pharnakes'in, Roma dönemindeyse Selene'nin tapınım yeriydi.

America, gulet yelkenleriyle donatılmış amerikan yatı. 1851 yılında Cowes'a uğradığında teknenin sahibi, ingiliz yatçılarına meydan okuyarak Wight adası çevresinde bir yarış önerdi. 22 ağustosta kraliçe Victoria'nın koyduğu kupayı America kazandı. *America's Cup* (America kupası) adı verilen bu kupa New York Yacht Club'de korunur ve dört yılda bir amerikan sularında yapılan yat yarışlarında ortaya konur. Bu yarışma, yat yarışlarının en ünlülerinden biridir.

***Australia* (solda) ve *Freedom* (gelecekteki şampiyon) 1980 *America* kupası yarışlarında**

American Airlines Incorporated (AAİ), 1930'da kurulan ve 1934'te, bugünkü adıyla örgütlenen amerikan havacılık şirketi. Önemli bir iç hatlar şebekesi vardır (Kanada ve Meksika'ya da sefer yapar). Genel merkezi New York'tadır.

American Ballet Theatre, Lucia Chase* ile Richard Pleasant (1906-1961) tarafından 1939'da New York'ta kurulan ve ilk kadrosu, Mordkin* balesi dansçılarının çoğunu kapsayan amerikan bale topluluğu Ballet Theatre'ın 1957'den sonraki resmi adı. Kuruldüğu sıralarda, 14'ü zenci, 19'u ispanyol olmak üzere yüz kadar dansçısı olan topluluk, bazen dansçı olarak da görev alan sürekli koregraflarla anlaştı. İlk gösterilerini 1940'ta, New York'ta verdi. 1945'te, yönetim L.Chase ve Oliver Smith*'e geçti; Anthony Tudor*, 1946'da sanat yönetmenliğine getirildi. 1947 'de kurulan Ballet Theatre Foundation adlı vakıf, topluluğa parasal sorunlarını çözme olanağı sağladı. Kurumun Ballet Theatre School adını taşıyan okulu 1951'de açıldı; 1957'de de Ballet Theatre Workshop adlı stüdyo kuruldu. 1959-60 yıllarında etkinliklerine ara veren topluluk, 1962'de merkezini Washington'a taşıdı, sonra yeniden New York'a döndü (1964). 1972'de, American Ballet Theatre School'un en iyi öğrencileriyle R. Englund'ın yönetiminde Ballet Repertory Company adlı bir topluluk kuruldu. Leningrad Kirov balesi'yle çıktığı turne sırasında Batı'ya sığınan Mihail Barışnikov, 1980'de American Ballet Theatre'ın başına getirildi.

• *İlk kez American Ballet Theatre'ın sahnelediği balelerin başlıcaları.* 1941: *Pas de quatre* (A. Dolin), *Bluebeard* (M. Fokine); 1942: *Pillar of fire* (A.Tudor); 1944: *Fancy Free* (J. Robbins); 1948: *Fall River Legend* (A. De Mille); 1952: *Winter's Eve* (K. MacMillan); 1957: *The Maids* (H. Ross); 1960: *Lady form the Sea* (B. Cullberg); J. Robbins; 1967: *Harbinger* (E.Feld); 1970: *The River* (A. Ailey); 1972: *Bitmemiş senfoni* [P. Van Dijk]; 1975: *The Leaves Are Fading* (A.Tudor); 1976: *Push Comes to Shave* (T. Tharp).

American Cyanamid Company, amerikan kimyasal ürünler şirketi; 1907'de Niagara Falls'ta, ünlü çavlanların su gücünden yararlanarak kalsiyum siyanamit üretimi yapmak için kuruldu. Daha sonra, bazı şirketlerle birleşerek ya da onları bünyesine katarak güçlü bir endüstri kuruluşuna dönüştü. 15 bilimsel araştırma merkezine sahip olan şirket bugün gübre, yapay lif, eczacılık ürünleri ve boyarmaddeler üreten yaklaşık 100 kadar işletmeyi denetlemektedir.

American Express Company, dünyanın en büyük amerikan şirketi; hizmet sektöründe etkinlik gösterir. 1839 yılında, bir Amerikalı, ülkenin batısında bulunan bir grup işadamına gönderilen para ve belgeleri bir çanta içinde taşıyarak işe başlamıştı. 1850'de iki rakibi ile birleşerek American Express Company'yi kurdu. 1891'de şirket, parasal işlemlerde devrim yaratacak olan "traveller's cheque"i (seyahat çeki) piyasaya çıkardı. Birinci Dünya savaşı sırasında, Avrupa'da savaşan ingiliz ve amerikalı askerlere gönderilen kolileri toplama ve dağıtma işlerini üstlendi. 1915'te seyahat hizmetlerini başlattı. Bugün de, şirketin başlıca şubeleri, sigortacılık, uluslararası bankacılık, seyahat acenteliği alanlarında etkinlik göstermektedir.

American Federation of Labor -Congress of Industrial Organizations (AFL-CİO), amerikan sendika örgütü. 1886'da, Samuel Gompers tarafından, ingiliz trade-union'ları modeline göre ve bir meslek grupları federasyonu olarak kurulan American Federation of Labour, kapitalist rejimin toplumsal ve iktisadi yapılarını eleştiri konusu yapmadan reformcu bir sendikacılık siyaseti uygulamaktadır. 1914'te 2 milyon olan üye sayısını birkaç yılda iki katına çıkardı. Ama, 1935'te, AFL'nin sanayi sendikalarının temelli bir yapıya kavuşturulmasından yana olan bazı AFL mensupları, madencilerin yöneticisi John Lewis'in önderliğinde örgütlenerek Committee for İndustrial Organizations'ı (CİO) kurdular. Kasım 1938'de Committee, AFL ile bütün ilişkisini keserek Congress of İndustrial Organizations adını aldı. İkinci Dünya savaşı arefesinde CİO'nun 3,7 milyon, AFL'nin ise 4,2 milyon üyesi vardı. 1955'te, AFL ile CIO uzun görüşmelerden sonra birleşerek AFL -CİO'yu meydana getirdiler.Bu durumda tüm örgüt, 16,5 milyon üyeyi, yani ABD' deki sendikalı işçilerin % 90'ını çatısı altında toplamaktadır.

American Geographical Society, ABD'deki coğrafya derneklerinin en eskisi; 1852'de New York'ta kurulmuştur. The Geographical Review'yu, Research Series'i ve aylık bir bülteni (Focus) yayımlamakta, önemli harita yapıtları da basmaktadır.

American Legion, 1917-18 ve 1941 -1945 dünya savaşlarına katılmış eski muhariplerin örgütü. Avrupa'ya gönderilmiş amerikan birliği askerlerince 1919'da Paris'te kuruldu. Merkezi Washington'dadır. Örgüt, ABD anayasasını savunmayı, savaş alanında can vermiş amerikan askerlerinin anısını yaşatmayı ve ulusal duyguyu geliştirmeyi amaçlar.

american selling price, ABD'de ithal mallarına uygulanan gümrük resmine verilen ad. (Bu gümrük resmi, eşdeğer bir amerikan malının satış fiyatına göre hesaplanır.)

American Telephone and Telegraph Company (AT&T), amerikan telekomünikasyon şirketi. 1885'te kuruldu. Şubeleriyle birlikte "Bell System" adıyla bilinen bütünü oluşturur. Dünyadaki kamu hizmetleri kuruluşlarının en büyüğüdür ve ABD'de hizmet veren tüm telefonların yaklaşık yüzde 80'ini, yani 133 milyonu aşkın telefonu denetler. Şirkette 984 000 görevli çalışmaktadır. 3 milyonu aşkın kişinin hisseleriyle oluşan sermayesiyle, kamu ortaklığı türünün iyi bir örneğidir. Araştırma laboratuvarlarında birçok buluş (teyp, transistor, telekomünikasyon uyduları) gerçekleştirilmiştir.

American Tobacco, 1885'te, Durham'da kurulan amerikan şirketi. Daha XX.yy.'ın başında, güçlü bir tekel haline geldi ve tek başına ABD'nin sigara ihtiyacının % 82'sini, pipo tütününün % 71'ini ve enfiyenin % 92'sini karşılar oldu.

1911'de, tröstlere karşı çıkarılan kanun, şirketi, işlerinin büyük bir kısmını tasfiye etmek zorunda bıraktı ve böylece ana şirketten bağımsız ve ona rakip birtakım şirketler ortaya çıktı: R.J. Reynolds Tobacco Co., Ligget and Myers, P. Lorillard Co, United Cigar Stores, British-American Tobacco, vb.

AMERİCANO a. (fr. sözc.).Bitter ve vermut karışımına soda ve limon kabuğu katılarak yapılan kokteyl.

AMERİKA, dünyanın altı kıtasından biri; yüzölçümü 42 milyon km²; yaklaşık 620 milyon nüf. Üç büyük parçaya ayrılır: kıtanın büyük bölümünü oluşturan *Kuzey Amerika* ve *Güney Amerika* ile, bunları birbirinden ayıran kıstak (bazı coğraf-

ORTA VE KUZEY AMERİKA

— kıtaaşırı demiryolu

— Kuzeye geçiş ve Güney panamerikan yolu

0 km 500 km 1000

yacılara göre, Antil adalarıyla birlikte), yani *Orta Amerika.*

fiziksel coğrafya

Amerika, K'den G.'e doğru en çok yayılan (Grönland'ın kuzeyinde 83°K., Horn burnunda 56°G. enlemi) kıtadır. Sınırları çok belirgindir: B.'da Büyük okyanus, D.'da Atlas okyanusu, K.'de Kuzey Buz denizi, G.'de Güney Buz denizi.

• *Yüzey şekilleri.* Gerek Kuzey Amerika'da, gerek Güney Amerika'da yapı ve yüzey şekilleri bakımından K.'den G.'e doğru, üç büyük birim uzanır.

B.'da genç dağlar, Alaska'dan Ateş ülkesi'ne kadar yaklaşık 20 000 km boyunca yayılır. Yükseltileri büyüktür. Bu dağlardaki (genel bir adları yoktur ve Kayalık dağlar Kuzey Amerika'daki dağların yalnızca bir bölümüdür) en büyük yükseltiye Alaska'da rastlanır: McKinley dağı. Güney Amerika'da, And sıradağları en yüksek noktaya, Arjantin'de, Aconcagua'da (6 959 m) erişir. Dağlar, çoğunlukla, çifte yaylar çizerek daha küçük dağlarla bölmelere ayrılmış olan geniş platoları ya da ovaları kuşatır (ABD'de Büyük havza, Meksika yüksek platosu, Bolivya yüksek ovası); ayrıca büyük tektonik çukurlara da rastlanır (Kaliforniya'daki [ABD] Death Valley). Sözkonusu dağların büyük bölümü, Kuzey Amerika'da İkinci Zaman'da (Laramie dağoluşu), And dağlarında Üçüncü Zaman sonlarında ve Dördüncü Zaman'da yükselmiştir. Kıvrımlar Kuzey Amerika'da belirli ölçüde önemli olduğu halde, yanal hareketlerin ikinci derecede rol oynadığı And sıradağlarında, çökellerle örtülü olan ya da olmayan eski temel parçalarını yükseklere çıkaran granit sokulumları ve düşey hareketler, birinci derecede önemlidir (büyük yükseltilerdeki hafif dalgalı yüksek yüzeylerin yaygınlığı bununla ilgilidir). Dağoluş hareketiyle birlikte oluşan yanardağ etkinliği, geniş bölgeleri (ABD'de Columbia platoları) etkilemiştir. Günümüzdeki yanardağ etkinliği yalnızca And dağlarında ve Orta Amerika'da önemlidir. Bununla birlikte, Kuzey Amerika'da bazı büyük kırıkların (San Andreas kırığı) zaman zaman oynaması, depremlere yol açar (San Francisco, 1906).

D.'da daha az yüksek, daha basık dağlar yer alır. Kuzey Amerika'da, Apalaşlar (Mitchell dağında 2 037 m) Newfoundland'dan Alabama'ya kadar uzanır. Birinci Zaman'da kıvrımlanmış, sonradan aşınmayla düzleşmiş olan bu dağlar Kretase devrinde yeniden yükselmiştir, horstlar oluşmuştur (Blue Ridge); aşınma yüzeylerinin farklı gereçler üzerinde uzandığı yerlerdeyse, aşınmanın yeniden başlaması, dirençli kayalardan oluşan çıkıntıların ("Apalaş tipi" diye nitelenen yüzey şekli) belirmesine yol açmıştır. Saint Lawrence ırmağının K.'inde, Laurent dağları, Kanada kalkanının yükselmiş kenarını oluşturur. Güney Amerika'da, Guyanalar kalkanının en yüksek noktası, yaklaşık 3 000 m'dir. Brezilya kalkanının yükselmiş ve kırılmış doğu kenarı (Serra do Mar horstu, Paraiba vadisi grabeni), Atlas okyanusu kıyısındaki ovalara sarp yamaçlarla iner; batı aklanı tatlı eğimlidir. Bu sıradağlar arasında ovalar ve platolardan oluşan alçak bir bölgede büyük ırmaklar (Mississippi, Mackenzie, Amazon, Paraná) bulunur. Kambriyumöncesi kalkanlar, Kanada'da, Amazon ve Orinoco ırmakları arasında (Guyanalar kalkanı) ve rio Madeira ile Atlas okyanusu arasında (Brezilya kalkanı) yüzeyde görünürler.

Geri kalan kesimlerde, kalkanlar, deniz ya da kara tortullarıyla örtülüdür: Apalaş platosunun Birinci Zaman kumtaşları ve kireçtaşları (kalınlıkları 5 km'yi bulur). Chaco ve Pampa birikim ovasında, Birinci Zaman'dan Dördüncü Zaman'a (rüzgârla büyük ölçüde gereç taşınma dönemi: yanardağ külleri) kadar çeşitli dönemlerde oluşmuş tortullar yer alır. Farklı dirençteki tortul oluşukların temasını, bazen kuestalar belirler. Kuzey Amerika'da Dördüncü Zaman inlandsis'leri, buzultaşlar ve buzul gölleri (Büyük göller) bırakmışlardır.

• *İklim ve bitki örtüsü.* Kuzey Amerika büyük bölümüyle ılıman kuşakta, Güney Amerika daha çok tropikal kuşakta yer alır. Dağların K.'den G.'e doğru uzanması okyanus etkilerinin iç kesimlere ulaşmasını engeller, buna karşılık kıtanın orta kesimindeki oluk, hava kütlelerinin K.'den G.'e ya da G.'den K.'e doğru dolaşımını kolaylaştırır. Kış mevsiminde, soğuk ve kuru kutup havası, Kuzey Amerika'da çok aşağılara kadar iner, bazen Florida'daki turunçgil tarımına zarar verebilir. Atlas okyanusu kıyısı yakınında kar örtüsü kalınlaşır; buraları, soğuk Labrador akıntısının etkisiyle daima soğuktur: Napoli ile aynı enlemde olan New York, çok kez kar yığınlarıyla kaplanır. Yazın, Atlas okyanusu kökenli yarıtropikal yüksek basınçlar, ABD'nin orta ve doğu kesimlerini kaplayarak, mısır tarımına elverişli sıcaklıkları ve nemliliği getirir. Kuzey Amerika'da bitki örtüsünün kuşaklar halinde sıralanması, sıcaklık farklılıklarını yansıtır: K.'den G.'ye doğru gidildikçe tundra, kozalaklılar kuzey ormanı, karışık orman (Apalaş dağlarının güneyinde yarıtropikal türlerle zenginleşir) birbirini izler. ABD'nin orta kesimindeki çayırlar, Kayalık dağların eteğindeki yüksek ovalarda yerini bozkıra bırakır. Dağların Büyük okyanus yamacında, Büyük okyanus ılık akıntısı, ılıman okyanus ikliminin Alaska'ya kadar uzanmasını sağlar; bol yağışlı batı yamaçlarında çok sık kozalaklılar ormanları (Kaliforniya'da sekoya'lar) vardır. Yazın yağmurları engelleyen Kaliforniya soğuk akıntısının yaladığı Güney ve Orta Kaliforniya'da, doğu kıyılarında rastlanmayan Akdeniz tipi iklim egemendir. Batıdaki dağlarda, iklim fönün etkisiyle kuraklaşır, hatta güneye doğru çölleşir (kuytu yamaç çölleri, Arizona'daki kaktüslü çöller).

Aynı bakı karşıtlıklarına, çok daha dar olan ılıman Güney Amerika'da da rastlanır. Şili'nin güney kesiminde, And dağlarının batı yamacı, Büyük okyanus'un yumuşak ve nemli havasını alır (bol yağışlar, sık aravkarya ormanları). 32° - 38° G. enlemleri arasında, Şili kıyısında Akdeniz tipi iklim egemendir. Daha kuzeyde, Humboldt soğuk akıntısının etkisiyle kuraklık (Peru'da 6° 30' G enlemine kadar ulaşan kıyı çölü) ortaya çıkar. Atlas okyanusu kıyısında, Kuzey Amerika'da olduğu gibi, ılıman iklim yarıtropikal iklimle doğrudan sınırdaştır. And dağlarından esen rüzgârları alan Patagonya, fönün etkisiyle kuraktır (Pampa'da çayırlara dönüşen bozkır); Patagonya'nın soğuk havası, Brezilya'nın güneyine kadar uzanır (buna "pampero" denir).

Tropikal Amerika'da, dönenceler arası cephenin hareketleri, uzunlukları bölgelere göre değişen bir kurak mevsimle bir yağışlı mevsimin nöbetleşmesine yol açar; engebeler, mevsimlik karşıtlıkları daha da artırır (rüzgâraltı yamaçlar daha kuraktır). Yağışların en bol ve yıl boyunca en iyi biçimde dağılmış olduğu kesim, hepyeşil büyük ekvator ormanıyla örtülüdür (Amazon bölgesi). Amerika'da, Afrika'da olduğu gibi kuşak halinde büyük çöller yoktur; çünkü kara buna yetecek kadar geniş değildir (Büyük Sahra Antil adalarıyla aynı enlemdedir).

insan coğrafyası ve iktisadi coğrafya

Amerika, bütünüyle az nüfuslu bir kıtadır, ama nüfusunun dağılımı eşit değildir: Kanada'nın kuzeyi ve Amazon bölgesi hemen hemen boştur; Megalopolis'deyse km²'ye 100-200 kişi düşer. Genel olarak kıyı bölgeleri, iç kesimlere oranla daha kalabalıktır (tek önemli kuraldışı durum, Orta Meksika'daki yüksek platolardır). Ama Kuzey Amerika'da Atlas okyanusu cephesi, Büyük okyanus cephesine oranla çok daha yoğun nüfusludur; Güney Amerika'daysa, iki cephedeki nüfus, daha dengelidir. Ayrıca, Kuzey Amerika'nın batı kesimindeki kurak, hatta çorak dağların ıssız olmasına karşılık, tropikal And'larda yoğun bir nüfus vardır.

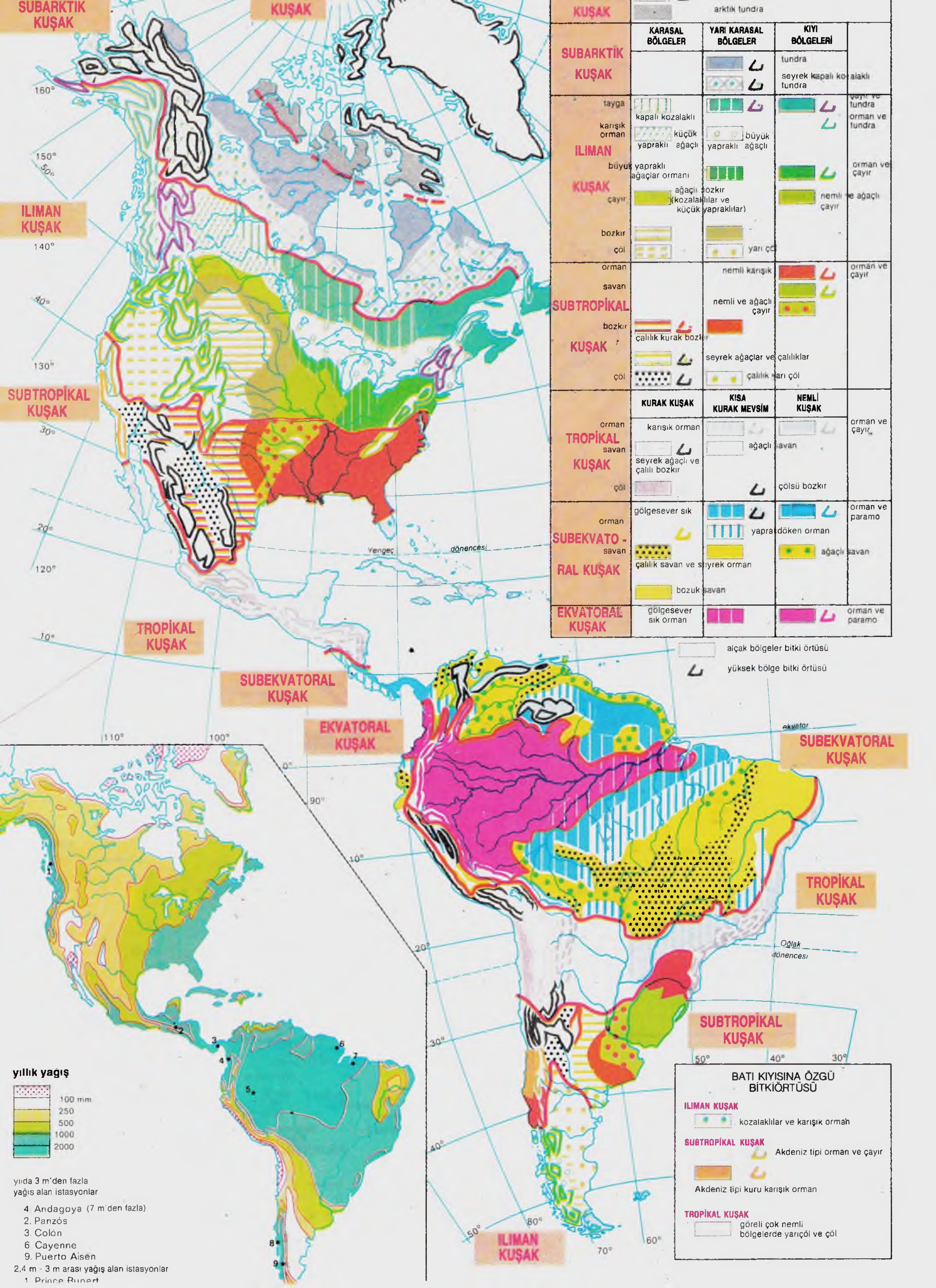
Kolomböncesi dönemde, And dağları ve Orta Meksika'daki yüksek platolar nüfusun en yoğun olduğu iki kutbu oluşturuyordu.

Kıtanın geri kalan kesimi, bilindiği kadarıyla, aşağı yukarı boştu. İspanyollar'ın kıtaya yerleşmeleri Kızılderililer'i kırıp geçirdiğinden (savaşlar, salgın hastalıklar, kölelik), Amerika nüfusunun bugünkü özelliklerini, daha çok Avrupalılar belirledi: beyazlar büyük ölçüde egemendir. Yalnızca Bolivya'da, Kolomböncesi dönemde yaşayanların soyundan gelme Kızılderililer çoğunluktadır. Kuzey Amerika, fransızca konuşan Kanadalılar dışında, anglosakson ve protestandır; ayrıca alman ve iskandinav kökenli önemli azınlıklar vardır. Güney Amerika halkıysa, büyük ölçüde ispanyol ya da portekiz (Brezilya'da) kökenli ve katoliktir.

Güney Amerika'da ırk karışmaları hoş görülmüştür. Beyazlar, Kızılderililer ve zenciler (Afrika'dan getirilmiş kölelerin soyundan gelenler) arasındaki melezleşmeler, Latin Amerika halkının bir özelliğidir. Kuzey Amerika'da "melting-pot" (karışma potası), yalnızca Kızılderililer'in eşit olmayan bir biçimde dağıldıkları topraklara ilk ayak basan Kuzey-Batı Avrupa kökenli nüfus için geçerlidir. XIX. yy.'ın sonunda kitle halinde kıtaya göçen latin kökenliler, bu potaya karışma konusunda büyük güçlük çekmişlerdir. Günümüzde Kuzey Amerika'ya göçen Latin Amerikalılar ise (Porto Rikolular, Meksikalılar) toplumun en alt düzeyindeki işlerde çalışmakta ve zencilere karşı hâlâ sürdürülmekte olan (kamu yetkililerinin zencileri toplumla bütünleştirme çabalarına karşın) ırk ayrımına benzeyen bir ayrıma konu olmaktadır.

İktisadı büyük ölçüde gelişmiş olan Kuzey Amerika, yaygın biçimde kentleşmiş (nüfusun % 75'i kentlerde yaşar) ve sanayileşmiştir; yaşama düzeyi yüksektir. Güney Amerika ve Orta Amerika ise, azgelişmişlikten kurtulmaya çalışmakta, ama hızla ilerleyen nüfus artışları (birçok ülkede yılda % 3'e yakın nüfus artışı) bu çabaları önemli ölçüde engellemektedir. Köylerdeki ve kentlerdeki halk yığınları (Güney Amerika, Üçüncü Dünya ülkeleri arasında kentleşmenin en çok geliştiği bölgedir; nüfusun yarısından çoğu, büyük bölümü gecekondu semtlerinde olmak üzere, kentlerde yaşar).eksik istihdam, işsizlik, yoksulluk içinde kıvranmaktadır. Kuzey Amerika'da da azınlıklar (zenciler, Latin Amerika köke 'ler vb.) yoksulluk çeker; ama varlıklı ve nüfus artışı ne çok az, ne de çok fazla olan bir toplumda küçük öbekler oluşturduklarından, sorunlara yol açmazlar.

Kuzey Amerika'nın gelişmesi, çok sayıdaki doğal kaynağa dayalıdır. Akaryakıt rezervleri, uzun süredir işletildikleri ve tüketim çok fazla olduğu için tükenmeye yüz tutmuştur; fakat, Athabasca'nın (Kanada) bitümlü kumlarındaki ve Colorado'nun bitümlü şistlerindeki rezervler, dünya petrol rezervleri toplamından büyüktür; kömür rezervlerininse, daha birçok yüzyıllık tüketimi karşılayacağı hesaplanıyor. ABD ya da Kanada (çoğunlukla her ikisi) akaryakıt, kömür, uranyum, demir, bakır, kurşun, çinko, amyant, nikel vb. alanlarda dünyanın başlıca üreticileri arasındadır. Latin Amerika'daysa, bazı ülkelerde yeraltı kaynaklarının az olmasına karşın (hiç değilse, günümüzdeki arama düzeyinde) diğerleri, azımsanmayacak bir ya da birkaç maden kaynağına sahiptir: hidrokarbon (Meksika, özellikle de Venezuela), bakır (Şili), demir (Brezilya), boksit (Jamaika ve Surinam),vb. Ama bu kaynaklar çok uzun bir süre gelişmiş ülkeler (özellikle ABD) tarafından ihraç edilmiş,

SUBARKTİK KUŞAK
KUŞAK
ILIMAN KUŞAK
SUBTROPİKAL KUŞAK
TROPİKAL KUŞAK
SUBEKVATORAL KUŞAK
EKVATORAL KUŞAK
SUBEKVATORAL KUŞAK
TROPİKAL KUŞAK
SUBTROPİKAL KUŞAK
ILIMAN KUŞAK
Yengeç dönencesi
ekvator
Oğlak dönencesi
arktik tundra
KARASAL BÖLGELER
YARI KARASAL BÖLGELER
KIYI BÖLGELERİ
tundra
seyrek kapalı kozalaklı tundra
tayga
kapalı kozalaklı
çayır ve tundra
orman ve tundra
karışık orman
küçük yapraklı ağaçlı
büyük yapraklı ağaçlı
büyük yapraklı ağaçlar ormanı
orman ve çayır
çayır
ağaçlı bozkır (kozalaklılar ve küçük yapraklılar)
nemli ve ağaçlı çayır
bozkır
çöl
yarı çöl
orman
savan
nemli karışık
orman ve çayır
nemli ve ağaçlı çayır
çalılık kurak bozkır
seyrek ağaçlar ve çalılıklar
çalılık yarı çöl
KURAK KUŞAK
KISA KURAK MEVSİM
NEMLİ KUŞAK
karışık orman
orman ve çayır
ağaçlı savan
seyrek ağaçlı ve çalılı bozkır
çölsü bozkır
gölgesever sık
orman ve paramo
yaprak döken orman
ağaçlı savan
çalılık savan ve seyrek orman
bozuk savan
gölgesever sık orman
orman ve paramo
alçak bölgeler bitki örtüsü
yüksek bölge bitki örtüsü
BATI KIYISINA ÖZGÜ BİTKİÖRTÜSÜ
ILIMAN KUŞAK
kozalaklılar ve karışık orman
SUBTROPİKAL KUŞAK
Akdeniz tipi orman ve çayır
Akdeniz tipi kuru karışık orman
TROPİKAL KUŞAK
göreli çok nemli bölgelerde yarıçöl ve çöl
yıllık yağış
100 mm
250
500
1000
2000
yılda 3 m'den fazla yağış alan istasyonlar
4. Andagoya (7 m'den fazla)
2. Panzós
3. Colón
6. Cayenne
9. Puerto Aisen
2,4 m - 3 m arası yağış alan istasyonlar
1. Prince Rupert

GÜNEY AMERİKA

bazen denetlenmiş; bu da, çoğunlukla yabancı sermaye ve teknisyenlere hâlâ bağımlı olan ulusal sanayilerin gelişmesini engellemiştir.

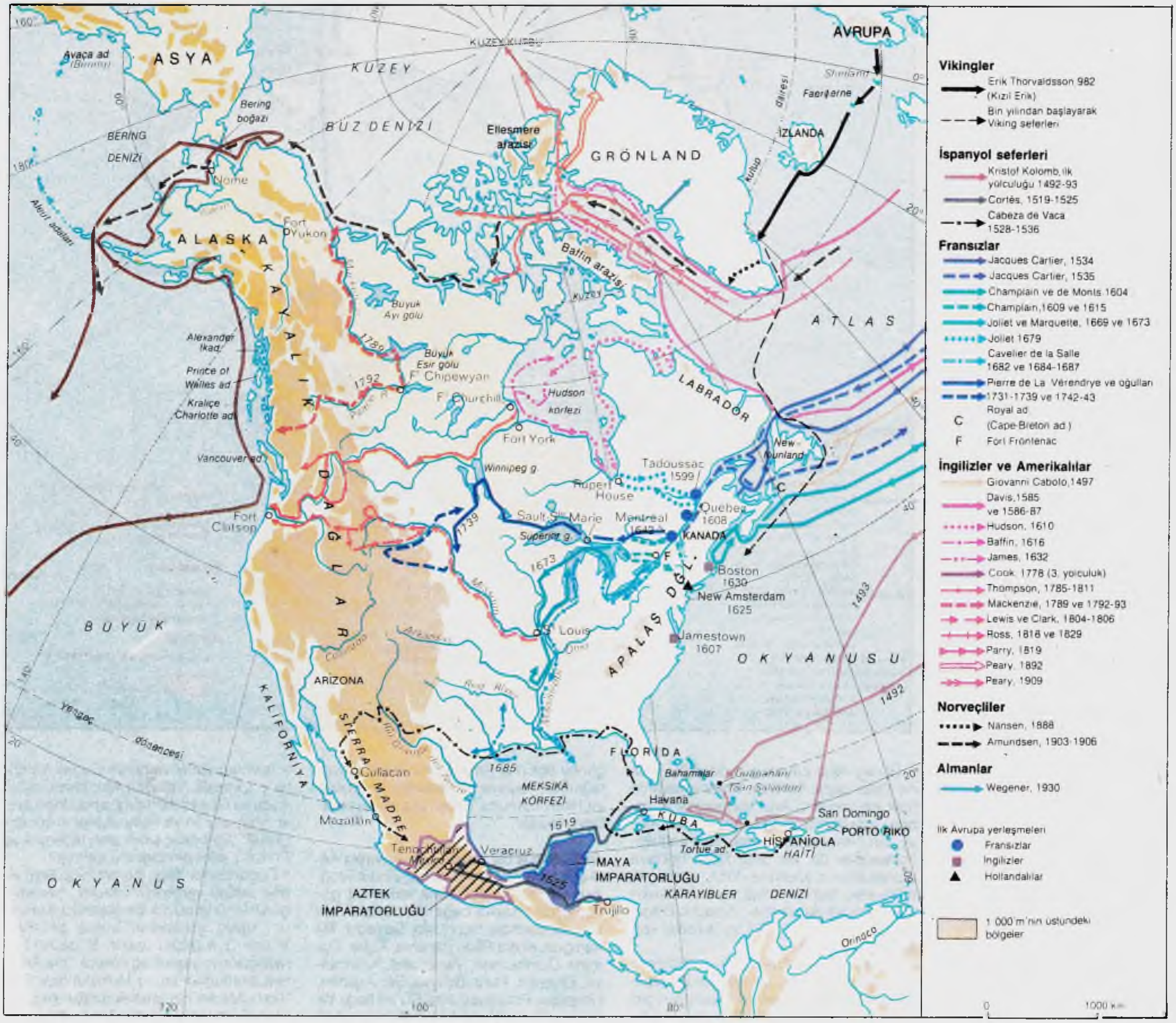
keşif

Amerika'nın "keşfi"nin yarattığı sorunlar her şeyden önce, terime verilmesi gereken anlama ilişkindir. Avrupalılar, Amerika topraklarına, aslında çok erken bir tarihte ulaştılar: 982'de İzlanda'dan gelen "Kızıl Erik" (Erik Thorvaldsson), Grönland'a çıktı. Kuşkusuz, iklimi o zamanlar bugünkünden çok daha ılıman olan bu kıyıya ilk çıkışı, pek çok iz (özellikle mezarlıklar) bırakmış olan topluluklar izledi. 1000 yıllarından başlayarak Grönland'dan gelenlerin asıl Amerika'ya ulaştığı bir gerçektir: 1003-1006 arasında Vikingler, "Vinland"a yerleştiler. Yakın dönemde yapılan kazılarda, Newfoundland'ın kuzey ucunda, Pistolet koyu kıyısında kurmuş oldukları köylerin kalıntıları bulundu. Ama, yeni balık avı alanları bulmak amacıyla yapılan bu seferler, Ortaçağ'lıların dünya tasarımında hiçbir iz bırakmadı. Gerçekten de bunlar, Marianne Mahn-Lot'un deyimiyle, "bilinçsiz bir keşif", basit bir "buluntu" olarak kaldı.

Yeni bir dünya keşfetme onuru kuşkusuz, gelmiş geçmiş en büyük denizcilerden biri olan Kristof Kolomb'a aittir. Ama burada da bir sorunla karşılaşılır. Kolomb, genellikle dendiği gibi, sadece efsanevi zenginliklerle dolu Hindistan'a giden bir yol mu arıyordu? Yoksa, Ortaçağ ütopyasından esinlenerek, belki de "cennetin girişi" olduğunu düşündüğü yeni bir dünyanın bilinçli bir "yaratıcısı" mıydı? Michel Lequenne, Kolomb'un başvurduğu kitapların sayfa kenarlarına düştüğü notları inceleyerek, bu ikinci varsayımı benimser. Kristof Kolomb son yolculuğunda (1502-1504) Amerika kıstağının bir bölümünün kıyılarını saptadı, ama daha önceden başka denizciler harekete geçmişti: Bristol'lü İngilizler'in hizmetinde çalışan Jean Cabot'un, daha 1497'de "Vinland" yolunu yeniden bulduğu sanılmaktadır. Cabral'ın güneye yaptığı yolculuğunsa kuşku götürür yanı yoktur: yolculuk, 1500 yılında, gelecekteki Brezilya'nın bir bölümü olan "Gerçek Haç Toprağı"na, Portekiz kralı Manuel adına el konmasıyla sonuçlandı. Ayrıca, Lizbon sarayının, daha önce gönderilen, ama açıklanmamış olan bazı geziler sayesinde, sözkonusu topraklarla ilgili bilgiler edinmiş olduğu da düşünülebilir. Nitekim, Tordesillas antlaşması'yla (1494), Amerika'nın Eski Dünya'ya en yakın noktası olduğu sonradan anlaşılan bu kesimde keşfedilecek topraklar Portekiz'e verildi. Güney Amerika kıyılarının Patagonya'ya kadar eksiksiz keşfini, gene Portekizliler hesabına çalışan Amerigo Vespucci gerçekleştirdi. Saint-Dié'li bir coğrafyacı da, 1507'de yayımladığı bir çalışmasında, Yeni Dünya'ya pek de haklı olmayarak Amerigo'nun adını verdi. 1513'te Balboa'nın Amerika kıstağını aşarak Büyük okyanus kıyısına İspanya adına el koyması, keşif tarihinde çok önemli bir dönüm noktasıdır.

Amerika kıtasının iç kesiminin keşfi sonradan, birbirinden çok farklı iki süreçle gerçekleştirildi: keşif yapanlar ya çok büyük, sağlam yapılı imparatorluklara ya da göçebelerin ya da yarı göçebelerin yaşadığı seyrek nüfuslu alanlara yöneldi. Birinciler, yani conquistador'lar adıyla bilinen "büyük fatihler", kendinden emin ve egemen hıristiyan dünyasıyla, bozguncu kehanetlerin zayıflatmış olduğu Aztek ve İnka imparatorlukları arasındaki sert ve olağanüstü karşılaşmanın gerçekleşmesine ön ayak oldular. İspanyol fethinin başarısı, coğrafyada başdöndürücü bir değişmeye yol açtı: 1519'dan sonraki yirmi yıldan kısa bir süre içinde Cortés, Pizarro ve Pizarro'nun yardımcıları ya da rakipleri (kardeşi Gonzalo, Belalcázar, Valdivia, özellikle de Almagro) Kaliforniya ile Güney And dağlarının arasındaki bütün dağlık bölgeleri ana çizgileriyle Eski Dünya'ya açıkladılar. Ortadan kalkan iki büyük imparatorluğun çok uzağındaki uçsuz bucaksız bölgeleri de, eldorado'ları, gizemli kentleri ya da efsanevi uygarlık-

KUZEY AMERİKA'NIN KEŞFİ

ları arayan serüvenciler dolaştı. Ne var ki, serüvencilerin başlarından geçen olağanüstü olayların coğrafya alanındaki bilgilerin artmasına çok az katkısı oldu. Bu olaylara sahne olan uçsuz bucaksız alanların iyice tanınması, çok sonraları (bazı bölümleri, ancak XIX. yy. başlarında) gerçekleşti. Meksika körfezinden Kayalık dağların güney sınırlarına ulaşan (1527-1536) Cabeza de Vaca ile, Arizona çöllerinde efsanevi "Yedi kent" altınlarını arayan (1540-41) Coronado bu tür serüvenci gezginlerdir. Güney Amerika'nın kuzey kesimini de, çok yüzeysel bir biçimde, ünlü "el Dorado"yu (bedeni altın tozuyla kaplı hükümdar) arayan (1536-1538) Jimenez de Quesada aydınlattı. Kısa süre sonra, Gonzalo Pizarro'nun yardımcılarından Orellana, daha güneyde çok büyük bir ırmağı aşağı kesimine doğru izledi ve rastladığı uzun saçlı Kızılderililer'i kadın savaşçılar sanarak bu ırmağa "Amazon" adını verdi (1541).

Saint-Lawrence ırmağının ve Büyük göller'in ötesindeki bölgeleri, ancak XVII. yy.'da keşfedebildiler. Mississippi ise, başından sonuna kadar ancak 1682'de Cavelier de la Salle sayesinde Amazon'un keşfinden yüz kırk yıl sonra tanındı. Kuzey Amerika'nın bu büyük ırmağıyla Kayalık dağlar arasındaki ovaları, özellikle La Verendrye ve oğulları, ancak XVIII. yy.'ın ilk yarısında aşabildiler. Büyük okyanus kuzey kıyısının haritalanması (La Pérouse ve Vancouver) ve Kayalık dağlar'ın aşılıp tam anlamıyla incelenmesi (Mackenzie ve Lewis) için, "aydınlanma çağı"nın sonunu ve XIX. yy.'ın başını beklemek gerekti. Büyük Kuzey bölgesiyse, tam anlamıyla ancak XIX. yy.'da ve XX. yy. başında özellikle kıtanın kuzeyinde Asya'ya doğru bir deniz yolu ve kuzey kutbunun fethi için kamp bölgeleri aranması dolayısıyla keşfedildi.

AMERİKA *(Güney),* Amerika kıtasının

GÜNEY AMERİKA'NIN KEŞFİ

Güney Atlas okyanusu yönünde, Díaz de Solís daha 1516'da Plata ırmağının halicine sokuldu. And dağlarında el konan topraklarla bağlantıyı, daha XVI. yy.'nın ortasına varmadan İrala sağladı. Portekizliler de, ele geçirdikleri Brezilya topraklarının iç kesimine doğru, daha geç bir tarihte, "bandeirantes" denen köle avcıları aracılığıyla ulaştılar. Amazon bölgesinin büyük bölümü, XIX. yy.'a kadar keşfedilmeden kaldı.

Kuzey Amerika'daki büyük bölgeler de, ancak çok geç bir dönemde keşfedildi. Fransızlar, Cartier ve Champlain gibi kişilerle bu alanda öncü oldukları halde, "orman avcıları" denen bu öncüler, güney bölümü; Amerika'nın Panama kıstağından başlayarak Macellan boğazına ve Horn burnuna kadar uzanan topraklarını kapsar.

AMERİKA *(İspanyol —sı),* Amerika'daki eski İspanyol İmparatorluğu'ndan doğmuş devletler topluluğuna verilen ad; günümüzde on sekiz bağımsız devlet (Meksika, Guatemala, Honduras, Salvador, Nikaragua, Kosta Rika, Panama, Küba, Dominik Cumhuriyeti, Venezuela, Kolombiya, Ekvador, Peru, Bolivya, Şili, Arjantin, Uruguay, Paraguay) ile ABD'ye bağlı bir devleti (Porto Riko) kapsar. Birbirine benzer toplum yapıları ve düşünce biçimleri oluşturan üç yüz yıllık ortak geçmişleri ve ortak dilleri (ispanyolca), bu ülkelere, coğrafya, ırk ve gelişme farklılıklarından daha ağır basan bir kültür bütünlüğü kazandırmıştır. (→ SÖMÜRGE İMPARATORLUĞU (İSPANYOL) [XVI., XVII. ve XVIII. yy.'lar için] ve sözkonusu ülkelerin kendi maddeleri.)

AMERİKA *(Kuzey),* Amerika kıtasının kuzey bölümü. Kanada'yı, ABD'yi ve bazı bilim adamlarına göre Meksika'nın tümünü, bazılarına göreyse bir bölümünü (Tehuantepec kıstağına kadar) içine alır.

AMERİKA *(Latin),* Amerika kıtasının İspanyollar ve Portekizliler (Brezilya) tarafından sömürgeleştirilmiş bölümü; 20 500 000 km^2; 449 milyon nüf.

Latin Amerika, Meksika'nın kuzey sınırından Ateş ülkesi'ne (Tierra del Fuego) kadar uzanır ve Kuzey Amerika'nın güney kesimini, Orta Amerika kıstağını, Antil takımadalarını ve bütün Güney Amerika'yı içine alır. Yalnızca Antil takımadalarında ve Guyanalar bölgesinde İngilizler'in, Fransızlar'ın ve Hollandalılar'ın sömürgeleştirdiği birkaç sınırlı alan İspanyol ve Portekiz etkisinin dışında kalmıştır.

• *Doğal çevre.* Yapı, jeomorfoloji, iklim ve bitki örtüsü verilerinin bileşimi, çevrenin görünümüne büyük bir çeşitlilik kazandırır. Yüzey şekillerinin büyük birimleri, K.'den G.'e doğru uzanır. B.'da And sıradağlarının, yanardağ kökenli Orta Amerika sıradağlarının ve Meksika'daki Batı Sierra Madre'nin yüksek sıraları birbirini izler. D.'da, özellikle de Güney Amerika'da (Guyana-Brezilya tabanı), yaşlı kütle-

ler yayılır; bu iki yapısal bütün arasında, ovalardan (ya da platolardan) oluşan bir koridor uzanır: Kuzey ve Orta Meksika, Venezuela platoları, Orinoco ırmağının ve Amazon bölgesinin uçsuz bucaksız ovaları, Chaco ve Parana-Paraguay havzası, Pampa ovaları. Yanardağlar ve depremler Orta Meksika'da, Orta Amerika'daki Büyük okyanus kenarı sıradağlarında ve Küçük Antil adaları iç yayında önemli rol oynar. 33° K. enleminden 55° G. enlemine kadar Latin Amerika'nın büyük bölümünde tropikal iklim egemendir. Yalnızca, Meksika'nın kuzeyi ile üçgen biçiminde daralan Latin Amerika'nın güney kesimindeki ılıman bölgeler (Şili, Arjantin, Urugay), tropikal iklim alanının dışında kalır. İklimlerde ve bitki topluluklarında büyük bir çeşitlilik gözlenir: Amazon bölgesi ve Guyanalar'da Brezilya'nın Atlas okyanusu kıyısında, Kolombiya ve Venezuela'nın kıyı kesimlerinde, Antil adalarında ve Orta Amerika'da, Güney ve Doğu Meksika'da ekvatoral ve tropikal nemli orman iklimi; Venezuela *llano*'larında ve Brezilya'nın iç kesiminde uzun kurak mevsimli tropikal iklime bağlı olarak *campos* ve savan görünümünde uçsuz bucaksız ovalar ve platolar. Brezilya'nın kuzey-doğu kesimindeki *caatinga* adı verilen bitki topluluklarında iyice görülmeye başlayan kuraklık, Chaco'da, Arjantin'in kuzey-batı bölümünde, özellikle de Meksika'nın kuzey-batı bölümünde ve Şili ile Peru'nun kıyı kesimlerinde artar.

• *Siyasal örgütlenme.* Latin Amerika'nın tarihi her şeyden önce, Kolomböncesi uygarlıkların tarihidir. Sözkonusu uygarlıkların başlıca iki merkezinden biri Güney Meksika merkezi (Toltekler, Aztekler, Mayalar), ötekiyse ekvatordan 20° G. enlemine kadar uzanan bir imparatorluk kurmuş olan İnkalar'ın Cuzco merkeziydi. Tarihin bu dönemini, ispanyol ve portekiz sömürgeleştirmesinin (özellikle uçsuz bucaksız Brezilya'yı etkiledi) tarihi izledi. Eski sömürgelerin özgürlüğe kavuşmaları ve siyasal parçalanma 1808-1825 arasında gerçekleşti. Amerika'daki uçsuz bucaksız sömürge imparatorluğu, İspanyollar'ın elinden çıktı ve Brezilya, 1822'de Portekiz'den ayrıldı. Yeni bağımsız devletler arasında birçok görüş ayrılığı belirdi ve ispanyolca konuşan ülkeleri bir araya getirecek büyük bir federasyon kurmayı düşleyen Bolivar, 1826'daki Panama kongresi'nde, bu tasarısından vazgeçmek zorunda kaldı. XIX. ve XX. yy.'larda yeni devletlerde patlak veren iç devrimler, iktidarın, askeri diktatörlük yönetimleriyle "başkanlık sistemi" (sivil başkanların güçlü rejimi) yönetimleri arasında gidip gelmesine yol açtı.

Latin Amerika'nın kıta kesiminde, günümüzde, yirmi kadar bağımsız devletle, Fransa'nın denizaşırı département'larından birini oluşturan Guyana yer alır. Siyasal açıdan çok daha fazla parçalanmış olan Antil adalarında on kadar bağımsız devlet, Büyük Britanya'nın ortak devletleri, ingiliz sömürgeleri ve Fransa'nın denizaşırı iki département'ı vardır.

• *Nüfus ve iktisat.* Latin Amerika nüfusu, Amerindler'den, İber yarımadası kökenli Avrupalılar'dan (bunlara XIX. ve XX. yy.'larda İtalyanlar, Almanlar ve Slavlar eklendi), köle ticareti döneminde Afrika'dan getirilmiş zencilerden, Lübnanlı-Suriyeliler'den, Japonlar'dan ve Çinliler'den oluşur. And dağları bölgesinde (Peru, Bolivya, Ekvador ve Orta Amerika'da Guatemala) amerind soyu ağır basar. Antil adalarında, Orta Amerika'nın Atlas okyanusu cephesinde, Guyanalar'da ve Brezilya'nın kuzey-doğu bölümünde, özellikle zenci soyundan gelenler çoğunluktadır. Brezilya'nın güney eyaletlerinde, Uruguay'da, Arjantin'de ve Şili'de beyazlar çoğunluktadır.

İktisat, hâlâ, sömürge döneminin damgasını taşır: büyük mülklerde (*hacienda*'lar, *estancia*'lar, *fazenda*'lar) tarıma öncelik verilir ve tarım ürünleri dışsatımı (buğday, kahve, muz, pamuk, şeker, kakao, vb.) önemli rol oynar; sanayi hammaddeleri bulunmasına karşın, sanayi kesimi güçsüzdür. (→ AMERİKA.) Ama Meksika, Venezuela, özellikle Brezilya, hiç değilse bazı bölgeleri bakımından sanayileşmiş ülkeler haline gelmiş ve az gelişmişlikten kurtulmaya başlamışlardır.

AMERİKA *(Orta),* Amerika kıtasında bölge; Tehuantepec (Meksika'da) ve Darien (Panama'da) kıstakları arasında Kuzey ve Güney Amerika kara kütlelerini birleştirir. Amerika'nın en dar bölümü olan Orta Amerika kıstağına bazı uzmanlar Antil adalarını da katar.

Fiziksel açıdan, Atlas okyanusu kıyısındaki ovalarla Büyük okyanus yamacındaki büyük bölümü yanardağ kökenli dağ kütleleri birbiriyle çelişir. Guatemala'dan Panama'ya kadar 80'i aşkın yanardağ (otuz kadarı etkindir), uzunluğu 1 000 km'yi aşan bir dizi oluşturur. Orta Amerika, dünyadaki büyük deprem bölgelerinden biridir. 7° ve 18° K. enlemleri arasında yer alan Orta Amerika'ya sıcak ve yağışlı bir tropikal iklim egemendir. Alize rüzgârlarına açık Antil denizi cephesinde, hemen hemen daima yağışlı bir iklim gözlenir; oysa rüzgâraltı havzalar ve Büyük okyanus kıyıları daha az yağış alırlar ve buralarda belirgin ölçüde kurak bir mevsim vardır. Dolayısıyla, Orta Amerika'da bitki örtüsü büyük bir çeşitlilik gösterir: hepyeşil ekvator ormanı; yükseklerde çam ormanları, kurakçıl orman; dikenli ağaçsılar ve kaktüs bozkırları.

Orta Amerika'nın kıta kesiminde, bu alana taşan Meksika'nın güney bölümü dışında, yedi devlet yer alır: Guatemala, Belize, Honduras, Salvador, Nikaragua, Kosta Rika, Panama. Toplam yüzölçümleri 500 000 km²'yi biraz aşan bu ülkelerde 22 milyondan çok insan yaşar. İktisadın temeli tarıma dayanır: besin madde-

ORTA AMERİKA

leri, kahve, muz, pamuk, hayvancılık. Sanayileşme İkinci Dünya savaşı sonundan beri gelişmektedir. Beş cumhuriyet (Guatemala, Salvador, Honduras, Nikaragua ve Kosta Rika) bir Orta Amerika ortak pazarı oluşturmuştur; bu güçlü iktisadi ve toplumsal kalkınma kuruluşu, sık sık askeri darbelerle ve halk ayaklanmalarıyla (halk ayaklanmaları sömürge döneminden kalma büyük bölgesel ve toplumsal eşitsizliklere bağlıdır) siyasal yaşamı kesintiye uğrayan bu bölge için vazgeçilmez bir örgüttür.

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ (ABD), ing. **United States of America** (USA), Kuzey Amerika'da devlet; 9 364 000 km^2; 249 246 000 nüf. Başkenti *Washington*. Resmi dili *İngilizce*.

COĞRAFYA

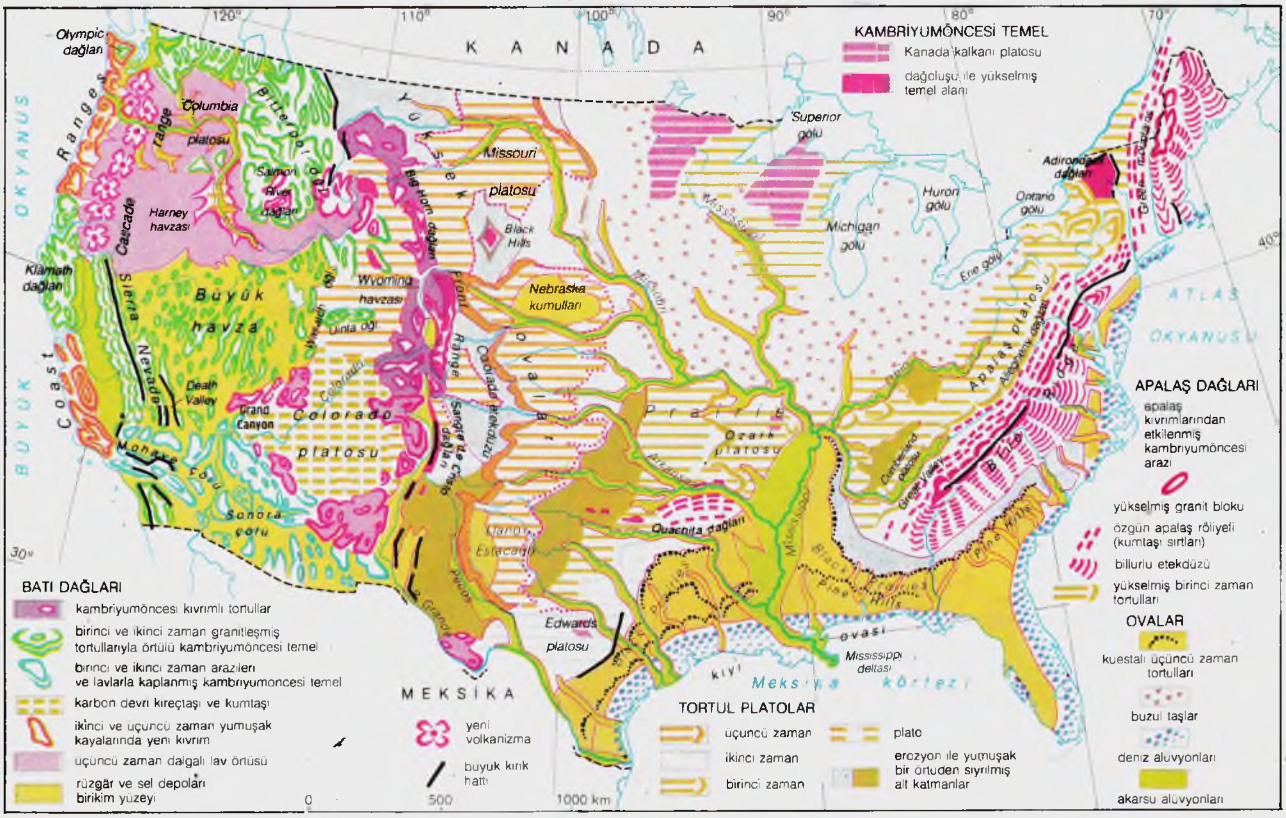
Nüfusu ve yüzölçümü bakımından dün-

yanın dördüncü ulkesı olan Amerika Birleşik Devletleri, 50 eyalet (''bitişik'' diye nitelenen 48 eyaletle Alaska ve Hawaii) ile Büyük okyanus'taki bazı adalardan (Wake, Guam) oluşur. Bu bütünde, ABD'ye ortak Porto Riko devletiyle ABD vesayetindeki eski Japon takımadaları da yer alır.

doğal koşullar

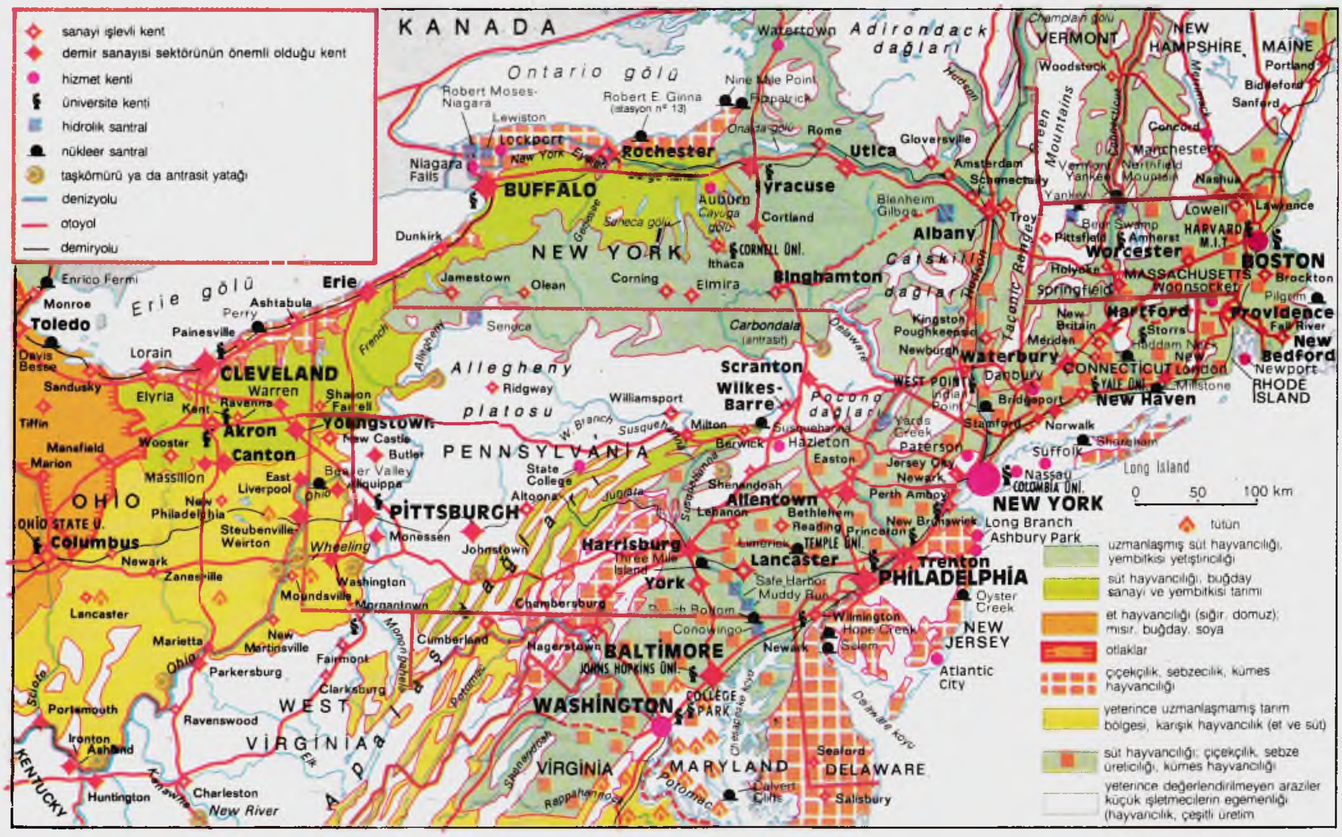
• *Yapı ve yüzey şekilleri.* Ülkenin batıdaki üçte birlik kesimini Kuzey Amerika sıradağlarının (Cordillera) bir bölümü kaplar; Kuzey Amerika sıradağları da kendi içinde üç sisteme bölünür. Büyük okyanus sistemi, tortul, kıvrımlı, genellikle pek yüksek olmayan Coast Ranges'i (kayaçları ve yapıları daha karmaşık olan Olympic [2 400 m], Klamath [2 700 m] ve San Bernardino [3 500 m] dağları dışında), çöküntüleri (Puget Sound, Willamette vadisi, Kaliforniya orta vadisi), volkan kökenli yüksek dağlar olan Cascade Range'i (Rainier dağında 4 391 m) ve Sierra Nevada

JEOMORFOLOJİK BÖLGELER

billurlu kütlesini (48 eyaletin en yüksek noktası olan Whitney dağında 4 418 m) kapsar. Merkezi sistem, yanardağ kökenli (Columbia platoları) ya da tortul (ünlü Colorado kanyonunun yardığı Colorado platoları) yüksek platolardan, üzerlerinden yer yer küçük sıradağlar (Büyük Havza) ve derin çöküntüler (İmperial Valley'de -75 m, Death Valley'de -85 m) bulunan yüksek ovalardan oluşur. Doğu sistemi, dorukları 4 000 m'yi aşan Kayalık dağlardan meydana gelir. Bunlar, Büyük ovalar'ın (Montana) üzerine binen ya da billurlu kütleleri (Front Range) çevreleyen, ya da yanardağ aygıtlarıyla (San Juan dağları) örtülü tortul dizilerdir. Kayalık dağların Kretase devri sonunda ve Üçüncü Zaman başında oluşmasına karşılık, Büyük okyanus sistemi ancak Üçüncü Zaman sonunda oluşmuştur ve tektonik etkinlik, depremler (San Fransisco [1906]; San Andreas "kırığı" üstündeki San Fernando [1971]) ya da etkin yanardağlar (1915'te Lassen, 1980'de Saint Helens)

KUZEYDOĞU

biçiminde sürmektedir. Cascade Range'de, Sierra Nevada'da ve Kayalık dağlarda tipik bir buzul yüzey şekli gözlenir.

Yaşlı kütleler Apalaş dağlarını (batıdan doğuya doğru Cumberland tortul platosundan, kıvrımlanmış tortul küçük sıradağlar bölgesinden, yükselme geçirmiş Blue Ridge [2 000 m] billurlu kütlesinden ve Piedmont billurlu platosundan oluşur) ve büyük bölümü tortul olan Ouachita dağları ile Ozark platosunu (500-600 m) kapsar. Orta kesimdeki tortul ovalar, Mississippi'nin iki yanından Kayalık dağlara doğru 1 000 m'nin ötesine (Büyük ovalar) kadar Apalaşlar'a doğru yükselirler ve kuzey bölümleri buzul birikintileriyle kaplıdır. Büyük göller, kimileri buzultaş çukurlarıyla (Michigan ve Huron gölleri) çevrili buzul havzalarında yer alır. Meksika körfezi ve Atlas okyanusu kıyı ovalarıyla çevrelenmiştir; aşağı yukarı boylu boyunca düzenli bir biçim gösteren kıyı kesiminin başlıca özelliği, kıyı şeritlerinin kapattığı denizkulaklarıdır; yalnızca Mississippi ırmağının kollara ayrılmış deltası, kıyı çizgisinde çıkıntılar oluşturur.

Kanada kalkanının Amerika Birleşik Devletleri'nde yer alan bölümü, batıda kayalık tepeleri ve göl çanaklarını, doğuda da yükselme geçirmiş, buzul yalaklarıyla yarılmış Adirondack dağlarını kapsar.

• *İklimler.* Amerika Birleşik Devletleri'nde, toprakların genişliği, ülkenin birçok enlem boyunca yayılması ve yüzey şekillerinin konumu nedeniyle, çok farklı iklimler görülür. Büyük okyanus'a bakan cephenin kuzey kesiminde ılıman deniz iklimi egemendir (Seattle: ocakta 4,4°C, temmuzda 17,8°C). Okyanus havası bol yağış getirir (Olympic dağlarının yamaçlarında yılda 2 500 mm'nin üstünde); yaz oldukça kuraktır. Kaliforniya kıyısında iklim, Akdeniz iklimi tipindedir: yumuşak kışlar (ocakta 10-15°C), çok kurak, ama denizin etkisiyle sıcaklığın dayanılır hale geldiği yazlar, düşük yıllık yağış (yılda 400 mm'den az). Kaliforniya orta vadisi, Mojave çölü ve Arizona'nın batı kesimi, aşırı kuraktır; buraları yazın fırına döner (Phoenix'te temmuz ayı ortalama en yüksek sıcaklığı 40,5°C; Death Valley'de mutlak en yüksek sıcaklık 54°C). İç kesimlerdeki platolar, deniz etkilerine kapalı konumlarından ötürü yarı kuraktır; Great Salt Lake, kuraklığın artmasından önce son derece büyük olan bir gölün kalıntısıdır. Sıradağlarda çok farklı iklim koşulları görülür; okyanusa en yakın olanlar, en yüksekler ve batıya bakan yamaçlar en bol yağışı alırlar (Cascade Range'de 3 000 mm, Kayalık dağların Montana'daki kesiminde 1 500 mm); 2 000 m'yi aşkın yüksekliklerde don ve kar örtüsü aylarca sürer. Kurak bir kara ikliminin (yılda 500 mm'den az yağış) egemen olduğu Büyük ovalar, dönem dönem kutup ve tropikal hava akımlarıyla süpürülür, birbirine son derece karşıt hava tiplerinin etkisinde kalır; kuzeyde kimi kışlar şiddetlidir (ocakta -10 ile -15°C); güneyde aşırı yaz sıcaklığı (temmuz ortalaması 28-30°C) kuraklığı artırır; Midwest ve kuzey-doğu'da iklimin karasal özellikleri doğuya doğru giderek yumuşar: sık sık soğuk dalgaları ve kar fırtınaları gözlenmesine karşın kışlar daha az serttir (ocakta Saint Paul'de -12°C, New York'ta 0°C) ve yıllık yağış artar (batıda 600 mm, doğuda 1 000 mm). Midwest'te yazlar sıcak ve bunaltıcıdır (temmuzda 25°C dolayında); buna "mısır iklimi" adı verilir. Adirondack dağlarında ve New England yüksekliklerinde kışlar uzun ve karlıdır. Güney-doğu bölgesinde yarıtropikal iklim egemendir: yumuşak kışlar (ocakta 10-12°C), çok sıcak yazlar (ortalama sıcaklık 5-6 ay boyunca 22°C'ın üstünde), özellikle yaz mevsiminde düşen çok bol yağmurlar (1 300 mm'den çok). Tropikal iklim, yalnızca Florida'nın en güneyini etkiler. Güney-doğu bölgesinde (Florida'dan Caroline adalarına kadar) sık sık tayfunlar (yaz sonunda ve sonbaharda) patlak verir.

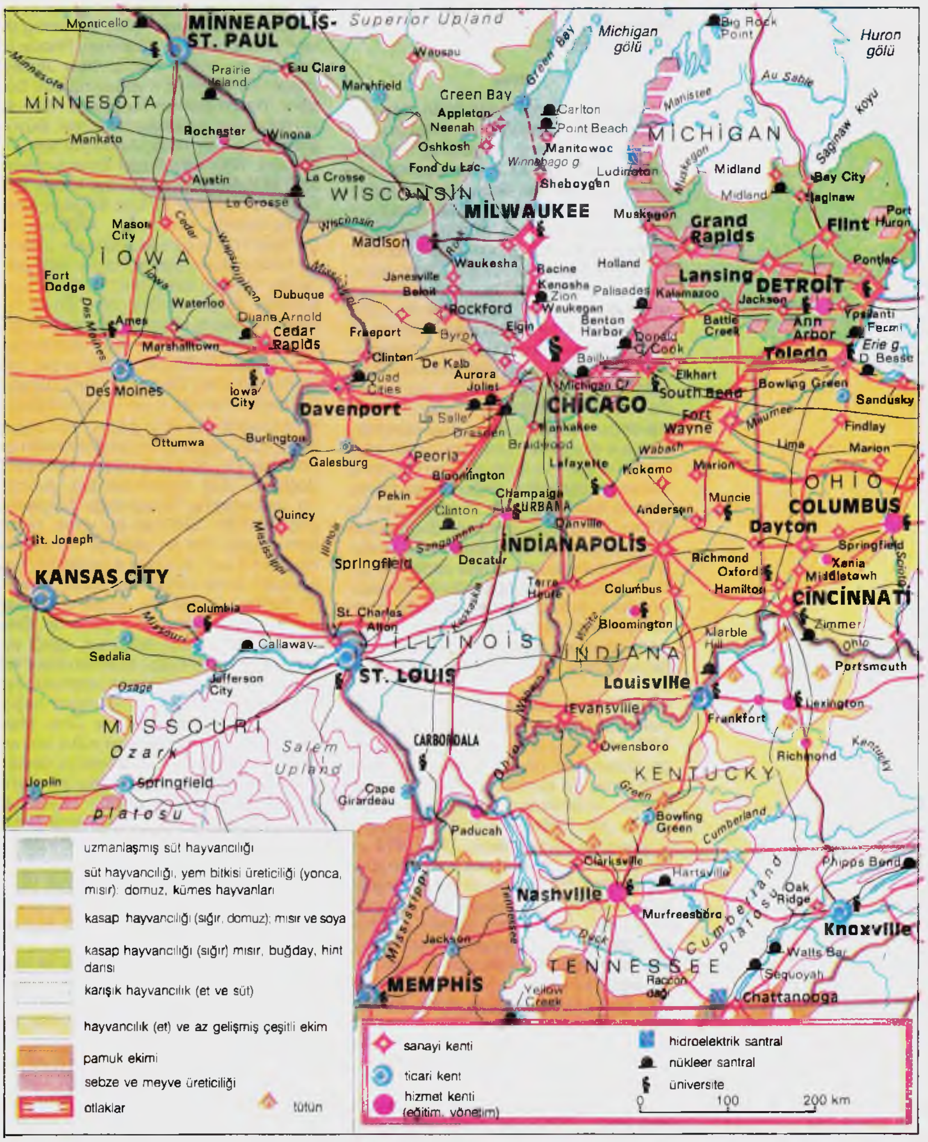
• *Bitki örtüsü.* ABD topraklarının hâlâ % 27'si ormanlar ve korularla kaplıdır. Batıdaki ormanlar özellikle, Coast Ranges ve Cascade Range'deki dev kozalaklı ormanlardaki reçinelilerden (Douglas çamı, Engelmann ladini, sekoya), İdaho dağları, Wyoming'in batısı ve Sierra Nevada'nın çamları ve ladinlerinden oluşur. Daha az yüksek ya da kurak güney-batı'da yer alan dağlarda hepyeşil meşelerden (Kaliforniya) ya da çam ve ardıçtan (Arizona) oluşan seyrek ormanlar görülür. İç kesim platolarındakı bitki örtüsü, kuzeyden güneye doğru kuraklığın arttığını gösterir: Columbia platolarında bodur buğdaygil çayırı, Büyük havza'da pelin otu bozkırı, Kaliforniya'nın güney-doğu'suyla Arizona'nın güney-batı'sında yağlı ve dikenli bitkiler.

Mississippi'nın batısında çayır (Büyük ovalar'da kısa, doğuya doğru ilerlendikçe daha uzun) alanı uzanır. Merkez-doğu ve Orta Atlas okyanusu bölgeleri, genişyaprak ağaçlardan oluşan (yerine göre değişen oranlarda meşe, gürgen, akçaağaç, titrek kavak, ıhlamur, ceviz, lale ağacı) doğal ormanlarla örtülüdür; bu orman kuzeye doğru (Maine, Büyük göller'in batısındaki bölge) karışık ormana, daha sonra da köknar, çam, ladin ve huş ağaçlarından oluşan kuzey ormanına dönüşür. Apalaşlar'ın kuzeyi ve Aldirondacklar, reçinelilerin çoğunlukta olduğu ormanlarla kaplıdır.

Güney-doğu'da çam ve meşelerden oluşan bir yarıtropikal karışık orman ya da yozlaşmış (aşırı işletme ya da yangınlar sonucunda) bitki toplulukları egemendir. Florida yarımadasının uç bölümünün kıyısı, tropikal mangrovlarla örtülüdür. Bataklıklar (kıyı ovası, Florida'da Everglade'lar), serviler ya da sakız ağaçlarından oluşan ağaç ya da ağaççıksı bitki topluluklarıyla kaplıdır.

• *Topraklar.* Kayalık dağların doğusunda, üç büyük toprak bölgesi ayırt edilir: Merkez-doğu'da ve kuzey-doğu'daki genişyapraklı ormanların altında, podzolsu topraklar (solgun topraklar), gerçek podzollar ve kahverengi orman toprakları gelişmiştir; Midwest'te ve Büyük ovalar'da kestane toprakları ya da çernozyomlar oluşmuştur; güney-doğu'da, yarıtropikal iklime özgü kırmızı ve sarı podzol toprakları egemendir. Batı'daysa, büyük bir toprak çeşitliliği gözlenir: podzol toprakları (Willamette), yarıtropikal kırmızı topraklar (Kaliforniya), gri çöl toprakları (Columbia yaylaları), dağlık alanların iskelet ya da podzol toprakları.

• *Akarsu ağı.* Missouri-aşağı Mississippi ekseninin uzunluğu 6 000 km'yi aşar. Akış yukarı kesiminde rejimin özelliği, suların nisanda (karların erimesi) ve haziranda (yağmurlar) kabarmasıdır. Missouri

ORTA ABD

debiyi 6 000 m³/sn'ye yükseltir; ama ırmağın rejimini (kış sonunda kabarma, sonbaharda çekilme), Ohio ırmağı (8 000 m³/sn) belirler. Ohio ırmağının çığırında gerçekleştirilen düzenlemelere (TVA) ve ırmağın aşağı kesiminde yapılan bentlere karşın, sık sık, yıkımlara yol açan taşkınlar olur. Colorado ırmağının akışı, aşağı yukarı yapaydır; çünkü Büyük kanyon dışında, bütünüyle barajlar, baraj gölleri ve derivasyon kanallarıyla (elektrik üretimi, sulama) donatılmıştır: kuramsal olarak 700 m³/sn olan debinin ancak % 40'ından azı denize ulaşır. Büyük okyanus'a 4 000 m³/sn su boşaltan Columbia ırmağının debisi, hemen hemen bütünüyle düzene sokulmuştur.

nüfus

• *Nüfusbilim.* Nüfus, 1970-1980 arasında % 11, 1950-1980 arasında % 50 oranında arttı. Bu çoğalma, doğal artışın ve göçlerin sonucudur. XX. yy.'ın başında ‰ 30'un üstünde olan doğum oranı, düzensiz biçimde gerileyerek (büyük iktisadi bunalım sırasında hızlı düşme, savaştan sonra önemli artış) günümüzdeki ‰15'lik en düşük düzeyine inmiştir. Ölüm oranı, 1950 yılına kadar oldukça hızlı, o tarihten sonraysa çok ağır gerileyerek ‰ 8,8'e düşmüştür. Yıllık doğal artış 1910'da % 1,5'ken büyük iktisadi bunalım yıllarındaki en düşük, 1950-1960 yılları arasındaki en yüksek düzeylerden geçerek, günümüzde % 0,65'e inmiştir. Bu oranların ortalama değeri, beyazlar ile zenciler arasındaki nüfus durumları farklılığını gizler: zencilerde doğum ve ölüm oranları çok daha yüksektir; sözgelimi, doğum oranı beyaz nüfusta ‰15'in altında, zencilerdeyse ‰ 20'nin üstündedir. Zencilerin doğal nüfus artışı, doğum ve ölüm oranları arasındaki farkın daha büyük olması nedeniyle çocuk ölümlerinin fazlalığına (beyazlardakinin iki katı) rağmen, beyazlarınkinden yüksektir; aynı biçimde, doğum sırasında annelerin ölüm oranı da, zencilerde beyazlardaki ölüm oranının dört katıdır.

• *ABD halkının bileşimi: göç.* Ülkenin yerli halkı olan Kızılderililer bir yana bırakılırsa ABD halkı, göçlerle oluşmuştur. Sömürge döneminde ülkeye özellikle İngilizler göç etmiş ve bunlara Hollandalılar, Almanlar, İskandinavyalılar katılmıştır. Büyük iç göç 1840 yılına doğru başlamış, İç savaş'tan sonra artarak, 1900-1914 yılları arasında doruk noktasına varmıştır. 1880-1890'dan önceki ilk dalga, İngilizler'i, Almanlar'ı, Hollandalılar'ı, İskandinavyalılar'ı, İsviçreliler'i, hatta Kanadalılar'ı getirdi; bu halkların soyundan gelenler, katolik olan Québec'liler ve İrlandalılar dışında, WASP'ları (White Anglo-Saxon Protestants) oluşturmuştur. Bunlar, bütün bölgelere yerleşmişlerse de, Almanlar kentleri (Saint Louis, Chicago, Milwaukee), İskandinavyalılar Midwest'i, İrlandalılar New York ve Boston'u, Quebec'liler New England'ın fabrikalarını yeğlemişlerdir. 1880-1890'dan sonraki ikinci göçmen dalgasıyla, anglosaksonlar dışında, özellikle Doğu Avrupa'dan ve Akdeniz ülkelerinden göçmenler (Slavlar, Romanyalılar, İtalyanlar) gelmişler ve doğu bölgesindeki sanayi kentlerine yönelerek, çoğu kez ayrı ayrı semtlerde etnik gruplar halinde toplanmışlardır. Zenci köle getirilmesi İç savaş'a kadar sürmüştür; bunların soyundan gelenler, günümüzde, toplam nüfusun % 12'sini oluşturur. XIX yy. sonunda Büyük okyanus kıyısına Çinliler (demiryolu yapımı, madencilik, küçük ticaret) ve Japonlar (sebze bahçeleri) gelmiştir. Meksika'dan da, sürekli olarak gelen olmuştu: ülkenin güney-batı kesiminde, ispanyol kültürlü Amerikalılar'ın sayısı çok fazladır.

1921'den sonra art arda çıkarılan göç sınırlayıcı yasalarla ABD nüfusunu oluşturan her ulus için kotalar belirlenmişti; günümüzde bu kotalar, Amerika kıtası ülkeleri için 120 000, öbür kıtalardan gelenler için 170 000 kişidir. Mülteciler (Kübalılar, Vietnamlılar) için özel kotalar vardır; ayrıca ülkeye her yıl pek çok meksikalı kaçak olarak girmektedir.

• *Nüfusun günümüzdeki dağılımı.* Nüfusun dağılımı, tarihsel gelişmeyle açıklanabilir. Önce Atlas okyanusu kıyısının sömürgeleştirilmesi, doğu bölgesinin maden kömürü havzalarındaki sanayileşme ve Avrupa'dan gelen göçmenler, ülkenin doğudaki üçte birlik bölümünün batı bölümünden daha yoğun nüfuslu olmasına yol açmıştır. Ortalama nüfus yoğunluğu km²'ye 25 kişidir, ama bu yoğunluk yer yer çok büyük değişiklikler gösterir; en düşük nüfuslu eyalet olan Wyoming'de km²'ye ancak 2 kişi düşerken, Rhode İsland'da bu miktar 300'ü, New Jersey' deyse 360'ı bulur. En yoğun nüfuslu bölgeler, Washington'un kuzeyinde Atlas okyanusu kıyısı, Apalaşlar'ın kuzeyi, Büyük göller'in güney kıyısı, Apalaşlar'daki Piedmont, Willimatte-Puget Sound çöküntüsü ile Kaliforniya'da Central Valley, San Fransisco bölgesi ve Los Angeles kentleşme alanıdır. Kaliforniya, 1960 yıllarında New York'u geride bırakarak ülkenin en fazla nüfuslu eyaleti haline gelmiştir. Texas, üçüncü sırayı alır; Texas'ı Pennsylvania, İllinois ve Ohio izler. En az nüfuslu bölgeler iç platoların merkez ve güney kesimleri (Nevada, Utah, Kaliforniya' nın doğusu) ile Büyük ovalar'ın batı bölümüdür (Kuzey Dakota, Güney Dakota, Nebraska, Kansas'ın ve Texas'ın batısı).

• *Yer değiştirme ve iç göçler.* Yer değiştirme, ABD uygarlığının özelliklerinden biridir: her yıl yaklaşık 8 milyon kişi eyalet değiştirir. Göç türlerinden biri, zencilerin sanayileşmiş kuzey-doğu bölgesine göçmeleridir; 1940'tan bu yana, zencilerin iç göçü her on yılda bir 1,5 milyon kişiyi bulur ve bütün büyük kentlerde, çok kalabalık zenci toplulukları oluşur. Göçlerin başka bir şekli de, kuzey-doğu'dan güneye ve batıya yönelik göçlerdir. Gerçekten, son otuz yıl boyunca, aşağı yukarı bütün kuzey-doğu eyaletlerindeki nüfus artışı, ülke ortalamasına ulaşmadı; bazı eyaletlerde hemen hemen hiçbir değişme görülmedi (Pennsylvania, Ohio, Massachusetts), bazılarındaysa nüfus son zamanlarda azaldı ya da azalmaya devam etti (Batı Virginia, Rhode İsland). Buna karşılık, ulusal nüfus artışının büyük bölümü, güney ve batı bölgelerinde görüldü: 1950-1980 arasında, Nevada'da yıllık nüfus artış oranı % 400, Florida'da % 345, Arizona'da % 260 idi; yalnızca 1970-1980 yılları arasında, nüfus artış rekoru hâlâ Nevada'dadır (% 63,8); onu Arizona (% 53), Wyoming (% 41) ve Utah (% 37) izler. Bu iki tarih arasında Texas ile New Mexico'nun nüfuslarıysa % 26 oranında artmıştır. Nüfus artışındaki bu eşitsizlik, ABD Temsilciler meclisi için halkın seçtiği milletvekillerin sayısında ve eyaletlerin siyasal ağırlıklarında değişikliklere yol açtı: genellikle Demokratlar'ın ağır bastığı sanayi eyaletlerinin etkisi, Cumhuriyetçiler'in ağır bastığı batı ve "yeni güney" eyaletleri (Texas, Florida) karşısında azalmaktadır.

• *Kentleşme.* ABD halkının % 75'i kentlerde yaşar; ama bu oran eyaletlere göre değişir: Rhode İsland'da % 88, Massachusetts'de % 85 iken Kuzey Dakota' da % 44, Güney Dakota'da % 43. En yüksek kentli nüfus oranları, özellikle anakent alanlarında görülür. ABD nüfusunun yarıdan çoğu da bu alanlarda, dörtte birinden çoğu da banliyölerde yaşar; bu alanların merkezinde bulunan kentlerin nüfusuysa gerilemektedir. Bitişik anakent alanları, ABD'nin belirgin özelliklerinden biri olan megalopolis'leri oluşturur: Boston'dan Washington'a kadar uzanan Atlas okyanusu megalopolisi (16 milyonu New York-New Jersey birleşik kentinde yaşayan 33 milyon nüf.), Los Angeles -San Diego megalopolisi (10 milyona yakın nüf.), Michigan şeridi (Chicago-Milwaukee, 9 milyon nüf.). Bu artış, yalnızca köylerden kentlere göç olayının sonucu değildir: sözgelimi 1960-1970 yılları arasında kent nüfusu artışının % 70'i, kentlerdeki artışın sonucudur.

Kentleşmenin yayılması, kent merkezlerinin yeniden düzenlenmesi diye yeni bir sorun yaratmıştır ve hâlâ da yaratmaktadır. Çoğunlukla işyerlerinin bulunduğu kent merkezlerinde, yoksul azınlıkların (zenciler, Porto Rikolular) yaşadığı izbeler dikkati çeker. Bunların yerine dev işhanları ve lüks konutlar kurulmakta, ghetolar başka yerlere kaymaktadır. Böylece Central Business District, öncü bir şehircilik anlayışıyla, seçkin yapı toplulukları, göl ya da ırmak kıyılarının düzenlenmesiyle (Chicago, Saint Louis, Cleveland, Detroit, Kansas City) güzelleşmektedir.

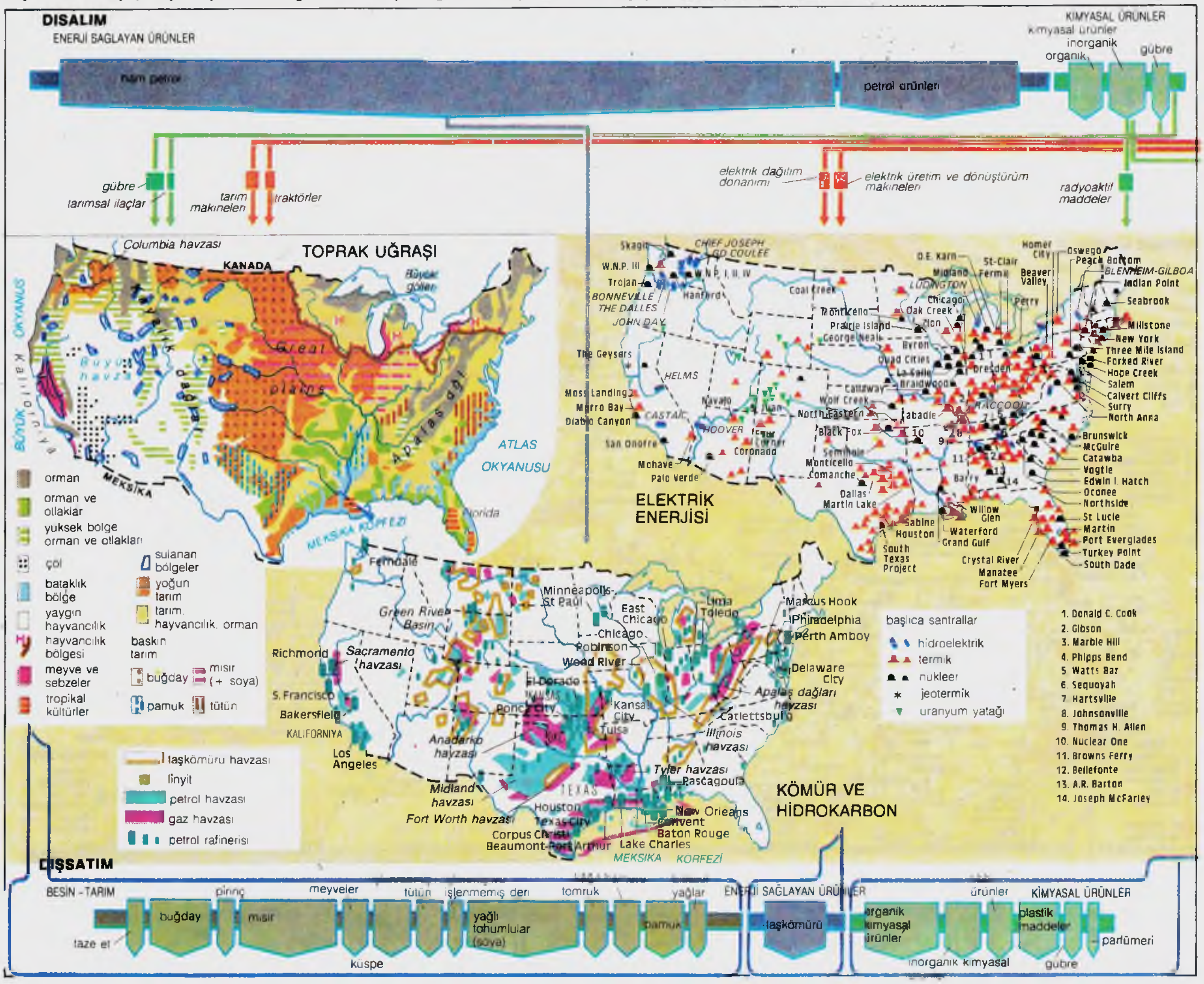
iktisat

ABD, sanayi, tarım, enerji ve maden üretimi (SSCB ile Japonya bazı sektörlerde birinciliği ellerinde tutsalar bile) ve gayri safi milli hâsılanın değeri bakımından dünyada başta gelir. Yabancı ülkelerde yaptığı yatırımlar ve açtığı şubelerle, kurduğu çokuluslu şirketler, tröstler ve holdinglerle (US Steel, General Motors, Ford, Exxon, Mobil, Gulf, Standard Oil of California, General Electric, IBM, ITT), doların uluslararası alanda oynadığı rolün (değerinin düşmesi ve yükselmesi) sağladığı avantajlarla, dış ticaretinin görünüşte açık vermesiyle (yurt dışından eide edilen kârlarla kapatılır), "besin silahı"ndan yararlanmasıyla, sattığı ileri teknolojiler ve silahlarla, ABD'nin iktisadı dünya iktisadına egemendir. Bununla birlikte, bu iktisadın, gayrı safi milli hâsılanın düşmesi, işsizlik (1980 sonunda 8 milyon işsiz) ve enflasyonla kendini gösteren büyüme, duraklama ve gerileme değişiklikleri gibi zayıf yanları da vardır. Etkin nüfusun çalıştığı başlıca kesimler, sanayi (% 26, 30 yıldır oranı gerilemektedir ve "sanayi göçü"nden söz edilmektedir), ticaret (% 22), kamu kesimi (federal hükümet, eyaletler, kentler, % 18), hizmetler (% 23) ulaşım ve haberleşme (% 7) ve tarımdır (% 4). Son iki kesimin oranları, 1950'den bu yana önemli ölçüde gerilemiştir.

• *Sanayi.* ABD sanayisi, gerek yatırım hacmi, gerek ürünlerinin değeri, çeşitliliği ve niceliği bakımından hâlâ dünyada birinci sırada yer alır. Özellikle demir-çelik sanayisi, makine, otomobil ve hava taşıtları yapımı dallarındaki bazı şirketler, dev boyutlara ulaşmıştır: Ford ve Boeing fabrikalarında onbinlerce kişi çalışır; dört firma çelik üretiminin yarısını, dört firma da traktör üretiminin % 75'ini sağlar. Ama, küçük ve orta büyüklükteki şirketlerin sayısını da küçümsememek gerekir: şirketlerin 2/3'sinde, 20'den az işçi çalışır. Federal hükümet, fiyatları belirleyerek, "Research and Development" (Araştırma ve geliştirme) adına borçlar vererek ya da yardımlar yaparak, sanayi kesimine gitgide daha çok müdahale etmektedir.

Maden işleyen sanayiler, bütün sanayi dallarındaki iş hacminin, yatırımların ve ücretli sayısının % 40'ını temsil eder. Döküm ve çelik (110-120 milyon ton çelik, SSCB'den sonra ikinci sıra), Pennsylvania'nın batı kesiminde ve Büyük göller bölgesinde (Pittsburg, Gary, Cleveland, Detroit, Buffalo), Atlas okyanusu bölgesinde (Morrisville, Sparrows Point), batı bölgesinde (Pueblo, Geneva, Fontana) ve Alabama'da (Birmingham) üretilir. Demir filizi Superior gölünden, Labrador'dan ve Latin Amerika'dan, kok kömürüyse Apalaş dağlarındaki havzalardan gelir. Ohio ve Pennsylvania'daki eski demir-çelik merkezleri, japon rekabetinden en çok etkilenen merkezlerdir: bu merkezlerde işsizlik sürmektedir.

ABD, alüminyum üretiminde (4,6 milyon t) başta gelir. Güney eyaletlerinde çıkarılan, özellikle de Jamaika'dan getirtilen boksitten elektrik bakımından zengin bölgelerde (Tennessee havzası, kuzey-batı bölgesi) alümin elde edilir. Amerikan

(batı eyaletleri), Kanada ve Şili filizlerini kullanan bakırın birincil metalurjisi (1,4 Mt) ülkedeki bakır üretim bölgelerinde (Salt Lake City, Anaconda) ve dışalım limanlarında (Seattle) toplanır. Bakırın son dönüşümü, New England'da, Atlas okyanusu kıyısında, Büyük göller bölgesinde gerçekleştirilir.

7-10 milyon binek otomobili ve 2-3 milyon taşıma ya da toplu taşıma aracı üretimiyle ve 120 milyonluk binek otomobili parkıyla ABD, dünyanın en çok motorlu araçla donanmış ülkesidir. Başlıca taşıt üretim bölgesi, Detroit yöresiyle Michigan'ın güney kesimidir; ama yedek parça fabrikaları ve montaj zincirleri ülkenin her yanına yayılır (Chicago, Cleveland, Saint Louis, Atlanta, Los Angeles). General Motors, Ford, Chrysler, American Motors'un dışında, ülkede ancak birkaç küçük otomobil yapım şirketiyle Volkswagen gibi yabancı şirketlerin kolları vardır. Çok yakın dönemde hâlâ 850 000 kişinin çalıştığı otomobil yapımı kesimi, hava kirliliği, güvenlik ve enerji tüketimiyle ilgili yasalardan olumsuz yönde etkilenmesinin yanı sıra, yabancı (özellikle japon) rekabetinden de zarar görmektedir: 1980'de Japonlar, ABD pazarının % 30'unu ele geçirirlerken, Chrysler, fabrikalarını kapatmış ve 300 000'e yakın işçiye yol verilmiştir.

Buna karşılık, hava taşıtları ve uzay araçları yapımı çok gelişmektedir; bu dalda 1 200 000 kişi çalışır. Seattle yakınındaki Boeing şirketi (110 000 işçi çalışır), ayda 30 uçak üretir ve sipariş listesinde 4 000'i aşkın uçak (727, 747, 757 ve 767'ler) yer alır. Uçakların ve personelinin yüksek niteliği sayesinde Boeing, iç ve uluslararası pazarlarda birinci sırayı alır. Boeing ile McDonnell-Douglas (Saint -Louis), North American Rockwell ve Lockheed (Los Angeles bölgesinde), United Aircraft (East Hartford'da Pratt and Whitney) gibi uçak yapımcısı öteki şirketler ve General Electric (Philadelphia) ile General Dynamic (New York) gibi elektronik aygıt üreten şirketler, askeri uçaklar ve füzeler de üretmektedir.

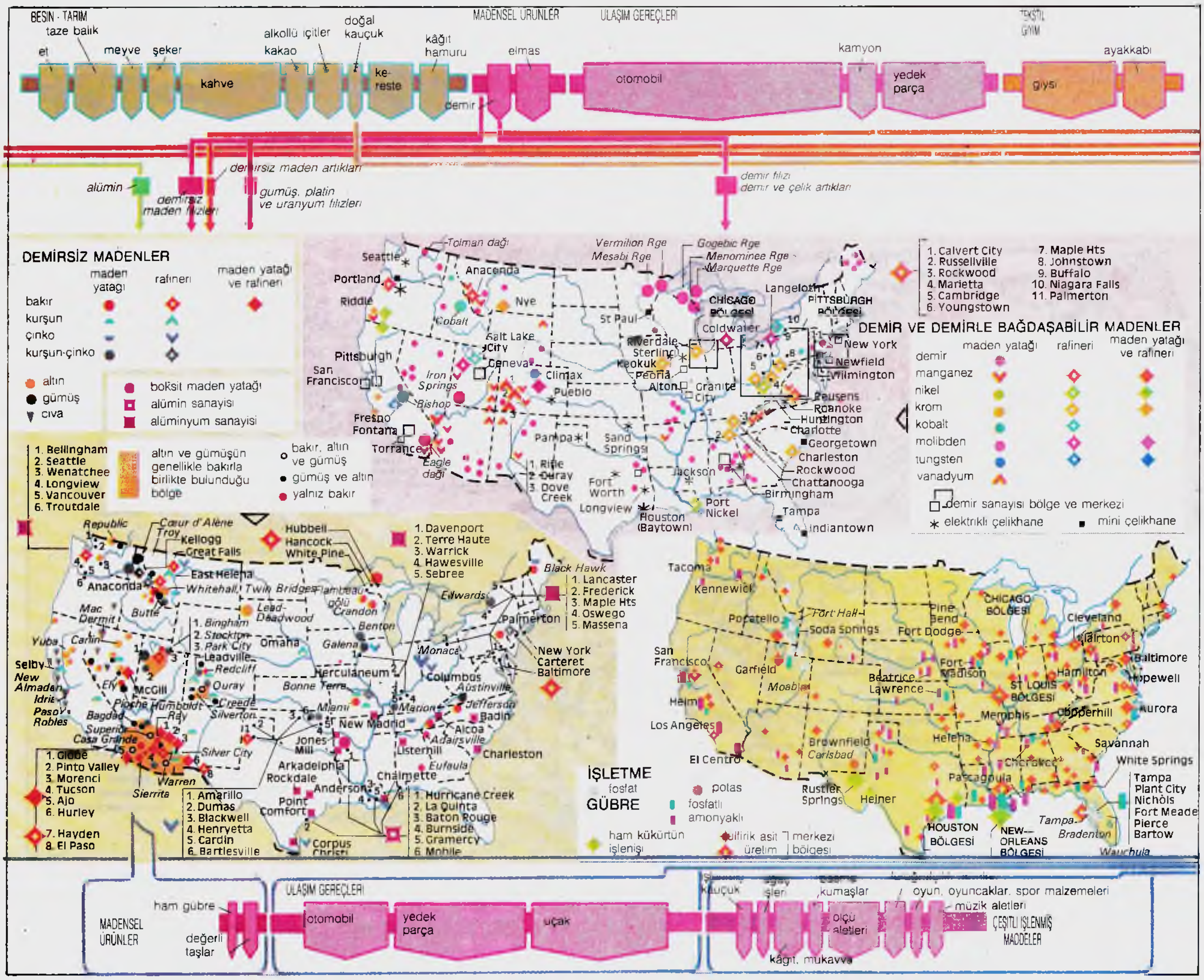
Metal işleyen sanayiler, demiryolu (Chicago), gemi (Orta Atlas okyanusu kıyısında ve batı kıyısında), makine ve elektrikli alet (Chicago, Ohio, Pennsylvania, New York, Los Angeles) yapımıyla da ilgilenir: ayrıca, bu sanayilerin en büyük etkinliği yüksek bir teknoloji (bütünüyle ABD'ye özgü) düzeyi gerektiren ve öncelikle ABD'ye özgü olan duyarlı gereç, bilgiişlem araçları, haberleşme araçları ve optik gereçler (New York, Chicago, Kaliforniya, Ohio, New Jersey) alanıdır. Kimya sanayisinin 1950'ye doğru başlayan gelişmesi sürmektedir. Kıyılarda toplanmış olan petrol arıtma sanayilerinin (Büyük göller, özellikle de Texas kıyıları) yanı sıra, kimya sanayisinin çeşitli dalları kuzey -doğu (New York, New Jersey, Wilmington [Du Pont de Nemours şirketinin merkezi]) ve Merkez-doğu (oto lastiği üretilen Akron kentiyle Chicago'dan Pittsburgh'a kadar uzanan kesim) bölgelerinde ve giderek de Texas'ın kıyı kesimi (Houston) ile iç kesiminde (Dallas) toplanır. Öteden beri çok önemli olan besin sanayisi dalları arasında hayvan kesimi ve et işleme (Büyük ovalar, mısır kuşağı, Texas), unculuk (Kansas City, Buffalo, Saint Paul), meyve ve sebze konserveciliğiyle meyve suyu yapımı (Florida, Kaliforniya, Texas), balık konserveciliği (Washington, Kaliforniya, Louisiana), peynircilik (Wisconsin), şarapçılık (Kaliforniya) sayılabilir. Eski önemini yitiren dokuma sanayisi, güneye kaymış (pamuk) ve merkez ile batıya dağılmıştır (yeni elyaf çeşitler). Hazır giyim sanayisi (konfeksiyon), New York, Boston, Saint Louis, Chicago ve Los Angeles'ta yoğunlaşmıştır. Ağaç sanayileriyse (mobilya kerestesi ya da kâğıt hamuru), eski ya da yeni orman bölgelerindedir (Michigan ve Wisconsin, Washington ve Oregon, Maine, Kuzey Carolina, Güney Carolina, Georgia). Anakentlerde ve üniversite kentlerinde (New York, Boston, New Haven, Philadelphia, Chicago ve Los Angeles), etkileri ülkenin her yanına, hatta yurt dışına yayılan önemli basımevleri vardır.

Topraklarının genişliği ve yerbilimsel koşullarının çeşitliliği sayesinde ABD maden bakımından çok zengindir. Demir filizi (50 milyon ton maden içerir), açık tavanlı ocaklarda, Superior gölü yakınında (% 85), Alabama'da ve Missouri'de çıkarılır. Bakır filizi (1,4 milyon ton maden) yatakları Utah'ta (dünyanın en büyük açık tavanlı ocağı), Arizona'da Montana'da işletilir. Boksit üretimi, ancak 2 milyon tondur (Arkansas, Alabama, Georgia). Kurşun, gümüş, altın, çinko, manganez, cıva, tungsten, molibden filizleri boldur. Güney eyaletleri, fosfat (Florida), potas (New Mexico, Texas), tuz ve kükürt (Lousiana,

Texas) bakımından zengindir. Kuzey-batı bölgesinde (New York, Ohio, Michigan) de tuz çıkarılır.

• *Enerji kaynakları*. İthal petrolün pahalılaşmasından bu yana, maden kömürü üretimi yaklaşık 670 Mt'u bulmuş ve 800 Mt'a yükseltilmesi tasarlanmıştır. Maden kömürü üreten eyaletler Kentucky, Batı Virgina, Pennsylvania, Wyoming (1960'ta 2 milyon ton, 1980'de 60 milyon ton) ve İllinois'tir. Verim yüksektir: üretimin % 60'ı açık tavanlı ocaklardan sağlanır ve maden kömürünün % 80'i santrallarda kullanılır. Akaryakıtlar, tüketilen enerjinin % 70'ini oluşturur. Başlangıçta Kuzey-doğu bölgesinde başlayan kömür çıkarımı, Kaliforniya'ya, özellikle de güneye (Texas, Louisiana), daha sonra da Alas- olmasına ve batıda henüz kullanılmayan bir potansiyelin bulunmasına karşın, enerji tüketiminin ancak küçük bir bölümünü karşılar. ABD, nükleer enerji alanında kurulu tesis gücü (600 000 MW) ve üretim (300 TW saat) bakımından dünyada birinci sırada yer alır. Ama çevrebilimcilerin karşı çıkması, nükleer santral yapma programını yavaşlatmaktadır. Toplam elektrik enerjisi üretimi, 2 200 TW saatin üstündedir.

• *Tarım*. Tarım üretimi, hacmi (işlenen toprakların genişliğine bağlıdır) ve çeşitliliğiyle (iklimlerin farklılığına bağlıdır) dikkati çeker. Köyden kente göçün çok fazla olmasına karşın, ekilen alanların yüzölçümü sürekli artmış ve 440 milyon ha dolayında duraklamıştır. Aile çiftlikleri, ABD top- (Florida, Texas'ta Winter Garden) bölgesi. Büyük ovalar'ın kenarında "Wheat Belts" (buğday kuşakları) yer alır: kuzeyde ilkbahar buğdayı (Montana, Dakota), güneyde kış buğdayı (sorgum da yetiştirilen Kansas). Büyük ovalar'daki ve iç kesim platolarındaki yarı kurak bölgelerde, yaygın hayvancılık (özellikle sığır, koyun) ve *dry farming* (kuru tarım) yöntemiyle buğday yetiştiriciliği (Washington eyaletinde Palouse bölgesi) yapılır. Sulama, özellikle vahalarda (yem bitkileri, meyve, şekerpancarı yetiştirilen Salt Lake City ve Phoenix vahaları) ve gerek verim, gerek ürün çeşitliliği (pamuk, pirinç, turunçgiller, sebze, süt ürünleri) bakımından en zengin bölge olan Orta ve Güney Kaliforniya'da son derece yoğun bir tarıma ola-

İKTİSAT

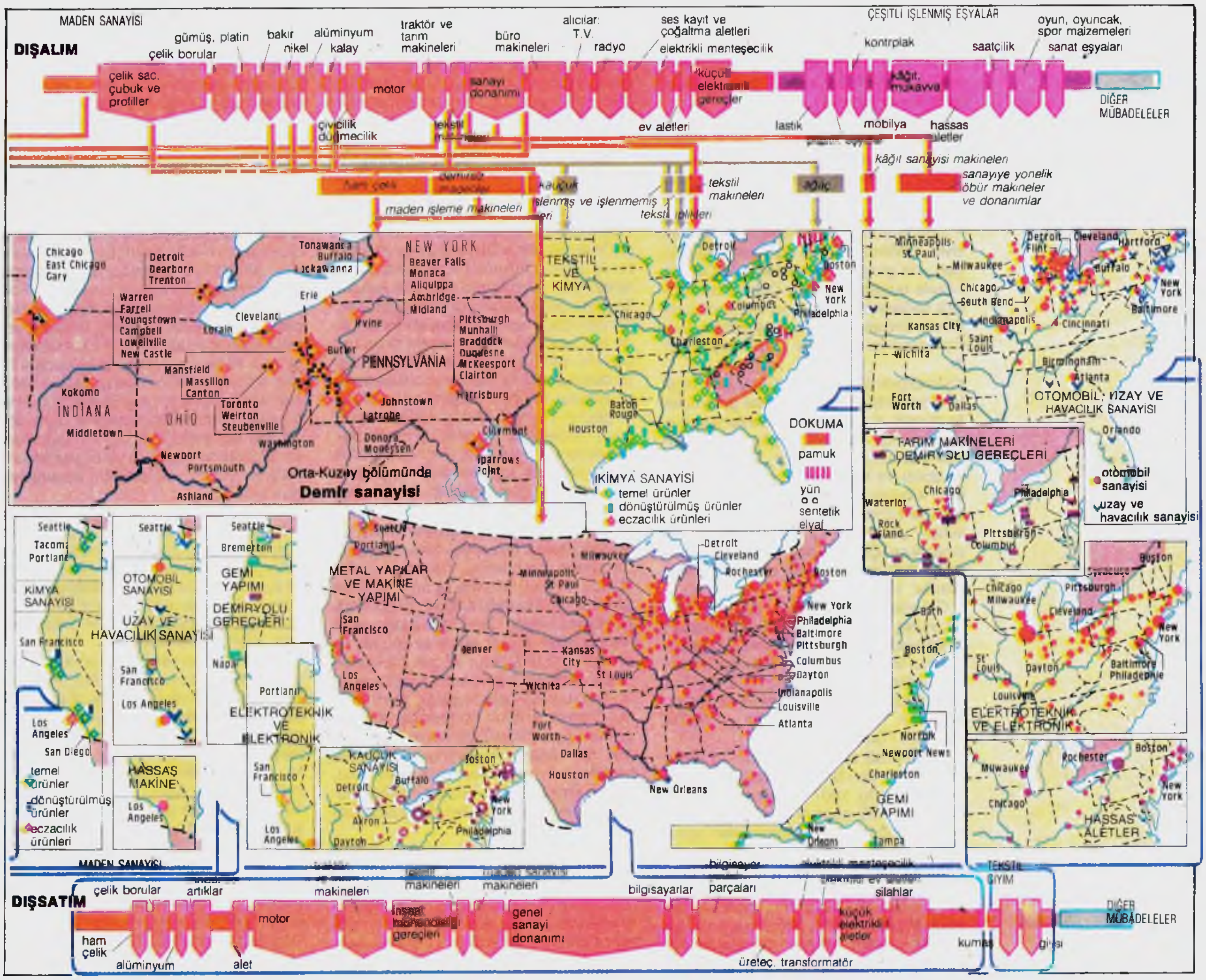
ka'ya kaymıştır. Ham petrol üretiminin yüksek (485 Mt) olmasına karşın ABD, tüketiminin % 40'ını ithal etmek zorundadır. Fiyatların serbest bırakılması sonucu, büyük şirketlerin arama çalışmalarını yoğunlaştırması, bağımsız şirketlerin de üretimlerini artırması beklenmektedir. Doğal gaz (560-600 Gm³, dünyada birinci), Texas ve Louisiana'da (% 80), komşu eyaletlerde ve Colorado gibi üretime yeni başlanan eyaletlerde çıkarılır. Bu alanda da, fiyatların serbest bırakılmasıyla, sondajlarındaki azalmaya (bir gaz sıkıntısı tehlikesi doğurmaktadır) son verileceği sanılmaktadır. Yoğun bir petrol ve gaz boru hattı ağı, üretim bölgelerini, tüketim merkezlerine (Kuzey-doğu ve Midwest bölgeleri) bağlar. Hidrolik santrallar (280 TW saat), yüksek debili akarsuların (Columbia, Colorado, Tennessee ırmakları) donatılmış lum sisteminin bir parçasıdır: çiftçilerin 2/3'si işlediği toprağın sahibidir, yalnızca büyük tarım işletmelerinde (Texas, Kaliforniya) ücretli işçi çalıştırılır. Toprakların pahalılığı ve işçi ücretlerinin yüksekliği, aile işletmelerinde yoğun tarım yöntemlerinin ve makine kullanımının yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Büyük ovalar'ın D.'sunda, K.'den G.'e doğru birçok tarım bölgesi vardır: Minnesota'dan New England'a kadar sağmal inekçilik; İowa'dan Ohio'ya kadar mısır ve soya fasulyesi bölgesi; sonra, pamuğun (Alabama, Mississippi, Kuzey ve Güney Carolina dağ eteği) yanı sıra pirinç (Arkansas) ve yer fıstığı (Georgia, Texas) yetiştirilen eski "Cotton Belt" ("pamuk kuşağı"); son olarak yarıtropikal iklimli kıyı kuşağında pirinç, şekerkamışı (Louisiana, Texas), turunçgiller (Florida) ve sebze nak verir.

Bütün olarak ele alındığında ABD, mısır (150-200 Mt), turunçgiller (12-15 Mt), soya bakımından dünyada birinci, buğday (55-65 Mt), yulaf, şekerpancarı, sığır (11 milyonu sağmal inek olmak üzere 110 milyon baş) yetiştiriciliği bakımından da ikincidir. ABD tarımının günümüzdeki başlıca sorunları arasında, toprak aşınması, bazı alanlardaki ürün fazlalıkları, aile çiftliklerinin zararına topraklara el koyan "agri- business"in giderek yaygınlaşması sayılabilir.

• *Orman işletmeciliği*. ABD'nin kuzey-doğu ve orta-kuzey kesimlerindeki eski orman kütleleri, kereste sanayilerinin kurulmasına olanak verdilerse de günümüzde bu sanayilerin ancak küçük bir bölümünü besleyebilmektedir. Bugün başlıca kereste kaynakları, üretimin % 58'ini sağ-

layan ABD sıradağlarındaki (Carcade Range, Sierra Nevada, Kayalık dağlar) ormanlar ile üretimin % 33'ünü sağlayan güney bölgesindeki (Apalaş dağlarının güneyi, Georgia, Alabama, Louisiana, Arkansas) ormanlardır. ABD, orman işletmeciliği bakımından, SSCB'den sonra dünyada ikinci sırayı (340 milyon m^3) alır.
• *Deniz balıkçılığı.* ABD, deniz balıkçılığında dünya dördüncüsüdür: 3,5 milyon ton balık ve kabuklu deniz ürünü. Kırk sekiz eyalet arasında yalnızca iki bölgede, bu miktarın % 56'sı elde edilir: körfez kıyısı eyaletleri, özellikle Louisiana (kerevit, menhaden); Büyük okyanus kıyısı eyaletleri ve özellikle de Kaliforniya (bir bölümü Alaska'da avlanan hamsi, som, tonbalıkları). San Pedro (Kaliforniya), Cameron ve las, Denver) kaydı. Hükümet ve yönetim örgütünün çeşitli kademelerinde 15 milyon kadar kişi çalışır. İki hizmet dalı son derece gelişmiştir: mali işler (bankalar, sigorta şirketleri), üstün nitelikli üçüncü kesim (laboratuvarlar, üniversiteler, Atlas okyanusu kıyısında ve Kaliforniya'daki teknoloji enstitüleri). Kara ve hava ulaşımı, petrol fiyatlarındaki artışa karşın, en çok kullanılan ulaşım yollarıdır: kısa mesafeli iş yolculukları, turizm, uzun mesafeli kamyon taşımacılığı, 6 milyon km'lik karayolu ve otoyoldan yararlanır. Atlas okyanusu kıyısındaki megalopolise, Chicago, Kaliforniya, Texas ve Florida'ya yönelik havayolları ağı son derece yoğundur. Demiryollarına, geleneksel yük taşımacılığının ancak küçük (dökme ürünler, tahıllar) ru, Ortadoğu'dan petrol, Japonya'dan otomobil, Avrupa'dan işlenmiş ürünler satın alır, Avrupa'ya, Çin'e ve Japonya'ya (önemli bir pazar olan SSCB ile ticaret, siyasal koşullardaki değişikliklere bağlıdır) tarım ürünleri, Avrupa'ya, Japonya'ya ve Kanada'ya metalurji ürünleri, otomobil, uçak, makine satar. Ticaret bilançosu 1970'ten bu yana sık sık açık vermiş, ama yurt dışından elde edilen gelirler, ödemeler dengesinin fazlalık göstermesini ya da çok az açık vermesini sağlamıştır. Bu dış ticaretin bir bölümü ABD deniz ticaret filosuyla (17,5 milyon gros tonaj) yapılır. Ülkenin başlıca limanları New Orleans, Houston, Baton Rouge, Philadelphia, New York, Los Angeles-Long Beach limanları, Kaliforniya körfezindeki petrol limanla-

Dulac (Louisiana), Pascagoula (Mississippi) başlıca balıkçılık limanlarıdır. New England limanlarının (Plymouth, New Bedford) önemi azalmıştır. ABD balık avı alanları, deniz kirlenmesinden büyük zarar görmektedir: Chesapeake körfezindeki istiridyelerin yok olması, Kaliforniya körfezindeki "siyah gelgit"ler.
• *Üçüncü kesim.* İkinci Dünya savaşı'nın sona ermesinden bu yana üçüncü kesim, birinci kesimin (tarım) ve bazı sanayi kollarının zararına hızla gelişti. Toptan ve perakende ticaret, ulaşım, yönetim ve hizmetler dallarında etkin nüfusun büyük bölümü çalışır. Ticaret, daha çok, irili ufaklı mağaza zincirleriyle yürütülür; önceleri bu mağazaların New York, Chicago ve Los Angeles'ta bulunan yönetim merkezleri, daha sonra, yeniden dağıtım görevini üstlenen bölgesel anakentlere (Atlanta, Dal- bir bölümü kalmıştır: trenle yolcu taşımacılığının yeniden canlandırılmasına da çalışılmaktadır (Boston-Washington arasında bir hızlı tren çalışmaya başlamıştır). Akarsu ve göl ulaşımında, Mississippi sisteminden (300 milyon ton), özellikle de birbirleriyle ya da yabancı ülkelerle toplam 200 milyon tonu aşkın mal taşınmasını sağlayan Chicago, Detroit, Cleveland, Buffalo, Duluth limanlarının bağlı olduğu Büyük göller'den yararlanılır.
• *Dış ticaret.* ABD'nin ithalat ve ihracatında yer alan işlenmiş ürünler, yüksek teknoloji ürünleri, besin maddeleri ve hammaddeler son derece çeşitlidir. Amerikalılar, tropikal besin ürünleri (Orta Amerika'dan ve Güney Amerika'dan kahve, çay, muz), maden filizleri (Kanada, Şili, Jamaika, Brezilya, Afrika'dan demir, bakır, boksit), Kanada'dan kereste ve kâğıt hamu-rı ve Tampa limanıdır.

İKTİSAT

TARİH

sömürge dönemi ve bağımsızlık için 1783'e kadar mücadele

•*Avrupalılar'ın ülkeyi keşfi.* Gerek Mexico körfezine ulaşan gemiciler (Ponce de León'un 1513'te Florida'ya varması; Hernando de Soto'nun 1541'de Mississippi'yi keşfi), gerek Meksika'dan büyük ovalara (Francisco Vásquez de Coronado Arkansas'a ulaştı [1540-1542]) ve Pasifik kıyılarına (Francisco de Ulloa 1539'da Aşağı Kaliforniya'ya vardı) doğru yola çıkan kâşifler, önce Güney'i keşfettiler. Doğu kıyısını önce Fransızlar (Fransa hükümeti hesabına çalışan italyan kaptan Giovanni da Verrazano, 1524'te New York koyunu buldu; Ribault, 1562-1565 arasında,

Florida'da bir sömürge işletmesi kurmayı denedi), sonra İngilizler keşfettiler (1564'te Hawkins, 1584'te Barlow, 1585 -1589 arasında Virginia'da kısa ömürlü bir sömürge işletmesi kuran sir Walter Raleigh). XVI. yy.'da,Kanada'daki fransız karakolları ile Florida'daki ispanyol karakolları arasındaki ve o sıralarda herkesin peşinden koştuğu zenginliklerden yoksun görünen gelecek Birlik'in topraklarında, hemen hemen hiç avrupalı yoktu. Burada yaşayanlar, bu uçsuz bucaksız topraklarda yer yer kümelenen birçok kızılderili kabilesiydi.

XVII. yy.'da, Avrupalılar Amerika'nın doğu kıyısına yerleşirken kürk elde etmek ve Kızılderililer'i hıristiyanlaştırmak amacıyla Kanada'dan buraya birçok sefer düzenlendi: Nicolet, Michigan gölüne (1634), rahip Allouez, Superior gölüne (1665), Louis Joliet, Mississippi ile Arkansas'ın kavuştuğu noktaya (1673), Cavelier de la Salle, Mississippi nehrinin ağzına (1682) ulaştılar. Böylece, Fransız Louisiana'sı kurulmuş oldu.

XVIII. yy.'da La Harpe'ın Red River ve Arkansas'a (1719-1722), Dutisné ile Vêniard de Bourgmont'un da Platte ırmağı ile aşağı Missouri'ye doğru (1719-1724) düzenlediği seferlerle ülkenin keşfi, Mississippi'nin batısına doğru gelişti; Missouri ırmağının kaynağına doğru ilerlemesiyle, la Vérendrye ve oğullarının kuzeyden yola çıkarak keşfettikleri (1742-43) ülkelerle bugünkü Güney Dakota'da bağlantı sağlanabildi. O sırada, İspanyollar da Büyük okyanus kıyısını keşfederek San Francisco'ya (kuruluşu 1776) ulaşıyorlardı.

•*Sömürgelerin kuruluşu.* XVII. yy.'da İngiltere'deki iktisadi ve toplumsal gelişmeler ile siyasal ve dinsel kargaşalıklar üzerine, pek çok kişi Amerika'ya göç etti (toplam 250 000 avrupalı): bunlar, iflas etmiş zanaatçılar ve küçük mülk sahipleri, anglikan kilisesinin göçe zorladığı değişik inançta kişiler; "yuvarlak kafalar"ca kovulan "süvariler", Charles II'nin ülke dışına çıkardığı püritenler, tahtı ele geçiren gasıp William III'ün sınır dışı ettiği Jacobite'ler, vb. idi.

Gelenler yalnız İngilizler değildi. Ülkeye yavaş yavaş Polonyalılar, Almanlar, Hollandalılar ve İskandinavlar da yerleşiyordu. 1619'da ilk zenci konvoyu geldi: zenci köle tüccarlarının Gine'den ve Batı Hint adalarından düzenli biçimde getirip sattıkları zencilerin sayısı, 1760'ta 400 000'i bulacaktı.

1607-1733 arasında doğan 13 ingiliz sömürgesinden bazıları ticaret şirketlerince kurulmuştu: 1607'de Jamestown kentini kuran 105 göçmenin James ırmağının kaynağına doğru ilerlemeleri sonucunda Londra şirketi Virginia'yı kurdu; Plymouth şirketi, bir grup din ayrılıkçısının (Pilgrim Fathers) Mayflover gemisiyle okyanusu aşıp Cod burnuna çıkması sonucu Massachusetts sömürgesini kurdu (1620); önceleri şirketleri temsil eden valilerce yönetilen bu sömürgeler, daha sonra krallık sömürgelerine dönüştü. Kimi sömürgelerse, 1664'te Hollanda'ya bağlı toprakların (Nieuw Amsterdam, New York oldu) parçalanmasından doğdu. New York (buraya 1623'ten başlayarak Hollandalılar yerleşti), Delaware (Hollandalılar 1638'de burayı İsveçliler'e bırakmak zorunda kaldı) ve New Jersey (1664) sömürgeleri böylece doğdu. Kimi sömürgeler, mülk olarak özel kişilere verildi: örneğin 1623'te ilk ingiliz sömürge işletmesinin kurulduğu New Hampshire, J. Mason'a; Maryland orayı sömürgeleştiren katolik Calvert'e (1632); Kuzey Carolina ve Güney Carolina, bir krallık fermanıyla (1663) Charles II'nin 8 gözdesine; Pennsylvania, Charles II tarafından, bir para borcuna karşılık olarak ve ülkeyi karıştıran quaker'lardan kurtulmak için William Penn'e (1681); Georgia, George II tarafından J. Oglethorpe'a verildi; Georgia sömürgesinde 1733'te Savannah kuruldu. Kimi sömürgeler de, Massachusetts'den ayrılarak kuruldu; bu kentteki uzlaşma karşıtı olanlar Boston'un baskıcı teokrasisinden kaçarak, 1635'te, Thomas Hooker'ın önderliğinden Connecticut'ı (krallık fermanı, 1662), 1636'da Roger Williams önderliğinde Rhode İsland'ı kurdular (krallık fermanı, 1663).

Ama kuruluşları nasıl olursa olsun, tüm sömürgelerin siyasal evrimi aynıydı. Bir yandan, Londra'da imparatorluk kurma hazırlıkları ilerledikçe (1660, 1663, 1673, 1696 denizcilik yasaları), krallık, gerek sömürgelerin doğrudan tahta bağlanması (1679'da New Hampshire; 1688 devrimi'nden sonra Maryland; 1702'de New Jersey; 1719'da Güney Carolina), gerek yerel meclislerin kararlarının kral tarafından veto edilmesi (kimi sömürgelerin fermanlarının yürürlükten kaldırılması), gerekse de sağlam bir maliye ve gümrük örgütü kurulması yoluyla otoritesini kabul ettirmeye çalıştı. Öte yandan, bir "merkezden uzaklaşma" evrimi sonucu, sömürgeler siyasal bağımsızlıklar elde ettiler: Virginia'nın "Burjuvalar meclisi" (1619), Massachusetts'in "General Court"u, Connecticut'ın "Temel hükümler"i, Rhode İsland'ın "Ferman"ı, New Hampshire'ın "Christian Laws"ı, New Jersey'in "Concession"ı,Pennsylvania'nın"Frame of Government"ı. Sömürgelerin yönetimi bu iki eğilim arasında bir uzlaşma olarak ortaya çıktı: kralı temsil eden bir kurulun başında bulunan bir vali (sömürge meclisinden çoğu zaman maaş alır ve bazen de bu meclis tarafından seçilir); onun karşısında, sömürgeciler tarafından seçilen ve bütçeyi kabul edip kurulun tasarılarını onaylayan bir meclis. Sömürgelerde bu iki güçten biri ağır basar, meclisin temsil gücü de değişirdi (Virginia'da meclis vergi ödeyenlerce seçilirdi; Pennsylvania'da bu seçim daha demokratikti). Ama her iki durumda da, güçlerin ikiliği, çatışmalara yol açıyordu.

• *Bağımsızlık öncesi gelişmeler.* 1. *Üç sömürge grubu.* Kuzeyde, New England'da (New Hampshire, Massachusetts, Rhode İsland, Connecticut), 1700'de 94 000, 1763'te 495 000 kişi (19 000'i köle) yaşamaktaydı. Çeşitli işler aşağı yukarı Avrupa'daki gibi bir arada ve uyumlu biçimde yürütülüyordu: küçük çiftliklerde çeşitli tarım ve hayvancılık, çağlayanlar boyunca orman işletmeciliği; gemi yapımı; Fransız Antilleri ile kereste, rom ve melas kaçakçılığı (Portsmouth ve Newport bu kaçakçılıkla geçiniyordu). Büyük kentler ve üniversiteler ülkesi olan burjuva, kapitalist ve koyu püriten nitelikte Kuzey bölgeleri her türlü yeni düşünce akımlarına açıktı.

Güney'de (Maryland, Virginia, Kuzey Carolina, Güney Carolina, Georgia) 1700'de 108 000 olan nüfus, 1763'te 735 000'e (281 000'i zenci ticaretiyle takviye edilen köle topluluğu) yükseldi. Yalnızca Virginia'da, 550 000 kişi yaşamaktaydı. Çok büyük mülklerde (Virginia'da 2 000 ile 70 000 ha arası) köleler, tütün (Maryland, Virginia), pirinç ve indigo (Güney Carolina, Georgia), tütün ve pirinç (Kuzey Carolina) tarımında çalışıyorlardı. Zengin toprak sahipleri aristokrasinin egemen olduğu Güney'de kent ve liman sayısı azdı ve sanayi gelişmemişti. Tüm siyasal mevkileri ele geçiren bu tarım işletmecileri, güç koşullarda çalışmaktan yılmayan, iyi yiyip içmekten ve eğlenceden hoşlanan, anglikan mezhebine bağlı kişilerdi ve bu yüzden püritenler tarafından küçümseniyorlardı; bunlar kültürlü, gösterişe ve eğlenceye düşkün kimselerdi ve kendilerine yeniklasik üslupta konutlar yaptırmaya meraklıydılar.

Merkezde ise (New York, New Jersey, Delaware, Pennsylvania) 1700'de 53 000 olan nüfus, 1763'te 410 000'i (23 000'i köle) bulmuş, ırk karışması daha o dönemde yöresel bir özellik haline gelmişti: halkın üçte ikisi fransız (huguenot'lar) alman ve isveçliydi. Büyük kentlerin bulunduğu bu bölge (örneğin Philadelphia, öteki iki bölge arasında bir bağlantı görevi yapıyordu.

2. *Kızılderili ve fransız-ispanyol tehditlerine karşı ortak direniş.* Kızılderililer'e karşı XVII. yy.'daki sistemli yok etme çabalarına (1636-37'de Pequot Kızılderilileri'ne karşı Connecticut ve Massachusetts savaşı, 1675-76 savaşı) karşın, kızılderili tehdidi devam ediyordu; bunda, kürk satıcısı İroquois Kızılderilileri ile ilişki içindeki ingiliz tüccarlarının rekabetini kırmak isteyen Kanadalılar'ın kışkırtmalarının da büyük payı vardı.

İspanya Veraset savaşı sırasında, Küba'dan, Kuzey ve Güney Carolina'ya yapılan fransız ve ispanyol seferleri ile Fransızlar'ın ve Kızılderililer'in New England'a yaptıkları akınlar (1704-1708) arasında kalan sömürgeler direnişlerini sürdürdüler; ama Utrecht antlaşması, Allegheny ırmağının ötesine geçmek isteyen ingiliz tüccarları ile topraklarını ve Louisiana ile serbest ulaşımı korumak isteyen montréalli tomruk satıcıları arasındaki anlaşmazlığa hiçbir çözüm getirmedi. 1744'e kadar, iki yan da Büyük göller bölgesinde ve Ohio'da kaleler yaptılar ve birbirlerine karşı giriştikleri kıyımlarda Kızılderililer'i kullandılar. Avusturya Veraset savaşı sırasında hâlâ yerel özelliğini koruyan silahlı çatışmalar, 1748 barışından sonra da sürüp gitti (1754 temmuzunda, George Washington ile virginialı milislerin Fort -Duquesne'e karşı savundukları Fort Neceassity'de teslim olmaları). İngiltere yararına sonuçlanan (1763 Paris antlaşması) Yedi Yıl savaşı, Kuzey Amerika'daki ingiliz sömürgelerinin Apalaş dağları hattının ötesine, Ohio'ya ve Mississippi ırmağına kadar yayılmasını sağladı; aynı dönemde Mississippi ırmağının sağ kıyısı da, Florida'nın İngiltere'ye bırakılmasına karşılık, Fransa tarafından İspanya'ya devredildi.

Sömürgeler Fransa'dan kurtulunca, bu kez de karşılarında anavatanı buldular; gerçekten de İngiltere, baskı yanlısı George III'ün zorlamasıyla, 1763'teki zaferinden yararlanmak ve 1696'dan beri Board of Trade aracılığıyla sürdürdüğü sömürge tekelciliği siyasetini daha etkili hale getirmek istiyordu.

Bu amaçla birçok önlem alındı: Grenville şeker yasasına (Sugar Act, 1764) işlerlik kazandırmak için, wirts of assistance'larla kendilerine arama yetkisi verilen gümrük görevlileri aracılığıyla kaçakçılığa karşı daha etkin mücadele; resmi işlemler ve gazetelere konan yeni harçlar (1765 Stamp Act'ı, yani pul yasası); 10 000 kişilik bir askeri birliğin kurulması; meclislerin keyfine bağımlı olmaktan kurtarmak için valilere belli bir aylık bağlanması. Bu önlemlerin ilki Amerika'daki sömürge halkına yeni yükler getirmekle birlikte, krallığın yetkilerini aşmıyordu; ama öbür önlemler, kuramsal açıdan imparatorluğu temsil etmekle birlikte içinde hiçbir amerikalının yer almadığı bir parlamentonun sözde yasal onayıyla, vergilerin ancak sömürgelerin rızasıyla konulabileceği önkoşulunu çiğnemekteydi. Amerika'daki sömürge halkına yeni yükler getirmekle birlikte, krallığın yetkilerini aşmıyordu: ama öbür önlemler, kuramsal açıdan imparatorluğu temsil etmekle birlikte içinde hiçbir amerikalının yer almadığı bir parlamentonun sözde yasal onayıyla, vergilerin ancak sömürgelerin rızasıyla konulabileceği önkoşulunu çiğnemekteydi.

Amerika'daki ingiliz "uyruk"ları, George III'ün önlemlerine, yasal haklarını savunarak (Virginia meclisinin 30 mayıs 1765 "Kararlar"ı), ingiliz ürünlerini boykot ederek, noterlik belgelerini yakarak (New York,Philadelphia, Boston) ve New York'ta toplanan bir kongre sonunda krala bir dilekçe sunarak karşılık verdiler: bunun üzerine Grenville yasası ve pul yasası yürürlükten kaldırıldı (mart 1766); bununla

birlikte bu geri adımı gizlemek isteyen ingiliz hükümeti, Declaratory Act ile, sömürge yasaları üzerinde tam yetkisi olduğunu ilan etti. Townshend yasalarıyla (mayıs 1767) hükümetin bir dizi ürüne daha ağır vergiler koydurması, daha şiddetli bir direnmeye yol açtı (Boston kıyımı, 5 mart 1770). Bunun üzerine hükümet, sözkonusu vergileri kaldırmak zorunda kaldı. İngiliz Doğu Hindistan şirketi, Amerika'da çay satışı tekelini elde edince (1773), New England'daki kaçakçı tüccarlar, çay yüklü gemilerin yola çıkmasını engellediler ya da çayları imha ettiler vb. İngiltere krallığı özellikle Boston ve Massachusetts'i hedef alan beş baskı yasası (the İntolerable Acts) çıkardı; ayrıca New England'ın zararına (Québec yasası) kanadalı katoliklere Ohio bölgesi üzerinde haklar tanıdı. Philadelphia'da toplanan ilk kıta kongresi (5 eylül-21 ekim 1774), krala ve Kanada halkına seslenen bir dizi dilekçeyle amerikalı vergi yükümlülerinin hakları üstüne bir bildiri kaleme alırken, radikal muhalefet, sömürgelerde milisleri ve silahlı birlikleri örgütlediler. General Gage yönetimindeki ingiliz birliğinin Lexington'da yok edilmesi ve 16 000 milisin Boston'u ablukaya alması (20 nisan 1775), Bağımsızlık savaşı'nı (1775-1783) başlattı.

4 temmuz 1776 tarihli Bağımsızlık bildirisi yayımlandı ve savaş ingiliz ordularının yenilgisiyle sonuçlandı.

amerikan ulusunun doğuşu ve 1865'e kadarki evrimi

Paris barış antlaşması ile (3 eylül 1783), Amerika Birleşik Devletleri federal cumhuriyeti'nin varlığı tanındı.

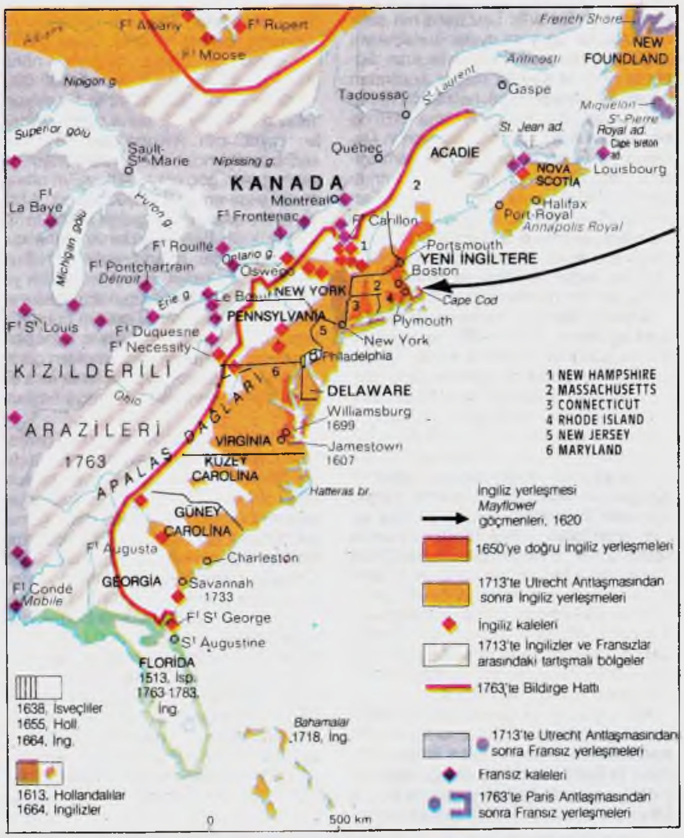
• *Siyasal yaşam.* 10 mayıs 1775'te toplanan İkinci Kıta kongresi'nin çağrısına uyan birçok devlet, kurumlarını daha demokratik bir doğrultuda yenilediler. Daha savaşın ortasında, 1781'de yürürlüğe girecek olan "Konfederasyon hükümleri"yle bir konfederasyon hükümeti denemesine girişilmişti; ama her devletin elçilerinden oluşan Kongre'nin ne yürütme ne de yasama yetkisi vardı; devletler arasındaki ticareti düzenleme konusunda hiçbir şey öngörülmemişti; Kongre'nin özel bir mali kaynağı da yoktu.

Bu tarihte federal devlet sayısız güçlüklerle karşı karşıyaydı: asker ücretlerinin ödenmesi; bazı devletlerde kâğıt para enflasyonu; ödünç para bulabilmek için Jefferson'ın Paris'e, Jay'in Madrid'e yaptıkları yolculukların başarısızlıkla sonuçlanması; devletlerin gümrük tarifeleri getirerek Kongre'ye gelir sağlamaya sürekli karşı çıkmaları. Apalaş dağlarının B.'sında, 1763'ten başlayarak sömürgelilerin yerleştirildiği Ohio vadisi ve ötesinde (1778'de Louisville'in, 1789-90'da Cincinnati'nin kurulması) toprak rejimi nasıl olacaktı? Devletlerin, dolayısıyla kimi oligarşilerin denetimine mi bırakılacak, yoksa Kongre'nin yetkisi altında, savaş sonucu yoksullaşmış kuzey-doğu bölgesi halkının yararı mı gözetilecekti? Sonunda, 1785 kararnamesinden sonra çıkarılan 13 temmuz 1787 kararnamesi (Kuzey-Doğu kararnamesi), İngiltere'nin Versailles antlaşması'yla (1783) bıraktığı ve yaklaşık 100 000 amerikalının yerleştiği Mississippi'nin doğusunda kalan toprakların, federal devletin malı sayılması ve federal, sonra bağımsız bölgelere geometrik olarak bölünmesi kararlaştırıldı. Her bölge nüfusu 60 000'i bulunca, devlet (eyalet) statüsüne kavuşabileceklerdi: bu karardan ilk yararlanan bölge Vermont (1791), son yararlanan ise Hawaii (1959) oldu. Fakat bu gelişmeler sırasında, Cherokee Kızılderilileri (1774-1776), İroquois'ler (1778-1779), Mississippi ırmağında ulaşım serbestliği konusunda da İspanyollar ile çatışmalar oldu.

Yeni kurumlara duyulan ihtiyaç, Annapolis meclisinin toplanmasına yol açtı (eylül 1786); burada Philadelphia meclisinin seçimi kararlaştırıldı. Devletlerin yasama meclislerince seçilmiş 65 üye arasından belirlenen 55 üye, bugün de yürürlükte olan ABD Federel anayasası'nı hazırladı (17 eylül 1787). Bir uzlaşma ürünü olan bu anayasa, bağımsız ama egemen olmayan devletlerden oluşan bir amerikan ulusunun varlığını belirliyor, özerkliklere saygı çerçevesinde ortak savunmayı ve genel çıkarların korunmasını amaçlıyordu. Güçlerin ayrılığı çok kesindi; ama iki meclisli bir Kongre'nin yanı sıra, yasaları uygulamakla görevli bir başkanlık ve bir yüksek mahkeme örgörülmüştü.

Devletler, federasyondan yana olanlarla olmayanların çekiştikleri halk meclislerinde, 1787'den 1790'a kadar, yeni anayasayı oylayıp kabul ettiler. George Washington ABD başkanlığına getirildi ve 30 nisan 1789'da göreve başladı. Ama hemen ardından anayasanın yorumlanması konusunda federalcilerle cumhuriyetçiler arasında anlaşmazlıklar çıktı. 1789-1801 arasında iktidarda kalan federalciler, güçlü bir federal hükümeti savunuyorlardı; başlarında George Washington'un hazine bakanı Alexander Hamilton vardı. Oligarşiye dayalı ingiliz sistemini çok beğenen ve kuzey-doğu bölgesinin armatör, tüccar ve esnafından destek alan federalciler, merkezi gücü pekiştirdiler: bir devlet bankası kuruldu (1791), istikrarlı bir para (dolar) ve gümrükler sayesinde düzenli gelir kaynakları elde edildi. Başlangıçta yansız bir dış siyasetten yana olan (Yansızlık bildirisi, 22 nisan 1793; kendisine yönelen eleştirilerden rahatsız olarak seçimlere katılmayan George Washington'ın "Veba bildirisi" 1796) ve İngiltere ile bir ticaret antlaşması imzalayan (Jay antlaşması, 1794) federalciler, giderek Fransa'daki Directoire hükümetiyle ilişkilerini kestiler (1798); Fransız devrimi'ne düşmanlıkları, yardımlarıyla ABD'nin bağımsızlığında belirleyici rol oynayan Louis XVI'nın giyotine gönderilmesi sonucu daha da artmıştı. Ama bu siyasetleri, küçük toprak sahipleri, küçük devletlerin yurttaşları ve ayrıcalıklarını korumak isteyen güneyli tarım işletmecilerinden oluşan cumhuriyetçilerin siyasetiyle çelişiyordu. Jacobin'lerin ideolojisini ve terimlerini benimsemiş olan cumhuriyetçiler, 1801'de John Adams'ın yerine, konfederasyonun kurucularından olan Washington'un eski dışişleri bakanı (1793'te istifa etmişti) Thomas Jefferson'ın seçilmesini sağladılar. İktidarı bir kez ele geçiren cumhuriyetçiler hızla ilerlediler ve siyasetleri, ister istemez, merkezi hükümetin güçlendirilmesi yönünde gelişti. Böylece federalcilerle aralarındaki görüş ayrılıkları ortadan kalktı; zaten bu tarihten sonra Amerikalılar'ın bütün ilgisi Jefferson'ın isteğine rağmen (İngiltere ve Fransa ile her türlü alışverişi yasaklayan non-intercourse yasası), İkinci Bağımsızlık savaşı'na yönelecekti. Bu savaşın çıkmasına, İndiana'da, kızılderili reisi Tecumseh'in ayaklanmasını (1810-11) paraca destekleyen İngilizler neden oldu; ayrıca ingiliz amiralliği büyük bir hata işlemiş ve ziyaret hakkı bahanesiyle (Napoléon I'e karşı konulan abluka çerçevesinde savaş kaçağı ile mücadele) birtakım amerikan gemilerine ve tayfalarına el koymuştu. Bu çatışma, Washington'un alınıp ateşe verilmesinin (1814) uyandırdığı endişe, Gand antlaşması'yla (1814) kesinleşen nihai zafer ve general Jackson'ın New Orleans'ta elde ettiği başarı (ocak 1815) milli gururun coşkusu içinde partilerarası anlaşmazlıkların unutulmasına yol açtı. Böylece, Jefferson'ın yerine geçip onun çizgisini izleyen ve onun gibi virginialı olan James Madison (1809-1817) ve James Monroe'nun (1817-1825) başkanlık dönemlerinde, "iyi duygular çağı" (Era of good feelings) başladı. Genç ispanyol-amerikan devletleriyle ilişkileri bozmaksızın, Amerika kıtasının siyasal ve iktisadi denetim tekelini ele geçirmek isteyen ve bu kıta devletlerine karşı Avrupa'da bir "Kutsal ittifak" kurulmasından çekinen ABD, sert Monroe bildirisiyle ("Amerika Amerikalılar'ındır", 2 aralık 1823), yansızlık isteğini ve Avrupa'nın her türlü müdahalesine karşı olduğunu yeniden ortaya koydu.

•*Toprak genişlemesi.* Siyasal çekişmelerin yatıştırıldığı dönemde, ABD tüm enerjisini batıya doğru genişlemeye yöneltti.

PARİS ANTLAŞMASI'NA (1763) KADAR SÖMÜRGELEŞTİRME

EYALETLERİN BİRLİĞE GİRMESİ

Bu genişleme 1803'e kadar, kuzeyde İngiliz Kanada'sı, batıda Louisiana ve güneyde Florida'nın varlığı yüzünden engellenmişti. Ama İspanya'nın Louisiana'yı Fransa'ya geri vermesinden (San İldefonso antlaşması, 1 ekim 1800) ve Fransa'nın Louisiana'yı elinde tutmasının olanaksızlığından yararlanan Jefferson, bu toprağı, Fransa'dan 15 milyon dolara satın aldı (30 nisan 1803); böylece ABD'nin yüzölçümü iki kat arttı. Louisiana'nın satın alınması, on üç yeni eyalet kurulmasını sağladı ve bunların Kanada ile sınırı, Superior gölü ile Kayalık dağlar arasından geçen 49. paralel olarak belirlendi (1818). Öte yandan, Batı Florida'yı daha 1810'da ele geçiren ABD, general Jackson'ın Alabama ve Georgia sınırlarında Seminoller'e karşı sürdürdüğü savaşı kazanmasından (1818) sonra, İspanya kralı Fernando VII'yi, Florida'nın geri kalan bölümünden çekilmeye, Oregon'dan vazgeçmeye (bu konu, kesin çözüme ulaştığı 1846'ya kadar tartışıldı) ve Meksika'nın kuzey sınırını belirlemeye zorladı.

Böylece Meksika körfezine ve Mississippi ağızlarına ulaşan ABD, ispanyol sömürge gücünün mirasına konan Meksika aleyhine toprak genişlemesini sürdürdü: Meksika'da köleliğe karşı 1829 yasasının hedef aldığı sömürgeliler tarafından 1835-36'da kurulan Texas cumhuriyetinin tanınması (1837), sonra da ilhakı (1845); iç karışıklıklar doğmasından çekinen Kongre'nin ölçülü davranışlarına karşın, aşırı atak ilhakçıların Meksika'ya karşı savaş açtırmaları (1846-1848); sonunda Meksika'nın 15 milyon dolar karşılığında Texas, New Mexico (Arizona ve Colorado ile birlikte) ve Kaliforniya'yı ABD'ye bırakması (Guadelupe Hidalgo antlaşması, 2 şubat 1848); New Mexico'nun güneyindeki bir sınır değişikliğiyle, ABD'nin güney sınırlarının kesin olarak saptanması (Gadsden antlaşması, 1853).

ABD, güney ve güney-batı'ya doğru toprak genişlemesini tamamladığı sırada, Kanada ile sınırlarının, önce Atlas okyanusu ile Saint Lawrence ırmağı arasında (1842), sonra da Kayalık dağlar ile Büyük Okyanus arasında (1846) belirlenmesini sağladı; böylelikle Oregon da federal topraklar arasına girmiş oluyordu (1848). Kuşkusuz, sınırları böylece belirlenen topraklar henüz ıssızdı: ama Utah'ın bir bölge olarak kabul edilmesi (1850), Birlik'in orta kesiminde, en güç ulaşılan bölgelerden birinde yerleşimin başlamasını sağladı.

• *Toprakların yerleşime açılması ve değerlendirilmesi.* Bu gelişmelere koşut olarak Atlas okyanusu ve Apalaş dağlarından başlayarak, amerikan topraklarına yerleşme hareketi hızlandı. Önce, yalnızca doğal bir artışla büyüyen nüfus (1789'da 4 milyon; 1810'da 7 300 000; 1820'de 9 600 000; 1840'ta 17 milyon, 1850'de 24 milyon), daha sonra göçlerle daha arttı. Avrupa'daki 1817 iktisadi bunalımından sonra zaten önem kazanmış olan göç olayı, XIX. yy.'ın ortalarında, yılda en az 250 000 kişinin ABD'ye ayak basmasıyla gelişti (1860'ta 31 milyon kişi). Batı'ya gidenler daha çok Anglosaksonlar, İskandinavlar ve Hollandalılar'dı. Bu kişiler, servetleri, teknik yetenekleri (çiftçiler), sayısal üstünlükleri ve ahlaksal uyumlarıyla (Texas'ın Fourier'ci toplulukları, Champ d'Asile'in bonapartçıları) ıssız bölgelere yerleşmekten çekinmediler; en yoksul göçmenlerse kısa sürede kıyı kentlerinde iş aramaya başladılar.

Yerleşme, çoğunlukla iki evrede gerçekleşti. Değişik kökenli kavimler halinde dalga dalga gelen yeni göçmenler, topluca Atlas okyanusu kıyısındaki eyaletlere yerleşerek buraların nüfusunu daha karmaşık duruma soktular: 1845'e kadar Anglosaksonlar ve Hollandalılar; kısa sürede Chicago çevresinde kümelenen Almanlar; İrlanda'da 1846'daki patates krizi üzerine New York'ta toplanarak burayı, dünyada İrlandalılar'ın oturduğu en büyük kent haline getiren İrlandalılar; daha çok Prairie bölgesine yerleşen İskandinavyalılar; 1890-1914 arasında çok sayıda, 1919-1920 yıllarında (1921'de kotalar yasası yürürlüğe girinceye kadar) daha az sayıda Latinler. Bu göçmenler, Amerika'da doğan ve Batı'da daha ilerlere gitmek için topraklarını bırakan, kimi zaman yaşamlarında iki-üç kez yeniden tarla açma deneyine girişmekten kaçınmayan (örneğin Lincoln'un babası) ilk sömürgelilerin yerlerini aldılar.

Öncüler, daha önce Mississippi nehrinin batısına sürülmelerine karar verilmiş olan (1830) Kızılderililer'in yeni akınlarını durdurarak dalga dalga (sırasıyla avcılar, hayvan yetiştiricileri, tarla açıcılar ve çiftçiler) Prairie bölgesinin fethine giriştiler; böylece 1865'te 98° meridyene ulaşan öncülerin sınır çizgisi, yüzyılın sonunda, Büyük okyanus kıyısındaki limanlar çevresinde gelişen yerleşme bölgelerine vardı. Bu ilerleme, kimi doğal eksenlere uygun olarak gerçekleştirildi: Apalaş dağlarındaki geçitler; tahtaları sonradan küübe yapmakta kullanılan altı düz gemilerle (*flatboats*) Mississippi'ye kadar inilen Ohio vadisi; avcıların, hatta bizonların açmış oldukları, daha batıda sığırların ya da atların çektiği üstü bez kaplı arabalarca takip edilen avcı, hatta kimi zaman bizon izleri. İzlerin kesiştiği noktalarda, ırmakların geçit yerlerinde, ilk gelenlerin orman içlerinde açtıkları boşluklarda küçük yerleşim alanları doğdu; bunlar hem yerleşik birer tarım alanı, hem de Batı'ya doğru yeni bir ilerlemenin hareket noktalarıydı.

Bu ilerlemenin çerçevesi zaten, daha önce, Kuzey-Batı kararnamesiyle belirlenmişti (1787).

Bu kararname uyarınca, eyalet yönetimleri tarafından yerleşenlere bırakılan ve beş dönümü ortalama bir dolara satılan topraklar kadastrodan geçirildi; her biri aynı büyüklük ve aynı biçimde parsellere ayrılarak numaralandı; böylece ABD'nin kırsal kesim topraklarının çok tipik geometrik bölümlemesi oluştu. İlk yerleşene toprağı satın almada öncelik hakkı tanındı; bunun için yeterli parası yoksa, satın alacak kişiden bir değerlendirme tazminatı isteyebilmesi sağlandı.

Bununla birlikte öncüler, ikmal olanaklarından yoksun yeni topraklar ya da eyaletler ile Federasyon arasında yeterince sağlam bağlantıları olmayan ilkel ve doğal yollardan ilerlediler. Oysa Birlik'in geleceği, eyaletler arası bütünlüğe, bu da, modern ulaşım yollarının gelişmesine bağlıydı. Bu zorunluluk, Fulton'ın elde ettiği tekel sayesinde buharlı gemi seferle-

rinin (Hudson,1807; Ohio ve Mississippi, 1811), kanal (1825'te açılan Erie kanalı), karayolu ve demiryolu (1840'ta 7 000 km; 1860'ta 48 000 km; 1874'te 127 000 km) ulaşımlarının gelişmesini sağladı. Ulaşım yollarının tümü, üç rakip kentten (Baltimore, Philadelphia, özellikle de Erie kanalından yararlanan New York) başlayarak doğudan batıya uzanıyordu. Bu iç gelişme üç sonuç doğurdu. En başta Güney - Kuzey ikiliğine dayanan geleneksel siyasal dengeyi değiştirdi. Birlik içinde "Eski Güney"in etkisi azalırken (1810'da nüfusun % 37,5'u; 1840'ta % 23'ü), tarımda üstünlüğünü yitiren ve yalnız hayvancılıkla ayakta kalan Kuzey, Birlik'in en kalabalık bölgesi haline geldi (1840'ta nüfusun % 39'u), hızla sanayileşti (New England'da tekstil sanayisi, New York ve Pennsylvania eyaletlerinde 1850'den sonra metalurji) ve bir işçi sınıfının ortaya çıkmasıyla doğan sorunlara rağmen, gücünü bu sanayi gelişmesinden aldı. Birliğin her alanda birbirine karşıt olan bu iki "bölüm"ü arasında, 1848'den başlayarak McCormick hasat makineleriyle donatılan ve 1860'ta büyük bir buğday (% 60), mısır (% 48), sığır (İowa, İllinois), domuz (İllinois) ve viski (Cincinnati) üreticisi haline gelen Batı ortaya çıktı (1840'ta nüfusun % 37'si). Bu dinamik bölgenin merkezi Chicago idi (1837'de 8 000, 1860'ta 110 000 nüf.). Ama bölgenin iktisadi dengesi kararsızdı ve çoğu zaman borç içinde olan çiftçiler, oylarıyla geleneksel çoğunlukların devrilmesinde önemli rol oynuyorlardı. Yalnız "Far West" (Uzak Batı), 1850-1860 arasında nüfusunu 400 000'e çıkaran "altına hücum"a rağmen, ülkenin siyasal yaşamına hâlâ katılamamıştı (Kaliforniya'da tarımın, Oregon'da yerleşimin yeni başlaması).

Devlet bankasından borç alan ve kuzey-doğu bölgesine borç veren Batı'nın öncüleri, 1824 seçimlerinde oylarını yeni kurulan Demokrat parti'nin başkanı general Jackson'a vererek siyasal alanda da etkili oldular. Yeni parti, federalcilerin ve cumhuriyetçilerin programları arasındaki benzerlikten düş kırıklığına uğrayan Cumhuriyetçi parti sol kanadının en atak üyelerince kurulmuştu. Salt çoğunluğu bir türlü elde edemedikleri için adaylarını Beyaz saray'a sokamayan (başkanlığa John Quincy Adams seçildi ve 1825-1829 arasında görevde kaldı) Batı halkı, 1828 seçimlerinde yine aynı partiyi destekleyerek bu kez başarıya ulaştı ve Andrew Jackson'u sekiz yıllığına(1829-1837)başkanlığa getirdiği gibi, başkanlığın kırk yıl (1841-1845 arasında, William Henry Harrison ve John Tyler'in başkanlıkları altındaki Whig ara yönetimi dışında) demokratlarda kalmasını sağladılar. Bu dönemde "caucus" sistemi kaldırıldı; *spoils -system* (devlet görevlerinin iktidara gelen partinin üyelerine verilmesi) ülkenin her yanında uygulandı; Federel banka kapatılarak (1836) kurumlar hızla demokratlaştırıldı. Batı'ya ilerlemenin sonuncu ve en büyük etkisi, Güney ile Kuzey arasındaki rekabetin artması oldu.

Tarıma ağırlık veren Güney, büyük bir pamuk üreticisi, dolayısıyla da kölelik ve serbest mübadele yanlısıydı. Buna karşılık Kuzey, korumacı (1816-1824 arasının gümrük tarifeleri), köleliğe karşı, içki yasağından yana ve püriten inancı gereği feministti. Kuzey, Henry Clay'in çabalarıyla, tarım üretimi henüz çok yeni olduğu için gümrük tarifelerine gereksinim duyan Batı'nın desteğini de sağlamıştı. Batı'ya yayılma hareketi, yeni eyaletlerin kurulmasına yol açarak, 1787 tarihli Kuzey-Batı kararnamesinden ve köleliğin kaldırılmasından (1808) zaten zarar görmüş olan Güney'in, Birlik içinde yalnız kalmasına da neden oluyordu. Henry Clay, ABD'yi iki kez parçalanmaktan kurtardı. Birincisinde, Missouri antlaşması sayesinde, kölelik karşıtı Maine ile kölelik yanlısı Missouri, Birlik'e kabul edildi (katılımlar, iki karşıt eyaletin Birlik'e birlikte alınması biçiminde oluyordu); Mississippi nehrinin batısında ve 36° 35′ enleminin kuzeyinde kölelik yasaklandı (1820). Clay, ABD'nin birliğini ikinci kez 1850'de korudu: Kaliforniya özgür bir eyalet olarak tanındı; Utah ve New Mexico'da seçim özgürlüğü sağlandı; Kuzey'e sığınan kölelere karşı sert yasalar çıkarıldı. Ama Güney, bu ödünü yeterli bulmadı ve Jackson'ın eski yardımcısı Calhoun, senatör Douglas'ın önerdiği ve eyaletlere kölelik yanlısı ya da karşıtı olma özgürlüğünü veren yeni bir ödüne (*Kansas-Nebraska Act*, 1854) rağmen, barışçı yoldan bir ayrılma tasarısı hazırladı. Bu çözüm, Kansas'ta patlak veren bir dramla sonuçlandı: önce güneyli, sonra kuzeyli sömürgeliler, yeni eyalet haline gelen bu bölgeye akın ederek, birinciler kölelik yanlısı, ikincilerse kölelik karşıtı birer anayasa hazırladılar: bu gelişmeler bir iç savaşla sonuçlandı (1854-1856) ve kesin biçimde köleliğe karşı yeni bir örgütün, Cumhuriyetçi parti'nin kurulmasına ortam hazırladı (1854).

• *İç savaş*. Güney, eyalet sayısı bakımından Kuzey'e göre güçsüzdü, ama kendi adaylarını, özellikle de Franklin Pierce (1853-1857) ve James Buchanan'ı (1857 -1861) başkanlığa seçtirerek iktidar üstünde kurduğu siyasal denetimle bir denge kurmayı başarmıştı. Bu yüzden de, Missouri antlaşması (1820) ve onu izleyen 1850 antlaşmasıyla kölelikten yana eyaletlerin çoğalmasını engelleyen sınırlamalardan kaygıya kapılmamıştı. Ama yavaş yavaş ayrılığa elverişli bir hava oluştu; üstelik, siyasete yeni atılan gençler arasında, siyasal görüş ayrılıkları bir yana, Bağımsızlık savaşı'nda örülen bağlar da yoktu. Jefferson Davis'in çevresinde toplanan, Güneyliler'e başkanlık yolu kapatıldığı takdirde köleciliğin yaygınlaştırılmasını ve ayrılığı destekleyeceklerini söyleyen "Ateş yiyiciler"in karşısına, Birlik'in gerekirse silah zoruyla korunmasından yana olan Sumnes, Seward, Chase, vb.gibi *freesoiler*'lar dikildi. Bu gergin ortamda, birçok olay patlak verdi: Kansas'taki kanlı çatışma (1854); özellikle demiryolu şirketlerini etkileyen ve gümrük korumacılığının güçlendirilmesi gereksinimini ortaya koyan 1857 mali bunalımı; Dred Scott (Kuzey'e sığınan ve Yüksek mahkeme'nin kararıyla [1857] yeniden köleliğe döndürülen zenci) ve John Brown davaları (Kuzeyliler'in, virginialı zencileri silahlandırma ya çalıştığı için astıkları kuzeyli rahip, 1859). Bu davalar sonunda Demokrat parti, başkanı Douglas'ın girişimiyle ikiye bölündü. Bölünme, Güneyliler için çok ciddi sonuçlar doğurdu; çünkü 1854'te *Free-Soilers* ile Whig partisi'nin birleşmesiyle kurulan Cumhuriyetçi parti, kamuoyunda etkisini artırmış ve 1860'ta, adayı Abraham Lincoln'ı başkan seçtirmeyi başarmıştı.

Lincoln oyların ancak % 40'ını almış, ama seçimlere iki adayla katılan demokratları yenerek başkan seçilmişti. Bu sonuçtan hoşnut kalmayan Güneyliler, Güney Carolina'nın çağrısıyla (20 aralık 1860) hemen Birlik'ten ayrıldılar ve Amerika konfedere devletleri'ni kurdular (şubat 1861). Başkanlığına çok geçmeden Jefferson Davis'in getirildiği bu yeni birlik, başkent olarak Richmond'u (Virginia) seçti. Sayıca düşük olan Güneyliler, aralarındaki uyumla üstünlük sağlamayı umdular; gerçekten, ikisi de zenci köle çalıştıran büyük ve küçük toprak sahipleri arasında ve köle çalıştırılması ücretlerin yükselmesini önlediği için zencilere büsbütün düşman olan yoksul beyazlar arasında çıkar birliği vardı. Ayrıca, komuta üstünlüğünü ellerinde tutmaları (ordu subaylarının büyük bölümü, özellikle de başkomutan Lee, ayrılıkçılara katılmıştı) Güneyliler'e kısa sürede başarıya ulaşma umudu verdi. Buna karşılık, savaşın uzaması, Kuzeyliler'in büyük bir ordu kurmalarına (850 000'e karşı 2 000 000 kişi), başlangıçta pek iyi olmayan komutanların yerine çok yetenekli komutanlar (Grant, Sherman) getirmelerine ve kuzey -doğu bölgesinin çok büyük ekonomik ve mali gücünü tüm kaynaklarıyla seferber etmelerine olanak verdi.

Güneyliler'in Charleston önündeki Sumter kalesinden açtıkları top ateşiyle başlayan (12 nisan 1861) İç savaş, dünya tarihinde ilk kez, asker sayıları milyona yaklaşan ya da milyonu aşan orduları karşı karşıya getiriyordu.

Kuzeyliler, başlangıçtaki başarısızlıklarından sonra, 1863'te üstünlüğü ele geçirdiler ve savaş, Güneyliler'in başkomutanı Lee'nin ateşkes isteğiyle sona erdi (9 nisan). Amerikan İç savaşı, 617 000 kişinin ölümüne, Güney'in yerle bir olmasına ve özellikle Güney için tehlikeli bir enflasyonun doğmasına yol açtı. Ayrıca, ABD'nin uluslararası diplomatik ve iktisadi durumunu bir süre için sarstı; Napoléon III, Meksika'da, katolik bir latin imparatorluğu kurmayı denedi: amaç, pamuk üreticisi Meksika'nın, Orta Amerika'da, anglosakson ve protestan Kuzey Amerika devleti karşısında bir ağırlık oluşturması ve Avrupa'yı ABD'nin pamuk tekelinden kurtarmasıydı (Meksika savaşı, 1861 -1867). Aslında, güneyli plantasyon sahipleri, sözkonusu tekeli bir daha asla tam olarak kuramadılar: çünkü Avrupalı tekstil sanayicileri, Meksika savaşı sırasında pamuksuz kalınca başka üretici ülkelerle ilişki kurmuşlar, daha sonra da bu yeni bağlantıları sürdürmüşlerdi.

1865-1914 arasında ABD

• *Yeniden kuruluş (1865-1877)*. İç savaş'ın ilk sonucu, Lincoln'ın duraksamalarına ve kuzeyli bazı demokratların (*copperheads*: bir yılanın adından "bakır kafalılar") muhalefetine karşın, köleliğin kaldırılmasıydı. 22 eylül 1862'de hazırlanmaya başlanan, 1 ocak 1863'te uygulamaya konan bu önlem, 13 anayasa değişikliği önergesinin oylanıp kabul edilmesiyle 31 ocak 1865'te yasallaştı. Ancak Lincoln, zaferden beş gün sonra öldürüldü (14 nisan 1865) ve yerine geçen ayrılık karşıtı güneyli demokrat Andrew Johnson (1816 -1869), ordunun ve Kongre'nin karşı çıkması üzerine, Lincoln'ın "yeniden kuruluş" tasarısını kabul ettiremedi. Lincoln, 8 aralık 1863 tarihli söylevinde, anayasaya ve kölelere özgürlük veren kararnamelere saygı andı içecek tüm Güneyliler'i bağışlayacağını açıklamış ve aralarından yalnızca % 10'u bu yemini ettiği takdirde Güney'e bir hükümet seçme hakkını tanımaya söz vermişti. 1865 aralığında, bu koşulları yerine getiren on güney eyaleti hükümete kavuştu; yalnız Texas hiçbir koşulu kabul etmedi. Ama Cumhuriyetçiler'in en uzlaşmaz kanadını oluşturan radikaller, maden sanayicisi Thadeus Stevens ile bankacı Jay Cooke'un yönetimi altında, çok daha sert koşulları çok daha ağırlaştırmak (mutlak ırk eşitliği) istediler; çünkü, her ikisi de tarımcı olan Güney ile Batı'nın birleşerek, iktisadi çıkarlarına (Kuzey ile Doğu'daki sanayi gelişimi için zorunlu olan yüksek gümrük tarifelerinin korunması) zarar vermelerinden korkuyorlardı. Kongre'de denetimi ele geçiren radikaller, "yeniden kuruluşu" baskıcı bir doğrultuya sokan dört önlem aldırdılar: 1865 martında, el konulan toprakları 200'er dönümlük parseller halinde zencilere kiralamak, hatta satmakla görevli *freedmen's bureau*'nun (azat edilmiş köleler bürosu) kurulması; konfedere devletlerin borcunu iptal eden, bunların Kongre'deki temsil oranını kendi ülkelerindeki oy hakkından yoksun yurttaşlar oranında düşüren ve ayaklanmaya katılmış devlet görevlilerinin siyasal haklarını kaldıran 14. anayasa değişikliği önergesinin oylanması (13 haziran 1866); Johnson'ın 1865'te yeniden kurduğu Güney hükümetlerinin dağılmasını öngören, toprakların yönetimini geçici ama belirsiz bir süre için başkan Johnson'a değil general Grant'e bağlı beş askeri komutana

veren ve Kongre'de temsil edilebilmeleri için her eyaletin 14. anayasa değişikliğini ve zencilerin oy kullanma hakkını tanımasını zorunlu kılan *Reconstruction Act*'ın (2 mart 1867) kabul edilmesi; oy kullanma hakkının uygulanmasında her türlü ırk ayrımını yasaklayan 15. değişiklik önergesi'nin kabulü (1869). Bu son önergeyi imzalamaya yalnızca Georgia karşı çıktı. Bunun üzerine, ikinci "yeniden kuruluş"-un tamamlanmasından sonra (1869-70), yalnız bu eyalet için bir üçüncü kuruluş gerçekleştirmek gerekti (ocak 1871). Sözkonusu dört önlemin eksiksiz olarak uygulamaya konulacağı sırada, programlarına karşı çıkan (mart 1868) başkan Johnson'ı suçlamaya kalkışan radikaller, İç savaş kahramanı general Grant'i cumhurbaşkanı seçtiler (1869-1877). Yine bu önlemler, çok geçmeden Güneyliler arasında hoşnutsuzluğa yol açtı. 14. anayasa değişikliği tüm güneyli siyasetçileri görevden uzaklaştırdığı için, ayaklanmaya en son katılmış eyaletlerde iktidar, *carpetbagger*'lar (Batı'nın öncüleriyle aynı nitelikteki kuzeyli serüvenciler), *scalawag*'lar (zencilerin davasından yana olan ve plantasyon sahiplerinin egemenliğine karşı çıkan Güneyliler) ve zencilerin eline geçti. Bunlar hepsi de plantasyon sahiplerinin yeniden iktidara gelmelerine karşıydılar. Plantasyon sahipleri ise bu engellemeye tepki olarak gizli dernekler kurdular (Beyaz kamelya şövalyeleri, 1866'da kurulan Ku Klux Klan) ve bu dernek üyeleri *carpetbagger*'lar ve *scalawag*'lara saldırılar düzenledikleri gibi zencileri yıldırmak için ürkütme, tehdit ve linç gibi yollara başvurdular. Ku Klux Klan'ın 1871'de resmen dağıtılmasına karşın, büyük bölümü affedilen (1872 yasası) Güneyliler sözkonusu yöntemlerle 1874'ten başlayarak kendi parlamentolarının denetimini ele geçirdiler. 1883-1890 yılları arasında anayasayı ve yapılan değişiklikleri çiğnemeksizin, zencilerin oy kullanmasını engelleyen olağanüstü yasalar çıkararak (oy kullanabilmek için ABD yurttaşı bir büyükbabası, 1861'den önce oy kullanmış bir babası olmak ya da okuma yazmayı, anayasayı yorumlamayı bilmek) iktidarı kesin olarak ellerinde tutmayı başardılar; bu arada, toplu taşıma araçlarında, okullarda, tiyatrolarda, vb. ırk ayrımına yönelik uygulamalar başladı.

• *ABD'nin iç gelişmesi (1877-1914)*. İç savaş amerikan ekonomisini çok bozmuştu. Pamuk plantasyonları yakılıp yıkılmıştı. Savaş borcu son derece ağırdı. Hem, parası 1865'te değerinin % 98,4'ünü yitiren Güney'de, hem de *greenbacks* denilen tedavülü zorunlu kâğıt paralar çıkaran Kuzey'de, çok ağır bir enflasyon bunalımı vardı. Pamuk plantasyonlarının yeniden üretken bir duruma getirilmeleri uzun bir zaman ve çabayı gerektiren güç bir işti. Bu iş de ancak toprakların parçalara ayrılmasıyla ve eski kölelerin çalıştırılmasıyla başarılabilirdi. Eski kölelere ortakçılığa benzer bir statü tanınmıştı. Savaş borcu, kısa vadeli borç senetlerinin, uzun vadeli hazine bonolarına dönüştürülmesi sayesinde, hızla tasfiye edildi. Gümrük tarifelerinin yükseltilmesi sayesinde ödenen hazine bonoları faizleri, *greenbacks* olarak değil, madeni para olarak ödendi. Kâğıt paralar gerçekte tedavülden ancak 1879'da çekilebildi. Bu artan kâğıt para dolaşımı, batılı tarımcılara, borçlarını değeri düşmüş bir parayla ödeme olanağını da sağladı. Kuzeyli ve doğulu sanayicilerin çıkarları doğrultusunda davranan ve 1873'te, yani Avrupa'daki ekonomik bunalımın, Philadelphia'daki Jay Cooke bankası ile 5 000 ticaret şirketinin iflasına yol açarak, tam da ABD'ye sıçradığı bir sırada (menkul krediler olayı), *greenback*'lerin altına çevrilebilirliğini sağlayan ve gümüşün para işlevi görmesine son veren radikaller, yalnız bunalım ve yeni göçmenlerin rekabeti sonucu işsiz kalan kuzeyli işçileri değil, ama çift maden standardına gitgide alışan birçok batılı çiftçiyi de demokrat muhalefet saflarına itiyordu. Cumhuriyetçi aday Hayes'in güçlükle başkan seçilmesinden (1876) sonra, bu çiftçilerin kısmen de olsa hoşnut edilmeleri yoluna gidildi (1878 ocağında çıkarılan *Bland-Allison Act*). Cumhuriyetçilerin karşılaştıkları ve büyük ölçüde hükümet çevrelerinde hüküm süren şaşkınlık ve karışıklıktan (Grant'in özel sekreterinin adının karıştığı viski rezaleti [1875]) kaynaklanan güçlüklere karşın, ekonomi hızlı bir gelişme gösterdi. Bunun nedeni her şeyden önce doğal artış ve iç göç sonucu nüfuslanmanın hızlanmasıydı. 80 dönümlük bir toprağın o toprağı en az beş yıl işleyene verilmesini öngören *Homestead Act* (1862) iç göçü kamçılıyordu. Bu yüzden 1870-1880 arasında ülkeye 3 milyon, 1880-1890 arasında 5 milyon, 1890-1900 arasında 8 milyon, 1900-1910 arasında 8 800 000 ve 1910-1914 arasında da 4 200 000 göçmen geldi. Bunların onda dokuzu avrupalıydı. Yıllık göçmen sayısı, 1905'ten başlayarak, 1 milyonun üzerindeydi. Bunun sonucu ABD nüfusu 1870'te 38 milyona, 1880'de 50 milyona, 1900'de 76 milyona, 1914'te 95 milyona yükseldi. Bu ekonomik gelişmenin öteki nedeniyse, İç savaş sırasında Kuzey'in ve Doğu'nun sanayi üretim kapasitelerinde görülen artıştı. Ağır metalurji, çıkarım ve hazırlama sanayilerindeki gelişmeler, oldukça yoğun bir demiryolu ağının (1869-1872 arasında 40 000 km yeni yol) daha hızlı kurulmasına, ayrıca 1883'ten önce, kıtayı baştan başa geçen dört karayolunun yapılması ile 30 000 km'lik su yolunun gerekli donanım ve gereçlerinin sağlanmasına olanak verdi. Bunun sonucu ABD'nin iç nüfuslanması hızlandı ve Kayalık dağlarda (değerli madenler) bile yeni eyaletler kuruldu: sınır ortadan kalktı ve soykırımdan kurtulabilen birkaç kızılderili kabile Oklahoma'da yerleştirildi.

Tarım, iç fethin tamamlanmasından geniş ölçüde yararlandı: 1870-1880 arasında 800 000 km² kadar toprak tarıma açılarak, yüzyılın sonunda, 4 milyon hektarı aşkın bir toprak sulamayla işlendi. Kamu yetkililerinin desteklediği tarımcılar, ayrıca sanayi tekniklerindeki gelişmelerden de yararlandılar (özellikle 1880'den sonra çok hızlı makineleşme; 1882'den başlayarak, hayvancılık ürünlerinin değerlendirilmesi olanağını sağlayan frigorifik gemilerin, 1890'dan başlayarak da frigorifik vagonların yapılması). Bunun üzerine, dünya tahıl üretiminin % 30'unu (1880) ve pamuk üretiminin % 60'ını (1890) sağlayan amerikan tarımının maliyet fiyatları düşerek kârları arttı. Bununla birlikte bu tarım, hem uluslararası konjonktür (Avrupa'daki aşırı üretim ve ekonomik bunalımlar), hem de iç konjonktürden (bankaların ve demiryolu şirketlerinin çok önemli işlevleri) son derece etkileniyordu (bankalar ve demiryolu şirketleri, krediler ve özellikle, 1887 tarihli *Interstate Commerce Act* tarafından yasaklanmasına karşın, düzenledikleri ayrım gözetici tarifeler aracıyla, tarım dünyası üzerinde tehlikeli bir baskıda bulunabiliyorlardı; Grangers hareketinin yayılması da tarım dünyasının bu baskı karşısında duyduğu hoşnutsuzluktan kaynaklandı).

Tarımsal üretim, hızlı artış temposuna karşın, 1890'dan başlayarak, değer bakımından sanayi üretiminin gerisinde kaldı. Enerji hammaddelerinin bolluğu (1880'de 63 milyon, 1890'da 269 milyon ton kömür; 1880'de 26 milyon, 1900'de 63 milyon varil petrol ve Superior gölü bölgesindeki demir ve bakır filizleri vb.) sanayi üretimini kamçılıyordu. Çok ileri bir makineleşme, işgücü maliyetini büyük ölçüde düşüren üretim yöntemlerinin benimsenmesi ve Amerikalıların yaratıcı dehası (1860-1890 arasında 440 000 berat), bu hammaddelerin hızla tüketim mallarına dönüştürülmesini kolaylaştırdı. Bazı sanayi kolları büyük bir hızla gelişti: telefon, fotoğraf makinesi ve otomobil, Bell'in, Eastman'ın ve Ford'un adlarını halka yayarken, hızlı nüfus artışı da yeni pazarlar sağlıyordu. Bununla birlikte, bu türlü sonuçlara ancak sanayinin bölgesel uzmanlaşması (metalurjinin % 50'si Pennsylvania'da, kadın hazır giyim sanayisinin % 70'i New York eyaletinde) ve sermayelerin self-made men'lerin kurdukları tröstlerde toplanması yoluyla erişilebiliyordu. Bu kendi kendilerini yetiştiren adamların en ünlüleri demiryolcular (Jay Gould, Cornelius Vanderbilt), petrolcüler (John Rockefeller), çelikçilerdi (Andrew Carnegie ile bankacı John Pierpont Morgan). Ekonomik ve siyasal yaşamı egemenlikleri altına alan kapitalist çevrelerin bu gücü de, doğal olarak işçilerin, 1870'ten başlayarak önce yerel trade-union'larda, sonra geniş sendikal birliklerde toplanmalarına yol açtı. 1869'da gizli olarak kurulan 1878'de yasallaşan *Knights of Labor* (Emek şövalyeleri derneği) ile, Samuel Gompers'in *American Federation of Labor*'u (AFL), bu sendikal birliklerin en ünlüleriydi. Gompers'in federasyonu, 1886 yılında, 1881'de kurulan *Federation of Organized Trade and Labor Unions of the United States of America and Canada*'nın yerini almıştı.

• *Siyasal iktidarın kullanımı (1877-1896)*. Bütün bu dönem boyunca, Cumhuriyetçi parti, çok az bir çoğunluğa ve başkanlarının kişilikten yoksun olmalarına karşın, (belki Beyaz saray'a yerleşmesinden birkaç ay sonra [1881 yazında] öldürülen Garfield dışında) hep iktidarda kaldı. Gümrük alanında sıkı bir korumacılık uyguladı (giyecekler, yünlü kumaşlar ve pamuklular üzerindeki gümrük vergilerini % 40'a yükselten 1883 tarifesi; bu vergileri % 50'ye yükselten 1890 McKinley tarifesi ile bu ayni vergileri % 55'e yükseltirken, 1894'te demokratların % 40 olarak saptadıkları işlenmemiş şeker üzerindeki gümrük vergilerini de iki katına çıkaran 1897 Dingley tarifesi). Ayrıca, tek maden standardına bağlı olan cumhuriyetçiler, batı bölgesinin desteğini yitirmemek için, her ay hazine adına gümüş külçelerin satın alınmasını kararlaştırdılar (*Sherman Silver Purchase Act*, 1890). Üstelik, seçmenleri kazanmak için, büyük bir bütçe bakiyesinden yararlanan başkan Harrison, eski kuzeyli savaşçılara ya da dullarına yüksek emekli aylıkları bağlatan bir yasa çıkardı (haziran 1890). Dullar için eşlerinin ölüm nedenlerini doğrulamak gerekmiyordu. Son olarak, "kayırma sistemi" *(spoils-system)* uygulaması ile tröstlerin güçlendirilmesinin yol açtıkları eleştirilere bir karşılık olarak, cumhuriyetçi kongre memurları sınavla alınan yeni bir kadro kurmaya (ocak 1883) ve tröstlerin eyaletler arası ticareti engellemelerini yasaklamaya karar verdi (senatör Sherman'ın *Anti-Trust Act*'ı, temmuz 1890). Güneyliler'in yenilgisi (1865), sonra da 1871'de ortaya çıkan Tammany Hall rezaleti (rüşvet, nüfuz ticareti, vb.) nedenleriyle saygınlığını yitiren Demokrat parti, ayrıca iktidarı ele geçiremeyecek kadar da bölünmüştü. İktidarı ele geçirebilmesi için güneyli zengin büyük tarım işletmecileri ve kölelik yandaşlarının, batılı çiftçilerin, ücret düşüklüğünden ya da işsizlikten yakınan kuzeyli işçi ve sendikacıların oylarını toplamayı sağlayacak olağanüstü koşulların gerçekleşmesi gerekiyordu. Kendilerini demokratlardan doğal olarak ayıran uçurumun bilincinde olan batılı çiftçilerse, *Grangers* hareketinin *Knights of Labor* ile birleşerek, Halk partisi'ni kuruyorlardı. 1892'de başkanlık için bir aday gösteren Halk partisi, 1896'da, kendi programının bir bölümü (gümüş para basılabilmesi, tröstlerin denetlenmesi, müterakki gelir vergisi) demokratlarca benimsendiği için, başkan yardımcılığı için ancak bir tek aday gösterebildi. Sonunda, bu olağanüstü koşullar ancak 1884'te ve 1892'de bir araya geldi ve Cleveland iki kez başkan seçildi. Ama Cleveland, partici bir siyaset izlemeye yanaşmadı.

Toplumsal alanda, 1885 grevlerini federal bir komisyonun kurulmasıyla bir sonuca vardırmaya çalışırken, Chicago'daki Pullmann fabrikalarında patlak veren grevi (1894) zora başvurarak bastırdı. Bu kararların ikisi de Demokrat parti öğretisine aykırıydı. Mali alanda, enflasyonu durdurabilmek için, gümüş satın alımlarıyla ilgili 1890 yasasını kaldırtmakta (1893), bankalara bir çağrıda bulunarak altın rezervini yeniden oluşturmakta (1895) ve 4 000 doları aşan gelirler üzerine % 2'lik bir vergi koydurtmakta (Yüksek mahkeme tarafından bu reddedilmiştir) tereddüt etmedi. Son olarak, demiryolu şirketlerinin uyguladıkları ayrım gözetici tarifeler konusunda genel bir soruşturma açtırdı, ama demokrat kongrenin Willson-Gorman tarifesini kabul etmesini de önleyemedi (1894). Bu tarife, gümrük vergilerini genel olarak indirmekle birlikte, güneyci büyük tarımcıları hoşnut etmek için, şeker üzerine yeni gümrük vergileri koyuyordu. Bu önlem Cleveland'ın halkça tutulmayan siyaseti sonucu zaten birçok desteğini yitirmiş bulunan Demokrat parti'yi, büsbütün gözden düşürdü.

• *Amerikan emperyalizmi.* Josiah Strong ve J. Burgess'in kampanyaları (1890), A. Mahan tarafından deniz gücünün tarihteki önemli işlevinin vurgulanması (1890), yüzyılın sonuna doğru, ABD mamuller dışsatımcısı durumuna geldiği bir sırada, kesin bir yankı buldu. Öğreti bakımından sömürgeciliğe karşı olan ABD, demokrat cumhurbaşkanı Wilson döneminde bile, ekonomik kökenli bir emperyalizme başvuruyordu ("dolar diplomasisi"). İç savaş'tan önceki bazı olaylar, amerikan emperyalizminin bu özel niteliğini açığa vuruyordu: Çin'de yapılan yatırımlar (Wanghia antlaşması, 1844); Edo (Tokyo) körfezinde kuvvet gösterisi (1853) ve komodor Perry'nin, japon limanlarını ABD ticaretine açan japon-amerikan antlaşmasını imzalaması (1854); Küba'ya ilişkin ve Ostende bildirisiyle (1854) açığa vurulan tasarılar. Bununla birlikte, 1867'den başlayarak, Alaska'nın Rusya'dan satın alınması ve 1878'de Samoa adalarına yerleşilmesiyle, bir toprak genişletme isteği de kendini açıkça gösteriyordu. Samoa adaları, 1889'da İngiltere ve Almanya ile, sonra yalnız Almanya ile paylaşıldı (1898). 1897'den başlayarak, McKinley'in donanma bakan yardımcısı Theodore Roosevelt'in öncülüğünde, bir toprak genişletme siyaseti izlendi: Küba'nın bağımsızlığının tanınması, Guam ile Porto Riko'nun ilhakı ve Filipinler'in de 20 milyon dolar karşılığında ABD topraklarına katılmasıyla sonuçlanan İspanyol-Amerikan savaşı (Paris antlaşması, 10 aralık 1898); Küba'nın vesayet altına alınması (Platt değişiklik önerisinin kabulü, haziran 1901); San Domingo üzerinde ekonomik denetim kurulması (1905); Haiti'nin işgali (1915); Antiller denizi'ndeki Virgin adaları'nın Danimarka'dan satın alınması (1917) ve ABD'nin böylece Meksika körfezinin kesin denetimini ele geçirmesi; kanal bölgesini işgal edebilmek için, Kolombiya'dan ayrılmak isteyen Panama'nın (1903) desteklenmesi (kanal denizciliğe 1914'te açıldı); Meksika'ya askeri müdahale (1914); Güney Amerika'da hakemlik siyaseti (Roosevelt'in 1904'te saptadığı *big stick* siyaseti: ABD, Latin amerika cumhuriyetlerinde düzenin korunması görevini üstlenecek, ama buna karşılık Avrupa devletleri Amerika kıtasının işlerine karışmayacaklardı); Büyük okyanus'taki yeni ABD topraklarını tanıması ve Mançurya'da kazandığı zaferden sonra aşırılıktan kaçınması için Japonya'ya baskı yapılması (Portsmouth antlaşması, 1905); Fas olaylarına ilgi gösterilmesi El Cezire konferansı, 1906) ve Lahey barış konferansına katılma (1907).

İç siyaset alanında ilkin, Çinliler'in ABD'ye göçmesi 1882'den beri yasaklanmış olmasına karşın, hâlâ hoşgörü gösterilen japon iç göçüne karşı Kaliforniya'da patlak veren olaylar göze çarpıyordu. Ama başkan Theodore Roosevelt'in kişiliğiyle belirlenen bu dönemin en önemli olayı, federal hükümetin yetkilerinin genişletilmesi oldu. Bu yeni yetkiler doğrultusunda, federal hükümet, tarımsal (orman rezervlerinin ve gelecekteki sulama işleri için su rezervlerinin oluşturulması, 1902), toplumsal (1902 grevi sırasında kömür madenlerinin işletilmesi görevinin askeri yetkililerce üstlenilmesi) ve ekonomik (yirmi beş tröste karşı adli önlemler) alanlarda çeşitli müdahalelerde bulundu.

Ama yerine geçen Taft, gümrük himayeciliğini pekiştiren Payne-Aldrich tarifesini onaylayınca (1909), senatör La Follette'nin yönettiği cumhuriyetçi *insurgent*'ler azınlığını karşısında buldu. Bu azınlığın başına geçen Theodore Roosevelt, 5 ağustos 1912'de, programı son derece reformcu, yeni bir ilerici parti kurdu ve bu program sayesinde Taft'tan daha çok oy almayı başardıysa da, başkanlığı yeniden ele geçiremedi. Başkanlığa, cumhuriyetçiler içindeki bölünmeden yararlanan demokrat Wilson geçti. Wilson, gelir vergisi konması, senatörlerin genel oy sistemiyle seçilmesi ve kadınlara oy hakkı tanınması yetkisini veren 16. (1913), 17. (1913) ve 19. (1919) değişiklik önergelerini kabul ettirdi. Böylece de ilerici program gerçekleşmiş oldu.

Birinci Dünya savaşı'ndan İkinci Dünya savaşı'na (1914-1945)

Birinci Dünya savaşı arifesinde, ABD dünyanın başlıca iktisadi güçlerinden biri haline geldi. Nüfus öyle hızlı artmaktaydı ki, *melting pot*'un normal biçimde iş göremeyeceğinden kaygılanan Kongre, özellikle ülke bütünlüğünü sarsma tehlikesi gösteren Latinler ve Slavlar'ın göçünü önlemek için, okuryazar olmayanların ABD'ye girmesini yasaklama kararı aldı. 1914 ağustosunda Birinci Dünya savaşı patlak verdiğinde federal hükümet, Monroe doktrininde yer alan eski yansızlık geleneğine bağlı kalarak savaşa katılmayı aklından bile geçirmiyordu.

• *Birinci Dünya savaşı'nda ABD.* Avrupa sermayelerinin geri çekilmesi ve Almanya'ya yapılan satışların azalması (abluka), ülkede kaygı yarattı; amerikan bankalarına kredi açma yetkisi tanındı (24 ekim 1914): savaşan taraflardan yalnız biriyle alışveriş etmek durumunda kaldığına göre ABD'nin yansızlığı da fiilen bozulmuş oluyordu; 1914-1916 arasında, ülkenin dışsatımı yaklaşık iki kat, dış ticaret fazlasıysa dört kat arttı. Bu, Avrupa'nın gerilemesini haber veren, benzeri görülmemiş bir "patlama"ydı.

Wilson, yeniden başkan seçilir seçilmez, müttefik kıyılarının ablukaya alındığını ve Almanya'nın denizaltı savaşını sınırsız olarak sürdürmekte kararlı olduğunu belirten bir alman notası aldı (31 ocak 1917). ABD, yansızlık haklarına karşı bir tecavüz saydığı bu duruma, Almanya ile diplomatik ilişkilerini keserek ve ticaret gemilerini silahlandırarak (26 şubat) karşılık verdi. Zimmermann'ın telgrafından (19 ocak 1917) ve *Vigilentia* buharlı gemisinin torpillenmesinden (19 mart 1917) sonra, Kongre, Almanya'ya savaş ilan etti (6 nisan 1917). Denizaltı savaşıyla bitkin düşen müttefikler böylece, ABD'nin donanmasının, sonra da ordusunun (18 mayısta zorunlu askerlik hizmetinin konması sayesinde bu ordunun mevcudu 1918'de bir milyonu buldu) paha biçilmez desteğini kazanmış oldular. (→ *Birinci* DÜNYA SAVAŞI.)

• *Yalnızlığa dönüş (1919).* Eylül 1914 tarihli Londra antlaşması'na katılmakla ABD, savaşta müttefiklerinden ayrı bir amaç güttüğünü ortaya koyuyordu. İstediği, liberal bir Almanya'nın değil, Prusya militarizminin yok edilmesiydi. Wilson'un "on dört madde"si (8 ocak 1918), gizli diplomasiye, silahlanmaya, iktisadi engellere karşı çıkan ve ulusallık hakkını ve Milletler cemiyeti tarafından garanti edilecek uluslararası eşitliği savunan ABD'nin barış isteğini dile getiriyordu.

Ama başkan, Cumhuriyetçi parti'nin altmış dördüncü kongresine Milletler cemiyeti "Covenant"ını da kapsayan Versailles antlaşması'nı onaylatmak isteyince, Avrupa ülkelerinin işlerine karışılmasını istemeyen cumhuriyetçi muhalefet, Milletler cemiyeti paktının 10. maddesine (üye devletlerin siyasal bağımsızlığının ve toprak egemenliğinin güvence altına alınması) karşı çıkarak antlaşmanın Senato'ca onaylanmasını engelledi (19 kasım 1919).

Böylece Milletler cemiyeti'nin dışında kalan ABD, savaştan sonra yapılan büyük uluslararası konferanslara (Washington, 1921; Londra, 1930) gözlemci göndermekle yetindi ve Almanya ile ayrı bir barış antlaşması imzalamak zorunda kaldı (1921).

• *Refah içinde yalnızlık (1919-1929).* Bağnaz milliyetçi çevrelerin baskısıyla ABD, Avrupa'dan gelen göçmenlere (1924 kotalarıyla daha da ağırlaştırılan 1921 yasası), hatta anarşizm (Sacco ve Vanzetti'nin idam edilmeleri, 1927) ve komünizme yatkın saydığı Avrupa düşüncesine sınırlarını kapadı; katolikliğe ve uzlaşmacı püritenliğe karşı düşmanlık gitgide arttı (1919'da içki yasağı yasasının çıkarılması), korumacılık geleneği alabildiğine güçlendi. "Great Old Party" (cumhuriyetçi), 1921'den 1933'e kadar Beyaz saray'da kaldı. 1920-1929 arasında çelik üretimi % 70, kimyasal maddeler üretimi % 94, petrol üretimi % 156, otomobil üretimi % 255 oranında arttı; ulusal gelir 56,5 milyar dolardan 87 milyar dolara yükseldi. Ama çiftçilere değer verilmez olmuştu. 1920'den sonra Avrupa, gereksiniminin büyük bölümünü kendi karşılamaya başladı ve ABD'de tarım ürünlerinin fiyatları düştü. Gümrük resimleri dışsatımı engelliyordu. Borçlarını vadesinde ödeyemeyen, vergiler altında bunalan çiftçiler, 5 milyon hektar toprağı işleyemediler. Hükümet, iktisadi yaşamda düzenleyici rol oynamaya yanaşmadı, borsa spekülasyonunun gelişmesine göz yumdu, daha çok para basılması isteklerine, altın standardı kuralıyla karşı çıktı ve gümrük engellerini daha da artırarak, sanayiyi dış pazarlardan yoksun bıraktı.

Dışta, bir yandan 1924'e kadar San Domingo'da, 1933'e kadar Nikaragua'da asker bulundurulması, öte yandan Güney Amerika'daki anlaşmazlıkları çözme yetkisinin bir karma komisyona verilmesi "Londra antlaşması" (1923), hükümetin resmi yalnızlık siyasetinin göreceli olduğunu gösteriyordu; zaten sözkonusu resmi tutum, ABD'nin savaştan sonraki mali pazarlıklara katılmasını da (Dawes ve Young planları) engellemedi.

• *1929 bunalımı ve sonuçları.* 1929 yılı sonunda, pazarın doymasına yol açan aşırı üretimin ve kurları yapay olarak yükselten aşırı borsa spekülasyonunun neden olduğu, eşi görülmemiş bir iktisadi bunalım patlak verdi. 24 ekim 1929'dan başlayarak Wall Street'in iflası, kurların çökmesiyle bunalımı başlattı; bunalım hemen, üretim endeksi 1929-1932 arasında 120'den 57'ye düşen sanayiye (satın alımların azalması) ve tarıma (1930'da üretimin açık vermesi) yansıdı. İşsizliğin çoğalması (1933'te 13 milyon işsiz), küçük hisse sahiplerinin iflası ve bütün karışıklık dönemlerinde gözlenen aşırılıklar, seçmenleri iktidardaki partiyi değiştirmeye yöneltti ve demokrat F. D. Roosevelt'e 7 milyon oyluk bir çoğunluk sağladı (8 kasım 1932). *Brain Trust* adı verilen bir genç aydın teknisyenler topluluğunun (dışişlerinde Cordell Hull, içişlerinde Harold İckes, tarımda Henry Wallace, maliyede Morgenthau) ve maliyeci Bernard Baruch'un danışmanlığıyla Roosevelt, iktisadi bütünüyle yeniden örgütlemeye girişti; böylece *New Deal* dönemi başlamış oldu. Roosevelt, bankaların yeniden çalış-

maya başlamasına olanak veren bir ulusal moratoryum ilan etti (mart 1933), altın standardından vazgeçti (nisan 1933); gümüş satın aldı ve doların değerini % 40 oranında düşürdü. Böylece, iktisadi durum düzeldi ve dışalım malları akını önlendi. Devlet tarafından düzenlenen bir çalışma programıyla işsizliğin ortadan kaldırılması amaçlanırken, *Federal Emergency Relief Act* ile işsizlere para yardımı yapılmaya başlandı. *Agricultural Adjustment Act (AAA)* [12 mayıs] tarım kredilerini düzenleyerek buğday ekim alanlarının azaltılmasıyla tarım ürün fiyatlarının yeniden yükseltilmesini amaçladı. Bir lonca disiplini getirmeyi hedefleyen *National İndustrial Recovery Act* (16 haziran) ise, patronları, ücretleri yükseltip azami çalışma saatlerini belirleyerek iş çeşitlerini çoğaltmaya, böylece işçilerin durumunu düzeltmeye davet etti. Önce işçilerin ve işveren çevrelerinin, sonra da Yüksek mahkeme'nin (*New Deal* kararlarını, anayasa güvencesindeki özgürlüklere aykırı bularak iptal etti [1935-36]) muhalefetine karşın, Roosevelt bildiğinden şaşmadı ve ülke halkının desteğini sağlayarak 1936'da yeniden başkan seçildi.

• *Yalnızlıktan İkinci Dünya savaşı'na (1933-1941).* ABD, dünya olaylarında daha büyük bir rol oynamaya başladı; dolar ve *büyük değnek (big stick)* siyasetinden vazgeçerek, Nikaragua'yı (1933) ve Haiti'yi (1934) terk etti, Filipinler'e bağımsızlık vaat etti (1934), Küba'ya sürekli müdahale hakkından vazgeçti. Gerçi, totalitarizm tehdidi altındaki Avrupa'dan uzak durma siyasetinden (*Neutrality Act,* ağustos 1935) vazgeçmedi ama Roosevelt'in diktatörlükleri kınamasına rağmen (Chicago söylevi, ekim 1937), parası peşin ödenmek ve yük alıcı tarafından taşınmak *(cash and carry)* koşuluyla, Avrupa'ya silah satmayı da kararlaştırdı (30 nisan 1937). [Bu kararın daha çok demokrasilere yararı olduğu da bir gerçektir.]

• *İkinci Dünya savaşı.* Roosevelt ile Churchill'in buluşmasına (ağustos 1941) yol açan (Atlantik Paktı [14 ağustos] bu buluşmanın meyvesidir) Almanlar'ın yıldırım zaferinden ve Japonlar'ın Pearl Harbor gibi (7 aralık 1941) özellikle de Büyük okyanus'taki ABD üslerine yaptığı saldırıdan sonra, ABD daldığı uykudan ancak uyanabildi. İngiltere'ye 50 destroyer satmış olan ABD, *ödünç verme-kiralama yasası*'nı yürürlüğe koydu (mart 1941) ve Hitler'e karşı savaşan ulusların cephaneliği haline geldi.

1940 kasımında üçüncü kez seçilen Roosevelt, bütün diktatörlere karşı savaşmak niyetindeydi. İngiltere'nin isteği üzerine, Avrupa'daki savaşa öncelik tanımaya karar verdi. Müttefiklerin başarısızlık döneminden sonra (1942), amerikan savaş makinesi, çarçabuk kurulan ABD ordusunu ve müttefik ordularını, gittikçe artan bir hızla silahlandırmaya koyuldu; yüzlercesi birden kurulan fabrikalar, günde 24 saat çalışarak, Kuzey Afrika'da (1942 çıkarması), İtalya'da (1943), daha sonra da Fransa'da (Normandiya çıkarması, 6 haziran 1944), düşman koşulsuz teslim oluncaya kadar (8 mayıs 1945) başarıyla çarpışan ordulara gerekli araç ve gereci sağladı. Gerek askeri harekâtı eşgüdüme kavuşturmak, gerek Avrupa'nın yeni siyasi örgütlenmesinin temellerini atmak için Ciang Cieşı (Çankayşek) ve Churchill ile Kahire'de, Churchill, de Gaulle ve Giraud ile Casablanca'da(ocak1943),Stalin ve Churchill ile Tahran(kasım-aralık1943), sonra da Yalta'da (şubat 1945) buluşan Roosevelt, büyük bir coşkuyla dördüncü kez başkan seçildi ve Almanya'nın kayıtsız şartsız tesliminden birkaç hafta, Japonya'nın tesliminden de (2 eylül 1945) birkaç ay önce,12 nisan 1945'te öldü.

İkinci Dünya savaşı'ndan bu yana ABD

• *ABD'nin liderliği (1945-1960).* F.D. Roosevelt'in yerine geçen Truman, savaşı sona erdirmek (atom bombasının kullanılması) ve Mihver devletlerin çökmesinin yol açtığı sorunlara göğüs germek için ağır sorumluluklar yüklenmek zorunda kaldı: Almanya ve Japonya'nın işgali, dünya siyasetinin demokratik ilkelere göre yeniden düzenlenmesi (Birleşmiş milletler örgütü'nün temellerini atan San Francisco antlaşması, 26 haziran 1945), uluslararası komünizmin gelişmesini önlemek için, savaştan yenik çıkan ülkelerin, hatta müttefiklerin yeni bir ekonomik düzene kavuşturulması. Truman'ın vaat ettiği (12 mart 1947'deki demeci) ve "İmport Export" bankasının verdiği borçlarla, özellikle de Marshall planıyla (Harvard demeci, 5 haziran 1947) gerçekleştirilen iktisadi yardım, Batı Avrupa'nın barış dönemi iktisadına dönmesini kolaylaştırdı. Ama soğuk savaşı ve yeni halk demokrasilerinin kurulmasını (Prag darbesi, 1948; Berlin ablukası, 1948) önleyemeyen ABD, temel öğesi olmayı üstlendiği bir askeri ittifaklar sistemi kurarak (4 nisan 1949'da Kuzey Atlantik paktı'nın [NATO] kurulması ve Avrupa'ya asker gönderilerek paktın güçlendirilmesi) komünist olmayan ülkelerin savunmasını düzenlemeye karar verdi. Asya'da uğradığı başarısızlıklar karşısında (Çin'de 1949'da komünist rejimin kurulması; Kore savaşı: 1950-1953) Avustralya ve Yeni Zelanda ile Pasifik paktı (ANZUS, eylül 1951), Güney-doğu Asya (SEATO, 8 eylül 1954) ve doğu ülkeleriyle (barış antlaşmasının öngördüğü ABD-Japonya güvenlik paktı, 8 eylül 1951) yeni antlaşmalar yapmaya, hatta Bağdat paktı (1957) ülkelerini desteklemeye başladı. Böylece, komünist dünyayı kuşatan bir ittifaklar zinciri oluşturuldu; komünist dünya çevresinde kurulan askeri üsler (100'ü aşkın), *Strategic Air Command*'a bağlı atom bombası taşıyan uçakların hemen hemen aralıksız yirmi dört saat boyunca sağladıkları hava örtüsü, VI. filonun sürekli Akdeniz'de, VII. filonun da Formoza boğazında dolaşması, çıbanbaşı noktaların korunmasını sağladı. Bu pahalı savaş mekanizması iç karışıklıkları önleyemeyeceğinden ABD, ayrıca, az gelişmiş ülkelere önemli mali yardımlarda bulunmak (Truman doktrini'nin IV. maddesi) ve dostluklarına sürekli güvenememesine karşın (Latin Amerika'daki, özellikle de Ortadoğu'daki bazı ülkeler), sovyet etkisini dengeleyebilmek için bu yardımı sürdürmek zorunda kaldı.

Komünizm korkusunun maccarthyciliğe vardığı ve gelen göçmenlerin sıkıca denetlendiği ABD'de, 1953-1961 yılları arasında başkanlık yapan Eisenhower'ın dışişleri bakanı John Foster Dulles'un "sert" dış siyaseti benimsendi. Ama bu siyaset başarısızlıkla sonuçlandı ve ABD, Kore (1953) ile Vietnam'ın (1954) ikiye ayrılmasını kabul etmek zorunda kaldı. Stalin'in ölümü (1953) ve Hruşçev'in işbaşına gelmesiyle bir ölçüde yumuşama sağlandıysa da, "barış içinde bir arada yaşama" siyaseti sağlam değildi ve mayıs 1960'ta toplanan Paris konferansı başarısızlıkla sonuçlandı.

• *Demokratlar iktidarda (1960-1968).* Demokrat parti'nin, adayları John Fitzgerald Kennedy'nin 8 kasım 1960'ta başkanlığa seçilmesiyle kazandığı zorlu ama kesin zafer, Cumhuriyetçi parti için dört açıdan oldukça elverişsiz koşulların bir araya gelmesiyle açıklanabilir: iktisadi koşullar (1960-61 iktisadi duraklaması), siyasal koşullar (Güney'de ırk ayrımı; 1956'dan başlayarak bir ölçüde Süveyş olayının neden olduğu Batı blokundaki bunalım), askeri koşullar (amerikan uzay sanayisinin sovyet uzay sanayisinden geri kalması) ve anayasal koşullar (1951'de yapılan ve general Eisenhower'in üçüncü kez başkan seçilmesini yasaklayan anayasa değişikliği). Ayrıca, Kennedy'nin katolik olması ve başkan yardımcısı adaylığına, texaslı Lyndon Baines Johnson'ın gösterilmesi, ona katolik oylarının % 80'ini, Güney'li oyların büyük çoğunluğunu ve tüm Demokrat parti kadrolarının oylarını kazandırmasını sağlamıştı.

Bütün bunlara karşın, ancak küçük bir farkla (113 000 oy, bir başka deyişle 68 832 000 seçmenin oylarının % 0,15'i) iktidara gelebilen Kennedy, yetkisini pekiştirebilmek için üniversite öğretim üyelerinin oluşturduğu gençleştirilmiş bir yönetim kadrosunun yardımıyla gözüpek ve sert bir siyaset izledi.

Bu tutum Kennedy'nin, ABD halkına, ülkeye gelen ilk öncülerin anlayışını yeniden kazandırmayı amaç edinen ve ana çizgilerini 13 temmuz 1960'ta Demokrat parti'nin başkan adaylığına seçildikten sonraki söylevinde açıkladığı programda ortaya kondu: "Yeni sınır" olarak nitelenen bu anlayışa göre açlık, bilgisizlik, adaletsizlik ve bunların doğal sonucu olan savaş, hem ABD toprakları içinde (yoksulluk ve sefalet bütünüyle ortadan kalkmamıştı) hem de ABD dışında (dünyadaki insanların 2/3'si yetersiz beslenmekteydi) verilecek mücadeleyle "yeni sınır"ın dışına atılmalıydı. Bu düşünceler, başkan John Fitzgerald Kennedy'nin Dallas'ta öldürülmesinden sonra, 22 kasım 1963'te ABD başkanı olan Lyndon Baines Johnson'ın ortaya attığı "Büyük toplum" programında da önemli ölçüde yer aldı. L. B. Johnson, 3 kasım 1964 seçimlerini cumhuriyetçi aday Barry Goldwater'a karşı büyük bir çoğunlukla (oyların % 39'una karşı % 61'i) kazandı.

Sözkonusu programın gerçekleştirilebilmesi için öncelikle iktisadi durgunluğa son vermek ve kalkınmayı yeniden başlatmak gerekiyordu. Kennedy, cumhuriyetçilerin tersine, yatırımları ve tüketimi yeniden canlandırmak için para ayarlamaları üzerinde değil, vergi ve bütçe reformları üzerinde durdu. İktisadi durgunluğu gidermek için 1962'deki *Revenue Act* ve 1964 şubatında çıkarılan buna ek bir yasayla şirketlere amortisman, yatırım ve bilimsel-deneysel araştırmalar için vergi indirimi sağlandı. Kalkınma konusundaysa, Kongre'nin karşı çıkmasından ötürü Kennedy'nin ancak ekim 1963'te önerebildiği ve Johnson'ın da 1964 başında kabul ettirebildiği bir yasayla, gelir vergisi ve kurumlar vergisinde indirimler yapıldı. Böylece daha 1964 aralığında tüketim harcamaları 13 milyar dolar ve özel yatırımlar 5 milyar dolar arttı.

Öte yandan, federal hükümet harcamaları önemli ölçüde artırılarak bütçe yoluyla tüketimin yeniden canlandırılmasına çalışıldı: öncelikle, salt askeri amaç taşıyan klasik silahlanma alanında ve özellikle NASA öncülüğünde yürütülen uzay çalışmalarında harcamalar artırıldı. 1965'ten başlayarak milli savunma giderlerine önemli ölçüde sosyal giderler eklendi.

Sonunda bu önlemlere koşut olarak sürdürülen bir para siyasetiyle, yurt dışına sermaye ihracı durduruldu (üç aylık hazine bonolarının kısa vadeli faiz oranları 1961'de % 2,3 iken, 1964'te % 3,5'a yükseltildi). Bu siyasetle, bankaların ihtiyat oranları düşürülerek (bu oranlar vadeli mevduatlarda eylül 1960'ta % 5'e, ekim 1962'de % 4'e indirildi) sözkonusu sermayeler amerikan girişimcilerinin emrine veriliyordu; ayrıca hükümet *"Open Market"* yoluyla Federal Reserve Board'a 1960'ta 1 850 milyar dolarlık, 1961'den -1964'e (dahil) kadar da 8 milyar dolarlık devlet fonu satın aldırarak kullanılabilir nakit parayı daha da artırdı. Bu siyaset, ülkenin istikrarlı bir gelişme göstermesini sağladı.

Toplumun en yoksul tabakalarının sıkıntılarına çözüm bulabilmek için, Demokrat parti hükümeti üçlü bir siyaset uyguladı: fiyatların istikrarını sağlamak, arzı talebe uydurmak, dışsatımı desteklemek. Bu yasalar bütünü, 20 ağustos 1964'te çıkarılan *Economic Opportunity Act* ile tamamlandı ("yoksulluğa karşı yasa").

Sürekli ciddileşen ve 1957'de baptist

rahip Martin Luther King'in kurduğu Southern Christian Leadership Conference (SCLC) gibi çeşitli akımların doğmasına yol açan zenci sorununu hiç değilse bir ölçüde çözebilmek için, Kongre'nin kabul ettiği, başkanın da 2 temmuz 1964'te onayladığı medeni haklar yasasıyla, seçimlerde, kamu kuruluşlarında ve iş alanlarında her türlü ırk ayrımcılığı yasaklandı; buna uymayan eyaletlerin federal hükümet kredilerinin kendiliğinden kesilmesi karara bağlandı. Ne var ki, bu yasa, zencilerin, Elijah Muhammad'ın önderlik ettiği Black Muslims'in ve Malcolm X'in 21 şubat 1965'te öldürülmesinden kısa süre önce 1964'te kurdukları Afrika-Amerika birliği örgütü'nün yaymaya çalıştığı ayrılıkçı düşünceleri gitgide daha çok benimsemelerini engelleyemedi. Bu ayrılıkçı akımların eylemleri, zencilerin giderek yoksullaşmasıyla pekişti ve 1966'da Stokely Carmichael'in ortaya attığı "black power" sloganıyla şiddete yöneldi. Harlem (temmuz 1964) ve Los Angeies'taki Watts (ağustos 1965) ayaklanmalarıyla başlayan, Detroit ve Michigan ayaklanmalarına (temmuz 1967) dek giderek ciddileşen olayların yol açtığı gerginlik, ulusal birliği sarsacak düzeye vardı. Tüm bunların üzerine Martin Luther King'in Memphis'te öldürülmesi (nisan 1968) ABD'nin birçok kentinde şiddet olaylarına yol açtı. Ama suikast, konut konusunda ırk ayrımını yasaklayan bir yasanın kabul edilmesine ve okullarda ırk ayrımıyla savaşmak için önlemler alınmasına yol açtı.

Günden güne artan bir askeri güce dayanan ABD diplomasisi, "barış içinde bir arada yaşama" ilkesini (Kennedy ile Hruşçev'in haziran 1961'de Viyana buluşmasında gerçekten anlaşma sağladıkları tek nokta) zedelemeden, uluslararası komünizmin gelişmesini durdurmaya çalıştı. Gerçi hükümetin onayıyla Fidel Castro rejimini devirmeye kalkışan (Domuzlar körfezi çıkarması, 17 nisan 1961) 2 000 kübalı mültecinin kurtarılamaması Demokrat yönetim için büyük bir darbe oldu. Ancak bu hükümet Hruşçev'in nükleer deneme tehdidini artırmasına karşın (3 ağustos 1961'de sovyet, mayıs 1962' de amerikan denemeleri yeniden başladı) dünya güçler dengesinin ne biçimde olursa olsun yeniden gözden geçirilmesine, Kennedy'nin etkisiyle karşı çıktı. SSCB'nin Doğu Almanya'ya sınırlarını kapatmak (13 ağustos 1961) ve hemen ardından Berlin duvarı'nı yapmak için izin verdiği sırada Kennedy, patlama noktasına gelmiş bu gergin ortamda batılıların, Reich'ın eski başkentine serbestçe girip çıkma özgürlüğünü korumayı başardı. Ekim 1962'de ise SSCB'yi daha büyük bir yenilgiye uğrattı. Küba'ya ABD topraklarına yönelik nükleer başlıklı sovyet füzeleri yerleştirilmesinin (temmuz-ekim 1962) yol açtığı bunalım sonucunda, Hruşçev'i toplu imha silahlarını adadan çekmeye zorladı (28 ekim).

ABD'nin dünya iktisat siyasetinin ikinci önemli etkeni, ülkenin aşırı üretim ve işsizlik tehlikesinden kaçınabilmesi için kendine dış pazarlar bulmak zorunluluğuydu. Bu siyaset üç temele dayandırıldı: yabancı ülkelere yardım, dışsatımın geliştirilmesi ve yabancı ülkelerdeki yatırımların artırılması.

Ne var ki, dünyada yaygınlaşan ABD düşmanlığı Japonya'da 1960'ta güvenlik antlaşmasının yenilenmesi sırasında kendini göstermiş, hemen Latin Amerika' ya (başkan yardımcısı Nixon'ın 1958'de yaptığı olaylı gezi), sonra da Avrupa'ya (başkan yardımcısı Humphrey'nin 1967 nisanındaki gezisinde aleyhte gösterilerle karşılanması) sıçramıştı. Bu düşmanlığın temel nedenlerinden biri, ABD'nin giderek artan sayıda asker bulundurduğu Vietnam'dı. Bu ülkedeki savaşta tam anlamıyla kapana sıkışan ve sonuçta kamuoyu ikiye bölünen (*güvercinler* ve *şahinler* karşıtlığı) ABD, Çin'in yayılmasını önleyebilmek için, Güney-doğu Asya'daki tüm ülkelere (Tayland, Laos), giderek daha açık biçimde müdahale etmeye başladı. Bu yüzden Avrupa'daki güçlerini azaltmak zorunda kaldı (160 askeri üssün kapatılması); 1967'deki üçüncü Arap-İsrail savaşı'ndan sonra SSCB'nin Yakındoğu'ya yerleşmesini engelleyemedi; batı dünyası ve NATO'daki liderliği tartışma konusu edilmeye başladı; Vietnam savaşına karşı hoşnutsuzluğun yaygınlaşması ve zenci ayaklanmasıyla ülke bütünlüğünün sarsılması tehlikesi doğdu; ülke, iktisadi ödemeler dengesindeki açıktan ötürü sıkıntıya düştü. Böylece ABD, ulaştığı olağanüstü iktisadi refaha karşın, çok ciddi sorunlarla karşılaştı. 31 mart 1968'de cumhurbaşkanı Johnson yeniden adaylığını koymayacağını ve Kuzey Vietnam ile, savaşın hızını azaltma amacıyla görüşmelere girişmek istediğini açıkladı: öngörüşmeler gerçekten de mayıs ayında Paris'te başladı. Başkanlık seçimlerinde aday olabilmek için Demokrat parti'de Eugen McCarthy, Robert Kennedy ve H. H. Humphrey, Cumhuriyetçi parti'de de Richard Nixon ile Nelson Rockefeller çekişiyorlardı, ama R. Kennedy'nin 6 haziran 1968'de öldürülmesi, başkanlık seçimi tahminlerini altüst etti.

• *Richard Nixon'ın başkanlık dönemleri (1968-1972, 1972-1974).* 5 kasım 1968'de yapılan seçimleri, Cumhuriyetçi parti'den Richard Nixon, 73 milyon oy üzerinden, Demokrat parti adayı H. Humphrey'den ancak 500 000 kadar fazla oy alarak kazandı. Cumhuriyetçilerin seçimleri, oyların % 43,40'ını alarak kazanmalarına karşın, Demokratlar her iki mecliste de çoğunluğu korudular. Yeni başkanın karşısına hemen zenci sorunu çıktı. Black Panthers örgütünün çıkardığı karışıklıklara karşı koymakla birlikte, mart 1969'da azınlıkların ticari etkinliklerini desteklemeyi amaçlayan *Office of Minority Business Enterprise*'ı da kurdurdu. ABD halkı içinde yoksul kesimlerin günden güne büyümesi karşısında, en yoksul Amerikalılara bedava besin yardımı programını yaygın biçimde uyguladı.

Ama, ekonomik güçlükler bu siyasetin başarıyla uygulanmasını engelledi. Nixon, başkan seçilir seçilmez, enflasyonla mücadele etmek zorunda kaldı. Enflasyondan doğacak bir bunalımı engellemek için, işçilere karşı bir güç denemesine girişti. Bunun sonucunda işsizlik oranı arttı; 1970 eylülünde % 5,5 iken 1971 mayısında % 6,2'ye yükseldi. Başkan, bu sorunlara bir çözüm bulabilmek için, 1971' de iktisadi genişlemeye yönelik bir bütçe önerdi. Her türlü fiyat ve ücret sınırlandırmasına ve uluslararası ticarete zararlı olabilecek her türlü devlet korumacılığına, Kongre'nin ısrarına rağmen karşı çıktı.

Vietnam savaşı'nın gerektirdiği askeri bütçe, ABD'nin iktisadi sıkıntılarını daha da artırıyordu. Vietnam savaşı'na kısa sürede son vereceği umuduyla seçilmiş olan Nixon, 1969 mayısında, iki temel ilkeye dayalı tutumunu açıkladı: Güney Vietnam'da savaşa katılan tüm yabancı birliklerin ülkeden çekilmeleri ve Güney Vietnam halkının kendi geleceğini belirleme hakkının tanınması. Aslında başkan Nixon, çatışmanın "vietnamlaştırılmasına", yani Güney Vietnam ordusunun, savunmasını tek başına ve amerikan hava kuvvetlerinin stratejik yardımıyla yapması için güçlendirilmesine bel bağlamıştı.

1972 martında Hanoi ve Ulusal Kurtuluş cephesi kuvvetlerinin büyük bir saldırıya geçerek Güney Vietnam kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratmaları, Nixon'ın önerdiği "vietnamlaştırma" ilkesinin iflas ettiğini açıkça ortaya koydu. Nixon Haiphong limanının mayınlanması ve mayıs ayında Kuzey Vietnam'ın ablukaya alınmasıyla buna karşılık verdi. Başkan, seçimlere birkaç ay kala, çıkmazdan kurtulmayı başardı. Vietnam'daki yedek güçlerin çekileceğini açıkladı ve 1968 aralığında ulusal güvenlik özel danışmanlığına atanan Henry Kissinger'ın aracılığıyla, Kuzey Vietnam ile görüşmeleri yeniden başlattı. 1972 ekiminde ateşkes antlaşması imzalanmak üzereyken, 18 aralıkta ABD bombardıman uçaklarının saldırıları yeniden başladı. Görüşmelerin kesilmesinden ve 30 aralıkta hava saldırılarının durdurulmasından sonra, 8 ocak 1973'te yeniden başlatılan görüşmeler, 27 ocakta Paris'te bir ateşkes antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlandı. 15 ağustos 1973'te ABD Kamboçya'ya hava saldırılarını durdurdu.

Nixon'ın dış siyasetinin en gösterişli olayı, Çin ile yakınlaşma oldu. 1969 şubatında, iki ülke arasındaki diyalog yeniden kuruldu. Aynı yılın aralık ayında, ABD 1950'den beri Çin Halk Cumhuriyeti ile ticareti güçleştiren bazı önlemleri yumuşattı. 1971 martında, dışişleri bakanlığı, ABD yurttaşlarının Çin'e seyahatleriyle ilgili kısıtlamaların kaldırıldığını açıkladı. Ağustos ayında, dışişleri bakanı William Rogers, ABD'nin Çin Halk Cumhuriyeti'nin Birleşmiş Milletler'e alınmasına karşı çıkmayacağını bildirdi. 1972 şubatında Pekin'de, Nixon ile Mao Zidong (Mao Zedong) arasında bir zirve toplantısı yapıldı.

ABD siyasetindeki bu yeni yönelim, ABD'nin öteki devletlerle, özellikle de SSCB ile olan ilişkilerine de yansıdı. Nixon, 1972 mayısında Moskova'ya gitti. İki ülke arasında uzay araştırmaları ve bilimsel - teknik araştırmalar konusunda işbirliğini öngören birer antlaşma imzalandı. Brejnev'in ABD'ye seyahati (haziran 1973), nükleer savaşın önlenmesi konusunda anlaşmaya varılmasıyla sonuçlandı. 1974 eylülünde, ABD ile Alman Demokratik Cumhuriyeti arasında diplomatik ilişkiler kuruldu.

15 mayıs 1972'de, yirmi yedi yıllık ABD işgalinden sonra, Okinava ile Ryukyu adaları Japonya'ya geri verildi (Japonya 1969'dan beri bu adaların geri verilmesini istemekteydi.) Ama Japonya - ABD ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen iktisadi uyuşmazlıklar 1971'de imparator Hirohito ile Nixon'ın Alaska'da buluşmalarına rağmen ortadan kalkmadı.

1972 başkanlık seçimlerinde, cumhuriyetçilerin adayı R. Nixon, 7 kasım 1972 günü, senatör George McGovern'a karşı, oyların % 60'tan çoğunu alarak yeniden seçildi. Ama Cumhuriyetçi parti, her iki mecliste de azınlıkta kalmaktan kurtulamadı ve hatta Senato'da iki sandalye daha kaybetti.

Fakat 1973 mayısında, Beyaz saray ile yakından ilişkili önemli hükümet görevlilerinin de bulaştığı Watergate skandalı patlak verdi. 1973 ekiminde de nüfuz suiistimali ve rüşvetçilikle suçlanan Spiro Agnew istifa etmek zorunda kaldı. Yerine, Temsilciler meclisi'nde cumhuriyetçilerin grup başkanı olan Gerald Ford getirildi.

Watergate soruşturması, olaydan başkanın sorumlu olduğunu ortaya koyunca, Nixon görevinden ayrıldı (8 ağustos 1974). Yerine geçen Gerald Ford, başkan yardımcılığına Nelson Rockefeller'i atadı.

• *Gerald Ford'un başkanlık dönemi (1974-1977).* Ancak bir ara yönetim özelliği taşıyan bu dönemde, yeni başkan, Nixon'ın göreve atamış olduğu dış siyasetten sorumlu kişileri, özellikle de dışişleri bakanı ve başkanın ulusal güvenlik danışmanı Henry Kissinger'i bu görevlerinde bıraktı. Başkan, SSCB ile barış içinde bir arada yaşama siyasetini tehlikeli bularak kaygıya düşen sağ kanat tarafından eleştirildi. (1975 nisanında, Güney Vietnam komünistlerin eline düştü, aynı tarihte Kamboçya Kızıl Khmerler yönetimine girdi; Angola ise Sovyetler tarafından desteklenmekteydi.) Öte yandan sol kanat, Watergate sorumluları bir davayla kesin olarak saptanmamışken, Ford'un Nixon'ı bağışlamış olmasını eleştiriyordu. Birçok amerikan yurttaşı da devletin en yüksek makamına, hatta başkan yardımcılığına bile seçimle gelmemiş bir kişinin

başkanlığını kabul etmek istemiyordu. Aslında cumhuriyetçilerin geriledikleri apaçık görülüyordu,nitekim 1974 kasımındaki temsilciler meclisi seçimleri demokratların zaferiyle sonuçlandı.

• *Jimmy Carter'in başkanlık dönemi (1977-1981).* Bununla birlikte 1976 başkanlık seçimlerini Ford küçük bir farkla kaybetti: kendisi oyların % 48'ini alırken, partisi Meclis'te 240 temsilcilik elde etti. Ford'un rakibi Jimmy Carter, siyaset sahnesinde yeni bir addı; seçim kampanyasında Washington'daki yolsuzluklar üzerinde durarak ve liberal bir programı savunarak oyların % 50'sini topladı ve 297 temsilciyi meclise soktu. Carter'ın zaferi, kesin bir değişiklik isteğinin belirtisiydi. Ne var ki, Carter'in başkanlık dönemi başarısız sayıldı ve yapılan kamuoyu yoklamalarında halkın güvenini sürekli yitirdiği görüldü. Federal hükümetin iktisadi ve toplumsal alanlara el atmasına karşı çıkan, ama temel sorunlarının Washington ya da eyalet hükümetleri tarafından çözülmesini isteyen amerikan yurttaşlarının sayısı günden güne artıyordu. Siyasal partiler bir gerileme dönemine girdiler. Etkileri giderek azaldı; bunda televizyonun parti programlarından çok, belirli kişileri yüceltmek için kullanılmasının da bir ölçüde payı vardı. Dahası, tek amaçlı dernekler *(single-issue groups)*, adaylara karşıt yönlerde baskı yapıyor ve geleneksel partilerden daha çok ilgi topluyordu. Kongre, partilere hiçbir şey borçlu olmayan ya da çok az şey borçlu olan siyasetçilerden oluşmuştu: onlar da kitle haberleşme araçları sayesinde seçilmişlerdi; bu nedenle de kendilerini üyesi oldukları partinin (başkanınki bile olsa) geleneksel çizgisine bağlı hissetmiyorlardı. Dolayısıyla yürütme gücü ile yasama gücü arasında bitmek bilmez çekişmeler sürüp gidiyor ve başkanın yasama programı meclisten, ya büyük ölçüde değişmiş olarak çıkıyor ya da bütünüyle ortadan kaldırılıyordu. Üstelik başkan, kararsız ve etkisiz bir kişi izlenimi uyandırmaktaydı.

Her yandan saldırıya uğrayan, kendi partisinden bile beklediği desteği göremeyen Carter, kasım 1980 seçimlerinde, başkanlığı cumhuriyetçi aday Ronald Wilson Reagan'a kaptırdı: başkanlık seçiminde oyların % 41'ini aldı; partisi de ancak 49 temsilcilik kazanabildi. Başkan Reagan ise oyların %51'ini almış ve meclise 489 temsilci sokmuştu. Ayrıca Temsilciler meclisi'nde azınlıkta kalmalarına rağmen Cumhuriyetçiler Senato'da çoğunluğu ele geçirmişlerdi.

• *Başkan Ronald W. Reagan.* George Bush'u yardımcılığına getiren Ronald W.Reagan, özellikle iktisadi diplomasi alanında, Carter'inkinin tam tersi bir tutum benimsedi.

18 şubat 1981'de Kongre'ye sunduğu iktisat programı, vergilerin azaltılmasını (aileler yararına 44,2 milyar dolar, kurumlar yararına 9,7 milyar dolar) ve federal giderlerin kısıtlanmasını (1981-82 bütçe yılı için 41,4 milyar dolar) içeriyordu. Federal giderlerin kısıtlanmasından, savunma bakanlığı dışında bütün bakanlıklar ve yönetim mekanizması etkilendi. Ayrıca, en yoksul yurttaşlarla ilgili yedi toplumsal programa da bir kısıtlama yapılmadı. Başkan, bu önlemlerin işsizlik oranını düşüreceğine, fiyatların yükselmesini frenleyeceğine ve ABD'yi yeniden yeterli bir büyüme oranına kavuşturacağına inanıyordu.

Dışişleri bakanlığına Beyaz saray'ın eski askeri danışmanı ve NATO'nun Avrupa kuvvetleri eski başkomutanı Alexander Haig atandı. Haig'in atanması R.W. Reagan'ın SSCB'ye ve müttefiklerine karşı siyasetini sertleştirmek kararında olduğunu gösteriyordu. Varşova paktı üyelerinin aşırı silahlanmasından kaygı duyan Reagan, ABD ve müttefikleri için, özellikle Avrupa' daki askeri güçlerini artırma ve SSCB'nin desteklediği (Küba, Nikaragua, Angola, [illegible] hükümetlerin açıkça desteklenmesine dayanan bir siyaset önerdi. İsrail'in Lübnan'ı işgali (haziran 1982), ABD diplomasisinin Yakındoğu'da etkinliğini artırdı. Haig'in istifasından sonra (25 haziran 1982) yerine George Shultz getirildi. Bu dönemde ABD, İsrail'e geleneksel desteğini bir ölçüde azalttı.

ABD ile SSCB arasındaki ilişkilerde nükleer başlıklı füzeler ana tartışma konusuydu. Füze sayısının iki taraflı olarak sınırlandırılması için görüşmeler sürdürülürken, başkan Reagan, stratejik nükleer başlıklı füzelerin tehdidini ortadan kaldıracak uzun vadeli bir araştırma programı hazırlandığından söz etti (23 mart 1983). "Yıldız* savaşları" ya da "stratejik savunma girişimi" olarak adlandırılan bu program, silahsızlanma tartışmalarına yeni bir boyut kazandırdı. Kongre, aynı yıl, her biri on nükleer başlık taşıyabilen kıtalararası MX füzelerinin yapımına izin verdi (21 temmuz 1983). Yıl sonunda ABD'nin batı Avrupa'ya Pershing ve Cruise füzeleri yerleştirmeye başlaması üzerine SSCB, füze sayılarının azaltılması için yürütülen görüşmelerden çekildi.

1984'te yapılan seçimlerde oyların % 59'unu alan Reagan başkanlıkta kaldı. Reagan, seçiciler kurulundan 525 oy alırken (% 96), Demokrat parti adayı Walter Mondale'e oy veren seçicilerin sayısı 13 oldu. Mondale'in yardımcısı olarak aday gösterilen Geraldine Anne Ferraro' nun ilk kadın başkan yardımcısı adayı olması da Demokrat parti'nin oylarını artıramadı. Reagan'ın başarısı iktisadi durumun düzelmesinden kaynaklanıyordu. "Reaganomi" diye adlandırılan iktisat siyaseti, yoksulların sayısını artırmış, işsizlerin oranını yükseltmişti ama Carter'e oy kaybettiren enflasyon gerilemişti. ABD seçmeni, dört yıl öncesine oranla durumunu daha iyi buluyordu. Yeni seçim döneminde iktisat siyaseti iki temel amaca yöneldi: vergi reformu ve denk bütçe. "Çalışan kesimin sırtındaki vergi yükünü azaltmak, ayrıcalıklı azınlığa çıkar sağlayan yasal boşlukları ortadan kaldırmak, vergi yasalarını basitleştirmek" vergi reformunun temeli olacaktı (Reagan'ın 28 mayıs 1985'teki konuşması). İkinci kez başkan seçilmesi dolayısıyla yaptığı konuşmada başkan, açık bütçelerle gelecek kuşakları borç yükümlülüğü altına sokmaya hakları olmadığını, açık bütçe uygulamasının yasalarla engellenmesi gerektiğini söyledi. Onun uyarısı doğrultusunda Kongre'den geçirilen Gramm-Rudman yasa değişikliğiyle, bütçe açığının 1991 yılına kadar tümüyle ortadan kaldırılması öngörülüyordu.

Orta Amerika'da düzeni koruma girişimleri sürdürüldü. Düzeni korumada ABD'nin yanında yer alan ülkelere iktisadi ve askeri yardımlar artırılırken Nikaragua düşman ülke gibi dışlandı. Nikaragua'ya yöneltilen saldırıları önlemek için Orta Amerika ülkelerinin kurduğu Condadora grubu'nun barışçı girişimleri olumlu bir sonuç getirmedi. Nikaragua'daki gerillalara silah yardımını sürdüren ABD, Nikaragua'ya karşı ambargo uygulanması, CIA aracılığıyla limanların mayınlanması gibi girişimleri sürdürdü. Sandinista yönetimi, ABD'yi Birleşmiş milletler güvenlik konseyi'ne şikâyet etti. Uluslararası Adalet divanı'na başvurdu. ABD, Güvenlik konseyi'nde vetosunu kullanırken (4 nisan 1985), Adalet divanı kararını da tanımayacağını önceden açıkladı (7 ekim 1985).

ABD, uluslararası terörü desteklediği savıyla Libya'ya karşı da girişimlerde bulundu. Nimitz uçak gemisi, Libya'nın kendi karasuları içinde saydığı Sirte körfezinde güç gösterisi yaptı(şubat 1983). Dışişleri bakanı Shultz, ABD'nin Libya'ya karşı askeri harekâta girişmeye hakkı olduğunu ileri sürdü (16 ocak 1985). Sirte körfezinde manevra yapan ABD altıncı filosu gemilerine füzelerle saldırılması üzerine [illegible] kezlerini bombaladılar; iki Libya gemisi batırıldı (24-25 mart 1986). 15 nisan 1986'da İngiltere'deki ABD üslerinden ve Akdeniz'deki uçak gemilerinden kalkan uçaklar Trablusgarp ve Bingazi'ye saldırdılar.

Başkan Reagan ikinci kez seçilişi dolayısıyla yaptığı konuşmada (21 ocak 1985), "nükleer bir yıkımın önlenmesi için Sovyetler ile konuşmak umudunda olduğunu" belirtmişti. Bu buluşma Cenevre' de gerçekleşti (19-20 kasım 1985). Başkan Reagan ve Sovyet önderi Mikail Gorbaçov silahlanma yarışını durdurmaya kararlı olduklarını, uluslararası ilişkilerin gelişmesini istediklerini açıkladılar. Nükleer silahların sınırlandırılması, füze sayısının azaltılmasıyla ilgili olarak iki ülke temsilcileri arasında görüşmeler yeniden başladı. İki önder İzlanda'nın başkenti Reykjavik'te ikinci kez bir araya geldiler (11-12 ekim 1986). Gorbaçov'un "Yıldız savaşları" programından vazgeçilmesi önerisi, başkan Reagan tarafından kabul edilmedi. İki taraf yalnız orta menzilli nükleer başlıklı füzelerin sayısının sınırlandırılması konusunda anlaştıklarını açıkladılar. Demokrat parti sözcüleri Reykjavik zirve toplantısının başarısızlığından Reagan'ı sorumlu tuttular.

ABD'nin İran ile ilişkileri gelişme gösterdi. Gizli yürütülen konuşmalarla anlaşma sağlandığı, İran'a silah yardımı yapıldığı açıklandı (kasım 1986). Başkan Reagan silah yardımının, amerikalı rehinelerin serbest bırakılması için yapıldığını ileri sürdü.

Kasım 1988'de Cumhuriyetçi partiden George Bush cumhurbaşkanı seçildi. Aynı yıl bir amerikan mahkemesi Panama'nın güçlü adamı genelkurmay başkanı Manuel Noriegayı uyuşturucu madde kaçakçılığıyla suçlayınca, ABD General Noriega'yı yargılanmak üzere Panama'dan istedi. Panama buna yanaşmayınca ABD 20 aralık 1989'da askerî müdahaleye başvurdu ve Panama'daki Vatikan elçiliğine sığınmış olan General Noriega'yı ele geçirdi. 1990 ağustosunun başında Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi ABD yönetimini dünya çapında bir diplomatik seferberliğe zorladı. ABD batılı müttefikleri ve yandaş arap devletleriyle birlikte SSCB'yi de yanına çekerek BM'i harekete geçirdi. BM Güvenlik konseyi Irak'ın 15 ocak 1991'e kadar Kuveyt'ten çekilmemesi durumunda silahlı müdahaleye izin verdi. ABD Vietnam savaşından beri görülmedik büyüklükte bir harekât başlattı (Çöl kalkanı). Askerî birlikler, tanklar ve savaş uçakları Suudî Arabistan'a gönderildi. Birçok amerikan savaş gemisi Basra körfezine hareket etti. Diğer Nato ülkeleri de (özellikle İngiltere ve Fransa) deniz, kara ve hava kuvveti yolladılar. Irak 15 ocak 1991'e kadar Kuveyt'ten çekilmeyince 17 ocakta "Çöl fırtınası" harekâtı başladı. Bir haftalık yoğun bombardımanı 24 ocakta kara harekâtı izledi. Irak korkunç bir yıkıma uğradı ve 27 ocakta BM Güvenlik konseyinin aldığı bütün kararları kayıtsız şartsız kabul ettiğini BM'e bildirdi. Böylece ABD dünyada büyük bir üstünlük sağlayarak tek güç olduğunu kanıtladı. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ABD Rusya ile sıcak ilişkilerini sürdürdü. Rusya Federasyonu cumhurbaşkanı Yeltsin 1 şubat 1992'de ABD'yi ziyaret etti. Mart 1992'de partilerin cumhurbaşkanı adaylarını tespit için ön seçimlere başlandı. Cumhuriyetçi partiden George Bush, Demokrat partiden Bill Clinton adaylığı kazandılar. 16-17 haziranda George Bush ile Boris Yeltsin arasında yapılan ABD-Rusya doruk toplantısında bir "dostluk ve işbirliği belgesi" imzalandı. Kasım 1992 başında yapılan başkanlık seçimini Demokrat partinin adayı Bill Clinton kazanarak ABD cumhurbaşkanı oldu.

ABD ile Türkiye arasında siyasal ilişki-

zan antlaşması'nın imzalanmasından sonra konferansta gözlemci olarak bulunan ABD delegeleri ile Lozan antlaşması ilkelerine uygun olarak yapılan antlaşma ABD Senatosu'nca onaylanmamıştı. ABD ile ilişkiler İkinci Dünya savaşı'ndan sonra yoğunluk kazandı. Savaş sonunda batının en güçlü ülkesi durumuna gelen ABD, kendine rakip gördüğü Sovyetler Birliği'nin yayılmasını engelleme gerekçesiyle Türkiye'ye de yardım önerdi. Sovyetler'in, Boğazlar'ın statüsünü değiştirme, boğazda üs edinme girişimleri yanında Doğu Anadolu'da toprak isteminde bulunmaları Türkiye'nin, batının önderi durumundaki ABD'ye yakınlaşmasını kolaylaştırdı. *Truman doktrini* (22 mayıs 1947) ve *Marshall yardımı* çerçevesinde ABD'den iktisadi ve askeri yardım almaya başlandı. Türkiye'nin NATO'ya girmesiyle (17 ekim 1951) iki ülke arasındaki ilişkiler daha da gelişti; ABD ile birçok ikili antlaşma imzalandı. *Küba bunalımı* sırasında (ekim 1962) ABD ile SSCB arasında yapılan füze pazarlığında Küba'da ABD'ye yönelik sovyet füzelerine karşılık Türkiye'deki ABD üslerinde bulunan Sovyetler'e yönelik Jüpiter füzelerinin karşılıklı sökülmesi kabul edildi. Türkiye'nin, çıkacak bir savaş durumunda, toprağındaki füze üsleri nedeniyle ilk hedeflerden biri olabileceğinin anlaşılması kamuoyunda yankılara yol açtı. Yine de ABD ile Türkiye arasında, dış politika alanındaki tam uyum, Kıbrıs bunalımına kadar sürdü. Kıbrıs'ta Türkler'i sindirme ve hatta yok etme amacıyla Rumlar'ın başlattıkları saldırıların bir soykırıma dönüşmesini önlemek için Türkiye'nin adaya çıkarma girişimi, ABD başkanı Johnson'un, başbakan İnönü'ye bir mektubuyla, engellendi. Başkan Johnson bu mektubunda, Türkiye'nin Kıbrıs'a yapacağı bir müdahalede Amerika tarafından temin edilmiş olan askeri malzemenin kullanılmasına ABD' nin muvafakat edemeyeceğini anımsatıyordu (5 haziran 1964). Kamuoyunda tepkiyle karşılanan mektup, ABD ile ilişkileri daha gerçekçi biçimde değerlendirme gereğini gündeme getirdi. ABD'nin NATO çerçevesinde kurulmasını önerdiği "Çok taraflı nükleer kuvvet" projesine, Türkiye, katılmayacağını bildirdi. Sovyetler ile de ilişkilerin normalleştirilmesi zorunluğu duyuldu. ABD ile yapılmış ikili anlaşmalar yeniden gözden geçirildi ve bir "Ortak savunmayla ilgili işbirliği anlaşması" imzalandı (3 temmuz 1969).

1974 yılında girişilen Kıbrıs barış harekâtı'na karşı ABD, Türkiye'nin Kıbrıs'tan çekilmesi için silah ambargosu uyguladı (18 ekim 1974). Türkiye de, ülkedeki ABD üsleriyle ilgili ikili anlaşmaların uygulamasını durdurdu. Üslerin yeniden kullanılması için girişimler, pazarlıklar sürdürüldü. Ambargo koşullu olarak kaldırılınca (26 eylül 1978), üsler de açıldı. Ancak, askeri yardımda Yunanistan ile Türkiye arasında 7/10 oranı korunacaktı. ABD ile sıcak ilişkiler, 1980'den sonra, yeniden kuruldu.

1983'te Türkiye'de Anavatan partisinin iktidara gelmesinden ve bu partinin başkanı Turgut Özal'ın 1983'te başbakan ve 1989'da cumhurbaşkanı olmasından sonra ABD-Türkiye ilişkilerinde bir yakınlaşma gözlendi. Türkiye Körfez savaşı sırasında ABD'yi tam anlamıyla destekledi. Irak'a karşı İncirlik hava üssünün kullanılmasına izin verildi. Ayrıca Kuzey Irak Kürtlerinin korunması için de ABD'nin Türkiye'de bir "Çekiç güç" bulundurması kabul edildi.

ASKERİ TARİH

Bağımsızlık savaşı'na kadar, geleceğin Amerika Birleşik Devletleri topraklarına yerleşmiş sömürgecilerin güvenliği, ingiliz garnizonları tarafından sağlandı. Ayrıca, kuruluşlarından hemen sonra, on üç eyalet kendilerini korumak üzere, bölgesel milis örgütleri oluşturdu; bunların çekirdeği olan *minute men*, sürekli alarm durumunda kaldı. 3 temmuz 1775'te, Washington on üç eyaletin milis güçlerinin komutanlığını üstlendi; böylece ilk amerikan ordusu kurulmuş oldu. 1776'da genel müfettişliğe atanan prusyalı general von Steuben'in yardımıyla 26 000 kişilik sürekli bir askeri güç örgütlendi; milislerin kitle halinde silah altına alınmasıyla büyüyen bu güç, Bağımsızlık savaşı'nı zafere ulaştırdı (1781). Ama, Versailles barışı (1783) ile XIX. yy. boyunca sürüp gidecek bir gelenek başlatıldı ve kısa sürede ordunun tümü terhis edildi. 1791'de üç alaya indirilen ordu, İngiltere ile savaş sırasında (1812 - 1815) 60 000 kişiye çıkarıldı; Meksika savaşı (1846 - 1848) arifesinde ordunun asker sayısı 5 000'i geçmiyordu. Çatışma, 20 000 kişinin silah altına alınmasına neden oldu; bunlar barış sağlanınca terhis edildiler. İç savaş ile (→ AMERİKAN İÇ SAVAŞI) birlikte (1861 - 1865) iki büyük ordu kuruldu: 2 milyon kişiyi seferber eden federaller ordusu ve 850 000 kişiyi bir araya getiren konfedereler ordusu. Bu savaştan sonra, 1866 kararıyla sürekli federal ordu 54 000 kişiye indirildi. Bu asker sayısı 1914'e kadar (1898'de İspanya ile savaş dönemi dışında) hemen hemen olduğu gibi korundu. 1865'ten 1898'e kadar bu ordu Kaliforniya, Nevada ve Colorado'da yerlilere (Siouxlar, Apaçiler, Uteler, vb.) karşı uzun savaşlara girişti; bu dönemdeki çarpışmaların sayısı 900'ü geçti. 1881'de, Fort Leavenworth askeri okulu kuruldu; burası 1902'de kurmay okulu oldu. 1903'te ordunun kurmay heyeti oluşturuldu.

1914'te Amerikan Kara kuvvetleri şu güçlerden oluşmaktaydı: Kongre'nin saptadığı sayıda gönüllülerden oluşan *sürekli ordu*; kura ile silah altına alınarak eyaletlerin emrine verilen ve gereksinimleri onlar tarafından karşılanan 250 000 kişilik *ulusal muhafız gücü*; son olarak *milis gücü*, Monroe doktrini uyarınca hazırlanan yasanın ulusal toprakları dışında görevlendirilmesini yasakladığı bu güç, ilkece eli silah tutan bütün erkeklerden oluşuyordu. 18 mayıs 1917 tarihli *Selective Service Act* ile, general Pershing'in Avrupa'ya gönderilecek kuvvetlerini oluşturmak üzere, ulusal muhafız gücü federal hizmete çağrıldı. 1918 ateşkesinde amerikan ordusunun cephede 30 tümeni vardı; çarpışmalarda 50 000 kişi yitirilmişti; seferber edilen asker sayısıysa 3 700 000 idi.

Kendi kabuğuna çekilen ve artık avrupa sorunlarına karışmaktan kaçınan ABD 1920'de yeniden geleneksel askeri sisteme döndü. 1939'da, ABD ordusunun asker sayısı ancak 500 000 dolayındaydı; bu güç, her zamanki gibi, başkanın emrindeki sürekli ordu (170 000 kişi), eyaletlerin ulusal muhafız gücü (200 000 kişi) ve düzenli yedekler (100 000 kişi) biçiminde dağılmıştı. Ülke, her biri, bir muvazzaf tümen, iki ulusal muhafız tümeni ve üç düzenli yedek tümenden oluşan dokuz bölgeye ayrılmıştı.

Kamuoyunda güçlü biçimde beliren içe kapanma akımına ek olarak, kara kuvvetlerinin zayıf kalması 1940'ta ABD'nin Müttefikler'e etkili yardımda bulunmasını engellediyse de, Fransız bozgunu ABD'yi 1945 galipleri arasında baş sıraya getirecek olağanüstü bir askeri atılımın başlangıcı oldu. 1802'den beri, West Point askeri okulu'ndan yetişmiş muvazzaf subaylarca titizlikle korunan yüksek komutanlık dışında, modern bir ordunun tüm öğelerini aynı anda yaratmak gerekiyordu. 16 eylül 1940 tarihli zorunlu askerlik kararnamesiyle beslenen kara ordusu, aralık 1941'de 1 400 000 kişiye, 1942'de 5 milyon, 1945'te 8 milyon kişiye ulaştı; böylece denizaşırı ülkelerde 90 tümen bulundurma olanağı yaratıldı. Subay sayısı 1939'da 15 000 iken, 1942'de 127 000'e 1945'te 880 000'e ulaştı. Geçerliğini sanayi alanında tanıtlamış örgütlenme yöntemlerini bilinçli olarak benimseyen Amerikalılar, İkinci Dünya savaşı'nda, güçlerinin tükenmek bilmez zenginliklerini modern savaşa uyarladılar. Bu nedenle, savaş gereçleri üretimi, kendi güçleri kadar, ingiliz ve sovyet müttefiklerinin yararını da gözeten kiralama ve ödünç verme sistemi* (1941) sayesinde en yüksek düzeye çıkarıldı. Bu sistemle, özellikle 1943'te Afrika'daki fransız ordusunun yeniden donanımı sağlandı. Savaş boyunca ABD fabrikaları 80 000 top, 130 000 zırhlı araç ve 1 300 000 kamyon üretti.

Bu güçlerin bir anda ortaya çıkıvermesini, sonra da denizaşırı ülkelerde kullanılmasını sağlayan koşullar, gereçlerinin ve özellikle hava desteklerinin zenginliği, 1945'ten 1950'ye kadar ABD tekelinde kalan atom bombasının oluşturduğu güç, yüksek komuta kurulunu deneysel olarak yeni bir savaş öğretisi geliştirmeye yöneltti. Bu öğreti, manevradan çok güce, asker sayısından çok lojistiğin teknik değerine dayanıyordu. Politikasına bağlı kalan ABD, 1945'ten başlayarak hızlı bir terhis işlemini gerçekleştirdi; böylece, 1948'de ABD'nin üç ordusunun toplam asker sayısı 1 500 000 kişiye indirildi. Ne var ki, uluslararası durumun ciddiyeti, savunmanın yeniden örgütlenmesini gerektirdi; bu da 1947'de *National Security Act* ile gerçekleştirildi. Bu temel metinle, gönüllülerin yeterli olmaması durumunda gerekli sayıda insanın askere çağrılması için yetki verildi. *National Security Council* ve Kurmay başkanları komitesi *(Joint Chiefs of Staff)* kuruldu; bunlardan birincisi ülkenin askeri siyasetini tanımlayacak, ikincisi ise uygulamaya koyacaktı. Son olarak oluşturulan *Atomic Energy Commission*'a nükleer silahlanmayı hazırlama ve gerçekleştirme görevi verildi. ABD bu alanda, on yıl içinde batı dünyasında birinci sırayı aldı. Öte yandan, kiralama ve ödünç verme yasasına egemen olan anlayışı yeniden benimseyen ABD, 1948 ve 1949'da, dost ya da müttefik uluslar yararına geniş bir "askeri yardım programı" uygulamaya karar verdi.

1948'deki SSCB - ABD gerginliği, NATO*'nun askeri örgütlenmesi (1949), Kore savaşı patlak verdiği sırada (1950) amerikan ordusunun içinde bulunduğu kararsız durum, 1952'deki japon - amerikan anlaşmalarıyla ABD birliklerinin Japonya'da kalışının onaylanması, güçlü bir ordunun yeniden örgütlenmesi yolunda sürekli bir itici güç oluşturdu; böylece 1955'te asker sayısı 1 300 000 kişiye yükseldi.

Bununla birlikte, ABD'nin savunma anlayışı köklü bir değişiklik geçirdi; 1955'te John Foster Dulles tarafından formülleştirilen kitlesel misilleme doktrininden sonra, 60'lı yılların başlarında aşamalı karşılık verme doktrini ortaya çıktı; buna göre, savunmanın önemi saldırının önemiyle orantılı kılındı. Savunma bakanı McNamara tarafından ortaya atılan bu politika, ABD askeri olanaklarının, klasik, ihtilalci ya da atoma dayalı, yerel ya da genel her tür saldırıya karşı koyacak yeterlikte, tüm özelliklere sahip bir güçler demeti halinde çeşitlendirilmesini hızlandırdı.

1964'ten 1973'e kadar Vietnam savaşı, ABD'nin askeri tarihine damgasını bastı: ABD'nin Güney Vietnam'daki çabaları, 1968'de Kuzey Vietnam'ın *Têt* saldırısı sırasında en yüksek düzeye çıktı; savaş bölgesindeki asker sayısı, 1969'da 543 000 kişiyi buldu. Ama ABD halkı bu savaştan usanmıştı; ordu içinde bile barış kampanyaları birbirini izledi, disiplinsizlik ve firar eylemleri çoğaldı, uyuşturucu kullanımı yıkımlara yol açtı. Başkan Johnson 1968'de, tırmanmaya son verecek ilk adımı attı. Yerine geçen başkan Nixon, ocak 1969'da uzlaşmazlığa son verme eylemine girişti. Paris görüşmelerini sürdürdü; ABD kuvvetlerinin aradan çekilmesini sağlamak için, savaşı iki Vietnam arasındaki bir çatışma biçimine sokmaya çalıştı ve haziranda ilk olarak 25 000 kişilik bir birliğin geri çekileceğini du-

yurdu. 1970'ten başlayarak ABD kuvvetlerinin yurtlarına geri dönüşü, ayda 12 500 kişilik kesintisiz ve düzenli topluluklar biçiminde gerçekleştirildi. Sonuçta, 27 ocak 1973'te Vietnam'da, 21 şubatta da Laos'ta ateşkes antlaşmaları imzalandı ve çarpışmalar tümüyle kesilmemekle birlikte, son ABD birlikleri 29 martta Vietnam'ı terk etti. ABD, ateşkesi güvence altına almak amacıyla, Güneydoğu Asya'da, özellikle Tayland'da ve VII. filonun kol gezdiği Tonkin körfezinde askeri varlığını korudu. Sonuç olarak Çinhindi'ndeki çatışmanın, ABD ordusuna yaklaşık 56 000 ölü ve 300 000 yaralıya mal olduğu sanılmaktadır.

Vietnam'daki yükümlülükten kurtulmasına paralel olarak ABD silahlı kuvvetlerinde toplu bir indirime girişildi; asker sayısı haziran 1968'de 3 547 000 iken, haziran 1970'te 3 milyona, haziran 1973'te 2 391 000'e düşürüldü. Bu düşüş özellikle kara ordusunu etkiledi; 1969'da kara kuvvetlerinin asker sayısı 1 512 000 iken, 1974'te bu sayı 801 000 kişiye indi. 1 temmuz 1973'ten başlayarak askerlik yoklaması terk edildi ve muvazzaf bir orduya dönüldü.

Daha Vietnam savaşı sona ermeden, temmuz 1969'da, Guam'da, başkan Nixon tarafından yeni bir amerikan stratejisi tanımlanmıştı: ABD, müttefiklerine yardım etmeye hazırdı, ama Müttefikler artık kendi savunmalarının sorumluluğunu üstlenmek zorundaydılar. *Nixon doktrini* ilk önce Asya'da uygulandı; Japonya, Güney Kore ve Filipinler'den önemli sayıda askeri birliğin geri çekilmesi gerçekleştirildi. Avrupa'da ise bu uygulamaya kısmen gidildi; 1975'te Avrupa'da yaklaşık 241 000 amerikan askeri vardı. Bununla birlikte amerikan yönetimi, NATO' da yer alan ortaklarının artan savunma giderlerinin bir bölümünü yüklenmeleri arzusunu gizlemiyordu, çünkü bu uygulama sözkonusu ülkelere amerikan desteğini o oranda azaltacaktı. Ama, Atlantik konseyi tarafından Ottawa'da hazırlanan ve 26 haziran 1974'te Brüksel'de imzalanan bir bildiriyle ABD, ittifak üyeleri arasındaki dayanışmayı ve amerikan güçlerinin Avrupa'da kalması gereğini yeniden vurguladı.

ABD, silahların sınırlandırılması anlaşmalarının tümüne katılarak SSCB'ye karşı bir yumuşama havası geliştirmeye çalıştı. 26 mayıs 1972'de SSCB ile füzesavar savunma sistemlerini ve stratejik füze sayılarını sınırlandıran birinci SALT antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşma, 1974'te füzesavar savunma sistemini bir tek hatla sınırlayan Moskova antlaşmaları, sonra da, stratejik silahların modernleştirilme hızını kısıtlayan Vladivostok antlaşmalarıyla sağlamlaştırıldı. Haziran 1979'da SSCB ile ikinci bir anlaşma (SALT 2) imzalandı, ama Kongre'nin onayına sunulmadı.

İran'daki devrimden kısa süre sonra Afganistan'daki sovyet müdahalesi ve Tahran'da ABD'li diplomatların rehin alınması (20 ocak 1981'de serbest bırakıldılar) ABD'yi savunma giderlerinin artırılması gereğine gerçekten inandırdı. SALT 2 antlaşmalarının onaylanmaması, başkan Carter'ın bir "çevik müdahale gücü" oluşturulmasına ilişkin 1980 martında gerçekleşen kararı, 1980-81 askeri bütçesinde, bir önceki bütçeye göre sağlanan belirgin artış, bu yönelişin belirtileriydi. Reagan'ın, 4 kasım 1980'de başkanlığa seçilmesiyle sonuçlanan seçim kampanyasında ABD'yi tekrar dünyanın liderliğine getirmek niyetinde olduğu yolunda yaptığı açıklamalar üzerine, zorunlu askerlik hizmetinin tekrar yürürlüğe konması düşünüldü.

• *Kara ordusu.* Vietnam savaşı'nın doruk noktasında (1968), savaşa hazır amerikan seferi tümenlerinin sayısı (*US Navy*' ye bağlı 4 *Marine Corps* tümeni dışında) 17 idi; bunlardan ikisi hava indirme tümeni ve bir zırhlı hava indirme tümeniydi. Bu yeni büyük birlik tümüyle helikopterlerle taşınabilmekteydi; böylece önemli bir harekât yeteneği gösterebiliyordu: benzerleriyle karşılaştırıldığında amerikan zırhlı hava indirme tümeninde klasik kara tümenindekinin yarısı kadar kara taşıt aracı vardı, buna karşılık hava taşıtlarının sayısı dört kat fazlaydı (400 kadar uçak ve helikopter).

ABD'nin Vietnam'dan çekilmesinden ve kara ordusunda 1979-80'de gerçekleştirilen düzenlemeden sonra asker sayısı çok büyük ölçüde azaldı. Buna karşılık, tümenlerin güçleri değilse de sayıları, aşağı yukarı aynı kaldı; ama bir hava indirme tümeni dağıtıldı. Birliklerin ateş gücü daha da arttı: kara ordusunun kendi nükleer silahları ve hava filoları vardı. Öte yandan askerlik yoklamasının terk edilmesi, nitelikli personelin silah altına alınması ve hizmette tutulması bakımından zorluklara yol açtı. Bugün personel açığı ya da yetişmiş personel eksikliği, gerek kara, gerek hava ya da deniz kuvvetlerinde kimi birliklerin harekât yeteneğini olumsuz yönde etkilemektedir.

• *Hava kuvvetleri.* Amerikan Hava kuvvetleri'nin ilk askeri merkezi, 1914'te Annapolis'te kuruldu; buradaki pilotlar fransız okullarında yetiştirildi. 1917'de, birçok gönüllü birliğiyle (La Fayette filosu) savaşa katılan ABD, ardından fransız uçaklarıyla donatılmış pek çok filoyu müttefikler safında savaşa soktu. 1918'den 1939'a kadar "büyük genel karargâh"ın hava kuvvetlerinin tümü (bombardıman, avcı, keşif) *Air Corps*'un kapsamına alındı; ancak gözlem uçakları ve balonculuk, kara kuvvetlerinin komutasında kaldı. Ayrıca hem deniz kuvvetlerinin *(Air Navy)* hem de deniz ötesi birliklerin hava gücü vardı. 1939'da, *US Air Force* 2 000 savaş uçağına sahipti. ABD hava gereçleri, havacılık tekniği alanında en üst düzeydeydi. Boeing Forteresses "uçankaleleri"nin 1938'den başlayarak yaptıkları kıtalararası seferler Büyük Okyanus'taki üslerin ABD için ne kadar önemli olduğunu gösterdi. Askeri savaş uçakları (B-17), çarpışma düzeni içinde, bu okyanusu bir hamlede aşabiliyorlardı. Avcı uçakları (Curtiss P-37) saatte 650 km'yi aşan bir hıza ulaştılar; deniz kuvvetlerinin Catalina'ları hiç iniş yapmaksızın 8 000 km'lik uçuşlar gerçekleştirdiler: ABD, havacılık alanında giderek en ön sıraya yerleşti.

ABD, 1942'de savaşa, yalnızca kendi kuvvetlerini değil, müttefik kuvvetleri de besleyen bir sanayinin desteğindeki önemli bir hava gücüyle girdi. 1943'te, 273 hava grubu savaşmaktaydı (B-29 ve B-17 tipi 100 ağır bombardıman grubu; 34 orta ve hafif bombardıman grubu; 87 avcı grubu, 27 nakliye grubu). Üstün bir bakım sistemiyle birliklerin işlerliği sağlandı. Savaşın sonunda, US Air Force'da 2 300 000 asker ve 45 000 savaş uçağı vardı. Üretim alanında birinci sırayı alan ABD (savaş boyunca 296 000 uçak yapılmıştı), hava kuvvetlerinin kullanımında stratejik bir öğreti geliştirerek hasımlarına karşı büyük bir üstünlük kurmayı başardı; bu hava kuvvetleri, Avrupa'da olduğu kadar Uzakdoğu'daki savaşta da, ABD'yi kesin sonuca götüren bir unsur haline geldi; ABD'nin zaferi, her şeyden önce bombardıman uçaklarının zaferiydi. Savaş sonrasında, Air Force'a gereken ilgiyi göstermeyen (1946'da yapılan 37 000 uçaktan 35 000'i sivil kullanıma ayrıldı) ve Çin'in Kore'ye müdahalesi (1950) karşısında gafil avlanan ABD bir felaketten hava kuvvetleri sayesinde kurtuldu. Bu tarihten sonra, hava kuvvetleri sürekli güçlendirildi: 1960'ta, uçak sayısı 20 000'i aştı; bunların % 70'i tepkiliydi ve çoğu nükleer silahla donatılabilecek durumdaydı.

Air Force gerçekten de amerikan stratejisinin temel unsurudur: vurucu gücü *Strategic Air Command*'dır; 1964'te kurulan bu güç sürekli alarm durumunda tutulan 1 000 bombardıman uçağı (B-52, B-58) ve 1 000 füzeden (İCBM) oluşur. 1958'de Atlas'ın (ilk kıtalararası füze), daha sonra Minute man'in (1962'den beri kullanılabilecek duruma girdi) denemesini yapan Air Force oldu.

• *Deniz kuvvetleri.* ABD'ye subay yetiştiren Annapolis deniz akademisi 1845'te kuruldu. *Monitor* ile *Merrimac*'ın ünlü savaşı, amiral Farragut'un Mississippi'nin ağzında gerçekleştirdiği harekâtlar, Kuzey donanmasının uyguladığı abluka, bu ablukayı yarmak için güneyli korsanların giriştikleri harekât, deniz kuvvetlerinin en büyük başarılarıydı. 1884'te bir deniz harp okulu kuruldu. Burada okulun komutanı deniz albayı Mahan'ın stratejik öğretisi uygulandı; Mahan'ın, önce denizcilik bakanı, sonra da ABD başkanı olan, Theodore Roosevelt tarafından benimsenen görüşleri Birinci Dünya savaşı'na kadar amerikan deniz politikasına yön verdi.

1898'de, İspanyol-Amerikan savaşı, genç amerikan donanması için kendini gösterme fırsatı oldu. Küba'nın ablukasına katılmak üzere Büyük okyanus'tan Atlas okyanusu'na gönderilen bir zırhlının seferi ve Magellan boğazı'nı 66 günde geçebilmesi kamuoyuna Panamá kıstağında bir kanal açılması gereğini gösterdi. Küba, Filipinler, Porto Riko, şu ya da bu biçimde ABD'ye bağlı topraklar haline geldi. Bu ülkelerin korunması ve ABD ile ilişkileri bir donanmayı gerekli kıldı. Bu yeni sorumluluklar bir deniz gücünün doğmasını sağladı. Bununla birlikte Birinci Dünya savaşı'nın arifesinde amerikan donanması, ingiliz donanmasının üçte birini ancak aşıyor ve 35 zırhlı (bunlardan 10'u dretnot), 32 kruvazör, 50 destroyer, 23 torpido gemisi ve 39 denizaltıdan oluşuyordu; yapım halinde olan yalnızca dört büyük tonajlı gemi vardı. Savaş sırasında amerikan donanması denizaltılara karşı mücadelede önemli rol oynadı; daha sonra 2 milyonu aşkın bir orduyu, önemli bir kayıp vermeden, Fransa'ya taşıdı. Bu çabalar donanmaya denizcilik bakanı Franklin Delano Roosevelt sayesinde (Roosevelt, daha sonra ABD'nin başkanı olacaktır) gerçekleşen olağanüstü bir atılım kazandırdı. Washington antlaşması (1922) ile ABD büyük savaş ve uçak gemileri bakımından İngiltere ile eşit duruma geldi. 1939'da, amerikan donanmasında hizmet gören büyük gemilerin toplam tonilatosu 1 213 790'a, yapım halindekilerinki ise 205 545'e ulaştı; bu tonilato, örneğin ingiliz donanmasının yaklaşık % 80'iydi. Oysa donanmaya bağlı hava kuvvetlerinde *(Air Navy)* 1 500 uçak bulunuyordu (*Enterprise* ya da *Saratoga* gibi bazı uçak gemilerinde 100'er uçak vardı). 1940'ta, Fransa'nın bozguna uğramasından sonra, ABD henüz savaşa girmemişken, Navy, amerikan sularında ingiliz donanmasına, yarı resmi bir biçimde yardımda bulundu. 7 aralık 1941'de, Pearl Harbor' da Japonlar'ın baskınına uğrayan amerikan donanması, hemen kendini toparladı; alman denizaltılarına karşı kazanılan zafere büyük ölçüde katkıda bulunduktan sonra, Kuzey Afrika'ya, Avrupa'ya ve amiral Nimitz'in komutasında Pasifik adaları'na yapılan çıkarmalarda büyük bir rol oynadı. 1945'te, deniz kuvvetlerinin asker sayısı toplam 3 300 000 kişiydi. Savaş boyunca tersaneler 8 milyon tonilatoluk savaş gemisi inşa ettiler. 1950'den bu yana amerikan deniz kuvvetleri kurmay başkanlığı, suüstü gemilerinden (Terrier füzesi) ya da denizaltılardan (Polaris ve Regulus füzeleri) atılan özel füzelerde olduğu kadar, atom füzelerinde de (*Nautilus,* 1954'te sefere çıkan ilk atom denizaltısı) önemli modernleştirme çalışmaları başlattı. 1981'de donanma, özellikle VI. filonun kol gezdiği Akdeniz'de, VII. filosuyla Büyük okyanus'ta ve 2 *carrier task force*'un hareket halinde bulunduğu Hint okyanusu'nda amerikan stratejisinin en önemli parçası olmaya devam ediyordu.

Bu deniz gücü, yine deniz kuvvetleri